51593 51593 / 589

SZÁZADOK

1977 OKT 17

A tartalomból:

Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete

Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése

Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

111. ÉVF. 1977. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében
Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930—1931)
Király Péter: Óbolgár forrás a 894—896. évi magyar—bolgár háborúról
Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban (1904—1918)
Vida István: Három Chorin-levél

E számunk munkatársai

Barabás László középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa — *Bogyirka Emil* a Pesterzsébeti Helytörténeti Múzeum igazgatója — *Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Dévényi Ivánné* középiskolai tanár (Esztergom) — *Frank Tibor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Galántai József* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gábori Miklós* a történelemtudományok doktora, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos tanácsadója — *Gyimesi Sándor* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Kovács Endre* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tud. tanácsadója — *Kőhegyi Mihály* a bajai Türr István Múzeum tudományos főmunkatársa — *Krausz Tamás* az Országgyűlési Könyvtár munkatársa — *Láng Imre* kandidátus, c. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Marosi Ernő* kandidátus, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport igazgatóhelyettese — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Péter Katalin* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *J. P. Ripoche* egyetemi tanár (Zágráb) — *Rottler Ferenc* az MSzMP KB Tudományos Kulturális és Közoktatási Osztályának munkatársa — *Teke Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tokody Gyula* a történelemtudományok doktora, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Urbán Károly* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet munkatársa

51593

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
111. évf. 1977 1–6. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

Niederhauser Emil–Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója 215/II
Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete 3/I

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében 230/II
Baar, Lothar: Az NDK népgazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasiszta demokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945–1961) 1124/VI
Baranyi Béla–Timár Lajos: Debrecen iparfejlődésének sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában 899/V
Barta Gábor. Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus) 635/IV
Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931) 270/II
Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben 48/I
Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban 463/III
Fügedi Erik: Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai . . . 847/V
Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése 11/I
Pintér István. Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzivá"-ról 500/III
Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán 681/IV
Timár Lajos lásd Baranyi Béla
Varga J. János: Katonai bíráskodás a 14–17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék) 439/III
Vass Henrik: A Nagy Októberi szocialista forradalom jelentősége és nemzetközi érvénye . . . 1107/VI

KÖZLEMÉNYEK

Blazovich László: IV. László harca a kunok ellen 941/V
Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán? 544/III
Fallenbüchl Zoltán: Spanyolok Magyarországon a 18. században 1192/VI
Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban 1904–1918 . . . . . 329/II
Gierszewski, Stanislaw: Rézexport Magyarországról Gdańskba a 16. század első felében 534/III
Horváth Pál: A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai 946/V
Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években 749/IV
Király Péter: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról 320/II

Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága 93/I
Ripoche, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban . . . 79/I
Tardy Lajos: Perzsia és a Nyugat Mohács előtt 728/IV
Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója 1943–1944-ben 114/I
Varsányi Péter István: Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz 735/IV
Vékony Gábor: Adatok Julianus utazásának topográfiájához 1175/VI
Vida István: Három Chorin-levél 362/II

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Ránki György: Jegyzetek a társadalomtörténetről 775/IV

FIGYELŐ

Függedi Erik: Jakó Zsigmondról, legfrissebb könyve nyomán 1231/VI
Ránki György: Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése 381/II

VITA

Ádám Magda: A kieli találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről (Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához) 561/III
Csorba Csaba: Válasz Spira Györgynek a történeti forráspublikálás védelmében 597/III
Megjegyzések Spira György Viszontválaszához 801/IV
Még egyszer Csorba Csaba Mészáros kiadványáról 800/IV
Pritz Pál: Válasz Ádám Magdának 987/V
Spira György: Mészáros Károly önéletrajza előtt 587/III

BESZÁMOLÓ

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás történeti szekciójának ülése *(Sipos Levente)* 1241/VI
A történettudományi kutatóhelyek 1976–1980. évi középtávú kutatási tervei *(Stier Miklós)* 1254/VI
Korom Mihály doktori értekezésének vitájáról *(Izsák Lajos)* 1009/V
Magyar–angol történész konferencia *(Juhász Gyula–Niederhauser Emil)* 1305/VI
Vitaülés a hazai egyetemes történeti kutatás helyzetéről és feladatairól *(Urbán Aladár)* 1000/V
Magyar–Szovjet történész tanácskozás Szibériában és a Távol-Keleten *(Mayer Mária)* 1292/VI
Tilovszky Loránt doktori értekezésének vitájáról *(Pál Lajos)* 1024/V

TÖRTÉNETI IRODALOM

Agrarnaja isztorija Szevero-západa Rosszii. Vtoraja polovina XV. nacsala XVI. veka (Ism. *Niederhauser Emil)* 442/I
A háborúk és a hadművészet története (Ism. *Zachar József*) 403/II
Atlas zur Geschichte (Ism. *Hangay Zoltán*) 412/II
Bácskai Vera lásd Dőry, Franciscus
Bernard, Michel: Banques et banquires en Autriche au début du 20. siècle (Ism. *Ránki György*) 148/I
Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században (Ism. *Kulcsár Erzsébet*) 1045/V

Bibliografie československé hungaristiky za léta 1969–1971 (Ism. *Niederhauser Emil*) 828/IV
Bogdán István: Régi magyar mesterségek (Ism. *Vörös Károly*) 1055/V
Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Ism. *Bartha Antal*) 601/III
Bonifinius, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades. Tom IV. Pars II (Ism. *Fügedi Erik*) 603/III
Bónis, Georgius lásd Dőry, Franciscus
Bouvier, Jean–René Girault: L'impérialisme français d'avant 1914 (Ism. *Ránki György*) . . . 405/II
Brandt, Hartwig: Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz. Politisches Denken im Einflußfeld des monarchischen Prinzips (Ism. *Erdődy Gábor*) 1058/V
Bridge, F. R.: From Sadowa to Sarajevo – Great Britain and Austria–Hungary 1906–1914. A diplomatic history (Ism. *Jeszenszky Géza*) 154/I
Budapest története I–II (Ism. *Érszegi Géza–Vass Előd*) 802/IV
Budapest története III (Ism. *Kállay István*) 810/IV
Colodny, Robert G.: Spain. The Glory and the Tragedy (Ism. *Jemnitz János*) 608/III
Dokumente zur deutschen Geschichte (Ism. *Barabás László*) 171/I
Dőry, Franciscus–Georgius Bónis–Vera Bácskai: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457 Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11 (Ism. *Fügedi Erik*) 1049/V
Dzsedzsula, K. E.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsoaznaja revolucija konca XVIII. v. (Ism. *N. D.*) 817/IV
Dyos, H. J.–D. H. Aldcroft: British Transport. An economic survey from Seventeenth Century to the Twentieth (Ism. *Ránki György*) 402/II
Elcock, Howard: Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles (Ism. *Jeszenszky Géza*) 407/II
Erdey Ferenc: Magyar falu (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1346/VI
Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás (Ism. *Bartha Antal*) 391/II
Folia historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve (Ism. *Niederhauser Emil*) 395/II
Franz, Günther: Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Ism. *Tagányi Zoltán*) 1052/V
From Sweden to America (Ism. *Gellén József*) 824/IV
Gergely Ferenc–Kiss György: Horthy leventéi. A leventeintézmény története (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1072/V
Girault, René: lásd Bouvier, Jean
Helmert, Heinz–Hansjürgen Usczeck: Bewaffnete Volkskämpfe in Europa 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 400/II
Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 605/III
Iratok az ellenforradalom történetéhez (1919–1945). (Ism. *Szakács Sándor*) 1337/VI
Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (Ism. *Tokody Gyula*) 174/I
Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben (1914–1917). (Ism. *Erényi Tibor*) 1333/VI
Kiss György lásd Gergely Ferenc
Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény (Ism. *Perlusz Katalin*) 1061/V
Lakatos Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden (Ism. Bartha Antal) 814/IV
László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig (Ism. *Kőhegyi Mihály*) 139/I
Les questions fondamentals du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle (Ism. *Bartha Antal*) 140/I
Lőrinc Péter: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880–1918 (Ism. *T. Mérey Klára*) 822/IV
Markova, Zina: Balgarszkoto cirkovno-nacionalno dvizsenie do Krimszkata vojna (Ism. *Niederhauser Emil*) 603/III
Marsina, Richard: Studie k Slovenskému diplomatáru I (Ism. *Niederhauser Emil*) 816/IV

Megfigyelés alatt ... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrdég működéséből (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1341/VI
Molnár József–Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek (Ism. *Bolla Ilona*) 1043/V
Munkásmozgalomtörténeti lexikon. 2. jav. és bőv. kiad. (Ism. *Szilágyi János*) 410/II
Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában (Ism. *Palotás Emil*) 1324/VI
Novaja Isztorija (Vtoroj period). (Ism. *Niederhauser Emil*) 1331/VI
Obscsesztvo i goszudarsztvo feudal'noj Rosszii. Szbornik sztatej, posztvjacsennüj 70-letiju akademika L'va Vladimirovicsa Cserepnina (Ism. *Niederhauser Emil*) 1316/VI
Ocserki revoljucionnüh szvjazi narodov Rosszii i Polski 1815–1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 603/III
Péter László: Szeged utcanevei – Szeged irodalmi emlékhelyei (Ism. *Szabó Ferenc*) 612/III
Polonsky, Anton: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918 (Ism. *Ránki György*) 606/III
Recker, Marie-Luise: England und der Donauraum 1919–1929. Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung (Ism. *Arday Lajos*) 1067/V
Salgó László: Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig (Ism. *Ormos Mária*) 1076/V
Santarelli, Enzo: Fasizmus és újfasizmus (Ism. *Ormos Mária*) 1338/VI
Scsetinina, G. I.: Universziteti v Rosszii i usztav 1884 goda (Ism. *Bartha Antal*) 1064/V
Shinwell, Emanuel: I've lived through it all (Ism. *Jemnitz János*) 408/II
Simón Bolivar írásai (Ism. *Niederhauser Emil*) 1057/V
Simon Györgyi lásd Molnár József
Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege (Ism. *Hegyi Klára*) 1321/VI
Smith, Paul (ed.): The historian and film (Ism. *Frank Tibor*) 168/I
Solta, Jan–Hartmuth Zwar: Geschichte der Sorben. Band 2. Von 1789 bis 1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 818/IV
Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Ism. *Galántai József*) 153/I
Studia Historica Slovaka VIII (Ism. *Niederhauser Emil*) 177/I
Szabó István: Jobbágyok-parasztok (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1327/VI
Szádeczky-Kardoss Sámuel: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl anderssprachiger Quellen (Ism. *Bartha Antal*) 815/IV
Tabures del Real, José A.: Guiteras (Ism. *Anderle Ádám*) 610/III
Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945 (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 164/I
Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház 16. századi történetéből (Ism. *Ladányi Sándor*) 369/II
Teatr v nacional'noj kul'ture sztran Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü XVIII–XIX vv. (Ism. *Niederhauser Emil*) 398/II
Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–45 (Ism. *Ölvedi Ignác*) 414/II
Tugwell, Rexford G.: In search of Roosevelt (Ism. *Láng Imre*) 157/I
Usczeck, Hansjürgen lásd Helmert, Heinz
Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag (Ism. *Urbán Aladár*) 819/IV
Vardy, Steven Bela: Modern Hungarian Historiography (Ism. *Niederhauser Emil*) 826/IV
Weltherrschaft im Visier (Ism. *Barabás László*) 162/I
Zdrada, Jerzy: Zmierch Czatoryskich (Ism. *Kovács Endre*) 146/I
Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán (Ism. *Marosi Ernő*) 144/I
Zwar, Hartmut lásd Solta, Jan

FOLYÓIRATSZEMLE

Abray, Jane: Feminizmus a nagy francia forradalomban 620/II
Alexander, John T.: II. Katalin, a pestisjárvány és a moszkvai ipar problémája 189/I
Andrejev, A. M.: A szovjetek harca az ellenforradalommal az Október forradalom előestéjén 1351/VI
Appleby, Joyce: Ideológia és elmélet: feszültség a politikai és a gazdasági liberalizmus között a 17. századi Angliában 1081/V

Aquarone, A.: A kubai háborútól a „nyitott kapuk" politikájáig: századvégi amerikai imperializmus 1898–1900 . . . . . 197/I
Balogh Éva S.: Románia és a szövetségesek részessége az 1919-es magyar államcsinyben . . . 836/IV
Barg, M. A.: A történelmi tény struktúrája, formája, tartalma 622/VI
Béderida, François' A francia munkásmozgalom és a gyarmatosítás kérdése 1090/V
Bernstein, Sámuel: A Babeuf-összeesküvés – ahogyan ezt az Egyesült Államok sajtója látta . 1085/V
Bugaj, N. F. A forradalmi bizottságok mint a proletárdiktatúra rendkívüli szervei (1918–1921) 1358/VI
Cazan, Gheorghe Nicolae: A román–osztrák–magyar kapcsolatok fejlődése (1878–1886). . 191/I
Chastain, James: Julies Bastide és a német egység 1848-ban 833/IV
Conte, Francis: Lloyd George és a rapallói szerződés 838/IV
Démény, Ludovic: Székelyek az 1696-ös havasalföldi felszabadító hadjáratban 186/I
Desmarais, Ralph: Lloyd George és az angol kormány sztrájktörő szervezeteinek kialakulása . 1091/V
Dutu, Alexandru: A délkelet-európai felvilágosodás. Egy kultúrtörténeti kérdés átértékelése . 188/I
Egerton, George W.: Lloyd George kormánya és a Népszövetség létrehozása 194/I
Freidel, Frank: Amerikai történészek: felmérés a kétszázadik évfordulóra 429/II
Garmiza, V. V.: A Direktórium és Kolcsak 1354/VI
Gimpelszon, Je. G.: A munkásosztály az ipar irányításában a szovjethatalom első éveiben . . 1352/VI
Girault, René: A balkán államok és a francia–orosz kapcsolatok alakulása 1912-ben 193/I
Golman, L. I.: Engels és a történeti megismerés néhány problémája 181/I
Gorbunov, V. V.: Lenin bírálata Oroszország kultúrtörténeti fejlődésének mensevik koncepciójáról 184/I
Gyementev, I. P.: A háború utáni amerikai történetírás főbb irányzatai és iskolái 1092/V
Harris, Robert D.: A francia pénzügyek és az 1777–1783-as amerikai háború 618/III
Hass, Ludwik: A magyar szabadkőművesség társadalmi foglalkozási összetétele (1868–1920) 624/III
Havens, Thomas R. H.: A japán nők és a háború 1937–45 . . . . . 841/IV
Hernon, Joseph M. jun.: Az utolsó whig történész és a whig történelemszemlélet. George Maculay Trevelian 1876–1962 . . . . . 1091/V
Hobsbawm, H. J.: A munkásmozgalom és a katonai puccsok 1360/VI
Jakobszon, Ju. A. lásd Sipulina, A. V.
Kovalcsenko, I. D.–N. V. Szivacsev: A strukturalizmus és a strukturális kvantitatív módszerek a mai történelemtudományban 829/IV
Kovaljova, T. A.: A Komintern és Nagy-Britannia Kommunista Pártja politikai irányvonalának kidolgozása az angol kommunisták által 1920–1929-ben 195/I
Krasznobajev, B. I.: A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya, feladatai 616/III
Kupferman, Fred–Philipp Machefer: A sajtó és politika az 1930-as években: a Petit Journal esete 840/IV
Kuropjatnyik, G. P.: A földkérdés és a forradalmi helyzet Észak-Amerikában a függetlenségi háború előestéjén 418/II
La Feber, Walter: Roosevelt, Churchill és Indokina 1941–45 . . . . . 842/IV
Landau, Zbigniew: Lengyelország hosszútávú gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata 628/III
Lavericsev, V. Ja.: A burzsoá-liberális mozgalom fejlődésének általános tendenciája Oroszországban a századfordulón 423/II
Lescsilovszkaja, L. I.: A szláv közösség gondolata a 18. század végén és a 19. század első felében 1084/V
Machefer, Philippe lásd Kupferman, Fred
Maier, Pauline: Samuel Adams és a róla alkotott ítéletek kérdése 417/II
Mittenzwei, Ingrid: A kereskedő- és manufaktura-burzsoázia fejlődése a német államokban. . 1082/V
Mironyec, N. I.: A szépirodalom mint történeti forrás 183/I
Monnier, Jean: A történelemtanárok képzése 185/I
Narocsnyickij, A. L.: A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről és módszertanáról 180/I
Narocsnyickij, A. L.: Az 1875–1878-as balkáni válság és a nagyhatalmak 1088/V
Parker, Geoffrey: Ha az Armada partra szállt volna 831/IV

Piszarjev, Ju. A. lásd Vinogradov, V. N.
Pocock, J. G. A.: Brit történelem: egy új tárgy védelmében 427/II
Priscott, Dave: A Kommunista Párt és a Munkáspárt 1359/VI
Romanov, V. F.: Az orosz abszolutizmus gazdasági-társadalmi bázisa az imperializmus korában 421/II
Ründzjunszkij, P. G.: Az orosz abszolutizmus és osztálybázisa (1861–1904) 1086/V
Scott, Samuel F.: A törvényesség és a rend problémái 1790-ben, a francia forradalom „békés" esztendejében 832/IV
Sesztak, Ju. J.: Az eszer-maximalisták csődje 1356/VI
Sipulina, A. V.–Ju. A. Jakobszon: A munkásküldöttek szovjetje Ivanovo-Voznyeszenszkben 1905-ben 1349/VI
Sutter Fichtner, Paula: Dinasztikus házasság a XVI. századi Habsburg diplomáciában és az államvezetés (Interdiszciplináris megközelítés) 1080/V
Szigyelnyikov, Sz. M.: Az önkényuralom parasztpolitikája a Duma üléseit megelőző időszakban 425/II
Szirotkin, V. G.: A 19. sz. első negyedének idegen nyelvű oroszországi sajtója mint történeti forrás 419/II
Szivacsev, N. V. lásd Kovalcsenko, I. D.
Trani, Eugène P.: Az Oroszország elleni amerikai intervenció, Woodrow Wilson döntésének újraértékelése 834/IV
Villa, Brian L.: Az amerikai hadsereg, a feltétel nélküli megadás és a potsdami nyilatkozat . . 629/III
Vinogradov, V. N.: Románia belépése az első világháborúba 626/III
Vinogradov, V. N.–Ju. A. Piszarjev: Az 1905–1907-es évek Oroszországban és a Balkán forradalmi mozgalmai 422/II
Whitcomb, Edward A.: Napóleon prefektusai 190/I
Zarickij, B. Je.: Az „erő" koncepciója a német polgári történetírásban 625/III
Zientara, Benedykt: Idegenek Lengyelországban a 10–15. században, a középkori lengyel társadalom véleménye róluk 615/III

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 201/I, 431/II
A Német–Magyar Történész Vegyesbizottság 1976. évi ülésszaka *(Gyimesi Sándor)* 201/I
A Szerb Matica újvidéki jubileumi kongresszusa (az intézmény alapítása 150. évfordulója alkalmából). *(Kemény G. Gábor)* 1362/VI
Hetedik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Edinburgh 1978) 1366/VI
Történelemtanítás és levéltár. Országos konferencia Kaposvárott *(Juhász Sándor)* 1095/V
Történész vándorgyűlés Székesfehérváron *(Deme Péter)* 431/II

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1976. január 1.–december 31.) Összeállították *Rozsnyói Ágnes* és *Szincsók Pálné* 1368/VI

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete 3

TANULMÁNYOK

Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése 11
Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben 48

KÖZLEMÉNYEK

J. P. Ripoche: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban 79
Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága 93
Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója 1943–1944-ben 114

TÖRTÉNETI IRODALOM

László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig (Ism. *Kőhegyi Mihály*) . . 139
Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle (Ism. *Bartha Antal*) 140
Agrarnaja isztorija Szevero-zapada Roszszii. Vtoraja polovina XV – nacsalo XVI. v. (Ism. *Niederhauser Emil*) 142
Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán (Ism. *Marosi Ernő*) 144
Jerzy Zdrada: Zmierzch Czartoryskich (Ism. *Kovács Endre*) 146
Bernard Michel: Banques et banquiers en Autriche au début du 20 siècle (Ism. *Ránki György*) 148
Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Ism. *Galántai József*) 153

F. R. Bridge: From Sadowa to Sarajevo – Great Britain and Austria–Hungary 1906–1914: A diplomatic history (Ism. *Jeszenszky Géza*) 154
Rexford G. Tugwell: In search of Roosevelt (Ism. *Láng Imre*) 157
Weltherrschaft im Visier (Ism. *Barabás László*) 162
Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945 (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 164
Paul Smith (ed.): The historian and film (Ism. *Frank Tibor*) 168
Dokumente zur deutschen Geschichte (Ism. *Barabás László*) 171
Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (Ism. *Tokody Gyula*) 174
Studia Historica Slovaca VIII (Ism. *Niederhauser Emil*) 177

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

A. L. Narocsnyickij: A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről és módszertanáról 180
L. I. Golman: Engels és a történeti megismerés néhány problémája . . 181
N. I. Mironyec: A szépirodalom mint történeti forrás 183
V. V. Gorbunov: Lenin bírálata Oroszország kultúrtöténeti fejlődésének mensevik koncepciójáról 184
Jean Monnier: A történelemtanárok képzése 185
Ludovic Demény: Székelyek az 1595-ös havasalföldi felszabadító hadjáratban 186
Alexandru Duțu: A délkelet-európai felvilágosodás. Egy kultúrtörténeti kérdés átértékelése 188
John T. Alexander: II. Katalin, a pestisjárvány és a moszkvai ipar problémája 189
Edward A. Whitcomb: Napóleon prefektusai 190
Gheorghe Nicolae Cazan: A román–osztrák-magyar gazdasági kapcsolatok fejlődése (1878–1886) 191
René Girault: A balkán államok és a francia–orosz kapcsolatok alakulása 1912-ben 193
George W. Egerton: Lloyd George kormánya és a Népszövetség létrehozása 194
T. A. Kovaljova: A Komintern és Nagy-Britannia Kommunista Pártja politikai irányvonalának kidolgozása az angol kommunisták által 1920–1929-ben 195
A. Aquarone: A kubai háborútól a „nyitott kapuk" politikájáig: századvégi amerikai imperializmus (1898–1900) 197

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 201
A Német–Magyar Történész Vegyesbizottság 1976. évi ülésszaka *(Gyimesi Sándor)* 201
Magyarország Története tíz kötetben. 8. kötet *(Tilkovszky Loránt)* 203

Rottler Ferenc:

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÁSOK HELYZETE

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1976 májusában megvitatta és elfogadta az Akadémia II. Osztályának a történettudomány helyzetéről készített elemzését.* Ezt követően a közelmúltban az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság ugyancsak megvitatta a történettudományi kutatások időszerű kérdéseiről szóló, a KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálya által készített jelentést. A történettudomány időszerű kérdéseiről szóló helyzetelemzés az eddigi szakmai-politikai viták alapján formálódott ki.

A történettudomány helyzete és eredményei

A magyar történettudományban különösen az elmúlt másfél évtizedben jelentős fejlődés ment végbe és a történettudományi kutatás igyekezett eleget tenni a vele szemben támasztott egyre növekvő társadalmi igényeknek.

A marxista magyar történettudomány elmúlt évtizedbeli fejlődése kiindulópontjának az a gyors ideológiai konszolidáció tekinthető, amely az ellenforradalom leverése után bontakozott ki. Az 1960-as évek első felében az éles elvi-ideológiai konfrontáció a történettudományra is jellemző volt. A kétfrontos harc jegyében egyre inkább sikerült elszigetelni mind a jobboldali revizionista, mind a baloldali dogmatikus nézeteket. Az ideológiai tisztázódás a történettudományban is hosszabb időt vett igénybe, az egymásnak ellentmondó tendenciák, a marxizmus-leninizmus érvényesülését gyengítő különböző nem marxista nézetek hosszú ideig éreztették negatív hatásukat; a nem marxista, a marxista frazeológia mögé bújtatott különböző eklekticista nézetek napjainkban is megtalálhatóak egyes történettudományi publikációkban.

A történettudomány fejlődéséhez hozzájárultak a Tudománypolitikai Irányelvek is. Így például míg korábban elsősorban a történettudomány ideológiai-tudatformáló funkciójára esett a hangsúly, addig 1969 óta nagyobb figyelem fordítódott az ideológiai-tudatformáló és valóságfeltáró funkciónak a történettudományon belül is megnyilvánuló egységére. Kedvező irányú változás következett be a történettudományi kutatások tematikai orientációjában is: előtérbe kerültek a jelenkori történelmi-társadalmi valóság feltárá-

*Jelentés a történettudomány helyzetéről. (1968–1974) A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának közleményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1976. XXV. k. 2–3. 203–223.

sára, elemzésére irányuló kutatások, amelyek eredményei egyben hozzájárultak népünk történeti tudatának alakításához.

A történettudomány képviselői is bekapcsolódtak az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervben szereplő tárcaszintű főirányok, valamint az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott témák kutatásába. A jelentősebb műhelyek közreműködtek a különböző párt- és állami dokumentumok – pl. a Központi Bizottság közművelődési határozata, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseit elemző pártállásfoglalás – előkészítésében.

A történettudományi kutatómunka tartalmi fejlődését alapvetően meghatározta az elmúlt évek kedvező politikai légköre, a politika és a tudomány között kialakult jó kapcsolat. A kutatási gyakorlat is igazolta a tudománypolitikai irányelveknek a kutatás szabadságával kapcsolatos helyes elvi álláspontját.

A magyar marxista történettudomány eredményei nagymértékben hozzájárultak a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus eszméi széles körű elterjedéséhez és megszilárdításához közgondolkodásunkban. Nemzeti múltunk történeti értékelése reálisabbá vált, az elvi következetesség a tárgyi anyag mind teljesebb feltárásával és kritikai értékelésével párosult. Ugyanakkor a tudományágazat megtartotta azt a kifejezési formát – azaz nem alakította ki érthetetlen szakmai zsargont –, amellyel a nem szakmabeli olvasókhoz is közérthetően szólhat.

A történettudomány fejlődéséhez hozzájárult a hazánkban hagyományosan erős történeti érdeklődés fokozódása is. Ezt bizonyítja, hogy az utolsó évtizedben számos fontos történeti munka, tudományos népszerűsítő mű több tízezres példányszámban kelt el, továbbá hogy a Magyarország története, A magyar forradalmi munkásmozgalom története c. összefoglalások a harmadik–negyedik (100.000 példányszám feletti) kiadásokban is szinte napok alatt elfogynak. A különböző népszerű történelmi sorozatok, a helytörténeti kiadványok, a televíziós történelmi dokumentumfilmek, valamint a történelemmel foglalkozó rádióadások iránt egyre fokozódó érdeklődés tapasztalható.

Az Agit.-Prop. Bizottság korábbi állásfoglalásai és az ezekre épülő akadémiai határozatok nagy hangsúllyal szorgalmazták a történettudomány erőit összefogó olyan kollektív munkák megjelentetését, amelyek szintetizálnák a hazai marxista történettudomány eddigi eredményeit, s egy fundamentális marxista magyar történeti szintézis révén népünk történeti tudatának alakításához is hozzájárulhatnának. Egy évtizeddel ezelőtt így került a történettudományi munka középpontjába az MTA Történettudományi Intézetének az irányításával – de az összes központi kutatóhely munkatársainak közreműködésével – a 10 kötetes Magyarország történetének az elkészítése. Az eddig elkészült kéziratok nemcsak a korábbi kutatások összegezését adják, hanem sok vonatkozásban új forrásfeltárásokon, eredeti elemzéseken alapuló új eredményeket is tartalmaznak. Különösen messze tekintenek ki a szerzők a kelet- közép-európai összefüggéseket illetően.

A munka azonban a tervezettnél jóval lassabban haladt előre, és további akadályozó tényezők mutatkoznak, – elsősorban az egyetemi és egyéb kutatóhelyeken dolgozó szerzők lemaradásai –, amelyek nehezítik, hogy a teljes sorozat 1981 végére megjelenhessen. A vállalkozás első eredményeként csak 1976 tavaszán jelenhetett meg az 1918–1945-ös évek történetét tárgyaló nyolcadik kötet. Az eddigi kritika által kedvezően fogadott munka érdeme abban van, hogy ennek a politikai-ideológiai szempontból igen fontos és eddig átfogóan fel nem dolgozott korszaknak nyújtja marxista összefoglalását.

Jelenleg már a kiadónál van a 19. század második felét és a 20. század első évtizedét tárgyaló hatodik és hetedik kötet, valamint a szerkesztés utolsó fázisában van a harmadik és az ötödik kötet. Ugyanakkor továbbra sincs érdemleges előrehaladás az első és második kötet kéziratainak (Magyarország története 1526-ig) lezárásában és a vártnál lassabban készül a negyedik kötet is.

Ugyancsak kollektív munkán alapul A magyar forradalmi munkásmozgalom története összefoglaló mű, amely kiemelkedő állomása az eszmei és szakmai szempontból egyaránt jelentősen fejlődő magyar párttörténetírásnak.

Hasonló kollektív munka eredménye az Akadémiai-Díjjal jutalmazott egyetemi tankönyvsorozat Magyarország története IV. (1848–1918) kötete és a nemzetközi munkásmozgalom történet (1830–1945, 1945–1974) kötetei, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 150 éves történetét tárgyaló művelődéstörténeti szintézis. Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének kollektív munkái – Munkásmozgalomtörténeti Lexikon, A szocialista forradalomért, Munkásmozgalomtörténeti Kronológia – ugyancsak a hazai történetkutatás legújabb eredményein alapulnak.

A kutatómunka eredményei azonban továbbra is elsősorban egyéni munkákon, cikkeken, tanulmányokon mérhetők le. Több jelentős új kutatás hozott felszínre értékes eredményeket a 20. század és ezen belül a felszabadulás utáni korszak politika-, társadalom- és gazdaságtörténetére vonatkozóan. Emellett több egyetemes történeti téma – elsősorban a Kelet–Európa, illetve a nemzetközi munkásmozgalom történetére vonatkozó – jutott el a publikálható eredményekig. Érdemleges eredmények születtek a hagyományos értelemben vett társadalomtörténet és az eddig elhanyagolt eszme- és művelődéstörténet területén is. Megfelelő súllyal szerepeltek az egyéni kutatási témákban hazánk nagy történeti sorsfordulói (Mohács, az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc, az 1918–19-es forradalmak, valamint hazánk felszabadulása) és komoly erőfeszítések történtek a kiemelkedő történeti személyiségek (I. István, Dózsa György, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István, Károlyi Mihály, Kun Béla stb.) értékelésére is.

A történettudományi kutatás fejlődésének egyik legkomolyabb problémája ugyanakkor az, hogy nem kielégítő a kutatási témák koncentrációja, a rendelkezésre álló kutatási erők szétforgácsolódnak. Ez megnyilvánul a kollektív munkáknak az indokoltnál is jóval hosszadalmasabb „átfutási idejében", s abban is, hogy a szintetizáló igényű egyéni vállalkozások is megritkultak. Egyre kevesebben vállalkoznak nagyobb történeti egységek monográfikus feldolgozására; nemritkán ezer oldalas monográfiákban csak egy–két év történetét dolgozzák fel. Az egyetemi tankönyvsorozat I–II. kötete teljesen, III. kötete részben elavult, régóta húzódik az V–VI. (1918-tól napjainkig) kötet megjelenése. A magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, valamint a legújabbkori magyar történetből egyre égetőbben hiányzik a kommunista, a szociáldemokrata párt, illetve az egyesült munkáspárt történetét összefoglaló monográfia.

A történészek – különösen 1969 óta – igyekeztek hatékonyabban és szervezettebben kihasználni azokat a rendelkezésre álló fórumokat és eszközöket (Magyar Történelmi Társulat, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, rádió, sajtó, televízió stb.) is, amelyek jelentős szerepet töltenek be a történettudomány eredményeinek népszerűsítésében, terjesztésében. Az utóbbi években könyvkiadásunk – elsősorban az Akadémiai – Gondo-

lat és a Kossuth Kiadó sokat tett a történettudományi népszerűsítő irodalom kiadása terén (pl. Sorsdöntő Történelmi Napok, Magyar História, Népszerű Történelem c. sorozatok). A lehetőségek és a társadalmi igények azonban nincsenek összhangban, a történettudomány legújabb eredményei csak lassan jutnak el a köztudatba. A népszerűsítő tevékenység hatékonyságát számottevően csökkenti egy népszerű, nagy példányszámú, illusztrált történettudományi lap hiánya.

Történettudományunk fejlődése figyelemreméltó nemzetközi elismerést váltott ki. Erősödtek a kapcsolatok a szovjet történettudománnyal – a közejövőben közösen készített kötetek egész sora fog megjelenni –, mindenekelőtt a magyar–szovjet történész vegyesbizottság tevékenysége eredményeként. Szakmailag, tudománypolitikailag egyaránt kielégítően fejlődtek a bolgár, a csehszlovák, a lengyel és az NDK történészeivel való kapcsolatok elsősorban ugyancsak a kétoldalú vegyesbizottságok révén. A magyar–jugoszláv történész vegyesbizottság megalakítása folyamatban van. Az utóbbi időben szakmai, publicisztikai viták kísérik a román és a szlovák történészekkel kialakult tudományos kapcsolatainkat. A rendszeres találkozások és tudományos viták, a szakmai, baráti kapcsolatok hozzásegíthetnek álláspontjaink kölcsönös megismeréséhez.

A magyar történettudomány megfelelően vette ki részét a XIII. és XIV. Nemzetközi Történész Kongresszus munkájából (Moszkva 1970, San Francisco 1975).

Gyarapodtak nemzetközi kapcsolataink a tőkés országok történészeivel is. A magyar marxista történettudomány szakmai megbecsülését bizonyítják a fejlett tőkés országok történészei részéről érkező gyakori meghívások és egyéb kapcsolatkeresések. A közelmúltban például kölcsönös kezdeményezések alapján megalakult a magyar–osztrák történész vegyesbizottság; az Amerikai Történelmi Társulat (USA) közös amerikai–magyar tanulmánykötet kiadását kezdeményezte.

A polgári történettudomány képviselőivel kialakított kapcsolatokban, a lezajlott vitákban történészeink megfelelő ideológiai és politikai felkészültségről tettek tanúbizonyságot és szereplésükkel nemcsak a magyar, hanem az egyetemes marxista történettudomány tekintélyének öregbítéséhez is hozzájárultak. Bekapcsolódtak nemcsak a Magyarország történelmére, hanem a világtörténelmi folyamatok értelmezésére vonatkozó marxista és nem marxista felfogások között folyó vitákba is.

A történettudományi kutatások szakmai-ideológiai kérdései

A magyar történettudomány területén az elmúlt években tovább erősödtek a marxizmus–leninizmus pozíciói. A kutatások és a megjelent művek túlnyomó többségének eszmei–politikai kiindulópontja, tudományos meggyőződése és elkötelezettsége a marxizmus–leninizmushoz kapcsolódik. A marxista történészek ilyen értelemben vettek részt számos elméleti kérdés tisztázásában és a történettudományon túl az ideológiai közéletben is.

A hazánkban kialakult kedvező politikai légkör, a kétfrontos harc ideológiai sikerei és a kedvező tudománypolitikai közélet egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a történettudományon belül felélénkültek a viták.

Az elmúlt évtizedben is folytatódott a magyar történettudomány egyik legérdemlegesebb – még Molnár Erik írásai nyomán indult – vitája a függetlenségi küzdelmek és az

osztályharc összefüggéseinek kérdéseiről. Bár a viták még nem zárultak le, és több kérdésben még eltérőek a nézetek, már ma is látni lehet, hogy a kezdetben sok tekintetben ellentétes nézetek letisztultak és az alapvető kérdésekben egyetértés tapasztalható.

Viták folytak még a honfoglalás és a magyar államalapítás egyes kérdéseiről, 1848/49 történeti értékeléséről, a kiegyezés előzményeiről és az 1867-es kiegyezésről, a dualista korszak értékeléséről, a Monarchia és Magyarország viszonyáról, a magyarországi szociáldemokrácia tevékenységéről, a Horthy-rendszer jellegéről, a fasizmus problémájáról, valamint egyes politikusok (Széchenyi István, Teleki Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb.). megítéléséről.

A vitákat általában a marxista–leninista szemlélet jellemezte, de esetenként tapasztalhatóak voltak ideológiai bizonytalanságok és tisztázatlanságok, valamint az alapkérdéseket is érintő elvi jellegű nézeteltérések is. Alapvetően pozitívan kell értékelni, hogy a viták többsége nem maradt meg a kissé elszigetelt történeti folyóiratok hasábjain, hanem átterjedt a kulturális, irodalmi folyóiratokra, a rádióra és a televízióra is, s így a szűkebb szakmai vitákkal a szélesebb közönség is megismerkedett. Ugyanakkor sajnálatos módon előfordult, hogy az irodalmi és kulturális folyóiratok hasábjain folyó viták és eszmecserék a történettudományi vitákban jelentkező ideológiai problémákat felnagyították, a történészek szakmai vitáinak bizonyos aspektusait eltorzították és teret engedtek a leegyszerűsítő, többnyire nacionalista nézetek felelevenítésére, viták helytelen irányba terelésére is.

Természetesen a történettudomány képviselői is felelősek azért, hogy a különböző szakmai viták befejezetlenek, lezáratlanok maradtak. Például a nemzeti kérdés körül kialakult vitának közel másfél évtizedes elhúzódása is azzal függ össze, hogy a vitákból kiszűrt eredmények, az eldöntött kérdések nem váltak közismertté, s így az újabb és újabb publicisztikai vitahullámok rég eldöntött problémákat vetettek újra és újra felszínre. Figyelembe véve a publicisztika és a történettudomány műfaji eltéréseit, a történészeknek jobban kellene törekedniök a publicisztikával való szorosabb kapcsolat kialakítására.

A viták nyomán kibontakoztak a marxista magyar történettudományban is fellelhető nézetkülönbségek, egyes esetekben irányzatok is. Az irányzatok kialakulása részben egybeesett a történettudomány nagyfokú specializálódásával, valamint az egyes történettudományi műhelyek módszertani megújulásával. A marxista történetíráson belül kialakult irányzatok vitái részben a nemzeti kérdés megítélése és részben – ezzel kapcsolatban – a magyarországi fejlődésnek a kelet-európai fejlődésbe való belehelyezése körül összpontosultak. Viták bontakoztak ki más kérdések körül is, például arra vonatkozóan, hogy milyen súlyt kell helyezni a gazdasági-társadalmi mozzanatokra, vagy mennyire kerüljenek a vizsgálódás előterébe a közvetlen politikai küzdelmek. Ugyancsak nézetkülönbségek vannak a Habsburgokhoz, az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő viszonyunk értékelésében.

A viták és irányzatok – jóllehet sokszor személyes, szubjektív mozzanatokat is tartalmaznak – a magyar történettudományban hozzájárulnak a szakma fejlődéséhez, megújulásához. Elősegítik a történeti kérdések kutatását, valamint az újabb és a tradicionális nézetek állandó kritikai vizsgálatát. A különböző irányzatok egységes elvi-módszertani igénnyel lépnek fel, és mivel a marxista történettudományon belül alakultak ki, nem érintik történettudományunk alapvető ideológiai egységét, hozzájárulnak a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazásához.

Az elért jelentős eredmények ellenére a történettudomány nem tudott még eleget tenni számos jogos társadalmi igénynek. Továbbra is támogatni kell a mélyebb összefüggéseket feltáró elemző, szintézisre törekvő művek megjelentetését. Ez megköveteli, hogy a tárgyszerűség és az elvi-ideológiai elemzés egységét minden munkával szemben egységes követelményként érvényesítsük. Egyaránt bírálni kell mindazokat, amelyek csak a pozitivista anyagfeltárás szintjén maradnak, mind az elméletieskedést tükröző írásokat. Egyértelművé kell tenni, hogy elsősorban nem a korszak, hanem a téma és annak kidolgozása mutatja meg, hogy mennyiben szól az a mához. Továbbra is bátorítani, támogatni kell a társadalomtörténeti (ideértve az életmód- és életformatörténeti kutatásokat) és az elmúlt években mutatkozó fellendülés ellenére még mindig elmaradt eszme- és művelődéstörténeti kutatásokat.

A történettudományi kutatóhelyek most elfogadott középtávú (1976–1980) terve valóban a legfontosabb területekre irányítja a figyelmet és az eddiginél határozottabban törekszik az elméleti-módszertani, historiográfiai problémák feltárására. Ugyanakkor még mindig nagy teret kaptak fő kérdésektől távolabb eső résztémák, áttekinthetetlenek a helytörténeti témák és hiányzik a forradalmi munkásmozgalom, a népi demokratikus és a szocialista korszak története kutatásában a határozottabb profil- és munkamegosztása a Történettudományi Intézet, a Párttörténeti Intézet, valamint az egyetemi tanszékek között.

Az utóbbi évtizedben nagy mértékben visszaesett a közép- és újkori forrásanyag kiadása. Kívánatos lenne, hogy a nemzeti hagyományok kutatása – természetesen nem korlátozódva a történettudományra, hanem az ún. nemzeti tudományok egészét átfogva – tárcaszinten (akadémiai) kiemelt főirányként csatlakozzék az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervhez, és ezzel biztosítani lehetne a forrásfeltárás, forráskiadás kiemelt kezelését.

Az eddigieknél behatóbban kell foglalkozni a történetírás eszmei-módszertani kérdéseivel is. Bár vannak figyelemreméltó eredmények a mai polgári történettudományi felfogásokkal való vitáinkban, ez a kritikai tevékenység azonban még nem eléggé hatékony, átfogó és rendszeres. Egyes esetekben a nyugati polgári történettudomány módszereinek sommás elvetésével, máskor viszont módszereinek, szemléletének kritikátlan átvételével találkozhatunk. A mai polgári történetírás – elsősorban az USA-ban és az NSzK-ban – az utolsó évtizedben sokat foglalkozott Magyarország történelmével és számos magyar vonatkozású történeti publikációt jelentetett meg; e munkák átfogó és rendszeres bírálata ugyancsak a marxista magyar történettudomány feladata.

A szomszédos országokban megjelenő történettudományi publikációkban előforduló nacionalista tendenciák elleni fellépés kettős feladatot ró marxista történetírásunkra. Egyrészt vitatkozni kell a szomszédos országokban megjelenő és nacionalista elemeket tartalmazó kérdésfeltevésekkel. A történész vegyesbizottságok, a maguk műhely jellegéből következően e viták céljaira kitűnően megfelelnek. Másrészt – ezzel párhuzamosan – állandóan vitatni és bírálni kell a hazai történetírásban jelentkező nacionalista tendenciákat, s azt a felfogást, amely megengedhetőnek tartja nacionalizmusra nacionalizmussal válaszolni.

Kívánatos lenne, hogy a nemzetközi kapcsolatokban fokozzuk aktivitásunkat. A szocialista országok szakembereivel való szorosabb kapcsolatok fenntartása mellett, nagy figyelmet kell fordítani a nem szocialista országok történészeivel való kapcsolatokra is.

Mindenekelőtt aktívabb nemzetközi kiadványpolitikát kell folytatni, ezzel is terjesztve a marxista történetfelfogást. Mindehhez nagyobb számban van szükség szakmailag, politikailag egyaránt jól felkészült, vitakész és kellő idegen nyelvismerettel rendelkező történészekre.

A történettudományi kutatások irányításának kérdései

A történettudományi kutatásoknak – hasonlóan más társadalomtudományi ágazatokhoz – nem alakult ki az egységes irányítási rendszere. A történettudomány központi kutatóhelyei (MTA Történettudományi Intézete, MSzMP KB Párttörténeti Intézete, Hadtörténelmi Intézet és a tudományegyetemek történeti tanszékei) igazgatásilag, szervezetileg különböző főhatóságok felügyelete alá tartoznak. A kutatóhelyek jellegükben, profiljukban és finanszírozási feltételeikben is különböznek. A tudományági koordináció, – amelynek az Akadémia II. Osztályán és a Történettudományi Bizottságon keresztül kellene érvényesülnie – a történettudományban sem valósult meg. A különböző testületeknek alig van befolyásuk a szükségszerűen eltérő szempontokat érvényesítő főhatósági tudományirányításra. Az egységes ágazati irányításnak a kutatások tervezésére, ellenőrzésére és beszámoltatására kiterjedő rendszere az akadémiai intézetekben és az egyetemi tanszékeken most van kialakulóban. Ugyanakkor továbbra sem megoldott túlnyomórészt a Kulturális Minisztérium felügyelete alá tartozó „egyéb" kutatóhelyeken – elsősorban a közgyűjteményekben – dolgozó történészek munkájának koordinálása.

Az egységes irányítás hiányának is betudható, hogy a történettudományi kutatói bázis az elmúlt másfél évtizedben ellentmondásosan fejlődött. A központi kutatóhelyeken lényegesebb fejlesztés nem volt, ugyanakkor a kiemelt feladatok növekedtek. Ezzel szemben az „egyéb" kutatóhelyeken (közgyűjteményekben, főiskolai történeti tanszékeken, egyetemi és főiskolai tudományos szocializmus tanszékeken, oktatási igazgatóságokon stb.) jelentős fejlesztés következett be, amely azonban nem párosult e kutatóhelyeknek a központi feladatokba való bekapcsolásával. Különösen nagyon hiányoznak a kiemelt feladatok kutatásából a levéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban dolgozó történészek, akik felkészültségük és a forrásokkal való szoros kapcsolatuk révén szervezettebb keretek között jelentősebb feladatokat is tudnának vállalni.

A történettudomány területén 270 személy rendelkezik tudományos fokozattal, túnyomó többségük kandidátus. A doktorok száma harminc, és az Akadémiának tizenegy történész tagja van. A megnyugtató számszerűség mögött azonban belső aránytalanságok vannak. A minősítettek 82%-a Budapesten, elsősorban a központi kutatóhelyeken dolgozik. Szembetűnően kevés a fiatal – 35 évesnél fiatalabb – kandidátusok száma (6 fő). Ugyancsak aránytalanságok mutatkoznak az egyes történettudományi szakágazatok között. Igy például csökken a középkori magyar történet, a történeti segédtudományok, valamint az egyetemes történet káderutánpótlása. Egyre nagyobb gondot okoz a népi demokratikus, valamint a szocialista korszak kutatásának káderhelyzete is. A tapasztaltabb, minősített kutatók egy része más témák, illetve korszakok felé húzódik. Ebben a jelenségben egyéb okok mellett az is közrejátszik, hogy az 1945 utáni korszak politikatörténeti jellegű levéltári és irattári forrásainak rendezése, a kutatások számára hozzáférhetővé tétele csak nagyon lassan halad. Ugyanakkor a korszak forrásanyagának megjelentetése – leszámítva a kutatások számára szinte használhatatlan válogatásokat – akadozik.

A jelenlegi és a jövőbeni központi feladatok ellátásához szükséges lesz kialakítani a mobilitás feltételeit. Egyfelől biztosítani kell, hogy az intézeti kutatók legjobbjai taníthassanak az egyetemeken, és az egyetemi oktatók időlegesen részt vehessenek az intézeti kutatómunkában. A gyakorlattól — elsősorban az iskolákból — olyan képzett és tehetséges, fiatal történészeket kell kutatói munkára irányítani, akik képesek lesznek hozzájárulni a szakma további fejlődéséhez. Másfelől biztosítani kell, hogy a nem központi kutatóhelyeken dolgozó tehetséges történészek nagyobb mértékben és szervezettebben kapcsolódjanak a központi kiemelt feladatok kutatásához.

A történettudomány közélete alapjában egészséges, szorosabbá vált a különböző kutatóhelyek közötti együttműködés. A budapesti bölcsészkar történeti tanszékei és a Történettudományi Intézet közötti ellentétek — amelyek korábban elsősorban az idősebb történész nemzedék egy részének régebbi keletű ellentétéből származtak — az elvi viták és a kedvező tudománypolitikai közélet hatására felengedtek.

A történettudományon belül jelenleg nincsenek monopóliumok, és a különböző kutatóhelyek vezetőinek időnkénti közös megbeszéléseivel a szakma egyfajta „kollektív vezetése" is megvalósult. A tudománypolitikai pozíciók arányosan, a végzett munka és a szakmai felkészültség figyelembevételével vannak elosztva, bár a rotálás elvét nem minden esetben sikerült megvalósítani. A történettudományban is, az eddigieknél határozottabban kellene törekedni a marxista eszmeiségű fiatal történészek tudományos-közéleti bevonására.

TANULMÁNYOK

Gábori Miklós:

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA ELSŐ BENÉPESEDÉSE

Témánk korszaka szinte megfoghatatlan időbeli távolságra esik a történész kutatási területétől, megszokott kronológiai kereteitől. Ötven- és százötvenezer évnyi távolságra, az ősember kissé homályosnak tűnő korszakába, közelebbről a paleolitikum középső szakaszába vezet vissza, amikor már magunk mögött hagytuk a fejlett vadásztársadalmak idejét vagy az ismert barlangi művészetet: a humánevolúció útján és az időskálán lenn tartunk a Palaeoanthropus szintjén és a Homo sapiens kialakulásának küszöbén.

Ebben a korszakban, mint az egész paleolitikumban, a maitól eltérő az ember biológiai, ökológiai környezete – jégkorok és köztes, meleg éghajlati periódusok, interglaciálisok és interstadiális időszakok váltják egymást – közben kisebb-nagyobb embercsoportok mozognak Eurázsia területén, melyeknek természetesen nincsen nevük. Különféle jellegű kultúrákról, csoportokról (fácies ekről) beszélünk, s bár ezek térben és időben jól körülhatárolható egységek – sokrétű, bonyolult kapcsolat állapítható meg közöttük – a ránkmaradó régészeti leletanyag mennyisége és minősége az időbeli távolsággal együtt rohamosan csökken. – A régészeti kultúra fogalma alatt ugyan az adott társadalom valamennyi jelenségét összességében értjük elméletileg – a gyakorlatban azonban a tárgyi kultúrának is csak egy egészen elenyésző töredéke áll rendelkezésünkre. Közvetlenül nézve nincs más, mint a vadásztáborok hulladékanyaga, lelőhelyenként több száz vagy több ezer, egy-egy földrajzi régióban sok százezer kőszerszám – munkaeszköz – az állatcsontok tömege, tüzelési helyek faszene, földrétegek sokféle irányúan vizsgálható anyaga, – ezért még az ősember korának kutatójában is felmerülhet a kérdés: szabad és lehet-e ma ebből a „forrásanyagból" bármilyen történeti folyamatot rekonstruálni?

Közép- és Kelet-Európa egykori erdős-sztyepp övezetének vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy igen. Az események körvonalai, ha halványan is, kezdenek kibontakozni – a fenti címhez azonban máris magyarázat szükséges. Benépesedés alatt itt nem nagy létszámú népességek „betelepülését", területfoglalását vagy mondjuk a népvándorláskorához hasonló migrációkat értünk. A középső-paleolitikum populációja ehhez rendkívül csekély. A kultúráknak ez az elterjedése kisebb, néha nagyobb, folytonosan mozgó vadászcsoportok révén, rendkívül lassú szivárgás formájában ment végbe és az általuk „megszállt" területek csupán kis foltok, sávok a térképen.

Mégis egyfajta benépesedés ez. Ebben a korszakban tűnnek fel az első, régészetileg zártabb jellegű kultúrák pl. a Duna felső szakaszának vidékén, az Alpok déli és keleti peremterületein, a Kárpát-medencében és a keletre eső nagy, síksági területeken. Lassú terjedésük egy ideig a Prut vonaláig követhető – közben a települések régészeti anyaga sokféle módosuláson, változáson megy keresztül –, majd sorban követik egymást a

délorosz–ukrán folyóvölgyek. Átmeneti és tartós jellegű, többszörösen visszatérő vadásztáborok sora alakul ki a Dnyeszter, a Dnyeper középső folyása mentén, a Don–Donyec-medencében, az Azovi-tenger partvidékén – tovább egészen a Volgáig és a Kubán-vidékig. A Krím az utolsó eljegesedés kezdetén és tetőzése alatt valóságos rezervátum lesz. Egyszerre több, egymástól eltérő paleolitikus műveltség él egymás mellett – az embercsoportok és kultúrfáciesek itt mintegy felgyűlnek – és amint a Würm jégkor első, erős hideghulláma elmúlik, a félsziget azonnal ki is ürül. – A felsorolás most természetesen sem korrendi sort, sem elterjedési irányt nem jelentett. – Ennek a kezdeti, szórványos benépesedésnek a szempontjából azonban alá kell húznunk még egy tényt. Azt, hogy a különféle kultúrák és csoportok az előbb említett területeken ettől az időszaktól, tehát a középső-paleolitikum idejétől kezdve mutatnak összefüggő fejlődést, majd helyenként töretlenül vezetnek át a következő nagy korszak, a felső-paleolitikum civilizációiba.

A kelet-európai síkság műveltségei nagyrészt már eltérnek a Közép-Európában ismertektől. A Dnyeszter és a Dnyeper között egyébként is feltűnően széles települési űr figyelhető meg. Máskor viszont azt tapasztaljuk, hogy ennek a hosszú földrajzi övezetnek a nyugati és keleti részén egyes kultúrák szerszámkészlete, ipara feltűnően hasonlít egymáshoz. Anélkül, hogy bármilyen kapcsolat vagy akár „áthatás" lett volna közöttük. Végül mivel ezeknek a kultúráknak nincs meg a helyi, a közvetlen genetikus előzményük – ti. ebben a földrajzi övezetben – kézenfekvő a kérdés: honnét, hogyan, miből alakultak ki, miként kerültek ide?

Felvetődnek más lényeges problémák is. – Mi alakította ki az egyes kultúrák jellegeit? Mi az oka pl. annak, hogy egyes települések régészeti anyaga, vagy egész műveltségi körök ipara élesen eltér egymástól – ugyanabban az időben, egymás közvetlen közelében – máskor viszont igen nagy földrajzi távolság ellenére hasonló, szinte azonos karakterű? Milyen volt ennek a földrajzi zónának az időben is folyamatosan változó természeti képe, az ember ökológiai környezete? Melyek ennek a kezdeti benépesedésnek a konkrét időbeli határai – és végül ismét: merről, merre?

A történeti vázlat előtt ezekre a kérdésekre kell a lehető legrövidebben válaszolnunk – éspedig úgy, hogy ezúttal a sokféle kultúra, csoport jellemzését vagy az egyes települések vizsgálati eredményeit, a döntően fontos geokronológiai parallelizációkat és tipológiai elemzéseket stb. érhetően mellőzzük.

1. A kutatás módszerei és lehetőségei

Mielőtt Közép- és Kelet-Európa erdős-sztyepp övezetével foglalkoznánk, szükséges kitérnünk a kutatás módszereire és lehetőségeire.

Az ősember korának kutatása az utóbbi néhány évtizedben világviszonylatban erősen fellendült, mondhatnánk „kurrens" tudományág lett és módszerei igen hirtelen fejlődtek. A gyors fejlődés egyik alapvető oka az, hogy a paleolitikum kutatása a legszorosabban összekapcsolódik a természettudományokkal. Célja természetesen társadalomtörténeti, történeti folyamatok rekonstrukciója, a régészetnek azonban ma nincs egyetlen ága, korszaka sem, amely annyira komplex módszert és szemléletet alakított volna ki, mint ez. Az ősember korának vizsgálata az utóbbi két-három évtizedben teljesen lemondott arról, hogy a negyedkor emberének, kultúrájának vagy éppen a korának

kérdéseit egyedül az archeológia módszereivel oldja meg. A tudományterület fejlődésében – metodikai, de szemléleti szempontból is – ezt tartjuk a legfontosabb eredménynek.

A korszak régészeti kutatása ma teljesen elképzelhetetlen a geológia, a geomorfológia, a fejlett rétegtani-mikrosztratigráfiai módszerek sokféle fajtája, a talajtani irányú kémiai–fizikai vizsgálatok sora, a sokoldalú és rendkívül kifinomult klimatológiai, állattani, növénytani vizsgálatok, a radiokarbon, újabban a kálium-argon, thorium-uránium mérések stb., és még hosszan sorolhatnánk, tehát: a természettudományok szoros együttműködése nélkül. A természettudományoknak megvannak az erre a korszakra specializált ágai – ezek az elmúlt évtizedekben rendkívül gyorsan fejlődtek, újabb és újabb irányaik alakultak ki – és ez közvetlenül kihatott a régészet módszereire is, amely közben szintén új utakat keresett és talált magának. Az új és még újabb lehetőségek, irányok, a lépéstartás kölcsönösen hatott a fejlődésre. A komplexitás, amely ma a legtöbb tudományterületen olyan szívesen használt szó – sajnos inkább csak szó – itt valóban mindennapi gyakorlattá vált. A természettudományok és a régészet módszerei összenőttek, és előfordulhat, hogy a régész hozzá sem nyúl a földből előkerülő, a kultúrát meghatározó leletekhez, amíg sztratigráfiai helyzetüket nem ismeri.

Ez az összefonódás szükségszerűen történt. Az időbeli távolsággal, mint említettük, egyre csökken a ránk maradó, értékelhető leletanyag mennyisége, amelyből az egykori életet rekonstruálni tudjuk. Gazdaságtörténeti kérdésekben pl. meg sem szólalhatunk a biológiai miliő ismerete vagy a zoológia, a paleontológia, a vegetációtörténet egzakt adatai nélkül. Másrészt, s ez még fontosabb, minden történeti tudomány gerince az időskála, és ez – a kormeghatározás – ebben az időbeli távolságban a természettudományok nélkül már egyáltalán nem oldható meg.

Az ősember korának régészete egyszerűen rájött arra, hogy az osztályozó-rendszerező tipomorfológia – régészeti tárgyak formajegyeinek meghatározása – önmagában nem alkalmas történeti sorok (korrend, eseményrend) felállítására, – és arra is, hogy a szerszámok fejlődése, a tipogenezis, nem okvetlenül párhuzamos a kultúrák „filogenezisével". Ezzel a paleolitikum kutatása módszereivel jórészt el is szakadt a későbbi korszakokat vizsgáló régészettől. Ugyanakkor megtartotta, sőt erősen továbbfejlesztette történettudományi feladatait is, amelyeket a maga sajátos, archeológiai módszereivel old meg. Hogy csak néhányat említsünk: a szerszámok kialakulása, „taxonómiai" meghatározásuk, tipológiai-technológiai fejlődésmenetük; az egyes kultúrák vagy azokon belüli csoportok körülhatárolása; az egyes műveltségi körök, változatok vagy éppen csak egyes települések egymással való konkrét kapcsolata – térben és időben; esetleges egymásból való kialakulásuk, genetikájuk, kölcsönhatásaik; vagy pl. a paleoetnográfia, amelynek célja egy-egy emberi közösség, etnikum életének közvetlen megismerése – tehát végső soron társadalomtörténethez vezet. Az utóbbi években pl. világviszonylatban feltűnően előtérbe került a paleo-ökológia – a természeti, gazdasági miliő, a lakás, a táplálkozás, az életforma vizsgálata –, amelynek egyes gyakorlati, egzakt vizsgálati módszerei még akkor is meglepőek, amikor a magyar kutatás ezen a téren valóban úttörő eredményekkel jelentkezik. – Ahogyan tehát a leíró földtan eljutott a mikrosztratigráfiáig, ugyanúgy a paleolitikum kutatása is kifejlesztette a saját finomító módszereit.

Talán megengedhető, hogy egy nagyon leegyszerűsített példával mutassuk be a természettudományi és a régészeti módszerek viszonyát.

Egy, mondjuk „neandervölgyi korú" település vizsgálatánál a természettudományok segítségével, különféle kronosztratigráfiai módszerekkel – melyeknek természetesen megvan az elméleti oldaluk is – megállapítható a rétegek keletkezésének relatív, nagy vonalakban az abszolút időrendje. Ez a kérdés szorosan összefügg a pleisztocén időszak éghajlati periódusainak meghatározott, ritmikus rendjével: tulajdonképpen az egykori klimatikus körülményeket transzponáljuk a rétegképződési, talajtani jelenségekre. A glaciológiai rendszer meghatározása már a csillagászati-matematika területe. – Egy radiokarbon méréssel megállapítható, hogy az adott település, mondjuk, 44 800 éves. (A radiokarbon módszer saját problémáira nem térünk ki.) A mikrosztratigráfiai vizsgálatok bizonyítani fogják a klimatológiai részleteket; azt, hogy az embercsoport tartózkodásának idején fagyott volt a talaj, gyakoriak voltak az északi tundra-jelenségek. Tovább finomítják a geokronológiai meghatározást, a kormeghatározást is. Egy botanikai vizsgálatsorozattal, statisztikus módszerrel, megállapítható, milyen volt a környező erdők fafajtáinak százalékos összetétele, milyen az aljnövényzet (ismét éghajlat) – és egy elég komplikált faunisztikai vizsgálattal nemcsak az, hogy a lelőhely embere mit vadászott, hanem hogy hány fok volt a júliusi vagy januári középhőmérséklet. Egy másik zoológiai vizsgálattal – több módszere van – az, hogy az embercsoport melyik állatfajból hányat ejtett el, hogyan dolgozta fel, mit szállított be a telepre, mit nem – melyik állatra melyik évszakban, hónapban volt a vadászati idény, mennyi volt a felhasznált húsmennyiség – periodikusan, idényenként, összesen; megállapítható a vadászat körzete, felbecsülhető az embercsoport létszáma, a tartózkodásának időszakai. És ez már kissé őskori néprajz. Egzakt, méréses, matematikai-statisztikai alapon.

Ugyanennek a telepnek a vizsgálatánál régészeti módszerekkel megoldandó kérdés pl. a szerszámok nyersanyagának tudatos vagy alkalomszerű kiválasztása, az eszközök előre tervezettsége és annak mértéke; adaptációjuk bizonyos kőzetfajtákhoz, méretekhez vagy éppen az adott környezethez; a szerszámok sokszáz fajtájának állandósultsága, „standardizálódásának", sorozatszerűségének foka, (ezek metrikus módszerekkel megoldható kérdések); a fejlődésük iránya; kultúrák és népcsoportok kölcsönös kapcsolata térben és időben – de ismét egzakt alapon.

Ugy véljük, talán egy újkori ipartörténettel foglalkozó szakember értené meg legjobban ezeket az utóbbi módszereket. A gyakorlatban ugyanis ötven és százezer éves „gyártmányokon" végzünk különféle méréseket, számításokat – mintha hatalmas sorozatokban egy gyártási szalagról jönnének le. Olyan eljárás ez, mintha egy régi gyár, vagy inkább kézműipari üzem termékeit vizsgálnánk különféle szempontok szerint. Ezen az alapon rekonstruáljuk a „gyártás" szintjét, volumenét, technológiai színvonalát – így állapítjuk meg, honnét vették ezt vagy azt a technikai eljárást – milyen más „üzemekkel" álltak kapcsolatban –, hogyan vált sorozatszerűvé a szerszámkészítés, milyen irányban fejlesztették tovább – és úgy, hogy a gyártási leírást nem ismerjük. Egy és számtalan leletanyagot, ipart vizsgálva természetesen megállapítható a fejlődés további iránya – és akkor is, ha a következő „gyártmány-szériát" még nem ismerjük, nem találtuk meg.*

Mindez elég messze esik a régész korábbi tipológiai, formai analízisétől. Az újabb kutatás azonban azt sem vetette el, sőt továbbfejlesztette. A régészeti tárgy típusa – a biológiában taxon lenne a neve – továbbra is kultúra-meghatározó értékű. A kulturális

*Ipar alatt a régészet egy-egy meghatározott kultúra teljes szerszámkészletét érti.

összefüggésnek, a konkrét kapcsolatok vizsgálatánál azonban a régibb komparatív-analógiás módszert — ami lényegében egy vagy ezer tárgy hasonmásainak megkereséséből állt — új vágányra helyezte a tipológiai-statisztikai módszer és rendszer, amellyel már nem egyedi esetek, hasonlóságok, hanem nagy egységek összefüggései vagy éppen különállása állapítható meg.[1] A régészeti, történeti folyamatok vizsgálatába rövidesen bekapcsolódott a kvantitatív statisztika — az egyszerűbb, majd a bonyolultabb matematikai módszer, hogy eredményével az utóbbi mindjárt kiábrándulást is keltsen. — Ez ma vázlatosan az ősemberkutatás módszertani szintje.[2]

Fentieken kívül természetes még számtalan más, sajátos módszer áll rendelkezésünkre, — de itt felsorolásukra sem lenne mód. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy az összegező, szintetizáló munka mégis rendkívül ritka. Paradoxul hangzik, de az oka talán éppen a leletek mennyiségében és a módszerek sokféleségében keresendő. A kutatás ugyanis egyre inkább a részletek felé mélyül. Már ez is felveti a nagyobb léptékű, etnohisztorikus szemléletű összegezés vagy legalább a kísérlet igényét. Kérdés azonban, megvan-e erre ma a lehetőség.

Abból kell kiindulnunk, hogy a középső-paleolitikum kutatása az utóbbi két évtizedben az egész ősemberkutatáson belül is a legerősebben fejlődött. Ezenkívül csupán az elmúlt fél évszázad munkája igen nagy számú települést tárt fel — a leletanyag hihetetlenül megnövekedett. Ez a mennyiség ugyan területenként közel sem egyenletes — nem valószínű azonban, hogy a lelőhelyek száma, a régészeti anyag mennyisége a következő egy—két évtizedben megkétszereződne. Ha mégis így történnék, akkor sem valószínű, hogy az eddig körülhatárolt kultúrák, iparfajták száma lényegesen bővülne, hogy alapvetően újak születnének, relatív sorrendjük vagy a kronológiai keretük, tehát a korszak struktúrája alapvetően megváltozna. A tapasztalat azt mutatja, hogy még a legjelentősebb új lelőhely felfedezése is csak kiegészítést nyújt egy már ismert korbeli,

[1] *F. Bordes:* L'évolution buissonante des industries en Europe occidentale. Considérations théoretiques sur la Peléolithique ancien et moyen. L'Anthropologie, 54. 1950. — *F. Bordes:* Principes d'une méthode des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen. L'Anthropologie, 54, 1950. — *F. Bordes:* Levalloisien et Moustériun. Bulletin de la Société Préhistorique Française, 50. 1953 (BSPF).

[2] Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a természettudományos pontosság, egzaktság a pleisztocén időszakra, az ősember korának vizsgálatára és nem az azt követő holocén időszakra vonatkozik. Az utóbbi korszak életföldrajzi viszonyainak, miliő-történetének vizsgálatai sajnos ma még kialakulatlanok. A két korszak természeti, környezeti képe alapvetően eltér egymástól — és ezt már azért is szükséges aláhúznunk, nehogy az alábbi tanulmány téves értelmezéséből a holocén korszakra nézve téves elméletek kerekedjenek. A fenti fogalmak rövid magyarázatául: a geológiai negyedkor (quartär, anthropozoikum) évmilliókkal ezelőtt kezdődött és a jelenkort is magában foglalja. Első része a pleisztocén (tág értelemben a jégkorszakok ideje) — második része a holocén, amely az utolsó eljegesedés végétől, kb. 10 000 évtől máig tart. — A pleisztocén alatt négy eljegesedés volt. (Günz, Mindel, Riss, Würm). Ezek periodikusan, csillagászatilag kiszámíthatóan következtek be, időtartamuk azonban nem volt azonos. Az eljegesedések között hosszú, meleg éghajlatú korszakok (interglaciálisok) — az egyes jégkorokon belül pedig enyhe éghajlatú, sokkal rövidebb (interstadiális) időszakok voltak. Ezek a periódusok jól megfigyelhetők az Alpok gleccsereinek, az északi jégmorénák kiterjedésén, a tengerpartok vízszintemelkedésein, süllyedésein — nálunk a barlangok geológiai üledékeiben, a folyóteraszok képződésén, lösz-rétegekben, stb. — és alapját adják azoknak a vizsgálatoknak, melyeket előbb érintettünk. A finom-rétegtani vizsgálatok ezeket a nagy, földtörténeti korszakokat természetesen még tovább tagolják s így egyre pontosabb kormeghatározást adnak. A glaciális-interglaciális - interstadiális időszakok éghajlatának jellegére a későbbiekben közlünk néhány adatot.

térbeli és civilizációs szinthez. Ha pedig ezeket a műveltségeket és változataikat a kronológiai megfigyelésekkel nagy területen sikerül egyeztetni, úgy az iparok morfológiai analízisénél, tagolásánál esetleg több – egyes történeti folyamatok ábrázolása is lehetséges.

A nagy földrajzi területet átfogó vizsgálatoknak természetesen megvannak a nehézségei. Mindenekelőtt az, hogy a feldolgozás módszere, a kutatás és a publikációk szintje nem mindenütt egyforma. Ezért egyedül az irodalomra építeni lehetetlen – de a leletek és megfigyelések rendszerint nincsenek is teljes egészükben közölve. Munkánk alapját ezért elsősorban az adta, hogy a településeket és a leletanyagok túlnyomó részét témánk legnyugatibb határától a legkeletibb, ázsiai lehatároló területekig módunk volt közvetlenül tanulmányozni. Az autopszia jelentősége – éppen nagy területek viszonylatában – főleg az, hogy a kulturális, tipológiai jellegek, a rétegtani-kronológiai kérdések megítélése stb. hihetőleg egyenletes, azonos szemléletű lesz. Tehát ugyanaz az igény áll fenn, mint a neves francia kutató, F. Bordes rendszerének alkalmazásánál: a vizsgálatokat ugyanaz a kéz és szem végezze.

A középső-paleolitikum általános jellemzésétől, úgy véljük, eltekinthetünk. Korbeli határait általában 150 000 és 30–40 000 év közé helyezzük – a területi és fejlődési eltérések miatt azonban szívesebben használjuk a geokronológiai-glaciológiai beosztás kereteit. Eszerint a középső-paleolitikum a Riss jégkorral kezdődik – folytatódik az utolsó, viszonylag meleg éghajlatú Riss–Würm interglaciálissal – majd az utolsó eljegesedés hosszú, bevezető szakasza, a korai Würm időszak következik. Utóbbi alatt még két rövidebb éghajlati kilengés, gyenge „inter-szakasz" figyelhető meg (Amersfoort és Brörup interstadiális) –, és végül befejeződik a Würm 1 maximumának, hideg-tetőzésének végén. Egyes kultúrák esetenként még tovább élnek.

A természeti miliő tehát időben folyamatosan változik – változik földrajzi övezetenként is – és már itt érdemes felhívnunk a figyelmet arra, hogy a kultúrák „osztódása" szétágazása, egyben a szétrajzásuk nem a meleg interglaciálisban, hanem éppen a Würm lehűlő éghajlata és hideg-tetőzése alatt történt.

A korszakot a kutatás hosszú ideig a Palaeoanthropus, általánosságban a „neandervölgyi ember" idejének, kultúráját pedig egészen átfogóan a moustériennek tekintette. A középső-paleolitikum, mint gyűjtőfogalom, egyszerűen azonos volt a moustérien műveltséggel. Az utóbbi két évtized e két egyenlőségjellel szemben két, egymással valószínűleg párhuzamos antropológiai és archeológiai tényt ismert fel. Az egyik az, hogy a korszak embere a legritkább esetben volt „neandervölgyi" – a robusztus, generalizált (?) embertípus. A Palaeoanthropus nagy körébe számos más és többségében gracilis, kiegyénült, a kis populációkban fellépő génsodródásnak megfelelően területileg specializálódott forma tartozott. A korszak vége felé határozott pre-rassz különbségek, azaz tájtípusok alakultak ki – az ember többségében már presapiens, ha ugyan már nem Homo sapiens.[3]

[3] A Palaeoanthropus formakörébe (ez a „valódi" ősember) már több embertani típus tartozott. Egyik régies csoportja a Homo neanderthalensis King. A humán-evolúcióban azonban ez sem jelent egyenes genetikai vonalat – variációk és kombinációk sokaságából áll. A Palaeoanthropus fejlett, kiegyénült formáit nevezzük presapeinsnek – ezeket ismerjük a középső-paleolitikum végén – majd a Homo sapiens fossilis következik, aki fizikailag, antropológiailag azonos a mai emberrel (Felső-paleolitikum). A Pelaeoanthropus és a H. sapiens között ma számos kutató nem is húz határvonalat,

A másik tény, hogy a korszak műveltsége nem csupán „a moustérien". F. Bordes ezt a nyugati kultúrát – nyugodtan mondhatjuk, korszakalkotóan – számos csoportra választotta szét.[4] Megmaradt a nyugati, valódi moustérien – különvált a charentien műveltség, az acheuléen tradíciójú moustérien, a micoquien, a levalloisien és ezek különféle változatai. A leletegyüttesek vizsgálata során hamarosan világossá vált, hogy Közép- és Kelet-Európa területén is számos, különféle, nem moustérien csoport élt. Nem volt szükség egy évtizedre, hogy a moustérien kultúra – mint a tág értelmű Palaeoanthropushoz kötött fogalom – mozaikszemekre essen szét.

Sajátságos azonban, hogy ennek a „generalizált" moustériennek az elemei az egyes kultúrákat Franciaországtól a Krím-félszigetig, a Kubán-medencéig, a Kaukázuson túli területekig, sőt még sokkal távolabb is többé-kevésbé mindig alászínezik. Olyannak tűnik, mint egy vékony, átfedő lepel, amely alatt különféle, más karakterű kultúrák helyezkednek el – amit csábító, de egyelőre merész lenne a humánevolúció bonyolult útjaival összevetni.

Témánk földrajzi kerete Közép- és Kelet-Európának mesterségesen körülhatárolt övezete. Közvetlen munkaterületünk a Keleti Alpoknál kezdődik – bele tartozik Jugoszlávia északi része, továbbá a Kárpát-medence körzete – kelet felé a Szovjetunió európai, középső és déli területe. A határt északon és délen a települések elhelyezkedése, valamint paleogeográfiai szempontok alapján húztuk meg. Ez a hosszú zóna ugyanis éppen egyezik a felső-pleisztocén korszak erdős-sztyepp övezetével. – Egyes kultúrák összefüggései miatt érintenünk kell a keleti és nyugati, ún. lehatároló területeket. Egyik a Rajnától keletre a délnémet terület, ill. az Alpok déli, itáliai előtere – a másik a Kaukázustól délre eső régió és keleti lezárásként Szovjet Közép-Ázsia térsége. – Az alábbiakban munkánknak csupán egyik eredményét ismertetjük kivonatosan.[5]

2. A benépesedés előzményei

Közép- és Kelet-Európa fenti övezetét áttekintve – és kissé megelőzve most az összegezést – rendkívül színes, változatos kép rajzolódik ki. A különféle jellegű kultúrákat és csoportokat itt felsorolni sem lenne helyünk. Ezek a kultúrák azonban közel sem töltik ki a már jelzett időbeli keretet. Ha megvizsgáljuk az egyes települések rétegtani-kronológiai helyzetét, majd kisebb földrajzi egységenként egymásra helyezzük a különféle kultúrák, csoportok időtartamát, azt tapasztaljuk, hogy ritka kivételektől eltekintve mindegyik csak az utolsó interglaciális időszak végén, sőt az után jelent meg. Koruk a Würm bevezető fázisára és a Würm 1 körüli időszakra esik: az egész középső-paleolitikum viszonylatában nézve későiek. Különösen áll ez a Kárpátoktól K-re eső síksági területekre, egészében a Szovjetunió európai részére, ahol interglaciális korú leleteket egyelőre nem is ismerünk.

---

minthogy a jellegek a fejlődés útján összemosódnak. A kérdéshez ld. *Liptáik Pál:* Embertan és emberszármazástan c. alapvető, korszerű kézikönyvét. (Tankönyvkiadó, 1969.)

[4] *F. Bordes:* i. m. L'Anthropologie, 54. 1950. – *F. Bordes:* Essai de Classification des industries „moustériennes" (BSPF), 50. 1953.

[5] *M. Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Az alsó-paleolitikum viszonylag lassú fejlődésmenete után, az utolsó interglaciális optimális miliőjében egy sor, tartalmában új civilizáció és fácies érlelődött. Ezek most valószínűleg több törzsből és Európán kívülről érkező behatásokkal is egybekötve, hirtelen több ágon fejlődtek fel. Ez a dinamikus, radiációs fejlődés rendkívül hasonló a biológiai evolúció ún. revolúciós szakaszához, amikor az addig „egynemű" populációkból ugrásszerűen számtalan, minőségileg új típus jön létre.

A bonyolult fejlődés egymással részben párhuzamos, részben egymást keresztező fonalakon történt és nyilván összefüggött a népesség megnövekedésével, első nagyobb szétáramlásával. Annak ellenére ugyanis, hogy az embertani lelet a régészeti anyaghoz mérten elenyészően kevés, ezután a „csend-állapot" után határozott demográfiai hullám figyelhető meg, amellyel a középső-paleolitikum többé kevésbé rokon kultúrái terjedtek el. Az alsó-paleolitikum viszonylag kis számú és földrajzilag egymástól távoleső leletei után ez a populációnövekedés lemérhető a lelőhelyek számán, az iparok különféle körein, földrajzi csoportjain. Gyökerük kétségtelenül sokkal régebbre, a Mindel—Riss interglaciálisra, helyenként még az azt megelőző korokra nyúlik vissza. – Röviden érintenünk kell tehát az alsó-paleolitikum idejét is.

Az alsó-paleolitikum kultúrái Európában minden valószínűség szerint szintén idegen eredetűek voltak. Ma már alig vitatható, hogy az ún. szakóca-kultúrák — az abbévillien, a rendkívül hosszú élettartamú acheuléen — Afrika felől érkeztek, majd egészen a Mindel eljegesedéséig együtt éltek a szilánkiparokkal.[6] — A szilánkiparok eredetét nehéz kimutatni — esetleg az ún. chopperiparokból lehet levezetni őket — az előbbiek beáramlásának pedig két útját tételezhetjük fel. Kelet-Európa felé a Közel-Kelet, Nyugat-Európába pedig az Ibér-félsziget felől. Mindkét úthoz egy-egy lényeges megjegyzést kell fűznünk. A szakóca-kultúra a Keleten tulajdonképpen csak Transz-Kaukáziát éri el — a nyugati beáramlás pedig a Gibraltár-szoroson keresztül kérdéses. – Kétségtelen azonban, hogy a Nyugaton már a Günz–Mindel közötti időszakban ott találjuk az abbévillien és a clactonien kultúrát — ezek a legidősebb iparok Nyugat-Európában és számtalan lelőhelyüket ismerjük; az acheuléen az abbévillienből nőtt ki és fejlődése egyetlen hosszú folyamatként felnyúlik egészen a Riss jégkorig; a Kaukázuson túl viszont a legidősebb civilizáció csak bizonyos késéssel, a Mindel–Riss között jelent meg. Ez az utóbbi kultúra — melyet mi keleti vagy kaukázusi acheuléennek nevezünk — tovább élt az utolsó interglaciálisban is és erős belső fejlődéssel legkésőbb a Würm kezdetéig mintegy behozta a késést.

Az említett civilizációkon kívül Nyugat-Európa déli részén olyan chopper-ipar is feltűnt, amely egykorú az észak-afrikai „Pebble cultur" III. fázisával (kora a Günz–Mindel interglaciális vége) — és ha ezek után az Ibér-félszigeten, ill. Európa mediterrán sávján a „kavics-moustérien"-ek elterjedését nézzük, nagyon valószínű, hogy a későbbi kultúrák kialakításában ez a harmadik gyökér is résztvett.

Az alsó-paleolitikum iparai nyugaton mindenesetre biztos kiindulását adják az ottani „moustérieneknek". A fejlődés fonala egyrészt az acheuléen hat, egymást követő fázisán és a belőle kialakuló micoquien kultúrán, másrészt a clactonien - tayacien

[6] *H. Breuil:* Le Paléolithique ancien en Europe occidentale et orientale et sa chronologie. BSPF, 29. 1932. – *H. L. Movius:* Zur Archäologie des unteren Palaolithikums in Südasien und im Fernen Osten. Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft, Wien (MAG.), 80. 1950. – *F. C. Howell:* European and Northwestern African Middle Pleistocene Hominids. Current Antropology, 1. 1960 stb.

fejlődési fonalán vezet fel a középső-paleolitikum felé –; a charentien kultúra pedig, amely valószínűleg szintén déli eredetű lehetett, a régibb kavicsiparokkal, chopper-iparokkal állhatott összefüggésben.

Egyszerűsítsük le most ezt a már úgy is egészen vázlatos fejlődési képet.

Nyugat-Európában az alsó-paleolitikum kezdetétől fogva folyamatosan ott él az abbévillien és az acheuléen műveltség. Ezek és az ottani szilánkiparok felfejlődnek a középső-paleolitikum civilizációiba – genetikus kapcsolatban állnak velük. Keleten, a Kaukázuson túl és még délebbre jóval később szintén acheuléen jellegű iparok tűnnek fel. Megjelent ugyanott más műveltség is, amelyet most nem érintünk – a két terület között azonban Európán keresztül semmiféle kapcsolat nem volt. Végül még egy döntő tény: a nyugati alsó-paleolitikum kultúrái Közép-Európa területét, – ami alatt a Rajna vonalát értjük – a Riss jégkor előtt nem érték el.

Lényegében ezekből a megállapításokból és ezekből a parallel jelenségekből, ill. genetikus eltérésekből következnek azok a koncepciók, melyek szerint a paleolitikum kultúrái Európa területén nyugatról keletre vagy éppen ellenkezőleg, keletről nyugatra terjedtek el.[7] Találunk feltevést, mely a középső-paleolitikum kultúráit és természetesen az emberét Közép-Európa Ny-i részéről egészen a Volgáig vándoroltatja el – és olyat is, mely szerint éppen a Krím-félszigetről vándoroltak volna egészen a Duna felső szakaszának vidékére.

Nem célunk ezekkel a valójában nagyon halványan jelentkező elképzelésekkel vitázni – már azért sem, mert mindegyik fed valamit, mindegyik a keleti és nyugati iparok bizonyos hasonlóságára, néha meglepő hasonlóságára épül. Az egész terület leletanyagának közvetlen vizsgálata azonban – településtől településig – más eredményre vezetett. A továbbiakban ezért nem az elméletekre, hanem a konkrét régészeti anyagra és a kultúrák kormeghatározására fogunk támaszkodni.

3. Populációnövekedés az alsó-paleolitikum után

Az első kérdés, melyet közelebbről szükséges megvizsgálnunk, az alsó-paleolitikum helyzete és az említett populációnövekedés, amely Közép- és Kelet-Európának ezen a sávján valószínűleg együtt járt az újabb civilizációk elterjedésével.

A nyugati lehatároló területeken – tehát a közép- és kelet-európai erdős-sztyepp övezeten kívül – alsó-paleolitikumot csak az Alpoktól délre ismerünk. A nyugati acheuléen legkésőbb a Rissben, valószínűleg azonban már előbb átjutott az Appenninfélszigetre. Elterjedési területe Itália középső része; Olaszország ÉK-i részén csak egy-két rétegtanilag meghatározható, szórványos leletét ismerjük (Quinzano, Lughezzano, Ponte di Veia). Az archaikus szerszámok itt azonban a Riss-jégkor sztyeppei fázisában tűnnek fel – később már az interglaciális elején találjuk őket. Tulajdonképpen csak továbbélés ez. Lényegesebb azonban, hogy az acheuléennek a középső-paleolitikummal itt semmiféle kapcsolata nincs. Az utóbbi újabb Ny-i beáramlás révén terjedt el.

[7] *K. J. Narr:* Karten zur älteren Steinzeit Mitteleuropas. Archaeologia Geographica (Arch.), 2. 1951. – *K. J. Narr:* Kultur, Umwelt und Leiblichkeit des Eiszeitmenschen. Stuttgart. 1960. – *G. Bosninski:* Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. Köln. 1967. – *A. Leroi–Gourhan J.* et *N. Chavaillon:* Paléolithique du Péloponese, BSPF. 59. 1963.

A Közép-Európa nyugati részén ismert fiatal acheuléen („Jungacheuléen") már középső-paleolitikus kultúra. Elterjedése csak az utolsó interglaciálisban kezdődött. Elterjedési területére alább kitérünk. Egyelőre csupán azt állapítjuk meg, hogy az aucheuléen jellegű kultúra Európában kelet felé tovább sehol nem található. – Ezzel már át is léphetünk a mi környező területünkre.

A cseh–morva régióban, mint alsó-paleolitikum, az utóbbi időkben az ún. „bohemien" és a „radimien" vált ismertté. Ezek a choppereket (hasítókat) tartalmazó iparok azonban felszíni leletek, s így a kronológiai helyzetük teljesen bizonytalan. Nem jelentenek sem kulturális, sem kronológiai egységet. Ismerve ezen kívül a chopperek élettartamát – szinte az egész paleolitikumon keresztül – a középső-paleolitikum iparait ezekből aligha lehet levezetni. Ezzel szemben az újabban feltárt, rétegtanilag hiteles lelőhelyek – Předletice és Stranská skála – Vértesszöllőssel együtt kétségtelenül a legrégibbek ebben a földrajzi körzetben. Koruk a Mindel (Inter-Mindel). Předletice és Stranská-skála anyaga azonban – a tipogenezisnek ellentmondóan – nem chopperekből áll, hanem mindössze néhány, bizonytalan szilánkeszköz.

Az alsó-paleolitikum egyik legfontosabb települése tehát Közép- és Kelet-Európában Vértesszöllős. Korát a kutatás a Mindel-interstadiálisra, (a Mindel jégkor kettős hideg-tetőzése közti meleg időszakra) – mintegy 450 000 évre helyezi – bár ugyanott ennél kétszázezer évvel fiatalabb kormeghatározást is ismerünk. A kronológiai, rétegtani kérdésekre nem kívánunk kitérni. A mi szempontunkból most csupán az lényeges, hogy Vértesszöllős kultúrájából levezethetők és korban összeköthetők-e a középső-paleolitikum sokkal későbbi iparai.

A település kultúrája, mint ismert, egy „mikrochopper" ipar, amelynek nagy földrajzi körzetben nem ismerjük a kapcsolatait, sem az analógiáit. Az anyag vizsgálata mégis fontos problémákat vet fel a széles körben elterjedt kavicsiparok, a „kavicsmoustérienek", az ún. „epichopper-iparok" összefüggései terén. Ezt a témát Vértes László egyik utolsó, rendkívül érdekes tanulmányában fejtette röviden ki,[8] és egész gondolatmenetével egyetértünk. Ennek a matematikai módszerekkel alátámasztott gondolatmenetnek a lényege az, hogy a chopperiparok fejlődése térben (földrajzilag) és időben összefügg: ezeknek a déli, afrikai eredetű iparoknak az útját, fejlődését az afrikai olduwaientől, Vértesszöllősön át egészen a charentienig lehet kísérni. A fejlődés trendje valóban ilyen lehetett – és erre gondoltak mások is, más vonatkozásban – a „kavicsfeldolgozó moustérienek", a *charentien* változtatok zonális elterjedése terén.[9] Ezen logikai alapon Vértesszöllős ipara esetleg összeköthető lenne más olyan, sokkal későbbi kultúrákkal is, melyeknek a szerszámkészlete szintén kavics-nyersanyagból készült. Magyarországon ilyen pl. az érdi ősemberi telep ipara – amely nagyobb méretű, görgetett köveket használt fel és kultúrája módosult, keleti-charentien – vagy akár a tatai telep szerszámkészlete, amely ugyancsak apró kavicsokból készült. Ezeknek a kora azonban több százezer évvel fiatalabb Vértesszőlősnél (!) – és hiányzanak a köztük lévő, az elméletileg esetleg feltételezhető, de sajnos nem létező lelőhelyek. – Konklúziónk

[8] *Vértes László:* Az őskőkori technológia fejlődési rátái. MTA II. Oszt. Közl., XV. 4. 1967. 301–312.

[9] *V. Gábori-Csánk:* La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 245–268.

tehát az, hogy a chopper–epichopper iparok evolúciója elméletileg teljesen elfogadható ugyan – a gyökerük, eredetük sem túlságosan kérdéses – egyelőre azonban, sajnos csak elmélet. A rétegtanilag, kronológiailag hiteles alsó-paleolitikum és az 50–30 000 év körüli középső-paleolitikum között lévő hiátust nem tudjuk kitölteni, áthidalni – gyakorlatilag ma nem mutatható ki kontinuus fejlődés közöttük.[10]

Vértesszőlős ipara a maga jellegével egyedül áll Közép-Európában – és korban távol, összeköttetés nélkül a középső-paleolitikum kezdetétől. Feltűnő azonban, hogy a kavicsiparok mind Kelet-Európában, mind a Kaukázuson túl eddig ismeretlenek.

A kelet-európai területen mindössze négy olyan lelőhelyet tartunk számon, amelyet korábban alsó-paleolitikus korúnak határoztak meg. Érdemes röviden érintenünk őket. – Az egyik Luka Vrubleveckaja a Dnyeszter mentén. A nagy mennyiségű leletanyag a folyóterasz felszínén feküdt. Maga a terasz esetleg Mindel-kori – ez is kérdéses –, de ez még nem jelenti azt, hogy a leletanyag is azonos korú. A faunisztikai maradványok nem is függnek össze a régészeti anyaggal, az eszközök között pedig alig akad olyan, amelyen megmunkálás látszik. A hatalmas leletanyag természetes eredetű. – Vihvatinci anyagában mindössze négy darab eszköz határozható meg. A Dnyeper alsó folyásánál fekvő lelőhely meghatározása a terasz alapján teljesen bizonytalan – az újabb eredményeket ismerve semmi esetre sem alsó-paleolitikus – a faunája pedig Würm 1 körüli. – A Dnyeper vidékén Kruglik és Vasziljevka eszközkészletének meghatározása és a koruk teljesen bizonytalan. Ha azonban mindezek közül valamelyik nem korrendileg, hanem csupán tipológiailag mégis alsó-paleolitikus jellegű lenne, Kelet-Európa egész középső-paleolitikumát, fejlett kultúráit képtelenség néhány szórványos szerszámból levezetni.

A Szovjetunió európai részén a legidősebb lelőhelyek nézetünk szerint Levinszadovka az Azovi-partvidéken (Riss–Würm? – de nem idősebb a késői karangati időszaknál); – a Szudak-öböl egyetlen szerszáma, amely a karangati tengeri formáció felső részében vagy azon feküdt[11]; – esetleg még Rozsok másodlagos helyzetben lévő

[10] Vértesszőlőssel kapcsolatban a szélesebb közönség körében egyfajta tévedés vagy félreértés terjedt el, amelyet néhány szóval szükséges tisztáznunk. Anélkül, hogy a település jelentőségéből bármit is levonnánk, Vértesszöllős Európának nem a legrégibb és az egyetlen ilyen korú lelőhelye. Nyugat-Európában, mint láttuk, már régebben ott élt az abbévillien, a clactonien és az acheuléen kultúra idősebb fázisa. Ezeknek számtalan lelőhelyét ismerjük. Az alsó-paleolitikus chopper-iparoknak a miénknél idősebb települése Franciaországban pl. a Grotte du Vallonet, – kb. egykorúak pl. Roussillon, Valée de la Tête, a Geillac és Albie közötti teraszleletek stb. Közép-Európában Vértesszőlőssel egykorú az időközben felfedezett Stranská skalá és Předletice – a legújabb nagy település pedig az NDK-ban 1974–75-ben feltárt Bilzingsleben Hallé közelében. Az utóbbi helyen – egyébként szintén travertinben – rendkívül gazdag régészeti, biztos kormeghatározást adó faunisztikai anyag, feltűnően fejlett csont- és agancseszközök, végül az előember (Homo erectus) nyakszírtcsontja és szemöldökrésze (os frontale) került felszínre. („Die Stellung des Fundortes Bilzingsleben in der frühen Altsteinzeit Europas." Wissenschaftliches Kolloquium, 12–15. Oktober, 1975. Halle). – Bilzingsleben kultúrája egyébként, az anyag közvetlen ismerete alapján, nem áll kapcsolatban Vértesszőlősével, hanem a clactonien körébe tartozik. – Vértesszőlős jelentőségét tehát nem az egyedülállósága adja, hanem az, hogy itt több rétegben települési felszínek, sajátos mikrochopper-ipar, kormeghatározó fauna és flóra, tüzelési helyek, embertani maradvány, emberi lábnyomat került elő – mindaz együtt, amit más helyeken külön-külön vagy részlegesen ismerünk.

[11] Tengeri transzgressziós üledék, amely az interglaciális időszakában, a vízszint erős emelkedésekor képződött. Itt a vízterület Riss–Würm-kori kiterjedését jelzi.

leletanyaga (korai Würm); – a Kiik-Koba barlang alsó rétegének kora pedig a Krímben továbbra is kérdéses. (Talán a korai Würm valamelyik enyhe periódusa.) A délebbre eső, Szuhumi környéki leletek szintén a karangati üledék felett fekszenek (tehát fiatalabbak az utolsó interglaciálisnál) – a Kaukázus északi oldalán talált „chelléen" jellegű szerszámok pedig másodlagos, meghatározhatatlan helyzetben kerültek elő. – Mindezeknek a kora tehát rendkívül távol esik az alsó-paleolitikumtól. Legföljebb a középső-paleolitikum legkorábbi nyomait jelzik.

Közép-Európa keleti részén és Kelet-Európa területén tehát a biztosan alsó-paleolitikus korú és jellegű lelőhelyek száma 3–4. Ha a régészeti leletek, a szerszámok számát nézzük –: maximálisan (és feltételesen!) 50 – a cseh–morva területen néhány darab (Stranká skála és Předletice) – Vértesszőlősön egyelőre nem ismerjük. Esetleg 1–2.000. Végül Bilzingslebenben ennél több –, tegyük fel hogy pár ezer.

A kultúrák számát ma teljesen bizonytalan lenne megadnunk. Kétféle ipart találunk. A mikrochopper ipart és azt a szilánkipart, amely közel áll a clactonienhez. Az alsó- és középső-paleolitikum között tehát széles korbeli hiátus állapítható meg.

Ha most ezzel szemben a középső-paleolitikumot tekintjük, a települések (és nem a szórványos leletek!) száma az előbbinek minimálisan is a hetvenszerese! Ezek a telepek azonban gyakran többrétegűek, visszatérő táborhelyek. Ezért az arányt még hozzávetőlegesen is százszorosnak tekinthetjük. – A leletanyag mennyiségére nézve nehéz bármilyen mutatót vagy arányszámot találni. Egy közép-európai barlangi lelőhelyen 1–2 000 – egy szabad ég alatti településen 10–30 000. A leletanyag megnövekedése azonban az alsó-paleolitikumhoz képest egyszerűen nem is fejezhető ki – a kultúrák, a különféle jellegű csoportok száma pedig 30.

Mindez együttvéve jelenti azt, amit az alsó-paleolitikumhoz képest valóban „demográfiai hullámnak" kell tekintenünk.

Még lényegesebb azonban, hogy a populáció megnövekedése a Mindel jégkortól a Riss–Würm interglaciálisig nem folyamatosan történt. Az előbbi arányoknál jóval többet mond az, hogy Európának ezen az övezetén a Riss jégkor alatt még mindig nincsenek leletek! Az alsó- és középső-paleolitikum közti hiátus már ezért sem oldható meg.

Egy-egy telep népességének nagyságára nézve természetesen csak bizonytalan vagy megközelítő feltevéseink lehetnek. A régészeti-zoológiai vizsgálatok, a zsákmány mennyisége stb. alapján úgy látszik, hogy egy táborhelyen – egy adott időszakban – a népesség nem nagyon haladta meg a 40 főt. A létszámra a gazdálkodás módja szabályozó szelepként hatott, és ezzel kapcsolatban talán érdemes utalnunk arra, hogy még a népvándorláskor sztyeppei nomád törzseinek legkisebb egysége sem tudta túlhaladni ezt a keretet. Csak a középső-paleolitikum végén, a specializált vadászat kialakulása idején számolhatunk a fentinél nagyobb egységekkel. – A vadászat jellegéből következtethetünk arra, hogy egy-egy ilyen kis csoport mozgási körzete – ismét a település egy adott szakaszában – kb 30 km volt. (Vadállomány mozgása, körzete – eltekintve a vad-vándorlástól – a zsákmány beszállítása stb.) Ez, és a lassú, szivárgásszerű migráció okozta többek közt azt a mindenkori viszonylagos izoláltságot, amely az iparok különféle jellegére is hatással volt.

Könnyű ezután áttekinteni azokat a településeket is, amelyek az utolsó interglaciális alatt éltek, vagy esetleg még az interglaciális végére tehetők. Ezeknek a száma mindössze 22 – de közülük 9 még a lehatároló területekre esik. – Ezeken a

szórványos pontokon kívül viszont Közép-Európa nyugati részén már az interglaciális alatt ott élt a fiatal acheuléen műveltség – az Alpoktól délre az acheuléen és esetleg egy clactonien-szerű ipar – a Kaukázustól délre pedig a keleti, késői acheuléen.[12]

Ugy látszik tehát, hogy az utolsó interglaciális alatt volt az a „lappangási állapot", amelyet már említettünk. Ha ezután az egyes iparok, fáciesek megjelenésének idejét és élettartamát kronológiailag tagolni kezdjük, még egy megfigyelés tartozik ide. A népességnövekedés és az új iparfajták kialakulása között bizonyos időbeli lépték-eltérés állapítható meg. Az eltérés nem nagy (az interglaciális végétől a korai Würmig) –, de az új kultúrák valamivel később tűntek fel, mint ahogy a népességnövekedés történhetett.

Összegezve: a populáció ugrásszerű növekedésének az utolsó interglaciális alatt kellett végbemennie, majd a különféle kultúrák elterjedése kissé később, a Riss–Würm végétől, a korai Würm időszakkal kezdődött.

Ezeknek a sajnos nem részletezhető adatoknak alapján beszélhetünk arról, hogy ezen a területen lényegében az első benépesedés indult meg, és hogy a fellépő civilizációk a vizsgált földrajzi övezeten kívülről kerültek ide.

4. A korszak időbeli keretei

Nézzük ezután a benépesedés konkrét, időbeli kereteit.

Ha az egyes kultúrák és csoportok élettartamának alsó és felső kronológiai határát figyeljük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a középső-paleolitikum egész lefolyása, helyesebben a különféle müveltségek, népcsoportok elterjedése viszonylag rövid idő alatt történt. – Ez az összehasonlítás most az alsó-paleolitikum hosszú időtartamára, lassú fejlődésmenetére vonatkozik. Történeti szempontból valóban relatív, hiszen így is tízezer évekről kell beszélnünk.

Az előbb már kiemeltük azt a kis számú lelőhelyet, amely az utolsó interglaciálisba tartozik. Ezekkel együtt részletesen megvizsgáltuk valamennyi település rétegtani-kronológiai helyzetét – figyelembe véve a litosztratigráfia, a paleontológia, a paleobotanika stb. összes adatait. A megfigyelések természetesen nemcsak a kormeghatározást szolgálták, hanem egyúttal igen jól kirajzolódott az egyes területek, települések természeti környezete, a horizontálisan–vertikálisan, a térben és időben változó ökológiai miliő is. Az egyes lelőhelyek datálásából végül összetevődött az egyes kultúrák élettartama, korrendje – majd az egyes civilizációk terjedésének menetrendje.[13]

Ezeket a kronológiai táblázatokat egymás mellé helyezve azt tapasztaljuk, hogy szinte valamennyi kultúra, iparfajta – területenként többnyire párhuzamosan vagy egymást követve – a korai Würm időszakban és a Würm 1 periódusa alatt élt. A

[12] Felvehető itt természetesen a kérdés: nehezen képzelhető el, hogy ilyen nagy terület nem produkált saját, autochton népességet. Lehetséges, hogy az interglaciálisok rétegei pl. a barlangokban többnyire eltűntek és velük együtt az a régészeti anyag is, amely a helyi népességhez tartozott. Ilyen réteghiányokat egyébként éppen a Kárpát-medencében és főleg Magyarországon ismerünk. Meg kell említenünk azonban, hogy Közép-Európa K-i részén a középső-paleolitikum „előtt", azaz rétegtanilag alatt, helyenként és szórványosan egy gyenge „clactonien-tayacien"-szerű szilánkipar fordul elő. Ezt azonban egyelőre önálló kultúrának még nem tekinthetjük, amelyből a rákövetkező időszak sokféle iparának eredetét levezethetnénk.

[13] *M. Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre Alpes et l'Oural. Budapest, 1976. 11–40. 209–232.

középső-paleolitikum egész időtartama ezzel természetesen nem változott meg – de a mi területünk történeti folyamatai, mondhatnánk eseményei, időben erősen összeszűkültek. Az eredmény lényeges, hiszen minden történeti kutatás – és éppen a távoleső korokban – az időfaktor lerövidítésére, a mentől szűkebb, pontosabb kormeghatározásra törekszik.

Minthogy az ősemberkutatás a negyedkor földtörténeti kronológiáját használja, amely a történészek előtt részleteiben nem eléggé ismert, az alábbiakban megpróbáljuk ezt az időszakot megfoghatóbb közelbe hozni.

Geokronológiai határaink – most már leszűkítve – az utolsó interglaciális vége, szorosabban a korai Würm kezdete és a Würm 1 hideg-tetőzés vége. Az interglaciális után, a lassú éghajlati lehűlés alatt még egy rövidebb oszcillációt (éghajlati ingadozást), majd ismét egy hasonló jellegű interstadiálist ismerünk. Ezeket a Würm 1 bevezető szakasza követi. A „korai Würm" alatt mi csak a Riss–Würm-től a Würm 1 maximumáig terjedő időszakot értjük. Emellett viszont két periódust különböztetünk meg: a Würm 1 bevezető, közvetlenül a hideg-tetőzés felé tartó fázisát (W. 1 első fele, kezdete) és a voltaképpeni stadiális időszakot, a Würm 1 tetőzését. Ezután ismét egy enyhe, erdei klímájú periódus, a Würm 1–2 interstadiális következik. Utóbbi már a felső-paleolitikum ideje.[14]

Ezek az éghajlati ciklusok jól megfigyelhetők a korszak rétegképződésében – különböző lelőhelyeken parallelizálhatók egymással – tovább tagolhatók, részletezhetők, ezért a paleolitikum kutatása megelégedhet azzal a kormeghatározással, hogy pl. egy lelőhely kultúrrétege a Würm 1 maximumának közelébe, közvetlenül a tetőzése elé vagy pl. az Amersfoort „interszakaszra" esik.

Fenti meghatározások mellé összegyűjtöttük a korszak radiokarbon dátumait és egyszerű szórásdiagrammra helyeztük őket (1. tábla). A dátumok sora természetesen nem teljes. Kiegészíthető sok más lelőhely C-14 vizsgálati eredményével. Fölöslegesnek láttuk ezeket közölni – mert az összkép nem változott meg(!). Az adatok között vegyesen szerepelnek európai, észak-afrikai és közel-keleti lelőhelyek kormeghatározásai. Az évszámokat kiegészítettük néhány olyan vizsgálat eredményével, amely nem régészeti lelőhelyre, hanem egy-egy rétegtanilag biztosan meghatározott, felső-paleolitikus településre vonatkozik.

A radiokarbon módszer problémáira itt nem térünk ki – bár éppen a Kárpát-medence területén adódnak ilyenek –, mert most elsősorban nem is az egyes

[14] Mindegyik glaciális időszaknak, eljegesedésnek egy bevezető, „feltöltő" periódusa volt, melyet nyugati-ciklonos, csapadékos éghajlat jellemez. Ez okozza többek közt az északi területek eljegesedését, ill. a jégborította területek határának délre tolódását. Másodlagos tényezőként ezzel jár együtt a térszint erős megemelkedése – esetenként 1–2000 méterrel(!) –, ami a lehűlést még fokozza. A rákövetkező, ún. stadiális periódus keleti-ciklonos, száraz-hideg jellegű. Ez a jégkori tetőzés ideje, amikor nálunk pl. száraz-sztyeppei területek alakulnak ki és a vegetációs időszak erősen lerövidül. Az északi jégtakarótól délre húzódó ún. periglaciális területeken a lehűlés a növény- és állatvilág kicserélődésében nyilvánul meg. – A glaciális időszakokra egyébként nem az erős hideg, hanem az évszakok eltolódása jellemző. A tél átlagos, alacsony hőmérsékletű és hosszú – a nyár rövid, a csapadék igen kevés. Éves átlagban ez csak néhány fok hőmérséklet-csökkenést jelent, hatására azonban nálunk, a Krím-félszigeten vagy a délfrancia területen is sarkköri fajok jelennek meg. Magyarország területén a Würm 1 alatt pl. a cirbolyafenyő jutott uralomra, az alacsony fekvésű vidékeken pedig Larix–Picea erdők, azaz tajga terjedt el. A januári középhőmérséklet minusz 10–15°C – a júliusi plusz 10°C – a csapadékmennyiség csupán 100–200 mm volt. Ezért a vegetációs periódus 3–4 hónapra rövidült le, és az Alföldön, a Dunántúlon erdőtlen területek, esetenként tundra alakult ki.

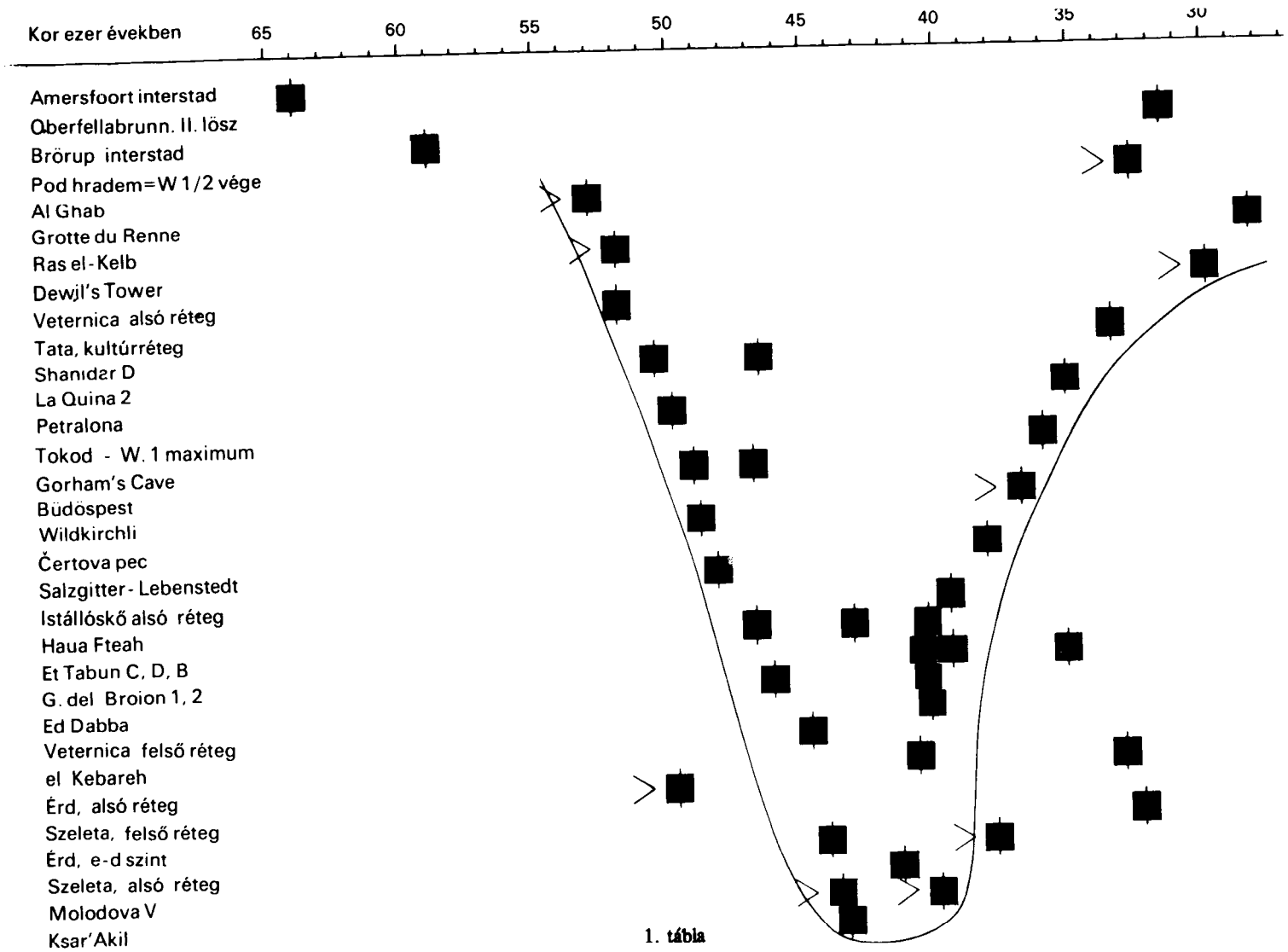
Kor ezer években
65
60
55
50
45
40
35
30
Amersfoort interstad
Oberfellabrunn. II. lösz
Brörup interstad
Pod hradem=W 1/2 vége
Al Ghab
Grotte du Renne
Ras el-Kelb
Dewjl's Tower
Veternica alsó réteg
Tata, kultúrréteg
Shanidar D
La Quina 2
Petralona
Tokod - W. 1 maximum
Gorham's Cave
Büdöspest
Wildkirchli
Čertova pec
Salzgitter-Lebenstedt
Istállóskő alsó réteg
Haua Fteah
Et Tabun C, D, B
G. del Broion 1, 2
Ed Dabba
Veternica felső réteg
el Kebareh
Érd, alsó réteg
Szeleta, felső réteg
Érd, e-d szint
Szeleta, alsó réteg
Molodova V
Ksar'Akil

1. tábla

lelőhelyek abszolút kora, „naptászerű" sorrendjük vagy az egymáshoz való évszámszerű viszonyuk, hanem a dátumok szórási határai érdekesek.[15]

A dátumok értékelése előtt néhány lényeges radiokarbon meghatározást közlünk.

A már sokszor említett Riss–Würm interglaciális vége számós vizsgálat összevetése alapján kb. 70 000 évre tehető – a Würm 1–2 interstadiális pedig kb 40 000 év körül kezdődött. Egyik sem éles, merev évszám-határ, de az általunk vizsgált korszak kezdetét és végét érzékelteti.

Szűkítsük tovább ezt az időszakot. Ezen belül az ún. „középső Würm" 55–56 000 éve kezdődött és 30 000 körül ért véget. – A régészet és a geológia egyformán jól ismer Közép-Európában egy betemetett, erdei talajréteget, rétegkomplexumot – az ún. Göttweigi-komplexumot –, amely az utolsó interglaciális meleg, erdei klímája alatt annak közepén képződött. Kora a C-14 vizsgálat szerint 45–43 000 év közé esik. Az oberfellabrunni I. lösz feletti humuszzóna 41 900 – ugyanott a II. fiatal lösz 31 600 éves. (Korai Würm–Würm 1.) – A Würm 1 jégkor tetőzésére egyetlen rétegtanilag biztos támpontunk Tokod C-14 dátuma, amely 36 200 évet mutat. Végül a Würm 1–2 interstadiális vége idősebb 32 600 évnél.

A C-14 dátumokkal kapott két, alsó és felső korbeli határt tehát kerekítve 70.000 és 40.000 évre tehetjük –: 30.000 év a középső-paleolitikum idejéből.

Ha most az évszámokat a diagrammon nézzük, minden zavaró tényező ellenére is érdekes időrendi megfigyeléseket kapunk. A Riss–Würm interglaciális végétől a Würm 1 végéig, ill. az utána következő interstadiálisig terjedő időszak egyrészt erősen lerövidül – másrészt a dátumok világosan látható határok között sűrűsödnek.

A régészeti lelőhelyek C-14 dátumai 53 000-től 30 000 évig terjednek. Mivel a Dewil's Tower fiatal moustérienje 30 000 évnél idősebb, a korbeli felső határt ezen a görbén 33 000 évre tesszük. (V.ö.: Tata kultúrrétege.) A legidősebb adatok az ismert „rövidülés" miatt ugyan túlesnek az Amersoort–Brörup időszakon – a felső határ ezzel szemben jól viszonyul a Würm 1 tetőzéséhez (36 000) és a Würm 1–2 interstadiális végéhez. – Ez az egész időtartam tehát mindössze kb. 20 000 esztendőt jelent.

Feltűnő, hogy az európai és az Európán kívüli települések dátumai között nincs lényeges időbeli eltolódás. Az észak-afrikai és közel-keleti adatok szélső határai 53 000 és 33 350 év (Al Ghab és el Kebareh) –, az európaiaké 52 000 és > 30 000, ill. 33 000 (Veternica-barlang Jugoszláviában és Dewil's Tower, ill. Tata). Az időtartam tehát mindkét területen 19–20 000 évet tesz ki.

Figyelmet érdemel, hogy az időskála alsó 25%-ra, tehát legidősebb szakaszára Al Ghab, Ras el Kelb 53–, ill. 52 000 évnél idősebb rétege, majd Veternica alsó rétege, Érd alsó rétege, az iraki Shanidar-barlang D rétege, a görögországi Petralona, a Gorham's Cave, továbbá a svájci Wildkirchli-barlang és az É-németországi Salzgitter–Lebenstedt telepe esik. Elképzelhető volna, hogy ez esetleg összefügg a kultúrák terjedési irányával – figyelembe kell vennünk viszont, hogy éppen a legidősebb, interglaciális kori lelőhelyekről nincsenek C-14 adataink. – A Kaukázustól délre a Kudaro-barlang középső-paleolitikus rétegei szintén 41 000, ill. 35 000 év körüliek. A Dnyeszter-menti Molodova, az egyik

[15] A magyarországi dátumokat és a radiokarbon módszer problémáit ld. *Gábori–Csánk:* C-14 Dates of the Hungarian Palaeolithic. Acta Archaeologica Hungarica, (Acta Arch. Hung.), 22. 1970. 3–11.

legnagyobb település C-14 dátumai > 44 000 és 40 300 évet mutatnak – tehát nincs terjedést érzékeltető eltérés a közép- és kelet-európai táborhelyek között.

Lényegesebb azonban az, hogy a C-14 dátumok túlnyomó része 46–47 000 és 33–36 000 év között koncentrálódik. Tízezer évre szorul össze. – Ez tehát az az időszak, amelyre az egyelőre rendelkezésre álló adatok alapján a középső-paleolitikum kultúráinak virágkorát a legszűkebben tehetjük.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy éppen ebben a korszakban még nagyon kevés radiokarbon vizsgálattal rendelkezünk és hogy a megbízhatóságuk – főleg 50.000 éven túl – mennyire kérdéses. Mégis feltűnő, hogy a legkülönbözőbb területekről származó adatok az időskálán ennyire egységesen helyezkednek el.

Feltehető esetleg, hogy a hibalehetőség esetenként hasonmértékű –, hogy ezek a dátumok a rétegtani megfigyelésekkel meghatározott koruknál hasonló léptékben fiatalabbak. A fenti évszámok tehát most nem azt jelentik számunkra, hogy egy település X ezer éves dátuma valós értékű-e vagy sem – fiatalabb-e a másiknál vagy pedig idősebb. Még azt sem, hogy ez az időszak 10 000 évvel korább vagy később volt-e. Relatíve jelenti azonban azt, hogy a különféle jellegű kultúrák elterjedése, élettartama, a középső-paleolitikum egész történeti folyamata viszonylag rövid idő alatt zajlott le – és ennek a korszaknak a határai a C-14 eredmények szerint még jobban leszűkíthetők.

5. A benépesedés története

Alábbiakban a szóban forgó terület lassú benépesedését, a kultúrák elterjedésének menetét vázoljuk fel. – Az egyes műveltségek, kisebb-nagyobb csoportok régészeti jellegeit nem ismertethetjük. A tipológiai elemzések vagy az azt összegező indexszámok stb. felsorolása nem vinne előrébb. Nem foglalkozhatunk az egyes barlangi és nyíltszíni települések rétegtani, kronológiai viszonyaival – a nem „mellékletként" szereplő zoológiai, botanikai anyagukkal sem. Még nagyobb sajnálattal mondunk le a természeti, a gazdasági környezet közvetlen ismertetéséről – az éghajlat vagy a vegetáció egzakt adatairól, a vadászat irányairól és specializálódásáról, amelyek döntően összefüggnek az emberrel.[16]

Az összes, be nem mutatható vizsgálatok és kronológiai megfigyelések azt mutatják, hogy Közép- és Kelet-Európa területe két oldalról, nyugat és kelet felől népesedett be – a kultúrák elterjedése két irányból történt. Ezeknek a műveltségeknek a gyökere valahol délen, Európán kívül közös volt és valószínűleg nem tévedünk, ha ezt a területet Észak-Afrika és Közel-Kelet térségére helyezzük. A középső-paleolitikum alapját feltehetően nyugaton és keleten is az idős szakóca- és szilánkiparok képezték – és a közös törzs két ága, a két ágon történő beáramlás lehet oka azoknak a fejlődési paralleleknek is, melyeket egyes esetekben észlelünk (ld. 2. tábla).

A középső-paleolit iparok megjelenésének okára ezen a földrajzi övezeten hasztalan magyarázatot keresnünk. Lehetséges, hogy az egész folyamatot a népesség megnövekedése

[16] Az ide vonatkozó adatokat ld. *M. Gábori:* i. m. 1976. 187–208 és az egyes földrajzi régiókról szóló fejezetekben. – Az ökológiai vizsgálatoknak lényeges eredménye, hogy a vadászat specializálódása, amelynek eddig csak egy-két nyomát ismertük, már a középső-paleolitikumban számos helyen és sokirányúan kifejlődött.

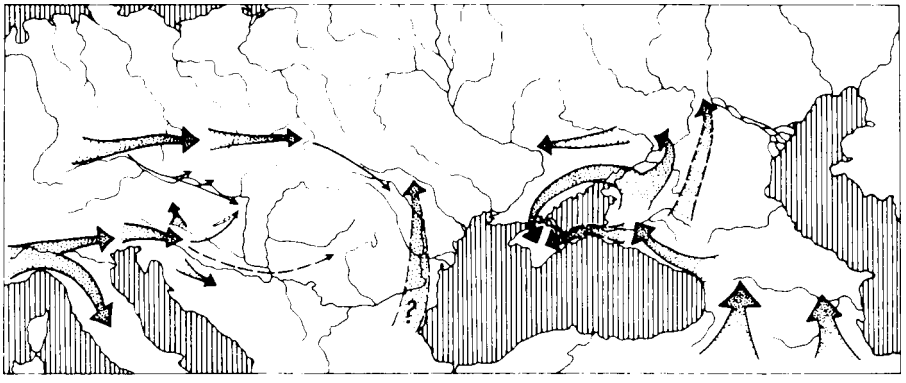

2. tábla

segítette elő – világos azonban, hogy a kisebb-nagyobb etnikumokat semmi sem kényszerítette arra, hogy új életterületet keressenek. Valószínűbbnek látszik, hogy elterjedésüknek az interglaciális alatti beerdősödés lassú megszűnése nyitott utat, és szerintünk ezzel magyarázható pl. a fiatal acheuléen megjelenése is.

Az egyes kultúrák elterjedését a nyugati lehatároló területen, Közép-Európa Ny-i részén kell kezdenünk.

Nyugaton az Alpok tömbje ebben az időszakban áthatolhatatlan falat alkotott: a civilizációkat két földrajzi régióra bontotta és továbbterjedésüket is egy északi és déli zónára terelte. Az Alpok Ny-i szélén és a Jura vidékén még felismerjük a nyugat-európai kultúrák hatásait – a Duna felső szakaszának vidéke, a középső német terület és az északi tundravidék azonban éppúgy, mint Itália északi széle két külön ökumené, amelyben a civilizációk is különbözőek. Ez a zonalitás egy ideig tovább, kelet felé is megfigyelhető. – Elterjedési szempontból feltűnő egyébként, hogy a Duna felső folyásának völgyétől az Alpok északi széléig terjedő medence teljesen üres – ezzel szemben az É-olaszországi települések egy része az Alpok D-i nyúlványain helyezkedik el és esetenként feljutnak a magasabb hegyvidékre is. A jelenség az utolsó eljegesedés bevezető szakaszában és tetőzése körül – amikor az alpi gleccserek ismét erősen északra nyomulnak – önmagától érthető.

Közép-Európa nyugati részének első kultúrája a fiatal acheuléen. Elterjedése jóval északabbra esik a bennünket érdeklő régiótól és csupán azért kell említenünk, mert egy következő civilizáció-tömb alapja lett. Települései, rendkívül nagy számú lelete az északi Német Alföld tundrai területén található. Az eredete és megjelenésének ideje ma még több problémát vet fel. Helyi előzménye ugyanis nincsen. Tipológiailag és történetileg úgy látszik, hogy a nyugati, alsó-paleolitikus kultúrából kell származtatnunk: a nyugati acheuléen késői továbbjutása kelet felé.

Ez a szakócákat, levallois pengéket, hegyeket és még számtalan jellegzetes szerszámfajtát használó civilizáció valószínűleg a Riss–Würm interglaciálisban, esetleg már a Riss alatt (?) feltűnt – átvezetett a korai Würm időszakba – a Würm 1 periódusa előtt azonban már megszűnt. Legfontosabb településén pl., az elég északon fekvő Salzgitter–Lebenstedten – bár a fauna döntően vadászott fajokból áll és feltűnően korai speciali-

zációt mutat a rénszarvasra – kifejezetten arktikus elem még nincs. – Anélkül, hogy a kronológiai kérdéseket tovább vizsgálnánk, úgy látjuk, hogy a nyugati acheuléen legföljebb a Riss időszakban jutott túl a Rajna vonalán, majd Közép-Európa északi részén kb. az Elbáig jutott el.

A fiatal acheuléen után a közép-európai micoquien fáciesei következnek – és ez az a tömb, amelytől és amelyből a kultúrák továbbterjedését követni lehet.[17]

A közép-európai micoquien elterjedési területe szinte ellentétes az előbbiével. A Majna vonalától délre viszonylag elég széles földrajzi sáv üres, majd az összes település a Duna felső szakaszának az északi oldalára, a Frank- és a Sváb-Alb barlangvidékére koncentrálódik. Ez a terület szinte összefüggő, és kronológiailag is szorosan egymásba kapcsolódó települési képet mutat. Ökológiai vonzása itt elsősorban a Duna, az Ősduna, a Schambach, az Altmühl völgyének és a többi kis mellékfolyónak volt; az 500–1000 m körüli hegyvidéken ún. vegyes-erdei klíma, vegetáció és annak megfelelő vadászat alakult ki. Különösen zárt települést mutat az Altmühl völgye, ahol a korszak végén szinte már különálló kultúrfáciest ismerünk.[18]

Sajátságos, hogy az északi fiatal acheuléen leletei ezen a vidéken rendkívül szórványosan, szinte csak jelzésként fordulnak elő – egyetlen, nagy nyíltszíni települését ismerjük –, mégis elég világos, hogy az előbbi időszak után, a lassan változó természeti viszonyok között, ennek a kultúrának az utóda húzódott le délebbre.

A közép-európai micoquien, amelynek a Felső-Duna vidékén számtalan, igen gazdag, többrétegű település található, már Közép-Európában alakult ki – éspedig a fiatal acheuléenből. Lényegében szintén szakócákat, levélalakú hegyeket, falevél alakú kaparókat használó civilizáció (teljes szerszámkészletét nem sorolhatjuk fel) –, amelynek élettartama a korai Würm időszakkal kezdődött, majd egymást követő, egymással szorosan kapcsolódó változatokra, fáciesekre bomlott szét. Rétegtanilag, kronológiailag sorban követi egymást az ún. Bockstein-, Klausennische-, Schambach-, Rörshain-fácies és az utolsó feltétlenül megélte, elérte a Würm 1 tetőzését. Az egyes településeken ekkor már pézsmatulok, örvös lemming, havasi róka stb., tehát kifejezetten arktikus, ill. cirkumpoláris állatfajok jelennek meg.

Ezek a fáciesek belső fejlődés eredményei. A tagolódás, „osztódás" a korai Würm lehűlő szakaszában történt és irányát a szerszámkészlet folytonos finomodása, egyes eszközök „kiesése", új szerszámtípusok feltűnése, főleg a rendkívül finom megmunkálású falevél alakú lándzsahegyek előtérbe kerülése jellemzi. A folyamat végső állomása, ugyanezen a területen, az ún. Altmühl csoport – amelyet már inkább önálló egységnek kell tekintenünk. Szerszámkészletére elsősorban az egészen lapos, tökéletes alakú lándzsahegyek jellemzőek – amelyeknek tisztán formai párhuzamait pl. Kelet-Európában a

[17] *A. Tode* et al.: Die Untersuchung der paläolithischen Freilandstation von Salzgitter–Lebenstedt. Eiszeitalter u. Gegenwart. 3. 1953. – *G. Bosinski:* i. m. 1967. (Az egyes földrajzi területeknél továbbiakban csak a legfontosabb vagy összegező munkákat adjuk meg.)

[18] Az iparok specializálódása egyes esetekben ilyen „rezervátumokban" figyelhető meg, amiben ezúttal egy sajátos kőzetanyag is szerepet játszott. Ismét más eset, amikor az embercsoportok a magasabb hegyvidékre jutva szerszámkészletükben „leszegényednek" (típusok számának csökkenése, a jellegek gyengülése) – és ismét más, amikor a lényegében nem hegyvidéki települések embere jut fel a magasabb fekvésű területekre, ahol csak provizórikus szerszámokat készít. Ez figyelhető meg pl. a svájci Alpok magashegyi lelőhelyein.

Volgográd-fáciesben ismerjük. (Egyik tipológiai, de nem történeti alapja a már említett vándorlás-elméletnek.) Ez az utolsó fácies valószínűleg túlélte a Würm 1 tetőzését – eltűnt – majd ugyanitt a felső-paleolitikum aurignacien kultúrája jelent meg.

Ez a középhegységi jellegű micoquien Közép-Európa egyik, talán a legerősebb, legátütőbb kultúrája lett. Utolsó fázisának idején feltűnt ugyan a nyugatról lassan szivárgó, tág értelemben vett „moustérien" is –, de sohasem vált önálló kultúrává, nincs is önálló települése – az autochton civilizációt mindig csak „alászínezte". Közép-Európa nyugati részén, a délnémet területen valódi moustérient hiába keresünk – és már ezért is figyelmet érdemel, hogy jóval keletebbre, a Kárpát-medencében viszont moustérien jellegű iparokat ismerünk.

A micoquien expanzióját kelet felé figyelhetjük meg. A kultúra áthatását már a korai Würm időszakban a morva terület felé látjuk, és egészen valószínű, hogy ez az „áthatás" valójában bizonyos népességmozgással jár együtt. Ennek nyomán jelennek meg a morva terület micoquien jellegű iparai (egyes kutatók szerint már „keleti micoquien", ami csak földrajzi nézőpont kérdése) –, majd valószínűleg ebből alakultak ki, vagy talán az Altmühl-csoport újabb behatására jelent meg ugyanott a későbbi ún. levélhegyes ipar, a tágabban értelmezendő „szeletien".[19]

Átlépve most a morva területre, a különféle kultúrák korrendje és időbeli párhuzamuk itt ma még bonyolult kérdés. Ugy látszik, minden összekötő területen ez a helyzet. Egyelőre úgy tűnik, mintha az ottani moustérien különféle fáciesei („sipkien", „předmostien" stb.) az előbbi micoquiennel párhuzamosan, de valamely más úton kerültek volna ide. Fejlődési, tipogenetikai kapcsolatot mindenesetre csak az itteni micoquien és a fiatal levélhegyes iparok, a sensu lato „szeletien" között tudunk kimutatni.

Ez a régió az „északi zóna" kultúráit vitte tovább. Az út az Odera-kapun vezetett a déli lengyel terület felé –, meg kell azonban jegyeznünk, hogy időközben visszahatás, visszaáramlás is lehetséges. A közép-európai micoquien egész szerszámkészlete és a déli lengyel terület Okiennik Pradnik-iparai között a kapcsolat mindenesetre annyira szembeszökő, amit csak továbbterjedéssel tudunk magyarázni. A szivárgás-szerű terjedést micoquien típusú szakócák, kaparókések, kétoldalon megmunkált hegyek, ott az ún. Bockstein-kések, itt a Pradnik-kések és számtalan szerszámtípus jelzi. – Arra a kérdésre, hogy ez a kultúra meddig juthatott tovább kelet felé, alább térünk ki.[20]

A Felső-Duna-vidéki iparoknak feltehetően volt egy másik terjedési vonala is, bár az összekötő állomásokat egyelőre nem ismerjük. Ez szintén kelet, tehát az általunk vizsgált zóna felé vezetett. Egyetlen települése a Gudenus-barlang, amelynek kultúrája „acheuléen tradíciójú micoquien", kora pedig a Würm 1 első felére esik. Valamivel fiatalabb tehát, mint a Felső-Duna-vidék Bockstein-csoportja. Ez a lelőhely területileg annyira elszigetelt, hogy az előfordulását, megjelenését összekötő pontok nélkül is csak a Duna völgye mentén tudjuk elképzelni. Másik megjelenési formája viszont: a nálunk ismert,

[19] *K. Valoch:* Entwicklung des Paläolithikums in der Tschechoslowakei. Archaeologia Austriaca, 36. 1964 – *K. Valoch:* Le Paléolitique en Tchécoslovaquie. L'Anthropologie, 71. 1966.

[20] Jelentéktelennek látszó tipológiai megfigyelés: a felső Duna-vidéki Bockstein-kés, a déllengyel terület Pradnik-kése és Keleten a Volgográd-kés tulajdonképpen egymás „szinonímái". Jellegzetes szerszámtípusok és rendkívül hasonlóak egymáshoz.

dunántúli „szeletien", mely a micoquien fejlettebb fázisával rokon jellegű. Ide kívánkozik a megjegyzés, hogy az alsó-ausztriai Gudenus-barlang néhány fontos szerszámtípusának szinte tökéletes, megtévesztően azonos hasonmását – összesen két példányt – a Bükk-hegységből is ismerjük. Egyébként teljesen idegenek az ottani leletek között.

Mégegyszer vissza kell térnünk a Duna felső szakaszának vidékére, hogy a kultúrák egyik körzetét, fejlődését lezárjuk.

A micoquien kultúra már említett fázisait az Altmühl-csoport követte. Ez ugyan ez előbbiek lokális továbbfejlődése – szerszámkészlete azonban annyira specializálódott és olyan egyveretű, hogy önálló csoportnak tekinthetjük. Korát egyes helyeken a Würm 1 utánra helyezik, másutt a Würm 1-re jellemző, hidegjelző faunával ismerjük. A Würm 1 tetőzése körül alakult ki és valószínűleg átnyúlt a következő interstadiális kezdetére. Relatív korrendi helyzetét tekintve figyelmet érdemel, hogy települései egyes helyeken a tág értelmű „moustérient" követik – a délnémet területen tehát a középső-paleolitikumnak ez a legfiatalabb csoportja. Régészeti anyaga, szerszámkészlete, technikailag el is érte a felső-paleolitikum szintjét. A következő kultúrák – így az aurignacien – ezen a területen már ismét idegenek, valószínűleg új népességet jelentenek.

Még egy jelenségre szükséges felhívnunk a figyelmet. A moustérien kultúra beáramlása a Duna felső szakaszának körzetében lényegesen gyengébb és jóval fiatalabb is, mint az Alpoktól délre eső területeken. A nyugati moustérien – mondhatnánk a valódi moustérien – É-Olaszországban ugyanis már a Riss–Würm interglaciális alatt elterjedt. A dél-német területnek ez az ipara tehát lényegesen későbbi még a jugoszláviai vagy a kárpát-medencei moustériennél is, – amely ezek szerint más útvonalon jutott kelet felé.

Fentiek után világosan látható, hogy az Alpoktól északra és délre húzódó földrajzi zónán egymástól valóban teljesen eltérő kultúrák éltek és fejlődtek tovább. Az Alpok déli előterén, É-Olaszországban az acheuléen már az interglaciális vége előtt megszűnt. Micoquiennek, vagy más, ún. bifaciális-eszközös kultúrának itt nyoma sincs. Az Alpoktól D-re nem fejlődik ki levélhegyes kultúra, „szeletien" jellegű ipar sem. Európának ez a két régiója az Alpok közbeékelődése miatt teljesen különválik. – A moustérien műveltség, népesség átáramlása nyugatról a mediterrán zónán korábban elkezdődött – a két régió kultúráinak közvetlen előzménye, az indulása is eltérő volt – és tovább fejlődésük iránya is teljesen más lett.

Lássuk ezután röviden az Alpoktól délre eső területet.

Észak-Olaszországban először a régies levallois-moustérien műveltség jelent meg. Régészeti anyaga egészen közel áll a nyugat-európaihoz: a dél-francia területről áramlott át a Ligur-partvidékre. Élettartama az interglaciális második felében kezdődött, átvezetett a korai Würm időszakba, a Würm 1 kezdetét azonban korban nem érte el. Továbbfejlődése az ottani fiatal moustérien.

A következő hullámmal a nyugati charentien kultúra terjedt el. Ugyanazon az úton jutott Itáliába, mint az előbbi, és egyik, délre kanyarodó ágából a közép-itáliai pontiniano-charentien műveltség fejlődött ki.[21] – A kelet felé áramló charentien idejét a

[21] Az itáliai pontiniano kultúra eredete terén ma újabb problémák merültek fel. Az újabb kutatás ugyanis egy Riss-kori protopontiniano kultúrát ismert meg, amelynek szerszámkészlete erősen hasonlít Vértesszőllőséhez (!?). A kérdést tovább bonyolítja, hogy a délfrancia területen, a középső

korai Würm és a Würm 1 bevezető fázisa közé helyezzük; egyetlen rétegtani megfigyelésünk nincs, mely szerint a Würm 1 tetőzését elérte volna. Párhuzamosan élt a fiatalabb moustériennel és többnyire keveredett is vele.[22]

Az itteni kultúrák fejlődését most nem kísérjük tovább. Ezekből alakult ki délen az ún. mikropontiniano ipar, északon az ún. fogazott eszközös moustérien, a fiatal „bernardiniano" fácies, amelyek lassan átvezetnek a fiatal-paleolitikum műveltségei felé.

A települések topográfiáját tekintve feltűnő, hogy a Ligur-partvidéktől északra az egész Pó-síkság üres. A rendkívül erős delaváció révén ezek a kultúrák „nyomtalanul" jutottak át rajta – majd az összes lelőhely Olaszország ÉK-i részén, a Colli Berici, a Monte Euganei és a M. Lessini kissé magasabban fekvő hegyvidékén sűrűsödik. Ezután tehát már csak a levallois-moustérien és a charentien további terjedését kell figyelemmel kísérnünk. Mind a két kultúra tovább jutott az ÉNy-i jugoszláv területre, és az Alpok DK-i részére – így tehát DNy felől ismét bejutottunk az erdős-sztyepp övezetre, annak a Ny-i szélére.

Ezen a ponton – határvonalon – érdemes talán egy pillantást vetnünk a terület vegetációjára és az abból következő éghajlati megfigyelésekre – az ember természeti környezetére.

A Keleti-Alpok területén az utolsó interglaciális időszak alatt még 1900–2000 m magasságon is Salix-félék, Alnus, Corylus, Abies, Betula stb., tehát vegyes lomblevelű erdők éltek. Az erdőhatár jóval magasabban húzódott a mainál. Előfordultak ugyan fenyőfélék is, de a meleg, csapadékos éghajlat alatt gyakori a tölgy, a fekete fenyő – ezek melegigényes fajok – és ez a vegetáció rendkívül gazdag, vegyes-erdei klímát kedvelő faunának ad életlehetőséget. (Barlangi medve, barna medve, erdei szarvas, őz, vaddisznó – magasabb helyeken zerge, kőszáli kecske stb.) – Ez a miliő valószínűleg a korai Würm klímaingadozásai alatt is fennmaradt, és csak a Würm 1 tetőzése körül lehetett olyan változás, amely a faunaállományban átrétegződést okozott. (Mammut, gyapjas orrszarvú, jégkori vadló, esetenként rénszarvas stb.) A növény- és állatvilág azonban még ekkor sem volt tundrai jellegű! Mindennél többet mond, hogy a barlangi medve még 2000 m magasságban is olyan tömegesen fordul elő, mintha más állatfaj nem is élt volna, amilyen másutt sehol nincs.[23]

A paleoflorisztikai adatokat nem nehéz transzponálnunk az egykori hőmérsékletre. A Keleti-Alpok térségében az interglaciális alatt a mainál 8–10 C°-al magasabb hőmérséklet uralkodott, a csapadék pedig kb. 1200 mm volt. A korai Würm időszakban a hőmérséklet fokozatosan csökkent – főleg a nyári átlagértékek –, a tél azonban még mindig jóval enyhébb volt, mint a keletre eső erdős-sztyepp, majd sztyepp-területen.

---

mediterráneumban is létezik egy Riss-kori proto-charentien – végül a montenegroi Crvena Stijena barlang legalsó rétegeiben szintén Riss-kori, pontiniano jellegű ipart ismerünk. (*M. Taschini:* II „protopontiniano" rissiano dei Sedia del Diavolo e di Monte delle Gioie). Roma. Quaternaria, 9. 1967. – *D. Basler–M. Malez–K. Brunnacker:* Die Rote Höhle (Crvena Stijena) bei Belica, Jugoslawien. Eiszeitalter u. Gegenwart, 17. 1966).

[22] *P. Leonardi–A. Broglio:* Le Paléolithique de la Vénétie. Ferrara, 1962.

[23] A Keleti Alpok területéről. *R. Pittioni:* Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien. 1954. – *M. Mottl:* Das Protoaurignacien der Repolusthöhle bei Peggau in der Steiermark. Verhandlungen des Geologischen Bundesamtes (Verhandl, Geol.), 10–12. 1949. – *M. Mottl:* Die Repolusthöhle bei Peggau und ihre eiszeitlichen Bewohner. Arch. Austriaca, 8. 1951. – *J. Stieber:* Études paléofloristique. In: *V. Gábori–Csánk:* i. m. 1968.

Utóbbi alatt hazánk területét értjük. A Würm 1 maximuma alatt az erdőhatár lényegesen alább szállt – a peremterületeket azonban még így is erdőtakaró fedte.

Az északi erdőzóna határa az Alpok K-i peremén haladt végig és a kelet felé nyíló, részben már sík területen, kb. a mai Szentgotthárd táján találkozott a fagyott altalajú terület határával. Innen kiindulva az erdőhatár meredeken tart É falé, majd az Alacsony-Tátrán át halad keletre és a Kárpátokon túl ÉK-re fordulva kanyarodik a Podóliai-hátság fölé. Ezzel körülzártuk a Kárpát-medence környékének „erdős-tundra" övezetét – amely azonban a korai Würmben, de a Würm 1 idején is inkább ligetes sztyepp lehetett. Csak az északi és északkeleti részeken voltak erősebb tundrajelenségek. A mai magyar medence ÉK-i, K-i részei mocsarasak voltak és nyilván ez az oka annak, hogy ezek a területek régészetileg üresek.

Vissza kell térnünk azonban a Keleti-Alpok területére. – A korai Würm lassú klímarosszabbodása itt csak a nagyobb csapadékmennyiségben éreztette hatását. A Würm 1 tetőzése körül, mint említettük, az erdőhatár lényegesen alább szállt, de a gleccserektől nem messze még erdei vegetáció élt. A településeknek tehát olyan helyeken kellett lenniük, amelyek a csapadékos évszakokban a legtovább maradtak hómentesek. Ez az övezet az Alpok DK-i előterén, ill. a D–DK-re nyíló völgyekben volt. Az itt lévő települések valójában nem „alpiak" – ahogy korábban gondolták –, hanem csupán hegységperemiek. Igy az „alpi" és az Alpokon kívüli lelőhelyek ökológiai összefüggésben álltak egymással: az embercsoportok csak időszakosan mentek fel a délre, délkeletre, a síkság felé nyíló völgyekbe. – A domborzat, a vegetáció stb. tehát a csoportok mozgását bizonyos térszintmagasságon tartotta, de az állandó telepek még mindig az erdő-zónába és nem a sztyeppe-régióba estek.

Jugoszlávia ÉNy-i része csatlakozik az előbbi területhez. A települések részben a szubalpi régióban vannak, részben a szigetszerű hegyvidékek szélein helyezkednek el. Az éghajlatban azonban itt már mediterrán hatások jelentkeznek – megfigyelhető ez a faunában is – a Juli Alpoktól és a Karavankáktól délre pedig mindig megmaradt az a folyosó, amely az ÉK-Olasz és az ÉNy-jugoszláv területet összekötötte.

A Keleti-Alpok vidékén és a hozzá csatlakozó területen először a módosult charentien („délkelet-európai charentien"), majd pedig levallois moustérien jelent meg.[24] Településeik, kultúrrétegeik egymást váltják-cserélik – de mindkettőt csak nyugat felől tudjuk származtatni. A Keleti-Alpokban ugyan egyetlen helyen feltűnik egy tayacien típusú ipar is (Repolust-barlang – kora az interglaciális), ez azonban teljesen egyedül áll, eredetét nem ismerjük. A többi lelőhely régészeti anyaga ideiglenes, alkalmi tartózkodásra utal – már a fentiekből következik, hogy ezek átmeneti tanyahelyek –, kultúrájuk pedig csatlakozik az ÉNy-jugoszláviai településekéhez. (Fontosabbak: Krapina-, Veternica-, Vindija-barlang. Betalov-spodmol stb.) Végül ugyanebbe az irányba mutatnak kapcsolatot Magyarország területének egyes kultúrái, fáciesei is. A Kárpát-medence DNy felől nyitva állt a beszivárgás előtt.

Áttérve most a Kárpát-medence belső területére – a magyar medencére – meg kell állapítanunk, hogy jelentősége nem abban áll, mintha településekben gazdag lenne, vagy

[24] *S. Brodar:* Das Paläolithikum in Jugoslawien. Quartär, 1. 1938. – *D. Basler:* Fünfundzwanzig Jahre Paläolithforschung in Jugoslawien. Foschungsberichte für Ur- und Frühgeschichte, Wien. 1963.

más területek kultúráit befolyásolta volna. A terület fontossága nemzetközi viszonylatban is sokkal inkább az, hogy szinte minden lelőhelye, ipara más és más – mindig különleges, speciális jellegű. Egymástól eltérő az egyes iparok fejlődése, a származásuk, még a települési módjuk, a gazdálkodási irányuk is. Nemcsak ebben a korszakban, – az egész paleolitikum során ez a helyzet.

A környező területek régészeti anyagát áttekintve nyugodtan állíthatjuk, hogy a medence paleolitikuma szinte mindegyik korszaka, kultúrája idején eltért a közép-európai általánostól; mindegyik műveltségének valamilyen sajátos meghatározója, egyedi színezete, kissé különálló fejlődése volt.

Elsősorban meg kell állapítanunk, hogy bár a medence zárt geográfiai egységet alkot, a paleolit kultúrák elterjedése egyik korszakban sem volt egységes. A terület nagy vonalakban két részre oszlik. Egyik a Dunántúl és részben még a Duna–Tisza köze – másik a Dunától K-re eső vidék, ill. az ÉK-i középhegység területe. Többek közt klimatikus-ökológiai tényezők játszottak közre abban, hogy már a Würm bevezető szakaszában eltért egymástól a dunántúli és a Bükk-hegységi moustérien – ugyanígy más jellegű és eredetű is a dunántúli ún. levélhegyes kultúra és a bükki szeletien –, majd még később ismét két külön csoport figyelhető meg a gravetti kultúra idején. – Ugyanakkor úgy látszik, hogy a medence időnként „vertikálisan" is két zónát alkotott. Egyik ismét a Dunántúl mérsékelt, humidus területe, amely legföljebb a jégkori tetőzések idején lehetett kontinentális sztyepp és klimatológiailag kétségtelenül Ny-i, DNy-i hatások alatt állt. Még ma is világosan látható ez pl. a mediterrán talajok elterjedési térképén. A másik az ÉK-i hegyvidék hűvös-nedves területe, ahol gyakoriak voltak a tundrajelenségek, – ill. a kontinentális, száraz K-i területek és a Tiszántúl részben lakhatatlan, mocsaras része.[25] – Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a periglaciális területek tundrája nem azonos a maival, hanem egy sajátos pleisztocénkori ökológiát jelent, amelyben tundrai, sztyeppei, hegyvidéki speciesek stb. ismertek – és mégegyszer megismételjük, hogy a pleisztocén természeti viszonyainak transzponálása a holocén körülményeire súlyos tévedés lenne.

A bennünket érdeklő korszak vegetáció-történetét, éghajlati változásait részletes vizsgálatok alapján ismerjük. Ennek ciklusai kitűnően egyeznek a rétegtani, paleontológiai megfigyelésekkel és biztos támpontot adnak a kronológiai meghatározásokhoz.[26] A régészeti leletek eltéréseit ennek ellenére mégsem tudhatjuk be egyszerűen a fenti, zonális-regionális tagolódásnak, hanem, mint látni fogjuk, az alacsony fekvésű medencét kétségtelenül különféle irányú hatások érték.

A kultúrák jellegét, eredetét röviden a három legfontosabb településen és egy lelőhely-csoport anyagán mutatjuk be.

A középső-paleolitikum egyik legfontosabb települése a Subalyuk-barlang a Bükk-hegység D-i részén.[27] A lelőhelyen két kultúrréteg ismert. Köztük vastag, régészetileg üres üledékek rakódtak le, ennek ellenére a két telephorizont kultúrája fejlődésileg összekapcsolódik. Az alsó, idősebb réteg az interglaciális legvégén, ill. a korai Würm kezdetén, a felső pedig a Würm 1 tetőzése előtt képződött. – A lelőhely kultúrája a közép-európai

[25] *M. Gábori:* Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen in Ungarn. Acta Archaeologica Hungarica 1969. – *Gábori M.:* Magyarország őskőkorának áttekintése. Földrajzi Közlemények, 1969.

[26] *J. Stieber:* i. m. 1968.

[27] *Vértes L.:* Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp. 1965.

tipikus moustérienhez tartozik; sok vonása egyezik a jugoszláviai moustériennel (Krapina), és a nyugat-európai műveltséggel is. Leletanyaga a tipikus moustériennek egyik közép-európai, módosult változata, amelyre elsősorban a moustérien hegyek és különféle típusú kaparók jellemzőek. A régészeti anyaggal együtt itt Homo neanderthalensis maradványai kerültek felszínre. Ezek leginkább még a közép-itáliai embertani leletekkel egyeznek (pl. Monte Circeo) – de minden történeti kapcsolat, összeköttetés nélkül.(?)

A lelőhely két szempontból jelentős. A Subalyuk-barlang zsákmányanyaga, vadászata határozott specializációt mutat a kőszáli kecskére, ami igen korai, lokális és ritka jelenség. A másik az, hogy ebből a moustérienből alakult ki a Bükk-hegység későbbi Szeleta-kultúrája – tehát átfejlődött a fiatal-paleolitikum egyik helyi műveltségébe, – amit sokoldalú vizsgálat bizonyít. (Az átmenetet a Büdöspest-barlang ipara képviseli. Ugyanebben a körzetben a Szeleta alsó rétegének kora 41 700 év.)

A bükki moustérienhez még több, ugyanebben a körzetben lévő kis lelőhely kapcsolódik – eredetét azonban egyelőre nem ismerjük világosan. Lokális, szűk elterjedésű ipar, amely már kiforrottan jelent meg. Helyi előzménye nincs – a jugoszláviai moustériennel nem tudjuk légvonalban összekötni – több jellege azonban arra mutat, hogy ez a kultúra a Kárpátoktól É-ra eső zónához kapcsolódik.[28]

Az ország nyugati részének leleteit kizárólag a Dunántúl ÉK-i részén találjuk – és élesen eltérnek a bükki moustérientől.

Az egyik fontos település Tata, amely az egykori hévforrások mellett, azok travertin-medencéiben alakult ki. Viszonylag rövid időtartamú lakóhely, esetleg műhelytelep lehetett.[29] Kora a Würm 1 tetőzésének közelébe esik – valamivel fiatalabb tehát az alább említendő Érdnél (33600 éves). A régészeti anyag itt egészen kis méretű, jellegzetesen megmunkált kavicseszközökből, főleg kaparófajtákból áll. Ez az ipar a „moustériennek" egy késői, erősen specializálódott ága, amelynek fejlődése itt csonkán lezárult, befejeződött. Egyes tipológiai jellegei az itáliai mikropontiniano kultúrára, szerintünk inkább a bernardiniano fáciesre emlékeztetnek. Vértes L. szerint azonban nem volt közvetlen összeköttetés közöttük. Az összeköttetés gondolata, a „kavicsfeldolgozó moustérienek" elterjedése, eredete persze így sem zárható ki teljesen. Tény azonban, hogy a bükki és a tatai kultúra eredete gyökeresen eltérő – és az is, hogy a dunántúli iparokból sohasem lett szeletien. – A travertin-telep emberének vadászat a fiatal mammutborjakra specializálódott – nyilván nem a 2–4 cm nagyságú eszközökkel, apró hegyekkel – és már ezért is jelentős az ugyanebben a környezetben, nem nagy távolságra eső érdi település, amelynek specializálódása teljesen más irányú.[30]

Érd – a harmadik legfontosabb lelőhelyünk – a középső-paleolitikum legalaposabban, igen sokoldalúan ismert telepe. Szabad ég alatti táborhely, amely száraz völgyfőkben, völgyteknőkben, nyílt fennsíkon alakult ki. Az embercsoport ennek ellenére

[28] Erre utal pl., hogy az egyik bükki lelőhely egyetlen szerszámának anyaga, egy jellegzetes vulkáni kőzet, kb. 400 km távolságról, Lengyelországból származik. Ennek a kőzetfajtának nálunk szilánkja sem fordul elő; az eszköz készen került ide.

[29] *Kormos T.*: A tatai őskőkori telep. Földtani Intézet Évkönyve, 20. 1912. – *L. Vértes* et al.: Tata – Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Achaeologia Hungarica, 43. 1964.

[30] A vadászati specializáció kérdéséről ld. *M. Gábori*: i. m. 1976. – *Ua.*: Type of Industry and Ecology. Felecitations Volume to François Bordes. Paris–Calcutta. 1977.

itt rendkívül erősen a barlangi medvére specializálódott, ami barlangoktól távol eső helyen teljesen egyedülálló eset. (A település a vadvonulás vonalán, vadváltónál feküdt.)

A zárt völgyteknőben – mint természet adta lakóterekben – először egy alsó kultúrréteg alakult ki, majd ezt némi szünet után egy sokkal vastagabb felső kultúrréteg követte. Az utóbbiban öt egymást követő, különálló települési szint, járószint volt elkülöníthető. A telep kora a korai Würm kezdete és a Würm 1 tetőzése közé esik. Az alsó kultúrréteg idősebb 50 000 évnél; a felső kultúrréteg települési szintjei (tábor-rétegei) egymás fölött 44 300, 38 100, 35 300 évesek. – A zárt település teljes, korszerű feltárása igen sokféle paleoetnográfiai megfigyelésre adott lehetőséget. (Hulladékhalmok és lakótér helyzete; hústárolás; az 50 000 állatmaradvány megoszlása szintek szerint; a vadászat irányai, annak változásai; a feldolgozás módja, a vadászat évszakossága, körzete, zsákmány mennyisége stb.)[31]

A település kultúrája a délkelet-európai charentienhez tartozik, annak egy módosult formája. Közvetlen kapcsolatai a már említett jugoszláviai és kelet-alpi lelőhelyekkel mutatható ki: a tőlünk DNy-ra ismert, módosult charentien áramlott fel a Dunántúl ÉK-i részére. A tatai telep kultúrájával semmiféle kapcsolata nincs – bár elképzelhető, hogy a gyökerük esetleg közös lehetett.

Végül negyedikként egy lelőhely-csoportot kell megemlítenünk – az ún. „dunántúli szeletien"-t, amelynek hosszan húzódó kérdését az utóbbi évek kutatása egészen új megvilágításba helyezte. Lelőhelyei a Pilis–Gerecse-hegységben fekszenek. Ennek a kultúrának az anyagát elsősorban vaskos levélhegyek, ún. levélkaparók, kaparók jellemzik, és eddig a magyarországi Szeleta-kultúra dunántúli csoportjának, változatának tekintettük. Az új vizsgálatok eredményét csupán pár mondatban összegezzük.

Ennek a kultúrának a Bükk-hegység valódi szeletienjével semmiféle genetikus vagy fejlődési kapcsolata nincs. Így a csoportra még a „szeletien" elnevezés sem érvényes. Szerszámkészlete kifejezetten középső-paleolitikus jellegű. Kora sem felel meg a felső-paleolitikum szeletienjének: rétegtanilag esetenként a Würm 1 előtt, máskor közvetlen a Würm 1 tetőzése után élt. Ipara, – a jellegzetes levél-kaparók, a vaskos, szinte szakócaszerű „lándzsahegyek" – valószínűleg a Duna felső szakaszának kultúrájával áll kapcsolatban; az ottani „Blattschaber+Blattspitzen-Komplex", azaz a már látott micoquien késői változásának felel meg. Eredete tehát Nyugat felé vezet.[32]

Fenti településekhez természetesen még több más lelőhely kapcsolódik, de már az eddigiek alapján is látható a magyarországi kultúrák különféle jellege, különféle eredete, sokszínűsége.

A szlovák terület iparainak származása, elterjedésük iránya ma még számos problémát vet fel. Az első kis települések itt már az interglaciális alatt feltűnnek, de az anyaguk túlságosan jellegtelen ahhoz, hogy határozott kultúrákhoz lenne köthető. A lelőhelyek szinte mind Szlovákia Ny-i részén fekszenek és az a benyomásunk, mintha egyes csoportok a folyóvölgyekben, zárt medencékben mintegy zsákutcába jutottak

[31] *V. Gábori–Csánk:* La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Bp. 1968. – *Ua.:* Garätentwicklung und Wirtschaftsänderung im Mittelpaläolithikum. Acta Arch. Hung., 20. 1968.

[32] *V. Gábori–Csánk:* Les problèmes du Szélétien en Hongrie. „Analys des attributs du matériel des phases initiales du Paléolithique supérieur: Aurignacien–Szélétien–Perigordien" Symposium. Paris. 1974.

volna. Az eszközkészletük bizonyos értelemben elszegényedett. – A kutatás az itteni középső-paleolitikumot gyakran Magyarország felől származtatja. A cseh–morva területen azonban szintén ismerünk hasonló jellegű és korú iparokat: az eredet kérdése tehát tovább komplikálódik a szlovák–cseh, morva terület vonala, ill. az ellenkező irány – és a Szlovákia–Magyarország területének vonala, ill. az ellenkező irány között. A kérdést egyelőre helyesebbnek tartjuk függőben hagyni. Tényként megállapíthatjuk azonban, hogy Szlovákia Ny-i és középső részén szintén megvan a közép-európai jellegű moustérien, és ha ez sokban el is tér a Bükk-hegységitől, ez a kultúra ott is átfejlődik az ottani (de nem bükki jellegű) szeletienbe.[33]

Az Erdélyi-medencében ma még nagyon kevés települést ismerünk. Előfordul itt a moustériennek egy atipikus formája – érdekesebb azonban, hogy a tovább módosult charentient is ismerjük. Az utóbbi lelőhelyei a Déli Kárpátok medencéiben izoláltan fordulnak elő (pl. Ohaba Ponor, Bordu Mare), és úgy látszik, hogy szintén a jugoszláv terület felől jutottak ide. A Kárpátokon túl ezek az iparok már ismeretlenek. Sajátságos egyébként, hogy – valószínűleg a földrajzi, morfológiai izoláltság révén – a középső-paleolitikum ezen a területen néha egészen a Würm 2. periódusáig, esetleg még később is tovább él (!), amire a Vaskapu környékén vannak bizonyítékaink. – Az Erdélyi-medence és a Kárpátokon túli román terület kultúrái már alapvetően eltérnek egymástól. Oka ismét a magas hegyvidék „terelő" hatásában keresendő. A két területrésznek közös vonása viszont, hogy ezekből a kultúrákból sem az Erdélyi-medencében, sem a Kárpátokon túl nem fejlődött szeletien. Közös vonás az is, hogy a középső- és felső-paleolitikumot mindig lényeges rétegtani- kronológiai szakasz választja el egymástól.[34]

Ha most az eddigi elterjedési képet áttekintjük, két átfogóbb jelenség állapítható meg.

Az egyik az, hogy a lassú tovaterjedés során a kultúrák és csoportok sajátos módon az Alpokat kelet felől körülvevő zónán váltak variábilissá, többszínűvé. Ez a félkör alakú, középen összeszűkülő övezet Jugoszlávia ÉNy-i részét, a Dunántúl ÉK-i részét, északon pedig Ny-Szlovákiát és a morva területet foglalja magában. A kultúrák ezen a félkörön differenciálódnak, itt módosulnak a legerősebben – ez az a „neuralgikus zóna", mint jóval később a gravetti kultúra idején – a nyugatról kelet felé tolódó kultúrák peremterülete. – A másik jelenség, amely a kultúrák további evolúcióját figyelve tűnik fel: az eddig látott kultúrák, populációk bejutottak a Kárpát-medencébe, itt esetenként tovább is fejlődtek – további terjedésük azonban megrekedt és a Kárpátok vonulatán még a hatásaik sem jutottak keresztül. A további civilizációk eredetét, terjedésük útját más irányokból kell keresnünk.

A következő településeket már távolabb, a Prut mentén találjuk. Ezeknek kultúrája a micoquienhez hasonlít; régészeti anyagukban ismét a kétoldali megmunkálású hegyek, kaparóhegyek jellemzőek. Ezek már kelet-európai szerszámtípusok és analógiáikat egészen

[33] *J. Bárta:* Stratigraphische Übersicht der paläolithischen Funde in der Westslowakei. Quartär, 18. 1967. – *K. Valoch:* i. m. L'Anthropologie, 71, 1967. – *L. Bánesz:* Mittelpaläolitische Industrien der Travertin-Siedlungen im Karpathenbecken. VII. Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Praha. 1966.

[34] *C. S. Nicolaescu–Plopsor:* Le Paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières fouilles. Dacia, S. N. 1957. – *Ua.:* Das Paläolithikum in Rumänien. Archaeologia Austriaca, 31. 1962.

a Krímig, a Volgáig ismerjük. A legközelebbi, Dnyeper-menti táborokig azonban – ahol hasonló iparokat ismerünk – minden összekötő kapocs hiányzik. Számos körülményt, adatot mérlegelve valószínűbbnek látszik, hogy egyes embercsoportok a Kárpátoktól É-ra eső területről jutottak le a Prut völgyébe.

A következő folyam, a Dnyeszter középső folyásának vidékén, a települések egész láncolatát találjuk. Legfontosabb közülük Molodova I és V. sz., nagy kiterjedésű telepe, ahol házalapokat tártak fel.[35] Ennek a gazdag település-sornak a kultúrája azonban teljesen eltér az eddig ismertektől – azoktól is, amelyek a további délorosz-ukrán területeken fordulnak elő –: egy rendkívül jellegzetes, „keleti levalloisien", amelyet különállósága miatt leghelyesebb Molodova-típusú iparnak neveznünk. – Származására nézve sajnos semmiféle bizonyítékunk nincs. Nyugatra, legalábbis Közép-Európában, ilyen ipart, civilizációt nem ismerünk. A Krím-félszigeten megtaláljuk ugyan a keleti levallois-moustérien igen fejlett formáját, de a kettő szerintünk nem függ össze. Tipológiailag ugyanis erősen eltérnek egymástól – a távolságot sem migrációval, sem pedig „áthatásokkal" áthidalni nem tudjuk – ezenkívül a Dnyeszter-menti települések kora a Brörup, ott pedig a Würm 1 tetőzése, vége. Tehát lényegesen idősebb, mint a Krímben. Ezért merül fel a gondolat, hogy Kelet-Európa iparainak eredetében – ezen a keskeny sávon – esetleg egy másik beáramlás játszhatott közre, amely esetleg a Balkánon vezetett keresztül. Ez az út azonban ma csupán feltevés.[36]

A kultúrák további áramlása tulajdonképpen a Dnyeszternél szakad meg, s ettől kezdve – a két oldalról történő benépesedésnek megfelelően – már meg is fordíthatnánk az elterjedési képet.

A legészakibb lelőhelyek a Gyeszna mentén, Brjanszk körzetében fekszenek. Koruk bizonytalan; északi elhelyezkedésük esetleg korai, de csak alkalmi feláramlásra enged következtetni. – Szembeötlő ezután, hogy a Dnyeper középső szakaszától egészen a Dnyeszter-menti telepekig kb. 500 km – az említett Brjanszk környékiektől pedig a legközelebb eső D-lengyel lelőhelyekig 6–700 km szélességű terület teljesen üres! Ilyen széles elterjedési hiátust kelet–nyugat irányban sehol nem ismerünk. Itt húzódik az a széles zóna, „senki földje", amelyet nem lehet áthidalni: Közép- és Kelet-Európa benépesedése itt válik ketté.

A Dnyesztertől kezdve a kultúrák gyökere már eltér azoktól, amelyeket eddig láttunk. Más az elterjedési irányuk is. Egyelőre most nem követjük ezt a benépesedési irányt, hanem előbb röviden a települések elhelyezkedését és a kultúrák jellegét összegezzük.

A Szovjetunió európai részének településeit áttekintve rendkívül plasztikus paleogeográfiai kép rajzolódik ki. A lelőhelyek, vadásztáborok túlnyomó része, szinte az egésze az 50. szélességi körtől délre fekszik, amit kézenfekvő a korai Würm időszak eljegesedésével, annak határával összevetnünk. Nyilvánvalóan ökológiai okokkal magyarázható, hogy a települések mind a sztyeppei, ill. erdős-sztyeppei övezeten, annak határán és szinte

[35] *A. P. Csernis:* Paleoliticsna sztojanka Moldova V. Kiev. 1961. – *A. P. Csernis:* Rannij i szrednyej paleolit Pridnyeszterevja. Trudü KICSP. 25. 1965.

[36] Görögország D-i részén fejlett levalloisien ismert; újabban a bulgár Duna-szakasz mentén szintén levalloisien iparú, „Molodova típusu" településeket tártak fel. Az összekötő pontok azonban a Dnyeszterig hiányzanak.

kizárólag a nagy folyók középső szakaszánál, az ártér feletti magas platók szélén helyezkednek el. A folyók közti hátságok üresek. Nem magyarázható ez a kutatás irányával, jellegével sem, mivel a folyók közti platók mélyutakkal, eróziós bevágásokkal, azaz természetes feltáródásokkal vannak tele. A lelőhelyek tehát ugyanúgy előkerültek volna, mint a folyók meredeken leeső partszegélyein.

A jelenség ismét paleogeográfiai, ökológiai okokra vezethető vissza. Ezeknek a folyóknak a felső szakasza, forrásvidékük erősen északi fekvése az állandó fagy, ill. a vízszegénység miatt nem volt alkalmas településre – az alsó folyások környéke pedig, pl. a Fekete-tenger vidékén mocsaras volt, ill. időszakonként a tengeri transzgresszió területére esett. A vadállomány tehát a folyók középső szakaszánál, a galéria-erdők mentén sűrűsödött össze, és így a telepek is kényszerűen mindig ott helyezkedtek el, ahol a bővizű folyószakaszokat magas teraszok, a lösz-hátság meredek partjai kísérték. — Ez az elterjedési kép annyira egységes, hogy a lelőhelyeket egyszerűbb egyes folyóvölgyenként áttekintenünk. Kivétel csupán a Krím, ahol barlangi településeket ismerünk.

Talán nem hasztalan néhány mondattal kitérnünk ennek a nagy területnek a vegetáció történetére, klimatikus viszonyaira, hogy a korszak természeti környezetét kissé jobban érzékeltessük. A legjobb pollenvizsgálatok egyébként is a Pripjáty alsó és a Dnyeper felső folyásánál állnak rendelkezésünkre – geográfiailag tehát olyan központi helyen, ahonnét következtetni tudunk a többi területekre. Az adatokat természetesen a minimálisra kell szűkítenünk.

Az utolsó interglaciális korszakban ezen a területen fenyő és nyír erdők éltek, de a klímaoptimum alatt az erdőtakaróban a tölgy, szil, mogyoró is előfordult. Ilyen összetételű erdőségek ma csak az Orosz Alföld déli övezetén élnek. – A következő időszakban a lomblevelűek léptek előtérbe – hárs, gyertyán, mogyoró, a folyóvölgyekben éger – és a vegetáció hasonló volt ahhoz, amilyet ma az É-moldvai területen vagy a volhiniai-podóliai plató déli részén ismerünk. – A következő periódusban már lehűlés állt be. A lomblevelű erdők területe erősen összeszűkült, helyettük ismét a tűlevelűek és a nyír lépett előtérbe. A növénytakaró a mai Nyeman-vidékinek a megfelelője (luc, erdei fenyő, kevés nyír). Ez a periódus a korai Würm időszak kezdetének felel meg. – A Dnyeper felső folyásának vidékén a következő periódusban a lomblevelűek már teljesen eltűntek. Helyüket a fenyő–nyír erdőségek vették át; a vegetáció olyan volt, mint ma Finnország déli részén. Ugyanebben az időszakban a Kaukázus É-i oldalát még rendkívül dús éger-erdők borították. – A délorosz-ukrán területen viszont füves-sztyepp alakult ki. Ekkor és itt jelentek meg az első települések. – Az elterjedésükhöz még annyit, hogy az interglaciális idején a folyók alsó szakasza a Fekete-tenger felől hosszú és mély öblökkel tagolta szét a hátságokat – az újabb eljegesedés idején pedig a Kaszpi transzgressziójának és az Azovi-tenger felé nyúló tengerágnak lehetett hasonló, a kultúrák terjedésére ható szerepe. – Mégegyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a Würm 1 tetőzése körüli időben a folyók középső szakaszánál még galéria-erdők éltek. A terület egyébként sztyepp, ami megfelel a fauna nagy növényevőinek.

Az éghajlatra vonatkozó adatok közül csak a következőket említjük:

A klímaoptimum idején pl. a Pripjáty vidékén a januári középhőmérséklet mínusz 0.6 volt. A hótakaró kb. egy hónapig tartott és a fagymentes időszak kb. 6 hónapra tehető. A korai Würm kezdetén viszont a hótakaró már kb. 5 hónapig megmaradt, a fagymentes időszak pedig mindössze 3–4 hónapra szűkült le. Világos tehát, miért

helyezkednek el a települések az ettől a zónától jóval délebbre eső folyószakaszoknál – közvetlenebbül, milyen volt a vegetáció és az állatállomány ott, ahol a folyókat legalább 8 hónapon át jég fedte és ott, ahol a középső-paleolitikum embere elterjedt.

A kelet-európai területen - eltekintve a bizonytalan eredetű, de rendkívül jellegzetes Dnyeszter-menti telepektől – átfogóan két, egymással részben párhuzamosan fejlődő kultúrát ismerünk. Egyik az acheuléen hagyományokat őrző kelet-európai micoquien, a másik keleti levallois-moustérien. A régészeti anyag feldolgozása során úgy láttuk, hogy ezek további csoportokra, fáciesekre bomlanak. Az előbbinek rendkívül jellegzetes és legfejlettebb formája az ún. Volgográd-fácies – az utóbbi legfiatalabb, szinte már fiatal-paleolitikus jellegű formája a Sztaroszelje-fácies. Ezek mellett találjuk még az ún. Kiik-Koba típusú mikro-moustérient (vagy keleti mikromoustérient), amely az előbbieknél jóval ritkábban fordul elő és szintén egy acheuléen jellegű kultúrából fejlődött ki. Ezeknek a kultúráknak és csoportoknak az elterjedési területe azonban egyáltalán nem zárt: az elterjedés, továbbjutás idejének megfelelően egymás váltogatva települnek meg a folyók középső szakaszánál, az Azovi-partvidéken, a Krím sziklaereszei alatt és részben a Kubán-vidéken.

A lelőhelyek csoportjait és egyelőre nem az elterjedési irányukat követve, néhány bizonytalan települést ismerünk a Gyeszna vidékén (Hotilevo, Csulatovo stb.). A Dnyeper középső folyásánál Dnyeptropetrovszk és Zaporozsje között számos kisebb település fekszik. Egyetlen kivétellel mindegyik ipara a keleti micoquien körébe tartozik. Egyedül Vasziljevka településen találkozunk azzal a sajátságos mikro-moustériennel, amely úgy látszik a Krímből került ide.[37]

A következő nagyobb telepcsoport az Azovi-tenger vidékén, majd kissé távolabb a Don–Donyec-medencében rajzolódik ki. Az azovi csoport települései kissé idősebbek (?) az eddigieknél. A Taganrog vidékén fekvő Besszergenovka, Levinszádovka, Liszogorka, Rozsok településeinek anyaga részben ismét a keleti micoquien módosult formájához, részben a Kiik-Koba típusú mikro-moustérienhez tartozik. Rétegtani helyzetük ma még több problémát vet fel. – A következő telep-sor a Donyec-plató szélén, a folyó bal partján helyezkedik el. Gazdag, esetenként több kultúrrétegből álló vadásztáborok: a kultúrájuk azonban, nem véletlenül, kissé még vegyesebb az eddigieknél. Egy részük ismét a kelet-európai micoquien fejlett formájához tartozik – három település a krími mikro-moustérien megfelelője – és előfordul itt a keleti, levallois technikát használó moustérien is.[38]

Az utolsó nagy települést kelet felé Volgográdnál találjuk (Szuhaja Mecsetka), mely annak idején a Kaszpi transzgressziós területének szélén, azaz tengerparton feküdt. Rendkívül gazdag, bölényvadászatra specializált település – kultúrája pedig a keleti micoquien legkifinomultabb és valószínűleg egyik legfiatalabb fajtája. Ez a már említett „Volgográd-fácies" egyébként megtalálható a Krím-félszigeten is.[39]

[37] *P. I. Boriszkovszkij:* Paleolit Ukrajnii. MIA, 40. 1953. – *A. A. Formozov:* Kamennij vek teritorii SzSzSzR. Moszkva. 1970.

[38] *P. I. Boriszovszkij:* i. m. 1953. – *N. D. Praszlov:* Rannij paleolit szeverovosztocsnovo Priazovja i Nyizsnyevo Dona. Leningrad, 1968.

[39] *Sz. M. Zamiatnyin:* Sztalingradszkaja Paleoliticseszkaja sztojanka. KSZ. 82. 1961. Isszledovanije pamjatnyikov kamennovo veka v Krime. KICSP. 21. 1957. – *Ua.:* Pescsernaja sztojanka Sztaroszelje i jivo meszto v Paleolite. MIA. 71. 1958. – *F. Hančar:* Urgeschichte Kaukasiens. Leipzig. 1937.

A Krím-félsziget településeit külön kell választanunk az eddigi területektől és részben együtt tekinthetjük a Kubán-vidékiekkel. A félsziget, mint ismert, geográfiai értelemben többszörös változáson ment keresztül. Időközönként elszakadt a szárazföldtől, majd újra összeköttetésbe került vele. Első betelepedése mindenesetre csak a Würm kezdetén történhetett, ezután azonban a Kelet-Európai síkság kultúráinak szinte gyűjtőhelye lett. Klimatikus-ökológiai okait már érintettük.

A telepek elhelyezkedését tekintve szembetűnő, hogy a Krími-hegység tenger felőli oldala teljesen üres. Valamennyi település a hegység belső oldalán, Szevasztopol és Szimferopol között helyezkedik el. Ezek a széles, lapos, régészetileg rendkívül gazdag sziklaereszek még mindig hegységi környezetben fekszenek, feltűnő azonban, hogy a vadászott faunájuk kifejezetten sztyeppei összetételű. A vadászat területe ugyanis a félsziget ÉNy-i, síksági részére esett. Nem véletlen, hanem ismét ökológiai tényezőkre vezethető vissza, hogy a vadászat itt és az azovi partokon specializálódott két „új" állatra, a jégkori vadlóra és az antilopra. (A Kubán vidékén, éppúgy mint a volgográdi telepen, ugyanakkor a vadászati specializáció igen erősen a bölényre irányul. A bölénycsordák ugyanis a korai Würm időszakban a délorosz síkságról DK felé tértek ki.)

A Krím településeit, leletanyagukat megvizsgálva mindegyik eddig említett kultúra előfordul. A sziklaereszek néha többrétegű települések, melyekben különböző kultúrák és fáciesek (etnikumok) váltották egymást — máskor viszonylag hosszabb időtartamú, egynemű kultúra népessége települt meg bennük (Csokurcsa, Kiik-Koba, Sajtan-Koba, Adzsi-Koba, Halodnaja Balka, Bahcsiszaraj, Kabazi stb.). Egyetlen helyen tayacien-szerű szilánkipart ismerünk (Kiik-Koba alsó rétege) — a többiek kultúrája a mikro-moustérienhez, a kelet-európai micoquienhez, a keleti levallois-moustérienhez és a „generalizált" moustérienhez tartozik. Az utóbbiak, főleg a levallois-moustérien fejlett, kifinomult formája, szinte tökéletesen egyezik a franciaországi „klasszikus" kultúrával. — Kissé lazábban fogalmazva: a leletanyagokat végigvizsgálva az a benyomásunk, mintha Európa déli sávja egyszerre, de különböző irányból „töltődött" volna fel emberrel. — Különösen figyelmet érdemel, hogy a Krímben találjuk meg a kelet-európai kultúrák legfiatalabb, legfejlettebb fácieseit. Koruk a Würm 1 tetőzésére, esetleg közvetlenül a Würm 1 utánra esik, és ezeknek a csoportoknak az áramlása másodszor, harmadszor is a félszigeten fejeződik be.[40]

A Kubán-vidéket, annak nyugati részét, összekapcsolhatjuk a Krímmel. A Kercsi-szoros ebben a korszakban nem elválasztó vonal, hanem összekötő földnyelv volt a két terület között. A települések kultúrája részben a keleti micoquien (Volgográd-fácies) és a mikro-moustérien vegyüléke. Ilyen pl. az egyik legnagyobb település, Ilszkaja civilizációja, ahol a vadászati specializáció talán a legerősebb. A többi lelőhely régészeti anyaga részben az egyik, részben a másik műveltséghez kapcsolódik[41]

A kelet-európai települések, ill. kultúrák datálása ma még számos problémát vet fel. A lelőhelyek legnagyobb része ugyanis teraszok felszínén, folyópartok omladékában, lejtőtörmelékben, rétegtanilag áthalmozott helyzetben kerül elő. Ha azonban a jól

[40] *A. A. Formozov:* Isszledovanije pamjatnyikov kamennovo veka v Krime. KICSP. 21. 1957. — *Ua.*. Pescsernaja sztojanka sztaroszelje jijo meszto v Paleolite. MIA. 71. 1958. — *F. Hančar:* Urgesichte Kaukasiensis. Leipzig. 1937.

[41] *A. A. Formozov:* Nyizsnyepaleoliticskie mésztonahozsgyénije Prikubana. KSZ. 46. 1951. — *Ua.:* Paleoliticseszkie sztojanka v pescserah Prikubanja. KSz. 98. 1964.

datálható nyíltszíni, vagy a Krím barlangi településeinek korát egymás mellé helyezzük, megállapítható, hogy koruk kivétel nélkül a korai Würm második felére, vagy a Würm 1 körüli időszakra esik.

Vissza kell térnünk most a fentebb elhagyott kérdésre. Honnét, miből alakultak ki és merről terjedtek el a kelet-európai területnek ezek a legkorábbi kultúrái?

A fontos paleohisztóriai, benépesedési kérdésnél abból a tényből kell kiindulnunk, amelyet lényegében I.K. Ivanova rögzített először: A Kelet-Európai-síkságon és a Krímben sztratigráfiailag meghatározható alsó-paleolitikum nincsen; a legidősebb települések az ún. Mikulino-horizont, vagy az annak megfelelő rétegek felett fekszenek, tehát fiatalabbak a Riss–Würm interglaciálisnál – azaz ennek a nagy területnek a civilizációja a középső-paleolitikummal kezdődött.[42] Közelebbről nézve azonban még ezek az iparok, kultúrák is nagyon fiatalok – régészetileg pedig teljesen kiforrottan, fejletten jelentek meg.

Eredetük terén az északi területek természetesen nem jönnek számításba. A Szovjetunió európai részét a mai Moszkva–Ufa vonaláig vastag jégpáncél borította. Ez a jégtakaró még jóval délebbre is lehúzódott és csak a középső, délorosz területen engedett életlehetőséget.[43] – A kultúrák nyugati származtatása valószínűtlen. A Dnyeszter-menti telepek ipara már teljesen eltér a közép-európaiaktól és a Dnyepertől kezdve ismét más jellegű civilizációk következnek. A két folyam között pedig ott az a széles vacuum, melyet már említettünk.

Az elterjedés útját kelet felől kizártnak tekinthetjük mind Szibéria, mind Közép-Ázsia felől. Ennek paleogeográfiai okai ismertek. A Kaszpi-tenger transzgressziója, vízterülete messze kiterjedt Északra és egészen a Déli-Uralig valamint a Volgamenti-hátságig lezárta az utat, a Turgáj kaput Ázsia és Európa között. Közvetlenül ismerve Közép-Ázsia településeit és anyagukat, a régészeti, tipológiai eltérések rendkívül élesek. Ha a további fejlődés útjai is eltérőek. Ha a közép-ázsiai és kelet-európai leletek között mégis hasonlóságokat találunk, annak okát, gyökerét még délebbre kell keresnünk. Szovjet–Közép-Ázsia legrégibb iparai ugyanis nagyrészt a Közel- és Közép-Kelettel álltak összefüggésben.

Mindezekkel szemben a Kaukázustól délre olyan gazdag és annyira jellegzetes kultúrákat ismerünk, amelyekben megtaláljuk a Kelet-Európai-síkság középső-paleolitikumának szinte minden elemét vagy előzményét. Egy terület, ahol a civilizációk mintegy akkumulálódtak – több irányba tovább fejlődtek. Egy góc, amelyből a kirajzás történt – és természetszerűleg észak felé.

A benépesedés szempontjából három fontos tényt kell kiemelnünk. Elsősorban a Kaukázustól délre olyan településeket ismerünk, amelyek lényegesen idősebbek, mint a Kelet-Európai-síkságon lévők. Jól datálhatók – vagy régészeti anyaguk annyira pregnáns, hogy meghatározásukhoz kétség nem fér. – Másodsorban: a Szovjetunió egész területét tekintve az alsó- és középső-paleolitikus lelőhelyeknek mintegy 70%-a a Kaukázuson túli területeken fekszik. Az arány – összevetve a területi méretekkel – önmagáért beszél. A

[42] *J. K. Ivanova:* Étude géologique des gisements paléolithiques de l'U.R.S.S. L'Antropologie, 72. 1969. – *A. A. Velicsko–I. K. Ivanova–V. M. Muratov:* Geologicseszkaja isztorija Russzkoj rávinyi, Krima Kavkaza v pleisztocene i vozraszt Paleoliticseszkih kultur. Moszkva. 1969.

[43] Az ennél északabbra feltárt lelőhelyek kormeghatározásánál, pl. a Káma és a Csuszovája vidékén, nagyon óvatosnak kell lennünk, minthogy ezeken a területeken a cirkumpoláris-arktikus fauna sem kormeghatározó értékű. Hasonló a helyzet Szibériában is, ahol a „moustérien" szerszámfajták szinte a neolitikumig fennmaradnak. Ilyen retardáció máshol is előfordul.

települések megoszlása ugyan itt sem egységes, Transzkaukázia nyugati és középső sávján azonban olyan sűrű betelepüléssel kell számolnunk, amely feltétlenül felülmúlta a Kelet-Európai-síkságét. – Végül ezen a területen teljesen folyamatos fejlődés állapítható meg – belső fejlődés, amelyben a civilizációk úgy kapcsolódnak egymásba, mint a láncszemek – éspedig a Mindel-kori kaukázusi acheuléentől kezdve egészen a felső-paleolitikumig, sőt esetleg a mezolitikumig.[44]

Célunktól túlságosan messze vezetne, ha a Kaukázuson túli terület kultúráit, szoros összefüggésüket ismertetnénk. Ismét csak vázlatra, összegezésre törekszünk.

A legidősebb civilizációt Szatani-Dar, Jastuh, Kudaro alsó rétegének leletanyaga, az iráni határnál fekvő Azykh-barlang két rétegű keleti acheuléenje képviseli. Az az acheuléen, amely délről áramlott fel, az említett helyeken a Mindel alatt, ill. a Mindel–Riss interglaciálisban élt; egy-egy településen átélte a Riss eljegesedést, sőt tovább fejlődött az utolsó interglaciális alatt is. A természeti miliőre jellemző pl., hogy a Kaukázus déli oldalán a Mindel–Riss időszakban még majomfajták, a növényzetben fél-trópusi Rhododendron-félék stb. éltek, – az ember pedig, az Azykh-barlangban, antropológiailag átmenet az Archanthropus és a Palaeoanthropus között. Ez a keleti-acheuléen (vagy kaukázusi acheuléen) sűrűn elterjedt Dél–Oszétiában, az Imeretiai-platón, Grúzia számos lelőhelyén. A nyugat-európai acheuléenhez mérten valóban kissé „megkésve" lépett fel – az utolsó interglaciális alatt azonban rendkívül gyorsan, erőteljesen továbbfejlődött. Ugyanakkor párhuzamosan élt és vegyült is az idős, keleti/kaukázusi moustériennel.

A másik civilizáció, amely szintén délről áramlott fel, a keleti/kaukázusi moustérien. Szerszámkészlete mindig átütően levallois technikával készült. A levallois kultúra másik, Európán kívüli központja ugyanis a Közel-Kelet. – Több barlangi település sztratigráfiai vizsgálata bizonyítja, hogy a késői acheuléen és ez a moustérien vegyült egymással, részben együtt élt, vagy pedig a fejlődésük szorosan összekapcsolódott (Kudaro I., Cona-barlang, Dzsrucsula-barlang stb.). A biológiai, egyben az ökológiai miliőhöz ismét csak egyetlen adatot említünk: egyes barlangok teleprétegei – pl. a Kvirila, a Rion völgyében – gesztenye és szeder maradványaival vannak tele. – A fiatal acheuléen, majd a végső acheuléen és a moustérien lelőhelyeit felsorolni nem lehet. Csupán tényként közölhetjük, hogy gazdagabb, jellegzetesebb iparokat Európa más részén alig ismerünk.

Ennek a két, erős civilizációnak az élettartamával kb. elértük a Würm kezdetét. A végső acheuléen valamivel korábban megszűnt – szerszámtípusai azonban tovább élnek, tovább készülnek a fejlett, helyileg specializálódott moustérienben. Maga a moustérien is speciálissá vált. A szűk folyóvölgyekben helyileg tovább fejlődött, sajátságos jellegeket alakított ki (pl. a Kudaro-variáns, a Jereván I barlang ipara, a Lüszakert-barlang

[44] Szovjet Közép-Ázsia és Transzkaukázus területéhez l. *V. A. Ranov:* Kamennüj vek Tadzsikisztana. Dusanbe. 1965. – *V. A. Ranov–Sz. A. Neszmejanov:* Paleolit i sztratigrafia antropogéne Szrednyej Aziii. Dusanbe. 1973. – *Sz. A. Szardarjan:* Drevnyej kamennüj vek v Armenyii. Jerevan. 1967. – *A. N. Kalandadze:* Études des monuments du Paléolithique ancien en Géorgie. VI. Congr. Int. Anthrop. Ethnogr. Moscou, 1964. *M. Gábori:* Überblick der neusten Paläolithforschungen in Sowiet-Mittelasien. Pittioni-Festschrift, Wien. 1969. – *Ua:* Neuere Ergebnisse der Paläolithforschung in Transkaukasien. Jubilaumsband Österr. A. f. Ur- u. Frühgeschicgte, Wien. 1969. – *Ua.:* Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d'Europe Orientale. IX. Congr. Int. Sci. Préhitoriques et Protohistoriques. Nice, 1976.

szerszámkészlete stb.). Érdekes egyébként és a terjedési iránnyal egyezik, hogy az idősebb korú települések az örmény területen fordulnak elő – ott felső-paleolitikum szinte nincs is – a grúziai és abháziai lelőhelyek nagy része viszont a fiatalabb kultúrákhoz tartozik.

A következő fázist nehéz meghatározni, mert a civilizációk fejlődése rendkívül gyors, dinamikus. Ez a periódus a Würm 1 körüli időszakra esik. – Meddig készülnek tovább a kifinomult, speciálissá vált acheuléen szerszámok – típusok néha már a levélhegyekhez hasonlít – és mikor tűnnek fel a fejlett moustérien típusuk a különlegesen megnyúlt hegyek, amelyek már az aurignacien vagy a gravettien műveltség eszközeihez hasonlóak – nem tudjuk biztosan megállapítani. A középső- és felső-paleolitikum közti kontinuitás ugyanis Transzkaukáziában teljesen világos, egyértelmű – és ez a belső továbbélés szerintünk etnikai értelmű is. A középső-paleolitikum szerszámai továbbra is fennmaradnak a felső-paleolitikumban; a moustérien végső fázisa együtt található a felső-paleolitikummal a Würm 2 idején (!); később pedig a fejlett felső-paleolitikum kultúrája viszi tovább a régi „moustérien" technikát, szerszámkészletet.

Valamennyi vizsgálat azt bizonyítja, hogy ebből a két civilizációból, a kaukázusi acheuléenből és moustérienből fejlődött ki egyrészt a Kelet-Európai-síkság acheuléen tradíciójú moustérienje (azaz a keleti micoquien) – másrészt az ottani levallois-moustérien.

Transzkaukázus területe felfelé vezető folyosó a Fekete- és Kaszpi-tenger között, amelyben délről érkező civilizációk áramlottak fel, és mintegy feltorlódtak a Kaukázus előtt. Ezen a területen feldúsulás, rendkívüli felgazdagodás, nagyon erős akkumuláció jött létre – s ezt nem csak a lelőhelyekre, az iparokra, hanem a populációra is értjük. Oka a földrajzi helyzetben és a kedvező természeti-gazdasági környezetben keresendő.

Az erős, dinamikus fejlődést az acheuléen és a moustérien vonalán látjuk. Hozzájuk kapcsolódott a keleti/kaukázusi levalloisien, amely itt virágkorát éli. A populációk időközben gyakran izolálódtak is: lokális jellegűekké váltak, hosszan tovább éltek. Ha ezek után térképen ábrázolnánk a lelőhelyek sűrűségét és elterjedését, világosan kitűnne, hogy a Kelet-Európai-síkság benépesedése innét indult el.

A lassú terjedés – amit minden esetben több hullámban kell elképzelnünk – a Fekete-tenger keleti partvidékén, az abháziai területen vezetett felfelé. Az általános paleohisztóriai összefüggések iránya sem kérdéses. Az etnodinamikai nyomás délről északnyugat felé tendál, és ökológiai szempontból is nyilvánvaló, hogy a Kaukázuson túli, feldúsult gócból a tőle északra eső, sztyeppei területeket népesíti be.

Így jelennek meg a késői acheuléen nyomai a Kaukázus északi oldalán, a Kubán-vidéken; – a továbbjutás egyik irányát jelzi Ilszkaja, északabbra a volgográdi település; – így tűnnek fel azok a kultúrák az azovi partvidéken, a Donyec medencében, melyek részben még mindig az acheuléen gyökerekre vallanak, részben levallois technikát használó moustérienek – és amelyeknek végső fázisait ott találjuk a Krímben. Utolsó állomásait a „vegyes jellegű" Dnyeper-menti települések, szórványos leletek jelzik.

A kelet-európai kultúrák fejlődését a felső-paleolitikum felé már nem kísérjük tovább. A középső-paleolitikum civilizációi Európa számos részén átvezettek a későbbi műveltségekbe. Nemcsak a Kaukázuson túl, hanem a Kelet-Európai-síkságon is. A keleti micoquien késői fázisában olyan szerszámfajták tűnnek fel, amelyek átvezetnek a felső-paleolitikus gravetti műveltségbe. Ugyanakkor a gravetti műveltség egyes tele-

pülésein még mindig moustérien szerszám-sorozatok fordulnak elő – teljesen más kultúrával, szobrászattal, 20 000 év körül.

Ha a középső- és felső-paleolitikum települési térképét és régészeti anyagát mással összevetjük, egészen világos, hogy a Kelet-Európai-síkság felső-paleolitikuma – a széles elterjedésű, fejlett vadásztársadalomban élő gravetti műveltség (Kasztyonki-kultúra és annak változatai) – az ugyanott élt középső-paleolit kultúrákból alakult ki – majd terjedése a következő korszakban, hozzávetőlegesen 20 000 év körül csapott át nyugat felé, Közép-Európa területére.

Ebben a dolgozatban a kultúrák elterjedését, a benépesedés útjait a szokottnál kissé erősebb vonalakkal húztuk meg. Szándékosan tettük, mert célunk összegezés, történeti vázlat kívánt lenni – de egyben esetleg bizonyítéka annak is, hogy a régészet nem csupán „tárgytudomány", – leletek elemzése, rendszerezése. Csak a forrásanyagunk tárgyi, anyagi jellegű. A kutatás feladata azonban ebben a távoleső korszakban sem lehet más, mint hogy az őstörténet ma még gyakran elszakadozó szálait a lehető legbizonyíthatóbb módon összekösse.

М. Габори:

Первое заселение средней и восточной Европы

(Резюме)

В статье изучается один из важных этноисторических вопросов исследования первобытного человека – первое, спорадическое заселение бывшего лесостепного региона Средней и Восточной Европы. Этот период является периодом среднего палеолита. Источниками автору служат археологические находки и непосредственное изучение поселений и в связи с этим он излагает некоторые выводы своего сводного труда *(Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest. 1976).

В первой главе излагаются своеобразные методы и возможности исследования палеолита для историков поздних веков. Вместе с тем автор набрасывает рассматриваемую им географическую территорию, которая включает восточную часть Альп, регион Карпатского бассейна, а также современные южнороссийский и украинский край. Во второй главе коротко рассматриваются исторические процессы нижнего и среднего палеолита. В третьей главе изучается нижний и средний палеолит отмеченной территории, а также вопрос прироста населения, предшествовавший начальному заселению. Автор приводит к выводу, что в этом географическом регионе между периодами нижнего и среднего палеолита нельзя доказать непосредственной генетической связи; между двумя эпохами можно установить значительный и пока непреодолимый хронологический хиатус. А в соответствии с сопоставлением находок и мест находок во время последнего интерглациального периода произошел значительный прирост населения. Заселение путем переселения спорадических этических групп началось с эпохи раннего Вюрма. В четвертой главе закреплены хронологические пределы событий. Сопоставление радиокарбонных данных свидетельствует о том, что заселение произошло относительно короткое время, начиная с раннего Вюрма до максимы 1 Вюрма. Радиокарбонный метод (C_{14}) исследования суживает весь период на 53.000–30.000 лет, но и внутри этого можно установить 10.000 лет, на которых можно ставить дату эпохи расцвета среднепалеолитических культур. В четвертой главе представлены процесс медленного заселения отмеченной территории, ее различные культуры и их пути. Здесь изучена и западная часть Средней Европы, где одна за другой следовали существенно отличающие друг от друга цивилизации к северу и югу от Альп. Часть их со стороны верховья Дуная попала в нынешние чешско-моравские и южнопольские области, а другая их часть устремилась вдоль берега Лигурского моря к северо-

восточной части Итадии. На Карпатский бассейн были оказаны влияния в первую очередь с юго-запада и, в частности, с запада. Пути переселения можно следить вдоль реки Прута. На берегу Днепра уже были культуры и поселения совсем иного характера. Потом между Днепром и Днестром можно установить значительный хронологический хиатус. Автор коротко суммирует среднепалеолитические цивилизации южнороссийского и украинского края, поселения крымской и кубанской областей и наконец приводит к выводу, что они развились из закавказских культур и попали на восточно-европейскую равнину. В тот период Транскавказье представляло собой такой центр, где наблюдается разбухивание культур и этнических групп – те цивилизации, которые пришли с юга, здесь перед Кавказом скопились и долгое время проживали на месте, потом они через абхазское побережье устемились к сереру. Не под вопросом ни направление общих палеоисторических связей: этнодинамическое давление направилось с юга к северо-востоку и, естественно, что из этого транскавсказского центра заселился степной район, находящийся на север от первого. Самые поздние поселения этих культур и фаций известны в Крыму. Поздний (верхний) палеолит восточно-европейской равнины развился из местного среднего палеолита Закавказья, потом в следующий период поздняя стадия культуры Гравети распространилась на Среднюю Европу. Автор данной статьи имеет целью подвести итогов, дать историческую картину и тем самым доказывать, что исследование палеолита представляет собой не только «предметную науку», не только анализ и систематизацию археологических находок. «Исследование этой древней эпохи не что иное, как самым наглядным образом соединить нити предыстории, пока еще часто обрывающиеся.»

M. Gábori:

Le premier peuplement de l'Europe Centrale et de l'Europe Orientale

(Résumé)

Dans la présente étude, l'auteur traite d'une question ethno-historique et historique importante, dans le cadre des recherches consacrés à l'homme primitif, à savoir le premier peuplement, dispersé, de l'ancienne zone de forêts et de steppes de l'Europe centrale et orientale. Cette période est celle du Paléolithique moyen. L'auteur s'appuie sur les trouvailles archéologiques concernant cette époque et sur l'analyse directe des habitats, et esquisse une conclusion à l'un de ses ouvrages de synthèse (Gábori: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976).

Le premier chapitre présente les méthodes particulières utilisées dans les recherches sur le Paléolithique, et leurs possibilités pour les historiens des époques ultérieures, tout en cernant le territoire géographique examiné, qui comprend une partie des Alpes, le district du Bassin des Carpates et l'Ukraine russe méridionale actuelle. Le deuxième chapitre traite brièvement des processus historiques identifiables aujourd'hui et qui sont intervenus au cours du Paléolithique moyen et inférieur. Le troisième chapitre analyse la question de la croissance de la population qui a précédé le premier peuplement, ainsi que le territoire examiné au cours du Paléolithique moyen et inférieur. L'auteur conclut qu'on ne peut démontrer dans cette zone, entre le Paléolithique moyen et inférieur, de rapport génétique direct; on constate entre les deux périodes un hiatus chronologique important et pour l'instant impossible à pallier. Pourtant, si l'on s'appuie sur la comparaison chiffrée des sites et des trouvailles archéologiques, il faudrait que se soit produite pendant la dernière période interglaciaire une importante augmentation de population. Consistant en migrations d'ethnies dispersées, le première vague de peuplement a commencé à partir de la première période de Würm. Le quatrième chapitre fixe les limites chronologiques des événements. La comparaison des dates obtenues par la méthode du carbone 14 montre que cette vague de peuplement s'étendit sur une période relativement courte, allant de la première période de Würm au 1er point maximal de Würm. Les analyses au carbone 14 fixent cette période entre 53 000 et 30 000 ans, et l'on peut même fixer à l'intérieur de cette durée 10 000 ans où l'on peut situer l'âge d'or des cultures du Paléolithique moyen.

Le quatrième chapitre présente donc le processus d'un peuplement lent du territoire examiné, ses différentes cultures et leurs tendances, et traite de la partie ouest de l'Europe orientale, où des civilisations différant dans une measure importante se sont succédées, des Alpes au Nord et au Sud, et qui étaient d'origine occidentale. Une partie d'entre elles sont venues du cours supérieur du Danube dans les territoires tchéco-moraves de l'actuelle Pologne, le reste suivant le littoral ligure en direction du Nord-Est de l'Italie. Le Bassin des Carpates a d'abord reçu des vegues provenant du Sud-Ouest, puis partiellement de l'Ouest. On peut suivre l'extension de ces vagues jusqu'au cours du Prut. Le long du Dniepr vivaient des cultures entièrement différentes. Entre le Dniepr et le Dniestr, nous nous trouvons en face d'un hiatus chronologique considérable. L'auteur présente brièvement la civilisation du Paléolithique moyen du territoire de l'Ukraine russe méridionale et les habitats fixés dans les régions de Crimée et du Kouban, et parvient finalement à la conclusion que ces habitats sont des prolongements des cultures transcaucasiennes. Au cours de la période considérée, la Transcaucasie constituait un creuset des cultures et des ethnies: les civilisations venues du Sud s'y heurtèrent en masse au Caucase, restèrent là, et y vécurent extrêmement longtemps. Leur déferlement se produisit vers le Nord, en passant par l'Abkhazie. L'orientation des rapports paléohistoriques généraux ne pose pas de problèmes non plus: la poussée ethnodynamique se faisait dans le sens Sud–Nord Est, et il est naturel qu'à partir de ce creuset transcaucasien, ces populations soient allées se fixer au nord, dans les territoires des steppes. Nous avons retracé les premièrs habitats de ces cultures en Crimée; le Paléolithique supérieur de la Plaine d'Europe orientale a procédé du Paléolithique moyen local puis, plus tard, la culture de Gravetti tardive s'est étendue à l'Europe centrale. L'étude a pour but de réaliser une synthèse et une esquisse historique, tout en démontrant que la recherche sur le Paléolithique ne consiste pas seulement en une «science de catégorie» et en l'analyse et la classification des trouvailles archéologiques. Pour cette époque si lointaine comme pour les autres, la recherche doit relier entre eux de la manière la plus sûre possible les fils souvent brisés de l'histoire des temps primitifs.

Dévényi Ivánné:

CSERNOCH JÁNOS TEVÉKENYSÉGE AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER ELSŐ ÉVEIBEN

A Tanácsköztársaság megdöntése után a hatalomra került ellenforradalmi rendszer kiépítéséért folyó küzdelem egyik fontos résztvevője volt a magyar katolikus egyház, élén Csernoch János hercegprímással.

Csernoch még esztergomi kanonok korában kezdte politikai pályafutását mint néppárti politikus, majd a századforduló után meginduló keresztényszocialista mozgalom egyik patrónusa és szervezője lett. Mint csanádi püspök, később kalocsai, majd 1913-tól esztergomi érsek, hercegprímás anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatta a mozgalmat, amelytől „a vallás-ellenes szocializmus" visszaszorítását várta. A munkásság megnyerése érdekében szociális reformokat, az agrárszegénység lecsendesítésére telepítéseket javasolt, s ilyet maga is végrehajtott a kalocsai érseki birtokon.[1]

Reformtörekvéseivel a társadalmi feszültséget kívánta enyhíteni, s ugyanakkor az egyház anyagi és politikai pozícióit megtartani, ezért fordult szembe a szociáldemokráciával, a liberalizmussal és a polgári radikalizmussal mint kereszténységellenes ideológiákkal, s ezért lett megbízható, egyre szilárdabb szövetségese Tisza Istvánnak, akihez a vallási különbség ellenére szívélyes, csaknem baráti viszony fűzte.

A plebejus családból származó főpap – szakolcai szlovák parasztok fia – noha nem tagadta meg származását, politikai értelemben sohasem volt demokrata, szociális lelkiismerete nem került összeütközésbe konzervatív társadalomszemléletével. Konzervatív volt közjogi értelemben is, a dualista államrend változatlan fenntartását éppen olyan merevséggel szolgálta, mint Tisza. Szlovák származása ellenére sohasem ismerte el a nemzetiségek autonómiához való jogát, a föderáció gondolatával pedig nem is foglalkozott.

A világháború folyamán kibontakozó forradalmi válság és a két forradalom még inkább a konzervativizmus, sőt reakció irányába térítette Csernochot. Az őszirózsás forradalom győzelme után a polgári demokratikus kormánnyal szemben a hercegprímás és a püspöki kar a lojalitás álláspontjára helyezkedett,[2] de ugyanakkor készen állt a védelmi

[1] OL K 148. elnöki 1920–19. tétel 693. cs. 3664. (Csernoch felszólalása 1920-ban a földbirtokreform előkészítő tárgyalásán); – Nemzeti Ujság 1927. júl. 26. Csernoch János dr. bíboros hercegprímás élete és pályája.

[2] „A püspöki kar elhatározza a magyar népköztársasági kormányhoz intézendő közös levélnek szerkesztését, amelyben kifejezésre jut, hogy a püspöki kar megnyugszik az adott helyzetben, erkölcsi erejével támogatja a kormányt... viszont reméli, hogy a kormány tiszteletben tartja az egyház szabadságát és a megváltozott viszonyok folytán vitássá vált kérdéseket az Apostoli Szentszékkel tisztázza." EPL (= Esztergomi Prímási Levéltár) Cat. D Ppki konf. jkv. 1918. nov. 20.

harcra is pozíciói megtartása érdekében. Az 1918. november 20-án tartott püspökkari konferencia rezignáltan beszél az egyház 900 éves múltját lezáró, sok veszélyt rejtő új korszak beálltáról, amelyhez a katolikus egyház „nincs hozzáiskolázva", s amelyben nehéz küzdelmekre van kilátás.[3]

E felemás magatartásra jellemző a püspöki kar politikája a földkérdéssel kapcsolatban. A kari konferencia a kormány földbirtokpolitikájának céljaira – a Szentszék utólagos beleegyezésének feltételezésével – a kezelése alatt levő egyház birtokot méltányos megváltás ellenében fölajánlotta,[4] de mindent elkövetett, hogy legalább az alapítványi birtokokat kivonhassa a kormány földreformrendelete alól, s ezáltal csökkentse anyagi veszteségét.

További fontos kérdés volt a királyság megszüntetése után az államra háramlott főkegyúri jog gyakorlásának kérdése s a katolikus egyházi iskolák sorsa. A polgári demokratikus forradalom alatt nem került sor az iskolák államosítására, de ezt a baloldal egyre erőteljesebben követelte.[5] Ezzel a kérdéssel függött össze az iskolai hitoktatás kérdése is, amelynek eltörléséért ugyancsak egyre többen emeltek szót.

Ezeknek a kérdéseknek a megoldására, a radikalizálódó baloldal és a vele szemben meghátrálásra kényszerülő kormány várható támadásával szemben szorgalmazta az egyházi vezetés, a katolikus autonómia megvalósítását, amely a háború kezdete óta vajúdó kérdése volt a magyar egyházpolitikának. A katolikus autonómia (egy katolikus világiakból és egyháziakból álló önkormányzati szerv) létrehozása kezdettől fogva azzal a szándékkal vetődött fel, hogy a radikálisok és szocialisták által régóta hangoztatott szekularizációt meg lehessen akadályozni az egyházi birtokoknak és iskoláknak az autonómia felügyelete alá helyezésével. A köztársaság kikiáltása után az egyházi tervek szerint a katolikus autonómia gyakorolta volna a főkegyúri jogokat is.

A püspöki karnak a kormánnyal folytatott küzdelmét megnehezítette az alsópapság érdekvédelmi szervezkedése, a forradalom első heteiben Budapesten megalakult Papi Tanács, amely a főpapsággal szemben határozottan ellenséges magatartást tanúsított. Követelései főleg az alsópapság anyagi helyzetének megjavítására és az egyházi vezetés demokratizálására vonatkoztak. A püspöki kar nem merte feloszlatni a Papi Tanácsot, de a hercegprímás ellenőrzése alá rendelte.[6]

A főpapság igyekezett az alsópapság mozgalmát leszerelni. 1919 februárjában Csernoch bejelentette az egyházi ügyek kormánybiztosának, hogy „a katolikus autonómia rövidesen megkezdi működését, s így annak jogkörébe megy a nagy javadalmak jövedelmeiből a papság fizetéskiegészítéséről való gondoskodás".[7] Az autonómia tervezetét a Katolikus Tanács dolgozta ki, a kormány viszont olyan feltételekhez kötötte elfogadását

[3] Uo.

[4] Uo. – A forradalom első napjaiban Persián Ádám, a katolikus ügyek kormánybiztosa, maga is pap, kereste fel a hercegprímást az időszerű kérdések tisztázására, aki a földreform hívének vallotta magát, hivatkozott régi reformtörekvéseire és a tízes években végrehajtott parcelláztatásaira. Népszava, 1918. nov. 8.

[5] *Juhász Nagy Sándor:* A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945. 397.

[6] EPL Cat. D. Ppki konf. jkv. 1919. jan. 28.

[7] EPL 274/1919. – Idézi: *Orbán Sándor:* Az esztergomi érsekség a proletárdiktatúra ellen és az ellenforradalom felülkerekedéséért (1919). A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban. Szerk.: Zolnay László. Bp. 1960. 106.

(az egyházi földbirtok járadékpapírral való megváltása, a főkegyúri jog átmeneti gyakorlása), amelyeket a püspki kar nem mert elfogadni és a végső döntést Rómára bízta. Az autonómia ügyében rendkívüli értekezletre összehívott püspöki kar ezenkívül állást foglalt az állam és egyház szétválasztása ellen, és az egyházi iskolák, valamint a hitoktatás fenntartása mellett.[8] Igy a katolikus autonómia a polgári kormányzat idején nem valósult meg, de nem történt meg az egyházi birtok kisajátítása és felosztása, az iskolák államosítása sem. Az állam és egyház szétválasztásából lényegében csak annyi valósult meg, hogy az oktatásügyet és a vallásügyet más–más minisztérium irányította. A Tanácsköztársaság kikiáltása után ezek a félbemaradt, vagy csak tervezett reformok sorra megvalósultak: az egyházi birtok szekularizációja, az iskolák államosítása, az iskolai hitoktatás megszüntetése, az állam és az egyház teljes szétválasztása. Az egyház ügyeit az állam részéről a közoktatásügyi minisztériumtól különvált vallásügyi hivatal intézte.[9]

Csernoch a Forradalmi Kormányzótanácsnak írt levelében hangsúlyozza ugyan, hogy a kormány rendelkezéseivel „semmiben sem akarok és nem is jövök ellenkezésbe"[10], később azonban igen sok esetben fordult panasszal a kormányhoz anyagi természetű ügyekkel és személyes sérelmekkel.[11] A hercegprímás magatartását a proletárdiktatúra idején irodaigazgatója, Lepold Antal, a „passzív rezisztencia" kifejezéssel jellemzi.[12] Csernoch János magatartására azonban nem illik ez a meghatározás; jelentős szervező tevékenységet folytatott az egyház anyagi érdekeinek védelmében és eszmei-politikai súlyának visszaszerzéséért. Törekvése egyrészt belső tömegbázis kialakítására, másrészt a proletárállam külső hatalmi eszközökkel történő presszionálására irányult.

A tömegbázis kialakítását megnehezítette az a tény, hogy a tanácskormány a Keresztényszociális Néppártot és a Magyarországi Keresztényszocialista Pártot a többi katolikus tömegszervezettel együtt feloszlatta. Ezek a szervezetek, amelyek a városi kispolgárságot tömörítették, a polgári demokratikus kormány idején még jó lehetőséget adtak a szociáldemokrácia elleni politikai és világnézeti harchoz, most azonban már nem jöhettek számításba. Bár a Tanácsköztársaság leverése után meginduló katolikus sajtó szerint a keresztényszocialisták illegálisan is folytatták szervezkedésüket,[13] ez a tevékenység nem volt jelentős.

A tömegbefolyás biztosítása érdekében kezdeményezte a hercegprímás a katolikus autonómia egyházközségi megszervezését, elsősorban Budapesten; később szándékában állt más plébániákra is kiterjeszteni a szervezkedést, sőt új plébániákat is állítottak fel, éppen e szervezkedés elősegítésére.[14] E szervezetek feladata volt az egyházközség anyagi szükségleteinek fedezése, de alkalmasak voltak az egyházi vagyon mentésére is. Az

[8] EPL 1177/1919. – Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 106.

[9] *Beresztóczy Miklós:* A VKM I. Ügyosztályának története 1867–1947. Bp. 1947. 82. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 103.

[10] EPL 1999/1919. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 110.

[11] EPL 1728/1919, 1816/1919. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 111.

[12] *Lepold Antal:* Csernoch János hercegprímás emlékezete. Magyar Katolikus Almanach, 1928.

[13] Nemzeti Ujság 1919. aug. 8. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 11–112; *Gergely Jenő:* A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919 szeptember–1920 július). – Századok, 1972. 4–5. sz. 1049–1050.

[14] EPL 2024/1919. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 112.

egyházközségek „demokratizálása" tehát e vonatkozásban antidemokratikus, reakciós célokat szolgált.[15]

A hercegprímás tevékenysége emellett főleg arra irányult, hogy az antant-hatalmak beavatkozását sürgesse a magyarországi egyház intézményeinek és javainak védelmére. Különösen hangsúlyozta az iskolák megvédésének fontosságát.[16] A prímás e tevékenységéről a Tanácsköztársaság leverése után összehívott püspökkari konferencia is megemlékezik, fájlalva, hogy „az antant-hatalmak az internacionalista szociáldemokráciától való félelemből nem mertek Magyarország belügyeibe avatkozni".[17]

A Tanácsköztársaság leverése után Csernoch János természetesen olyan politikai rendszer létrehozásán fáradozott, amely a katolikus egyház forradalmak előtti anyagi alapjait és vezető szerepét biztosítja. E törekvésében azonban nemcsak régi politikai ellenfelei, a szociáldemokraták, polgári radikálisok és liberálisok álltak szemben vele, sőt elsősorban nem ezek, mert erejüket megtörte a győztes ellenforradalom, hanem egyrészt a forradalmak alatt öntudatosodott kisgazdarétegek, amelyek agrárreformot és a közélet demokratizálását követelték, másrészt az ellenforradalom győzelmével a politika előterébe került dzsentri-középrétegek. Mindkét csoportosulás a nagybirtok gazdasági és politikai vezetőszerepének korlátozására törekedett, bár más-más politikai alapon. Ezen kívül a Csernoch által képviselt politikai katolicizmus ellenfeleivé tette őket az is, hogy mindkét csoportosulásban igen jelentős volt a protestánsok száma, akik semmiképpen sem akarták eltűrni a katolikus egyház 1918 előtti hegemóniájának visszaállítását.

Emellett éles ellentét volt a konzervatív egyházi vezetés és a dzsentri-rétegek elképzelései között a királykérdésben. A magas klérus, így Csernoch is, a legitimizmus, a Habsburg-ház jogfolytonosságának elismerése alapján állt. Az egyháznak a Monarchia fennállása idején élvezett kiváltságos helyzete, a nagybirtok sértetlen fenntartásának igénye, idegenkedése a Habsburg-ellenes dzsentri-körökben terjedő jobboldali, fasiszta ideológiától, kívánatossá tette számára a Habsburg-restaurációt. Viszont a dzsentri-tiszti csoportok jelentős része „nemzeti" királyságot akart, amely számára politikai vezető szerepet és anyagi felemelkedést biztosít. Ebben a kérdésben közös alapra került a kisgazdapárt tömegeivel, amelyek a nemzeti érzéstől vezetve tiltakoztak a Habsburg-család visszahívása ellen. Mindkét csoport eszmei fegyvertára a magyar függetlenségi harcok és a protestantizmus politikai hagyományaiból került ki, hatékonysága is főleg ezzel magyarázható. A kisgazdapárt értelmiségi sorait pedig ugyanúgy megfertőzte az antiszemitizmus, mint a dzsentri elemet (egy része ennek is a kisgazdapárt felé orientálódott).

[15] A budapesti római katolikus egyházközségek első 10 éve. Bp. 1930. 73. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 112–113.

[16] „Az én eszmém az, – írja Csernoch János 1919. júl. 2-án a Szentszéknek –, hogy a katolikus egyházat a szövetséges és társult hatalmak protektorátusa alá kell helyezni, vagy legalább is egyikük védelme alá. . . azt hiszem, hogyha a hatalmak védnökségük alá akarnák vonni a magyarországi egyházat és intézményeit, a kormány nem állana ellent. Ezt a védnökséget ki kellene terjeszteni a szerzetesrendekre és az iskolákra is. Való igaz, hogy a tanácsköztársaság rendeletei csak állami iskolákat ismernek el, mégis azt hiszem, hogy a hatalmak pressziója könnyen legyőzi ezeknek a rendeleteknek az érvényét. Az iskolák megmentése még sokkal fontosabb, mint az egyház javainak megmentése, mert a legnagyobb veszélyt ránézve a köztársaság jövendő iskolái jelentik. . ." EPL Cat. A 2910/1919. Fordítás olasz eredetiből *Balázs Béla:* A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. Bp. 1953. 29–30. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 114.

[17] EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1919. aug. 22.

Mindkét réteg bizalmatlan volt a mérsékeltebb, bár magát ugyanúgy keresztény-nemzeti alapon állónak tekintő katolikus politika iránt.

Az ellenforradalom hatalomra jutása után Csernoch János a legkedvezőbb megoldásnak a legitimista Friedrich István kormányon tartását vélte. Friedrichék kormányzónak tekintették József főherceget, aki mint homo regius (még IV. Károly nevezte ki 1918 októberében) önmagát nevezte ki kormányzónak, Friedrichet pedig kormányelnöknek. Az antant azonban mindkettőjük ellen hevesen tiltakozott, sem Habsburg-főherceget, sem legitimista kormányelnököt nem kívánt látni Magyarország élén.

Még ellenségesebben reagáltak az eseményekre az utódállamok: Csehszlovákia, az SHS-állam és Ausztria jegyzékben tiltakozott a békekonferenciánál.[18] Habsburg József kénytelen volt az antant nyomására augusztus 23-án lemondani, s ekkor kezdődtek – főleg erdélyi politikusok részvételével – a magyar–román tárgyalások a román király uralma alatt létesítendő perszonálunióról. Korabeli híresztelések szerint a tárgyalásokon Csernoch János is részt vett, ezt azonban Lepold Antal határozottan cáfolja.[19]

Friedrichnek november közepéig sikerült kormányon tartania magát, annak ellenére, hogy az antant több ízben követelte az ő lemondását is. Az ellenforradalmi tábor konzervatív, legitimista körei mindent elkövettek, hogy az antantnak bebizonyítsák: Friedrich mögött áll az egész ország, míg a baloldal (szociáldemokraták, polgári radikálisok, liberálisok) mögött csak jelentéktelen kisebbség, amelynek politikája gyűlöletes a többség előtt. A hercegprímás is jelentős „tájékoztató" tevékenységet fejtett ki a Friedrich-kormány érdekében. Annette párizsi érsekhez írt, 1919 szept. 3-án keltezett levelében lelkesen agitál József főherceg mellett, aki „népszerű" hadvezér s „akinek távozását a nép mély fájdalommal látta". A Friedrich-kormany „a kormánytagok kiegészítése után valóban a polgárság, a parasztság és a munkásság képviselőiből áll. Még pedig csupa új emberekből, akik a háború előtti és alatti kormányzásért nem felelősek. Az ország nagy többsége a kormány mellett van és lelkesen támogatja azt."[20]

Az augusztus 25-én megalakult harmadik Friedrich-kormányban valóban volt négy keresztényszocialista (Haller, Huszár, Oláh Dániel és Bleyer Jakab) és két kisgazda miniszter (Rubinek Gyula és Sokorópátkai Szabó István a nagybirtokos érdekeket szolgáló Keresztény Földmíves Pártból, míg a liberálisokkal tartó Nagyatádi–Szabó István-féle kisgazdapárt képviselőit, magát a pártvezért és Mayer Jánost, akik a második Friedrich-kormány tagjai voltak, most kihagyták). Ez a hat fő képviselte a tisztán keresztény pártokból álló kormány populáris szárnyát. A hercegprímás azzal a kérdéssel is foglalkozik, miért kívánja az antant Friedrich távozását. Értesülései szerint azért, mert 1. monarchista, 2. tűri a fehérterrort és a zsidóüldözést, 3. nem akarja tagjai közé bevenni a szociáldemokrata munkásság vezéreit. Ezekkel a vádakkal szemben sorakoztatja fel ellenérveit: „Az entente bizonyára nem kívánja meghatározni Magyarország kormányformáját, hanem annak meghatározását az ország szabadon választandó képviselőire bízza. . . A kormány egyetlen tagja sem nyilvánította eddig a nézetét, vajon monarchista-e vagy köztársasági. József főherceg meghívásában részes a kormány több

[18] *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967, 2. sz. 160.

[19] *Lepold Antal:* Csernoch János hercegprímás élete. Esztergom Évlapjai, 1925; – *Lepold Antal:* Csernoch János. Bécs, 1963. 63.

[20] EPL Cat C 2385/1919. – *Orbán Sándor:* i. m. 119.

tagja, de ez nem történt azzal a céllal, hogy a királyságot visszaállítsák." Csernoch az államforma eldöntésére szabad, az antant által ellenőrzött választásokat javasol. Tagadja, hogy fehérterror és zsidóüldözés lenne Magyarországon. Véleménye szerint a kormány eljárása törvényes keretek között folyik, az atrocitásokat az elkeseredett nép haragja idézte elő. „Biztosítom Eminenciádat, hogy az egyház és a hatóságok mindent megtesznek a zsidók védelmére."[21] A tiszti különítményekről nem esik szó a levélben.

A Friedrich-kormánnyal szembeni harmadik ellenvetésre Csernoch azt válaszolja, hogy a munkásság kiábrándult a szociáldemokráciából, régi vezetőiből, akik a proletárdiktatúra idején kompromittálták magukat a kommunistákkal való együttműködéssel. A munkásság „tömegesen lép ki a szociáldemokrata pártból és a kereszténységi szociális párthoz csatlakozik... — Igy tehát indokolt a kormány álláspontja, hogy a régi munkásvezéreket nem akarja befogadni a kormányba... A munkásokat a kereszténységi szociális és egy munkásminiszter képviselik. Ha az ismert szociáldemokrata vezérek hatalomra jutnak, akkor vége a szabad választásnak, mert a szociáldemokraták kegyetlen választási terrorja újra működésbe jön úgy, mint Károlyi idejében. — Testvéri szeretettel kérem Eminenciádat, kegyeskedjék Szent István haldokló országa érdekében az entente-hatalmak képviselőinél közbenjárni és a mostani becsületes kormány elismerését kieszközölni."[22]

A klérus szívesen azonosította a szociáldemokratákat a „bolsevistákkal", és a kereszténységi szocialistákat tüntette fel a magyar munkásosztály egyedüli képviselőjeként. 1919 őszén az egyházi vezető politikusok újult erővel fogtak a kereszténységi szocialista mozgalom fellendítéséhez, remélve, hogy azt sikerül szélesebb rétegek között elterjeszteni, ahogy Ausztriában és Bajorországban sikerült.

A kereszténységi szocialista mozgalom újjászervezéséről már a tanácskormány bukása után összehívott püspökkari konferencia határozatot hozott: „A püspöki kar a mai viszonyok között szükségesnek tartja a kereszténységeknek politikai összetartását, s a maga részéről támogatni kívánja a keresztény szociális pártot. Mindent elkövet, hogy a különböző keresztény pártok a keresztény szociális program alapján egyesüljenek, igyekszik odahatni, hogy ez a párt alkalmas vezetőséget nyerjen, és valóban keresztény, okos politikát folytasson." A pártszervezés érdekében közös pásztorlevél kiadását határozzák el. A közös körlevél szövege azonos volt Prohászka Ottokár — saját egyházmegyéje számára írt — körlevelének szövegével, amelyet „nagy lelkesedéssel" egyhangúlag fogadott el a püspöki kar. A pásztorlevél hangsúlyozza, hogy nem áll osztályalapon: „Amikor a kereszténységet, a vallást s az egyházat akarjuk megvédeni, ez nem jelenti politikai és gazdasági kiváltságoknak, sem az uralkodó osztály érdekeinek vagy a nagybirtoknak védelmét..." Elismeri a munka jogát, „hogy a maga érdekeit a szociális igazság talaján maga óvja", egyben biztosítja a munkásságot, „hogy igazságos követelményeit magáévá teszi, és hogy oda akar hatni, hogy a társadalom ne az osztályharc gyűlölségétől kényszerítve, hanem a fejlődés isteni gondolatait felértve, méltányolja a munka jogait".[23]

1919 augusztus közepén — a püspökkari konferencia időpontjában — két kereszténységi szocialista párt működött Magyarországon: a Haller István és Giesswein Sándor által vezetett Keresztény Szocialista Párt és az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt, amely az

[21] Uo.
[22] Uo.
[23] EPL Cat. D 1919. aug. 22. Ppki konf. jkv.

Ernszt Sándor és Huszár Károly köré tömörült volt néppárti csoportból jött létre. A püspöki kar határozata értelmében a két párt augusztus végén egyesült Keresztény Szociális Gazdasági Párt néven, majd szeptember elején kivált belőle a Katona–Vermes-féle radikális frakció, amely Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Pártként szervezkedett.

A katolikus sajtó ebben az időszakban a mozgalom fényes sikereiről tudósít. A Nemzeti Ujság adatai szerint a proletárdiktatúra bukásakor 1500 fő tartozott a mozgalomhoz, azóta (1919 novemberében) 65000-re nőtt a szervezetek taglétszáma.[24] „Rövid idő alatt úgy politikai jelentőségénél, mint tömegerejénél fogva a Keresztény Szociális Gazdasági Párt lett a legerősebb politikai bázis Magyarországon. . ." – írja a lap.[25]

Az újságcikkeknél reálisabban ítéli meg az erőviszonyokat Chorin Ferenc, a magyar nagytőke prominens képviselője, a hercegprímásnak írt levelében: „. . .A jelenlegi viszonyok között. . . a munkásság vezetése a szocialista párt kezében van . . ."[26]

Ernszt Sándor agitátorhiányról panaszkodik,[27] különösen a németajkú bányavidék, Dorog és környékén, amelynek a beszervezését maga a prímás is sürgette: „. . . . az emberileg lehető megtörténjék, hogy a székhelyem közelében lakó nép a keresztény-szociális gazdasági pártban szerveztessék."[28]

A keresztényszocialista mozgalom azonban az egyházi támogatás és az állami erőszak – mint a szociáldemokrata Vasutas Szövetség felfüggesztése – ellenére is gyöngének bizonyult a szociáldemokráciával szemben. Gyengeségének legfőbb bizonyítéka, hogy a két keresztényszocialista csoportból sem lehetett egy életképes keresztényszocialista munkáspártot létrehozni, hanem fuzionálniuk kellett a Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párttal, hogy számottevő tömegbázist teremtsenek az antanttól állandóan támadott kormány számára. Igy alakult meg október 25-én a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP), és vált külön a keresztényszocialista mozgalom baloldali frakciója Giesswein Sándor vezetésével.

A kiválás miatt a hivatalos katolikus sajtó élesen támadta Giessweint, aki „elkötelezte magát a szabadgondolkodók, galileisták, feministák mellett . . ."[29]

A hercegprímás ezekben a belső harcokban hivatalosan nem foglalt állást. Jellemző azonban, hogy Giesswein magatartásával kapcsolatban Ernszt úgy panaszkodik neki, mint aki biztos megértésre számíthat: „Megcsináltuk a keresztény nemzeti párttal a fúziót – írja október 26-án – részben azért, mert ez bátran kereszténynek mondta magát. Két keresztény pártot nem akartunk, részint mert az ország igen nagy részében követelték ezt, de főképpen, mert ezt az ország keresztény törekvéseinek megerősítésére alkalmasnak láttuk. – Giesswein ismét rontja dolgainkat, de eddig még nem sok kárt okozott."[30]

[24] Nemzeti Ujság, 1919. nov. 28.

[25] Uo.

[26] Chorin Ferenc levele a hercegprímáshoz 1919 októberéből, EPL. Cat. C 2796/1919.

[27] Ernszt Sándor levele a hercegprímásnak. EPL Cat. C 2700/1919.

[28] Csernoch válasza Ernszt Sándornak 1919. okt. 26-án. EPL Cat. C 58/2700 – 1919. – A levélváltás előzménye az volt, hogy Csernoch János 50 000 koronát bocsátott a keresztényszocialista szervezkedés céljaira Ernszt rendelkezésére azzal a feltétellel, hogy a székhelyéhez közel eső bányavidéket is beszervezik a pártba. Dorogon és környékén a keresztényszocialista mozgalom azonban sohasem tudott gyökeret verni.

[29] Nemzeti Ujság, 1919. nov. 4.

[30] Ernszt Sándor levele a hercegprímásnak 1919. okt. 26-án. EPL Cat. C 2700/1919.

Az egyesített keresztény pártoknak (KNEP) a Szociáldemokrata Párt ellen folytatott harca 1919 október–novemberében a Friedrich-kormány megvédésére és a szociáldemokratáknak a kormánytól való távoltartására irányult. Ekkor, 1919 októberében küldte Magyarországra a Nagykövetek Tanácsa Sir George Clerk angol diplomatát azzal a megbízatással, hogy az antant igényeinek megfelelő koncentrációs kormányt hozzon létre. A konzervatív körök mindent megtettek Clerk megnyerése érdekében, a diplomácia és a társasági élet eszközeit egyaránt felhasználva.[31] A klérus ugyancsak aktívan vett részt Clerk meggyőzésében. Ernszt Sándor már egy héttel Clerk megérkezése után levélben figyelmezteti a prímást a fontos diplomáciai feladatra: „Kár, hogy Eminenciád jelenleg távol van a fővárostól, igen kívánatos lett volna, hogy befolyását latba vesse az angol Clerk előtt az ország keresztény fejlődése érdekében. A párizsi kiküldött előtt a dolog lassan halad. Nem lehet elég jól látni, vajon ő kész tervvel jött-e ide, vagy enged-e az itteni befolyásoknak."[32]

Mikor Ernszt megírta ezt a levelet, már készen volt Csernoch memoranduma, amelyben tájékoztatani kívánta Clerkot a magyar viszonyokról és a kormány megalakítására vonatkozó javaslatairól. Elgondolása szerint a Friedrich-kormányt a választásokig a helyén kellene hagyni. „A mostani kormány az ország lakosságának óriási többségét képviseli, a szabad választást garantálja, a választandó képviselőkből álló nemzetgyűlés határozatainak nem prejudikál, sőt amennyiben a békekötés még a választások előtt történnék, a békekötésért is felelősséget vállalhat." Ebből a memorandumból sem hiányzik a szociáldemokrácia elleni vád: „... a proletárdiktatúra fölidézésében és fenntartásában részesek voltak a magyar szociáldemokraták, akik a kommunistákkal közös pártot alkottak és legjobb vezéreiket, tömegeiket és szakszervezeteiket a proletárdiktatúra támogatására átengedték." Ebből következik, hogy nem vehetnek részt a mostani kormányban, mert eljátszották a munkásság bizalmát: „A kijózanodott munkásság a proletárdiktatúra után nem akar többé hallani a szociáldemokrata vezérekről és elvekről, amelyek végeredményben azonosak a kommunista elvekkel. Csatlakozott a nemzeti irányú keresztényszociális munkásmozgalomhoz. Kevesen maradtak a szociáldemokrata táborban. Tehát a munkásságot a kormányban ma jogosan csak a kereszténykeresztényszociális vezérek képviselhetik."

De ugyanígy ki akarja rekeszteni a kormányból a baloldal más csoportjait is: „Nagyatádi Szabó István túlságos koncessziókat tett a szociáldemokrata és kommunista iránynak. Azért ma a földművesosztálynak nem jogosult képviselője. A földművesek mindig keresztények és nemzetiek voltak. Őket a mostani kormányban a keresztény és nemzeti irányú földművelésügyi és a kisgazdaminiszter képviselik," azaz Rubinek Gyula és Sokorópátkai Szabó István. A memorandum végkövetkeztetése: „Ma a kormány kiegészítésének szükségességét el nem ismerhetem. Ha a polgárság liberális frakciója meg tud egyezni a kormánnyal, ők is részt vehetnek a kormányzásban tiszta múltú emberek által. De a szociáldemokrata pártnak a kormányba való fölvétele ellen az egész ország hangosan és szenvedélyesen tiltakoznék, mert saját hóhérait nem akarja a nyakára ültetni s nem tűrheti ezeknek az erőszakos, nemzetietlen és kereszténységellenes uralmát. A

[31] *Ránki:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967. 2. sz.
[32] EPL Cat. C 59/2700 – 1919.

keresztény kormány nem akarja a szociáldemokraták szabad működését megakadályozni, de velük együtt nem kormányozhat."[33]

Clerknak hosszú, elkeseredett küzdelem után sikerült csak elfogadtatnia a konzervatív körökkel a koncentrációs kormány gondolatát, ekkor azonban újabb vita kezdődött a kormányelnök személyét illetően. A konzervatívok Apponyit vagy Friedrichet javasolták, Clerk mindkettőjük elől elzárkózott, így került a kormány élére a kereszténységocialista Huszár Károly, akit Csernoch János javasolt, miután Friedrich személye tekintetében kénytelen volt meghátrálni Clerk, azaz az antant kívánsága előtt.[34] A Clerkkal folytatott tárgyalások során az államfői hatalom kérdése is fölvetődött. Az újonnan alakult Országos Nemzeti Párt, a liberális polgárság pártja egy államtanács (direktórium) megalakítását javasolta az államfői hatalom gyakorlására. Tervük szerint az államtanács elnöke a hercegprímás lett volna. A sajtó érdeklődésére Csernoch azt a választ adta, hogy nem tud a dologról, egyébként az a véleménye, hogy ilyen szerv felállítása összeférhetetlen a magyar alkotmánnyal.[35] Később mégis tárgyalt róla Friedrich kormányelnökkel és Clerkkal is.[36] Lepold Antal szerint az államtanács terve Clerktől származott, szerinte is a hercegprímás elnökletével működött volna, de Csernoch mint alkotmányellenes tervet elvetette és helyette kormányzóválasztást javasolt, azonban nem Horthyra, hanem József főhercegre gondolt, mint esélyes jelöltre.[37]

A Clerk-tárgyalások lezárulása után a politikai harc középpontjába a nemzetgyűlési választások kerültek, amelyeket 1920 január 25-ére írt ki a kormány. A választási küzdelem – mint ismeretes – elsősorban a KNEP és a Nagyatádi Szabó által vezetett kisgazdapárt közt folyt, ez utóbbival fuzionált 1919 novemberében Rubinek Gyuláék Keresztény Földmíves Pártja. Budapesten a harc főként a kereszténypárti jelöltek és a liberálisok közt folyt, akiknek a munkáskerületekben megnőttek az esélyeik a szociáldemokraták visszalépése következtében.

A Szociáldemokrata Párt lemondása a választásokon való részvételről és kilépése a kormányból 1920. január 15-én más vonatkozásban is kellemetlenül érintette a magyar uralkodó osztályokat, mert bár a nyugati hatalmak nem léptek közbe, a fehérterror elleni tiltakozás mégis hozott eredményt: a szociáldemokrata szakszervezetek internacionális központjainak titkárai amszterdami konferenciájukon meghirdették Magyarország ellen a gazdasági bojkottot.

A hercegprímást ebben az időben felkérte az Osservatore Romano, hogy tájékoztassa a katolikus közvéleményt a magyar viszonyokról. Csernoch János – mint korábban Annette érsekhez írt levelében – cáfolja a magyarországi fehérterrorról külföldre kijutott híreket; a megtörtént atrocitásokat a kezdeti felfordulásban meg nem fékezhető „népharag" művének tekinti. „A kormány rögtön visszaállította a rendes bíróságokat, a kommunista bűntetteseket összefogta, s ellenök a szabályos bírósági eljárást megindította... Kénytelen volt a kormány sok kommunistát internálni, amíg a vizsgálat

[33] EPL Cat. C 59/2776. – Csernoch János Sir George Clerkhoz intézett memorandumának magyar nyelvű fogalmazványa, 1919. okt. 29. – Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 119.

[34] *Lepold Antal:* Csernoch János. 59.

[35] Nemzeti Ujság, 1919. okt. 18.

[36] Nemzeti Ujság, 1919. nov. 14–16.

[37] *Lepold Antal:* Csernoch János hercegprímás élete. Esztergom Évlapjai. 1925.

lefolytatható és a nép haragja lelohad... Tisztán politikai bűnért, ti. azért mert kommunista volt, senkit el nem ítéltek. . ." A cikk szerint „az egész országban a halálraítéltek száma nem éri el az ötvenet, az internáltak mindössze néhány ezren voltak, akiknek legnagyobb része rövidesen szabadlábra helyeztetett".[38]

Csernoch – hivatkozva a kormány által meghívott antantmissziókra, amelyek a fehérterrornak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, – a külföldi szociáldemokrata küldöttségek elmarasztaló véleményét részrehajlásukkal magyarázza: „Bennük keserűség égett azért, mert abban az országban megbukott a szociáldemokrácia, melyben először akarták uralmukat megvalósítani." A szociáldemokrata szakszervezetek által meghirdetett nemzetközi bojkottal foglalkozva kijelenti: „A bojkott egyetlen oka a szociáldemokrácia és a kommunizmus bukása Magyarországon, amelyet most a külföldi elvtársak a terror következményének akarnának föltüntetni."[39] A magyar szociáldemokraták visszalépését a parlamenti választásoktól egyszerű politikai fogásnak minősíti, melynek célja saját gyengeségük palástolása. A cikk végén viszont egyetlen mondatával kétségessé teszi mindazt, amit hosszú oldalakon keresztül bizonyított: „Ha volna is Magyarországon fehérterror, a kommunistáknak nincs joguk tiltakozni ellene, mert ők ezt a politikai eszközt jogosnak mondották. . ."[40]

A választási harcban a klérus a KNEP-et támogatta a kisgazdapárttal és a liberális pártokkal szemben. Több helyen kezdeményezték a főpapok és az egyházközségek vezetői ellenforradalmi keresztény propagandabizottság létesítését, amely „érintkezésben volna a közönséggel és állandó kontaktusban a propagandaminiszterrel".[41] Amikor Pallavicini György kormánybiztos felkérte a hercegprímást, hogy a katolikus papság vegyen részt az ellenforradalmi propagandában, Csernoch már eredményről is beszámolhatott: „. . . . amint csak értesültem a mozgalom megindításáról, óhajom lett, hogy abban papságom tevékenyen részt vegyen. S nagy örömömre van, hogy az Esztergom vármegyei propagandabizottság elnöke egyik kanonokom, s az intéző bizottságnak is több pap tagja van . . ."[42]

A hercegprímás egyúttal pásztorlevelet ad ki, amelyben felszólítja a papságot, „hogy a közelgő nemzetgyűlési választásoknál Isten előtt való súlyos felelősségüket szem előtt tartsák. . . Amely lelkipásztor . . . nem teszi meg kötelességét a hívek politikai megnevelésében, az árulója az egyháznak és a halhatatlan lelkeknek."[43]

Mivel a választásokon a kisgazdapárt nem kapott abszolút többséget, az új kormányt a KNEP-pel együtt kellett megalakítania (Simonyi–Semadam kormánya), amelyben a miniszterelnökséget, a belügyi tárcát és még három másik tárcát a KNEP kapta.

[38] Csernoch János cikke az Osservatore Romano számára. Magyar nyelvű fogalmazvány, 1920. márc. 29. EPL Cat. A 846/1920.

[39] Uo.

[40] Uo.

[41] Esztergom vármegye törvényhatósági bizottságának rendes közgyűlésének jegyzőkönyve 1919. október 23. Esztergomi Állami Levéltár. – Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 119.

[42] *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. 175; – *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp. 1962. 150; – *Orbán Sándor:* i. m. 117.

[43] Uj Nemzedék, 1919. dec. 27.

A kisgazdapárt előretörése aggodalommal töltötte el a klérust, mert bár a Rubinek-párttal való fúzió után a pártban megnőtt a nagybirtokosok száma, az eredeti Nagyatádi-párt jelentős része követelte a földreformot és több más demokratikus reformot: általános titkos választójogot, a közigazgatás demokratizálását. E törekvésekkel szemben kívánatos volt a KNEP, illetve a kisgazdapárt nagybirtokos-szárnyának erősítése.

A két párt között a küzdelem ekkor mégsem a társadalmi reformok terén, hanem a királykérdésben bontakozott ki, amelyet különösen időszerűvé tett az államfői tisztség betöltetlen volta.

1920. február 23-án a Huszár-kormány törvénytervezetet nyújtott be, amely megállapítja, hogy Magyarországon a királyi hatalom gyakorlása 1918. november 13. óta szünetel, Ausztria és Magyarország közössége pedig 1918. november 11. óta megszünt. A törvénytervezet visszaállítja Magyarországon a királyságot, a köztársaságot pedig – mint a magyar néptől idegen államformát, – elutasítja. Javasolja továbbá, hogy a nemzetgyűlés a legfőbb államhatalom végleges rendezéséig az államfői tevékenység ideiglenes ellátására a magyar állampolgárok sorából titkos szavazás útján kormányzót válasszon. Ebből a törvényjavaslatból lett az 1920: I. tc., amely legális alapot adott Horthy kormányzóságához, ugyanakkor a Habsburg-ház restaurációjának lehetőségét sem zárta ki.

A királykérdés polarizálta a magyar politikai életet, kiszorította a politikai köztudatból az egész magyar társadalmi fejlődést meghatározó reformkérdéseket, mikor a legitimitás elvének elfogadását vagy elvetését állította a középpontba. A legitimisták és a szabad királyválasztók harcában a magas klérus állásfoglalása nem volt egységes. Egy része feltétlenül ragaszkodott IV. Károly visszatéréséhez (gr. Mikes János szombathelyi, Hanauer István váci és gr. Zichy Gyula pécsi püspök), más része nem tartotta megvalósíthatónak a Habsburg-restaurációt (Prohászka Ottokár fehérvári, Glattfelder Gyula csanádi püspök, Szmrecsányi Lajos egri érsek és főként Zadravecz István, a tábori püspök), míg a két tábor között helyezkedtek el az „elvi legitimizmus" hívei, maga Csernoch János, továbbá Rott Nándor veszprémi, Fetser Vilmos győri püspök és a katolikus hierarchia igen jelentős része. A harmadik csoport magatartását bizonyos ingadozás jellemezte. Elvben ugyan elismerték a Habsburg-ház jogát a magyar koronához, de óvakodtak minden olyan lépéstől, amely a belső rendet, a katolikus egyház biztonságát veszélyeztethette volna. A felső egyházi vezetés legitimista szárnyának szövetségese a konzervatív arisztokrácia volt: Apponyi Albert, ifjabb Adnrássy Gyula, Károlyi József és a Zichy-család tagjai. A legitimista politikusok közé tartozott Gratz Gusztáv, Rakovszky István és a polgári demokrata Vázsonyi Vilmos.

A legitimista tábor tömegbázisát a katolikus Nyugat-Magyarország adta, de nagy tömegbefolyásuk volt a fővárosban is, a budai kis- és középpolgárság, a katolikus értelmiség körében. A keresztényszocialista mozgalom – amely a legitimisták bázisát kiszélesíthette volna – nem volt egységes ebben a kérdésben. A radikális keresztényszocialisták (Vermes csoportja) szabad királyválasztó állásponton voltak, a többiek véleménye megoszlott: Griegerék karlisták voltak, a volt néppárti keresztény szocialisták (Huszár, Ernszt, Vass) elvi legitimisták, Haller és Bleyer csoportja a kettő között lavírozott.

Horthy kormányzóvá választását a legitimista arisztokrácia támogatta. Horthy Károly király hívének vallotta ekkor még magát, aki csak ideiglenesen vállalja a hatalom gyakorlását, és amint az idő alkalmassá válik rá, átadja a hatalmat.

A hercegprímás és a püspöki kar üdvözölte Horthyt megválasztása alkalmából, de a március 17-i kari konferencia jegyzőkönyve sajnálattal állapítja meg, hogy a legutóbbi konferencia határozataiból nem sikerült megvalósítani József főherceg kormányzóságát és Friedrich kormányelnökségét, noha „a hercegprímás minden lehetőt megtett" ennek érdekében. „De hasztalan volt a fáradozás, az antant szigorúan ragaszkodott visszalépésükhöz."[44] Ezután nyilván mint politikai realitást, tudomásul kellett venniük a protestáns Horthy államfőségét.

A kormányzóválasztás nem zárta le az államfői hatalom körül kibontakozott küzdelmet, ellenkezőleg, bizonyos legitimista politikusokat gyors cselekvésre, a hatalom minél sürgősebb megszerzésére ösztönzött, maga IV. Károly is erre törekedett. Horthy a hatalom átadását először a békeszerződés megkötéséhez, majd a ratifikáláshoz kötötte.[45]

A nemzetközi helyzet nem sok sikerrel kecsegtette a restauráció híveit. Az antanthatalmak 1920. február 20-án deklarálták, hogy Magyarországon a Habsburg-ház restaurációjára irányuló bármely törekvés a szövetséges hatalmak fegyveres beavatkozását vonná maga után. Különösen Anglia helyezkedett élesen Habsburg-ellenes álláspontra, attól tartva, hogy egy sikeres Habsburg-restauráció a Hohenzollerneket is hasonlóra ösztönözné Németországban. Franciaország magatartása nem volt ilyen egyértelmű. Briand külügyminiszter a titkos diplomácia útján több adat szerint biztatást adott IV. Károlynak a magyar trón visszaszerzésére, amit az ausztriai restauráció követett volna, s így egy erős dunai monarchia jött volna létre francia szövetségben.[46] Élesen Habsburg-ellenes álláspontot foglalt el a kisantant, különösen Csehszlovákia és Jugoszlávia. A szövetséghez 1921-ben csatlakozott Románia mérsékeltebb ellenállást fejtett ki. Werkemann százados, IV. Károly személyi titkára szerint a volt uralkodó és a román politikusok között még a puccskísérletek előtt folytak tárgyalások a magyar–román perszonálunióról, azonban megegyezés most sem jött létre, ahogy az 1919-es magyar – román tárgyalások sem vezettek eredményre.

Ausztria és Németország szocialista kormányai ellenezték a restaurációt, de mind a két országban jelentős legitimista mozgalom bontakozott ki, erősen katolikus színezettel. A Vatikán elvben helyeselte a Habsburg-restaurációt, és szívesen látta volna, ha Bajorország, Ausztria és Magyarország egyesítésével egy nagy katolikus monarchia jön létre Közép-Európában, de a tervet 1920-ban még nem tartotta megvalósíthatónak. IV. Károlynak a megfelelő időpont kivárását tanácsolta, és ilyen értelemben tárgyalt a magyar legitimisták vezetőivel is.[47]

A magyar püspöki kar a királykérdésben a Vatikán politikáját követte. Csernoch János 1920 nyarán Rómában járt; látogatása feltehetően összefüggésben volt a restaurációs tervekkel. Két – hozzá írott – levél is utal erre: Apponyi Alberté 1920. augusztus 9-i kelettel („Nagyon szerettem volna római utad eredményeiről hallani"), és

[44] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1920. márc. 17.

[45] Horthy Miklós titkos iratai. Bp., 1962. 23; – *Karl Freiherr von Werkmann*: A madeirai halott. München. 1923. 129; – *Vargyay Gyula:* A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Bp. 1964. 6.

[46] *Werkmann:* i. m. 139. – *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon, 1919–1921. 509. – *Karsai Elek:* Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez. Klny. a Levéltári Közlemények XXXIX. évfolyamából. 1968. 136.

[47] *Nemes Dezső:* i. m. 493.

Somssich József gróf, volt külügyminiszter, 1920-ban vatikáni követ, aug. 20-án keltezett levele, melyben római tartózkodásáról a következőkben számol be: „Értesültem arról, hogy Eminenciád Rómában a magyar királyság kérdésében – mint ahogy különben én is tettem – egyik-másik egyházfejedelem előtt a legalitás álláspontjára helyezkedett és Károly király visszatértéről mint egy bizton bekövetkezendő eseményről nyilatkozott. Minthogy hazautaztamban Schweizon át jöttem s a Felséget két ízben láttam, elmondtam neki a fentieket. Eminenciádnak eme állásfoglalása Őfelségét őszinte örömmel töltötte el s általam köszönetét küldi érte."[48]

1920 szeptemberében a király arra kéri a hercegprímást, hogy a papság készítse elő a népet visszatérésére, egyben kéri, hogy egyik megbízható papját küldje ki hozzá: „mivel sok minden üzenni valóm volna Eminenciád számára, amit levélbe foglalni nem lehet."[49]

A hercegprímás Martin Aurélt, a Szent Imre Kollégium igazgatóját küldte ki a királyhoz, aki levélben számol be a királyi kihallgatásról: „Őfelségének eltökélt szándéka, hogy a békeszerződés ratifikálása után, 1921 tavaszán újból elfoglalja Magyarország trónját. Sem Ausztria, sem Magyarország trónjáról semmi körülmény között lemondani nem fog. Visszatérését Magyarországba a tavasznál tovább nem halaszthatja, mert a nép hozzászoknék az uralkodó nélküli állapothoz."[50] Végül kéri a király, hogy „az összeköttetés fenntartása céljából" Rott veszprémi püspök látogasson ki Pranginsba.[51]

Rott Nándor azonban nem szívesen vállalkozott az útra, aggályait Csernochhoz írt, egyébként magyar nyelvű levelében latinra váltva mondja el: „Sokan vannak, akik ideges türelmetlenségtől hajtva a váratlan visszatérésen munkálkodnak. Ez nekem lehetetlennek tűnik. Mind az ország, mind a nép, mind a király romlását okozná és talán végső romlását jelentené a hazának. Hiányzik ugyanis olyan alap a visszatérésre, amely nélkül az ilyen kezdeményezés egészen biztosan meghiúsul: mégpedig eleven és heves vágya a népnek. A kevesek kívánsága nagyon nehezen ér el eredményt. Kérem azért Eminenciádat, azokkal is tárgyalja meg a dolgot, akik föltétlenül hívek, azonkívül okosak is és ismerik a helyzetet... Maga a katolikus ügy és a püspökök méltósága nagy elővigyázatosságot követel, nehogy a katolikus vallás kárára váljon."[52] – Rott püspök csak hosszas huza-vona után utazott Pranginsba.

Az 1920. október 27-én tartott püspökkari konferencia foglalkozott egy esetleges restaurációs kísérlet várható következményeivel. A hercegprímás beszámolt az antantmisszióktól szerzett információiról. Ezek szerint az európai vezető hatalmak még ellenzik a király visszatérését, a kisantant pedig határozottan agresszív magatartást tanúsít. Az értekezlet záróhatározatában a püspöki kar hangsúlyozza, hogy a legitimitás alapján áll elvileg, a gyakorlati megvalósítást azonban a jelen körülmények között időszerűnek nem tartja: „Mivel azonban a magyar haza mostani súlyos helyzetében az elvi álláspontnak megfelelő nyilvános akcióért a felelősséget nem vállalhatja: a külső akciót illetőleg egyelőre várakozó magatartást tanúsít."[53] Ez az álláspont megfelelt a kormány akkori álláspont-

[48] Levelek Cs. 8. EPL (Csernoch hercegprímás levelezése).

[49] EPL Cat. B 476/1920. Vö. *Nemes Dezső:* i. m. 494.

[50] EPL Cat. B 476/1920. Vö. *Nemes Dezső:* i. m. 495–496.

[51] EPL Cat. B 476/1920. – Vö. *Nemes Dezső:* i. m. 496.

[52] EPL Cat. B 966 (évszám nélkül). Részben idézi: *Balázs Béla:* A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza, Bp. 1953. 124–125.

[53] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1920. okt. 27.

jának. A püspöki kar nyilvános közös állásfoglalása soha nem ment túl az elvi legitimizmus határain, a kormány iránti lojalitást e téren sem sértette meg.

A hercegprímás a királyt is igyekezett várakozásra bírni. 1920. nov. 18-i kelettel hosszú levélben informálja, és óvatosságra inti: „... minthogy felséged... értesülései szerint az antanthatalmak, nevezetesen a franciák nem támasztanak nehézséget a visszatérésnek, kötelességemnek tartottam az itteni vezető körökkel érintkezésbe lépni s velük felséged legmagasabb szándékát közölni s különösen arra vonatkozólag meggyőződést szerezni, vajjon a nagyantant hatalmak nem mutogatnak-e Janus-arcot, amelynek felséged felé fordított fele békét hirdet, míg az, amelyet itt mutogatnak, a háborút hirdeti."[54] A prímás ismerteti az angol, francia és olasz álláspontot. Megemlíti, hogy Hanselih-tábornok, a francia misszó elnöke, Magyarország megszállását helyezte kilátásba a kisantant csapatai által, ha a restauráció megtörténnék.

„Minthogy ezek szerint felséged értesülései s az itt közöltek között határozott ellentét van, nem tudok mást feltételezni, mint azt, hogy az antant kétszínű játékot űz, s az alatt, míg felséged ottani közegeinek kedvezőknek látszó kijelentéseket tesz, addig itt saját közegei által világos s félre nem érthető módon az ellenkezőjét állítja. Különben lehetséges az is, hogy az csak diplomáciai fogás és a franciáknak felségeddel szemben használt kijelentései úgy értendők, hogy ők maguk ugyan semmit sem tesznek tényleg felséged ellen, de megteszi helyettük, az ő jóváhagyásukkal a hálára kötelezett s készséges eszközük, a kisantant... Igy állván a dolog, itt a vezető körökben az a nézet uralkodik, hogy Magyarország még nincs annyira szervezve és megerősödve, hogy felséged máris elfoglalhatná a trónt. Vajjon a tavaszkor lehetséges lesz-e már, azt határozottan senki sem állíthatja. Lehet, hogy igen, és lehet, hogy nem."[55]

1921. február 10-én, a Rott Nándor indulása előtt tartott püspökkari konferencián a hercegprímás bejelentette, hogy a király Martin Aurél által küldött üzenetét közölte Horthyval, József főherceggel, Teleki Pál miniszterelnökkel és a pápai nunciussal. Horthy és József főherceg figyelmeztették a prímást: az antant képviselői jelezték, hogy a kisantant egy Habsburg-restaurációs kísérletet casus bellinek tekint.

„A püspöki kar ... hűségesen ragaszkodik a legitim és koronás királyhoz... Mégis szükségesnek tartja a királyt nyomatékosan figyelmeztetni, hogy visszatérésének ideje még el nem érkezett. Visszatérése a polgárháborút és a kis-entente fegyveres beavatkozását vonná maga után, ami Magyarország végleges felosztásához vezetne. Ugyanezért meghatalmazza Rott Nándor veszprémi püspököt, aki a király hívására Pranginsba utazik, hogy a királyt a püspöki kar álláspontja és a fenyegető veszedelem felől tájékoztassa és egyelőre türelmes várásra bírja."[56] Ebben az időszakban József főherceg is fellépett mint királyjelölt. Hangoztatta ugyan, hogy csak ideiglenesen foglalná el a trónt, hogy alkalmas időben átadja Károly királynak. A király tudott a főherceg tervéről és hevesen ellenezte, hasonlóképpen Csernoch János is. 1920. november 18-án levélben figyelmezteti a királyt a főherceg szándékaira: „Őfensége... hűségéhez kétség nem fér, mégis esetleges vállalkozása

[54] EPL Cat. B 2763/1920. 976.

[55] Uo.

[56] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1921. febr. 10. – A püspöki kar legitimista elveit hangsúlyozó határozati pont „csak a jegyzőkönyv kézirati példányában örökíttetik meg". A nyomtatott példányokból hiányzik az idézett szakasz.

oly bonyodalmak okozójává válnék, amelyek kiszámíthatatlanok. Reméljük, hogy erre nem is fog kerülni a sor."[57]

A főherceg trónigényével a püspökkari konferencia is foglalkozik: „A hercegprímás kijelentette József főherceg előtt, hogy amíg a legitim király él és le nem mond, más királyt megkoronázni nem hajlandó."[58]

Ezekből az adatokból látható, hogy a hercegprímás sohasem lépett le az „elvi legitimizmus" alapjáról, a kormánnyal lojális volt, a királyt várakozásra kívánta bírni, és visszatérése esetleges következményei felől kikérte az antantmissziók véleményét. A király első visszatérési kísérletének előkészítésében nem vett részt, Lepold Antal szerint nem is tudott róla, a király magyarországi tartózkodása alatt nem lépett vele érintkezésbe.[59] Lepold szerint a király és a hercegprímás viszonya nem volt jó, IV. Károly „részéről bizonyos bizalmatlanság jelei mutatkoztak" Csernoch irányában.[60]

Ennek a véleménynek teljesen ellentmond Werkmann százados, császári titkár emlékirata, amely Fouchet francia követet idézve azt állítja, hogy a hercegprímás az első királypuccsot megelőzően állandó kapcsolatban állott a bajor monarchistákkal.[61] Ezt viszont Csernoch egy magánföljegyzésben határozottan és ingerülten cáfolja.[62]

Az első királypuccs kudarca után a prímás és a püspöki kar nagyobbik, nem karlista része jól látta, hogy az események a protestáns Horthynak és a szabad királyválasztó kisgazdáknak kedveztek. Féltek a protestantizmus térhódításától és a kisgazdák még mindig hangoztatott reformkövetéseiről

„Károly király megjelenése ezután termi gyümölcseit – írja Várady L. Árpád kalocsai érsek a hercegprímásnak. – Egyelőre a belpolitikában egy frontális előre törtetését a kálvinizmusnak eredményezte, oly megszégyenítő mértékben, amint ezt eddig meg nem értük."[63] „A kisgazdapárt és Horthy farkasszemet néznek egymással, – írja

[57] EPL Cat. B 976/1920.

[58] EPL Cat. D/a Ppki konf. ikv. 1921. febr. 10.

[59] *Lepold Antal:* Csernoch János. 63.

[60] Uo.

[61] *Werkmann:* i. m. 151–152. Fouchet francia követ jelentése: „188. sz. Budapest, 1921. ápr. 16-án du. 1 órakor. Hencz képviselő látogatását fogadtam. . . Hencz képviselő szoros kapcsolatban áll József főherceg környezetével s annak trónralépését kívánja. . . Szerinte a volt császár csinyjét a bajor monarchisták irányították, akikkel Csernoch kardinális állandó érintkezésben áll."

[62] EPL Cat. B 1848/1923. – Werkmann 1923-ban levélben kérte a prímást, hogy Der Tote auf Madeira (A madeirai halott) c. könyvének magyar nyelvű kiadását pártfogolja. Werkmann levelén Csernoch megjegyzése olvasható: „Én ugyan nem fogom terjeszteni a tapintatlan munkát, amely csak árt az ügynek." Hogy a „tapintatlan" jelző saját szerepére, a bajor monarchistákkal való állítólagos kapcsolatára vagy Horthy kedvezőtlen beállítására vonatkozik-e, nem derül ki a szűkszavú megjegyzésből. – Csernoch levelei között van egy feljegyzés, amelyet a Werkmann által idézett francia követjelentés cáfolatául írt: „Ebből egy szó sem igaz. A bajor royalistákkal sem közvetve, sem közvetlenül soha semmiféle összeköttetésben nem voltam, a király haza-érkezéséről semmit sem tudtam, azt nem sejtettem, sajátkezűleg megírtam, s meg is üzentem neki, hogy ne jöjjön, csak akkor, amikor a nemzet hívni fogja. Csernoch." A Nemzeti Ujságban pedig Werkmann könyvének megjelenése után a következő kommünikét adatta le: „A Nemzeti Ujságot a legilletékesebb helyről fölkérték arra, figyelmeztesse a közvéleményt, hogy Werkmann százados könyvében ne lásson és ne keressen komoly történeti forrásmunkát. . . a könyv sok önkényes adatot, sőt téves és hamis beállítást is tartalmaz." Nemzeti Ujság, 1924. dec. 28.

[63] Várady L. Árpád kalocsai érsek levele a hercegprímásnak 1921. április 26. – EPL Levelek Cs. 8.

másik levelében a kalocsai érsek. – Mindegyik fel akarja használni a másikat. A Kisgazdapárt előtt olyan horvát paraszt respublika lebeg cél gyanánt. . .[64]

Érthető, ha a helyzet ilyen megítélése után a hercegprímás továbbra is lojális politikát folytatott a kormánnyal szemben. Lepold Antal szerint Csernoch 1921 nyarán már több forrásból értesült Károly király újabb puccsterveiről. A pesti domonkosok házában találkozott a legitimista Rakovszky Istvánnal, aki „olyanféle nyilatkozatot tett, hogy neki a legközelebbi időben nagy szerepe lesz és a prímásnak szolgálatára lehet. Ez a nyilatkozat igen gyanúsnak tűnt fel a prímás előtt. Rögtön arra gondolt, hogy a király visszahozatalát tervezik."[65] Csernoch „. . . . érintkezésbe lépett a nunciussal. Megkérte, hogy intézzen a budapesti külföldi képviseletekhez kérdést, tudnak-e valamit a király visszatéréséről és kormányaik álláspontjáról ebben a kérdésben. Mindenünnen az a válasz érkezett, hogy semmiféle értesítést vagy utasítást nem kaptak. A prímás ekkor látogatást tett a kormányzónál, aki igenis tudott róla, hogy Magyarországról bíztatják a királyt a visszatérésre. Ugyanezért ő levelet írt a királynak és azt Gratz Gusztávnak adta személyes kézbesítés végett. E levélben kéri a királyt, ne hallgasson illetéktelen információkra. A mai helyzet alkalmatlan. . . Horthy kérte a prímást, írjon ő is a királynak és igyekezzék annak a gyanúnak alaptalanságát jelenteni, hogy a kormány a király ellen dolgozik. A prímás írt is a királynak ily értelemben. Választ nem kapott."[66]

Csernoch tehát óvakodott attól, hogy Horthyval szemben titkos szervezkedésbe keveredjék. Eközben tovább folyt a klérus királypárti agitációja, amelyben Mikes János szombathelyi püspök járt az élen, de exponálta magát a kalocsai érsek is. Csernoch ezen a téren is mértéktartó volt.[67]

A király második visszatérési kísérlete, amely október 21-én kezdődött és pár nap alatt összeomlott, a királyi pár tihanyi fogságához és az antantnak történt kiszolgáltatásához vezetett. Csernoch János a puccs kezdetén teljes passzivitásban maradt, szerepe akkor kezdődött, mikor – még a budaőrsi csata előtt – budapesti palotájában felkeresték Horthy, Bethlen, Bánffy Miklós és Kánya Kálmán „a helyzet megbeszélése végett".[68] Ezután nyújtotta át tiltakozó jegyzékét az antant, Csehszlovákia és Jugoszlávia pedig elrendelte a mozgósítást. Október 23-án a király Budaőrsnél vereséget szenvedett Horthy csapataitól, és fogságba került.

A fogoly királyhoz, akit a tihanyi bencés kolostorban tartottak őrizetben, a kormány követeket küldött Kánya Kálmán és Csáky Imre személyében, de Károly nem volt hajlandó fogadni őket. Bethlen mint a magyar kormány elnöke ekkor Csernochhoz fordult, képviselné ő a magyar kormányt a király előtt.

[64] Várady L. Árpád levele a herceprímásnak, 1921. aug. 6. EPL Levelek Cs. 8.

[65] *Lepold:* Csernoch János. 64.

[66] Uo.

[67] 1921. augusztus 17-én, Károly király születésnapján, az egyházmegyék székhelyein ünnepi misét celebráltak, de a szertartás megrendezésében és látogatottságában jelentős különbség volt: Kalocsán a székesegyházban „szépszámú közönség, a helybeli és itt időző tiszti kar" részvételével (Várady érsek levele a hercegprímáshoz 1921. aug. 17-én – EPL Levelek Cs. 8.), míg Esztergomban csak a Belvárosi templomban, kevés hívő jelenlétében folyt le a szertartás. (Nyilatkozat a Magyar Kurir számára EPL Cat. B 2568/1921.)

[68] *Lepold:* i. m. 64–65.

Az eseményeket Lepold Antal kis kéziratos naplóban örökítette meg. A hercegprímás tihanyi útján ő is részt vett, s bár a királlyal folytatott megbeszélésen nem volt jelen, bizalmas embere lévén a prímásnak, mindenről hiteles tájékoztatást kaphatott tőle. A prímás közvetítő szerepét a kortársi vélemények különbözőképpen ítélik meg. Lepold hangsúlyozza, hogy „a prímás közjogi állása tudatában vállalkozott a király fölvilágosítására. A kormánytól megbízást nem fogadott el, sőt kijelentette, hogy azt mondja a királynak, amit jónak lát."[69] A napló hosszabban idézi Bethlent, aki a hercegprímás fölkérésekor, a kormány eljárásának magyarázatául a nagy- és a kisantant fenyegetéseire hivatkozott. Bethlen ekkor két megoldást látott: 1. a király lemondása – ez esetben a jelenlegi kormány helyben maradhat, 2. ha nem mond le a király, az antant nyomására végre kell hajtani a detronizációt, amit az ő kormánya nem vállalhat, tehát lemond. „Következik Nagyatádi Szabó táborából egy kormány, amely a detronizálást megcsinálja, de egyúttal balfelé viszi az országot. Ez a balfelé fordulás esetleg újra fölforduláshoz vezet."[70]

Bethlen azt remélte, hogy a hercegprímás hajlandó lesz a királyt a lemondásra rábeszélni, ezzel szemben Csernoch csak „a való helyzet föltárására" vállalkozott, kiemelve személyének és méltóságának a kormánytól való függetlenségét. Azt is megígérte a prímás, hogy megkéri a királyt, fogadja a kormány valamely tagját vagy magát a miniszterelnököt.[71] Elutazása előtt Csernoch megbeszélte a dolgot Apponyi Alberttel, Ernszt Sándorral és Túri Bélával, végül Lorenzo Schioppa pápai nunciussal. Apponyi helyeselte a prímás útját, de a király lemondását csak abban az esetben, ha ezzel a trónt fiának biztosítani tudja. „Különben jobbnak tartja a detronizálást, amelynek úgy sincs joghatálya."[72]

A pápai nuncius viszont „figyelmezteti a prímást, hogy a király lemondása céljából ne exponálja magát, ami teljesen egyezik a prímás felfogásával. A nuncius szerint a nagy-entente-tól és Romániától nincs mit tartanunk. . ."[73]

„Horthy lemondása vagy a mostani kormány lemondása – vélekedik Lepold – katasztrofális volna az országra, mert megkezdődnék a balfelé fordulás. . ."[74]

A hercegprímás október 28-án reggel érkezett Tihanyba, a király tíz órakor fogadta. Az audiencián történtekről később tájékoztatta Lepoldot. A napló szerint a király kijelentette, hogy azért nem tárgyal a magyar kormánnyal, „mert az általa kinevezett kormánnyal[75] szemben fegyveresen lépett fel. Az esetleges detronizálást nem ismeri el törvényesnek. Nem hisz a nagy és kis entente fenyegetéseinek komolyságában."[76] Csernoch János valóban megfogadta Schioppa nuncius tanácsát, nem exponálta magát a lemondás mellett, noha ez ellenkezett a kormány kívánságával. A hercegprímás még aznap délután elutazott Tihanyból.[77]

[69] Lepold Antal kéziratos naplója 8–16. EPL Cat. B 3700/1921.
[70] Uo.
[71] Uo.
[72] Uo.
[73] Uo. 18–19.
[74] Uo. 28.
[75] A király hazaérkezése után miniszterelnökké nevezte ki Rakovszkyt, aki ezt telefonon azonnal közölte Bethlennel.
[76] Lepold-napló, 33.
[77] Uo. 29–30.

A király indulás előtt magához hivatta a prímást, akinek átadta a Gratz és Rakovszky által fogalmazott nyilatkozatot, mely szerint nem hajlandó elismerni az esetleg bekövetkező detronizációt.[78] A nyilatkozat eredetijét a prímás maga adta át este a kormány képviselőinek, Bethlen miniszterelnöknek és Bánffy Miklós külügyminiszternek, akik közölték a hercegprímással az antant határozatát a király internálásáról, s egyben kifejezték reményüket, hogy az antant elhatározása „talán fölöslegessé teszi a detronizációt, s így a mostani kormány maradhat."[79] „Ha azonban az entente követeli a detronizálást, akkor a mostani kormány megy, s következik a káosz. . ." – írja Lepold Antal.[80] Ekkor még nem tudhatta, hogy a Bethlen-kormány néhány nap múlva készségesen teljesíteni fogja az antant kívánságát.

A második királypuccsnak az elsőnél nagyobb volt a nemzetközi visszhangja. A külföldi katolikus közvélemény felháborodott a magyarországi eseményeken, elítélte Horthyt és a Bethlen-kormányt, de elégedetlen volt a magyar főpapsággal is, amely „hallgat", bár a királykérdés kedvezőtlen lezárulása felekezeti érdekeit is veszélyezteti. Schrotty Pál ferences szerzetes például holland katolikusok véleményét tolmácsolja: „És az Önök püspökei hallgatnak!" (ti. a detronizáció után).[81] E megjegyzés éle feltehetően a hercegprímás ellen irányult a király és a kormány közötti közvetítő szerep miatt.

Csernoch jónak látta tisztázni magát a Szentszék előtt is. 1921. november 18-án jelentést küld a tihanyi útról Gasparri bíboros államtitkárnak:

„Míg Magyarország királya, IV. Károly, a bencés rend tihanyi monostorában őriztetett, október 28-án meglátogattam. Utamról és a hozzákapcsolódó küldetésről – mint mondják – a folyóiratok és napilapok sok téveset írtak. Még az olasz újságokban is sok téves kommentár jelent meg. Nehogy az Apostoli Szék szerepemet ily jelentős ügyben fiktív relációk szerint ítélje meg, Eminenciád előtt kinyilvánítani kényszerülök, hogy én sem saját elhatározásomból, sem pedig a magyar kormánytól vagy másvalakitől delegálva, sohasem akartam rábeszélni a királyt, hogy a trónról és méltóságáról lemondjon. A királynál tett legutóbbi látogatásom alkalmából némely lapok azt írták, hogy a magyar kormány nevében rá akartam beszélni a királyt, hogy lemondjon. Mivel elmulasztottam a visszautasítást közzétenni a lapokban, ez a hamis hír a külföldi országok sajtójába is bekerült, ezért nem vélem feleslegesnek, hogy a történeti valóságot kifejtsem."

„. . .Minthogy a király váratlan Magyarországra jövetelét elfogadni nem tudtam – amit a király az én és több hívének tanácsa ellenére tett – legjobbnak ítéltem távol maradni az ügyektől és semmiféle felelősséget sem vállalni ebben a súlyos ügyben. Mivel az elfogott király a tihanyi monostorban időzött, a magyar kormány engem kért meg,

[78] „A nemzetgyűlés külföldi nyomás és kényszer alatt létrejött azon határozatát, mely trónfosztásomat kimondja, a magyar alkotmány és törvények értelmében törvénytelennek és hatálytalannak jelentem ki és az ellen tiltakozom. Összes, a magyar alkotmány szerint engem mint Szent István koronájával megkoronázott magyar ap. királyt megillető jogaimat kifejezetten ezentúl is fenntartom." – A király nyilatkozatát a detronizáció elutasításáról a hercegprímás hitelesítette. – EPL Cat. B 4076/1921. – Vö. Lepold-napló, 4–6.

[79] Uo. 39–40.

[80] Uo.

[81] Schrotty Pál ferences szerzetes levele Dr. Lepold Antalhoz Hollandiából 1921. okt. 28-án; EPL Cat. B 3585/1921 Páter Schrotty egy meg nem nevezett holland személyiséget idéz: „Ich sehe, die Königsfrage in Ungarn entwickelt sich zum Kampfobjekt zwischen den in Ungarn massgebenden Confessionen. Und eure Bischöfe schweigen."

hogy látogassam meg a királyt, világítsam meg előtte az egész helyzetet és a magyar kormány szándékait: (A király ugyanis a kormány küldötteit nem volt hajlandó fogadni.) Hogy a Magyarországot fenyegető veszélyt ismertessem és a királyt világosítsam föl, hogy jobb, ha ő maga mond le, mint ha Magyarország az ellenséges nemzetek által kényszerítve megfosztaná trónjától.

A miniszterelnök és a kultuszminiszter jelenlétében adott válaszom semmiféle kétséget sem hagyott: A királyt mint Magyarország prímása fogom meglátogatni, teljes szabadságot követelek magamnak, hogy azt terjeszthessem elő a királynak, amit jónak látok. A magyar kormánytól semmiféle küldetést sem fogadok el. Azt a megbízatást, hogy kérjem a király lemondását, semmiképpen sem vállalom el én, aki a királyt megkoronáztam és akinek a katolikusok királyhűségét nem szabad megsértenem. Ezenfelül jól ismertem a király gondolkodásmódját, aki sohasem fog lemondani, inkább vállalja a trónfosztás veszélyét. Nekem az a véleményem, jobb a király számára, ha a külföldi hatalmak nyomására mondják ki a detronizációt, mintha a király saját akaratából mond le. Egyébként az volt az én felfogásom, hogy a király egyszerű lemondása a háború veszélyét és az ország elözönlését nem akadályozza meg, mivel a szövetséges hatalmak a detronizáció formájához fognak ragaszkodni. Válaszomat meghallgatva a kormányfő és a kultuszminiszter mégis azon voltak, hogy menjek a királyhoz, és ott az én véleményemet szabadon terjesszem elő. Ezt meg is tettem. A királyt minden köntörfalazás nélkül, őszintén és nyíltan tájékoztattam a helyzetről. Világosan megmondtam neki, hogy én előtte saját elhatározásomból jelentem meg, senkinek nem vagyok a követe. Én csak abban az értelemben jöttem a kormány beleegyezésével, amennyiben ilyen beleegyezés nélkül be se léphettem volna a kolostorba, amelyet katonák őriztek.

Tehát a király az én előterjesztésemet kegyesen meghallgatta, ezeket elfogadta, szabadon kijelentette, hogy sohasem mond le, jóllehet előre látta, hogy detronizáció következik. Nekem egy sajátkezűleg írt okmányt adott át, amelyben kijelenti, hogy a detronizációt, amelyet a nemzetgyűlés fog végrehajtani, nem fogadja el. Ezt a dokumentumot nem mulasztottam el átadni a magyar kormánynak. Nem kételkedem abban, hogy magatartásomat ezekben a szomorú időkben az apostoli szék elfogadja... Szomorú szívvel, de teljes erővel arra törekedtem, hogy a katolikus egyház a királyügy miatt politikai üldözésnek ne legyen kitéve."[82]

A detronizációval kapcsolatban felizzottak a felekezeti torzsalkodások, a detronizáció hívei vagy ellenzői egyaránt vallási kérdésnek is tekintették az eseményeket. Horthy maga is szót emelt ez ügyben, november 3-án (három nappal a trónfosztás parlamenti megszavazása előtt) levélben fordul a hercegprímáshoz, és „megnyugtatást kér" a katolikus körökben észlelhető nyugtalanság miatt, „amely a király visszatérésekor tett kormányintézkedésekben a katolicizmus ellen irányuló tendenciát keres, ama tény alapján, hogy a minisztérium tagjai túlnyomó számban protestánsok".[83]

Csernoch válaszában hangsúlyozza, hogy a királykérdés nem felekezeti kérdés, a királykérdésben mindig kerülték a katolikus érdekek hangoztatását. A királypuccsal kapcsolatban leszögezi: „Mindkét vállalkozás tudtunk és tanácsunk nélkül történt, a

[82] EPL Cat. B 3700/1931. A hercegprímás latin nyelvű jelentésének fogalmazványa a prímás sajátkezű javításával és aláírásával.

[83] EPL Cat. B 3511/1921. Horthy levele a hercegprímáshoz, 1921. nov. 3.

magyar királyi kormány eljárását kritika tárgyává nem tettük."[84] A többségében protestáns kormányról a következőket mondja: „A beavatottak jól tudják, hogy a mostani m. kir. kormány összeállításánál sem Főméltóságodat, sem Bethlen Istvánt nem vezették felekezeti érdekek. Maga Bethlen gróf szükségesnek látta ezt előttem hangoztatni, amikor én megnyugtattam, hogy mi katolikusok ezt jól tudjuk, s Bethlenben és kormányában föltétlenül megbízunk. Főméltóságod kormányait készségesen fogjuk támogatni, ha az egyház szabadságát és jogait nem sértik, amit kizártnak tartok..."[85] A kormány iránti tapintat megnyilvánul a november 16–17-én tartott püspökkari konferencia jegyzőkönyvének megfogalmazásában is. Miután a hercegprímás ismertette Horthynak hozzá intézett, fent említett levelét, a püspöki kar úgy fejezte ki fájdalmát a kirány kényszerből történt kiszolgáltatása miatt, hogy minden felelősséget az antantra hárított, a kormányt semmiben sem okolta a történtekért: „Ezen eset páratlanul áll a szabad népek történetében és egyenes kigúnyolása annak a függetlenségnek, amelyet a ránk erőszakolt békekötés szövege biztosított nekünk."[86]

A második királypuccs után a püspöki kar egy része megmaradt legitimistának, szemben állt a kormányzóval és féltékeny szemmel nézte a „protestáns kormány" egyre jobban megszilárduló hatalmát. Ennek a csoportnak a legszélsőségesebb tagja Mikes szombathelyi püspök volt, akinek a kormány iránti ellenséges magatartásában csak néha állt be átmeneti enyhülés. Rajta kívül Rott Nándor veszprémi és Zichy Gyula pécsi püspök – Várady L. Árpád halála után kalocsai érsek – számított megbízható legitimistának, de ők a Mikes által kezdeményezett kormányellenes kirohanásoktól diplomatikusan távoltartották magukat.

Csernoch János – annak ellenére, hogy továbbra is kapcsolatban állt a királyi családdal, és a hazai legitimista vezető politikusokkal (Apponyi Albert, Zichy János) személyes jó viszonyban volt – ha nem is fenntartás nélkül, de szövetségesévé vált a rendszernek. De Bethlen is vigyázott a hercegprímással megteremtett jó viszony megőrzésére.

Igen nagy segítséget nyújtott a kormánynak Csernoch az 1922 május–júniusi választások lebonyolításában, az év elején megalakult egységes kormánypárt győzelmének biztosításában. A választási harcok idején a Szent István Társulatban tartott beszédeiben a prímás a keresztény egységet hangsúlyozta: „. . . a keresztény politikusok koalícióját sem katolikus, sem protestáns szempontból kifogásolni nem lehet, sőt szerencsétlen hazánk szomorú viszonyai között ezt a koalíciót őszintén óhajtanunk és előmozdítanunk kell."[87] „. . .Nincs ország, amely a nemzeti érdek megalázása, az állami terület megcsonkítása és anyagi veszteségek folytán oly súlyosan szenvedne, mint Magyarország. Ilyen körülmények között Magyarországot elkormányozni, az elkeseredés kirobbanását megakadályozni, a tenger sebet hegeszteni nagyon nehéz. S viszont semmi sem könnyebb, mint az ilyen nehézségekkel küzdő ország törvényhozását és végrehajtó hatalmát kriti-

[84] A hercegprímás válasza a kormányzónak, 1921. nov. 6. EPL Cat. B 3511/1921.

[85] Uo.

[86] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1921. nov. 6.

[87] Csernoch János Beszéde a Szent István Társulat 1922. évi közgyűlésén, „A keresztény egység" címmel. – *Csernoch János:* Katholikus kérdések. – Beszédei a Szent István Társulat közgyűlésein, 1911–1924. 99.

zálni. . ."[88] A hercegprímásnak erre a beszédére Bethlen is hivatkozott az egységes párt egri választási nagygyűlésén.[89]

A miniszterelnök többízben fordult a prímáshoz a kormánypárti jelöltek támogatása vagy az ellenzéki propaganda beszüntetése érdekében, ilyenkor Csernoch bizalmas úton tett eleget a kormányfő kérésének, és figyelmeztette az ellenzéki keresztény pártok (a legitimista Andrássy–Friedrich-párt és Haller István keresztényszocialista pártja) mellett korteskedő lelkészeket.[90] A prímás a dorogi kerületben az egységespárt kérésére visszaléptette a kereszténypárti jelöltet, hogy a szociáldemokratákkal szemben ne oszoljanak meg a nem-szocialista választók szavazatai.[91]

1922 után a kormány és a hercegprímás közötti jó viszonyt csak néha zavarta meg politikai konfliktus. A felekezeti ellentéteket, amelyek a húszas években még anakronisztikusan élesek voltak, a prímás tapintatosan igyekezett mérsékelni. Minden megnyilatkozásában hirdette a felekezeti megbékélést,[92] igaz viszont, hogy gyakran hivatkozott a trianoni békével bekövetkezett számarány-változásra az ország lakosságának vallási összetételében, s ennek megfelelően követelte, hogy a katolikus egyház a protestáns egyházakkal szemben nagyobb mértékben részesüljön az állami dotációból,[93] s hogy a katolikus túlsúly érvényesüljön a hivatali állások betöltésénél vagy a felsőházi tagság keretszámainak megállapításánál.[94] 1924-ben a katolikus egyháznak sikerült Nagyatádi Szabó földbirtoknovella-javaslatát módosíttatnia s ezzel a katolikus célvagyont a kisajátítástól megvédenie. A birtoknovellával Nagyatádi Szabó gyorsítani kívánta az 1920-as földreformtörvény végrehajtását, másrészt újabb területekre akarta kiterjeszteni a kisajátítást. Javaslata érintette a katolikus alapítványi birtokot is, amely az egyházi iskolák és más kulturális célokat szolgáló intézmények anyagi alapját képezte, s amelyet az egyháznak 1920-ban sikerült mentesítenie. A birtoknovella kérdésében maga a kormány

[88] Uo.

[89] Bethlen választási beszéde Egerben 1922. máj. 2-án. Bethlen István beszédei I. köt. Bp. 1933. 232.

[90] Bethlen 1922. febr. 12-én kelt levelében a szobi választókerületben Karafiáth Jenő támogatását kéri a Friedrich-párti jelölttel szemben. EPL Cat. C 59/1368. – 1922. márc. 14-én ismét személyesen ír: „. . . arról értesültem, hogy az ipolyszalkai választókerületben a buzásszobi plébános úr azt mondta volna, hogy becsületes ember nem szavazhat Bethlen-párti jelöltre. Igen kérem Eminenciádat, kegyeskedjék odahatni, hogy lelkipásztorai az ilyen sértő kijelentésektől tartózkodjanak és általában igen lekötelezne, ha odahatni kegyeskednék, hogy az említett kerület papsága megfelelő magatartást tanusítson." EPL Cat. C 59/1368.

[91] EPL Cat. C 59/1244.

[92] Csernoch János beszédei a Szent István Társulat közgyűlésein, 1911–1924; továbbá levele Klebelsberg kultuszminiszterhez 1924-ben egy parlamenti interpelláció kapcsán: „A vallásfelekezeti békét sohasem hangoztattuk annyit, mint a proletárdiktatúra bukása óta. Katholikus részről egyetlen mértékadó helyről nem mutattak érzékenységet sem valamely hazai vallásfelekezet ellen, annál kevésbé történt támadás valamely vallásfelekezet ellen. . ." EPL Cat. C 59/394.

[93] A legélesebben ezt a követelést Glattfelder Gyula csanádi püspök fogalmazta meg az 1926 őszi püspökkari konferencia számára készített memorandumában, amelynek alapján a hercegprímás tiltakozott az államsegélyek aránytalan elosztása miatt a kormánynál. Glattfelder kimutatja, hogy a katolikus egyház saját birtokainak jövedelméből és az államsegélyből együttesen nem jut akkora összeghez, mint a három protestáns felekezet együttvéve; a katolikus lakosság számarányánál fogva lényegesen nagyobb összegre tart igényt. EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1926. okt. 8.

[94] EPL Cat. C 59/1798–1787–1922.

sem volt egységes, a kultuszminiszter (Klebelsberg) – feltehetően a hercegprímás közbenjárására – átiratot küldött Nagyatádi Szabónak a katolikus alapok és alapítványok „igazságos védelmében".[95] Az 1923 októberében tartott Katolikus Nagygyűlésnek a birtoknovella volt a központi témája, maga a hercegprímás is felszólalt a katolikus célvagyon védelmében, és kisajátítás esetén más birtoktestből követelt kárpótlást.

Végül az egyházi birtok javára dőlt el a kérdés, a parlamenti vitában csak a szociáldemokraták foglaltak állást a javaslat mellett, a képviselők többsége az alapítványi birtokok védelmében emelt szót. A novella 9. §-a értelmében a kulturális célt szolgáló közérdekű alapok és alapítványok ingatlanait csak akkor veszik igénybe, ha ez elengedhetetlen nemzeti érdek, és akkor sem megváltás, hanem hosszú lejáratú kishaszonbérletek formájában.[96] A középbérletek létesítését sikerült a katolikus képviselőknek megakadályozniuk, pedig Nagyatádi Szabónak a földbirtoknovellával ez lett volna a fő célja. De mint 1920-ban, most is kénytelen volt meghátrálni.

A földbirtoknovella kérdésének az egyház számára kedvező megoldása, a szanálás sikere tovább erősítette a kormány és az egyház közötti jó viszonyt. A szanálás idején még Mikes püspök is félretette a kormánnyal szembeni ellentéteit.[97] Csernoch János ugyancsak a kormány mellé állt, elhatárolva magát a szélsőséges legitimista Apponyitól és Andrássytól, akik Bethlen kölcsönszerző külföldi útját nemzeti megalázkodásnak tekintették.[98] A gazdasági és külpolitikai eredményeken túl érdeke volt a kormánynak és a felső egyházi vezetésnek, hogy a baloldallal állandóan folytatott harc mellett ebben az időszakban közös alapra kerüljön a szélsőjobboldali mozgalmakkal szemben. Gömbös csoportja ekkor már kivált a kormánypártból, támadta Bethlent, és megpróbált kapcsolatot keresni a korábban kormányellenes legitimistákkal, de azok elzárkóztak.[99] A fajvédők politikáját a konzervatív egyházi vezetők, így a hercegprímás is, mindig elítélték. „Már régen azt követeljük, hogy a kormány vessen véget végre úgy a vörös, mint a fehér fészkelődéseknek... már csak azért is, mert a türelmes és békeszerető keresztény gondolatnak súlyos veszélyeztetését láttuk abban, hogy az ellenforradalom túlzó elemei a keresztény névvel sajnálatosan visszaéltek,"[100] – mondja a Nemzeti Ujságnak adott nyilatkozatában Mikes János Gömbösékre vonatkozóan. Csernoch hasonlóképpen a konszolidáció fő veszélyét „a szélsőbal- és szélsőjobboldali kilengésekben" látja. A fajvédők brutális antiszemitizmusát Bethlenhez hasonlóan elítélte: „...A kereszténység nem ismeri a gyűlölködést. A nem keresztényekkel szemben is igazságos és a felebaráti szeretet törvényét velök szemben is kötelezőnek ismeri..."[101] Csernoch ideológiai alapon küzdött a radikalizmus, a liberalizmus és főleg a marxizmus ellen, azonban a faji megkülönböztetést maga sem fogadta el.

[95] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1923. máj. 16.

[96] Törvénytár, 1924. 148–149. – Vö. Nemzeti Ujság, 1924. febr. 8.

[97] Mikes János így nyilatkozik a bécsi Reichspostnak: „A kormány most kölcsönt szerez külföldön, mi ebben támogatjuk, ha széles is a szakadék köztünk és a Bethlen-kormány között." – Nemzeti Ujság, 1923. okt. 26.

[98] Csernoch János beszéde a szanálás tárgyában 1924-ben. Magyarország újjáépítésének kérdéséhez. Kelet Népe. Bp. 1924. 32–34.

[99] Nemzeti Ujság, 1923. okt. 16. – Mikes püspök nyilatkozata a Reichpostnak.

[100] Uo.

[101] A keresztény egység. – *Csernoch:* Katolikus kérdések. 99.

A húszas évek derekán a hercegprímás és a püspöki kar a papi vezető politikusokkal újabb kísérletet tett a kereszténységszocialista mozgalom életre keltésére, ezúttal is eredménytelenül. A baloldai munkásmozgalom nagy fellendülése, az 1924. évi bérmozgalmak, a szociáldemokrata párt baloldalának szembefordulása a pártvezetőség politikájával, a kommunista mozgalom fellendülése, 1925-ben az MSzMP megalakulása és az illegális KMP újjászervezése aggodalommal töltötte el az uralkodó osztályokat; az egyházi vezetés is éles baloldali fordulattól, 1919 megismétlődésétől tartott. „Nálunk a keresztény fellángolás után bizonyos balra való elhajlás állott be, – mondta Csernoch János. – Nem vagyunk messze attól az időtől, amikor ismét felüti fejét az agitáció az Egyház ellen, melynek következménye volt a bolsevizmus kitörése."[102] A „bolsevizmus" és a szociáldemokrácia térhódításának megakadályozására anyagi eszközökkel, nagyobb mérvű sajtópropagandával próbálták fellendíteni a kereszténységszocialista szervezkedést. A kereszténységszocialista politikusok élesebb hangot ütöttek meg, ha a szociális viszonyokat bírálták. „A kormány a legjobb szocialista agitátor – mondja Grieger Miklós –, mert rossz a szociális politikája. Minél tovább tart a Bethlen-rezsim, annál több munkás hagyja ott a keresztény zászlót... Ha a kormány szociális, demokratikus politikát folytatna, akkor a miniszterelnök nem Weiss Manfréd érdekében lépne közbe és a kormány nem a nagybirtokosokat és a bankokat támogatná, hanem a dolgozó társadalmat... A tömeg elkeseredése jogos ott, ahol jólét helyett tömegnyomor s a tömegnyomor mellett dorbézolás történik."[103]

„Nem értem én a szociális kérdésekkel való foglalkozást úgy, hogy mi a szegényeknek adjunk alamizsnát – mondja a hercegprímás az 1925. évi Katolikus Naggyűlésen. Nekünk intézményesen . . . törvény által kell biztosítanunk a szegény emberek exisztenciájának kérdését, hogy fenn tudják tartani önmagukat és fenn tudják tartani családjukat."[104]

A gyakorlatban azonban nem sokat tettek a kereszténységszocialista szervezetek a munkáskövetelések teljesítéséért. Egyetlen sztrájkot szerveztek, 1923 augusztusában, a mozdonyvezetők sztrájkját, de a kormány ellenséges reagálására takarodót fúvattak. Ezután áttértek a petíciózásra, teljesen eredménytelenül. A szociáldemokrata párt követeléseit a kereszténységszocialisták nem támogatták, ellenkezőleg, elítélték a „gyűlöletből fakadó" osztályharcot. Az 1924-es nagy bányászsztrájk idején a Nemzeti Ujság az ország nehéz helyzetére hivatkozva méltányosnak tartotta a 12 órás munkanapot.[105]

Ilyen politikai gyakorlat mellett érthető, ha a munkások, de még a kisiparosok is inkább a szociáldemokrata párt felé orientálódtak. 1925-ben a budapesti törvényhatósági választásokon a kereszténységszocialisták (Wolf Károly Egyesült Keresztény Községi Pártja) hiába indultak harcba a „Keresztény Budapestért", a mandátumok felét sem szerezték meg, győzött a demokratikus ellenzéki pártok blokkja, s a kormány csak úgy tudta magának biztosítani a többséget a főváros vezetésében, hogy az 1924: VI. tc. értelmében 60 helyet kinevezéssel tölthetett be.

1925 végén már nyilvánvalóvá vált a kereszténységszocialista mozgalom csődje. Gr. Zichy János, a Katolikus Nagygyűlés vezérszónoka a kudarc okát a mozgalom eszméi és

[102] *Csernoch:* Az igazi szanálásról. – Nemzeti Ujság, 1924. okt. 15.

[103] Nemzeti Ujság, 1924. jún. 27.

[104] Csernoch János beszéde az Országos Katolikus Nagygyűlésen. Nemzeti Ujság, 1925. okt. 12.

[105] Nemzeti Ujság, 1924. máj. 23.

gyakorlati tevékenysége közötti szakadásban látja: „. . . ha e kérdésekkel. . . praktikusan foglalkozni nem akarunk, vagy nem tudunk, nincs hatalom, mely a munkásságot vissza tudná tartani attól, hogy ne vesse magát a maga teljességében a szociáldemokrácia karjai közé. . .”[106]

A kereszténységszocialista mozgalom elsorvadásával a hercegprímás még fontosabbnak tartotta a Bethlen-kormány támogatását, mint a konszolidáció kezdetén, mert támaszt látott benne a szocialista mozgalommal és a liberális törekvésekkel szemben. Az 1926-os frankper során, mikor Bethlen helyzete megrendült, és bukása reális lehetőséggé vált, a szélsőséges, Bethlen-ellenes legitimistákkal, Andrássyval, Pallavicinival és a frank perben tett tanúvallomásával Bethlent súlyosan kompromittáló Mikes püspökkel szemben Csernoch Apponyi Alberttel, Károlyi Józseffel együtt Bethlen kormányon tartásán dolgozott, nehogy a Demokrata Blokk (Demokratikus Ellenzéki Pártok Blokkja) kezébe kerüljön a hatalom. A kormány mellett tett hűségnyilatkozat aláírói között első helyen a hercegprímás neve áll.[107] Csernoch még abban is segédkezett a kormánynak, hogy az enyhe ítéletek miatt felháborodott francia kormányköröket egyházi összeköttetései révén igyekezett lecsillapítani, mikor a chicagói eucharisztikus kongresszusra utaztában megállt Párizsban.[108]

Ez a diplomáciai feladat volt az utolsó szolgálat, amelyet Csernoch János a konszolidált ellenforradalmi rendszernek tehetett. Chicagóból már súlyos betegen tért haza, kénytelen volt a politikától fokozatosan visszavonulni. 1927 nyarán halt meg.

A halála előtti utolsó esztendő nyugalmas időszak volt a magyar politikában. Még tartott a kapitalista stabilizáció, a Bethlen-kormány helyzete megszilárdult, a legitimisták erői szétforgácsolódtak, többségük a kormánnyal lojális ellenzékké vált.[109] A hivatalos magyar politika továbbra is a keresztény nemzeti egységet hirdette, a jelszavak mögött azonban tovább folyt a felekezeti torzsalkodás, részben az állami segélyek kérdésében, részben a felekezetek közötti nyilvános együttműködés, a nemzeti egységet demonstráló állami ünnepségek egyházi részének megszervezése körül. Ezekben a konfliktusokban Csernoch János mindig tompítólag, békítő hangnemben nyilatkozott. Helyzetét megnehezítette a Vatikán merev magatartása, mellyel megtiltott mindenféle liturgikus együttműködést a protestáns felekezetekkel az állami ünnepeken, az indifferentizmus

[106] Zichy János beszéde az Orsz. Kath. Nagygyűlésen. Nemzeti Ujság, 1925. okt. 12.

[107] Nemzeti Ujság, 1926. márc. 7. – *Balázs Béla:* i. m. 304.

[108] Csernoch a francia politikusokkal folytatott tárgyalásairól beszámolt a magyar külügyminiszternek: „különösen az bántja a franciákat, hogy Zadravetz minden büntetés nélkül mászott ki a dologból. . . Megmondottam, hogy a közvádló, Strache főállamügyész indítványozta Zadravetznek bűnvádi eljárás alá való helyezését, de a bíróság, amelyet a kormány befolyásolni nem tud, az indítványt elvetette, de a kormány nem hagyta annyiban a dolgot, hanem fegyelmi eljárást indított Zadravetz ellen, amely utóbbira végzetessé válhatik. A fegyelmi eljárás folyik és ez bizonyítja legjobban a magyar kormánynak ártatlanságát. . .” OL Küm.: pol. 1926–2045. Vö. *Balázs Béla:* i. m. 304–305.

[109] 1926-ban a chicagói eucharisztikus kongresszusról hazatérő Csernoch Jánost Vass József népjóléti miniszter így tájékoztatta levélben az itthoni politikai helyzetről: „. . . a legitimisták táborában Károlyi József gróf székesfehérvári beszámolója óta határozott törekvés mutatkozik abban az irányban, hogy az Andrássy-féle csoportot teljesen izolálják, és olyan politikai irányt teremtsenek, amelyben a kormánnyal való barátságosabb együttműködés lehetővé váljék. . .” (1926. jún. 17.) – EPL Levelek Cs. 7. (Csernoch hercegprímás levelezése).

veszélyére hivatkozva. Ilyen értelemben lépett közbe a hercegprímásnál Orsenigo pápai nuncius és Gasparri bíboros államtitkár.[110] A nagybeteg prímás a Vatikán számára készített tájékoztatójában részletes képet nyújt Magyarország vallási és politikai viszonyairól, mintegy összegezve egyházpolitikai gyakorlatának motívumait: Magyarország katolikus lakossága (66%) politikailag megoszlik a legitimisták és az antilegitimisták között, egyben rámutat, hogy a katolikus munkásság jelentős részét a Szociáldemokrata Párt tartja befolyása alatt. A protestánsokat a radikális körök izgatják a katolikus egyház ellen, s ha a protestánsok a baloldal vezetése alá kerülnek, „akkor a katolikus egyház a még mindig forradalmi lázban égő országban igen szomorú jövőt érhet". Csernoch hivatkozik arra, hogy a kormánynak ígéretet tett a felekezeti béke biztosítására, és éppen ezért tartja helyesnek az egyház részvételét a különböző állami és társadalmi ünnepségeken. „Modus vivendit kell keresni."[111]

A hercegprímásnak nem sikerült meggyőznie a Szentszéket. Gasparri bíboros válaszában, amelyet nyolc nappal írt Csernoch halála előtt, a prímás négy kérdésére, amelyek a különböző felekezetekkel való együttműködés lehetőségeire és feltételeire vonatkoztak, egy kivételével kategorikus „nem"-mel felelt, elvágva ezzel a további tárgyalás lehetőségét.[112]

FÜGGELÉK

Lepold Antal:

Napló a hercegprímás tihanyi útjáról 1921. okt. 27–28.

1921. okt. 27. csütörtök

Este 9 órakor a hercegprímás Soós tábornok társaságában külön vonaton indul Tihanyba – az utolsó Árpád-király sírjához, hogy ott az utolsó Habsburg-királlyal beszéljen és az ország szomorú helyzetét előtte föltárja. A vonat tehervonatlassúsággal halad, mintha késleltetni akarná a szomorú idők haladását: a királyi lemondást vagy a detronizálást. A prímás közjogi állása tudatában vállalkozott a király fölvilágosítására. A kormánytól megbízást nem fogadott el, sőt kijelentette, hogy azt mondja a királynak, amit jónak lát.

Budapesten Vass József kultuszminiszter jött a prímáshoz s kérte, jöjjön oda a miniszterelnökhöz.

Bethlen miniszterelnök elmondta, mi indította a kormányt, hogy a király csapataival szemben harcot kezdjen s a király fegyveres Budapestre jövését megakadályozza. Az entente fenyegetődzött, hogy a kis-entente-nak Magyarországgal szemben szabad kezet enged, ha Károly király kezébe veszi a hatalmat. Mivel teljesen erőtelenek vagyunk egy kisentente-beli hatalommal szemben is, a kormány az országot nem áldozhatta föl.

[110] Cesare Orsenigo pápai nuncius közölte a püspökkari konferenciával, hogy a Szentszék „helytelenít a túlságos és veszedelmes közösködést a másvallásúakkal". Bár a szorosan vett „communicatio in sacris" már nem fordul elő, mégis szokás az istentiszteletre és különösen egyházi ünnepségekre vagy összejövetelekre más vallású papokat és híveket meghívni, ami könnyen indifferentizmust szül. . ." A nuncius közbelépésére több püspök megtiltotta, hogy katolikus szertartást a protestáns egyházakkal együtt végezzenek az állami vagy társadalmi ünnepeken (pl. zászlószentelés), mire a protestáns egyházak tiltakoztak a felekezeti béke megbontása miatt. – EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1926. okt. 8.

[111] EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1926. nov. 8. – Csernoch János Gasparri bíboroshoz intézett latin nyelvű levelének magyar fogalmazványa, Csernoch sajátkezű javításával.

[112] Gasparri latin nyelvű válasza, 1927. júl. 17.

Most Jules Cambon aláírásával újabb démarche érkezett, amely szerint a nagy entente a kis entente kénykedvére bízza az országot, ha Károly királyt nem fosztjuk meg a tróntól. Jugoszlávia bármely percben megindítja a harcot, Csehország is fegyverbe állított 250.000 embert. A veszély komoly. Arra nem is gondolhatunk, hogy üres fenyegetésről volna szó. Magyarország a végpusztulás szélére jutott. El kellene hárítani a veszélyt. Fouchet francia követet megkérte a kormány, hogy a kis entente-ot tartsa vissza a támadástól, mert a magyar kormány komolyan szándékozik a nagy-entente akaratát teljesíteni. Két megoldás lehetséges: vagy lemond a király, s akkor a mostani kormány maradhat és úgy intézheti a dolgokat, hogy a trónt esetleg megmenti Ottó trónörökösnek; vagy nem mond le a király, s akkor előáll a detronizálás szüksége. A mostani kormány nem vállalkozik a detronizálás javaslatának benyújtására, tehát lemond. Következik Nagyatádi Szabó táborából egy kormány, amely a detronizálást megcsinálja, de egyúttal balfelé viszi az országot. Ez a balfelé fordulás esetleg újra a fölforduláshoz vezet. Az ország és a dinasztia érdekében volna, ha a király lemondana. A kormány már megszerkesztette a lemondó okiratot s Kánya Kálmán és Csáky Imrével elküldötte a királyhoz. A király ezeket a megbízottakat nem fogadta. Rakovszky István azt tanácsolja a királynak, hogy ne mondjon le. A király nem is akar lemondani. Gratz Gusztáv a kormány intenciói szerint cselekszik.

Fölkéri a kormány a prímást, hogy menjen a királyhoz s magyarázza meg a helyzetet, bírja rá a királyt a lemondásra. A prímás kijelenti, hogy mint a kormány megbízottja nem mehet a királyhoz, nem is vállalhat olyan megízást, hogy a királyt a lemondásra rábeszélje. Szívesen elutazik azonban a királyhoz, hogy a való helyzetet föltárja és őt megkérje, hogy a kormány valamely tagját – magát a miniszterelnököt fogadja. Ha a király óhajtja, a kormányelnök hajlandó a prímás jelenlétében a királlyal beszélni. A király helytelenül van informálva a kormányról, amely neki nem ellensége, hanem a viszonyok kényszerítő hatása alatt cselekszik.

A prímás ilyen célú közbenjárásra vállalkozik s kész már a mai nap este elutazni.

Apponyi Albert grófot meglátogatja a prímás, aki helyesli a prímás útját. Apponyi a király lemondását az esetre tartja helyesnek, ha a trón fiának biztosítva van. Különben jobbnak tartja a detronizálást, amelynek úgy sincs joghatálya. Apponyi megbeszélte a dolgot híveivel s Gratz számára levelet is írt.

Ernszt és Túri képviselők tanácskoztak a prímással elutazása előtt. A nuncius figyelmezteti a prímást, hogy a király lemondása céljából ne exponálja magát, ami teljesen egyezik a prímás felfogásával. A nuncius szerint a nagy-entente-tól és Romániától nincs mit tartanunk. Ezt a magyar kormány is tudja, de Jugoszlávia és Csehszlovákia elegendő az ország tönkretételére. A magyar kormány a pápát is megkéri intercessióra a nagyentente-nál, hogy a kis-entente fegyveres beavatkozását ne engedje meg.

Hazánk történelmének egyik legszomorúbb fejezetéhez érkeztünk. Ritkán utazott prímás oly súlyos föladattal, mint a mostani. Kibámészkodom a csillagos éjszakába. Hidegen és fényesen ragyognak az ég mécsesei. A fölöttünk trónoló Mindenható virraszt. Ránk figyel és a tihanyi apátság nagy foglyáról, IV. Károly királyról és a fogoly Magyarországról nem fog megfeledkezni. Végül is az igazság győzni fog. Éjjel elhaladunk a hű dunántúli nép falvai és városai mellett. Reggelre a Balaton magyar vize köszönt majd. A tihanyi tündér kiemelkedik majd a vízből s üdvözli az ódon apátságot. Vajjon gyászt vagy örömöt hirdet-e az arca. Talán már holnap este visszautazunk. Talán hosszabb ideig maradunk, ha a király vagy a viszonyok a prímás maradását óhajtják.

Ezt kérte Bethlen miniszterelnök is, aki a prímást Bánffy külügyminiszter társaságában még elutazás előtt meglátogatta. Kánya Kálmán és Csáky Imre Tihanyban várnak a prímásra.

Okt. 28. péntek

Reggel 6 órakor Alsóőrsön ébredtem, ahol a különvonat vesztegelt. A mint lassan világosodott és tisztult a horizont, föltűnt a magyar tenger, a Balaton mint végtelen víz, amelyből a túlsó oldalon emelkedik a látóhatár íve. Amint a vonat Füred felé indult, kibontakozott a tihanyi apátság. Aszófőre érkeztünk. Az államosról Ő Eminenciája, Soós tábornok, Csáky Imre és egy csendőr kocsin mentek föl Tihanyba, én előbb Aszófőt megtekintettem, azután vagy egy órával később autón mentem Tihanyba. Négyszeres katonai őrségen kellett áthaladni. Az apátság udvarán egy szakasz katonaság. Benn a kolostorban vagy 3 teremre való katonaság. Rengeteg tiszt. Köztük három entente-tiszt, egy francia, olasz és angol. Siménfalvy Tihamér ezredes a parancsnok, aki Komáromban a királyi csapatok fogságába esett, de később a csatavesztés után visszakapta szabadságát s átvette a visszapártoló

csapatok parancsnokságát Tatán. Ő fogta el a királyt, kíséretét és Ostenburgot! Horthytól parancsot kapott, hogy a király biztonságáért a fejével felel. A király kívánta, hogy őt is fogolynak tekintsék s fölajánlotta a kardját, de Siménfalvy nem fogadta el avval, hogy ő a fölkent királytól a kardot át nem veszi. Siméfalvynak kellett a parancsot végrehajtani, hogy a királyt Tatáról Tihanyba szállítsa. A király nem akart menni. Siménfalvy nem mert erőszakot alkalmazni, sőt a király őrizetére 12 volt Ostenburg-tisztet rendelt ki. Ezeket a tiszteket budapesti szabadcsapatok lefegyverezték. A király már veszélyben forgott, mikor egy lefegyverzett Ostenburg-tiszt telefonon értesítette Siménfalvyt, aki rögtön lefegyvereztette a budapesti szabadcsapatot. Azután a király engedett és Tihanyba jött, ahol az apát és két bencés páter kivételével mindenkit kilakoltattak. A király és a királyné a zárda első emeletén a nyugati szárnyon 3 szobát laknak. A királyné mellett van Schőnborn grófnő. A folyosók tele vannak detektívekkel. Külön telefonokat szereltek.

Rakovszky, Andrássy és Gratz eleinte szintén a kolostorban laktak, de később áttelepítették őket egy villába, amely a visszhangos hegyoldal mellett fekszik. Csak a legszükségesebb személyzet mozoghat az apátság területén s zsebében kell hordania vagy három igazolványt. A prímást Kánya Kálmán és Csáky Imre társaságában találtam az apát egyik szobájában. Kánya elpanaszolta, hogy a király velük szóba nem áll. Csak Rakovszkyval tárgyalhatnak. Rakovszky, Andrássy és Gratz már maguk is tanácsolják a királynak a lemondást, de a király a leghatározottabban visszautasít minden lemondási javaslatot. Folyton hangoztatja, soha senkinek a kedvéért nem mond le.

A prímást délelőtt 10 órakor jelentette Boroviczényi a királynak. Ő felségeik rögtön kiüzenték, hogy a prímás azonnal jöhet. Amíg a prímás a Felségeknél volt. én engedélyt kértem Siménfalvytól, hogy Andrássy, Rakovszky és Gratz kegyelmes urakkal beszélhessek. Az ezredes egy tisztet adott mellém, aki átkísért a villába. Emeletes kis favázas épület. Körülötte és a feljáróján sűrű őrség. Egy ablakos szoba, amelyben három ágy, azután egy faveranda. Mindhárom kegyelmes fogoly a verandán sütkérezett, mert a szobájuk hideg. Andrássy teljes negligében, a másik kettő fölöltözve. Bemutatkozom s előadom jövetelem célját. Először kérik hozzátartozóik értesítését állapotukról. Hiába ők is első sorban emberek. Készségesen megígérem. Aztán előadják nézetüket. A királynak a lemondást akkor tanácsolhatják, ha a fia trónutódlása biztosíttatik.

Egyébként jobbnak tartják a detronizálást. A detronizáló javaslatot nyújtsa be a mostani kormány, amely a történtek után bátran vállalhatja ezt a szerepet. Horthy lemondása vagy a mostani kormány lemondása katasztrofális volna az országra, mert megkezdődnék a balfelé fordulás. A király elhelyezéséről és eltartásáról gondoskodjék a kormány. Ostenburgot ne ítéljék halálra. Ők maguk nem félnek tettük következményeitől.

Érdeklődtek a budapesti hangulatról.

Szívesen vennék, ha a prímás őket meglátogatná és minél előbb Budapestre kívánkoznak.

Rakovszky megjegyzi, hogy a király nem akarta veszélybe sodorni az országot. Ő a törvényes királyi hatalmát követelte. Ha a hatalmat megkapta volna és mint aktív király meggyőződött volna, hogy az ő személye veszélyt jelent az országra, eltávozott volna önként.

Gratz szerint ők Sopronban még semmiféle diplomáciai nehézségről nem tudtak. Tehát nem akartak rosszat. A mai helyzet az entente démarche-a után már más. Most már a király hatalomba ültetése lelkiismeretlen tett volna.

Amint a három politikus villájától visszaérkeztem a kolostorba, a prímás még Őfelségeiknél volt. De nemsokára kijött, másfélórai audiencia után.

Kánya Kálmán és Csáky Imre már várták a prímást a szobájában, hogy az audiencia eredményéről a miniszterelnöknek rögtön értesítést küldhessenek.

Őeminenciája a miniszterelnök számára a következőket közölte: „Őfelsége a király semmi körülmények között le nem mond. Fölösleges volna minden kapacitálás. A kormány tagjai közül senkit sem hajlandó fogadni. Tehát a miniszterelnök ideutazása nem kívánatos. A hercegprímás is elutazik még ma délután Tihanyból, mert Őfelsége az itt maradását nem óhajtja."

Privátim elérzékenyülve beszélte nekem a hercegprímás, hogy a király és a királyné rá megrendítő hatást tettek. A király megőszült, a királyné sovány mint a deszka, és fáradt, lehangolt. Arca sárga, és sárga arcán kisértetiesen ragyognak a fekete szemek. Igen higgadtan és okosan beszéltek mindketten. Különösen a királyné nagyon okos asszony benyomását teszi. Határozottak. Hitök megingathatatlan. A királyné citálta a Szentírás szavait: „Ha hitetek nagy, hegyeket fogtok

áthelyezni." Hisznek rendületlenül ügyük végső sikerében. „Ami először s másodszor nem sikerült, sikerülni fog harmadszor" – mondották. A király úgy gondolkozik, hogy a koronázási esküvel kötelességet vállalt Magyarország becsületes és keresztény szellemű kormányzására. E kötelesség alól nem vonja ki magát gyáva lemondással. Jöjjön bármily erőszak vagy maga a halál veszedelme, ő kitart jogai mellett. Végtelenül szenved mostani helyzetében. Megvan az élelme és a lakása. Az őrző katonák figyelmesen bánnak vele, de szörnyű a fogság és a kémkedés. Megalázottságában avval vigasztalódik, hogy Krisztus Urunk még több megaláztatást és fájdalmat szenvedett.

Sajnálja a szerencsétlen Magyarországot, de ő nem akart rosszat. A jogsértés és a gyáva meghunyászkodás végeredményben úgy sem fog használni az országnak. A becsületes és jogos út vezet csak a boldogság felé. A kormányt nem fogadja, mert az általa kinevezett kormánnyal szemben fegyveresen lépett fel. Az esetleges detronizálást nem ismeri el törvényesnek. Nem hisz a nagy és kis entente fenyegetéseinek komolyságában. A prímás hasztalan igyekezett az ellenkezőt bizonyítani. A bánásmód ellen nem panaszkodott a király. Csak a szörnyű őrzés bántja. Azonkívül lapokat és olvasnivalót kért. Környezetének eltávolítása is nagyon bántja.

Kérte, hogy Ostenburgot ne ítéljék halálra. Rakovszkyval, Andrássyval és Gratz-cal bánjanak kegyesen.

Amint a prímás befejezte tárgyalását a kormány megbízottaival, átment a néhány száz lépésnyire keletnek fekvő villába Rakovszkyt, Andrássyt és Gratzot meglátogatni. Siménfalvy ezredesparancsnok és én kísértük el. Az ezredes és én a foglyok szobájában maradtunk. A prímás a verandán beszélgetett a foglyokkal, akik kifejtették politikai nézeteiket s kifejezték az akaratot, hogy mielőbb Bpestre kerüljenek.

Siménfalvy ezredes közölte velem, hogy Rakovszky és Andrássy még ma a prímás különvonatával fognak Budapestre utazni. Gratz ittmarad a király mellett. Boroviczény Aladár és neje, Schönborn Ágnes is ittmaradnak. A király iszonyúan ideges volt, mikor neki a környezet eltávolítását jelentették. A jelentést tevő ezredesnek kétszer is kínálta a kardját, amelyet mint fogoly nem viselhet, már pedig őt fogolyként kezelik.

Miután a prímás visszaérkezett a fogoly kir. miniszterektől, meglátogatta a tihanyi apátot, a 82 éves Halbik Cipriánt és megtekintette a tihanyi templomot. A tihanyi alsótemplom még árpádkori, benne III. Endre sírjával, amelyet egy kereszttel díszített egyszerű kőoszlop jelez. A felső templom rokokó-stílben épült. Gyönyörű fafaragásait Stuhlhof mester készítette.

Megérkezett Bethlen miniszterelnök válasza. Kánya, Csáky és Soós tábornok, akit rövid időre fogadott a király a prímás intercessiojára – a prímásnál tanácskozásra gyűltek össze. Közben a prímást hivatta a Fölség, aki a prímásnak még valami fontos megbízást adott. Bethlen szeretné, ha a prímás tovább maradna Tihanyban. De a prímás ragaszkodik az elutazáshoz. Délután egy órakor közös ebéd volt a refectóriumban. Hinaulx (?) francia alezredes mellett ültem, aki a király komoly őrzését szükségesnek tartotta, mert szerinte az élete nincs biztonságban bizonyos árnyalatú magyar tisztek részéről.

A kolostor folyosóján egyszer láttam a királynét. Alakját a Balatonra nyíló ablak hátulról világította meg. Nagy fekete haja gyászkeretként vette körül fájdalmas arcát. Erőltetett mosolyra nyílott ajkain végtelen bánat ült. Aszott alakja mint az imbolygó árnyék. Szemében valami fanatikus tűz, a gyötrelmek láza, vagy a reménység fáklyafénye.

Délután 2 óra után utaztunk: a prímás, Soós tábornok, Csáky Imre és én. A különvonat várt az aszófői állomáson. Andrássy és Rakovszky szuronyos őrök között a második waggonban ültek és boldogan köszöntötték az érkező prímást, mintha neki köszönnék, hogy ily váratlanul utazhatnak ők is Budapestre, ahol őket bizonytalan végzet várja.

A vonat a Balaton mellett haladt. Sokáig látszott Tihany, amely most egy síró nemzet sóhaját visszhangozza. Lassan köd ereszkedett, az eső szemergett, a Balaton háborogni kezdett. Ugyanaz történt a mi lelkünkben.

Budapesten a Kelenföldi pályaudvaron leszállunk. Egy alezredes belép Andrássyhoz és Rakovszkyhoz. Az őrséget elszólítja, a két foglyot kéznél fogja és udvariasan egy autóhoz kíséri, amely az államfogházba indul.

Őeminenciája egyenesen a miniszterelnökségre hajt, ahol Bethlen és Bánffy fogadják. Már mindent tudnak. Meghallgatják a részleteket, azután megmutatják a szövetséges nagyhatalmak követeinek határozatát, hogy a királyt az entente veszi őrizetbe. Egy angol hadihajón viszi Konstanti-

nápolyba, ahol megvárja, míg végleges tartózkodása helyét kijelölik. Ez a határozat talán fölöslegessé teszi a detronizálást, s így a mostani kormány maradhat. Ha azonban az entente követeli a detronizálást, akkor a kormány megy s következik a káosz, amelynek örvénylő sötétjébe egyelőre csak az Isten szeme lát.

И. Девеньи:

Янош Чернох в первые годы контрреволюционной системы

(Резюме)

Архиепископ Венгрии с 1913 по 1927 г., Янош Чернох был одним из сторонников христианско-социалистического движения и католических стремлений к реформам, начавшихся в начале столетия. Как и многие из членов духовенства, он тоже от этого ждал оттеснения назад «антирелигиозного» социализма и буржуазного радикализма. В своих заявлениях он высказался за социальные реформы и для ослабления нищеты аграрной бедноты он предложил поселение, которое он сам осуществил на владениях архиепископства в г. Калоча. Несмотря на эти стремления к реформам, его взгляд на общество и воззрения, касающиеся общественного права, остались консервативными; в вопросе об избирательном праве он отожествился с реакционной политикой правительства партии труда и был одним из самых надежных союзников Иштвана Тисы и во время войны сделал все в интересах спасания дуализма.

В 1918 году, во время буржуазно-демократической революции – вместе с утвержением своей лояльности – он попробовал введением издавно требованной католической автономии спати церковные владения, затронутые постановлением правительство о земельной реформе, и держать в руках демократическую организацию низшего духовенства.

В 1919 году, после провозглашения Венгерской Советской Республики, он формально был пассивным, но в действительности развернул оживленнкю дипломатическую деятельность против диктатуры пролетариата и просил вмешательство крупных держав в интересах защиты церкви.

После подавления Венгерской Советской Республики Чернох стремился обеспечивать руководящую роль католической церкви в экономическом и политическом отношении. Его старыми противниками были социалдемократическая партия, выпонившая руководящую роль в революциях, и симпатировавшие ей либеральные и радикальные группы, по наряду с ними теперь он оказался перед господскими средними слоями, которые вместо традиционного консервативного руководства, уже представили фашистскую диктатуру, даже перед крестьянскими слоями, оставшимися после двух революций без земли. Эти два политических направления в одинаковой мере были связаны с антигабсбургской и протестантской традицией национальной независимости, возобновив ее антиклерикализм.

Сразу после прихода к власти контрреволюции, Янош Чернох стремился обеспечивать власть главы государства эрцгерцогу Йожефу, а должность премьерминистра – представителю христианской партии, Ищтвану фрудриху и походатайствовал за обоих у миссий Антанты – безуспешно. После выбора Хорти регентом Чернох стоял на основе «принципиального легитимизма», поддерживал связь с Каройом IV, но пока не считал актуальным возвращением короля. Во время первого королевского путча (в апреле 1921 г.) он остался пассивным, даже не имел сведения о возвращении короля на родину. Чернох решительно оповергнул утверждения императорского секретаря Веркмана, по которому Чернох перед путчом надолся бы, так сказать, в контакте с баварскими роялистами. В начале второго королевского путча (в октябре 1921 г.) Чернох опять остался пассивным, но после вооруженного столкновения в Будаерше, правительство попросило его, чтобы он посетил в Тихане заключенного короля и уговорил его отказаться от короны. О подготовке и ходе этого пути убедительную картину дает руководитель секретариатом архиепископства, Антал Леполд в своем рукописьмом дневнике, сохраненном в архиве архиепископства. Папский нунций предупредил Черноха не заступиться за правительство Бетлена. Чернох взялся за путь, но он подчеркнул, что он посещает короля с сознанием своего государственно-правового чина и не в качестве представителя правительства.

Он заявил, что сообщит королю о международном положении, возникшем после путча, но он не согласен уговорить его отказаться от короны. Чернох в таком смысле информировал потом Папский престол о своем пути в Тихане. Из дневника Леполда выясняется, что Бетлен стремился привлекать Черноха на свою сторону возможностью образования правительства партии мелких сельских хозяев и угрозой полевения и «хаоса». В то время Бетлен пока еще подчеркнул, что его правительство скорее уйдет в отставку, чем осуществит детронизацию.

После краха второго королевского путча контакт Черноха с правительством Бетлена стал все более тесным. Чернох поддерживал единую партию на выборах в 1922 г. и позже; в своих заявлениях для печати и выступлениях он подчеркнул свое доброе отнлшение с правительством, после же процесса о подделке франка он попробовал оказать помощь правительстви, используя свои отношения с Францией. В эти годы только редко возникло разногласие между правительством и архиепископом, который критиковал новеллу 1924 года о землевладении и который добился, чтобы в новеллу были внесены дополнения, и таким образом церковные владения обвободились от изъятия.

В это время уже начинается ослабеть христианско-социалистическое движение, временно оживившееся в начале контрреволюционной системы. Венгерский рабочий класс стал на сторону социал-демократической партии и реорганизованной в подполье коммунистической партии. Даже в последний год своей жизни (1927) Чернох считался с возможностью левого переворота, который сильно задел бы католическую церковь. Незадолго до его смерти Чернох в таком смысле дал информацию Ватикану, подчеркнув, что в отношении правительства он должен искать «модус вивенди», чтобы протестанты не перешли на сторону либералов и радикалов, т.е. чтобы католическая церков не изолироваласв.

I. Dévényi:

János Csernoch au cours des premières années du régime contre-révolutionnaire

(Résumé)

János Csernoch, qui fut de 1913 à 1927 prince-primat de Hongrie, compta au nombre de ceux qui soutinrent les projects de réforme des catholiques et le mouvement chrétien-socialiste, dont le démarrage remonte au début du siècle. Comme de nombreux autres membres du clergé, il attendait de cette tendance qu'elle sorte victorieuse de la lutte contre le socialisme, le libéralisme et le radicalisme bourgeois «anti-religieux». Dans ses déclarations, il prenait position pour les réformes sociales, conseillant des mesures destinées à adoucir la misère des travailleurs agricoles et les mettant en pratique sur ses propres terres, à l'évêché de Kalocsa. Malgré ces désirs de réforme, sa conception de la société et du droit constitutionnel devaient demeurer conservatrices; en ce qui concerne le droit électoral, il adopta les vues de la politique réactionnaire des gouvernements du parti du travail national, et il fut l'un des alliés les plus sûrs d'István Tisza, faisant tout ce qui était en son pouvoir pendant la guerre pour sauver le dualisme.

En 1918, à l'époque de la révolution démocratique bourgeoise, outre l'affirmation répétée de son loyalisme, il s'efforça, par l'introduction de l'autonomie catholique, réclamée depuis longtemps, de sauver les propriétés des fondations ecclésiastiques, touchées par la décret de la réforme agraire du gouvernement, et de garder en main les guides de l'organisation démocratique du bas-clergé.

En 1919, après la proclamation de la République des Conseils, il fit preuve d'une passivité formelle, mais déploya une activité diplomatique extrêmement active contre la dictature du prolétariat, réclamant l'intervention das grandes puissances en faveur de l'Eglise.

Après la chute de la République des Conseils, Csernoch voulut assurer à l'Eglise catholique un rôle économique et politique de pointe. Outre ses anciens ennemis, le parti social-démocrate – pervenu à un rôle dirigeant au cours des révolutions – et les groupements libéraux et radicaux sympathisant

avec lui, la prélat se trouva aussi face aux couches seigneuriales moyennes qui représentaient alors, non plus la direction conservatrice traditionnelle, mais une dictature nettement fasciste, et il dut même affronter les couches paysannes, toujours insatisfaites après les deux révolutions et réclamant des terres.

Ces deux tendances politiques étaient liées tout autant aux traditions anti-Habsbourg visant à l'indépendance qu'aux traditions protestantes, renouvelant l'anti-cléricalisme de ces dernières.

Tout de suite après la prise du pouvoir par les contre-révolutionnaires, János Csernoch, désireux de voir le pouvoir de chef d'Etat passer aux mains du granc-duc Joseph et d'assurer à István Friedrich, du parti chrétien, la présidence du gouvernement, alla demander, mais vainement, leur aide aux missions de l'Entente. A la suite de l'élection de Horthy au rang de régent du pays, le prince-primat prend parti pour le „légitimisme de principe" et est en rapport avec Charles IV, mais il ne considère pas alors le retour du roi comme adapté aux circonstances. Lorsque se produisit, en avril 1921, le premier putsch royaliste, il resta passif, et n'eut même pas connaissance du retour du roi en Hongrie. Le primat démentit formellement l'affirmation du secréraire impérial Werkmann selon laquelle le prélat aurait été en relations avec les royalistes bavarois avant la putsch. Au début du second putsch (october 1921), Csernoch resta de nouveau passif, mais le gouvernement, après le grave affrontement armé de Budaörs, lui demanda de rendre visite à Tihany au roi, prisonnier, et de le convaincre d'abdiquer. On trouve dans un journal manuscrit rédigé par Antal Lapold, le chef des bureaux du prélat, et figurant dans les collections des archives du primat, un rapport authentique sur les préliminaires du voyage à Tihany et le voyage même. Le nonce pontifical avertit alors János Csernoch de ne pas s'exposer aux côtés du gouvernement Bethlen. Csernoch accepta de faire le voyage, mais souligna qu'il se rendait auprès du roi pleinement conscient de sa dignité politique, et non pas en tant que représentant du gouvernement, afin de l'informer de la situation internationale postérieure au putsch, mais qu'il n'était en aucune façon disposé à le convaincre d'abdiquer. C'est dans ce sens que Csernoch informe la Saint-Siège de son voyage à Tihany, comme s'il voulait justifier sa démarche. Il rensort du journal tenu par Lepold que Bethlen s'efforça de gagner le prince-primat en faisant miroiter à ses yeux la possibilité de la constitution d'un gouvernement de petits propriétaires et en lui montrant le danger représenté par la poussée à gauche et le «chaos», afin qu'il exige du roi la publication d'une déclaration d'abdication. Bethlen déclara alors que son gouvernement démissionnerait plutôt que de détrôner le souverain.

Après l'échec du second putsch royaliste, les rapports entretenus par Csernoch avec le gouvernement Bethlen se resserèrent encore. Le prélat soutint le parti unifié lors des élections de 1922 et des suivantes; dans ses déclarations à la presse et ses discours, il souligna la qualité des rapports qui le liaient au gouvernement, et s'efforça de venir en aide au gouvernement Bethlen en appelant à son secours ses amis de France après 1926. Au cours de ces années, il y eût fort peu de divergences de vues entre le gouvernement et le prince-primat, qui condamna la loi complémentaire sur les propriétés terriennes de 1924, dont il obtint d'ailleurs la modification, sauvant par là les propriétés écclésiastiques de l'expropriation.

A l'époque, le mouvement chrétien-socialista, qui avait connu un essor passager au début du régime contre-révolutionnaire, était de plus en plus faible. La classe ouvrière hongroise suivait le parti social-démocrate et le parti communiste, réorganisé dans la clandestinité. Même au cours de la dernière année de sa vie, (1927), János Csernoch comptait encore avec l'éventualité d'un revirement à gauche qui aurait gravement touché l'Eglise catholique. Dans un rapport écrit peu de temps avant sa mort, c'est dans ce sens qu'il informe le Vatican de la situation en Hongrie, soulignant qu'il faut rechercher un „modus vivendi" avec le gouvernement, sans quoi les protestants passeraient du côté des libéraux et des radicaux, et l'Eglise catholique se retrouverait complètement isolée.

KÖZLEMÉNYEK

J. P. Ripoche:

BIZÁNC VAGY RÓMA? MAGYARORSZÁG VALLÁSVÁLASZTÁSI KÉRDÉSE A KÖZÉPKORBAN

Magyarország történetének már számos szakembere foglalkozott ezzel a témával. A tárgyat azonban két különböző irányból közelítették meg, aszerint, hogy Bizánc, vagy pedig a Nyugat oldaláról tárgyalták a kérdést. Ennek a cikknek célja az, hogy behatóan tanulmányozzuk a vallásválasztás problémáját, amellyel a magyarság a 10. század második felében, s a 11. század elején szembekerült, s mely választást jövője szempontjából sorsdöntőnek tekinthetünk.

A magyarok Kelet-Közép-Európában utolsóként vették fel a kereszténységet. Ezt a döntő lépést, amelynek megtételére a magyarok a 11. század elején kényszerültek, hivatalosan Róma vallási táborához csatlakozva, több politikai és személyi indítóok támogatta. Magyarországnak a nyugati kereszténységhez való hivatalos csatlakozása az Árpád-ház két fejedelmének, Gézának és Istvánnak[1] volt személyes döntése. Ez a két fejedelem céljai elérése végett önként úgy határozott, hogy a római hitre tér, mivel a kereszténység felvétele volt számukra a legjobb eszköz ahhoz, hogy megvalósítsák legbecsesebb tervüket: egy egyesült, s királyi magyar állam létrehozását. Elmondhatjuk, hogy Magyarország a 10. század második felében még nem annyira állam volt, mint inkább hatalmas terület, amelyet magyar törzsek laktak; ezek mindegyikének élén általában egy-egy fejedelmi vérből származó törzsfő állott.[2] 895-ben, amikor a magyarok a Kárpát-medencéhez érkeztek, a hét törzs, valamint a kavarok vagy kabarok – akik a 830-ban a kazár birodalmon belül végbement, a kazár kagán ellen való lázadás követ-

[1] *Györffy György:* Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn. Acta Hist. Acad. Hung., 17 (1971) 1–2. – Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Szerk.: *Pamlényi E.* Bp. 1974. 55–57. – *Pray György:* Historia regum Hungariae. Buda. 1801. 75–78. – *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. 1893. I. 22.

[2] *Szentpétery I.:* Scriptores rerum Hungaricarum II, Chronicon Posoniense 32–34; Chronicon Monacense 62. – *Györffy Gy.:* A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Arch. Ért., 97 (1970) 191–238. – Habár a későbbi (11. sz.) latin források (Scriptores rerum Hungaricarum) nem szólnak arról, hogy minden törzsfő fejedelmi vérből származó lett volna, a honfoglaló magyarok kortársa, Konstantinus Porphyrogennitus De ceremoniis aulae byzantinae (Bonni kiadás 1829, Reiski és Niebuhr) c. művében (690–691. l.) a magyar törzsfőket αρχοντας-nak hívja: βουλλα χρυση δισολδια γραμματα κωνσταντινου και Ῥωμανου τῶν φιλοχριστων βασιλεων Ρομαιων προς τους αρχοντας των Τούρκων. Az *archontas*-t széles értelemben használja: uralkodó. herceg (dux), fejedelem (princeps), – általában idegen származású személyek vonatkozásában. Azonban a De Administrando Imperio c. művének 38. és 40. fejezetében a magyar „vojevodosz-t" ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχον hívja. Hasonlóképpen ezt az elnevezést alkalmazza a délszláv törzsfőkre. Konstantin elismeri, hogy a magyaroknál egy nagyfejedelem és több fejedelem van, ahogy az a „turk" törzsfők részére címzett levelek idézése során kitűnik.

kezményeként csatlakoztak a magyarokhoz – alkották a magyar törzsszövetséget; ez a 10. század ötvenes, hatvanas éveiben már teljesen felbomlóban volt: egyik törzs a másik után függetlenítette magát a fejedelmi – Magyar – törzstől, melynek élén Árpád és utódai álltak.[3] A magyarok két nagyfejedelmének, *Kurszán*nak és *Árpád*nak halála – akik a magyarok törzsszövetségének tartóoszlopai voltak – lassan, de biztosan megindította a felbomlás folyamatát, olyannyira, hogy Árpád utódainak már nem volt hatalmuk a törzsek felett.[4] Ez a szétesési folyamat nemcsak Árpád halálának tulajdonítható, hanem a magyarok belső szervezetéből is következett. A magyar törzsek megtelepedése Pannóniának és Nagy-Morvaország volt területének különböző részein, valamint az egykori Dácia területén, meggyorsította a szövetségi egység felbomlását. Mihelyt a törzsfők megszerezték a maguk területét, mindegyik kiharcolta magának a nagyfejedelemtől – Árpád utódaitól – való függetlenséget. Egy egyszerű törzsfő így valóban urává lett területének, s kíséretével katonai arisztokráciát alkotva olyan hatalmat képviselt, amely csaknem felért az Árpádokéval. A régi törzsfők területéből *seigneurie*-k lettek (uruság), amelyek a magyarság nyugati és keleti kalandozásai folyamán megszilárdultak. Ezek a nyugat és kelet felé való kalandozások egyes területi fejedelmek számára lehetővé tették, hogy növeljék hatalmukat és függetlenségüket a nagyfejedelemmel szemben; így történt aztán, hogy *Gyula*, Erdély teljhatalmú ura, aki nem vett részt a kalandozó hadjáratokban, olyan hatalomra tett szert, hogy könnyen versenyezhetett a nagyfejedelemmel. Néhány törzsfő hatalmának ilyen mérvű megnövekedésével szemben *Taksony*, Géza apja, noha a magyarok nagyfejedelme volt, nem tudta legfelsőbb hatalmát gyakorolni.[5] *Bartha* Antal[6] szerint ez a szétesés a Lech-mezei csata után következett be, melynek következtében két törzsfőt, Lélt és Bulcsut (vagy Bölcs-et), fogságba ejtettek és I. Ottó német császár parancsára kivégeztek. Ez a 955-ös dátum, mint a szövetségi egység bomlásának kezdete, szemünkben kissé későinek látszik. A Lech-mezei csata nem az első magyar kudarc, a Merseburg melletti Riade-i csata 933-ban, amelynek folyamán a magyarok első ízben szenvedtek vereséget, tisztán mutatja az ezen a szövetségen belül megmutatkozó gyengeséget, s úgy tűnik, hogy ebben az időben mindegyik törzsfő a saját elhatározását követte, mit sem törődve a nagyfejedelem szándékával. Ilyen volt a belső helyzet képe a magyaroknál Taksony 971-ben bekövetkezett halála idején is, a törzsfők területi urak lettek, s területeik kis államok sorát képezték.[7] Taksony utóda, Géza, magában számot

[3] *Váczy P.*: Les racines byzantines du christianisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie. 34 (1941) 106. – *Bartha A.*: a 9–10. századi magyar társadalom. Bp. 1968, 161–162. – *Hóman B.*: Magyar történet I. Bp. 1935, 157.

[4] Histoire de la Hongrie des origines 55.

[5] *Váczy P.*: i. m. 106.

[6] *Bartha A.*: i. m. 161.

[7] *Moravcsik Gyula:* Byzantium and the Magyars című könyvében a következőket írja: . . . It is also important to remark that these „letters" (lásd a 2. jegyzetet) were addressed not to the *Prince* but to the *Princes* of the Magyars. Byzantium apparently considered the Magyars, as many other peoples, to be „barbarians" under the control of several leaders. Since at an earlier data Leo the Wise spoke of „the one chief" of the Magyars, we can conclude that terminology used in these later letters reflected the *decline of princely authority* and the growing independence of the chieftains during the reign of the Arpad's immediate sucessors. *Rudolf Lüttich:* Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert, „Historische Studien", Heft 84, Berlin 1910, második kiadás, Vaduz. 1965, idézi a Charakteristik der Ungarn c. fejezetben (34. l.): . . . Auch die europäischen Völker erfuhren nichts von einem die

vetett ezzel a helyzettel: a magyarok a külföld előtt barbárok színében tűntek fel, akik fosztogatnak, gyújtogatnak, s válogatás nélkül mindenkit legyilkolnak, aki csak útjukba kerül. Látta, hogy a belső helyzet sem jobb: a törzsszövetség felbomlott, s a legfelsőbb hatalom, amelyet ősapja, Árpád birtokolt, régen kicsúszott az utódok kezéből, s feledésbe merült. Géza első célja az volt, hogy a területi fejedelmek függetlenségét és önállóságát megszüntesse.[8] E törzsfők alatt ugyanis Magyarország több, független állam halmazává vált. A területi fejedelemségek megszüntetése jelenti Géza tevékenységének politikai aspektusát. E legfőbb célja eléréséhez az eszközt Géza a vallásban találta meg. A vallási orientációt akarta felhasználni arra, hogy a törzsfők hatalmát felszámolja, s arra is, hogy legyőzze félelmetes és hatalmas ellenlábasát, saját sógorát, aki a *gyula* vagy gyla címet viselő fejedelem volt Erdélyben.[9] Minthogy Gyulát Bizánc támogatta, idővel megszerezhette volna törzsének az elsőbbséget Árpád és a Megyer-törzs felett, s azt a tervet, amelyet Géza dédelgetett, épp olyan könnyen ő is megvalósíthatta volna. Jóllehet ez a terv még nem érlelődött meg Gyulában, aki ebben az időben azzal volt elfoglalva, hogy a görög rítusú kereszténységet saját területén elterjessze, mégsem elképzelhetetlen, hogy a bizánciak támogatásával ő is elérhette volna a célt – a hatalom központosítását –, amire Géza törekedett.[10]

Nem szabad szem elől tévesztenünk egy vallási szempontból fontos tényt: még mielőtt Géza elhatározta volna, hogy a német császársághoz fordul segítségért terve megvalósításához, a gyulák erdélyi fejedelmi háza már keresztény volt. 952-ben Gyula fejedelem, Géza apósa, a konstantinápolyi udvarba ment.[11] Ez a látogatás béke idején történt; a békeszerződés 943-ban jött létre az I. Romanos Lekapenos nevében tárgyaló Theophanos protovestiarios valamint a magyarok között. Ebben a magyarok kötelezték magukat arra, hogy öt évig nem támadják meg a bizánci császárságot.[12] Amikor Gyula látogatást tett a kelet-európai császárság fővárosában, VII., Bíborbanszületett Konstantint találta a birodalom élén. Ez a tudós császár, akit hajlamai inkább a filozófia és történelem, mint a háborúskodás felé vonzottak, kedvező fogadtatásban részesítette jeles vendégét. „De administrando imperio" c. művében, amelyet fia, a későbbi II. Romanos császár számára írt 954–55-ben, VII. Konstantin azt mondja, hogy ez a vendég a magyar törzsszövetség hierarchiájában a második helyet foglalta el, s Bulcsu *karchas* csak a harmadik helyen állt.[13]

übrigen Fürsten überragenden ungarischen König; ihnen war jeder Stammesfürst ein Rex. – Tovább a magyar törzsszövetségről: „. . .Die lockere staatliche Gebundenheit des ganzen Volkes gestattete den Stämmen in voller Selbständigkeit Kriegs- und Beutezüge zu unternehmen. . ."

[8] *Györffy Gy.:* Dem Gedächtnis Stephans. . . 2.

[9] *Váczy:* i. m. 107. – Histoire de la Hongrie des origines. . . 56.

[10] *Váczy:* i. m. 107.

[11] *Moravcsik Gy.:* The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. Studia Byzantina, 1969. 328; – *Uő.:* Byzance et le christianisme hongrois. XVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna. 1969, 326.

[12] *Louis Bréhier:* Vie et mort de Byzance (Evolution de l'Humanité). Paris. 1968. 158; – *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois, 326; – *Uő:* The Role of the Byzantine Church. . . 327–328.

[13] *VII. Bíborbanszületett Konstantin:* De administrando imperio, 40. fej.; Moravcsik–Jenkins ford. Bp. 1949.

Konstantin jól ismerte ennek a látogatásnak az indítóokait, hiszen négy évvel előbb, 948-ban, ő térítette meg a zalai Bulcsu vezért, Kál fiát, a horka címet viselő méltóságot, valamint Árpád dédunokáját, Termacsut (Tormást); ugyanakkor Bulcsut patríciusi rangra emelte, Tormásnak pedig a „barát" (amicus = philos)[14] címet adományozta. VII. Konstantin most felajánlotta, hogy Gyula keresztapja lesz, mint ahogy korábban Bulcsu keresztapaságát vállalta. Gyula a keresztségben az István nevet kapta, s hasonló megtiszteltetésekben és ajándékokban részesült.[15] A fejedelem, akit a bizánci császár igazi egyeduralkodónak tekintett, azt kérte, küldjenek el hozzá egy görög hithirdetőt, hogy népét megtérítse.[16] Theophylaktos pátriárka, aki I. Romanos Lekapenos egyik fia volt, eleget tett ennek a kívánságnak; választása Hierotheos szerzetesre esett, aki ebből az alkalomból Turkia (=Magyarország) püspöke címét nyerte.[17] Turkia püspökének az volt a megbízatása, hogy minden magyar törzsnek hirdesse a keresztény hitet, a rábízott küldetésnek azonban Gyula területére kellett korlátozódnia, mely a Tisza, Temes és Körös között terült el, mivel a többi törzs ellenséges szemmel nézett minden keresztény behatolást. Ezen a területen Hierotheos — mint missziós püspök, püspökségi székhely nélkül — ugyanazt a feladatot végezte, mint elődei a Fekete-tenger partvidékén a 7–8. században, s mint Cirill és Metód a szlávoknál; térítő tevékenysége során nem talált nagyobb akadályokra, mivel a helyi lakosság már ismerte az ortodox kereszténységet, közvetlen szomszédaik, a bolgárok közvetítése révén (a bolgárok megkeresztelkedése 860–864 táján ment végbe).[18] Egy, a 11. század elejéről származható pecsét arra enged következtetni, hogy Hierotheos térítő tevékenységét utóda, Theophylaktos folytathatta. A pecsét egyik oldalán Szent Demeter képe látható, a másikon a következő görög felirat olvasható: *K(υρι)ε β(οή)θ(ει) Θεοφυλά(κτω) (έ)πισκό(π)ῳ Τουρ(κ)ων.* (Uram, segítsd Theophylaktost, a turkok püspökét).[19] A pecséten látható Szent Demeter-ábrázolás Györffy György figyelmét Sirmium (Sremska Mitrovica = Szávaszentdemeter) felé irányította, ahol a középkorban tiszteletére emelt kolostor állt; ez fontos központja lett a görög kereszténység terjesztésének. Figyelemre méltó, hogy Sirmium városába görög szertartású püspökséget helyeztek; a 9. század folyamán ez lett Pannónia püspöki székhelye.[20] Szerintem a szerző oly fontos tanulmánya csak részben vezet minket

[14] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois... 327.

[15] Uo.

[16] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois, 326; – *Uő.:* The Role of the Byzantine Church, 328; – *Uő.:* Bizánc és a magyarság. Bp. 1953, 54; – *L. Bréhier:* Vie et mort de Byzance, 142. (I. Romanos fia 13 éves volt, amikor a patriarchátust elfoglalta); – *Györffy Gy.:* A magyar kereszténység kezdetei. Élet és Tudomány, 27 (1972) 13. sz., 609.

[17] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme 326.

[18] Latinski izvori za bulgarskata istorija. II. köt. Sofia 1960. 287; *Louis Bréhier:* Vie et Mort de Byzance, Paris, 2. kiad. 1969, 114; *Franz Dölger:* Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal. 1953, 344; *W. N. Zlatarski:* Geschichte der Bulgaren, I. Leipzig, 1918. 43; *G. Ostrogorsky:* Geschichte des byzant. Staates 2. kiad. München. 1952, 185–186.

[19] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois du Moyen âge. XVI Corso di cultura sull'arte bizantina e ravennate. Ravenna. 1969. 326–327. – *V. Laurent:* Ὁ ΒΑΡΔΑΡΙΩΤΩΗ ΤΟΥΡΚΩΝ. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois? Recueil dédié à la Mémoire du Professeur Peter Nikov. Bulletin de la Société historique bulgare. Sofia (1939), 16–17, 275–288.

[20] *Györffy Gy.:* A magyar kereszténység kezdetei. 612; – *Uő.:* Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter aus dem 12. Jahrhundert. Studia Slavica, 5 (1959) 9–74.

Theophylaktos tevékenységéhez. Sajnos, források tanúsága hiányában kénytelenek vagyunk hipotetikus magyarázatot adni a pecsét eredetére és Hierotheos utódjának tevékenységére. Több mint valószínűnek tartom, hogy Hierotheos – ismeretlen évben bekövetkezett – halála után Theophylaktos püspök folytatta a térítési tevékenységet az erdélyi területen mindaddig, amíg Gyula utódait Szent István fogságba nem ejtette és a szóban forgó területet a magyar királysághoz nem csatolta. Ez esemény után Theophylaktosnak más lehetősége nem maradt, mint a legközelebbi ortodox ritusú püspökséghez fordulni, Sirmiumhoz, hogy tovább tudja folytatni tevékenységét. Habár a pecsétfelirat szerint „a turkok püspöke" s a „turk" elnevezés minden török eredetű népre vonatkozik,[21] – ezen a néven szerepelnek a vardarióták és a bolgárok is, akik szintén török eredetűek, habár az utóbbiak később elszlávosodtak, – a bizánci források főleg a magyarokat nevezik *turkoi*nak (ezt az elnevezést gyakrabban alkalmazzák a magyarokra, mint az *ungroi*-t), s egészen a 12. századig használatban marad.

Az a tény, hogy egy püspök élt Magyarországnak ezeken a keleti részein a 10. sz. második felében, hozzájárult a görögkeleti kereszténység meghonosításához és bazilita (görög) kolostorok alapításához. Ezek szerint ez az első vallási áramlat Magyarországon, amely Bizáncból jött. A magyarok nem a bolgárokkal való érintkezés révén ismerkedtek meg az ortodox hittel, hanem már a Fekete-tenger északi partvidékén való tartózkodásuk alkalmával. Igaz, hogy az ortodox kereszténység elterjedése a Fekete-tenger partvidékén a magyar törzsszövetségnek csak az uralkodó rétegeit érintette, s nem vált általánossá, mint ahogyan az Erdély esetében történt. Mielőtt a magyarok megszállták volna a Kárpát-medencét (895-ben), s mielőtt ezt a földet választották volna új hazájuknak, az onogurokkal együtt (6. sz. vége – 7. sz.) a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén tartózkodtak. Az onogurokkal egyetemben a *Kovratos* által alapított onogur–bolgár birodalom keretébe tartoztak, s közvetlen érintkezésbe kerültek a bizánci kulturális, vallási és kereskedelmi központokkal.[22] Ezek a központok, Phanagoreia és Chersonnesos (Khorsoun), ebben az időben már régóta élénk tevékenységet folytattak a mai Krím-félszigeten. Az ott élő pogány népek térítésének meggyorsítására Bizánc püspökségeket alapított; ezek a püspökségek ugyanazokat a funkciókat töltötték tehát be, mint a 8–9–10. század nyugati püspökségei. A 7. sz. második felében Kovratos birodalma széthullott. A szétbomlás okát az alapító halálában s a négy fia közötti széthúzásban kell keresnünk; elősegítette ezt még egy másik veszedelem is, a kazár betörés (kb. 679-ben). Bajan (vagy Bajanos), Kovrát egyik fia, törzsével, valamint a magyarokkal a birodalom régi területén lakott. Ezt a területet aztán megrohanták a kazárok, s hatalmuk alá vetették az ott lakó népeket. A magyarok két évszázadon át kazár uralom alatt kényszerültek élni, míg aztán kiszabadították magukat a kazár hatalom kötelékéből. 830-ban a kazár közösségben felkelés tört ki: az egyik törzs fellázadt a kagán ellen. A lázadás következményeképpen a kabarok vagy kavarok (=lázadók) elszakadtak a fentebbi közösségtől, s a magyarokhoz csatlakoztak. A kazár uralom alatt a magyarokat éppúgy, mint a partvidéken élő többi népet, két vallási áramlat érte: a bizánci és a muzulmán. Mióta

[21] *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica I. Berlin. 1958.

[22] *Moravcsik Gy.*: Zur Geschichte der Onoguren. Studia Byzantina, 1969, 104, 112; – *Uő.*: Die byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker des Schwarzen Meeres. XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford. 1966, 4–11.

Mohamed, az Iszlám prófétája 632-ben meghalt, a muzulmán birodalom Örményország és a Kaukázus elfoglalásával növelte vallási befolyása szféráját. A Fekete-tenger partvidéke a muzulmán hittérítőknek, akárcsak a bizánci misszionáriusoknak, kedvelt működési területe volt. A kazár kán udvarát a 8. század, s a 9. század elején elárasztották a három vallási áramlat – az ortodox, az iszlám és a zsidó – hitterjesztői.

Ahogy a magyarok és kabarok kiváltak a kazár uralom kötelékéből, közösen új tartózkodási területet választottak. Letelepedtek a Dnyeper, Dnyeszter, Prut, Szeret és Duna folyók között, s itt maradtak egészen a besenyők 895. évi támadásáig. Ennek a vándorlásnak a folyamán aztán, az Alduna-vidékén való tartózkodásuk alatt, a magyarok találkozhattak a szlávok két apostolával, Cirillel és Metóddal. Ez a két találkozás alkalmat adott a magyaroknak, hogy jobban megismerjék az ortodox hitet. Az első találkozás egy krími keresztény város ostroma folyamán Cirill és a vad magyarok egy csapata között jött létre, akik „farkasmódra üvöltöttek".[23] Ez a találkozás azzal végződött, hogy a magyarok vezére megígérte: keresztény hitre tér.[24] A második találkozás Metóddal történt a Duna partján, ahova a magyarok „királya" hívta meg.[25] Ezek a találkozások Konstantin halála előtt (861-ben), illetve a 880–881-es években történhettek. A róluk említést tevő két szláv legenda későbbi eredetű, mint maguk az említett események. A két legenda földrajzi vonatkozásai betekintést engednek a magyarok vándorlásába a 830 utáni időkben – ebben az évben hagyták el a kazárokat. Valószínű, hogy a honfoglalás a Kárpát-medencében nem halványította el az ortodox vallásnak az emlékét, mellyel a Fekete-tenger mellékén ismerkedtek meg először.

Gyula 952. évi konstantinápolyi látogatása, amelyet megkeresztelkedése, majd egy görög püspök Magyarországra küldése követett, utat nyitott a bizánci kereszténység térhódítása előtt, de ez Gyula utódai idején már visszahatást keltett: egy Bizánc-ellenes tábor kialakulásához vezetett, amelyet Géza és István képviselt.

Géza, környezete tanácsára, feleségül vette Erdély fejedelmének (Gyula–Istvánnak) leányát, Saroltot.[26] Sarolt az ortodox vallásban nevelkedett; valószínű, hogy Hierotheos püspök keresztelte meg.[27] Amikor Gézával házasságot kötött, ortodox szerzeteseket választott, hogy elkísérjék a székvárosba, Esztergomba. Ezek a szerzetesek, Sarolttal együtt közvetlen hatást gyakoroltak Géza vallásválasztására, aki ekkor még pogány volt. Ez a vallási befolyás Vajkot (Istvánt), Sarolt és Géza fiát sem kerülte el; rá ez a nevelés igen mély hatást tett. Fejtegetéseinknek ezen a pontján fel kell tennünk a következő kérdést: vajon Géza, aki az ortodox vallás hatása alatt állt, miért fordult mégis a német császársághoz, s nem Bizánc felé?

[23] *Moravcsik Gy.:* Bizánc és a magyarság... 37; – *Uő.:* Byzantine Church... 258; – *F. Dvornik:* Les légendes de Constantin et de Méthode de Byzance. Prague. 1933. 360.

[24] *Király Péter:* A magyarok említése a Konstantin-legendában. Magyar Nyelv, 70 (1974). 1–11; 157–173.

[25] *F. Dvornik:* i. m. 392; *Király Péter:* Magyar Nyelv 70, 269–285; 406–430; *V. Vavrinek:* Ugъrьskyjь korolь Dans la vie vieuxslave de Methode in: „Byzantinoslavica" XXV, 2, Prága. 1964. 261–269.

[26] *Szentpétery I.:* SRH Chronicon Monacense, 66. *Moravcsik:* Studia Byzantina 332; *Váczy:* i. m. 106; – *Kniezsa I.:* Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode. Études Slaves et Roumaines, 1 (1948) 238–239.

[27] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongr. 328; – *Németh Gy.:* A magyar kereszténység kezdete. Budapesti Szemle, 256 (1940), 21; – *Szentpétery:* SRH Chronicon Henrici de Mügeln p. 145.

Bizánctól Gézának nem volt mit remélnie, ezenkívül a keletrómai császárság hivatalosan elismerte a magyar törzsek jelenlétét Kelet-Közép-Európában: a levelek, amelyeket VII. Biborbanszületett Konstantin *Turkia archonjaihoz*[28] (Magyarország területi vezéreihez) intézett, kézzelfogható bizonyságai a területi viszonyok elismerésének, s ha Géza az ortodox hitre tér, a második helyre szorult volna vissza, mivel az első a gyulák leszármazottainak volt fenntartva. Hogy visszanyerje a hatalmat, amelyet őse, Árpád bírt a régi törzsszövetség keretében, s mely ekkorra már szétbomlott, Géza a német császárság felé fordult.

973-ban császári gyűlést hívtak össze Quedlinburgba, ahol I. Ottó elnökölt; a cseh, lengyel és orosz követségek mellett jelen volt a magyar követség is, amely tizenkét, Géza által küldött előkelőből állt. A gyűlés folyamán Géza szóvivője közölte I. Ottóval ura kívánságát: arra kérte a császárt, hogy nyugati misszionáriusokat küldjön.[29] Ottó eleget tett a magyarok nagyfejedelme kérésének, s Passau püspökét – Pilgrimet – bízta meg azzal, hogy német és szláv misszionáriusokat küldjön ki. A következő év folyamán – 974-ben – Pilgrim küldöttei megtérítették Gézát, s öccsét, aki a keresztségben a Mihály nevet nyerte, valamint környezetüket.[30]

A vallásválasztás kérdésében Géza kitűnő tanácsadóra talált hitvesében. Az ő ösztönzésére tette meg azt a merész lépést, hogy a német császárság felé orientálódjék. Ha hihetünk a magyar forrásoknak, amelyek Saroltról beszélnek, megállapíthatjuk, hogy Géza hitvese amazon-jellemű asszony volt, szeretett hadakozni, inni és lovagolni; bár a keresztény hitet vallotta, a pogány szokások maradványai még hatással voltak rá.[31] Ő irányította férjét, s nagyon lehetséges, hogy az a hadjárat is, amelyet saját vérei ellen indítottak, az ő műve volt.

Az első Magyarországra érkező misszionárius a sváb eredetű Szent Wolfgang volt, akit Bajorországból küldtek ide. Magyarországi tartózkodása rövid volt, Pilgrim passaui püspök kérésére a császár visszahívta őt, s Regensburg püspökévé nevezte ki. A magyar kalandozások emléke nyugaton, különösen pedig Németországban, arra késztette Gézát, hogy császári szomszédjával jó viszonyt tartson fenn. II. Ottó (972-983), aki Theophano bizánci hercegnőt vette feleségül, barátja lett Gézának, olyannyira, hogy elküldte hozzá a magyarok megtérítésére Verdun püspökét, Brunót.[32] Az a barátság, amelyet II. Ottó Gézával kötött, szükségszerűen egyházi érdekeket is szolgált, s így Bruno verduni püspök jelenléte a jövendő magyar egyházat Passau püspöki joghatósága alá kellett hogy vesse. Salzburg, Közép-Európa egyik legrégibb püspöki székhelye azonban tiltakozott Passau hegemóniája ellen. A két püspökség között nézeteltérés keletkezett, s a császárnak kellett a döntőbíró szerepében véget vetnie ennek a viszálykodásnak. Az, hogy Géza, öccse,

[28] *Jadran Ferluga:* Vizantijsko carstvo i južnuslovenske Države od sredine IX. de sredine X. veka. Institut d'Études Byzantines 13 (1971) 83; – *Moravcsik Gy.:* A magyar történet bizánci forrásai. A magyar történettudomány kézikönyve, 1(1934). 149.

[29] *Hóman B.:* i. m. 167; – *Pauler Gy.:* i. m. 22; – *Váczy P.:* i. m. 107; – *Csóka Lajos:* A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. Szent István Emlékkönyv. I. Bp. 1938, 275; – *Györffy Gy.:* A magyar kereszténység. . . 636.

[30] *Hóman:* i. m. 167; – *Pauler:* i. m. 24; – *Csóka:* i. m. 281.

[31] *Pauler:* i. m. 22; – *Csóka:* i. m. 276.

[32] *Csóka:* i. m. 280; – *Váczy:* i. m. 108.

[33] *Pauler:* i. m. 26. Vajk születési évét 977-re teszi; *Vajay Szabolcs:* Géza nagyfejedelem és családja. – Székesfehérvár évszázadai I. 1967, azt mondja, hogy István (Vajk) 975-ben született. Ha

Mihály, s fia Vajk[33] megkeresztelkedett, még egyáltalán nem jelentette azt, hogy Taksony utóda már elnyerte az Ottók császárságának támogatását és bizalmát, mert a térítés nem annyira Magyarország, mint a német püspökök érdekeit szolgálta. Hogy hatalmas szomszédját katonailag is támogassa, Géza szövetséget kötött Civakodó Henrikkel, Bajorország hercegével, a császár rokonával. Ezt a szövetséget házassági kapcsolat erősítette meg, amely Géza fia, Vajk, aki a keresztségben az István nevet nyerte, és Civakodó Henrik lánya, Gizella között jött létre.[34]

A német császárság támogatása által megerősödve Géza hadi vállalkozásokba kezdett a magyar territoriális vezérek ellen, akik a kalandozó hadjáratok idején és a Lech-mezei vereség után kezükbe kerítették a hatalmat, és saját területeik számára függetlenséget biztosítottak. Géza akciója ilyen szempontból Martel Károly és Kis Pipin fellépéséhez hasonlítható, akik – mindketten a 8. században – hozzájárultak a meroving királyságok felszámolásához, s ezáltal előkészítették a terepet Nyugat- és Közép-Európában Nagy Károly fellépéséhez.[35] Magyarország helyzete a 10. sz. második felében valóban meglehetősen hasonló ahhoz, amelyet ezek a nyugati uralkodók teremtettek. Géza hozzákezdett ahhoz, hogy a kereszténység nevében felszámolja a kevésbé hatalmas törzsfői területeket, azonban az a törekvése, hogy a magyar népet egyetlen hatalom körül egyesítse, számtalan akadályba ütközött, melyet gyakran a pogány nemzetségfők ellenállása váltott ki. Ezek népüket ellenállásra szólították fel, s ha Géza végre akarta hajtani terveit, szüksége volt a német lovagok segítségére ahhoz, hogy ezeknek a lázadozásoknak véget vessen. Sajnos ebből a századból semmiféle írásos forrásunk sincs, amely fényt vetne Géza magatartására a pogány magyar törzsekkel szemben hadjárata folyamán, csupán egy legenda őrizte meg a szájhagyományt arról, hogyan viselkedett Géza népirtó és testvérölő hadjárata alatt, ez pedig arról beszél, hogy Géza keze rokonvérben ázott.[36]

Géza álma kezdett valóra válni, sikerült majdnem minden törzset letörnie, kivéve az erdélyi gyulák törzsét, valamint Ajtony törzsét az Aldunánál, ez 997-ben bekövetkezett halála miatt maradt el.

Bár Géza a magyarok egyesítésénél, majd kereszténységre való térítésüknél erőszakhoz is folyamodott, ennek a magyar Kis Pipinnek megvolt az a nagy érdeme, hogy elsőnek jelölte ki az utat egy hierarchizált kormányzat felé, mely utóda, I. István alatt központi királyi kormányzat lett. Géza halálakor s István kormányzatának kezdetén, 997-ben, felkelés tört ki, amelynek mozgatója Koppány volt, István nagybátyja, aki pogány lévén, hevesen tiltakozott az ellen, hogy a keresztény gondolat bármilyen módon

---

összevetjük a két születési dátumot, a következő eredményre jutunk: Istvánt nem keresztelhették meg a Pilgrim passaui püspök által küldött misszionáriusok 974-ben. Másrészt a források – Legenda maior, Chronicon Monacense 62, Chronicon Posoniense – a következőképpen beszélnek István megkeresztelteté séről: „. . .Iste etiam cum Sancto Adalberto Pragensi episcopo sanctum regem Stephanum baptizavit" (Chronicon Posoniense). „. . .Deodatus de comitibus Sancti Seuerini de Apulia fundator monasterii Tata, qui quidem sortiebatur nomen et cum Sancto Adalberto Pragensi episcopo Sanctum Stephanum baptizavit" (Chronicon Monacense).

[34] *Pauler:* i. m. 28; – *Váczy:* i. m. 107; – *Györffy:* Dem Gedächtnis. . . 2; – Chronicon Monacense SRH II, 67; – Histoire de la Hongrie des origines. . . 56; – *Hóman:* i. m. 171–172.

[35] *Louis Halphen:* Charlemagne et l'Empire carolingien (Evolution de l'Humanité). Paris. 1968. 25–27.

[36] *Györffy Gy.:* Dem Gedächtnis. . . 2; – *Vajay:* Géza nagyfejedelem. . . 77, 81.

behatoljon Magyarországra.[37] A minden új vallási befolyás ellen való tiltakozás valójában azonban csak ürügy volt arra, hogy elérje célját, s ez nem volt más, mint az Árpádok birtokainak elfoglalása, melyeket Géza döntése elütött kezéről. Céljának elérésére Koppány vérfertőző házasságot[38] tervezett az elhunyt nagyfejedelem özvegyével *(per incestuosum copulare connubium)*, majd a házasság után Istvánt is el akarta tenni láb alól, hogy kezébe kaparintsa az Árpádok fejedelmi székhelyét, amely ebben az időben Esztergom volt.

István tudomást szerzett Zerind fia Koppánynak, a somogyi vezérnek szándékáról. Hadat indított, amelynek vezérei *Hunt* és *Pázmány* voltak, – két sváb eredetű lovag István zsoldjában, – a legfőbb parancsnokságot pedig a német születésű *Vencelin*re vagy *Vecelin*re bízta, aki Veszprém felé vezette a seregeket; itt folyt le aztán az ütközet. A csatában Somogy vezérét elfogták, testét felnégyelték, darabjait Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe, s Erdély egy városába küldték.[39] Pauler Gyula szerint[40] Gyula vezérnek figyelmeztetés gyanánt. Koppány lázadásának elnyomása elrettentő példát szolgáltatott a többi magyar úrnak, akik ellene szegültek a kereszténység behatolásának.

Mihelyt a pogány lázadást vérbefojtották és a lázadót megbüntették, István felhasználta az alkalmat arra, hogy a térítő tevékenységet ezúttal az egész népre kiterjesztesse. A német és szláv hittérítőknek nem sikerült a térítést a 10. századi Magyarország egész területén megindítani, mert Géza, habár keresztény volt, megtűrte a pogányságot is; ő maga tisztelte a keresztények keresztjét, de mellette a pogány isteneket is.[41] István, mint a 27 éves korára Prága püspökévé lett Szent Adalbert (Vojtech) lelki gyermeke, nem tűrhette a pogány vallás jelenlétét országában. Adalbert, aki személyi okok miatt elhagyta prágai püspöki székhelyét, s Rómába indult, rövid időre megszakította útját az Árpádok esztergomi fejedelmi székhelyén: kioktatta Istvánt a keresztény hit fontosságára, s valószínűleg a szentírás olvasásába is bevezette.[42] István magába szívta a vallási tanítást, amelyet lelki vezetője 993. évi rövid tartózkodása alatt öntött lelkébe, s elhatározta, hogy abban az esetben, ha a magyar urak makacsul ellenállnak a térítésnek, erőszakot is alkalmaz. István nem vett részt közvetlenül a térítésben, azonban támogatása által, amelyben a szláv hittérítőket, nevezetesen Szent Adalbert tanítványait, Radlát és Aschrikot (Ascherik) részesítette, nagyban hozzájárult a római katolikus

[37] *Szentpétery:* SRH II P. 66, 36, 144; – *Pauler Gy.:* i. m. 27.

[38] Képes Krónika. Bp. 1968 (fakszimile kiad.) I. 35; *Györffy Gy.:* Dem Gedächtnis 2.

[39] *Györffy Gy.:* Der Aufstand von Koppány. Studia Turcica, Bp. 1971, 176–177; 182, 210.

[40] *Pauler Gy.:* i. m. 35.

[41] *Thietmari Merseburgensis Episcopi* Chronicon, in „Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr von Stein-Gedächtnisausgabe. Band 9, Darmstadt. 1962. Liber VIII. cap. 4. (444. old.) „Hic (i. e. Géza) Deo omnipotenti variisque Deorum inclusionibus immolans cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad heac facienda satis potentem se affirmavit." – *Bogyay Tamás:* Vom Taschenblech zur Basilika. Das Bildwerk I. vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin. 1942; 8; *Hóman B.:* i. m. 175; – *Pauler Gy.:* i. m. 24; Histoire de la Hongrie des origines. . . 56.

[42] *Jadwiga Karwasińska:* Pomniki dziejowe Polski (Monumenta Poloniae Historica), Series Nova, Tomus IV fasc. 1, Warszawa, 1962, (XIX), 28. Redactio Imperialis vel Ottoniana; fasc. 2, Warszawa. 1969, (XXIII), 61. Redactio Brevior; *Hóman B.:* i. m. 172–173; *Galla Ferenc:* Szent István apostoli tevékenykedése és e téren ismertebb munkatársai. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 296; *Balanyi György:* Szent István mint a magyar keresztény Egyház megalapítója és szerzője. Uo. I, 333–334; *Csóka J. Lajos:* i. m. 284–285; *Uő.:* Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? „Regnum" Bp. 1942–43, 158–160.

kereszténység terjesztéséhez. A szláv hithirdetők mellett jelentős szerepet játszottak német és olasz misszionáriusok is, nevezetesen a querfurti Bruno[43], a velencei Gellért (ez utóbbit később szentté avatták). Mihelyt a nép keresztvíz alá hajtotta fejét, István a magyar törzsfők régi területeit egyházmegyékre osztotta, s ezekben püspökségeket alapított. A püspökségek alapítása megteremtette az előfeltételeket az egyházi bíráskodás és a területi elhatárolás megteremtéséhez; ezek mintájára alakították ki a helyi kormányzatot, az ispáni hatalommal. A püspökségek élére a király akaratából Szent Adalbert tanítványai és társai kerültek, de ezenkívül más nyugati papok is; így pl. a – valószínűleg benedek-rendi – francia Bonipert pécsi püspök lett.[44] A király elhatározásából s a pápa beleegyezésével. Esztergom érsekség lett; az ennek az egyházmegyének élén álló személy töltötte be Magyarország prímásának funkcióját. Magyarország első prímása Anasztáz (Aschrik) lett, Szent Adalbert társa és tanítványa.[45]

Mihelyt megállapították a püspökségeket, István elrendelte, hogy – több környező település szükségleteire – a falvakban templomokat emeljenek. A király magára vállalta ezek egyházi ruhákkal való ellátását; a püspököknek a papokról és liturgikus könyvekről kellett gondoskodniuk. Hogy népe valóban gyakorolja is hitét, István elrendelte, hogy a vásár napját a hét hetedik napjára tegyék; e királyi határozat óta nevezik ezt a napot vasárnapnak (= vásárnap). A vásárt általában a templom előtt tartották, ahol erre a célra helyet jelöltek ki; a bíró feladata volt, hogy őrködjék a vásár rendje felett, s a felett is, hogy az emberek a templomba is betérjenek.

Hogy tervét megvalósíthassa, a magyar királynak az ország keleti részéből is el kellett tüntetnie a pogányság utolsó maradványait. Az erdélyi Gyula és az aldunai Ajtony jelenléte fékezte a hatalom központosítását és a nép egyetlen személy körül való egyesítését.

Az ezredik évben István Rómába küldte Szent Adalbert tanítványát, Aschrikot, hogy beszámoljon a pápának a Magyarországon folytatott térítő tevékenységről,[46] II. Szilveszter pápa (= Gerbert d'Aurillac) – tanítványával, III. Ottóval egyetértésben, aki Aschrik megérkezésekor éppen Rómában tartózkodott, – elküldte neki a koronát.

[43] *J. Karwasińska:* Pomniki dziejowe Polski, Series Nova, Tomus IV. fasc. 3. Warszawa. 1973. *Vita Quinque fratrum eremitarum,* (X) 142 jegyzet, 52. l. *Brunonis Querfurtensis epistola ad Henricum regem,* 97–98. és 100. – *Csóka J. Lajos:* Regnum, Bp. 1942–43, 162. – Querfurti Bruno, ki később regensburgi püspök lett, II. Henrik szász királynak (később római császár lett) címzett levelében elbeszéli misszionáriusi életét a „fekete magyaroknál".

[44] *Hóman:* i. m. 199; *Pauler:* i. m. 54; *Balanyi:* i. m. 339; *Galla:* i. m. 322.

[45] *Hóman:* i. m. 199. Adalbert tanítványát, Anasztázot mondja Esztergom érsekének; a SRH II. Legenda Sancti Stephani de Hartwick 416 Sebastianus nevét említi: „Sebastianus nomine cuius probabilis vita et devota in Dei servitio religio habebatur. Hunc rex venerabilis miro cepit amore diligere, quia quanto quis religiosior, tanto ei erat acceptior. Illum ergo ob vita merita pontificali honore dignum indicans, regendo Strigoniensi archiepiscopatui. . ." – *Györffy Gy.* szerint – Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archivum Historiae Pontificiae, 7 (1969), 101, – Aschriknak szerzetesi neve Anasztáz volt. Feltevését nem lehet elvetnünk, mert Anasztáz sokkal ismertebb a magyar egyháztörténelemben, mint Sebestyén, akiről igen kevés említés esik, de ez esetben a következő kérdés merül fel: ki volt akkor Kalocsa első érseke? SHR II. Szt. István legendája, 416, Aschrik episcopos Colocensi-t említi, és a Pray-kódex ezt megerősíti.

[46] *Pauler Gy.:* i. m. 40; – *Györffy Gy.:* Archivum Historiae Pontificiae 101.

Hóman szerint[47] Istvánt 1000. december 25-én, Fehérváron kente fel királlyá Aschrik (vagy Anasztáz).[48]

Amikor István megkapta Rómától a koronát, elhatározta, hogy véget vet a Gyula-törzs erdélyi uralmának. Ennek vezérében legnagyobb vetélytársát látta, mivel Bizánc támogatta, s ezáltal akadályozta őt államának megalapításában. A magyar források szerint 1002. évben[49] I. István Erdély ellen vonult, ahol anyai nagybátyja székhelye volt; a hadjárat során Gyula, felesége, valamint két fia fogságba esett. Néhány évvel később Ajtony, a „fekete magyarok" vezére került sorra: István elhatározta, hogy megfékezi ezt a makacs urat, aki nem akarja elismerni őt a magyarok királyának. Ajtony, aki érezte a magyar királyság részéről fenyegető veszélyt, arra használta fel az abban az időben bolgárellenes hadjáratot viselő[50] II. Bazil bizánci császár jelenlétét Vidin városában (1001–1002), hogy személyi s politikai okokból felvegye a görög ritusú kereszténységet.[51] Igy gondolta megnyerni veszélyes helyzetében a bizánciak támogatását, valószínűleg annak ellenében, hogy vigyázat alatt tartja a szomszédságban élő bolgár törzseket. István, a magyar források tanúsága szerint,[52] hadvezérét, Csanádot küldte Ajtony ellen; a legújabb történeti kutatások szerint azonban az Ajtony elleni hadjáratot valószínűleg maga vezette; 1003-ban.[53] A magunk részéről azt tételezzük fel, hogy a hadjárat s Ajtony bukása az 1014-15. év táján történhetett, amikor Szent István Bizánc szövetségeseként hadjáratot indított Gavril Radomir bolgár cár ellen, politikai s családi okokból.[54]

Ajtony, a bizánci görög kereszténységnek ez az utolsó magyarországi támogatója, Keresztelő Szent János tiszteletére Marosvárt (1002-ben) bazilita kolostort alapított, ahova görög szerzeteseket telepített. Veresége után, Gellért püspök óhajára, a kolostor görög szerzeteseit áthelyezték a Csanád által alapított oroszlámosi (ma: Banatsko Arandjelovo, Jugoszlávia) Szent György kolostorba.[55] István könnyen bekebelezhette

[47] *Hóman:* i. m. 180.

[48] *Györffy:* i. m. 102.

[49] *Szentpétery:* SRH I. Compositio Saeculi XIV, 314–315: Porro Beatus Stephanus, postquam regie celsitudini coronam divinitus est adeptus famosum et lucrosum bellum gessit contra avunculum suum nomine Gyulam, qui tunc temporis totius Ultra Silvam regni gubernacula possidebat. Anno itaque Domini M-II-o beatus rex Stephanus cepit Gyulam ducem cum uxore et duobus filiis suis et in Hungariam transmissit. – *Pray Gy.:* Historia Rerum Hungariae (S. Stephanus). Buda. 1801. 9.

[50] *G. Ostrogorsky* (Főszerk.) Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III. köt. Belgrad. 1966, 100–103. (Iohannes Skylitzes) hivatkozik Bolgárölő Bazil vidini hadjáratára.

[51] *Szentpétery I.:* SHR II, 489 említi Ajtony görög ritusú keresztségét Vidinben; *Moravcsik Gy.:* Byzantium and the Magyars, Bp. 1970. 108–109; *Uő.:* Studia Byzantina, Bp. 1969. 330.

[52] *Szentpétery:* SRH, Legenda S. Gerhardi episcopi II, – *Moravcsik Gy.:* Studia Byzantina 330–331.

[53] *Györffy Gy.:* Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Belgrade. 1964, II, 149.

[54] *Moravcsik Gy.:* Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv I, 404. – *G. Ostrogorsky:* Vizantijski izvori, III. köt. 46–48. (Ioannes Stavrokios) így jellemzi Gavril Radomir-t: „egy vadállat; buta, érzéketlen, vérengző; irgalmatlanul viselkedik nőkkel szemben". Lehetséges, hogy I. István magyar király azért lépett szövetségre Bizánccal, mert nővére férje keze által halt meg Bulgáriában. *J. Karwasińska* szerint – Monumenta Poloniae Historica, IV, fasc. 3. (lásd a 42. jegyzetet) – Ajtony bukása 1008 táján történhetett és Gellért püspök 1015 táján foglalta el székhelyét Csanádváron.

Ajtony birtokát, hiszen tudhatta, hogy ellenfele nem számíthat Bizánc segítségére: 980 óta állandóan lekötötte azt Sámuel cár bolgárainak támadása. Uralkodásának első éveiben II. vagy Bolgárölő (Bulgarokton) Bazilt az foglalta el, hogy véglegesen rendezze túlságosan nyughatatlan szomszédainak sorsát.[56] A bizánci kereszténység azonban Gyula és Ajtony bukása ellenére is tovább élt Magyarországon. I. István, akire ifjú korában az ortodox szellem hatást gyakorolt, megtette a szükséges intézkedéseket a magyarországi görög kolostorok megoltalmazására; kiváltságokkal látta el azokat, s alapítványokat tett számukra. A veszprémvölgyi görög apácák javára szóló adománylevél[57] leginkább szemmelláthatő bizonyítéka annak, hogy mennyire tiszteletben tartották és védelmezték Magyarországon a bizánci kereszténységet. I. István olyan előjogokkal ruházta fel az ortodox ritusú kolostorokat, mint a római katolikus ritusúakat.

A veszprémvölgyi görög ritusú apácakolostor alapítóoklevelét I. István király idejében bocsátották ki. A görög nyelvű oklevél, amely egy 1109-ben készült másolatban maradt fenn Könyves Kálmán latin nyelvű megújító oklevelével kapcsolatban — (és ugyanazon a hártyalapon található, a latin szöveg elé írva,) — keltezést nem tartalmaz ugyan, de bevezető mondatával kétséget kizáróan vall az oklevél kibocsátójáról: † *Ενου(ο)ματι τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς καὶ τοῦ ὑιον καὶ τον αριον πν(εύματο)ς εντελλομαι ἐγό Στέφαριανος Χριστιανος, ὸ καὶ κραλ πάσης Ούγγρίας Ποιοῦντα...* Komjáthy Miklós[58] szerint ugyan Géza, István atyja bocsátotta ki ezt az alapító oklevelet, aki a keresztségben az István nevet kapta, de István *király*-ként említése (a szláv eredetű *kral* szóval), továbbá az egyházi és közigazgatási szervezetre utaló *stratigoi* és *episcopoi* kifejezések használata az apácakolostorhoz tartozó falvakkal kapcsolatban, kétségtelenné teszik, hogy az oklevél nem Géza nagyfejedelem, hanem Szent István király idejéből származik. Szentpétery Imre azt tartja, hogy a kolostort 1001-ben emelték. Néhány történész pedig egyenesen azt állítja, hogy István ezt az apácakolostort abból a célból emeltette, hogy menedéket adjon nővérének, aki Gavril Radomir bolgár carevicsnek, Sámuel fiának felesége volt. Larisszának a bolgárok által folytatott ostrománál Gavril Radomir beleszeretett egy Iréne nevű szép fogoly nőbe, s emiatt István nővérét elűzte magától.

Lehetséges azonban, hogy a magyar király ezt a kolostort Imre, egyetlen férfikort ért fia feleségének tiszteletére alapította, aki II. Bazil rokona volt; ez esetben az alapítólevelet az 1020–25-ös években kellett kibocsátani (Imre 1006-ban vagy 1007-ben született). Az 1020–25-ös években István jó viszonyt tartott fenn bizánci szomszédjával. Ezekben az években István latin szertartású templomot építtetett Konstantinápolyban. Moravcsik Gyula[59] szerint ezt a kolostort minden bizonnyal a bizánci hercegnőnek, Imre feleségének tiszteletére alapították.

István mindenesetre jelentős sikereket ért el abban, hogy a két vallás koegzisztenciáját biztosítsa, mivel még a 11–12. századi magyar királyok is lelkiismeretesen

[55] *Szentpétery:* SRH II. Legenda S. Gerhardi... 491–493. – *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois. 327.

[56] *L. Bréhier:* Vie et Mort de Byzance II. (Bulgária helyzetére vonatkozóan II. Basileus idejében ld. II. 188, 192).

[57] *Moravcsik Gy.:* The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. Studia Byzantina, 334.

[58] *Komjáthy Miklós:* Quelques problèmes relatifs à la charte de fondation du couvent des religieuses de Veszprémvölgy. „Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay". Braga. 1971, 375.

[59] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois. 329.

tiszteletben tartották elgondolásait. A két vallás magyarországi koegzisztenciájának elismerése a vallási gyakorlatban is megnyilvánult: így történt, hogy az ortodox egyház szentjeinek ünnepét a görög naptár szerint ünnepelték meg, ami pedig a böjtöt illeti, a magyarok a 6. századi bizánci gyakorlatot honosították meg, hét hetes böjtöt tartva a húsvéti ünnepek előtt; a római katolikus egyház ezzel szemben negyven napos böjtöt tartott.[60]

A példáknak ebből a sorából kitűnik, hogy bár Magyarország hivatalosan a nyugati kereszténységhez csatlakozott, a görögkeleti kolostoroknak, zárdáknak, és az ortodox vallás követőinek helyzete változatlan maradt. A görög vallási intézmények eltűnése Konstantinápoly 1204. évi veresége után következett be, amikoris azok a latin szertartású rendek beiktatásával tulajdonost változtattak.

István a latin szertartású papság közreműködésével téríttette meg népét. Nem sikerült azonban a keresztény hitet az egész országban elterjeszteni: Magyarország északkeleti vidékén a pogányságnak nagyon erős gyökerei voltak. Pozitív eredmény volt, hogy a magyarság háromnegyed részét megtérítette, jóllehet gyakran erőszakos eszközöket alkalmazott, s a makacskodó urakat kivégeztette.

Tanulmányunk során láttuk, hogy Magyarország milyen módon választotta a nyugati kereszténységet. Bár ennek elterjesztése elé számtalan akadály tornyosult, a pogány lázadások egész sora ellenére mégis sikerült véghezvinni azt. Noha Géza és István megtérése úgy tűnhet fel, mint a saját becsvágyuk kielégítésére, a hatalomnak egyetlen személy körül való összpontosítására alkalmas eszköz, – Magyarország belső helyzete is azt követelte, hogy a törzsi és pogány fejlődési fokot a monarchikus és keresztény fok váltsa fel. Magyarországnak azért kellett keresztülmennie a politikai szervezet változásain, mert a szomszédos államok már keresztények voltak, jól szervezett monarchikus rendszerben éltek: a középkor Európája népeinek szemében a kereszténység felvétele volt a döntő lépés a civilizáció vállalása tekintetében, amelyet akkor Bizánc, Róma és a német birodalom őrzött meg. Egy nem-keresztény államot a középkori európai világ olybá tekintett, mint amely nem volt része a civilizált Európának, a római és görög kultúra örökösének. Már a magyar törzsfők megjelenése a 948–952-es években a konstantinápolyi udvarnál is azt a célt szolgálta, hogy megtérési – azaz beilleszkedési – készségüket bizonyítva, elismertessék népük – egy olyan nép – jogait Kelet-Közép-Európában birtokolt területeihez, amelyet eddig „barbároknak" (idegeneknek) tekintettek, akik keletről jöttek, s dúlták-pusztították a civilizált Európát. Az európai fejlődés egyébként is minden bizonnyal a monarchia felé hajtotta Magyarországot, s ha István vagy Géza nem kezdeményezték volna – nyugati orientációt követve – a központosítást, valószínűleg Bizánc vette volna rá az erdélyi Gyulát, hogy ő hajtsa azt végre. Turkia (= Magyarország) püspökének kinevezése 952-ben a konstantinápolyi pátriárka által már magában véve is a hatalom összpontosítása és egy monarchikus rendszer megteremtése irányába mutató kezdeményezés volt. Ha sikerül a bizánci kereszténységet elterjesztenie Magyarországon, Gyula is megvalósíthatta volna ugyanazt a rendszert, mint István, – sőt talán még olyan nagy vérontás nélkül is, mint ahogyan az történt. A Gyulával való hatalmi rivalizálásnak tulajdonítható Géza és István azon elhatározása, hogy a bizánci kereszténység magyarországi jelenléte ellenére a római hitet veszik fel, s azt teszik a királyi hatalom

[60] *Váczy P.*: i. m. 103–104.

megszervezése alapjává. Hiszen egyébként közvetlen kapcsolataik voltak az ortodoxiával: Sarolt fejedelemasszonynak, Géza hitvesének és István anyjának mint ortodox keresztény-nek, fontos szerepe volt abban, hogy férjét az Árpádok esztergomi székhelyén élő görög szerzetesek által befolyásolja, s fiának, Istvánnak, ortodox vallási nevelést adjon, amelyet később az Adalbert prágai püspök által nyújtott római katolikus vallási oktatás vitt más irányba.

Noha Magyarország hivatalos vallása a római katolikus vallás lett, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ortodox hit továbbra is nem elhanyagolható szerepet játszott a királyi Magyarország kulturális életében, s hogy a magyar királyok ezentúl is tanúságát adták Bizánc iránti rokonszenvüknek egészen annak 1453-ban történt végleges bukásáig.

Péter Katalin:

AZ 1608. ÉVI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNY ÉS A JOBBÁGYOK VALLÁSSZABADSÁGA

Ez a munka az 1608. évi vallásügyi artikulus értelmezése körül támasztható kérdés-sorozat egyetlen tagjával kíván foglalkozni. A jobbágyságnak adott vallásszabadság mibenlétét kutatja. Nem érinti a törvénycikk létrejötte során folyt viták egyéb témáit, a felekezetek megnevezése körül kialakult nézeteltéréseket, az „absque tamen" záradék magyarázatának izgalmas kérdéseit, a király „nem háborgatja", „megőrzi", vagy „megvédi" a protestánsok szabadságát-vitát. Nem szól a Ferdinánd, Miksa kori norma megítélésének messzire vezető problémáiról, sem a protestáns-ellenes törvények hatályának expressis verbis való feloldása kérdésében összeütköző nézetek eredetéről. Mindezekre csak akkor utalok, ha közvetlen kapcsolatba kerülnek a főkérdéssel: milyen vallásszabadságot kapott a jobbágy 1608-ban?

I.

1. Az 1608-as koronázás előtti dekrétum első artikulusa – kissé nehézkes szövegezésben – kimondja: „Hogy a vallásgyakorlat mind a bárónak, mágnásoknak, nemeseknek, mind pedig a szabad városoknak és az ország valamennyi állapotának és rendének a maga és a kincstár birtokain, valamint a magyar királyság végein a magyar katonáknak, a maga vallása és hite, nem különben a mezővárosoknak és falvaknak, ha azt önként és szabadon el akarják fogadni, mindenütt szabadon hagyassék, és mindazok szabad használatában és gyakorlatában senki senki által ne akadályoztassék."[1]

A törvénycikk elemzői egyetértenek abban, hogy e rendelkezés a bécsi béke első határozatának továbbfejlesztéséből származik. Az 1606-os békének abból a határozatából, amely a karok és rendek, a mágnások, nemesek, szabad királyi városok és királyi mezővárosok, valamint a végvári katonaság vallásgyakorlatának háborítatlanságáról intézkedik.[2] Az 1606-os határozat és az 1608-as törvénycikk szövegeit nem szokták ugyan

[1] A törvényeket és a bécsi békét is a Corpus Juris Millenniumi Emlékkiadása alapján idézem (a továbbiakban: Corp.Jur.). Eltekintettem azonban az ott olvasható fordításoktól. Elsősorban a „status et ordines"-t „karok és rendek"-kel visszaadó fordítást éreztem 17. századi szövegeknél történetietlennek. Helyette a kor nyelvhasználatának megfelelő „állapotok és rendek" látszik alkalmasnak: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond II. Bp. 1891. (a továbbiakban: Nyelvtörténeti Szótár) 1404. – Az 1608-as artikulus: Corp. Jur. 1608–1657. 8.

[2] Quantum itaque ad religionis negotium attinet ... deliberatum est: 1. Ut juxta sacra caesereae regiaeque majestatis priorem resolutionem... omnes et singulos status et ordines intra ambitum regni Hungariae solum existentes, tam magnates, nobiles quam liberas civitates et oppida privilegiata immediate ad coronam spectantia item in confiniis quoque regni Hungariae milites Hungaros in sua religione et confessione nusquam et (nequaquam) unquam turbabit, nec per alios turbari aut impediri sinet. Corp. Jur. 1526–1606. 960.

párhuzamosan idézni, határozottan utalnak azonban a rokonságukra: 1608-ban a „bécsi béke vallási pontját megismétlő szöveg" került a „villas" szó „betoldásával" becikkelyezésre[3], a bécsi békében vallásszabadságot nyert rendeket meghatározó „taxatív felsorolás végére villas, falvakat szó is" került.[4]

Az 1606-os béke vallásügyi határozata és az 1608-as artikulus – ezek szerint – szavakban alig változott szövegeinek tartalmában mégis nagyhorderejű eltérést állapítottak meg.[5] Kiderül, hogy a „betoldás" következtében, mivel az a „parasztállapotban, földesúri kötelékben élő nagy társadalmi osztályt, a jobbágyságot" határozta meg,[6] az 1608-as törvény a jobbágyok szabad vallásgyakorlatát is kimondja. Szemben a bécsi békével, amely a jobbágyságról nem intézkedett.

Szekfű szerint a bécsi béke azt, amit „megtagad a királytól, mint a városok földesurától . . . megadja, helyesebben meghagyja a magánföldesuraknak . . . főúr, nemes és város továbbra is megállapíthatja a területén lakóknak hitét az ő saját felekezete szerint," az 1608-as törvényben viszont a „protestánsok . . . keresztülvitték az 1606-i rendelkezés javítását olyképpen, hogy . . . a szabad gyakorlat jogát a jobbágyoknak is megnyerték".[7]

Szabó István a jobbágy vallásügyéről írt tanulmányában Szekfűvel azonosan értelmezi a bécsi béke és az 1608-as artikulus eltérését. Az 1608-as törvény szerinte a „békeszerződéshez képest nagyhorderejű újítást tartalmazott: a mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatát". Ezzel a „bécsi béke vallásszabadsága 1608-ban az országgyűlésen átalakult a három vallásnak rendek felett álló egyetemes szabadságává".[8]

A „nagyhorderejű újítást" tartalmazó törvénycikk létrejöttének körülményeit is azonosan látják. Eszerint Bocskai 1606 szeptemberi kassai országgyűlése a Bécsben nemrég fogalmazott békedekrétum szövegével elégedetlenül döntött a „villas" szó betoldása mellett. Illésházyék meg is kapták ilyen értelemben a pótutasítást, az átalakításra azonban a béke királyi megerősítése előtt nem került sor. Igy a szabadságharc utolsó országgyűlésén, 1606 decemberében született végzés a betoldás érdekében: a következő országgyűlésen fogják a rendek a béke szövegét a „villas" szóval bővítve becikkelyezni. 1608-ban ez meg is történt.[9]

A jobbágyi vallásszabadságot jelentő betoldás gondolatának felmerülését ugyancsak azonos értelemben magyarázzák. Szekfű szerint Bocskai országgyűlésén kálvinista prédikátorok, hajdúk, a „földtelen elemek. . . követelték, hogy a vallásgyakorlat szabadsága. . . a falvakra is kiterjesztessék".[10] Szabó István először pusztán feltevésként írja – „azt

[3] *Szabó István:* A jobbágy vallásügye. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp, 1948 (a továbbiakban: *Szabó I.*) 214.

[4] *Hóman Bálint, Szekfű Gyula:* Magyar történet III. Bp, 1935 (a továbbiakban: Szekfű III.) 388.

[5] A két szöveg hasonlóságát nyilvánvalóan csak a határozatban, illetve artikulusban érintettek felsorolására értették, mert a szövegek egyébként más eltéréseket is tartalmaznak. Ezek elemzése azonban elvezetne eredeti kérdésfeltevésemtől.

[6] *Szabó I.* 210.

[7] *Szekfű III.* 387. és *Szekfű IV.* 95.

[8] *Szabó I.* 209–210.

[9] Uo. 213–214. *Szekfű III.* 387–388, *Szekfű IV.* 95.

[10] *Szekfű III.* 388.

hisszük" – hogy „magukat a parasztsághoz közelebb érző hajdúk és prédikátorok" terelték Bocskai országgyűlésének figyelmét a jobbágy vallásügyére. Másodszor már mint bizonyosságot közli ugyanezt: „A mezővárosnak és falunak vallási szabadságot óhajtó törekvésében – mint láttuk – a hajdúság parasztttömegének és a szegény parasztsorból származó protestáns papságnak volt elsősorban szerepe. . ."[11]

A szabad vallásgyakorlattal foglalkozó törvények elemzői ezek szerint egyetértenek abban, hogy a Bocskai szabadságharcot lezáró béke fogalmazta meg először a vallás szabad gyakorlatának jogát, még a territoriális elv fenntartásával, tehát a jobbágyság kizárásával. Ezen változtatott a II. Mátyás megkoronázása előtt szövegezett dekrétum, amikor a „rendek felett álló egyetemes szabadság"-ot kimondta. A jobbágyi vallásszabadság rögzítésével megszüntette a földesuraknak a jobbágy vallásügyében gyakorolt jogait: az 1608-ban összegyűlt rendek a bécsi béke becikkelyezése során a békediploma szövegét megváltoztatva törvénybe foglaltatták nem csak a maguk, hanem jobbágyaik vallásszabadságát is. Saját patrónusi hatalmuk alól felszabadították, és – a vallásügy tekintetében – magukkal azonos helyzetbe emelték a jobbágyságot.

2. E gondolatmenetet követve mindenkiben felmerül a kérdés: ugyan milyen érvekkel vették rá a prédikátorok és a hajdúk a Bocskai köré gyűlt urakat a jobbágyi vallásszabadság követelésének elfogadására, a „rendek felett álló egyetemes vallásszabadság" kimondására. Majd, miután ők maguk meggyőzettek, hogyan tudták a volt szabadságharc résztvevői a béke szövegének átalakítását a Mátyás főherceg királlyá választására összehívott országgyűlésen kikényszeríteni? Milyen nézetek összecsapásában lett győztes az az álláspont, amely a jobbágyot a vallásügy tekintetében minden más renddel azonos jogi státusba kívánta helyezni?

A ránk maradt források vallatása azonban nem ad választ. Még csak azt sem lehet megállapítani, hogy Bocskai országgyűlésein milyen protestáns prédikátorok és hajdúk vettek részt, kik lehettek azok, akik a jobbágyság mellőzöttségére a velük együtt tanácskozók figyelmét felhívták.[12] A vallásügy körül mindig is kiélezett hangulat ismeretében feltételezhető vitáknak semmi nyomuk. Ugy tűnik, mintha Bocskai 1606 szeptemberi kassai országgyűléséről a résztvevők teljes egyetértésével küldték volna Bécsbe a felszólítást: „az első artikulusban, amelyben a császári és királyi szent felség a magyar királyság összes állapotának és rendének megengedte a vallás szabadságát, az ország egyes rendei felsorolásából a jobbágyi rendű emberek kimaradtak . . . az országlakos urak kérik a villas kifejezés betoldását".[13] Miután pedig a homályos körülmények között végbement királyi megerősítés megtörtént, egy akarattal szögezték volna le 1606 decemberében, a következő országgyűlésre utasításnak szánt törvényükben: „A vallás szabad gyakorlatáról kiadott első artikulus pedig úgy maradjon, ahogy megfogalmazták,

[11] *Szabó I.* 213 és 227. Úgy látszik, Szekfűtől függetlenül jutott erre az eredményre, mert nem hivatkozik rá.

[12] Sem Szekfű, sem Szabó I. nem idéz erre vonatkozó adatokat.

[13] In primo articulo in quo libertas religionis universis statibus et ordinibus regni Hungariae a sacra Mte caes. ac regia conceditur, in speciali ordinum regni enumeratione plebei ordinis homines omittuntur. . . domini regnicolae petunt dictionem „villas" addi. *Károlyi Árpád:* Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: MOE) XII. 629.

azonban beiktatandó a villis kifejezés, hogy ugyanaz a vallásgyakorlat lehessen a falvakban ugyanúgy, mint a többi helyen."[14]

A „villas" vagy „villis" szónak a bécsi béke első határozatába való betoldása tehát a kortársak szerint is egyértelműen a jobbágyi vallásszabadság kimondását jelentette. És ha az ember talán még el tudja képzelni, hogy a szabadságharc rendei minden vita nélkül magukévá tették a „nagyhorderejű változtatás" követelését, teljesen értetlenül áll az 1608-as országgyűlés résztvevőinek ezzel kapcsolatos közönye előtt. Mert a vallásszabadság jelszavaival indult mozgalomtól egy ilyen gesztust szinte elvárhatni, az országgyűlésnek a jobbágyság melletti egyhangú kiállása viszont legalábbis szokatlan lenne. Az ország legnagyobb birtokosai, köztük nem egy katolikus főpap, sok ezer jobbágy felett rendelkező hatalmas urak szüntették volna meg a szabadságharc volt résztvevőinek kérésére egyetlen szó ellentmondás nélkül a jobbágy vallásügyében gyakorolt jogaikat? Elképzelhetetlen, mégis: mintha így történt volna.

3. Az 1608-as országgyűlés előkészítése során hivatalosan nem volt szó a bécsi béke becikkelyezéséről.[15] Sem a főherceg meghívói, sem a diétai tárgyalások tárgyköreit meghatározó propozíciója nem tartalmazott a békéről szóló utalást. Ennek ellenére mindenki tudta, hogy az országgyűlésen elsősorban az abba foglalt ügyekről fognak tanácskozni. A megnyitás előtt egymást követték – részben az udvar felkérésére született – beadványok és opiniók a megválasztandó királyhoz. Ezekben főpapok és világi hatalmasságok írták le a várhatóan vitára kerülő kérdésekről alkotott véleményüket. Szólnak a török békéről, a nádor- és személynökválasztásról, a korona hazahozataláról és őrzésének módjáról, az egyházi bíróságok jogköréről, leginkább azonban a vallásgyakorlat szabadságáról. Forgách Ferenc esztergomi érsek, a magyar püspöki kar mint testület, Bratulich Simon zágrábi püspök, Erghelius Ferenc boszniai püspök írják le részletesen, hogy miért tartják megengedhetetlennek a protestáns vallásszabadság törvénybeiktatását.[16] Hosszú fejtegetéseik során egyikük sem ejt szót arról, hogy a protestánsok a patrónus hatalmától szabaddá akarnák tenni a jobbágy vallásgyakorlatát. Sőt, a püspöki kar nevében fogalmazott irat kifejezetten arról szólt, hogy a vallásszabadság nem érinti a patrónusok jogait. Azt írja: ha már a vallás szabadságának nem lehet útját állni, maradjon meg az uralkodó joga legalább a városok felett úgy, ahogy a földesurak joga érvényesül a jószágaikon. A király a városokban „úgy járhasson el a vallásgyakorlatot illetően, ahogy tehetik a magánföldesurak a jószágaikban."[17]

Az országgyűlés előkészítése során fogalmazott iratok nem ejtenek szót a jobbágyot az urakkal azonos jogi helyzetbe emelő vallásügyi követelésekről, de nincs nyomuk a tárgyalásokban sem.

[14] Primus itaque articulus de libero religionis exercitio editus manet quidem ut est conscriptus, addi tamen in eo debebit dictio: villis; ut nimirum ipsum religionis exercitium in villis quoque pari modo ut in aliis locis fieri possit. MOE XII. 745.

[15] Az országgyűlés anyagát Benda Kálmán már lezárt, a MOE folytatásaként tervezett munkálatához készített gyűjtésében használtam (a továbbiakban: MOE 1607–1608). – Baráti szívességét itt is köszönöm.

[16] MOE 1607–1608.

[17] Si libertas religionis impediri non possit, ita toleretur, ut libera (!) civitates quae sunt peculium coronae, eo jure subsint principi in causa religionis, quo bona privatorum baronium subsunt suis dominis. Adque ideo, ut licitum sit V.M. id in illis agere, quo ad exercitium religionis, quod licet privatis dominis in suis bonis. Uo.

Pedig a Pozsonyba gyűlt rendek egy álló hónapig vitatkoztak a bécsi béke határozatai felett. Tárgyalásaik azért nyúltak ennyire hosszúra, mert nem egyszerűen a békedekrétum törvénybe iktatása forgott szóban. A szabadságharc volt résztvevői ugyanis egy egész sor változtatás igényével léptek fel; Bocskai 1606 decemberi országgyűlésén a vallásügyi pont mellett több másik átalakítását is elhatározták.[18] Most a diéta ezeket sorra vette, és valamennyi résztvevő számára elfogadható szövegbe foglalták. Csak a többség egyetértésével fogalmazhattak, mivel a békedekrétum meváltoztatására, illetve a törvénybeiktatására vonatkozó követelésüket gravamina formájában terjesztették elő. A rendi országgyűléseknek ehhez a rég bevált eszközéhez nyúltak, minthogy a főherceg kormányzói propozíciójában a bécsi béke ügye nem szerepelt. Csak a „sérelmek" útján kerülhetett diétai tárgyalásra. Az egész országgyűlés nevében szövegezett irat[19] elkészítése érthetően húzódott hosszú ideig.

Egy hónapig tartott, míg sorra vették a bécsi béke minden határozatát; szavakon, a megfogalmazás árnyalatain vitatkoztak. Voltak nézetkülönbségek a vallásügyi artikulus megfogalmazásánál is, elsősorban azért, mert a jelenlévők egy része töröltetni kívánta – a követelés szerepelt már 1606 decemberében Kassán – a béke „absque tamen" záradékát. Ez a szövegrész a bécsi béke vallásügyi határozatának második pontjában található, és arról szól, hogy a vallás szabad gyakorlatát a rendek a „római katolikus vallás sérelme nélkül" nyerik el, tehát olyan mértékben, ami a katolikus egyházat nem sérti. A katolikus egyháziak és világiak jelenlétében folyt tanácskozáson nem volt könnyű a katolikus vallás jogait garantáló szövegrész elhagyását keresztülvinni. Hosszú viták során mégis sikerült.

A jobbágyi vallásügy kérdése azonban nem merült fel. Sehol nincs nyoma annak, mintha bárki akár csak egy szót is szólt volna a jobbágy vallásszabadságát kimondó artikulus előkészítése során. A törvénycikk tervezetének a gravaminába foglalt első megfogalmazásában benne volt a „villis" kifejezés, benne is maradt. Soha senki nem tiltakozott ellene.

Az 1608-as országgyűlés ezek szerint kimondta volna a jobbágy földesuraitól szabad vallásgyakorlatát, a vallás „rendek felett álló egyetemes szabadság"-ában a vallásügy tekintetében az ország minden rendével azonos státusba helyezte őket análkül, hogy ez ellen a határozat ellen a Pozsonyba gyűlt katolikus vagy akár protestáns hatalmasságok közül bárki is tiltakozott volna. Pedig itt már biztosan nem voltak sem hajdúk sem prédikátorok, akik a bécsi béke átalakítására az országgyűlés résztvevőit rábeszélhették volna.

II.

Bocskai országgyűléseinek anyagában nem találhatók a jobbágy vallásszabadsága mellett agitáló érvek. Az 1608-as diéta feljegyzései között nem olvashatunk az „egyetemes szabadság" kimondása felett vitázó felszólalásokról. Kiderül viszont, hogy a „villis" vagy „villas" kifejezést is tartalmazó tervezet, tehát a jobbágy vallásgyakorlatát is

[18] MOE XII. 742–755.

[19] Gravamina selecta quae secundum Articulos Viennenses status et ordines Hungariae in publico eorum conventu per Serenmam regiam Mtem tolli ac meliorari ac tandem sibi etiam confirmari cupiunt. MOE 1607–1608.

érintő elképzelés a vallási kérdések rendezéséről nem az 1606-os kassai országgyűlésen született, hanem így fogalmazta meg Bocskai már a béketárgyalások alapjául szolgáló első tervezetében 1605 júliusában, tehát egy esztendővel a kassai országgyűlés tanácskozásai előtt. Ennek megfelelően így tárgyaltak róla 1605 őszén a korponai országgyűlésen is, ahol Bocskainak e tervezetét olvasták fel pontról pontra, és ezekhez fűzték észrevételeiket az udvar küldöttei, illetve a fejedelem pártján tevékenykedők.[20]

Bocskai ebben a memorandumában kijelenti: „Kívánjuk mindenek előtte azt az lelki szükségünkre való fő szükséges dolgot, hogy őfelsége bennünket az mi vallásunkban megtartson, s tartasson; legyen szabad az lutherana és helvetiai confessio, az római vallás azonképpen ez országban minden rendek között. . . kinek kinek arbitriumában lévén az ő vallása szerint való predicatio hallgatása és predicator tartása mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen a falukban az egész országban."[21] Eszerint – amennyiben a vallásügyet érintő 1606, 1608-as törvénytervezetek, törvényszövegek „villas", „villis"-falvakat, falukban kifejezése valóban a jobbágyi vallásgyakorlatra vonatkozik, már pedig ebben kortársak és kutatók egyetértenek, Bocskai már 1605 nyarán megfogalmazta a jobbágyság vallásszabadságának követelését. A „falukban", „kinek kinek arbitriumában lévő" „szabad predicatio hallgatása és predicator tartása" a jobbágyok szabad elhatározására bízott szabad vallásgyakorlatuk követelését mondja ki.

A szabadságharc vezetője eszerint 1605 júliusában a jobbágyi vallásszabadságot küzdelme vallásügyi célkitűzései közé sorolta. E tény önmagában nem lenne meghökkentő. Mindössze azt jelentené, hogy az általános „rendek felett álló egyetemes vallásszabadság" megszületésének előzményeiről alkotott képünkön kellene módosítanunk. A hajduk és prédikátorok szerepe helyett Bocskai nézeteinek hatását kutatnunk. Komolyabb meggondolásokat támaszt azonban a fejedelem szövegének a szabadságharc egy másik fontos dokumentumával való összehasonlítása.

Gyakorlatilag Bocskai tervezetével egy időben – ugyancsak 1605 nyarán – készült egy külföldnek szóló röpirat. Ebben a szerencsi országgyűlés résztvevői a király ellen támadt hadakozásuk okait felsorolva, a következőket hozzák Európa tudomására: „Magyarország egyik legfőbb szabadsága az, hogy minden úr és nemes szabadon uralkodik a jószágaiban, és hogy az urak akarata ellenére jószágaikba sem a király, sem a főpapok nem helyezhetnek plébánosokat. E szabadságuk gyakorlatában mind a mágnások, mind a nemesek és urak, meg a szabad királyi városok mint a magyar korona tagjai békében és szabadon voltak. Rudolf alatt viszont a magyarokat minden törvényükből és szabadságukból kiforgatták, és a templomokat fegyverrel megtámadta, elfoglalta, bezárta. . ."[22]

Az urak „szabadon" uralkodnak, akaratuk ellenére senki nem helyezhet jószágaikba plébánost, írja a szabadságharc kiáltványa – az urak jószágai a földesuraknak vannak alávetve, vallásgyakorlatukról azok rendelkeznek, állította a katolikus püspöki kar már

[20] MOE XI. 292.

[21] Uo. 437.

[22] „ ,. .inter praecipuas libertates regni Hungariae una est ut quilibet dominorum et nobilium bonis suis libere dominetur et ut invitis dominis neque rex neque praelati in bona illorum plebanos imponant, in quorum usu pacifice et libere tam magnates, nobiles et domini, civitatesque liberae, tanquam membra coronae Hungariae extiterant, ut autem sub Rudolfo (!) omnibus legibus et libertatibus Hungari exuantur, etiam acclesias armis invadit, obsignat, occludit. . ." MOE XI. 175.

idézett opiniója. Nem azonos szavakkal ugyan, de tökéletesen azonos értelemben szólnak a földesurak régen követett gyakorlatáról: jószágaikon ők határoznak a vallásgyakorlatról. Az urak egyik „szabadság"-a, „legfontosabb szabadságai" közé tartozik a jobbágy vallása feletti uraság.

A szabadságharc kiáltványa félreérthetetlen, de vajon nem magyaráztuk-e félre Bocskai 1605 július feltételeit? A felkelés vezetője vitathatatlanul a „falukban" folyó vallásgyakorlat szabadságáról szól a szabadságharc vallásügyi követelései között, és ez az 1608-as törvény elemzői szerint a jobbágynak földesurától független szabad vallásgyakorlatát jelenti: mivel a „falu" kifejezéssel a jobbágyságot határozták meg,[23] a „falvak vallásszabadságának követelése... az első ék volt, mely a territoriális jogokhoz kötött vallás- és hitéletrendezés eddig szilárd tömbjébe behatolt".[24]

E logika szerint Bocskai a földesúri patrónusi jog törvényes eltörlését követelte volna az uralkodótól éppen akkor, amikor a szabadságharc rendei küzdelmük legfontosabb okai között sorolták fel a patrónusi jog sérelmeit. Az ország egyik „legfőbb szabadságá"-val szemben állított volna követelést a szabadságharc vezetője?

2. E feltűnő ellentmondás regisztrálása után fel lehetne tételezni, hogy a két irat különbözősége a szabadságharc résztvevőinek két, homlokegyenest eltérő álláspontját tükrözi. A Bocskai köré gyűltek mozgalmán belül húzódó ellentétek kifejezője. Esetleg már a fejedelem által, vagy az ő nevében fogalmazott iratnál lehetne a „földnélküli elem" hatását keresni. E feltételezéseknek azonban ellene szól a korponai országgyűlés vitája.

Korponán hosszan tárgyaltak Bocskai tervezetének vallásügyi követeléséről anélkül, hogy bárki is szót ejtett volna a jobbágyi vallásgyakorlat számára igényelt szabadságról. Nyoma sincs annak, mintha a korponai országgyűlés egyébként harcias rendeit a jobbágyi vallásgyakorlat szabadsága körül nézeteltérések osztották volna meg. Holott, ha valóban eltérően ítélnek ebben a kérdésben, Korponán mindkét félnek alkalma lett volna álláspontja kifejtésére. Igy, ha ezt nem tették, feltehetőleg egyetértettek.

Abból, hogy Korponán nem voltak jobbágy-viták, következik: a jobbágy vallásügye tekintetében eltérő nézetek nem álltak egymással szemben. A szabad vallásgyakorlatot érintő 1605, 1606, 1608-as írások elemzéséből pedig közvetlenül derül ki: nem a szabadságharc célkitűzései, vagy egyes képviselői közé került ellentét, hanem az 1608-as első artikulus értelmezendő a Szekfűékétől eltérő módon. Igy Bocskai követelései és a röpirat állításának ellentéte feloldódik, a szabadságharc vallásügyi célkitűzései az urak 1608-ban követett törekvéseivel összhangba kerülnek.

III.

Bocskai 1605 júliusi memoranduma arra utal, hogy a fejedelem nem „egyetemes", bármilyen kötöttségtől mentes vallásszabadságot állított célul mozgalma résztvevői elé. Nem általános érvényű szabadságra gondolt, mert ő is, kortársai is még középkorias, a mi képzeteinktől eltérő libertas fogalmat használtak.

[23] *Szabó I.* 210.
[24] *Szekfű III.* 388.

A libertas-nak a felvilágosodás gondolkodása nyomán elvonttá és gyakorlatilag „tantum singulare" alakúvá vált fogalmát Bocskaiék még konkrétnak érzik, egy többes számban is előforduló főnév egyes számaként használják. A felvilágosodás gondolkodói a libertas–servitus ellentétpárral operáltak, Bocskaiék számára a libertas-nak, libertates-nak nincsen, nincsenek állandó fogalmi ellentétei: minden libertas valamilyen konkrét viszonylatban jelent kötetlenséget, vagy valamilyen pontosan meghatározható kötöttség alól mentességet. Valaminek a szabad használata vagy gyakorlata az illető usus vagy exercitium kötetlensége, esetleg a használat vagy a gyakorlat lehetőségét akadályozó előírások hatálytalanítottsága.

Ilyen értelemben a religio szabadsága Bocskaiék számára a vallást, illetve vallásgyakorlatot megkötő előírások hatálytalanítását jelenti.

A fejedelem 1605 nyarán keletkezett irata ezt az értelmezést pontosan meg is fogalmazza: „Hogy peniglen felbomolhatatlanképpen is megtartassék ennek az vallásnak kívánt szabadsága, amaz mód nélkül való régi articulust „ut lutherani comburantur", mind ez pozsonyi utolsó gyűlésben írt articulusokhoz az ország híre s consentialása nélkül ragasztott utolsó articulussal egyetemben őfelsége expungálja és kitörülje. . ."[25] Szűnjék meg a protestánsok megégettetéséről szóló törvénycikknek, valamint annak, amelyiket „az ország híre s consentialása nélkül" illesztettek a törvényekhez, azaz az 1604:22. törvénycikknek a hatálya, követeli Bocskai.

Az első ezek közül azt mondja ki, hogy „Minden lutheranust irtsanak ki az országból, és bárhol találják őket, nem csak az egyháziak, hanem a világiak által is szabadon megfogassanak és megégettessenek".[26] A másikat az 1604-es diéta eloszlása után illesztették az országgyűlésen fogalmazott artikulusokhoz. Ha nem is olyan drasztikusan, de hasonló határozottsággal ez is a protestantizmus ellen szól: „. . .mivel pedig ő császári és királyi szent felsége boldogult őseihez és elődeihez hasonlóan. . . a legszentebb római katolikus hitet és vallást vallja őszintén és azt kívánja, hogy az az országaiban és tartományaiban, különösen pedig ebben a magyar királyságában annyi hamis vélekedéstől és tévelygéstől megtisztítva mindenütt virágozzék és terjedjen . . . ezért . . . mind e magyar nemzet apostoli királyának Szent Istvánnak, mind pedig minden más. . . elődjének az előbb említett római katolikus hit és vallás érdekében bármikor dicsőségesen és kegyesen kiadott és kihirdetett dekrétumait, törvényeit és artikulusait, éppen úgy, mintha ebben az iratban betűről betűre be lennének foglalva és írva, ezzel a különleges artikulusával kegyesen jóváhagyja és megerősíti. És nehogy ezután, különösen a közfontosságú tanácskozásokon és országgyűléseken a vallás ügyét bárki is a közügyek tárgyalásának késleltetésére vagy félbeszakítására merje bármilyen szinnel vagy ürüggyel büntetlenül előhozni, kegyesen elrendelte és szigorúan megparancsolja, hogy az ilyen nyughatatlan és ujításokra vágyó embereket Magyarország boldogult királyainak azon dekrétumaiban és artikulusaiban foglalt büntetésével rövid úton és mások példájára haladéktalanul megbüntessék."[27]

Rudolf a megerősítő diplomában „szükségtől kényszerített"-nek nevezi a jogellenesen betoldott törvénycikket. Szavakban nem is olyan kemény, mint az amit Lajos király

[25] MOE XI. 437.
[26] Corp. Jur. 1000–1526. 830.
[27] Corp. Jur. 1526–1608. 954–956.

rendei fogalmaztak, inkább már kenetteljes. Stílusának finomsága azonban nem fedi el a tartalom szigorát. Ha az értelmét szorosan vesszük, mivel a vallás ügyét akár csak előhozókra is a régi dekrétumok büntetését mondja ki, nem csupán a protestánsokra, de még az érdekükben szót emelőkre is a máglya fenyegetését hozza. Szavakban is leírja azt, ami minden utalásából világos: a protestantizmus kiirtására tör. Az 1604: 22. tc.-vel, „az ország consentialása nélkül" betoldott artikulussal a nem katolikus vallások gyakorlása törvényellenessé vált, a protestantizmussal szemben fellépők szabad kezet kaptak.

A rendelkezés nem személyválogató. Éppen mert nem határozza meg, kiket érint, és még csak halvány utalást sem tesz arra, mintha bárkit is kiemelne a törvény hatálya alól, értelemszerűen egyetemesen vonatkozik – ahogy a Lajos kori is – a magyar törvények joghatósága alatt élőkre.

Bocskai az 1525-ös „megégettessenek" és az 1604: 22. törvénycikkel szemben követeli a protestáns vallásgyakorlat szabadságát. És mivel ezek egyetemes hatályúak voltak, ő is mindenkinek kívánja a szabadságot: legyen szabad a religió gyakorlata „ez országban minden rendek között", „kinek-kinek arbitriumában lévén" a prédikáció hallgatása és a prédikátor tartás „az egész országban". „Minden rendeknek", „kinek kinek" kéri a szabadságharc vezetője már 1605 nyarán a vallásgyakorlat szabadságát, a mindenkivel szemben érvényes törvények hatályának megsemmisítését.

IV.

1. Károlyi Árpád ezt a tényt, hogy tudniillik a szabadságharc vallásügyi követelései között a jobbágyi vallásgyakorlat szabadsága kezdettől szerepelt, már 1899-ben regisztrálta.[28] 1606-tal megszakadt nagy művében Korponától a bécsi békébe foglalt szöveg megfogalmazásán át a kassai országgyűlés módosító végzéséig követte az első vallásügyi artikulus alakulását, és még azt is megállapította, hogy a kívánt szabadság hatályának egyetemességét legvilágosabban nem is Bocskai környezetében, hanem a császár oldalán fogalmazták meg.[29]

1605 augusztusában született a magyar tanácsnak egy tervezete az udvar számára arról, hogyan kellene Bocskaiékkal a vallás kérdésében megegyezni. Eszerint az új vallásügyi rendelkezések „az összes állapotok és rendek, valamint a többi, bármilyen sorban élő ember" vallásgyakorlatát érintenék.[30]

[28] MOE XI. 292.

[29] MOE XII. 165. *Szabó I.* (212. l.) szerint ezzel szemben – hivatkozás nélkül állítja ezt – már Korponán elsikkadt a falvak vallásszabadságának gondolata. A továbbiakban pedig, ha „cuivis religio sit libera", vagy ehhez hasonló kitételekben „mindenki" vallásszabadságáról van szó, úgy ez – szerinte – csak a rendekre vonatkozhatik. Úgy látszik, elkerülte a figyelmét a kassai országgyűlés határozata, amelyik kifejezetten „plebei ordinis homines"-ről szól, az „ordinum regni" felsorolásába kívánja foglalni a jobbágyokat. „Rend" volt tehát a paraszti állapotúak osztálya is. Ilyen értelemben tünteti egyébként fel az „ordo rusticorum" jelentését a Nyelvtörténeti szótár: 1406.

[30] „. . .omnes status et ordines ac alios etiam cuiuscunque conditionis homines. . . MOE XII. 165.

Bocskai mindenkinek kívánta a religio szabadságát, az egyetemes érvényű törvények egyetemes hatályú eltörlését követelte, aztán, jóllehet követelései tartalmán 1605 nyarától sok fórumon és sokképpen vitatkoztak, a tervezett rendelkezések hatályának egyetemessége sosem vált vita tárgyává.[31] Akárhogyan alakult is a követelések megfogalmazása, akárhogyan változtak az udvartól nyert engedmények, ezek a tárgyalások értelmében minden rendű emberre vonatkoztak. Logikus és természetes hát, hogy ilyen tartalmú javaslattal ültek le 1606 nyarán a végleges béke létrehozásával megbízott császári békebiztosok is. Thurzó György fogalmazásában hozták a szöveget: „Ami a vallásügyet illeti, határozatba ment és eldöntetett, hogy őfelsége Magyarország egyetlen állapotát vagy rendét se méltóztassék soha vallásában és hitében háborgatni, úgy hogy az ő vallásának gyakorlata mindenki számára szabadnak hagyassék. . .[32]

Thurzó tervezete értelmében Magyarország „valamennyi állapota és rende" kapta volna a vallásgyakorlat szabadságát, a bécsi békébe mégsem egyszerűen „minden rend"-re utaló megfogalmazásban került: „a magyar királyság határain belül élő minden egyes állapot és rend, mind a mágnások, nemesek, mind a szabad városok és a korona kiváltságolt mezővárosai, mind a véghelyeken lévő katonaság" olvasható.[33] A jobbágyság hiányzik – állapítja meg Károlyi. A béke rendelkezése ilyen értelemben nem felel meg a szabadságharc eredeti célkitűzéseinek, írja, sőt kiáltó ellentétben áll azokkal.[34]

E gondolatmenetet folytatva arra következtet, hogy Thurzó és Illésházy közösen fogalmazott szövegében a bécsi béke – mivel nem sorolta fel az ország rendei között a jobbágyokat – fenntartotta a földesuraknak a jobbágy vallása felett gyakorolt jogait. „A földesúri hatóság alatt álló mezővárosok és falvak kimaradnak a szabadságból, és érvényre jut a németbirodalmi cuius regio, illius religio féle jogelv" – mondja katolikus német teológusok véleményére hivatkozva.[35]

Károlyi gondolatmenete – az 1608-as artikulussal közvetlenül nem foglalkozott – ennek megfelelően a Szekfűékével éppen ellentétes irányú. Nem azt vizsgálja, hogyan ke-

[31] Tudunk ugyan arról, hogy egyszer, még az előzetes tárgyalásokon, 1606 tavaszán vitatkoztak az „omnibus" és „ubique" szavakon, de nem világos, milyen szövegösszefüggésben fordultak azok elő.

[32] Quantum ad religionis negotium attinet, statutum et conclusum est, ut S M singulos et omnes status et ordines regni Hungariae in ipsorum religione ac confessione nequaquam turbare dignetur verum ut omnibus liberum relinquatur religionis ipsorum exercitium. . ." MOE XII. 501–502. Szabó István szerint Károlyi téved, amikor azt állítja, hogy Thurzó szövegezése a jobbágyságra is vonatkoztatható, mert – írja (*Szabó I.* 212.l. 5.j.) – a „status et ordines" köre nem tágítható ki a parasztságra. Utalok itt munkám fenti 29. jegyzetére, valamint arra a körülményre, hogy a „status et ordines" szókapcsolat már az 1536-os országgyűlésen megjelent ugyan mint a diéta résztvevőinek meghatározása, de a 17. században még nem kizárólag az országgyűlés tagjait meghatározó értelemben használták (Nyelvtörténeti szótár 1404). Mai nyelvhasználatunk szerint Thurzó „singuli et omnes status et ordines" kifejezése, amit a 17. századiak „valamennyi állapot és rend" kitétellel fordítottak volna, a „minden rendű és rangú" fogalmazásnak felel meg.

[33] Ld. a 2. jegyzetet.

[34] MOE XI. 624.

[35] MOE XII. 165. A teológusok azt állapították meg, hogy a bécsi béke nem érinti a földesurak kegyúri jogait. Következtetéseimnek elébe vágva jelzem, hogy nincsen olyan irat, amely viszont 1608 után a patronatus megsemmisüléséről értesítene, sőt, maga Szabó István hivatkozik az érseknek a törvény megszületéséről hírt adó jelentésére, és ez szót sem ejt arról, hogy az szembe kerülhet a kegyúri jog rendszerével. *Szabó I.* 227–228.

rült be a „villis-betoldás", hanem, mivel Bocskai első béketervezete óta számon tartotta a jobbágyi vallásszabadság követelését, arra a kérdésre keres választ, hogyan „maradt ki" a jobbágy vallásügye a békedekrétumból. Miért maradt ki annak ellenére, hogy a császári békebiztosok Thurzó fogalmazta szövege a jobbágyi vallásgyakorlat szabadságára is vonatkozott? Hogyan jött – végeredményben – létre kiáltó ellentét a béke és az eredeti célkitűzések között?

2. Károlyi az okot Illésházyban, Illésházy túlbuzgóságában találja meg, amivel szerinte a szabadságharc békekövete a Thurzó-féle szöveg értelmét szűkítve fogalmaztatta meg a bécsi béke vallásügyi határozatát.

A békediploma szövegezése 1606 június közepén kezdődött, a religiót érintő pontok fogalmazásával. A császár részéről, – miután egy tervezetet tárgyalás nélkül visszavontak, – Thurzó György előbbi idézett javaslatát olvasták fel. Azt, amely az ország valamennyi állapotának és rendének megadta volna a vallásgyakorlat szabadságát. Illésházy azonban – ahogy Károlyi leírja – nem elégedett meg a „singuli et omnes status et ordines" meghatározással, mivel ezt csak a nemességre vonatkoztatta. Ebből a meggondolásból, „csupa nagy óvatosságból . . . túlbuzgóságból taxatíve felsorolta a szabad királyi városokat, a szabadalmazott mezővárosokat, a végeket és a végházakban lévő katonaságot", a jobbágyokat kihagyta. Thurzó beleegyező, de éppoly hibás megjegyzésére, miszerint a két szöveg lényegében azonos, az osztrák biztosok a változtatást hallgatagon tudomásul vették, mert észrevették: így a „cuius regio illius religio" jogelv jutott érvényre.[36] Másnap aztán – folytatja Károlyi – az osztrák biztosok világos kimondását követelték annak, amit eddig csak hallgatólag tételeztek fel, hogy tudniillik a vallás szabad gyakorlatának jogát a földesúri hatalom alatt élő jobbágyságra nem vonatkoztatják. E követelésre illesztették a taxatív felsorolásban az „oppida privilegiata" kifejezés után az „immediate ad coronam spectantia" finomítást, amiből kiderül, hogy kizárólag a király mezővárosait érinti a békehatározat első rendelkezése.[37]

Károlyi előadása szerint Illésházy tudatosan követte el a „hibát", nem véletlenül hagyta ki a taxatív felsorolásból a jobbágyságot, amikor pedig az osztrák békebiztosok világos kimondását kérték annak, hogy a vallásgyakorlat szabadsága a földesurak hatalmában élő jobbágyokra nem vonatkozik, kívánságuknak eleget tett.

3. Az Illésházy főszereplésével lezajlott eset igen fontos helyet foglal el a jobbágyi vallásügy 1606–1608-as állapotáról szóló fejtegetésekben. Károlyi gondolatmenete szerint Illésházy ekkor elkövetett hibája miatt került a bécsi béke ellentétbe a szabadságharc célkitűzéseivel, miatta fogalmazták az első határozatot a „cuius regio illius religio" elvének értelmében. Szekfűék viszont az ő itteni magatartásában látják a bizonyítékát annak, hogy a szabadságharc célkitűzései között a jobbágyi vallásszabadság elérése ekkor még nem szerepelt.

Károlyi elbeszélése, az „oppida privilegiata" meghatározásnak „immediate ad coronam spectantia" kivétellel való bővítéséről adott magyarázata, igen nagy mértékben sugallja Illésházy „hibájá"-nak tudatosságát. Szekfű erre hivatkozva még bizonytalanul írja: „a császári biztosok felszólítására (Illésházy) azt is elismerte, hogy e szöveg értelmében a királyi városoknak adatván szabad vallásgyakorlat, nem adatik tehát a főpapi

[36] MOE XII. 165.
[37] Uo. 172.

és földesúri hatalom alatt álló, magánkézen lévő városoknak és mezővárosoknak".[38] Szabó István ellenben, nyilván pusztán Szekfű leírása alapján, mert csak őrá, Károlyira viszont nem hivatkozik, már úgy tudja, a császári biztosok kifejezetten megkérdezték volna Illésházyt: „Illésházy a tárgyalás alkalmával a király biztosainak kérdésére határozottan meg is állapította, hogy a békeszerződésbe illesztendő szöveg nem ad vallási szabadságot a magánföldesúri hatóság alatt álló, tehát parasztsorban lévő városoknak és mezővárosoknak."[39] Szabó István szerint tehát a biztosok kifejezetten megkérdezték Illésházyt, az pedig „határozottan" nemleges választ adott arra a kérdésre, hogy a bécsi béke első határozata vonatkozik-e a földesurak birtokain élő jobbágyságra.

V.

A tárgyaláson lezajlott párbeszéd perdöntő lehetne a bécsi béke értelmezésében, így az 1608-as törvény magyarázatában is – ha valóban elhangzott volna. Ennek azonban nincs nyoma: Szabó István Szekfűre hivatkozik, Szekfű Károlyira, Károlyi pedig csak azt állította határozottan, hogy az Illésházy taxatív felsorolásában eredetileg szereplő „oppida privilegiata" meghatározás mellé az osztrák biztosok követelésére és Illésházy jóváhagyásával került a földesúri mezővárosokat kirekesztő „immediate ad coronam spectantia" finomítás. Arra, hogy ezt azért kérték volna, mert így a „cuius regio illius religio" előző nap hallgatással jóváhagyott elvét akarták a megegyezésbe foglaltatni, a jobbágyságot akarták a vallásgyakorlat szabadságát biztosító rendelkezés hatálya alól kivonni, Károlyi csak következtet.

Ide vonatkozó állításának és következtetésének azonban csupán annyi alapja van, hogy a vallásügyi határozat egyik fennmaradt szövegváltozatában két kéztől származnak a javítások. Az egyik betoldást Illésházy, a másikat Krenperg császári biztos eszközölte olymódon, hogy az Illésházy írásával olvasható taxatív felsorolásba Krenperg tollával került az „immediate ad coronam spectantia" betoldás.[40] A tárgyaláson lefolyt párbeszédről azonban sehol nincsen szó, ilyenre Károlyi sem hivatkozik, sőt nincs is forrása az „immediate ad coronam spectantia" kitétel bekerültének körülményeiről. Csupán az Illésházy-féle taxatív felsorolás eredeti tárgyalásáról idéz egy feljegyzést, amelyik szerint miután Illésházy a Thurzó fogalmazta szöveg átalakítását javasolta, Thurzó György kijelentette: a kettő lényegében azonos, a többiek pedig „hallgatással értettek egyet".[41] E leírás szerint az osztrák biztosok valóban hallgattak, de hallgattak velük a többiek is; az Illésházy, illetve Thurzó oldalán résztvevő magyarok sem szóltak. Az pedig éppen nem derült ki, mit gondoltak közben az osztrákok, eszükbe jutott-e a „cuius regio illius religio" elve.

[38] *Szekfű III.* 387.

[39] *Szabó I.* 213.

[40] Az Illésházy kezétől származó betoldásban dőlt betűkkel jelzem Krenperg javítását:... tam dominos magnates, nobiles, quam liberae (!) civitates et oppida privilegiata *immediate ad coronam spectantia* in confiniis quoque milites Hungaros... MOE XII. 504.

[41] Thurzó „dicit idem esse in speciali quod in generali. Reliqui taciturnitate consenserunt". Uo. 456.

Károlyi e szegényes adatcsoportot csodálatra méltóan hasznosítja, úgy látszik azonban, elkerülte a figyelmét a szabadságharc egy irata, pedig az ő kiadásában olvasható. 1606 május 12-én írták a kassai országgyűlés résztvevői a vallásügyről szólva: „Ezt peniglen az mi kívánságunkot egész ez országban való helyekben, szabad és kulcsos, koronához való és mezővárosokban is. . .” őfelsége „megbízhatóan teljesítse”.[42] A „szabad és kulcsos, koronához való és mezővárosok” kissé pongyola fogalmazás megfelel a két írással javított szövegváltozat ezzel párhuzamos kitételének: „liberae civitates et oppida privilegiata immediate ad coronam spectantia”. A Krenperg kezétől olvasható javítás – „immediate ad coronam spectantia” – pontosan fedi a kassai szöveg „koronához való” meghatározását.

A kassai gyűlés iratának és a sokat idézett szövegváltozat fogalmazásának feltűnően egybevágó volta megengedi azt a következtetést, hogy a taxatív felsorolás „immediate ad coronam spectantia” bővítését nem is a császári biztosok kérték. Esetleg magának Illésházynak jutott eszébe. Hivatalos utasításának eredeti szövegét nem ismerjük, de mivel a kassai országgyűlés idején, 1606 májusában kellett keletkeznie, a „koronához való” mezőváros kifejezését is tartalmazó irattal egy időben, még az sem kizárt, hogy az ő utasításában is olvasható volt a végül is Krenperg javításával bekerült „ad coronam spectantia” kitétel. Talán éppen a császári biztosnak volt a keze ügyében a szöveg, amikor ezt a néhány szót kellett beírni.

A bécsi béke fogalmazása során született szövegváltozatok nem zárják ki azt a feltételezést, miszerint az „immediate ad coronam spectantia” kitétel a földesúri jobbágyságot kirekesztő meghatározás egyenesen Illésházy kérésére került volna a békedekrétum szövegébe. Ha így volt, még nagyobb hangsúlyt kap az a körülmény, hogy elsősorban ő a felelős a jobbágyi állapotúak megnevezésének kimaradásáért. De talán éppen mivel kirekeszti őket a bécsi békében kimondott vallásszabadságból, árulja el, mennyire következetes képviselője volt Bocskaiék jobbágyi vallásszabadságot követelő célkitűzésének.

VI.

1. Károlyi úgy ítélte meg, hogy Illésházy a vallásszabadságban érintettek felsorolásánál hibát követett el; egyenesen baklövésnek minősíti a faluk és a földesúri mezővárosok, tehát a magánföldesurak jobbágyainak kihagyását. De tévedett szerinte Thurzó György is, aki az Illésházy kívánta módosítást a saját szövegével lényegében azonosnak mondta.[43]

Az eset meglehetősen feltűnő. A kor legtapasztaltabb politikusai közé számító partnerek ültek egymással szemben. Nagyműveltségű főurak, akik hosszú évek óta vettek részt a magyarországi közéletben. Feltehetőleg nem először használtak a társadalom egyes elemeit meghatározó fogalmakat. Most mégis tévednek, hibáznak ezek alkalmazásánál. Pedig nem csekély jelentőségű ügyekről tárgyalnak, és nem is most hallanak róluk először. Óriási a felelősségük is: Illésházy a Bocskai köré gyűlt rendeknek fog beszámolni, Thurzónak a hatalmi válságtól zürzavaros Habsburg-udvarban kell helytállni tetteiért. Az

[42] MOE XII. 812.
[43] Uo. 165.

ország nyugalma múlik a béke mindkét fél számára elfogadható megfogalmazásán, mégsem figyelnek oda? De – ahogy a Károlyi idézte leírásban olvasható – hallgatnak a többiek is. Egyikük sem vette észre Illésházy hibáját és Thurzó tévedését? Éppen akkor, amikor a megbékélés legfontosabb feltétele, a vallásügy rendezése forog szóban, alszik el mindannyiuk ébersége?

Illésházy oldaláról egyébként talán még megmagyarázható lenne a „baklövés", hiszen, ha valóban szándékosan hagyta el az urainak alávetett jobbágyság megnevezését, eljárása – Károlyi gondolatmenete szerint – rosszhiszemű, de nem hibás. Rosszhiszemű, mert a jobbágyi vallásgyakorlat szabadsága kezdettől szerepelt Bocskaiék célkitűzései között, és most, amikor a császári követ által javasolt szöveg egyszerű elfogadásával megnyerhető lenne, szándékosan kihagyja. Illésházy eszerint nem hibát követett volna el, hanem útnak indítói szándékával fordult szembe. Álnok és alattomos lett volna?

Thurzó pedig valóban tájékozatlan? E kor még általában igen művelt főurai között is feltűnő képzettsége mellett nem tudta, hogy az Illésházy javasolta taxatív felsorolás nem fedi az ő fogalmazásában szereplő „singuli et omnes status et ordines" tartalmát? Vagy tán összekacsintott Bocskai követével, és a jobbágyság rovására vele egyetértve, úgy tett, mintha Illésházy valóban az ország minden rendű és rangú lakosát a szövegbe foglaltatta volna? A többiek viszont hallgatva fosztották meg a jobbágyságot attól, amit megkaphatott volna, ha valaki egy kicsit is odafigyel?

Mindez tulajdonképpen elképzelhető lenne, de éppen az ellenkezőjére is lehet következtetni. Arra, hogy Illésházy sem hibát nem követett el, sem alattomos nem volt, és Thurzó György sem tévedett, amikor saját tervezetét az Illésházy által javasolttal azonosnak mondta.

2. E következtetésekhez vezető gondolatsor elindítója éppen az 1606 júniusi „immediate ad coronam spectantia" betoldás. Feltűnő ugyanis, hogy anélkül az Illésházy javasolta taxatív felsorolás értelmetlen: a belefoglaltak semmilyen szempontból nem tekinthetők közös ismérvekkel meghatározott társadalmi egységek együttesének. A bármilyen rendű és rangú emberek összességét biztosan nem jelenti, mert hiányzik a falvak jobbágysága. Nem a „korona tagjainak" felsorolása, mert tartalmazza a kiváltságos mezővárosokat és a végvárak katonaságát. Nem a jobbágyi állapoton kívül élők megnevezése, mert benne vannak a privilegizált mezővárosok jobbágyai és a végek katonái, akik jórészt a paraszti állapotúak közül toborzódtak. Nem a király közvetlen joghatósága alatt élők előszámlálása, mert a privilegizált mezővárosok földesuriak is lehetnek.

A mágnásoktól a jobbágyokig nyúló felsorolás értelmetlen következetlenség, ha csak nem illesztik az „oppida privilegiata" meghatározás mellé az „immediate ad coronam spectantia" finomítást. A „koronához való" kitétel betoldásával kiesnek a földesúri mezővárosok, és a taxatív felsorolás két megközelítés szerint is homogén társadalmi egységek együttesévé válik.

Mágnások, nemesek, szabad városok és királyi mezővárosok, valamint a végek katonaságának közös ismérve, hogy nem földesúri hatalom alatt élő jobbágyok, de meghatározhatók úgy is, mint akik közvetlenül a király joghatósága alatt élnek: a korona tagjai, a királyi birtokok lakói és a végvárak katonasága a földesurak közvetítése nélkül alattvalói a királynak. A bécsi békébe került felsorolás két nézetből is homogén társadalmi együttest ír körül. Ilyen értelemben az „immediate ad coronam spectantia" kitétel

betoldása valóban lezárja a nem földesúri hatalomban élő jobbágyság körét, mert kirekeszti az esetleg földesúri kiváltságokban élő mezővárosokat. Felfogható azonban úgy is, mint ami minden lehetséges tévedést elkerülve akarja a király közvetlen alattvalóit felsorolni. És kérdés, hogy a béke vallásügyi határozatán munkálkodók logikája melyik közös ismérvet tartotta lényegesebbnek. Konkrétan: melyik megközelítés szerint mondhatta Thurzó joggal a saját tervezetét az Illésházyéval azonosnak?

Pusztán a „singuli et omnes status et ordines" meghatározást értelmező felsorolásnak természetesen nem tarthatta, mert nyilvánvaló, hogy Bocskai követe nem számlálta elő az ország valamennyi rendű és rangú lakosát. A két fogalmazat értelme azonban ennek ellenére tökéletesen egybehangzó.

3. A Thurzó javasolta szöveg az uralkodóval szemben szögezi le a vallásgyakorlat szabadságát: „határozatba ment és eldöntetett, hogy őfelsége Magyarország egyetlen állapotát vagy rendét se méltóztassék soha vallásában és hitében háborgatni. . ." Ennek a megfogalmazásnak pedig távolról sem mond ellent az, ha Illésházy taxatíve felsoroltatja a király közvetlen joghatósága alá tartozókat. Nem tesz mást, mint előszámláltatja azokat, akiket a király egyáltalán háborgathat. Ebben az összefüggésben nem hiba, nem is rosszindulat, ha a földesurak hatalmában élő jobbágyságot kihagyja. Az ő vallásügyük az ország több évszázados gyakorlata szerint a földesúrra tartozik, a törvényben soha nem rögzített, mégis oly valóságos kegyúri jog intézménye gyakorlatilag elzárja az uralkodó hatalmától. Ahogy a Bocskai szabadságharc rendei a katolikus püspöki kar felfogásával egybehangzóan írták: a királynak nincs joga a földesurak birtokán zajló vallásgyakorlat szabályozásában.

Nem tévedett hát Thurzó, ha nem látott különbséget saját szövege és az Illésházy kívánta változtatás között. Az egyik az ország minden állapotát és rendét védte a király zaklatásától, a másik azokat, akiket a valóságban zaklathatott. A béke megfogalmazói a feudális kori törvényalkotásban általános eljárással az élő szokásjogot figyelembe véve alkották meg a dekrétum rendelkezését.

A szabadság fogalmát konkrétan értelmező gondolkodásuk feleslegesnek érezhette a földesúri hatalom alatt élő jobbágyság külön megnevezését, hiszen a patronatus gyakorlatában az urak vallásügyét érintő rendelkezések egyben a jobbágyéra is vonatkoznak. Amennyiben velük – a patrónusokkal – szemben érvényesülő királyi erőszakoskodást az új rendelkezés megszünteti, a protestáns ellenes artikulusok hatályát eltörli, az érintett kegyurak birtokán élő jobbágyok protestáns vallásgyakorlatát is felszabadítja a megtorlás fenyegetésétől. A jobbágy vallásszabadsága a kegyúri jog következményeként egy az úr vallásgyakorlatának szabadságával.

Erre az értelmezésre utal egyébként a kortársak sokat emlegetett közönye is; a jobbágyi vallásgyakorlat szabadságát mégis csak expressis verbis kimondó szöveg megfogalmazását és törvénybe iktatását kísérő közömbösségük.[44]

[44] A kortársak közönyére Szabó István is felfigyelt, és azzal magyarázza, hogy a kérdés elvi és gyakorlati vonatkozásával nem voltak tisztában (*Szabó I.* 228). Ez azt jelentené, hogy előbb Bocskai nem egy gyűlésének, majd az 1608-as országgyűlés résztvevői, a hosszan húzódó tárgyalások alatt sem vették volna észre azt, amit a hajdúk és prédikátorok minden habozás nélkül felismertek. Ők tisztában voltak vele, mit jelent a falvaknak adott vallásszabadság, az urak viszont, akiknek a patrónusi jogáról volt szó, nem jöttek volna rá, mit jelent az, ha lemondanak a kegyuraságról?

Mert úgy tűnik, nem mindenki értett egyet Thurzóval és Illésházyval abban, hogy a jobbágyok vallásügyi viszonyai természetesen függenének a földesúri vallásgyakorlatot szabályozó rendelkezésektől. Így született határozat Kassán, a bécsi békét felülvizsgáló országgyűlésen a „villis" szó betoldásáról.

E döntésnek nem egy oka lehetett, akár még az is, hogy többen, a jogalkotásban kevésbé járatosak, egyszerűen nem értették a két nagy törvénytudónak a szokásjogot is figyelembevevő fogalmazatát. A tájékozatlanok talán nem értették, többen lehettek azonban olyanok, akik a hagyomány szentesítette gyakorlat, a kegyúri jog következéseinek ilyen magától értetődő alkalmazását aggályt keltőnek találták. Nem lehetett mindenki számára megnyugtató, hiszen éppen a patrónusi jog sérelmei is szerepeltek a felkelés okai között. Ezek hibáztathatták Illésházyt, de nyilvánvalóan nem túlzott óvatoskodása, hanem feltűnő jóhiszeműsége miatt. Akármennyire általános volt is a szokásjog tisztelete a mindennapokban, még ha a tételes jogéval azonos súllyal szerepelt is a magyarországi törvényes eljárásokban, a szabadságharcot megelőző események emlékei azt sugallták: biztonságosabb a jobbágyot is megemlíteni a protestáns ellenes törvények hatálya alól megszabadultak között.

Minderről természetesen csak feltevéseink lehetnek, mert sehol nem vitatkoztak. Minden nézeteltérés nélkül megszületett a határozat: nevezzék meg a jobbágyokat is azok között, akiket a király nem háborgathat.

Ez az igény azonban nem kavart fel senkit, nem késztetett ellenállásra senkit; az 1608-as országgyűlés pedig szó nélkül törvénybe iktatta. Egyesek talán feleslegesnek találták, mások egyetértettek a kassai határozattal, tarthatták túlzott óvatosságnak, vagy feltétlenül szükségesnek – a jobbágy vallásügyén nem vitatkozott soha senki. Ha az urak elnyerték protestáns vallásuk gyakorlásának jogát, természetes volt, hogy megkapják a jobbágyaik is.

A vallásszabadság követelése maga óriási viharok közepette győzött. A katolikus világ leghatalmasabbjai emelték fel ellene a szavukat, de – ha már a protestáns vallásgyakorlat egyáltalán törvényessé vált – a „villis" vagy „villas" szó betoldása nem ütközött akadályba. Bocskai környezete éppen úgy vita nélkül tette magáévá a követelést, amilyen közönnyel az 1608-as országgyűlés törvénybe iktatta. Nagy harcok után kimondták az urak vallásszabadságát, magától értetődően hozzátették a jobbágyokét is. A kegyúri jog érvényességét vonta volna kétségbe az, aki a „villis" betoldását megtagadva, a vallásszabadságukban uraik után tartó jobbágyokat megtorpantja. Nem lehetett kérdésessé tenni: a protestáns földesurak jobbágyai is lehetnek protestánsok.

VII.

1. Az 1606–1608-as dekrétumok és törvények összességének értékelésében történetírásunk mindig is egyetértett. A minősítésben, abban tudniillik, hogy ezeknek az éveknek a rendelkezései a haladást szolgálják-e, vagy éppen a történelmünket visszahúzó erők diadalát jelzik, természetesen eltérőek a vélemények, de az események lényegéről történetírásunk mindig is egyet állított. Uralkodó és uralkodó osztály viszonyának gyökeres újjárendezése történt – írják tulajdonképpen, akármilyen névvel illetik is ezeket a fogalmakat. Az első modern összefoglalás szerint „részint az alkotmányos formák,

részint a szabadság biztosítására szolgáló" végzések születtek.[45] Az ezredéves ünnepségek generációja világosabb fogalmazásban értesült arról, hogy a rég volt századforduló „új alapokra fektette Habsburg királyaink viszonyát a nemzet uralkodó rétegeihez".[46]

Horváth Mihály és Acsády véleménye egybehangzó, de a manapság használt egyetemi tankönyv sem mond mást, s a legújabb nagy áttekintések is a legelső értékelésekkel értenek egyet. Wittman a tankönyvben a „magyar uralkodó osztály és a Habsburg-dinasztia közti kompromisszum"-ról tud,[47] Várkonyi a hatvanas évek összefoglalásában hasonlóan vélekedik, és hozzáteszi: „a rendek körülnyirbálták a királyi jogokat".[48] Végül legutóbb Makkai írta: „. . . a feudális uralkodó osztály pozíciói, mind a Habsburgok centralizációs törekvéseivel, mind a parasztok osztályharcával szemben megerősödtek".[49]

Az uralkodó és a rendek viszonyában történt valami, írják, és a változást lentről is, fentről is számítják: az uralkodó osztálynak nem csak a királyhoz, a jobbágyokhoz viszonyított helyzete is megváltozott. Hosszú évtizedek óta él ez az álláspont, olyannyira szilárdak a régi alapjai, hogy jobbágy, úr és uralkodó erőviszonyai változásának egymásra hatását legvilágosabban talán még Acsády fogalmazta meg. Mintha a jobbágy hátára lépve emelkedő urat ábrázolná, úgy írja: „. . .a rendiség a fényes diadalt, melyet a tömegek áldozatkész támogatásával az alkotmány visszaállításakörül. . . aratott, nyomban a jobbágy ellen aknázta ki".[50]

Még Acsády hívta fel a figyelmet az uralkodó osztály helyzete változása mögött a jobbágyságra, és ő az első, aki egyenesen a jobbágyrendszer második megszigorodásának menetében kereste az 1606–1608 körüli rendelkezések hatását. Majd tovább finomodott a koncepció; kiderült, hogy az 1600-as évek legelején vált megfoghatóvá a néhány évtizeddel korábban indult folyamat, amelynek eredményeképpen a 17. század derekán a jobbágyról már mint az urak tulajdonáról kell beszélni.[51]

Az „örökös" vagy „második jobbágyság" problémaköre felől közelítve az uralkodó osztály és az uralkodó viszonyának 1606–1608-as új rendezésében talán nem is közvetlen kapcsolataik alakulása a legfontosabb. Mint ahogyan e viszony alapvető eleme mindig is a jobbágy felett gyakorolt hatalom megosztása volt, úgy most az uralkodótól nyert engedmények között a parasztság óriási tömegére vonatkozók kívánják a legnagyobb figyelmet. A kifejezetten jobbágyokról határozók a legérdekesebbek, a koronázás előtt fogalmazott diploma első és a koronázás utáni törvények tizenharmadik artikulusa. Az 1608: 13. a testi, az első vallásügyi törvénycikk a lelki szabadságukról intézkedik.

[45] *Horváth Mihály:* Magyarország történelme V. 1872. 90.

[46] *Acsády Ignác:* A magyar nemzet története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Bp, 1897. A magyar nemzet története V. 622.

[47] Magyarország története II. 1526–1790. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp, 1962. 167. (a továbbiakban: Egyet. tk.).

[48] Magyarország története 2. kiad. Bp, 1967. Szerk. Molnár Erik. I. 233.

[49] Die Geschichte Ungarns. Red. Ervin Pamlényi. Corvina (1971). 168.

[50] *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. Bp, 1948. 194.

[51] *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp, 1963; *Sinkovics István:* Le servage héréditaire en Hongrie aux 16–17 siècles. Studia Historica 53. Bp. 1963; *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. 15–367.

Az 1608:13. artikulussal valamennyi, a „második jobbágyság" mibenlétét kutató tanulmány foglalkozik. Szövegének konkrét jelentéséről eltérőek a vélemények; a régebbi irodalom szerint a jobbágy költözési szabadságáról rendelkezik, újabban kiderült, hogy szavakban pusztán a jobbágyköltözést szabályozó előírásokra vonatkozik. Az értelmezés ilyen eltérései mellett is egybehangzóak azonban a törvénycikk vizsgálata nyomán felállított következtetések.

Varga János több generáció megállapításait foglalta össze és fejlesztette tovább. Ezek szerint az 1608:13. artikulussal a jobbágyság a központi hatalom számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenné vált. A jobbágy ügyét a rendiség kivonta a központi hatalom befolyása alól. Uralkodó és uralkodó osztály új viszonyának 1606–1608-as szabályozása ilyen értelemben a jobbágyság rovására történt: a parasztság urainak kiszolgáltatva lett a nemesi birtok része.[52]

A jobbágyokra is vonatkozó másik 1608-as törvénnyel, az első artikulussal éppen harminc esztendeje senki nem foglalkozott. Aki egyáltalán szól róla, Károlyi, Szekfű, Szabó István egymásra épült következtetéseit fogalmazza újra. Igy fordulhat elő még olyan félreértés is, mint az egyetemi tankönyvé, amely szerint az 1608-as vallásügyi törvénycikk a vallásgyakorlat szabadságát a bécsi békéhez képest a „városokra és mezővárosokra, valamint a végvári katonákra is kiterjesztette".[53] Ugy látszik, e vélemény szerzőjének figyelmét csak a nagy történetírói hármas fejtegetéseiben sűrűn ismétlődő „betoldás" szó ragadta meg, a probléma lényege azonban nem érintette. Nem szól a jobbágy vallásszabadságáról.

Az 1608-as koronázás előtti dekrétum 1. artikulusa több, mint harminc esztendeje Szekfűék értelmezése szerint él a történelmi köztudatban; szakirodalmunk pontos vagy felületes hivatkozással az ő eredményeikre épít; az 1608:13 artikulus magyarázata is jó néhány évtizedre nyúlik vissza; mégsem merült fel soha a kérdés: ugyan miként lehet az 1608-as törvény jobbágyokra vonatkozó két rendelkezése annyira ellentétes. Mi lehet az oka annak, hogy a Bocskai szabadságharcban diadalmas rendek egyik kezükkel testi szabadsága utolsó maradványától is megfosztották a jobbágyot, a másikkal pedig a lelki szabadság teljességének részesévé tették.

2. A két törvénycikk rendelkezéseit senki nem állította párhuzamba, a valóság és az első artikulus értelmezése közötti ellentmondás azonban Szekfűnek is, Szabó Istvánnak is feltűnt. Az 1608-ra következő esztendők gyakorlatában egyikük sem találta a jobbágyok földesuruktól független vallászabadságát.

Szekfű jól látja, hogy a jobbágy vallásügyét 1608 után is testi szabadságának hiánya határozta meg. „Tetszés szerint" tudná szaporítani a 17. században is a kegyúri jog gyakorlásáról valló adatokat, semmi jelét nem fedezi fel annak, mintha a jobbágyot a vallásgyakorlat szempontjából urával egyenjogúnak kellene tekinteni. Nem észleli a földesúri kötöttségektől független jobbágyi vallásszabadságot, ebből a negatívumból azonban nem az 1608-as első artikulus magyarázatának hibájára, hanem a törvény és a valóság ellentétére következtet.

Nem is egyszer állapítja meg: „a földesúri és városi hatalom a bécsi béke és 1608:1. törvénycikk ellenére is szabadon gyakorolta a jobbágyok lelkiismerete felett a régi

[52] Uo. 168–199.
[53] Egyet. tk. 168.

földesúri jogokat", „az 1606 és 1608-i vallásügyi rendelkezésektől függetlenül tovább élt a 16. század gyakorlata, mely a földesuraknak igen kiterjedt jogokat biztosított alattvalói vallásügyeinek rendezésére".[54]

Szekfűhöz hasonlóan jár el Szabó István is. Elmondja, hogy „a nemesi földbirtokhoz fűződően" milyen jogai voltak a földesuraknak a 17. században, hosszan sorolja a ius patronatus 1608 utánról származó adatait. Nyilvánvalóan tud a kegyúri jog 17. századi létezéséről, sőt, nem egyszerűen tud róla, de a földesúri jogok ismeretében szinte természetesnek találja a gyakorlatát. Pontosan regisztrálta a földesúri jogokat, a kegyuraságban mégis a törvény sérelmét látja.

A valóság és az első vallásügyi artikulus magyarázatának ellentmondását Szekfűvel egyetértésben oldja fel. Megállapítja, hogy a „törvény uralma ... korántsem volt zavartalan", a földesúri mezőváros és a falu törvényben biztosított szabad vallásgyakorlatának a joga az életben a magyar nemesi földbirtokhoz fűződő jogokkal ütközött össze.[55] Szerint sem az artikulus értelmezése volt hibás, hanem a gyakorlat került szembe a törvény szándékával.

Szabó István azonban – és itt lép túl Szekfű eredményein – nem elégszik meg a törvény és a valóság ellentétének regisztrálásával. Arra is gondol, hogy a törvény szándéka megalkotói akaratát tükrözi, és a jobbágyi vallásszabadság kimondása mögött a földesuri jogokkal szemben is érvényesülő érdeket keresi. „Joggal feltehető a kérdés – írja –, hogy 1606–1608-ban a protestantizmusnak milyen gyakorlati érdekei kívánták a mezővárosok és falvak, a parasztok vallási szabadságának követelését."

„A még támadó lendületében lévő protestantizmus" kívánta a zászlaját előbbre vinni – találja meg a választ. Majd részletesebben is kifejti: „A protestáns birtokos rendek nem annyira a maguk protestánssá lett jobbágyaira gondoltak, akiknek végeredményben a törvény megkönnyíthette a katolikus egyházba térését is, hanem olyan katolikus földesurak jobbágyaira, akiket – elsősorban a királyt és a püspököket – meg nem nyerhetik, de jobbágyaikat így elérhetik".[56] A válasz Szabó István gondolatmenete szerint sem egészen megnyugtató.

Azt írja: a paraszti vallásgyakorlat szabadságát elsősorban a király és a katolikus főpapok jobbágyainak áttéríthetővé tétele érdekében mondták ki. Az ő felfogása értelmében tehát a protestáns földesurak a király és a főpapok alattvalóinak megnyerése szándékával engedték ki patrónusi hatalmuk alól a sajátjaikat. Itt azonban nem csak az a meggondolás merül fel, amire Szabó István is utal, hogy tudniillik ez a gesztus saját jobbágyaik katolikussá térése veszélyével járt. Számba kell venni egy másikat is: meggondolandó, hogy a király jobbágyainak vallásgyakorlata a bécsi béke értelmében a földesuri jogok érintése nélkül lett volna szabaddá. 1608-ban tehát, amikor Szekfűék szerint a protestáns rendek a béke szövegének bővítésével a földesuri hatalom kötöttségeitől mentesítő vallásszabadságot kimondták, már csak a főpapok jobbágyaira gondolhattak. És esztelen nagyvonalúság lett volna, ha az 1608-ra mutatóba maradt néhány katolikus főpap alattvalói lelkének megnyeréséért saját földesuri jogaik lényeges elemét eltörlik, a „legfontosabb szabadságaik" közé tartozó patrónusi jogról lemondanak.

[54] *Szekfű IV.* 97 és 100.
[55] *Szabó I.* 217.
[56] Uo. 228.

A katolikus egyházi birtokok arányáról 1608 táján nincsenek pontos adataink, mindössze feltételezhetjük, hogy – különösen a Bocskai szabadságharc szekularizációja után – nem lehetett számottevő része a magyarországi birtokállománynak. Egy, a pápához, 1604–1605-ben intézett memorandum szerint az ország akkori egész hatalmas területén összesen háromszáz egyházi személy élt.[57] Benda tiszti címtárából az derül ki, hogy a települések jó részében még plébánosok sem voltak, a szerzetes rendek pedig szinte teljesen felszámolódtak.[58] Szabó István – más összefüggésben – maga is elmondja, történelme milyen mélységes mélypontját élte a Bocskai szabadságharcot követő esztendőkben a magyarországi katolikus egyház. A katolikus kortársak a századfordulón előretörő protestantizmus fenyegetését egyenesen a reformáció veszedelméhez hasonlították. És e védekezésbe szorított erővel szemben lettek volna a minden téren diadalmas uralkodó osztály képviselői a végsőkig elszántak? A néhány főpap fennhatósága alatt élő kevés jobbágy megtérítését látták annyira kívánatosnak, hogy a protestantizmus így felfogott érdekét követve saját földesuri jogaikat is hátrahagyták? Az országgyűlés óriási többsége az elenyésző kisebbség jobbágyainak vallásszabadsága érdekében feledkezett volna meg a saját kegyuraságáról? De még ha a világi katolikusok birtokainak parasztságára is gondoltak: az 1609–10-ben kezdődött nagy konvertálási hullám előtt alig volt katolikus nagybirtokos Magyarországon.[59]

Az uralkodó osztály egésze, alig néhány kivétellel protestáns volt, protestánsok voltak – ha a kegyurak jogaikat megfelelő súllyal képviseltették – jobbágyaik is és nem volt katolikus a városok polgársága sem; a 17. század legelején protestantizmus és katolicizmus vitája nálunk uralkodó és uralkodó osztály ellentétét takarja, e kor diadalmas rendiségének a rémülten visszavonuló központi hatalom iránti ellenszenvét.

VIII.

Az 1606, 1608-as esztendők törvényei uralkodó és uralkodó osztály viszonyát helyezték új alapokra. Egyben új rendet szabtak a jobbágyság felett gyakorolt hatalom megosztásában. Úgy tűnik, az 1608-as vallásügyi törvény jobbágyokra vonatkozó intézkedése az új rendezés menetébe tartozik.

1608-ban központi hatalom és uralkodó osztály tisztázták, hogy szükségszerűen egymásra utalt működésük mi módon tehető a századforduló megrázkódtatása után újra hatékonnyá. Együttműködésük rendezése során nyilvánvalóvá vált: a jobbágy ügyeiben az uralkodó osztály érzi magát illetékesnek. Sikerült is keresztülvinnie, hogy a jobbágy földesurának kiszolgáltatva legyen része a nemesi földbirtoknak.

A körültekintő rendezés egyik pontja azonban hajszál híján labilis maradt. Ha valaki – biztosan nem a hajduk és a prédikátorok – nem figyelmeztet, a vallásgyakorlat ügyének közjogi rendezéséből a jobbágyoké kimarad. Nem foglalták volna törvénybe, holott éppen

[57] MOE XI. 230–231.

[58] *Benda Kálmán:* A királyi Magyarország tiszti címtára 1606–1608. Levéltári Közlemények, XLIII. 1972. 312–318.

[59] Benda Kálmán 1609–1610-re teszi az erőviszonyok nagy eltolódásának kezdetét vallási téren.

ezen a ponton derült ki, hogy a vallásszabadság követelése a lelkieknél kézzelfoghatóbb dolgokra vonatkozik. Az uraknak jobbágyaik feletti hatalma maradt volna egy elemében bizonytalan, ha 1608-ban nem szögezik le: a protestáns vallások gyakorlásának szabadsága a jobbágyokra is érvényes, az első artikulus az ő protestantizmusukat is törvényessé teszi.

Ha a közjogi szabályozás e fontos elemét nem illesztik a helyére, és a jobbágyokkal szemben a régi törvények hatálya maradt érvényben, a kegyúri jog gyakorlatilag semmivé válik; a jobbágyi vallásügy utolsó fóruma a központi hatalmat megtestesítő király lesz.

*

1608 jobbágyi vallásszabadsága a vallásügy közjogi rendezésének része. A kegyuraság gyakorlatával összhangban szabályozta a vallásgyakorlatot olymódon, hogy törvényben mondta ki: Magyarországon mindenki, a föld népe is lehet protestáns. A régi törvények hatályától szabad jobbágyi vallásgyakorlat törvénybe foglalásával az uralkodó osztály biztosította, hogy a jobbágy lelkiismereti jogaiban éppen olyan hozzáférhetetlen legyen a központi hatalom számára, amilyen szilárdan a személyét elzárták minden beavatkozástól.

Urbán Károly.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉRTELMISÉGI AKCIÓJA 1943–44-ben

Történeti irodalmunk egyre több területen világítja meg azt a folyamatot, amelyet Szekfű Gyula 1955-ben megjelent ismert tanulmányában az „értelmiségiek átállásának" nevezett. Mind tisztábban rajzolódik ki előttünk: a haladó politikai erők a felszabadulást követően szívós küzdelmet folytattak azért, hogy a magyar értelmiséget a múlt kötelékeitől megszabadítsák és a demokratikus társadalmi berendezkedés szolgálatába állítsák. Az újabb kutatások elsősorban az e küzdelemben kimagasló szerepet játszó Magyar Kommunista Pártnak a népi demokratikus átalakulás kezdeti időszakában megvalósított értelmiségi politikáját, illetve annak egyes vonatkozásait vizsgálták.[1] Az említett folyamat kibontakoztatásában komoly tényező volt a Szociáldemokrata Párt is, amely a legális értelmiségi munka területén értékes felszabadulás előtti tapasztalatokkal rendelkezett, s amely 1945 derekára már jelentős értelmiségi tömegeket sorakoztatott fel maga mögött.

Akár az értelmiségi réteg helyzetéből, hangulatából és magatartásából indulunk ki, akár a politikai pártok és irányzatok oldaláról közelítjük meg az értelmiségiek „átállásának" kérdéseit, mindenképpen vissza kell tekintenünk a háború utolsó éveire. Különösen fontos a közvetlen előzmények feltárása a Szociáldemokrata Párt esetében, amelynek vezetői közül többen a felszabadulás idején is igyekeztek a lehetőségekhez képest megmaradni az 1944. március 19. előtti platformon. A kontinuitás – diszkontinuitás problémája azonban nemcsak a párt új politikai irányvonalának kialakulását befolyásolta, hanem lényegében egész tevékenységét, így az értelmiség megnyerésére irányuló politikáját és szervező munkáját is áthatotta.

Az SzDP 1943–1944. évi nagyszabású értelmiségi akciója éppen ebből a szempontból érdemel különös figyelmet. Mivel az akció egy hosszabb távú elgondolásnak alárendelve, annak részeként indult meg, jelentősége sok vonatkozásban túlnőtt az értelmiségi politika határain. Bemutatásával – úgy véljük – újabb adalékot szolgáltatunk

[1] *Balogh Sándor:* A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből. Századok, 1965. 3. sz. A műszaki értelmiség szervezetbe tömörítését s ezen belül az MKP szerepét tárgyalja *Jakab Miklós:* Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete 1945–1946. Századok, 1970. 2. sz.; és *Németh József:* A műszaki értelmiség érdekképviseletének és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének néhány kérdése 1945–1948. A Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének kiadványa. Bp. 1973. *Tóthné Jónás Irma:* A Magyar Kommunista Párt eszmei-politikai harcának néhány vonása az értelmiség megnyeréséért Csongrád megyében a szocialista forradalom győzelméért vívott küzdelemben. I. rész (1945–1946). Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. I. rész. Szeged. 1974. 41–54.

az SzDP háború alatti magatartásáról és háború utáni elképzeléseiről a történeti irodalomban eddig megrajzolt képhez. Ezért talán nem felesleges aláhúznunk, hogy ebből az utóbbi problémakörből ez alkalommal csupán annyit kívánunk érinteni, amennyi megítélésünk szerint az értelmiségi akcióval a legszorosabban összefüggött. Lemondunk arról is, hogy az SzDP és az értelmiség háború alatti kapcsolatának valamennyi lényeges elemére kitérjünk, annál is inkább, mivel azok jórészéről – persze más megközelítésből – a függetlenségi mozgalom 1941–1942. évi eseményeit taglaló szakirodalomban már sok szó esett. Ez az akció egyébként is – méreteit, módszereit és tartalmát tekintve egyaránt – *új jelenség* volt: az SzDP és az értelmiség viszonyában egy olyan fordulat kezdetét jelentette, amely teljes egészében csak a felszabadulás után bontakozhatott ki.

*

Nem mintha a Szociáldemokrata Párt korábban lebecsülte volna e réteg társadalmi jelentőségét, vagy általában lemondott volna az értelmiségiek megnyeréséről. Az SzDP a fizikai és szellemi dolgozók pártjának tekintette magát: tagságának döntő többségét a szakszervezetekbe szervezett ipari munkásság adta s számottevő alkalmazotti és földmunkás rétegeket is magáénak tudhatott. Emellett a párt mindig törekedett arra, hogy azokat, akiket az értelmiség legjobbjainak tartott, megnyerje, a marxista elmélettel megismertesse és a munkásosztály politikai küzdelmébe bevonja. Ezt a törekvést a párt múltjának szinte valamennyi szakaszában nyomon követhetjük: ráismerhetünk ama korai szociáldemokrata dokumentumokban, pártvezetők, teoretikusok írásaiban, melyek a „fejmunkások" és az „izommunkások" egymásrautaltságát hangsúlyozzák, de fokozatosan utat tört e gondolat a szervezkedés terén is. E század tízes éveiben előbb a munkásmozgalom és a haladó értelmiségi csoportosulások szoros összefonódása és együttműködése, majd pedig a munkásmozgalomban tevékenykedő szellemi dolgozók első speciális rétegszervezeteinek megjelenése jelezte e folyamat újabb állomásait. Egyes foglalkozási ágak képviselői kezdetben az alkalmazottak bizonyos ágazatait tömörítő szakszervezetekben alkottak különálló szervezetet (a szocialista mérnökök szervezkedése a MKAOSz kebelében 1916-tól, a pedagógusoké a VAOSz-ban 1917-től indult meg), de az őszirózsás forradalom kitörése után már megteremthették saját szakszervezeteiket is. Az 1918–1919-es forradalmak idején a szellemi dolgozók osztályharcos szervezkedése hatalmas léptekkel haladt előre: a szervezkedés méreteinek dinamikus kitágulása mellett különösen az a tény értékelendő, hogy a frissen alakult értelmiségi szakszervezetek irányításában a kommunisták törekvései akadálytalanabbul érvényesülhettek, mint a hagyományos szakszervezetek jórészében, ahol a szociáldemokrata jobboldal régi pozícióira támaszkodva a vezetésben is nagyobb súlyt tudott magának biztosítani.

A Tanácsköztársaság leverését követően, az ellenforradalmi rendszer konszolidációja folyamán megszilárdult hatalmi-politikai viszonyok az SzDP tevékenységét meglehetősen szűk korlátok közé szorították s egyben hosszú időre megszabták azokat a kereteket is, amelyek között a párt legális eszközökkel az értelmiség megnyerésére törekedhetett. A legérzékenyebb veszteséget kétségkívül az jelentette, hogy az ellenforradalmi korszakban szellemi foglalkozási ágak egész sorát fosztották meg a szakszervezeti mozgalomban való részvétel lehetőségétől. Ismeretes, hogy az értelmiségi szakmák többsége kezdetben nem rendelkezhetett átfogó érdekvédelmi tömörüléssel, majd pedig a harmincas évek közepétől a fasiszta kormányzat a jobboldali politikát

folytató kamarákat tekintette az értelmiségiek hivatalos érdekképviseleti szervének. A szakszervezeti mozgalom keretében csak a tisztviselők egyes csoportjai szervezkedhettek. Bár a Magántisztviselők Országos Szövetsége és a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesülete erős állami felügyelet alatt működő érdekvédelmi szervezetek voltak, az SzDP számára értékes hadállásokat jelentettek egy olyan társadalmi rétegben, amelyet a Horthy-rendszer általában támaszként könyvelt el.

A húszas és harmincas évek folyamán az SzDP a magyar értelmiségnek csupán kis töredékét tudta szervezetileg magához kapcsolni. A párt vezetői sokáig megváltoztathatatlan tényként vették tudomásul, hogy nemcsak e réteg szélsőjobboldali csoportjai, hanem az értelmiség fő tömegeit kitevő egész foglalkozási ágak is lényegében kívül estek az SzDP hatókörén. Abból indultak ki, hogy az uralkodó ideológia és propaganda e réteget mélységesen megfertőzte, ezért a polgári értelmiség tömeges megnyerésének gondolata valójában fel sem merült bennük. Számításba vették azoknak az adminisztratív eszközöknek az erejét is, amelyekkel a rendszer e réteg politikai aktivizálódását akadályozni, ill. megszabott mederben tartani igyekezett. Különösen nagy nyomás nehezedett a közalkalmazásban álló értelmiségiekre. Jóllehet a megalkuvó szociáldemokrata pártvezetés a Bethlen–Peyer-paktumban lemondott a közalkalmazottak szervezéséről, de a harmincas években az SzDP erősödő községpolitikai tevékenységének eredményeként főleg a főváros és a vidéki városok alkalmazásában álló értelmiségiek, tisztviselők körében mégis valamelyest nőtt a párt befolyása. E lassanként kiépített pozíciók alól azonban az Imrédy-kormány 1938 májusában átmenetileg kihúzta a talajt. A 3400/1938. ME. sz. rendelet megtiltotta a köztisztviselőknek s általában a közalkalmazottaknak, hogy beléphessenek „olyan egyesületbe vagy bármely más megjelölésű szervezetbe, amelyben való részvételük vagy tagságuk ellentétbe állíthatja őket az állam törvényes rendjével vagy ennek látszatát kelthetné". A rendelet értelmében azokat a közalkalmazottakat, akik 8 napon belül nem szüntették meg tagságukat, fegyelmi eljárás keretében fel kellett függeszteni állásukból. Bár a rendelet eredetileg a nyilas mozgalom visszaszorítására készült, annak végrehajtása során a Szociáldemokrata Pártot is a tiltott szervezetek közé sorolták.[2] Ez a változó formákban jelentkező, de a gyakorlatban végig fennálló szervezési tilalom (bár a 3400-as rendeletet 1940-ben felfüggesztették, a háború éveiben azonban még szigorúbb intézkedésekkel gátolták a baloldal térnyerését e közegben) képezi egyik legfőbb okát annak, hogy az ellenforradalmi korszakban az SzDP-hez tartozó értelmiség sem a réteg egészének szociális összetételét, sem pedig szakmai struktúráját nem tükrözhette arányosan.

Ily módon az ellenforradalom tovább mélyítette a szociáldemokrata értelmiségnek azt a hagyományosnak nevezhető sajátos vonását, hogy sorait döntően a szabadfoglalkozású, részben pedig a magánalkalmazásban álló intelligencia demokratikus elemeivel töltötte fel. A húszas évek végétől az SzDP kebelében már legálisan működhettek a szabadfoglalkozású értelmiségiek szocialista szervezetei, amelyek – mint ismeretes – egyúttal kedvező terepet szolgáltattak az illegális kommunista párt befolyásának növeléséhez is. 1929-től 1941 elejéig állt fenn a párton belül a szocialista jogászok nemzetközi szövetségének magyarországi csoportjaként a *Szocialista Jogászok Szervezete*. Rövid

[2] Magyarországi Rendeletek Társa. 1938. 421–422. Vö. *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp., Akadémiai Kiadó. 1970. 48.

működése (1929–1932) ellenére is felettébb értékes tevékenységet fejtett ki a kommunista hatás alatt álló, Jáhn Ferenc és Schönstein Sándor vezette *Szocialista Orvosszervezet.* A harmincas évek második felében már önálló szervezetet alkotott a *szocialista írók* csoportja és 1934-től az SzDP legális keretei között dolgozott a szocialista képzőművészek csoportja is, amely 1940-től 1942 májusáig *Szocialista Képzőművészek Szervezete* néven működött.[3] E szervezeteknek és néhány más rövidebb életű társuknak jelentős részük volt abban, hogy kialakult a pártban egy vékony, szocialista eszmeiségű értelmiségi réteg, amely kiemelkedő szerepet vállalt a párttagság ideológiai és kulturális színvonalának emelésében, ismereteinek gyarapításában.

A harmincas évek közepétől több szempontból lényeges változások figyelhetők meg az SzDP és a magyar értelmiség viszonyában. A fasizmus előretörése nemzetközi téren, a német befolyás növekedése idehaza felkavarta a magyar szellemi életet, sorompóba szólította a különböző ellenzéki irányzatokat. A felélénkült publicisztikai tevékenységből, az élesedő vitákból az SzDP is aktív részt vállalt. A viták eredményeként a: párt álláspontját is inkább a széleskörű összefogás igenlése jellemezte, az összefogás tengelyét azonban a kommunista népfrontgondolattól eltérően, Mónus Illés hatására legtöbben a munkásság és a polgárság antifasiszta szövetségében látták. Bár a párt felfogása ebben az időben az értelmiség szélesebb köre előtt vált ismertté, ez a pártszervezés terén még nem vezetett komolyabb előrelépéshez. Annál nagyobb nyomás nehezedett az SzDP-re az évtized végén, az 1938. XV. és az 1939. IV. törvénycikk elfogadását követően: a lehetetlen helyzetbe került zsidó értelmiség egyrésze politikai támaszt keresett a pártban. A világháború küszöbén, majd a háború kitörése után a Teleki-kormány intézkedései révén meggyengített Szociáldemokrata Párt és az értelmiség közötti kapcsolatok átmenetileg meglazultak. Újabb közeledésre és csatlakozásra csak később, a függetlenségi mozgalom 1941–1942-es tetőpontján került sor. Ezek az új jelenségek, amelyeket fentebb éppen csak jelezni tudtunk, több vonatkozásban számottevően módosították a Szociáldemokrata Párt és az intelligencia viszonyát. De nem idéztek elő változást abban, hogy a pártvezetőség az értelmiség széles körű szervezését 1943 elejéig nem tűzte ki feladatul.

Az értelmiségi akció megindításának háttere

A magyar függetlenségi mozgalom 1941–1942-es nagy fellendülését követő kegyetlen rendőri megtorlás hatására a Szociáldemokrata Párt vezetői 1942 őszétől újabb, módosított politikai irányvonalat dolgoztak ki, amelyet a pártvezetőség az SzDP XXXIII. kongresszusán meghirdetett és különösebb ellenállás nélkül el is fogadtatott. Az 1942. december 13-án megtartott kongresszuson Szeder Ferenc főtitkári referátumában a legfőbb feladatot abban jelölte meg, hogy a pártot meg kell óvni az újabb megrázkódta-

[3] A toll fegyverével. Jáhn Ferenc válogatott publicisztikai írásai. Válogatta: *Jáhn Anna.* Bp. Medicina Könyvkiadó. 1968. *Bán András–Láng Péter:* Dr. Schönstein Sándor (1898–1945). Párttörténeti Közlemények, 1972/3. – *Németh Lajos:* A magyar szocialista képzőművészek csoportjának története. A magyar művészettörténeti munkaközösség 1952-es évkönyve. Bp. 1953. *Major Máté:* Negyedszázada alakult a Szocialista Képzőművészek Csoportja. Magyar Építőművészet, 1959. 3–4. *Aradi Nóra:* Képzőművészet és munkásmozgalom. Párttörténeti Közlemények, 1972/3. 101–103. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. Akadémiai Kiadó. 1962.

tásoktól és fel kell készíteni arra az időre, amikor az SzDP „történelmi feladatát" teljesítheti. Szeder többször is hivatkozott arra, hogy a párt befolyása meglehetősen csekély s hangsúlyozta, hogy „tettekkel tényezők sajnos nem lehetünk". Ugyanakkor fontos célként tűzte ki, hogy a mozgalmat „amennyire a mai viszonyok lehetővé teszik, frissé és elevenné tegyük és erejében gyarapítsuk".[4]

A pártvezetőség új irányvonalát erősítette a Népszava 1942-es karácsonyi száma is, amely egy évvel korábbi jeles elődjével ellentétben nem harcos fellépésre buzdított, hanem a háború utáni feladatokra való felkészülés gondolatát állította előtérbe s a háborút követő *„átmenetgazdálkodás"* terveinek kimunkálását sürgette. Ez a szám röpítette fel a „Holnap Magyarországa felé" jelszót is, amely ettől fogva a Népszava cikkeinek állandó motívumává vált. Ezt a jelen feladatai elől a jövőbe menekülő új irányvonalat a karácsonyi számban megszólaló kommunisták, Gosztonyi Lajos, Nagy István erőteljesen bírálták és Kállai Gyulához hasonlóan a „mostani" teendők vállalásának fontosságát hangsúlyozták.[5] De az új irányzat megszilárdulását megakadályozni nem lehetett; a holnap ígérete a szociáldemokrata baloldalt is átmenetileg teljesen magával ragadta.

Az SzDP-re váró majdani nagy feladatok jegyében készítették elő a rövidesen meginduló tagtoborzást. „Aki a csendesebb hónapokban és években nem szervez, nem toboroz, nem épít pártot, mozgalmat — írta Szakasits Árpád 1943 január közepén a Népszavában — . . . az ne várjon győzelmes ünnepeket, mert az semmit sem készített elő, semmit sem tett érte."[6] A párt megerősítésének szándéka már eleve úgy vetődött fel, hogy az SzDP-nek a munkásosztály mellett más társadalmi rétegekben is aktív szervező munkát kell végeznie. De mivel a tömegbázis növelésének igénye egyidőben jelentkezett a „tervkészítés korszakának" meghirdetésével, így az értelmiség megnyerésére különösen nagy súlyt helyeztek. Az értelmiség felé fordulással a párvezetőség két célt kívánt elérni:

1. *Általánosabb célja az értelmiség arányának növelése volt a pártszervezetekben,* abból a meggondolásból, hogy ha az SzDP a háború befejezése után vezető hatalmi tényezővé válik, megfelelő létszámban rendelkezzék magas képzettségű párttagokkal.

2 *Szűkebb célját* a legfontosabb műszaki, gazdasági és kulturális kérdésekkel foglalkozó *szakemberek munkaközösségeinek létrehozásában látták,* amelyek konkrét, s a háború befejezésekor azonnal alkalmazható terveket dolgoznak ki a pártvezetőség számára.

1943 elején a párt vezetői helyesen ismerték fel, hogy az SzDP az értelmiség megnyerése terén a korábbiaknál nagyobb eredményeket érhet el. Ez időre a gazdasági helyzet romlása az intelligencia soraiban is növekvő elégedetlenséget váltott ki. Az alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek ára a negyvenes évek elején rohamosan emelkedett és ez elsősorban a városi lakosság — s köztük az értelmiség — életszínvonalát jelentősen csökkentette.[7] A legutolsó, 1941 decemberi fizetésrendezés az értelmiségi és tisztviselői

[4] Az SzDP XXXIII. kongresszusának jegyzőkönyve. PI Archívum, 658. f. 1/36.

[5] Népszava, 1942. dec. 25. A karácsonyi szám értékelését lásd *Pintér István:* Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. 1941 június–1944 március. Bp., Kossuth Könyvkiadó. 1968. 152–155.

[6] *Szakasits Árpád:* Nagy feladatok előtt. Népszava, 1943. jan. 17.

[7] A fontosabb élelmiszerek kiskereskedelmi ára a fővárosban 1940 és 1943 között változóan kb. 80–200%-kal emelkedett. Budapest 1873-tól napjainkig. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve. 1945. 237.

munkakörökben nem ellensúlyozta az árak rendkívüli növekedését, újabb fizetésemelésre és az árak rögzítésére pedig a Kállay-kormány 1943 június végéig nem szánta el magát. A fővárosban kivetett jövedelemadó összege az 1940. évi 25,836.000 pengőről 1943-ban 81,221.000 pengőre emelkedett, ami fokozott terheket rótt a kereskedők és iparosok mellett a magánpraxist folytató értelmiségiekre is.[8]

Különösen eredményesnek igérkezett az SzDP fellépése az ún. zsidótörvények nyomán állásuktól tömegesen megfosztott intellektuelek körében. Egy 1942 júniusában kiadott rendelet hatálya már azokra a magánvállalkozásokra is kiterjedt, amelyek értelmiségi munkakörben akár egyetlen zsidó alkalmazottat foglalkoztattak.[9] A zsidótörvények életbe léptetése, valamint a katonai és munkaszolgálati behívások következtében jelentősen felduzzadt a segélyre erősen rászoruló értelmiségi, tisztviselői családok száma. Egyedül a Magántisztviselők Országos Szövetsége 1938 és 1943 között 150 ezer pengőt fordított nélkülöző tagjainak és hozzátartozóiknak segélyezésére.[10]

Az anyagi helyzet rosszabbodásánál is kétségkívül nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy 1943 elején a lakosság egyre szélesebb körében szereztek tudomást a Vörös Hadseregnek a német haderők felett aratott sztálingrádi döntő győzelméről, és a 2. magyar hadseregre Voronyezsnél mért megsemmisítő csapásáról. A német és magyar csapatok súlyos vereségéről és a szovjet hadsereg ellentámadásáról a Kossuth Rádió több alkalommal hírt adott Moszkvából és beszámolt a katonai csődről a londoni rádió is. A Népszava február 4-i száma a cenzúrát kijátszva, ügyesen ragadta ki a hivatalos haditudósításokból a valóságot sejtető részleteket: „Sztálingrádnál megszűntek a harcok" – „A Duna és a Kaukázus között a német csapatok elérték a számukra kitűzött célokat" – „Berlin: A moszkvai különjelentésekben közölt városok csak a tervszerű német hadmozdulatok következtében kerültek szovjet kézre" stb. A Népszava februári híreiből az olvasók sokat megérthettek s azok, akikhez a KMP márciusi röpirata eljutott, teljesebb képet alkothattak a katonai összeomlásról.[11] E hírek nyomán az addig a hivatalos propaganda hatása alatt álló értelmiségiek közül is egyre többen látták be a háború folytatásának értelmetlenségét.

Az SzDP fellépése az értelmiség körében 1943 első felében

A Népszava 1943. február 23-án jelentette meg először a *Szociáldemokrata Párt értelmiséghez szóló felhívását.* A lap jelentkezésre szólította fel a szocialista és haladó gondolkodású orvosokat, ügyvédeket, tanárokat, építészeket, mérnököket, közgazdászokat és más értelmiségi foglalkozásúakat. A néhány szavas felhívás, melynek közlését párszori megismétlés után a Belügyminisztérium betiltotta, érthető módon nem

[8] Uo. 112.

[9] A 4.410/1943. ME sz. rendelet aug. 23-ig szóló határidőre előírta, hogy azok a cégek, amelyek értelmiségi munkakörben egy zsidó alkalmazottat foglalkoztatnak, a megjelölt időpontig kötelesek ugyanilyen munkakörben nem zsidót is alkalmazni, vagy pedig zsidó alkalmazottjukat elbocsátani.

[10] Népszava, 1943. márc. 29.

[11] A KMP márciusi röpiratát közli: Dokumentumok a magyar forfadalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. Összeállította *Pintér István* és *Svéd László.* Bp., Kossuth Könyvkiadó. 1964. 390.

fejthette ki az értelmiségi szervezés céljait. Akik azonban a felhívás nyomán elküldték nevüket és címüket a Népszava szerkesztőségébe, rövidesen pontosabb felvilágosítást is kaptak az akció céljáról. A megadott címekre az SzDP Titkársága Szeder Ferenc, Peyer Károly és Szakasits Árpád által aláírt levelet küldött. A párt vezetői a levélben azzal fordultak a címzetthez, hogy vegyen részt a háború utáni új nagy feladatokra való felkészülésben. Hangsúlyozták, hogy ezeket a nagy feladatokat az ipari és mezőgazdasági munkásság egyedül nem tudja megoldani; szüksége van „szakszerű értelmiségi értékekre" is, amelyeket nélkülözhetetlennek tart a demokratikus és szocialista szellemű, szabad és független Magyarország felépítésének munkájában. Az SzDP vezetői a feladatok tisztázása céljából egy későbbi megbeszélést helyeztek kilátásba s arra kérték a címzettet, hogy addig is hívja fel megbízható értelmiségi ismerőseinek figyelmét „a párt szempontjaira" és jelentkezésre bátorítsa őket.[12]

Az SzDP értelmiségi akciójára a kormányzat és a szélsőjobboldali erők igen érzékenyen reagáltak. Ez nemcsak a Népszava felhívásainak betiltásában nyilvánult meg, hanem abban is, hogy néhány nappal az akció megkezdése után a rendőri szervek fokozott éberséggel figyelték a párt fővárosi és vidéki szervező tevékenységét. Egy márciusi csendőrségi jelentés az akciót még úgy értékelte, hogy az SzDP kizárólag az állástalan zsidó értelmiség összefogására törekszik,[13] de sokan ennél lényegesen szélesebb hatástól is tartottak. A szélsőjobboldali Függetlenség c. lap például „Antimarxisták jelentkezzenek!" címmel ugyancsak felhívásokat közölt, amelyekkel ellentábor kialakítására tett kísérletet.[14]

Az akció sikerére nézve nem kisebb veszélyt jelentett az az ellenállás, amely az SzDP-n belül bontakozott ki az értelmiség széles körű szervezésével szemben. Nem egy pártszervezetben a tagság jelentős része az értelmiségi felhívást aggodalommal fogadta: a polgári értelmiségiek jelentkezésében a háború utáni helyzetre spekuláló politikai számítást, karrierizmust gyanítottak. Az akció ellenzői általában kevéssé értékelték azt a tudati fejlődést és bátor elhatározást, amelyet a rendszer háborús egységterrorja, a szélsőjobboldal ismétlődő SzDP-ellenes rágalomhadjáratai mellett az értelmiségiektől a párthoz való csatlakozás megkövetelt. Sokan kétségbe vonták, hogy az SzDP-nek az értelmiségiek nagyarányú megnyerésére valóban szüksége lenne, a régi szociáldemokrata értelmiségiek közül pedig nem kevesen az újak „hivogatásában" saját szerepük lebecsülését látták. Egy hét sem telt el a legkorábbi értelmiségi felhívás óta, de a Szociáldemokrata Párt február 28-án megtartott fővárosi pártértekezletén az új akcióval szembeni bizalmatlanság máris hangot kapott. Az egyik felszólaló, dr. Török László V. kerületi küldött, arra figyelmeztetett, hogy az értelmiségi akció révén nehogy olyanok is befolyásra tehessenek szert a párton belül, akik korábban a munkásmozgalom ellenségei voltak.[15] A fővárosi

[12] PI Archívum, 658. f. 5/1943/5,

[13] PI Archívum, 651. f. 6. cs. Baloldali összesítő. 1943. márc. 26-i jelentés.

[14] Függetlenség, 1943. febr. 25. A Népszava még csak nem is tiltakozott az „ellenfelhívás" miatt. Az SzDP a későbbiekben sem a nyilas felhördüléssel magyarázta a Belügyminisztérium közbelépését, hanem a liberális polgári körök „csendes" akciójával. A pártvezetőség 1945-ös kongresszusi jelentése határozottan állította, hogy Keresztes-Fischer belügyminiszter annak idején Rassay Károlynak, a Polgári Szabadságpárt vezetőjének tanácsára tiltotta be a Népszava értelmiségi felhívását. Az SzDP XXXIV. kongresszusi jelentése az 1943–1945. évekről. Bp. 1945. 11.

[15] Az SzDP fővárosi pártértekezletének jegyzőkönyve. 1943. febr. 28. dr. Török László felszólalása. Pi Archívum, 658. f. 8/1.

titkár, Szamay Lajos a felszólalásokra adott válaszában külön kitért az értelmiségi szervezésre. Szamay elismerte ugyan, hogy dr. Török sokak véleményét továbbította, de az akcióval szembeni fenntartásokat teljes erővel igyekezett eloszlatni. Utalt arra, hogy az akció már az első napokban biztató eredményeket hozott: „Akik. . . most jelentkeznek erre a felhívásra, azok még nem konjunktúralovagok. És ha látnák az elvtársak, hogy milyen tömegben jelentkeznek az emberek és kik vannak közöttük, akkor valamennyien őszintén örülnének." Az aggodalmaskodók megnyugtatására Szamay hozzátette, hogy a későbbiekben majd ki kell építeni azt a rendszert is, amellyel a jelentkezőket megrostálhatják.[16]

Az értelmiségi akció meglehetősen vegyes fogadtatásával függött össze, hogy a Népszavában Szakasits Árpád is magyarázatot fűzött az értelmiségi felhíváshoz. Az értelmiségi agitációt Szakasits azzal indokolta, hogy a pártnak szüksége van különböző területen dolgozó, haladó gondolkodású intellektuelek segítségére és szakértelmére ahhoz, hogy „egy átfogó, a magyar gazdasági, politikai és szociális élet minden területére kiterjedő munkatervet készíthessen".[17]

Az értelmiségi akció meghirdetése egyúttal abba az irányba hatott, hogy az SzDP a kispolgárság különböző csoportjaiban is megnövelje befolyását. A fővárosi pártértekezleten éppen Szamay titkár előterjesztése vetette fel azt a gondolatot, hogy ha a párt jelentkezésre szólítja fel az értelmiségieket, akkor mennyivel inkább törekedni kellene a kisiparosság szervezésére, hiszen – érvelt Szamay – nagy részük korábban szervezett munkás volt. Áprilisban már a Népszava is ezt az álláspontot képviselte. Szakasits Árpád „Kisemberek" című cikkében hasonló indoklással sürgette, hogy a munkásság, a parasztság és az értelmiség szövetségéhez a kisiparosok és a kiskereskedők is csatlakozzanak.[18] A szervezés a későbbiekben valóban ki is szélesedett az említett rétegek irányába.

Március közepén a Népszava a fővárosi pártértekezlet tapasztalatait értékelve, világosan tudatta a budapesti pártszervezetekkel, hogy az egyik legfontosabb feladatuk a „tömegbázis még nagyobb kiszélesítése".[19] Hasonló értelmű konkrét utasítást kaptak a pest környéki SzDP szervezetek is. A pestszentlőrinci SzDP szervezet elnöke február végén a tagtoborzás meghirdetésekor külön felhívta a szervezők figyelmét a középosztálybeliekre, mondván, hogy a hatalomra jutás esetén e rétegekre szüksége lesz a pártnak.[20] Az akció során korántsem csak a diplomával rendelkezők megnyerésére törekedtek, hanem az értelmiség fogalmát tágan értelmezve a szellemi dolgozók alacsonyabb képzettségű kategóriáit (tisztviselőket, technikusokat stb.) is belépésre ösztönözték. A párt értelmiségi szervező munkájának ez a széles értelmezése egyébként mind a háború alatti években, mind pedig a felszabadulás után végig megmaradt.

1943 tavaszán az értelmiségi akció az egész országra kiterjedt. Április–május folyamán a vidékre utazó szociáldemokrata funkcionáriusok mindenütt felszólították a helyi szervezetek vezetőit az erőteljes agitációra, azzal az utasítással, hogy a tagtoborzás során

[16] Uo. Szamay Lajos válasza a felszólalásokra.
[17] *Szakasits Árpád:* Holnap. Népszava, 1943. febr. 28.
[18] *Szakasits Árpád:* Kisemberek. Népszava, 1943. ápr. 11.
[19] Népszava. 1943. márc. 12. Szocialista tömegek.
[20] PI Archívum, 651.f. 6. cs. Baloldali összesítő. 1943. márc. 19-i jelentés.

fokozott gondot fordítsanak az értelmiségiekre. A párt értelmiségi akcióját ekkor is azzal indokolták, hogy a párt szerepe hamarosan megnövekedhet a politikai életben, s akkor „áthidalhatatlan akadályok ne merüljenek fel".[21] Amíg a fővárosi értelmiség jelentkezése kezdettől fogva számottevő volt, addig a vidéki városokban a szervező munka jóval lassabban haladt. Azonban a nagyvárosokban, ahol az SzDP-nek korábban is volt bizonyos befolyása a helyi intelligenciára (Debrecen, Pécs stb.), ott a szellemi foglalkozásúak könyebben csatlakoztak. A vidéki városok többségében azonban az értelmiség a szervező munka szempontjából új terepet jelentett. Szombathelyen például, ahol augusztusig mindössze öten jelentkeztek a Népszava februári felhívására, a helyi intelligencia az SzDP közeledését hidegen fogadta. Márciusban Millok Sándor a szombathelyi értelmiségiek körében tartott előadása után arról panaszkodott, hogy a helybeliek lelkét „valóságos jégkéreg veszi körül és nem győztek csodálkozni azon a 'bátorságomon' – írta Millok –, hogy azt merem mondani, minden párt, tehát a Szociáldemokrata Párt is, a politikai hatalom megszerzésére törekszik. . . a megfélemlítés, amely hosszú esztendőkön ellensúlyozatlan maradt, csak többszöri melengetésre fog felengedni."[22] Az év első felében még ez a helyzetkép jellemezte a vidéki városok legtöbbjét.

Az akció megindításakor a pártvezetőség számolt azzal is, hogy az SzDP céljaival egyébként rokonszenvező értelmiségiek jelentős része nem vállalja majd a pártba való belépést, vagy munkahelyének jellege eleve kizárja azt. Az SzDP azonban róluk sem akart lemondani. Ezért a pártvezetőség kezdettől fogva nagy súlyt helyezett arra, hogy a pártszervezetek rendszeresen kapcsolatot tartsanak fenn az ún. szimpatizáns értelmiségiekkel s azok számát növelni igyekezzenek. A tagtoborzás meghirdetésével egyidőben főként a közszolgálatban álló értelmiségiek körében megindították az *illegális szervezést is*, amelynek szálai eljutottak egészen a hadsereg fontos beosztású tisztjeiig. Egyik közvetlenül a felszabadulás után kelt levelében Szeder Ferenc így ír erről: „Még az 1943. év elején fiatal értelmiségiek, közöttük állami tisztviselők vették fel velem az érintkezést, hogy a Szociáldemokrata Párttal együttműködjenek. Számos bizalmas megbeszélést folytattunk az együttműködés tekintetében, amelyek dr. Zeöke Pál, akkori székesfővárosi fogalmazó részvételével folytak. Dr. Zeökén kívül dr. Kerekesházy József, akkori törvényszéki jegyző és író vett részt ezeken a megbeszéléseken, rajta kívül számos fiatal értelmiségi is. Bevonták körünkbe a magyar honvédvezérkar egyes megbízható tagjait is, így Péter Borisz vezérkari századost, aki ezekben az időkben a budapesti hadtestparancsnokságnál volt bizalmi beosztásban."[23] A háborús célokból kiábrándult s a különbéke tervét helyeslő bizalmi állású értelmiségiek felkeresése s általában az illegális szervezés kiszélesítése később is feladat maradt, de az akció fő ágát mindvégig a legális tagtoborzás képezte.

[21] Uo. 1943. jún. 4-i jelentés.

[22] PI Archívum, 658. f. 6/300.

[23] PI Archívum, 283. f. 1/155. – Az év második felére vonatkozóan Száva István is említést tesz az illegális kapcsolatok kiszélesítéséről: „1943 nyarától kezdve egyre többen igyekeztek – bár óvatosan, vigyázva – valamilyen kapcsolatot találni a magyar baloldali blokk-kal és eme közeledők között nem lebecsülendő számban voltak olyanok is, akik jelentős szerepet játszottak a *kormányzati* tevékenységben is, elsősorban a *külügyi tisztviselők* sorából. Természetes, hogy ezeknek a kapcsolatoknak főleg informatív szempontból sok hasznát vette a demokratikus pártok blokkja." Az SzDP harca a reakció ellen. Szerk. *dr. Révész Mihály.* Népszava kiadás. (*Száva István:* Tíz hónap története a felszabadulásig. 96–97.)

Ennek támogatásában jelentős szerepet vállalt a Népszava, melynek tematikája 1943 tavaszára lényegesen kibővült. Ez időtől egyre gyakrabban kaptak helyet a lapban az értelmiséget közelebbről érintő cikkek, híranyagok. „A jövő tanítója", „A jövő orvosgondjai" stb. címmel a Népszava a főbb értelmiségi foglalkozási ágak művelőihez külön-külön is utat keresett. E cikkek felmérték az egyes foglalkozási ágak égető gondjait s a háborúellenes magatartásra ösztönöztek azzal, hogy rádöbbentették olvasójukat: a háború befejezése az intelligenciát sújtó problémák megoldásának is elengedhetetlen előfeltétele. Ezek az írások – bár néhány esetben konkrét elképzeléseket is felvázoltak – egészükben nem annyira programadók, mint inkább figyelemfelkeltők voltak. Utaltak arra, hogy az SzDP-ben széles körű tervezés kezdődött a háború utáni békegazdálkodás tudományos megalapozása céljából s e munkába való bekapcsolódásra serkentettek. Az értelmiségi cikkek szorosan kapcsolódtak a Népszava vezércikkeinek fő gondolatához: a szervezett munkásság a parasztsággal, az értelmiséggel és a társadalom többi dolgozó rétegével „értelmes és az érdekek összhangján alapuló" kapcsolat létrehozására törekszik. Noha az összefogást sürgető cikkeket a tavaszi hónapokban a XXXIII. kongresszus jövőcentrikus irányvonala még erősen átszőtte, Peyer Károly a lap 1943. május 2-i számában mégis sietett a kormányt megnyugtatni afelől, hogy az SzDP szélesedő szervező munkája nem szolgál „felforgató" célokat: „Mi nem a nyers ösztönökre és a szenvedélyekre, hanem az öntudatos és felelősségtől áthatott munkásságra és értelmiségiekre építjük fel mozgalmunkat... Együtt akarunk haladni minden szabadságszerető, alkotmányos életet és jogbiztonságot kívánó emberrel."

Később annak mértékében, ahogy a Népszava cikkeiben az aktuális belpolitikai kérdések ismét előtérbe kerültek, az értelmiségi témájú írások is bátrabban fordultak a napi események felé. Sőt, július elején az egyik cikk már Kállay miniszterelnökkel is vitába szállt. Kállay Nyíregyházán mondott, a szellemi életet ostorozó beszédére utalva, a cikkíró maga is kiemeli, hogy a magyar tanítóságnak ahhoz, hogy hivatását betölthesse „érdeklődnie kell a társadalmi reformkérdések iránt, hogy a társadalmi rétegek feltörekvő harcai során el ne maradjon a fontos szociális ismeretek és tudás dolgában. *Nem szabad közömbösen szemlélnie a társadalmi küzdelmet és a forrongások erőteljes megnyilvánulásait*". (Kiemelés tőlem – U.K.)[24]

Időközben, 1943 tavaszától újabb belpolitikai jelenségek arra késztették az SzDP-t, hogy az értelmiség szervezését még erősebben szorgalmazza. Bizonyos fokig már a Magyar Nemzet cikksorozata nyomán márciusban a polgárság jövőjéről kibontakozó polémia, melyben a Népszava mellett több antifasiszta polgári lap is részt vett – azt jelezte, hogy a haladó polgári irányzatok körében szintén érlelődött az értelmiség és a polgárság politikai aktivizálásának szándéka. Ennél a vitánál azonban hamarosan figyelemre méltóbb jelek is mutatkoztak. A szociáldemokrata vezetők – még jóval a Kisgazdapárt polgári tagozatának megalakulása előtt – felfigyeltek arra, hogy e párt a városi középrétegek és az értelmiség körében növelni kívánja befolyását. Májusban az SzDP 1943-as programtervezetének vitájában Kéthly Anna kiemelte, hogy a kispolgárságért és az intelligenciáért az utóbbi időben új hadjárat indult meg, és rámutatott, hogy a kisgazdapártiak „tiszta mezőgazdasági területről városi területre kívánnak lépni, főleg a velünk való verseny könnyebbé tétele érdekében. Bizonyos – vélekedett Kéthly –, hogy

[24] Népszava, 1943. júl. 8. Még egyszer: a jövő tanítója *(t. k.)*.

erre felhívást vagy legalábbis biztatást kaptak, nem utolsósorban pártunk intellektuel-akciója nyomán támadt riadalom következtében."[25]

A nyári hónapokban az értelmiség hovatartozásának és szerepének kérdése az antifasiszta polgári sajtóban ismét előtérbe került. A Magyar Nemzetben, a Mai Napban, az Ujságban és más polgári lapokban kifejtett nézetek megegyeztek abban, hogy a jövő vezető társadalmi osztályának a polgárságot vagy az értelmiséget kiáltották ki, míg a munkásosztálynak és a parasztságnak csupán másodlagos szerepet juttattak. A Magyar Nemzet például, amikor síkraszállt az értelmiség vezető szerepe mellett, e réteg feladatát abban jelölte meg, hogy egységbe olvassza és a „nemzeti igény rangjára" emelje a különböző osztályok politikai törekvéseit.[26] E jelenségek láttán, s különösen a Kisgazdapárt polgári tagozatának megalakulása után a Népszava még határozottabban foglalt állást az értelmiség hovatartozásának kérdésében. Az SzDP lapja élesen megkülönböztette a „polgár" és az „értelmiség" fogalmát és hangsúlyozta, hogy az értelmiségnek nem a polgári erők táborában, hanem a munkásosztály oldalán van a helye. A lap bírálta az értelmiség szerepét abszolutizáló nézeteket, ezek hatását azonban nemegyszer azzal ellensúlyozta, hogy a „munkás" fogalmát kiterjesztette valamennyi fizetésből és bérből élő kategóriára. „. . . a munkás fogalma tágabb lett: nemcsak az ipari bérmunkás és a mezőgazdasági munkás tartozik bele, hanem a tisztviselő, a tanár, a tudós, az orvos, az építész, a mérnök s technikus, egyszóval: minden fizetésért és bérért dolgozó ember" – írta a Népszava egyik júliusi vezércikke. „Ezeknek a foglalkozási ágaknak részesei nem keringhetnek külön-külön bolygók körül. Egy naprendszerbe kell tartozniuk s ennek mágnességi köre előbb-utóbb amúgy is magához vonzza őket."[27] A „munkásosztályba való integrálódás" tételének meghirdetése valójában nem segítette az antifasiszta összefogást, hanem – mivel elijesztően hatott a polgári értelmiségiekre – inkább gátolta azt. Ezért a lap hamarosan el is vetette, s a későbbi viták során már azt hangoztatta, hogy a polgárság dolgozó részének és a polgári értelmiségnek „egyenrangú és harmadik partnerként" kell csatlakoznia a munkássághoz és a parasztsághoz.[28]

Az SzDP értelmiségi szervezeteinek megalakulása és tevékenységük főbb jellemzői

1943 derekára az akció már jelentős eredményeket hozott. A tagtoborzással párhuzamosan az SzDP Conti utcai központjában Értelmiségi Csoportot szerveztek. E csoport nyilvántartásba vette azokat a – főként fővárosi – szociáldemokrata és párton-

[25] Kéthly Anna megjegyzései az SzDP 1943-as programtervezetéhez. PI Archívum, 658. f. 5/239.

[26] *Almássy József:* Középosztály és népiség. Magyar Nemzet, 1943. júl. 4. Ugyanebben a számban *Gogolák Lajos* és *baráti Huszár Aladár* írásai a Magyar Nemzet néhány korábbi cikkéhez hasonlóan a „műveletlen tömeg" fogalmával operálva igyekezett a polgári intelligenciát a szervezett munkásság és a parasztság befolyásától távoltartani. Sajtóhadjárat keretében igyekeznek megnyerni a kispolgárt és az intellektuelt, akiket elsősorban a „tömeggel" rémítenek, a „hozzájuk méltatlan és soha semmiféle magaslatra érdemeik szerint fel nem jutó és minden szellemiséget megfojtó masszával ijesztgetnek" – jellemezte már korábban ezt a manővert Kéthly Anna. PI Archívum, 658. f. 5/239.

[27] *Szakasits Árpád:* A polgár a mikroszkóp alatt. Népszava, 1943. júl. 11.

[28] Ujság, 1943. szept. 19. *Makay–Petrovics György:* Polgár most rajtad a sor! és Népszava, 1943. szept. 21. (A polgár feladata)

kívüli értelmiségieket, akik részt kívántak venni a háború utáni átmenetgazdálkodás terveinek kidolgozásában. A csoport keretében az egyes főbb foglalkozási áganként Értelmiségi Szervező Bizottságok jöttek létre, melyek a később kialakuló szakmai csoportok magvát képezték.

A pártvezetőség a pártközpontban nyilvántartott értelmiségiek számának növekedését komoly nyereségnek tekintette és igyekezett szaktudásukat minél előbb hasznosítani. Ennek érdekében az Értelmiségi Csoport tagjait a nyár elején bevonták az SzDP májusra elkészült 1943-as programtervezetének véleményezésébe és megvitatásába.

Az év folyamán az SzDP programtervezetét megküldték véleményezésre a párt vezetőivel személyes kapcsolatban álló pártonkívüli, szocialista, haladó gondolkodású értelmiségieknek is. A tőlük kapott válaszok nemegyszer lesújtó bírálatot tartalmaztak. Münnich Károly ügyvéd például, akihez a programtervezetet Mónus Illés juttatta el, kíméletlenül rámutatott arra, hogy az 1943-as program „nem a feltétlenül győzni akaró szocialista párt programját adja a magyar szocialista tervgazdaság felépítésére, hanem olyan párté, amely már eleve lemond a szocializmus győzelméről, s ún. szociális, demokratikus, önkormányzati elvek hangoztatásával, de a kapitalista rendszer fennmaradásának alapul vétele mellett szövegezi meg programját". „Ennek eredménye az – tette hozzá Münnich –, hogy itt-ott, kisebb-nagyobb quantitatív eltéréssel – lényegében ugyanazokhoz a követelésekhez jut, mint a legtöbb mai polgári párt."[29] Az SzDP 1943-as programja a párt vezetőinek egy részéből szintén alapos kételyeket váltott ki és ennek következtében hivatalos programként soha meg nem hirdették. Mégis ez a dokumentum lett 1943 nyarán az értelmiségi csoportokban megkezdődő „tervkovácsolás" egyik kiindulópontja.

Ennek első lépéseként, 1943. július 22-én az Értelmiségi Szervező Bizottságok vezetőit a pártvezetőség értekezletre hívta össze, amelyen megjelölték a munka irányát. Ezen az ülésen a pártvezetőség az angol kormány által támogatott mérsékelt reformelképzeléseket – a Beveridge-tervet – állította követendő példaként az értelmiségi bizottságok elé. A forradalmi változás lehetőségét eleve kizárták, s a polgári intelligencia megnyugtatására hangsúlyozták, hogy a békegazdálkodásra való átmenetnek „több értelmességgel és több felelősséggel" kell történnie, mint 1918–1919-ben. Az Értelmiségi Szervező Bizottságoknak adott útmutatás aláhúzta, hogy a pártvezetőség nem politikai elképzeléseket vár tőlük, hanem a gazdasági és kulturális élet főbb területeit felölelő *szakterveket*, annak a kész alapnak a kidolgozását, „amelyen a háború befejezése után azonnal megállhatunk".[30]

Augusztusban az Értelmiségi Szervező Bizottságok szakmai csoportokká alakultak át, amelyeket szervezetileg Büchler József fogott össze, de az egyes csoportok politikai irányításában a pártvezetőség egy-egy tagja közvetlenül is részt vett. Kezdetben a nevelők csoportját Millok Sándor, a jogászokét Ries István, a valamivel később szervezkedő írókat, újságírókat és színészeket pedig Szakasits Árpád instruálta. Hamarosan bekapcsolódott a csoportok irányításába Kéthly Anna és Szeder Ferenc is. A gondos ellenőrzéssel főként

[29] PI Archívum, 658. f. 5/239.

[30] Az Értelmiségi Szervező Bizottságok ülésének jegyzőkönyve 1943. júl. 22. PI Archívum, 658. f. 5/1943/5.

azt kívánták biztosítani, hogy az értelmiségi csoportok szaktestület jellege megmaradjon. De mivel a nagyobb szakmai csoportoknak csak valamelyik kerületi SzDP-szervezetben tudtak megfelelő helyiséget szerezni, így e csoportokat a pártszervezetek pezsdítő politikai hatásától elszigetelni nem lehetett.

E szervezetek megalakulásának idejére fokozatosan módosult az SzDP értelmiségi szervezkedésével kapcsolatos kommunista álláspont is. A Békepárt helyesen ismerte fel, hogy ezek a szervezetek új lehetőséget kínálnak a legális tevékenység kiszélesítéséhez. Jóllehet a párt értelmiségi munkájának fő irányát továbbra is a Kisgazdapárt polgári tagozata képezte, de 1943 őszére már a kommunista befolyás – különböző erősséggel ugyan – csaknem valamennyi szociáldemokrata értelmiségi csoportban érvényesült.

1943 második felében az SzDP értelmiségi szakmai csoportjainak tevékenysége megélénkült. Megválasztották a csoportok élén álló intéző bizottságokat, és idővel kialakult a csoportok belső tagozódása is. A növekvő létszámú értelmiségi csoportok munkájának összehangolása céljából a pártvezetőség november elején a pártközpontban Értelmiségi Titkárságot állított fel, melynek vezetőjéül Bán (Rozmayer) Antalt nevezték ki. Bán Antal vezette be azt a gyakorlatot, hogy a csoportok titkárai, elnökei és intéző bizottsági tagjai havonta egyszer értekezletet tartottak és ezáltal szorosabb kapcsolat létesült az egyes értelmiségi csoportok között.[31] A Szociáldemokrata Párt keretében 1943 második felében a következő értelmiségi csoportok működtek többé-kevésbé rendszeresen.

1. A *műszaki és gazdasági* szakemberek az SzDP Műszaki Csoportja néven Gács Lajos vezetésével az V. kerületi Visegrádi utcai pártszervezetben önálló szervezetként tevékenykedtek. Ebben a pártszervezetben már 1942 óta dolgozott egy szűkebb létszámú mérnökcsoport, melyben Poros Tamás és Padányi Mihály révén erős kommunista hatás érvényesült.[32] Ez a már meglévő mérnökcsoport képezte azt az alapot, amelyre az SzDP 1943 augusztusában hivatalosan megalakult műszaki csoportja az új tagokkal kibővülve ráépülhetett. A műszaki csoport belső tagozódása hamarosan kialakult. Augusztus 16-án határozatot fogadtak el, mely szerint 5 alosztályt létesítettek az alábbi témakörben tervek, javaslatok kidolgozására: I. Táplálkozás II. Ruházkodás III. Lakáskérdés IV. Egészségügy, közlekedés, általános munkafeltételek, műszaki oktatás V. Energia, üzemanyag és termelőeszközök előállítása. A csoport vezetői gondosan ügyeltek arra, hogy a tervkészítés a pártvezetőség által megkívánt irányban haladjon. A Műszaki Csoport vezetőségének szeptember 13-i körlevele előírta, hogy a javaslatokat bontsák szét két részre: „1. Olyan javaslatok, amelyek a háborús gazdálkodás megszüntével azonnal megvalósítandók az átmeneti idő alatt fenyegető munkanélküliség megelőzésére: az előkészítő munkálatok tehát – a lehetőség határain belül – azonnal megkezdendők. 2. Olyan javaslatok, amelyeknek keresztülvitelére csak hosszabb idő után kerülhet sor."[33] A kettő közül az előbbire koncentráltak. A Műszaki Csoporton belül 1943 augusztusában Bán Antal kezdeményezésére *tervgazdálkodási bizottságot* is alakítottak, melyben mérnökök és gazdasági szakemberek – Böhm István, Lantos József, Presser István, Pénzes Géza, a szovjet tervgazdaságot személyes tapasztalatai alapján ismerő Fisch Emil stb. –

[31] PI Archívum, 283. f. 21/54. Gárdos Dezső 1946. jan. 12-i feljegyzése.

[32] A szabadság hajnalán. Összeállította és szerkesztette: *Lányi Ernőné, Nagy Eta* és *Petrák Katalin.* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1965. 11

[33] PI Archívum, 658. f. 5/1943/5.

vettek részt. Körükben a Békepárt befolyása jelentősen megnövekedett azután, hogy 1943 őszétől bekapcsolódott a bizottságba a kommunista Markos György is, akinek a tervgazdálkodással kapcsolatos elgondolásai nagy hatást gyakoroltak a további munkára. A bizottság tagjai előadásokat tartottak a tervgazdálkodás szükségességéről a budapesti SzDP-szervezetekben és a szakszervezetekben, s közzétették elképzeléseiket a Népszavában is.[34]

A műszaki szakemberek egy másik csoportja a korszerű *munkáslakások* építésének problémájával foglalkozott. Közülük Freund Dezső és Gyenes Lajos 1943 őszén a Népszava hasábjain is ismertette javaslatait, tervrajzait.[35]

A Műszaki Csoport érdeklődési körének kiszélesedésére mutat, hogy a csoport 1944 januárjában kidolgozott részletes, féléves munkaterve alapján egy újabb alosztályt is létrehoztak, mely feladatul tűzte ki a műszaki tervekkel elválaszthatatlan kapcsolatban lévő *határproblémák:* jogi, közigazgatási, társadalmi, pénzügyi stb. kérdések megvitatását. Külön bizottság alakult a *mérnöktársadalmi* kérdések megoldására is.[36]

[34] PI Archívum, Lantos József feljegyzése a tervgazdálkodással kapcsolatos kérdésekről. 1946. nov. 28. 283. f. 21/176 és Pénzes Géza visszaemlékezése Fisch Emilről. *Timár László:* A gazdasági újjáépítés. Népszava, 1943. nov. 28. A Népszava vasárnapi számai 1943. okt. 24-től kezdődően közlik Markos Györgynek az MSzDP-szervezetekben is nagy érdeklődést kiváltó „A magyar tervgazdálkodás céljai" című 10 részes cikksorozatát.

[35] *Freund Dezső:* „Munkáslakás építés" és *Gyenes Lajos:* „A munkáslakásokról" c. cikkét a Népszava 1943. szept. 22-i és okt. 13-i száma közölte.

[36] Az SzDP Műszaki Csoport 1944 januárjában kidolgozott munkaterve a 6 alosztály számára a következő témaköröket jelölte meg:

„I. alosztály: *A táplálkozás kérdései.* Az őstermelés és ennek termékeit feldolgozó iparágak kérdései. A termelés tervszerű fejlesztésének kérdései a szükségletek alapján.

II. alosztály: *A ruházkodás kérdései.* A bőr- és textilipar valamint a hozzájuk tartozó termelési ágak fejlesztésének kérdései. A szükségletek megállapítása, a hazai nyersanyagok termelésének és feldolgozásának kérdései.

III. alosztály: *A lakáskérdés.* Tervezet készítése a lakások és lakásberendezések fennálló szükségletének ellátására. Ezen alosztályban a következő bizottságok működnek:

III/1. *Adatgyűjtő bizottság:* Lakásszükséglet megállapítása, épületipar- és nyersanyagainak adatai.

III/2. *Munkabizottság* a lakás- és háztípusok tervezésére kiírandó *tervpályázat* feltételeinek kidolgozására.

III/3. A fennálló lakásínség enyhítésére *azonnal megvalósítható* intézkedések.

III/4. Az építkezésekkel kapcsolatos *munkaszervezési kérdések.*

IV. alosztály: a következő 4 csoportban működik:

IV/1. *Általános munkafeltételek kérdései,* mint a munkaidő, munkaintenzitás, racionalizálás és a munkával összefüggő egyéb kérdések.

IV/2. *Egészségügyi kérdések* műszaki problémái.

IV/3. *A szakoktatás kérdései.*

IV/4. A *munkásbiztosítás* matematikai megalapozása.

V. alosztály: Általános műszaki kérdések tárgyalása a következő bizottságokban:

V/1. Az *energiaellátás* feladata.

V/2. *Nyersanyag, félgyártmány és segédanyagok* termelése.

V/3. Gépek, közlekedési eszközök, szállító- és tárolóberendezések gyártása.

V/4. A *közlekedés és távközlés* problémái.

V/5. *A munkaszervezés kérdései.*

VI. alosztály: *A műszaki kérdések határproblémái.* Mindazon műszaki kérdések tárgyalása, amelyek más kérdésekkel, pl. jogi, közgazdasági, társadalmi, pénzügyi stb. vannak elválaszthatatlan kapcsolatban.

VI/1 Külön bizottság alakult a *mérnöktársadalmi* kérdések megoldására. PI Archívum, 658. f. 5/1943/5.

2. *Az SzDP Nevelői Csoportja* 1943 júliusától Gárdos Dezső titkár irányításával működött. A csoport létszáma 1943–1944 folyamán elérte a 300 főt, de tagjainak nagy része csak a felszabadulás után lépett be az SzDP-be, míg ebben az időben kizárólag a Nevelői Csoporton keresztül kapcsolódott a párthoz. A Nevelői Csoportot – mely valamennyi értelmiségi szervezet közül a legnépesebb volt – a pártvezetőség részéről előbb Millok Sándor és Kéthly Anna irányította, majd novemberben Bán Antal értelmiségi titkár felügyelete alá került. Erre az időre már a szociáldemokrata és baloldali szellemű pedagógusok a csoporton belül *tanítói, tanári, iparostanonc-iskolai* és *gyógypedagógiai* szakosztályokba tömörülve tevékenykedtek. Ugyancsak júliustól fogva állt fenn a Nevelői Csoport keretein belül az *óvónői szakosztály*, melyet Bélaváry-Burchard Erzsébet vezetett.

A Nevelői Csoport tagjai a szocialista pedagógia céljaként a *társadalmi szemléletű ember* nevelését tűzték ki. Elképzeléseik elsősorban a tanoncképzés reformjára és egy új típusú *munkaiskola* bevezetésének elméleti megalapozására irányultak. Pedagógiai nézeteiket főként Gárdos Dezső és Tuba Károly cikkeiből a Népszava olvasói is megismerhették.[37]

3. Az SzDP *Orvoscsoportjának* magvát 1943 nyarán főleg azok az orvosok alkották, akik már a háború első éveiben is önálló csoportként működtek a budapesti VI. kerületi (Gizella utcai) SzDP-szervezetben. A hatodik kerületi orvoscsoport az illegális kommunista párt irányítása alatt állt, vezetője, Simonovits István 1932 óta a KMP tagja volt. Szoros kapcsolatot tartottak fenn a Szabolcs utcai kórház szociáldemokrata orvosi pártszervezetével, amelyben szintén erős kommunista sejt dolgozott. A Szabolcs utcai pártszervezet titkára a kommunista orvos, Adler Ferenc volt. „A Gizella utcai pártszervezetben először talán két évig csak 'megtűrt, de nem legálisan engedélyezett' és jóvá nem hagyott csoport voltunk. Ez azt jelentette, hogy az SzDP tudtával hetenként összejártunk, szakmai és politikai előadásokat is tartottunk, de mint aktív orvoscsoport csak jóval később alakultunk meg, amikor a Szociáldemokrata Párt kiépítette legális értelmiségi szervezeteit" – jellemezte az orvoscsoport helyzetét Simonovits István.[38]

Az augusztusban hivatalosan megalakított Orvoscsoport tagjainak nagy részét már azok az orvosok adták, akik a Népszava 1943 februári felhívására csatlakoztak a Szociáldemokrata Párt Értelmiségi Csoportjához. Az Orvoscsoport elnökévé Berkes Jenőt, titkárává Simonovits Istvánt választották meg, akik Szőllős Henrikkel és Gartner Pállal együtt a szervezet vezetőségét alkották. Az Orvoscsoport fő feladata a háború utáni széles körű társadalombiztosítás elveinek kidolgozása és egy új, szocialista egészségügyi politika körvonalazása volt. Emellett a szociáldemokrata és kommunista orvosok politikai és egészségügyi témájú előadásokat tartottak az SzDP-szervezetekben. 1944 márciusáig az SzDP Orvoscsoportjának létszáma 130 főre növekedett.[39]

[37] Lásd *Gárdos Dezső:* „Hogyan lehetne az iskola szolgálatába állítani a Gyermektanulmányi Társaságot?" c. írását a Népszava 1943. júl. 15-i számában, valamint a lap júl. 22-i számában *Tuba Károly:* „Irás iskolai dolgokról" és a szept. 8-i számban *Gárdos Dezső:* „A modern nevelés célja: a társadalmi szemléletű ember" című cikkét. – Az SzDP Nevelői Csoport 1943–1944-es működéséről. PI Archívum, 283. f. 1–8. ő.e. A Pedagógus Csoport titkári jelentése 1945. febr. 7. és *Gárdos Dezső:* „Hogyan illeszkedik be a munkásmozgalomba a Nevelő Csoport?" Pártszervezet (a Szociáldemokrata Párt hivatalos közlönye), 1946. márc. 25.

[38] PI Archívum, H–s–220.

[39] *Dr. Gartner Pál:* Orvosok a Szociáldemokrata Pártban. Pártszervezet, 1946. ápr. 15.

4. A *szociáldemokrata ügyvédek* Ladányi Ármin vezetésével mintegy két és fél éves kényszerszünet után 1943 nyarán újjászervezték a *Szocialista Jogászszervezet*et. A Jogászszervezetnek – miként korábban, 1943-ban is – csupán ügyvéd tagjai voltak, míg a közigazgatási jogászok, bírók stb. távol maradtak a szervezettől. Legfőbb feladatuknak az ügyvédi kamarában való demokratikus szellemű fellépést tekintették s arra törekedtek, hogy a kamarában „a véleményezésre megküldött kérdések plenárisan vitattassanak meg, abban a demokratikus közvélemény szóhoz jusson és a szakszerűség meggyőző erején át kerüljön el az igazságügyi kormányzathoz" – hirdette a Jogászszervezet 1944 februári programja.[40] A Jogászszervezet tagjai látták el peres ügyekben az SzDP és a szakszervezetek jogi képviseletét, külön csoport foglalkozott a hadbavonultak, az emigránsok s általában a jogtosztottak problémáival. Később Hadigondozási Tanácsadót is felállítottak. Bár az 1943-ban újjáalakult Jogászszervezet tagjai közé a közismerten kommunista ügyvédeket, pl. a szervezet egykori alapítóját, Bárd Imrét és másokat már nem vették fel, így is kialakult egy szűkebb csoport (Domokos József, Halász Pál, Hébelt Ede stb.), akiket régebbről is szoros szálak fűztek a kommunista párthoz, s akik 1943 őszétől a Kisgazdapárt polgári tagozatában tevékenykedő kommunista Feri Sándor révén tartottak kapcsolatot a Békepárttal.[41]

A Jogászszervezet – az SzDP más értelmiségi csoportjaitól eltérően – csak párttagokat vett fel soraiba s így taglétszáma 1943 végén még nem érte el a 60 főt.[42]

A Jogászszervezet vezetői és tagságának egy része anélkül, hogy előző szervezeti formájukat feladták volna, 1943 őszétől részt vettek az Értelmiségi Csoport keretében létrejött *közjogi és közigazgatási* bizottság munkájában. E bizottság – mely ugyancsak Ladányi Ármint választotta meg elnökéül – pártonkívülieket is felvett tagjai közé. A közjogi és közigazgatási bizottság 1943. október 15-i ülésén a kidolgozandó munkaterv vitája során a háború utáni helyzetre való tervezés minden nehézsége felvetődött. Ladányi úgy vélte, hogy a bizottság munkája legalább négy irányú lehet: 1. szocialista állam részére dolgoz ki munkaprogramot, 2. „tiszta szocialista kormányzat" részére dolgoz ki munkatervet, de nem szocialista alapon, 3. abból indul ki, hogy a Szociáldemokrata Párt polgári párttal együtt koalíciós kormányban vesz részt, 4. azt tételezi fel, hogy a Szociáldemokrata Párt ellenzékben lesz. Ladányi azt javasolta, hogy a pártvezetőségtől kérjenek döntést a munkaterv irányát illetően, de végül is a bizottság Györki Imre indítványát fogadta el, miszerint egy megalakulandó koalíciós polgári kormány részére dolgozzák ki a közigazgatás reformjának tervét s a békeszerződés jogi vonatkozásait.[43]

[40] A Szocialista Jogászszervezet feladatai Magyarországon. 1944. febr. PI Archívum, Ladányi Ármin fondja.

[41] Feri Sándor előbb Csorba János kisgazdapárti képviselőn keresztül tartotta a kapcsolatot a Jogászszervezet baloldali tagjaival, később pedig Halász Pál révén. 1944 januárjában Feri Sándor kezdeményezésére Halász Pál felszólalt a Jogászszervezet ülésen a Székesfehérvárott halálra ítélt kommunisták, Tonhauser Pál, Pataki László, Szirmai Hédi és Szekeres Sándor megmentése érdekében, akkor látszólag eredménytelenül. Később azonban az SzDP nevében Kéthly Anna pártolólag lépett fel az elítélt kommunisták ügyében. A széles körű mentési akció eredményeként az ítéletet megváltoztatták. PI Archívum, H–f–90. és *Pintér:* i. m. 307.

[42] A Szocialista Jogászszervezet 1943. nov. 10-i névsora mindössze 32 nevet tüntetett fel s egy valamivel későbbi névlistán is csupán 54 fő szerepelt. PI Archívum, Ladányi Ármin fond.

[43] Az SzDP Értelmiségi Csoportja közjogi- és közigazgatási bizottságának jegyzőkönyve. 1943. okt. 15. PI Archívum, Ladányi Ármin fond.

5. A párt *Ujságírói Csoportját* – melynek titkára Tiborc-Tiedler Zsigmond volt – a Népszava szociáldemokrata munkatársai és a lap szerkesztőségében dolgozó kommunista újságírók alkották.[44] A csoportban érvényesülő kommunista befolyásnak jelentős szerepe volt abban, hogy a résztvevők kezdettől fogva keresték a haladó szellemű polgári újságírókkal való együttműködés útjait. E törekvés eredményeként 1943 őszén a Conti utcai pártházban mintegy negyven – különböző polgári lapoknál dolgozó – újságíró jelenlétében illegális újságíró-gyűlést tartottak.[45]

6. Az SzDP Ujságírói Csoportjának tevékenysége szorosan összefonódott a *szocialista írók* szervezkedésével. Az Irói Csoport csupán laza szervezeti keretet, valójában inkább legális találkozási lehetőséget biztosított a szocialista és baloldali gondolkodású írók és költők kisebb társaságainak. Összejövetelein gyakran megjelent Benjámin László, Fodor József, Földeák János, Kassák Lajos, Keszthelyi Zoltán, László Gyula, Lukács Imre, Lukács László, Nagy István, Nádass József, Rideg Sándor, Salamon László, Vaád Ferenc, Vészi Endre, Vető Miklós, Zsigmond Ede és mások is. Az Irói Csoporton belül különösen élénk a Békepárttal szoros kapcsolatban álló csoportosulás volt, az ún. munkásíróké (Benjámin László, Földeák János, László Gyula, Nagy István, Rideg Sándor és Vaád Ferenc), akik korábbi, nagy visszhangot kiváltó „Magatartás" című kötetük után 1943 őszén és 1944 tavaszán két újabb kötettel jelentkeztek „Mérték" és „Munkások" címmel.[46]

7. Az írók és az újságírók szervezkedését a pártvezetőség részéről Szakasits Árpád irányította és ugyancsak az ő kezdeményezésére alakult meg 1943. október 22-én a *Szocialista és haladó felfogású Színművészek Csoportja* is. Az alakuló ülésen megjelent több mint 30 szociáldemokrata és pártonkívüli színész megvitatta a csoport munkaprogramjára vonatkozó elképzeléseit és szervező bizottságot alakított, melynek titkáraul Szalay Pált, a Madách Színház művészét, elnökéül pedig Bánóczy Lászlót választotta meg.[47] Az SzDP-hez csatlakozó színészek, előadóművészek, egy részét a faji törvények alapján a kamarából kizárt, állástalan művészek adták, de erős volt a párt befolyása a Madách Színház és a Nemzeti Színház aktív tagjai között is. Az alakuló ülést követően a szélsőjobboldali és kormánypárti sajtó abba belekötve, hogy az ülésről előzetesen nem jelent meg közlemény a Népszavában, dühödt támadást intézet az SzDP ellen és követelte a „titkos gyülésen" résztvevő aktív színészeknek, valamint a Madách Színház igazgatójának, Pünkösti Andornak eltávolítását a színházi életből. A hetekig tartó sajtóhadjárat[48] közepette a rendőrség vizsgálatot indított és elrendelte a gyűlés körül-

[44] A Népszavánál dolgozó kommunista újságírók: Kállai Gyula, Losonczy Géza, Kovai Lőrinc, Gosztonyi Lajos és mások tevékenységéről. Lásd *Sándor Pál:* A Népszava és a kommunisták a felszabadulás előestéjén. Magyar Könyvszemle, 1970. 1–2. sz. 3–13.

[45] A Szociáldemokrata Párt harca a reakció ellen. Szerk. Dr. Révész Mihály. Népszava kiadás, 90.

[46] *Fodor József:* Emberek és állomások. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. 1959. 288–289 és 337–338. A „munkásírók" tevékenységéről lásd *Kispéter András:* A „munkásírók" csoportja. – Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp., Akadémiai Kiadó, 1962.

[47] Bánóczi László rendkívüli tekintélynek örvendett a baloldali művészek körében. Ebben az időben, mint az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Művészakciójának vezetője több mint 400 üldözött művésznek nyújtott lehetőséget a fellépésre a Goldmark-teremben. Vö. *Ascher Oszkár:* Minden versek titkai. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964. 242–243.

[48] Már az alakuló ülést követő napon jelt adott a sajtóhadjárat megkezdésére az Uj Nemzedék, mely „Mi ez a szocdem színészszervezkedés? " címmel közölte a színészekhez kiküldött meghívó teljes

ményeinek kivizsgálását a kultuszminiszter is. Noha az imrédysták parlamenti interpellációval igyekeztek az ügyet napirenden tartani,[49] a vizsgálat elakadt; megtorló intézkedésekre végül is nem került sor.

Az illegális színészgyűlés körüli botrányt az SzDP jobboldali vezetői habozás nélkül felhasználták eddigi merev álláspontjuk igazolására. Mind az értelmiségi csoportokban, mind a pártszervezetekben nagyobb fegyelmet követeltek s fenyegetően léptek fel a bejelentés nélküli, „fekete"-gyűléseket tartó pártszervezetekkel szemben. Millok Sándor pl. kevéssel a színészgyűlés után goromba levélben utasította rendre az V. kerület pártszervezetének vezetőit, amiért a központ tudta nélkül kultúrestet rendeztek, amelyre neves művészeket hívtak meg és a Népszava egyik munkatársát kérték fel szónoknak. „Nem 'átkos centralizációról' van itt szó – magyarázkodott egy később hozzájuk írott levelében Millok –, hanem arról, hogy a belső emberek, akik nagyjából mégis értesülve vannak a politikai hőmérő napi ingadozásairól, az időjárásnak megfelelően szabályozzák a központi légfűtést."[50]

A Színészcsoport azonban a szélsőjobboldali támadások ellenére is folytatta munkáját. A csoport élén álló szűkebb bizottságban különböző politikai irányzatok hatottak. Az SzDP vezetőségének álláspontját képviselő Bán Antal és Bánóczy László kezdetben óvakodott minden további akciótól és a polgári vonal képviselőivel, Bárdos Arthurral és Hermann Richárddal egyetértve a csoport részletes munkaprogramját is csak a várt döntő politikai fordulat után kívánta kidolgozni. Élesen szembenállt velük, ám gyaktan túlzott követeléseknek adott hangot Horváth Árpád és Baló Elemér. Mindkét irányzattal vitázva lépett fel a Békepárt politikáját közvetítő Major Tamás és Hont Ferenc, akik a munkásszínjátszó csoportok aktivizálását sürgetve, igyekeztek a munkásséghoz való közeledést a Színészcsoport munkájának irányvonalául elfogadtatni.[51] Törekvéseik hamarosan komoly eredményre vezettek; a munkásszínjátszás és a munkásközönség problémája valóban a csoport érdeklődésének homlokterébe került. Előbb a Népszava 1943-as karácsonyi számában Egri István „Színház és a munkás" címmel írt cikket, majd 1944 január–februárjában többen is hozzászóltak e problémához. Ebben az időben közölte a lap Horváth Árpád elismerő nyilatkozatát a munkásszínjátszók tevékenységéről.[52]

A Színészcsoport és a munkásszínjátszók együttműködése egyre szélesebb méreteket öltött és kiváló keretet nyújtott a Békepárt politikai befolyásának növeléséhez. „Munkásszínjátszókat aktivizáltunk és ezáltal fedőszerveket létesítettünk. Az SzDP vezetőségének tiltakozása dacára nagyszámú tanfolyamot indítottunk meg. Munkás-

szövegét. Az SzDP-ellenes sajtótámadásokban, több más lap mellett, a nyilas Magyarág és Függetlenség c. lapok jártak az élen. A jobboldali hangorkánnal szemben a Népszava több cikkel védekezett és szót emelt a fenyegetett színészek érdekében a Kis Ujság is. (Kis Ujság, 1943. nov. 3.).

[49] A képviselőház 1943. nov. 10-i ülésén Incze Antal imrédysta képviselő intézett interpellációt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez „Művészkörökben folyó baloldali szervezkedés" tárgyában. Ugyanezen az ülésen, Incze felszólalása előtt, Vajna Gábor nyilas képviselő a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek feloszlatását követelte a kormánytól. Az 1939–1944-es Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XVII. köt. 334. ülés 196–198. Bp., Athenaeum, 1944.

[50] Millok Sándor levele Ladányi Árminhoz. 1943. nov. 11. PI Archívum, Ladányi Ármin fond.

[51] PI Archívum H–h–61.

[52] Népszava, 1944. jan. 16., jan. 30. és febr. 13.

színjátszó oktatás címén bányákból jöttek fel a munkások, 120–200-an vettek részt a tanfolyamokon. „Kitűnő alkalom volt közvetlen kapcsolat teremtésére a munkásokkal" – olvashatjuk Hont Ferenc visszaemlékezésében.[53]

A fenti aktívan és többé-kevésbé rendszeresen működő csoportok mellett még néhány más értelmiségi kategóriában is megkezdődött a szervezés. 1943 folyamán az SzDP kísérletet tett a haladó szellemű *képzőművészek, filmszakemberek, gyógyszerészek* tömörítésére, de ezekben a foglalkozási ágakban a szervezkedés még 1944 márciusában is csupán kezdeti fokon állt.[54]

Az SzDP értelmiségi szervezeteinek kiépülése a háború idejére alapvetően pozitív jelenség volt. E szervezetek megnövelték az SzDP vonzerejét a szellemi foglalkozásúak körében s nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a pártéletben az „értelmiségi munkás" fogalma egyre inkább meghonosodott. Ennek jelentősége különösen 1943 őszétől, az értelmiségi akció kiszélesedése során vált nyilvánvalóvá.

Az értelmiségi akció kibontakozása 1943 második felében és 1944 elején

1943 júliusában az angol–amerikai csapatok szicíliai partraszállásának híre – mely erős visszhangot váltott ki a magyar sajtóban – felbolygatta a közvéleményt. Az olaszországi front megnyitása konzervatív értelmiségi körökben is jelentősen megnövelte a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt tekintélyét. E két párt ezek szemében egy angolszász irányú belpolitikai fordulat esetén a biztos jövőt képviselte. Városon és falun egyre többen latolgatták a majdani átállás lehetőségét.[55]

A szaporodó konjunkturális tünetek az SzDP vezetőit elővigyázatosságra intették. Hamarosan kidolgozták, majd szeptember végén a főváros területén életbe is léptették a tagfelvétel új módját: a kerületi szervezetek ezentúl csak ideiglenesen vehettek fel új tagokat, végleges tagsági könyvet pedig csak azután kaphattak, ha a Fővárosi Titkárság ellenőrizte adataikat s felvételüket jóváhagyta.[56] Ez persze nem zárta ki, hogy az SzDP éljen azzal a nagyobb lehetőséggel, amelyet az olaszországi eseményektől és a Vörös Hadsereg júliusi offenzívájától átmenetileg engedékenyebbé vált Kállay-kormány a tömegek túlzott balratolódásának megakadályozása érdekében a pártnak a szervezkedés terén nyújtott. A pártvezetőség az év második felében még nyomatékosabban támogatta az értelmiségi szervezést, ugyanakkor az erősödő baloldali politikai áramlatok „bomlasztó" hatásától tartva, igyekezett a párthoz csatlakozó értelmiségieket ezektől az irányzatoktól „megóvni". A pártvezetőség mindenekelőtt a korábbi szervezeti és konspirációs válságból kilépő s az év nyarára Békepárt néven széles körű tevékenységbe lendülő kommunista párt befolyásától kívánta elzárni – mint láttuk eredménytelenül – a

[53] PI Archívum, H–h–61.

[54] PI Archívum, 283. f. 21/123.

[55] Kevéssel a szicíliai partraszállás után az SzDP debreceni kerületi titkárságához olyan jelentések érkeztek a környező falvakból, melyek szerint „a falu intelligenciája és jelenlegi vezetői azzal iparkodnak megnyugtatni magukat, hogy kijelentik: egyszerűen belépnek a két párt (a Kisgazdapárt vagy a SzDP–U.K.) valamelyikébe és minden marad a régiben". PI Archívum, 658. f. 6/212.

[56] Népszava, 1943. szept. 21.

pártszervezeteket és az értelmiségi csoportokat. De emellett elutasították azokat a kezdeményezéseket is, amelyek az egyes demokratikus értelmiségi csoportosulásokkal való kapcsolat teremtésére, ill. szorosabb együttműködésre irányultak. Így az SzDP a párthoz érkezett meghívás ellenére nem vett részt a haladó értelmiség és ifjúság 1943 augusztusi balatonszárszói értekezletén.[57] A népiesekkel való együttműködés kérdésében a régóta fennálló ideológiai ellentéteket tüntették fel kizáró oknak, de a jobboldali vezetők nem tanúsítottak kellő rugalmasságot más, az SzDP-hez már korábban is közelálló értelmiségi csoportosulásokkal szemben sem. A háború éveiben a szociáldemokrata politikusok, írók és újságírók a baloldali értelmiségi irányzatok közül főként a polgári radikálisok, Csécsy Imre, Zsolt Béla és Wesselényi Miklós vezette szűk csoportjával tartottak fenn huzamosabb időn át személyes kapcsolatot. Rendszeres találkozóikon egyre inkább körvonalazódott egy antifasiszta munkás–polgári értelmiségi együttműködés gondolata, amelynek a háború utáni politikában nagy szerepet szántak.[58] Éppen a Csécsy-típusú demokratikus szellemű polgári értelmiségiekkel való szervezett együttműködést szorgalmazta Heimler Ernő szombathelyi szociáldemokrata ügyvédnek a pártvezetőséghez 1943 augusztusában eljuttatott memoranduma. Heimler e memorandumban azt javasolta, hogy az angol Munkáspárthoz hasonlóan az SzDP is hozza létre a maga Fabianus Társaságát, mely a párttal rokonszenvező polgárokat, értelmiségieket tömörítené. E Fabianus Társaság – Heimler elképzelése szerint – elkerülhetővé tenné, hogy a pártba polgári elemek tóduljanak s ugyanakkor a pártot „kívülről támogatja és megerősíti". Peyer Károly azonban elvetette a javaslatot és indokolásként arra hivatkozott, hogy az SzDP nem alakíthat polgári egyesületet.[59]

A merev magatartás a Kisgazdapárt irányában is csak fokozatosan oldódott fel. A Kisgazdapárt polgári tagozatának megalakulása előtt s egy ideig még azt követően is az SzDP vezetői erősen tartottak a rivalizálás veszélyétől. A polgári tagozat megalakulása ugyanakkor az SzDP szervezetek egy részében felélesztette azokat a tendenciákat, amelyek a párt értelmiségi akcióját ellenezték. A VIII. kerületi SzDP szervezet június 22-i pártnapján például a Kisgazdapárt városi szervezkedését nagy örömmel fogadták és azt hangoztatták, hogy az SzDP a kispolgári, értelmiségi tömegeket úgysem tudná tartósan maga mellé állítani; erre alkalmasabbnak vélték a Kisgazdapártot.[60] Másutt viszont a polgári tagozat megalakulása a két párt szervezetei között surlódásokat okozott. A pécsi pártszervezet június végén azzal a panasszal fordult az SzDP központjához, hogy a Kisgazdapárt az SzDP-vel „azonos agitációs mezőn" dolgozik és kérte, hogy a két párt határolja el befolyási övezeteit.[61] A pártvezetőség azonban ekkorra már erősen hajlott a

[57] *Pintér:* i. m. 270.

[58] A szociáldemokrata és polgári radikális értelmiségiek a neves publicista, Zsolt Béla lakásán a háború alatti években hétről hétre rendszeresen találkoztak. E megbeszéléseken gyakran részt vettek az SzDP vezető politikusai: Kéthly Anna, Ries István, Faragó László, Millok Sándor, Szakasits Árpád, Mónus Illés és Horváth Zoltán is. Búcsú a Haladástól (a Haladás volt szociáldemokrata újságíróinak külön lapja). Bp. 1947. aug. 26. és *Marosán György:* Tüzes kemence. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1968. 678.

[59] Heimler Ernő memoranduma 1943. aug. 6. – Peyer válaszlevele nem maradt fenn, de tartalmáról tájékoztatást ad Heimler 1943. szept. 3-án Mónus Illéshez írott levele. PI Archívum, 658. f. 5/236.

[60] PI Archívum, 651. f. 2. cs. BM. res. 1943–4–1003.

[61] PI Archívum, 651. f. 6. cs. Baloldali összesítő 1943. aug. 21-i jelentés.

Kisgazdapárttal való szoros együttműködés felé: felismerték, hogy a két párt egységes fellépése megnövelheti az SzDP vonzerejét a parasztság és a vidéki értelmiség körében. Ennek megfelelően Szeder Ferenc főtitkár július 8-án már arra utasította a pécsi pártszervezet titkárát, Tolnai Józsefet, hogy lépjen kapcsolatba a Kisgazdapárt helyi vezetőivel és segítse elő a polgári tagozat kiépülését.[62]

A párton belüli értelmiség elzárásának politikája 1943 második felében, a Kisgazdapárttal kötött szövetség idején egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. A Kisgazdapárt fővárosi polgári tagozatában erős kommunista értelmiségi csoport működött (Pálffy György, Sólyom László, Feri Sándor és mások), amely az SzDP-vel való kapcsolat felvételét következetesen szorgalmazta. A pártvezetőség ellentmondásos helyzetbe került. Nyilvánvaló volt, hogy a szövetséges Kisgazdapárt hatásától az SzDP-szervezeteket teljesen elzárni nem lehet, ugyanakkor a jobboldali vezetők nyugtalansággal figyelték, hogy a Kisgazdapárt polgári tagozatában és a Szabad Szó körül tömörülő haladó erők növekvő befolyást gyakorolnak az SzDP-tagokra s különösen a fiatalok között igen sok híve lett a Békepárt által hirdetett népfrontpolitikának. Az SzDP-ben Ságvári Endre, a Kisgazdapártban Pálffy György irányításával már hosszú ideje előkészületek folytak a munkás, paraszt és értelmiségi ifjak nagyszabású találkozójának megrendezésére. Az ifjúsági ankéttal kapcsolatban a pártvezetőségben a vélemények élesen eltértek. „Mindenekelőtt persze azt kell akarni, hogy a munkásifjúság, a parasztifjúság és az értelmiségi ifjúság egymásra találjon, egymásnak számot adhasson, egymással megértesse magát, s közös dolgainak elvégzésére egyesülhessen. Bűn volna ezt megakadályozni, még nagyobb bűn elő nem segíteni" – foglalt állást az ankét megtartása mellett Szakasits Árpád a Népszavában.[63] Az eredetileg augusztus 20-ra tervezett találkozót azonban Peyeréknek sikerült előbb elhalasztani, majd belügyminiszteri segítséggel végleg meghiúsítani.[64] A továbbiakban a pártvezetőség egyre határozottabban hirdette „befelé", hogy a pártszövetség csupán a két párt vezetőségének és nemzetgyűlési frakciójának együttműködésben valósul meg, s nem érinti az SzDP alsóbb szerveit és szervezeteit. Ennek ellenére 1943 őszére a Kisgazdapárt polgári tagozata és az SzDP értelmiségi csoportjai s pártszervezetei között ismét megerősödtek a kapcsolatok.

A Kisgazdapárt városi szervezkedése láttán felmerülő szociáldemokrata aggodalmak nem igazolódtak be. Az SzDP a Kisgazdapárttal kötött szövetség idején is hatékonyan folytatta az értelmiségi akciót. Így vélekedtek a párt vezetői is. Szeder főtitkár az SzDP 1943. október 4-i Baranya megyei pártértekezletén úgy nyilatkozott, hogy a Népszava februári felhívására „ezrével" jelentkeztek az értelmiségiek és ajánlották fel szolgálataikat a pártnak.[65] Az értelmiségi akció eredményeiről ennél pontosabb adatokat sem ekkor, sem később nem tettek közzé. Mégha Szeder bejelentése némileg túlzottnak tűnik is, az új párttagokról készített – hiányosan fennmaradt – fővárosi szervezeti jelentések valóban figyelemre méltó létszámgyarapodásról tanúskodnak. Az őszi hónapokban néhány budapesti kerületi pártszervezetben az új párttagok között az értelmiségiek,

[62] PI Archívum, 658. f. 6/277.

[63] Szakasits Árpád válogatott beszédei és írásai. Összeállították: *Bakó Ágnes, Kende János*, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1966. 201.

[64] *Pintér:* i. m. 272–273.

[65] Népszava, 1943. okt. 5.

tisztviselők aránya megnövekedett, néhol megközelítette vagy éppen meghaladta a fizikai dolgozókét. Az V., VI. és a VII. kerületben az új tagok összetétele a következőképpen alakult.[66]

	V. ker.		VI. ker.		VII. ker.	
1943	új tag	ebből szellemi foglalkozású*	új tag	ebből szellemi foglalkozású	új tag	ebből szellemi foglalkozású
szeptember	24	16	–	–	144	38
október	21	13	95	63	136	32
november	37	17	76	25	207	44

*Ezeknél és a későbbi adatoknál is figyelembe kell venni, hogy a szellemi foglalkozásúak közé a hagyományos értelmiségi kategóriákat (orvos, mérnök, ügyvéd, pedagógus stb.) és a tisztviselőket számítottuk.

Az SzDP Budán is növelte a befolyását az értelmiség körében. A II. kerületi SzDP-szervezet 1943. szeptember 30-án azzal az indokolással kérte egy V. kerületi szociáldemokrata átigazolását, mert „az elvtársat képességeinél fogva alkalmasnak találjuk arra, hogy az utóbbi időben jelentősen megnövekedett értelmiségi tagjaink vezetésében hathatósan közreműködjék".[67]

A vidéki nagyvárosok közül Pécsett haladt a legeredményesebben az SzDP értelmiségi szervezése, ahol októberben a helyi pártszervezet keretében értelmiségi csoport is alakult.[68] Más nagyvárosokban hasonló csoport megalakulásáról nem tudunk, de a szervezés több helyen intenzíven folyt. December 8-án Millok Sándor közreműködésével létrejött a kolozsvári magántisztviselők egyesülete is.[69] Ahol arra a feltételek kedvezőnek mutatkoztak, az SzDP a szervezési tilalom dacára kiterjesztette befolyását a köztisztviselői rétegre. A hódmezővásárhelyi rendőrkapitány 1943 decemberében arról tett jelentést, hogy a párt illegális szervezést folytat a városi köztisztviselők körében, akik közül nem egy régebben az SzDP tagja volt.[70] A sokfelé kibontakozó vidéki értelmiségi szervezés eredményei azonban általában gyengébbek voltak, mint a fővárosban.

Az értelmiségi, kispolgári elemek nagyszámú belépése az év második felében is napirenden tartotta, sőt bizonyos fokig kiélezte azokat a vitákat, amelyek a párt vezető funkcionáriusai körében a tömegbázis kiszélesítésének mértékéről, irányáról már jó ideje folytak. Ezek általában nem szűkültek le magára az értelmiségi akcióra, hanem szélesebben, a párt általános politikai irányvonalával összefüggésben érintették ezt a kérdést. Egyes tekintélyes szociáldemokraták (pl. Faragó László) a Kisgazdapárttal való szövetséget, a haladó polgári erőkkel való együttműködést s a pártszervezés terén a pártszervezetek megnyitását a polgári intelligencia előtt elhibázott, veszélyes lépésnek tar-

[66] PI Archívum, 658. f. 8/45, 46, és 49.
[67] PI Archívum 658. f. 8/42.
[68] Népszava, 1943. okt. 5.
[69] Népszava, 1943. dec. 9.
[70] PI Archívum, BM. res. VII. 1944–4–1006.

tották, elsősorban a párt önálló irányvonalát, marxista eszmeiségét féltették ettől. Más meggondolásból, az SzDP régi funkcionáriusainak egy része ugyancsak aggodalmait hangoztatta. Jónéhányukba mélyen beleivódott a Peyer által fémjelzett „szakszervezeti vonal". Az eltelt két évtizedben túlságosan is megszokták, hogy a pártszervezés szorosan a szakszervezetekre épül; az SzDP munkáspárt jellegének egyetlen megnyugtató biztosítékát abban látták, ha a párt tömegbázisa lényegében egybeesik a szervezett munkássággal. Mégha általában el is ismerték, hogy a fasizmus elleni küzdelem jóval szélesebb összefogást igényel, megmaradtak azoknál a kereteknél, melyeket a bethleni elszigetelő politika annak idején az SzDP számára a szervezkedés terén kijelölt, valójában minden más irányú tömegszervezéstől idegenkedtek. Szakasits Árpád, Bán Antal s a párt fiatalabb középfunkcionáriusai mindkét irányú ellenállást ortodoxiának tekintve, síkra szálltak a tömegbázis kiszélesítése mellett. Védelmükbe vették az értelmiségi akciót: azt vallották, hogy a háborúellenes, antifasiszta értelmiségiek csatlakozásával új energia, friss levegő áramlik a pártba.[71]

A viták hevesebbek voltak annál, mint amit a tagság összetételének lassú módosulása indokolttá tett volna. Tényleges problémát inkább az jelentett, hogy az új tagok eszmei arculatának megváltoztatásához, szocialistává neveléséhez a feltételek nem voltak kedvezőek. A katonai, munkaszolgálati behívások gyakran a legképzettebb párttagokat ragadták ki az SzDP-szervezetekből, s ez — éppen a tömegbázis kiszélesítésének időszakában — a politikai nevelő munka lanyhulásához vezetett. A pártvezetőség a súlyos helyzeten azzal kívánt enyhíteni, hogy az év második felében a fővárosban és sok vidéki városban ún. központi vezetőképző tanfolyamokat indított. E tanfolyamok iránt — amelyeken az ideológiai és gazdasági kérdések mellett több előadó konkrét politikai problémákra; a szociáldemokrata-kisgazda szövetség értékelésére és az SzDP más aktuális feladataira is kitért — országszerte igen nagy érdeklődés nyilvánult meg, s mire a kormány 1943 decemberében betiltotta őket, a pártszervezetekben az elméleti-politikai képzettséggel rendelkező szociáldemokraták száma jelentősen megnövekedett. Bár az értelmiséghez való viszony kérdése a vezetőképző tanfolyamok tematikájában önállóan nem szerepelt, az egyes témákat az előadók nem kezelték mereven. Mónus Illés előadása pedig e problémához szorosan illeszkedő gondolatokat is tartalmazott. Mónus nem tagadta az értelmiség megnyerésének szükségességét, de határozottan ellenezte, hogy az újonnan belépők túlságosan nagy szerepre tehessenek szert a pártban. „Olyan nagy tömegmozgalomban, mint amilyen a munkásosztályé, nagyon jó ellenőrnek bizonyult az óvatosság és a bizalmatlanság" — mondta Mónus, „Aki hozzánk jön, az velünk maradjon és itt emelkedjék fel. Aki készen akar átvenni vezető szerepet, akinek a munkásmozgalom csak arra kell, hogy lépcsőül szolgáljon a politikai vagy társadalmi karrierhez, az maradjon a kapukon kívül."[72]

[71] Az 1943-as álláspontok nagy vonalakban rekonstruálhatók az SzDP 1945. máj. 10–17–24-i kibővített pártválasztmányi ülésének jegyzőkönyve alapján. PI Archívum, 283. f. 7/18. Érdemes megjegyezni, hogy a fiatalabb funkcionárius-gárdát bizonyos fokig reprezentáló Marosán György szintén aláhúzta könyvében az értelmiségi akció jelentőségét: „A másik fontos akció az volt, hogy Bán vezetésével felállították az Értelmiségi Titkárságot és káderosztályt. Mérnökök, orvosok, közgazdászok, művészek, pedagógusok, jogászok jöttek számításba. Ez nagy visszhangot váltott ki. Az értelmiségi rétegek féltve őrzött területét *veszélyeztette.*" *Marosán György:* i. m. 677.

[72] Tömegek és vezetők. Mónus Illés előadássorozata az SzDP 1943–1944. évi vezetőképző tanfolyamán. PI Archívum, 658. f. 13/115.

Bár a vezetőképző tanfolyamok megjavították a párton belüli ideológiai munka személyi feltételeit, de mégsem ellensúlyozhatták azt, hogy a nagyszámban jelentkező új értelmiségi tagok rendszeres politikai oktatásban nem részesültek. A pártvezetőség a friss szellemi energiát teljes mértékben a tervkészítéssel kívánta lekötni, az pedig az eszmei fejlődés szempontjából csak áttételes ösztönzést jelenthetett.[73]

Az év utolsó harmadára a gazdasági helyzet további romlása, az infláció a lakosság széles tömegeiben feszült hangulatot váltott ki és még inkább növelte a háborús politikával szembeni elégedetlenséget.[74] Az SzDP kitűnően időzítve, újabb tagtoborzást indított november 15-től. Az erőteljes szervezés során – habár a többséget mindvégig a munkások, alkalmazottak, kisiparosok alkották – tovább emelkedett a pártba belépő szellemi dolgozók száma. Például az V. kerületi SzDP-szervezetbe 1944. január 14-én 45 új tagot vettek fel s közülük 18 szellemi foglalkozású volt. A VI. kerületi pártszervezetben a december elején belépett 142 tag közül 45 a szellemi dolgozók száma. (Az 1944. január 9-i arány ugyanitt: 130-ból 37.) A VII. kerületben az 1943 decemberi 136 új tagból 37-en, az 1944 januári 132-ből pedig 31-en voltak szellemi dolgozók.[75] 1943 őszéhez képest a többi fővárosi SzDP-szervezetben is növekedett a szellemi foglalkozású párttagok aránya.

A Népszava 1944 januárjában és február elején igen éles hangon vetette fel az értelmiség felelősségét az ország sorsának alakulásáért és kemény szavakkal igyekezett e réteget a politikai közöny állapotából felrázni. Ugyanabban az időben az SzDP lapja helyet adott az egyetemi ifjúság hovatartozásáról folytatott vitának is. A cenzúra azonban – mely eddig is sűrűn küldte vissza tiltó pecséttel az értelmiséggel foglalkozó cikkek kéziratait – február közepétől csaknem teljesen száműzte e témát a Népszava hasábjairól. „Általában ezeket az értelmiségi cikkeket túlzott óvatossággal kezelik a cenzúrán és így sajnos nem igen tudunk az értelmiségiekkel foglalkozó cikkeket közölni" – írta 1944 februárjában Millok Sándor az egyik kézirat szerzőjének.[76]

A cenzúra 1944 februárjában egy határozottan radikalizálódó értelmiségi politika sajtóhangját fojtotta el. A baloldali irányvétel – mely 1944 elején az SzDP tevékenységének több területén érezhetővé vált – az értelmiségi politikában főként abban

[73] A pártvezetőség 1945-ös kongresszusi jelentése is – bár szépítgető megfogalmazásban – érintette ezt a hiányosságot: „Ha kifejezetten politikai nevelést abban az időben nem is nyújtottunk nekik, a munka minden mozzanatában szocialista volt és a résztvevőkben felkeltette az érdeklődést a párt politikai tevékenysége iránt is." Bp. Az SzDP XXXIV. kongresszusi jelentése az 1943–1945. évekről. 1945. 51.

[74] A Kállay-kormány által 1943. július elsejével foganatosított fizetésemelés értékét az árak azóta bekövetkezett mintegy 40–50%-os emelkedése teljesen devalválta, s ez az értelmiségieket, a tisztviselők alacsony fix fizetésű csoportjait rendkívül súlyosan érintette. Az év vége felé a rendőrségi jelentések mint egyre nyugtalanítóbb jelenségre mutatnak rá a tisztviselőket jellemző feszült hangulatra. „Mindinkább erősebb a panaszos hang a tisztviselőknél a fizetés elégtelensége és a ruhaneműk drágasága miatt. Fizetésüket a kubikus, fuvaros vagy napszámoséval hasonlítják össze... Az ún. ‚intelligencia' kishitűsége, megriadtsága kirívó. Csak a sajátját félti, önző, nem jótékonykodó, áldozatokra nem képes. A jogszabályok betartásában nem járnak elől jó példával. Ilyen irányban néhányszor komoly figyelmeztetésben részesültek már" – olvashatjuk a csongrádi rendőrkapitányság helyzetjelentésében. Hasonló jelentések érkeztek az ország más területeiről is. PI Archívum, BM VII. res. 1944–4–1006.

[75] PI Archívum, 658. f. 8/45, 46 és 49.

[76] PI Archívum, 658. f. 5/257.

mutatkozott meg, hogy háttérbe szorult a tervezgetés, a „jövőbe nézés" eddig elsődleges gondolata, és a Népszava értelmiségi cikkeit a mozgosító, cselekvésre ösztönző szándék hatotta át. A lap január 23-i számában Szakasits Árpád az egyes szellemi foglalkozások művelőihez fordulva tettekre buzdított: „Mert amit elmulasztanak ma könnyelműségből vagy gyávaságból vagy rosszul felfogott érdekből, annak minden következménye utánuk kúszik, megmarja a sarkukat és megmérgezi az életüket". Hasonló törekvést fejezett ki a Népszava február 11-i „A szellemi élet mozgósítása" című cikke is.

Az 1944 eleji törekvések azonban a szervező munka terén már nem eredményezhettek újabb fellendülést. Az ország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása után az SzDP-t betiltották, legális szervezeti hálózatát szétzúzták. Bár az illegalitás időszaka a párt későbbi politikai irányvonalának alakulása szempontjából igen jelentős volt, az SzDP értelmiségi politikájának új alapelvei azonban csak a felszabadulás után tisztázódtak.

*

A német megszállás a háború utáni helyzetre való folyamatos felkészülés illúzióját egy csapásra szertefoszlatta. Erre az időre a pártvezetőség által még 1943 nyarán megszabott irányvétel valamennyi értelmiségi csoportban – kisebb-nagyobb mértékben – megváltozott. A „Holnap Magyarországa" jelszó mögött kibontakozó elképzelések, tervek közül némelyik túllépett a pártvezetőség reformista koncepcióján, de ezek az elgondolások 1944 márciusáig nem álltak össze egy, az SzDP 1943-as programtervezetét meghaladó új programmá. A félbeszakított tervkészítő munka nem biztosíthatott az SzDP számára reális kiindulópontot a felszabadulás idejére, noha nem kevés érdekes elgondolást, részleges tervet eredményezett, amelyek egy részét az SzDP a későbbiekben fel is használta. De még ezeket a német megszállás előtt nagyjából tisztázott elképzeléseket, terveket sem lehetett a felszabadulás idején átdolgozás nélkül napirendre tűzni, hiszen 1945 elején a súlyos háborús károkat szenvedett ország újjáépítését lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között kellett megkezdeni, mint amilyeneket az 1943–1944-ben készült tervek feltételeztek. A Szovjetunió felszabadító tette nyomán összeomlottak az angolszász befolyás honi megerősödéséhez fűzött szociáldemokrata remények is; 1945-ben az SzDP háború utáni programjának kidolgozására már merőben új kül- és belpolitikai erőviszonyok mellett került sor.

Az SzDP 1943–1944-es értelmiségi akciója a párt és a magyar értelmiség viszonyában komoly előrelépést idézett elő. Az akció számszerű eredményei is figyelemre méltóak: a német megszállásig az SzDP-be belépett értelmiségiek, tisztviselők számát csak a fővárosban legalább 1,000–1,500 főre becsülhetjük, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szimpatizánsok, a párttal illegális kapcsolatban állók köre is erősen kitágul. Az akció során az SzDP először tudta jelentősebb mértékben áttörni azokat a mesterséges falakat, amelyeket az ellenforradalmi rendszer a fizikai és szellemi dolgozók tömegei közé emelt. Az értelmiségi tömegszervezés terén ekkor szerzett tapasztalatok abba az irányba hatottak, hogy az SzDP közvetlenül a felszabadulás után lendületesen lásson hozzá az értelmiség megnyeréséhez és az ország demokratikus újjáépítésébe való bevonásához.

TÖRTÉNETI IRODALOM

LÁSZLÓ GYULA:
VÉRTESSZÖLLŐSTŐL PUSZTASZERIG
(Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1974. 277 l.)

Aligha van a magyar régészeti irodalomban hatékonyabb és ismertebb, tudományosan megírt, de a tudománynépszerűsítés nemes feladatát is vállaló – vállalni tudó – könyv a *Honfoglaló magyar nép életéről*, melyet harmincegynéhány éves fejjel írt meg László Gyula és amely az öldöklő világháború utolsó évében látott napvilágot. Azóta tanulmányok és könyvek garmadájával bizonyította idehaza és külföldön, hogy a sok időt és munkát igénylő részletkérdések megoldásában éppen úgy otthonosan mozog, mint az eredeti látásmódot, néha bizony – valljuk be nyíltan – képzeletet is igénylő összefoglalások megteremtésében. Most ani könyvében inkább az alcímet (Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig) és annak is leginkább első szavát hangsúlyoznám. Ha valaki, úgy László Gyula tudja, hogy a régészeti leletek nem csupán rozsdás, hiányos, összetört tárgyak, hanem a valahai élet részei, néma tanúi. Megszólaltatásuk nem magától értetődő, hanem komoly nekifeszülést, nem ritkán birkózást kíván, amelynek megvannak a maga nagyon is kötött szakmai fogásai, szabályai. Magával ragadó erőssége a könyvnek a hitelesség, a belülről való ábrázolás. Nem marad tárgya alatt, nem is kerül fölébe, egyszerűen azonosul vele. A megelevenítéshez a majd félévszázados gyakorló régészként szerzett tapasztalatain túl a nagy elődök összehordta eredményeket is felhasználja és értékesíti.

Hatékonysága, mint többi műveinél, szemléletmódjából következik. Világosan látja és láttatja, amit el akar mondani. Kinyilatkoztatások (ha úgy tetszik: dogmák) helyett mindvégig a szemléleti nyitottság jellemző a könyvre. A bonyolultra érzékeny, az általánosításban egyszerűsítést gyanít és igyekszik elkerülni, hiszen minden vágya az egészet bemutatni. A történelem folyamatát nézi, ám mindig csak sűrüsödési pontjait vizsgálja igazán.

A könyv majdnem felét kitevő őskori fejezetek inkább summázva közlik egy-egy korról az általános tudnivalókat. Csak időtálló következtetések kerültek a szövegbe s ha az eredményeket a saját szavaival mondja is el, mégis színtelenebb, néha egyenesen mechanikus ezek felsorolása, illetve az egyes lelőhelyek bemutatása (Az őskor középső szakasza). A nagy, alapvető társadalmi folyamatok érzékeltetése mellett mintha a sajátosan helyi viszonyokból következő eltérések hiányoznának. S néhol az utóbbi esztendők szakirodalmának ismerete is számonkérhető, bár ez adódhat a kézirat korai lezárásából is. Ezek a fejezetek azonban mindenképpen halványabbak a későbbi korokéinál. Saját kutatásának számos eredményére az avaroktól támaszkodhatott a szerző és ez mondanivalójának súlyán is jól érződik.

Hangja a honfoglaláshoz közeledve válik egyre közvetlenebbé s a magyarságról szólva lesz elevenné. A könyv szerzője számára a történelem a nemzeti tudat tükrét jelenti. A hajdani „célszerű szegényemberek"-ről szól és őhelyettük, akik már szólani nem tudnak.

Könyve utolsó fejezetében a honfoglalásról és előzményeiről ír László Gyula. Lényegében azokat az eredményeket igyekszik egybemarkolni, amelyeket az utóbbi években szóban és írásban hirdetett a magyarok „kettős" honfoglalásáról. A szerző – s ebben nem áll teljesen egyedül, bár ellenzői is akadnak bőven – azt vallja, hogy a 670 táján a Kárpátok medencéjébe áramlott „késő avarok" voltaképpen velünk egy nyelvű magyarok. Néprajzi, embertani, forráskritikai, állattani, növényföldrajzi, művészettörténeti érvek tucatját vonja be, felmérések egymásba kapcsolódó láncolatával, vizsgálódása és bizonyító anyagának körébe. A megfogalmazás módjából önmagából is kitűnik, ha máshonnan nem tudnók, hogy László Gyula nem a csalhatatlan válaszadók, hanem az örök kérdezők közé tartozik. A kutatómunka az ismert vagy felbukkanó adatoknak, tényeknek újból és

újból történő megvizsgálását, értelmezését kell célul tűzze. Ha e tények magyarázatának, az ellentmondások feloldásának más módja is lehetséges – már pedig gyakorta ez a helyzet –, annál többrétűbbé válik a magyar földet, vagy magyar múltat kutató munkánk. E részeknél a gondolkodás szépségét akarja felvillantani a szerző és átsugározni az olvasóra. Nem is az eredmény, a megoldás a lényeg, hanem a problémalátás, melynek gyújtópontjában mindig az ember áll.

Nem ok nélkül hangsúlyozzuk az előbbieket, mert a recenzensben önkéntelenül felmerült a kérdés: kell-e, szabad-e ma még a munkahipotézisen alig túljutott kérdéseket beledolgozni egy végeredményben mégis elsősorban tudománynépszerűsítő könyvbe? Igaz, a szerző lelkiismeretesen felvonultatja az ellenérvek egy részét is, ám magával ragadó előadásmódja végső soron a „kettős honfoglalás" igazát sugallja. Holott ez nem is olyan egyértelműen tisztázott, hiszen a legfontosabb forráscsoportot alkotó régészeti leleteket mindeddig nem sikerült ebből a szempontból megfelelően értékelnünk. Egy ismertetés keretén belül nem követhetjük pontról pontra László Gyula rendkívül szellemes, elgondolkodtató érveit, hiszen a feltételezés lényegét alkotó avar–magyar azonosságot a szerző sem tartja egyelőre szilárd, beigazolt ténynek, hanem csupán a kutatómunkát előrevivő feltevésnek, melynek helyénvalóságát még nagyon alaposan meg kell majd vizsgálni. Annyit azonban szabadjon megjegyeznünk, – s ez indokolhatja végső soron e könyvbe való bekerülését is –, hogy maga a feltevés, az elősorjázó érvek és ellenérvek máris sok megoldatlan kérdés tisztázását mozdították elő, jó néhány új szemponttal gazdagították tudományágunkat és ez önmagában sem megvetendő eredmény.

A kötet egységes világképfoglalata az igazság szenvedélyes keresése. Ez a néha önmaga cáfolatával kiteljesedő életmű szüntelenül újít és újul, akár maga az egykori élet. A kutatói eredetiséggel, fölényes jártassággal, hatalmas anyagismerettel és kritikai érzékkel sorjázó érvelés az életből indul és (ha néha kanyargós utakon is) oda tér vissza. Bolyongásai közben nincs csalhatatlan iránytűje (önmaga sem képzeli ezt), csak felelőssége, amellyel gyakorta nehézségek közepette keresi a helyes utat. S egy pillanatra sem törődik azzal, nem is neheztel, ha kételyeik miatt elengedik kezét kollégái, vagy elhagyják korábbi tisztelői. Igaza van: gondolatait akkor is joga van leírni, ha csak másokat termékenyít meg vele.

László Gyula értéktisztelő és értékfelmutató, az élethez tapadó, azt megelevenítő, a holt tárgyakba életet lehelő, a porladó csontokra húst és izmot képzelő tudós, aki együtt él tárgyával. Ezért képes egyszerre látni és láttatni a részt és az egészet, a helyit és esetlegest összekapcsolni az általánossal, egyetemessel. Értékrendje, lényeglátása, ráeszmélése és eszméltetése, tartalmi és formai ereje, a maga keze alól kikerülő rajzos magyarázatok messze a puszta szakirodalom fölé emelik könyvét.

Kőhegyi Mihály

LES QUESTIONS FONDAMENTALES DU PEUPLEMENT DU BASSIN DES CARPATHES DU VIIIe AU Xe SIÈCLE

(Budapest, 1972. 230. old. 33 képtábla)

A KÁRPÁT-MEDENCE 8–10. SZÁZADI BENÉPESEDÉSÉNEK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Régészeti Intézetének rendezésében, külföldi résztvevőkkel, konferencia vizsgálta „A Kárpát-medence 8–10. századi benépesedésének alapkérdései"-t. Erdélyi István és Salamon Ágnes szerkesztői közreműködésével a konferencián elhangzott előadások szövegei illetve rövid kivonatai kerültek a kötetbe.

A Kárpát-medencének a magyar honfoglalást megelőző etnikai története sok vonatkozásban tisztázásra vár. A magyarok nem lakatlan területre érkeztek: az itt talált népesség legismertebb részét a különböző ágakhoz tartozó szlávok tették. Az utóbbi években beható vizsgálat alá került az avar továbbélés problémája. A szlávok megjelenésének és vándorlásainak vizsgálata legkorábban az 5–6. század fordulójától szükséges. Az avar betelepülés is nagyjából ebben az időben kezdődött. A 8. század felső időhatárul választását valószínűleg az avar politikai hatalom meggyengülése, majd megszűnése és a Nagy Morva Fejedelemség felemelkedése indokolja. A 9. században Délnyugat-Dunántúl területén

Pribina és Kocel szláv fejedelemsége szervezte a helyi lakosságot. A tanácskozás témájának időrendi keretei mintha inkább a politikai történet fejleményeire s nem a benépesedés problémájára összpontosítanának. Az avarok veresége valóban következményekkel járt a Kárpát-medence egy részén a szláv népesség kötetlenebb mozgására. Lehetséges, hogy újabb hullámaik érkeztek a területre. Az avar uralom megszünése természetesen nem azonos az avarságnak mint etnikumnak az eltűnésével. Ezt ma már senki sem vallia. Éppen ezért váltak fontossá az avar kontinuitásra vonatkozó feltevések, vagy inkább találgatások helyébe lépő részlet-kutatások. Az iránt sincs kétség, hogy a különböző szláv ágakhoz tartozó népesség az önálló szerveződés lehetőségéhez jutott.

A magyar honfoglalást megelőző korszaknak szentelt valamennyi előadás említést tesz az avarokról. A közzétett 24 előadásból 12 az avar történelem aspektusaival foglalkozik. Különösen fontos kérdéseket világított meg *László Gy.*, aki az avar föld 8–9. századi kiterjedését fejtegetve és az avar történelem kronológiájának a kapcsán szólt az „avar" gyűjtő-fogalom alá tartozó különböző ázsiai és kelet-európai eredetű népekről. Gondolatmenetében helyet kapott az avar–magyar kapcsolatok kérdése: *Bóna I.* a Dunaújváros határában feltárt avar települések kronológiáját, gazdaságtörténeti jelentőségét ismertette. *Rosner Gy.* a sokat vitatott avar kerámia-típusok állományával és eredetével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy az avarok saját kerámia művességet hoztak magukkal; a helyi hatások problémájára röviden reagált. A konvergencia lehetőségére nem tért ki. *Erdélyi I.* az avar lovaskultúra keleti hátterének vizsgálatában, belső-, közép-ázsiai és Volga-vidéki párhuzamokra figyelmeztetett. *Fettich N.* az avar műveltségben kuturgur réteg kimutatására tett érdemleges kísérletet, fejtegetésében rámutatott, hogy a Don-vidéki sztyeppén élő műveltség eljutott a Kárpát-medencébe. *A. Lippert* a 8. század utáni avar folyamatosságot Ausztria keleti területének vonatkozásában elemezte. Kelet-Ausztriában az avarok nagy veresége után gyenge nyomokban jelentkezik az avar és a szláv kontinuitás: a Bécsi Medencében a karoling kori kolonizáció erőteljes nyomaira figyelmeztetett.

Már A. Lippert, különösen azonban *F. Zagiba* előadása az avar, szláv problémát összefüggésében szemlélte, és a magyar történelem egyes aspektusait is bevonta tárgyalásába. Az avarok, szlávok és magyarok vonatkozásában a nyugati műveltségnek e népekre gyakorolt pozitív hatását, s különösen a nyugati kereszténység kezdeményezte térítések jelentőségét emelte ki.

Az avar–szláv viszony és Nagy Morávia szláv népessége történelmének aspektusaival foglalkozott *B. Chropovský*. Az avar uralom összeomlását követően Nagy Morávia területén elnéptelenedésnek nincs nyoma. A 8–9. század folyamán jelentős méretű települések és erőteljes szláv műveltség alakult ki, amelyik magába olvasztott karoling és avar hatásokat. Az avar fennhatóság megszűnése kedvezett a szláv népesség terjedésének. Figyelmet fordított a déldunántúli Pribina–Kocel szláv fejedelemség sorsának alakulására és pozitív szerepére az egész Kárpát-medence művelődéstörténete szempontjából. *Z. Cilinska* a 6–8. századi fémművesség datálásának kritériumait és a fémművesség színvonalát vizsgálta. Megállapította, hogy a fémberakásos ötvös-művesség a 8. században végetért a Kárpát-medencében. *L. Kraskovská* a Duna pozsonyi szakaszának 7–10. századi jelentőségét vizsgálta. Az e körzetben élő szláv népesség a pozsonyi „kapun" keresztül szoros kapcsolatot tartott a nyugati, különösen a karoling kori műveltséggel. Nagy Morávia virágzásának korában különösen jelentős szerepet töltött be a Duna vizi útját felhasználó kereskedelem. *D. Bialeková* az előző témához csatlakozva vizsgálta Délnyugat-Szlovákia szláv népének és a karoling kori Nyugat-Európa népeinek kapcsolatait. Mindenek előtt a karoling művészetnek a szláv művészetre gyakorolt hatását mutatta ki. A Trencsén környéki Pobedim határában feltárt erődített településen 11 jelentős kincslelet, a korábbi leletekkel történt egybevetéssel, adott lehetőséget annak kimutatására, hogy a karoling művészet mély hatást gyakorolt Nagy-Morávia művészetére.

A honfoglaló magyarság etnikai összetétel tekintetében *I. Boba* arra a felismerésre jutott, hogy az onogur népnévből eredő Ungar népnév a magyarságnak nem finnugor eredetű részére terjedt ki. A honfoglalók körében a finnugor, az onogur török és a horezmi eredetű kabar népágakat különböztetett meg. *Fodor I.* a honfoglalás kori magyar művészet iráni vonatkozásait, iráni eredetű jelképeit mutatta be. Az iráni vonatkozások a honfoglalók soraiban jelenlévő iráni eredetű népcsoportra utalnak. *E. Halíková* a 10. századi Volgai Bolgária és a honfoglalás kori magyarok műveltségének és embertani összetételének hasonló vonásaira hívta fel a figyelmet. A párhuzamok szemszögéből elemezte a Tatár Autonóm Köztársaságban, a Tankejevka község határában feltárt sírmező leleteit és temetkezési szertartását. *Mesterházy K.* tovább vitte Halíkova gondolatmenetét; Magyarország és a Volgai Bolgária

népei közötti kapcsolatokat elemezte. Az iszlám magyarországi híveinek ún. busurman (böszörmény) csoportjában volgai bevándorlókat lát. *Veres P.* a honfoglalás természetföldrajzi viszonyait vette vizsgálat alá. Arra a felismerésre jutott, hogy a 9–10. század fordulója táján a sztyeppén bekövetkezett száraz periódus sújtotta a legeltetésből élő nomád népek gazdaságát. Ezek kedvezőbb lelőhelyek keresésére kényszerültek.

A kötetbe felvett előadások elenyésző hányada foglalkozott a Kárpát-medence benépesedésének kérdéseivel. Nem lehet véletlen, hogy a konferencia végül is nem a címben kitűzött feladatot teljesítette. Valószínű, hogy az okot a régészeti anyag természetében kell keresnünk, amely kevéssé teszi lehetővé etnikai kérdések vizsgálatát. Az előadások témájának szorosabb meghatározásával azonban az előadásokat a konferencia adott keretei között lehetett volna tartani.

A többségükben francia nyelven közzétett tanulmányokban több értelemzavaró elírás maradt. A kötethez illesztett képtáblákon hiányzik a tájékoztatás, hogy melyik tanulmányhoz tartoznak az illusztrációk. A tanulmányokból is hiányzanak a képekre való utalások. E szerkesztési fogyatékosságokat leszámítva, hasznos kötettel gyarapodott régészeti irodalmunk.

Bartha Antal

AGRARNAJA ISZTORIJA SZEVERO-ZAPADA ROSZSZII. VTORAJA POLOVINA XV – NACSALO XVI V.

Rukovoditel' avtorszkogo kollektiva A. L. Sapiro
(A szerzői kollektíva vezetője A. L. Sapiro.)

(Leningrad, Nauka. 1971, 402 l.)

ÉSZAK–NYUGAT OROSZORSZÁG AGRÁRTÖRTÉNETE. A 15. SZ. MÁSODIK FELE – A 16. SZ. ELEJE

A nagyszámú adatgyűjtő és feldolgozó kollektíva által készített munkát irányító és a könyvet szerkesztő A. L. Sapiro neve különösen a magyar agrártörténészek körében jól ismert, az oroszországi kései feudalizmus gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó könyveit és tanulmányait nagyrabecsülik. Az itt ismertetett munka tudományos tevékenységének jelentős állomása.

A kötet a novgorodi fejedelemség agrártörténetének egyik szakaszát tárgyalja. A Baltikumtól az Északi Jeges-tengerig elterülő bojár köztársaság a maga mintegy 320 000 km²-nyi kiterjedésével és – alapos becslések szerint – 520 000 lakosával, sajátos belső társadalmi és állami szervezetével a középkori Oroszország egyik fontos és agrártörténeti szempontból is izgalmas része. Novgorod Velikij 1478-ban került a moszkvai nagyfejedelem uralma alá, nem csekély harcok után, s III. Iván a bojári és kolostori földek nagy többségének elkobzásával és egy részének a szolgáló nemesek birtokába juttatásával, nagyobb részének állami tulajdonban meghagyásával lényeges változásokat hozott. A terület szolgáltatásainak felmérésére a kormányzat rögtön a Moszkvához csatolás után nagyarányú összeírást rendelt el, ennek megvalósítása az 1490-es évek elejéig húzódott el. Minthogy éppen közben történtek a nagy változások a birtokviszonyokban, az összeírás már befejezte másnapján elavultnak bizonyult, újabb összeírást rendeltek el, ezt 1495–1505 között valósították meg. Az összeírások igen részletes, faluról–falura menő, a tulajdonosok, sokszor még a szolgáltató jobbágyok és egyéb népesség nevére is kiterjedő anyagot gyűjtöttek össze. Ezek az ún. piszcovie knyigi nagyrészt megmaradtak, történeti forrásértékükre már az 1840-es évektől kezdve felfigyeltek, az anyag egy részét még a 19. században publikálták. Ezen túlmenően azonban még roppant nagy a különböző levéltárakban szétszórt kiadatlan anyag. A Sapiro vezette kollektíva alapjában véve ezt az anyagot dolgozta fel kvantitatív eljárással, helyenkint egyéb okleveles anyaggal kiegészítve. Ennek az elmélyült forrásfeltáró és feldolgozó munkának az eredményeit összegezi a terjedelmes kötet.

Az első rész először magáról a felhasznált forrásanyagról nyújt áttekintést, azután a feldolgozás módszertani elveit ismerteti, kitér a piszcovie knyigi-ben található szakkifejezések értelmezésére. Bár a forrásanyag a Novgorod önállóságának megszűnte utáni helyzetet mutatja be, az első összeírás sok esetben visszatekintést ad a korábbi helyzetre, így nemcsak a századforduló, hanem a 15. sz. utolsó évtizedeire is ad információt és lehetővé teszi viszonylag hosszabb időmetszetben a fejlődési tendenciák felmérését is.

A második, legterjedelmesebb rész az egyes novgorodi közigazgatási körzetek, pjatyinák (és egyéb területek) szerint haladva áttekinti az illető terület földrajzi, demográfiai, agrártörténeti helyzetét, a forrásanyag kínálta legnagyobb részletességgel. A rövid harmadik rész az előző résztanulmányok adatait összegezi.

Nyilván nem áll módunkban a könyv eredményeinek beható ismertetése, hiszen az egyes pjatyinákkal foglalkozó fejezetek nemcsak a földművelésről, állattenyésztésről, a birtokviszonyokról, a paraszti szolgáltatásokról adnak képet, hanem a meglévő adatok alapján megkísérlik a jobbágygazdaságok költségvetésének a felmérését, a jövedelmek és kiadások szembeállítását is, meg kitérnek a parasztok mellékfoglalkozásaira is. Csak a végső eredmények rövid összegezésére korlátozódhatunk.

A birtokviszonyok vonatkozásában a lényeges tendencia, hogy III. Iván birtokelkobzásai után a korábbi bojár nagybirtok szinte teljesen eltűnt, a novgorodi érsek és a kolostorok földbirtoka is jelentéktelenné zsugorodott össze, a földek majdnem fele állami (ill. kis része közvetlenül a nagyfejedelem tulajdonát alkotó udvari) birtok lett, jelentős része pedig szolgáló nemesi birtok. Csak az 1478 előtt egészen kis birtokokon gazdálkodó, a módos parasztoktól alig különböző allódium-tulajdonosok (szvojezemci) tartották meg jórészt földjeiket, különösen a távoli északi területeken. A szántóföldi művelés ágai közül az őszi vetésforgóban szinte kizárólag rozsot termesztettek (átlagosan négyszeres terméssel), a tavaszi földeken a zab volt az uralkodó, de búza, árpa, kisebb mennyiségben köles és ipari növények is előfordultak. (A termésátlagok kiszámításánál a 19. sz. utolsó éveinek az adatait is felhasználták, amelyek nagyjából azonos terméseredményeket mutatnak.) A jobbágyi gazdaságok átlagosan egy lóval rendelkeztek, eléggé elterjedt volt a juhtenyésztés, nagyon kevéssé a sertéstenyésztés, a szarvasmarha mintegy a kettő közt foglalt helyet. A jobbágyi föld egy gazdaságra átlagosan 9 gyeszjatyina (közel 10 ha) nagyságú volt, ez az átlagos földterület a mindenütt érvényesülő háromnyomásos rendszerben biztosította a jobbágycsalád megélhetését. A háromnyomást időnként égetéses-irtásos földműveléssel egészítették ki. A források mintegy 30-féle paraszti mellékfoglalkozást is ismernek, a halászat, vadászat, erdei méhészkedés, szövés-fonás mellett nem jelentéktelen volt a vaskohászat kis műhelyekben, a novgorodi városi fémfeldolgozó ipar nyersanyagát ez szolgáltatta. A nem különösen kedvező éghajlati viszonyok ellenére a novgorodi fejedelemség egészében önellátó volt az élelmiszer tekintetében.

Majorsági föld a novgorodi korszakban nagyon kevés volt, az új birtokviszonyok közt megnőtt, de még akkor is a művelt földterület 10%-a alatt maradt, megművelésére nem jobbágyi robotot vettek igénybe, hanem a földesúr saját cselédségével műveltette (a kis allódium-tulajdonosok maguk is művelték földjüket). A cselédség sorában feltűnnek a holopok, ez a félig-meddig rabszolgakategória, és igen ritkán a magyarországi zsellérségre emlékeztető bobilok.

A parasztok munkajáradékkal is tartoztak, nem a szántóföldi termesztésben, hanem a nagybirtok egyéb szükségleteinek ellátására, ez azonban egészében elenyésző volt. A járadék fő formája a termény- és a pénzjáradék volt. A novgorodi feudalizmus sajátosságaival függött össze, hogy itt eleve a terményjáradék volt az uralkodó, mert a feudális földtulajdon a paraszti gazdaságok terméséből származó részesedésből alakult ki. A tárgyalt korszakban a terményjáradék lehetett részes szolgáltatás, akkor többnyire a termény negyede vagy harmada, ritkán fele vagy ötöde, vagy pedig eleve bizonyos mennyiségben megállapított termés, a tényleges terméseredményektől függetlenül. Ez utóbbit, meg a mellékes szolgáltatásokat (állati termények) egyre inkább pénzben váltották meg, a pénzjáradék pedig sokszor eleve megvolt a terményjáradék mellett. A paraszti gazdaságok mintegy 90%-a vegyesen tartozott termény- és pénzjáradékkal.

A paraszti jövedelmek és szolgáltatások arányait a szerzők az adatokból kikövetkeztethető modell formájában számítják ki (a vetőgabona, a saját fogyasztás és a szolgáltatások pénzre való átszámításával), az eredményeket összegezve Sapiro megállapítja, hogy a négyszeres rozstermesztés mellett az átlagos gazdaság jövedelmei és terhei nagyjából egyensúlyban voltak, jobb termés esetében tartalékok képzésére is lehetőség adódott, egészében tehát az egyszerű újratermelés biztosított volt. A birtokváltozások után az állami birtokokon a jobbágyi szolgáltatások jelentős mértékben csökkentek, ezeken majorsági termelés már nem is folyt, a pénzjáradék került előtérbe, a szolgáltató nemesek birtokain pedig általában a régi szolgáltatások maradtak meg, csak kevés esetben történt meg némi emelésük. A moszkvai kormányzat ezzel a fontos nyugati határterületen szilárd társadalmi bázist szerzett magának. A paraszti differenciálódás is kimutatható, de a két szélső pólus még csak csekély töredékét tette ki az egész parasztságnak.

A szerzők a gazdag forrásanyagból csakugyan mindent kielemeztek, ami benne megtalálható vagy belőle kikövetkeztethető. Az összeírás jellegéből fakad természetesen, hogy a birtokviszonyokra, a szolgáltatásokra vonatkozólag nagyon sokat tudnak mondani, a mezei gazdálkodásra vonatkozólag már jóval kevesebbet. Nyilván ezt az egyéb okleveles anyagból sem lehet kiegészíteni. De vajon nem lehetett volna-e a régészeti anyag bővebb bevonásával ebben a vonatkozásban is elmélyíteni az eredményeket? Az átlagszámítások, mint ismeretes, éppen azt az átlagot mutatják meg, amely a valóságban nem létezett. Ezzel a szerzők is tisztában vannak, az egyes résztanulmányokban gyakran utalnak a szélső értékekre, amelyekből átlagaik következnek, az összegezésnél viszont óhatatlanul az átlagokra kell a hangsúlyt helyezniük.

A. L. Sapiro azzal zárja a kötetet, hogy a 15–16. sz. fordulója egészében a novgorodi parasztság számára helyzetének emelkedését hozta. A további kutatások fogják majd megmutatni, mennyire tartós volt ez a javulás. A kitűnő munka ismeretében csak azt mondhatjuk, hogy mielőbb kívánatos ennek a folytatásnak a kiadása is.

Niederhauser Emil

ZOLNAY LÁSZLÓ:

ÜNNEP ÉS HÉTKÖZNAP A KÖZÉPKORI BUDÁN

Második, bővített kiadás

(Budapest, Gondolat. 1975, 280 l., 155 kép, 8 szövegközti ábra)

Miért nem „élet", „mindennapi élet", és miért inkább – ebben a sorrendben – „ünnep és hétköznap" a címe Zolnay László sikeres, második kiadásában nemcsak kibővített, hanem az azonos formátum és nyomdai kivitel mellett elegánsabban is illusztrált könyvének? Mert szerzője számára leginkább az ünnepnapok festői, mozgalmas világa, királyi bevonulások, egyházi körmenetek és temetések harangszava, bíróválasztások és kivégzések moraja vagy feszülő csendje, vásári sokadalmak hangzavara, egyszóval a történeti életképek nagy apparátusú szcénái minden elvont tudományos eredménynél erősebben jelenítik meg a középkori főváros életét, történelmét, társadalmát. És nemcsak azzal a fantáziával van megáldva, amellyel mindjárt képeket és zajokat, rég nem készített ételek ízét, évszázadok óta nem kóstolt italok zamatát idézheti fel, úgyszólván kedve szerint; fegyverek és háztartási eszközök, pincék és börtönök töredékei és romjai fölött éppúgy elmerengve, mint oklevelek adatain és törvénykönyvek szabatos formuláin. Megadatott neki a megjelenítés írói eszköztára, a képszerű láttatás ereje is: Jókai, Mikszáth, Krúdy szituációfestő erejével, ízes magyar nyelven, már-már kiveső szavak, szólások élét próbálgatva, s közben, a történelmi kulissza mögül a mai olvasóra is kilesve, egész kis jeleneteket, novellákat, anekdotákat ad elő. Olykor, mint a „Vásári vigadalmak" fejezetben, ehhez még a tárgyi vagy adatszerű emlékanyag támaszára sincs szüksége. És ezért is ünnep számára a könyv témája: módszere, előadásmódja, témaválasztása egyaránt csemegévé teszi: tudós és emberséges asztali anekdotázás tárgyává. Ezért joggal szánta „népkönyvnek" írását, s ehhez mindenesetre lépés a majdnem megháromszorozott példányszámú újabb kiadás is.

De a kötet műfaji és stiláris jellemzői nemcsak a szerző egyéni adottságaiból következnek. Hagyománya is van az efféle kultúrtörténeti munkának. Budapest történetírása mindig is több szálon fejlődött. Szolid és hiteles alapot biztosított a kutatások számára az a várostörténeti-topográfiai és vele párhuzamos okelvéltani, forráskritikai tevékenység, amelynek a város különféle történeti szintéziseit, köztük a kiadás alatt álló Budapest történetét is köszönhetjük. E szintéziseket a legkülönfélébb tárgyú és módszerű, könyvtárnyi történeti szakirodalom készítette elő. A várostörténeti kutatások másik fő irányát azok a régészeti-művészettörténeti kutatások és a velük kapcsolatos publikációk jelentették, amelyek szempontjából a felszabadulás előtti korszak szinte őskornak tekintendő, hiszen mindenekelőtt a Várhegyen csak ezután váltak lehetővé a ma már többnyire jól publikált régészeti és műemléki kutatások. Ezek eredményeinek a Budapest története középkori köteteiben való felhasználása egyik biztosítéka volt a várostörténet jobb, azaz részletesebb és sokoldalúbb ismeretének. Zolnay könyve nem utolsósorban ugyanezekkel az erősségekkel rendelkezik: a szerző az ásatások első szakaszának résztvevője, majd a hatvanas évektől kezdve folytatója; tehát

bőséges tapasztalatokkal rendelkezik e forrásértékében is egyre megbecsültebb anyagban. Az emlékanyag interpretációjának azonban ezúttal más útját választotta, mint amit a régészeti szakpublikációk vagy a várostörténeti szintézis követtek Módszere annak a kultúrtörténeti iránynak folytatása, amelyet Buda művészettörténetében s a város világtörténeti perspektívába állításával (Zsigmond király kora) a harmincas években Horváth Henrik képviselt. Az ő Huizinga nyomán kialakított interpretációs módszere sok tekintetben rányomja bélyegét Zolnay kérdésfeltevésére, könyvének témaválasztására, még fejezetbeosztására is. És jóllehet mind emlékanyagának bőségében, mind szemléletmódjában meglehetősen túlhaladta Horváth Henrik szellemtörténetét (így a városi élet anyagi, természeti földrajzi és gazdasági feltételeinek hangsúlyozásában, a városi jogalkotás és a politikai helyzet összefüggéseinek megrajzolásában), mégis, a színes, mozgalmas történeti tablóra való törekvését, írói célkitűzését tőle és Huizingától vette. Olykor még korszakfogalmai is elárulják eredetüket: az utolsó fejezet címében a „középkor alkonya" egyenes idézet, a 16. századi sorsszerű hanyatlás nosztalgikus szemléletével együtt huizingai eredetű. Ugyaninnen származik a „magyar román kor, az Árpádok kora" kifejezés (39. l.) településtörténeti értelemben, tehát nem művészettörténeti fogalomként való használata is. És nemcsak e fogalmak tanúskodnak arról, hogy Zolnay számára az élet művészet, formái az önkifejezés formái, s az életstílus a művészeti stílussal azonos. Ezért sem válik el egymástól az előadásban várostörténet és régészet, művelődéstörténet és művészettörténet; hiszen minden egyformán mint emlék fontos a szerző számára: mint életjel a régmúlt korból. E tekintetben az átdolgozott kiadásban idegen testet képez az egyébként imponálóan gyors beszámoló az 1974-es szoborleletről: az anyag esztétikai kvalitását tekintve kifejezetten művészettörténeti elemzést igényelne; így ez a rész nehezen illik a régebben kialakult szerkezetbe, megmarad tehát az örömteli lelet élményét és az első feltevéseket rögzítő beszámolónak.

Ezért ebben a részben talán még nyilvánvalóbb az a személyes motívum, amely a könyv egészén végigvonul. Zolnay főként azzal foglalkozik, amit régészeti munkássága vagy szétágazóan sokféle kultúrtörténeti búvárkodásai során maga tapasztalt. Innen van az, hogy pl. Óbuda ábrázolása lényegesen halványabb a Várhegy és környezetének, de például a budaszentlőrinci pálos kolostornak bemutatásánál is. Az átdolgozás során sincs szó az itteni középkori emlékekre vonatkozó újabb leletekről, felfedezésekről, s Esztergom mindig kézzelfoghatóbb a szerző számára, mint az inkább csak veszélyes szomszédként bemutatott Óbuda. A könyv vezérmotívumai: a Várhegy barlangpincerendszerének története, az őskori településnyomok jelentőségének felismerése, a víznyerés és a vízművek kérdései, a várhegyi zsidóság emlékanyaga, a zenetörténet budai vonatkozásai: mind olyan kérdéskörök, amelyekkel számos tudományos publikációjában foglalkozott.

De nemcsak ez a konkrétság ad személyes jelleget a könyvnek, hanem az is, hogy számos ponton a szerző szenvedélyesen képviselt különvéleményének hordozója. Régóta folyik az a vita, amelynek tétje: a budai Várhegy betelepítésének, beépítésének története. Összefügg ezzel a vitatémával a „magna curia regia"-nak vagy „Kammerhof"-nak a 14. századig egyedüli királyi szálláshelyként való értelmezése, a Zsigmond-kori palota északi előudvarában előkerült településmaradványok korai, falusias településként való felfogása, a királyi palota építéstörténetének önálló periodizálása. A szerzőnek nemcsak az az érdeme, hogy szívós ellenérveivel és kutatásaival a budai várostörténet enélkül talán homályba vesző elemeire hívta fel a figyelmet, hanem számos ponton az emlékanyagot is ő hozta felszínre. A Kammerhof történetének értelmezésére vonatkozó elképzelése pl. valószínűleg közel áll az igazsághoz, ha nehéz is ezt a királyi kúriát az egészen más feltételek között emelt visegrádi Salamon-toronyhoz hasonló lakótoronyként (vö. 71. l.) elképzelni. Ugyancsak valószínű az igaza akkor, amikor a 14. századi István-várat tekinti a királyi palota első magvának, de nehéz követni érvelését, amikor a Zsigmond kori zárt erkély alapfalaiban az első palotakápolna maradványát látja (55. l.). Annak, hogy a palotakápolna csak 1410–20 között, tehát a Szent Zsigmond prépostság alapításával egyidőben épült volna meg mai helyén és formájában (94. l.), az altemplom részletformái egyértelműen ellentmondanak. Az a tény, hogy a Várnegyed kútjainak nagy része nem a házakhoz tartozik, még nem bizonyít feltétlenül a korábbi település mellett (15. l.), hiszen máshol a szerző is szól a közkutak feltűnően nagy számáról. Ezek a különvéleménynek olyan elemei, amelyek kétségkívül árnyaltabb tárgyalásst, nagyobb elővigyázatosságot igényelnek. S az olvasónak, annak is, aki a középkori kultúra irodalmával és Buda történetével éppen csak ismerkedik, nem lett volna ártalmára az a szellemi izgalom, amit egy vitával, egy különvélemény előzményeivel való megismerkedés jelent. E tekintetben a könyv jórészt adós marad az ellenkező vélemény bemutatásával.

A szerző hajlik az egyszerűsített bemutatásra, nem egyszer a szentenciaszerű megfogalmazásra is. Amennyire jó ez a plasztikus láttatás szempontjából, oly nagyok a veszélyei. A budai házak elrendezése, felépítése pl. aligha olyan egységes, kialakulásuk pedig feltétlenül hosszabb fejlődés eredménye, mint azt a 61. l. sejteti. A soproni lakóházak kutatási tapasztalatainak első összefoglalása (Dávid Ferenc: Magyar Műemlékvédelem 1967–1968) valószínűsíti, hogy Budán is eredményesen lehetne kapcsolatot keresni a háztípusok középkori változásai és az életforma, a gazdaság fejlődése között. Aligha valószínű, hogy a Mátyás-kori kályha maszkjai színészálarcok, vademberei színpadi alakok, s ikonográfiai forrásként a Mária Magdolna templom iskolájának színjátékára való utalást (199. l.) valószínűtlenné teszi, hogy a Jakab plébános portréjának tekintett kályhacsempe prófétát ábrázol „Jaco + pro" felirattal. Aligha áll, hogy a ciszterciákban és a dominikánusokban csupa franciát kell látnunk (19. l.), amint elhibázott magyarázat a középkori építészet arányrendszerének az aranymetszésszerkesztéssel való azonosítása is (102. l.). Ez az állítás éppúgy engedmény a közhiedelemnek, mint ugyanott a középkori kőfaragómesterek állítólagos titkos „jelkulcsainak" említése, Janus Pannoniusnak „újpogány" püspökként való beállítása, vagy az a nézet, hogy a hódoltsági területeken nem maradtak meg emlékei a középkori képzőművészetnek. (Az ellenkezőt Baranyai Béláné kiválóan bizonyította: Művészettörténeti Értesítő, 1954.) Erős túlzás, és aligha igazolható, hogy az „újjászületés", azaz a reneszánsz kultúra Franciaországot, Nyugat-Európát csak nyolcvan évnyi késéssel éppen 1541 táján érné el. Ez a kijelentés azonban nagyon alkalmas arra, hogy elterjedésével indokolatlan fensőbbségtudatot keltsen.

Mert a jól megfogalmazott szentenciának az a fő veszélye, hogy egészében elterjed. Mikor a „Krisztus koporsóját – nem ingyen – őrző" katonák unaloműző kockajátékáról olvasunk (229. l.), hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy ugyanezek a katonák valójában a kereszt alatt – és haszonlesésből – kockáznak a középkori táblaképeken. S ez a könyv módszerének egyetlen veszélye.

Az „Ünnep és hétköznap" megújult formában jelent meg. Bővült illusztrációs anyaga: hálás az olvasó az 1974-es szobortöredékek felvételeiért, de nem tud mit kezdeni a nagy eseményt reprezentáló riportképekkel. Egyébként az új kiadás képválogatása éppen a budai művészet vonatkozásában szegényesebb, mint az elsőé. Túltengenek a Bécsi Udvari Kártyajáték és a Weisskunig metszetei, s a szűkszavú képaláírások aligha értetik meg az olvasóval, miért éppen ezek az illusztrációk szerepelnek. Jelentősen felfrissült, szakszerűbb lett a rajzanyag, de szóvá kell tennünk, hogy a 92–93. l. nagy palota-alaprajza az északi előudvaron vegyíti egymással az 1973–74-ben feltárt és az ekkor kiküszöbölendőnek minősített elemeket.

Marosi Ernő

JERZY ZDRADA:

ZMIERCH CZARTORYSKICH

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, 466 l.)

A CZARTORYSKIAK ALKONYA

A lengyel emigráció monarchista szárnyának története az 1863. évi felkelésig ma már minden részletében ismert, sokkal kevesebbet tud a történetírás a januári felkelés bukását követő évtized törekvéseiről. Ennek oka nem utolsó sorban az, hogy 1864 után a konzervatív emigráció tevékenységében törés következett be. Míg a demokratikus áramlatok képviselői elfoglalták helyüket Európa haladó mozgalmaiban, ott látjuk őket Marx közvetlen környezetében, az I. Internacionálé szekcióiban és a párizsi Kommün barikádjain, a monarchista szárny bizonyos fokig háttérbe szorult, noha tevékenységét be nem szüntette.

Ennek a kevéssé ismert időszaknak a feltárására vállalkozott a jeles krakkói történész, amikor hazai és külföldi levéltárak, gazdag sajtóanyag és sok alapvető feldolgozás adataira támaszkodva képet rajzol a Hotel Lambert (Czartoryski párizsi központja) tevékenységéről. A tíz évet, amelyről a könyvben szó van, találóan nevezi a Czartoryskiak alkonyának. Az elöregedés hirtelen következett be a nemzetközi politikai változás nyomán. A porosz–francia háború volt az a tényező, amely pontot tett a Czartoryski-tábor erőfeszítései után. Addig, ha talán látta is egynémely tervének illúzióvoltát,

érdemesnek tartotta a küzdést, de most utolsó támaszát is elvesztette: sem Franciaországra, sem az Osztrák-Magyar Monarchiára nem számíthatott. Még a részlet-célok tekintetében sem.

A remények elhalványodásának ezt a folyamatát a szerző drámai akcentusok kerülésével ábrázolja. Tárgyilagos a kor szereplőivel szemben, akiknek egyike-másika nagy betűkkel írta be nevét a lengyel publicisztikába, irodalomba, a kulturális életbe. Itt elsősorban politikusokként mutatkoznak be Władysław Czartoryskival az élen, aki atyjától, Adam hercegtől vette át az emigrációs tábor vezetését. Ha előfordultak is kisebb-nagyobb kérdésekben nézeteltérések, a Czartoryski-féle vezetés mégis egységesnek mondható, s céljai világosan rajzolódnak elő.

1864 után a Czartoryski-tábor egy francia–osztrák szövetség létrehozását óhajtotta, s ebben az osztrák félnek kívánt vezető szerepet biztosítani. Königgrätz után ez a koncepció már teljesen nyílt nolitika formájában kapott hangot. A lengyel emigráció abban bizakodott, hogy az 1866. évi veszteségekért Ausztria a Balkánon fog kárpótlást keresni, ami óhatatlanul szembe fordítja a cári birodalommal és így a háború elkerülhetetlen. Czartoryskiék már a múltban is a nemzetközi háborús bonyodalomra építették terveiket, attól várták a régi Lengyelország függetlenségének visszaállítását, az 1866 utáni politikai vonaluk tehát a kiszabott pályán mozgott. Ez a tábor már az ötvenes években is szükségszerű rossznak tekintette, hogy Ausztria mellé álljon, s most ugyanez a szempont vezette, amikor a már hagyományos francia irányzat mellett az osztrákbarát irányzatnak adott teret sajtójában és a gyakorlati politikában.

A francia–osztrák szövetség előmozdítása érdekében a monarchista emigráció minden eszközét bevetette. Az európai fővárosokban még fennállottak a Hotel Lambert ügynökségei, rendelkezésre állott számos sajtótermék, megvoltak a kapcsolatok III. Napóleonhoz, Bécshez, Konstantinápolyhoz. Az Oroszország elleni háborúra építő lengyel propaganda hatalmas hadjáratot indított a cári birodalom nemzetiségi politikája ellen, támadta a dualista Monarchia oroszbarát mozgalmait és szembefordult a cseh nemzeti mozgalom szláv irányzatával. 1866 elején alapították meg a Correspondance du Nord nevű sajtóügynökséget, mely teljesen bécsi szellemben folytatott agitációt, széles levelező hálózattal rendelkezett, szállította a híreket a francia és a bécsi sajtónak. (Angliában a lengyel propaganda semilyen megértésre sem számíthatott.) A könyv szerzője úgy látja, hogy ez a propaganda nem volt teljesen hatástalan, hiszen a lengyelek sorsáról ismét beszéltek az egyes kormányok, de inkább csak látszatsikerekről volt szó. Az orosz kormány érzékenyen reagált a lengyel bírálatokra és nem mulasztotta el, hogy diplomáciai nyomást gyakoroljon Bécsre és mérsékletre szólíttassa fel a lengyeleket. Bécsben semmi kétséget sem tápláltak a Czartoryski-tábor lojalitása iránt, de miután az orosz hangokhoz hamarosan porosz fellépés is járult, tartózkodásra kényszerültek a lengyel kérdésben.

A Czartoryski-féle politika illúziók és csalódások sorozatát hozta. Az emigráció lengyel Piemontot szeretett volna kialakítani Galíciából, s hogy ez könnyebben menjen, a galíciai autonómia kérdésében is engedett (eltávolodván a galíciai demokratáktól), s ezzel a lojális magatartásával próbálta maga mellé hangolni Bécset. E politika célja végső soron egy Oroszország elleni háború volt, mert a lengyel önállóság visszaállítását egy ilyen győztes háborútól remélték. Beust megtévesztően viselkedett a vele tárgyaló lengyel politikusokkal szemben, akik csak később ébredtek rá arra, hogy a lengyel kérdés a bécsi politikában csak az ütőkártya szerepét töltötte be Oroszországgal szemben. Sedan után Bécs teljesen elejtette a lengyeleket, akik sorra kénytelenek voltak beismerni kudarcukat, rövidesen felszámolták külföldi képviseleteiket, legtöbbjük vissza is vonult az aktív politikai élettől, lettek tudósok, publicisták.

Ezzel lezárult a lengyel emigráció történetének egy jelentős szakasza. A múlt század 30-as éveitől a Czartoryski-féle diplomácia szerves része volt az európai politikának, hatása sokfelé érződött; tudott élni a nemzetközi bonyodalmakkal, hatással lenni kormányokra, közvéleményre, befolyásos barátokkal rendelkezett az európai udvarokban is. Sajátos kettősség jellemezte: maradiság a belpolitikában, de rendkívül sok kezdeményező készség az abszolutizmus által szorongatott népek sorsának rendezése irányában. 1848-ban pozitív szolgálatokat tett a Habsburg Monarchia elnyomott nemzeteinek. Ám konzervativizmusából folyt kompromisszumos jellege is. A lengyel függetlenség visszaállításának módját csak diplomáciai úton tudta elképzelni, s ez sodorta egyik megalkuvásból a másikba. 1848-ban még Ausztriaellenes, 1864-től feltétlen híve Ausztriának és az Osztrák-Magyar Monarchiának, támogatja a kiegyezést. Az 1871. évi nagy csalódás után még egy török–osztrák-magyar szövetség is szerepel a tervei között. Tragédiája, hogy nagy politikát akar csinálni, de nincs hozzá ereje; az ügy pedig, amelyet képvisel, egyetlen nagyhatalomnak sem ügye.

A könyv külön érdekessége az a rész, melyben a lengyel emigráció magyar kapcsolataival foglalkozik. Ennek egy része más feldolgozásokból ismert, de a lengyel politikusok levelezésében akadnak még ismeretlen adatok. A 60-as évek végétől a konzervatív emigráció reménykedéssel tekintett a magyar politikusokra, bízván abban, hogy szavuk a Monarchia külpolitikai irányításában döntő lehet. Pest sűrűn esett az utazgató Czartoryski-politikusok útjába, s maga Władysław Czartoryski is szoros kapcsolatba lépett a magyar politikai és társasági élettel. Miután Beustben a lengyeleknek csalódniok kellett, a figyelem Andrássy Gyulára összpontosult, akiben nem is indokolatlanul láttak lengyelbarátot, s a kérdés csupán az volt, hogy meddig fog elmenni ebben a lengyel-rokonszenvben s milyen határozottsággal fogja szorgalmazni Lengyelország visszaállítását. Mindenesetre csökkentette a bizalmat az a körülmény, hogy nagyonis oda kívánja kötni a dualista Monarchia sorsát Bismarckhoz. 1871 első felében különösen megélénkültek a tanácskozások Andrássyval, lengyel részről nem kisebb tervvel állottak elő, mint egy oroszellenes nemzetközi kémszervezet felállítása. Nagy szerep jutott a tárgyalásokban Julian Klaczkonak és Henryk Wyzińskinek. Ez utóbbi volt akkoriban a Czartoryski-diplomácia igazi irányítója. A nagy tervek nem valósultak meg, de Beust elküldte Franciaországba Wyzińskit politikai ügynöki minőségben. Maga Andrássy mindaddig építeni kívánt a lengyelek barátságára, amíg oroszellenes háborús tervek foglalkoztatták.

Amikor Andrássy átvette a külügyi tárcát, a remények még nagyobbra nőttek, Henryk Wyzinski azt írta 1892. június 13-án Czartoryskinak Bécsből, hogy Andrássy folyton arról álmodozik és beszél, hogy rövidesen magával rántja Poroszországot egy Oroszország elleni közös akcióba. Bántotta, hogy Andrássy illúziókat táplál Bismarck személye iránt, Andrássy politikájának gyenge oldalát látta ebben a bizalomban (melyet szerinte semmi sem indokol), már csak azért is, mert a Bismarck-kal való szövetség halálra ítél minden lengyel tervet. „Bismarck mindent túlszárnyalóan gyűlöli Lengyelországot, kész minden kombinációra, csak arra nem, amelyből Lengyelországnak haszna származnék" (Levele L. Gadonhoz. 1872. jún. 25.). A három császár találkozója 1872 szeptemberében igazolta az emigrációnak ezt a bizalmatlanságát a dualista rendszer külpolitikájával kapcsolatban. Ez véget vetett az emigrációs küzdelmeknek.

Az érdekesen megírt, sok adattal alátámasztott monográfia hasznos olvasmány a magyar olvasó számára.

Kovács Endre

BERNARD MICHEL:

BANQUES ET BANQUIERS EN AUTRICHE AU DEBUT DU 20 SIECLE

(Paris. 1976. 352 l.)

BANKOK ÉS BANKÁROK A 20. SZÁZAD ELEJI AUSZTRIÁBAN

Talán első olvasásra meghökkentőnek tűnik, hogy a szerző műve előszavában leszögezi: nem szándékozott sem hagyományos gazdaságtörténeti munkát, sem társadalomtörténeti tanulmányt írni, hanem Közép-Európa lényegét (nature profonde) kereste. Hiszen mind a mű elolvasása előtt, de még utána is joggal tehető fel a kétkedő kérdés: vajon a bankokban és a bankárokban – bármily szélesen és sokoldalúan is fogjuk fel a témát – megtalálható a századeleje Ausztriájának lényege? A szerző szerint lényegtelen, hogy melyik társadalmi osztályt állítjuk tanulmányunk vizsgálatának tengelyébe, az eredmény ugyanaz, mivel a lényeget a soknemzetiségűségben véli megtalálni. Azonnal lehetne némi óvást emelni. Ez a lényeg feltétlenül sokkal bonyolultabb és összetettebb, semhogy egyszerűen a soknemzetiségűséggel ki lehetne fejezni. Hiszen a soknemzetűség távolról sem új, 100 évvel korábban ugyanúgy felfedhető és így félő, hogy a lényeg ilyen felfogásából azon régi és új ellentmondások maradnak ki, melyek a soknemzetiségűségnek is új dimenziókat adtak. De ne lovagoljunk az előszó talán kicsit túl nagyigényű megfogalmazásán.

Bernard Michel írása sokkal jelentősebb, sokkal több új ismeretet ad, sokkal több kérdésfelvetéssel szolgál, semhogy főleg elismerő, de bizonyos mértékig kritikai megjegyzéseinket a definíciók sokszor a tudományt nem sokkal előrevivő feszegetésére korlátoznank.

Miben foglalható össze a több mint háromfélszáz oldalas mű fő mondanivalója?

A francia történész, aki az elmúlt évtizedben kiváló kelet-európai specialistává nőtte ki magát, a cseh burzsoázia kialakulásával kívánt eredetileg foglalkozni. Kutatásai során hamarosan rájött azonban, hogy a cseh burzsoázia a mégoly iparosodott cseh területeken sem létezik a bankok nélkül, a cseh bankok és bankárok kialakulása pedig érthetetlen a bécsi hitelélet és haute finance tárgyalása, kutatása nélkül. A téma tehát – tegyük hozzá szerencsére – kitágult és megszületett a Monarchia gazdaságtörténete eme igen fontos aspektusának első tudományos feldolgozása.

A szerző az 1898 és 1914 közötti időszakot dolgozza fel és az időpont kiválasztása egyben munkája egyik tézisét is tartalmazza. Michel véleménye szerint, – hasonló tézist fejtett ki egyébként az amerikai Rudolph is később írt, de korábban megjelent, az osztrák hitelrendszerrel foglalkozó tanulmányában, – szemben korábbi felfogásokkal, az osztrák bankok a századfordulóig meglehetősen kevés figyelmet szenteltek az iparnak, ipari érdekeltségük csekély volt, általában elzárkóztak akár ipari befektetésektől, akár ipari hiteltől. Az 50-es évek második felében mutatkozó kezdetek az 1873-as spekulációs válság súlyos csődjében végződtek és az újraindulást megnehezítette, elhúzta az ipar iránt erős érdekeltséget mutató Bontoux csoport látványos bukása is. A fordulat a századfordulóval konstatálható, midőn az állam pénzügyi konszolidációja az eddig a hitelélet középpontjába álló államkölcsönüzlet jelentőségét erősen csökkenti.

A könyv első része a bankrendszer leírása. Ügyes összefoglalása található itt az Osztrák-Magyar Bank szerepének és működésének. Néhány olyan szempont is fellelhető itt, melynek a magyar történelem kapcsán is figyelmet kell szentelnünk. Igaza van a szerzőnek, mikor arra utal, hogy Magyarország szerepét a közös bankban a magyar politikai befolyás felerősítette. Megfontolandó továbbá az a szempontja is, hogy az egységes kamatláb rendszere Magyarországnak kedvezett, hiszen a hitelkereslet és kínálat arányai itt kedvezőtlenebbek voltak, így az Osztrák-Magyar Bank intervenciója nélkül a kamatlábnak magasabbnak kellett volna lennie Magyarországon mint Ausztriában.

Ezt követően a hitelrendszer elemző leírása következik. Legfontosabb megállapításait a következőkben lehet összefoglalni:

Ausztriában nem terjedt el sem a letéti (depôt) sem az üzleti (affaire) bank típusa, hanem teljesen vegyes típus volt az uralkodó. (Ez a mindennel foglalkozás bizonyos nagykereskedői feladatok ellátásában is jelentkezik.) Tegyük hozzá, bár a szerző evvel nem foglalkozik, megállapítása a magyar hitelrendszerre is vonatkoztatható.

Vidéken igen erős a takarékpénztárak és kölcsöntakarékegyesületek szerepe (ezek nem töltöttek be olyan egyértelműen bankári funkciókat, mint nálunk); a vidéki takarékpénztárak stb. beleértve az ún. tartományi bankokat, elsősorban jelzáloghitellel foglalkoztak és hitelállományuk mintegy 60%-a volt jelzálog hitelre kikölcsönözve. Ezzel szemben a bécsi nagybankoknál ez az üzletág nem túl jelentős és főleg már városi házak finanszírozására szolgált.

A századforduló után a bankok nagy virágzó korszaka következik, egyidejűleg azonban megindult a német-osztrák és a cseh banktőke küzdelme is. Míg 1890-ben még csak 2%-ra rúgott a cseh bankok tőkeállománya, az osztráknak 1913-ban már 25%-ra.

Finomtollú, nem szaraz, de a gazdaságtörténeti elemzés zártabb követelményeinek csak részben eleget tevő leírása következik ezután az egész bankrendszernek és a legfontosabb intézményeinek. A bécsi nagybankok eddig sem ismeretlen jellemzése mellett a cseh bankok bécsi megjelenésére szeretnénk itt felhívni a figyelmet. A vidéki bankrendszert viszonylag könnyen elintézi, csupán Triesztnek szentel nagyobb figyelmet. Ez részben Trieszt gazdasági helyzetéből és szerepéből következik, részben abból is, hogy B. Michel helyesen szükségesnek tartotta, hogy nemcsak bécsi és prágai, de trieszti bankok levéltárában is kutasson munkájához. Prága és Brünn hiteléletével két mesterien sikerült fejezet foglalkozik.

A könyv hangsúlyozza a 19. században Prága erős ipari fejlődése, hasonló pénzügyi fejlődése nélkül ment végbe. Cseh burzsoázia által uralt bank szinte egyáltalán nem létezett, csupán a Živnobank megalakulása után, illetve a századfordulótól mutatkozik egy gyors növekedés. Ennek viszont már elválaszthatatlan gazdaságpolitikai funkciója van. A hitelrendszer kiépítése nem egyszerűen az üzleti élet követelményeiből származott, hanem a német és cseh burzsoázia küzdelmének része a gazdasági emancipációért, sőt hegemóniáért. A cseh bankok nemcsupán cseh földön veszik fel a küzdelmet, hanem az egész Monarchia szlávjainak gazdasági és politikai szervezői kívánnak lenni. Az egyes városok üzleti világának kiváló leírásával találkozunk, egyébként ebben a fejezetben hadd utaljak itt Prága és Brünn különbségeinek mélyreható elemzésére vagy a galíciai hitel- vagy inkább uzsorarendszer életszerű leírására.

A könyv harmadik része a bankok fejlődését írja le a világháborút megelőző másfél évtizedben. Rövid fejezet ez és a rövidség önmagában is utal az egész munka egyik legfontosabb hiányosságára. A fejezet ugyan az általános gazdasági konjunktúra mintegy három és fél oldalas összefoglalását tartalmazza. Ezen túlmenően azonban aligha találunk néhány elszórt adattól eltekintve valami érdemlegeset Ausztria egész vagy speciálisan ezen időszakának gazdasági fejlődésére. Sem a gazdasági struktúra alaposabb elemzésére nem kerül sor, mely nélkül pedig a bankrendszer ismertetése is agyaglábakon áll, sem a gazdasági fejlődés ezen korszakának felvázolására, mely szintúgy nélkülözhetetlen a bankok szerepének megismertetéséhez. Végül, de nem utolsósorban az olvasó nem nyer sok vonatkozásban teljes képet a szorosabban vett pénzügyi fejlődésről sem. A szerző nem hagyományos gazdaságtörténetet akart írni és valahogy mintha idegenkednék a számoktól. A történetírás azon korszakában élünk viszont, mikor határozott törekvés van minden számszerű kifejtésére. Még azt is kvantifikálni kívánnák, amit aligha lehet. De ha el is utasítjuk a túlzásokat, kár lenne olyan esetekben eltekinteni a számoktól, mikor ezek a legszemléltetőbbek és ráadásul még rendelkezésünkre is állnak. A könyv bevezetésében fellelhető tájékoztatás szerint a munka alapjául szolgáló doktori disszertáció 345 oldal jegyzetet és statisztikai táblázatot stb. tartalmazott. Nos, feltehetően a kiadó inszisztálására – de a szerzőnek itt határozottabb ellenállást kellett volna tanúsítani – a jelen kéziratot sikerült mind a 345 oldaltól megszabadítani. Jelenleg a mű egyetlen statisztikai táblázatot sem tartalmaz és néhány oldal magas színvonalú grafikon aligha pótolja a mű eme komoly és sajnálatos hiányosságát. A munka jónéhány állítása – pl. a tőkeszegénység –, mely kérdésben egyébként a szerző álláspontja nem mentes ellentmondásoktól – megfelelő általános gazdasági helyzetképes és jobb statisztikai anyag mellett mindenképpen jobban lehetne bizonyítható.

A bankkoncentráció új aspektusaival foglalkozik a munka negyedik fejezete. A nagy magánbankházak megszűnése, a vidéki kis bankok beolvasztása komoly affiliációs hálózat kiépítése, mind a korabeli leíró közgazdasági irodalom, mind a marxista munkák ismert problémaköre. Néhány részletadaton túlmenően az ún. bankkartell történetének és szervezetének, működésének leírása tekinthető a munka legértékesebb új eredményének.

Bár külön részben foglalkozik Michel a következő kérdésekkel, mégis úgy vélem, mondanivalójában további része is a bankok új aspektusai problémakörébe illeszthető. Az államkölcsönüzlet hanyatlása történetileg és logikailag egyaránt átvezet a bankok új funkciójához. Michel szépen dolgozza ki az államkölcsönüzletet korábban monopolizáló Rotschild-csoport csatavesztését 1910 körül. A különböző bankcsoportok harcában talán jobban ki lehetett volna dolgozni a kérdés elméleti oldalát: a 19. századi banktípus visszaszorulását a 20. századi banktípussal szemben, de a történeti rész így is új, érdekes és jól van összekötve a hazai tőkefelhalmozás erősödésének kérdésével. A változást jól jellemzi az ipar felé fordulás még egy-két évtizeddel korábban, midőn az egyik legnagyobb ipari nagyüzem rekonstruációjára kértek Rotschildtől 1/2 millió forintot. A legnagyobb osztrák bankvezér a kérdést azzal utasította vissza, hogy ezért a pénzért már egy nagybirtokot is vehetne.

A bankok és ipar kapcsolatáról szóló fejezet a könyv egyik legjobban kidolgozott és legérdekesebb része. Michel szerint korábban a bankok teljes érdektelenséget mutattak az ipar iránt. A Rotschild-csoport ipari érdekeltsége jórészt a vasútüzlet – mely a 19. század második felében az államkölcsönüzlettel együtt a legjelentősebb és legkifizetődőbb üzletág volt – kiegészítéseként alakult ki 1867 és 1873 között bizonyos spekulációs kapcsolatokat tapasztalhatunk – főleg az alapítói nyereség céljából –, de a 90-es évek végéig az ipar és a bankok jórészt két külön világ; Michel szerint az ipar felé fordulást a régi üzletágak hanyatlása ösztönözte. Az államkölcsönüzlet jelentősége csökkent és egyébként is a postatakarékpénztár jutott benne egyre nagyobb szerephez, a vasútépítés korszaka lezárult, a meglévő vonalakat jórészt államosították és a jelzáloghiteleknek is már csupán 18%-a származott a bécsi nagybankoktól. Az ipari hitelnek nem voltak kialakult formái (a kérdés magyarországi viszonylatban egyáltalán nincs kidolgozva), végül is a részesedés mellett az ún. biancohitel lett a bankok és ipar közötti kapcsolatok kialakulásának legfontosabb eszköze.

Olvasmányos és érdekes rész következik, az egyes főbb bankok ipari birodalmának kialakulása. Sajnálatos viszont, hogy a szerző meglehetősen kevés közgazdasági elméleti érdeklődést mutat, így a bankmonopólium szerepét nem érinti és néhány Hilferding idézettől eltekintve teljesen figyelmen kívül hagyja a monopolkapitalizmus és imperializmus teoretikus kérdéseit. Ez persze nem zárja ki a legfontosabb osztrák kartellek történetének színes és alapos leírását.

Külön kis rész foglalkozik a bécsi nagybankok és a magyarországi vezető hitelintézetek kapcsolatának alakulásával. Néhány kisebb tárgyi pontatlanságtól eltekintve ez a rész is tanúsítja a szerző jó történetírói felkészültségét. Helyesen elemzi az ezekben az években jelentkező ellentmondásos folyamatot. A magyarországi nagybankok egyre erősebb önállóságát egyfelől, melyre egyébként néhány új tényt is ismertet, ugyanakkor azt a rendkívül szoros kapcsolatot másfelől, mely a magyarországi finánctőkét – hogy a szerző által nem használt fogalmat alkalmazzuk – a bécsi haute finance-hoz köti. Tényszerűen az 1905-ös vitát szeretném kiemelni, mely a Hitelbank és a Creditanstalt között zajlott le, melynek eredménye ugyan ismeretes volt, de maga a konkrét vita Kornfeld és Blum, a Creditanstalt igazgatója, között nyilván az osztrák bank levéltárából került most Michel könyve révén a nyilvánosság elé. Érdekes eszmefuttatást olvashatunk az önálló magyar bank körüli 1908–10 közötti vitákról. Michel álláspontja meggyőző érvek alapján világos: tisztán gazdasági szempontból az adott helyzetben a közös bank intézménye előnyösebb volt Magyarországnak.

Rendkívül fontos új megállapításokat találunk a bécsi nagybankok nemzetközi helyzetével és kapcsolataival foglalkozó részekben. A szerző kétségbevonja azt a közkeletű, de tényszerűen eddig nem bizonyított állítást, mely a német tőke növekvő szerepéről szólt. Bernard Michel véleménye ezzel szemben a következő: A történészek leegyszerűsítve értékelték a német tőke szerepét. Szerinte Ausztria eladósodása nem nőtt, hanem csökkent a századforduló és 1914 között. Michel mintegy 1–1 1/4 milliárd korona repatriálásával számol és méginkább hangsúlyozza a német tőke relatív csökkenését, ha a német tőkebefektetéseket összevetjük a nemzeti jövedelem korabeli növekedésével. Michel adatokkal is bizonyítja, hogy még a legnagyobb bankokban is csökkent a külföldi érdekeltség, módszertanilag egyébként is vitathatónak tartja a globális statisztikai adatok alkalmazását. Mintegy 5 milliárdra becsüli a Monarchiába fektetett német tőkét, mely az összes német külföldi befektetés mintegy egyharmada, mégis utal a Monarchia és hitelintézetei önállóságára és döntési szabadságára.

Néhány ellenvetést mindenképpen lehet, sőt kell tenni ezzel az érveléssel szemben. Nem kétséges, a függőség sematikus felfogásával a háború alatti helyzet visszavetítésével szemben Michelnek van igaza. De ideje figyelembe vennünk a modern kapitalizmus sokkal bonyolultabb és finomabb függési viszonyait, kapcsolatrendszerét. Nem döntési szabadsága hiánya, nem közvetlen alávetettség jellemzi ezt a helyzetet, sokkal inkább a Németország és a Monarchia relatív gazdasági fejlettsége közötti különbség, valamint a Monarchia politikai nagyhatalmi helyzete és igényei és európai gazdasági súlya közötti ellentmondás. Alárendeltségről tényleg nem volt még szó, de egy folyamatról, mely a modern kapitalizmus rendszerében vezető helyet foglaló, sőt abban magának mind nagyobb szerepet vindikáló Németország és gazdaságilag másodlagos jelentőségű Monarchia között kibontakozott, mely már bizonyos alárendelt folyamatokat is tartalmazott, természetesen a politika és gazdaság bonyolult mechanizmusán keresztül.

A cseh bankok tevékenységének elemzése módot nyújt a szerzőnek, hogy bizonyítsa: az osztrák és a cseh irodalomban és forrásanyagban egyaránt járatos. Elemzi a bankok rendkívül gyors és figyelemreméltó megerősödését, mely már a cseh területen lévő iparra is mindinkább kiterjedt a nehézipar kivételével. A cseh tőke politikai és gazdaságpolitikai koncepciója is figyelemreméltó forrásanyag alapján kerül bemutatásra. Ez a gazdasági befolyás a 10-es években már jóval túlhalad a szorosan vett cseh területeken és egy tágabban vett szláv koncepció részévé válik, jóllehet a koncepcióhoz várt orosz segítségben csalatkozniuk kellett, feltehetően inkább pénzügyi mint politikai okokból.

Bankok és bankárok, – nem véletlenül fogalmazta meg így Michel könyvének címét. A könyv nagy része ugyan a bankokról szól, de már ezen fejezetekben is jócskán olvashatunk a bankok vezetőiről, a banktőke és hatalmának megszélyesítőiről. Az utolsó rész viszont kimondottan társadalomtörténeti. A bankárokat elemzi, származásukat, karrierjüket, iskolázottságukat, társadalmi elhelyezkedésüket, végül a bankok (bankárok) politikai hatalmát, a sajtóhoz, parlamenthez való kapcsolataikat. Végül pedig a háború kérdésében elfoglalt álláspontjukat, illetve ebben való szerepüket vizsgálja. Bőven találkozhatunk ebben a részben is Michel történetírói erényeivel.

A 70 legismertebb bankárt vizsgálja meg, megállapítva, hogy mintegy egyharmaduk Bécsből, további egyharmaduk a gazdaságilag fejlett cseh területről jött. Nem újdonság a zsidó származásúak nagy aránya (54%), de érdekes új kutatás eredménye az a megállapítás, mely szerint a bécsi nagybankok vezetőinek túlnyomó többsége a nagyburzsoázia vagy a középburzsoázia felső rétegéből származott. Senki sem indult viszont a mezőgazdaságból. Érezhető társadalmi különbség van a bécsi és a cseh bankok vezetői között, jóllehet az utóbbiak sem a társadalom alsóbb kategóriáiból küzdötték

fel magukat, mégis a társadalmi hierarchia alacsonyabb rétegeiből indultak. Iskolai végzettségük arra utal, – felsőbb iskola, egyetem elvétve, – hogy a gyakorlatnak volt döntő szerepe felemelkedésükben. Vagyoni helyzetüket pedig a rendkívül magas fizetések, egyéb funkciókból származó jövedelmek, tantiemek mellett a bankok üzleteiben való részvétel emelte olykor csillagászati számokig.

Michel szerint vagyonuk, jövedelmük ellenére, néhány kivételtől – Rotschild, Schoeller – eltekintve, mégis társadalmi befolyás, presztízs szempontjából a bankárok nem vehették fel a versenyt az arisztokráciával, és végig a második vonalban maradtak. A bankárok és a politika címet viselő fejezet a munka erősen vitatható zárófejezete A tézis: a bankárok szerepe a politikában jelentéktelen volt. (A munka egyébként is többször utal az Ausztriában uralkodó erős antikapitalista hangulatra.) Nem is volt olyan eszközük és szervezetük, melyen keresztül érdemleges politikai befolyást gyakorolhattak volna. Egyetlen politikai párt mögött sem álltak, sőt a legtöbbször – az antiszemita nagynémet párttól a keresztényszocialistákon keresztül a szociáldemokratákig – ellenségesen álltak velük szemben. Általában nem politizáltak, és meghajoltak politikai döntések előtt. Sajtó nem volt a kezükben, Michel szerint a burzsoázia szócsövének tekintett Neuse Freie Presse nem a bankárok lapja és nem szócsövük. Nem a burzsoázia hatalmát képviseli (puissance de la bourgoisie), csupán egy erőt a burzsoázián belül (puissance dans la bourgoisie).

A külpolitikát az arisztokrácia csinálta; a bankárokat Szerbia nem is érdekelte, a háború pedig az arisztokrácia, a tisztikar, az államapparátus műve. Világos, hogy a konkrét bizonyítóanyag, – melyet, meg kell jegyeznem, a könyv ebben a vonatkozásban távolról sem merít ki, – aligha fog igazolni bármiféle leegyszerűsített felfogást az imperialista háborúra, a nagytőke profitja érdekében vívott háborúra vonatkozóan.

Michel érvelése azonban feltétlenül bizonyos elvi, módszertani gyengeségben szenved. A szerző nem dolgozik társadalmi osztályokkal és nem próbálja kidolgozni a modern állam mechanizmusát, benne a gazdasági hatalom és a politikai hatalom szerepét. Érvelésével szemben – a bankok indifferenciája Szerbia iránt – bőven lehetne idézeteket, tényeket felsorolni, melyek az osztrák burzsoázia Szerbia és a Balkán piac iránti érdeklődését tanúsítják. Valóban, legalábbis iratszerűen, de lehet hogy társadalmilag sem kérdeztek meg egyetlen bankárt, hogy hadat üzenjenek-e Szerbiának, vagy sem. De az állam, a politikai gazdasági szisztéma, a Monarchia fennállása, nagyhatalmi helyzete és balkáni befolyása ezer szállal kötődött az osztrák bankokhoz. Jászi Oszkárnak van igaza. Michellel szemben, aki világosan látta, hogy a kapitalizmus és a nagytőke osztályérdekei révén az egész politikai, társadalmi és gazdasági rendszeren keresztül, – melyet nem lehet külön szférákra szétszakítani és a társadalmi elmaradottság miatt még a kapitalizmus győzelmét is kétségbevonni, – a Monarchia egyik legfontosabb centripetális erejévé vált. A közvetlen politikai döntésekben való részvétel nem mindig személyi kérdés. A rendszer egészéről van szó, és ebben már a bécsi nagybankok központi szerepet töltöttek be.

Vannak tehát további vitát kívánó kérdések, mégis megelégedéssel tesszük le Bernard Michel könyvét. Érdemleges tudományos munka, mely jelentősen gazdagítja a századforduló utáni kapitalizmusra vonatkozó ismereteinket. Nem a szerző, a körülmények hibája, hogy a munka elkészülte és megjelenése között közel hét esztendő telt el. Ezen hét esztendő alatt a tárgykörben is folytak további kutatások, melyeknek egy része már nyomtatásban is napvilágot látott. A felsorolt és rendkívül gazdag irodalomban hiába keressük Rudolph már említett tanulmányát az osztrák bankrendszerről, März nagyobb könyvét, mely elsősorban a Creditanstalton keresztül tekinti át az 1867 és 1914 közötti gazdasági fejlődést, továbbá J. Gould tanulmányát, mely az osztrák hitelélet fejlődését tekinti át, kimondottan közgazdasági igénnyel. Ezek részben egybehangzanak Michel gazdaságtörténeti téziseivel, mások éppen szorosabban vett közgazdasági, hiteltörténeti vonatkozásban talán többet is adnak. Michel munkája mindezekkel egészében igen sok újat nyújt és aligha hiszem, hogy a kiváló francia történész munkája valaha is hiányozhat a korszak megismeréséhez szükséges olvasmányaink közül.

Ránki György

SOMOGYI ÉVA:

A BIRODALMI CENTRALIZÁCIÓTÓL A DUALIZMUSIG

(Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 255 l.)

Somogyi Éva könyve egyike azoknak, amelyek a kiegyezés újabb történeti irodalmában az évszázados adósságot – a kielégítő ábrázolás hiányát – törlesztik. Munkája a kiegyezéshez vezető osztrák politika egyik alapvető összetevőjét – az osztrák-német liberálisok útját kutatja, ábrázolja. Beksics Gusztáv, aki a kiegyezés utáni évtizedekben sokat küszködött a dualista átalakulás történeti ábrázolásával, 1883-ban találóan – de a feladat vállalása elől kitérve – mutatott rá: „A magyar politika csak a bécsinek ismerete mellett érthető meg teljesen" (Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Bp. 1883. 219. l.). Egy évtizeddel később Falk Miksa így írt: „Ezen kiegyezés éveken át való tárgyalásoknak volt eredménye, melyeknek hiteles története még teljesen megírva nincsen és egyhamar nem is lesz megírható, mert egyfelől vannak tekintetek, melyek ez idő szerint még a legfüggetlenebb író tollát is megbénítják, másfelől az anyag nincsen még teljesen együtt" (Kor és jellemrajzok. Bp. 1903. 241–242. l.). De a tartózkodás jellemző volt az osztrák emlékiratírókra és történészekre is: „A modern Ausztria vezető politikusai közül némelyek megrajzolták azt a szerepet, amelyet hazájuk sorsában játszottak, de a lényeges dolgokról hallgatnak mindannyian" – írta Heinrich Friedjung 1896-ban, immár egy emberöltővel a kiegyezés után (Harc a német hegemóniáért. Bp. 1902. I. köt. 258. l.).

A Beksics és Friedjung történetírói tevékenységét követő fél évszázad alatt jócskán felgyülemlett a dualista átalakulásra vonatkozó kutatható forrásanyagok mennyisége, és figyelemre méltó publikációk is megjelentek. A kiegyezéshez vezető osztrák politika mégis jelentős mértékben még mindig feltáratlan maradt. Noha itt elsősorban a jelenkori osztrák történetírás számára adódnak feladatok, az elmúlt évtizedekben a hazai történészek figyelme is nagyobb mértékben fordult a problémakör kutatása felé. Bizonyára a Beksics által jelzett összefüggés is ösztönöz: a dualista átalakulással kapcsolatos magyar politika a bécsi nélkül nem érthető. Örvendetes, hogy Hanák Péter és Diószegi István idevágó tanulmányai, valamint Kovács Endre 1968-ban publikált könyve után („Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez") ismét hazai szerző jelentkezik, hogy a kiegyezés, illetve a dualista átalakulás nagy történeti kérdéskomplexumán belül a „bécsinek ismeretét" nyújtsa. – S mondjuk meg mindjárt ismertetésünk elején, hogy a szerző vállalkozása – akinek Ausztria-kutatását már egy korábbi munkája alapján is ismerjük („Választójog és parlamentarizmus a dualizmuskori Ausztriában 1861–1907" Bp. 1968) – eredményes. Kitűnő újabb történeti munkája jelentős mértékben hozzájárul a kiegyezés magyar történeti problematikájának megoldásához is. Amellett könyve méltán igényt tarthat arra, hogy német nyelven megjelentetve eljusson az egykori „Ciszlajtánia" mai országainak olvasóihoz és szakembereihez.

Somogyi Éva a probléma megközelítéséhez mindenekelőtt szilárd talajt teremtett a maga számára. Elkerüli azt a csapdát, amelybe Friedjung is beleesett, amikor az „elhallgatott" „lényeges dolgokat" kereste, s miután nem találta, szkeptikussá vált a lényeg megismerhetőségét illetően. Somogyi Éva nem a császári termek „kulisszatitkait" keresi, hanem annak az osztálynak, csoportnak vagy inkább politikai irányzatnak mozgását, s e mozgás összetevőit vizsgálja, melynek a birodalom dualista átalakulásában az örökös tartományok oldaláról döntő jelentősége volt: az osztrák-német liberálisok kiegyezéshez s a dualista átalakuláshoz vezető útját nyomozza. A kutatási témának ezen kijelölésével teremti meg az ábrázolás tudományos egzaktságának lehetőségét, s a szerző erről a biztos talajról nem is tér le. Ugyanakkor mindenütt, ahol valóban megbízható források állnak rendelkezésére, feltárja a vezető állami funkciókban lévő politikusok eljárását, koncepcióját is, de tartózkodik attól, hogy ezen túlmenően, a személyi döntések ellenőrizhetetlen területére tévedjen.

Imponáló mennyiségű és jól kiválasztott a kutatott forrásanyag is. Jelentős mértékben saját levéltári kutatásaira épít. A bécsi Staatsarchiv-ban és az alsó-ausztriai Landesarchiv-ban, valamint a prágai állami levéltárban átvizsgálta és feldolgozta a témára vonatkozó jelentősebb forrásanyagokat. Ezek mellett alapos kutatást végzett az 1865–1866 évi porosz és szász akták közt (Merseburg, Drezda). A bécsi porosz és szász követjelentések feldolgozása különösképpen figyelemreméltó. E jelentős levéltári kutatást kiegészítette a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi

Könyvtár kézirattáraiban végzett vizsgálódás. Talán csak arra lehetne utalni, hogy a kutatott téma vonatkozásában az Országos Levéltárban őrzött magyar kancelláriai iratokban is sok értékes adalék található.

A téma jellegéből következik, hogy a szerző a levéltári források mellett a korabeli sajtó nagy fáradságot igénylő feldolgozására is jelentős figyelmet fordított. S a levéltári és sajtóanyagon túlmenően feldolgozásra kerültek a kiadott aktapublikációk, levelezésgyűjtemények, emlékiratok, röpiratok is. Mindez kiegészült a kérdéskört érintő német és magyar nyelvű feldolgozások kiaknázásával.

A szép, szabatos stílusban és jó szerkesztésben megírt monográfia első három fejezetében a szerző szélesebb indításban és nagyobb vonásokkal vetíti elénk az osztrák alkotmányosság kezdetét: a schmerlingi centralista „félalkotmányos" rendszer kialakulását, stagnálását és válságát. Az 1860-as évek első felének ezen ábrázolásánál megismerkedhetünk mindazon erőkkel, melyek később, a dualista átalakulással kapcsolatban, az osztrák politika oldaláról döntő szerepet kaptak. A hangsúly természetesen az osztrák-német liberálisok bemutatásán van, de kiemelendő, hogy a szerző – éppen az osztrák-német liberális politika megértése érdekében - nagy figyelmet fordít az örökös tartományok egyéb nemzetiségeinek, mint az átalakulásban jelentős társadalmi-politikai tényezőknek, bemutatására. E vonatkozásban különösen a cseh, de részben a lengyel és szlovén politika jelentősebb mozzanatait is vizsgálja.

A további öt fejezetben az 1865 második felétől 1867 végéig terjedő, s a dualista kibontakozást hozó két esztendő bonyolult, ellentmondásokkal teli eseménysorozatait tekinti át gondos alapossággal, mindenekelőtt az osztrák-német liberális irányok politikájának elmélyült elemzésével. Itt is ki kell emelni – és ez a munka egyik legjelentősebb erénye –, hogy az osztrák-német liberálisok dualista átalakuláshoz vezető útját, eltérően a korábbi szokásos osztrák ábrázolásoktól, nem csupán a magyar kérdésben és a dinasztiával szembeni alkotmányossági igénvben kialakult állásfoglalásokkal magyarázza, hanem igen nagy hangsúlyt helyez az örökös tartományok egyéb nemzetiségeihez való viszonyukra, s ebben a keretben különösen a cseh-kérdés komplexumára. Ennek az összefüggésnek gondosan dokumentált végigvezetése az egész egyezkedési perióduson meggyőzheti minden olvasóját a monográfia zárómondatának helyességéről: „nélkülözhetetlen volt az osztrák-németség számára nemzeti hegemóniájának fenntartásához a dualista rendszer." Ehhez a problematikához kapcsolódik a szerző elemzése az Ausztriában egy évszázad óta vitatott kérdésben: vajon nyert vagy veszített az osztrák-német polgárság a dualista átalakulással?

Somogyi Éva könyve újabb bizonyítéka annak is, hogy a kiegyezés körüli évszázados szenvedélyes vitát csakis szakszerű, széles látókörű kutatásokkal, s az erre alapozott tárgyilagos, magas elvi színvonalú elemzésekkel lehet nyugvópontra juttatni.

Galántai József

F. R. BRIDGE:

FROM SADOWA TO SARAJEVO. THE FOREIGN POLICY OF AUSTRIA–HUNGARY, 1866–1914

(London–Boston, Routledge & Kegan Paul. 1972. XVI, 480 l.)

SADOWÁTÓL SZARAJEVOIG. AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA, 1866–1914

GREAT BRITAIN AND AUSTRIA-HUNGARY 1906–1914: A DIPLOMATIC HISTORY

(London, Weidenfeld and Nicolson. 1972. XII, 320 l.)

NAGY-BRITANNIA ÉS AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG 1906–1914

A Habsburg-monarchia történetírásában állandóan visszatérő motívum a pártatlan, elfogulatlan nézőpont mint elérhetetlen cél, s ez nem is meglepő, ha arra a buzgalomra gondolunk, amivel az utódállamok nacionalista történészei folytatták a politikusok harcait. Az utóbbi években azonban már nemcsak marxista, de polgári oldalról is több őszinte kísérlet történt arra, nogy kitörjenek ebből az ördögi körből, s ezek közé tartozik a fiatal angol történész két könyve is. Többekkel együtt Bridge az első olyan nemzedéket képviseli a Monarchia angol és amerikai szakértőinek sorában, amely nem az

aktív történelem-csinálástól visszavonulva fordul a történetíráshoz, illetve nem az emigráns barátok befolyása alatt dolgozik. A külpolitikát tárgyalva persze könnyebb és természetesebb is fölülemelkedni a nemzeti konfliktusokon, különösen akkor, ha a tárgyalás alapját a nemzeti eszme ellen küzdő és a belső nemzeti érdekellentétek által tevékenységében annyira gátolt közös külügyminisztérium iratai képezik. Ezen a területen a viták inkább a végső bukás (és az ehhez vezető út) szükségszerűsége vagy elkerülhetősége körül folynak, s a felelősökön vitatkoznak. Bridge e vitákat angol praktikussággal félresöpörve az elsődleges forrásokhoz fordul, s a bécsi Haus, Hof- und Staatsarchiv politikai levéltára, a londoni külügyminisztérium diplomáciai levelezése, valamint a vezető osztrák-magyar és brit politikusok és diplomaták irathagyatéka (köztük Aehrenthal, Berchtold és a londoni nagykövet Mensdorff iratai), s természetesen az első világháború előzményeivel foglalkozó terjedelmes aktapublikációk anyaga alapján újraírta a dualizmus korának külpolitikai történetét, mintegy előtanulmányként az 1906 és 1914 közötti brit–osztrák-magyar viszony monografikus földolgozásához. A levéltári forrásokat csak kiegészítette a bőséges szakirodalom legfontosabbnak ítélt munkáival, amelyek között kiadatlan londoni és bécsi disszertációk is szerepelnek.

Mindkét tárgyalt munka diplomáciatörténet, de természetesen nem szorítkozik az események puszta elbeszélésére, hanem ismerteti a külpolitikai döntésekhez vezető utat, a politikai memorandumok, utasítások, tárgyalások, intrikák hol érdekfeszítő, hol száraz láncolatát. Igaz, hogy a folyamatokat sokszor túlságosan is személyekhez köti, de végül is ez még a kabinetpolitika korszaka volt, s Ausztria-Magyarországon a tömegek, a közvélemény szava valóban nem igen befolyásolta a többnyire arisztokrata diplomaták sakkhúzásait. A két könyv bevezető fejezete jól mutatja be az osztrák-magyar és az angol diplomáciát befolyásoló, mozgató személyi, belpolitikai, katonai, gazdasági, pénzügyi és társadalmi tényezőket – ebben a sorrendben, ami egyúttal jelzi a szemlélet bizonyos korlátait is. Kevésbé volt sikeres egy másik, gyakori buktató kikerülése: miközben lelkiismeretesen, mondhatnánk minuciózusan rekonstruálja az osztrák-magyar külpolitika valamennyi fontosabb akcióját, vonalát, a tömören elbeszélt sok apró részlet mellett háttérbe szorulnak e politika fő irányzatai, a sok fától az olvasó valóban nehezen látja az erdőt. Különösen áll ez az 1906 előtti időszak tárgyalására; az utolsó évtized tárgyalása már azért is kielégítőbb, mert a nemzetközi viszonyok polarizálódása egyszerűsítette az egyes államok kapcsolatainak rendszerét, korlátozta mozgási szabadságukat.

Joggal szögezi le Bridge a Monarchia külpolitikájának alapföltételeit tárgyalva, hogy 1815 után nagy kiterjedése ellenére hiányzott Ausztria valódi nagyhatalmi státusának az alapja, az *ultima ratio* alkalmazásához elengedhetetlen erő, mind gazdaságilag, mind pedig katonailag. Ennek leplezése igen ügyes diplomáciát igényelt, de a Habsburgok szerencséjére Metternichnek harminc év alatt annyira sikerült meggyőznie Európát Ausztria létének szükségességéről, hogy a tételt száz éven át komolyan egyetlen nagyhatalom sem vonta kétségbe. Részben a katonai gyengeségből, részben pedig a nemzetiségi összetételből fakadt, hogy Ausztria-Magyarország közel ötven éven át valamennyi konfliktusában a békés megoldást választotta, noha „becsülete", nagyhatalmi presztízse védelmében az uralkodó és miniszterei végül hajlandóak voltak a vereség, sőt az elbukás kockázatát is vállalni. A külpolitikát kialakító tényezők között a szerző joggal teszi az első helyre az uralkodót, de ehhez azt is hozzátehette volna, hogy Európa valamennyi országában, Angliát is beleértve, a külpolitika uralkodói előjog jellege csak fokozatosan szűnt meg. A külügyminiszter, a delegációk, a közös minisztertanács és a diplomáciai apparátus külügyekre gyakorolt befolyását alapvetően helyesen rajzolja meg Bridge, de a „magyar befolyás" sokat vitatott kérdésének megítélésében bizonytalan: az Ausztriával összehasonlítva belsőleg szilárd Magyarország külpolitikai súlyát túlhangsúlyozza, noha más helyen elismeri, hogy a gyakorlatban ez nemigen érvényesült, már csak a magyaroknak a külügyek iránt tanúsított érdektelensége miatt sem. A korabeli hiedelmekkel ellentétben Bridge szerint a sajtó egészére a Ballhausplatznak nem volt aránytalanul nagy befolyása, s főként nem ő diktálta a lapok többségének németbarát és oroszellenes hangját, ami különösen Aehrenthalnak okozott időnként sok gondot.

Helyes döntés volt, a dualizmus külpolitikájának történetét a porosz–osztrák háborúval kezdeni. Beustot emberi gyengéi, visszataszító belpolitikai manőverei ellenére sikeres kancellárnak minősíti a szerző – igaz, az utódok megítélésében sem túl szigorú, s a Monarchia külpolitikai pozíciójának későbbi romlásáért inkább a körülményeket, a külhatalmakat teszi felelőssé, mint az osztrák-magyar diplomatákat. Bridge számára Andrássy liberalizmusa épp úgy nem érdem, mint ahogy nem hiba Kálnoky vagy Aehrenthal általa is ultra-konzervatívként megjelölt világnézete és dinasztikus-

konzervatív külpolitikája. Bridge megállapítja, hogy valamennyi osztrák-magyar külügyminiszter határozott politikai koncepcióval és programmal foglalta el székét, de azt megvalósíthatatlannak találta, s idővel azzal homlokegyenest ellenkező külpolitikát volt kénytelen folytatni. A munka értékei a legjobban olyankor mutatkoznak meg, amikor új, vagy eddig kellően nem értékelt források alapján egy-egy lépést, döntést mutat be és elemez, pl. azt a brutális német nyomást, ami 1881-ben a három császár felújított szövetségét tető alá hozta. A Monarchia nemzetközi tekintélyének a 90-es évek derekától nyilvánvaló megrendülését elsősorban nem a belső, szerkezeti és társadalmi ellentmondásokból, hanem a külpolitikai viszonyok megváltozásából vezeti le, a belső válságokért pedig hajlamos a magyar belpolitikát, az erősödő függetlenségi és soviniszta tendenciákat hibáztatni, bár az osztrák kormányok politikája iránt sem elnéző. E felfogásának ellentmond az az állítása, hogy 1901-ben a brit külügyminiszter részben a Monarchia belső helyzete miatt utasította el a Hármasszövetséghez való csatlakozás gondolatát – viszont ez az állítása nem kellőleg megalapozott, Landsdowne egyetlen megjegyzésén alapul. Bridge néha túlságosan csak a brit–osztrák-magyar relációból nézi az angol politikát, figyelmen kívül hagyva e politika globális voltát.

A világháborút megelőző évtized Bridge szűkebb szakterülete, s a Nagy-Britanniához fűződő viszony részletes feldolgozása előnyére vált a Monarchia külpolitikáját teljességében vizsgáló munkának is. A szerző nemzetiségén túl mi indokolja e két hatalom kapcsolatának előtérbe helyezését? Egyik bírálója, Paul W. Schroeder szerint (The Journal of Modern History, 46. köt. 1974. 344–345) Bridge rendkívül alapos monográfiájának az a hibája, hogy olvasójában azt a téves benyomást kelti, mintha a brit politikusok – ha nem is kellő megértéssel – de foglalkoztak volna a Monarchiával, a valóságban azonban „Ausztria a brit prioritások listáján nem az ötödik, vagy a tizedik volt, de az ötvenedik, vagy a századik". Eltekintve attól, hogy a korabeli hivatalos brit dokumentumok és az angol sajtó tanulmányozása Schroeder nézetét korántsem támasztja alá (hiszen Ausztria-Magyarország fontosságát nem saját ereje, vagy az ottani brit érdekek nagysága, hanem a hatalmi egyensúlyban nélkülözhetetlennek tűnő szerepe garantálta), Bridge tulajdonképpen osztrák-magyar oldalról vizsgálta az Angliához fűződő kapcsolatokat is. Márpedig egyet kell értenünk vele, hogy a Monarchia számára Anglia magatartása nemcsak kulcskérdés, de egyenesen létkérdés volt, noha nem közvetlenül, hanem az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok alakulásán keresztül. Nehéz volna nem elfogadni Bridge tételét, hogy a török kiűzése a Balkánról a 20. században már csak idő kérdése volt, viszont ennek bekövetkezte után Oroszország és a Monarchia balkáni érdekei között (tegyük hozzá: a két hatalom imperialista, érdekszféra-politikája következtében) kibékíthetetlen ellentét állott fenn. Az angol–orosz *entente* létrejötte után viszont a Monarchia nemcsak hogy nem támaszkodhatott többé Nagy-Britanniára Oroszország ellen, de az orosz–német megegyezéstől rettegő angol politika minden vitás kérdésben Oroszország, illetve Franciaország mellé állt. Grey értelmezésében ezt diktálta „a hatalmi egyensúly vaslogikája", s ez azt is jelentette, hogy Ausztria-Magyarországnak Németország mellett volt a helye, bárhogyan is törekedett Aehrenthal vagy Berchtold önálló politikát folytatni. (Abban viszont igaza van a kritikának, hogy Bridge mellőzte annnak kifejtését, mi volt Ausztria-Magyarország jelentősége, helye a brit politikában. Érdemes lett volna fölvázolni a századelejei brit külpolitika világméretű érdekeinek rendszerét, és ebben elhelyezni a Monarchiát, illetve a tőle elválaszthatatlan „közelkeleti", azaz balkáni kérdést.)

Aehrenthalt Bridge a legtöbb ellene fölhozott váddal szemben rehabilitálja, s noha helyenként túllő a célon, bizonyítékainak nagy része mégis elgondolkoztató. Cáfolja, hogy a külügyminiszter 1907-ben Macedónia kapcsán Franciaország, Oroszország, Németország és a Monarchia négyes kombinációját próbálta volna létrehozni Anglia és Olaszország kirekesztésére, egyúttal az angol–francia *entente*-ot is alá próbálva aknázni. Bosznia-Hercegovina annexióját Bridge konzervatív lépésnek tekinti, a Monarchia balkáni ambíciói korlátozásának, s a legendás szaloniki menetelés végleges eltemetésének. Szerinte angol részről az akciót különféle személyes tényezők, valamint a bolgár függetlenségi deklaráció (aminek időpontjáról Aehrenthal nem tudott) balszerencsés időzítése folytán félreértették. A körülmények elkerülhetetlenné tették a Monarchia 1909 márciusi diplomáciai győzelmét, de a szándékosan tapintatlan német beavatkozás megerősítette az angol külügyminiszter konklúzióját, hogy erősíteni kell az *entente* szolidaritását, balkáni befolyását, s növelni kell a fegyverkezés ütemét. A másik oldalon a Hármas-szövetség belső gyöngeségét Bridge az új adatok egész sorával illusztrálja, s a német–osztrák-magyar viszonyt (Vilmos császár rapszodikus és rövidlátó politikája kihatásaként) az eddig ismertnél is rosszabbnak tünteti föl. Nagy-Britannia a balkánháborúk

diplomáciájában ugyan mérséklő tényező volt, de csak addig a határig, hogy ne veszélyeztesse fönnálló szövetségi kapcsolatait, Németország pedig támogatás helyett inkább csak keresztezte Berchtold politikáját. Bridge konklúziója: a német szövetség a Monarchia számára békében hasznavehetetlen volt, csak egy háború esetére nyújtott biztosítékot.

Az 1914 júliusi válság kapcsán Bridge felteszi a kérdést: mi okozta, hogy ötven éven át egy sereg krízisben az uralkodó és a mentalitásában változatlan vezető elit mindig a békés megoldást választotta (sokszor erős háborúpárti irányzatok ellenében is), s most mégis „kardjára csapott"? A Monarchia belső politikai, gazdasági és katonai helyzetének elemzése alapján (ami ha nem is volt rózsás, de volt már jóval rosszabb is), a szerző elveti azt a nézetet, hogy a háború valamiféle kétségbeesett kísérlet lett volna a végső összeomlás elhárítására. Az eltérő döntés magyarázatát abban látja, hogy 1866 óta a Monarchiát fenyegető olasz, román és délszláv törekvések tényleges veszélyt csak akkor jelenthettek volna, ha sikerül nekik megnyerni valamelyik nagyhatalom támogatását. Európai Törökország eltűnése pontosan ezt a fenyegetést hozta létre az Oroszországtól támogatott Szerbia révén, s a szarajevói merénylet kedvező alkalmat kínált e kombináció széttörésére. Bridge szerint a nagyhatalmi státus, sőt a presztízs védelmének jogossága a korabeli Európában természetes volt (Grey maga jelentette ki a Monarchia nagykövetének: „Ha a Monarchia háborút tudna indítani Szerbia ellen, és ugyanakkor Oroszországot is ki tudná elégíteni, akkor minden rendben volna, sőt másnap ő elmenne nyaralni"), a közeli jövőben pedig az erőviszonyok valóban csak a központi hatalmak kárára módosulhattak. De azt is látja Bridge, hogy a Szerbia elleni akcióval a Monarchia tudatosan vállalta a világháború kockázatát, hiszen a válság békés megoldása Oroszország presztízsére mért volna halálos csapást. Hogy a szituáció ezek szerint nem kínált diplomáciai megoldást, azért persze a felelősségben valamennyi hatalom osztozik, a vádlott maga az imperializmus kora.

Csak elismerés illeti meg a szerzőt azért, hogy legtöbb elődjénél jobban figyelembe vette a Monarchia duális voltát, vagyis a magyarországi viszonyok szerepét. Persze a nem-magyar nyelvű szakirodalom hiányosságai, a nyugati történetírás néhány hagyományos tévedése elkerülhetetlenné tette, hogy a magyar vonatkozások tárgyalásában ne találjon a magyar olvasó mind tárgyi, mind koncepcionális hibákat, mindenesetre jóval kevesebb ilyen akad, mint az angol nyelvű művek nagy többségében. Már szó esett a magyar külpolitikai befolyás túlbecsüléséről; 1861-ben a magyarok nem „az ősi szabadságjogok", hanem a nagyon is friss 48-as vívmányokhoz való ragaszkodásból utasították vissza a megegyezést a dinasztiával (6. l.); az Olaszországhoz fűződő viszonynak sajátos színt adott az 1859–60-as időszak olasz–magyar együttműködésének évtizedeken át élő emléke; a koalíció 1906-os behódolásával még korántsem került le a napirendről az általános választójog (287. l.); a liberális Eighty Club 1906 szeptemberében, nem pedig augusztusban jött Magyarországra (26. l.); Vámbéry Ármin nem bécsi, hanem budapesti egyetemi tanár volt (34. l.); végül kisebb részletekben téved a csernovai sortüzet, illetve a horvát vasúti pragmatika vitáját tárgyalva. Nem lényeges kérdés, inkább csak érthetetlen, hogy milyen meggondolásból keveri a nem-angol szereplőknél a német és az angol keresztneveket: Franz Ferdinand, de Julius Andrássy és Stephen Tisza, sőt egy néven belül is: Franz Joseph. Még furcsább, hogy az egyébként mintaszerű és sokoldalú indexben szerepelnek a magyar nemesi előnevek, s ráadásul a német *von* kíséretében, kivéve Bánffyt, aki *zu* Losoncz.

Kisebb hibái és néhány vitatható koncepciója ellenére bizonyos, hogy két könyvével Bridge a Habsburg-monarchia történetének kutatói között az első vonalba lépett.

Jeszenszky Géza

REXFORD G. TUGWELL:

IN SEARCH OF ROOSEVELT

(Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press. 1972. 313 l.)

ESSZÉK ROOSEVELTRŐL

A Roosevelt-korszak tanulmányozóinak ismereteit napjainkban már könyvtárnyi, sokszínű irodalom gyarapítja. A kutatás és az amerikai történelem e mozgalmas korszaka iránt érdeklődő olvasó számára dokumentumkötetek, a Roosevelt-éra átfogó értékelésére vállalkozó munkák, kortársi visszaemlékezések, naplók, memoárok, életrajzok, a vizsgált időszak egy-egy részkérdését taglaló mono-

gráfiák állnak rendelkezésre. Ugy tűnik: a csaknem másfél évtized politikai, társadalom- és gazdaságtörténetének alapkérdései, a korszak fő tendenciái, a célok és módszerek, az eredmények és kudarcok már tisztázottak, a meglevő források elégségesek, elemzésükkel további összefüggések tárhatók fel, de az összkép aligha módosulhat, ha újabb publikáció lát napvilágot.

Rexford Guy Tugwell 1972-ben megjelent esszé-gyűjteménye megcáfolja ezt a feltevést. Az esszék – amiket kettő kivételével különböző szakfolyóiratok már közzé tettek korábban – egy kötetbe gyűjtve és némileg átdolgozva szélesebb publicitást és új jelentőséget kapnak. Az új, amit a kötet nyújt, a szerző személyéből, az esszék együttes tanulmányozásából és a tárgyalt kérdések sajátos megközelítési módjából fakad. A szerző kísérletnek tekinti munkáját. Kísérletnek arra, hogy feltárja annak a hatásnak mozgató rugóit, amit Roosevelt korára – az Egyesült Államok és a világ krízis-korszakára – gyakorolt, elemezze az elnök módszereit és behatoljon jellemének rejtett zugaiba.

Tugwell kortárs volt, s egyike azoknak, akik a legtöbbet tettek a New Deal gazdaság- és társadalompolitikai programjának kialakításáért. 1932-ben csatlakozott Roosevelt – akkor még New York állam kormányzója és a demokrata párt majdani elnökjelöltje – tanácsadói köréhez, amit a közvélemény a New York Times egyik tudósítójának ironizáló hangvételű szóhasználatával élve agytrösztnek nevezett el. Tugwell az eltérő, sokszor ellentétes nézeteket valló jogász- és közgazdász-professzorokból, politikusokból, újságírókból, agrárszakemberekből, üzletemberekből álló együttes balszárnyán állt. Nézeteit radikális jelzővel illette Roosevelt közvetlen környezete, de főként az 1933 nyarától–őszétől egyre inkább felbátorodó konzervatív ellentábor. A heterogén összetételű agytrösztöt voltaképp csak az alapvető cél – reális alternatíva kidolgozása a csődbe jutott köztársaságpárti vezetés gazdaságpolitikájával szemben – tartotta össze. A célból következően a Columbia egyetem három professzora által összefogott agytröszt élettartama rövid volt. Roosevelt 1933. március 4-én történt elnöki beiktatásával lezárult tevékenységének első, jelentősebb szakasza. Tagjainak egyrésze kormánytisztviselővé vált, e minőségükben más pozícióba kényszerültek az elnökkel tartott kapcsolatukban. Megszűntek az éjszakába nyúló viták Roosevelt kormányzó Albany-beli házában, az akkori elnökjelölt és tanácsadói közvetlen kapcsolatát immár a hivatali hierarchia merevségei korlátozták. Az elnök körül egyre szaporodott azok száma, akiknek nem volt szerepük az elnökválasztási kampány során elvégzett munkában, de akikre most az elnök politikai szükségszerűségből mind többet hallgatott. Egyre nehezebbé vált az agytröszt tagjainak helyzete, amikor érvényesíteni próbálták elgondolásaikat a New Deal előkészületben levő, alapvető fontosságú törvénytervezeteiben. Ez az állapot siettette az agytröszt szétesését. Volt, aki eltávolodott a New Deal-koncepciótól. Ilyen volt Raymond Moley jogász-professzor, későbbi külügyminiszterhelyettes, az agytröszt legmarkánsabb egyéniségeinek egyike, aki nézeteinek átalakulásával párhuzamosan Roosevelt mind hevesebb bírálójává vált. Voltak, akik új hivatali feladataik miatt kerültek messze korábbi szerepüktől. Tugwell, 1933 tavaszától mezőgazdasági miniszterhelyettes, majd államtitkár, kitartott nézetei mellett, de az elnökre gyakorolt hatása egyre csökkent. Kiábrándultan is hű maradt azonban Roosevelthez.

Miben állt Tugwell radikalizmusa, amiért később, a konzervatív ellentámadások erősödésének éveiben – jeléül a demagóg módra szított eszmei zűrzavarnak – a szocialista, kommunista, anarchista jelzőt kapta a Columbia egyetem hajdani professzora? Tugwell nézetei az amerikai prosperitás éveiben kezdtek formálódni, és a gazdasági világválság tapasztalatainak nyomására kristályosodtak következetes gazdaságpolitikai koncepcióvá. Tugwell 1927-ben, a külföld által csodált amerikai termelékenység gyökereit vizsgálva rámutatott, hogy az Egyesült Államok viszonylag magas reálbérei elfedik a valóságot, mert a nemzetgazdaság tényleges állapotát nem a bérszínvonal jelzi, hanem az, hogy a vásárlóerő képes-e a megtermelt javak felszívására. Válasza tagadó. Vizsgálódásai arra mutatnak, hogy az amerikai vásárlóerő krónikusan elmarad a kínálat mögött, ami a gazdaság rendszerét összeomlással fenyegeti. Tugwell az árak és a termelési költségek összhanghiányának kérdését feszegeti, és arra a konklúzióra jut, hogy az ellenőrzés nélkül funkcionáló nemzetgazdaságban nem jöhet létre az összhang, mert a termelés széndékos visszafogásával és más módon magasan tartott árakat a fogyasztó nem tudja megfizetni. A gazdasági válság talaján tovább mélyül analízise. Egy 1931-ben publikált tanulmányában kimutatja annak a tételnek hamis voltát, amely szerint a műszaki haladás és a fejlett üzemvezetési módszerek eredményeként megnövekedett termelés nem vezet munkanélküliséghez. Tényekkel bizonyítja, hogy a kibővült termelésből kibocsátott termékek eladásából származó jövedelmek nem a munkaerő-foglalkoztatottság fokozását, hanem a vállalati profitok növelését szolgálják, nem a vásárlóerő nő tehát, hanem a profitok beruházásából előálló gyáripari kapacitás. A végeredmény

tehát: mind több kihasználatlan kapacitás és egyre kevesebb fogyasztó. Tugwell okfejtése lényegileg ugyanoda jut el, ahová egy 1932-ben megjelent, nagy feltűnést keltő monográfia két szerzője, Gardiner Means és Adolf A. Berle (utóbbi szintén az agytröszt tagja). E monográfia – The Modern Corporation and Private Property – az ipari termelés koncentrálódási folyamatát elemezve azt a megállapítást teszi, hogy az amerikai ipart mintegy kétszáz óriásvállalat ellenőrzi, ami azt jelenti, hogy az amerikai nemzetgazdaság többé nem a szabadvállalkozás fellegvára, hanem irányított gazdaság, de az irányítás nem a közjót, hanem a magánérdekeket szolgálja; az Egyesült Államok tehát megérett a társadalmi célokért való irányításra. E megállapítást csak egy lépés választja el attól a követelménytől, amit Tugwell úgy fogalmaz meg, hogy a nagyvállalatokra a társadalom érdekében fegyelmet kell rákényszeríteni. A válság mélypontjához közel, 1932 tavaszán egyetlen gyakorlati módját látja e kényszernek: „el kell venni a jövedelmeket onnan, ahol vannak, és oda kell őket irányítani, ahol szükség van rájuk", ahol vásárlóerő válik belőlük.

Ezek a nézetek erőteljesen megszűrve, társadalompolitikai élük letompításával kerültek át azokba a beszédekbe, amiket Roosevelt az elnökválasztási kampány során elmondott. A fő cél a demokrata párti jelölés, majd a választók szavazatainak elnyerése volt. Ez szabta meg az elmondottakat, amik a hatalomért folyó küzdelem időszakában – összhangban az amerikai politikai gyakorlattal – nem válthatták ki egyetlen társadalmi réteg, érdekcsoport, ideológiai vagy politikai irányzat ellenzését sem. Mindamellett – főként 1932 nyaráig – Roosevelt a politikai szükségszerűség nyomása ellenére megtalálja azokat a szavakat, amik a társadalom súlyos bajairól és gyógyításuk módjáról vallott nézeteiről tudósítják az amerikai milliókat. Tugwell a választási kampány két szakaszáról ír. Az 1932 nyaráig tartó első szakasz nyitánya az április 7-i beszéd, amelyben Roosevelt „a gazdasági piramis legalján elhelyezkedő elfeledett ember" érdekében való tervezést hirdet meg. A tervezés gondolata ismételten visszatér beszédeiben, de tartalma nem világos. Az első szakasz tetőpontját az Oglethorpe-i egyetemen elhangzott május 22-i beszéd jelzi; Roosevelt itt már konkrétebben fogalmaz. A legfontosabb feladatnak a hatalmas amerikai gazdasági gépezet által kibocsátható termékek termelésének és elosztásának „társadalmi tervezés" révén történő ellenőrzését jelöli meg, amelynek segítségével kiküszöbölődnek a vásárlóerő megoszlásában meglevő egyenlőtlenségek. A tervezés letéteményese a roosevelti frazeológiában az egész nemzet érdekeit képviselő „igaz vezetés", amely „merész, tartós kísérletezéssel" törekszik az országos célok elérésére.

Roosevelt nem megy tovább. A demokrata párt konvencióját követően – a hatalomért folyó küzdelem második szakaszában – már-a párt hivatalos elnökjelöltje, választási győzelme a teljességgel diszkreditálódott köztársaságpárti vezetéssel szemben biztosítottnak látszik. Az erőteljes mozgásban levő tömegek egyelőre inkább a Hoover-adminisztrációnak nemet mondó politikust támogatják Rooseveltben, semmint a demokratapárti platform majdani megvalósítóját. A jellegzetesen roosevelti általánosításokból. az éppen soron levő választói réteg igényeinek és elvárásainak megfelelő (másutt esetleg visszavont vagy módosított), közhelyeket súroló kijelentésekből nehezen lehet következtetni a jövő politikájára. Annyi érzékelhető, hogy Roosevelt e szakaszban mondanivalót és hangsúlyt vált. A doktrinerek, a hatalmi pozíciókkal nem rendelkezők, a pejoratív megjelöléssel összefoglalóan professzoroknak nevezettek – az agytröszt tagjai – háttérbe szorulnak, s velük együtt nézeteik, főként a radikálisoke. Az adott helyzetben érvényesülő erőviszonyokat és a realitásokat mindenkor kitünően érzékelő Roosevelt megnyilatkozásaiban alig jelennek már meg a végrehajtó hatalom fokozott szerepet, a köz érdekében szükséges állami beavatkozást sejtető utalások. Sőt, Hoovert éppen azért kárhoztatja az elnökjelölt, amiért beavatkozott a gazdasági életbe és a köztársaságpárti gazdaságpolitikának tulajdonította a húszas évek prosperitását. Egyik beszédében kereken elutasítja az állami szabályozás minden formáját. Már nem esik szó a gazdaság egészét átfogó reformról; a gazdasági talpraállítás programja leszűkül a bankok tevékenységének megrendszabályozására, a tőzsdei manipulációk fékezésére, a farmerek és a munkanélküliek megsegítésére, a kevesek kezében összpontosuló gazdasági hatalom korlátozására az egyéni vállalkozás védelmében. E megnyilatkozások populista reminiszcenciákat élesztgetnek és a századforduló körüli progresszivizmus trösztellenes frázisait alkalmazzák. Ugy tűnik: az Egyesült Államok majdani elnöke arról van meggyőződve, hogy az amerikai tőkés fejlődés irányának befolyásolására mindenkor képtelennek bizonyult törekvések és indulatok alkalmas fegyvert jelentenek a 20. század negyedik évtizedében megélt, soha nem volt mélységű problémák megoldásában.

Tugwell két tényezőre vezeti vissza a Roosevelt magatartásában észlelhető változást. Az egyik az elnökjelöltre nehezedő konzervatív nyomás. Az új hívek, köztük az ipar és a pénzvilág hatalmasai, feladják Hoover támogatását, és a jövő emberét a maguk képére akarják formálni, de legalább is fékezni. Nyomásuk még erőteljesebb a novemberi választási győzelem után. A közvetlen tennivalót a bankrendszer megmentésében jelölik meg, s ami ezzel együtt jár: a bizalom helyreállításában, értve ezen a tőkésrend csődbe jutott intézményeinek megvédését. De a másik tényező legalább ilyen súllyal esik latba. Ez Roosevelt felkészületlensége az új feladatra. Mint Tugwell írja, a majdani elnök hallatlan mennyiségű információt halmoz fel agyában, amely valósággal „légypapírként" vonzza a tényeket, de képtelen ezeket nemzetgazdasági szinten szemlélni, még kevésbé elméletileg megalapozott cselekvési programban szintetizálni. Erősen kötik Rooseveltet származásának adottságai, korábbi életformájának, főként a farmer-életnek. a Wilson közelében eltöltött éveknek és a kormányzói tiszt ellátásának tapasztalatai. Nézeteit a Wilson–Brandeis értelmezésű progresszivizmus határozza meg. E kötöttségek a hagyományok szellemében és a régi módszerekkel való vezetésre kötelezik el, de a válság tényei ezek tarthatatlanságára figyelmeztetik. Az új felé vezető utat viszont nem ismeri. Az agytrösztben kavargó, a viták során sem leülepedett új nézetek csak mozaikokat szolgáltatnak számára, amik egységgé formálódását saját habitusbeli adottságain kívül a naponta érkező ellenhatások is gátolják.

Tugwell a saját és az agytröszt szerepét kritikusan vizsgálja; mértéktartóan nem tulajdonít neki döntő jelentőséget. Roosevelt nézeteinek formálásában. Ábrázolásában Rooseveltnek egymagában kellett megvívnia a küzdelmet a múlthoz kötődő hajlamaival és a régit változatlanul folytatni akaró „gazdasági rojalisták" nyomásával. A társadalmi-gazdasági átalakulást akaró agytröszt szerepének e beállítása módosítja azt a képet, ami erről az együttesről más források alapján kialakult. E megvilágításban plasztikusabbá válik az az ellentmondásos, vívódásokkal terhes folyamat, amelynek során Roosevelt nehezen alakuló nézetei végül is 1933 tavaszán és nyarán a „száz nap" intézkedéseiben öltenek testet. A radikálisok a végrehajtó hatalom fokozott gazdasági szerepvállalását szorgalmazzák, központi segélyprogramokat és a szövetségi kormány költségvetési egyensúlyának rovására megvalósítandó közmunkákat sürgetnek. Roosevelt viszont ismételten kiáll a költségvetési egyensúly és a kormányzati terhek csökkentése mellett, s a beiktatása után másodikként elfogadtatott törvényjavaslat az állami takarékosság jegyében fogant Economy Act. A radikálisok a bankok összeomlásában a laissez faire-kapitalizmus elkerülhetetlen következményét látják, ami utat nyit az állami ellenőrzéssel működtetendő központosított bankrendszerhez. Roosevelt ellenszenve a pénzvilág iránt támogatja ezt a felfogást. Mégis a „száz nap" első törvényhozási aktusa a szükség-banktörvény, amit a hitelrendszer megmentéseként üdvözöl a tőke. Tugwell egyedül e ponton marasztalja el az elnököt, amiért elmulasztotta a történelmi lehetőséget: az állami bankmonopólium megteremtését; a nemzet – úgymond – a pánik idején bárhová hajlandó lett volna követni Rooseveltet.

A „száz nap" két alapvető fontosságú törvénye – az Agricultural Adjustment Act (AAA) és a National Industrial Recovery Act (NIRA) – a szövetségi kormányra ruházott széles jogkörrel riasztó bizonyítékot szolgáltatott a konzervatív köröknek a New Deal társadalompolitikai céljairól és arról, hogy miként értelmezi a Fehér Ház az állam szerepét. A törvények keletkezésének hátterét figyelők azonban az ellentétes érdekek összebékítésére irányuló erőfeszítéseket, elvi kompromisszumokat is észlelhettek a New Deal e két alaptörvényében. – Az AAA nevében hordja a lényeget: célja a mezőgazdaság „kiigazítása", átszervezése, egyensúly létrehozása a racionálisabban termelő mezőgazdaság és a farmer fogyasztói igényeit szolgáló ipar között. Az AAA koncepciója az állam irányító szerepét feltételezi, amely „nemzeti érdek-összhangot" hoz létre. Ha az állami beavatkozástól megrettent konzervatív tábort nem is tudja megbékíteni a kormány, némi elégtétellel azért szolgál a törvény dühödt ellenzéke számára. Ez az AAA kompromisszumos volta. A Fehér Ház a törvénytervezet előkészítési stádiumában az ellentétek tompítására törekszik. Hozzájárul a szélsőséges infláció-párti szenátorok nézeteit tömörítő ún. Thomas-kiegészítéshez, amely az elnökre ruházza a pénzhígítás különböző manővereinek megválasztását. Az AAA-ellenzék elutasítja ugyan az inflációs törekvéseket, de megnyugtatást jelent számára, hogy a valutáris manipuláció módszereinek alkalmazásában az elnök dönt, aki nem egyszer adta tanújelét a pénzrendszerről vallott konzervatív nézeteinek. A megnyugvás azonban korai: Roosevelt erősen rokonszenvezik a monetáris kérdés egyik leegyszerűsített megoldási változatával, az ún. Warren-tétellel, amely közvetlen kapcsolatot tételez fel az aranyár és az áruárak között, és az aranystandardtól megszabadult irányított valuta mellett foglal állást. A tétel kipróbálására 1933 végén kerül sor.

A leghevesebben támadott roosevelti kísérlet, a NIRA egyidejűleg hivatott szolgálni a New Deal két fő célját: a gazdasági talpraállást és a társadalmi reformot. Tugwell és az agytröszt radikálisai e próbálkozáshoz fűzik a legnagyobb reményeket. Rendeltetése: az ún. ipari önkormányzat megvalósítása, a verseny anarchiájának kiküszöbölése, az ipar koordináltságának növelése, a nagy termelő egységekben rejlő pontenciál kibontakoztatása, az ipari munkásság jogokhoz juttatása, a megéledő gazdasági tevékenység talaján kiegyensúlyozottabb gazdasági-társadalmi szerkezet létrehozása. A törvényt Roosevelt a kormányzat és a vállalkozói társulását célzó történelmi kísérletnek nevezi, jelezvén, hogy az új szerepet vállalt kormány együttműködést vár el a businesstől. A NIRA annak az ellentmondásos folyamatnak a terméke, amin Roosevelt egyfelől az agytröszt hatására, másfelől a monopoltőke befolyása alatt keresztül megy. Felismeri, hogy a trösztellenes törvények anakronisztikussá váltak a gazdasági válság sodrában, irreális a verseny szabadságának hagyományos-liberális értelmezése, az Egyesült Államok az „iparosított társadalom" (azaz a monopoltőke) korát éli. A talpraállást ebből következően csak a nagyiparral való megegyezéssel tartja kivihetőnek, amely felett az „érdek-összhang" kialakításán munkálkodó, össz-nemzeti érdekeket képviselő kormány gyakorolja az ellenőrzést.

A NIRA az ellentétes érdekek összeegyeztetésének illúziójára épül; társadalompolitikai tartalma homályos. Gazdasági megfontolása paradox. A közvetlen cél ugyanis a gazdasági vérkeringés megindítása hatalmas közmunkák révén, de ezek forrását a törvény a *majdani* fellendülés nyomán előálló állami bevételekben jelöli meg (és költségvetési megtakarításokban), holott az *azonnal* megindítandó közmunkák depresszió idején csak az államkölcsönök növelésével finanszírozhatók.

Az alkotmányellenesnek nyilvánított NIRA rövidesen a saját súlya alatt omlik össze. Tugwell a realitást ismeri fel, amikor arról ír, hogy az ipar urai a törvényt az ellátás manipulálására, árellenőrzésre és a verseny megfojtására, a kormánnyal való társasviszonyt pedig fedezékként használják fel. Ezt azonban a törvénybe kényszerített kiegészítéseknek tudja be, amik eltorzították az eredeti elképzelést. Felfogásában a NIRA feladata az lett volna, hogy „megrendszabályozza a hatalmas amerikai energiákat, és egyetlen nemzeti erőfeszítésbe terelje őket a jólét megteremtése érdekében". E nosztalgikus megállapítást nem magyarázza meg. Álláspontját eleve meghatározza szemlélete, az a tény, hogy nem képes meglátni az állam tényleges szerepét az amerikai monopoltőkés fejlődésben.

Tugwell szemléletén természetesen nem kérhető számon a monopoltőkés fejlődés törvényszerűségeinek ismerete. Az esszék szerzője azon kevesek közé tartozik, akik meglátták a régi típusú progresszivizmus zsákutcáját, s arról voltak meggyőződve, hogy az évtizedes hagyományok újraértelmezése, hozzáigazítása a felismerni vélt valósághoz, valamiféle újtípusú progresszivizmus iránytűként szolgálhat a 20. század húszas–harmincas éveinek megváltozott viszonyai között.

Tugwell esszéinek tanulmányozásával valósághűbb kép formálható a 30-as évek fejlődéséről, főként a New Deal első szakaszának mozzanatairól. A kötet nem eseményeket követ nyomon (ezeket ismertnek feltételezi), inkább Roosevelt személyiségének, gondolatvilágának formálódásán, az intézkedések indítékainak bemutatásán keresztül érzékelteti az amerikai változásokat. Ezzel a módszerrel teljesebbé teszi az elnök portréját, egyben érthetővé tesz néhány olyan állásfoglalást és tettet, amelyet a történeti irodalom jobbára a Rooseveltnek gyakorta felrótt következetlenségek közé sorol.

Láng Imre

WELTHERRSCHAFT IM VISIER. DOKUMENTE ZU DEN EUROPA- UND WELTHERRSCHAFTSPLÄNEN DES DEUTSCHEN IMPERIALISMUS VON DER JAHRHUNDERTWENDE BIS MAI 1945 HERAUSGEGEBEN UND EINGELEITET VON WOLFGANG SCHUMANN UND WOLFGANG RUGE

(Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1975. 406 l.)

CÉL A VILÁGURALOM. DOKUMENTUMOK A NÉMET IMPERIALIZMUS EURÓPA- ÉS VILÁGHATALMI TERVEIRŐL A SZÁZADFORDULÓTÓL 1945 MÁJUSÁIG

Az utóbbi néhány évben az NDK történészei igen jelentős dokumentumkiadványokkal jelentkeztek. Ezek a kötetek tulajdonképpen egy sorozatot alkotnak, bár ennek formai megnyilvánulásai nincsenek. A sorozat eddigi kötetei a második világháború előkészítésének és lefolyásának időszakában egy-egy részterületet öleltek fel.[1] A sorozat célja, hogy azokat a kérdéseket segítsen megválaszolni, hogy milyen okokból és milyen célok által vezetve indított a német imperializmus háborúkat a XX. század első felében és hogy kik voltak ennek az agresszív, háborús politikának az inspirálói, haszonélvezői.

A most ismertetésre kerülő kiadvány nagyobb időszakot fog át, amit az általa bemutatni szándékozott részterület is szükségessé tett.

A 162 dokumentum az 1899 decembere és 1945 májusa közti időszakról ad képet abból a szempontból, hogy milyen elképzelések, tervek léteztek ebben az időintervallumban Németország nagy- sőt világhatalmi pozíciójának megteremtését illetően.

A dokumentumok időbeli megoszlása egyébként egyenletes, kivéve természetesen a két világháború időszakát, hiszen azokban az években valóban intenzívebben foglalkoztak a világuralmi tervek kidolgozásával a német politikai és gazdasági élet vezetői, szándékaikról nyíltabban beszéltek, pregnánsabban fogalmaztak. Igy jogosnak tűnik, hogy miért teszik ki a két világháború időszakából származó iratok a dokumentumok kétharmadát.

Helyszűke, illetve a dokumentumok terjedelme miatt gyakran csak egy vagy több részlet került be a gyűjteménybe. A szigorú kronológiai sorrendben közölt dokumentumok előtt rövid regeszta van, amelyben a kiadók megjelölik a dokumentum fajtáját, szerzőjét és címzettjét, korabeli feladatát valamint a megírás vagy a vonatkozó esemény dátumát.

Emellett az iratokban előforduló fontos, de kevésbé ismert intézmények, szervezetek, tudományos intézetek stb. rövid jellemzésére is sor kerül a lábjegyzetekben.

Az egyes dokumentumok után fel van tüntetve a forrás, amely alapján a szerzők közlik. A legtöbb esetben a pontos levéltári jelzetet adták meg, de néhány alkalommal csak valamely dokumentumkiadványt, amelyben az iratot korábban már publikálták. A már publikált dokumentumok esetében is helyes lett volna megadni a levéltári jelzetet is.

A kiadók a bevezető tanulmány első részében azokat a körülményeket vizsgálják, amelyek imperialista háborúkhoz vezettek a 19. század végén és a 20. század első felében.

Kifejtik, hogy a szabadversenyes kapitalizmus átalakulása monopólkapitalizmussá milyen érdekellentéteket hozott létre az imperialista országok, de egyes monopóliumok között is. Ez általános tendencia alól Németország sem volt kivétel; a 19. század végén a monopóliumok a német

[1] Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Hrsg. u. eingel. von Dietrich Eichholtz und Wolfgang Schumann, Berlin, 1969; Anatomie der Aggression. Neue Dokumente zu den Kriegszielen des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg. Hrsg. u. eingel. von Gerhart Hass und Wolfgang Schumann. Berlin, 1972; Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg. Hrsg. u. eingel. von Wolfgang Schumann. Berlin, 1973.

nemzetgazdaságban dominánssá váltak, a 20. század elején pedig lezajlott a finánctőke kialakulásának folyamata is. Az új piacok és nyersanyagforrások utáni törekvéshez egy másik – speciálisan német – vonás is csatlakozott. Nevezetesen az, hogy a burzsoázia és a junkerek osztálykompromisszuma továbbra is érvényben maradt, és ez a blokk az imperialista expanziós politika legfőbb kérdéseiben egyetértett.

Különösen agresszív jelleget kölcsönzött a német imperializmusnak a már említett junker-polgári vonása mellett a világ területi felosztásából való kimaradása, valamint a rohamosan növekvő gazdasági potenciálja és korlátozott terjeszkedési lehetőségei között feszülő ellentét. Ezektől a jegyektől meghatározottan már a századfordulón irányt vett a világ újrafelosztása felé és ezzel az alapállásával szembe került minden nagyhatalommal. Amellett, hogy a Távol-Keleten próbálkozott és bekapcsolódott a spanyol–amerikai háborúba, agresszív külpolitikájában a fő hangsúly a német vezetéssel megvalósítandó közép-európai gazdasági szövetségen volt (4–5. dok.). Kezdetben békés úton, majd a második marokkói válsággal (1911) katonai nyomással akarta céljait elérni, s ez a politika nagyban hozzájárult az első világháború kirobbanásához (13. dok.).

A világháború első heteiben a monopolista körök beadványban fogalmazták meg követeléseiket, ezeket Bethmann Hollweg birodalmi kancellár összefoglalta és tulajdonképpen az egész háború során ehhez tartották magukat (26. dok.). A monopolista csoportok különböző érdekeiknek megfelelően más-más taktikát kívántak megvalósítani a háború folyamán. Az a tény, hogy a háborús célkitűzések a monopóliumok érdekegyeztetése során alakultak ki, jól mutatja, hogy ténylegesen kiknek az érdekeiért folyt ez a háború.

A kelet felé való terjeszkedés már az első világháborús célkitűzések között is fontos helyet kapott, 1917 után pedig már azt a feladatot is szánták a keleti expanziónak, hogy megakadályozza a forradalom átterjedését Németország területére (51., 54–56. dok.).

Helyesen mutat rá a tanulmány arra, hogy bár a reakciós erők az 1918/19-es forradalom napjaiban nagy hangon lemondtak agresszív politikájukról, ezt valójában nem tették meg; minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a győztes hatalmakat szovjetellenes érveléssel engedékenységre bírják, s a militarizmus alapjait változatlanul megőrizzék. Bár ez utóbbit sikerült is elérniük, a győztes hatalmak Németországot mint nagyhatalmi tényezőt igyekeztek kikapcsolni, így aztán a német politika elsősorban az ezt rögzítő versaillesi békeszerződést támadta (61–63, 74–78. dok.).

A relatív stabilizáció időszakában (1924–1929) az agresszívebb, expanzívabb külpolitika ismét erőteljesebben jutott szóhoz. Így érthető, hogy ebből az időszakból is jelentős számú dokumentum kerül bemutatásra. Erre az időszakra esik a locarnoi egyezmény megkötése (1925), amely Németország egyenjogúsítása felé volt nagy lépés, de egyben a reváns nemzetközi feltételei megteremtése felé is (66–69. dok.). 1927-ben pedig a Lengyelországgal kötendő kereskedelmi egyezmény váltott ki heves vitákat, tekintve, hogy a Lengyelországhoz való viszony az egész német keleti politika sarokköve volt (71–78. dok.).

A válsággal a németek agresszivitása rendkívüli mértékben megnőtt. A fasiszta hatalomátvétellel az a párt lett a vezető, amelynek agresszív programja a monopoltőke legreakciósabb körei érdekeinek leginkább megfelelt (78, 87–88. dok.). A 30-as évek közepének dokumentumai jól mutatják, hogy milyen tudatosan és nyíltan készülődött a fasiszta Németország – mindenekelőtt a gazdasági szempontokat mérlegelve – az új háborúra, amelyben a fő irány kelet – délkelet felé mutat, anélkül azonban, hogy a tengerentúli gyarmatszerzésről lemondott volna (89–102. dok.)

1940 nyarán már a „végső győzelem" közelében érezvén magukat, olyan terveket dolgoztak ki, melyek Európa új arcát adnák meg (104, 108, 117, 123. dok.). Ezek a dokumentumok a legteljesebb nyíltsággal mutatják meg, milyen érdekeket képviselt az egész hatalmi apparátus, mi volt a gazdasági és politikai hatalom meghatározója.

Azzal a fasiszta vezetés is tisztában volt, hogy a döntő szót a Szovjetunióval való küzdelem kimenetele mondja ki. A támadást nem elsősorban gazdasági okok, hanem társadalmi berendezkedésük kibékíthetetlen ellentéte indokolta (131, 138, 140. dok.). Elvakultságukban a Szovjetunió elleni támadás teljes kifulladása után is dolgoztak a területek győzelem utáni hasznosítása tervén (139. dok.), bár a hadihelyzet alakulása miatt más módszereket láttak célravezetőnek (146, 149. dok.)

A taktikai változást végrehajtani akaró puccsisták célja is Németország nagyhatalmi helyzetének megvédése, a nyugatiakkal közös szovjetellenes blokk alakítása volt, még a kapituláció után is (160–162. dok.: Dönitz törzskarának iratai).

A bemutatott iratok meggyőző képet adnak a német imperializmus agresszív politikájának folytonosságáról a századfordulótól a 40-es évek közepéig. Mindamellett, hogy néhányszor történik rá utalás, jó lett volna, ha az uralkodó osztályon belüli eltérő érdekek nagyobb hangsúlyt kaptak volna a kötetben.

Barabás László

TANULMÁNYOK A MAGYAR RÁDIÓ TÖRTÉNETÉBŐL 1925–1945

(A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása. Bp. 1975. 438 l.)

Az ún. „rádiókutatás" az utóbbi évtizedben világszerte kedvelt stúdiumává vált a történészeknek. Lehetetlen ugyanis fel nem ismerni a rádiózás elterjedésének történelmi jelentőségét. Századunk technikai fejlődésének ez a nagyszerű vívmánya korábban elképzelhetetlen lehetőségeket tárt fel a tömegkommunikáció számára, s izgalmas kérdés, kik kezébe került a tömeges szellemi befolyásolás e nagyhatású eszköze, mennyiben éltek a rádió nyújtotta lehetőségekkel az emberi művelődés javára, illetve hogyan éltek vissza azokkal, félreinformálva, dezorientálva, „elszórakoztatva" vagy éppen „ordas eszmékkel uszítva" a tömegeket. Angol, japán, német rádiótörténeti munkák nyitották meg a sort, s most a magyar fiatal marxista történészek egy csoportja *(Boros Zsuzsa, Gergely András, Glatz Ferenc, Stier Miklós, Szász Zoltán, Vida István)* a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, *Ránki György* irányításával, keresett és adott választ a fenti kérdésekre, feltárva a rádió és a politika viszonyát az ellenforradalmi korszakban, s érzékeltetve az ország felszabadulása után e téren is bekövetkezett alapvető változást.

A munkálatokhoz ösztönzést adott a hazai rádiózás ötvenedik, a felszabadult Magyar Rádió harmincadik évfordulója. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont támogatása tette lehetővé a *Frank Tibor* szerkesztette, a nemzetközi és hazai rádiózás legfontosabb adatait az egyetemes és magyar történet általános összefüggéseiben feltüntető időrendi mutatóval, és érdekes képanyaggal is ellátott kötet ízléses kiállításban való megjelentetését az említett kutatóközpont Szakkönyvtára 30. köteteként. *Szecskó Tamás* bevezetője rámutat a hazai viszonylatban úttörő, de nemzetközi viszonylatban is az élvonalba lépő, és szemléleténél fogva abba új színt vivő munka jelentőségére, de nehézségeire is. A történészek kitűnő segítséget kaptak munkájukhoz *Szabó Miklós*tól, akinek a magyarországi rádiózás 1925–1945 közti műszaki történetéről készített tanulmánya – talán túlságosan is szerényen – a Függelékben foglal helyet. Ugyanitt található *Kérészné Szabó Klára* tanulmánya is, amely az ugyanezen korszakban folytatott rádiós közvéleménykutatások tükrében mutatva meg a rádió és a közvélemény korabeli kapcsolatát, különösen a baloldali erőknek a rádiópolitika felett gyakorolt bírálatára utalva, hézagpótló módon egészíti ki a történészeknek inkább a jobb- és szélsőjobboldalhoz való viszony kérdését vizsgáló fejtegetéseit.

A magyarországi rádiózás műszaki előzményei sorában elsőnek azt a vezetékes műsortovábbítást említhetjük, amelyet 1893-tól a Budapesten létesített Telefonhírmondó valósított meg. A „drótnélküli" átvitel – 1914-ben helyezték üzembe a csepeli szikratávírót, – a mikrofon alkalmazásával vált a műsorszóró rádiózás alapjává. 1923-ban 1/2, a következő évben 1 kW-os kísérleti adót állítottak fel Csepelen, majd 1925-ben egy 2 kW-os (1927-től 3 kW-os) adóval kezdte meg a magyar rádió rendszeres adásait abból a Rákóczi úti épületből, ahol a Telefonhírmondó stúdiója is volt. A műsor vétele – általában kristálydetektoros, kis részben viszont már „lámpás" készülékekkel – a fővárosban és közvetlen környékén volt lehetséges. A Telefonhírmondó a Rádió megszületése után is fennmaradt, és a vezetékes rádió funkcióját töltötte be. Mindkét intézmény a Magyar Távirati Iroda (MTI) konszernjéhez tartozott, részvénytársasági alapon működő – a Rádió esetében igen rentábilis – magánvállalkozás volt, amely felett az állam egy Miniszterközi Ellenőrző Bizottság révén felügyeletet gyakorolt ugyan, önállóságát azonban jelentős mértékben megőrizhette. Műszaki fejlesztésének igen fontos állomása volt 1928-ban a Sándor-utcai új stúdió megépítése és ugyanakkor Lakihegyen egy 20 kW-os új adó üzembe helyezése, amely a vételt immár az ország területének felén lehetővé tette. A következő, ugrásszerűen nagy előrelépés 1933-ban történt: Lakihegyen 120 kW-os nagyadó létesült, amely 4 közvetítőállomás (Pécs, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Nyíregyháza) segítségével lényegében az ország egész területén lehetővé tette „Budapest I" műsorának vételét, míg a 20 kW-os régi adó

„Budapest II" műsorát sugározta a maga jóval korlátozottabb hatókörében. 1934 végétől a székesfehérvári adó, amely addig csak rádiótávíró forgalmat bonyolított le, megkezdte rendszeres rövidhullámú adások sugárzását külföldre. A Sándor-utcai stúdió 1935-ben befejeződött jelentős bővítésével a felszabadulás előtti műszaki fejlesztés lényegében elérte csúcspontját; a közvetítőállomások száma az ország területnövekedése nyomán a kassai és kolozsvári adóval gyarapodott, a rövidhullámú nagyadó 1942-ben Diósdon megkezdett építése viszont már nem fejeződött be. A magyar rádió a hangrögzítés egyre tökéletesedő megoldásai révén – a viaszfelvételektől bizonyos ősmagnetofonok megjelenéséig, – valamint a stúdiótechnika fejlődésével lépést tartó számos más korszerű megoldás alkalmazásával a második világháború éveiben is tartani tudta nemzetközi összehasonlításban is rangos műszaki színvonalát. A könyv méltó emléket állít a magyar rádiózás kiváló műszaki gárdájának, mindenekelőtt a Postakísérleti Állomás mérnökeinek, de igen rokonszenvesen szól az újpesti Standard-gyár munkásairól is, ahol – a korábbi megrendeléseket szállító német Telefunken-cég ajánlatára már nem reflektálva – az 1933-as fejlesztés során készült adókat gyártották, vagy a MÁVAG szerelőiről, akik szélben és fagyban építették meg Lakihegyen a közel 300 m magas, de kinyújtható csúcsaikkal azt meg is haladó antennatornyokat.

A magyar rádiónak 1928-ban 100 000, 1930-ban 300 000, 1940-ben több mint 500 000 előfizetője volt. Népszerűsítését szolgálta az 1924-ben indult Magyar Rádió Ujság, amely – 1929-től Rádió Ujság címen – a rádióhallgató közönség véleményének, kívánságainak fóruma is igyekezett lenni, míg a hivatalos műsorlap ugyanezen évtől a Rádióélet lett. A közönség érdeklődése igen nagy volt a rádió iránt; foglalkoztak vele a lapok, melyek többnyire külön rádió-rovatot is rendszeresítettek; interpellációk hangzottak el a rádióval kapcsolatban a parlamentben.

Az előfizetők száma kezdetben igen gyors ütemű fejlődésének lelassulása azzal függött össze, hogy a fővárosban majd a vidéki városokban, főleg a középrétegekben történt lendületes térhódítás után lényegesen nehezebben terjedt el a rádió a falvakban, ahol a helyi intelligencia mellett általában csak a tehetősebb paraszti rétegeknél honosodott meg. Az 1939-ben kibocsátott 20 000 db „olcsó néprádió" nem változtathatott e helyzeten; a falvak egy része még villamosítatlan volt, a tanyavilágról nem is beszélve, s a telepes készülékekhez a háborús években nem tudták biztosítani a rendszeres telep-ellátást. A rádió-előfizetők növekvő táborában csökkenő tendenciát mutatott a munkás-hallgatók száma, annak ellenére, hogy igen nagy érdeklődés mutatkozott részükről a rádió iránt; detektoros vevőkészülékeiket többnyire maguk készítették, de – mint sérelmezték – ugyanolyan magas előfizetési díjat kellett ezekért is fizetniük, mint a tehetősebbeknek a rádiócsövekkel működő nagyobb készülékek után.

Figyelemre méltó, hogy 1927 októberében Szakasits Antal vezetésével Munkás Rádió Klub alakult, amely a Népszava hasábjait felhasználva, kritikus véleményt nyilvánított a rádió mint tőkés vállalkozás irányításáról, bírálta műsorpolitikáját; kifejezésre juttatta, mit vár a munkásság a rádiótól. Követelte az előfizetési díjak leszállítását, a hírszolgálat tendenciózusságának megszüntetését, egy rádió-előfizetőkből alakítandó Rádiótanács felállítását és munkáselőadások rendszeresítését. A Rádió vezetősége azonban nem a munkások, hanem a rádióhallgatók zömét képező középrétegek ízléséhez és igényeihez szabta műsorpolitikáját; „közvéleménykutatásai", amelyeket elsősorban e rétegekben végzett, természetesen újra és újra ezt „igazolták" a kritikus véleményekkel, a „rádiódemokráciát" követelőkkel szemben; az időnként műsorába iktatott „munkásfélórák" éppúgy, mint a paraszt-műsorai, valójában a néptől idegen szellemiséget sugároztak. A cigányzene és a „magyar nóta" áradatában, sekélyes vidám-műsorok és unalmas felolvasások közt, viszonylag ritka volt a komoly zenei élmény, s a magvas mondanivaló. A szerzők tárgyilagosságát dicséri, hogy a rádió műsorpolitikáját joggal elmarasztaló véleményük keretein belül meglátják és méltányolják azokat a mozzanatokat is, amelyek arra utalnak, hogy még az akkori irányításból sem hiányzott a színvonalasabb műsorra való törekvés, amelynek érdekében indokolt volt az elzárkózás a minisztériumok és egyéb szervek műsorpolitikai beavatkozási kísérletei elől. A Rádió belső munkatársai közt művelt és igényes emberek is voltak, s rendezőnek, zenei igazgatónak, irodalmi tanácsadónak időnként a művészeti és szellemi élet igen kiváló egyéniségeit nyerték meg (Kern Aurél, Dohnányi Ernő, Ódry Árpád stb.); a mikrofon előtt Bartók és Kodály, Karinthy, Kosztolányi, Móricz Zsigmond is szerepeltek; Sztravinszkij-művek is voltak műsoron, s olykor jazz-lemezeket is forgattak, dacolva a jazz-muzsikával szemben folytatott hangulatkeltéssel. A 30-as évek első felében – a népi írók megnyerésére irányuló kormánypolitika

vonalának megfelelően – a Rádió Németh Lászlót kérte fel, dolgozza ki a Rádióval kapcsolatos elgondolásait. Kár, hogy mindössze célzás történik – s az is csak a jegyzetek közt – erre a jellemző módon kudarcba fulladt reformvállalkozásra, amely beható elemzést, kritikus mérlegelést érdemelt volna a magyar rádiótörténetben.

A szerzők igen indokolt figyelmet fordítanak vizsgálódásaik során az MTI-konszern s azon belül a Rádió vezető garnitúrájára. Különösen kiváló Kozma Miklós jellemzése, aki éppen azért, mert az ellenforradalmi rendszer feltétlen bizalmát bírta, és a kormányzóhoz, miniszterelnökökhöz, s általában az uralkodó elit minden számottevő pozícióban lévő, befolyással rendelkező személyiségéhez igen jó kapcsolatokkal rendelkezett, abban a helyzetben volt, hogy nemet is mondhatott, vagy legalábbis kitérhetett olyan követelések elől, amelyek nem illettek üzleti érdekeket és politikai szempontokat ügyesen egyeztető rádiópolitikai koncepciójába. Szegedi ellenforradalmár volt, – sok tiszttársát hozta be az általa irányított intézményekhez, – de viszonylag konzervatív felfogású; reprezentánsa annak a rétegnek, amelynek a bethleni konszolidáció során sikerült beépülnie a hatalmi rendszerbe, s ennek nemcsak politikai előnyeit élvezhette, hanem fontos gazdasági pozíciókat is megszerezhetett. (Kozma Miklós, Wünscher Frigyes, Havel Béla az MTI főrészvényesei). Elzárkózása mindenféle radikalizmussal szemben, – még Bajcsy-Zsilinszky „nemzeti radikalizmusával" szemben is, – lényeges szerephez jutott a szélsőjobboldali radikális irányzatok részéről megnyilvánult, a Rádiót is befolyásolni próbáló törekvések elhárításában. Nagyon helyesen mutatnak rá a szerzők arra, hogy Kozma következetesen távoltartotta a Rádiót a pártpolitikai befolyásoktól, s a kormánypolitikától való függetlenség látszatának megőrzésére is nagy gondot fordított; a Rádiót Gömbös és Imrédy totális fasizmusra irányuló törekvései idején sem engedte a direkt politizálás eszközévé tenni, annál hatékonyabban politizált viszont a Rádió műsorán keresztül indirekt módon, az ellenforradalmi államrezon szolgálatában. Bár a kötet tanulmányai nem bocsátkozhattak átfogó rendszerességű, részletes műsorelemzésbe, felhozott példáik így is jól érzékeltetik, hogy a Kozma által képviselt „szórakoztató-rádió" műsorában igen céltudatos politikum jutott kifejeződésre.

A kötetből világosan kiderül, hogy az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályai kezén a Rádió nem lehetett a közművelődés kiterjesztésének igazi eszköze; az erre vonatkozó klebelsbergi elgondolások nem emelkedtek felül a szomszéd népekkel szembeni „kultúrfölény"-idea nacionalista szemhatárán. Hóman Bálint művelődéspolitikai szemléletében a Rádió a „nemzetnevelés", az ellenforradalmi rendszernek megfelelő, de a „korszellemmel" fokozottabban lépést tartó egységes közgondolkozás, „magyar világnézet" kialakítása érdekében felhasználandó ideológiai fegyver, amelynek hatékonysága immár felülmúlja a sajtóét. Érdemes lett volna hasonló alapossággal megvizsgálni, mi volt a helye a Rádiónak Antal István, majd Kolosváry-Borcsa Mihály „koncepciójában".

A második világháború éveivel foglalkozó tanulmány igen szemléletesen bizonyítja, hogy 1940 nyaráig a Magyar Rádió – engedményei ellenére – őrizkedni tudott hírszolgálata egyoldalúvá tételétől, majd a jugoszláv sőt szovjet rádió-kapcsolatok elmélyítése illetve kiépítése foglalkoztatta, míg az 1941 tavaszán–koranyarán bekövetkezett végzetes fejlemények ennek véget nem vetettek. Ettől kezdve megerősödött a Rádiót a direkt propaganda irányába terelő tendencia, különösen az 1941 végén elhunyt Kozma örökébe lépő gyenge utód, Náray Antal vezetése idején, de a szélsőjobboldal, az Antal István vezette Nemzetvédelmi Propagandaminisztérium és a „katonai vonal" (Honvédelmi Minisztérium, Vezérkari Főnökség) állandó nyomása ellenére a Rádió a német megszállásig még a honvéd- és leventeműsorokban is nagyjából meg tudta őrizni a göbbelsi német rádió szellemétől és követendő példának állított módszereitől különböző jellegét.

Igen szemléletesen mutatják be a szerzők, hogy a szomszéd országok magyar lakosságával való kulturális kapcsolat fenntartásának rendkívül fontos és hasznos eszközéül kínálkozó Rádiót mint állították irredenta, revíziós törekvések szolgálatába, bár az erre következő ellenhatások óvatosságra intettek s az ilyen irányú nyílt propaganda mellőzésére vezettek. Kevésbé plasztikus viszont, hogy amikor érettnek ítélte arra a helyzetet, a magyar rádió igen aktív szerepet játszott Somogyvári Gyula által szerkesztett rejtjeles üzeneteivel, titkos szlovák, ruszin stb. adónak álcázott, politikai bomlasztásra, fegyveres diverzióra, szabotázsakciókra szólító adásaival. Helyes megállapítás, hogy a magyar honvédségnek a visszacsatolt területekre történt bevonulásairól adott helyszíni közvetítések visszaéltek a nemzeti érzelmekkel. Ezt követően kevéssé esik szó arról a „rádióháborúról", amelyet a magyar rádió a szlovák és a román rádióval akkor is, amellett is folytatott, hogy ezek az országok azonos, – német-csatlós – szövetségi rendszerben foglaltak helyet. Nagyon jók viszont a magyar rádiónak a

nemzetiségek nyelvén is megkezdett hírszolgálatáról szóló fejtegetések, s annak megvilágítása, hogy a Volksbund irányítása alá került német kisebbség kivételével önálló nemzetiségi műsorok rendszeresítésére nem került sor. A Rádiónak a szovjetellenes háborúval kapcsolatos szerepe ábrázolását kissé halványnak találjuk; erőteljesebben kidomborodik viszont a világháború menetében bekövetkezett sztálingrádi–voronyezsi fordulat hatása a Magyar Rádióra, s különösen a nyugatra sugárzott rövidhullámú adások jelentősége a béketapogatódzásokkal összefüggésben. Szó esik a kötetben a külföldi adókat figyelő szolgálatról, s az „ellenséges" adók – 1944-ig hivatalosan nem tilalmazott – vétele 1941 óta folyó műszaki zavarásáról. Szívesen olvastunk volna valamit az antihitlerista koalíció államai magyar nyelvű adásainak jelentőségéről, hatásáról, különösen a moszkvai Kossuth Rádióról, amelyet igen tanulságos lett volna a budapesti Magyar Rádióval szembesíteni.

1944. március 19-én az országot elözönlő német csapatok előbb a lakihegyi adót, majd a Sándor-utcai stúdiót szállták meg; a Magyar Rádió német ellenőrzés alá került. A Sztójay-kormány által a sajtó és a rádió kormánybiztosává kinevezett Kolosváry-Borcsa az „úri"-szélsőjobboldali erők számára nyitott teret: Milotay István, Rajniss Ferenc, Oláh György lettek a rádió „világnézeti akadémiájának" legprominensebb előadói; Dövényi Nagy Lajos, Görgey Vince és hasonlók a leghirhedtebb politikai kommentátorok; a „Zsidókérdés Kutató Intézet" igazgatója, Bosnyák Zoltán, előadássorozatával „tudományosan" támasztotta alá a megindult drasztikus zsidóellenes intézkedéseket. Ekkor már rendeletileg is tilos volt az „ellenséges" rádióadások hallgatása; a zsidók rádiókészülékeit el is kobozták. Az országot egyre gyakrabban érték légitámadások; a berepülés, légiveszély jelzése, a lakosság riasztása a műsorát emiatt egyre sűrűbben megszakítani kénytelen Rádió sajátos feladata lett. A háborúból való kiválás előkészítésére kinevezett Lakatos-kormány idején Kolosváry-Borcsa kormánybiztos helyébe Hlatky Endre lépett, aki a rádiót megpróbálta óvatosan visszatéríteni a német megszállás előtti magatartásához. Horthy rosszul szervezett október 15-i fegyverszüneti kísérletének kudarca, amelynek a Rádióval kapcsolatos vonatkozásait (Horthy kiáltványának beolvasása, a vezérkari főnök további harcra szólító parancsa, s végül Szálasi hatalomátvételi proklamációja) a kötet természetesen részletesen ismerteti, a nyilas uralomhoz s – Hegedeős Kálmán kormánybiztos irányításával, fokozott német ellenőrzéssel, – a Magyar Rádiónak a totális hadviselés szolgálatába állításához vezetett. A felszabadító hadműveletek térnyerése miatt 1944 november végén a budapesti stúdiót kiürítették, a lakihegyi nagyadót felrobbantották; ezentúl a magyaróvári adó volt Szálasi néhány megyére zsugorodott „birodalmának" rádiója, míg onnan is menekülve, azt is fel nem robbantották. Miskolc, Nyíregyháza, Székesfehérvár adója elpusztult; a pécsi is károsodást szenvedett.

A felszabadult országrészben, Debrecenben megalakult Ideiglenes Kormány nem rendelkezett rádióadóval; a felszabadult Budapesten viszont a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével és támogatásával azonnal megkezdődtek az erőfeszítések a Rádió talpraállítására. Az első szabad május elsején utcai hangszórók közvetítették a demokratikus szellemben újjászülető Magyar Rádió első műsorát, amelyet a Szabadsághegyen felállított 1,5 kW-os adóról sugárzott. 1945 szeptemberében sikerült Lakihegyen ismét üzembe helyezni a 20 kW-os adót, amelyet egy Pápa melletti tanyán elrejtve mentettek meg. A Rádió – Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt. elnevezéssel – egyik főosztálya lett az MTI-konszern helyébe lépő, Ortutay Gyula elnökletével működő Magyar Központi Hiradó Rt-nek; az eredeti tulajdonosoktól (Kozma-örökösök, Wünscher, Havel) elkobzott, és tulajdonjogilag az államra szállt vagyontárgyait ez vehette használatba. A rádió, és általában a hírszolgálati szervek irányítását nem a kormány, hanem a Függetlenségi Front (az abban egyesült pártok és szakszervezetek) baloldali erői vették kezükbe, a munkáspártok, és különösen a Magyar Kommunista Párt egyre meghatározóbb szerepével. Mint a kötet helyesen hangsúlyozza, a reakciós elemektől megtisztított, demokratikus vezetés alá került Rádiónak igen nagy szerepe lett az ország demokratikus átalakulásának támogatásában, a jószomszédi viszony kialakításában, a szovjet–magyar barátság eszméjének hirdetésében.

A Magyar Rádió 1925–1945 közti történetének szentelt, a fentebbiekben csak vázlatosan ismertetett és méltatott tanulmányok megérdemelnék, hogy akár jelenlegi formájukban, de még inkább napjainkig elvezető egységes és átfogó magyar rádiótörténetté fejlesztve, könyvárusi forgalomba kerüljenek, s ezáltal az olvasó (és rádióhallgató) közönség széles rétegei számára is hozzáférhetők legyenek.

Tilkovszky Loránt

PAUL SMITH (ED.):

THE HISTORIAN AND FILM

(Cambridge University Press, 1976. 208 l.)

A TÖRTÉNÉSZ ÉS A FILM

„A könyvnek nincs dedikációja. De ha lenne, ahhoz a sok nemzetiségű, növekvő történészlevéltáros csapathoz szólna, amelyik a legutóbbi esztendőkben rendezett 'film és történelem' tanácskozásokon nem csupán hozzáértését, hanem baráti körét is gyarapította." Paul Smith szerkesztői előszavának igaza van: a filmhívő történészek az utolsó évtizedben maroknyi szektából bevett felekezetté léptek elő, s nemcsak számuk, de jelentőségük, befolyásuk is növekedett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az előttünk fekvő kiadvány: a kísérletekért ritkán síkra szálló Cambridge-i egyetemi kiadó hajlandó volt publicitást nyújtani e néhány éve még avantgarde témakörnek, s a viktoriánus politikatörténet jónevű kiadója, a londoni King's College tanára, Paul Smith vállalkozott rá, hogy kötetet szerkesszen a szerteágazó témakör sokféle szakértőjének írásai számára. De a szerzők névsora is rangos bizonyíték: az angol, francia és holland egyetemi tanárok, filmrendezők, levéltárvezetők tizenegy tanulmánya meggyőzően érvel a témakör nagykorúsága mellett.

Smith szélesen értelmezi film és történész kapcsolatát. Elemzi a filmet mint a történész – eddig eléggé elhanyagolt – forrásanyagát, részletesen foglalkozik a kötetben a filmnek a történészképzésben, az iskolai történelemtanításban és a történeti ismeretterjesztésben betölthető funkciójával, és számbaveszi a filmnek a legújabbkori történelemben játszott szerepét is, messzemenően kitágítva a „filmtörténet" hagyományos felfogását. A szerkesztő lényegében e hármas kapcsolat köré rendezi anyagát, külön tanulmányokat szentelve a filmarchiválás technikai és módszertani kérdéseinek is. Lehetőleg minden témakörben megszólaltat történészeket és filmszakembereket egyaránt, s igyekszik a két nézőpont közötti – lappangó vagy nagyonis nyilvánvaló – feszültségeket, konfliktusokat nyílt vita tárgyává tenni. A tanulmánygyűjtemény egyik legrokonszenvesebb – s egy akadémiai kiadvány által ritkán kínált – erénye éppen ez a szókimondó, kendőzetlen közelítés, mely a problémák felvetésében, a megoldásra tett javaslatokban, de még a hangvételben és a stílusban is megnyilatkozik. A tanulmánygyűjteménynek ez a módszertani s egyben intellektuális frissessége elsősorban nyilván a téma jellegéből fakad, de része lehet benne annak a szembeötlő örömnek is, mely a szerkesztőt és a szerzőket szakmájuk korszerűsödési lehetőségeinek láttán elfogta.

A történészek érdeklődése a film iránt nem mai keletű. Smith bevezető tanulmányából megtudjuk, hogy Göttingenben 1949 óta foglalkoznak a filmmel mint történelmi dokumentummal, 1953 óta az *Institut für den Wissenschaftlichen Film* (Tudományos Filmintézet) keretében működő *Referat für zeitgeschichtliche Filmforschung und Filmdokumentation* (Legújabbkori Filmkutatási és Filmdokumentációs Referatúra) elnevezésű kutatóhelyen. Angliában 1948-ban alakult meg a *British Universities Film Council* (Brit Egyetemi Filmtanács), az Egyesült Államokban pedig 1970-ben hívták életre a *Historians' Film Committee* (Történészek Filmbizottsága) nevű szervezetet. Tanulmánygyűjtemények, folyóiratok és – nem utolsósorban – kísérleti filmek sora jelzi történészek és filmesek kapcsolatainak erősödését. 1970-ben jelent meg a Smith kötetéig legjelentősebb publikáció e tárgyban, Günter Moltmann és Karl Reimers *Zeitgeschichte im Film- und Tondokument* (Kortörténet film- és hangdokumentumokban) című gyűjteménye. Az amerikai filmbizottság *Film and History* (Film és történelem), az angol *University Vision* (kb. Egyetemi látvány) címen folyóiratot jelentet meg, és tekintélyes a listája az oktatási vagy ismeretterjesztési céllal készített történelmi filmkísérleteknek is. 1976-ban tehát már bizonyos mértékű összegezésre, az eddigi tapasztalatok és viták feldolgozására is mód nyílt, ami Smith és munkatársai munkáját egyszerre könnyítette és nehezítette. A szerkesztői bevezetés – s az egész kötet – alapgondolata az, hogy a film csupán egyike a történeti kutatás és ismerettovábbítás lehetséges eszközeinek, melynek alkalmazásához azonban sajátos műveltségre van szükség: a történészeknek – Thorold Dickinson szavával – nemcsak írástudóknak *(literate)*, hanem „filmtudóknak" *(cinemate) is kell lenniük.*

Lisa Pontecorvo és Clive Coultass egy-egy írása foglalkozik a történeti filmdokumentumok gyűjtésének, archiválásának, tárolásának szervezeti és technikai kérdéseivel. Coultass – aki a londoni Imperial War Museum (Birodalmi Háborús Múzeum) filmtárának vezetőjeként a történelmi forrás-

értékű filmek tárolás-módszertanának elsőrendű szakértője – a romlékony filmnyersanyagok konzerválásának technológiai nehézségeitől kezdve az archiválás és a katalogizálás módszertani irányelvein és buktatóin át sorraveszi mostanában izmosodó szakmája minden fontosabb metodológiai kérdését.

Teoretikusabb igénnyel lép fel a következő fejezet két tanulmánya. William Hughes történész-professzor *és* filmelőadó az amerikai *Essex Community College*-ben, s mint ilyen a kevesek egyike, akik a film történelmi forrásértékéről hitelesen értekezhetnek. Igen kiterjedt anyag ismeretében finom elemzést ad a film sajátos *nyelvéről*, a filmen rögzített jelek dekódolásának és történész szemmel történő interpretálásának elveiről és szempontjairól. Külön foglalkozik a híradó- és dokumentumfilmek, illetve a játékfilmek történettudományi hasznosításának módszertanával. Az első kategóriát illetően több érdemi forrásértéket említ. A híradók és más filmdokumentációk jó, bár részleges forrásai az eseményeknek és hőseik sorsának. Híven tükrözik azt is, hogy mennyit láthatott ezekből az emberekből és eseményekből a közönség és így tájékoztatnak a filmet finanszírozó szervezetek motívumairól, „ideológiájáról". Lényeges értéke a dokumentumfilmeknek, hogy saját műfajuk történetéről, illetve egy-egy korszak kulturális összteljesítményéhez való viszonyukról is szolgáltatnak ismereteket. Tudósítanak a filmkészítők (rendezők, producerek, operatőrök) nézeteiről, gondolkodásmódjáról, szándékairól, s így nemcsak a filmesek, hanem egész értelmiségi rétegek beállítottságáról. Végezetül a filmek révén máshonnan aligha beszerezhető, igen értékes adalékokat nyerhetünk a filmcenzúra működéséről, s így a kormányzati hatalom birtokosainak szemléletmódjáról, az ellenfélként tekintett vagy veszélyként kezelt politikai és társadalmi kérdésekről. Hughes ezek után a játékfilmmel mint a tömegkultúra jellegzetes termékével foglalkozik, aminek révén az egykorú nézőközönség attitűdjeihez, leplezett – vagy nem is felismert – kulturális értékrendjéhez is közelebb juthatunk. Tanulságos Hughesnak a Hollywood-i filmiparról adott társadalom- és ideológiatörténeti értékelése is.

Hughes elméleti fejtegetéseit *Marc Ferro* egyetlen filmről készített, igen alapos elemzése példázza. A szerző (a párizsi École Pratique des Hautes Études tanára) az 1930-as évek reprezentatív szovjet játékfilmjét, a „Csapajev"-et veszi bonckés alá, s a filmalkotást mint az adott időszak szovjet társadalmának és ideológiájának jellemző termékét értelmezi.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a kötet harmadik fejezete, melyben Nicholas Pronay színvonalas tanulmányát közli a szerkesztő. A magyar származású kutató a Leeds-i Egyetem történelemtanára, s egyben régóta maga is aktív filmes. Egyik úttörője a film és történész közötti kapcsolat kiépítésének, melyhez tanulmányaival, kísérleti oktatófilmjeivel nagy mértékben hozzájárult. Itteni írása („A híradó: az aktualitás illúziója") tulajdonképpen a filmhíradó brit társadalomtörténete, a századfordulós kezdetektől egészen a televízió okozta pusztulásig. Ez a tanulmány kitűnő példaként szolgálhat arra is, hogyan lehet egy-egy filmműfajt mint érdemi történeti forrást hasznosítani. A komparatív közelítésű, igen széleskörű film- és írásos forrásanyagra épülő tanulmány nemcsak a – korszerű – filmtörténetnek, hanem a 20. századi brit politika- és társadalomtörténetének is nyeresége.

Erthető módon a kötet utolsó fejezete a legterjedelmesebb. Itt sorakoznak ugyanis a film és történelemtanítás, illetve film és ismeretterjesztés kapcsolatát tárgyaló cikkek. Smith minden iskolatípust sorravesz, az egyetemektől a „mindenki iskolájáig", a televízióig. Két témakörben párhuzamosan szólaltat meg filmrendezőt és történészt, evvel is hangsúlyozva e területek jelentőségét s az itt felbukkanó ellentmondásokat. A történészek által készített filmek problémáiról Rolf Schuursma Utrecht-i filmigazgató és John Grenville Birmingham-i történészprofesszor mondja el gondolatait. Az írásokból kitűnik, hogy az utóbbi években számos film készült kifejezetten történészek irányításával, a *British Inter-University History Film Consortium* (Brit Egyetemközi Történeti Filmkonzorcium) égisze alatt. Ezt a szervezetet 1967-ben hozta létre hátom egyetem (Leeds, Reading és Nottingham) történelem tanszéke, s az idők folyamán egy sor más brit felsőoktatási intézmény csatlakozott a kezdeményezéshez. Így születtek meg a kifejezetten felsőoktatási célt szolgáló filmösszeállítások, mint a *The Munich Crisis* (A müncheni válság, 1968), majd a *The End of Illusions: from Munich to Dunkirk* (Az illúzió vége: Münchentől Dunkerque-ig, 1970), a *The Spanish Civil War* (A spanyol polgárháború, 1973), az *Introduction to Palaeography* (Bevezetés a paleográfiába, 1974), a *The Winter War in its European Context* (A téli háború európai összefüggésben, 1974), vagy a *Neville Chamberlain* (1975). Az így elkészült alkotások a történészképzés módszerei integráns részévé váltak, sok esetben ellensúlyozva a verbális ismeretátadás sokat kárhoztatott egyoldalúságát. Elegyedik

bennük filmhíradó és szakmai kommentár, játékfilmrészlet és fényképsorozat, térképelemzés és hangdokumentum. Hangsúlyozom, hogy itt az egyetemi oktatóknak döntő szerep jut a filmek létrehozásában, amihez a technikai feltételeket is sok esetben maguk az egyetemek biztosítják, többé-kevésbé jól felszerelt audio-vizuális központjaik révén.

Szorosan kapcsolódik e témakörökhöz Arthur Marwick professzornak, az *Open University* tanárának írása, „A film az egyetemi oktatásban", melyet Bryan Haworth „Film az osztályban" című cikke követ. A történészképzés és az iskolai tanítás egyképpen szenved „az írott szó zsarnokságától" (Haworth) – ez a két történelemtanár egybehangzó véleménye, s ellenszerként minden szinten a filmek beépítését sürgetik az egyetemi és iskolai oktatás programjába. Haworth, aki a *Padgate College of Education* vezető történelemtanáraként közelről ismeri az angol iskolai történelemtanítás minden gondját-baját, a filmben hatékony eszközt lát a hagyományos (szóbeli) tanítási módszerekkel szemben intakt, vagy nehezen megközelíthető diákréteg történelmi érdeklődésének felszítására. Marwick professzor viszont éppen a leendő iskolai történelemtanárok „filmtudásának" kiépítése érdekében veszi szemügyre a filmek képzésmódszertani integrációjának lehetséges típusait.

A televíziós ismeretterjesztés égető – és milliókat érintő – metodikai problémáit veti fel a kötet utolsó két, egymásnak felelgető tanulmánya. Itt is történész (Donald Watt, a *London School of Economics* egyetemes történész professzora) és filmszakember (Jerry Kuehl, a londoni *Thames Television* producere) vitáznak egymással, s bár közös ügyért, a képszerű és mégis hiteles televíziós ismeretterjesztésért érvelnek, ki-ki a maga argumentumait sorakoztatja fel. Watt professzor csattanóan szellemes és éleselméjű vitacikke szerint a történész a tv-vel szemben számos oknál fogva érez fenntartásokat. A televíziós ismeretterjesztés, mondja, mindig képzett, de általában kicsit elavultan képzett és előítéletektől béklyózott szakemberek kezében van. Emellett a pénzügyi lehetőségek időbeli korlátokat is emelnek: nem jut elég idő az elmélyült munkához. Ritka dolog, hogy egy-egy történelmi filmsorozat forgatócsoportja huzamos ideig együttdolgozzék, s így a filmek készítésekor kimunkált *know-how* a csoport szétesésével együtt veszendőbe megy. A brit – és általában a nagyobb országokban működő – televíziós csatornák közötti verseny sokszor tudatosan lehetetlenné teszi egy-egy nagy fáradsággal készült film vagy sorozat eljuttatását a közönség egészéhez, melyet megoszt egy éppen azonos időpontra helyezett, vonzó műsor a másik csatornán. Súlyos gond a műsorok előre – és igen szűken – kiszabott ideje, amely „kényszerzubbonyba" bújtatja a feldolgozandó témákat, eredendően túlzott szelektálásra késztetve a filmeseket. A legsúlyosabb problémának azonban Watt professzor a közönség érdeklődési szintjének alábecsülését, a műsorok „olcsóságát" tekinti, amely „jóindulatával" csak kárt csinál. Itt veti fel a szerző a történeti tv-műsorok szakszerű kritikájának szinte teljes hiányát is: szerinte a mai tv-kritikus olyasmit kénytelen tenni, mintha egy komoly sajtóorgánum könyvrovatában ugyanaz a recenzens értékelné Churchill háborús emlékiratait, aki a Micimackót szokta ismertetni. Watt nagyon őszintén taglalja a történelmi tv-filmekben szakértőként közreműködő történészek nehéz helyzetét. Aki ugyanis ilyesmire „vetemedik", azt szakmai kollégái általában a film egészéért kárhoztatják, pedig a leggyakrabban alig-alig jut érdemleges szerep számára a program megvalósításában.

A televíziós szakma nevében Jerry Kuehl válaszol. A *The World at War* (A világ háborúban) című, hangos sikerű tv-sorozatának tapasztalatairól beszámolva megvilágítja a fentieket a producer oldaláról is. Mondanivalójának lényege, hogy a televíziónak a nem – vagy alig – olvasó emberek millióihoz kell eljuttatnia a történelmi ismereteket, *képi* eszközökkel, kevés kommentárral, a lényeg tömör összefogására és átadására törekedve. A televíziós történelemműsor nem történészekhez szól, érvel Kuehl, tehát nem a történelem szakemberei számára kell újat mondania. A nézők leveleiből, a közönségvisszhang jeleiből úgy ítéli meg, hogy a második világháborúról szóló sorozat a brit nézősereg legnagyobb része számára még a szakembertől bírált formájában is számos revelációt tartalmazott, így például azt, hogy a Szovjetunió milyen mértékű szerepet játszott a szövetségesek győzelmében (kevesen ismerték a szovjet emberveszteségek tényleges számadatait, a szovjet hadipotenciál reális dimenzióit, a Vörös Hadsereg valódi történeti szerepét stb.).

Nincs terünk rá, hogy bővebben szemlézzük e bizonyára nálunk is sokakat érintő vita érveit és ellenérveit. Talán mód lesz rá, hogy a kötet leginkább érdeklődésre számot tartó írásait magyarul is viszontlássuk előbb-utóbb, például egy mind esedékesebb módszertani tanulmánygyűjtmény lapjain. Ahol bizonyára szívesen olvasnánk néhányat a kötet jelentékeny bibliográfiájában felsorolt cikkek, tanulmányok közül is, melyek egy izgalmas jelenségkör mind kiterjedtebb irodalmának törzsanyagát

képezik. De addig is, míg erre lehetőség nyílik, hadd hívjam fel e kötetre kutatók és tanárok, archivisták és tévések, ismeretterjesztők és – *nézők* figyelmét. Mert bár Paul Smith tanulmánygyűjtése – ezt maga is tudja – nem helyettesíti a kérdéskör rendszeres módszertanát, mégis, e mindeddig rangtalan problémakör egyik első komoly összegzési kísérlete. A közreműködők nagy száma és sokféle érdeklődési köre miatt nem eléggé egységes, az egymást követő tanulmányokban sok az ismétlés, átfedés, közelítési módja helyenként zsurnalisztikai, szemhatárát túlzottan a brit tapasztalatokra szűkíti. De erénye a gyakorlatias szemlélet, a lapjain közölt számtalan érdekes és újszerű adat, szempont, elemzés, és a tudományosság igényét a tudományoskodással szembeni rokonszenves ellenérzéssel ötvöző felfogás. S ami számunkra különösen fontos: *minden* felvetett problémája a mi problémánk is.

Frank Tibor

DOKUMENTE ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
Herausgegeben von Wolfgang Ruge und Wolfgang Schumann

(Berlin, Deutscher Verlag der Wissenchaften, 1975. 1–4. füzet)

NÉMET TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMOK

Az NDK történészei népszerű jellegű dokumentumkiadásának újabb terméke a fenti című, nyolc füzetre tervezett sorozat, amelynek mindegyik darabja az 1917 és 1945 közötti időszak egy-egy periódusát világítja meg. Már megjelent az első négy füzet, s ezekről mihamarabb tudósítani szeretnénk a magyar olvasókat is.

E dokumentumgyűjtemények összeállítói azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy az egyes periódusokról a lehető legátfogóbb képet adják. A társadalmi fejlődés fő tendenciáit akarták dokumentálni; a közölt dokumentumokat a gazdasági, politikai és szellemi élet különböző területeiről válogatták össze.

Az egyes füzetek elején a tárgyalt periódust áttekintő tanulmány van. A – gyakran nem teljes terjedelemben közölt, regesztával ellátott – dokumentumok kronológiai sorrendbe vannak rendezve. A dokumentumok után fel van tüntetve a forrás, amely alapján a kiadók közlik. Már publikált dokumentumok esetében a könnyebb hozzáférhetőség kedvéért a legújabb és legteljesebb NDK-kiadványokat jelölik meg, amelyek egyúttal az eredeti forrásra is utalnak.

1917–1919

A bevezető tanulmányban a szerzők kiemelik, hogy a fenti időszakot elsősorban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a központi hatalmak veresége az első világháborúban, a Habsburg-birodalom felbomlása, a németországi novemberi forradalom és a Kommunista Internacionálé megalapítása határozza meg.

A világtörténelmi fejlődéssel párhuzamosan Németországban is megértek a feltételek a forradalomhoz. A forradalom feladata az volt, hogy az imperializmus és a militarizmus hatalmát megtörje és helyébe egy új, demokratikus államhatalmat építsen fel. A szociáldemokratáknak sikerült a munkásosztályra gyakorolt nagy befolyásukat megőrizni, de rendkívül érezhető volt egy forradalmi munkáspárt hiánya. Ezt a körülményt a forradalom ellenfelei igyekeztek kihasználni, megkezdődött a reakció előnyomulása. Bár végül megalakult a Német Kommunista Párt is, még nem rendelkezett olyan erővel és befolyással, hogy az ellenforradalom fegyveres támadásának ellen tudott volna állni. A forradalommal való véres leszámolással megnyílt az út a burzsoázia számára a polgári államhatalom megszilárdítására. Helyi méretű küzdelmek még a későbbiekben is folytak, de ezek már nem voltak képesek a kialakult helyzet megváltoztatására.

A novemberi forradalom nem érte el kitűzött célját, de mégis fontos eredménynek tekinthetjük, hogy a császári birodalom helyébe a weimari köztársaság polgári viszonyai léptek; hogy létrejött a munkásosztály forradalmi pártja és hogy a megtartott szociális és politikai vívmányok megkönnyítették a dolgozók harcának körülményeit.

Az első dokumentumok a forradalmi Oroszországból származnak (1., 2. dok.: felhívás „Oroszország polgáraihoz", a békéről szóló dekrétum) illetve a forradalom németországi visszhangját tükrözik (3–6. dok.: újságcikk. R. Luxemburg levele, Becher vers). A következő iratok a német reakció álláspontját mutatják a belpolitikai és az Oroszországgal kapcsolatos külpolitikai viszonyokat illetően (7–11. dok.: Hindenburg levelek, a breszt-litovszki béketárgyalásokról). A béketárgyalások körüli vitákat szemléltetik a 12, 14, 19-es dokumentumok, míg a munkásság fokozódó küzdelmeit mutatják be az 1918 tavaszán kelt 13, 15–18. iratok (Ebert és Scheidemann nyilatkozata, sztrájkkövetelések).

A német imperializmus a győztes orosz forradalom és a fenyegető belső helyzet ellenére sem adta fel szándékát nagyhatalmi állásának kiharcolását illetően (23, 26–29. dok.: hadicélok 1918-ban, Ballin tengernagy javaslata).

A legfontosabb esemény azonban mégis a forradalom volt, így a dokumentumok csaknem fele ebből az időből származik. A forradalom elindítói a kieli matrózok voltak. Példamutatásuk és felhívásuk nyomán (38. dok.) az ország nagyvárosaiban követték őket (39, 41. dok.: a stuttgarti munkás- és katonatanács követelései, a Spartacus csoport felhívása). A jobboldali szociáldemokraták (44. dok.: Fr. Ebert felhívása) és a kommunisták álláspontja (45. dok.: K. Liebnecht feltételei a kormányban való részvételhez) élesen különbözött egymástól. Az előbbiek a hadseregvezetéssel fenntartották a kapcsolatot (47. dok.: W. Groener vallomása), a császárság nem volt tovább tartható, de miniszterei hivatalban maradhattak (50. dok.: a népküldöttek tanácsának határozata).

A kommunisták harcának szervezése nagy erővel folyt (56–59. dok.: R. Luxemburg cikkei) és míg fontos döntéseket hoztak (67, 68, 71. dok.: a katonai parancsnoki hatalomról, a szocializálásról), a reakció már a fegyveres leszámolásra készült (61. dok.: Schleicher levele). A különböző árnyalatú polgári pártok újjáalakulásáról tanúskodnak választási felhívásaik (72, 76. dok.). Rendet és biztonságot követelnek, valamint leszámolást a forradalmi munkássággal (81, 82, 85. dok.: a birodalmi kormány felhívása, Noske felhívása).

A következő dokumentumok már a berlini és más vidékeken folyó végső harcokról adnak hírt (86, 89. dok: Rote Fahne újságcikk).

1919 márciusában Moszkvában megalakult a Kommunista Internacionálé, amelynek határozataival itt is találkozhatunk (95, 96, 98. dok.: határozat a megalakításról, irányelvek a KI számára). A dokumentumok sorát Lenin üdvözlő távirata zárja, amelyet a müncheni tanácsköztársaságnak küldött (103. dok.).

A függelékben időrendi táblázat foglalja össze a legfontosabb eseményeket, a parlamentben és a kormányban bekövetkezett változásokat, a népmegbízottak és az I. birodalmi tanácskongresszus küldötteinek összetételét, a nemzetgyűlési választások eredményét. A további tájékozódást statisztikai adatok és személynévmutató segíti.

1919–1923

A második füzet azokat az éveket fogja át, amelyek végén a forradalmi válság időszaka lezárul és a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásáról beszélhetünk.

A német kommunisták célja ekkor munkás-paraszt kormány alakítása volt. A reakció pedig arra törekedett, hogy a forradalom által megingatott hatalmát polgári-parlamentáris államhatalom kiépítésével újból megszilárdítsa, a forradalom demokratikus és szociális vívmányait felszámolja (5, 6. dok.: alkotmány, a nagyiparosok állásfoglalása az üzemi munkástanácsokról). A weimari alkotmány viszonylagos haladó voltát a polgári pártok és a szociáldemokraták parlamentáris illúziók keltésére használták (38. dok.: SPD program).

A versailles-i békeszerződés rögzítette az új erőviszonyokat, nem érintette viszont a militarizmus alapjait, ezért csak tüneti kezelést nyújtott (3, 4. dok.: a hadvezetés a német politikáról, részlet a szerződésből). A szélsőjobboldali erők már a Kapp-puccsal megkísérelték a katonai diktatúra megteremtését, amit csak a munkásosztály határozott fellépése akadályozott meg (10, 12, 13, 19. dok.: gazdasági vezetők levelei, munkásfelhívások).

A német nagyburzsoázia, hogy politikai elszigeteltségéből kitörjön, kénytelen volt nyílt szovjetellenességét feladva a rapallói egyezményt megkötni (43–45. dok.: a szerződésből, W. Pieck beszédéből, Wirth kancellár nyilatkozata). Ezzel párhuzamosan kísérletet tett az első világháború rá nézve hátrányos következményeinek megváltoztatására, ami a Ruhr-konfliktusban végződött (51, 54, 55. dok.: újságcikk, a KPD felhívása).

A KPD vezette általános sztrájk elsöpörte a Cuno-kormányt (59. dok.: KPD felhívás) és ebben a kritikus helyzetben alakult meg a „nagy koalíció", amely a monopolisták és a junkerek hatalmának fenntartását célozta (58, 60. dok.: Stresemann nyilatkozat és feljegyzés). 1923 őszén akut forradalmi válság alakult ki, amelyben a dolgozók ismét munkás-paraszt kormány alakítására törekedtek (62, 64. dok.: KPD felhívás, munkásszervezetek programja), a Stresemann-kormány pedig az egész erőszak-apparátust mozgósította az újabb forradalmi fellendülés elfojtására (65, 66. dok.: von Seeckt kormányprogramja, határozat a szászországi munkáskormányról); legfontosabb intézkedése a felhatalmazási törvény meghozatala volt (63. dok.).

A reakciós erők felülkerekedését elősegítette a jobboldali szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők magatartása, így a nagyburzsoázia megtalálhatta az érdekeinek megfelelő kivezető utat a forradalmi krízisből (68. dok.: von Seeckt rendelkezése).

1924–1929

A 20-as évek közepétől az 1929-es válságig tartó időszakot a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásával jellemezzük. Ez azt jelenti, hogy a világháborút lezáró békerendszer és a forradalmi mozgalmak apálya következtében időlegesen megszilárdult a burzsoázia uralma, de az imperializmus belső ellentmondásait nem oldották fel, csupán az ellentétek újabb kiéleződését tolták ki néhány évvel.

Ebben az időszakban lépett fel Németország nyíltan a versailles-i békerendszer megváltoztatásáért, saját nemzetközi egyenjogúságáért, amelyet elősegített a többi imperialista nagyhatalommal közös szovjetellenessége (3, 6, 8. dok.: Dawes-terv, Schacht a gyarmatosításról, a kormány a népszövetségi tagságról). Ebben az értelemben sikerként könyvelhették el a locarnoi konferencia eredményét (21–23. dok.: a konferencia dokumentumaiból). Ezzel párhuzamosan természetesen nem adták fel európai hegemón szándékaikat sem, sőt most láttak lehetőséget a kibontakozásra (11. dok.: Stresemann titkos emlékirata).

A relatív stabilizálódás anyagi fedezetét a háborús és inflációs nyereségek, de főleg az amerikai és részben angol finánctőke hatalmas kölcsönei biztosították (27, 30. dok.: gazdasági emlékiratok). A termelés és a tőke koncentrációja óriási lépésekkel haladt előre, a konszernek példátlan befolyásra tettek szert (39. dok.: újsághír az acéltröszt megalapításáról). A termelés kapitalista úton történő racionalizálásával és intenzitásának növelésével a kizsákmányolás jelentős növekedését érték el.

A munkásság ezekben az években is határozottan védte kivívott pozícióit és fellépett az egykori uralkodók vagyonának kártérítés nélküli kisajátításáért (31–33, 41. dok.: KPD-felhívások).

A 20-as évek közepén már jelentkezett a szándék a diktatórikus kormányzásra (40. dok.: Hindenburg beadványa), az évtized utolsó harmadában pedig már a fasiszták is megjelentek a politikai élet színpadán (Hitler memoranduma Kirdorfhoz – 49. dok.). Hiába vette fel – egyedül következetesen – a harcot a KPD a szélsőjobb ellen (46, 50, 53. dok.: KPD felhívások), a nyílt reakciós tervek egyre szaporodtak (54, 57. dok.: a Német Védegylet emlékirata Európa újjárendezéséről, Hugenberg cikk).

A jobboldali szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők megalkuvó álláspontja nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a viszonylagos nyugalom éveiben a német imperializmus és militarizmus újból felkészüljön agresszív terveinek végrehajtására (48, 61, 62. dok: SPD párthatározat), amelyhez a tőkés világ egyik legnagyobb hatalmának szövetségét is kereste (66. dok.: Hugenberg felhívása az USA-hoz).

1929–1933

A viszonylagos stabilitás éveire a pusztító válság időszaka következett. A gazdasági, majd politikai krízis leküzdésének fő formáját a válság terheinek áthárítása jelentette a dolgozók vállára, tömeges elbocsátásokkal, rövidített munkaidővel, a bérek, fizetések, szociális szolgáltatások radikális leépítésével és az adóterhek állandó fokozásával.

A belpolitikát a demokratikus jogok felszámolása, a militarizmus erősítése és a fasiszta terrorszervezetek támogatása jellemezte (7, 8, 10. dok.: rendelet a parlament feloszlatásáról, a Német Nemzeti Néppárt iratai az NSDAP-vel való együttműködésről, angol diplomata a nácik választási sikereiről). A gazdasági vezetők és a polgári politikusok már nyíltan szövetkeztek a szélsőjobboldali erőkkel és készültek hatalomra juttatni azokat (13, 14, 16. dok.: Hugenberg levele, közvélemény-kutatás, Schleicher rendelete). A baloldal elleni harchoz támogatást kaptak a többi imperialista hatalomtól is (24. dok.: Lloyd-George nyilatkozata).

De nemcsak a haladó erőket, hanem a weimari köztársaságot is támadták, mint amely nem volt képes megoldani a német politikai és gazdasági élet központi problémáit. Ezért a gazdasági szervezetek és a monopolisták az NSDAP-t, illetve egy „erős embert" akartak az ország élén látni (27, 30. dok.: beadvány a birodalmi elnökhöz).

A jobboldali előretörés, de különösen az életkörülmények gyors romlása az értelmiséget és a középrétegek jelentős részét is rádöbbentette arra, hogy saját érdekében is a munkásosztály küzdelmét kell támogatnia. Az egyre erősödő reakcióval szemben csak a munkásosztály egységének helyreállításával lehetett volna eredményesen felvenni a küzdelmet, a szociáldemokrata vezetők azonban egyértelműen jobbra nyitottak (35, 44, 46, 47. dok.: SPD felhívás, Schacht levele Hitlerhez).

A porosz szociáldemokrata kormányt puccsal megdöntötték, de a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők még ekkor sem szegültek szembe a jobboldal nyílt támadásával (56. dok.: újságcikk). A politikai és gazdasági vezetők Hitlert további támogatásukról biztosították (62, 63, 73. dok.: Schacht levele Hitlerhez), a kormány pedig szükségrendeleteivel már a náci diktatúra bevezetését készítette elő (58, 65. dok.: a birodalmi elnök rendelete).

Ezzel egyidőben a nyugati nagyhatalmak úgy látták, hogy a belső változásokon keresztülment Németország kiérdemli a fegyverkezés terén az egyenjogúságot (76. dok.: az öthatalmi nyilatkozat). Mivel 1932 őszén a baloldal erőinek koncentrálásával komoly veszélybe sodorta az agresszív terveket, legfőképpen az ezekben érdekelt gazdasági vezetők látták szükségét Hitler azonnali hatalomra juttatásának (79. dok.: vallomás a nürnbergi perből). Az SDP még a hatalomátvétel után is elutasította az egységfrontba törmörülésre felszólító kommunista felhívást. Ezzel a szervezett munkásság hosszú időre elvesztette utolsó komoly esélyét is, hogy gátat vethessen az elkövetkező évek már akkor kirajzolódó borzalmainak.

Az utóbbi három füzet függelékében időrendi táblázatot, birodalmi elnöki, birodalmi gyűlési és országgyűlési (Landtag) választási eredményeket, valamint áttekintést a kormányváltozásokról, statisztikai adatokat és személynévmutatót találunk.

A fenti dokumentumkiadványokat lapozgatva arra gondolunk, hogy nagyon hasznos volna, ha a magyar történelem újabbkori dokumentumaiból mi is hasonló átfogó jellegű kiadványokat jelentetnénk meg.

Barabás László

JAHRBUCH DER HISTORISCHEN FORSCHUNG IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

(Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1974)

A tudományos kutatások tervezése és irányítása vagy legalábbis befolyásolása nemcsak hazánkban, hanem világszerte egyre inkább foglalkoztatja mind az erre hivatott szervezeteket, illetve vezetőit, mind pedig magát a szakközvéleményt. Különös gondokkal küzd ebben a tekintetben a történettudomány, ahol a kutatóhelyek nagy száma, egymástól való elszigeteltsége, nem utolsósorban pedig a kutatók igen gyakran és néha szinte szeszélyesen csapongó érdeklődése olyan mennyiségű és annyira szerteágazó témákat szül, hogy nemcsak a tervezés, de még a kidolgozás alatt levő problémák áttekintése is megoldhatatlan feladatnak tűnik. Ezért mind az általános információ, mind pedig a témák összehangolására irányuló törekvés szempontjából figyelemreméltó kezdeményezés a nyugatnémet történészek címben jelzett évkönyve.

Az előzményhez tartozik, hogy 1972-ben vezető történészek részvételével létrejött egy munkaközösség az egyetemeken kívüli kutató intézetek munkájának elősegítésére, amely az első feladatot a jelenlegi tudományos irányok, ill. kutatási témák felmérésében jelölte meg. Ennek eredményeképpen jött létre a szóbanforgó, 600 oldalas évkönyv a sokoldalú tájékoztatás, a különböző intézmények és kutatók közötti kooperáció elősegítése, továbbá a történeti kutatások, a történetírás tudományos jelentőségének és társadalmi hatékonyságának növelése céljából.

E célt a legfontosabb elvi és kutatási problémaköröket összefoglaló tanulmányok, valamint a kutatott vagy kutatásra kerülő témák részletes és igen precíz felsorolása szolgálja. Számunkra különösen az előbbiek a fontosak, hiszen ezek tartalmazzák a nyugatnémet történetírást leginkább

foglalkoztató kérdéseket és a kutatási irányokat is befolyásoló, hosszabb távra szóló kollektív munkákat.

A tanulmányok sorában első helyet foglal el és sok szempontból külön figyelmet érdemel Rudolf Vierhaus írása a nyugatnémet történelmi kutatások általános helyzetéről. A szerző a történetírás és a történetoktatás háttérbe szorításának tendenciája ellen veszi fel a küzdelmet, mivel ez a tendencia a Német Szövetségi Köztársaságban – amint erre már a könyv bevezető részei is utalnak – egyre inkább erősödik. Mindenekelőtt elveti azokat a nézeteket, amelyek szerint tulajdonképpen a történettudomány krízisérőI lenne itt szó, s az okot elsősorban a tudomány- és művelődéspolitikusok helytelen szemléletében keresi, azt állítva, hogy más országokban – Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban, vagy a Német Demokratikus Köztársaságban – ez a jelenség nem, vagy alig ismert. Megoldást tehát e szemlélet megváltozása hozhat, amely viszont a történettudomány nagy jelentőségű társadalmi funkciójának felismerésétől és a történettudományban végbemenő változásoktól függ. Talán felesleges rámutatni, hogy a szerző olyan problémákat feszeget, amelyek előttünk sem ismeretlenek, a történeti szemlélet oktatáson és népművelésen keresztüli erősítése nálunk is aktuális feladat.

Vierhaus tanulmánya a továbbiakban utal a nemzetközi méretekben folyó metodikai vitákra is és arra a következtetésre jut, hogy bár szükség van a történettudomány „metodikai átorientálására", ez azonban nem kérdőjelezheti meg magának a tudománynak a létjogosultságát. Vázolja azokat a főbb irányokat, amelyek felé a második világháború óta a nyugatnémet történetírás haladt, s a történelmi gondolkodás átalakulása terén a legnagyobb eredményt a komplexitás, közelebbről a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok előretörésében és a szellemtörténeti historizmus visszaszorulásában jelöli meg. Viszont kevesli azokat az eredményeket, amelyeket a nyugatnémet egyetemes történetírás ért el: az elhanyagolt kérdésekhez sorolja többek között a német külpolitika, továbbá Észak- és Dél-Amerika, Afrika, és általában a gyarmatok történetét.

A kritikát teljesen jogosnak érezzük, és azt is, hogy a szerző a hiányosság alapvető okait a német történelmi gondolkodás torz hagyományaiban keresi. Annál is inkább, mert a polgári történetírásnak hasonló jellemvonásai voltak a kelet-európai országokban, nem utolsósorban hazánkban is. Sajnos a tanulmány ezt a kérdést csupán futólag említi és nem elemzi sem a nemzeti bezárkózásra való hajlam, sem a szellemtörténetírás mélyebb társadalmi okait. Következésképpen a mai történetírás nehézségeit áthidalhatónak véli az új módszertani elvek alkalmazásával, a komplexitás és a komparatisztika nagyobb méretű érvényesítésével, nem látja, hogy akut ismeretelméleti válságról van szó, amely a „metodikai átorientálódással" elodázható ugyan, de meg nem oldható.

A többi tanulmány már inkább munkabeszámoló: részben a fontosabb vállalkozásokról. a nagy, többnyire nemzetközileg is ismert forráspublikációkról és más kiadványokról, részben pedig az utóbbi évek legfontosabb tudományos üléseiről szól.

Kronológiai sorrendben elsőként a mainzi akadémia ókortörténeti bizottságának a vállalkozását kell megemlítenünk, amely az antik rabszolgaság problémakörének szisztematikus feldolgozására (tehát ebben az esetben nem történeti források publikálására) irányul. A marxista történetírás eredményei – amint ezt a beszámoló is hangsúlyozza – nagymértékben hozzájárultak e feladat központba állításához. A megvalósítás sikereit számos jelentős munka – köztük néhány alapvető szovjet feldolgozás németül való kiadása – jelzi.

A forráskiadások sorában elsőnek említhetjük meg a Monumenta Germaniae Historica zsinatkiadását. A kiadási munkálatok már a múlt század végén elkezdődtek, de csak a 842-es évig jutottak el. Az utóbbi időben a 2. vatikáni zsinat újabb impulzust adott az egyháztörténeti források publikálásához nemcsak Németországban, hanem a világ más tájain is. A jelenlegi cél a 842 és 1059 közötti dokumentumok összegyűjtése és sajtó alá rendezése, területileg központba Németországot, a birodalmi Olaszországot, részben a nyugatfrank területeket állítva. Hasonlóképpen a német történetírás klasszikus forráskiadásai közé tartoznak a Bajor Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága által gondozott német Reichstag-akták is. A középkor, pontosabban a 14–16. század történetének feltárása szempontjából oly nagy fontosságú források kiadását még Leopold von Ranke kezdeményezte. S bár több mint 100 év múlt el azóta, az általa felállított program még ma sem valósult meg. Három sorozatban újabb és újabb kötetek látnak napvilágot, miközben elég lényegesen megváltoztak a források kiválogatásának a szempontjai. Kezdetben a birodalom egész történetének feldolgozásához akarván hozzájárulni, a válogatás sokkal szélesebb körű volt, mint az újabb sorozatban, amely már csak

a Reichstagokra koncentrál. Ez összefügg azzal, hogy míg kezdetben a német nemzeti egységtörekvésekkel kapcsolatos politikai koncepciók domináltak, ma a kutatók arra is törekszenek, hogy a publikálásra kerülő Reichstag-akták a gazdaság- és társadalomtörténet számára messzemenően értékesíthetők legyenek.

A nagyobb munkák között a fentieken túlmenően képet kapunk a Max-Planck Intézet vállalkozásáról is, az európai magánjog története irodalmának és forrásanyagának összefoglaló feldolgozásáról. Az intézet három nagy kötet publikálását tervezi, amelyek közül az első az 1100–1500 közötti korszakot (ez a kötet 1973-ban már meg is jelent), a második az 1500-tól a francia forradalomig terjedő időszakot dolgozza fel, a harmadik pedig a 19. századot középpontba állítva az első világháborúig jut majd el. A nagyszabású munka bizonyára további ösztönzést ad az összehasonlító jogtörténet műveléséhez, s kitágítja ismereteinket ezen a meglehetősen elhanyagolt területen.

A Bonnban alapított újkori történelmi intézet (pontosabban: Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte) szintén egyetemes történeti jellegű forráskiadvány publikálásához fogott hozzá. Az újkori világtörténelem három nagy békekötésének részletes dokumentálásáról van szó: az 1648-as westfáliai béke, az 1815-ös bécsi kongresszus és az 1919/20-ban megkötött Párizs környéki békék anyagainak teljességre törekvő kiadásáról. Jelentősebb előrehaladás eddig ugyan csak az „Acta Pacis Westphalicae" sajtó alá rendezése terén történt, de ez önmagában véve is igen figyelemre méltó eredmény. Az 1962 és 1974 között megjelent hat kötet minden országban elismerést váltott ki a szakemberek körében, s bizonyára hasonló sikerre számíthat majd a közeljövőben kiadásra kerülő újabb 10 kötet is.

Végül a császári Németország (1871–1918) szociális és politikai struktúrájának alaposabb megismeréséhez fog hozzájárulni az állami szociálpolitika legfontosabb dokumentumainak, valamint a német Reichstag választási statisztikáinak a kiadása. Az előbbi a mainzi akadémia történeti bizottságának, az utóbbi pedig a parlamentarizmus és a politikai pártok Düsseldorfban működő történeti bizottságának a vállalkozása. A szociálpolitikai forrásgyűjtemény a munkáskérdést helyezi központba, a kronológiai sorrend alapján négy nagyobb részre bontva közli majd a szóban forgó dokumentumokat, és külön kötet foglalkozik Németország demográfiai, gazdasági és szociális struktúrájával.

Méreteiben kisebb, de nem kevésbé fontos vállalkozás a választási statisztikák kiadása. A kétkötetes munka első része a választási eredményeket ismerteti, de képet ad a lakosság számának, továbbá regionális és vallási megoszlásának alakulásáról is, végül közli a képviselők legfontosabb biográfiai adatait. A második rész, amely a „választási struktúrák" címet viseli, részletes áttekintést ad a választási manőverekről, egyezkedésekről, a pártokat főbb irányzatok szerint fogja össze, s tulajdonképpen a választók, a tömegek politikai akaratának trendvonalát próbálja megrajzolni. Részben ezt a célt szolgálja azoknak a változásoknak a vizsgálata is, amelyek 1867-től kezdve a választási körzeteken belül jöttek létre elsősorban a gyors iparosodás, urbanizálódás, s ezzel összefüggésben a lakosság keletről nyugat felé áramlása következtében.

Az évkönyv a továbbiakban – mint említettük – a legfontosabb tudományos tanácskozásokról számol be. A 12 ismertetésre kerülő konferencia, egy kivétellel, 1973-ban zajlott le, többnyire külföldi tudósok bevonására, aktív részvételére is sor került, s a vitára bocsátott témák a történettudomány fontos és aktuális problémáira vonatkoztak. Hírt kapunk – többek között – a nyugatnémet történészek és történelemtanárok Regensburgban megtartott közös konferenciájáról, amelyen a központi téma – Golo Mann előadása alapján – a történettudomány társadalmi szerepének problematikája volt. Tájékozódhatunk az 1848-as forradalom 125. évfordulójára rendezett előadássorozatról, a német munkásmozgalom korai szervezkedéseivel kapcsolatos nemzetközi szimpozionról, vagy arról a Rómában megtartott kollokviumról, amelynek témája a nemzetiszocialista és fasiszta külpolitika volt. Megvitatásra került több gazdaság-, illetve társadalomtörténeti problémakör is, így az ipari rendszer és politikai fejlődés a weimari köztársaságban, az iparosítás és „európai gazdaság", a szociális vezető rétegek a történelem különböző korszakaiban, végül a középkori összehasonlító várostörténet néhány kérdése.

Külön említést érdemel a szovjet és a nyugatnémet történészek 1973 októberében Mainzban megtartott tanácskozása. A konferencia a sajtóban is nagy visszhangot keltett, hiszen nemcsak tudományos, hanem politikai szempontból is jelentős eseménynek számított. Témája a kapitalizmuskori, 1861–1914 közötti Németország és Oroszország volt, s a résztvevők a két állam legkiemelkedőbb történész tudósai, a téma legismertebb szakemberei közül kerültek ki. A megbeszélések tárgyilagos,

nyugodt légkörben zajlottak le, s a tárgyilagosság jellemzi az azokról szóló jelentést is. Központban a két ország gazdasági fejlődésének és köztük levő gazdasági kapcsolatok alakulásának kérdései álltak, a politika-történetre csupán két nagyobb referátum tért ki. A vita után kiadott kommünikében mindkét fél elismerően nyilatkozott a tárgyalások eredményeiről és a további együttműködés fontosságát hangsúlyozta.

A nagyobb tudományos vállalkozásokról és a hazai, illetve nemzetközi kollokviumokról szóló beszámolókat értékes közlemények egészítik ki. Ezekből értesülhetünk a kutatási intézményekben bekövetkezett változásokról (jórészt a társadalomtörténeti szempontok igen erőteljes jelentkezése következtében módosították egyes kutatási központok korábbi profiljukat), nem utolsósorban pedig a Német Történészek Szövetségének (Verband des Historiker Deutschlands) elvi nyilatkozatairól, összefüggésben a történettudomány említett háttérbe szorításának tendenciájával.

Végül néhány szót kell ejtenünk arról a több mint ötezer témáról, amelyek feldolgozását a nem egyetemi kutató helyek az elkövetkező években célul tűzték ki. Részletesen tulajdonképpen nem érdemes és nem is lehetséges e témákat bemutatni, inkább csak az összeállítás fontosságára hívnánk fel a figyelmet. Ez ugyanis nemcsak a nyugatnémet történészek számára nyújt tájékoztatást, hanem más országok, így hazánk történészei számára is. Elsősorban azért, mert a legkülönbözőbb kutatási területekre – az eszmetörténeti, gazdaságtörténeti vagy egyetemes történeti kérdésekre csakúgy, mint az ókortól kezdve napjainkig terjedően a politika-történeti problémákra – vonatkozóan értékes áttekintést ad. Egyúttal azonban lehetővé teszi, vagy legalábbis megkönnyíti a kapcsolatok felvételét a rokontémákat kutató történészek között, s ez nemzetközileg is gyümölcsöző eredményeket hozhat. (A kutató helyek felsorolása az évkönyv befejező részében már csak ezért is igen hasznos.)

Sajnos azonban a nemzetközi méretű kooperáció lehetőségeit szűkíti az egyetemes történeti témák viszonylag csekély száma, s ezen belül az új- és legújabbkori kelet-délkelet-európai kutatások elhanyagoltsága. (Ugy tűnik, az említett bevezető tanulmánynak az egyetemes történeti vonatkozásban elmarasztaló kritikáját a témajegyzék teljes mértékben alátámasztja.) Egyedül Oroszországgal, illetve a Szovjetunióval kapcsolatban folyik számottevőbb kutatás, a 19–20. századi (1914-ig) Kelet-Európával mindössze hat téma foglalkozik, s ezek is csaknem kizárólag a lengyel kérdésre vonatkoznak. Az összesen 12 délkelet-európai téma jórészt Romániára és Görögországra vonatkozik, hazánk történetével egyik sem foglalkozik. Az 1914 utáni időszak esetében országonkénti tagolás szerint ismerhetjük meg ennek a térségnek a témáit is, de ez az összképet nem teszi kedvezőbbé. A legtöbb figyelemben – Lengyelországot is meghaladóan – Csehszlovákia részesül (főleg a két világháború közötti időszak), a többi országra csupán két–három téma esik. Magyarország egyetlen témával (a zsidókédés 1918–1945 között) szerepel.

Mindezek ellenére az Évkönyvben olyan munkát üdvözölhetünk, amely a Német Szövetségi Köztársaság határain túl is figyelmet érdemel, s ha folytatása nem marad el, rendszeres és sokoldalú – bár az egyetemek kimaradása miatt nem teljes – információt biztosít az egész ország történettudományának helyzetéről, problémáiról (nem utolsósorban a történelmi gondolkodásról), bizonyos területeken elősegítheti a nemzetközi kapcsolatteremtést, sőt együttműködést is, és ösztönzője lehet a tudományos vitáknak.

Tokody Gyula

STUDIA HISTORICA SLOVACA VIII

(Bratislava, Veda, 1975. 256 l.)

Az Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae c. idegen nyelvű folyóiratunkhoz hasonló, de évkönyvként megjelenő szlovák kiadvány VIII. kötetében az első tanulmányt *Miroslav Kropilák* írta: „Az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés – a csehszlovákiai nemzeti és demokratikus forradalom kezdete". Az 1944–48 közt lezajlott forradalmat három szakaszra bontja, a felkeléstől 1945 májusáig, az 1945-ös forradalmi év az októberi államosításokig, ill. attól 1948 februárjáig terjedő időszakokra, amikor a nemzeti forradalom szocialista forradalommá alakul át. A három szakaszból az elvi jellegű tanulmányban az első szakaszt tárgyalja, visszanyúlva előzményként az antifasiszta szlovák pártok 1943-as ún. karácsonyi egyezségéhez, amely létrehozta az illegális Szlovák Nemzeti Tanácsot és

megjelölte az antifasiszta harc feladatait. Az 1944. augusztus 29-én kitört Nemzeti Felkeléstől tekinti át az események fő vonalát, a Szlovák Nemzeti Tanács tevékenységét a felszabadított területeken, a helyi nemzeti bizottságok munkáját. Utal arra, hogy az agrárkérdés megoldásában a Nemzeti Tanács vezető pártja, a Szlovák Kommunista Párt hosszabb megfontolás után jutott arra az álláspontra, hogy a földet egészében a parasztok közt kell felosztani. A nemzetiségi kérdésben a Nemzeti Tanács elképzelése eltért az emigráns kormányétól, de a lakosságcsere elvét elfogadta, csak az adott időszakban még nem tudta megvalósítani. A szerző hangoztatja, hogy már az 1945 májusáig tartó első szakaszban a nép forradalmisága jelentős változásokra vezetett.

A középkori szlovák oklevelek nagy corpusának kiadását gondozó *Richard Marsina:* „A szlovákiai városok középkori történetéért" címen áttekintést ad a várostörténet forrásanyagáról, amely a 15. századig szinte kizárólag oklevelekből áll, a 15. században egészítik ezt ki egyéb jellegű források (számadások, összeírások), amelyek a fejlődés behatóbb vizsgálatát teszik lehetővé. A várostörténetet négy korszakra bontja. Az 1238-as első kiváltságlevelek előtti korszakról megállapítja, hogy legalább négy város (Pozsony, Nyitra, Trencsén és Selmecbánya) megléte biztos, és köztük piaccal rendelkező kisebb helységek hálózata alakult ki. A 13. század IV. Béla uralkodásától kezdve az első városi kiváltságlevelek korszaka, ezeket részletesen ismerteti és összeveti. A városi szervezet teljes kialakulása a 14. századra tehető, amikor még számos város kap kiváltságlevelet, általában persze olyan helységek, amelyek már korábban is léteztek. A német telepítésnek jelentős, de nem kizárólagos szerepet tulajdonít. Az utolsó korszak, a 15. század és a 16. század első negyede már azt mutatja, hogy a városok közt megerősödik a differenciálódás, elkülönülnek a szabad királyi városok és a bányavárosok az egyik oldalon, amelyek gazdasági erejük révén kivételes helyüket meg tudják tartani, és megnő a másik oldalon a kevesebb vagy éppen semmiféle kiváltsággal sem rendelkező mezővárosok száma. Természetesen nagy jelentőséget tulajdonít Zsigmond 1405-ös törvényének a városi fejlődésben. Befejezésül a városi lakosságon belül a németek mellett a szlovákok megjelenését is figyelemmel kíséri. Megállapítja, hogy a szó középkori értelmében nagy város egy sem volt Szlovákia területén. A nagy forrásanyagra és a kérdés nemzetközi (és természetesen magyar) szakirodalmára támaszkodó tanulmány igen hasznos, a további kutatási feladatokra is utaló szintézis. Kár, hogy – talán helyhiány miatt – a szlovákiai városfejlődést nem veti össze a történeti Magyarország egyéb területeinek a városi fejlődésével, hiszen különösen Buda, a dunántúli városok és az erdélyi városok fejlődésének együttes vizsgálata nyilván szélesebb távlatokat nyithatna.

Valerián Bystrický: „Az 1932-es Tardieu-terv a dunai országok gazdasági struktúrájáról és Csehszlovákia" című tanulmánya a cseh-szlovák külügyminisztérium anyagával bővíti a kérdés eddigi irodalmát. Részletesen ismerteti a terv előzményeit, a francia kezdeményezés körül kibontakozott diplomáciai tárgyalásokat, a kisantant állásfoglalását. Leszögezi, hogy a terv elsősorban a német és olasz ellenállás következtében nem valósult meg, Anglia sem támogatta egyértelműen, a kisantant országai elsősorban politikai szempontból foglaltak állást. Magyarország, mint a szerző is megállapítja, elfogadta a tervet.

Ladislav Suško: „A német politika Szlovákia és Kárpát-Ukrajna vonatkozásában az 1938-as szeptemberi válságtól Csehszlovákia feldarabolásáig 1939 márciusában" című tanulmányában az eddigi irodalom, kiadott forrásanyag (többek közt a magyar külügyminisztériumi kiadvány megfelelő kötete) és a csehszlovák külügyminisztériumi anyag alapján foglalja össze az eseményeket, lényegében véve a kárpát-ukrajnai kérdésre összpontosítja figyelmét, a szlovákiai eseményeket inkább csak mellékesen tárgyalja. A harmincas évek közepéig nyúl vissza az előzmények megértéséhez, jó képet ad a kárpát-ukrajnai irányzatokról, amelyek közül a csehszlovák kormány az oroszt támogatta, a csekély számú ukránt nem engedte érvényesülni. A lengyel és magyar revíziós tervek, a lengyel–magyar közös határ kérdése és egyéb, az utóbbi évek történeti irodalmában már tárgyalt kérdések kerülnek sorra, az érdekes éppen annak a bemutatása, hogyan viszonyultak a kárpát-ukrajnai irányzatok a változott helyzethez (a magyar párti irányzat kivételével mind a Csehszlovákiához való tartozás mellett foglalt állást, de ugyanakkor persze autonómiát is kívánt, a prágai kormány pedig nehezen tudta eldönteni, melyiket támogassa). A német politika messzemenően nem volt egyértelmű, a különböző német szervek eltérő politikát próbáltak folytatni, Hitler sokáig tartózkodott az állásfoglalástól, maga sem döntötte el, hogy rövid távon a csehszlovák megoldást fogadja-e el, vagy a nagyukrán tervek kiindulópontjának tegye meg a területet, vagy engedjen a magyar követeléseknek (bár ebben a vonatkozásban inkább elzárkózónak mutatkozott). A bécsi döntést megelőzően

Magyarországgal folytatott tárgyalasokon a kárpát-ukrajnai vezetők igyekeztek saját területi kérdéseiket a szlovákiaiaktól elkülönítve tárgyalni, mert attól féltek, hogy a szlovák kormány itt nagyobb engedményekre lesz hajlandó a fontos szlovákiai városok megmentése érdekében. 1939 januárjában és februárjában a német politika a szlovák szeparatizmust és az ukrán nacionalizmust támogatta (míg a bécsi döntés időpontjában, olasz kívánságoknak engedve, szinte egészében a magyar követeléseket fogadta el). A január 5–6-i Munkács-környéki, német és ukrán provokációra történt határincidens egyébként elmélyítette a prágai központi és a kárpát-ukrajnai kormány ellentéteit. Az autonóm szlovák kormányt végül Hitler rákényszerítette a függetlenség kimondására, Kárpát-Ukrajnát pedig átengedte Magyarországnak. Kár, hogy az egyébként elfogadható angol szövegben olykor érthetetlen hibák akadnak, Szudétanémet Párt helyett Szociáldemokrata Pártról van szó, s ezt még az olvasó helyesbíteni tudja, de ahol befejezetlen mondottakkal találkozik, nem tud mit tenni.

R. Potemra: „Az időszaki sajtó Szlovákiában mint történeti forrás" című terjedelmes tanulmánya nem egészen azt nyújtja ugyan, amit címe ígér, mert csak néhány sajtótermék esetében utal arra, milyen jellegű adatok találhatók bennük a szlováklakta terület korabeli történetére vonatkozólag, viszont hasznos áttekintést ad a Rákóczi-féle Mercurius Veridicustól kezdve a Szlovákia területén 1860-ig megjelent latin, német, magyar és szlovák nyelvű periodikákról, szerkesztőikről, nyomdáikról, politikai irányukról. Hangsúlyozza, hogy a pozsonyi magyar és német nyelvű sajtó összmagyarországi jelentőségű volt addig, amíg a rendi országgyűlés itt ülésezett, 1848-tól kezdve már provinciálissá vált. Az egyes sajtótermékeket egyértelműen a társadalmi haladás szempontjából értékeli. A német nyelven megírt tanulmány fordítása színvonalas, bár itt is akadnak hibák, hiszen pl. a szakember számára sem okvetlenül világos, hogy az „in Biblisch" elnevezéssel jelzett szlovák lapok a kralicei biblia ócseh nyelvén jelentek meg, amely az evangélikus szlovákoknál részben még Štúr nyelvi reformja és 1848 után is az irodalmi nyelv volt.

A kötet néhány könyvismertetést is közöl, és egy sajnos nagyon sommás, szinte csak a referátumok témáját jelző beszámolót a Szlovák Történelmi Társulat 1972. november 21–23-án Pöstyénben tartott konferenciájáról, amely a szlovákiai városok történeti fejlődésével és perspektíváival foglalkozott, számos külföldi, köztük magyar történész részvételével.

A Studia Historica Slovaca ezzel a kötetével is érdemben teljesíti funkcióját, a külföldi szakértők tájékoztatását a szlovák történetírás eredményeiről. Még sokkal eredményesebben tenné ezt, ha a fordítások valóban az illető nyelv mai stiláris szintjén állanának. De te fabula narratur –, mondhatja erre a magyar recenzens, hasonló jellegű hazai fordításaink ismeretében.

Niederhauser Emil

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

A. L. NAROCSNYICKIJ:

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉNEK ELMÉLETÉRŐL ÉS MÓDSZERTANÁRÓL

A történettudományon belül speciális terület a nemzetközi kapcsolatok története. A fejlődés során változott a nemzetközi kapcsolatok tényleges tartalma, sokat módosult a róla kialakult felfogás is. Idézi a szerző a szovjet tudomány álláspontját korunk nemzetközi kapcsolatainak fogalmáról. Eszerint a gazdasági, politikai, jogi, ideológiai, kulturális érintkezések és kapcsolatok összességéről van szó, amelyek népek, államok, államcsoportok, különböző intézmények, szervezetek között érvényesülnek. Mindegyik összetevőt társadalmi, történelmi meghatározottságában, az adott nemzetközi körülmények, a kor részeként kell elemezni, bekapcsolni a viszonyok összességébe. A történelmi, társadalmi meghatározottságában, az adott nemzetközi körülmények, a kor részeként kell elemezni, bekapcsolni a viszonyok összességébe. A történelmi, társadalmi meghatározottság vizsgálata során találhatjuk magunkat szemben pl. azzal a kérdéssel: milyen mértékben, milyen feltételek mellett tükrözheti az uralkodó osztályok érdekeit. Narocsnyickij szerint a 16–19. század során, amikor a burzsoázia még feltörekvő, haladó társadalmi erő volt, megtörténhetett az osztály- és népérdek viszonylagos, ideiglenes egybeesése. Sőt – a Napóleon elleni nemzeti mozgalmak alapján – nemesi földbirtokos rétegek is progresszív szerepet játszhattak egy-egy nép, nemzet történetében. Minden esetben érvényesült az uralkodó osztályok érdeke is, ezért viszonylagos az egybeesés, de bizonyos körülmények között a progresszív elemek domináltak, s ezért tükrözhette az elnyomó osztályok politikája, külpolitikája az egész nép érdekeit.

Minden történeti kor, társadalmi formáció nemzetközi kapcsolatai rendelkeznek sajátosságokkal. Szerzőnk szerint az antikvitás nemzetközi viszonyait az jellemezte, hogy az uralkodó osztályok érdekei voltak a szinte kizárólagos meghatározók. A középkorban a nemesség, a dinasztiák és az egyház érdekei képezték a nemzetközi kapcsolatok determináns tényezőit. Új helyzet állt elő a 16–18. század folyamán. Ekkortól beszélhetünk – elsősorban Európában – nagy, szuverén, központosított nemzetállamokról, soknemzetiségű birodalmakról. Ezek mint állandó és folytonos érintkező alakulatok, rendszert alkottak, amelyen belül szükségessé vált a kapcsolatok módjának szabályozása, s megtörténtek az első kísérletek a modern nemzetközi jog kodifikálására. A rendszeren belül hatalmi-politikai egyensúlyra törekedtek, s ennek érdekében hoztak létre katonai, politikai szövetségeket. Az abszolút monarchiák kora a 16–18. század. Ennek keretében az államérdek mint olyan önállósult, a nemesség szűken értelmezett érdeke háttérbe szorult.

A nemzetközi kapcsolatok összetevőinek új értékrendjét teremtette meg a felvilágosodás és a nagy francia forradalom. A nemzet, a forradalmi hazafiság, a felszabadító háború kategóriái kerültek előtérbe. A feltörekvő, majd hatalomra jutott burzsoázia azonban nemcsak a nemzet érdekeit sajátította ki. Szinte párhuzamosan jelentkezett a kozmopolita világpolgárság, kezdetben haladó társadalmi tartalommal, később az erős nemzetek burzsoáziájának (Anglia) ideológiájaként. Az 1870-es évekig terjedő időszakot – a kapitalizmus világrendszerré válásának korát – a burzsoá nemzetállam érdeke és a hagyományos dinasztikus politika kompromisszuma jellemezte. Ez utóbbi a Szent Szövetség révén érvényesült, amely a „rend", a legitimitás nevében lépett fel.

A nemzetközi kapcsolatok alakulását meghatározó különböző elvek a kérdés historiográfiájában is kimutathatók. A konzervatív nemesi-burzsoá – elsősorban német – iskola pl. az állami és nemzeti érdek egybeforrasztójaként mutatta be a porosz monarchiát. A liberális irányzatú iskolák vagy történelmi személyiségek és eszményeik meghatározó szerepét állították a középpontba, vagy a nemzeti szuverénitás eszméjét emelték ki vezérfonalként, de voltak, akik a nemzeti és a dinasztikus elv

dualizmusát tekintették a diplomáciai kapcsolatok determináns mozgatójának. Sok munka szerzője vállalkozott a gyarmatosítás igazolására, a fajelméletnek, ill. a geopolitikai elvnek nyitva utat a történetírásban. Az első világháborúhoz vezető diplomáciai lépések feldolgozásaiban a hatalmi-politikai egyensúly elve uralkodott el, több szerző kiemelt jelentőséget tulajdonított a hadseregnek, mint külpolitikát alakító erőnek. Nagy hatással voltak a külpolitikai törekvések alakulására – s ez a történeti irodalomban is tükröződött – a különböző „pán" ideológiák (pánszlávizmus, pángermán ideológia stb.). A meghatározó elvek – érdekek – sokszínűsége jellemezte tehát a polgári történetírást. A sokszínűség ellenére egy általános sajátossága is kialakult a polgári diplomáciatörténet-írásnak, amelyet az jellemzett, hogy a gazdasági-társadalmi és belpolitikai (tehát osztály) viszonyoktól függetlenül, elkülönítve rekonstruálták a nemzetközi kapcsolatok alakulását.

Ezzel polemizálva formálódott a marxista szemléletmód. A klasszikusok több írása elvileg és konkrétan leplezte le a burzsoá külpolitika elveit, a polgári diplomáciatörténet iskoláinak egyoldalúságát, az osztály-meghatározottság kategóriáját állítva a középpontba. A szociáldemokrata történetírók, a közvetlenül monopólium-ellenes J. A. Hobson említése után a cikk Lenin munkásságának vonatkozó konzekvenciáit részletezi. Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi viszonyok alakulását számos gazdasági, társadalmi, történelmi, politikai, ideológiai stb. tényező határozza meg, de nem véletlenszerűen, hanem strukturált rendszerként. A rendszer feltárása törvényszerűségek kimutatását teszi lehetővé, struktúrájának konkrét történeti ábrázolása pedig a nemzetközi kapcsolatok alakító tényezőinek adekvát bemutatását. Különös jelentőséget tulajdonít a szerző Lenin munkásságán belül a háborúk jellegéről szóló megállapításainak, a szocializmus-kapitalizmus együttéléséből fakadó nemzetközi helyzetben a szocialista külpolitika elvi megalapozásának. Ez utóbbi a szocializmus kivívott pozícióinak megvédését, a szocialista internacionalizmust és a békés egymás mellett élés elvét foglalta magába. Narocsnyickij hangsúlyozza, hogy a Szovjetuniónak létérdeke az elvi külpolitika folytatása, vitatja azokat a polgári álláspontokat, amelyek elmosnák a különbséget a tőkés nagyhatalmak ill. a Szovjetunió külpolitikája között. Rámutat, hogy a Szovjetunió csak annyiban ismeri el a cári orosz és a szovjet külpolitika folytonosságát, amennyiben ez a szocialista diplomácia elveivel összeegyeztethető, s nem geopolitikai tényezők határozzák meg az esetleges kontinuitást. A szovjet külpolitika 1939-ig terjedő időszakának elemzése után az 1945-ben kialakult új helyzet – a Szovjetunió megnövekedett nemzetközi súlya, a szocialista közösség létrejötte, a gyarmati rendszer felbomlása – lehetőségeit veszi számba a szerző. Új vonásként említi a szocialista országok közötti kapcsolatokat mint új típusú viszonyt. A megváltozott helyzet is igazolta a lenini külpolitikai elveket, lehetővé vált az elmélet fejlesztése is. De szükségessé is, mert a fejlett tőkés országok integrációs törekvései, a felszabadult országok útkeresése új színnel gazdagította a nemzetközi viszonyok eredőjét.

A szocializmus mint rendszer sikerei, a marxista tudomány eredményei a polgári iskolákra is hatást gyakoroltak. A hagyományos polgári diplomácia-történetírás mellett, a nemzetközi kapcsolatok alakulásának sok eredőjű jellegét hangsúlyozzák egyesek, objektív mozgató rugókat keresve. Cikkünk P. Renouvin és J.-B. Duroselle: Introduction à l'histoire des relations internationales (Párizs, 1964) c. munkáját említi ígéretes példaként. Ugyanakkor hivatkozik polgári munkákra, amelyek egy másik végletet tükröznek, irracionális tényezők determináns voltát vallják pl. a fasiszta német külpolitikában (G. Ritter: Die Dämonie der Macht. Stuttgart 1947). Utal polgári munkákra, amelyek a freudizmus ideológiájára alapozzák pl. a háborúk okainak feltárását. Végül megemlíti, hogy a matematizáló, modellizáló polgári kísérletek nem hoztak eredményt, a polgári historiográfia kiút-keresésének megnyilvánulásai maradtak csupán.

(Voproszi Isztorii. 1976. 2. sz. 64–85. l.) *M.*

L. I. GOLMAN:
ENGELS ÉS A TÖRTÉNETI MEGISMERÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A cikk jegyzetapparátusa arról tanúskodik, hogy a kérdésnek igen gazdag a szovjet és nemzetközi szakirodalma. Golman ezekből, ill. Engels műveiből merítve foglalja össze, hogyan járult hozzá a történelmi materializmus a marxista történetszemlélet kialakításához, mint azt „A német ideológia", az „Anti-Dühring", az 1892-ben megjelent „A szocializmus fejlődése az utópiától a

tudományig" c. írása és számos, kortársaihoz írott levele tanúsítja. Olyan problémák tisztázásában emeli ki a szerző Engels munkásságának jelentőségét, mint a történettudomány a tudományok rendszerében, vagy a történelmi igazság problémája. Ismeretelméleti megállapításaiban Engels mindig különös figyelmet szentelt a történetiség aspektusának. Fontosnak tartotta a történelem, mint társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai folyamatok összessége, és a történeti módszer, a történelem mint tudomány viszonyának, kapcsolatának és különbségének tisztázását. A társadalmi lét fejlődésének történeti vizsgálatánál a természeti feltételek, a földrajzi környezet jelentőségét is hangsúlyozta. Törvényszerűségeket keresett a társadalmi lét különböző formáinak kapcsolatában, ezek fejlődésében, a formák belső mozgásában. Ennek feltárását tekintette a történettudomány fő feladatának is, amit csak a történelmi materializmus, mint módszer segítségével oldhat meg.

Rámutatott a történelmi materializmus és a történettudomány, mint olyan, különbségeire. Előbbi a társadalom fejlődésének általános törvényszerűségeit foglalja magába, ezért kategóriái általánosítottak, absztraktak, az egyetemesség jegyeit viselik magukon. A történettudomány a társadalomfejlődés konkrét megnyilvánulásait elemzi, rendszerezi, a törvényszerűségek felismerésének igényével. Természetesen a törvényszerű a történelemben számtalan véletlenszerű jelenségen keresztül, igen bonyolult áttételek révén érvényesül, ami megnehezíti a kutató munkáját, s a helyes módszer (történelmi materializmus) fontosságára utal. Maguknak a folyamatoknak, az őket mozgató törvényszerűségeknek a kimutatásánál Engels gyakran megfogalmazta a társadalmi tudat, a társadalom szellemi arculata és a kiemelkedő személyiség ill. nézeteik, törekvéseik jelentőségét. Münzer, Luther, az 1848–49-es német események alakjai, Garibaldi, III. Napóleon, Bismarck általa megrajzolt portréi, a róluk írt értékelés iskolapéldáját adták a történelmi személyiségek beillesztésének a társadalmi, történelmi folyamatba. A történelmi fejlődés motorjának, az osztályharcnak a kérdését a történetkutatás alapproblémájának tekintette. Törvényszerűségeit, jelentőségét, következményeit, hatását és – amit szerzőnk különös hangsúllyal említ – menetének konkrét feltárását elengedhetetlen követelménynek tartotta.

A történettudomány tárgyának mint végtelen sok formában rejtőző, megjelenő törvényszerű folyamatok láncolatának az Engels által is megfogalmazott adekvát értelmezése – állapítja meg Golman – kizárja az események sztereotip leírását, mint módszert, de egyben a sematizálás lehetőségét is. Ebből a szempontból is fontos a történeti konkrét kategóriája, amelynek Engels is különös figyelmet szentelt. Tanúsítják ezt azok a jegyzethalmok, amelyeket írásaihoz – rendszerezve, koncepcióba építve, lényegüket megértve – felhasznált és olyan munkái, mint „A német paraszthábor", „Forradalom és ellenforradalom Németországban", „A család, a magántulajdon és az állam eredete", valamint „Az erőszak szerepe a történelemben" stb. Foglalkozott Engels a történettudomány sajátosságaival. Szerzőnk a vonatkozó megállapítások közül kiemeli, hogy a történettudománynak folyamatok részei, mozzanatai alapján kell rekonstruálnia a történelmi folyamatokat. A forráskutatás kérdését érinti, hogy a különböző korok, problémakörök forrásbázisa igen egyenetlen. Ez kihatással van az alkalmazható módszerre. A történettudomány lényeges sajátosságának tekintette Engels – a tényleges folyamatok alapján –, hogy az események egyedi jellegűek, az ismétlődés igen viszonylagos, ritka, ami azt is jelenti, hogy a társadalomfejlődés általános törvényszerűségei mindig sajátos, egyedi konkrét eseményekben öltenek testet. A források egyenetlen volta, egyedisége bonyolulttá teszi a történeti megismerést, s azt eredményezi, hogy ritkán jutunk lezárt, végső igazságokhoz. A forrásbázis szüntelen bővülése, az elmélet és a módszer tökéletesedése gyakran átértékeléseket, újraértelmezést tesz szükségessé. Természetesen ez egyáltalán nem jelent agnoszticizmust, csupán a történeti megismerés folyamatos fejlődését mutatja.

A történettudomány nyersanyagának tekintett források kutatása, kritikai elemzése mellett a történeti megismerésben Engels fontos szerepet tulajdonított az analógiáknak, a komparatisztikának, a dialektika érvényesítésének, s a társadalmi folyamatok alternatív jellegének. A cikk befejező része azt taglalja, hogy Engels véleménye szerint mi a jelentősége a történettudomány eredményeinek az adott kor társadalmi tudata, s ezen keresztül tényleges folyamatainak átalakulásában.

(Voproszi Isztorii 1976. 3. sz. 91–110. l.) *M.*

N. I. MIRONYEC:

A SZÉPIRODALOM MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

Alcíme szerint a tanulmány a kérdés historiográfiáját ígéri áttekinteni, de tulajdonképpen ennél többet nyújt, módszertani problémákra irányítja a figyelmet. Abból indul ki, hogy a szépirodalmi alkotások a történelmi, társadalmi jelenségek, folyamatok sajátos tükröződését jelentik. Miután utal arra, hogy Marx és Engels milyen nagy jelentőséget tulajdonított Balzac műveinek mint történeti forrásnak, megállapítja, hogy Lenin és a szovjet filozófusok is foglalkoztak a problematikával a tudományos és művészi megismerés dialektikáját vizsgálva. A tudományos (történeti) megismerés akkor teljes, ha magába ötvözi a művészi elemeit, ez utóbbi viszont úgy hiteles, ha nem mond ellent a tudomány eredményeinek. A kérdéskörhöz sorolja L. V. Cserepnyin monográfiáját, amely az orosz irodalom klasszikusainak történetfelfogását rekonstruálta alkotásaik alapján (M. 1968), ukrán szakemberek munkáit, amelyek az ukrán forradalmi demokrata írók történelmi nézeteit elemezték, s M. V. Nyecskina érdekes kísérleteit, aki azt vizsgálta, milyen hatással vannak a szépirodalmi művek az olvasó világnézetére.

A szépirodalomnak, mint történeti forrásnak a kérdése először V. O. Kljucsevszkijnél szerepelt (Művei VII. és VIII. kötete, M. 1959). Figyelemre méltó V. I. Szemevszkij 1905-ben megjelent munkája, amely a jobbágyrendszer, az 1861-es reform ábrázolását boncolgatja Szaltikov-Scsedrin műveinek tükrében. Plehanov, az orosz társadalmi gondolkodás történetét taglaló írásaiban merített sokat az orosz klasszikusokból. A két világháború közötti időszakban – a marxista történetszemlélet kiforratlansága miatt is – nem fordítottak figyelmet a kérdés vizsgálatára. Lebecsülték az irodalmi alkotások történeti forrás szerepét. Kivételt képeztek azok az esetek – főként a 17. századig terjedő időszak –, amelyekre vonatkozóan más forrás nem állt rendelkezésre. M. N. Tyihomirov pl. az Igor Ének alapján tette teljesebbé a Kijevi Rusz-ról kialakított képet. Az új- és legújabbkori történelem vonatkozásában viszont – amelyhez bőséges „klasszikus" forrásanyag maradt fenn – nem tulajdonítottak jelentőséget a szépirodalmi alkotásoknak mint történeti forrásnak. Kivételt csupán M. V. Nyecskina tanulmánya jelentett, amely A. Sz. Gribojedov vígjátékát építette be forrásbázisába a dekabristák nézeteinek elterjedtségét vizsgálva.

Az 1950–1960-as évek fordulója hozott cikkünk témáját tekintve is változásokat. V. I. Sztrelszkij kijevi kutató tette meg ekkor az első lépéseket. A történetkutatásban azonban nehezen nyert polgárjogot az a szemlélet és metodika, amely a szépirodalmi alkotások forrásértékét elismerte. Ezt tanúsítja „Az új- és legújabb kor története" c. folyóiratban 1963-ban, s „Az SzKP történetének kérdései" c. periodika hasábjain ezzel szinkronban publikált polémia is. A vita résztvevői közül többen elutasították a szépirodalmi alkotások forrásként történő felhasználását az új- és legújabb kor, ill. a párttörténet vonatkozásában, voltak akik a társadalmi gondolkodás fejlődésének kutatásában elismerték a művészi megismerés produktumainak jelentőségét, és akadtak, akik a szépirodalom fogalmáról polemizáltak. Ez utóbbiaknak jelentett választ R. Sz. Mnuhina munkája, aki azokat a szépirodalmi műveket vonta be vizsgálódásaiba, amelyek nem törekedtek dokumentáltságra. A „tisztán" szépirodalmi alkotások, mint a művészi tükrözés eseményei, történelmi személyiségek, szociális csoportok pszichikai, szellemi, eszmei arculatának mélyebb megértését tehetik szerinte lehetővé. Szerzőnk is a teljesebb történeti kép szempontjából hangsúlyozza jelentőségüket, a konkrét források elsődlegességén túl.

A szépirodalmi alkotások elsődlegesen a kultúrtörténet forrásai, megjelenésük történelmi tény, tükrözik a szerző állásfoglalását a kor társadalmi kérdéseiről, témaválasztásukkal, az ábrázolás módjával stb. Egy-egy korszak életmódjáról, erkölcseiről, uralkodó szellemi áramlatairól mondhatnak igen sokat. A marxista történetírás eredményeit azért jellemezte sokáig a sematizmus, az életszerűség hiánya, mert ezt a forráscsoportot mellőzték. M. G. Pankratova megállapítására utal szerzőnk, aki szerint a szovjet történészek sokat írtak a parasztok mozgalmairól, földbirtokviszonyairól, földhasználatáról, de magáról a parasztról, életmódjáról, lelki alkatáról szinte semmit. Hasonló értelmű M. P. Kim megállapítása, aki szerint a szovjet ember arculatának bemutatására, formálódása összetevőire fordítottak kevés figyelmet. Mironyec hangsúlyozza, hogy metodikailag is különbséget kell tenni a „tisztán" szépirodalmi alkotás és a dokumentumokat felhasználó, valamint az események szereplői által készített szépirodalmi igényű művek között. Az előbbi forrásértékét egyértelműen nagyra becsüli. Tolsztoj Háború és békéjét említi, amelyet az 1860-as évek kultúrtörténeti tényeként,

Toltsztoj nézeteinek tükreként s a 19. század eleji Oroszország korrajzaként is figyelembe kell venni. Ez utóbbi funkciója kapcsán mutat rá, hogy a szépirodalmi alkotás tehát az olasók történelmi nézeteit, adott korra vonatkozó ismereteit is befolyásolja. Igy kettős funkciója lehet. Egyrészt a kutató történész számára szolgálhat forrásul adott korszak rekonstruálásakor, másrészt a megismerés forrásaként is figyelembe kell venni, mint a korszak megismerésének egy igen fontos eszközét.

Ez a szépirodalmi mű mint történeti forrás újabb funkciója. Ismét csak a teljesebb, árnyalt történeti kép nevében hivatkozik a források komplex együttesére, amelyben a művészi tükrözés termékeinek is fontos szerepet szán. Különösen a történetszemléletnek mint a világnézet részének alakításában. Ezért is értékeli nagyra V. T. Pasuto monográfiáját, amely azt vizsgálta, hogyan tükröződik a középkori orosz történet a szovjet irodalomban. Természetesen az irodalmat, sőt magát a művészt történeti társadalmi meghatározottságában kell figyelembe venni. Másként tükrözik pl. a háború időszakát Szimonovnak az eseményekkel szinte szinkron publikált művei, s másként a közelmúltban megjelent alkotásai. A szépirodalmi mű történeti forrásként való felhasználásakor erre is tekintettel kell lenni. Befejezésül a művészi színvonalat és a pártosságot említi a szerző, ami emeli a művészi ábrázolások történeti forrásértékét.

(Isztorija SzSzSzR 1976. 1. sz. 125–141. l.) *M.*

V. V. GORBUNOV:

LENIN BIRÁLATA OROSZORSZÁG KULTURTÖRTÉNETI FEJLŐDÉSÉNEK MENSEVIK KONCEPCIÓJÁRÓL

A szerző tanulmányában – Lenin munkái és egyéb dokumentumok alapján – kísérletet tesz a mensevikek nézeteinek kritikai bemutatására a címben jelzett problémakörben. Ennek tárgyalását a szerző három módszertani kérdés köré csoportosítja. Megvizsgálja a történelmi fejlődés objektív és szubjektív tényezőinek összefüggését az oroszországi kultúra jelenségeinek területén, a mensevik nézetek vizsgálatán keresztül. Választ keres arra a kérdésre is, miképpen ítélték meg a mensevikek Oroszország gazdasági és politikai érettségét, az ország kulturális szintjét a szocialista forradalom feltételei szempontjából. Végül vizsgálja a szerző a forradalom mozgatóerőinek szerepét és jelentőségét a mensevik értelmezésben; eközben kitekint a kultúra-elmélet területére is.

A szerző a lenini kritika kiindulópontjául a mensevikek szemléletének az oroszországi gazdasági fejlődésre vonatkozó elemei elvetését tekinti. A gazdasági fejlődés „leküzdhetetlen" tényezőiről, a történelem „szilárd törvényeiről" kialakult mensevik koncepciók mechanikus determinizmusa, a forradalmi fejlődés szubjektív tényezőinek alábecsülése a munkásosztály és politikai pártja szerepének téves értelmezéséhez vezetett, amelynek szemléletes megnyilvánulása a politikai gyakorlatban a likvidátorság volt.

A mensevik elmélettel szemben az oroszországi kultúra fejlődését a konkrét történelmi talajon Lenin forradalom-elmélete ragadta meg. A vizsgálat során arra az eredményre jut a szerző, hogy ennek az elméleti fejlődésnek a csomópontja a szocialista forradalom egy vagy néhány nem feltétlenül magasan fejlett országban való győzelmének felismerése. Ezzel szemben a mensevik koncepció alapvonalát a „lázadó" és „barbár" Oroszország és a „kulturált" Nyugat vulgáris szembeállítása alkotta. A szocialista forradalom egy meghatározatlan kulturális szinthez való kötése nem volt új elem a mensevikek elméleti kelléktárában. A szerző itt utal a II. Internacionálé sémájának átvételére és hangsúlyozza a „német minta" kautskysta elméletének jelentős hatását. Gorbunov kiemeli azt a lenini gondolatot, amely síkra száll a kultúra színvonalának absztrakt felvetése ellen. A szerző továbbá kiemeli a mensevik ideológusok és Trockij nihilizmusát és kozmopolitizmusát az oroszországi kultúra fejlődésének megítélése terén. A szerző megjegyzi, hogy ez a megítélés nem vonatkozik valamennyi mensevik vezetőre, így pl. Plehanovra sem.

A szerző a mensevik és bolsevik szembenállásnak másik sarkpontját abban határozza meg, hogy az előbbiek az oroszországi politikai életben két tábort különböztettek meg: az önkényuralmat és a burzsoáziát az egész demokráciával együtt. A bolsevikok három fő tábort különböztettek meg, a liberális burzsoáziát és a munkásmozgalmat két szembenálló tábornak tekintették. Az osztályerő-

viszonyok vizsgálata a burzsoá-demokratikus forradalom feladatai körüli küzdelemmel párhuzamosan folyt. A mensevik koncepció ebben az összefüggésben a forradalom és a kultúra fejlődésének – mint írja a szerző – fő hordozóját a liberális burzsoáziában látta, a bolsevikok pedig a proletariátusban. A továbbiakban a szerző megvizsgálja a proletariátus és a kultúra kapcsolatának megítélésére vonatkozó mensevik nézeteket és kultúra-elméleti kijelentéseket. A „művelt társadalom", a liberális burzsoázia történelmi jövőjének helytelen megítélése a mensevikeket számos elméleti tévedéshez vezette nemcsak a munkásosztály és a kultúra kapcsolatának megítélésében, hanem a parasztság kultúrateremtő szerepének kérdésében is. Ez utóbbi probléma bemutatását a szerző a L. N. Tolsztojhoz való viszonyon keresztül illusztrálja, elsősorban Lenin és Trockij megítélésének szembeállításával.

A szerző cikkének befejező részében megvizsgálja Lenin „két-kultúra" elméletét, annak is azokat a vonásait, amelyek egyenes viták a mensevik elképzelésekkel. A szerző ennek kapcsán megjegyzi, hogy a mensevik elmélet „osztályfölötti" nézetei a kultúráról óhatatlanul szembekerülnek a proletár internacionalizmus lenini felfogásával. Az ilyen tendencia megjelenése a kultúra tisztán nemzeti keretek közötti zárt felfogása. A „nemzeti kultúra" polgári jelszavával szemben a bolsevikok a „demokratizmus és nemzetközi munkásmozgalom internacionalista kultúrája" jelszót helyezték. A szerző rámutat a kulturális-nemzeti autonómia problematikára is, amely a korabeli Oroszországban jelentős polémiák tárgya volt. Végezetül a szerző hangsúlyozza, hogy a marxisták a kultúra fejlődését mint egységes világtörténeti folyamatot fogják fel. Az Októberi Forradalom győzelmét úgy tekinti, mint a mensevik elméleti nézetek történelmi csődjét, noha e nézetek ma is gyakran megjelennek a történeti és elméleti irodalomban, ideológiai szempontból nézve, mint az opportunizmus valamilyen árnyalata.

(Voproszi Isztorii KPSzSz, 1975. 8. sz. 36–48. l.) *K.T.*

JEAN MONNIER:
A TÖRTÉNELEMTANÁROK KÉPZÉSE

Az utóbbi évtiezdekben bekövetkezett és az élet minden részére kiterjedő gyors változás természetszerűleg kihat az oktatás területére is, s számos korábban bevált, de már megmerevedett formát, módszert, célt tesz kérdésessé. Pedagógusokból, tudósokból és más szakterületek – így a pszichológia, szociológia, orvostudomány – szakembereiből álló bizottságok fáradoznak, mondhatni világszerte, a jövő oktatási modelljének megtervezésén, az általános iskolától az egyetemig terjedő oktatási lánc felépítésén. A francia iskolarendszer is olyan reformok megvalósítására vállalkozik, amelyek az oktatás hatékonysága növelésének, a feltörekvő új generációk elvárásainak, képességeinek jobban megfelelnek.

Jean Monnier cikke a felsőoktatás. az egyetemi képzés kérdését, az egyetemi tanárképzés és a másodfokú oktatás szoros kapcsolatát, ezen belül is a jövő történelemtanárainak modelljét vizsgálja. Miért tanítjuk a történelmet, mit kell oktatni a jövő tanárainak, milyen tanár felel meg a jövő ifjúságának – ezek azok a napirenden levő problémák, melyeket a szerző cikkében érint.

Monnier többször helyesen hangsúlyozza, hogy elsőként a másodfokú oktatás területén kell meghatározni az oktatás szerepét, ezen belül a történelemtanítás célját és tartalmát, s ennek ismeretében tervezni a tanárok felkészítésének tervét.

A francia pedagógusok egy része pesszimista, – a gyerekeket nem érdekli a történelem, a múlt helyett a jelen és jövő kérdései, főként a dolgok praktikus oldala ragadja meg őket – ezért egyesek a történelem oktatását egy bizonyos anyag elsajátítása helyett a „tanuljanak meg tanulni" nem felesleges, de leegyszerűsített elvére korlátozzák. A szerző leszögezi, hogy a történelemoktatás úgy felelhet meg feladatának, ha a radikális tartalmi megnyirbálás helyett inkább jól szelektál, ha a nagy folyamatok megrajzolásával, időbeli elhelyezésével egyidejűleg igyekszik az emlékezőtehetséget, az ítélőképességet, a kritikai érzéket finomítani, az etikai érzéket fejleszteni.

A „miért" után a „mit" kérdése az, mely a tananyag összeállítóinak és a tanároknak a legtöbb gondot okozza. Jean Monnier a gimnáziumi oktatásban a több tantárgy merev elkülönítése helyett a tananyag jobb koordinálását, az egyes osztályokban tanító tanárok együttműködését szorgalmazza, s hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a történelmet, a földrajzot és a polgári ismereteket egy tanár

tanítsa. Véleménye szerint a történelem oktatásának egyenlőnek kell lenni a „kultúra" tanításával. Ezzel tulajdonképpen már jelzi azt a nem kis elvárást, mellyel a jövő történelemtanárai felé fordul: tudományos igényű mesterségbeli tudást, általános kultúrérdeklődést s jó pedagógiai felkészültséget kíván tőlük.

Milyen formában felelhetne meg ennek az igénynek az egyetemi oktatási szisztéma? A szerző javasolja, hogy az érettségit követő első évben az egyetemi hallgatók összetett oktatásban részesüljenek: általános történelmi ismereteket sajátítsanak el, de ezzel egyidejűleg a földrajz, anyanyelv, filozófia és egy idegen nyelv is szerepeljen tanrendjükben. Ebben az évben sajátítanák el a történelem-kutatás és előadás módszereit: írásbeli értekezés, szövegmagyarázat, szóbeli expozé készítését. Ekkor dőlne el – pszichológiai tesztek, vizsgálatok során – a tanításra való alkalmasság is. A második és harmadik évben folyna az intenzív tudományos képzés, a negyedik év fő célkitűzése egy „mémoire", anyaggyűjtési, elemzési, levéltári kutatáson alapuló, szövegmagyarázattal ellátott munka elkészítése lenne. Az ötödik év elvégzése jogosítaná fel a hallgatót a gimnáziumi szaktanári cím elnyerésére. Az egyetemen az elméleti és gyakorlati képzés párhuzamosan folyna; míg az első években az elméleti képzés állna előtérben, addig az ötödik évben a gyakorlat venné át a szerepet. A gyakorló tanárokat orvosok, pszichológusok, szociológusok segítenék a tanulók képességeinek, életkori sajátosságainak megismerésében.

Monnier sem tekinti befejezettnek a tanárképzést az egyetem elvégzésével, s a Franciaországban még kevésbé népszerű – egy-egy megye pedagógusaira kiterjedő, lehetőleg szünidőben lebonyolított – továbbképzést sürget. E tanfolyamot annál inkább időszerűnek tartja, mivel az iskolák folyóirattal való ellátottsága, az iskolai könyvtárak szakkönyv-készlete nem kielégítő, s a tanárok – nemegyszer anyagi okok miatt – nem tudnak a hasznos könyvekhez hozzájutni. A kurzus egymás tapasztalatainak kicserélését, esetleg egy-egy vidék helytörténetének közös kutatását, feldolgozását eredményezhetné.

A szerző írásában számos, nálunk is aktuális problémára keresi a választ, a jövő pedagógus társadalmához magasra emelt mércével, a középszerűséget minden szinten elutasítva közelít. Annak csak örülhetünk, ha cikkében olyan módszerekre, jelenségekre is felhívja francia kollégái figyelmét, amelyeket Magyarországon már eredményesen sikerült megvalósítani.

(Revue Historique 1973/janvier–mars) Cs. Cs.

LUDOVIC DEMÉNY:

SZÉKELYEK AZ 1595-ÖS HAVASALFÖLDI FELSZABADITÓ HADJÁRATBAN

A szerző bevezetőül megállapítja: a fenti kérdéssel mind a magyar, mind a román, sőt a német történetírásban is foglalkoztak már, de nem önálló tanulmány vagy cikk formájában, hanem az Erdély és Havasalföld kapcsolatait tárgyaló század eleji munkákban, vagy a törökellenes hadjáratokat elemző művekben. A román történészek közül Bălcescunak Vitéz Mihály vajdáról szóló monográfiáját, Iorgának a forráspublikációit, a magyar történészek közül Kővári László (Erdély történelme, IV. köt., Pest 1863), Szabó Károly (Mihály vajda adománylevele a székelyeknek, Történelmi Tár, 1880, 789–791. l.), Szilágyi Sándor (Erdélyország történelme, I. köt. Pest, 1886), Szádeczky K. Lajos nevét, illetve műveit említi. Ez utóbbi, általa leginkább nagyra értékelt írásai a következők: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893, A miriszlói ütközet című tanulmány a Hadtörténeti Közlemények 1893-as évfolyamában, A székely nemzet története és alkotmánya. Bp., 1927.

A fentiekből következik, hogy a tanulmány írója a kérdésre vonatkozó szétszórt források egybegyűjtésére vállalkozik, valamint arra, hogy a 16–17. század fordulóján tevékenykedő marosvásárhelyi krónikaírók, Baranyai Dersi Tamás, Borsos Tamás, gyulafehérvári káptalani levéltárnok, Szamosközi István információit értékelje.

Egy féloldalnyi terjedelemben a tanulmány foglalkozik a székelyek fontos határőri szerepével is. Ez Erdély keleti és délkeleti határának védelmét jelentette a keleti néptörzsek betörései ellen. Megemlíti sajátos politikai, közigazgatási és bírói szervezetüket is, amely egy bizonyos rétegnek, főként telepítésük idején, a 10–13. század folyamán, szabad paraszti jogot biztosított. Ez volt az ún. székely

szabadság, amely a következő századokban, a feudális osztályviszonyok fejlődése folyamán lassan megszűnt, illetve a jobbágyi sorba került közszékelyek tiltakozásokkal, felkelésekkel többször harcoltak visszaszerzéséért.

A címben említett havasalföldi hadjárat Báthori Zsigmond 1594-ben elindított törökellenes háborújának volt a része, amelybe Vitéz Mihály vajda is bekapcsolódott.

Amint az a mi történetírásunkban ismeretes, a nemesség a török elleni fegyverkezést nem támogatta, az erdélyi csapatok zömét a közszékelyek alkották, akik szabadságuk visszaszerzése reményében hajlandók voltak a fejedelmet támogatni. Harci moráljukat nagyra tartva, a szerző modernebb zsoldos haderővel egyenrangúnak tartja a székely haderőt. Véleménye szerint ez, valamint olcsóbb fenntartásuk volt az, amiért a fejedelem a székelyekre alapozta törökellenes hadseregét. És többek között az is, hogy az európai példából okult, ahol a zsoldosok ellátása, fegyelmezése az egyik legfőbb gond volt ebben az időben. Itt a zsoldosok az évről évre húzódó háborút már nem törökellenes hadjáratnak tekintették, hanem a zsákmányszerzés lehetőségének.

A székely csapatok a két fejedelem egyezsége alapján kerültek Havasalföldre. A források és az eddigi feldolgozások is meglepően nagy számú székely csapatról írnak. Boros Tamás 40 000 székelyről tesz említést, Szamosközi és Bethlen Farkas is ennyiről ír. A szerző szerint egy olyan rendkívüli évben, mint amilyen az 1595-ös volt, hadba lehetett hívni ennyi embert is, de ennek a hadnak csak valamivel több mint a fele, 20–24.000 ember kelt át a határon, és vett részt a havasalföldi hadjáratban.

A nagy számú seregtől azonban nemcsak a törökök, hanem a nemesek is megijedtek. Bennük még élénken élt 1514 emléke, amikor a kereszténység védelmére toborzott magyar paraszti hadak uraik ellen fordultak. A nemességet főleg a jobbággyá süllyedt székelyek nagyszámú jelentkezése nyugtalanította, valamint a fejedelemnek az a szándéka, hogy a fegyverforgatásban nem túl járatos jobbágyokat a háború művészetét jól ismerő olasz zsoldosokkal akarta katonává képeztetni.

A következőkben a szerző a Báthori Zsigmond által ígért székely szabadságlevél kérdésével foglalkozik. Ez az oklevél eredetiben eddig nem került elő, ezért a korábbi történeti munkákban sokan kétségbe vonták kiadását. Az újabb források, valamint Baranyai Decsi János latin nyelvű krónikája (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, XV. köt. 208–211. l.) alapján ma már senki sem vonja kétségbe létezését. Megemlíti továbbá, hogy a fenti latin nyelvű krónikában az oklevél szövege majdnem szóról-szóra szerepel. Ugyancsak a krónikából derül ki, hogy a diplomát Codlea-ban adták ki, 1595. szeptember 15-én. Ebben Mihály vajda felsorolta az oklevél kiadásának az okait, megemlítette azt a tényt, hogy a székelyek nagy része nem a szokásos módon jutott jobbágyi sorba (az 1562-es felkelésükkel maguk lettek jobbágyi soruk okozóivá), de figyelembe vette, hogy hasznos szolgálatot tettek neki, hogy hajlandók a kereszténység ellenségei ellen harcolni, és hogy inkább vállalják a fegyver viselését, mint a jobbágyi sorsot.

Ezért a fejedelem elhatározta, hogy 8 székben, köztük Maros, Udvarhely, Csik, Sepsi, Kézdi székekben, felszabadítja a jobbággyá lett székelyeket.

Az okirat 15 pontba foglalta a felszabadítás feltételeit. Ezek között szerepelt többek között az, hogy a felszabadított székelyek szükség szerint katonai szolgálatot kötelesek teljesíteni saját költségükön. A tisztek egy részét a fejedelem jelöli ki, a másik részét maguk választják meg. Azok a székely jobbágyok, akik nem vesznek részt a katonai hadműveletekben, nem fogják megkapni ezeket a szabadságjogokat.

A források szerint a székely jobbágyok nagy lehetőségnek tekintették ezt az okiratot szabadságuk visszanyerésére, ezért a toborzást is nagy szigorral szervezték meg, amelyet inkább kényszerű, mint önkéntes jelentkezésnek fogtak fel.

Báthori Zsigmond közel 30 000-re nőtt székely sereggel kelt át a Kárpátokon és Stoeneşti-nél egyesült Vitéz Mihály vajda seregével. A székelyek a Târgovişte-i vár bevételénél döntő szerepet játszottak. Elszántságuk, vakmerőségük és leleményességük révén szinte puszta kézzel harcoltak, vették be a törökök által megszállt várakat, és hozzájárultak ahhoz, hogy Havasalföld felszabaduljon a törökök alól. A tanulmány ezeknek a csatáknak a részletes leírásával fejeződik be.

Végül a szerző megjegyzi, hogy a nemesség nem méltányolta megfelelően vitézségüket, és a fejedelem az oklevélben tett ígéreteket nem tartotta be teljes mértékben.

(Revista de istorie, 1975. 4. sz. 495–515. l.) **B. E.**

ALEXANDRU DUȚU:

A DÉLKELET-EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS. EGY KULTURTÖRTÉNETI KÉRDÉS ÁTÉRTÉKELÉSE

A 17. században kezdődő és az egész 18. században uralkodó európai eszmeáramlat rövid jellemzését a szerző az utóbbi időben Nyugat-Európában megjelent néhány munka alapján végzi el. (Delio Cantimori: La periodizzaziona dell'età del Rinascimento, Georges Duby: Fondements d'un nouvel humanisme 1280–1440, Antoine Pelletier a civilizáció fogalmával foglalkozó írásai). A polgárság ideológiáját hangsúlyozó mozgalom kérdései közül foglalkozik a városok szerepével, az egyházi és világi kultúra hatásával.

A felvilágosodás ideológusai által hirdetett civilizáció elsősorban a városi környezetben élő emberek gondolkozását tükrözte, továbbá azt a polgárosodási folyamatot, amely a nyugat-európai társadalmak sajátosságai közé tartozott.

A délkelet-európai felvilágosodással kapcsolatban a szerző fontosnak tartja kiemelni azt a tényt, hogy nyugaton a világi és egyházi kultúra párhuzamosan fejlődött, egyenlő mértékben járult hozzá a társadalmi és politikai élet kialakításához. A nyugati kultúra egysége az, amely a szerző szerint itt szembetűnik. De ez elsősorban a felvilágosodást megelőző időszakra vonatkozik. A későbbiek folyamán ez az egység megbomlik.

A továbbiakban a szerző arról ír, hogy a felvilágosodás ideológiája átszőtte az emberek életmódját, viselkedését, gondolkodását. Egy másik jellemző dolog ebben a korban, hogy a délkelet-európai társadalmakban a szokások, a divat egy nyugati és egy keleti (ottomán) kulturális modell ütköző zónájába kerültek. Az intellektuális magatartás oldaláról vizsgálva a kérdést, a szerző két uralkodó irányzatot állapít meg a felvilágosodás korában. Az egyik a jelenkorból, tehát az akkori korból indult ki, a másik irányzat arra törekedett, hogy közös nevezőre hozza az eszmék történelmi eredményeit az emberről és világról alkotott különböző koncepciókkal.

Amint várható is volt, a szerző terjedelmesen foglalkozik a román felvilágosodás kérdésével is. A román felvilágosodás mozgalma véleménye szerint a címben jelzett problémának a mintapéldája is lehet, mert délkelet-, kelet-, közép-, és nyugat-európai elemeket tartalmaz. A másik megállapítása, hogy a román felvilágosodás mozgalma egységes volt, nem oszlott fel irányzatokra, annak ellenére, hogy a görög-katolikus egyház létrejötte egyik lehetőségét hordozta magában. Itt a szerző ún. erdélyi iskola irodalmi irányzatra gondol, amely a román nyelv tiszta latin eredetének hangoztatásával végeredményben az irodalmat a nyugat-európai kulturális modellbe akarta ágyazni.

Az erdélyi és a két román fejedelemségben élő gondolkodók között gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekben voltak véleménykülönbségek, de a romanizmus és a nyugati fejlődés eredményeinek elismerése kérdésében vallott egységes felfogásuk szülte új elemek szintézissé formálódtak a román kulturális mozgalomban. Ez a vélemény olvasható az 1972-ben kiadott „A román filozófia története" című munkában is. A mozgalomban főképpen a román szépirodalom vállalt figyelemre méltó szerepet.

A másik jelenség ebben az időszakban a nemzettel, a társadalommal foglalkozó írások megszaporodása, valamint a gondolkodás, a filozófia elvilágiasodása. A román fejedelemségekben a világi kultúra azonban nem olyan drámai módon jött létre mint nyugaton, ahol két antagonisztikus világnézet csapott össze. A románok lakta területeken az egyházi központok, a kolostorok támogatták a világiassá válás folyamatát. Részt vállaltak az új technikai eszközök népszerűsítéséből, terjesztették a babonákat megszüntető tudományos ismereteket.

Általában véve a román felvilágosodás kulturális modelljét a szerző sajátosnak tartja, mert a bizánci kultúra elemeit megőrizte; így nem lehet beszélni a „keleti hatás stagnálásáról" sem, hanem egy sokoldalú európai hatásról, amelyet a román kulturális modell magába szívott.

(Revistă de istorie, 1975. 7. sz. 1041–1057. l.) *B. E.*

JOHN T. ALEXANDER:

II. KATALIN, A PESTISJÁRVÁNY ÉS A MOSZKVAI IPAR PROBLÉMÁJA

A szerző – a kansasi egyetem oktatója – idevágó kutatásait a véletlen eredményének tartja. Leningrádban, a Szovjetunió Központi Levéltárában a szenátusi iratok tanulmányozása közben akadt rá II. Katalin egy 1771. szeptember 24-ről kelt, saját kézírású, titkosnak minősített feljegyzésére: „Itt adjuk szenátusunk tudtára, mint törvényt, amelyet ne tévesszenek szem elől, hogy minden nagyüzemet ki kell telepíteni Moszkva városából, s egyetlenegyet sem szabad otthagyni, az ottani kézműves műhelyeket kivéve..." Természetesen izgatta a rendkívüli előterjesztés magyarázata. Az egyik ok különben kézenfekvőnek tűnt: az irat a pestisjárványra vonatkozó levelezésből került elő (1770–1772). A járvány 1771. szeptember 15–17-én zavargásokhoz vezetett Moszkvában, amelyet csak komoly katonai erővel tudtak leverni. Az egyszerű kronológia is összekapcsolhatja e két tényezőt. Ugyanakkor az alaposabb magyarázat persze az elmélyültebb kutatást is szükségessé tette.

II. Katalin – uralmának kezdetétől – a „modern" Pétervárnak fogta pártját a „hagyományos" Moszkvával szemben. Ez utóbbit alig-alig látogatta meg, ilyenkor is csak rövid időre. Pedig a 16. század óta Moszkva a birodalom legnagyobb ipari és kereskedelmi központja, s ezen fővárosi rangjától való megfosztása sem változtatott. 1755 óta itt működött a birodalom egyetlen egyeteme, de ezen túl is nagy kulturális és társadalmi csomópontnak számított. Lakosságát az 1760-as években 200 ezerre becsülhetjük. - A város külső formái azonban nem tudtak lépést tartani a belső fejlődéssel. Alaprajzában tervszerűséget nem találhatunk, épületeinek javarésze fából készült, így igen gyakoriak voltak a tűzvészek. Nagyszámú volt a városi szegénység, hiába próbálkozott Katalin a koldulás felszámolásával. 1763-ban lett a város kormányzója gr. P. S. Szaltikov tábornok, akit a cárnő a város esztétikai és társadalmi rendezésével bízott meg.

Moszkva gyárai rendszertelenül, szétszórtan helyezkedtek el a város különböző pontjain. Méreteikben, típusaikban is különbözőek voltak. Számuk meghatározása nehéz, mert a kortársak nem tettek különbséget gyár (fabrika) és műhely (zavod) között. Mindenesetre Moszkvában működött az ország textilgyártásának harmada– fele. – A kor az állampolitika jelentős változását mutatja be az ipar iránt. Kezdetben az állami védelem monopolizált üzemeket emelt ki (bár ezek többsége továbbra is jobbágymunkát alkalmazott), ugyanakkor elősegítette a bérmunkával működő kisműhelyek fejlődését is. 1762-től a hivatalos politika viszont az ipari bérmunkát részesítette előnyben az alkalmazott jobbágymunkával szemben. Ez a törekvés része lett a monopóliumok és privilégiumok korlátozására, valamint a szélesebb gazdasági lehetőségek biztosítására irányuló tendenciának.

Mikor Katalin a nagyüzemek kitelepítéséről intézkedett, elsősorban a nagy textilüzemekre kellett gondolnia. Közülük a legnagyobb a Nagy posztó udvar (Bolsoj szukonnüj dvor) volt, amely másik üzemmel, némi bérmunka mellett Moszkva bejegyzett szolgaállapotú munkaerejének több mint felét foglalkoztatta. Ezen üzemek központi fekvésűek voltak a városon belül is. Környezetszennyező hatásuk ellen a tiltakozás már az 1760-as években megindult, eltávolításukra jónéhány olyan magánjavaslatot találhatunk, amely megelőzte Katalin rendelkezését. Indítékaik között szerepelt a nevezett üzemek mérhetetlen fafogyasztása is, ami a Moszkva környéki erdőket pusztította. Uj üzemek alapítását Moszkvában és Szentpétervárott ezért Katalin már 1762-ben megtiltotta. Mivel ez utóbbi rendelet eredeti példánya a cárnő feljegyzéseivel elveszett, indoklását csak találgathatjuk. A mai szovjet történetírás egyértelműen a városi proletariátus növekedésétől való félelemben találja meg a magyarázatot. Az amerikai szerző úgy véli, hogy Katalint más tényezők is ösztönözték: a tűzbiztonság, az élelmiszer- és faellátás javítása, egyéb gazdaságpolitikai, városrendezési elvek. Katalin gazdaságpolitikai elvei (többek között az 1767-i Nakaz kijelentései is ezt tanúsítják), általában a nagyüzemek ellen fordultak. A moszkvai nagyüzemeket szívesen cserélte volna fel kisvállalkozásokkal, műhelyekkel.

1770–72 között Moszkvát és környékét súlyos pestisjárvány sújtotta. Forrásaink szerint a járvány először a Nagy posztó udvarban öltött tömegméreteket. A korabeli orvosok feltárták, hogy a járványt a személyes érintkezés is terjeszti, így a textilgyár munkásait igyekeztek elszigetelni a város többi lakosától (karantént is állítottak fel számukra). A városban a járvány 1771 szeptemberében érte el tetőpontját, majd a fagyok hatására alábbhagyott. A kortársak úgy vélték, hogy a betegség a Törökországból hajón hozott gyapjúval érkezett a városba, s terjedéséért egyértelműen a textil-

munkásokat tették felelőssé. (A valóságban a középkori város szociális körülményei a manufaktúrák hatása nélkül is kedvezőbbek voltak bármely járvány terjedésére, mint a falvaké.) A városi közvélemény felkapta a kitelepítés gondolatát. Így végül amikor a város hatóságai Katalint értesítették a felkelésről, a cárnő is az üzemek kitelepítése mellett döntött. Az üzemek tulajdonosai, a vállalkozók természetesen tiltakoztak a rendelkezés ellen, hivatkoztak azokra a veszteségekre, amelyeket a járvány következtében máris elszenvedtek, s úgy vélték, hogy a kisvárosokban nem tudnák üzemeltetni gyáraikat. A vállalatokat fejlődésükben valóban legalább egy évtizedre visszavetette a pestis, munkásaik közül sok pusztult el. A járvány elmúltával ugyan a kormánypolitikában érvényben maradt a kis kézművesműhelyek elsődleges támogatása, s Katalin is az új kisműhelyek létrehozását tekintette fő feladatának, végül mégis lemondott a nagyüzemek kitelepíttetéséről. Későbbi intézkedései sohasem hivatkoznak 1771-i kitelepítő rendelkezésére.

(The American Historical Review 1974. jun. 637–671.) *B. J.*

EDWARD A. WHITCOMB:

NAPÓLEON PREFEKTUSAI

A történettudomány mind a mai napig nem tárta fel kellőképpen Napóleon prefektusainak szerepét, holott a testület létrehozása egyike a császár legnagyobb jelentőségű adminisztratív eredményeinek. Hatása tartósnak bizonyult: a prefektusok 15 évig uralták az országot (1800–1814), felszámolták a forradalom eredményeit s megteremtették a modern Franciaország helyi adminisztrációját. Ennek ellenére még a nagy összefoglaló művek is csak néhány sort vagy bekezdést szentelnek nekik. A néhány meglévő prefektus-életrajz félrevezető, nem alkalmas az általánosításra. Pedig ilyen általánosítás is van, pl. a testület 1808/10 utáni hanyatlásáról. A szerző valójában erősen kérdésesnek tartja, hogyan lehet ilyen kevés adattal a prefektusi munka minőségét meghatározni. Jelen cikkében pedig, azon túl, hogy a testület összetételével kívánt foglalkozni, még ezt az állítást is cáfolni akarta.

Mindenekelőtt azt az Aulard óta általános nézetet kívánta megcáfolni, hogy a prefektusok többsége a forradalom mérsékeltjeiből került volna ki. Aulard is csak az elsőként kinevezett 97 prefektus 42%-ról tudta ezt bebizonyítani, akiknek nagyrésze azonban már a következő években elhagyta állását. (A testület fennállásának 15 éve alatt pedig 281 tagja volt.) Egyáltalán, a kor számtalan politikai árnyalatát figyelembe véve, nehéz megállapítani, kit tartsunk forradalmárnak – mondja a szerző. Napóleon prefektusai közül 30% tartozott az 1799-ig tartó időszak valamely nemzetgyűléséhez, de csa 22% a Thermidor előtti időszakéhoz. – Egy másik általánosan elterjedt szempont – milyen arányban szerepeltek a testületben volt rojalista emigránsok – igazának bizonyítása sajnos nehézségekbe ütközik. Egyes esetekben jelenlétük valóban kimutatható, de figyelembe kell vennünk, hogy az emigránsoknak nem mindegyike volt rojalista. Ugyanígy nem tekinthetünk annak mindenkit, aki Napóleon bukása után XVIII. Lajoshoz csatlakozott, hiszen a császár hatalmon maradása az ő hűségüket sem ingatta volna meg.

Származásukat tekintve: 110 prefektus az ancien régime alatt nemességet szerzett családokból került ki, 171 polgári eredetű volt. Egyetlen prefektus sem származott az alsóbb osztályokból (munkásság, parasztság). Bár a polgárok száma az egyre növekvő testületben nagyjából állandó maradt (70 körül), arányuk mégis csökkent. A nemesek száma ezzel szemben jócskán megnőtt (23-ról 53-ra), s arányuk is nőtt, hiszen ők kapták a birodalomhoz hódítással került területek új állásait. Ugyanakkor azonban az ország legfontosabb régi pozíciói is kezükbe kerülhettek (mint Párizs 1812-ben). A szerző ezzel cáfolni véli Tarlé azon állítását (amelyet számos francia kutató, így George Lefebre is átvett), hogy Napóleon uralma a polgárság érdekeit fejezte volna ki. Szerint e tény sokkal inkább azt igazolja, hogy a forradalom befejeződött, s Napóleon a forradalmi polgárságot kezdte összekovácsolni a régi rend nemességével. Erre utalna a különböző osztálybeliek munkájának harmonikus volta is. – Foglalkozásuk szerint a prefektusok harmada (32%) korábban az adminisztrációban dolgozott, s általában nem foglalkozott politikával. Ez a legnagyobb csoport egyébként közöttük. Utánuk 20%-kal a jogászok következnek, s csak 14% volt olyan politikus, aki korábban 5 évnél többet töltött politikai pályán. A prefektusok 12%-a a katonai pályáról került ki, a többiek (22%) egyháziak, tudósok,

üzletemberek, földbirtokosok stb. Az adminisztrációból átkerült személyek jelentőségét fokozza, hogy arányuk egyre nőtt, 15%-ról csaknem 50%-ra.

A prefektusokat (elenyésző kisebbség kivételével) nem születésük helyén nevezték ki. Akadt köztük külföldi is (12%, de olyan időben, mikor Napóleon idegen területeket is Franciaországhoz csatolt), ezzel szemben a prefektusok 2/3-a születési helyétől nem túl messze kapott megbízatást (tehát ahhoz nagyjából hasonló jellegű környezetben). Átlagéletkoruk 43–48 év (bár huszonévesek is akadtak közöttük), s ez nem nőtt az évek során. (Legmagasabb 1808–10 között volt, azután egyenesen csökkent!)

Végül a szerző azzal az elképzeléssel száll szembe, hogy a testület munkája hanyatlott volna. A történetírásban általában elterjedt nézetet kialakítói legfeljebb részlet-eredményekkel igazolták (1–2 forradalmár távozása s helyettesítése nemesekkel), s ezekből próbáltak általánosítani. Pedig más részletfeldolgozások (más területek vagy prefektusok történetét tárgyalva) nem tudnak erről az állítólagos hanyatlásról. S ha a prefektusok munkáját hivatali tapasztalatukkal próbáljuk mérni, ez az állítás nem is állhatja meg helyét, hiszen Napóleon uralma végén egyre több volt hivatalnok dolgozott e területen. Nem nőtt ezekben az években a prefektusok fluktuációja sem, de az állásukból elkerültek egyrésze amúgyis felfelé, magasabb pozícióba került. S végül: az 1810/14 között a testületbe bekerült új prefektusok olyan iskolázottsággal, előképzettséggel rendelkeztek, amely felülmúlta nemcsak a megelőző rövid napóleoni időszakot, hanem a 19. század későbbi időszakát is. Az érvek tehát nem a testület értékbeli hanyatlását, hanem éppen javulását látszanak mutatni.

A tanulmány értékét csak fokozza az alkalmazott kvalitatív módszer. A szerző hihetetlen szorgalommal gyűjtötte össze a prefektusok személyi adatait, hogy minden egyes állítását számokkal igazolhassa. Ugyanakkor persze cikke a módszer korlátaira is utal: a prefektusok származás szerinti, elkülönítése úgy látszik kevés arra, hogy annak alapján döntsünk a napóleoni rendszer alapvető tartalmáról.

(The American Historical Review. 1974. október, 1089–1118. l.) *B. J.*

GEORGHE NICOLAE CAZAN:

A ROMÁN–OSZTRÁK-MAGYAR GAZDASÁGI KAPCSOLATOK FEJLŐDÉSE (1878–1886)

A tanulmány tulajdonképpeni témája a román–osztrák-magyar vámháború, illetve annak előzményei.

A Románia és a Monarchia között 1875-ben megkötött kereskedelmi egyezmény egyike volt azon eseményeknek, amelyeket a függetlenné vált Románia sorra kötött meg a fejlettebb európai államokkal. Egyike s egyúttal modellje is volt ezeknek a kereskedelmi egyezményeknek, – a szerző szerint elsősorban azért, mert a Monarchiának voltak a legrégibb hagyományai és a legerősebb pozíciói a Romániával folytatott kereskedelemben.

Ez a modellül szolgáló, kölcsönös előnyöket ígérő kereskedelmi egyezmény, mint később kiderült, valójában csak a Monarchia számára volt előnyös. Az egyoldalú előnyök okát a szerző abban látja, hogy Románia iparilag fejletlenebb volt, mint a Monarchia; így ez az egyezmény nem segítette elő, hanem inkább hátráltatta a román gazdaság fejlődését. Főképpen azzal, hogy az osztrák-magyar ipar egyeduralomra tett szert a román piacon. De ezt a hátrányos helyzetet sem érezte volna meg annyira a román gazdaság, ha a Monarchia betartotta volna az egyezményben vállalt kötelezettségeit, – vélekedik a szerző.

1878-tól kezdve a három legfontosabb román termék importját erősen csökkentette az osztrák-magyar fél: a marhavészre való hivatkozással a minimálisra csökkentették előbb az élő marha, a sertés és végül a gabona importját Romániából, illetve felemelték ezek behozatali vámját.

A szerző szerint a román területen több helyen kitört marha- és sertésvész nem volt általános. A tanulmány azt igyekszik bizonyítani, hogy a szórványos állatjárványok csupán ürügyül szolgáltak a magyar birtokosoknak a romániai állat- és terménybehozatal versenyének teljes kikapcsolására.

A vámháborúnak a román gazdaságra gyakorolt hatásával kapcsolatban figyelembeveendő, hogy a román állatexport 90%-a ebben az időben a Monarchiába irányult. A Romániából Magyarországra

érkező élőállat-szállítmányok karanténba kerültek, amelynek költségeit a román exportőrökre hárították. A román kereskedők ezért többnyire minél hamarabb igyekeztek megszabadulni állataiktól, akár áron alul is. A magyar kereskedők az ily módon olcsó áron vett állatokat magas profittal adták tovább a bécsi vagy a németországi kereskedőknek.

Részletesen foglalkozik a tanulmány a vámháború mindkét országra gyakorolt belpolitikai hatásával is.

Amint közeledett a román–osztrák-magyar kereskedelmi egyezmény 1885-ös lejárata, úgy fokozódott körülötte a politikai hullámverés. Budapesten, kevés kivételtől eltekintve, a politikai körök és maga Andrássy Gyula is, az egyezményt károsnak tartotta Magyarország és főleg Erdély gazdaságára. Ausztriában viszont az érdekelt körök az egyezmény meghosszabbítása mellett foglaltak állást, mert nagy előnyöket biztosított az osztrák iparcikkek exportjának.

Romániában a közvélemény az egyezmény meghosszabbítása ellen volt: a kormány intézkedéseit szorgalmazta a román kisipari mesterségek és az ipar védelmére. Az egyezmény meghosszabbításának legnagyobb ellenzője Mihail Kogalniceanu volt.

Az egyezmény érvényességének utolsó évében a két szerződő fél külügyminisztériuma között több jegyzékváltásra került sor. Román részről az volt a cél, hogy az osztrák-magyar fél nyissa meg újra a határokat. Ezért a román kormány 1885 elejétől kezdve kísérleteket tett a kereskedelmi kapcsolatok megjavítására a Monarchiával. Az első jegyzékváltások nem hoztak semmilyen eredményt. A román fél ekkor arra figyelmeztetett, hogy a következmény a román–osztrák-magyar politikai kapcsolatok megromlása lehet. Erre mindössze annyi történt, hogy a sertésimport tilalmát részlegesen feloldották, s az állatorvosi igazolás mellett néhány helyen megindult az átvétel, a szarvasmarha import azonban továbbra is szünetelt. A román külügyminisztérium továbbra is az egyezmény felmondásával fenyegetőzött.

A Monarchiában az egész ügynek nem tulajdonítottak olyan fontosságot mint Romániában. A közös ügyek minisztériuma csak 1886 januárjában foglalkozott behatóbban a vámegyezmény kérdésével.

Az osztrák-magyar fél a kereskedelmi kérdést egyrészt általános gazdasági kapcsolatok ügyévé kívánta szélesíteni, s tárgyalni kívánt pl. a hajózás, a vasút kérdéseiről is, másrészt rendezni kívánta a konzuli jogok, bíráskodás stb. gyakorlásának ügyeit, amelynek gyökerei a török Portával elfogadtatott békeszerződésekhez, az ún. kapitulációkhoz nyúltak vissza Romániában is, hiszen annakidején a román fejedelemségek a porta vazallusai voltak. A román fél a „kapitulációk" ügyéről hallani sem akart; magát a kifejezést is, amelyet egyébként immár a konzuli jogokra vonatkoztatott értelemben használtak, erősen bántónak érezte. Az új román külügyminiszter, Ion Cimpineanu, az osztrák-magyar követségnek adott válaszában komplex gazdasági kérdésekről való tárgyalást ajánlott. Ugyanakkor nehezményezte, hogy az osztrák-magyar fél halogatja a kereskedelmi egyezményről szóló tárgyalások megkezdését.

1886 márciusában a vita arról folyt, hol legyenek a tárgyalások. A Monarchia részéről a legtöbbet Mayr gróf, a bukaresti követ foglalkozott az üggyel. Végül is abban állapodtak meg, hogy Bécsben kezdik a tárgyalásokat, majd Bukarestben folytatják.

A bécsi tárgyalásokon, amelyeken román részről az új külügyminiszter Pherekyde, és Grigore I. Chica vett részt, a Monarchia küldöttségét Szőgyényi gróf külügyminiszterhelyettes vezette. Az osztrák-magyar fél javasolta, hogy állítsanak fel az állatorvosokból álló bizottságot, amely megvizsgálná a romániai állategészségügyet. A román fél ezt elutasította, illetve az állatorvosokat csak mint magánembereket fogadta volna.

A tárgyalások második fordulóján Bukarestben, lényegében a legnagyobb kedvezmény elvéről folyt a vita, amelynek az osztrák fél érvényt kívánt volna szerezni a kereskedelmi egyezményben. A román fél az osztrák-magyar árucikkek egy részére volt csak hajlandó alkalmazni a legnagyobb kedvezmény elvét, és vámcsökkentést kért az osztrák-magyar féltől.

1886. május 12-én a tárgyalások megszakadtak.

A tulajdonképpeni vámháború csak ezután kezdődött. A Monarchia az 1882-es vámtörvény III. cikkelye alapján 30%-os többletvámot vetett ki a Romániából behozott árukra, így a gabonafélékre, állatokra, nyersbőrökre, vajra, húsra, húskészítményekre, gyapjúra, kenderre, lenre. A rendelkezések egy másik része lehetetlenné tette a román átmenő kereskedelmet is. Válaszul a román kormány

hasonló intézkedéseket hozott, és ugyanakkor az angol, német, belga, francia és olasz piacok felé keresett utat.

1893-ig tartott ez a vámháború, amikor sikerült megkötni az újabb egyezményt.

A szerző végül a román–osztrák-magyar kereskedelmi kapcsolatokról a következő értékelést adja: „Annak ellenére, hogy Románia és Ausztria-Magyarország között a gazdasági kapcsolatok kedvezőtlenül alakultak az 1886–1893-as években, a politikai kapcsolatok az 1883-as szerződés szerint alakultak, amelyet 1888-ban automatikusan meghosszabbítottak és 1892-ben megújítottak. Ez azt bizonyítja, hogy a román kormányok részére a Monarchia politikai-katonai oltalma fontosabb volt ebben az időszakban, mint az osztrák-magyar piac."

(Revista de istorie 1975. 3. sz. 365–385. l.) *B. E.*

RENÉ GIRAULT:

A BALKÁN-ÁLLAMOK ÉS A FRANCIA–OROSZ KAPCSOLATOK ALAKULÁSA 1912-BEN

René Girault cikke az első világháborút megelőző időszak egyik fontos diplomáciai problémáját vizsgálja. A szerző célja, hogy a történészek figyelmét a szerinte nem eléggé megvilágított periódusra irányítsa. Részletesen elemzi azt a folyamatot, amely során a francia külpolitika képviselői orosz befolyásra, illetve az orosz szövetség megtartása érdekében a balkáni status quo minden áron való fenntartásától annak feladásáig, ugyanakkor az antanton belüli pozícióik megerősítéséig eljutnak. 1912 június elejére e folyamat betetőződése végső soron a francia politika minőségi változását eredményezte. A fordulat lezajlását egyértelműen mutatja az a tény, hogy míg 1908-ban a boszniai-hercegovinai konfliktus idején a francia politika Oroszország támogatása helyett kitér a válaszadás elől, addig 1912-ben már nem helyezkedik szembe keleti szövetségese érdekeivel.

A cikk írója első lépésként Franciaország balkáni gazdasági érdekeltségét vizsgálja és megállapítja, hogy a félsziget kereskedelmi szempontból nem túl számottevő, a tőkekivitel oldaláról nézve azonban nem elhanyagolható jelentőséggel bírt a franciák számára. (A kialakult gazdasági kapcsolatokat a kereskedelmi folyamatok struktúrájáról készített táblázat segítségével érzékelteti és az így kialakított képet, az orosz–török és francia kereskedelmi viszonnyal hasonlítja össze.) Következésképpen a szerző megállapítja, hogy a fiatal balkáni államokkal kialakult gazdasági kapcsolatok a politikusokat sem hagyhatták ugyan közömbösen, de nem – az általa közepes mértékűnek tartott – gazdasági érdekeltség befolyásolta az állami elhatározásokat. Sőt kezdetben éppen a kormányszintű döntésekkel ellentétes gazdasági mozgással találkozik és egyetért Dumaine franciaországi bécsi követ kijelentésével, mely szerint az üzletemberek, főleg a bankárok „felette állnak a politikai szempontoknak".

Nem a gazdasági érdek vezette tehát külpolitikai álláspontjuk megváltoztatására a franciákat. Vajon milyen magasabb szempontnak eleget téve határoztak így, a Balkán-félsziget által felvetett problémák hogyan alakítják a francia–orosz kapcsolatot 1912-ben? – ezek azok a kérdések, amelyek megválaszolására a cikkíró vállalkozik.

Kiemeli, hogy a kezdeményező szerepet az orosz diplomácia játszotta. 1911 vége felé Oroszország igyekszik magát minden oldalról biztosítani, hogy a számára elsődleges kérdést – a tengerszorosok megszerzését – dűlőre vihesse. Franciaország azonban még ekkor is elzárkózik e politika támogatásától. A második orosz kísérletre 1912 február közepén kerül sor. A tengerszorosok kérdését megkerülve, a török problémára irányítják a közös tárgyalásokat. Franciaországnak – ellentétben a cári birodalommal – Törökország további gyengülése, elsősorban az ott lévő gazdasági érdekeltsége miatt, nem érdeke. Emellett fő ellenfelét, Németországot szem előtt tartva, egy orosz–osztrák háborúba sem akar idő előtt belekeveredni. Ilyen körülmények között jön létre, orosz támogatással, a szerb–bolgár szerződés, mely franciaországi fogadtatásának érzékeltetésére a szerző nagyobb teret szentel. Girault véleménye szerint a franciák e megállapodás létrejöttében nem játszottak aktív szerepet, mert annak célkitűzése, a status quo megváltoztatása a Balkánon, nem esett egybe elképzelésükkel. A franciáknak előbb-utóbb be kellett látniok, hogy az európai változások

egyértelműen a tömb-politikához vezetnek. E felismerést tükrözi, hogy 1912 júniusában Poincaré az e térségre francia részről kimondani szándékozott pártatlanság, érdeknélküliség elvét sem Oroszországgal, sem Angliával nem tudja elfogadtatni. Ez arra kényszeríti, hogy egy fontosabb cél, az antant szövetség fenntartása érdekében, a kevésbé súlyos kérdésben engedményt tegyen.

A „mozdulatlanság" politikájának feladatát mutatja az a tény is, hogy márciusban a francia kormány még elzárkózik a Bulgáriának adandó nagyobb kölcsöntől, júniusban azonban már nem emel szót a folyósítandó 25 millió frankos tétel ellen. Hamarosan, egy Németország elleni háború eshetőségével számolva, Franciaország számára sem tűnik közömbösnek a francia kölcsönnel támogatott Szerbia közeledése Bulgáriához.

Megtörtént tehát az a változás, melyben a tisztán nemzeti érdekeket szem előtt tartó politikai elgondolások helyére az elsőrendű szempontot – a Németország elleni összefogást – jobban szolgáló, ugyanakkor francia részről a kevésbé fontos kérdésben elkerülhetetlen kompromisszummal együttjáró, tömbpolitika került. A franciák számára az átállást megkönnyítették és az utólagos politikai változást szolgálták a már meglévő gazdasági relációk.

René Girault kitűzött feladatát, az első világháború előzményei egy fontos kérdésének részletes elemzését, elvégezte. Témája azonban még számos megválaszolatlan kérdést vet fel, hiszen egy állami szintű döntés meghozatalához több mozzanat, csoport- és államérdek járul hozzá, s ezek kutatása (pl. francia politikusok és katonai vezetők, politikusok és a sajtó, francia politika és az orosz sajtó viszonya), főként pedig – mint ahogy azt a szerző is hangsúlyozza – a politikai elhatározást determináló belső gazdasági, szociális, ideológiai háttér mélyebb elemzése még nem kielégítő.

(Revue Historique, 1975/janvier–mars) *Cs. Cs.*

GEORGE W. EGERTON:

LLOYD GEORGE KORMÁNYA ÉS A NÉPSZÖVETSÉG LÉTREHOZÁSA

1919-ben a párizsi békekonferencián alakultak ki a világ első nagy nemzetközi béke-, biztonsági és együttműködési szervezetének körvonalai. Fél évszázad távlatából a Népszövetség létrehozását elsősorban az angol–amerikai liberalizmus kezdeményezésére vezethetjük vissza, amely így próbált védekezni a világháború és a világforradalom kettős kihívásával szemben. Az amerikai oldal s különösen Wilson elnök szerepét a történetírás már nagyjából feltárta. Az angol fél tevékenységének vizsgálata azonban mindeddig csak részleteredményekre vezetett, s nem szüntette meg azt a bizonytalanságot, amely Lloyd George és koalíciós kormányának szerepét körülveszi. Ez utóbbinak feltárására vállalkozott ismertetendő cikkében a szerző, a vancouveri egyetem (Kanada) oktatója.

Az antant országokban a szövetség-tervezetek már az első világháború folyamán megfogalmazódtak. Angliában több radikális és liberális csoportosulás (Bryce csoport, Fabiánusok, Népszövetség társaság) foglalkozott a jövendő háború megakadályozásának lehetőségével, s javasolta, hogy a békeszerető államok alakítsanak nemzetközi szervezetet e célból. Amivel túljutottak a háború előtti békemozgalmak tervezgetésein, az a béke megszegője ellen végrehajtandó fegyveres fellépés szükségességének elismerése volt. A világháború ugyanis bebizonyítani látszott, hogy a nemzetközi megegyezéseknek csakis az erő felhasználásával lehet érvényt szerezni. A népszövetségi eszmék meg tudták nyerni valamennyi jelentős, a társadalom véleményét formálni képes szervezet – egyházak, politikai pártok, vezető újságok – támogatását. A mozgalom vezetői a kor neves politikusai voltak. Egyetértettek végül a gondolattal Anglia háborús miniszterelnökei is, a terv realizálását mégsem támogatták teljes szívvel, mert fel kellett mérniök, hogy Anglia csatlakozása egy ilyen szervezethez milyen forradalmi változáshoz vezetne mind a hagyományos brit politikában, mind a nemzetközi diplomácia rendszerében. Az angol hivatalos politika ugyanis – a vezérkar tanácsára – ragaszkodott az európai béke megőrzésének korábbi brit-központú feltételeihez: az európai egyensúly, valamint a brit tengeri fölény elvéhez. A szövetségi elképzelések csak a külügyminisztériumban találtak némi kedvező visszhangra.

1917 eseményei azután egyértelműen bebizonyították a brit kormány elképzeléseinek idejétmúlt voltát. Mind a bel- mind a külpolitikai tényezők egyaránt az új biztonsági szervezet létrehozását

sürgették. Az angol kormány mégsem tudta magát rászánni a csatlakozás kimondására. 1918 tavaszán különleges külügyminisztériumi bizottságot hoztak létre (Phillimore Bizottság), hogy ez vizsgálja meg a békeszövetség létrehozásának lehetőségeit, de a bizottság jelentése még mindig inkább a csatlakozással felmerülő problémákat ecsetelgette, semmint a belépés előnyeit. A közvélemény ugyanakkor egyre növekvő nyomást gyakorolt a kormányra, hogy adja fel vonakodását. 1918 nyara végül mégis enélkül telt el. Közben nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikaiak a béke tartósításának feltételeit Wilson 14 pontja alapján képzelik el, ami megintcsak hátráltatta az angolok kedvező állásfoglalását, mert annak több pontját, különösen a tengerek szabadságára vonatkozót, sérelmesnek találták.

Angliában novemberben választásokat tartottak, amelyek nemcsak Lloyd George koalíciójának hoztak biztos győzelmet, hanem alapvetően meghatározták a békekötés brit stratégiáját is. A dél-afrikai eredetű Smuts tábornok, akire a béketárgyaláson elfoglalandó álláspont kidolgozását bízták, a franciák javaslataival szemben az amerikaiakkal való együttműködést pártolta, s ennek előmozdítására elfogadta a Wilson-féle népszövetségi eszményt is. December közepén Lord Robert Cecil külügyi államtitkárhelyettes dolgozott ki memorandumot a szövetség felállításának gyakorlati kivitelezésére, s e tervezetet az angolok csekély módosítással a párizsi békekonferencia elé is terjesztették. (Cecil évenkénti miniszterelnöki és külügyminiszteri találkozót stb. javasolt.) A külügyminisztérium és az admiralitás azonban továbbra is elutasították a csatlakozás gondolatát. Megintcsak Smuts volt az, aki a hadügy kifogásainak cáfolatában a legtöbb igyekezetet kifejtette. A parlamentben ugyanakkor a konzervatívok karolták fel ezeket a kifogásokat, s – hosszas vita után – a parlament végül csak olyan szövetséghez engedélyezte a csatlakozást, amelyben a tagországok megőrizhetik teljes szuverenitásukat. Ezt követően utazott 1919 január elején Párizsba Cecil és Smuts, hogy Wilsonnal tárgyaljanak. Az angol megbízottak és az amerikai elnök között nagy volt az egyetértés, s ez később sem bomlott meg, mert Lloyd George – aki személy szerint nem kívánt beavatkozni a tárgyalásokba – rájuk bízta a szövetségről folyó további megbeszéléseket is. Ennek folyamát egyébként esetenként éppen az angol miniszterelnök beavatkozása lassította meg, amikor nem volt hajlandó jóváhagyni a delegátusok (Cecil és Smuts) valamely lépését. Lloyd George különösen a wilsoni tervezet egyik kulcsfontosságú tételét, az agresszió elleni kollektív fellépés kötelezettségét támadta. A menetközben felmerült akadályok elhárításának nehézségei miatt került csak 1920 februárjában sor a Népszövetség hivatalos megalakítására.

(The American Historical Review, 1974. ápr. 419–444. l.) *B. J.*

T. A. KOVALJOVA:

A KOMINTERN ÉS NAGY-BRITANNIA KOMMUNISTA PÁRTJA POLITIKAI IRÁNYVONALÁNAK KIDOLGOZÁSA AZ ANGOL KOMMUNISTÁK ÁLTAL 1920–1929-BEN

A szerző bevezetőjében hangsúlyozza, hogy az utóbbi években a Kommunista Internacionálé története iránt megnövekedett a marxizmus ideológiai ellenfeleinek érdeklődése. Ezek közé tartoznak azok a kérdések, amelyek a Komintern és az egyes kommunista pártok kapcsolatait érintik. Kovaljova ebben a tanulmányában a Kominternnek azt az ideológiai és politikai segítségét vizsgálja, amelyet Nagy-Britannia Kommunista Pártjának nyújtott a 20-as években.

Az angol kommunista mozgalom kialakulásának és fejlődésének rövid vizsgálata során a szerző megállapítja, hogy a kommunista párt létrejöttekor az angol kommunisták befolyása a tömegek körében igen gyenge volt, magában a pártban is küzdelem folyt a szektáns és opportunista elhajlások ellen. Ennek során hangsúlyozza Kovaljova, hogy a párt eszmei és szervezeti megerősödésében Lenin és a Komintern meghatározó szerepet játszott. Az 1921 áprilisi bányászsztrájk vereségét követően augusztusban összült a Komintern Végrehajtó Bizottságának ülése, amelyen a proletariátus dezorganizáltságának felszámolását a tömegkapcsolatok szélesítésének szükségességével hozta szoros összefüggésbe.

E politika megvalósításának sikere nagyban függött a kommunista pártnak a Munkáspárttal kialakítandó viszonyától. Lenin és a Komintern tanácsainak megfelelően a párt úgy döntött, hogy a kollektív tagság jogán belép a Munkáspártba. Ezt azonban a munkáspárti vezetés elutasította. A közeledési kísérlet azonban pozitív hatást gyakorolt a Munkáspárt egyszerű tagjaira. E politika szellemében 1922 januárjában a KI VB elnöksége határozatot fogadott el, amelyben felhívta a brit kommunistákat, hogy a választásokon támogassák a Brit Munkáspártot. 1923 júniusában a Végrehajtó Bizottság megbírálta azokat az angol kommunistákat, akik az egységfront-politika szellemével ellentétesen jobboldali veszélyt láttak az együttes cselekvés megteremtésében. A Komintern a továbbiakban felhívta az angol kommunistákat, hogy a jövőben megalakuló munkáspárti kormánynak nyújtsanak segítséget. E támogatás természetesen magában foglalta a munkáspárti programok teljesítésének követelését és a reformista illúziók elleni ideológiai harcot. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a politika döntően hozzájárult ahhoz, hogy a munkáspárti Végrehajtó Bizottság és a Szakszervezetek Főtanácsa előtt a kommunisták felvethessék a munkanélküliek együttes védelmének, a dolgozók életszínvonala stabilizálásának követeléseit. A munkáspárti vezetés a kommunisták megnövekedett befolyásának és a választások sikerének figyelembevételével hozzájárult, hogy a kommunisták beléphessenek a Brit Munkáspártba az individuális elbírálás alapján. Az 1924-ben először hatalomra jutott munkáspárti kormány sajátos és bonyolult feladat elé állította a kommunistákat. A Komintern a következőket javasolta a pártnak: a Munkáspárt hatalomra jutása a dolgozók politikai öntudatának növekedését jelzi, ezért a kommunistáknak célszerű támogatást nyujtani a kormánynak. De figyelembe kell vennie a pártnak, hogy a jobboldali munkáspárti vezetés a munkások helyzetének megjavításával, vagy ennek ígéretével megzavarhatja a dolgozók öntudatának további fejlődését. Ezért, hogy nyomást gyakorolhassanak a kormányra, célszerű támogatni a Munkáspártban jelentkező baloldali csoportokat.

1924 nyarán a Komintern V. kongresszusa helyesnek ítélte a brit kommunisták által folytatott politikát. A Komintern vezetése alatt az új taktika új eredményeket hozott, ha nem is tekinthetők ezek látványosnak és nagy jelentőségűeknek. Ilyen eredménynek ítélhető, hogy a szakszervezetekben fejlődésnek indult a baloldal és a kommunisták a kialakuló Kisebbségi Mozgalom élére álltak. Az 1924 októberi választásokon a munkáspárti politika antikommunista felhívásai és a kommunisták választási lehetőségeinek korlátozásai a burzsoáziával egyezkedő politika elemeinek tekinthetők. MacDonald bukása ennek logikus következménye volt – a kommunisták megítélése szerint.

A Komintern a kapitalizmus stabilizálódásának szakaszában, már 1924-ben a kommunista pártok bolsevizálásának feladatait tűzte napirendre. A pártok marxista–leninista pártokká alakulásának folyamatában három fő feladat került a középpontba, amelyek meghatározásában aktívan részt vettek az angol kommunista vezetők is. E feladatok: a szakszervezetekben folyó harc és a marxista szemlélet meghonosítása a tömegekben, különös tekintettel a gazdaság és politika közötti kapcsolat megvilágítására; antikolonialista agitáció; az egységfront taktika tervszerű folytatása. A brit párt visszautasította a burzsoá sajtó támadásait, amely a bolsevizálás jelszavát az angol munkásmozgalom leigázásaként kommentálta. A párt vezetése a tömegek közötti munkát állította középpontba. A szakszervezeti mozgalomban a kommunisták vezetése alatt létrejött „Kisebbségi Nemzeti Mozgalom" jó szervezetnek bizonyult arra, hogy a szakszervezeteken belül kialakuló baloldali csoportokat osztályharcos szervezetbe tömörítsék. A Független Munkáspárttal kötendő szövetség nem jöhetett létre, mert ez a párt a kommunista pártot nem tartotta önállónak, mondván, hogy teljes egészében a Kominterntől függ.

A szerző megvilágítja a kommunisták szerepét az 1926-os sztrájkmozgalomban, de hangsúlyozza, hogy a párt még nem volt olyan befolyásos, hogy megakadályozza a mozgalom vereségét.

Az angol kommunista vezetők visszautasították Zinovjev tételét, miszerint Angliában a legnagyobb ellenség a reformisták balszárnya. Ehhez hasonlóan a KIVB 7. teljes plénumán elvetették Trockij támadásait az angol párt politikáját illetően.

Az 1926-os sztrájkmozgalom veresége után a Komintern vezetése és a Brit Kommunista Párt néhány vezetője már nem tekintette célszerűnek a Munkáspártba való belépésről és a választásokon nyújtandó támogatásokról folyó tárgyalások politikáját.

A pártban két álláspont alakult ki az új politikai irányvonal kidolgozását illetően. Az egyik álláspont szerint az országban nem változott olyan gyökeresen a helyzet, hogy az eddig folytatott politikában lényeges módosításokat kellene végrehajtani (pl. Campbell). A másik álláspont, amelyet a

kisebbség képviselt, abban foglalható össze, hogy a Munkáspártot úgy tekintették, mint az ország harmadik nagy kapitalista pártját, amelyhez értelmetlen tovább csatlakozni. A KIVB közvetlenül nem határozta meg a követendő politikai irányvonalat, de az Angol Kommunista Pártot az önálló politikára, a minden területen való függetlenségre orientálta, nem utasítva el a reformista szakszervezetekben a tömegek meghódításáért folyó harcot. Végezetül a szerző vázolja a KIVB 9. plénumának határozatait, amelyeket a brit párt vezetősége jóváhagyott.

(Voproszi Isztorii KPSzSz 1976. 2. sz. 123- 131. l.) *K.T.*

A. AQUARONE:

A KUBAI HÁBORUTÓL A „NYITOTT KAPUK" POLITIKÁJÁIG: SZÁZADVÉGI AMERIKAI IMPERIALIZMUS (1898–1900)

A szerző az amerikai külpolitikában a század utolsó éveiben bekövetkezett fordulat részletes elemzésével, e fordulat bel- és külpolitikai hátterének bemutatásával érzékelteti annak a folyamatnak a megindulását, amely végül is a korábbi amerikai politika gyökeres megváltozásához, Amerika gyarmattartó hatalommá válásához vezetett. A 19. századi amerikai diplomácia ténykedése lényegében kimerült az amerikai kereskedelmi érdekek közvetlen szolgálatában. Az 1895–96-os válságos időszakban azonban már sokak előtt nyilvánvalóvá lett, hogy ezt a politikát fel kell, hogy váltsa egy sokkal tudatosabb, az egyes gazdasági körök érdekeit sokkal összehangoltabban érvényesítő politika. A fordulat azonban csak jónéhány évvel később, a kubai háborút követő időszakban állott be. Egyes megállapításokkal ellentétben a szerző azt tartja, hogy a tényleges imperialista fordulat az amerikai külpolitikában nem a háborút megelőzően, hanem azt követően, annak hatására következett be. Erre a következtetésre a kubai háború előményeinek alapos elemzésével jutott.

A spanyol uralom alatt élő Kubában 1896-ban felkelés tört ki a megszállók ellen. A gazdaságilag számtalan szállal Amerikához kötődött sziget sorsa nem hagyhatta hidegen az amerikai politikai közvéleményt. Ugy látszott, a beavatkozás minden feltétele adva van. A kérdés csak az volt, milyen formában és milyen célokért történjék a beavatkozás. 1896 elején a Szenátus és a Képviselőház javasolta, hogy az USA mint békéltető lépjen közbe, és bírja rá Spanyolországot, adjon függetlenséget a szigetnek. Cleveland, az akkori elnök – aki az USA hagyományos, magát minden beavatkozástól távoltartó politikájának híve volt – elutasította a Konresszus javaslatát. Az 1896. évi elnökválasztás idején újra előtérbe került a beavatkozás kérdése. A beavatkozás mellett a republikánusok léptek fel, akiknek érdekében állt, hogy a demokrata elnök politikája ellen megnyerjék a közvéleményt. A Republikánus Párt győzelme a választásokon aktívabb politikát sejtetett Kuba vonatkozásában. Az új elnök, McKinley azonban nem akarta kockáztatni a háborút Spanyolországgal. Amellett, hogy elhatározásában személyi okok is szerepet játszottak, nagy súllyal esett a latba az is, hogy az őt támogató üzleti körök minden beavatkozás ellen voltak. Az amerikai üzletvilág álláspontja azonban nem volt egységes. A kubai ültetvénytulajdonosok, valamint azok, akik a háborús konjunktúrától hasznot reméltek, a válság háborús úton való megoldását szorgalmazták. Az amerikai üzletvilág nagy része azonban, a szerző véleménye szerint, nem volt háborús párti. Az 1898. évi hadüzenet, az USA háborúba lépése Spanyolországgal nem az ő, vagy legalább is nem elsősorban az ő nyomásukra következett be. Azok a történészek, akik az ellenkezőjét próbálják bizonyítani, állításukat nem tudják megfelelő érvekkel alátámasztani. A szerző állításának igaza mellett viszont több döntő érv is szól. Igy többek között utal a szerző a kormányban a pénz- és iparmágnások érdekeit képviselő Marc Hanna szenátor állásfoglalására, amely a leghatározottabban háborúellenes volt. Az üzleti körök közömbössége mellett bizonyít az is, hogy azok a politikusok és értelmiségiek, akik már jó néhány éve az USA külpolitikájának megváltoztatását, az expanziós politika bevezetését sürgették, elítélően nyilatkoztak az üzletvilág passzív, háborúellenes magatartásáról. Ezek a politikusok és értelmiségiek, akik közé az amerikai politikai és szellemi élet olyan személyiségei tartoztak, mint T. Roosevelt, H. Adams, C. Lodge, B. Adams, származásukat tekintve többnyire a hanyatlásnak indult patrícius rétegből kerültek ki. A régi uralkodó osztálynak ezek a legaktívabb elemei megpróbáltak gátat vetni az ipar- és pénzmágnások egyre növekvő gazdasági és politikai térhódításának. A régi állapotok, a patríciusok

vezető szerepének visszaállítását célozta programjuk, amely a különböző reformok mellett egy jóval dinamikusabb, expanzióra törekvő külpolitika bevezetését is sürgette.

Ez a csoport ügyesen nyergelte meg az amerikai közvéleményben a spanyolok kegyetlenkedései nyomán támadt háborús hangulatot, amelyet egyébként a Demokrata Párt is szított, hogy ezzel is növelje a köztársaság párti kormányzat nehézségeit. McKinley a kongresszus többségének és a közhangulat nyomására lépéseket tett a spanyol kormánynál, egyelőre arra törekedve, hogy a jóindulatú közvetítő szerepében az ügyeket a lehető legegyszerűbb megoldás felé terelje, amely az USA-ra a közvetítésen túl semmi felelősséget nem ró. Az események azonban úgy alakultak, hogy a háborút nem lehetett elkerülni. A spanyolok tehetetlensége, a Maine (amerikai hajó) felrobbanása a kubai kikötőben mind hozzájárult a háborús hangulat fokozódásához, és a hadüzenettel egyidejűleg megszavazott ún. Teller-féle módosítás elfogadásához. Ez felhatalmazta az USA-t, hogy Kuba felszabadításában fegyveresen is közreműködjék, anélkül azonban, hogy ezért a közreműködésért bármely árat szabna. A módosításnak ez a látszólag teljesen altruista jellege, amely már a korabeli európai politikai véleményt is gyanakvással töltötte el az USA tényleges szándékait illetően, a szerző szerint jól tükrözi az egyes amerikai politikai körök megosztottságát a kérdésben. Nem beszélve azokról, akik eleve a háború ellen voltak, nem volt egység az expanziós politikát követelők sorában sem, mert közöttük is voltak olyanok, akik ellenezték a területi hódításokat. A szerző mindezek alapján úgy látja, hogy a kubai háború kitörésében nem annyira az expanziós politikát szorgalmazó köröknek, mint a tömegek spontán felháborodásának volt szerepe, hangsúlyozva egyben, hogy a tömegek felháborodását egyesek ügyesen fel is használták, érdekeiknek megfelelően irányították.

A kubai háború, mint ismeretes, nem annyira a Karib-tenger térségében, mint inkább a Távol-Keleten növelte az USA befolyását. Nem Kuba meghódítását eredményezte, hanem a Fülöp-szigetekét. Az elkövetkezőkben a szerző azt vizsgálja, vajon a keleti hódítás a háború váratlan következménye volt-e, vagy már egy korábbi tervvel kell itt számolni, amelynek megvalósításához a háború teremtett alkalmat. A szerző véleménye szerint a történeti irodalomnak az az álláspontja, hogy az USA távol-keleti akciója teljesen a Karib-tenger térségében követett akció függvénye volt, korrekcióra szorul. Egyes amerikai üzleti körök és politikai képviselőik éppen ebben az időben kezdenek fokozottabb érdeklődést mutatni a kelet-ázsiai, főleg kínai piacok iránt, ahol az európai konkurrencia nem kevésbé veszélyeztette az amerikai érdekeket. A Fülöp-szigetek elsősorban stratégiai szempontból voltak jelentősek. A század közepétől, amióta az USA intenzívebb kereskedelmet folytatott a Távol-Kelettel, az amerikai flotta egyes egységei ezeken a vizeken tartózkodtak, de támaszpontjuk nem volt. A helyzet különösen akkor vált tarthatatlanná, amikor megindult a harc a különböző hatalmak között az ázsiai piacokért. Nem volt kétséges, hogy a tengerentúli expanzió olyan híve, mint T. Roosevelt, aki egyben a Tengerészeti Minisztérium helyettes vezetője is volt, nem fogja kihasználatlanul hagyni a jó alkalmat. T. Roosevelt ugyanis biztos volt abban, hogy a háború előtt-utóbb kitör az USA és Spanyolország között, és a háború megerősíti az USA távol-keleti pozícióit is. T. Rooseveltnek még a háború előtt sikerült keresztülvinnie, hogy az ázsiai hajóhad élére G. Dewey személyében olyan parancsnok kerüljön, aki egyetértett vele abban, hogy a spanyolországi háború esetén a csendes-óceáni amerikai flotta sem maradhat tétlen. A kubai háború kitörésével egyidőben ez az amerikai flotta is akcióba lépett, és a távolkeleti spanyol hajóhad megsemmisítésével megtette az előkészületeket a Fülöp-szigetek elfoglalására. A béketárgyalások megkezdésekor az amerikai kormány még nem határozott a szigetek sorsáról. A szigetek elfoglalását sürgető irányzatok azonban mind a kormányban, mind pedig azon kívül felerősödtek. Az annexiós politikának különösen azok között volt széles tábora, akik a távol-keleti, különösen a kínai kereskedelemben rendelkeztek érdekeltséggel. Ezek úgy tekintettek a Fülöp-szigetekre, mint a kínai piachoz vezető útra, amelyről az USA nem mondhat le, amikor az egyes európai nagyhatalmak és Japán között amúgyis éles harc folyt a kínai piac, egyenlőre még csak érdekszférák szerinti, felosztásáért.

A Spanyolország felett aratott győzelem és a párizsi béketárgyalások elindították a vitát az imperializmusról, amely egészen az 1900. évi elnökválasztásokig az amerikai politikai élet központi témája volt. A háború kitörése után néhány nappal egy fiatal, az üzleti körökkel szoros kapcsolatot tartó republikánus politikus, A. J. Beveridge már megfogalmazta az imperialista tábor programját. Ez a program a háború befejeztével már nem csak elméleti jelentőségű volt, hanem akcióprogramként is szolgált, amelynek megvalósításánál a befolyásos üzleti körök nagyrészére lehetett számítani, azokra is, akik pedig korábban háborúellenesek voltak. Ezek a körök a győzelem hatására megváltoztatták

korábbi álláspontjukat. Belátták, az új piacok szerzésének alapfeltétele, hogy az USA szilárd gyarmati bázissal rendelkezzék, és a gazdasági terjeszkedés útja a területi hódításon keresztül vezet. Az imperialista irányzat felülkerekedése, bármilyen befolyásos támogatói is voltak, nem ment könnyen. Az első összeütközés az imperialisták és antiimperialisták között a Hawai-szigetek elfoglalása kapcsán történt, majd miután győzött az imperialista álláspont, újabb és az előbbinél sokkal komolyabb összeütközésre a Fülöp-szigetek vonatkozásában került sor. McKinley és kabinettje, engedve egyes gazdasági és katonai körök, valamint a közvélemény nyomásának, és figyelembe véve egyes európai államok, így különösen Németország törekvését a szigetek megszerzésére, a béketárgyalásokon résztvevő amerikai követeknek azt az utasítást adta, hogy ragaszkodjanak az amerikai szuverenitás elismertetéséhez a Fülöp-szigeteken. A spanyolok nagy pénzek ellenében el is ismerték az amerikai fennhatóságot a szigetek felett, de hátra volt még a békeszerződés ratifikálása. Bár a Szenátusban az antiimperialista irányzat hívei voltak túlsúlyban, mégis egyes események hatására a korábbi erőegyensúly megváltozott és a szerződést – jóllehet minimális többséggel – elfogadták. A békeszerződés ratifikálásával azonban még nem ültek el a viták. A Fülöp-szigetek sorsa továbbra is függőben maradt, mert dönteni kellett, milyen formában gyakorolja az USA fennhatósági jogait. Akik a békeszerződés ratifikálására szavaztak, még nem szavaztak egyúttal a sziget bekebelezésére is. A nagy politikai vita tehát tovább folytatódott, de ennek középpontjában a Fülöp-szigetek kérdése helyett egyre inkább az amerikai külpolitika alapelveinek meghatározása állt. Az antiimperialista tábor nem volt egységes. Különböző politikai meggyőződésű, kultúrájú, gazdasági helyzetű embereket egyesített soraiban, akik azonban néhány kérdésben azonos álláspontot képviseltek. Így egységesen elutasították az USA terjeszkedésének olyan formáit, amelyek egy gyarmati rendszer kialakításához vezethetnek. Álláspontjuk alátámasztására egyik fő érvként azt hozták fel, hogy a gyarmati imperializmus káros hatással lenne az amerikai politikai rendszerre is, mivel különböző, az amerikainál jóval elmaradottabb gazdasági és kulturális szinten élő népeket olvasztana az amerikai államba, megbontva ezzel az amerikai intézmények egészséges egyensúlyát. Felhozták még azt is, hogy a gyarmatbirodalom kialakításával megszünne az USA rendkívüli előnyös politikai elszigeteltsége, és lépten-nyomon belekeveredne a hatalmi összeütközésekbe. Erkölcsi alapon is tettek ellenvetéseket. Igazságtalannak tartották más népek elnyomását, nem beszélve arról, hogy ezzel oda lenne az az erkölcsi plusz, amely az USA-t eddig Európa fölé helyezte.

A szerző véleménye szerint az antiimperialisták érveléséből az is kiolvasható, hogy féltek attól a fordulattól, amelyet az imperialista politika a társadalmi, gazdasági életben előidézhet, és ezért ragaszkodtak a régi rendhez. Ez az általánosságokban mozgó hangnem – véleménye szerint – magának a mozgalomnak a gyengeségével magyarázható, amely nem tudta egyértelműen meghatározni célkitűzéseit. Ebből eredt az a sok ellentmondás is, amely a mozgalmat jellemezte. A területi hódításokkal szembeni állásfoglalásukban sem voltak következetesek. Míg a Fülöp-szigetek elfoglalását ellenezték, ugyanakkor más területek vonatkozásában, amelyeket úgy ítéltek meg, hogy régtől fogva amerikai érdekterületek, elismerték a hódítás jogosultságát.

A háború utáni politikai vezetésre az antiimperialisták propagandája is hatással volt, és részben ennek is köszönhető egy mérsékeltebb irányzat felülkerekedése. De köszönhető annak is, hogy az amerikai külpolitika csak igen nehezen tudott megküzdeni azokkal az új problémákkal, amelyek a fordulattal jártak. Az amerikai külpolitika mind ez ideig csak esetlegesen szólt bele a világ dolgaiba, most viszont az új nemzetközi helyzet és főként az USA új ambíciói egy jobban kidolgozott politikai vezetést követeltek volna. Azok a gazdasági és pénzügyi körök, amelyek az expanziós politikát sürgették, nemhogy egy politikai akcióprogramot nem tudtak a kormánynak javasolni, de az esetek többségében, amikor közvetlen cselekvésre került a sor, minden kockázatvállalás alól kivonták magukat. Ebből következett, hogy Ázsia vonatkozásában az USA meglehetősen ellentmondásos politikát folytatott, amelyet összefoglaló néven a „nyitott kapuk" politikájának szokás nevezni. A „nyitott kapuk" elvének meghirdetése Angliától származott. Anglia, miután pozíciója Kínában az európai és ázsiai államok terjeszkedése folytán megingott, a „nyitott kapuk" elve segítségével próbálta megszilárdítani helyzetét. Az 1898. évi memorandum szerint Kínában meg kell védeni a „nyitott kapuk", azaz a szabad kereskedelem elvét. Minden nemzetnek joga van Kínában szabadon kereskedni, függetlenül attól, hogy a kínai területek egyrésze már egyes nemzetek birtokában volt. Anglia ennek az elvnek az érvényesítéséhez az USA támogatását kérte. Mivel McKinley és köre

elutasítóan viselkedett, az angolok más megoldás után néztek. Tárgyalásokat kezdtek az érdekelt hatalmakkal, de most már nem a „nyitott kapuk" elvének elfogadtatására törekedve, hanem Kína különböző érdekszférák szerinti felosztását szorgalmazva. Egyelőre úgy látszott, Amerika kimarad ebből a felosztásból.

Ez adta az ösztönzést a Kínában érdekelt gazdasági köröknek, hogy a kormányra nyomást gyakoroljanak. Az amerikai külügyminisztérium élére ekkor került J. Hay, aki az expanziós politika egyik képviselője volt. A széles látókörű, keleti ügyekben kiváló szakértőnek számító Hay tisztában volt azzal, hogy a különböző érdekszférákat nem lehet felszámolni Kínában, és csak arra lehet törekedni, hogy megakadályozzák a területek még erősebb elkülönülését és fenntartsák az egységes vámrendszert. Ennek előmozdítására az amerikai külügyminisztérium 1899-ben memorandumban fordult az érdekelt európai és ázsiai hatalmakhoz, amelyben a „nyitott kapuk" elve védelmezőjének vallotta magát. A memorandum gyakorlatilag semmi újat nem tartalmazott, a korábbi elveket ismételte meg, és azt sem lehetett tőle várni, hogy a nagyhatalmakra különösebb hatással legyen. Jelentősége az USA szempontjából volt elsősorban mérvadó. Az USA ezzel aktív játékosként belépett a kínai játszmába, mint olyan hatalom, amely ha nem is képviselt komoly konkurrenciát, de más hatalmakkal szövetségben befolyásolhatta az erőviszonyokat. Még jelentősebb volt a memorandum hatása a belpolitikai életben. Egyrészt kielégítette azokat, akik a távolkeleti érdekek védelmében aktívabb politikát követeltek a kormánytól, másrészt megnyugtatta azokat is, akik attól féltek, hogy az USA az európai gyarmattartó hatalmak nyomdokain haladva, nagy pénzáldozatokat követelő katonai és diplomáciai vállalkozásokba bonyolódik. A „nyitott kapuk" elvének védelmezőjeként egyrészt rácáfolt eddigi politikai közömbösségére, másrészt nyíltan elkülönítette magát a régi világ hatalmaitól, hangsúlyozva békés kereskedelmi szándékait. A boxer-lázadást követő új kínai helyzet újabb memorandum benyújtására késztette az amerikaiakat, amelyben újra a kereskedelem szabadságának biztosítását, Kína integritásának fenntartását követelték.

A szerző véleménye szerint az amerikai politikának volt gyenge oldala is. Az amerikai kormány ugyanis semmi hajlandóságot nem mutatott, hogy e politika aktivizálása érdekében vállalja az ezzel járó katonai és diplomáciai kockázatot. Így nem foglalt állást, amikor Oroszország a „nyitott kapuk" szellemének megfelelően felszólította az egyes nagyhatalmakat, hogy vonják ki csapataikat Pekingből. A „nyitott kapuk" politikáját értékelve a szerző az eddigi állásfoglalásokkal ellentétben leszögezi, hogy nem volt elhibázott politika, és nem annyira az USA gyengesége, mint ereje mellett bizonyít. Az ipari, pénzügyi potenciáljával tisztában lévő Amerika ugyanis nem érte be azzal, hogy a kínai piacnak csak egy részét kapja meg, hanem az egész kínai piacra igényt tartott, amit a „nyitott kapuk" politikája egy időre biztosított is. Véleménye szerint a „nyitott kapuk" elve az USA számára igen előnyös terjeszkedési stratégiának bizonyult. Az antikolonializmusnak és a gazdasági imperializmusnak érdekes keveréke volt. Az USA-nak a vezető imperialista nagyhatalmak mögé való késedelmes felzárkózása egyben előnyt is jelentett. Lehetővé tette, hogy gazdasági nagyhatalommá fejlődjék, a gyarmatosítás minden hátráltató tényezője nélkül.

(Rivista Storica Italiana, 1970. 4. sz. 400–471. l.) *T.*

A külföldi folyiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Bogyirka Emil (B. E.), Csorba Csilla (Cs. Cs.), Krausz Tamás (K. T.), Menyhárt Lajos (M.) és Teke Zsuzsa (T).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya *Berend T. Iván* akadémikus elnökletével 1977. február 8-án tartott ülésén megvitatta a Társulat 1976. évi működéséről készült beszámolót és az 1977. évi munkatervi javaslatot. A *Szabolcs Ottó* főtitkár által beterjesztett munkatervi javaslatot élénk vita követte, amelyben felszólaltak: *Spira György, Sándor Györgyné, Kosáry Domonkos, Sipos Péter, Mérey Klára, Bassa Endre, Fehér András* és *Vass Henrik.* Az Igazgatóválasztmány a jelentést elfogadva megállapította, hogy a Társulat 1976-ban minden korábbinál szélesebbkörű és sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Ennek szerves folytatása az 1977. évi munkatervi javaslat, melyet néhány módosítással az Igazgatóválasztmány elfogadott.

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. március 29-én a Kossuth Klubban nagy érdeklődést kiváltó *vitát* rendezett *a KMP és a Márciusi Front a legújabb kutatások tükrében* címmel. A *Béki Ernő* elnökletével folyó vita előadója *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa volt.

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. április 1-én a Kossuth Klubban *vitát* rendezett *a két világháború közötti szociáldemokrácia kutatásának kérdéseiről.* A vitát vezették: *Erényi Tibor, Hajdú Tibor, Márkus László, Pintér István, Szabó Ágnes* és *Szakács Kálmán.*

A NÉMET–MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1976. ÉVI ÜLÉSSZAKA

A Német–Magyar Történész Vegyesbizottság szokásos évi ülését 1976. október 3. és 9. között Budapesten és Szegeden tartotta meg. Az ülésszak tárgyalásainak középpontjában a közép-európai szociáldemokrata pártok 19. századi szerepének vizsgálata állott.

Ursula Herrman (NDK Marxizmus–Leninizmus Intézet) előadásában a marxista tömegpártok 1871 és 1890 közötti kialakulását és jellegzetességeit tárgyalta. Rámutatott arra, hogy ennek az időszaknak a szociáldemokrata pártjai fontos láncszemét jelentik a Kommunisták Szövetségétől a lenini új típusú pártig vezető fejlődésnek. Történeti szerepüket abban látja, hogy a munkásosztálynak önálló, a burzsoáziától szervezetileg, politikailag és ideológiailag elszakadó szervezetét hozták létre, amelyik a munkástömegeket a marxizmussal felvértezve, előkészítették a munkásosztályt a hatalomátvétel történeti feladatára.

A tőkés–proletár ellentét kibontakozásának egybeesése a polgári nemzetállam megteremtéséért folytatott küzdelemmel Németországban, a gazdasági nehézségek és a marxizmus elterjedt volta a német munkásmozgalomban együttesen eredményezték, hogy a Német Szociáldemokrata Munkáspárt az első és tipikusan ilyen tömegpártnak tekinthető. Ennek megállapítása jogosította fel a szerzőt arra, hogy a továbbiakban a Német Szociáldemokrata Munkáspárt vizsgálata alapján állapítsa meg a korszak proletár tömegpártjainak jellegzetes jegyeit.

Programját tekintve a proletár tömegpártot a marxizmusnak tudományos világnézetként való elfogadása és a forradalmi célkitűzés jellemezte. Fontos eleme volt továbbá internacionalista jellege is.

Szervezeti oldalról tekintve mind a liberális mind a szektás formák meghaladása s a demokratikus centralizmus elvének alkalmazása jelentette az előrelépést. A szakszervezetekkel való együttműködés helyes formáinak megtalálása és a munkássajtónak mint a központi pártvezetés eszköze a párt ideológiai, politikai és szervezeti egységének biztosításában ugyancsak jellemző sajátosságok. Ezek a szervezeti elvek adekvátak voltak a proletár tömegpárt programjával.

Módszereit tekintve a tömegek megnyerését nagyban elősegítette a távlati forradalmi célkitűzés dialektikus összekapcsolása a munkásosztály helyzetének javításáért folyó mindennapi küzdelemmel. Az előadó ebből a szempontból értékelte a szociáldemokraták parlamenti részvételét is.

Az előadó rámutatott továbbá arra, hogy a proletár tömegpártokban voltak revizionista, opportunista elemek is. A történeti helyzettől függően azután az új típusú lenini párthoz vezető minőségi ugrás nem ment végbe teljes mértékben. Míg a forradalmi hagyományokat a kommunista pártok fejlesztették tovább, a szociáldemokrata pártok jellege opportunista, revizionista irányban változott meg.

S. Vincze Edit előadása első részében a múlt század hatvanas éveiben Németországban és Ausztria-Magyarországon létrejött politikai jellegű munkáspártok genezisét vizsgálta, bemutatva azokat az ideológiai-politikai tényezőket, amelyek az említett országokban a korai szociáldemokrata pártok létrehozásához vezettek. A németországi és az ausztria-magyarországi szociáldemokrata mozgalom ideológiai-szervezeti kapcsolatainak, kölcsönhatásának elemzése során rávilágított azokra – a többnyire nacionalista befolyásra visszavezethető – negatív vonásokra is, amelyek a soknemzetiségű Ausztria-Magyarországon már a pártalakítás első lépéseinél a szervezett munkásság polarizálódását eredményezték. A továbbiakban az Internacionálé 1872-es hágai kongresszusának a politikai jellegű munkáspárttal kapcsolatos határozatát vizsgálta, kritikailag szólva a nemzetközi és a hazai történetírásban jelentkező, a határozatot ahisztorikusan értelmező nézetekről. A korai magyarországi pártalakító kísérletek vizsgálatakor elsősorban azt a folyamatot mutatta be, amely a hetvenes évek elején a közös, ausztria-magyarországi munkáspárt megteremtésére irányuló törekvésektől a dualista államkeretekhez igazodó, külön ausztriai és külön magyarországi munkáspártok létrehozásához vezetett.

Előadása második részében S. Vincze Edit a német, az ausztriai és a magyarországi munkásmozgalomban a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években jelentkező ideológiai-szervezeti-taktikai ellentétek okaival és jellemző vonásaival foglalkozott. Elemezte a kivételes törvények bevezetésének hatását a németországi szociáldemokrata mozgalomra, a mérsékelt, a radikális és az anarchista irányzatok kialakulására. Az ausztriai szociáldemokrata mozgalomban mutatkozó azonos előjelű csoportosulások vizsgálata során a közös vonások kiemelése mellett rámutatott azokra a sajátos – a nemzetiségi kérdés megoldatlanságára visszavezethető – tényezőkre is, amelyek az ausztriai pártviszályban jelentős szerepet játszottak. A Magyarországi Általános Munkáspárt létrejöttének és a nyolcvanas évek elején bekövetkezett kettészakadásának bemutatásakor elsősorban a német és az ausztriai mérsékelt, illetve radikális irányzat hazai befolyását vizsgálta, kritikailag elemezve a radikális csoport eddigi történelmi értékelését. Végezetül a nyolcvanas évek végén Ausztriában és Magyarországon létrehozott legális szociáldemokrata pártok előtörténetét vázolta fel, rámutatva azokra az okokra, amelyek a szervezett munkásság egységének létrejöttét elősegítették.

Az előadásokban felvetett kérdések körül élénk vita bontakozott ki, amely kiemelte a vizsgált korszak kutatásának fontosságát a nemzetközi munkásmozgalom történetének feltárása szempontjából.

Az ülésszak másik kiemelkedő programpontja a munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kutatásmódszertani kérdéseivel foglalkozó, Szegeden megtartott vitaülés volt. Német részről *Hartmut Zwahr* (Lipcsei Marx Károly Egyetem) a munkásosztály összetételének, eredetstruktúrájának problémáit elemezte. Magyar részről *Kende János* és *Sipos Péter* közös referátuma a munkásosztály viszonyai sokoldalú elemzésének fontosságát hangsúlyozta s felvázolta egy kiterjedt kutatási program módszertani tervezetét.

A Vegyesbizottság információs ülésén a 10 kötetes magyar történeti szintézis egy-egy kötetének tartalmi, módszertani és szerkesztési problémáiról tájékoztatta a német felet *Mucsi Ferenc* és *Tilkovszky Loránt*. (Az utóbbi előadás szövegét alább közöljük). Külön ülésen került további bemutatásra az NDK-ban alkalmazott tematikus információs rendszer, az ún. Thesaurus.

A Vegyesbizottság látogatást tett a Párttörténeti Intézetben, ahol Vass Henrik igazgató adott tájékoztatást az Intézet munkájáról. Szegeden a Csongrád Megyei Pártbizottság titkára, Koncz János fogadta a Bizottságot, s ismertette a megye gazdasági-társadalmi és ideológiai-politikai viszonyait. Fogadta a Vegyesbizottságot Mátrai László, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának elnöke is.

(Gyimesi Sándor)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE TIZ KÖTETBEN*
8. kötet: 1918–1919, 1919–1945.

A magyar történettudomány, amely a marxizmus–leninizmus szellemében és alkotó módszerével – különösen az utóbbi két évtizedben – igen értékes eredményeket ért el hazánk múltjának feltárásában és helyes szemléletű bemutatásában, s azok alapján – idegen nyelveken, így német nyelven is kiadott – népszerű-tudományos összefoglalást bocsátott közre Magyarország történetéről, a 60-as évek végén hozzálátott – Molnár Eriknek, a marxista magyar történettudomány váratlanul elhúnyt nagy alakjának kezdeményezését valóra váltva – egy nagyszabású, tízkötetes tudományos szintézis készítéséhez. Ennek a marxista magyar történettudomány összes alkotó erői összpontosítását igénylő hatalmas vállalkozásnak a jelentőségét a szocialista tudatformálás szempontjából, – de magának történettudományunknak további fejlődése szempontjából is, – igen nyomatékosan hangsúlyozta a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1968. évi, a történettudomány feladatait tárgyaló állásfoglalása, amely ösztönzést és segítséget adott a meginduló munkálatokhoz.

A magyar polgári történetírás történetében volt ugyan egy hasonló méretű, tízkötetes összefoglalás (szerkesztette: Szilágyi Sándor), de az Magyarország évezredes fennállása alkalmából hamis illúzióktól befolyásolt képet adott a századfordulot közvetlenül megelőző évekig megtett útról. Az ellenforradalmi korszakban a 20-as évek végén Hóman Bálint és Szekfű Gyula által készített ötkötetes szintézis, amely 1914-ig terjesztette ki tárgyalását, széles körű hatást gyakorolt; mégsem az általa képviselt szemlélet ma még olykor fellelhető bizonyos maradványai kiszorításának szükségessége indokolta egy új szintézis megalkotását, hanem a széleskörűen tapasztalható sürgető igény Magyarország történetének – mégpedig máig terjedő történetének – szemléletében és módszerbelileg egyaránt korszerű, a tudomány mai színvonalán álló, alapos és részletes analízisen nyugvó átfogó ábrázolására. A tízkötetes marxista történeti szintézis gazdaságtörténetileg megalapozottan kívánja bemutatni a társadalmi szerkezet változásait, megvilágítani a politikai élet, a művelődés- és eszmetörténet gazdasági meghatározottságát, sokrétű és bonyolult kölcsönhatását. Hiteles képet kíván nyújtani a magyar múlt osztályharcairól és nemzeti szabadságküzdelmeiről, megbecsülve haladó hagyományainkat, és nem becsülve le történelmünk negatív örökségeit. Nagy figyelmet kíván fordítani Magyarország történetének egyetemestörténeti összefüggéseire, a haladás nemzetközi erőihez való mindenkori viszonya ábrázolására, a szomszédos népekkel való kapcsolatokra, s a hazánkban a magyarsággal együttélő más népek helyzetének alakulására.

Ezeknek a törekvéseknek jegyében irányítja Pach Zsigmond Pál akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója vezetésével egy mintegy 25 tagú – nagy tudományos tekintélyű és többnyire fontos tudományos posztokat is betöltő történészekből összeállított – szerkesztőbizottság a tízkötetes Magyarország története munkálatait, amelyekben mintegy 70 szakember vesz részt a magyar történettudomány többi fontos műhelyéből is: az MSzMP KB Párttörténeti Intézetéből és Politikai Főiskolájáról, a Hadtörténelmi Intézetből, az egyetemek történelmi tanszékeiről, levéltárakból és múzeumokból. A tízkötetes vállalkozás egészére vonatkozóan ez a szerkesztőbizottság dolgozta ki az egységes szempontokat; a Történelmi Szemlében megjelentetett módszertani útmutatóval idejében adott igen körültekintő segítséget valamennyi kötet főszerkesztő-

*(Tájékoztató előadás az NDK és Magyarország történész vegyesbizottsága 1976. október 6-i ülésén Budapesten.)

jének, szerkesztőinek, szerzőinek. A szerkesztőbizottság vitatta meg és hagyta jóvá a tematikát, kezdeményezte és folyamatosan kezdeményezi viták rendezését olyan kérdésekről, amelyek tisztázásának az egyes kötetek szűkebb problematikáját meghaladó, általános jelentőségük van: pl. az eszmetörténet, művelődéstörténet tárgyalásának megoldása.

A sorozat 1–5. kötete (főszerkesztőik: Székely György, Elekes Lajos, Pach Zsigmond Pál, Ember Győző, Mérei Gyula) – a magyar honfoglalást megelőző idők őstörténetének bemutatása után – a magyarországi feudalizmus nyolc és fél évszázadát öleli fel, az 1848. évi polgári forradalommal kezdetét vevő egy évszázados kapitalista korszakkal, amelyet 1919-ben szocialista forradalom szakított meg rövid időre, a 6–8. kötet foglalkozik (Kovács Endre, Hanák Péter és Ránki György főszerkesztésével). A 9. kötet (Nemes Dezső főszerkesztésében) Magyarország történetét az 1945. évi felszabadulástól napjainkig tartalmazza. Végül a 10. kötet (Lederer Emma főszerkesztésében) a magyar történetírás történetéről ad átfogó képet. Ebben a kötetben kap majd helyet a sorozat egészére vonatkozóan kidolgozandó név- és tárgymutató is. A 9. kötet kivételével, amely az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének gondozásában készül, a munkálatok a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetéhez kapcsolódnak, ahol minden egyes kötetnek felelőse van egy-egy megbízott főmunkatárs személyében. Ezek operatív ügyintézői a kötettel kapcsolatos feladatoknak: folyamatosan tartják a kapcsolatot a különböző tudományos intézményeknél dolgozó szerzőkkel, gondoskodnak a munkájukhoz szükséges segítség (anyaggyűjtés, előtanulmányok, fordítások, dokumentációk stb.) biztosításáról, szorgalmazzák a kéziratok határidőre való elkészülését, a viták alapján történő megfelelő átdolgozását, szoros kapcsolatban állnak a kiadói szerkesztőség munkatársaival, a mellékletek (kronológia, térképek, ábrák, grafikonok, illusztrációs képanyag) összeállítóival.

Az 1–8. kötet munkálatai egyszerre indultak és párhuzamosan, de nem azonos ütemben haladnak előre. Elsőnek a 8. kötet készült el, s jelent meg 1976 tavaszán. Ezt most már rövidesen követik a további kötetek is, az elkészülés sorrendjében. Már megindultak a 9. és 10. kötet munkálatai is. A sorozat megjelenése előreláthatólag az 1980-as évek első felében válik teljessé. Az Akadémiai Kiadó kiemelt feladatként foglalkozik a sorozat publikálásával, szolidságra törekedve a kivitelben, hogy minél többek által megvehetővé tegye a sorozat köteteit, mégis méltó köntösben a vállalkozás jelentőségéhez. A sorozat kötetei a nagy érdeklődésre való tekintettel 35.000 példányban jelennek meg, s biztosítva van az utánnyomás lehetősége is.

Az elsőnek megjelent 8. kötet 1400 oldal terjedelmű, s tartalmilag két fő részre tagolódik: az 1918–1919. évi forradalmak története közel 350 oldalt tesz ki, ezt az ellenforradalmi korszak negyedszázadának 870 oldalas története követi. További, mintegy 180 oldalt foglalnak el a mellékletek: az időrendi áttekintés, a felhasznált források és feldolgozások ismertetése, a kötetben szereplő személy- és helységnevek mutatója, a 169 kép, 16 térkép, 14 táblázat, 22 ábra jegyzéke. A kötet összterjedelme lényegesen nagyobb lett a tervezett átlagos kötet-terjedelemnél; ezt az magyarázza, hogy a második főrészt képező ellenforradalmi korszakról úgy kellett szintézist adnia, – a magyar történetírásban e mélységben először, – hogy annak számos igen fontos kérdését tulajdonképpen itt és most kellett – megfelelő monografikus feldolgozások híján – feltárni, tisztázni. Ez óhatatlanul több teret igényelt az előadás során, mint fog azon köteteknél, ahol – új szemlélet alapján, de mégsem előzmények nélkül – többé-kevésbé ismert anyag szintetizálására kerülhet sor, bár természetesen az is kiegészül újabb kutatási eredményekkel.

Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom történetének megírására Siklós András, az 1919. évi Magyarországi Tanácsköztársaságéra Hajdú Tibor kapott megbízást: mindketten sokoldalú ismerői ez évek forradalmainak. Alapos részlettanulmányokon kívül összefoglaló művekre is támaszkodhattak; nem utolsósorban maguk gyarapították ilyen munkákkal a vonatkozó történeti irodalmat. Míg ők ily módon képesek voltak az általuk tárgyalt problematika minden vonatkozásának átfogó megvilágítására, az ellenforradalmi korszak tekintetében erre már csak részben volt lehetőség: L. Nagy Zsuzsa és Márkus László a 20-as évek, illetve a 30-as évek eleje vonatkozásában még egyaránt vállalkoztak a magyar bel- és külpolitika tárgyalására, de a korabeli munkásmozgalom történetével foglalkozó részeket külön szakember, Szakács Kálmán írta; 1932/33-tól azonban a külpolitika-történeti fejtegetések már Juhász Gyula, míg a belpolitika-történeti részek 1936-ig Kónya Sándor, azon túl Tilkovszky Loránt tollából származnak, s csak az 1944. évi német megszállás alatti viszonyokat tárgyaló, Ránki György által írt fejezetben találkoznak ismét egy kézben; a munkásmozgalomtörténeti

részek szerzője viszont 1935-től Pintér István; ő foglalkozik az antifasiszta függetlenségi mozgalom és ellenállás kérdéseivel is. Az ellenforradalmi korszak egészére vonatkozóan a gazdaságtörténeti részek Berend T. Iván, Ránki György, Szuhay Miklós munkásságának eredményei; Berend és Ránki úttörő módon vállalkozott a társadalomtörténeti vizsgálatokra is. Hasonlóképpen teljesen új eredményt jelentenek a művelődéstörténeti, ideológia-történeti részek, amelyeket a 20-as évek vonatkozásában Márkus László, a 30-as évektől Lackó Miklós dolgozott ki. Az egyetemestörténeti fejezetek Ormos Mária és Incze Miklós munkái.

A tízkötetes sorozat többi kötetei 4–6 fős szerzői kollektíváihoz viszonyítva kivételesnek, egyáltalán nem ideálisnak, de a körülmények folytán aligha elkerülhetőnek tekinthető, hogy a 8. kötet ilyen nagy, 15 fős szerzői kollektívával dolgozott. A kötet szerkesztőire (főszerkesztő: Ránki György, szerkesztők: Hajdú Tibor és Tilkovszky Loránt) nagy terhet rótt a párhuzamos külpolitikai, belpolitikai, munkásmozgalomtörténeti stb. kéziratok egybeszerkesztése a tematikában megállapított egyes periódusok és alperiódusok komplex képévé. Olykor még egy-egy alfejezeten sőt annál is kisebb tartalmi egységen belül is két-három szerző munkája olvad így egybe, körülményessé téve a szerzők nevének a tartalomjegyzékben való feltüntetését. Ehelyett egyrészt az Előszóban történik általános utalás arra, hogy az egyes szerzők mely vonatkozásokat dolgozták ki, mint azon területek szakértői, másrészt a kötet végén egy, az oldalszámokra is utaló kimutatásból pontosan is megállapítható, mely szövegrész kitől származik. Ennek a sok szerkesztési nehézséget okozó módszernek megvolt azonban az a határozott előnye, hogy meggyorsította a szerzői kéziratok elkészülését, minden további munkálatnak ezt a legfontosabb, nélkülözhetetlen előfeltételét, minthogy az egyes szerzőkre aránylag kis terjedelem hárult, s a szerzőknek nem kellett olyan területekre, problémákra kiterjeszkedniük, ahol kevésbé otthonosak.

A nyers, majd javított kéziratok fölött a szerzői kollektíva keretében folytatott viták után 1974-ben már a kötet megszerkesztett kéziratának nyilvános vitáira kerülhetett sor, szakemberek széles körű részvételével. A felkért lektorok részletes és alapos véleményei mellett különösen a jogtörténészek, tudománytörténészek s a hadtörténészek hozzászólásai bizonyultak igen gyümölcsözőnek. A 15 szerző munkájaként létrejött szöveg bizonyos stiláris egységesítése, csiszolgatása, amelyből a kiadói szerkesztők igen nagy részt vállaltak, még ezután is sok időt és energiát vett igénybe. Ennek során irányadó a sorozat egészének jellegére vonatkozóan megadott azon szempont volt, hogy a tudományos szintézis szövege az átlagosan jól művelt olvasók számára is közérthető és olvasmányos legyen. Az előadás általában elemzően-ismeretközlő, az ideológiatörténeti fejezeteké viszont némileg – egyáltalán nem disszonáns módon – esszé-szerű. A szöveg átgondolt tagolásával, az átfogó és egyedi címek „hierarchiájának" következetességével igyekeztünk világossá tenni a kötet szerkezeti felépítését, és könnyen áttekinthetővé tartalmát, amelynek gazdagságára az ún. „előfejek" igen differenciált alkalmazásával is igyekeztünk felhívni a figyelmet.

Az alapjában kronológiai rendben haladó, és periódusok szerint tagolt előadás folyamát időnként tematikus fejezetek közbeiktatódása élénkíti: így az első világháború és a forradalmak után kialakult európai helyzetről, illetve a fasizmus európai térhódításáról a 30-as években képet adó önálló egyetemestörténeti fejezetek, továbbá a két világháború közötti nemzetgazdasági helyzetet ismertető, a magyar társadalom szerkezetét vizsgáló, valamint az ideológiatörténeti fejezetek. De ilyen típusú az az alfejezet is, amely a magyar külpolitikának a diplomáciai lépések mögött meghúzódó mélyebb mozgatóerőit vizsgálva világítja meg az utat, amely az országot a háborúhoz és a katasztrófához vezette. A kronologikus tárgyalás során előadott, és lehetőség szerint ott is sokoldalúan megvilágított és elemzett ismeretanyag ezekben a részben előrebocsátott, részben visszatekintő, de mindenképpen nagyobb távlatokat adó fejezetekben rendeződik el igazán az általános európai viszonyok és a hazai gazdasági, társadalmi, ideológiai állapotok fejlődésükben bemutatott és értékelt összképében. A szerkesztés során igyekeztünk elkerülni a felesleges ismétlődéseket, de nem tekintettük felesleges nak az ismételt visszatérést egy-egy kérdésre abban az esetben, ha az a kérdés több aspektusból való megvilágítását, s ezzel értelmezésének gazdagítását, az összképben való elhelyezésével pedig annak meggyőzőbb értékelését is segítette elő.

Szintézisben sohasem kaphat a tényanyag oly részletes bemutatást, mint monografikus munkában; az elvi fejtegetéseket és megállapításokat mégis a forrásokra való utalással, esetleg azokból való idézéssel is, meggyőző módon hitelesíteni kell. A lapalji ún. lábjegyzetek szerepét a szövegben szereplő szó szerinti idézetek forrásainak pontos megjelölésére korlátoztuk; az idézett legfontosabb

törvények, rendeletek megnevezésére magában a szövegben került sor. A Források és feldolgozások című melléklet fejezetenként megadja a legszükségesebb tájékoztatást a tárgyalt kérdések főbb forrásaira illetve feldolgozásaira vonatkozóan, de a teljesség igénye nélkül, és csak egy bizonyos szintig. Így pl. levéltári források esetében fondokat nevez meg, s nem az egyes iratok jelzetét; ezeket a mélyebben érdeklődő a kérdésre vonatkozó monográfiákban találhatja meg. Ugyancsak ezen a szinten történhetett utalás az egykorú sajtóra, parlamenti naplókötetekre, statisztikai és egyéb kiadványokra, a korszakkal foglalkozó memoárokra. A feldolgozások tekintetében megkülönböztetett jelentőséggel szerepelnek a rendelkezésre álló marxista munkák: Magyarország története szintézisének a tárgyalt kérdésekben elmélyedni kívánó olvasói figyelmét elsősorban ezek felé kívánjuk irányítani. A felhasznált történeti irodalom jellemzésébe, értékelésébe – egy-egy feltétlenül szükséges jelzésen túl – az adott keretek közt nem bocsátkozhattunk; a magyar történetírás történetéről a 10. kötet részére készülő összefoglalás a 8. kötetben tárgyalt korszakokra vonatkozó magyar történeti irodalom tekintetében is biztosítani fogja az általános tájékozódást.

A 8. kötet, mint a tízkötetes sorozat egyik közbülső tagja, – a benne tárgyalt korszakok feltételei között vizsgálva – továbbviszi a korábbi kötetekből megismerhető gazdasági, társadalmi, ideológiai folyamatokat, nemzeti problematikát, s biztosítja azok megfelelő átvezetését a következő kötethez. E tekintetben fokozott felelősséget rótt a szerkesztőségre az a körülmény, hogy a 8. kötet legelőbb jelent meg. Már a sorozat egészének tematikai megtervezése során tisztázva lettek természetesen e tekintetben az alapvető kérdések, a megoldás részletei mégis a kötet kimunkálása során, a 7. és a 9. kötet szerkesztőségével folytatott további beható konzultációk eredményeként alakultak ki. Úgy mutatkozott célszerűnek, hogy a Habsburg-Monarchia felbomlásának problematikájával döntően a 7. kötet záró részę foglalkozzék, s arra a jelen kötetben csak visszautalásszerűen térjünk ki, viszont itt koncentráljunk fokozottabban a magyarországi forradalmi helyzet kialakulására, az 1918. őszi népmozgalmakra, s itt mutassuk be a soknemzetiségű Magyarország felbomlását. Kötetünk feladata volt annak érzékeltetése, milyen perspektívát nyitottak az 1918–1919. évi forradalmak Magyarországon a megoldásra váró társadalmi és nemzeti problémák számára, s hogy a számtalan nehézséggel küzdő, tapasztalatlanságában lényeges hibákat is elkövető, de a rendelkezésre álló rövid idő alatt is alapvető vívmányokat megvalósító, és hősies forradalmi honvédő harcot vívó első magyarországi szocialista forradalom államhatalmának, a Magyarországi Tanácsköztársaságnak katonai intervencióval történt megdöntése mily tragikusan vetette vissza egy teljes negyed századra nemcsak a szocializmust, de a demokráciát is. Ennek meggyőző bemutatása szempontjából határozottan előnyösnek bizonyult, hogy az 1918–1919. évi forradalmak és az utánuk következő 25 éves ellenforradalmi korszak történetének tárgyalása ugyanazon köteten belül valósul meg. Így válhat különösen plasztikussá, hogy az ellenforradalmi restitúció hogyan reagálja le az uralkodó osztályok számára a szó szoros értelmében „megrendítő" élményt, a proletárdiktatúrát, nemcsak fehérterrorjával, hanem az ellenforradalmi rendszer egész társadalmi és politikai szerkezetének, intézményrendszerének, ideológiájának kiépítésével. Ugyanígy igen tanulságosnak bizonyult a tárgyalt korszakon végigkísérni, mit jelentett az ellenforradalmi rendszerrel szembenálló, levert, elnyomott, üldözött erők számára az 1918–1919. évi forradalmak emléke és történelmi tapasztalatanyaga: milyen nehézségeket okozott az újabb tanácsköztársaságra való közvetlen irányvétel hibás stratégiája, s ezzel szemben milyen jelentősége volt 1918–1919 kritikai értékelésének, a hibákból való okulásnak, a munkásegység és a szövetségi politika kérdései átgondolásának, a továbbra is megoldásra váró demokratikus feladatok vállalásának, a Trianon utáni, az ellenforradalmi rendszer által saját céljaira messzemenően kihasznált nemzeti problémák megoldásának a társadalmi harccal összefüggésben való keresésének, hazai és nemzetközi méretekben. Az antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika és a második világháború alatti ellenállási mozgalom tárgyalása igen hangsúlyos része a kötetnek, amely a szovjet hadsereg magyarországi felszabadító hadműveletei ismertetésével zárul: a szabad, független, demokratikus Magyarország megszületésének részletes történetével már a következő, a 9. kötet foglalkozik, elemezve a megtett utat a magyarországi szocialista építés jelenéig, az évszázados társadalmi és nemzeti problémák megoldásában elért mai eredményekig.

Kötetünk, mint a sorozat a maga egészében, arra törekszik, hogy Magyarország történetét egyetemestörténeti összefüggéseiben ábrázolja. Bár tekintettel voltunk általában is a világ változó képére, s érzékeltettük – legalábbis hatásaikban – a más kontinenseken végbement fejleményeket is, ez döntően mégis európai összefüggéseket jelent, amelyekben a polgári történetírás által meglehetősen

elhanyagolt kelet-európai kapcsolatoknak érdemük szerinti súly jut, s figyelemmel voltunk a kelet-közép-európai régió gazdasági, társadalmi fejlődésének, politikai történetének, ideológiai szférájának sok közös vagy hasonló vonására is. Leginkább gazdaságtörténeti vonatkozásban voltunk felkészülve erre a feladatra: sikerült szélesebb kelet-közép-európai keretben vizsgálni Magyarországnak az első világháború utáni kritikus gazdasági helyzetét a kialakuló új feltételek közt, amelyeket az egész térségben a gazdasági nacionalizmus autarchikus tendenciái jellemeztek. Az infláció méretei, a stabilizáció módja, a gazdasági rekonstrukció belső ellentmondásai, majd a világgazdasági válság hatása és az állami beavatkozási politika előtérbe lépése, a német gazdasági térhódítás, s végül a második világháború alatt a német hadigazdaság rendszerébe történt bekapcsolás kérdése, s általában a gazdasági növekedés és struktúraváltozás vizsgálata a korszak nemzetgazdaságának egészében épp úgy, mint egyes ágazgataiban, a más – elsősorban a szomszédos – országokkal való összehasonlítás révén a kötetben igen figyelemreméltó megvilágítást nyer.

Az ország korabeli társadalomtörténetének vizsgálata terén szintén megnyilvánult ez a komparatisztikus törekvés, de a gazdaságtörténethez hasonlóan intenzív érvényesítésének egyelőre korlátokat szabott az ilyen irányú vizsgálatok még nem eléggé kiterjedt és elmélyült volta az érdekelt országok történeti kutatásában. Hazai viszonylatban is úttörő jelentőségű a kötet társadalomtörténeti fejezete, amely a tárgyalt korszakban végbement demográfiai változások, s az ország népessége különböző szempontok szerinti megoszlásának ismertetése után részletesen elemzi a társadalom szerkezetét és problémáit. A magyarországi társadalomfejlődés sajátosságaként említi a feudális-nemesi társadalom maradványainak továbbélését, az egyes társadalmi osztályok és rétegek kasztszerű elkülönülését. Vizsgálja az arisztokrácia és a nagytőke eredetét, összetételét, gazdasági és politikai súlyát, az „úri középosztály" és a középburzsoázia szerepét; az értelmiséggel kapcsolatban elemzi azt a feszültséget, amely az ún. zsidókérdésben nyilvánult meg. A parasztság és rétegei beható vizsgálata után ismerteti a falusi és városi proletariátus, majd különös gonddal az ipari munkásság helyzetét. A fejezet az ország lakossága életkörülményeinek alakulását felvázoló alfejezettel zárul, amely mindenekelőtt az egészségügyi ellátottság és az iskolai képzés kérdéseire fordít figyelmet. Emellett utal az életforma ekkoriban bekövetkezett olyan változásaira, amelyek az urbanizációval, a tömegkommunikáció nagyhatású eszközei (rádió, film) elterjedésével, a sport, üdülés, turizmus szélesebbkörűvé – mégsem általánossá – válásával függenek például össze. Ez a rész tartalmilag egyrészt az egyetemestörténeti fejezet keretében az életforma korabeli változásairól már megadott általános képet egészíti ki ezek hazai viszonylatban történő bemutatásával, másrészt a hazai művelődéstörténetnek a tömegkultúra vonatkozó részét foglalja magában. E tekintetben megmutatkozó vázlatossága arra utal, hogy a tömegkultúra kutatása történettudományunktól még jelentős további erőfeszítéseket kíván.

A kötet gazdaság- és társadalomtörténeti megalapozottsága teszi lehetővé az ellenforradalmi rendszer jellegének, hatalmi struktúrájának mélyebb vizsgálatát. Ebből „egy sajátos fasiszta-autoritatív-konzervatív diktatúra" (488. l.) képe bontakozik ki, amely a nagybirtokosok, nagytőkések, felsőbb tiszti és államhivatalnoki kar hatalmi szövetségén alapul, a finánctőke megnövekedett súlyával, de a politikai élet előterében mégis a vele egyre szorosabban összefonódó nagybirtokkal. A saját érdekei fokozottabb érvényesítésére törő úri középbirtokos (gentry), katonatiszti, államhivatalnoki csoport szélsőjobboldali szárnya a konzervatív autoritatív berendezkedéssel szemben a nyílt és totális fasiszta diktatúra híve; ez a tendencia a 20-as évek második felében háttérbe szorul, de a 30-as években felerősödik. Gömbös, majd Imrédy kormányának kísérlete a totális fasiszta diktatúra megvalósítására nem jár sikerrel; csak Magyarország német megszállása után épül az ki, főleg Szálasi uralma alatt. A kötet behatóan foglalkozik az államforma kérdésével, a kormányzói és kormányzóhelyettesi intézménnyel, a polgári kormány és a katonai vezetés kérdésével, az alapvető törvényekkel, parlamentarizmussal és pártviszonyokkal, a társadalom egyesületi illetve hivatásrendi megszervezésével, az egyházak és az állam kapcsolatával. Az ezekre vonatkozó konkrét ismeretek hasznosak lehetnek az ellenforradalmi rendszer jellege körül folyó vitákban, amelyekhez a kötet természetesen nem a lezárás, hanem a gazdagítás igényével járul hozzá.

A tárgyalt korszak magyarországi belpolitika-történetének kidolgozása során erős hiányát éreztük egy olyan kézikönyvnek, mint amelyben az NDK történészei a német polgári pártok és egyéb politikai szervezetek történetét egyenként feldolgozták. A jobboldali és különösen a szélsőjobboldali pártok történetének viszonylag alapos ismerete korántsem párosult a baloldali, vagy legalábbis a kormánytól balra álló ellenzéki polgári pártok és szervezetek hasonló alaposságú ismeretével. A

magyarországi munkásmozgalom történetére vonatkozó kutatások kiterjedt és elmélyült volta ezzel szemben megfelelő módon biztosította az illegális kommunista párt és az 1944-ig legálisan működő szociáldemokrata párt politikájának korábbi torzításoktól mentes hiteles ábrázolását. Kötetünk a munkásmozgalom történetét nem elszigetelten vizsgálja, hanem az ország története szerves részeként; megvilágítva pártjai viszonyát az ország különböző belpolitikai erőihez, s állásfoglalásaikat a korabeli közvéleményt foglalkoztató legfontosabb társadalmi kérdések és nemzeti problémák tekintetében, ugyanakkor utal kapcsolódásukra is a munkásmozgalom nemzetközi szervezeteihez, irányzataihoz. A téma kritikus vizsgálata határozott, de egyoldalúságoktól és leegyszerűsítésektől mentes igazságos értékelésekhez vezetett; a problémák és a hibák sokoldalú elemzése legkevésbé sem homályosítja el a számos áldozatot követelt hősies küzdelem nagyszerűségét. Különösen kiemelkedő fejezetet jelent a kommunisták és baloldali szociáldemokraták összefogásával a 20-as évek közepén létrejött és rövid ideig fennállt legális Magyarországi Szocialista Munkáspárt története, amelynek érdemei elévülhetetlenek, nem utolsó sorban a magyarországi agrárkérdés, a munkás–paraszt szövetség jelentőségének felismerésében. De leginkább figyelemreméltó annak bemutatása, hogy miként győzött a Kommunisták Magyarországi Pártjában a népfrontpolitikai irányvonal, hogy a párt által vezetett antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika milyen erőfeszítéseket tett a második világháborúba belesodort ország megmentéséért és demokratizálásáért, mint a szocializmus irányába való továbblépés feltételéért.

Magyarország katonai részvétele a második világháborúban viszonylag kevésbé részletes ábrázolást nyer a kötetben annak főleg külpolitika-történeti – de a belpolitikai összefüggésekre is állandóan figyelemmel lévő – bemutatása mellett, hogy milyen tényezők juttatták lejtőre, majd katasztrófába az országot. Ennek során ismét különös jelentősége van a téma szélesebb európai összefüggésekben történő megvilágításának, s azon belül a szűkebb környezettel, a szomszédos országok politikájával való összevetésnek is, ami ezek viszonyainak mélyrehatóbb ismeretét kívánná meg, mint amivel az eddigi kutatások alapján rendelkezünk. Mégis úgy véljük, e tekintetben is sikerült előrelépni. Az első világháború után kialakított békerendszer, s ennek keretében Trianon problematikája, a békeszerződés revíziójára irányuló törekvéseknek egy össz-európai rendezés keretében való elképzelése, majd e koncepciónak – nem utolsósorban az angol-francia politika magatartása következtében – a német és olasz támogatás igénylésére való redukálódása, a kisantant-politika jellegzetességei, a szovjetellenesség szerepe a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország politikájában; a tengelyhatalmak csatlós-rendszerének kialakulása, – mind olyan kérdések, amelyek csak kölcsönös összefüggéseikben érthetők meg igazán, és világíthatók meg reálisan. A német–magyar viszony jellegének és következményeinek vizsgálata ugyancsak más országok németekhez fűződő viszonyával összehasonlításban történik; az ellenállás, és a háborúból való kiút-keresés módozatai és intenzitása összehasonlító vizsgálatához ez is egy lényeges szál. Uj eredményként jelentkezik a kötetben a nemzeti kisebbségek oly nagy szerepet játszott kérdésének marxista vizsgálata: reális képet kapunk egyrészt a magyar kisebbségek helyzetéről a kisantant országaiban, amelyet a magyar revíziós politika nagymértékben kihasználhatott ugyan, mégsem integrálhatta magába a magyar kisebbségek e politikával szembeforduló áramlatait, másrészt a Magyarországon élő nemzetiségi kisebbségek helyzetéről, a velük szemben alkalmazott magyar nemzetiségpolitikáról. Míg a második világháborúig a németség volt a trianoni Magyarország egyetlen nagyobbszámú nemzeti kisebbsége, az ország területének 1938–1941 közti négyízbeni gyarapodása igen jelentőssé tette a szlovák, kárpátukrán, román, délszláv nemzetiségi kisebbséget, arról nem is beszélve, hogy a magyarországi németség ugyanezen területgyarapodások során a náci Németország által befolyásolt legnagyobb külföldi német népcsoporttá növekedett.

A politikatörténet legfontosabb szereplőinek jellemzésére külön is szerettünk volna gondot fordítani a kötetben. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom nagy alakja, Károlyi Mihály, az 1919. évi Tanácsköztársaság kimagasló vezetője, Kun Béla, az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmának hős mártírjai, mint Sallai és Fürst, Schönherz és Ságvári, vagy a szélsőjobbról balfelé fejlődő, a függetlenségi harcba bekapcsolódó, és hazájáért életét áldozó Bajcsy-Zsilinszky megannyi önálló portrét is érdemeltek volna, de a történelem olyan negatív figurái esetében is indokolt tömör politikai portré beiktatása, mint az ellenforradalmi korszakot nev vel fémjelző Horthy, az egy évtizeden át a kormány élén állott Bethlen, a totális fasizmussal kísérletező Gömbös és Imrédy, a felelősségét érző és dilemmáiból a halálba menekülő Teleki, a Szovjetunió ellen hadba lépő Bárdossy, a taktikázó Kállay, a szolgalelkű Sztójay, a katasztrófát teljessé tevő Szálasi. Terjedelmi okokból

azonban csak igen korlátozottan élhettünk a kínálkozó lehetőséggel; a portrék megfestése helyett a kötet sokszor inkább mozaikképet ad, amely a történelem szereplőinek a folyamatos előadás során bemutatott politikai tetteiből illetve mulasztásaiból, s idézett megnyilatkozásaiból áll össze. Az olvasó bizonyos szellemi közreműködésével a hiteles elemekből könnyen kialakuló ezen „mozaik-képek" talán nem is kevésbé értékesek készen nyújtott portréknál.

A kor szellemi portréját viszont nagy önálló fejezetek próbálják felvázolni, amelyek a politikai gondolkodás történetére koncentrálva, politikai-ideológiai aspektusból foglalkoznak a közoktatás, a sajtó, a tudomány, az irodalom, a művészetek történetével is. A vizsgálódás köréből – hiányérzetet okozva – eleve kirekesztődnek viszont így a természettudományok, melyeknek az iparban, mezőgazdaságban hasznosított némely fontosabb eredményéről azonban a gazdaságtörténeti fejezetekben szó esik. Jelentős és kellően dokumentált megállapítása e fejtegetéseknek, hogy egy mélységesen reakciós társadalmi rendszer viszonyai között is létrejöhetnek a tudományban, az irodalomban, a művészetekben haladó irányzatok, nagy alkotások. Ezt igazolja a sajtó különböző politikai irányzatokat követő lapjainak vizsgálata is, az ellenforradalmi rendszer behatóan ismertetett reakciós sajtópolitikája ellenében. A hivatalos művelődéspolitika „nevelési" eszményein és módszerein is át-áttörnek alulról jövő pozitív kezdeményezések. De a közművelődést egészében és minden részében az ellenforradalmi rendszer ideológiája uralja, mellyel szemben igen nehéz, elnyomott és üldözött helyzetben vannak az ellenzéki politikai ideológiák. A kötet jól érzékelteti a polgári liberalizmus lehanyatlását, a polgári radikalizmus visszaszorulását, a marxista ideológia helyzetét, igen alaposan, kritikusan foglalkozva a szociáldemokrata ideológiával, és a nagy egyéniségeket (Lukács György, Révai József, Bálint György) felvonultató kommunista ideológiával. Igen figyelemreméltó a népi írók „harmadik utas" mozgalma ideológiájának elemzése is. Ami pedig magát az ellenforradalmi rendszer ideológiáját illeti, rendkívül tanulságosan mutatja be a „keresztény-nemzeti" államelv kialakulását, s benne az antiszemitizmus és nacionalizmus szerepét; a fajvédők majd a nyilasok szélsőjobboldali eszméit éppúgy, mint a konzervativizmus különböző klerikális, antiliberális, autokratikus irányzatait és azok főbb képviselőit. Fejlődésükben és ellentmondásosságukban ábrázolja az egyes ideológiai irányzatokat, a nemzetkarakterológiai kísérleteket, a „magyarságtudományt", a „magyar világnézetet", a „szentistváni állameszmét", megmutatva ezek olyan vonatkozásait is, amelyek a német fasizmus politikai és szellemi befolyásával szemben bizonyos „önálló tartást" igyekeztek adni a sajátos magyarországi ellenforradalmi rendszernek.

Magyarország tízkötetes története – s így a sorozat e 8. kötete is – tudományos szintézis, és nem tankönyv, iskolásan megfogalmazott didaktikai célokkal. Nevelőereje marxista–leninista tudományosságában van: alapvetően ezzel akar hatni olvasói ma már láthatóan széles tömegeire, különösen a felnövekvő új generációk történetszemléletére, amelyért az egész szerzői és szerkesztői gárda mély felelősséget érez. Az 1918–1919. évi forradalmak, és az ellenforradalmi korszakkal szemben vívott haladó harcok emléke e korszakok bonyolult problematikája alaposabb megismerése révén feltétlenül tanulságosabbá válik. A most összefoglalt, elemzett és értékelt ismeretanyag persze korántsem lezárt; még minden bizonnyal sok vita lesz az e kötetben tárgyalt kérdésekről is, s remélhetőleg még sok további alapos kutatásnak lesz ihletője. Igy lehet történettudományunkban is a továbblépés jelentős előmozdítója.

(Tilkovszky Loránt)

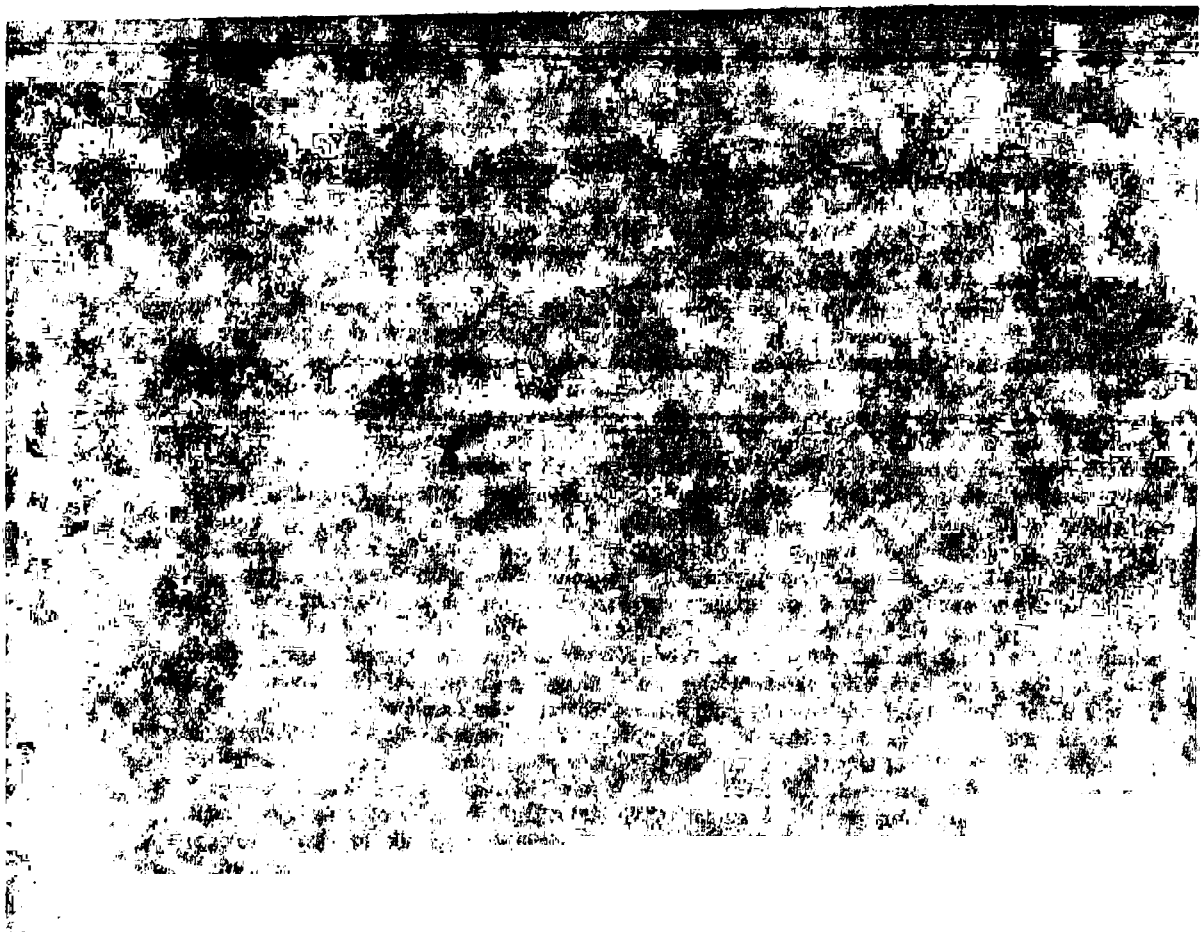

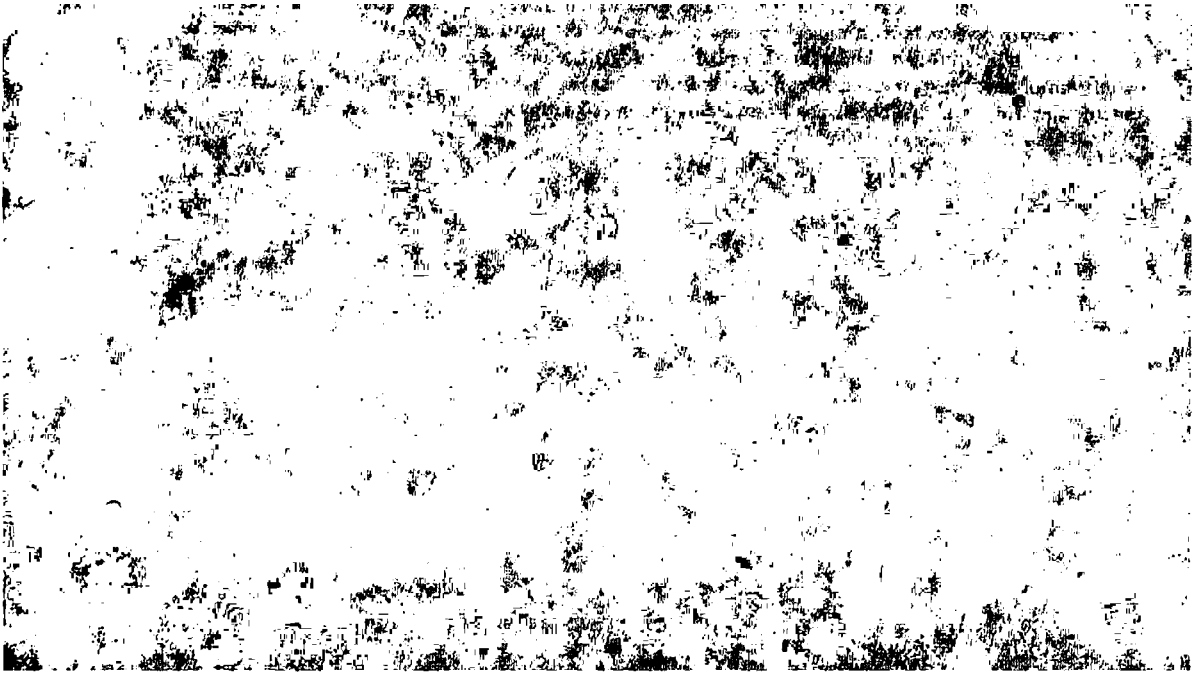

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Роттлер: Настоящее положение научных исследований в области исторических наук — СТАТЬИ — *М. Габори:* Первое заселение Средней и Восточной Европы — *И. Девеньи:* Деятельность Яноша Черноха в первые годы контрреволюции — СООБЩЕНИЯ — *Ж. П. Рипош:* Византия или Рим? Проблема выбора религии Венгрией в средних веках — *К. Петер:* Закон 1608 года о вероисповедании и свобода вероисповедания крепостных крестьян — *К. Урбан:* Акция СДП в 1943—1944 гг. среди интеллигенции — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

F. Rottler: Situation des recherches de sciences historiques — ÉTUDES — *M. Gábori:* Le premier peuplement de l'Europe Centrale et de l'Europe Orientale — *I. Dévényi:* János Csernoch au cours des premières années du régime contre-révolutionnaire — COMMUNICATIONS — *J. P. Ripoche:* Byzance ou Rome? Question du choix de religion pour la Hongrie au moyen âge — *K. Péter:* Loi sur la religion en 1608 et les libertés de religion des serfs — *K. Urbán:* Le parti socialdémocrate hongrois en 1943—44 et son action pour les intellectuels — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

F. Rottler: The Condition of the Historical Research — STUDIES — *M. Gábori:* The First Populations of Middle-East Europe — *I. Dévényi:* János Csernoch's Activity in the First Years of the Counter-Revolutionary Regime — COMMUNICATIONS — *J. P. Ripoche:* Byzantium or Rome? The Question of Hungary's Religion Choice in the Middle Ages — *K. Péter:* The Act on Religion in 1608 and the Freedom of Religion of the Serfs — *K. Urbán:* The Intellectual Action of the Social Democratic Party 1943—1944—HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

F. Rottler: Lage der geschichtswissenschaftlichen Forschungen — STUDIEN — *M. Gábori:* Die erste Besiedlung Mittel- und Osteuropas — *I. Dévényi:* Die Tätigkeit János Csernochs in den ersten Jahren des gegenrevolutionären Systems — BEITRÄGE — *J. P. Ripoche:* Byzanz oder Rom? — *K. Péter:* Das Religiongesetz v. J. 1608 und die Religionsfreiheit der Leibeigenen — *K. Urbán:* Die Intelligenzaktion der Sozialdemokratischen Partei 1943—1944 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. I. 7. – Terjedelem: 18,5 (A/5) ív
77.4026 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Niederhauser Emil—Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930—1931)

KÖZLEMÉNYEK – FIGYELŐ – TÖRTÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRATSZEMLE – KRÓNIKA

111. ÉVF. 1977. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Varga J. János: Seregszék, hadiszék, úriszék
Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban
Pintér István: Az MSZDP vezetői a fasizmusról és az ellene hirdetett szellemi offenzíváról
Stanislaw Gierszewski: Rézexport Magyarországról Gdanskba a 16. század első felében
Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán?

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Barabás László* középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, igazgatóhelyettes (Bp.) — *Cs. Kottra Györgyi* az Országos Hadtörténelmi Múzeum munkatársa — *Deme Péter* az MSZMP KB Párttörténeti Intézet titkára — *Frank Tibor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gazdag Ferenc* az Országgyűlési Könyvtár tudományos munkatársa — *Hangay Zoltán* középiskolai tanár (Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Király Péter* a nyelvtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Ladányi Sándor* a Ráday Levéltár igazgatója (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ölvedi Ignác* kandidátus, ny. tanszékvezető (Zrínyi Miklós Katona Akadémia, Bp.) — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szilágyi János* a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos főmunkatársa (Bp.) *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Zachár József* a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa (Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Niederhauser Emil–Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója 215

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében 230

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931) 270

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról. 320

Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban 1904–1918 329

Vida István: Három Chorin-levél 362

FIGYELŐ

Ránki György: Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése .

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fodor István: Verecke híres útján . . . A magyar nép őstörténete és a honfoglalás (Ism. *Bartha Antal*) 391

Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti múzeum évkönyve (Ism. *Niederhauser Emil*) 395

Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház 16. századi történetéből (Ism. *Ladányi Sándor*) 396

Teatr v nacional'noj kul'ture sztran Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü XVIII–XIX. vv. (Ism. *Niederhauser Emil*) 398

Heinz Helmert–Hansjürgen Usczeck: Bewaffnete Volkskämpfe in Europa 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 400

H. J. Dyos–D. H. Aldcroft: British Transport. An economic survey from Seventeenth Century to the Twentieth (Ism. *Ránki György*) 402
A háborúk és a hadművészet története (Ism. *Zachar József*) 403
Jean Bouvier–René Girault: L'imperialisme français d'avant 1914 (Ism. *Ránki György*) 405
Howard Elcock: Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles (Ism. *Jeszenszky Géza*) 407
Emanuel Shinwell: I've lived through it all (Ism. *Jemnitz János*) . . . 408
Munkásmozgalomtörténeti lexikon 2. jav. és bőv. kiad. (Ism. *Szilágyi János*) 410
Atlas zur Geschichte (Ism. *Hangay Zoltán*) 412
Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–45 (Ism. *Ölvedi Ignác*) 414

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

Pauline Maier: Samuel Adams és a róla alkotott ítéletek kérdése 417 – *G. P. Kuropjatnyik:* A földkérdés és a forradalmi helyzet Észak-Amerikában a függetlenségi háború előestéjén 418 – *V. G. Szirotkin:* A 19. sz. első negyedének idegen nyelvű oroszországi sajtója mint történeti forrás 419 – *V. F. Romanov:* Az orosz abszolitizmus gazdasági-társadalmi bázisa az imperializmus korában 421 – *V. N. Vinogradov–Ju. A. Piszarjev:* Az 1905–1907-es évek Oroszországban és a Balkán forradalmi mozgalmai 422 – *V. Ja. Lavericsev:* A burzsoá-liberális mozgalom fejlődésének általános tendenciája Oroszországban a századfordulón 423 – *Sz. M. Szigyelnyikov:* Az önkényuralom parasztpolitikája a Duma üléseit megelőző időszakban 425 – *J. G. A. Pocock:* Brit történelem: egy új tárgy védelmében 427 – *Frank Freidel:* Amerikai történészek: felmérés a kétszázadik évfordulóra 429

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 431
Történész vándorgyűlés Székesfehérváron *(Deme Péter)* 431

Niederhauser Emil–Szász Zoltán:

ROMÁNIA FÜGGETLENSÉGÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA

A szocialista Románia ebben az évben ünnepelte meg függetlensége kikiáltásának századik évfordulóját. 1877. május 9-én, vagyis mai naptári számításunk szerint május 21-én* történt meg ez, abban a pillanatban, amikor Románia belépett az éppen megindult orosz–török háborúba, hadat üzent Törökországnak, amelytől forma szerint még függő viszonyban volt. Románia ezzel a lépéssel az állami szuverénitás teljes birtokába lépett. A méltán megünnepelt évforduló alkalmából érdemes megtekinteni azt az utat, amely ide vezetett, azokat a nemzetközi előzményeket és körülményeket, amelyek a függetlenség kikiáltását lehetővé tették.

Az előzmények

A nemzetközi tényezők szempontjából a legfontosabb, alapvető előzmény az orosz–török viszony kérdése, vagy más oldalról, Törökország balkáni területeinek a kérdése. A 19. század második felében még három kontinensre, Európára, Ázsiára és Afrikára kiterjedő török birodalom kezében volt a Fekete-tenger déli partvidéke és az a két tengerszoros, a Boszporusz és a Dardanellák, amelyeken keresztül a Fekete-tenger érintkezett a Földközi-tengerrel. A szorosok birtokában a török kormányzat hatalmában állt, hogy milyen hajókat enged át a két tenger között. Az orosz birodalom számára ez igen fontos kérdés volt, különösen a régebbi korszakokban, amikor a birodalom még minden irányban el volt vágva a melegvizű tengerektől. Ezért a cári orosz kormányzat már a 17. század vége óta meg-megújuló kísérleteket tett annak érdekében, hogy először meghódítsa a Fekete-tenger északi partvidékét, amely akkor még török fennhatóság alatt állt. Ez a törekvés kezdeti kudarcok után a 18. század második felében sikerrel járt. Ettől kezdve már arra irányult Oroszország törekvése, hogy egyre közelebb jusson a Fekete-tenger déli partvidékéhez, főképp pedig a tengerszorosokhoz. A végső cél voltaképpen a tengerszorosok megszerzése volt. Ezek birtokában ugyanis Oroszország számára nyitva állt volna az út a Földközi-tenger felé.

I. Péter és utódai idején, a 18. században még elsősorban katonai-stratégiai megfontolások késztették a cári kormányzatot ilyen irányú tervezgetésekre és kísérletekre, különösen azután, hogy az északi tengerpart már orosz kézben volt. Nyilvánvaló volt

* A pontos dátumoknál minden esetben a ma használatos gregorián-naptár és a pravoszláv egyházhoz tartozó területeken akkor használatos julián-naptár szerinti dátumot adjuk meg. Az első adat a julián-, a második a gregorián-naptár szerinti nap.

ugyanis, hogy mindaddig, amíg a tengerszorosok más hatalom birtokában vannak, a Fekete-tengeri orosz partvidék mindig sebezhető lesz, akár török részről, akár más hatalmak részéről, amelyek a török kormányzat engedélyével, esetleg annak szövetségeseként támadják meg a déli orosz határokat. Ugyanakkor pedig az orosz flotta mindig beszorul a Fekete-tengerbe, nem tud onnan a nyílt tengerre kijutni, hogy szükség esetén beavatkozhassék az európai bonyodalmakba vizen is, legfeljebb, ha a török kormányzat ezt megengedi. A katonai megfontolásokhoz a 19. században már gazdasági szempontok is járultak, a déli orosz területek gabonakivitele Oroszország számára létfontosságú volt, s Törökország ezt is bármikor megakadályozhatta. Ezek a szempontok a 19. század folyamán igen gyakran vetődtek fel, tervekben, külpolitikai programokban, emlékiratokban. Hadd utaljunk csak példaként egyre közülük, amely éppen a témánk szempontjából oly fontos Balkán-válság elején készült, R. A. Fagyejev vezérőrnagy emlékiratára. A magasrangú, konzervatív állásfoglalású tiszt és közíró 1876. május 28/június 9-én N. K. Girsz (Giers) akkori orosz külügyminiszter-helyetteshez intézett memorandumában így fogalmazta meg a százados törekvést: „Nekünk, oroszoknak . . . tisztán kell látnunk: szükségünk van nyílt, senkinek akaratától nem függő összeköttetésre a déli tengerekkel. Enélkül nem élhetünk. Másfélszáz éven át, Nagy Péter óta a történelem sürgeti az orosz uralkodót, hogy oldja meg délen ugyanazt a feladatot, amelyet első reformátorunk a húszéves háborúval északon megoldott. Abban az időben Oroszország minden erőssége az ország északi fele volt az Okától a Jeges-tengerig, s ezért az életbevágó kérdés nem lehetett más, mint hogy megnyissák az utat a Balti-tengerhez; most a súlypont áthelyeződött, és az orosz lakosság többsége s termelőerőink többsége az Oka és a Fekete-tenger között van, s a Fekete-tengernek a szorosok birtoklása nélkül nincs nagyobb jelentősége a Káspi-tengernél. Oroszország, ha örökre megfosztva marad a szabad kijárattól a Földközi-tengerre, hasonlóvá válik egy olyan madárhoz, amelynek csak fél szárnya van.

Úgy-ahogy megbékélhetünk az idegen kézben levő Boszporusszal, amíg a törököké, akik minden konzulátusi ügynökkel szemben meg vannak fosztva az igazságszolgáltatás jogától. De nehéz megközelítő fogalmat is alkotnunk a számtalan bajról, arról a periodikusan veszélyessé váló és állandóan megalázó helyzetről, amelybe akkor jutnánk, ha a tengerszorosok véglegesen átmennének bármelyik, az európai teljesjogúság védelmét élvező uralkodó kezére, még akkor is, ha gyenge."[1]

Oroszország ennek a célnak az elérése érdekében a 17. század utolsó évtizedeitől kezdve mindig újból és újból megpróbálkozott a háborúval. A probléma azonban nemcsak orosz szempontból volt érdekes.

Éppen abban az időszakban, amikor az orosz kísérletek megkezdődtek, indult meg lényeges változás a török birodalom belső és ennek megfelelően külső helyzetében. A hódításokra, állandó újabb területszerzésekre felépített birodalom megroppant, most már védekezésre szorult, visszavonulóban volt, s ennek következményei hamarosan eléggé nyilvánvalóvá váltak a külföldi szemlélők számára is. Törökországot a 19. század során már egyre gyakrabban emlegették úgy, mint Európa „beteg emberét". A birodalom gazdasági meggyengülése, még inkább politikai rendszerének ebből fakadó, sűrűsödő nehézségei már

[1] Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 2. köt. Oroszország a kapitalizmus és az imperializmus korában. (Válogatott dokumentumok.) Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. Bp. 1958, 332–333.

eléggé közeli perspektívába hozták azt a lehetőséget, hogy a birodalom felbomlik. Ebben az esetben még inkább fontossá válik majd a tengerszorosok kérdése. Most már elsőrendű nagyhatalmi kérdés, a vezető európai államok vetélkedésének tárgya, hiszen a „beteg ember" örökségére mindegyik valamilyen formában igényt tartott. Oroszország számára, láthattuk már Fagyejev emlékiratából, szinte már létkérdéssé vált a „keleti kérdés".

A cári orosz külpolitikának voltak ebben a kérdésben olyan ütőkártyái, amelyekkel egyéb európai hatalmasságok nem rendelkeztek. Az orosz–török háborúk többnyire a Kaukázusontúl területén is folytak, amióta, a 19. század elején, Oroszország ezt megszerezte. A tengerszorosok felé a legközvetlenebb út azonban mégiscsak a Balkán-félszigeten keresztül vezetett. A 18. század második felétől kezdve éppen ezért a Balkán lett az orosz–török háborúk fő hadszíntere, a cári csapatok eljutottak a Duna torkolatáig, azután már attól is tovább, dél felé. A félszigeten, török uralom alatt, jónéhány kis nép élt, amely az ortodox, pravoszláv valláshoz tartozott, így a cári kormányzat vallási alapon számíthatott és számított is a támogatásukra. Ezek a népek már századok óta a török uralom alatt éltek, mindig felújuló kísérleteket tettek a fennhatóság lerázására. A 18. század dereka óta ezek a kísérletek megerősödtek abban a mértékben, ahogy a gazdasági és társadalmi fejlődés a tőkés viszonyok kialakulása felé kezdett mutatni, bármilyen messze is volt még ekkor a polgári átalakulás. A mélyben ható változások a felszínen is új jelenségek kibontakozására vezettek, megkezdődött a nemzeti öntudatosodás. Ebben a nemzeti nyelv kialakulásának volt fontos szerepe. Még egy újabb fogódzó a cári orosz külpolitika számára: az itt élő, szabadságukat óhajtó népek közt nem egy az orosszal rokon szláv nyelven beszélt. Tehát nemcsak a hagyományos vallási, hanem a modern, nyelvi-nemzeti alapon is rokonokról volt szó.

A cári kormányzat minden újabb orosz–török háború esetén kiáltványban fordult ezekhez a népekhez, a vallás azonosságára és a nyelvi rokonságra hivatkozva szólította fel őket az orosz hadsereg támogatására. Ezek a felhívások nem is maradtak visszhang nélkül. A balkáni népek Oroszországban elképzelhető felszabadítójukat üdvözölték. Nemhogy az egyszerű parasztok, akik élelemmel látták el az orosz katonákat, hírt adtak a törökök hadmozdulatairól, vagy be is álltak önkéntesnek az orosz hadsereg soraiba – a népek távolabb tekintő vezetői sem voltak tisztában azzal, milyen célok rejlenek a cári kormányzat felhívásai mögött. Mind csak azt látták, minden egyes alkalommal, hogy a cár harcol az évezredes pogány ellenség, az elnyomó, kegyetlen zsarnok ellen, s ha ez a harc az orosz fegyverek győzelmével ér véget, akkor ez saját felszabadulásukra is vezethet.

Vallási és nyelvi rokonságra egyetlen más európai nagyhatalom sem hivatkozhatott, ilyen jelszavakkal nem is léphetett fel a balkáni népekkel szemben. A „beteg ember" örökségét azonban mégsem volt hajlandó egyik sem átengedni Oroszországnak. Elsősorban Anglia és a Habsburgok birodalma volt az a két hatalom, amely minden áron igyekezett megakadályozni a cári külpolitika elképzeléseit, de általában ilyen értelemben foglalt állást Franciaország is.

A legkérlelhetetlenebb ellenfél Nagy-Britannia volt. Hiszen nemcsak a Balkánon került szembe Oroszországgal, abban az értelemben, hogy Anglia éppenséggel meg akarta minden áron akadályozni Oroszország kijutását a Földközi-tengerre, de félt az angol kormány a közép-ázsiai orosz terjeszkedéstől is, hiszen az veszedelmesen közeledett India felé.

A Habsburg-monarchia viszont elsősorban a balkáni orosz terjeszkedéstől félt, hiszen ezt a területet többé-kevésbé saját hatalmi körzetének tekintette, maga is megpró-

bálkozott vele több ízben, hogy az itteni népek felszabadítójának a szerepét játssza, legalább is a keresztény nagyhatalom ürügyén. Igaz, hogy a bécsi politikusok többnyire úgy látták: Ausztria egymaga nem elég erős ahhoz, hogy az egész félszigetet maga uralja, dacolva Oroszországgal. Ezért elég régi hagyományai voltak a császárvárosban egy olyasfajta elképzelésnek, hogy a Balkán feletti uralmon osztozkodjék a két keleti nagyhatalom.

Franciaországnak ugyan nem voltak olyan közvetlen területi érdekeltségei, mint a Habsburgok Monarchiájának, nem is volt olyan egyértelműen Oroszország ellenfele, mint Anglia. A napóleoni háborúk lezárultával azonban egyrészt hagyományos levantei kereskedelmi érdekei, másrészt az a külpolitikai igény, hogy ne kerüljön éles ellentétbe Angliával, mégis inkább arra ösztönözte, hogy többnyire az angol külpolitikát támogassa a keleti kérdésben, s ha önállóan lépett fel olykor, akkor sem Oroszország mellett.

A legalább is másfélszázados, ha nem hosszabb külpolitikai hagyományokra visszatekintő állásfoglalások mintegy sűrítve mutatkoztak meg 1853–56 során, az ún. Krími-háborúban. Ez is orosz–török háborúnak indult, mint már annyi egyéb hadjárat ebben a térségben. Ezúttal azonban Anglia katonai téren is a török birodalom mellé állt, és III. Napóleon újsütetű császárságát is rábírta erre, hiszen a francia külpolitika, I. Napóleonra emlékezve, a korábbi francia rezsimeknél is fontosabbnak tartotta az angol–francia jóviszonyt.

A háború fő hadszintere végül is a Krími-félsziget lett. A gazdasági és katonai vonatkozásban egyaránt elmaradott cári Oroszország súlyos, egyenesen megszégyenítő vereséget szenvedett a háborúban. A párizsi béke megtiltotta, hogy a Fekete-tengeren hadiflottát tartson és megerősítse a partvidéket, a két tengerszorost pedig szigorúan elzárta, Dél-Besszarábiát Moldvához csatolta. A balkáni népek ezúttal nem számíthattak az orosz segítségre. Nyilvánvaló volt, hogy az elkövetkezendő években a cári külpolitika alapvető törekvése a párizsi béke megalázó feltételeinek a felszámolása lesz.

Ehhez azonban szükség volt a birodalom belső megerősödésére, a most már égetően sürgőssé vált polgári átalakulás terén az elhatározó lépés megtételére. A krími kudarc egyértelműen ebben az irányban hatott. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás, a hatvanas évek további reformjai megőrízték ugyan a teljesen korszerűtlen cári abszolutizmust, fenntartották, sőt megerősítették a nagybirtok uralmát, számos feudális maradványt konzerváltak, de mégis megindították a birodalmat a polgári átalakulás útján. A reformok közül viszonylag a legkorszerűbb a katonai reform volt, ennek értelmében Oroszország lényegesen modernizálta hadszervezetét, s bár az átszervezés még sokáig eltartott, az 1870-es évekre már ismét ütőképes hadsereggel rendelkezett.

Amikor az 1870 nyarán kitört porosz–francia háborúban a franciák súlyos vereséget szenvedtek, a cári diplomácia ügyesen megragadta az alkalmat, 1870 novemberében felmondta a párizsi békét, arra hivatkozva, hogy a nemzetközi helyzet gyökeresen megváltozott, az orosz kormányzat tehát már nem tartja kötelezőnek a béke rendelkezéseit. A nemzetközi viszonyok valóban lényegesen módosultak, hiszen a háború következtében jött létre az egységes Németország, amely igyekezett a konzervatív politika jegyében jó viszonyt fenntartani Oroszországgal. Az 1867-es kiegyezés következtében a Habsburgok birodalma is, ha csak átmenetileg, belsőleg konszolidálódott, megerősödött. A három császár 1873-ban létrehozott szövetségének a formájában még valamiféle laza együttműködés is alakult ki a három nagyhatalom között. Ebben az új helyzetben a cári kormányzat megelégedett a párizsi béke sérelmes rendelkezéseinek a felszámolásával.

Egyébként az Osztrák-Magyar Monarchiával való megértésre, s ennek jegyében a Balkán-félszigeten a meglevő helyzet fenntartására törekedett, hiszen ez volt a legkönnyebben járható út. Ezt a külpolitikai irányvonalat csak valamilyen váratlan esemény zavarhatta meg.

Románia helyzete a háború előtti időkben

A három nagyhatalom, Oroszország, Ausztria-Magyarország és Törökország között elterülő Moldva és Havasalföld évszázadok óta török függőségben élt. A 18. századtól az ország az orosz–török háborús konfliktusok egyik fő színterévé vált, s Oroszország hatalmának növekedésével együtt nőtt befolyása a Porta függőségében megmaradó román területeken. Az 1826. évi akkermani szerződés óta már a cár egyetértése is kellett a fejedelmek megerősítéséhez. Az 1829. évi drinápolyi orosz–török béke után pedig a fejedelemségeket 5 évre megszállták az oroszok, s orosz irányítással került sor az államélet modernizálására, a saját véderő alapjainak megteremtésére, az új intézmények kialakítására. A Szervezeti Szabályzat néven ismert konzervatív alkotmánytörvény (1831, 1832) az ország majdani egyesítése szempontjából is jelentős volt, mivel tovább közelítette egymáshoz a két fejedelemség belső felépítését.

A negyvenes évek és az 1848. évi román polgári-nemzeti reformmozgalmak már két ellenfél, a török birodalom és a cári Oroszország ellen irányultak, de nem egyforma intenzitással. Elsősorban az orosz protektorátus felszámolása érdekében igyekeztek megnyerni a formális hűbérúr, Törökország jóindulatát. Az 1848-as bukaresti forradalomnak az augusztus-szeptemberi török és orosz katonai megszállás vetett véget. Az 1849. május 1/13-i Balta-Liman-i egyezmény valósággal új orosz–török kondominiumot vezetett be, mely a Krími háborúig tartott. Az 1856-os párizsi béke a Porta uralmát fenntartotta, de Oroszország „védnöki" szerepét az európai nagyhatalmak kollektív „garanciája" váltotta fel. Moldvához csatolták Dél-Besszarábiát, amely az 1812. évi bukaresti béke óta Oroszországhoz tartozott, s a két fejedelemség egyesítése kérdésében választásokat írtak ki, amelyen kemény harcban az unionisták jutottak többségre. Egy 1858. évi párizsi megállapodás lehetővé tette azután az egyesülés fokozatos végrehajtását, bár két fejedelmet kellett választani, s az ország csupán a „Havasalföld és Moldva egyesült fejedelemség" elnevezést használhatta. 1859 januárjában azonban Moldvában és Havasalföldön is ugyanazon személyt, Alexandru Ion Cuza ezredest választották fejedelemmé, s három év leforgása alatt az ország tényleges egyesítése befejeződött. A külső elismerés azonban váratott magára.

A 19. század 30-as éveitől felgyorsuló gazdasági fejlődés, a kereskedelem fellendülése, a tőkés érdekek és az általános európai gyakorlat nyomása alatt 1864-ben megtörtént a jobbágyviszonyok felszámolása. Kevéssé kedvező körülmények között, de kialakult az önálló kisparasztság széles tábora, mely 1907-ig meg-megismétlődő véres felkelések útján próbált szabadulni a nagybirtok és főként a nagybérlők igen erős kizsákmányoló uralmától. A 60-as évek közepétől lendületet vett Románia gazdasági fejlődése. Megkezdődött a vasutak építése, fokozták a még kezdetleges eszközökkel folyó kőolajkitermelést (1862-től 1873-ig ötszörösére növekedett), iparvállalatok létesültek, s jelentősen nőtt a kereskedelem, valamint a pénztőke szerepe.

A Cuza-féle reformokkal és a pártok kikapcsolását alkalmazó kormányzati módszerekkel elégedetlen nagybirtokosok összefogása 1866-ban előzte a fejedelmet, s trónra

ültette Hohenzollern-Sigmaringen Károlyt, aki az 1947-ig uralkodó dinasztia alapítója lett. Igaz, az új uralkodónak nagy belső ellenzéke volt; a pártok feletti egyensúlyozó szerepével, családi kapcsolatainak kamatoztatásával, a hadsereg erősítésével mégis hozzájárult az állam belső konszolidálásához.

A tőkés gazdasági fejlődés szempontjából az ország egyre súlyosabb tehertételnek érezte a gazdaságában és társadalmi szerkezetében egyaránt fejletlen elnyomó, a török hatalmát. Szó sem lehetett arról, hogy akár a konstantinápolyi piac, akár a török birodalom adott keretei előmozdították volna a laza függőségben levő román fejedelemség belső tőkefelhalmozását, vagy török pénztőke segítette volna a természeti kincsek kiaknázását. Nem is a Portának fizetendő elég alacsony (évi 914 000 lei) adó, hanem a fejletlen birodalommal való összezártság, az önálló külpolitika kiépítésének korlátozása volt a legsúlyosabb tehertétel. Cuza fejedelem uralkodásával kezdődően a román kormányok megpróbálkoztak az autonómia kereteinek bővítésével s szerették volna elérni, hogy a Porta ismerje el Románia függetlenségét. Hiába. A nagybirtokos uralkodóosztály, melynek liberális és konzervatív pártja hol koalícióban, hol egymást váltogatva kormányzott, kerülő utakon is megpróbálkozott a függőség kereteinek tágításával. 1875-ben az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött kereskedelmi szerződés például azért volt nagyon fontos Románia számára, mivel közvetve az ország önállóságának elismerését jelentette az egyik nagyhatalom részéről. Az apró lépések politikája azonban csak részeredményeket hozhatott. Döntő változást csak a külpolitikai helyzet gyökeres átalakulásától lehetett várni.

A Balkán-krízis

A nagy fordulat 1875-ben következett be, a balkáni népek megmozdulásának eredményeként. A mozgás a közvetlenül török fennhatóság alatt álló területen indult meg. 1875 nyarán az egyik balkáni tartományban, Hercegovinában felkelés tört ki a török uralom ellen, elsősorban gazdasági okokból, de azzal a reménységgel, hogy a felkelés sikere a terület felszabadulására vezethet. Heteken belül a mozgalom tovább terjedt a szomszédos Boszniára is. A török kormány nagy erők bevetésével lényegében véve felszámolta a felkelést, ha a hegyek között partizánharc formájában még folytatódott is az ellenállás.

1876 tavaszán újabb váratlan esemény következett be. A bolgárok lakta területen már évek óta folyt egy törökellenes fegyveres felkelés megszervezése. Már 1875 őszén történt kísérlet ennek megvalósítására, de az eleve nem sikerült. 1876. április 20/május 2-án viszont megindult a bolgár felkelés, amelyet a dátumról Áprilisi Felkelésnek neveznek azóta is. A török kormány a regurális hadseregek mellett az itt lakó törökök közül toborzott önkéntesek segítségével néhány hét alatt elnyomta a felkelést. Csakhogy olyan kegyetlenséggel, több tízezer ember, köztük nők és gyermekek lemészárlásával, hogy ez egész Európában óriási felháborodást váltott ki. Még az angol közvélemény is felzúdult, az éppen ellenzékben levő liberális párt felhasználta az alkalmat a konzervatív kormány elleni támadásra. Így az angol kormány nem léphetett fel nyíltan és egyértelműen a törökök mellett, akik a balkáni keresztény lakosság ellen folytatnak irtóhadjáratot.

Alig hogy a bolgár felkelést leverték, június 18/30-án a török birodalom szuverenitása alá tartozó Szerbia hadat üzent Törökországnak, s hamarosan az ugyancsak török

fennhatóság alatt álló Montenegro szintén. Az orosz kormányzat támogatta a háborúskodó két államot. Egyúttal pedig megkezdte a diplomáciai lépéseket, hiszen a háború most már nemzetközi üggyé tette mindazt, ami a Balkán-félszigeten történt.

1876. június 26/július 8-án II. Sándor orosz cár és külügyminisztere, A. M. Gorcsakov gróf a csehországi Reichstadtban találkozott Ferenc Józseffel és Andrássy Gyula gróf osztrák-magyar külügyminiszterrel, hogy mint a balkáni ügyekben elismerten a két legérdekeltebb fél, megtárgyalják a teendőket. A háborúba való beavatkozástól mindkét fél tartózkodni óhajtott. De megállapodtak bizonyos lépésekben, több variációban is, a háború pillanatnyilag még bizonytalan kimenetelétől függően. Igy „elhatároztatott:

1. A jelen pillanatot illetően:

A hatalmak a jelen pillanatban a be nem avatkozás elvéhez tartják magukat, kikötve maguknak azt a jogot, hogy később megbeszéléseket folytassanak, amennyiben a körülmények ezt megkívánják. Klek és Cattaro kikötők el lesznek zárva mindkét háborúskodó fél előtt. A törököknek semmilyen körülmények között nem nyújtható segítség a keresztények ellen.

2. A jövőt illetően:

a) Ha a törökök sikert érve el, rendkívüli erőszakoskodásokra ragadtatnák magukat a keresztényekkel szemben, a hatalmak lépjenek egymással megállapodásra, és fékezzék meg őket.

A hatalmak követelik a status quo ante visszaállítását Szerbiában, beleértve a török erődítmények lerombolását is.

Ami Boszniát és Hercegovinát illeti, a hatalmak ragaszkodni fognak Konstantinápolyban ahhoz, hogy azok a december 30-i sürgönyben és a berlini memorandumban kifejtett programon alapuló vagy legalább is a Krétára vonatkozó szabályzatnak megfelelő szervezetet kapjanak.

b) Ha a keresztények győznek:

A hatalmak egyetértően fognak eljárni a háború következményeinek rendezése kérdéseiben.

Nem fognak segítséget nyújtani nagyobb szláv állam alakulásához, de Montenegrónak és Szerbiának meglesz a lehetősége, hogy annektálja: az előbbi – Hercegovinát és az Adriai-tenger egyik kikötőjét, az utóbbi – a régi Szerbia és Bosznia bizonyos részeit.

Ebben az esetben azonban Ausztriának joga lesz annektálni a török Horvátországot és Boszniának bizonyos, azzal határos részeit azon tervnek megfelelően, melyet később fognak kidolgozni.

Oroszországnak viszont ebben az esetben meglenne a joga, hogy visszacsatolja magához Besszarábiának azt a részét, amelyet az 1856. évi szerzédős értelmében engedett át.

Ha pedig, végül, a keresztények sikerei következtében az Ottomán Birodalom teljesen összeomlanak Európában, Bulgária és Rumélia független fejedelemségeket alkothatnak természetes határaik között. Epirusz és Thesszália Görögországhoz csatlakozhatna. Konstantinápoly szabad várossá lehet."[2]

A korabeli nagyhatalmi politika egészen megszokott fogása volt ez a megegyezés, a nagyhatalmak saját érdekszféráik megtartására, sőt kibővítésére törekedtek, ilyen fogal-

[2] Uo. 334.

makban politizáltak, kormányaik nem törődtek a lakosság véleményével, óhajaival, csupán hatalmuk erősítése s a kényes egyensúly fenntartása mozgatta őket. A megegyezés egyes pontjai, meg egész hangneme is mutatja, hogyan viszonyultak ekkor a nagyhatalmak e kis népek és országok kérdéséhez, mennyire csak saját szempontjaikat érvényesítették, s ezt legfeljebb a kereszténykre vonatkozó kegyes szólamokkal leplezték.

A háború azonban korántsem vezetett a szerbek és montenegróiak győzelmére, a török hadsereg erősebbnek bizonyult. A két kis nép végzetes vereségének elhárítása érdekében a nagyhatalmak közbelépésére fegyverszünetet kötöttek, 1877. február 16/28-án pedig meg is kötötték a békét, az eddigi határok változatlanul hagyásával. Az igazi problémát persze nem is Szerbia és Montenegró helyzete jelentette, hanem a közvetlen török uralom alatt élő lakosság sorsa.

A nagyhatalmak diplomáciai úton megállapodtak egymás között, hogy a török kormánytól határozott reformokat követelnek a balkáni keresztény lakosok helyzetének a megjavítása érdekében. A reformok tervének a kidolgozásával konstantinápolyi nagykövteiket bízták meg. 1877. január 6/18-án azonban a török kormány a közben bevezetett alkotmányra hivatkozva, hivatalos jegyzékben visszautasította a nagykövetek által elkészített reformtervezetet.

A visszautasítás valamennyi nagyhatalmat sérthette, de elsősorban kétségtelenül Oroszországot, amely a keleti válság kirobbanása óta a legtöbbet tette a balkáni népekért, s régóta igényt tartott az ottani keresztények védnökének szerepére. Hozzá kell tenni még azt is, hogy a pánszláv eszmék befolyása alatt álló politizáló orosz közvélemény is nagy nyomást gyakorolt a kormányra: tegyen hathatós lépést a balkáni hitsorsosok megsegítése érdekében.

Az orosz kormány azonban, már csak Angliára és a Monarchiára való tekintettel is, arra törekedett, hogy a nagyhatalmak kollektív nyomásával érjék el a sürgetett reformokat. Tárgyalások folytak Angliával, az újabb reformtervezetet 1877. március 19/31-én az ún. londoni jegyzőkönyvben rögzítették, ezt terjesztették a török kormány elé.

Csakhogy a probléma békés megoldása egyre bizonytalanabbnak tűnt. Ősszel már az a lehetőség vetődött fel, hogy Oroszország a török birodalom és Ausztria-Magyarország ellen egyszerre indít háborút, a keleti válság mielőbbi (és megnyugtató) rendezése érdekében. A bökkenő a német állásfoglalás volt: hogyan viszonylik majd a német kormányzat a Monarchia elleni háborúhoz, hiszen, ha nagyon komolyan nézzük, vagy akár forma szerint is, itt Németország két szövetségese közti háborúról volna szó. Bismarck jóval később, visszaemlékezéseiben így foglalta össze a kérdést: „Minthogy végül Sándor cár személyi kapcsolataink alapján véleményem nyilvánítását kérte a berlini orosz nagykövetség közreműködésével, nem térhettem ki tovább az indiszkrét kérdés megválaszolása elől. Felkértem von Schweinitz nagykövetet, akinek ekkor járt le a szabadsága, hogy Szent-Pétervárra való visszatérte előtt instrukcióm átvétele végett keressen fel Varzinban. Schweinitz október 11-től 13-ig vendégem volt. Megbíztam őt, hogy mihelyt lehetséges, Péterváron keresztül menjen Sándor cár udvari lakhelyére, Livádiába. A von Schweinitz úr részére adott instrukcióm oly értelemben szólott, hogy első kívánságunk fenntartani a nagy monarchiák közötti barátságot, amelyeknek a forradalommal szemben több veszíteni valójuk van, mint nyerni valójuk az egymás közötti harcban. Ha ez fájdalmunkra Oroszország és Ausztria között nem lehetséges, akkor még éppen el tudnánk viselni, hogy

barátaink egymással szemben csatákat vesztenek vagy nyernek – azt azonban nem, hogy egyikük oly súlyos sebeket vagy károkat szenvedjen, hogy az veszélyeztesse független és az európai politikába beleszóló magyhatalmi állását."[3]

Éppen az Oroszország és Ausztria-Magyarország közti háború lehetőségének a kiküszöbölése érdekében egy márciusban Budapesten kötött titkos szerződésben, amelyet 1877. január 3/15-re datáltak, tehát az első reformtervezetet elutasító török jegyzék előtti időpontra, többek között a következőkben állapodtak meg: „II. cikk. Abban az esetben, ha a tárgyalások nem vezetnének a kívánt eredményre és megszakadnának, aminek következtében háború törne ki Oroszország és Törökország között, a császári és királyi kormány formálisan kötelezi magát, hogy az elszigetelten működő Oroszországgal szemben jóindulatú semlegességet tanusít, és amennyiben tőle függ, diplomáciai befolyásolás útján paralizálja más hatalmaknak a beavatkozásra vagy kollektív közvetítésre irányuló esetleges kísérleteit.

VII. cikk. Őfelsége, Ausztria császára (stb.) és Magyarország apostoli királya fenntartja magának azt a jogot, hogy döntsön afelett, Boszniát és Hercegovinát mely időpontban és milyen módon fogja seregeivel elfoglalni. Ő császári és királyi felségének kormánya, nem adván ezen intézkedésének olyan jelleget, mintha az összhangban állana Bulgáriának az orosz seregek által való elfoglalásával, sem annak értelmezésében, sem keresztülvitelében nem mutat Oroszországgal szemben barátságtalan magatartást.

Hasonlóképp az orosz hadsereg Törökországban való felvonulásának, sem a császári kormány értelmezésében, sem az intézkedés végrehajtásában ne legyen barátságtalan jellege Ausztria-Magyarországgal szemben.

VIII. cikk. A magas szerződő felek kölcsönösen kötelezik magukat, hogy egyikük sem szélesíti ki hadműveletei körét: őfelsége Ausztria császára stb. és Magyarország apostoli királya – Romániára, Szerbiára, Bulgáriára és Montenegróra, őfelsége minden oroszok császára – Boszniára, Hercegovinára, Szerbiára és Montenegróra."[4]

A török kormány március 28/április 9-én visszautasította a londoni jegyzőkönyvbe foglalt reformokat. Az orosz kormány ezzel voltaképpen szabad kezet kapott a hadüzenetre. Ez április 12/24-én történt meg.

Románia a balkáni válság idején

A balkáni válság idején Romániában minden politikus előtt világos volt, hogy az ország sem egyedül, sem Szerbiával és Montenegróval együtt nem viselhet győztes háborút Törökország ellen. Mind a kellő nagyságú haderő, mind az ipari háttér elengedhetetlen minimuma hiányzott egy ilyen akcióhoz. Az ország politikai életének irányítói – a nemzetközi helyzet eltérő értékelése alapján – két táborra oszlottak. Az egyik tábor Románia semlegességét követelte, a másik hajlott arra, hogy Oroszország oldalán hadba kell lépni a török ellen az ország függetlenségének kivívásáért. A román diplomácia kezdetben abban bízott, hogy Törökország békés úton, a nagyhatalmak nyomására

[3] Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Uj- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Urbán Aladár. I/2. köt. Bp. 1970, 559.

[4] Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 335.

elismeri a román függetlenséget. Franciaország nem adott ehhez támogatást, Németország sem. A londoni román ügyvivőnek pedig Gladstone egyenesen azt mondotta, Angliát „független államként kevéssé érdekli, hogy létezik-e egy Románia, vagy sem."[5] Más volt az Osztrák-Magyar Monarchia álláspontja. Amikor a román kormány a hadsereg fejlesztésére adott 5,6 millió lei folyósításáról értesítette a nagyhatalmakat, Andrássy Gyula 1876. január 23-án „a legfinomabb módon, a legkisebb harag nélkül, mint jóbarát" azt mondotta a bécsi román ügyvivőnek: „Fegyverkezzenek amennyire akarnak, ha van pénzük, bennünket a legkevésbé sem haragít, de sajnálom, hogy olyan pillanatban állnak elő, amikor az izgatottság elcsendesedett és egész Európa békét akar . . ." Majd később kijelentette: „Teljes szívből kívánjuk, s a császár is akarja, hogy Romániából erős és baráti állam legyen."[6] A Monarchia tehát nem ellenezte Románia függetlenségét, de úgy vélte, hogy a török birodalom belső gyengülésével párhuzamosan, fokozatosan kell azt megadni, s meg kell akadályozni, hogy Románia és Oroszország szoros szövetségre lépjen egymással.

1876. június 27-én Mihail Kogălniceanu – a történészből lett politikus – külügyminiszterként egy hosszú emlékiratot küldött a Porta mellett és a garantáló hatalmak fővárosaiban működő román külképviseleteknek, melyben a semlegesség fenntartásáért ellenértékként Románia individualitásának (és nevének) hivatalos elismerését, diplomáciai egyenjogúságának, területi sérthetetlenségének elismerését kérte.[7] A nagyhatalmak a követelésekre hűvösen reagáltak, nem törődtek azzal a fenyegetéssel sem, hogy ellenkező esetben Románia elkanyarodik a semlegességi politikától. A Porta azt felelte: egyelőre nem ér rá ezzel a kérdéssel foglalkozni. Kogălniceanu az elutasítás nyomán egyértelműen egy (későbbi) hadbalépés mellett foglalt állást. Augusztus 1-i körlevelében a balkáni török vérengzésekre hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a keleti keresztény világ hangos szóval vádol bennünket, mivel semlegességünkkel és hallgatásunkkal szentesítjük azokat a szörnyű bűnöket, amelyeket az ajtónk előtt követnek el,"[8] s a román hadsereget pedig csupán a kötelező fegyelem tartja vissza a hadbalépéstől. Utóda, Nicolae Ionescu visszatért ugyan a szigorú semlegesség politikájához, azonban tőle függetlenül az új miniszterelnök, az 1876. júl. 24/aug. 5-én kormányt alakító liberális Ioan C. Brătianu már az orosz–román közeledés előmozdításán dolgozott. Brătianu, külügyminisztere és hadügyminisztere végül szept. 26/okt. 8-án a krími Livádiába utaztak, ahol maga a cár is megmondta nékik, hogy hamarosan háborút indít Törökország ellen, s konvenciót kell kötni az orosz csapatok átvonulásának szabályozására. Az elvi megállapodás megszületett, ez azonban újabb gondok forrása lett. Ha Oroszország az átvonulást, vagy Törökország a csatlakozást fogja követelni Romániától, az ország hadszíntérré változik. A többi nagyhatalom fővárosában viszont hiába tapogatóztak, Románia „semlegességét" nem volt hajlandó garantálni egyik sem. November végén és december elején Bukarestben – a legnagyobb titokban – kidolgozták az orosz–román egyezmény tervezetét, aláírása azonban váratott magára: Románia vezetői még nem adták fel teljesen a reményt a semlegesség fenntartására, a cár viszont tavaszra halasztotta a hadjáratot.

[5] A bécsi román ügyvivő 1877. jan. 23-án kelt jelentése. Ld. Documente privind istoria României. Războiul pentru independentă. (A továbbiakban Documente . . .) I/2. köt. Bucureşti 1952. 62. sz. irat.

[6] Documente . . . I/2. 62. sz. irat.

[7] Documente . . . I/2. 209. sz. irat.

[8] Documente . . . I/2. 364. sz. irat.

1876. december 11/23-án a szultán kihirdetett egy liberális elveket is tartalmazó alkotmányt, melyben nem kevés oroszellenes célzatossággal helyt kapott a polgári jogegyenlőség, vallás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, de nem változott a „vazallus tartományok" jogállása. Az alkotmány nagy felháborodást, a semlegesség híveinek táborában pedig komoly csalódást okozott Romániában is. A külügyminiszter a nagyhatalmaknál tiltakozott, a parlament támogatta, a háborús hangulat felfokozódott. Január közepén a liberális képviselőket tájékoztatták az orosz–román konvenció tervéről, s azok többsége egyetértett vele. A kormány új választásokat írt ki, hogy biztos többséggel a háta mögött, nyugodtan folytathassa az immár határozottan oroszbarát külpolitikát.

Április 1/13-án egy kibővített minisztertanács még egyszer megvitatta Románia lehetőségeit. A politikusokat óvatosság, tartózkodás jellemezte, a semlegesség mellett felhozható elvi, az orosz szövetség mellett szóló gyakorlati érvek változatos felvonultatásával. A liberálisok bírálták Oroszországot, hangsúlyozták, hogy egy nagy délszláv állam születése nem áll Románia érdekében, s volt aki egyenesen az osztrák–magyar megszállás szükségét említette, mivel így lehetne megakadályozni az ország hadszíntérré változását.[9] A nagy káosz ellenére lényegében egy álláspont dominált, az, amelyik az Oroszországgal való nem politikai természetű együttműködést, s Ausztria-Magyarország pártfogását kereste.

Április 3/16-án az ismét külügyminiszterré kinevezett Kogălniceanu és Sztuart báró, orosz ügyvivő aláírták az orosz–román egyezményt, melynek értelmében „a császári kormány tiszteletben kívánván tartani a Román Állam területi sérthetetlenségét, megállapodott Őfensége I. Károly Uralkodó kormányával egy külön konvencióban az orosz csapatok romániai átvonulásáról".[10] A szerződés biztosítja (Bukarest elkerülésével) az orosz csapatok szabad, baráti átvonulását. Az ellátást fizetség ellenében a román hatóságok végzik, a szállításban pedig 40% tarifakedvezményt kapnak.

Kifelé a diplomaták még őrzik a semlegesség látszatát, Andrássyt pedig arra kérik: „kettőzze meg erőfeszítéseit Konstantinápolyban, hogy Románia ne legyen hadszíntérré".[11] Andrássy nem tudott a Portától erre ígéretet szerezni, Lord Derby pedig cinikusan kijelentette: „Igazságtalan lenne a törökök bevonulását ellenezni, ha megtűrnék az oroszok bevonulását Romániába."[12] Románia rákényszerült, hogy az orosz csapatok felvonulása idején maga védje meg magát a törökkel szemben. A mozgósított csapatok (58 700 katona, 190 ágyú) tüzérsége védte a Duna vonalát – igaz, a törökök csupán portyázó alakulatokat küldtek rendszertelenül a román partokra. Április 29/május 11-én a parlament megállapította, hogy Törökország hadiállapotba került Romániával szemben. Május 9/21-én a zsúfolt képviselőházban Kogălniceanu külügyminiszter bejelentette a török birodalommal való teljes szakítást. „Függetlenek, önálló nemzet vagyunk", mondotta, s a képviselők ünnepélyesen kinyilvánították az önálló Románia megszületését.

A nagyhatalmak általában ellenségesen vagy nagyon tartózkodóan fogadták Románia lépését. Érdemben csupán Oroszország támogatta. Pénzkölcsönt folyósított, s az égető

[9] Documente . . . II. 169. sz. irat. Bővebben idézi *N. Iorga*: Politica externă a Regelui Carol I. Bucureşti 1923, 203–207.

[10] Documente . . . II. Bucureşti 1952. 193. sz. irat.

[11] Kogălniceanu 1877. ápr. 11-i üzenete a bécsi román ügyvivőhöz. Documente . . . II. 323. sz. irat, ld. még 213. sz.

[12] Documente . . . II. 259. sz. irat.

hiány megszüntetésére 25 000 kézifegyvert is adott. (Nyugatról ekkor már nem lehetett fegyvert behozni.) S ha az utak és vasutak erősen elhasználódtak is a háború folyamán, az orosz vásárlások és szállítások kisebb konjunktúrát okoztak, a költségvetés 1877-ben jelentős többlettel zárult, dacára annak, hogy az ország háborúban állott.

Az orosz–török háború

A nagyhatalmak a háború kitörése után semlegességüket nyilatkoztatták ki. A Kaukázusontúli területen a hadműveletek hamarosan meg is indultak. A Balkánon azonban időbe telt, amíg az orosz csapatok a felázott utakon és a kis teherbírású vasutakon eljutottak a Dunához, a román–török határra. Előzetes, az ellenfél megtévesztését szolgáló diverziós hadműveletek után június 15/27-én az orosz fősereg Szvistovnál átkelt a Dunán. A hadműveletek először kedvezően alakultak, az orosz előörs sereg néhány hét múlva már a Balkán-hegységen is átkelt. Ekkor azonban a török ellenállás is megerősödött. A törököknek a tengeren sikerült a félsziget nyugati részéről csapatokat átdobniok a hadszíntérre, így megállították a Balkán-hegységtől délre történő előrenyomulást. A Viddinben levő török sereg pedig erőltetett menetben elérte Plevna (a mai Pleven) erődjét, a legjobban megerősített török erődrendszert. Néhány más erőd is török közen volt a Balkán-hegységtől északra elterülő síkságon. A további előnyomulás előfeltétele ezeknek az erődítményeknek, de elsősorban Plevnának az elfoglalása volt. A délről érkező török erősítésben bízva a török seregek a Balkántól északra több helyen ellentámadásba mentek át, s átmeneti sikereket is értek el.

A teljesen körülzárt Plevnából november 27/december 9-ről november 28/december 10-re virradólag Oszman pasa megkísérelte a kitörést, hogy még meglevő csapataival dél felé vonulhasson, ez azonban nem sikerült. Az erőd megadta magát. Ezzel megtörtént a döntő fordulat. December 2/14-én Szerbia is újból hadat üzent. Az orosz csapatok több helyen átkeltek a Balkán-hegységen, s dél felé nyomultak előre. A török ellenállás összeomlott, az orosz seregek elfoglalták Drinápolyt, s már a fővárost fenyegették. Drinápolyban január 19/31-én megkötötték a fegyverszünetet, Konstantinápoly egyik elővárosában, San Stefanóban pedig február 19/március 3-án a békét.

Az orosz kormány a gyors békekötéssel kész tények elé akarta állítani a nagyhatalmakat. E békeszerződés 5. cikke értelmében „A Porta elismeri Románia függetlenségét, s ez utóbbi állam fenntartja jogigényét a két fél által megállapítandó kártalanításra. A közvetlen szerződés megkötéséig Románia alattvalói Törökországban élvezni fogják mindazokat a jogokat, amelyek más európai államok alattvalóinak biztosítva vannak."[13] A török kormány Szerbia és Montenegro függetlenségét is kénytelen volt elismerni. A bolgár területekből a szultántól függő nagy-bolgár fejedelemséget hoztak létre. A megmaradt török területeken is reformokat kellett bevezetni a keresztény lakosság érdekében.

A béke, amellyel az orosz diplomácia kész tények elé szerette volna állítani a nagyhatalmakat, abban a reményben, hogy azok utólag már nem követelik módosítását, lényeges változásokat hozott, olyanokat, amelyekről a korábbi tárgyalások és megálla-

[13] Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 351.

podások során nem is esett szó. Nem is a részletek érdekesek számunkra. Mert ha a bevezetőben felvillantott cári törekvésekre gondolunk, nyilvánvaló lesz azonmód, hogy a béke messze elmaradt ezektől a céloktól. Elmaradt, mert Oroszország az adott nemzetközi helyzetben távolról sem volt elég erős ahhoz, hogy a többi nagyhatalom ellenében elérje ezeket a célokat. Sokkal kevesebbel kellett megelégednie. De éppen ez a balkáni népek számára valójában sokkal több volt, hiszen akár forma szerint is, nemzetközi elismeréssel (mint Románia, Szerbia és Montenegro esetében), akár a török fennhatóság formális megtartásával (mint Bulgária esetében) meghozta a balkáni népek szabadságát és függetlenségét. Az orosz kormányzat szubjektív hódító szándékaitól függetlenül a korabeli objektív nemzetközi helyzet így vezetett a balkáni népek többségének a török fennhatóság alóli felszabadulásához.

Románia részvétele a háborúban

A román csapatok a határt fedezték mindaddig, amíg az orosz hadak felvonultak, utána ágyúikkal és hajóikkal azok dunai átkelését fedezték, majd a Duna felső szakaszát védték egészen az Olt torkolatáig. Még április és május folyamán felmerült a román uralkodó és az orosz fővezér, Miklós nagyherceg között a két hadsereg további együttműködésének gondolata, de határozat nem született, sőt egy orosz jegyzék május 16/28-án leszögezi, hogy a cári csapatok ereje „több mint elégséges" a győzelemhez.[14] A cári diplomácia csak az orosz hadak keretében, alárendeltségben vélte megengedhetőnek a román csapatok szereplését, Károly fejedelem viszont ragaszkodott az önálló hadműveleti területhez, a teljes különálláshoz. Amikor azonban kiderült, hogy a török feletti gyors győzelem illúzió, és az egész hadjárat sikere veszélyben forog, Románia aktív részvétele sürgőssé vált. Miklós nagyherceg július 19/31-én sürgető táviratban kéri a román csapatok kisegítő támadásának megindítását.[15]

A román haderő augusztus 12/24-én átkelt a Dunán (egy divizió már július végétől megszálló feladatokat látott el Nikápoly környékén), augusztus 16/28-án megállapodás született, hogy a Plevna-i erődök ellen vonuló orosz és román csapatokat Károly fejedelem parancsnoksága alá helyezik. Katonai szempontból formális gesztus volt csupán, politikai jelentősége azonban annál nagyobb volt. Egy még függetlennek el sem ismert ország uralkodója alá rendelik egy nagyhatalom egyes csapatait, tábornokait. Mind az uralkodó, mind Románia tekintélye jelentősen növekedett. A harcok neheze ezután kezdődött. Az erődöt ismételt rohamokkal nem sikerült elfoglalni. Szeptemberben váratlanul beköszöntött a tél, s ez újabb nehézségeket okozott a szövetségeseknek. Plevna ostroma elhúzódott november 28/december 10-ig. A módszeres téli ostrom végén Oszmán pasa – kortársak által 40 000 főre becsült – seregét foglyul ejtették. Az orosz és román erők különváltak. Az itt felszabadító orosz seregek délre vonultak, a román csapatok pedig a megmaradt északnyugati török erődök (Viddin) ellen kezdtek harcolni, ennek

[14] Szövegét idézi: *Titu Maiorescu:* Istoria contimporană a României (1866–1900). Bucureşti 1925, 129. ill. *N. Iorga:* Războiul pentru independenţa României. Actiuni diplomatice şi stări de spirit. Bucureşti 1927, 107–109.

[15] *Maiorescu:* i. m. 137.

azután a fegyverszünet (1878. január 19/31.) híre vetett véget. A román csapatok a San Stefanó-i békét követően is megszállva tartották a „zálogvárosnak" deklarált Viddint és Belogradcsikot. A 4329 halottat és körülbelül kétszerannyi sebesült áldozatot kívánó román hadjárat 1878 március 25/április 6-án ért teljesen véget.

A háború terheit a dolgozó tömegek – a parasztok – viselték otthon is, a frontokon is. A hadsereg ellátását csak kemény rekvirálással és Románia határain túlterjedő közadakozással tudták biztosítani. A rosszul felszerelt, rongyos katonák a fronton éheztek, vagy későn érkező, romlott ételen éltek. A lehetőségekhez képest jól működött az egészségügyi szolgálat, nem kis mértékben áldozatkész orvosok szervezőkészségének következtében.

A berlini kongresszus

A San Stefanó-i béke megsértette az Oroszország és a Monarchia között előzetesen megkötött egyezménynek azt a pontját, amely szerint nem szabad nagy délszláv államot létrehozni. A Monarchia ezért rögtön az angol kormányhoz fordult, s együttesen rákényszerítették az orosz kormányt, egyezzék bele egy nemzetközi konferencia megtartásába, amelynek a feladata lesz a béke rendelkezéseinek a felülvizsgálása. A konferenciát június 1/13. és július 1/13. közt tartották Berlinben, a nagy délszláv államot csakugyan eltüntették, a bolgár fejedelemség területét az eredetinek mintegy harmadára csökkentették. A három állam, Románia, Szerbia és Montenegro függetlenségét azonban ez a nemzetközi egyezmény is megerősítette.

Románia képviselőit nem hívták tárgyaló asztalhoz sem a San Stefanó-i béke, sem a berlini szerződés megkötésekor. Oroszország és Románia viszonya a háború végén ugyancsak elhidegült, mivel a román diplomácia megpróbált minden követ megmozgatni, hogy Dél-Besszarábiáról ne kelljen lemondania, habár cserébe Dobrudzsát kaphatta meg. A román álláspontot a hatalmak előtt július 1-én Kogălniceanu és Brătianu éppenséggel előadhatta, s a legudvariasabb formák közepette, – a kongresszus tagjai felálltak belépésükkor – megjelenésük mégsem számított, hiszen Romániát csak „bemutatták" (entendue) de nem „meghallgatták" (écoutée). Az ország függetlenségét azonban Berlinben is elismerték, az Oroszországhoz visszakerülő Dél-Besszarábia helyett kárpótlásul tényleg megkapta Dobrudzsát. A nagyhatalmak közvetlen gyámkodása Románia felett megszünt. Noha továbbra is érvényesült befolyásuk, mind az ország belső fejlődése, mind külpolitikája számára kedvezőbb korszak kezdődött.

Románia függetlenségének kivívása a balkáni népek felkelésével meginduló nagy folyamat részét képezte. A polgárosodó román társadalom uralkodó osztályainak tevékenysége, a széles tömegek tehervállalása és a kis román hadsereg hősiessége csak az orosz–török háború által teremtett kedvező feltételek felhasználásával együttesen tette lehetővé a függetlenség megszerzését.

A függetlenség elnyerése Románia történetének egyik nagy fordulópontja. Nagy jelentőségű tény volt, hogy az ország tevőlegesen részt vállalat a felszabadító háborúban: a nemzeti öntudat erősödése hozzájárult a fiatal állam konszolidációjához. De a függetlenségi háború nem csak a polgárság, hanem az elnyomott paraszti tömegek osztályöntudatát is erősítette. A tényleges terheket viselő széles néprétegek áldozatvállalása, az éhező, rosszul felszerelt parasztkatonák hősiessége a társadalmi haladás táborának további harcá-

ban hivatkozási alapot jelentett. A fiatal szocialista mozgalom is e paraszti tömegek öntudatosodására épített. Ahogy – másfél évtizeddel később – egyik képviselőjük, Constantin Mille „Hazafiság és szocializmus" című cikkében írta: „Részünkről az az igazi hazafias ajándék, ha közösségi életre serkentjük ezt a négymillió románt, ha jogaik és kötelességeik tudatára ébresztjük őket, s ha ezt a roppant hadsereget a belső Plevna meghódítására buzdíthatjuk."[16] Ezzel megjelölte azt a távolabbi történelmi feladatot, amely 1877 után az immár független Románia népe előtt állott.

[16] *Ion Grecu:* A munkásmozgalom és függetlenségünk kivívása (1877–1878). Korunk, 1977. 1–2. sz. 117.

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám:

VÁLTOZÁSOK PERU TÁRSADALMÁBAN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A Csendes-Óceán mentén elterülő ország az Andok hegyvonulata által meghatározottan tagozódik három gazdaságföldrajzi régióra, mely szinte három különböző Perut jelent.

A Humboldt-áramlat által befolyásolt partvidék (Costa) 100–150 km szélességben húzódik sivatagos, száraz sávjával az óceán mentén, folyóvölgyekre korlátozva az életet. A kapitalista fejlődés Peruja ez, a gyáriparé, de főképp a tőkés ültetvényes kultúráké (cukor, gyapot, rizs), melyek a világpiacba kapcsolódnak és kapcsolják Perut. „Fehér" és „mesztic" Peru ez, ahol a viszonylag kisszámú néger és ázsiai (japán, kínai) eredetű lakosság is él.

A hegyvidéken (Sierra) 2500–4500 m között, fennsíkokon és folyóvölgyekben él a lakosság kb. 60%-a. „Indián" Sierráról is beszélnek, ahol a feudalizmus él tovább a nagybirtokok rendszerében, az indián közösségek *(comunidad* vagy *ayllu)* kiszolgáltatottságában s a bányaművelés munkaviszonyaiban.

A Sierra keleti oldala az Amazonas-medence őserdőihez csatlakozik. Egy kellemes és termékeny szubtrópusi vidéket leszámítva ez a térség (Selva vagy Montaña) ma még a civilizáción kívül esik.

Peruban a lakott körzetek földrajzi elhelyezkedése, elsősorban a magasság, döntő tényező az élet, a gazdálkodás szempontjából. Az 1940-es cenzus adatainak ilyen szempontú vizsgálata megmutatja: a tengerszint – 250 m közt 1.974.355 ember él, az összlakosság 28,11%-a; 250 m–1750 m között 410.822 fő él (5,86%), többségük a Costán és Selvában. 1751–4000 m közt 4.474.462 ember él (63,99%).[1]

E területeknek csak egy része művelhető, bár az összesítő adatok azt is mutatják, hogy a megművelhető területeknek csak egy része hasznosított. Peru összterületéből (20.616.463 ha) megművelhetetlen 7.230.389 ha; megművelhető 11.922.207 ha, de csupán 1.463.867 ha a megművelt terület.[2]

Ezek az adatok érzékeltethetik azt a tényt, hogy Peruban a partvidéken és a hegyekben is óriási területek lakatlanok, sivatagok, megművelhetetlenek, s hogy a lakott központok – a népsűrűség alacsony átlagadatai ellenére – igen nagy népességűek, mert folyóvölgyek mentén helyezkednek el, ahol a föld megművelése lehetséges. A geográfiai és

[1] Censo Nacional de Población y Ocupación de 1940. T. Ik. Lima, 1944 (a továbbiakban Censo 1940) CXXXVI. l.

[2] *The Peruvian Economy.* Pan American Union. Washington, 1952. 35.

klímatikus tényezők miatt is, tehát a lakott központok bizonyos – egymással igen kevés szállal (közlekedési lehetőségek hiánya) érintkező – foltokat, szigeteket alkotnak.[3]

Az 1940-es cenzus szerint Peru lakossága 6.207.967 fő, amelyből 2.847.196 (45,86%) indián, 3.283.360 fehér és mesztic (52,81%).

Ez a cenzus politikai megfontolásból nem választotta külön a „fehér" és „mesztic" kategóriát, s így jöhetett ki a végső kunklúzió: Peru nem indián-többségű ország. A cenzus részadatai azonban bonyolultabb képet tárnak elénk. Peru megismeréséhez jobban elvezet, ha az 1940-es cenzusnak a beszélt, használt nyelvre vonatkozó adataiból indulunk ki. A tartományok (departamentók) *egy csoportjának* nyelvi adatai a következők: (dep. összlakosságának %-ban):

	„csak spanyolul beszél"	spanyolul és indián nyelvet	„csak indián nyelvet beszél"
Apurimac	0,37%	13,37%	85,26%
Ayacucho	0,86%	16,70%	82,44%
Cuzco	1,45%	18,95%	79,60%
Puno	1,29%	15,19%	83,52%
Huancavélica	1,17%	19,94%	78,99%

Az indián departamentók, alapvetően *Dél-Peru Sierrájának* csoportja ez, ahol a kecsua, illetve ayamara (Puno) nyelvet beszélő indiánok élnek.

Ez a perui társadalmi problémák egy sajátos megjelenési formájára utal: arra, hogy az agrárkérdés indián-kérdésként is megjelenik. Természetesen, a „csak spanyolt beszélő" agrárzónák vidékein, észak departamentóiban (La Libertad, Lambayeque, Piura, Cajamarca), ahol a százalékok magasak, ugyancsak indián térségekről van szó, de ezek a conquista utáni időszakban, a 16–18. században elvesztették nyelvüket, ma spanyólul beszélnek.[4]

Peru más vidékein is jelentős a csak indián nyelvet beszélők aránya, de nem olyan arányú, mint az említett öt departamentóban.[5]

Bevezetőnkben ki kell térnünk néhány alapvető *fogalom* tisztázására is, hiszen Peruban *kettős értékrendszer* működik. Az osztályszerkezet és -viszonyok mellett „faji" jellegű „besorolás" is megtalálható, még a cenzusokban is.

A kérdésünk tehát az: mi az összefüggés a „faji besorolás" és osztályhelyzet között.

[3] Uo. 18.

[4] Cajamarca: 93,32%, La Libertad: 97,77%, Lambayeque: 92,35%, Piura: 99,34% a „csak spanyolul beszélők" aránya. Censo, 1940. Vol. I. 163. *Fr. Kauffman Doig* szerint a *Chimu kultúrához* tartozó vidékeken az Inka birodalom idején a „kecsuaizálás" nem tudott eredményeket elérni, az itteni népek ellenállása miatt. E vidékek lesznek a spanyol hódítók szövetségesei az inkák elleni harcban, s a helyi nyelv ellenállásának hiánya miatt a spanyol nyelv gyorsan tért hódít, s a 19. századra eltűnnek a helyi nyelvek. Ld. Manual de Arqueología Peruana, Lima, é.n. 371 és azt követő lapok.

[5] Censo, 1940. Vol. I. 163.

„Faj" és „osztály" összefüggései Peruban

Az eddig elmondottak csak részben segítenek közelíteni a fogalmak meghatározásához. A *nyelvi* kritérium alapján mégis pontosan meghatározható az „indiánoknak" bizonyos része: azok, akik *csak* indián nyelvet beszélnek.[6]

A „fehér" vagy a „mesztic" azonban kevésbé különíthető el, így a csak spanyolt beszélők közül a 19–20. században Európából és Észak-Amerikából bevándoroltak és közvetlen leszármazottak tartoznak a „fehér" kategóriába minden különösebb vita nélkül.

Alexander Lipschütz, a chilei kommunista tudós, aki a különböző, burkoltan vagy nyíltan faji előítéletektől terhes megítélések ellen küzdött, már az 1940-es években világosan megfogalmazta az *indián* fogalmával kapcsolatban: „. . . az indián faj, annak ellenére, hogy bizonyos fokig biológiailag is jellemezhető, mindig és ugyanakkor társadalmi dolog, vagyis nem lehet felfogni, megérteni, megmagyarázni mint tisztán biológiai lényeget."[7] Lipschütz az „indio" két nagy csoportját különbözteti meg. A „tiszta indián" kategóriában három csoportot különít el: a) akik az indián nyelvet beszélik, b) „indián biológiai meghatározottságú emberek, akik ugyanakkor spanyolul beszélnek", c) a kettő közt átmenet: a kétnyelvűek. *Lipschütz* a másik indián csoportba a *meszticeket* sorolja, (amiben általános progresszív latin-amerikai vélekedést is kifejez) s utal arra, hogy sokan a „mesztic"-ekhez sorolják magukat, ezzel akarván önmaguk társadalmi megítélését, besorolását javítani. E „blanquizacióan" („fehéresítés") jelenségét a hivatalos magatartások támogatják, s az összeírásokban is ez tükröződik.[8]

E megjegyzés már utal arra, hogy *a „faji besorolás" alapja a társadalmi helyzet.* Ahogy Lipschütz rámutat: az a tény, hogy a hódítók fehérek voltak, a leigázottak pedig indiánok, alakította ki a „faji aspektust". A társadalmi privilégiumokat a hódítók igyekeztek biológiailag is alátámasztani („vértisztaság" „limpieza de sangre"); az úr, a señor, helyzetének védelmére segítségül hívta a bőr színét, s mindezt úgy állította be, mint természeti törvényt. Igy a körülmények ereje folytán a társadalmi viszonyok biológiai-faji aspektusban kristályosodtak ki. Ez azonban azt is maga után vonta, mutat rá Lipschütz, hogy az alsóbb osztályokból felemelkedők részéről egyfajta „faji képmutatás" jelentkezik, alkalmazkodás az uralkodó osztályhoz. Ezt a meszticek részéről „önvédelmi reflexnek" tartja.[9]

Ezt a lipschützi gondolatmenetet a perui történeti kutatások igazolták és gazdagították. A 19. században kialakuló független perui állam megőrizte az előjogok és elnyomás gyarmati struktúrájának legfőbb elemeit. A születés, a bőrszín, a gazdasági hatalom (a latifundium) bástyái lehetővé tették, hogy a fehér gyarmati uralkodó osztály egy jelentéktelen számú mesztic réteget befogadva (elsősorban a hadseregen keresztül történt e mozgás), megőrizze előjogait.

[6] A perui szóhasználat a Selva vad indián törzseit a *„salvaje"* jelzővel illeti; *„indio"* a civilizációban élőket jelenti.

[7] *Lipschütz:* El Indoamericanismo y el problema racial en las Américas. Santiago de Chile. 1944. 39.

[8] Uo. 72. és köv.

[9] Uo. 53–87. *Lipschütz* más művei: Indoamericanismo y Raza India. Santiago, 1937; La Comunidad indigena en América y en Chile, Santiago, 1944, ugyanezen gondolatkörben mozognak.

A létrejövő új köztársaságban tehát a *megítélés* faji jellegű szempontjai tovább éltek, vizsgálatuk azonban komoly változásokat mutat.

Kubler máig egyedülálló könyvében az adózással kapcsolatos 1826–54 közt elvégzett összeírásokat vizsgálva rámutat: az összeírók naponta szembekerültek a kérdéssel: ki az indián, ki a mesztic, ki a fehér? Sok adattal dokumentált tanulmányában rámutat: a „fehér" fogalom gazdasági és politikai hatalmat, pozíciót és értelmiségi (ügyvéd, pap) foglalkozásokat jelent, a „castas" (mesztic) a „nem-indián"-nal azonos és egyre inkább napszámost, bérmunkást, bányászt jelent, ahogy Kubler mondja, olyan embert, akit mai szóhasználattal „proletár"-nak neveznénk. Az olyan indián is „casta" lett, aki nem közösséghez tartozik. Használják a szót a városi népességre, a kézművesekre, kisiparosokra, kiskereskedőkre, olyan kisjövedelműekre, akiknek nincs földjük. Az indián pedig *mezőgazdasági munkást, parasztot* jelentett. Az adóösszeírók jelentéseiből világosan kiderül, hogy *vagyoni* és *foglalkozási alapon* döntötték el a „faji" hovatartozást. Sokszor egyetlen támpont a kérdezett önmagáról alkotott véleménye volt: engedte vagy nem, hogy indiánnak vagy meszticnek nevezzék és így írják össze.

A 19. században végigvonul az ilyen „faji" alapon történő kategorizálás kijátszása, s példák sereğe mutatja, hogy egy személy gazdasági helyzetének megváltozásával „faji" helyzete is megváltozik.[10]

Egyértelműen leszögezhető, hogy a „faji" kategóriák a 19. századtól már alapvetően társadalmi osztályok és rétegek megjelölésére szolgálnak. Használatuk egyrészt jelzi a perui uralkodó osztályok törekvését, hogy uralmukat ilyen kategóriákkal is erősítsék, másrészt természetesen jogosultságuk is megvan, amennyiben a bennszülött lakosság gazdasági-társadalmi különbségeken túl etnikai, nyelvi-kulturális specifikumokat is hordoz.[11] Kubler oktatási-kulturális faktorra nem utal, hiszen a 19. században a „fehér", „mesztic" jórésze szintén írástudatlan volt. A 20. században az „indián"-fogalom tartalmi jegyei az *analfabetizmussal* „gazdagodtak", s az olvasni–írni tudás a közgondolkodásban a meszticcé válás egyik mozzanata lett.[12]

Visszatérve az 1940-es cenzusra, megállapítható az is, hogy a „fehér-mesztic" kategóriák összekapcsolása – bár volt ebben politikai szándék is – a probléma nehézségét is jelzi, s egyfajta megoldást ad. Ugyanis az „indián" fogalma alapvetően meghatározható: mindenki, aki indián nyelvet beszél (így a Sierra bányászainak jórésze is) és (vagy) *mezőgazdaságban* dolgozik: közösségben élő kisparaszt, haciendán élő peón vagy agrár-

[10] *G. Kubler:* The Indian Caste of Peru, 1795–1940. Washington, 1952. 5–9, 36. Egy összeíró 1846-ból: „. . . muchos que han pertenecido a Indijenos, ha sido convertidos en Castas . . ." *Kubler:* i. m. 38.

[11] Vö. Race and Class in Latin America. New York and London. 1971 c. kötet, melynek tanulmányai mutatják, milyen nagy a fogalmi zűrzavar ezen a téren. *Ch. W. Anderson* tanulmányában (The Concepts of Race and Class and the Explanation of Latin American Politics, 231–256) az osztály fogalmának sokféleségéből egyenesen azt a következtetést vonja le, hogy magát a „társadalmi osztály" fogalmát kell helyettesíteni. *Magnus Mörner* tanulmánya rámutat arra, hogy a különböző cenzusokban mennyire zavaró és következetlen használata, s lényegében a faji előítéletek jele, pl. az Andok országaiban az indián-ellenesség kifejezője. Mörner hangsúlyozza: mindeddig a kutatásokban az „etnikum" és osztály kölcsönhatásának vizsgálata hiányzik Latin-Amerikában. Race and Clase, 199–231.

[12] *M. C. Vázquez:* Immigration and Mestizaje in Nineteenth–Century Peru. Race and Clase, 73–96.

proletár indián. A másik két kategória elhatárolása már nehéz lenne, s az állam politikai szándékai is a közös tárgyalást igényelték.[13]

Ha kérdésünket nézzük („faj" és „osztály"), leszögezhetjük, hogy az *osztálymeghatározottság* az *alapvető* meghatározottság Peruban is[14], azzal a sajátossággal, hogy ez (és az osztálytörekvések, osztályharc) sokszor „faji" vonásokat, „ruházatot" ölt, s orientálja vagy dezorientálja a politikai-ideológiai harcot. Magát a társadalmat, annak szerkezetét azonban nem jellemezhetjük ezekkel a fogalmakkal, mert a *döntőt*, tehát az osztályhatárokat és -érdekeket eltakarják. Használata az „indián" szónak jogosult leginkább, hiszen a paraszti osztály döntő részét magában foglalja.

A perui gazdaság és társadalom általános jellemzői

A perui mezőgazdaság és agrártársadalom az 1920-as évek elején több különböző fejlettségi szintű alkotóelemből állt. A *partvidéken* a világpiacra termelő cukor- és gyapotültetvények uralma, a politikára gyakorolt jelentős szerepével, s ennek alárendelten a kisparaszti birtok továbbélése a jellemző.

A hegyvidéken még megmaradtak az indián közösségek: 1920-as adatok szerint 1502 közösség létezett, másfél milliós lélekszámmal.[15]

Ha ez utóbbi adat talán túlzottnak tekinthető is, az indián közösség, a *communidad* jelentős tényezője volt a perui társadalomnak. Igen fontos a *kisparaszti*, közösségeken kívüli agrárréteg, valamint a nagybirtokosok és birtokaik rendszere is, melyek ellentétben a partvidékkel, elsősorban élelmiszert és gyapjút termeltek.

Az egyes szektorok a 20. században különböző fejlődést, változást mutatnak. Részletes bemutatásukat az indokolja, hogy így tudjuk érzékeltetni: antiimperialista vagy latifundiumellenes érdekeltségük mennyiben, milyen módon volt jelen a két világháború között. Az aktív népességnek a termelésben történő megoszlását az 1940-es összeírás segítségével mutathatjuk be, tekintettel arra, hogy az egész országra vonatkozó népességösszeírás 1876-ban volt utoljára. Az 1908, 1920, 1931-es lima-callaói helyi összeírást kivéve nincsenek Peruról korábbi adatok.[16]

Az összes foglalkoztatott:

I.	mezőgazdaság	1.293.214 fő	52,24%
II.	állattenyésztés	252.975 fő	10,22%
III.	kitermelőipar–bányászat	44.694 fő	1,81%
IV.	feldolgozó ipar	380.281 fő	15,36%
V.	építőipar	45.659 fő	1,85%

[13] Ami természetesen nem jelenti azt, hogy nincs „mesztic" paraszt.

[14] *M. C. Vázquez:* Immigration and „Mestizaje" in Nineteenth-Century Peru, c. id. tanulmányában, Ancash departamento vizsgálatánál olyan *indián közösséget* mutat be *Aquiaban*, ahol chileiek, kínaiak, spanyolok is találhatók.

[15] *Abelardo Solis:* Ante el Problema Agrario Peruano. Lima, 1928. 223. Meg kell jegyezni, hogy Solis adatait máig idézi a szakirodalom, de senkinek nem tűnt fel, hogy egy fontos departamento adatait, Ayacuchóét nem közli!

[16] Censo, 1940. Vol. I. p. CXCV.

VI.	szállítás–közlekedés	51.079 fő	2,06%
VII.	kereskedelem, hitel, biztosítás	112.126 fő	4,53%
VIII.	közalkalmazottak és más közhasznú szolgálat	89.021 fő	3,6%
IX.	értelmiség és házi szolgálat	165.099 fő	6,67%
X.	egyéb	41.191 fő	1,66%
	Összesen:	2.475.399 fő	

Természetesen az összesítő tábla abszolút számai maguk is problematikusak.[17] Első megközelítésre mégis megmutatják, hogy Peru gazdasága és társadalma agrárjellegű, ahol az aktív keresők kétharmada a *mezőgazdaságban* dolgozik.

Az 1940-es összeírás adatainak más szempontú, – azt mondhatnók: a „termelőeszközökhöz való viszony" és a „munka szervezetében elfoglalt hely" szerint kialakított – csoportosítása az osztályszerkezethez ad jó, összegező szempontokat (a mezőgazdaság kivételével).[18]

	bányászat	feldolgozó ipar	építőipar, közlekedés és szállítás		biztosítás, hitel, kereskedelem
	(fő)				
„tulajdonos és főnök"	956	47.400	425	4.035	31.649
alkalmazott	2.948	8.842	1.821	9.100	28.513
munkás	37.895	113.188	40.770	27.329	8.196
kisegítő családtag	469	26.188	145	788	5.892
„független"	2.256	183.317	2.407	9.752	37.349
egyéb	170	1.518	91	255	527

A perui gazdaság általános jellemzőit a külkereskedelem félévszázados ívű adatai alapján lehet legjobban érzékelni. Kitűnik, hogy a század első három évtizedében a *cukor* és *réz* előretörése a jellemző, majd a két világháború között a *gyapot* és *kőolaj* került az exportlista élére, anélkül, hogy a cukor és réz jelentősége csökkent volna.[19]

E változás mögött igen jelentős társadalmi-gazdasági folyamatok húzódtak meg, s jelentős politikai következményekkel jártak. A cukor- és réz-termelés felfutásával az imperialista tőkebehatolás és a tradicionális birtokstruktúra széttörése kezdődött meg. Hangsúlyozni kell ugyanakkor: csupán Peru két, jól körülhatárolható körzetében (La Libertad, Junin departamento). A kőolajkitermelés ugyancsak lokális jelentőségű,

[17] Ez különösen jellemző a IX. rovatban, ahol az értelmiségiek a házi szolgákkal és más hasonló személyes szolgálatban lévőkkel kerültek egy rovatba. De hasonlóan heterogén például az „ipar" kategória is, ahol a gyáripar, városi kisipar, indián kézműipar, sőt indián parasztasszonyok fonó „ipara" került egy rovatba.

[18] A cenzus szóhasználata szerint a „független" kategóriába a független értelmiségi, a kisiparos tartozik, akinek nincs alkalmazottja, vagy a taxis, aki tulajdonosa, vagy bérlője autójának. A kiskereskedők nagyrésze az első rovatba került. Ezek valódi helye igazán a részletesebb elemzés során derül ki, s ez érvényes területi elhelyezkedésükre is. Censo, 1940. Vol. I. 404.

[19] Extracto Estadístico del Peru (a továbbiakban E.E.P.) 1944–1945. Lima, 1946. 360–362.

amennyiben Piura egy részében bomlasztotta fel a tradicionális társadalmat. A gyapottermelés felfutása pedig éppen a tradicionális birtokstruktúra sajátos megmerevedését hozta. Mindazonáltal, e termékek felfutása a perui kormányok lehetőségeit igen megnövelte, s ugyanakkor a „nagy adózók", az exportra termelő imperialisták és a hazai oligarchia befolyása alá vonta.

A perui külkereskedelemnek és gazdaságnak azonban a két világháború közt épp az volt a jellemzője, hogy bár az USA lett Peru fő kereskedelmi partnere, a cukor és gyapot fő piaca Anglia maradt. Anglia a gyapotkereskedelemben is megtartotta, megerősítette pozícióit. Igy az történt, hogy a perui kormány 1919–1930 közötti USA-orientációját, mely az 1900–1920 között a cukor és réz termelésének felfutására alapozódott, a perui gazdaság fejlődése állította meg, s adott lehetőséget USA-ellenes politika kiformálására, elsősorban a gyapotra alapozva, s tette lehetővé, hogy ezt az angol–amerikai rivalizálást kihasználva a német, olasz, japán gazdasági kapcsolatok is megjelenjenek a 30-as években.[20]

Ebből adódik, hogy a nagy gazdasági válság alatt és után, a 30-as években Peru a különböző imperialista érdekek ütköző területe lett, s ez jól tükröződött a 30-as évek politikai harcaiban.

Az imperialista tőkebehatolás és iparfejlődés térségeit kívánjuk bemutatni a következő térképvázlaton. E vázlat jól mutatja, hogy az agrárproletariátusnak, a bányászat munkásainak és a városi ipar dolgozóinak a koncentrációja bár előrehaladt, mégis csak kis *szigeteket* jelentett Peruban.

E térképvázlat nemcsak a modern gazdaság térképe, tulajdonképpen politikatörténeti térképvázlat is lehetne, hiszen a politikai mozgalmak központjai is e „szigetek" voltak.

A „tradicionális" Sierra átalakulása

Ha az igen szűkös perui kutatásokat összegezzük, melyek az 1900–1940 közötti időszak tradicionális agrártársadalmáról íródtak, valamint a hozzáférhető korabeli dokumentumokat is figyelembe vesszük – egy gigantikus (bár részleteiben csak kevéssé ismert) társadalmi-gazdasági átalakulás körvonalai sejlenek fel. Ennek hátterében egyrészről a 19. század végétől elinduló *vasútépítkezések* (melyek minden elégtelenségükkel hatalmas területeket vontak be a piacgazdaságba)[21] és a 20. században kibontakozó útépítések álltak.

A tradicionális agrárszektorban meginduló mozgás másik eleme a partvidék kapitalista fejlődése, mely az élelmiszertermelés iránti igényt fokozta. Harmadik tényező a világpiac, mely az út-vasút közelségével igényelte (és lehetővé tette, elsősorban a gyapjú révén) az árutermelést. A helytörténeti jellegű kutatások egyértelműen bizonyítják: ahogy az út, vasút elért egyes zónákat, ott megkezdődtek a változások.

E változások értelmét a perui történeti kutatások kevéssé érzékelték. Az egyébként is kevés tanulmány (általában indiánbarát) szerzői nem igen jutnak túl a tények regisztrálásán és a nagybirtokosok elítélésén, amikor az indián közföldek elleni rohamról írnak.

[20] The Peruvian Economy, 212, 215.

[21] A vasútépítés szakaszai: 1851–76 közt a fő vonalak: a Központi Vasút és a Déli Vasutak, angol tőkével; 1907–1916: Északnyugati Vasút (1909–11), a Pimentel–Pamalca (1916), a Huancayo–Huancavelica (1911); a harmadik szakasz az 1920-as években. 1930-ban 4522,3 km vasút van Peruban, ebből 3483,14 km magánkézben. The Peruvian Economy, 131–132.

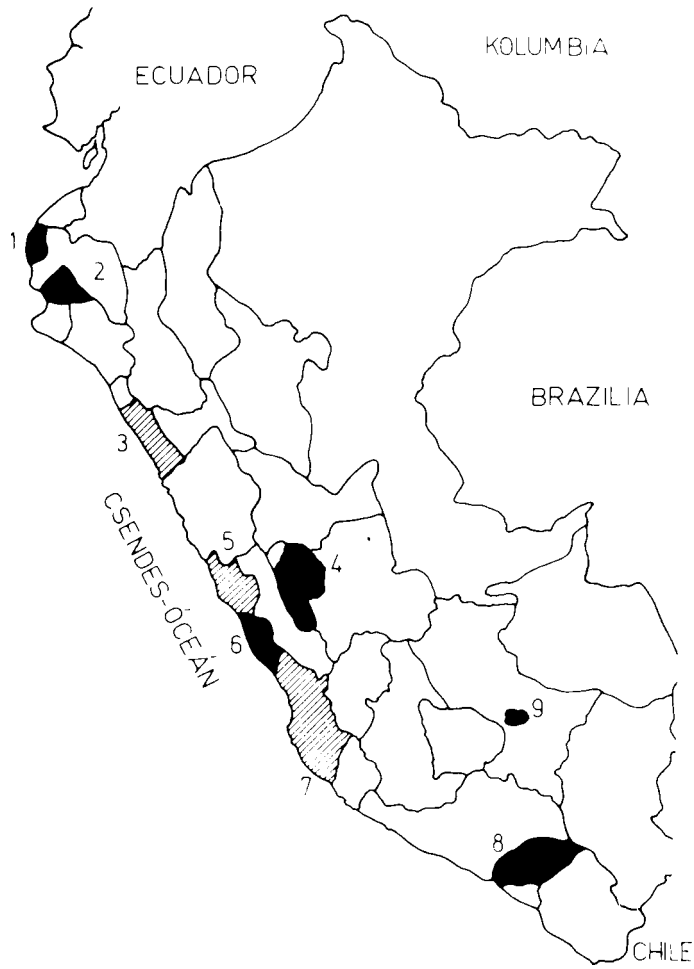

1. Talara olajmezői
2. Piura város és gyapot-körzet
3. Trujillo provincia cukorzónája (Chicama és Santa Catalina völgye)
4. Központi bányavidék: Cerro de Pasco és Yauli
5. Chancay: cukor és gyapot
6. Lima és Callao
7. Ica és Cañete gyapot térsége
8. Arequipa város és provincia
9. Cuzco város

Jellemző módon e folyamatot regényeiben a perui író, *José Maria Arguedas*[22] mutatta be először teljes mélységében, s művei alapján a francia *Fr. Chevalier* rajzolta meg – igen erősen hipotetikus jelleggel – az induló átalakulást.

A 19. században egyfajta *„egyensúlyi állapot"* jött létre a gazdasági-társadalmi viszonyokban, a kizsákmányolás rendszerében, ahol a Sierra társadalmát egyik oldalon az indián comunidadok parasztjai, a másikon a meszticek és a „mistis", az uralkodó osztály helyi képviselői alkották: fehér kereskedők, birtokosok, akik földjeikből, kölcsönzésből, uzsorakamatokból éltek.

A parasztcsaládok egyénileg művelték szántójukat. A legelő, a „puna" közös volt. A változás kezdetét egy falu példáján Arguedas a következőképpen írja le: „A széles puna mindenkié volt. Nem voltak kőfallal, vagy dróttal körülvett legelők; a hatalmas punának nem volt gazdája. Az indiánok szabadon éltek, ott ahol tetszett... A mistis és meszticek visszaemlékeztek még a punákra: Legelők! Állatok! A hidegtől megfeketedett buta indiánok! Gyerünk, mindannyian, kaparintsuk meg a punát. Vállalták, hogy megtisztítják mindörökre a chukllas-tól (indián kunyhó), a falvaktól; tüske- és kőkerítéseket kezdtek emelni a szabad punán."

E partvidéki fellendülés haszonélvezői a „mistis", a helyi fehérek és a meszticek. Chevalier e 20. század elején kibontakozó folyamatot az angol *enclosure*-hoz hasonlítja gyorsasága és kíméletlensége miatt: elveszik az indiánok földjeit – megvásárolva a bírákat, jegyzőket, községi írnokokat –, a közös legelőket, majd megpróbálják egymástól is elragadni a földeket.[23]

E folyamatot Puno departamento 8 provinciájának adataival érzékeltethetjük. Itt 1876-ban 703 hacienda volt, 1915-ben már 3219, s ezek nem aprózódással jöttek létre. Carabaya provinciában 1876-ban egyetlen hacienda sincs, 1915-ben már 125. Az indián felkelések és banditamozgalmak hátterében tehát a közösségi földek elvétele áll magyarázatként, amikor az indián parasztok ellenálltak e folyamatnak.[24]

A 20. század első évtizedeiben tehát egy *új latifundiumrendszer alakult ki,* mely a növekvő piaclehetőségekből akart profitálni. E folyamatot érzékeltetheti egy állami bizottság 1922. évi jelentése, mely *Puno* és *Cuzco* departamentóiban vizsgálódott, hogy magyarázatot találjon az indián nyugtalanságra. E bizottság adatai szerint a támadás fő célpontja az indián földek voltak. Ezt a dél-sierrai provinciák hatóságaihoz beérkezett

[22] J. M. Arguedas gyermekkorát Puquio indián faluban töltötte, beszél kecsuául, élményeit innen hozza. Puquio 130 km-re fekszik a tengerparttól, 3000 m magasan. Itt például a limai élelmiszerárak *indexei* jól bizonyítják, hogy a kereslet nagy volt. Az élőállat ára példátlanul emelkedett Limában: 1913–1920 közt 225%-kal.

[23] Idézi *Chevalier:* La expansión de la gran propriedad en el Alto Peru del siglo XX. Imperialismo y el agro peruano. Lima, é.n. lapszámozás nincs.

[24] Puno dept-ban 1895-től számos ilyen mozgalom volt, ezek 1921–23-ban kulmináltak. A legnagyobb Huancaré felkelése volt, melyet különösen kegyetlenül zúztak szét. Ilyen felkelések voltak Apurimac-ban is (1921–22). A haciendák terjeszkedése: Lampa provinciában 1906-ban 52, 1924-ben 682 hacienda, Azángaro provinciában 1879-ben 178, 1915-ben 611 hacienda volt. Az adatokat közli *D. C. Hazen:* The Awakening of Puno: Government Policy and the Indian Problem in Southern Peru. 1900–1955. Yale Univ. 1974. E folyamatról írja a Puno bíróságának elnöke 1924-ben: „Csalás, ravaszság vagy erőszak által az indiánok földjeinek nagy része a latinfundiumok kiterjedésének növekedéséhez járult hozzá." Az ennek során történő *mesterkedések* formái sokfélék, ezekről sokat írt a történeti irodalom, de a korabeli indiánvédő *(indigenista)* értelmiség is. *Chevalier:* i. m.

panaszok is bizonyították: a 7098 panaszból 6132 indián földek elleni támadásra vonatkozott.[25]

Az indiánokkal történő beszélgetések során a bizottság visszatérő gondolatként a földek visszakövetelését említi meg.

A földbirtokosok természetesen szemben álltak e követelésekkel, s az indiánok „desmoralización"-járól beszéltek (banditizmus). A megoldást abban látták, hogy csökkenteni kellene az egyházi ünnepeket. Ezzel csökkenne az alkoholizmus is. Az agitátorokat el kellene űzni (a megjelenő protestáns hittérítőket is ide sorolták), de elsősorban *policía rural*-t, csendőrséget kell létrehozni, s az államnak energikusabban kellene fellépni az ilyen akciókkal szemben.[26] Az állammal szembeni elégedetlenség a fő gondolata az 1922-ben létrejött *Liga de Hacendados* – Földesurak Ligája – által kiadott Memorandumnak is.[27]

Ezek az új földbirtokosok (s az indián földekből gyarapodó „régi" hacendadók) lesznek követelői az „erős államnak", s támaszai a 30-as években a különböző konzervatív és fasiszta orientációjú „kemény" kormányoknak (Sanchez Cerro, Benavides), és elutasítják a tömegek bármiféle felhasználását a politikai harcokban. Ebben különböznek Dél-Peru új és régi (de mindenképpen gyarapodó) földbirtokosai egyébként a cukorvidékek és a központi bányavidék (Cerro de Pasco) *deklasszálódó* földbirtokosaitól, akik az imperialista tőkebehatolás elleni harcban az ugyancsak imperialistaellenes érdekeltségű cukorproletariátust, bányászságot, sőt a lumpenelemeket is fel akarják használni saját céljaikra. Vissza kell térni az Arguedas által említett gondolatra: „A puna (=legelő) mindenkié volt."

Ezt az indián paraszt is, a helyi birtokos, a kereskedő és állami tisztviselő is *sajátjának* vélte. Miután magántulajdonjog nem érintette ezeket, „jogosan" vélték „senkiének" ez utóbbiak, s kezdték el kisajátítását. E legelők tulajdonjogát természetesen egyetlen indián közösség sem tudta bizonyítani. Ugyanakkor az állami hatóságok óvakodtak attól, hogy e szerzéseket megkérdőjelezzék. Ahogy Puno bíróságának elnöke írta: „jogtalan és veszélyes lenne átvizsgálni a törvényellenes szerződéseket, amelyeket az idő már szentesített"(1924).[28]

Ez a földért folyó harc azonban kettős értelmű. Nemcsak a nagy földbirtok kialakulásának, növekedésének tendenciája van meg. Véleményünk szerint az indián ellenállásban benne rejlik a piaci lehetőségekre történő indián paraszti reagálás is, a lehetőségek indián kihasználásának, a kisparaszti fejlődésnek a tendenciája is, a paraszti kistulajdon megszilárdulásának, a gazdagodásnak a törekvése. Ezt egyrészt a *gyapjú* körüli „harcok" mutatják[29] (ez a belső Sierra többsége számára inkább volt és lehetett impulzus, mint a hústermelés), melyet a kisparasztok (a comunidadjaik segítségével) és

[25] *Erasmo Roca:* Por la clase indigena. Lima, 1935. 193, 216, 228, 239, 244, 252. A bizottság is a *latifundium megszületését konstatálja,* pl. Chuquito-ban, ahol a panaszok ellenére még az indián birtok a jellemző, de amely panaszok azért jelentkeztek *„porque recién se inicia el latinfundismo"* („mert most kezdődik a latifundismo"). I. m. 216.

[26] Uo. 195–99, 203, 236–237.

[27] *Liga de Hacendados:* Memorial relativo a la Cuestión Indigena. Arequipa. 1922. 1–14. E ligát épp a közös védekezés érdeke és szüksége hozta létre, amely Cuczo, Puno, Arequipa földbirtokosait egyesítette.

[28] Idézi *Chevalier* (lásd a 23. jegyzetet.)

[29] *Chevalier* veti fel: „Nem kell-e lennie, mint Puquióban is, bizonyos összefüggésnek a Sierra termékeinek eladása között (ami kapcsolódik a háborús konjunktúrához) és a legelők egyre súlyosabbá váló összevásárlása és bekerítése között."

colonók vívtak az haciendák ellen. Másrészt mutatják azok a térségek is, ahol nem alakul ki hacienda (kis, zárt völgyek). Itt az indián paraszti differenciálódás a közösségeken belüli „harcok" formájában jelent meg.

Két példát mutatunk be: a cuzcói Lauramarca haciendát és a környező comunidadokat, valamint Huarochirí közösségeit. A Lauramarca-hacienda[30] 3600 méter felett terül el. A 20-as években már lezárult terjeszkedésének korszaka, a *Saldivar* család 35 ezer négyzetmérföldes birtoka 1/4-én földművelést, 3/4-én állattenyésztést folytatott.[31]

Az 1876 utáni birtoknövekedés következtében az itt maradt közösségek zárt, levegőtlenné és perspektívátlanná, lehetőség híján új terület befogására képtelenné váltak. A demográfiai növekedés miatt a kiút számukra a haciendán a colono sors lett, s részben a fonás-szövés, mely igen jelentős önálló tevékenység maradt Ocongate körzetében.[32] E társadalomban jelentős a kiskereskedők és közvetítők száma is, akik a gyapjú összegyűjtését és a Cuzco felé közvetítését végezték. Ezek a parasztokkal szoros kapcsolatba kerülve, a közösségek kontrollját is átvették. A közösségek alapvetően állattenyésztést folytattak éppúgy, mint a hacienda.[33]

A colonók követeléseit vizsgálva, két csomópontot láthatunk: az egyik a kapott parcelláért és a nagybirtok legelőin (amelyről tovább él a gondolat, hogy az indiánoké volt) való legeltetés jogáért teljesítendő *szolgáltatások* csökkentéséért folyó harc. E szolgáltatások sokfélék voltak: 26 héten keresztül dolgozni a hacienda szántóin vagy legelőin a „térségben szokásos" napszámért; a hacendadó és rokonai házában (ez Cuzcoban is lehet) ingyen házimunka („pongo"); a szántóért évente 4–8 sol bér; a legelőn legeltetett állatok után 0,15–0,30 sol. De kell dolgoznia a colonónak a hacienda építkezésein, útjavításoknál és -építésnél, sőt a hacienda termékeinek szállítása (saját állatokkal) is az ő feladatuk.[34] A colonos harcainak fellángolása azt mutatja, hogy ezek a sok ideig változatlan kötelezettségek nőttek a piaci lehetőségekkel, illetve belső struktúrájukban változás következett be: nőtt a pénzben fizetendő, illetve a munkában lerovandó járadék aránya. Ezek csökkentése az 1920–30-as években többször megfogalmazódott a követelésekben.[35] Ezzel egyidőben folyt a harc – s ez a másik központi követelés a két világháború közt – a *gyapjúra* vonatkozó *kényszereladás* megszüntetéséért.[36] A paraszti osztályharc jó érzékkel tette erre a súlypontot, hiszen a paraszt gazdasági erősödésének fő forrása a gyapjú volt.

Ebben a harcban a colono-társadalomnak segítői a kis- és közvetítő kereskedők voltak. A hacienda ugyanis nagyban, közvetítők nélkül adta el arequipai angol export-

[30] *Wilson Reátegui:* Explotación agropecuaria y las movilizaciones campesinas en Lauramarca – Cuzco. 1920–1960. Lima, 1974 tanulmányának adatait használjuk itt fel.

[31] I. m. 9. A nagybirtokon 3024 colono élt 1940-ben.

[32] Uo. 10.

[33] Uo. 14, 22. A haciendának 1928-ban 17.000 lámája, 300 juha volt. A parasztok saját állománya 10.533.

[34] Uo. 30–35, 44–45.

[35] Pl. „8 órára" csökkenteni a napi munkát; ezért emelt napszám: limitálni és megfizetni a „pongó" t. Emellett más, nem gazdasági követelések is megtalálhatók, pl. az iskoláik fenntartása az haciendák feladata legyen, stb. uo. 38–40.

[36] Az hacienda ugyanis csupán töredékét fizette a piaci árnak! Egy 1936-os paraszti követelés mutatja, hogy még nem sikerült ezt a jogot megszüntetni, bár 1923-ban egy elnöki dekrétum ezt elrendelte. Uo. 38, 49, 121.

cégeknek a gyapjút; a kiskereskedelem támogatta a colono harcát a szabad gyapjúeladásért, mert ennek hasznát főképpen ő látta volna.[37]

E kiskereskedelem tevékenysége az indián közösségek és a colonók gyapjának felvásárlására irányult, és részben termékcsere (ipari és közszükségleti cikkek) formájában zajlott. Iránya a *regionális piac* (Cuzco textilüzemei) volt. Ezért van az, hogy az hacienda állandóan üldözi, nehezíti a kiskereskedelmet. Sokszor alkalmaz erőszakot is ellenük, hiszen az ezektől megszerzett pénzzel a colono könnyebben teljesítette kötelezettségeit.[38]

A kis- és nagykereskedelem Dél-Peru 4–5 departamentójára is kiterjedt és gyűjtötte össze a gyapjút a nemzeti ipar[39] és az export számára. A fő központ Arequipa. Itt székeltek a nagy export-cégek (főleg angolok).[40] Egy hatalmas – eddig pontosan meg nem ismert – kereskedelmi hálózat alakult ki, mely a világpiac igényeinek megfelelően gyorsabb vagy lassabb ritmusban, de alakította, a piac normái szerint átformálta ezt a sierrai gazdaságot.

Ami tanulságként kínálkozik Lauramarca bemutatása után: a világtól elzártnak hitt és ábrázolt Sierra gazdaságilag nem volt elzárt. A kapitalizmus ide is behatolt, a régi és az „új" nagybirtok konszolidálódását is segítette, de ez a konszolidáció egyúttal olyan nagybirtokot erősített, amely *kifelé*, a közvetítőkön keresztül a világpiachoz kapcsolódott, *befelé* azonban feudális természetű, a személyi kényszer sokféle változatát felhasználó, a feudális járadékformákra emlékeztető rendszert tartósított. A kapitalizmus tehát a latifundium „szűrőjén" keresztül érte – deformáltan, és igen súlyos formákban – a függésbe került indián parasztot, a colonót, aki ezeket a „szűrőket" akarta eltüntetni. Hogy végső célja volt kisparaszti tulajdonná tenni az hacendadótól „kapott" földet, mutatja egy 1933-as dokumentum, mely szerint a colonók kijelentették: „az egyetlen forma a konfliktusok megoldására Lauramarca hacienda kisajátítása lenne."[41]

A colonó-társadalom differenciálódása a nagybirtokok szorításában is előrehaladt. A colonók közötti vagyoni különbség alapja és forrása az állatállomány eltérő nagysága volt. A nagyobb állatállományból számos előny származott. A gazdagabb colonókból kerültek ki az hacienda különböző tisztségviselői, a barayoc, alcaldes, regidor mayor stb. –, akik a községi előljárók is. Ezek kapcsolatba kerültek – az hacienda megbízásából – a piaccal, a városi centrumokkal, amelyekből komoly hasznot meríthettek. Ezek az előljárók részesei, kiszolgálói lesznek a földbirtokos kizsákmányolási rendszerének, sokszor maguk is aspirálnak „misti"-vé lenni. Ezek általában írástudók is, akik privilégiumokat élveznek az haci-

[37] Az első kiskereskedők az 1910-es évek végén jelentek meg a térségben („llegaron comerciantes de ganado de Puno"), kb. 1930-tól nagyobb számban. Uo. 14, 71.

[38] A hacienda „kényszere" ugyanis *ciklikus* jellegű volt. Ha a kereskedelmi lehetőségek jók voltak, kampányszerűen sajtolta ki a gyapjút a colonókból. Uo. 59–60.

[39] Az 1949-ben meglévő 11, gyapjut feldolgozó textilgyár közül kettő 1861-ben, kettő 1889-ben, illetve 1898-ban létesült, öt 1900–1933 között; kettő 1943, illetve 1949-ben. *Reátegui:* i. m. 78/A. l.

[40] Stadford y Cía, Forga e hijos, Ricketts, Irriberry, Antony Gibson a fő exportáló cégek. Uo. 62.

[41] A hacendadók nem kevés túlzással ehhez hozzáteszik: az indiánok „mindent le akarnak rombolni és restaurálni kívánják Tahuantinsuyo birodalmát és a napkultuszt". Uo. 94, 108.

endán: ez a réteg szabad legelőhasználatot és jobb szántóföldeket kapott.[42] A többség azonban nincstelen, azonos helyzetű csoport.

A harc másik terepe az *indián közösségek* és az államhatalom helyi képviselői közötti küzdelem, amely – ha helyesen értékeljük a korabeli források adatait – szerves *részét képezi* az új latifundium kialakulása elleni harcnak,[43] illetve (a helyi hatalmasságok oldaláról tekintve) a „misti"-vé válás törekvését, föld- és vagyonszerzés igényeit is mutatja. Ez az új latifundiumok kialakulásának egyik (a folyamat logikáját tekintve *korai*) szakaszát jelenti.

Az indián közösségek, a comunidadok száma elsősorban Dél-Peruban volt jelentős, ahol Cuzco, Puno, Apurimac, Ayacucho és Arequipa departamentókban az 1502 említett közösségből több mint ezer létezett. A többi 18 departamentóban az indián közösségek már csak elszigetelt foltokat jelentettek, elsősorban a kis völgyekben, ahova a nagybirtok terjeszkedése nem ért el.[44]

Ezek a paraszti közösségek az 1920–1940 közötti időszakban gyors változást mutatnak. Nemcsak a latifundium térhódítása miatt, hanem a belső differenciálódás előrehaladása miatt is. Ebben a periódusban stabilizálódott a szántó magántulajdona. Igen sok helyen a legelők is magánkézbe (a leggazdagabb közösségi tagokhoz, vagy közösségeken kívüliekhez) kerültek. Mégis, ha a közösség fennmaradt, elsősorban a közös legelő, a közös érdekű tevékenységek elvégzése (út, víz, iskola biztosítása, ünnepek, állami közmunkák) tartották össze, illetve a közös harc érdeke a térhódító latifundium ellen.

Vizsgáljunk meg néhány közösséget konkrétan is.

Puno vidékén néhány comunidad viszonyainak bemutatása a lauramarcai példával sok közös sajátosságot mutat, mindenekelőtt abban, hogy itt a község *állami* előljáróinak: gobernador-nak, Juez de Paz-nak (békebíró), valamint a papnak adandó járandóságok nagy száma, változatossága – lényegében véve *csaknem teljesen hasonló,* mint amelyek a colono kötelezettségei a nagybirtokossal szemben.

A gobernador – a falu első állami előljárója – *nevezi ki* a comunidad tisztségviselőit: a *contadort,* vagy pénztárost, az *alcalde*-t, aki a „falubíró", a *hillaccata*-t, akinek magának az a „tiszte", hogy a gobernador személyi szolgálatára legyen – ingyen.

A communidad tisztségviselői lényegében az állami előljárók és papok ingyenes szolgái is. A contador felesége és lányai „mitani"-t, ingyen cselédmunkát kötelesek teljesíteni a gobernador és a „Juez de Paz" házában, a férfi számára pedig a *„pongo"* (évente 1 héttől 1 hónapig ingyen munka) kötelező ugyanitt. Sokhelyütt közösségi „tisztség" a „chaqueo de bestias", amelynél a kinevezett indián ingyen köteles az előljárók áruit szállítani. Visszatérő panasz az előljárókkal szemben a *kényszereladás*: ez az állatállományra, húsra és a gyapjúra is vonatkozik.[45]

[42] *Reátegui* ezen kívül más csoportokat nem mutat ki – természetesen a harmadik csoporton kívül, akik nem privilegizáltak. E csoport tagjai analfabéták. Reátegui egyébként eléggé sematikus képet ad. Uo. 90–101.

[43] Az 1927-ben induló mozgalmak okait, az 1921–24-es időszaktól való eltéréseit nem vizsgálják az általunk ismert tanulmányok. Annyi bizonyos csupán, hogy az 1929-es válság előjátékaként az indián mozgalmak megszaporodtak.

[44] *Solis:* Ante el Problema. . . 228.

[45] Az indián parasztoktól a papnak is voltak „járadóságai". Acora distrito-ban a keresztelés 60 centavo, az esküvő, a temetés 10–100 sol közt, a család vagyona szerint. A pap „jogai" sokhelyütt

Figyelemre méltó a vizsgálatot végző bizottság egyik megfigyelése is: „Néhány közösségben vannak olyan, *yanasis*-nak nevezett *szántóföldek*, amelyeket *kizárólagosan és ingyen kell művelni a Gobernador számára*".[46] Ha most összefoglaljuk az indiánok által a helyi hatóságoknak teljesítendő kötelezettségeket, ezek három fajtája tárul szemünk elé: *munka-, termék-* és *pénz-* jellegű szolgáltatások és kötelezettségek. Ezek – *első lépés* azon az úton, melynek során a comunidad-tag indiánból függő paraszt, colono válik. *Második lépés*, amikor a Gobernador vagy más előljárók *földet hasíttatnak ki maguknak* a közösség földjeiből és műveltetik azt szinte az inka korszak „mita" rendszerére emlékeztető módon. A következő fokozatok már a legelő megtámadására irányulnak. *Az állami tisztségviselőből, a gobernadorból e folyamatban lesz hacendado.* Mindenesetre a bemutatott példákban a Gobernadorok tevékenysége már egyre inkább hasonlóvá lett az hacendadókéhoz. Az indián comunidad-tag pedig fokozatosan colonóvá válik.

E folyamat mögött itt is, mint másutt is, a hús és gyapjú iránti piaci igények növekedése[47] található, mely a hatalom birtokosait teljesen gátlástalanul ösztönözte az indián parasztok állatainak, földjeinek elvételére. Hogy ez a *sierrai „dinamizmus"* mely körzetekre terjedt ki pontosan, nehéz megállapítani. Példáink és az indián mozgalmak körzetei alapján feltételezhető az, hogy az 1910–20-as években ez a folyamat Cuzco, Puno, Ayacucho, Apurimac, Junin departamentókban lehetett erőteljes, valamint Lima hegyvidéki körzeteiben.

Azt lehet mondani: a támadás az indián földek ellen ott bontakozott ki, ahol ezek a 20. század elején még leginkább megmaradtak, ahol a kisparaszti magántulajdon vagy az hacienda a 20. századig még nem lett döntő. Más szavakkal: Peru ezen részeit a 20. században érte el a kapitalizmus, amikor az imperialista bányatőke és a kereskedelmi tőke a maga érdekei szerinti mechanizmust hozott létre, felhasználva és kiterjesztve a gyarmati korszakból fennmaradt feudális függési viszonyokat, munkaformákat, és a termelés ősi *technikáját* is.

Más típusú problémát mutat Huarochirí térsége, mely a Rio Mala forrásvidékén, Lima departamento sierrai részén található, és kapcsolódik a junini bányavidékkel is.[48] E térség életét az 1890–93 közt San Mateóig érkező Ferrocarril Central (Központi Vasút) kapcsolta a partvidékhez. Ezt a kapcsolatot az 1920-ban induló útépítés tovább erősítette. Olyan területről van szó, ahol – *kis, zárt völgyek* – a latifundiumok nem alakultak ki.

ennél is nagyobbak. *Yunguyo*-ban a menyasszonynak esküvő előtt 8 napot kell a paplakban szolgálnia; a vőlegénynek pénzzel és ajándékkal kell őt kiváltani. Ilave-ban, ha a házastársak haragban vannak, a pap házába viszi az asszonyt, ha a férj tiltakozik, kitagadással fenyegetik, panaszolják az indiánok. Az indiánok szolgálataira vonatkozó adatokat lásd; *E. Roca:* i. m. 202–228.

[46] *Erasmo Roca:* i. m. 232.

[47] Puno departamento esetében Bolívia közelsége, a Titicaca-tó kedvező közlekedési lehetőségeivel épp úgy szerepet játszik, mint a Cuzco–Puno–Arequipa vasút (Déli Vasutak) adta lehetőségek.

[48] Las comunidades de indigenas. Huarochirí en 1955. (J. Matos Mar, T. Guillén de Bolnarte, Julio Cotler, E. Soler, Fr. Bolnarte.) A kötet 4 falu 28 közösségét mutatja be. Szociológiai megközelítésből vizsgálták e térséget, de erőteljes történeti vizsgálatot is folytattak, amit az tett lehetővé, hogy a térségről a 17. századtól (ritka eset!) folyamatos forrásanyag volt. Francisco Tudela y Varela a század elején e térségben már 42 közösségről tudósít állami információk alapján, 11 648 taggal. *Fr. Tudela y Varela:* Socialismu peruano. Lima, 1905. 13.

Közös jellemző, hogy a föld szűke miatt a comunidadokban kialakult a primogenitura; az elsőszülött fiú kapta meg a földet; a többi fiú vagy leány nem lett tagja a comunidadnak, ezek az Asociaciones Independientes-t hozták létre; státuszuk alacsonyabb, ezek *vándorolnak* el Limába, vagy a bányákhoz.

A szántóföld *magántulajdonának* kialakulása a csendes-óceáni háború után kezdődött (1883), s 1920–1940 között gyorsult meg, s fejeződött be. Ezzel együtt járt a legelők jórészének bérbeadása vagy eladása (gazdag comunidad-tagoknak).[49]

Ez az 1920-30-as években a *differenciálódás* elmélyülését vonta maga után, hiszen a legelő volt a gazdagodás fő forrása. Ezekben a falvakban a comunidad tagjain kívül, akik kezében van a szántó s a legelő, megtalálhatók a fentebb említett „segundones", a nem-elsőszülöttek csoportja, beszélnek az okmányok *residentesről,* akik máshonnan jöttek, peonokról (= napszámosok), pásztorokról és gazdag comunidad-tagok házi szövődéiben dolgozó *munkások*ról. Vannak „libres", olyan comunero-fiúk, akik nem akarnak a közösségbe lépni, mert nincs közös föld.[50] Jelentős a csak kézműiparral foglalkozók száma is. A földhiány és egyesek kezében felhalmozódó szántó és legelő a közösségeken belül éles harcokra vezetett, több helyen újra kellett osztani a földeket, visszavéve a „mayores", a közösségek vezetőinek kezébe került földeket. Példák vannak arra is, hogy residentes *béreltek* kis parcellát gazdag comunidad-tagoktól.[51]

A comunidadok közösségi funkciói e szituációban is megmaradtak: utak rendben tartása, vízellátás biztosítása, iskola, templom fenntartása, melyekre egy, az ezeket a feladatokat ellátni nem képes államhatalom hiányában volt szükség, de e funkciókat fokozatosan a gazdag tagok érdekeinek rendelték alá. Nagyon jellemző az is, hogy több közösségben a *gazdag* tagok a bérelt vagy megvásárolt legelőkön hoznak létre *szövetkezeteket* termékeik értékesítésére.[52] A kialakult vagyoni különbségeket nem rejthetik el szemünk elől azok a *régi közösségi elemek,* melyek főként az ünnepeknél, különböző családi eseményeknél még jelentkeztek.

Huarochirí közösségei véleményünk szerint arra példa, hogy a közösségi földek kisajátításának törekvése nem valami kreol, „misti" (tehát fehér) sajátosság és „alávalóság", ahogy ez nagy indulatokkal sokszor megfogalmazódott a perui történeti irodalomban. Ebben a folyamatban maga a comunidad is jelen van, melynek vezetői a körülmények és lehetőségek határain belül, reagálva a kitágult piaci lehetőségekre, ugyancsak közösségi földeket igyekeztek saját kézbe venni. Itt a paraszti kistulajdon létrehozásának (és a gazdagparaszti tulajdon létrehozásának) a törekvése és tendenciája jelenik meg a comunidadon belül, annak lehetőségeivel élve, mint a folyamat egyik oldala; a másik oldalt a latifundium terjeszkedése, erősödése jelenti. Az államhatalom hatékony támogatásával azonban nyilvánvalóan ez utóbbi volt erőteljesebb.

A latifundium függésében élő colono és az indián közösség parasztja mellett az önálló kisparasztok különböző rétegei is jelen vannak a perui agrártársadalomban. Jelenlétük nemcsak a partvidéken (a gyapotkörzetekben), de a Sierrában is döntő. Adataink Arequipa provinciáról vannak, ahol néhány nagybirtok közé szorítottan éltek, s termel-

[49] Huarochirí, 37, 41–43.
[50] Uo. 128, 132.
[51] Uo. 195.
[52] Uo. 205.

tek, elsősorban a közeli nagyváros, Arequipa piacára. E paraszti társadalom kevéssé differenciált, a gazdag parasztság igen gyenge. Annál jelentősebb viszont a saját földdel nem rendelkező, a nagybirtoktól földet *bérlő* kisparasztok aránya, akik a pénzjáradék mellett munkakötelezettségekkel is tartoztak a nagybirtoknak.[53]

Mégis, annak ellenére, hogy *e már nem közösségben élő parasztság* (mesztic és indián) *a perui agrártársadalom döntő része,* keveset tudunk róluk, helyzetük, viszonyaik bemutatása a partvidéken, a gyapotkörzetből vett adatokkal lehetséges.

A tradicionálisnak tekinthető mezőgazdasági körzetek áttekintése adta tanulságok legfontosabbika az, hogy az 1920–1940-es időszakban igen jelentős átrendeződés, mozgás jellemezte ezt a szektort. Az imperialista tőkebehatolás és az ezzel együtt jelentkező belső kapitalista fejlődés következtében a „tradicionális", sok gyarmati, (esetleg prekolumbiánus eredetű) formát őrző, a feudális formákkal sok rokonvonást mutató mezőgazdaság egyensúlya megbomlott. Az ennek következtében kibontakozó, már ismertetett tendenciák az osztályharc kiéleződését eredményezték. Ebben nagy szerepet játszottak – játszhattak – az indián közösségek, elsősorban mint olyan intézmények, melyek a nagybirtokos törekvések elleni harcot szolgálhatták. Valószínű, hogy a század eleji *újjászerveződésük*[54] ezzel van összefüggésben. E közösségeket sokféle módon érintette és bomlasztotta a kapitalista környezet. Ezért semmiképpen sem lehet őket olyan idilli kommunisztikus formáknak felfogni, mint ahogy ezt az 1920-as években jellemezték a perui vitákban.[55]

A közösségeknek század elejére bekövetkező „intézményesülése" – a munkásosztályról megfogalmazott marxi formulát itt alkalmazva – véleményünk szerint olyasmit jelent, hogy az „önmagában" levő közösség „önmagáért" levővé vált. Ez új helyzet felismerését jelentette, és az erre történő reagálást mutatta.[56] Természetesen régi formákat, szokásokat használtak fel. Az agrárszektor bemutatása azt is megmutatja, hogy e paraszti törekvések, a munkásmozgalom számára *objektíve* jó lehetőségeket adtak a *közös harcra,* kedvező lehetőséget a szövetségi politika számára.

[53] A kisparasztok 86,88%-a 10 toposnál (3,5 ha) kisebb földet művel. Forrásunk *C. Mostajo Chavez:* Investigación sobre las condidiones agricoles de Arequipa. Informaciones Sociales, 1937. N° –2, 219–307.

[54] Huarochirí közösségeinek vizsgálatából kiderül, hogy a múlt század végén, e század elején különböző nevek alatt *intézményesültek* e spontán meglévő közösségek: pl. Sociedad de Auxilios Mutuos de Huarochirí 1899-ben; Sociedad Mutua Parcialidad Llambille, 1909-ben. Lupoban Sociedad Lipo Obrera néven 1918-ban stb. Ezeknek is része *lehetett* abban, hogy a latifundiumok nem győztek e térségben. Las actuales comunidades de indigenas. Huarochirí en 1955. 68. – *Louis Faron* egyenesen a comunidadok expanziójáról ír 1880–1905 között, bár nem dokumentálja. – Ez szerintünk nem mond ellent feltétlenül a nagybirtok expanziójának. *Louis Faron:* La formación de los comunidades indigenas en un valle de la costa peruana. Az „Estudios sobre la cultura peruana" Lima, 1964 kötetben, 41 (ez az egész probléma teljesen ismeretlen, a fenti tanulmány alapján vetjük fel.)

[55] *Anderle Ádám:* Agrárkérdés Peruban az 1920-as években. Acta Historica, Acta Universitatis Szegediensis. T. XXXV. Szeged. 1972. 61–79.

[56] Itt egyfajta *tendencia* jelentkezésére utalunk, s nem arra, hogy ez mindenütt végbement volna. Ahol ez nem történt meg, ott a közösségek könnyebben áldozatai lettek a földrabló törekvéseknek.

Az ültetvényes gazdaság és társadalma

A cukor- és gyapottermelés vázlatos bemutatásával szeretnénk érzékeltetni: a *partvidék* – mert e kultúrák főleg itt gyökereződtek – intenzív piacgazdálkodást folytat, itt már szó sincs zárt, magába forduló paraszti életről. Ez a térség sok szállal kapcsolódott a világpiachoz. A nemzeti piachoz való hozzájárulása azonban – mint e piac része, és mint e piac növekedésének tényezője és ösztönzője – már problemtikusabb, ellentmondásosabb, bár (főleg a gyapot esetében) mindenképpen jelenlévő tény.

A cukortársadalom átalakulása

A legviharosabb átalakulás Peruban az 1910–1920-as időszakban a partvidéki cukorültetvényes zónában zajlott le. Ezt csak részben mutathatja, hogy az 1919-ben meglévő 117 cukornagybirtok száma 1932-re 61-re csökkent, miközben megművelt területük ugyanaz maradt s a foglalkoztatott agrárproletárok száma még nőtt is.[57]

A partvidéki cukortermelés a világpiacra irányult. Fő körzete Észak, főként Trujillo provincia (Chicama és Santa Catalina völgy), ahol nagy létszámú agrárproletariátus koncentrálódott. Itt a termelés a külföldi tőke kezébe került, míg másutt (pl. Cuzco, Huanuco, Ayacucho) a helyi piacra illetőleg rum készítés céljaira szolgált, s a hazai hacendadók kezében volt, hasonlóan a tradicionális élelmiszert termelő sierrai, vagy a gyapotot, rizst, kávét termelő partvidéki földbirtokosokhoz.[58]

Jellemző, hogy a hazai hacendadóknál a cukortermelés mellett más ültetvényes kultúrák művelése, valamint élelmiszertermelés is folyt a colono-rendszer partvidéki megfelelőivel (yanacona-rendszer). E cukorgazdaság egészéről – a partvidéki ültetvényektől eltekintve – keveset tudunk, de a legfontosabb térség, mely a politikai mozgalmak szempontjából igen jelentős szerepet játszott Peru történetében, *Trujillo provincia* (Chicama, Santa Catalina völgyei) története ismert.

A Chicama és Santa Catalina völgyében a 19. században is domináns volt a cukorültetvény. Radikális változás a csendes-óceáni háború után kezdődött, mely folyamatot „agrárforradalomként" is szokták jellemezni. A cukoripar technikai átalakulása, birtokkoncentráció, a munkaerő összetételében bekövetkező változások (néger, kínai munkás helyett *indián* napszámos) s ezzel összefüggésben az egész térség gazdasági, társadalmi átalakulása tartoztak e folyamatba.

E koncentráció a *Chicama-völgyében* jól bemutatható:[59]

[57] E.E.P. 1938. 111, 387. 19. századi exportstatisztikák jól mutatják, hogy a cukor jelentősége a század végén emelkedik. A 19. század folyamán, az 1872–76 közötti periódus előtt, a cukor exportrészesedése elenyésző, vagy (1860 előtt) nulla. E.E.P. 1944–45. 153.

[58] E.E.P. 1944–45. 159; Censo, 1940. Vol. II. 39–59.

[59] 1850-ben a 65 birtok a következő nagyságrendű csoportokat alkotja (1 perui fanegada megközelítőleg 3 hektárnak felel meg):

100	fanegada alatt	13 hacienda
100–500	fanegada közt	41 hacienda
500–1000	fanegada közt	7 hacienda
1000	fanegada felett	4 hacienda

P. Klaren: Los azucareros y el origin del Apra, Lima. 1968. 40–41.

	1850	*1870*	*1918*	*1927*
birtokok száma	65	25	6	3

Hatalmas birtokkomplexumok jöttek létre: a legnagyobb a *„Casa Grande"* német tőkéskomplexum, emellett két „kisebb" ültetvény maradt fenn a versenyben.

E koncentráció főszereplői az 1875 utáni válságot kihasználva az *olasz*-bevándorolt *Larco* testvérek és a limai *német* Guildemeister-család, akik kihasználva bankkapcsolataikat, a háború után kezdték felvásárolni a birtokokat a tönkrement tulajdonosoktól. A harmadik „nagy", az angol tőkével jelentkező limai bankár, W. R. Grace, aki a Cartavio Sugar Company-t hozta létre a század végén.

E század elején e három nagy tőkés cég a nem versenyképes haciendákat felszippantotta. E folyamattal párhuzamosan, a világpiacon folyó verseny kényszere miatt nagy modernizáció is kibontakozik e cukorkomplexumokon. Leggyorsabban a *Larco* család birtokain indult meg. A gazdaságon belül vasútrendszert építettek ki, mérnököket szerződtettek. A Guildemeisterek is követték e példát. A „Casa Grande" megvásárolta az államtól *Malabrigo* kikötő használati jogát, ahova vasutat épített ki. Ezzel a *„vertikális integráció"*: (ültetvény-feldolgozó-kikötő) teljes egészében kiépült a cukortermelésben. A világháború évei alatt azután eltüntek az utolsó kis haciendák is.

1918-ban a „Casa Grande" már 25 volt nagybirtokot egyesített 7216 fanegada-val, s lett Peru legnagyobb birtoka. A Larco család birtoka, a *„Roma"* 24 birtokot olvasztott össze, 6244 fanegada nagyságban. A *Cartavio* ennél „kisebb" méretű: 2206 fanegada, 6 nagybirtokot koncentrálva. Az első világháború után e koncentráció harmadik ütemében a német cég a „Roma" komplexumát is elnyelte, az egyik Larco testvér kisebb birtoka és a *Cartavio* cég maradt csak kívül ezen. Ezzel a Casa Grande *13.460* fanegadara növelte birtokait, 54 birtokot egyesítve. Ezidőben már a világháború előtti 22 helyett csak 2 hatalmas cukorfeldolgozó működött.[60]

E folyamatban *eltűnt a völgy földbirtokossága,* s az egész *társadalmi szerkezet* mély változásokon ment át. Másik mozzanat, hogy a munkaerő kicserélődött és átalakult. 1850–1874 között még 82.247 kínai kulit hoztak Peruba, nagyrészük La Libertad tartományba került. E forrás a csendes-óceáni háború után bedugult, ezért a *Sierrából* kellett indián munkásokat szerződtetni. Ez egy sajátos toborzással, az *enganche*-rendszerrel történt, amikor *előleg* fizetése ellenében a Sierra indiánjai 2–3 hónapra elszegődtek a birtokokra. Fontos megjegyezni: az indián az enganchadorral (= toborzó) és nem az hacendadóval volt szerződéses viszonyban munkája során. Ez sok visszaélés és nagy kizsákmányolás lehetőségét adta. Az *eladósodás* olyan mechanizmusa jött létre (az enganchador volt általában a birtokon lévő boltok tulajdonosa is, a hacendado neki fizet, s az levonások után adja a bért az indiánnak), mely az indián munkaerőt tartósan a birtokokhoz, illetve az *enganchadorhoz* kötötte.

Ahogy a termelés növekedésével az indián agrárproletárok létszáma nőtt, az indián lázadások („violencia") állandósultak a térségben a rossz munkafeltételek és az enganchadorok ellen. Amikor a világpiaci kereslet miatt az hacendadók az eddig élelmiszertermelésre fordított területeket is cukor céljaira fordították, s az élelmiszer megdrágult, ez is forrása lett a mozgalmaknak.

[60] *Klaren:* i. m. 19.

A koncentráció másik áldozata a térség *kistermelő, paraszti* társadalma volt. A csendes-óceáni háború előtti *virágzó falvak,* melyek élelmiszert, rizst, búzát, kukoricát, gyümölcsöket termeltek, s látták el a cukortermelő haciendákat is, – a 20. század elején eltűntek. A falvak helyét „cukornád-tenger" foglalta el. A század elején a *víz-kérdésben* bontakozott ki a konfliktus a kisparaszti társadalom és a cukornagybirtokok közt; a cukor expanziójával (mely háromszor annyi vizet kíván, mint a hagyományos termelvények), megbomlott az évszázados „víz-egyensúly" (itt nincs eső; vizet a Chicama-folyó és kis források adnak); a cukorbárók kaparintották kezükbe az adminisztrációt a vízbérlő közösségekben.[61]

A parasztok megfosztva a víztől, fokozatosan elhagyták földjeiket. Akik tartani próbálták magukat, azokat jogi trükkökkel távolították el: 1890–1930 között kb. 5000 család vesztette el földjét a Chicama völgyben.[62] E folyamat áldozatai lettek az 1920-as években a kisvárosok és a kereskedelem is.

A hatalmas cukorkomplexumok egyrészt megfojtották az eddigi helyi piacokat (vidéki földbirtokosok, parasztság), másrészt egy sor városi funkciót saját kézbe vettek. Kereskedelmi cikkeket szereztek be és boltokat állítottak fel, melyekkel a vidéki kiskereskedő nem tudott versenyezni; Trujillo kereskedőházai is, melyek eddig az iparcikkek, élelmiszerkereskedelmet bonyolították, veszélybe kerültek, *Salaverry* kikötő polgáraival egyetemben.[63]

Ennek a folyamatnak a politikai következményei igen fontosak. Az egyik, hogy az indián napszámosok koncentrációja az *agrárproletariátus* (egy sajátos „cukorproletariátus") kialakulásához vezetett. Ugyanakkor, minthogy e térségben a tőkekoncentráció az egész tradicionális társadalmat fenyegette és szét is zúzta, *egy közös imperialista-ellenes érdekeltség jelentkezett* a földjét elveszített vidéki hacendado-osztálytól kezdve (mely összefonódott a trujillói kereskedőházakkal), a városi kereskedő és iparos, értelmiségi társadalmon keresztül a kisparasztokig, a cukorültetvények proletárjaiig. Ezt a *közös fenyegetettséget* – az antiimperialista szövetség lehetőségét – fejezték ki a trujillói fiatal értelmiségiek, s fejezte ki az erőit innen merítő kispolgári-polgári APRA-mozgalom az 1920–30-as években.

A gyapot-kultúra sok vonásban különbözik a cukortól. Amíg a cukortermelés nagy tőkebefektetést igényel, a termelés 2 éves ciklusokra oszlik, és csak *bérmunkával* lehet és érdemes dolgozni, a gyapotültetvény – bár használ bérmunkát is – a részes művelés különböző formáit részesítette előnyben Peruban, ahol a *részes-művelő* (= yanacona) tradicionális munkaeszközeit (ökör, „lampa" = ásókapa) használja, földjének egy részén élelmiszert is termelve. Peruban a gyapotültetvényhez mindig kapcsolódik más termékek termelése is (bor, állattenyésztés, kávé és rizstermelés stb.)[64a]. A tulajdonostól nem

[61] *Klaren:* i. m. 82. Minden kommentár nélkül ide kívánkozik egy adat: 1904-ben Chicamában a vízjogi bíróság elnökei Victor Larco és Alfredo Guildemeister voltak. E folyamat bemutatását lásd *Mariátegui:* Siete enseyos (1963), 20–23. *Jean Piel:* The place of the Peasantry in the National Life of Peru in the Nineteenth–Century. Past and Present, 1970. 46. sz. 108–133.

[62] Ezek legtöbbje indián közösségi föld volt eredetileg, „papírral" nem lehetett igazolni a tulajdonost. *Klaren:* i. m. 89.

[63] El Organismo Ejecutivo Central: Del latifundio a la cooperativa. Lima, é.n. 1–47; *P. Klaren:* i. m. 14–115.

[64a] Az 1940-es cenzus szerint a rizsültetvényeken 34.759, a kávéültetvényeken 15.443, a kokagazdaságokban 22.415 napszámos dolgozott. Censo, 1940. Vol. I. és E.E.P. 1944–45. 451–452.

igényel nagy tőkebefektetést. A termelési ciklus 7–8 hónapos. Azonos annyiban, hogy meghatározott klímatikus feltételek szükségesek – melyek egyébként Peru sok vidékén kitűnőek. Abban is különbözik a gyapotszektor a cukortól, hogy az imperialista tőke behatolása a termelés folyamatába kevésbé ment végbe. A függés a felvásárló kereskedőházakon keresztül valósult meg.

A gyapotszektor jellemzője továbbá, hogy a nagybirtokon kívül (a korszakban az „hacienda" szót erre használják) a középbirtok („fundo") a nagy paraszti birtok („chacra", ált. 50 ha-ig) és kisebb paraszti birtok is megtalálható a gyapottermelésben, melynek nagy fellendülése 1915–1937 között következett be: az 1915-ös 55.635 ha-ról 1937 végén 157.021 ha-ra nőtt – csaknem háromszoros a növekedés. A munkáslétszám növekedése még ennél is nagyobb: csaknem ötszörös.[64a]

A fő gyapottermelő zónák Lima provincia, valamint Ica departamento, ahol a gyapotban foglalkoztatottak döntő része koncentrálódott. (1940: 91.404-ből 77.063 fő)[65]

Jelentős foltokban másutt is jelen volt a gyapot (Ancash, Arequipa, San Martin), de e térségekben nem lett domináns a szerepe, s főképp a kisparasztság saját maga és a kisvárosi textilipar számára termelte az ősi perui gyapotfajtákat. A gyapot*termelés* regionális eloszlása mutatja meg valójában az egyes térségek igazi szerepét.

Az össztermelés aránya:

Lima dep.	58%	Ancash	3%
Ica	28%	Arequipa	2%
Piura	6%	egyéb	3%

Forrásanyagunk lehetővé teszi a gyapotszektor birtokviszonyainak, a munkaszervezet egyes kérdéseinek részletesebb vizsgálatát. Ica departamento négy nagy völgyében például – a művelés alá vett 4300 fanegada 75%-án folyt gyapottermelés,[67] döntően nagybirtokokon. E nagybirtokok méretei azonban nem a cukorszektor imperialista óriásbirtokai. Itt a vidéki hacendado-osztály megtartotta földjét: a birtokok méretei 60–800 fanegada közt helyezkednek el, bár a nagyobbak esetében már a *koncentráció* következményeit is láthatjuk: például a Sociedad Agricola Industria Macacona 723 fa. földje négy birtok egyesítéséből jött létre.[68]

Az Ica völgyében a „közvetett" – tehát a részesművelés – a döntő. Az *Olaechea* testvérek birtokain például 283 fanegadából 200-on gyapot-, 20-on szőlő-, a többin

[64a] Az kétséges, hogy a „bracero" kifejezés alatti csaknem 100 000 fő mindegyike agrárproletár lenne. Ismerve a perui cenzusok és szóhasználat *érzéketlenségét* a függés különböző formáit illetően, feltételezhető, hogy ezek egy része a *részes-bérlők* különböző csoportjait is tartalmazza. E.E.P. 1938. 120.

[65] A cenzus és az 1938-as statisztikai kidavány adatainak különbsége szempontjainak különbözőségéből adódik. Az 1938-as statisztika sok gyermek-napszámost is összeírt, ez a 40-es cenzusra nem áll. Censo, 1940. I. köt.

[66] Informaciones Sociales. 1937. 5. sz. (november), 587–596.

[67] Ica völgyében 70%, El Ingenio, Nasca, Palma völgyeiben 80%-on. Sociaded Nacional Agraria; Como se produce el algodón en el Peru. Lima, 1935. 113.

[68] Informaciones Sociales, 1937. 3. sz. (szeptember), 374.

élelmiszertermelés folyik. A gyapotterületet 143 „partidarios", részes bérlő műveli: a cég adja a földet, az ökröt, magot, a guanót, biztosítja a vizet és lakást ad. Mindennek az értékét a birtok 300–400 sol-ban állapítja meg. Ezt az összeget termékben kell visszafizetni, de a részesek a fennmaradó gyapotot is csak a gazdaságnak adhatják el.

Macacona birtokán a 222 „arrendatario" (= bérlő) heti 3 napon köteles a tulajdonosnak dolgozni, a szükségletnek megfelelően, akár egész évben 30 centavos napszámért, ezen kívül a földért 26–40 sol bért fizet. Ez, forrásunk megjegyzése szerint ritka, mert a *pénzbeli fizetés* nem jellemző ebben a szektorban. E feltételek hasonlóak a többi nagybirtokon is.[69]

A másik nagy körzetben, Lima departamento-ban a „direkt" – tehát bérmunkásokkal történő – művelés volt erőteljesebb, de a részes művelés (itt a részest „yanacona" névvel illetik) is megtalálható. Itt és Piura-ban gyakori, hogy önálló kisparasztok is bérelnek földet a nagybirtokoktól.

A 30-as években a *Rimac* völgyében a terület 80%-án már gyapotot termelnek.[70] A cukorárak zuhanása[71] miatt a völgy birtokosai a 30-as években álltak át gyapottermelésre.

A yanacona-viszony, tehát a részes-bérlet jellemzésére példát e völgyből hozunk: parasztunk az Infantes haciendáról 4,5 fanegada földet bérel, ezért 112 quintales gyapottal fizet, a többivel szabadon rendelkezik (1 quintal = 46 kg). A yanacona e földből 3 fanegadán termel gyapotot, a többin élelmiszert. E területen 1 fa. átlagos termése 50 quintales, látjuk tehát, sok feleslege nem marad. Ezért e yanacona egy szomszédos *japán birtokon napszámosként* is dolgozik 1,80 solért.

Van példánk természetesen arra is, hogy gazdag yanacona bérel napszámost. Meg kell jegyezni, hogy Lima departamentóban a japánok, kínaiak jelenléte erős a gyapotszektorban. E jelenlét sokféle lehet: mint kiskereskedő, aki uzsorás-feltételekkel kölcsönöz a kisparasztnak vagy yanaconá-nak; vannak középbirtokosok is, de a leggyakoribb, hogy *yanacona*-viszonyt vállalnak.[72]

A gyapotszektor viszonyait az 1930-as években a Perui Nemzeti Agrártársaság (a nagybirtokosok szervezete) megbízásából vizsgáló újságírók kiemelték: vizsgálataik során tapasztalták, hogy a gyapottermelésben a *földbirtokosok a yanacona-típusú termelésre térnek át,* és e folyamatban a nemzeti munkaerőt japánokkal helyettesítik. A Rimac völgyében például (ez a folyó szeli át Limát, a fővárost is) a yanacona 90%-a japán volt. Ezek sokkal rosszabb feltételekkel vállaltak munkát, mint a peruiak.[73] Ebben a szerzők nagy politikai veszélyt láttak.[74] Ez a tény a politikai demagógia egyik céltáblája is lett a 30-as években.

[69] Uo. 365, 370, 374–376. A szerződéseket általában szóban kötötték.

[70] Sociedad Nacional Agraria: Como se produce. . . 249–250.

[71] Uo. 231–233. A Sociedad Nacional Agraria (SNA) 1933-as, az elnökhöz intézett feljegyzésében a cukortermelés nehézségeit ecsetelve utal arra, hogy *az ország 42 legnagyobb cukorbirtokából 24 áttért a gyapottermelésre,* nem lévén más választása. Ez a memorandum hangsúlyozza, hogy az áttérésnél fontos szempontja volt a hacendadóknak, hogy a cukor termelési ciklusának nagysága (2 év), és a nagy tőkebefektetés miatt a piac változásaira nehezebb reagálni, mint a gyapot esetében. Vl. SNA: La situación actual del azucar y los gravamenes que la afectan, 1933. 8, 43.

[72] Uo. 233–236.

[73] Uo. 250.

[74] Censo, 1940. Vol. I. 498.

Piura departamentóban, a harmadik nagy gyapottermelő zónában a Chira és Piura folyók adnak lehetőséget a gyapottermelésre, a három zóna összterületének kb. 70%-án. Piura departamento völgyeiben a nagybirtok erőteljes megjelenése mellett a kisparaszti birtok is jelentős maradt. A Catacaos völgy *haciendáin*, melyek a kisparaszti birtokok kárára a múlt század végén kezdtek el terjeszkedni, a bérmunka – *napszámos-munka* – a döntő.[75] A jelentős állattenyésztés miatt a döntő a birtokokon a trágya és nem a guano használata. Jelentős e térségben az élelmiszertermelés és az állattenyésztés is. *Talara* olajmezőit e völgy látja el hússal. Itt néhány nagybirtokon megjelentek a traktorok is.[76]

Ez a kisparaszti társadalom Piurán kívül Cañete völgyében is jelentős volt (Ica departamento). Ezek a kisparasztok általában öntözőközösségeket alkottak a folyó vagy forrás és a csatornák rendben tartására; sokhelyütt helyi Comité Agrariókat, agrárbizottságokat hoztak létre közös ügyeik intézésére. Jellemző a háziipari tevékenység is (szövés).[77]

Visszatérő panasz, hogy a *guano-kereskedők* spekulációinak áldozatai.[78] Igen gyakori, hogy a kisparasztnak nincs igavonó állata, ezért vagy *ökröket* bérel igen drágán gazdag parasztoktól (napi 6–8 sol), vagy az ősi ásóval, a „lampa"-val dolgozik. Ez a paraszti társadalom igen differenciált: 1 ha-t bíró parasztoktól 50 ha feletti birtokokig terjed a skála.[79] 1935-ös adat szerint a 16.653 „regantes" (kistermelő) 96,3% azonban 50 ha-nál kisebb területtel rendelkezik.[80] Piurában Catacaos völgyében, a folyóból induló minden csatorna egy-egy közösséget jelent, mely *Junta Directiva*-t hoz létre, melynek a nagybirtokosok és kisparasztok egyaránt tagjai.[81] Ez, hasonlóan a cukorszektorhoz, a földbirtokosok számára a vízzel való visszaélés jó lehetőségeit adta. Itt a kisparasztok ősi fajtákat termelnek, egy részét megszövik, s a nagyobb községekben élelmiszerre cserélik vagy eladják. A rizstermelő térségekben a szalmakalap-készítés is jelentős – ez exportra is készül.[82]

A gyapotszektor kulcsfigurája a *kiskereskedő*, súlyukat jól mutatja a Gyapotkamarában (Camara Algodonera del Peru) elfoglalt helyük. A Kamarának 234 tagja van, ebből 165 termelő, 41 „compradores exportadores", tehát nagykereskedő és felvásárló, 28 „corredores", – imperialista kereskedőházak ügynökei. Mégis, a Kamara igazgatótanácsának 13 tagja közül csak 3 a termelők képviselője: 4 a felvásárlóké, 2 az „ügynököké", ezen kívül az Agrárbank, a limai kereskedelmi Kamara, és a kormány 2 képviselője foglal helyet.[83]

A legnagyobb felvásárló és exportáló cégek *angolok* voltak; a Wm. Jno. Lockett, az Anderson Clayton Co. SA., a Duncan Fox and Co. A felvásárlók, a kereskedőházak

[75] A völgy földjeinek 80%-án gyapot, a többi területen kukorica és gyümölcsök termelése folyik. Sociedad Nacional Agraria: Como se produce. 191–193, 199–201.

[76] Uo. 191–223.

[77] Uo. 196.

[78] SNA: Como se produce... 91.

[79] Uo. 3–7.

[80] A Compañía Administradora del Guano statisztikái is ezt támasztják alá: a guano-igények 59%-a 50 tonnánál kisebb tételekre szól; tehát a paraszti birtokok igénye ez! Uo. 5–6.

[81] Uo. 199.

[82] Uo. 202–204.

[83] A tagság lehet „kollektív", de ez is 1 tagságot jelent, Camara Algodonera del Peru: Memoria Anual, 1944, 1. 10.

kezében voltak jórészt a gyapottisztító üzemek is.[84] A gyapot fő felvevő piaca Anglia volt, de emellett a hazai textilipar is fontos piac, s a gyapot részben a paraszti háziipar bázisa is.

Ezt a hatalmas gépezetet néhány külföldi kereskedőház mozgatja, ügynöki és felvásárló hálózatán keresztül, mely a kisparaszt és nagybirtokos gyapotját egyaránt összegyűjti. Ezek a fő gyapotközpontokban székeltek.[85] A felvásárlók vagy a termelőhöz mentek, „házhoz", vagy a népesebb falvakban voltak ügynökeik.[86]

A gyapotszektor előzőekben bemutatott jellemző vonásainak politikai következményeit vizsgálva a következő megfontolások látszanak megalapozottnak: a gyapottermelésben résztvevő *vidéki* hacendado-osztály, hasonlóan a cukorszektorhoz, az angol kapcsolatokban, orientációban érdekelt, ahogy ezt mindkét szektor képviselői a 30-as években meg is fogalmazták.

A másik megjegyzés az, hogy a gyapot-„expanzió" nem járt olyan társadalmi átalakulással, mint ez a cukor esetében végbement La Libertad völgyeiben. Mind a vidéki hacendado osztály, mind a kisparasztság (esetleg „yanaconává, vagy „csompañero"-vá átalakulva) megmaradt, sőt – más gazdasági ágakhoz képest – helyzete nem is volt olyan kilátástalan.

Épp a Lima departamento néhány völgyében végrehajtott birtokparcellázás, mely a kormány ösztönzésére történt, a 30-as évek legelején azt a látszatot keltette (a Nemzeti Agrárszövetség is ezt hirdeti járható útnak), hogy megvan a „megoldás".[87] Ez irányba mutatott az a folyamat is, mely a bérmunka helyett a részes-bérlet különböző formáit helyezte előtérbe a gyapottermelésben.

Mindennek a jelentősége a cukorszektorral összehasonlítva mutatkozik meg. A cukortermelés a *cukorproletariátus létrejöttét és koncentrálódását* segítette elő, mely a társadalmi, politikai mozgalmakban az 1910-es évektől igen energikusan jelentkezett követeléseivel. A gyapot-expanzió következményei kevésbé „forradalmiak"; ez a kisparaszti termelést, de főleg kisparaszti reményeket táplálta.

Ez a gazdaság kevésbé volt érzékeny a világgazdaság változásaira, hiszen az élelmiszertermelés fennmaradt a nagybirtoknál és a kisbirtoknál, illetve a részeseknél egyaránt. Ez Peruban igen fontos, ahol az élelmiszerimport miatt gyakori gond az alapvető élelmiszerek drágulása. A gyapotgazdaság ugyanakkor a *kispolgárság* sokfajta tevékenységét igényelte és táplálta, s ezen kívül az egész guano-termelést és kereskedelmet is. Ezek a térségek ezért nem lettek erős centrumai a politikai mozgalmaknak.

Ha most arra utalunk, hogy a *cukorszektor jelentős része átállt gyapottermelésre* (tehát a cukorkoncentráció nem folytatódott a monokultúra irányában az 1930-as évek-

[84] 1944-ben 113 ilyen tisztító működik. Uo. 12. SNA: Como se produce... 223. Megjegyzi: a nagyobb haciendák is rendelkeznek tisztítóval.

[85] Pl. a Duncan Fox and Co., a Cía Irrigadora de Piura, a Romero y Cía, a F.R. Bolognesi házak *Piurá*ban telepedtek meg. SNA: Como se produce... 202.

[86] Kisparasztok és bérlők közvetlenül a tisztítóknak is szállítják, pl. a Cañete völgyében. SNA: Como se produce... 83, 206.

[87] Pl. a Rimac völgyében az „Estrella" haciendát felparcellázta tulajdonosa hektáronként 23,44 sol havi törlesztéssel – tehát igen jó áron. Cañetében 175 paraszt kapott 1–1 ha földet, s létrehozták a „Communidad de Ihusco de Carro Azul"-t, az öntözés igényei miatt. SNA, Como se produce... 82–83, 243.

ben) azt is mondhatnánk: a gyapotra áttérés (és ez nagyon fontos mozzanat éppen Lima departamento esetében, a nagyvárosi proletariátus közelsége miatt) azt jelentette, hogy az agrárproletariátus további koncentrációja megállt, illetve egy ellentétes folyamat indult meg („yanaconizálás").

Ennek politikai következményei véleményünk szerint igen nagyok: a gazdasági válság – ami a cukorszektort kb. 1927-től jellemezte – további elmélyülése helyett fokozatos *oldódás* következett be a 30-as években. A gyapotgazdaság expanziója volt az a „társadalmi szelep", mely sok, az uralkodó osztályra veszélyes energiát kiengedett.[88]

Sarkítottan azt is mondhatnánk: a cukor „forradalmi", ezzel szemben a gyapot „konzervatívabb" szektor, *konszolidációs* lehetőségei az uralkodó osztály kezében igen nagyok. A gyapot-gazdaság növekedése azt is jelentette, hogy Peru gazdasága nem kötődött olyan végletesen az Egyesült Államokhoz, mint pl. Kuba és a Karib-tengeri térség országai.

Az imperialista tőke megjelenése a bányászatban és hatása Sierra társadalmára

A 19. század végén az egy évszázados dekadencia után fellendülni kezdő bányászat[89] fő jellemzője az volt, hogy – a tulajdonosok felől nézve – a bányatulajdonosok széles skálájú réteget alkottak, ahol jelentős maradt a kis-bányatulajdonosok aránya is. Másik jellemző, hogy e kis-, közép-, vagy nagy-tulajdonosok egyben *hacendadók* is – földbirtokos és bányatulajdonos nem válik el egymástól. Ez a tény a 20. században is megvan, az 1940-es cenzusból is kielemezhető. Kiderül az is, hogy e bányák igen kis kapacitásúak.[90]

Ha a perui bányászatban foglalkoztatottak arányát vizsgáljuk, ezek termelésben elfoglalt helye a következő:[91]

tulajdonos és „patrón"	956 fő	(2,14%)
tisztviselő	2948 fő	(6,79%)
munkás	37895 fő	(84,79%)
„független"	2256 fő	(5,5%)
segítő családtag	469 fő	(1,05%)
egyéb	170 fő	(0,38%)

Ez a sor megmutatja: a *családi művelésű* független kis bányák is megtalálhatók („független" és segítő családtag); a 956 fős „tulajdonos és patrón" a széles spektrumú *bányaburzsoázia* létszámát adja.

[88] Analógiaként Kubára utalhatnánk, ahol a cukorexpanzió elérte a „teljességet", *monokultúrává* alakítva az ország gazdaságát. Ez egy hatalmas cukormunkásság kialakítását jelentette, mely a forradalmi mozgalmak bázisa lett; – másrészt Kuba kispolgári rétegeit is *tartósan* antiimperialista érdekeltségűvé tette ugyancsak a tartós cukorválság miatt, ami Kuba gazdaságának *strukturális válságaként* jelentkezett.

[89] *A. Flores:* Los mineros de la Cerro de Pasco. Lima, 1974. 30, 36; *José Flores Marin:* Mineria colonial y conyuntura mundial: Peru (1913–1919). Lima. 1974. 8.

[90] Censo, 1940. Vol. I. 272–355.

[91] Uo. Vol. I. 404. Meg kell jegyezni, a 956 tulajdonos megtévesztő. Itt „jogi személyekről" van szó a legtöbb esetben.

Ennek a departamentónkénti eloszlása tanulságos, mert megmutatja a koncentráció fokát. Ha az exponált departamentókat vizsgáljuk:[92]

	„tulajdonos és patrón"	*összes foglalkoztatott*
Junin	63 fő	13.746 fő
Ica	2 fő	2.374 fő
La Libertad	35 fő	3.775 fő
Lima	120 fő	2.662 fő
Puno	213 fő	3.454 fő
Arequipa	29 fő	2.986 fő

Ide sorolható még Pl. Cuzco 189 és Huancavelica 112 „tulajdonosa és patrón"-ja, e két departamentóban nem éri el a 2000-t az összes foglalkoztatottak száma. És fontos megjegyezni: Piurában, ahol kb. 7000 olajbányász dolgozik, 3 tulajdonos van.[93] A század végén nekilendülő bányászatban a századforduló táján jelenik meg a külföldi imperialista tőke. 1896-ban a „Backus and Johnston Co." 1902-ben a legnagyobbra növekvő, a „Cerro de Pasco Copper Corporation"; 1908-ban a „Morococha Mining Co." USA cégek; – mindegyik 10 milliós bányatőkével. Létrejött a „Cerro de Pasco Railway Co.", mely Oroyától Cerro de Pascó-ig, a felfedezett hatalmas rézlelőhelyekig viszi a vasutat; La Libertadban a „Northern Peru Mining and Smelting Co."[94]

Kedveztek a külföldi tőke behatolásának a perui törvények és az olcsó munkaerő, s a világháborúig az olcsó földek is. A bányászatnak azután az első világháború adott nagy lendületet.[95] Ez azonban – az élelmiszerek drágulása és a bányaműveléshez szükséges gépek növekvő ára miatt – a kis bányatulajdonosok eltünéséhez is hozzájárult a világháború utáni éles recesszióval egyetemben.[96]

Ez a koncentráció a nagy imperialista cégeket is érintette. 1916-ban az északamerikai International Petroleum Company, az (IPC) megvásárolta a The London Pacific Petroleum Co. részvényeit és likvidálta ezt, társulva az „Imperial Oil Co. Ltd"-del. Az IPC szippantotta fel az angol–chilei „The Lagunitas Oilfields Ltd"-et is, 1913-ban.[97] E korszakban erősödött meg a „The New Chuquitambo Gold Mines Ltd" Juninban; a vanadium monopóliumát az „American Vanadium Co." szerezte meg. Egy francia cég, a „Compagnes des Mines de Huaron", 1917-ben már 41 bányával rendelkezett.[98] Legfontosabb, hogy 1916-ban Cerro de Pasco térségének 3 legnagyobb imperialista komplexuma

[92] *Puno*-ban a „független" (tehát önállóan dolgozó bányász) aránya sokkal magasabb az országos átlagnál, a 17%-ot meghaladja. Másutt – a központi zónákban – jóval kevesebb. Uo. Vol. I. 414–415.

[93] Külföldi tőkés társaságok. Uo. Vol. I. 272–355. l. alapján.

[94] *J. Flores Marin:* i. m. 8–10.

[95] J. Flores Marin adatai szerint 1914–1917 közt a föld ára háromszorosára ugrott. Uo. 15–21, 44–46.

[96] 1915-ben a bányában foglalkoztatott össztőke 80%-a külföldi. Uo. 33–38.

[97] Uo. 45–47.

[98] Uo. 48.

egyesült, amikor a Cerro de Pasco Copper Corp. (CPCC) felszippantotta a Morococha Mining Co.-t, és a Cerro de Pasco Railway Co.-t.[99]

A koncentrációnak e folyamata azonban a kis és középvállalkozásokat teljesen nem tüntette el még a központi bányatérségben, Cerro de Pasco provinciában sem (Junin dep.), másutt még kevésbé. Ez megmutatkozik pl. a kohók kapacitásában is. Bár a CPCC felépítette az 1000 tonna/nap kapacitású kohóját, a kohók többsége továbbra is kis teljesítményű maradt.[100]

Ezt a folyamatot az *egyenlőtlen fejlődés* jelzőjével lehet minősíteni. A termelés általános fellendülése ugyanis elsősorban a központi bányavidék (Cerro de Pasco) nagy imperialista vállalataihoz kapcsolódik, miközben Ancash, Arequipa, Cajamarca, Huancavelica, Huanuco, Puno, La Libertad *réztermelése* pl. igen lecsökkent. A növekedés egyetlen faktora ugyanis az észak-amerikai Cerro de Pasco C. C. Ugyanez a folyamat jellemző az ezüst- és aranytermelésre is. A kis- és középvállalkozók a drágúló munkaerőt (élelmiszer), a drágúló termelőeszközöket nem tudták beszerezni, illetve a finomítás, az olvasztás költségei óriásira nőttek.[101]

E vázolt folyamat eredménye, hogy az első világháború végén (az olajat nem számítva) Peru bányászatában egyetlen gigantikus cég dominált: a Cerro de Pasco Copper Corporation, mely az exportra kivetett állami adók döntő részét is fizette. Ennek megfelelően az állami ügyekre is döntő befolyást gyakorolt.[102]

A bányatulajdonosok vizsgálata igen széles skálájú csoport jelenlétére figyelmeztet. A rendszeresen elkészített bányakataszter, a Padrón General 1920-as és 1940-es adatai alapján jól szembetűnik három réteg. Igen nagyszámú az 1–4 bányával rendelkező, vagy csak részvényekkel bírók száma – ezek tehát kistőkések. Jelentős csoport az 5–20 saját bányával rendelkezők aránya; a középburzsoázia kategóriája lenne alkalmazható e csoportra, ha ugyanakkor nem lennének egyben földbirtokosok is. A bányakataszterből ugyanakkor jól kirajzolódik a nagy imperialista cégek és a nagy perui bányatőkések csoportja: Cerro de Pasco Copper Corp., Vanadium Corp. de América, F. F. Fernandini, a Gallo család, Viani és C. Proaño stb.[103]

[99] Az egyesülés előtt a CPCC-nak 730 koncessziója volt, hatalmas olvasztóval rendelkezett már; *Morocochában* villanyerőművel rendelkezett. 1917-ben a cég tiszta haszna 499.916 dollár volt. Uo. 48–50.

[100] Uo. 57. Meg kell jegyezni, hogy a legkisebb tőkések érceiket a nagy imperialista feldolgozókhoz szállítva, így is függésbe kerültek.

[101] A kistermelő ugyanis a nagyvállalatok kohóihoz, finomítóihoz kapcsolódik. A bányászat termelési-költségszerkezete: munkaerő: 47.08%, faanyag: 32,94%, robbanóanyag: 9,63%, egyéb 9,63%. Uo. 63, 72, 77, 79.

[102] Uo. 105. Azzal együtt, hogy a fémexport fő piaca az USA lett. A bányaexport iránya (%-ban)

ország	1906	1909	1914	1916	1921	1926
USA	11,2	64,7	83,0	93,0	74,1	59,33
Anglia	69,7	27,8	11,2	1,8	5,1	1,6
Németország	16,1	6,4	–	–	0,2	0,8

Flores: i. m. 32.

[103] E csoportosítást a *Ministerio de Fomento:* Estado del Padrón General de Minas. 1940. Lima, 1940 alapján végeztem. Ebből: Delegación de Cerro de Pasco. Distrito Mineral de Cerro de Pasco. 61–97.

Az 1920-as és 1940-es kataszter összehasonlítása alapján kiviláglik egy igen nagyjelentőségű tény: számos bányatulajdonos család, vállalat „tűnt el" vagy szegényedett el az említett időszakban — összefüggésben a néhány „nagy" család vagy cég további növekedésével.[104] A perui bányatőkés-osztály deklasszálódásának folyamata meglehetősen egzakt módon tűnik elő e bányakataszterből.

A bánya-összeírások családneveit vizsgálva kitűnik az is, hogy sok, a politikai életből ismert név (Loayza, Alania, Quesada, Benavides, Mujica, Languasco, Solis és mások) található közöttük. Az 1930-tól kibontakozó politikai harcokban ezeket a neveket a szélsőjobboldali irányzatokban találjuk majd meg, legtöbbet a fasiszta inspirációjú *Unión Revolucionaria* mozgalmában, a konzervatív politika képviselői közt, akiket az olasz, német orientáció jellemzett, — s ezzel együtt a heves USA-ellenesség. A jobboldali ellenzék egyik fő erejét ez a sierrai *hacendado-bányatőkés* réteg jelentette, melynek gazdasági-társadalmi pozícióit az USA imperialista tőkebehatolás erősen kikezdte.[105]

Az imperialista tőke megjelenése a bányászatban társadalmi kihatását és folyamatát tekintve hasonlít a cukorszektorban végbement folyamathoz; időben 1900—1930 közt zajlott le. Hasonlóan a cukorhoz, ez is csak egy jól körülhatárolható zónában, Junín departamentóban ment végbe. A különbségek természetesen fontosak: az árutermelés, ebből következően a városiasodás foka — ezen belül pl. a kispolgári-értelmiségi rétegek összetétele, színvonala — itt alacsonyabb volt, a földrajzi tényező (3000—4500 m magasság közötti térségről van szó), a lakosság összetétele más,[106] az iskolázottság foka alacsonyabb stb.

Itt az észak-amerikai Cerro de Pasco Copper Corp. jelentős *autonómiát* élvezett. A térségben a fő autoritás; rendeletei a törvény erejével hatottak, az állami tisztviselők is a kezében voltak. Jelenléte nemcsak a nemzeti bányatőkét *korlátozta* (és gyengítette), a zóna kereskedelmi életét is alapjaiban fenyegette. Saját kereskedelmi hálózatot alakított ugyanis ki, mely Cerro de Pasco, Morococha, Yauli, Casapalpa, Huarorchirí provinciákra terjedt ki, s importálta — saját vasútján hozva fel — a szükséges cikkeket. Ezt a kereskedelmet a vállalattal érkezett *külföldiek* folytatták. E kereskedelmi ellátásba élelmiszereikkel kapcsolódtak be a Társaság földbirtokai is. Ezzel a Társaság a térség városainak kereskedőit, kisiparosait fenyegette, ezeknek ugyanis eltűntek fogyasztóik, a hazai kisbányatőke. Fontos megemlíteni azt is, hogy a Társaság *tisztviselőit* is az USA-ból hozza, ezzel a hazai alkalmazotti, értelmiségi középrétegek lehetőségeit is korlátozta. Ez a tény azután sokféleképp lett vád a 30-as évek politikai harcaiban.

Az imperialista tőke behatolása előtt e zóna a nagy, főleg állattenyésztő haciendák és indián közösségek világa volt, ahol a bányászat a 19. század végétől kezdett el terjeszkedni. A bányászat kérdéseit e széles agrárkeretben kell megvizsgálnunk.

[104] *A. Flores:* i. m. 32 ezt a folyamatot a következőképp írja le: a központi zónában számos kis bányavállalkozás működött a század elején, saját dúsítóval, kohóval. Itt a Cerro de Pascón 1900-ban 15 kohó volt. 1904-ben azonban már csak 4. E kis vállalkozások kénytelenek a mamutcégnek eladni érceiket — majd birtokaikat is. A függés jellemző formája a dúsítón, kohón keresztül valósult meg.

[105] Ennek bizonyítéka, hogy számos név, mely az 1920-as összeírásban szerepelt, 1940-ben hiányzik: pl. Quezada, Alania, Solis és mások.

[106] 21.814 fő csak a kecsuát beszéli; 34.087 fő a kecsua mellett a spanyolt is; 10.098 fő csak spanyolul beszél. Igen sok a külföldi is. Censo, 1940. Vol. IV. 37 és azt követő lapok.

Az 1918–20-as években a térség legnagyobb birtokosai csaknem ugyanazok, mint a legnagyobb bányatulajdonosok: E. Fernandini, Alania testvérek, T. Chamorro, J. Azalia, R. Proaño, Arrieta testvérek, E. Malpartide, M. Arias és természetesen a Cerro de Pasco Copper Corp.[107]

Ez az állapot kettős folyamat eredménye: az *elaprózódásé* és a *koncentrációé*. Meg kell említeni azt is, hogy e nagybirtokok általában nem a tulajdonos, hanem a bérlők vagy adminisztrátorok kezében voltak, csak a kisebb birtokokat vezették közvetlenül uraik.[108] Ezek jórésze 3500 m magasság feletti birtok, ezért itt csak állattenyésztés lehetséges. E nagybirtokok – az indiánoknak adott parcellák fejében (= colono) – általában *munkában* kérték a parasztok szolgálatait, hetente 3–5 napot.[109]

Az imperialista bányatőke terjeszkedése itt elsősorban az indián közösségek parasztjait sújtotta, akik alacsonyabb területeken (3500 m alatt) éltek, földművelő-állattenyésztő tevékenységet folytattak. Ezekben a comunidadokban a szántó már *egyénivé* vált, a legelők jórésze azonban még közös használatú maradt.[110]

A 20. század első évei e térségben is a közösségek szétesésének időszaka voltak. Ennek fő tényezője itt a bányászat expanziója, főképp az észak-amerikai CPCC. Főképp az imperialista bányatőke agresszív politikájának következménye volt a közösségek földjeinek erőszakos elvétele, mely a helyi hatóságok segítségével folyt. Ezt segítette elő a nagykohók füstjének negatív hatása. A 20-as években általános a panasz, hogy az új, hatalmas kapacitású kohók füstje tönkreteszi a legelőket, fertőzi és piszkítja a vizeket, lehetetlenné téve az állattenyésztést.[111]

A Társaság elsősorban e bomló és bomlasztott közösségekből szerezte munkásait, mégpedig igen gyors ütemben, hiszen 1920-ban még 7840 munkása volt, 1929-ben már 12.959.[112] A bányászok rekrutálása ugyanúgy történt, mint a cukorszektorban láttuk. Az *enganche* rendszer szállította a munkaerőt a bányáknak. Ez a „nemzeti intézmény" volt az, mely a perui bányászproletariátus kialakulásánál is bábáskodott.[113]

A bányászok kb. 20%-a a térség városaiból jött. Ez a tény utalhat a városi kispolgárság proletarizálódására.[114] Ugyanakkor a bányában dolgozók 60%-a indián közösségekből származott. Ez a tény egyszerre jelzi a hegyvidék comunidadjaiban végbe-

[107] *Wilfredo Kapsoli:* Los movimientos campesinos en Cerro de Pasco. 1880–1963. Lima, 1972. 2–4.

[108] Erről keveset tudunk. W. Kapsoli, az egyetlen aki e területről írt; maga is jelzi e kérdések ismeretlen voltát. Hozzá kell tenni, Kapsoli könyve is igen szegény adatok dolgában e téren.

[109] *W. Kapsoli:* i. m. 5. Kapsoli idéz egy szerződésből, ahol a colono 700 m² krumpliföld fejében heti 2 napot kell dolgozzék. Uo. 17.

[110] E közösségeket mutatja be *Kapsoli:* i. m. 43–85. Könyve hibája, hogy a kronológikus szempontokat igen lazán kezeli, a történetiség az adatkezelésben nincs meg. Ezen kívül erre: *A. Flores:* i. m. 25. és kk. Vö. még *A. Flores:* i. m. 25.

[111] *Kapsoli:* i. m. 48. és kk., 54–56. *A. Flores:* i. m. 30. A közösségek és bányatársaságok közti vitát a bíróságok *mindig* a társaságok javára döntötték el. *A. Flores* a füst elleni indián tiltakozásban látja az első antiimperialista jellegű mozgalmat. i. m. 47–49. *Jorge Basadre* 30 indián közösséget sorol fel, akik tiltakoztak a füst negatív hatásai ellen. Historia de la República XIII. köt. 130.

[112] 1908-ban a rézbányászok száma 2066, a kohóknál 1500, szénbányász: 600 fő a GPCC-ban. *A. Flores:* i. m. 36–37.

[113] A bányavidékeken jellemző, hogy *az enganchadorok* a bányászok ellátására boltokat állítanak fel, s a velük szerződéses bányász csak ott vásárolhatott hitelbe. *A. Flores:* i. m. 53.

[114] Sok volt öszvérhajcsár, kereskedő, iparos stb. található e 20%-ban. *A. Flores:* i. m. 43–46.

menő belső differenciálódást, s a nagy bányamonopóliumok indián közösségeket romboló hatását.

A bányákhoz szegődők jórésze fiatal volt. A munkások 20%-a gyerek (10–14 év közt), ezen kívül 30% 21 éven aluli. A munkások zöme 15–24 év közötti; 35 év feletti bányász igen kevés.[115]

A bányákban dolgozók iskolai végzettségéről néhány adat alapján következtethetünk. Ez a perui átlagnál magasabb: Morococha bányáiban a 20-as években 65% feletti az olvasni tudók száma.[116] Ez véleményünk szerint a 20-as évek végi munkásszervezkedés szempontjából fontos tényező: a munkásosztály tudatosodásában (ennek ütemében) van fontos szerepe.

A munkafeltételek igen súlyosak a bányavidékeken. Általában egyfolytában 36 óra munka, 12 óra pihenő – csak így remélhette a munkás, hogy felvett előlegét törleszteni tudja.[117] A fizetés pénzben ill. természetben történt. Ez utóbbi szintén az eladósodás forrása volt. A bányászok béreiről, adósságairól készült felvételek azt mutatják: a szerződötteknek igen kevés maradt a fizetésből.

A munkát a rettenetes körülmények között (3800–4500 m magasan), az elemi biztonsági feltételek nélkül végezték. Ezért a betegségek és balesetek gyakoriak voltak. A hosszú munkaidővel együttjárt az a végeredmény, amit a korabeliek megfogalmaztak: általában 5 évnél többet az emberi szervezet nem bír el e feltételek mellett.[118]

A két világháború közötti Peru bányamunkásságának belső összetételéről szólva több rétegről kell említést tenni. Jelentős még a *kétlakiak* aránya: bányász-paraszt, bányász-kézműves, bányász-kiskereskedő! Ezek kezdetben csak hónapokra mentek el dolgozni, majd visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. E kétlakiak másik csoportja azok, akik már állandó bányászoknak tekinthetők, de még családjuk s ők maguk is kegészítő tevékenységet (elsősorban mezőgazdaságot) folytattak. A bányászat azonban jól kvalifikált *szakmunkásokat* is igényelt, főleg a 20-as évek második felétől, elsősorban az ércfeldolgozók, olvasztók és a szállítás területein.

Eredetét, műveltségi szintjét tekintve tehát heterogén proletariátus ez, mely azonban egyben közös vonást is hordoz: az 1920-as években döntő része *első generációs* munkás. Ez a bányászság ugyanakkor eléggé szétszórt, a koncentráció foka alacsony, egy térséget, Cerro de Pascót kivéve, ahol az észak-amerikai monopólium bányáiban és üzemeiben többezer munkás dolgozott.[119] Nem véletlenül lett e térség központja a világválság alatt a munkásmozgalmaknak.

A kitermelő ipar másik nagy szektorának, az olajipar termelésének látványos növekedése Piura térségéhez kötött (Talara) közel Ecuadorhoz. Az 1940-es cenzus szerint az olajbányászok száma 7111 fő, melyből 6505 Piura departamentóban dolgozott,[120] döntő része La Breña és Máncora, valamint Pariñas körzetében.[121] Annak ellenére, hogy az

[115] *A. Flores:* i. m. 50–52. Flores a Morococha-i központba elszegődőkről készitett táblázatot mutat be, korok szerint; ezek tanulságait foglaltuk össze.

[116] Uo. 51.

[117] Uo. 54.

[118] Uo. 54–57. Ezzel függ össze a kiterjedt alkoholizmus is.

[119] Uo. 36–37.

[120] Censo, 1940, Vol. I. 272–275. lapokról összeállítva. Tumbesben 425 főt foglalkoztat az olajipar.

[121] Uo. Vol. II. 33. 88–90.

olajmezőkön is erős megkülönböztetés tapasztalható a munkabérek tekintetében a külföldiek javára, e térség munkabérei messze magasabbak voltak a perui átlagnál – a kvalifikált munkaerőnél különösen kiemelkedők.[122]

A magas munkabérek az első világháború alatti heves sztrájkmozgalmak eredményei voltak, melyekkel egyébként a 8 órás munkaidőt is, a szociális juttatások kibővítését is elérték.[123] Politikai súlya e viszonylag jelentős munkásságnak Peruban gyenge volt, elsősorban a földrajzi távolság miatt. Szavazataikkal a reformista Szocialista Pártot támogatták a 30-as években, mely egyedül itt, *Piurában* tudott hódítani.

A kapitalista fejlődés a feldolgozó iparban és a városi lakosság

Tanulmányunk elején az 1940-es cenzus alapján közöltük a munkaképes lakosság eloszlását a termelés szektorai szerint. Peru az összeírás alapján mezőgazdasági ország (62,46%), de a cenzus alapján az ipar, a szállítás-közlekedés-kereskedelem elég jelentős %-ban foglalkoztatta a termelő lakosságot. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 6–14 évesek elsősorban a mezőgazdaságban szerepeltek mint „munkaképes" lakosság, úgy tűnik, hogy a felnőtt lakosság (14 éves kortól) csaknem felét a *nem-mezőgazdasági* szektorban foglalkoztatták. Szükségesnek látszik tehát a nem-mezőgazdasági szektorok részletesebb elemzése is.

Első, amit ki kell emelnünk, a nők döntő aránya a feldolgozó iparban: 380.281 főből 214.765 a nő. Ez elsősorban a textilipar döntő súlyának következménye, ahol a 190,910 főből 158.514 a nő.[124]

Ha azt mondjuk: a feldolgozóiparban a *textilipar* a döntő, szükséges ezt közelebbről megvizsgálnunk. Feltűnő, hogy a textiliparban a *gyáripar* csak a munkások egy kis részét foglalkoztatja. Az 1930-as években ugyanis csupán 9 gyapjút, 11 gyapotot feldolgozó szövőgyár működött Peruban.[125] E gyárak többsége Limában volt: 8 gyapotot, 2 gyapjút feldolgozó. Ezen kívül jelentős centrum Cuzco, 5 textilgyárral (4 gyapjú, 1 gyapot), Arequipa 2 (1–1 gyapjú és gyapot). Volt még gyár Icában, Huancayoban és Puno-ban is. Pontos adataink az itt foglalkoztatottakra nincsenek, de létszámuk nem érte el a 10.000 főt.[126] Ebből következik, hogy a textiliparban foglalkoztatottak jórésze a *városi kisipar*ban és a Peruban máig igen jelentős *kisvárosi* kézmű- és *falusi háziipar*ban dolgozott. A *kisipari* jelleg vonatkozik az élelmiszeriparra (22.158 fő) és a faiparra is (24.182), s jellemző *általában* is a perui iparra, az építőipart is ideértve.[127] Érdemes az 1940-es cenzus összefoglalóját felidézni (vö. 18. jegyzet).

[122] *J. Flores Marin:* i. m. 47.

[123] 1916-ban Negritos: 2,40 sol
Talara: 1,9 sol
Lagunitas: 2,25 sol
Lobitos: 2,31 sol
Zorritos: 1,35 sol, az átlagbér Peruban 1–1,2 sol közt volt. *José Flores M.:* i. m. 123–125, 140, 141, 146.

[124] E.E.P. 1944/45. 445. Vö. Unión Panamericana: Materiales para el estudio de la clase media en la América Latina. Washington. 1951. II. köt. 126–127.

[125] *W. Reátegui:* i. m. 74/A–75/A.

[126] 1928-ban 7 gyapjút feldolgozó textilgyárban 4000 munkás dolgozott. *Reátegui:* i. m. 77.

[127] Censo, 1940. I. 279–280; E. E.P., 1944–1945., 445.

Eszerint a *munkás*ként dolgozók száma Peruban: 189.483 fő. Ha a 20 textilgyárat, néhány egyéb nagyobb üzemet leszámítjuk, kitűnik, hogy Peruban a döntő a kisipar, ahol az egy tulajdonosra jutó munkáslétszám nem éri el a 3 főt sem. A „független" és „családi dolgozó" a *falusi és kisvárosi háziipart* jelenti elsősorban (a textiliparban), valamint az alkalmazottak nélkül dolgozó kisiparost. Az építőiparban a koncentráció valamivel jelentősebb.[128] Bár a tradicionális szállítóeszközök (öszvér, láma) is fontos szerepet játszottak a belső Sierrában, a közlekedésben és a szállításban a *vasút* és a tengeri közlekedés és szállítás a döntő.[129] Ennek megfelelően Lima–Callao–Oroya, valamint a Déli Vasút: Cuzco–Arequipa–Mollendo a két fő csomópont, ahol a munkásság koncentrálódott.

A bányászat és az ültetvényes kultúrák esetében láttuk, hogy ezek Peru meghatározott, viszonylag *kis körzeteire* összpontosultak. A feldolgozó ipar esetén is ugyanez figyelhető meg. Ha ehhez a városi foglalkozásokat is hozzávesszük, még erősebben megmutatkozik ez a tendencia.

A munkaképes lakosság departamentónkénti megoszlását vizsgálva *Arequipa, Cuzco, Lima, Piura* városa emelkedik ki:[130]

	Összes	feldolgozó ipar	építő ipar	szállítás, hírközlés	kereskedelem, biztosítás, hitel	közalkalmazott	értelmiség
		(fő)					
Arequipa	106.716	14.285	4.634	5.443	8.566	5.189	14.406
Cuzco	219.487	39.525	2.579	2.077	8.755	4.175	13.454
Lima–Callao	349.075	55.501	17.008	15.407	36.105	35.512	47.590
Piura		28.648	1.941	4.025	6.487	3.397	13.827
	Összesen:	142.711	27.987	31.591	63.337	54.187	92.516

A cenzus adatai alapján kitűnik a kapcsolat a feldolgozó és építőipar, valamint a „C" szektor – és általában *városokhoz* kötött tevékenységek – között. Ugyanis a perui feldolgozóiparban foglalkoztatottak 37%-a, az építőiparban dolgozók 58%-a, a szállítás-közlekedésben működők 61%-a, a kereskedelem foglalkoztatottjainak 56%-a, a közalkalmazottak 60%-a, az értelmiségiek 56%-a *e négy városban* koncentrálódik. Azonban itt is fokozatok vannak. *Lima–Callao* az, ahol az ipari és más városias tevékenység elsősorban koncentrálódott: a feldolgozóipar egészének csaknem egyötöde, az építőipar egyharmada, a kereskedelem-hitel kétötöde, a közalkalmazottaknak, ugyanígy az értelmiségi foglalkozásoknak is csaknem fele. *Arequipa, Cuzco, Piura* városa *„alközpontok"*: a koncentráció Limához képest kisebb fokát jelentik, de általános perui mértékkel ez is igen magas. Természetes, hogy a politikai élet központjai is e *körzetek.*

Lima–Callao társadalmi struktúrája ugyanakkor eltér *Cuzco–Arequipa–Piura* városok struktúrájától. A fővárosban az ipar *részaránya* még az építőiparral együtt is viszony-

[128] Censo, 1940. I. köt. 404.

[129] Meg kell említeni a tradicionális *öszvéresek* nagy számát: 8507 fő. Censo, 1940. I. köt. 279–280.

[130] E.E.P. 1944/45. 447.

lag alacsony (14% körül van), amelynek döntő részét iskolázatlan, vidékről bevándorolt napszámos-munkások teszik ki, s jelentős a *kereskedelem és közlekedés,* valamint a *hivatalnokok* és a különböző *értelmiségi*ek aránya. A feldolgozóipar *kisipari jellegű* e négy nagyvárosban is.[131]

Különleges figyelmet kell fordítanunk a fővárosra és kikötőjére, amely a politikai mozgalmak fő színpada volt a két világháború között. Lima a 20. században gyorsan növekedett: 1907-ben 172.927, 1920-ban 223.807, 1931-ben 376.097 lakosa volt.

A főváros (és Callao) növekedése az imperialista tőkebehatolás következtében meginduló kapitalista fejlődésből következett; ennek gyors ritmusa ugyanakkor a 30-as években már nem folytatódott: a fejlődés nagy korszaka Leguía elnökségének időszakára esik (1919–1930). Lényege a nagy bankok és biztosító-társaságok, kereskedelmi házak létrejötte Limában; a felduzzadó közalkalmazotti rétegek; az ezek igényeit kielégítő városi kisipar és szolgáltatások, kiskereskedelem, oktatás stb. gyors növekedése. E növekedést azok a hatalmas kölcsönök tették lehetővé, melyeket a kormány és Lima városa vett fel a 20-as években. Nagy építési láz, vállalkozási kedv jellemezte a 20-as években Limát, amely ekkor kezdte felvenni egy világváros arculatát.

A főváros és Callao társadalmát vizsgálva ennek a növekedésnek a sajátosságai a következők: 1920-ban a főváros társadalmának legjelentősebb részeit a mezőgazdaságban és halászatban (10.921), a ruházati iparban és divattal kapcsolatos szolgáltatóiparban (27.720), az építőiparban (10.331) és a kereskedelemben foglalkoztatottak (18.596) alkották. Ezen kívül jelentős volt a háziselédek (12.800) és a diákok száma is (10.052).

1931-es adatokat tekintve kitűnik, hogy ez utóbbiak – háziselédek és diákok – száma megkétszereződött (24.705 illetve 20.122 fő); ugyancsak kétszeres lett a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma (19.192). Valamelyest nőtt a ruházat és divatban, építőiparban foglalkoztatottak száma (30.818 ill. 14.457 fő). Különösen szembeötlő a szállításban foglalkoztatottak csaknem háromszoros növekedése (3.581-ről 9.956-ra) és a fegyveres erők felduzzadása.

A főváros gazdasági-társadalmi fejlődésének tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze: Az 1930-as évek elejére Lima–Callao területén olyan ipar jött létre – a textilipart és a tengeri szállítást leszámítva –, ahol a koncentráció foka igen kicsi: *jelentős nagyipari munkásság nem jött létre.*[132]

1940-re a munkások létszáma a következőképp alakult Limában és Callaóban:

	Lima	Callao
építőipar	15.256	1.681
feldolgozóipar	36.770	3.502
közlekedés, szállítás	8.247	3.347
kereskedelem	3.670	?
háziszolga	38.712	?

[131] Néhány agrárkörzetben igen magas a feldolgozóiparban, elsősorban a textiliparban foglalkoztatottak száma (Ancash, Ayacucho, Cajamarca, Juhin, Puno, *indián* körzetek). Itt a falusi háziiparról van szó. E térségek tehát döntően önellátóak. E.E.P. 1944/45. 447.

[132] *S. J. Stein:* Populism and Mass Politics in Peru. Stanford, 1973. 1965–166; *Martinez de la Torre:* i. m. I. köt. 71–74; Censo, 1931. 206–208, 249.

S ha hozzátesszük: a „tulajdonosok" száma 7.921 fő, világosan kitetszik, hogy a limai ipar kisipari jellege továbbra is megmaradt.[133]

Ugyanakkor ez a kisipari munkásság létszámban jelentős, és a háziszolgák igen magas számával együtt Lima–Callao társadalmának egyik fontos szektora lett. A másik, ami meghatározza Lima–Callaót: a kisiparból és kiskereskedelemből élők nagy száma, főleg a „függetleneké", akiknek életkörülményei sokszor hasonlóak, vagy rosszabbak a munkásokénál (ide tartoznak az utcai és piaci árusok, cipőtisztítók, utcai javító kisiparosok, teherhordók is stb.).[134]

A harmadik fontos jellemző a *középrétegek* igen jelentős növekedése és aránya. A közalkalmazottakon, a fegyveres erőkhöz tartozókon kívül a szabadfoglalkozású értelmiségiek (jogászok, orvosok, újságírók stb.) és tanárok a legfontosabb csoportjai a középrétegeknek.[135]

A Lima–Callao térség társadalmi struktúrájának bemutatásakor a bevándorlás vizsgálatának is nagy jelentősége van.

A múlt század végén, e század első évtizedeiben az ipar és kisipar, kiskereskedelem sok ágában olasz, francia és spanyol bevándorlók telepedtek meg. 1908 előtt a kínai és 1920–31 közt a japán bevándorlás volt jelentős, minek következtében 1931-ben 19.498 „ázsiai", elsősorban japán bevándorló élt Limában és Callaóban.[136]

Harmadik tényező a *provinciákból* történő bevándorlás. 1920–31 közt kb. 65.000 fő vándorolt be vidékről a fővárosba.[137]

A kínaiak és japánok a kiskereskedelemben, illetve japánok a mezőgazdaságban (mint yanaconák); míg a provinciából jöttek főképpen a háziszolgák, az építőipari napszámosok, az idénymunkások és segédmunkások között találhatók.[138]

Ezek a bevándorlók és a már megtelepedettek egy jelentős része is – bár a cenzusok kategóriái *stabil* foglalkozások érzetét keltik – megrekedtek a városi társadalom *peremén* („marginados"). Megélhetésük bizonytalan, lakásviszonyaik súlyosak, az analfabetizmus is döntően e rétegeket jellemzi, vagyis nem tudtak integrálódni a társadalomba úgy, mint az iparban dolgozók vagy az alkalmazottak. A társadalmi rétegződés itt is „faji" vonásokat öltött: a kiskereskedelem, kisipar, a munkásosztály döntően „mesztic" (ill. bevándorolt ázsiai), a személyi szolgálatban lévők „indiánok".

A közalkalmazottak és középrétegek (állami felső hivatalnokok, tisztikar, diplomácia) döntő részben fehérek, kisebb részben „meszticek". Kialakult Limában valami hasonló a magyar városi „úri középosztályhoz", de itt Limában a bőrszín és a „faji besorolás" is „osztályképző sajátosság" volt. A fehér „középosztály" „faji" tudata igen erős volt és közösséget érzett az uralkodó osztállyal, ahhoz tartozónak érezte magát,

[133] Censo, 1940. Vol. I. 416–423.

[134] Ezeknek nincsenek *állandó* alkalmazottaik. Uo. 415–427.

[135] Censo, 1931. 201, 206–208. *Martinez de la Torre:* i. m. 77.

[136] Censo, 1931. 92–94.

[137] *Stein:* i.m. 165.

[138] *E. Yepes* a 10. század végén Limában és Callaoban 35.000 külföldiről ír. Ebből 15.000 kínai, 5000 olasz, 2000 francia és kb. ugyanennyi angol. Az olaszok, franciák a kiskereskedelemben is jelentős helyet foglalnak el, az angolok a pénzügyekben, a nagybani kereskedelemben. *Yepes:* Peru, 1820–1920. Un Siglo de desarrollo capitalista. Lima, 1972. 159–162.

rasszista attitűd jellemezte:[139] indián- és ázsiai-ellenes volt, és (amennyiben mesztic) majmolta a (fehér) uralkodó réteget.

Összegező megjegyzések a perui uralkodó osztályról

Az eddigiekben a perui uralkodó osztály számos csoportjával ismerkedtünk meg, s utaltunk az imperialista tőkéhez való viszonyukra. E bemutatás két vonatkozásban is kiegészítésre szorul. Egyrészt nem tettünk említést a különböző – partvidéki és sierrai – csoportok egymáshoz való viszonyáról (ellentéteikről vagy érdekazonosságukról). Másrészt a perui uralkodó osztály igen kislétszámú, de óriási hatalommal rendelkező „csúcsáról" sem tettünk említést: a perui oligarchiáról. Pedig a 20. század első évtizedeire ez a hazai oligarchia már uralta a gazdasági, politikai hatalom kulcspozícióit, s felvette a *finánc-oligarchia* minden sajátosságát, mely a 20-as években erejét főleg a partvidéki, világpiacra termelő latifundiumokból merítette és szoros kapcsolatban állt a külföldi imperialista tőkével.

A perui oligarchia a 19. század második felében kezdett kiformálódni, a guano- és salétromkorszak óriási profitjainak járadékából, s összefonódva az angol tőkével, megkezdve a perui partvidék mezőgazdaságának és városainak tőkés átalakítását. Ez az oligarchia a gazdaság minden szektorában megvetette lábát, de alapvetően a partvidék ültevényein, s a Lima–Oroyai vasút megépítésétől kezdve a bányászatban, valamint a városi gyáriparban, a hiteléletben és közszolgáltatásokban, valamint a tömegkommunikációs eszközöknél. A bankok számának növekedése is mutatja az oligarchia erősödését: 1897-ben 4, 1919-ben 8, 1930-ban 13 bank volt Peruban. Ezek jórészt a külföldi tőke – angol, német, olasz, kanadai, USA – betörését jelzik, melyekkel összefonódtak a perui oligarchia tőkéi is.[140]

A 20-as években már néhány család[141] kezében összpontosultak a gazdasági és politikai élet legfontosabb pozíciói. A Prado-család például, mely a Banco Popular részvényeinek többségét ellenőrizte, a gyapotültetvényesekkel került szoros kapcsolatba, s ezt a szektort ellenőrizte hitelein keresztül; a család ezen kívül az egyik legnagyobb telektulajdonos volt Limában, ami a város növekedésével hatalmas politikai erőt is jelentett; biztosító társaságok, fogyasztási szövetkezetek hálózata tartozott még a Banco Popular ellenőrzése alá.[142]

Az *Aspillagá*-k óriási földbirtokokkal rendelkeztek, kezükben volt a sajtó egy része (La Prensa), a Banco Popular és más bankok vezető részvényesei; üveg- és cementgyárak,

[139] Nem ritka, hogy a keményen dolgozó ipari munkásnak a 20-as években 1–2 indián cselédje van.

[140] Tételesen: Banco Peru y Londres, Banco Internacional del Peru, Banco Italiano, Banco Popular del Peru, Banco Aleman Transatlantico, Royal Bank of Canada, National City Bank of New York, Banco Anglo Sud American, Commercial Bank, Gibson (Arequipa), Caja de Ahorros de Lima, Caja de Depositos, Banco de Reservas del Peru. – *L. A. Sanchez:* Principios Económicos. Lima, 1934. 109–110.

[141] Beszélnek 20, de 40 családról is.

[142] *J. L. Velazquez:* i. m. 116–118.

biztosító társaságok voltak ellenőrzésük alatt, s ők kontrollálták az agrárszövetséget is.[143]

Nehéz lenne *tételesen* megrajzolni az egyes családok befolyását, gazdasági erejét. Illusztrációként egy sajátos forrást használtunk fel, amely azonban jól érzékelteti a perui oligarchia összefonódását. A *Club Nacional,* a perui oligarchia máig exkluzív klubjának igazgató tanácsai, elnökei jól mutatják ezt az összefonódást. Megtalálható itt az Aspillaga, a Prado, a Pardo, az Olayza, a Wiesse, a de la Puente, a Carillo, az Olavegoya, a Loayza, Quesada, Mujica, Alayza, Gallo és sok más család, akik a perui oligarchia legerősebb családjai voltak.[144]

Ha a Klub elnökeinek életrajzát nézzük, ezt az összefonódást jól láthatjuk. *Pedro Osma y Pardo* (1921–22-ben elnök) a Partido Democrático egyik vezetője, a La Prensa nevű újság tulajdonosa, a Sociedad Nacional de Industrias igazgatója (Gyáriparosok Nemzeti Társasága), a Banco Internacional vezérigazgatója és egyik főrészvényese, számos bányatársaság igazgató tanácsának tagja. Felesége *A. Gildemeister* Prado, a legnagyobb cukorkomplexum, a német Casa Grande tulajdonosainak családjából. Testvére, Felipe a külügyi apparátus egyik vezetője, s az angol eredetű perui bankárcsaládba, a Wiesse-családba házasodott.

Ha az elnökök életrajzát nézzük, kitűnik, hogy a bank, az ipari, kereskedelmi élet, a bányászat és mezőgazdaság urai ültek a klubban együtt; családjaik szorosan kapcsolódnak egymáshoz; ők kontrollálják a hadsereget, a külügyeket; az államapparátus legfelsőbb posztjain s az egyetemek élén is e családok tagjait látjuk.[145]

Az is kitűnik azonban, hogy 1920–1940 között ez az oligarchia nem változatlan. Új nevek ekkor emelkedtek fel, akik főképp az USA-orientáció hívei voltak. Legjellemzőbb talán a *Fernandini* család felemelkedése: 1920-ban a központi bányavidéken 87 saját bányával rendelkezett, 1940-ben már 187-tel. Ugyanakkor az észak-amerikai Cerro de Pasco Copper Corp.-nel 68 közös bányája volt. A Fernandini család a bányászatban elsősorban az USA-hoz kötődést példázhatja.[146] Ilyen új tagja az oligarchiának Pedro Beltran, aki a Nemzeti Agrárszövetség elnöke volt a 30-as években, hogy Prado elnöksége alatt (1940–45) Peru Egyesült Államokba küldött nagyköveteként az ország USA orientációját építse ki.[147]

A két világháború között azonban számos család gazdasági pozíciója csökkent, s ezzel politikai befolyásuk is. Ilyen családokat elsősorban a bányakörzetek nagybirtokosai között találhatunk.[148] Az is kitűnik a Club Nacional tagjainak tevékenységét vizsgálva, hogy az oligarchia egyes csoportjai a hazai ipar fejlesztésében is jelentős szerepet játszot-

[143] *C. Malpica:* Los dueños del Peru. Lima. 1974. 6. kiad. 78–79. Malpica egyes családok erejét, befolyását tételesen mutatja be, de adatai a 60-as évekből valók főképp, ezért csak néhol használhatók számunkra. Ezen kívül egy francia szerzőktől kiadott kötet tárgyalja a témát. *Fr. Bourricaud–J. Bravo Bressani–H. Favre–J. Piel:* La oligarquia en el Peru. Mexico. 1970.

[144] *Felipe de Osma:* Reseña historia del Club Nacional. Lima, 1965. 114–118. Itt található a *Juntas Directivas* névsora.

[145] Uo. 59–77. A klub elnökei közt számos „nagy név" az oligarchiából: Carlos Zavala Loaysa, D. Olavegoya, Hernando de Lavalle, A.N. Wiesse, Luis. A. Rey stb.

[146] Padron General de Minas, 1920, 1940.

[147] P. Beltran az 50-es években miniszterelnök.

[148] Alania család, Mujica Gallo, Gallo-k, Loayza család stb.

tak, s a kialakult ipar legnagyobb vállalatai (a száznál nagyobb munkáslétszámú gyárak) jórészt az oligarchia kezében (pl. Luia A. Rey, Demetric Olavegoya) illetve bankok kezében voltak. Ugyanez vonatkozik a hazai bányákra is.

A perui politikai harcokban azonban nem csak a különböző imperialista hatalmakhoz való kötődés adta konfliktusok játszottak szerepet, de az oligarchia és a perui uralkodó osztály egészének ellentétei is (a perui szóhasználat különbséget tesz „clase aristocrática" és „clase dominante" között); illetve az uralkodó osztály különböző csoportjainak ellentétei is. Ezek az ellentétek a század elejétől a *regionalizmus–centralizmus,* illetve a *Costa–Sierra ellentét*ében csapódtak le, s e vitákról igen nagy politikai irodalom született. E vitákban azonban a partvidék oligarchiájának (mely a központi hatalom ura) és a Sierra földbirtokosainak szembenállása fejeződött ki, akik a regionalizmus, decentralizálás jelszavaiban szembeszálltak a partvidéket (bár igen ellentmondásosan, a külföldi függés formáit kialakítva) kapitalizáló oligarchia igen mérsékelt reformterveivel (pl. oktatás), melyek pedig a gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlenek voltak.

Ezért fordulhatott elő az, hogy az oligarchia számos partvidéki családja érdekelt volt a Sierra improduktív nagybirtokosai elleni harcban („óvatos antifeudalista" jelzővel minősíthetnénk e pozíciót), míg a Sierra ókonzervatív földbirtokosai igen gyakran ostorozták a limai kormányt, amiért a külföldieknek „adja el" Perut. A partvidék és Sierra konfliktusa mögött az is meghúzódik, hogy a partvidék világpiacra termelő nagybirtokosai (s nemcsak az oligarchia) a Sierrából nem kaptak elegendő munkaerőt, mert ezt az indián közösségek és a nagybirtokosok egyaránt megkötötték. A partvidék formálódó gyáripara ugyancsak érdekelt volt a földreformban, a belső piac kiszélesítésében, ahogy azonban érdekelt volt a külföldi import korlátozásában is.

E konfliktus azonban elsősorban a látszólag adminisztratív jellegű vitákban (centralizmus helyett föderális felépítés) csapódtak ki, s lehetőséget adtak a provinciák földbirtokosainak, hogy az értelmiség, kispolgárság között is erős bázist építsenek ki.

A Costa–Sierra formában kivetített konfliktusokban nem volt kevés a retrográd faji, misztikus elem sem – ami az ideológiai mozzanatokat illeti. A „bűnös" Costa, a „bűnös, kozmopolita" Lima és a „nemzeti" Sierra szembeállítása mögött ez húzódik meg. S igen jellemző, hogy a vidéki hacendadók, akiknek nyers indiánellenségéről már szóltunk, ilyen vonatkozásban szívesen emlegették az inka múltat, s *Cuscót,* Amerika „fővárosát", mint Lima ellenpólusát (s kaphattak ezért bázist az indiánbarát értelmiségtől is).

A lényeg: a perui uralkodó osztály sok rétege fejezett ki – ha reakciós indítékkal is – imperialistaellenes érdekeltséget, elsősorban természetesen ott, ahol az imperialista behatolás közvetlen érintette (cukor, bányászat). A partvidéken számos réteg volt érdekelt a sierrai latifundiumok valamiféle korlátozásában – s ennyiben kész lett volna antifeudális reformokra is.

Ezek az érdekek azonban nem letisztultan, nem polarizált formában fejeződtek ki, keresztezték egymást, hiszen, mint láttuk, azok a rétegek, melyek a nemzeti burzsoázia kategóriájába lennének sorolhatók, s így mind az antiimperialista, mind a latifundiumellenes harcban érdekeltek lehetnének, igen gyakran földbirtokosok is (pl. középbányatőke; cuzcói textilgyárak földbirtokos tulajdonosai).

A nemzeti burzsoáziának az a része, mely *egyértelműen* érdekelt e kettős célrendszerben, igen kicsi volt. Ez az antiimperialista és antifeudális érdekeltség a nagylétszámú állami és municipális bürokráciánál, a fegyveres erőknél sem volt meg – ezek, a jórészt

a fehér „úri középosztályhoz" tartozó rétegek igen erősen konzervatív beállítottságúak.

A „középosztály" fogalmára érdemes külön kitérni, mert általánosan használatos már korszakunkban is, használata azonban *nem egyértelmű*. Egyszer az oligarchia *alatti* rétegeket (tehát vidéki hacendadók, nemzeti burzsoázia) értik a fogalmon, máskor a fehér értelmiséget, az állami tisztviselőket, a hadsereg tisztikarát. Az 1920–40-es években egyre erőteljesebben utal a kispolgárságra, értelmiségre és különböző alkalmazotti rétegekre.

Pontosan nem definiálhatók e fogalom határai, de *két* vonatkozásban van közös eleme: elhatárolta magát a dolgozó osztályoktól (munkásság, parasztság, kézműipar, városi szegények, utcai árus, teherhordó, cipőtisztító stb.) és az oligarchiától.

E közbülső rétegek 1920–1940 között létszámban jelentősen megnőttek, gazdasági, társadalmi, regionális etnikai különbségeik miatt nem tudtak egységes politikai mozgalmat alkotni. Megosztotta e rétegeket az is, hogy az imperialista tőkebehatolás következményei különböző módon érintették. Mindamellett tény, hogy a dolgozó tömegek mellett e középrétegek is megjelentek sajátos érdekeikkel és szervezeteikkel a politikai küzdőtéren.

Ebből következett, hogy a két világháború közötti politikai küzdelmeknek éppen az volt a jellemzőjük, hogy immár nem az oligarchia belső klikkjeinek játékai, hanem erőteljes tömegmozgalmakkal és pártokkal, ezek harcaival kapcsolódtak össze. Az előzőekben vázolt gazdasági-társadalmi fejlődés azonban a politikai küzdelmeknek sajátos *regionális jelleget* adott. E politikai regionalizmus fejeződött ki a pártok tömegbázisában is. A Szocialista Párt fő bázisa az északi olajmezők jól fizetett munkássága, a polgári-kispolgári APRA *La Libertad* cukortérségében gyökerezett, ahol az agrárproletariátustól a „nemzeti" földbirtokosokig terjedő frontot hozott létre, hogy az idegen – imperialista – behatolást megakadályozza. A fasiszta inspirációjú „Unión Revolucionaria" (Forradalmi Unió) a Sierra „új" és régi földbirtokosainak kemény kormány iránti igényét fejezte ki, emellett demagógiájával jól felhasználta a limai „marginados"-t, a társadalom peremén élő–tengődő tömegek elégedetlenségét, politikai iskolázatlanságát is. A Kommunista Párt a limai munkásokat, Cerro de Pasco bányászait és Dél (Arequipa, Cuzco) ipari, közlekedés-szállítási szektorainak munkásait nyerte meg.

Lima, a főváros volt a fő ütközési zóna, amennyiben itt minden párt igyekezett bázist találni. Az SzP a jólkereső munkásrétegek közt, az APRA a mesztic alkalmazotti rétegek és kisiparosok között, az UR a kistulajdonosok (kiskereskedők, telektulajdonosok, taxisok) és kreol állami alkalmazotti rétegek, valamint a fegyveres erők tagjai között igyekezett hódítani. A KP a humán értelmiség és egyetemisták soraiban rendelkezett befolyással.

A politikai harcok másik jellemzője, hogy mindegyik párt saját régiójának és társadalmi bázisának élményeit, követeléseit igyekezett „össznemzeti" követelésekként megfogalmazni. Egyik párt sem tett *komoly* erőfeszítést arra, hogy számbavegye más rétegek, osztályok érdekeit. E „regionalizmusból" sokáig a KP sem tudott kiemelkedni. A munkásosztály *osztállyá szerveződésének* feladata mellett a KP tevékenységében az anti-imperialista, földbirtok-ellenes feladatok számbavétele, a parasztság, kispolgárság, nemzeti burzsoázia érdekeinek, követeléseinek kielégítéséért folyó harc – ami egy antiimperialista egységfront lehetőségét jelenthette volna – háttérbe szorult. E tekintetben az 1930-as években erősen kiütköztek a KP *szindikalista* gyengéi.

E korszak aktuális feladatai antiimperialista és nagybirtok-ellenes jellegűek voltak, melyben számos osztály, réteg volt érdekelt, elsősorban a KP, SzP és az APRA baloldala. Az érdekek és érdekellentétek szövevényében, melyet faji jellegű előítéletek is átszőttek, nem jött létre antiimperialista egységfront, sőt, a 30-as években a KP és az APRA-mozgalom közötti küzdelem vált meghatározóvá. Ez lehetővé tette az egyetlen „össznemzeti" rétegnek, a perui oligarchiának, hogy ugyancsak „össznemzeti" intézményével, a hadsereggel, egy hosszú politikai válság után (ami 1930–1939 közt, több szakaszban jelentkezett) konszolidálja uralmát. E konszolidációban ugyanakkor a nemzetközi tényezőknek is nagy szerepük volt, amennyiben a Peruban rivalizáló imperialista hatalmak közötti harc az Egyesült Államok győzelmével végződött. A „jó szomszédság" politikája egyértelművé tette Peruban az USA hegemóniáját, s a perui oligarchia egésze – számos „cikkcakk" után – az Egyesült Államok által kialakított amerikaközi rendszerben vélte megtalálni biztonságát.

Ez az ország gazdasági-politikai függését, további deformálódását eredményezte. Ezzel függ össze, hogy Odría diktatúrájának korszaka után, 1956-tól a dolgozó osztályok, középrétegek, nemzeti burzsoázia oligarchia-ellenes harcának új korszaka következett.

А. Андерле:

ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПЕРУ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX. В.

(Резюме)

В статье изучены изменения, происшедшие вследствие проникновения империалистического капитала и экономического развития Перу, а также их специфики в пассматриваемой стране.

В речных долинах песчаного побережья преобладали плантационные латифундии. Здесь в начале столетия проникновение империалистического капитала произошло быстро и насильно, особенно в районе производства сахарного тростника. Это повлекло за собой деклассирование мелького крестьянства, купеческих и других мелкобуржуазных сословий городов и латифундистов, а также концентрацию значительного аграрного пролетариата. В районе производства хлопка местные помещики в большей степени сохранили свои земли, здесь сильно проявилась зависимость от английского капитала. В производстве хлопка наблюдаются различные формы издольной аренды и стоит упомянуть и то, что начиная с 1930-х горов ряд плантаций сахарного тростника перешел на производство хлопка.

Другим узловым пунктом проникновения империалистического капитала явилась горная промышленность, главным образом горнопромышленный центр Серро-де-Паско. Здесь местный горный капитал оказался под угрозой (его владельцы тем самым были и латифундисты), но началась империалистическая атака и на земли индейцев. Мелкая буржуазия городов данного района тоже деклассировалась, но с другой стороны сконцентрировалось значительное число горнорабочих.

В статье подчеркивается: в горной и нефтяной промышленности господствовал капитал США, в районе же плантаций – европейский капитал, но в 30-е годы появился и японский капитал. Рынки Перу не были совсем связаны с США. Это объясняется тем, что внешнеполитическая и экономическая ориентация Перу была разносторонней, но сама перуанская олигархыя была заинтересована тоже в разных ориентациях. Это выразилось и во внутренних политических конфликтах.

Фабричная промышленность только медленно развивалась в городах, а обрабатывающая промышленность характеризовалась городской мелкой промышленностью и сельской кустарной промышленостью.

Все эти процессы хорошо отражаются и в структуре общества: пролетариат малочислен и его концентрация, как правило, низкая, но в 4 районах – очень высокая: рудники Серро-де-Паско, нефтяная промышленность Талары, район производства сахарного тросника и фабричная промышленность Лимы сконцентрировали значительное число рабочих. Эти районы в географическом отношении находились далеко друг от друга.

Для развития Перу было характерно и то, что в период между двумя мировыми войнами прослойка служащих в городах и другие средние слои в значительной степени развивались и пропорция городских мелкобуржуазных прослоек тоже была значитальной.

В статье подчеркивается: упомянутые выше территории представляют собой развитые острова в Перу, имевшем решительно аграрный характер. Ведь эта страна представляла собой мир традиционных, большей частью автаркических латифундий, на которых были применены принудительные формы труда, а также мелких крестьян и индейских общин.

Особое внимание в статье уделено аграрным вопросам, представляя, что с начала столетия, параллельно с развертыванием рыночных возможностей, в горных районах наблюдается распространение латифундизма („нового латифундизма"), который рос в ущерб землям индейских общин. С этим были связаны восстания индейцев, в которых организованными рамками борьбы явились индейские общины. Автор статьи подчеркивает, что – в отличие от мнений того времени – индейские общины были сильно дифференцированными.

Представляя общество автор статьи уделяет внимание и „расовым" аспектам, которые оказали влияние на взаимоотношение классов и слоев.

На основе изучения развития Перу в XX веке автор приходит к выводу, что актуальные вопросы революционной борьбы в первой половине нашего века тоже сосредоточились в решении задач борьбы против империализма и крупного землевладения. Специфики этой борьбы определились характерными чертами структуры общества.

A. Anderle:

Les changements intervenus dans l'économie et la société péruviennes au cours de la première moitié du siècle

(Résumé)

Cette étude est consacrée aux changements intervenus dans la vie du Pérou par suite de la pénétration du capital impérialiste et du développement économique du pays, ainsi qu'à leurs caractéristiques.

Les cañons qui sillonnent les côtes désertiques ont longtemps été la région des latifundia des planteurs. Au début du siècle, la pénétration du capital impérialiste y fut particulièrement rapide et puissante, principalement dans le secteur du sucre. Par suite, on assista à une "déclassation" de la patite paysannerie, des couches des commerçants citadins et des autres petits-bourgeois, et à une forte concentration du prolétariat agraire. Dans les régions où dominait la culture du coton, les propriétaires terriens péruviens purent mieux conserver leurs terres, tandis que sur la côte, la dépendance du capital anglais était très importante. On observait diverses formes de location partielle dans la culture du coton, et il faut mentionner ici qu'à partir des années trente, nombreuses furent les plantations de canne à sucre qui furent transformées en plantations de coton.

L'autre point important de l'intrusion du capital impérialiste fut l'extraction minière, et plus particulièrement Cerro de Pasco, où le capital minier péruvien se trouve mis en danger (les propriétaires étaient dans le même temps propriétaires terriens), mais une vague impérialiste s'attaqua aussi aux terres des indiens. La petite bourgeoisie des villes de cette région se trouva elle aussi déclassée, tandis que s'y produisait parallèlement une forte concentration des ouvriers de la mine.

Dans son étude, l'auteur souligne le rôle dominant que jouèrent le capital des Etats-Unis dans l'industrie pétrolière et le capital européen dans le secteur des plantations, mais aussi l'apparition dans les années trente du capital japonais. Les marchés péruviens ne dépendaient pas entièrement des Etats-Unis, ce qui était notamment dû au fait que l'orientation économique et de politique extérieure du Pérou était diversifiée; mais l'oligarchie péruvienne elle-même avait des intérêts dans diverses orientations. Cela ressort également des conflits politiques internes du pays.

L'industrie manufacturière ne se développa que lentement dans les villes, et l'industrie de transformation était essentiellement caractérisée par la petite industrie citadine et l'industrie villageoise.

Tous ces processus se reflètent fort bien dans la structure de la société: le prolétariat est peu nombreux et, en général, sa concentration est d'un degré peu élevé, à l'exception de quatre secteurs où elle est forte: ceux des mines de Cerro de Pasco, de l'industrie pétrolière de Talara, de l'industrie sucrière et enfin des industries manufacturières de Lima, qui rassemblaient un grand nombre d'ouvriers. Géographiquement, ces sites sont éloignés les uns des autres.

Le développement du Pérou était également caractérisé au cours de la période examinée par un développement considérable des employés des villes et des autres couches moyennes pendant l'entre-deux-guerres, ainsi que par une proportion importante des couches de la petite-bourgeoisie citadine.

L'étude souligne que les régions mentionnées représentent des *ilôts* développés dans un Pérou essentiellement agraire. Le Pérou était l'univers des latifundia traditionnels, en grande partie autonomes et ayant recours aux formes contraignantes de travail, des petits paysans et des communautés indiennes.

L'auteur accorde une attention particulière aux questions agraires, montrant que l'on a pu assister à partir du début du siècle, avec la multiplication des possibilités de marché, à un progrès important du latifundisme (néo-latifundisme), qui se traduisit par la prolifération des grandes exploitations aux dépens des terres des indiens. C'est à ce phénomène que se rattachent les mouvements de révolte des indiens, luttes organisées et encadrées par les communautés indiennes. L'étude d'Adám Anderle précise que, contrairement aux vues généralement acceptées à l'époque, ces communautés indiennes étaient fortement différenciées.

Lors de la préesentation de la société péruvienne, l'auteur met également l'accent sur les aspects „raciaux", qui devaient influencer les rapports et l'attitude réciproques des différentes classes.

En s'appuyant sur l'analyse du Pérou du XXe siècle, l'auteur finit par conclure que les questions actuelles de la lutte révolutionnaire était aussi la solution des tâches anti-impérialistes et anti-latifundistes de la première moitié du siècle. Les particularités de ce combat ont été déterminées par les traits spécifiques de la structure de la société péruvienne.

Bellér Béla:

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER NEMZETISÉGI POLITIKÁJA A VÁLSÁG KÜSZÖBÉN (1930–1931)*

Az 1920-as évek második felében a tőkés világban kibontakozó gazdasági konszolidációt és fellendülést rendkívül erőszakosan szakította meg az 1929 októberi New York-i tőzsdei összeomlás nyomán gyorsan szétterjedő világgazdasági válság. A vezető tőkés hatalmak háború alatt és után megnövekedett termelőképessége a felvevő piacok korlátaiba ütközött; a termékek nagy része eladhatatlanná vált, az árak zuhanni kezdtek, az ipari termelés visszaesett; a mezőgazdasági termelés ugyan nem csökkent, de annak javarészét sem lehetett értékesíteni; a munkanélküliség tömegessé vált. A termelés hanyatlása, az árrendszer összeomlása a pénzügyi élet, az államháztartás korábbi egyensúlyát is felborította; a finanszírozás addigi rendszere csődöt mondott. A hitelezők nem voltak hajlandók újabb kölcsönöket adni, az adósok nem tudtak fizetni. A hosszú lejáratú hitelek befagytak; a rövidlejáratú hiteleket ugyan visszafizették, ez azonban teljesen kimerítette az adósokat.

A világgazdasági válság rendkívül súlyosan érintette a kelet-európai országokat, köztük Magyarországot is. Ezekben az országokban a gazdasági rekonstrukció két pilléren nyugodott: a nemzetközi hitelrendszer működésén, ami gazdaságukat táplálta, továbbá kiviteli termékeiknek, különösen a búzának magas világpiaci árán. 1929-ben mindkét pillért ledöntötte egyrészt a búzaár világpiaci zuhanása, amelyet a kanadai túltermelés idézett elő, másrészt a Wall Street-i tőzsdeösszeomlás. 1930-ban a Bethlen-kormány is a búzaár támogatására kényszerült. Mindamellett a válság következményei Magyarország számára nem lettek súlyosak egészen az osztrák Hitelbanknak 1931 májusában bekövetkezett összeomlásáig. Bethlen helyzetét még ez sem rendítette meg; az egy hónappal ezután megrendezett országgyűlési választásokon a kormánypárt megkapta a szokásos többséget. Az utána következő hetekben azonban Magyarország is belesodródott a pénzügyi válságba. Az ország képtelen lévén sürgősen visszafizetni külföldi tartozásait, segítségért a Népszövetséghez fordult. A Népszövetség a könyörtelen ortodox pénzügyi politikát követve, egyrészt az államháztartás egyensúlyának helyreállítását követelte a kormánytól a fizetéscsökkentés és a közszolgálati alkalmazottak elbocsájtása révén, másrészt a fizetési mérleg kiegyensúlyozását a behozatal csökkentése által. Miközben a mezőgazdasági áresés az egész dolgozó paraszti osztályt gyakorlatilag pénztelenné, sőt mi több: a bankok adósrabszolgáivá tette, tönkretéve vásárlóerejét, ugyanakkor a kivitel csökkenése és a nyersanyagbehozatal korlátozása ugrásszerűen megnövelte az ipari munkanélküliséget. Az

* E tanulmány folytatása „Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929)" c. tanulmányomnak. Századok 1973. 3. sz. 644–685.

elképzelhetetlenül súlyos válság nemcsak megsemmisítette az elmúlt évtized gazdasági eredményeit, hanem alapjaiban rendítette meg az egész politikai és gazdasági konszolidációt, előidézve Bethlen miniszterelnöknek 1931 augusztusi lemondását.[1]

Ez volt az a bel- és külpolitikai keret, amely 1930–31-ben, Bethlen István egy évtizedes kormányzatának végén meghatározta az ellenforradalom nemzetiségi politikájának mozgásterét. A továbbiakban ezen nemzetiségpolitika elemzésére teszünk próbát főként német vonatkozásban, kitekintve azonban a többi nemzetiség, elsősorban a szlovákság helyzetére is.[2]

A német kérdés jellegének módosulása

Az 1930-as években a német kérdés jellege alapvetően megváltozott. Omladozni kezdett a nemzetközi erőviszonyoknak az első világháború után kiépített, a Párizs környéki békeszerződésekben rögzített rendszere. A győztes hatalmak, Anglia és Franciaország egyre több engedményt tettek a legyőzött, ill. a magukat kisemmizettnek érző hatalmaknak, Német- és Olaszországnak. A keletközép-európai francia befolyás észrevehetően gyengült, és nem tudta többé útját állni sem az olasz, sem a német terjeszkedésnek. Ez a körülmény egyszeriben fölértékelte a Közép- és Keletközép-Európa 9 országában, így hazánkban is szétszórt 7–8 millió főnyi külföldi németséget, mint a birodalmi német politika lehetséges kulturális, gazdasági vagy politikai bázisát.[3]

[1] Magyarország története. 8. k. Főszerkesztő: Ránki György. Bp. 1976. 597–611. *C. A. Macartney:* Hungary. Edinburgh, 1962. 219–221. *Uő.:* October fifteenth. Part. I. 89–113.

[2] Témánknak nincs részletes, szakszerű feldolgozása sem a hazai, sem a külföldi történeti irodalomban. *Flachbarth Ernő* rövid angol és francia nyelvű összefoglalása, A history of Hungary's nationalities. Bp. 1944, ill. Histoire des minorités nationales en Hongrie. Paris–Clermont-Ferrand, 1944. az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikájának igényes apológiája. A Magyar Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya által 1946-ban készíttetett kéziratos tanulmányok: *Moravek Endre:* Német újjászületés a Duna-völgyben és *Siposs Sándor:* A sváb kérdés Magyarországon 1918–1945 és A Duna-medencei német kisebbségek fejlődésének vázlata az első világháborútól a második világháború végéig. (Országos Levéltár [a továbbiakban: OL Küm.Bé.O. XVII-1.) *Agárdi Ferenc* A svábok bejövetele. Bp., 1946. c. – röviden az ellenforradalmi korszakra is kitérő – műve demokráciát és antifasizmust németellenességgel azonosít. – A külföldi történeti irodalomban a magyar nemzetiségpolitika nacionalizmusát leleplező, de ugyanakkor a demokratikus ellenáramlatokat és a német nemzetiségi mozgalom nacionalizmusát egyaránt figyelmen kívül hagyó, levéltári forrásokat nem tartalmazó dokumentumkötetet adott ki *Johann Weidlein* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1959. Viszonylag legrészletesebben, Bleyert idealizálva *Hedwig Schwind* Jakob Bleyer. München, 1960 c. monográfiája foglalkozik témánkkal, tematikusan aprólékos, kronológiailag viszont túlságosan nagyvonalú tárgyalásmódja miatt nem mindig áttekinthetően. Éppencsak érinti témánkat *Matthias Annabring* Das ungarländische Deutschtum. Südost-Stimmen März 1952. II. Jg. Nr. 2 és Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart, 1954 c. munkáiban, mértéktartóan kezelve a témát. Tömör, tárgyilagosságra törekvő, színvonalas, bár az osztályszempontot természetesen meg nem értő összefoglalás a bonni dokumentumkiadvány bevezetője: Das Schichksal der Deutschen in Ungarn. Bonn, 1956. Az angolszász irodalomban tárgyismeretével kiemelkedik *C. A. Macartney* két idevágó műve: Hungary and her successors 1919–1937. London–New York–Toronto. 1937 és: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. Érdemben nem ad újat, bár néhány érdekes szempontot fölvet a külföldön élő magyar *G. C. Paikert* The Danube Swabians. Hague. 1967 c. műve. – A felsorolt munkák közül egy sem aknázza ki a kiadatlan magyar levéltári anyagot, amelyre elsősorban épül jelenlegi tanulmányunk.

[3] *Gündisch Guido:* A nemzeti eszme fejlődése a németségnél. Magyar Szemle, 1928. II.k. 3. sz. 254, 256.

Ugyancsak a német kérdés jelentőségének növelésére vezetett a keletközép-európai országok belső helyzetében, egymás közti viszonyaiban bekövetkezett változás. A gazdasági válság még inkább polarizálta az itteni országok belső ellentéteit; fokozta külső gazdasági, majd politikai függőségüket, kiélezte egymás közti viszályaikat.[4] Minthogy valamennyi keletközép-európai államnak jelentős vagy legalább is el nem hanyagolható német nemzetisége volt, amely – a magyarországi németség kivételével – politikai pártokkal, parlamenti képviselettel is rendelkezett, ezen államoknak belső és külső problémáik megoldásába aktívaként vagy passzívaként be kellett kalkulálniuk ezt a tételt is. Különösen súlyos problémát jelentettek ezen országok számára az ún. „határmenti németek" *(Grenzlanddeutsche)*, akik a birodalom határai mentén, az összefüggő német nyelvterülethez kapcsolódva éltek. Ezek nagy részét a versailles-i és a Sant Germain-i békeszerződések választották el a birodalomtól. A birodalmi reváns-törekvések elsősorban ezeknek a területeknek visszaszerzésére irányultak. A birodalmi politika hatására a határmenti németek is, míg eddig inkább titokban, most már egyre nyíltabban a birodalomba való visszatérést kívánták, vagyis a területi integritás talajára helyezkedtek. A határmenti németek azonban csak egy különleges osztagát alkották az ún. „külföldi németek"-nek, *(Auslanddeutsche)*, akik számára – legalábbis a politikai térkép teljes átrajzolása nélkül – elképzelhetetlen volt a Németországgal való egyesülés. Igy nekik – egyelőre legalább is – be kellett érniök a német „népközösség"-hez *(Volksgemeinschaft)* és a német „kulturális nemzet"-hez *(Kulturnation)* való tartozás tudatának ápolásával. Ez – a lettországi németek és egyben az európai kisebbségi mozgalom egyik vezetőjének, dr. Paul Schiemann-nak véleménye szerint – ebben az időben még nem zárta ki sem az állam iránti hűséget, sem az államnemzettel való kulturális közösség elismerését.[5] Mindennek következtében a német kérdés az 1930-as években azokban az országokban is központi kérdéssé válik, amelyekben eddig csupán periférikus jellegű volt. Most már nem csupán időszakonként, egy-két politikai összecsapás erejéig vonja magára a figyelmet, hanem állandó jellegű, a legkülönbözőbb problémákkal összegubancolódott harci kérdésként jelentkezik.

A német kérdésnek ez a módosult jellege természetesen nem egyszerre, hanem fokozatosan, nem is annyira racionális, mint inkább ösztönös úton hatolt be a keletközép-európai népek, köztük a magyarság tudatába, habár ezt a történelmi változást személyi változás is jelezte, és ezzel mintegy konkrétabbá tette. 1929 október elején meghalt Gustav Stresemann, a weimari Németország öt éven át volt külügyminisztere, akinek külpolitikája a belső osztálykompromisszumnak megfelelően kifelé ún. békepolitika volt. „Stresemann-nál senki sem tudta jobban összetartani a parlamenti üzemet; az ő személyén át valósult meg a munka és a tőke közti kompromisszum; az ő diplomáciája adott értelmet Németország államként való létezésének az államok sorában"[6] – írja róla Golo Mann.

Ez a liberális békepolitika azonban (ezt egyébként G. Mann is tudja) korántsem volt olyan szeplőtlen, mint kifelé látszott. A magántitkára által összegyűjtött és három kötetben *Vermächtnis* (Végrendelet) címen kiadott iratai s még inkább a második világ-

[4] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919/1945. Második, átdolg. kiadás. Bp. 1975. 128–138. *Diószegi István:* Két világháború árnyékában. Bp. 1974. 160–185.

[5] *Gündisch:* i. m. 256.

[6] *Golo Mann:* Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main. 1958. 753.

háború után az amerikaiak kezébe került és a történészek rendelkezésére bocsájtott, 150 levéltári kötetre rúgó hagyatéka feltárja előttünk ennek a „békepolitikának" igazi motívumait, hátsó gondolatait és veszélyes elágazásait. Elég e tekintetben a német trónörökösnek 1925. szeptember 7-én írt, külpolitikai céljait nyíltan, szinte brutális őszinteséggel összefoglaló levelére utalnunk. Ebben a jóvátételi kérdésnek Németország számára kedvező megoldását, az idegen járom alatt nyögő 10–12 milliónyi külföldi németségnek, „néptársainak" *(Stammesgenosse)* védelmét, a keleti határok módosítását, a háttérben pedig Ausztria bekebelezését, az Anschluss-t jelöli meg a német politika legközelebbi, belátható időn belül elérendő nagy feladatainak, nem zárva ki e feladatok megoldásában a közös nagyhatalmi nyomás, sőt a keleti vagy akár a nyugati háború lehetőségét sem.[7]

A német külügyminiszter halálával tehát nem annyira a német külpolitika céljai változtak meg, mint inkább kilátásai, lehetőségei, módszerei, méghozzá alapvetően. A Stresemann utáni egész német külpolitika objektíve alig tekinthető másnak, mint a nemzeti szocialista külpolitika útegyengetésének. Ha Németország a jóvátételi terhek és a világgazdasági válság csapásai alatt gazdaságilag és politikailag összeomlott, akkor – gondolták a németek – a megoldás csak az lehet, hogy Németország függetleníti magát a világpiactól, és sajátmaga lesz termelésének és fogyasztásának ura. Ha pedig a német ipar termékei számára a német piac szűknek bizonyul, úgy más területeket kell a német gazdasági térhez hozzácsatolni, mindenekelőtt a Duna-völgyet és Délkelet-Európát. Ez a „gazdasági szükséglet" csak újabb tápot adott a revansizmusnak, és még magasabbra szította – német felfogás szerint – a nemzet létérdekeit, becsületét, nagyságát egyaránt sértő versailles-i békeszerződés elleni harc tüzét. Minthogy pedig a gazdasági terjeszkedés erőtlen lett volna katonai támasz nélkül, német felfogás szerint erős katonai hatalmat kell kiépíteni, ismét csak a versailles-i szerződés katonai korlátainak megszüntetésével.[8] A német katonai hatalom kiépítésének 1927 februárjától, amikor a szövetséges katonai ellenőrző bizottság befejezte németországi működését, tulajdonképpen már nem volt külső akadálya. Belső akadálya pedig addig sem volt, hiszen titokban – Stresemann-nak is tudtával – 1927-ig is folyt a német fegyverkezés, a haderő fejlesztése.[9]

Milyen hatással volt a német külpolitika változása a magyar–német viszonyra, ezen belül a hazai német nemzetiségi kérdésre? A magyar külpolitikai körök tisztában voltak a német változások lényegével, és a változást mind általában a magyar–német viszony, mind különösen a német nemzetiségi kérdés szempontjából borúsan ítélték meg. Ez a meggyőződés kerekedik ki abból a terjedelmes ismertetésből, amelyet Kánya Kálmán berlini magyar követ kérésére Pataky Tibor, a miniszterelnökségen a kisebbségi ügyosztálynak nagy tapasztalattal bíró vezetője, 1930. november 18-án a magyarországi kisebbségek, különösen a németek helyzetéről készített és a követnek elküldött. A helyzetelemzés szerint Magyarország ázsiója az elmúlt négy–öt év alatt Németország szemében csökkent. A németek véleménye szerint a magyarság helyzete a trianoni békeszerződés következtében annyira meggyengült, hogy még esetleg kibővülő határai közt sem játszhat már vezető szerepet a Duna völgyében. Ezt a szerepet a világháború

[7] *Gustav Stresemann:* Vermächtnis. Hrsg. von H. Bernhard. Bd. II. 553. ff. *Pierre Gaxotte:* Geschichte Deutschlands und der Deutschen. Bd. II. Freiburg im Breisgau, 1967. 370–371.

[8] *Mann:* i. m. 77. Vö. *Gilbert Badia:* Németország tegnap és ma (1917–1962). Bp. 1965. 169–196. *Tokody Gyula–Niederhauser Emil:* Németország története. Bp. 1972. 301–308.

[9] *Gaxotte:* i. m. 371–372.

végén született Naumann-féle *Mittel-Europa*-terv értelmében az Ausztriával bővülő Németországnak kell átvennie.

A helyzetelemzés szerint Németország Duna-völgyi vezető szerepének biztosításában nagy szerep jut a Duna-völgyi német nemzetiségeknek, köztük a magyarországinak is. A nagynémet körök először is ki akarják kovácsolni a német faji öntudatot a hazai németekben; másrészt igyekeznek megállítani, sőt visszafordítani az asszimilációt; harmadszor pedig igyekeznek bekapcsolni a régi Magyarország területén élt egész németséget a nagynémet kultúrközösségbe. A német nagyipar és kereskedelem keleti expanziója és a *Volksgemeinschaft* tudatának kialakítása egyképpen a keletközép-európai kormányokhoz való simulást, bizonyos politikai opportunizmust követel meg a német politikától. Ezen politikai célok megvalósítása érdekében Németországban rendelkezésre áll egy szinte kimeríthetetlen anyagi rezervoár, „amelyből bőven folyik a pénz a politikai pártok szükségleteire, sajtóra, kulturális célokra, német bankok, szövetkezetek teremtésére s fenntartására".

Ezt az új politikai célkitűzést szolgálja a helyzetelemzés szerint a minden oldalról terjesztett *Kulturnation*-ideológia. E szerint „. . . az államokhoz simuló és azok által determinált állampolgárságon kívül, sőt azon felül van egy másik, ennél szorosabb, erősebb kapocs: az egyazon, jelen esetben a német *Kulturnation* tagsága. Ennek a közös leszármazás, az azonos vér az alapja, összekötő, elszakíthatatlan kapcsa pedig a közös kultúra. (Bizonyos reservákkal vak híve ennek Bleyer is.)"[10]

A helyzetjelentés szerint Kelet-Európában még nem áll elég szilárd talajon a *Kulturnation*-eszme, de birodalmi német részről mindent elkövetnek megerősítésére. Ezt szolgálják a Németországban rendezett ülések *(Tagung)*, a németországi vallási egyesületek *(Gustav Adolf Verein, Evangelischer Verein, Verein Katholischer evangelischer Lehrer)* külföldi tevékenysége, az *Auslanddeutschtum* kérdéseivel foglalkozó óriási propagandaszervezet; de ennek szolgálatában áll a keletközép-európai németség szegénysorsú fiataljainak német ösztöndíjjal való taníttatása, a német településeknek könyvekkel való ellátása, nyári szünetben német diákokkal való felkerestetése.

Ez az új német politika az utódállamokban az ellenzéki múlt után mindenütt a német nemzetiségnek az uralkodó nemzethez való közelítésére és a magyar nemzetiséggel való szembeállítására vezet. Hasonló szembenállás várható Magyarországon is. Pedig ez a fejlemény a német politika szempontjából sem veszélytelen; ugyanis gyengíti a németség ellen irányuló szláv előretöréssel szemben a német oldalon harcoló magyarságot, a németség egyetlen természetes szövetségesét.

Ennek a fonák és veszélyes helyzetnek megszüntetésére a tájékoztató a következőket javasolja: 1. Meg kell teremteni az utódállamok magyar és német kisebbségei között

[10] A helyzetelemzésbe itt belépő „Kulturnation"-fogalom és -mozgalom 1929 elején, Jungerth Mihály helsinki követségi tanácsos és Kánya Kálmán berlini követ jelentéseiben merül föl először. A tanácsos így fogalmazza meg a lényeget: „A német Kulturnation alatt értik a világ összes németjeinek egy egységes kultúrnemzetté való összevonását tekintet nélkül az országhatárokra." A két diplomata különbözőképpen ítéli meg a Kulturnation-eszme és -mozgalom hatását a magyarországi németségre. Jungerth szerint nem lesz rá veszélyes, ha bele is kerül ebbe az áramlatba. Kánya viszont veszélyesnek ítéli, és nézete szerint a hazai németség vezetőin, Bleyeren és Gündischen keresztül már be is került a mozgalom sodrába. (OL Küm.res.pol. 1929-21-235/34(1929)) A helyzetelemzés Kánya felfogását teszi magáévá.

a politikai, gazdasági és kulturális együttműködést! 2. Össze kell hangolni a külföldi kisebbségi propagandát, megfelelő tájékoztatással megszüntetve azt a lehetetlen állapotot, hogy „a németországi sajtó hamis információk alapján pl. a magyarországi németség helyzetét sokkal sötétebben állítja be, mint a jugoszláviai vagy romániai németségét!" 3. A két országnak együtt kell működnie a revíziót célzó hivatalos és társadalmi akciókban is. 4. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó nemzetközi társadalmi jellegű szervezetekben (Népszövetségi Ligák Uniója, Interparlamentáris Unió, különböző nemzetközi egyházi szervezetek) való tevékenységet előzetesen intézményesen egybe kell hangolni. 5. A kisebbségi kérdésben nemzetközi fórumok előtt folyó akciókról egymást előzetesen bizalmasan tájékoztatni kellene. 6. Együttes megfigyelésre és védekezésre van szükség az „új szláv törekvésekkel" szemben. 7. Meg kell szüntetni azt az abszurd helyzetet, hogy az *Auslanddeutschtum* különböző szervezetei ugyanúgy kezelik propaganda- és minden más szempontból a hazai németséget, mint az utódállamokét. Magyarországot mentesíteni kellene az ösztöndíj-, a „vándormadár"-akciótól, a *Volksgemeinschaft* tudatának felébresztésére irányuló ráhatásoktól. A hazai németség német népi mivoltának megőrzésére ugyanis a tájékoztató szerint fölösleges akár egy pfenniget is kidobni, mert a magyar kormány nem folytat elnemzetietlenítő politikát, és lojálisan betartja a kisebbségvédelmi előírásokat.[11]

E tagadhatatlanul alapos helyzetelemzés nem csupán a magyar–német viszony és ezen belül a hazai német kérdés átfogó és koncepciózus megítélését tartalmazza, hanem ugyanakkor kiforrott stratégiai elképzelést és részletesen kidolgozott taktikai utasításokat is. Helyesen érzékeli az elemzés a német külpolitikában a Stresemann-éra után bekövetkezett, Magyarországra nézve váratlan fordulatot. A veszélyt azonban nem magában a német hódító törekvések megélénkülésében látja, amely egyformán fenyegeti a magyarságot és a keletközép-európai népeket, hanem a német hódító törekvéseknek a magyar hódító törekvéseket keresztező vonalában, konkrétan abban, hogy Németország tulajdonképpen Magyarország Duna-völgyi vezető szerepére pályázik. A magyar politika elsőrendű feladata tehát azt elérni, hogy Németország mondjon le Duna-völgyi vezető szerepéről Magyarország javára. A megoldás tehát nem egy német-ellenes magyar–szláv, hanem egy szlávellenes német–magyar szövetség létrehozása.

Hogy a német–magyar együttműködés létrejöhessen, ahhoz – a helyzetelemzés szerint – kizárólag Németországnak kell engedményeket tenni. Németországnak együtt kell működnie Magyarországgal a legkülönbözőbb nemzetközi fórumokon, és sajtója megfelelő irányításával meg kell szabadítani a német közvéleményt attól a „tévhittől", hogy a keletközép-európai német nemzetiségek közül a magyarországi németek vannak a legrosszabb helyzetben. Ha Magyarországot nemzetiségi paradicsomként lehet reklámozni, akkor az utódállamok németsége is nagyobb hajlandóságot fog érezni a Magyarországhoz való visszatéréshez, és revíziós alapon hajlandó lesz együttműködni az ottani magyar nemzetiséggel az államnemzet ellenében. A magyar politika tehát közös frontba akarja tömöríteni az utódállamok magyarságát és németségét az államnemzettel szemben; ugyanakkor Magyarországon el akar kerülni minden hasonló fejleményt, mégpedig nem úgy, hogy elősegíti a német és a többi nemzetiség harmonikus fejlődését, hanem hogy minden rendelkezésére álló eszközzel elősegíti – elmagyarosodásukat. Ezért kell elfojtani a

[11] OL ME 1930-G-6158.

németség körében a nagy német kultúrközösséghez, a német *Kulturnation*hoz való tartozás tudatának minden megnyilvánulását. Ezért kell lemondaniok a birodalmi német szervezeteknek a magyarországi németség öntudatra ébresztésének minden másutt használt és jól bevált eszközéről.

Ennek a feltételnek teljesülését a magyar nemzetiségpolitikusok és a széles magyar közvélemény árgus szemekkel figyelték. Különösen felkeltette gyanakvásukat a német családkutatás, az ún. „vándormadarak" *(Wandervogel)* tevékenysége és a németországi ösztöndíj. Ami a német családkutatást illeti, ez német ihletésű osztrák kezdeményezés volt. Feladatának a délkelet-európai németség összefüggő nyelvterületének, a német családok 1700-as években kezdődő nagy szétrajzásának új, nemzeti célzatú vizsgálatát és a kutatási eredmények közzétételét tekintette.[12] A vállalkozás egészében véve nyelvészeti, néprajzi, település- és népiségtörténeti jellegű volt, de a politikai vonatkozásoktól sosem volt teljesen ment.

A család-, népiség- és nemzetiségtörténeti kutatás jelentős részben a „vándormadarakra" *(Wandervogel)*, vagyis azokra a birodalmi német egyetemi hallgatókra támaszkodott, akik nyaranta anyaggyűjtés végett megjelentek a magyarországi német települési területeken. Mit műveltek ezek a „vándormadarak", akiket a hazai közvélemény egyöntetűen *alldeutsch* uszítóknak, pángermán agitátoroknak tartott? Az általunk tárgyalt időszakban Tolna megyében és – útban Szatmár felé – a bécsi vonaton tűntek fel „vándormadarak". A Tolna megyei Kalaznón lipcsei egyetemi hallgatók elbeszélgettek a német lakossággal; hazatérésük után egyikük levélben érdeklődött gazdaismerősétől aziránt, hogyan folyik az iskolában a tanítás. Nem kapott rá választ. Murgán a német hallgatók ugyancsak beszédbe elegyedtek a lakossággal, és érdeklődtek életkörülményeik iránt. Majoson két német egyetemi hallgató vitába keveredett a helybeli evangélikus lelkésszel a kisebbségi nyelvhasználat ügyében; a lelkész meglehetősen gorombán letorkolta őket. Szatmárba repülő „vándormadarakkal", 10–15 német egyetemi hallgatónővel maga Pataky Tibor, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezetője futott össze a bécsi vonaton. Mindezeknek a „vándormadaraknak" ügyét szorgosan jelentették a miniszterelnökségnek. Jelentette pedig nem csak valamilyen rendészeti vagy közigazgatási hatóság, hanem – és ez jellemző a nemzetiségi kérdés kezelésére – dr. Beyer Ede, a német kisebbségi iskolák látogatására a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba berendelt kir. tanfelügyelő is.[13] (Az azután már nem a dolog érdeméhez, csupán komikumához tartozik, hogy utóbb „pángermán izgatás" gyanúja miatt a tanfelügyelő ellen is nyomozást folytatott a somogyi csendőrség.[14])

A Magyarországra nyaranta kirajzó német egyetemi hallgatóknál nem kisebb gondot okozott magyar politikai köröknek magyarországi német diákoknak ösztöndíj, diákcsere, németországi és magyarországi német szervezetek támogatása révén németországi iskolákban való tanulása vagy továbbtanulása. Steuer György német kormánybiztos a német-

[12] Mittelstelle für südostdeutsche Familienforschung. Sonntagsblatt (a továbbiakban: S) 1928. okt. 21. 16–17. Deutsche Volkskunde im ausserdeutschen Osten. S, 1930. dec. 24. 27–28. *Josef Heinzinger:* Deutschungarische Familienforschung. S, 1931. febr. 22. 12–13.

[13] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930) – Korábbi időből, 1925 augusztusából ismerünk egy „vándormadárnak" adott utasítást. Ez csupán tudományos feladatokat tartalmazott (OL ME 1925-C-6120).

[14] OL ME 1929-C-3934.

országi tanulásban csupán a politikai agitátorképzés eszközét látta, elvitatva tőle minden oktatás-képzési funkciót.[15] Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egylet (MNNE) elnöke elvileg nem helytelenítette a dolgot; ki akarta azonban zárni a szervezésből a német nemzeti irányú szervezeteket a politikai befolyásolás lehetősége miatt.[16] Bleyer Jakab, az MNNE ügyvezető alelnöke, a hazai németség vezére viszont a baranyai Landposttal vitázva[17] szembeszáll azzal a felfogással, amely minden német kulturális igényt és törekvést pángermánnak bélyegez. A maga részéről egész természetesnek, a németek petriotizmusára nézve pedig teljesen veszélytelennek tartja a magyarországi németség vágyódását az után a német kultúra után, amellyel két-három generációval előbb még élénk kapcsolatban volt.[18] Később, amikor cáfolni kénytelen Gratz Gusztávnak azt az értesülését, hogy az MNNE 60 magyarországi fiatalt helyezett volna el a bajorországi ochsenfeldi főiskolán, megerősíti korábbi nézetét, utalva a diákcserékre, a magyar protestáns ifjúság tetemes részének régideje fennálló összeköttetésére a német egyetemekkel stb.[19]

A müncheni magyar konzulnak, Velics Lászlónak 1929 végén lefolytatott vizsgálatai mintha Bleyert igazolnák. Velics semmit sem tud bajorországi iskolák magyarországi látogatottságáról, és politikai veszélyektől sem tart. Württemberg tartomány alsófokú földműves iskoláiban ugyan tanulnak magyarországi németek, de hogy ezek körében propaganda folynék a nemzeti öntudat felébresztésére és fejlesztésére, arról a főkonzul semmiféle pozitív adattal nem rendelkezik, bár természetesen nem tartja teljesen hatástalannak a német miliőt „a sváb ifjak további érzelmi beállítottságának kialakulására".[20]

Bleyer érvelése és Velics adatai ellenére sem tételezhetjük fel, hogy a különböző németországi egyesületeknek óriási nevelőmunkája, amely német iskolákba szívta a kelet-európai németség szegényebb sorsú fiataljait, hogy aztán német küldetéstudattal eltöltve bocsássa őket haza, nem terjedt volna ki Magyarországra is, vagy nem támogatta volna ezt Bleyer. Inkább arról van szó, hogy ennek az akciónak ellenőrzése a magyar hatóságok kezéből egyszerűen kicsúszott azáltal, hogy a németországi tanulmányútra készülők nem közvetlenül oda állíttatták ki útlevelüket. Az akció valódi méreteit sejtetni engedi, hogy 1928-ban egyedül Pest megyéből 52-en kaptak németországi tanulmányút címén útlevelet, s egyetlen németországi főiskolára ugyanebben az esztendőben 60 magyarországi német fiatalt vettek föl.[21]

Anélkül, hogy le akarnók becsülni a Keletközép-Európára szemet vető birodalmi német politika és a német *Ostforschung* és *Südostforschung* szervezeteinek magyarországi tényked̄ését és hatását, meg kell állapítanunk, hogy a hazai németség mérsékelt többségének helyzetét, nemzetiségi szervezkedését, ideológiai-politikai tudatát elsősorban belső feltételek, a hazai németség gazdasági-társadalmi állapota, az őt körülvevő magyar és a többi nemzetiségi társadalommal való viszonya határozta meg, bár a radikális kisebbségre már ebben az időben is erős volt a birodalmi német szervezetek hatása.

[15] OL ME 1934-C-15140.
[16] Uo.
[17] Landpost, 1927. febr. 13.
[18] S, 1927. febr. 20.
[19] OL ME 1934-C-15140.
[20] Uo.
[21] Uo.

A hazai németség és az MNNE

Az 1920-as népszámlálás az ország területén még 551 624 németet, az összlakosság 6,9%-át, az 1930-as már csupán 478 630-at, az összlakosság 5,5%-át találta. A német társadalmon belül még mindig a parasztság a döntő osztály. Az őstermelésben az összlakosság 5,5%-át kitevő németség arányszáma 6%, az iparban 5,5%. A parasztságon belül a közép- és kisbirtokos kategóriák vannak legerőteljesebben képviselve. Ezekben a kategóriákban a németség 5,5%-os országos aránya fölött, a gazdasági munkások és gazdasági cselédek közt viszont országos arányszáma alatt szerepel. A német parasztságnak ez a jellegzetessége világosan kitűnik a magyar parasztsággal való összehasonlításból:

	magyar	*német*
25–50 holdasokból	86,7%	10,1%
10–20 holdasokból	86,8%	9,6%
gazdasági munkások közt	91,1%	5,1%
gazdasági cselédek közt	95,2%	2,7%

Az ipar különböző kategóriái közül az önálló iparosok soraiban találjuk a legtöbb németet: takácsok közt 14,6, borbélyok közt 11,8, kőművesek közt 11,7, pékek közt 9,8%-ot, a szűcsök és nyomdászok közt már lényegesen kevesebbet: 3,4, ill. 2,1%-ot. Az ipari munkások nagyrésze a kisiparban dolgozott, s csak kisebb része volt nagyüzemi munkás, elsősorban bányász (Sopron, Pécs, Pilisvörösvár)[22].

A német társadalomnak ez az osztályszerkezete meghatározta a hazai németség 1923/24-ben alakult kulturális szervezetének, a Magyarországi Német Népművelődési Egyletnek, az MNNE-nek tagságát, a tagság pedig az MNNE és hetilapja, a Sonntagsblatt politikai irányvonalát a gazdasági válság 1930/31. évi szakaszában is. Amint a bethleni konszolidációra is elsősorban a parasztság sorsát jelentő földreformon keresztül, a gazdasági válságra is a mezőgazdaság, parasztság sorsán keresztül reagált az MNNE és a Sonntagsblatt.[23] Az első tömegakció, amelyet az MNNE a válság idején megszervezett, és elkeseredett makacssággal, de teljesen eredménytelenül folytatott a tej szabad forgalmának biztosítására a tejkartell által kierőszakolt forgalmikorlátozásokkal szemben, a Buda-környéki német parasztgazdák érdekeit szolgálta.[24] Szélesebb körű volt a műtrágya-akció, amelyet politikai éle miatt a kormány kifogásolt. A kisiparosok sanyarú helyzetére a lap alig figyelt fel, vagy ha mégis, a kisiparos sorsot akkor is a parasztsorssal hozta kapcsolatba, s a parasztsággal való összefogásra és közös harcra szólította fel a kisiparosokat.[25] A proletariátus legföljebb csak a szociáldemokratákkal való vita ürügyén jelenik meg a Sonntagsblatt hasábjain, önállóan, saját osztálycéljaival kapcsolatban soha!

[22] *Kovács Alajos:* Magyarország népe és népesedésének kérdése. Bp., 1941. 41, 67, 70, 71.

[23] *Karl v. Sauerborn:* Wirtschaftsfragen und Wirtschaftssorgen. S, 1929. máj. 26. 1–3. *Aegidius Faulstich:* Bauernnot. S, 1932. febr. 21. 1–2.

[24] Grosse Massenkundgebung der Bevölkerung in den Ofner Bergen gegen die Milchverordnung. S, 1932. jún. 19. 3–5. Die Milchfrage vor neuen Entscheidungen. S, 1933. jan. 8. *Franz Kussbach:* Schöne Verspreschungen und andere Taten. S, 1933. febr. 19. 2. Die Lage und die neue Milchverordnung. S, 1933. ápr. 30. 7. stb.

[25] *Johann Ullrich:* Was geschieht mit den Handwerkern? S, 1930. márc. 23. 1–2.

A német társadalom fenti szerkezete világossá tette az MNNE előtt, hogy vagy paraszti – kispolgári kultúrszervezetként áll fenn, vagy sehogy. Ennek ellenére az MNNE az 1930-as évekre sem tudta zászlaja alá gyűjteni a német parasztság, kispolgárság számottevő részét. Világosan bizonyítják ezt az itt következő, a helyi szervezetek számát és taglétszámát évenkint feltüntető, az MNNE évi közgyűlési jelentéseiből származó adatok:[26]

Egyesületi év	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31
Helyi csoport	46	77	104	134	147	169	176
Taglétszám	8000	12860	15300	17200	22280	24966	26855

Az 1929/30-as egyesületi évben tehát a helyi csoportok száma 169-re, a taglétszám pedig 24 966-ra emelkedett. Ez nem több a hazai németség 5,2%-ánál. Az emelkedés meglehetősen szerény: a helyi csoportok számában 14%-os, a taglétszámban csak 12%-os. A csekély növekedés is egyenlőtlenül oszlik meg. Ha az 1930. naptári év végéig elért szervezési eredményeket is hozzászámítjuk, a helyi csoportalakítás a legnagyobb sikereket Tolnában érte el, ahol legkevesebb 8–9, Pest–Pilis–Solt–Kiskun megyében, ahol legalább 4, Fejér megyében, ahol legkevesebb 3 helyi csoport alakult. Sopron megyében viszont csak 1, Baranya megyében csak 2 helyi csoport létesítéséről tudunk, Veszprémből egyetlenegyről sem. Az egyesület tevékenységi területének reális fölmérésénél azonban a helyi csoportok alapítása mellett tekintetbe kell vennünk a tudomásulvétel időpontját is, mert addig a csoportok alapszabályszerű tevékenységet nem folytathattak. A közigazgatási hatóság viszont nagyobbrészt csak a következő évben, sőt a Pest megyeiek csak 1934-ben vették tudomásul a helyi alapításokat.[27]

A szervezés eredményeinek és menetének vizsgálata során világosan kirajzolódik előttünk három nagy települési terület, ahol a szervezkedés különösen nagy akadályokba ütközött. Ez a három terület: Baranya, a Bakony vidéke, különösen Veszprém megye és a főváros, valamint tágabb környéke, vagyis Pest megye. Ezek az akadályok – a bakonyi szórt települések kivételével – nem természetesek, nem az illető területek németségének sajátos települési viszonyaiból, társadalmi helyzetéből vagy tudatából fakadtak, hanem a nemzetiségpolitika állította őket az MNNE útjába. A magyar nemzetiségpolitika azzal a félelmi pszichózissal küzdött, amelyet egyébként a mindenáron német többség kimutatására törekvő, Otto Albrecht Isbert nevével jelezhető német népiségtörténeti kutatás is táplált, hogy a németség Nyugat-Magyarországból kiindulva egyik irányban a Bakonyon átvonulva, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében szétterülve a magyar fővárost keríti be, másik irányban pedig a német irodalom *Schwäbische Türkei*-e, Somogy, Tolna, Baranya megyéken keresztül hidat ver a bácskai, bánsági németségen át egészen az erdélyi

[26] A kimutatás az MNNE egyes közgyűlésein elhangzott, a Sonntagsblatt augusztus végi számaiban közölt főtitkári jelentések alapján készült. Hibás, a valóságosnál nagyobb, ill. kisebb adatokat közöl a helyi szervezetek számáról és a taglétszámról 1930-ra vonatkozólag *G. C. Paikert:* The Danube Swabians. 91.

[27] A helyi csoportok számát és helyét a VII. közgyűlésen elhangzott főtitkári jelentés (S, 1930. aug. 24. 6.), a Sitzung des Vollzugausschusses am 2. Februar. S, 1930. febr. 9. 10-ben közölt adatok, valamint P. Flach adatgyűjteményének egybevetésével állapítottuk meg. (*Paul Flach:* Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des UDV (1924–1940) und des VDU (1939–1943). München, 1971. 10, 15, 20–22, 25, 27–29.)

szászságig,[28] s így délről *cordon sanitaire*-t von Magyarország köré. A németségnek ezt a kétirányú előretörését akarta a magyar politika megakadályozni és visszavetni a Veszprém, Pest–Pilis–Solt–Kiskun és a Baranya megyei német szervezkedés korlátozásával. Különösen Baranyában, Fischer Ferenc, a későbbi belügyminiszter „dominiumában" épültek ki erős hadállások a német mozgalom ellen az MNNE és a Sonntagsblatt rivális szervezeteinek, ill. lapjainak tevékenysége révén, amelyek egyébként a kormány hallgatólagos, – de azért nem kevésbé hatékony – témogatását élvezték.[29]

Ez a heves ellenállás, ami helyenként és időnként az MNNE-t fogadta, aligha magyarázható az egyesület tevékenységével, amely meglehetősen szerény, szűk keretek közt mozgott. Az anyanyelv, a népszokások ápolása, népművelési előadások, olvasóestek, különböző tanfolyamok voltak az egyesületi élet mindennapi megnyilvánulásai. A Sonntagsblatt rendszeresen közölt beszámolókat ezekről az összejövetelekről. Az olvasóesteken pl. bevezetőben tárgyalni szokták a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakításának szükségességét, a baromfitenyésztés, gyümölcstermesztés fontosságát. Ez hasznos tanács volt nem csupán a gazdasági fejlődés, hanem a gazdasági válság időszakára is, amikor termelési értéknövekedéssel csak olyan termelési ágakban lehetett számolni, ahol az olcsó élőmunka gyorsan meghozta az eredményt, tehát legfőképpen éppen a baromfitartásban, a bor-, szőlő- és gyümölcstermesztésben. Ez után a nagyon is időszerű gazdasági eszmecsere után a nem kevésbé érdekes kulturális előadások következtek a hazai németség múltjáról, az őshazáról, az új hazában rájuk váró nehéz munkáról, megpróbáltatásokról, ennek ellenére az ősi nyelvhez, szokáshoz, valamint az új hazához való egyforma ragaszkodásról.[30]

Az 1929/30. egyesületi évben az MNNE 6 vezetőképző tanfolyamot tartott, amelyen 75 helyi csoport képviselői vettek részt. 1930 januárjában Sopron város és környéke egyleti vezetői vettek részt jól sikerült tanfolyamon. Jekel Péter központi kiküldött Sopron németségének ezeresztendős kulturális múltját méltatta. A jelenre áttérve a Bethlen-kormány jóindulatú nemzetiségpolitikájáról beszélt. Dr. Basch Ferenc egyleti titkár az MNNE egyesületi életének felvirágzásáról szólt, követendő példaként állítva a soproniak elé a tolnaiakat. Id. Scholtz Ödön meggyőződését fejezte ki, hogy a soproni egyesületi élet is rövidesen fellendül. Ennek reményében újabb jelentkezőket kért a soproni téli szaktanfolyamra. Faul–Farkas főtitkár a németséghez és a magyar hazához való kettős hűség egyenlő parancsáról beszélt.[31]

A Scholtz által említett kéthónapos téli mezőgazdasági szaktanfolyam 1929 novembere–1930 januárja közt 30 hallgató részvételével folyt le. A következő tárgyakból hangzottak el előadások: növénytan (52 óra), állattan (52 óra), mezőgazdasági üzemtan (10 óra), gyümölcs- és szőlőkertészet (10 óra), magyar nyelv (16 óra), német nyelv (16

[28] *Siposs Sándor:* A sváb kérdés Magyarországon (1918–1945) c. munkájának összefoglalása. Kézirat. 6–7. *Uő.:* A magyarországi németség története 1918-tól napjainkig. Kézirat. 91–95. (OL Küm.Bé.O. XVII-1./40508(1945)).

[29] *Hedwig Schwind:* Jakob Bleyer. München, 1960. 126, 134.

[30] Leseabende in den Orstgruppen des Volksbildungsvereins. S, 1929. nov. 3. 3.

[31] Schöner Verlauf des Schulungskurses in Oedenburg. S, 1930. febr. 2. 7. – Baschra von. Id. *Joseph Böhm jr.:* Von Jakob Bleyer bis zur Gegenwart. München. 1955. 20–27. *Paul Flach:* Dr. Franz Anton Basch 1901–1946. 2. Auflage. München. 1956. *Uő.:* Richtigstellung des Aufsatzes von Ladislaus Buzás über Franz Anton Basch. . . München, 1954.

óra), földrajz, történelem, mértan, számtan (4–4, összesen 20 óra), egészségtan, kémia (4–4 óra), karének (4 óra), összesen: 196 óra. A résztvevők mezőgazdasági és gyári üzemeket is meglátogattak. A tanfolyam elvégzéséről hivatalos iskolai bizonyítványt kaptak.[32] Scholtz felhívására, nemkülönben a hasznos tematikájú és jól levezetett tanfolyam hatására ugyanezen a télen még egy szaktanfolyamot sikerült beindítani.[33]

Az MNNE országos jellegű, ünnepi rendezvényei voltak az évenként februárban Budapesten megrendezett színpompás, a vidéki német lakosságot is megmozgató, meghívott külföldi osztrák, német vendégektől is látogatott Sváb-bál, valamint az ugyancsak évenként, de vidéken megrendezett, a muzikális német nép körében rendkívül népszerű zenekari verseny. 1930. június elsején, vasárnap Mosonszolnokon rendeztek fúvós zenekari hangversenyt „Hűség a népiséghez, hűség a hazához!" – jelszóval. Erre nemcsak a környékbeli, hanem még a burgenlandi parasztok is eljöttek. Nem hiányoztak az értelmiségiek sem.[34]

Ez a feltűnést általában kerülő, csendes kulturális és politikai aprómunka, ha lassan is, de azért meghozta gyümölcsét. Amint egy német történész írja: „Ünnepi kötelék fonódott így az összes rokon néptörzsekre, és a Magyarországi Német Népművelődési Egylet a hangsúlyozottan politikamentes jelleg ellenére ténylegesen a német népcsoport képviselete lett".[35] Ez viszont már túlment nemcsak az egylet magyar ellenfeleinek, hanem támogatóinak elképzelésein is. Alighanem ezen félelem- és bizonytalansági érzésnek tudható be az a sűrűsödő támadás, amely az egyletnek bizonyos ténykedéseit, vezetőinek egyes megnyilatkozásait éri láthatólag elegendő ok nélkül.

Mit kifogásolnak – okkal vagy ok nélkül – az egyesület bírálói? Olykor csak az egyesület előadóinak modorát. Faul-Farkas János főtitkár a Pest megyei Nagykovácsiban 1930. február 23-án 40–50 főnyi hallgatóság előtt elmondott beszédéről megjegyzik, hogy bár lojális volt, de valahogy a „hordó tetejéről" hangzott el. A Tolna megyei kalaznói szervezet ellen az a vád, hogy túlfűti tagjaiban a német öntudatot. Egyik helyi vezetőjét, egy evangélikus lelkészt az a vád érte, hogy kíméletlen fellépésével gyűlöletet kelt maga iránt. Basch Ferenc a kétyi helyi szervezetben olyan beszédet mondott, amely – a bírálók szerint – alkalmas volt arra, hogy fölébressze a németségben a „különállás" gondolatát. A helybeli lelkész nyíltan helytelenítette is magatartását. Viszont az egyesület egy másik megbízottja gazdaságpolitikai kérdésekről olyan hazafias szellemben beszélt, hogy az előbbi lelkész támogatásáról biztosította. A Tolna megyei Mucsfán és Izményben ismét az a vád az MNNE ellen, hogy két táborra osztja a lakosságot.[36]

Ezek a bírálatok, mégha teljesen helytállóknak fogadjuk is el őket, semmi olyasmit nem tartalmaznak, amelyek igazolnák az MNNE-vel szembeni ellenséges hangulatot. A legsúlyosabb kifogások, a német öntudat növelése, a különállás – különben nem konkretizált – gondolatának ápolása a korai nemzetiségi mozgalomnak tipikus tünetei, és sokkal

[32] *Edmund Scholtz sen.:* Ein Blick in den landwirtschaftlichen Winterkurs in Oedenburg, S, 1930. jan. 26. 14–15.

[33] *Johann Neubauer:* Die Schlussprüfung der Hörer des deutscprachigen landwirtschaftlichen Winterkurses in Oedenburg. S, 1930. márc. 9. 5–6.

[34] Nach dem Musikwettstreit von Zanegg. S, 1930. jún. 8. l. Verlauf des Musikwettstreites, S, 1930. jún. 8. 2–5.

[35] *Walter Schneefuss:* Deutschtum in Süd-Ost-Europa. Leipzig. 1939. 70.

[36] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930).

inkább a radikális szárnyra, mint a mérsékelt tömegekre jellemzők. A németség többségének valóságos magatartását Bräutigam Ferencnek, a Tolna megyei Szakadát plébánosának, – korábban Bleyer hívének, most ellenfelének – nyilatkozata fejezi ki. A plébános szerint „. . . az UDV (MNNE) előadásai igen tanulságosan, a Sonntagsblatt igen ügyesen van szerkesztve, ilyen lap kell a népnek, amelyben néha a saját sorait is nyomtatásban látja", továbbá: „. . . a Schwabenballnak (Sváb-bál) nagy nevelő hatása van. . ." stb. A rasszista Méhely Lajos professzor és Gálócsy Árpád Bleyer-ellenes pamfletjeire célozva megjegyezte még a plébános, hogy „. . . az urak odafönt nem tudják . . . nincs itt semmi baj, senkinek sincsenek itt nagynémet törekvései, és a nép szorgalmas, józan, takarékos, pontos adófizető és hazafias gondolkodású, ennélfogva megérdemli, hogy megbecsüljék és nyugodtan élni hagyják. Azt meg éppenséggel nem lehet tőle rossz néven venni, hogy nyelvéhez ragaszkodik, hiszen az elszakított magyarság" is ezt teszi.[37]

Miután komoly tárgyi okok a német mozgalom egésze elleni fellépésre egyszerűen nem voltak, személyi okokat kellett kijátszani. Az MNNE kisebb-nagyobb vezetőire, sőt egyszerű tagjaira is kivetik a sajtótámadások, sajtópörök és a „dzsentri-Magyarországra" olyan jellemző lovagias ügyek hálóját.

A sajtótámadások pergőtüzében Bleyer áll, akit – talán népközösség-felfogása, az össznémetségben, azon belül különösen a birodalmi németségben előbb kulturális, majd politikai támaszt *is* kereső taktikája miatt – pángermanizmussal vádolnak, és a politikai életből való visszavonulásra akarnak rábírni. Ellenfelei közt az akkori politikai élet úgyszólván valamennyi színárnyalatát megtalálhatjuk a kormánypárttól annak jobb- és baloldali ellenzékéig, Steuertől és Bonitztól Gálócsyn, Gömbös Miklóson (a későbbi miniszterelnök nagybátyján) és Bajcsy-Zsilinszky Endre lapján át egészen az osztályalapon álló szociáldemokratákig.[38] Vele sodródtak a viharba régebbi és újabb munkatársai: Huber János kanonok,[39] König Antal szerkesztő, Faul-Farkas János főtitkár[40] és dr. Kussbach Ferenc ügyvéd és újságíró, egyébként Bleyer veje. De kijut a támadásból a fiatal radikális nemzedék képviselőinek, elsősorban dr. Mühl Henrik bonyhádi orvosnak[41] és Basch Ferenc titkárnak is.[42] A mindkét résztől – tudva, nem tudva – nacionalista

[37] Uo.

[38] *j. b. (= Jakob Bleyer):* Ein sonderbares Rundschreiben. S, 1929. jan. 1. – „Nach den massenhaften Sünden, die das ungarische Regime. . ." S, 1930. jan. 12. 5. *Gálócsy Árpád:* A százszázalékos hazafiság. Nemzeti Figyelő, 1923. máj. 2. stb. Neue Anwürfe Árpád Gálócsys gegen Abgeordneten Dr. Bleyer. S, 1929. jún. 30. 3. *Áfra Nagy János:* A magyar–német viszony a magyarság szempontjából. II. Előőrs, 1929. júl. 13. 15–16. (OL Kozma-iratok. Adatgyűjt. 1929. 2. csomó) *Anton König:* Der Kampf gegen nicht vorhandene Feinde. S, 1930. máj. 25. 3–4. *Gálócsy* helyreigazító nyilatkozata: S, 1930. júl 27. 3. Schluss des Bleyer–Gálócsy'schen Pressprozesses. S, 1930. nov. 16. 4–5. (OL ME 1930-T-5022). Die Angst vor der Schlinge des Advokaten. S, 1930. nov. 2. 8. *Jakob Bleyer:* Sturmläuten – ohne Verantwortung. S, 1929. márc. 3. 3. – Vö. *Schwind:* i. m. 114, 126–129.

[39] OL ME 1929-C-1192.

[40] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930). Die Angst vor der Schlinge des Advokaten. S, 1930. nov. 2. 8.

[41] *Johann Faul-Farkas:* Zum Fall Dr. Mühl–Gömbös. S, 1931. jan. 18. 1–3. Erklärung. S, 1931. jan. 11. 1. Dr. Heinrich Mühl an den Bonyháder evangelischen Pfarrer Genersich. S, 1931. jan. 18. 3. Zum Fall Dr. Mühl – Gömbös. S, 1931. jan. 25. 3. Eine Erklärung von Exzellenz Dr. Gratz. S, 1931. máj. 31. 5. Gerichtsentsendung im Dr.Mühl–Gömbös'schen Strafprozess. S, 1931. jún. 7. 4.

[42] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930). Die Angst vor der Schlinge des Advokaten. S, 1930. nov. 2. 8.

szenvedélyektől fűtött sajtópolémia a maga kölcsönös vádaskodásával még mélyebbre ásta a magyar és német politikusok közti ellentétet, és kezdte megmérgezni a két nép viszonyát is. Magyar részről hovatovább az egész német nemzetiségi mozgalmat a pángermán törekvések fedőszervének, német részről az egész magyar nemzetiségi politikát az erőszakos asszimiláció fegyverének kezdték tekinteni, ami egyformán akadálya lett a németség nemzeti demokratikus fejlődésének és a magyar–német demokratikus erők összefogásának. De nem használtak ezek a polémiák nemzetközi szempontból sem, mert az 1890-es évek nemzetiségellenes föllépéseire, pöreire emlékeztették a külföldi közvéleményt.[43]

Új és rendkívül veszélyes vonása volt az MNNE körül tomboló sajtóviharnak, hogy nem csupán az egyesület kisebb-nagyobb vezetői, hanem egyszerű egyleti tagok, sőt egész községek ellen is elhangzanak a nemzetgyalázás, a nemzetellenesség vádjai. A Komárom–Esztergom megyei Környe német község így kerül a pángermanizmus súlyos gyanúja alá. S bár a bizonyítékok teljességgel hiányoztak, Komárom–Esztergom megye országos pángermánellenes akcióvá akarja felfújni az ügyet. A kezdeményezés azonban mindjárt megfeneklett két németlakta megye, Vas és Sopron ellenállásán.[44] A nacionalista magyar sajtó módszereire jellemző, hogy egy 17 esztendős korlátolt német legénynek az a kijelentése, hogy szülőfaluja, a Tolna megyei Mórágy – Németországban fekszik, heves sajtópolémiára, sőt hivatalos vizsgálatra adott okot.[45] Mindezeknek a támadásoknak közvetlen következménye az MNNE szervezkedési nehézségeinek fokozódása lett.

Minthogy a MNNE vezetői elleni támadások a szervezetet is érték, nem ingatták meg, sőt inkább erősítették Bleyernek és munkatársainak helyzetét az MNNE-n és a német mozgalmon belül. A hagyományosan augusztus 20-án megtartott VII. közgyűlés által megválasztott, ill. megerősített egyesületi vezetőségen belül továbbra is Bleyer gárdája, a nagypolgári és a középpolgári értelmiség van ugyan túlsúlyban, de mellettük megjelennek a vezetőségben a nagyrészt szabad foglalkozású radikális értelmiségiek, elsősorban orvosok, ügyvédek, akik elfogadják ugyan Bleyer vezető szerepét, de erőteljesebb föllépésre ösztökélik őt. Közülük a legjelentősebbek dr. Faulstich Egyed németbolyi és a már említett dr. Mühl Henrik bonyhádi orvosok voltak, akiket beválasztottak a nagyválasztmányba. De ugyancsak a nagyválasztmány tagja a középbirtokos volt kormánybiztos és főispán, dr. Klein Antal képviselő is, aki a radikálisokkal szemben ellensúlyt jelent. Bleyer helyzetét erősítette az a népes és tekintélyes német és osztrák delegáció is, amely a közgyűlésen megjelent, köztük Seipel volt osztrák szöv. kancellár, A. Isbert berlini egyetemi tanársegéd, Muckermann, a híres német jezsuita író és szónok és társaik.[46]

[43] Ld. pl. a Pressburger Zeitung 1929. márc. 13. számának Ein interessanter Prozess c. kommentárját a Huber-pörhöz. Hasonló az objektív tendenciája *Anton König:* Minderheitenprozesse c. cikkének is. S, 1929. okt. 13. 5.

[44] *Anton König:* Verhetzung und Brunnenvergiftung. S, 1930. máj. 18. 5–6. – Die gegen Környe gerichteten Angriffe wegen angeblicher pangermanischer Umtriebe zusammengebrochen. S, 1930. jún. 22. 5–6. *Anton König:* Noch einmal der Fall Környe. S, 1930. jún. 29. 5–6. Die Wahrheit über Környe. S, 1930. nov. 2. 4. Kesseltreiben gegen die sprachlich-kulturellen Bestrebungen des Deutschtums in Ungarn. S, 1930. dec. 7. 5–6. Das Eisenburger Komitat lehnt die Zuschrift des Graner Komitates ab. S, 1930. dec. 24. 5. Die Zuschrift des Graner Komitates auch vom Oedenburger Komitat abgelehnt. S, 1931. jan. 1. 3.

[45] OL ME 1929-C-2834.

[46] Die siebente Generalversammlung des UDV. S, 1930. aug. 24. 2, 7–9.

Nemzetiségi vagy etnikai közösség?

Az MNNE elleni sűrűsödő támadásoknak az a feltételezés volt az alapja, hogy a hazai németség eljutott a nemzetiségi fejlődés tetőpontjára, a politikai értelemben vett nemzetiségig, bezárkózott az asszimiláció elől, és nemzetiségi kívánságai nem egyeztethetők többé össze a magyar állam egységével és szuverenitásával, különösen ha a közép-kelet-európai német terjeszkedésben neki kiosztott előőrs- vagy bázis-, későbbi kifejezéssel: „ötödik hadoszlop"-szerepét is tekintetbe vesszük. Éppen ezért ideje lesz megvizsgálni, hogy a közösséggé szerveződés milyen szintjére jutott el a hazai németség, és a közösségi tudat milyen fokával rendelkezett.

Bleyer látva a harc éleződését a nemzetiségi kérdésben, többször is foglalkozott ezekkel a politikai-ideológiai kérdésekkel, nem akarván a legcsekélyebb homályt, kétértelműséget sem hagyni felfogása körül. Ezeknek a megnyilatkozásoknak állandóan visszatérő és 1930–31-ben is változatlanul konstáns eleme a politikai magyar nemzethez, a revízióhoz, a szentistváni gondolathoz való ragaszkodás. Ha 1927 elején a baranyai *Landpost*tal[47] vitázva azt írja: „Mi fenntartás nélkül a 'magyar politikai nemzet'-hez tartozónak valljuk magunkat",[48] ugyanezt a felfogását megerősíti, és történeti, jogi érvekkel is alátámasztja a külföldi bécsi német folyóiratba, a *Nation und Staat* 1930 februári számába írt cikkében. A „politikai magyar nemzet" fogalmán (amelynek feudális eredetével egyébként tisztában van) az állampolgárok összességét érti, népi hovatartozásuktól függetlenül. A politikai magyar nemzet tehát azoknak a népeknek, nemzetiségeknek sokaságát öleli fel, amelyek a magyar állam határain belül élnek, amelyeknek története a magyar állam keretében zajlik le. Első pillanatra tehát úgy tűnik, mintha a nemzet merőben jogi, államjogi kategória lenne Bleyer számára, az állampolgársággal egyértelmű. Ennél azonban valójában jóval több. Magában foglalja nem csupán az államalapító magyarság politikai vezető szerepét, akkori szóhasználattal a magyar szupremácia gondolatát, hanem még valamilyen kulturális közösséget is, amely az egyes népi kultúráknak, a köztük lévő lényegbevágó népi különbségek ellenére mégiscsak egy közös népfölötti karaktert kölcsönöz. Éppen ezért a magyarországi németek – hangsúlyozza Bleyer – nem számíthatják magukat a német nemzethez, annak semmiféle változatában, tehát a német kultúrnemzethez és „természeti nemzethez" sem. Bleyer ebben a kérdésben Harold Steinacker felfogásával azonosítja magát.[49]

Viszont a magyarországi németség is elválaszthatatlan tagja a nagy német népközösségnek. „Mint nép természetszerűleg mi is sorsszerűleg kötve érezzük magunkat ahhoz az átfogó közösséghez, amelyet a vér, a nyelv és az érzés, gondolkozás közös sajátossága határoz meg: a német népkultúrához."[50] Tehát Magyarország nem magyar polgárai – így a németek is – a magyar nemzethez tartoznak, vagyis magyarok. Amennyiben az ember meg akarja őket különböztetni az államnéptől, vagy nyelvi különbözőségüket akarja

[47] Dorfskizze. Landpost, 1927. febr. 13.

[48] *Jakob Bleyer:* Das ungarländische Deutschtum und die deutsche Kultur. S, 1927. febr. 20. 3.

[49] Harold Steinackers Vortrag in den: Mitteilungen der Deutschen Akademie. München. Jg. 1929. Heft 5.

[50] *Jakob Bleyer:* Nation, Volk, Nationalität. Nation und Staat, 1930. Febr. III. Jg. Heft. 5. 283–293. Idézet: 287. – A cikk legfontosabb részeit reprodukálja *uő.*: Nation, Volk, Nationalität, S, 1930. márc. 9. 1–5. Idézet: 3.

hangsúlyozni, akkor beszél nemzetiségekről, ill. újabb nyelvhasználat szerint nemzeti kisebbségekről.

A nemzetközi kisebbségi szervezetek határozatai a kisebbséghez tartozás szubjektív motívumait emelik ki: kisebbségi az, aki az akar lenni („Minderheit ist, wer will!"). Ezt azonban Bleyer csak a műveltek vonatkozásában tartja helyesnek. A népnél ezzel szemben az objektív kritériumokat emeli ki, nem csupán és nem is elsősorban a nyelvet, hanem azt az egész fizikai és lelki habitust, amelynek alapján egy német parasztot éppen olyan összetéveszthetetlenül meg lehet különböztetni egy magyar parasztól, mint az egyik fát a másiktól.[51] A szubjektív elkötelezettségre, a renani „mindennapos népszavazásra" építő francia liberális nemzetfogalommal szemben Bleyer tehát az objektív kritériumok elsődlegességét hangsúlyozó német romantikus nemzet-, ill. nemzetiség-fogalmat teszi magáévá,[52], és föltételezi, hogy a nemzetiségnek ezek a kritériumai, amelyek az erdélyi szászoknál olyan erőteljesen kidomborodnak, megvannak, vagy legalábbis kialakíthatók a hazai németségnél is. Bleyer magyarság- németség-, államnemzet- nemzetiség-felfogása tehát az 1930-as évek elején a 20-as évekhez képest tartalmilag alig változott. Változóban van azonban a két elem súlyviszonya. Míg korábban a német népiség a politikai magyar nemzethez képest alárendelt viszonyban volt, most már félreismerhetetlenül egyenrangú tényező vele.[53]

A politikai magyar nemzet kérdésében az 1930-as esztendő leginkább programatikus megnyilatkozásának Bleyer 1930. június 5-i képviselőházi beszéde tekinthető. „A magyarországi németség mindig az egységes politikai magyar nemzet tagjának vallotta magát, vallja magát, és mindig is fogja magát vallani"[54] – hangsúlyozta Bleyer. A németség szívvel-lélekkel magáénak vallja ezt a hazát, amelybe ő is beleépítette vérét, verejtékét. Utalva a Szent Imre-jubileumra, felolvassa az Intelmek híres passzusát az „egynyelvű és egyerkölcsű ország" gyöngeségéről és törékenységéről, és gyöngének mondja a trianoni Magyarországot is. „Mindnyájunknak – folytatja – vágya, törekvése, hogy ez az ország megint soknyelvű és sokszokású legyen, mert ha ilyen lesz, akkor megint együtt lesz Nagy-Magyarország, akkor megint beteljesedik Szent István nagy gondolata."[55] Az MNNE VII. közgyűlésén elmondott záróbeszédében Bleyer ugyanezeknek a gondolatoknak adott hangot,[56] és Gratz Gusztáv elnöki megnyitó beszéde is ugyanennek az ideológiának keretei között mozgott.[57]

[51] I. h.-ek 287–289, ill. 4–5.

[52] *Mikó Imre:* Nyelv és jog. Korunk, 1970. 9. sz. 1323–1325. – A nép, nemzet és ethnosz fogalmainak bizonytalanságára könyvismertetése kapcsán rámutat *Max Demeter Peyfuss:* Theorie und Praxis der Minderheitenpolitik. Österreichische Osthefte, 1971. Nr. 2. 172–174.

[53] Bleyer nemzetiség-felfogásához egyik közeli fiatal munkatársa, Török Árpád szólt hozzá, lényegében osztva Bleyer felfogását és biztatónak látva a magyar–német viszony alakulását. (*Árpád Török:* Nation, Volk, Nationalität, S, 1930. märc. 16. 1–3.)

[54] Képviselőházi Napló 1927-32. XXIX. k. Bp., 1930. 116.

[55] I. m. 117. Vö. Die Frage der Deutschen in Ungarn vor dem Abgeordnetenhause. S, 1930. jún. 15. 1–8. *Johann Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1958. 19–20.

[56] Die siebente Generalversammlung des UDV. S, 1930. aug. 24. 10–11.

[57] Uo. 4–6. – A beszéd szövege külön kötetben – téves keltezéssel – *Gustav Gratz:* Deutsch-ungarische Probleme. Bp. 1938. 127–139.

Bleyer közgyűlési beszédében fölvetett egy nagyon fontos problémát, a magyar-német kultúra és ezen belül a magyarországi német kultúra egymáshoz való viszonyát. A kérdést lényegében Bleyer szellemében, a német kultúra Nyugat és Kelet közt közvetítő ún. „közöttes"-típus jellegének felismerésével[58] tárgyalja Bleyer egyik munkatársa, Pukánszky Béla a Magyar Szemle 1930-as évfolyamában megjelent tanulmányában. A magyar tudomány Pukánszky szerint egyszerűen nem nélkülözheti a német tudományt egyrészt földrajzi helyzete, másrészt a magyar–német szellemi együttműködés gazdag hagyományai miatt. Ezeknek a hagyományoknak eleddig három közvetítő csatornája volt: 1. a Magyarország és Ausztria, elsősorban Bécs közti földrajzi, politikai kapcsolat; 2. a reformáció, közelebbről az ág. evangélikus értelmiség, papok, tanárok, orvosok német egyetemeken való iskolázása; 3. a hazai németség.

Ami a hazai németségnek a magyar–német szellemi kapcsolatokban játszott tényleges szerepét illeti, ezt a tudomány csak napjainkban derítette föl. A kései felfedezés oka a magyarországi németség sajátos közbeékelt helyzete a nagy német és a magyar közvélemény között. A német közvélemény a kiegyezés idején óvakodott attól, hogy a magyarországi németség kényes kérdésének megbolygatásával megzavarja a Monarchiához, ill. a Magyarországhoz fűződő jóviszonyt. A magyar közvélemény viszont egyrészt a bécsi elnyomó politika eszközének tekintette a németeket, másrészt pedig egy szintre helyezte őket a többi, kulturális szempontból meglehetősen passzív szláv és román nemzetiséggel; ezért bizonyos idegenkedéssel nézett rájuk. Pedig – hangsúlyozza a tanulmány erős egyoldalúsággal – a hazai németség biztosította a magyar szellemi élet nyugati orientációját. Az ő kultúrája gyűjtötte össze azokat a szellemi sugarakat, amelyek aztán Bécs és a protestáns magyar értelmiség prizmáján megtörve sajátos színekben szétsugároztak az egész magyarságra. Ennek a németségnek sajtóján, színházi életén keresztül vált a német szellemi élet közvetlen élményévé a magyarságnak. Másfelől ez a németség közvetítette a magyarság szellemi értékeit is a külföld felé.

A békeszerződéssel a magyarság a németségnek éppen ezt a szellemi közvetítő szerepet betöltő ágát veszítette el. A megmaradt németség ugyanakkor sokkal közelebb áll mind a magyarsághoz, mind a birodalmi németséghez: a magyarsághoz a kisebbségi sors alanyaként, a birodalmi németséghez pedig az *„Auslanddeutschtum"*-kutatás révén, amely hallatlan lendülettel, következetes tervszerűséggel és szervezőképességének teljes latbavetésével igyekszik feltárni a magyarországi németség politikai, kulturális és etnikai múltját. „Ezen a ponton kellene – indítványozza a szerző – kultúrpolitikánknak módot adni arra, hogy a magyar tudomány is teljes erővel bekapcsolódjék a németek munkájába, nekünk versenyeznünk kellene a német tudománnyal abban, hogy szigorú tárgyilagossággal s, minden hamis illúziót félretéve fedjük fel a magyarországi német kérdés komplexumát. . ."[59]

Ha a Pukánszky által megkövetelt szigorú tárgyilagossággal és illúziótlanul vizsgáljuk az 1930-as évek elején a magyarországi németséget, a német reményekkel és a magyar

[58] *Vajda György Mihály:* A német irodalom Kelet és Nyugat között. Helikon, 1965. 4. sz. 490–501.

[59] *Pukánszky Béla:* Magyar–német szellemi kapcsolatok. Magyar Szemle, 1930. IX. k. 3. sz. 243. – A tanulmányt ismerteti és a hazai németség kulturális közvetítő szerepére vonatkozó részt közli: Die Wurzeln der deutsch–ungarischen geistigen Beziehungen. S, 1930. júl. 27. 1–2.

félelmekkel egyaránt szembenézve megállapíthatjuk, hogy nem alkotott olyan nagymúltú, fejlett öntudatú, a maga érvényesülését az élet minden területén, vagyis a politikában is kereső nemzetiséget, mint pl. az erdélyi szászok. A hazai németség jószerivel csupán nyelvi közösség volt, amelynek egész kultúrkincse a népviseletben, népszokásokban, népdalokban és a nehéz, darabos paraszti nyelvben merült ki. Saját történeti hagyománya és öntudata nem volt elég ahhoz, hogy kiszakítsa őt a történeti-kulturális szempontból öntudatos magyarság vonzóköréből. Ezért vallotta magát tömegeiben, vezetőiben egyaránt a politikai magyar nemzethez tartozónak, a német népiséghez való ragaszkodás egyidejű hangoztatása mellett.

Ezzel a megállapítással szembe lehetne szegezni, hogy a hiányzó belső erőt külső támogatás pótolhatta. Ezzel azonban 1930–1931-ben még csak részben lehetett számolni. A hazai németségnek a Német Birodalommal a világháború előtt jóformán nem voltak sem politikai, sem kulturális kapcsolatai; ilyenek az első világháború után, a weimari Németország idejében az 1930-as évekig elsősorban kulturális téren épültek ki; a politikai kapcsolatok nem jelentősek. Az osztrákokkal voltak összeköttetéseik, de a Monarchia felbomlása után egy időre ezek is megszakadtak.[60] 1930 derekán az ellene elsősorban német kapcsolatai miatt folyó harcban volt ugyan az MNNE vezetőségének olyan elképzelése – ezt a VII. közgyűlés s utána még néhány bátortalan lépés elég világosan kifejezésre is juttatta –, hogy népisége védelmében a birodalmi németséggel szemben az osztrák németségre támaszkodjék,[61] de ennek megszilárdítását maga a magyar külpolitika egyre erősödő német orientációja akadályozta meg.[61a]

A magyar külpolitikának ez a törekvése jutott kifejezésre Bethlen miniszterelnök 1930 november végi berlini látogatásában. A világháború óta most járt először magyar kormányfő Németországban. Igy megtárgyalták nem csupán a két ország kapcsolatában az 1920-as években fölmerült politikai és gazdasági kérdéseket, hanem összehangolták a jövő külpolitikai céljait is. A tárgyalások legkomolyabb eredménye nem is a magyar agrárfelesleg egy részének átvételére vonatkozó ígéret volt, hanem Németország elkötelezése a magyar revíziós politika mellett, természetesen a délkelet-európai német gazdasági és politikai behatolás szándékával.

Ilyen körülmények között a tárgyalások előkészítő anyagában még nagy súllyal szereplő gravaminális hangszerelésű magyarországi német kérdés háttérbe szorult, híven ahhoz a magyar taktikához, amely a nemzetiségi kérdésben elsősorban a revíziós politika eszközét látta. Bethlen és Curtius német külügyminiszter kisebb vita után végül is egyetértésre jutott ebben a kérdésben. Bethlen nehezményezte, hogy a külföldi németséggel foglalkozó birodalmi szervezetek magyarellenes agitációja megnehezíti számára a magyarországi németség kívánságainak az iskolaügy és a hitoktatás területén való kielégítését. Ezenkívül kínosan érinti a magyar kormányt az utódállamok német kisebbségeinek magyarellenes fellépése; emögött feltehetőleg ugyancsak központi birodalmi szervek állnak. Curtius ellenvetette, hogy a birodalmi szervek tudomása szerint távoltartják

[60] Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. – Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bd. II. Bonn. 1956. 13E–15E.

[61] Die siebente Generalversammlung des UDV. S, 1930. aug. 24. 9.

[61a] Hogy Ausztria maga is egyre kevésbé volt alkalmas ilyen szerepre, bizonyítja az 1931 tavaszán fölmerült német–osztrák vámunió terve. *Kerekes Lajos:* Ausztria története 1918–1965. Bp. 1966–70.

magukat a politikától, és csupán kulturális ügyekkel foglalkoznak. „Elképzelhetetlen előtte – mondotta –, hogy ezek a magyar állam elleni vagy a magyarországi németségnek a magyarság iránti hűségét befolyásoló akciót folytattak volna." Végül is abban állapodtak meg, hogy magyar részről emlékiratot állítanak össze a sérelmekről, s ennek alapján majd egy bizottság fogja tisztázni a tényállást.[62]

Harc a német nyelvű oktatásért

Az MNNE mellett a német mozgalom másik fontos kérdése az iskolakérdés volt és maradt. Az anyanyelvi oktatás egy ország nemzetiségpolitikájának talán legérzékenyebb mérőműszere. Ez a műszer viszont a németség elégedetlenségét jelezte. Pedig a németség vezetői könnyebb szívvel viselték el az MNNE szervezkedésének korlátozását, mint a német iskolarendszer útjába emelt akadályokat, mert úgy vélték: az MNNE veszteségeit pótolhatja a német nemzetiségi iskolákból érkező utánpótlás, de az iskolák veszteségeit semminemű mozgalom nem pótolhatja.

A német iskolák száma a kezdő 1923/24. tanévben 264-gyel indult. A következő 1924/25. tanévben 403-ra emelkedett. Az 1927/28-as tanévben érte el a csúcsnak tekinthető 454-es számot. Ettől kezdve állandóan e körül ingadozott. Az 1929/30. tanévben ugyanennyi volt, 1930/31-ben eggyel kevesebb, vagyis 453.[63] Ha a németség települési viszonyait tekintjük, ezt a számot reálisnak fogadhatjuk el.

A vita nem is annyira a német iskolák száma, mint inkább jellege körül folyt. A kisebbségi iskolák – mint ismeretes – a 110478/1923.VIII.a, VKM számú rendelet szerint három típusra oszlottak: kisebbségi tanítási nyelvű iskolára, az ún. A-típusra, amelyben a magyar nyelv rendes, kötelező tantárgy, a többi tárgyat pedig a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kellett tanítani; b) vegyes – kisebbségi és magyar – tanítási nyelvű iskolára, a B-típusra, amelyben a kisebbségi nyelvet, bizonyos természettudományi és gazdasági tárgyakat, rajzot és kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, a társadalomtudományi tárgyakat, a testgyakorlást magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatot, az írás–olvasást, a számtant és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani; c) magyar tanítási nyelvű iskolára, az ún. C-típusra, amelyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelező tantárgy, s amelyben az írás és olvasás magyarul s a kisebbségi nyelven (anyanyelven) a többi tárgy magyarul tanítandó. A hittant mind a három típusban anyanyelven kellett tanítani. A kisebbségi nyelvet a magyar nyelvi oktatásnál is fel kellett használni mint kisegítő nyelvet.[64]

[62] A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1.–1931. augusztus 24. – Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. k. Összeállította: Karsai Elek. Bp., 1967. 453–454. *Fejes Judit:* A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as – 1930-as évek fordulóján. Történelmi Szemle, 1976. 3. sz. 361–384. – A berlini tárgyalások nemzetiségpolitikai szempontú értékelése a Sonntagsblattban: Graf Stefan Bethlen's Erkärung über das ungarische Deutschtum. S, 1930. nov. 30. 1–3. *Gustav Gratz:* Graf Bethlen und das Deutschtum in Ungarn. S, 1930. dec. 7. 3–4. Graf Bethlen über die deutsche Minderheit in Ungarn. S, 1931. febr. 1.

[63] OL ME 1934-C-8134.

[64] *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 269–270.

E három típus futólagos bemutatása is elegendő annak a következtetésnek levonásához – amelyet a nemzetiségi vezetők nem is haboztak levonni –, hogy nemzetiségi iskolának a szó tulajdonképpeni értelmében csupán az A- és B-típus tekinthető, a C-típus semmiképpen sem, és hogy az egész nemzetiségi oktatásügy fejlődése azon áll vagy bukik, hogy mennyire és milyen ütemben sikerül a C-típusú iskolákat B- vagy esetleg A-típusúvá változtatni. Maga a három iskolatípust létrehozó kormány sem tudott kitérni az érvelés logikája és a követelés jogosultsága elől. 1927 júniusában a kormány ígéretet tett, hogy a kisebbségi iskolák közül a B-típust fogják pontos ütemterv szerint elterjeszteni.

Az iskolatípusok egymás közti arányáról s ennek az aránynak a B-típus javára történt megváltozásáról a következő kimutatás tájékoztat:

Tanév	A	B	C	Összesen
1923/24	56	52	156	264
1924/25	53	63	287	403
1925/26			nincs adat	
1926/27			nincs adat	
1927/28	49	98	316	463[65]
1928/29			nincs adat	
1929/30	47	134	273	454[66]
1930/31	46	140	267	453[67]

A kimutatásból egyértelműen megállapítható, hogy a Bethlen által kilátásba helyezett típusváltozás az 1929/30-as tanévben jelentkezett először. Ekkor indult meg a C-típusú iskolák B-típusúakká alakítása. 1927–28-hoz viszonyítva (a megelőző két tanévről nincs adatunk) 1929/30-ban a C-típusú iskolák száma 43-mal csökkent, ugyanakkor a B-típusúaké 36-tal nőtt. A kezdeti lendület azonban már a következő tanévben megtört. Az 1930/31. tanévben már csak 5-tel növekedett a B-típusú iskolák száma. Baranyában 4, Tolnában 1 róm. katolikus, Sopron megyében 1 ág. hitv. evangélikus iskola (ez eddig A-típusú volt) tért át B-típusúra. (Az egyik baranyai róm. katolikus iskoláról viszont kiderült, hogy nem C-típusú, hanem magyar tanítási nyelvű.) Mi volt ennek az oka?

A kormány, az MNNE és a nyomukban járó szakirodalom[68] egyaránt az egyházak, elsősorban a katolikus egyház szabotálásában kereste a magyarázatot. Ezt alátámasztani látszik a felekezeti iskolák uralkodó szerepe a magyar iskola-, különösen népiskolarendszerben, következésképp a nemzetiségi iskolarendszerben is.[69] Mikor Gratz és Bleyer 1930 februárjában Bethlennel és Patakyval tárgyalt, és elébük tárták a típusváltás megrekedését bizonyító adataikat, Pataky mindjárt a katolikus klérust okolta a kudarcért.

[65] OL ME 1934-C-8134, OL ME 1931-C-7005(7926).

[66] Pataky idézett helyzetelemzése 1929/30-ra más, kedvezőtlenebb állapotot feltüntető adatokat ad meg. Szerinte ekkor 49 A-, 119 B-, 292 C-típusú, összesen tehát 460 német kisebbségi iskola lett volna (OL ME 1930-G-6158).

[67] OL ME 1934-C-8134. 1930/31-re vonatkozólag ilyen adataink is vannak: 46 A-, 135 B-, 272 C-típus, összesen 453 német kisebbségi iskola (OL ME 1934-C-8134, OL ME 1931-C-7005 (7926)). Ezek azonban nem veszik figyelembe az évközi változásokat.

[68] *Schwind:* i. m. 116–122.

[69] OL ME 1930-G-6158.

Bethlen erre az állami támogatás megvonásával és, ha ez nem elég, törvényhozási intézkedéssel fenyegette meg az egyházat.[70]

1930. május 30-án a miniszterelnökségen Gratz, Bleyer, Darányi Kálmán államtitkár és Pataky miniszteri tanácsos részvételével újabb megbeszélés volt német ügyben. Megállapodtak abban, hogy átiratban fordulnak a kultuszminiszterhez: kérje fel a katolikus egyházat a típusváltoztatásban való közreműködésre.[71]

A miniszterelnöki átiratnak megfelelően a VKM átirattal fordult a hercegprímáshoz. A miniszter a trianoni békeszerződés 59. cikkelyére, az ennek előtte járó magyar nemzetiségpolitikai hagyományra, a nemzetiségpolitikához fűződő nemzetközi érdekre és tanulmányi szempontra hivatkozva kéri a katolikus egyházat, hogy segítse elő Magyarország legnagyobb nemzetisége, a német nyelvének iskolai terjedését a C-típusú iskolák kijelölt részének B-típusúvá változtatásával az 1930-/31. tanévtől kezdődően. Kérése alátámasztására felhozza, hogy a trianoni Magyarország 479 német kisebbségi tannyelvű elemi népiskolájából 291 C-típusú, és a C-típusú iskolák közül 239 római katolikus. C-típusú iskola működik igen sok olyan községben is, amelynek lakossága csaknem kizárólag német anyanyelvű. A katolikus egyháznak tehát — így a miniszteri átirat — tiszteletreméltó szerep jutna ezen C-típusú iskolák B-típusúakká változtatása terén.[72]

A katolikus egyháznak azonban nem volt erkölcsi bátorsága ennek a tiszteletreméltó szerepnek vállalására. A hercegprímás 1930. november 20-án kelt, a november 6-i püspökkari értekezlet álláspontját is tolmácsoló válasziratában leszögezi, hogy az egyházi hatóságok nem szorgalmazhatják a típusváltást a nacionalista közhangulat ellenében s különösen nem a nép akarata ellen, mert nem akarnak hazafiatlan színben feltűnni. Az átirat hangsúlyozza: „Nem fogunk e kényes kérdésben az egyenes és következetes megoldáshoz eljutni mindaddig, míg a m. kir. kormány e vonatkozásban nem teremt teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között."[73]

Nem vitás, hogy az alsóbb fokú közigazgatási hatóságok és a nacionalista közvélemény nyomása az egyházra valóban fennállt. Ugyanakkor az is tény, hogy ez a nyomás nem ütközött jelentősebb ellenállásba az egyház részéről. Miközben a világkatolicizmus igyekezett magát a kereszténység egyik legfontosabb elvéhez, a nemzetköziséghez vagy legalábbis a nemzetfölöttiséghez tartani, az ellenforradalmi korszak katolikus egyháza sok kérdésben, így a nemzetiségi kérdésben is nacionalista platformra csúszott le, igazolva Mussolini nagy ellenfelének, a keresztényszocialista olasz néppártot létrehozó szicíliai lelkésznek, Don Luigi Sturzonak megállapítását: a nacionalizmus, ha utat engednek neki az egyházban, nemzetenként csoportosítván a klérust, megbontja a róm. katolikus egyház egységét, összeférhetetlen a keresztény felebaráti szeretettel, és kimondottan pogány világnézet.[74]

Ilyen körülmények között az 1930/31. tanévre előírt típusváltoztatási programnak csak a töredéke valósult meg. Bethlen a hercegprímáshoz 1931. március 13-án intézett

[70] *Schwind:* i. m. 119, 134–135.

[71] OL ME 1934-C-8134.

[72] OL ME 1934-C-8134 (5745/1930, 5963/1930).

[73] OL ME 1934-C-8134 (59/63/1930).

[74] *Luigi Sturzo:* Pensiero Antifascista. II. 15, 61–65. Idézi *Ereky István:* Fascizmus és parlamentarizmus. Magyar Szemle, 1927. I. k. 2. sz. 141.

válasziratának tanúsága szerint a kijelölt 36 róm. katolikus iskolából mindössze 5 iskola tért át a C-ről B-típusra. Az 5 iskolából aztán végül egyetlenegy maradt.[75] A típusváltás ügye tehát 1930-ban az egész területen kátyúba jutott.

A típusváltozás természetesen, akármilyen kedvezően alakult volna is (erről, mint láttuk, szó sincs), önmagában, kellő tanerő- és tankönyvellátás nélkül nem oldhatta volna meg a német iskolakérdést. 1930-ban a típusváltás kérdése mellett nagy figyelem fordult a tanerőhelyzetre. Ezen a területen – ellentétben a típusváltással – számottevő fejlődésről számolhatunk be. A német tanítóképzés szerve az 1925/26. tanévtől a 6–8 állami és egyházi tanítóképzőben rendezett tanfolyam volt.

A résztvevőknek külön képesítő vizsgálatot kellett tenniök, amely a német kisebbségi iskolákban való tanításra képesített.[76] A tanfolyam mindenesetre létezett,[77] és tagadhatatlan hiányosságai ellenére mégiscsak a német kisebbségi oktatás ügyét szolgálta. Az általunk tárgyalt időszakban a tanfolyamra jelentkezettek száma a korábbihoz képest ugrásszerűen megnőtt. Ime az erre vonatkozó adatok:

Tanév	Intézet	Hallgató
1925/26	6	184
1926/27	6 (?)	151
1927/28	nincs adat	
1928/29	6	176
1929/30	6	182
1930/31	7	240
1931/32	8	207[78]

Természetesen a tanfolyam hallgatói nem jutottak el valamennyien a német nemzetiségi iskolákban való tanításra képesítő oklevélig. Az azonban tagadhatatlan, hogy a tanfolyamok hatására növekedett a tanerőutánpótlás. Világosan mutatja ezt a következő összeállítás:

Tanév	Képesített tanerő
1925/26	22
1926/27	23
1927/28	37
1928/29	42
1929/30	53
1930/31	75
1931/32	90
7 év alatt összesen:	342[79]

[75] OL ME 1934-C-8134 (1115/1930). Ld. az iskolastatisztikát.

[76] OL ME 1926-G-708(8802) OL ME 1929-C-1989(3221) – Ausbildung der evangelischen Lehrer in der deutschen Unterrichtssprache. S, 1929. jan. 27. 5. OL ME 1930-G-5976 OL ME 1927-G-562(1122).

[77] Ellentétben *Schwind* állításával (i. m. 114). Nem tud róla *Walter Schneefuss* sem: Deutschtum im Süd-Ost-Europa. Leipzig, 1939. 72.

[78] Az adatok: OL ME 1926-G-708(8802), OL ME 1927-G-562(1122, 8380), OL ME 1929-C-2307(3480), OL ME 1930-G-5976, OL ME 1929-C-1989(3221), OL ME 1936-G-15028/7751/1931, 8468/1932). – A pécsi róm. katolikus tanítóképző tanfolyama csak késve, 1932 februárjában, a miniszterelnök követelésére indult meg (OL ME 1932-C-8173).

[79] OL ME 1936-G-15028(11156/1933).

A tanítóképző intézetekben rendezett német nyelvi tanfolyamoknak az irányító hatóságok által is ismert hiányosságai, de egyben a pedagógus továbbképzés igénye szülte – Tolna vármegye tanfelügyelőjének javaslatára – a kéthetes nyári továbbképző tanfolyamokat. Ezek színhelyéül eredetileg Bonyhádot javasolták;[80] Bonyhád helyére azonban Baja került. A nyári tanfolyamot először 1928 nyarán rendezték meg, aztán minden nyáron átlag 70 résztvevővel, 7–10 000 P közti költséggel, amelyet a miniszterelnökség fedezett. A nyári tanfolyamok résztvevőinek száma és költsége a következőképpen alakult:

Év	Résztvevő	Költség P
1928	73	9 015,54
1929	70	9 933,52
1930	71	7 155,04
1931	70	7 150,00
4 év	284	33 254,10[81]

Ha a tanítóképzők német tanfolyamairól a külföldi szakirodalom egy része nem vesz tudomást, a nyári tanfolyamok jelentőségét viszont lebecsüli.[82] Igaz, ezek a tanfolyamok nem mindennapi nehézségekkel küszködtek.[83] Az objektív és szubjektív nehézségek ellenére a nyári tanfolyamok mégiscsak betöltötték rendeltetésüket. Tematikájukat áttekintve megállapíthatjuk, hogy általában sikeresen kapcsolták össze az elméleti tájékoztatást a gyakorlati útmutatással, és korszerű pedagógiai, különösen didaktikai kultúrát közvetítettek. Elég itt a gyermektanulmányozás, a gyermeki intelligencia-vizsgálat és a kísérleti lélektan stb. stúdiumainak felmerülésére utalnom. A korszerű témákat kiváló elméleti és gyakorlati szakemberek szólaltatták meg.[84]

A tanerőellátottság és -képzettség javulása nem az egyetlen eredménye az 1930–1931-es évek német iskolaéletének. Az 1928. június 20-i és az 1929. március 5-i tankönyv értekezlet a tankönyvkiadást is elmozdította a holtpontról.[85] A VKM az 1929. április 5-én előterjesztett javaslatra létrehozta a 12 tagú tankönyvbizottságot, tagjai sorában Bleyerrel, és 12 különböző tankönyv kiadását határozta el a német kisebbségi iskolák számára.[86] Ezen tankönyvek nagy része a kormány 45 000 P-s támogatásával 1930 végére megjelent.[87] A német iskolák német nyelvű tankönyvei mellett magyar nyelvűek is

[80] OL ME 1934-C-15626(1298/1928).

[81] Az adatok: OL ME 1934-C-15626(3626/1928, 4037/1928), OL ME 1934-C-15626 (3481/1929, 4054/1929), OL ME 1934-C-15626 (5646/1930, 6121/1930), OL ME 1934-C-15626(7430/1931, 7735/1931).

[82] *Schwind:* i. m. 114.

[83] OL ME 1934-C-15626(4037/1928), OL ME 1934-C-15626(5925/1930).

[84] OL ME 1934-C-15626(3262/1929), OL ME 1934-C-15626(5646/1930), OL ME 1934-C-15626(7735/1931). – Az 1930-as és 1931-es nyári tanfolyamok helyi és országos visszhangja: Független Magyarság, 1930. júl. 30. 2–3. aug. 10. 1. 1931. júl. 29. 1–2. *Johann Neubauer:* Der Fortbildungskurs für Lehrer deutscher Minderheitsschulen in Baja, S, 1931. aug. 9. 4.

[85] OL ME 1929-C-513.

[86] Ausschuss für deutsche Schulbücher, S, 1929. máj. 5. 2–3.

[87] OL ME 1930-G-6158.

megjelentek. A magyar nyelvű tankönyvek a magyar helynevek mellett zárójelben német változataikat is feltüntették.[88] Az újonnan megjelent tankönyvekről a Sonntagsblatt színes és tartalmas ismertetéseket közölt Jekel Péter,[89] de olykor Bleyer tollából is. Bleyer ismertette pl. az A-típusú iskolák I. osztályos német ábécés- és II. osztályos olvasókönyvét. A német ábécés könyv legnagyobb érdemét abban látja, hogy egyforma hűséggel kalauzolja kis olvasóit a német mesevilágban és a magyar hazafias, vallásos és népi szellem világában. Olvasható benne a „Magyar vagyok", a Himnusz és az – egyébként Bleyer által írt – Sváb-dal első versszaka. Az olvasókönyv szerényebb külsőben ugyanezt a szellemet sugározza. Itt megtanulja a gyermek a Himnusz, a Schwabenlied második versszakát, sőt a „Lied der Heinzen"-t (a hienc egy sajátos nyelvjárásban beszélő nyugat-magyarországi német nyelvcsoport), amelyben viszont ezt tanulja: „Német vagyok!" E két utóbbi – az állami és evangélikus tankönyvekkel ellentétben – a katolikus tankönyvekből hiányzik, Bleyer nem kis fájdalmára.[90] Egyébként Bleyer meg volt elégedve a tankönyvekkel. Elismeréssel nyilatkozott róluk az akkor éppen Magyarországon tartózkodó von Loesch, a birodalmi, ausztriai és a danzigi német társadalmi szervezetek összefogásából alakult Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslanddeutschtum egyesület elnöke is: „Érdeklődéssel vizsgáltam, hogyan felelnek meg a tankönyvek a német iskolák szükségleteinek, és úgy találom, hogy a népiség- és az állameszme ápolásának összekapcsolása jól sikerült".[91] A nemzetiségi tankönyvek használata azonban elég szűkkörű volt.

Az utolsó, de nem kevésbé érdekes kérdés: milyen volt a német kisebbségi iskolák belső élete, nevelő-oktatómunkája? Rendelkezésünkre állnak a német kisebbségi iskolákat látogató központi tanfelügyelőnek, dr. Beyer Edének jelentései 1929 május–1930 júniusa között az ország különböző területein fekvő német kisebbségi iskolákban szerzett tapasztalatairól; így bizonyos mértékig válaszolni tudunk a kérdésre. Beyer első ellenőrző útján 1929. május 7.–június 15. között Baranya, Somogy és Tolna megyék területén 31 községet látogatott meg. Tapasztalatai leverők. Megütközéssel tapasztalja, hogy az iskolafenntartók, a helyi hatóságok és tanerők igen jelentékeny része vagy egyáltalán nem ismeri, vagy pedig egészen helytelenül értelmezi a kisebbségi tannyelvű elemi iskolák, vagyis az A-típus tan- és óratervének életbeléptetése tárgyában 62800/1925.VIII/a. és 61784/1927.VIII/a. szám alatt még 2–4 évvel ezelőtt kiadott VKM-rendeleteket. A nevelés-oktatás gyönge eredményei mellett a tanfelügyelői jelentés beszámol arról az ellenséges légkörről is, ami a német nyelvű oktatást körülveszi. Néhány helyen keserű panaszt hallott a közigazgatás ellen, amely minden elejtett szóban pángermán izgatást

[88] Ausschuss für deutsche Schulbücher. S, 1929. máj. 5. 2–3. OL ME 1929-C-513, OL ME 1934-C-8616(5905/1930).

[89] *Peter Jekel* – névaláírással vagy anélkül – általában „Deutsche Schulbücher" címmel közölte ismertetéseit. S, 1930. szept. 14. 10, szept. 21. 3, szept. 28. 7, nov. 16. 3–4. Más címeken *uő.*: Lehrbücher für die deutschen Minderheitsschulen mit A-, B- und C-Typus. S, 1930. nov. 23. 5. Deutsches Lesebuch für die 5. und 6. Klasse des A- und B-Typus. S, 1931. jan. 18. 11. Zur Frage der deutschen Schulbücher. S, 1931. dec. 6. 3–4.

[90] *Jakob Bleyer:* Zwei neue deutsche Schulbücher. S, 1929. okt. 6. 1–3.

[91] OL ME 1930-T-6169. – A német szakirodalom egyébként alig vesz tudomást magyarországi német tankönyvek létezéséről. Kivétel *Schneefuss:* i. m. 71.

lát.[92] Azt látott a tanfelügyelő *német* iskolákat látogató tevékenységében is: a csendőrség nyomozást folytatott ellene.[93]

Beyer 1929. november 5.–1930. január 31. közt Baranya, Somogy és Pest–Pilis–Solt–Kiskun megyékben folytatta az általános tanulmányi felügyeletet, 29 újabb iskolát látogatva meg. Tapasztalatai nem jobbak az előzőknél. Most is meg kell állapítania, hogy a tanerők nem ismerik vagy rosszul értelmezik a kisebbségi tanterv és óraterv életbeléptetésére vonatkozó VKM-rendeleteket. A kisebbségi oktatás bevezetésétől félnek; igyekeznek azt megakadályozni. Ahol ez nem sikerül, legalább kijátszani igyekeznek. A C-típusba kényszerítenek be olyan német gyermekeket, akik nem tudnak annyit magyarul, hogy előrehaladásuk ebben a típusban – ahol a tanítás nyelve magyar – biztosítva lenne. A tanfelügyelői jelentés végén előterjesztett javaslatokból az is kitűnik, hogy a kisebbségi iskolákban a tanerők számával, német nyelvismeretével és pedagógiai felkészültségével egyaránt baj van.[94]

Beyer harmadik felügyeleti útjára 1930. február 1.–június 15. között Csanád–Arad–Torontál, Győr–Moson–Pozsony, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Sopron, Tolna és Vas megyék területén került sor. 72 község 95, főként A- és B-típusú iskoláját látogatta meg. Mik voltak eme kiterjedt felügyelői út legfontosabb tapasztalatai? Mint előző jelentéseiben, ebben is kénytelen a tanfelügyelő megállapítani, hogy az anyanyelvi statisztika, amelynek alapján kellene megválasztani a kisebbségi iskolatípust, nem megbízható. Az A- és B-típusú iskolákban magyar anyanyelvűeknek beírt tanulók közül több nem tud jól magyarul, vagyis német anyanyelvűeket írtak be magyaroknak. A továbbiakban a tanfelügyelőt különös módon mégsem a német, hanem a magyar nyelv tanításának helyzete foglalkoztatja. Azt javasolja a magyar nyelv hátrányos helyzetének megszüntetésére, hogy magyar foglalkozási nyelvű óvodák szervezésével, kisebbségi tannyelvű iskolákban használható magyar olvasókönyvek kiadásával, továbbá a nem magyar nyelvű tanulók magyarra tanításának megjavításával orvosolják ezt a helyzetet. Ha a tanfelügyelő többi javaslata értelmezhető is úgy, mint a magyartanítás hátrányos helyzetének felszámolására irányuló törekvés, magyar nyelvű óvodák létesítésére irányuló elgondolása csak egyféleképpen értelmezhető: a magyarosítás szándékaként.

Beyer ebben a jelentésében is foglalkozik az eszmei-politikai nevelés helyzetével a német iskolákban. Megállapítja, hogy mind az A-, mind a B-típusú iskolákban a tanítás és nevelés hazafias szellemben folyik. Inkább csak a kínálkozó lehetőségekre kellett fölhívnia a figyelmet.[95] Ez a „hazafias nevelés" persze nagyon könnyen lehet a mi fogalmaink szerinti *magyar* nacionalista nevelés; *német* nacionalista nevelés aligha, mert ezt a meglátogatott terület egész életét, nem csupán iskoláit éberen figyelő, a német „vándormadarakról" is hűségesen jelentő tanfelügyelő figyelmét aligha kerülte volna el.

Mindent egybevéve, Beyer tanfelügyelői jelentése szerfölött tanulságos. Sok mindenről esik szó benne, a kisebbségi német iskolákkal szembeni ellenállásról, a „pángermán" izgatás vádjáról, kultuszminiszteri rendeletek nem ismeréséről vagy félremagyarázásáról, a tanulók nacionáléjának meghamisításáról, az iskolatípusoknak eredeti mivoltuk-

[92] OL ME 1934-C-8616(4249/1929).
[93] OL ME 1929-C-3934.
[94] OL ME 1934-C-8616(5905/1930).
[95] OL ME 1934-C-8616(5905/1930).

ból való kiforgatásáról, gyenge tanulmányi eredményről és erős hazafias szellemről, gyenge német nyelvismeretről stb., de állam- és nemzetellenes izgatásról, németesítésről sehol! Beyer Pest megyei látogatása során a zsámbéki C-típusú róm. katolikus iskolában találkozott a németesítéssel vádolt MNNE főtitkárának, Faul-Farkas Jánosnak fiával és lányával. Egyikük sem tudott németül olvasni vagy beszélni, sőt még német olvasókönyvük sem volt.[96] Annál pozitívabban kell értékelnünk azoknak a nemzetiségi iskoláknak eredményeit, amelyekben az anyanyelv az oktatásban méltó szerephez jutott.

*

A német nemzetiségi kérdést a zajló politikai élet, a keleti német terjeszkedés, az országgyűlési képviselőválasztások, a pénzügyi válság és ennek nyomában a Bethlen-kormány bukása az 1931. év nagyobbik részében háttérbe szorította. Mindamellett a probléma nem tűnt el a közéletből, és időnként éles politikai összecsapásokkal hívta föl magára a figyelmet.

Német beavatkozás a hazai németség ügyeibe

Ilyen összecsapás lehetőségét rejtette magában a német külpolitika fokozódó érdeklődése a keletközép-európai német nemzetiségek iránt. A külföldi németség védelme legalábbis népi sajátosságainak megőrzéséig – mint láttuk – 1925-től a hivatalos birodalmi külpolitika rangjára emelkedett. A birodalmi külpolitika azonban az 1930-as évekig nem annyira közvetlenül, diplomáciai eszközökkel, mint inkább közvetve, a birodalmi német társadalmi, kulturális, tudományos szervezetek, intézmények felhasználásával igyekezett elérni ezt a célt. 1931-től viszont a német külügyminisztérium már gyakrabban folyamodik közvetlen diplomáciai akcióhoz is a külföldi németség védelmében. Gratz Gusztávnak Bethlen miniszterelnökhöz írt 1931. március 13-i leveléből megtudjuk, hogy a budapesti német követ, Schön báró tárgyalást folytatott Gratzcal, az MNNE elnökével a magyarországi német népcsoportról. Gratz megmondta a német követnek, hogy a magyarországi németség maga akarja megoldani problémáit a kormánnyal, és külső beavatkozás nem lenne kívánatos. Arról is igyekezett meggyőzni a német követet, hogy a kérdés súlypontja az utódállamok német és magyar kisebbségének együttműködése.

A magyar kormány 1931. március 2-án eljuttatta a birodalmi kormányhoz azt a memorandumot, amelyben Bethlen 1930 novemberi berlini látogatásakor megállapodtak. Az emlékirat azzal vádolt különböző birodalmi német szervezeteket, hogy illetéktelen beavatkozásukkal megzavarták a „magyarnémetek" és a magyarság közti békés viszonyt, és elidegenítették a németséget a magyar államgondolattól, vagyis megzavarták a „békés" asszimiláció menetét. A birodalmi kormány gondoskodjék ennek a beavatkozásnak megszüntetéséről, és bízza a kérdés szabályozását a magyar kormányra. Az emlékirat megrója az utódállamok, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia németségét magyarellenes magatartásukért és az ottani kormányokkal szembeni opportunizmusukért.

[96] Uo.

A birodalmi kormány azzal küldte meg 1931. május 26-án az emlékiratot Wilhelm Solf német diplomatának, hogy bocsátkozzék tárgyalásba a magyar kormánnyal. Ezekre a tárgyalásokra azonban végül is nem került sor.[97]

A német diplomáciának ez a próbálkozása egyelőre folytatás nélkül maradt. A magyarországi németség helyzetét továbbra is a belpolitikai erőviszonyok szabták meg, a külpolitikaiak alig érintették. Viszont a belpolitikai erőviszonyok 1931 folyamán olyan nagyarányú változáson mentek át, hogy ezek szükségképpen kihatottak a németség helyzetére is, és megint módosították a hazai németségnek a magyarsághoz és a többi nemzetiséghez, az MNNE-nek a kormányhoz és személy szerint Bleyernek Bethlenhez való viszonyát. Ezeknek a változásoknak a körvonalai először az 1931 júniusi országgyűlési választásokon rajzolódtak ki.

A németség és az 1931-es választások

Mi késztette Bethlen miniszterelnököt a választás kiírására? Az elmélyülő gazdasági válság semmivé tette a bethleni konszolidáció eredményeit. Megosztotta az uralkodó osztályokat és középrétegeket, és ugyanakkor fokozta a dolgozó osztályok nyomását. A Bethlen-féle Egységes Párton belül főképp különösen a válság terhét érző agrárius, illetve kisgazda csoportok és a hozzájuk húzó közalkalmazotti és értelmiségi rétegek voltak elégedetlenek. Az előbbieknek a párton kívül is volt bázisuk az 1930 végén Szijj Bálint és Gaál Gaszton korábbi pártjainak egyesüléséből megalakult Független Kisgazda, Földműves és Polgári Agrárpártban. Bár ennek programja minimális reformokat tartalmazott, mégis nagy vonzóerőt gyakorolt az ellenzéki hangulatú parasztságra és választóik radikalizálásán keresztül az Egységes Párt agrárcsoportjának képviselőire is. A közalkalmazotti és értelmiségi rétegek fő támaszpontja az Egységes Párton belül volt a honvédelmi miniszterré avanzsált szegedi fajvédő vezér, Gömbös Gyula körében. Gömbös látszólag támogatta Bethlent, valójában azonban a hatalom megkaparintására törekedett, méghozzá diktatórikus formában. A Bethlen-kormány mögött álló osztályszövetség csoportjai ilyenformán választ elé kerültek: vagy nyíltan ellenzékbe vonulva próbálják megdönteni, illetve gazdaságpolitikai irányváltozásra kényszeríteni a kormányt, vagypedig látszólag együtt haladva Bethlennel belső bomlasztással vagy békés palotaforradalommal kényszerítik ki a hatalmi pozíciók újrafelosztását.

Bethlen azonban semmiféle változtatásra nem volt hajlandó. A gazdasági és társadalmi status quot, a kormányzati rendszert lényegében sértetlenül, minden jobb- vagy baloldali eltolódástól menten akarta átmenteni a válság utáni nyugalmas időkbe. Ehhez azonban most már nem rendelkezett elegendő politikai erővel. Egy évtizeden át olyan mesterien alkalmazott taktikázása, amellyel egymás ellen játszotta ki a rendszert támogató politikai csoportokat, most csődöt mondott. Pártja további bomlásának megakadályozására és a maga politikai vezetése alatti egyesítésére nem talált jobb megoldást, mint új választások kiírását. Az 1931. június 28–30-ra kiírt választásoktól a kormánypárt

[97] *Johann Weidlein:* Ungarns Verhältnis zu seinen deutschen Minderheiten 1931–1947. Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 1975. Nr. 1. 20–25.

nagyarányú választási győzelmét várta annál inkább, mert az ellenzéknek a titkos választásra vonatkozó követelését ezúttal is sikerült elgáncsolnia.[98]

Az országszerte terjedő elégedetlenség 1931-ben nem kerülte el a németlakta területeket sem. A németség érzékenyebb lett a nemzetiségi sérelmek, az iskolai helyzet megmerevedése, a — névmagyarosítás formájában is jelentkező — erőszakos magyarosítás iránt. Ennél is mélyebben érintette azonban gazdasági helyzetének rohamos romlása.[99] A német társadalom túlnyomó többségét a parasztság alkotta. A gazdasági válság továbbgyűrűzése, a mezőgazdasági hitel hiánya, az agrárolló szélesre nyílása, az értékesítési válság fokozódása aláásta a korábban jómódú középparaszti német gazdaságok alapjait is. A nemzetiségi sérelmeknek is igazában a gazdasági helyzet romlása adta a feszítő erőt.[100]

A németség szociális elégedetlenségének fokozódását vezetői a politikai mozgalom kifejlesztésére kívánták felhasználni. Mindig is hátrányban érezték magukat a szomszéd országok német nemzetiségi vezetőivel szemben, akik valamennyien rendelkeztek az országuk belpolitikai életében is súllyal bíró önálló német politikai párttal. Magyarországon is voltak német pártok nemcsak a kiegyezés korában, hanem az 1918–19-es forradalmak, sőt az ellenforradalom idején is egészen 1922-ig. Az 1922-es képviselőházi választáson elszenvedett vereség után azonban a német mozgalom a politikairól kulturális térre szorult vissza. A német mozgalom újjászervezése az MNNE keretében 1923–1924-ben szigorúan kulturális alapon, a politikum lehető legteljesebb kizárásával történt.[101] A Bethlen-kormány és annak képviselője az egyletben, Gratz Gusztáv elnök árgus szemekkel őrködött az MNNE politikamentességén.

Az önálló német politikai párt hiányát a németség vezetői sohasem tartották megmásíthatatlan ténynek. Éppen ezért nem csupán válságos helyzetben, de politikai sakkhúzások idején is fölmerült a pártalapítás gondolata.[102] A kérdés újólag 1931 februárjának közepén került napirendre egy Bethlennél Gratz részvételével tartott megbeszélésen. Bleyer azzal a követeléssel állott elő, hogy a legközelebbi országgyűlési választásokon biztosítson a kormány a németség részére 4–5 hivatalos jelöltet; ellenkező esetben kényszerítve érezné magát arra, hogy egy önálló német politikai pártot alapítson. Bethlen azonban nem vette komolyan sem a kérést, sem a mögötte álló fenyegetést. Vagy lebecsülte a németségben rejlő ellenzéki erőt, vagy Gratz támogatásában bízott, aki mint mindig, most is ellenezte egy önálló német politikai párt létesítését, mert ez óhatatlanul a magyarság és a hazai németség viszonyának megromlására vezetne. Ezért választotta az MNNE annak idején a kulturális szervezkedés útját. Ha azonban ezt az utat választotta — hangsúlyozta Gratz —, ezen is kell járnia, és nem szabad a politikai szervezkedés felé kacsingatni, mert ez elkerülhetetlenül gyanakvásra vezet, és megmérgezi a két egymásra utalt nép viszonyát.[103]

[98] Magyarország története. 8. k. 624–629.

[99] *Schwind:* i. m. 139–140.

[100] OL ME 1932-C-8134(8235).

[101] Mindezt részletesen ld. *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975.

[102] *Schwind:* i. m. 140.

[103] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 2–5. OL ME 1934-C-8623, OL ME 1934-C-8628(7733/1931).

Mikor a képviselőválasztás ideje közeledett, Bleyer Gratz útján közölte Bethlennel, hogy nyilatkozatát fenntartja, és egyben magát, valamint öt munkatársát, Jekel Péter volt államtitkárt, Hufnagel Ferenc plébánost, Kussbach Ferenc ügyvédet, König Antal szerkesztőt és Faul-Farkas János főtitkárt terjesztette elő hivatalos képviselőjelöltekként. Bethlen most sem kötelezte el magát. Bleyer viszont el volt szánva arra, hogy ha csupán az ő képviselőjelöltségét fogadják el, munkatársaiét nem, vissza fogja utasítani a jelölést, és létrehozza a maga önálló politikai pártját.[104]

Hogy ez valóban Bleyer komoly elhatározása volt, bizonyítja, hogy kidolgozta egy Magyarnémet Néppárt *(Deutschungarische Volkspartei)* elnevezésű párt programját. A program négy pontban foglalja össze a párt legfontosabb követeléseit. Az 1. pont az iskolára, az egyházra, a bírósági és közigazgatási eljárásra vonatkozó követeléseiben lényegében a 4800/1923. ME sz. rendelet[105] keretei közt mozog. Követeli ezen túl a kiskorúak közti névmagyarosítás megszüntetését és a német nemzetiség megfelelő képviseletét a miniszterelnökségen és a kultuszminisztériumban. A 2. pont a parasztság és a kisiparosok gazdasági kívánságait tartalmazza, Magyarország belépését a tervezett német–osztrák vámunió meghosszabbításának szánt közép-európai vámszövetségbe, földreformot, telepítési politikát, az államháztartás egyszerűsítését stb. A 3. pont a titkos választójog, a sajtó- és az egyesülési szabadság, a bírósági eljárás társadalmi reformja stb. követeléseit veti fel. A 4. pont baráti kapcsolatokat kíván Németországgal és Ausztriával, és harcot hirdet a trianoni békediktátum revíziójáért. A programmal egyidőben készült hosszabb iratban Bleyer félreérthetetlenül leszögezi, hogy a Bethlen-kormány külpolitikáját támogatja ugyan, de bel-, különösen gazdaságpolitikáját helyteleníti. Kész minden lehetséges törvényes és erkölcsös eszközt latba vetni a magyarországi német nép nemzetiségi követeléseinek érvényesítésére. Az 1931. évi választásokon a tervezett párt ellenzékként kíván fellépni.[106]

Bleyer lapja, a Sonntagsblatt úgy lépett be a választási küzdelembe, mint amely nem a kormány, hanem a saját, meglehetősen ellenzéki színezetű programját, lényegében a felállítani tervezett Magyarnémet Néppárt programját képviseli. Követeli, hogy a németség a német többségű kerületekben csakis az általa ismert, kipróbált, a németség ügyéért szívvel-lélekkel harcoló „néptársak"-ra adja szavazatát; ahol pedig kisebbség, ott feltétlenül kérjen biztosítékot a képviselőjelöltektől nyelvi-kulturális és gazdasági törekvéseinek támogatására. „Népünk nyelvi-kulturális és gazdasági szempontból egyszerre akar és kell is neki megmenekülnie. Nem szabad elpusztulnia sem népileg a magyarosítás által, sem gazdaságilag a fennálló ínségben!"[107] A nyelvi-kulturális és gazdasági követelések összekapcsolása Bleyer radikalizálódására vall. Ő eddig általában beérte a nyelvi-kulturális igények hangoztatásával, míg meglehetősen változó hűségű barátja, Gündisch Guido, bár a politikai mozgalom elutasításában egy volt Bleyerrel, a németségnek mint önálló népegyéniségnek fenntartásához sosem tartotta elegendőnek a pusztán nyelvi-kulturális jogo-

[104] *Schwind:* i. m. 141.

[105] Részletes elemzését adja *Bellér:* i. m. 263–266.

[106] *Schwind:* i. m. 140–141.

[107] Was erwartet das ungarländische Deutschtum von den Abgeordnetenwahlen? S, 1931. máj. 24. 5–6.

kat, hanem szükségesnek ítélte a kulturális intézmények mellett bizonyos gazdasági vállalkozások létesítését is.[108]

A Sonntagsblatt következő választási cikke még jobban körvonalazza az új párt programját, és poentírozza a különbségeket a maga és a kormány programja között. A cikk hangsúlyozza, hogy egész Magyarország és benne a németség újból választ elé került. A gazdasági pusztulás örvénye előtt minden nagyzolást és fényűzést félretéve minden erőt a nép, a falu, a paraszt, a kisiparos és a munkás megmentésére kell összpontosítani, és kegyetlenül takarékosan kell gazdálkodni. A németség helyesli a kormány külpolitikáját, a Németországgal való szövetséget, és bízik egy egészséges belpolitikai és gazdasági fordulat lehetőségében, a hadiözvegyek, hadiárvák és rokkantak, a hadikölcsön-tulajdonosok megsegítésében, munkaalkalmak teremtésében, jobb mezőgazdasági termelési struktúra és értékesítési lehetőség kialakításában. „A falu gazdasági megmentése, az államnak népbarát, kívül-belül demokratikus berendezése, a kisebbségi jogok elismerése és megvalósítása": íme ezek azon követelések, amelyeknek teljesítésétől nemcsak a németség, hanem a magyarság jövője, a trianoni békediktátum revíziója függ.[109]

A tervezett német párt mégsem jött létre. Bleyer – nyilván birodalmi sugallatra – végül is elfogadta Bethlennek az utolsó percben érkezett ajánlatát – Gratzon kívül, aki hivatalos kormánypárti jelölt volt – két hivatalos és egy félhivatalos német képviselőjelölt indítására vonatkozólag. A „német-magyar nép" hivatalos jelöltjei a választásokon – mint ezt a Sonntagsblatt nagyon is megkésve, mindössze három héttel a választások előtt közölte –: Bleyer Jakab (Villány), Faul-Farkas János (Pilisvörösvár), Kussbach Ferenc (Mosonszentjános), Gratz Gusztáv (Bonyhád).[110]

Bleyer és Bethlen újabb kézfogásával a Sonntagsblatt választási propagandájának iránya is, tartalma is megváltozott. A program ellenzéki színei elhalványodtak, és kormánypárti színei lettek uralkodók. Bleyer és Kussbach választási felhívásaiban a német nép iránti hűség, a személyi megbízhatóság követelménye került első helyre; a német nép gazdasági és kulturális követelései háttérbe szorultak, és csupán az üres általánosságok szintjén mozogtak.[111] Ez a propaganda nem lehetett sem elég meggyőző, sem elég hatásos. A németség tömegei politikai és főleg gazdasági sérelmeik hatására továbbra is ellenzéki szelleműek maradtak, és az ellenzéki pártok felé tájékozódtak. Mint minden eddigi választáson, most is különösen veszélyes versenytársnak számított a Szociáldemokrata Párt, amely eredetileg 11 nemzetiségi vidéken állított képviselőjelölteket. Ezek közül azonban a hatósági terror következtében végül is csak 4 bocsátkozott meglehetősen egyenlőtlen küzdelembe.[112] Vonzólag hatott a német paraszti, kispolgári tömegekre a Kisgazdapárt is.

A gazdasági válság örvényében hányódó németség számára a gazdasági és társadalmi reformok jelentették, jelenthették *volna* a kivezető utat. Éppen ezért az MNNE felemás

[108] *Hans Beyer:* Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. – Gedenkschift für Harold Steinacker. München, 1966. 310–311.

[109] Unser Volk und die Wahlen. S, 1931. jún. 7. 2.

[110] S, 1931. jún. 7. 1.

[111] Aus der Wahlbewegung. S, 1931. jún. 28. 3–5.

[112] Wie die Socialdemokraten um die Seele des deutschen Volkes werben? S, 1931. dec. 20. 3–4. Unter deutschen Arbeitern. S, 1931. jún. 21. 7.

gazdasági-társadalmi programja az ellenzéki szellemű német tömegeket nem nyerte meg a kormánypárt, illetőleg az MNNE számára, a program enyhén nacionalista szinezete pedig a hivatalos köröket egyenesen ingerelte. A csalódás és a félelem érzéseiből összetevődött ellenszenv aztán nagyon is rögössé tette a német képviselőjelöltek választási útját,[113] Gratzét kivéve. Faul-Farkas már az előcsatározásokban elvérzett; nem tudta megszerezni az előírt számú ajánlást, a szavazók 10%-át. De Bleyer sem kapta meg a hatóságoktól azt a támogatást, amelyet a Bethlennel kötött egyezmény után joggal elvárhatott volna. Tagadhatatlan népszerűsége, amely választási körútját nem egy helyen (Németboly, Babarc, Villány, Vókány, Kisjakabfalva) zenés, virágszekeres felvonulással, lelkes tüntetéssel tarkított népünepéllyé tette, legyőzte az akadályokat, és az ellenjelölt Schneidernél 2000-rel több szavazattal megszerezte, és a bizonyos formahibákat megvizsgáló közigazgatási bíróság 1931. november 18-i döntése alapján meg is tarthatta képviselői megbízatását.[114] Simán, minden nehézség nélkül szerezte meg mandátumát Gratz. Izgalmasan alakult a harmadik német jelölt, Kussbach választási küzdelme mosonszentjánosi kerületében. Az első fordulóban egyik jelölt sem kapta meg a szükséges többséget, így pótválasztásra került sor. Kussbach bizakodva ment bele az újabb küzdelembe.[115] A mosonszentjánosi kerület nagy uradalmai azonban azonnali elbocsátás fenyegetésével arra kényszerítették cselédségüket, hogy az ellenjelöltre szavazzanak. Kussbach így megbukott.[116] Végeredményben tehát a Bethlennel kötött választási paktum nem hozta meg a várt eredményt, a németség országgyűlési képviseletének kiszélesítését. A paktumtól függetlenül bejutottak ugyan német származású, sőt az MNNE-ben is tevékenykedő személyek a parlamentbe, mint pl. dr. Marschall Ferenc és Pintér László kanonok. Ők azonban nem tartoztak Bleyer szűkebb baráti és munkatársi köréhez, és komoly fenntartásaik voltak Bleyer politikájával szemben.

A választások tanulságait minden érdekelt félnek le kellett vonnia. Levonta ezt Bleyer is, egyáltalán nem szépítve a kudarcot. A Sonntagsblattban utal a külön német pártra vonatkozó tervére, majd foglalkozik a Bethlennel kötött választási paktummal. A megegyezést már nem tudták idejében közzétenni a Sonntagsblattban, úgyhogy híveik többnyire ellenzéki pártokra szavaztak. A korrupció, az erőszak orgiáit ülte. Az alföldi intelligencia, a nagybirtok és alkalmazottai, egyes közigazgatási hatóságok a német ügy ádáz ellenségeinek bizonyultak. A nagybirtok magával ragadta a németellenes politika útján cselédségét, a közigazgatás a német kisgazdák egy részét, azok pedig az iparosokat és napszámosokat. Igy történhetett meg, hogy a németség a választásokon nem érte el azt az eredményt, amelyre Bleyerék számítottak, és népük érdekében számítaniuk is kellett.[117]

A választások feletti éles kritika természetesen nem tetszett a magyar sajtó egy részének. A Nemzeti Ujságtól a Pesti Hírlapon keresztül Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjáig, az Előőrsig erős támadások érték Bleyert és mozgalmát. Bleyer és hívei a *Sonntags-*

[113] Aus der Wahlbewegung. S, 1931. jún. 14. 4–6, 1931. jún. 21. 3–5.

[114] *Schwind:* i. m. 142–143.

[115] *Anton König:* Männer und Frauen von St. Johann und St. Peter, euer Platz ist auf der Seite von Dr. Kussbach. S, 1931. júl. 5. 1–3. Dr. Kussbach geht mit sicherem Sieg in die Stichwahl. Dr. Kussbach oder Lang? Selbstverständig – dr. Kussbach! Uo. 3–4.

[116] *Franz Kussbach:* An die Wählerschaft des Sankt-Johanner Wahlbezirkes. S, 1931. júl. 12. 5.

[117] *Jakob Bleyer:* Nach den Wahlen. S, 1931. jul. 12. 1–3.

blattban, a *Wiener Parlaments Korrespondenz*ben és a *Berliner Tageblatt*ban fejtették ki véleményüket.[118]

A Bleyer és munkatársai ellen a választási visszaélések kiteregetése és a pártalapítás terve ellen indított támadás minden komolyabb alapot nélkülözött. A magyarországi választási csalások és erőszakosságok köztudomásúak voltak; nyilván nem ezeknek szellőztetése, hanem elkövetése rontotta az ország tekintélyét. Még élesebb kritikát mondott a választásról — elvi alapon is — az ellenzéki sajtó, jelesen a Népszava, amely a választásokat terrorválasztásokként jellemezte, amelyet már a lefizetett sajtó sem tud tagadni.[119] Politikai és gazdasági katasztrófa volt ez az országgyűlési képviselőválasztás — foglalja össze a cikk gondolatmenetét egy miniszterelnökségi átirat —, amely veszélybe döntötte az állam jóhírét és az állampolgárok tisztességét és komolyságát."[120]

Bleyer a nyilvánosság előtt nem tért ki többet a választások kérdésére, bár a választási kudarc nyilván továbbra is nyomta a lelkét. Nem foglalkozott ezzel az MNNE soron következő augusztusi VIII. közgyűlésén sem. Az egész választási taktika mérlegelésének és a további konkrét célok kijelölésének feladatát átengedte Gratznak, akinek helyzete a választásokon győztes Bethlenhez fűződő szorosabb kapcsolatai miatt átmenetileg az MNNE-n belül megerősödött.

Bethlen miniszterelnök és Gratz elnök a közgyűlésen követendő taktikát 1931. augusztus 11-én beszélték meg.[121] Ekkor még egyikük sem tudta, hogy ilyen minőségükben ez az utolsó tárgyalásuk. Bár a kormánypárt, az Egységes Párt és a kormánytámogató Keresztény Gazdasági és Szociális Párt formálisan győzött a választásokon, az előbbi 158, az utóbbi 36 mandátumot kapott, és így a kormánytöbbség 194 mandátummal rendelkezett az ellenzék összesen 53 mandátumával szemben, az Egységes Párt az 1926-os választáshoz képest mégis 14 mandátumot veszített, a titkos kerületekben pedig, beleértve a fővárost is, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párttal együtt kisebbségben maradt az ellenzékkel szemben. A választás tehát a kíméletlenül alkalmazott diktatórikus eszközök ellenére sem hozta meg a kormányzati rendszer megerősödését. A válság hatására növekvő tömegnyomás, amelyben 1931 elejétől a parasztság, a német parasztság is, teljes erővel résztvett, egy az agrárius-merkantil ellentéttől megosztott, az állami bürokráciától az

[118] Bleyer Jakab a németség előtt vádolja Magyarországot. Nemzeti Ujság, 1931. júl. 21. 8. Magyarország és a német kisebbség. Pesti Hírlap, 1931. júl. 23. 6. „Nemzeti Újság" gegen Abg. Dr. Bleyer. S, 1931. júl. 26. 6–7. Bleyer Jakab újabb éles támadása a magyar választások ellen. Nemzeti Ujság, 1931. aug. 1. 9. Nagynémet okvetetlenkedés. Előőrs, 1931. júl. 26. *Féja Géza:* A hazai németek. Bleyer Jakab arca. Előőrs, 1931. aug. 9. Wir und Nemzeti Ujság. S, 1931. aug. 16. 5. — Bleyer inkriminált megnyilatkozásai a Wiener Parlaments Korrespondenz kőnyomatosban és a Berliner Tageblatt 1930. júl. 30. számában jelentek meg. Magyar fordításuk a Nemzeti Ujság idézett polemikus cikkeiben.

[119] Tiszta a helyzet. Népszava, 1931. júl. 1. 1.

[120] OL IM Eln. biz. 1931-1011/20-A cikk miatt az Igazságügyi Minisztérium a Miniszterelnökség javaslatára bűnvádi eljárást indított a Népszava, ill. fel. szerkesztője, Farkas István országgyűlési képviselő ellen (OL IM Eln. biz. 1931-1011/149). A választás első külföldi visszhangja a németlakta falvak, Szarvas, Soroksár, Bia szociáldemokrata elkötelezettségének kiemelésével: Az Arbeiter-Zeitung beszámolója a nyílt szavazásos terror tombolásáról. Népszava, 1931. júl. 1. 7. Az ellenzéki Kisgazdapárt vezetői éppoly szenvedéllyel bírálták a választásokat, mint a — kormánypárti Bleyer: Gaal Gasztonék állásfoglalása a választási visszaélések ellen. Pesti Hírlap, 1931. júl. 21. 13.

[121] OL ME 1934-C-8623(7733/1931).

adóemelés és fizetéscsökkentés miatt egyre inkább cserben hagyott, a külpolitikai helyzet változásától elbizonytalanodott osztályszövetséggel találta magát szembe. „A bethleni kormányzati rendszer 1931 augusztusára belülről fellazult, szétesés előtt állott, az ellentétes erők paralizálása – amit Bethlen 10 éven át ügyes taktikával megoldott – előbb-utóbb lehetetlenné vált. Bethlen ezt felismerte, és ez a felismerés, amely mögött a hatalom esetleges későbbi visszaszerzésének lehetősége állott, késztette lemondásra. Objektíve ez az aktus az egész bethleni koncepció bukását jelentette annyiban, hogy a korábbi kormánytámogató szövetség felbomlott. Bethlen lemondásával elhárult az akadály az uralkodó osztály egyes csoportjainak önállósulási törekvései elől."[122]

A Bethlen-kormány agóniáját és kimúlását követő bizonytalanság rányomta bélyegét az MNNE VIII. közgyűlésére is. A közgyűlésen mindössze 55-en vettek részt.[123] Egyetlen kiemelkedő eseménye Gratz elnöki megnyitó beszéde volt. A beszéd középpontjában három fő gondolat állt: a politikai szervezkedés elutasítása, a választási tanulságok elemzése és a magyarországi németség kívánságainak előterjesztése. Ami a politikai szervezkedés bleyeri eszméjét illeti, Gratz megelégedéssel állapította meg, hogy a németség eddigi álláspontjához híven ezúttal sem indult önálló párttal a választáson. Voltak ugyan olyan férfiak – Gratz itt leplezetlenül Bleyerre és Kussbachra célzott, – akik öntudatos magyarországi németekként léptek fel, és választási agitációjukban a németség népi jellegének megszilárdítását állították középpontba. Ezeket a férfiakat csalódás érte, mert a németségnek csak elenyésző kisebbsége szavazott rájuk. „. . . A választás ilyen kimenetelében – mondotta Gratz – erősen kihangsúlyozódott az az egyletünk által elfoglalt álláspont, miszerint mozgalunk nem politikai, és éppen ezért nem irányítható politikai fogásokkal, és hogy a németséghez való tartozás nem tekinthető olyan tényezőnek, amely döntően befolyásolja a választók magatartását, sőt emellett sokkal inkább döntő jelentősége van a jelölt állásfoglalásának a bennünket foglalkoztató más sorsdöntő kérdésekben."[124]

Gratznak ez a választási helyzetelemzése éles ellentétben van Bleyer értékelésével. Bleyer – mint láttuk – 1931-ben érettnek látta a helyzetet egy önálló magyarországi német nemzetiségi párt megalapítására. Tehát feltételezte, hogy a németség társadalmi tudatában már első helyen állnak a politikai, pontosabban a nemzetiségi kérdések. Bleyer a választási kudarcot is hajlamos volt nem a nemzetiségi öntudat hiányára, hanem külső tényezőkre, taktikai hibákra, választási csalásra, erőszakra visszavezetni. Gratznak szögesen eltérő az álláspontja. A választási eredmények ő szerinte éppen azt igazolják, hogy a helyzet továbbra sem érett egy politikai mozgalom megindítására, vagyis meg kell maradni a kulturális mozgalom keretei között. A németség magatartását nem a népi összetartozás élménye, nem a nemzetiség mint olyan határozza meg, hanem más sorsdöntő kérdések, mint pl. a gazdasági, társadalmi helyzet, gazdasági válság stb.

Gratz biztosította hallgatóságát afelől, hogy a magyarságban és vezetőiben megvan a készség arra, hogy mindazt, ami a magyarországi németség nyelvi és kulturális javainak

[122] Magyarország története. 8. k. 633. Vö. Das Endresultat der Reichstagswahlen. S, 1931. júl. 12. 3. – S, 1931. aug. 23. 3.

[123] S, 1931. aug. 30. 2. OL ME 1934-C-8623(7733/1931).

[124] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 2–5. OL ME 1934-C-8623. – A beszéd külön kötetben *Gustav Gratz:* Deutschungarische Probleme. Bp. 1938. 140–149.

megőrzéséhez szükséges, a politikai belátás diktálta békés egyetértés útján megadja a németségnek. Eleget téve Bethlen kívánságának, bejelentette az iskolai típusváltoztatás továbbfolytatását olyan ütemben, hogy a következő évek folyamán további 40–50 iskola fog C-típusról B-típusra átmenni.[125]

Az MNNE helyzete 1931-ben

A közgyűlésen szokás szerint elhangzott Faul-Farkas János főtitkár jelentése az MNNE helyzetéről 1931-ben. Az egyesület fejlődése a jelentés szerint lelassult. Taglétszáma 24660-ról 26855-re, tehát csak 7,5%-kal, a helyi csoportok száma pedig 169-ről 176-ra, tehát alig 4%-kal emelkedett.[126] Év végéig ez a szám még legkevesebb 8-cal nőtt, vagyis az MNNE-nek 1931-ben legkevesebb 15 helyi csoportja létesült. A 8 újabb helyi csoport taglétszámát, sajnos, nem ismerjük. Érdekes a helyi csoportok földrajzi megoszlása. A legtöbb új helyi csoport, szám szerint 13 Baranya megyében létesült; Tolnában és Komárom–Esztergom megyében csak egy-egy. (Utóbbi megyében Dorogon.) Bethlennek tehát, úgy látszik, sikerült az egyesületi szabadság elvét Baranyában is érvényesítenie. Ezen helyi csoportok megalakulását felerészben még abban az évben tudomásul vették; ezek nyomban megkezdhették tevékenységüket; a másik fele csak a következő évtől kezdhette az egyleti életet. Továbbra is zárva maradtak az MNNE szervezkedése előtt Pest–Pilis–Solt–Kiskun és Veszprém megyék. Komárom–Esztergom német mozgalommal szembeni ellenállásának jele, hogy a dorogi helyi szervezet megalakulását csak két év múlva vették tudomásul. Addig tehát a bányászközség helyi csoportja nem működhetett.[127]

Az egyesület vezetősége a korábbihoz képest nem mutat lényeges változást. A vezetőség nagy része továbbra is Bleyer híve, köztük olyan régi fegyvertársak, mint Hufnagel Ferenc, dr. Marschall Ferenc, Scholtz Ödön, dr. Schwartz Elemér. Tagja a vezetőségnek Pintér László kanonok kormánypárti képviselő is. Uj vonása a vezetőségnek, hogy az egyleti bürokrácia, titkárok is helyet kapnak benne. Tagja lett a vezetőségnek három egyleti titkár, név szerint: Albert Miksa, Basch Ferenc és Rothen Ferenc, továbbá a bukott képviselőjelölt, dr. Kussbach Ferenc is.[128] Ezek mind az ún. ifjú radikálisok csoportjába tartoztak, akik elfogadták ugyan Bleyer vezetését, de határozottabb politikát, erélyesebb lépéseket vártak tőle, hasonlóan az előző közgyűlésen a vezetőségbe választott dr. Faulstich Egyed és dr. Mühl Henrik orvosokhoz.

Az MNNE működésének feltételei az 1931. év folyamán lényegesen nem javultak. Bár az MNNE 1931-ben korántsem vonta magára annyira a figyelmet, mint az előző esztendőben, a közvélemény változatlanul ingerlékeny maradt a német kérdésben. 1931 tavaszán feltűnnek a közvéleményt – nagyrészt alaptalanul – izgalomban tartó német nemzetgyalázási ügyek. Ezeknek valódi lényegét jól mutatja egy bírói eljárás tárgyává tett

[125] Uo.

[126] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 5.

[127] *Paul Flach:* Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des UDV (1924–1940) und des VDU (1939–1943). München, 1971. 7–9, 12–13, 17, 27.

[128] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 5.

– közbeszólás. A Lajta-szabályozó Társulat közgyűlésén a magyar nyelvű igazgatói jelentést a társulat magyar hivatalos nyelvén indokoló igazgatónak a hegyeshalmi volt bíró, egy bizonyos Heszheimer Mihály német nyelven odavágta: „Igen, ha majd mi engedjük." A fönti kijelentésért Heszheimer nemzetgyalázás vádjával bíróság elé került; ott azonban felmentették.[129] Bajosan lehetett volna elítélni, mert a volt bíró csak azzal a jogával élt, amelyet a 4800/1923. ME sz. rendelet 2. §-a biztosít minden magyar állampolgár számára anyanyelvének nyilvános gyűlésen való használatát illetően.[130]

1931 végén Bajcsy-Zsilinszky Endre intéz támadást Bleyer ellen, mondván, hogy kiadványaiban a Budapest név helyett a „pángermán" Ofenpest elnevezést használja.[131] Ez nem felelt meg a tényeknek. Különben a német iskolák részére kiadott magyar nyelvű tankönyvek a magyar helynév mellett zárójelben a német változatot is feltüntették,[132] tehát Budapest mellett Ofenpestet is. Még súlyosabb volt Bajcsy-Zsilinszkynek az a Bleyer ellen hangoztatott másik vádja, miszerint az MNNE-t és az egész magyarországi német mozgalmat Stresemann birodalmi külügyminiszter pénzeli. Az MNNE-t azonban elsősorban a magyar kormány pénzelte, habár az egylet Bleyer vezetése alatt olyan birodalmi német segélyt is kapott, amiről a kormány nem tudott. Hasonló módszerrel folyt az utódállamokbeli magyar nemzetiségek segélyezése is.

A nemzeti bizalmatlanság és gyanakvás jelei mellett a nemzeti gyűlölködés aggasztó tünetei is jelentkeztek. A szélsőjobboldali rasszista Gálócsy Árpád, Bleyer esküdt ellenfele Kultúrtrágya *(Kulturdünger)* címmel cikket írt az egyik lapba. Ebben azt bizonygatta, hogy a hazai németek ősei fegyencek és naplopók voltak, akiket I. Lipót és Mária Terézia toloncolt Magyarországra. A Sonntagsblatt König és Kussbach egymást követő cikkeiben természetesen felháborodottan tiltakozott ezen történelemhamisítás és rágalom ellen. A cikkek sajtópörökre vezettek. Ez már nem mondvacsinált nemzetgyalázás volt, mint a Heszheimer-ügy, hanem valóságos, a félmilliónyi német nemzetiséget kollektív és egyéni becsületében mélyen sértő ügy. A „pártatlan" magyar bíróság azonban nem a rágalmazót, Gálócsyt, hanem a megrágalmazottakat, Königet és Kussbachot ítélte el becsületsértésért magas pénzbüntetésre. Kussbachnak csak 1932-ben sikerült a valóságbizonyítási eljárás során Konrad Schünemann (akivel Bleyer élénk tudományos kapcsolatban volt) kutatási eredményei[133] felhasználásával felmentetnie magát. Gálócsy megbüntetését azonban ekkor sem sikerült elérni.[134] Persze német részről is hangzottak el rágalmak a magyar nemzet címére. Még Gálócsy otromba cikke is bizonyos mértékig válasz volt a német telepes romantika provokatív gőgjére, amely Magyarország egész 18. századi fejlődését kizárólag a németség civilizatórikus tevékenységének tulajdonította.

[129] OL ME 1932-C-8113(7392/1931).

[130] *Bellér:* i. m. 263–265.

[131] S, 1931. dec. 6. *Schwind:* i. m. 139.

[132] *Peter Jekel:* Zur Frage der deutschen Schulbücher. S, 1931. dec. 6. 3–4.

[133] *Konrad Schünemann* idevágó, Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia c. munkája csak 1935-ben jelent meg az Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten és az Institut für ostbairische Heimatforschung in Passau kiadványsorozat 6. számaként Münchenben.

[134] *Schwind:* i. m. 128–129.

Egy lépés előre az iskolakérdésben – egy lépés hátra

Ilyen csatározások közepette a német mozgalom és ezen belül az MNNE aligha léphetett máshol előre, mint az iskola, ill. az egyház kérdésében. Ha Bethlen 1931. augusztus 11-én Gratzcal való tárgyalása során lendületesebb előrehaladást ígért a típusváltoztatás irányában, ez ezúttal nem volt üres ígéret. Bethlent már 1931 elején foglalkoztatta ez a kérdés. Elsősorban a nemzetiségi iskolák zömét kézben tartó katolikus egyházat igyekezett megnyerni a típusváltoztatás gondolatának. Serédi hercegprímáshoz 1931. március 13-án küldött válasziratában kiemeli, hogy a nemzetiségi nyelvű oktatás mellett két évvel ezelőtt felhozott indokai ma időszerűbbek, mint valaha. Nem szabad megengedni, hogy az elszakított magyarság súlyos sérelmeinek ügyét az utódállamok képviselői hatástalanítsák a magyarországi kisebbségek „állítólagos" sérelmeivel pl. az iskolaválasztás kérdésében. Ezenkívül tekintettel kell lenni az egyre hatásosabb kisebbségvédelemre is. A nemzetiségi oktatás, jelesen a B-típus a hazafias szellemre sem jelenthet veszélyt, ha a nevelők hazafisága vitán felül áll, és a tanulmányi ellenőrzés hatékony.[135]

Nincs tudomásunk a püspökkari értekezlet állásfoglalásáról, de az eredmények után ítélve megállapíthatjuk, hogy Bethlen föllépésének ezúttal valamivel nagyobb hatása volt, mint korábban. A vallás- és közoktatásügyi miniszter még 1931. augusztus 15. előtt, tehát Bethlen miniszterelnöksége alatt felszólította az illetékes egyházi főhatóságokat és Pest vármegye főispánját egyes C-típusú német kisebbségi iskolák B-típusúvá változtatására. A felhívás nyomán az eddig nemzetiségi szempontból „nehéznek" számító megyékben ígérkeztek a legszebb eredmények. Baranya vármegyében 5 róm. katolikus és 2 ág. hitv. evangélikus, Somogy megyében 2 ág. hitv. evangélikus, Tolna megyében 1 róm. katolikus, Pest megyében ugyancsak 1 róm. katolikus, összesen tehát 11 iskola kívánt áttérni C-ről a B-típusúra. Ha Bethlen Gratznak tett ígéretében a következő évek folyamán további 40–50 iskolának B-típusúvá alakítása szerepelt, ez a kezdés nem is lett volna rossz.

Arról azonban semmiképpen nincs szó, hogy az egyházak, ill. iskolaszékeik magatartása a típusváltoztatás kérdésében megváltozott volna. A korlátozott mérvű típusváltozáshoz való hozzájárulásukkal nem korábbi meggyőződésüket adták fel, hanem csupán engedményeket tettek jobb meggyőződésük rovására, ha nem tudták ezt elkerülni. Ezért a típusváltoztatás kudarca nem elégedetlenséget, hanem éppen ellenkezőleg teljes megelégedést váltott ki náluk. Fetser Antal győri püspök pl. amikor beszámolt a típusváltoztatás kudarcáról, egyben „hazafias örömének" adott kifejezést azért, hogy „. . . a nevezett községbeli híveim hazafias érzésükről és a magyar hazához és nyelvhez való ragaszkodásukról ily szép tanúságot tettek".[136]

A német kisebbségi iskolarendszer az 1931/32. tanévben a következő képet mutatja. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint német viszonylatban összesen 346 igényjogosult község van. Ebből 323 községben a német kisebbségi nyelv a tanításban érvényesül, 23-ban nem. Viszont 50 nem igényjogosult községben is van német nyelvű oktatás. Tekintet nélkül az igényjogosultságra tehát 373 községben érvényesül a tanításban a német kisebbségi nyelv. E községekben összesen 452 német kisebbségi iskola van. Az

[135] OL ME 1934-C-8134.
[136] OL ME 1934-C-8134(8235).

iskolafenntartó és típus szerinti részletezésből kiderül, hogy a helyzet az előző tanévhez képest alig változott, vagyis az ígért nagyarányú típusváltozások nem következtek be.

Német kisebbségi iskolák az 1931/32. tanévben jelleg és típus szerint

	A	B	C	Összesen
Állami	1	2	38	41
Községi	–	10	9	19
Róm. katolikus	32	85	196	313
Református	12	3	3	18
Evangélikus	–	41	15	56
Egyes. protestáns	–	–	1	1
Izraelita	–	–	1	1
Vállalati-magán	–	–	2	2
Társulati	1	–	–	1
Összesen	46	141	265	452 [137]

A német nyelv az iskolai életben a B-típusú iskolák számának lassú növekedésével némi teret nyert. Az egyházi életben még ennyit sem sikerült elérnie. Bleyer miután hazai tárgyalásai az egyházi vezetőkkel, köztük Serédi hercegprímással a legcsekélyebb eredményt sem hozták, megpróbálta külföldi katolikus körök támogatását megnyerni. Szóba hozta a katolikus egyháznak a magyarosításban játszott szerepét az esseni katolikus nagygyűlésen 1931. március 8-án. Ugyancsak 1931-ben Kaas prelátust, a német Centrum-párt Rómában is nagy befolyással bíró vezérét kérte meg, tegyen lépéseket ott a katolikus magyar sajtó befolyásolására. Ezek a lépések azonban nemcsakhogy eredménytelenek maradtak, de 1931 végén még növekedett is a feszültség a németek és a katolikus egyház között. Különösen nagy port vert fel az ún. balatoncsicsói eset. A Zala megyei Balatoncsicsó nagyrészt német lakossága hiába kérte plébánosától, dr. Szalay Miklóstól a német nyelvű istentisztelet bevezetését. A plébános inkább bezáratta a templomot, otthagyta plébániáját, és átköltözött egy másik községbe. A plébános és hívei közt hosszú ideig tartó háborúskodás tört ki.[138]

[137] OL ME 1932-C-8134.

[138] *Schwind:* i. m. 118–120. – A balatoncsicsói ügy körüli sajtópolémiát *Bleyer*-nek az osztrák Schönere Zukunftban megjelent cikke vezeti be, amelyet Religion und Muttersprache c. újra közöl S, 1931. szept. 6. 1–4. szept. 13. 3–5. A sajtóvita érdekesebb cikkei: Die Wahrheit über Balatoncsicsó. S, 1931. dec. 13. 1–2. dec. 20. 7–8. Wie man unschuldig verurteilt werden kann? S, 1932. febr. 7. 10. *Josef Varga:* Der wahre Hirt und seine Worte. S, 1932. febr. 21. 2. Theorie und Praxis. S, 1932. jún. 12. 8–9. Noch einmal Balatoncsicsó. S, 1932. jún. 19. 6–7. *Josef Varga:* Ein Brief nach Balatoncsicsó. S, 1932. júl. 3. 1–2. „Wenn die Kläger deutsch sein wollen, so steht ihnen der Weg nach Deutschland offen." S, 1933. szept. 10. 2.

A magyar–német viszony tehertétele

1931 végén birodalmi részről fontos állásfoglalás történt a magyarországi német kérdésben: megjött a válasz a magyar kormány március 2-i memorandumára. A válasz szerint a német politika alapvető célja a német népnek egységes államban való összefogása; ez egyben európai érdek is. A kisebbségi kérdést a birodalom nem tekinti eszköznek politikai céljai megvalósításához. Még kevésbé akar idegen népeket – magyarokat sem! – államába bekényszeríteni. Nem zárkózhatik el viszont azon felismerés elől, hogy a modern nemzetiségi mozgalom, amelynek alapja a népiség eszméje, a népközösséghez való ragaszkodás Európa-szerte fellendülőben van. Ez azonban tisztán lelki köteléket jelent és semmiesetre sincs ellentétben az államhűséggel.

A magyarországi népi német mozgalom sem külső agitáció eredménye, hanem magyar talajból nőtt ki a népközösségi gondolatot életre keltő világháborús élmények és felismerések hatására. A magyarországi németség államhűségéhez a kétség árnyéka sem férhet. A hűségen az sem változtat, ha küzdenek törvényszabta kulturális jogaikért. A magyarországi németség gazdasági helyzete jobb, kulturális helyzete viszont rosszabb, mint az utódállamokbeli németségé. A magyar kormány idevágó rendeleteit nem hajtják végre. A kormányválasz tiltakozik az ellen a Teleki Pál gróf által megkonstruált, a hazai németség képviselői által egyöntetűen visszautasított teória ellen, amely a nemzetiségeket két kategóriába sorolja. Az egyik lenne a kényszerkisebbség, amelyet erőszakkal szakítottak el nemzetétől, mint az utódállamokbeli magyarságot; ezt megilletnék a nemzetiségi jogok. A másik kategóriát viszont, az ún. önkéntes kisebbséget, amely önként vándorolt be egy más nemzetiségű országba, mint pl. a magyarországi németség is, nem illetik nemzetiségi jogok. Az effajta különbségtétel a válaszirat szerint a német nemzetiséggel szembeni szűkkeblű gyakorlatot van hivatva alátámasztani.

A kormányválasz kifogásolta, hogy az emlékirat torz megvilágításba állítja a magyarországi németek történetét. Betelepítésük nem könyöradomány volt a magyarság részéről, hanem gazdasági szükségszerűség. A telepesek nem terített asztalnál foglaltak helyet, hanem nekik maguknak kellett keserves munkával jólétet teremteniök. A türelmes szentistváni nemzetiségi politikára való hivatkozás sem a múltra, sem a jelenre vonatkozólag nem állja meg helyét. A magyar jegyzék csupán asszimilációról szól, és hallgat az erőszakos beolvasztásról. Pedig ilyen most is folyik Magyarországon a hadseregben Gömbös honvédelmi miniszter irányításával a névmagyarosítás formájában.

A német kormány természetesnek találja, hogy a birodalmi közvélemény, sajtó érdeklődik a magyarországi németség iránt, mégha érdeklődése olykor túlzásokra is ragadja. Ezeknek nem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítani. Német turisták nem csupán Magyarországot keresik föl, hanem az utódállamokat is. Bajos lenne őket éppen Magyarországról kitiltani. A nagy hanyományra visszatekintő németországi ösztöndíjak megszüntetésének mind a két ország kárát vallaná. Az ösztöndíjasokból kultúraközvetítők lesznek, nem pedig felforgató agitátorok.

Ami az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek viszonyát illeti, valóban természetes érdekközösség fűzi őket össze az államalkotó néppel szemben. Birodalmi részről mégsem vállalkozhatnak az utódállamokbeli német kisebbségek magyarbarát befolyásolására, egyrészt mert a szóban forgó országok viszonyai rendkívül eltérők, másrészt mert a birodalomnak a német kisebbségekkel csupán kulturális kapcsolatai vannak,

politikaiak nincsenek. Magyarbarát orientációjukat a legjobban az szolgálná, ha Magyarországon jobbnak láthatnák a kisebbségek helyzetét, mint saját országukban.

A magyar memorandumra adott német válasz tagadhatatlanul alapos volt, és a probléma teljes ismeretében íródott. Nem hiányzik belőle a magyar nemzetiségi politika legfőbb pozitívumának, a németség jó gazdasági helyzetének elismerése. Politikai és kulturális téren viszont túlnyomóan negatív jelenségeket lajstromoz. Találóan bírálja a magyar nemzetiségi politika olyan ósdi és új, külföldön egyaránt használhatatlan patronjait, mint a „türelmes" szentistváni nemzetiségi politikával űzött szemfényvesztés, a nemzetiségi fejlődésnek idegen aknamunkára való visszavezetése, a 18. századbeli betelepítések gazdasági szükségességének és eredményeinek eltussolása, az „önkéntes kisebbség" történetietlen kategóriájának felállítása a nemzetiségi megkülönböztetés igazolására, a nemzetiségi rendeletekre való üres hivatkozás az ezekkel ellentétes gyakorlat elhallgatásával vagy mentegetésével, az erőszakos asszimiláció napnál világosabb tényeinek tagadása. Emellett — nem minden irónia nélkül — rámutat e nemzetiségi politika olyan groteszk megnyilvánulásaira, mint a turizmus és a külföldi iskolázás előli provinciális és megvalósíthatatlan elzárkózás.

Sajnálatos, de aligha „megérthetetlen", hogy az a kritikai szellem, amely olyan fölényesen érvényesül a magyar nemzetiségi politikánál, a német külpolitikára és nemzetiségi politikára vonatkozó részeknél eltűnik. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségi fejlődés döntően és alapvetően belső gazdasági, társadalmi fejlődés eredménye; ezt a folyamatot azonban külső behatások erősíthetik vagy gyengíthetik. A külföldi németséggel foglalkozó, a hivatalos politikán innen és túl népi német szellemben tevékenykedő birodalmi német szervezetek hatása nyilvánvalóan erősítette, felgyorsította ezt a fejlődést. Az is kétségtelen, hogy e szervezetek tevékenysége nem maradt meg pusztán kulturális keretek között, hanem politikai térre is átcsapott. Mögöttük — nem is mindig láthatatlanul — ott állott a kormány, amely nemzetiségi ténykedésében éppoly kevéssé érezte magát korlátozva az egyes államok szuverenitása által, mint a magyar kormány hasonló akcióknál. Ha tehát a birodalmi kormány most — némileg visszalépve az 1930 novemberi magyar—német találkozón elfoglalt álláspontjától — semmiképpen sem akarta magát exponálni a magyar és német kisebbségek együttműködése érdekében, ez nem jelenti azt, hogy nem tudta volna megtenni. Nem akarta megtenni azért, hogy vonakodásával kedvezőbb helyzetet vívjon ki a magyarországi németség számára. Így lett a magyarországi német kérdés rendezése előfeltétele az utódállamokbeli magyar—német együttműködésnek.

A Bethlen-kormányt felváltó Károlyi-kormány azonban a német kérdésben semmiféle engedményre nem volt hajlandó. Nemhogy tágítani, de éppen szűkíteni akarta az MNNE tevékenységi körét. Ezért a német választ mégcsak tárgyalási alapnak sem fogadta el; hajlandónak mutatkozott azonban Patakynak Berlinbe küldésével kötetlen megbeszélésekre. A német kormány által a tárgyalásokra kijelölt Solf ny. nagykövet ugyancsak híve volt a tárgyalásoknak. Bízott abban, hogy az utódállamokbeli magyar—német együttműködés ígéretével engedményt tud kicsikarni a magyar kormánytól a magyarországi német kisebbség számára. Mikor azonban a magyar kormány előtt nyilvánvalóvá lett ez a szándék, nem csupán a Solf—Pataky-féle átfogó nagy tárgyalásra nem volt hajlandó, hanem még a kisebb, részkérdések megoldását célzó tárgyalásokat is lemondta. Solfnak csupán Bleyerrel sikerült tárgyalnia, meggyőzve őt a Berlin és Budapest közti tárgyalások szükségességéről, mint amelyek elmozdíthatják a holtpontról a magyarországi német

kérdést, és rábírhatják a magyar kormányt a németek nemzetiségi kívánságainak kielégítésére.[139]

Bár 1930 folyamán – mint Kánya berlini követ összefoglaló jelentése is megállapítja – kifejezetten javult a magyar–német viszony, a javulás nem volt teljes és ellentmondásmentes. „Ezen jó viszony erős megterhelését jelenti – hogy Kányát idézzük – a hazai német kisebbségek kérdése, amely iránt a birodalomban Hindenburgtól kezdve az itteni kisebbségvédelmi organizációkig óriás nagy az érdeklődés..." azon meggyőződésből kifolyólag, hogy „... az Európában elszórtan élő összes német kisebbségeknek egy kulturális egységbe való összefoglalása Németország hatalmi pozíciójának lényeges megerősödését jelentené".[140]

Német epilógus 1931

1931-ben a német kérdés megoldása alig jutott előbbre. Az MNNE szervezkedése elé emelt akadályok nem csökkentek. Az iskolakérdésben az előrehaladás a C-típusról a B-típus felé kissé felgyorsult, de még távolról sem kielégítő. Az anyanyelv egy tapodtat sem jut előre az egyházi életben. Az önálló német párt megalapításának bleyeri eszméjében ugyan önmagában véve semmi kivetnivalót nem lehet találni, különösen ha az ellenzék táborát erősíti, és komolyan veszi programjának demokratikus követeléseit, de ebben az időben kétségkívül nélkülözte a realitást, és – ebben igaza volt Gratznak – megrontotta a magyar–német viszonyt. A Drang nach Osten felrémlő látomása a hazai német kérdést is hamis perspektívába állította, felfestve a falra az „ötödik hadoszlop" vízióját. Ennek gyanúja a németséget védekezésre, szekérvárba húzódásra, a magyarságot támadásra, az asszimiláció fokozására késztette, abból a meggondolásból kiindulva, hogyha feltűnik nyugati határainkon a nagy-német imperializmus roppant gépezete, az országon belül ne találjon szövetségesre. Arra mind kevesebben gondolnak, hogy a német imperializmus ellen küszöbön álló küzdelemben a hazai németség, ezen belül Bleyer és az MNNE mozgalma nem csupán ellenség, hanem szövetséges is lehet, ha ezt a magyar nemzetiségpolitika lehetővé teszi. Az 1930-as évek elején azonban már olyan rések tátongtak az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikájának bethleni épületén, hogy ez a nemzetiségpolitika már aligha volt képes Magyarországnak új barátokat szerezni.

A szláv és román nemzetiségek 1930–31-ben

A többi magyarországi, szláv és román nemzetiség helyzete az 1930-as évek elején a korábbi állapothoz képest alig változott. A német nemzetiség után számban és politikai fejlettségben egyaránt a szlovákok következnek. Őket csak fáziskéséssel követik a délszláv és román nemzetiségek.

A szlovákok létszáma az 1920-as 141 918-ról, az összlakosság 1,8%-áról 1930-ban 104 819-re, az összlakosságnak már csak 1,2%-ára csökkent; fogyásuk tehát 37 099 fő,

[139] *Tilkovszky Loránt:* A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi-német (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970. 3. sz. 375–378.

[140] A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24. – Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. k. Összeállította: Karsai Elek. Bp. 1967. 487.

vagyis 26,1%. De még mindig ők a trianoni Magyarország második legnagyobb nemzetisége. A szlovák mozgalom kiugrását és a némethez való közeledését számbeli súlyán, gazdasági-társadalmi és politikai fejlettségén kívül – amelyekre előző tanulmányunkban utaltunk[141] – több időszerű kül- és belpolitikai tényező magyarázza. A külpolitikai tényezők sorában a legjelentősebb a csehszlovákiai és nem kevésbé az amerikai szlovákság növekvő érdeklődése a magyarországi szlovákság iránt, a magyarországi szlovák kérdésnek adminisztratív vagy rendőri, mindenképpen belpolitikai kérdésből külpolitikai kérdéssé transzformálása. Különösen kényes helyzetbe hozta a magyar kormányt az amerikai szlovák szervezetek által a magyarországi szlovák kisebbség érdekében a Népszövetséghez benyújtott petíció, amelynek kimenetele egyelőre bizonytalan volt.[142] A szervezett nemzeti kisebbségek 1925-től évenkint megrendezett genfi kongresszusain is[143] fölmerült a magyarországi szlovákság képviseletének kérdése.[144]

E külpolitikai tényezők mellett belpolitikai szempontok is kitüntetett helyzetbe hozták a szlovák kérdést. Az 1929-es gazdasági válság által elindított politikai hullámzásba 1930 második felében a parasztság is bekapcsolódott; mozgalmai 1931-ben kiterjedésben és intenzitásban meghaladták a munkásmozgalomét. Országszerte egyre-másra alakultak parasztpártok, amelyek ugyan világnézeti és politikai szempontból a színskála jobboldalától a centrumon át egészen a baloldalig terjedtek, de a földkérdésben valamennyien eléggé radikális álláspontot foglaltak el. Egy 1930 végén kelt belügyminisztériumi értékelés szerint: „A jobboldaliakat csak fajvédő és nemzeti jellegük miatt nevezhetjük jobboldaliaknak, a földkérdésben vallott programjuk azonban éppen olyan radikális, mint a baloldaliaké".[145] Kilátás volt arra, hogy ezek az ellenzéki, többé-kevésbé radikális parasztmozgalmak Dénes István Magyarországi Földműves és Munkáspártja, későbbi elnevezés szerint Független Magyar Parasztpártja körül tömörülnek.[146]

Ennek a radikális paraszmozgalomnak központja a Viharsarok, Békés, Csanád, Csongrád megyék területe volt. Itt a parasztmozgalom könnyen találkozhatott a szociáldemokrata és kommunista munkásmozgalommal; az összekötő kapcsot az agrárproletariátus jelentette. Minthogy ez a terület erősen nemzetiségi összetételű volt, a magyarok mellett szlovákok, németek, románok, délszlávok is lakták, a szociális elégedetlenség nemzeti sérelmekkel párosulva láncreakció-szerű robbanást válthatott ki.

A hatóságoknak tudomásuk volt a nemzetiségi mozgalmaknak egymás közti, ill. a munkás- és parasztmozgalmakkal való kapcsolatáról, ha ennek kiterjedését és mélységét nem is tudták pontosan lemérni. A rettegett munkás–paraszt szövetség kialakulását – régi bevált recept szerint – nemzeti ellentét szításával igyekeztek megakadályozni vagy legalábbis megnehezíteni. Ezért azt híresztelték, hogy a szociális elégedetlenséget kívülről, idegen ügynökök, szlováklakta vidékekről lévén szó, természetesen nem pángermán

[141] *Bellér Béla:* Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). Századok 1973. 3. sz. 677–678.

[142] OL Küm. res. pol. 1930-47-896.

[143] *Jakabffy Elemér:* A szervezett nemzetkisebbségek genfi kongresszusai és a magyar kisebbségek. Magyar Szemle, 1927. okt. I. k. 2. sz. 175–177.

[144] OL Küm. res. pol. 1931-47-489, 579, OL Küm. res. pol. 1935-47-778 (634/1931), OL Küm. res. pol. 1932-47-351.

[145] OL BM VII. res. 1930-7-6661 (8200).

[146] OL BM VII. res. 1930-7-sz. n. 1.

német, hanem pánszláv cseh ügynökök szítják.[147] A nacionalista sajtó mindjárt felkapta a rémhírt, s mindenütt nemzetiségi aknamunkát szimatolt. A sajtó nyilvánvaló ferdítéseit aztán nemegyszer a hatóságoknak kellett helyreigazítani. A Hubay Kálmán, a későbbi nyilas vezér szerkesztésében megjelenő Tiszavidék c. lap egyik 1929 nyári számában arról ír, hogy Nyíregyházán, Nyírszőlősön a szlovák iskolásgyermekek az „Isten, áldd meg a magyart" a „szlovákot" változattal éneklik, serdült legények a Himnusz éneklése alatt nem veszik le a kalapjukat; „tirpák" beszéde miatt rendre utasított gazda kijelenti, hogy ő nem magyar, hanem szlovák, és hozzáfűzi: „Lesz még tán ez Tótország!" (Az illetőt, Feczenkó János nyírszőlősi lakost egyébként a debreceni törvényszék felmentette a vád alól.) A lap mindezért a cseh aknamunkát, a külföldi agitátorokat okolja.[148] Az egész cikkből csak annyi volt az igaz, hogy a tanyai szlovák lakosság szívesen beszél szlovákul, ill. „tirpákul", mert az idősebbek nem vagy csak alig tudnak magyarul.[149]

A később ugyancsak nyilassá lett, ekkor gödöllői főszolgabíró, vitéz dr. Endre László Pest környékén fedezi fel, most már nem csupán az evangélikus, hanem a katolikus szlovákság körében is, a szociáldemokrata törekvésekkel párhuzamosan (Csömör, Kerepes) a szlovák propaganda nyomait a szlovákul való beszélgetésben, cseh vallásos újságok olvasásában, papjaik szlovák beszédében és prédikálásában. Egyben rámutat a nemzetiségi mozgalmak egymást erősítő kölcsönhatására. A Pest megyében ugyancsak szervezkedő német mozgalom a főszolgabíró szerint követendő példa és minta a szlovák mozgalom számára. „Nagy hiba – írja – a Bleyer-féle német agitáció eltűrése, mert ez a tótok szemét is kinyitja." Megoldásul nem egy méltányos nemzetiségi politikát ajánl, hanem Pest környékén minden községben magyar óvoda felállítását, „. . . mert a nemzetiségi propagandával szemben mégis a legeredményesebb intézkedés a honpolgároknak magyar szellemben való nevelése és megmagyarosítása".[150] Ez legalább világos beszéd, ha nem is nemzetiségi politika.[151]

Ha ezeknek a szabolcsi, Pest megyei jelentéseknek valóságmagvát ki akarjuk hámozni, úgy járunk, mint aki a hagyma magját keresi: nincs! Az anyanyelv használata, ill. ennek követelése a magán- és közéletben, különösen az egyházi életben, nem tételez föl semmiféle ideológiai tudatosságot, magasabb fokú szervezettséget. Viszont a viharsarki, különösen a Békés megyei szlovák mozgalmaktól már nem lehet elvitatni bizonyos politikai színezetet és szervezeti törekvést. Ezeknek a mozgalmaknak középpontjában változatlanul a Magyarországi Szlovák Népművelődési Egyesület engedélyezéséért vívott harc állt. Vezérei Pluhár Mihály békéscsabai lakatosmester és Dorkovics Mihály 32 holdas bérlő voltak.

[147] OL BM VII. res. 1929-7-3157(5766), 'OL BM VII. res. 1929-7-3157(7006, 7035, 5994, 5970, 5995, 6176, 6257, 6258, 6365, 6314, 6282, 6617, 6554, 6557, 6500, 6913, 6873, 6800).

[148] *Kovács Zoltán:* Felháborító cseh aknamunka folyik Szabolcsban és Nyíregyházán. Tiszavidék, 1929. júl. 4. 2.

[149] OL BM VII. res. 1930-7-3087, OL BM VII. res. 1929-7-3157(3852).

[150] OL BM VII. res. 1930-7-3087(7781).

[151] Hogy pártok és egyének milyen értetlenséget mutattak a nemzetiségi élet legelemibb megnyilvánulásai iránt, mutatja a Nemzeti Tömörülés Pártjának (elnökhelyettese Gálócsy Árpád!) fölterjesztése a BM-nek arról, hogy a hosszúberegpéteri (Pest m.) szlovákok az utóbbi időben tüntetőleg – szlovákul beszélnek, (OL BM VI. res. 1930-7-3087 (5123)).

Pluhár és társai nem csupán nagy állhatatosságot, de kellő taktikai érzéket is tanúsítottak az egyesület ügyében. A hatóságok el voltak szánva az engedélyezés húzására-halasztására,[152] Pluhár azonban nem adta föl a küzdelmet. Bizalmas körben keserűen nyilatkozott arról, hogy nem akarják engedélyezni nekik a politikamentes, kizárólag az anyanyelvi továbbképzést és a szláv kultúra terjesztését szolgáló egyesület megalapítását, holott ez a magyaroknak is hasznára válnék, mert ebből külföldön is látnák, hogy „. . . van itt egy életerős nép, és az szabadon használhatja anyanyelvét, mint például Svájcban, és hogy látná a külföld, hogy itt a kisebbség nincs elnyomva". Pluhár fölvetette Magyarország külpolitikai irányváltozásának gondolatát is, mondván, hogy Magyarországnak, „egyedüli jóakaró szomszédjához", Csehszlovákiához kellene közelednie politikai, gazdasági és egyéb okokból. Ha megnyilatkozásaiból nem hiányoztak is magyarellenes nacionalista túlzások, alapjában véve egy helyes és méltányos nemzetiségi politikát és egészséges külpolitikai irányváltozást körvonalaztak.

Pluhár ugyan azzal dicsekedett, hogy az egyesület eszméjének magasabb körökben is vannak befolyásos barátai, de konkrét segítséget csupán a polgári októbrista[153] és a szociáldemokrata[154] baloldaltól kapott. Ezt a békéscsabai rendőrkapitányság természetesen nem vette jónéven.[155] A mozgalmat támogató Az Alföld különben nem volt feltétlenül Pluhár-barát lap.[156] Viszont a szlovák nemzetiségi mozgalom jogosultságát elismerte, ellentétben pl. a Magyarsággal, amely az egész mozgalomban kizárólag a szlovákiai bankok és iparvállalatok által pénzelt ügynökök aknamunkáját látta.[157]

Időközben a Pluhár-féle mozgalom a hatóságoknak újabb aggodalomra adott okot. Tartani kellett az eredetileg és hivatalosan még most is kulturális mozgalom „átpolitizálódásától", újabb rétegekre és más nemzetiségre való kiterjedésétől és országos, sőt nemzetközi kérdéssé növekedésétől. Pluhár és Dorkovics Békéscsabán és környékén 4 választókerületben állítólag szlovák képviselőket akartak megválasztatni, sőt „állítólag az ezen vidéken lakó németeknek (Elek?) is ilyen törekvéseik vannak, akikkel a tótoknak e kérdésben megállapodásuk van, hogy közösen járnak el, s az egymás jelöltjeit kölcsönösen támogatják".[158]

A Pluhár-mozgalom, amely Békéscsabán kívül a szomszédos szlovák településekre, Nagybánhegyes, Gerendás, Nagymegyer, Kondoros, Pitvaros községekre is kiterjedt,[159] Dénes Istvánék figyelmét is magára terelte. Tudjuk, hogy Dénes pártja programjában – alighanem az 1929 pünkösdi német szociáldemokrata konferencia hatására[160] – be akart iktatni egy nemzetiségi szakaszt, „amely tót autonómiát kért a Csaba vidékén élő tót ajkúak számára". Utóbb ez a passzus kimaradt,[161] ami azonban nem bizonyítja, hogy a párt elvesztette volna érdeklődését a nemzetiségi kérdés iránt.

[152] OL BM VII.res. 1930-7-3087(8184).

[153] *Nagy Vince:* Egyenlő elbánást tótjainknak. Az Alföld, 1930. szept. 14. (13.).

[154] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (8184).

[155] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (6936).

[156] Pluhár Mihály nem tűri a magyar szót. Az Alföld, 1930. okt. 23. 1.

[157] Ivánkáék megfizetett agitárokkal akarják fellázítani a békési tótokat. Magyarság, 1930. okt. 10. (OL BM VII. res. 1930-7-3087 (7695)).

[158] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (8105).

[159] Uo.

[160] *Bellér:* i. m. 675.

[161] OL BM VII. res. 1930-7. sz. n. IV.

A szlovák mozgalom iránt tanúsított eme rokonszenves érdeklődés természetesen nem növelte meg a Magyarországi Szlovák Népművelődési Egyesület engedélyezésének esélyeit. Pluhár és Dorkovics hiába sürgették újból 1930. november 18-án a békéscsabai polgármesteri hivatalban egyesületük és újságjuk engedélyezését.[162] Az engedélyezés az elhatározott hatósági taktikának megfelelően tovább húzódott a végtelenségig.

Ez a huzavona a kormány számára sem volt egészen veszélytelen. Az 1930-as évek elején a csehszlovákiai, de még inkább az amerikai szlovákság érdeklődése felszínre vetette a hazai szlovákság képviseletének kérdését a szervezett nemzeti kisebbségek évenkinti genfi kongresszusain. A probléma kényessége abban rejlett, hogy bár a magyarországi szlovákságnak voltak szervezetei (Magyarországi Tót Közművelődési Társulat, Budapesti Katolikus Munkáskör) és ezeknek sajtója (Slovenské Noviny, a társulat hivatalos lapja, egy folyóirat és 1931 áprilisától egy hitbuzgalmi lap, az Evanjelický Hlasnik) is, ezek közül egy sem volt, amelyet a hazai szlovákság saját szervezetének elfogadott vagy a külföld ilyenként elismert volna.[163]

Igy történhetett meg, hogy a legközelebbi 1931 augusztus végi genfi kisebbségi kongresszuson a magyarországi szlovák kisebbség képviseletéért több szervezet és személy versengett. A kongresszus főtitkára, az észtországi német újságíró, dr. Ewald Ammende legszívesebben látta volna a magyarországi szlovákság legtekintélyesebb vezetőjének, dr. Szeberényi Zs. Lajos békéscsabai főesperesnek megjelenését, akit a szembenálló felek valamennyien elismertek volna. Szeberényi azonban, aki felsőházi tagsága ellenére is ellenzéki pártállású volt, a Békés megyei Ellenzék, ill. a Kossuth Párt kisgazda frakciójának vezetője,[164] nem akarta ellenzékiségét még a nemzetiségi kérdésben tanúsított hasonló magatartásával tetézni, s ezzel magát az illojalitás veszélyes vádjának kitenni. Ezért betegségére hivatkozva nem ment el Genfbe. Ennek ellenére őt ismerték el a magyarországi szlovákok képviselőjének.[165]

A népművelődési egylet és a politikai képviselet mellett a szlovákságot leginkább az iskola és az egyház kérdése foglalkoztatta. Szlovák kisebbségi iskola 1930-ban 50 volt éspedig 43 felekezeti (5 róm. katolikus, 38 evangélikus) és 7 állami. Ezek közül B-típusú 3, C-típusú 47. Mint a németeknél, a szlovákoknál is indokolt lett volna a típusváltoztatás, a kisebbségi iskoláknak alig tekinthető C-típusú iskolák B-típusúakká alakítása, de erre a szlovákok mégcsak ígéretet sem kaptak.[166] A törvény ellenére nem érvényesült eléggé az anyanyelv a vallásoktatásban és az egyházi életben sem.

A többi hazai nemzetiség mozgalma az 1930-as évek elején is elmaradt nem csupán a német, hanem a szlovák mögött is. Ami a délszláv kérdést illeti, a magyar nemzetiségpolitika – meglehetős sikerrel – az egyes délszláv nemzetiségek megosztására és valamennyi délszláv nemzetiségnek a román nemzetiséggel való szembefordítására törekedett. Ennek érdekében látszólag felkarolta a román nemzetiséget, hogy így szembeállítsa őket az elmaradottabb helyzetben levő délszlávokkal. A délszlávok sérelmezik is ezt a – látszatot,[167] nem ismerve fel sem az ősi *„divide et impera"* (oszd meg és uralkodj)

[162] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (8184).
[163] OL Küm. res. pol. 1932-41-351.
[164] OL BM VII. res. 1930-7-6661.
[165] OL Küm. res. pol. 1931-47-489 (712).
[166] OL Küm. res. pol. 1930-47-896.
[167] OL ME 1926-C-2799.

nemzetiségi politikai elvet, sem a „Potemkin-falvak", a nemzetiségi kirakatpolitika nyomorúságos lényegét.

A délszláv nemzetiségi törekvések netovábbja a németekéhez hasonló népművelődési egyesület létrehozása volt. Törekvésük azonban még az 1930-as években sem hozta meg a várt eredményt.

A népművelődési egyesület mellett az iskolakérdés foglalkoztatta leginkább a délszlávokat. Ezen a téren az egyes délszláv népek nagyon is egyenlőtlen helyzetben voltak. Iskolarendszerükre vonatkozólag csupán az 1932/33-as tanévtől rendelkezünk összehasonlítható adatokkal.

A délszláv nemzetiségek közül a nemzetiségi oktatás szempontjából legelőnyösebb helyzetben mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt a szerbek voltak. Egyedül nekik voltak A-típusú, vagyis kizárólag anyanyelven oktató iskoláik (Budapest, Szeged, Mohács, Szentendre, Dunaszekcső, Battonya, Leánycsók, Beremend stb.) néhány vegyes, szerb–magyar nyelvű B-típusú iskola mellett; másfelől egyedül náluk hiányoztak a nemzetiségi iskoláknak bajosan számítható C-típusok. A szerbeknek ez a kivételesen kedvező helyzete az iskoláztatás terén görögkeleti egyházuknak köszönhető, amely ezeket az iskolákat fenntartotta.

Milyen volt a szerb, ill. szerb–magyar tanítási nyelvű iskolákban a tanítás szelleme? Hivatkozhatunk itt a miniszterelnökség délszláv szakreferensének, Margitai Józsefnek iskolalátogatási tapasztalataira. Margitai megelégedéssel állapítja meg, hogy a magyar nyelvet heti 2–3 órában a rendelkezéseknek megfelelően tanítják. A tanítás teljesen magyar szellemben folyik olyannyira, hogy a tanulók földrajzból pl. az egykori Nagy-Magyarország területének földrajzát tanulják.[168]

A többi délszláv nemzetiség iskoláztatási helyzete sokkal kedvezőtlenebb volt a szerbekénél. Nem hogy A-típusú iskoláik nem voltak, a bunyevác–sokác–illir néven összefoglalt népcsoportoknak még B-típusúak sem. Ezeket a délszláv népeket egyházuk sem igen védte a magyarosítástól, mert katolikusok voltak éppen úgy, mint a magyarság nagy többsége. Ez a helyzet még az említett délszláv szakreferens rosszallását is kiváltotta.[170]

A román nemzetiség helyzete, amely a délszlávok körében irigylésreméltónak tűnt fel, valójában természetesen nem volt az. Nemzetiségi törekvéseik iskolarendszerük fenntartására összpontosultak, és ebben ki is merültek. Az 1920-as 23695-ös létszámról, az összlakosság 0,3%-áról 1930-ig 16 221-re, 0,2%-ra visszaesett románságnak A-típusú iskolája az 1932/33-as tanévben nem volt, B-típusú is csupán 1; C-típusú viszont 10.[171]

Az 1920-ban mindössze 1500 főt számláló kárpát-ukránság száma tíz év alatt kétharmadára, 996-ra csökkent. A hazai kárpát-ukránság a magyar nemzetiségpolitikai számvetésekben csak annyiban szerepelt, hogy magyarbarát vezetőin keresztül akarták felhasználni a tekintélyes számú és befolyásos amerikai kárpát-ukránságot a csehek elleni

[168] *Olay Ferenc:* Kisebbségi népoktatás. Bp. 1935. 19. (OL Küm. Bé. O. XIII/17. 41220/1945). Alapos ismertetése *Wagner Ferenc:* Kisebbségi oktatásügy Magyarországon. Magyar Paedagogia, 1941. 50. évf. 370–376.

[169] OL ME 1930-F-5233.

[170] OL ME 1930-F-5155.

[171] *Olay:* i. m. 18.

A délszláv iskolarendszer az 1932/33. tanévben

A nemzetiség neve	létszáma (1930)	6–11 éves gyermekek száma (1930)	iskoláinak típusai A	B	C	összes	állam-segélye P	községi segélye P	összes segélye P
Horvát	27 683	3 414	–	4	17	21	56 446	23 227	79 673
Szerb	7 031	523	15	4	–	19	–	–	–
Bunyevác–Sokác–Illir	20 564	2 165	–	–	9	9	39 777	8 097	47 874
Vend	5 464	589	–	3	1	4	6 397	298	6 695
Összesen	60 742	6 691	15	11	27	53	102 620	31 622	134 242[168]

[169] *Olay Ferenc:* Kisebbségi népoktatás. Bp. 1935. 19. (OL Küm. Bé. O. XIII/17. 41220 (1945). Alapos ismertetése *Wagner Ferenc:* Kisebbségi oktatásügy Magyarországon. Magyar Pedagogia, 1941. 50. évf. 370–376.

fellépésre, nevezetesen egy Kárpát-Ukrajna autonómiájának azonnali megvalósítását követelő népszövetségi petíció benyújtására,[172] válaszul a csehek sikerét jelentő amerikai szlovák petícióra.

*

Az 1930-as évek elején tehát a nemzetiségi kérdés mind belső, mind külső tényezők hatására parázslani kezdett. A magyar kormánykörök érezték, hogy a magyarországi nemzetiségeket nem lehet továbbra is egy békés akol szelid juhaiként kezelni, hanem számolni kell ha nem is akolból való kitörésükkel, de legalábbis megélénkülő mozgásukkal. Ez a veszélyérzet és a nagyobb baj megelőzésének szándéka késztette a miniszterelnökséget arra, hogy délszláv szakreferensével, Margitai Józseffel tervezetet dolgoztasson ki „A hazai kisebbségek hathatósabb hazafias nevelése, vezetése és irányítása" tárgyában. A referens helyzetképe elég reális és – negatív; 7 pontba sűrített reformjavaslata szokványos; nem megy túl a bajok tüneti kezelésén. Tipikus figyelmeztetését azonban érdemes idézni. „Tudni kell – írja –, hogy a hazai kisebbségi nép legnagyobb része közt a haza mellékes, a magyar hazaszeretet csak színleges. A kisebbségi nép előtt első és legfőbb a rög, melyen lakik és a föld, melyet munkál, s melyből él, de előtte nem fontos, hogy az a rög és az a föld Magyarországban, Jugoszláviában vagy bárhol is fekszik. Emellett a röghöz és a földhöz való ragaszkodás mellé sorakozik még a fajához és nyelvéhez való ragaszkodása."[173]

A délszláv szakreferens ebben a néhány mondatban klasszikusan fogalmazta meg a magyar nemzetiségpolitika tragikomikus ellentmondását. Amit olyan hallatlan céltudatossággal, erővel, akarattal igyekezett fölépíteni a nemzetiségek körében, a magyar hazaszeretet, a politikai magyar nemzethez való tartozás tudatát, az még fölépülése előtt összeomlott. Amit viszont tűzzel-vassal igyekezett lerombolni, az önálló nemzetiséghez való tartozás elemi tudatát, az hovatovább kezdett épülni a nemzetiségek tudatában, sok valóság és nem kevés illúzió tégláiból.

Ezt a folyamatot megállítani vagy visszafordítani szélmalomharc lett volna. Biztosítani lehetett volna viszont nyugodt, nagyobb megrázkódtatások nélküli lefolyását, azt, hogy a nemzetiségek öntudatosodása ne az államnemzettel ellentétben, hanem vele harmóniában bontakozzék ki, ne nemzeti elzárkózásra, hanem a nemzetek közti együttműködésre, egy magasabb rendű egységben való összeolvadásra vezessen. „A nemzeti kérdésnek – hangoztatja Lenin – csak egyetlen megoldása van, ha egyáltalán lehetséges ilyen a kapitalista világban, és ez a megoldás: a következetes demokratizmus. Bizonyításul egyebek között Svájcra hivatkozom."[174] Magyar vonatkozásban ez a demokratizmus az 1930-as évek elején nem kívánta volna meg a Szociáldemokrata Párt és a Dénes-féle Független Magyar Parasztpárt által fölvetett nemzetiségi autonómiát, nemhogy a romá-

[172] OL Küm. res. pol. 1930-47-896. – A Kárpát-Ukrajnával kapcsolatos magyar taktikát ld. *Flachbarth Ernő:* Ruszinszkó autonómiája a nemzetközi és a csehszlovák alkotmányjog szempontjából. Miskolc. 1934.

[173] OL ME 1930-G-6067.

[174] *Lenin:* Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. 1913. – Lenin Művei, 20. k. Bp. 1955. 25.

noknál vagy délszlávoknál, de még a szlovákoknál, sőt a németeknél sem. Elegendő lett volna, ha nincs, – mint a szlovákoknál, délszlávoknál, románoknál – az anyanyelvi közművelődési egyesületek engedélyezése, ha pedig van, mint a németeknél, az egyesületi szabadság biztosítása; továbbá az anyanyelv szélesebb körű érvényesülése az iskolai és az egyházi életben. Ez utóbbi megkövetelte volna a C-típusú iskolák A- vagy legalább B-típusúakká való fokozatos átalakítását és az anyanyelvi hitoktatás és istentisztelet biztosítását. A részben vagy egészen anyanyelvi oktatás bázisán lehetett volna aztán fejleszteni a nemzetiségek számára valóban életbevágóan szükséges magyar nyelvoktatást; hiszen közismert nyelvlélektani és oktatáslélektani tény: aki anyanyelvét nem bírja tökéletesen, az sohasem fogja jól elsajátítani az idegen nyelvet sem. Igy lehetett volna szilárd alapra helyezni a nemzetiségek államhűségét, a magyar nemzettel közös hazához való ragaszkodásukat.

A hazai nemzetiségek – nem véve ki a németeket sem! – kezdetben csak ezt a keveset követelték a magyar államtól, ezt a keveset, amelyet az érvényben lévő, de végrehajtatlan törvények és rendeletek biztosítottak számukra: nyelvi és kulturális, helyenkint ezek hiányában, ezek kieszközlésére politikai jogokat. Csak amikor ezt a keveset sem kapták meg, fokozták követeléseiket; ezeknek kielégítése természetesen már többe került, arról nem is beszélve, hogy a kiélezett nemzetiségi harcban a nemzetiségek korábbi államhűsége is megingott.

Б. Беллэр:

ПОЛИТИКА КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ПО ОТНОШЕНИЮ К НАЦИОНАЛЬНОСТЯМ НАКАНУНЕ КРИЗИСА (1930–1931 гг.)

(Резюме)

Кризис консолидации правительства Бетлена в 1930–1931 годах распространялся и на национальную политику. Международный фон немецкого вопроса в Венгрии изменился. Германия, ориентировавшаяся в направлении Восточной и Юговосточной Европы, проявила больший чем раньше интерес к немецким национальностям этого района, среди них – к немецкой национальности Венгрии. Венгерское правительство с удовольствием приняло востсчную ориентацию германской политики и ожидало от нее поддержку своей ревизионной политики. В то же время правительство пыталось охранять свою немецкую национальность от националистического излучения имперской политики. Поэтому в последние годы правительства Бетлена, но особенно во время правления Дюлы Каройи, терпимая по отношению к немецкой национальности политика сменилась более строгим направлением. Деятельноесть немецкого культурного объединения, Культурно-просветительного объединения венгерских немцов, столкнулась со все больше препятствиями. Перед ним остались закрытыми целые комитаты. Среди полумиллионы немцов объединение имело лишь 176 местных групп и 26.855 членов. Хотя с 1923–1924 учебного года немецкая национальность располагалась своей налаженной школьной системой в рамках трехтипной системы обучения, осуществление немецкого языка было удовлетворительным только в школах типа А, и отчасти – типа Б. Для нормального функционирования необходимо было превращать школы типа В в типа Б. 1929–1930 учебном году начался этот процесс – в течение одного года число школ типа Б возросло на 36 –, но сразу же застрял. В католической, но и евангелистко-лютеранской церковной жизни тоже родной язык начался вытесняться из законоучения и литургии. Наряду с этим

немецкая национальность, имевшая в массе крестьяский состав, сильно почувствовала и экономический кризис. Все это привело к тому, что немецкая национальность, которая раньше была, как правило, проправительственной, теперь стала оппозиционной и приблизилась к оппозиционным партиям, главным образом к партии мелких сельских хозяев и СДП. Даже перед выборами в июне 1931 г. возникла мысль образования самостоятельной оппозиционной партии немцов. В ходе выборов среди кандидатов Культурно-просветительного объединения венгерских немцов только Блейер получил мандат. Поэтому у него возникло увеждение, что венгерское правительство по своей доброй воде не будет решать немецкий вопрос, т. е. необходима поддержка рейхса. Обещая сотрудничество с венгерскими и немецкими национальными меньшинствами, проживающими в государствах-преемниках, Германия попыталась вырвать уступки у венгерского правительства в пользу немецкого меньшинства, пока еще безуспешно.

В статье изучается и положение словацкой, югославской и румынской национальностей в рассматриваемый период. Вторую по значению национальность Венгрии составили словаки, и автор устанавливает, что более всего их развитие похоже на путь развития немцов (борьба за культурное объединение, международное признание). У других национальностей единственной формой национального жизнепроявления оказалась школа. Самой развитой школьной системой располагали сербы. Наконец автор констатирует, что венгерские национальности – не исключая ни немцов! – вначале требовали от венгерского правительства только того, что предусматривали им действующие, но не исполненные законы и постановления: языковые и культурные права, а за их отсутствием и в интересах их приобретения – политические права. И после того, как национальности не получили ни этого, они повысили свои требования.

B. Bellér:

La politique du régime contre-révolutionnaire hongrois envers les minorités ethniques au seuil de la grande crise des années trente. 1930/31

(Résumé)

En 1930/31, la crise de la consolidation de Bethlen s'étendit également à la politique ethnique du gouvernement. L'arrière-plan de la question allemande de Hongrie avait changé. L'Allemagne de plus en plus orientée vers l'Europe de l'Est et du Sud-Est, faisait prevue d'un intérêt plus marqué à l égard des ethnies germaniques de ces régions, entre autres à l'égard de la minorité allemande de Hongrie. Le gouvernement hongrois accueillit avec bonheur l'orientation à l'Est de la politique allemande, car il en attendait un soutien de sa propre politique de „révision" territoriale. Dans le même temps, les milieux dirigeants hongrois s'efforçaient de protéger l'ethnie allemande de Hongrie du rayonnement nationaliste de l'Empire. Pour cette raison, la politique de tolérance menée par le gouvernement à l'égard de la minorité allemande de Hongrie fut durcie. L'organisation et la mise sur pied de l'association autorisée par le gouvernement hongrois, l'Union de la Culture Populaire Allemande, rencontra un nombre grandissant d'obstacles et trouva l'accès à des départements entiers complètement barré. En 1931, alors que la population allemande du pays atteignait un demi-million de personnes, l'Union ne comptait que 176 groupes loxaux et 26 855 membres au total. Bien que la population allemande ait disposé d'un système scolaire développé depuis l'année scolaire 1923/24, dans le cadre du système d'enseignement à trois types, la langue allemande n'avait vraiment droit de cité que dans les écoles de type A et en partie dans celles de type B. Pour que le système scolaire fonctionne normalement, il était donc indispensable de transformer les écoles de type C en établissements de type B. Ce processus démarra effectivement au cours de l'année scolaire 1929/30 (en l'espace de cette seule année, le nombre des écoles de type B augmenta de 36!), mais ce fut pour connaître bientôt un arrêt brusque. Dans la vie religieuse, que ce soit chez les catholiques ou chez les évangélis-

tes, l'usage de la langue allemande dans le catéchisme, l'école du dimanche et la liturgie connut une nette régression. En outre, la population allemande du pays, qui appartenait en grande majorité à la couche paysanne, ressentit aussi fortement la crise économique. Tout ceci devait aboutir à un passage à l'esprit oppositionnel de la population allemande, qui était auparavant plutôt du côté du gouvernement, et à un rapprochement avec les partis de l'opposition, surtout avec le parti social-démocrate et celui des petits propriétaires. On lança même avant les élections de juin 1931 l'idée de la fondation d'un parti d'opposition allemand indépendant. Mais parmi les candidats présentés par le MNNE aux élections, seul Bleyer reçut un mandat, ce qui le convainquit du fait que le gouvernement hongrois ne résoudrait pas la question allemande de son propre mouvement, autrement dit, qu'il avait besoin de l'appui de l'Empire. Par la promesse d'une coopération des minoritées hongroises et allemandes des Etats successeurs, le gouvernement impérial s'efforça d'arracher au gouvernement hongrois des concessions en faveur de la minorité allemande de Hongrie, sans succès. – L'étude passe également en revue la situation des minorités slovaque, slave du sud et roumaine à la même époque, constatant que le développement le plus important de type allemand (lutte pour l'Union culturelle, reconnaissance internationale, etc.) devait être enregistré chez les Slovaques, qui constituent la deuxième minorité de Hongrie par ordre d'importance. En ce qui concerne les autres ethnies, les manifestations de vie nationale étaient pratiquement limitées au niveau scolaire. La minoritée disposant du système scolaire le plus développé était celle des Serbes. En résumant, l'auteur constate que les ethnies vivant en Hongrie – y compris la minorité allemande – n'exigèrent dans les premiers temps du gouvernement que ce que les décrets et les lois en vigueur – malheureusement impossibles à appliquer – leur assurait, à savoir des droits linguistiques et culturels et, dans les cas où ceux-ci manquaient, des droits politiques pour obtenir les premiers. Ce n'est que lorsqu'elles n'obtinrent même pas ce minimum que les ethnies de Hongrie intensifièrent leurs exigences; il en coûtait évidemment davantage de satisfaire à celles-ci, d'autant plus que la fidélité à l'Etat dont avaient fait primitivement preuve les minorités avait été fortement ébranlée par le vif affrontement des nationalités.

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter:

ÓBOLGÁR FORRÁS A 894–896. ÉVI MAGYAR–BOLGÁR HÁBORÚRÓL

A magyarok honfoglalás előtti történetére vonatkozó szláv források az 1900-ban megjelent „A magyar honfoglalás kútfői" (MHK) című műben vannak közzétéve. E forráskiadvány „Szláv források" fejezetének szerzői – Jagić V., Thallóczy L., Hodinka A. – négy szláv emlékből (a Konstantín-Cirill – legenda; Metód – legenda; Elbeszélés a 893. (895?) magyar–bolgár háborúból; Nestor Krónikája) mutatják be a magyarokra vonatkozó részleteket.

Az MHK megjelenése óta eltelt hét évtizedben a hazai historiográfia nem szentelt kellő figyelmet a szláv források tanulmányozásának. S noha igaz, hogy nincs tudomásunk sok szláv forrásról, mégis egyrészt e források egyes részleteinek helyesebb értelmezése érdekében meg kell ismerkednünk a velük foglalkozó újabb irodalommal, másrészt feltárómunkát kell végeznünk annak érdekében, hogy az esetleg még rejtőzködő szláv forrásokat is közkinccsé tegyük.

Hogy az erre irányuló erőfeszítések új eredményeket is hozhatnak, erre vonatkozólag talán haszonnal lehet olvasni e sorok írójának a Konstantín- és Metód-legenda magyar részleteinek újszerű értelmezését adó tanulmányát (A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. Budapest, 1974. MNyTK. 141. szám; eredetileg: MNy. LXX (1974.) 1–4. száma), valamint ugyancsak e szerzőnek a 811. évi bizánci–bolgár háború kapcsán szereplő *Ęgre–Vęgre–Ugre* népnév hitelességéről írott tanulmányát. (A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp. 1977. MNyTK. 148; eredetileg MNy. LXXII (1976) 2. – LXXIII (1977) 1. sz.

Jelen dolgozatomban az MHK-ban az „Elbeszélés a magyar–bolgár háborúból" címet viselő forrással óhajtok foglalkozni. Egyrészt azért, mivel ezideig e forrásnak sem forráskritikai, sem nyelvtörténeti értékelése nem történt meg, másrészt azért is, mivel időközben e forrásnak új változatai is előkerültek (ilyen a szófiai Bolgár Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött kézirat, vö. Chr. Kodov, Opis na slavjanskite rъkopisi v Bibliotekata na Bъlgarskata Akademija na Naukite. Sofija, 1969. 142–145).

A szláv historiográfia e forrást „Čudo o Bolgarině" címen tartja számon. Az emléknek öt másolata ismeretes: *1.* a Troicko-Sergievskaja Lavra 14. századi Prologjában (az elbeszélés április 23. alatt található a kézirat 729–734 lapján; első említése: O. Bodjanskij, O vremeni proischoždenija slavjanskichъ pisьmenъ. Moskva, 1855. 357–358. CXIV–CXV; kiadja: I. I. Sreznevskij, Drevnie pamjatniki russkogo pisьma i jazyka X–XIV vekovъ. Spb. 1863, 259–260; [Ljuben Karavelov] Sokolъ. Sbornikъ. I. Bukarešt, 1875. 152–153; Chr. M. Loparev, Čudo Svjatogo Georgija o Bolgarině. Spb., 1894. 1–21: Pamjatniki drevnej pisьmennosti, No. C [= 100]; az emlék lelőhelye: régen a Biblioteka

Troicko–Serg. Lavry No 5., ma a Bibl. Moskovskoj Duchovnoj Akademii); *2.* az 1593. évi orosz „Izmaragd"-ban (F. Dobrjanskij, Opisanie rukopisej Vilenskoj Publičnoj Biblioteki, cerkovno-slavjanskichъ i russkichъ. Vilьna, 1882. 364; az „Izmaragd" 397^{v} lapján); *3.* a V. I. Grigorovič-féle kézirat-gyűjteményben (vö. Otčet Moskovskogo Publičnogo i Rumjancevskogo Muzeev za 1876–1878 g. Moskva, 1879. 52; az A. V. Gorskij által készített másolatról még nincsenek pontos adataink); *4.* egy 17. századi belorusz četij-mineában (a kézirat 1669-ből származik, az elbeszélés a 185^{v} lapján található, vö. F. Dobrjanskij, Opisanie i. m. 137; kiadta Loparev i. m.; ez emléket még a „XVII. századi orosz kézirat" néven is emlegetik, lásd Christomatija po starobъlgarska literatura^{2}. Sofija, 1967. 227); *5.* a szófiai 14–15. századi Prologban (a kézirat jelzete: Prolog 17a, az elbeszélés április 23-ánál a 729–734 lapokon található; első említése: I. Snegarov, Neizvesten dosega prepis ot razkaza „Čudo s Bъlgarina Georgi": Izvestija na Inst. za bъlg. istorija, kn. 3–4. (1951), 295–296; kiadja: I. Snegarov, Starobъlgarskijat razkaz „Čudo na sv. Georgi s Bъlgarina" kato istoričeski izvor: Godišnik na Duch. Akad. IV (XXX)/2. (1954–55.), 217–241; B. St. Angelov, Staroslavjanski tekstove. I. Nov prepis na starobъlgarskija razkaz „Čudoto s Bъlgarina": Izvestija na Inst. za bъlg. literatura, kn. III (1955.), 167–173; Kodov i. m.). Vö. Christomatija^{2} 227.

A „szent György-csoda" 14. századi orosz kéziratának magyar fordítását már az MHK is közli, de ez a fordítás nem elég pontos, sőt helyenként hibás is. Én most az alábbiakban a 14–15. századi szófiai kézirat szöveghű fordítását teszem közzé: idézőjelben a szószerinti fordítást, idézőjel nélkül a tartalmi kivonatot közlöm; a többi kézirat eltéréseit, változatait csak akkor tüntetem fel, amikor tartalmi szempontból fontosabb eltérésekről van szó. A magyarokra vonatkozó részletnek viszont minden szövegváltozatát feltüntetem. A magyarokra vonatkozó részleteket dőlt szedéssel emelem ki.

Lássuk most a szófiai kézirat (5.) fordítását:[1]

„Szent György vértanú első csodája[a] a bolgárral, akit György megmentett és kiszabadított. Dicsőséges Atyám!

Egy vándor-barát érkezék, mondá[b]. Néhány napot ott töltött, megbetegedett és magához szólított. Midőn hozzámentem és leültem melléje a [monostor-]vendégfogadóban, lefeküdvén ezeket mondta nekem: . . . vedd el ezt a keresztet és őrízd meg.

És mondám néki: Mi ez a kereszt? És mondá: Nagy történet [szól] e keresztről. . . . érzem közeli végemet. Imádkozz értem a kegyelmes Istenhez, . . . és három öreget ['szerzetes'] odaszólított. . . imádkozott velük . . . és mondá:

Uram, Péter igumen atya, én a nemrég megvilágosított bolgár nemzetből való vagyok, amelyet az Isten a mi éveinkben[c] szent keresztséggel világosított meg kiválasztottja, Boris útján, aki a szent keresztségben a Michail ['Mihály'] nevet kapta, aki Krisztus hatalmával s a kereszt jelével meggyőzte[cs] a soha meg nem alázkodó bolgár nemzetséget, és az ördög álnok incselkedésével elhomályosult sziveket az igaz Isten megismerésének világával megvilágosította és elfordította őket a sötét[d], istennek nem tetsző áldozataiktól, és kivezette őket a sötétségből a világosságba, az álnokságból és igaztalanságból a bizonyosságba, a[e] büdös és tisztátalan ételeiket, szétrombolta szentélyeiket, és az igaz kereszt-

[1] A betű nélküli változatok az 1. (14. századi orosz) kézirat eltéréseit jelzik. – a) a kereszttel és – b) keresztet tartván. – c) ezekben az években. – cs) a konok és. – d) álnok és büdös. – e) és elátkozta. – f) Osif ['József']. – g) mások tanítóit és prédikátorait (vö. Snegarov, Starobъlg. razkaz

tény hitben szent könyvekkel megerősítette őket. Behívta szent Stefan ['István'][f] érseket és más tanítókat és prédikátorokat[g], és templomokat és monostorokat alapított, és püspököket, igumeneket és papokat állított, hogy a népet oktassák és az istenes útra vezessék. Azután az Isten méltóvá tette, hogy elnyerje a szerzetességet, és elment e csalóka életből az égbe, a Krisztushoz.

És midőn még[gy] szerzetben volt, és az ő helyén elsőszülött fia, Vladimir[h] fejedelem volt, Istennek és Michailnak áldása Symeonra szállott, és elfoglalta a trónt, testvérét elűzvén. *És felkelt ellene az ugor nép, foglyul ejtette embereit, ő harcolt velük, és az ugrok győzedelmeskedtek rajta. Akkor*[i] *én is résztvettem abban a csatában.* Megkérdezte és mondá az archimandrita: Milyen méltósággal tisztelt meg a fejedelem? Ő ezt felelte: Nekem, atyám, soha semmilyen méltóságom nem volt, nem is éltem ott, ahol a fejedelem élt, de kint[j] és lovon vettem részt a harcban. *Minekutána az ugrok szétvertek*[k] *bennünket, ötvenen egy irányban menekültünk. És az ugrok üldöztek minket, és a lovam gyengülni*[l] *kezdett.* Nagyot fohászkodtam: Uram, keresztény Istenem[ly] ments meg engem a nagy vértanú, György[m]. És ismét mondta: Uram, szent György, segíts meg a te neveddel, amelyet a pap adta nékem a szent keresztségben. A te szolgád vagyok, *segíts meg engem, és ments meg*[n] *engem a pogányoktól* ['*az ugroktól*']. És ekkor a ló jobboldali elülső lába a földbe süppedt és eltörött. A csapat elfutott tőlem. Egy kis erdőcske[ny] volt.[o] És az íjat megfeszítve a nyilakat a kezemben tartottam, s a lovamtól elfutottam lefelé.[p] *És körültekintvén megláttam az ugrokat, akik a lovamhoz vágtattak.*[r] És így szóltam: Uram, Jézus Krisztus, könyörülj rajtam, és küldd el választott szolgádat, György vértanút, hogy rejtsen el és mentsen meg most engem. És alig hogy e szót sírva kiejtettem, tüstént megjelent mellettem a lovam ép lábbal. *És az ugrok nyomomba eredve el akartak fogni, és nem tudtak énhozzám közeljutni.*[s] *És mondtam: Dicsőség neked Uram, . . . nagy György, légy énvelem. És*[sz] *lórakaptam,*[t] *az ugrok üldözőbe vettek, sok nyilat kilőttek rám, de nem találtak el hála Krisztus hatalmának és szent György segítségének.* És abban az időben a falumban voltam, amely attól a helytől, *ahol* [*az ugrok*] *rám nyilaztak,* a falumig három napi út távolságra volt.[u] A csapatomból ketten jöttek el értem a második napon, *a többieket* [*az ugrok*] *utólérték és megölték.*

És azután Simeon[v] *harcba szólított bennünket, midőn meghallotta, hogy az ugrok jönnek.*[z]"

Midőn éjjel a házamban feküdtem a feleségemmel, eljött hozzám szent György és azt mondta nekem: vegyél magadnak egy másik lovat, mivel a tied a harmadik napon az úton váratlanul ki fog múlni. Igy is tettem. Egy másik lovat vásároltam. Mielőtt harcba indultam volna, papot hívattam, hogy misét mondjon. Én meg ökröt és juhokat leöltem s szétosztottam a nélkülözők között. Ezután harcba indultam. Harmadnapra az első lovam megdöglött. Lenyúztuk a lábát, és nagy csodára a térde alatt három vasabroncsot ['vasperecet'] találtunk, amely a csontokat összetartotta. Az abroncsot csak fejszével tudtuk leverni. Ekkor harcba indultunk, és a háborúban senki sem pusztult el.

---

225). – gy) élt. – h) Volodimer. – i) abban az évben. – j) az emberek között. – k) szétszórtak l., 4. – l) és elmaradozni. – ly) segíts meg engem. – m) imáival. – n) most. – ny) és völgy. – o) a közelben. – p) a völgy irányába 4. – r) vágtattak 4., hajtottak l. – s) és egy ugor nyomában vágtatott, el akarták őt fogni, és egyetlen egy sem tudott őhozzá közeljutni. – sz) midőn. – t) lóra pattantam 4. – u) a falumban voltam, amelyet három napi lovaglással lehetett elérni 4. – v) ismét. – z) azután háború lőn az ugrok ellen.

Amikor hazaérkeztem, feleségem, Mária, betegen feküdt. Az Úrhoz és szent Györgyhöz fohászkodtam Mária meggyógyításáért. Ekkor ráhelyeztem az abroncsokat, és a feleségem meggyógyult. Ezután megkértem a kovácsot, hogy az abroncsból keresztet készítsen.

Bár a szent György-csodának még nem ismerem valamennyi szláv kézirat-változatát, mégis az eddigi irodalom alapján úgy tűnik, hogy e v a r i á n s o k tartalmi vonatkozásban m e g e g y e z n e k egymással. Az 1. (Troicko-Serg.) és az 5. (szófiai) kézirat összevetéséből megállapítottam, hogy szövegük szinte szószerint egyezik. Az eltérések nem jelentősek: egy-egy mondatnyi különbség (az 1. legvégén: „Ina mnoga čjudesa . . . progna"; az 5. befejező mondatában: „Mnogo me praša. . . takože"); egy-egy kifejezéssel, jelzővel, stb. rövidebb vagy hosszabb a két kézirat; egy esetben más-más személynév szerepel (1. „Osifa", 5. „Stefana"); hangtani, helyesírási és lexikális változatok feltűnése. Mindössze ennyi a két kézirat közötti különbség. Snegarov is úgy látja, hogy a 14. századi orosz és a 14–15. századi déli szláv kézirat között igen nagy a rokonság tartalmi és nyelvi szempontból, valamint a stílus vonatkozásában is. A 17. századi orosz kézirat viszont valamely déli szláv (talán makedóniai eredetű középbolgár vagy szerb szerkesztésű) változat későbbi átdolgozásának tekintendő (Starobъlg. razkaz 220–221).

Hasonlóképpen csak kisebb eltérés állapítható meg az elbeszélés címében és első mondatában. Vö. (a szám a kézirat-változatokat jelöli): 1. „Szent György csodája a kereszttel és a bolgárral". „Megérkezék, mondá, egy vándor-barát . . ." – 2. „Szent György vértanú csodája a bolgárral, akit a háborúból kiszabadított." „Mondá Iosif, a szicíliai születésű szerzetes, aki a Mura város melletti monostorban élt." – 4. „Ugyanezen a napon szent György vértanú csodája a bolgárral". „Egy Iosif nevű nagytekintélyű szerzetes mondta el ezeket". – 5. „Szent György vértanú első csodája a bolgárral, akit György megmentett és kiszabadított". „Megérkezék, mondá, egy vándor-barát, és néhány napot ott töltött . . ."

De szempontunkból különösen az fontos, hogy a m a g y a r o k r a (u g r o k r a)-v o n a t k o z ó r é s z l e t e k is teljes egészében megegyeznek egymással. Az eltérések itt is igen csekélyek, mutatja a magyar nyelvű fordítás.

Az események, amelyekről a forrásban szó van, a 9. század második felére – Boris–Michail (852–889), Vladimir (889–893), Symeon (893–927) bolgár fejedelmek korára – vonatkoznak. A szövegben utalás történik a bolgárok megkeresztelkedésére (865.), a pogány bolgár főurak lázadására (866.) és említés történik a bolgárok első, görög származású érsekéről (Josif 1., Stefan 5.), aki a 870. évi konstantinápolyi zsinat után jött Bolgáriába.[2]

A m a g y a r o k r ól az emlékben akkor esik szó, amikor az elbeszélő elmondja, hogy Symeon letaszította testvérét, Vladimirt a trónról, és Symeon Bolgária fejedelmévé

[2] Vö. *V. N. Zlatarski:* Istorija na bъlgarskata dъržava prezъ srědnitě věkove. I/2. Sofija, 1927. 249, 252, 260, 281–300, 298; *I. Dujčevъ:* Izъ starata bъlgarska knižnina. I. Sofija, 1943. 210–212; Christomatija[2] 260. Az itt említett események történeti tényeken alapulnak, vö. *Zlatarski:* i. h.; *Jireček K. J.:* A bolgárok története. Nagy-Becskereken, 1889. 144–148. A bolgárok első érsekére vonatkozóan vö. *Zlatarski:* i. m. 260 kk.; *Snegarov:* Neizvesten i. m. 295–296; Grlzv. VI. 243; *Snegarov:* Starobъlg. razkaz 224–225. Érdemes megemlíteni, hogy Snegarov az „ezyka bъlgarskaa" kifejezést 'protobolgár (bolgár–török)'-ként értelmezi. Szerinte ugyanis a protobolgárok még Boris idejében és Symeon uralkodásának a kezdetén is különálló etnikai csoportot képeztek, s noha el-

lett. Ez az esemény, mint tudjuk, 893-ban történt meg. A magyarok 894-ben támadták meg a bolgárokat. A magyarok hadba indulásának előzménye, egyik oka az volt, hogy Symeon 894-ben Trákiában megverte a bizánciakat, s ezért Bölcs Leó bizánci császár a magyarok szövetségét kereste a bolgárok elleni harcra. Ugyanakkor a magyaroknak is kedvezett ez a szövetség, mivel győzelem esetén megerősíthették helyzetüket az Al-Dunától északra eső bolgár területeken. Az első csata leírása után az 1. (14. századi orosz) kéziratban az olvasható, hogy „Symeon ismét harcba szólított bennünket, miután meghallotta, hogy az ugrok jönnek". A magyarok nyilván több csatát vívhattak a bolgárokkal. Erre vonatkozó utalást találunk Bölcs Leó Taktikájában is: „. . . az isteni gondviselés a rómaiak helyett a türköket vetette harcba a bolgárok ellen. Miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván, átszállította őket [a türköket] az Isztroszon, ezek három csatában tönkreverték a bolgároknak a keresztények ellen gonoszul fegyvert fogó seregét, . . .". Vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.[2] Szerk. Györffy Gy. Budapest, 1975. 109 (rövid.: MEH.[2]). S a Fuldai Évkönyvekben is találunk erre vonatkozó részletet: „. . . miután még ugyanezeken a vidékeken több ütközetet vívtak egymással [az avarok 'magyarok' és a bolgárok]", vö. MEH[2]. 212. Vö. még Zlatarski, Istorija I/2. 298–299.

Az elbeszélés egyébként a magyarokra vonatkozóan kevés konkrétumot tartalmaz, és semmi olyan új mozzanatot nem említ, ami a többi bizánci forrásból ne lenne ismeretes. A 894–896. évi magyar–bolgár harcokra részletesen lásd Zlatarski, Istorija I/2, 288–301.

A szláv „Szent György-csoda" című elbeszélés k e l e t k e z é s é t a szakemberek a 9. század legvégére – a 10. század legelejére helyezik. Vö. Dujčev, Izъ starata I. 210; Christomatija[2] 260. Snegarov szerint bolgár területen állították össze a 10. század elején (Starobъlg. razkaz i. m. 218–219.).

Régebbi állásfoglalást tükröz az a vélemény, hogy a szláv nyelvű „Csoda" szövegét egy g ö r ö g a l a p s z ö v e g fordításának kell tekintenünk. Ezt az álláspontot elsőként Loparev képviselte. Érvelése az alábbi: A szláv nyelvű szövegek egy ma még ismeretlen görög eredeti fordításainak tekintendők, amit elsősorban az bizonyít, hogy az elbeszélést Mura (Mir) városában (Thesszália, ill. Lycia) mondja el egy szerzetes görög nyelven, és ez a történet, nyilván nemsokára, görögül lett lejegyezve, görög földön. De mivel az elbeszélés bolgár eseményeket tartalmaz, ezért feltehetően már a 12–13. században lefordították szláv nyelvre (Loparev i.m. 4, 7). Ezt támasztja alá az is, hogy a 14. századi (Troicko-Serg.) kéziratot szláv földön interpolálták (i. m. 5–6). Moravcsik is „kétségkívül görög eredeti fordítású'-nak tartja (A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. 130–131.). De Ivanov is azt mondja, hogy az elbeszélés először görög nyelven készült, és csak ezután fordították le bolgárra. Erre következtet annak alapján, hogy a Loparev által közölt (i. m. 22) 17. századi „Csoda" szövegének elején azt olvashatjuk, hogy az eseményt „a szicíliai születésű Iosif szerzetes mondta el, aki a Mura város melletti monostorban élt". Vö. J. Ivanovъ, Starobъlgarski razkazi: Čudoto sъ Bъlgarina. Sofija, 1935. 45, 213;

---

szlávosodásuk már folyamatban volt, de még nem olvadtak össze a szláv lakossággal egységes bolgár–szláv nemzetté (Starobъlg. razkaz 221–222). Hasonlóképp figyelmet érdemel Snegarovnak az a feltevése is, hogy „a más tanítókon és prédikátorokon", akiket Boris Bulgáriába hívott, Cirillnek és Metódnak a Moraviából kiűzött tanítványai (Kliment, Naum, Angelarij) értendők (i. m. 225).

ld. még Dujčev, Izъ starata I. 210 „valószínűen görögből való fordítás". Snegarov ezzel szemben úgy véli, hogy a történetet eredetileg egy görög szerzetes (talán a szicíliai Josif) mesélte el egy bulgáriai kolostorban, s ennek alapján írta meg ezt a „Csodá"-t óbolgár nyelven egy bolgár szerzetes (Starobъlg. razkaz, 218).

A szakemberek a szláv nyelvű elbeszélést ma már eredeti óbolgár alkotásként értékelik. Elsőként B. St. Angelov mutatott rá arra, hogy a „Csoda" eredeti szövege óbolgár alkotásnak tekintendő. Fontosabb érvei: az elbeszélés hazafias tartalma; a görög nyelvű szent György-csodákban nincs szó bolgárról; a szófiai elbeszélés egy olyan kézirat-gyűjteményben van elhelyezve, amelynek 1–28. lapja szerb, 29–711. lapja középbolgár, 712–818. lapja szerb szerkesztésre vall, de ez utóbbiban bolgár nyelvi elemek is fellelhetők (ebben a részben található a „Csoda" szövege); a kódexben bolgár szentek (Ivan Rilski, Petka Tъrnovska, Ilarion Mъglenski, Michail Voin és mások) életei is megtalálhatók; az elbeszélés sok bolgár nyelvi jegyet megőrzött. Vö. Angelov, Staroslavjanski tekstove 167–170; lásd még Kodov i. m. 144. A már említetteken kívül a bolgár eredet mellett szól elsősorban az, hogy a szent Györgyről szóló görög nyelvű csodák között nem található ez óbolgár szöveggel azonos változat. Vö. J. B. Aufhauser, Miracula S. Georgii. Lipsiae, 1913. 18–39; Dujčev, Izъ starata I. 210; Christomatija[2] 260. Snegarov is az elbeszélés bolgár eredetének alátámasztásaként megemlíti, hogy e „Csoda" szövege nem található meg a különféle görög hagiografikus művekben, így pl. nem szerepel a görög míneák és prologok között, nincs fölvéve Symeon Metafrastes szent György Μαρτυριον-jában, sem pedig Nikodémos Hagiorétos Συναξαριστὴς-ében (Starobъlg. razkaz 218).

S most lássuk a párhuzamokat, először a görög szent György-csodákat. A „Csoda" két görög nyelvű változatában a bizánci fiatalok a szaracénok (arabok) fogságából menekülnek meg, míg egy harmadik változatban ugyancsak egy bizánci ifjú a bolgárok fogságából szabadul ki csodálatos módon. Ez utóbbi változat rövid tartalma: A Paphlagóniába (Bithynia, Kis-Ázsia) való Leónak György fia még fiatal volt, amikor hatalmas erők támadtak a bizánci kereszténységekre, Nyugat népei, a bolgárok, ungrok, szkíták, médek és türkök, akik nemcsak a közeli területeket pusztították el, de a görög Leó szülővárosát is le akarták rombolni. Leó helyett serdülő korú fia ment a háborúba. Az ellenség győzedelmeskedett, s György egy bolgár főember fogságába esett, ennek szolgája lett. Az ifjú Györgyöt szent György mentette meg a fogságból, mivel az ifjú a hadba indulás előtt őhozzá fohászkodott megsegítéséért. Vö. Miraculum Sancti Georgii: Izvori za bъlgarskata istorija. IX. Grъcki izvori V. Sofija, 1964. 60–70. E „Csoda" a 917. évi eseményekre utal, amikor az ungrok ('magyarok') stb. a bolgárok szövetségeseiként harcoltak a bizánciak ellen. Vö. i. m. 61; Moravcsik, ByzTurc. I, 268–269; Czebe Gy., De filio ducis Leonis: Nyr. 56 (1927.), 47–52; Moravcsik Gy.: KCsA. 2. (1926–1932), 436–440. Az elbeszélést a 10. század folyamán állították össze, vö. Izvori 60.

Az itt ismertetett „Csoda" műfaji szempontból szinte teljes egészében hagiografikus mű, s a történeti eseményekre csak egy-két rövid utalást olvashatunk benne. Szövegkritikai vonatkozásban e görög „Csoda" és a már idézett szláv „Csoda" között semmi összefüggés sem állapítható meg – az alábbi mondat kivételével: „. . . a te neved után neveztük el fiunkat Györgynek. . ." Továbbá, a csoda megvalósulásának a módja is eltérő: a görög változatban ugyanis szent György a tengeren röpíti át az ifjút szent György napján a szülői házba, az italt tartalmazó kukumis rézedénnyel együtt.

A szent György-csodák szláv változatainak még csak egy hányadát ismerem, de már ezek alapján is megkísérelhető bizonyos következtetések levonása.

A szláv nyelvű szent György-csodák között vannak olyanok, amelyek a görög csodákkal megegyeznek, és találhatók olyanok, amelyek ezektől eltérnek és a szláv környezet nyomát viselik magukon. Ezek szemléltetésére vö. az alábbi kéziratokat.[3]

Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirattár. Cod. Slav. 9.: Prolog, 15–16. század, szerb szerkesztés (folio nagyság, nincs paginálva):

a) „M(ě)s(ęc)a tog(o) ǩg [= 23]. Pametь s(vę)t(o)go Velikom(ǫ)č(e)nika i pobědonosca Gjeorgia" (4. 5 lap). Tartalma: hasonló mint OSzK. Cod. Eccl. Slav. Fol. 10;

b) „Čjudo" (2.5 lap). Tartalma: A szíriai Oravlie városban templomot építettek szent György („Gjeorgie") vértanú tiszteletére. Egy istenfélő özvegyasszony egy oszlopot („stlьpь") vett, hogy azt a templom jobb oldalán felállítsa. Elvitte a tengerpartra, de nem tudta átszállítatni. Az asszony ekkor szent György segítségét kérte. Igy lett az özvegy oszlopa felállítva, amelyen szent György írása volt olvasható;

c) „Čjudo" (2.5 lap). Tartalma: Mitiliniában egy templom áll szent György vértanú („Gjeorgie") emlékének szentelve. A krétai arabok („kritьscii Agarane") támadást intéztek e vidék ellen, egy ifjút („někoi junoša") is foglyul ejtettek s őt az emírnek („amirě") ajándékozták. Múltak az évek, s szent György vértanú napja közeledett. A szülők szent György megsegítéséért esedeztek. Az ifjú az emír szolgája volt és éppen egy pohárban („stьklo", „stьklěnica") bort öntött, hogy urának átnyújtsa. Ekkor egy dicső férfi (szent György) megragadta őt, lóra ültette („vьsadi me na konь"), ő meg egyik kezével a poharat, a másikkal a férfi övét fogva otthon termett Mitiliniában, az asztalnál ülők között, és a borral töltött poharat édesanyjának átnyújtotta;

d) „Čjudo" (2 lap). Tartalma: Egy peflagóniai faluban szent György vértanú temploma áll. A templom már omladozott. A közelben gyerekek („děti") játszottak. Az egyik gyerek szent György segítségével csodálatos módon megmenekült. A gyerekek kérésére egy asszony étel-ajándékot készített, és a gyerek ezt a templom oltárára helyezte. Négy kereskedő („kupci") tért be a templomba, megették az asszony ajándékát és helyére tömjént helyeztek. Ekkor vakság sújtotta őket, és a templomból nem tudtak kimenni.

Publična Biblioteka, Pogodin-gyűjtemény, Drevlerch. No. 1310.: „Legenda o Svjatomъ Georgii" (1 lap). Tartalma: Egy öreg szerzetes, kereszttel a kezében, mondta el ezeket: Egy pásztor („pastuchъ") eladta egy özvegyasszony juhait három ezüstért, de szent György nevére esküdve azt állította neki, hogy a farkas („volkъ") falta fel őket. Ezt a pásztort egy kígyó („zmieju") megtámadta és már hozzálátott, hogy elfogyassza. Egy szerzetes talált rá, aki egy forrásból („istočnikъ") merített vízzel és a kereszt hatalmával életrekeltette őt. A pásztor megígérte, hogy visszaadja az asszonynak a juhait és szent György napján a szegényeknek is tízszer annyit juttat. Vö. G. Kuševъ–Bezborodko,

[3] Országos Széchényi Könyvtár (OSzK.) Kézirattár: Cod. Eccl. Slav. Fol. 10.: Četiji Mineji, 16–17. század, bolgár–orosz szerkesztés: „M(ěsęc)cь ap(rilь) *kg*[=23.] [Pametь] s(vę)t(o)go i slavnago velikom(ǫ)č(e)nika Georgia" (239^{v}–253^{v}). Tartalma: Az előkelő származású kapadókiai Györgynek („Georgie"), aki Diokletianus császár idejében katona volt, a hitetlenek április 23-án („ǩg") karddal a fejét vették. – Az elbeszélés jellegére nézve: „Pamętь" (Mnémé) és „Žitije" (Vita).

OSzK Közirattár: Cod. Eccl. Slav. Fol. 15.: Mínea, 17–18. század, orosz szerkesztés: „M(ě)s(ę)ca april[ja] ǩg [=23.] s(vę)tog(o) slavnag(o) velikom(ǫ)č(e)nika Ch(ri)s(to)va Georgiję" (178^{r}–182^{v}). Tartalma: Szent György vértanú halálának dicsőítése. Műfaji jellege „Pamętь".

Pamjatniki starinnoj russkoj literatury. Red. N. Kostomarovъ. I. Spb., 1860. – Mouton, 1970. 129. (Ez az elbeszélés, noha feltehetően görög eredetű, tartalmát tekintve mégis közvetlen kapcsolatot mutat az orosz pogány hitvilággal, i. m. 130.)

Láthatjuk tehát, hogy a szent György-csodák néhány változata helyi, nemzeti elemekkel is bővült. S épp a felsorolt típus-változatok alapján bátran következtethetünk arra, hogy az MHK-ban közölt és az általunk bemutatott szláv nyelvű „Csoda" szövege „helyi" (tehát nem bizánci görög) alkotásnak tekinthető. Ezt az a körülmény is támogatja, hogy a „Csoda" egy bolgár nemzetiségű férfiról szól, hogy szent György a bizánciak szövetségeseiként harcoló magyarokkal szemben segíti meg a bolgár ifjút, de maga a történeti háttér is arra mutat, hogy e „Csoda" szövege bolgár környezetben született.

S most nézzük meg azt, hogy a 894–896. évi magyar eseményeket leíró többi bizánci és szláv forrás szövege hogyan viszonylik az általunk bemutatott 1. és 5. szláv kézirat szövegéhez.

Mint ismeretes, a 894–896. évi magyar vonatkozású események leírása több bizánci görög forrásban (György Barát, Bölcs Leó, Bíborbanszületett Konstantín, Theophanes Continuatus, Leo Grammaticus, Scylitzes–Cedrenus), valamint egy szláv forrásban (az Orosz Évkönyvek), továbbá néhány görög krónika (Georgios Monachos Hamartolos – György Barát, Zonaras, Manasses, Symeon Metaphrastes Logothetes) szláv fordításaiban található. A latin nyelvű források közül ez esemény leírása a Fuldai Évkönyvekben olvasható. E forrásoknak a szláv „Csoda" szövegével való egybevetéséből az tűnik ki, hogy közöttük semmiféle szövegösszefüggés nem állapítható meg, vagyis a szláv „Csoda" azoktól független alkotásnak tekintendő.[4]

Nyelvi tekintetben a szláv „Csoda" kéziratai orosz (1.–4.) és déli szláv (5.) szerkesztésre oszthatók. Az 5. (szófiai) kézirat hol szerb (Angelov; Christomatija[2], 227), illetőleg szerb szerkesztésű óbolgár (Snegarov, Starobъlg. razkaz 217; uő.: „déli szláv", i. m. 220), hol meg bolgár (nyugati vagy délnyugati bolgár) szerkesztésűként (Kodov 145) szerepel.

A kéziratok nyelvészeti elemzését elvégeztem, de azt később fogom közzétenni. Itt röviden csak annyit, hogy az 1. és az 5. kézirat szövege nyelvi és helyesírási vonatkozásban nem az eredeti ószláv (óbolgár) nyelvet őrízte meg, hanem ennek későbbi változatát – orosz, illetőleg déli szláv – szerkesztését tükrözi. Hogy az 5. (szófiai) kézirat mely nyelvterületen íródhatott? Snegarov szerint e kézirat nyelvjárási elemei (poidoch na voisku, praš[a], se běše procěpila, napregoch, konuvь, kovačь) arra mutatnak, hogy e másolat szerzője valószínűleg egy macedóniai literátus lehetett (Starobъlg. razkaz 217, 220).

Az emlék nyelvi jegyei közül számunkra különösen az fontos, hogy az *ugrok* 'magyarok' neve az 1., 5. és a 4. kéziratban is egységesen *u*-val szerepel, tehát *Ugre*, ... Más szóval tanulságos az, hogy e népnév – eredeti hangalakjában *Qgъre* –

[4] Vö. MHK. 3. kk., 90. kk., 110. kk.; Izvori za bъlg. ist. IX.: Grъcki izvori V. 108. kk., 130–138 (Theophanis Confessoris Continuati Chronographia), uo. 158–159 (Leonis Grammatici Chronographia); Moravcsik Gy., Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról: Antik Tanulmányok IV (1957.)., 275–288; MEH.[2] 106–107, 109, 120, 124. – MHK. 345 kk., 362 kk.; Hodinka A., Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 41, 47; MEH[2]. 126; a görög krónikák szláv fordításaira vö. *Király Péter:* Magyar Nyelv 1977. 31–49; – MHK. 316–317; MEH[2]. 211–212.

ismert változatai közül *(Qgre, Vǫgre, Ęgre, Vęgre, Vъgre, Ugre, Vugre)* itt az *u*-ra hangzó alakok bukkannak fel. Ez egyébként teljes összhangban van az emlék többi adatával. A két kéziratban ugyanis minden *ǫ* helyett egységesen *u*-t találunk. S ez az *ǫ–u* változás, amint már erről szó volt, a keleti szláv, a szerb és a nyugati bolgár nyelvterületre jellemző sajátság. Az *ǫ–u* változás egyébként, például az oroszban, a 10. század második felében következett be. Ennek igazolására Sobolevskij és Bulachovskij is az *Ugъre* népnevet hozzák fel, amely a 9. század elején még nazális *ǫ*-val hangzott, de hasonlóképp miként a BíbKonst.-nál olvasható *Neasét (<nejęsytь)* és *Verútzé (<vъrǫšti)* zátonyok nevei (a Dnyeperen), a 10. század közepe táján már denazalizálódott. Vö. Sobolevskij A. I., Lekcii po istorii rus.jaz.[4] Moskva, 1907. 20; Bulachovskij L. A., Ist. kommentarij k rus. lit. jaz.[5] Kijev, 1958. 78; Moravcsik, BíbKonst. 58–61.

Kodov annak a véleményének adott hangot, hogy a szófiai (5.) kézirat sokban hozzájárul az elbeszélés eredeti szövegének a megállapításához (Kodov i. m. 145). Ezt a kérdést azonban nem tartom ilyen egyszerűnek. Egyrészt szövegkritikai vonatkozásban az 1. és az 5. kézirat teljesen megegyezik egymással, másrészt nyelvi tekintetben mindkét kéziratnak vannak archaikusabb és fiatalabb elemei is.

Loparev ugyan még azt az álláspontot képviselte, hogy a 14. és a 17. századi orosz kézirat alapján nem lehet déli szláv, bolgár eredetre következtetni (i. m. 4–5), ma már azonban igen valószínűnek mondható, hogy az elbeszélés eredeti szövege bolgár földön született meg, még hozzá közvetlenül az események utáni időszakban. A már említetteken kívül erre következtethetünk annak alapján is, hogy az emlékben Boris fejedelem megkeresztelkedésének időpontjaként *vъ sija lěta* ('ezekben az években'; 1.) illetőleg *vъ naša lěta* ('a mi éveinkben'; 5.) meghatározás szerepel (ennek a fontosságára már Dujčev, Izъ starata I. 210 is felhívta a figyelmet). Ez a részlet feltehetően úgy értelmezhető, hogy az elbeszélés írója, „a nemrég megvilágosított bolgár nép" fia, még maga is tanúja volt Boris fejedelem és a bolgár nép megkeresztelkedésének. De érdemes felfigyelnünk az alábbi részletre is. Amikor az ugrok György ifjút üldözik, ő így esedezik megsegítéséért patrónusához: „Uram, keresztény Istenem..." Miért szerepel mindkét kéziratban a „keresztény" jelző? Talán azért, mert az elbeszélés elmondásakor (írásakor) még pogány bolgárok is élhettek környezetében (Dujčev i. m. 212)?

Az MHK is azt írja, nincs ok, hogy e történetet egykorúnak ne tekintsük, mivel ez bizonyára a 10. századból ered (i. m. 361). De ezt még azzal is ki kell egészíteni, hogy az eredeti óbolgár elbeszélés feltehetően a lè gr égi bb olyan forrásnak tekinthető, amely a magyarok 894–896. évi bolgáriai eseményeit tartalmazza (tehát régebbinek mint a bizánci források). S később innen, bolgár földről kerülhetett ez az elbeszélés Oroszországba (vö. Karavelov i. m. 152; Ivanov, Starobъlg. razkazi 45).

Gazdag Ferenc:

GIESSWEIN SÁNDOR RÉSZVÉTELE A HUSZADIK SZÁZAD VITÁIBAN 1904–1918

A Huszadik Század – a Társadalomtudományi Társaság folyóirata – fennállásának két évtizede alatt közel száz nyilvános vitát rendezett, amelyeken megalkuvást nem ismerő következetességgel, többnyire korának tudományos színvonalán vetette fel a magyar társadalom legégetőbb kérdéseit. A viták nyilvános volta lehetővé tette, hogy rajtuk bárki kifejthesse véleményét (a folyóirat egyébként is törekedett arra, hogy a legkülönbözőbb álláspontok képviselőit szólaltassa meg) és ezeken a vitákon a század első két évtizedének magyar közéletéből szinte mindenkit megtalálunk; szerepelt itt Pulszky Ágost, Concha Győző, Somló Bódog, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Szabó Ervin, Vámbéry Rusztem, Glücklich Vilma, Geöcze Sarolta, Prohászka Ottokár, Majláth József, Garami Ernő, Ranschburg Pál, Szende Pál, Ágoston Péter, Achim L. András, Kunfi Zsigmond, Apáthy István, Ignotus, Babits Mihály. Görcsöni Dénes, Varga Jenő, Lukács György, Réz Mihály, Rákosi Jenő, hogy csak néhány ismertebb nevet említsünk. A következőkben egy kitartó vitapartner, egy katolikus pap, Giesswein Sándor prelátus, a hazai kereszténységszocialista mozgalom egyik vezére szereplését kísérjük végig ezeken a vitákon.

Állásfoglalásainak ismertetését különösen érdekessé teszi az a megítélés, amelyet halálakor (1923) róla a baloldali, a liberális és az emigráns sajtó adott. A Népszava, amely a hazai lapok közül elsőként adott hírt haláláról, így írt: „. . . meghajtjuk előtte az elismerés zászlaját. Becsületes ellenfél volt. Sohasem tartozott az uszítók közé. Eszmei fegyverekkel harcolt, komolyan hitt abban, amit hirdetett. . ."[1] A Századunk c. folyóirat néhány évvel később újra emlékeztetett arra, hogy a temetésen „Giessweint a szociáldemokrata párt képviselője – Vanczák János – mint pártjának páratlanul nemes, ideális ellenfelét búcsúztatta el."[2]

A Tanácsköztársaság leverését követő időszak egyik legnagyobb emigráns lapja, a Bécsi Magyar Ujság hasonlóan elismerően írt: „Magyarországon az ilyen embereket idealistának nevezik és bolondnak tartják. . . Magyarországon, ahol katolikusnak lenni annyit tesz, mint Krisztus nevében szolgálni a nagybirtokot, s az evangéliumok igéivel alátámasztani a hitbizományt, Giesswein Sándor életműve rendkívüli lelki erőre, s az átlagtól elütő, nem közönséges egyéniségre vall. Sorsa nagyban és egészében visszatükrözi az egész magyar ellenzék sorsát."[3]

[1] Népszava, 1923. nov. 16.
[2] Századunk, 1926. I. k.
[3] Bécsi Magyar Ujság, 1923. nov. 17.

Az idézetek jól illusztrálják azt a követelményt, hogy a klerikalizmus – amely ellen többek között a Huszadik Század is harcolt – egyes reprezentánsainak szerepét a századforduló utáni Magyarországon az eddiginél differenciáltabban kell megítélnünk. A giessweini elképzelések ismertetésével pedig a hazai eszmetörténet területén egy fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokat feltételező kispolgári mozgalom ideológiájának megjelenését, bukását, pontosabban deformálódását kísérhetjük nyomon. A hazai progresszióval való vitáinak ismertetése remélhetőleg nemcsak becsületes emberi hozzáállásának megítéléséhez lesz elegendő, hanem a századforduló utáni polarizálódó magyar társadalom ideológiai színképének egy árnyalattal való gazdagításához is, aholis nyilvánvalóvá válik a liberális elveket kereszténydemokrata irányban értelmező, harmadikutas giessweini koncepció hatástalansága és belső ellentmondásossága.

A társadalmi fejlődés iránya (1904)

A Társadalomtudományi Társaság tevékenységébe Giesswein 1903 végétől kapcsolódott be. Nem mellékes körülmény, hogy ekkor a Társadalomtudományi Társaság még korántsem volt az, amivé a későbbiek során vált: a „második reformnemzedék" harcos fóruma; soraiban ekkor a legkülönbözőbb pártállású és felfogású tagok voltak találhatók.[4] A közös bennük csupán az a meggyőződés volt, hogy ki-ki a maga álláspontjának képviseletével előbbreviszi a tudomány fejlődését és elősegítheti Magyarország társadalmi és kulturális életének haladását.

Mikor Giesswein az 1904. évi, „A társadalmi fejlődés iránya" c. vitában fellépett, már komolynak mondható tudományos múlt állt mögötte,[5] közéleti-politikai tevékenysége pedig az előző évtől, 1903-tól vált országos méretűvé. Egyházi és politikai karrierje szorosan kapcsolódott a keresztényszocializmus hazai megjelenéséhez, társadalomtudományi munkássága pedig a neotomizmus már-már modernizmusba hajló változatának

[4] A Huszadik Század szerkesztője ekkor Gratz Gusztáv volt, a Társadalomtudományi Társaság elnökségében ott ült Hegedűs Lóránt; a társaság elnöke 1901-től, Pulszky halálától Andrássy Gyula gróf, a koalíció későbbi belügyminisztere volt.

[5] Giesswein Sándor 1856-ban született Tatán. Teológiai tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte, majd néhány év tanítás és papi szolgálat után a győri püspök mellé került. Egyházi pályafutásának főbb állomásai: 1897-ben győri székesegyházi kanonok, 1902-ben birsi apát, 1909-től pápai prelátus. Tudományos munkásságát nyelvészeti és hittudományi területen kezdte. 1904-ig megjelent főbb írásai: Buddhizmus és kereszténység, Esztergom 1889. Az összehasonlító nyelvészet fő problémái, Győr 1890; Az urali nyelvek helyhatározó demonstratív elemei. Bp. 1894; A vallás alapja és eredete. Bp. 1895; Reflexiók a katolikus autonómia szervezetére. Bp.. 1900.

A Néppárt születése óta részt vett a katolikus társadalmi mozgalmakban, gyakori szónoka mind itthon, mind külföldön a katolikus nagygyűléseknek, Egyik létrehozója volt a munkásság és a kispolgárság megnyerésére indított kereszténységszocialista szervezkedésnek Magyarországon. Irodalom: *Faber O.:* A keresztényszocializmus. Bp. 1907; *Galántai J.:* Egyház és politika. Bp. 1960; *Gergely J.:* A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Kandidátusi értekezés. 1973. MTA kézirattár; Harminc év. A magyarországi keresztényszocialista mozgalom harmincéves évfordulóján. Szerk. Riesz Lajos. Bp. 1933; *Notter A.:* A Szent István Társulat története. Bp. é. n. *Nyisztor Z.:* Ötven esztendő. Századunk katolikus megújhodása. Bécs, 1962; *Sándor P.:* A magyar filozófia története 1900–1945. Bp. 1973.

magyarországi propagálásához.[6] A neotomizmus második hullámához sorolható Giesswein[7] épp 1904-ben jelentette meg Történelembölcselet és szociológia c. könyvét, amelyben a történelmi fejlődés mibenlétét és annak összetevőit vizsgálta, így egyáltalán nem meglepő az a lendület, amellyel e vitákba vetette magát. A „második magyar reformnemzedék" tevékenysége nyomán előállott helyzet meglehetősen felkészületlenül érte a katolikus egyházat, s e vitákkal eddig még nem járt területekre kényszerítette az ecclesia militanst: a társadalomtudományok, a szociológia, a pedagógia és mindenekelőtt a politika területére. Görcsöni Dénes, a Katholikus Szemle publicistája néhány évvel később így értékelte az ekkor létrejött helyzetet: „A Társadalomtudományi Társaságot és a vele kapcsolatos szervezeteket rendszerint a dechristianizáció s a nemzeti gondolat pusztulása forrásának szoktuk tekinteni, én azonban egyebet is látok bennük. Ezek a megindítói egyszersmind az erőteljes, öntudatos és modern keresztény munkának. Elkeseredett, s a meg nem alkuvásnak durvaságával ránk zúdított támadásaik állították úgy-ahogy glédába a kereszténység, s a 20. század szellemét értő katolikusokat. Támadásaik módja, tanulságuk, ismereteik kényszerítik rá a védőket is a modern tudomány fegyvereinek használatára."[8]

Az ideológiai hatalmára féltékeny katolikus egyház a társadalmi és politikai kérdésekhez radikális szellemben közeledő progresszív értelmiségiek hatásának ellensúlyozására részint a politikai katolicizmus legszélsőségesebb demagógiát is alkalmazni merő irányzatát, a kereszténységszocialista mozgalmat indította útjára, (lapjukért, az Igaz Szóért, a későbbi hercegprímás, Csernoch János tette le a kauciót), részint pedig a modern tudományos és társadalmi kérdésekben jártas papok előtérbe állítását választotta.[9]

A társadalmi fejlődés iránya c. vita közvetlen előzménye Somló Bódog előadása volt 1903. március 29-én, amelyben a társadalomtudományok megalapozhatóságának problematikáját fejtegetve a társadalomtudományok fő és egyetlen axiómáját a „társadalom folytonos fejlődésének tényében" az evolúcióban jelölte meg.[10] Az eredetileg tisztán filozófiainak induló vita[11], ellentétben a szerkesztőség eredeti szándékaival, mindinkább

[6] A kereszténységszocialista mozgalom egyházi indíttatású kispolgári társadalmi-politikai mozgalom. Eredendő egyházi intencióiban (Rerum Novarum 1891) a munkásosztály szociáldemokraták vezette szervezkedésének leszerelésére szolgált. Magyarországon Geisswein egyik első propagálója volt. A hazai viszonyok között a mozgalom, amelyet a klérus és a Néppárt is gyanakodva figyelt – csak nagyon szerény sikereket ért el; tagokat jobbára csak a kisiparosság, kispolgárság és a parasztság között tudott toborozni.

[7] A neotomizmus XIII. Leo Aeterni Patris kezdetű enciklikájának nyomán vált a katolikus egyház hivatalos filozófiájává. Első nagy képviselői: A.D. Sertillanges, M. Grabman és J. Gredt, akik tevékenységüket főleg az ember és a természet viszonyának kidolgozására fordították. A második generációt képviselő M. Blondelnél és követőinél jelentkezett először az egyén és a társadalom problematikája. Ehhez a vonatlhoz sorolható Geisswein is.

[8] Katholikus Szemle, 1913. I. k. 210–212.

[9] A legjellemzőbb példa erre Prohászka Ottokár, a székesfehérvári püspök karrierje lehetne. Vö. *Szabó M.*: Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896–1914. Történelmi Szemle, 1973/1–2.

[10] Huszadik Század, 1903. I. k. 397–408.

[11] A társadalmi fejlődés iránya. Előadók: Gratz Gusztáv, Batthyány Ervin, Szabó Ervin, Geöcze Sarolta. A tizenkét ülésen – 1904. április 12-től május 17-ig – tartó vitán hozzászóltak: Giesswein Sándor, Bernát István, Wolfner Pál, Kégl János, Prohászka Ottokár, Vészi József, Leopold

politikai felhangokat kapott és a résztvevők egyöntetűen a szabadelvű politika végnapjait látó magyar társadalom jövendő fejlődési irányának taglalását látták benne. A szerkesztőség négy előadót kért fel egy szélesebbkörű vita elindításához. Gratz Gusztáv a liberalizmusról beszélt. Értékelése szerint a liberalizmus a feltörekvő polgárság ideológiája volt, amellyel a születési arisztokrácia ellenében lerombolta az individuum szabadsága útjában álló korlátokat. Viszont a történelmi fejlődés során a liberalizmus összefonódott a középosztályokkal, amelyek azt saját, egyoldalú érdekeik biztosítására használták fel, s a liberalizmus így lehetővé tette az egyéni szabadság nevében mások kizsákmányolását. Megoldásként azt javasolta, hogy a liberalizmusnak – „szabadságszeretete" fenntartása mellett – „emberszeretőbbé" kell válnia, s e célból a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal kell megtöltenie.

„A liberalizmusnak csak úgy van jövője" – vonta le Gratz a konklúziót – „ha gazdasági téren fölveszi a gondoskodást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és sohasem felejti el, hogy az éhező ember természeten alapuló jogot formálhat jóllakott embertársainak kenyerére."[12] Gratz, a neokonzervativizmus és a természetjogon alapuló keresztény társadalomkoncepció felé hajló érvelésével meg sem kísérelte, hogy védelembe vegye a liberalizmust, hanem annak helyébe a kapitalizmus javított kiadását kívánó „szociális liberalizmust" javasolta.

Gróf Batthyány Ervin előadásának címe „Az anarchizmus" volt. Ezt úgy definiálta, mint azon társadalmi rendet, amely az erőszakon épülő uralmi rendszerek helyett „az emberek természetében rejlő szolidaritás és az ebből folyó szabadság, egyenlőség és önkéntes összeműködés által jön létre".[13] Mindenféle törvényt elutasító álláspontjában úgy vélte, hogy a társadalom harmóniáját egyedül az individuumokban rejlő képességek szabad kibontakoztatása, az egyéni erők szabad mozgása, szabad konfrontációja valósíthatja meg. Zömmel Kropotkin érveire támaszkodva fejtegette az új erkölcsi világrend szükségességét és azt a konklúziót vonta le, hogy „minden intézmény, mely az emberek önmeghatározási jogát és egymáshoz való viszonyuk szabadságát korlátozza, gyökerestől eltörlendő". Ennek értelmében gazdasági téren követelte a tulajdon megszüntetését, a teljes kommunizmust, politikai téren pedig mindenféle jog, közigazgatás és az állam elvetését.

A témánk szempontjából fontosabb két előadást Geöcze Sarolta és Szabó Ervin tartotta. Geöcze Sarolta, a komáromi polgári leányiskola igazgatója „A konzervativizmus és a keresztény szocializmus" c. előadásának bevezetésében azt mondta, hogy nagyon örül, mivel a közönség soraiban főként a „fiatal Magyarországot" látja, akik „fiatalos hévvel és optimizmussal bízva szociális eszményeikben, a mai bajok meggyógyulását azoknak megvalósításától várják. De nem tudok osztozni optimizmusukban" – folytatta – „mivel nem tudok hinni a társadalmi forradalom üdvözítő voltában". Érvelésként a XIII. Leo Rerum Novarum kezdetű enciklikája által javasolt társadalmi modellt vázolta fel, amely szerint a modern kapitalista társadalom bajait az „istenszeretet csökkenése" okozta

Lajos, Migray József, Hatter Ferenc, Baross János, Hajós Lajos, Tegze Gyula, Schmitt Jenő, Máday Andor, Farkas Geiza, Jacobi Andor, Garami Ernő, Pikler Gyula, Hegedűs Lóránt, Méray-Horváth Károly, Czóbel István, Lánczy Gyula, Leopold Gusztáv. Huszadik Század, 1904. I–II. k. A vita külön kötetben is megjelent 1905-ben.

[12] Huszadik Század, 1904. I. k. 181.

[13] Uo. 184.

és gyógyításának legbiztosabb módja a „társadalom természetes rendjéhez való visszatérés". A magyar társadalmi problémák megoldásának is legalkalmasabb módszereként a kereszténységszocializmus elveinek megvalósítását jelölte meg, ama társadalmi rend kiépítését, amelynek az alapelvei „a magántulajdon, a haza és a vallás". A konkrét megvalósítás érdekében bizonyos szociális reformok azonnali bevezetését követelte: homestead-et, adómentes létminimumot, kisbirtokok létesítését parcellázás útján, kisbérletek kialakítását, termelő-, értékesítő- és hitelszövetkezetek alakítását, a bevándorlás korlátozását, a „szertelen nagy" hitbizományok széttagolását, progresszív adórendszert, továbbá a munkásság személyi védelmét, hathatós iparfelügyeletet, egészséges lakásokat, méltányos bérezést és állandó munkaalkalmak biztosítását, bérminimumot, vasárnapi munkaszünetet, munkásképzést stb. Koncepciója szerint a konzervativizmus és a kereszténységszocializmus nem választhatók el egymástól, mivel a konzervativizmus azt a társadalmi rendet jelöli, amely a keresztény világnézetre épül fel, míg a kereszténységszocializmus „a társadalmi kérdésnek a keresztény erkölcsi törvény alapján való megoldásáért" küzd. Előadásának végén Geöcze beismerte, hogy „az a tudományos fegyverzet, amiben itt megjelenni illik, nem énreám van szabva, forgatni sem bírnám", s valószínűleg ez volt előadásának egyetlen pontja, amiben a jelenlévők kivétel nélkül egyetértettek vele.

A modern társadalomfejlődés negyedik nagy irányzatának tekintett szocializmusról Szabó Ervin beszélt. A szocializmust úgy definiálta, mint a termelés társadalmi formája és az elosztás egyéni formái közötti ellentét feloldását. Előadásának fő célját abban jelölte meg, hogy bebizonyítsa: a társadalmi mozgalmaknak és a társadalom mozgásának oka az osztályharc. Vallván, hogy a társadalomtudomány feladata a társadalmi jelenségek kauzalitását megállapítani, leszögezte, hogy a társadalmi jelenségek „természeti törvények módjára ható társadalmi törvények" uralma alatt állanak. Mivel az ipari fejlődést immanens erők hajtják előre, a társadalmi fejlődés önmaga teremti meg a szocialista gazdaság feltételeit. Az ipari koncentráción kívül pedig az osztályharc az, ami a modern szocializmus eljövetelét szükségszerűvé teszi. Védelmébe vette a munkások jogát a szervezkedésre, s röviden összefoglalta a marxi államelméletet is. Külön foglalkozott a legtöbbet támadott problémával, az egyéni szabadság kérdésével. A moralizáló álláspontokkal szemben kifejtette, hogy a szabadság relatív fogalom, amely a társadalom mindenkori fejlettségétől függ és így a szocializmus és a polgári társadalom szabadságfogalma tartalmilag szükségszerűen különbözik egymástól. Tehát az osztálytársadalom uralkodó osztályai tagjainak szabadságképzete helyébe egy új szabadságfogalom lép majd; a társadalom minden tagjának az a lehetősége, hogy a közéleti és szellemi téren dolgozzanak, érvényesüljenek és kitűnjenek.[14]

Giesswein egész hozzászólása Szabó Ervin előadásával vitatkozott. Elöljáróban röviden összefoglalta a Történelembölcselet és szociológia c. könyvének főbb megállapításait. Ebben a társadalomtudományok, nevezetesen a történettudomány fogalmát L. E. Bernheim nyomán úgy definiálta, mint ami „az embereknek mint társadalmi lényeknek egyéni, tipikus vagy kollektív értelemben vett tevékenységét az ő fejlődésük szerint okozati összefüggésükben kutatja és előadja".[15] Elutasította a „történelmi determinizmus" mindhárom formáját: a.) a mesologikus elméletet, amely a társadalmi fejlődés determináló

[14] Uo. 269.

[15] *Giesswein:* Történelembölcselet és szociológia. Bp. 1904. 9.

alapjaként a „földrajzi, népfaji és kulturális környezetet" veszi fel, s Gobineau, Chamberlain fajelméletét éppúgy elégtelennek minősítette, mint Le Bon koncepcióját, mondván, hogy a „lelki infekciókat" nem lehet a társadalmi fejlődés alaptörvényeiként elfogadni, hisz maga a társadalom teremti meg a kulturális környezetét is. b.) Elvetette a biologikus elméletet egészében, habár a társadalmat szerves organizmusként értelmező koncepciót már nagyobb megértéssel fogadta. Védelmébe vette Spencert, akiről azt tartotta, hogy belőle ugyan „teljességgel hiányzott a történelmi érzék", de ugyanakkor jó analógiákat mutatott a társadalmi szervezetek és a biológiai organizmusok közti párhuzam leírásakor. Követőit viszont elmarasztalta, mert szerinte azok nem vették figyelembe sem azt, hogy Spencer rendszere nem ad semmi magyarázatot a „biológiai és a társadalmi élet átmenetéről", sem azt, hogy Spencer következtetéseit főként a primitív népek tanulmányozása alapján vonta le, s emiatt az „intellektuális élet és a művelődés fejlődését nem tudja kellően méltányolni". c.) Nem fogadta el a történelmi materializmust sem. A marxi gondolatokat valószínűleg csak kommentárokból ismerő Giesswein úgy értelmezte a történelmi materializmust, mint egy túlságosan egyoldalú koncepciót, amely ugyan felhívta a figyelmet a gazdasági tényezők jelentőségére a történelemben, de épp materialista voltánál fogva „az emberi létformákat" mélyebben megmagyarázni képtelen. Szerinte a történelmi materializmus mint elmélet és tudomány nem állta meg a helyét, mert a polgári tudomány már régesrég megcáfolta, s hogy a huszadik század fordulóján még mindig megtalálható, az csak annak köszönhető, hogy Marx követői „nem törődtek" ezzel a visszautasítással, sőt elméletüket a munkásosztály és a tömegek harcbavitelére használták föl.

Giesswein saját történelemfelfogását „történelmi idealizmusnak" nevezi, úgy definiálja, mint azon eszmék együttesét, „melyek a természet törvényei mellé helyezkedve és részben föléjük emelkedve, az emberiség fejlődésének intézői és szabályozói".[16] Négy ilyen eszme van: a.) a vallás eszméje; Giesswein szerint ez a legfontosabb és egy nagyvonalú gesztussal a civilizáció minden jelentősebb alkotását a vallás, Európa esetében a kereszténység termékének tekinti. b.) az etikai eszme, amely az etikai normák érvényesülését követeli mind az egyének életében, mind a történelemben. A keresztény társadalomfelfogás szerint ezek az etikai alapelvek örök érvényűek, a társadalmi változásokkal és a történelem haladásával nem változnak. Giesswein ezeket tekinti a társadalmi és kulturális haladás előfeltételeinek. c.) a szociális eszme szabályozza szerinte a történelem során az egyén és a társadalom viszonyát, tehát a történelmi események megragadásakor a tömegek és vezetőik tetteinek megítélési alapját. A giessweini történelmi idealizmus a kollektivista és individualista történelemfelfogás helyes egyensúlyában akarja megragadni a fejlődés kritériumait. Az egyensúly praktikus értelme a szabad akarattal rendelkező individuum primátusának elismerése a történelmi eseményekben. d.) a kulturális eszme az előbbi háromnak egyfajta szintézise.

Az egész gondolatmenet konklúziója, hogy „amit a pozitivizmus kiölt a történelemből, az éltető lelket, azt csak a történelem metafizikája adhatja vissza neki,"[17] vagyis a történelemtudomány nem oldhatja meg feladatait, ha nem fordul a filozófia, a metafizika felé és nem kér tőle vezérlő gondolatokat az egyes történelmi kérdések megoldásához. Az, hogy miféle metafizikai segítségről van szó, lényegében már kiderült: a giessweini történe-

[16] Uo. 43.
[17] Uo. 61.

lemfelfogás alapja az individuum, amelynek a keresztény társadalomfilozófia értelmében saját „természete" van, és ebből következően ugyancsak célja van az emberek szükségszerű társulásából kialakult társadalomnak is.[18] A teológiai alapot előfeltételezve ez a cél nem más, mint az isteni rend, az egyéni üdvözülés kivetítése a történelembe. Az emberi társadalom fejlődése pedig felettébb sajátos irányt kap: azt az utat járja be, amelyen az „evolúció völgyéből a teológia magaslatára emelkedünk".[19] Az emberiség reális társadalmi fejlődése bizonyos „ideálok" elérésére szűkül, mint pl. a társadalmi igazságosság és a békés haladás.

Amiben Giesswein – a fentiekben erőteljesen konzervatívnak bizonyult – történelem- és társadalomfelfogása mégis figyelemreméltónak tűnik, az az, hogy a századforduló magyar klérusának képviselőitől eltérően a kívánatosnak ítélt társadalmi modellt a valóságos történelmi fejlődés vonalához sokkal közelibben értelmezte, s elvetette az ortodox konzervativizmus múltba néző közelítésmódját. Az 1904-es vitában a klerikalizmus képviselői közül messzemenően ő tanúsította a legtöbb megértést a Szabó Ervin által vázolt szocializmus koncepciója iránt. Nem annyira a kiindulópont, a társadalmi fejlődés elvének és az osztályharc tényének elfogadásáról van szó, hanem sokkal inkább azon tendenciáról, amelyben a Prohászka Ottokár által leszögezett kereszténységszocialista társadalomfejlődési alapfogalmakat – a vallás, család, magántulajdon – értelmezte. Azt a kérdést tette fel, hogy vajon a szocialisták által kitűzött kollektivista társadalom egyáltalán elképzelhető-e materialista alapon, és azt a választ adta rá, hogy nem lényegi kérdés, hogy a társadalom kollektivista-e, mivel a kereszténység „sem nem kollektivista, sem nem a magánbirtok föltétlen parancsolója".[20] Helyette a hangsúlyt a materializmus és idealizmus ellentétére és szembeállítására helyezte, mivel úgy vélte, hogy a szocializmus materialista kiindulópontja a liberalizmus továbbélése. A neokonzervatív gondolatrendszernek megfelelően[21] ő is élesen elítélte a kapitalizmus „túlzó" megnyilvánulásait: a tömeges elszegényedést, a proletarizálódást, a társadalmi osztályok közötti ellentétek növekedését és úgy vélte, hogy csak a szocializmus rendszere fogja megoldani ezeket a társadalmi problémákat. De csak akkor – tette hozzá –, ha a szocializmus nem materialista, hanem idealista alapon valósul meg, mivel szerinte a marxizmus által javasolt alternatíva – épp a gazdaság primátusának elve miatt – nem lehet alkalmas erre. Giesswein a társadalom megjavításának, a munkásosztály és a szegények védelmének problémáját az osztályharc által nyújtott eszközök helyett „örök erkölcsi törvényekkel" kívánta biztosítani. Organikus társadalomfelfogásából kiindulva az osztályharcot mint leküzdendő zavart értelmezte és az osztályszolidaritást az egész társadalomra kívánta kiterjeszteni. Ennek érdekében, – fejtegette, – a társadalom egyes rétegeinek különérdekeit alá kell rendelni a társadalmi egész felsőbb érdekeinek, és „akkor fognak azok harmonikus egészet képezni, akkor fognak kölcsönösen és együttesen az egész társadalom javára szolgálni".[22] A társadalmi fejlődés elvének

[18] *Giesswein:* Társadalmi problémák és keresztény világnézet. Bp. 1907. 167; Történelembölcselet és szociológia 41; Giesswein beszéde a Magyar Királyi Országos Békeegyesület gyűlésén. Alkotmány, 1905. V. 19.

[19] *Giesswein:* Társadalmi problémák... 166.

[20] Uo. 81.

[21] *Szabó M.:* Uj vonások a századfordulói Magyarország konzervatív politikai gondolkodásában. Századok, 1974/1.

[22] *Giesswein:* Egyén és társadalom. Bp. 1915. 66.

korlátozott elfogadásával lényegében csatlakozott a korabeli haladó polgári értelmiség „haladáshit" elképzeléséhez, amint az egy 1912-ben, szintén a Huszadik Század rendezésében lezajlott vitából kiderült.[23] Jászi Oszkár ugyanis ennek során azt mondta, hogy mivel a haladás a „szervezet biológiai összhangjának" javításához vezet, s a „haladás problémájában pragmatikusan nem is az a fontos, hogy az emberi társadalmakat en bloc valami tökéletes rangsorba sorozzuk, hanem az, hogy az emberi célkitűzés szempontjából mértéket nyerjünk egyrészt, másrészt pedig az elért eredményeket az egyik vagy a másik téren az egyén szempontjából mérlegelhessük, s képesek legyünk a fejlődés kauzális sorában a legáltalánosabb emberi értékeket felkutatni, valamint ismérveket szerezni arra nézve, hogy bizonyos jelenségekkel szemben a gyakorlati politika szempontjából minő álláspontra helyezkedünk".[24] Ti. ezek az emberi értékek különböző helyekről származnak, s megfelelnek „az emberi lélek racionális, szociális és szorosan vett vallási hajlandóságainak is".[25] Jászi úgy gondolta, hogy mindezek egyesíthetők egy ún. „haladás hitben",[26] amely pl. a vallás gondolatait úgy képes integrálni, hogy elveti az egyházak eddigi osztályuralmi és kizsákmányolási tendenciáit. Giesswein a katolikus egyház történelmi gyakorlatát félretolva csatlakozik Jászi koncepciója mellé: „Téves az a felfogás, hogy a tételes vallások szükségszerű járulékai az osztályuralmi és kizsákmányolási tendenciáknak. Ezek a tendenciák bármilyen más közeget is fel tudnak venni. A kereszténység eredetében bizonyára nem volt osztályuralom, s akik sok mindenféle formájában annak céljaira felhasználták, nem a kereszténység szellemében jártak el."[27].

Politika és erkölcs, társadalmi haladás és kereszténység összebékítési programjának gyakorlati-politikai megvalósítását Giesswein a kor két nagy nemzetközi szervezetének, a katolikus egyháznak és a szociáldemokráciának közös munkájában vélte megtalálni. A két irányzat „kiegyeztetésének" alapja szerinte a szociáldemokraták részéről az a tény, hogy a szociáldemokratáknak a társadalom átalakítására vonatkozó koncepciója egy morális előfeltételt tartalmaz. A munkásosztály kizsákmányolásának megszüntetésére irányuló harcuk alapja egy etikai bírálat kimondása a társadalomról, s e bírálat kimondásának csak akkor van értelme, ha létezik egy „gazdasági viszonyok fölött álló erkölcsi törvény". Vagyis eszerint az igazságos társadalmi rend követelése nemcsak gazdasági kérdés, hanem elsősorban etikai. Ez pedig a katolikus értelmezés szerint az egyház hatáskörébe esik, tehát a katolikus egyházra, pontosabban a vallásra nagy feladatok várnak a jövendő társadalom megformálásában.

[23] Van-e társadalmi haladás? Előadó Jászi Oszkár. 1912. november 24. Hozzászóltak: Diner-Dénes József, Farkas Geiza, Giesswein Sándor, Ignotus, Rónai Zoltán és Zigány Zoltán. Huszadik Század, 1912. II. k. 503–536, 1913. I. 259–272.

[24] Uo. 1912. II. k. 530.

[25] Uo.

[26] „A haladás hit racionálisan kitűzhető, de azért végtelennek látszó perspektívákat nyit... erőfeszítéseinket összeköti az előttünk ugyanezen célért küzdöttek számtalan nemzedékeivel és azokkal, akik utánunk ugyanezekért a javakért fognak harcolni. A haladás hit végül az erkölcsi szolidaritás és az önfeláldozásra serkentő altruizmus forrása, mert véges, gyarló, céltalan életünket bekapcsolja valami végtelenbe, örökbe és abszolútba. Ekként a haladás hit a vallásos gondolat legértékesebb elemét magában hordja amaz osztályuralmi és kizsákmányolási tendenciák nélkül, amelyek minden tételes valláshoz tapadnak." Huszadik Század, 1912. II. k. 535.

[27] Huszadik Század, 1913. I. k. 259–260.

A nyugat-európai társadalmi viszonyokat jól ismerő, és magát az angol parlamenti demokrácia hívének valló Giesswein a hazai társadalomfejlődés irányát az ország demokratizálásában jelölte meg. A világháború előtti magyar értelmiség zömének elképzeléseihez híven ettől várta a legégetőbb magyar sorsproblémák: a tömeges szegénység, a nemzetiségi kérdés, a kivándorlás stb. megoldását is.

Az 1904-es vitában a Geöcze Sarolta, Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár által képviselt kereszténységszocializmust, mint a társadalmi fejlődés jövőbeni lehetséges irányát, lesújtó kritika érte. Elsőként a magát ekkor még ortodox marxistának valló Wolfner Pál reagált Giesswein hozzászólására: „Az egyháznak mint politikai szervezetnek mindenkor volt és van egy politikai tendenciája, amely a történelmen végigkíséri; az, hogy kisajátítja a maga részére a kornak az uralkodó eszméit és ezeknek segélyével akar uralkodni. . . Ugyanaz az egyház, amelynek a marxizmushoz, a proletariátushoz 2000 esztendőn keresztül soha semmi köze nem volt, egyszerre azt mondja, hogy igen, a marxizmus helyes, és amint a múltkor Giesswein kanonok úr előadta, az egyház is marxista, sőt a marxizmust csak az egyház által lehet megvalósítani; és az kis különbség, amely őket a szocializmustól elválasztja. Mihelyt a szocializmus hajlandó ezt az új társadalmi rendet egyházi alapon megcsinálni, az egyház segíteni fog. Hát egyházi szempontból talán ez helyes, ez talán a célhoz vezető és indokolt, de mint a társadalom fejlődésének irányát. . . (csak úgy értelmezhetjük – GF), mint ugyanannak a hatalmi politikának újabb megnyilatkozását, amely 2000 esztendőn keresztül változó formákban mindig ugyanazt a célt szolgálta."[28] A bernsteini revizionizmus gondolatait propagáló Wolfner a fenti helyes értékelés mellett bizonyos támadási felületet is nyújtott, amelyet a konzervatívok egyik fő hazai képviselője, gr. Majláth József azonnal ki is használt. Fennhangon dicsérte azokat a „józan és higgadt szocialistákat", akik a forradalmi vonalról lassanként a reformok terére kezdenek áttérni és ilymódon jelentős lépéssel közeledtek a polgári társadalomhoz. A szociális reformok minden más probléma elé helyezésének platformján pedig már sokkal könnyebben elmosható a különbség az ugyancsak a szociális reformokat hangsúlyozó kereszténységszocialisták és a szociáldemokraták között. Prohászka Ottokár hozzászólásában nyíltan be is vallotta, hogy a kereszténységszocialisták mindent fel akarnak használni az egyes irányzatokból, ami elképzeléseikkel nem ellenkezik. Csak az alapokat kívánják változatlanul hagyni: a magántulajdont, a vallást és az erkölcsöt. De bármennyire igyekezett is Giesswein és Prohászka békülékeny hangot megütni és közeledni a vitapartnerek álláspontjához, az élesedő vitában fejükre olvasták koncepciójuk eklekticizmusát, belső ellentmondásosságát és reakciósságát. Vészi József és Lánczy Gyula a kereszténységszocialista társadalmi programok immanens ellentmondásaira hívták fel a figyelmet, arra, hogy a keresztény egyházak maguk sem tudnak dönteni a különböző egyházon belüli irányzatok között; nyíltan hivatkoztak Harnack protestáns, liberális teológiájára, a francia Loisy katolikus bibliakritikájára, az amerikanistákra, tolsztojánusokra és mindezek egyházi ellenfeleire is, továbbá nem felejtették el megemlíteni az olasz Murri nevét annak példájaként, hogy mihelyt egy katolikus ihletésű politikai mozgalom túl kíván lépni az egyház által szabott korlátokon és mihelyt őszintébb törekvéseket tanúsít a szociális reformok iránt, azonnal egyházi tilalom tünteti el őket a politikai színtérről. Jacobi Andor azt olvasta fejükre, hogy „nem a mai társadalmat, hanem a tegnap társadalmát akarják fenntartani a keresztény konzervativizmussal.

[28] Huszadik Század, 1904. I. 517.

Igy nevezi magát ez a rendszer, azonban őszintén szólva inkább konzervatív mint keresztény. Legalábbis azok az osztályok, amelyek túlsúlyát konzerválni óhajtják, tehát a papság, a nemesség, múltjukban nem mutatták azt, hogy a keresztény erkölcstant magukra nézve különösen kötelezőnek tartották volna. . ."[29] Leopold Lajos és Garami Ernő pedig kifejtették, hogy a kereszténységszocializmus mindig mint a szociáldemokrácia kísérőjelensége tűnik fel a politikai életben és elmélete, valamint gyakorlati politikai programja az esetek többségében a szociáldemokratáktól kölcsönzi tételeit. Garami Ernő megállapította a Geöcze Sarolta követelte reformokról, hogy azok egy része a szociáldemokraták hasonló követeléseinek parafrázisa, a másik fele pedig nem egyéb, mint „meddő nőegyleti jótékonykodás". Szabó Ervin zárszavában úgy fogalmazott, hogy a Giesswein-féle kereszténységszocializmus, ha következetes, akkor társadalmi programjának végrehajtásakor szükségszerűen ellenkezésbe jut az egyházi hierarchiával és a szociáldemokraták mellé kell hogy álljon: „. . . a következetes kereszténységszocialista – bár alapozása valláserkölcsi – céljaiban és praktikus harcában a szocializmussal egy. A krisztusi szeretet, amelyen felépül, nem szemforgató siránkozás, hanem harcos szeretet."[30] Giesswein később pályafutását tekintve Szabó Ervin 1904-es jóslata több ponton is igaznak bizonyult.

Vita a középiskola reformjáról (1905–1906) és a pécsi szabadtanítási kongresszus (1907)

A középiskola reformja c. vitához ismét egy bátran kritikus cikk adta az indítást. Méray-Horváth Károly: Kezdődik az emberbutítás c. cikkében[31] a középiskolai oktatás tartalmának avultságát állította szembe a huszadik századi társadalom és termelés követelményeivel. Kimutatta, hogy a klasszikusok ismeretére alapozó, a görög és a latin nyelvnek túlsúlyt biztosító és a természettudományi ismeretek oktatását csak mellékesen kezelő hazai középiskolai oktatás azon kívül, hogy az ifjúság számára felettébb fárasztó módon érdektelen és hasznavehetetlen ismereteket közöl, még a politikai konzervativizmus utánpótlás-nevelésének funkcióját is betölti. Ennek megszüntetésére követelte a középiskola reformját. A Társadalomtudományi Társaság 1905. március 31-i ülésén Pikler Gyula alelnök vitaindító előadásában a műveltség fontosságáról beszélt, rámutatva arra a kapcsolatra, amely egy ország általános kulturális színvonala és anyagi jóléte között fennáll. A közel egy évig tartó diszkusszióban[32] a szembenálló fő frontokat a közoktatásügy kon-

[29] Uo. 1904. II. 472.

[30] Uo. 1904. II. 552.

[31] Uo. 1904. II. k. 217–229. Ugyanerről a témáról Méray-Horváth még két cikket közölt: Emberrontás a középiskolában (Huszadik Század, 1905. I. k. 170–180) és A pedagógia reformja (uo. 1908. I. k. 509–524) címmel.

[32] A középiskola reformja. A vitaindító előadást A műveltség fontossága címmel Pikler Gyula tartotta 1905. márc. 31-én. A vitában hozzászóltak: Márki Sándor, Imre Sándor, Ranschburg Pál, Moravcsik Ernő, Salgó Jakab, Oláh Gusztáv, Sarbó Artur, Hajós Lajos, Schaffer Károly, Juba Adolf, Giesswein Sándor, Vészi József, Márkus Dezső, Nagy Sándor, Fischer Ignác, Herczfelder Gábor, Krajcsi Rezső, Schlatter Alfréd, Méray-Horváth Károly, Rombauer Emil, Budinszky Károly, Kármán Mór, Müller Márta, Tarczai Lajos, Glücklich Vilma, Harkányi Ede, Kőhalmi Béla, Fenyő Vilmos, Frank Aladár, Szalay Károly. Huszadik Század, 1905. I. k. 525–568, 1906. I. k. 176–368.

zervatív képviselői, mindenféle reform merev ellenzői és a reformok hívei, többségükben nem pedagógusok alkották. A megkérdezett pszichológusok és ideggyógyászok zöme szellemi túlterhelésről beszélt és tragikusan kevésnek tartotta a testnevelésre fordított időt. Ami az oktatás tartalmát illeti, a hozzászólók haladóbb része azt kifogásolta, hogy az iskolában tanított világkép és a valóságos társadalmi állapotok között túl nagy a szakadék. A hozzászólók ama csoportja, akik nem voltak sem tanárok, sem orvosok, azok főként a latin és a görög nyelv óraszámának túlzott nagyságát, illetve tanításának fölöslegességét hangsúlyozták. A klasszikai oktatás kevésszámú hívőjének szószólója Rákosi Jenő volt, aki azt mondta hozzászólásában, hogy a latin nyelv tudásával kezdődik a „felsőbbrendű, históriai műveltség".[33]

Giesswein, akit mint országgyűlési képviselőt kértek meg a részvételre, felszólalásában egyetértett Méray-Horváthtal abban, hogy a középiskolai oktatás reformra szorul. De a középiskolát teljes egészében elvető szélsőséges felfogásokkal szemben azt javasolta, hogy a tanrendekben növelni kell a természettudományos tantárgyak részarányát és emellett kisebb óraszámban, de hatékonyabban oktatni kell a latin nyelvet is. Véleménye szerint latín nélkül az emberi műveltség jelentős területeit képtelen lesz a felnövő generáció megismerni. De ugyanilyen szükségesnek tartotta a modern, élő nyelvek tanítását is a gimnáziumokban. Az órarendeket illetően konkrét példákkal is szolgált: szerinte a dán és a holland középiskola, ahova a diákot 12 éves korban veszik fel, ideális formáját nyújtja a jó tanrendnek. A tanítás módszeréül azt javasolta, hogy az oktatás irányának a gyakorlatiassága a legfontosabb, vagyis a pedagógusok „ne túlságos ismeretekkel gyötörjék a gyermekeket", hanem hagyjanak időt és energiát a testi nevelésre és a jellemképzésre is. Ehhez persze az szükséges, – folytatta –, hogy egy osztályban ne 60–70, hanem legfeljebb 30–35 diák legyen. Javaslatát, miszerint ez úgy lesz lehetséges, „ha tanintézeteink számát fokozzuk", és felfogását, hogy ti. ha százmilliók mennek új ágyúkra, akkor egynéhány millió többlet ezen a téren sem fog ártani", – a jegyzőkönyv tanúsága szerint élénk helyesléssel fogadta a jelenlévő hallgatóság.[34]

Az oktatás kérdése ezekben az években a haladó és a konzervatív erők egyik fő ütközési területe volt. Nem is annyira a középiskolai oktatás, amelyet jórészt a katolikus egyház tartott befolyása alatt, hanem a Társadalomtudományi Társaság szervezte szabadoktatás vált ütközőponttá. Ez volt ugyanis a hivatalos művelődéspolitikától eltérő, azzal gyakran élesen szembenálló kulturális nevelés gyakorlati formája, azé a munkásoktatásé, amelyet jelentős sikerrel szervezett a Társadalomtudományi Társaság. A Társaság 1906. augusztus 8-i kettészakadása után[35] – melynek során 37 tag lépett ki, élükön az elnök gr. Andrássy Gyulával – a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Apponyi Albert szerette volna a haladó jellegű oktatási formák elöl a terepet elvenni, s megakadályozni a szabad munkásoktatás szélesebb körű elterjedését. Jórészt ebből a célból született meg a pécsi szabadtanítási kongresszus összehívásának gondolata, amelynek politikai jelentőségét a kormányzat világosan felismerte és megrendezését minden eszközzel támogatta.

[33] A vita első része ugyanilyen címmel külön kötetben is megjelent 1906-ban. Idézet ebből a kiadásból. 205.

[34] Uo.

[35] Budapesti Hírlap, 1906. VIII. 9.

A kongresszus célját és feladatát az előkészítő tanácskozások során Pályi Sándor, az Erzsébet Népakadémia és a Szabad Líceum alelnöke foglalta össze: „Közműveltségünk nemzeti irányba való fejlesztése, egész népünk szellemi szintjének emelése, a mindennapi élet gondjain fölülemelkedő általánosabb érdeklődés fölkeltése, a fokozódó gazdasági küzdelemre a szakismeretek növelésével edzettebbé tétele, a társadalmi föladatok egészséges irányú tárgyalása, a jogok kiterjesztésének megfelelő értelmi növelés, a nemesebb szórakozások és a testedzés iránti érzék fejlesztése és mindezek mellett hazánk földjének, történetének és irodalmának ismerete és szeretete. . . és főként a munkásosztály egyoldalú eszmekörének áttörése, az egyetemes és egységes emberi és hazafias emóciók befogadására való kiépítése."[36]

Az 1907. október 2-tól 6-ig tartó kongresszus elnöke Beöthy Zsolt, társelnökei többek között Alexander Bernát, Doktor Sándor, Giesswein Sándor, Herczeg Ferenc, Kármán Mór, Pikler Gyula, Prohászka Ottokár, Rákosi Jenő és Wlassics Gyula voltak. A kongresszus nem is nagyon titkolt célja, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának működési területeit átjátsszák a Szabad Líceum, a Népakadémia és az Uránia kezébe, már az első, a megnyitó ülésen vitára ingerelte a Huszadik Század körét. A kormánypolitika egyik fő ideológusa, Gaál Jenő a kongresszustól a „nemzeti együttérzés fokozását, a nemzeti összhang és szolidaritás" szellemének elmélyülését, az egységes polgári világfelfogás kialakítását várta. De hasonló szándékkal fogalmazódott meg a többi szakosztály hivatalos előadójának előterjesztése is: Hornyánszky Gyula „A történet eszméje és a szabad oktatás" című előadásában úgy látta, hogy a történelem tanításának egy „erkölcsi világfelfogásban kell kicsúcsosodnia", s fokoznia kell a hazafias érzületet, intenzivebbé kell tennie a történeti összetartást és szét kell oszlatnia a szocializmus tendenciózus eszméjét, a nemzetköziséget. Alexander Bernát a filozófia-oktatás kapcsán, Waldapfel János a közművelődési egyesületek feladatainak kijelölésével, Tóth Dezső a népkönyvtárak anyagának összeválogatásával, Sztojanovics Jenő pedig a zenei nevelés vonatkozásában fogalmazta meg a kormány „politikamentes" osztálypolitikáját.

A hivatalos irányt támogató előadásokat azonban heves bírálatok érték és a korabeli sajtóban igazi visszhangja nem a fenti előadásoknak, hanem a radikálisok és a szocialisták hozzászólásainak volt.

Giesswein az öt szakosztály közül három üléseinek volt aktív résztvevője. Közülük az elsőn Pikler Gyula volt az előadó: „A szabad tanítás tárgyai és módjai" címmel tartott referátumot. Ez számtalan pozitív megállapítást tartalmazott, elsősorban az ismeretterjesztés módszertana szempontjából. Előadásának igen nagy érdeme volt, hogy rámutatott a szabad tanítás progresszív és regresszív irányba fordíthatóságára, a tanítás osztályjellegére. A felnőttnevelés célját az emberi boldogság biztosításában látta. Bár a boldogság fogalmát igyekezett mindazon irracionális elemektől elszakítani, melyeket főleg a vallásos ideológia e fogalomhoz kapcsolt, de mégsem tudta megragadni a konkrét társadalmi célok elsődleges mozgatóerőit. Bár lényeges pontokon ragadta meg a vallásos szellemtől átitatott műveltség történelemképének ellentmondásait, — rámutatva arra, hogy a történelem nagy változásainak alapja sohasem a felebaráti szeretet, hanem az osztályok küzdelme volt, s hogy azt a tételt, miszerint az ember úgy szeretheti felbarátját mint önmagát, „csak

[36] A szabad tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Bp. 1908. 569.

azok akarják elhitetni az emberekkel, akik nem akarnak nekik jogokat adni; hanem jogok helyett szeretetre utalják őket.",[37] – nem tudott kellő útmutatást adni a felnőttek oktatásának anyagához.

Giesswein hozzászólásában egyetértett Piklerrel abban, hogy a szabad tanításnak is az emberi boldogság fokozása a célja. De kifogásolta, hogy Pikler elutasította a vallást és a vallásoktatást, valamint azt a tételt, hogy az ember úgy szeretheti felebarátját, mint önmagát. Azt bizonygatta, hogy a vallás „mint a legfelsőbb lénynek való hódolat, az emberi természetnek nemcsak megfelelő, hanem úgyszólván posztulátuma, kiegészítő része".[38] Ugyancsak nem értett egyet a felebaráti szeretet értelmezésében. Szerinte a felebaráti szeretet a társadalmi igazságosság alapja, mivel arra az elvre támaszkodik, hogy „amit nem akarsz, hogy más neked cselekedjék, vigyázz, hogy azt másnak soha ne cselekedjed. A felebaráti szeretetnek az alapelvei tehát – folytatta – kiváló szociális jelentőséggel bírnak, s mint ilyenek igenis jelentékenyen konferálnak az ember boldogulásához; és a szabadtanítás már e szempontból sem foglalhat el velük szemben közömbös álláspontot, annál kevésbé törekedhetik arra, hogy ezeket az erkölcsi alapelveket, a társadalmi élet ideáljait lerontsa, amelyeknek céloknak kell maradniok akkor is, ha azokat teljesen elérni nem tudjuk. S ha valaki a felebaráti szeretetnek alapelvét mint lehetetlen abszurdumot állítja oda, az abszurdumnak mondja az egyenlőség és testvériség ideáljait is."[39]

A vitában nyíltan ütköztek egymással a haladás és a maradiság hívei; az előbbiek a hangsúlyt a tudomány és az oktatás demokratizmusára helyezték, követelték – mint Jócsák Kálmán és Klárik Ferenc – az oktatás szabadságát. Nemcsak úgy, mint tanulásra való jogot, hanem szélesebb értelemben is: úgy mint a gyülekezés, a szólás- és a sajtószabadság jogát. A klérus képviselői, élükön Prohászka Ottokárral és Giesswein Sándorral a társadalmi igazságosságnak a Rerum Novarum enciklika szerinti modelljét propagálták, „a nemzeti folytonosság és az emberiség ideáljainak kombinálásával" akartak a jövő társadalmáért küzdeni. Prohászka kénytelen volt beismerni a vita során, hogy felebaráti szeretetre társadalmakat építeni nem lehet, Pikler pedig Giessweinnek válaszolva rámutatott, hogy a „szeresd felabarátodat, mint önmagadat" elvet a katolikus egyház eddigi történelme során még sohasem valósította meg.

A filozófiai szakosztály előadója Alexander Bernát volt. Előadásában a világnézetet alakító filozófia századfordulói újjászületéséről beszélt és feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a filozófia a szabad tanítás egyik „domináló része" legyen. Az előadást követő vita fő frontjai Pikler Gyula, Rónai Zoltán, Fényes Samu, másrészről Prohászka Ottokár, Vass József, Platz Bonifác és Giesswein Sándor között húzódtak. Az előbbiek követelték, hogy a filozófiai-oktatás mutasson rá a filozófiai rendszerek és az osztályok harcainak összefüggésére, vezesse a hallgatókat egy olyan világszemlélethez, amelynek „ideálja ne az istenember, hanem az emberember, az emberebb ember legyen". Velük szemben Prohászka azt fejtegette, hogy a filozófiatörténetnek a lelki szabadság megszerzésében kell segítenie, azért, hogy a gondolkodótól a kételyt távoltartsa. Giesswein pedig ismét a középutas megoldást kereste. Ugy vélte, hogy a különféle filozófiai irányzatok képviselői az

[37] Uo. 56.
[38] Uo. 82.
[39] Uo. 83.

igazság keresésében „jó ideig együtt haladhatnak", pontosabban azon érdekek eléréséig, amelyek az emberiség örök érdekei. Erről az alapról követelte, hogy a filozófiát történelmi alapon, az evolucionizmus alapján tanítsák.

Marczali Henrik tartotta a történelmi szakosztály bevezető referátumát és nyíltan kijelentette, hogy a történész legyen „konzervatív", vagyis meg kell becsülnie á mindenkori fennálló állapotokat, s azokat egy „még ki nem próbált és be nem vált" jövő fejében elvetnie nem szabad.[40] Gondolatait Hornyánszky Gyula váltotta aprópénzre; követelte, hogy a történelemtanítás legyen része a szabadoktatásnak, de az az „alacsonyabb műveltségű közönség előtt" főként a magyar történetbe való bevezetés legyen, „kifejezetten etizáló és hazafias szellemben".[41] Továbbá nemzetiségi területeken „speciálisan hazafias történetoktatás szerveztessék", s a szociáldemokraták által uralt terepen, a munkásság között „különös gonddal és leplezetlenül" a magyar nacionalista történet ismertetését kívánta. Ugy gondolta, hogy ezúton még a kivándorlást is csökkenteni lehet.

Mivel a haladó értelmiségiek a történelem egyes kérdéseinek megítélésében tudták a legtöbbet nyújtani, itt tudták leginkább felhasználni a marxizmus módszereit, ebben a szakosztályban volt a vita a leghevesebb. Ágoston Péter, Farkas István, Fényes Samu, Szende Pál, Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond és mások is, ízekre szedték az előadó mondanivalóját és követelték, hogy a történelemtanítás mutasson rá a történelmi-társadalmi fejlődés valódi okaira, ne álljon csak a királyok és hadvezérek tetteinek leírásából, vesse el a csak az uralkodó osztályok ízlésére szabott történelemszemléletet és a hazafiasságot a munkásmilliók megvédésében keresse.

Giesswein hozzászólásában a történelem materialista felfogása ellen hadakozott, úgy képzelte, hogy a történelem tanításának egyidejűleg kell „objektívnek és szubjektívnek" lennie. A kétféle közelítés eredménybeli különbségét a fénykép és a festmény közti különbséggel próbálta érzékeltetni. Közeledni próbált a történelmet a nép történelmeként értelmező baloldali állásponthoz is: „Én a magam részéről azt tartom, hogy a történelem ne legyen sem kizárólag individualista, sem kizárólag szocialista, és pedig azért, mert a társadalom maga sem az, a történelem pedig a társadalom az ő fejlődésében. . . Egyén és társadalom, miként az életben, úgy a történelemben is kölcsönösen hatnak egymásra, nemcsak a társadalom mint milieu képezi az embert, hanem az emberek képezik és alkotják a társadalmat mint milieut."[42]

A kongresszus mindenesetre az előre kitűzött célt nagyon kevéssé érte el, inkább a hivatalos magyar kultúrpolitika részesült koncentrált támadásban a Társadalomtudományi Társaság és a szociáldemokraták részéről. A kongresszus eredményeit, ill. eredménytelenségét összefoglalva, az egyik legtárgyilagosabb kortárs értékelő – Imre Sándor – azt állapította meg, hogy a kongresszuson szembenálló két tábor, a Társadalomtudományi Társaság és a katolikus papok vezette hivatalos irányzat közül az előbbiek voltak az erősebbek.[43]

[40] Uo. 182.

[41] Uo. 167.

[42] Uo. 174.

[43] *Imre Sándor:* A szabad tanítás Magyar Országos Kongresszusa. Erdélyi Múzeum. 1907. XXIV. k. Kolozsvár.

Giesswein közvetlenül a pécsi kongresszus befejezése után megvonta a viták mérlegét: „A pécsi kongresszus váratlanul megmutatta, miféle áramlatok fognak nálunk a közel jövőben összecsapni... ez terelt át Pécsett minden kérdést szociális térre."[44] Arról írt, hogy a társadalmi kérdés megoldása Magyarország egyik legsürgősebb feladatává vált, márpedig a társadalmi kérdésről nem vitatkozni kell, hanem cselekedni. Példaként idézte a magyar katolikusok elé Németország és Belgium katolikus pártjai, amelyek komolyan harcoltak bizonyos reformok bevezetéséért. A társadalomtudós Giesswein azonban nem állt meg a helyzet konstatálásánál. Ha megmosolyogni való is, amit a kongresszusi vita hevében Tarcai Lajos, a később USA-ba kivándorolt szociáldemokrata újságíró mondott róla, hogy ti. „amit Giesswein kanonok úr mondott, az marxizmus", azt nem lehet elvitatnunk, hogy a magyar klérus álláspontjához képest erőteljesen radikális és a valóságos társadalmi tennivalóknak elébemenő politika megfogalmazásáról van szó: „A jövő azoké, aki számot vet népünk gazdasági helyzetével és a szociális mozgalom iránt kellő érzékkel bír. Nagyon tévednek azok, akik azt hiszik, hogy az egyháznak és a politikusnak itt a csitító szerep jut. Az éhes gyomrokat csak kenyérrel lehet kielégíteni, s a munkásnak a nagy társadalmi kötelességek teljesítése méltán követel jogokat is. Rövidlátás ezzel szemben képzelt nemzeti szempontokat felállítani. Mert a magyar nemzet jövője .. attól függ, tud-e a szociális és a politikai fejlődés vezetője lenni."[45]

Távolmaradás a vitáktól (1905–1912)

1905 és 1912 között Giesswein nevét nem találjuk a Huszadik Század vitáin résztvevők névsorában, pedig néhány témához bizonyára lett volna hozzáfűzni valója.[46] Távollétének okai között elsőként kell említenünk a Társadalomtudományi Társaság 1906. augusztus 8-i kettészakadását, amikor a Társaságban addig is meglévő tudományos és főként politikai ellentétek a Társaság konzervatív-reakciós részének kiválását eredményezték. Giesswein – a szakadárokhoz tartozván – a szakadás után tartotta magát az egyik leghangosabb klerikális orgánum, a néppárti Alkotmány kijelentéséhez, – eszerint „ott többé tisztességes embernek helye nincs", – és Apáthy István, Gaál Jenő, Gerstner Béla, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Marczali Henrik, Timon Ákos, Heller Farkas, Vargha Gyula és mások társaságában az ellen-egyesületként létrehozott Magyar Társadalomtudományi Egyesülethez csatlakozott és részt vett lapja, a Magyar Társadalomtudományi Szemle szerkesztésében is. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szerette volna a Huszadik Század táborát gyengíteni, de tömegbázis híján, a résztvevők – néhány kivételtől eltekintve, mint pl. Apáthy István – sokkal gyengébb elméleti felkészültsége mellett, és a csak nacionalizmusban kicsúcsosodó eszmei fegyverzetük miatt kísérletük eleve kudarcra volt ítélve. Lapja szerkesztésében Giesswein csak 1908 folyamán vett részt.[47]

[44] *Giesswein:* A jövő zenéje. Egyházi Közlöny, 1907. X. 11.

[45] *Giesswein:* A pécsi kongresszus tanulsága. Igaz Szó, 1907. X. 13.

[46] Pl. a cselédtörvényjavaslat vitájához 1907-ben. Giesswein a parlamentben mint a szociális bizottság előadója fejtegette a témát. Képviselőházi Napló, 1907. VI. 4. IX. k. 490–491.

[47] A Magyar Társadalomtudományi Egyesület kísérletet tett 1909-től egy szabadiskola felállítására is. A hallgatóság csupán egyetemistákból és a polgárság egyes rétegeinek képviselőiből állt.

További momentumként jön számításba, hogy a világháború előtti keresztény-szocialista mozgalom az 1905–1907-es válság alatt nem tudta betölteni a mozgalom hazai inspirálói által neki szánt politikai szerepet, nem tudott a társadalmi elégedetlenség leszerelésében hatékonyan közreműködni, nem sikerült valamirevaló bázist kiépítenie a munkásság soraiban és ugyancsak alkalmatlannak bizonyult az értelmiség körében terjedő radikalizmus ellensúlyozására is. Az önálló kereszténységszocialista párt 1907. évi megalakításával további támogatókat veszítettek el. A válság elmúltával a klérus új formák után nézett. Nem annyira a tömegmozgalmak elleni védekezés – erre elegendőnek ítélték az államapparátust –, hanem a radikálisok visszaszorítása, a radikális eszmék terjedésének megakadályozása és az értelmiség megnyerése, a progresszív gondolatoktól való visszahódítása került előtérbe.[48] Ez a feladat egyidőben jelentkezett mind a katolikus hitélet megújítására törekvő reformerek, mind pedig a katolikus politika számára. A hitélet megújítása területén már-már riválisként találkozott egymással a Regnum Marianumot szervező Prohászka Ottokár és a Mária-kongregrációkat irányító jezsuiták (Tomcsányi Lajos, Bangha Béla, Martinovich Sándor) csoportja. Az előbbi a hangúlyt a katolikus egyháznak a modern világhoz való illesztésére, a katolikus tanítás modernizmust súroló értelmezésére és elterjesztésére helyezte, míg az utóbbiak politikája hamarosan antiszemita jobboldali radikalizmusba ment át. A katolikus politika területén a klérus úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a német Volksverein für das Katholische Deutschland mintájára kell inkább megalapozni a politikai életre való befolyásuk fokozását, s ennek jegyében szervezték meg a Katolikus Népszövetséget.[49] Az egyházon belüli erőviszonyok ily alakulása mellett a Giesswein képviselte szociális kereszténységnek, – amelynek főleg a társadalmi-politikai reformokért következetesen kiálló tendenciája miatt volt erős ellenzéke a főpapok között, – nem maradt terület, s a Katolikus Népszövetség megszervezését joggal értelmezték úgy, mint ami a kereszténységszocialisták alól húzza ki a talajt.[50] A politika kérdéseiben is erkölcsi elveket kereső és minden lépésében erkölcsi elvek által vezérelt Giesswein, látván a kereszténységszocialista szervezkedés felső klérus részéről való elejtését, s a belső villongásokat, – visszahúzódott a napi politikától. Hozzájárult ehhez az is, hogy Ernszt Sándor lett a Katolikus Népszövetség vezérigazgatója 1909-ben, s ezzel Giesswein egyik egyházon belüli ellenfele szinte kizárólagos hatalmat kapott a katolikus társadalmi mozgalmak irányításában és finanszírozásában.[51]

Ugyancsak visszahúzódásra késztették az 1910-es választások előtti elhibázott politikai lépései is. Giesswein ugyanis úgy képzelte, hogy a koalíció kormányzati csődjét részint a 48-as és 67-es pólusok meghaladása, részint pedig az általános választói jogra támaszkodó demokratizálódás irányában kellene megoldani. A parlamenti erővonalak megoszlását az eddigiek helyett a konzervatív-progresszív pólusokra kellene szétválasztani – írta –, s egy táborba kellene gyűjteni az azonos politikai és szociális beállítottságúakat.

[48] *Haller I.*: A Népszövetség és az intelligencia. Alkotmány, 1909. IV. 3.; *Hg.F.*: Klerikalizmus és radikalizmus. Magyar Figyelő, 1911. III. 6.

[49] Esztergomi Prímási Levéltár (EPL). Cat. 46. 148–1915. A Katolikus Népszövetség 1908. jan. 26-án alakult, elnöke Rakovszky István lett.

[50] Antoni Béla főtitkár jelentése a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének közgyűlésén. Igaz Szó, 1908. VIII. 2.

[51] Vermes Gyula levele a hercegprímáshoz 1915. II. 4. EPL. Cat. 46. 1129–1915; 486–1908; 1691–1917. Országos Levéltár (OL) Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (Pkkj) 1911. IV. 28.

Egy ilyen csoportosulás kijegecesedési pontjaként a választójog kérdését tartotta. Eme politika érdekében jött létre szövetség (legalábbis Giesswein így értelmezte) a Ferenc Ferdinánd köréhez tartozó gr. Szapáry Pál és a Keresztény Szociális Párt között. E fordulat után elmondható, hogy ha eddig Giesswein társadalmi-politikai törekvései a klérus egyet nem értésével találkoztak és „megütközést keltettek", úgy ez a lépés az egész magyar politikai közvélemény megütközését váltotta ki, hiszen közismertek voltak Ferenc Ferdinánd magyarellenes érzelmei. A választási kudarc után[52] érthető Giesswein visszavonulása a napi politikától.

Viszont annál aktívabban tevékenykedett más területeken. A nagyszámú, különböző társadalmi egyesületben végzett munkájából legfigyelemreméltóbb a hazai nevelésügy és a békemozgalom.

Giessweint 1911-ben nevezték ki az Országos Katolikus Tanügyi Tanács egyházi elnökévé, miután már több mint egy éve ő töltötte be a Katolikus Iskola Egylet ügyvezető elnöki tisztét is. E kinevezésekkel mintegy elismerték azt a védelmet, amelyben Giesswein az egyház oktatási szerepét a legkülönbözőbb fórumokon részesítette. A pécsi kongresszus után nem sokkal vett részt a Magyar Társadalomtudományi Egyesület megbízásából a londoni nemzetközi morál-pedagógiai kongresszuson (1908 október) és itt elhangzott előadásában tömören megfogalmazta neveléssel kapcsolatos elveit: „A nevelés kétségkívül szociális feladat. . . összekötő kapocs múlt és jövő között. De ha a nevelés szociális munka és feladat, akkor az annál tökéletesebb fog lenni, minél több szociális erőt tudunk érdekében megmozgatni. Már pedig a vallás egyáltalán és különösen a kereszténység kétségkívül egyike a leghatalmasabb szociális erőknek. . . A nevelésnek nem szabad egyoldalúan állami feladatnak lennie, az egyszersmind a társadalomnak és a családnak érdekkörébe tartozik. Általánosságban áll az, hogy az iskolai nevelésnek minél szorosabb összefüggésben kell lennie a családi neveléssel. Legyen itt állam, család, társadalom, vallás egymásnak támogatója, s ne rontsa le egyik azt, amit a másik épít."[53] Giesswein tehát a hangsúlyt a családi nevelésre helyezte, s általában kívánta az etika bevitelét az oktatásba. Elutasította az államilag centralizált iskolarendszert, helyette az egyéni képességekre és a jellemre jobban támaszkodó angol nevelési példát javasolta követendő példaként.

A Katolikus Tanügyi Tanács élére való kinevezése mintegy válasz volt a magyar pedagógusok haladó szervezetének, a Magyar Tanítók Szabad Egyesületének megalakulására és lapjának, az Uj Korszaknak újbóli megjelenésére. A Magyar Tanítók Szabad Egyesülete követelte többek között a közoktatás államosítását, a tanítók és a tanárok gazdasági helyzetének gyökeres javítását és az általános, titkos szavazati jog bevezetését.[54] Giesswein ezért nyilatkozott úgy, hogy a Tanács vezetését a „legnehezebb, kritikus időben" bízták rá. Mindenesetre nem tétlenkedett: a parlament költségvetési vitájában két ízben is felvetette a közoktatás problémáit. Minden oktatási fokon megjelölte a szükségesnek tartott intézkedéseket: a népoktatás területén a tanítók társadalmi helyzetének emelését, a középoktatásban, főként a gimnáziumokban pedig a hazai nem magyar nyelvek tanítását követelte.[55] Az egyetemekről azt mondta, hogy nem tartja feltétlenül szükséges-

[52] A Keresztény Szocialista Párt jelöltjei közül csak Giesswein kapott mandátumot.

[53] Giesswein emlékkönyv. Bp. 1925. 20.

[54] Uj Korszak, 1910. X. 14. Vö. A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920. Bp. 1958.

[55] Képviselőházi Napló, 1911. V. 23. XII. k. 18.; VIII. k. 22–26.

nek egy külön felekezeti egyetem felállítását, viszont szükséges a budapesti egyetem teológiai fakultását kibővíteni. 1912-ben az ő elnökletével alakult meg az Országos Katolikus Tanügyi Tanács Keresztény Szocialista Szakosztálya. Programjában a pedagógusok anyagi érdekeit, az iskolai vallástanítást és a felekezeti iskolákat vette védelembe.[56] Gyakorlatilag nem tudott semmi komolyabb eredményt elérni.

Visszatérés a vitákhoz (1912)

A Huszadik Század vitáira Giesswein 1912-ben tért vissza,[57] s 1915-ben már kétszeresen kedvenc területén, a háborúellenesség és a nevelés kérdésében szólalt fel a Társaság ülésén.

1908 után – ekkor választották meg Giesswein a Magyar Szent Korona Országos Békeegyesület elnökévé – a keresztény ihletésű polgári pacifizmus harcos szószólója lett nemcsak itthon, hanem a különböző nemzetközi kongresszusokon is.[58] A parlamentben már a háború előtti években több ízben felemelte szavát a fegyverkezés ellen.[59] Az 1911-es költségvetési vitában tette fel a sajtóban ekkoriban gyakran taglalt kérdést, hogy melyek azok a feltételek, amelyek mellett Magyarország „nagyhatalom" marad. Ez csak akkor következik be, – felelte, – ha nem a fegyverkezés, hanem a békés haladás útját választja. Javasolta a parlamentnek, hogy a nagyhatalmi helyzethez szükséges népességet mentsék meg. E kérdésben támadta a Közegészségügyi Tanács állásontját, amely szerint az egyke terjedése nem baj, mert így legalább kevesebben laknak egy helyiségben és a gyermekek egészségesebbek lesznek. Azt hirdette továbbá, hogy „egészséges birtokpolitikával" kell itthontartani a kivándorolni szándékozókat.[60] Novemberben pedig a véderőről szóló törvényjavaslat általános vitájában, – amely mellett Tisza István érvelt – ellene pedig Apponyi, – ismét elmondta, hogy a hadsereg túlzott fejlesztése helyett a magyar társadalom anyagi erőit sokkal fontosabb kérdések megoldására kellene koncentrálni: megállítani a kivándorlást hazai munkaalkalmak teremtésével, visszaszorítani az alkoholizmust, fejleszteni a közoktatást és kiterjeszteni a politikai jogokat. Határozati javaslatot terjesztett be, mely szerint a kormány a véderőjavaslat tárgyalása előtt terjesszen elő törvényjavaslatot az állami tisztviselők és alkalmazottak, tanítók, tanárok, postai és vasúti alkal-

[56] Jövőnk, 1912. X. 1.

[57] Giesswein már részt vett az 1912 március–áprilisában Ignotus bevezetőjével indult „Irodalom és társadalom" című vitában is, de hozzászólásának kéziratát nem küldte meg a Huszadik Századnak, és így az kimaradt a lapból. Huszadik Század, 1912. I. 600–616, 719–736.

[58] Az európai szociáldemokrata pártokhoz hasonlóan a katolikusok is próbálkoztak olyan nemzetközi szervezet felállításával, amelyről azt hitték, hogy majd képes lesz a háborút megakadályozni. Giesswein részt vett különböző kongresszusokon: 1910-ben Luganoban, Stockholmban és Anversben, 1911-ben Newcastle-ban, 1912-ben pedig a Friedensverein meghívására Bécsben tartott előadást a pacifizmusról. Ugyanebben az évben a bécsi eucharisztikus világkongresszus alkalmával, majd pedig Genfben tartott előadást a békéről. 1913-ban az USA-beli Lake Mohonk-i békekonferenciára utazott, majd részt vett a hágai XX. nemzetközi békekongresszuson. A háború alatt is figyelemmel kísérte a szociáldemokrata békeakciókat és nagy elismeréssel nyilatkozott a zimmerwaldi csoport tevékenységéről.

[59] Képviselőházi Napló 1911. III. 21. VI. k. 148–152; 1911. XI. 18. XII. k. 276–283.

[60] Uo.

mazottak fizetésrendezéséről.[61] 1912 januárjában pedig azt fejtegette, hogy „mielőtt a népre új terheket rakunk (ti. a fegyverkezéssel), azt a népet meg kell erősíteni, hogy a terheket elbírni tudja".[62]

A háború kitörése után a háborús lelkesedés szításában a katolikus egyház is tevékeny részt vállalt. Giesswein ekkor a kényszerű hallgatást választotta, de cikkeiben a tiltott szó: béke, már 1914 végén fölbukkant. Tudatosan vallotta magát pacifistának, s nemcsak a Társadalomtudományi Társaság vitáira ment el, hanem ezen a platformon találkozott a Jászi Oszkár köré csoportosult polgári radikálisokkal, a feministákkal és más baloldaliakkal is.[63] A jövő nemzedék védelme és a háború című vitát[64] a Társadalomtudományi Társaság 1915 végén, a központi hatalmak háborús sikereinek közvetlen előestéjén rendezte. Az előadó Madzsar József, kissé naívan a 19. század utolsó harmadában lezajlott európai háborúk statisztikai adataiból indulva ki, jócskán alábecsülte az ország várható háborús veszteségeit, és ebből próbált következtetéseket levonni. A háborús vérveszteség hatékony pótlását csak radikális társadalmi-gazdasági intézkedések bevezetésével látta megoldhatónak: 1.) a szülést vállaló nők társadalmi védelmével, vagyis hogy a szociálpolitika kompenzálja a szülő nő gazdasági kisebbértékűségéből folyó hátrányokat; 2.) akadályozzák meg a munkaképes korosztályok tömeges kivándorlását, sőt hívják haza a már kivándoroltakat; ehhez szerinte „fölforgató" erejű gazdaságpolitikára volna szükség, főleg a földbirtokpolitika területén; 3.) a fegyverkezési kiadások egy töredékét a csecsemőgondozás céljaira kellene átengedni. „Én itt csak annyit mondhatok – fejezte be –, hogy az ország jövője azoknak a kezében van, akik Magyarország háború utáni birtokpolitikáját fogják megcsinálni."[65]

A vitában Mellerné Miskolczy Eugénia a nők védelméhez a nők választójogát követelte, Rónai Zoltán pedig egyenesen „alapvető változást" kívánt a társadalomban, mivel úgy ítélte meg, hogy különben követeléseik csak jámbor óhajok maradnak: „ha a hatalmi viszonyok lényeges eltolódása nem következik be, akkor az uralkodó osztályok önként nem fogják megváltoztatni az eddigi gazdaságpolitikai rendszert".[66]

Giesswein hozzászólásában két oldalról közelítette meg a kérdést. Az egyik a hazai megélhetési viszonyok megjavítása. Arra kell törekedni – hangsúlyozta a katolikus társadalmi tanítás neotomista felfogását –, hogy mindenkinek meglegyen a lehetősége „tisztes vagyon" gyűjtésére, amiből viszonyaihoz képest „tisztességesen megélhet".[67] Támogatta Madzsar József követelését a csecsemővédelem fejlesztésére és a legbiztosabb utat a szociálpolitikai intézkedések vonatkozásában egy olyan békekötésben látott, amely kiküszöböli a további háborúk lehetőségét.[68]

[61] Uo. 1911. XI. 18., XII. k. 277.

[62] Uo. 1912. I. 27., XIV. k. 396.

[63] Huszadik Század, 1916. XXXII. k. 429. A Magyar Békeegyesület 1916 februári gyűlésén beszédet mondott Glücklich Vilma és Károlyi Mihály is.

[64] A jövő nemzedék védelme és a háború. Előadó: Madzsar József 1915. november 27. Hozzászólt: Ruffy Pál, Mellerné Miskolczy Eugénia, Szana Sándor, Berend Miklós, Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond, Szirmay Oszkárné, Giesswein Sándor, Madzsar József. Huszadik Század, 1916. I. k. 1–22, 156–167.

[65] Uo. 1916. I. k. 21–22.

[66] Uo. 161.

[67] Uo. 165.

[68] Uo. 165–166.

A Mitteleuropa-tervezet vitája (1916)

1915-ben jelent meg Berlinben Friedrich Naumann: Mitteleuropa c. könyve, amelyet magyar fordításában az olvasók 1916 elején vehettek kézbe. Naumann, aki Németországban az 1890-es évektől a szociális protestantizmus liberális irányzatának egyik vezető figurája volt, s korábban a R. Meyer-Bismarck-féle „szociális olajcsepp" elmélet szellemében politizált, a világháború kitörésének idejére jócskán megváltoztatta felfogását. Könyvében annak a felismerésnek konzekvenciáival találkozhatunk, hogy Németországnak le kell mondania a totális háborús célok megvalósításáról, s meg kell elégednie a Közép-Európa feletti hegemóniával. A német uralkodó osztályok azon csoportjához tartozott, amely időlegesen korlátozni igyekezett Németország háborús céljait, s a keleti és nyugati hódítások, az európai kontinens és a kontinensen kívüli gyarmatok feletti hegemónia biztosítása helyett a kontinentális pozíció megőrzését, a Közép-Európa feletti német egyeduralom megvalósítását tekintette az adott erőviszonyok alapján a német imperializmus elérhető céljának. A világháború éveiben javaslatainak objektív tartalma a Bethmann Hollweg-i politikai célkitűzések egy részét, egy elemét jelentették.[69] Magyarországról az volt a véleménye, hogy tervének megvalósulása esetén Magyarország részes lenne a világhatalomban, s szerinte ez lenne az egyetlen lehetőség Magyarország számára, hogy területi integritását megmentse a nemzetiségek elkülönülési törekvéseivel szemben.

A német kormánykörök felkarolták az elképzelést, és 1915 novemberében és 1916 tavaszán diplomáciai akciókat kezdeményeztek mind az osztrák, mind a magyar kormánynál. A Monarchia kormányai azonban kitértek a tárgyalások felvétele elöl. Burián hiába sürgette Stürgkh osztrák és Tisza magyar miniszterelnököt, ők előbb egymás közt kívánták tisztázni az ügyet, s tevékenységük egyértelműen arra irányult, hogy leszűkítsék a német javaslatban szereplő „politikai, gazdasági és katonai természetű hosszúlejáratú szerződések" számukra túl szélesnek tűnő tárgyalási alapját.

Maga a tervezet természetszerűleg nagy visszhangot keltett a Monarchia mindkét felében; Ausztriában főként az osztrák alldeutsch mozgalomban és a keresztényszocialisták között. Az előbbieknél főleg Schönerer hívei, az utóbbiak közül pedig a Seipel, Lammasch, Kralik vonal foglalt állást az Osztrák-Magyar Monarchia népeire vonatkozóan egyértelműen, az osztrák németség tekintetében pedig bizonyos ellentmondásokkal a nemzeti önrendelkezés elve ellen. Ezek a törekvések elválaszthatatlanul összefonódtak a Monarchia integritásának megőrzésével éppúgy, mint a nagyhatalmiság illúziójával, s tevékeny szerepük volt abban, hogy az osztrák hivatalos politika szereplői az annexiós politika felé fordultak 1916 után. Hozzá kell még számítanunk a tervezet közvéleményt megosztó politikai-ideológiai hatását is. Az osztrák szociáldemokraták jelentős része – értelemszerűen más indoklással – a tervezet mellé csatlakozott, s Karl Rennerrel és Cunow-val az élen lelkesedett a Mitteleuropa megoldásért. Egy másik csoport, Hilferding és Kautsky hatására, idegenkedett a Németországgal való szorosabb kapcsolattól.

A fentiek után természetesnek mondható, hogy a magyar politikai közvélemény gyorsan és hevesen reagált a tervezetre. Ennek többek közt az is jele, hogy a Társadalomtudományi Társaság vitája közvetlenül a könyv megjelenése után volt. A magyar politikai

[69] *Irinyi K.*: Mitteleurópa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973.

élet „nehéz" tényezői, az OMGE és a GyOSz lényegében nem tudott egységes álláspontot elfoglalni (Gratz Gusztáv és Hegedüs Lóránt ellenezték, Chorin Ferenc támogatta a tervet), még viszonylag az agráriusok elutasítása volt egyértelmű, habár csak különböző nemzeti szempontokra hivatkozva utasították el, annak ellenére, hogy a terv szerint piacaik lényegesen kiszélesedtek volna.[70] A Társadalomtudományi Társaság vitáján is megoszlottak a vélemények.[71]

A polgári radikálisok Közép-Európa koncepcióit támogató állásfoglalásának alapja azon az elterjedni kezdő szemléleten nyugodott, hogy Magyarország helye és sorsa, valamint kultúrája elválaszthatatlan a németségtől. Jászi Oszkár a „hegemóniára hivatott németség" történelmi missziójával megszervezendő közép-európai Svájc tervét dobta be a köztudatba. Állásfoglalásuk megítéléséhez nem hagyható figyelmen kívül, hogy a radikálisok mindeme változásokat progresszív társadalmi és demokratikus törekvésekkel kapcsolták egybe, s ezen a téren joggal hivatkozhattak a fejlettebb németországi viszonyokra. A megoldást ugyan maguk sem tartották ideálisnak, de elfogadták, mivel ez az alakulat, – ahogy Jászi mondta – „még kevésbé fejlett formájában is jobb volna, mint a mai közép-európai anarchia". Elképzeléseik szerint a gazdasági-politikai integráció automatikusan demokratikus társadalmi-politikai fejlődést vonna maga után, s ettől várták a nemzetiségi kérdés megoldását is. Mégpedig olyan formákban, hogy az integráció megszüntetné a nemzetiségek szerparatisztikus törekvéseit, s így Magyarország területi integritása nem kerülne veszélybe. Ezen a ponton a radikálisok érvelése találkozott a magyar szupremácia híveinek felfogásával.

Továbbá az óhajtott „világbéke" érdekében is pozitívnak ítélték a tervet: „A döntő szempont csak az lehet, hogy megismerjük annak a világtörténelmi folyamatnak a lényegét, melynek a közép-európai terv logikus folyományát képezi, s mely egyre szélesebb körű gazdasági és politikai egységekhez vezetett, amely az örök béke állapotát eredményezi. . . olyan területeken, melyek évszázadokon keresztül a krónikus harc állapotában voltak."[72] Illúziójukat rokonszenvessé minden esetben az tette, hogy hangsúlyozták: a változások együttjárnak a politikai és gazdasági demokratizálódás lépéseivel. A polgári radikálisok Közép-Európa koncepciója az ún. integrációs elméleten alapult, miszerint a huszadik századi társadalomfejlődés fő tendenciája az integrálódás. Bár a pacifizmus szószólói voltak, mégis a háborúnak „fejlődéstani értelmet" tulajdonítottak: a háború meggyorsítja az integrálódás szükségszerű folyamatát. Ebben a koncepcióban Közép-Európa nem más, mint egy szükségszerű lépés a leendő Európai Egyesült Államok felé.

Vágó József és Szende Pál gazdasági megfontolásokból ellenezték Naumann elképzelését. A radikálisok táborán belüli ellentétek a Közép-Európa tervvel kapcsolatban hamar elsimultak, részint Déri Imre németországi tudósításai, részben a Die Tat folyóirat magyarellenes cikkei hatására.

[70] *Mezei Gyula:* Naumann Frigyes eszméje és könyve. A cél. 1916. VIII. 12.

[71] Közép-Európa. Huszadik Század, 1916. I. k. 400–533. február 22.–április 2. Hozzászóltak: Kunfi Zsigmond, Giesswein Sándor, Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szende Pál, Ignotus, Katona Sándor, Pályi Ede, Vágó József, Ágoston Péter, Vámos Jenő, Rónai Zoltán, Dániel Arnold. Huszadik Század, 1916. Külön kötetben is megjelent.

[72] Közép-Európa. Bp. 1916. 40–41.

Szabó Ervin felfogása lényegében nem különbözött a radikálisokétól. A szociáldemokraták részéről Ágoston Péter és a téma előadója, Kunfi Zsigmond ellenezték Naumann tervét.

Giesswein már a Keleti Missziók kapcsán találkozott a lényegében hasonló tartalmú német törekvésekkel. A központi hatalmak 1915 őszi hadállása kedvezőnek mutatkozott arra, hogy a Balkán és a Közel-Kelet feletti befolyást elmélyítsék. Ehhez kellettek bizonyos finomabb eszközök is: a német, osztrák és magyar katolikus egyház misszionáriusai. Így kerültek Budapestre 1915 novemberében azon német delegáció tagjai, amely a hercegprímás elnökletével összeült értekezleten a kelet felé megnyílt út kihasználásának módozatairól tárgyalt. Az értekezlet mégegyszer összeült egy hónappal később Münchenben. Giesswein tagja volt a szűkebb magyar bizottságnak is.[73] Az akcióból gyakorlatilag semmi nem lett, mivel 1916 nyarától a központi hatalmak katonai kudarcai meghiúsították a misszionáriusok Közel-Keletre küldésének tervét.

A Közép-Európa vitán Giesswein a téma előadójának, Kunfi Zsigmondnak álláspontjához közeledett. Azt fejtegette, hogy Naumann terve Európában a „háború megörökítését" eredményezné. Mégpedig amiatt, hogy a tervezet valamilyen formában az elzárkózás momentumát akarja konzerválni és ezzel akadályokat állít az Oppenheimer propagálta világgazdasági integráció kibontakozása elé. A kis nemzetek önállóságukról való részleges lemondásának szükségessége Giessweinnél is az osztrák keresztényszocialisták érvelésének átvételére utal. Giesswein úgy ítélte meg, hogy a Naumann javasolta szövetségben Magyarország „nagyrabecsült társ" is csak addig lenne, amíg újabb és mezőgazdaságilag hasznosítható területek nem kerülnének a szövetség fennhatósága alá. Abban a pillanatban az Alföld és Magyarország is csak egy „quantité négligeable" lenne. A fejlődés útja szerinte a világbirodalmak felé mutat: „És ha Windelband történelembölcseleti alapon ugyanarra az eredményre jön, mint mások nemzetgazdasági elvekből kiindulva, ti. hogy korunk nem a világbirodalmak korszaka, a világgazdasági integráció más utat nem választhat, mint az államok föderációjának útját." A Jászi-féle gondolatmenet e parafrázisához még hozzátette, hogy a „művelt államok szövetségének elvi alapjait a Tartós Béke Központi Szervezetének konferenciáin már elfogadták".[74]

Még egy kérdéskört érintett a vita során: az egyes államok szuverenitásának problémáját. „Az igaz, – fejtegette –, hogy a föderáció az egyes államok szuverenitásának korlátozásával járna, de ennek fejében a szóbanforgó állam „védelemben részesül, cselekvőképességének olyan fejlesztésében nyer támogatást, hogy ez a korlátozás valódi jótéteménynek bizonyul. És ha az államok szuverenitása csak oly gyümölcsöket tud termelni, mint a mostani világháború, akkor ezt nagyon kétes értékűnek, sőt kétségkívül értéktelennek kell tekintenünk."[75]

[73] A Münchenbe utazó magyar bizottság tagjai voltak: Bangha Béla, Breyer István, Buttykay Antal, Klebelsberg Kuno, Kmeskó Károly, gr. Majláth József, Gr. Zichy János, Zsembery István és Váradi Árpád kalocsai érsek. OL. Pkkj. 1915. XI. 16.; 1917. III. 18.

[74] Közép-Európa. 4; 22.

[75] Uo.

Körkérdés a magyar zsidókérdésről (1917)

A háború elhúzódásával a gyors győzelembe vetett hit mindinkább eloszlott a Monarchia országaiban. Bár a katolikus egyház propagandájában továbbra is a harci kedv növelését tartotta szem előtt,[76] az egyházon belül megnőtt a pacifisták ázsiója. Ennek legfeltűnőbb jelei a XV. Benedek-féle békét óhajtó levél 1916 végén, s a krisztianiai katolikus békekongresszus összehívása 1917 nyarán, a szociáldemokraták stockholmi kongresszusának ellensúlyozására. A polgári pacifizmus katolikus orientációjú irányzatát képviselő Giesswein tevékeny részt vállalt a hazai és külföldi pacifista megmozdulásokon, s a hercegprímás közvetlen támogatásával gyorsan emelkedett az egyházi hierarchiában, de ugyanakkor növekedett az egyházi vezetésben az iránta megnyilvánuló ellenszenv is.[77] Az ellenszenv nem pacifizmusának szólt, hiszen az jól megfért az egyház politikájával,[78] hanem a társadalmi kibontakozást és az ország háború utáni fejlődését a konzervatív egyházi vezetéstől gyökeresen eltérően értelmező felfogásának. Giesswein 1917-ben pártjával együtt belépett a Választójogi Blokkba, sőt annak választmányi tagja is lett.[79] Úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a világháború nagy társadalmi változások bábája lesz, olyan problémák fognak a politikusok elé kerülni, amelyek eddig csak tisztán „elméleti problémának látszottak". Szerinte a katolikus egyháznak elébe kellene mennie e mozgalmaknak, mégpedig úgy, hogy azokat nem elfojtani igyekszik, hanem megpróbálja a felvetődött kérdéseket megoldani. Ebben a megoldáskeresésben kapcsolódott össze a keresztényszocialista szervezkedés, a békemozgalom és a Magyarország belső demokratizálódásának giessweini programja. A háború alatt mondott parlamenti beszédei jól mutatják eme törekvéseit. Centrális követelése maradt a választójog, különböző szociális intézkedéseket követelt, ellenezte, hogy a kormány rátegye kezét a munkáspénztárakra, javasolta a háborús nyereségek lecsapolását, propagálta a békés nemzetközi együttműködést. Minden javaslatot támogatott, amelyet úgy ítélt meg, hogy az általa képzelt irányba viheti a fejlődést. Pl. 1915-ben támogatta Rakovszky hírhedt „hősök választójogát", 1916-ban a Prohászka-féle hadirokkant földtelepítési akciót, de támogatta Károlyi Mihályt is 1916 júniusában a birtokreform ügyében és Földes Bélát is, mikor javaslatot adott be a hadinyereségek megadóztatására.[80] A korabeli politikusok zömétől eltérően azt vallotta, hogy „amikor egy szociális akcióról van szó, akkor én csupán azt nézem, mi jót eredményezett az... sohasem kérdezem, hogy ki teszi; ha jó az amit tesz, nem bánom akár keresztény, akár zsidó, akár szociáldemokrata teszi, az nekem mindegy; fő, hogy az eredmény jó és megvan a haszna a közre".[81] Elképzeléseihez közelálló törekvéseket nem annyira saját táborában, hanem a baloldalon talált. Az ilyen lehetőségek kihasználására bíztatta őt a német Centrum-párt egyik irányítója, Erzberger is, akivel a krisztianiai kongresszusról haza-

[76] Az évenként kibocsátott háborús hadikölcsön kötvényeket a plébániákon buzgón terjesztették és a főpapok jártak elől a jegyzésben.

[77] Majláth György levele Csernoch-hoz 1915. II. 18. EPL. Cat. 46. 996–1915.

[78] A püspökkari konferencia 1916 novemberében a pápához fordult békenyilatkozatért. OL. Pkkj. 1916. XI. 15–16.

[79] Népszava, 1917. IV. 25.

[80] Képviselőházi Napló, 1915. XII. 9. XXVII. k. 359. 1916. IX. 28. XXXII. 458; 1917. X. 23. XXXVIII. k. 145. *Giesswein:* A szociális kérdés és a keresztényszocializmus. Bp. 1913. 18–20.

[81] Képviselőházi Napló 1908. XII. k. 439.

felé jövet tárgyalt. „A német politikus felszólított engem is – írta Giesswein később a hercegprímásnak –, hogy mi Magyarországon is a bal csoportokkal együttdolgozva működjünk hasonló irányban. Igy jutottam én ebben a kritikus időpontban radikális, szociáldemokrata és más balfelé orientált csoportokkal érintkezésbe, mert az illető német politikustól tudtam, hogy a háború részünkről már nem volt megnyerhető, s hazafias kötelességemnek tartottam mindent elkövetni, hogy még kellő időben mentsük meg Magyarország területi épségét."[82]

Ebben az időben kezdett felerősödni a katolikus sajtóban az antiszemitizmus; a Magyar Kultúra, az Alkotmány és a Szív egyre hangosabban követelték a zsidókérdés napirendre tűzését és Prohászka írásai nyomán megszületett az antiszemita és nacionalista tendenciákat összefogó hungarizmus eszméje is. A keresztényszocialista mozgalomban latensen mindig meglévő hajlamot a „buták szocializmusának" felhasználására Giesswein kimondott viszolygással figyelte. Álláspontjának kifejtésére ismét a Huszadik Század egy körkérdése adott alkalmat.

1917 tavaszán jelent meg Ágoston Péternek, a nagyváradi jogakadémia tanárának, a Tanácsköztársaság későbbi külügyi népbiztoshelyettesének könyve „A zsidók útja" címmel. Ebben Ágoston Péter a magyarországi zsidó vallású állampolgároknak, akiknek száma a liberális intézkedések következtében lehetővé vált nagyarányú bevándorlások után ekkor már kb. 1 millió körül járt, azt javasolta, hogy vallásukat levetve olvadjanak be a magyar etnikumba; a különböző foglalkozási ágakban arányosan eloszolva könnyűszerrel elenyészthetik az antiszemitizmus vádjait és a másvallású magyar állampolgárokkal együtt munkálkodhatnak az ország építésén. A könyv nagy sajtóvihart kavart, a világháború utolsó évében járó, s egyébként is felbolydult magyar közéletben ideges érzékenységgel reagáltak a sajtó által széleskörűen tárgyalt kérdésre. A Huszadik Század szerkesztősége 1917 májusában küldte szét körkérdését a tudományos, irodalmi és közéleti személyiségeknek, akik közül példátlanul sokan, több mint hatvanan válaszoltak.[83] A válaszadóknak csak kis hányada vélekedett úgy, hogy Magyarországon nincs zsidókérdés. Közülük talán legjellemzőbb Vanczák Jánosnak, a Vas- és Fémmunkás Szövetség titkárának véleménye, miszerint az, amit Magyarországon zsidókérdésnek tartanak, az a kötelező vallásoktatás eltörlésével törvényhozási úton könnyedén megoldható.

A válaszadók döntő többsége úgy látta, hogy Magyarországon van zsidókérdés, de válaszaik a tekintetben lényegesen különböztek egymástól, hogy az milyen jellegű és súlyú. Buday Barna, az OMGE titkára a konzervatív érvelést mondta el: a zsidó vallás 19. század végi recepciója után az emancipált hazai zsidóság bizonyos társadalmi pozíciók elfoglalásával és gyors gazdasági érvényesülésével „megzavarta népünk addigi életrendjét" és eme társadalmi folyamat reakcióját lehet zsidókérdésnek nevezni. Orvosszerként a kölcsönös vádak enyhítésén kívül nem tudott mást ajánlani; úgy látja, hogy a „kasztrendszerben élő" magyar társadalom elzárkózó magatartása miatt az asszimilációra nincs sok esély.

[82] Giesswein levele Csernoch-hoz. EPL. Cat. 21. 851–1921.

[83] A zsidókérdés Magyarországon. 1917 július. A vita külön kötetben is megjelent. Néhány név a válaszolók közül: Alexander Bernát, Bernát István, Benedek Marcell, Balu Lajos, Bölöni György, Buday Barna, Cholnoky Jenő, Conchia Győző, Hatvany Lajos, Ignotus, Jászi Oszkár, Méray-Horváth Károly, Mezey Ferenc, Ravasz László, Ritoók Emma, Szabó Ervin, Túri Béla, Vanczák János, Zoványi Jenő. Huszadik Század, 1917. I. k. 1–167.

Nem felejtette el felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar zsidóság minden radikális mozgalom élvonalában helyet foglal és néha egyidejűleg egészen különböző irányban követeli a társadalom átalakítását. Ignotus, a Nyugat főszerkesztője a kapitalizmus fejlődésével együttjáró társadalmi hatások és változások erjesztő hatására mutatott rá, amelyek a feudális előnyökhöz szokott magyar történelmi uralkodó osztályokban „a boldog zavartalanság idilli állapotának" megzavarásaként jelentkeztek. Az antiszemitizmus is akkor jelentkezett Magyarországon, amikor a megerősödő zsidó tőke a tönkremenő dzsentri földbirtokokat kezdte fölvásárolni. S az addig békés tunyaságában éldegélő „történelmi magyar" mind belülről, mind kívülről veszélyben érezve magát „felhördülve' fordul a kaján sorshoz"; valójában ez Magyarországon a zsidókérdés — fejezte be írását Ignotus.[84]

Ravasz László, aki a zsidóságban külön fajt látott, a teljes és feltétel nélküli beolvadást tartotta az egyedüli lehetséges megoldásnak.

Jászi Oszkár pedig úgy fogalmazott, hogy a megoldás útja a következő: „adjon a keresztény társadalom minél teljesebb demokráciát, minél fairebb érvényesülési lehetőséget minden polgár számára... A nemzsidók vegyenek részt minél jobban az iparban, városiasodásban, szellemi mozgalmakban, s ezáltal csökkenni fog a zsidóság távolsága a nemzeti társadalomtól." Ugy ítélte meg, hogy a galíciai zsidók bevándorlásának törvényes korlátozására nincs szükség, mivel a februári forradalom után „az orosz demokrácia gyorsan és nagyobb nehézség nélkül fogja megoldani a maga zsidókérdését".[85]

Szabó Ervin a kontraszelekciót kérte számon az uralkodó osztályoktól; azt, hogy egy megkövesedett társadalmi szerkezettel a magyar nép tehetséges gyermekeinek felemelkedését megakadályozták, s elzárták előlük a gazdasági és társadalmi felemelkedés és érvényesülés lehetőségeit. „Teremtsenek azok, akik csak szidni tudják a zsidót, oly gazdasági és politikai viszonyokat, amelyek szabaddá teszik a népet és műveltté, szakítsanak az úri gőggel és előjogokkal és meglátják, rövidesen megszűnik a zsidók oly aránytalan fölénye."[86]

Giesswein mindenekelőtt leszögezte, hogy a zsidókérdést csak társadalmi oldalról lehet megközelíteni, a faji és a vallási aspektus csak másodlagos tényező lehet. A zsidóság ebből a szempontból mint egy szeparatisztikus erő jelentkezik a társadalomban. A szeparatisztikus erőket pedig minden társadalom integrálni igyekszik, s a kapitalizmus kialakulása óta ezt az integrációt az államok a nemzeti egység ideológiájának formájában fejtették ki. Szerinte „az integráló törekvés és a szeparatisztikus törekvések közötti súrlódások idézik elő azokat a problémákat, amelyek hol vallási, hol nemzetiségi, hol jogi kérdés alakjában lépnek fel". Mivel a feudális hagyományú országokban, — így Magyarországon is, — a történelmi uralkodó osztályok a társadalmi pozíciók megőrzésére a külső díszt, a látványos társadalmi pozíciókat és a politikai hatalom pozícióit választották, a politikailag alárendelt helyzetben élő örmények és zsidók a társadalmilag lenézett foglalkozások folytatásával igyekeztek vagyonhoz jutni, s így „kerülő úton befolyást szerezni" a társadalomban. Tehát ha a hazai viszonyok között úgy tűnik, — folytatta —, hogy zsidónak lenni

[84] A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 1917. 94.
[85] Uo. 99.
[86] Uo. 142–148.

társadalmilag előnyös dolog, ez egyáltalán nem a zsidók faji tulajdonságaira vezethető vissza. Ez a zsidók társadalmi pozíciójából, ill. a nemzsidók, a keresztény tömegek mostoha társadalmi helyzetéből magyarázható.[87]

Arra a kérdésre, hogy mi a teendő, Giesswein ismét hasonló választ adott, mint Jászi és Szabó Ervin: „Semmi egyéb, mint Magyarország demokratizálása. Ez fokozatosan megtöri a szeparatizmust és másrészt a magyarországi paraszt és munkás gyermeke előtt is megnyitja a felsőbb kiképzés kapuit, s ha így az intellektuális életpályákon meg lesz a helyes kvóta, akkor megszűnik az irigykedés és a féltékenység. És ha másrészt a demokrácia lerontja a szeparatizmus válaszfalait, melyek mögött zsidóságunk, ha panaszkodik is, nagyon jól érzi magát, s ha az általános művelődés a rutén és másfajta páriákat, s gettók nyomorultjait felemeli a baromi élet színvonala fölé, akkor mindinkább tünedezni fog az, amit ma zsidókérdés néven ismerünk."[88]

Elhatárolódása az antiszemitizmustól 1917 őszén politikai választást is jelentett. Ekkor zárták ki — jórészt Giesswein követelésére — a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségéből a Katona—Vermes frakciót.[89] Ez a csoport hevesen ellenezte a polgári radikálisok és a szociáldemokraták irányába történő keresztényszocialista — néppárti közeledést, és a Bangha Béla orientációjú jobboldali radikalizmus felé fordulva, szociális demagógiájuk mellett antiszemita jelszavakat is hangoztattak. De az antiszemita csoport kizárása a politikai katolicizmus szociális ihletésű szervezetéből ekkor csak Giesswein személyes súlyának volt köszönhető. A mozgalom döntő többsége — 1918 folyamán burkoltabban, 1919 őszétől teljesen nyíltan — az antiszemitizmus irányában kereste a magyar katolicizmus társadalmi-politikai súlyának megóvását.

Az elkésett vita: Körkérdés a nemzetiségi kérdésről (1918)

A világháború utolsó esztendejére megtörtént a hazai nemzetiségek politikájának fordulata; a Monarchia nemzetiségi burzsoáziája és az antant politikája is eltávolodott az addigi monarchiacentrikus alaptól, s elfogadta a nemzetiségi emigrációk által már évek óta minden lehetséges fórumon propagált célkitűzést: a Monarchia felosztását és a nemzeti függetlenség kivívását.[90] Az események már túlszaladtak a magyar kormány szűklátókörű politikáján.

[87] Uo. 86.

[88] Uo. 87.

[89] A keresztényszocialista mozgalomban kezdettől fogva voltak törekvések, hogy az osztrák Lueger-féle módszereket alkalmazzák és az antiszemitizmussal próbáljanak tömegbázist szerezni. Ebben az irányban tevékenykedett Huszár-Kuncsik János és köre 1907-től, majd a háboru kezdetétől Vermes Gyula lett ennek az irányzatnak a hangadója. Támogatták még: Katona Imre, Wagner Antal, Franke János, Horváth István, Müller József. Igaz Szó, 1917. IX. 23.

[90] Ausztriában a Reichsrat 1917 májusi ülésszakán a cseh szövetség már föderációs megoldást követelt. Az 1918 áprilisi római kongresszuson, a Monarchiából származó foglyok képviselői és a nemzetiségi emigráció határozatba hozták, hogy a Monarchia elnyomott nemzetei nem akarnak továbbra is a birodalom kereteiben élni. Ezt a határozatot a hazai nemzetiségi politikusok már el sem ítélték, s az USA kormánya 1918 május végén helyeslőleg tudomásul vette a római kongresszus határozatát. Június 3-án hasonlóan cselekedtek a francia, angol és olasz kormányfők is.

A Huszadik Század hasábjain 1918 júliusában jelent meg Réz Mihály cikke[91] a nemzetiségi kérdésről, amelyben tekintet nélkül a háború végére előállott helyzetre, azon alapelveket fejtegette, melyek alapján a magyar kormányok a századfordulói magyar nemzetiségi politikát folytatták. Fejtegetéseinek lényege, hogy a nemzetiségi kérdés faji probléma, igazgatási szempontból pedig egyszerű hatalmi kérdés: „minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébredt, öncélnak érzi magát. Ami a faji törekvések mindegyik stádiumában végcélnak látszik, ez csak a legközelebbi stádium elérése. A nemzetiségnek: a nemzeti lét. A nemzetnek: a nemzeti egység. Az egységes nemzetnek: a függetlenség. A független államnak: a más állam fölötti befolyás, . . . az uralom."[92]

Réz Mihály cikkére Jászi Oszkár válaszolt.[93] Fejtegetéseinek alaptételei a következők: 1. a nemzetiségi kérdés faji problémává szűkítése lehetetlenné tesz bármilyen elfogadható megoldást; 2. a nemzetiségi kérdés megoldásának alapelveként „az emberi öncélúság" és a „szervezett világállam" követelményét kell fölállítani, vagyis minden nemzetiség számára lehetővé kell tenni a saját kulturális és gazdasági „boldogulását"; 3. ahol a feltételek megvannak, ott lehetővé kell tenni az önálló nemzeti államok megalakulását is (pl. a délszlávok esetében); 4. egy ország nemzetiségi politikájának minimális programja „a nép elemi szükségleteinek anyanyelvén való kielégítése, maximális határa pedig az, hogy minden nemzetiség az államon belül, az egyházak mintájára, jogi személyként szerveződik; 5. Európa számára előbb Svájc, „az egyenrangú nemzetek paritásos kooperációja", majd az Amerikai Egyesült Államok nemzetiségi politikája szolgálhat példaképül.[94]

Az 1919 elején külön kötetben is megjelent vitaanyaghoz írt előszóban Jászi pontosan rögzítette az általa kívánatosnak tartott célt is: „a vesztett háború után a magyarság fönnmaradásának és érvényesülésének" biztosítékait megszerezni.[95]

A vita során, – amelyet egyébként a történelmi események ekkorra már eléggé skolasztikussá tettek, – Rákosi Jenő, a nyílt asszimilációs politika és a magyar szupremácia védelmezője világított rá Réz Mihály gondolatainak praktikus értelmére, hűen addigi publicisztikai tevékenységéhez: „. . . a nemzetiségi kérdés nem tudományos probléma, hanem kormányzati, gyakorlati kérdés. Nem matematikai egyenlet, hanem gordiusi csomó. . . A Jászi Oszkár cikkében kifejtett nemzetiségi politika nem volna egyéb, mint könnyelmű felfegyverzése néptöredékeknek, kapzsi szomszédok céljainak szolgálatára és katasztrófába sodorná a magyar nemzetet, melynek elgyöngülésével megszűnnék a magyar birodalom területén az államfenntartó erő, s az előbbi politikai versengést csakhamar a fegyveres mérkőzés váltaná fel, ami a nemzetiségek győzelme esetén hosszú időre a zendülések, fegyveres torzsalkodások színterévé tenné hazánkat. Be kell látnom, hogy Jászi

[91] *Réz Mihály:* A nemzetiségi kérdés a politika tudomány szempontjából. Huszadik Század, 1918. II. k. 1–17.

[92] A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából Bp. 1919. 3. A körkérdésre válaszoltak: Ágoston Péter, Concha Győző, Czirbusz Géza, Felszeghy Béla, Giesswein Sándor, György János, Jászi Oszkár, Lázár Aurél, Lukács György, Lupas János, Rákosi Jenő, Réz Mihály, Steier Lajos, Zoch Sámuel.

[93] Uo. 26–40.

[94] Uo. 37.

[95] Uo. 5.

Oszkár rendszere a nemzetiségi kérdés kezeléséről elméletnek lehet szép és érdekes, de a politikában értéktelen, sőt veszedelmes."[96]

A nemzetiségi szerzők által óvatos hangnemben írott cikkek a megoldást részint bizonyos erkölcsi elvek teljesítésében s a keresztény világnézet társadalmi elterjesztésében vélték megtalálni, s ennek érdekében méltányosságot és igazságosságot követeltek; részint pedig abban az elképzelésben, hogy az ország általános demokratizálódásának keretében a nemzetiségi törekvések is kielégítést nyernek. Minden konkrétumot és politikai élt gonddal kerülő írásaikon az események már a megjelenés pillanatában rég túlhaladtak.

A szociális kérdéssel komolyan foglalkozó Giesswein nagyon közel jutott a Jászi-féle elképzelésekhez. Már 1910-ben, a mind hangosabb nacionalizmus előretörésekor kijelentette a parlamentben, hogy szerinte a nemzeti egység nem faji, hanem főleg kulturális probléma,[97] tehát a magyar kormány nemzetiségi politikája gyökerében elhibázott. 1913-ban pedig a Pop C. István interpellációja nyomán támadt nemzetiségi vitában — friss amerikai élményeinek hatására — a nemzetiségeket elválasztó gátak áttörését az ipari termelés fokozódásától, a nagyüzemi termelés elterjedésétől várta. Ekkor vetette fel azt is, hogy a hazai középiskolákban be kellene vezetni a környező népek nyelveinek tanítását. A háború alatt írt cikkeiben több ízben hangoztatta, hogy a magyar kormányok nem hajtották végre Eötvös liberális nemzetiségi politikájának rendelkezéseit sem. A nemzeti és a nemzetközi összekapcsolásának igényével párhuzamosan közeledett az európai államszövetség elfogadásának gondolatához. Az 1918-as vitában már egyértelműen a „Keleti-Svájc" eszméjét vallotta. Azt fejtegette, hogy a burzsoá liberalizmus döntő szerepet játszott nemzeti államok kialakulásában és ekkori követelései helyesek is voltak. Viszont a nemzeti állam ideológiája visszájára fordult akkor, mikor azt a „torz követelést" akarta megvalósítani, hogy minden államban egy hivatalos nemzet legyen. Giesswein több ponton teljesen Jászi érvelését használja: „Nálunk Magyarországon feudalisztikus irányú politikai életünk a nemzetiségi politikának is feudalisztikus színezetet adott. Igy fejlődött ki a magyar faj szupremáciájáról vagy hegemóniájáról szóló doktrina. Az a bizonyos uralkodó osztály ugyan talán nagyobb részben nem tartozik az igazi magyar fajhoz, dehát mégis így sikerült bizonyos, a modern magyar alkotmány szellemével egészen ellentétes osztály- vagy klikkuralmat megerősíteni... Bomlasztó elem-e a nemzetiségek nemzeti öntudata? Mint Svájc példája mutatja, demokratikus szellem mellett éppenséggel nem az. Téves az a föltevés is, hogy egynyelvű, vagy közel rokon fajok mintegy nemzeti vonzerőtől indíttatva, ellenállhatatlanul állami egyesülésre törekszenek. Kelet-Európa... etnikailag sokkal tarkább képet nyújt Nyugat-Európánál. Nálunk a török kivonulása utáni telepítés a legtarkább népegyveleget teremtette meg. A legkompaktabban lakó nemzetiség nálunk a tót, már a rokonság nyelvterületébe magyar, német és szerb területek nyúlnak be. Az országot nemzetiségi területre fölosztani nálunk általánosságban alig lehetséges, legkevésbé az ún. Bánságban és Bácskában. Nézetem szerint a nemzetiségi kérdés legtökéletesebb megoldását Svájcban találjuk... Magyarország számára ezt a svájci mintát tartom a legalkalmasabbnak. A mostani háború egyik eredménye kétségkívül nemcsak nálunk, hanem máshol is, a nemzetiségi ideológiák átalakulása lesz. Valamint a harmincéves háború tanulsága az volt, hogy nemcsak egy államban, hanem egy városban,

[96] Uo. 95

[97] Képviselőházi Napló, 1911. XII. 18. XIII. k. 384.

községben több vallásfelekezet megférhet egymás mellett, s polgári kötelességeit együttműködéssel teljesítheti, jogait gyakorolhatja, ugyanezt a tudatot fogja majd a mostani háború a nemzetiségek együttműködésére nézve eredményezni. Erre gazdasági szempontból is szükség van. A mai kor világkereskedelme, világgazdasága már nem elégedhetik meg az egységesített nemzeti állammal, még a legnagyobbakkal sem, szüksége van az államok szövetségére, s ez a szükséglet a nemzeti eszme mellett megalkotja, illetve az idealizmus stádiumából a való életbe átviszi a szupranacionális tudatot és szervezkedést. S megjön az idő, midőn az embereket a nemzeti differenciák nem izgatják, s hozzászoknak ahhoz, hogy nemcsak az országban, hanem egy községben is lehet két három oktatási vagy közigazgatási nyelv... Nemzetiségi tekintetben a tordai gyűlést megismételni Magyarország van hivatva."[98]

Az európai szemmértékkel mérő Giesswein a liberalizmus nemzetiségi politikájához nyúlt vissza, s a nemzetiségi kérdésről vallott álláspontjában sokkal közelebb állt a polgári radikálisok Jászi vezette szárnyához, mint a katolikus egyházéhoz. A liberalizmus keresztény demokrácia irányában való értelmezése juttatta ennyire különálló véleményre a katolikus táboron belül; a hitélet belső tartalmának megújítására való törekvése pedig annak kimondására, hogy bármennyire fájdalmas is jelentős területek elszakadása az országtól, a katolikus egyháznak csak egy feladata lehet: arra törekedni, hogy „Szent István megújhodó országa a keresztény erkölcs alapján épüljön fel. Ne a külső formalitásokban, hanem belső lényegében."[99]

*

A világháborút követő forradalmak és a versailles-i békerendszer mindenesetre drasztikus választ adtak a Huszadik Század vitáin szóbakerült kérdések némelyikére. Szertefoszlatták a polgári értelmiség és az integer Magyarország híveinek reménykedését a Monarchia és a történelmi Magyarország területi integritásával kapcsolatban, s a magyarországi ellenforradalom még azokat a polgári demokratikus vívmányokat is eltörölte, amelyek kiterjesztéséért a Huszadik Század és köre harcolt.

Az ellenforradalmi rendszer idején Giesswein hű maradt középutas politikai vonalához, s úgy tűnt – főként politikai ellenfelei jóvoltából –, hogy annak baloldali vonásai újabb hangsúlyt kaptak. A nacionalizmust, sovinizmust, antiszemitizmust és fajvédelmet programjukká emelő keresztény-nemzeti politikusok nem kértek Giesswein szociális kereszténységéből. A keresztény politikát irányító egyházi vezetés sem nézte már el Giesswein kacérkodását a baloldallal. Már akkor nagyon támadták, amikor a koncentrációs tárgyalások után nem lépett be 1919 októberében a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjába, hanem fenntartotta a Keresztény Szocialista Gazdasági Pártot.[100] Amikor pedig 1921 februárjában tagja lett a Polgárok és Munkások Szövetsége elnevezésű liberális-ellenzéki tömörülésnek, sőt a szövetség programját ő ismertette a Nemzetgyűlésben, akkor elérkezettnek ítélték az időt Giesswein félreállítására. Schioppa követ, pápai nuncius elítélő állásfoglalása után[101] a hercegprímás levelében „visszavonulást" ajánlott Giesswelnnek, leváltották a Szent István Akadémia és a Szent István Társulatnál viselt tiszt-

[98] A nemzetiségi kérdés... 53.

[99] *Giesswein:* Uj világrend, s a mi teendőnk. Egyházi Közlöny, 1918. XI. 5.

[100] Keresztény Szocializmus, 1919. X. 26., Nemzeti Ujság, 1919. XI. 15., Világ, 1919. XI. 2, 3., Népszava, 1919. XI. 4.

[101] Mészáros János érseki helynök levele Csernoch-hoz. EPL. Cat. 21. 630–1921.

ségeiből.[102] A személye ellen támadó sajtó negatívumként rótta fel neki pacifizmusát, kapcsolatait a baloldallal és az emigrációval, – ez utóbbi miatt a rendőrség is figyeltette, – és mindazon polgári demokratikus követeléseket, amelyeket parlamenti beszédeiben hangoztatott. Az ellenforradalmi rendszer politikája a Giesswein-féle irányvonalat veszélyesnek minősítette és üldözte.[103]

A balfelé párbeszédet folytató politikai katolicizmus magyarországi megjelenéséhez, Giesswein megítéléséhez még egy szempont jelzése feltétlen szükségesnek tűnik. Ez pedig a katolikus egyház társadalmi doktrínájának megváltozása a századfordulón. XIII. Leo szakított elődei politikai irányvonalával és meghirdette a ralliement politikáját,[104] amelynek keretében újtípusú szövetséget kívánt kialakítani a polgári társadalommal; majd néhány évvel később levonta azt a következtetést is, hogy ez a politika egyúttal szükségszerű szakítást jelent a katolikus politikai mozgalmak népi vagy éppenséggel munkáspárt jellegű kísérleteivel is.

A fiatal katolikus nemzedék társadalmi – elméleti és gyakorlati – tájékozódási spektruma jóval szélesebbre nyílt, mintsem azt az egyház vezetői kívánatosnak tartották. E fiatal katolikus generáció elméleti orientációja nem választható el a katolikus társadalomkoncepció szellemi szülőjének, a konzervativizmusnak a múlt század utolsó évtizedeiben történt ugyancsak kényszerű, de mégiscsak „új" orientációjától. A neokonzervativizmus legfőbb újítása abban foglalható össze, hogy olyan irányzatként tüntette fel magát, mint amely a szabadversenyes kapitalizmus és a szocialista munkásmozgalmak által kitermelt társadalmi problémákra polgári alapon álló megoldást kínál. Olyan megoldást, amelyet addig a liberalizmus nem tudott adni és olyan problémára, amelyet a szabadversenyes kapitalizmus teoretikusai addig figyelemre sem méltattak: a szociális kérdésre. Ennek értelmében a tőkés vállalkozó nem tehet többé azt a tőkéjével, amit akar, hanem tőkéje nagyságával arányosan a társadalommal szemben kötelességei vannak, s tevékenységében állami szabályozásnak köteles alávetni magát. Ez a felfogás a laissez faire elvével szemben az állami beavatkozás politikáját igényelte.

A neokonzervatív felfogás propagandasztikusan is legtöbbet emlegetett oldala a szociálpolitika volt. Ezen a téren kiindulópontja eleve kedvezőbb volt a liberálisok felfogásánál, amely az önálló individuumot tekintette a társadalom alapelemének. A konzervatív-katolikus elmélet itt analóg megoldást kínált a marxizmus gondolatrendszerével; míg az utóbbi az egyént a társadalmi munkamegosztáson keresztül értelmezte a társadalom tagjaként, addig a konzervatívok, de főként a katolikusok a hangsúlyt az egyén közvetlenebb társadalmi kapcsolataira, mindenekelőtt a családra helyezték. És így az egyén társadalmi hovatartozását az osztályhelyzetben kereső marxista álláspontal szemben, – amely ebből következően az osztályellentétekre helyezte a hangsúlyt – a katolikus felfogás a

[102] Giesswein a Szent István Akadémia tagjaihoz írott búcsúlevelében nyíltan vállalta a liberális katolicizmus örökségét, elődként és példaképként sorolva fel Montalembert, Marc Sangniert, az elítélt francia Sillon vezetőjét, a német F.W. Foerstert és az osztrák Lammascht. EPL. Cat. 46. 1330–1921, Katolikus Szemle, 1921/3.

[103] Gömbös 1922 decemberében nyíltan szemébe mondta Giessweinnek a parlamentben, hogy nem tetszik neki a prelátus „pacifista, antimilitarista és filoszemita" magatartása. Nemzetgyűlési Napló, 1922. XII. 6. VII. k. 49.

[104] Ez tartalmazza XIII. Leo Au milieu de sollicitudes kezdetű enciklikája. Vö. *Zsigmond László:* A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita értelme. MTA. II. Oszt. Közlemények 1971.

társadalmat összetartó mozzanatok, a társadalmi kohézió felé fordult érdeklődésében, s ideológiai síkon fogalmazta meg a társadalmi szolidaritás fogalmát. Ezt az organikus felfogásból származó tételt politikai követelménnyé emelve követeltek kiterjedt szociálpolitikai intézkedéseket, munkásvédő törvényeket Ketteler püspök Németországban, Tour de Pin és Albert de Mun Franciaországban, Karl von Vogelsang Ausztriában, Decurtins Svájcban, Manning püspök Angliában és Giesswein is a magyar parlamentben.

XIII. Leo Rerum Novarumja 1891-ben a konzervatív tendenciájú, szociális demagógiát alkalmazó politizáló katolikus nemzedék új orientációjának szentesítését jelentette, viszont az 1901-es Graves de communi kezdetű enciklika, majd X. Pius 1903-as Motu proprio-ja már az egyház visszakozásának állomásai, amelyet annak a feltételezésnek az elhárítása inspirált, hogy a keresztény demokráciának bármi köze is lenne a szociáldemokráciához. Az egyházon belüli ortodox ellenzék fejezte ki bennük azon aggályát, hogy az egyházi politika ilyen irányváltása az egész katolikus egyház alapjait ingatná meg. Következésképpen ezt a politikát veszélyesnek és elkerülendőnek tartották, s hogy mennyire komolyan vették véleményüket, legyen elegendő itt megemlíteni az olasz Murri, a francia Sillon vezetőjének, Sangniernek, Loisynek vagy épp a magyar Prohászkának nevét.

Tehát mikor 1904-ben Giesswein megindította Magyarországon a kereszténységszocialista mozgalmat, akkorra megszületett a lehatároló pápai szó is; és a magyar főpapok konzervatív beállítottságú többségétől amúgy is gyanakodva figyelt mozgalom egyházi vonalon szinte eleve kudarcra ítéltetett. A hazai pártviszonyok – a Szabadelvű Párt végnapjai, a koalíció lázas szervezkedése, továbbá a szociáldemokraták mozgolódásai – kedvezőnek tűnhettek Giesswein társadalomelméleti nézeteinek politikai megvalósításához, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a koalíció győzelmével egy hosszú liberális időszak ért véget és látszólag semmi nem állt az újkonzervatív törekvések megvalósításának útjában. De hogy csak az erőviszonyok felszíni eltolódásáról volt szó, azt többek között jól jelzi a kereszténységszocialista mozgalom további sorsa, amely állandóan a puszta fennmaradás nehézségeivel küzdött. A pártpolitika szféráját uraló 48-as, 67-es ellentét továbbra is kristályosító pólus maradt. A Néppártnak nem sikerült ezt áttörnie, s a kereszténységszocialista eszmekör sem tudott olyan elérendő célokat felvázolni, amelyek perspektívájukban a tömegek megnyerésére alkalmasak lehettek volna. Az egyházpolitika terén a katolikus egyháznak gyakorlatilag nem volt miért küzdenie, a század végi egyházpolitikai küzdelmek csak a felszínt érintették, s a szekularizáció nagyon gyenge formájának bizonyultak. Amit a kereszténységszocialista mozgalom hazai inspirálói és szervezői a gazdaságilag fejlettebb országok hasonló mozgalmaitól átvehettek, az a szociális kérdés „megoldásáért" való küzdelem lehetett. A „megoldás" kereszténységszocialista útja persze a magyarországinál jóval fejlettebb gazdasági viszonyokat feltételezett, a hazai viszonyok között a kizsákmányolásnak ilyen finomabb formáit politikailag követelni még nem nagyon volt lehetséges.

A nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás eszméje szembekerülvén a magyar politikai gondolkodásban, a két tábor hosszú időre élesen különvált, ennek következtében a szervezési, mozgalmi módszereket, jelszavakat, sőt pártprogramot is jórészt a szociáldemokratáktól tanuló, de társadalmi célkitűzéseiben és ideológiájában mélyen konzervatív ihletésű kereszténységszocialista mozgalom mindkét fél részéről egyértelmű elutasításban részesült. A függetlenségiek részéről azért, mert részint nem tanúsított kellő meg-

értést a közjogi problémák iránt, részint mert sokallták társadalmi reformköveteléseiket; a szociáldemokraták és a radikálisok pedig világosan felismerték a keresztényszocislizmus demagóg jellegét. Ezen lényegében az sem változtathatott, hogy annak egyes képviselői – mint Giesswein is – komolyan törekedtek programjuk megvalósítására.

A keresztényszocialisták alternatívája tehát az maradt, hogy vagy komolyan veszik társadalmi reformprogramjukat a kiépítendő társadalmi bázis megnyerése érdekében, s ekkor társadalmi követeléseikben szükségszerűen a fő ellenfél, a szociáldemokraták mellett találják magukat, vagy pedig „meddő jótékonysági akciókká" szűkül tevékenységük, s csak demagógiával próbálnak híveket toborozni.

Giesswein állásfoglalásainak alakulását figyelve a magyar társadalmi és politikai élet égető kérdéseivel kapcsolatban – szociális problémák, nemzetiségi kérdés, a nagybirtok kérdése, antiszemitizmus, választójog, demokratizmus – az a kép formálódik ki, hogy az 1904-es „A társadalmi fejlődés irányai" vitától kezdve véleménye mindinkább távolodott a konzervatív táborétól, s szinte minden lényeges kérdésben különbözött a hamis alternatívákat felállító politikai pártokétól. A Néppárttal való szakítást bejelentő levele 1910-ben, beszédei a munkapárti parlamentben, találkozása a választójog kérdésében Justh Gyulával, háborúellenessége, pacifizmusa, a nemzetiségekről vallott felfogása, a Jászi-féle „Keleti-Svájc"-koncepció elfogadása – idealista történelemfelfogásának és etikai társadalomszemléletének megfelelő koncepciója liberális és polgári demokratikus elemekkel való kiegészülését jelentették.

Giesswein úgy látta, hogy a huszadik század körülményei között elsősorban a hagyományosan konzervatív egyháznak kell a modern fejlődés által fevetett problémákra – a vallásosság keretein belül még elfogadható – „modern" megoldást találnia, s az egyháznak kell megtenni az első lépéseket a közeledéshez. Személy szerint eleget is tett e hitének: mindenhol, minden fórumon megjelent, ahol lehetősége volt – hogy a mai szóhasználattal éljünk – a „párbeszédre" az ellentábor képviselőjével; s organikus társadalomkoncepciója értelmében nem az elválasztó, hanem a potenciálisan összekötő momentumokat kereste.

A párbeszédet folytató, sőt erre az alkalmat szinte kereső Giessweint az általa életre hívott mozgalom nem követte. A kereszténység hivatásos hirdetői többségének véleménye inkább Mihályfi Ákoséval esett egybe, aki azt mondta a bécsi kispapok előtt egy szeminárium alkalmával, hogy a „szociális kérdéssel való foglalkozás nem cél, csak eszköz", s egy olyan politika támogatása, amely szociálpolitikai követelések ürügyén „lefelé" keres támaszpontokat, nem kívánatos. A pártpolitika síkján pedig a giessweini követelésekhez hasonlókat – természetesen egészen más alapról – csak a szociáldemokraták hangoztattak. Ez a körülmény nem ok nélkül váltotta ki a hivatalos Magyarország „megbotránkozását".

A Horthy-rendszer éveiben Giesswein nem csatlakozott a kurzus politikájához. Liberális-demokrata ízű politikai magatartása az ellenforradalmi rendszer szélsőjobboldali környezetében a kortárs szemlélőben még hangsúlyozottabban baloldali ihletésűnek tűnt. Pedig szó sem volt koncepcióbeli változásról: vallásos, idealista szemlélete nem változott. Egyházának – írta róla egy nekrológban a már említett Mihályfi Ákos – „minden aprócseprő kisiklása mellett is hű fia maradt", s nézeteiért még indexre sem tették, mint pl. Prohászka Ottokárt. Harmadikutas társadalmi koncepciójában, a kapitalizmus egyfajta javított kiadásának követeléséről van szó. Mint elméleti ember, minden konkrét politikai

kérdést az elmélet szemüvegén keresztül bírált el, s annak mércéin mérte le. Meglehetősen szerény politikai, s annál több elméleti-filozófiai érzékkel szövögette a szálakat az adott társadalmi valóság és az általa kívánatosnak ítélt társadalmi rend között (és most más kérdés, hogy a megkonstruált elméleti rendszer maga milyen értékű). Gyakran illuzórikus módon, de minden esetben távol a személyi torzsalkodásban bővelkedő magyar pártpolitika mentalitásától. Következetesen alkalmazta elveit: ennek következtében nem egyszer előfordult, hogy az egyes politikai kérdések megítélésében az álláspontját támogatók között azokat találta, akik ellen eszmei fegyvereivel eredetileg harcba indult. Sikertelen politikai szereplése nem személyes kvalitásain múlott, hanem azon, hogy a magyar politikai fejlődés világháború előtti, de főképp a Tanácsköztársaság utáni szakaszában nem volt szükség az általa propagált társadalmi modellekre. Giesswein pályafutásának számunkra pozitívabban értékelhető szakasza nem véletlenül esik a Horthy-rendszer éveire. A fasizálódó politikai életben a liberális elvekért, a polgári szabadságjogokért való kiállás haladó tett volt, s átlagon felüli erkölcsi bátorságot követelt.

Gondolati rendszere egészének bírálatával és egyúttal e gondolatrendszer egyes elemeinek, valamint bizonyos politikai lépéseinek pozitív értékelésével egyidőben rá kell mutatnunk arra is, hogy gondolati teljesítménye a katolikus politikai gondolkodásban túlmutat a korabeli magyar viszonyokon. A szekularizáció ellen védekező katolicizmus olyan képviselőjét kell látnunk benne, aki a kor lényeges jegyeinek felismerése után az egyház és a vallás pozícióit nem ott védelmezte, ahol a „középkori államalakulat túlélésének ajándékaival" bőven rendelkező magyar katolikus egyház, – ti. az egyház világi hatalmában, – hanem a vallás hadállásait akarta megóvni a szekularizációnak elébemenő „dialógus" keresésével. És ha a magyar történelmi fejlődés miatt visszhang nélküliek voltak is Giesswein próbálkozásai, mégsem lehet gondolati teljeseítményét üres meditálásnak ítélni, mert hogy a katolikus egyház számára releváns kérdéseket érintett, az kiderült a II. vatikáni zsinat anyagából, ahol fél évszázaddal később ugyancsak a dialógushoz vezető út keresésére szólították fel a katolikusokat.

Vida István:

HÁROM CHORIN-LEVÉL

Az alant közlendő három levél szerzője Chorin Ferenc, a magyar finánctőke egyik legjelentősebb képviselője a két háború közötti időszakban, aki a gazdasági és a politikai életben egyaránt jelentős szerepet játszott. Chorin Ferenc 1879. márc. 2-án született Budapesten nagytőkés zsidó családban. Apja, Chorin Ferenc, az ország egyik legnagyobb tőkés vállalatának, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nek elnök-vezérigazgatója, a Gyáriparosok Országos Szövetségének egyik megalapítója volt, aki több mint két évtizedig (1902–1925) e nagyhatalmú szervezet elnöki tisztét is betöltötte. Az ifjú Chorin középiskoláit Budapesten, egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. 1901-ben kitűnő minősítéssel jogi doktorátust szerzett, s három év múlva ügyvédi vizsgát tett. 1921 szeptemberében nősült meg, felesége, báró csepeli Weiss Margit Daisy, Weiss Manfrédnek, a leggazdagabb iparmágnások egyikének, a Weiss-Manfréd Vas- és Acélművek Rt. tulajdonosának lánya lett. Házassága révén rokonságba került a Weiss-, Mauthner-, Kornfeld családokkal, amelyek a magyar fináncoligarchia egyik vezető – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz kötődő – csoportját alkották. Később ő vált az egész „Weiss-klán" tényleges fejévé, ügyeinek intézőjévé.

Másfél évtizedes ügyvédeskedés után, 1919-ben átvette a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. irányítását, mint vezérigazgató, 1925-ben – apja halála után – a vállalat elnök-vezérigazgatója lett. A 20-as évek második felétől egyre nagyobb befolyásra tett szert a magyar gazdasági életben. 1930-ban már 27 bank és iparvállalat igazgatóságában foglalt helyet, közöttük a Kereskedelmi Bankében (1919-től), a Weiss Manfréd Vas- és Acélművekében, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-ében, – hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Gyors emelkedését – családi összeköttetésein, személyes adottságain túl – annak is köszönhette, hogy apjához hasonlóan a tőkés érdekvédelem hangos szószólója volt, s a századfordulótól kezdve tevékenyen részt vett a GyOSz munkájában. Már 1914-ben az igazgatóság tagja. 1926-ban alelnökké, 1932-ben, Fellner Henrik halála után, a szövetség elnökévé választották.

Chorin – eltérően a magyar finánctőke hagyományaitól – élénken érdeklődött a politikai kérdések iránt. A 20-as évek elejétől kezdve tagja volt a kormánypártnak s annak ún. „liberális" csoportjához tartozott. Szoros szálak fűzték Bethlen Istvánhoz, a nagytőke részéről az egyik fő támogatója volt a konszolidációs politikájának. 1927-ben – a gyáripar képviseletében – a felsőház tagjává nevezték ki. 1931-ben delegálták az alsó- és felsőház tagjaiból felállított ún. 33-as bizottságba, valamint a katonai kérdésekkel foglalkozó ún. 36-os bizottságba. Hitler és a nácik haralomra jutása után azonban megváltozott magatartása, konzervatív liberális alapról szembefordult a NEP szélsőjobboldalával és a kibonta-

kozó nemzetiszocialista mozgalmakkal, s támogatást nyújtott az ellenük küzdő polgári ellenzéki erőknek.

A második világháború kirobbanása után – az adminisztratív korlátozó intézkedések és az erősödő antiszemita uszítás hatására – Chorin kénytelen volt visszavonulni a közéletből. 1941. május 19-én felmentését kérte a GyOSz elnöksége alól, s még ez évben lemondott a Kereskedelmi Bank ügyvezető alelnöki tisztéről is. Távozni kényszerült a felsőházból. A gazdasági életben betöltött pozícióinak jelentős részét azonban megőrizte. Továbbra is személyesen irányította a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-t.

A háború éveiben a GyOSz. egykori vezére alig jelent meg a nyilvánosság előtt. Politikai kapcsolatai azonban megmaradtak, s a háttérben mindent megtett az ellenforradalmi rendszer átmentése érdekében. 1943 nyarán nyugaton is feltűnést keltett, hogy Horthy a GyOSz képviseletében ismét a felsőház tagjává nevezte ki.

Az 1944. március 19-ét követő napokban a Gestapo – más zsidó nagytőkésekkel együtt – Chorint is letartóztatta, és egy Bécs melletti gyűjtőtáborba szállította. Kezdeményezésére azonban tárgyalások kezdődtek közte és az SS megbízottai között, amelyek 1944. május 17-én szerződés aláírásával fejeződtek be. A megállapodás értelmében az SS – zsarolással kikényszerített rendkívül kedvező feltételekkel – 25 évre „bizalmi kezelés"-re átvette a Weiss-, Chorin-, Mauthner- és Kornfeld-család tulajdonában levő vállalatokat, – az ország egyik legnagyobb gyáripari vagyonát –, cserébe biztosította, hogy a négy család 32 tagja – személyes vagyonával – elhagyja Budapestet, és semleges országba utazzék.

Chorin és a népes rokonság 1944. június 25-én érkezett meg Liszabonba. Megjelenésük általános meglepetést keltett. Az angolszász nagyhatalmak kezdetben bizalmatlanul fogadták őket, elképzelhetetlennek tartották, hogy bárki is kiszabaduljon a nácik karmai közül. Az amerikaiak azonban néhány hónap múlva érintkezésbe léptek a magyar nagytőkésekkel. Ettől kezdve minden segítséget megkaptak, míg az angolok továbbra is tartózkodóan viselkedtek.

A Chorin, Weiss, Mauthner, Kornfeld családok tagjai évekig éltek még Portugáliában. Amerikai közreműködéssel fenntartották a kapcsolatot itthoni képviselőjükkel, báró Korányi Jánossal, Chorin volt személyi titkárával a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatójával, s rajta keresztül a magyarországi angolszász orientációjú tőkés körökkel. Egy ideig nem adták fel a reményt, hogy visszatérhetnek Budapestre, és visszaszerezhetik vagyonukat. A politikai erőviszonyok balratolódása, a bányák államosítása, a 3 éves terv bevezetése, majd a bankok köztulajdonba vétele keresztülhúzta számításaikat. Chorin Ferenc 1947-ben családjával együtt átköltözött az Egyesült Államokba, ahol több vállalatot alapított. 1956-ban ismét feltűnt a neve; azok közé tartozott, akik pénzt adtak az ellenforradalmi felkelés előkészítésén dolgozó reakciós emigráns csoportoknak. 1964-ben 86 éves korában halt meg New Yorkban.[1]

*

[1] Az életrajzi adatokra vonatkozóan lásd: OL Z.248.l.cs., 4, 7 t. valamint Magyar Gyáripar, 1941. július 2.; *Karsai Elek–Szinai Miklós:* A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. Századok, 1961. 680–714; *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Közgazdasági és Jogi K. 1958, 123–124, 300. és köv.; Magyar Életrajzi Lexikon. Bp, Akadémiai Kiadó. 1967, I. k. 286.

A GyOSz és a TÉBE irattára sajnos elkallódott, a bankok és iparvállalatok irat-anyaga hiányosan maradt fenn, a nagytőkés családok pedig megsemmisítették, vagy az országból való eltávoztukkor magukkal vitték „házi" levéltárukat. Emiatt viszonylag kevés olyan autentikus forrásanyag áll rendelkezésünkre, amelyből többé-kevésbé megbízhatóan reprodukálni lehetne a finánctőkések gazdasági, politikai törekvéseit, és a legfontosabb kül- és belpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontjukat. E levelek éppen ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

A három levél közül az első, a legkorábbi, gépiratmásolat s egy angol magángyűjteményből származik, a második Londonban a Public Record Office-ban a külügyi iratok között található, a harmadik levél az oxfordi St Antony's College könyvtárában elhelyezett Macartney iratok között lelhető fel.[2] Két levél 1944–45-ben közvetlenül azután született, hogy Chorin elhagyta az országot és megtelepedett Portugáliában, a harmadik pedig több mint másfél évtizeddel később az Egyesült Államokban. Mindhárom írásmű az önigazolás szándékával íródott. Világosan kitűnik belőlük az ellenforradalmi rendszer ill. Horthy és környezetének mentegetése. Az események beállítása sok esetben vitatható, s nem egyszer fordulnak elő bennük ténybeli tévedések is. Mindezekkel együtt a dokumentumok az angolszász orientációjú finánctőkés és nagybirtokos körök és a különböző ellenzéki csoportosulások belpolitikai tevékenységére vonatkozóan fontos információkat tartalmaznak. Ha csak jelzésszerűen és a teljesség igénye nélkül is, hadd utaljunk itt néhányra.

A Macartney könyvéről írtak összhangban vannak az eddigi kutatások eredményeivel. Károlyi Gyula bukásának, Gömbös hatalomra kerülésének, Fabinyi Tihamér kinevezésének leírása lényegében megfelel a tényeknek.[3] Elképzelhető, hogy Chorin az összeférhetetlenségi törvény érvényességének a felsőházra való kiterjesztéséről nem tárgyalt Gömbössel, de az köztudott, hogy a nagytőke kezdetben támogatta a miniszterelnököt és csak később fordult szembe vele, akkor, amikor a belpolitika német típusú átalakítására irányuló törekvései világosabban kirajzolódtak. Mindenesetre fényt vet a GyOSz 20-as évek végén, a 30-as évek elején elért hatalmára, politikai súlyára Chorin ama beismerése, hogy számos esetben elég volt Fenyő Miksát elküldeni az illetékesekhez, s máris igényeik szerinti fordulatot vettek az események, s csak akkor ment ő, ha komolyabb, a nagytőke érdekeit súlyosabban érintő dologról volt szó.

[2] A második világháború alatt különböző országokban, földrészeken élő, s nemegyszer más-más pártállású magyar emigránsok a fontosabb információkat tartalmazó leveleiket több példányban gépelték – vagy a címzett másolta le – s elküldték egymásnak, illetve az emigráció általuk fontosnak tartott személyiségeinek. Az ily módon sokszorosított levelek általában eljutottak a szövetségesek hivatalos fórumaihoz is. Az első dokumentumot képező levélmásolatot Sima László, a liszaboni magyar követség titkára küldte meg Liszabonból Révai Andrásnak, az angliai Szabad Magyarok Egyesülete elnökének, és az ő eddig még rendezetlen hagyatékában található. Révai, aki fontos szerepet játszott az angliai magyarok antifasiszta szervezkedésében, a hozzá írt vagy hozzá eljuttatott fontosabb leveleket újra legépelte s a lényegesebbeket – tájékoztatásul – elküldte az angol külügyi szerveknek is. Ezek közül több megtalálható az angol külügyminisztérium Public Record Office-ban őrzött anyagaiban, sőt Macartney professzor oxfordi gyűjteményében is. – Feltételezhetjük, hogy a második levél is ezen az úton került a külügyi iratok közé, bár az eredeti magyar nyelvűt nem leltük fel. – Varga F. János közlése alapján.

[3] Lásd: *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 35–40.

Az Eckhardthoz írt levelek, mivel a Kisgazdapárt vezére Horthy megbízásából 1941-ben az Egyesült Államokba utazott, főként a háború alatti időszakról tudósítanak. Segítségükkel kiegészíthetjük ismereteinket a kor egyik legbefolyásosabb „pressure group"-járól, a Bethlen István vezette, a finánctőkés és nagybirtokos osztályok nyugatbarát szárnyának hangadóit tömörítő politikai csoportosulásról, amelyről mindeddig önálló feldolgozás nem született; viszonylag keveset tudunk tevékenységéről, nem tisztázták még létrejöttének körülményeit, összetételét s társadalmi-politikai kapcsolatait sem.

A szakirodalom már feltárta, hogy a finánctőke és a legitimista nagybirtok vezérkara a 30-as évek közepétől növekvő aggodalommal figyelte a német orientáció megerősödését a magyar külpolitikában és a belpolitika további jobbratolódását. Óvatos figyelmeztetéseken túl azonban alig tett valamit e veszély elhárítására. Bethlen és környezete valójában csak 1938 után kezdett szervezkedni, azután, hogy Ausztria bekebelezésével és Csehszlovákia feldarabolásával a fasiszta Németország megjelent a szomszédban, a német gazdasági expanzió már közvetlenül fenyegette a finánctőke és a nagybirtok érdekeit, s napról napra egyre érzékelhetőbbé vált az országra nehezedő német politikai nyomás. Féltek attól, hogy a gazdasági kiszolgáltatottság előbb-utóbb az állami-politikai önállóság elvesztésével járhat, különösen ha a németeket feltétlenül kiszolgáló jobb- és szélsőjobboldal hatalomra kerül. Nem akarták, hogy az ország a náci Harmadik Birodalom nyersanyagszállító tartományává váljék. De cselekvésre ösztönözte őket az antiszemita uszítás, a nyilas demagógia és az is, hogy a zsidótörvények többüket személyükben is érintették.[4] Chorin leveleiben mindezt jól érzékelteti. Ugyanakkor elhallgatja, hogy e befolyásos körök nem emelték fel szavukat a Berlin–Róma tengelyhez, majd Németországot, Olaszországot és Japánt, a vezető fasiszta államokat tömörítő háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen. Örömmel fogadták a Hitler segítségével visszakapott területeket. Arról sem szól, hogy a GyOSz és a TÉBE tevékenyen részt vállalt az ország felfegyverzését célzó ún. győri program végrehajtásában, s a háború alatt is készségesen kiszolgálta a német hadigépezetet.

A levelek alapján megközelítően tisztázni lehet, hogy kik tartoztak a Bethlen-csoporthoz, s fel lehet térképezni annak „befolyási övezetét". Mindenekelőtt az a meglepő, hogy a vezető finánctőkések, Chorin, Kornfeld s a többiek sokkal aktívabb szerepet játszottak benne, mint azt a szakirodalom egyáltalában feltételezte. Igaz: mindvégig háttérben maradtak, de minden lényeges döntés előkészítésénél és meghozatalánál ott voltak, s nem egyet maguk kezdeményeztek. Chorin, főként a háború alatt, hetente találkozott Bethlennel, nemcsak értesüléseiket cserélték ki, hanem nyilvánvalóan egyeztették közös taktikai lépéseiket is. (A levelek alapján úgy tűnik, helyesebb lenne a szakirodalomban gyakran használt Bethlen–Kállay csoport helyett Bethlen–Chorin-csoportról beszélni, ez jobban kifejezésre juttatná e társaság összetételét, arculatát). Az sem érdektelen, hogy a legitimista nagybirtokos köröket nem mások képviselték itt, mint a magyar arisztokrácia egyik vezető politikusa, gróf Esterházy Móric és testvére, János, gróf Sigray Antal és gróf Csekonics Iván, maguk is nagybirtokosok, a hazai legitimista mozgalom tekintélyesebb vezetői voltak. Hogy a polgári liberális Rassay Károly ide tartozott, abban semmi talányos nincs, hisz majd két évtizedes barátság fűzte Chorinhoz.

[4] *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 282–285, 293–295.

Az azonban meglepő, hogy a „Weiss-klán" feje körükhöz tartozónak tekinti nemcsak Eckhardt Tibort, a fajvédőből és harcos antiszemitából lett kisgazdapárti pártvezért, hanem a demokratikusabb és szociálisabb érzelmű Tildy Zoltánt is, aki Eckhardt-ot követte a Kisgazdapárt élén, sőt magukhoz számítja – mondhatnánk azt is, hogy kisajátítja – Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Az viszont természetes, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetőit nem említi e konzervatív színezetű kör tagjaiként. Ami nem jelenti azt, hogy nem dicsekszik azzal, hogy ők „mentették" meg az SzDP-t és a szakszervezeteket a betiltástól, mintha a legalitás megőrzésében a munkásosztály önvédelmi harcának semmi szerepe sem lett volna.

E jobbára tehetős és befolyásos személyekből álló társaság a gazdasági és a politikai életben széleskörű kapcsolatokkal rendelkezett. Szabad bejárásuk volt Horthyhoz, többen a kormányzó tanácsadóinak számítottak. Chorin és a Horthy-család jó viszonyáról eddig is tudtunk, arra azonban még nem derült fény, hogy a GyOSz volt elnöke az államfő bizalmasai közé tartozott s gyakran megfordult a Várban, főként a háború alatt. A csoport számottevő tagjai bent ültek a kormányban (pl. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter[5]), az államapparátusban, a diplomáciai karban, sőt a tudományos és szellemi élet nagyságai közül is sokan (pl. Szekfű Gyula) hozzájuk kötődtek. Ismét csak figyelemre méltó, hogy Chorin a katonák közül Rőder Vilmost és Nagybaczoni Nagy Vilmost kivéve senkit nem nevez meg, akivel együtt tudtak volna működni. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy e nagytőkés-nagybirtokos csoportoknak a „keresztény nemzeti" szellemben nevelt hadseregben alig volt bázisa.

Chorin érdekes bepillantást nyújt azokba az elkeseredett személyi és pozíció-harcokba, amelyek a németeket feltétel nélkül kiszolgáló erők és a velük szemben álló nyugati orientációjú finánctőkés körök között a háború alatt a gazdasági élet különböző fórumain folytak. Sokat mondó az a megjegyzése, hogy a pénzvilág vezetőinek nagy része behódolt Hitlernek, míg a GyOSz-ban a nagy többség „hű maradt a régi politikához". Érzékelteti azt is, hogy a hagyományos finánctőkés és nagyburzsoá csoportok ugyan megőrizték hadállásaikat, de fontos pozíciókat kellett feladniok és egyre kevésbé tudtak érdemben beleszólni a hivatalos gazdaságpolitika alakításába.

A levelek fontos adalékokat szolgáltatnak az angolszász orientációjú uralkodó körök háború alatti politikai tevékenységének árnyaltabb elemzéséhez is. Tény, hogy Bethlen és Chorin környezetének kulcsszerepe volt a Bárdossy-kormány megbuktatásában és Kállay Miklós miniszterelnökké történt kinevezésében. Ismeretes, hogy minden erejükkel támogatták Kállaynak az ellenforradalmi rendszer átmentésére irányuló kül- és belpolitikai törekvéseit. Hihető, hogy már 1942-től szorgalmazták a kilépést a háborúból, a szakítást a németekkel s a kapcsolatok helyreállítását Angliával és az Egyesült Államokkal. Ha túlzó is Chorinnak az az állítása, hogy „minden ellenzéki mozgalmat támogattunk," tény: a háború menetében beállt változások hatására megpróbálták összefogni a háború- és németellenes polgári-kispolgári erőket. A Magyar Társas Kör megalakulásáról eddig nem volt tudomásunk. S arról sem tudtunk, hogy – a szociáldemokratákat kivéve – Hitler ellenes ellenzéki vezetők rendszeresen együtt vacsoráztak Chorin vagy Kornfeld villájában. Uj adat, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetés alatt álló szakszervezetek

[5] A titkárnője vezette látogatási napló szerint Chorin a háború alatt rendszeresen találkozott Keresztes Fischer Ferenccel. Lásd: OL Z. 248. 9. cs. 229. t.

kezdeményezésére tárgyalások kezdődtek a GyOSz-szal a háború utáni kollektív szerződésekről, s egyéb, a munkások helyzetével összefüggő kérdésekről. Az is érdekes, amit a levelek a GyOSz sajtópolitikájáról elárulnak. Az nem újdonság, hogy a nagytőke pénzzel támogatott számos napilapot és folyóiratot. Arról azonban kevés adat került elő, hogy az ún. „keresztény sajtót" is támogatták, annak ellenére, hogy a kül- és belpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontja sok esetben nem felelt meg a nyugatbarát körök érdekeinek. Nem volt ismert, hogy a Weiss Manfréd család pénzén alapított Magyar Nemzet irányítását ennyire vegyes összetételű „vezérlő bizottság" tartotta a kezében. Nem elvitatható az a szerep sem, amit Chorinék a zsidókérdés radikális megoldását sürgetőkkel szemben betöltöttek. Az uralkodó körök belső erőviszonyairól rajzolt kép azt mutatja, hogy a németbarát jobb- és szélsőjobboldal a háború közepére sokkal mélyebben beépült a hatalmi struktúrába, mint azt gondolni lehetett.

Nem hisszük, hogy e dokumentumok megkérdőjeleznék a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségét. Csupán azt tanúsítja, hogy a fináncoligarchia és az erisztokrácia politikai magatartása a 30-as évek második felében és a háború alatt összetettebb volt, mint azt a szakirodalom eleddig ábrázolta. Chorin leveleit azért kívánjuk közölni, hogy ismételten felhívjuk a figyelmet: az uralkodó körök politikájának, belső ellentéteinek megértéséhez, az ellenforradalmi rendszer politikai mechanizmusa jobb megismeréséhez folytatnunk kell a kutatásokat.

Másolat

Chorin levele Eckhardthoz*

Curia, 1944. október 27.

Kedves Barátom,

Mindig azt reméltem, hogy át tudsz ide jutni, amit nagyon kívánatosnak tartottam volna – ma is annak tartanám – és hogy így majd módomban lesz Veled személyesen beszélni és sok mindenről, ami távozásod óta történt, tájékoztatni. Természetesen elsősorban gazdasági életünk néhány jelenségéről szeretnélek informálni, olyanokról, amiket közelről tapasztaltam.

Bizonyára elsősorban Ellen[6] sorsa érdekel. A márciusi eseményekig ismételten láttam, nagyon jól volt. A Veled folytatott utolsó megbeszélés értelmében jártam el. Üzlete jól prosperált, iparengedélye körül ismételten voltak nehézségek, különösen a fiatal miniszter urak ebben is politikát láttak és Varga[7] nem mert intézkedni, azt hiszem végül Kállay[8] döntötte el ezt is. Elzáratásunk alatt az a hír érkezett hozzánk, hogy elbújt, miután ellenkező hírünk azóta sincsen, remélem, hogy továbbra is sikerült elrejtőznie.

Bizonyára érdekelni fog Téged a Magyar Nemzet sorsa, mint tudod, Kornfeld[9] sógorommal együtt alapítottuk és tartottuk fenn a W. M. család többi tagjainak pénzügyi segítségével, és ahol Te,

*Revai Collection. Stoke Park, Stoke Bruerne, Northampton, Anglia. – Ezúton is köszönetet mondok Czigány Lorándnak (London) és Varga F. Jánosnak, akik e dokumentumot közlésre átengedték.

[6] *Báró Podmanitzky Ella* Eckhardt Tibor felesége. Budapesten a belvárosban kalapszalonja volt. – Féja Géza közlése.

[7] *Varga József* – 1939. júl. 25-től iparügyi miniszter, 1939. okt. 27-től 1943. márc. 29-ig kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter is.

[8] *Kállay Miklós* – földbirtokos. 1942. okt. 19-től 1944. márc. 19-ig miniszterelnök.

[9] *Kornfeld Móric* – fináncтőkés. 1918-ig a Ganz Danubius Villamossági Gyár Rt vezérigazgatója. A Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. A GyOSz igazgatósági tagja. Chorin Ferenc sógora; felesége Weiss Mariann, Weiss Manfréd lánya. 1927-től felsőházi tag.

Bethlen[10], Sigray[11] és Szekfű[12] voltatok annakidején a vezérlő bizottság tagjai. Pethő[13] halála nagy csapás volt az országra, mindannyiunkra, de elsősorban a lapra. Azt a megoldást találtuk, hogy Szekfű vegye át a szellemi vezetést és Hegedüs Gyula[14] legyen a felelős szerkesztő. Amit előre láttunk, bekövetkezett: kettejük között a viszony tarthatatlanná vált, Szekfű lassanként visszavonult. A németek ezalatt állandóan kifogásolták a lap irányzatát, éles németellenes beállítottságát és ismételten követelték a lap betiltását. Sikerült ezt Kállaynál többízben megakadályoznunk, de időnként tompítani kellett a lap hangját. Hegedüs helyzete eközben tarthatatlanná vált. Szekfű, kinek neve sokat jelentett, egyáltalában nem volt hajlandó a lapba írni, Istvánnak[15] sem tetszett Hegedűs szereplése, úgyhogy kénytelenek voltunk Hegedűstől megválni és Barankovicsot[16] tettük meg szerkesztőnek, aki ezelőtt Desewffy Gyula[17] lapjának volt szerkesztője, finomtollú író, erős németellenes beállítottsággal. Szellemileg ez friss lökést adott a lapnak, de anyagilag Hegedűs távozása növelte terheinket. Frey András[18] kiutazását Istambulba is mi tettük lehetővé, hogy ott politikailag képviselje a lap irányzatát. Azt hiszem, a Magyar Nemzet, melyet egész idő alatt mi irányítottunk, jó szolgálatokat tett a magyarság annyira kompromitált ügyének.

A keresztény sajtót ismételten kellett a W. M. család segítségével támogatnunk és habár ennek irányzata gyakran nem mindenben fedte véleményünket, mégis kétségtelenül fékként hatott bizonyos törekvésekkel szemben. Ugyancsak nehéz küzdelmünk volt a Hungarian Quarterly körül. A németek ennek a fele részben általunk finanszírozott lapnak betiltását követelték, és csak Bethlen befolyásával sikerült elérni, hogy egyes kötetek kiadását megengedték. Kevesebb nehézségünk volt a részben ugyancsak általunk fenntartott Nouvelle Revue de Hongrie-val, mely megmaradt bizonyos fokig önállósági centrumként. Ismered Balogh Józseffel[19] való barátságunkat, akinek révén ezen ügyek irányítását is kezünkben tudtuk tartani.

Gazdaságilag rendkívül erős küzdelmet kellett folytatnunk. Kállay, ki lelke mélyén nagyban és egészben egyetértett velünk, erősen handicappelve volt pártja által, melynek túlnyomó többsége – hisz tudod, milyen szerencsétlenül válogatta ezeket össze annakidején a kormány – német érzelmű volt, erős zsidóellenes velleitásokkal és nagy pénzéhséggel. A párt irányzatának a kormányban Reményi-

[10] *Bethlen István* gróf. 1921-től 1931-ig miniszterelnök.

[11] *Sigray Antal,* gróf nagybirtokos, legitimista politikus 1920-tól 1939-ig keresztény ellenzéki programmal képviselő. 1935-től a felsőház tagja. A Bethlen vezette konzervatív csoport tagja.

[12] *Szekfű Gyula* – történész, egyetemi tanár. 1927 és 1938 között a Bethlen István politikáját támogató Magyar Szemle szerkesztője. A harmincas évek végén szembekerül a kormányzat németbarát politikájával, a háború alatt pedig már tevékeny részese a függetlenségi és háborúellenes mozgalomnak. A felszabadulás után Magyarország első moszkvai követe.

[13] *Pethő Sándor* – publicista, történész. A Magyarság c. lap munkatársa, 1934 és 1938 között főszerkesztője. 1938-ban Hegedűs Gyulával alapítója és főszerkesztője a Magyar Nemzetnek. 1940. aug. 25-én autóbaleset áldozata lett.

[14] *Hegedüs Gyula* – újságíró. 1920-ban közreműködött a Magyarság című lap létrehozásában, s annak felelős szerkesztője lett. 1938-tól 1942-ig a Magyar Nemzet felelős szerkesztője.

[15] Bethlen István.

[16] *Barankovics István* – újságíró, a hazai politikai katolicizmus „haladó" szárnyához tartozó politikus. 1941-től a Hazánk, majd a Magyar Nemzet főszerkesztője. A felszabadulás után a Demokrata Néppárt egyik vezetője.

[17] *Dessewffy Gyula gróf* – újságíró, kisgazdapárti politikus. A Kis Ujság című lap tulajdonosa és felelős szerkesztője. Részt vett a függetlenségi és az ellenállási mozgalomban.

[18] *Frey András* – újságíró. A 30-as évek második felében a Külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott, majd a Magyar Nemzet külpolitikai rovatának vezetője lett. Istambuli kiküldetésére lásd: *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1975. 223–225.

[19] *Balogh József* – publicista, klasszikafilológus, irodalomtörténész. 1927-től 1935-ig a Magyar Szemle Társaság főtitkára. A Nouvelle Revue de Hongrie és a Hungarian Quarterly című folyóiratok felelős szerkesztője. A Gestapo emberei ölték meg 1944 áprilisában.

Schneller[20] volt a főoszlopa, a mi irányzatunk ezzel szemben Keresztes-Fischerre[21] támaszkodott, aki egész idő alatt megbízható szilárdsággal és okosan igyekezett az adott lehetőségek között az ország helyzetén segíteni, a rendet fenntartani. A minisztériumban mellette Nagy[22] bukása után csak Bornemissza[23] állott, akivel gazdasági ügyekben értelmesen lehetett tárgyalni és Kállaynál a párt hangulatát ellensúlyozni.

Ha a magyar gazdasági életről beszélek, természetesen a Jegybank szerepe volt a legfontosabb, melynek élén Baranyai[24] állott megingathatatlan jellemmel és egyre növekvő gyűlölettel a németekkel, Imrédyvel[25] és Reményivel szemben. Rendkívüli érdeme van abban, hogy sokáig sikerült a németek szertelen követeléseit letompítani. A márka-saldo[26] elleni küzdelem volt egyik legnehezebb feladata, különösen azért, mert a pénzügyminiszter a tárgyalásoknál mindig hátbatámadta és így gyengítette álláspontját. A márka-saldo emelkedése volt egyik legsúlyosabb pontja gazdasági életünknek és legerősebb forrása az inflációnak. Baranyai távozása óta a gát megszűnt és a márka-saldo, amint hallom, csillagászati összegeket ér el. Baranyai állandó harcban volt Reményivel és azt hitte, hogy ebben a küzdelemben, mely évek óta tartott és amelyet egy kitűnő memorandumban, erősen kritizálván a kormány politikáját, támasztott alá, ő fog győzni. Annak ellenére, hogy Kállay vele nagyon jóban volt és hogy a Kormányzó is nagyrabecsülte, a küzdelemben mégis Reményi maradt felül, mert Kállay nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy Reményit, akit a párt és a németek támogattak, elküldje. Helyébe Posch[27] lépett, szürke ember, aki a Jegybank politikai kérdéseihez nem értett. Csak Quandt[28] maradt meg, de ő magában nem tudott elég erőt kifejteni, úgyhogy Baranyai távozásával a Jegybank szerepe erősen elhalványodott. Baranyai bukása után állást nem vállalt, készült a döntő időben való szereplésre. Sajnos ő is az első elfogottak közé tartozott. Quandtot úgy hallom behívták katonának.

Reményi-Schneller Szász Lajossal[29], Jurcsekkel[30], államtitkári karával, Kulcsárral[31], Sztamorayval[32] arra törekedett, hogy a zsidókat kevés megmaradt pozíciójukból is kitegye. Minden

[20] *Reményi-Schneller Lajos* 1938-tól 1944-ig pénzügyminiszter, a háború alatt gazdasági csúcsminiszter. A németek hűséges kiszolgálója, tevékenyen elősegítette Németország gazdasági térnyerését Magyarországon.

[21] *Keresztes Fischer Ferenc* – 1931-től 1935-ig, majd 1938-tól 1944. márc. 19-ig belügyminiszter. A második világháború alatt a Bethlen vezette konzervatív csoport tagja, Horthy személyes híve. Az ország német megszállása után a Gestapo letartóztatta és koncentrációs táborba hurcolta.

[22] *Nagybaczoni Nagy Vilmos* – a Kállay-kormányban 1942-től 1943 augusztusáig honvédelmi miniszter.

[23] *Bornemissza Géza* – 1930-tól a Chorin vállalatának érdekeltségi körébe tartozó Hungária Villamossági Rt igazgatója. A 30-as években a jobboldali ún. „reformnemzedék" egyik vezetője. 1935 márciusától a második Gömbös-kormányban kereskedelmi miniszter, majd a Darányi- és Imrédy-kormányban az iparügyi minisztérium irányítója. 1943 márciusától – 1944 márciusáig ismét iparügyi miniszter.

[24] *Baranyai Lipót* – 1938-tól 1942-ig a Magyar Nemzeti Bank elnöke. 1939-től tagja a felsőháznak.

[25] *Imrédy Béla* – 1928-tól a Magyar Nemzeti Bank egyik igazgatója. 1932. okt. 6-tól 1935. jan. 6-ig az első Gömbös-kormány pénzügyminisztere. Lemondása után az MNB elnöke. 1938 májusától 1939 februárjáig miniszterelnök. 1940 októberében kilépett a kormánypártból és megalapította a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártját. A német megszállás alatt a Sztójay-kormányban rövid ideig gazdasági csúcsminiszter.

[26] Márka-szaldó állandóan növekvő német kliring-tartozás, amelyet a náci Németország nem egyenlített ki.

[27] *Posch Gyula* – a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület ügyvezető igazgatója, majd 1935-től a Pénzintézeti Központ vezérigazgatója. 1942-től a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

[28] *Quandt Richard* – pénzügyi szakember. 1939-től a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatója.

[29] *Szász Lajos* – 1935–1939 között kormánypárti képviselő. 1937-től pénzügyminisztériumi államtitkár. 1942. okt. 19-től 1944. márc. 22-ig a Kállay-kormányban közellátási miniszter. 1944.

egyes pozícióért véres küzdelem folyt, de a márciusi eseményekig mégis sikerült Kállay és Fischer[33] segítségével az értékesebb elemeket megmenteni. Igy meg tudott maradni Ullmann Gyuri[34] és Perényi[35], akiket Bethlen, Aschner[36], Goldberger[37], Kálmán Henrik[38], akiket a Kormányzó támogatott; el kellett mennie Vidának[39], aki azonban már öreg volt, távoztak a Kereskedelmi Bankból Stein[40], Hollós[41], Konrád[42], az Escomptbankból Bun[43], miután elérték a korhatárt. Engem még Bárdossy alatt kitettek a Gyoszból, és ugyanakkor le kellett mondanom a Kereskedelmi Bank alelnökségéről is, de tényleg továbbra is megmaradtam a végrehajtóbizottság vezetőjének és igyekeztem menteni azokat és azt, amit lehetett. A Gyoszba Haggenmacher Harryt[44] választottuk meg, aki természeté-

---

márc. 22-től 1944. aug. 29-ig iparügyi miniszter a Sztójay-kormányban. 1944. okt. 16-tól a Szálasi-kabinet kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere.

[30] *Jurcsek Béla* – földbirtokos, 1940–1941-ben mezőgazdasági, termelési és értékesítési kormánybiztos. 1942 és 1944 között közellátási államtitkár, 1944. márc. 22-től földművelésügyi (és ideiglenesen közellátási) miniszter.

[31] *Kulcsár: Kultsár István* – az ún. értelmiségi ügyek kormánybiztosa 1940–1942 között.

[32] *Sztamoray János* – bankigazgató. Előbb a Keresztény Nemzeti Bank alkalmazottja, majd a 20-as évek elején a Nemzeti Hitelintézet Rt. igazgatója. A második világháború éveiben az értelmiségi munkanélküliséggel foglalkozó kormánybizottság vezetője, s mint ilyen a zsidótörvények végrehajtásának egyik fontos kivitelezője.

[33] Keresztes-Fischer Ferenc.

[34] *Ullmann György*, báró – finánctőkés. A Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója. 1939-ben a Hitelbankkal együtt 32 iparvállalatnál és pénzintézetben töltött be vezető tisztséget. Egyebek mellett igazgatósági tagja volt olyan jelentős ipari üzemeknek, mint a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt., Magyar Acélárugyár Rt., Magyar Általános Gépgyár Rt. stb.

[35] *Perényi István* – a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója. 1939-ben 24 iparvállalatnál és pénzintézetnél vállalt igazgatósági tisztséget.

[36] *Aschner Lipót* – 1921-től az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. vezérigazgatója, a GyOSz alelnöke. 1944. márc. 19-én a Gestapo elhurcolta.

[37] *Buday-Goldberger Leó* – finánctőkés. 1920-tól a család tulajdonában lévő Goldberger Sámuel és Fiai Rt. elnök-vezérigazgatója; a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja. Emellett még számos jelentős iparvállalat igazgatóságában foglalt helyet. A GyOSz igazgatósági tagja; a Nemzeti Bank főtanácsosa. 1928-tól a felsőház tagja.

[38] *Kálmán Henrik* – pénzügyi szakember. A Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója, majd az Angol–Magyar Bank Rt. vezérigazgatója.

[39] *Vida Jenő* – finánctőkés. 1914-től 1941-ig a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vezérigazgatója. 1928-tól a Hitelbank igazgatóságának is tagja; később bekerült a bank ügyeit irányító szűkebb testületbe, a végrehajtó bizottságba. 1939-ben összesen 27 iparvállalat, illetve pénzintézet vezetésében játszott szerepet. 1932-től a GyOSz alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1927-től a felsőház tagja.

[40] *Stein Emil* – pénzügyi szakember. 1915-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója, 1929-től vezérigazgatója.

[41] *Hollós Ödön* – pénzügyi szakember. 1914-től a Kereskedelmi Bank igazgatója, később ügyvezető igazgatója. Emellett számos, elsősorban a Bank érdekkörébe tartozó iparvállalat igazgatóságának tagja.

[42] *Conrád Ottó* – pénzügyi szakember. Már az első világháború előtt a Kereskedelmi Bank szolgálatába lépett. Előbb cégvezető, majd igazgató, később ügyvezető igazgató lett. 1939-ben 23 igazgatósági tagsággal rendelkezett, főként vidéki takarékpénztáraknál.

[43] *Bun József* – 1918-tól a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank ügyvezető igazgatója, később vezérigazgatója. 1930-ban 18 iparvállalat és pénzintézet igazgatóságában foglalt helyet.

[44] *Haggenmacher Henrik* – nagytőkés, a Dréher–Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt. ügyvezető igazgatója. A Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. 1941-től a GyOSz elnöke.

nél fogva a kelleténél is gyávábban, de jóindulatúlag vezette az ügyeket. De mellette Knob Sándor[45] kitűnően viselkedett. Nagy elégtételem volt, amikor a tavalyi év közepén a felsőházi Gyosz-jelöléseknél én kaptam a túlnyomó számú szavazatokat, s a Kormányzó ennek folytán a németek és – mint mondotta – a Vezér személyes tiltakozása ellenére kinevezett felsőházi tagnak. Habár nem voltam már a Gyosz elnöke, mégis exponált képviselője maradtam továbbra is az ipar érdekeinek. Sok csatám volt Schnellerrel[46], aki minden zsidóellenes intézkedés mögött állott, forszírozta a zsidó vagyonadót, melyet Kállaynál sikerült megfúrnunk, a zsidók fizetését megnyirbáltatta, nyugdíjait csökkentette, még egészen kisfizetésű egyének nyugdíjánál is. Kimondotta egy rendelet, hogy 24.000 pengőnél nagyobb fizetést csak a kormány engedélyével szabad adni és hogy minden nyugdíjat revideálhat a kormány. Természetesen az újonnan elhelyezettek részére ennél sokkal nagyobb fizetéseket adtak, míg a nyugdíjaknál előfordult az, hogy kis gépírókisasszonyok 300 pengős nyugdíját 260 pengőre redukálták. A minisztériumi tisztviselők persze kéjjel foglalkoztak ilyen kérdésekkel. Fischer Feri segítségével sikerült ezeket a terveket részben megbuktatni, de sok intézkedés történt, amely igazságtalanságoknak és gazdasági bajoknak lett a szülője. Sajnálattal láttam, hogy a bankvilág vezetői kivétel nélkül behódoltak. A Tébében szegény Hegedüs[47] halála óta, – akinek elméje, tudod, megint elborult – semmi támaszt nem találtunk. Fabinyi[48], Lamotte[49] behódoltak, Kállay Tibor[50] teljesen a német politika mellé állott, Kresz Károly[51], amíg élt, vad németbarátnak bizonyult, a Gyoszban is Dunkelék[52], Dammangék[53], Zsilinszky Gáborék[54] voltak hangosak, de itt legalább a többség, a keresztény vezetőket értem ez alatt, hű maradt a régi politikához.

A zsidókérdés állandóan foglalkoztatta a kormányokat. Mindenki, aki a kormánynak nehézségeket akart csinálni és aki a németek felé sandított, ebbe kapaszkodott bele. Nekünk az volt a szerepünk, hogy közvetítőként szerepeljünk a zsidó hitközség, a menekültügyi akciók vezetői és a kormányzat

[45] *Knob Sándor* – 1918-tól a GyOSz titkára, a 20-as évektől ügyvezető igazgatója. A Magyar Munkaadók Központjának egyik megalapítója. 1935-től 1939-ig parlamenti képviselő.

[46] Reményi-Schneller Lajos.

[47] *Hegedüs Lóránd* – 1920 decemberétől 1921 szeptemberéig a második Teleki-kormányban, illetve Bethlen kabinetjében pénzügyminiszter. 1905-től tagja a GyOSz igazgatóságának, 1912-től alelnöke. A TÉBE megalapítói közé tartozott. 1925-től e fontos tőkés szervezet elnöki tisztét töltötte be. Hosszú évtizedekig a Kereskedelmi Bank igazgatóságának tagja, 1941–1942-től alelnöke. A Pesti Hírlap főmunkatársaként széleskörű publicisztikai tevékenységet fejtett ki. 1943. jan. 1-én halt meg.

[48] *Fabinyi Tihamér* – a 20-as évek második felétől a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatósági tagja. Egyidejűleg beválasztották a GyOSz ügyvezető igazgatóságába is. 1931-től kormánypárti képviselő. 1932-től kereskedelemügyi miniszter Gömbös Gyula kormányában, 1935-től pénzügyminiszter Gömbös második kabinetjében, s ezt a tisztét a Darányi-kormányban is megőrizte. 1938-ban lemondott, s ezt követően a felsőház tagja lett. 1938-tól a Magyar Általános Hitelbank elnök-vezérigazgatója és számos ipari nagyüzem igazgatóságának tagja.

[49] *Lamotte Károly* – köztisztviselő, bankigazgató. 1909-től a főváros szolgálatában állt, 1935-től 1938-ig Budapest alpolgármestere. Elnöke a Községi Takarékpénztárnak. 1939-től a Kereskedelmi Bank vezérigazgatója.

[50] *Kállay Tibor* – középbirtokos, Kállay Miklós unokatestvére. 1921-től 1924-ig a Bethlen-kormány pénzügyminisztere. 1924–1926-ig az Egységes Párt fővárosi szervezését irányította. 1926-ban önálló pártot alapított, s két év múlva kilépett a kormánypártból. 1935-ig nemzetgyűlési képviselő. A gazdasági életben fontos pozíciókat töltött be, többek között elnöke volt pl. a Győri Vagon- és Gépgyárnak. 1939-től a Kereskedelmi Bank igazgatója.

[51] *Kresz Károly* – bankigazgató. Megalapításakor, 1919-ben a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének főtitkára, később igazgatója. 1942-től a TÉBE ügyvezető igazgatója.

[52] *Dunkel Károly* – gépészmérnök, a Magyar Acélárugyár Rt. vezérigazgatója. Tagja a GyOSz ügyvezető igazgatóságának.

[53] *Dammang András* – a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. vezérigazgatója. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének alelnöke. A GyOSz igazgatóságának tagja.

[54] *Zsilinszky Gábor* – a Péti Nitrogénművek Rt. és a Nitrokémiai Ipartelepek Rt. vezérigazgatója. Tagja a GyOSz igazgatóságának, 1940-től alelnöke.

között. Voltak persze jelenségek, melyekkel szemben hiába hadakoztunk. Ilyen volt a szerencsétlen újvidéki eset. Itt is megtettünk mindent, hogy a kormány tényezőit felrázzuk, de Bárdossynál ez nem sikerült. Prónay Gyurinak[55] én szolgáltattam azokat az adatokat, melyeket szerencsés és emlékezetes beszédében a külügyi bizottságban nagy hatással adott elő. Bethlent is állandóan tájékoztattuk és sikerült végül Bartát[56] a felsőház külügyi bizottságában leszavaztatnunk, ami bukásához vezetett. Természetesen mindig Rassay Károly[57], Zsilinszky Bandi[58] voltak azok, akik minden ellenzéki megmozdulást vezettek. Gyakran volt alkalmam Rassay és a kormányok között közvetítenem, többször össze is hoztam őket, mindig volt valami eredmény. A katonai kormányzat másik bűne a munkaszolgálatosokkal való bánásmód volt, különösen Barta miniszterségé alatt. Mikor Barta helyébe Nagy Vilmos lett miniszter, a helyzet gyökeresen megváltozott. Neki és Röder[59] generálisnak a Honvédelmiben nagy érdemei voltak abban, hogy itt más atmoszféra keletkezett, melyet még Csatay[60] alatt sem lehetett elrontani. A Nagy Vilmosék érdeme az, hogy az országon belül a munkaszolgálatosok sorsát emberségesen kezelték, sajnos a határon túl levő csapatoknál, ahova a miniszterek hatásköre nem terjedt ki, továbbra is a vezérkar és tisztikar önkényének maradtak kiszolgáltatva. Tudok eseteket arról, hogy a Kormányzó személyesen intézkedett egyes emberek hazaküldése érdekében; az eredmény az volt, hogy ezeket az embereket különböző ürügyek alatt eltették láb alól. Tudom azt is, hogy mikor Bethlen interveniált ügyvédének fia érdekében, azt olyan helyre tették, hogy hamarosan elpusztult ott. Rendkívül sokszor kellett Kállayval, Fischer Ferivel, de még a Kormányzóval is beszélnünk és sokszor voltunk híreknek, üzeneteknek átadói.

A zsidó menekültek ügyével, mint tudod, Weiss Edith[61] sógornőm foglalkozott. Először a lengyel menekültek ügyét intéző Károlyi Daisy[62] elnöksége alatt álló bizottsággal működött, ahol zsidók és nemzsidók között különbséget nem tettek és valóban a lengyelekkel kitűnően bántak. Azután főleg a nagyszámú zsidó menekült ügyét kezelte. Nagyon támogatták ebben Szapáry Erzsi[63], Végh Hanna[64], Schlachta Margit[65] és Fráter Iván[66], de ő maga valóban óriási önfeláldozással,

[55] *Prónay György,* báró, – nagybirtokos, Bethlen István miniszterelnök bizalmas embere. 1922-től 1924-ig a Bethlen-kormányban közélelmezésügyi miniszter, 1928-tól 1931-ig, Bethlen lemondásáig, a földművelésügyi minisztérium politikai államtitkára. 1922-től 1931-ig parlamenti képviselő, 1934-től felsőházi tag. Szoros üzleti kapcsolatban állt a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-vel. (Ez utóbbira Lásd: OL Z. 222. 42.csomó)

[56] *Bartha Károly* – honvédelmi miniszter 1938 novemberétől 1942 szeptemberéig.

[57] *Rassay Károly* – polgári liberális politikus, a Polgári Szabadságpárt elnöke. 1920-tól 1944-ig parlamenti képviselő; az egyik legjelentősebb ellenzéki politikus a két világháború között.

[58] *Bajcsy-Zsilinszky Endre* – a 20-as évek elején fajvédő, később egyre inkább balfelé tolódó ellenzéki politikus. A 30-as évek második felében és a háború alatt a polgári ellenzék egyik vezetője. 1936-ban pártjával, a Nemzeti Radikális Párttal belépett a Független Kisgazdapártba. 1939-től parlamenti képviselő. Fontos szerepet játszott a nemzeti függetlenségi és az ellenállási mozgalomban. A háború vége felé eljutott a kommunistákkal való együttműködésig.

[59] *Röder Vilmos* – gyalogsági tábornok, honvédelmi miniszter. 1930-tól a magyar honvédség vezérkari főnöke. 1936 októberétől 1938 májusáig a Darányi-kormány honvédelmi minisztere.

[60] *Csatay Lajos* – vezérezredes, 1943. jún. 12-től 1944. okt. 16-ig honvédelmi miniszter a Kállay-, Sztójay- és a Lakatos-kormányban. 1944. okt. 16-án a Gestapo letartóztatta, feleségével együtt öngyilkosságot követett el.

[61] *Weiss Edit* – bárónő, Weiss Manfréd lánya.

[62] *Károlyi Daisy* – özv. gróf Károlyi Józsefné (Wenckheim Erzsébet) a lengyel menekültek ügyével foglalkozó bizottság elnöke.

[63] *Szapáry Erzsébet* – grófnő.

[64] *Végh Hanna* – személyét nem sikerült felfednünk.

[65] *Schlachta Margit* – tanítónő. A keresztény-szocialista nőmozgalom egyik vezetője. A Keresztény Női Tábor elnevezésű szervezet megalapítója és elnöke. 1920–1922-ig a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának parlamenti képviselője.

[66] *Fráter Iván* – belügyminiszteri tanácsos. Fontos szerepet játszott a Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas tudós által irányított németellenes szervezkedésben. 1944 március 19-e után a német megszállás hatására agyvérzést kapott – Kis Sándor Közlése (Népművelési Intézet).

nemcsak anyagi áldozatokkal dolgozott, ő volt az egész ügynek a lelke. A Vöröskereszt svájci megbízottját sikerült megnyernie és együtt látogatták a táborokat és igyekeztek javítani a helyzeten. Sikerült neki megfelelő kontaktusokat teremtenie, nekünk alkalmunk volt kívánságára ezekben az ügyekben a miniszthereknél közvetíteni. Hidd el, Magyarországon több menekült volt (lengyel, zsidó), mint bárhol a világon és azt hiszem, úgy velük, mint a franciákkal igen emberségesen bántak. Edith sógornőm szerepéről az amerikai Joint[67] teljesen informálva van. A nagyszámú és Magyarországon, mint tudod, igen értékes kitért zsidóság ügyeit a Szent Kereszt Szövetség intézte, melyet Kornfeld Móci sógorom alapított és Cavalier[68] vezetett Kornfeld Marianne[69] sógornőmmel együtt, és amelynek nagy szerepe volt abban, hogy a katholikus egyháziak egy része igyekezett interveniálni legalább ezek sorsának enyhítésére. Nagy szerepe volt mindkét intézménynek akkor, amikor Tótországból tömegesen menekültek ide a zsidók és 25.000 szlovák zsidó deportálását sikerült megakadályozni. Schlachta Margit útján a Pápa Őszentségét sikerült megmozgatni. A tömegesen idemenekült zsidó gyerekekkel Magyarországon rendkívül humánusan bántak, és ezek az intézmények helyezték el őket igen emberséges körülmények között. Ugyancsak ezek az intézmények tartották a kapcsolatot a nemzetközi Vöröskereszttel, memorandumokat juttattak el Genfbe, New Yorkba, Londonba ezekben a kérdésekben. Hogy a kisszámú angol fogollyal kitűnően bántak, az közismeretes. Mi is támogattuk őket pénzzel, elhelyezésükről Andrássy grófnő[70] (Károlyi Gyula lánya) gondoskodott, akivel azután a fogságban találkoztunk.

A németek ismételten forszírozták azt, hogy 100.000 zsidó munkaszolgálatost bocsásson a kormány rendelkezésükre. Ezt sikerült a Kormányzó és Kállay segítségével megakadályoznom, végül abban egyezett ki Kállay, hogy 2.000 zsidó munkaszolgálatost vittek a bori bányába[71]. (Ezeket nemrég szabadították fel az oroszok). Megemlíthetem, hogy minden gyűjtést, mely a zsidóság különböző akcióinak pénzügyi ellátása végett szükségessé vált, csak úgy lehetett keresztülvinni, ha a mérvadó embereket én hívtam össze és bírtam rá az adakozásra, dacára annak, hogy mint tudod, nem vagyok zsidó vallású. A WM cég[72] tagjai, sógoraim voltak, azok, akik pénzügyileg oroszlánrészt vállaltak minden olyan akcióban, mely akár jótékonysági téren, akár politikai téren szolgálta ügyünket. Igyekeztünk elhelyezni állásokban azokat a lemondott követeket és közéleti férfiakat, akik politikai beállítottságuknál fogva kénytelenek voltak visszavonulni. Minden ellenzéki mozgalmat támogattunk, a Kisgazdapárt lapját segítségünkkel tartották fenn. Igyekeztünk külföldi megmozdulásokat is támogatni. Ideérve látom, hogy bizonyos összegek, melyeket pl. januárban az emigráció céljára bocsátottam rendelkezésre, rendeltetési helyüket nem érték el, természetesen nem visszaélésnek, hanem gyávaságnak tulajdonítom ezt.

Azokat a memorandumokat, melyeket különböző tényezők Angliába és kifelé juttattak, mi láttuk el megfelelő gazdasági alátámasztással. Emlékezem Bethlen egy memorandumára, melyhez én adtam az arra vonatkozó adatokat, hogy Csehország 5–8-szoros mértékben volt szállítója a háborús potenciálnak, mint mi, és ennek ellenére hasonlíthatatlanul kevesebbet szenvedett ipari apparátusa, mint a mienk.

Azt hiszem, azt is tudod, hogy sógorommal együtt majdnem minden héten összeült az egész társaság egyik, vagy másik helyen vacsorára. Rassay, Baranyai, Tildy[73], Apponyi[74], Horváth

[67] American Jewish Joint Distribution Committee. USA-ban működő központi segélyegyesület amerikai és más országbeli zsidók támogatására.

[68] *Cavallier József* – újságíró, főszerkesztő. A Szent Kereszt Szövetség főtitkára. A TESz választmányi tagja.

[69] *Kornfeld Mariann* – bárónő. Kornfeld Móric testvére.

[70] *Andrássy grófnő* – Károlyi Gyula lánya.

[71] A bori koncentrációs táborba valójában több mint 6 ezer ártatlan embert hurcoltak.

[72] Weiss Manfréd Vas és Acélművek Rt.

[73] *Tildy Zoltán* – kisgazdapárti politikus. A Független Kisgazdapárt alapító tagja, 1930-tól a párt ügyvezető alelnöke. 1936-tól nemzetgyűlési képviselő. Eckhardt Tibor Amerikába távozása után a Kisgazdapárt ideiglenes vezére.

[74] *Apponyi György*, gróf, – 1931-től képviselő a Keresztény Gazdasági Párt programjával, majd 1935-től Rassay Szabadelvű Pártjának tagjaként. Az OMGE igazgatóválasztmányának tagja, a Budai Szabadelvű Kör Elnöke.

Zoltán[75], Knob, Csekonich[76], Esterházy Móric[77] és János[78], Zsilinszky Bandi, Gratz Guszti[79] voltak a törzstagok. Ebből a vacsorázó társaságból indult ki azután a Magyar Társaskör megalapításának gondolata, melynek élére Perczel Béla[80] és Huszár Aladár[81] álltak és ahova csak azok vétettek fel, akik ennek az irányzatnak hívei voltak. Sokan tódultak a Társaskör felé, melyet mi alapoztunk meg anyagilag. Elég nehéz rostálás után kb. 250 tag volt, de más sok százan jelentkeztek, mire megtörtént a márciusi esemény és kész volt az a lista, melynek alapján a németek elfogatási parancsaikat kiadhatták.

Az utóbbi hónapokban összehívtam az iparnak és szakszervezetnek képviselőit, miután a nyomdász-szakszervezetek képviselői fölkerestek és erre megkértek. Peyer Károly[82] volt a szakszervezetek vezetője. Számos megbeszélést folytattunk, mindig más és más csoportját híván meg az iparnak és a szakszervezeteknek. A megbeszéléseken főleg a háború utáni problémákkal, a kollektív szerződések, az egyeztető bizottságok kérdéseivel, az ipari átállás problémájával foglalkoztunk és mondhatom, mindig érdekes megbeszélések voltak, melyek eredménnyel bíztattak, de melyeket a márciusi események azután szintén eltemettek. Az, hogy Magyarországon szakszervezetek dolgozhattak, kizárólag Fischer Feri érdeme volt, aki szembeszállt azzal az állandó kívánsággal, hogy a szakszervezetek szüntessenek be.

Ismered a Kormányzó velem szemben tanúsított barátságát. Időnként kihallgatáson voltam nála és igyekeztem előadni mindazt, amit mi helyesnek tartottunk. Mindig az volt az érzésem, hogy gyűlölte Hitlert, különösen a tavalyi találkozás óta. Sokban egyetértett velünk, de a körülötte lévő és nála bejáratos katonák és bizonyos politikai tényezők igyekeztek előtte elhomályosítani a helyzetet, és gyakran sikerrel. Utóbbi időben úgy érteztem, hogy megöregedett és akaratereje nagyon gyöngült. Nikinek[83] nem volt semmi szerepe, azt mondták, hogy édesatyja nem ad rá sokat.

A Bárdossy kormányt Te azt hiszem már nem élted meg itt. Ez egyike volt a magyar közélet nagy csalódásainak. Az a kör, amelyről előbb beszéltem, különösen az amerikai hadüzenetet vette megbuktatása alapjául. Ő bukása után sem ismerte el, hogy hibázott, igyekezett mindenképpen igazolni eljárását, könyvet adott ki[84], de komoly visszhangja már a magyar közéletben nem volt. Kállay kormányzásáról előbb már beszéltem. Kormányzása elején az befolyásolta, hogy tudta, hogy a németek gyanakvással, sőt barátságtalanul fogadják, és ezt igyekezett túlzó hangú beszédekkel ellensúlyozni. A zsidókérdést pedig a földosztással remélte levezetni, természetesen sok igazságtalanságot okozva ezzel és minden eredmény nélkül.

[75] *Horváth Zoltán* – ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1922–1926-ig parlamenti képviselő függetlenségi programmal. 1933-ban belépett a Kisgazdapártba, 1935-től a párt képviseletében tagja a nemzetgyűlésnek. Az ország német megszállása után a Gestapo elhurcolta.

[76] *Csekonics Iván*, gróf – nagybirtokos, legitimista politikus. 1931-től 1935-ig a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programjával képviselő. 1937-től felsőházi tag.

[77] *Esterházy Móric* gróf – nagybirtokos, legitimista politikus. 1906-tól alkotmánypárti képviselő. 1917-ben néhány napig miniszterelnök. Visszavonul a politikától, majd 1931-től a Keresztény Gazdasági Párt programjával a tapolcai kerület képviselője.

[78] *Eszterházi János* gróf – nagybirtokos, legitimista politikus. Eszterházi Móric testvére. Felsőházi tag.

[79] *Gratz Gusztáv* – legitimista politikus, miniszter, közgazdász, történetíró. 1921-ben részt vett a második királypuccsban. 1929-től publicista. A gazdasági életben fontos pozíciókat töltött be. 1912-től a GyOSz ügyvezető igazgatója, 1920-tól a Kereskedelmi Bank igazgatóságának tagja. 1939-ben 14 vállalatnál tölt be elnöki vagy igazgatósági tisztséget. 1942-ben a Magyar–Olasz Bank alelnöke.

[80] *Perczel Béla* – földbirtokos. A Magyar Társaskör alelnöke.

[81] *Huszár Aladár* – politikus. 1920-tól több megyében főispán. 1932 és 1934 között Budapest polgármestere. 1934-től az OTI elnöke. Felsőházi tag.

[82] *Peyer Károly* – jobboldali szociáldemokrata politikus. 1932-től 1944-ig nemzetgyűlési képviselő. 1927-től a Szaktanács főtitkára.

[83] ifj. Horthy Miklós.

[84] *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. Egyetemi Ny. 1943. 379.

Mindezeket azért írtam, hogy néhány mozaikból, melyet magam láttam, összeállítsak egy képet a magyarországi helyzetről. Ha megengeded, tovább is fogok ilyenekkel szolgálni, különösen a gyáripar helyzetéről, működéséről, szállításaikról fogok következő levelemben tájékoztatást adni. Én úgy láttam Kállay politikáját, hogy az habár bizonyos hullámzásokkal, oda irányult, hogy megvárja azt az időpontot, amikor átmehetünk a másik oldalra. Sajnos a hazai denunciálások a németeket arra bírták, hogy az országot megszállják. Minden politikailag exponált embert első nap elfogtak, ezek sorában voltunk Kornfeld sógorom és én is. Néhány nap múlva letartóztatták Weiss Jenő[85] sógoromat is 18 éves fiával együtt, elfogatási parancs volt kiadva Weiss Alfons[86] sógorom, Weiss Edith sógornőm és feleségem ellen, a család többi tagjai, gyermekeim stb. heteken át elbújdostak. Később a zsidók nagy rétegeinek elfogatására került sor. Miután az első elfogottak közé tartoztunk, innen kezdve már csak azt tudtuk, amit a börtönbe utánunk érkezettek hírül hoztak, vagy ami ide kiszivárgott. Ugy láttuk, hogy a gazdasági aparátus rendkívül adakozva dolgozik, a jobbravaló emberek visszavonultak, a legaljasabbak, a legszolgálatrakészebbek maradtak meg. Persze arról, ami az utolsó tragikus napokban történt, semmit nem tudunk.[87]

Chorin „Peti"-hez küldött levelének fordítása*

Kedves Barátom! Liszabon, 1945. febr. 14.

Leveledben megkértél, hogy segítsem munkádat, s további beszámolókat küldjek azokról az eseményekről, melyekre visszaemlékszem. Letartóztatásom napján titkárom megsemmisítette a naplómat és minden feljegyzésemet, melyet az elmúlt húsz évben történtekről készítettem; így tehát csak emlékezetből írhatok, s csak a Te Magyarországról történt távozásod utáni időszakról számolok be, hiszen addig sokkal pontosabban értesültél mindenről, mint én.

Érdemes megemlíteni, hogy tíz nappal azelőtt, hogy miniszterelnök lett, Teleki a felsőházban beszélt nekem a következő kérdésről és később megkeresett engem, t. i. hogy növekvő aggodalommal figyeli a magyarországi nácik – különösen a volksbundisták – egyre erősödő agitációját, mely mindinkább terjed az országban, főként a német származásúak körében. Valamiféle ellenakciót kellene szervezni, vélekedett, és agitátorokat kellene küldeni a falvakba, akik a közvéleményt az ellenkező irányba befolyásolnák. Bár meg voltam győződve arról, hogy egy ilyen lépés nem lehet eredményes minaddig, amíg a sajtó tévesen informálja, vagy egyáltalán nem tájékoztatja a nyilvánosságot a nemzetközi erőviszonyok igazi állásáról, elhatároztam, hogy semmit sem szabad kipróbálatlanul hagyni, s ezért Teleki rendelkezésére álltam a megfelelő emberek kiválasztásában, s a szükséges pénzösszeg megszerzésében. Nem sokkal ezután Telekit miniszterelnökké nevezték ki, s az egész ügy elaludt.[87a]

Sógorommal, Kornfeld Moci-val együttműködve megbíztuk Pártos Szilárdot[88], aki akkor a „Függetlenség" gazdasági szerkesztője volt, de körünkhöz tartozott, hogy gyűjtse össze mindazt, amit azok az emberek mondtak, vagy írtak, akik az utóbbi négy évben a rezsimet reprezentálták. Ez az összeállítás már majdnem elkészült, mikor eljöttem otthonról. Biztosak voltunk benne, hogy sokan mindent megtesznek majd, hogy írásaikat eltűntessék, hisz erre a múltban akadt már példa.

* Public Record Office. FO. 371. 48491. – Ceruzával angolul odaírva: „Azt hiszem Eckhardt." Maccartney) 21/1. – Peti valószínűleg Eckhardt fedőneve. Lásd még: PRO. FO. 371. 48491. Barcza György volt londoni magyar követ 1945. jan. 17-i levele Wodianer Andor egykori madridi magyar követhez.

[85] *Weiss Jenő*, báró – finánctőkés, Weiss Manfréd fia.

[86] *Weiss Alfonz*, báró – finánctőkés, Weiss Manfréd fia.

[87] A géppel írt másolatról hiányzanak a búcsúsorok, és nem szerepel az aláírás sem.

[87a] Valójában az 1940 őszén Teleki által kiépített Nemzetpolitikai Szolgálat ennek a feladatnak kívánt megfelelni.

[88] *Pártos Szilárd* – közgazdasági újságíró. A „Függetlenség" című félhivatalos kormánylap közgazdasági rovatának vezetője.

Ha jól emlékszem, még nem említettem előző leveleimben a Bethlen Bandi[89] szerkesztette „8 Órai Ujság"-ot, melynek bátor vezércikkírója Kertész Róbert[90] volt. Az egymást követő sajtófőnökök Ullein-Reviczkytől[91] – Kolozsvári Borcsáig[92] egészen végletes módon üldözték a lapot, néhányszor ideiglenesen betiltották; papírkeretét annyira korlátozták, hogy nem közölhetett hirdetéseket. Wolfner András[93] kis hozzájárulásain kívül a deficitet mi egyenlítettük ki. Bethlen német nyomásra történő üldözése addig fajult, hogy betiltották a felesége által kiadott hetilapot, mely az asszonynak egyedüli jövedelemforrása volt. Ezek után a Magyar Nemzet indított be egy hetilapot számára, de ez egyenlőtlen küzdelemnek bizonyult.[94]

A németek figyelme még apróbb dolgokra is kiterjedt. A német sajtó például tiltakozott az ellen, hogy engem a felsőház külügyi, Mocit pedig a pénzügyi bizottságába beválasszák. A kormány nagyon bátor lépésnek tartotta, hogy nem avatkozott bele a szavazásba, minden alkalommal kb. 30 ellenszavazatot kaptam. De mindössze idáig terjedt a bátorságuk. A felsőház elnöke, Széchenyi[95] megkért, hogy mondjak le a 33-as bizottságban viselt tagságomról, mert jelenlétem ott a németekkel való bonyodalmakhoz vezet.

Amikor Kállayt miniszterelnökké nevezték ki, egy memorandumot nyújtottam át neki, amelyben rámutattam, hogy a németek elvesztették a háborút, s ebből a tényből le kell vonnunk a következtetéseket; sürgettem, hogy tegyen gesztusokat az angolszászok felé és éreztesse, hogy a zsidókérdésben borzalommal töltik el a kegyetlenkedések, s ragaszkodik legalább az emberséges bánásmód érvényre juttatásához. Kállay tökéletesen egyetértett velem, de azt mondta, meg van kötve a keze, mert pártja azonnal cserbenhagyná, s a németek elfoglalnák az országot, amit minden áldozat árán el kell kerülnünk. A memorandum egy példányát a kormányzóhoz is eljuttattam. Boér Elek,[96] egy felsőházbeli kollégám, megkért, hogy írjak a zsidókérdésről tanulmányt a protestánsok számára, akik Angliába küldik majd. A tanulmány pontosan elkészült, el is fogadták, de nem tudom, megérkezett-e rendeltetési helyére.

Bizonyára tudsz róla, hogy a kormány felkérte a zsidóság vezetőit, állítsanak össze memorandumot a zsidókérdésről, s tegyenek erőfeszítéseket Budapest bombázásának megakadályozására, mert másképp a kormány nem lesz képes megvédeni a zsidóságot. Mindannyian azt tartottuk, hogy tökéletesen naiv dolog egy ilyen memorandumot külföldre juttatni, s egy ilyen petíciót megszövegezni, de Kállay ragaszkodott hozzá, ezért a memorandumot elküldték; Portugálián keresztül el is jutott a Joint Committee-hoz.

Nagyon foglalkoztatott nemrégiben az a kérdés, hogy az a vegyes összetételű csoport, amely az elmúlt hat évben szembenállt a kormány politikájával, s melynek vezetői Te, Rassay, Sigray, Tildy és Bethlen voltak, ért-e el valami eredményt; önkéntelenül is összehasonlítást tettem a hazai események s a többi német befolyás alatt álló országban – elsősorban Szlovákiában, Horvátországban s Romániá-

[89] *Bethlen András,* – Bethlen István fia.

[90] *Kertész Róbert* – újságíró, lapszerkesztő. A 30-as években a „8 Órai Ujság" munkatársa.

[91] *Ullein Reviczky Antal* – 1939-től 1943-ig a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője. 1943-tól 1944 márciusáig stockholmi magyar követ. Angol orientációjú diplomata.

[92] *Kolosváry-Borcsa Mihály* – szélsőjobboldali politikus, újságíró. 1937-től 1944-ig – kisebb megszakítással – a kormány félhivatalos lapjának, a „Függetlenség"-nek a főszerkesztője. A német megszállás idején Sztójay miniszterelnök a sajtó, a rádió, a könyvkiadás és a külföldi hírszolgálat kormánybiztosává nevezte ki.

[93] *Wolfner András,* báró – gyáros. A Wolfner Gyula és Társa Rt. és a Wolfner Gyula és Társa Gumigyár társtulajdonosa. A GyOSz igazgatóságának tagja.

[94] *Bethlen Margit* – Bethlen István felesége. 1936-tól 1944-ig az Ünnep című irodalmi-művészeti hetilap szerkesztője volt. A lapot csak 1944 áprilisában tiltották be.

[95] *Széchenyi Bertalan,* gróf – nagybirtokos. 1927 óta a felsőház alelnöke, 1935-től haláláig (1943-ig) elnöke.

[96] *Boér Elek,* ifj. – egyetemi tanár. Az Egyetemes Református Jogakadémia (Kecskemét) nyilvános rendes tanára, a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának magántanára Szegeden, majd Kolozsvárott. 1941-től az MTA levelező tagja. A felsőháznak nem volt tagja. Chorin rosszul emlékszik erre.

ban – történtek között. Talán optikai csalódás, hogy a német megszállás mértéke nem volt annyira nyilvánvaló, valójában a német befolyás minden tekintetben érvényesült. A németek által körülvéve gazdaságilag teljesen tőlük függtünk; a minisztériumokban és közhivatalokban mindenütt bent ültek az embereik, akik a középosztály sváb származású tagjaiból, s a volksbundisták köréből kerültek ki, átmeneti sikereik (t. i. a németeké – V. I.) nagyon sokakat el is kápráztattak. A hadsereg, melyből Gömbös óta kizárták a jobb magyar elemeket, teljesen német befolyás alatt állt.

Ha mindezeket összehasonlítom a fent említett országok viszonyaival, arra a következtetésre kell jutnom, hogy a Szövetségesek velünk kapcsolatos véleményének kell kedvezőbbnek lennie. Minden habozás nélkül állíthatom, hogy nem volt egyetlen német befolyás vagy megszállás alatt lévő európai ország, ahol az ellenzék hangja olyan erős és sokszínű volt, ahol a cenzúra ellenére néhány független lap olyan sokat mondott, mint Magyarországon. Vitathatatlan, hogy egész Európában egyedül Magyarországon maradt fenn a Szociáldemokrata Párt, noha a németek és a magyar nácik állandóan feloszlatását követelték. A kontinens valamennyi országa közül egyedül nálunk működtek a szakszervezetek, s bár anyagi helyzetük romlott, a legtöbb iparágban uralkodó szerepet játszottak. A zsidókérdés tekintetében, melyet a nácik a hűség próbakövének tartottak, tagadhatatlan, hogy sokkal jobb volt a helyzet, mint bárhol másutt. Kétségtelen, hogy a zsidótörvények szigorúsága egyre hangsúlyosabb lett, de még mindig nem elégítette ki a németeket. S az is igaz, hogy ha ezeknek a törvényeknek az alkalmazása néha a szándékoltnál szigorúbb lett, az a Reményi-Schnellerék által felbújtatott banda bűne. Nem kétséges, hogy vêres rémtetteket követtek el pl. Ujvidéken és a munkatáborokban – s bár objektíven és megrendülten elismerjük mindezt, de még mindig igaz marad az a tény, hogy a zsidók Magyarországon sokkal jobb helyzetben voltak, mint a szomszédos országokban. Nagyon sok zsidót elbocsájtottak, sokan pozíciójukat vesztették, de a zsidóság tömegeinek élete és szabadsága mégis biztosítva volt. Szlovákiai és osztrák zsidó menekültek ezrei és ezrei találtak menedéket Magyarországon. Hangos és bátor tiltakozások hangzottak el, a közvélemény élesen és azonnal reagált az atrocitásokra. Zsilinszky, Rassay és Prónay olyan erélyesen emelték fel szavukat a felsőházban az újvidéki vérengzések ügyében,[97] hogy a kormány kénytelen volt büntető eljárást indítani a bűnösök ellen. Elképzelheted, milyen nehéz volt a kormányzót befolyásolni ebben a kérdésben, aki katonai ügyekben nem tűrt beleszólást. A külügyi bizottságban Rassay, Zsilinszky, Tildy, Peyer, a felsőházban pedig Prónay, Csekonics és főképp Bethlen állandóan és élesen bírálták a kormány németbarát politikáját, s a közvélemény értesült bírálatukról. Egy alkalommal az idős Kánya[98] elhagyván az elnöki széket, beszédében megsemmisítően nyilatkozott a kormány politikájáról, és a németeknek Magyarországgal szembeni magatartásáról. Gazdasági kérdésekben Baranyai volt az állandó és brilliáns bírálója a kormány németeket kiszolgáló politikájának. A gyakorlati életben Ullmann György, Fenyő Miksa[99] és jómagam akadályoztuk a kormánygépezet munkáját és mindent megtettünk, hogy szellemi fegyvereket is adjunk azok kezébe, akik velünk tartanak. Azokat a szervezeteket, amelyek hangot adtak ellenzékiségüknek, anyagilag támogattuk. Azért ismétlem mindezeket, mert megerősítik azt a tényt, hogy Magyarország nem hódolt be tökéletesen a németbarát politikának. Az ország legprominensebb emberei ellenezték a kormány tevékenységét. Hol létezett még Európában olyan ellenzéki sajtó, melynek sorai között a közönség olvasni tudott, hol voltak németellenes francia és angolnyelvű folyóiratok; hol lehetett másutt a zsidó menekültek élete biztonságban.

Elképzelhetetlen, hogy mindezeket ne írnák Magyarország javára. S ez az emberek azon csoportjának köszönhető, akik – ha különböző eszközökkel is – de ugyanazért a célért harcoltak: a német

[97] Bajcsy-Zsilinszky Endre és Rassay Károly valójában nem voltak tagjai a felsőháznak a képviselőházban szólaltak fel.

[98] *Kánya Kálmán* – 1933-tól 1938-ig a Gömbös-, Darányi- és Imrédy-kormányokban külügyminiszter. 1938-tól a felsőház külügyi bizottságának elnöke. A Bethlen vezette konzervatív csoport tagja.

[99] *Fenyő Miksa* – polgári liberális politikus, író. 1917-től 1940-ig a GyOSz ügyvezető igazgatója. 1931-től 1935-ig pártonkívüli programmal képviselő. A Nyugat című irodalmi folyóirat szerkesztője, a folyóirat gazdasági ügyeinek irányítója.

orientáció és a háborúban való részvétel ellen. Hogy 1944 márciusáig legalább a parlamentarizmus alapjait megőriztük, a szakszervezetek is működtek, és zsidók százezrei menekültek meg, ez kétségtelenül ennek a csoportnak az érdeme.

Őszinte barátsággal
(aláírás) Chorin

Francis Chorin
1000 PARK AVENUE
New York*

Balogh Elemér Urnak,[100]
150–49, 34th Avenue
Fluing 54, L.I., N.Y.

1961. november 21.

Kedves Barátom,

felhívtad figyelmemet a Macartney Elemér általam persze már rég ismert könyvének 100–101 oldalán Gömbös Gyulával kapcsolatban írottakra.[101] Én amíg Pesten voltam naponta feljegyeztem mindent, amit történelmileg és gazdaságilag érdekesnek tartottam. A huszas évektől egészen 1944-ig, szerénytelenség nélkül merem mondani, hogy volt egy bizonyos szerepem és néha befolyásom is a

* St Antony's College Library. Oxford. E. Macartney's Papers.

[100] Valószínűleg Balogh Elemérnek, a „Hangya" Fogyasztási Szövetkezet egykori elnökének, (1927–1935-ig a felsőház tagjának) a fia.

[101] *C. A. Macartney:* October Fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945. (Edinburgh, University Press, 1957. I–II. k.) című könyvének idézett lapjain a következőket írja: „Már 1931 őszén sokan követelték, hogy Gömbös vezetésével fasiszta rendszert hozzanak létre Magyarországon; ő maga jelentette ki egy későbbi beszédében, hogy ebben a periódusban számosan nyomatékosan javasolták neki: 'számolja fel a kormánypártot és helyezze teljesen új alapokra a magyar politikát.' Ezekben a hónapokban Gömbös, saját miniszterelnökével szemben, még nem szándékozott nyíltan a mozgalom élére állni, de nem kétséges: ekkor már elhatározta, hogy alkalmas pillanatban átveszi a hatalmat, és megkezdte az előkészületeket. Újra életre hívták a hazafias egyesületeket, amelyek Gömbös legfontosabb támogatóit tömörítették és irányították; célzások láttak napvilágot a sajtóban, és lehetséges, hogy Gömbös addig kevésbé bevett módszereket is felhasznált arra, hogy elősegítse a közvélemény mozgósítását kinevezése érdekében.

Gömbös követői ennek ellenére nem versenyezhettek volna Károlyi híveivel akkor, hogyha a Gömbös érdekében kibontakozó mozgalmat nem segítették és pénzelték volna (addig a pénzügy volt Gömbös Achilles-sarka) éppen azok, akiknek, príma facie, a legélesebb ellenfeleinek kellett volna lenniük, de ezt nyilvánvaló okok miatt abban az időben a legmélyebb titokban tartották. Volt azonban a kormány által benyújtott törvényjavaslatok között kettő (az egyik a részvényjoggal kapcsolatos törvény módosítására vonatkozott, míg a másik a parlamenti összeférhetetlenség elvét kívánta kiterjeszteni a felsőházra), amelyek Magyarország néhány legjelentősebb pénzügyi személyiségének üzleti érdekeit sértették volna.

A felsőház négy tagja,-akik egymással megosztva befolyásuk alatt tartották Magyarország pénzügyi életének nagy részét, azzal a kívánsággal ostromolták a kormányt, hogy vonja vissza vagy legalább is enyhítse ezeket a törvényjavalatokat, de Károlyit és Zsitvayt kérlelhetetlennek találták. Meggyőző bizonyíték van azonban arra (és ennek érvényét nem korlátozza Gömbös ex post facto magatartása azután, hogy miniszterelnök lett), hogy Gömbösnek 1932 tavaszára sikerült megegyeznie az érintett négy úrral azon az alapon, hogy ha hivatalba lép, elejti a két törvényjavaslatot, és esetleg meghirdetett programjának egyéb pontjait is, cserébe ők pedig támogatják és pénzelik a kormányellenes agitációt, és más rendelkezésükre álló módon is elősegítik kinevezését." – A könyv második kiadása 1961-ben jelent meg, így Macartney nem vehette figyelembe Chorin kritikai észrevételeit. – A fentiekre vonatkozóan lást még: *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. Akadémiai Kiadó. 1968. 35.

politikai és gazdasági életben történtekre. Sajnos ezeket a feljegyzéseimet a németek bejövetelekor titkárom felesleges óvatosságból elégette. Így csak emlékezetemre vagyok utalva, de azt hiszem a lényeges dolgokra ma is még tisztán emlékszem.

Hogy enyhén fejezzem ki magam, abszolút nem igaz az, hogy a Gömbös Gyula melletti mozgalmat azok segítették elő és finanszírozták, akik, mint a könyvben mondja, „should have been its strongest opponents". Mindazt az információt, amit Macartney Zsitvay Tibortól[102] kapott, megbízhatatlannak tartom. Azt hiszem, én biztosan egyike vagyok annak a négy felsőházi tagnak, akikre a hivatkozás feltehetőleg vonatkozik, és akik a könyv szerint Magyarország gazdasági életét dirigálták. Nem tudom kik azok, akikre gondol még. Azt hiszem, a gazdasági életben érdekelt felsőházi tagok közül csak Scitovszky Tibornak[103], Teleszky Jánosnak[104], nekem és bizonyos mértékben talán Kornfeld Moritznak volt szerepe, habár utóbbi inkább kulturális kérdésekkel foglalkozott. Weisz Fülöp[105] soha politikával nem foglalkozott, tisztán a bank ügyeivel, és Goldberger Leó, aki egy ideig szintén felsőházi tag volt, soha direkt nem szerepelt, nem is jutott politikai vonalon érintkezésbe vezető államférfiakkal, hanem inkább általam igyekezett információt kapni. Nem volt politikai szerepe Vida Jenőnek sem. De ami engem illet, én sohasem tárgyaltam senkivel azokról a javaslatokról, melyekkel a Károlyi kormány a Felsőházba be akarta hozni az Alsóházra már fennálló incompatibilitási törvényt.[106] Azon egy év alatt, amíg Károlyi kormányon volt, az ügyek a 33-as Bizottság[107] elé kerültek, ami a Parlamentet teljes mértékben helyettesítette, és amelynek tagja voltam. A legnagyobb befolyása a Károlyi kormánynál gazdasági kérdésekben Teleszky Jánosnak volt, és ő biztosan ellene volt minden ilyen kiterjesztő értelmű incompatibilitási javaslatnak. Utólag értesültem csak arról, hogy Zsitvay Tibor tényleg foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az incompatibilitást kiterjessze a Felsőházra is, de a dolog annyira nem öltött komoly formát, hogy csak Fenyő Miksa ment el Károlyi Gyulához, aki mindjárt elállt a tervtől. Ha fontosabb dolog volt, akkor mindig én mentem el és nem Fenyő, aki igazgató volt, ami mutatja, hogy a dolog nem volt komoly. Nem Gömbös volt tehát az, aki a gondolatot elejtette. Én soha Gömbössel erről a kérdésről nem beszéltem, pedig én voltam biztosan az, akinek elsősorban

[102] *Zsitvay Tibor* – 1922-től 1939-ig kormánypárti képviselő. 1929 és 1932 között igazságügyminiszter a Bethlen- ill. a Károlyi-kormányban.

[103] *Scitovszky Tibor* – bankigazgató, politikus. 1923-től az egyik legnagyobb tőkés pénzintézet, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója, 1925-től 1938-ig elnök-vezérigazgatója. 1939-ben 14 iparvállalatnál ill. pénzintézetben töltött be fontos pozíciót. Többek között a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. a Láng L. Gépgyár Rt. és a Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gyári Művek Rt. alelnöke volt. A Hitelbanknál is megtartotta igazgatósági tagságát. 1927-től felsőházi tag.

[104] *Teleszky János* – 1912-től 1917-ig pénzügyminiszter. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság elnöke; a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatósági tagja. 1927-től haláláig, 1939-ig a felsőház tagja.

[105] *Weisz Fülöp* – finánctőkés, bankár. 1882-ben került a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz, 1911-től vezérigazgató, 1921-től 1938-ig a bank elnöke. A GyOSz végrehajtó bizottságának tagja, a Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. Számos részvénytársaság, így Chorin vállalata, a „Salgó" igazgatóságának tagja. 1939-ben az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. elnöke és a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. alelnöke. 1927-től haláláig, 1942-ig felsőházi tag.

[106] Összeférhetetlenségi törvény. A rávonatkozó törvényjavaslatot Zsitvay Tibor 1932. márc. 1-én valójában benyújtotta a parlamentben. Lásd még: *Pálosi Ervin:* Az összeférhetetlenségi kérdés Magyarországon. Bp. 1932.

[107] 1931-ben a parlament – az ellenzéki pártok tiltakozása ellenére – megszavazta azt a törvényjavaslatot, amely felhatalmazást adott a kormány számára, hogy olyan kérdésekben is rendeleti úton intézkedjék, amelyek egyébként a parlament hatáskörébe tartoznának (1931. XXVI. tc.). Felállították az ún. 33-as bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy a kormány tervezett intézkedéseit illetően előzetesen állást foglaljon. Nevét onnan kapta, hogy 33-an foglaltak helyet benne, 22 parlamenti képviselő és 11 felsőházi tag. A 33-as bizottság egy időre, főként gazdasági kérdésekben, valóban átvette a parlament szerepét. Lásd bővebben: *Márkus László:* A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 89–94.

kellett volna vele erről beszélnie. Sokszor volt alkalmam Gömbös Gyulával, különösen miniszterelnöksége első idejében beszélni, de soha ez a kérdés közöttünk szóba nem került.

Mikor Károlyi Gyulát megbuktatták, őt leginkább egy agrárius társaság buktatta meg, Marschall Ferenc,[108] Őrffy Imre,[109] stb. vezetése alatt, de lényegileg azért bukott meg, mert a Károlyi által diktált deflációs politikát a közvélemény nem bírta el, és természetesen ez népszerűtlenné tette őt, illetve azokat a képviselőket, akik pártján voltak. Tapasztaltuk azóta több országban, hogy a deflációs politika demokratikus országban aligha vihető keresztül.

Mikor Károlyi lemondott, azok, akik Bethlen István hívei voltunk, azt reméltük, hogy újra ő vállalja el a miniszterelnökséget, de ő nem volt hajlandó ezt az állást vállalni, azt hiszem részben személyi okokból, és ő ajánlotta Horthynak Gömbös Gyulát. Ezt Bethlentől tudom. Amikor a pártban Gömbös Gyula a cabinet alakításával foglalkozott, hozzám jött, aki szintén a pártban tartózkodtam, Darányi Kálmán[110], Gömbös államtitkára, és arra kért, hogy ajánljak egy kereskedelmi minisztert. Azt mondtam, hogy elsősorban Görgey István jöhetne számításba, aki régi tagja volt a pártnak,[111] mire azt mondta Darányi, hogy erről nem lehet szó, mert túl sok jelentéktelen ipari állása van. Erre Fabinyi Tihamért ajánlottam, aki véletlenül aznap délelőtt volt nálam. Őt a GyOSz égisze alatt választották meg, és délelőtt panaszkodott nekem, hogy Klein Gyula[112], aki a Ganznál mérvadó, követeli, hogy vagy mondjon le a Ganzban elfoglalt jogtanácsosi igazgatói állásáról, vagy képviselőségről. Miután tehetséges embernek tartottam, őt ajánlottam, ami Fabinyit persze rendkívül meglepte, és mindjárt be is vittük őt Gömbös Gyulához, aki örömmel fogadta el ajánlatomat, mert különös súlyt helyezett arra, hogy a cabinet fiatal emberekből álljon. Én meg akkor Bornemissza Gézát is ajánlottam államtitkárnak, de belőle csak később lett miniszter.

Gömbös Gyulával politikai programjáról nem beszéltem, később is főleg annak gazdasági vonalairól. Gömbös különösen katonai szempontokból nagy barátja volt a magyar ipar erőteljes fejlesztésének. Egyetlen miniszterelnök volt, aki eljött a GyOSz közgyűlésére, és ott egy iparbarát beszédet mondott.

Határozottan állítom azonban, hogy soha velem, vagy a Felsőháznak a könyvben név nélkül említett tagjaival, akikkel persze állandó kontaktusban voltam, semmi olyat nem tárgyalt, ami őt vagy bennünket bármi tekintetben megkötött volna. Ismeretes az, hogy azzal a kijelentésével lett miniszterelnök, hogy revidiálta a zsidó kérdésben is álláspontját, és tényleg hosszabb ideig ezen a téren nem történt lényeges változás. Hangsúlyozni akarom azonban, hogy erre vonatkozólag soha közöttünk semmi beszélgetés nem folyt, sem megállapodás nem történt. Zsitvaynak minden ellenkező információja száz százalékig téves.

Feljogosítlak arra, hogy ezeket a megjegyzéseimet Macartneyval közöld. Nem tudom, hogy könyvének új kiadása jelenik meg, mert különben én is felhívtam volna figyelmét sok minden jóhiszemű tévedésére könyvének.

Szívből üdvözöl

Chorin Ferenc

[108] *Marschall Ferenc* – kormánypárti politikus. 1920-tól a Faluszövetség, 1923-tól az Országos Mezőgazdasági Kamara igazgatója. 1922 és 1939 között kormánypárti képviselő; az Egységes Párt, madj a NEP agrárcsoportjának egyik vezetője. 1934-től 1938-ig a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkára. 1938. márc. 9-től 1938. máj. 13-ig földművelésügyi miniszter a Darányi-kormányban.

[109] *Őrffy Imre* – középbirtokos, ügyvéd, kormánypárti politikus. 1920-tól 1935-ig kormánypárti képviselő. Az Egységes Pártban a Bethlent feltétlenül támogató, jobbára ügyvédekből álló ún. Őrffy–Schandl csoport egyik vezetője. 1938-tól felsőházi tag.

[110] *Darányi Kálmán* – 1928-tól 1935-ig a miniszterelnökség politikai államtitkára, 1935–1936-ban földművelésügyi miniszter, 1936. október 10-től 1938. május 3-ig miniszterelnök.

[111] *Görgey István* – 1922-től 1939-ig kormánypárti képviselő. Bethlen István egyik bizalmas híve. A 20-as években a törvényhozók közül ő rendelkezett a legtöbb iparvállalati igazgatósági tagsággal. Még 1939-ben is 9 vállalat igazgatóságában foglalt helyet.

[112] *Klein Gyula* – a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. elnöke.

FIGYELŐ

Ránki György:

FINNORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Finnország száz esztendős gazdasági fejlődésének főbb, számszerű eredményeit a gazdasági növekedés modern, főleg Kuznets által kidolgozott elvi és statisztikai módszerek alkalmazásával tárta fel részletesen az a hét kötetből álló sorozat, melyet a finn Nemzeti Bank égisze alatt készítettek, s a „Studies of Finland's Economic Growth" összefoglaló címet viseli.[1] A kötetek az elmúlt esztendőkben folyamatosan láttak napvilágot Helsinkiben.

Az egyes kötetek a finn gazdaság különböző szektorainak mintegy száz esztendős fejlődését 1860-tól 1965-ig évenkénti bontásban dolgozzák ki. Az első kötet a mezőgazdasággal, a továbbiak az erdőgazdasággal, a házépítéssel, a nagy- és kisiparral, a közlekedéssel és a hírközléssel, végül a két utolsó kötet a külkereskedelem kérdéseivel foglalkozik, azt időben 1917-tel, a független finn állam létrejöttével választva szét.

Módszertanilag jórészt azonos felépítésű kötetekről van szó. Valamennyi esetben a kötet elkészítésének módszertani és statisztikai problémáit is felölelő, a főbb eredményeket szövegesen ismertető bevezető tanulmányt hatalmas táblázatos anyag követi, majd egy rövid, angol nyelvű összefoglaló zárja a köteteket. Ismertetésünk a statisztikai anyagra és az angol nyelvű összefoglalóra támaszkodik, így nem célunk a bevezető tanulmányokban felvetett problémák értékelése. Elsősorban a finn gazdasági fejlődés néhány sajátosságára kívánunk rámutatni, amit különösen az tesz számunkra érdekessé, hogy Finnország is Európa alacsonyan fejlett régiói közé tartozott, ahol az ipari forradalom csak meglehetősen későn bontakozott ki. Finnország sem rendelkezett fejlődése első szakaszában állami önállósággal, és helyzete a politikai szuverenitást illetően jóval kedvezőtlenebb volt az Orosz Birodalmon belül, mint Magyarországé a Habsburg-monarchiában. A fejlődés második szakaszában viszont – a második világháborúig – közel azonos nagyságrendű országokról van szó.

1 *Pentti Viita:* Maataloustuotanto Suomessa 1860–1960. Helsinki, 1965; *Heikki J. Kunas:* Forestry in Finland. Helsinki, 1973; *Eeri Heikonnen:* Housing in Finland. Helsinki, 1971; *Reino Hjerpe, Riita Hjerpe, Kauko Mannermaa, O. E. Niitamo, Kaarlo Siltari:* Industry and industrial handicraft in Finland. Helsinki, 1976; *Seppo Leppänen:* Transport and Communication in Finland. Helsinki, 1973; *Eikki Pihkala:* Finland's Foreign Trade 1860–1917. *Heikki Oksanen–Erkki Pihkala:* Finlands Foreign Trade 1917–1949. Helsinki, 1975.

Ismertetésünkben a finn gazdaságra vonatkozó megállapításainkban és bizonyos adatokban még a következő munkákra támaszkodhattunk: *Lennart Jörberg:* The Nordic Countries in: Fontana Economic History of Europe. Vol. 4. London, 1973; *L. Jörberg–Olle Krentz:* Skandinavia 1914–1970 in: Fontana Economic, History of Europe, Vol. 6. London, 1975; *Ingvar Svennilson:* Growth and Stagnation in European Economy. Genève, 1954.

A hét kötet közül érdekes módon az első, a mezőgazdaság kérdéseit tárgyaló a legkevésbé kidolgozott. Erre nem csupán a munka terjedelme – 80 oldal, szemben a házépítkezésről szóló közel 300 oldalas kötettel – utal, de az a tény is, hogy itt jórészt megmarad a hagyományos statisztikai soroknál. Idősorokat kapunk a mezőgazdasági termelés értékéről folyó és változatlan áron, a legfontosabb mezőgazdasági termékek termelésének mennyiségi eredményeiről, évről évre az egyes termékek termelési árairól (ez már feltehetően új számítás), végül a termelési költségekről, beleértve a fenntartás és amortizáció költségeit is.

Finnország termőtalajának megoszlása és éghajlati viszonyai mellett a szántóföldi termelésnek és a földművelés más formáinak nem lehetett döntő szerepük, még a fejlődés azon kezdeti szakaszában sem, amikor az ország lakosságának foglalkoztatásában és a termelésben az iparnak nem lehetett lényeges súlya. Igaz, a mezőgazdasági termelés viszonylag gyorsan nőtt, de ebben az alacsony kiindulópontnak is igen nagy szerepe volt. A szorosan vett mezőgazdasági termelés fejlődése a következőképpen alakult:

1860:100	1913:231
1900:190	1938:363

A fejlődés első szakaszában 1913-ig a termelés növekedése elég lassú: évenként 2% körül mozgott. Figyelembe véve, hogy a lakosság növekedése mintegy 80%-ot tett ki a fenti időszakban, így a növekedési ütem kimondottan gyenge, hiszen az egy főre eső termelés közel félévszázad alatt alig 30%-kal nőtt. Nem kétséges: a mezőgazdaság fejlődését nem csupán a nem túlságosan kedvező természeti viszonyok gátolták, hanem az orosz konkurrencia is. A finn külkereskedelem import-tételei között elég jelentős volt a gabona-, mindenekelőtt a búzabehozatal. A többi gabonaféléből a legjelentősebb a rozs, melynek termelése mintegy 30%-kal nőtt, a zab és az árpa viszont stagnált és ingadozott. Érdemlegesebb növekedés csak a burgonyatermelésben mutatkozott, évi átlagban 15 000 mázsáról 40 000 mázsára. Lényegesen kedvezőbb volt a helyzet az állati termékek tekintetében. A tejtermelés megnégyszereződött 1860 és 1913 között, a vajtermelés – az ország egyik fontos exportcikke – megháromszorozódott és a hústermelés is megkétszereződött. Ténylegesen a finn mezőgazdaság fejlődése a két világháború között gyorsabb volt, mint a fejlődés első szakaszában. 1920 (ez nagyjából azonos az 1913-as szinttel) és 1938 között mintegy 60%-kal nőtt a bruttó termelés, ami közel 3%-os évi növekedésnek felel meg. A növekedés meggyorsulását három tényezőnek tulajdoníthatjuk: a) a polgárháborút követően bizonyos változás következett be a földbirtokviszonyokban: egy sor új kisparaszti gazdaság jött létre; b) az Oroszországtól való elszakadás, valamint a Szovjetunióval való külkereskedelem jelentéktelensége mellett a korábbi gabonabehozatal lényegesen csökkent; c) a harmincas évek külkereskedelmi és pénzügyi nehézségei következtében a finn gazdaságpolitika is messzemenő önellátásra törekedett. (Ennek jelentőségét mutatja, hogy míg 1920 és 1929 között nem egész 20%-kal, addig 1929 és 1938 között közel 40%-kal nőtt a termelés.)

Különösen a búza elterjedése volt figyelemre méltó. 1920 előtt szinte egyáltalán nem termeltek búzát (70 000 mázsa), 1929-ben már 216 000 mázsa, majd 1938-ban már 1 833 000 mázsa búza termett. Bár az állati termékek termelésének növekedése nem volt ilyen gyors ütemű – a vajtermelés stagnált, a tej 60%-kal nőtt csak, a tojás- és a baromfi-

termelés többszörösére növekedett – mégis megállapíthatjuk, hogy a finn mezőgazdaság két háború közötti fejlődése jóval kedvezőbb volt az európai átlagnál.

A finn gazdasági életben az erdő töltötte be azt a szerepet, melyből a gazdasági átalakulást finanszírozni lehetett, akár a belső felhalmozás, akár az exportszektor vonatkozásában. A növekedés üteme nagyjából azonos volt a mezőgazdaságéval, azaz 1860 és 1913 között 270%, a két háború között 60%.

Év	Fakitermelés 1000 köbméter	ebből export	ipari fogyasztás
1860	13 850	330	1 130
1900	22 570	2 060	7 710
1913	33 220	3 820	13 520
1938	37 400	2 900	18 930

(A táblázat a piaci összértékesítésből csak az exportra és ipari fogyasztásra eladott fa mennyiségét tűnteti fel!)

1860-ban a kitermelt fának még csak 20%-át értékesítették piacon, 1913-ban már 68, 1938-ban pedig 80%-át; az export aránya nyers formában 10%-ra, az ipari feldolgozás aránya viszont 50%-ra emelkedett. Az erdőgazdaság részesedése 1860 és 1913 között évente 1,9%-kal nőtt a GDP-ben (bruttó társadalmi termék), 1920 és 1938 között pedig 2,3%-kal.

Az erdőgazdálkodás szerepe a bruttó társadalmi termékben 10% körül mozgott, s nagyjából ilyen nagyságú volt a faexport-részesedés az ország exportjában. (A faipari és papíripari termékekkel együtt természetesen lényegesen jelentősebb.)

A földművelés és az erdőgazdálkodás arányát a GDP-ben való részesedésük alapján a következő táblázattal jellemezhetjük:

	Mezőgazdaság	Erdőgazdaság
	millió Márka	
1860	113	59
1913	376	239
1938	5289	5225*

*Folyó áron

Finnország alapjában őstermelő ország volt, ahol 1860 körül a lakosság 80%-a élt az agrárszektorban, s mindössze 6% az iparban. Sajátos módon az Oroszországgal való közösség – hasonlóan a lengyel területekhez – nem gátolta az ipar fejlődését, sőt bizonyos gyenge ösztönzést is adott annak. Amíg Oroszországot nem választották el vámok, az első finn iparágak – elsősorban a textil-, vas- és vegyészeti ipar – erősen exportra termeltek. 1886 után, amikor a finn áruk vámkötelesek lettek, az ipari fejlődés feltételei megváltoztak: vagy a gyenge belső piacra kellett termelniük, vagy új iparágakat és új exportcikkeket kellett találniok. A gőzerő bevezetése a fűrésztelepeknél, s a faáruk iránti rendkívüli nemzetközi kereslet kedvező exportkonjunktúrát indított meg. 1860 és 1913 között a fűrésztelepek munkáslétszáma 7 300-ról 22 000-re, a cellulóz- és papíriparé 2 600-ról

7100-ra emelkedett, miközben az előbbi termelési értéke három és félszeresére, az utóbbié több mint háromszorosára nőtt. 1900-ban a finn ipar termelésének 26%-át a fa, 12%-át a papíripar adta.

Rendszeres iparstatisztikai adatok azonban csak 1900-tól állnak rendelkezésünkre, ezért a Finn Nemzeti Bank által közzétett munka is ettől az időtől kezdve dolgozta ki az ipar vonatkozásában rendszeres idősorait. Ezek szerint a finn ipari termelés növekedése 1900 és 1913 között évi 5,5%-ra rugott (ez nagyjából azonos a hasonló időszak magyar iparfejlődési ütemével). A villamosipar fejlődése volt a leggyorsabb, de ennek súlya az ipari struktúrában nem volt jelentős, ezt követte a papíripar évi 11,9%-os növekedési ütemmel, végül a vegyipar fejlődése (8%) is kiemelkedő volt.

A többi iparág nagyjából az átlag körül mozgott, csak a bányászat maradt el jelentősen (2%). Érdekes, hogy a faipar fejlődése is lelassult (4,3%). Az ipàri termelés értéke megkétszereződött az adott időszakban, midőn a munkáslétszám csak 50%-kal nőtt, ami a munka termelékenységének emelkedésére utal, még akkor is, ha igen jelentős volt a beruházott új tőke (gépi lóerő növekedése).

A munka a gyáriparban mintegy 20%-os termelékenység-növeléssel számol, ezen belül azonban éppen a papíriparban megkétszereződött a termelékenység és több mint négyszeresére nőtt a termelés.

Egészében Finnország ipari szempontból 1913-ban nagyjából azonos szinten áll, vagy talán valamivel fejletlenebb is volt, mint a korabeli Magyarország. Az ipari népesség csak 11%-ra rugott (Magyarországon 17%). A gyáriparban dolgozók száma 132 000 fő volt, mely mintegy felét tette ki a mai Magyarország területén 1913-ban dolgozó gyári munkások létszámának.*

Finnország ipari fejlődésében a lényeges fordulat a két világháború közötti időszakban ment végbe. A kor – Európa egészére jellemző – gyenge ipari fejlődésével ellentétben, midőn a legtöbb országban az ipari fejlődés üteme lényegesen lelassult, Finnország nemcsak fenntartani, de növelni is tudta az ipari fejlődés ütemét. A századforduló utáni 5,5%-os iparfejlődési ütemet 1920 és 1938 között évi 8,1%-os ipari fejlődés váltotta fel. Két iparágtól eltekintve – a papíripar és a vegyipar – valamennyi iparág gyorsabban fejlődött mint korábban. Finnország ipari fejlődésében kétségtelenül igen erős és gyors adaptációs készség mutatkozott.

Az ipari fejlődés üteme Finnországban

1913	100
1920	90
1929	211
1938	367

Egyrészt a gazdasági fejlődés első szakaszában uralkodó faipar visszaesését képesek voltak más iparágak fejlesztésével helyettesítani. Részben ez még a hagyományos exportiparágak további fejlesztésével ment végbe, amennyiben a papíripar több mint ötszörösére növelte

*A lakosság számához viszonyítva ez több, de Magyarországon a nagyipar kritériuma 20 munkás alkalmazása volt, gépek alkalmazása esetében Finnországban 5–10 munkás is elegendő volt. – Azonos kritérium esetén a magyar ipari munkásság létszáma mintegy 25%-kal növekednék.

termelését, midőn a faipar már csak a háború előtti kétszeresét termelte. Másrészt jól tudtak élni az importhelyettesítő iparosítással a textil- és a bőripar fejlesztése révén, amelynek a lehetőségei annál is inkább adva voltak, mivel a belső piac részben a mezőgazdasági termelés növekedése, részben az ipari foglalkoztatás emelkedése révén tovább bővült.

Végül erősen növekedett a nehézipar részesedése, részben a korábbi orosz nehézipar versenyének megszűnése, részben a közlekedés és infrastruktúra megfelelő fejlesztése, valamint új nehézipari exportiparágak kiépítése révén.

Az ipari növekedés tehát egy igen egészséges strukturális átcsoportosítással járt, s a korábbi exportra épített iparstruktúra lényegesen módosult.

Ipari struktúra a termelési érték alapján

	1900 %	1910 %	1935 %
Élelmiszeripar	12	19	14
Textilipar	13	13	13
Faipar	26	22	14
Papíripar	12	12	19
Nehézipar	20	11	15

Végezetül az iparfejlődés eredményeként jelentősen nőtt a munkásosztály létszáma és fokozatosan erősödött az agrárlakosság rovására az ipari népesség. Az utóbbi 12%-ról mintegy 20%-ra emelkedett a lakosság egészét tekintve, miközben a gyáripari munkások létszáma az 1913-as 132 900 főről 1929-re 204 400 főre, majd 1938-ra 262 200 főre emelkedett. Ez annyit jelentett, hogy a gyáripari munkásság létszáma közel megkétszereződött. – Ugyanebben az időszakban Magyarországon az ipari munkásság létszáma csak mintegy 34%-kal emelkedett. Ennek következtében míg 1913-ban közel kétszerannyi gyári munkás volt Magyarországon – az 1920-as területen számítva – mint Finnországban, addig 1938-ban már csak 25%-kal volt több. Figyelembe véve a két ország összlétszámában Magyarország javára mutatkozó különbséget (9 millió szemben 4 millióval) ez azt jelentette, hogy Finnországban már relatíve erősebb volt az iparosodottság mint hazánkban. A Magyarországnál később iparosodó és a háború előtt még alacsonyabb gazdasági fejlettségi szinten álló ország tehát éppen a két világháború közötti lényegesen kedvezőbb gazdasági fejlődéssel előzte meg hazánkat. Miben láthatjuk a leglényegesebb különbségeket, amelyek Magyarország lemaradását, Finnország bizonyos – a skandináv országok között változatlanul Finnország volt a legfejletlenebb – előretörését előidézték. Mindkét ország a háborút követően vált önállóvá, de kétségtelenül Finnország gazdasági fejlődése nem függött annyira Oroszországtól, mint Magyarországé a Monarchiától, Finnország nem ment keresztül oly lényeges területi változásokon mint Magyarország. Mindezeket természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül az okok kutatása során, emellett azonban három lényeges gazdasági összefüggésre kell felhívni a figyelmet.

1. A lényeges különbségek ellenére annyi azonosság a két ország háború előtti ipari fejlődésében feltételenül volt, hogy mindkettő egy vezető exportszektorból indult ki: Magyarország az élelmiszer-, Finnország a faiparból. Az előbbi kezdetben egy szélesebb piacra épült, és felhalmozása, valamint a mezőgazdaság fejlődése következtében más iparágakra is kiterjedő iparosításnak adott ösztönzést. A háborút követően a magyar export-

szektorok már az új körülmények következtében nem voltak versenyképesek és a belső piac számbeli és színvonalbeli csökkenése a többi hagyományos ipari szektor elől elzárta az utat. Magyarország tehát kizárólag importhelyettesítő iparosítást folytatott csökkenő illetve stagnáló belső piac mellett. Finnország viszont továbbra is az exportszektorokra alapozhatta az iparosítást, sőt a faiparból a cellulóz- és papíriparra való súlypontáthelyezéssel annak magasabb szintet is adott.

2. Mivel Finnország gazdasági fejlődésében a mezőgazdaság ebben a szakaszban is lényeges szerepet játszott, az iparosodás a táguló külső piac mellett növekvő belső piacra támaszkodhatott, mely az importhelyettesítésen alapuló növekedésnek is lényegesen erősebb bázist teremtett, mint Magyarországon. Ezért a finn gazdaság növekedése valamennyi szektorra kiterjedt, beleértve a nemzetgazdaság különböző szektorait és az ipar különböző ágait. Magyarországon viszont csak importhelyettesítő iparosítást tapasztalhatunk a nemzetgazdaság többi ágainak stagnálása és a hagyományos ipari ágazatok stagnálása vagy egyenesen visszaesése mellett.

3. Finnország exportszektora — faipar és a vele kapcsolatban álló ágak — hosszú távon jóval kedvezőbbnek bizonyult, mint a gabonára illetve annak ipari feldolgozására alapozott fejlődés. A finn exporttermékek ára lényegesen kedvezőbben alakult, mint a magyarországiaké. Ennek következtében könnyebben talált piacokat és az új piaci helyzethez való alkalmazkodás lényegesen könnyebb volt, mint Magyarország esetében. Annál is inkább, mivel a főbb exportcikkek már a háború előtt is inkább az angol, mint az orosz piacra orientálódtak. Emellett a cserearányok is lényegesen kedvezőbben alakultak. Ez pedig lehetővé tette a beruházási javak erős importját, s a belső piac tágulása belül is piacot teremtett a beruházási javak számára. Így míg a jóval fejlettebb magyar nehézipar a két háború között lényegében stagnál, addig a finn fejlődik, átalakul.

Mindez természetesen elválaszthatatlan a finn nemzetgazdaság más szektorainak, nevezetesen a közlekedésnek és a hírközlésnek, tehát az infrastruktúrának a fejlődésétől. Ismeretes, hogy ez a szektor milyen lényeges szerepet töltött be Magyarország első világháború előtti gazdasági fejlődésében, mint ahogyan a két világháború közötti megrekedése is lényeges komponense volt a nehézipar stagnálásának. Finnországban viszont, ahol a vasútépítésnek a háború előtt kisebb szerepe volt — a területtel összevetve kevesebb volt a vasút mint Magyarországon, de a hajózás lényeges szerepet játszott —, az infrastruktúra fejlődése gyorsabb volt a két háború között mint korábban. Az alábbi táblázat ezt világosan mutatja.

Év	Közlekedés és hírközlés értéke összesen	Vasút	Autó	Viziszállítás
1900	25	20	1	40
1913	40	43	3	54
1929	60	82	40	54
1938	100	100	100	100

A közlekedés fejlődésében két figyelemre méltó jelenség volt. Egyrészt a hajózás átalakulása, melyet a gőzhajók kapacitásának megkétszereződése (1900-ban 49 000 t, 1913-ban 77 000 t, 1938-ban 341 000 tonna) jellemzett. Egyidejűleg viszont az 1913-ban még 333 000 bruttóregiszter tonna vitorlás hajó-kapacitás 33 000 bruttóregiszter tonnára

csökkent, ami arra enged következtetni, hogy egészében a hajózás szerepe a belső szállításban nem növekedett lényegesen. Az előrehaladás részben a vasúti szállítás révén történt: a mozdonyok száma 1913 és 1938 között 310-ről 769-re emelkedett, a vasúti kocsik száma pedig 14 000-ről 24 000-re. Még fontosabb volt az autóközlekedés viszonylag gyors elterjedése. A teherautók száma 1922-ben 622, 1929-ben 10 343 volt, majd 1938-ban 17 591-re rugott. (A magyar gazdasági életben 1938 körül mindössze 3800 volt a teherautók száma.) Világos, hogy ezek a tények is mutatói a figyelemre méltó beruházási konjunktúrának, mely az ipar strukturális átalakulását ösztönözhette és a nehézipar fejlődését előmozdította. Ezt a beruházási konjunktúrát más oldalról a figyelemre méltó lakásépítés is jelzi.

	1000 lakosra eső lakásszám			
	1910	1920	1930	1940
város	215	240	286	336
falu	164	164	173	196
átlag	178	188	204	228

Mivel a finn gazdaság erősen nyitott jellegű volt, s mivel gazdasági fejlődése erősen függött az exportszektoroktól, a külkereskedelemnek különleges szerepe volt a gazdasági fejlődés kedvezőbb fejlődési feltételeinek megteremtésében. A külkereskedelem áruösszetételének és földrajzi irányainak megvizsgálása a gazdasági fejlődés néhány alapvető összefüggésére deríthet fényt.

A fejlődés első szakaszában, 1860-tól 1913-ig, a külkereskedelem volumene igen gyorsan fejlődött. Az export évi 4,5%-kal, az import 4%-kal nőtt. 1860-tól – a finn gazdaságtörténészeknek főleg levéltári források alapján sikerült a külkereskedelem alakulását időben és térben is quantitatíve nyomon kísérni – 1880-ig – amikoris már rendszeres statisztikai forrásokkal rendelkezünk – erős ciklikus ingadozás figyelhető meg. Ezt követően az Oroszország vonatkozásában kialakuló új vámfeltételek következtében bizonyos stagnálás tapasztalható, s mindezt az 1890-es évektől a háborúig az ismert nagy konjunktúra váltja fel. Az export fő cikke a fa és faáru, illetve a vaj.

A nyersfa, fűrészáru és a papíripar részesedése az exportban

Év	nyersfa	fűrészáru	papír	összesen
1860	7,7	28,7	0,8	37,2
1880	5,0	41,6	7,9	54,5
1900	11,5	47,6	11,1	70,2
1913	11,1	45,4	17,7	74,2

Az exportstruktúrában három lényeges jelenségre hívhatjuk fel a figyelmet. a) Egyrészt bármennyire elmaradott volt Finnország gazdaságilag, exportjában mégsem a mezőgazdaság vagy egyszerűen nyersanyag vitt vezető szerepet. A fa bizonyos ipari feldolgozása – mégha csak fűrészáru formájában is – megtörtént, a papíripar előretörése pedig az ipar szerepét tovább erősítette. b) A mezőgazdasági exportban viszont a vaj volt a

döntő; 1913-ban az export értékének közel 10%-a. Mind a fa, mind a vaj áralakulása kedvező volt, a cserearány javult és kedvezőbb nemzetközi feltételeket teremtett, mint a gabonára alapozódó exportiparágak. c) Végül nem volt lényegtelen, hogy a finn exportstruktúra nagyobb elaszticitása a külkereskedelmi partnerek megválasztásában is megmutatkozott. Míg 1860 és 1880 között Oroszország közel 50%-kal részesedett a kivitelben, később szerepe visszaesik és kb. 30% körül állapodik meg, addig Anglia részesedése fokozatosan emelkedik, s a háború előtt már a legfontosabb exportpiaccá válik (35%), végül Németország részesedése is erősödik. Az importban a nyersanyag szerepe állandóan 60% körül mozgott, amelyben a gabona volt a döntő, valamint a gyapot. Az iparcikkek részesedése 35% körüli volt, mely fele-fele arányban oszlott meg az élelmiszer- és textiláru között. A gépek, beruházási javak részesedése 1860 körül alig 1%, a századforduló nagy fellendülése során 7–8,4%-ra emelkedik. Oroszország részesedése az importban és csökkent 40%-ról 30% alá, és az orosz behozatal közel 70%-a nyersanyag volt. A behozatalban Németország válik a fő szállítóvá.

A külkereskedelmet vizsgálva is szembetűnő, hogy Finnország – mely a két háború között kezdte meg a részleges gazdasági felzárkózást – külkereskedelmi kapcsolatai mennyivel kedvezőbben alakultak, mint Magyarországéi. Egyrészt míg az export megkétszereződött, az import csak 65%-kal növekedett. Az export-tételek között az ipari exportot másfélszeresére növelték, s míg a faexport csak 50%-kal nőtt, a papíripari termékek kivitele ismét megtízszereződött, de a vas- és gépipari termékek exportja is 150%-kal emelkedett. A behozatalban a textiláru az importhelyettesítő iparosítás eredményeként visszaesett, az élelembehozatal mennyisége a mezőgazdaság eredményei, a búzatermelés meghonosítása révén alig változott és a leggyorsabban a beruházási javak importja nőtt. Bár a korábbi orosz külkereskedelmi kapcsolatok kiesése bizonyos nehézséget teremtett, de a cserearány állandó javulása mellett sikerült a külkereskedelmet úgy átirányítani, hogy a belső gazdasági fejlődés finanszírozására is képes legyen. A cserearány javulásában ismét szerepet játszott a fa nagyobb exportelaszticitása is, de lényeges volt, hogy a fát mindinkább papíripari feldolgozás formájában exportálták.

A két világháború közötti gazdasági fejlődés tehát lényegesen megváltoztatta Finnország fejlettségi szintjét. Igaz, a skandináv térségben változatlanul a legkevésbé fejlett ország volt. De míg a háború előtt fejlettségi szintje közel állt az elmaradott kelet-európai országokéhoz és nagyjából azonos volt Magyarországéval, most lényegesen meghaladta azok gazdasági fejlettségi szintjét.

Finnország mind a munka termelékenységének emlkedése, mind a beruházások szintje, mind a belső strukturális átalakulás terén Európa sikeres országai közé tartozott. Az egy hektárnyi területre eső mezőgazdasági termelés mennyiségét 40%-kal növelték, midőn az Magyarországon lényegében stagnált. Az ipari beruházások szintje két-, két és félszerese volt az 1913-asnak. Ezenkívül, míg Magyarországon a beruházási szint nemcsak igen alacsony volt, de a harmincas években még vissza is esett a húszas évek szintjéhez képest, Finnország mintegy 25%-kal tovább növelte a beruházási szintet. Igy a finn acéltermelés már közel kétszerese volt a magyarnak. A cementtermelés, mely 1913-ban még csak 1/3-a a magyarnak, 1929-ben már közel 3/4-e, majd 1938-ban mintegy 50%-kal túl is haladja azt.

A harmincas években Finnországban 152 000 lakás épült, Magyarországon pedig 208 000, amit azt jelentette, hogy az egy főre eső lakásépítés Finnországban közel kétszer

akkora volt, mint Magyarországon. Az ilyen jellegű mutatók felsorolását még lehetne folytatni. Összefoglalóan azonban két adattal jellemezhetjük, miként maradt el Magyarország Finnországtól a gazdasági gyarapodás tekintetében. Magyarország ipari termelése 1938-ban közel 40%-át tette ki a társadalmi terméknek, Finnország nemzeti jövedelmében viszont már mintegy 50%-kal részesedett az ipar. 1913-ban mindkét ország egy főre jutó ipari termelése az európai átlag 40%-a körül mozgott, s míg Magyarország jórészt megmaradt ezen a szinten, a finn szint elérte az európai átlagot. Az egy főre eső teljes termelést illetően Magyarország az európai átlag 65%-át nyújtotta, a finnek már elérték s túl is haladták azt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem Finnországban 200, Magyarországon 120 dollár volt 1937-ben.

Egészében tehát a két jórészt azonos időben és azonos szinten fejlődő ország útjai az első világháborút követően váltak el, s míg az egyik fejlődésében jórészt megállt és megmaradt az első világháborút megelőző színvonalon, addig a másik képes volt meggyorsítani fejlődését, s felzárkózni a fejlett európai szint alsó határáig. Igen nehéz egyértelmű választ adni azokra az okokra, amelyek a két ország ilyen ellentétes fejlődését eredményezték. Ismereteink mai fokán – melyek e sorok írójánál különösen a finn gazdaságra vonatkozóan távolról sem elégségesek – inkább csak azokat a legfontosabb tényezőket sorolhatjuk fel, amelyek Finnország sikeréhez, Magyarország kudarcához hozzájárultak.

A háborút követően jórészt igen jelentős különbség – több mint kétszeres – volt a lakosság lélekszámában, mégis mindkét ország Európa kis országai közé tartozott, viszonylag fejletlen belső piaccal, erős export-orientációval, külkereskedelmi érzékenységgel. Mindkét ország a háborút követően nyerte vissza teljes állami függetlenségét. Ezzel szemben Magyarország sokkal nehezebben tudott az új körülményekhez alkalmazkodni mint Finnország, mivel Finnország sokkal kevésbé volt gazdaságilag egybeépülve Oroszországgal, mint Magyarország Ausztriával. Sem az orosz piac – jóllehet jelentős volt – nem volt olyan döntő a finn export szempontjából, mint az osztrák piac Magyarország szempontjából, sem olyan mély és sokszor kiegészítő gazdasági kooperáció nem működött az orosz és a finn gazdaság között, mint a Monarchia esetében. Végül, de nem utolsósorban az orosz tőke- és hitelellátásnak semmi szerepe sem volt Finnország esetében, szemben az osztrák tőke ismeretes jelentős szerepével hazánkban. Igaz, az Osztrák-Magyar Monarchia egyes magyarországi iparágak fejlődését gátló hatásával szemben az orosz ipar csak jóval később, a századforduló után kezdte versenyével gátolni a finn iparfejlődést (vasipar), korábban inkább az orosz piacra szállítottak finn iparcikkeket (textil). Egészében azonban egyértelműnek tűnik, hogy Magyarország olyan erős impulzusokat vesztett el, melyeket gazdaságilag nem tudott pótolni. Annál is kevésbé, mivel a finn gazdaság sokkal erősebben épült a kontinuitásra, mint a magyar. Magyarország új határai, a korábbi nyersanyagok, belső piaca jelentős részének elvesztése és a gazdasági kapcsolatok belső rendszerének felbomlása évekig erősen rányomta bélyegét a magyar gazdasági fejlődésre. Míg Finnország már 1920-ban az 1913-as szint fölött állt, Magyarország csak 1924-ben éri el azt.

Végül a világpiaci helyzet változásában lelhetjük fel az egyik legdöntőbb okot. A gabonára épülő kivitelnek már a századforduló után mutatkoztak nehézségei, ezt azonban éppen a Monarchia piacainak monopolizálása révén áthidalták. Az új helyzetben a világpiacra kellett kilépni és a háború alatt többszörösére növekedett tengerentúli versennyel

kellett megküzdeni. Ez feltétlenül kedvezőtlen cserearányhoz és állandóan növekedő piaci nehézségekhez vezetett. A finn export változatlanul jobb elhelyezési lehetőségekkel és kedvező árviszonyokkal bírt. A finnek képesek voltak a fa-papírváltással, belső iparosítással egybekötött újabb exportpiacokat szerezni, Magyarországon viszont, ahol a gabona-liszt-váltás már korábban megtörtént és most már az sem funkcionált, s iparosítás helyett bizonyos leépítéshez vezetett, új élelmiszeripar kiépítésére pedig nem került sor. Nem kétséges, a társadalmi struktúra merevsége Magyarországon és nyitottabb volta Finnországban hozzájárult az eredményesség különbségéhez. Finnország földreformja lényeges szerepet játszott a mezőgazdaság fejlődésében. Finnország esetében sokkal kisebb volt az improduktív apparátus súlya, a bürokrácia és a feudális maradványok hiánya nyilván nemcsak politikai értelemben könnyítette meg a társadalmi mobilitást és gyorsította meg a gazdaság adaptációs készségét. A beruházások sokkal magasabb szintje kétségtelenül az egészségesebb jövedelemelosztás következménye volt, ami az improduktív rétegek kisebb súlya mellett a belső piac magasabb szintjét is eredményezte, s ezáltal az export mellett a belső piacot is nem csupán az importhelyettesítő iparosítás erejéig lehetett a növekedés faktoraként figyelembe venni.

Végül, de nem utolsósorban az összehasonlítás, illetve a különbségek kutatása ismét megerősíti a gondolatot, hogy a modern világgazdaság körülményei között a belső feltételek csak egyik komponensét adhatják a gazdasági fejlődés lehetőségeinek. A rendelkezésre álló belső komponensek, tőkehiány esetén különösen a szakképzett munkaerő és megfelelő természeti erőforrások érvényesítése a nemzetközi gazdasági konjunktúra függvénye is. Megfelelő piacok és árviszonyok híján, ha egy ország nem elég gyorsan képes az új viszonyokhoz alkalmazkodni, akkor az lényeges tempóveszteséget eredményezhet. Magyarország esetében a két világháború között sem a megfelelő nemzetközi körülmények nem voltak adva (rossz cserearány és állandó piachiány), sem az ország belső gazdasági, társadalmi struktúrája nem volt képes a gyors átalakulásokra, a rugalmas adaptációra. — A Finnországtól való elmaradás okait jórészt itt kell kutatnunk.

TÖRTÉNETI IRODALOM

FODOR ISTVÁN:
VERECKE HÍRES ÚTJÁN . . . A MAGYAR NÉP ŐSTÖRTÉNETE ÉS A HONFOGLALÁS
(Budapest, Gondolat 1975. 298 oldal, 94 kép és térképvázlat)

Magyar őstörténeti irodalmunk színvonalas alkotással gyarapodott. Tömör, célratörő előadásban hatalmas mennyiségű adatot közöl. A népszerűsítő műfaj egyik szabálya, hogy a rendelkezésére álló adatok tömegéből a lényeget kell közreadni. Ugyanis a részletekbe való bepillantás lehetőségének biztosítása mellett a szintetikus látásmód kialakítása a népszerűsítés alapkövetelménye. Fodor István helyes úton halad e követelmény teljesítése érdekében.

A másik lényegi követelmény az őstörténet sajátosságából következik. A közvéleményi gondolkodás, a problémaérzékelés kialakításának módszeréről van szó. Ez a módszer egyenes függvénye az őstörténet, kiváltképpen az etnikai jelzővel leszűkített őstörténet kutatása módszerének. Olyan módszer megválasztásáról van szó, amelyik az íráselőttiség homályába vesző magyar történelem fejleményeiről igazít el megbízhatóan. Ebben a vonatkozásban a kutatás módszere a közvélemény érzelmei alakításának válik eszközévé. Ebben az összefüggésben nincs közbülső, semleges megoldás. Vagy megbízható ismereteken vagy illúziókon alapszanak a vélemények. A magyar őstörténet helyének kijelölése az egyetemes fejlődésben a nemzeti önismeret egyik alaptényezője.

Fodor István marxista szakember. A fejlődés, a jelenségek korábbi természetének változásai érdeklik őt. Anélkül, hogy megfogalmazta volna, érzékelteti, hogy általában az őstörténetben, így a magyarban is, a fogalom tág értelmében vett művelődéstörténet dominál. Bár az őstörténet, különösen a magyar őstörténet fogalma pontosabb magyarázatra szorult volna. De a paleoetnográfia, az őstörténeti népalakulás története megfelelő helyet kapott. Bemutatja, hogy az őstörténeti társadalmi gazdasági formációban alakultak ki a mai népek távoli előzményei. Nemcsak együttérzést vált ki, hanem megbízható érveket kapott az a gondolatmenet, amelyik az őstörténeti magyar népalakulás polgári historiográfiájának hibás gondolatkörét bírálja. Az utóbbi az ugor előzmények és a bolgár-török kapcsolatok népalakulási jelentőségében minőségi különbséget látott. Magyar őstörténetről, ősmagyar népről a bolgár-törökkel való keveredésről beszélt, az ugor korszakot pedig még az önálló népalakulás tényezőitől is megfosztotta. Fodor István könyve szakít ezzel a hibás körrel, az ugor rokonaiból kivált ugor magyarokra is az ősmagyar fogalmat alkalmazza. Nagyon helyesen, a steppei környezet egészének következményeit vizsgálja az ősmagyar műveltség és népalakulás történetében. A módszer lényegével egyetérthetünk. Annál is inkább, mert a polgári historiográfia recidivái itt-ott még ma is helyet kapnak. Fodor István korszerű ismeretek birtokában mutatja be a finnugor történet jelentőségét, helyét Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria történetében. A magyar őstörténet uráli, finnugor, ugor és ősmagyar szakaszait a fejlődés egymásba kapcsolódó láncszemeiként mutatja be. Mindegyiknek jelentősége és értelme volt a paleoetnográfiában is. Nincsenek tehát alacsonyabb és magasabb rendű népi tényezők, hanem a fejlődés különböző szakaszai formálták az ősmagyarság népi előzményét, és magát az ősmagyar népet.

A szerző körültekintően elemzi a steppei környezet hatását a magyar ősműveltség, politikai szervezet, társadalmi alakulás, hadviselés stb. alakulására. Bár e korszak tárgyalása kevesebb helyet – és talán figyelmet – kapott, mint a megelőző korszak. Az aránytalanság abban leli magyarázatát, hogy a korábbi elképzeléseket, sőt téveszméket megcáfoló felfedezések a finnugor és ugor korszak vizsgálatában történtek. Nem kifogástalan azonban az az eljárás, amelyik a bolgár-török és más néprészeknek az ősmagyar népalakulásra gyakorolt hatását a honfoglalás utáni korba utalja át. A korábbi téves állásfoglalásoktól, ideologikus megközelítésektől való elhatárolódás érdekében nem az adatokat, hanem a

félrevezető módszereket kell elutasítani. A bolgár-török és a délorosz steppén bekövetkezett egyéb népi érintkezések az őstörténeti magyar népalakulásban mély következményekkel jártak. Az ugor magyar fogalom a korábbi korszak fejleményeit összegzi. Elhagyása nem indokolt. Az előmagyar fogalom kevéssé alkalmas a fejlemények érzékeltetésére. A szerző fölényes ismeret birtokában tisztázza a finnugor és ugor korszak művelődéstörténeti horderejét, s ezzel helyére került e korszakok paleoetnográfiája is. A mű világosan kimutatja, szó sincs arról, mintha e korábbi szakaszokban az ugor magyarok elődei, majd maguk az ugor magyarok csak finnugor és ugor rokonaikkal érintkeztek. A steppén bekövetkezett népalakulási fejlemények horderejét az ősmagyar fogalom pontosan előadja: a honfoglalók népi alkatukban különböztek őseiktől, akik csaknem másfélezer évvel korábban ugor rokonaiktól eltávolodtak. A szerző helytállóan hangsúlyozza a szarmata és az alán hatást az őstörténeti népalakulásban.

Azt hiszem, ebben és sok más vonatkozásban érdemes lett volna Molnár Erik őstörténeti munkásságát méltatni. Sajnálatos, hogy Fodor az irodalmi felsorolásban sem emlékezik meg a nagy marxista tudósról, aki sokat tett annak érdekében, hogy a magyar őstörténet kiszabaduljon a polgári nacionalista historiográfia eszmei rövidzárlatából. Egyébiránt Fodor gondolatai számos vonatkozásban követik a Molnár Erik műveiben már felmerült magyar őstörténeti koncepciót. Így pl. a nyugatszibériai ugor és magyar őshaza, a Volga–Káma vidékére való átvándorlás hipotézisében.

Szerencsés dolog, hogy Fodor elhagyta a „perem nép"-nek a német fajvédő őstörténészek szótárában különösen kedvelt fogalmát, amelyik feledékenységből helyet kapott őstörténeti irodalmunk egynémelyik darabjában. A fogalom arra vonatkozik, hogy a finnugor népek a magasabb műveltségű steppei népek peremén éltek és haladásuk indítékait a fejlettebb népektől kapták. A fogalom azt a mítoszt eleveníti fel, amit már A. M. Tallgren elutasított, Molnár Erik pedig az 50-es években cáfolt. Most Fodor friss adatok birtokában csatlakozott azokhoz a szakértőkhöz, akik tudománytalan kompozíciónak minősítették a finnugor népek perem jellegéről kialakított nézeteket. Viszont érthetetlen, mi indokolja a földrajzi értelemben használt peremvidék fogalmát. A vegyes, lombos erdők óriási övezete hogyan lehet pereme a jóval keskenyebb steppének? A „perem" fogalom használata földrajzi értelemben sem tölt be funkciót.

A szerző módszere a lényegét illetően korszerű: az őstörténeti élet hiteles emlékeinek, az egykori élet maradványainak, az őstörténeti korszakok emberei kezén formálódott régészeti emlékeknek biztosít méltányos helyet és funkciót. Néhány nyitott probléma felszínre hozása a módszer hitele iránti bizalmat csak erősítette volna. Ezt pótlandó néhány észrevételt szeretnék tenni, amelyek azonban nem érintik az alkalmazott módszer szilárd alapjait. A módszer helyes elveinek akadálymentes érvényesülését kísérlem meg biztosítani. Fodor munkája alkalom arra, hogy néhány módszertani tanulságát általánosító szándékkal próbáljam értékesíteni. Mindannyiunk számára.

A régészeti adatok óriási erénye a vitathatatlan korhűség. Óriási problémája az etnikai indikátorokkal áll összefüggésben. Egy pillanatra sem vonható kétségbe, hogy a régészeti emlékek területei csoportjait egybefűző közös vonások etnikai szemantikai értékkel rendelkeztek. Vagyis, a közös díszítések, a forma, a tárgyakat készítő emberek számára közösségi szemantikával rendelkezett. Közérthetőségük beszédben, magatartásban, közös erkölcsi normákban, kölcsönös kötelezettségekben, vallási hiedelmekben, egyszóval etnikai kohézióban is kifejezésre jutott. Az adott műveltség területéről származó írott, epigráfiai emlékek hiányában azonban rendkívül problematikus konkrét őstörténeti néphez, népnévhez kötésük. Még bonyolultabb, egyben felelősségteljesebb eljárás ma élő népek távoli őstörténeti előzményeihez kapcsolásuk. Vagyis, a régészeti emlékek etnikai szemantikája elnémult. Elnémult, mert a régészeti adatok is maradványok, töredékesen tükröztetik az egykori létet. A régészeti emlékek etnikai indikátorainak, a hordozók népi személyazonosságának bonyolultságára nézve hivatkozom A. M. Mandelstam professzorra, a korai nomádok története kiváló szakértőjének módszertani óvásaira, aki megállapítja, hogy bonyolult módszertani feladat az írott kútfők közléseinek régészeti műveltségekkel való kapcsolatba hozása. Ennek érdekében mindenek előtt tisztázni kell, hogy a felderített emlékcsoport ahhoz a korhoz tartozik-e és pontosan azon a területen fekszik-e, amelyik korba és területre a kútfő szerzője az általa ismert törzset elhelyezi. Ezenkívül tisztázni kell a régészeti műveltség vonásainak azt az elvi komplexumát, amelyiket etnikai indikátorként alkalmazni lehet. Minden egyes vonást gondos értékelésnek kell alávetni. Föl kell bontani konstans, variábilis, autochton és diffuzív tényezőkre. Az etnikai indikátorok problémája sokkal bonyolultabb, semhogy rendezésére

nézve bármiféle előzetes megállapítást lehessen eszközölni. Az anyag teljes ismeretében válik igazán bonyolulttá a probléma. Megoldása nem magános tudós, hanem tudós kollektívák feladata.[1]

A hivatkozás illusztrálja, hogy nem magánvéleményemet ismétlem, amikor a régészeti műveltségek etnikai indikátorai bonyolultságára hívom fel a figyelmet. A honfoglalók és az ugor magyarok műveltsége között másfélezer év fejleményei vannak. A kiinduló állapot visszakeresésének módszerei kidolgozatlanok. Pl. a halotti álarc illetve szemfedő kultusza érdemleges támpont a művelődéstörténeti háttér visszakeresésében. Csakhogy nem általánosságban az obi ugorok, hanem csak az osztjákok alkalmazták a halotti álarcot. A vogulok körében ez a szokás nem terjedt el. A honfoglalók a szemfedőt és az álarcot egyaránt ismerték. A Tomszk közelében feltárt osztják halotti álarc textilből készült, rajta bronz díszek és gyöngyök ábrázolták a szájat és a szemet. A kultuszt azonban nem osztják, hanem a minuszinszki tastik műveltségből eredeztetik. Az etnikai eligazítók súlyos gondot okoznak a régészetben. Eloszlatásában nem, ellenben a művelődéstörténeti háttér felderítésében a szerző szép eredményeket ért el. A turbinoi-szejmai és a szamuszi-rosztovkai bronzokat (i. e. 15–13. század), még hipotetikusan sem sorolhatjuk az ugorokhoz. Sajnos nem perdöntő, hogy a nyugat-szibériai andronovoi és szarmata embertani anyagban a honfoglalók morfológiai típusainak előzményeit sejthetjük. Ezek a típusok túl nagy területen és nagyon sok nép körében voltak honosak.

A szerző az Uráltól az Ob–Irtis vidékéig tételezi fel az uráli népek őshazáját. Az Angarától a Skandináviáig terjedő tajgában kialakult újkőkori (i. e. 6–4. évezredre feltételezett) műveltségi egyezés okaként az uráliak szétvándorlását látja. Kelet-Urálban és Nyugat-Szibériában a legkorábbi ismert újkőkori emlékek az i. e. 4. ée. végéről, 3. ée. elejéről származnak. Korábbi emlékek egyelőre hiányzanak. A mintegy 8 millió négyzetkilométernyi területen mindössze 71 újkőkori lelőhelyet ismer ez idő szerint a tudomány. Erre a csekély mennyiségű adatra még korai nagyszabású elméletet alapozni. A tajgai újkőkori műveltségi egyezés ténye sem egészen kifogástalan: bizonyos mértékű egyezések vannak, de nem egységes a tajgai műveltség. Az egyezések oka egyes esetekben lehet népesség-migráció, más esetben konvergencia és diffúzió is. Az ökológiai feltételek egyezése is oka lehet a közös műveltségi vonásoknak. A Dnyeper és a Volga közötti területen kialakult újkőkori műveltségek közös vonásai tökéletesen egyeznek a tajgában tapasztalt egyezésekkel. Csupán a mongoloid ember-típus hiánya figyelmeztet, hogy a déli erdő és ligetes steppe övezetében más etnikai csoportok éltek, mint a tajgában.

Ettől persze a szerző felfogása az uráli, a finnugor, ugor és magyar őshaza vonatkozásában tudományos ötletként kétségtelen funkciót tölt be.

Az őshaza meghatározásának létezik az ún. növényföldrajzi módszere. Ennek lényege az, hogy a rokon nyelvek mindegyikében, vagy többségében azonos növény- és állatneveket, életföldrajzi jelenségeket, a mai életföldrajzi térképre vetítik ki, korrekciókat a pollen, a virágpor vizsgálatok alapján szokás eszközölni. Így kísérlik meg tekintetbe venni a holocén (földtörténeti jelenkor) évezredei folyamán bekövetkezett életföldrajzi változásokat. Fodor István úgy foglal állást, hogy az uráli és finnugor nyelvekben a tajga fáinak nevei közösek, míg az európai lombos vegyes erdők fái közül egyedül a „szil"-nek van közös neve. A finnugor nyelvekben közös gyökerű, ősiráni eredetű „méh" és „méz" szavak esetében észt nyelvész tanácsára hallgatva úgy gondolja, hogy az első a nem mézelő poszméhre is vonatkozhatott. Ez pedig nemcsak az Uráltól nyugatra, hanem attól keletre is őshonos. Így az uráli őshazának az Uráltól keletre való lokalizálásának nem lennének akadályai. E nézet szerint a finnugorok az i. e. 3. évezred elején, az ősmagyarok az i. sz. 4. század közepe-vége tájt költöztek volna át az Uráltól nyugatra.

Az uráli és finnugor nyelvek közös életföldrajzi szókincsébe sorolt szavak összetételének változásai a nyelvtudományi módszerek módosulásainak a függvénye. Van álláspont, amelyik az európai vegyeserdők fáinak és állatainak neveit állítja előtérbe. Az álláspont ingadozásnak ez a válfaja azonban kisebb probléma. A „méh" szónak eredetileg a szibériai poszméhre vonatkoztatása dilemmát okoz, mert a fogalomtól elválaszthatatlan „méz" szó így funkció nélkül marad. A szerző többek véleményével egybevágóan, ősiráni eredetűnek tartja a két szót. Átvételének koráról és körülményeiről úgy ítél, hogy az uráli közösségből kivált, az európai részekre átvándorolt finnugorok kölcsönözték. A „méh" az obi ugorban és szamojédban hiányzik, a „méz" pedig jövevény ezekben a nyelvekben. Ha a szerző álláspontjára helyezkedünk, hogy az ősmagyarok elődei Nyugat-Szibériában maradtak, akkor a két szó

[1] *А. М. Мандельштам:* О некоторых проблемах изучения истории ранних кочевников Средней Азии и Казахстана. Успехи среднеазиатской археологии. Выпуск 3. Ленинград, 1975. 5.

magyarba kerülésének körülménye homályban marad. Mert hiszen a magyar szóalakok csak a finnugor alapnyelvből vezethetők le. Problematikusnak érzem a szerző állásfoglalását, mely szerint a két szó életföldrajzi eligazító értéke csekély, az Ural átlépését az uráli és a magyar őshaza keresésekor nem tiltják.

Nagy gondot okoz, hogy a holocén kor életföldrajzának történetét rendkívül hézagosan ismerjük. Mind a Szovjetunió, mind egész Eurázsia, mind pedig világviszonylatban most van kibontakozóban a holocén kutatás, a módszerek is kiforratlanok. A szerző derűlátásával ellentétben a pollen vizsgálatok sajnos nem adnak megbízható alapot nagyszabású általánosítások számára, csak más vizsgálatok segítségével ellenőrzésre szoruló laza támpontot nyújtanak. A mikroszkopikus pollenek az uralkodó széljárással ezer kilométerekre is eljutnak, Amellett régészeti lelőhelyeken, de egyebütt is kevés pollen vizsgálat történt ahhoz, hogy adataira következtetéseket építeni lehessen. Hivatkozom az illetékesekre; Kardos Lajos magyar paleontológus 5 módszertani elvet sorol fel, melyek alkalmazása szerinte a holocén kutatásban rendet teremthetne. Megállapítja: „A pleisztocén-holocén határán olyan nagyarányú és éles gerinces faunaváltás tapasztalható, amilyen a pleisztocénben is ritkaság." Majd a következő megfigyeléseket eszközli; „A Bükk-hegységben és az Aggteleki-karszton újabban feltárt mintegy 9 lelőhely 25 lelethelyének gerinces fauna vizsgálata kimutatta, milyen jelentős fácies eltérések jelentkezhetnek földrajzilag és geológiailag hasonló területeken is." Azonos eredményekre, módszertani és elméleti alapelvekre jutott Szibéria vonatkozásában N. D. Ovodov szovjet szakértő.[2] Egyelőre nincs okunk derűlátásra, hogy az uráli és a finnugor életföldrajzi szókincsnek az egybevetése a paleontológiai adatokkal megoldást hoz. A holocén kori éghajlat-történet és éghajlat-zóna határok mozgása kérdésében feltételezésekre kényszerülünk.

Fodor István arra a felismerésre jutott, hogy a Káma völgyében az i. e. 3. évezred elején jelent meg a finnugorság. Megjegyzem, hogy a fogalom tág értelmében vett finnugorságról van szó. A Volga–Káma vidék legrégibb hydronimjei nem finnugor eredetűek. Meglehet, hogy az i. e. 5–4. évezred lakosságától származnak, melynek emlékeit egyelőre gyéren ismerjük. Az i. e. 3. évezred eleje táján betelepedett népesség finnugor etnikumának vonatkozásában egy fontos érv említése maradt el. Az ananyinoi kora-vaskori műveltség kulcsszerepet tölt be az etnikai indikátorok és folyamatosság vonatkozásában. E műveltség lényegi elemei tovább élnek az írott kútfőkkel adatolt vaskori finnugor műveltségekben. Korban visszafelé, a bronzkori és az újabb kőkori műveltségekben is felismerhetők az ananyioni műveltségbe torkoló folyamatos műveltségi elemek. Elhalványul, meg-megszakad ez a folyamatosság, de létezik. A régészet történetében szerencsés etnikai ismérvek igazítanak el a finnugor etnikai fogalom és a régészeti emlékek összekapcsolásában. A tág fogalom felbontása konkrét finnugor népekre és vonatkozásba állításuk régészeti területi csoportokkal, ma még nem lehetséges. Fodor István megjegyzése, hogy az Uráltól nyugatra elhelyezkedő régészeti műveltségek kizárólag a volgai finn és permi népek hagyatékának tekinthetők, amelyekhez az ugor ágnak nincs köze, egyelőre bajosan támasztható alá.

A fejlett vaskori műveltségek ebben a vonatkozásban szerencsés kivételt képeznek, mert az orosz évkönyvek történeti földrajzi adatai eligazítást nyújtanak. Bármennyire is lehangoló számunkra, amint jeleztem ezzel a nehézséggel kell számolnunk az ugor és az ősmagyar régészeti hagyaték vonatkozásában is.

Fodor Istvánnak az őstörténeti népalakulásról szóló fejtegetései értékesek. Az őstörténeti népalakulás anyagi és tudati tényezői azonban pontosabb szétválasztást igényelnek. Az anyagi tényezők: közös terület, gazdálkodás, építkezés, a rokonsági szavak mögötti társulási viszonyok elemzést érdemelnek. A finnugor népek történeti néprajza a rokonsági, atyafisági szókincs értelmezésében kimagasló eredményeket ért el. Az anyagi feltételeket felsoroló előadás tette volna érthetőbbé a származás közösségi tárgyi és tudati vonatkozásainak összefüggéseit. Ha ugyanis az őstörténetnek van ideológiai aktualitása, akkor az a népalakulás vizsgálatában lép színre. Az őstörténeti nép fogalmának tudományos meghatározását Engels Frigyes[3] végezte el. Nyomdokain haladva a marxista kutatások sok értékes részletet tártak fel.

[2] *Kardos L.:* Discussiones Paleontologicae, 22. 1975. 97, 99. *Н. Д. Оводов:* Соотношение древних культур Сибири с культурами сопредельных территорий. Новосибирск, 1975. 35–50.

[3] *F. Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Magyar Helikon, 1970. 51, 111, 134–135.

Az utóbbi időben lábra kapott egy különös gyakorlat; ez keletkezési helyén dogmatizmusnak vél olyan marxista tudományos eredményeket, amelyek polgári szerzők gyakorta homályos fejtegetéseinek és terminológiájának nyomán kerülnek be szakirodalmunkba. Így alakultak a dolgok az őstörténeti társadalom és népszerveződés rokonsági modelljének esetében, amelyet Marx Károly, majd Engels Frigyes a dialektikus materializmus jegyében, ennek egyik alapvetéseként még a múlt században megfogalmazott. A lényeget illetően az újabb kutatások, akár marxista, akár polgári feldolgozások újat nem hoztak. Az újkeletű „szemérmes", nem „dogmatikus" marxizmus zavart, félreértést okoz.

A korszerű módszerek és kutatási eredmények a közvéleményben már élő nézetekkel és érzelmekkel kerülnek kapcsolatba. Köztük szép számban akadnak téveszmék és illúziók. Az érzelmi ráhatás ideológikus vonatkozásai a népalakulás, a haza és a katonai erények bemutatásakor a leghatásosabbak. Éppen ezért itt a legfontosabb az eredeti történelmi feltételek bemutatása. A honfoglalók közösség és szülőföld iránti érzelmeit egy 10. századi kasgari népdal, a türk feliratok, Bíborbanszületett Konsztantin császár és a magyar krónikák szűkszavú utalásai alapján képzelhetjük el. Idegen néprészek csatlakozása, saját néprészek kiválása az ősmagyarokból figyelmeztetnek a ragaszkodás érzésének sajátos történelmi feltételeire. A Veres Pétertől vett idézet szép, a szakértőnek azonban az írói-költői hangulat, ráéreztetés mellett figyelmeztetni kell az őstörténeti nép és szülőföld iránti szolidaritás, valamint a feudális s méginkább a polgári nemzet haza eszméje közötti elvi különbségre. Nem örök, történelem feletti eszmékről van szó. Babits Mihálynak a könyvben idézett „Turáni indulója" esetében szólni kellett volna Turán és Irán két és fél évezredes ellentétének okairól. Arról, hogy ennek kialakítói mindkét részről iráni eredetű népek voltak, a turanizmus az iráni sah világhatalmi aspirációi ellenében kialakult ideológia, melynek nem feltétlen velejárója a lovas nomád harci erény. Ezt már csak a költő gondolta így. S vigyázni kell, mert volt egy szélső jobboldali magyar turanizmus, amelyik a magyar őstörténetet eszköztárnak tartotta. Az ősmagyarok katonai erényei jelentős morális tényezőt képviseltek. Egyben azonban ellentmondásosak voltak, mert a csapásokat elviselő népek számára szenvedést, pusztulást hoztak. Szt. Gallennél sűrítve tapasztaljuk ezt az antagonizmust. Vasfegyelmű csapat számára tökéletesen érthetetlenek az idegen világ értékei, tüzet vet rájuk. Hiába a harcba szálló fiatal harcosok büszke öntudata, ahogyan Fodor István írja, a lángokban örök emberi értékek pusztultak el.

Fodor István művének több érdemét és néhány, főleg módszertani problémáját lehetne még elemezni. A lényeg, hogy értékes munkával gyarapodott őstörténeti irodalmunk. A szóvá tett problematikus kérdések az alapjaiban helyes módszer kiforratlan oldalai, ezek nem Fodor István következetlenségei, hanem a tudományág fejlődésének, tudománytörténeti állapotának problémái és nehézségei. S az persze hiba, hogy a szerző éppen erre nem hívta fel a figyelmet. Többen mondhatnák: indokolatlan egy népszerűsítő műtől ezt számon kérni; tudományos közvéleménynek szánt műben van a helye az ilyen fejtegetéseknek. Ez azonban tévedés, rossz érv, amivel nem lehet egyetérteni. A tudományos népszerűsítés tudományos gondolkodásra, probléma-látásra, mérlegelésre való nevelésnek az eszköze.

Bartha Antal

FOLIA HISTORICA 3. A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerk. biz.: Bánkúti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István

(Bp., Magyar Nemzeti Múzeum. 1975. 238 l., 8 tb.)

A Magyar Nemzeti Múzeumnak a Folia Archaeologica mellett újabban megjelenő, elsősorban történeti és művészettörténeti tanulmányokat közlő évkönyve a 3. kötetben ismét jónéhány érdekes dolgozatot ad közre. *Fülep Ferenc:* „A Magyar Nemzeti Múzeum fejlődése hazánk felszabadulása óta" címen áttekinti a tudományos eredményeket és szervezeti változásokat. Kár, hogy az előzményekről szólva, amikor az első világháború utáni korban a Gyűjtemény Egyetem létrehozását említi, nem fejti ki, miért tartja ezt az akkori viszonyokhoz képest korszerűtlen szervezeti változásnak.

A tudományos tanulmányok sorában *Tardy Lajos:* „Az első orosz útleírás Magyarországról" címmel Iszidor metropolita 1437–1440 közti útjáról emlékezik meg, amelyről több névtelen változatban maradt fenn útleírás-féle; az itt ismertetett változatot valószínűleg egy szuzdali névtelen készítette. Az orosz küldöttség a ferrarai-firenzei egyetemes zsinatról hazajövet haladt keresztül Magyarországon, de az útnak erről a részéről már csak rövid feljegyzések találhatók, többnyire pusztán a helységek

felsorolása a köztük lévő távolságokkal, Budáról néhány mondat. Tardy utal arra, hogy az ugyanebben az időben hosszabb időt Magyarországon töltő Bertrandon de la Brocquière sem mondott többet a fővárosról. *Bánkúti Imre:* „A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában, a szabadságharc elején 1703–1704" című tanulmánya azt bizonyítja be, hogy Rákóczi az állami jövedelmek növelése érdekében a só értékesítését a központi hatalom útján akarta megvalósítani, a rendi vármegyei szervek kikapcsolásával, csakhogy az államapparátus ezzel a feladattal nem tudott megbírkózni, ezért kénytelen volt mégis a vármegyéknek átengedni. *G. Héri Vera:* „Kiállítási díjérmék 1842 és 1848 között" címmel az országos és helyi gazdasági kiállítások alkalmából kiosztott érméket mutatja be, utalva készítőikre. Ugyancsak elsősorban művészettörténeti érdekű *Cennerné Wilhelmb Gizella:* „Tompa Mihály arcképei" című írása, amely a költő élete különböző éveiben készült képeket ismerteti, Tompa véleményével ezek hitelességéről. *F. Dózsa Katalin:* Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914 között" címmel elsősorban a korabeli sajtó alapján közöl részletes adatokat a vagyonosabb polgári rétegek és az arisztokrácia körében szokásos kelengye mennyiségéről és minőségéről. A tanulmány hasznos adalék a korabeli társadalomtörténethez.

Berta István: „A délvidéki kivándorlás problémája" c. hosszabb tanulmányában azt igazolja, hogy Dél-Magyarországról a kivándorlás gazdasági okokból csak a századforduló után indult meg tömeges méretekben, bár már korábban is megvolt, részben a balkáni országok, részben nyugat felé. 1900 után elsősorban Németországba, ill. azon keresztül a tengerentúlra irányult a kivándorlás. A statisztikákat nemzetiségek szerint is feldolgozza és kimutatja, hogy a délvidéki német lakosság messzemenően nagyobb számban és arányban vándorolt ki, mint országos arányban vagy ugyanennek a területnek egyéb nemzetiségei.

Igen érdekes *Vigh Károly* tanulmánya „Az 1944. október 15-i sikertelen 'kiugrási' kísérlet okairól", az eddig ismert tényeket elsősorban a horthysta emigránsok forrásadataival kiegészítve arról is ír, hogy 1944 szeptemberében Churchill és részben Roosevelt számoltak azzal a lehetőséggel, hogy Magyarország csak a nyugati hatalmak előtt teszi le a fegyvert; ez hozzájárult ahhoz, hogy Horthy halogatta a Szovjetuniótól való fegyverszünetkérést. Persze a szerző ebben a munkában már nem tudta hasznosítani Korom Mihály legújabb, a Történelmi Szemle 1975. 1. számában megjelent tanulmányának a Makarov-levélre vonatkozó megállapításait. Vigh Károly arra is utal, hogy a németek már jóideje készültek a magyar kiugrás megakadályozására, ez is hozzájárult a kísérlet kudarcához. A felelősség a szerző szerint Horthy mellett Lakatos Gézát és Vörös Jánost is nagy mértékben terheli, Lakatost parancsokat végrehajtó bürokratának, Vöröst pedig óvatoskodó és a döntéstől visszariadó karrieristának mondja.

F. Gát Eszter: „A tengeri trombita" címen egy – nevét meghazudtolóan – húros hangszert ismertet, amely a középkor óta használatos volt.

Végül *Tamás István* a Magyar Nemzeti Múzeum 1973–74. évi munkájáról, főképp a tudományos eredményekről ad áttekintést.

A tartalmi ismertetés is mutatja, az évkönyv nem egy, történészek számára is figyelemreméltó tanulmányt közöl, ezért is kívántuk röviden bemutatni, hiszen a könyvárusi forgalomba nem kerülő kiadványokat mindig az elfeledés és a tudomásul nem vétel veszélye fenyegeti

Niederhauser Emil

TANULMÁNYOK ÉS SZÖVEGEK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ 16. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

(Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 1973 (1975) 1022 l.)

A Magyarországi Református Egyház VII. Budapesti Zsinatának első ülésszaka 1964-ben határozta el az 1567. február 24–26. napjain Debrecenben tartott ún. „alkotmányozó" zsinat négy évszázados évfordulója alkalmából öt kötetből álló sorozat – a „Studia et Acta Ecclesiastica" – megjelentetését. Szerkesztője dr. Bartha Tibor, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, a református egyház zsinatának lelkészi elnöke. A sorozat I. kötete 1965-ben jelent meg „A Heidelbergi Káté

története Magyarországon" címmel. A II. kötet 1967-ben látott napvilágot, címe: „A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve".

A Studia et Acta Ecclesiastica III. kötete, – „Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből" – a sorozat eddig legszínvonalasabb és legterjedelmesebb kötete; 18 szerző 1022 oldalra terjedő munkája zömében forrásközléseket (részben eddig nem publikált, többnyire azonban nehezen hozzáférhető szövegekből, szemelvényes újrakiadást) tartalmaz, bevezető és értékelő tanulmányokkal, a hazai reformáció református (helvét hitvallást követő) ágának alapvetése, meggyökerezése időszakából.

A forrásgyűjtemény elsősorban magyar nyelven írt szövegeket közöl. A szemelvények kiválasztásánál az a szempont vezette a szerkesztőt és a kötet munkatársait, hogy a kiadvány ne csak a szakemberek érdeklődését keltse fel. Ezért a szövegközlésben nem törekszenek az egyes művek teljes szövegének közreadására, s az olvasmányosságra fordítottak nagyobb gondot, lemondva a betűhűségről, – azt csak a versek és egyes kiemelt dokumentumok esetében követték –, általában a hangtani sajátosságok megőrzésével, a mai helyesíráshoz alkalmazkodtak.

A kötet négy részre tagolódik: I. Szegedi Kis István; II. Méliusz Juhász Péter műveiből; III. A magyar biblia és magyarázata; IV. Egyháztörténeti dokumentumok.

A kötet élére (az első két részbe) a kor két kiemelkedő teológusának, Szegedi Kis Istvánnak és Méliusz Juhász Péternek néhány irata került. Az itt közölt szövegek és a rájuk vonatkozó elemző tanulmányok, így Kathona Géza Szegedi Kis „Loci communes", Bucsay Mihály pedig Speculum című munkájáról írt elemzése mellett Kormos László pl. Méliusz Juhásznak 1562-ben Debrecenben kiadott, korábban elveszettnek hitt három munkáját – két dialógusát és egy imádságoskönyvét – töredékekből rekonstruálta.

A kötet III. része „A magyar Biblia és magyarázata" összefoglaló címet viseli; ebből következően olyan forrásanyagot és tanulmányokat közöl, amelyek tárgya a biblia, illetve annak magyarázata (bibliafordítás, igehirdetés, katekizmus). Itt kiemelhetjük Czegle Imre tanulmányát, amely végigkíséri a magyar bibliafordítást a 10. századi első kísérletektől az első teljes magyar bibliáig, vizsgálva annak megszületési körülményeit is. A tanulmányhoz tematikus csoportosítású bibliográfia is csatlakozik.

A kötet IV. részében a magyar református egyház történelmi helyzetére, elsősorban a török uralom alatti sorsára, valamint külföldi kapcsolataira vonatkozó dokumentumokat találunk. Alcsoportjai: a török kérdés; svájci levelesláda a reformáció korából; magyarok Wittenbergben.

A „török kérdés" a 16. századi magyarországi reformált egyházak kialakulásának és történetének (de még a 17. század jelentős részében is) egyik döntő, és igen kevéssé ismert kérdése. Kevés a fennmaradt, hozzáférhető dokumentum. Csohány János a fejezethez írt bevezető tanulmányában felvázolja a 16. század első felének európai nemzetközi viszonyait, s ezek kapcsolatát a magyar üggyel; vagyis arra keresi a választ, hogyan és miért szakadt három részre az ország. Állást foglal azzal a téves, de a köztudatban máig élő felfogással szemben, hogy a török kedvezett a reformáció egyházainak. (A bevezetéshez egy teljességre nem törekvő bibliográfia is csatlakozik). – „A XVI. századi református egyház és a török" témakörben még ezek után is maradt számos, megoldásra váró kérdés.

Eszéki (Zigerius, Zigetius, Szigeti) Imre Flaciushoz írott levelét (Tolna, 1549. augusztus 3.), valamint Thuri Farkas Pál keltezetlen körlevelét – a török kérdésben egymásnak meglehetősen ellentmondó két művet – Bucsay Mihály fordította le és teszi közzé, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Eszéki a török jóindulatát látja a lutheri vallással szemben, Thuri Farkas levelének tartalmát megszabja műfaja – körlevél, politikai röpirat. Feltárja a török gaztetteit, s azon is kesereg, hogy ezt még a magyar főurak is tetézik jobbágyaik sanyargatásával.

A török korra, annak belső viszonyaira igen érdekes adatokat tartalmaz Csanaki János pesti papnak Melith Ferenchez, Török Ferenc tisztartójához Diósgyőrbe címzett, 1571. március 28-án kelt, s a Magyar Országos Levéltár Zichy-levéltárában fennmaradt levele, amelyet Ritoók Zsigmondné betűhíven ad közre és értékel, feltárva a levél keletkezési körülményeit, tartalmát, utalásait. Színes képet fest a török uralom alatt élő Budáról és Pestről. A reformált egyházak és a keresztyén magyarság nehéz helyzetét, a néppel együtt élő, sorsában osztozó Csanaki János pesti pap töröktől elszenvedett megaláztatásain keresztül mutatja meg a tanulmány.

A „Svájci levelesláda a reformáció korából" Zsindely Endre svájci levéltárakban és könyvtárakban végzett kutatásai eredményeinek egy részét tartalmazza: Pesti Macarius József levelezését Bullinger

Henrikkel: magyarok (Belényesi Gergely, Szikszai Lukács, Thuri Mátyás és Skaricza Máté) leveleit Bullingerhez és Johannes Wolfhoz, valamint Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumait. Ezekben tovább tisztázódik a svájci–magyar kapcsolatok 16. századi alakulása, ezen belül Bullinger magyarországi hatása. A magyaroknak Svájcba írt levelei nyomán szerez tudomást a nyugati világ arról, hogy Habsburg V. Károly a magyar protestánsokat hitükért halálra üldözi.

A „Magyarok Wittenbergben" című rész Laskai Csókás Péter „De homine" c. művének előszavából a wittenbergi egyetemen tanuló magyar diákok névsorát közli.

A széles skálájú válogatás folytán igen színes és érdekes a kötet. Hasznos, elismerésre méltó munkát végzett a szerzői és szerkesztői munkaközösség. Külön érdeme, hogy olyan kevéssé szerepeltetett műfajokat is felvett a válogatásba, mint a prédikáció, káté és vitairat. A válogatás szempontjai, a bemutatás szemelvényes volta és a közlések módja tekintetében azonban erősen érződik, hogy a kötet nem tudományos céllal készült, hanem mondhatni a „művelt nagyközönség" igényeit igyekszik kielégíteni.

Némi egyenetlenség mutatkozik az egyes közlések színvonala között is, de szembetűnőbb az írásmód egyöntetűségének hiánya. A bibliafordító Károli–Károlyi Gáspár névírásában nem foglal egységesen állást a kötet: nemcsak egy köteten belül szerepel a név kétféleképpen, de ugyanannak a tanulmánynak a címe a tartalomjegyzékben másként közli nevét, mint maga a tanulmány. Ugyancsak váltakozó a 16.–XVI. század megjelölés is. Nem egységes a görög szavak átírásában a t–th használata sem. Egyes szerzők a bevezető tanulmányokban az RMK (Régi Magyar Könyvtár) jelzetek mellett felveszik az RMNy (Régi Magyar Nyelvemlékek) jelzeteket is, mások nem. A kötet csak 1975-ben hagyta el a sajtót, megjelenésének felüntetett évszáma mégis 1973. Egyes tanulmányok – nagyon helyesen – felhasználják Kathona Géza: „Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből" című, 1974-ben megjelent kötetét, viszont nem értékesítik Esze Tamás: „Sztárai Gyulán" című tanulmányának eredményeit, ami pedig szintén haszonnal járt volna. (Debrecenben jelent meg 1973-ban, a KLTE Könyvtára közleményei 83. köteteként; a Debrecenben készült bibliográfia sem tartalmazza azonban.) – A korrektúra után is bennmaradt sajtóhibák néhol zavaróak, mert más értelmet adnak a szónak (pl. a 295. lapon Meliusz Kátéjának a címében „kerdeszkedések" helyett „kereszkedések" áll), vagy más adatokat közölnek (a 15. lapon Esze Tamás Kálmáncsehi tanulmánya megjelenésének éve 1976; valójában az Irodalomtörténeti Közlemények 1966. évfolyama közölte). – Az eredetileg latin nyelven írt és megjelent munkák latin címükkel lettek ismertekké. Nem mindig szükséges a címek lefordítása. Így nem volt szerencsés pl. a „Loci communes"-nek a szemelvények élén való „lefordítása" sem. Ugyanis a „közös helyek" (187. l.), de még kevésbé a „közhelyek" (16. l.) nem fejezi ki az eredeti tartalmat, a szerző szándékát. – Ezek a hiányosságok a kötet értékét nem befolyásolják. Jelentős hiányossága azonban, hogy nem készült hozzá név-, tárgy- és helymutató. Így a vaskos kötet kezelése, használata nehéz.

A Studia et Acta Ecclesiastica ezen kötete reményt gyújt bennünk arra, hogy a sorozat keretében egyszer napvilágot lát a hazai reformátorok munkásságát közzétevő „opera omnia" modern kritikai kiadása is, ami mindenképpen megérné a ráfordított munkát, energiát és költségeket, s aminek a kiadásával a magyar művelődéstörténet és önmaga iránti adósságot törlesztené a Kiadó.

Ladányi Sándor

TEATR V NACIONAL'NOJ KUL'TURE SZTRAN CENTRAL'NOJ I JUGO-VOSZTOCSNOJ EVROPÜ XVIII–XIX VV.

(Moszkva, Nauka, 1976. 340 l.)

A SZINHÁZ A KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI ORSZÁGOK NEMZETI KULTURÁJÁBAN A 18–19. SZÁZADBAN

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete a korábbi, elsősorban országonkint megszabott tematikáról az utóbbi években egyre több alkalommal fordítja érdeklődését átfogóbb, Kelet-Európa egészére vagy legalább is nagyrészére egyszerre kiterjedő témákra. Ennek a kiszélesedett érdeklődésnek kiváló eredménye ez az I. A. Bogdanov, A. A. Gerskovics, V. I. Zlidnyev és L. N. Tyitova szerkesztésében megjelent munka. A cím nem Kelet-Európát említ, hanem azt a két

régiót nevezi meg, amelyek közül az elsőt mi inkább Közép-Kelet-Európának neveztük az utóbbi években, de az előszóban és az első, programadó tanulmányban egész Kelet-Európára érvényes jelenségnek mondják azt, hogy a színháznak a burzsoá nemzettéválás időszakában ezeken a területeken igen fontos hivatása volt. A könyv ennek a problematikának több oldalról való első megközelítését nyújtja.

Mint már jeleztük, az elvi jellegű bevezető tanulmányban (A színház és a nemzeti kultúra. A probléma felvetéséhez) *A. A. Gerskovics* abból indul ki, hogy a kérdésfelvetés egész Kelet-Európára érvényes, pusztán gyakorlati (kutatásszervezési) okokból nem tértek ki az egyes szerzők az oroszországi fejlődés kérdéseire. A színház kérdését nem szűken, mint a kultúrtörténet egyik kérdését veti fel, hanem lényegesnek éppen azt tartja, hogy Kelet-Európában a nemzeti kérdés az újkortól kezdve igen fontos szerephez jutott, ennek a megvilágításához kívánnak hozzájárulni az egyes tanulmányok a színházi kultúra oldaláról. A tárgyalt két régiót a korszakban nagyjából a Habsburg-birodalommal és a török uralta Balkánnal azonosítja a szerző, hangsúlyozza az itteni színjátszás – amely éppenséggel nem marad el a nyugat-európai fejlődés mögött – nemzeti sajátosságait. A színháznak a nemzeti nyelv fejlődésében és a népek közti kapcsolatok ápolásában egyaránt igen nagy jelentősége volt.

I. F. Belza (A nyugati szláv népek színházi kultúrája és a zene szerepe fejlődésében) korrekt áttekintést ad a színpadi zene fejlődéséről és a népdal elemeinek fokozatos behatolásáról.

L. A. Szofronova (A felvilágosodáskori lengyel színház didaktikus funkciója) az iskolai és a hivatásos (mint a szerző nevezi – nemzeti) színjátszás egybevetésével mutatja ki az erkölcsi javító szándék nagy szerepét mindkettőben.

Igen érdekes *L. N. Tyitova* tanulmánya (A színház és a cseh városi kultúra a 18. sz. végén), amely Miroslav Hroch kutatásai nyomán pontos számszerű elemzést ad a 18. sz. utolsó két évtizedében a színházzal kapcsolatban állók társadalmi állásáról, származásáról, és meggyőzően bizonyítja be a városi elem, ezen belül is az értelmiség jelentős számarányát. A város, elsősorban Prága maga is ösztönözte a színház fejlődését, de a színházi élet ugyancsak visszahatott az urbanizálódásra. Azt is jól megmutatja, hogy a színház a nemzeti és – a lengyelhez hasonlóan – az erkölcsjavító mozzanatot tartotta a maga lényegének, bizonyos értelemben utilitarista volt, ezért is nem született igazi nagy alkotás ebben a korszakban. A cseh színház későbbi fejlődését ábrázolja Ju. I. Ritcsik (A színház és a nemzeti öntudat. A Nemzeti Színház létrehozására irányuló cseh nemzeti hazafias mozgalom történetéből), 1848-tól 1883-ig, a második Nemzeti Színház felavatásáig mutatja be eseménytörténetileg a nemzeti közadakozás fejlődését, s mellékesen az addig működött ideiglenes színházak repertoárjára is kitér.

A. A. Gerskovics (A magyar színházi kultúra demokratikus formái a 19. sz. első harmadában) nagy szakértelemmel mutatja be Kelemen László társulatától kezdve a színházi élet fejlődését, elsősorban a vándorszínészetét. A kötet egyéb tanulmányaihoz hasonlóan ő is kitér a műsor kérdéseire, utal a fordítások, ill. a külföldi darabok hazai környezetbe való átültetésének a kérdéseire, de ezen túlmenően az előadóművészet problémájára, a színjátszásra, stílusra is figyelemmel van.

A. V. Danyilova (A műkedvelő színháztól a hivatásos felé. A szerb, horvát és szlovén színház történetéhez) a szlovén, a horvát és a szerb színjátszás kezdeteit mutatja be nagyjából a 19. sz. derekáig, az egyes nemzeti színházak, vagy legalább is valamiféle állandó színtársulat megalakulásának időpontjáig. A szerb esetben ez természetesen zömmel az akkori Dél-Magyarországon, a Vajdaságban, a Bánátban és a Szerémségben kibontakozott vándorszínészetet jelenti, amely még Budáig és Pestig is eljutott.

M. V. Fridman (A repertoár kialakulása a román színházban az 1830-as években) néhány erdélyi utalástól eltekintve, a két dunai fejedelemség, s elsősorban Bukarest és Iaşi színházi életét mutatja be, utal ennek görög előzményeire a fanarióta korszakban. A nyugati kortárs és korábbi drámairodalom hosszú időn keresztül görög fordítások közvetítésével került a román színházakba, a tárgyalt korszak végén viszont az orosz közvetítés is már jelentős szerephez jutott.

M. Bradisztilova bolgár szerző (Az 1860–70-es évek bolgár színháza és a nemzeti felszabadító mozgalom) Dobri Vojnikov és Vaszil Drumev történeti drámáinak a sorsát elemzi, de kizárólag abból a szempontból, hogyan hatottak ezek a nemzeti mozgalom forradalmasodására.

Végül *T. A. Putyinceva* (Az osztrák színház problémái a magyarok és a szlovákok színházával való kapcsolataiban, a 18. sz. vége–19. sz. eleje) valójában jóval korábbról, a barokk népi színjátszástól kezdve, a Hanswurst és Kasperl alakjának megjelenésétől kíséri figyelemmel a fejlődést a hangsúlyosan kiemelt Raimundig és Nestroyig, sőt még Grillparzer munkásságára is kitekint. A többi tanulmánytól

eltérően sokkal nagyobb figyelmet fordít a népi színjátszásra, ennek osztrák sajátosságait hangoztatja. Ezeket azonban egyenesen nemzeti sajátosságoknak tekinti, szembeállítva a német színház fejlődésével. Persze, ebben a korban beszélhetünk osztrák sajátosságokról, ahogy bajor vagy rajnai vagy porosz sajátosságokról, de valamiféle különálló osztrák nemzeti sajátosságait ebben a korszakban kutatni még nagyon is korai. A szerző egyébként teljes joggal hangsúlyozza, különösen a korábbi, a 18. sz. végéig terjedő korszak vonatkozásában, milyen pozitív hatása volt ennek a színjátszásnak a Habsburg-birodalom egyéb népeire (s ezt a pozitív hatást gondosan elkülöníti a Habsburg-kormányzat egyértelműen negatív, kulturális téren is elnyomó hatásától). Csak a századfordulótól kezdve utal arra, hogy a hatás már negatív mozzanatokat is tartalmazott. Ezeket a negatív mozzanatokat a Habsburg-birodalomhoz tartozó népek színjátszása esetében természetesen minden, ezekkel foglalkozó tanulmány a kötetben ugyancsak tárgyalta és elítélte, csakhogy azokban mindig a német színház konkurrenciájáról és többnyire negatív hatásáról volt szó. Ez is mutatja, hogy az osztrák és a német szembeállítás ebben a korszakban még igencsak problematikus, s arra is lehetne utalni, hogy a bécsi udvari színjátszás a maga olasz és francia hatásaival ugyancsak nem tekinthető egyértelműen negatívnak akár az osztrák, akár egyéb birodalmi népesség színházi kultúrájának vonatkozásában.

A román színjátszással foglalkozó tanulmány utalt a görög színház balkáni hatására. Egy a görög színházzal foglalkozó külön tanulmány hiánya a kötetben nagyon érződik.

Történész folyóiratban a történész recenzens természetesen nem terjeszkedhet ki az egyes tanulmányok szűkebben szakmai vonatkozásaira, hiszen még a színpadi felszerelésről vagy a repertoár szakmai jellegzetességeiről is gyakran esik szó. A történeti szempontból fontosat igyekeztünk kiemelni. Ezzel kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a kötet fő szempontja, a színház helye és szerepe a nemzeti kultúra fejlődésében, ennek révén általában a nemzeti fejlődésben, amit Gerskovics tanulmánya elvi szinten olyan szépen kifejtett, jónéhány tanulmányban kevéssé válik kézzelfoghatóvá, vagy legfeljebb a politikai eseményekhez kapcsolódva, de nem a maga kulturális specifikumában jelentkezik. Persze, első lépésről van szó, ezt az Előszó is hangoztatja, hozzátéve, hogy a tanulmányok arra is szolgálnak, hogy a szakemberek továbbgondolják a problémákat. Ebből a szempontból pedig a kötet nagyon is megfelel feladatának. Számos illusztrációja és a kötet végén közölt rövid forrásszemelvények (pl. részletek Déryné naplójából) a nagyközönség számára is érdekes olvasmánnyá teszik a kötetet, a jegyzetapparátus és a végén adott, az említésre került színművekre is kiterjedő névmutató a színháztörténeti szakemberek számára is fontos munkává avatja. Az első lépést nagyon is érdemes lesz folytatni.

Niederhauser Emil

HEINZ HELMERT–HANSJÜRGEN USCZECK: BEWAFFNETE VOLKSKÄMPFE IN EUROPA 1848–49

(Berlin 1973, Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 352 l.)

FEGYVERES NÉPI KÜZDELMEK EURÓPÁBAN 1848–49-ben

A „Kis hadtörténet" sorozatban megjelent kötet Franciaország, Németország, Ausztria és Magyarország, valamint Itália fegyveres küzdelmeit mutatja be. Az összehasonlítások nyomán még sokoldalúbb következtetéseket lehetett volna levonni, ha azokat a délkelet-európai területeket is vizsgálták volna a szerzők, amelyek az 1830-as évektől nemzeti megújulásuk második, politikai szakaszába léptek, s amely tulajdonképpen a polgári átalakulás előzményének tekinthető. Bár ezeknél a nemzeteknél a forradalom lehetősége még – különböző okok miatt – 1848-ra sem teremtődött meg, de nemzeti függetlenségük megszerzésére itt is kísérlet történt.

Elsőként a napóleoni háborúk utáni európai politikai helyzetről kapunk képet, azokról az évekről, amelyekben a Szent Szövetség reakciós politikája uralta a nemzetközi politikai életet. Ezzel szemben bontakoztak ki a nemzeti függetlenségi és egységesülési mozgalmak egész Európában. Ezt a megelőző történelmi helyzetből fakadó ellentétet még fokozta és egyben újabb frontot nyitott az ipari forradalom.

E fegyveres küzdelmekben bővelkedő korban, amikor háborús konfliktusok szinte bármelyik pillanatban kialakulhattak, megnövekedett jelentőséget kapott a hadsereg. Rövid áttekintést kapunk

arról, hogy alakult a katonai szolgálat. Az ipari forradalomban született technikai újítások nyomán a kézi tűzfegyvereket nagyobb tömegben állították elő és megbízható zárszerkezettel látták el. A tüzérségi lövegek lőtávolsága és találati pontossága megnőtt, ezáltal a tüzérség nagy jelentőségre tett szert. Az állandó seregek kiképzését illetően ekkor vált fontossá az a tény, hogy bár általában a belső rendőri teendőket is el kellett látniuk, utcai harcra nem készítették fel őket. Az állandó seregeket a lakosságból egészítették ki katonai jellegű szervezetekkel. A polgári jellegű katonai szervezetek a vagyonos polgárság fegyveres erejét alkották, így bizonyos értelemben a reguláris hadsereg ellensúlyát képezték, de a dolgozó rétegeket még a forradalom idején is kizárták soraiból. A gazdaságilag fejlett országok munkásságának nem volt még tudományosan kidolgozott programja, az elmaradottabb országokban pedig a nemesség polgárosodó részének kellett megoldania a polgári átalakulás feladatait, amelyek gyakran kapcsolódtak össze a nemzeti függetlenség problémájával.

A következő fejezetekben a szerzők a fellendülés és hanyatlás periódusait követve időszakokra bontva mutatják be a forradalmak és a nemzeti felszabadító háborúk menetét a fent említett országokban. A sort a februári párizsi forradalom nyitja meg, amelynek a feladata már a polgári demokratikus forradalom befejezése és a polgári demokratikus köztársaság megteremtése volt. Megtorpanása ellenére a párizsi események megadták a döntő lökést a forradalomhoz Európa más részein is, így Olaszországban és a poznani nagyhercegségben, ahol a társadalmi haladás kérdése szorosan összefonódott a nemzeti egységállam megteremtésével, illetve a nemzeti függetlenség visszaállításával.

A német államokban 1847-ben gazdasági válság volt, s a felfokozott elégedetlenség a párizsi események hatására itt is forradalomban tört ki. Össznémet jelleget azonban sohasem öltött, csak egyes német államokbeli forradalmakról beszélhetünk, emellett a polgárság és a parasztság között sehol sem jött létre tartós osztályszövetség. A forradalom az ún. „márciusi minisztériumok" létrehozásával és a frankfurti nemzetgyűlés összehívásával tulajdonképpen elérte csúcspontját. A burzsoázia itt is kész volt újonnan szerzett hatalmát a tömegmozgalom ellen fordítani, a munkástömegek viszont még nem tudták a vezetést magukhoz ragadni. Az egységes nemzetállam megteremtéséhez azonban nemcsak a belső erőknek kellett megvívni harcukat, hanem a nemzetközi politikai erőkkel is számolni kellett. Érzékletes példát kapunk erre Schleswig–Holstein esetében, amelynek függetlenségi küzdelme a nemzetközi politika játékszere lett. „Már 1848 április elejére az egész európai kontinensen gátat vetett a forradalmi hullámnak az a szövetség, amelyet azok a társadalmi osztályok, amelyek az első győzelmekből hasznot húztak, a legyőzöttel azonnal megkötöttek" (Fr. Engels).

1848 őszére a német államokban a befolyásukat kiterjeszteni akaró poroszok hathatós segítségével az ellenforradalom kerekedett felül, de a burzsoázia politikai erejének növekedését mutatja a sok politikai engedmény. Az októberi bécsi forradalom vereségével a német államokban egyértelműen a reakció oldalára billent a mérleg.

A szerzők nagy helyet szentelnek a magyarországi forradalom és szabadságharc ismertetésének, viszont meglehetősen kiragadják a nemzetközi események láncolatából azáltal, hogy fontos helyeken utalásszerűen sem említik a párhuzamosan zajló eseményeket. Márciusi forradalmunk szűkszavú és a nemzetközi mozgalmaktól elszakított ismertetése után részletesen foglalkoznak a későbbi időszakkal. Görgeynek, mint egyértelmű megalkuvónak és Kossuthnak, mint akinek jóformán csak a hadszervezésben voltak jelentős érdemei, kimondottan egysíkú képét adják. Helyesen láttatják azokat a nehézségeket, amelyek a liberális nemesség polgárságot helyettesítő szerepéből fakadnak, a nemzetiségi kérdés viszont nem kap fontosságának megfelelő hangsúlyt. (Apróság, de sajnálatos, hogy helységneveink, sőt legismertebb történelmi alakjaink nevei esetében is ortográfiai hibákat ejtenek.)

Az ellenforradalom térnyerésének az újra fellángoló itáliai és német felkelések sem tudtak gátat vetni. Az olaszoknál e-ős feudális kötöttségek maradtak fenn és nem jött létre nemzetállam, s a német államok demokratikus egyesítése is elmaradt.

Befejezésként utalnak arra, hogy bár sok problémát nem tudtak megoldani a forradalmak, de korlátoztak vagy eltüntettek feudális maradványokat, s ezzel a kapitalizmus fejlődését segítették elő. Kiemelik a néptömegek szerepét az alapjában polgári demokratikus forradalomban, bár a munkásság részvételének túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Katonai tanulságként azt vonják le, hogy a forradalmi fegyveres harc sikere is politikai előfeltételekhez van kötve, így a tömegek forradalmi lelkesedése fontos katonai potencia, de a küzdelmek hullámzásával párhuzamos ingadozása miatt egyben a gyenge oldal is. Hangsúlyozzák, hogy ütőképes forradalmi hadsereg csak Magyarországon jött létre, viszont annak a vezetése nem a nép köréből került ki.

A szembenálló csapatok létszámát, minőségét, felszereltségét a szerzők mindig pontosan megadják, ami érzékletessé teszi a harcokról adott képet. Kifogásolható, hogy az események politikai hátterének megvilágításában következetlenül járnak el: nem mindenütt végzik el ezt a munkát. A szerzők szemlélete a könyv átfogó jellege ellenére túlságosan német központú, ami több szempontból is érvényre jutott.

A könyv kiegészítő apparátusában szinkronoptikus időrendi táblázat, földrajzi és személynévmutató van, valamint az 1848–49-es harcok kislexikona a fontosabb személy- és helységnevekkel, fogalmakkal. A válogatott irodalomjegyzék nem utal arra, hogy az egyes tárgyalt országok legutóbbi történeti irodalmát felhasználták.

Barabás László

H. J. DYOS–D. H. ALDCROFT: BRITISH TRANSPORT. AN ECONOMIC SURVEY FROM SEVENTEENTH CENTURY TO THE TWENTIETH (London 1974. 511 l.)

A BRIT KÖZLEKEDÉS GAZDASÁGI ÁTTEKINTÉS A 17. SZÁZADTÓL A 20-IG

Ismertetésünknek nem lehet célja e magasszínvonalú, kitűnően sikerült munka tartalmi összefoglalása. Ez az angol közlekedési rendszer történetének egy két oldalas összefoglalását tenné szükségessé, ami tartalmilag aligha mondana sokat az olvasónak. A könyvet is elsősorban abból a célból olvastuk, hogy milyen tanulságok vonhatók le belőle ebben a viszonylag új és fiatal műfajban. A munka ebben nemcsak feldolgozásával, de a könyv végére elhelyezett alapos kritikai áttekintő bibliográfiájával is segítséget nyújt. Figyelemreméltó és tanulságos a hazai ilyenirányú, jórészt még a kezdetek kezdeténél tartó vállalkozásaink szempontjából az angol közlekedéstörténeti munkák szerzők általi osztályozása. Négy típusú munkát különböztetnek meg az eddig is igen terjedelmes irodalomban. A technikai – nem kétséges ez ami az eddigi hazai irodalmat is elsősorban uralta –, az antikvárius tényregisztráló, a romantikus (amatőr) és az ún. akadémikus, azaz (hivatásos történetírók) által írt munkákat.

Ha az első és az utolsó típust kiemeljük, mint amely nyilván a legtöbbet ad és adhat az előbbi, elsősorban technikai, technikatörténeti vonatkozásban, az utóbbi általános gazdaságtörténeti összefüggésben, akkor megkapjuk azt az általános keretet, melyben a közlekedés történeti vizsgálódás mozoghat. Dyos és Aldcroft könyve a három legfontosabb szállítási rendszert és eszközeit kíséri nyomon a szárazföldi (mely kezdetben az útrendszerre épült, majd a kapitalizmus az ipari forradalom kibontakozásával a vasút uralta, hogy újabban természetesen új motorizált technikával ismét visszatérjenek az útra) vizi és a 20. században mindinkább már a légi közlekedés. A könyv az iparosítás előtti korszakban indul, ahol a közlekedés történetét a kereskedelem és a városok kialakulásával együtt tárgyalja.

Az ipari forradalom nagy technikai és gazdasági összefüggései teremtik meg a közlekedés forradalmának gazdasági és társadalmi alapjait. Angliában, mint ismeretes, az ipari forradalom első szakasza még a hajózásra és a csatornahálózatra épült és a vasutak kialakulása – a maga a gazdaság minden ágára kiterjedő felmérhetetlen hatásával – csak később vette kezdetét. A vasút a könyvet is uralja. A szerzők utalnak rá, hogy a vasúttörténeti bibliográfia 8000 tételt tartalmaz. Éppen a vasút története alkalmas tehát arra, hogy néhány módszertani kérdés világosan felvetődjék. A vasút története természetesen technikatörténet is. De bizony egyoldalú és alapjában elhibázott az a szemlélet – és erre éppen nálunk bőven van hajlam – mely a vasúttörténet konkrét gazdasági, illetve gazdaságossági kérdéseit figyelmen kívül hagyja. Ezen túlmenően a vasútnak szélesebb gazdaságtörténeti, mi több, intézménytörténeti aspektusai is vannak. A csábítás, hogy a technikai újdonság és úttörés elhomályosítsa a vasút üzemeltetésének mindennapi pénzügyi problémáját, igen gyakori.

A könyv igen sikerült fejezete „A vasút és a gazdasági fejlődés" címet viseli. A vasút technikai, piackapcsoló és piacteremtő, a munkaerőkereslet és kínálat arányait megváltoztató, a tőkepiac kiterjesztése és új tőkés intézmények és vállalati formák megteremtése irányában ható tényezőiről egyaránt szó van itt. A könyv kitűnően ábrázolja, hogy a 19. század közepén még Angliában is, ahol a vasút nem

az iparosítás kezdeteihez kapcsolódott, ahol a külkereskedelem hajón bonyolódott, mily centrális szerepe volt a vasútnak a gazdasági fejlődés minden aspektusában.

Természetesen Anglia esetében a hajózás jelentőségét aligha lehet lebecsülni. Századokon át a világ legnagyobb kereskedelmi flottájával rendelkeztek és nemcsak a külkereskedelmi, de a fizetési mérleg szempontjából is egyedülállóan nagy nemzetgazdasági jelentőséggel bírt. Az első, majd a második világháború idején pedig a hajózás a győzelem vagy vereség kulcsténye zőjévé vált.

Lényegében a 20-as évektől jelentkezik a közlekedés történetének két új, mind jelentősebbé váló eszköze és módja, az autó és a repülőgép. Nemcsak technikailag, de történész szempontjából is új problémák jelentkeznek ezáltal. Az autó tömegközlekedési eszköz, de nem tartozik sem állami, sem magánvállalathoz. Áruszállítást még tudunk mérni, személyszállítást már aligha. Társadalmi hatása nem kétséges, hogy igen nagy, de szinte csak életforma vizsgálat keretében mérhető. A légiközlekedésnél a nehézségek más jellegűek, statisztikailag ez könnyen megfogható, viszont közvetlen gazdasági hatása helyett itt a közvetett még mindig jelentősebb.

Dyos és Aldcroft munkájának egyik érdeme jó arányérzéke. Könyvük hatalmas ismeretanyagról tesz tanúbizonyságot, jól választották meg egy összefoglaló szempontjából az elbeszélés, illetve a statisztika és táblázatok arányait. Elemzik a technika és a feltalálók szerepét, de nem mennek el érzéketlenül e bonyolult intézmények szervezőinek tagadhatatlan teljesítménye mellett sem. A közlekedés története Angliában a kapitalizmus történetének része. Funkcióképessége tehát gazdaságosságának és jövedelmezőségének is függvénye volt. (Természetesen nem lehet a gazdaságosságot és jövedelmezőséget kizárólag a kapitalizmus kritériumának tekinteni.) Gazdaságosság viszont elválaszthatatlan a technikától egyfelől, és a piactól másfelől. A piac viszont éppen a közlekedés esetében a közvetlen gazdasági elemek mellett azonnal a társadalmi elemeket is kapcsolatba hozza a közlekedés történetével.

Dyos és Aldcroft munkája – jóllehet még ezen a szinten is lehetne kritikai problémákat felvetni – elsősorban azért jó könyv, mert éppen a közlekedéstörténet komplexitásával tudott eredményesen megbírkózni.

Ránki György

A HÁBORUK ÉS A HADMŰVÉSZET TÖRTÉNETE

Szovjet szerzői kollektíva Sz. Sz. Lotockij vezetésével

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1975. 516 l. + 56 vázlat)

Örömmel üdvözöljük a magyar könyvkiadásban az első marxista-leninista felfogású, korszerű szerkesztésű egykötetes művet, amely a szélesebb olvasóközönség számára áttekintést nyújt az ókortól napjainkig terjedő korszakok háborúiról és hadművészetéről. A rangos szovjet hadtörténészekből álló szerzői kollektíva világos összefoglalást ad a hadseregek megszervezéséről, fegyverzetük és technikai eszközeik kialakításáról, hadviselési módjukról. A négy részre tagolt mű a háborúk történetét, a hadművészet fejlődésének bonyolult útját abból az alapállásból mutatja be, hogy a háborúk társadalmi jelenségként csak az osztálytársadalmakra jellemzőek, és mindenkor összefüggnek a gazdasági feltételekkel, a termelési viszonyokkal, az egyes osztályok érdekeivel, az adott társadalmi és államrenddel, a hadművészet pedig a hadtudomány legfontosabb területeként a háborúk keletkezésével együtt jelenik meg, és a termelési módtól függően fejlődik. Ez az összefoglaló munka nem vállalkozhatott a történelem valamennyi háborújának részletes tárgyalására. A történelmi fejlődés menetébe ágyazva azokat elemzi alaposan, amelyekben a fegyveres küzdelem új formái és módjai születtek meg, és különösen nagy figyelmet fordít a szovjet hadművészet keletkezésének és fejlődésének a bemutatására.

Az első rész a hadművészet fejlődésének a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig terjedő főbb szakaszait vizsgálja. A rabszolgatartó rendszer hadseregeiről megállapítja, hogy ezekben megjelennek a hadkiegészítés, a hadseregek szervezeti felépítésének alapjai, kezd kirajzolódni a hadművészetnek hadászatra és harcászatra osztása, a csapatvezetés, a harcrend és a manőver. A fegyveres kíséretből kialakuló hűbéri-lovagi és feudális zsoldoshadseregben tökéletesednek a hidegfegyverek, a 14. századtól kezdődően pedig megjelennek a tűzfegyverek. A 16–17. században létrejönnek az állandó hadseregek, a gyalogság és lovasság mellett új fegyvernemként megszületik a tüzérség. A kapitalizmus korára áttérve, a szerzők megállapítják: a hadseregszervezést az általános hadkötelezettségen alapuló reguláris hadseregre való áttérés jellemzi, és megjelennek a vezetés különleges szervei, a törzsek. Az

imperializmus korszakában hirtelen megnő a hadseregek létszáma, a fegyverek és a harci technikai eszközök mennyisége. Megjelennek a műszaki és híradó szakcsapatok, előbbiekhez tartozik az újonnan jelentkező légierő és a páncélosok is. Az első világháború példája mutatja, hogy fő hadviselési módként a gyalogság tömeges támadásával kísérelnek meg döntő eredményt elérni. Ennek sikertelensége után fejlett állásrendszereket építenek ki. Az antant hatalmak győzelmét az erő- és eszközfölény következtében lehetővé vált általános támadás biztosítja.

A kötet második része a szovjet fegyveres erők és hadművészet kialakulását és fejlődését vizsgálja a polgárháború és a békés építés éveiben. Hangsúlyozzák a szerzők, hogy a Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg és Flotta a proletárdiktatúra fegyveres támaszaként születik meg, mivel az imperialista hatalmak elutasítják a békedekrétumot, a megdöntött kizsákmányoló osztályok pedig fegyvert ragadnak a szovjethatalom ellen. A létrejövő új típusú hadsereg magvát és élcsapatát a kommunisták alkotják. Igazságos forradalmi háborúban a Vörös Hadsereg és a partizánosztagok tevékenységének összehangolásával visszaverik az intervenciós kísérleteket, szétzúzzák az ellenforradalmi gócokat, majd megállítják a lengyel támadást. A siker kivívását elősegíti a hadikommunizmusra való áttérés. 1924–25-ben újjászervezik a fegyveres erők vezető szerveit, és tökéletesítik a szervezeti felépítést is. A harmincas években jelentősen nő a harci technika gyártása, és ez újabb, a hatékonyságot növelő átszervezésre nyújt lehetőséget. Ekkor jelennek meg az ejtőernyős kötelékek is.

A kötet második része tárgyalja a fő kapitalista államok fegyveres erőinek és hadművészetének e korszakra eső fejlődését is. A fasiszta Németország fegyverkezését a „totális háború", Franciaországét a védelmi doktrina, Angliáét és az Egyesült Államokét a „közvetett tevékenységek" hadászatának tükrében mutatja be. Ezután a második világháború első időszakát, a nagy kapitalista hatalmak két koalíciójának összecsapását ábrázolja. A német–lengyel háború kapcsán a hadászati meglepetés megnövekedett szerepét, Norvégia, Dánia német elfoglalásánál a tengeri és légideszantok alkalmazását emeli ki, míg Franciaország, Belgium és Hollandia esetében a német légifölényt, a páncélos erők hegyvidéki alkalmazását, a folyón való tömeges erőszakos átkelést hangsúlyozza. A német–angol légiháborúról szólva a német kudarc okaként a téves helyzetmegítélést, a meglepetés sikertelenségét, a jól kiépített angol védelmi rendszert említi, a balkáni német inváziónál a hadászati felvonulás módszerét tartja említésre méltónak a kötet.

A harmadik és legtekintélyesebb rész a szovjet fegyveres erőknek és a hadművészetnek a Nagy Honvédő Háború időszaka alatti fejlődését részletezi. Bemutatja a hitleri hadvezetés előkészületeit a Szovjetunió megtámadására, a német hadászati felvonulást és megtévesztést. Részletes képet ad a nyugati határmenti körzetek katonai helyzetéről. Szól a német erőfölényről, váratlan rajtaütésről és a szovjet terület mélységében kifejlesztett támadásról. Részletezi a német villámháborús terv meghiusulását, a német támadás Moszkva előtti, északnyugati és délnyugati irányban való megállítását. Az 1941–42-es téli hadjárattal a szovjet hadvezetés a partizánmozgalommal együttműködve mindhárom hadászati irányban általános támadásba megy át. Ezzel javul a Szovjetunió katonai helyzete. Helytelen szovjet helyzetmegítélés következtében a német hadvezetőségnek 1942 nyarán sikerül délnyugati irányban jelentős területeket elfoglalnia. A fordulatot a sztálingrádi védelmi hadműveletből indított ellentámadás biztosítja. Az általános szovjet támadás mindhárom hadászati irányban 1943 január–március folyamán jelentős sikereket eredményez, a kurszki csata pedig lehetővé teszi az 1943 nyári és őszi–téli támadó hadműveleteket. Az erő- és eszközfölénybe került Vörös Hadsereg 1944-ben teljes vereséget mér a német csapatokra, és nemcsak a Szovjetunió területeinek teljes felszabadítását harcolja ki, hanem felszabadulnak a szomszédos államok jelentős területei is. 1945 elején a Vörös Hadsereg német földre lép, és a berlini hadműveletben az utolsó ellenséges csoportosulás megsemmisítésével befejezi az európai háborús tűzfészek szétzúzását. A Japán elleni hadbalépés hadászati előkészítése után az 1945. augusztus 9. és szeptember 2. közötti mandzsuriai támadó hadműveletben a Vörös Hadsereg kijut a közép-mandzsuriai síkságra, és kapitulációra kényszeríti a Kvantung-hadsereget, felszabadítja Mandzsuria és Korea jelentős területeit, Dél–Szahalint és a Kuril-szigeteket.

A harmadik rész foglalkozik az Egyesült Államok és Anglia fegyveres erőinek 1941–1945 közötti hadművészetével is. Az észak-afrikai hadieseményeknél El Alamein példáján a meglepetésszerű támadás szerepét emeli ki, a szicíliai partraszállásnál a nagy erők bevetését hangsúlyozza, a normandiai deszant-hadművelet tárgyalásánál az ellenség megtévesztése kerül előtérbe. A továbbiakban megállapítják a szerzők, hogy a szövetségesek határozatlanok, a technikai fölény azonban lehetővé teszi az Elbáig való előretörést. Ezután a kötet a csendes-óceáni haditevékenységet részletezi.

A Nagy Honvédő Háború katonapolitikai eredményeit összefoglaló fejezet a Szovjetunió döntő szerepét hangsúlyozza a fasiszta hódítók elleni győzelem kivívásában, és az erkölcsi-politikai fölényt, valamint a szovjet haderő fegyverzetének, harci technikájának, szervezeti formáinak és harctevékenységének tökéletesítését emeli ki.

A kötet negyedik része a fegyveres erők és a hadművészet második világháború utáni fejlődésével foglalkozik. A szovjet hadseregben az atomfegyver 1953-as bevezetéséig a hagyományos fegyvereket és harci technikai eszközöket tökéletesítik. Uj fegyvernemként a légvédelmi rakétacsapatok születnek meg. Az 1954 utáni fejlődést a tudományos-technikai forradalom határozza meg, döntő a rakéta-atomeszközök állandó fejlesztése. A főbb kapitalista országokra áttérve, a szerzők az agresszív katonai tömbök létrehozását emelik ki, részletezik a fegyverkezést, bemutatják a „tömeges megtorlás" és a „rugalmas reagálás" stratégiáját. Az 1945–1962 közötti helyi háborúk hadművészetét tárgyalva, a kötet a legjelentősebbekre tér ki, így a vietnámi, a koreai, az egyiptomi és az algériai háború sajátosságait részletezi.

A függelékben közölt vázlatok fontos harcrendi és hadműveleti ismereteket sűrítenek össze és tesznek szemléletessé a rabszolgatartó rendszer hadseregeitől az egyiptomi háborúig. Ezzel mégegyszer felidézik a hézagpótló mű erényeit, és megszilárdítják az olvasó e kötetből szerzett ismereteit.

Zachar József

JEAN BOUVIER–RENÉ GIRAULT

L'IMPERIALISME FRANÇAIS D'AVANT 1914

(Paris, 1976. 305 l.)

A FRANCIA IMPERIALIZMUS 1914 ELŐTT

A két ismert francia történész, – Bouvier a 19. század gazdaságtörténetének nemzetközi művelője, Girault pedig, aki kezdetben szintén gazdaságtörténettel foglalkozott, de ma már a nemzetközi kapcsolatok professzora, – tanulmánygyűjteményben foglalta össze a francia imperializmus történetére vonatkozó kutatások újabb eredményeit. A zömmel folyóiratokban megjelent tanulmányok egybefoglalásait megkönnyítette, hogy az elmúlt esztendőkben három nagyjelentőségű monográfia is született e tárgykörben, és a kötetben szereplő tanulmányok részben ezen nagyigényű átfogó munkálatokból adnak egy új részletet. (Podevin a német és francia tőke együttműködését és versenyét dolgozta fel az első világháború előtt, Girault az oroszországi francia tőkebefektetéseket és államkölcsönöket, Thobie pedig az oszmán birodalomba irányuló francia tőkebefektetéseket dolgozta fel, hatalmas levéltári anyag alapján. Ezek a munkálatok nemcsak történeti ismereteket nyújtottak és vitás kérdéseket oldottak meg, de hozzájárulhattak az imperializmus-elmélet konkrét empírikus anyag alapján történő vizsgálatához, teoretikus megállapítások ellenőrzéséhez, megerősítéséhez, vagy módosításához és elvetéséhez. Ezen túlmenően módszertani tanulsággal is szolgálhattak a diplomácia-történet számára, megmutathatták, mennyire képtelenség modern diplomáciatörténetet művelni a gazdasági kérdések beható elemzése nélkül, a gazdaságtörténészeket pedig a gazdaság és politika bonyolult kölcsönhatásáról győzhették meg.

A szerkesztők a kötet tanulmányait négy csoportba sorolták. Az első csoport tanulmányai a szorosan vett gyarmati problémákat érintik. *Johann Laffey* tanulmánya a francia imperializmus korai távolkeleti tevékenysége mögött megmutatja a lyoni selyemipar közvetlen gazdasági érdekeit, és szembeszáll az imperializmus gazdasági motívumait tagadó nézetekkel. *Jean Claude Allain* és *Pierre Guillen* tanulmányai Marokkó gyarmatosításának összefüggéseit mutatják be. Mindketten több tényezőt, katonai szempontokat, politikai presztizst és gazdasági, – inkább kereskedelmi, mint pénzügyi – monopolista érdekeket fednek fel Marokkó bekebelezése hátterében. Az első rész utolsó tanulmányában *Catherine Coquery Vidrovitch* az angol imperializmus kialakulásától napjaink imperializmusáig nyújt – az imperializmus gazdasági összefüggéseit némileg felületesen bemutató – áttekintést. A szerző, Afrika és a fekete kontinens gyarmatosításának elismert szakértője, megpróbál választ keresni a kérdésre, vajon miért 1880 körül indult meg a versengés Afrika felosztásáért, és mi volt Afrika gazda-

sági szerepe az imperialista rendszerben. Hangsúlyozza, mint sokan mások is, hogy 1914 előtt Afrika gazdasági jelentősége a nagyhatalmak számára viszonylag csekély volt. Jóllehet még angol tőkekivitelben volt a legnagyobb szerepe a gyarmatoknak (47%), de Afrika részesedése csak 10% volt, és ha Dél-Afrikától eltekintünk, akkor csak 2%. Francia tőkebefektetésekben szintén csak 10% a gyarmatok szerepe Algériával együtt, a német tőkebefektetésekben még csekélyebb. Gazdasági szempontból tehát Afrika csak a két világháború között válik a gyarmatosító országok szempontjából ténylegesen jelentőssé.

A tanulmánykötet második része a francia imperializmus és a függő félgyarmati országok kapcsolata tárgykörében tesz közzé négy tanulmányt. Eset-tanulmányoknak is tekinthetnők őket, mivel egyik sem valamilyen probléma átfogó vizsgálatára törekszik, hanem valamilyen kisebb nemzetközi gazdasági esemény pénzügyi és diplomáciai megvilágítására. Így *Marianne Bastid* a francia diplomácia tevékenységéről ír az 1911-es kínai forradalom kapcsán, *Leslie Manigat* pedig azt viszgálja. Haiti miként került a 20. század elején francia helyett amerikai függőségbe. *Jacques Thobie* az 1910-es török kölcsön visszautasításának pénzügyi és politikai problémáit vizsgálja német, francia és angol külügyminiszteri iratok alapján. Egyrészt a kérdést a nagyhatalmak nemzetközi versengésének kontextudába állítva, másrészt egy konkrét eset kapcsán a politika és gazdaság viszonyára, az áru- és tőkekivitel kapcsolatára és összefüggésére keres választ. *Raymond Podevin* tanulmánya a fontosabb szerb kölcsönök kapcsán érint jórészt hasonló problémákat.

A harmadik rész *Pierre Renouvin*, a francia diplomáciatörténet nagynevű mesterének tanulmányával indul. Pénzügy és politika címmel az 1906-os orosz kölcsön körülményeit vizsgálja, arra a következtetésre jutva, hogy míg orosz részről a kölcsön esetében a politikai szempontokat alávetették a kölcsön megszerzése igényének, addig francia részről a Marokkó miatti német–francia konfliktusban orosz diplomáciai támogatást keresve a politikai szempontok irányították a gazdasági döntést is. *René Girault* brilliáns tanulmánya az ismert orosz fegyvergyár, a Putyilov Művek első világháború előtti történetén keresztül mutatja be a nemzetközi kapcsolatok és a gazdasági konjunktúra kapcsolatát, a gazdasági és politikai tényezők kölcsönhatását. *Pierre Milza* tanulmánya zárja ezt a részt; az olasz–francia pénzügyi kapcsolatokat az első világháború idején mutatja be. A francia tőke szerepe döntő volt az olasz pénzpiacon, az olasz kapitalista fejlődés első szakaszában. Később azonban visszaszorult. Államkölcsönt a belső piac is képes volt felvenni, működő tőkebefektetések viszont zömmel Németországból jöttek. A háború alatt erős francia pénzügyi függés alakul ki, melyet 1916-ig még a gazdasági szempontok uraltak, később azonban a politikai érdekek váltak döntővé.

A kötet negyedik része *Jean Bouvier* tanulmányát tartalmazza, „A francia imperializmus főbb sajátosságai 1914 előtt" címmel. A tanulmány, bár nem erre a célra készült, kétségtelenül alkalmas a kötetben megjelent tanulmányok főbb kérdéseinek és eredményeinek összefoglalására is.

Bouvier jónéhány vitakérdést vet fel, így – nem bizonyított – véleménye szerint 1914 előtt Franciaországban a bank- és ipari tőke monopóliumos összefonódása a finánctőke kialakulása. Kevés a közvetlen kapcsolat a tőke- és az árukivitel között, így véleménye szerint korrelációt a két mozgás között aligha lehet feltételezni. Bouvier aláhúzza azt a tényt, hogy például az Oroszországban befektetett igen nagy mennyiségű külföldi tőke mintegy egyharmada volt francia eredetű, mikor Franciaország csak 2%-kal részesedett az orosz importban.

Az árukivitel és a hosszúlejáratú tőkekivitel kapcsolatában három típust különböztet meg:

1) gyenge külkereskedelem és alacsony tőkekivitel a francia gyarmatok felé, 2) gyenge külkereskedelem, viszont igen erős tőkekivitel a függő, vagy gyengén fejlett országok felé (Oroszország, Balkán), 3) erős külkereskedelem, viszont gyenge tőkekapcsolat a fejlett kapitalista országokkal.

Bouvier tanulmánya számos figyelemreméltó szempontot vet fel a tőkekivitellel kapcsolatban, megkülönböztetve annak mikro- illetve makroökonómiai vizsgálatát. A tőkekivitelt a kapitalizmus szükséges részeként tekinti, de a leegyszerűsített túlérettség-tézist elveti, annál is inkább, mivel korreláció van a belső felhalmozás és a tőkekivitel között. Vitatja a francia imperializmus uzsorás jellegét, a külföldi befektetések pontosabb elemzése alapján. Végül pedig visszatér az utóbbi évek éles vitájához, nevezetesen ahhoz, hogy mennyiben a gazdasági okok döntők az imperializmusban és mennyiben lehet ezt egyszerűen politikának tekinteni. A polgári irodalom az utóbbi nézetet vallja, de marxisták körében is felmerült az igény az okok és tényezők, kölcsönhatások pontosabb meghatározására.

Bouvier tanulmánya az imperializmust rendszernek fogja fel, és ebben helyezi el a különböző országok nemzeti imperializmusát. A gazdasági tényező döntő szerepében benyomásunk szerint a

kötet számos szerzőjénél mélyebb álláspontot foglal el, és ha nem is oldja meg, ebben a kérdésben is, mint sok másban, néhány megkövesedett megállapításnak a történelmi tények fényében való újraátgondolására késztet. De mivel az imperializmus rendszer, ezért hasonló, más országokra vonatkozó analitikus és empirikus tanulmányok tennék csak lehetővé véglegesebb elméleti következtetések levonását.

Ránki György

HOWARD ELCOCK:

PORTRAIT OF A DECISION
THE COUNCIL OF FOUR AND THE TREATY OF VERSAILLES.
(London, Eyre Methuen. 1972. XIII, 386 l.)

EGY DÖNTÉS KÉPE.
A NÉGYEK TANÁCSA ÉS A VERSAILLES-I SZERZŐDÉS

Elcock könyve nem csupán a Négy Nagynak a német békeszerződés megalkotásával kapcsolatos tevékenységét ismerteti, hanem az egész párizsi békekonferencia menetét vizsgálja a fegyverszünet megszületésének körülményeitől kezdve egészen a békeszerződés június 28-i aláírásáig. Jóllehet a konferencia történetét már sokan megírták, ma, több mint ötven év távlatából, érdemesnek tűnhet újra megvizsgálni a 20. század első nagy „csúcsértekezletét". Megváltozott a látásmód, s emellett az utóbbi évtizedekben hozzáférhetővé váltak eredeti dokumentumok, memoárok. Az újabb feldolgozások választ adnak ugyan néhány régebbi kérdésre, de új problémákat vetnek fel, – egyszóval valóban időszerű a békekonferencia és irodalma elemző vizsgálata. Sajnos már előljáróban meg kell állapítanunk, hogy Elcock könyve igen kevéssé felel meg az ezzel kapcsolatos kívánalmaknak.

Könyve bevezetőjében a szerző megértéssel szól a békekészítők nehézségeiről: a háború után éhínségtől, járványtól és forradalmi nyugatlanságtól fenyegetett világot igen rövid idő alatt kellett újrarendezniük. Erősen befolyásolta őket országuk közvéleménye, amelyet háborús propagandájuk az ellenség gyűlöletére nevelt, s megkötötték kezüket a saját maguk által előzetesen vállalt kötelezettségek az antant-hatalmak oldalán újabban háborúba lépőkkel, illetve a központi hatalmakat gyengítő nemzeti, nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Ezek előrebocsátása után Elcock lényegében kronologikus sorrendben ismerteti a konferencia legmagasabb szintű szerveiben folytatott vitákat, azok jegyzőkönyvei alapján, mindössze az utóbbi években megjelent angol nyelvű munkákkal, továbbá némi eddig még fel nem használt angliai levéltári anyaggal, így Balfour irataival stb. bővítve szűk forrásbázisát. Tehát nem tanulmányozta behatóbban sem magának a konferenciának az irodalmát, sem pedig az ott tárgyalt különféle kérdések (pl. a gyarmatok, a háborús felelősség, a nyíltan annexiós jellegű olasz és japán igények, az oroszországi intervenció és polgárháború, a lengyel–német és lengyel–ukrán vita stb.) speciális irodalmát. Így csupán vázlatos diplomáciatörténetet kapunk, ami a szakemberek számára kevés újat mond, ahhoz azonban túl szakszerű, hogy népszerű olvasmány lehessen.

A szerző felfogása szerint a versailles-i béke elsősorban három ember szubjektív döntéseinek az eredménye, nem pedig „a történelem erőinek" a műve. A konkrét tárgyalások, viták bemutatása során is csupán olyan (eleve vitatható) motívumokat lát a szereplők viselkedése mögött, mint pl. Wilson elnök egyre erősödő németgyűlölete, Lloyd George, a kis welszi nép fiának rokonszenve az elnyomott kis nemzetek iránt, vagy törődés az utókor történészeinek várható ítéletével. A döntést befolyásoló társadalmi erőket, belpolitikai tényezőket nem vizsgálja, csak a konferencián szembekerülő nézetek kölcsönhatását. Általában meglehetősen önkényesen választotta ki azokat a kérdéseket, amelyekről részletesen szól, ha már nem tartotta magát ahhoz, hogy kizárólag a német kérdést vizsgálja. Talán azt mondhatjuk, hogy azokat a mozzanatokat emelte ki, ahol a nagyhatalmak közt komolyabb ellentét volt, míg a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos vitákról szinte nincs is szava.

A zárófejezet arra kísérel meg választ adni, mi okozta a békerendszer kudarcát. Az egyik okot az Egyesült Államok távolmaradásában látja, ami megakadályozta a Népszövetség egyetemes jelleggel való létrejöttét és hatékony működését. A másikat az 1929-es gazdasági világválságban jelöli meg. Hibáztatja azokat, akik a békeszerződést aláírásának pillanatától fogva bírálták, így elsősorban J. M. Keynes könyvét és az angol baloldal kritikus álláspontját. A békekonferencia egyes résztvevőit és a

delegációkat vizsgálva, bírálja Wilson előítéleteit, arroganciáját, de azokat az illúziókat is, amelyeket – jórészt félreértelmezett előzetes nyilatkozatai alapján – személye iránt tápláltak. Kiemeli az amerikai delegáció belső meghasonlását, ahol Wilson bizalmasa, House, kész volt elárulni mind elnöke személyét, mind szép elveit; sok volt a részrehajló tanácsadó (pl. a lengyel referens, Lord professzor), Lansingot pedig éppen a 14 pont következetes érvényesítése melletti kiállása miatt menesztették. A brit küldöttségről és magatartásáról Elcocknak jobb a véleménye, de a német kérdésben engedékenyebb brit magatartást nem kapcsolja össze a gyarmati kérdésben már elért sikerekkel. A francia magatartásban a bosszúállás szellemének megnyilvánulását látja, de Clemenceaunál bizonyos mérsékletet állapít meg éppen a francia szélsőségesekkel, pl. a katonákkal szemben, másrészt hajlandó méltányolni az országuk biztonságával kapcsolatos francia törekvéseket.

Egy fiatal kutató első, még nem eléggé kiérlelt munkájáról van szó. Hibái, elnagyolt, felületes véleményei ellenére érdeméül hozható fel, hogy viszonylag szűk forrásanyagából is ki tudott emelni olyan új részleteket, mint pl. a konferencia vezetőinek fenntartásai az orosz ellenforradalmárokkal szemben (amikor Kolcsak elismerése napirendre került), vagy az angol delegáció kritikája az újjászületett Lengyelország terjeszkedő törekvései fölött.

Jeszenszky Géza

EMANUEL SHINWELL:
I'VE LIVED THROUGH IT ALL
(London. Victor Gollancz. 1973. 280 l.)
ÉN VÉGIGÉLTEM AZ EGÉSZET

A gazdag angol munkásmozgalmi memoárirodalom újabb kötettel gyarapodott. Shinwell már csak életútja alapján is érdekes személyiség. A vasgyári munkás az első világháború éveiben helyi ellenzéki és lázongó munkásvezetőként hívta fel magára az ország politikai figyelmét. A sajtóét, kormányét és bíróságét egyaránt, mert a munkások szociális követelései védelmében szembefordult a kormánnyal, a háborús erőfeszítésekkel, s ezért börtönbe is került rövidebb időre. De ez egyúttal megalapozta későbbi politikai pályafutását. Az északi munkáskörzetekben befolyása megnövekedett; szakszervezeti körökben (a bányászok, a vasmunkások és a tengerészek között egyaránt) népszerű volt, s ugyanakkor a Független Munkáspárt (ILP) tagjaként más rétegekkel is szót értett. Már az első, 1924. évi munkáspárti kormányban, csakúgy mint a második világháború alatti koalíciós kormányban, majd az 1945 után megalakuló harmadik munkáspárti kormányban is fontos megbízatásokat kapott. Mindez már önmagában sejtetheti, hogy a szerzőnek lehet mondanivalója, hiszen jelen volt nem egy fontos nemzetközi vagy országos eseménynél, közvetlen közelről figyelhetett meg embereket, s akciók születését, avagy – mint ő maga is kiemelte, – ezek elmaradását. Erősen szubjektív, kritikus könyvének egyik vezérmotívuma az, hogy „a dolgok jobban is mehettek volna", s a kudarcok nem voltak mindig szükségszerűek.

Shinwell kritikus – s joggal kritikus – az angol politikai vezetőkkel szemben. Részletesen megvilágítja – konkrét események kapcsán, – hogy a konzervatív politikusokat (nemcsak Chamberlaint, hanem Churchillt is) mennyire nyilvánvaló munkásellenes és antiszociális szempontok vezették, s Churchillről ezt nemcsak pályájának kezdetén, avagy az 1920-as években, hanem zenitjén, a második világháború idején is kimutatja. Kritikusan szól számos munkáspárti politikus korlátairól is. Shinwell önéletrajzi írása azonban nem mindenütt egyformán érdekes, többször másodlagos források alapján beszél el eseményeket, és bizonyos problémák bemutatásánál nem hatol elég mélyre. A fogyatékosságok ellenére e memoárban is elsősorban persze azt kell üdvözölni, amit ad, s ami új benne.

Az egész kötetre rányomja a bélyegét egyfelől az, hogy a munkásszármazású, sőt valaha fizikai munkás Shinwell nagy fenntartással viseltetett az értelmiségiek, s talán méginkább az „egyetemiek" (mármint a Munkáspártban szerepet játszók) iránt, másfelől az, hogy Shinwell hangsúlyozottan prakticista volt, aki idegenkedett a „doktrinerektől". Noha ő maga valaha a párt és a mozgalom baloldalán tűnt fel, fokozatosan mégis mindinkább a baloldaliak ellen fordult.

Az általános vonások jelzése után néhány mondatban foglalnánk csak össze Shinwell életútjának szakaszait, illetőleg azt, hogy a memoárban az olvasók mire is találhatnak anyagot.

Schinwell 1903-tól lett az ILP tagja, s ettől kezdve tulajdonképpen – mint hangsúlyozza, a kelleténél kicsit jobban is, – egyszerre volt renitens mind jobb-, mind balfelé, de jó ideig még nagyonis másod-, sőt harmadvonalbeli munkásvezetőként.

A fordulat az első világháború kirobbanása után következett be, amikor Shinwell néhány szakszervezeti területi vezető-társával együtt a Munkáspárt és a Szaktanács általános honvédő irányvonalával szembehelyezkedett: a kormány antiszociális politikáját támadták, s nem voltak hajlandóak a nacionalista jelszavakért beszüntetni az osztályharcot. Mindez már 1915–1916-ban összeütközésekhez, egyes vezetők letartóztatásához vezetett, s 1917-ben már Shinwellt, az új shop steward mozgalom (munkás bizalmiak) egyik vezetőjeként országos tekintéllyé emelte.

Shinwell pályájának nyitó fázisát később sem értékelte át. Sőt ezekről az alapokról indultak ki értékelései a két világháború közötti Anglia politikusairól, amikor megállapította, hogy tulajdonképpen mindig is nagyobbak voltak a lehetőségek annál, mint amivel azok élni is tudtak.

Az 1918 utáni Anglia első társadalmi harcait inkább összefogóan kíséri nyomon, s kevesebb egyéni, új megfigyelést nyújt az ismert képhez. Gazdagabbá válik viszont az anyag az első munkáspárti kormány időszakában. Sok kisebb-nagyobb kulisszatitkot, személyes mozzanatot ír le, de azért lényegbeli kérdésekhez is hozzászól. Igy hangot ad annak a – nyilván már a maga idején sem egyedülálló – véleménynek, hogy MacDonald túl nagy figyelmet szentelt a külpolitikának, s elhanyagolta a belpolitikai, szociális kérdések orvoslását. Mégsem állítja azonban Shinwell, hogy a radikális munkáskövetelések mindig elérhetők, megvalósíthatók lettek volna. Ellenkezőleg, az ilyen álláspontot már annak idején is hibás, doktriner véleménynek ítélte, ami csak bajt hozhat. Néhány társával együtt kompromisszumra alkalmas reformok széleskörű kidolgozását sürgette (erre terveket is készítettek) s mind a munkások, mind a tőkések elvakultságát okolta, amiért a törekvés nem járt eredménnyel. Az első munkáspárti kormány esetében objektív szociális feszültségeket, alapproblémákat sejtet, de mindehhez még hozzáfűzi: a kudarc nem pusztán ezek következménye volt, hanem ahhoz MacDonald és más vezetők hibái is hozzájárultak.

Shinwell a következőkben hosszabban foglalkozik a szénbányászat válságával s a kirobbanó általános sztrájk problémáival. Megállapítja, hogy a Munkáspárt erre a küzdelemre sem készült fel, s a munkásmozgalomban szerfelett nagy volt az anarchia a követendő magatartás tekintetében. Míg MacDonaldnak az erélytelenséget, átgondolatlanságot vetette a szemére, a munkáspárti és szakszervezeti balszárnnyal sem értett egyet, mert szerinte a baloldal csak hangoskodó határozatokat fogadhatott el. Shinwell nem hitt az általános sztrájk fegyverének sikerében, de ha már egyszer ezt elhatározták, akkor ennek megfelelő gyakorlati intézkedéseket kért számon. A sztrájk – mint rámutat, – túl hirtelen omlott össze, a visszavonulás túl fejetlen volt; – ezzel kapcsolatban Bevint dicséri, aki keményebb helytállást próbált kialakítani.

Az 1929–1931-es második munkáspárti kormány működésére vonatkozó észrevételei szintén meglehetősen kritikusak. 1933–34 között rendkívül éles hangson bírálja Lansbury pacifizmusát, szól az új munkáspárti vezetőség megszületéséről, ezen belül az Attlee–Morrison párharcról, és Bevin rendkívül energikus egyéniségéről, nagy befolyásáról. Az 1930-as évek második felét érintve, elmarasztalóan ír a munkáspárti balszárnyról, Cripps és Bevan munkásságáról, amit megintcsak hangoskodónak, felszínesnek ítél, s azt rója a baloldal terhére, hogy míg egyfelől az osztályharcot mereven és rosszul vezette, másfelől a kor legfontosabb feladatát, a fasizmus elleni harc tudatosítását elhanyagolta.

A müncheni korszakról, s a Munkáspárt, illetve a munkáspárti balszárny tevékenységéről nagyon szűkszavúan ír – pedig ebben sok pozitív elem volt. Részletesebb és színesebb az a kép, amit a koalíciós kormány korszakáról, többek között e kormány munkáspárti tagjairól (Attlee, Morrison, Bevin, Dalton) fest, illetve ahol azt érzékelteti, hogy a kormányban a konzervatívok miként szegültek szembe minden pozitív szociális politikával.

Nem kevésbé izgalmasak azok az oldalak, amelyek már az 1945 utáni fejlődésre vetnek fényt. Mint Shinwell megállapítja: az angol kortársak zöme nagyon későn nézett szembe a tényekkel, azzal, hogy az ország nagyhatalmi súlyát a háborúban elveszítette. A gazdasági problémák megoldatlansága tekintetében Shinwell egyrészt az objektív nehézségekre hivatkozik, másrészt azonban elég nagy mértékben hangsúlyozza ezúttal is a szubjektív ballépéseket, s elsősorban Dalton hibás gazdaságpolitikáját kifogásolja. Szóvá teszi, hogy Bevin politikája sem egysíkú 1945 után: kezdetben még a feszültség

csökkentésére s a Szovjetunióval való együttműködésre törekedett, s e téren 1946-ban történt meg nála a fordulat. Shinwell azonban sokszor szinte csak széljegyzetszerűen teszi meg észrevételeit anélkül, hogy a tényeket alaposan elemezné, s például a megelőző korszakra vonatkozóan is jelezné Bevin politikájának ellentmondásait. Érzékelteti viszont, hogy a gazdasági nehézségek, és az amerikai hitelező durva fellépései mennyiben és hogyan nehezítették meg, tették lehetetlenné a szociális programtervek végrehajtását. Nehezebb kérdés az államosítások értékének, s részleges kudarcának kritikus vizsgálata – de Shinwell e vonatkozásban sem nyújt elmélyült elemzést.

A kötet utolsó fejezetei a Munkáspárt visszaesését, majd az 1950–60-as évek problematikáját tárják fel, sok érdekes részletkérdés, esemény jobb megvilágításával. Mi itt e korszakból csupán egyetlen témát emelnénk ki: a kül- és gyarmatpolitikát. Shinwellnek hadügyminiszterként e kérdésekbe közvetlen bepillantása kellett, hogy legyen. A groteszk éppen az, hogy a hajdani munkáspolitikus, aki 1914–18-ban antinacionalista volt, 1945 után már világosan nacionalista nyomdokokon haladt.

Jemnitz János

MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNETI LEXIKON 2. JAV. ÉS BŐV. KIAD.

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1976. 217 l.)

Négy évvel az első kiadás megjelenése után javított és bővített formában került az olvasókhoz és kutatókhoz a *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon*. E lexikon első kiadásáról a Századok 1974. évi 1. számában számolt be *Gergely Jenő* és *Stemler Gyula:* méltatva e nagyszabású vállalkozás jelentőségét, így a mostani recenzió keretében – úgy véljük – inkább csak az első kiadás óta érvényesített javítások és bővítések néhány kérdéséről szükséges szólnunk, valamint arról, hogy milyen további igények, lehetőségek merülhetnek fel a Munkásmozgalmi Lexikon remélhetőleg hamarosan szükségessé váló újabb kiadásánál. Mégis, előljáróban mi is hangsúlyozni kívánjuk e lexikon úttörő jelentőségét, a feldolgozott anyag korszerű csoportosítását és tömörítését, a szócikkek könnyű megtalálhatóságát, a megfogalmazások körültekintő, kiegyensúlyozott, tudományos szintű és igényű érvényesülését. A lexikon a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom egészéről és részkérdéseinek túlnyomó többségéről pontos tájékoztatást ad. A szócikkek terjedelme a kérdések fontosságához, illetve a tárgyalt személyek jelentőségéhez igazodik. Korábbi – sokszor hibás – megítélések már az első kiadásban jó korrekciót nyertek (pl. a szociáldemokrácia értékelésénél és másutt), s korábbi „kényesnek" ítélt kérdések is őszinte, reális értékelést kaptak (pl. a személyi kultusz és a törvénysértések problémáinál, a trockisták és mások tevékenységének tárgyalásánál stb.). A lexikon jelenlegi kiadását is szerkesztő *Vass Henrik, Bassa Endre, Kabos Ernő* és *Vértes Róbert,* valamint a mintegy 80 tagú szerzői munkaközösség érdeméből tovább erősödött az első kiadás e helyes koncepciója.

A tapasztalatok érvényesítése s a remélhető további kiadások javítása szempontjából szeretnénk néhány észrevételt tenni. A lexikon e második kiadásának igen jó újítása, hogy az egyes személyeknél, fogalmaknál válogatott irodalomjegyzéket is ad. A kötet Előszava részletesen ismerteti az ezzel kapcsolatos szempontokat, amelyekkel egyetérthetünk, mégis bizonyos hiányérzetünk van azzal kapcsolatban, hogy nincsenek például felsorolva *Földes Ferenc* (Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon), *Kunfi Zsigmond* és mások – ha könyvesboltokban nem is, de könyvtárakban elérhető – fő művei, hiányzanak a felsorolásból *Csernisevszkij* Mit tegyünk? című forradalmi jellegű fő műve, *Földeák János* – a munkásmozgalom szempontjából is fontos – verseskötetei, a *Nagy Lajos* szócikkből az egyetlen Nagy Lajos monográfia: Kardos Pálé (megjelent 1958-ban). *Ágoston Péter, Bacsó Béla, Böhm Vilmos, Braun Soma, Buchinger Manó, Révész Mihály, Szimonidesz Lajos* és mások műveit, ha nem is irodalomjegyzékben, de a szövegekben helyes lett volna megemlíteni.

Az egyes szocialista és kommunista írók, művészek tevékenységét tárgyaló szócikkeknél a szövegben – helyesen – említés történik *Egon Ervin Kisch, Hans Eisler, Uitz Béla, Mészáros László, Hidas Antal* és mások egyes jelentős műveiről, ugyanez azonban hiányolható például *Käthe Kollwitz*nál, *Derkovits Gyula*nál, *Dési Huber István*nál, *Goldmann György*nél, *Pór Bertalan*nál, és másoknál.

Hasonló a helyzet – az irodalomközlés tekintetében – egyes fogalmak esetében is. Helyesen közöl irodalmat a szócikk pl. a *chartizmus,* a *demokratikus centralizmus,* a *Bajor Tanácsköztársaság,*

az *emigráció* és más fogalmakhoz, de nem közöl irodalmat pl. az *Alkoholellenes Munkásszövetség*, a *Bethlen–Peyer paktum*, a *centrizmus*, az *ellenforradalom*, az *eszerek*, az *eszperantó mozgalom*, a *fordulat éve*, a *forradalmi demokraták*, a *forradalmi szocialisták* stb. címszavak esetében.

A lexikon néhány új szócikkel bővült (*Arab Ujjászületés Szocialista Pártja, Kossuth Könyvkiadó, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Lázár György, Losonczi Pál, Soares* portugál szocialista vezető stb.), néhány más szócikket pedig – ugyancsak helyesen – a történeti fejlődésnek, vagy ismereteink gyarapodásának megfelelően javítottak, bővítettek (pl. a *József Attila, Lin Piao, Szufanuvong* stb. szócikkeknél). Ugy gondoljuk, hogy néhány további szócikkre még szükség volna: *emigráns magyar kommunista szervezetek* (emigráns magyar szociáldemokrata szervezetek címszó van!), *munkásoktatás* (munkáslclapok, munkáskönyvtárak, munkásotthon stb. van, s van *pártoktatás* is, de ez utóbbi csak része – ha legfontosabb része is – a munkásoktatás egészének). Hiányzó szócikk még a *Bécsi Magyar Ujság* és a *Bécsi Magyar Kiadó* (ezekhez szocialista és kommunista írók, újságírók tevékenysége is kapcsolódik), *Az Ember* című újság (Göndör Ferenc lapja), továbbá a magyar szocialista és kommunista mozgalom néhány jelentős személyének szerepeltetése (*Teszársz Kálmán*, a szocialista tanítómozgalom egyik megalapítója, *Lakatos Péter Pál* kommunista és *Forgács Antal* szocialista költő, *Major Máté* építész, *Tieder (Tiborc) Zsigmond*, a MIMOSz, majd az eszperantisták egyik vezetője stb.)

Külön probléma a külföldi kommunista és szocialista írók, művészek szerepeltetése a lexikonban. Szócikkel szerepelnek itt például – ugyancsak helyesen – *Andersen, Nexö, Aragon, Barbusse, Dreiser, Majakovszkij, Novomeský, Picasso, Silone, Bernard Shaw* és mások, nem kaptak helyet azonban – a kommunista szovjet írók közül – *Babel, Ehrenburg, Solohov, Szimonov* és mások. Ugyanígy hiányzik a francia szocialista ill. kommunista *Eluard, Leger* és *Braque*, a mexikói *Rivera* és *Orozco* (a harmadik mexikói forradalmár festő: *Siqueiros* benn van). A sort hiányzó magyar szocialista szemléletű festőkkel is folytathatnánk: *Nagy István*nal, *Nagy-Balogh János*sal és másokkal. Kimaradt a lexikon 2. kiadásából a századelő neves szociáldemokrata költője: *Benjámin Ferenc*.

Az első kiadáshoz képest hasznos helyesbítések és bővítések történtek sok szócikknél. Pontosabb, helyesebb meghatározást kapott pl. az *avantgardizmus*, a *Kossuth Rádió* kiegészült a mai Kossuth Rádióra való utalással, egyes személyek is kiegyensúlyozottabb értékelést kaptak (pl. *Lunacsarszkij, Alpári Gyula, Lukács György* stb.). Helyesen kiegészült a *Mao Ce-tung* címszó is, de a róla szóló – mai szemléletű – művekkel tovább kellene bővíteni e szöveget. Emellett új címszavat is kellene idesorolni: a *maoizmus*-t. Néhány szócikk további bővítésre szorulna: pl. a *fehér terror* szócikkben fel kellene sorolni e terror fő áldozatait, a *féllegalitás* szócikkhez – a jobb érthetőség kedvéért is – fel kellene sorolni néhány ilyen féllegális szervezetet és orgánumot. Kiegészítésként kellene továbbá bevenni néhány újságnév későbbi folytatódását: pl. a *Világosság* az 1945 után SzDP déli napilapja is volt, az *Uj Hang* az 1950-es években a DISz, illetve a fiatal írók lapja is.

Néhány kisebb további észrevétel: nem bizonyos, hogy *általános építőmunkás-sztrájkok a Horthy-korszakban*, vagy az *általános politikai sztrájkok 1918-ban* címszavak szükségesek, s így – az „a" betű alatt – keresi az olvasó. A *Népszava Könyvesbolt* helyes neve: Népszava Könyvkereskedés, hiányzik viszont a *Népszava Könyvkiadó* címszó, ez utóbbi 1945 után a Szociáldemokrata Párt könyvkiadója volt.

A lexikon szerkesztősége nyilván maga is igen jól látja, hol és mennyiben volna indokolt a címszavak számának növelése, de az Előszóban is említett terjedelmi okok e törekvésnek óhatatlanul határokat szabtak. Szeretnénk remélni, hogy egy újabb kiadás esetén némi terjedelemnövelésre kerülhet sor. A kiadó áldozatkészsége talán azt is lehetővé tenné, hogy a lexikon, amely elsődlegesen népszerűsítő-tájékoztató jellegű, – a nagy elől: Madzsar József 1928-as Társadalmi Lexikoná-hoz hasonlóan – *illusztrációs* anyagokkal is kiegészülhessen, mint ahogy az szerepelt is a tervekben, de egyelőre nem valósulhatott meg. Bizonyos, hogy mindez fokozná a lexikon szemléletességét és agitációs erejét. Felvetnénk továbbá: nem volna-e célszerű – most már elsősorban a tudományos kutatás támogatására – *két részben* jelentetni meg a lexikont: külön a nemzetközi munkásmozgalom, s külön a magyar munkásmozgalom kötetét. A gyakorlati használhatóságot és a terjedelemnövelés lehetőségét egyaránt szolgálná e megoldás.

A felvetett néhány észrevétel nem kisebbíteni, ellenkezőleg hangsúlyozni kívánja a Munkásmozgalomtörténeti Lexikon jelentőségét, fontosságát. A Kossuth Könyvkiadó kitűnő lexikonsorozatában a legfontosabbak, a legjobban használhatók egyike e most tárgyalt kötet. A marxista szemlélet terjesztő-

sének egyik forrása, segédeszköze is a lexikon. Fontosságát növeli, hogy számos tény, esemény, személy csak itt található meg, az adatok pontossága, megbízhatósága is magas fokú. Mindennek folytán nemcsak olvasói érdeklődést elégít ki, jól szolgálja a tudományos kutatást is. Javítása és továbbfejlesztése ezért tudományos érdek.

Szilágyi János

ATLAS ZUR GESCHICHTE

(Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR

VEB Hermann Haack, Gotha–Leipzig. I. kötet: 1973, II.: 1975)

TÖRTÉNELMI ATLASZ

A történelmi atlasz nálunk afféle iskolai segédeszköznek számított, és számít még ma is. Igaz, kvalitásos darabja volt már a századfordulón a tankönyv sorozatoknak, hiszen a magyar történelmi térképek nemzetközi elismerést arattak, de ezen a fokon meg is ragadt. Az 1959-ben megjelent Történelmi Atlasz mint az első marxista szintézis történelemszemléleti oldalról minőségi változást jelentett, de felépítésében és jellegében megmaradt segédeszköz-jellegűnek és elsődlegesen politikatörténeti súlypontozásúnak.

S közben világszerte sorra készülnek a tudományos igényű, vaskos nemzeti vagy egyetemes történeti atlaszok, s mellettük több országban jelentek meg a nagyközönségnek szánt változatos színvonalú, de sok érdekeset tartalmazó népszerűsítő munkák is, főleg ott, ahol gazdag történetföldrajzi irodalom biztosít hátteret számukra.

A szomszédos szocialista országok közül Lengyelország, Bulgária, Csehszlovákia és Románia kiadta már tudományos nemzeti atlaszát, s teljessé vált az NDK Tudományos Akadémiájának két kötetes impozáns történelmi atlasza, az Atlas zur Geschichte is.

A 256 oldalas első kötet 128 térképoldalon 277 térképpel és számtalan ábrával 1917-ig, a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig tekinti át a világ történelmét, a második kötet pedig korunk szintézise (1917–1972) 232 oldalon, melyből 112 a térképoldal. A munka használhatóságát nagyban fokozza, hogy mindkét kötet részletes mutatót tartalmaz, melyet a könnyebb kezelhetőség miatt elütő, sárgaszínű papírosra nyomtak.

Az Atlas zur Geschichte – az NDK történészeinek és kartográfusainak kollektív alkotása – korszerű történelmi atlasz. A történelemtudományban is jelentkező információ áradatban nagy jövője van a történelmi atlasznak mint korszerű információtárolónak, amely jel- és kódrendszerénél fogva sokkal több anyagot képes kisebb terjedelem mellett szemléletesen és összefüggéseibe ágyazva magába foglalni. Így igen alkalmas arra, hogy a korszerű történelmi műveltség propagátora legyen az inkább csak a céhbeliekhez és az elkötelezett érdeklődőkhöz eljutó több kötetes szintézisek helyett. De erre a szerepkörre csak ez az új atlasztípus alkalmas, mely a kartográfiai ábrázolást ügyesen elhelyezett magyarázó szövegekkel, kronológiával, ábrákkal, táblázatokkal egészíti ki. Különösen fontosnak tartom a történeti statisztika felhasználását, melynek egyre értékesebb eredményei így kaphatnának igazi nyilvánosságot. Az Atlas zur Geschichte sokat megvalósított mindebből, bár néhány zsúfoltnak tűnő lapja azt mutatja, hogy ki kell kísérletezni a megfelelő arányokat.

Ugyanúgy fontosnak ítélem a méretarányok rendszerének tervszerű kialakítását éppen az atlasz informatív hatásának növelésére, a minőségi különbségeket jelző, történelmi nagyságrendi különbségek jobb érzékeltetésére. A jelen munka ezt sem valósította meg teljes mértékben. Az első kötet 16–17. oldalán a nevezetes ókori városok ügyes egymás melletti bemutatása a méretarányok túl széles skálája következtében (1 : 250 000!) nem éri el a célját, a rabszolgatartó társadalom fejlődése viszonylagos felgyorsulásának érzékeltetését az ókor utolsó szakaszára.

Tekintsük végig azonban a munkát, hogy beigazolódjék, a történelmi atlasz műfajának korszerű, új változata fekszik előttünk, amely jelentős eredménye a marxista történettudománynak!

Azonnal szembeötlő a belső borítólapok kitűnő felhasználása. Az első kötetben a földtörténet, a földrajzi világképek és a termelőerők fejlődése található világos elrendezésben. A második kötetben korunkra nézve folytatódik a termelőerők fejlődésének a bemutatása, s mellette áttekintést ad az űrkutatás friss történetéről.

Az őskor bemutatására hat térkép jut, melyeknek két nagyon szemléletes időrendi tábla ad keretet. A diakrónikus bemutatás mellett nagyon jó szinkronisztikus megoldásokat is kapunk például már a 9. oldalon, ahol az ókori keleti államokkal egykorú európai ősközösségi kultúrák is tértképet kapnak.

A melléktérkép funkciójának kitűnő megvalósítását találjuk a korai középkori részben a frank birodalom felbomlásánál.

Az ókori és a középkori térképanyagra azonban a hagyományos európai nézőpont jellemző, amely csak Észak-Afrikát és a Közel-Keletet foglalja be a kor világképébe, és ezen csak a mongol előretörés kapcsán tágít. A 27–28. oldalon találunk azonban két térképet, melyeken Közép-Afrika és Délkelet-Ázsia bemutatása a látószög némi kitágítására mutat. Az Európán kívüli világ igazán csak a felfedezésekkel és a gyarmatosítással kerül az atlasz anyagába. Ezzel szemben természetesen kitűnő a középkori Közép-Európa térképanyaga, középpontjában a német területekkel. A térképeket a kortörténet komplex (gazdasági, társadalmi, település- és művelődéstörténeti) bemutatására való törekvés hatja át.

Kelet-Közép-Európa fejlődését viszont már nehezebb figyelemmel kísérni a 23., 25., 30. és 40. oldal térképei nyomán. Itt felbukkannak a nemzetközi vándormotívumnak tekinthető félrerajzolások is. Magyar szempontból nem örvendetes, hogy Magyarországot csak részben mutató két térképen (31., 35. l.) az északi városoknak csak szlovák elnevezéseit találjuk.

Az első kötet a nyugati szintézisektől a kapitalizmus időszakától, a nemzetközi munkásmozgalom kibontakozásától tér el határozottan, s ebben a részben eredményes munkát is végzett. Az atlasz legsajátabb kísérlete Marx, Engels és Lenin tevékenységének és egyben a marxizmus-leninizmus klaszszikus alkotásai kiadásainak szemléletes bemutatása. Külön grafikon szemlélteti a térképek mellett Marx és Engels, illetve Lenin fontosabb műveinek elterjedését.

A Kommunisták Szövetsége, az I. Internacionálé és a párizsi kommün térképei közé illeszkedik természetszerűleg a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt megalakulásának bemutatása. A német vonatkozások ebben a témakörben is kiemelt helyet kapnak.

Az Atlas zur Geschichte marxista nézőpontja még hangsúlyozottabban érvényesül a második kötetben, amely első tíz oldalán a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat és világtörténelmi következményeit tekinti át. Az 1945 utáni szakaszban, amely a térképek nagyobb felét kapta, a szocialista világrendszer átfogó ismertetésén túl az atlasz térképpel és ábrákkal minden népi demokratikus országot külön is bemutat. Ezekről leolvasható az egyes országok gazdasági és kulturális fejlettsége. Talán zsúfoltak is egyes térképek, de a mű elsőrangú kivitelezése biztosítja a térképek tiszta áttekinthetőségét.

A 84. oldal egyik felén találjuk a Magyar Népköztársaság 1945–1970 című térképet. Az országtérképtől balra egy rövid időrendi áttekintés van jelkulccsal ellátva, hogy az olvasó azok színhelyeit (pl. az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása) a térképre is átvihesse. A térkép felett találhatók a helységek népességére és az ipari fejlődésre vonatkozó térképjelek, majd alul és jobboldalt öt grafikon mutatja a főiskolát végzettek számának, a nemzeti jövedelem alakulásának, a foglalkozási csoportok arányának és a külkereskedelmi forgalomnak az alakulását 1950 és 1970 között. Itt jegyezném meg, hogy a 86. oldalon Berlin és Moszkva mellett csak Prága és Varsó városfejlődése kap külön térképet a téma lezárásául.

Szerkezeti vonatkozásban vizsgálva a második kötetet, nem tartható szerencsésnek Ausztrália és a sarkvidékek teljes történeti bemutatásának (a 18. századtól 1970-ig) a két világháború között való elhelyezése. Előbb, vagy később inkább a helyükön lennének.

1971/1972-es körkép az utolsó hat térkép: a Föld, Európa, a Szovjetunió, az NDK, az európai népi demokráciák, majd a Varsói Szerződés és a KGST áttekintő térképe. Ezzel zárul az Atlas zur Geschichte.

A munka gyakorlati felhasználása során más történelmi atlaszokkal is összevetve nyilvánvalóan megtörténik az atlasz részletesebb kritikája, de a vállalkozás nagyszabású volta, a német könyvkiadás hagyományaihoz méltó kiállítása tagadhatatlanul eseménnyé avatta megjelenését. A szocialista országok hasonló kiadásainak ismeretében jogosnak tűnik a várakozás, hogy sor kerüljön egy tudományos igényű magyar történelmi atlasz kiadására is. A magyar történettudomány az utóbbi évtizedben új eredmények egész sorával és a tíz kötetes Magyarország Története szintézis előkészítésével ennek feltételeit megfelelően megalapozta.

Hangay Zoltán

TÓTH SÁNDOR:

BUDAPEST FELSZABADITÁSA 1944–45

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1975. 288 l., tíz vázlat, 30 kép)

A hazánk felszabadításának 30. évfordulójára megjelent új könyvek közül a „Budapest felszabadítása 1944–45" című mű a legjobban sikerült jubileumi kiadványok közé tartozik. A könyv szerzője hazánk felszabadításának egyik ismert kutatója. Magyarország második világháborús katonai szerepléséről és a felszabadító harcokról – szakfolyóirataink ban – több hadtörténeti vonatkozású tanulmányt adott közre. Uj könyvében elsőként kísérelte meg – és sikeresen – a fővárosunk felszabadításáért folyó harcok, valamint az azokkal összefüggő katonapolitikai, gazdasági és diplomáciai kapcsolatok alakulásának részletes bemutatását.

Különösen növeli a munka értékét, hogy ez nemcsak az első összefüggő munka a budapesti hadműveletről, hanem első olyan tudományos igénnyel megírt népszerű feldolgozás, amely a szembenálló felek terveit, tevékenységét, erőviszonyait stb. nem a visszaemlékezések, a haditudósítók és a korabeli sajtótermékek közlései alapján, hanem a Heeresgruppe Süd, valamint a 2. és 3. Ukrán Front hadműveleti dokumentumainak felhasználásával mutatja be.

A szerző arra vállalkozott, hogy megismertesse, bemutassa hazánk központi területének, a Duna–Tisza közének, a Balaton és a Duna közötti részének, illetve Budapest és környékének felszabadítását csaknem napi részletességgel. A szembenálló felek helyzetének, terveinek és tevékenységének elemzésénél mindig figyelembe veszi a magyar problémákat is, jól érzékelteti, hogy a hadműveletek Magyarország területén zajlanak. Figyelmet fordít a magyar csapatok soraiban végbemenő bomlási folyamatra, a magyar fasiszták (nyilasok) kegyetlenkedéseire, garázdálkodásaira, a magyar ellenállás eredményeire, hiányosságaira stb. Hasonlóan minden eddigi kiadványt felülmúlva leírja a házról-házra, emeletről-emeletre dúlt elkeseredett harcot, amely végül is a szabadságot hozta Budapest sokat szenvedett lakóinak. A fővárosban folyó harc mellett történeti helyének megfelelően itt is helyet kapott az ellenállási mozgalom és a Budai Önkéntes Ezred megalakulása és tevékenysége.

Budapest felszabadítása hadtörténelmi jellegű mű, de azt olyan részletességgel írta meg, hogy a legigényesebb kritikus is csak elismeréssel szólhat ennek tartalmáról. A marxista elemző és értékelő következtetések mellett sok újat ad, melyről eddig a szakirodalomban ismertetések még nem, vagy csak hézagosan jelentek meg. Munkája nem egyszerűen egy jól sikerült jubileumi kiadvány, hanem olyan hadtörténelmi mű, mely a kutató történészek, de különösen a középiskolákban dolgozó történelem tanárainknak nélkülözhetetlen segítséget ad fővárosunk és környéke felszabadításának megismeréséhez és megismertetéséhez.

A szerző könyvében több olyan dolgot tárgyal, melyek eddig a szakirodalomban nem szerepeltek, vagy vita tárgyát képezték. A 62.–65. oldalon Tyimosenko marsall – a főhadiszállás megbízottjának – jelentését és értékelését ismerteti. Ebből határozott választ kapunk arra, hogy a legfelsőbb főparancsnokság és a front összekötők hogyan értékelték Malinovszkij intézkedéseit, elhatározásait és milyen bírálatot gyakoroltak tevékenységéről. A főhadiszállás például Malinovszkijt bírálta azért, hogy a budapesti hadművelet első és második szakaszában erőit, eszközeit szétforgácsolta és ezzel jelentősen lelassította csapatainak előnyomulását.

A Budapesten körülzárt erők létszámára vonatkozóan hasonlóan tárgyilagos és elemző értékelést ad. Végérvényesen szakított a propaganda- és sajtó irodalomban szereplő 180 000-es számmal. Levéltári adatok alapján ismerteti a Budapesten körülzárt ellenséges hadtestek, hadosztályok hadrendi számait és azok létszámát. Következtetése, melyet dokumentumokkal támaszt alá, hogy a körülzárt csapatok létszáma nem érte el a százezret. A „Dél" hadseregcsoport harcérték jelentése 95 000 katonát és tisztet tartott számon (ebből 50 000 magyar volt). A szerző álláspontja a helyes és ezt meggyőzően bizonyítja.

A recenzens feladatához tartozik, hogy ne csak a jót lássa meg, hanem vegye észre a kisebb pontatlanságokat, a vitatható megállapításokat is. Elsőként hiányolni lehet, hogy a szerző művének megírása során a polemiára felkínált lehetőséget csak részben használta ki. Helyenként találkozik csak az ovlasó a vélemények és álláspontok harcával, holott ez a munka értékét jelentősen növelte volna.

A könyv 20. odalán a szerző azt írja: „A szovjet hadtörténeti irodalom a Budapest elleni gyors támadás szükségességének és lehetőségének indokolásakor egyöntetűen a politikai indítékot emeli ki.

Ezek egyikének minden valószínűség szerint Churchill angol miniszterelnöknek a szovjet csapatok Magyarország és Ausztria területén történő megelőzésére irányuló szándékát kell tekinteni, amely a jelek szerint Sztálinra komoly hatást gyakorolt. Churchill, mint ismeretes, még az 1944. október 9–18-i moszkvai kormányfői megbeszélésen nyíltan kifejezést adott annak a reményének, hogy az angol–amerikai csapatok minél hamarabb elérik Jugoszláviában a ljubljanai átjárót". Tóth Sándor Stemenkora hivatkozik, aki leírja Churchill 1944. október 9–18. közötti moszkvai látogatását. De figyelmen kívül hagyta, hogy a tábornok nem történelmet, hanem visszaemlékezést írt és ezért hallgatott arról, hogy mi történt ebben a kérdésben 1944 szeptemberében.

Churchill tervei a balkáni partraszállásról és arról, hogy minden áron szerette volna legalább Közép-Európában megelőzni a szovjet csapatokat, ismertek. Ezért még 1944. szeptember 15-én is azt javasolta Rooseveltnek, hogy Isztriában szálljanak partra és a ljubljanai hágón át törjenek be Közép-Európába. Ez azért maradt el akkor, mert katonailag nem tudták a poltitikai elgondolásokat realizálni, vagyis nem volt hozzá katonai erő és eszköz. Roosevelt és Churchill 1944. szeptember 19-én erről a következőket írták Sztálinnak: „Jelenlegi olaszországi hadműveleteink eredményeként: (A) vagy tönkreverjük Kesselring erőit, s ebben az esetben lehetővé válna az erők gyors átcsoportosítása és a ljubljanai szoros irányában történő üldözés megszervezése, (B) vagy sikerül Kesselringnek rendben visszavonulni, s ebben az esetben talán be kell érnünk ezidén a Lombardiai Alföld megtisztításával. Az ütközet alakulása határozza majd meg további teendőinket. Tervek készülnek egy kombinált szárazföldi és tengeri hadműveletre, amely – ha a helyzet követeli – az Isztriai-félszigeten kerül megvalósításra. 3. A Balkánon. Folytatjuk légierőink hadműveleteit és a 'commandos' típusú hadműveleteket." (Lásd erre vonatkozóan Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–45. Kossuth Könyvkiadó. 1958. 1. k. 307. l.) A szövetségesek terveiről Sztálin tehát már szeptember 19-én tudomást szerzett. Churchill Moszkvában októberben lényegében ezt ismételte meg, semmi újat nem tett hozzá. Változott ebben a vonatkozásban a katonai helyzet november elejére? Alapvetően nem! A budapesti hadművelet megindításának idején a partraszállásra Isztriában a szövetségeseknek nem volt katonai lehetőségük.

Továbbá abból a tényből, hogy a szovjet legfelsőbb főparancsnokság helyet adott Tolbuhin javaslatának, – hogy a front főerőivel ne Nyugat-Magyarországon át támadjon Bécs felé, hanem a budapesti csoportosítás bekerítésére és szétverésére alkalmazva csapatait, Székesfehérvár–Komárom–Győr általános irányban, tehát a móri kapun át, és nem a Dráva mentén a Balatont megkerülve Szombathely–Bécs általános irányba, – arra következtethetünk, hogy a szovjet vezérkar is biztos volt abban, hogy az angol–amerikai csapatok Isztriában már nem szálltak partra. Azaz látta, hogy Churchill politikai elképzeléseit katonailag nem tudják realizálni. Ezért kijelentéseit nem tartotta veszélyesnek és nem ezért sürgette Sztálin a budapesti hadművelet megindítását. Katonailag kívánatos volt, hogy mielőtt a fő hadászati irányban a támadás megindul, a délnyugati hadszíntéren a szovjet csapatok felszabadítsák Magyarországot, Szlovákiát és elérjék Ausztriát, sőt ha lehet, foglalják el Bécset.

Nem lehet teljes biztonsággal támadni a Varsó–Berlin irányban, ha a Kárpátok az ellenség birtokában van, ahonnan ellencsapásokat, sőt esetleges ellentámadást szervezhet a főerők szárnyába. Továbbá kívánatos volt az ellenség megfosztása a magyar olajtól, a cseh és az osztrák hadiipari központoktól. A szovjet vezérkarnak volt olyan szándéka is, hogy magyarországi aktív tevékenységgel erőelvonásra készteti a németeket a Varsó–Berlin iránytól. Ez 1944 végére, 1945 elejére be is következett. Ezekért volt sürgős a budapesti hadművelet megindítása.

Előfordul néhány olyan megállapítás, amely zavaróan hat. Csodálkozva olvashatjuk pl. (153. l.), hogy a „sötétség és a sűrű hóesés kedvezett a német csapatoknak . . ." Hányszor bíráljuk a nyugati burzsoá hamisításokat azért, mert azt írják, hogy Moszkvánál a „tél tábornok" és a 40 fok verte meg a németeket. Az időjárás objektíve adott mindkét fél részére. Egyetlen olyan hadvezér kijelentését a történelem még nem jegyezte fel, hogy éjszaka sötétben szívesebben támad, mint nappal, mert ez számára eredményesebb.

Hasonlóan ilyen tartalmú a 206. oldalon az a mondat: „. . . hogy a német katonák még mindig elhitték a szovjet hadifogságról tudatosan és rendszeresen terjesztett rágalmakat". Miért ne hitték volna el? Erre a fasiszta propaganda különös gondot fordított, aminek ellenkezőjéről a katonát csak a hadifogság győzhette meg. Ezek és ehhez hasonló megállapítások erőltetettek, nem illenek a könyv tartalmához, csökkentik értékét.

Szólni kell még a stílusról és a katonai terminológiáról, amely a szerző és a kiadó közös munkájának eredménye. Jó olvasni olyan könyvet, ahol a katonai terminológia használata minden igényt kielégít. A hadieseményeket megértését jól megszerkesztett, kulturált vázlatok könnyítik meg. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy ezek közül éppen a Budapest bevételének menetét ábrázoló vázlaton a rajzoló komoly hibát vétett és ezt – a jelek szerint – a lektorok sem vették észre.

A Budapest-vázlat, amely a borítólapot is díszíti, a Margit- és a Petőfi-híd között négy hidat ábrázol. Holott 1944–45-ben, – ugyanúgy mint ma – három: a Lánc-, az Erzsébet és a Szabadság- (akkor Ferenc József-) híd volt. Ugyancsak elkerülte a képszerkesztő figyelmét „A szovjet csapatok előnyomulása Budapest felé" című képaláírás. Itt a szovjet katonák nyári öltözetben támadnak. A kép bal sarkán kalászosokat fedezhetünk fel, ami szintén bizonyítja, hogy a képen ábrázoló tevékenység nem ősszel, nem télen, hanem nyáron történt.

A kritikai észrevételek a kiadvány értékét nem csökkentik. Nem halványítják el azt a megállapításunkat, hogy Tóth Sándor új könyve minden vonatkozásban körültekintően, eredeti dokumentumok felhasználásával, jó stílusban megírt, sok újat adó, hadtörténelmi irodalmunkat gazdagító munka. Olyan könyv került ezzel a magyar olvasók kezébe, amely a nagy történelmi esemény bemutatása mellett örök emléket állít azoknak, akik fővárosunkért a legdrágábbat: az életüket adták.

Ölvedi Ignác

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

PAULINE MAIER:
SAMUEL ADAMS ÉS A RÓLA ALKOTOTT ITÉLETEK KÉRDÉSE

„Az utókor soha nem fogja pontosan ismerni, mint ahogy saját korában sem ismerték kielégítően" – írta Samuel Adamsről unokatestvére, John Adams. Az amerikai forradalom ezen, már kortársainak is különlegesnek tűnő alakjáról, akinek arcképét – ahogy a forradalom időszakától mind jobban távolodtak – egyre egyoldalúbban és ellenségesebben rajzolták meg, írt az University of Massachusetts (Boston) tanára, Pauline Maier tanulmányt, amelyben megpróbálta felülvizsgálni a közkeletű feldolgozásokat, eredetüket és a tények tükrében feltárni a bennük mutatkozó ellentmondásokat.

A három részre tagolódó tanulmány első fejezete a Samuel Adamsszal foglalkozó irodalmat tárgyalja, miután röviden felvázolta hőse pályafutását, szerepét Massachusetts állam tanácsában, a bostoni városi gyűlés vezetésében, a gyarmat forradalmi kormányzatának megszervezésében, egészen a Kontinentális Kongresszuson való részvételig. Ezekben az években tevékenysége rendkívül jelentős, kortársai mind az Államokban, mind Európában nagyra értékelik. Megítélésében a fordulat a kivívott győzelem után következik be, amikor is fiatalabb kortársai kezdenek rá úgy tekinteni, mint aki kormányok megdöntésében és a „csőcselék" szenvedélyének felkorbácsolásában volt élenjáró, kiemelik rigorózus kálvinizmusát, puritán szellemét és egyre kevésbé érzik „megfelelő hősnek". A tárgyalt művek szerzői három pontba foglalhatóan jellemzik Adamszot: mint történelmi személyiség Samuel Adams volt az első, aki a függetlenség gondolatával foglalkozott, tömegekre ható propagandamunkájával előkészítette a forradalmat, és ez által ő felelős az erőszakos cselekményekért.

A tanulmány második részében Pauline Maier e három tételt cáfolja Adams fennmaradt leveleire és írásaira támaszkodva. Az életrajzírók állításával szemben, hogy tudnillik Adams már 1765 előtt a függetlenség híve volt, annak saját írásain keresztül mutatja ki, hogy benne, akárcsak kortársaiban, fokozatosan, a lezajlott politikai események hatására érlelődött meg a függetlenségi gondolat. Kiemeli, hogy Adams igen nagyra értékelte a brit és az azon alapuló Massachusetts-i alkotmányt. A gyarmatok ellenállását a brit hagyományokkal tökéletesen kapcsolatban levőnek találta és 1763-ban még akkor is elvetendőnek találta a függetlenséget, ha azt felajánlják. Adams gondolkodásában a fordulat a brit csapatok bostoni tevékenysége nyomán következett be: elkeseredett ellensége volt az állandó hadseregeknek, melyekben a zsarnokság legfőbb eszközeit látta. Ehhez járult még a gyarmatok végrehajtói hatalmának megsértése és, Hutchinson massachusettsi kormányzó tevékenysége folytán, az az érzés, hogy az többé nem függetlenül, hanem London irányítása alatt cselekszik. Mindezek hatására érlelődött meg benne a gondolat, hogy a gyarmatok önállóan is üdvözülhetnek, bár még nem látott lehetőséget a kiegyezésre, ha néhány nem megfelelő személyt a hatalomból eltávolítanak. 1775-re azonban eloszlottak illúziói és ettől kezdve következetesen, mint egyetlen lehetőséget támogatja a függetlenség gondolatát, ebben a szellemben cselekszik és ír.

Az életrajzírók állítása, hogy Samuel Adams a függetlenség irányába buzdította az embereket, a fentiekben cáfolt véleményen alapszik. Adams azonban nem mozgathatta az embereket olyan cél felé, amelyet nem érzett teljesen magáénak. Bár nem kétséges, hogy a népvezérek szerepét szinte a modern behaviorizmus terminológiájának használatával írta le (meggyőződése volt, hogy az embereket inkább érzelmeik, mint értelmük irányítja), félt a felszított szenvedélyektől, mivel az káoszt eredményezhet. Mindezek ellenére hitt az emberek helyes politikai ítéletében, pártolta a testületi tevékenységet és vallotta, hogy a vezetőknek kötelessége az emberek elégedetlenségének okait föltárni és ezeket minden eszközzel megszüntetni.

A tanulmány középső részének végén, miután a szerző két, Adams személyével kapcsolatos tradíciót már szembesített a tényekkel, a harmadikat – felelősségét az erőszakért – boncolja. Adams írásain és cselekedetein keresztül bemutatja, hogy ő a legfőbb hazafiúi erénynek a türelmet tartotta és az erőszakot csak mint végső eszközt ítélte megfelelőnek, azt is csak bizonyos határokon belül, de csak akkor, ha a szabadság megvédése a célja. Nem az erőszak volt a kenyere és médiuma nem a „csőcselék": a politikai agitáció eszközének a sajtót, a népünnepélyeket tartotta, e célból különböző szövetségek szervezését is támogatta. Ez utóbbi tevékenysége kortársai szemében – egy olyan korban, mely minden kormányon kívüli szervezkedést elítélt – túlságosan is radikálisnak tűnt, és alapjául szolgált Adams későbbi téves megítélésének, noha – a függetlenség kivívása és a szabad kormányzat megvalósulása után – ezen szervezetek létjogosultsága Adams szemében is kérdésessé vált.

Mindezeken túl Adams személyének megítélését rossz irányba befolyásolta, Maier szerint, saját következetes kálvinista, „puritán" magatartása is, amely elvetett minden születési előjogot, nem tartott igényt vagyonra stb., és amely még személyes levelezését is személytelenné teszi. Alakja mindinkább összefonódott a forradalmár alakjával egy olyan korban (az említett életrajzok az 1880-as évek után jelennek meg), amely az amerikai forradalmat, mint egy nemzet születésének kiinduló pontját, lassan egybeolvasztotta a függetlenségi háborúval, amely hősiesebbnek tűnt, és a függetlenség korai vezetői helyébe a szinte „kanonizált" Alapító Atyákat állította. Az életrajzírók megfeledkeztek arról, hogy Adams nem tört új utakat: New England alapítóinak munkáját folytatta, a múlt eredményeit akarta átmenteni a jövőbe. Ezért fordulópont Hutchinsonhoz való viszonya forradalmári fejlődésében: Adams szembe kellett, hogy forduljon vele, mivel a kormányzó tevékenysége a múlt és a jövő folyamatosságát zavarta meg. Végső soron azonban Adams leginkább az angol forradalom „szentjeihez" hasonlítható, akik, hozzá hasonlóan, egy korrupt világban akartak tiszta kormányzást, az erényes múltat állították szembe a bűnös jelennel. Szigorú aszkétizmusa pedig a későbbi forradalmak következetes alakjaival kapcsolja össze s így életművének félreértése nem csak személye, de „a forradalmár mint olyan" helytelen – bennük csak erőszakos anarchistákat látó – megítéléséből is származik.

Így válhatott a fiatalabb amerikai nemzeték és az utókor szemében intoleráns, hajlíthatatlan, merev személyiséggé az, aki „a forradalomért született". Személye később mind kényelmetlenebbé vált és ez egyre inkább eltávolította a későbbi generációkat a valódi történelmi személyiségétől, Samuel Adams alapvető forradalmi karakterétől és ezen keresztül az Amerikai Forradalom forradalmi jellegének, mint alapvető „élménynek" a kihangsúlyozásától.

(The American Historical Review, 1976. 1. sz. 12–37. l.) *Cs. K. Gy.*

G. P. KUROPJATNYIK:

A FÖLDKÉRDÉS ÉS A FORRADALMI HELYZET ÉSZAK-AMERIKÁBAN A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

Bár a szakirodalom elismeri a farmer mozgalmak jelentőségét az amerikai angol gyarmatok függetlenségi harcának kibontakozásában, fő figyelme mégis a nagyvárosokban lezajlott eseményekre irányul. Így a lakosság csaknem 90 százalékát jelentő farmerek mozgalmait nem súlyuknak megfelelően vizsgálják a függetlenségi háború előtörténetében. Kuropjatnyik abból indul ki, hogy a polgári munkák ugyan nem marxista felfogásban tárgyalják a forradalmi helyzet problematikáját, alkalmasint értékes adatokat vonultatnak fel, amelyek marxista módszer szerint csoportosítva plasztikusabb háttérrajzot tesznek lehetővé. Ezen adatok, valamint forráspublikációk alapján leszögezi: az agrártársadalmon belüli feszültségek alapvetően hozzájárultak az amerikai gyarmatok fellépéséhez. A farmerek jelentős hányada gazdasági függőségbe került az angol gyarmattartó hatóságok által támogatott nagybirtokoktól. Ujabb területek betelepítésére kényszerült, de a hatóságok, valamint az ellenálló indiánok ezt megnehezítették. Az 1750–60-as években egyrészt felerősödött a Nyugat felé irányuló migráció, másrészt mind gyakoribbá váltak a petíciók és tiltakozások, amelyek a földfoglalás kedvezőbb feltételeit követelték. Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Thomas Lee és mások ezekben a megmozdulásokban kezdték közéleti pályájukat.

A hétéves háború után jelentkező értékesítési nehézségek tovább mélyítették az ellentéteket. 1763-ban Pannsylvaniában bontakozott ki a farmerek mozgalma. Először az indiánok rovására kíséreltek meg földjeiket bővíteni, majd a hatóságokhoz fordultak, amelyek ígéretekkel szerelték le a felvonuló farmereket. Az 1760-as évtizedet térben és időben szétszórt, ösztönös farmer megmozdulások jellemezték, amelyek a gyarmati hatóságok, az angol királyi katonaság, vagy az indiánok ellenállásán törtek meg. A hétéves háborúban keletkezett pénzhiány pótlása érdekében bevezetett bélyegilletékek váltották ki a városok elégedetlenségét, amely a farmerek fellépéseivel párosulva végül is forradalmi helyzetet eredményezett. Boston lett a mozgalom központja, amely New York, Észak- és Dél-Karolina, valamint Massachusetts államban támaszkodhatott elsősorban a farmerek elégedetlenségére. A bojkottmozgalom és az angolok brutális fellépései már 1768–1771 között szinte már polgárháborús helyzetet teremtettek az említett államokban, s a gyarmatok angol ellenes politikai szervezkedése is magasabb fokra lépett. A „Szabadság Fiai", a „Zöld hegyek Fiai" szervezetek a politikai és a fegyveres ellenállás magjai lettek. Az ellenőrzésük alatt tartott területeken a farmereket kedvezményekben részesítették, a nagybirtokok tulajdonosait elűzték, mintegy tömegbázist teremtve a függetlenségi háború számára.

1772–1773 folyamán az angolok és W. Tryon kormányzó szemellenzős politikája tovább mélyítette a válságot. Tryon hallani sem akart engedményekről, de hatalma kevésnek bizonyult az elégedetlenség hullámával szemben. London nem vetett be katonaságot, nehogy a kormányzó kezén lévő erők gyengeségére fény derüljön. Ugyanakkor az angol kormány gazdasági és politikai intézkedése olajat öntött a tűzre. Ebben a feszült helyzetben került sor a „bostoni teadélután"ra, amelyet 1774 elején erőszakos rendszabályok, valamint az 1763-as agrárpolitika konokul következetes végrehajtását előíró rendeletek követtek. Az ekkor a farmerek részéről jelentkező tiltakozó mozgalmak támogatást jelentettek az ellenálló városoknak és tovább nehezítették az angolok helyzetét. Az angolok által blokád alá vett Boston jelentős élelmiszer, fegyver, emberanyag utánpótlást kapott az agrárvidékektől. Igy az 1774 szeptemberében összeült Kontinentális Kongresszus (Philadelphia) alattvalói felirata ellenére az ellenállás bázisa megszilárdult, s az Angliával való szakítás elkerülhetetlenné vált.

(Voproszi Isztorii, 1976. 8. sz. 75–93. l.) *M.*

V. G. SZIROTKIN:

A 19. SZ. ELSŐ NEGYEDÉNEK IDEGEN NYELVŰ OROSZORSZÁGI SAJTÓJA MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

Sem az orosz, sem a szovjet történetkutatás nem használta fel eddig jelentőségének megfelelően azt a több tucat idegen nyelvű sajtóterméket, amely a múlt század első évtizedeiben oly fontos szerepet játszott az Oroszországról, a cárizmus politikájáról Európában elterjedt kép formálásában. Ennek egyik oka, hogy ez a gazdag anyag a kutatók számára nincs hozzáférhetővé, használhatóvá téve. Szirotkin, igen bőséges anyagot felvonultató tanulmányában pótolni szándékozik ezt a mulasztást, amikor mintegy vázlatos sajtótörténetet ír, s ennek során csaknem húsz idegen nyelvű újsággal, folyóirattal ismertet meg. A zömében német, lengyel, francia nyelvű anyagot négy kronológiai szakasz keretében jellemzi.

1803–1805 az első kronológiai szakasz, amikor német nyelvű kereskedelmi-gazdasági és irodalmi-politikai kiadványok voltak a legjelentősebbek. Megjelenésüket egyrészt a II. Katalin és I. Pál uralkodása alatti szigorú cenzúra enyhítése, I. Sándor liberálisnak tetsző politikája, valamint az az Európa szerte ekkor elterjedt bizakodás tette lehetővé, amely a kereskedelmi kapcsolatok megélénkülését remélve, a napóleoni Franciaország és a konzervatív Európa közötti béke tartósságára számított. Az orosz kormányzat alkalmazásában álló német szakemberek, hivatalnokok hívták életre a „St.-Petersburgische Kaiserliche privilegierte Handels Zeitung" c. hetilapot, amely F. Pfeyffer szerkesztésében, elsősorban Oroszország külkereskedelméről tudósított, s 1803–1804 folyamán 52 száma látott napvilágot. Igényesebb, nagyobb érdeklődésre számottartó vállalkozás volt a H. Storch akadémikus szerkesztette „Russland unter Alexander dem Ersten" c. gazdasági-történeti folyóirat 1803–1806 között. Lipcsében adták ki, a német államokban és Oroszországban is terjesztették, orosz nyelvű

változata is népszerű volt. Kereskedelmi, ipari, az erdőgazdálkodásra vonatkozó szakcikkek mellett publicisztikai írások színesítették, amelyek a kormányzóságok életéről, Finnország helyzetéről, valamint a vilnói és derpti egyetem tevékenységéről tudósítottak. Az akadémia Közleményeit is szerkesztő H. Storch igyekezett állandó levelező hálózatot kiépíteni folyóirata köré. Ennek bázisát az oroszországi egyetemek tanáraiból, a külföldi orosz képviseletek hivatalnokaiból szervezte. Ez utóbbiak révén a külföldi sajtó orosz vonatkozású cikkeiből közölt rendszeres lapjában, természetesen kommentálva, hogy az Oroszországról külföldön kialakult képet kedvezően módosítsa. Jól hasznosíthatóak a történetkutatásban a baltikumi helyi jellegű német és lett nyelvű folyóiratok. Rigában jelent meg (bár a fejlécén Szemtpétervár, Moszkva, Lipcse, Szászország szerepel) egy gazdasági-politikai folyóirat, amely elsősorban a Fekete-tengeri orosz kereskedelemre vonatkozóan közölt cikkeket, de levelek formájában a cári birodalom nemzetiségi területeinek életéről is tudósított. Az irodalmi-politikai periodikák között a „Der Zuschauer" volt a legnépszerűbb, amelyet az ismert lettországi felvilágosító, G. Merkel indított el 1807-ben, s 1856-ig jelent meg. Az 1806–1811 között működő „Ruthenia" c. irodalmi folyóirat munkájába szintén bekapcsolódott.

Az 1806–1807-et magába foglaló második szakasz legmaradandóbb vállalkozása a „Journal du Nord" volt. Tulajdonképpen a „Moniteur" hasábjain kibontakozó oroszellenes francia propaganda ellensúlyozására hívták életre D. P. Trosinszkij kezdeményezésére. Offenzív propaganda eszközzé Jan Potocki, ez a hányatott életű lengyel gróf, író, az orosz Akadémia tagja tette. Cikkeiben Napóleont kalandor hódítóként tüntette fel, aki elárulta a forradalmat, csak eszköznek használta fel. A tilsiti béke megkötése lehetetlenné tette, hogy a „Journal du Nord" Potocki elképzelése szerint működjék, ezért eltávozott a lap éléről.

Az 1808–1814 közötti időszakot Szirotkin szerint a „kincstári" hazafias propaganda eluralkodása jellemezte. Némi túlzással elmondható, hogy Tilsit után az orosz hivatalos sajtó szinte „Napóleon eszköze" lett. 1809-ben még a franciák császárát dicsőítő cikkek is napvilágot láttak. Igaz, a nem kormány lapok nem úsztak ezzel az árral, de franciaellenes propagandát a cenzúra nem engedélyezett. Így a már említett „Journal du Nord" is gazdasági tárgyú cikkekre szorítkozott, a német sajtóból vett át írásokat, amelyek Franciaország belső életéről, a német területen kibontakozó ellenállásról, majd 1811-hez közeledve a spanyol hazafiak hősiességéről szóltak. Az orosz–francia-konfrontáció elkerülhetetlenné válásakor, 1810 után a kormánylapok is hangnemet változtattak. Az orosz külpolitika céljaival összhangban megkísérelték csökkenteni az oroszellenes francia propaganda hatását elsősorban a német és lengyel nyelvű területeken. Ezzel a céllal jelenttették meg a „Moskovische Zeitung"-ot, 1811–1812-ben. A lengyel nyelvű hasonló kísérlet nem járt eredménnyel. Egészében véve az szerzőnk véleménye, hogy a cári kormányzat hazafias propagandája 1812 előestéjén megkésett, nem volt hatásos, s egyetértőleg idéz a dekabrista A. N. Muravjovtól, aki szerint „a hazafiság szelleme minden külön kormányfelhívás nélkül, szinte spontán lobbant fel".

1812 őszétől igyekezett a hivatalos orosz propaganda lépést tartani az eseményekkel. N. I. Grecs szerkesztésében megjelentették a „Der Patriot" c. lapot, amely 1812–1815 között német és francia nyelven propagálta a hivatalos hazafiságot. Ezzel párhuzamosan, a hazai közvélemény felsorakoztatása érdekében hívták életre a „Szin Otyecsesztva" (Honfi) c. folyóiratot. 1813-tól módosulás állt be a hivatalos sajtó hangnemében. Előtérbe került Oroszország felszabadító szerepének népszerűsítése, mind a hazai, mind az európai közvélemény előtt. Sz. Sz. Uvarov volt a szellemi atyja ennek az új törekvésnek, aki álliberális szólamoktól sem riadt vissza a lengyel, a német nemzeti ellenállás megnyerése érdekében, ugyanakkor, amikor Oroszországon belül az ún. hivatalos népiesség egyik értelmi szerzőjeként szerepelt. A „Journal du Nord"-t ekkor váltja fel a „Conservateur Impartial" (Pártatlan konzervatív). Elsősorban nemesi körökben örvendett népszerűségnek, amit a példányszám növekedése, a terjedelem bővülése is mutat. Mindenekelőtt a felbomló francia seregről közöltek benne a kutatók számára is értékes írásokat, a hadifoglyok leveleit. Ugyancsak Oroszország Európa által való elfogadtatását szolgálta a „Russisch–deutsches Volksblatt" 1813-ban, Berlinben, és a „Der russische Invalide. . ." 1813–1821 között, amely formailag magánkiadvány volt.

Az 1815–1822 közötti negyedik szakaszt a hivatalos orosz sajtópolitika kettős törekvése, s az ennek következtében kialakult ellentmondásosság jellemezte. A hazai közvélemény felé a feudális, konzervatív, hivatalos népies propaganda vált uralkodóvá. Külföld felé bonyolultabb, rugalmasabb sajtópolitikát igyekeztek érvényesíteni. El kellett fogadtatni a Szent Szövetséget, Oroszország lényegével ellentétben a korlátozott monarchia, a felülről végrehajtott jobbágyreform lehetőségét kellett hangoz-

tatni. Az oroszországi közvélemény, maguk az újságírók és főként a katonatisztek egy része nehezen vette tudomásul ezt a kettősséget. A kormány egykori szócsövének, Grecsnek a karrierje is emiatt tört derékba.

A sajtópolitika kettőssége tükrözte természetesen I. Sándor politikájának ellentmondásosságát is. A korabeli újságok és folyóiratok, ezen belül az idegen nyelvű kiadványok tanulmányozása ennek az ellentmondásosságnak a teljesebb képét segíthetnek megrajzolni.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 4. sz. 77–97. l.) *M.*

V. F. ROMANOV:

AZ OROSZ ABSZOLUTIZMUS GAZDASÁGI-TÁRSADALMI BÁZISA AZ IMPERIALIZMUS KORÁBAN

Az oroszországi szocialista forradalom előfeltételeinek szempontjából tulajdonít kiemelt jelentőséget témájának a magnyitogorszki történész. Tanulmánya tulajdonképpen a kérdés néhány ismert kutatójának álláspontját vitatja. A vonatkozó irodalmat csoportosítva elkülöníti azt a vonulatot, amely a cárizmusnak, mint abszolutisztikus politikai rendszernek a válságát vizsgálja, egy másikat, amely Oroszország gazdasági-társadalmi viszonyait, az ezen belül a 20. század elején érvényesülő tendenciák kutatását helyezi előtérbe, továbbá azokat, amelyek az orosz burzsoázia ill. a nemesi földbirtokos-osztály társadalmi-politikai arculatának megrajzolására vállalkoztak. A problémával foglalkozó munkák egyik jellemzőjeként említi, hogy az orosz burzsoázia szerepének értékelésekor eltúlozzák annak jelentőségét, hogy nem volt közvetlen részese a politikai hatalomnak. A formális politikai jogok oldaláról közelítenek a kérdéshez, ami nem teszi lehetővé a tényleges politikai befolyás kimutatását. Ez a felfogás – megítélése szerint – végig gondolva megkérdőjelezheti a lenini második társadalmi forradalom aktualitását. Ha ugyanis alábecsüljük a burzsoá elem szerepét a 20. század elejének orosz társadalmi-politikai struktúrájában, akkor a cári abszolutizmust elsöprő polgári demokratikus forradalom permanens továbbfejlesztése nem látszik indokoltnak.

Elsőként az A. Ja. Avreh munkáiból kiemelt következtetésekkel polemizál. Elméleti kérdésekből indul ki. Vitatja a neves szakembernek azt a törekvését, amely a cárizmus osztálybázisa mellett tömegbázisának vizsgálatára irányult. A két kategória megkülönböztetését Avreh azzal indokolta, hogy adott politikai hatalom az uralkodó osztály érdekei mellett ún. össznemzeti érdekeket is megtestesít, ami szélesítheti bázisát. Az orosz abszolutizmus esetében ténylegesen a parasztság is tömegbázisnak tekinthető 1905–1907-ig, mert az objektív osztályérdekeit nem ismerte fel, az önkényuralom viszonyai között társadalmi-politikai aktivitása erősen korlátozott volt. A „jó cár"-illúzióban koncentrálódó hamis tudata mindezt csak tetézte. Az 1907. június 3-i fordulattal pedig a rendszer a burzsoázia felső rétegét is felsorakoztatta maga mögött.

Szerzőnk szerint elméleti tévedés az osztálytársadalom állama esetében annak az uralkodó osztály eszközeként és az össznemzeti érdekek megtestesítőjeként betöltött funkcióit egyenlőnek tekinteni. A marxizmus klasszikusaitól vett idézetekkel bizonyítja, hogy az osztály-uralmi funkció áll mindenekelőtt, míg a másik csak esetleges. Megalapozatlannak tartja az osztály- és tömegbázis közötti distinkciót is. Az osztályok feletti állam polgári koncepciójával rokonítja Avreh-nek azt a megfogalmazását, amely eltúlozni látszik a politikai szféra önmozgását a cárizmusnak feudális monarchiából burzsoá monarchiává válását illetően. Értékelése szerint az objektív gazdasági-társadalmi folyamatok, a kapitalista viszonyok eluralkodása tették lehetővé és szükségessé a rendszer átlényegülését.

A cárizmus politikai rendszere osztálytermészetének meghatározásához Lenin megállapításait javasolja alapul venni. Eszerint az átmenetiség, a társadalmi bázis kettőssége jellemezte az orosz abszolutizmust a 20. század elején, összhangban a gazdasági szerkezet több „ukládúságával" és a társadalmi struktúra torlódott jellegével. A feudális monarchiából burzsoá jellegűvé válás folyamata a középúton tartott. A kutatás fogyatékosságaként említi Romanov, hogy nem tisztázták egyértelműen, miben is nyilvánult meg a feudális jelleg. Megítélése szerint az abszolutisztikus kormányzási mód – amely 1905 után tompult –, a dolgozó osztályokkal szembeni rendőri módszerek a legszembetűnőbb mutatók. Elsősorban a gazdaságpolitika következményei utaltak a burzsoá jelleg erősödésére. S cikkünk szerint,

amennyiben a cárizmus (gazdasági) politikája tükrözte a burzsoázia érdekeit, úgy ez az osztály a politikai hatalom részesének tekinthető.

Ezzel a megállapításával már elsősorban A. M. Davidovics álláspontját vitatja, aki a feudális jelleget értékelte túl munkáiban. Visszatérve a politikai szféra önmozgásához, sajátos érdekei kérdésköreihez, a szerző ellentmondásos fejtegetésekbe bocsátkozik. Egyrészt ugyanis megállapítja, hogy a cárizmus az uralkodó osztályok hatalmának eszköze, másrészt – Leninnek a sztolipini rendszer bonapartisztikus jellegéről szóló megállapításait idézve – lehetségesnek tartja viszonylagos önállóságát, amely az uralkodó osztályokon belüli érdekellentétek közötti lavírozásra épül. Véleményünk szerint a rendszer társadalmi bázisának kettős természete, – burzsoázia, nemesi földbirtokosok – a két osztály, az osztályokon belüli rétegek ellentéte, az abszolutizmus miatt fejletlen viszonyok egyrészt a rendszer válságát, elszigeteltségét, labilitását bizonyítják, másrészt bizonyos időszakokban komoly lavírozási lehetőség forrásai voltak. Valójában persze a cárizmus az uralkodó osztályok osztályuralma érdekében, – de ezen osztályok vagy egyes rétegeik permanens elégedetlenségétől kísérve, ami a kettősség következménye –, viszont felnagyítja az osztályok felettiség látszatát.

Davidovics munkájának ellentmondásosságát illusztrálja azzal az adatsorral, miszerint 1897-ben a magas rangú állami hivatalnokok (92 533 fő) kb. egyharmada volt nemesi származású, ami szerinte nem a feudális jelleg túlsúlyának bizonyítéka. Természetesen a hivatalnoki réteg társadalmi származása nem perdöntő. A nemesség rendi szervezeteinek fennmaradása, a helyi önkormányzati szervekben élvezett különleges helyzete, a nagybirtok gazdasági súlya meggyőzőbb bizonyítékok. De nem elégségesek annak az álláspontnak a megvédéséhez, amely szerint a burzsoázia nem volt részese a politikai hatalomnak. Cikkünk utal A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij közös művére, amelynek az a konklúziója, hogy 1917-ig a tényleges politikai hatalom a feudális nemesi földbirtokosok kezében összpontosult, mégha a burzsoázia támogatásával is gyakorolták azt. Említi továbbá Sz. Ja. Borovoj könyvét, amely ugyan a cári bürokrácia, a nemesi földbirtok és a burzsoázia összefonódását mutatja ki, de külön beszél a burzsoázia „hatalom nélküliségéről".

Szükségesnek tartja ebben a kérdésben is az elvi tisztázást. Romanov szerint fel kell tárni az adott osztály helyzetét a gazdasági-társadalmi struktúrában, meg kell vizsgálni, milyen mértékben fedik az állam politikai döntései az osztály objektív érdekeit, s milyen mértékben vesz részt a politikai döntések kialakításában, a hatalom gyakorlásában. Szerzőnk szerint a forradalom előtti Oroszországban a burzsoázia – ha a fentiek szerint vizsgáljuk – jelentős politikai hatalommal rendelkezett. Az ország gazdasági élete lényegében véve a kezében volt, jelentős befolyással rendelkezett a kormánypolitika kialakításánál is, gazdasági szervezetei, a kormány bizottságaiban való részvétel, a hivatalnoki réteggel való összefonódása révén. Romanov úgy ítéli meg, hogy elsődleges érdekeit tekintve (gazdasági, osztályuralmi) az orosz burzsoázia jelentős politikai hatalommal rendelkezett, s a rendszer feudális jellege, amely lassította a kapitalisztikus viszonyok térhódítását, csak másodlagos érdekeit sértette. Ha az elsődleges és másodlagos érdekek csoportosításán lehetne is vitatkozni, tény, hogy az orosz kormányzat gazdaság- és társadalompolitikája érvényesítette a burzsoázia gazdasági és osztályuralmi érdekeit. Hogy az adott szituációban ez az osztály megelégedett a lassított térhódítással, tudomásul vette a monarchiát, az nemcsak a cárizmussal való összefonódását, de ellenforradalmi jellegét is bizonyította, ami viszont a lenini permanens forradalom koncepció aktualitását igazolta.

(Voproszi Isztorii, 1976. 5. sz. 20–36. l.) *M.*

V. N. VINOGRADOV, JU. A. PISZARJEV:

AZ 1905–1907-ES OROSZORSZÁGBAN ÉS A BALKÁN FORRADALMI MOZGALMAI

Az első orosz forradalom balkáni hatását jelentősen befolyásolta a gazdasági-társadalmi szerkezet hasonlósága az oroszországihoz, s ennek következtében az a körülmény, hogy a megoldásra váró feladatok azonos jellegűek voltak. Lenin megállapításaira utalva elsőként az agrárkérdést említi meg a szerzőpár. Macedónia és Bosznia-Hercegovina területén a török feudalizmus maradványai, Albániában, Koszovóban, a Novi-Pazari szandzsákban patriarchális agrárviszonyok, Romániában az oroszországihoz

nagyban hasonló földesúr–paraszt ellentét, Bulgáriában és Szerbiában a parasztgazdaságok differenciálódásából eredő feszültségek (a parasztbirtokosok 57%-a rendelkezett a művelt terület 22%-ával, 18%-a pedig a terület 51%-ával) vártak megoldásra. Az ipari kapitalizmus fejletlensége, a munkásosztály szociális és politikai elnyomása szintén az analóg jelenségek között említhető, mint ahogy a demokratikus átalakulás igénye is, hiszen az alkotmányok egyik országban sem biztosították a polgári demokratikus jogokat. A lakosság széles tömegeinek nagyfokú kulturális elmaradottsága (90% írástudatlan) ugyancsak rokonvonás Oroszország és a Balkán országai között. A nemzeti, nemzetiségi kérdés megoldatlansága szintén hasonló feladatokat tűzött napirendre.

Az 1905–1907-es oroszországi események a balkáni országok munkásmozgalmi körében váltottak ki legnagyobb visszhangot. Ebben szerepet játszott pl. az is, hogy a bolgár, szerb és román szociáldemokrácia fejlődésére egyaránt nagy hatással volt az orosz forradalmi, szocialista mozgalom, mindenekelőtt Lenin és Plehanov írásai. A sajtó hasábjain, forró hangú szolidaritási gyűléseken, a gazdasági követeléseken túlmutató sztrájkok keretében fejezték ki a Balkán szocialistái, munkásai lelkesedésüket az orosz proletariátus küzdelme iránt. Különösen a Patyomkin páncélos matrózainak romániai, szerbiai fogadtatása tükrözte az együttérzést. Az első orosz forradalom az 1907-es nagy román parasztfelkelés résztvevőit is motiválta. Cikkünk jelentősnek tartja a balkáni szocialista pártok szervezeti megerősödését, a forradalmi szárny határozott elkülönülését, amelyet az orosz forradalom értékelése kapcsán kibontakozott elméleti viták felgyorsítottak. Megállapítja ugyanakkor, hogy ezekben az években még sem a bolgár tesznyákok, sem a szerbiai mozgalom balszárnya nem értette meg Lenin kettős társadalmi forradalom koncepcióját, a munkás-paraszt szövetség jelentőségéről vallott nézeteit.

A szerzőpár tanulmánya érinti a balkáni országok liberális elemeinek reagálását is. Kezdetben, amíg az abszolutisztikus cárizmussal szemben a burzsoá ellenzék fellépését tartották jelentősebb tényezőnek, lelkesen ünnepelték az oroszországi változásokat. Nem ismerték fel, hogy újtípusú polgári demokratikus forradalom zajlik Oroszországban, amelynek a proletariátus és pártja a vezető ereje. Cikkünk ezzel magyarázza, hogy a szerb szkupscsinában felszólaltak a letartóztatott szociáldemokrata dumafrakció ügyében. Rámutat ugyanakkor, hogy az orosz burzsoázia behódolásának arányában egyre tartózkodóbbak lettek a balkáni országok liberálisai. A konzervatív uralkodó körök természetesen ellenségesen viszonyultak az orosz forradalom ügyéhez. Fokozták a cenzúra szigorát, megerősítették titkosrendőrségeiket, a Zubatovéhoz hasonló kísérleteket tettek (Románia), Albániában a jezsuiták aktivizálódtak a szocialisztikus tanokkal szemben. Az orosz Szent Szinódus brosúráit terjesztették hasonló céllal több balkáni országban.

Mindezek ellenére – vonják meg a mérleget a szerzők – az első orosz forradalom nagy hatással volt, fellendítette a balkáni országok haladó, szocialista mozgalmait, elősegítette az osztály- és politikai erők elkülönülését.

(Voproszi Isztorii, 1976. 6. sz. 65–76. l.) *M.*

V. JA. LAVERICSEV:

A BURZSOÁ-LIBERÁLIS MOZGALOM FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS TENDENCIÁJA OROSZORSZÁGBAN A SZÁZADFORDULÓN

A szerző igen gazdag eredeti forrásanyag alapján kísérli meg kimutatni az orosz liberalizmus fejlődésének folyamatos jellegét, a különböző áramlatok kapcsolódását. Az egyre nagyobb számmal megjelenő munkákról az a véleménye, hogy kronológiailag szűk szelvények metszeteit adják, az orosz liberalizmus fejlődés-tendenciáit nem fogják át. Megítélése szerint az 1860-as évektől kezdve, s nem csupán a 20. század elején volt jellemző sajátja az orosz liberalizmusnak az abszolutizmus és a demokratizmus közötti hányódás. Az orosz liberálisok mindvégig forradalom ellenesek voltak. A polgári rend bevezetését felülről végrehajtott reformoktól várták. Egészében azonban így is gyengítették az abszolutizmus pozícióit, s radikális nekibuzdulásaikkal az értelmiség széles rétegeit aktivizálták.

Tömörüléseik a két fővárosra (Szentpétervár és Moszkva) koncentrálódtak. A liberális körök az 1880-as évek végén a munkások sztrájkjai és a diákzavargások hatására élénkültek meg. Kiadványaik

jelentek meg, magánjellegű, baráti összejöveteleken formálódott álláspontjuk. Moszkvában az egyetemhez kapcsolódó Jogász Társaság keretében tömörültek, amelynek 1888-ban 150 tagja volt. Történészek, közgazdászok, jogászok, statisztikusok – a későbbi liberális politikai erők vezetői – adták meg az eszmecserék alaphangját. M. M. Kovalevszkij, M. Ja. Herzenstein, Sz. A. Muromcev, A. I. Csuprov és mások neveit emeli ki Lavericsev. „Az orosz irodalom barátai" elnevezésű kör szintén liberális politikai gondolatok kifejtéséhez biztosított keretet. A „Russzkije vedomosztyi" és a „Russzkaja miszl" hasábjai jelentették számukra a publicitást. Bázisuk szélesítése és a radikális elemek mérséklése céljából kerestek kapcsolatot az egyetemi diáksággal. A reakciós kormányzat-képviselői azonban ezeket a mérsékelt törekvéseket is rosszallották.

Szentpétervárott a „Vesztnyik Jevropi" körül alakult ki egy liberális mag, amely sok, a zemsztvókban befolyásos elemet is magába foglalt. „A Szabadkeresledelmi Társaság" és az „Analfabétizmus elleni Bizottság" összejövetelei jelentettek számukra fórumot. A kormány befolyásos képviselői (pl. K. P. Pobedonoszcev) forradalmároknak bélyegezték őket is, ami nyilvánvaló túlzás, de az orosz társadalom politikai iskolázottságának fejlesztésében elismerésre méltó szerepet játszottak. A pétervári liberálisok is törekedtek az egyetemi hallgatók befolyásolására. „A Tudományos Irodalom Társasága" szakmai jellegű előadásokat szervezett. A. Sz. Lappo-Danyilevszkij, V. I. Vernadszkij, D. J. Sahovszkij, V. V. Vodovozov, tehát neves polgári szakemberek, később liberális politikusok, ideológusok léptek fel, s ütköztették nézeteiket a szocializmussal is kacérkodó ifjúság véleményével. Alekszandr Uljanovékat azonban nem tudták meggyőzni. 1887 végétől újra rendszeresen összejöttek K. K. Arszenyev lakásán. Cikkünk tanúsága szerint 10 év alatt kb. 100 alkalommal találkoztak, s 55 előadást vitattak meg. Itt tette meg első közéleti lépéseit P. B. Sztruve is. Jelentősebb, hogy az 1890-es évek első felében Arszenyev köre szoros kapcsolatot alakított ki a liberális narodnyik ideológusokkal, s a marxizmussal szintén szenben álló „legális marxisták" is innen indultak.

Az 1890-es évek elején tomboló éhínség leküzdésében az orosz liberális elemek aktív szerepet játszottak. A két központ érintkezése is az éhezők megsegítésére indított akciók keretében valósult meg. Több közös tanácskozást tartottak, amelyek a későbbi kadet, ill. októbrista irányzat csírájaként értékelt, a D. N. Sipov és a Dolgorukov fivérek által szervezett „Beszeda" kör (1899) előfutárának tekinthetők. Lavericsev cikke egyrészt jól érzékelteti a liberális irányzat tarkaságát, másrészt hangsúlyozza, hogy végső soron a burzsoázia érdekeit fogalmazták meg, s ez az a fontos összefogó tényező, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni. A komponensek közül számba veszi a zemsztvó közegből indult liberálisok csoportját (a Dolgorukov fivérek, Petrunkevics, Sahovszkij), a polgári liberális értelmiség képviselői (pl. P. N. Miljukov) a liberális narodnyikokat (Mihajlovszkij, Pesehonov) és a legális marxistákat (Sztruve, Tugan-Baranovszkij, Bulgakov). Közülük többen később Sipov köréhez kapcsolódtak, s az „Oszvobozsgyenyije" finanszírozásában is szerepet vállaltak.

Szerzőnk röviden kitér a kadetok későbbi vezére, Miljukov „pályakezdésére", aki radikális liberálisként indult az 1890-es évek elején. A rendőrségi zaklatások miatt Bulgáriába települt át, de a forradalmi elemektől mindvégig távol tartotta magát. A „Narodnoje Pravo" csoporttal állt kapcsolatban, amelyről a történeti irordalomban megoszlanak a vélemények. Cikkünk szerzője a narodnyikizmus forradalmi, szocialisztikus hagyományaitól való eltávolodást tartja jellemzőnek, s Leninre hivatkozva az „Oszvobozsgyenyije" előfutáraként értékeli ezt a neonarodnyik kísérletet, azzal érvel, hogy az innen induló Miljukov, Pesehonov és Bogucsarszkij jelentős szerepet játszottak az „Oszvobozsgyenyije" megindításában. Az 1900-ban tartott statisztikus kongresszuson ők vették fel egy önálló, a zemsztvó köröktől és a legális marxistáktól egyaránt független lap gondolatát. Ezt követően próbálkoztak Sztruvéék önállóan lapot alapítani, majd bocsátkoztak tárgyalásokba az „Iszkrát" előkészítő Leninékkel. Miután nem tudtak megegyezni, 1901 folyamán pétervári liberális köröket próbálták megnyerni tervüknek, eredménytelenül. A liberális orgánum ügye 1902-ben nagyot lépett előre. Bogucsarszkij ekkor Voronyezs, Tula, Kurszk, Harkov és a Krím liberálisait nyerte meg tervének. Miljukovnál vitatták meg az általa írt programadó vezércikket. A liberális tábor szinte minden számottevő képviselője részt vett a vitán, amely után megjelenhetett a liberális irányzat kristályosodási magját képező kiadvány, – Sztruve szerkesztésében külföldön.

Egy évvel később a szerkesztőség körében már felmerült az egységes politikai szervezet gondolata, amelynek megalakítását Harkovban határozták el. 1904 januárjában Pétervárott realizálták ezt a határozatot. „A Felszabadítás Szövetsége" élén Petrunkevics, Miljukov, a Dolgorukov hercegek, Sahovszkij, Pesehanov, Kuszkova és mások állottak. A későbbi Kadet Párt egyik komponensét jelentő

szervezet kapcsán is felvillantja cikkünk a szovjet szakemberek nézetkülönbségeit. Egyesek szerint ugyanis a „Felszabadítás Szövetsége" a polgári értelmiség szervezete volt, a zemsztvók képviselői alig játszottak benne szerepet. A másik álláspont szerint viszont a zemsztvós és értelmiségi elem egymásra találását testesítette meg a szövetség. Igaz ugyan, hogy tagjai között az értelmiségi elemek voltak nagyobb számban, de finanszírozásából a zemsztvók liberálisai vállaltak jelentősebb hányadot. Fontosabb Lavericsev szerint az a körülmény, hogy az 1900-as évek elejére a legkülönbözőbb irányokból (liberális narodnyik, legális marxista stb.) indult polgári értelmiség eszmeileg igen közel került a századfordulón balra mozgó zemsztvó liberálisokhoz. A „balra mozgás" Oroszország egyre nyomasztóbb válságával, az ún. „harmadik elem" (értelmiség) zemsztvón belüli szerepének növekedésével függött össze. A liberális tábor egységesülését, a polgári értelmiségnek a zemsztvók felé való közeledését a tömegek forradalmi aktivitása magyarázza, amely mögött a szociáldemokrata és a szociálforradalmár szervezetek álltak. Természetesen a liberális tábor egységesülése ekkor sem lett teljes. Az 1904 novemberi zemsztvó kongresszus kisebbsége, a későbbi októbristák nem csatlakoztak. (Sipov, Bobrinszkij herceg, Heyden báró, a tőkés Morozov és Rjabusinszkij neve érdemel említést.) Az első orosz forradalom sodrában szerveződtek aztán tekintélyes politikai párttá az igen sok irányból érkező orosz liberálisok. A liberalizmus, mint a társadalmi gondolkodás egyik irányzata, miután sok kísérletet tett a szerveződésre az 1890-es évek folyamán, 1905–1906 fordulóján derékhadát politikai pártba tömörítette. A sokarcúság azonban nem múlt el nyomtalanul, ahogy ez a forradalom utáni években is bebizonyosodott.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 3. sz. 46–65. l.) *M.*

SZ. M. SZIGYELNYIKOV:

AZ ÖNKÉNYURALOM PARASZTPOLITIKÁJA A DUMA ÜLÉSEIT MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN

A tanulmány megkísérli bemutatni, milyen hatással voltak a forradalmi megmozdulások, mindenekelőtt a parasztmozgalmak, a cári kormányzat agrárpolitikájára 1905 végén és 1906 első hónapjaiban. A forradalmi hullám tetőzése az uralkodó osztályok egyes vezető képviselőinél pánikhangulatot teremtett. 1905 októberében pl. Migulin professzor az Uralon túli területekre történő áttelepítés gyorsítását, továbbá a parasztok használatában és tulajdonában lévő földterület növelését javasolta. Ez utóbbi feladat megoldása érdekében a nemesi nagybirtokok akár felét is késznek mutatkozott kisajátítani. Még a „kemény kéz" politikájának híveként közismert Trepov is tett ekkor olyan kijelentést, hogy inkább hajlandó lemondani birtokai feléről, ha a másik felét megtarthatja. A hivatalos kormánypolitika azonban nem tette magáévá az efféle álláspontokat. Részintézkedésekkel kísérelte meg leszerelni és megosztani az elégedetlenkedő parasztokat. Ennek a törekvésnek a jegyében adták ki az 1905. november 3-i rendeletet, amely 1906. január 1-től felére csökkentette, 1907. január elsejével pedig teljesen eltörölni ígérte a parasztok megváltási kötelezettségeit. Egy másik ukáz a Paraszt Bankot ösztönözte nemesi földek vásárlására azzal a céllal, hogy részletfizetés ellenében a parasztoknak eladhassa. Ezek a rendeletek a forradalmi irányzatok propagandája mellett azért sem érték el céljukat, mert egyrészt ekkor már csak a parasztok kisebbik hányadát sújtották a megváltási kötelezettségek, másrészt az igaerővel és mezőgazdasági eszközökkel nem rendelkező szegényparasztokat a földvásárlás nem menthette meg a kilátástalan nyomortól.

Cikkünk az 1905 decemberi felkeléssel hozza összefüggésbe Kutler tervezetét, amelynek szerzője a Vitte-kabinet tagja volt. Természetesen ez a tervezet is csak végszükség esetére javasolta a kincstári és cári birtokok megműveletlen földjeinek, valamint a bérbeadott magán nagybirtokok egy részének a kisajátítását. A parasztmozgalmak lanyhulása (a büntető expedíciók „jóvoltából"), a felkelt munkásosztály leverése után egyértelművé vált, hogy a kormányzat részére ilyen javaslat még tárgyalási alapot sem képezhet. Rövidesen magát Kutlert is menesztették.

1906 elején, amikor Lenin szavaival „az önkényuralom helyreállt", a nemesség rendi jellegű gyűlései egymás után juttatták el feliratait az uralkodóhoz az agrárpolitikával kapcsolatban. Általános vonásuk volt, hogy a földosztás gondolatát, mindenekelőtt a magán nagybirtok esetleges kisajátítható-

ságát határozottan elvetették. Érveik között az is szerepelt, hogy a parasztok földéhségét csak fokozná egy kiegészítő földosztás – a magán nagybirtok teljes felszámolásáig –, mert a mozgalmakban szerintük nagyobb szerepet játszott a forradalmárok lázító propagandája, mint a tényleges földhiány. Javasolták a Duma mielőbbi összehívását, s párhuzamosan a katonaság hatékony bevetését. Természetesen bizonyos agrárpolitikai intézkedéseket is szükségesnek tartottak. Az 1906. november 9-i ún. Sztolipin-féle földreform lényeges elemeit találhatjuk a nemesi feliratokban. Szabaddá kell tenni az obscsinából való kilépést, az obscsina kötelékeit levető paraszt magántelkévé teheti a használatban levő földet. Ezen túlmenően tagosításokat, az agronómiai ismeretek terjesztését, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar kapacitásának növelését és az áttelepítés fokozását javasolták a nemesi gyűlések határozatai. Némelyikben szerepelt a kiegészítő földosztás is, de csupán az állami földek terhére. Többen megfogalmazták a Paraszt Bank közvetítő szerepének erősítését.

1906 január elején a kormány külön ülésen foglalkozott a beadott tervezetekkel. Bár II. Miklós kategórikusan kinyilvánította a magánbirtok sérthetetlenségét, a kabinetben élénk eszmecsere alakult ki az agrárpolitikáról. Megfogalmazódott egy olyan álláspont, miszerint a parasztlázadások nem a földhiánnyal, hanem a parasztok rombolási hajlamaival magyarázhatók. Ezért első lépésben a kormányzatnak meg kell mutatnia erejét, a továbbiakban pedig erőfeszítéseket kell tennie a földművelő nép műveltségének, agronómiai ismereteinek növelésére. A másik tábor hosszadalmasnak vélte ezt a megoldási módozatot, s a Trepov által 1905 októberében megfogalmazott gondolatmenettel érvelt. A cár álláspontja eldöntötte a vita kimenetelét. Vitte összegezte a kormány véleményét, amely szükségesnek tartott bizonyos lépéseket a Duma összeülte előtt. A lépések közül a legfontosabb: az obscsinából való kilépés szabadsága, a parasztok osztályföldjének tulajdonná válása, amely Vitte szerint a földművelők jogi érzékét fejlesztheti, a földmagántulajdonnal való szembenállást tompíthatja, a szocialisztikus propaganda hatékonyságát is csökkentve.

A rendelet-tervezet részletes kimunkálása céljából külön bizottságot neveztek ki. A bizottság ülésein az obscsinából történő kilépés módozatait, problémáit, valamint a Paraszt Bank közvetítő szerepét vitatták meg. Mivel a tervezett intézkedések végleges formáját illetően nem született megegyezés, a Duma megnyitásának közelsége miatt azt javasolták, adjon ki az uralkodó egy manifesztumot, megnyugtatandó a parasztokat a tervezett intézkedések felsorolásával. Ezek közül egyetértés volt az áttelepítés kérdéseiben (számos kedvezménnyel vonzóvá tenni azt a nincstelen és kevésföldű parasztok számára), a Paraszt Bank közvetítő szerepének fokozását illetően és a kerületi, kormányzósági földrendező bizottságok létrehozásában, amelyek a tagosítás, az agronómiai ismeretek terjesztése kérdéseiben lennének illetékesek.

Február folyamán a miniszterek tanácsa ismét foglalkozott a parasztpolitikát érintő kérdésekkel. A rendeletek pontosításával az ún. Nyikolszkij-bizottságot bízták meg, mert bizonyos intézkedéseket a Duma összeülte előtt szükségesnek tartottak, épp annak politikai súlyát csökkentendő. A Nyikolszkij-bizottság által kidolgozott és a cár által is jóváhagyott tervezetek az Államtanács elé kerültek. Az Államtanács ülésein aztán kiderült: a parasztok tulajdonviszonyainak változtatása szükséges, de a megoldást illetően a nemesi önzést és a paraszt leszerelésére irányuló törekvést nem tudták összeegyeztetni. Ezen túlmenően úgy vélték, hogy a kormányzat és a Duma közötti feszültségek forrása lenne, ha idő előtt jelentetnének meg bizonyos intézkedéseket. Ezért azt javasolták, hogy az Államtanács ülésein elhangzottakat a Nyikolszkij-bizottság építse be korábbi tervezeteibe, s azok mint a kormány agrárprogramja kerüljenek a Duma elé. Ez lekötné a népképviselők érdeklődését, s a parasztokat is a várakozás álláspontjára kárhoztathatná.

Az Államtanács álláspontját is figyelembe vevő tervezet a parasztság egyenjogúsítását állította középpontba. Szerepelt benne az obscsinából való kilépés szabadsága, a nem faluközösségi földek szabad polgári magántulajdonná tétele, de túlzott koncentrálódása ellen szankciókat terveztek kidolgozni. Megfogalmazták a paraszti önkormányzat beépítését a polgári közigazgatási, igazságszolgáltatási struktúrába. Fontos feladatokat szántak a helyi földrendező bizottságoknak. A kormány agrárprogramjának végleges kidolgozása előtt április derekán Vittét menesztették. A reakciósan konzervatív Goremikin-kormány szűklátókörű nemesi álláspontot képviselt, s ezért került összeütközésbe a liberális többségű Dumával.

(Isztorija SzSzSzR 1976. 4. sz. 124–135. l.) *M.*

J. G. A. POCOCK:

BRIT TÖRTÉNELEM: EGY UJ TÁRGY VÉDELMÉBEN

Keveset hallat magáról az új-zéland-i történetírás, pedig van nemzetközi figyelemreméltó mondanivalója. J. C. Beaglehole professzornak, a wellington-i Victoria Egyetem néhány éve elhunyt tanárának emlékére az új-zéland-i történelmi társulat minden évben ülést rendez, melyen egy-egy fontosnak tartott kérdésről esik szó. 1973-ban J. G. A. Pocock professzor (jelenleg az amerikai Johns Hopkins Egyetem tanára) tartotta a Beaglehole-emlékelőadást, melyet a *New Zealand Journal of History* tett közzé – 1974-ben. A Chicago-ban megjelenő *The Journal of Modern History* olyan fontosnak tartotta Pocock érvelését, hogy egy évvel később ismételten közreadta tanulmányának alig módosított szövegét, ezáltal a legszélesebb szakközönség számára is érthetővé téve az eddig kevéssé ismert történetíró gondolatait.

E tanulmány publikálásának körülményei azért érdemlik meg figyelmünket, mert ismeretük közelebb visz a szerző gondolatmenetének forrásvidékéhez. Nem véletlen ugyanis, hogy Nagy-Britannia történelmének ideológiai-metodológiai problémái iránt éppen a felszámolt birodalom egykori „provinciáinak" egyikében támadt érdeklődés: az itt élő történészek, úgy látszik, olykor érzékenyebben reagálnak a brit államszerkezetben végbement gazdasági, társadalmi és politikai változásokra, mint anyaországi pályatársaik. S érzékenyen reagálnak főként akkor, amikor az anyaország imperialisztikus törekvéseit új köntösben, ezúttal történetírói koncepció öltözékében vélik tetten érni.

Pocock vitacikke az *Oxford History of England,* e nagyszabású angol történeti összefoglalás utolsó, A. J. P. Taylor által írott, 1965-ben megjelentetett kötetének előszavából indul ki. Pocock kihívásnak tekinti Taylor könyvének első bekezdését, amely kétségbe vonja a *Britain* (Britannaia) szó használatának jogosultságát, s melyben szerzője kifejti, hogy – az évtizedekkel ezelőtt megindult sorozat ciméhez igazodva – *Anglia* történetéről szól csak, és a szigetország nem-angol lakosairól, s különösen az egykori birodalom sokféle népcsoportjáról csak akkor és olyan mértékben emlékezik meg előadása során, amikor és amennyiben ezeknek a népeknek a története egybeesett az angolokéval. Taylor odáig megy, hogy a skótokról szólva elutasítja a maguk által használt „Scots" vagy „Scottish" kifejezés alkalmazását, mondván, hogy az *angol* nyelvben a „Scotch" melléknév honos. Pocock utal rá, hogy az összefoglaló angol irodalomtörténeti sorozat, az *Oxford History of English Literature* 16. századi kötetének szerzője is ugyanígy, „inkább arrogáns mint pedáns módon" érvelt a skótok magukalkotta megnevezése ellen. „Kevesebbért is ölnek néhol embereket" – jegyzi meg a nyelvi nacionalizmus e tünetei láttán Pocock, s figyelmeztet arra is, hogy az angolok a legutóbbi időben hajlamosak tagadni, hogy az *Empire* (birodalom) vagy a *Commonwealth* (Nemzetközösség) kifejezés valaha is jelentett volna számukra valamit, és elképzelhetőnek tartja, hogy – előbb-utóbb – lélektanilag hasonló mechanizmus révén kívánnak majd szabadulni a *United Kingdom* (Egyesült Királyság) vagy akár a *Britain* kifejezés kényelmetlenné váló tudati ballasztjaitól is.

Mindennek nyomán a tanulmány szerzője felveti, hogy ideje volna „felélesztení és tartalommal megtölteni a 'brit történelem' kifejezést". Maga is látja természetesen ennek nehézségeit. Igazat ad Taylornak annyiban, hogy a „Britannia" szónak nincs tényleges történeti tartalma: Britannia történetét sohasem írták meg, de komoly kísérlet nem történt még csak e bonyolult fogalom fejlődésének feltárására sem. A szerző ezek után áttekinti, hogy mit is ért 'brit történelmen'. Legelőbb néhány kivételes példával érzékelteti, milyen történetírói megközelítést is tartana követendőnek: megemlíti David Mathew 1933-ban megjelent *The Celtic Peoples and Renaissance Europe* (A kelta népek és a reneszánsz Európa) c. kötetét, J. C. Beckett *The Making of Modern Ireland* (A modern Irország születése) c. munkáját (London, 1966) és végül J. R. Pole *Political Representation in England and the Origins of the American Republic* (Politikai képviselet Angliában és az amerikai köztársaság eredete) c. tanulmányát (New York–London, 1966). E művek többé-kevésbé a Pocock által sürgetett, összetett szempontrendszert érvényesítik, s a 'brit történelem' fogalommal – Pocock szavaival összegezve – „a kultúrák azon csoportjának plurális történetére utalnak, melyek az anglo-kelta határvonal mentén helyezkednek el s melyeket egyre növekvő angol politikai és kulturális befolyás jellemez". Más megfogalmazásban: „A pluralista közelítést ... valamiképpen össze kell békíteni avval a nyilvánvaló ténnyel, hogy a 'brit történelem' nem egyéb, mint Anglia politikai és kulturális egészként való, állandó növekvő uralma."

E megfogalmazás magába foglalja a szerző mindkét kiindulópontját, a *pluralitás* igényét és a mind jobban kiteljesedő *angol hegemónia* figyelembevételét. E premisszákból vezeti le azután írása tulajdonképpeni mondanivalóját. Megítélése szerint ugyanis a fokozódó és mind ellenállhatatlanabb angol behatolás nemcsak a fejlődés menetét alakította a szigetvilágban, illetve a gyarmatbirodalomban, hanem, ezzel párhuzamosan, egyre határozottabban törekedett e térségek lakóinak tudati befolyásolására is, azaz történetük mellett történeti gondolkodásukat is messzemenően hatalmába kerítette. „A hódító . . . megszabja a játékszabályokat: uralma hatékonyságának mértéke szerint meghatározza, hogy az emberek mit csináljanak, hogyan gondolkodjanak és mire emlékezzenek." „Az angolok nemcsak csinálták, de írták is történetüket. . . a múlt őrzése hatalom: a levéltár az angol kormányzati rend magva. . ." Pocock elméleti igényű általánosítása megérdemli, hogy hosszabban idézzük: „Egy magasan szervezett társadalom magasszintű írásbeliséggel rendelkezik; kormányzati dokumentumoktól történelemkönyvekig számos formában termel . . . nyelvi és gondolati szerkezeteket, amelyek . . . szabály-jellegűek abban az értelemben, hogy parancsolóan előírják az emberek gondolkodási sémáit. . . E szabály-jellegű szerkezetek között ott van a történelem elbeszélésének, tanulmányozásának és kritkájának módozata is, aminek eredményeképpen egy magas fokon szervezett és művelt társadalom történeti tudata eltér egy kevésbé központosított és bürokratizált társadalométól – parancsolóbb és, elég valószínűen, önkritikusabb lévén. Ha az előbbi társadalom az utóbbi rovására terjeszkedik, a szabály-jellegű önuralom, mely hatalmának egyik forrása, a mások feletti uralom eszközévé válik. Ha rákényszerít másokat saját játékszabályai betartására, akkor egyszersmind rákényszeríti őket saját múltszemléletének, történelme magaalkotta szerkezetének elfogadására is. . . A kulturális pluralizmusnak és részleges uralomnak általunk vizsgált esetében a történészt nem egyszerűen arra késztetik, hogy a történelmet mintegy a befolyásoló kultúra szemszögéből tanulmányozza: magának a befolyásoló kultúrának a történelmét kell voltaképpen vizsgálnia, némileg minden más kizárásával, hiszen az adatok, a tudományosság hagyományai, és az éppen működő szabályok, melyeket újra kellene értékelnie, túlnyomórészt éppen ennek a kultúrának a termékei – ami egyik fontos oka annak is, amiért ez a kultúra befolyásolásra képes."

A tanulmány szerzője kísérletet tesz arra is, hogy történetileg körülírja a 'brit történelem' általa igényelt fogalmi megújítását, azaz sorra vegye, hogy koronként milyen földrajzi térségek, illetve politikai-szervezeti egységek tartoztak véleménye szerint a „brit" fogalom körébe. Felfogása szerint a kifejezés szemantikai tartománya az idővel geográfiai értelemben mind nagyobb és nagyobb területekre terjeszkedett ki, ha egy sor társadalom csak futólag tartozott is a brit birodalom szervezeti kereteibe. Pocock rugalmas, történetileg változó érvényű fogalomhasználata („a 'brit történelem' a kezdetek óta társadalmak és kultúrák egymás közötti konfliktusa, illetve új társadalmak és kultúrák teremtése") lehetőséget ad arra, hogy az angolszász népek és kultúrák kialakulásának egész bonyolult rendszerét a maga dinamikájában és kölcsönhatásaiban ragadjuk meg és szemléljük. Történelemfelfogása – saját szavaival – „Nemzetközösség-utáni és Európán-kívüli, s egyszersmind nacionalizmus-ellenes", s így – anélkül, hogy utalna erre – meglepően közel kerül a kérdés marxista interpretációjához.

Talán éppen ez a mozzanat, a „történelemszemléleti imperializmussal" való tudatos, sőt harcos szembefordulása váltotta ki tanulmányának eddigi, kritikus vagy legalábbis ódzkodó visszhangját. A *The Journal of Modern History* szerkesztője még közreadás előtt elküldte a tanulmányt Angliába, Skóciába és Amerikába, és megjegyzéseket kért a kérdéskör ismert szakembereitől. Angliából a személyében is érintett A. J. P. Taylor, az oxford-i Magdalen College tanára, a Brit Akadémia tagja reflektál az írásra. Elismerve a felvetett probléma létezését, nemigen érzi fontosnak az „angol" és a „brit" fogalom közötti különbségtevést. Különösen elutasítja Pococknak azt a gondolatát, mely szerint a „brit történelem" mindvégig különféle kultúrák egymásrahatása volt – Taylor szerint „a kultúra mindig kizárólagosan angol volt és maradt, nagyon csekély külső hozzájárulással". Taylor megerősíti korábbról ismert álláspontját, mely szerint az angolszász kultúrák mindegyike lényegében angol kultúra, vagy annak valamely változata, s e megállapítását írásainak jól ismert, fanyar humorával még Észak-Amerika társadalmaira is kiterjeszti.

Gordon Donaldson professzor, Skócia két működő skót-történeti tanszéke egyikének, az edinburgh-inak a vezetője, szűkebb hazája relatív önállóságát hangsúlyozza, és nem tekinti történetileg hitelesnek Skócia feltétlen alárendelését a „brit" fogalomkörnek. Michael Hechter professzor, a Washington-i Egyetem tanára némileg érintetlennek mutatkozik a „periférikus térségek" tanul-

mányozásának szüksége iránt. Bár a hozzászólók közül egyedül ő ismeri fel, hogy „egy új brit történelmet sürgető cikk elképzelhetetlen lett volna a kelta nacionalizmusnak az 1960-as évek közepén bekövetkezett britanniai újjászületése előtt", adós marad e jelenségnek a puszta leíráson túlmenő, valóban történeti elemzésével, s főként az ebből adódó következtetések értékesítésével.

Összességükben a hozzászólások mind színvonalban, mind tárgyi anyagukban messze elmaradnak Pocock professzor tanulmánya mögött. S ami a legnagyobb hibájuk: mintha nem értenék meg, vagy inkább nem akarnák megérteni Pocock mondanivalóját. Válaszában a tanulmány szerzője éppen ezért megismétli gondolatmenetének lényeges pontjait. Záróbekezdése azt is kétségtelenné teszi, hogy a szerző nagyon tudatosan vetette fel e kérdést éppen mostanában: „Ugy tűnik, hogy a brit történelemnek 1700 körültől létező formája végéhez közelít. E korszakbeli legszembeötlőbb jellegzetességei közé tartozott egy birodalmi és óceáni szerep vállalása, az atlanti szigetvilág politikai egységének fenntartása és az európai ügyektől való bizonyos mértékű távolság megőrzése. Ezek közül az első és a harmadik végérvényesen megszünt, s a második most van átalakulóban. Ilyen körülmények között vetettem fel, hogy az anglocentrikus szemlélet felváltása egy policentrikus rendszerrel szükségszerű, tágítja az intellektuális horizontot, és egyben új utakhoz segít a történelmi tapasztalatok vizsgálatában."

J. G. A. Pocock tanulmánya kétségkívül az utóbbi évek egyik legjelentősebb metodológiai írása a maga területén. S bár elsősorban az angolszász történelem kutatói okulhatnak belőle, tanulságait mi is hasznosíthatjuk.

(The Journal of Modern History, 1975. 4. sz. 601–628. l.) *F. T.*

FRANK FREIDEL

AMERIKAI TÖRTÉNÉSZEK: FELMÉRÉS A KÉTSZÁZADIK ÉVFORDULÓRA

A cikk Frank Freidel professzornak (Harward Egyetem) az Amerikai Történészek Szervezete 1976 áprilisában St. Louisban megtartott konferenciáján elhangzott elnöki beszédét közli.

Freidel professzor bevezetőjében rámutatott arra a fájdalmas anomáliára, hogy bár az Egyesült Államokban soha nem volt nagyobb igény professzionista történészekre, mint jelenleg, a megfelelő állás nélküli történészek száma óriási. Ennek a kettősségnek a feloldására új lehetőségeket kell keresni.

A professzor szerint két fő problémára kell a figyelmet irányítani: az egyik az iskolai történelemoktatás válsága, amelyről az Amerikai Történészek Szervezete már tett jelentést, a másik, amellyel a cikk is foglalkozik, az egyetemi doktorátusok „túltermelése".

Cikke első részében Freidel áttekinti a történész szakma fejlődését az Egyesült Államokban. Kiemeli az 1900-as évek elejének felfutását, amely 1920-ra az egyetemi doktorátusok számának évi 50%-os emelkedését jelentette. Hangsúlyozottan foglalkozik a 30-as évek gazdasági világválsága nyomán fellépő problémákkal, mind az elhelyezkedés, mind az anyagi lehetőségek terén; valamint a második világháború után bekövetkező prosperitással, amikor az egyetemi doktorátus megszerzése az egyetemi karrier első lépcsőfokának tűnt és az egyetemi továbbképzési lehetőségek is kiszélesedtek. Az 50-es években ismét visszaesés volt tapasztalható, de a 60-as években a történészek iránti kereslet és a keresetek növekedése következtében a hallgatók száma ismét megnőtt, az egyetemek egyre-másra szervezték a doktori előkészítőket, aminek eredményeképpen 1972-ben pl. már 1200-an doktoráltak, ebből az amerikai történelemre ötszáz disszertáció esett. Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált, hogy tíz doktorált közül három és fél, azaz több mint az egyharmad, nem talál képesítésének megfelelő munkakört, és a legújabb előrejelzések szerint 1980-ra tíz közül egy, maximum négy frissen doktorált tud majd tudományos munkakörben elhelyezkedni.

A történelmi áttekintés után Freidel professzor azokat a lehetőségeket elemzi, amelyek kihasználásával ezen a helyzeten változtatni lehetne. Leszögezi, hogy a doktorálást adminisztratívan nem akadályozhatják meg, másrészt az egyetemektől nem várható el az álláslehetőségek garantálása. Ismertet több felmerült megoldási javaslatot, többek között az egyetemi doktorátusok időszaki befagyasztását, a korai visszavonulás lehetőségét, az egyetemi alkalmazásban nem állók bevonásával nyári

kurzusok bevezetését, a gyakorlati idő lerövidítését vagy teljes megszüntetését. Freidel szerint az ismertetett elképzelések nem jelentenek kivezető utat. Ő a megoldást a következőkben látja: akik képesítésüknek megfelelő területen kívánnak dolgozni, megtalálhatják számításaikat, ha a helytörténeti, intézménytörténeti kutatásra, vagy a történeti források feldolgozására fordítják energiáikat. Ezen munkák elérésében, valamint az időszakos alkalmazás leteltével megfelelő állás találásában a nagy tudományos intézetek támogathatnák a kezdőket, emire már volt is példa. Lehetőség van ezen kívül az Egyesült Államokon kívüli tanításra is, ahogy azt már több európai kormány bevezette, bár ez csak akkor megnyugtató, ha a fiatal történésznek van hova visszatérnie alkalmazási ideje lejárta után. Mivel azonban az időszaki vagy részleges alkalmazási lehetőség kevés, hasznos lenne, ha a szövetségi kormány a New Deal éveihez hasonlóan új Works Progress Administration-t szervezne.

Noha mondezek ellenére sok fiatal doktoráltnak el kell hagynia szorosan vett területét, számukra is találhatók olyan lehetőségek, ahol tudásukat hasznosíthatják. A főiskolákon való elhelyezkedés jó megoldás lenne, ha a fizetést nem a gyakorlati évek szabnák meg. A középiskolákban történő elhelyezkedés pedig nagymértékben emelné a történelemoktatás színvonalát. Ezenkívül, több terület van, ahol a frissen doktorált történészek alkalmazásra találhatnak: jó lehetőségeket nyújtanak a kiadók, levéltárak, könyvtárak, múzeumok is. A szövetségi kormány minisztériumaiban is nagy az igény mind történészek mind levéltárosok iránt, nem különben az állami és városi vezetésekben.

A lehetőségek számbavétele után Freidel professzor két alapvető feladat megjelölésével fejezi be eszmefuttatását: az egyik, meggyőzni az állami szerveket arról, hogy szükségük van történészekre, a másik, úgy képezni fiatal történészeket, hogy ne csak a szorosan vett szakmai területükön tudjanak elhelyezkedni.

Ugy tűnik, a második feladat megvalósítása a könnyebb. Mindazonáltal ha a nyitás megtörténik, már könnyebb lesz anyagi lehetőségeket teremteni és lehetőségeket találni arra, hogy a történészek hasznosíthassák képességeiket. Néhány esetben már sikerült is.

A legfontosabb a publicitás e téren. Az Amerikai Történészek Szervezetének bizottsága, mely a történészek nem szakmai pályán való foglalkoztatásának megoldását tűzte ki célul maga elé, máris elkészített egy tervezetet a munkalehetőségekről. Szükségesnek tartha ez a tervezet – az Organization of American Historians, az American Historians Association és más történelmi szervezetek bevonásával egy Nemzeti Bizottság létrehozását, mely egyrészt támogatná a történelemtudományok művelése fejlesztésének ügyét, másrészt pedig összefogná a történészek alkalmaztatásának kérdését is.

(The Journal of American History, Vol. LXIII. No. 1. June 1976. 5–20. l.) *Cs. K. Gy.*

A külföldi folyóiratszemlét írták: Cs. Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.), Frank Tibor (F. T.) és Menyhárt Lajos (M.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. május 30-án a Kossuth Klubban *vitát* rendezett, Az értelmiség fejlődése a XVIII. században címmel.

A vitát vezették: *Kosáry Domokos, Antall József, Bíró Ferenc, H. Balázs Éva, Heckenast Gusztáv, Huszár Tibor.*

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja 1977. június 7-én a Hermann Ottó Múzeumban *tudományos ülést tartott.* A „Mohács a legújabb történeti kutatások tükrében" című előadást *Dr. Perjés Géza,* a Magyar Tudományos Akadémia tudományos munkatársa tartotta.

TÖRTÉNÉSZ VÁNDORGYŰLÉS SZÉKESFEHÉRVÁRON

A Magyar Történelmi Társulat szokásos évi vándorgyűlését 1976. december 20–21-én rendezte meg. A találkozó témája történeti irodalom és történeti publicisztika viszonya volt. A szépszámú hallgatóság előtt először *Berend T. Iván* akadémikus, a Társulat elnöke mondott megnyitót, majd tíz felkért hozzászóló fejtette ki véleményét a kérdés különböző aspektusairól. Ezután szabad vita következett, végül *Hanák Péter* az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, a Társulat alelnöke összegezte a vándorgyűlés eredményeit, tapasztalatait.

Mielőtt részletesebben szólnánk a vitáról, ide kívánkozik néhány megjegyzés. Az egyik, hogy a Társulat, illetve a rendezők erre a találkozóra sajnálatos módon csak a történészeket hívták meg, így a felkért hozzászólók között sem volt egyetlen képviselője sem az író-, újságíró-publicistáknak. Ezt a tanácskozás több résztvevője is szóvá tette, rámutatva arra a jogos igényre, hogy a kérdés megvitatása történészek belső ügyéből publicistákkal folytatott dialógussá váljék.

Ugyancsak többen helytelenítették, hogy a felkért hozzászólók között „felparcellázták" a történettudomány szakágazatait és ezeknek a publicisztikához való viszonyát. Helyesebb lett volna – miként azt Erényi Tibor is megjegyezte – a történettudomány egységes szempontjait jobban szem előtt tartani. Szerencsére – mutatott rá zárszavában Hanák Péter – a hozzászólók átlépték ezeket a határokat és szinte valamennyien szóltak a publicisztika műfaji, tartalmi, módszertani kérdéseiről, serkentve ezzel is a vitát.

A hozzászólások többségében valóban találkozhattunk a publicisztika definíciójára, a fogalom tartalmának meghatározására tett kísérlettel. Lényegében két álláspont kristályosodott ki a fogalom meghatározása körül. Az egyik csoport a publicisztikát tágabban értelmezte. Az ő véleményük szerint bármilyen mű, akár nekrológ, emlékcikk, vagy TV-film, publicisztikai munka lehet, amennyiben bizonyos tartalmi kritériumoknak megfelel. Hanák Péter véleménye szerint ezek a kritériumok: a közéletiség (vagyis politikum), a közérdekűség és a közérthetőség. E felfogás szerint tehát a problémaérzékeny, a gondolatokat intellektuális síkon felvető és megoldó alkotások mind a publicisztika fogalomkörébe vonhatók.

A másik álláspont jóval tisztázatlanabbul, kevésbé megfogalmazottan jelentkezett a vándorgyűlésen. Ez a publicisztika úgynevezett szűkebb értelmezése, mely szerint ez egy önálló műfaj, egészen más, mint a recenzió, a nekrológ, az évfordulós cikk. Azok a felszólalók, akik ehhez a nézethez álltak közelebb, csak két-két ilyen önálló műfajtípust említettek: az esszét és a dialógust, de főleg hiányukat kifogásolva.

Rátérve a vita ismertetésére, meg kell jegyezni, hogy a Társulat már évekkel ezelőtt programjául tűzte ki, hogy a tudomány és a közvélemény kapcsolatát javítja, szorgalmazza azoknak a tájékoztatási formáknak a megtalálását, amelyek segítségével a tudomány eredményei gyorsabban és hatékonyabban jutnak el a köztudatba. Az 1973. évi egri vándorgyűlésen ezt a kérdést a tömegkommunikáció oldaláról igyekeztek megközelíteni, de már ott is felmerült a publicisztika problémája, fogalomköre. A mostani vándorgyűlés kizárólag erről volt hivatva vitázni.

*Farkas Gábor*nak, a Fejér megyei Állami Levéltár vezetőjének köszöntője után *Berend T. Iván* megnyitója lényegében a hozzászólások sorát kezdte meg. A Társulat elnöke kifejtette, hogy a tudomány eredményeit a szélesebb közvéleményhez közvetítő úgynevezett áttételes műfajoknak, az ezeket művelő történészeknek, íróknak, újságíróknak, rádiós, televíziós és filmes szakembereknek fontos szerepük van a tudatformálásban. A szaktörténésznek nem lebecsülnie kell a publicisztika műfaját, hanem magának is törekednie kell aktív és színvonalas publicisztikai tevékenységre, annak érdekében, hogy a közvélemény minél frissebb és korszerűbb információkhoz jusson a történettudomány új eredményeiről. Törekedni kell tehát az utóbbi évtizedekben megerősödött disszertációs szemlélet, a műfaji elnehezülés leküzdésére, a műfaji megújulásra, arra, hogy legalább a jótollú történészek bátrabban vállalkozzanak rövid, tömör, színvonalas publicisztikai művek írására.

Lackó Miklós, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője „Történelmi eszmék – politikai eszmék a publicisztikában" című hozzászólásában szólt a történelem iránti érdeklődés napjaiban megújuló konjunktúrájáról. A fokozott érdeklődés számos tényezője közül kiemelte: a történettudomány az egyik legelevenebb magyar társadalomtudományi ágazat, melynek sajátossága a nagy társadalmi összefüggések tudatának ébren tartása. Véleménye szerint a történettudomány bűntudatos: érzi, tudományos hitelét önmaga előtt részben azzal vásárolta meg, hogy elszakadt a közvélemény „előítéleteitől" és évek óta arra törekszik, hogy visszataláljon a szélesebb közeghez. A tudomány és a közönség közti űrt használják ki – érthetően – egyes publicisztikai művek szerzői, akik nem megkerülik a tömegélményt, hanem számolnak vele. Az utóbbi évek egyik legjobb publicisztikai írásaként emelte ki Lackó Miklós Száraz Györgynek a zsidókérdésről szóló művét (Egy előítélet nyomában).

A publicisztika fogalommeghatározását érintve, a felszólaló annak a véleményének adott hangot, hogy a történeti publicisztika nem a történettudomány függvénye, hanem önálló műfaj, a politikai publicisztika egy fajtája. Ugyanakkor nem tartja e műfajba sorolhatónak sem a történelemoktatást, sem az ismeretterjesztést, sem a „történelmi emlékápolást". A műfaj fogalmát, kritériumait keresve megállapította: a jó történeti publicisztika egy aktuális politikai gondolatot kíván a történetírásból merített anyaggal meggyőzővé tenni. A fogalom tisztázása egyébként hozzásegít annak a problémának a megközelítéséhez is, mondotta, hogy miközben nagy tere van nálunk a történelem ideológiai-politikai felhasználásának, mégis oly ritka a jó történeti publicisztika.

Szabolcs Ottó, a Társulat főtitkára, a történelemtanítás és történelmi publicisztika kapcsolatáról, szerteágazó összefüggéseiről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a különböző tömegkommunikációs eszközöknek nagy szerep jut – a tankönyv mellett – a tanulók informálásában, tudatformálásában. A publicisztika, mint a legújabb tudományos eredmények gyors közvetítője, kiegészíti, részben korrigálhatja is a tankönyvet, sőt a történelmi jelenségek megelevenítésével, az élményszerűséggel nagyobb hatással is lehet az ifjú olvasókra. Veszélyeket is rejt azonban magában, mert a fiatalok még nem tudnak különbséget tenni a tudományos eredmény és a hipotézis, a megalapozott feltételezés és a megalapozatlan elmélkedés között. Ez tehát erősen növeli a publicista felelősségét.

Bassa Endre, a Kossuth Könyvkiadó munkásmozgalmi főszerkesztőségének vezetője, az ismeretterjesztő könyvkiadás statisztikai adatai és egy 1973-as felmérés tanulságai alapján vizsgálta a történeti tárgyú olvasói érdeklődést. Megállapítható volt, hogy a legnagyobb az érdeklődés az új- és legújabb kor, különösen a második világháború iránt. A tudásszint és az olvasottság egybevetéséből kitűnt, hogy mind a tárgyi tudás, mind a történelmi fogalmak és összefüggések ismerete azoknál a legerősebb, akik

sok (vagy több) ismeretterjesztő irodalmat olvasnak. Ez a tény felhívja a figyelmet az ilyen művek fontosságára, jelentős tudatformáló hatására.

A szaktudomány népszerűvé válásának egyik akadályát Bassa Endre a tudomány egyre elvontabb nyelvében, a problémának sokszor nem szerencsés megválasztásában látja. Nem helyes a népszerűsítés lehetőségének és szükségességének a kétségbe vonása. A feladat éppen az, hogy megteremtődjék a harmónia tudomány, oktatás és népszerűsítés között.

Kende János, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa a napilapok publicisztikájával foglalkozott felszólalásában. Szerinte ezek két csoportba sorolhatók, egy részük publicisztikai szintű, történeti ismeretterjesztő írás, más részük pedig történeti szemléletű, általános társadalmi, politikai, kulturális cikk. Sajnos azonban mindkettő csak elvétve fordul elő és többnyire ünnepi, évfordulós alkalmakkor. Pedig társadalmunk történeti tudatformálása, egy egészségesebb közgondolkodás érdekében számukat gyarapítani kellene.

Az utóbbi évekből egyetlen vállalkozást tartott igazán jónak a hozzászóló: a Népszava és a Párttörténeti Intézet közös vállalkozását a magyar munkásmozgalom történetéről. Ebben történeti problémákat sokoldalúan, szisztematikusan, szakszerűen és olvasmányosan világítottak meg a szerzők. Pedig a népszerű történeti folyóirat hiánya nagyobb feladatokat ró e téren a napilapokra. Szükség lenne arra, hogy a történettudomány a maga eszközeivel segítse a sajtót közművelődési feladatainak ellátásában, a napilapok viszont segítsék tudományunkat reális történeti tudat kiformálásában.

Sándor György, a TV közművelődési igazgatója „A TV történelmi műsorai televíziós szemmel" című hozzászólásában a Századunk című sorozat 1976-ban bemutatott öt filmjének visszhangját elemezte a kritikák és a közvéleménykutatás eredményei alapján. A sorozat nemcsak ismereteket nyújtott, hanem hozzájárult nemzeti önismeretünk gazdagításához is, egyben bebizonyította, hogy a tartalom helyes interpretálásában fontos szerep jut a formai elemeknek, hogy egy anyag megformálása akkor sikeres, ha a műsor legérdekesebb, legizgalmasabb csúcspontjai az elméletileg, tartalmilag is legfontosabb megállapításokhoz vezetik a nézőt. Az is világos, hogy az ilyen jellegű művek akkor lehetnek még jobbak, ha kutatók, kiadók, könyvtárak, népművelők egyaránt segítik a televízió munkáját. A Századunk készítésének és fogadtatásának tapasztalatai pedig sokféleképpen hasznosíthatók a további munkában, a hasonló vállalkozásoknál.

Egyetemes történelem és publicisztika viszonya volt a témája *Diószegi István* egyetemi docens (ELTE Bölcsészettudományi Kar) felszólalásának. Tagadva az utóbbi időben divatossá vált „publicisztikai tudomány" létjogosultságát, három, a történelmi publicisztika számára is elfogadható kritériumot fogalmazott meg: a hatásosságét, a nyilvánosságét és az aktualitásét. Ezek közül részletesebben foglalkozott az aktualitás kérdésével. A történelem időszerűsége társadalmi produktumként bukkan újra és újra elő, különösen nagy sorsfordulók, kritikus helyzetek idején. Ez a „historizáló" igény (mely Közép- és Kelet-Európában különösen jellemző) befolyásolja a történészt, olyanná alakítja, aki a társadalom által óhajtott „előképet" keresi és találja meg. A marxista történetírás sem volt mentes a historizáló tendenciáktól és ma sem az még. Mindinkább tért hódít azonban az a nézet, hogy a história időszerűsége mélyebb és igazabb, mint amilyennek a historizálás mutatta, hogy a múlt nem a jelen előképe ugyan, de ismerete számos tanulság időbeni levonását könnyíti meg, teszi lehetővé.

Erényi Tibor, a Párttörténeti Intézet tudományos osztályvezetője „Párttörténet és publicisztika" című felszólalásában jelezte: az eddig elhangzottak is bizonyították, nincs egység a publicisztika fogalmát és az ismeretterjesztéshez, népszerűsítéshez való viszonyát illetően a történészek között. Véleménye szerint két külön műfajról van szó. A publicisztikát nem áttételes műfajnak, hanem elsődlegesen önálló, politikai műfajnak tartja, mely ösztönzőleg hathat a szaktudományra, ugyanakkor a híd szerepét is betölti a történettudomány és a közvélemény között.

Megállapítva, hogy kevés a párt- illetve munkásmozgalom-történeti témájú publicisztika, Erényi Tibor ennek okát elsősorban a szaktudomány direkt és erős politikai érzékenységében jelölte meg. A meglevő termés is gyér és alkalomszerű (nekrológok, évfordulós cikkek, recenziók), ritkán emelkednek a publicisztika szintjére. A publicisztika feladata, hogy a szakma, a tudomány véleményét közvetítse a közönségnek, miközben sorsa elválaszthatatlan az íróját körülvevő társadalmi közegtől. Ez a kettősség fokozott felelősségre sarkallja a publicistát. Irónak, újságírónak, történésznek – minden publicisztikát művelőnek – részt kell vállalnia a szocialista tudat fejlesztése szempontjából oly fontos munkásmozgalom-történeti publicisztika fellendítésében.

Jemnitz János, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „A nemzetközi munkásmozgalom a publicisztikában" címmel szólt hozzá a vándorgyűlés témájához. Véleménye szerint ebben az összefüggésben csak szélesebb értelemben lehet publicisztikáról beszélni – történettudomány és ismeretterjesztés hatékonysága vonatkozásában. A nemzetközi munkásmozgalom iránt – ezt a Bassa Endre által elemzett felmérés is bizonyította – aránylag csekély az érdeklődés. Ennek okát egyrészt a nemzetközi munkásmozgalom kutatása kellő lehetőségeinek hiányában látja, másrészt abban, hogy a napisajtó sokszor esetlegesen közli a munkásmozgalom híranyagát. Igy viszont az olvasók többségénél hiányzik annak az alapvető forrásanyagnak az ismerete, amelyre az elméleti megközelítéseket alapozni lehetne. A nemzetközi munkásmozgalom története témakörében a napisajtó egyébként is évfordulócentrikus, a szerkesztőségek, kiadók pedig az ismeretlenségre és érdektelenségre hivatkozva utasítják el a témajavaslatokat. Míg a nagy elődöknek, a progresszív publicistáknak a valóság megragadása mellett a konzervatív közvéleménnyel kellett küzdeniük, addig a ma publicistája számára a kérdésfeltevés könnyebb, mint a válaszadás, amit pedig egy színvonalas írástól joggal várunk el.

Liptai Ervin ezredes, a Hadtörténelmi Intézet és Levéltár parancsnoka, igazgatója, a Társulat alelnöke, hadtörténet és publicisztika kapcsolatáról szólva kifejtette, hogy miként a kutatás, úgy a publicisztika vonatkozásában sem lehet a hadtörténet problémáit elválasztani a történettudományéitól. A hadtörténet, melynek fordulópontjai leggyakrabban egybeesnek a nemzeti történelem sorsfordulóival, az elmúlt évek szakmai vitáiban is jelentős helyet foglalt el. Sikerült ezen a területen is jónéhány illúziót eloszlatni, megingatni. El kell kerülni azonban a deheroizálás szélsőségét is. Történeti publicisztikánk fontos feladata, hogy kiérlelt és időtálló gondolatokat közvetítsen az olvasónak.

Az elmúlt másfél évtized vitáit érintve Liptai Ervin arra az aránytalanságra hívta fel a figyelmet, hogy lényegesen több az 1849 előtti témájú írás, mint a későbbi korszakokra vonatkozó, legújabbkori fegyveres küzdelmeinkről pedig – méltatlanul – alig jelenik meg igényes publicisztika. Reményét fejezte ki, hogy addig is, míg a rég várt népszerű történelmi lap megszületik, a többi sajtóorgánum az eddiginél több és színvonalasabb történelmi témájú publicisztikai írást fog közölni.

„Gazdaságtörténelem és publicisztika" volt a címe *Gyimesi Sándor* megbízott tanszékvezető egyetemi docens (JATE Bölcsészettudományi Kar) hozzászólásának, melyben három sajtótermék, a Népszabadság, a Magyarország és az Élet és Irodalom 1975-ös évfolyamának gazdaságtörténeti írásait vizsgálta. Megállapította, hogy a három lap cikkeinek 17%-a foglalkozott gazdaságtörténeti témákkal (miközben a gimnázium negyedik osztályának történelem tankönyvében ez az arány 24%), közülük 76% huszadik századi kérdésekkel foglalkozik, tehát nagyrészt aktuális indíttatású. Kifogásolta az erős évforduló-centrikusságot és hiányolta a „problémafelvető" írásokat. Véleménye szerint a vizsgált lapok példája is bizonyítja, hogy a gazdasági problémákat tárgyaló publicisztikában viszonylag kevés a történeti megközelítés és szemlélet. Minden érdekelt együttes erőfeszítésére van szükség, hogy történeti (benne gazdaságtörténeti) publicisztikánk magasabb szintre emelkedjék, eltűnjék a tudomány és ismeretterjesztés között tátongó űr.

A referátumokhoz kapcsolódó szabad vitában *Berend T. Iván* rámutatott, hogy az elhangzottak is bizonyítják: a történészek körében is többféle felfogása él a publicisztikának. Véleménye szerint nem választható el a publicisztika a történettudománytól, hiszen a jó társadalomtudományi kutatás sem különülhet el – a számos különbség ellenére – a politikától. Egyetértett azonban azzal, hogy bár nehéz határvonalat húzni történeti publicisztika és ismeretterjesztés között, az előbbi mégis önálló műfajnak tekinthető.

Orosz István egyetemi tanszékvezető docens (KLTE Bölcsészettudományi Kar) ugyancsak osztotta ezt a véleményt. Hiányolta, hogy a publicisztika ma még kevés terméke sem kap hasonló módon publicisztikai, érdemi kritikát. Példaként említette a Nemeskürty István Mohács-könyvével kapcsolatos bírálatokat, melyek nem világítottak rá kellően a könyv szemléletére.

Rázsó Gyula, a Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa, hiányolta, hogy kevés szó esett a történelmi publicisztika „hogyan tovább"-járól. Véleménye szerint e műfaj fő funkciója a szélesebb közvélemény tudatformálása lenne, éppen ezért tartja sajnálatosnak, hogy bizonyos publicisztikai műfajok (így az esszé, a dialógus) terjedelmük miatt kimaradnak a nagypéldányszámú lapokból, s csak szűkebb értelmiségi réteghez szólnak.

A felszólalók közül többen beszéltek saját munkájuk tapasztalatairól és világítottak rá a történeti publicisztika jelentőségére, fontosságára (így *Györgyi Ferencné* budapesti és *Pesti János* székes-

fehérvári középiskolai tanár, *Csatári Mária*, a Közlekedési Múzeum tudományos munkatársa, *Sándor Györgyné*, az Iskolarádió szerkesztője, *Vas István*, a szegedi József Attila Tudományegyetem adjunktusa és *dr. Czuth Béláné*, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanára).

A sajtó képviselői közül egyedül *Zöldi László*, az Élet és Irodalom munkatársa szólt hozzá a vitához. Véleménye szerint azért kevés a publicisztika a sajtóban, mert az újságírók nem tudják művelni ezt a műfajt, az íróknak anyagilag ráfizetéses, a történészeknél pedig a szakma belső ellentmondása, a publicisztikával is foglalkozó történészek lenézése az ok. Pedig a szaktudományt is gyorsabb és hatékonyabb munkára ösztönözheti a jó publicisztikai művek megjelenése.

Hanák Péter hozzászólásában a Televíziót minősítette a leghatékonyabb közvéleményformáló eszköznek. Ennek illusztrálására a Századunk legutóbbi öt adásának magas színvonalára és igen jó fogadtatására utalt.

Zárszavában Hanák Péter szerencsés ötletnek nevezte a téma napirendre tűzését, ő is megjegyezte azonban, hogy helyesebb lett volna dialógus megszervezésére törekedni, publicisztikát művelő történészek és történelemmel foglalkozó publicisták között.

Miután megkísérelte meghatározni a publicisztika kritériumait (erre a bevezetőben már utaltunk), kifejtette: a történeti publicisztika két irányból közelíthető meg, a tudományból kiindulva a közéleti probléma felé, és az újságírástól, a politikától a tudományosság felé. A kettő között nem lát súly- vagy rangkülönbséget, a műfaj szabályai és keretei között mindkettő lehet hasznos és érdekes. Ahhoz azonban, hogy a történész jó publicista is legyen, nemcsak politikai elkötelezettségre van szüksége, hanem tömörségre, műgondra, forma- és arányérzékre is. Másrészt az íróknak, újságíróknak is nagyobb felelősséggel, a történeti művek jobb ismeretében kell e kérdésekről szólniuk. A vitafórumok, a szerkesztőségek feladata pedig, hogy – az értelmetlen vita, a személyeskedés elkerülése érdekében – ne csak az írások politikai-ideológiai kifogástalanságára fordítsanak figyelmet, hanem a szakszerűség és a pontosság ellenőrzésére is.

Közép- és Kelet-Európa népei számára – mondotta Hanák Péter – a történelem nem egyszerűen studium, vagy pusztán a hazafias nevelés tárgya, hanem szenvedély, vigasz is volt, és részben ma is az. A közgondolkodásnak ez a historizáló hajlama táptalaja volt az illuzionizmusnak, akadályozta a korszerű tudományos törekvéseket. Nem elég azonban a historizálást doktriner, racionális alapon elutasítani, meg kell vizsgálni és világítani valóságos funkcióját is. Múlt és jelen összekapcsolása történetszemléletünk szerves része. A kérdés csak az, hogy a történeti tényeket dolgozzuk-e ki és használjuk fel alternatív döntések előkészítésére, vagy fordítva: visszafelé kívánunk igazolni bizonyos jelenségeket.

Publicisztikánk stilárisan és gondolatilag egyhangú. Ennek egyik oka Hanák szerint az abszolút igazságok megfogalmazására való törekvés (ami kissé mindig unalmas), másik oka a pátoszos és kegyeletes hang, mely a nemzeti érzékenység és jubileumi hangulat jellemzője. Igaz, ebben az is közrejátszik, hogy nálunk a történelem per és ítélkezés, mindig a sorskérdésekkel foglalkozik, többnyire emelkedett hangulatban.

Végezetül megállapította, hogy az itt felmerült kérdések további érdemi vitát igényelnek, és a Társulat nevében ígéretet tett, hogy ébren tartják a témát és fórumot keresnek történészek és publicisták dialógusához. A téma és a vele kapcsolatos számos műfaji és tartalmi bizonytalanság – melyek e vándorgyűlésen is felszínre bukkantak – nyilvánvalóvá teszik a vita mind szélesebb körben való folytatásának szükségességét.

Deme Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. jan. 20. – Terjedelem: 17,5 (A/5 ív)
77.4074 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Нидерхаузер — З. Сас: Столетие независимости Румынии — СТАТЬИ — *А. Андерле:* Общественно-экономические изменения в Перу в первой половине XX в. — *Б. Беллэр:* Политика контрреволюционной системы по отношению к национальностям накануне кризиса (1930—1931 гг.) — СООБЩЕНИЯ — *П. Кирай:* Древнеболгарский источник о венгеро-болгарской войне 894—898 гг. — *Ф. Газдаг:* Участие Шандора Гисвейна в дискуссиях ж. «Двадцатый век» (1904—1918 гг.) — *И. Вида:* Три письма Корина — ОБЗОР — *Д. Ранки:* Некоторые вопросы экономического развития Финляндии — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLES DES MATIERES

E. Niederhauser - Z. Szász: Le centenaire de l'indépendance de Romanie — *ÉTUDES* — *Á. Anderle:* Les changements intervenus dans l'économie et la société péruviennes au cours de la premiere moitié du siecle — *B. Bellér:* La politique du régime contre-révolutionnaire hongrois envers les minorités ethniques au seuil de la grande crise des années trente (1930—31) — COMMUNICATIONS: *P. Király:* Source ancien-bulgare sur la guerre bulgaro—hongroise en 894—896 — *F. Gazdag:* Participation de Sándor Giesswein dans les débats de la revue „Huszadik Század" (Vingtième Siècle) 1904—1918 — *I. Vida:* Trois lettres de Ferenc Chorin — OBSERVATEUR — *Gy. Ránki:* Quelques questions du développement économique du Finland — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

E. Niederhauser — Z. Szász: The Centenary of Rumania's Independence — STUDIES — *Á. Anderle:* Changes in the Socity of Peru in the First Half of the 20. Century — *B. Bellér:* The Nationality Policy of the Counter-Revolutionary Regime on the Eve of the Crisis (1930—1931) — COMMUNICATION — *P. Király:* An Ancient Bulgarian Source on the Hungarian—Bulgarian War of 894—896 — *F. Gazdag:* Sándor Giesswein in the Discussions of the Huszadik Század 1904—1918 — *I. Vida:* Chorin's Three Letters — OBSERVER — *Gy. Ránki:* Some Problems of Finland's Economic Development — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

E. Niederhauser — Z. Szász: Der hundertste Jahrestag der Unabhängigkeit Rumäniens — STUDIEN — *Á. Anderle:* Veränderungen in der Gesellschaft Perus in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts — *B. Bellér:* Die Nationalitätenpolitik des gegenrevolutionären Systems an der Schwelle der Krise (1930—1931) — BEITRÄGE — *P. Király:* Eine altbulgarische Quelle über den ungarisch-bulgarischen Krieg vom Jahre 894—896 — *F. Gazdag:* Teilnahme Sándor Giessweins an den Debatten der Zeitschrift Huszadik Század 1904—1918 — *I. Vida:* Drei Briefe Chorins — BEOBACHTER — *Gy. Ránki:* Einige Fragen der wirtschaftlichen Entwicklung Finnlands — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039-8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Varga J. János: Katonai bíráskodás a 16—17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék)

Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban

Pintér István: Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzívá"-ról

KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

111. ÉVF. 1977. 3. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november — 1527 augusztus)
Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán
Tardy Lajos: Perzsia és Nyugat Mohács előtt.
Varsányi Péter István: Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz.
Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Wtson levelezése az első világháború előtti években.

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Ádám Magda* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Barabás László* középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutató Csoport főmunkatársa — *Bogdán István* levéltáros (Országos Levéltár) — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének munkatársa — *Csákváriné Kottra Györgyi* az Országos Hadtörténelmi Múzeum munkatársa — *Csorba Csaba* a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa — *Erdődy Gábor* múzeológus (Magyar Néprajzi Múzeum) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH történeti és statisztikai kutató csoportjának vezetője — *Stanislaw Gierszewski* történész (Lengyelország) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Spira György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Szabó Ferenc* kandidátus, a Gyulai Állami Levéltár igazgatója — *Varga J. János* levéltáros (Fővárosi Levéltár)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Varga J. János: Katonai bíráskodás a 16—17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék) 439

Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban 463

Pintér István: Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzívá"-ról 500

KÖZLEMÉNYEK

Stanisław Gierszewski: Rézexport Magyarországról Gdańskba a 16. század első felében 534

Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán? 544

VITA

Ádám Magda: A kieli találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről (Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához) 561

Spira György: Mészáros Károly önéletrajza előtt 587

Csorba Csaba: Válasz Spira Györgynek: a történeti forráspublikálás védelmében 597

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Ism. *Bartha Antal*) 601
Antonius de Bonfinius: Rerum Ungaricarum Decades, Tom. IV. Pars II. (Ism. *Fügedi Erik*) . . . . . .
Zina Markova: Bălgarszkoto cărkovno-nacionalno dvizsenie do Krimszkata vojna (Ism. *Niederhauser Emil*) 603
Ocserki revoljucionnüh szvjazej narodov Roszszii i Pol'si 1815–1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 603
Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 605
Anton Polonsky: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918 (Ism. *Ránki György*) 606
Robert G. Colodny: Spain. The Glory and the tragedy (Ism. *Jemnitz János*) 608
José A. Tabares del Real: Guiteras (Ism. *Anderle Ádám*) 610
Péter László: Szeged utcanevei – Szeged irodalmi emlékhelyei (Ism. *Szabó Ferenc*) 612

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

Benedykt Zientara: Idegenek Lengyelországban a 10–15. században, a középkori lengyel társadalom véleménye róluk 615 – *B. I. Krasznobajev:* A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya, feladatai 616 – *Robert D. Harris:* A francia pénzügyek és az 1777–1783-as amerikai háború 618 – *Jane Abray:* Feminizmus a nagy francia forradalomban 620 – *M. A. Barg:* A történelmi tény: struktúrája, formája, tartalma 622 – *Ludwik Hass:* A magyar szabadkőművesség társadalmi-foglalkozási összetétele (1868–1920) 624 – *B. Je. Zarickij:* Az „erő" koncepciója a német polgári történetírásban 625 – *V. N. Vinogradov:* Románia belépése az első világháborúba 626 – *Zbigniew Landau:* Lengyelország hosszútávú gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata 628 – *Brian L. Villa:* Az amerikai hadsereg, a feltétel nélküli megadás és a potsdami nyilatkozat 629

Varga J. János:

KATONAI BÍRÁSKODÁS A 16–17. SZÁZADI DUNÁNTÚLI NAGYBIRTOKON ÉS A VÉGVÁRAKBAN

(Seregszék, hadiszék, úriszék)

A 16–17. századi igazságszolgáltatás sajátos területét alkotta a katonai bíráskodás, amelynek történeti szempontú vizsgálatára a szakirodalom eddig kevés figyelmet fordított. Egyik részterülete: a földesúri magánhaderő szervitorainak és a királyi végvárak őrségének peres ügyeiben folytatott eljárás pedig – Takáts Sándor „A régi magyar hadbíróság" című tanulmányától eltekintve – nem került földolgozásra. Erre tesz kísérletet az itt közölt dolgozat, amely a vitézlő rend jogi helyzetét és a katonai fórumoknak, valamint az úriszéknek a katonai bíráskodásban betöltött szerepét vizsgálja a 16–17. századi Dunántúlon. Elemzései során a polgári természetű ügyekben folytatott eljárást mellőzve, csupán a büntetőbíráskodással foglalkozik.

A vitézlő rend részben magánföldesúri, részben királyi szolgálatban állott. Tárgyunk szempontjából e két csoport megkülönböztetése és elhatárolása nem célszerű, ugyanis a szervitorok és a királyi végvárak katonái – a seregbíróságoknak a kisebb jelentőségű ügyekben egy adott területre korlátozott működésétől eltekintve – egyaránt a kerületi főkapitányok (akiket országos főkapitánynak, generálisnak, kerületi generálisnak is neveztek) vagy más, országos tisztséget viselő főurak joghatósága alatt állottak. Igazságszolgáltatás tekintetében döntően az határozta meg helyzetüket, hogy uruk egy személyben katonai parancsnok, valamint személyi és területi jogokkal rendelkező földesúr volt. A kétféle illetékesség érvényesülése következtében a katonai és a földesúri bíráskodás gyakran egy dominusz kezében összpontosult, aki katonai parancsnokként a seregszék és a hadiszék előtt, földesúrként az úriszéken szoríthatta engedelmességre katonáit.[1] A főúr kétirányú, ugyanakkor egymással ellentétben álló illetékessége egyrészt a vitézlő rend függő helyzetére utal – hiszen a dominusz felelősségre vonhatta katonáját hűtlen kezelésért és szökésért, katonai vétségért, hatalmaskodásért s közbűncselekményért, sőt még birtokügyekben is illetékessé tette magát –, másrészt a központi igazságszolgáltatás korlátozott lehetőségeit s ebből következően a földesúri hatalom túlsúlyát mutatja. A főúr bírói hatalmát társadalmi állása és a törvények biztosították, továbbá katonai rangja és az a tekintély, amelyre beosztása révén szert tett. Így őrizhették meg katonáik fölött joghatóságukat a 16–17. században a Nádasdyak, Zrínyiek, Batthyányak és az Esterházyak.

[1] Emellett – a törvény által meghatározott esetekben – érvényben maradt rájuk nézve a megyeszék bíráskodása: szándékos emberölés esetében (1563:38. tc.), rablás, útonállás, fosztogatás elkövetésekor (1543:25., 1649:82., 1659:15., 16. tc.) és a nemesek ingó s ingatlan vagyonára nézve (1567:41., 1535:75., 1649:81. tc.). A vármegye joghatósága azonban – később látni fogjuk – nemegyszer csorbát szenvedett.

Mivel a katonai és az úrszéki bíráskodás joga ugyanazt a személyt illette meg, egyaránt tárgyaltak katonai és más természetű ügyeket a két különböző fórumon. A pereket vizsgálva kiderül, hogy a katonai bíróságok jelentősége – főként háborús időben – az úriszékéhez képest megnövekedett: vitézek és polgári személyek fölött egyaránt ítélkeztek, s a katonai vétségek mellett gyakran kerültek eléjük közbűncselekmények, sőt esetenként polgári perek is. Az úriszék ugyanakkor a közbűncselekményeken és a magántermészetű ügyeken kívül – a katonai vétségek számának emelkedése miatt – a vitézlő nép dolgaiban is eljárt.

*

A katonák első fokú igazságszolgáltató hatósága a vitézlő törvényszékként is emlegetett seregbíróság volt. Összetétele a polgári fórumokhoz képest kedvezőbbnek tűnik a katonák számára, mert tagjainak egy részét a vitézlő rend a maga soraiból választotta. A seregbíró ugyancsak a véghelyek őrségétől nyerte megbízatását, esetleg a főkapitánytól kinevezés útján. A katonák azonban az utóbbi esetben is megőriztek valamit befolyásukból, jóllehet kinevezés esetén nem őket illette a végső döntés joga, hanem parancsnokaikat. Jól mutatja ezt a kettősséget Batthyány I. Ádám idevonatkozó rendelete, amely a körmendi seregbíróság „választás"-át a következőképpen szabályozta: „. . . mikor a sereg seregbírát akar tenni, a seregből három embert candidáljanak, az 12 esküdt helyett 24 embert és azoknak az neveket mihozzánk küldjék írásban. Az kiket mi azok közül választunk, azokat esküdtesse meg a sereg . . . Ez az forma minden esztendőben megtartassék."[2] A seregbíróság „újraválasztás"-a a gyakorlatban némileg módosult. A Körmenden 1650 májusában megtartott „választás" leírása szerint ugyanis a körmendi sereg helyett annak hadnagya állította össze és terjesztette föl a bírói, valamint az esküdti tisztségre jelölt vitézek névsorát. Közülük az alkalmas személyek kiválasztása Batthyány I. Ádám és a körmendi kapitány, Francsics Gáspár hatáskörébe tartozott. A jóváhagyott tisztségviselők névjegyzékét is ők küldték vissza a hadnagynak, aki megeskette az új bíróságot, majd hivatalába iktatta. A katonák „resolválás"-ára csak ezután kerülhetett sor, de az a bíróság összetételén már semmit sem változtatott.[3]

A seregbíróság katonák és polgárok ügyeit egyaránt tárgyalta, ezért tagjai törvénytudó katonák és polgárok közül kerültek ki, élükön a seregbíró állott. A legelterjedtebb szokás szerint a 12 esküdt felét a polgári, felét a vítézlő rend szolgáltatta. Komárom város úrbéri összeírásai 1528-tól a 17. század végéig mindig megemlítik, hogy amikor a várban széket ülnek, a város köteles 6 törvénytudó polgárt a katonák mellé beküldeni. Kovács Lőrinc naszádos főhadnagy szintén arról írt 1562-ben, hogy a Győrött ülésező seregbíróság esküdtszéke polgárokból és vitézekből került ki: „Bíró itt volt esküdtekkel (ti. 6 esküdt polgárral), naszádos vajdákkal, tizedesekkel, mindnyájan tizenketten voltunk." A kisebb végházakban elegendőnek tartották 8 esküdt jelenlétét. 1577 decemberében például Berzay János iváncsi kapitány tartott Kapronćan törvényt egy haramiavajda ügyében. Berzay az esküdtszéket így állította össze: Varasd és Kapronca városából 2–2 esküdt polgárt rendelt a várba, a 4 polgárhoz 4 gyalogvajdát állított, s ezzel az esküdtszék

[2] *Zimányi Vera:* Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 1–3. sz. 296.

[3] OL. Batthyány cs. lt. (A továbbiakban B.cs.lt.) P 1322. 53. cs. 961. sz.

megalakult.[4] A bíróból és az esküdtekből álló seregszéket a nótárius és – helyenként – a vásárbírák egészítették ki. A körmendi hajdú szabadságlevél 6. pontjában olvassuk a következőket: „Az helyben mind lovas és gyalog közül légyen hütves seregbíró, amellett vásárbírák is és 12 esküdt közöttök, azonkévül egy hütves seregdeák . . ."[5]

A seregbíróságok ítélkezési gyakorlatában – a kor jogszokásának megfelelően – a területi illetékesség elve uralkodott, vagyis a bűnöst ott vonták felelősségre, ahol tettét elkövette. A véghelyek kapitányai ezt az elvet többnyire érvényesítették is a katonák bűneseteinek megítélésekor. 1557-ben történt, hogy Magyar Bálint katonái ökröket loptak Sümeg mellett. A károsultak, akik tetten érték őket, panaszt emeltek Ormányi Józsa sümegi kapitánynál. A tolvajok rövid úton a vár seregbírósága elé kerültek, ahol az esküdtek halálos ítéletet mondtak a fejükre. Ormányi ezt végrehajttatta, mert – amint mondta – : „Én az igazságban nem kedvezhetek."[6] Ugyanezt vallotta Zrínyi II. György is, amikor távollétében Batthyány II. Ferenc katonái összetűztek főembereivel Csáktornyán és az egyiket megölték. Amint az eset a Kőszegen időző Zrínyi tudomására jutott, levelet írt gersei Pethő Gergelynek, fölhatalmazva őt, hogy a sértettek érdekeit képviselve helyette mindenben eljárjon: „. . . menjen kegyelmed Patatics urammal együtt Batthyány uramhoz, okát kegyelmetek megtudakozni őkegyelmétől, mi légyen oka, hogy őkegyelme ily mód néköl való nagy szabadságot adott szolgáinak, hogy így hatalmaskodnak jámbor, böcsöletes főember szolgáimo(n) szolgái. És kegyelmetek kérje törvénhez mindazokat, valakik az ember halálában részesek. Kegyelmetek prefigáltasson egy bizonyos napot, és ugyanott in facie loci az hol esett az történet, láttassék meg törvénnyel."[7]

A területi illetékesség elvét az ország nádora vagy a kerületi főkapitányok – fölhasználva hatalmukat és tekintélyüket – figyelmen kívül hagyhatták: katonáikat kivonhatták a végvári kapitányok és a földesurak joghatósága alól, de az is megesett, hogy – elismerve bűnösségüket – a kezükön hagyták. Erre utal egy 1557 elején följegyzett gyilkossági ügy, amelynek kivizsgálása során Nádasdy I. Tamás nádor – mint „az igazságnak és az igaztételnek feje" – szabadon rendelkezett arról, hogy bűnbe esett szolgáját melyik bíróság vonja felelősségre. Az említett év vízkereszt napján gersei Pethő János keszthelyi birtokán elfogták a nádor közismert és rettegett katonáját, Zél Gáspárt, aki megölte Pethő egyik szolgáját. A sértett fél, Pethő János – aki a maga birtokán nagyhatalmú földesúr volt – nem állította a gyilkost bíróság elé, hanem értesítette Nádasdyt a történtekről és kérte, hogy rendelkezzék Zél Gáspár sorsáról: „. . . ha tenagyságod azt parancsolja – írta –, hogy elbocsássák, ezennel elbocsátva legyen, ha kenig tenagyságod azt kívánja, hogy ugyanott az helyen vagy tenagyságod birtokában, valahol tekegyelmed akarja törvény legyen reá, vagy szinte ott Sárvárott is. Ím megírtam az én szolgáimnak, hogy valamit tekegyelmed nekik parancsol . . . azt míeljék és ahhoz tartsák magokat."[8] Pethő János valóban így utasította a keszthelyieket arra az esetre, ha Zél felelősségre vonására ott kerülne sor: „. . . minden csak úgy legyen az mint tinéktek nádorispán uram

[4] *Takáts Sándor:* A magyar múlt tarlójáról. Bp. 1926. 411–412.

[5] *Zimányi V.:* i. m. 295.

[6] *Takáts S.:* i. m. 143.

[7] OL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse. sz. n.

[8] Komáromy András közl.: Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550–1562. Történelmi Tár (a továbbiakban TT). 1904. 282.

űnagysága parancsol . . . Ha kenig parancsolja . . . , hogy ott legyen az törvény Keszthelyt, főnemes népeket sokat és szolgabírákat hívassatok reá és azok tegyék az törvént . . .''[9]

A dominuszok főleg akkor vették semmibe a területi illetékesség által másnak biztosított jogokat, amikor szervitoraikat sérelem érte és eleget téve képviseleti kötelezettségüknek, maguk kerültek az igazságszolgáltatással kapcsolatba. 1648 tavaszán történt Veszprém vármegyében, hogy Batthyány generális egyik szervitorát, Szily Györgyöt megölték bizonyos teszériek. A bűnösöket Pázmán Miklós pápai főkapitány megfogatta és ügyüket a vár katonai bírósága elé vitte, azt azonban Batthyány illetéktelennek minősítette a per lefolytatására. A gyilkosságot elkövető teszériek területileg ugyan a pápai seregszékhez tartoztak, mert falujuk Pápa közelében, a Bakonyalján feküdt, a dunántúli főkapitány mégsem fogadta el az ítéletet, mert Pápa és az ottani szék is a győri generálishoz tartozott, Szily ellenben az ő zászlaja alatt szolgált. 1648. augusztus 4-én Pázmánhoz intézett levelében a vizsgálatról és a meghozott ítéletről így nyilatkozott: „. . . kik voltak az törvénytevők és mint, s hogy lett az törvény, nékünk igen heltelennek látszik. És a törvény is nem tetszik, mert az nem illette seregszékit, holott ő nem végbéli zászló alatt, hanem az mi köteles szolgánk volt." Többek között erre is hivatkozott, amikor a per megújítását kérte.[10]

A nagyobb végházakban a seregbírói tisztséget jogban járatos, tapasztalt, a katonák előtt tekintéllyel és becsülettel rendelkező fővitézre bízták.[11] Kisebb erősségekben, ahol az őrség csekély száma miatt seregbírót nem tartottak, a bírói tisztet is a kapitány viselte. Ő azután vagy maga gyakorolta a tisztséget vagy fogott bírákra ruházta azt. A seregbíró elé került minden fegyelmi vétség és bűneset, ő nevezte ki a vizsgálat elvégzésére illetékes bizottságot, elnökölt a tárgyaláson és ő hirdette ki az esküdtek által hozott ítéletet. A seregbíró az igazságszolgáltatás mellett egyéb feladatokat is ellátott: nála helyezték el a katonák pénzét, amelyhez tiltott körülmények között jutottak[12] és mindaddig őrizte, amíg a kerületi főkapitány nem rendelkezett róla,[13] s őt keresték meg társai — mint hiteles és becsületes embert —, ha nyugtát, adásvételi szerződést vagy kezeslevelet kívántak hitelesíttetni.[14]

A seregbíróság elsősorban a katonai rendtartások és szabályzatok megsértőit, valamint a közbűncselekmények elkövetőit sújtotta. Illetékessége azonban nemcsak az adott végvár őrségére terjedt ki, hanem az egész vártartományra, így a katonai vétségek mellett — mint már említettük — polgári ügyekben is eljárt.

A különféle ügyeket rangsorolva, a legenyhébbnek tekinthetjük az olyan szabálysértést, amelyről az említett körmendi hajdú szabadságlevél a következőket mondja: „. . . ha penig az városiak magok között bírságot tesznek föl mezőbéli károkért, kerteken,

[9] *Szalay Ágoston:* Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Pest. 1861. 210.

[10] OL.B. cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1648. 15. f.

[11] Körmenden Krakkai Dömötört és Horváth Balázst 1676–1695 között több ízben újraválasztották. OL. Békássy cs. lt. P 45. 10. cs. 35., 73. f. és B. cs. lt. P 1314. Miss. 27 797. sz., ill. P 1336. 2. cs. „Formulare" könyv 336.

[12] Tiltott körülménynek számított a békesség idején foglyul ejtett törökök megsarcolása. Sinkovics István szerk.: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. 1526–1790. Bp. 1968. 146.

[13] OL. B. cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1648. 49 f.

[14] A győri seregbíró, Nagy Ferenc és nótáriusa, Bakó Gábor rendszeresen hitelesítették 1669–1672 között a győri vitézek kezesleveleit, amelyeket Esterházy János fogságában levő társaik kiváltásáért írtak. OL. Esterházy cs. lt. P 1291. 103. sz. Győr m. Katonai iratok 1669–1672. sz. n.

réteken rések bé nem csinálásáért s azoknak bé nem tültéséért és valami más hasznos dologért, ståljon az bírság és megvehessék rajta."[15] A szabadságlevélből az is kiderül, hogy a jelentéktelen ügyek eligazításáért nem hívták össze a seregbíróságot, azok rendezését a helybeli kapitány hatáskörébe utalta Batthyány. Komolyabb vétségek vagy bűncselekmények megtorlását azonban a bíróság kötelességévé tette: „. . . ha oly dolog türténnék magok között avagy külső emberekkel is – szól az utasítás –, melyet az helynek kapitánya különben el nem igazéthatna, hanem törvénynek köllene benne lenni, az seregbíró esküdtivel és vásárbíráival leülvén törvény szerint igazéttassa el és úgy tétessen igaz executiót."[16]

A seregbíróság előtt tárgyalt ügyek közül – súlyosságát tekintve – kiemelkedett a hűtlenségnek minősített törökösség, amelyért katonát és polgári személyt egyaránt elmarasztaltak. Törökösnek azt nevezték, aki a törökkel összejátszott, részére fegyvert és élelmiszert szállított. E bűncselekmény 17. századi elterjedtségéről számos kortárs emlékezett meg keserű haraggal. Esterházy Miklós nádor írta 1641-ben Pálffy Istvánnak a törökké lett magyarokról: „Az mi az pribékek dolgát illeti, szívem fájdalmával kell végignéznem s hallanom, hogy ez a magyar nemzet ennyire elvetemedett már, hogy akármi kis okból is mindjárt a törökhöz fut s törökké lészen, akinek csak a nevétől is irtóztak a mi eleink."[17] Zrínyi III. Miklós így fakadt ki 1663-ban, amikor hódoltsági területre betört vitézeivel a török szolgálatába állott keresztény katonák vették föl a harcot: „Ha tőlem függne, bizonnyal legszívesebben egy csapással elfognám és megölném mindazokat a katonákat, akik a törököt szolgálják és azt hiszem, hogy minden jó keresztény így vélekedik."[18] Zrínyi ítéletét már jóval korábban, a 16. század közepén a törvényhozás is megfogalmazta: az 1563:67. tc. szerint a töröknek fegyvert vagy más hadiszert szállítók „. . . ha megkaphatók és kitudhatók, elsőben is a fegyverek és az ilyen tiltott tárgyak elvétele mellett, az ítélet reájuk legott kimondatván, halállal büntessenek." Hasonló büntetéssel sújtotta az 1601:20. tc. a töröknek élelmiszert szállítókat.[19] A törvény szellemében járt el a Kapronc án ülésező seregszék 1577 decemberében. A bíróság előtt bizonyos Paczkó Mihály azt vallotta, hogy egy Radocza nevű haramiavajda a törökkel összejátszott és a kezére akarta juttatni Kapronc át. A tanúk kihallgatása után az esküdtek elrettentő ítéletet hoztak: „Radocza vajda ötven nemes emberrel tisztázza magát. Ha sikerül ártatlanságát kimutatnia, meg kell esküdnie Paczkó Mihály fejére. Ez esetben Paczkó Mihály lófarkon meghurcoltatván felnégyeltetik és négy karóra vonatik. De ha Radocza vajda nem tudja magát menteni, a szentencia az ő fejére száll s a lófarkra, illetőleg a karóra ő kerül." Ugyanilyen szigorral kívántak gátat vetni a közbűncselekmények terjedésének a század folyamán: a sümegi seregszék habozás nélkül fölköttette Magyar Bálint ökörlopáson ért legényeit és Thury Márton is így büntette azt a nagymegyeri vádlottat, aki többnejűség vádjával került a komáromi seregszék elé.[20]

[15] Körmenden és környékén nemcsak nemesi származású katonák éltek, hanem telepített hajdúk is, akik katonai szolgálatukért szolgáltatásmentes földet kaptak. A rendelkezés a mezőváros határában fekvő telkeiket védte a kártételektől. *Zímányi V.*: i. m. 295.

[16] Uo.

[17] *Takáts S.*: i. m. 199.

[18] *Markó Á.*: Zrínyi Miklós levelei. Bp. 1950. 114.

[19] Magyar Törvénytár (a továbbiakban MT). 1526–1608. Bp. 1899. 521., 905.

[20] *Takáts S.*: i. m. 142–144.

A katonáskodó nemesség katonai és polgári ügyeinek hovatartozását a kor igazságszolgáltatása nem tudta minden esetben megnyugtató módon tisztázni. A végvidéken szolgáló nemesek birtokpereiben ugyanis nemcsak az illetékes polgári fórumok jártak el, hanem a seregbíróságok is. A törvénytelennek minősülő gyakorlatot tükrözik a 16. század rendelkezései, amikor olyan seregbírókról szólnak, akik nemcsak a katonai ügyeket bírálták el, hanem a nemesek fekvő jószágai és birtokjogai fölött is önhatalmúlag ítélkeztek, s „. . . az imígy – amúgy meghozott ítélettel, az ország régi törvényei és szokásai szerint való eljárás mellőzésével . . .” jogtalanságot követtek el.[21] A következő évszázadban sem változott a helyzet, mert az 1649:81. tc. nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a várkapitányokat és helyetteseiket „. . . csakis a katona dolgokban való bíráskodás joga illeti meg. Azért határozzák, hogy kötelesek legyenek és tartozzanak az ő kapitányi székeiken egyáltalán minden nemesi örökség és hasonlóképpen a nemeseket illető ingó dolgok fölött való bíráskodástól tartózkodni, és . . . azt a kifogást tevő fél kérésére legott az abban illetékes bíróságnak átengedni . . .”[22] A törvényekből világosan látszik, hogy a vitézlő rendet katonai ügyekben a katonai bíróságok, nem katona dolgokban viszont a vármegyei bírák joghatósága alá kívánták rendelni. Az ismételt kísérletek azonban arra utalnak, hogy ezt a gyakorlatban nem sikerült megvalósítani. Ha a végvári kapitányok kivonták magukat a rendelkezések alól, még inkább megtették a kerületi generálisok, akik – mint láttuk – gyakran éltek (és visszaéltek) a beosztásukból és földesúri tekintélyükből eredő hatalmukkal. A győri generális és a Batthyányak seregszéke előtt több ízben készítettek adásvételi szerződést és folytattak eljárást birtokperekben. Nagy Ferenc győri seregbíró például 1697-ben végzett vizsgálatot egykori ura, néhai Esterházy János birtokügyében.[23] Káldy II. Ferenc birtokvásárlásai során 1676-ban és 1685-ben kötött alkut a körmendi seregbíróság előtt: a felek mindkét alkalommal itt foglaltatták írásba a birtokvásárlás feltételeit, amelyeket 1676-ban Kardos Pál körmendi hadnagy, Krakkai Dömötör seregbíró és Balassa János porkoláb írták alá.[24] A birtoklevelek hitelesítésekor a seregbíróság sajátos funkciót, hiteleshelyi feladatot látott el, miáltal a birtokügyekben gyakran eljáró káptalan katonai megfelelőjévé vált. Ezek után nem meglepő, hogy Batthyány II. Kristóf a maga hatáskörében szabályozta a szervitorok zálogbirtok ügyeiben folytatott eljárás rendjét. A rendelkezés – régi szokásra hivatkozva – az ilyen perek eligazítását nem a „nemes vármegye tisztei”-re bízta, hanem olyan „törvénytudó emberséges emberek”-re, akik a „magunk szolgái” – amint írta – és „kiket magunk akarunk”.[25]

A seregbíróságok a katonai ügyek megítélésekor sem állottak mindig feladatuk magaslatán. A vétségek és bűncselekmények megtorlására hivatott tisztek időnként elnézték a fegyelemsértést, elhanyagolták a törvénykezést, ami a rend fölbomlásához vezetett. A megtorlatlan esetek újabbakat szültek, s ezeknek már a törvények sem vethettek gátat. 1595-ben szigorú rendeletet hoztak az útonállók megfékezésére. A 29. tc. kimondta, hogy mindazokat a lovas és gyalogos katonákat, akik a nemesek és jobbágyok

[21] Ld. az 1567:41. és 1588:6. tc.-et. MT. 1526–1608. 581–583, 709.
[22] Uo. 1608–1657. Bp. 1900. 563.
[23] OL. Esterházy cs. lt. P 1291. 103. cs. Győr m. Győri ház és vegyes iratok 1623–1766. sz. n.
[24] OL. Békássy cs. lt. P 45. 10. cs. 1674–1676. 73. f., uo. 1685–1689. 30. f.
[25] OL. Szily cs. lt. P 638. 2. cs. 1679. 1. f.

szekereit és lovait elviszik, akasszák föl.[26] Az útonállásért kiszabható büntetéstől mit sem tartva Batthyány I. Ádám szentpéteri hadnagya, Szecsődy András győri kereskedőket tartóztatott föl 1648 koratavaszán. A polgárok horvátországi útjukról hazatérőben a Vas vármegyei Szentpéter közelében haladtak el, amikor Szecsődy rájuk rontott legényeivel: az egyiknek lovát és szekerét, a másiknak portékáját vették el. Az eset után a győri bíró mindössze egy levelet írt a generálisnak, amelyben nem is az útonállók megbüntetését kérte, hanem csak azt, hogy a kereskedők javait adassa vissza katonáival.[27] Ettől már csak egy lépést kellett megtenni a seregbíróság teljes mellőzéséig, az önbíráskodásig. Takaró Mihály, tihanyi kapitány maga dicsekedett el a nádornak, hogy miként szolgáltatott igazságot 1557 áprilisában. Leveléből megtudjuk, hogy szabadságról visszatérő katonáját jobbágyok támadták meg az úton és megölték. Amikor az eset tudomására jutott, vizsgálat helyett kiküldte legényeit, akik megrohanták és kifosztották az időközben elmenekült tettes házát: 2 ökröt, 20 mérő gabonát és 4 hordó bort vittek el; Takaró szerint az egész talán 100 forintot ért.[28]

*

A seregbíróság előtt elmarasztalt fél – a törvény által meghatározott esetekben – a kerületi főkapitányság hadiszékéhez, mint másodfokú fórumhoz fellebbezhetett. A hadiszékek száma azonos volt a főkapitányságokéval – a Dunántúlon kettővel –, létrehozásuk pedig egy időbe esett a kerületek megalapításával. A király – a már működő Báthori András országos főkapitány mellett – 1548-ban nevezett ki kerületi generálist a Dunántúlra. Székhelyét a 16. században – a katonai helyzet változásai következtében – Pápáról Szigetvárra, onnan Kanizsára tették.[29] A török előrenyomulásával 2 kerületre osztották a Dunántúlt és létrehozták a Balatontól északra, illetve délre működő főkapitányságot. A Balatontól északra eső területen a győri generális hatalma érvényesült, a déli kerületben, egészen a Dráváig a Batthyány család tagjai hagyományozták egymásra a főkapitányi tisztséget; Szigetvár és Kanizsa eleste után többnyire Egerszegen és Körmenden tartva a hadiszéket.

A hadiszék összetétele némileg különbözött a seregbíróságétól. A legszembetűnőbb eltérés a városi, mezővárosi polgárok mellőzése – mivel elsősorban katonai ügyekkel foglalkozott – és helyettük különféle tisztségviselők bevonása: a hadbíró mellett általában 2 ülnök és 1 nótárius működött, az esküdtszékben törvénytudó megyei urak és katonatisztek foglaltak helyet. Az 1691. november 16-án tartott egerszegi hadiszéken Zala vármegye tisztségviselői mellett Gyöngyösi Nagy Ferenc dunántúli vicegenerálist, az egerszegi, szentgróti, lövői, szegvári és szigligeti kapitányt, az egerszegi seregbírót és alkapitányt, valamint több végvár vajdáit találjuk.[30] Amikor a hadiszék a Dráván túli terület végházaiban ülésezett, ugyancsak jogban jártas dunántúli tiszteket hívtak meg, akik részt vettek a vizsgálatban és az ítélethozatalban. Bizonyos Miley András leveléből

[26] MT. 1526–1608. 755.
[27] OL. B. cs. lt. P 1314. Miss. 45 478. sz.
[28] Komáromy András közl.: Magyar levelek a XVI. századból. II. TT. 1907. 396.
[29] Ld. az 1547:20. tc.-et és a királyi választ. MT. 1526–1608. 201., 217.
[30] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.

tudjuk, hogy a Zrínyiek egyik főemberének, Kis János muraközi kapitánynak és Végh Gergelynek a perére Csáktornyán került sor 1607 május 3-án. Miley szerint a hadiszék munkájában „Cziráky, Ebergény, Szántóházy, Szepsy, Keserű István, Horváth Bálint katona" – utóbbival 1626-ban Batthyány I. Ádám kapitányaként találkozunk[31] – és több törvénytudó személy vett részt. Az említettek – útban Muraköz felé – Monyorókeréken szálltak meg, ahol a levél írója látta őket vendégül, majd szekereket adott alájuk, amelyekkel Csáktornyára utaztak.[32]

A két dunántúli generális a maga hadiszékén gyakorolta bírói hatalmát, amely a kerületükhöz tartozó erősségek valamennyi katonájára kiterjedt. A szervitorok és a királyi szolgálatban álló katonák peres ügyeinek rendezésekor a seregbíróságok gyakorlatából megismert területi illetékesség – és tekintély elvét érvényesítették. Főkapitányi hatalmára hivatkozott Batthyány I. Ádám, amikor egyik szervitora bántalmazójának kiadatását kérte a szentgrótiaktól. „Keczer János uram alatt lévő katonánkat lovárúl leveretvén rútul bánatott véle . . ." – értesítette a véghely kapitányát –, majd megfenyegette a tetteseket, mondván, hogy „. . . noha nem vagyunk földesurok Szentgrótnak, hanem generálisok, de megtanétjok az ilyen rossz embertelenségekért és megmutatjok nékiek, kivel legyen közök . . ."[33] A dunántúli generális fönntartotta magának a jogot, hogy kivonva szervitorait a végvárak parancsnokainak joghatósága alól, maga ítélkezzék fölöttük. Ezt egy alkalommal szigorú hangon közölte Besenyei István kiskomáromi kapitánnyal: „. . . kegyelmednek az mi szolgáinkhoz semmi közi nem volna, mégis közit ártja hozzájok . . . Azért kegyelmed legyen el szolgáink nélkül és ne háborgassa őket, mert ha mit vétenek, mi is meg tudjuk őket . . . büntetni."[34]

A főkapitányok lehetőleg nem ártották magukat egymás dolgába. Ha mégis közös ügyük támadt – ami a katonai együttműködésből elkerülhetetlenül következett –, akkor igyekeztek elsimítani a dolgot. Egymás hadiszéke elé nem szívesen engedték katonáikat, részint elfogultságtól tartva, részint a két főkapitányság különböző rendtartása miatt.[35] Az is megtörtént, hogy a tekintély elvét érvényesítették, mint Batthyány I. Ádám Zichy István győri generálissal szemben, amikor vitézei béke idején törököt fogtak, s emiatt Zichy parancsot adott a portyázók elfogatására. Batthyány ekkor levelet írt a főkapitánynak, amelyben megvédelmezte katonáit és a maga hatáskörét: „Győri generális uram megbocsássa, de úgy tetszik nékünk, mi vagyunk ország generálisa és nem más, s ha az végházbelieken (ti. a győri főkapitányhoz tartozó végvárak vitézein) kívül valakik csatázni indulnak, azokat mi büntetjük meg, . . . az mi szolgáinkat másoknak háborgatni nem engedjök . . ."[36]

A katonai parancsnokok csak akkor mondtak le a területi illetékesség által biztosított jogaikról, ha a bűnösök elmenekültek az igazságszolgáltatás elől. 1558 decemberében történt, hogy Kerecsényi László egyik főlegénye és annak emberei gyilkosságot követtek el a Somogy vármegyei Kismiháldon. Amíg Kerecsényi levelet írt érdekük-

[31] Uo. P 1322. 47. cs. 301.sz.

[32] OL. Acta Zrinyiana X27. 5219. d. 1. c. 133. p.

[33] OL. B. cs. lt. P 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1651. 45. f.

[34] Uo. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1644. 107. f.

[35] Batthyány I. Ádám írta Nádasdy III. Ferencnek 1656. nov. 20-án: „. . . a győri generálisság alatt más rendtartások vannak s én alattam is . . ." Uo. P 1313. 252. cs. sz. n.

[36] Uo. P 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1651. 18. f.

ben Csányi Ákosnak, Nádasdy I. Tamás kanizsai prefektusának, addig Győrbe szöktek a felelősségre vonás elől. Amikor ez Kerecsényi tudomására jutott, fölhagyott a megmentésükre tett kísérlettel és elhatározta, hogy a győri főkapitánytól „törvényt kéret" rájuk.[37]

A hadiszéket szükség szerint hívták össze, amitől a főkapitány elfoglaltsága vagy egyéb gátló körülmény miatt eltérhettek. Batthyány I. Ádámnak 1654. március 11-én hadnagyaihoz intézett levelében ezt olvassuk: „Sok rendbéli foglalatos dolgaink nem engedték, hogy ez ideig katonai törvényt szolgáltathassunk, noha igen szükséges lett volna. Most látván arra való ürességünket, rendeltünk bizonyos napot, hogy katonáink között ami veszekedés és más igazétásra való állapotok estenek, törvény szerént menjenek végbe."[38] Máskor országrészekre kiterjedő járvány akadályozta a bíráskodást. Hagymássy Kristóf földbirtokos például így tudósított a Zala vármegyei Szentgrótról 1614 telén: „. . . . itt mast nálunk ritkán szolgáltatnak . . . székeket, minthogy az pestis igen grasszál az Dunán innét sok helyeken . . ."[39]

A hadiszék tevékenysége a főkapitány és helyettese, valamint a hadbíró feladatmegosztásán és együttműködésén alapult. A kerületi generális felügyelete alatt álló bíróságot többnyire a vicegenerális hívta össze, a tárgyalást is ő vezette, ezért értenie kellett az igazságszolgáltatáshoz. Ha abban járatlan volt, mellette más törvénytudó tisztviselőt is alkalmaztak.[40] A vicegenerális a hadiszék előtt tárgyalt ügyeket – az ítéletekkel együtt – és a kegyelmi kérvényeket a főkapitányhoz terjesztette föl jóváhagyás végett, a bíróság csak annak visszaérkezése után hirdethette ki a „deliberátum"-ot.[41]

A tárgyaláson – a 16. században a főkapitány, később a király által a haditanács útján – kinevezett hadbíró működött, aki a szükséges bírói teendőket végezte, az esküdtszék által hozott ítéletet megfogalmazta és jóváhagyás után kihirdette.[42]

A hadiszék legfontosabb teendői közé tartozott a seregbíróság előtt elmarasztalt fél ügyének fölülvizsgálata, azaz a fellebbezett ítélet jóváhagyása vagy elvetése és a seregbíróságok működésének ellenőrzése. Az ítéletekből kiderül, hogy a pervesztes nem mindig élhetett fellebbezéssel: a rablás, lopás, vagy más hasonló bűncselekmény esetén hozott ítéletet többnyire azonnal, a hadiszék megkérdezése és a fellebbezés lehetőségének biztosítása nélkül végrehajtották, a súlyosabb ügyekben viszont csakis az illetékes kerületi főkapitány tudtával és jóváhagyásával határozhatott a seregbíróság. Ha valami rendkívüli körülmény merült föl, az ítélet végrehajtását fölfüggesztették és a seregbíróságnak ugyancsak a hadiszékhez kellett fordulnia. 1586-ban történt, hogy egy tatai csiszárnak a felesége és szolgája lopott fegyverekkel megszökött. Komáromban azonban a naszádosok fogságába kerültek, onnan pedig a vár seregszéke elé, ahol – a véghelyek fenyítéke szerint – mindkettőt halálra ítélték. Thury Márton alkapitány az asszonyt azonnal a Dunába fojtatta, a szolgalegényt azonban nem köttette föl, „. . . mert egy leányzó akadt, aki azt a legényt akarja megkérni". Mivel mások is szóltak érette, s mivel még ifjú legény volt, Thury Márton az ügyet Pálffy generális elé terjesztette.[43]

[37] Komáromy A. közl.: Magyar levelek . . . I. TT. 1907. 126.
[38] OL. B. cs. lt. P 1315 1. cs. 859. f.
[39] OL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse. sz. n.
[40] *Takáts S.*: i. m. 151–152.
[41] Uo. 153–156.
[42] Havonta ezért 20–30 forint fizetést kapott. Uo. 146.
[43] Uo. 143.

Komárom és Győr önálló végvárak voltak, élükön független, többnyire német generálisokkal. Seregszékeik és a győri főkapitánysághoz tartozó észak-dunántúli véghelyek seregbíróságai ezért nem a dunántúli generális, hanem a komáromi, illetve a győri főkapitány felügyelete alatt állottak, az ő hadiszékük képezte fellebbviteli fórumukat is.[44] A Balatontól délre eső várak seregszékeitől ellenben a Batthyányak hadiszékéhez kellett fellebbezni. Ennek módját Batthyány I. Ádám a következőképpen szabályozta: ha a seregszék előtt „. . . el nem igazodhatnék azon causa, tehát szabad légyen az vesztő félnek főkapitányunk (ti. Batthyány helyettese) eleiben, s ha kévántatik az mi székünkre is appellálni. Fönt tartván azt is, hogy ha criminális az causa, az olyan személy megfogattatván németújvári várunkban jó vigyázás alatt fogva fölvitettessék és az olyanoknak az régi szokás szerént az magunk törvényszékén lészen törvények és büntetések."[45]

A hadiszék hatáskörébe tartozott az első fokú bíróság ítéletének megváltoztatása vagy az ítélet megsemmisítése, ha az eljárását jogtalannak vagy helytelennek találta. 1654 végén történt, hogy Csáky Ferenc, a veszprémi főkapitány egy sebesült törököt vásárolt a tihanyi vitézektől 500 forintért. A megállapodás szóbelileg történt, adásvételi szerződést nem készítettek. A fogoly 15 nap elteltével belehalt sérülésébe. Csáky ekkor elfogatta és tömlöcbe záratta a tihanyi legényeket, majd a veszprémi seregbíróság előtt visszakövetelte pénzét. Az alperesek – a tárgyaláson elhangzott vallomás szerint – „. . . úgy végeztenek űnagyságával, hogy ha tizenötöd nap alatt meghal (ti. a török rab), a végbeli vitézek szokása szerént . . . tartozzanak az őnagysága pénzit refundálni." Csáky viszont ennek ellenkezőjét állította, mondván, hogy „. . . az alkuváskor semmi derekas emlékezet avagy végzés nem volt az incattusokkal a tizenötödnapi terminus felől, hanem egyátaljában arra feleltek az incattusok, hogy ha azon sebben meghalna, úgy tartoznának az űnagysága pénzit refundálni." A bíróság Csákynak ítélte a perdöntő esküt, amelyre ha nem vállalkoznék, az alperesek „. . . tartoznak magok személyében megesküdni az magok feleleti szerint. Ha magok esküsznek, őnagysága tűrje kárát, nem lévén egyébiránt indebitája." Az eskü letételére azonban nem került sor, mert Mansfeld Fülöp győri generális hadiszéke „igen rendetlennek" ítélte meg a veszprémi seregbíróság végzését és 1655 januárjában érvénytelenítette. Deliberációja szerint Csákynak nincs „jurisdictiója" a tihanyi vitézeken: nem fogathatja el, nem tömlöcöztetheti és széke elé sem állíthatja őket. Mivel ezeket a veszprémi főkapitány figyelmen kívül hagyta, megsértette a győri generális jogait és méltóságát. A hadiszék ezért semmisnek nyilvánította az ítéletet, meghagyván azonban Csákynak a jogot ahhoz, hogy „. . . az győri és hozzá tartozandó végházaknak törvénybeli rendihez alkalmaztatván magát . . ." az ügyet illetékes bíróság elé terjessze. Az ítélethez még hozzátette, hogy „. . . az incattusok az fogságbúl avagy az kezességbűl fölszabadíttatnak".[46]

A hadiszék ritkán foglalkozott polgári perekkel. Ellenben a szorosan vett katonai ügyek – főleg a fegyelmi vétségek – és a katonák által elkövetett közbűncselekmények többnyire itt nyertek végső elintézést.

[44] Uo. 148.
[45] *Zimányi Vera.*: i. m. 295–296.
[46] OL. Csáky cs. lt. P 71. 128. cs. 273. fasc. 9., 28., 30–31. f.

A becsület és a jó hírnév fölött éberen őrködő vitézlő rend jellemző perei közé tartoztak a becsületsértések, amelyeket katonai szokások szerint ítéltek meg. 1678-ban Szentgyörgyvárott ákosházi Sárkány István kéméndi kapitány, több végbeli tiszttel és Zala vármegye szolgabírájával folytatott vizsgálatot Fáncsi István ellen, aki „búcsút adott" a szentgyörgyvári őrségnek, s amikor társaitól megvált, gyalázkodó szavakkal illette őket: „Beste lélek kurafiak! — kiáltotta — alá is út, föl is út, föl szélre is száz mérföld, al szélre is száz mérföld, nyitva a kapu, elmehettek." Azután kit vén kopónak, curkosnak, majomábrázatúnak, kit meg puskatoknak, csürtösnek nevezett.[47] Nem tudjuk, hogy mivel büntették meg Fáncsit gyalázkodásáért, de a 17. század végéről ránkmaradt egy másik becsületsértési ügy perjegyzőkönyve, amelyből megtudjuk, hogy az elmarasztalt fél bírságot fizetett. A tárgyalás, amelyre Gál Jánost és parancsnokát, az egerszegi vajdát megidézték, 1691. november 16-án zajlott le az egerszegi hadiszék előtt. A felperest képviselő prókátor előadta, hogy Gál „rút, gyalázatos, mocskos szókkal" illette a vajdát, sőt azt a rágalmat sem átallotta a szemére vetni, hogy gyáván viselkedett Buda visszafoglalásánál. Az alperes csak ittasságával tudta menteni magát, de ezt a bíróság nem tekintette enyhítő körülménynek és a felperes javára „fél dijján" marasztalta el, a bíróságnak pedig 4 forintot ítélt.[48] valószínű tehát, hogy Fáncsit is hasonló büntetéssel sújtották.

Jellegzetesen katonai vétség volt a várbeli „fegyvervonás", azaz fegyverhasználat, amelyet nem önvédelemből, hanem indulatból, bosszúból vagy ittas állapot következményeként, jogtalanul hajtottak végre. A tettesre kirótt büntetés többnyire a fegyverhasználat körülményeitől és mértékétől függött. Az említett hadiszék tárgyalta az Egerszegre való Péczeli János ügyét, aki ellen korábbi vétkeiért elfogatóparancsot adott ki a magisztrátus. A város kirendelt tisztjeire és hajdúira azonban „meztelen szablyával" támadt. Péczeli — az előző per vádlottjához hasonlóan — ittassággal mentette magát, de eredménytelenül, mert amint a „deliberatum" mondja: „. . . régi bevett szokásunk szerint az részegség senkit meg nem ment, sőt inkább vádol. Az okáért convicáltatik említett incattus itt és a több végházakban régi bevett szokás szerint: magisztrátus ellen fél dijján, úgymint in forint 20, az itt való tisztek penig és bírák urak ellen in forint 4."[49] Péczeli csupán megkísérelte az ellenállást, az elfogatására kirendelt hajdúk azonban megfékezték, így senkiben sem tehetett kárt. Nyilván ezt vette figyelembe a hadiszék, amikor a szokásos büntetéssel sújtotta. Ha a fegyverhasználatnak súlyos következménye volt, a tettest többnyire halálra ítélték. A bíróság mérlegelő magatartására utal — e korban ritka kivételként — egy 1581-ben följegyzett per, amelynek végzésében ezt olvassuk: „. . . halálra nem engedjük ítélni, mert csak kardjával hüvelyestűl sújtotta."[50]

A leggyakrabban tárgyalt esetek közbűncselekmények voltak: rablás, útonállás, emberölés, többnejűség és házasságtörés, amelyeket irgalmatlanul megtoroltak: valamennyit válogatott halálnemmel büntették; az erőszakos meggyalázó — néha pusztán kegyelemből — kard által veszett el. 1596-ban egy főlegény, aki 4 lóval szolgált

[47] *Takáts S.*: i. m. 152–153.
[48] OL. B: cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.
[49] Uo.
[50] *Takáts S.*: i. m. 153.

Pálffy generális seregében, török leányt ejtvén rabul, azon erőszakot vett. A hadiszék ezért tűzhalálra ítélte. A vádlott azonban vitéz ember hírében állott és a török leány a tulajdonát képezte, ezért „. . . kegyelemből, magyar módra a fejét török rabbal üttették le".[51]

A hadiszék hatáskörébe nemcsak a fellebbezett ügyek és a súlyosabb vétségek megítélése tartozott. A generális székén katonai törvényeket és határozatokat is hoztak, amelyek a kerület valamennyi végházára és a magánföldesúri haderő összes katonájára érvényesek voltak. A dunántúli főkapitányságban a 17. század közepén többnyire Körmenden vagy Németújvárott ültek össze törvényhozásra a végvári kapitányok és a szervitorok parancsnokai. 1644. július 7-én a körmendi hadiszék ülésén többek között megjelentek: Keglevich Péter dunántúli vicegenerális, Besenyei István kiskomáromi, Ördögh István pölöskei, Szecsődy István lenti, Hagymássy István szentgróti, Kaczor Balázs egervári, Török István szentgyörgyvári és Sibrik Miklós kéméndi kapitány, továbbá Káldy I. Ferenc – a Batthyány szervitorok főkapitánya –, vármegyei tisztségviselők és meghívott bírák. Miután rendezték a peres ügyeket, aláírásukkal és pecsétjükkel hitelesített határozatokat hoztak.[52]

A fellebbviteli fórum háború idején is működött. A hadiszéknek ilyenkor volt a legtöbb dolga, mert a táborban és táborjártatásban számos vétek esett. A rendtartások olyan büntetési elveket tükröznek, amelyek a vétségek megelőzését és az elrettentést szolgálták: „Nem az ebet az oroszlán előtt, hanem az oroszlánt büntesse meg az eb előtt – olvassuk egy helyen –, azaz a nagyobbat kell megbüntetni a kisebb példájára, nem a kisebbet a nagyobb példájára." A szabályzat másik pontja szerint „minden tisztviselő az alatta valójának a legelső és legkisebb vétkét büntesse meg . . . , mert ha elmulatja, abból a következik, hogy az vétkes ember az nagy vétkét is kicsinnek, a kicsint peniglen semminek tartja; de ha a kicsint vagy kissebbet megbüntetik benne, a nagytúl inkább megtartózik."[53]

A rendtartást a generális parancsára a katonák előtt kidobolták,[54] figyelmeztetőül pedig ott állott a tábor piacán az akasztófa, amely mindenkiben fölidézte az elítéltek szomorú sorsát.[55] A megfélemlítést szolgáló igazságszolgáltatást a fokozottabb fegyelem igénye tette szükségessé. Tábori viszonyok között, amikor a katonák naponta harcérintkezésbe kerülhettek az ellenséggel, mindenféle kihágást és bűncselekményt szigorúbban büntettek: őrségen való elalvásért botozás járt, szökésért, lopásért és hatalmaskodásért halál, gyújtogatásért a katonát megégették. A büntetési nemeket – kisebb vétségekért – kiegészítette még a becsületvesztés, pénzbírság, a zsold elvonása, dorgálás, kikötés és vasraverés. A följebbvaló elleni támadást és az engedetlenséget mindig a legszigorúbban, halállal büntették. A tábori ediktumok, sőt az országos törvények sem

[51] Uo. 144.

[52] Uo. 154–155. – 1643-ban, amikor a török számos futárt elfogott, Batthyány I. Ádám közölte főembereivel, hogy „. . . az körmendi törvényünkkor igazétásban vesszük, mint köllessék hordozni az leveleket". OL. B. cs. lt. P 1315. 1. cs. 334. f.

[53] OL. Teleki cs. lt. P 658. 14. cs. 3169. sz. 437. f.

[54] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.

[55] OL. Teleki cs. lt. P 658. 14. cs. 3169. sz. 438. f. – A tábori inventáriumokban „hóhérnak való pallos"-ról is olvashatunk, ez ugyancsak az igazságszolgáltatás jellegére utal. Uo. 341. f.

tudtak azonban a fegyelemsértéseknek és a bűncselekményeknek útjába állni. Táborozás idején a fegyelem föllazult és a katonák – a felelősségre vonás elmaradásában vagy az igazságszolgáltatás fogyatékosságaiban bízva – a legkülönfélébb bűncselekményeket követték el.

*

A dominusz bírói hatalmának csupán egyik része származott katonai tisztségéből. Joghatóságának másik részét földesurasága képezte, amelynek jellegét döntően az határozta meg, hogy úriszéke elé idézhetett nemest és nemtelent egyaránt.

Az úriszék összetételét a földesúr határozta meg. Erről Batthyány III. Boldizsár egyik tisztségviselője a következőket írta 1583-ban: „. . . mikor uram űnagysága az . . . székin törvínt tétet is, tahát . . . senkinek nem engedi, hogy más fogott embert ültessen az . . . székibe, hanem akiket . . . leültet avagy akivel . . . leül, azokkal tészen törvínt. . .”[56] 1582 tavaszán a szalonaki úriszék bírói testületébe meghívták Polyányi Farkas vármegyei alispánt, Soll Farkas szolgabírót, Bogodi Balázs szalonaki udvarbírót, Szvetkovit Gergely porkolábot, néhány ősi esküdtet és 8 szalonaki polgárt, valamint 2 deákot.[57] Batthyány I. Ádám ennél nagyobb számban hívott „törvény-tevő” urakat. 1646. április 9-én a Körmenden összeült úriszék tagjai között találjuk a megyei tisztségviselőket: 2 alispánt, 4 szolgabírót, 2 alszolgabírót és 2 esküdtet, a 8 hadnagyság valamennyi parancsnokát, a dunántúli generális más főembereit, továbbá a németújvári, szalonaki, dobrai, körmendi porkolábokat és tiszttartókat, valamint 2 prókátort és 1 nótáriust.[58] A 16–17. századi úriszék tehát a katonai bíróságoknál népesebb és vegyesebb összetételű testület volt, amelyben megyei tisztviselők, meghívott nemesek, urasági alkalmazottak, mezővárosi polgárok és a földesúri magánkatonaság tisztjei a legkülönfélébb számban és összetételben keveredtek. Az elnök valamelyik jelenlévő megyei úr vagy más előkelőség volt, néhol az uraság tiszttartója; maga a földesúr e korszakban már ritkán jelent meg az üléseken.

Az úriszéktartó földesurak többnyire a pallosjogot vagy „vérhatalmat” is birtokolták, így törvényszékük hatásköre szinte korlátlan volt. Az úriszék ítélkezett „. . . az úr jobbágyai, udvari népe, cselédsége, katonái, alkalmazottai s a jobbágytelkein élő nemesek egymás közötti, a földesúrral szemben felmerülő s idegenek ellen irányuló mindenféle ügyeiben, továbbá a földesúr területén elkövetett bűncselekmények s a birtokán kézrekerült gonosztevők ügyében”.[59] Nem volt tehát katonai fórum, de a földesúri magánkatonaság tagjaira is kiterjedő hatáskörrel rendelkezett. A pallósjogú úriszékről a vesztes fél nem fellebbezhetett más bírósághoz, ítélete végleges volt, az általa kiszabott halálos ítéletet végrehajthatták.[60]

A földesúr illetékessége birtoka határáig terjedt, ezen belül területi és személyi jogok alapján ítélkezett. Így az úriszék esetében is a katonai bíróságok gyakorlatából már megismert elv érvényesült: a bűnöst az büntette meg, akinek a birtokán a cselekményt elkövette és akit arra tisztsége följogosított. Ha valamelyik főúr katonája idegen birtokos

[56] OL. B. cs. lt. P 1322. 188. cs. sz. n.
[57] Uo. 26. sz. 38. f.
[58] Uo. 27. f.
[59] Varga Endre szerk.: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. 42.
[60] Varga Endre szerk.: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961. 60.

jószágán követett el bűncselekményt, akkor a területileg illetékes úriszék elé állították, s ura emiatt nem tiltakozott, mondván, hogy „... az mit az törvény hoz neki szenvedjen". 1652-ben történt, hogy Zrínyi III. Miklós egyik szolgáját kifosztotta Batthyány I. Ádám két szervitora, bizonyos Veér és Teszty Mihály. Zrínyi elfogatta a tetteseket, majd megírta Batthyánynak, hogy adassa vissza emberei javait, különben „... úgy mint azok, mind penig ennek az országnak a feje tartozom az igazsággal, amely őkegyelmöknek súlyos lészen".[61] Más esetben a főúr személyéhez fűződő jogok alapján került úriszék elé a vádlott. 1627-ből való az a per, amelyből megtudjuk, hogy Fekete János katona — aki korábban földesúri szolgálatban állott — sorozatos lopással és szökéssel vádolva került Esterházy Miklós nádor pápai úriszéke elé. Először egy jobbágytól, majd a pápai sereg vásárbírájától kötött el egy lovat. Közben esztendős szolgálatra szegődött Devecserbe Nyáry Miklóshoz, ahonnan szolgálati idejének letöltése előtt megszökött. Esterházy ügyvédje szerint a nádor, mint az ország első nagybírája, mindenféle lator megbüntetésében illetékes, ezért az úriszék úgy határozott, hogyha a vádlott negyvened magával leteendő esküvel meg nem menti magát, fölakasztják. Fekete János az eskütársakat nem tudta összegyűjteni . . ."[62]

A törvénynapot az uradalom katonai és gazdasági központjában, többnyire azonos időközökben tartották. A Batthyányak úriszékét negyedévenként, a kántorböjtök idején hívták össze, ezért „kántortörvény"-nek is nevezték.[63]

Az ország különböző részeiből fönnmaradt perszövegek arról tanúskodnak, hogy az úriszék katonai fórumokat helyettesítve, gyakran tárgyalta a vitézlő rendhez tartozók ügyeit. Ezek részben katonai vétségek, részben közbűncselekmények voltak, de magántermészetűek — amelyek esetünkben a földesúr személyének megsértését jelentik — ugyancsak itt nyertek elintézést. A munkácsi uradalom perjegyzőkönyvei megőriztek két esetet 1650-ből, amelynek vádlottjait — a munkácsi várőrség tagjait — katonai vétségért állították Rákóczi II. György úriszéke elé. Az első per tizedesét azért idézték meg, mert futni hagyta az uradalom ispánját, akinek elfogatására kirendelték. A deliberatum szerint nem tartotta meg esküjét, ezért Munkács várának ediktuma alapján halálra ítélték. Az ediktumra hivatkozott a bíróság a másik esetben is, amelynek alperesei lopásért kerültek ítélet alá. Valamennyiüket halállal büntették, a következő indoklással: „Edictuma tartja az várnak régtűl és egyébaránt is ugyan törvényben ment: valaki az hópénzzel hír nélkül elszökik, akasztassék fel."[64] A cselekmény súlyossága más esetben is hasonló sorsra juttatta a tettest. Esterházy Miklós 1621-ben elfogatóparancsot adott ki Bellováry Antal nevű szervitora ellen, aki engedélye nélkül elhagyta a szolgálatot és a katonák zsoldját is magával vitte. A kilátásba helyezett súlyos büntetést így indokolta a dominusz: „... a gonoszság megbüntettessék és másoknak is gonosz példa adásra ok ne adattassék."[65]

[61] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. I. Bp. é. n. 179.

[62] Varga E. szerk.: i. m. (1958) 548.

[63] A kántor eredetileg az úriszék alsóbb tagozata volt, mégpedig egy-egy tartomány szintjén. A törvénytevő urak nagyböjt, pünkösd, Szent Mihály és karácsony kántorában gyűltek össze, ha azt járvány, mostoha időjárás vagy háború nem akadályozta meg. A kántor fölött az uradalom úriszéke állott. A két fórum az 1650-es években összeolvadt és gyakran nevezték ezt a széket is kántornak. OL. B. cs. lt. P 1322. 188. cs. 26. sz. l. f. — Varga E. szerk.: i. m. (1958) 63.

[64] Uo. 960–961.

[65] OL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse. sz. n.

Az úriszék a közbűncselekmények elkövetőit a kor igazságszolgáltatására jellemző szigorral sújtotta. Káldy I. Ferenc Teremtő Géci nevű katonája egy molnárlegény megölésének vádjával került Batthyány I. Ádám úriszéke elé. Először 1645 júniusában tárgyalták Teremtő ügyét, de valószínűleg sem ártatlanságát, sem bűnösségét nem tudták bizonyítani, mert a per elhúzódott és csak 2 esztendő múlva, 1647 augusztusában hoztak ítéletet. A bizonyító eljárás során az áldozat felesége „. . . harmadmagával a tettes fejére esküdt, hogy az ő keze miatt lett urának halála". A perdöntő eskü alapján Teremtőt fővesztésre ítélték.[66] Máskor rövidebb eljárással és az országos gyakorlattól eltérő büntetési nem alkalmazásával ítélték el a vádlottat. Ugyancsak a Batthyány-birtokon, a németújvári szék előtt fogtak perbe „egy híres tolvaj huszár"-t, Varga Mihályt (föltehetően szabad legény volt), aki 2 társával lovat lopott a Vas vármegyei Kám falu határában, Békássy Miklós körmendi kapitány méneséből. Valószínűleg Békássy személyét és a vádlott korábbi bűncselekményeit is figyelembe vették, amikor a hasonló jellegű bűntettekért kiszabható kötél általi halálbüntetés helyett – minősített módon – kerékbetörésre ítélték.[67]

A 16–17. században a „lélekmondó"-kat, azaz a káromkodókat a katonai rendtartások és az országos törvények egyaránt elmarasztalták. Az 1563:42. tc.-ben olvassuk, hogy „. . . az olyanokat, akik a teremtő Istent, a keresztséget és a lelket s egyéb hasonlókat káromolják . . .", első ízben vesszőzéssel, másodízben botozással, harmadszor pedig „. . . mint a gyilkosokra és más gonosztevőkre megszabott büntetéssel sújtsák".[68] A törvény értelmében járt el 1678-ban a garamszentbenedeki úriszék, amikor egy olyan végvári katona ügyét tárgyalta, aki az „Isten és más méltóságos rendek – közöttük az esztergomi érsek – ellen" átkozódott. Mások elrettentő példájára nyelvkivonásra és fővesztésre ítélték.[69]

A katonai vétségek és a közbűncselekmények mellett a dominusz személyét vagy érdekeit sértő ügyekkel is foglalkozott az úriszék. A Batthyányak szolgálatában álló Francsics család több tagja 2 eset kapcsán került a németújvári úriszék elé 1613 nyarán. Az első per egyik vádlottja Francsics János volt, akit ura, Batthyány II. Ferenc tolvajlással és egy jobbágy meggyilkolásával gyanúsított, fivérét, Mátyást pedig a lopásban való bűnrészességgel. Francsics János vallomásában tagadta az emberölést és azt balesetnek minősítette. Mivel a bíróság nem rendelkezett az elítéléséhez szükséges bizonyítékokkal, perdöntő esküre kötelezte, amelyet 15 nap elteltével kellett letennie. A tolvajlást mindketten tagadták, ezért – az ítélet szerint – ugyancsak esküvel „. . . tartoznak magokat megmenteni, mindenik huszonötöd magokkal, nemesekkel, jámbor és tisztességbeli személyekkel az bizonyítás (ti. Francsics János gyilkossági ügyét tisztázó eskü) után tizenötöd napon Szalonakban az várbeli főporkolábok előtt".[70] A másik ügy főszereplőjét, Francsics I. Pétert rabszöktetési kísérletért állították bíróság elé: fivérét ismeretlen vétségért tartották fogva a szalonaki tömlöcben, ahonnan egy várbeli katona segítségével akarta kiszabadítani. A tárgyaláson a felperes Batthyányt képviselő prókátor a következőképpen adta elő a történteket: „. . . ez jelen való 1613 esztendőben, circa festa

[66] OL. B. cs. lt. P 1313. 248. cs. 102. sz. 8., 13. f.
[67] OL. Békássy cs. lt. P 45. 10. cs. 1697–1699. 69. f.
[68] MT. 1526–1608. 507.
[69] Varga E. szerk.: i. m. (1958) 837–838.
[70] OL. B. cs. lt. P 1322. 188 cs. 188. sz. 8–9. f.

Valentini ezek az felűről megírt incattusok elvégzett gonosz szándékkal köteleket szerezvén practikát indítottanak és Francsics Péternek az öccsét el akarták szabadítani. És az drabontnak posztót és pénzt ígértenek, mely factumon rajta tapasztaltak és magok se tagadták. Azért mint afféle malefactorok felől, kik az dominus actor házán gonoszságot akartanak cselekedni, az dominus actor törvényt vár." A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a vállalkozás kudarccal végződött, ezért az úriszék a vádat elejtette. Megjegyezte azonban, hogy a cselekmény nem marad megtorlatlanul, „. . . mert annak más szokott büntetése vagyon". Francsics I. Pétert ugyanakkor bizonyos láda föltörésével és a benne talált javak eltulajdonításával is vádolták. Nem meglepő azonban, hogy – miután a vádlott tagadott – a bíróság ezúttal sem talált az elítéléshez elegendő bizonyítékot, s így a németújvári főporkoláb előtt leteendő esküvel megmenthette magát.[71]

A dominusz személye ellen elkövetett vétségnek minősítették Batthyány I. Ádám egyik hegymesterének tettét is, amelyet 1643 első kántorában tárgyaltak. A jegyzőkönyv szerint a dominusz Szilágyi Miklós nevű főemberét rendelte ki az egyik Vas vármegyei faluba, hogy a dézsmára kötelezhetők számát megállapítsa. A hegymester, akinek ebben segítenie kellett volna, nem tartott Szilágyival, sőt gyalázta, majd vasvillával is megfenyegette. Batthyány ezért széke elé idéztette, ahol 40 forint bírsággal sújtották. A deliberatum szerint ugyanis „. . . az gondviselő szolgák, melyek urok commissiójával járnak, mindenkor azoknak személyeket viselik". Jellemző, hogy a két előző perben a nemesi vádlottak esküvel tisztázhatták magukat a súlyosabb vádak alól, míg jelen esetben a jobbágyszármazású alperesnek ezt a lehetőséget – egy főemberrel szemben – nem biztosították.[72] Gyakran megesett az ilyesmi a nemesi renden kívül állókkal, akik a jogszolgáltatás útvesztőibe kerülve igazukat akarták bizonyítani. Találóan írta Takáts Sándor: „Pókháló a törvény. Csak az aprók akadnak és vesznek benne. A nagyja keresztül jár rajta és erővel kiveri magát."[73]

*

A kor büntető peres eljárása a nyomozó rendszer elvein épült föl. A nyomozó rendszer a bűnvádi eljárásnak az a formája, amelynél a bíróság – tudomására jutott büntetendő cselekmény vagy gyanú esetén – vádemelés nélkül is megindította az eljárást, s maga a hatóság igyekezett összegyűjteni a gyanúsítottak elítéléséhez szükséges terhelő adatokat.[74] A vizsgált perjegyzőkönyvek tanúsága szerint katonák esetében minden alkalommal nyomozás előzte meg mind a seregbíróság, mind az úriszék előtt folytatott tárgyalást – ellentétben a jobbágyok sommás pereivel –, ami a büntető ügyek kivizsgálása tekintetében a vitézlő rend különállását és kedvezőbb helyzetét mutatja.

A bűncselekmény földerítését – amelynek során a nyomozás és a vizsgálat teljesen egybefolyt – vizsgáló bizottság végezte. Tagjait kisebb jelentőségű ügyekben a helybeli kapitányok és a földesurak nevezték ki, a súlyosabb bűnesetek nyomozását ellenben a dunántúli generális által kijelölt bizottság végezte.

[71] Uo. 1–2. f. – A rabszöktetési kísérletért kiszabható „szokott büntetés"-ről a jegyzőkönyv nem szól.

[72] Uo. 16.sz. 7–8. f.

[73] *Takáts S.*: i. m. (1926). 311.

[74] Varga E. szerk.: i. m. (1961). 122.

A vizsgáló bizottságot végvári tisztek, főúri szervitorok, megyei tisztségviselők és törvénytudó polgárok alkották. Összetétele esetenként változott: függött az ügy jellegétől, a vizsgálatot elrendelő személy utasításától és nem utolsósorban attól, hogy időben találtak-e a nyomozás végrehajtására alkalmas személyeket. 1697 májusában Zichy Imre vázsonyi főkapitány és földesúr vizsgálatot rendelt el egy várbeli „fegyvervonás" ügyében, amelyet később a vázsonyi úriszék tárgyalt. A nyolctagú bizottságban helyet kaptak a vár tisztjei – Zichy helyettese és vajdája –, valamint a vázsonyi törvénybírák, közöttük egy mesterember, bizonyos György kovács.[75] 1652 Szent György havában Batthyány I. Ádám 4 végvárból – Pölöskéről, Szentgrótról, Kapornakról és Zalavárról – rendelte ki a kapitányokat, hogy az évek óta nyerészkedő és vitézeit megkárosító kiskomáromi főkapitány, Pethő László ellen megkezdjék a vizsgálatot.[76] Más alkalommal a végvári tisztek mellett megyei tisztségviselőket is fölkértek, s ha a vizsgálat megkívánta, Batthyány generális a helyettesét vagy valamelyik főemberét állította a bizottság élére.

A nyomozást a gyanúsított személy és a tanúk kihallgatásával kezdték meg. Ezt követte a helyszíni szemle, a házkutatás, majd szükség esetén a látlelet fölvétele a seborvos közreműködésével. A kihallgatások eredményét és a vizsgálat során gyűjtött egyéb terhelő adatokat jegyzőkönyvbe foglalták,[77] amelyet a talált bűnjelek és egy összefoglaló jelentés kíséretében fölterjesztették az illetékes bírósághoz.

A bűncselekmény elkövetésével gyanúsított nem nemes személyt és a tetten ért nemes embert letartóztatták, majd a tárgyalás napjáig vizsgálati fogságban tartották.[78] Onnan csak akkor szabadulhatott, ha kezeseket állított, akik kezeslevélben meghatározott összeg (óvadék) kifizetésével vagy azzal egyenértékű jószág lekötésével kiváltották.[79] Az ideiglenesen szabadlábra helyezett személyt mozgásában nem korlátozták, ellenben a földesúr által meghatározott törvénynapon meg kellett jelennie a bíróság előtt.[80] Előállítását a kezesek vállalták, de azt rendszerint ahhoz a feltételhez kötötték, hogy a tárgyalás előtt legalább 8 nappal értesítik őket. A kezeslevelek gyakran szóltak arról is, hogy a szabadlábra helyezett vétkest újabb bűncselekmény elkövetése esetén a kezeseknek azonnal elő kell állítaniok. 1699-ből maradt fönn egy írás, amelyben Festetics Pál 2 szolgája a visszaeső bűnös előállítására ekképpen kötelezte magát: „Én István deák és Kocsis István ... vettük ki kezességünkön az úrtól őkegyelmétűl, nemzetes, vítézlő Festetics Pál urunktúl Fördős Mihály nevű lovászt negyven forintig, ki néminemő vítkeiért és lopásáért megfogattatott volt. Vettük penig ki ily conditióval, hogy ha annak utána efféle ragadozásokat és lopásokat követne el, ... melyért kívánná őkegyelme tűlűnk előállítását, tartozzunk mindenkor előállítani."[81]

[75] OL. Zichy cs. lt. P 707. 429. cs. 264. et. A fasc. 3.sz.

[76] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.

[77] OL. Zichy cs. lt. P 707. 429. cs. 264 et. A fasc. 3. sz. – B. cs. lt. uo.

[78] Tettenérés hiányában azonban a nemeseket nem tartóztatták le – a felségsértést, pénzhamisítást és még néhány esetet kivéve –, így szabadlábon folytathatták a pert. Csizmadia Andor szerk.: Magyar állam és jogtörténet. I. Bp. 1966. 292.

[79] A Vas vármegyei Hőgyesen vállalta egy kezes 1689-ben, hogy ha a szokott feltételek teljesítését elmulasztaná, akkor javaiból 100 forint „... executiót tetethessen nemzetes Festetics Pál uram űkegyelme maga hatalma által ...", majd hozzátette: „... ezaránt minden nemesi szabadságomat lekötöm." OL. Festetics cs. lt. P 235. 162. cs. 551. f.

[80] OL. B. cs. lt. P 1315. 1. cs. 678. f.

[81] OL. Festetics cs. lt. P 235. 162. cs. 577. f.

A kezesség lehetőséget nyújtott a szökésre, ezért a földesurak a tettes és a kezesek részéről is biztosították magukat. Egyfelől kimondták, hogy ha a gyanúsított „. . . . az törvényre elő nem állana, valahol találják, magához is hozzányúlhassanak és jószágához . . .",[82] másfelől a kezesekkel írásba foglaltatták, hogy a lekötött összeg értékéig ingó és ingatlan vagyonukkal felelnek. A biztosítás harmadik módja a szabadon bocsátott személy teljes kiszolgáltatottságát jelentette. 1673 májusában kelt Győrött egy kezeslevél, amelyben nemcsak a kezesek kötelezettségeit találjuk, hanem bizonyos Olle István ígéretét is, amelyet urának, Esterházy János győri vicegenerálisnak tett. A szabadlábra helyezett gyanúsított vállalta, „. . . hogyha ennek utána azon cselekedetit (ti. 2 lovat és 32 forint készpénzt lopott) megújítaná vagy más rendbéli latorságot cselelednék, őnagysága törvény nélkül azt cselekedhesse vele, amit akar . . ."[83]

A kezesek között leggyakrabban fővitézekkel és közkatonákkal találkozunk, akik szolgáiknak vagy kenyeres pajtásuknak szerezték vissza a szabadságot. A szalonaki tömlöcben raboskodott 1643 nyarán Batthyány I. Ádám egyik katonája, akit 300 forintot meghaladó összegért váltottak ki társai. Az óvadékot letett személyek között a generális főemberei szerepeltek: Szily István, Vadas István, Teveli István, Kéry Pál és mások.[84] Családtagok és közeli hozzátartozók is gyakran vállaltak kezességet, mert a kenyeres társak után ők tudták legkevésbé elviselni, hogy fivérük vagy fiúk rabságot szenvedjen. 1688-ban kelt a Vas vármegyei Nemesdömölkön az a kezeslevél, amelyből megtudjuk, hogy Nemes Marton Pál miként váltotta meg Festetics Páltól ökörlopás miatt elbujdosott öccse szabadságát. Nemesdömölkről való egy másik kötelezvény is, amelyben a szegény sorsú Gancs György megígérte Festeticsnek, hogy a vizsgálati fogságból szabadon bocsátott mostoha fiáért 100 forint vagyonnal rendelkező kezest állít; „holott pedig nem találnék, vagy nem akarnék állítani és el találna szökni (ti. a fiú) – írta –, őkegyelme mindenütt maga hatalmával megfogattathasson magamat, annyi érő jószágom nem lévén az ki az száz forintot felérné, és azon vasra tétethessen".[85]

A kezességvállalás ismertetése után térjünk vissza a vizsgáló bizottság által elkészített jelentéshez. Az általános gyakorlat szerint, ha a bíróság a jelentés alapján a gyanút megalapozottnak találta, határozott a perbe fogásról. A pert akkor indította meg, amikor a panaszt tevő a keresetlevelet benyújtotta. Kézhezvétele után kitűzte a perfelvétel határnapját és arra a vádat is magában foglaló idézőlevéllel megidézte az alperest.[86] Az idézés az általános szokástól némileg eltért Batthyány I. Ádám úriszékén és hadiszékén, ahol nem az alperest értesítették, hanem a kapitányokat és hadnagyokat vagy a véghelyek porkolábjait, hogy a kitűzött határnapra állítsák elő a bűnösöket. 1646 márciusában Batthyány a következőket írta hadnagyainak: „Akaránk kegyelmednek értésére adnunk, hogy várainknál lévő gonosztevő raboknak megbüntetésére az jövendő áprilisnak 9. napján Körmenden törvényszéket rendeltünk szolgáltatni. S ha az kegyelmed alatt lévő katonák közül valamely miellenünk vagy mások ellen oly vétket cselekedett volna, melyet iure kellene revideáltatnunk, kegyelmed az olyanokat hozza el magával az fölül megírt helre és napra, hogy revideáltatván, ki-ki vétkeiért érdemes büntetést

[82] OL. B.cs. lt. P 1315. 1. cs. 678. f.
[83] OL. Esterházy cs. lt. P 1289. 9. cs. Katonai vegyes iratok 1621–1819. sz. n.
[84] OL. B. cs. lt. P 1322. 55. cs. II/47. sz.
[85] OL. Festetics cs. lt. P 235. 162. cs. 547., 550. f.
[86] Csizmadia A. szerk.: i. m. 291–293.

vegyen."[87] Ugyanekkor kapták az értesítést a várbeli porkolábok is, akiket fölszólított Batthyány, hogy a vizsgálati fogságban levőket és a felpereseket küldjék Körmendre a kitűzött határnapra. Ezenkívül „az mely rabokat kezességen kivettenek volna, az kezeseket certificálja kegyelmetek, hogy az kezesség szerént előállassák őket ... Ha valamely kezesek elő nem álléthatták az kiért kezesek voltanak, azokat is kegyelmetek seriesben vegye és beadja minékünk."[88]

A peres felek – vagy az ügy vitelével megbízott prókátorok – értesítése után a vizsgálat során kihallgatott tanúkat idézték meg, hogy korábban tett vallomásukat hitelesítsék vagy módosíthassák. Miután az ügy valamennyi szereplőjét megidézték, röviddel a kitűzött határnap előtt a bíróság tagjai is összegyűltek.[89]

A per – az ügy jellegétől és az érdekelt felek társadalmi állásától függően – szóbelileg vagy írásbelileg zajlott le.[90] Legérdekesebb mozzanata a „perbeli feleselés" volt, amelynek során a felek vagy képviselőik érvei és ellenérvei elhangzottak. A bíróság ezután megítélte valamelyik félnek a perdöntő esküt állításának, illetve tagadásának alátámasztására. Büntetőügyben általában a terheltnek kellett ún. tisztító esküt tennie, hogy magát a vád alól tisztázza. Ha a bíróság döntése vagy az alperes fölajánlása alapján a felperest illette az eskü, ő azt perbeli ellenfele fejére tett kézzel mondta el.[91] Az esküt a fél legtöbbször nem egyedül, hanem a vele azonos rendi állású eskütársakkal együtt tette le. A társak – akiknek száma a bűncselekmény súlyosságától függött – nem a perben vitatott valamely ténykérdést bizonyították, hanem azt erősítették, hogy az ő felük hitelt érdemlő, becsületes ember, akinek szava igaz, nem hamis.[92] A bizonyítás lefolytatása után a bíróság ítéletet mondott, amely katonák esetében a magyar hadi törvényekhez és a szokásjoghoz igazodott.[93]

A tárgyalás valamennyi fontos mozzanata perjegyzőkönyvbe került. A jegyzőkönyv a hatósági személyek megnevezésével kezdődött, majd a felperes vagy prókátor által benyújtott panaszt ismertette. A vallatás (deutrum) következett ezután, amely a felek és a tanúk kikérdezése során elhangzott vallomásokat rögzítette. A jegyzőkönyvet az ítélet (deliberatum) zárta. Mindezt magyar nyelven foglalták írásba, az ítéletet azonban néha latinul is kiadták. A perjegyzőkönyvet végül a bírák aláírták, lepecsételték s ezzel a per az illető fórumon lezárult.[94]

A vádlottat, ha nem jelent meg a tárgyaláson, levelesítették. A levelesítésről az 1625:13. tc. szólt, de annak szűkszavú rendelkezése mellett valószínűleg inkább a gyakorlat volt az irányadó, amely az eljárást az alperes távolmaradása esetén föl-

[87] OL. B. cs. lt. P 1322. 188. cs. 27. f. – Hasonló tartalmú levelek maradtak fönn 1654. március 11-ről, amelyeket Batthyány tisztjei: Fáncsi Pál, Niczky Boldizsár, Ságodi István, Káldy I. Ferenc és Péter, valamint a csákányi tisztségviselő kaptak. OL. B. cs. lt. P 1315. 1. cs. 859. f.

[88] Uo. P 1322. 188. cs. 27. f.

[89] Nádasdy III. Ferenc 1648. december 4-én értesítette Káldy Péter Veszprém vármegyei alispánt, hogy december 7-én „úr székit" kíván tartani Sárvárott. Ezért kérte, hogy 6-án jelenjen meg és vegyen részt a bíróság munkájában. OL. Sibrik cs. lt. P 1865. 1. cs. 4. tétel, 5. f.

[90] Csizmadia A. szerk.: i. m. 292–293.

[91] Ezért fejre letett eskünek nevezték. Uo. 288–289.

[92] Uo. 65.

[93] OL. Sibrik cs. lt. P 1863. 3. cs. 32. tétel, 4. t.

[94] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n. Az egerszegi hadiszék előtt 1691. nov. 16-án tárgyalt perek jegyzőkönyvei.

függesztette és a vádlottat körözött személlyé nyilvánította. Az ilyen gonosztevőt szabadon elfoghatták és azt senki sem akadályozhatta meg.[95]

Törvényszabta esetekben a vesztes fél perorvoslattal élhetett. Ha fellebbezett, akkor az elsőfokú törvényhatóság a per összes iratait a fellebbviteli fórum elé terjesztette, amely meghozta döntését. Perújítás esetén viszont az egész eljárást még egyszer lefolytatták, biztosítva az alperesnek, hogy alaki és érdemi érvelését ismét a bíróság elé terjessze. A dominusnak ilyenkor lehetősége nyílott arra, hogy sértett szervitora érdekeit védelmezve – mellesleg a maga anyagi és erkölcsi kárát behajtva – eleget tegyen képviseleti kötelezettségének. Így járt el a dunántúli főkapitány a korábban említett Szily György ügyében, amikor nem fogadta el a pápai szék ítéletét: egyéb kifogásai mellett ugyanis sérelmezte, hogy sem Szily rokonait, sem a maga képviselőjét nem idézték meg a tárgyalásra. Kérte Pázmánt, hogy az „... ország törvénye szerént adjon novumot és presignáljon más, bizonyos teminust ...", amikor maga is elküldheti főember szolgáját, valamint Szily atyafiai is előállhatnak.[96]

Korszakunkban az ítélethozatal terén nem alakult ki egységes gyakorlat, ennek következtében a bűnöst ugyanazon cselekményért különböző helyeken más-más büntetéssel sújtották. A 17. század közepétől mind gyakoribbá vált a törvényileg is bűncselekménnyé nyilvánított istenkáromlás és általában mindenféle káromkodás szigorú büntetése, amiért a bűnöst egyes helyeken egyszeri elkövetéséért „500 pálcára", ismétlődés esetén halálra ítélték; másutt a botbüntetést nyelvkivonás követte. A partikularizmus következtében a büntetési nemnek így nagy változatossága alakult ki, a halálbüntetés gyakori alkalmazása terén azonban egység uralkodott: a nemegyszer kínzással súlyosbított büntetés célja bevallottan a megtorlás és az elrettentés volt, amelyet a kivégzések nyilvánossá tételével biztosítottak. A fejvesztés és az akasztás mellett a legkülönfélébb halálnemeket alkalmazták, mint az elevenen elégetést, kerékbetörést, karóbavonást, horogravetést és vízbefojtást, amelyeket gyakran előzetes megkínzással – a test tüzes fogókkal szaggatásával, az elítélt hátából szíjak hasításával – súlyosbítottak. A tortúra célja a beismerés kicsikarása volt, ugyanis ezt tekintették a legfontosabb bizonyítéknak. A régi összeírások gyakran említik a várak udvarán, községekben föllállított csigázó fát vagy törvényfát, amelynél a rabokat kínozták; s ezt a kivégzés előtti tortúra során a nemesek sem kerülhették el.[97]

Kevésbé súlyos bűncselekmények elkövetése esetén pénzbírságot szabtak ki. Alkalmazása terén országos és ahhoz igazodó helyi gyakorlattal találkozunk. Országosnak tekinthető a fejváltság fizetése, amelyet különösen hatalmaskodás esetében a törvény ellen vétők fizettek, hogy ezzel fejüket megváltsák. Egyik fajtája, a vérdíjnak is nevezett holtdíj, még a 17. század végén is megtartotta eredeti rendeltetését, vagyis – elsősorban

[95] Balogfalvi Zichy János, Győr vármegye alispánja 1625-ben tette közzé, hogy Huszár Mátyás komáromi hadbírót (!), aki a Nyáryak Tolna vármegyei Nyáry–Kucsár nevű birtokán katonákkal együtt gyilkolt, rabolt és az idézésre nem jelent meg, fejvesztésre ítélték és száműzöttnek nyilvánították. OL. Nedeczky cs. lt. P 512. 2. cs. 1625. 10. f. – A túróczi konvent egyik tagja írta 1686-ban, hogy Pongrácz János elfogatását a nedeczi kastélyban nem gátolhatta meg, mert a hivatalos közegek mint száműzöttet fogták el. Uo. 4. cs. 1686. 3. f.

[96] OL. B. cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1648. 15. f.

[97] *Takáts S.*: i. m. (1926) 293. – Csizmadia A. szerk.: i. m. 292.

nemesek számára – a vérbosszú elleni védekezés eszköze maradt: ha a gyilkos meghatározott összeget fizetett áldozata családjának, megmenekült a jogos bosszútól. Ezt tanúsítja egy 1693 májusában kelt alkulevél, amelyből kiderül, hogy bizonyos Heténvi Gáspárné megállapodott Fáncsi Pállal, aki bortól ittasan lelőtte férjét házuknak udvarán. Heténvi nemes ember volt, ezért – az egyezség szerint – Fáncsi 90 forint vérdíjat fizetett az özvegynek és gyermekeinek, a családnak viszont nem állott jogában további követeléssel előállni.[98] A gyilkosság ügye később bíróság elő került, de Fáncsi komolyabb felelősségre vonása elmaradt.

A pénzbírság kivetése terén az országos gyakorlatot követte, de helyi szokások létére is utal Batthyány I. Ádám rendelete, amely szabályozta a körmendi katonai bíróság előtt kiszabható pénzbüntetés mértékét és kiegyenlítésének módját. Az 1650-ben kelt utasítás szerint, ha „. . . oly törvény lészen, amelyben executionak köll lenni és violentián marad, fele légyen a miénk, úgymint örökös úri, fele a kereső félé. Ha pedig adósság és meg nem akarná adni maga jó akaratjából, hanem bíró által köllene megvenni rajta, tartozzék az adós minden tizedik pénznek egyikét néki adni. Az vérbíróság penig, úgymint 2 forint, simpliciter az ott való kapitánynak cedáljon . . .”[99]

A körmendi utasításból az is kiderül, hogy a bírság – a felperes részétől eltekintve – a földesurat és tisztségviselőjét illette meg. Megosztásában a dominusz akarata, illetőleg a tiszttel kötött megállapodás volt az irányadó, arányát pedig meghatározta az a belátás, hogy a szervitor érdekeltsége a bírságjövedelemben a földesúri érdek legfőbb biztosítéka. A tisztségviselőnek juttatott részt gyakran az ítéletekben mondták ki, amint az Szalonakon, Körmenden és Németújvárott szokásban volt a 16–17. század fordulóján. Gyakran olvassuk a végzésekben, hogy az elítélt fizesse meg „az udvarbírónak és a sáfárnak az ő igazságát”, vagy „az ő bírságát”, rendesen egy rénes forintot, illetőleg „72 bécset”, azaz bécsi dénárt.[100] Hasonló gyakorlatot követtek már a 16. század közepén, amikor a bírságot – büntető funkciója mellett – jövedelemforrásul is használták. Nádasdy I. Tamás szervitora, lukafalvai Szarka Pál panaszolta urának 1562-ben, hogy Káldy Ambrus – akit jobbágyainak erőszakoskodása és hatalmaskodása miatt az úriszéken elmarasztaltak – nem hajlandó a büntetést kifizetni. Szarka kérte a nádort, hogy ezt ne engedje meg, mert – amint írta „. . . nekünk ennél több jövedelmünk nincsen és ha ez sem leszen, tahát csak asztalonkat sincs Vasvárott mivel táplálni”.[101]

[98] OL. Pöttössy cs. lt. P 688. 1. cs. 1693. 2. f. – A vérdíjat nemcsak gyilkosság, hanem más bűncselekmény esetén is kiszabták.

[99] *Zimányi V.*: i. m. 295.

[100] *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954. 76–77.

[101] Komáromy A. közl.: Magyar levelek . . . XI. TT. 1911. 544–545.

Янош Й. Варга:

ВОЕННАЯ ЮСТИЦИЯ НА ЗАДУНАЙСКИХ КРУПНОПОМЕЩИЧЬИХ ВЛАДЕНИЯ И В ПОГРАНИЧНЫХ КРЕПОСТЯХ В XVI–XVII вв. (ВОЙСКОВОЙ, ВОЕННЫЙ И ПОМЕЩИЧИЙ СУДЫ)

(Резюме)

Военное сословие, несшее военную службу на Задунайском крае XVI–XVII вв., стояло отчасти на службе помещиков, отчасти – короля. Относительно правосудия их положение определено тем, что их барины в одном лице были военными начальниками и помещиками, обладавшими личными, а также территориальными правами. Вследствие двойной подсудности вленная и помещичья юстиция часто сосредоточивались в руках одного лица: барин, как военный начальник, мог смирить своих солдатов перед войсковым и военным судами, а как помещик – перед помещичьим судом.

Органом правосудия первой инстанции военного сословия был войсковой суд, состоивший из солдатов и граждан. При его выборе солдаты тоже имели своих представителей, поэтому его состав кажется более благоприятным для них, чем другие инстанции. В практике войскового суда по вынесению решений господствовал принцип территориальной подсудности, т. е. виновник был привлечен к ответственности там, где он совершил преступление. Этот принцип большей частью нарушили те барины, которые несли общегосударственные должности и которые на основе личного, авторитетного принципа могли изъять своих солдатов из компетенции местных судов.

Войсковой суд подвергнул наказанию, в первую очередь, нарушителей воинских уставов и положений, а также совершителей общеуголовных преступлений. Однако его компетенция распространилась и на тех крепостных крестьян, которые жили в замковых провинциях, таким образом этот суд действовал, наряду с военными проступками, и по гражданским делам.

Присужденная войсковым судом сторона могла принести апелляцию в военный суд военно-окружного главнокомандующего. Состав последнего органа несколько отличался от войскового суда: граждане городов и сельских городков были обойдены и вместо их в суд присяжных были приглашены солдаты и барины комитатов.

Военно-окружные главнокомандующие осуществляли судейскую власть своих военных судах и эта власть распространялась на всех солдатов крепостей, относящихся к им округам, и осуществлялась на основе территориальной подчиненности и личного принципа. Военный суд редко рассматривал гражданские дела. Но здесь были окончательно решены как обжалованные дела, так и дела по тяжким военным и общеголовным преступлениям.

Лишь часть компетенции барона по правосудию исходила из его военной должности, а другая часть – из того, что он был помещик, и характер этой части решительно определился тем, что помещик мог преставить перед своим помещичьим судом благородных и неблагородных одинаково. Помещичий суд не был военного трибунала, но им принадлежала широкая компетенция, распространившаяся и на частных солдатов помещиков. Его состав был определен помещиком, который в большинстве случаев пригласил в этот орган комитатских сановников, помещичьих служащих, граждан сельских городков и военных офицеров.

Копетенция помещика распространилась до границы его имения и внутри этого он судил по территориальным и персональным правам. Таким образом в помещичьих судах тоже осуществился принцип, известный из практики военных судов: виновника наказал тот, на имении которого деяние было совершено и который – посредством его должности – был правомочен на это. Заменяя военные инстанции, помещичий суд часто рассматривал дела лиц, входивших в военное сословие. Это – отчасти военные проступки, отчасти общеуголовные преступдения, но здесь были рассмотрены и частные дела, затрагивающие лицо помещика.

Судопроизводство в XVI–XVII вв. основывалось на принципах следственной системы. Раскрытие преступления осуществлено комиссией, которая представила результаты следствия

в компетентный суд. Если она считала подозрение обоснованным, то решила о привлечении к суду и в назначенный день требовала заинтересованных сторон и свидетелей в суд.

В судебном разбирательстве произнесены аргументы сторон за и против, на основе которых суд подтвердил утверждение или отрущание решающего присяжного. После этого суд выносил решение.

В этой области единая практика не возникла, поэтому преступник за одно и то же совершение на разных местах был подвергнут различным наказаниям. Но в частом применении смертной казни господствовало единство. Наказание, нередко усиленное с применением пыток, имело открытой своей целью репрессию и устрашение. При совершении менее тяжки преступлений наложены штрафы.

János J. Varga:

La juridiction militaire dans les grandes propriétés et les forteresses des confins de Transdanubie aux XVIe et XVIIe siècles (Tribunaux de troupe, de guerre et de sirerie)

(Résumé)

Ceux qui effectuaient le service des armes en Trandanubie aux XVIe et XVIIe siècles étaient en partie au service des seigneurs terriens privés, et en partie au service du roi. Au point de vue juridictionnel, leur situation était influencée de manière décisive par le fait que leurs maîtres étaient à la fois chefs militaires et seigneurs jouissant de droits personnels et territoriaux. Par suite de la mise en pratique des compétences en question, la juridiction militaire et seigneuriale était fréquemment concentrée en une seule personne: le *dominus* pouvait contraindre ses soldats à l'obéissance en tant que chef militaire devant les tribunaux de troupe et de guerre, et en tant que seigneur terrien devant le tribunal de sierie.

L'autorité juridictionnelle de premier degré dont étaient passibles les soldats était le tribunal de troupe, formé de militaires et de civils. Lors de l'élection de ses membres, les soldats se faisaient eux aussi représenter, ce qui fait que sa composition semble leur avoir été plus favorable que cetle des autres tribunaux.

La pratique de jugement du tribunal de troupe était dominée par le principe des compétences territoriales. Autrement dit, les coupables étaient jugés là où ils avaient commis leur méfait. Ce principe n'était la plupart du temps enfreint que par les *dominus* exerçant des fonctions nationales, qui avaient la possibilité de soustraire leurs soldats aux compétences des tribunaux locaux sur la base du principe personnel et d'autorité.

Le tribunal de troupe était essentiellement appelé à juger ceux qui avaient enfreint les règlements et les statuts militaires, ainsi que les auteurs de délits communs. Mais ses compétences s'étendaient également au jugement des serfs vivant dans le domaine, et il réglait donc également des affaires civiles.

Les condamnés avaient le droit de faire appel auprès du tribunal de guerre du commandant de district. La composition de ce tribunal différait légèrement de celle du précédent, puisque les bourgeois des villes et des bourgs s'en trouvaient exclus, et que seuls des militaires et des seigneurs du comitat en étaient membres. Les commandants de district exerçaient leur pouvoir de juge dans leur propre tribunal. Ce pouvoir s'étendait à tous les soldats de toutes les fortes les forces armées appartenant à leur district, et s'exerçait sur la base de la compétence régionale et du principe personnel.

Les tribunaux de guerre ne traitaient que rarement d'affaires civiles. Par contre, les affaires militaires et les délits communs considérés comme graves y étaient jugés en dernière instance.

C'est seulement en partie que la juridiction du *dominus* procédait de sa fonction militaire. Pour l'autre part, elle procédait de son caractère de seigneur terrien, et son caractère était déterminé

de manière décisive par le fait qu'il pouvait citer par-devant son tribunal de sirerie les nobles tout autant que les roturiers. Ce tribunal de sirerie, pour ne pas être une instance militaire, n'en disposait pas moins de compétences s'étendant aux membres des troupes privées du domaine.

La composition du tribunal était décidée par le seigneur lui-même. La plupart du temps, on y trouvait des fonctionnaires du comitat, des employés domaniaux, des bourgeois et des officiers.

La compétence du seigneur terrien s'étendait jusqu'aux limites de son domaine, et il jugeait sur la base de droits territoriaux et personnels. C'est ainsi que, dans le cas du tribunal de sirerie, le même principe régissait la pratique que dans le cas des tribunaux militaires: le coupable était condamné par celui qui était à la tête du domaine où le délit avait été commis, et qui était habilité à ces fonctions.

Le tribunal de sirerie traitait souvent à la place des tribunaux militaires d'affaires concernant les militaires. Il s'agissait partiellement d'infractions aux règles militaires et partiellement de délits communs, mais les procès privés atteignant la personne du seigneur terrien y étaient également jugés.

La procédure des XVIe et XVIIe siècles était basée sur les principes du systéme d'investigation. Une commission était chargée de jeter la lumière sur le délit, puis de transmettre les résultats de l'enquête au tribunal compétent. Celui-ci, s'il trouvait les soupçons fondés, décidait des poursuites et citait pour une date précise les parties intéressées et les témoins.

Lors de l'audience, les arguments et contre-arguments des parties intéressées étaient entendus, et le tribunal décidait en s'appuyant sur ceux-ci de l'attribution du serment décisoire à l'une des parties et de son refus à l'autre. Puis le jugement était rendu.

On n'assista pas dans ce domaine à l'élaboration d'une pratique homogène, ce qui fait que le coupable se voyait infliger des peines différentes selon les endroits, pour un même délit. Cependant, l'homogénéité régnait au plan de la peine de mort, fréquemment utilisée: le but de cette condamnation, souvent accompagnée de tortures était, sans qu'il en soit fait mystère, la répression et l'intimidation. Pour les délits mineurs, la peine se limitait à la fixation d'amendes en argent.

Erdődy Gábor:

A FORRADALMI MAGYAR KORMÁNYZAT ÉS SAJTÓORGÁNUMAI A NÉMETORSZÁGI VÁLTOZÁSOKRÓL 1848-BAN

1848 tavaszának forradalmai egyaránt feladatuknak tekintették az 1815-ben megszilárdított konzervatív kormányzati rendszerek megváltoztatását. Célkitűzéseik rokonsága és a velük szemben álló erők egységfrontja maga után vonta jövőjük egybefonódását, így az egyes mozgalmak sorsa kölcsönhatásba került a többiekével. A nemzeti törekvések és a kontinens alkotmányos, polgári átalakításának érdekei – elsősorban az olasz, a német és a magyar forradalmak esetében – a legfontosabb kérdésekben egybeestek. A haladó erők egységét, összehangolt fellépését azonban mégsem sikerült biztosítani, mivel a nemzeti célkitűzések megvalósításának kísérlete belső ellentmondásoktól volt terhelt, s ez lehetőséget adott a reakció regenerálódására, felülkerekedésére. Az egymáshoz kapcsolódó forradalmak végső soron egy olyan egységes folyamatnak alkották különálló, ugyanakkor mégis elválaszthatatlan részeit, amelynek különösen fontos elemét képezte a német forradalom.

Ismeretes, hogy a feudális társadalmi és gazdasági viszonyok, illetve maradványok, valamint az abszolutisztikus kormányzati rendszerek megszüntetésén túl a haladó német politikusok legfontosabb célja az egységes Németország megteremtése volt. Ennek sikeres megvalósítása az európai erőviszonyok alapjaiban történő megváltoztatásával járt volna együtt, nem csoda tehát, hogy az európai diplomáciában 1848–49-ben a fejlődés menetét gyorsító és gátló irányzatok szemszögéből nézve egyaránt ez vált az egyik legégetőbb kérdéssé. Kiemelte a német forradalom jelentőségét, hogy az összes nemzeti mozgalmak között a leginkább kedvező adottságokkal rendelkezett és a legmesszebbre, egyben a legmélyebbre ható változásokkal kecsegtetett. Az általános európai fejlődéstől független politika kialakítását azonban mindez nem biztosította. Így, miközben a németországi események döntően befolyásolták a velük közvetlen, vagy akárcsak közvetett kapcsolatban álló forradalmakat, maga a német térség jövője sem maradt mentes a kontinensen bekövetkező változások hatásaitól.

A német egységmozgalom történetét a történetírás nagy vonalakban már tisztázta. Ismertek annak a folyamatnak a mozzanatai, amely az 1848. február 26-án a bádeni gyűlésen elhangzott, össznémet parlament megteremtésére irányuló követeléstől, az előparlament rövid idejű tevékenységén át vezetett; amely a május 18-án megnyiló, de kitűzött feladatai végrehajtására végül is alkalmatlannak bizonyuló nemzetgyűlés súlyos ellentmondásokkal terhes tevékenységét foglalta magába, s annak feloszlatásával zárult.[1]

[1] Az 1848–49-es német forradalom történetéről ld.: *Veit Valentin:* Das erste deutsche Parlament und wir (Deutsche Revolution X. Band) Leipzig. 1920; *Wilhelm Mommsen:* Grösse und Versagen des

Nem történt meg azonban mindeddig annak vizsgálata, hogy milyennek látta és hogyan értékelte a magyar kormányzat a németországi változásokat. Pedig az érintett politikusok megkülönböztetett figyelemmel kísérték a német nemzeti egység megteremtéséért folytatott küzdelmet, annál is inkább, mivel azt remélték, hogy a megszülető államalakulat az ország jövőjét közvetlenül befolyásoló, a közösnek ismert érdekek és veszélyek alapján természetes szövetséges hatalommá válik.

A németországi fejlemények közül elsősorban azokat igyekeztünk számba venni, amelyek az egységmozgalom fejlődését meghatározták, s ezzel ténylegesen is figyelmet keltettek Magyarországon. A forradalmi magyar kormányzat és támogatói véleményének alakulását a meglevő szakirodalom és a bőségesen rendelkezésre álló kiadott, illetve kiadatlan források körén túl elsősorban a mindeddig kellő figyelemre nem méltatott egykorú magyar sajtó alapján vizsgáltuk. Elemzéseinkben elsősorban a centralisták által irányított, ez időben a Batthyány-kormányt támogató Pesti Hírlapra és a megnyilatkozásaiban legtöbbször Kossuth személyes hatását tükröző Kossuth Hírlapjára támaszkodtunk, de lényeges adalékokkal szolgált a vizsgált politikusok informáltságáról a Batthyány-kormány hivatalos orgánuma, a híreket legtöbbször csak közlő, de nem kommentáló Közlöny is. Az említett hírlapok mellett bevontuk vizsgálódásunkba a frankfurti parlamenti ülések naplóit,[2] hogy – az összehasonlítási feltételek teljes megteremtésének igénye nélkül ugyan, de az arra leghivatottabbak, maguk a német politikusok, az egykorúak által vizsgált megnyilatkozásainak szembeállításával – mérhető legyen a hazai politikusok tájékozottságának pontossága.

Az alkotmányos átalakulás lehetőségei 1848 tavaszán

A Magyarország polgári és alkotmányos átalakítására vállalkozó ellenzéki politikusok messzemenően tisztában voltak azzal a körülménnyel, hogy célkitűzéseik elérésében fontos szerepet kapnak majd a nemzetközi vonatkozások. Annak a későbbi megfogalmazásnak megfelelően, hogy „a világesemények hatása nem szorítkozik egyes nemzetekre", s hogy „a világesemények színpadán nincsen elszigetelt cselekmény",[3] megkülönböztetett érdeklődéssel vizsgálták a külföldi politikai élet változásait. „A politikai láthatáron . . . feltünedező jelek"-ből azt olvasták ki, hogy Magyarország alkotmányos kifejlődését első-

deutschen Bürgertums (Ein Beitrag zur Geschichte der Jahre 1848–49). Stuttgart. 1949; *Karl Obermann:* Deutschland 1815–49. Berlin. 1961; Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp. 1971; A „Neue Rheinische Zeitung"-nak (a továbbiakban NRZ) a korabeli német eseményekről megjelent írásai, ld. Marx–Engels Művei (továbbiakban MEM) 5–6. kötet. Bp. 1961, 1962; *Hans Marschall:* Deutsches Bürgertum im Streben nach Einheit und Freiheit. Berlin. 1962; *Diószegi István:* Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Bp. 1967; Hazánk és Európa. Bp. 1970; *Urbán Aladár:* Európa a forradalom forgószelében. Bp. 1970.

[2] Offizieller Bericht (a továbbiakban Off. B.) über die Verhandlungen zur Gründung eines deutschen Parlaments (herausgegeben von Franz Wigard) Frankfurt am Main, 1848. Stenografischer Bericht (a továbbiakban St. B.) über die Verhandlungen der deutschen constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main (herausgegeben von Prof. Franz Wigard). Frankfurt am Main, 1848.

[3] Kossuth Hírlapja (a továbbiakban: KH), 1848. VII. 1. 4.

sorban a Habsburg-birodalom tartományainak alkotmányhoz juttatása biztosíthatja, s ezért ennek követelését az országgyűlési tárgyalások központi kérdésének tekintették.[4]

A Monarchia abszolutista kormányzásának felszámolását követelte szerintük a birodalom német térségben betöltött szerepének, korábban kivívott vezető helyének biztosítása is. Kossuth úgy látta, hogy az ellenforradalmi rendszer konzerválása egyre inkább a bécsi szupremáciának, „a constitutionális irány korszerű felkarolására támaszkodó más befolyás általi" megszűnéséhez vezet.[5] A német területeken tehát az alkotmányos eszmék rohamos térnyerésével számolt, amit Ausztria „sajnálatos" térvesztése ellenére is örvendetesnek talált a megszületése előtt álló egységes Németország szempontjából. E folyamat kibontakozását elősegítő, kedvező mozzanatként értékelte a magyar közvélemény az itáliai egységmozgalmak várható hatását, s mint azt egy 1847. szeptember 23-i titkos jelentés tanúsítja: „Nem kételkednek abban, hogy Itália egysége Németország oly nagyon kívánt egységét vonná maga után, mint ahogy abban sem kételkednek, hogy a német–osztrák tartományok végülis Németországhoz fognak csatlakozni."[6] Nem érte őket váratlanul Bassermann-nak a bádeni követkamarában előterjesztett indítványa, amely a közös német törvényhozást és az egységes nemzeti intézmények megalakítását sürgette, s aminek valóra váltását a Pesti Hírlap 1848. február 24-i cikke Németország „közelebbi félszázadra érvényes" politikájának tekintette.[7]

Korántsem kellett azonban ennyi időnek eltelnie ahhoz, hogy az igen óvatos előrejelzéseket a közeli kibontakozás reménye váltsa fel. A februári párizsi forradalom rendkívül felgyorsította a fejlődés ütemét és néhány nap alatt lehetővé tette azt, aminek a megvalósítását a haladás hívei csak hosszabb időszakra tervezték. A Kossuth Hírlapja 1848. július 5-i visszatekintő értékelése szerint a párizsi események híre megingatta az abszolutizmus és a reakció minden állását Bécsben, Berlinben és a többi német fejedelmi központban egyaránt.[8] Nagy reményekkel nézett a francia események várható németországi hatása elé a Pesti Hírlap március 21-i száma is, tőle nem kevesebbet, mint a „német statusok, valamint az ausztriai tartományok" alkotmányhoz juttatását várta.[9] Andrássy Gyula május 9-i követjelentése már e várakozások beteljesüléséről számol be, amikor megállapítja, „hogy Ausztriának és Poroszországnak százados rendszerei néhány órák alatt összeroskadtak" a szabadságmozgalmak fenyegetéseitől.[10]

A magyar politikusok elégedetten tekintettek a német térségben lejátszódó változásokra, s bizakodva néztek a még megvalósításra váró célkitűzések felé. Optimizmusuk az egykorú erőviszonyok alapján nem volt megalapozatlan. A márciusi vihar Németországban

[4] Ezt a követelést már az 1847. évi Pest megyei követutasítás is tartalmazta – ld. Kossuth Lajos Összes Művei (a továbbiakban: KÖM), (kiad. Barta István) XI. Bp. 1951. 168–196; vö.: Kossuth 1847. XI. 22-i beszéde KÖM XI. 316, III. 3-i beszéde uo. 619–628; *Pulszky Ferenc:* Életem és korom II. (A forradalom alatt), (kiad. Ráth Mór). Bp. 1880. 22, 31.

[5] KÖM XI. 320.

[6] KÖM XI. 290.

[7] Pesti Hírlap (a továbbiakban PH), 1848. II. 24. 155.

[8] KH, 1848. VII. 5. 13.

[9] PH, 1848. III. 21. 239; „Franciaországban megingott a trón, Németország általános mozgalomban van, s minden visszhangra és rokonszenvre talált Ausztriában és nálunk is" – számol be a februári forradalom kisugárzásáról Deák Ferenc III. 23-i beszéde. – Ld.: Deák Ferenc beszédei II., 2. kiad. (Kiad. Kónyi Manó) Bp. 1903. 208.

[10] Gr. Andrássy Gyula Beszédei I. 1848–68. (Kiad.: Lederer Béla). Bp. 1891. 92.

ugyanis „elsöpörte a feudális abszolutizmus védőgátjait, s az első eredmények jogos reményeket keltettek a gyökeres átalakulás híveiben". A forradalmi vívmányok megvédésére és továbbfejlesztésére adva voltak a lehetőségek. A német egység tavasszal befejezett ténynek tűnt egész Európa számára, olyannyira, hogy még a nagyhatalmi politika is a maga szempontjából ijesztő, de teljesen reális lehetőségként számolt vele.[11]

A német egységmozgalmon belüli ellentétek jelentkezése

A kedvező jelek mellett nem kerülték el politikusaink figyelmét a kibontakozás útjában álló akadályok sem. Megállapították, hogy az államforma kérdése körül kiéleződő ellentétek a német társadalom megosztottságához vezettek. A Batthyány-kormány baloldali ellenzékének lapja, a Márczius Tizenötödike az új Németország köztársasági alapon történő megszervezésének lehetőségében bízott. „Soha párt még a sükert biztosabban nem remélhette, mint most a német republikanusok" – hangsúlyozta április 6-án.[12] A Pesti Hírlap viszont nem nézte volna jó szemmel az egység megvalósulásának republikánus változatát. Aggodalommal töltötték el a dél-németországi – elsősorban a badeni – köztársasági mozgalmak, melyek megerősödéséért az illető kormányokat hibáztatta. Úgy ítélte meg ugyanis, hogy azok megtagadták a nép jogos kívánságainak teljesítését, elmulasztották a tömegek kielégítését az „alkotmányos monarchia mezején" és ezzel maguk idézték elő a forrongásokat.[13] Annál nagyobb megnyugvással töltötték el a Bajorországból érkező hírek, amelyek az általa is ajánlott alkotmányos módszerek sikeres alkalmazásáról, s a republikánusok ezt követő térvesztéséről számoltak be.[14]

Ugyanilyen irányban hatottak rá a március 31-én összeült frankfurti előparlament politikai erőviszonyairól kapott információk, amelyek szerint a „köztársasági párt kevesebbségben van; a monarchicus rész négy ötödét teszi ki a gyűlésnek".[15] A republikánus fellépésekkel kapcsolatos félelmeit azonban ez sem szüntette meg teljesen, s fenntartásait igazolni látszottak azok az értesülések is, melyek arról számoltak be, hogy a „republicai agitációk Németország nevezetes részét" tartják még ingerültségben.[16]

A vezető magyar kormányférfiak az új Németországot monarchiának szerették volna látni.[17] Az egykorú források azonban korántsem igazolják Horváth Mihály utólagos megállapítását, melynek értelmében május végéig az egység „valósultáról csak kételkedni

[11] Vö.: *Karl Obermann:* Deutschland 1815–49. 237; *Diószegi István:* Hazánk és Európa 73, 77; *Urbán Aladár:* Európa a forradalmak forgószelében 209; *Kovács Endre:* Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp, 1976. 58.

[12] Márczius Tizenötödike (a továbbiakban: MT), 1848. IV. 6., vö.: III. 29. 45. – Vizsgálatunkban a Batthyány-kormány radikális ellenzékének lapja belső viszonyítási mozzanatként járul a kormánypárti magyar politikai körök megnyilatkozásainak értékeléséhez. Éppen ezért beható elemzésétől ezúttal eltekintve, csak ott és annyiban szólaltatjuk meg, ahol és amennyiben véleménye jellegzetesen eltér a hivatalos hazai állásponttól.

[13] PH, 1848. III. 24. 253; – vö.: PH, 1848. III. 29. 272.

[14] PH, 1848. IV. 23. 364.

[15] PH, 1848. IV. 12. 324.

[16] PH, 1848. IV. 19. 349.

[17] Elvárásaik találkoztak a frankfurti előparlament többségének akaratával – ld. többek között Gagern III. 31-i beszédét Off. B. No. 2. 7.

is bűnnek tartatott volna".[18] Igaz, Klauzál és sokan mások – mint azt Blackwell Ponsonbyhoz írott levele jelezte – Ausztriát a német egység „pár hónapon belüli" tagjának tekintették,[19] a Pesti Hírlap azonban már március végén Ausztria és Poroszország küszöbönálló meghasonlásáról adott hírt. A porosz király március 22-i beszédéből azt olvassa ki, hogy az „csaknem nyíltan kikiáltja magát német császárnak, avagy királynak", s a nyilatkozatot Ausztriának intézett hadüzenetnek minősíti.[20] Sajnálatosnak találja ugyanakkor, hogy Poroszország – mivel a „teljes felbomlásban lévő" Ausztria nem lehet egyenrangú vetélytársa – nagyobb eséllyel nézhet az összecsapás elé.[21] Ennek ismeretében „a szabadság őszinte barátai közt általánossá vált a meggyőződés, hogy Ausztria a jövőben csak úgy őrizheti meg alkotmányos szabadságát, ha teljesen a nagy németországi politikához csatlakozik", ha őszinte közeledésével megnyeri Németország híveit, s ezzel megváltoztatja a Poroszország számára kedvező erőviszonyokat.[22] Így látta elkerülhetőnek Kossuth a birodalom felbomlását,[23] s ezúton vélte a Pesti Hírlap biztosíthatónak Ausztria befolyását az új Németországra.[24] Ezzel egy időben az említett politikusok az alkotmányos Ausztriától remélték, hogy megadja a „szilárd állandóságot a német egységnek".[25]

Németország megszületését a Pesti Hírlap egyértelműen Ausztria érdekének is tekintette.[26] 1848 tavaszán Bécs politikai légkörét a nagynémet érzés alaposan áthatotta, röpiratok sora követelte határozottan az ausztriai kormánytól a vezető szerep megragadását.[27] A centralista Pesti Hírlap azonban azt is meglátta, hogy a márciusi nagy felbuzdulás már alábbhagyott, s hogy egyre több korábban szimpatizáló fordult szembe az egységes német birodalom gondolatával. „Kik tegnap a nemzeti német zászlót lengették, ma idegen lázítónak nevezik a németet" – számol be az egység ellen munkálkodó reakció térnyeréséről.[28] Észrevette azt is, hogy miközben a bécsi kormány hegemóniára törekszik Frankfurtban, az örökös tartományok sorsát fél azonosítani a német egység sorsával, hogy az abszolutizmus hívei „inkább a szlávok, mint Frankfurt felé hajlanak", s e szerint „fonák" eljárást a népek szabadságát veszélyeztető politikának nevezte.[29] A felismert ellentmondások kialakulása természetes következménye volt az ausztriai alkotmányos átalakulás megtorpanásának, s a bécsi abszolutisztikus körök Andrássy Gyula által hiú ábrándnak minősített azon elképzelésének, hogy még „most is

[18] *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben I. Genf. 1865. 75.

[19] *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája Bp. 1957. 37.

[20] PH, 1848. III. 28. 268; az osztrák–porosz ellentétekről ld. még többek között PH, 1848. III. 27. 264, MT, 1848. IV. 5. 7; vö.: *H. Marschall:* i. m. 77. A kiéleződő ellentéteket tükrözik a frankfurti előparlament felszólalásai is, pl.: Rittinghausen április 1., Mittermayer III. 31. Ld. Off. B. No. 9. 35., és No. 1. 2.

[21] PH, 1848. IV. 16. 339.

[22] *Horváth Mihály:* i. m. I. 74.

[23] Kossuth Lajos IV. 11-i beszéde – közli: *Hajnal István:* i. m. 81.

[24] PH, 1848. IV. 7. 303.

[25] *Horváth Mihály:* i. m. I. 75.

[26] PH, 1848. V. 16. 439.

[27] *W. Mommsen:* i. m. 202.

[28] PH, 1848. IV. 28. 377.

[29] PH, 1848. V. 5. 403, V. 6. 405.

feltarthatja magát az általános európai népmozgalmak közepett, veszélyeztetve a trónt, a dynastiát, a békés forradalom lehetőségét".[30]

A szabad Ausztriát és az új Németország megszületését tehát egymást feltételező tényezőkként ábrázolták a kortársak. A régen várt eseménynek európai fontosságot tulajdonítottak, de már a frankfurti parlament összeülése előtt rámutattak azokra a nehézségekre, amelyeket a két vezető nagyhatalom önző, csupán saját érdekeit szem előtt tartó, a német egység jelszavát csak palástul használó hozzáállásából vezettek le.

A békés, alkotmányos átalakulás további zavaró tényezőjét vélték felfedezni a munkásság mozgolódásában. A „proletariátus" problémáját jellegzetesen polgári álláspontra helyezkedve ítélték meg; a tüntető munkásokat a tulajdon, a rend és a béke ellenségeinek tekintették. A megszületése előtt álló polgári társadalom belső veszélyeztetettségét felismerve, Kossuth már a forradalmak kitörése előtt fontosnak találta, hogy rámutasson a szociális ellentmondásokban rejlő veszélyekre. Február 18-i beszédében arra figyelmeztet, hogy „ha a proletariusokról továbbra is megfeledkezünk, olly vészes felleg keletkezhetik a világra, melly azt meg fogja rázkódtatni".[31] Az egykorú német munkásság jelentős tényezője volt társadalmának, olyannyira, hogy Marxék már saját harca megvívására is alkalmasnak találták azt, s a német polgári forradalmat egy proletárforradalom közvetlen előjátékának tekintették.[32] A munkásosztály fejlettségéről európai összképet rajzoló Kossuth Hírlapja úgy ítélte meg, hogy a „proletarismus ... gyökerei mélyen szétágaztak Európa testében", s míg „Francia- s Angolországban már törzzsé erősbült a gyökér", Németországban is „eleven hajtásokat kezd tenni".[33] Kitöréstől ugyan csak Franciaországban tartott, nem nézte azonban közömbösen a német munkások mozgolódását sem, melynek hajtóerejét a Pesti Hírlap a szegénységben, „keresethiányban" és az igazságtalan adózásban vélte megtalálni, megszüntetését pedig – az Allgemeine Zeitung levelezőjét idézve – többek között a kivándorlásban kereste.[34] A Közlöny kölni tudósítója a munkások felvonulásáról, a „legfontosabb kérdés" napirenden tartásáról számol be, s a tömegek vezetőjének a költő Freiligrath-ot nevezi meg.[35] Lipcsei levelezője ugyanakkor azt tapasztalja, hogy az „igazságos szegények" és „igazságtalan gazdagok" jelszavát hangoztató tüntetők félelmet ébresztettek az „alkotmányos érzelmű" polgárokban.[36] Átvéve a nürnbergi lap kommentárját, a Pesti Hírlap elmarasztalja „a reakció által bérelt munkásokat", akik „mindenütt ellenszegülnek", s akiket lehetetlen „helyzetök fontosságáról felvilágosítani".[37]

A szociális ellentétek kiéleződését a vizsgált politikusok Bécsben érezték a legfenyegetőbbnek. Kemény Zsigmond, hasonlóan a párizsi kísérletekhez, zsákutcába vezető próbálkozásként ábrázolta a nemzeti műhelyek felállítását, s a heti 40 ezer Ft-ra rúgó

[30] Andrássy Gyula Beszédei – 1848. IV. 1-i követjelentés – I. 77.

[31] KÖM. XI. 548.

[32] *Karl Marx* és *Friedrich Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa. MEM 4. Bp., 1959. 470; vö.: *Urbán Aladár:* i. m. 140.

[33] KH, 1848. VIII. 8. 270.

[34] PH, 1848. IV. 23. 364.

[35] Közlöny (a továbbiakban: Kny), 1848. VI. 17. 35.

[36] Kny, 1848. VII. 4. 100.

[37] PH, 1848. V. 19. 453.

kiadások miatt sem tekintette működésüket hosszabb időre biztosítottnak. Az ipar pangásából, a népnyomor és a forradalmi szellem növekedéséből arra következtetett, hogy „Bécsben olly pontra érkeztek a dolgok, hol többé megállás nincs . . . Bécs forradalomra készül, s e forradalomnak a proletariusok keze által kell azon tényeket előidézni, mellyek a főváros befolyását megrontani, vagyonát elpazarolni, hitelét semmivé tenni fogják."[38]

Az egységes, szabad Németország megszületésébe vetett hit, ugyanakkor az ellentétek formálódó szövevényének a megsejtése, mégis mindent egybevetve mértéktartó optimizmus – ezek voltak a jellemzői 1848 tavaszán a hatalomra kerülő magyar politikai vezetőgárda Németországról alkotott képének.

A birodalmi parlament politikai arculata és szerepe a németországi erőviszonyok alakulásában

A frankfurti parlament május 18-i megalakulása még inkább Németországra fordította a magyar politikusok figyelmét. Európa újrafelosztását „kikerülhetetlen" lépésnek könyvelték el,[39] s úgy vélték, hogy a német térség kulcsszerepet fog játszani e folyamatban. Ennek megfelelően a magyar közvélemény megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az egység megvalósítására hivatott testület munkájának. Tudta, hogy annak sikere vagy kudarca messzemenően befolyásolja majd Magyarország további sorsát. Ezért tartotta szükségesnek a kormány is, hogy önállóan képviseltesse magát a Páltemplomban.[40] A megszülető Németországgal kapcsolatos reményekről vallanak a Kossuth Hírlapja visszapillantó, s egyben a várható kilátásokat taglaló sorai. Az ismeretlen cikkíró szerint a „nagy Németország két különös szempont alá jő. Először: mint olly álladalom, hol a legközelebbi idők eszméi hatalmas gyökeret verve szétszaggatott anomal állásából rég óhajtott kibontakozásnak indult . . . Némethont eddigi elszaggatottsága sem volt képes politikai apáthiába süllyeszteni; ha átalakulása szerencsés diadalt vívhat ki: Európa elsőrangú álladalmai közt nemcsak méltó helyet foglaland el, – de sok tekintetben irányul szolgálhat . . . Különös tekintetbe jő másodszor ránk magyarokra nézve. Minisztériumunk első gondja közé sorozta az alkotó gyűlésre követeket küldeni, hogy hazánk és a német nemzet közt kifejlődő politikai és kereskedelmi viszonyok fölött értekezvén, kezet nyújtson az önállóság, szabadság és anyagi jólét kölcsönös fenntartására és előmozdítására."[41]

A magyar politikusok türelmetlenül várták a Frankfurtból érkező híreket, melyektől korábban felmerült kétségeik eloszlatását remélték. A pesti és bécsi forrongásokhoz szokott magyar követek megérkezésükkor szokatlan nyugalommal találkoztak a birodalmi parlament székhelyén. Ugyanakkor a város környékét „mélyen feldúlva" találták, s nem

[38] PH, 1848. VI. 10. 533.

[39] Ld. *Kemény Zsigmond* cikkét: PH, 1848. V. 18. 447.

[40] Vö.: a minisztertanács alaputasítása Szalay Lászlóhoz, – ld. *Kenyeres Júlia:* A szabadságharc és a nemzetközi politika (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849) Bp., 1948. 483; Pesti Napló, 1861. X. 8. 5.

[41] KH, 1848. VII. 1. 4.

tartották lehetetlennek, hogy a „Rajna-balparti lakosság minden pillanatban irányt adhat a város mozgalmának".[42]

Szalay és Pázmándy május végi jelentése a porosz és az osztrák követek többségének minden centralizációs törekvést elutasító magatartásáról számol be.[43] Megfigyelésük teljes mértékben igazolta a kormánypárti magyar hírlapok bécsi és berlini helyzetjelentéseit, amelyek azt sugallták, hogy a reakció nemcsak Frankfurtban dolgozott a haladás ellen. A Közlöny június 19-i hírei szerint a porosz országgyűlés képviselői megtagadták a márciusi forradalom elismerését, „a gyerek megtagadta anyját", s ez a forradalmi erők újabb aktivizálódásához, a felébresztett nyugtalanság pedig fokozódó gazdasági visszaeséshez vezetett.[44] Nem festett sokkal biztatóbb képet a Pesti Hírlap a bécsi politikai körök magatartásáról sem. Bár a „szélsőbalban" Németország feltétlen híveit látja, az általa mérvadónak tekintett „közép-réteg"-ről viszont úgy ítél, hogy az „a szláv–osztrák és német szabadelvű és általános szabadság eszméjű pártok között" ingadozik „határozatlanul".[45] A megosztottságról kialakított képet tovább erősítették a bajor uralkodó lépéseiről kapott értesülések. A Pesti Hírlap egyik cikkírója úgy látta, hogy „a német reactió Münchenben ütötte fel táborát... Ez országgyűlés volt az, melly a frankfurti nemzetgyűlést nem ismerte el egész Németországra alakítónak."[46]

A vezető magyar politikusok továbbra is igen erősnek érezték az elsősorban a legnagyobb német államok politikájában megtestesülő partikuláris törekvéseket,[47] s „a kisebb statusok követeikben" keresték az egység legfőbb szorgalmazóit már a frankfurti magyar küldöttek is.[48]

Továbbra is elítélték az általános megbékélés folyamatát szerintük hátráltató republikánus megmozdulásokat. A Pesti Hírlap egyébként sem tartotta érettnek a feltételeket a köztársasági követelésekhez. „Németország politikai fejlődtségében a respublica még messze van, s a társadalmiság szükségeit az alkotmányosság kebelében óhajtja kielégíteni" – szögezi le[49] és élesen elítéli a németországi demokrata társaságok „zavart keltő izgatásait".[50]

Az elmondottakból az derül ki, hogy bár az egymással szemben álló politikai csoportosulások körvonalait a kortársak felismerték, a németországi erőviszonyok teljes

[42] Szalay és Pázmándy helyzetjelentéséről ld. *Waldapfel Eszter:* A független magyar külpolitika 1848–49. Bp., 1962. 20.

[43] Uo. 21, vö.: PH, 1848. VI. 9. 531.

[44] Kny, 1848. VI. 19. 43, VI. 21. 52; a porosz kormány Frankfurt-ellenes cselekedeteit ítéli el: Raveaux és Beckerath VI. 19-i felszólalása is; ld. St. B. No. 3. 28–29.

[45] PH, 1848. VI. 9. 531; vö.: *Urbán Aladár:* i. m. 128,: a bécsi politikai erőviszonyok megítélésében a frankfurti parlament sem volt egységes, ld. erről: Teitteles, Neugebauer és Neuwall, illetve Bergers felszólalásait – St. B. 1848. VII. 1. No. 30. 667, 669, 673, illetve 677.

[46] PH, 1848. VI. 28. 397; ugyanerről tájékoztat Heckscher 1848. V. 27-i beszéde – ld. St. B. No. 9. 130.

[47] „Mindegyik territorium elsősorban saját külön érdekeit tartja sajnos még mindig szem előtt" – Braun, Röder és Nizze VI. 20-i beadványa szerint is, ld. St. B. No. 20. 391.

[48] Szalay és Pázmándy május végi jelentését közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 21.; vö.: *V. Valentin:* i. m. 27.

[49] PH, 1848. VI. 9. 531; a republikánus mozgalom hanyatlásáról számol be *Marx:* „A democrata párt" c. cikke is – ld. MEM 5. 16; vö.: *W. Mommsen:* i. m. 129.

[50] PH, 1848. VII. 1. 609.

tisztázásához azonban nem jutottak és nem is juthattak el. Az ellenforradalmi erők tevékenysége ez idő tájt Európa-szerte megélénkült, s a forradalmak számára kedvező korábbi állapotok megváltoztak. Az ellentétes érdekek összeütközése egyelőre még váratott magára, s annak kimenetelére a bizonyosság igényével még jósolni sem igen vállalkozhattak az egykorúak.

Jelentősen megnehezítette a magyarok frankfurti tájékozódását az események túlságosan lassúnak megismert kibontakozása, ami jogosan váltotta ki az egységes Németország híveinek — köztük Pázmándy — elégedetlenségét. „A konzervatív professzorok a dolgokat szubjektív és objektív oldaláról szemlélik, disztingválnak és szubdisztingválnak oly sokáig, hogy végülis az egész tárgyalás a semmibe fúl" — fejti ki aggályait a hazai belpolitikában egyébként nagyon is mérséklő szerepet játszó magyar követ Kossuthnak.[51] Nem hiányoztak a bíráló megjegyzések a Pesti Hírlap Frankfurt munkáját értékelő, elsősorban a gyűlés bátortalanságát kritizáló szavaiból sem: „Egy illy — úgy szólván — forradalom útján alakult testületnek ... el kellene hagyni a mérséklet terét", s végre kormányt alakítani — szögezi le június 28-án.[52] A Közlöny az elmarasztalt követek védelmére sietett ugyan, érvelése azonban a belső türelmetlenkedőkkel — a magyarországi átalakulás ütemének, az érdekegyesítő politika funkcionálását veszélyeztető, gyorsítását követelőkkel — szembeni aktualizálása miatt nem képezhette a helyszíni megfigyeléseken alapuló értékelés cáfolatát.[53]

Június végére mégis bizonyos haladás volt észlelhető a birodalmi alkotmánnyal kapcsolatos konkrét kérdések tárgyalásában. A *Közlöny* hírei szerint „Németország erőteljes egységének előállításáról nincs vita a gyűlésben, csak azon út és módszerre nézve, melly ezen czélhoz vezet, térnek el a vélemények".[54] A *Kossuth Hírlapja* vázolja a népfelség értelmezése körül megmutatkozó ellentétek lényegét és ismerteti a Blum és Jordan vezette baloldal, valamint a szerinte Vincke és Welcker irányítása alatt álló konzervatívok álláspontját.[55] A vitában a mérleg nyelvét a balközép felé látja hajlani, s a megalakítandó minisztérium tartós működésében egyedül annak vezetője, Gagern megválasztása esetén bízik.[56] „A pártok a gyűlés kebelében napról napra élesebben definírozzák magokat, a bal centrum ... eddig, ha magát derekasan megfeszítette, győzött" — számol be a parlamenti pártok helyzetét értékelő Szalay Szemeréhez írott június 15-i levele.[57]

[51] Pázmándy Dénes levele Kossuth Lajoshoz 1848. VI. 17. — közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 22. Nem annyira politikai éleslátást, mint inkább a baloldal „túl heves" fellépése miatti félelmet, „erős jellemhibát" vél felfedezni Pázmándy magatartásában *Hajnal István:* i. m. 51.

[52] PH, 1848. VI. 28. 597.

[53] Kny, 1848. VI. 21. 51.

[54] Kny, 1848. VII. 1. 87.

[55] „A pártok élén jobbról Vincke, balról Blum és Jordan küzdenek. Azok a szabadságot a fejedelmek tulajdonának állítják, miből ők a népet tetszésök szerint részesíthetik; s ebből azon bámulatos következtetést vonják a véleményezők, hogy ők a jog terén harcolnak. Ezek ellenben a népek eredeti kincsének mondván azt, mint a fejedelmek által elrabolt tulajdont, a forradalmak közepett egyedül revindicáltak." — KH, 1848. VII. 1. 4. Ugyanerről ld. KNy, 1848. VII. 1. 81, vö.: „A frankfurti radikaldemokrata pártnak és a baloldalnak a programjai" — NRZ. 1848. VI. 7., MEM 5. 34.

[56] „A siker után esengő honfinak szeme csak a bal centrum felé fordul reménnyel és bizalommal, s mindenek felett Gagern felé." Ő fog minisztériumot alakítani, „egyébként a kormány 24 óráig sem állhatna" — KH 1848. VII. 2. 7.

[57] *Waldapfel Eszter:* i. m. 23.

A magyar megfigyelők sikerrel követték az erőviszonyok alakulását. Megállapították, hogy a frankfurti testület összetétele teljes mértékben tükrözi az össznémet térségre jellemző érdekellentéteket. Ezek megszüntethetőségével kapcsolatos derűlátásukat nem zavarta meg az sem, hogy a Pál-templom nem rendelkezett a határozatainak végrehajtásához elengedhetetlenül szükséges eszközökkel. A *Pesti Hírlap*ban megnyilvánuló vélemény lehetségesnek tartotta pótlásukat, s ebben elsősorban „az egyes tartományokban uralkodó szellemre, melly e törekvéseket végre fogja hajtani", számított. Különösen a parlament május 27-i – az egyes német tartományok és a „köztörvényhozás" viszonyát szabályozó – határozatához fűzött reményeket, mert úgy látta, hogy „ezzel roppant reformok alapja tétetett le a nemzeti gyűlés által".[58]

A magyar–német kapcsolatok alakulása, Németország jelentőségének növekedése

Magyarország vezető politikusai a tavaszi forradalmi hullámot követő első hónapok eseményeit vizsgálva úgy látták, hogy az ellenforradalom pozícióinak gyökeres felszámolása elmaradt, s hogy az elért eredményeket veszély fenyegeti Németországban és Európa-szerte egyaránt. Kossuth és Szentkirályi utolsó követjelentése már április 16-án azt fejtegeti, hogy „az Európai szabad népcsalád közös érdekének alapján – bár nem aggodalom nélkül, de mégis férfiakhoz illő elszántsággal nézhetünk a kétes jövendő eleibe, mert bennünket, hacsak a slav faj által elenyésztetni nem akarunk, függetlenségünk megóvása mellett önlétünk érdeke köt a germán faj szövetségéhez, azt viszont és minden európai szabad nemzetet hazánk és egymás között az északi hódító hatalmának terjedése ellen a szabadság érzete egyesít."[59]

Az új Németországban Kossuthék leendő szövetségesük megszületését várták. A két nép közeledését a forradalmi mozgalmak széles körű összefogása irányába mutató lépésnek tekintették, a szerintük elsősorban a cári Oroszország részéről várható támadásokkal szemben. A német–magyar kapcsolatok alakulását a nemzetközi összefüggések szemszögéből vizsgálták, s a közös hang megtalálásába vetett reményeiket mindkét fél érdekeinek egybeesésére alapozták.

Nem mondtak ellent megállapításuknak a Batthyány-kormány Anglia irányába tett, külföldi szövetségesek után kutató lépései sem. A minisztérium ugyanis teljesen érthető okokból próbálkozott elsőként egy olyan nagyhatalom szimpátiájának megnyerésére, amely meglevő tekintélyével és hatalmi állásával az európai átalakulás egyik döntő meghatározójának mutatkozott, s amelynek esetleges kedvező hozzáállása véglegesen megszilárdíthatta Magyarország európai pozícióját. Blackwell április 25-i, Batthyány-val folytatott beszélgetéséről beszámoló jelentése arról tanúskodik, hogy a magyar miniszterelnök inkább Londonban szerette volna megtalálni országa támaszát. Jelzi azonban azt az elhatározást is, hogy amennyiben Anglia haboznék elismerni Magyarország különállását Ausztriától, „kénytelenek leszünk politikánkat a német konföderációhoz igazítani".[60] A

[58] PH, 1848, VI. 7. 523, vö.: MEM 5. 34., *Urbán Aladár:* i. m. 143.

[59] KÖM XI. 743.

[60] Közli: *Haraszti Éva:* Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Bp., 1951. 50; *Hajnal István:* i. m. 36.

magyar kormány a szövetségkeresés egyik fontos eszközének a kölcsönös gazdasági érdekek hangsúlyozását tekintette. Ez tűnik ki Klauzál Esterházyhoz címzett augusztus 21-i leveléből, amely szerint: „Politikai állásunk még nem alakul aképp, hogy azon helyzetbe ne jöhetnék, más kül nemzetek sympathiáját keresni, mihez kereskedési szerződések a leghatályosb eszközül szolgálnak, melly eszközt tehát egyelőre kezünkből kiereszteni politikai helyzetünk tanácsossá nem teszen."[61] Ugyanez a felfogás jellemezte a gazdasági kérdésekért felelős magyar minisztert már április végén is, amikor azt fejtette ki Blackwellnek, hogy „a jelen helyzetben gazdasági érdekeinket alá kell vetnünk politikai érdekeinknek és gazdasági előnyöket olyan országnak fogunk nyújtani, amely elsőként nyújtaná nekünk erkölcsi támogatását". Akárcsak Batthyány, ő is az angol kormány válaszától tette függővé, hogy „önálló vámterületünk" a német vámrendszerhez, vagy az angol szabadkereskedelemhez igazodik.[62] A Batthyány-kormány tehát először Angliának kínálta fel a szövetséget és az azzal járó gazdasági előnyöket, várakozásait azonban hamarosan keresztülhúzták Palmerston válaszsorai.[63] Az üzenetből azt olvasta ki, hogy nem igen bízhat a szigetország támogatásában, s bár a magyar önrendelkezés londoni elismertetésére irányuló kísérleteket továbbra sem adta fel, fő szövetségesét már a megszületőben levő új Németországban kereste.

A frankfurti követküldést az előzmények ismeretében tehát korábbi elhatározáson alapuló döntésnek tekinthetjük, ami összefüggésben állt a minisztérium külföldi értesüléseire is épített koncepciójával. Ennek egyik alappillérét az európai közvélemény által is befejezett tényként elfogadott egységes Németország képezte, amely a magyar kormány várakozásai szerint egyben az örökös tartományok beolvadását is feltételezte.[64] A Német Szövetséghez tartozó és nem tartozó, Habsburg-fennhatóság alatt álló országok egymás közötti államjogi kapcsolatáról már az előparlament is tanácskozott. Álláspontja értelmében Magyarország, Lombardia-Velence és Galícia – akárcsak a Poroszországhoz tartozó Posen – német államokkal közös dinasztiájuk ellenére sem válhattak a német egység részévé, összetartozásukat Ausztriával a perszonális unióra kellett volna korlátozni.[65] Figyelembe vette és külpolitikai koncepciójába beépítette ezt a lehetőséget a Batthyány-, illetve a Kossuth-kormányzat is. A frankfurti kísérlet ugyanis Magyarország Ausztriától elkülönült államiságával számolt, esetleges sikere tehát a márciusban kiharcolt magyar önrendelkezés nemzetközi biztosítékait teremthette meg. A közép- és kelet-európai területi átrendeződéssel így meginduló folyamatát végiggondolva, a magyar politikusok meggyőződve hitték és hirdették, hogy Magyarország bizonyos fokig képes lesz az európai nagyhatalmak által féltve őrzött európai egyensúly megüresedő helyének betöltésére, a Habsburg-birodalomnak korábban szánt szerep átvételére. A Magyarország jövője szempontjából döntő jelentőségű, Frankfurt irányába tett lépéseket tehát nem az angol visszautasítást követő reménytelen próbálkozásnak, hanem az európai változásokat

[61] OL. H. 6. (A király személye körüli minisztérium. Elnöki iratok) 1135.

[62] *Hajnal István:* i. m. 37, vö.: *Haraszti Éva:* i. m. 50.

[63] Hg. Esterházy Pál jelentése Batthyány Lajosnak 1848. V. 13. – közli: *Hajnal István:* i. m. 33, vö.: *Hajnal István:* i. m. 16; *W. Mommsen:* i. m. 202.

[64] Vö.: Hajnal István: i. m. 16; *W. Mommsen:* i. m. 202.

[65] *Hajnal István:* i. m. 48.; *Waldapfel Eszter:* i. m. 19. Az 1849-ben megszületett birodalmi alkotmány e kérdésre vonatkozó pontjai megfelelnek az előparlament határozatának – ld. *Hugo Hantsch:* Die Geschichte Österreichs. Graz–Wien–Köln. 1962. II. 343.

is szem előtt tartó szövetségkeresés előre eltervezett második szakaszának kell tekintenünk.[66]

Az új Németország megnyerése minden szempontból egybeesni látszott Magyarország érdekeivel. Kossuth azonban a német szövetségben rejlő negatív mozzanatokra – Németország esetleges hódító szándékaira – is felfigyelt, s már a kezdetektől igyekezett biztosítékot találni az esetleges német túlsúly eredményezte közös politikai lépések veszélyeivel szemben. Ennek figyelembevételével a tervezett szövetséget kizárólag a teljes szuverenitás talaján tartotta kivitelezhetőnek, s július 11-i beszédében is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a „Német Birodalommal barátságot akarunk, úgy hogy szabadságunkból ezért semmit sem engedünk".[67]

Pázmándyhoz küldött utasításában ennek megfelelően azt emelte ki, hogy a szövetség alapja a kölcsönös segítség legyen, amelyben „ők a Magyar Koronának integritását garantírozzák – legyen az bár orosz, szerb etc. befolyásssal támogatott horvát–illír pártütés által fenyegetve –, mi pedig a Deutsche Bund integritását garantírozzuk cseh s általában sláv elemű elszakadási törekvések ellen".[68] A magyar pénzügyminiszter nagyon fontosnak találta, hogy a német szövetség ne nőhessen Magyarország fejére, s hogy a megegyezés feltételei szigorúan csak az érdekeivel egybeeső törekvéseket tartalmazzák. Ennek szellemében figyelmeztette Szalayékat arra, hogy „a lekötött hadseregek bármily európai nép szabadságának elnyomására nem használtathatnak",[69] és határozottan szót emelt Deák azon módosító javaslatával szemben, amely a szövetség hatósugarát „a szláv elemmel szövetkező más hatalmasságokra" is ki akarta terjeszteni. Elsősorban azt igyekezett biztosítani, hogy a kötendő szövetséget Franciország ne tekinthesse maga ellen irányulónak. „A francia irányában óvatosnak kell lenni, sőt inkább azon igyekezni, hogy a Magyar Korona integritását ők is garantírozzák" – szögezte le.[70] Általános védekező szövetség helyett tehát csak a pánszláv veszéllyel szemben kívánt frigyre lépni az Ausztriától különálló hatalomként fellépő Magyarország nevében. Szükségesnek tartotta ugyanakkor a magyar kormány a közvetlen magyar – német kapcsolat-

[66] *Urbán Aladár:* i. m. 209. Az új Magyarország európai küldetéséről alkotott magyar képet a frankfurti parlament nagy része osztotta. Hartmann von Leitmeritz kijelentése, hogy „most a magyarok másodízben hivatottak arra, hogy eljátsszák a barbárság elleni előőrs szerepét, hogy megosszák a szlávok táborát" – a birodalmi gyűlés nagy tetszésnyilvánítását váltotta ki. – St. B. Nro.30. 1848. VII. 3. 677.

[67] KÖM. XII. (kiad.: Sinkovics István) Bp., 1957. 437; kizárólag a teljes függetlenség megtartásával kívánja a szövetséget a PH. 1848. VII. 9. 635 is; a szövetségtervezet magyar kikötéseit tartalmazó szöveget ld. még St. B., 1848. VI. 2. No. 7. 84.

[68] Kossuth Lajos levele Pázmándy Dénes hez 1848. VI. 7. – közli: KÖM. XII. 236–237; *Deák Imre:* 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. 1942. 94; *Hajnal István:* i. m. 59; *Waldapfel Eszter:* i. m. 24, vö.: Szalay László visszaemlékező cikkét PN, 1861. X. 2. A fenyegető szláv birodalommal szemben a magyar–német összefogást eredetileg Pillersdorf, az osztrák miniszterelnök is helyeselte Ferenc Károly főherceghez írott V. 19-i levelében – közli: *Hajnal István:* i. m. 54.

[69] A magyar minisztérium utasítása Szalay Lászlóhoz, Buda, 1848. VII. 19. – Ld. OL Filmtár H. 2. 3826. OHB. 1848. 423.

[70] Vö.: betoldás Szalay László VII. 19-i utasításához – közli: *Hajnal István:* i. m. 64. Deák, akinek jogi felkészültségére nagy szükség volt a frankfurti misszió előkészítésében és intézésében, mindvégig Batthyány „tevékeny és helyeslő tanácsadójának" bizonyult – állapítja meg *Hajnal István:* i. m. 64., 111.

teremtés törvényességét minden későbbi támadással szemben előre is biztosítani. Ennek érdekében szentesítette a magyar küldöttek kinevező iratát a teljhatalommal felruházott nádor aláírásával. A szóban forgó írás azt a megállapítást tartalmazta, hogy Magyarország kész szövetségre lépni Németországgal „tekintet nélkül azon változásokra, melyek a frankfurti parlament határozatai folytán az osztrák állam és a német Bund között bekövetkezhetnek", azaz érvényesnek tekintené a megállapodást Frankfurt és Bécs esetleges meghasonlása esetében is.[71]

A Frankfurtba érkező magyar küldöttek tehát őszinte szövetkezési hajlandóságról tanúskodó, ugyanakkor a nemzeti önállóságot szigorúan szem előtt tartó instrukciókat terjesztettek a birodalmi parlament elé.

A magyar törekvések megismerése nagy rokonszenvet váltott ki a Pál-templom hallgatóságában, amelynek körében általánosan elterjedt az a felfogás, hogy Németországnak a magyarokat kell megnyernie a cseh ellenállás megtörésére. Július 3-án elfogadott határozattá emelkedett az a javaslat, hogy „a Magyarország és Németország közötti szövetség figyelembevétele a jövőbeli végrehajtóhatalom számára sürgősnek ajánltassék".[72] A német–magyar szövetség legkövetkezetesebb támogatói a baloldal táborából kerültek ki,[73] legelszántabb ellenzőit pedig a parlament konzervatív, elsősorban ausztriai követei képezték Pázmándy szemében.[74]

A magyar küldöttek kedvező fogadtatásának híre és az ideiglenes birodalmi minisztérium közeli megalakulásának lehetősége oda vezetett, hogy a forradalmi magyar kormányzat és híveinek körében június végére jelentősen felerősödtek a német egység megvalósulásához kapcsolódó remények. A növekvő várakozás maga után vonta a minisztérium Frankfurt iránti érdeklődésének fokozódását, s a német egység kérdése (mind az általános európai fejlődés, mind a magyar jövő szempontjából) lassanként a magyar politikusokat legjobban foglalkoztató problémává lépett elő.

Németország küldetése, Frankfurt külpolitikája

Az érdekek egybeesésének felismerése mindkét fél részéről és a kölcsönös bizakodás jellemezte a kapcsolatteremtést követő heteket. Ezzel egy időben azonban jelezték Kossuthék Németország várható politikájával szembeni fenntartásaikat is. A két jelenség között meghúzódó ellentmondás akkor válik érthetővé, ha vizsgálatunkat kiterjesztjük a birodalmi parlament „külpolitikájára" és annak magyarországi visszhangjára. Eljárásunkat megnehezíti az a körülmény, hogy a Frankfurtban lezajló külpolitikai vonatkozású vitákkal és döntésekkel kapcsolatos egykorú hazai megnyilatkozásokról rendelkezésünkre

[71] *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pőre II. Bp. 1932. 1; 1. *Hajnal István:* i. m. 50; vö.: *Kenyeres Júlia:* i. m. 482.

[72] St. B., 1848. VII. 3. No. 30. 677; vö.: *Hajnal István:* i. m. 54. A szövetségi ajánlat frankfurti visszhangjáról ld. még Wyndenburgh beszámolóját. – St. B., 1848. VII. 3. No. 30. 654; valamint Möring VII. 22-i beszédét – közli: *Ladislas Szalay:* Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland. Zürich. 1849. 9.

[73] Vö.: *Karl Obermann:* Die ungarische Revolution . . . 14.

[74] Pázmándy Dénes levele valószínűleg Kossuth Lajoshoz 1848. VI. 17. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 22.

álló anyag igen csekély. Mindez mégsem jelenti azt, mintha a magyar politikusok nem fordítottak volna megfelelő figyelmet ezekre a mozzanatokra. Ezt bizonyítja többek között a Kossuth Hírlapja július 30-i cikke is, amely a július 22-i frankfurti gyűlést a „legnevezetesebbek egyikének" nevezte, mivel annak „tárgyát Németország külpolitikája tevé".[75] Sokkal inkább valószínű tehát, hogy ugyanazzal az óvatos – a lehetséges szövetségessel szembeni maximális tapintatot alkalmazó – eljárással állunk szemben, amellyel a magyar kormányzat az ír kérdést Anglia érzékenységére való tekintettel kezelte. A magyar–német együttműködés fő szorgalmazói kerülték a nézeteltérésekre alapot adható nyilatkozatokat. A frankfurti viták és határozatok negatív vonatkozásait csak ritkán, akkor is visszafogott hangnemben kommentálták. Az érintett kérdésekkel kapcsolatos véleményüket ugyan nem hallgatták el, a német birodalmi parlament álláspontjával történő összevetéstől azonban többnyire eltekintettek. A magyar fél részéről elhangzott nyilatkozatok ily módon közvetett úton tartalmazzák csak a frankfurti külpolitika értékelését, sokszor bírálatát.

A Németország megszületésével kapcsolatos magyar elvárásokra már a korábbiakban is utaltunk. Az „egész emberiség" szabadsága és fejlődése szempontjából nagy jelentőségűnek tekintett államalakulat rendeltetésének a Kossuth Hírlapja azt tartotta, „hogy a nemzetiségek közvetítője legyen a polgáriasodás eszközei által". E nemes feladat ellátásának alapvető feltételét képezte mindenfajta politikai törekvés – így a külpolitikai is – tisztaságának megőrzése. Ezt tartja szem előtt az idézett cikkíró figyelmeztetése: „Itt, nem pedig hiú hódítási és gyarmatosítási ábrándokban, fekszik Németország jövendője."[76]

Az elhangzott bírálat – a frankfurti fejlemények ismeretében – nem volt alaptalan. Számos esetben ugyanis – így például a lengyel, az olasz és az aldunai kérdésben – olyan kijelentések hangzottak el, amelyek nemcsak általában az egyes népek szabadságjogaival, hanem a konkrét magyar célkitűzésekkel is ellentétben álltak.[77] A kritikát nem kevéssé az a félelem táplálta, hogy a „szabadság és jog" útjáról letérő Németország nem tölti be azt a szerepet az egyre fenyegetőbben kibontakozó ellenforradalmi folyamattal szemben, amit nemcsak a magyar, hanem az egész haladó európai közvélemény is legfőbb feladatának tekintett.

A német expanziós vágyak egyik fő irányát az Al-Duna képezte.[78] Ez olvasható ki az egyik frankfurti követ, Schulz programadónak szánt beszédéből, amely többek között a túlnépesedés megszüntetésének kilátásba helyezésével igyekezett igazolni tervezetének helyességét: „Van azonban egy kivándorlás, amelyik jogos, ez pedig a túlnépesedés" – jegyzi meg, hogy azután – utalva az Al-Dunára – azonnal hozzátehesse: „Ott a határunkon van a mi Texasunk, a mi Mexikónk."[79]

[75] KH, 1848. VII. 30. 117.

[76] KH, 1848. VII. 15. 58.

[77] Szigorú kritikával illette a szerinte a reakciós kormányok érdekeit szolgáló és belpolitikai küldetésével is szembenálló frankfurti külpolitikát Marx is – ld. MEM 5. 193; „A mozgalom összes politikai irányzata az egykorú és jövőbeli Németország határaival kapcsolatban erősen túlzott követelésekkel lépett fel" – állapítja meg *W. Mommsen:* i. m. 120.

[78] *W. Mommsen:* i. m. 120.

[79] *Veit Valentin:* i. m. 61–63. Osztotta Schulz véleményét többek között Gagern is, aki az al-dunai népeket „csillagrendszerünkben található kísérőnek (szatellita) nevezte" – *W. Mommsen:* i. m. 200.

Az al-dunai befolyás megszerzését sürgető tervek szemben álltak a magyar kormány jövőre vonatkozó közismert elképzeléseivel. Érthetően érzékenyen érintették tehát az alakuló szövetségesi kapcsolatokat aláásással fenyegető elgondolások. A külpolitikai kérdések irányításában nagyfokú aktivitást kifejtő Szemere Szalaynak írott május 24-i levelében – számolva az esetleges bonyodalmakkal – határozottan leszögezte, hogy „az Alduna körül nem lehet sem német, sem szláv, hanem a magyar uralkodás".[80]

Kossuth úgy ítélte meg, hogy az új Németországot elsősorban Bécs fertőzheti meg „a hódítás vágyával". Ennek várható következményeit igen veszélyesnek tartotta, annál is inkább, mert feltételezte, hogy a balkáni pozíciószerzést csak az orosz abszolutizmussal együttműködve, vele osztozva és az európai egyensúly felett őrködő Nyugat-Európa ellenében valósíthatná meg.[81]

A magyar és német al-dunai érdekeket a magyar politikusok nem tekintették összeegyeztethetetleneknek. Az esetleges nézeteltérések kiéleződésének megelőzése és a magyar igények elismertetése érdekében a minisztérium maximális gazdasági előnyök biztosítását ígérte Németországnak: „Magyarország kereskedési tekintetben más hatalmasságok fölött az egyesült Németországnak olly előnyt ígér, melly a szövetséges népeknek (ti. Német- és Magyarország – E. G.) jólétét és boldogságát . . . a legnagyobb mértékben előmozdítani képes"[82] – hangsúlyozza a július 19-i utasítás.

Az al-dunai kérdésben megmutatkozó túlzások jellemezték Frankfurt álláspontját az itáliai német igények megítélésében is. Értékelését meglehetősen bonyolulttá tette az a körülmény, hogy a problémakör szoros kapcsolatban állt az olasz–osztrák ellentétekkel, s hogy a birodalmi parlament magatartása végső soron az ellenforradalmi folyamat fő előmozdítójának, az egységes Németország egyik legnagyobb ellenségének, azaz a bécsi udvarnak nyílt pártolását jelentette.

Ismeretes az a frankfurti határozat, amely Károly Albert – a Trieszt környékére visszahúzódó Habsburg-csapatokkal szemben foganatosított – blokádja ellen tiltakozva leszögezte, hogy „minden Trieszt és annak kikötője ellen irányuló ellenséges magatartást Németország elleni hadüzenetnek tekintünk".[83] Az idézett kijelentés a nacionalista szempontok felülkerekedését tükrözi. Megszületésében döntő szerepet játszott a képviselőknek az a meggyőződése, hogy Károly Albert területi követelései Németország biztonságát veszélyeztetik. A német, az adott esetben az osztrákok által képviselt befolyás megszűnését stratégiai megfontolások alapján sem tartották volna helyesnek, mert attól féltek, hogy az így keletkező politikai vákuumot a két nagyhatalom – Anglia és Franciaország – fogja kitölteni.[84] Akadtak olyan képviselők is, akik béketervezetükben nemcsak

[80] *Waldapfel Eszter:* i. m. 41.

[81] Kossuth 1848. VII. 15-i cikke a KH-ban – közli KÖM, XII. 449.

[82] OL Filmtár H. 2. 3826 OHB 1848 – 423. A magyar érvelés, úgy tűnik, elérte hatását. Szalay VIII. 15-i levele szerint ui. Magyarország jogainak újjáéledését a dunai tartományokra „itt sokan kívánják velünk együtt, de sokan hiszik is" – közli: *Hajnal István:* i. m. 52.

[83] St. B., Nro. 30. 1848. VII. 25. 1124. – „Ennél gyávábban nem is viselkedhetett volna. Nem merte az olasz háborút szentesíteni, de megtiltani sem. Határozatában így is benne van a hadüzenet" – írta Marx; ld. MEM 5. 89.

[84] Ld. Radowitz beszédét, amely szerint: „Wälsch-Tyrol-ról lemondani . . . kb. ugyanannyit jelentene, mintha valakitől háza ajtajának átadását követelnék. Abban a pillanatban, hogy Németország Itáliáról kezét leveszi, más hatalmak fogják érte kezüket kinyújtani: Felső-Itália francia, Alsó-Itália

a német, hanem az olasz nemzeti érdekeket is megfelelő garanciákkal kívánták körülbástyázni, akik az ausztriai fellépést idegennek és „nemzetietlennek" érezték; javaslatukat azonban leszavazták.[85] A védelmi szempontok hangsúlyozása valójában csak a megszületett döntés jogosságának igazolását szolgálta. A frankfurti határozat kimondását szigorú gazdasági érdekek sürgették. Erről árulkodik a „Völkerrechtlicher Ausschuss" augusztus 12-én elfogadott előterjesztése, amely kimondja, hogy Németország célja nem más, mint „a korábban Velencéhez tartozó Isztriát, a partmenti szigeteket . . . a német szövetséggel egyesíteni. Egy ilyen egyesülés megkönnyítené a kereskedelmi összeköttetést, meghosszabbítaná a német tengerpatot, Polaban egy nagyon használható kikötőt nyernénk vele."[86]

Ezen a ponton a német igények már túllépték az olasz–német ellentétek körét, s – akárcsak az al-dunai tartományok kérdésében – a magyar törekvésekkel találták magukat szemben. Mindez nem volt teljesen ismeretlen a parlament előtt sem. Janny, triesti küldött ugyanis pontosan rámutatott arra, hogy „az imént egyesítésre javasolt Quarneroi szigetek, amelyek egykor Dalmáciához tartoztak, Magyarország igényeinek egyik tárgyát képezik, melyre az jogait érvényesíteni törekszik".[87]

Az olasz–osztrák ellentétre és a trieszti igényekre vonatkozó frankfurti nyilatkozatokkal kapcsolatos közvetlen magyar reagálás elmaradt. A különböző sajtóorgánumok nem fűztek véleményt a beérkező hírekhez, hanem megelégedtek a tények egyszerű ismertetésével.[88] Pedig az olasz kérdés a lehető legközelebbről érintette a magyar kormányzatot, s a hazai közvéleményt is megosztó vitákat váltott ki. A magyar országgyűlés – ismeretes és itt most nem részletezett – ún. „olasz vitája" hűen tükrözi a magyar forradalom táborában meghúzódó ellentéteket. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a Pesti Hírlap már május 4-én a piemonti uralkodó „függetlenségi harcot hódításig vinni" akaró törekvéseiről beszélt, s azt a „felébredt olasz nemzeti önérzet túláradásával" hozta összefüggésbe.[89] A Béccsel még kompromisszumot kereső Kossuth július 20-i beszéde megkérdőjelezte Károly Albert igényeinek jogosságát az olasz nemzeti mozgalom irányítására,[90] Eötvös pedig egyenesen „az ausztriai birodalom ellen irányított foglalási háború"-nak minősítette fellépését.[91] Az ekkor még ellenzéki platformot képviselő Perczel Mór Eötvösnek szánt válaszában a szárd uralkodó védelmére sietett. Nemzeti szempontból pozitívan értékelte a király törekvéseit és azt hangsúlyozta, hogy „Károly Albert csupán megtette azon kötelességét, melyet a magyar sem tudna megtagadni egy más magyar néptől, vagy ha megtagadná, hűtlen lenne saját vére iránt. Nem cselekedett

---

angol védnökség alá fog kerülni" – St. B., Nro. 30. 1848. VII. 3. 666. – Az értékelés minden igénye nélkül ismerteti Radowitz álláspontját a KH, 1848. VIII. 20. 201; – Anglia és Franciaország hozzáállásáról vö.: *Urbán Aladár:* i. m. 241.

[85] A Venedey által megfogalmazott javaslatot ld.: St. B. Nro. 61. 1848. VIII. 14. 1560, vö.: Radowitz fentiekben idézett beszédét St. B. Nro. 30. 666.

[86] Uo. 1569.

[87] Uo. 1570;

[88] PH, 1848. IV. 30. 385; VIII. 20. 782.

[89] PH, 1848. V. 4. 399.

[90] KÖM, XII. 594.

[91] Eötvös József 1848. VII. 20-i beszéde – ld.: báró Eötvös József beszédei 1840–1867 (kiad. Ráth Mór) Bp, 1875. I. 312; *Pap Dénes:* A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest. 1866. I. 165.

tehát mint önkényes zsarnok, hanem mint alkotmányos fejedelem és tette azt, amit egy nyelvű s fajú nemzet a másik iránt tenni köteles."[92]

Végül is megállapítható, hogy a kormánypárti magyar politikusok Károly Albert Habsburg-ellenes nemzeti törekvéseiről kialakított álláspontja találkozott a frankfurti küldöttek többségének véleményével. Bizonyos, később meghatározandó itáliai területekre azonban – Frankfurttal ellentétben – jogosnak tartották az olasz igényeket. Ennek szellemében sürgette a béke helyreállítását Kossuth július 4-i cikke, amely szerint „amott Olaszországban egy *oktalan harczban,* mellyet *kárhoztatunk* (kiemelés – E. G.) Ausztriáért magyar vitézeink legjobb vére foly".[93] Ezt a felfogást tükrözi az a bécsi uralkodóhoz intézett, az olasz segély vitáját lezáró közismert felirat is, amelynek pontjai nagy hasonlóságot mutatnak Venedey korábban említett, de leszavazott előterjesztésével.[94]

További nézeteltérések mutatkoztak a Fiume megtartására és fejlesztésére, Dalmácia visszaszerzésére irányuló magyar célkitűzéseket keresztező, Triesszttel kapcsolatos német törekvések kérdésében is. Vezető politikusaink – mint tudjuk – reális lehetőségként számoltak azzal, hogy újra sikerül kiterjeszteniük a magyar fennhatóságot a tengerpartra. Szemere május 16-i jelentése Magyarország kiegészítő részének nevezi Dalmáciát, a minisztérium pedig egyenesen felhívással fordul a dalmát néphez, hogy „a közös szabadság, közös jólét alapján" kínálja fel neki a szövetséget.[95] Szalay már a frankfurti ülésen elhangzottakhoz kapcsolódik, amikor augusztus 15-i levelében azt kérdezi kormányától: „Nem volna-e már itt az ideje Dalmácia bekebelezését meggyorsítani? " Mindezt azért tartaná szükségesnek, „hadd lássa Németország, hogy a mi tengerpartunk nem csupán Quarnerora szorítkozik, lássa, hogy az Adriai tenger a miénk".[96] A túlzottan merész tervek megvalósításából származható előnyökre hívják fel a figyelmet a magyar követ Kolbhoz intézett szeptember 17-i sorai, melyek azt sejtetik, hogy „Trieszt lesz egyike azoknak a csalódásoknak, melyek Németországot a közeljövőben érni fogják". A bécsi politikai fejlemények alapján ugyanis nem tartja távolinak annak bekövetkezését, hogy „az egész Triesszthez tartozó tengerpartot, . . . mint szláv területeket el fogja veszíteni". Arra az esetre pedig, ha ez a Németország gazdasági helyzete szempontjából mindenképpen hátrányos fordulat megtörténnék, a magyar kormányzat nevében – mintegy ennek ellensúlyozásaként – ismét a legszorosabb és a legkedvezményesebb gazdasági kapcsolatok kialakítására tesz ajánlatot: „. . . talán közel van már az az idő, amikor a magyar Fiume kereskedelmi helyzete nagy jelentőséggel fog

[92] Perczel Mór 1848. VII. 21-i beszéde – közli: *Pap Dénes:* i. m. I.; 208–209.

[93] KÖM, XII. 380.

[94] Vö.: St. B. Nro. 61. 1848. VII. 14. 1560.

[95] Szemere Bertalan levele hg. Esterházy Pálhoz 1848. V. 16. – Ld.: *Horváth Jenő:* A magyar kormány adriai politikája 1848–49. Bp. 1927. 46; A magyar kormány felhívása a dalmát néphez. 1848. VI. 1. – Ld.: *Horváth Jenő:* i. m. 56.

[96] Szalay László levele Kossuth Lajoshoz vagy Szemere Bertalanhoz 1848. VIII. 15. – közli: *Károlyi Árpád:* i. m. I. 303; vö.: *Hajnal István:* i. m. 52; *Waldapfel Eszter:* i. m. 34. Hajnal István eleve irreálisnak minősíti már a terv felmerülését is, mivel azt a partvidék lakosságának többségét alkotó horvátok elutasították – i. m. 90.

bírni Németország számára ... akkor a magyar Fiume mint a német termékek Adriai tengeri gyűjtőhelye biztos legnagyobb jelentőségű lesz Németország számára".[97]

Frankfurt Triesztre vonatkozó elképzeléseit a forradalmi magyar vezetés megvalósíthatatlannak tartotta. E felismerésből kiindulva, a gazdasági előnyök biztosításának ígéretével szövetségre érdemes partnernek igyekezett feltüntetni Magyarországot, közös érdeknek minősítve ezzel a dalmát tengerpart magyar birtoklását.

Láthattuk, hogy a magyar politikai körök több kérdésben kritikai észrevételekkel illették az Al-Dunát és Itáliát érintő frankfurti határozatokat. Hasonlóképpen véleményeltérések figyelhetők meg a lengyel nemzeti mozgalom – konkrétan a poseni kérdés – megítélésében is. Ismeretes, hogy a magyar politikai közvélemény Lengyelországot „Európa vérző szívének" tekintette és az európai béke, valamint egy biztos új államrendszer kialakítását csak annak helyreállításával egybekötve tartotta lehetségesnek. Nagy jelentőséget tulajdonított Lengyelország újjászületésének Magyarország szempontjából is, mert benne azt a természetes szövetségest kereste, amely fontos szerepet játszhat az új európai egyensúlyi rendszerben.[98] Lengyelország helyreállítását a *Pesti Hírlap* Németország kötelességének nevezte, annál is inkább, mivel Posen tartomány helyzetének rendezésével maga is példát mutathatott a korábban okozott sérelmek orvoslásában.[99] Nagy figyelemmel fordult a felosztott lengyel területek mozgalmai felé és rokonszenvvel kísérte a porosz udvar kezdetben megértőnek látszó poseni politikáját. Eközben azonban egy pillanatra sem vesztette szem elől a rideg valóságot, hogy a lengyel kérdés csak a nagyhatalmak reakciós szövetsége ellenére oldható meg.[100]

A német közvélemény kezdetben magától értetődőnek tekintette Lengyelország visszaállítását és kötelességének tartotta elősegíteni e folyamat teljes kibontakozását az előparlament határozata is.[101] Sajnos a parlament már nem érezte fontosnak a korábban kinyilatkoztatott alapelvek betartását, s a poseni konfliktusban végül is a porosz uralkodó eljárását helyeselte. Elutasította Schaffrath indítványát, amely Lengyelország felosztását „gyalázatos igazságtalanság"-nak nyilvánította és felszólította Németországot „szent kötelességének" teljesítésére, tudniillik, hogy „munkás legyen egy önálló Lengyelhon

[97] Szalay László levele G. Kolbhoz, Frankfurt 1848. IX. 17. – közli: *Szalay Gábor:* Szalay László levelei; Életrajzi vázlattal Bp., 1913. 133. Stratégiai és kereskedelmi szempontok alapján nagy fontosságot tulajdonított Dalmácia magyar birtoklásának többek között Szemere Bertalan hg. Esterházy Pálhoz írott levele is: „azon fontosságot, a melyet reánk nézve Dalmát Ország mind védelmi, mind kereskedési tekintetben bír, szem elől nem tévesztjük" – jelzi Magyarország belügyminisztere V. 16-án. – OL. H. 6. 24. A visszatérő magyar érvelések Frankfurtban is éreztették hatásukat. Ezt mutatja Förster X. 16-i – a magyar álláspontot visszhangzó – interpellációja: „Magyarország Németország erős vára Dél és Kelet irányában; Magyarország egy nagy német áramlat kibontakozásának előharcosa, előharcos a korán vagy későn fellépő pánszlávizmussal szemben . . ., Magyarország a szétszóródott német elemek védelmezője Délen." – St. B. Nro. 98. 1848. X. 17. 2618.

[98] PH, 1848. IV. 7. – közli: *Hajnal István:* i. m. 42, vö.: Szeged város üzenete a kormányhoz – OL Filmtár H. 2. 3824. OHB 1848. – 124.

[99] PH, 1848. IV. 9. 314.

[100] PH, 1848. III. 31. 279; IV. 61. 301.

[101] *Kovács Endre:* i. m. 41; – vö.: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 301. Az előparlament lengyelekkel szimpatizáló megnyilvánulásaiból ld. többek között Leisler, Biedermann, Struve, valamint Mühlheim hozzászólásait – Off. B. Nro. 5. 1848. III. 31. 17–19, ill. Nro. 20. 1848. IV. 3. 81.

visszaállítására".[102] Végeredményben pedig olyan határozatot fogadott el, amely szentesítette a porosz reakció területrablását, Lengyelország „hetedik felosztását".[103]

A frankfurti döntésre vonatkozó bírálatok ezúttal nem maradtak el. A Márczius Tizenötödike már június 17-én jelezte, hogy „Lengyelország helyreállításának idejét ismét bizonytalan időkre tolták el".[104] A határozat megszületését a Kossuth Hírlapja a német érdekek egyoldalú érvényre juttatásaként értékelte. Megfigyelései szerint a „poseni kérdésnek kettős oldala van, egyik: a német lakosokkal elárasztott Posen nagyhercegséget az egyesült német birodalomba beolvasztani; a másik: Lengyelország helyreállítását megtagadni, s ezen szerencsétlen ország jogtalan felosztására a helybehagyás bélyegét fölsütni".[105] A cikkíró tehát nyíltan hangot adott a más népek jogait figyelmen kívül hagyó, az európai szabadság érdekeit veszélyeztető német nacionalizmus felülkerekedése feletti rosszallásának.

Megállapítottuk, hogy az Al-Duna térségében és Itáliában jelentkező német igényeket a magyar politikusok nem találták Európa forradalmi átalakítását közvetlenül veszélyeztető jelenségnek, s – részben Magyarország közbenjárásával – feloldhatónak vélték az általuk felismert ellentmondásokat. Lényegesen súlyosabb döntésnek tekintették azonban a lengyel nemzeti törekvések cserbenhagyását, mert szerintük az a nemzetközi erőviszonyok jelentős mértékű eltolódását vonhatta maga után. A várható következményekre külön nem mutattak rá ugyan, a tavasszal kinyilvánított reményekből és elvárásokból azonban közvetlenül következtetni lehet azokra az aggodalmakra, amelyeket a szükségesnek megítélt lépések elmaradása váltott ki.[106]

A lengyelek megsegítésének elodázása egyet jelentett a cári Oroszország ellen irányuló forradalmi háború gondolatának megtagadásával. Pedig a német gyűlés a szláv nemzeti mozgalmak legfőbb patrónusának és saját legnagyobb ellenfelének tekintette a cári Oroszországot, s a német egységgel szemben tanúsított cseh ellenállást is annak közvetlen beavatkozásával magyarázta. A cseh–német ellentét kérdésében ekkor megnyilatkozó magyar politikusok teljes mértékben a parlament álláspontját osztották, Csehországot a megszülető német birodalom elválaszthatatlan részének tekintették. Kossuth július 15-én megjelent cikke elöljáróban leszögezi ugyan, hogy „mi Csehországnak a szabadságot sohasem irigylettük", hogy a „hajdan hatalmas Csehország a nemzetiségnek és fenállhatóságnak alapjával s öntudatával bír". A pánszláv mozgalomban játszott szerepéért azonban elítéli, mert „elutasítá a német szövetséget, *mellyhez tartozik*" (kiemelés E. G.).[107] A „két veszélyeztetett fél" a szláv nemzeti törekvésekben csak a magyarok és a németek elnyomására irányuló vágyakat látta megjelenni. Gondolkodásukat a „pánszláv" tervezetek jellegének és várható következményének megítélésében teljes azonosság jellemezte, ami könnyen nyomon követhető érvelésük össze-

[102] Közli: MT, 1848. VIII. 14. 492.

[103] St. B. Nro. 50. 1848. Vii. 28. 1234; vö.: MEM. 5. 48.

[104] MT, 1848. VI. 17. 324.

[105] KH, 1848. VIII. 3. 131.

[106] A frankfurti határozat nemzetközi jelentőségéről ld. Reh képviselő beszédét – „A kérdés nem csupán lengyel, nem csupán német, hanem európai fontosságú probléma." – St. B. Nro. 60. 1848. VIII. 12. 1510. vö.: MEM 5. 48.

[107] Kossuth Lajos cikke a KH-ban 1848. VII. 15. – közli: KÖM, XII. 387. Az önálló cseh állam létének jogosságát ekkor Marxék is tagadták – ld. MEM. 5. 47.

vetéséből is. Beisler bajor követ a prágai kongresszus programjából azt olvasta ki, hogy „a sokalakú szláv mozgalom a legújabb időkben Prágában találta meg központi helyét Nyugat-Európa irányába, ahonnan az összes Dél-Nyugat-Európában élő szláv törzs egyesítésének érdekében dolgozik és mindenekelőtt a hatalom megragadására törekszik Ausztriában, végleges célja azonban egy nagy szláv birodalom megalapítása lenne: amely az Adriai tengertől a Pontusig, a Kárpátoktól a Peloponnészoszig terjedne és egyben magába foglalná a közbeeső német és magyar nemzetiségeket is."[108] Ideiglenes célkitűzésnek tekinti Jellasics elszakadási törekvéseit Magyarországtól, s a bán jövőre vonatkozó elképzeléseiben a „minden szláv elemből egy nagy, vagy több kis birodalmak alkotásá"-nak vágyát ismerte fel a magyar belügyminiszter, Szemere is.[109] Még messzebbre mutat Kossuth július 15-i cikke, amely úgy látja, hogy „a prágai és illyr mozgalmak célja" nem más, mint a „Fekete tengertől felhatolni Németország szívéig" és Magyarországot figyelembe se véve, „meghódítani e világrészt a legvadabb türelmetlenségnek és zsarnokságnak".[110]

A szláv–német–magyar konfliktus alakulását leginkább befolyásoló tényezőt a magyar politikusok a minden vonatkozásban érdekelt Habsburg-birodalomban jelölték meg. Állandóan visszatérő érvelésükkel megpróbálták meggyőzni a bécsi politika irányadóit a magyar álláspont helyességéről, arról, hogy a szláv mozgalom támogatásával Ausztria saját halálos ítéletét készíti elő. Megfigyeléseik alapján azonban tudták, hogy Ausztria megtorpant az alkotmányos átalakulás következetes megvalósítása előtt, s 1848 nyarán már a szlávokkal szövetséges osztrák ellenforradalom térnyerését és ellentámadásba lendülését tekintették jellemző tendenciának. A közép- és kelet-európai forradalmi átalakulásban Ausztria tehát nem játszotta el a „reá kiosztott szerpet". A magyar kormányzat az ellentétek fokozódását, azok nyílt fegyveres konfliktusba fejlődését tapasztalta, s a folyamat kiteljesedésének, egy véres háború kitörésének megakadályozását többek között az újjászülető Magyarország fontos feladatának tartotta.[112]

A magyar és a német külpolitika érintkezési pontjait vizsgálva összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar politikai élet irányítói nem mindenben értettek egyet a legfőbb szövetségesnek tekintett frankfurti parlamenttel. A fennálló nézetkülönbségeket azonban feloldhatónak vélték, s a remélt szövetségi kapcsolatokat semmiképpen nem akarták veszélyeztetni. Ennek érdekében elsősorban a két nép közeledésének elősegítésére törekedtek, s hogy a közvéleményt ez irányba befolyásolják, a hangsúlyt az összekötő mozzanatok bemutatására helyezték.

A harmonikus kapcsolatok kialakítását és erősítését a magyar vezetés legfontosabb feladatai közé sorolta, s rendkívüli jelentőséget tulajdonított a német szimpátia megőrzésének. Nem titkolt tervei között szerepelt ugyanis Magyarország frankfurti elismeré-

[108] St. B. Nro. 30. 1848. VII. 3. 661.

[109] Szemere Bertalan 1848. VII. 21-i beszéde – közli: *Pap Dénes:* i. m. I. 228.

[110] KÖM, XII. 448; vö.: PH, 1848. VI. 17. 558, VI. 2. 574; KH, 1848. VII. 14. 443–444.

[111] KH, 1848. VIII. 4. 134; – közli: KÖM. XII. 671. A szláv érdekeket látja érvényesülni a hivatalos bécsi politikában Nyáry Pál is, aki szerint „Ausztria politikája többé nem Ausztria és nem a civilisatió politikája . . . Ausztriában többé nem Ausztriának, hanem a reactiónak érdeke van képviselve" – ld. *Pap Dénes:* i. m. I. 245, vö.: KÖM. XII. 379.

[112] KH, 1848. VII. 15. – közli: KÖM. XII. 448; vö. a La Hongrie kommentárjával; – ismerteti PH, 1848. VIII. 30. 814.

sének kieszközlése, melynek hatásától nem kevesebbet, mint „egész Európa részéről történő elismerését" várta.[113] A szövetségi szerződés hivatalos kihirdetéséhez fűződő reményeket Batthyány, ha lehet még tovább fokozta és őszintén hitte, hogy annak „morális hatása az ausztriai politikának megváltoztatására okvetlenül legtöbbet fogna tehetni".[114]

Noha – mint láttuk – szükségesnek tartotta, hogy hódító törekvésektől óvja, 1848 nyarán a német birodalomban Kossuth „a civilisatió, szabadság és alkotmányosság" biztosítója megszületését remélte.[115] Nyáry pedig arra is felhívta a figyelmet, hogy „magának azon civilisált német nemzetnek létele sincs biztosítva önmaga, hanem az európai civilisatió által".[116] Az európai szabadság és az egységes Németország tehát két olyan egymást kölcsönösen feltételező tényezőnek mutatkozott, amelyek közül az egyik győzelme a másik győzelmének lehetőségeit is megteremthette. Ennek megfelelő kölcsönhatásokat fedeztek fel politikusaink Magyarország és Németország jövőjét vizsgálva is. Szalay Leiningen Károlyhoz írott augusztus 12-i levele megállapítja, hogy a „független Magyarország Németország egységének egyik legerősebb biztosítéka. Mi Magyarország önálló kifejlését, mi annak megerősödését előmozdítja, ugyanez elősegíti az egységes és szabad Németország hatalmát is."[117] Véleménye megegyezett a frankfurti parlament nyilatkozatával, amely azt emelte ki, hogy „ha egyszer Magyarország önállósága megsemmisül és a magyar erőforrásokkal úgy rendelkeznek mint korábban, akkor azok, akik jelenleg az előjáték bevezetésével foglalatoskodnak, azon lesznek, hogy erejüket ellenünk fordítsák".[118] A nemzeti érdekek egybeesésének felismerésével magyarázható, hogy bár a forradalmi kormányzat nem fűzött nagyobb reményeket a nyugati országok külpolitikájához, hanem csak annyit, „amennyire saját érdekeiket szem előtt tartva képesnek találta őket elmenni",[119] s az ellenforradalommal szemben érlelődő háborúban kizárólag az ország saját erejére számított,[120] az egységes Németországot „territoriális érdekeknél fogva" – megbízható támogatójának tekintette.[121]

[113] *Waldapfel Eszter:* i. m. 303.

[114] Gr. Batthyány Lajos levele Szalay Lászlóhoz 1848. VIII. 18. – közli: *Károlyi Árpád:* i. m. I. 303.

[115] Kossuth 1848. VIII. 3-i felszólalását közli: KÖM. XII. 674.

[116] Nyáry Pál 1848. VII. 22-i beszédét közli *Pap Dénes:* i. m. I. 238.

[117] *Waldapfel Eszter:* i. m. 31; vö.: *Horváth Mihály:* i. m. 301. és Pálffy János pozsonyi főispán 1848. VIII. 14-i határozati javaslata – közli: *Beér János:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés – Bp, 1954. 686.

[118] St. B. Nro. 69. 1848. VIII. 30. 1774. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 36. Az idézett beszédet elragadtatással értékeli a KH, 1848. IX. 6. 267. A magyar forradalom melletti nyilvános kiállást követelte már Eisenmann VIII. 24-i beadványa is – St. B. Nro. 67. 1721. A frankfurti álláspont alakulásáról ld. *Waldapfel Eszter:* i. m. 16. Egymást feltételező tényezőnek tüntette fel Magyar- és Németország szabadságát a visszaemlékező Marx Perczelhez írott levelében 1860-ban. „Most éppúgy, mint akkor, úgy tekintem Magyarország függetlenségét és önállóságát, mint conditio sine quá-t Németországnak a szolgaságból való megváltásához" – szól megállapítása. – ld.: Marx és Engels Magyarországról. Bp. 1974. 129.

[119] *Haraszti Éva:* i. m. 65.

[120] KH, 1848. VIII. 6. 143.

[121] PH, 1848. VII. 8. 635.

Az egységes Németország létrejöttéhez fűződő remények s az ellentmondások felerősödése 1848 nyarán

A német egységtörekvések esélyeit illetően a magyar politikai vezetőköröket korábban is jellemző kettősség továbbra is megmaradt. Július végére azonban a birodalmi kormányzó frankfurti megjelenése, s a birodalmi minisztérium megalakulásának előkészítése megváltoztatta a két álláspont képviselőinek arányát. A Kossuth Hírlapja rendkívül nagyra értékelte János főherceg színre lépésének jelentőségét: „Július 12-től Németország új időszakba lépett. A birodalmi főkormányzó először jelent meg a nemzet képviselői előtt" – jelzi július 20-án, majd másnap hozzáteszi: „e napon a nemzet fájáról lehullott azon fényes gyümölcs, melly az összes Németország nyaratlan múltjának egyetlen terméke volt: a szövetségi gyűlés meg lőn szüntetve".[122] A Pesti Hírlap az egységes Németország őszinte híveként üdvözölte az osztrák főherceget, s azt várta tőle, hogy Ausztria Frankfurttal szembeni pozitív politikájának megfelelő garanciáját fogja jelenteni. Ugy látszott, reményeit megerősítik a helytartó ígéretei, amelyek értelmében „az osztrák monarchiában minden nemzet egyenlő ő fölsége előtt. Ezeknek testvérisége s *a Németországgali egyesülés minden érdekek erős alapja*" (kiemelés – E. G.).[123] Tovább fokozta a magyarok optimizmusát az a körülmény, hogy Szalay július végétől már határozott ígérettel rendelkezett követségének hivatalos elismerésére.[124]

A biztató jelek hatására sok, korábban szkeptikus álláspontra helyezkedő politikus változtatta meg véleményét. Közöttük Szarvady Frigyes, aki a „fojtogató dynasztikus cselszövésekkel" körülvett elméletieskedő gyűlés képességeit az előtte álló feladatokhoz viszonyítva nem rég még szerénynek becsülte, társai nevében kijelentette: „Most ellenkező nézettel vagyunk."[125] Csatlakozik a reménykedők táborához a centralista hírlap egyik cikkírója is, aki bár utólag úgy ítéli meg, hogy „még a mostani világrázkódások között is . . . túlmerész feladat volt Németország egységét csupán szónoklatok és jegyzőkönyvek által kivívni" (újabb utalás tehát a megfelelő végrehajtó apparátus korábban már jelzett hiányára – E. G.) – véleménye szerint „azonban, úgy látszik, ez fog megtörténni".[126] A Pesti Hírlap az új Németország létrejöttének két lehetséges útját vázolja. Azt tartaná helyesnek, ha a fejedelmek önként lemondanának szuverén jogaik egy részéről, ellenkező esetben ugyanis a minden erőt egy nagy, oszthatatlan köztársaságba egyesítő, és európai háborúval fenyegető forradalom bekövetkezésével számol.[127] A Kossuth Hírlapja arról értesül, hogy Németországban elsőként Baden barátkozott meg „az új kor igényeivel", a köztársaság gondolatával, melyhez azonban szerinte „a népnek jelenleg még elég rokonszenve nincs s mellynek kora még nem jött el".[128] Hasonló álláspontot képviselt maga a badeni kormány is és a forrongások megfékezése érdekében az állampolgári jogok bizonyos megszorításának eszközéhez nyúlt. „Egyébkint más körülmények között valami

[122] KH, 1848. VII. 20. 75, VII. 21. 79.
[123] PH, 1848. VII. 26. 693.
[124] *Hajnal István:* i. m. 110.
[125] KH, 1848. VIII. 3. 127. – közli: KÖM. XII. 673.
[126] PH, 1848. VIII. 9. 739.
[127] Uo., vö.: Kny. 1848. VIII. 10. 302.
[128] KH, 1848. VII. 26. 99.

hírt beszélni nem bűntett, s most mégis a hamis hír terjesztését Badenben a haza rendkívüli körülményei között bűntettnek nyilatkoztatta a . . . törvényhozás" – utal az említett lépésre a magyar igazságügyminiszter, Deák július 24-i országgyűlési beszédében, a délvidéki mozgalmakkal szembeni ostromállapot bevezetésével kapcsolatban. A délnémetországi példára hivatkozva a továbbiakban azt emeli ki, hogy „vannak rendkívüli esetek, midőn a rendes formáknak megtartása káros következéseket szül a közbátorságra és a státus czélját veszélyezteti", s hogy „jöhet a haza olyan körülmények közé, midőn a legszabadabb nép némely polgárilag szabad tetteket nem szabadoknak nyilvánít". Rendkívül fontosnak tartja ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy mindez kizárólag az alkotmányos parlamentáris elvek tiszteletben tartásával történhet, hogy „nem szabad a formákat megszegni hacsak a törvény nem ad rá hatalmat". Bizonyos demokratikus jogok megvonását indokolt esetben tehát nem helyteleníti, amennyiben alkotmányos úton történik, a diktatúra bevezetésének javaslatától azonban – éppen a badeni intézkedés „pozitív" példájára hivatkozva – határozottan elzárkózik.[129] Deák ismertetett érvelése jól példázza a magyar kormányférfiaknak azt a törekvését, hogy a kül-, illetve belpolitikai kérdések megoldásában a lehető legmesszebbmenőkig támaszkodjanak más népek történetéből leszűrt tapasztalataikra.

Az ismertetett reményteli állásfoglalások mellett továbbra is hallatták hangjukat azok, akik jelentősnek találták az egység előtt tornyosuló akadályokat. Nyáry augusztus 3-án elfogadott közismert indítványa, amely Bécs és Frankfurt esetleges háborús konfliktusa esetére semlegességet írt elő Magyarország számára, arra enged következtetni, hogy annak bekövetkeztével sokan számoltak. A határozat megszavazását egyik miniszter sem ellenezte, a döntést Eötvös egyenesen „jónak találja", Batthyány pedig „közömbösnek látszik" – az országgyűlés álláspontjával egyet nem értő Széchenyi panaszos hangú bejegyzései szerint.[130]

Az események ellentmondásos alakulásával egy időben érkezett el augusztus 6-a, a német színek feltűzésére kijelölt nap. A magyar politikusok reményekkel és fenntartásokkal teli várakozásokkal néztek a fejlemények elé. Az intézkedésben az egységes Németország megalkotásának újabb jelentős állomását vélték felismerni, s végrehajtásától a meglevő ellentmondások egyértelmű tisztázódását, az erőviszonyok világos kirajzolódását remélték. A fejedelmek európai jelentőségű döntésének várható következményeit a Pesti Hírlap a következőképpen ábrázolta: „Tudtuk, hogy ha a színek fölvétetnek, akkor új alapja vettetik meg Európa politikájának, Németország legtekintélyesebb hatalommá és a keleti kérdésben eldöntő befolyásúvá válhatik." Abban az esetben pedig, ha a kísérlet meghiúsul, „a színek a lakosság által visszavetetnek", polgárháborútól kell tartani.[131] A

[129] Deák Ferenc VII. 24-i beszéde – ld.: Deák Ferenc Beszédei 1848–61, 2. kiad. (kiad.: Kónyi Manó) Bp. 1903. II. 285.

[130] Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. (szerk. Károlyi Árpád) – Gróf Széchenyi István naplója 1848. III–IX. (a továbbiakban: SZIN) 1848. VIII. 3. Bp. 1921. 365. – Ld.: *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a, Bp, 1964. 284; vö.: *Hajnal István:* i. m. 65.

[131] PH, 1848. VIII. 9. 739. A magyar politikusok várakozó álláspontra helyezkedését tükrözik Széchenyi sorai is, melyek szerint az VIII. 1-i képviseleti ülésen Batthyány a következőket mondotta: várni kell még VIII. 7–8-ig, mert „akkor Bécsben el lesz döntve: Sárga-fekete, vagy Teutónia" – ld.: SZIN. 1848. VIII. 1. 363; közli: *Urbán Aladár:* i. m. 212.

pozitív irányú kibontakozás lehetőségeit kedvezőnek ítélte. Augusztus 6-i megállapítása szerint „Németország egységének felülről lefelé igazsággá kell válnia. Németországot csak most lehet békéssé tenni hosszú időre, ha tudniillik a népnek a nyereményeket nemcsak biztosítják a kormányok, hanem jóakaratúlag erősítik a szabadság épületét."[132] A cikkíró tehát a német történelem soha vissza nem térő pillanatát látta elérkezni, amikor az arra hivatott politikusoknak a forradalom továbbfejlesztése, vagy a bizonytalan kimenetelű háborúskodás között kell választaniuk, és egyértelműen állást foglalt a társadalom felülről végrehajtandó átalakításának útja mellett. Optimista hang jellemezte a bécsi politikusok várható cselekedeteit vizsgáló Telekit is, aki azt állította, hogy a bécsi minisztérium saját érdekében kénytelen lesz felvenni a német színeket.[133]

Lényegesen kevesebb reményre jogosító hírek érkeztek a magyar hírlapok berlini erőviszonyokat taglaló tudósítóitól. A Közlöny arról számol be, hogy a „hatalomnak Frankfurtbani összpontosítása ellen naponkint határozottabban nyilatkozik a lakosság egy része, különösen a katonaság . . . és maga a kormány is mindinkább elhatározva lesz ellenszegülő helyzetbe tenni magát a frankfurti gyűlés törekvései ellenében."[134] A Kossuth Hírlapja ezzel egy időben afelett fejezte ki sajnálkozását, hogy „Berlinben a porosz hazafiság különösen felkapott egy idő óta a német nemzetiség és hazafiság ellenében". Ugyanakkor azt is észrevette, hogy „a nép a laktanyák előtt összecsoportosult, hangosan követelvén a német színek kitűzését".[135] A Közlöny polgárháború és köztársasági forradalom lehetőségét sugalló állítását azonban határozottan elveti és egyaránt megrója a forradalmi hangulat előidézésén fáradozó berlini demokratákat, valamint az arról fecsegő hazai szerkesztőket.[136]

Felismerve az ellentétes tendenciákat, az idézett magyar hírlapok és politikusok a végső esélyek megítélésében tehát reményeik állandó növekedése mellett óvatos, mértéktartó következtetésekre jutottak. Másképpen nyilatkozott az egymásnak ellentmondó jeleket ugyancsak összevető Csernátoni, a Márczius Tizenötödike szerkesztője: „Nem csinálunk mi magunknak álmokat egy hatalmas egységes Németországról, bár Jósika Miklóssal sem tartunk, ki Németországnak egy kormány alatti összpontosulását lehetetlennek tartja. Nem futja el figyelmünket azon ellenszenv sem, melly Frankfurt irányában a berlini és müncheni udvaroknál fejledezni kezd . . . És ezt a bécsi reactionario – szláv intrig-nek munkálatait látva, bár egy előbb vagy utóbb kitörő német egységi harczot kikerülhetetlennek hiszünk is, de azért *Frankfurt ügyének . . . végső győzelméről egy pillanatig sem kételkedünk" (kiemelés E. G.)*[137] – szögezi le a Batthyány-kormány baloldali ellenzékének egyik szószólója. Az egység létrejöttében tehát nem kételkedik, a célhoz vezető utat azonban egészen más irányban keresi. Az össznémet érdekek igazán következetes képviselőit a munkásosztály soraiban igyekszik megtalálni, s a harc sikeres megvívásához szükséges erőt is felfedezni véli bennük.[138]

[132] PH, 1848. VIII. 6. 734.

[133] Teleki László 1848. VIII. 3-i beszéde – ld. *Ladislaus Szalay:* i. m. 10; közli: *Pap Dénes:* i. m. I. 304; vö.: a minisztérium VII. 1-i jelentése – KÖM. XII. 341; PH, 1848. VIII. 3. 721.

[134] Kny. 1848. VIII. 4. 263; vö.: KH, 1848. VIII. 4. 136.

[135] KH, 1848. VIII. 10. 159.

[136] Kny. 1848. VIII. 10. 302; vö.: KH, 1848. IX. 3. 259.

[137] MT, 1848. VIII. 5. 494.

[138] MT, 1848. VII. 29. 470.

Augusztus 6-a fejleményei végül a pesszimista jóslatokat igazolták. Az első híradások ugyan alapot adtak még némi bizakodásra. A Kossuth Hírlapja például úgy értesült, hogy Németországban „az augusztus 6-i hódolások mindenütt csendesen történtek meg; még Berlinben sem volt legkisebb rendzavarás sem, sőt ... a régi kirekesztő fekete–fehér Póroszország ünnepélyesen eltemettetett".[139] Hamarosan befutottak azonban a mindenfajta optimizmus jogosságát megkérdőjelező jelentések. A Kossuth Hírlapja már augusztus 9-én jelezte, hogy bár 6-án Bécsben felvette a hadsereg a német színt, cselekedetéből hiányzott az őszinteség, és az összeolvadást ellenző politikusok aktív fellépését figyelte meg nemcsak Bécs, hanem Berlin, München és Hannover kormányzataiban egyaránt.[140] Hasonló következtetésekre jutott a bécsi események értékelése nyomán a Pesti Hírlap is: „A német színeket Bécsben még mindig erősen viselik, de csak külsőleg, bensőleg a bécsiek legnagyobb része elfelejtette a nagy német egységet, amiért még nem régen mindent feláldozni kész volt", s ha valaki az országgyűlésen fel mer szólalni és célozni erre, „a szláv követek őket tüstént lezúgják"[141] – hangsúlyozza augusztus 17-én.

Az idézett megállapítások pontosnak bizonyultak, amit a bécsi kormány nyilvánosságra hozott hivatalos álláspontja, mely a nemzetiségek egyenjogúsága feletti őrködő szerepben tetszelgett, szintén bizonyított. Ezek szerint „egy minisztériumi határozat minden nemzetiség számára azonos jogokat ismer el és ennek következtében a német csapatok nem viselhetik a német szineket, mert ez demonstráció lenne a szlávokkal szemben, ezért arra kell korlátozódnunk, hogy a német csapatok a német színeket csak akkor viseljék, amikor szövetségi szolgálatban állnak".[142] Az elutasítással egyenértékű bécsi nyilatkozat nagy felzúdulást váltott ki a frankfurti parlament követeinek körében. A hosszan tartó heves vita eredménye azonban a többség megalkuvó magatartásáról tanúskodott. A Pesti Hírlap arról értesül, hogy Eisenmann a „nyilatkozatot keményen megtámadá, mint amellyben Németország van megalázva. A czél: Németország egységét, mint ő, ha el nem érheti a középpont eszközeivel, ki kell vívni a legszélső bal eszközeivel. E szavak tetszettek, de a professzorok gyűlése megnyugodott Schmerling belügyi miniszter *kitérő feleletével* (kiemelés E. G.), melly szerint ő is német nemzeti politikát akar."[143] Ugyanakkor arról értesült, hogy a határozatlan, tehetetlen politikával szemben, s annak visszahatásaként fokozódott az elégedetlenség, sőt a forradalmi erjedés bizonyos jelei mutatkoztak.

A frankfurtinál kedvezőbb képet festett a Pesti Hírlap a bajor udvar álláspontjának alakulásáról. Az egységes Németország esélyeit azonban – ellentétben a Közlöny

[139] KH, 1848. VIII. 13. 173; „A régi különcz fekete-fehér szín ünnepélyesen vitetett sírjába" Berlinben a PH tudósítója szerint is – PH, 1848. VIII. 12. 753. Az augusztus 6-i eseményekről ld.: *Urbán Aladár:* i. m. 212.

[140] KH, 1848. VIII. 9. 155–156.

[141] PH, 1848. VIII. 17. 769.

[142] St. B. Nro. 65. 1848. VIII. 23. 1661.

[143] PH, 1848. IX. 1. 820.; Eisenmann beszédét ld. St. B. Nro. 65. 1848. VIII. 23. 1662. A német uralkodók ellenállásának veszélyeit ecseteli és határozott fellépést követel a birodalmi minisztériumtól Vogt baloldali követ is: „Ha nem teszik meg, a központi hatalom tehetetlen lesz" – St. B. Nro. 67. 1848. VIII. 26. 1718–19.

reményeivel – nem látta lényegesen javulni.[144] Pozitív változásokat vélt felfedezni ezzel egy időben a porosz korona alá tartozó Rajna-vidéki lakosság hangulatában, amelyből azt olvasta ki, hogy a „Rajnavidék mindennap kevésbé szereti a poroszt. A polgárság és a tömegek a birodalmi kormányzó mellett van, s csak a seregbeliek és a hivatalnoki osztály buzog még Potsdam mellett".[145] A túlzott reményektől azonban megóvta az a felismerés, hogy a rajnai tartományok politikai összképét – akárcsak általában a németet – a megosztottság, az ellentétes érdekű csoportok harca jellemzi.[146]

A németországi erőviszonyokat még inkább összezavaró, a burzsoázia forradalommal szimpatizáló elemeit az ellenforradalmi táborba taszító eseményként értékelték a magyar politikusok a bécsi proletariátus augusztus 22-i felkelését. A munkásmegmozdulás hírét Széchenyi feljegyzése szerint Batthyány, mit sem sejtve annak jellegéről, örömmel fogadta, mert azt remélte, hogy az az ellenforradalom készülődését fogja hátráltatni.[147] Széchenyi egyáltalán nem találta hasznosnak a mozgalmat Magyarország szempontjából és különben sem helyeselt olyan zavargásokat „amelyben végülis az Aula és a proletariatus nyernek".[148]

Az augusztus 21–23-i eseményekre a Kossuth Hírlapja és a Közlöny korántsem reagált egyformán, bár a véres események feletti sajnálkozást illetően teljes volt közöttük az egyetértés. Találkozott véleményük abban is, hogy a bécsi proletariátust – akárcsak korábban a párizsit – a közmunkák felszámolására irányuló kísérletével maga a burzsoázia kergette a forradalomba. Míg azonban a Kossuth Hírlapja cikkírója a részvét legkisebb jele nélkül elemzi a munkások vereségét, s csupán a velük való leszámolás módszerének és időpontjának megválasztásában talál kivetni valót – mellesleg a „zaklatókra és ámítókra és bűnes felhasználóikra" büntetés kimérését ajánlja –, addig a Közlöny munkatársa meglátja a konfliktus jellegében az ellenforradalom tudatos számításait, a forradalmi tábor jelentős erejét képező munkások eltávolítására irányuló törekvéseket is: „A ki nem mondott czél pedig hihetőleg abban keresendő, a mit majd Bécsben könnyebben remélhetnek véghez vinni, ha néhány ezer elszánt s erős karú munkás eltávolítva lesz" – leplezi le a reakció hátsó gondolatait.[149]

Augusztus 6-a nem tisztázta egyértelműen az erőviszonyokat, a fejedelmek Németországgal kapcsolatos politikájának jellegét. Nem kétséges ugyanakkor, hogy egyre

[144] „A bajorok még a legjobban viselik magokat a német ügy iránt, melly Berlinben és Bécsben úgy látszik egészen másodrendűségre van kárhoztatva" – PH, 1848. IX. 3. 830; vö.: Kny. 1848. IX. 22. 540: „A bajor kormány . . . föltétlen elismerését mondta ki a központi hatalom iránt . . . Bajorhonnak e nyílt csatlakozása . . . által szilárdabb alapot nyer a birodalmi minisztérium által követendő rendszer."

[145] PH, 1848. VIII. 11. 750.

[146] „A rajnai tartományokban is megvan a rokon- és ellenszenv az ügy iránt. A catholicusok lelkesednek reá, az evangelicusok gondolkozásba esnek, morognak, szomorkodnak. A parasztság föltétlen védői a vallást látják veszélyeztetve, kikhez készek csatlakozni azonnal a kereskedők, mint ellenségei a politikai mozgalmaknak" – PH, 1848. VIII. 26. 802.

[147] Széchenyi sorai szerint Batthyány a következőket mondta: „Ó, mennyire örülök a bécsi botránynak – csak alaposan kitörne! Itáliában is rosszul állnak . . . pompás hírek." – SZIN 380.

[148] Uo. 381.

[149] KH, 1848. VIII. 25. 210, VIII. 26. 224, VIII. 27. 231; Kny. 1848. VIII. 29. 411. A bécsi proletariátus felkeléséről ld. *Urbán Aladár:* i. m. 158–160; *Spira György:* A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp., 1959. 235.

határozottabban kirajzolódtak a Frankfurttal szembeni nyílt, alig leplezett ellenforradalmi politika körvonalai, amit a magyar politikusok sem tévesztettek szem elől. A német egység esélyeinek megítélésében mégsem következett be negatív változás, sőt mi több, egyes megállapítások egyértelműen a remények növekedéséről tanúskodnak. Lényeges szerepet játszott ebben a nemzetgyűlés munkájában megfigyelt előrehaladás – ti. a birodalmi minisztérium megalakulása – és a külföldi német képviseletek megteremtésére tett határozott lépések.

A központi kormány létrejöttét a Közlöny nagy jelentőségű eseményként üdvözölte. Összetételét ugyan jobboldalinak minősítette, ezt azonban a parlament erőviszonyaiból következőnek ítélte.[150] Az új Németország diplomáciai kapcsolatainak gyors fejlődéséről számol be a Kossuth Hírlapja és elsősorban az angol és az orosz kormány „pozitív" magatartásának tulajdonít nagy fontosságot.[151] További követek kinevezéséről értesül a Közlöny, és „Némethon megszilárdulására nézve nagyon fontos" mozzanatnak nevezi azt.[152] A magyar politikusok – minden ellentmondó és hátráltató körülmény ellenére – egyre növekvő reményeit elsősorban János főherceg Magyarország elismerésére tett korábbi, de továbbra is érvényben levő ígérete táplálta, aminek valóra váltását egyre közelebbinek remélték. Szalay Batthyányhoz intézett minden lehetséges kétkedést eloszlató augusztus 24-i levele biztosan állította, hogy „holnapután megismertetik Magyarország függetlensége a Centralgewalt által".[153] A bekövetkező eseményt mindenki döntő – Magyarország nemzetközi pozícióit jelentősen megszilárdító – lépésnek tekintette és hatásától azt várta, hogy Magyarország „az európai népek családjában önállólag megjelenik".[154]

Ezek a mozzanatok képezték hátterét és játszottak közre a Kossuth Hírlapja aktuál-politikai események hatása alatt íródott, túlzottan optimista augusztus 26-i megállapításnak megszületésében, amely – bár kétségtelenül megvoltak a benne kifejtett álláspont előzményei is – a Szalay által elért eredmény eltúlzott értékelésének jegyeit viseli. A cikkíró azt hangsúlyozza különösképpen, hogy „mi mélyen meg vagyunk győződve, ... az egyesült Németországnak van fenntartva azon szerep, hogy az európai abszolutizmus rákfenéje ellen tüzes vasat szegezzen ... Hitünk szerint a szabadság, melly Európát, melly az emberiséget boldogítani fogja, nem azon úton, mellyet Anglia, de nem is, mellyet Franciaország mutatott ki, foghatand kifejlődni: ezen az úton mindenkor és mindenütt az önzés, az anyagi önérdek a fő tényező. Mi az óhajtott, a valódi *egyenlőségen és testvériségen* alapuló szabadság legtöbb elemeit Németországban látjuk megjelenni."[155] Igaz, a Kossuth Hírlapja másik cikkírójának ugyanaznapi megállapítása szerint „Franciaország mai nap mint mennydörgő Jupiter áll Európa közepett."[156] A vezető magyar politikusok többsége azonban már felismerte a cavaignaci bel- és külpolitika negatív

[150] Kny. 1848. VIII. 13. 321.

[151] KH, 1848. VIII. 15. 177, VIII. 17. 185.

[152] Kny. 1848. IX. 23. 544; A német külképviselet kérdéséről folyó tárgyalásokra ld. tk. a birodalmi miniszter Heckscher és Zacharza felszólalásait – St. B. Nro. 64. 1848. VIII. 22. 1623, Nro. 66. VIII. 25. 1688; Németország és a nagyhatalmak kapcsolatáról vö.: *W. Mommsen:* i. m. 117.

[153] *Waldapfel Eszter:* i. m. 32.

[154] Kossuth 1848. IX. 2-i beszéde – közli KÖM. XII. 872.

[155] KH, 1848. VIII. 26. 225.

[156] KH, 1848. VIII. 26. 225.

mozzanatait, s ha mindez egyelőre nem is vezetett még Franciaország tekintélyének végleges megrendüléséhez, annyira azonban aláásta azt, hogy a forradalmi magyar kormányzat vizsgálódásainak fókuszába Németország kerüljön, s benne keressék az Európa fejlődését előmozdító legfontosabb tényezőt.

A Batthyány-kormány felfokozott optimizmusát tükrözi Teleki augusztus 29-i megbízólevele, amely Szalay frankfurti elismerését véve kiindulópontnak, a valóságnál rózsaszínűbben festette meg Magyarország európai helyzetét.[157] Pedig az angol és a francia események alakulása és az ausztriai, valamint a németországi reakciós mesterkedések már annak az európai fordulatnak az elemei voltak, amelynek kiteljesedése alapjaiban veszélyeztette Magyarország tavasszal megszerzett vívmányait.

Augusztus 31-én a bécsi ellenforradalom, amely az Itáliában aratott győzelmet követően már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nyíltan hadat üzenjen a magyar önrendelkezés szentesített alaptörvényeinek visszavonására, döntő lépésre szánta el magát. A közismert császári emlékirat kétségbe vonta többek között a frankfurti magyar misszió törvényességét, az önálló magyar diplomácia gondolatát „politikai képtelenségnek" nevezte és erélyesen figyelmeztette az európai kormányokat arra, hogy Magyarország külképviselete kizárólag a Habsburg-monarchia hivatalos követeit illeti meg. A frankfurti parlament meghátrált a bécsi követelés előtt és Szalay megbízását semmisnek nyilvánította. Mindez a megvalósulás előtt álló magyar remények hirtelen meghiúsulását, az ellenforradalom látványos győzelmét jelentette.

Az ellenforradalom nyílt fellépése és az őszi forradalmi hullám megindulása

A retrográd és a forradalmi erők küzdelme szeptemberben újabb állomásához érkezett Európában. A magyar politikusok úgy látták, hogy a reakció július–augusztusi sikerei felrázták tespedésükből a haladás híveit, s hogy ez a szembenálló erők közötti ellentétek nyílt kirobbanásának, a végső kimenetelében megjósolni még nem tudott, mindent eldöntő háborúnak csíráit hordozza magában. E forradalmi háború színterét, az európai fejlődés továbblendítésének lehetőségeit abban a térségben keresték, ahol a nemzeti-területi átrendeződésben érdekelt, a polgári fejlődés alapjainak lerakásán fáradozó népeket az átalakulással szemben álló nagyhatalmak érdekeivel látták összeütközni. Külpolitikai vizsgálódásuk középpontjába tehát Közép-Európa – ezen belül elsősorban a német térség – került, s ezzel lezárult az a folyamat, amelyben a tavaszi forradalmi hullámot elindító Franciaország megkülönböztetett helyét Németország foglalta el a forradalmi magyar kormányzat európai látókörében.

„Európa jelenleg az újabb kor előhajnalán áll, midőn homályban a különböző elemeket egymástól megkülönböztetni nem bírván, csak ösztönszerűen tapogatódzunk"[158] – állapítja meg a Kossuth Hírlapja szeptember 20-án. A Pesti Hírlap Kölnből beérkező hírei szerint a „közvéleményben lehet észre venni, hogy *fordulóponton állunk* (kiemelés: E. G.) s talán hamarabb, mint gondolnók, el fog dőlni a vagy-vagy

[157] Vö.: *Hajnal István:* i. m. 103; *Waldapfel Eszter:* i. m. 51.
[158] KH, 1848. IX. 20. 322.

kérdése.[159] A Közlöny szeptember 28-án arról számolt be, hogy Berlinben az „ármány nyíltan lép fel, és sebes lépéssel halad elő a katonai reactio".[160] A Pfeul-kormány feloszlatta a nemzetgyűlést és tettével felingerelte a lakosság alkotmányos érzelmű rétegeit, olyannyira, hogy, mint arról a Pesti Hírlap külföldi levelezői beszámoltak: „forradalom előestéjén állunk".[161] A készülődés jeleiből – megváltoztatva korábbi véleményét – a Kossuth Hírlapja is arra következtet, hogy Poroszország fővárosa „nem a divatos krawallok, hanem a forradalom előcsarnokában van,"[162] a „vihar mindegyre közeleg . . . lassan jő, de annál fenyegetőbben".[163] A berlini forrongások erősödését a magyar politikusok általában együttérzéssel figyelték. Rosszallását fejezte ki azonban a Pesti Hírlap a munkások aktivizálódása miatt, mert szerinte a „kézművesek osztályában a democraták gonosz tanokat hintenek el".[164]

További információi alapján a bécsi állapotokból azt olvasta ki, hogy „egy részről a reactio naponként erősebben és határozottabban lép föl, másfelől a népnek is mindinkább megnyílnak szemei a reactio ellenében".[165] Zavargások közeledtét sejtették Trefort Ágoston szeptember közepén feleségéhez intézett sorai is, melyek szerint „Bécsben krawallnak kellett történnie", mert „a reakció teljes működésben van".[166] „Rémítő alakban mutatkozó mozgalomról" tesz említést Kossuth szeptember 14-i felszólalásában.[167] A Kossuth Hírlapjában közölt bécsi levelek viszont arról számolnak be, hogy a birodalmi fővárosban „a martiusi napok látszanak ismét fölsugárzani, s az osztrák és magyar nép, mint szeretett testvérek ölelik egymást".[168] A Pesti Hírlap megelégedéssel fogadta a politikai életben meginduló erjedésről érkező híreket, mert az osztrák–magyar kapcsolatokat véleménye szerint „csak egy tökéletesen új revolutio változtathatja meg".[169] Alapvető fordulat szükségességét hangsúlyozza Szalay Kolbhoz írott szeptember 17-i levele többek között azért is, mert „a Metternich és társai által emelt kínai fal leomlott ugyan, de újra megpróbálják felépíteni, felépíteni *Németország ellen* (kiemelés – E. G.), mielőtt a fény és a levegő átjárná régi omladékait".[170]

Megállapíthatjuk, hogy az ellenforradalmi erők fokozódó térnyerése következtében több magyar politikus közeledett a forradalmi megoldás szükségességének felismeréséhez. Igaz, a Pesti Hírlap az emberiségre nézve még ekkor is szerencsétlenségnek tartotta, hogy „nagyobbszerű, gyorsabb átalakulást a történészet csak erőszakos, csupán forradalmi úton mutathat föl," megfigyelte azonban azt is, hogy „ezen tapasztalás kibékítette a népeket a

[159] PH, 1848. IX. 22. 894. „1848 szeptemberének elején a forradalom Németországban és Ausztriában egyaránt döntő ponthoz érkezett" – állapítja meg *K. Obermann:* Die ungarische Revolution . . . 17.

[160] Kny. 1848. IX. 28. 568.

[161] PH, 1848. IX. 27. 909, vö.: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 330.

[162] KH, 1848. IX. 28. 352.

[163] KH, 1848. IX. 29. 355.

[164] PH, 1848. IX. 2. 830.

[165] PH, 1848. IX. 23. 895.

[166] Trefort Ágoston levele feleségéhez – Pest, 1848. IX. 13., IX. 24. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 37. 94.

[167] KÖM. XII. 943.

[168] KH, 1848. IX. 27. 347, – vö.: PH, 1848. IX. 17. 878.

[169] PH, 1848. IX. 23. 895.

[170] *Szalay Gábor:* i. m. 132.

forradalmakkal, s a célért elviselhetővé tette az eszköz borzasztóságait is".[171] Ezt a szemléletbeli változást tükrözi szeptember 23-i, konkrét németországi viszonyokra vonatkozó elemzése, amely egy cseppet sem bánkódik amiatt, hogy a „német politikai élet három legmozgalmasabb pontján (ti. Frankfurtban, Berlinben és Bécsben – E. G.) miniszteri változás és felülmúlhatatlan zavar" uralkodik, hiszen meggyőződéssel állítja, hogy „így (azaz forradalmi harcban – E. G.) jő el az egység kora".[172] A forradalmi erők aktivizálódásával egy időben és velük szembenállóként jelent meg az egész éves bizonytalanság következményeitől megcsömörlött és nyugalom után vágyó, minden rendet veszélyeztető kezdeményezést elutasító polgár Európa-szerte ismert alakja. A „bécsi polgár nyugodalmat akar s irtózik a kravalgyártóktól" – írja Wesselényi szeptember 20-án.[173] A Pesti Hírlap elsősorban gazdasági tényezőkre vezeti vissza a jelenséget („Ha a királyok építenek, a szatócsoknak is van dolguk" – hivatkozik Schiller szavaira) és ebből kiindulva lehetségesnek tartja nemcsak a polgárok, hanem még a munkások és napszámosok közeledését is az ellenforradalom táborához.[174]

Az 1848. őszi forradalmi megmozdulások nyitányát a szeptember 18-i frankfurti felkelés jelentette. Ismeretes, hogy kirobbanásában közvetlen szerepet kapott a malmői béke elfogadása, a schleswig–holsteini konfliktus német szempontból szégyenteljes lezárása.[175] A Pesti Hírlap már április elején felfigyelt a két hercegség hovatartozása kérdésében kiéleződő dán–német ellenségeskedések jelentőségére, s már ekkor háború kirobbanását jósolta.[176] Az események alakulását továbbiakban is nyomon követte. Folyamatosan beszámolt a porosz csapatok hadműveleteiről, majd az ezt követő béketárgyalásokról. Különösen fontosnak találta a probléma kifejlődésében a nagyhatalmak állásfoglalását, s a Kossuth Hírlapjával egyetértésben arra a megállapításra jutott, hogy a „három hatalom (ti. Anglia, Francia- és Oroszország – E. G.) inkább a dánok részén áll".[177] A nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása mellett azonban elsősorban – a német érdekek képviseletére Frankfurt által felhatalmazott – Poroszország ellenforradalmi magatartásában kereste a malmői fegyverszünet létrejöttének okait.[178]

A német közvélemény jelentős része felháborodással fogadta a híreket és a német egység, a nemzeti gondolat elárulásának minősítette a porosz udvar eljárását. Ennek megítélése, illetve elfogadásának kérdése a frankfurti parlamentben heves vitákhoz vezetett. „A gyűlés egy részénél nő az elkeseredettség Poroszország ellen" – jelenti szeptember 15-én a Pesti Hírlap és a jobboldalon, valamint a jobb-közép csoportosulásban találja meg

[171] PH, 1848. XII. 7. 1148. A Habsburg-ellenforradalom nyílt fellépése, a márciusi vívmányok nyílt megtámadása „a forradalmat minden becsületes emberre, akarata ellenére is rákényszerítette" hangsúlyozza visszaemlékezésében Pulszky is, – ld. *Pulszky Ferenc:* i. m. II. 126.

[172] PH, 1848. IX. 23. 898.

[173] PH, 1848. IX. 20. – közli: *Károlyi Árpád:* i. m. I. 500. A forradalomellenes hangulat erősödéséről értesült a PH Franciaországban is – ld. 1848. IX. 24. 902.

[174] PH, 1848. IX. 23. 895, vö.: IX. 12. 857.

[175] A schleswig–holsteini kérdésről ld. *Urbán Aladár:* i. m. 147–49; *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 331–335.

[176] PH, 1848. IV. 8. 310.

[177] PH, 1848. VIII. 23. 789; vö.: VIII. 17. 769, VIII. 24. 793; KH, 1848. VIII. 11. 164; VIII. 23. 211.

[178] PH, 1848. IX. 12. 657.

a fegyverszünet elfogadását szorgalmazó küldötteket.[179] A kitűzött ülésszakot a nemzetgyűlési tárgyalások legfontosabb állomásának nevezte, s meglehetősen pesszimista, de a realitásokat figyelembe vevő képet festett annak várható eredményeiről: „Holnap (szeptember 16-án) lesz a fegyverszünet feletti vita, de bevégződni alig fog. A pártok erősen készülnek; a harc eldöntő lesz . . . Ez a kérdés legfontosabb még eddig a nemzeti gyűlésben. Sejteni lehet, ha ugyan minden jel nem csal, hogy a fegyverszünet elvetése ellen legalább 40 szavazattali többség várható."[180] Kedvezőbb végkifejléssel kecsegtettek a Közlöny Frankfurtból érkező értesülései, nevezetesen azzal, hogy Németország akár a nagyhatalmakkal szemben is kész a harc mezejére lépni, amennyiben „csupán jogai és hatalma gyakorlásávali lemondás által kerülheti ki az általános háborút".[181]

Végül is a Pesti Hírlap pesszimizmusa igazolódott be. A német burzsoázia ugyanis – annak ellenére, hogy maga is érezte a számára sem egyértelműen előnyös fordulat közeledtét – megrettent egy határozottan forradalmi megmozdulás lehetőségétől, és nem vállalkozott az ellenforradalmi folyamat megállítására. Annál határozottabban lépett fel azonban a magát becsapva és elárulva érző frankfurti nép, s tettével a két reakciós német nagyhatalom közös fellépését idézte elő. A Közlöny beszámol a porosz és az osztrák katonaság beavatkozásáról, az ostromállapot bevezetéséről és kétségtelennek tartja, hogy „ez események következése . . . egész Németországra ki fog fejlődni . . ."[182] A Kossuth Hírlapja a nürnbergi Correspondent beszámolójából értesült az az által „szerencsétlenül sikerült merény"-nek és forradalmi diktatúra bevezetésére irányuló felkelésnek minősített megmozdulásról,[183] amit október 4-i értékelésében Lamberg megölésével hasonlít össze és arra a megállapításra jut, hogy bár ezen „eljárást helyeselni nem lehet, de föltétlenül a kárhozatot sem lehet reá kimondani".[184] A felkelők védelmére siet a Pesti Hírlap is, s már előre leleplezi a jobboldal várható hazug magyarázatát. Biztos ugyanis abban, hogy az „nem fogja elmulasztani, hogy a harczot a bal nyakába tolja, mintha itt is a reactió működött volna" de reméli, hogy „Németország nem fogja behunyni a szemét".[185]

A kormánypárti sajtóorgánumok – melyek álláspontjának vizsgálatakor természetesen nem vonatkoztathatunk el a magyar forradalom egyidejű fejlődésétől – tehát egyértelműen a forradalmi felkelés részvevőinek pártjára álltak és ennek megfelelően kommentálták azok vereségét. A német egység további kilátásait taglaló Kossuth Hirlapja igyekezett pozitív mozzanatokat is keresni a kudarcban, s azokat a porosz ellenforradalom önmagát leleplező fellépésében vélte megtalálni. Frankfurtban vállalt szerepe következtében ugyanis a porosz király szerinte „mindinkább kibontakozik azon hazug köpenyből, mellyel eddigi ravaszságát eltakará, s nem sokára át fogja egész Németország

[179] PH, 1848. IX. 15. 870, IX. 20. 885.

[180] PH, 1848. IX. 22. 894. – (A parlament végül is 257:236 arányban fogadta el a fegyverszünetet.) Hasonlóan ítélte meg az eseményeket a NRZ 1848. IX. 8-i cikke is – ld.: MEM 5. 373; közli: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 333; vö.: MEM 5. 380.

[181] Kny. 1848. IX. 16. 506.

[182] Kny. 1848. IX. 26. 564; IX. 27. 568.

[183] KH, 1848. IX. 27. 348.

[184] KH, 1848. X. 4. 374.

[185] PH, 1848. IX. 27. 909, vö.: MEM. 5. 394–397.

látni, hogy minden esetleges bizalom félreértés volt".[186] Leszámolt tehát Berlinhez fűződő maradék illúzióival, megítélése szerint a német közvéleményhez hasonlóan. Véleményét a dél-német térségben mutatkozó, általa a sikertelen frankfurti felkelés következményének tekintett megmozdulásokra alapozta.

„A frankfurti szeptember 18-ai esemény . . . jeladás volt egy forradalom kitörésére, melly egész délnyugati Németországban elágazott" – jelenti a Közlöny.[187] „A frankfurti események nem voltak elszigetelt vak tünemény, sem pedig pillanat eredményei" – állapítja meg a Pesti Hírlap az egyidejű badeni, würtembergi köztársasági felkelések ismeretében, előre megszervezett akciót tételezve fel és nyugtalankodva esetleges továbbterjedése miatt.[188] A „nép tömegestől kel fel a köztársaság mellett . . . Németország sorsa fordulópont felé siet" – mutat rá az elkövetkezendő napok jelentőségére az idézett cikkíró.[189] Az események gyorsan követték egymást, s a Kossuth Hírlapja hamarosan a republikánus felkelés elnyomásáról számolhatott be. Ellentétben azonban a Pesti Hírlappal, a köztársasági kísérleteket nem ítéli el, sőt kifejezetten pozitívan emlékszik meg a halottnak hitt Struve 1848-as tevékenységéről: „Szegény Struve, dicső szándékodnak jutalma a martyrkoszorú lőn, miként minden nagynak és nemesnek. Bizonyára bekövetkezik, s tán nemsokára, midőn érdemeidet elismerve, Németország egy óriási emléket emelend azon elvnek, mellyet te képviseltél – a német köztársaságot."[190] A republikánus kísérletek melletti rokonszenv természetesen nem tekinthető ez idő tájt a forradalmi magyar kormányzatot támogató közvélemény egészére jellemzőnek, határozottan jelzi azonban a meginduló változásokat.

Teljes egyetértés mutatkozott viszont az egységmozgalom jövőjét alapjaiban megkérdőjelező ellenforradalmi törekvések megítélésében. A németországi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása szétoszlatta a magyar politikusok Frankfurthoz kötött reményeit, olyannyira, hogy Barsi József Kossuth Hírlapjában megjelent október 18-i cikke hiú ábrándnak tekintette már a „grosses einiges Deutschlandot".[191] Mindezzel együtt – mint azt Hajnal István megállapította – a koncepció nem volt illúzió, s amíg tartott, emelte a kormány öntudatát, biztonságérzetét és növelte tekintélyét a külföld felé.[192]

Berlinben és Frankfurtban a reakció diadalát ünnepelte. Az őszi forradalmi hullám azonban nem zárult még le Németországban és tetőpontját is csak később, október 6-án érte el Bécsben. A magyar politikusok tisztában voltak azzal, hogy a bécsi forradalmárok Magyarország szabadságának védelmére is ragadtak fegyvert. A két nép érdekközösségén túl az egész kontinens történetének jelentős fordulópontjaként láttatták a fejleményeket. A Pesti Hírlap világtörténelmi szerepet jósolt a birodalmi fővárosnak, mert a sors akaratából azt olvasta ki, hogy „egy közös csatában együtt vívják ki a külön nemzetek a közös szabadságot, a közös elnyomás fészkében".[193] A bécsi forradalom jelentőségének

[186] KH, 1848. IX. 30. 359.
[187] Kny. 1848. X. 4. 591.
[188] PH, 1848. X. 1. 925; vö.: IX. 28. 913; KH, 1848. IX. 30. 359.
[189] PH, 1848. X. 6. 936.
[190] KH, 1848. X. 10. 396.
[191] KH, 1848. X. 18. 421.
[192] *Hajnal István:* i. m. 65.
[193] PH, 1848. X. 13. 959.

bizonyos túlértékelése jellemzi Ábrányi Emilt is, aki szerint „Bécs főváros alatt fog eldőlni a népek szabadságának harca . . . Bécs közép Európa Párisa lesz".[194]

A bécsi felkelés hatása egész Németországban érződött, így Berlinben is. A Közlöny már október 20-án azt várta, hogy a bécsi események következményei konkrét, megfogható alakban jelentkeznek és újabb megmozdulásokat váltanak ki a porosz fővárosban.[195] Október 16-án a munkások valóban követték a „testvér főváros" példáját. A Kossuth Hírlapja a felkelési kísérletet jellegtelen csetepaténak minősítette.[196] A Pesti Hírlap azonban tudósítója hírei alapján arról számol be, hogy a tömegek megmozdulása a Bécs ellen felfegyverzett 40 ezer katona elindításának megakadályozására irányult, és forradalmi cselekedetnek tekinti azt.[197] Bármennyire fontosnak tartották azonban a vezető magyar politikusok a felkelők sorsát, megsegítésük – az ismert okok miatt – elmaradt.[198] A bécsi forradalom, amely az egységes Németországért folytatott küzdelem utolsó bástyáját jelentette, elbukott, s ez megteremtette annak a lehetőségét, hogy az osztrák dinasztia általános offenzívát indítson Magyarország önrendelkezésének felszámolására. A szeptemberben oly nagy reménnyel várt forradalmi hullám a német térségben végérvényesen megtört. A körülzárt Magyarország Németországtól nem várhatta már a haladó mozgalmak támogatását, mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy vezetői ne kísérték volna figyelemmel az események további alakulását.

Az ellenforradalmi erők felülkerekedése és az 1849. évi kilátások

Bécs eleste még inkább láthatóvá tette a németországi erőviszonyokban bekövetkezett alapvető változásokat. „Bécs leigáztatása fordulópontot képezend az uralkodó ház és Németország történetében"[199] – szögezi le a Pesti Hírlap. Megállapítja, hogy Poroszország az októberi fordulat legfőbb haszonélvezőjeként magához ragadja a „dolog vezetését" és az Ausztriától elhódított befolyás birtokában növeli „a Hohenzollernek hatalmát a Német birodalom felett".[200] Porosz túlsúly kialakulásáról számol be a Kossuth Hírlapja is, s nem kis szerepet tulajdonít ebben a szerinte a „német demokrácia megsemmisítésére" összeesküvő „keleti cabinetek"[201]-nek. A kormánypárti magyar hír-

[194] KH, 1848. X. 15. 413; vö.: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 344; *Urbán Aladár:* i. m. 163–165; MEM 5. 408, 438; MEM 8. 61. „Minden német szeme Bécsre szegeződik. Hatalmas, döntő csata előtt állunk" – hangsúlyozzák a bécsi egyetemisták; – közli: *K. Obermann:* Die ungarische Revolution . . . 20.

[195] „Igen hihető, hogy a bécsi események hatása rövid időn belül tényekben fog mutatkozni . . . A kedélyek száraz lőporhoz hasonlók, egy szikra kell, s kész a rémítő felrobbanás" – Kny. 1848. X. 20. 655.

[196] KH, 1848. X. 27. 456.

[197] PH, 1848. X. 29. 1018.

[198] A magyar segítség elmaradásának körülményeiről ld. *Barta István:* A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom – Századok, 1951.

[199] PH, 1848. XI. 5. 1039.

[200] PH, 1848. X. 26. 1003, XI. 15. 1071; vö.: MEM. 5. 392.

[201] KH, 1848. XII. 16.; Egy Ausztria–Poroszország–Oroszországból álló és Anglia támogatását élvező „új szent alliance" megalakulásáról ír a Kny. is. 1848. XI. 25. 800; XII. 9. 864. A Habsburg–porosz–orosz reakció együttműködését behatóan elemzi: *Andics Erzsébet:* A Habsburgok és a Romanovok szövetsége, az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete Bp. 1961.

lapok a német porondon tehát Ausztria fokozatos visszaszorulásáról tájékozódtak. Gagern október 26-i javaslatában pedig a kis-német egység híveinek aktivizálódását ismerhették fel.[202] Az események a Pesti Hírlap szerint arra utalnak, hogy Európa szívében „különös egy színdarab játszódik, hol a dráma hőse aligha nem a porosz, a menyasszony mellyet hazavisz – a német császárság".[203] A vezető szerephez jutó Poroszország belpolitikájának alakulása nem sok jóval kecsegtetett. Az uralkodó teljesen szabad utat engedett az ellenforradalomnak, s úgy tetszett, választott eszközeiben az Ausztriában jól bevált módszereket követi.[204]

A porosz törekvések leplezetlen kinyilvánítása alapján politikusaink azt várták, hogy a frankfurti parlament okul hibájából és változtatni fog addigi politikáján. Reményeik azonban nem váltak valóra: „Az itteni erőviszonyok nem olly fényesek, mint a mellyek lehetnének a porosz király legújabbi magaviselete után – még most is theoretizálnak" – jelenti Szarvady Frigyes Frankfurtból Kossuthnak.[205] Forradalmi változások helyett a jobboldali tendencia erősödését jelzi a Kossuth Hírlapja is, azt, hogy a „birodalmi ülésben nagyon kuruczul állnak a dolgok. A csökönyös jobboldal nemcsak hogy táblabíráskodik, de valóságos pecsoviccsá lőn."[206] A Pál-templom tehetetlensége fokozta a német republikánusok elégedetlenségét, akik a Pesti Hírlap értesülései szerint Baden, Köln és Metz vidékén, valamint a Rajna menti területeken újra hangot adtak véleményüknek.[207] Mozgalmuk hatása azonban nem terjedhetett ki az egységparlament színhelyére. Frankfurtban ugyanis – mint azt a Kossuth Hírlapja jelezte – rettenetesen féltek a „köztársasági levegőtől" és a forrongó területek mentén „a török kordonhoz hasonló" zárat létesítettek.[208]

A német egység hajója 1848 végére tehát zátonyra futott, s ez a vele egy irányban haladó közép- és kelet-európai nemzetek csónakjait is megfenekléssel fenyegette. A tavasszal szőtt tervek meghiúsulásának folyamatát a Pesti Hírlap szilveszteri cikke rajzolta meg: „Mi vált e tudósok synagogájából? Mi vált a német egységből? Előállottak az egész birodalmat kötelező határozatocskák, hogy legyen min bámulja a világ a tehetetlenség productivitását. Az uralkodók és miniszterek nevetve tűrték az academiai gyakorlatokat, s otthon kezdették rendre a szabadságot visszaszedegetni. A Pál egyház képviselői végtére észrevették, hogy ők a nép rokonszenve által emelkedtek oda, hol aztán megmaradni a trónok kegye által törekedtek . . . De a magokbatérés késő volt" – állapítja meg az óévtől búcsúzva.[209] Hasonlóan kemény szavakkal bírálja a parlamentet a Kossuth Hírlapja, s

[202] „Ausztria azon szoros szövetségbe, mint azt a Német Birodalom követeli, nem léphet be, mert az osztrákok többsége ezt nem akarja. Ennél fogva maradjon Ausztria azon viszonyban a Német Birodalom irányában, mint eddig volt" – követeli Gagern, ami a cikkíró szerint egyet jelent az osztrák tartományok kizárásával Németországból. – PH, 1848. XI. 19. 1087; vö.: Kny. 1848. XII. 28. 946.

[203] PH, 1848. XI. 19. 1087.

[204] A két eljárásban fellelhető azonosságokat a PH a következőkben foglalta össze: „Hohenzollern Habsburg mintára Brandenburgba tette át a nemzeti gyűlést, s Berlin ingerlésére Brandenburg grófot nevezte ki miniszternek, hogy provokálhasson és indokot szerezzen a fellépésére", ami Vrangellel be is következett. – PH, 1848. XI. 26. 1111.

[205] A forradalom és a szabadságharc levelestára II. (szerk. V. Waldapfel Eszter) Bp., 1952. 304.

[206] KH, 1848. X. 25. 448.

[207] PH, 1848. XII. 21. 1198.

[208] KH, 1848. XII. 20. 644.

[209] PH, 1848. XII. 31. 1228; vö.: *Hajnal István:* i. m. 66.

végzett munkája alapján nem tartja utólag többnek „a volt parókásfejű s Metternich rendszerére alapított Bundestágnak más alakbani kiadásá"-nál.[210]

A magyar politikai vezetés a frankfurti törekvések meghiúsulását követően nyomban hozzálátott a kudarcot előidéző okok vizsgálatához. A jobboldali fordulat egyik közvetlen forrását a Kossuth Hírlapja a már korábban felismert legfőbb tényezők – az ellenforradalom következetes felszámolásának elmaradása, a despotikus uralmi rendszerek összefogása, a partikuláris tendenciák felülkerekedése – mellett a túl radikális követelések korai jelentkezésében kereste. Véleménye szerint ugyanis „Németországból elébb fejlett volna ki egy ép respublica, ha sok demonstratiókról a communistai vágyak igen korán ki nem tűnnek", és másképpen alakulnak Bécsben is az események, ha a „nép korán el nem veszti testvéri rokonszenvét".[211] Igen károsnak tekinti ezért, hogy a berlini munkások most is egyre fenyegetőbben szervezkednek.[212] Még nagyobb nyugtalanság jellemzi a hasonló bécsi készülődésekről beszámoló Közlönyt, amely nem tartja elegendőnek a hatalom fegyvereit az esetleges felkelések megfékezésére, mert szerinte „a proletariátus nem fél a haláltól s minden veszélynek bátran szemébe néz, mert *nincs mit vesztenie*" (kiemelés: E. G.).[213]

A magyar politikusok egy része a mind nehezebbé váló helyzetben sem vesztette el a jövőbe vetett hitét. A Kossuth Hírlapja, amely helyesen állapította meg, hogy „mire 1849-et írunk, Európa csaknem minden országában meglehetősen biztos állapotban lesz a reactió", egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy tavasszal „kezdődik az elválasztó csata".[214] A bizakodás azzal magyarázható, hogy számoltak az ellenforradalmi erők megerősödésének ellenhatásával is: „Az osztrák dynasztia, a porosz, nápolyi, szárd királyok a legnagyobb republicánusok e korban, s sikeresebben terjesztik az antimonarchicus törekvéseket Európában, mint Americának legvonzóbban előadott példája; Windischgrätz hg. és Wrangel fővezér sikeresebb tanulmányokat tartanak a köztársaságról, mint valamennyi köztársasági népszónokok"[215] – indokolta meg derűlátását a Pesti Hírlap. A frankfurti parlament tehetetlen, a visszahúzó erőknek kedvező lépéseiből a Kossuth Hírlapja már korábban arra következtetett, hogy azok a forradalomnak nyitnak utat, s még a szeptember 18-i eseményeknél is véresebb jeleneteket idézhetnek elő.[216]

Abban bíztak tehát, hogy a reakció győzelmei újra felszabadítják a megsemmisülés előtt álló energiákat, s akárcsak 1848 őszén, újabb forradalmi hullámot indítanak majd el. A vezető magyar politikai körök nem kevéssé ezekre a mozzanatokra építették 1849 tavaszához fűzött reményeiket, s várták az erőviszonyok kedvező alakulását Németországban és Európa más országaiban.[217]

[210] KH, 1848. XI. 14. 518.
[211] KH, 1848. XII. 27. 661; vö.: *W. Mommsen:* i. m. 159.
[212] KH, 1848. XII. 15. 628.
[213] Kny. 1848. XII. 20. 909.
[214] KH, 1848. XII. 27. 661; vö.: MEM 5. 394.
[215] PH, 1848. XII. 9. 1156.
[216] KH, 1848. X. 20. 431.
[217] Az 1849. évi németországi kilátásokról vö.: *Marx:* A burzsoázia és az ellenforradalom c. cikkét – NRZ 1848. XII. 31. – közli: MEM. 6. 116.

Габор Эрдеди:

РЕВОЛЮЦИОННОЕ ВЕНГЕРСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ЕГО ОРГАНЫ ПЕЧАТИ ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В ГЕРМАНИИ В 1848 Г.

(Резюме)

Автор настоящей статьи ищет ответа на то, что политическое лидерство, руководившее конституционным и буржуазным преобразованием Венгрии, каким видело характер германской революции, считанной им неотделимой частью общеевропейского революционного процесса, и в какой мере оно успело последовать за изменениями, происшедшими с конца 1847 пода до конца 1848 года в соотношениях сил Германии.

Можно установить, что венгерское революционное правительство с особым вниманием следило за событиями, случившимися в пространстве Германии. Оно питало большие надежды к рождению единой Германии и ждало, что новое государство значительно укрепит лагерь демократических сил и станет решающим фактором борьбы с царским абсолютизмом и контрреволюциоными правительствами. Венгерское революционное правительство придавало и с точки зрения Венгрии чрезвычайное значение возможному успеху объединительного движения. Ведь его внешнеполитические соображения, которые редуцировали государственно-правовое отношение габсбургской империи и Венгрии на чисто персональную унмю, совершенно приходились по концепции франкфуртского парламента. Значит понятно, что правительство Баттяни поспешило установить связь с общегерманским парламентом и несмотря на то, что в стремлениях последнего оно нашло и негативные моменты, венгерское правительство боялось, главным образом, за появление завоевательных требований и, надеясь на взаимное осознание совпадения основных интересов, оно стремилось к заключения союза для предотвращения стремления славян к отложению, далее пыталось к тому, чтобы заставить признать венгерскую государственность, отделившуюся от Австрии.

В оценке соотношений сил Германии политические деятели и проирпвительственные органы печати, подвергнутые изучению, характеризуются оптимистическим ожиданием и единовременным осознанием противоречий. Будучи сторонниками монархического государственного строя они отказали республиканские движения, выходявщие за пределы конституционного преобразования и выразив типично буржуазную точку зрению они ставили под сомнение правомерность требований рабочих, но осудили и часто жесткое, контрреволюционное поведение правительств, отказавшееся от исполнения конституционных обещаний. Они считали, что усполнения конституционных обецаний. Они считали, что успешность стремлений к единству больше всего партиоулярные тенденции ставят под угрозу. Уже с весны 1848 года они указали на эгоистическое поведение германских – главным образом, габсбургских и прусских – монархов, выдвигавших свои интересы на первый план, но они верили в способности франфуртского национального собрания и в силу общественного мнения, поддержавшего первое. Их надежды на положительное развитие не уменьшило ни общее распространение контрреволюции в Европе, более того, разочарованные в политике Кавеньяка и полевевшие венгерские правительственные круги осенью 1848 года уже ждали от германских событий, стобы эти – подавая пример всей Европе – подымали новые волны революции. И несмотря на то, что конец 1848 года повсюду характеризуется постановочной победой контрреволюции, от 1849 года они ждали – именно на основе своего опыта в связи с Германией –, что этим откроется новая страница борьбы за конституционную, буржуазную Европу.

Gábor Erdődy:

L'attitude du gouvernement révolutionnaire hongrois et de ses organes de presse devant les changements intervenus en Allemagne en 1848

(Résumé)

L'auteur de la présente étude analyse la réaction de la direction politique hongroise présidant à la transformation constitutionnelle et bourgeoise du pays à la révolution allemande, considérée comme partie intégrante du processus révolutionnaire européen, et la mesure dans laquelle la direction politique parvint à suivre entre fin 1847 et fin 1848 les changements de rapports de force en Allemagne.

On peut constater que le gouvernement révolutionnaire hongrois suivit avec la plus grande attention le déroulement des événements en Allemagne. Le gouvernement attachait de grands espoirs à la naissance de l'Allemagne unifiée, et s'attendait à ce que la nouvelle formation étatique renforce considérablement le camp des forces démocratiques et constitue un facteur décisif dans la lutte menée contre l'absolutisme tzariste et les gouvernements contre-révolutionnaires. De même, il attribuait une importance extraordinaire au succès éventuel du mouvement d'unification, et ce également du point de vue de la Hongrie. En effect, la conception de politique étrangère qui était la sienne, et qui visait à réduire à la seule union personnelle les rapports de droit public entre l'empire des Habsbourg et la Hongrie, s'insérait à la perfection dans la conception du Parlement de Francfort. On compred donc pourquoi le gouverment Batthyany se hâta de prendre contact avec le Parlement pangermanique et, bien qu'il ait découvert dans les objectifs de celui-ci des éléments négatifs (c'étaient surtout ses visées de conquête qui l'inquiétaient), il s'efforça en se fiant à la coïncidence mutuelle des intérêts fondamentaux de faire conclure une alliance mettant un obstacle aux tentatives de rupture des Slaves et de faire reconnaître l'existence nationale d'une Hongrie séparée de l'Autriche.

En ce qui concerne l'estimation des rapports de force en Allemagne, les politiciens et les organes de presse partisans du gouvernements faisaient généralement preuve d'une attente optimiste et d'un discernement parallèle des contradictions en présence. Partisans du monarchisme, ils rejetaient les mouvements républicains dépassant les limites de la transformation constitutionnelle et, adoptant un point de vue caractéristiquement bourgeois, mettaient en doute le légitimité des revendications ouvrières. Ils condamnaient également l'attitude souvent rigide et contre-révolutionnaire des gouvernements qui déniaient la satisfaction des exigences constitutionnelles. C'est sortout dans les tendances particularistes qu'ils voyaient un danger pour le succès des efforts d'unification. Dés le printemps de 1848, ils firent remarquer combien la conception des souverains allemands (surtout les Habsbourg et les Prussiens) était égoïste et visait essentiellement à protéger leurs propres intérêts avant tout autre, mais ils avaient confiance dans les capacités de l'assemblée nationale de Francfort et dans la force de l'opinion publique qu'elle avait derrière elle. Ces espoirs de voir la situation évoluer positivement ne furent même pes ternis par l'avance généralisée dans toute l'Europe de la vague contre-révolutionnaire, et qui plus est, les milieux gouvernementaux dirigeants hongrois, désillusionnés sur la politique de Cavaignac et tendant de plus en plus à gauche, attendaient déjà à l'automne de 1848 des récents développements de la situation allemande le lancement d'une nouvelle vague révolutonnaire devant montrer l'exemple à toute l'Europe. Bien qu'à la fin de 1848, la réaction ait remporté partout des succés retentissants, le gouvernement hongrois, justement en s'appuyant sur l'expérience enregistrée en Allemagne, attendait de 1849 un nouveau chapitre de la lutte menée pour une Europe bourgeoise et constitutionnelle.

Pintér István:

AZ MSZDP VEZETŐI A FASIZMUSRÓL ÉS A FASIZMUS ELLEN HIRDETETT „SZELLEMI OFFENZÍVÁ"-RÓL

A harmincas évek közepén Gömbös Gyula kísérletet tett arra, hogy Magyarországon is – az olasz és német „minta" nyomán – bevezesse a totális fasiszta diktatúrát. Gömbös a tervét azonban akkor kívánta realizálni, amikor átmenetileg a fasiszta terjeszkedés Európában megtorpant, amikor a Népszövetségben, a Hitlerrel szemben álló országok kormányai, főleg a Szovjetunió és Franciaország részéről, elsősorban pedig a nemzetközi munkásmozgalomban határozott erőfeszítések történtek a fasizmus megfékezésére és az antifasiszta harc, az ellentámadás kibontakoztatására. A kedvezőtlenül alakuló nemzetközi helyzet meg a náci fasizmus módszereitől való „viszolygás" a magyar uralkodó osztályokon belül is növelte Gömbös törekvéseivel szemben állók táborát, de fokozta a szakszervezetek felszámolása és a fasiszta kamarák bevezetése ellen fellépő szervezett munkásság ellenállását és harckészségét.

Ebben a helyzetben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSzDP) vezetősége, különösen ennek peyeri szárnya, amely eddig mindent megkísérelt, hogy lojális kapcsolatot alakítson ki Gömbös kormányával, kénytelen tudomásul venni: a fasiszta kormányfő totális diktatúrára tör, ilyen körülmények között a neki tett engedmény sohasem lesz elég, a munkásosztálynak pedig – különösen az antifasiszta erők nemzetközi fellépése idején – a már eddig tett is túlságosan sok. A pártvezetőségen belül is ellentétes vélemények voltak a kérdésben. Mind erőteljesebben éreztette hatását a pártközvéleménynek az a felfogása, hogy a Gömbös terveire nézve kedvezőtlen kül- és belpolitikát, a kormányfő megnövekedett gondjait, polgári ellenzéke háborgásait és a szervezett munkásság harckészségét jobban kellene hasznosítani a szocialista mozgalomban.

A munkásmozgalomra viszonylag kedvezőbb helyzet alkalmasnak bizonyult arra, hogy 1935 szeptemberére az MSzDP vezetősége végre összehívja a több alkalommal elhalasztott pártkongresszust és meghatározza a párt előtt álló feladatokat. Természetesen a pártvezetőségnek számolnia kellett azzal is, hogy a magyar munkásmozgalom fellendülése, és ebben a kommunisták, vagy korabeli kifejezéssel élve az egységfrontosok megnövekedett szerepe komoly gondokat is okoz.[1] Utóbbit csak tetézte, hogy a Komintern VII. kongresszusa nyomán az egységfrontos, sőt már a népfrontos törekvések növekedése is várható volt. Gömbös törekvései egyfelől, a kedvezőbb helyzet és az antifasiszta akciók sürgetése másfelől, arra késztette a pártvezetőség Mónus Illés, Buchinger

[1] Részletesebben lásd: *Pintér István:* Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933–35-ös években. Századok 1975. 1–2. sz.

Manó, Weltner Jakab, Kéthly Anna vezette csoportját, hogy legalább a propaganda és ideológiai területen az eddigieknél határozottabb harcot hirdessen a fasizmus ellen.

1935. június 17-én, a pártkongresszus teendőinek megvitatására összeült országos pártválasztmányi ülésen Buchinger előadói beszédében a fasizmus elleni „új harcmodor" kialakítását sürgette. Kijelentette: „a magyar belpolitikának új fordulata állott be Gömbös reformparlamentjének megszületésével". Gömbös tulajdonképpeni célja a parancsuralom megvalósítása, a parancsuralom pedig „azonos a fasizmussal és a hitlerizmussal". Az így megváltozott helyzet „új harcmodort kényszerít mindazokra, akik meg akarnak maradni a demokrácia platformján"[2] – szögezte le Buchinger. A választmányi ülést követően a Népszavában írott cikkében Mónus Illés még Buchingernél is pontosabban fogalmazott: „A szociáldemokrata munkásságnak legfőbb testületében, a pártgyűlésen meg kell tárgyalnia a munkásosztály helyzetét, az ország politikai viszonyait, *állást kell foglalnia az ellene kiélezett és ellene irányuló kormánypolitikával szemben*". A párt az adott helyzetben eddigi taktikájának feltétlen megváltoztatásával számol – írta a főtitkár. Ha „a politikai harc kiélesedik" – hangsúlyozta Mónus, akkor az MSzDP „új formákat és lehetőségeket keres és olyan módszerekre és eszközökre kényszerül, amelyeket a *legális* politikai küzdelem lehetőségeinek határain belül *nem alkalmazna*". A pártkongresszusnak „befelé és kifelé egyaránt" meg kell mutatnia – fejeződik be a főtitkár vezércikke, hogy *„a magyar munkásosztály megvédi magát minden üldözéssel szemben és nem riad vissza a harcnak semmilyen módjától, amelyet a viszonyok rákényszerítenek"*.[3]

A pártvezetés „a szakszervezetek fasizálásának és az állami kényszerszervezetek létesítésének" időszakában, 1935 nyarán nem lát semmiféle lehetőséget a kormánnyal való kompromisszumra. Talán az sem véletlen, hogy éppen Peyer Károllyal, a Szaktanács főtitkárával mondatják ki a szeptemberben megtartott rendkívüli szakszervezeti kongresszuson, hogy a fasizmussal nem lehet tárgyalásokat folytatni. „A német elvtársak azt hitték, hogy ezt a diktatúrára törekvő fasiszta irányzatot tárgyalásokkal lehet feltartóztatni. Így nem lehetett feltartóztatni és 1933 májusában az SA-csapatok megrohanták a német szakszervezeti szövetség székházait és birtokukba vették őket." Ehhez még hozzátette: „Magyarországon is felbukkannak hasonló törekvések."[4] Peyer természetesen arról már nem szólt, hogy ezeknek a törekvéseknek éppen ő volt az egyik fő szorgalmazója.

A pártkongresszus előestéjén látott napvilágot Buchinger Manó „Pártkongresszus előtt" című írása. Ebben nem kevesebbet várt a pártgyűléstől, mint hogy kimondja: „belpolitikai és külpolitikai tekintetben egyaránt a fasizmus a fő ellenség . . . A fasizmus ellen kell felsorakozni, a fasizmus ellen kell minden célravezető eszközzel harcolni, a fasizmust kell legyőzni!"[5]

Természetesen ez a határozott hang Gömbös politikája elleni tiltakozás mellett a szélkifogás eszköze is volt. Azt a célt is szolgálta, hogy elejét vegye a kongresszus előestéjén a pártvezetéssel szembeni jogos elégedetlenségnek, a következetes antifasiszta harcot követelő akcióknak. A pártkongresszuson azonban ez a határozottság már kevésbé

[2] Népszava, 1935. júl. 18.
[3] Népszava, 1935. júl. 21.
[4] Népszava, 1935. szept. 10.
[5] Szocializmus, 1935. szept.

volt tapasztalható, a vezetők harcossága lényegesen megszelídült. A kommunistákkal való akcióegység elutasítása, az egységfront követelőinek a kongresszusi küldöttek köréből való eltávolítása, a pártgyűlésen szervezeti kérdések előtérbe állítása jelezte,[6] hogy a pártvezetőség – ígéretei ellenére – nem kíván alapvetően változtatni a fasizmus elleni harcban a párt eddigi politikáján, főleg annak módszerein. A pártvezetőség Mónus–Buchinger vezette tagjai – az MSzDP gyakorlati politikájának alapvető megtartása mellett – elengedhetetlenül szükségesnek tartották, hogy legalább *a szellemi szféra területén* változást érjenek el. A fasizmus elleni szellemi harc kibontakoztatásán a fentebb említettek Hitler győzelme óta több-kevesebb sikerrel munkálkodtak. Felfogásuk az volt, hogy magyar körülmények között a fasizmus elleni harcban e téren lehetne olyan eredményeket elérni, amelyek képesek a szocialista szervezeteket fenntartani, és a munkásságot felkészíteni – egy kedvezőbb időpontban – a fasizmussal való leszámolásra.

Buchinger, Mónus és társaik a kongresszus előestéjén a szellemi szféra minden területén nagy erőfeszítéseket tettek saját politikai elképzeléseik megoldására. „Mi a munkásmozgalom feladata az adott viszonyok között Magyarországon? " – tette fel a kérdést Mónus közvetlenül a kongresszus előtt. Válasz: „A szocialista mozgalom szellemének és szervezetének fenntartása. Ha azt biztosítjuk, akkor megteremtjük a sikeres előfeltételeit annak a küzdelemnek, amelyet a viszonyok kedvezőbb változásával folytatnunk kell."[7] E politika lényegét tekintve nem más, mint a kivárás, „a halogatás", illetve Kautsky szavaival élve „kimerítés" taktikája, amit először a hitleri fasizmus győzelme után Kautsky fogalmazott meg, s ez – ha bizonyos korrekciókkal is –, éveken keresztül Mónus kedvelt vesszőparipája volt. A kivárást, a halogató taktikát, Mónus és társai azonban csak a nagy politikai akciókra értették, közben szellemi síkon támadást szorgalmaztak a fasizmus ellen. Kétségtelen, hogy ez kevés, nagyon kevés volt a főleg politikai fegyverekkel támadó fasizmus ellen, mégis igazságtalanok lennénk a magyar szociáldemokráciával szemben, ha nem értékelnénk azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a „szellemi offenzíva" során kifejtettek.

Az MSzDP vezetői a fasizmusról

A Mónus–Buchinger-féle tervekben a szellemi offenzíva fontos szerepet játszott a fasizmus igazi arcának bemutatásában és leleplezésében. Már korábban – 1933 és 35 között – a Népszavában, a Szocializmusban és a párt más időszaki sajtótermékeiben is törekedtek erre. 1935 nyarán a szociáldemokrata párt teoretikusai tovább léptek. Arra vállalkoztak, hogy összegezik a nemzetközi és hazai szociáldemokrata teoretikusok által a fasizmus igazi arcának bemutatásában és leleplezésében. Már korábban – 1933–35 számában a szervezett dolgozók közkincsévé teszik.

A következőkben – korántsem a teljességre törekvés igényével – áttekintést kívánok adni arról, hogy milyen értékelést is adott az MSzDP a fasizmusról. Előre kell azonban mindjárt bocsátanom, hogy – szemben a nemzetközi és magyar kommunista mozgalom

[6] PI Archívum, 651. f. 6. cs. (1935. szept. 20-i rendőrségi jelentés.) Továbbá lásd Pintér István id. tanulmányát.

[7] *Mónus Illés:* A magyar munkásmozgalom feladatai. Szocializmus, 1935. szeptember.

állásfoglalásával — a szociáldemokrata pártban nem beszélhetünk egységes pártvéleményről, hanem különböző tanulmányokból, cikkekből, megnyilatkozásokból tevődik össze az az álláspont, amelyet többé-kevésbé a magyar szociáldemokrácia véleményeként értékelhetünk.

Először arról kívánok képet adni, hogy a szociáldemokraták általában hogyan vélekedtek a fasizmusról, majd arról is szólnék, hogy milyen véleményt alakítottak ki a magyar fasizmussal kapcsolatban.

A fasizmus problematikájának vizsgálata a szociáldemokrata mozgalomban is a 20-as évek második felében kezdődik. Az első átfogóbb értékelést az olasz fasizmusról először az olasz szocialista Turatti adja. Vele szinte egy időben Otto Bauer és Karl Kautsky kísérletezik mindenekelőtt a fasizmus politikai természetének feltárásával. Politikai és részben tudományos szempontból is figyelemre méltó értékeléssel azonban csak a német fasizmus győzelme után találkozunk. A magyar szociáldemokraták közül érdemben a fasizmussal a 20-as évek második felében Garami, Buchinger és főként Rudas Béla foglalkozott.[8] A harmincas évek elején az MSzDP arra vállalkozik csak, hogy közre adja a szociáldemokrata sajtóban és önálló, szocialista füzetek formájában a nemzetközi szociáldemokrácia legnevesebb teoretikusainak, elsősorban természetesen Kautskynak, Bauernek, Oda Oldbergnek a munkáit. Ezek nyomán születnek azután az önálló magyar feldolgozások. Végül pedig — mintegy összegezésképpen — a Szocializmus 1935 novemberi különszámában a fasizmusról tíz tanulmány lát napvilágot.

A fasizmus problematikájával foglalkozó tanulmányok egyik közös vonása annak felismerése, hogy a fasizmus a kapitalizmus átfogó válságának talaján jön létre, akkor, amikor a kapitalista rendszer a politikai és gazdasági problémák megoldhatatlanságának egész láncolatával találta magát szemben. E vizsgálódás során a kommunistákéhoz közelálló álláspontot alakítanak ki abban a kérdésben is, hogy mikor nyúl a burzsoázia a fasizmus eszközéhez. Véleményük szerint akkor, ha az uralkodó osztályok belső és külső okok miatt nem érzik magukat elég erősnek a feltörekvő osztállyal, azaz a proletariátussal szemben. Akkor, ha látják, hogy „a demokratikus formák között előbb-utóbb kicsúszik a hatalom a kezükből". Ennek megakadályozására a burzsoázia vagy maga, vagy „megbízottai segítségével" nyúlt a fasiszta diktatúrához.[9]

„A fasizmus a háború után Európában rendszerint akkor győz — állapította meg helyesen Rónai Zoltán —, amikor a forradalmi áramlat ereje megtorpan. A fasizmus elsősorban a munkásság hatása alatt álló forradalom veszedelme ellen irányul, de csak akkor, amikor kitűnik, hogy a forradalom belső gyengesége miatt nem legyőzhetetlen. Az olasz, a német, a lengyel, az osztrák fasizmusok mind-mind a politikai és gazdasági okok következtében meggyengült forradalmakkal fordulnak szembe."[10] Rónai írásaiban többször is hangsúlyozta, hogy a hatalmát féltő burzsoázia akkor alkalmazza a fasizmust, amikor „a forradalmi áramlat ereje megtorpan". A szociáldemokrácia nagy egyéniségei

[8] Rudas Bélának a fasizmus három, feltétlenül említésre méltó cikke jelent meg a Szocializmusban. „A fasizmus elmélete" 1926 augusztus; „Fasiszta osztálybéke" 1926 november: „Harc a fasizmussal a tömegekért" 1927 március.

[9] *Szekszárdi László:* Állam és erőszak. Szocializmus. 1935. nov.

[10] *Vándor* (eredeti nevén *Rónai) Zoltán:* Fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában. Szocializmus, 1935. nov.

közül számosan éppen ezen az alapon vizsgálódva állapították meg, hogy a fasizmus hatalomra jutásában döntő szerepe volt a demokratikus erők, mindenekelőtt a munkásosztály megosztottságának. Utóbbiért természetesen a kommunistákat tették felelőssé. Érdemes megemlíteni, hogy a fasizmus hatalomra kerülésének körülményeit elemezve számos közös vonásra — a háború elvesztése, területi problémák, gazdasági válság súlyossága, a középrétegek antidemokratizmusa stb. — felhívták a figyelmet, miközben a nemzeti sajátosságoknak is nagy jelentőséget tulajdonítottak; mondván, az illető országban ezek a hatalomra jutott fasizmus karakterét is meghatározzák.[11]

A szociáldemokrata teoretikusok a fasizmust a kor ellenforradalmának tekintették,[12] amelynek eredményeként a polgári demokráciát a diktatúra váltja fel. Ez a szembeállítás esetenként magában foglalta a szociáldemokrácia opportunizmusát is, amely a demokráciát és diktatúrát egymást kizáró tényezőnek, s a polgári demokráciát osztályok feletti tiszta demokráciának tekinti. A demokrácia és diktatúra merev szembeállításától eltekintve a szociáldemokrata ideológusok a harmincas évek közepén már alapjában helyesen mutattak rá arra, hogy a fasizmus leglényegesebb vonása: a polgári demokratikus szabadságjogok, a demokratikus uralmi formák lábbal tiprása, a kegyetlen diktatúra bevezetése és a féktelen terror eluralkodása. „A fasizmus mindazzal ellentétes, amit a nagy francia forradalom a társadalom fejlődésének során létrehozott — állapította meg Mónus a Szocializmus különszámának bevezető cikkében. — A fasizmus tagadja és elnyomja a szabadságot. Nem ismeri el az egyén és a társadalom közötti szerződést, amely az egyén önkéntes alávetettségén alapul. Az önkéntes fegyelem helyébe a hatalom, a szurony, az erőszak függőségét és félelmét teremti meg. Önálló alkotást, ellenőrzést, önkormányzatot nem tűr meg, mert nem a társadalom javát tekinti legfőbb céljának, nem az emberek jólétére törekszik, hanem hatalmi szempontokat követ. Politikai rendszer, amely csak azért öltötte magára a társadalmi eszmék csillogó köntösét, hogy a tömegekben élő vágyak és erők szelét a maga vitorláiba foghassa. A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja."[13]

Hasonló álláspontot képvisel Buchinger Manó, Rónai Zoltán, Szekszárdi László, dr. Ries István is. „A fasizmusok minden fajtájának jellemzője a demokratikus szabadságjogok teljes hiánya, a fasizmusok kíméletlenül eltörölték mindazt, amit ezen a téren a történelmi fejlődés a francia forradalom után teremtett" — írja Rónai.[14] Jól látták, hogy a fasizmus megfosztja a munkásosztályt azoktól a lehetőségektől, amelyeket a polgári demokrácia jelentett számára. A demokratikus államberendezkedés „biztosítja a nem kapitalista, sőt a proletár rétegek számára is az osztályharc normális kiélési formáit, elsősorban a parlamentarizmust és a szabadságjogok gyűjtőneve alatt összefoglalt terep-

[11] Erre vonatkozóan lásd: *Karl Kautsky:* A német nemzeti szocializmus néhány oka és hatása; *Otto Bauer:* A demokráciáért. Mindkettő megjelent: „Fasizmus ellen a szabadságért" c. Szocialista Tudás Könyvtára MSzDP kiadványban 1934-ben. Szerkesztette: Mónus Illés. Lásd továbbá: a Szocializmus különszámának tanulmányait.

[12] *Mónus Illés:* A fasizmusról. Szocializmus, 1935 november.

[13] Uo.

[14] *Vándor Zoltán:* A fasiszta bürokratizmus a társadalmi önkormányzat ellen. Szocializmus, 1935. aug.

hódítási lehetőségeket", hangoztatja Szekszárdi, míg a fasizmus „ezt a lehetőséget nem adja meg, az osztályharcot hatalmi harccá alakítja át".[15] Az a felismerés, hogy a fasizmus a munkásosztálynak a polgári demokrácia nyújtotta előnyöket zúzza szét, a szociáldemokrata teoretikusok többségénél is a polgári demokrácia visszaállításáért, illetve védelméért folytatott harcot állítja előtérbe. E fontos tény elméleti megközelítésében legmesszebb Otto Bauer jutott. Ő mondta ki – szinte a kommunistákkal egy időben –, hogy „ma nem a demokrácia és proletárdiktatúra, hanem a demokrácia és a fasiszta diktatúra között kerül döntésre sor".[16]

A szociáldemokrata ideológusok körében ugyanakkor heves vitákra, ellentétes megfogalmazásokra került sor a fasizmus osztályjellegét illetően. Már a 20-as évek második felétől foglalkoztatta őket a probléma. A nemzetközi tekintélyű szociáldemokrata teoretikusok közül Turatti, Julius Deutsch és főként Otto Bauer az, aki világosan felismeri, hogy a fasizmus a finánctőke politikai hatalmát testesíti meg.

Otto Bauer nemcsak elméleti írásaiban adott hangot ennek, hanem a Szocialista Munkásinternacionálé (SzMI) fórumain, kongresszusain is. A magyar szociáldemokrácia általában a nyugati szociáldemokraták leghaladottabb álláspontját vette át e kérdésben és ismertette meg vele a magyar szervezett munkásságot. Rudas Béla a Szocializmus hasábjain az olasz fasizmust értékelve már 1927-ben arra a következtetésre jut, hogy „a fasizmus nem más, mint *a finánctőke és az önállósult államszervezet kompromisszuma* a kapitalizmus biztosítására, a profitelosztás biztosítására. Az önállósult államszervezet a társadalmi profitból való nagyobb részesedés fejében a finánctőke rendelkezésére bocsátja az erőhatalmi tényezőket."[17] Ebben az időben ugyanígy vélekedik Garami Ernő is.[18]

A gazdasági válság idején Mónus Illés tesz kísérletet arra, hogy átfogóbban jellemezze a német fasiszta mozgalom „hitleri" természetét. „A németországi fasiszta mozgalom a kis- és középpolgári rétegek és a gyülevész proletariátus forradalmi mozgalma, amelyet a jelen kétségbeesése és a reménytelenség fűt – hangoztatja Mónus. Megnyilatkozása forradalmi, frazeológiája tőkeellenes és a revansháború gondolatától fűtött. Politikai eszközei megválasztásában nem ismer válogatást. Teátrális. Demagógiája nem ismer határt . . ." Mónus azonban úgy véli, hogy a „hitleri" önerejéből képtelen a hatalom meghódítására, utóbbihoz feltétlen szüksége van a feudális bürokráciára és a nagytőkére. Ha pedig ezek segítségét igénybe veszi, akkor „megtagadja múltját és a szociális viszonyoktól fűtött mozgalom egycsapásra elveszíti átütő . . . , a tömegekre gyakorolt vonzó erejét" és válságba jut, visszafejlődik.[19] Mónus tehát – szemben Garamival, Rudas Bélával – kételkedik abban, hogy a fasizmus és a nagytőke megfér egymás mellett, s még inkább abban, hogy a nagytőke megtörné a támogatásával hatalomra került fasizmus „hitleri" jellegét. Ebben alaposan tévedett.

A magyar szociáldemokrata teoretikusok azonban a kezdeti kísérletek után hosszabb ideig nem vállalkoznak önálló megállapításra a fasizmus meghatározásában. Otto Bauer, Karl Kautsky, Hendrik de Man, Oda Olberg, Gregor Beinstock és mások magyarra

[15] *Szekszárdi László:* i. m. Szocializmus, 1935. nov.
[16] *Otto Bauer:* A demokráciáért.
[17] Szocializmus, 1927. márc.
[18] *Garami Ernő:* Kezdjük elölről. Szocializmus, 1927 máj.
[19] Népszava, 1932. jún. 26.

lefordított munkái nyújtanak bizonyos „eligazodást" ebben a kérdésben. A magyar szociáldemokrácia ideológusai 1935-ben, a „szellemi offenzíva" keretében kezdtek alaposabban foglalkozni a fasizmus problémájával, általában és ezen belül osztályjellegével is. Mónus a fasizmus említett különszámának bevezetőjében a „legnagyobb feladatként" jelöli meg annak bemutatását, hogy „a fasizmus nem jelent új társadalmi rendet". A fasizmus olyan „politikai uralom", amely alapjaiban „semmit sem változtat a társadalmi viszonyokon", a rendszer „kapitalista jellegén". Ő még nem vállalkozott arra, hogy az általánosságokon túllépve, közelebb jusson a fasizmus osztályjellegéhez. Buchinger viszont a pártkongresszus előestéjén a Szocializmusba írott cikkében már azt húzta alá, hogy „a válságtól való félelem vitte rá végeredményében Németországban a nagykapitalizmust és a nagybirtokosságot arra, hogy a hitlerizmus felhasználásával kiragadják a dolgozók kezéből a demokratikus önrendelkezés fegyverét, hogy a dolgozók ennek a fegyvernek a segítségével át ne alakíthassák az országot."[20] Később még pontosabban fogalmaz. A fasizmus „a valóságban arra törekszik, hogy megvédelmezze eredeti megbízójának a kapitalizmusnak, s *leginkább a nehézipari kapitalizmusnak* (Kiemelés tőlem – P. I.) érdekeit".[21] Ha nem is annyira körülhatároltan, mint Buchinger, de a fasizmus osztálytartalmának lényeges mozzanatára utal Ascher László is „A fasiszta gazdaságpolitika mérlege" című cikkében. A fasiszta rendszerben *„nem vész el a tőke magántulajdon jellege,* ellenkezőleg: alkotmányos megerősítést nyer és feltétlen állami védelmet szerez magának. Ezen az úton reméli a fasizmushoz menekülő kapitalizmus, hogy *megszabadul a szociálpolitikai terhektől* . . . A fasiszta gazdaságpolitika egyik legfőbb fegyvere a munkabérek és szociálpolitikai költségek leszorításával, . . . vagyis a munka költségein való megtakarítással növelni a versenyképességét".[22] Mónus és Buchinger mellett a fasizmus vizsgálódása során az osztályjelleg kérdésében talán legmesszebb Rónai Zoltán és Tamássi György jutott.

Rónai a kommunistákkal és Kautskyval is vitatkozva kísérel meg a fontos kérdésre válaszolni. „A fasizmus eredetének magyarázatára nézve igen eltérő választ ad az elmélet – írja a Szocializmus augusztusi számában. Sokak szerint a fasizmus a monopolkapitalizmus finánctőkéjének politikai uralmi formája. Különösen bolsevista részről gyakori a fasizmusnak ez a magyarázata. (Nem véletlen erre való utalás, hisz a tanulmány éppen a Komintern VII. kongresszusa idején jelent meg.) Vannak, akik éppen ellenkezőleg, mint pl. Kautsky a német fasizmus diadala előtt, a fasizmusban a hátramaradott országok kapitalizmusának reakcióját látták a feltörekvő munkásmozgalommal szemben. Mindkét elmélet az igazságnak csak kis csücskét lebbenti fel." Az osztályjelleg meghatározásában itt még Rónait zavarja az a tény, hogy a legfejlettebb kapitalista országokban nem tudott győzni a fasizmus. Elismeri ugyan, hogy „a gazdaságilag fejlett országokban is vannak fasiszta tendenciák", de hozzáteszi, „Németország kivételével nincs fejlett kapitalista állam, amelyben ezek az irányzatok uralomra jutottak volna." Miközben az osztályjelleg meghatározásában kételyei voltak, már ebben a cikkében is helyesen tárja fel

[20] *Buchinger Manó:* A pártkongresszus előtt. Szocializmus. 1935 szept.

[21] A fasizmus külpolitikájáról írva pedig azt mondja: „A fasizmusnak tulajdonképpen való élethivatása, hogy a nagykapitalizmus érdekeit szolgálja. Azonban a mai világban ezt a hivatását nem szolgálhatja egyenesen és nyíltan." *Buchinger Manó:* A fasizmus külpolitikája. Szocializmus, 1935. nov.

[22] Uo.

azokat a jegyeket, amelyek a fasiszta rendszerek közös vonásai: 1. „a háború utáni kapitalizmus" válságának szülöttei, 2. az uralkodó osztályok *„a középrétegek* segítségével gyakorolják a hatalmat", mégpedig úgy, hogy „a válság felrázta középrétegek elégületlenségét *a nemzeti elégületlenség légkörében* nemzeti jelszavak segítségével használják fel a munkásság osztályharcával szemben".[23] A novemberi különszámban már Rónai is azt hangsúlyozza, hogy a fasizmus a nagytőke és nagybirtok támogatásával jutott hatalomra és ezek osztályérdekeit képviseli, de ezt „beborítja a közérdek szólamának leplével".[24]

A magyar szociáldemokrata munkák közül a fasizmus osztályjellegét talán legvilágosabban Tamássi György középrétegekkel foglalkozó tanulmánya fogalmazta meg. Tamássi Radnóti Miklós barátja, kortársa volt, egyben tagja a Vajda János Társaságnak. Jól tájékozott volt a nemzetközi munkásmozgalom elméleti eredményeiben, felfogása közel állt a kommunistákéhoz. Az a tény, hogy cikke a Szocializmus hasábjain jelenhetett meg, jelzi, hogy az MSzDP folyóiratának szerkesztősége nem emelt kifogást cikke ellen, azzal egyetértett.

A fasiszta mozgalmak mindaddig jelentéktelenek voltak, hangsúlyozza Tamássi, amíg azokra nem sikerült kellőképpen felhívniok a nagytőke figyelmét. „Ez a pont jelentett fordulatot mind a német, mind az olasz fasiszta mozgalmak történetében és jelentette egyúttal a jelentéktelen kezdeti periódus lezárulását is." Tamássi pontosan fogalmaz akkor is, amikor azt indokolja, hogy miért „szövetkezett" a nagytőke a fasiszta mozgalmakkal. „A nagytőkét áthatotta az a felismerés, hogy egyrészt a demokratikus államberendezkedés a maga szociális és gazdasági intézményeivel, viszonylagos politikai szabadságával olyan fokra jut, mely a kapitalizmus amúgy is válságos korszakában komolyan veszélyezteti a profitlehetőségeket, másrészt, hogy a munkásmozgalom politikai téren is oly nagy lendületre tesz szert, amelyet egyedül a törvények erejével le nem törhet és amellyel az adott helyzetben és adott eszközökkel, számban és társadalmi súlyban megfelelően szervezett tömegmozgalmat szembe nem állíthat. Kiutat keresve, fölismerte azokat a hatalmas értékeket, amelyek ezekben a fasiszta mozgalmakban rejlettek s igyekezett azokat a maga számára hasznosítani."

Tamássi ezután a nagytőke és a fasiszta mozgalom „szövetkezéséből" vezeti le a fasizmus hatalomra jutását. A fasiszta mozgalmakban részt vevő tömegek a győzelem után „abban a lelkesült és örömittas hitben éltek" – írja Tamássi –, „hogy győztek" és „következik . . . a győzelem realizálása, az ígéretek beváltása, a vágyálmak megvalósulása". „A nagytőke ellenben tudta – állapítja meg a szerző –, hogy ő győzött és a fasiszta mozgalom likvidálása, a fasiszta szervezeteknek az állami apparátusba való beolvasztása, a fasiszta vezérkarnak a politikai kormányzó és végrehajtó hatalom pozícióiba való elhelyezése már csak a nagytőke hatalmi helyzetének végső megszilárdítása volt . . . A középrétegekkel sikerült a proletárosztály szervezeteinek leverése és a totális állam létrehozása és *ez pillanatnyilag a legideálisabb állami berendezkedés a monopolkapitalizmus számára*" (Kiemelés tőlem – P. I.) vonja le végső következtetésként Tamássi. A fasizmus osztályjellegéről szóló fejtegetést végül e gondolattal zárta: „A nagytőke a fasiszta országokban ma olyan államapparátussal rendelkezik, amely kizárólag az ő gazdasági és

[23] Szocializmus, 1935. aug.

[24] *Vándor Zoltán:* A fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában. Szocializmus. 1935. nov.

politikai érdekeit szolgálja" a fasiszta párt „monopolisztikus diktatúrája" pedig „lényegileg nem egyéb, mint a nagytőke akaratának végrehajtó szerve".[25]

Természetesen a szociáldemokrata ideológusok között voltak olyanok, akik a 20-as évek álláspontjához hasonlóan a fasizmust az abszolutizmus, illetve a bonapartizmus valamilyen modern válfajának tartották.

Egyesek még mindig ragaszkodtak a szociáldemokrata vezető teoretikusok körében már túlhaladott állásponthoz, hogy a fasizmus osztályok feletti, hogy osztályok között lavírozó államhatalom és ezt a felfogásukat a bonapartizmussal támasztották alá.[26] Úgy tűnik, hogy a Szocializmus éppen ezzel a nézettel akart leszámolni, illetve e problematikát kívánta elvi szinten megvilágítani, amikor elsőként még német nyelvű megjelenése előtt közre adta Otto Bauer Marx „18 Brumier" (helyesen Brumaire)-hez írott előszavát. Otto Bauer rendkívül fontosnak tartotta, hogy a szociáldemokrácia ismét kézbe vegye Marx e fontos művét, ezért újra való kiadását készítette elő és ehhez írt előszót. E munka jelentőségét kettős okkal magyarázta: Egyrészt éreztetni kívánta az alapvető különbséget a bonapartizmus és a fasizmus között, másrészt nagyon lényegesnek tartotta, hogy a proletariátus e munkát újraolvasva gazdagon merítsen a Marx által leszűrt tanulságokból. E munka során válik igazán világossá – írja Bauer, hogy a burzsoázia végső kétségbeesésében nyúl a fasizmushoz, s mindez szükségszerűen el kell hogy vezesse a proletariátust ahhoz a felismeréshez, hogy a fasizmust meg kell és meg lehet semmisíteni.[27]

Otto Bauer – miközben előszavában a bonapartizmus és fasizmus között található hasonlóságot sem tagadta — alapvetően a különbséget hangsúlyozta, egyben a fasizmus lényegét is megragadta. „A bonapartista diktatúra, bár a liberalizmus fejlődését ideiglenesen megakasztotta, azt végeredményben nem gátolta meg." Másképp áll viszont „a dolog a XX. század fasizmusával" – írja. „A fasizmus a bonapartizmussal ellentétben nem mint a liberális és demokrata eszmék végrehajtója lép fel (ez a bonapartizmusról adott értékelés vitatható – P. I.), éppen ellenkezőleg, dühösen megtagadja az '1789-es eszméket', leszámol a polgári felvilágosodás, a polgári liberalizmus, a polgári demokrácia minden eredményével. Az államot a meztelen erőszak uralmának korába, a népet a teljes jogtalanság állapotába, a társadalmat egy olyan korba veti vissza, amelyben az uralmon levő kaszt embertelen barbárság segítségével tartja magát hatalmon. A fasizmus nem a felfelé ívelő liberalista és demokrata eszmék korának múló epizódja, mint a bonapartizmus volt - szögezi le Bauer, hanem a kapitalizmus utolsó állami formája, a nehéz megrázkódtatásokon átment és súlyosan fenyegetett kapitalizmus állami szerkezete, amely már csak a leplezetlen és nem takargatott erőszakban talál biztonságot."[28] E fontos cikk közzététele kétségtelen komoly segítség volt egyrészt a bonapartista nézetek eloszlatásában, másrészt a fasizmus lényegének mélyebb megismerésében is.

[25] *Tamássi György:* A fasizmus és a középréteg. Szocializmus, 1935 nov. – *Tamássi:* „A totális állam" c. munkáját 1937-ben a Kortárs jelentette meg.

[26] *Lipcsei (Herczka) Sándor:* A nyilaskereszt árnyékában, Szocializmus, 1937 nov. Herczka szemináriumain is ezt az álláspontot képviselte.

[27] *Otto Bauer:* „Előszó Marx »18. Brumaire« -jéhez" Szocializmus, 1936. nov.

[28] *Otto Bauer:* i. m.

A magyar szociáldemokrata teoretikusok elsősorban azzal a szándékkal nyúltak a fasizmus problémájához, hogy leleplezzék a fasizmust és kedvező kiindulópontot teremtsenek az általuk egyedül üdvözítőnek vélt szellemi offenzívához. Miközben az MSzDP valóban sikereket könyvelhetett el a fasizmus leleplezésében, sajnos, ezeket az eredményeket a pártvezetés teljesen figyelmen kívül hagyta, amikor a fasizmus elleni harc konkrét gyakorlati teendőit akarta kidolgozni, vagy fogalmazta meg. Ezért illeti a vezetőket elsősorban súlyos elmarasztalás és nem azért – mint korábban egyes történeti írásokban tévesen hangoztatták –, hogy nem ismerték fel a fasizmus lényegét.[29]

A fasizmus értékelése során a korabeli szociáldemokrata irodalom, benne a magyar is, különösen nagy teret szentelt a fasizmus osztálybázisának. Ez egyáltalán nem véletlen. Már a 20-as évek második felétől árgus szemekkel figyelték a szociáldemokraták a középrétegek, a kispolgárság egy részének a szociáldemokrata mozgalomtól való elfordulását. Ez ugyanis választások idején igen érzékenyen érintette őket. Németországban, Ausztriában, de más országokban is a fasizmus győzelmét éppen a kispolgárság és középrétegek soraiból időközben hatalmasan megnövekedett tömegbázisának köszönhette. Részben ez a körülmény, részben pedig e rétegek visszahódításának szándéka, a fasizmus oldalára állt tömegek visszahódítása késztette a szociáldemokrata vezetőket arra, hogy átfogóan foglalkozzanak e témával.

Kezdetben – a válság és Hitler hatalomra kerülése után – elég általános felfogás volt szociáldemokrata körökben is, hogy a tömegek – általában – felelősek a fasizmus hatalomra kerüléséért. Oda Olberg például odáig ment, hogy a tömegek „válság által előidézett beteges befolyásolhatóságát" okolta a fasizmus győzelméért.[30] Mások is szeretettel hangsúlyozták, hogy az elszegényedett tömegek különösen fogékonyak a fasizmus iránt. A kezdeti általánosságok után azonban mind nagyobb számban jelentek meg olyan politikai és elméleti írások, amelyek már részletes alapossággal vizsgálták a fasizmus tömegbázisát. E fejlődéssel lépést tartott a magyar szociáldemokrácia is. „A fasizmus és középrétegek egymáshoz való viszonyának megvizsgálása, a problémáira való rámutatás és a kivezető út megjelölése – ez korunk egyik legfontosabb, legsürgetőbb feladata" – írja Mónus már idézett bevezetőjében.[31]

A Szocializmusnak alig van a fasizmussal foglalkozó olyan cikke, amely ne érintené e fontos problémát. A szociáldemokrata írások miközben nem tagadják, hogy a fasizmushoz a munkásosztályból, főleg annak lumpen-elemeiből,[32] a parasztság köréből is csapódtak tömegek, alapvetően egységesek abban, hogy fő bázisát a középrétegek alkotják. Rónai Zoltán a fasiszta bürokratikus államgépezettel foglalkozva helyesen állapítja meg, hogy utóbbi szerves összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy „a fasizmus serege jelentős részben *foglalkozásnélküli* középosztálybeliekből áll". Az uralomra jutott fasizmus első és egyik legfontosabb feladata – írja ugyancsak Rónai –, hogy tömeg-

[29] Benedek Emma a kérdést érintő, közelmúltban megjelent – egyébként értékes – munkájában az MSzDP legfőbb hibájaként ugyancsak azt rója fel, hogy a fasizmus „osztálytartalmának tudományos meghatározását nem tudta megadni". *Benedek Emma:* Elméleti-politikai írások a Szocializmus 1935–1938. évfolyamaiban. Tudományos szocializmus füzetek 27. 1974.

[30] *Oda Olberg:* A kritika kritikája; A fasizmus ellen a szabadságért. Szocialista Tudás Könyvtára.

[31] Szocializmus, 1935 nov.

[32] Szocializmus, 1935 aug.

bázisát, a középrétegeket álláshoz juttassa. Ezt részben a hivatalok felduzzasztásával, részben pedig a volt demokratikus, önkormányzati szervek, mindenekelőtt a munkásszervezetek felszámolásával, a fasiszta párt- és állami szervekbe való beolvasztásával és élükre a rendszert támogató hivatalnoksereg állításával éri el. Rónai szerint tehát a fasizmusban a középrétegek megnövekedett szerepe érthető módon maga után vonja az állami bürokratizmus mérhetetlen megnövekedését, az állam mindenhatóságát, egyszóval a totális államberendezkedést.[33] Erre mutat rá a lengyel fasizmussal,[34] az olasz korporáció lényegével[35] és – bár csak részben – a fasiszta gazdaságpolitika mérlegével foglalkozó tanulmány is. Hasonló kérdésekkel foglalkozott Fejtő Ferenc „A középosztály és a vajúdó világ" címmel a „Cobden" folyóiratban folyó ankéthoz fűzött megyjegyzéseiben.[36]

A középrétegek szerepének megértéséhez Tamássi György – már említett – cikke jelentett komoly hozzájárulást. Tamássi tanulmányában végigkíséri a burzsoázia és proletariátus között folyó küzdelemben a középrétegek megnövekedett, az osztályharc bizonyos szakaszain perdöntő szerepét. Kifejtette, hogy politikai és gazdasági szerepük különösen az imperializmus időszakában nőtt meg, amikor már egyes országokban számszerűen is a lakosság többségét alkotta. Különösen fontos annak figyelembevétele is, hangsúlyozza Tamássi, hogy „a társadalom fejlődésére befolyással bíró osztályok és ezek világnézeti és politikai áramlatai állandóan ennek a rétegnek a szűrőjén keresztül kell hogy áthatoljanak". A középrétegek helyzetét vizsgálva nem tagadja az országonként eltérő adottságokat, de alapvetőnek a közös vonásokat tartja. Egyben arra is fel kívánta hívni a figyelmet, hogy ott, ahol a fasizmus még nem győzött, vagy befolyása gyenge, ott sem lehet a középrétegek szerepét lebecsülni.

Tamássi különösen alapos, amikor e rétegek deklasszálódásának valóságos okait vizsgálja. Megállapítja: a világháború, majd nyomában a kapitalizmus gazdasági megrendülése, az inflációs hullámok, a monopolkapitalizmus racionális gazdaságpolitikája és a gazdasági világválság létalapjában rendítette meg a középrétegeket. E változás valóságos okait azonban – hiányos politikai ismereteik miatt – nem tudták, de nem is akarták felismerni. Így deklasszálódásuk okait kizárólag érzelmi alapon ítélték meg, ezért bármikor hajlandók voltak azok mellé állni, akik érzelmi húrokon közelítettek hozzájuk. Így azután kilátástalannak vélt helyzetükben szinte beleszaladtak a fasizmus karjaiba. „Örömmel fogadtak minden olyan elméletet – írja Tamássi –, amely a társadalmat nem osztályok szerint, hanem rendek és egyéb mesterkélt tagozatok szerint osztja fel és szervezi meg . . . ha nincs társadalmi osztálytagozódás, akkor – elmosódván a szigorú korlátok – sokkal valószínűbb a fölemelkedés lehetősége, a társadalmi és gazdasági jólét csúcsai felé."[37] Tamássi azonban rámutat arra is, hogy a középrétegek ennek ellenére megnyerhetők a fasizmus elleni harcra is. Ha a szocialista politika képes kidolgozni olyan taktikát, amely számol a középrétegek tényleges helyével és politikai moráljával, egy

[33] Uo.
[34] *Vándor Zoltán:* Mit ért el a lengyel fasizmus? Szocializmus, 1935 okt.
[35] *Dr. Ries István:* A korporációs állam. Szocializmus, 1935 nov.
[36] Népszava, 1935 nov. 10., 17.
[37] Szocializmus 1935 nov.

részének a fasizmusból való kiábrándulásával, akkor a szociáldemokrácia „meg tudja nyerni és le tudja kötni a maga célkitűzései mellé" – írja Tamássi.[38]

Az osztályjelleg, a társadalmi bázis problematikája mellett a szociáldemokrata elméleti és politikai írások leggyakoribb témája a háború. A fasizmust azonosították az erőszakkal, a militarizmussal és a háborúval. „A fasizmus az államakarat és az erőszak glorifikálása – írja Mónus . . . A fasizmus mindenütt, ahol lábát megveti, feszültségeket idéz elő, támadó szellemet képvisel . . . A fasizmus a háborút természetes célnak tartja és az erre való felkészülődést, fegyverkezést mind szellemi, mind fizikai téren legfőbb feladatának tekinti."[39] A fasizmus *külpolitikája* eddig az ellentmondásoknak, a *bizonytalanságnak* és a *megbízhatatlanságnak az elemeit* juttatta kifejezésre – vélekedik Buchinger. „Európa népeinek hajóját a fasizmus a háború és a béke kétségeinek szirtjei közé taszította."[40] A fasizmus gazdaságpolitikáját elemző Ascher László is azt hangoztatja, hogy „a fasiszta gazdaságpolitika lényege: lázadás a világgazdaság ellen" és ezért a fasiszta országok „egész gazdálkodásukat a háborús készülődésre állítják be".[41] Néhány hónappal később – az olasz–abesszin háború, náciknak a Rajna-vidékre történt bevonulása és a locarnói szerződés felmondása után – Mónus már így fogalmaz: „Ami eddig elméleti kérdés volt, az a háború és a béke, az élet és a halál kérdésévé változott . . . Az új világháború közeli katasztrófája ránk szakad anélkül, hogy észerevettük volna . . ."[42]

Ebben az időszakban azonban már nemcsak a fasizmus és háború elvi összefüggései, hanem a konkrét háborús veszély miatt az ellene való küzdelem is fő kérdése volt a nemzetközi és magyar szociáldemokráciának.[43] A szociáldemokrata írásokból, a Szocializmus és Népszava külpolitikai kommentárjaiból világossá válik, hogy a munkásosztály fontos feladatának tekintik a háború elleni harc megszervezését, annak megakadályozását, hogy a nemzetközi munkásmozgalom az első világháború kitöréséhez hasonló helyzetbe kerüljön. Ugyanakkor ezekből az írásokból az is kitűnik, hogy a háború elleni harcban nemcsak a nemzetközi munkásmozgalom megosztottsága jelent problémát, hanem az is, hogy az egyes szociáldemokrata pártok – helyzetüktől függően – nagyon is eltérő módon óhajtják a háború elleni harc megszervezését. A magyar szociáldemokrata vezetők is jól látják, hogy a kapitalista nagyhatalmaknak, elsősorban Angliának a fasizmussal kompromisszumot kereső politikája negatívan befolyásolja az egyes munkáspártok politikáját. A Szocialista Internacionálének nincs konkrét és egyértelmű határozata a háború elhárítására. Az aktív antifasizmus, a puszta védekezés, a meglevő állapot, a status quo fenntartása és a kispolgári pacifizmus nagyon jól megél egymás mellett az SzMI pártjaiban, állapítja meg a Szocializmus augusztusi száma.[44] Az

[38] Uo. A Szocializmus 1938 novemberi számában Serényi János „A középosztályról" címmel foglalkozott még részletesebben e problémával. Konkrétan elemzi a magyar középrétegek helyzetét is. Értékes adatokkal és ebből levont számos helyes következtetéssel járul hozzá a középrétegek szerepének megértéséhez. Ugyanakkor elvi fejtegetései néhol zavarosak.

[39] Szocializmus, 1935 nov.

[40] Uo.

[41] Uo.

[42] *Mónus Illés:* Két világháború között. Szocializmus, 1936 máj.

[43] E kérdéssel részletesen foglalkozik Benedek Emma már említett tanulmánya.

[44] *Austriacus (Polách Henrik* magyar származású osztrák szociáldemokrata): A proletariátus és a háború. Szocializmus. 1935 aug.

MSzDP-ben is, mint ez később kiderült, nagyon erős képviselői voltak a kispolgári pacifizmusnak, s alig volt a vezetésen belül szószólója az „aktiv antifasizmusnak". Pedig a Szocializmus 1935 májusi számában pontosan megfogalmazták, hogy mi is értendő „aktív antifasizmus" alatt: „Az a politika, amely a békét védi – olvasható az említett számban – ma csak olyan politika lehet, amely tudatosan küzd a fasizmus ellen. Nem kerüljük el a háborút, ha a fasizmust megnyugtatjuk, tárgyalunk, szerződéseket kötünk vele ... A valódi nemzetközi békepolitika ma antifasiszta politika, egyszerűen: aki a békét akarja, szembe kell szállnia a fasizmussal."

A szociáldemokrata vezetők között is voltak azonban néhányan olyanok, akik nemcsak felismerték a háborús veszélyt, hanem harcoltak is azért, hogy az antifasiszta hatalmak és a világ haladó erői, mindenekelőtt a proletariátus megteremtse azokat a feltételeket, amelyek gátat vethetnek a fasizmus háborús törekvéseinek. Ezek között volt a már többször említett Otto Bauer. Bauer abból indult ki, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben „életérdeke a proletariátusnak, hogy a békét, ameddig csak lehet, fenntartsa". Bauernak a béke melletti kiállása azonban nem azonos a fentebb említett – mindenáron béke – kispolgári pacifizmusával. Ez idő alatt a polgári demokráciák – s mindenekelőtt a Szovjetunió – felkészülhetnének az agresszor fogadására – írja Bauer. Véleménye szerint ugyanis ebben a gigászi küzdelemben a nyugati demokráciáknak és a Szovjetuniónak egy szövetségben kell lenniök. Bauer tudja, hogy ez a szövetség ellentmondásokkal terhes, de ugyanúgy létszükségletnek tartja a fasizmus elleni küzdelemben, mint a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködését.[45] „A Szovjetuniónak ezt a háborút a kapitalista nyugati hatalmakkal szövetségben kellene megvívnia" írja a Szocializmusban „Versailles halála" címen megjelent cikkében. Bauer világosan látja, hogy a Szovjetunió „néhány év múlva a legerősebb lesz az új német imperializmus részéről fenyegetett hatalmak között". Ezért nem lehet a Szovjetuniót figyelmen kívül hagyni; csak a Szovjetunió és a nyugati hatalmak szövetsége, nyugat polgári demokráciájának és kelet proletárforradalmának együttese képes a német fasizmust kordában tartani. Tudja, le is írja, hogy ez „a szövetség igen ingatag. Tudnunk kell, hogy kapitalista osztályérdekek és imperialista uralmi érdekek ezt a szövetséget kizsákmányolják", a döntő órában fel is robbanthatják. Ezért – írja – a proletariátusnak résen kell lenni, a szövetséget sürgetve és támogatva, „meg kell őriznie önállóságát és elhatározási szabadságát".[46]

Bauer álláspontja nem volt teljesen hatástalan a magyar szociáldemokrata vezetőkre. Az a körülmény, hogy e cikk a Szocializmusban megjelent, egyik bizonyítéka ennek. A másik az, hogy 1935 október végén a vasasszakszervezet összbizalmi értekezletén Mónus Illés a Szovjetunió kérdésében hasonló álláspontot fejtett ki. Egyrészt leszögezte, hogy

[45] Otto Bauer a „Kampf" 1935 novemberi számában megjelent „Egységfront a világpolitikában" c. cikkében a világbéke megmentése érdekében elodázhatatlannak tartja az egységfront helyreállítását.

[46] Szocializmus. 1935 máj. Otto Bauer: Versailles halála. (Érdemes talán még idézni Bauer következő megállapítását: „Ha komolyra fordulna a dolog – írja –, ha ez a szövetség háborúra kényszerülne, különös szövetségesek volnának ezek. A francia jobban félne orosz szövetségese, mint ellenfele győzelmétől; a brit kapitalista semmitől sem tartana jobban, mint Oroszország ázsiai győzelmeinek erkölcsi hatásától. És ha már orosz szövetségesükkel együtt kellene német ellenfelüket megverniük, a közösen kivívott győzelem másnapján szövetségesük ellen kellene fordulniok, hogy az Európában és Ázsiában fennálló társadalmi rendet, amelyet minden orosz győzelem fenyeget, megmentsék.")

nemzetközi vonatkozásban az egységfront híve; külön e fórumról üdvözölte is a francia egységfrontot. Másrészt igen magasra értékelte a Szovjetunió és Franciaország együttműködését. Kijelentette, hogy a fasizmus elleni nemzetközi küzdelemben a Szovjetunió „az egyedüli konzekvens harcosa a békének. Oroszország ebben a háborúban nem szenvedhet veréséget" — mondotta, mert ez hosszú távon a fasizmus győzelmét jelentené egész Európában. Mónus szavait megismételte a vasasszövetség főtitkára, Kabók Lajos is.[47]

A szociáldemokrácia nemzetközileg elismert teoretikusainak nyomdokain haladva, a magyar szociáldemokraták ugyancsak fontos megállapításokat tettek a fasizmus ideológiájának vizsgálata során. Ezt külön is indokolta az az elhatározásuk, hogy a szellemi offenzívát elsősorban a fasiszta propaganda és ideológia ellen kívánják folytatni. Braun Soma, a kiváló oktató és propagandista a fasizmus tömeglélektanát vizsgálva mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus nem az emberek értelmére, hanem érzelmére épít, mégpedig úgy, hogy az utóbbival megpróbálja teljesen maga alá gyűrni az értelmet. A fasiszta „ideológusok" e téren Schopenhauer, Hartmann és Nietzsche elméleteihez nyúlnak vissza, akik „a történelmi élet irracionalizmusát hirdették". A fasizmusnak nincs szüksége a gondolkodó elmére, hanem érzelmileg fanatizált tömegre. A fasizmus kezdettől fogva az „érzelmi hagyományok felébresztésére" és „ami még ennél is fontosabb, mindig a meglévő irracionális érzelmi elemek tudatos kihangsúlyozására" törekedett és törekszik — írja Braun Soma. „Nincs szükség értelemre... Az értelem bomlaszt, az érzelem összetart. A faj, vér, a közös eredet a legfontosabb és hozzámérten az értelemnek még csak cseléd szerep sem jut."[48] Braun, rajta kívül Buchinger, Mónus, Rónai, Szekszárdi is kiemeli, hogy a fasizmus egyik legfontosabb törekvése az osztályérdek elmosása, „az osztályuralmi gondolatoknak a közösség gondolataiként, az osztályérdeknek a közösség érdekeiként való feltüntetése".[49] A fasiszta ideológusok megpróbálják a fasiszta államberendezkedést azonosítani a nemzettel, a nemzeti közösség érdekeivel. Megpróbálják kikapcsolni az állam osztályeredetét, ezzel egyben az osztályharcot is. Így, aki az állam ellen támad, a közösség ellen, azaz az egész társadalom ellen támad, annak pedig nincs joga a társadalomban élni, tehát likvidálni kell — szögezi le Szekszárdi a fasizmus ideológiájáról adott tömör fejtegetésében.[50] A fasizmus az osztályharc elvetését azonban nemcsak a közösségi elv kiemelésével, hanem a nemzeti együvétartozás, az osztályharccal szemben az osztályharmónia túlhangsúlyozásával kívánta elérni — állapítja meg Rónai Zoltán.[51] Rónai miközben a nacionalizmusnak a fasiszta rendszer belülről összetartó reakciós vonásaira mutat rá, Buchinger a külpolitika, Ascher László pedig a gazdaságpolitika oldaláról mutatja meg,milyen mérhetetlenül fontos szerepe van a nacionalizmusnak a fasizmus ideológiájában. A fasizmus *„a nacionalizmust és sovinizmust*

[47] PI Archívum, 500. f. 2/536. „Nem tarthatjuk véletlennek és nem tartjuk jelentéktelennek a szociáldemokrata párt főtitkárának ilyen kijelentését... — írja a kommunista Ellenzéki Munkás. *Az a tény egyedül, hogy Szovjet-Oroszországot a nemzetközi proletariátus legerősebb bástyájának és a nemzetközi fasizmus előrenyomulását pedig a proletariátus legnagyobb veszélyének tekinti,* egyedül is elegendő ahhoz, hogy ne a múltat nézzük... hanem... *együtt, egységesen harcoljunk a fasizmus előretörése és a háború ellen.*" (Ellenzéki Munkás, 1935 nov.)

[48] *Braun Soma:* Adalékok a reakciós tömegmozgalmak lélektanához. Szocializmus, 1935 nov.

[49] Uo.

[50] Szocializmus, 1935 nov.

[51] Rónai e kérdést a Szocializmus augusztusi számából már idézett cikkében is érinti, de részletesebben az ugyancsak említett novemberiben fejti ki.

olyan véres szájú világszemléletté fejlesztette, amely a tömegeket is a kapitalizmus expanziós törekvéseinek az igájába tudja szédíteni" – írja Buchinger.[52] Másutt a fasizmus háborús és reváns politikájának legszervesebb elemeként emeli ki a nacionalizmust és a sovinizmust. Nagy szerepet kap a fasizmus ideológiájának vizsgálatánál a tekintélyelv, a vezérimádat, az antiszemitizmus, vagy éppen az ideológia, illetve a propaganda során nagy sikerrel alkalmazott módszernek, a *demagógiának* a kérdése. Közös vonása a fasizmus ideológiájáról alkotott szociáldemokrata nézeteknek, hogy ez az ideológia elsősorban a haladó erők, mindenekelőtt a proletariátus ellen irányul, az ellene való küzdelem tehát elszakíthatatlan része a szervezett dolgozók antifasiszta harcának.

Érdemes felfigyelni arra is, hogy a szociáldemokrata szerzők munkáikban az egyes problémák feltárásánál minden alkalommal igyekeznek kimutatni a fasiszta rendszerekben jelentkező eltérő vonásokat és aláhúzni azt is, hogy ezek elsősorban az illető ország nemzeti adottságaiból, társadalmi és történelmi fejlődésük sajátosságaiból adódnak. Rónai, de mások is csak a német, olasz, esetenként az osztrák berendezkedést fogadják el fasiszta rendszernek, de hozzá nagyon közelállónak tartják, néha vele azonosítják a lengyel, a balti államok, vagy a bolgár diktatúrát. S itt érkeztünk el ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan is értékelték a magyar szociáldemokraták a magyarországi rezsimet? !

A magyar ellenforradalmi rendszerről Hitler hatalomra kerülése, a Gömbös-kormány politikájának kiteljesedése után indultak meg szociáldemokrata részről az átfogóbb értékelések. A 20-as évek ellenforradalmi rendszerét az itthon élő magyar szociáldemokrata vezetők többsége jobboldali, de nem fasiszta rendszernek tartotta. Velük szemben az emigrációban élők: Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Garbai Sándor vagy a később hazatérők: Buchinger Manó, Gárdos Mária viszont fasizmusként értékelték, s ennek írásaikban is gyakran hangot adtak. Garami 1927-ben például – az olasz fasizmushoz hasonlítva Bethlen rendszerét – a következőket írja: „Magyarországon ez a diktátorság kevésbé nyílt és ezért kevésbé szembeötlő, de azért nem kevésbé hatásos, mint ott."[53] Rudas Béla – már említett cikkében – kifejti, hogy Magyarországon a fasizmusnak sajátos vonást kölcsönöz, hogy „a kompromisszumot kötött finánctőke és az önállósult államszervezet a nagybirtokosságot is társul fogadta . . . A kompromisszum súlypontja azonban jelenleg a finánctőkén nyugszik. Az egyensúly változhat a nélkül, hogy a rendszer lényege sérelmet szenvedne."[54]

Garami Ernő 1930–1931 fordulóján, már idehaza Mónus és társai azon felfogásával vitatkozva, hogy vége van az ellenforradalmi korszaknak, erősíti meg ismételten a rendszerről vallott nézeteit: „A mi politikai helyzetünk teljesen azonos a fasiszta állapotokkal, azzal a mellékes különbséggel, hogy nekünk szabad tíz egynéhány képviselőt küldenünk a ‚parlamentbe', hogy nekünk lehet a főváros közgyűlésébe tagokat küldeni, hogy szabad az ellenforradalmi urak végtelen örömére az ő osztálytudatos ellenforradalmi működésükhöz a kulisszákat szolgáltatnunk. Ennyi 'engedményt' azonban az olasz ellenforradalom is szívrepesve tett volna az olasz szocialistáknak, ha ezek kötélnek álltak volna".[55] Amikor

[52] Szocializmus, 1935 nov. – Megemlíthető, hogy *Fejtő Ferenc:* „Fasizmus és irodalom" c. cikkében az irodalom oldaláról vizsgálta a fasiszta rendszerek sajátosságait. (Szocializmus. 1935 nov.)

[53] *Garami Ernő:* Kezdjük elölről. Szocializmus, 1927 máj.

[54] Szocializmus. 1927 nov.

[55] A dokumentumot közli *Kende János:* Adalékok Garami Ernő második emigrációjának történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1967 jún. 147–163.

pedig a Népszava nem hajlandó – egyéb okok miatt – közölni Garaminak Mónus álláspontjával vitatkozó cikkét, Garami a pártvezetőséghez eljuttatott memorandumban ismétli meg véleményét: „Az én fölfogásom, hogy ez a mai kormányzat igenis ügyesen leplezett, de teljes erejű diktatúra, mégpedig ellenforradalmi talajon... Én nem hiszek abban, hogy erről a kormányzatról az ellenforradalmi intézményeket lassanként le lehet faragni... Én csak abban tudok hinni, hogy az alkotmányosság, a demokrácia felé csak egyetlen út áll nyitva, ennek a kormányzatnak a teljes megbuktatása..."[56] – szögezte le Garami Ernő.

A hazaiak a 20-as évek végéig csak a fajvédő pártot azonosítják a fasizmussal. 1929-ben, Gömbösnek a Bethlen-kabinetbe való bevételét már úgy értékelik, hogy a rendszer reakciós, fasiszta vonásai megerősödnek. Bethlen kormányának bukását, a pártvezetőség egyes tagjai – mint ez Garamival folytatott vitából is kitűnik – úgy értékelik, mintha az ellenforradalmi korszak lezárult volna. Buchinger Manó az MSzDP legmagasabb fórumán, az 1933-as kongresszuson nevezte először nevén a gyereket, amikor kijelentette, hogy Magyarországon lényegében fasizmus van uralmon.[57]

Gömbös hatalomra kerülésével elismerték, hogy a rendszer szélsőséges irányba fordult, de úgy vélték: Gömbös idővel megszelídült volna, ha nem jön Hitler. 1934–35-ben már a szociáldemokrata vezetők előtt is világos volt, hogy Gömbös – saját elképzeléseit a hatalmon levő fasizmusok egy-egy jellegzetes megoldásával ötvözve – kísérli meg a totális fasizmus magyarországi bevezetését. Mónus Illés az 1935-ös választások után kialakult helyzetet úgy értékelte, hogy kísérlet történik „az ellenforradalom második kiadására", vagy más megfogalmazásban „a parancsuralom kiépítésére". „A politikai hatalom birtokában – Gömbös vezérlete alatt – *jobboldali front alakult ki* a nyilaskeresztesektől a nemzeti egységig (értsd alatta a Nemzeti Egység Pártját – P. I.), beleértve a frontharcosokat, Wolffékat, s a 'reform-nemzedéket'. Az ellenforradalom *második* korszaka vette kezdetét, elkésetten, tizenöt év múltán. A német horogkereszt és az osztrák fasizmus befolyása alatt nőtt meg a jobboldal hatalmi törekvése a kizárólagos uralomra". A főtitkár ehhez még hozzátette: Gömbös „a horogkeresztes Németország diadalának bűvköre alatt építi ki a maga hatalmát és teremti meg az ellenforradalom második kiadását, új korszakát. Ideológiája a horogkeresztes fasizmus ideológiája..."[58] Buchinger Manó néhány hónappal később hasonlóan fogalmazott és Gömbös kísérletét azonosította a „hitlerizmussal".[59] Mónus is, Buchinger is kísérletről beszél, amelyet ha Gömbös miniszterelnöknek sikerül bevezetnie, akkor Magyarországon is a nyílt, német mintájú, totális diktatúra valósul meg. Mónus Illés azonban még reménykedik abban, hogy az uralkodó osztályokon belüli ellentétek és a demokratikus erők, mindenekelőtt a munkásosztály ellenállása gátat emel a veszélyes kísérletnek.[60]

[56] Uo.

[57] PI Archívum, 651. f. BM VII. res. 1933–4–2118. 1929-ben, az MSzDP XXIV. kongresszusára készített jelentés ugyan leszögezte, hogy Bethlen rendszere burkolt, „leplezett és nem nyílt fasizmus", ezt azonban a kongresszusi beszámoló nem erősítette meg.

[58] *Mónus Illés:* Az ellenforradalom második kiadásban. Szocializmus 1935 ápr.

[59] Népszava, 1935. júl. 21.

[60] Szocializmus, 1936 ápr.

A magyar szociáldemokrata terminológia ettől kezdve nem beszél általában fasizmusról, hanem a fasizmust mindig azonosítja a hitlerizmussal és az olasz fasizmussal. Ez lesz az a mérce, amelyhez egyes országokban és így Magyarországon is fellépő politikai törekvéseket, mozgalmakat hasonlítja és csak akkor nevezi ezeket fasizmusnak, ha bennük fellelhetők a német, illetve olasz fasizmus alapvető vonásai. Gömbös kísérletének bukása után fasizmus jelzővel lényegében csak a kormány-politikától jobbra álló pártokat, politikai mozgalmakat illették.[61] A szociáldemokraták hivatalosan ettől kezdve tehát a rendszert nem nevezték fasizmusnak. Buchinger kivételével a szociáldemokrata politikusok óvakodtak még attól is, hogy beszédeikben, írásaikban a rendszert fasiszta jelzővel illessék.

Az MSzDP vezetőségének fenti felfogása a párt politikájának alakításában komoly hibák forrása lett. Azáltal, hogy a magyarországi viszonyokat egyoldalúan hasonlították a náci Németországéhoz, lényegesen kedvezőbb helyzetet mutathattak ki. Ez pedig más tényezőkkel együtt – Magyarországon a 30-as évek második felétől az uralkodó osztályokon belül kialakult ellentétek, az egymást követő kormányválságok, a nyilas mozgalom országos tényezővé válása – megakadályozta „a napról-napra élés" politikáját folytató szociáldemokrata vezetőket abban, hogy az osztályviszonyokat, a rendszer jellegét hosszú távon helyesen értékeljék. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem látták a kormánynak a nyilasokkal és a német fasizmussal összefonódó politikáját, de a hangsúlyt legtöbbször a különbségre és nem a közös vonásokra tették. Ez később komoly akadály volt nemcsak a párt helyes stratégiájának kialakításában, hanem a szociáldemokrata tömegek tisztánlátásának segítésében is.

Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a szociáldemokrata vezetők egy kérdésben, Magyarország külpolitikai orientációjában ebben az időben is világosan láttak. Mindent elkövettek – az általuk megengedhetőnek vélt keretek között –, hogy figyelmeztessék a kormányt, az ország sorsáért felelős tényezőket és magát a közvéleményt is, hogy Magyarország sorsa a Hitler-fasizmus oldalán megpecsételődik. Az MSzDP vezetői szoros összefüggést láttak a náci orientáció megerősödése és azon tény között, hogy Gömbös kormánya *hivatalosan* is állást foglalt a területi revízió kérdésében és azt kormányprogram rangjára emelte.[62] „Az ország szempontjából óva intünk a fasiszta orientációtól. Tiltakozunk az ilyen politika ellen és harcolni fogunk ellene minden célravezető eszközzel"[63] – jelentette ki Buchinger a párt XXX. kongresszusán. A kongresszus határozata is leszögezte, hogy a német orientációs külpolitika „katasztrofális veszedelmet jelentene" Magyarország számára. „A kongresszusnak változatlanul az a meggyőződése, hogy a magyar külpolitika is csak a békés megoldások területén, a demokratikus irányzatok megerősítésével és a szomszédokkal való viszony megteremtésében keresheti és találhatja meg jogosult nemzeti törekvéseinek sikerét . . ."[64] rögzíti ugyancsak a kongresszus határozata. Már a kongresszus is – látva az olasz–abesszín konfliktus háborúval fenyegető veszélyét – határozottan síkraszállt „minden háborús kísérlettel

[61] Részletesebb kifejtését lásd: *Góra Lajos* (eredeti név *Faragó László*): Horogkereszt Magyarországon. Szocializmus, 1936 jún.

[62] Az MSzDP vezetőségének és parlamenti csoportjának jelentőse az 1935. évi pártgyűléshez.

[63] Népszava, 1935. szept. 17.

[64] Uo.

szemben".[65] Az olasz–abesszín háború kirobbanásakor pedig az MSzDP a magyar néphez intézett felhívásában ítélte el az agresszort és sürgette a Népszövetséget, hogy hozzon határozott intézkedéseket a béke helyreállítására.[66]

A pártvezetés ebben az időszakban minden rendelkezésre álló propagandafórumot, beleértve a parlementet is,[67] felhasznált arra, hogy tiltakozzon a kormány külpolitikája és a fasiszta országok háborúval fenyegető agresszív törekvései ellen. Nem hagyott egyetlen alkalmat sem tiltakozás nélkül, amikor tudomást szerzett a magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok szorosabbra fűzéséről vagy éppen a nácik egyéb alantas terveiről. Így pl. Peyer a főváros közigazgatási bizottságának ülésén leplezte le azt a tervet, amely a fővárosban létesítendő német központ útján kívánta szabaddá tenni a magyar áruk kivitelét Németországba. Ez nem más, mint az ország kiárusítása – jelentette ki a szociáldemokrata vezető.[68] Nem hagyták szó nélkül a náciknak azt a törekvését sem, hogy a magyarországi német kisebbséget állítsák a hitleri célok szolgálatába.[69] A képviselőház 1936. május 19-i ülésén Kéthly Anna – az addig szerzett tapasztalatokra hivatkozva – jelentette ki, a Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete mindinkább a „Südostraum álmának nyílt szállascsinálójává" válik.[70] Mind a parlamentben, mind az ország közvéleményében nagy visszhangra talált a szociáldemokratának a szélsőjobboldal és a nácik anyagi kapcsolatát, a „guruló márkát" leleplező akciója. Peyer Károly, majd Györki Imre, Kertész Miklós a parlamentben hiteles dokumentumok alapján tárta fel a náciknak azt a tervét, hogy a fővárosban egy német hirdetési iroda felállításával és az Új Magyarság anyagi finanszírozásával a német kormány és a náci propaganda számára kívánnak ügynökséget felállítani. A szociáldemokrata parlamenti frakció bátor fellépése – egybeesett a spanyol és francia népfront sikereivel – az ellenzék szemében is megnövelte a párt tekintélyét,[71] a pártszervezetektől tömegesen érkezett levelek pedig e politika bátor folytatására szólították fel a pártvezetőséget.[72]

Magyarország külpolitikájának követendő irányát leghelyesebben talán mégis Buchinger Manó világította meg hasonló tárgyú tanulmányában. Buchinger hangsúlyozta: a szociáldemokrácia nem volt és ma sem érzéketlen a nemzetközi problémák iránt. Az MSzDP a nemzeti problémát is mindig az össznemzeti és nemzetközi érdekekkel szoros összefüggésben vizsgálta és vizsgálja – írja Buchinger. Ez az alapvetően marxista – a

[65] Uo.

[66] A felhívást lásd: Népszava, 1935. okt. 6.

[67] 1935 szeptemberében 14 tagú francia parlamenti delegáció járt Magyarországon. A Magyar Revíziós Líga javaslatára a parlamenti pártok képviselői a revízió kérdésében megpróbáltak közös álláspontot kialakítani. A megbeszélésen részt vevő Mónus Illés szükségesnek tartotta kifejteni, hogy pártja nem ért egyet a kormány külpolitikájával, s ezt a francia delegáció tudomására is hozta. Ugyanakkor annak is hangot adott, hogy a francia kormány többet tehetne azért, hogy Magyarország és szomszédai között a politikai és gazdasági kapcsolatok normalizálódjanak. (PI Archívum. 696. f. 137. ő. e.)

[68] Népszava, 1936. jan. 14.

[69] Erre vonatkozó terveket lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1934–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, 1968. 116–130.

[70] Népszava, 1936. máj. 20.

[71] Lásd a Népszava 1936 májusi számait.

[72] Népszava, 1936. máj. 19.

pártvezetőség és párttagság egésze által nem mindig támogatott – álláspont mondatja ki vele a következőket: „A mai viszonyok között Európa nemzetei már csak közösen vállalkozhatnak arra, hogy megoldják mindazokat a problémákat, amelyek az egyes országok jogosult, vagy vélt sérelmeit, vagy indokolt követeléseit zárják magukba. Európában a döntő hatalmak vagy megteremtik a kollektív biztonságot, amely kiterjed mindenkire, vagy egyáltalán nem lesz biztonság."[73] Úgy véli, Magyarország is csak ebben az irányban találhatja meg külpolitikai orientációját, egyben jogos nemzeti sérelmeinek orvoslását. Minden más út katasztrófával terhes.

A tanulmányban eddig elmodottak és a Népszava a fasizmus gazságait napról napra leleplező cikkei bizonyítják: az MSzDP valóban sokat tett azért, hogy a magyar szervezett dolgozókat, sőt azon túl a szélesebb közvéleményt is megismertesse a „barna pestis"-sel. Igyekezett feltárni a fsizmus osztálytartalmának, társadalmi bázisának, ideológiájának közös és országonként eltérő vonásait, ezek mélyebb összefüggéseit. Az MSzDP ezzel nagy szolgálatot tett, annál is inkább, mert a KMP súlyos illegalitása, rendkívül kicsi propaganda-lehetősége miatt a fasizmus széles körű leleplezésére nem vállalkozhatott, a liberális polgári sajtó pedig jórészt csak az események kommentár nélküli közlésére szorítkozott.

A fenti pozitív vonások hangsúlyozása mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a fontos tényt sem, hogy a fasizmusról alkotott sokoldalú ellenzés nem vált sem a nemzetközi szociáldemokrácia, sem az MSzDP általánosan elfogadott irányvonalává. Sem a Szocialista Munkásinternacionálé, sem az egyes szociáldemokrata pártok nem rendelkeztek olyan határozattal, amely összegezte volna a fasizmus főbb vonásait és azt az egyes pártok politikájának, stratégiájának és taktikájának kidolgozásában irányt adóként követelte volna meg. Így a legtöbb esetben a fasizmusról alkotott kép és ellene javasolt harc azon múlott, hogy egyes országokban a fasizmus „természetét" feltáró teoretikusok és vele egyetértő politikusok milyen erőt képviseltek a párton belül, milyen bázisra támaszkodhattak, ettől függött álláspontjuk érvényesítése is. Ez pedig erősen korlátozta, véletlenszerűvé tette a fasizmus elleni harc átfogó stratégiájának kidolgozását és ha erre mégis sor került, annak érvényesítését. Hasonló a helyzet a magyar szociáldemokráciánál is.

A „szellemi offenzíva" meghirdetése

Amikor elismerjük az MSzDP, azon belül is a Mónus–Buchinger vezette elméleti és propagandakérdésekkel foglalkozó csoport érdemeit, nem térhetünk ki és nem is térünk ki az elől, hogy vajon a magyar szociáldemokrata vezetők, akik ilyen jól ismerték a fasizmus „természetét", ilyen világosan látták belső összefüggéseit, miért nem tudtak, vagy akartak megfelelő választ adni arra, hogy milyen gyakorlati politikát folytasson a párt ellene? ! Erre a választ maga Mónus Illés jórészt megadta a fasizmusról írott szám bevezetőjében. Mónus – miközben semmiféle, még a forradalmi eszközök igénybevétele elől sem zárkózott el, legalábbis szavakban[74] – a fasizmus elleni harc két alapvető fel-

[73] *Buchinger Manó:* Magyarország külpolitikája. Szocializmus, 1935 máj.

[74] „Ilyen rendszerrel szemben nem lehet eredményes más célkitűzés és taktika csak a *forradalmi*" – írta Mónus a Népszava, 1936. júl. 21-i, a pártgyűlés feladatait összegező cikkében.

adatát jelölte meg. Egyik a fasizmus leleplezése, vagy az ő szavaival élve „leálcázása", s ezzel megteremteni a másik – szerinte magyar viszonyok között döntő – feladat feltételeit, szellemi offenzíva kibontakoztatását. „A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja – állapította meg Mónus Illés. E veszedelemmel szembeszállni és leküzdeni – ez a kor parancsa! A fasiszta totalitással mindenhatósággal szemben, a fasiszta erőszak ellenében csak egyetlen út járható, a szellem forradalmának útja. A fasizmussal szembe kell állítani az emberi szellem, önérzet és öntudat lázadását, és ha sikerül . . . akkor az erőszakra, szuronyokra épült fasiszta rendszerek legyőzése is sikerül."[75] „Mi szellemi küzdelemre gondolunk és ezt nem lehet lebecsülni – fejtegette Mónushoz hasonlóan az MSzDP előtt álló feladatokat Buchinger is a párt kongresszusi emelvényén. A fasizmus nemcsak fegyverekkel győzött, hanem szellemi terrorral is. Mennyivel jogosultabb tehát a szellemi offenzíva, amelyet a szocializmus felsőbbségével akarunk indítani."[76]

Mónus, s részben Buchinger is nem először állt elő a fasizmus elleni szellemi küzdelem javaslatával. Hitler hatalomra jutása után, majd a bécsi felkelés kudarcát követően is cikkekben, pártvezetőségi, illetve pártválasztmányi üléseken felszólalásaikban többször síkraszálltak ezért s e téren bizonyos sikert el is könyvelhettek. 1933–34-ben még a nemzetközi munkásmozgalom is inkább csak kereste a fasizmus elleni harc ellenszerét, 1935-ben viszont már e tekintetben jelentős eredmények születtek. Az antifasiszta erők ellentámadása kibontakozóban volt, nyilvánvalóvá vált, hogy a haladó erők megtalálták a fasizmus elleni küzdelem eredményes formáit. A nemzetközi tapasztatot természetesen az MSzDP-nek sem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. Különösen akkor nem, amikor Gömbös a totális fasizmus bevezetésének kísérletével a magyar haladó erőknek, mindenekelőtt a proletariátusnak is feladta a leckét. Erre az MSzDP-nek is valamilyen formában válaszolnia kellett.

A pártvezetőség egy része, főleg a Peyer Károly, Propper Sándor, Büchler József, Pajor Rudolf körül tömörülők változatlanul elegendőnek tartották a másfél évtizedes tapasztalatokra visszatekintő – elsősorban a napi gazdasági és politikai küzdelmekre épülő – hagyományos módszereket. Illetve fontosnak tartották még, hogy az ismét középpontba került új választójogi törvénynek az MSzDP számára is kedvező megalkotásához a polgári erők köréből partnereket találjanak, magát a pártot pedig politikailag és szervezetileg felkészítsék az új törvénytől remélt eddiginél jobb lehetőségek kihasználására. Ezért is került előtérbe többek között a kongresszust követően az MSZDP szervezeti átépítése. Utóbbit főleg Büchler József és Pajor Rudolf szorgalmazta.

A harc eddigi, hagyományos eszközeinek fontosságát nem tagadva, de ezt kevésnek tartva lépett fel a pártvezetőségen belül személyi összetételében egymáshoz mind közelebb kerülő Mónus–Buchinger–Kéthly–Ries-csoport – ebben az időben ide tartozott Szakasits Árpád is. E csoport célja az volt, hogy a fasizmus ellen javasolt szellemi offenzíva taktikáját a pártkongresszus is megerősítse és ehhez a párttagság támogatását is megnyerje. Ez a törekvése azonban – úgy tűnik – nem járt sikerrel. A kongresszuson bár Mónus és Buchinger is kiemelten foglalkozott a szellemi offenzíva

[75] Szocializmus, 1935 nov.
[76] PI Archívum, 658. f. 1/33. ő. e.

kérdésével, magának a kongresszusnak e határozataiban azonban e megfogalmazás és a javasolt taktika nem található. Igaz ugyan, hogy a kongresszus a szocialista munkaterv megalkotását, amely részben a szellemi offenzíva szférájába tartozott, a pártvezetőség és az egész párttagság előtt álló – alapvető feladatként jelölte meg, de Peyerék az utóbbi megoldását sem szorgalmazták. Talán ezzel a „kudarccal" is magyarázható, hogy Mónus a kongresszust követő pártelnökségi ülésen, ahol a párttisztségek[77] elosztásáról volt szó, kérte főtitkári tisztség alóli felmentését.[78] és e fontos funkcióra Pajor Rudolfot javasolta. A pártelnökség azonban Mónus indítványát nem fogadta el és ismét megerősítette őt főtitkári tisztségében.[79]

Az említett csoport a kongresszus után – a történtek ellenére – nagy energiával látott terve, a szellemi offenzíva megvalósításához. Ennek volt szerves része a Szocializmusban a fasizmusról megjelentetett és már részletesen elemzett különszám is. Mónusék alapvető feladatnak tartották, hogy az 1934 óta mondanivalójában, tartalmában, stílusában magasabb szintre emelt Népszava, Szocializmus és más pártkiadványok nívóját ne csak tartsák, hanem tovább növeljék. Ennek következtében a Népszava és Szocializmus valóban nemcsak nívós, hanem a szervezett dolgozók körében kedvelt kiadvány is lett. Mónus a kongresszuson e téren elért eredményt így fogalmazta meg: a Népszavát „közelebb hoztuk az olvasóhoz és szocialistábbá tettük", a Szocializmus pedig az elméleti és gyakorlati problémák egész sorát tárja a pártközvélemény elé és reális formálója az új világ gondolatának.[80] A kongresszuson – Szakasits Árpád javaslatára – a Népszava színvonalának további emelésére, a terjesztés jobb és hathatósabb megszervezésére 21 tagú „Népszava-bizottságot" hoztak létre. Elfogadták a Szocializmus szerkesztősége stabilizálására és színvonalas írói gárda kialakítására tett javaslatot. Ezeknek az erőfeszítéseknek tudható be, hogy főleg a Népszava, részben a Szocializmus is túllépett eddigi hagyományos – lényegében a párt vezető funkcionáriusaiból álló – írógárdán, és sok fiatal, tehetséges újságíró került a laphoz. Sikerült a Népszava vonzási körébe vonni és meg is szólaltatni a magyar progresszív szellemi élet jelentős egyéniségeit,[81] de gyakran kaptak helyet a lapok hasábjain neves külföldi szociáldemokrata,

[77] A kongresszuson megválasztott pártvezetőség tagjai: Buchinger Manó, dr. Györki Imre, Gyürey Rudolf, Horovitz Gábor, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Peyer Károly, Propper Sándor, dr. Ries István, Szeder Ferenc és Szakasits Árpád.

[78] „A magam részéről fenntartom a titkárság vezetéséről való lemondásomat és legjobban szeretném, ha az elnökség olyan beosztást nyújtana számomra, amely felmentene a titkárság vezetésétől" – olvashatjuk Mónus levelében. (PI Archívum. 696. f. 137. ő. e.)

[79] PI Archívum. 696. f. 137. ő. e. A pártvezetőség Pajor javaslatát fogadta el. E szerint főtitkár Mónus Illés, helyettese Pajor Rudolf. A községi frakció, egyben a budapesti pártbizottság titkára Büchler József. Vidéki titkárok: Takács József, Szeder Ferenc, Kis Jenő. Az oktatás és nemzetközi ügyek titkárságát Buchinger Manó vezeti. Külön reszort nélküli titkár Farkas István, aki egyben a parlamenti frakció elnöke is, a frakció titkára továbbra is Mónus Illés. A Népszava főszerkesztője Weltner Jakab, helyettese Bresztovszky Ede.

[80] PI Archívum, 658. f. 1/33. ő. e.

[81] 1934. december 25-i mellékletben több kiváló tudós szólalt meg. Köztük volt: Baktai Ervin indológus, Madarassy László etnográfus, Mádai István idegorvos, Marczali Henrik történész, Szőllős Henrik sebész főorvos és Vámbéri Rusztem. Az 1935. május 1-én feltett politikai kérdésre pedig olyanok válaszoltak a lapban, mint: Apponyi György, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Búza Barna, Illyés Gyula, Szendy Károly, Veres Péter, Zilahy Lajos, Zsolt Béla.

vagy más antifasiszta közéleti személyek is. Ezzel sikerült elérni, hogy a szervezett dolgozók mind szélesebb köre és a fasizmustól megcsömörlött „intellektuális rétegek" kölcsönösen közeledjenek, jobban megismerkedjenek a fasizmus által felvetett elméleti kérdésekkel és bekapcsolódjanak a munkába.

A szellemi offenzíva kibontakozásával különösen megnőtt a Népszavában a kultúrrovat szerepe. A rovat vezetője, a baloldali gondolkodású Szerdahelyi Sándor szerint ez az a terület, amellyel át lehet törni a rendszer által emelt falakat. A nagy alkotók és alkotások, a haladó kultúra gazdag termésének bemutatásával, alkotó vitákkal kívánta még jobban bemutatni a fasizmus barbarizmusát, egyben ráébreszteni a tömegeket az antifasiszta harc szükségességére. A szervezett dolgozók éppen e rovat révén ismerkedhettek meg a kultúra nemzetközileg tisztelt nagy alakjaival, akiket a fasizmus megtagadott, bemocskolt és tűzzel-vassal üldözött.

Természetesen — a nemzetközi és hazai eseményektől sem független — politikai érdeklődés számszerűen is visszahatott a pártsajtóra. Erre példaként szolgálnak a következő adatok: A gazdasági válságot követően mélyponton állt a Népszava terjesztése, csupán 8 ezer előfizetője volt. A Népszava átszervezése után, 1934 végére már az előfizetők számát „feltornázták" 17 ezerre, 1936-ban pedig az előfizetők száma elérte a 20 ezret,[82] példányszáma pedig — rendőrségi becslések szerint — megközelítette a 30 ezret.[83] Hasonló emelkedést mutat a Szocializmus is. 1933 végén a csőd szélén állt. 1934-ben sikerült a mélypontról kimozdítani. Az 1935-ös kongresszuson már arról számoltak be, hogy az előfizetők száma 4 ezerre emelkedett. 35 végén és 36-ban különösen megnőtt iránta az érdeklődés. A politikai rendőrség ekkor 10 ezerre becsüli a megjelent példányszámot.[84] Ez valószínű túlzás. A nagy felfutást azonban igazolni látszik az MSzDP 1937-es kongresszusa elé terjesztett jelentésnek az a megállapítása, hogy a Szocializmus olyan példányszámban jelent meg, ami európai viszonylatban is szokatlan tudományos folyóiratoknál.[85] A Népszava, Szocializmus mellett nőtt a kereslet a párt egyéb kiadványai iránt is. Jelentősen emelkedett az 1933-ban újjászervezett Község, a Nőmunkás példányszáma, újra megnőtt az érdeklődés a Föld és Szabadság iránt. A pártpropaganda erőteljes fejlődése lehetővé tette, hogy egyes nagyobb vidéki városok pártbizottságai — a debreceni, a miskolci, az orosházi — évenként tízezer, esetenként havonként megjelenő helyi szociáldemokrata lapot adjanak közre. Nemcsak a pártlapok, hanem a szakszervezeti sajtó példányszáma is emelkedett. Összesen 34 szaklap jelent meg ebben az időben és ezek példányszáma — a rendőrségi, talán túlzó, de mégis hozzávetőleges adatok szerint — évente elérte a 2 milló 300 ezer példányt.[86]

A szellemi offenzíva keretében Mónus Illés új kiadványsorozatokat is indított. 1934-ben jelent meg először a Szocialista Tudás Könyvtára, amelyben egy-egy fontos elméleti kérdést, vagy politikai eseményt neves külföldi — Karl Kautsky, Otto Bauer, Oda Olberg, Gregor Bienstock — és magyar teoretikusok világítottak meg. 1933-ban indult meg a Szociáldemokrata Füzetek sorozat, amely az 1934-ben napvilágot látó Szocializmus

[82] PI Archívum, 658. f. 5/1936–4–6.
[83] PI Archívum, 651. f. 4/1936–d. n.
[84] PI Archívum, 651. f. 4/1936–d. n.
[85] Lásd az MSzDP XXXI. kongresszusára kiadott jelentést.
[86] PI Archívum, 651. f. 4/1936–d. n.

Könyvtára sorozattal együtt a marxizmus és a szociáldemokrácia időszerű elméleti és politikai kérdéseit vizsgálta. Utóbbi sorozatban elsők között jelent meg új kiadásban Engels: „A család, magántulajdon és az állam keletkezése" című munkája. Ehhez kapcsolódott Mónus Illés és Rónai Zoltán szerkesztésében[87] „Marxista forrásművek" címen két kötet, amelyben Marx és Engels alapvető munkáit adták közre.[88] Ezek a külön kiadványok és füzetek együttesen mintegy 400 ezer példányban jelentek meg.[89]

Az Országos Oktatási Bizottság munkájának középpontjába is elsősorban a politikai jellegű kérdések kerültek. Ez időben csökkent ugyan a szemináriumok és azon részt vevők száma, de színvonala – mind résztvevőit,[90] mind témáját illetően – nőtt. Ugrásszerűen emelkedett az újonnan bevezetett egyórás és vetített képes előadások száma. 1935–36-os évben 975 előadáson 72 500-an vettek részt. Az előadások zöme Budapesten és környékén volt. Vidéken csupán 220 előadást tartottak, viszont itt egy-egy gyűlésen a résztvevők száma majdnem háromszorosa volt a fővárosinak.[91] Ez is jelzi, hogy ismét megnőtt a vidék érdeklődése a szociáldemokrácia iránt. Az előadások és a résztvevők nagy számában – a politikai kérdések középpontba kerülése mellett – jelentős szerepe volt annak, hogy az Oktatási Bizottság kitűnő előadógárdát állított össze. A mintegy 50 főből álló előadók csoportjában számos baloldali, a kommunistákkal szimpatizáló, vagy kommunista található. Csak néhány nevet közülük: Gárdos Mariska, Hoffmann Árpád, Braun Soma, Szakasits Árpád, Gergely Győző, Vágvölgyi Tibor, Jáhn Ferenc, Darvas József.[92] Az Oktatási Bizottság – amelyet Buchinger Manó vezetett – a munka színvonalának javítására 1936 elején Oktatási Közlemények címen tájékoztatót adott ki. Ebben fontos elvi, politikai kérdésekhez kulcsot adó irodalomra, az előadások, szemináriumok jó módszereire, jól sikerült könyvankétokra, író-olvasó találkozókra és egy-egy fontos könyvre hívta fel a szervezett dolgozók figyelmét.[93]

A szellemi szféra más területein is erőfeszítések történtek a korábbi helyzet megjavítására. A pártvezetőség hozzájárult ahhoz, hogy az általa másfél éve feloszlatott eszperantó tanfolyamok újra induljanak.[94] A rendőrségi jelentés szerint az újraindítás a baloldaliak és a kommunisták sikere, hisz „az eszperantó nyelvet különös szeretettel a kommunisták művelik".[95] Lehetőség nyílott az MSzDP keretei között működő Szocialista Képzőművész csoport munkájának szélesítésére. A csoport felett a felügyeletet ugyan Büchler József gyakorolta, de irányítása kommunisták, illetve kommunistákkal szimpatizáló művészek kezében volt: titkára Bán Béla, tagjai között pedig ott találjuk Goldmann Györgyöt, Sugár Andort, Goldmann Jánost, Fenyő A. Endrét, Vértes Györgyöt, Berda Frnőt stb. A képzőművész csoport ugyancsak az MSzDP keretében több

[87] A munkákat Ascher László, Fejtő Ferenc, Mónus Illés, Szekszárdi László, Rónai Zoltán fordította.

[88] Népszava, 1936. jan. 5.

[89] Jelentés az MSzDP XXX. kongresszusának.

[90] Különösen megnőtt ezeken a fiatalok száma, továbbá a pártszervezetekben aktívan dolgozók (25%-ról 36%-ra) és valamilyen funkciót viselők (29-ről 34%-ra) száma. Jelentés az MSzDP XXXI. kongresszusának.

[91] Jelentés az MSzDP XXXI. kongresszusának.

[92] PI Archívum, 696. f. 42. ő. e.

[93] PI Archívum, 696. f. 45. ő. e.

[94] Népszava, 1935. nov. 10.

[95] PI Archívum, 651. f. 5. cs. 1935. nov. 15.

kiállítást is rendezett, amely megnyitotta az utat más haladó polgári művészek felé. Ezeken a szálakon keresztül teremtődtek meg a későbbi együttműködés feltételei. A Szocializmusban Mónus Illés inspirálására Háy Károly tollából a csoport munkájáról több kritikai cikk, elemző írás látott napvilágot.[96]

A művészcsoport kedvelt találkozóhelye lett több munkásírónak is, mint pl. Erdős László, Rideg Sándor, László Gyula, Szüdi György, Lukács Imre, de megfordultak itt Kassák Lajos tanítványai is. A művészcsoport mellett ebben az időben kezd kialakulni az úgynevezett színházi vonal, ahol először egyes színészek, mint a munkás-színjátszók patronálói jelennek meg, később pedig a fasiszta típusú Színházi Kamara létrejötte után abból kizárt színészek találnak otthonra.[97]

A harmincas évek közepén szinte reneszánszát éli a szociáldemokrata munkás-dalkórus. A szavalókórusok 1933-ban történt betiltása után az erőket a dalkórusokba koncentrálják. A mintegy 40 munkásdalárda-csoport egyéni és közös fellépései, tartalmas szocialista és antifasiszta tárgyú előadásai a párt- és szakszervezeti rendezvényeken élményszámba mentek és igen hatásosak voltak. Egy-egy nagy városban évenként megrendezett fesztiválja pedig nemcsak munkástömegeket, hanem a haladó kultúra iránt fogékony kispolgári, polgári és értelmiségi csoportokat nyertek meg az antifasizmus ügyének.[98]

A sajtó, az oktatás erőteljes bekapcsolása a „szellemi offenzívába" nemcsak politikai, hanem komoly anyagi erőkifejtést is igényelt az MSzDP-től. A gazdasági válság és az azt követő évek súlyos anyagi gondok elé állították a pártot. A pártvezetőség igen gyakran egyes párt- vagy szakszervezeti szervek munkáját nem a politikai és mozgalmi élet eredményein, hanem az anyagi bevételeken keresztül mérte le. A szellemi offenzíva híveinek meg kellett küzdeniük azokkat – elsősorban a szakszervezeti vezetőkkel –, akik a politikai érdekek helyett az anyagiakat részesítették előnyben. A kezdeti feszültséget nem egy esetben a meg nem értést a későbbi sikerek, amelyek anyagiakban is jelentkeztek – a megnövelt példányszámok is elfogytak –, minimálisra redukálták.

Az MSzDP vezetősége még 1934-ben, azzal a céllal, hogy a fasizmus térnyerése miatt megváltozott viszonyokhoz jobban alkalmazkodjék a szociáldemokrata mozgalom is, vetette fel a *szocialista munkaterv* kidolgozásának szükségességét. A szocialista munka-

[96] *Német Lajos:* Magyar Művészettörténeti Évkönyv, 1952. 2. sz.

[97] PI Archívum, Háy Károly visszaemlékezése.

[98] 1936. június 1-én „A munkáskultúra és szolidaritás" pécsi seregszemlén pl. a következő kórusok vettek részt: Gutenberg Társaság zenekara, Pápai Általános Munkásdalárda, Makói Petőfi Dalkör, Pestújhelyi Munkásképző Kör, Orosházi Petőfi Dalkör, Miskolci Vasas Dalárda, Budapesti Kültelki Munkásdalkör, Csepeli Munkásdalkör, Mintakészítők Dalárdája, MÉMOSZ Dalárda, Magyar Ruggyantaárugyár Dalkör, Hódmezővásárhelyi Ált. Munkásdalegylet, Munkás Testedző Egyesület csapata, Budapesti Haladás Dalkör, Villamos és HÉV Alkalmazottak Szövetségének Dalárdája, Pesterzsébeti Ált. Munkásdalkör, Budafoki Munkásdalkör, Első Zuglói Dalkör, Bratislavai Munkásdalszövetség Dalárdái, Budapesti Könyvnyomdászok Dalköre, Zalaegerszegi Építőmunkások Dalárdája, Soroksári Vasasmunkások Dalárdája, Nagytétényi Munkásdalkör, Hírlapterjesztő Munkások Szakegyletének Dalárdája, Szegedi Ált. Munkásdalegylet, Szombathelyi Építőmunkások Dalkara, Kőbányai Vasasmunkások Dalárdája, Békéscsabai Munkásdalkör, Grafikai Munkások Senefelder Dalköre, Lágymányosi Szabadság Dalkör, Magyarországi Famunkások Szakegyletének Dalköre, Jutagyári Testvériség Dalkör, Diósgyőri Vasgyári Munkások Dalkara, Budai Szabadság Dalkör, Ujpesti Munkásképző Egylet Dalkara, Magyarországi Vas- és Fémmunkások Dalárdája. (Népszava, 1936. jún. 3.) Budapest, Pécs, Miskolc, Szombathely voltak egy-egy fesztivál gazdái.

tervnek a gondolata a belga párt egyik vezetőjétől Hendrik de Mantól származik. De Man az általa kidolgozott tervezetet — mint a fasizmus hatásos ellenszerét ajánlotta saját és a többi szociáldemokrata párt számára is. Javaslatát követően a szociáldemokrata pártok egymás után adták közre de Man tervezetét, majd dolgozták ki — országuk sajátos viszonyait figyelembe véve — saját pártjuk szocialista munkatervét. Az MSzDP vezetősége Mónus Illés és Kertész Miklós javaslata alapján az 1934 áprilisában tartott pártválasztmányi ülésen fogadott el saját szocialista munkaterv kidolgozására tett indítványt, és hozott létre a feladatok kidolgozására, a javaslatok összegyűjtésére és a terv véglegesítésére egy munkatervbizottságot. Első lépésként a Népszava is több folytatásban közölte a de Man-féle tervet, majd rendelkezésre bocsátotta a Népszava és a Szocializmus hasábjait is a munkatervvel kapcsolatos gyakorlati és elméleti elképzelések, javaslatok, esetleges viták közlésére. Az eredeti terv az volt, hogy a pártvezetőség az MSzDP soron levő kongresszusa elé már egy kész szocialista munkatervet terjeszt. A kezdeti „nekibuzdulás" — cikkek, tanulmányok, javaslatok — után azonban a munka megrekedt. Mónus főtitkár a XXX. kongresszuson csupán arról számolhatott be, hogy sokféle, értékes elképzelés van a bizottság birtokában, de még konkrét terv nincs. Javasolta a pártgyűlésnek, hogy fogadja el a beterjesztett 70-tagú — a kongresszus a számot 80-ra emelte[99] — bizottság felállítását, amelynek feladata lesz a szocialista munkaterv kidolgozása és véglegesítése. Joggal vetődik fel a kérdés, mi az oka a szocialista munkaterv kidolgozásában az ilyen mértékű megtorpanásnak? Mielőtt azonban erre válaszolnánk röviden nézzük meg mi a lényege a de Man-féle tervnek.

De Man abból indult ki, hogy a fasizmus azért tudta a tömegek, a szervezett dolgozók egy részét is befolyása alá vonni, mert a szocialista mozgalom „messze távolba eső végcélja", a szocializmus elvesztette a népszerűségét, vonzó hatását. A reformizmus, amely a 20-as, 30-as években mindinkább bizonyos szociálpolitikai vívmányok elérésében öltött testet, az adott viszonyok között már nem elégíti ki a tömegek igényét. A háborút, s még inkább a gazdasági válságot követően a dolgozó rétegek alapvető változást követeltek, s erre pedig a szociáldemokrata reformizmus nem volt képes megfelelő választ adni.[100] A 20-as évek szociáldemokrata politikája a reformizmust azonosította a szocializmussal, s így a pártok programjában a forradalmi végcél, a korábbi hajtóerő elvesztette tényleges jelentőségét, „egy puszta eszmény élettelenségével, irrealitásával rendelkezik" — állapította meg de Man. A gyakorlat és végcél azonosulása, illetve végletes eltávolodása egymástól, alapot adott a fasizmusnak és a reakciónak arra, hogy a szociáldemokrata mozgalom átmeneti vereségében a szocializmus vereségét hangsúlyozza és ezzel megfossza a szociáldemokrata mozgalmat hajtóerejétől, a forradalmi végcél, a szocializmus megvalósításáért folytatott küzdelemtől. Holott — hangsúlyozta de Man, nyomában többek között Mónus Illés is — nem a szocializmus ügye szenvedett vereséget, hanem a szociáldemokrata politika.

[99] A 80-tagú bizottságban az MSzDP vezetőin kívül helyet kaptak mindazok a mozgalomban szerepet játszó személyiségek, akik valamilyen formában keresték az MSzDP válságából kivezető utat. A névsort lásd: Népszava, 1935. szept. 17.

[100] Ebben az időben „a reformizmus, mint a bürokratizált pártvezetőréteg közszelleme mind nagyobb ellentétbe jut a tömegek radikális átalakulást szomjazó vágyával" állapítja meg Hendrik de Man.

A szociáldemokraták feladata tehát – fejtegette a belga pártvezér – visszaállítani és megnövelni a szocialista mozgalom hajtóerejét. Fel kell hagyni azzal a reformista politikával, amely nem tudott mást, mint azt hajtogatni, hogy ugyanazt kell tovább csinálnunk – amit a burzsoázia, csak jobban. „Ellenkezőleg – írja de Man – egészen mást kell tennünk, hogy ezt a mást jobban tehessük". A fennálló társadalom ugyanis „napról napra elviselhetetlenebb, nem lehet már javítani rajta, hanem csak átalakítani". Alapvető feladat, hogy a tömegek „érdekeit" és a szocialista mozgalmat közelítsük egymáshoz. Első lépésként azt javasolja, hogy a reformista módszereket váltsák fel „radikális tevékenységgel", mégpedig úgy, hogy „a gyakorlati minimális és az elvi maximális program különbséget" meg kell szüntetni. Az általa kidolgozott terv „a termelési rend átalakítását teszi közvetlen követeléssé". A terv magában foglalja a bankok, a hitelügy, a nagytőkés kulcsiparok államosítását, ahol még van nagybirtok, annak felosztását. A de Man-féle terv lényegében egy részleteiben is kidolgozott olyan kormányprogram kívánt lenni, amelyet a szociáldemokraták akkor valósítanának meg, ha hatalomra kerülnek. A terv tartalmazott egy úgynevezett akcióprogramot is, amely „a még ellenzéki szocialista mozgalom" követeléseit foglalta magában. Így többek között az akcióprogram a munkaidő csökkentését, a munkabér normalizálását, munkabérminimum megállapítását, a társadalombiztosítás alapvető megreformálását, lakásépítési programot stb. tartalmazott. Hendrik de Man szerint a szocialista munkaterv olyan konkrét program, amellyel a tömegek elé lehet állni és azt mondani; „ezt akarjuk csinálni, mégpedig tüstént, mihelyt megadjátok hozzá a hatalmat". Úgy vélte, hogy a terv által mozgósított tömegerő lényegesen nagyobb lesz annál, mint amit a reformizmus védekező politikája biztosított a szocialista mozgalom számára. A belga politikus fontos feladatnak tartotta azt is, hogy a terv kidolgozásába mind több embert vonjanak be, átmenetileg ezzel is sikerül a tömegek egy részét lekötni és a szociáldemokrácia iránt megingott bizalmat helyreállítani.[101]

Hendrik de Man terve – bár a reformizmusnak akart hadat üzenni – maga is a reformizmus talaján fogant. Lényeges szocializálási célokat foglalt magában, de nem vállalkozott a fennálló társadalmi rend megváltoztatására. A „termelési renden" akart csupán változtatni, de úgy, hogy a burzsoá rendszer államgépezete, intézményei tovább funkcionáltak volna. Ugyanakkor a terv a kommunista népfrontpolitika ellenalternatívája is kívánt lenni mégpedig úgy, hogy a népfrontot *balról* támadta.

Amikor azonban elérkezett a terv tettéválásának időszaka, ismét bebizonyosodott, hogy a de Man-féle terv inkább választási propaganda és kevésbé konkrét célkitűzés.

Ismeretes, hogy a belga szociáldemokraták valóban kormányra kerültek, de a nagyszabású terv jórészt csak ígéret maradt. Erre utalt Dimitrov is a Komintern VII. kongresszusán. A tervet azonban nem utasította el egyértelműen a főtitkár, mint ahogyan ezt ebben az időben több kommunista párt tette. Dimitrov hangsúlyozta: a munkatervnek vannak olyan követelései, amit a kommunisták támogatnak. Lehetségesnek tartotta, hogy azokban az országokban, ahol szociáldemokraták vannak kormányon, vagy kormánykoalíció tagjai, esetleg kormányra kerülésük napirenden van, a kommunisták a szociáldemokrata szervezetekkel való közös akciók szervezésénél „kiindulópontként felhasználják a de Man-féle és más szociáldemokrata platformok megfelelő követeléseit. Ez

[101] *Hendrik de Man:* A szocializmus megvalósítása (fordította: Fejtő Ferenc). Szocialista Tudás Könyvtára.

megkönnyítené a munkásegységfront megteremtését, egyben rákényszeríthetné a szociáldemokrata vezetőket a munkatervekben foglalt követelések végrehajtására."[102]

Érdemes talán arra is utalni, hogy a francia szocialista szakszervezeti mozgalom munkaterve abban az időben készült el, amikor a Francia Kommunista Párt kidolgozta népfrontprogramját. A két program fő célkitűzései alapvetően eltértek egymástól. A francia szocialisták egy sor szocializálási javaslattal álltak elő, amíg a kommunisták a főfeladatnak a demokratikus szabadságjogok megvédését és kiszélesítését, a fasizmus és a háború elhárításának a követelését tekintették. „Míg a kommunisták a mai helyzetet nem látják érettnek szocialista megoldásra, és a válságot átmeneti szociálpolitikai és agrárpolitikai követelésekre használják fel, s a mai társadalomnak szánt gyakorlati akcióprogrammal akarnak antifasiszta frontot teremteni – írja Párizsból Rónai Zoltán –, addig a szocialisták szerint igazi lendületet az antifasiszta küzdelemnek a *szocialista társadalomért folyó harc adhat.*"[103]

A kommunisták népfrontprogramjának ismertté válása után az „egységmanőver" mellé a szocialisták felsorakoztatták azt a vádat is, hogy a kommunisták feladták alapvető elvi célkitűzésüket, a proletárdiktatúra stratégiáját. Számos szocialista párt ettől kezdve balról kezdte támadni a kommunista pártokat, védelmezve saját munkatervük szocializálási programját. Miközben a francia kommunisták és szocialisták között az antifasiszta küzdelem során csökkentek a nézeteltérések, a két párt programja közötti különbség lett az angol, a skandináv, a csehszlovák szociáldemokraták antikommunista propagandájának lényeges eleme.

Az MSzDP munkaterve – mint már említettük – a kezdeti nekilendülés után megtorpant. Hamarosan kiderült, hogy magyarországi viszonyokra alkalmazott munkaterv kidolgozása elé komoly akadályok hárulnak. A de Man-féle terv sematikus átvétele lehetetlen. Már 1934-ben felvetődött, hogy elöljáróban tisztázni kell: a „munkaterv a párt kormányra kerülésének, illetve a szocializmus megvalósításának idejére utal-e, vagy a dolgozó rétegek életlehetőségeinek védelméért, megjavításáért vívandó harcunknak lesz-e útjelzője?" Alaposabb elemzés után ugyanis világossá vált, hogy a nyugati szociáldemokrata munkatervek a kormányra kerülés lehetőségével számoló pártok kormányprogramjai. Az MSzDP vezetősége azonban tisztában volt azzal, hogy ilyen lehetőségek számára a közeljövőben nem valószínűek, szinte kizártak. A másik alapvető kérdés az volt, hogy a belga munkaterv szociálpolitika helyett a „szocialista" gazdálkodás feladatait állította előtérbe olyankor, amikor Magyarországon Gömbös propagandája jóvoltából a szociális reformok voltak napirenden. De Man tervében a reformok elvetése önmagában is vita forrása lett az MSzDP vezetői között. Weltner Jakab, a Népszava főszerkesztője a Szocializmus 1935 októberi számában a reformokat, a gazdasági részköveteléseket az osztályharc lényeges elemének tartja. Vitázik azokkal, akik a reformizmust vádolják a történtekért és megfeledkeznek arról, hogy reformizmus és mögötte álló „jól kereső munkások" nemzedéke harcolta ki a magasabb munkabéreket, ők hoztak áldozatot azért, hogy emberségesebb körülmények között élhessen a proletariátus.[104] Weltner és más

[102] *Dimitrov:* Válogatott cikkek és beszédek. Szikra, 1952. 92–93.
[103] *Vándor Zoltán:* A francia szocializmus problémái. Szocializmus. 1935. júl.
[104] *Weltner Jakab:* Reformkorszak – vagy elnyomorodás. Szocializmus, 1935. okt.

magyar szociáldemokrata vezetők azonban nemcsak a reformista korszakra szórt vádak miatt lépnek fel a belga munkaterv ellen, hanem azért is, mert az eszköz lehet azoknak a fiatalabb funkcionáriusoknak a kezében, akik a pártvezetésben őrségváltást sürgetnek. De Man ugyanis úgy véli, hogy az önmagát túlélt reformizmus a „bürokratizált pártvezetésben" testesül meg és félre kell állítani azokat, akik nem értik meg az idők szavát, és fel kell frissíteni a pártorganizmust.[105] Ilyen törekvésekkel a magyar pártban is bőven találkozunk. A XXX. pártkongresszushoz is több indítvány érkezett a pártvezetőség „megfiatalosítására".[106] Bizonyos értelemben hasonló szándék húzódott meg a párt szervezeti átépítésében is.

A pártban, s elsősorban annak felső vezetésében kezdettől fogva éles viták folytak. A vezetőség egy része az 1903-as program megtartása és a munkaterv „elaltatása" mellett kardoskodott, másik része és főleg a középfunkcionáriusok pedig a munkaterv kidolgozásáért és a napirenden levő politikai kérdések megválaszolásáért szálltak síkra. „A pártban az új munkaterv kidolgozása körül még mindig kiélesedett viták folynak – olvashatjuk a politikai rendőrség 1934 nyarán keletkezett jelentésében. Két frakció áll egymással szemben, az egyik csoportnak az óhaja, hogy a párt szakítson az elavult, 1903-ban lefektetett ideológiájával és a többi külföldi pártokhoz hasonlóan alkalmazkodjék a megváltozott viszonyokhoz. Az új munkatervben inkább az MSzDP sorait megbontani törekvő fasiszta és kommunista veszéllyel vegyék fel a harcot és a szociális kérdések megoldására fektessék a fősúlyt. Így a párt ismét visszanyeri a tömegek előtt bizalmát és tömegpárttá alakul. Az úgynevezett radikális csoport erősen dolgozik a párt programjának oly módon való megváltoztatásán, hogy a párt célkitűzései ne csak szociális és demokratikus célkitűzésekre irányuljanak, hanem a kommunistákéhoz hasonlóan a jelenlegi társadalmi rend megváltoztatására és a hatalom átvételére . . ."[107]

Mónus Illés a problémákat látva még 1934 nyarán megpróbál kompromisszumot találni a munkatervet ellenzők és azt támogatók között.[108] Ezért írja meg „A szocializmus világképe" című cikkét, amely a konkrét teendők helyett ismét eszmei síkra próbálja terelni a problémát és a belga pártvezérrel ellentétben reformizmus talajáról közelíti meg azt. De Manhoz hasonlóan veti fel ő is a kérdést: a szocializmus, mint „társadalomgazdasági forma", mint „új társadalmi rend" a szociáldemokrata mozgalom vereségével a megvalósítástól közelebb vagy messzebb jutott-e? Szerinte „mennél súlyosabb a kapitalizmus válsága, mennél kevésbé tud uralkodni a termelőeszközök fölött, annál élesebben rajzolódik ki az új társadalmi rend, amely föl fogja váltani".[109] A

[105] *Hendrik de Man:* i. m.

[106] PI Archívum 658. f. 33. ő. e.

[107] PI ARchívum 651. f. 6/1934. cs. 1934. június 21-i jelentés.

[108] A támogatók személyi összetétele részben a munkatervhez hozzászólók neveiből derül ki. A terv fő szorgalmazója Mónus Illés és Kertész Miklós volt. Hozzájuk tartozott még a pártvezetőségből Szakasits Árpád és Ries István. Nem lelkesedett érte, de nem is ellenezte Buchinger Manó. A „tervkovácsolók" között találjuk még Ascher Lászlót, Bresztovszky Edét, Böhm Vilmost, Kun Zsigmondot, Lázár Emilt, Minor Zsigmondot, Rónai Zoltánt, Szekszárdi Lászlót, Szőllős Henriket, Takács Ferencet, W. Somogyi Jenőt stb. Érdemes megemlíteni, hogy *József Attila:* A szocializmus bölcselete (Szocializmus, 1934 november) című cikke is részben érinti a problémát.

[109] Weltner említett cikkében Mónusra is célozva elmarasztalja azokat, akik a kommunisták „minél rosszabb, annál jobb" elméletét akarják a szociáldemokrata mozgalomba átplántálni.

szocializmus győzelme szerinte független a munkásmozgalom időleges helyzetétől, azt a kapitalista társadalmi rend fejlettsége és mélyülő válsága határozza meg. A reformista gondolat tehát újra kísért Mónusnál. Úgy véli azonban, hogy az egyre közeledő szocialista világképhez az eddigieknél sokkal jobban hozzá kell igazítani a munkásmozgalom „eszközeit, szervezeteit és ideológiáját", továbbá pontosabban kell körvonalazni az új társadalmi rendről alkotott elképzeléseket.[110] Mónus Illés tehát még nem egy konkrét, mindenre kiterjedő munkatervet lát kidolgozhatónak, hanem a leendő szocialista világ pontosabb körülhatárolását tartja feladatnak. Ez pedig jelentős visszalépés az általa eredetileg megjelölt elképzelésektől. „Kissé le kell tompítani azt a kényelmes álláspontot, hogy a társadalmi és a termelési rend vaskövetkezetességgel és szükségszerűen úgyis elkövetkezik – írja a munkaterv szükségességét indokló egyik korai cikkében. A helyettük dolgozó 'vas szükségesség' helyébe a kor feladatait felismerő szemléletre, akaratra és cselekvőképességre van szükség . . . Mindez csak úgy lehetséges – fogalmazta meg határozottan –, ha a történelmi 'szükségszerűség' helyébe az egyének és tömegek aktív cselekvő akaratát helyezzük és annak a szellemnek, akaratnak és cselekvőképességnek kialakításában közrehatnak."[111] A szocializmus világképében már nincs helye „az egyének és tömegek cselekvő akaratának".

A párton belüli véleménykülönbségeket azonban még Mónus kompromisszumos megoldásával sem lehetett kiküszöbölni. A terv körüli vitákat ugyan átmenetileg nála fontosabb belpolitikai kérdések levették a napirendről: az úgynevezett Gömbös-féle munkakamara törvénytervezete, az 1935-ös választás stb., de 1935 nyarán a pártkongresszus előestéjén azok újra fellángoltak.

A pártkongresszuson Mónus főtitkár kénytelen tájékoztatni a küldötteket arról, hogy a munkaterv kidolgozása még csak a kezdet kezdetén tart, közben a külföldi delegációk vezetői egymás után adtak számot szocialista munkatervek elkészítéséről. Talán a külföldiek jelenléte adta Mónusnak azt a bátorságot, hogy megmondja: vannak a pártvezetésben olyanok, akik egyszerűen szükségtelennek tartják a munkatervet". Mónus ismételten kifejtette, hogy a munkatervre szükség van, mert „30 év előtti gondolatokkal ma már képtelenség a tömegek elé állni".[112] A munkatervről tartott kongresszusi előadásában azt is hangoztatta, hogy ugyanakkor a munkaterv nem lehet húsz év előtti idealisztikus elképzelések gyűjteménye, hanem „reális, kézzelfogható tényeket kell formába öntenie". A munkatervben szerepeltetendő fő feladatokat hat pontba foglalta össze. 1. a földprobléma megoldása, 2. demokrácia megvalósítása az általános, titkos választójog alapján, 3. bankok és hitelszervezetek nacionalizálása, beleszólás az iparvállalatok tevékenységébe, 4. a társadalom hosszú átformálása a szocializmus feltételeihez, 5. adóreform, 6. „biztos alapzatú béke" megteremtése.[113] A harmadik és negyedik pont kivételével Mónus javaslatai az ország demokratikus átalakításának fontos követeléseit tartalmazták. A terv részletes kimunkálására és a megvalósítás hogyanjára Mónus azonban nem adott választ. Ez a kongresszusra várt volna: A kongresszusi küldöttek, a pártvezetőség többsége is azonban szó nélkül hagyták a munkaterv problémáját. Feltehetően a

[110] Szocializmus, 1934. aug.
[111] *Mónus Illés:* Szociáldemokrata munkaterv. Szocializmus, 1934. máj.
[112] Népszava, 1935. szept. 17.
[113] Uo.

pártvezetőség nem akart vele foglalkozni, a küldöttek többsége pedig nem látta ennek értelmét. Utóbbiak felszólalásaikban inkább a konkrét napi, a mozgalmat közvetlenül érintő problémákra helyezték a hangsúlyt. Így a kongresszus végül is vita nélkül elfogadta azt a határozati tervezetet, amely a 80-tagú bizottság felállítását javasolta egy ideiglenes, majd a pártszervezetek állásfoglalása után véglegesített munkaterv megalkotására. Tulajdonképpen ezzel mintegy két évre, a következő kongresszusig le is került napirendről ez a nagy port felvert téma.

Az MSzDP vezetősége képtelen volt a pártot a kor igényeinek színvonalára emelni. Ezt tükrözi a munkaterv körüli vita is. A párt felső vezetőségében mélyen gyökerezett opportunizmus, konzervativizmus, a minden újítástól való félelem, az úgysem lehet semmit tenni szemlélet lefogta azok kezét is, akik bár bátortalanul – a régi iránt ők is vonzódva, az újtól pedig félve – mégis keresték a kor igényeihez jobban igazodó politika lehetőségeit.

Mint említettük, a kongresszussal a munkaterv problémája süllyesztőbe került, mégsem volna helyes figyelmen kívül hagyni Rónai Zoltánnak 1936-ban e kérdéssel kapcsolatban a Szocializmusban írott cikkét. Úgy véljük talán ez a cikk közelítette meg – hibái ellenére is – legjobban azt, amit valóban a magyar viszonyokra épülő, a feladatokat helyesen számba vevő szociáldemokrata munkatervnek elvileg tartalmaznia kellett volna. Rónai mindenekelőtt azzal kezdi cikkét, hogy „van-e értelme Magyarországon egy szocialista munkatervnek?" Válasza igenlő, de ehhez mindjárt hozzáteszi: az MSzDP munkatervének három kérdésben lényegesen el kell térnie a nyugati pártokétól. Nálunk a tervben az *agrárreformnak* feltétlen központi helyet kell kapnia. Tartalmaznia kell továbbá azokat a javaslatokat, amelyek hozzájárulnak Magyarország gazdasági, kulturális és egészségügyi elmaradottságának gyors felszámolásához. Végül a munkatervnek magában kell foglalnia „Magyarország politikai rendszerének mélyreható politikai átalakulását". Utóbbi megállapításához Rónai részletes, s valóban lényeget érintő elvi megállapítást fűz. „A munkástömegeket igazán akkor vonzza a politikai rendszer demokratikus átalakulásáért folyó küzdelem, ha a demokrácia úgy tűnik előttük, mint *igazságosabb társadalmi rend* tették válásának eszköze." Ez azonban nemcsak a munkástömegek, hanem a kispolgári és egyéb középrétegek az antifasiszta harcba való bekapcsolásának is fontos eszköze – szögezte le Rónai. – Meg kell tehát magyarázni nekik, hogy „a mai politikai rendszer a nagybirtok, a finánctőke és kartellmonopóliumok szövetségén alapszik és csak a munkásság, parasztság és a középrétegek egybefogása teremtheti meg a finánctőke és kartellek elleni hatályos küzdelem lehetőségét, ha megértetjük velük, hogy a szocializmus harca nem a *kisemberek, hanem a gazdasági élet nagyhatalmai* ellen irányul és csak a szocializmus harca döntheti meg ezeket a nagyhatalmakat, akkor megnyerhetjük őket olyfajta átalakulás számára, amelyben a demokrácia nemcsak szociális, hanem szocialista reformok eszköze." Rónai úgy véli, hogy amíg nyugaton a munkatervek középpontjában a *demokrácia védelméért* folytatott harc áll, addig Magyarországon a *demokrácia kiküzdését* kell középpontba állítani és ezt kell szociális tartalommal megtölteni. Fejtegetésében fontosnak tartja kiemelni azt is, hogy a kommunisták is „komoly lépéseket tettek e politika irányába".[114] Az alapvető kérdésekben így megvannak az együttműködés lehetőségei, Rónai Zoltán

[114] *Vándor Zoltán:* Munkaterv, fasizmus, demokrácia. Szocializmus, 1936 febr.

nagy érdeme, hogy Párizsból az egységfront és népfront bölcsőjéből figyelve az eseményeket, a francia tapasztalatok okos összegezésével, ha kicsit torzítva is,[115] közvetlen segítséget tud nyújtani az MSzDP-nek, elsősorban is az egységfront és népfront-politika megvalósítását sürgetőknek. A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy mind a Szocializmus, mind a Népszava szerkesztősége helyet, teret ad Rónai, Gergely Imre és mások, a pártvezetőség politikájával nem mindig szinkronban álló cikkeinek, ezzel – feltételezhetően nem tudtán kívül – segíti a francia, majd a spanyol tapasztalatok széles körű megismerését, s annak a magyarországi talajba való átültetését is.

Kétségtelen a szellemi offenzíva politikája, a szocialista munkaterv körül folyó viták nem vitték lényegesen előbbre a magyar munkásmozgalom, az antifasiszta harc ügyét. Mégis hiba volna tagadni, hogy ezek is bizonyos pezsgést, harcosabb szellemet vittek a mozgalomba. Segítették ledönteni azokat a válaszfalakat, amelyeket a korábbi évek emeltek a két munkáspárt közé, egyben segítették feloldani azt a zártságot is, amelyet elsősorban a rendszer, de részben a mozgalom is emelt a proletariátus és más haladó társadalmi osztályok és rétegek közé.

*

A fasizmus sokoldalú bemutatása, leleplezése és az ellene hirdetett szellemi offenzíva – akarva-akaratlanul – előkészítette és segítette a szervezett munkásságot – 1936-ban Franciaországban és Spanyolországban a fasizmus elleni harcban nagy sikereket elért – népfrontpolitika befogadásában. Közrejátszott ebben az is, hogy a Népszava és Szocializmus, valamint az MSzDP más kiadványai igen nagy teret szenteltek a francia és spanyol népfront méltatásának, ismertetésének. A magyar szervezett dolgozók ezeken, valamint a francia és spanyol népfront – elsősorban szocialista – vezetőitől közölt nyilatkozatokon keresztül bepillantást nyerhettek a népfrontpolitika elméleti és főleg gyakorlati problémáiba is. Az MSzDP vezetőinek többsége – részben kényszerűségből, döntően azonban, főleg a Buchinger–Mónus-csoport, meggyőződésből – elismerte a fasizmus elleni harcban a népfront-alternatíva helyességét, amennyiben az megmarad a polgári demokrácia keretei között, de a magyarországi politikai feltételek között kivihetetlennek és elsősorban „nyugati specialitásnak" tartotta azt. Elzárkózásuk a népfrontpolitika magyarországi megvalósítása elől, majd bizonyos szembefordulás vele, nemcsak az MSzDP gyakorlati politikában okozott súlyos hibákat, hanem az általuk meghirdetett szellemi offenzívában is visszaeséshez vezetett.

A kiútkeresés, a szellemi offenzíva látványos meghirdetése, a szocialista munkaterv, később a népfront kérdésében zajló viták nem voltak mentesek a pártvezetőségen belüli ellentétektől, vagy legalábbis nézeteltérésektől. 1935–1936-ban a pártvezetőségen belüli véleményeltérések pólusain időleges személyi csoportosulások alakultak ki. A mozgalomban változatlanul legerősebb a *peyeri szárny* volt. Ide tartozott: Bechtler Péter, Büchler József, Csapó Sámuel, Gál Benő, Györki Imre, Pajor Rudolf, Peidl Gyula, Propper Sándor, esetenként Mónus Illés is. A jobbszárny erősségét mindenekelőtt a szakszervezeti, szövet-

[115] Nem tudjuk, hogy a torzítások mennyiben a szerző, vagy a szerkesztő hibájaként róhatók fel. Ugyanis Rónainak egyetlen olyan kéziratát sem ismerjük, amely összehasonlítható lenne a megjelent cikkel.

kezeti és a munkásbiztosító apparátus – mintegy 2000 fő[116] –, továbbá a szakszervezetek többségének támogatása adta. Kritikus, az egész mozgalom problémáját érintő kérdésekben a jobboldal maga mögött tudhatta a másik, főleg *taktikai kérdésekben, harci módszerekben* eltérő álláspontot képviselő csoportot is. A pártvezetésen belül Peyer úgynevezett „ellenzékét" Buchinger Manó, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Ries István, Szakasits Árpád képviselte. Pártszervezési kérdésekben Büchler is a csoporthoz tartozott. A felvetődő problémák szerint változtatta hovatartozását Malasits Géza és Millók Sándor. Mind gyakrabban kezdtek a fenti csoportosulásoktól eltérő különvéleményt hangoztatni a vidéki titkárok Takács Ferenc vezetésével.

Az említett két főcsoport azonban még ezekben az években sem tekinthető *homogén együttesnek, egyes kérdések, problémák során át-átrendeződnek, át-átalakulnak.* Az 1935–1936-os kiútkeresés zsákutcája az „ellenzéket" visszaszorította és a pártvezetést ideiglenesen ismét homogénebbé tette, ez egyben a fasizmus ellen szellemi síkon szorgalmazott harcot is jelentősen visszavetette.

*

Tanulmányomban megpróbáltam érzékeltetni, hogy a magyar szociáldemokrata vezetők – a nemzetközi szociáldemokrácia törekvéseit is figyelembe véve – a 30-as évek közepén a fasizmus elleni harcban hogyan szándékoztak az MSzDP politikáját alakítani. A fejtegetésből nyilvánvaló, hogy a pártvezetésen belül a fasizmus elleni harc kérdésében nem volt egységes álláspont. A munkásegységet, az antifasiszta népfrontpolitikát és ezzel együttjáró aktív antifasiszta harcot az MSzDP gyakorlatában a vezetés egésze ellenezte. A vezetésen belül azonban – mint láttuk – volt egy nem is jelentéktelen csoport, amely az MSzDP hagyományos módszereit mind a fasizmus elleni harcban, mind a szocialista szervezetek megőrzésében kevésnek tartotta. Ez a csoport a változtatást ideológiai, szellemi és propagandasíkon látta elérhetőnek.

Ennek a törekvésnek – mint láttuk – volt szerves része a fasizmus leleplezése, a fasizmus „természetének" sokoldalú elemzése, s nyomában a szellemi offenzíva meghirdetése. Egyéb tényezők mellett éppen az utóbbi tette lehetővé, hogy az MSzDP nagyobb publicitást biztosítson és bizonyos szimpátiát is tanúsítson a nyugat-európai népfrontpolitika sikerei iránt, ezzel közvetlenül és közvetve is segítse a magyarországi antifasizmus kibontakozását.

Rövidesen azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a fasizmus elleni harcban csupán eszmei fegyverekkel harcolni nem lehet, feltétlen szükségesek a politikai fegyverek. Az említettek többsége erre azonban nem vállalkozott, így később fokozatosan elszigetelődtek, vagy visszavonultak; részben a peyeri politika eszközeivé váltak. Helyükre a 30-as évek végén fokozatosan benyomult a szociáldemokrata baloldal, amely a szellemi fegyverekkel együtt vállalta a politikaiakat is, s amely nemcsak megtűrte a kommunistákat, hanem együttműködési platformként el is fogadta a KMP népfrontpolitikáját.

[116] A teljes – kétezer fős – apparátuson belül a függetlenített pártalkalmazottak száma 47, a Világosság nyomdában 184, a Népszavánál 46 fő dolgozott. A szakszervezetek alkalmazásában állt 138, a különböző fogyasztási szövetkezeteknél 1302, a Corvina és Törekvés biztosítónál, valamint a Rokkantegyletnél 372 fő (PI Archívum, 651. f. 4/1936. d. n.)

Иштван Пинтер:

ЛИДЕРЫ СДПВ О ФАШИЗМЕ И ДУХОВНОЙ ОФФЕНЗИВЕ ПРОТИВ НЕГО

(Резюме)

В статье изучено, что в середине 1930-х годов, во время наступления международных и венгерских фашистских сил и тем временем антифашистского контрнаступления, какие усилия сделала СДПВ в интересах развертывания антифашистской борьбы. Подобно правым социалдемократическим партиям Запада, СДПВ тоже не бралась за открытую антифашистскую борьбу. Вместо этого она выбрала менее опасное и эффективное, но отнюдь не оставляемое без внимания средство „духовной оффензивы".

Наряду с разоблачением вандализма, бесчеловечности и реакционности фашизма, теоретики венгерской социал-демократии предприняли попытку раскрыть классовый характер, базу среди масс, идеологию, а также государственный и экономический механизм фашизма. В этой работе они сильно опирались на самые прогрессивные взгляды западных социал-демократов, главным образом – Отто Бауэра.

В статье подробно изучены взгляды венгерских социал-демократов на фашизм и войну, их позиции по вопросам военной опасности, вызванной фашизмом, а также борьбы против него. Предметом детального изучения является режим Хорти и его внешнеполитическая ориентация в зеркале социал-демократических взглядов.

Автор статьи показывает, что идеологическая и пропагандистическая деятельность, далее внешняя, политическая жизнь СДПВ в какой мере оживились в результате разоблачения фашизма и раскрытия его классовой природы, а также дискуссий, основавшихся на первых.

В то же время выдвижение „духовной оффензивы" в цень представляло собой и бегство от активной антифашистской борьбы. Однако эта дефензивная, по существу, политика тоже стала исторником противоречий внутри патийного руководства. Утилитарное крыло партийного руководства, опиравшегося главным образом на профсоюзы, не поддерживало, а сплошь да рядом препятствовало стремлениям сторонников „духовной оффензивы". Позже стало очевидным, что одна духовная борьба против фашизна не может приводить к результатам и ее сторонники постепенно оттеснялись на задний план. Между тем – при поддержке коммунистов – внутри СДПВ развертывалось левое крыло, которое в однаковой мере взялось за идейную и духовную борьбу против фашизма.

István Pintér:

L'attitude du PSDH part rapport au fascisme et à l'offensive intellectuelle antifasciste

(Résumé)

La présente étude est consacrée à l'analyse des efforts déployés par le PSDH au cours des années trente, à l'époque de l'attaque des forces fascistes hongroises et en même temps de la contre-offensive antifasciste, pour organiser la lutte antifasciste. Comme les partis sociaux-démocrates occidentaux, le PSDH n'entreprit pas une lutte ouverte contre le fascisme. préférant choisir le moyen moins dangereux et mois efficace, mais pour autant fort important, de "l'offensive intellectuelle".

Outre la dénonciation du vandalisme, de l'inhumanité et du carctère anti-progressiste du fascisme, les théoriciens sociaux-démocrates hongrois s'efforcèrent de mettre en lumière les rapports

entre le caractère de classe du fascisme, son idéologie et son mécanisme étatique et économique. Ils s'appuyèrent fortement dans ce travail sur les conclusions les plus evancées des théoriciens sociaux-démocrates occidentaux, et principalement sur celles d'Otto Bauer.

L'étude traite en détail de la conception développée par les sociaux-démocrates hongrois en ce qui concerne le fascisme et la guerre, le danger de guerre provoqué par le fascisme, et la lutte anti-fsciste. L'auteur s'est attaché à présenter en détail le régime de Horthy et ses orientations de politique extérieure à travers les prises de position des sociaux-démocrates.

L'auteur montre quelle effervescence devaient provoquer au sein du travail idéologique et de propagande du PSDH et de sa vie politique interne le démasquage du fascisme et de son caractère de classe, et les polémiques ainsi suscitées.

Mais dans le même temps, la concentration de l'action sur l' "offensive intellectuelle" équivalait à fuir la lutte active contre le fascisme. Cette politique fondamentalement défensive devait aboutir à des contradictions au sein de la direction du parti. L'aile pragmatique de le direction, qui s'appuyait essentiellement sur les syndicats, non seulement ne soutenait pas les efforts des partisans de l' "offensive intellectuelle", mais encore leur mettait franchement des bâtons dans les roues. Par la suite, il devint évident que la lutte intellectuelle seule ne pouvait aboutir à un résultat face au fascisme, et les partisans de cette tactique se trouvèrent progressivement éliminés. Entre-temps, on avait vu s'épanouir au sein du Parti Social-Démocrate Hongrois (avec l'appui des communistes) une aile gauche qui assumait la lutte tant pratique que théorique du fascisme.

KÖZLEMÉNYEK

Stanisław Gierszewski:

RÉZEXPORT MAGYARORSZÁGRÓL GDAŃSKBA A 16. SZ. ELSŐ FELÉBEN

I. Az európai gazdasági életben a 16. és 17. század a keleti-tengeri kereskedelem korszaka volt és kétségtelen tény, hogy a Keleti-tenger mentén akkor a gdański kikötő vezető szerepet játszott. A város a 16. sz. első felében érte el fejlődésének csúcspontját, mint a lengyel kereskedelem legfontosabb központja. A kivitelben közvetítette a mező- és erdőgazdaság, valamint az állattenyésztés majd minden piacra szánt termékét. A gdański kikötőn keresztül hozták be a bort, gyümölcsöket, fűszereket, posztót és selymet, vásznat és csipkét, sót és heringet.[1] A két utóbbit többek között az akkori Magyarország területére szállították. Onnan viszont, részben lengyelországi fogyasztásra, ill. felhasználásra, részben export céljaira gdański közvetítéssel bort és olyan fontos nyersanyagokat szállítottak, mint a réz és a vas. A Magyarországról Gdańskba irányuló exporttal azért érdemes és fontos foglalkozni, mert egy tengeri kikötő jelentősége mindig nagymértékben függ a felvevő piac nagyságától, azaz annak termelési potenciáljától és piaci lehetőségeitől.

Ismeretes, hogy a Magyarországgal folytatott lengyel kereskedelemről már részletes irodalom áll rendelkezésünkre, amely számos általános és speciális információt tartalmaz. Ebből megtudhatjuk, hogy milyen nagy jelentőségű volt Magyarország rézexportja Lengyelországon keresztül egész Európa számára. Mint Ember Győző Magyarország külkereskedelmére vonatkozó kutatásaiból kiderül, a magyar export főként Nyugatra irányult. Az 1542. évi vámkönyvekből látható, hogy a kereskedelemnek csak 9%-a ment északnyugat és alig 8%-a északkelet felé.[2] Mivel azonban igen valószínű, hogy számos árut vámmentesen szállítottak ki (meglepő, hogy épp az aranyat, ezüstöt és a rezet[3]), azaz anélkül hogy a vámkönyvekbe bevezették volna azokat, a problémát más forrásokra támaszkodva kell vizsgálnunk.

II. Vita tárgyát képezi, hogy milyen jellegű volt a Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelem, amelyet a szakirodalom következetesen tranzitkereskedelemnek nevez. Rá kell mutatnunk arra, hogy ezt a fogalmat a 20. sz. elején J. Ptaśnik és S.

[1] *M. Bogucka:* Handel Bałtycki w życiu Polski i Europy XVI–XVII wieku, „Kultura i Społeczeństwo", R. XVI. 1. szám, 71–72.

[2] *Gy. Ember:* Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im 16.-ten Jahrhundert, „Studie Historica Academiae Scientiarium Hungaricae" 1960, 10–11. *Ugyanő:* Ungarns Aussenhandel mit dem Westen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts, „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa" c. kötetben, Köln–Wien 1971, 86, többek között.

[3] *Gy. Ember:* Ungarns Aussenhandel, 90.

Kutrzeba[4] lengyel szerzők munkái vezették be, és később más szerzők átvették. A fogalom vitathatatlanul megállja a helyét, ha egy meghatározott területen át történő szállítás megjelölésére szolgál.[5] Megfontolandónak tartjuk azonban használatát akkor, ha „tranzit"-on egyik országból a másikba irányuló olyan szállítást értünk amely közvetítő helyeken történő átrakodás nélkül megy végbe. Ebben az összefüggésben nem értek egyet S. Kutrzeba álláspontjával, mely szerint a krakkói kereskedők közvetítő tevékenysége jellegzetes tranzitkereskedelem lett volna.

Mint ismeretes, és az említett szerzők munkáiból kiviláglik, a réz kivitele Magyarországból Lengyelországon keresztül lengyel, de nemcsak krakkói, hanem kislengyelországi (Nowy Sącz, Biecz, Krosno, Sanok) kereskedők közvetítésével is történt, akik állandó kereskedelmi kapcsolatban álltak a felső-magyarországi városokkal. E közvetítés két szakaszban zajlott le: Krakkóból és a kis-lengyelországi városokból (mint J. Małecki kutatásaiból kiderül) rezet, bort és magyar szilvát szállítottak a mazuriai és kujaviai városok kereskedői Gdańskba. Ezek a kereskedők közvetítették a hering szállítását is Krakkóba, ahonnan Magyarországra adták el.

III. Mivel ebben az esetben a lengyel kereskedők saját kereskedelméről (Eigenhandel) van szó, akik rendszeresen közvetítették a magyar importáruk eladását, amelyek egy részét Gdańskon keresztül exportálták, új megjelölést kellene találni.[6]

A kikötő befolyása alá tartozó terület megjelölésére a gazdasági irodalom a hátország (Hinterland) sajátos fogalmát használja, ami térre és időre egyaránt vonatkozik, azaz olyan területre, amelynek határain belül történik a különböző javak szállítása a kikötő és a közlekedési rendszer minden egyes pontja között. Néhány szerző legfontosabb ismertető jegyének tartja a legalacsonyabb szállítási és kirakodási költséget, azaz a legnagyobb nyereséget is.[7]

Vizsgálódásaink szempontjából nagyon fontos, hogy olyan területről van szó (a gazdasági szempontokon túl), amely a politikai határoktól függetlenül egy bizonyos pont vonzáskörébe tartozik.

IV. Nem célunk, hogy e vonzáskör pontos határait megvonjuk, ez több okból sem lenne lehetséges. Gdańsk hátországának kiterjedése árufajtánként is változott, és módosult a szállítási viszonylatoktól, az évszakoktól, a konjunkturális ingadozásoktól függően is: változások beállhattak egy éven belül is, nemcsak hosszú évek folyamán.

[4] *S. Kutrzeba, J. Ptaśnik:* Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego, „Rocznik Krakowski" XIV. 8. és 25. Lásd még *S. Kutrzeba:* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski „Rozprawy Akademii Umiejetnosci. Sprawozdania z poziadzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego", t. 44. Seria II. t. 19, Kraków 1903. 17, 24–25.

[5] Mint pl. a lengyel király 1505. évi, a szabad átvonulásra vonatkozó ítéletében: „pro transitu et via libera" – *F. Bujak:* Materiały do historyi miasta Biecza (1361–1632), Kraków 1914. 110. szám

[6] *J. M. Małecki:* Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, 70–73, 87–91, 109, 115, 130, 141, 177.

[7] Ld. *T. Witt* definícióját: Teoretyczne aspekty terminu „zaplecze portu", „Gospodarka Morska" R. II. 1949, z. III. 254. Hozzá hasonlóan: *S. Berezowski:* Zaplecze i region, „Gospodarka Morska" R. II. 1949, z. IV. 382. A jövedelem kérdését hangsúlyozza *S. Hilchech:* Porty morskie, Warszawa, 1936, 42. és *B. Kasprowicz:* Podział ładunków między polskie porty morskie, „Gospodarska Morska" R I. 1948, z. I. 18.

Ezért szükségesnek tartjuk, hogy az egyes árukat egymástól elválasztva tárgyaljuk. Magyarország területéről Lengyelországba rezet, vasat, ökröt, szilvát és bort szállítottak, az ellenkező irányba pedig posztót, sót, ólmot és angolnát. Az ólmot, mint ismeretes lengyel bányákból felső-magyarországi kohókba szállították, hasonlóképpen a só is Magyarországra ment. A Magyarországról felhajtott ökröket lengyelországi fogyasztásra szánták és szárazföldi úton exportálták.[8] Csak lengyelországi használatra, tehát nem további, Gdańskon keresztül történő export céljára szállították Magyarországról a bort a 16. sz. közepéig.[9]

Források igazolják a posztó, hering és réz importját Gdańskon át, többek között magyarországi használatra. Hiányoznak azonban az adatok a Gdańskból jövő külföldi posztó és hering magyarországi eladására vonatkozóan. A krakkói vámkamara 1509/10., 1533/34. és 1549/50. évi regisztereiből csupán az derül ki, hogy lengyel hal legfontosabb vevői Bártfa, Késmárk, Kassa, Lőcse, Pozsony és Liptószentmiklós kereskedői voltak.[10] Vannak azonban ismeretlen adatok is: az első ismeretlen a lengyel halimport, a második ismeretlen a magyarországi import nagysága. A heringet Magyarországra (éppúgy, mint a szilvát Magyarországról) nem elsősorban a Visztulán, hanem szárazföldi úton szállították, méghozzá kerülő utakon, Közép-Lengyelország városain keresztül. Ezért hiányosak a krakkói vámkamara feljegyzései. Ezen kívül heringet Kis-Lengyelországból éppúgy küldtek Cseh- és Morvaországba, valamint Sziléziába is.[11]

Véleményünk szerint a Magyarországra irányuló halexportot illetően csak homályos feltevések lehetségesek. Feltételezhető, hogy Gdańsk felvevő piacának központját a szepességi városok képezték, határai azonban tovább, déli irányba nyúlhattak. Emellett szól Kassa részvétele a halkereskedelemben.

Több okból sem lehet arról beszélni, hogy Gdańsk vasforgalmában Magyarország döntő szerepet játszott volna, jóllehet néhány szerző azt állítja, hogy a vasat onnan a 15. és 16. században Gdańskba szállították.[12] Lengyelország, mint ismeretes, a vasat már a középkorban Magyarországról importálta. A 16. század első felére vonatkozóan azonban nincsenek egyértelmű adatok. A Visztula-menti várkamara (Włocławek) által bejegyzett vasat Gdańskba vitték. A gdański vámkönyvekben bejegyzett vas származhatott Magyar-

[8] *K. Pieradzka:* Handel Krakowa z Węgrami w XVI w., Krakkó 1935, 227, *R. Rybarski:* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, Warszawa 1958, t. I. 69, *M. Małowist:* Górnictwo w średniowiecznej Europie środkowej i wschodniej jako element struktury społeczno-gospodarczych XIII–XV. w., „Przeglad Historyczny", t. 63. 1972. z. 4. 590. Megemlítik a tiszafa kivitelét is Lengyelországba (1552) *O. R. Halaga:* Košice–Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526), Košice 1975, 41.

[9] *S. Kutrzeba:* Wisła w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa, 1920, 29. *G. Komoróczi:* Uwagi na temat wywozu węgierskich win do Polski w XVI–XVIII w., „Rocznik Lubelski" t. III. 1960, 84–91. *E. Fügedi:* Der Aussenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts, „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas . . ." c. kötetben, 69–70, 73. Ld. még: *O. R. Halaga:* Spojenia slovenských miest s Polskom a Rusou do 16 stor. „Historicke Studie" XI. 1966, 162. és *J. M. Małecki:* i. m. 82. és IX. táblázat.

[10] *K. Pieradzka:* i. m. 230 és *R. Rybarski:* i. m. II. kötet, 174.

[11] *J. M. Małecki:* i. m. 70–73, 87–91, 130–131, 141, 177, *R. Rybarski:* i. m. II. kötet, 79, 172–174.

[12] *R. Rybarski:* i. m. I. kötet 136, *B. Zientara:* Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII. wiek, Warszawa, 1954, 158–160.

országból, Lengyelországból, de mindenekelőtt Svédországból. A vasat Svédországból importálták Gdańskba, újrakovácsolták és osmund vasként visszaexportálták.[13]

V. Minket mindenekelőtt Gdańsk rézszállító területe érdekel. Eltekintve a lengyelországi rézkitermeléstől, a rezet Gdańskba két magyarországi kitermelőterületről szállították, az ún. alsó-magyarországi (Selmecbányával és Körmöcbányával, mint központokkal) és felső-magyarországi (Gölnicbányával és Szomolnokkal az élen) bányákból. Ezeknek az európai rézkereskedelem szempontjából fontos területeknek a kapcsolatai Lengyelországgal nincsenek ez ideig kellőképpen tisztázva. A szakirodalomban azt az egybehangzó megállapítást találjuk, főleg az alsó-magyarországi területekre vonatkozóan (J. Vlahovič forráskutatásai), hogy a 15–16. század fordulóján éppen ott eszközölték a legnagyobb befektetéseket a bányászatba és ennek megfelelően ott következett be a legnagyobb mértékű fejlődés is, hogy akkoriban ez a terület a világ rézkitermelésének legfontosabb centrumai közé tartozott. A nagytőkés Thurzók és Fuggerek (1495–1525), később (1546-ig) egyedül a Fuggerek vállalkozása révén nagy iramban haladt a kitermelés. Igazolható, hogy ennek a körzetnek Lengyelországba irányuló rézexportja nagyobb jelentőségű volt, mint a felső-magyarországié.[14]

A gdański rézszállítások továbbra is magyarázatra szorulnak. Tény, hogy a 15. század végéről származó gdański és a 16. századi (elblagi) vámkönyvekben a réz származását nem mindig tüntetik fel, mégis előfordulnak olyan megjelölések, mint „szepességi" „gölnici", „szomolnoki", vagy „schmolenci", amelyek tehát a felső-magyarországi bányákra utalnak.[15] Felső-Magyarország keleti részei és Gdańsk közti kereskedelmi kapcsolatok meglétét bizonyítja, hogy Gdańskban a 16. század közepe táján volt egy rozsnyói kereskedő cég, amelyik bányatermékekkel kereskedett. Hieronymus Krameier és egy másik gdański polgár arra tett kísérletet, hogy maga invesztáljon a magyar bányászatba.[16] Nem kizárt, hogy több példája is volt a Gdańsk és a felső-magyarországi terület közötti közvetlen kapcsolatnak. A gazdasági élet szempontjából különös jelentőségű volt Kassa város környéke, mint Gdańsk egyik szállító körzete és a 13. századtól Kelet-Európa fontos kereskedelmi központja. O. R. Halaga szerint a réztermelés itt a 16. század húszas éveiben, a 15. század első feléhez képest jelentősen csökkent (Szomolnok). 1491–1525 között a kassai régió egész kereskedelme más irányt vett. E periódus végére az Északkal folytatott kereskedelem feleannyi volt, mint a Déllel folytatott, és a nyugati forgalomnak csupán egyharmadát tette ki.[17]

A rezet illetően azonban nehezen lehet ilyen számításokat végezni. Figyelembe kell venni, hogy a magyarországi rézexportot Észak felé nemcsak a Fugger–Thurzó-társaság

[13] Így *H. Samsonovicz* is: Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II. połowie XV wieku, Warszawa 1960, 26.

[14] *K. Pieradzka:* i. m. 143, 146.

[15] Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku (a továbbiakban: WAP Gd.). Vö.: *W. Stark:* Lübeck und Danzig in der zweiten Hälfe des 15-ten Jahrhunderts, Weimar, 1973. 129. *O. R. Halaga* véleménye szerint (Košice–Balt. 190–191, 195.) ezek, a 16. századra vonatkozóan csak technológiai, de semmi esetre sem származási megjelölések.

[16] WAP Gd. 300, 53/1069 – 1550. márc. 6, 11. és jún. 11-i levelek.

[17] Kassa szerepére vonatkozóan ld: *E. Fügedi:* Kaschau eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15-ten Jahrhunderts, „Studia Slavica" II, 1956. Számos utalást találhatunk O. R. Halagánál is (Košice–Balt).

szervezte, hanem Thurzó János a saját számlájára is. Mint ismeretes, Thurzó János a 15. század végén bányákat vásárolt a Szepességben (Szomolnok és Gölnicbánya környékén), illetve Besztercebánya környékén; ezek közül csak az utóbbiak kerültek a később alapított Fugger–Thurzó-társaság kezébe. Szerződésük értelmében a Thurzók vették át a Lengyelországgal és a Fuggerek a Nyugat-Európával és Velencével folytatott kereskedelmet. A megállapodást azonban nem tartották be. A Krakkó melletti Mogiła rézkohói számára (amelyek csak a saját tulajdonában levő felső-magyarországi bányák rezét dolgozták fel) Thurzó János Besztercebánya vidékéről is vásárolt rezet. Hozzá hasonlóan, ellentétben a megkötött szerződéssel, a Fuggerek is szállítottak rezet Krakkón keresztül Gdańskba.[18] Ezért feltételezhető, hogy a Magyarországról Lengyelországon át Gdańskba kerülő rézmennyiségnek nem az egésze származott a kelet-szlovákiai bányákból.

VI. A források nem tartalmaznak semmiféle adatot a 16. század első felében Gdańskba szállított magyarországi réz összmennyiségére vonatkozóan, becslésre azonban mégis van lehetőség. Kiindulópont a Fuggerek Krakkón keresztül Gdańskba irányuló rézkivitelének adatai szolgálnak (kiegészítve a Thurzók kivitelére vonatkozó információkkal), valamint a Visztula menti vámkamara (Włocławek, Kujavia) regisztereinek számadatai. A Divéky Adorján és M. Jansen által publikált adatok szerint a Fuggerek Krakkón át Gdańsba az alábbi rézmennyiséget szállították:[19]

	Mennyiség mázsában	Évi átlag
1495–1504	23 960	kb 2 400
1504–1507	–	–
1507–1510	32 078	kb 8 000
1510–1513	77 734	kb 20 000
1513–1516	49 823	kb 12 500
1516–1519	40 345	kb 10 000
1519–1526	63 878	kb 8 000

Idetartoztak még a Thurzók saját számlára folytatott kereskedésének adatai. A szerződések szerint, amelyeket bevezettek Krakkó város tanácsának jegyzőkönyveibe, (természetesen nem hiánytalanul) a következő mennyiségű rezet szállították Gdańskba:[20]

1510: 2233 mázsa
1512: 2200 mázsa
1513: 5103 mázsa
1514: 9337 mázsa
1515: 5439 mázsa
1517: 16357 mázsa

[18] *J. Ptaśnik:* Obrazki z przeszłości Krakowa, Kraków 1902, 74, 79, *J. Vlachovič:* Produktion und Handel mit ungarischen Kupfer im 16-ten und im ersten Viertel des 17-ten Jahrhunderts. „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas . . ." c. kötetben, 603, *D. Molenda:* W sprawie badań huty miedzi w Mogile pod Krakowen w XV i XVI wieku, „Przeglad Historyczny" t. LXVI, 1975. z. 3. 373–374.

[19] *Divéky A.:* Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI–XVIII. században. Bp. 1905, 54 és *M. Jansen:* Jacob Fugger der Reiche. Leipzig 1910, 156–158.

[20] *J. Ptaśnik:* Obrazki . . ., 77–78.

A későbbi adatok a włocławeki folyami vámkamara regiszteréből származnak, amelyben a Gdańskba irányuló rézszállítmányok adatai a következők:[21]

Év	Mennyiség mázsában
1537	464
1546	4 599
1555	10 458
1556	5 757
1557	240
1558	108
1561	90
1568	6 496
1569	630
1572	7 860
1573	300
1574	9 312

A Gdańskba irányuló szállításokra vonatkozó, regisztrált adatok nem teljesek, több okból sem. A felső-magyarországi rezet Dukla, Nowy Sącz, Nowy Targ, Biecz és Myślenice vámkamaráiban is regisztrálták és csak egy részük jutott Krakkóba. A szállítmányok másik részét (mint ezt a fenti városok vámkamaráinak 16. századból származó adatai igazolják) kereskedők vásárolták fel, saját részükre vagy import céljából.[22] Az árut északi irányba gyakran szárazföldi úton szállították.[23] A magyarországi réz egy része szárazföldi úton, mégpedig a következő útvonalon került Lengyelországba (Gdańskba) Cieszyn–Wrocław–Poznań–Toruń. W. Wolański becslései szerint a 16. század első felében Wrocławon keresztül évente kb. 12 ezer mázsa rezet (Magyarország évi termelésének kb. fele) szállítottak, a legnagyobb mennyiségben Szczecinbe.[24] A Fuggerek Krakkó város tanácsával 1527-ben szerződésben biztosították a maguk számára a szabad rézszállítást nemcsak a Visztulán, hanem szárazföldi utakon is.[25]

A szakirodalomban az a nézet az uralkodó, hogy a 16. században a rézszállítás a Visztulán jelentős mértékben növekedett, és hogy a legnagyobb mennyiségű rezet ezen az úton szállították Gdańskba.[26] Ebből kiindulva vizsgáljuk meg az 1510–1516 közötti évek számadatait. A Thurzók szerződéseiben szereplő mennyiség, amelyet bevezettek a

[21] Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI. ld. *S. Kutrzeba* és *E. Duda*, Kraków. 1915, 453–455.

[22] *R. Rybarski:* i. m. II. kötet 220–223. Vö.: *T. Ślawski,* Produkcija i wymiana towarowa Biecza w XVI i XVII wieku, Rzeszów. 1968. 195.

[23] A włocławeki vámregiszterekbe általában csak a krakkói kereskedőket jegyezték be, a plocki, sączi és lowiczi kereskedőket csak ritkán. (1537, 1568, 1572–74) – Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis . . ., 453–455.

[24] *M. Wolański:* Schlesiens Stellung im Ostenhandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert, „Der Aussenhandel Osteurapas . . ." c. kötetben, 135. Vö. *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 605.

[25] *K. Pieradzka:* Handel Krakowa . . ., 160, 164.

[26] Így *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 607. *O. R. Halaga:* Košice–Balt . . ., 293. *J. M. Małecki:* i. m. 134. M. *Wolański:* i. m. 135.

krakkói városi tanács jegyzőkönyveibe, ha hozzászámítjuk a hiányzó évek becsléseink szerint lehetséges adatait, kb. 30 ezer mázsát tesz ki. Ha hozzáadjuk azt a 130 ezer mázsa rezet, amit ugyanazokban az években a Fuggerek Krakkón át Gdańskba szállíthattak, akkor becsléseink szerint 170 ezer mázsa körüli mennyiséget kapunk, amit akkoriban a Visztulán szállítottak Gdańskba. Ha feltételezzük, hogy a magyarországi rezet főként a Visztulán szállították, akkor ehhez a mennyiséghez hozzá kellene számítani a kis-lengyelországi városok szárazföldi szállítmányait is Gdańskba (becsléseink szerint az egész szállítmánynak egy negyede), valamint a Wrocławon, Poznańon és Toruńon keresztül szállított rezet is, amit sehova sem jegyeztek fel.[27] A Gdańskba irányuló rézszállítmányok összmennyiségét az 1510–1516 közötti években kb. 200 ezer, azaz évi átlagban kb. 30 ezer mázsára lehet becsülni.[28]

Ahhoz, hogy a Gdańskba irányuló rézszállítást egészében jellemezhessük, az eddigieket ki kellene egészíteni a későbbi évek adataival, a włocławeki vámkönyvek alapján.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem az egész rézmennyiség jutott el Gdańskba, amit oda szállítottak. Egy részét már útközben, a Visztulán éppúgy, mint szárazföldi utakon értékesítették, mivel a lengyel belső piac jelentős mennyiségű rezet vett fel, különösen ebben a reneszánsz korszakban. A lakosság gazdag rétege nagyon kedvelte a rézedényeket. Rézből állítottak elő harangokat és fegyvereket, azzal fedték a templomokat és kastélyokat, használták érmeként és pénzként egyaránt. A rezet Krakkóban pl. Oroszországnak vagy Wilnonak is eladták (1523, 1533).[29] A réz egy részét szárazföldi utakon Nyugatra exportálták, így pl. Krakkóból és Wrocławból további nyugati piacokra.[30]

VII. Gdańsk tengerentúli rézkivitelére vonatkozóan a kikötői vámkönyvek szolgálnak adatokkal:[31]

Év	Mennyiség mázsában
1470/71	720
1475	229
1490	370
1491	320
1492	192
1530	1713

[27] Erről az útvonalról ír *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 605.

[28] 1495–1546 között Magyarországról Lengyelországba 467 941 mázsa rezet vittek ki. Ld. *J. Vlachovič:* i. m. 607.

[29] Ld. *M. Bartkiewicz:* Odzież i wnętrza domów mieszczańskiech w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, 85. *A. Wawrzyńczyk:* Studia z dziejów handlu Polski z W. Ks. Litewskim i Rosja w XVI w., Warszawa, 1965, 65. *S. Mielczarski:* Koszty transportu i ich wpływ na udział kupców w handlu zbożowym w Polsce XVI wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XIII. 1965. 2. szám, 270.

[30] *M. Wolański:* Związki handlowe Ślaska z Rzeczpospolita w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem Wrocławiea, Wrocław. 1961, 246.

[31] *V. Lauffer* adatai: Danzigs Schiffs- und Warenverkehr am Ende des XV.-ten Jahrhunderts, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins", H. XXIII. 1894, 36 és *H. Samsonowicz:* Handel zagraniczny Gadńska w drugiej połowie XV wieku (rejonizacja handlu na podtawie ksiąg cła

A 16. század első feléből (az 1530-as év kivételével) nem maradtak fenn a kikötői vámkönyvek, ezért biztos következtetésekre nem lehet jutni. A Gdańskba irányuló rézszállítás adataival összevetve, a 15. század végén a rézexport növekedéséről beszélhetünk. A Magyarországról Gdańskba szállított réz egy részét Gdańskban helyi szükségletekre feldolgozták (J. Vlahovič adatai szerint az oda szállított rézmennyiség 14%-át.)[32]

Kérdés, hogy a gdański vámkönyvek adatai tartalmazzák-e az egész tengerentúlra irányuló magyar rézexportot. Bizonyos (a 16. század második feléből való elblagi vámkönyvek alapján), hogy az elblagi kikötőn keresztül is exportáltak magyar rezet (szepességit, libetbányait). Az sem kizárt, hogy a rézszállítmány egy része ballasztnak számított és így nem regisztrálták.

A hajózás történetében ismeretesek olyan esetek, amikor az áru a hajó nagyobb biztonsága érdekében ballasztként is szolgált. Így a középkorban a Bretagne-ból a Keleti-tengeren exportált sót, vagy a 18. században a Nagy-Britanniába szállított lent, kendert, vagy orosz vasat ezért nem terhelték fuvardíjjal, vagy csak minimális mértékben. Az orosz vas – szemben a svéddel – azért jelentett nagy konkurrenciát, mert könnyű áruk kiegészítéseként szállították. Svédországból pedig főleg fémeket szállítottak, így a szállítási költségeket nem mérsékelhették.[33]

Gdańskban ugyanaz történhetett a rézszállítmányokkal, mint az oroszországi vassal. Ezt bizonyítják a tenger mélyéről kiemelt, 15. vagy 16. századból származó ún. rézteherhajók (a gdański központi tengerészeti múzeum leletei), amelyeken viaszt és faárut találtak, azonkívül acél-, vas- és rézlemezeket a hajó alján, a rakomány alatt.[34] 1530-ban Gdańskból is rezet szállítottak egy könnyű rakománnyal (viasz, len és kender mellett) és nem gabonát. Ez a módszer több előnnyel is járt. Ha Gdańskban meg is vámolták a rezet, a Sund tengerszoroson már vámmentesen vihették át, hiszen más áruk alatt elrejtve feküdt a hajófenéken. Ez a szállítási költségeket, különösen drága áruknál jelentősen csökkentette.[35] A réz ballasztként történt használatát bizonyítja (még ha a vámkamarában be is jelentették) a réz és vas idényjellegű kivitele. Az 1530. év adataiból kiderül, hogy csupán februárban és márciusban (a nagy viharok idején) Gdańskból az osmund-vas $^3/_4$ részét, a vas 90%-át és a réz évi összes kivitelének $^2/_3$-át exportálták. A fennmaradó mennyiséget a többi hónapban, augusztusig bezárólag szállították. Hasonló következtetések adódnak a włocławeki vámregiszter vizsgálatából is: az 1537–1574 közötti években bejegyzett rézrakományokat már a hajózási idény kezdetén (április–májusban) szállították Gdańskba. Ez arra utal, hogy külföldön a legnagyobb kereslet a réz

palowego), „Przeglad Historyczny" t. 47, 1956. z. 2. 326. Az 1530-as év a vámkönyvek adatai szerint – WAP Gd. 300, 19, 11. Az ott megadott mértékegységeket mázsára kellett átszámolnom. A megfelelő módszertani útmutatások megtalálhatók: *M. Małowist:* Handel zagraniczny Sztockholmu i polityka zewnętrzna Szwecji w latach 1471–1503, Warszawa, 1935, 40, 84. *W. Stark:* i. m. 129–131.

[32] *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 607.

[33] *M. K. G. Hildebrand* előadása: Le navire et l'économie maritime du Nord à l'Europe du Moyen-Age au XIIIe siècle. Travaux du troisième Colloque international d'"histoire maritime tenu les 30 et 31 mai 1958, Paris, 1960, 111–118.

[34] *P. Smolarek:* Miedziowiec . . ., „Morze" R. XXXI/LII. 1976. 3. szám, 9. Vö: a múzeum igazgatójának nyilatkozatával: Belka sezonu, „Kultura", 10. szám 1976. márc. 7, 9.

[35] *L. Koczy:* Nowe źródla do dziejów handlu Polski na Morzu Bałtyckim, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" IV. kötet, 1937.

iránt (éppúgy mint a gabona iránt) az év első hónapjaiban mutatkozott. A szállítási feltételek is ezekben a hónapokban voltak a legkedvezőbbek, télen a szárazra fagyott utak, koratavasszal a magas vízállás miatt a Visztulán.[36] A rézrakományok nagy súlya következtében ezeknek a tényezőknek nagy jelentőségük lehetett.

M. Malowist véleménye, amely szerint a csekélyebb értékű svéd réz iránt Gdańsk szinte semmi érdeklődést sem mutatott, ellenőrzésre szorul. A 15. század mások felének számadatai bizonyítják, hogy az import nem volt elhanyagolható mértékű, s hogy ezt minden bizonnyal visszaexportálták, M. Małowist ezt jelentéktelennek tekintette.[37] V. Lauffer és H. Samsonowicz adataiból ezzel szemben kiderül, hogy 1470/71-ben Gdańskban főleg Svédországból, és részben más balti kikötőkből 1718 mázsa rezet importáltak, míg csupán 720 mázsát exportáltak. 1475-ben a behozatal 29 mázsát, a kivitel 229 mázsát tett ki, 1510-ben a behozatal 158 mázsa és a kivitel kb. 2000 mázsa. 1506-ban Gdańskba tengeri úton 803 mázsa réz érkezett.[38] A 15. század végén a Keleti-tenger mentén Lübeck játszotta a fő szerepet a rézkereskedelemben. A Gdańskból szállított réznek ott kisebb jelentősége volt, mint a svédországi réznek. Az 1493–1495 közötti években a svédországi szállítmányoknak alig 7–13%-át érte el[39] W. Stark kutatásai alapján ismeretes, hogy a Magyarországról származó rezet Gdańskból Lübeckbe szállították, legnagyobb részét azonban már a Keleti-tenger partvidékén áruba bocsátották.[40]

Gdańskból a magyarországi réz főleg a nyugat-európai piacokra került, mindenekelőtt Antwerpenbe.[41] Keresett áru volt azonban Spanyolországban és Portugáliában is.[42] A nagy kereslet az európai piacokon a gdański rézszállítmányok iránt azzal magyarázható, hogy ez jobb minőségű, drágább fajta réz volt. Gdańsk 1530. évi vámregiszterei ún. „rothkupferről" s „plechkupferről" beszélnek. A magyarországi bányákból tiszta rezet („gefrintkupfer" és „gaarkupfer") szállítottak, amelyet kereskedelmi célokra a Gdańsk környéki rézkovács műhelyekben újrakovácsoltak.[43] Valószínüleg ezért lehetett a magyarországi versenyképes.

VIII. A magyarországi rézzel való gdański kereskedelem fejlődési tendenciái a töredékes források ellenére egészen világosak. Bizonyos, hogy a 15. század utolsó negyedében a gdański rézkivitel, a magyarországi rézkitermelés akkori válságának megfelelően csökkent. Később a termelés növekedése, majd újbóli csökkenése figyelhető meg.

[36] *J. Dąbrowski:* Kraków a Węgry w wiekach średnich, „Rocznik Krakowski" t. XIII. 1911, 210. *K. Pierądzka:* i. m. 57–58, 60.

[37] *M. Małowist:* i. m. 40–41.

[38] *V. Lauffer:* i. m. 311–323. *H. Samsonowicz:* Handel zagraniczny Gdańska, 325–326.

[39] Közelebbi adatokat ld. *M. Małowist:* i. m. 21, 40. és *W. Stark:* i. m. 130–131.

[40] *W. Stark:* i. m. 133–134.

[41] Így *K. Pieradzka:* i. m. 166, 202, *O. R. Halaga* is: Košice–Balt 293, és *J. Vlachovič:* Produktion. . ., 601, 604, 607.

[42] *S. Rähle:* Danzigs Handelsbeziehungen zu Portugal und Spanien, „Danzigs Handel in Vergangenheit und Gegenwart" c. kötetben, H. Bauer és W. Millack kiadásában, Gdańsk. 1925, 118. *E. Kestner:* Danzigs Handel mit Portugal im 16-ten Jahrhundert, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins" H. 1. 1880, 97–98.

[43] WAP Gd. 300, 19, 11. Vö.: *J. Vlachovič:* Slovenska med v 16. a 17. storoci, Bratislava. 1964, 35, 37 és *O. R. Halaga:* Košice–Balt, 191–193.

J. Vlahovič véleménye (a sundi forrásanyag alapján), hogy a Gdańskba irányuló magyarországi rézexport a 16. század közepe táján csökkent, kevéssé meggyőző.[44] Helyesebbnek tűnik J. Małecki megállapítása, hogy a Krakkó és Gdańsk közötti kereskedelem már a század első negyedében csökkenést mutatott, mivel a rézkivitel Magyarországról Nyugat felé más utakon történt.[45] Ezt igazolja az a tény is, hogy a Fuggerek rézszállítása Gdańskba ugyanabban az időben visszaesett. Ez minden bizonnyal új idők kezdetét jelezte, amikor a svéd réz egyre erősebb és sikeresebb versenytársként jelentkezett az európai piacokon és amikor a magyarországi rezet Hamburgba szállították egyre nagyobb mennyiségben.[46]

Meg kell még említenünk, hogy a Gdańskba irányuló rézszállítmányok minimális mennyiségben valószínűleg lengyel rezet is (Checiny, Miedziana Góra) tartalmaztak. Minden arra utal, hogy lengyel rezet nagyobb mennyiségben csak a század második felében szállítottak Gdańskba, amikor Kielce rézkitermelése jelentősen megnövekedett.[47] Hogyan magyarázható különben a Gdańskba irányuló magyar rézszállítás 16. sz. második negyedében bekövetkezett visszaeséséről szóló tétel, ha ugyanazon időszakban a włocławeki vámkamarában a réz jelentős növekedését jegyezték fel?

Történészek egész sorának nagyszámú és alapos kutatásai igazolják, hogy ebben az időszakban Magyarország Európa legfontosabb rézszállítója volt. Ezért feltételezhető, hogy a felső-magyarországi kereskedők kapcsolatai Gdańskkal a 16. század első felében továbbra is fontos szerepet játszottak. A rézkereskedelem kiemelkedő jelentőségét Magyarország gazdasági életében bizonyítja, hogy exportjában a réz az első helyen szerepelt, s bizonyítja a rézfeldolgozás, a kézművesség gyors fejlődése is.

[44] *J. Vlachovič:* Slovenska med . . ., 119. Vö.: *M. Małowist:* Wschód a zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społecznogospodarczych, Warszawa, 1973, 258.

[45] *J. Małecki:* i. m. 29.

[46] Pach Zsigmond Pál kutatásai a rézkivitelnek csak minimális csökkenését mutatják ki, ld.: The Role of East-Central-Europe in international Trade (16th and 17th Centuries), „Etudes historiques 1970, publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois", 1. kötet, Bp. 1970, 217–264.

[47] *J. Pazdur:* Górnictwo w Zagłębiu Staropolskim w epoce feudalnej, „Rocznik Świetokrzyski", I. kötet, 1962, 160.

Bogdán István:

VOLT-E PAPÍRMALOM BUDÁN?

*Bevezető*ül meg kell jegyeznem: a címben feltett kérdéssel jó 15 évvel ezelőtt már foglalkoztam, de csak alapítási kísérletekről számolhattam be.[1] Az azóta végzett további kutatásaim során előkerült újabb adatok miatt azonban a kérdés ismét időszerű lett.

Olyan iratokról van szó, amelyek papírjának vízjelében az Ofen, vagyis Buda helymegnevezés szerepel. Ebből ugyanis arra kellene következtetnünk, hogy Budán papírmalom működött, hiszen az általános vízjelhasználati gyakorlat a vízjelben szereplő helységnévvel a papírmalom székhelyét jelölte meg. Először 9–10 évvel ezelőtt került véletlenül a kezembe ilyen vízjel, de az a változat, amelyik több hazai, sőt, osztrák papírmalom által is használt vízjelelemmel: a városkapus címerrel együtt szerepel (ld. 5. ábra). Ez a tény így részben gyöngítette a feltételezést. A városkapu, mint címer-, illetve vízjelelem a település városi jogát szimbolizálja, így valószínű, hogy a papírmalmos helység város. S Buda az volt. Maradt a kérdés, hogy az Ofen megnevezés a jelen esetben tényleg Budát jelent-e. A válasz nem olyan egyértelmű, mint az avatatlan hinné, de nem részletezem a vizsgálatot, a lényeg az, megállapíthattam: Budáról van szó. Megkezdtem tehát a levéltári kutatást. A hazai levéltári adatszolgáltatás információs képessége azonban, sajnos, olyan semmitadó, hogy e kevés adattal nem jutottam előbbre. Jelentős idejű kutatás után is csak ott voltam, ahol elkezdtem: a vízjelnél. S amikor Viliam Decker, a jeles szlovák papírtörténész 1973. évi egyik levelében megkérdezte tőlem, mit tudok a fenti vízjelről, mert azzal a szilenici, rózsahegyi 1750–60. évkörű levéltári anyagban találkozott,[2] azt válaszolhattam: csak a tényt, hasztalan kutattam eddig, de a reményt még nem adtam fel.

És ismét a véletlen segített tovább. Ez évben más célú levéltári kutatások során, mivel a papírok vízjelét mindig megnézem, kezembe akadt a továbblendítő adat: egy 1758. évi irat papírjain olyan vízjel, amelyiken nemcsak a városkapus címer s alatta az Ofen helységnév szerepelt, hanem még egy személynév is: Johan Kapelner (ld. 4. ábra). Mivel pedig az általános vízjelhasználati gyakorlat szerint ez a papírkészítő neve kellene hogy legyen, tovább kutattam e névvel jelzett vízjelek után. Találtam is 1757–77. évkörből három további típust (ld. 6, 7, 8. ábra). Így aztán már nemcsak a helynév, személynév, hanem az évkör is támpontot adott, bizakodva kezdtem meg ismét a levéltári kutatást, hisz ez adatok segítségével már bőbeszédűbb a levéltári anyagunk. És az eredmény? – Nos, nem az, amit várnánk, de mégis rendkívül érdekes adalék a hazai papírtörténetünkhöz. Érdemes tehát a részleteket megismernünk, de szükséges is, mert a végső megállapítást másként kellően nem indokolhatom.

[1] *Bogdán István:* Papírmalom alapítási kísérletek Budán. Papíripar, 4. 1960. 5. 192–200.

[2] V. Decker 1973. aug. 23-i levele, itt köszönöm neki, hogy e tényre felhívta a figyelmemet.

Foglalkozzunk először a nevezett *személyével*, s mindjárt jegyezzük meg, hogy az iratokban, a vízjelhasználattól eltérően, C betűvel (és két l-lel) írta a nevét: Capellner János. Ebből arra következtethetünk, hogy a család valamelyik őse német nyelvterületről települt hozzánk, valószínűleg mint vándorló kézműveslegény. S csakugyan Budára Bécsből került egy Capellner kártyafestő, de nem János, hanem Ferenc József, aki 1736-ban kapta meg a polgárjogot,[3] és e keresztnéven szerepel a város polgárkönyvében is.[4] Capellner János neve azonban nem szerepel a polgárkönyvben, csak egy Kappelner Jánossal találkozunk, de jóval később – 1772-ben – kap polgárjogot és a mestersége kádár,[5] így nem lehet azonos a mi Jánosunkkal, aki szintén kártyafestő és budai polgár is (ld. később). Tehát vagy kifelejtették a polgárkönyvbe való bejegyzést, vagy elírták a keresztnevet, mindkét eset előfordult a gyakorlatban.[6] Mert azt nem tarthatjuk valószínűnek, hogy ez a Ferenc József Jánosnak volt az apja, ezért nem szerepel János a polgárkönyvben. Egyrészt ugyanis a polgárjog nem öröklődött, másrészt pedig János már 3 évvel korábban önállóan tevékenykedik Budán (ld. később). Továbbá: Ferenc Józseffel az iratokban többet nem találkozunk, viszont János nemcsak maga nevezi magát budai polgárnak, a város is így titulálja őt az irataiban. – Mit tudunk róla?

Capellner János kártyafestő 1733 előtt telepedett le Budán[7] – ekkor legalább 20 éves lehetett, így 1710 körül születhetett –, s 1743-ban, amikor házat vásárol (polgárnak nevezi a város!), nős, felesége Rozália,[8] aki 1761-ben végrendelkezik.[9] Halála után Capellner ismét megnősült (második felesége Katalin), és 1780-ban – tehát kb. 70 éves korában – meghalt.[10] Nem valószínű, hogy fiúgyermeke lett volna, mert foglalkozását özvegye, majd 3 év múlva már idegen, Jakisch Ferenc folytatja, aki rövidesen – 1786-ban már bizonyosan – feleségül vette özvegyét, Katalin asszonyt.[11]

Ami a *házát* illeti, csak félig volt az övé, a jog és a haszonélvezet másik fele feleségét, Rozáliát, illette, így írja az 1743. aug. 23-án kelt, Capellner János budai polgár és kártyafestő nevére kiállított teleklevél. (Feltételezhetjük tehát, hogy a vételár – 1800 ft – előteremtéséből Rozália asszony sem maradt ki, illetve nem szegény lányként vette őt el Capellner.) A teleklevél szerint a ház a Vizivárosban, Gross Pál és nemes Gilich urak háza között feküdt, a frontja 5 öl $1^1/_2$ láb, hátul 5 öl 5 láb, jobbra 18 öl 3 láb, balról 18 öl 2 láb nagyságú volt. 1728-ban akkori alakjában már állt, s Stokher Ignác örököseitől vették meg.[12] A telekkönyvben már 1742-ben Capellner nevére írták a házat, s innen

[3] Fővárosi Levéltár, Buda város levéltára – a továbbiakban BL – Tanácsülési jegyzőkönyvek – a továbbiakban Tl. jkv. – 1736. fol. 147.

[4] BL 1002/u Matricula civium 1686–1867, *Illyefalvy I. Lajos:* Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. 2. k. Buda. Bp. 1944. 74.

[5] Uo. és *Illyefalvy:* i. m. 143.

[6] Bónis György jogtörténész kartársam szóbeli közlése, köszönöm szíves felvilágosítását.

[7] Országos Levéltár – a továbbiakban OL – Helytartótanácsi levéltár – a továbbiakban Htt – C 20. Fasciculi mencium: Litterae – a továbbiakban – F. m. Litt. –1751. febr. 8.

[8] BL 1009/e Teleklevelek jegyzőkönyve – a továbbiakban Tl. jkv. – 31. k. Wasserstadt 1732. 119. f.

[9] BL 1002/y Végrendeletek. I. 1204.

[10] 1780. febr. 20-án még ő, aug. 31-én már özvegye írja alá a számlát, BL 1006/e Obercammer Amtsrechnung – a továbbiakban Oc. Ar. – 1780. I. 46., II. 74.

[11] BL Tl. jkv. 33. k. 1786–92. Wasserstadt 20. f.

[12] Uo. 31. k. Wasserstadt Lib. 2. fol. 119.

tudjuk egyrészt azt, hogy 101 négyszögöl (363,5 m^2) nagyságú volt, másrészt azt, hogy 178. a házszáma, végül pedig azt, hogy Capellnernek csak ez a háza volt, más ingatlannal, szőlővel, szántóval, réttel nem rendelkezett.[13] A következő esztendőkben is csak ez a tulajdona szerepel, 1773-tól kezdve azonban már 175. házszámmal, mert ez évben megváltoztatták a számozást.[14] 1780-ban már örököse – vagyis özvegye – nevén jegyzik, 1784-ben pedig átírják Jakisch Ferenc nevére,[15] és a következő ezstendőkben is az ő nevén szerepel a ház a telekkönyvben.[16] Teleklevelet azonban az átírásról mégsem találtam, ellenben más érdekes adatot. 1786. ápr. 10-én „Katalin asszony, Capellner volt özvegye, most nemes Jakisch felesége", a mostohaapjától, Knotz Györgytől örökölt vízivárosi 395. sz. házát „urára, nemes Jakisch Ferencre" íratja.[17]

E háznak a helyét a házszám – 178–175. – és egy 1792. évi térkép[18] segítségével pontosan meghatározhatjuk. A Schlangen, vagyis a Szalag és a Donáti utca között, a mai Szalag u. 18. sz. ház helyén feküdt, frontja is ez utcára nyílott (ld. 1. ábra).

Megismétlem, mert a továbbiak miatt fontos: a legszélesebb körű kutatás alapján is csak azt állapíthattam meg, hogy Capellnernek e házán kívül más ingatlana se Budán, se Buda környékén nem volt.

Vizsgáljuk meg Capellnernek *tevékenységét*. Az adókivetésekben kártyafestőként (Kartenmahler) tartják nyilván 1743–80 között, és házán kívül ipara (Gewerb) után adózik,[19] tehát tanult mesterségét gyakorolta is. De nemcsak. Ebből ugyanis nem tudott megélni, ezért emellett már 1733-ban írópapírral kezdett kereskedni.[20]

Buda város számadáskönyveiben ilyen minőségben először 1747-ben fordul elő a neve, amikor a városi kancellária számára papírt vásárolnak tőle.[21] Tőle is, mert a város papírszükségletét kereskedők is fedezték. Mivel azonban a kereskedőkön kívül nemcsak Capellner, hanem más kézművesek is kalmárkodtak papírral, a kereskedőtestület tiltakozott az ilyen konkurrencia ellen, s elérte, hogy a város mások számára megtiltotta a papírkereskedelmet. Ezért Capellner 1751. febr. 1-én kérte a tanácsot, hogy számára e tilalmat oldja fel. A tanács azonban elutasította a kérését: papírkereskedéssel ne foglalkozzon, maradjon a mesterségénél.[22]

Capellner ebbe nem nyugodott bele, s már egy hét múlva, febr. 8-án iktatja beadványát Pozsonyban a Helytartótanács. Közli benne, hogy budai polgár és kártyafestő, emellett azonban már 18 éve papírral is kereskedik, mert mesterségéből nem tud megélni, a budai tanács azonban eltiltotta a papírkereskedéstől, ezért kéri a Helytartótanácsot,

[13] BL 1009/f Grundbuch conscription – a továbbiakban Gb. conscr. – 1742. Wasserstadt N. 178.

[14] Uo. 1773. Wasserstadt N. 175.

[15] Uo. 1784/85. N. 175.

[16] Uo. 1786. N. 175. stb.

[17] BL Tl. jkv. 33. k. 20. f.

[18] BL XV/16. Térképtár B. IV. 7. Situations Plan der Wasserstadt–Ofen 1792.

[19] BL 1005/b Steuer Amts Repartiononsbuch – a továbbiakban St. A. Rb. – 1743–1778., 1005/a Portions Anschlag – a továbbiakban P. a. – 1762., 1765., 1766., 1005/i Gewerbaufschlag – a továbbiakban Gwa – 1777.

[20] OL Htt. F. m. Litt. 1751. febr. 8. – Beadványában 18 évet ír.

[21] BL Oc. Ar. 1747. N. 38, 285 – a belég sajnos hiányzik.

[22] BL T. jkv. 1751. 21. fol.

engedélyezze azt neki az egész ország területére, s közölje e rendelkezését Buda város tanácsával is.[23] A Helytartótanács, mint hasonló esetben mindig, megkérdezte a másik felet, és már másnap, febr. 9-én utasítja a budai megisztrátust: kimerítő felvilágosítást küldjön a Capellner-féle ügyről.[24]

Buda város tanácsában azonban nem lehettek egészen egy véleményen, mert a kancelláriája a tilalom ellenére is vásárolt papírt Capellnertől, s az év ápr. 22-én 6 rizsma árát ki is fizették neki.[25] Többet azonban nem vettek tőle, nyilván a kereskedőtestület újabb tiltakozására. De nem is válaszoltak a helytartótanácsi rendeletre. Mást tettek. Ügyeskedtek. Közvetlen adatunk ugyan nincs, de feltételezhetjük, hogy mint más ügyekben, ebben is a Bécsben és Pozsonyban a kormányszerveknél működő ágenseik, a városi ügyek szorgalmazói[26] révén általános intézkedést értek el. És 1752. jan. 24-i kelettel királyi rendeletet kapott a budai magisztrátus, amely szerint „nemcsak a posztócsapók, vargák és a kalaposok, hanem a kártyafestők is eltiltatnak a papírkereskedelemtől".[27]

Ezt nyilván közölték Capellnerrel is. De őt keményfából faragták. 1752. március–áprilisban sorra járta jelentősebb vevőit, bizonyítékokat gyűjtött, s 11 kancellária: katonaság, egyházi szervek, a budai cs. k. harmincadhivatal, a hadipénztár, a kassai kamarai adminisztráció, Pest város és Pest megye illetékesei aláírásával, pecséttel igazolták, hogy már évek óta Capellner János kártyafestőtől vásárolják a papírt, és az mindig jobb és olcsóbb volt, mint amilyent a budai kereskedők árusítottak, 40 budai polgár pedig ezen kívül még azt is igazolta, szintén aláírással, pecséttel, hogy 18 éve Capellnertől veszik a papírt. És Capellner a 12 igazolást mellékelve, azokra hivatkozva és egyúttal velük igazolva, hogy a „közjót" szolgálja, 1754. ápr. 30-án ismét kérte a Helytartótanácsot, engedélyezze neki a papírkereskedelmet és azt közölje a budai tanáccsal.[28]

Mire a Helytartótanács máj. 4-én írt a budai magisztrátusnak, emlékeztette, hogy két évvel korábbi kérdésére a mai napig nem válaszolt, s utasította, azonnal közölje, miért nem engedi meg Capellnernek a papírkereskedelmet, amikor az a bizonyságok szerint közmegelégedéssel dolgozott.[29] Most volt két lépéssel előbbre a tanács. Máj. 22-i válaszához mellékelte az említett (1752. jan. 24-i) tilalmat, s közölte: ezért,[30] de arról bölcsen hallgatott, hogy 1751-ben, amikor elutasította Capellner kérését, még nem volt a kezében ilyen rendelet.

A Helytartótanács, mint máskor is, most is a „közjót, közhasznot" tekintette, és júl. 28-án elküldte a felterjesztését az uralkodónak: közölte a tényállást, a tiltó rendeletet, Capellner kérését (másolatban mellékelve azt a 12 igazolással együtt) és javasolta,

[23] OL Htt. F. m. Litt. 1751. febr. 8.

[24] OL Htt. C 21 Fasciculi mensium: Expeditiones – a továbbiakban F. m. Exp. – 1751. febr. 9.

[25] BL Oc. Ar. 1751. nr. 273, a belég sajnos itt is hiányzik.

[26] Budapest 1. sz. Állami Levéltár. 1. köt. Buda . . ., Pest . . ., Óbuda . . . városok levéltára. Bp. 1950. 19.

[27] OL Htt. F. m. Litt. 1753. máj. 22. mell.

[28] Uo. 1753. ápr. 30.

[29] Uo. F. m. Exp. 1753. máj. 4.

[30] Uo. F. m. Litt. 1753. máj. 22.

engedélyezzék neki a papírkereskedelmet.[31] Az udvar a javaslatot elfogadta, és aug. 13-án Mária Terézia már alá is írta a kegyes rendeletet, amellyel megengedi Capellner János budai polgárnak, hogy a kártyakészítés mellett papírral kereskedjen, mivel a kártya is papírból készült (ím a rendeleti kiskapu), de köteles mindig jó minőséget és olcsón szállítani.[32] És a Helytartótanács aug. 27-én továbbította a rendeletet a budai tanácshoz, s megparancsolta, hogy Capellner ilyen ténykedését többé ne akadályozzák meg.[33]

Nem csekély győzelme volt ez Capellernek, orrolt is érte a magisztrátus. Csak 1775-ben vettek tőle megint papírt,[34] s négy évig ismét elhanyagolták. 1760-tól kezdve azonban élete végéig évenkénti rendszeres, „contóra" dolgozó (persze, nem egyedüli) papírszállítója a városi tanácsnak.[35]

Capellner tehát a fentiek szerint kártyafestő és papírkereskedő, de nem papírkészítő, *Budán nincs papírmalom.* Na és a vízjel? – Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, bizonyítom az állítást.

Az egyik bizonyítékot most ismertük meg: papírkereskedelemre kért engedélyt, nem papírkészítésre. Igaz viszont, erre nem is kellett volna engedélyt kérni, de ha viszont papírkészítő lett volna, vagy papírmalom-tulajdonos, senki nem tilthatta volna meg neki a papírkereskedést. Továbbá: Buda város minden nyilvántartásában kártyafestő, minden beadványában ő is annak nevezi magát, e mestersége mellé kéri a papírkereskedelmi engedélyt, úgy is kapja meg. Fennmaradt papírszámláiban azonban eleinte csak a nevét írja alá, tehát kártyafestő minőségét sem nevezi meg, az 1777. évi saját kezűleg kiállított számláján azonban a neve után már odaírta a „foglalkozását" is: „bapir verlager Offen" (ld. 2. ábra).[36] És így titulálta magát 1780-tól kezdve az özvegye is: „babir Verlagerin" (ld. 3. ábra).[37]

A német Verlag első s egyúttal eredeti jelentése előleg, ezen keresztül már a 15. században jelentett bedolgozókat foglalkoztató vállalkozást – ebből eredően később háziipart –, majd az újabbkorban azt, aki a könyv stb. megjelentetésének költségeit előlegezi, így a könyvkiadó, továbbá elsősorban a söriparban – a viszonteladót, a Verleger szó pedig előlegezőt, kiadót, terjesztőt, lerakatot, szállítót jelent.[38] A Papierverlager jelentése tehát papírlerakatos, -szállító, viszonteladó, röviden: kereskedő. Capellner tehát saját tevékenységét maga így határozta meg, nem nevezte magát papírkészítőnek, sem papírmalom-tulajdonosnak.

[31] Uo. F. m. Exp. 1753. júl. 28.

[32] OL Htt C 13 Benigna mandata 1753. aug. 13.

[33] Uo. F. m. Exp. 1753. aug. 27.

[34] Oc. Ar. 1755. 272. r.

[35] Uo. 1760. nr. 446., 1761. nr. 427. stb. 1780-ig, 1760–71 között a kereskedők, kézművesek kiadásainál, 1771–1780 között a kancelláriai szükségletek rovatában elszámolva, de a belégek több évnél hiányoznak. S jellemző, hogy Capellner, bár módos polgár, mégsem lett Buda város tisztségviselője. Vö. *Schmall Lajos:* Adalékok Budapest történetéhez. Bp. 1894. 292., 306.

[36] BL Oc. Ar. 1777. III. 96.

[37] Uo. 1780. I. 74. stb. 1783-tól kezdve pedig utóda, Jakisch Ferenc is ezt írta: Papier Verlagei, uo. 1783. 163. stb.

[38] Vö. *Johann Christoff Adelung:* Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart. 4. T. Wien, 1811. 1074. h., Der Grosse Brockhaus 19. Bd. Leipzig, 1934. 507–508., *Eugen-Haberkern, Joseph Friedrich Wellisch:* Hilfswörterbuch für Historiker. 2. Aufl. Bern, 1964. 637.

Capellner számláin aláírása mellett a későbbi időben van pecsét is. Ezen a névirat keretezte koronás címerpajzsba lépő oroszlán látható.[39] Önjogúlag felvett címer, de nem a papírkészítőé: az beszélő címer, azon mindig a mesterség jelképe, a merítőszita szerepel.[40]

Mindebből következik, hogy Capellner nem volt papírkészítő. Ettől azonban még lehetett volna papírmalma, amelyet papírkészítőmester alkalmazottal vagy bérlővel üzemeltet, ez általános szokás.[41] Ez ellen azonban két jelentős érv tiltakozik.

Az egyik saját számláinak a vízjelei. Sajnos, csak néhány, az 1765., 1767., 1769., 1772., 1777. és özvegyétől, az 1780. évi maradt meg, de semelyikben sincs a saját vízjele. Egyikén az általános lovaspostás szerepel, másikán a több külföldi és hazai papírmalom által is használt városkapu önmagában, ez a kettő még esetleg lehetne az övé is, a többin viszont osztrák és cseh papírok vízjele van.[42] Márpedig a papírkészítő vagy a malomtulajdonos, számlájához is saját papírját használta, idegenét sosem, ez természetes. (Megjegyzem, hogy utódának, Jakischnak számlái közül kizárólag az első, az 1783. évi íródott Capellner vízjelű papírra,[43] a többi 1785-től 1793-ig egy sem, majd kizárólag közismert osztrák papírok.)[44]

Még természetesebb az, hogy a papírmalom-tulajdonos, ha kivételesen maga foglalkozik az értékesítéssel (nem pedig a papírkészítője, mint általában), csak a saját papírját forgalmazza (természetesen a papírkészítő is), de semmiképp sem az idegenét. Márpedig Capellner, számláinak tanúsága szerint, ezt megtette. A számlákban ugyan általában csak a papírfajtát nevezi meg, de két évben a felsorolás néhány tételénél ezen kívül, szerencsénkre, még az eredetet is megjelölte. 1767-ben prágai (Pragisches) és cseh (Pömisch), 1769-ben pedig prágai (Pragres) és iglói (Iglauer) hozzátétel is szerepel,[45] vagyis cseh és iglói papírokat is szállított a városnak.

Végső megállapításunk tehát csak az lehet, hogy Capellner sem papírkészítő, sem papírmalom-tulajdonos. És megismétlem a korábban mondottakat: nem találtam adatot arra, hogy Capellnernek a házán kívül más ingatlana lett volna Budán, vagy a környékén, tehát papírmalma sem.

De hol is lehetett volna Budán papírmalom? – Elvileg vizsgálva a kérdést mindjárt hangsúlyozni kell, hogy Óbuda abban az időben Budától független, önálló mezőváros,[46] következőleg a határában folyó Aranyhegyi – ma Filatori – árokkal és mellékvizeivel nem számolhatunk. Buda területén az Ördögárok és a Duna-part lehetősége marad. Az előbbi azonban egyrészt időszaki vízfolyású, másrészt nagyobb zivatarok esetén heves és magas vízjárású,[47] malomhelynek tehát egyébként is alkalmatlan, vize azonban rendkívül

[39] BL Oc. Ar. 1767. 413., 1769. 424., 1772. 350. stb.

[40] *Bogdán István:* A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp. 1963. 125–126.

[41] Uo. pp. 87–89.

[42] BL Oc. Ar. 1765. 487., 1767. 413., 1769. 424., 1772. 350., 1777. III. 48., 1780. I. 74., III. 41.

[43] Uo. 1783. 163.

[44] Uo. 1785/6. 608., 1786/7. 117., 1788/9. 1302., 1790. 1109., 1793. 975.

[45] Uo. 1767. 413., 1769. 424.

[46] Budapest 1. sz. Áll. Lvt. 311–314.

[47] Vö. Budapest természeti képe. Bp. 1958. 462–470.

piszkos (ld. később). A Duna partján természetesen már voltak malomhelyek, mégpedig az akkori Országút és Újlak városrészek területén – a Vízivárosban tehát nem! –, vagyis a mai Bem tér és Kolosy tér által határolt szakaszon, így a Felhévíz – ma Malom tó – melegforrásait is hasznosítva. Korszakunkból sajnos, nincs malomhelyeket ábrázoló térképünk, csak 1802-ből,[48] de mivel a malomhely, mint ahogyan a házhely évszázadokon át változatlan marad, sőt, még inkább, feltételezhetjük, hogy korszakunkban is ez volt ott a helyzet. E térkép négy malomhelyet jelöl meg a partba nyúló csatornákban, ahol 4–2–12–11, összesen 29 malom működött. Természetesen gabonamalom, papírmalomról szó sincs. De nem is működhetett volna itt. A források vize ugyan tiszta, de nagyon meleg, a Duna vize viszont piszkos. A papírkészítésnél ugyanis a víz nemcsak hajtóerőnek szükséges a malomhoz, hanem gyártásvíz is (a pépkészítés és a merítés munkafázisainál tökéletesen nélkülözhetetlen), s nem lévén derítőberendezés, a tiszta víz elengedhetetlen feltétel volt (csak így lehetett fehér papírt készíteni), és már az is bajt okozott, ha a papírmalom feletti patak-részen állatokat itattak.[49] Mindebből pedig az következik, hogy Buda területe elvileg is alkalmatlan volt papírmalom létesítésére.

S tetézzük meg a mondottakat újabb bizonyítékkal. Az 1771–74. évi országos fabrika- és manufaktúra-összeírás szerint Budán nem volt papírmalom, ott papírt nem készítettek, csak kártyát. S nemcsak a kormányhatósághoz felküldött jelentésben szerepel így az adat, hanem a budai tanács fogalmazványában is.[50] Végezetül pedig: a Budával foglalkozó bőséges irodalom sem tud papírmalom létezéséről.[51]

Mi hát a helyzet ezekkel az *Ofen-Capelner-féle vízjelekkel?*

A válaszadást kezdjük Capellner *vagyoni helyzetének* a vizsgálatával.

Említettem, hogy amikor 1743-ban megveszi a vízivárosi házát, 1800 ft-t fizet érte. Viszont feleségével közösen birtokolt, s ebből arra következtettem, hogy a ház közös szerzemény, így feleségének jelentős hozománya lehetett. S hogy volt neki vagyona, 1761. évi végrendelete is bizonyítja. Ingó és ingatlan vagyonának (nem részletezte ezt) általános örököse az ura, s ezen kívül több tételben, összesen 680 ft-t rendelt kegyes adományokra.[52]

Capellner helyzetét adózásán keresztül ítélhetjük meg. Házadója (más ingatlan nem volt, említettem) nem mértékadó, az adókulcs szerint a többihez hasonló arányú. Más a helyzet az ipar (Gewerb) után fizetett adóval, amelyet inkább foglalkozási adónak nevezhetnénk, mert pl. kereskedők is fizették. Capellner 1743–50 között évenként 6,– ft-t, 1751–53-ban 8,–, 1754-ben 10,–, 1755–64 között 11,–, 1765-től 1780-ig, haláláig pedig 20,– ft-t adózott évenként.[53] (Özvegye 1781-ben 24,–, 1782-ben 25,– ft-t fizetett, utóda, Jakisch pedig 1783 ban csak 15,– ft-t, házadója változatlan maradt.[54])

[48] BL XV/16. Térképtár B. II. 7.

[49] *Bogdán:* Moi papíripar 64.

[50] OL Htt, C 36 Acta Telonialia Lad. D. fasc. 61. n. 17. e. 9., Kancelláriai levéltár A 39. Acta generalia 1774:3114., BL 1002/3 Locumentenentialia N. 1681–1682.

[51] Vö. *Nagy Lajos–Bónis György:* Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. 98. sk., 330. sk. (Budapest története 3. k.)

[52] BL 1002/y Végrendeletek I. 1204.

[53] BL St. 1 Rb. 1743–1780. Wasserstadt Nr. 178., ill. 175.

[54] Uo. 1781–82. Nr. 175., 1783. N. 175.

Az adóösszeg emelkedése önmagában azonban még nem bizonyít eléggé, viszonyítsuk Capellner adóját a többiek adójához. Két évre van lehetőség, de elegendő, harminc évre utal. 1762-ben a vízivárosi 326 adózó közül Capellner 11 ft-os adójánál csak négyen fizettek többet: két ismeretlen foglalkozású 12,– és 14,– ft-t, egy patikus 15,–, és egy rézműves 17,– ft-t, a legkisebb adó 1,– ft volt.[55] 1777-ben – a legkisebb adó most is 1,– ft – Capellner 20,– ft-t adózott, s a Víziváros 368 adózója közül két kereskedő fizetett még ennyit, többet már csak hárman, egy kereskedő 22,– ft-t, egy kőműves 25,–, és ismét egy kereskedő 28,– ft-t.[56] S tegyük hozzá, hogy 1779-ben perelt egy kádármestert 1775-ben adott 635 ft kölcsönért,[57] s özvegye, Katalin asszony 1781-ben perel egy szobrászt szintén 1775-ben kölcsönzött 50,– ft-ért,[58] 1783-ban pedig mostohaapját, még ura életében kölcsönzött 1500,– ft-ért.[59] Capellner tehát vagyonos polgár volt. De nem a kártyafestésből gazdagodott meg, maga írta, attól koldulhatott volna. A papírkereskedelem gyarapította vagyonát 1733-tól, és az 1760-as évektől kezdve már a Víziváros ötödik leggazdagabb polgára.

Emlékezzünk: 1753-ban kapta a városi tilalmat megszüntető uralkodói engedélyt a papírkereskedelemre és 1757/58-ban tűnik fel először az a bizonyos városkapus Ofen–Kapelner-féle vízjel (ld. 4. ábra) – amikor már jelentős tőkéje is van az engedély mellé –, pedig sem papírkészítő, sem papírmalom-tulajdonsos. Mi a magyarázat tehát?

Csak az lehet, hogy ilyen vízjelű papírokat készíttetett magának valamelyik papírmalomban – tőkebefektetés útján. Későbbi kifejezéssel csendestárs lett. Jelentős összeget adott évenként valamelyik papírkészítőnek, illetve papírmalom-tulajdonosnak, s ennek megfelelő mennyiségű, és az ő vízjelével készült papírt kapott érte. És élete végéig (1780-ig) folytatta ezt a tevékenységét. Feltehető, hogy még özvegye is – vagy olyan jelentős volt a Capellner által kihelyezett tőke, hogy tovább is futotta –, mert még nála is, utoljára pedig 1783-ban (de már utódának, Jakischnak egyik számláján) találkozunk vízjelével.[60] Jakisch-féle vízjellel azonban – 1793-ig vizsgálva a számláit[61] – már nem, de Ofen vízjellel sem. Jakisch tehát már nem invesztált, ő csak kereskedett különféle eredetű papírokkal.

Választ kellene keresnünk arra a kérdésre is, hogy Capellner melyik papírmalomban csináltatta a papírját. Választ azonban nem adhatunk, mert e tevékenységéről írott forrás nem maradt. A vízjelek most aztán igazán mit sem érnek. A felvidéki előfordulásból esetleg feltételezhetnénk ottani papírmalmot, de melyiket a sok közül? Nem segít az sem, hogy számláiban prágai és cseh, illetve iglói papírokat említ, bizonytalan következtetés lenne ott működő papírmalomra gondolni. Mint ahogyan az a feltételezés sem lendít tovább, hogy valami rokoni kapcsolat realizálódott így. És nem segít a kérdés megválaszolásához az sem, ha a Capellner-féle vízjeles papírokat megvizsgáljuk. A papír egyéb adata, illetve a bordázat önmagában ugyanis csak akkor segíthetne, ha valamennyi papír-

[55] BL P. a. 1762. Wasserstadt.
[56] BL Gwa 1777. Wasserstadt.
[57] BL 1014/d Processus civiles N. 1985.
[58] Uo. N. 1945.
[59] Uo. N. 2004.
[60] Oc. Ar. 1783. 163.
[61] Uo. 1785/6. 608., 1786/7. 117., 1788/9. 1302., 1790. 1109., 1791. 685. 1792. 1221., 1793. 975–6.

malmunk valamennyi papírjáról meglenne az adatkataszterünk, és ebben az esetben is csak esetlegesen, pl. a merítőszita valamilyen hibája alapján lehetne a malmot azonosítani. Ilyen kataszterünk azonban nincs, és belátható időn belül nem is lesz.

Magukat a *vízjelek*et azonban számba kell vennünk, meg kell ismerkednünk azokkal a kivételes vízjelekkel, amelyeknek alapján nem lehet a papírmalmot megállapítani. De hogy egy esetleges későbbi azonosítás lehetőségét ne zárjam ki, teljes *papírleírás*t adok. A vízjeleket az általam ismert megjelenés időrendjében sorolom, de megjegyzem: lehetséges, hogy ettől eltérően korábban is előfordulnak, hisz ez időszak valamennyi levéltári anyagát, sok millió iratot, nem vizsgálhattam ezért meg.

A) Papírleírás: 1757-től kezdve felhasznált, nagy, középvastag kancelláriai papír, 370 X 380 mm, 79–80 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, rugalmas, átnézete felhős, ritkán 1–3 mm-es rostszál.

Szita: 18 db 1 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; bordázat 370 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel ívközépen: balra 173, jobbra 150, fentről 133, lentről 122 mm-re a városkapus címer – a városjelkép –, alatta a helynév (OFEN), verzál antikva, betűmagasság 15 mm, ez alatt a személynév (JOHANES KAPELNER), verzál antikva, betűmagasság 15 mm. Bemutatom Hutmüller János, Pest, 1758. évi iratáról (ld. 4. ábra).[62]

B) Papírleírás: 1757-től felhasznált közönséges mittel (kis fél posta) papír 360 X 470 mm, 75–77 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, vékony, rugalmas, átnézete felhős, ritkán 1–2 mm-es rostcsomók.

Szita: 17 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 25 mm-ként; bordázat 360 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel ívközépen: balra 200, jobbra 210, fentről 120, lentről 140 mm-re a városkapus címer, alatta a helynév (OFEN), verzál antikva, betűmagasság 16 mm. Bemutatom Heindl Tamás, Buda, 1763. évi iratáról (ld. 5. ábra).[63]

C) Papírleírás: 1759-től kezdve felhasznált kis, középvastag postapapír, 350 X 450 mm, 61–63 g/m^2. Fehér, felülete sima, rugalmas, átnézete egyenletes.

Szita: 18 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 25 mm-ként; bordázat 420 db (12/10) 0,4 mm átmérőjű 0,4 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balra 65, jobra 250, fentről 130, lentről 110 mm-re stilizált koronás címerben postakürt – a papírfajta jele –, alatta a személynév (IOHANES KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 15, illetve 10 mm, alatta – a díszítő Et jel között – a helynév (OFEN), verzál antikva, kiemelt kezdővel, betűmagasság 15, illetve 10 mm; jobb koncon, balra 315, jobbra 110, fentről 165, lentről 155 mm-re korona, alatta AP monogram, verzál antikva, betűmagasság 15 mm. Ez lehet a papírkészítő monogramja is, így segíthetne a malom meghatározásához, de sajnos, nem ismerem ezt a név-

[62] OL Htt C 25 Acta Mechanika, Pest Lad. B. fasc. 23. n. 10.
[63] Uo. Buda Lad. B. fasc. 8. no. 1.

rövidítést,[64] tehát mégsem segít. Bemutatom Guttschmidt János, Pest, 1759. évi iratáról (ld. 6. ábra).[65]

D) Papírleírás: 1759-től kezdve felhasznált kis medián papír, 380 X 500 mm, 79–80 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, vékony, rugalmas, átnézete egyenletes, ritkán 1 mm-es rostcsomó.

Szita: 18 db 1 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; bordázat 380 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balról 100, jobbról 270, fentről 170, lentről 190 mm-re a személynév (JOH. KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 23, illetve 13 mm; bal koncon, balról 330, jobbról 100, fentről 120, lentről 165 mm-re a koronás magyar címer – a terület jele. Bemutatom Schams Simon, Buda, 1759. évi iratáról (ld. 7. ábra).[66] – Megjegyzem, hogy ugyanez a vízjel az 1770-es évektől kezdve, némi címerrajz és betűnagyság eltéréssel, fordított állásban is dívik: bal koncon a magyar címer és a jobb koncon a névirat.[67]

E) Papírleírás: 1765-től kezdve felhasznált vékony, nagy postapapír, 350 X 470 mm, 55–57 g/m^2. Fehér, felülete sima, rugalmas, átnézete egyenletes.

Szita: 20 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; bordázat 420 db (12/10) 0,4 mm átmérőjű 0,4 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balra 70, jobbra 300, fentről 165, lentről 170 mm-re a személynév (I KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 17, illetve 11 mm; bal koncon, balról 330, jobbról 95, fentről 150, lentről 156 mm-re három levélen függő postakürt – a papírfajta jele. Bemutatom Buda város 1765. évi iratáról (ld. 8. ábra).[68] – Megjegyzem, hogy ez a vízjel is (mint az előbbi) 1780-tól kezdve, némi rajz és betűnagyság eltéréssel, fordított állásban is dívik: bal koncon a postakürt, jobb koncon a névirat.[69]

F) Papírleírás: 1780-tól kezdve felhasznált regeszt (nagy fél posta) papír, 380 X 510 mm, 82–84 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, vékony, lágy, átnézete felhős, ritkán 1–2 mm-es rostcsomó.

Szita: 18 db 1 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; bordázat 380 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balra 55, jobbra 310, fentről 175, lentről 180 mm-re a személynév (JOH KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 22, illetve 12 mm; jobb koncon, balra 325, jobbra 170, fentről 100, lentről 110 mm-re babérág koszorúzta koronás, felnegyedelt címerpajzs, koronás középcímer rátéttel. Stilizált összeállítás: az első és harmadik pajzsnegyedben a magyar címer, a negyedik negyedben az osztrák

[64] *Bogdán:* Moi papíripar 130–136.
[65] OL Htt Acta Mechanica Pest Lad. B. fasc. 23. No. 9.
[66] Uo. Buda Lad. C. fasc. 7. No. 2.
[67] Uo. Pest Lad. B. fasc. 23. No. 73.
[68] Uo. Buda Lad. B. fasc. 8. No. 3.
[69] BL Ov. Ar. 1783. 163.

kétfejű sas, a második negyedben lépő oroszlán Capellner pecsétjéről, a középcímerben pedig a városkapu, így együttesen jelképezik az országot, az uralkodót, a várost és a – jelen esetben mondjuk úgy – vízjeltulajdonost. Bemutatom Capellner özvegyének, Katalin asszonynak Budán, 1781-ben kelt beadványáról (ld. 9. ábra).[70]

Még egy vízjelet kellene bemutatni: a városkapust önmagában, amelyeket ez évkörben Budán felhasznált iratok papírjairól ismerünk,[71] de nem bizonyítható, hogy ezek Capellneré, ugyanis több hazai, így a kispalugyai, necpáli, pécsi, sőt a szentendrei papírmalmunk is használta ezt a vízjelelemet,[72] így ettől el kell tekintenem.

Szükséges még néhány szóban bemutatni Capellner *papírkereskedői* tevékenységét, azt a keveset, amit tudunk e témáról. (Kártyafestői működésével természetesen nem foglalkozhatom, de a felkutatott forrásokban erre alig volt adat.)

Majd 50 évig tevékenykedett. Vevőköre elsősorban helybeni: budai polgárok, Budán és Pesten székelő állami és egyházi szervek, katonaság – láttuk 1752. évi felsorolásukat –, de találkozunk papírjával távolabbi vidéken is. A Felvidéken: bizonyítványa szerint az 1750-es években Kassán, a bevezetőben említettem: az 1757–60-as években Szelicén, Rózsahegyen,[73] továbbá 1770-ben Gyöngyösön,[74] 1772-ben Szentendrén.[75] És még nyilván más területeken is, de képtelenség lett volna valamennyi vonatkozó évkörű iratot átnézni. Vagyis tevékenysége Pest–Budán túl is kiterjedt, és kis- és nagykereskedő volt, ív-, konc- és rizsmaszám forgalmazott, erre kért engedélyt Budától 1751-ben.[76]

Az általa szállított mennyiséget konkrétan csak Buda esetében ismerjük, de azt sem minden évből (s tegyük hozzá: nem volt az egyedüli szállító). Az ismert mennyiség a következő: 1747-ben 15 rizsma, 1751-ben 6, 1755-ben 25, 1760-ban 43, 1761-ben 64, 1765-ben 39, 1766-ban 66, 1767-ben 76, 1769-ben 46, 1771-ben 41, 1772-ben 60, 1773-ban 81, 1776-ban 75, 1777-ben 89, 1778-ban 82, 1779-ben 49 és 1780 elején 39 rizsma, özvegye pedig az évben még 81, 1781-ben 103 és 1782-ben 50 rizsmát szállít.[77] Vagyis jelentősebb mennyiséget a 70-es években szállítja Budának, s jegyezzük meg figyelmeztetésül, hogy e mennyiségben nyilván sok nem saját vízjelű papír is van.

A szállított papírfajták egy részét a vízjeleknél már megismertük, de megismétlem és kiegészítem számláiból:[78] posta: kis, középvastag, – nagy, vékony, – nagy, extra finom; koncept: kis, fehér, – kis, kék, – nagy; kancelláriai: kis, középvastag, – kis, finom, – nagy, középvastag, – nagy, extra; mittel (kis fél posta); medián: kis, – nagy; regeszt (nagy fél posta): nagy, – nagy, finom.

[70] BL Processus civiles Nr. 1995.

[71] Pl. 1766. OL Htt Acta Mechanica Buda Lad. B. fasc. 8. n. 7., 1772. Uo. Pest Lad. B. fasc. 23. no. 84.

[72] *Bogdán István:* Adalékok a szentendrei papírmalom történetéhez. Papíripar, 19. 1975. 5. 196.

[73] Ld. 2. jegyz.

[74] OL Htt Acta Mechanica Pest Lad. B. fasc. 23. n. 73.

[75] OL Magyar Kamarai Levéltár E 41 Litterae ad cameram exaratae 1772. n. 398., 413.

[76] BL T. jkv. 1751. 21. fol.

[77] BL Oc. Ar. 1747. 383., 1751. 273., 1755. 272., 1760. 446., 1761. 427., 1765. 487., 1766. 381., 1767. 413., 1769. 424., 1771. 443., 1772. 350., 1773. 358., 1776. 338., 1777. III. 48., IV. 124., 1778. II. 67., IV. 60., 1779. IV. 47., 1780. I. 46., II. 74., III. 41., 1781. II. 52., III. 56., 1782. II. 58. – A belég-hiányos években az átlagárral – 3,8 ft/rizsma – átszámolva a naplóban szereplő összeg.

[78] Uo.

A minőségükről – természetesen csak saját vízjeles papírjait vizsgálva, mert az idegen vízjelűekről nem állapíthatjuk meg, hogy Capellner szállította azokat – azt állapíthatjuk meg, hogy a hazai országos átlagnál[79] egy árnyalattal jobb. Ennyiben mi is igazolhatjuk 1753. évi beadványának állítását, mely szerint jobb minőséget szállít, mint a budai kereskedők.

Ami az árait illeti, számláinak tanúsága[80] szerint az átlag időszak országos átlagának[81] éppen megfelelő: 3,8 ft rizsmánként. Tehát, mivel azt állította, hogy olcsóbb a budai kereskedőknél és bizonyítványai ezt igazolják is, a budai kereskedők az országos átlagnál magasabb áron forgalmazták a papírt. Következőleg Capellner kisebb haszonnal vagy rezsivel dolgozott náluk (hiszen az nem valószínű, hogy a papírkészítők neki olcsóbban adták volna a papírt – mert, hogy közvetlenül a papírmalomban vásárolt, az természetes). Csak így konkurrálhatott. S az 50-es évektől kezdve ezt könnyebben tehette, hiszen a kihelyezett tőkéjéért kapott papírja kiegyenlítette.

Papírkereskedői tevékenységéből még az is következik, hogy a Víziváros 178. (175.) sz. házában, lakásán kívül a kártyafestői műhely mellett papírraktár, sőt bolt is volt, hisz nemcsak nagyban szállított rizsmánként, hanem konc-, sőt ívenként is árult, a budai polgárok nyilván helyben vették tőle a papírt. S még valamire következtethetünk: alkalmazottai lehettek. Eleinte manuális segítők, a 60-as évektől kezdve azonban szellemi munkakörű is, ismét számlái bizonyítják: egy kivétellel nem saját kézzel írottak, de nem is feleségének kézírása az. S hogy egy vagyonos kereskedő segédekkel dolgozik, az logikus is.

Befejezésül állapítsuk meg tehát: Budán a 18. században sem volt papírmalom. Az Ofen-es vízjelek egy budai papírkereskedőé, akinek e vízjelhasználata és egész működése érdekesen egészíti ki e korszak hazai papírkereskedelméről rajzolt képet.[82] S Capellnernek e vízjelhasználata a hazai gyakorlatban egyedülálló (csak későbbről, a kapitalista papírgyártás korszakából ismerünk ilyent). De tegyük hozzá: eddigi ismereteink szerint. Ugyanis éppen ez a tény figyelmeztet minket arra: ahogyan Capellner megtette ezt, megtehette más is. A vízjelekben szereplő személynév nem feltétlenül a tulajdonosé, illetve a papírkészítőé, és a helyneveknél csak akkor következtethetünk papírmalom létére, ha egyéb adatok is igazolják azt. Mint a korábbiakban, most is hangsúlyozom tehát: a vízjelekkel való azonosítással, belőlük levonható következtetésekkel nagyon kell vigyázni, hisz a hazai történeti papíradatkataszter jelenlegi hiányában ez felelőtlen cselekedet. A példa bizonyít: a budai vízjellel ellentétben Budán nem volt papírmalom.

[79] *Bogdán:* Moi papíripar 261–4.

[80] Ld. a 77. jegyz.

[81] *Bogdán:* Moi papíripar i. m. 276–8.

[82] *Bogdán István:* Papírellátásunk és papírkereskedelmünk a XVIII–XIX. században. Levéltári Közlemények, 39. 1969. 1. 9–27.

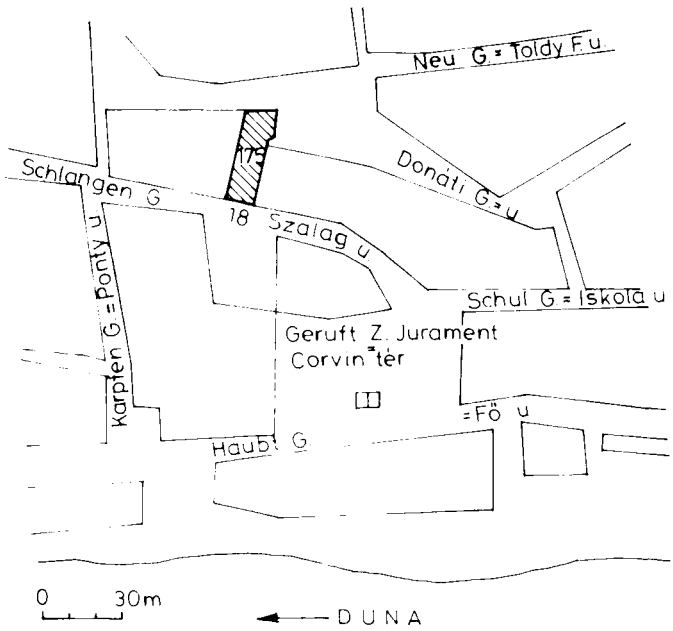

1. Capellner háza a Víziárosban 178(175) sz. alatt. Az 1792. évi térképről készült helyszínvázlaton bekeretezve, vonalkázással jelölve.

2. Capellner sajátkezű aláírása 1777-ben.

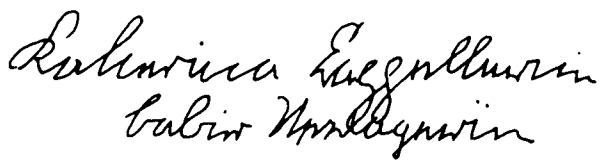

3. Capellner ozvegyének sajátkezű aláírása 1780-ban.

4. Capellner-féle nagy kancelláriai papír vízjele 1758-ból.
$^{3}/_{4}$-es kicsinyítés

5. Capellner-féle mittel papír vízjele 1763-ból.
Eredeti nagyság

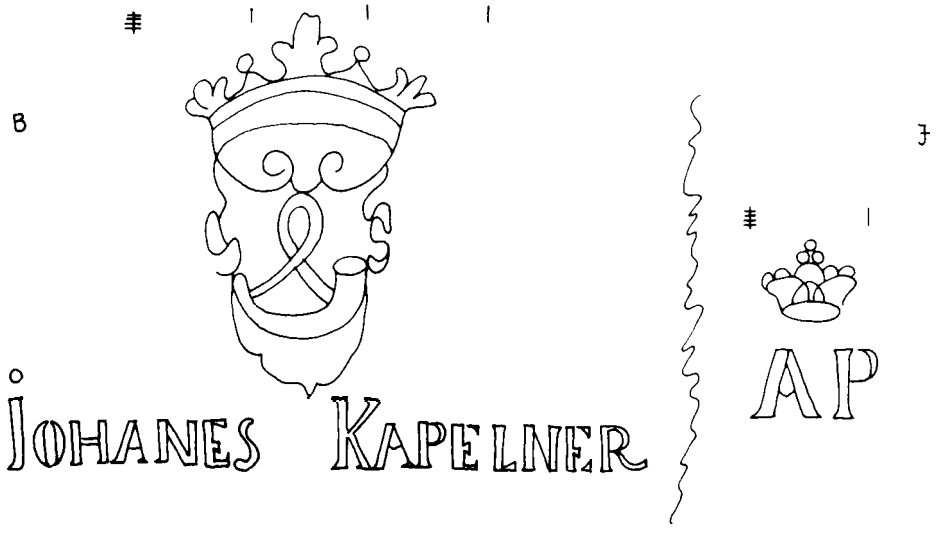

6. Capellner-féle kis postapapir vízjele 1759-ből.
$^{2}/_{3}$-os kicsinyítés

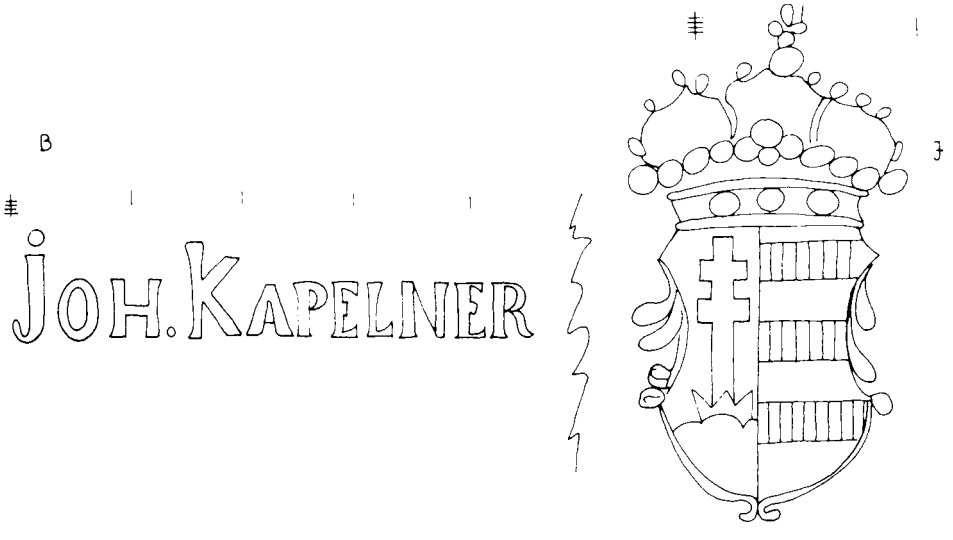

7. Capellner-féle kis medián papír vízjele 1759-ből.
$^{3}/_{5}$-ös kicsinyítés

8. Capellner-féle nagy postapaír vízjele 1765-ből.
$^{2}/_{3}$-os kicsinyítés

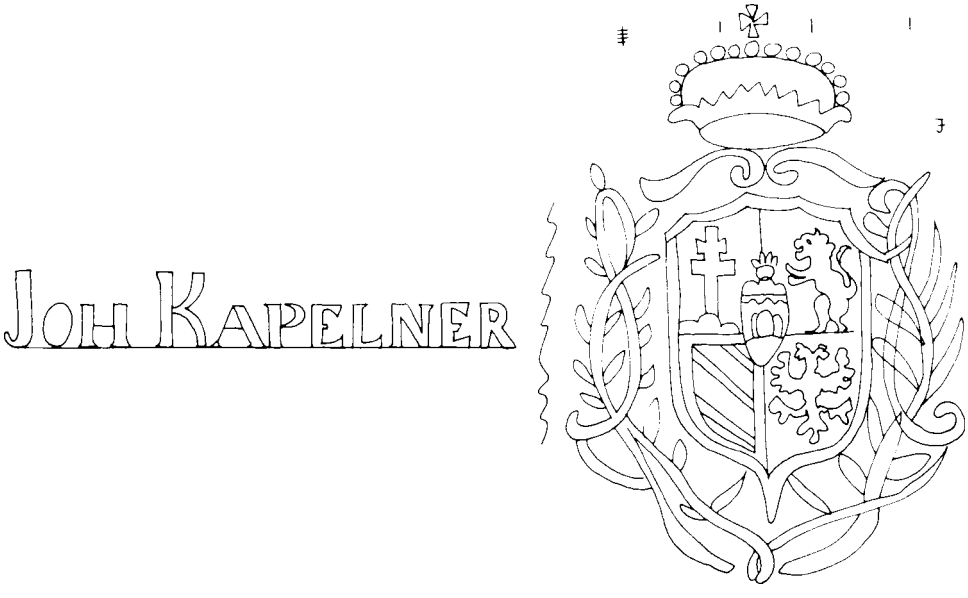

9. Capellner-féle regeszt papír vízjele 1781-ből.
$^{1}/_{2}$-es kicsinyítés

Ádám Magda:

A KIELI TALÁLKOZÓ ÉS A BLEDI EGYEZMÉNY ÉRTÉKELÉSÉRŐL

(Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához)[1]

A bevezetőben a szerző hangsúlyozza, hogy „kicsiny és nem feldolgozatlan" a téma, amelynek bemutatására vállalkozik.[2] Teszi ezt azért – írja –, mert a kieli találkozónak „lényegesen nagyobb jelentősége volt, mint amit az eddigi szakirodalom – Jörg K. Hoensch könyvét nem tekintve – tulajdonít neki."[3] Azonban mindössze három – a magyar szerzők által nem használt– művet tüntet fel, s ezek közül is csak egyből idéz. Pedig a magyar könyvek és tanulmányok megírása óta mintegy másfél évtized telt el,[4] s ezalatt külföldön – különböző nyelveken – a csehszlovák válsággal foglalkozó tucatnyi fontos mű jelent meg, amelyeket a kieli tárgyalásról szóló tanulmány írásához hasznos lett volna áttanulmányozni. Ezek ugyanis lehetővé tették volna a szerző számára, hogy e tárgykörről sokoldalúbb képet rajzoljon, mint az évekkel ezelőtt írt magyar munkák szerzői tehették. Meg kell állapítanunk, hogy ezek az újabban megjelent munkák osztoznak a régebbiekkel abban a „hibában", hogy nem méltatják „kellően" Kiel európai jelentőségét, nem ismerik el Németország politikáját „pozitív" irányban determináló tényezőként, vagyis jelentős szerepet betöltőnek München létrejöttében, amit Pritz a „kellő" értékelés fő kritériumának tart.

Alátámasztja-e az az egyetlen könyv, amit a szerző külön kiemel (Jörg K. Hoensch monográfiája) Pritz koncepcióját? Távolról sem. Hoensch, miután bemutatja a kieli magyar–német ellentéteket, amelyekről különböző részletességgel valamennyi magyar szerző is ír, kijelenti: „Bármennyire értelmetlennek is hangzik, mégis úgy tűnik, hogy a magyar politikusoknak a berlini látogatáson elfoglalt álláspontja – hogy nem engedik magukat Hitler által háborús kalandra csábítani addig, amíg a nyugati hatalmak, sőt Jugoszlávia, Románia és a Szovjetunió részvételét a konfliktusban nem lehet kétségtelenül kizárni – hozzájárulhatott szeptemberben a háború elkerüléséhez és a müncheni

[1] *Pritz Pál:* A kieli találkozó. Századok, 1974. 3. sz.

[2] *Pritz Pál:* i. m. 646.

[3] *Pritz Pál:* i. m. 646. A szakirodalmon a szerző a magyar történészek és Macartney munkáit, valamint az általuk felhasznált irodalmat érti. Legalábbis jegyzetapparátusa erre enged következtetni.

[4] *Ránki György:* Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937–1939). I., II. Századok, 1959. 1., 2–4. sz. Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. 1964. *Zsigmond László:* Ungarn und das Münchener Abkommen. Acta Historica 1959. 3–4. sz. *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., 1969. *Ádám Magda:* Iz isztorii vengerszko-csehoszlovackich otnosenii nakaunue vtoroj mirovoj vajny. Voproszi Isztorii 1960. 9. Mad'arsko a Mala dohoda v obdobi před druhou světovou válkou (1937–1938) Československý Casopis Historický 1963. 6. sz. Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp., 1968.

egyezmény létrejöttéhez."[5] Jörg K. Hoenschnél, mint látható, egy feltételezésről van szó. Pritznél pedig határozott állításról. Ez persze nem zárja ki azt, hogy Pritznek van igaza. Esetleg olyan dokumentumok kerültek birtokába, amelyekkel a többi kutató nem rendelkezett, s amelyek *bizonyítják* állítását. Mi sem természetesebb a történettudományban, mint az, hogy a napvilágra kerülő újabb dokumentumok esetleg módosítanak egy korábbi álláspontot. De ez esetben nem erről van szó. Pritz Pál lényegében a magyar történészek által feltárt, illetve feldolgozott forrásokat használja. Az öt új irat: a Rátz-féle jelentés a Hadtörténelmi Levéltárban, valamint a Potsdami Levéltárban talált 4 dokumentum, lényegét tekintve azonos a témára vonatkozó, már publikált számtalan irattal.[6] A Wilhelmstrasse című kötetből vett iratokat Ránki György, Zsigmond László, Juhász Gyula és Ádám Magda már korábban feldolgozta, az Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, a Dokuments on British Foreign Policy, valamint A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban (1937–1942) című dokumentumkiadványok alapján. Erről azonban a szerző nem vesz tudomást. Ugyanez vonatkozik a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához c. sorozat I. és II. kötetére. Az ebből idézett dokumentumok részletes feldolgozást nyertek *Kerekes Lajos:* Anschluss 1938, és *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant című monográfiájában. (A szerző csak az esetben utal ezek feldolgozottságára, ha valami pontatlanságot vél felfedezni az idézésben.)[7]

Nem vonom kétségbe annak a jogosultságát, hogy a már évekkel ezelőtt sokak által feldolgozott dokumentumokat valaki újból elővegye és tanulmányozza. Hiszen elképzelhető, hogy ugyanazon iratokban olyan lényeges mozzanatokat, összefüggéseket fedez fel, amelyek a többiek figyelmét elkerülhették. De e tanulmány esetében erről sincs szó. Pritz ugyan nagy figyelemmel és alapossággal tanulmányozta a szóban levő dokumentumokat. Igyekezett kimutatni több érdekes összefüggést, az iratokban rejlő ellentmondásokat (sokszor még ott is, ahol nem voltak). Hipotézist állított fel egy-egy irat keltezésével kapcsolatban. Ezek sokszor érdekesek, sőt hasznosak. De az esetek többségében öncélúak, irrelevánsok a kieli tárgyalások rekonstruálása és főleg értékelése szempontjából. Tehát nem áll fenn az sem, hogy ugyanazon dokumentumokból Pritz olyan új és lényeges felfedezésekre jutott, amelyek módosítják az eddigi értékeléseket és indokolják a már számtalan helyen publikált iratok újbóli közlését.

E módszertani kitérő után, amellyel egyrészt azt kívántam bizonyítani, hogy a szerzőnek nem álltak rendelkezésére lényeges új dokumentumok, s a mások által feldolgozott iratokban sem tudott kimutatni olyan új összefüggéseket, amelyek módosítanák Kiel eddigi értékelését, másrészt jelezni, hogy a már feldolgozott iratok

[5] *Jörg K. Hoensch:* Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen. 1967. 80.

[6] A sajtóból közölt, a kieli tárgyalásokra – mindenekelőtt protokolláris részére – vonatkozó új adalékok ugyancsak nem módosítják az alapkoncepciót.

[7] *Lásd: Pritz:* i. m. 192. sz. jegyzetét. A két szöveg közötti eltérés abból adódik, hogy DIMK II. kötetében 355. sz. alatt Hory *számjeltáviratát* közöltem, a Magyarország és a kisantant c. monográfiámban viszont Hory ugyanazon témára vonatkozó *jelentését.* Egy-egy fontos eseményről ugyanis a követségek előbb számjeltáviratot, majd írásbeli jelentés is küldtek. Az utóbbi természetesen részletesebben s esetleg eltérő fogalmazásban is számol be az adott kérdésről.

idézésénél nem elég körültekintően járt el[8] – vegyük szemügyre Pritz Kielt értékelő álláspontját: „Ezt pedig úgy lehet összefoglalni – írja –, hogy itt nemcsak arról van szó, hogy a magyar politika legfőbb intézői nem mertek feltétlen részvételt vállalni a Csehszlovákia ellen tervezett náci agresszióban, hanem sokkal inkább arról is, hogy a kényszerszülte tartózkodás a *német álláspontot befolyásoló tényezővé vált.*"[9] Méghozzá olyan *jelentős tényezővé,* hogy Hitler, aki nem akart Münchent, hanem Csehszlovákia teljes felszámolását, kénytelen volt belemenni a müncheni megoldásba.[10] A szerző hozzáteszi ugyan, hogy München létrejöttében egyéb okok is szerepet játszottak, csakhogy ezek a mellékesen megemlített „egyéb okok" voltak a döntőek, s Magyarország politikája (bármilyennek is ítéljük augusztusi magatartását) ebben a nagyhatalmi alkuban igen kevéssé játszott szerepet, akárcsak a többi kis állam politikája.

Azt senki sem tagadja, hogy a magyar politika legfőbb vezetői nem mertek feltétlen részvételt vállalni a Csehszlovákia elleni agresszióban. Ezek tények, amelyeket a magyar történészek: Ránki György, Zsigmond László, Juhász Gyula és Ádám Magda a már említett munkáikban feltártak és részletesen bemutattak. Vitatom azonban azt, hogy a kétségtelenül elismerést érdemlő kieli magyar magatartásnak ilyen messzemenő kihatása lett volna, olyannyira, hogy még 1938 szeptemberében is jelentősen beleszólt volna az európai helyzet alakulásába, a háború és béke kérdésébe.

Pritz erre vonatkozó állítása tarthatatlan. Tévedésének forrása egyrészt az, hogy az augusztusban kelt és az adott helyzetet tükröző iratokat egy hónappal későbbi, lényegesen más történelmi szituációkra alkalmazta. Ugyanakkor, amikor rendkívül precízen igyekezett kimutatni egy-egy iratnál keltezésének pontos körülményeit, a napot, sőt az órát, koncepciójának felállításánál nemcsak az órát és napot, hanem sajnos, a hónapot is figyelmen kívül hagyta. Méghozzá olyan kritikus hónapot, amely a csehszlovák válság betetőzését jelentette. Amikor az álláspontok nem naponta, hanem óránként változtak. Változott a magyar álláspont némileg már a kieli tárgyalásokon is, hiszen a megbeszélések végén mégiscsak vállalták, hogy október 1-re felkészülnek a Csehszlovákia elleni háborúra.[11] Sőt, Horthy megegyezett Hitlerrel: amennyiben Lengyelország vagy Románia megengedi a Csehszlovákia segítségére siető Vörös Hadsereg átvonulását, Magyarország átengedi területén a német hadsereget.[12] De különösen változott a magyar álláspont szeptember folyamán, így Horthy szeptember 18-i, Imrédy és Kánya szeptember 20-i németországi tárgyalásain.[13] Változott Magyarország Csehszlovákiával szembeni

[8] Ez vonatkozik más szerzők gondolatainak az átvételére is. Ma már sok minden közhelynek tűnik, aminek megállapításához azonban sok éves kutatásokra, a korabeli nacionalista és az ötvenes évekbeli dogmatikus nézetek elleni harcra volt szükség.

[9] *Pritz*: i. m. 646.

[10] Uo.

[11] Csak azt kérték, hogy a magyar katonai akció néhány nappal a német támadás után induljon. Azt remélték ugyanis, hogy ez alatt tisztázódik: lokalizált lesz-e a háború vagy sem. Lásd: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. Bd. II. 390. sz. dok. 497.

[12] Noha a román kormány számtalanszor biztosította Berlint, hogy a Vörös Hadsereget semmiképpen nem engedi át Románia területén, Hitlerék felkészültek arra az esetre is, ha Bukarest mégsem tartaná be ígéretét.

[13] Imrédy és Kánya szeptemberi németországi tárgyalásuk során már határozottan vállalták Magyarország részvételét a háborúban. Változatlanul kitartottak azonban amellett, hogy a magyar támadás csak a német akció után induljon. Ezzel ugyanis biztosítani kívánták Magyarország számára azt a lehetőséget, hogy ha a helyzet úgy kívánja, távol maradhasson a háborútól.

gyakorlati politikája is. Szeptember közepétől mint ismeretes, lényegesen agresszívebb lett. Minthogy változott a nemzetközi helyzet, változtak az erőviszonyok, változott az a döntő tényező is, amely az Imrédy-kormány óvatosságát, tartózkodását idézte elő, vagyis a brit álláspont.

Mindezekre Pritz különböző összefüggésekben külön-külön utal. Ír a magyar miniszterek kieli pálfordulásáról, vagyis arról, hogy megváltoztatták a két nappal korábbi álláspontjukat és vállalták, hogy október 1-re felkészülnek a háborúban való részvételre. Utal arra, hogy szeptember közepétől a magyar politika agresszívebb lett. Sőt arról is ír, hogy az angol álláspont *(amely a szerző szerint is jelentős befolyással bírt a magyar külpolitikára)* szintén megváltozott. De ezek a megállapítások nem zavarták abban, hogy határozottan kijelentse: „Ugyanazok a tényezők, amelyek augusztusban fékezőleg hatottak a magyar kormányra, szeptemberben változatlanul hatottak."[14]

A magyar politika szeptember végére igenis jelentős változáson ment keresztül augusztushoz viszonyítva. Jobban igazodott a német kívánságokhoz. Bár kétségtelen, hogy egy háborútól, amelyben a nyugati hatalmak is részt vesznek és amely Magyarország számára háromfrontos harcot jelentett volna, a magyar kormány változatlanul távol kívánta magát tartani. De ennek a lehetősége szeptember második felében egyre csökkent és ez tükröződik a magyar politikán. Tehát a tételt megfordítanám. Nem Magyarország politikája hatott a müncheni megoldás irányába, hanem fordítva: a müncheni megoldás lehetősége, amely szeptember közepétől a levegőben volt, hatott a magyar politikára.

De különben is Hitler katonai tervei szempontjából irreleváns, hogy változott-e, vagy nem a magyar magatartás. Először is Magyarország katonai felkészültsége rendkívül alacsony fokú volt. Ezt maga a szerző is hangsúlyozza. De nem lát ellentmondást a két állítás között. Azt, hogy a katonai szempontból jelentéktelen kis ország szövetségének el nem nyerése, nem késztethette Hitlert katonai terveinek feladására. Hadd emlékeztessem a szerzőt arra, hogy egy évvel később a Teleki-kormány nem *tartózkodó* – mint Imrédy –, hanem egyértelműen *visszautasító* álláspontot foglalt el Lengyelország megtámadása kérdésében, és ez egyáltalán nem befolyásolta Hitler lengyelországi katonai terveit. Pedig ekkor Magyarország katonai potenciálja nyilvánvalóan számottevőbb volt, mint 1938 őszén, vagyis Hitlernek katonailag erősebb országról kellett lemondania. S azt meg is tette, mert most sem Magyarország magatartása, hanem a nagyhatalmi erőviszonyok, az egész nemzetközi konstelláció volt a döntő.

Nem is szólva arról, hogy Magyarország részvétele a Csehszlovákia elleni katonai akcióban, esetleg maga után vonhatta volna Jugoszlávia és Románia beavatkozását a háborúba. (A kisantant-szerződés értelmében *magyar* támadás casus belli-t jelentett számukra.) S bár Berlinben biztosak voltak abban, hogy a Stojadinović-kormány nem teljesíti kisantantbeli szerződési kötelezettségeit, s Románia hozzá fog igazodni, számoltak azzal az eshetőséggel is, hogy egy ilyen helyzet az amúgyis labilis pozíciókkal rendelkező Stojadinović bukásához s olyan kormány megalakulásához vezethet, amely Csehszlovákia segítségére siet.[15]

[14] *Pritz:* i. m. 677.

[15] Ezért Hitler kezdetben bizonyos megértéssel fogadta azt a magyar elképzelést, hogy a magyar katonai akció a német támadás után induljon meg. Sőt, még az a verzió is felvetődött – mindenekelőtt a német felső katonai vezetés részéről –, hogy Magyarország katonailag ne vegyen részt

Miért ment bele Hitler a müncheni megoldásba? Miért mondott le eredeti tervéről, Csehszlovákia teljes feldarabolásáról. Ebben nem Magyarország, hanem Nagy-Britannia játszotta a döntő szerepet. Hitler hatalomra kerülése után azonnal felismerte, hogy elképzeléseinek megvalósításához hosszú ideig Nagy-Britannia jóindulatára lesz szüksége, hogy a brit magatartáson múlik, sikerül-e „békésen" megvalósítani azokat a terveket, amelyek Németország gazdasági, stratégiai és katonai helyzetét voltak hivatva megerősíteni, illetve felkészíteni a tervezett európai háborúra. A náci diplomácia szem előtt tartotta ezt a szempontot, s kezdettől fogva kímélte a brit érzékenységet (a gyarmati kérdést átmenetileg nemigen feszegette) és egy-egy kalandor lépés megtételénél vigyázott arra, hogy „ne feszítse túl a húrt", vagyis ne lépje túl azt a határt, ami már elfogadhatatlanná tenné cselekedeteit a brit politika irányítói, illetve az angol közvélemény számára. Hitler tisztában volt azzal is, hogy miután Anglia még nincs felkészülve a háborúra, s az angol közvélemény fél a háborútól, ez a határ messzire kitolható. Azt is helyesen ítélte meg, hogy az angol álláspont döntő hatással van a francia politikára és hadseregre, s hogy a francia magatartás – különösen a Rajna-vidék megszállása után – az angolokéhoz igazodik, a csehszlovák válság időszakában pedig már teljesen annak van alárendelve.

Az angol külpolitika alapgondolata: Németországgal együttműködni, békés úton teljesíteni Hitler „jogos" igényeit s így elejét venni a háborúnak, visszautasítani, s lehetőleg felszámolni a francia–szovjet–csehszlovák szövetséget, amely „joggal" irritálja Hitlert, hiszen a szocialista Szovjetuniónak az európai politikába való bevonását jelenti.[16] Tehát a kollektív biztonsági elveket, amelyek képesek lettek volna a háborút megakadályozni, a brit politika visszautasította, külön utakon járt. Kritikus kezdete Halifax németországi látogatása volt 1937 novemberében, logikus folytatása München és tragikus befejezése 1939 márciusa.

Halifax látogatásának a lényege abban volt, hogy Hitler ígéretet kapott: Anglia nem fog szembeszállni Németország közép-európai behatolásával, egy feltétel mellett, ha tekintettel lesz a brit közvéleményre, s nem fog erőszakot alkalmazni, s megelégszik azzal, amit „peaceful solution"-nak neveznek.[17] Berlinben pontosan megértették és helyesen interpretálták Halifax közlésének értelmét. Halifax látogatásával kezdetét vette az ún. csehszlovák válság, amely 1938 őszéig – Münchenig tartott. Ez idő alatt az angol külpolitika irányítói számtalanszor tudomására hozták Hitlernek, hogy mindent megkap, amit Csehszlovákiától követel, csak ne nyúljon fegyverhez.[18] (A német követelések kezdetben a szudétanémetek különböző jogaira, később az általuk lakott területek elcsatolására vonatkoztak.) Az ellenzékre és a közvéleményre való tekintettel

a fegyveres akcióban, csak adja át területét a német támadáshoz. Politikai és morális okokból ugyan fontos lett volna, hogy Magyarország is támadjon. De ezek a szempontok soha nem játszottak jelentős szerepet Hitlernél, terveinek mérlegelésénél.

[16] A Vansittart- és Churchill-féle kör, valamint a Munkáspárt az angol hivatalos politikával ellentétben a Szovjetunióval való együttműködést szükségesnek tartotta.

[17] ADAP Serie D. Bd. I. 31. sz. dok. 45–46.

[18] Az angol konzervatív körök álláspontját pregnánsan fejezte ki Buttler angol államtitkár Hitler szárnysegédjének, amikor azt tanácsolta neki „do not shoot but strangle", lőni nem szabad, megfojtani igen. O. L. Küm. pol. 1938–7/25–1828.

Chamberlain, az appeasement politika fő képviselője, kénytelen volt egy-egy kiélezettebb helyzetben erélyesen fellépni Hitler ellen s figyelmeztetni a Führert, hogy amennyiben háborút indít Csehszlovákia ellen, számolnia kell azzal, hogy szemben találja magát Angliával is. Ilyen hangvételű volt az Anschluss hatására elhangzott március 24-i parlamenti beszéde,[19] de még inkább a májusi válsággal kapcsolatos megnyilatkozásai, így Berlinbe küldött demarscha.[20]

A Németországgal kapcsolatos brit politika a csehszlovák kérdésben, amelyet az egyidejű ígéretek és fenyegetések jellemeztek, 1938 szeptemberében változáson ment keresztül. A kettősség megmaradt, a hangsúly azonban egyre inkább az előbbin volt. A nyomást a „békés megoldás" érdekében most nem Berlinre, hanem Prágára gyakorolták. Szeptember első hetében Henderson berlini angol nagykövet lázas diplomáciai tevékenységet fejtett ki az angol–német megegyezés érdekében.[21]

Londonban már szeptember elején döntöttek Chamberlain németországi útjáról. Az erre vonatkozó terv, amely a „Zet" nevet kapta már éppúgy készen állt, mint Chamberlain indulásra kész különrepülőgépe. A tervet azonban a legnagyobb titokban tartották. Sikeres megvalósítása érdekében fontosnak vélték, hogy 1. meglepetés erejével hasson, 2. olyan időpontban váljék ismertté, amikor a háborús pszichózis magasra hág. Így az ellenzéknek nem lesz módjában a tervet meghiúsítani. Magát a királyt is, aki szkeptikusan szemlélte miniszterelnökének Csehszlovákiával kapcsolatos politikáját – az utolsó pillanatban, közvetlenül Chamberlain németországi útja előtt tájékoztatták. Az angol miniszterelnök csak francia kollégákat, Daladier-t és Bonnet-t avatta be a „Zet" tervbe. Tőlük már nem kellett tartani, hiszen előzetesen több alkalommal kijelentették, hogy mindenhez hozzájárulnak, amit az angol kormány szükségesnek ítél a csehszlovák válság rendezésére, a háború elkerülésére. Az események további fejlődése szempontjából lényeges Chamberlain szeptember 11-i nyilatkozata a sajtókonferencián. *„Németország mindent megkaphat, amit akar, háború nélkül"* – jelentette ki a brit miniszterelnök.[22] Hitler pontosan ítélte meg a mondat értelmét és lényegét, vagyis azt, hogy Anglia támogatja mindennemű, a Szudéta-vidékkel kapcsolatos követelését, illetve a terület Németországhoz való békés úton történő csatolását. A Führer átmenetileg ennél többet nem is akart. Még aznap utasította az illetékeseket, dolgozzanak ki részletes tervet a *Szudéta-vidék* megszállására.[23] Vagyis a brit álláspontot figyelembe véve döntött, amely lehetővé tette számára, hogy ezt a jelentős kérdést háború nélkül oldja meg.

[19] Documents on British Foreign Policy, Series III. vol. I. 114. sz. dok. 95–97.

[20] Hitler a májusi válságot erőpróbának szánta. Kísérletnek, hogy meddig mehet el az agresszivitásban. Május 19–20-a között tanácskozott Keitel és Brauchitsch tábornokkal. Megtárgyalták Csehszlovákia megtámadásának lehetőségeit. Az elképzelés az volt, hogy ha Anglia nem lép közbe, megkísérlik a csehszlovák kérdést már tavasszal megoldani. E tanácskozáson értesült Hitler Ribbentroptól, hogy Henderson berlini angol nagykövet tudomására hozta: Anglia nem marad tétlenül, ha Németország megtámadja Csehszlovákiát. – ADAP Serie D. Bd. II. 184., 185., 186. sz. dok. 246–256. l. Ez eldöntötte a kérdést. Hitler visszavonult.

[21] A berlini angol nagykövet minden erejét latba vetette, hogy kormányát visszatartsa olyan megnyilatkozástól, amely Hitlert felingerelné, mert ez esetben – ahogy érvelt – tényleg fegyverhez nyúl.

[22] Chamberlain fenti nyilatkozata válasz volt Göring májusi háborús hangvételű uszító beszédére. Ld. *V. Král:* Plan „zet". Praha. 1973.

[23] Procès des grands criminels de guerre. XXXIX. köt. 536. l.

E döntés ellenére Hitler továbbra is háborúval fenyegetőzött. Ezt kérte a magyar államférfiaktól is. Ezzel ugyanis azt kívánta elérni, hogy a kilátásba helyezett Szudéta-vidéket valóban megkapja háború nélkül, vagy legfeljebb egy lokalizált háborúval. Szeptember 12-i nürnbergi agresszív beszéde is erre irányult. A beszéd fenyegetőző volt, de nyitva hagyta az ajtót a tárgyalásokhoz. Hitler számításai beigazolódtak. A felfokozott háborús hangulat, amit különösen a nürnbergi beszéddel idézett elő, lehetővé tette Chamberlainnek, hogy a készenlétben levő „Zet" tervet működésbe léptesse, nyilvánosságra hozza, vagyis hogy elinduljon Németországba, s előkészítse a müncheni egyezményt.

Hitler lemondott Csehszlovákia teljes feldarabolásáról, mert ez 1938 őszén európai háborúvá szélesedhetett volna. Erre Németország a tárgyalt időben nem volt felkészülve. A katonailag rendkívül gyenge Magyarország nem segített volna rajta, sőt esetleg még bizonyos értelemben bonyolította volna helyzetét (Jugoszlávia és Románia miatt). Fokozta a háborútól való félelmét az a tény, hogy 1938 őszén számolnia kellett kétfrontos háborúval, vagyis a Szovjetuniónak hadüzenetével is. (A szovjet kormány erőfeszítéseket tett, hogy egy Hitler-ellenes összefogást hozzon létre Csehszlovákia védelmére. Számtalanszor kijelentette, hogy a csehszlovák egyezményből reá háruló kötelezettségeket teljesíti.) Tehát a tárgyalt időben nem volt kizárt a kéfrontos hadviselésnek a veszélye sem. Erre Németország nemcsak 1938 őszén, hanem jóval később sem volt felkészülve. Nem véletlen, hogy ezt mindenáron el akarta kerülni.

Hitler előtt tehát a következő alternatíva állt: Vagy megkockáztatja Csehszlovákia ellen a háborút s ezzel Chamberlain megbuktatását s egy „háborús kormány" hatalomra kerülését segíti elő Angliában, amely mindenképpen hadat üzen Németországnak. Ez esetben Franciaország is teljesíti a francia–csehszlovák egyezményből reá háruló kötelezettségeket és ez automatikusan maga után vonja a csehszlovák–szovjet szerződés életbe léptetését, vagyis a Szovjetuniónak a hadüzenetét. Mindez kétfrontos európai háború viselését jelentené Németország számára, melynek kimenetele nem kétséges. Vagy pedig átmenetileg megelégszik a Szudéta-vidék elcsatolásával, amit a brit felelős politikusok kilátásba helyeztek. Ezzel megőrzi a Chamberlain-féle Anglia további jóindulatát. Vagyis megakadályozza a fent jelzett láncreakciónak a megindulását.

Az itt vázoltak játszottak döntő szerepet abban, hogy Hitler elfogadta Münchent. Sok másodrangú tényezőt lehetne még felsorolni, amelyek a müncheni megoldás irányában hatottak. Így azt, hogy első számú szövetségese, Mussolini is helytelenítette Csehszlovákia teljes felszámolását.[24] Ezt tette a német felső katonai vezetés is, amely egy európai háborút katasztrofális kimenetelűnek tartott Németországra nézve. Utalni lehet egy további, de távolról sem jelentős tényezőre, Magyarország és Lengyelország vonakodására a Csehszlovákia elleni háborúban való részvételtől.

Hitler kijelentését Darányinak és Csákynak, amelyben Magyarországot tette felelőssé Münchenért[25] s amelyet Pritz egyetértőleg idéz, hogy ezzel alátámassza

[24] Mussolini – Németország közép- és délkelet-európai pozícióinak megerősödésétől tartva – helytelenítette Csehszlovákia teljes felszámolását. Hitler határozott ígéretet tett Mussolininek, hogy ha Németország a szudéta-kérdés megoldása érdekében a csehszlovák területek megszállásánál el is tér a néprajzi elvektől, a nem németlakta területeket kiüríti abban a pillanatban, amikor a nemzetközi konferencia (amelynek összehívásáról Mussolininek kellett volna gondoskodnia) elrendeli a népszavazást a Szudéta-vidéken.

[25] München után Hitlernek az volt az érdeke, hogy minél több terület maradjon a neki teljesen behódolt csehszlovák államnak.

koncepcióját – a történész kutató nem veheti komolyan. Hiszen ez München után másfél, illetve négy hónappal hangzott el, amikor Hitler indokolni és igazolni kívánta szembenállását a Szlovákiára és Kárpát-Ukrajnára vonatkozó magyar követelésekkel. Kétségtelen, hogy a magyar kormány nyári és őszi ingadozásai szerepet játszottak – egyéb okok mellett – abban, hogy Hitler végül is úgy döntött, hogy Szlovákiát, amelyet korábban Magyarországnak ígért, „önálló" államként meghagyja. A készülő keleti háborúhoz Szlovákia megbízhatóbb szövetségesnek ígérkezett, mint a lavírozó Magyarország. Kárpát-Ukrajnát pedig ütőkártyának kívánta a Szovjetunióval szemben, addig, amíg véglegesen dönt sorsáról.

A magyar kormány nyári ingadozásai nem Münchent, hanem a nagyfokú német bizalmatlanságot idézték elő. Ingadozásai, kacsintgatása Nyugat felé, a horizontális tengely iránt tanúsított megértése, megkérdőjelezték Magyarország megbízhatóságát a német tervek számára.

Összefoglalva ezt a problémakört:

Forrásértékkel bíró dokumentumot, amely alátámasztaná Pritz koncepcióját (Hitler nyilatkozatait nem tartjuk annak), a tanulmány nem közöl. Tehát a szerző puszta feltevésből indul ki.

Az eddigi magyar és külföldi szakirodalomnak van igaza, amikor Pritz-cel ellentétben a kieli tárgyalásból nem von le ilyen messzemenő következtetést, amikor a nemzetközi helyzet, az események alakulását befolyásoló, azt determináló problémák ismeretében a maga helyére teszi egy kis ország államférfiainak 1938 augusztusában Kielben tanúsított magatartását, szemben egy olyan felfogással, amely Magyarország Németországgal való szembenállásának jelentőségét felnagyítja. A müncheni egyezmény fontos előzményének tünteti fel és Münchent a béke megvédésével ekvivalens eseménynek tartja.

Pritz Magyarországnak az európai politikában játszott pozitív szerepét akarta bizonyítani s éppen az ellenkezőjét érte el. Nem gondolta végig, hová vezet koncepciója. Hiszen München nem mentette meg a békét, hanem ellenkezőleg, jelentős állomása volt a második világháború kitörésének. Idézzük csak Keitelnek a nürnbergi perben tett tanúvallomását: „München célja Oroszország Európából való kiszorítása, időt nyerni és befejezni a német fegyverkezést."[26]

Tehát Kiel nem vezetett Münchenhez és München nem vezetett a béke megteremtéséhez.

Vegyük szemügyre ezek után a bledi egyezménnyel kapcsolatos problémakört. Rendkívül ellentmondásos történelmi jelenség, amely csak a maga bonyolultságában tárgyalható és érthető meg. Négy dunai állam „önálló", a nagyhatalmaktól független, ideiglenes megállapodása, amely azonban számtalan szállal össze volt kötve a nagyhatalmak dunai politikájával, törekvéseivel. A bledi egyezmény tehát csak akkor érthető meg, ha figyelemmel kísérjük a nagyhatalmak politikáját, az európai erőviszonyokban végbement változásokat, ha nyomon követjük e változások hatását a dunai kis államok bel- és külpolitikájára, ha Csehszlovákia németellenes politikáját, németellenes törekvéseit nem terjesztjük ki a két kisantantbeli szövetségesre, Jugoszláviára és Romániára, valamint Magyarországra.

[26] *Winston Churchill:* The Second World War. Volume I. The Gathering Storm. 5 ed. London–Toronto. 1955. 286.

Mibel állt Bled ellentmondásos jellege? Abban, hogy kifejezésre jutottak benne egyrészt a németellenes, illetve a háborúellenes törekvések mind az események hátterében álló nyugati hatalmak, mind pedig az abban részt vevő valamennyi kis állam részéről, másrészt a minden eshetőségre való felkészülés tendenciái, s végül a német politikához való igazodás.

Pritz Pál Bled értékelésénél csak az első tényezőt, a közös törekvéseket veszi figyelembe, s aki a kérdést a maga bonyolultságában vizsgálja, s a négy dunai állam részéről jelentkező különböző, a közöstől eltérő célokat is bemutat, az szerinte csorbítja Bled németellenességét.

Mindenekelőtt szeretném vázlatosan bemutatni Bled előzményeit, azokat a törekvéseket, amelyek a magyar–kisantant tárgyalásokhoz, a felemás, ideiglenes bledi egyezményhez vezettek. A hangsúlyt a Pritz megállapításainak egyoldalúságát bizonyító tényekre kívánom helyezni. Ez azonban nem Bled németellenessége csorbításának szándékából, hanem a tudományos vita logikájából következik.

Bled előzményeit és okait vizsgálva és elemezve, ki kell emelni a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia közép- és délkelet-európai politikáját. 1938 tavaszán a brit diplomácia bizonyos aktivitást mutatott a közép- és délkelet-európai kérdésekben. E politika hátterében nem is annyira a közép-európai brit gazdasági és politikai pozíciók mentése, mint az a törekvés húzódott meg, hogy a Balkánt a németek és az olaszok elől lehetőleg elzárják. E cél érdekében felszámolni vagy legalábbis enyhíteni kívánták a közép- és délkelet-európai kis államok feszülő ellentéteit, amelyek Németország és Olaszország kezére játszottak. Kibékíteni kívánták a győzteseket a legyőzöttekkel, vagyis a balkán-antant tagjait Bulgáriával és a kisantantot Magyarországgal. Az, hogy Nagy-Britannia jobban kezdett odafigyelni Európa e térségére, nagy hatással volt Franciaország magatartására. Párizs, amely a Rajna-vidék megszállása után egyre jobban igazodott Anglia elképzeléseihez, ismét aktivizálódni kezdett. Utolsó kísérletet tett arra, hogy keleti szövetségeseit sorompóba állítsa Németország ellen. A nyugati hatalmaknak ez a politikája kihatással volt a dunai államok bel- és külpolitikájára egyaránt. Támogatást jelentett az antifasiszta demokratikus erőknek, az Anschluss következtében megerősödött szélsőjobboldallal szemben. Bátorítást adott a német veszélyt felismerő, de cselekedni nem merő, lényegében magára maradt kis államok kormányköreinek integritásuk biztosítását célzó, Németországtól független, sőt azzal esetleg szembenálló külpolitikai út kereséséhez. Fékezte azt a versenyfutást, amely a kis államok között megindult Hitler kegyeinek elnyeréséért.

A nyugati hatalmak törekvései találkoztak a közép- és délkelet-európai államok elképzeléseivel. Valamennyien tartottak Németország túlságos megerősödésétől, még azok is, amelyek azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy a német veszély őket nem érinti, mint pl. Jugoszlávia, Románia és Magyarország.[27]

[27] Jellemzőek erre Litvinov Arnóthy-Jungerth moszkvai magyar követnek mondott szavai: „Magyarország és Jugoszlávia most (az Anschluss után. – Á. M.) hozsannát kiált a Reich felé. Ő azonban meg van győződve, hogy lelkük mélyén mindkettő segítségért kiált." (O. L. Küm. pol. 1938–21/7–1120.) Amikor 1938. márc. 29-én Kobr budapesti csehszlovák követ felkereste Kányát és kormánya nevében felajánlotta, hogy Csehszlovákia és Magyarország a függetlenségüket fenyegető német agresszió ellen fogjon össze és közösen – ha kell, fegyveresen is – védekezzék, a magyar külügyminiszter azt válaszolta, hogy Magyarországnak egyelőre nincs oka ún. német veszélytől tartania.

Ha korábban a status quo-t védő közép- és délkelet-európai kis államok abból indultak ki, hogy sem Nagy-Britannia, sem pedig Franciaország nem kívánja védeni érdekeiket és ezért a „Szovjetunió vagy Németország" alternatíva előtt állva, az utóbbit választották,[28] akkor most ismét remélni kezdték azt, hogy van más lehetőség is: vagyis folytatni a nyugati orientációt. A revíziós táborhoz tartozó kis államok – nem alaptalanul – számolni kezdtek azzal, hogy Anglia aktív beavatkozása más irányt szab a közép- és délkelet-európai fejleményeknek, s ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Annál is kevésbé, mert a brit politika rájuk is kívánt támaszkodni, gazdaságilag és politikailag őket is támogatni. Hiszen kész volt mindkettőjüknek gazdasági segítséget nyújtani, s a Trianon-i és a Neuilly-i béke fegyverkezési korlátozásait revízió alá venni. Sőt, több jelzés érkezett arról, hogy Chamberlain és köre, a béke megvédése érdekében a legyőzöttek jogos területi igényeinek a teljesítését szükségesnek tartja.

Nem kétséges: a nyugati hatalmaknak ez a politikája döntő szerepet játszott abban, hogy a kis- és a balkán-antant tagjai hosszú huzavona után Szalonikiben és Bledben megegyeztek Bulgáriával, illetve Magyarországgal; hogy az előbbiek hozzájárultak a Neuilly-i és a Trianon-i békeszerződés katonai korlátozásairól szóló klauzulák revideálásához, és az utóbbiak ennek fejében aláírták a megnemtámadási szerződést. A Szaloniki-i egyezmény a bleditől eltérően teljes értékű szerződés volt, életbe is lépett. Ennek tér- és időbeli okai voltak. A Szaloniki-i egyezmény a balkáni, a bledi és az akuttá vált közép-európai helyzetet tükrözte. Az előbbit júniusban írták alá, amikor a nyugati hatalmak még határozottan képviselték az említett külpolitikai koncepciót, az utóbbit augusztus végén, amikor ettől a politikai vonaltól már nagyon is eltávolodtak.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy Közép- és Délkelet-Európa biztonságát megteremteni megnemtámadási szerződések segítségével – amire a nyugati hatalmak törekedtek – nem lehetett. A német imperialista törekvésekkel szemben csakis egy kollektív biztonsági rendszer létrehozásával lehetett volna sikeresen fellépni, amit azonban London és Párizs a leghatározottabban elvetett. Tehát a közép-európai események további fejlődése szempontjából irreleváns, hogy Bled teljes értékű volt-e vagy nem. Ezt bizonyítja a Szaloniki-i egyezmény is, amely noha – mint utaltunk rá – életbe is lépett, semminemű változást nem hozott a Balkánon. Bulgária ellenséges viszonya a szomszéd államokkal folytatódott éppúgy, mint a tengelyhatalmak további behatolása e térségbe.

Mielőtt tovább elemeznénk a Bleddel kapcsolatos problémát, még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy a nyugati hatalmak és a közép- és délkelet-európai kis államok részéről tapasztalható diplomáciai mozgás mögött, – amely a teljes értékű Szaloniki-i és a felemás bledi egyezményhez vezettek, – a német- és olaszellenes, helyesebben háború-

---

(O. L. Küm. pol. 1938–7/7–195–1045.) A csehszlovák követ helyesen érzékelte a helyzetet, amikor Kányával folytatott beszélgetéséről az alábbi jelentést küldte külügyminiszterének: „Azt a látszatot igyekszik kelteni (Kánya – Á. M.), mintha az egész kérdés Magyarországot nem érintené. A Közép-Európában beállott változások nem gátolják a magyar kormányt abban, hogy Németországgal kapcsolatos politikáját folytassa és a korábbi külpolitikát vigye. Egy pillanatig sem kétséges azonban – hangzik Kobr jelentése –, hogy Kánya magabiztossága erőltetett, látszólagos és hogy mögötte ugyanaz a félelem rejlik, amely a Harmadik Birodalom szomszédságába került államokban él". Archiv Ministerstva zahraničnich věci. (A csehszlovák Külügyminisztérium Levéltára) P. Z. Budapest, 1938. 16539.

[28] Csehszlovákia kivételt jelentett, minthogy biztonságát a Szovjetunióra is kívánta alapozni.

ellenes szándék húzódott meg. Ezt könyvemben részletesen dokumentálva be is mutattam.

A probléma leegyszerűsítése lenne azonban, ha a fent említett közös szándék mellett nem vennénk észre a különbségeket, a több állam részéről mutatkozó – az azonostól eltérő –, sőt azzal szembenálló törekvéseket, és súlyos hiba lenne, ha a szándékot megvalósulásnak fognánk fel, ahogy ezt Pritz teszi. Egy történelmi esemény jellegének a meghatározásánál nem a szándék, hanem az eredmény a döntő. Azért a történetíró nem elégedhet meg a szándékok és elképzelések méltatásával. Meg kell vizsgálnia, hogy mi realizálódott belőlük. Ami 1938 augusztusában Bledben megvalósult, az már távol volt attól, amit 1938 tavaszán terveztek. Látszólag ugyan csak formai az eltérés: nem négy, hanem három állam egyezett meg, s a negyediknek is adva volt a lehetősége az egyezményhez való csatlakozásra. Ez a formai eltérés azonban mélyreható minőségi változásokat takart. Még akkor is, ha ezt a kortársak azonnal nem látták, és nem is láthatták. Más azonban a történetíró helyzete, akinek rendelkezésére állnak az eredeti dokumentumok, amelyek világosan mutatják, hogy az egyezmény aláírása időpontjára milyen tendenciák kerekedtek felül, hogy az akció jellegét kezdetben meghatározó primer ismérv háttérbe szorult. Amíg a nyugati hatalmak által tavasszal tervezett dunai összefogás lényege „Csehszlovákiával, Csehszlovákiáért", addig az augusztusi bledi megállapodás mögött már ott húzódott az a törekvés, hogy a német támadások tüzében levő köztársaság nélkül, esetleg annak feláldozásával védjék a békét, illetve saját nagyhatalmi érdekeiket, saját integritásukat, sőt, hogy a Csehszlovákia elleni háborúhoz szükséges feltételeket biztosítsák.[29]

A bledi egyezmény már tükrözte azokat a változásokat, amelyek a nyár folyamán végbementek a nyugati hatalmak Csehszlovákiával kapcsolatos politikájában. A kieli kérdés kapcsán már utaltunk arra, hogy a London és Párizs által 1938 tavaszán képviselt határozott németellenes álláspont fokozatosan átadta helyét a Németországgal való megbékélés politikájának, ami egyenlő volt Csehszlovákia integritásának feláldozásával. Ez rányomta a bélyegét valamennyi kis állam magatartására. A félelem diktálta politika, amely egyrészt a lavírozást, másrészt a Németországhoz való igazodást eredményezte, ismét előtérbe került. A németellenes törekvések háttérbe szorultak, illetve óvatosabb formát öltöttek. A tévesen értelmezett nemzeti érdekek védelme a korábbinál is nagyobb súlyt kapott egy-egy állam politikájában. Minden állam csak saját biztonságára törekedett, nem törődve azzal, hogy ezt más állam, esetleg szövetségese rovására érheti csak el. Nem látván azt, hogy az így elért biztonság nagyon is kétes értékű és rövid életű. A kettősség, amely a nyugati hatalmak Németországgal kapcsolatos politikáját jellemezte, fokozottabb mértékben volt megtalálható a dunai kis államoknál. Kivételt jelentett Csehszlovákia. Ez az eltérés a köztársaság bel- és külpolitikai helyzetéből adódott. Amíg Bled többi résztvevője számára a Németországgal való megbékélést hirdető politikához való igazodás bizonyos lehetőségeket, bizonyos reményt nyújtott arra, hogy saját integritását megvédje, illetve Magyarország esetében, hogy a régi integritását visszaállítsa, Csehszlovákiánál ilyen lehetőség nem állt fenn. Hiszen mind a nyugati hatalmak, mind pedig kisantantbeli szövetségesei éppen az ő integritásának a rovására kívánták Hitlert megbékíteni. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Csehszlovákiában nem lettek volna erők, mindenekelőtt az Agrár-

[29] Ez utóbbi törekvés – mint látni fogjuk – Magyarországnál jelentkezett.

párt, a Hodža- és Beran-féle irányzat, amely a Németországgal való kibékülést – még bizonyos területi engedmények árán is – ne tartotta volna fontosnak. De nem ez volt a Beneš-féle – ahogy Hitler nevezte, a háborús – irányzat. Beneš és köre széles diplomáciai tevékenységet fejtett ki a Németország elleni összefogás létrehozása, vagy legalább a déli határoknak a biztosítása érdekében. Ez utóbbit voltak hivatva szolgálni az általa 1937-ben kezdeményezett kisantant–magyar tárgyalások, illetve a tervezett megegyezés.[30] Beneš azonban változatlanul szűkkeblű, rövidlátó és irreális politikát folytatott a Magyarországnak teendő engedmények kérdésében. A megnemtámadási egyezményért egyedül Magyarország katonai egyenjogúságát volt hajlandó elismerni, ami nem volt más, mint a kész helyzetnek az elismerése, hiszen Magyarország már régen túltette magát a fegyverkezési korlátozásokon. Rendkívül nehezen szánta rá magát a csehszlovákiai magyar kisebbség jogos követeléseinek a teljesítésére, amivel kihúzhatta volna a talajt a magyar revíziós propaganda alól. Amikor 1938 augusztusában már hajlandó volt azokat, illetve jelentős részüket teljesíteni, már késő volt.[31] A magyar kormány a szudétanémetek követeléséhez igazodva, követeléseit fokozta, Csehszlovákiától nagyobb engedményeket kért, mint kisantantbeli szövetségeseitől, Jugoszláviától és Romániától. E diszkrimináció segítségével a magyar kormánynak sikerült kirekesztenie Csehszlovákiát a bledi megegyezésből. Így Csehszlovákia erőfeszítései ellenére nem tudott megnemtámadási egyezményt kötni Magyarországgal, nem sikerült a náci Németország által fenyegetett biztonságát megerősítenie, amit a magyar–kisantant tárgyalásoktól, illetve a bledi egyezménytől remélt.

Most vegyük szemügyre a kisantant másik két tagjának, Jugoszláviának és Romániának Bledhez fűződő elképzeléseit. A két állam politikájában jelentkező eltérések indokolnák ugyan a külön vizsgálatot, ettől azonban el kell tekintenünk. Annál is inkább, mert csak főbb vonalaiban, főbb tendenciáiban kívánjuk bemutatni politikájukat, vagyis Bledhez vezető útjukat. S ez lényegét tekintve azonos volt. (Az egy-egy fontosabb kérdésben jelentkező és megmaradt román eltérést jelezni fogjuk.) A nézetkülönbségek többsége ideiglenes volt. Románia előbb-utóbb a gyakorlatban magáévá tette Jugoszlávia álláspontját, ahhoz igazodott még akkor is, ha a nyugati hatalmaknak és Prágának szánt nyilatkozatokkal ennek ellenkezőjét igyekezett bizonyítani. Nem véletlen, hogy mind Németország, mind Magyarország a hangsúlyt Jugoszlávia megnyerésére helyezte.

A két állam földrajzi fekvése, Csehszlovákiától eltérő gazdasági és társadalmi struktúrája kezdettől fogva erősítette a kisantanton belül a centrifugális erőket, megakadályozta, hogy a három állam politikai és katonai szövetségét németellenes tömbbé

[30] Beneš nem kis erőfeszítéseket tett, hogy az erre vonatkozó tervet a kisantanttal elfogadtassa. A román kormány ugyanis megengedhetetlennek tartotta a Magyarországgal való megegyezést, mert – ahogy Párizsban érvelt – a magyarokon keresztül a kisantantban a német befolyás fog érvényesülni. Miután mind Franciaország, mind pedig Jugoszlávia támogatta Beneš elképzelését és a magyar–kisantant tárgyalások megindultak – Bukarest igyekezett a megbeszélések útjába akadályokat gördíteni. Románia eme magatartásának döntő szerepe volt abban, hogy a magyar–kisantant tárgyalások 1937 őszén zsákutcába jutottak és 1938 tavaszáig lényegében szüneteltek.

[31] Az 1938 augusztusában elkészült kisebbségi statutum a magyar nemzetiségű lakosságnak Dél-Szlovákiában széles körű antonómiát kívánt biztosítani. Az Egyesült Magyar Párt korábban ezt nagy vívmánynak tekintette volna, most elégtelennek minősítette. A csehszlovákiai magyarságnak törvényhozó és végrehajtó hatalommal bíró nemzeti önkormányzatot követelt.

alakítsák, amire Franciaország és Csehszlovákia törekedett. Ezek a tényezők jelentős szerepet játszottak abban, hogy a harmincas évek második felében kialakult nemzetközi helyzethez igazodva igyekeztek felülvizsgálni külpolitikai orientációjukat, alkalmazkodni az új nemzetközi erőviszonyokhoz. Vagyis egyre jobban elkanyarodtak a hagyományos külpolitikától, a nyugati hatalmaktól és Csehszlovákiától, s közeledtek a Berlin–Róma tengelyhez.

A nyugati hatalmak Németországgal és Olaszországgal kapcsolatos politikája rádöbbentette a jugoszláv és román kormányköröket arra, hogy innen nemigen várhatnak támogatást integritásuk megvédéséhez, sőt, mi több, Anglia és Franciaország, a középeurópai kis államok rovására igyekszik megegyezni a fasiszta államokkal. Ezt jelezte a négyhatalmi egyezmény, amely München előjátéka volt. A Rajna-vidék megszállása pedig nyilvánvalóvá tette, hogy még saját érdekeikért sem képesek Hitlerrel szembeszállni.[32]

A hagyományos külpolitikától való eltérésben jelentős szerepet játszott Jugoszlávia és Románia gazdasági ráutaltsága Németországra. A francia szövetségi rendszernek, s azon belül a kisantantnak kezdettől fogva hiányzott ugyanis a gazdasági bázisa, s ennek káros következményeit mindenekelőtt a két elmaradott agrárállam érezte. A gazdasági bázis hiánya, amely a francia szövetségi rendszer legnagyobb gyengéje volt, kezdettől fogva erősítette a centrifugális erőket. E helyzetből a legnagyobb felvevő piaccal rendelkező Németország profitált. Súlyos politikai következményei a harmincas években jelentkeztek, amikor is Hitler a gazdasági kérdést politikai tervei megvalósításának a szolgálatába állította. Mindkét államot előnyös gazdasági egyezménnyel magához láncolta.[33] S bár a szerződések megkötésének még nem, vagy alig voltak politikai feltételei, Jugoszlávia és Románia a Németországgal való gazdasági kapcsolataik megőrzése érdekében (amelyek az Olaszország ellen hozott gazdasági szankciók után különösen létfontosságúakká váltak) sorozatos politikai engedményeket tettek.

A tengelyhatalmakhoz való közeledésben feltétlenül szerepet játszott a két ország jobboldali társadalmi berendezkedése is.[34] A hatalmon levő jobboldali körök szimpatizáltak a nácizmussal. A román király Hitler nagy tisztelője volt. A harmincas évek második felében erős jobbratolódás volt tapasztalható mindkét országban.

A fent vázolt helyzet eredménye pedig az lett, hogy 1935-től Jugoszlávia, 1936-tól pedig Románia is visszautasított minden tervet és elképzelést, amely németellenes tendenciákat rejtett magában, mint pl. a Hodža-tervet és a kisantant–francia kölcsönös

[32] Belgrádban rádöbbentek arra, hogy illúziókban ringatták magukat, amikor biztonságukat a nyugati hatalmakra és a kisantantra alapozták. Az események – különösen a Rajna-vidék megszállása – bebizonyították: hiú ábránd várni arra, hogy Anglia és Franciaország síkra száll a kisállamok érdekeiért, amikor sajátjainak védelmére sem tett semmit. A kisantantot pedig, – ahogy ezt Subotić, Jugoszlávia genfi képviselője ki is fejtette, – irreális veszély ellen hozták létre. Egyik tagja sem gondolhatta komolyan, hogy Magyarország egyedül megtámadja valamelyiküket. S az igazi veszély ellen a kisantant semmi védelmet nem nyújt.

[33] Jugoszláviával 1934-ben, Romániával pedig 1935-ben kötött gazdasági egyezményt.

[34] Beneš visszaemlékezéseiben rámutatott arra, hogy „a kisantant érdekei megkövetelik, hogy Jugoszlávia és Románia szociálisan – ha lassan is, de változzon. Mindig tudatában voltam annak – hangzik a bejegyzés –, hogy ha nem történik meg, ez az egész kisantant szövetség belső gyengéje lesz, amely azt végül is felbomlasztja." (*E. Beneš:* Paměti ot Mnichová k nové válce a k novému vítěztvi. Praha. 1948. 13. l.)

segítségnyújtási egyezményre vonatkozó elképzeléseket.[35] Rendkívüli módon ügyeltek a náci Németország érzékenységére. S ha ehhez hozzávesszük Hitler ügyes taktikáját a revízió kérdésében, akkor még érthetőbbé válik a két ország külpolitikájában bekövetkezett változás. Mint ismeretes, Németország nem támogatta, pontosabban ellenezte Magyarország területi törekvéseit e két állammal szemben. Nem volt tekintettel a magyar kormányok vágyálmára, nagyfokú elégedetlenségére. Hiszen tisztában volt azzal, hogy revíziós törekvéseik miatt úgy sincs más küpolitikai alternatívájuk. Jugoszláviát és Romániát viszont le kellett választani a francia szövetségi rendszerről, s megakadályozni, hogy Franciaország helyét Olaszország foglalja el, amire Mussolini erőteljesen törekedett. A revíziós kérdésben követett politikával Hitler újabb szálakkal kötötte magához mindkettőjüket és ez lényegében feleslegessé tette számukra a kisantantot, amelynek fő célja a Magyarországtól szerzett területek közös védelme volt.

A kisantant két tagja, a tengelyhez közeledvén, nem mondott le azonban a nyugati kapcsolatokról. Az egyik táborhoz közeledett, a másiktól távolodott. Az előbbihez azonban nem csatlakozott le, s az utóbbitól nem szakadt el teljesen. Ez ugyanis fontos volt a két tábor közötti lavírozásban, a „wait and see" politika viteléhez, ami külpolitikájuk fő jellemzője volt.

Ez volt a helyzet 1936–1938-ban. Az Anschluss után rövid időre némi változás következett be. Ennek legdöntőbb oka a nyugati hatalmak már említett diplomáciai aktivitása, amely illúziókat keltett arra vonatkozóan, hogy London és Párizs szembe kíván szállni a német és az olasz közép- és délkelet-európai törekvésekkel. Ennek következtében mindkét állam támogatni kezdte a nyugati hatalmak német- és olaszellenes elképzeléseit, amelyek egybeestek a két állam érdekeivel is: elfogadták London és Párizs tanácsát a Bulgáriával és Magyarországgal való megegyezést illetően. Kitartottak a számukra terhessé vált szövetségesük, Csehszlovákia mellett, tovább ragaszkodtak a magyar–kisantant megbeszélésekhez. E mellett azonban olyan biztosítékokról gondoskodtak, amelyek segítségével, ha a helyzet úgy kívánja, külön is megegyezhessenek Magyarországgal, s így biztosíthassák integritásukat egy háború esetén, amelyből lehetőleg kívül akartak maradni.[36] Ezt volt hivatva elősegíteni a sinaiai konferencián (1938 május) hozott határozat, amely megengedte a kisantant tagjainak a bilaterális tárgyalásokat Magyar-

[35] 1936–1937-ben a csehszlovák kormány erőfeszítéseket tett, hogy a kisantánt kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kössön Franciaországgal, amely kötelezné kisantantbeli szövetségeseit Csehszlovákia védelmére német támadás esetén is. A kisantantszerződés ugyanis erre nem terjedt ki. A francia diplomácia támogatta ezt az elképzelést. Jugoszlávia azonnal, Románia Titulescu bukása után utasította vissza ezt a tervet. Jugoszlávia 1935-ben a Hodža-tervet, amely a dunai államok németellenes összefogását tűzte ki célul, kereken elvetette. Románia elvben elfogadta ugyan, a valóságban azonban igyekezett kitérni a konkrét tárgyalások elől. A terv rövid idő alatt lekerült a napirendről.

[36] Ebben a kérdésben végig bizonyos eltérés állt fenn a jugoszláv és a román álláspont között. Amíg Belgrádban eldöntötték, hogy Jugoszlávia minden körülmények között – tehát a nyugati hatalmaknak a háborúba történő beavatkozása esetén is – semleges marad – (erről több alkalommal biztosították mind Rómát, mind pedig Berlint; Stojadinović kérése csupán az volt, hogy a tengelyhatalmak segítsék elő ennek keresztülvitelét, vagyis hassanak oda, hogy Magyarország csak bizonyos kivárási idő után csatlakozzék a német támadáshoz) –, addig Románia segítséget kívánt nyújtani Csehszlovákiának, ha a nyugati hatalmak is beavatkoznak a háborúba. A történelem azonban nem tette próbára Romániát.

országgal.[37] A nyár folyamánt mind Jugoszlávia, mind pedig Románia a Chamberlain-féle appeasement politikát tette megáévá, ami azt jelentette, hogy – ha szükséges – Németországnak és Magyarországnak Csehszlovákia rovására teendő területi engedmények révén kell „békésen" rendezni a vitás kérdéseket.[38] Elejét akarták venni egy háború kirobbantásának, amely maga után vonhatná a Szovjetuniónak abban való részvételét, a Vörös Hadseregnek a Kárpát-medencében való megjelenését. (A csehszlovák–szovjet egyezmény mind Jugoszláviában, mind Romániában nagyfokú elégedetlenséget váltott ki, s szaporította a Csehszlovák Köztársasággal fennálló ellentéteket.)

Jugoszlávia és Románia Bledhez fűződő elképzelései és Blednek szánt funkciói tehát kettősek voltak. Egyfelől a Duna-medencei helyzetet kívánták stabilizálni s a békét megmenteni, ha kell, Csehszlovákia feláldozásával. Ez teljesen egybeesett a Chamberlain, s később a Bonnet- és Daladier-vonallal. Másfelől azt kívánták elérni, hogy ha Németország és Magyarország mégis megkockáztatja a háborút Csehszlovákia ellen, s a nyugati hatalmak ezt tétlenül nézik, ők is semlegesek maradhassanak abban a biztos tudatban, hogy integritásukat, a trianoni határokat semmilyen veszély nem fenyegeti.

Mi volt a helyzet Magyarországgal? Milyen elképzeléseket fűzött Magyarország a bledi megállapodáshoz? A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatokra nem kívánunk kitérni. Ismeretes, hogy Németország az 1934-ben kötött gazdasági egyezménnyel Magyarországot éppúgy a kezében tartotta, mint Jugoszláviát és Romániát az ezzel majdnem egy időben létrejött gazdasági szerződésekkel; hogy Magyarország nemzetközi helyzete, a versailles-i rendszeren belül elfoglalt helye és belpolitikai rendszere a gazdasági tényezőktől függetlenül is a náci Németországgal való szoros politikai kapcsolatok kiépítéséhez vezetett; hogy a dunai németellenes összefogásra irányuló kísérletekkel szemben Magyarország kezdettől fogva a leghatározottabban fellépett s nemcsak a német érzékenységre való tekintettel, hanem a vélt nemzeti érdekei miatt is.

Számos bel- és külpolitikai tényező hatására azonban a magyar–német kapcsolatok alakulása távolról sem volt zökkenőmentes. Ezeket időnként megzavarta a kölcsönös bizalmatlanság. Amit Berlinben keveseltek, azt bizonyos magyar politikai körök sokallták és fordítva. Ilyen helyzet állt elő Darányi kormányának első szakaszában (1937 november), de még inkább Imrédy hatalomra kerülésével.

Az Anschluss után kialakult nemzetközi helyzetben a reálisabban gondolkodó magyar politikusok az egyoldalú és teljes lecsatlakozást Németországhoz (amihez a Darányi-kormány politikája elkerülhetetlenül vezetett volna) – kockázatosnak tartották. Célszerűbbnek ítélték a külpolitikai lavírozást, a „wait and see" álláspontra való helyezkedést.

Amíg Jugoszlávia és Románia a külpolitikai lavírozáshoz szükséges feltételeket úgy igyekezett előteremteni, hogy távolodott a francia szövetségi rendszertől, s közeledett Németországhoz, addig Magyarország, épp ellenkezőleg, lazított a német birodalomhoz

[37] A bilaterális tárgyalásokhoz Magyarország ragaszkodott. Stojadinović magáévá tette ezt a magyar kérést. Később Comnen is támogatta ebben. Az ezt ellenző Csehszlovákiát a sinaiai konferencián leszavazták.

[38] Mind Jugoszlávia, mind Románia Csehszlovákia sajátos helyzetéről kezdett beszélni, amely úgymond, indokolja az ottani kisebbségi kérdés rendezését. Szeptember végén a Szudéta-vidék, októberben már a Felvidék elcsatolásával is egyetértettek. A leghatározottabban ellenezték azonban Szlovákiának és Kárpát-Ukrajnának Magyarországhoz kerülését.

fűződő szálakon s kapcsolatot igyekezett kiépíteni a nyugati hatalmakkal, mindenekelőtt Angliával. Rugalmasabb politikát kezdett folytatni a kisantanttal szemben. Imrédy, akinek hatalomra kerülésével kezdetét vették eme törekvések (illetve a törekvések hozzájárultak Imrédynél a miniszterelnöki székbe való kerüléshez), saját kezébe vette a magyar–kisantant tárgyalások irányítását s mindent elkövetett, hogy azokat kimozdítsa a holtpontról.[38a]

Imrédy külpolitikai koncepciójában a kisantanttal való tárgyalás fontos szerepet játszott. Több irányban is kívánta hasznosítani. Egyrészt demonstrálni akarta vele a nyugati hatalmak előtt Magyarország cselekvési szabadságát, a tengelyhatalmaktól való függetlenségét, valamint törekvését a dunai problémák békés rendezésére. Másrészt figyelmeztetni a tengelyhatalmakat: amennyiben Jugoszláviával és Romániával kapcsolatos politikájukban továbbra sem lesznek tekintettel Magyarország érdekeire, a magyar kormány kénytelen lesz esetleg megegyezni az egész kisantanttal. Magyar kormánykörökben hosszú idő óta nagy volt az elégedetlenség Berlin és Róma politikájával e két balkáni állam irányában. Azt követelték a magyar kormánytól, hogy a kisantant megbontása érdekében mondjon le revíziós törekvéseiről Jugoszláviával és Romániával szemben. Egyezzék meg, illetve teremtsen egy modus vivendit. Ehhez azonban a maguk részéről nemcsak hogy nem nyújtottak segítséget, hanem Jugoszláviával és Romániával szembeni baráti politikájukkal azt kifejezetten nehezítették.[39]

Végül Imrédy a kisantant segítségével távol akarta tartani Magyarországot egy európai háborútól, amely háromfrontos harcot jelentett volna számára. A csehszlovák területeket „békés" úton, akár Németország, akár a nyugati hatalmak – vagy mindkettő – segítségével szerette volna visszaszerezni. Jugoszláviához és Romániához hasonlóan a Chamberlain-féle appeasement politika híve volt. Vagyis lehetőleg békés tárgyalások segítségével rendezni a csehszlovák kérdést. Elejét venni a háború kitörésének, amelyre nem volt felkészülve, s amely katasztrofális kimenetelű lehetett volna Magyarországra nézve. Imrédy a Chamberlain-féle appeasement politikai vonaltól való eltérést, egy lokalizálható háború esetén nemcsak lehetségesnek, hanem szükségesnek is tartotta. Ezért egyik központi feladata volt felkészíteni Magyarországot arra az esetre is, illetve a diplomácia minden eszközével aktívan tevékenykedni, hogy Jugoszlávia és Románia Magyarország elleni támadását kizárja.

E koncepcióból két nagyon lényeges dolog következett. Az egyik az, hogy Csehszlovákiával semmiképpen nem köthet megnemtámadási egyezményt.[40] A másik,

[38a] A rugalmas s nagy diplomáciai rutinnal rendelkező Bakách-Bessenyey Györgyöt nevezte ki belgrádi magyar követnek. A magyar–kisantant tárgyalások középpontja ugyanis Jugoszlávia lett.

[39] Románia és Jugoszlávia érezvén a tengelyhatalmak támogatását, elzárkóztak a Magyarországnak teendő komolyabb engedmények elől.

[40] A magyar kormány Csehszlovákiával csak komoly területi engedmények árán lett volna hajlandó megnemtámadási egyezményt kötni. Hivatalosan ugyan a tárgyalt időben nem vetette ezt fel. Gratz Gusztáv 1938 márciusi prágai látogatása, a csehszlovák államférfiaknak a határrevízióra tett javaslata minden bizonnyal a magyar kormány kezdeményezésére történt. Néhány nappal az Anschluss előtt Gratz Gusztáv ugyanis Prágába utazott, ahol megbeszéléseket folytatott Beneš köztársasági elnökkel, Hodža miniszterelnökkel és Krofta külügyminiszterrel. Gratz a határrevízionak a szükségességét vetette fel, mert ahogy hangsúlyozta: „a magyar–csehszlovák közeledésre nem lát más módot, mint a határkérdés megoldását". „Mindhárom úr – hangzik Gratznak a magyar külügyminiszter

hogy mindent el kell követni a jugoszláv semlegesség biztosítására. (Budapesten ugyanis abból indultak ki, hogy Románia Jugoszláviához fog igazodni.) Ha áttanulmányozzuk a Magyarország és a kisantant 1938 nyári tárgyalásaira vonatkozó iratanyagot, akkor világosan kiderül, milyen következetesen törekedett a magyar diplomácia e két cél elérésére. A megbeszéléseket ugyan a kisantant valamennyi tagjával folytatta, de azzal, hogy a tárgyalások folyamán ügyes taktikával mégis sikerül Csehszlovákiát a megegyezésből kizárni. E kérdésben nem volt eltérés Darányi (aki a kisantanttal való tárgyalásokat megkezdte) és Imrédy (aki azokat folytatta, illetve befejezte) között. Ennek hangsúlyozása rendkívül fontos a bledi egyezmény megértéséhez. Bledben lényegében az történt, amit a magyar diplomácia eltervezett. Ebben jelentős szerepe volt Stojadinović-nak, akinek – a kisantant sinaiai konferenciáján román kollégájának, Comnennak támogatásával sikerült Krofta ellenállását letörni – s az Állandó Tanáccsal olyan határozatot elfogadtatni, amely a bilaterális tárgyalásokat Magyarországgal jóváhagyta. Bekövetkezett az, amit Stojadinović épp olyan jól tudott, mint Comnen. Vagyis azt, hogy miért ragaszkodik Magyarország annyira a kétoldalú megbeszélésekhez. Számukra azonban egy volt a lényeges: megnemtámadási egyezményt kötni Magyarországgal, biztosítani saját határaikat még lehetőleg a küszöbön álló magyar–német tárgyalások előtt. Ezért fogadták el a kétoldalú megbeszéléseket éppen úgy, mint a Budapest által diktált gyors tárgyalási tempót. A bledi megállapodásból kirekesztették Csehszlovákiát, azt az országot, amely kezdeményezte a magyar–kisantant tárgyalásokat, amely másfél éven keresztül erőfeszítéseket tett, hogy azokat sikerre vigye.

A Csehszlovákiával való megegyezés nem jött létre, mert a magyar kormány azt nem is tervezte, hiszen az felborította volna a nagyon is alaposan végig gondolt tervét, amelynek lényege az alábbiakban foglalható össze: A kieli tárgyalások idejére olyan egyezményfélét produkálni, amely egyrészt erősíti Magyarország pozícióit (nyilván nagyobb súllyal esnek latba egy olyan ország kérései, vagy ellenvetései, amelynek más külpolitikai alternatívái is vannak), ugyanakkor nem teljes értékű, nyitott, s a fejleményektől függ, hogyan értelmezik, befejezik-e, vagy sem. Olyan megállapodás, amelynek segítségével, – ha a helyzet megkívánja, – ki lehessen térni olyan német – mindenekelőtt katonai – kötelezettség vállalása alól, amelyek ellenkeznek külpolitikai elgondolásukkal, amelyek maguk után vonhatják a nyugati hatalmakkal való teljes szembekerülést, a velük való

---

számára készített feljegyzése – elutasítóan válaszolt. A legenyhébben tiltakozott Beneš." A csehszlovák miniszterelnök és a külügyminiszter ugyanis kizártnak tartotta a revíziót, mert ahogy Hodža mondotta: „lehetetlenség, hogy a relatíve gyenge Magyarországnak területeket adjon és a hatalmas Németország által kívánt területeket megtagadja". (O. L. Küm. res. pol. 1938–7–1455. Az iratot közli DIMK I. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936–1938. Bp. 1962. Összeállította és sajtó alá rendezte Kerekes Lajos. 407. sz. dok.) – Noha a reálpolitikus Beneš ezt épp oly jól tudta mint Hodža, mégis – mint 18 éven át annyiszor – most is megcsillogtatta a határrevízió lehetőségét, amikor kijelentette Gratznak, hogy „amennyiben egy valóban benső viszony jön létre Csehszlovákia és Magyarország között, akkor a jövőben felmerülhetnének lehetőségek a legkényesebb kérdéseknek a magyar óhajtással számoló rendezésére is." (Uo.) Budapesten azonban kezdettől fogva fordított sorrendet állítottak fel: a revízió a bensőséges viszony feltétele. Komoly szándékot takart Beneš eme és korábban tett számtalan ehhez hasonló nyilatkozata, vagy csak taktika volt az egész? Nehéz megállapítani.

hadviselést. Végül, de nem utolsósorban egyezményben biztosítani Jugoszlávia semlegességét.[41]

A kieli tárgyalásoktól látszólag független, de azzal szorosan összefüggő bledi konferencián *lényegében* az következett be, amit a magyar kormány előre eltervezett.[42] Jugoszlávia és Románia viszonylatában megállapodott mindhárom, a fegyverkezési egyenjogúság, a megnemtámadási egyezmény és a kisebbségi kérdésben. Csehszlovákiát a kisebbségi kérdésben teljesíthetetlen követelések elé állította s a megegyezésből kizárta. Nem sikerült azonban megvalósítani, amit Kánya úgy fogalmazott meg, hogy a tárgyalások finalizálása is, bármely reláčióban, függetlenül történhessék a másik két viszonylatban folytatott tárgyalások eredményeitől. Nem sikerült, mert a jugoszláv kormány a nyugati hatalmakra és a belpolitikai helyzetre való tekintettel, nem merte ilyen *nyíltan* cserbenhagyni szövetségesét. Az erre való készségét Stojadinović Bled után azonnal titkos üzenetekben hozta Budapest tudomására.[43] Noha a magyar kormány nem tudta teljesen keresztülvinni elképzelését, nem tudta rávenni Jugoszláviát és Romániát, hogy Csehszlovákiától függetlenül véglegesítse a bledi megállapodásokat, Bled a magyar diplomácia győzelmét jelentette. Bár meg kell jegyezni, hogy a szomszéd államok történetírása Bledet a kisantant győzelmének tekinti: a magyar kormánynak nem sikerült a kisantantot felrobbantani, ami fő célja volt; tagjai egységesek maradtak a magyar kérdésben, szolidárisak Csehszlovákiával. Ha formális oldalát nézzük, akkor igaz ez a tétel, viszont ha a tényleges helyzetet vesszük alapul, akkor nem. Tény, hogy a kisantant de jure még egy kis ideig fennmaradt. Bled után fellépő agóniája azonban arról tanúskodik, hogy gyógyíthatatlan sebet kapott.

Úgy gondoljuk, hogy a fentiekben előadottakból kiderült Bled összetettsége, ellentmondásossága, az, hogy meg nem valósult kísérletről van szó, egy tervről, amely a közép-európai békét kívánta szolgálni egy rendkívül kiélezett helyzetben és ezt kétségtelenül pozitívan kell értékelni. Kiderült azonban az is, hogy az események három résztvevője Blednek más funkciót is szánt. Nem a közép-európai biztonságot, hanem ki-ki a

[41] Stojadinović Jugoszlávia semlegességére vonatkozó, Berlinben és Rómában tett ígéretében a magyar kormány nem bízott, mert, ahogy érveltek, bizalmas információk vannak arról, hogy a jugoszláv miniszterelnök ennek ellenkezőjéről biztosította Prágát és Párizst.

[42] Sok jel mutat arra, hogy a magyar kormány csak Jugoszláviával szeretett volna megegyezni. Nem szívesen kötött megnemtámadási egyezményt Romániával (perspektivikus tervei miatt). Stojadinović azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Romániával Magyarország azonos alapon tárgyaljon, mint Jugoszláviával.

[43] Röviddel a bledi konferencia után Stojadinović Román keresztül üzent a magyar kormánynak, hogy belpolitikai helyzetére való tekintettel Bledben nem véglegesítette a megállapodást (a kormányválság, amely fél évvel később Stojadinović megbuktatásához vezetett, már érlelődött). Biztosította azonban Mussolinit: amennyiben Csehszlovákia rövid időn belül nem rendezi viszonyát Magyarországgal, Jugoszlávia a Bledben parafált egyezményt aláírja, majd ratifikálja. Reméli, hogy Románia ugyanazt teszi. München, illetve az első bécsi döntés miatt erre nem került sor. Ezt követően a magyar kormány ugyanis Romániával nem akarta véglegesíteni a bledi egyezményt. Az olasz diplomácia aktívan támogatta ezt az elképzelést. Jelentős szerepet játszott Csáky magyar külügyminiszter tervezett belgrádi útjának előkészítésében. Stojadinović hajlandónak mutatkozott – legalábbis szavakban – Románia nélkül is véglegesíteni a megállapodást, 1939 februárjában bekövetkezett bukásával a kérdés mindenesetre lekerült a napirendről. Stojadinović megbuktatásában a belső ellenzék és a nyugati hatalmak mellett Bukarest is szerepet játszott.

saját integritásának védelmét, a saját nemzeti érdekeit, vagy vélt érdekeit tartotta szem előtt. Jugoszlávia és Románia a Magyarországgal kötött megnemtámadási szerződéssel kívánta biztosítani a trianoni határokat, hogy így azok veszélyeztetése nélkül kívül maradhassanak egy esetleges háborún. Magyarország pedig meg kívánta szerezni a fenti két állam semlegességét egy Csehszlovákia elleni háborúhoz. Ezek a németellenesnek éppen nem mondható törekvések nyilván más megítélés alá esnek.

A dunai államok viszonyainak normalizálására tett utolsó kísérlet kudarccal végződött. Közvetlen oka a magyar politika volt. Ha azonban mélyebb összefüggéseit vizsgáljuk, akkor ennél jelentősebb okokat találunk, amelyek Németország Duna-medencei pozícióiból és a nyugati hatalmak ingadozó, bizonytalan politikájából adódtak. A kettő együtt csak ezt eredményezhette. A bledi események ismét bizonyították, hogy a brit politika milyen determináló volt a közép- és délkelet-európai kis államok magatartására. 1938 tavaszán mozgásba hozta valamennyiüket, méghozzá Németország és Olaszország ellen. Az 1938 nyári politikája viszont leszerelte és megbénította az erre irányuló cselekedeteiket, s a tengelyhez való alkalmazkodásra késztette őket.

Pritz tanulmánya leegyszerűsítve, kizárólag magyar aspektusból, egyoldalúan tárgyalja a problémát. Pedig négy, nem csak azonos, de nagyon is eltérő külpolitikai célt követő államról volt szó, nem is beszélve a Bled hátterében álló különböző nagyhatalmi törekvésekről. Az ellentétek erősebbnek bizonyultak a közös törekvéseknél, azért tudta Hitler végül is megtorpedózni ezt a tervet is.

A továbbiakban szeretném kimutatni, hogy Pritz Magyarország viszonylatában tett megállapításai nem helytállóak, illetve ellentmondásosak. (Bled négy résztvevője közül legkevésbé Magyarországra lehet alkalmazni Pritz egyoldalú álláspontját az egyezmény jellegét illetően.)

Ugyanakkor, amikor kategorikusan kijelenti, hogy Bled lényege a német imperialista tervek megakadályozása volt, könyvem nyomán – tanulmányában azonban erre nem hivatkozik – ír a magyar kormány diszkrimiánciós politikájáról Csehszlovákiával szemben. Arról, hogy a Csehszlovák Köztársasággal nem akart megegyezni, hogy Bled *fő célja a jugoszláv semlegességnek, illetve a déli határoknak biztosítása volt Magyarországnak egy Csehszlovákia elleni háború(já)hoz,* sőt arról is ír, hogy a magyar kormánynak sikerült Bledben Csehszlovákiát a megegyezésből kirekesztenie, a kisantantot szétrobbantania.[44] S észre sem veszi az ellentmondást. Hogyan lehet mindezeket beilleszteni az egyértelműen németellenesnek beállított bledi egyezménybe?

Vegyük szemügyre a fentiek közül a következő két megállapítást. Az egyik szerint Bled lényege a német imperialista tervek megakadályozása, a másik szerint Bled fő célja a jugoszláv semlegesség biztosítása. Az egyik tétel ugyanis kizárja a másikat. Egy történelmi jelenségnek – még ha ellentmondásos is – nem lehet két homlokegyenest ellentétes *fő* tendenciája. Ha Bled fő célja a jugoszláv semlegesség biztosítása volt, akkor lényegét nem lehet a német imperialista tervek megakadályozásában látni. Hiszen a jugoszláv semlegesség biztosítása – amit a tengelyhatalmak is sürgettek – nem öncélú törekvés volt, hanem nagyon is meghatározott funkciója lett volna Németországnak Csehszlovákia elleni háborúja esetén. Mégpedig az, hogy biztosítsa a feltételeket Magyarországnak az abban való részvételéhez, vagyis kizárja a magyar hadsereg délről történő

[44] *Pritz:* i. m. 658.

hátbatámadását. Tehát mindez éppen hogy a német imperialista törekvésekhez való igazodást jelentette. Akárcsak az a tény, amire a szerző is utal, hogy ti. Csehszlovákiával a magyar kormány nem akart és nem is egyezett meg.

Mi váltotta ki a németek Bled fölötti nagy felháborodását? Mindenekelőtt az, hogy kezdetben nem látták tisztán, mi is történt Bledben (a kieli és a bledi tárgyalások majdnem egybeestek). Egy *magyar–kisantant* megegyezéstől tartottak (ami tényleg ellenkezett volna terveikkel). A tisztánlátást zavarta az eseményt felnagyító kisantant és nyugati sajtó. Téves Pritznek az az állítása, miszerint Ribbentrop rögtön tudta „az ezen lépés (Bled – Á. M.) mögötti magyar szándékot, a jugoszláv semlegesség biztosítását".[45] Sem Ribbentrop, sem a többi náci vezető nem tudta *rögtön,* hogy a bledi megállapodások mögött a jugoszláv semlegességnek a biztosítása húzódik meg, különben érthetetlen lett volna a magyarok ellen Kielben intézett kirohanása (hiszen ez teljesen egybevágott a nácik terveivel).

Maga a szerző is másutt helyesen arról ír, hogy Kánya erre vonatkozó magyarázkodását Ribbentrop gyanakvással fogadta. De akkor melyik tétel áll? Mert a kettő ellentmond egymásnak. Vagy Ribbentrop „rögtön tudta" és akkor nem fogadta gyanakvással Kánya magyarázkodását. De ha gyanakvással fogadta, akkor viszont nem tudta rögtön. Ez utóbbi a helytálló. Azt, hogy Bled mögött valóban a jugoszláv semlegesség biztosítása húzódik, azt Ribbentrop csak később – a kieli tárgyalások legvégén –, a bizalmasan szerzett információk alapján tudta meg. Ezután a magyar kormánnyal szemben dühe enyhült, de bizalmatlansága nem szűnt meg, mert tisztában volt azzal, hogy Blednek ezen túlmenő funkciói is vannak: biztosítani Magyarország lavírozási politikáját, s Németország zsarolását.

Ellentmond saját magának Pritz a következő megállapításaival is. Azt fejtegeti ugyanis, hogy Ribbentrop szemrehányásainak akkor lett volna alapja, „ha Bledben végleges megállapodás történt volna. De nem az történt – folytatja. – A magyar diplomácia hosszas erőfeszítések után végül is szét tudta robbantani a kisantantot."[46] E megállapítás ellenére (amely önmagában cáfolja Pritznek Bleddel kapcsolatos koncepcióját), a szerző a következőképpen folytatja: „. . . egy pontig helytálló Ribbentrop konklúziója. Az elfogulatlan olvasó (ti. a bledi kommüniké olvasója) azt fogja mondani, hogy Magyarország elkülöníti magát a német–cseh politikától."[47] Vajon egy egyezmény jellegét az határozza meg, hogy milyennek látja a kommünikét olvasója? Vagy egyáltalán, hogy milyen a róla szóló kommüniké? Vagy, hogy miként interpretálja egy-egy politikus? Nem állnak-e egy kutató rendelkezésére ennél megbízhatóbb források egy-egy történelmi esemény jellegének meghatározásánál? Pl. egyezmény esetében a tárgyalások jegyzőkönyve s a megállapodás szövege? Azok tanulmányozását azonban Pritz elmulasztotta, különben nem állította volna azt, hogy Magyarország „a kisantanttal mint egésszel ideiglenes megegyezést kötött".[48] Ideiglenes megállapodás jött létre Magyarország és a kisantant két állama: Jugoszlávia és Románia között valamennyi, vagyis mindhárom kérdésben. Csehszlovákiával, miután a harmadik

[45] Uo.
[46] Uo.
[47] Uo.
[48] Uo.

pontban, a kisebbségi kérdésben nem tudtak megegyezni, nem jött létre még ideiglenes megállapodás sem. (Az első két kérdésben történt megegyezés a harmadik pontnak a függvénye volt.)

Bled értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kétségtelen tényt, hogy olyan megállapodásról van szó, amely nem lépett életbe. Ami Bledben, a szerző fent említett szavai szerint is megvalósult, hogy ti. „a magyar diplomácia hosszas erőfeszítések után végül szét tudta robbantani a kisantantot"[49] – az nem keresztezte Németország terveit, hanem ellenkezőleg. Hiszen Hitler első pillanattól kezdve erre törekedett. Ezt Csehszlovákia elszigetelése, illetve felszámolása révén akarta elérni. Pritz, hogy a fent idézett, a kisantant szétrobbantására vonatkozó megállapítása ne mondjon ellent az egyértelműen németellenesnek minősített bledi egyezménynek – új elméletet állított fel arról, hogy a tárgyalt időben Hitler kisantanttal kapcsolatos politikája megváltozott: „míg korábban a kisantant megbontását tűzte napirendre, addig most egyik tagállamának megsemmisítését".[50] Először is Hitler Csehszlovákia megsemmisítését nem *most*, vagyis 1938 nyarán tűzte napirendre, hanem egy évvel korábban, 1937 novemberében a Hossbach-féle konferencián.[51] A német diplomácia a kisantant megbontására irányuló lépéseivel egy időben, azzal párhuzamosan készítette elő Csehszlovákia megsemmisítését. A két törekvést nem helyes egymástól elválasztani s még kevésbé szembeállítani. Tehát 1938-ban semmilyen minőségi fordulat nem következett be a németek kisantanttal kapcsolatos politikájában. Másodszor Hitler a Csehszlovákiával való megegyezést nemcsak az 1938-ban bekövetkezett állítólagos fordulat után ellenezte, hanem első pillanattól kezdve. Hiszen közismert, hogy röviddel hatalomra kerülése után már azt tanácsolta Gömbösnek, hogy Magyarország minden erejét Csehszlovákia ellen koncentrálja. Ezt a „tanácsot" a későbbi években német részről számtalanszor megismételték. Tehát a Csehszlovák Köztársasággal való megegyezés mindig is németellenes tett *lett volna*, nemcsak 1938-ban. De a megegyezést a magyar kormányok sem akarták. Erre nem is került sor *Bledben sem. És ez a lényeg.*

A szerző az én megállapításaimmal igyekszik alátámasztani állítását. Méghozzá úgy, hogy könyvemből egy-egy mondatrészt összefüggéseiből kiragad, félremagyarázza, s azt próbálja bizonyítani, hogy Hitler kisantanttal kapcsolatos taktikájának megváltoztatása kérdésében kimondatlanul az általa képviselt álláspontot vallom.[52] Neurath 1937 júniusi budapesti tárgyalásairól van szó. Könyvemben ezzel kapcsolatban utaltam arra, hogy a német külügyminiszter bizonyos megértéssel fogadta Kánya arra vonatkozó érvelését, hogy Jugoszlávia magatartása miatt kénytelen tárgyalni Csehszlovákiával is, de minden erejét latba vetette, hogy Magyarországot visszatartsa attól, hogy az egész kisantanttal, vagyis Csehszlovákiával is megegyezzen.[53] Majd idéztem Kánya erre vonatkozó alábbi

[49] Uo. Bár ezt ilyen határozottan és egyértelműen nem állítanám, hiszen formálisan a kisantant tovább fennmaradt. Itt inkább arról van szó, hogy Bled után a kisantant szétesése meggyorsult, *lényegében* megszűnt létezni.

[50] *Pritz:* i. m. 659.

[51] ADAP Serie D. Bd. I. 19. sz. dok. 25–32. l.

[52] Lásd: *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 258–262. Az itt szereplő egyik mondatom, amelyet Pritz helyeslőleg idéz, nem pontos, s ezért félreérthető. Helyesen így kellene hogy hangozzék: „Napirenden már nem *csak* a kisantant megbontása, hanem egyik tagállamának a megsemmisítése állt."

[53] Lásd: *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 157.

feljegyzését: *„Valahányszor a megnemtámadási szerződés megkötéséről beszéltem. Neurath báró mindig azt monda: Ich bitte, tun Sie das nicht.*[54] Később ismét utaltam a Neurath–Kánya megbeszélésre. „Mint ismeretes, egy évvel korábban – írom – 1937 júniusában a Budapesten tartózkodó Neurath, az akkori birodalmi külügyminiszter, lényegében jóváhagyta a magyar kormány elképzelését, hogy a kisantant megbontása érdekében – ha más útja nincs – Csehszlovákiával is tárgyaljon."[55] Ezt a mondatomat Pritz idézi, majd folytatja: „De azt nem teszi hozzá – mármint e mondat szerzője –, hogy a Csehszlovákiával való megegyezéshez Neurath akkor sem adta jóváhagyását." „Idézzük csak Kányát" – folytatja tovább. „Valahányszor a megnemtámadási szerződés megkötéséről beszéltem . . . Neurath báró mindig azt monda: Ich bitte tun sie das nicht."[56]

Pritz hallgat arról, hogy e fenti dokumentumot én idéztem és éppen annak a bizonyítására hoztam fel, amit ő számon kér tőlem, hogy ti. a németek Csehszlovákiával való megegyezéstől óvták a magyarokat. Hallgat arról is, hogy ott idéztem a szöveget, ahol annak a helye volt, a Neurath–Kánya tárgyalásoknál.[57] Tehát teljesen érthetetlen, miért kellett volna később, amikor Neurathnak csak a magyar–csehszlovák tárgyalásokra vonatkozó álláspontjára kívántam utalni, ismét idéznem a már korábban szó szerint leközölt Kánya-idézetet.

Könyvemen végigvonul az a tétel, hogy a németek ellenezték a Csehszlovákiával való megegyezést, oldalakat írok arról, hogy a vele folytatott sinaiai és genfi tárgyalások milyen elégedetlenséget váltottak ki Berlinben. Utalok arra, hogy Neurath ismert megértő álláspontja a Csehszlovákiával folytatandó tárgyalások kérdésében eltért a többi náci vezető nézetétől. A problémáról több tucatnyi dokumentumot publikáltam. A szerző mégis egy félremagyarázott mondat alapján úgy próbálta beállítani a kérdést, mintha elhallgattam volna, hogy a németek nem járultak hozzá a Csehszlovákiával való megegyezéshez. Hasonlóképpen járt el a 664. l. 110. sz. jegyzetben. A problémakörből csak a második részt emeli ki.[58] Az elsőről, amely nélkülözhetetlen a kérdés megértéséhez, megfeledkezik, mert a bírálata így hathatósabb. Először is több egybehangzó dokumentum szerint Horthy személyes utasítására történt meg a tiltakozás Prágában. Másodszor a tiltakozás nemcsak és nem elsősorban a kormányzó kíséretére vonatkozó csehszlovák gesztus ellen szólt – amit Pritz könyvemből idéz –, hanem az ellen, amit első helyen emeltem ki, és amit figyelmen kívül hagyott, vagyis hogy Mastný berlini csehszlovák követ Horthy Berlinbe érkezésekor megjelent a pályaudvaron.[59] Változatlanul az a véleményem, hogy a csehszlovák kormányt joggal háborította fel az ez ellen történő magyar tiltakozás. Ha Bled lényege valóban a németellenesség volt (a magyarok részéről is), akkor miért háborította fel Horthyt a csehszlovák követnek a pályaudvaron való megjelenése? Az, hogy Prága részéről ez politikai hatású gesztus volt, ez nyilvánvaló. (Hiszen utaltam arra, hogy Bled hatására szánta rá magát e lépésre.) De ez még nem indok arra, hogy Horthynak a diplomáciában oly páratlan lépését igazolni próbáljuk. Igaz ugyan,

[54] Uo.
[55] Uo. 262.
[56] *Pritz:* i. m. 659.
[57] *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 157.
[58] *Pritz:* i. m. 664.
[59] *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 265–266.

hogy 1938 nyarán Horthy óvakodott – megfelelő biztosítékok nélkül – részt venni egy Csehszlovákia elleni háborúban, de ismeretes két évvel korábbi, 1936. augusztusi feljegyzése, amelyben preventív háborút sürgetett ellene Hitlernél. Pritz sajnos – egy kiragadott idézettel – ellenkezőjére fordítja a feljegyzés értelmét, és koncepciója alátámasztására így használja fel. Az összefüggéseiből kiragadott mondat így hangzik: „Távol áll tőlünk, hogy a háborút sürgessük, mert tudjuk, hogy mit kockáztatunk. Egy elvesztett háború Magyarországot eltüntetné a térképről."[60] Más tartalmat nyer azonban ez a mondat, ha figyelembe vesszük a feljegyzés kulcsmondatát: „Sikerünk lényeges feltétele, hogy Németország és Magyarország (esetleg Ausztria és Lengyelország segítségével) a maga részéről lerohanná Csehszlovákiát, és ezáltal eltávolítaná Európának ezt a rákos daganatát." [61]

A félreértések gyakori oka az, hogy a szerző mást olvas ki egy-egy mondatomból, egy-egy megállapításomból, mint amit kifejezni akartam. Ez mindenesetre arra figyelmeztet, hogy ami nekem, aki két évtizede ezzel foglalkozom, ebben élek, természetes és nyilvánvaló, az nem olyan világos a problémákat kevésbé ismerő olvasó vagy kezdő kutató számára. Egy-két példát erre is. Pritz helyeslőleg idézi azt a megállapításomat, hogy a bledi egyezmény a magyar diplomácia győzelmét jelentette. Csakhogy én ezt nem a német terveket keresztező beldi egyezményre vonatkozóan gondoltam (ami Pritz koncepciója), hanem arra, amit úgy fogalmaztam meg, hogy Bled után a kisantant lényegében megszűnt létezni.

Pritz tévedéseinek egyik forrása a kitekintés hiánya. Ezt bizonyítja a 648. l. 15. sz. lábjegyzetben tett megjegyzése is. Itt szóvá teszi, hogy a magyar felfogásban bekövetkezett változást „óriási előrehaladásnak" mondom. E megfogalmazásból még persze nem derül ki, hogy a szerző megállapításommal egyetért, vagy kifogásolja, illetve nem értette meg. Én az utóbbira gondolok. A megállapításom a magyar–jugoszláv határok végleges elismerésére vonatkozik, vagyis arra, hogy 1937 végén a magyar kormány kész volt azokat véglegesnek elismerni. Ezt óriási előrehaladásnak tartottam és tartom. A szerző téved, amikor arról ír, hogy „Magyarország csak 1926-ban jutott el arra a felismerésre, illetve szánta el magát cselekvésre, hogy a kisantant egyik tagjával – Jugoszláviával – megegyezésre törekedve kísérelje meg a körülötte levő blokkot fellazítani".[61] Ez a törekvés, ha nem is olyan határozott formában, de már 1920-tól jelentkezik. Először Románia irányában próbálkoztak, 1921-ben Csehszlovákiánál. Az itteni sikertelenség után kezdtek puhatolódzni Jugoszláviánál. Ezek határozott formát valóban 1926-ban kaptak. 1926 után ez a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről. Ismét csak Hitler, de még inkább Stojadinović hatalomra jutásával vetődött fel. 1935-től a kérdés a magyar–német, a jugoszláv–német és a magyar–jugoszláv megbeszélések középpontjába került. Hosszú huzavona indult, mert a magyar kormány nem volt hajlandó elismeri a magyar–jugoszláv határokat. Stojadinović pedig csak igen jelentős engedmények árán vállalkozott az ottani magyar kisebbségekre vonatkozó követelések teljesítésére. Ez az ellentét juttatta zsákutcába a magyar–jugoszláv titkos tárgyalásokat, amelyek 1937 áprilisában reális közelségbe hozták a magyar–jugoszláv puccsszerű megegyezést. (Ebbe a tárgyalásba már az olaszok is bekapcsolódtak.) Kudarccal végződött, mert a magyar kormány 1937 áprilisi javaslata sem tartalmazta a határok elismerését. Erre csak 1937

[60] *Pritz:* i. m. 658.

[61] *Szinai Miklós–Szücs László:* Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 32. dok. 166–167.

őszén, Darányi németországi látogatásakor szánta rá magát, de akkor már késő volt. (Időközben Stojadinović megegyezett Olaszországgal és így a magyar–jugoszláv határok elismerésének a jelentősége csökkent.) Tehát ezt a problémát másfél évtizedes távlatban vizsgáltam. Ezzel kapcsolatos ismereteim jogosítottak fel arra, hogy a magyar kormány készségét a magyar–jugoszláv határok végleges elismerésére „óriási előrehaladásnak" minősítsem.

Végül még három tévedésre szeretném felhívni Pritz figyelmét. Nézzük először a magyar vonatkozású problémát. Pritz tanulmánya egy olyan periódussal foglalkozik, amikor Magyarország külpolitikájában kétségtelenül számos pozitív vonás kerül előtérbe. Ezeket a törekvéseket Pritz mindenekelőtt Kányának tulajdonítja. Imrédyt, – aki döntő szerepet játszott a magyar külpolitikában, az 1938 tavaszán beállt változásokban, – a szerző alig méltatja. Megtévesztően hatottak rá egyrészt a külügyi iratok, amelyeket forgatott, s ahol kétségtelenül főleg Kánya szerepel, – hiszen ő volt a külügyminiszter. Továbbá az a tény, hogy München után Imrédy és Kánya külpolitikai koncepciója ellentétes irányban fejlődött. Kánya tovább távolodott Németországtól, majd teljesen szembekerült vele. Imrédy pedig ellenkezőleg, átállt a német vonalra és a nácik hű kiszolgálója lett. Magyarország ingadozásait, – hogy saját magát tisztára mossa a németek előtt, – külügyminisztere nyakába varrta. Így érthető, hogy a nyári szembenállásért a nácik is kizárólag Kányát tették felelőssé. A kutató azonban nem vetítheti vissza a későbbi magatartást egy korábbi időszakra. (Ilyen hibák előfordulnak a történetírásban, de ezek ellen fel kell lépni.) És fordítva sem, egy korábbi magatartást a későbbi időszakra. Ez utóbbi Kánya esetében negatív eredménnyel zárulna. Hiszen a náci Németországot csodáló berlini magyar követből nem egyik napról a másikra lett a német veszélyt felismerő, és az ellen aktívan fellépő politikus. Ez az út távolról sem volt egyenes vonalú. Éppen az Imrédy hatalomra kerülése előtti időszakban egy bizonyos visszaesés tapasztalható. Ez összefüggött az 1937-es novemberi németországi látogatásával, illetve a Darányi-kormány általános jobbratolódásával. Ebben az időszakban Kánya is úgy vélekedett, hogy Magyarország társa lehet Hitlernek egy Csehszlovákia elleni akcióban. A magyar–kisantant tárgyalásokat befagyasztotta. Csak arra ügyelt, hogy a megbeszélések megszakításáért az odium ne Magyarországra háruljon. (A sinaiai konferencia anyaga és az azzal kapcsolatos levelezés ezt kétségtelenné teszi.) Ezekre azért tartottam szükségesnek utalni, mert csak így tudjuk érzékelni azt a változást, ami Imrédy hatalomra kerülésével bekövetkezett. Az új miniszterelnök a tárgyalásokat a kisantanttal oly fontosnak ítélte, hogy kezébe vette azok irányítását. Rövid idő alatt Kánya személyében megfelelő partnert talált külpolitikai koncepciójának megvalósításához.

Münchenig a két politikus a legfontosabb kérdésekben lényegében azonos álláspontot képviselt. Ezért nem helyes csak Kányának tulajdonítani a magyar politikának Németországtól történő eltávolodását a csehszlovák kérdésben, vagy állásfoglalását a kieli tanácskozáson. Még akkor sem, ha ezeket az iratok tanúsága szerint Kánya mondta, s ha a magyar delegáció többi tagja részéről – ahogy Pritz írja – ilyenféle felfogás merült fel.[62]

Hasonló leegyszerűsítéseket lehet tapasztalni a magyar–olasz tárgyalások interpretálásánál. „A római tárgyalások körvonalazásánál azért hiányzik Csehszlovákia említése – jelenti ki Pritz –, mert a magyarok előbb Jugoszláviával szemben szerettek

[62] *Pritz:* i. m. 659.

volna a fasiszta vezetőktől komoly biztosítékokat kicsikarni. A németországi tárgyalásoknál viszont – augusztus 18-án vagyunk – már előrevetődik a Csehszlovákia elleni fellépés, amelyben a magyarok is részt fognak venni."[63] E megállapítással szemben az alábbi észrevételeim vannak: Az, hogy a júliusi római tárgyaláson a jugoszláv, a kieli augusztusi megbeszéléseken pedig a csehszlovák kérdés volt a középpontban, az nemcsak az egyhónapos időbeli különbséggel magyarázható, vagyis azzal, hogy időközben előtérbe került a Csehszlovákia elleni fellépés, hanem azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy amíg a magyar–olasz viszonylatban mindig, 1920-tól kezdve, a jugoszláv, addig a magyar–német relációban 1933-tól a csehszlovák kérdés állt a közös érdeklődés középpontjában. Ennek okaira nem kívánok kitérni, ezek közismertek.

A júniusi római tárgyalásoknál is már „előrevetődött" a Csehszlovákia elleni fellépés, sőt az is „előrevetődött", hogy az augusztusi németországi magyar–német tárgyalásokon Magyarországnak abban való részvétele kerül középpontba. Ezért volt olyan életbevágó a jugoszláv kérdésnek az olaszok segítségével történő rendezése. Ez egyik lényeges feltétele volt Magyarország Csehszlovákia elleni háborúban való részvételének. Tehát a jugoszláv és a csehszlovák kérdést különválasztani nem helyes. A magyar politika szempontjából ebben az összefüggésben (Csehszlovákia elleni háborúról van szó) lényegében ugyanaz a probléma.

Végül rövid megjegyzést kell még tennem Pritz ama álláspontjához, amely szerint: „a náci keleti politika végső soron a Duna-medence feletti hegemónia megszerzésére irányult".[64] Közismert tény, hogy a náci keleti politika végső célja a szovjet területek megszerzése volt. A Duna-medence feletti hegemónia nem öncél, hanem eszköz volt a nagy távoli tervek megvalósításához. Nem Ausztria és nem Csehszlovákia volt a keleti politika célja, hanem a Szovjetunió.

Számos kérdés van még, amelyről kívánatos lenne álláspontomat kifejteni, illetve a tanulmányban foglaltakat korrigálni. Erre azonban a helyszűke miatt nincs lehetőségem.

Összefoglalva Pritz tanulmányával kapcsolatos legfontosabb észrevételeimet:

1. A leközölt iratanyag többsége ismert, több helyen feldolgozott.

2. A tanulmányban közölt iratok feldolgozottságára való utalás csak esetleges. Ez vonatkozik ugyan sokszor már közhelynek tűnő gondolatok átvételére is.

3. A szerző a polémiában egyrészt összefüggésekből kiragadott részekre apellál, (ami már eleve bizonyos torzításokat eredményez), másrészt az idézett mondatokból mást olvas ki, mint ami bennük van, vagyis más tartalommal tölti meg őket.

4. A bevezetőben, a kitekintésben és a lábjegyzetekben, valamint az iratokat elemző szövegben található megállapítások túlnyomó része ismert. E korszak külpolitikájával foglalkozó valamennyi magyar történész – eltérő részletességgel – foglalkozott ezekkel. Így a kieli magyar–német ellentétekkel, a magyar kormány szeptemberi ingadozásaival és a bledi egyezményhez fűződő németellenes elgondolásokkal. Ezért emeltem ki csak e három kérdést, mert a szerző különösen ezeknél igyekszik azt a benyomást kelteni, mintha bemutatásukat a magyar történészek elhanyagolták volna, s ezt a hiányt kívánja pótolni.

[63] Uo. 647.
[64] Uo. 666.

5. A szerzőnek a kieli tárgyalások és a bledi egyezmény értékelésére vonatkozó koncepciójával nem értek egyet. A tanulmány hivatkozásaiban szereplő iratanyag sem támasztja alá megállapításait. Mindkét kérdésben képviselt koncepciója a szélesebb kitekintés hiányából adódik. Ez vezetett ahhoz, hogy a náci Németország katonai tervei megváltoztatását lényegében egy kis ország egyetlen tárgyaláson tanúsított magatartásának tulajdonítja, és a bledi egyezményt, amely tükrözte az 1938 nyarán kialakult nemzetközi helyzetet általában és a közép-európait különösen, s amely számtalan szállal függött össze a nagyhatalmak és a dunai kis államok politikájával, akkori törekvéseikkel, kizárólag magyar aspektusból tárgyalja és egyoldalúan.

Spira György:

MÉSZÁROS KÁROLY ÖNÉLETRAJZA ELŐTT*

Csorba Csaba nagy szolgálatot tett történettudományunknak, mikor felkutatta és közrebocsátotta Mészáros Károly több mint száz éve kéziratban lappangó önéletrajzát. Ez a memoár ugyanis különös figyelmet érdemel. Különös figyelmet érdemel mindenekelőtt azért, mert írója 1848–49-ben a márciusi fiatalok csoportjához tartozott, márciusi fiatalok által ránk hagyományozott visszaemlékezésekben pedig éppen nem bővelkedünk. De különös figyelmet érdemel azért is, mert Mészárosnak – hol ide, hol amoda csapódó ember lévén – távolról sem csak a forradalom baloldalán nyílt módja sokrétű személyes élményeket szerezni, hanem előbb a forradalom felé haladó Magyarország konzervatív politikusai között, majd utóbb a felülkerekedő ellenforradalom hatalmi gépezetén belül is, s így azt az egymagában is páratlan értékű képet, amelyet önéletírása a forradalom balszárnyáról fest, módja nyílt amolyan politikai triptichonná terebélyesíteni. Végezetül pedig különös figyelmet érdemel ez az önéletrajz azért, mert szerzője, bármennyire kacskaringós pályát futott is be, pályavételeit – az emlékírók legtöbbjétől eltérően – sohasem takargatja, legfeljebb magyarázni igyekszik, s ezzel lehetővé teszi, hogy előadásán keresztül ne csak az általa megörökített történéseket ismerjük meg közvetlen közelből, de vélük együtt alaposan megismerjük őt, e történések megörökítőjét is.

Márpedig Mészáros a maga állandósult létbizonytalanságával és – elsősorban épp ebből fakadó – politikai gerinc-sorvadásával korántsem volt kivételes jelenség a 19. század Magyarországán. S távolabbról persze már eddig is ismertük ezt a típust. Így, hogy maga Mészáros 1848 előtt a konzervatív irányzatú Gyülde tagja volt s hogy hozzá hasonlóan a Petőfi által is kipellengérezett *gyüldeférgek* közé tartozott Sárosi Gyulától Kornis Károlyig egy sor más, maradi nézetek rabjának el nem könyvelhető fiatalember is: azt eddig is tudtuk. De hogy miként lehettek ezek a változást kívánó emberek is a változások ellenségeinek a szekértolóivá: azt Mészáros önéletrajzának elolvasása után sokkal jobban megérthetjük, mint ahogyan korábban értettük. Ha ugyanis beleéljük magunkat – márpedig a szóban forgó visszaemlékezést olvasván, nehéz bele nem élnünk magunkat – abba a szakadatlan harcba, amelyet ez a nemesi rend peremvidékén valaha jobb napokat látott, de azután teljesen elszegényedett családból származó s ráadásul korán el is árvult fiú már egészen kiskorától kezdve kénytelen volt megvívni még a betevő falatért is, míg végül megszerezhette az ügyvédi oklevelet és rádöbbenhetett arra, hogy munkához és megélhetéshez annak birtokában sem egyhamar fog jutni a feudális viszonyokkal egyelőre a

*Mészáros Károly önéletrajza. Sajtó alá rendezte Csorba Csaba. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 23. Debrecen, 1974. 79 l.

siker minden előjele nélkül birkózó Magyarországon, s ha felfigyelünk arra, hogy e küzdelmes életszakasz leírása közben az ő művének lapjain is tucatjával bukkannak fel olyan további fiatalok, akik szintén csak annyira vagy még annyira sem vihették, mint amennyire ő: akkor mélyen átérezhetjük (amire egyébként Csorba Csaba is utal bevezetőjében), hogy az ilyetén hányattatások közepette felnőtt emberek könnyen kaphattak mindenféle változást hirdető politikai jelszón, de ha nem rendelkeztek különösen erős belső tartással, akkor könnyen engedhettek azoknak is, akik más jelszavaknak hódoltak ugyan, viszont személyes problémáik megoldásával kecsegtették őket.

Vagyis az adott viszonyok fennmaradásáért verekedő konzervatívoknak. Mert az 1848 előtti Magyarországon csak a hatalmi állások java részét kezükben tartó konzervatívoknak volt lehetőségük arra, hogy nagyobb számú ilyen tengő-lengő értelmiségi fiatal számára foglalkoztatottságot teremtsenek, s ők egyben rá is kényszerültek erre, még ha egyébként korántsem vehették is bizonyosra, hogy a pártfogásukkal megajándékozottak lelkük mélyén is kivétel nélkül és mindenben azonosulni fognak vélük. A Konzervatív Párthoz ugyanis – és ez szintén roppant érdekesen világlik ki Mészáros előadásából – a negyvenes évek derekán már vajmi kevés értelmiségi képzettséggel bíró tehetséges fiatal csatlakozott meggyőződésből. A konzervatívok tehát saját soraikból olykor még az általuk meghódított megyék hivatalnoki karát sem tudták maradéktalanul feltölteni, s ez volt a helyzet többek között Moson megyében is, ahol ezért 1846-ban (az ekkor máskülönben már a francia korai szocialisták tanaival kacérkodó) Mészáros s egyidejűleg három – hithű pecsovicsnak ugyancsak nem tekinthető – sorstársa is álláshoz juthatott végre.

Legalábbis időlegesen. Mert az 1848 tavaszán kirobbanó forradalom azután egyik napról a másikra halálos csapást mért a politikai prostitúció rendszerére, ezzel a Mészáros-típusú emberekben nagy-nagy örömöt, de nagy-nagy aggodalmakat is keltve. Örömöt, hiszen a forradalom olyan útra vezette az országot, amely az ő meggyőződésüknek is megfelelt, de aggodalmakat is, hiszen nem tudhatták, hogy korábbi megalkuvásaik visszatorlásaként nem fogják-e ezt az utat őelőttük mégis eltorlaszolni azok, akik a jó ügyet kezdettől fogva mindétig megtántorodás nélkül szolgálták. A jövő azonban csakhamar eloszlatta az efféle aggodalmakat: mint Remellay Gusztávtól Julian Chownitzig megannyi renegát, Mészáros is igen gyorsan tapasztalhatta, hogy még az átalakulás legkövetkezetesebb munkásai, a márciusi fiatalok is készek, fátylat borítva a múltakra, kezet fogni véle. (Amit egyébként bevezetőjében hasonlóképpen kiemel Csorba Csaba is, habár meglehetősen pongyola magyarázattal. Csorba ugyanis azt írja, hogy „a lelkesedés, a győzelem mámora akkor Pesten – anakronisztikus kifejezéssel élve – kissé 'népfrontos' hangulatot teremtett". A valóságban viszont a márciusi fiatalok vezetőgárdája ekkor korántsem csupán szövetségre lépett a Mészárosokkal, hanem tulajdon csoportjába is befogadta őket, nem beszélve arról, hogy a márciusi fiatalok vezetőgárdáját sohasem puszta lelkesedés vagy mámor, hanem mindig a józan megfontolás mozgatta. Azt pedig, hogy az adott problémával kapcsolatban közelebbről milyen megfontolás mozgathatta Petőfiéket, még csak nem is nehéz kitalálni: mozgathatta őket – egyfelől – annak tudata, hogy csoportjuk rendkívül kicsiny, á volt gyüldei ifjak egy részének csatlakozása esetén viszont számottevően megnövekednék, s mozgathatta őket – másfelől – éppen az a feltevés is, hogy a Mészárosok korábban sem őszinte meggyőződésből tartottak a konzervatívokkal. Mert ha ebben nem hittek volna ők is, akkor olyan – önmagukkal

szemben mindig a legmagasabb mércét alkalmazó – emberek, amilyenek Petőfiék voltak, nyilván még soraik kiszélesítésének égető vágyától vezettetve sem állottak volna szóba a Mészárosokkal.)

De ha a hirtelen megtérők ilyeténképpen hamarosan megkapták is a feloldozást s ebben nincs is semmi csoda, abban sincs csoda, ha ezzel az illetők mindent elintézettnek még nem éreztek, hanem továbbmenőleg azt is szerették volna elérni, hogy mielőbb úgy tekintsenek rájuk, mint akik immár be is bizonyították, hogy méltóak voltak az előlegezett bizalomra. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy sokuk most forradalmiság dolgában sietett még Petőfiéken is túltenni. Így éppen Mészáros is, aki Mosonból csupán május negyedik hetében jött fel Pestre s csupán ekkor tudta meg, hogy bűnbocsánatban részesül, néhány nap múlva viszont már hangadó szerephez jutott a márciusi ifjúság legszélsőségesebb elemei között, akik túlontúl mérsékeltnek ítélvén a legmesszebbre látó márciusi fiatalok által – Petőfi és Vasvári által is – képviselt politikai irányvonalat, május elején Demokrácia Klubja néven önálló, elkülönült szervezetbe tömörültek, s a közfigyelmet kivált a budai főhadparancsnok, Lederer tábornok elleni május 10-i macskazene megrendezésével hívták fel magukra. Ám ha a szóban forgó csoporthoz történt csatlakozásával Mészáros a forradalom ügyének különösebb hasznára nem volt is, annál nagyobb hasznára lett ezzel, illetve idevágó emlékeinek önéletírásába foglalásával a történettudománynak.

Ennek a szélsőséges társaságnak a viselt dolgairól ugyanis eddig mindössze egyetlen forrásból, a Demokrácia Klubját megalakító jurátusok egyikének, Plathy Istvánnak a feljegyzéseiből szerezhettünk értesüléseket, s e néhány szűkszavú mondatból még azt sem tudhattuk meg, hogy Plathyn kívül személy szerint kik tartoztak ehhez a csoporthoz, sőt azt sem, hogy a csoportnak szervezeti kereteket adó klub csupán május 10-ig avagy május 10. után is működött-e. Mészáros önéletrajzából viszont kiviláglik, hogy a klub – ha neve és összejöveteleinek helye közben megváltozott is – még május utolsó napjaiban is létezett (mi több: épp ez idő tájt kezdte meg alapszabályainak kidolgozását) s hogy a klub élén, ha előbb talán nem is, ekkor már annak rendje és módja szerinti vezetőség is állott: jegyzője a fentemlített Plathy, elnöke pedig Oroszhegyi Józsa volt. Amire egyfelől azért érdemes felfigyelnünk, mert a Gyüldével 1848 előtt Oroszhegyi sem helyezkedett éppen szembe, másfelől meg azért, mert egy Petőfiénél és Vasváriénál radikálisabb irányvonal érvényesítésére a szélsőségesek még legmerészebb álmaikban sem gondolhattak addig, amíg maguk mögött fel nem sorakoztatják a pesti munkástömegeket is, a márciusi fiatalok táborán belül viszont 1848-ban épp Oroszhegyi és Mészáros volt az a két ember, aki a legtöbb megértést és rokonszenvet mutatta a munkásság iránt. (Április közepén, a nagy pesti céhlegénymozgalom napjaiban például a céhrendszer gyökeres felszámolását a márciusiak közül egyedül Oroszhegyi követelte, júniusban pedig a céhekre ugyan nagy csapást mérő, de a vélük való végérvényes leszámolást egyelőre elodázó Klauzál-féle céhrendelet kibocsátása után elsőül Mészáros újította meg ezt a követelést, majd ugyanő néhány nap múlva – az összes többi márciusi fiatalt megelőzve – a gyári munkások számára is béremelést kezdett sürgetni, s az utóbb, december végén szabadcsapat-szervezésbe fogó Oroszhegyi toborozni is mindenekfölött a pesti munkások körében törekedett.) Ha tehát most már tudjuk, hogy a szélsőségesek klubjának elnöke Oroszhegyi volt, s hogy Mészáros szintén hangadó szerephez jutott a klubban, akkor most már megállapíthatjuk, hogy a klubnak nemcsak égető szüksége, hanem – úgy látszik – esélye is

volt munkások tömegeinek a megnyerésére. Ezek után pedig – tapasztalván, hogy ennek ellenére nemcsak Plathy, de Mészáros sem emlékezik meg magának a klubnak mint szervezetnek egyetlen olyan próbálkozásáról sem, amely a valóságban is előmozdíthatta volna a munkástömegeknek a klubhoz való közeledését – végképp el kell hatalmasodnia rajtunk annak a (már korábban is belénk fészkelődött) gyanúnak, hogy holmi átgondolt politikát a szélsőséges csoport sehogyan sem tudott kialakítani.

Amennyire tanulságos azonban eszerint az, amit Mészáros erről a társaságról elmond (meg az is, amit nem mond el róla), annyira kevés tanulságot nyújtanak számunkra az önéletrajz következő lapjai. Mert a következő lapokon megint egy nagyon fontos politikai tömörülésről esik ugyan szó, ez pedig a júliusban alakult Egyenlőségi Társulat, amelynek a liberálisok elsöprő fölényét felfedő június végi országgyűlési választások hatására végül is sikerült egy akolba terelnie az addig külön utakon járó baloldali csoportok követőit (vagy legalábbis ezek java részét) – a szélsőségesek zömét is – s amelynek ekkor Mészáros úgyszintén oszlopos tagjává lett; az Egyenlőségi Társulatnak szentelt szövegrészek azonban nem sok újat tartalmaznak s emlékezetzavarból fakadó pontatlanságokban is bővelkednek. Amint az önéletrajz arról a munkáról sem igen mond újat, amelyet írója 1849 márciusától hivatalos „történeti jegyző"-ként végzett a Perczel-hadtest táborában.

Amikor viszont Mészáros a maga tekervényes élettörténetének elbeszélése során a forradalom bukását követő időszakhoz érkezik, előadása ismét roppant érdekessé válik. A volt Moson megyei tiszti alügyész ugyanis 1849–50 fordulóján forradalmi múltja ellenére is törvényszéki ülnök lett az ország túlsó szélén, Ung megyében, s – bár itteni állását csupán három évig tarthatta meg – ettől kezdve mindvégig közvetlen érintkezésben maradt Kárpátaljával. Ez pedig lehetővé tette számára, hogy igen alaposan megismerje és bemutassa Magyarhon legfejletlenebb, de ez idő tájt – utolsóként is – már javában bontakozó nemzetiségi mozgalmát, a kárpátukrán nemzeti mozgalmat. S éppen azért, mert ez a mozgalom ekkor még fölöttébb fejletlen volt s mert hangadói ennek következtében ekkor még az összes többi nemzetiségi mozgalom vezetőinél is görcsösebben kapaszkodtak a Habsburg-hatalom uszályába: a Mészáros által róla festett kép – még ha egy magyar nacionalista szemszögéből készült is – különös élességgel világíthat rá arra a tragikus helyzetre, amelybe a hazai nemzetiségi mozgalmak keveredtek a 19. század derekán, mikor magukat a magyar nemesség szűkkeblű nemzetiségi politikájának hatására a Habsburgok készséges eszközeivé s így végeredményben a magyar nemesség és a Habsburgok kompromisszumos megegyezésének egyengetőivé tették.

Summa summárum: Mészáros önéletírásának napfényre kerülésével rendkívül értékes és sok tekintetben hézagpótló forrás birtokába jutottunk. Amilyen nagy azonban a hála, amelyet ezért a kérdéses forrásszöveget felkutató és közrebocsátó Csorba Csaba iránt érzünk, olyan nagy az a csalódottság is, amely úrrá lesz rajtunk, mikor figyelmünket immár a szöveg közzétételének módjára fordítjuk.

Ha például szemügyre vesszük az előttünk fekvő kiadvány már fentebb is ismételten említett bevezetőjét, azt tapasztaljuk, hogy ezt a szöveget Csorba rajta kívül álló terjedelmi kötöttségek miatt módfelett kurtára volt kénytelen szabni, a bevezető szűkös keretei között azonban ő ennek ellenére sem csak az általa sajtó alá rendezett kézirat felkutatásának történetét és a Mészáros pályafutásának megértéséhez leginkább szükséges adatszerű tudnivalókat tárja elénk, hanem további fontos témáknak is helyet szorított. S ez önmagában persze még nem volna baj; amint az sem baj, hogy e témák egyike az a

kérdés: egyáltalán indokolt-e a történelem alakításában Mészáros módjára csupán második vagy éppen harmadik vonalbeli s nem is „tisztán pozitív" szerepet játszó személyek tevékenységét tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Az pedig, hogy erre a kérdésre azután Csorba – mint eleve is sejthető – igennel válaszol, önmagában szintén rendjén volna. Az a fejtegetés viszont, amellyel ő ebbeli (önmagában – ismétlem – szerintem is helyes) véleményét igazolni és nyomatékosítani igyekszik, már annál kevésbé van rendjén.

Csorba ugyanis a nagyobb nyomaték kedvéért azt állítja, hogy az „utóbbi közel három évtized"-ben a „a XIX. század történelmi személyiségei közül csak a legnagyobb alakok[ról] s közülük is elsősorban az egyértelműen 'pozitív'-[ak]nak minősítettekről jelentek, jelen*het*tek meg publikációk" (A kiemelés tőlem – *S. Gy.*), majd mindjárt névsort is ad ezekről a szerinte előnyben részesített személyekről, s e jegyzék Kossuth, Széchenyi, Deák, Petőfi és Táncsics nevét öleli fel (azzal az enyhítő megjegyzéssel, hogy a felsoroltak az érintett időszaknak „kétségkívül a legfontosabb" alakjai). Holott mindebből csak annyi igaz, hogy az utóbbi évtizedek kutatása néhány élvonalbeli (s tegyük hozzá: korábban jócskán mellőzött) személyre valóban megkülönböztetett figyelmet fordított, a kevésbé fontosakra pedig valóban nem terjedt ki eléggé. Az viszont már egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a mellékszereplők vizsgálatát bárki is akadályozta vagy éppen tilalmazta volna; ha ez történik, akkor ugyan miként jelenhettek volna meg tanulmányok az utóbbi három évtized folyamán példának okáért Damjanichról és Guyonról meg Csányról és Vukovicsról meg Perczelről és Újháziról meg Horárikról és Noszlopyról meg Lukács Sándorról és Vidats Jánosról meg Somogyi Antalról és Kazinczy Gáborról meg Kalmár Istvánról és Munkácsy Albertről vagy éppen Oláh Istvánról (hogy a Csorba szemében nyilván fontosabb Wesselényiről, Eötvösről, Telekiről, Vasváriról és Bemről szóló munkákat most ne is említsem)? Amint másfelől az sem felel meg a valóságnak, hogy a Csorba által név szerint kiemelt öt politikus mindegyikét bárki is „egyértelműen 'pozitív'-nak" minősítette volna s mindegyikük oly nagy pártfogásban részesült volna; hogy nem így volt, azt kellőképpen tanúsíthatják például a Deákkal vagy Táncsicscsal foglalkozó szakirodalom szembeszökő hézagai; s bizony mondom, Széchenyivel sem állnánk jobban, ha 1960-ban történetesen meg nem érjük halálának centenáriumát.

Ezeket azonban csupán elöljáróban jegyzem meg. Mert Csorba korántsem szorítkozik arra, hogy pusztán általánosságban rója meg történetírásunkat az életrajzi kutatások elégtelensége miatt, hanem külön is megrója Mészáros Károly személyének és szerepének figyelmen kívül hagyása miatt, úgy látván, hogy Mészárost kiváltképpen szomorú sors érte, amennyiben néki „a felszabadulás utáni kutatások felszínes jellege következtében" „a történészek emlékezetéből" még a neve is „kihullott". Holott ezt ilyen sommásan megint csak nem szögezheti le az, aki elfogulatlanul vizsgálja a tényeket. Az ugyanis tény, hogy Mészáros alakjának önálló tanulmányt sajnos még senki sem szentelt eddig (amint ilyen tanulmány megírásához tulajdon közlése szerint Csorba is csak a jövőben szándékozik hozzákezdeni). De az is tény, hogy Mészáros tevékenységének egyes mozzanatairól az utóbbi három évtized folyamán már eddig is sok mindent elmondott többek között Nemes Dezső (centenáris tanulmányában) meg Fekete Sándor (a márciusi fiatalokról szóló könyvében) meg e sorok írója (a Kossuth-emlékkönyvben) meg Barta István (nagy Kossuth-kiadványában) meg Tordai György (Horárik-életrajzában) meg Lukácsy Sándor (a hatkötetes magyar irodalomtörténetben) meg Pándi Pál

(„Kísértetjárás"-ában), – hogy ehelyütt csak a különösebb fejtörés nélkül, hamarjában eszembe jutó példákat említsem föl.

Arra gyanakszom tehát, hogy e tekintetben nem annyira az utóbbi évtizedek (máskülönben szerintem is sok hibával terhes) magyar történetírása vádolható felszínességgel, mint inkább az, aki Mészáros mellőzése címén ezt a vádat emeli ellene, azaz éppen Csorba Csaba, hiszen a valóságban – úgy látszik – mégsem a történészek figyelmét kerülte el teljesen Mészáros tevékenysége, hanem az őket ezzel vádoló Csorba figyelmét kerülte el teljesen (vagy csaknem teljesen) az, amit mások már előtte is megírtak Mészárosról. És ezt a gyanút azután Csorba bevezetőjének további szemrevételezése még meg is erősítheti. A bevezető ugyanis elárulja például, hogy az „az eleinte szinte kizárólagosan pozitív Mészáros-kép", amely korábban Csorbában élt, csupán az önéletrajz megismerése után módosult benne jelentősen. Holott „szinte kizárólagosan pozitív" képet korábban sem, az önéletrajz megismerése előtt sem formálhatott magában Mészárosról senki, aki – ha egyebet nem is – legalább annyit tudott róla, hogy ő 1848-at megelőzően a Gyülde tagja volt. Ezt pedig bárki megtudhatta, aki valaha is belelapozott a Gyülde egykorú nyomtatott tagnévsoraiba.

Ennél is jellegzetesebb és leleplezőbb azonban az a mód, ahogyan Csorba a bevezetőben Mészárosnak azt az (önéletrajzában is megismételt, de már egyik korábban kiadott művében is fellelhető) állítást kezeli, amely szerint 1848 nyarán ő dolgozta ki az Egyenlőségi Társulat alapszabályait. Csorba ugyanis nemcsak hogy hiteles tényközlésnek fogadja el ezt az állítást, hanem az általa előzőleg már amúgy is keményen megbírált szakirodalmat az adott kérdés kapcsán még külön is megrója azért, mert Mészáros állítólagos alapszabálykészítő tevékenységét eddig „szóra sem méltatta". Holott a valóságban a korábbi szakirodalom persze e mellett a kérdés mellett sem ment el szó nélkül, ellenkezőleg, fentemlített Horárik-életrajzában, az Egyenlőségi Társulat létrejöttéhez érkezvén, már Tordai György is meghányta-vetette ezt a kérdést – csak éppen azzal az eredménnyel, hogy Mészáros némileg eltúlozza a társulat megalakítása körül játszott szerepét. Amely következtetést Csorbának természetesen jogában áll elutasítania (ha vannak véle szemben ellenérvei), nemlétezőnek tekintenie azonban nincs joga.

(Kivált, mert egyébként nagyon is megalapozott következtetésnek látszik. Mészáros ugyanis – miután kidolgozta Oroszhegyiék klubjának az alapszabályait – a jelek szerint valóban közreműködhetett az Egyenlőségi Társulat alapszabályainak kidolgozásában is, de nem a társulat megalakulásakor készült alapszabályokéban, hanem azoknak a több mint fél esztendővel később újonnan kibocsátott alapszabályoknak a megszerkesztésében, amelyek 1849. február 12-én épp az ő és Madarász József aláírásával láttak napvilágot s amelyek reprodukcióját azután elsőül e sorok írója tette közzé *A magyar forradalom 1848–49-ben* című könyvének lapjain. S hogy Mészáros alighanem ezeknek az alapszabályoknak a készültét keveri össze emlékezetében az eredetiekével, azt erősen valószínűsíti az, hogy önéletírásában, hasonló tévedést követve el, magát mondja a társulat első jegyzőjének is, holott ő a társulaton belül valóban betöltötte a jegyzői – vagy ahogy annak idején nevezték: az előadói – tisztet, de szintén csak 1849 februárjában, a társulat első, 1848 júliusában választott előadója pedig a valóságban – mint ezt az egykorú sajtó közlései kétségtelenné teszik – Nádaskay Lajos volt.)

És hogy Csorba csupán bírálni szereti a korábbi szakirodalmat, tanulmányozni viszont fölöslegesnek tartja, az nemcsak bevezetőjéből világlik ki, hanem például a

magához Mészáros szövegéhez fűzött 28. jegyzetéből is, amely ugyancsak az Egyenlőségi Társulattal foglalkozik s többek között azt hozza az olvasó tudomására, hogy a társulat 1849 elején, „mikor... a kormány Debrecenbe tette át székhelyét, megszűnt", majd pedig azzal a bibliográfiai közléssel szolgál, hogy a társulat történetére eddig egyedül e sorok írója pazarolt néhány szót fentebb már hivatkozott Kossuth-emlékkönyv-beli tanulmányában. Holott a valóságban tucatjával lehetne felsorolni a társulat történetére kiterjeszkedő más műveket is, s 1972 óta immár egy kifejezetten a társulat történetének szentelt önálló tanulmányt is bírunk az amerikai Deme László tollából. Olyan állítással pedig, hogy a társulat – ha nem is mindjárt 1849 elején – nem sokkal a Debrecenbe költözés után feloszlott, Csorba csakugyan találkozhatott az általa ismert és említésre méltatott egyetlen tanulmányban, ezt a tévedést azonban a kérdéses tanulmány szerzője már maga is réges-rég korrigálta újabb munkáiban.

És hogy a társulat valójában Debrecenben is hónapokig létezett még, azt Csorba éppenséggel magából az általa közzétett Mészáros-szövegből is megtudhatta volna, hiszen a társulat debreceni működéséről röviden Mészáros is megemlékezik az önéletrajz VIII. fejezetében. Csorba azonban – úgy látszik – nemcsak a korábbi szakirodalom számbavételét, de még ennek a saját kiadásában megjelent forrásszövegnek a figyelmes végigolvasását sem érezte kötelességének. És erről megint nem ez az egy példa árulkodik csupán, hanem a bevezetőnek az a megállapítása is, hogy Mészáros a forradalom bukása után is „48-as maradt" s „ezt az *Önéletrajzá*ban is hangsúlyozta, *amennyire akkor* (értsd: az önéletrajz megírása idején – *S. Gy.*) *lehetett*" (a kiemelés tőlem – *S. Gy.*). Ebből ugyanis arra következtethetünk, hogy Csorba ennek az események tárgyalását 1861-gyel ugyan berekesztő, de nyomdakésszé Mészáros által – saját széljegyzete szerint – csupán 1870-ben nyilvánított önéletírásnak a születését a kiegyezést megelőző időkre teszi (hiszen a kiegyezés nyélbeütése után már senkit sem fenyegetett veszély negyvennyolchoz való hűségének megvallása esetén). Holott Mészáros a valóságban csak 1867 után vetette papírra önéletrajzát (s ezért az önéletrajz megírásakor ténylegesen már néki sem kellett félnie attól, hogy a maga negyvennyolcasságának feltárása miatt valaminő bántódásban lesz része), ezt pedig Csorba is könnyen tisztázhatta volna, ha nem siklik el az önéletrajz IX. fejezetének első mondata fölött, amely az önkényuralom 1849-cel kezdődött korszakára, „a magyar nemzet leírhatatlan szenvedéseinek csaknem húsz évig tartó korszaká"-ra mint elmúlt időszakra utal vissza, vagy ha legalább arra felfigyel, hogy a III. fejezetben Mészáros az általa egykor baranyai alispánként megismert s utóbb baranyai főispánná, majd kancellárrá, végül pedig – de csupán 1867-ben – országbíróvá kinevezett ifj. Mailáth Györgyről úgy tesz említést, mint aki az önéletrajz keletkezése idején már az országbírói méltóság viselője volt.

Ezzel azonban még mindig nem zárhatom le Csorba bevezetőjének jellemzését, mivel a bevezetőt Csorba sem tudja lezárni anélkül, hogy búcsúzóul még egy kirohanást ne intézzen jelenkori történetírásunk ellen. Amire néki a Mészáros-önéletrajznak a kárpátaljai ukrán nemzeti mozgalomról szóló passzusai szolgáltatnak alkalmat. Tagadhatatlan tény lévén ugyanis, hogy Mészáros ezeket a szövegrészeket – mint már említettem – nacionalista elfogultsággal írta meg, Csorba láthatóan elengedhetetlennek véli, hogy a bevezetőben Mészáros nacionalizmusára is kitérjen. És ez megint csak nem volna baj, ha ennek kapcsán azt magyarázná el az olvasónak, hogy a nacionalista szemléletmódtól a 19. század derekán miért nem szabadulhatott meg teljesen a polgári

átalakulás egyetlen magyar híve (még az akadémiai beszéd Széchenyije vagy a föderatív berendezkedést sürgető Teleki László) sem. Csorba azonban ehelyett egyszerűen mentegetni kezdi Mészárost, majd kardját kirántva, nekikront azoknak a mai magyar történetíróknak, akik hasonló esetekben nem hasonlóképpen szoktak eljárni, s kifejti, hogy „a nemzetiségi elnyomás . . . elítélendő" ugyan, a mai magyar történetírók tekintélyes hányada azonban ennek ellenére is jogosulatlanul törekszik „megsemmisítő ítéletet mondani elődeink fölött" (éspedig azért jogosulatlanul, mert „a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetése szocialista országokban sem ismeretlen" s mert a 19. századi magyarországi helyzet a nemzetiségi kérdés „megnyugtató rendezését eleve lehetetlenné tette"). Holott a múltbeli nacionalizmust valójában mentegetni is, elítélni is egyaránt indokolatlan, mivel a nacionalizmus nem bűncselekmény, amely fölött ítélőszék tartandó, hanem szükségszerű történelmi képződmény. S holott a mai magyar történetírók nagy többsége a valóságban nem is ítélőszék tartására törekszik — azaz amint mentegetni nem, úgy kipellengérezni sem igyekszik a nacionalista elődöket —, hanem azt próbálja megmutatni, honnan eredt, hogyan és miért hatalmasodott el s milyen rettenetes következményekkel járt a nacionalizmus.

Ez pedig — hadd tegyem hozzá — nagyon is helyénvaló törekvés. Mert amennyire nem feladata a történetírásnak a régiek fölötti bíráskodás, annyira feladata, sőt egyedüli feladata, hogy megmutassa a múltból a jelen és a jövő felé vezető utakat, így — az adott vonatkozásban — épp azt is, milyen úton jutottunk el odáig, hogy nemegyszer még ma is küzdeni kényszerülünk a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetése ellen. És ezt a mai magyar történetírás legszigorúbb bírálói is elhihetik. Kivált, ha olyasvalaki szögezi le, aki az utóbbi évtizedekben az egykori magyarországi nemzetiségek nacionalizmusának a mentegetőivel is jóval többször és határozottabban szállt szembe, mint e szigorú bírák bármelyike.

Kritikai szemlénk teljessé tétele végett azonban most egy pillantást kell vetnünk még magára a Csorba által elénkbe tárt forrásszövegre is. De ettől elégedetlenségünk csak tovább fokozódhatik. Elégedetlenséget kelthet bennünk már a szövegben található páratlanul sok sajtó- (vagy netalán olvasati?) hiba is, amelyek hatására a kiadvány lapjain egy tanterem táncteremmé alakul át (14. l.), az emigráns Bangya János pedig cserkeszvezérből — korát messze megelőzve — cserkészvezérré lesz (54. l.) s az egyik Bereg megyei választókerületben az 1861-i képviselőválasztás 1846-ban zajlik le (70. l.) — hogy most csupán mutatóba lássuk a legszebb példánydarabokat. De jogos elégedetlenséget kelthet az is, hogy a szövegközlés során Csorba egyszerűen semmibe veszi a Magyar Történelmi Társulat fél évszázadja érvényben lévő forrásközlési szabályait (amelyek pedig mindaddig kötelező erejűeknek tekintendőek, amíg új szabályok nem lépnek a helyükbe); jogos elégedetlenséget (még ha olyasminek, hogy Csorba — teszem — megtartja a cz-ket, nincs is gyakorlati jelentősége), mert például azzal, hogy a szövegbe beszúrt — egyébként szükséges — kiegészítéseit ő szögletes zárójelek helyett kerek zárójelek közé foglalja, a kérdéses kiegészítések eredetét illetően megtévesztheti az olvasót, azzal pedig, hogy a Mészáros tollából kicsúszott központozási hibákat javítatlanul hagyja, gátat emel a szöveg zökkenők nélküli olvasása elé. S ami még kirívóbb: Mészáros kézirata három helyütt megszakad, mert az adott pontokon az önéletrajz írója helyet hagyott némely dokumentumok utólag odamásolandó (de általa oda végül mégsem másolt) szövegének, Csorba azonban a kézirat ilyetén hiányaira két helyütt (70–71. l.) csupán utal, a harmadik

helyen (74. l.) pedig már utalást sem tesz, s arra láthatóan nem is gondolt, hogy a hiányzó dokumentum-szövegeket maga pótolja, holott ezek felkutatása a jelek szerint nem ütközött volna különösebb akadályokba s holott ezek nemismeretében az olvasó néhol találgatni kénytelen Mészáros rájuk történő hivatkozásainak pontos értelmét.

No de hagyján; ezek a hibák elenyészőek a szöveg jegyzetelésének gyengéihez képest. Mert a magyarázó jegyzetek közül korántsem csak az Egyenlőségi Társulatnak szentelt ellen emelhető kifogás, hanem már az 1. ellen is, amely Lamartine-t velősen úgy mutatja be, mint reakciós politikust, vagy például a 27. ellen, amely Nádaskayt minden alap nélkül megteszi a *Der Ungar* társszerkesztőjévé. Ámbár a jegyzetapparátus legfőbb gyengéje mégsem az efféle pontatlanságokban rejlik, hanem abban, hogy sok helyütt egyszerűen nincsenek jegyzetek, ahol pedig lenniök kellene. S e nemben megint csak nem az nehezményezhető leginkább, hogy Csorba meglehetősen ötletszerűen dönti el, kikről adjon és kikről ne adjon magyarázó jegyzeteket azok közül a személyek közül, akiknek a neve előfordul Mészáros szövegében, s mégcsak nem is az, hogy a Mészáros által igen sokszor hibás írásmóddal megörökített személyneveket sem helyesbíti egy-egy jegyzetben (jóllehet ezt okvetlenül meg kellett volna tennie), hanem hogy Mészáros előadásának legkirívóbb pongyolaságai és fogyatékosságai mellett is szó nélkül elmegy. Például amellett, hogy Mészáros Vasvári Pált az 1848-i közmunka- és közlekedésügyi minisztérium titkáraként (47. l.), Zerffi Gusztávot a *Pester Zeitung* szerkesztőjeként (48. l.), Perczel Mórt pedig az Egyenlőségi Társulat sorrendben második (1848 végén Madarász László örökébe lépett) elnökeként (53. l.) említi. Vagy hogy Jakov Ignjatovićot ugyanő Ignyátovics Ignác (33. l.), Szöllősi Nagy Ferencet Szőllősy János (39. l.) és Hatvani Imrét Hatvani Gábor (54. l.) néven szerepelteti.

S a példákat még lehet szaporítani. Hiszen gyengébbek kedvéért azt is meg kellett volna magyarázni, miféle pénzegység volt a váltógaras (16. l.), s nemkülönben elkelne a kiadványban egy olyan értelmű figyelmeztetés is, hogy a már említett Mailáth György, akiről Mészáros művének a negyvenes évekkel foglalkozó részében olvashatjuk, hogy utóbb országbíró lett (35. l.), nem tévesztendő össze azzal az idősb Mailáth Györgygyel, aki még a negyvenes években viselte az országbírói tisztet. Arról pedig, hogy az első pesti népgyűlés, amelyen Mészáros 1848 májusában részt vett s amelynek közelebbi időpontját ő maga nem közli (47. l.), az államkölcsön-jegyzés érdekében május 24-én rendezett gyűlés volt, még inkább fel kellett volna világosítani az olvasót. Amint legalább egy jegyzetben utalni kellett volna arra is, hogy a fentebb többször emlegetett szélsőséges csoport, amelyhez Mészáros május végén csatlakozott, azonos volt a Plathy István feljegyzéseiből már korábban is ismert társasággal, mivel ez magából Mészáros szövegéből (48. l.) csupán áttételesen következtethető ki. S amint az olvasók figyelmét egy további jegyzetben (vagy éppen a kötet bevezetőjében) az önéletrajznak arra a pontjára is külön fel kellett volna hívni, amelyből kiviláglik, hogy *A magyar forradalom titkos levéltára* címen 1850-ben magyar és német nyelven névtelenül közzétett dokumentum-kötetet még 1849 őszén Mészáros állította össze (58. l.), mert e tákolmány egybeszerkesztőjének a kiléte eddig tisztázatlan volt.

De nem folytatom, hiszen már az eddigiek láttán is megvádolhatnak azzal, hogy ágyúval lövöldözök verébre. S nem is alaptalanul. Ámbár egy valamit talán felhozhatok mentségemre: azt a közismert tényt, hogy Magyarországon tömegével akadnak emberek, akik azt hiszik, hogy történeti problémákról kellő hozzáértés nélkül is teljes nyugalom-

mal és határozottsággal nyilatkozhatnak. Mert ha mondókámat a szokásosnál sokkal részletezőbben adtam elő, azt éppen ettől a tapasztalástól ösztönöztetve tettem: hogy egyszer már ne csak hangoztassam, hanem a megbírált kiadvány önként kínálkozó példáján keresztül be is bizonyítsam, mennyire tévednek, akik ilyen hitben élnek, s ezek után immár bizonyított igazságként szögezhessem le, hogy valójában homlokegyenest ellenkezőleg van, hogy a történeti valóság éppúgy csak tudományos módszerekkel derít-hető fel, akár a valóság bármely más eleme is.

Csorba Csaba:

VÁLASZ SPIRA GYÖRGYNEK: A TÖRTÉNETI FORRÁSPUBLIKÁLÁS VÉDELMÉBEN

A történettudomány haladásának alapvető feltétele új és új források felkutatása, közreadása. Aligha állíthatjuk, hogy a forráspublikálás üteme és volumene elérné a kívánatos, mértéket, mert nem könnyű a fontos dokumentumok közreadására kiadót találni. A helytörténet fő anyagi támogatói, a tanácsi szervek elsősorban feldolgozások megjelentetését szorgalmazzák. Éppen ezért nem becsülhetjük eléggé Hajdúdorog nagyközség tanácsának áldozatkészségét, hogy a település terjedelmes helytörténeti monográfiája után (Hajdúdorog története. Szerkesztő Komoróczy György. Debrecen, 1971) egy újabb kiadvány – Mészáros Károly, a község szülöttjének Önéletírása – megjelentetésére vállalkozott. Sőt mi több, ünnepi keretek között, az 1974. évi hajdú-bihari múzeumi-műemléki hónap során, emlékülésen mutatták be a kötetet a történetkedvelő közönségnek. Az Önéletírást jelen sorok írója rendezte sajtó alá és látta el rövid bevezető tanulmánnyal, valamint jegyzetekkel.

A helytörténeti kutatás körülményeit talán nem mérlegelte eléggé a vitacikk írója, Spira György, amikor olyan sértő hangnemben bírálta az általam közzétett Mészáros Károly-kötetet, amelyhez még hasonlótól is tartózkodom válaszomban.

Való igaz, hogy „Magyarországon tömegével akadnak olyan emberek, akik azt hiszik, hogy történeti problémákról kellő hozzáértés nélkül is teljes nyugalommal és határozottsággal nyilatkozhatnak." Spira György engem is közéjük sorol s elsöprőnek látszó érvek sora után megadja a „kegyelemdöfést": elnézést kér az olvasótól, hogy ágyúval lövöldözött verébre.

Spira Györggyel együtt én is vallom, engem is arra nevelt az egyetem, hogy „a történeti valóság éppúgy csak tudományos módszerekkel deríthető fel, akár a valóság bármely más eleme is." Spira György e sorok íróját óva intette az elhamarkodott kijelentésektől, noha ezúttal az ő tollát is jórészt a szubjektív szenvedély vezette.

A Debreceni Déri Múzeum egyetemről alig kikerült középkoros régész–történész múzeológusa voltam, amikor 1971 elején a kezembe került a Szovjetunióban megjelenő Kárpáti Kalendárium, s abban örömmel fedeztem fel egy Hajdú-Bihar megyei vonatkozású cikket, Volodimir Fedinisinec megemlékezését a hajdúdorogi születésű Mészáros Károly születésének másfél százados évfordulójáról. Mészáros Károly neve már korábban is ismert volt előttem, nemzetiségtörténeti kutatásaimnak köszönhetően, de munkásságának sokrétűségéről vajmi keveset tudtam. A Mészáros Károly-jubileumról – néhány adatot összeszedve az addigi irodalomból – megemlékeztem a Hajdú-bihari Napló 1971. július 20-i számában. Középkor-kutató lévén, a téma kissé távol állt tőlem, mégis felkeltette érdeklődésemet. Hosszas nyomozás után sikerült a kalendáriumi cikkben említett – Szinnyei

írói lexikonában sem említett – Önéletrajznak nyomára bukkanni, sőt eredetiben kézhez is kaptam. Ennek megismerése további munkára sarkallt. Kötelességemnek éreztem ezt, mert Debrecenben nem akadt olyan kutató, aki e témával foglalkozott volna, sőt másról sem volt tudomásom országos viszonylatban, aki Mészáros Károly életműve felderítésére adta volna a fejét. Elolvasva a kéziratos Önéletrajzot, nyilvánvalóvá vált előttem – s ebben Spira György is megerősít –, hogy kiadásra érdemes. Ám hamarosan elkerültem Debrecenből anélkül, hogy a kiadás nehézségeit sikerült volna leküzdenem. Úgy tűnt, a kézirat „fátuma" erősebb az én törekvéseimnél. 1973 őszén váratlan ajánlattal keresett meg Dankó Imre, a debreceni Déri Múzeum igazgatója: a hajdúdorogi tanács vállalja a kiadás anyagi fedezetét, de terjedelmesebb bevezető tanulmányra, nagyobb jegyzetapparátusra nincs lehetőség. Továbbá ilyen formában is csak úgy valósítható meg a kiadás, ha heteken belül nyomdakész kéziratot adok le. Vállaltam a feltételeket a kiadás érdekében, akkor még arra is gondolva, hogy módom nyílik arra, hogy újabb kiadványban közöljem azt, ami – terjedelmi okokból – ebből kimaradt. Ez utóbbi tervem azóta sem valósulhatott meg, s kérdéses, hogy egyáltalán lesz-e rá lehetőség.

Egy forráskiadvány értékének megítélésénél a következő szempontok vetődnek fel:

1. Szükséges volt-e a forrás megjelentetése? – Erre Spira György válasza is egyértelmű igen, hisz már vitacikke *első* mondatában leszögezi ezt.

2. A szövegközlés jellege megfelel-e a tudományos előírásoknak? – Spira e tekintetben már elégedetlen. Sok a sajtóhiba, szögezi le mindenekelőtt. Ezt nem tagadom, de ebben – lelkiismeretes korrektúra munkám ellenére – végső soron a nyomda a vétkes. Mindenesetre a sajtóhibák a szöveg megértését nem gátolják, hiszen a vitacikk írója is – az Önéletrajz eredeti kéziratának ismerete nélkül – könnyedén tisztázta, hogy a táncterem valójában tanterem, a cserkészvezér helyett pedig helyesen cserkeszvezér olvasandó. A sajtóhibák örök gondot jelentenek Guttenberg óta. Gondoljunk csak a reformkori anekdotára, amely szerint Döbrentei örvendezve mutatta az első sajtóhiba-mentes magyar könyvet, amelyről kiderült, hogy már a címlapja hibás . . . A nyomdahibákból viszont nem szokás azt a következtetést levonni, hogy a szöveg közreadója nem tud XIX. századi – 1870-ben íródott – szépen, tisztán írt magyar szöveget elolvasni. A forráskiadvány végén levő képmelléklet bárkit meggyőzhet arról, hogy a szöveg elolvasása nem szakembernek sem okoz gondot és nem szükséges hozzá levéltárosi diploma, amellyel egyébként rendelkezni bátorkodom. Továbbá a betűhív közlés sem a forrásközlési szabályok áthágása, s a központozáson változtatni sem kötelező minden esetben (néhol egyébként e tekintetben is nyomdahibáról van szó).

3. A forráskiadás jegyzetelése: olyan terjedelmi kötöttségek akadályoztak megfelelő bő jegyzetanyag közlésében, amelyeket *nem léphettem túl.* A kötet bevezetőjének végén éppen ezért megírtam: „A szövegkiadáshoz mellékelt jegyzetekben elsősorban a magyar és főleg személyi vonatkozásokat magyaráztuk. A bibliográfiai vonatkozásokat (sajtó, könyvek stb.) készülő Mészáros Károly-monográfiánk tartalmazza." (9. old.) Világosan leszögeztem más helyütt azt is, hogy Mészáros Károly „sok tárgyi adatra hiányosan, néha hibásan emlékezik (pl. nevekre) . . ." (6. old.). Ha ragaszkodtam volna nagy terjedelmű jegyzetapparátushoz és bő bevezető tanulmányhoz, akkor a kiadvány kétszeresére duzzadt volna, ami együttjárt volna azzal, hogy a kézirat ma is kiadatlanul heverne. Úgy éreztem, hogy a történettudomány számára elsősorban maga a szöveg a fontos, nem az én monográfiám vagy jegyzeteim. A nyomtatásban való megjelentetéssel az anyag *közkinccsé*

vált, bárki elvégezheti azt a munkát, ami nekem – önhibámon kívül – nem állt módomban.

4. A bevezető tanulmány: Mészáros Károly – mint Spira György is megállapítja vitacikkében – a XIX. század közepének egyik jelentős politikai személyisége volt. Életútjának megrajzolása és értékelése tekintetében Spira György az önéletrajzi kötet bevezetőjével lényegében egyező álláspontot képvisel (véleményegyezésére többször külön is utal). Néhol a megfogalmazást pontosítja, árnyaltabban fejti ki egyes nézeteimet. Mészáros Károlyról írt „értékítéletemhez" hozzáteszi, hogy jelentősebbnek látja, mint én.

A bevezető néhány mondatával viszont ingerülten vitába szállt: 1. Bevezető: „Mészáros Károly (1821–1890) – a kötetben nyomdahiba folytán 1870 szerepel – neve ma már a történészek emlékezetéből is kihullott." (3. old.– Spira szerint ezzel szemben Mészáros Károly a történetírói berkekben eddig is jól ismert figura volt, csak a bevezető írója nem ismeri a szakirodalmat! Furcsa, hogy Spira György írja ezt, aki „A magyar forradalom 1848–49-ben" (Gondolat Kiadó, Bp. 1959) c. monumentális művében, s az Egyenlőségi Társulatról írt – általam idézett – feldolgozásában (egyéb műveit nem számítva) Mészáros Károly szerepének, életútjának taglalását mellőzi, illetve nevét még felsorolásban sem említi! Az, hogy néhány mű, amelynek bibliográfiai adatait Spira György még vitairatban is szokatlanul pontatlanul közli (lásd „nagy Kossuth-kiadvány" stb.), néhány sort szentel Mészárosnak, vagy olykor felsorolásban említi, aligha elégséges érv kijelentésem cáfolatára.

2. Bevezető: „A felszabadulás utáni kutatások felszínes jellege következtében továbbra is rejtve maradt személye, mert nem az inkriminált polgári irodalom felszínén, hanem a mélyrétegekben helyezkedett el." (5. old.) A „kutatások felszínes jellege" kijelentés valóban magyarázatra szorulhat. Bár a szövegkörnyezet az értelmezést megkönnyíti. Klaniczay Tibor nemrég megjelent Hagyományok ébresztése c. könyvének (Szépirodalmi K., Bp. 1976) Gondolatok a nemzeti hagyományról c. tanulmányában fejti ki részletesen azt a hátteret, ami e kijelentésem mögött áll: azt, hogy a szocialista irodalom- és történettudomány lépésről lépésre hódította meg a magyar múlt teljességét. Klaniczay így ír erről: „A hatalom megragadására törő osztály mindig a merészen újat hangsúlyozza, támadja a korábbi társadalmi rend hagyományrendszerét, és a múltból csak az osztály céljaival szorosan egybevágó, forradalmi elemeket emeli ki. Később, hagyománybázisának kiszélesítésére törekszik, igyekezve minden olyan múltbeli kulturális értéket mozgósítani, mely céljai szolgálatába állítható, melyet tehát „haladó"-nak tekinthet. Mikor pedig végleg konszolidálódott hatalma, és az új társadalmi rend megvert ellenségei már alig profitálhatnak a hagyományból, az új osztály a hagyomány egésze letéteményesének és örökösének tekinti magát." (7–8. old.). Mészáros Károly ennek a folyamatnak – önhibáján kívül – most folyó ütemébe került. Erre utaltam én, de – már említett okok miatt – terem nem volt a gondolat részletes kifejtésére.

3. Bevezető: „. . . úgy tűnik, lejárt már az az idő, mikor a XIX. század történelmi személyiségei közül csak a legnagyobb alakok, s közülük is elsősorban az egyértelműen »pozitív«-nak minősítettekről jelentek, jelenhettek meg publikációk. Elegendő áttekinteni a 19. századra vonatkozó utóbbi közel három évtized történeti irodalmát, hogy a Kossuth, Széchenyi, Deák, Petőfi, Táncsics és még néhány – kétségkívül legfontosabb – személyiség kutatásának egészségtelen túlburjánzása szembetűnjék. A másod-harmadvonalbeli, s főleg nem »tisztán pozitív« figurák ebben az együttesben nem

kaptak »polgárjogot«." Való igaz, hogy a megfogalmazás élességén változtatni kellene – ma már nem írnám így. De a kijelentés velejéért most is vállalom a felelősséget, mert ténykérdésekről van szó. Klaniczay idézett tanulmánya is támogat abban, hogy a marxista történetírás első másfél-két évtizede értékítéleteit, súlypontozását ma már nem minden tekintetben tartjuk helyesnek. 1848/49 mellékszereplői tekintetében ma is lassan halad előre a kutatás. A Spira által ellenbizonyítékul említettekről pedig szabadjon megjegyeznem, hogy *nem mellékszereplők!* Különösen nem az Perczel, Horárik, Csányi, Ujházy, Damjanich és Guyon, hogy másokat ne említsek. Ha ők mellékszereplők, kik a főszereplők? ! Kossuth és Görgei! (utóbbiról egyébként szintén nem jelent meg monografikus feldolgozás 1945 után). Ez nem színpadi dráma, amelyben egy vagy két főszereplő van, a többi mellékalak! Az, hogy még – mint Spira írja – a 19. század vitathatatlanul legnagyobb személyiségeinek életrajza is hiányos (az évfordulón derült ki, hogy Petőfiről is milyen keveset tudunk, s még annak is jelentős részét rosszul tudjuk, pedig róla könyvtárnyit írtak össze, nem úgy, mint a Spira által említett Táncsicsról). Mindez csak a bevezetőmben írtakat erősíti. Mennyire kevés lehet a „mellékszereplők" százaira vonatkozó tudásunk, ha még a legfőbbek tekintetében is komoly gondjaink vannak – s mi ez, ha nem felszínesség, felületesség? ! Az sem lehet vitás, hogy az 1950-es évek feldolgozásai ma már sok tekintetben nem kielégítőek.

4. Az Egyenlőségi Társulat alapszabálya és működése tekintetében köszönöm Spira György kiegészítő, pontosító megjegyzéseit.

5. Bevezető: „Ha meggondoljuk, hogy a nemzetiségi kérdés helyes felfogásáig csak a legutóbbi években jutottunk el Magyarországon (pedig ma már a nemzetiségek száma nálunk elenyésző), akkor feltehető a kérdés: jogunk van-e megsemmisítő ítéletet mondani elődeink fölött" (7. old.). Engedtessék meg – talán nem állok egyedül álláspontommal –, ha több esetben (igaz, inkább 1867–1944 viszonylatában) a magyar történetírás egyes képviselőinek, s egyes szomszédos országok több történetírójának nacionalista kijelentéseit „ítéletszerűnek" éreztem, s erre vonatkozik megjegyzésem.

Összefoglalva az előbbieket: Spira György vitacikkében öt-hat kiragadott mondat és bizonyos nyomdahibák kapcsán kideríti, hogy az inkriminált kötet nem tudományos módszerekkel készült, sajtó alá rendezője nem ismeri a szakirodalmat, s ezért a magyar történetírásról ferde képet fest.

Válaszomat a történeti forráspublikálás védelmében írtam, mert mint fiatal kutató – azt hiszem joggal – érzem úgy, nem volt hiábavaló, s főleg félrevezető Mészáros Károly „Önéletírásának" közlése. Amikor a publikáción dolgoztam, reméltem, hogy hozzájárulok a magyar történelem e korának teljesebb feltárásához. Vallom, hogy reményem nem hiábavaló . . .

TÖRTÉNETI IRODALOM

BÓNA ISTVÁN:

VII. SZÁZADI AVAR TELEPÜLÉSEK ÉS ÁRPÁD-KORI MAGYAR FALU DUNAÚJVÁROSBAN

(Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 162 oldal, 16 szövegközti kép, 42 képtábla és 2 térkép melléklet)

A szerző alapos feldolgozásában az avar kori településekre összpontosította figyelmét. Eljárása indokolt, mert az avarok gyűjtőnéven ismert népcsoportok települési módja és gazdálkodása támasztja a legtöbb kérdőjelet. A kérdőjelek nyomában megjelennek az elméletek. A szürke bizonyosság azonban a legötletesebb elméletnél is jobb. Bóna István könyve eloszlatva kérdéseket és elméleteket, új, megbízhatóan adatolt magyarázatokkal szolgál.

A 7. század első éveiben az avarokat súlyos katonai vereségek érték. Arra kényszerültek, hogy a Kárpát-medencében telepedjenek meg, ahol korábbi, több száz kilométeres szállásváltó vándorlásaik lehetetlenné váltak. A szerző feltételezése az, hogy a mai Dunaújváros, az egykori római Intercisa castrum közelében az első avar csoport a 7. század első éveiben telepedett meg, ez azonban leletanyagon nem mutatható ki.

A második telepes csoport talán a 620-as években érkezett, egy újabb vereség következményeként. A Duna folyásához igazították északról délre húzódó településüket, négyszöget képező árokudvarokon építették fel földbe mélyített házaikat. Tetőszerkezetüket rendszerint a házak hossztengelyének végein elhelyezett ágasfák tartották. Nagy kövekből rakott nyitott tűzhelyek és földbe vájt kemencék voltak a házakban. A római romokból csak köveket, téglákat és szegeket szereztek. A létfenntartásban a nagyállattartás dominálhatott, a falut főként téli szállásként lakták. A házakban talált agyagedény töredékek, az orsógombok azonban arra vallanak, hogy a helyben maradottak a környező földeket talán már művelésbe fogták. A földművelést bizonyító leletanyag nem került elő. A házakban talált szárnyascsontok szintén letelepült életmódra utalnak. A településsel északról (Dunaújváros–Simonyi dűlő) és délről (Mezőfalva) határos körzetekben feltárt nagy korai avar temetők és település azonos anyagi műveltségbe tartoznak A kerámia-művesség formakincse, technikai eljárása belső- valamint közép-ázsiai hagyományokat mutatnak. A kerámiatípusok összetétele az avarokra jellemző a 7. század első és második harmadában. A második települést egy-két évtized után, a szerző feltételezése szerint, a 630-as évek küzdelmei nyomán, a lakosok feladták. Rövidesen újabb telepesek szálltak meg a területen, anyagi műveltségük nem különbözött az imént jellemzettől. Házaikat azonban jurt táborszerűen, délre néző félkörben építették fel. Házaik köré nem húztak árkot. Ellenben településüket háromszoros sáncgyűrűvel erősítették meg. Ez a csoport hirtelen hagyta el házait.

A középső avar periódusban ismét benépesedett a dunaújvárosi fennsík: 670 táján az Alsó-Don vidékén felbomlott Kovrát fejedelem onogur-bolgár politikai alakulata. Szétköltöző népének egyik jelentős csoportja a Kárpát-medencében telepedett meg. A szerző azt állapítja meg, hogy az új bevándorlók egyik csoportja választotta lakóhelyül a már korábban is lakott körzetet. Házaikat egymástól jelentős távolságra, tanyaszerűen építették fel: „portáikat" a korai telepesekhez hasonlóan árkokkal vették körül. Más az anyagi műveltségük, hiányzanak belőle a korai avar telepesekre jellemző szürke kerámiatípusok. A betelepült onogur-bolgárok egyik rangos vezetője népével a Mezőföld déli peremén helyezkedett el. Birtokát valószínűleg felosztotta családtagjai és előkelő fegyveresei között, ezek temetkezési helyei Igar, Iváncsa, Dunaújváros környékén kerültek elő. Az utóbbi helyen valószínűleg a castrum területén álltak az előkelők jurtái, míg köznépük a korábbi avar település nyújtotta feltételeket használta fel. Az előkelők sírjai alig 100 méterre a korai avar település középpontjától kerültek elő. A köznép egyszerű sírjai is ismertek; ezek és mellékleteik a gazdagok egyszerűbb változatai. A középső avar periódus népessége egy-két évtized múltán elhagyta a települését. További

avar megtelepülésre sokáig nem került sor, de a késöavar korra jellemző griffes-indás övdíszekkel és késői kerámiával ellátott sírmező, a korábbi előkelő sírmező és a település közötti területen előkerült. Viszont késői településnek a nyomai nem bukkantak fel, vagy elpusztultak a modern kor nagy építkezései következtében. Valamennyi avar periódus házai kicsik: 3,5 X 2,5 méteres a nagyságuk.

A magyarok a 11. században kezdtek megtelepedni az egykori avar település helyén és a 13. század közepéig e területen laktak. A szerző nyomatékosan figyelmeztet, hogy a 7. század végével zárult avar település és a középkori magyar település megjelenése között mintegy 400 év hiátus van. A helyi lakosság folyamatosságáról, avar–magyar kontinuitásról tehát nincs szó.

Tudni kell, hogy a régészet tömeges adatait a kerámia, az égetett agyagedények típusai képezik. Érthető tehát, hogy a településről előkerült kerámiatípusokat a szerző gondos elemzésnek vetette alá. Vizsgálatát időszerűvé tette, hogy az avar kor kerámiatípusait illetően az a nézet alakult ki, hogy a kezdetleges pásztor életmódra berendezkedett avarság csak durva kézzel formált szürke kerámiát ismert, vagy még azt sem. Feltételezték, hogy a kézzel formált kerámiatípusok is nyugati hatásra terjedtek el az avarok körében. A korongolt sárga finom kerámiát illetően vitathatatlan megállapítás volt, hogy nem avarok, hanem nyugati műhelyek készítették.

Az első jelentős avar kori település kerámiaanyagából és egyéb, avar kori anyaggyűjtések eredményeiből kiindulva a szerző gondos elemzésnek vetette alá e korábbi megállapításokat. Pontosan adatolja, hogy a durva házi kerámia a készítés technikája szempontjából kézzel és kézi korongon formált edényekből állt. Mindkettő típusa belső-ázsiai hagyományokra megy vissza. Az Ulan-Ude környéki Ivolga, mongóliai Noin-Ula melletti hun emlékekben a 3–4. században, a dél-szibériai Minuszinszki-medence területén a Tastik műveltség anyagában pedig már korábban megvolt. A korongolt sárga, finom kerámia közép-ázsiai kerámiaműhelyek technikájával mutat rokonságot. A közép-ázsiai lelőhelyeken, Horezm, Uzboj körzetéből már a 4. században ismertek azok a kerámiatípusok, melyek az avarság első hullámával, a 6. század elején a Kárpát-medencébe kerültek. A szerző megállapítja, hogy Eurázsiában az emberiség öt évezreden át korong nélkül készítette agyagedényeit. A koraközépkor olyan jelentős népe, mint a longobard a 6. század elején, edényeit 80–90%-ban kézzel formálta. A szláv törzsek nagyobbik része a 6–7. században – az avar kerámiaművességgel egy időben – korongolás nélkül gyártotta edényeit. Vagyis, a korongolás nélküli edénygyártás nem a kezdetlegesség jele. Bóna István úgy következtet, hogy a dunaújvárosi telep anyagában rendkívül erős és friss a belső- és közép-ázsiai réteg, ez pedig nem az avarokhoz csatlakozott idegen néprészek, hanem maga az avarság mellett tanúskodik.

A szerző szolid adatsort vonultat fel egész gondolatmenetének alátámasztására, következtetései kifogástalanok. A dolgok természetéből következik azonban, hogy ennek ellenére több vonatkozás még további tisztázásra vár. Nem érzem mindenben meggyőzőnek, hogy a dunaújvárosi avar település sorsában beállott helyi fordulat oly közvetlen összefüggésben állt volna az események nagy hullámaival. Erre nézve további avar települések elemzése nyújthat majd újabb támpontokat. Addig a fordulatok nyitott kérdések maradnak. A Belső- és Közép-Ázsiából előjövő népek műveltsége vándorlásaik során lényeges módosuláson ment át, bár a hagyományos elemek rendkívül szívósan tovább éltek. Hogy miért éppen ez, vagy az tanúsít ellenállást a külső hatásokkal szemben, erre ma még nehéz felelni. Úgy tűnik, hogy a szertartásokkal a nemzetségi és családi élettel kapcsolatos tárgyak formakincse különösen ellenálló a külső hatásokkal szemben. Bóna István pontosan érvel, amikor az avarság alapműveltségének belső-ázsiai művelődéstörténeti és hagyományhátterére hivatkozik, és benne jelöli meg egyes kerámiatípusok forrását. A szűkebb etnikai aspektus azonban még tisztázásra szorul, mert hiszen Ivolga, Noin-Ula és Tastik, továbbá az egyébként helytálló szaltovo-majaki példák esetében avar népi háttér nem merült még fel. A szerző nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az avar hullámokkal közép-ázsiai keramikusmesterek értkeztek a Kárpát-medencébe. E felfogást cáfolni és bizonyítani egyaránt nehéz. A közép-ázsiai fejlett ipari központok kerámiagyártásának formakincse roppant nagy területen utánzásra talált. Nehezen bizonyítható, hogy a Közép-Volga, Alsó-Káma és az Ob–Irtis vidékétől Araráttig, valamint a Kínai Nagy Faltól az Alpok keleti nyúlványáig mindenhol eredeti közép-ázsiai mesterek honosították meg a vitathatatlanul közép-ázsiai előképeket idéző kerámia formakincset. Az avar kor kerámia-művességének művelődéstörténeti és hagyományháttere tisztázott és ez szilárd eredmény. Finomítást igényel viszont a régiók szűkítése, az etnikai háttér kérdésében pedig elmélyült módszertani megalapozásra van még szükség. Egyébként a kerámiatípusok konvergenciáját is szemügyre lehetne venni. Alaposabb indoklásra szorul a könyvben említett avar bevándorlók megjelenésének időrendje.

Bóna Istvánt elismerés és köszönet illeti munkájáért. A nyitott kérdések nem speciálisan művére, hanem általában a népvándorlás kor fejleményeit vizsgáló kutatásokra jellemző gondok. Végezetül, de nem utolsósorban a szerzővel együtt teszek eleget a szomorú tisztességnek, amikor tisztelettel adózom B. Vágó Eszter emlékének, akinek a dunaújvárosi avar kori telep megmentése köszönhető.

Bartha Antal

ANTONIUS DE BONFINIUS:

RERUM UNGARICARUM DECADES, TOM. IV. PARS II. APPENDIX, FONTES, INDEX. Ed. MARGARITA KULCSÁR ET PETRUS KULCSÁR

(Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Red. Antonius Pirnát)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 285 l.)

Bonfini művének, a XV. századi magyar történelem egyik legfontosabb forrásának egyetlen tudományos kiadása 1936–1941 között Juhász László, Fógel József és Iványi Béla gondozásában jelent meg négy kötetben. A mű csonka maradt, mert bár Bonfini teljes szövegét tartalmazta, nem készült hozzá mutató, s hiányzott az első kötetben beígért függelék is, amelynek a különböző kiadásokhoz írt előszókat, az ott közölt kritikai megjegyzéseket, és – humanista műről lévén szó – dicsőítő költeményeket kellett volna tartalmaznia. Kulcsár Péter, aki Bonfini forrásait és munkájának keletkezését vizsgálta 1973-ban megjelent könyvében talán a legjobban érezte ezt a hiányt és tiszteletreméltó önfeláldozással szánta rá magát a feladat teljesítésére. Az itt ismertetendő kötetben – ez foglalja el egyharmadát – összesen 30 darabból áll az Appendix, Brenner Márton 1543-ban írt levelétől kezdve egészen Bél Károly Andrásnak az 1771-i Bonfini-kiadáshoz írt előszaváig. A közölt anyag természetesen egyenetlen, de bőven találhatók köztük olyan írások, amelyek kritikai megjegyzéseket fűznek Bonfini művéhez. Ügyes megoldás volt, hogy a régebbi kiadások lapszámára történő hivatkozást Kulcsár a mai pontos helymegjelöléssel egészítette ki.

A kötet kétharmadát a mutatók teszik ki. Külön találjuk a Bonfini által említett auctorok névsorát, a közelebbi megjelölés nélkül (pl. a magyar krónikára) történő hivatkozásokat és Bonfini forrásainak felsorolását (107–152. l.). A jó néhány oldalt tartalmazó hibajegyzék után következik az egész mű névmutatója, nem kevesebb mint 40 ezer tétellel és az előszóban olvasható (8–9. l.) szabatosan meghatározott elvek szerint.

A kötet es a szerzők érdemét talán azzal a megállapítással jellemezhetjük a legjobban, hogy ezzel Bonfini tudományos célokra használható kiadása teljessé vált és felhasználhatóvá. Köszönetet kell mondani a Kulcsár házaspárnak ezért az idegőrlő, hálátlan, de a mi számunkra olyan elengedhetetlenül szükséges munkáért: Bonfini hozzáférhetővé tételéért.

A kötet megjelenése még egy örvendetes jelenséget mutat: végre folytatódik fontos forrásaink szövegének kritikai kiadása.

Fügedi Erik

ZINA MARKOVA:

BÅLGARSZKOTO CÅRKOVNO-NACIONALNO DVIZSENIE DO KRIMSZKATA VOJNA

(Szofija, Izd. na Bålgarszkata Akademija na Naukite. 221 l.

Izszledvanija po bålgarszka isztorija 1.)

A BOLGÁR NEMZETI EGYHÁZI MOZGALOM A KRÍMI HÁBORÚIG

Új sorozat indul ezzel a kötettel a bolgár történettudományban, a közelgő nagy eseménnyel, az államalapítás 1300. évfordulójával kapcsolatos ez is, mint a bolgár történészeknek az utóbbi években sok egyéb kezdeményezése. Nagyjából a mi „Értekezések a történeti tudományok köréből" c. sorozatunkhoz hasonló, talán azzal a különbséggel, hogy nagyobb terjedelmű, de inkább csak a szakembereket érdeklő monográfiákat kívánnak ebben a sorozatban közreadni.

Zina Markova könyve ebben a mélységben talán valóban csak a szakembereket érdekli, bár a téma szélesebb érdeklődő közönség számára sem lehet közömbös. Az ún. nemzeti egyházért folyó harc ugyanis a bolgár nemzeti megújulási mozgalom része volt, lényege a bolgároknak az a kívánsága, hogy a főpapok ne görög nemzetiségűek legyenek, hanem bolgárok, illetve idővel az a követelés, hogy a bolgár egyház teljesen független legyen a konstantinápolyi patriarchátustól. Ez a mozgalom 1870-ben győzelemmel végződött, létre is hozták a török kormány támogatásával a bolgár exarchátust. Csakhogy ekkorra a nemzeti mozgalom igényei már meghaladták ezt a követelést, a teljes függetlenség volt a cél.

Éppen ez a körülmény, és az, hogy az egyházi mozgalom mögött a bolgár társadalom konzervatív rétegei álltak, amelyek ellenezték a törökellenes forradalmi harcot, arra vezettek, hogy a marxista bolgár történettudomány az egyházi harcra eddig nem fordított különösebb figyelmet, a forradalmi küzdelemre összpontosította érdeklődését.

A könyv – nem minden előzmény nélkül az utóbbi években – most ismét elővette a kérdést, és részletesen, számos új levéltári anyagot is megmozgatva vizsgálta meg a mozgalom korai szakaszát, amikor ez még szinte egymagában jelentette a nemzeti mozgalom politikai vonulatát.

A bevezetőben rövid historiográfiai áttekintést ad, már itt meglepő, hogy a korábbi, éles kritikával ellentétben a polgári történetírást igen elismerően tárgyalja, voltaképpen minden kritikát mellőzve. Akkor viszont érdemes lett volna megemlíteni James F. Clarke amerikai történész könyvét, amely éppen az angol–amerikai missziókra vonatkozóan közöl sok anyagot, és nemrég jelent meg (eredetileg 1937-ben íródott), bár kétségtelenül nagyobbrészt a Krími háború utáni korszakot tárgyalja (de a polgári feldolgozások is arra helyezték a hangsúlyt, ezért is kutathatott fel a szerző annyi új adatot). Megmutatja a bolgár egyház helyzetét az önálló patriarchátus megszüntetése (1393) utáni időszakban, sok adatot közöl a görög egyház által bevezetett adókra, kár, hogy a követelt és ténylegesen behajtott egyházi adók reális értékét nem mutatja meg, milyen terheket rótt ez a bolgár lakosságra.

Nagyon helyesen mutat rá arra, hogy a görög egyházi és ezzel kulturális befolyásnak mély gyökerei vannak a bolgár fejlődésben, s ezt nem ítéli el, hanem természetesnek tartja. Azt is hangsúlyozza, hogy a bolgár egyházi harc kirobbanásáig, vagyis nagyjából az 1840-es évekig a görög főpapság nem törekedett a bolgár kultúra elnyomására, a bolgárok elgörögösítésére, – ha többnyire nem is tett semmit az érdekében. Csak az 1840-es évektől kezdve mutatkoztak ilyen törekvések, akkor is elsősorban a bolgár peremterületeken, Thrákiában és Makedóniában, ahol a görög befolyás megtartására több remény látszott, mint a bolgár lakta területek központi részein.

A tárgyalás zömét az egyházi harc eseménytörténete teszi ki, első megnyilvánulásai az 1820-as évektől kezdve, majd kiteljesedése az 1840-es években. A mozgalom két vezetője, Neofit Bozveli és Ilarion Makariopolszki ekkor fordult több beadvánnyal a török kormányhoz bolgár püspökök és metropoliták kinevezése érdekében. A végső célt, az önálló bolgár egyház megteremtését még nem hirdették meg, de a szerző szerint valójában már ekkor erre gondoltak. Neofit Bozveli beadványa élesen bírálta a cári kormány politikáját, mert az a konstantinápolyi patriarchátust támogatta. A mozgalom központját a Konstantinápolyban lakó bolgárok alkották. Az egyházi harc részleteit egyházmegyénként tárgyalja a könyv, és itt – megint új jelenség – pozitívan tárgyalja az ún. csorbadzsik, tehát a bolgár előkelők, gazdagok, vagyis burzsoázia tevékenységét. (Korábban a marxista történettudomány teljesen elítélő álláspontot foglalt el velük kapcsolatban.)

Befejezésül a francia és az orosz politikát mutatja be a bolgár egyházi kérdés vonatkozásában, a francia érdeklődést az évszázados levantei kereskedelmi kapcsolatokból vezeti le. A francia politika a konzervatív lengyel emigráció, Adam Czartoryski herceg konstantinápolyi ügynökeivel (elsősorban Michał Czajkowskival) működött együtt, s a bolgár vezetőket arra igyekezett rávenni, hogy minél szorosabb viszonyt alakítsanak ki a török kormánnyal. Az orosz politika a balkáni pravoszlávok egységét óhajtotta, ezért nem támogatta a bolgár követeléseket. A teljes egyházi önállóságot egyébként a francia külpolitika sem óhajtotta.

Zina Markova sok új anyagot hoz, ugyanakkor az eseményeket mindig jól helyezi el a szélesebb folyamatokban. Anyagai és értékelései egyaránt figyelemre méltóak. Kár, hogy az egész mozgalmat mégis csupán a nemzeti történelem keretei közt tárgyalja, ezért is hangsúlyozza, több ízben, hogy az egyházi harc a nemzeti mozgalom speciális bolgár formája volt. Nyilvánvaló, hogy ha pontosan ilyen harc másutt nem is volt (pontosan azonos eseménysorok különben sincsenek soha a történelemben), nagyon erősen erre emlékeztető jelenségek bőven akadnak a kelet-európai fejlődésben, hogy csak a

Habsburg-birodalom pravoszláv és unitus egyházainak a harcára, vagy a szlovák evangélikusok mozgalmaira utaljunk. Ettől eltekintve azonban Zina Markova könyvét örömmel üdvözölhetjük, s várjuk folytatását, az egyházi harc vizsgálatát az 1856–1870 közti szakaszban. Nyilván akkor lesz alkalma az osztrák politika, ezzel kapcsolatban a korábbi katolikus térítési kísérletek bemutatására meg az angol–amerikai protestáns térítési kísérletek értékelésére.

Niederhauser Emil

OCSERKI REVOLJUCIONNÜH SZVJAZEJ NARODOV ROSZSZII I POL'SI 1815–1917

Pod red. V. A. D'jakova, A. Ja. Manuszevicsa, I. Sz. Millera, I. A. Hrenova (Moszkva, Nauka, 1976. 602 l.)

VÁZLATOK OROSZORSZÁG ÉS LENGYELORSZÁG NÉPEINEK FORRADALMI KAPCSOLATAIRÓL

Szovjet és lengyel történészek már hosszú évek során át dolgoznak a két nép, ill. két ország kapcsolatainak, elsősorban munkásmozgalmi kapcsolatainak feltárásán, több dokumentumkötet látott már napvilágot. A munka még korántsem fejeződött be, az itt ismertetett kötet felelős szerkesztője, I. Sz. Miller erre utal bevezetőjében is, de leszögezi, hogy már most kellő anyag áll rendelkezésre egyfajta összegezés számára. A további anyagfeltárás esetleg részleteiben módosíthatja majd a képet, a fejlődés fő vonalai már most is világosan látszanak.

A könyvet szerényen csak vázlatnak nevezik, holott valójában roppant gazdag anyagot sűrít össze a közel 600 lapnyi szövegben. Nyilván reménytelen vállalkozás volna valamiféle tartalmi ismertetést adni a 12 fejezet mondanivalójáról, amely a 18–19. sz. fordulója körüli helyzet, az akkori orosz–lengyel kapcsolatok vizsgálatától az Októberi Forradalomig és annak következményeiig nyúlik. Inkább csak a széles körű szerzőgárdát felvonultató munka néhány jellemző vonására szeretnénk utalni.

Elsőként talán arra, hogy a szerzők mind tartották magukat ahhoz az előszóban is kifejtett módszerhez, hogy a forradalmi kapcsolatokat meghatározó keretek, az általános politikai történet és a munkásmozgalom története tárgyalására részletes formában nem kerül sor, ezt minden esetben csak néhány mondatban jelzik, hogy annál több hely maradjon a tárgyra vonatkozó mondanivaló közlésére. Nagyon helyes elv, jó volt, hogy következetesen keresztülvitték, hiszen a könyv olvasói nyilván tisztában vannak ezekkel az eseményekkel, s nem szükséges újból kifejteni mondjuk az 1905-ös forradalom jellegét, elég, ha pl. csak utalnak rá, hogy módszereit, eszközeit tekintve proletár forradalomnak is tekinthető.

A könyv a forradalmi kapcsolatnak történetét tárgyalja, az egyéb jellegű kapcsolatokra még csak nem is utal. Így a dekabrista mozgalom kapcsolatairól bőven esik szó, később az 1863-as felkelés előzményeiről, majd a munkásmozgalom kapcsolatairól. Elég ritkán, de olykor a szellemi élet vezető képviselőinek személyes kapcsolatai, a két kultúra kölcsönös ismerete és hatása is szóba kerül, ezeket a részeket talán érdemes lett volna bővebben kifejteni. A szerzők igyekeznek ebben a vonatkozásban is a pozitívumokat hangsúlyozni, hogy pl. a klasszicista orosz költő, Gyerzsavin 1813 táján megértéssel fordult a lengyelek felé, de azt sem hallgatják el, hogy 1794-ben Varsó elfoglalása alkalmával még Szuvorovot ünnepelte. Vagy azt sem, hogy az 1830-as novemberi felkelés idején az orosz társadalmat átható nacionalizmus még Puskint is rövid időre magával ragadta.

A nemzeti mozzanat természetesen lényeges szerepet játszik végig az egész könyvön, a szerzők igen nagy figyelmet fordítanak rá, hiszen a forradalmi kapcsolatokban is nagy súllyal esett a latba az együttműködési készség mellett a mindkét fél részéről megnyilvánuló bizalmatlanság, előítéletek sora. Már a kezdeteknél fokozta ezt az a szerencsétlen körülmény, hogy az orosz mozgalom korábban indult meg, 1825-ben, amikor a lengyelek még nem voltak felkészülve, 1863-ban viszont a lengyelek léptek fel korábban, orosz figyelmeztetések ellenére.

Ennek ellenére tudott mégis minden időszakban gyümölcsöző együttműködés kialakulni a két nép forradalmi erői közt. Az erre vonatkozó, elsősorban a munkásmozgalmi anyag igen gazdag, a szerzők nagyon sok oldalról vizsgálják meg és tárják fel az adatokat, odáig elmenően, hogy a század-

fordulónál már gondosan jelzik, hogyan tárgyalta az orosz munkásmozgalmi sajtó a lengyel munkásmozgalom eseményeit és fordítva.

Sokat foglalkozik a könyv a bolsevikok és a lengyel szociáldemokraták ellentétével a nemzeti önrendelkezés kérdésében, amely a véleménykülönbségek kardinális pontja volt, de ebben a vonatkozásban csak sok új részletadatot tud felsorakoztatni, az eddigi alapvető értékelést, hogy a bolsevikok képviselték a helyes álláspontot a nemzeti önrendelkezés felvételével programjukba, nem módosítja.

Nyilvánvaló, hogy a kapcsolatok zömét az orosz és lengyel forradalmárok kapcsolatai teszik ki, de a szerzők mindig figyelemmel vannak az orosz birodalom egyéb, ott élő népeire, különösen az ukránokra és beloruszokra, de másokra is.

A forradalmi kapcsolatokat tárgyalja a könyv, s ezeket az első fejezetekben valóban szélesen értelmezi, még a kulturális szférát is bevonva. A Waryński-féle első Proletariat megfelelő partnerét teljes joggal a Narodnaja Voljában találja meg, az ő kapcsolataikat, megint csak a nemzeti kérdésben mutatkozó érzékenységeket is tárgyalja. A továbbiakban viszont – az anyag bősége mellett és ellenére – valójában leszűkül a tárgyalás horizontja. Leszűkül egyrészt abban a vonatkozásban, ami már a korábbi fejezeteknél is megmutatkozott, de ott bizonyos mértékig indokolt volt, hogy csak az orosz-lengyelországi lengyel fejlődést kíséri figyelemmel, a többi lengyel területtel nem foglalkozik (Krakkó és a galíciai szociáldemokraták csak 1912-ben kerülnek elő). De leszűkül abban az értelemben is, hogy csak a munkásmozgalmi kapcsolatokat tárgyalja, ezeken belül is érdemben csupán a bolsevikok és a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPiL) kapcsolatait, a lengyel szocialista párt (PPS) részletesebb tárgyalására csak a párton belül bekövetkezett szakadás, a PPS-baloldal különválása után fordít figyelmet. A mensevikek, az OSzDMP egyéb frakciói, vagy másrészt a PPS-frakció kapcsolatai csak marginálisan kerülnek elő, az eszerek lengyel kapcsolatai (vagy egyáltalában elképzelései a lengyel kérdés alakulásáról, amit a bolsevikok vonatkozásában mindig megvilágítanak a szerzők) már teljesen kívülmaradnak a könyv érdeklődési körén. Nyilvánvaló, ha abból a szempontból indulnak ki a szerzők, hogy az imperializmus korában végső fokon a szocialista forradalomnak kellett sorra kerülnie, csak az erre irányuló mozgalom a forradalmi, akkor ez az eljárás indokolt. Dehát ismeretes, hogy a bolsevikok is első menetben polgári demokratikus forradalomra készülődtek fel, ez volt a soron következő feladat, s ebben az esetben mégis legalább valamelyes figyelmet kellett volna fordítani mindazokra a pártokra és erőkre, amelyek a polgári demokratikus forradalmat készítették elő. Ez nyilván az anyag további bővítését igényelte volna, de talán nem lett volna érdektelen.

A hatalmas anyagot megmozgató munkákban mindig elképzelhetők apró elírások, pontatlanságok; hadd hívjuk fel a figyelmet egy ilyenre: 1916-ban nem Andrássy Gyula gróf volt a Monarchia közös külügyminisztere, hanem Burián István báró (Andrássy tudvalevőleg csak a Monarchia utolsó néhány napjában töltötte be ezt a funkciót). Az valóban fennáll, hogy a világháború idején foglalkozott a lengyel kérdéssel, s ezért a burzsoá Lengyelország a két világháború közt nagy rokonszenvvel tárgyalta.

Az ilyen észrevételek persze mit sem változtathatnak a kötet általában igen pozitív értékelésén. Nagy munka összegezése ez a kötet, tiszteletre méltó erőfeszítések eredménye, igazuk van a szerzőknek: a még ezután feltárásra kerülő anyag nyilván már csak részleteiben fogja finomítani a kötet alapvető megállapításait.

Niederhauser Emil

ILLUSTRIERTE GESCHICHTE DER DEUTSCHEN REVOLUTION 1848–49

(Berlin, Dietz Verlag, 1973. 381 l. Redaktion: Walter Schmidt)

AZ 1848–49-ES NÉMET FORRADALOM KÉPES TÖRTÉNETE

Az NDK történetírásában a demokratikus és forradalmi hagyományok apolása mindig fontos helyet kapott, s ebből a szempontból az 1848–49-es évek eseményeit tárgyaló művek is kiemelkedő jelentőségűek. A most ismertetésre kerülő kötet, amely az 1848-as forradalom 125. évfordulójára jelent meg, tudományos népszerűsítő formában kívánja a kutatás eredményeit a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tenni.

A nyitó fejezetben az előzményekről kapunk képet: az új termelőerők és a régi termelési viszonyok ellentmondásából fakadó osztályellentétekről, a forradalmi demokratizmus irodalmi vetületéről (Heine, Büchner), és azokról a gazdasági folyamatokról, amelyek nyomán megindult a kapitalizmus alapvető osztályainak gyors ütemű kialakulása. Úgyszintén szó esik a radikális változás ideológiai előkészítéséről: az ifjú hegeliánusokról, Feuerbachról és Heinéről. De a közvetlen előzmények közé tartozik Marx és Engels munkássága, amelyet a Szent család, a Német ideologia és a Német–francia évkönyvek jeleznek ebben az időben. A baloldal már a szervezkedés útjára is lépett (Kommunisták Szövetsége) és megszületett a forradalmak előestéjére a tudományos szocializmus első programadó dokumentuma is, a Kommunista Kiáltvány.

A nemzeti történelem kiemelkedő eseményeinek bemutatásakor sokszor jelent buktatót a nemzetközi folyamatokba való beágyazás, a kapcsolat megteremtése egy nagyobb régióval. Ez különösen akkor válik fontossá, ha jelentős nemzetközi eseménysor egy láncszemét ismerhetjük meg, mint ebben az esetben is. A szerzők nagy gondot fordítottak arra, hogy a németországi eseményeket az 1848–49-es európai fejlemények kölcsönhatásában ábrázolják, az egyes forradalmi szakaszok kezdetén és csomópontjain mindig kitekintést kapunk Európa többi forradalmának helyzetéről, azok belső és külső viszonyairól. Ezáltal a német forradalmat valóban az európai mozgalmak egyik alkotó elemeként ismerhetjük meg.

Ebből a kiindulásból kapunk képet az 1848 márciusi nyugat-németországi és berlini megmozdulásokról, melyek nyomán úgy tűnt, hogy az első lendülettel sikerül a mérsékelt burzsoázia legfőbb politikai célkitűzését, az alkotmányos monarchiát elérni. Az elkövetkező időszakokban azonban megmutatkozott az 1848–49-es német forradalomnak az a sajátossága, hogy mindjárt a kezdet kezdetén elérte csúcspontját, bár a politikai erők erős megosztottsága már ekkor jelentős gátló tényezőként jelentkezett.

Bár sikerült a szerzők által furcsa módon még félfeudálisnak tartott nemesség politikai hatalmát korlátozni és a nép számára is az első demokratikus jogokat kivívni, a legfontosabb feladatok még hátravoltak, s ezek végrehajtásától függött a forradalom sikere. Az első forradalmi hullám során az addig hegemón burzsoázia megrettent a forradalom továbbfejlődésének lehetőségétől és most már saját kivívott pozícióit féltve kész volt a tegnapi ellenséggel szövetkezni a továbbra is erős mozgásban levő néptömegek ellen. S így a „márciusi minisztériumok", bár forradalom eredményeként születtek meg, szembefordultak a további demokratikus törekvésekkel. A vezető nélkül maradt mozgalmak élére a kispolgári demokraták álltak.

A szerzők pontos rajzát adják annak a folyamatnak, ahogyan a hatalomban immár részesülő burzsoázia lába alól a tömegtámogatás elvesztésével kicsúszik a talaj, s ahogy az ismét erőre kapó reakcióval nem leszámolni, hanem kiegyezni akar. A további radikalizálódás tagadása azonban nem jelenti automatikusan a korábbi, még véglegesen fel nem számolt államhatalom szövetségét, különösen hosszú távon nem, és ennek fel nem ismerése politikai vakságról tanúskodik. Így légüres térben mozogva az egyre nyíltabban színre lépő ellenforradalmi erőkkel szemben visszakozni, kivívott pozícióit feladni kényszerült. Ez a magyarázata 1848 nyarán a Camphausen-kormány korai bukásának is.

A forradalmi néptömegeknek a Frankfurtban összeült parlamenttel kapcsolatos illúziói hamarosan tévesnek bizonyultak. A parlament csúfos kudarcot vallott, nem volt képes felnőni a ráváró feladatokhoz. Bár az általa létrehozott alkotmány az előzőekhez képest előrelépés volt, minden területen polgári viszonyok megteremtésére törekedett, ennek ellenére a liberális burzoázia antidemokratikus magatartása nyomta rá bélyegét.

Az ellenforradalom előretörését nem voltak képesek feltartóztatni az újbóli fellángoló forradalmi mozgalmak 1848 késő nyarán és 1849 tavaszán. A vezető kispolgárság ingadozása, félmegoldásai, valamint az, hogy a paraszti mozgalom hevessége nem volt olyan erejű, mint 1525–26-ban, másrészt a tartós szövetség hiánya a forradalomban részt vevő társadalmi erők között, mindez elősegítette az ellenforradalom győzelmét, ill. ezért nem jöttek létre egy sikeres forradalom fontos előfeltételei.

Kiemelten foglalkoznak a szerzők a munkásosztály részvételével az 1848–49-es német forradalomban, megmutatva önállósodási törekvését. Helyesen hangsúlyozzák, hogy ebben az időszakban a munkásság még csak a kezdeti lépéseknél tartott a politikai szervezkedés terén, létszáma az összlakosság arányában még csekély volt, de végül is azt az indokolatlan következtetést vonják le, hogy az 1848–49-es forradalomban a munkásság döntő szerepet játszott. A munkásság önállósodása, szervez-

kedése, további harca taktikájának és stratégiájának szempontjából valóban igen fontos volt a részvétel ezekben a harcokban, de döntő befolyásra akkor még nem tehetett szert. Az egyes konkrét helyzetekben jól ítélik meg a munkásság harcának fontosságát, de összességében az a valóságosnál nagyobb súlyt kap.

Jól figyelemmel kísérhetjük, hogy a forradalomellenesség mellett milyen hegemón törekvések alakították Poroszország politikáját például a schleswig–holsteini függetlenségi harcok idején vagy a kisebb fejedelemségek antifeudális, demokratikus küzdelmeivel szemben. Helyesen nyert megállapítást az is, hogy a porosz reakció felülkerekedése súlyos következményekkel járt az ország későbbi történetében. A mű jól fogja össze az eseményeket, a politikai csatározásokat, s a leírást még szemléletesebbé teszi az, hogy szinte mindig figyelemmel kísérik a nyilvánosság előtt folyó küzdelmeket, amelyek a különböző politikai, gazdasági, sőt élclapok hasábjain zajlanak le. Gyakran találunk kritikai utalásokat polgári történészek véleményére, amelyekkel kapcsolatban a prezentizmus vádja olykor valóban joggal merülhet fel.

A záró fejezetben áttekintik a 19. század, valamint a 20. század első felének eseményeit, kiemelve közülük azt a folyamatot, amelyben végül is az 1848–49-es forradalom céljai és hagyományai valósággá válhattak.

A képanyagról szóiva megállapíthatjuk, hogy azok sora nagyon változatos: korabeli festmények, metszetek, rajzok, képillusztrációk, nyomdai termékek egyaránt szerepelnek közöttük. A sajtó már akkor is nagy jelentőséget kapott a politikában: újságcikkek, felhívások, hirdetések és gúnyrajzok hozzák az olvasóhoz közel a forradalmi napok politikai életét. Kép és szöveg jól egészítik ki egymást. A színvonalas mű méltó ahhoz az eseménysorozathoz, amely hagyományainak ápolását céljául tűzte ki.

Barabás László

ANTON POLONSKY:

THE LITTLE DICTATORS.
THE HISTORY OF EASTERN EUROPE SINCE 1918
(London, 1975. 212 l.)
KIS DIKTÁTOROK. KELET-EURÓPA TÖRTÉNETE 1918 UTÁN

Igényes és merész vállalkozás mintegy 200 oldalban összefoglalni Kelet-Európa történetét a két világháború között. Nem kétséges, csak bonyolítja a feladatot, ha – mint a szerző teszi – abból indulunk ki, hogy nem lehet semmiféle egységről beszélni a térségben, nemcsak politikai, de gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben sem.

Az egység hiányát a könyv tárgyalási módszere kétségtelenül még jobban elmélyíti. Fejezetei egy-egy ország történetének áttekintését nyújtják a két világháború között; ezeket egy 25 oldalas, a modern Kelet-Európa kialakulását tárgyaló összefoglalás, valamint a második világháborúra és az azt követő évekre kitekintő fejezet köti egybe.

A felhasznált irodalom főleg angol nyelvű publikációkra utal, de a szövegből kitűnik, hogy – mindenekelőtt lengyel vonatkozásban – a szerző ennél sokkal nagyobb olvasmányanyagból vonta le következtetéseit. Nem véletlen, hogy éppen a lengyel történelem összefoglalását érezzük legsikerültebbnek. Itt érezhető leginkább az események nagyívű átfogásának a megfelelő részletekkel való kiegészítése, itt tűnik ki a szövegből, hogy a szerző teljesen érti a két világháború közötti lengyel politikai rendszer egész atmoszféráját.

Lengyelország példáján lehetett legjobban tanulmányozni, hogy azok a nézetek, melyek Kelet-Európa elmaradottságát csakis a nemzeti függetlenség hiányából vezették le, mennyire egyoldalúak. Gyakorlatilag az a függetlenség, mely elavult társadalmi viszonyokon alapult, vagy olyan politikai rendszereket akart bevezetni, – legyen bár az igen demokratikus politikai rendszer –, mely egy nem adekvát társadalmi struktúrának lett a felépítménye; mely egyik nagyhatalom hegemóniájára alapozva hozott létre a másik nagyhatalom ellen szövetségi rendszert a térségben, és a független kisállamokat ennek a játszmának figuráivá tette, feloldhatatlan ellentmondásokat tartalmazott és szinte elkerülhetetlen bukáshoz vezetett. Nem véletlen, hogy Csehszlovákia egyedüli kivételével a korszakon a

polgári demokrácia kudarca, az autarchikus, illetve totális fasiszta uralmi formák felülkerekedése húzódik végig.

Min bukott el a demokrácia? A forradalom vereségén, mint Magyarországon, vagy az életképesség és az Anschluss körüli vitákban, mint Ausztriában (ahol az a mondás járta, hogy a demokraták nem osztrákok és az osztrákok nem demokraták), vagy a nemzetiségi kérdés megoldatlanságán és a nemzeti önrendelkezés visszájára fordulásán, mint Romániában, ahol a saját nemzeti elnyomás alól való felszabadulást most saját nemzeti elnyomó rendszerrel ünnepelték, vagy a nemzetiségi problémát ügyesen kijátszó külső nagyhatalom erőfölényén, mint Csehszlovákiában? A történeti részletek szempontjából nem volt mindegy, a lényeget tekintve mégis valamiféle egységes folyamatról, úgyis mondhatnánk, sorsközösségről tanúskodott.

Sok vonatkozásban jól ragadja meg ezt a közösséget Polonsky. Már könyvének címe – „a kis diktátárok" – is utal arra, hogy a történtekben Versailles kudarcát és a polgári liberalizmus kudarcát is láthatjuk. Egyet lehet érteni vele abban, hogy a demokrácia nemcsak és nem is elsősorban egy politikai rendszer, hanem ennél sokkal mélyebben kell, hogy gyökerezzék a gazdasági, társadalmi struktúrában, a politikai gondolkodásban.

A könyv néhány igen szép elemző részben mutatja meg, hogy ez miért nem volt így. A román parasztság helyzetéről és struktúrájáról írt oldalak, a jugoszláv új állam belső ellentmondásainak kihatása a belpolitikai erők átcsoportosulására, a cseh és szlovák különbség megrajzolása, nem is beszélve a lengyel viszonyok szellemes ábrázolásáról, mind mutatják, hogy a szerző e tekintetben igen jól átgondolta mondanivalóját.

Nem kevésbé jó a szűk kereteken belül a külpolitikai kérdések felvetése, az egész francia uralmi rendszer összeomlásának bemutatása. A német uralmi rendszer kiépülése a harmincas években – helyesen – nem csak mint külső erő jelentkezik, hanem mint a belső elavult politikai és társadalmi struktúrából (illetve ebből származó elkeseredésből) is erőt merítő belső alternatíva is. Megfelelő súlyt kap a könyvben az endogén fasiszta erők tárgyalása. Igyekszik megmutatni különbségeiket, történelmi gyökereiket, azokat a speciális tényezőket, melyek erősödésükhöz belül és kívül hozzájárultak. Bár nem elemzők, mégis jók a megfigyelései a konzervatív és a fasiszta erők kapcsolatában, a különbségben és az érintkezésben.

Talán a túlságosan rövidre fogott szövegből, talán a felhasznált irodalom egyoldalúságából fakad azonban, hogy meglehetősen sok a pontatlan adat a munkában. Értékelései sokszor erősen vitathatók. Elsősorban olyan kérdésekre utalnék, ahol érezhető, hogy a szerző csak másodlagos irodalomra támaszkodott. Nyilván nem lehet például Magyarországon az antiszemitizmust csak a forradalmakból levezetni. Aligha lehet elfogadni a 20-as évek osztrák gazdasági fejlődéséről adott képet, annál is kevésbé, mert akkor jórészt érthetetlen lenne, mi és miért történt a 30-as években. A földreformokról adott adatok sokban pontatlanok. A fasiszta pártok összehasonlítása különösen Románia és Magyarország vonatkozásában rendkívül elnagyolt. Tévesnek tartjuk az 1934-es római egyezményről adott értékeléseket, jó néhány más kisebb-nagyobb vitakérdést vethetnénk fel. Nem kétséges, a kommunista mozgalom ábrázolása erősen belesimul a kialakult liberális képbe és a könyv nem tudja a rendőri, bírói és közigazgatási elnyomást szenvedő baloldal szervezeti ereje és potenciális társadalmi bázisa közti ellentmondást feloldani.

Hibái ellenére hasznos, jó áttekintés, melyet jó statisztikai összeállítás tesz gazdagabbá. Alkalmas arra, hogy a kérdésekben járatlan angol olvasó általa betekintést nyerjen Kelet-Európa történetének jó néhány kérdésbe.

Ránki György

ROBERT G. COLODNY:

SPAIN: THE GLORY AND THE TRAGEDY
(New York, Humanities Press. 1970. 96 l.)
SPANYOLORSZÁG DICSŐSÉGE ÉS TRAGÉDIÁJA

A könyv korrekt összefoglalója a spanyol polgárháború korszakának, legfőbb jellemző vonása alighanem az, hogy a munka az Egyesült Államokban jelent meg, s a szerzője a pittsburghi egyetem aktív tanára, ami nem zárta ki, hogy a munka nemcsak baloldali, hanem kifejezetten marxista értelmezésű legyen, amit a professzor-szerző eleve a marxista AIMS-szervezet sorozata számára készített.

A rövid, alig több mint félszáz oldalas alapszöveghez (amelyhez a szerző érdekes, sokrétű, harminc oldalnyi jegyzetanyagot csatolt) 1931 és 1939 között tekinti át az események, összefüggések vonulatát. Az első két fejezet tulajdonképpen jobbára csak bevezető. Az első meglehetősen elnagyolt formában áttekintést nyújt az 1931-ben megalakult II. spanyol köztársaság napjairól 1931 és 1934 között. Colodny e rövidebb nyitó fejezetben is felvet néhány érdekes gondolatot, illetőleg aláhúz néhány olyan összefüggést, amelyre a magyarul megjelent hasonló rövid összefoglalók nem mindig fordítottak megfelelő figyelmet. Így Colodny rámutat, hogy a köztársaság születésére akkor került sor, amikor Európa más országaiban jobbára a reakció hódított tért. Olaszországban már győzött a fasizmus, a weimari köztársaság már a hanyatlás, sőt agonizálás szakaszába lépett, Angliában megbukott a második munkáspárti kormány, Portugáliában győzött a klerikál-fasizmus. A kedvezőtlen nemzetközi feltételek mellett Colodny rávilágít, hogy nem kis problémát jelentett az is, hogy a legkombattánsabb proletár mozgalom az országban Katalóniában, s nem a központi spanyol területeken bontakozott ki, másfelől ez a mozgalom anarchista, anarcho-szindikalista szemléletű volt (9. l.) Problémát jelentett továbbá, hogy a liberális kormányzat ugyan modernizáló reformokat kívánt életbe léptetni, de ugyanakkor a társadalom struktúrájához mégsem mert nyúlni, s ez a politika csak olyan eredményre vezethetett, hogy a kormányt a jobb- és a baloldal egyaránt támadta. Így bukott meg az Azaña, Martinez Barrio-féle bal-közép irányzat az 1933-as választáson, s szerzett többséget a jobbközép, nem utolsósorban annak is köszönhetve sikerét, hogy a választást az anarchisták bojkottálták.

Colodny munkája második fejezetében az 1934. évi „vörös október"-nek állít emléket. Tulajdonképpen abból indul ki, hogy a proletárfelkelés eredménnyel zárulhatott volna (ezt az állítását azonban nem támasztja alá), ha a spanyol szocialista vezetők a felkelést alaposan előkészítik. Másfelől, ami a jobboldalt illeti, míg a szélsőjobboldal egyes politikusai ekkor a hatalom erőszakos megragadására gondoltak, Colodny szerint a politikai kezdeményezés ekkor még Gil Robles – és a jobbközép – kezében volt, aki ekkor mégcsak a hatalom fokozatos meghódítására gondolt, de a monarchisták ezt a felfogást nem osztották, s Gil Robles mellett ekkoriban vált fokozatosan a jobboldal másik centrális figurájává a monarchista Calvo Sotelo. (Ebben a periódusban, nem utolsósorban az októberi astúriai felkelést követő iszonyú és akkoriban még példátlan terror miatt a centrum pártjaiból számosan a baloldallal kezdtek szövetséget keresni) (18. l.) A jobbközép pártjai tartották még a vezetést kézben a februári nevezetes választáson, amikor arra számítottak, hogy megismételhetik az 1933-as sikert – de az ellenkezője történt.

Colodny meglepően rövid fejezetet szentel az 1936 februári–júliusi periódusnak, valóban csak a legfőbb vonásokat emelve ki. Így a jobbközép súlyának gyors csökkenését, azt, hogy a népfront proletár bázisában számosan ekkor már a tényleges szocialista forradalom megvalósítását siettették, hogy a bal-középpárti új népfrontkormány részben megismételte az 1931-es hibákat, ami megint a jobb- és baloldali ellenzékiség fokozódására vezetett, végül azt, hogy e kormányok rendkívül erélytelenek voltak a militarista kaszttal szemben, amely így nyugodtan előkészíthette a fegyveres ellenforradalmi felkelést.

A júliusi felkelés pillanatától kezdődően mintha Colodny már kevesebb újat mondana. Hangsúlyozza, hogy a német–olasz intervenciónak éppen a felkelés legkezdetén volt a legnagyobb jelentősége a polgárháború erőviszonyainak eldőltében, majd később még egy ízben, amikor Madrid falainál Franco általános támadása elakadt, s a reguláris olasz egységek bevetésével részben Madridot csaknem bekerítették, másrészt lehetővé tették az észak elleni támadást, s Astúria, illetve a Baszkföld ellenállásának megtörését. Ami a baszk politikai belső erőviszonyokat illeti, Colodny is érzékelteti az itteni különleges feltételeket, de e helyütt inkább valóban csak érzékeltet, elemzésre nem vállalkozik. Ami a

„benemavatkozási politikát" illeti, a szerző megállapítja, hogy ez ténylegesen Blumtól származott, de azt is érzékelteti, hogy Blum kettős nyomás alatt vonult vissza: egyfelől az angol konzervatív kormány, másrészt a francia jobboldal kényszerítette erre. Bár Colodny e politikát elhibázottnak ítéli (27. l.), „bolsevik" veszély aggasztotta. Colodny érzékeltette a szovjet katonai szakértők megérkezésének, illetve a nemzetközi döntések korabeli jelentőségét, felvázolja a katonai hadmozdulatok fázisait (1936 július–november; a madridi csata napjai; 1936 november–1938 március; és végül az utolsó szakasz 1939 tavaszáig), azokat az utolsó csatákat, amikor a madridi védekező akciók (Jarama, Guadalajara) után Teruelnél, Belchiténél a köztársasági csapatok még megkísérelték a háború menetének megváltoztatását. Ugyanitt azonban Colodny hangsúlyozza, hogy ekkor a háború már más szinten folyt, ekkor már a kezdeti népi hősies elszántság nem számított annyit, mint a háború kezdetén, ekkor már a háborút a fegyverek mennyisége, folyamatos szállítása, a teherbíróképesség döntötte el, s e téren Franco a német–olasz támogatás következtében sokkal jobban állt. (49–50. l.)

Megjegyezhetjük, hogy Colodny munkájában értinti ugyan a köztársaság politikai életének eseményeit is, de ezeket 1936 után valóban csak érinti (így a barcelonai anarchista puccsot, az új Negrin-kormány megalakulását stb.) anélkül, hogy ezeknek az eseményeknek elemzésére akarcsak egy bekezdésben is vállalkozott volna. (47. l.) Ennyiben Colodny munkája a követelmények színvonala alatt marad, hiszen az ilyen megoldás 1970-ben nyilvánvalóan már elégtelen.

Érdekes viszont Colodny azon megállapítása, hogy a köztársaság sorsa végeredményben a teruelli harcok idején 1937 decemberében már végképp megpecsételődött. Ugyan átmeneti taktikai sikert értek, de a fegyverek, az anyagok csatájában ekkor már vissza kellett vonulniuk (49. l.) és – az utolsó ebrói offenzívától eltekintve – a kezdeményezés végképp Franco kezébe került. Éppen ezért, amikor az 1939-es utolsó epizódokat tárgyalja, Colodny a Miaja–Casado-féle junta akciójának nem tulajdonít olyan végzetes pusztító jelentőséget, hiszen szerinte a köztársaság sorsa már régebben eldőlt.

Jemnitz János

JOSÉ A. TABARES DEL REAL:
GUITERAS
(La Habana, Ediciones de Ciencias Sociales. 1973. 572 l.)

A forradalmi Kuba új történetírásának egyik legkiemelkedőbb eredménye az Antonio Guiterasról megjelent kötet. Ugyanakkor jó példája annak is, hogy a kubai történetírás és -kutatás átgondoltan és eredményesen tárja fel a forradalmi mozgalom történetét. Martiról, Baliñóról, Melláról megjelent tanulmányok mellett az elmúlt években több tanulmány és kisebb könyv foglalkozott Guiteras személyével, aki a kubai forradalmi mozgalomban minden bizonnyal a legkiemelkedőbb figura J. A. Mella és F. Castro között. Guiteras a kispolgári antiimperialista törekvések *forradalmi,* áramlatának legkiemelkedőbb képviselője volt az 1930-as évek első felében, akit Batista pribékjei gyilkoltak meg 1935-ben. Tabares könyve az első átfogó életrajz, amely széles panorámát ad a század első évtizedeinek Kubájáról is, az „új gyarmat-köztársaságról".

A szerző a családi háttér és a gyermekkor bemutatásakor az anyai nagyszülők által gyakorolt hatást emeli ki. Az ír forradalmár család, mely a hazai függetlenségi mozgalomban „exponálta" magát, kénytelen volt emigrálni, de gyermekeiben és az unokákban tovább örökítette a függetlenségi gondolatot, az igazságtalanságok elleni lázadás eszméjét.

A könyv ezután azt a folyamatot mutatja be, hogyan lett a lázadóból forradalmár. Guiteras, aki a 20-as évek diákmozgalmainak egyik vezetője volt, a 30-as évek elején, a világválság hatására kialakuló súlyos politikai válság idején Orientében gerilla-csoportok szervezésével járult hozzá Machado diktatúrájának megdöntéséhez. Ő az, aki 1932 végén az Unión Revolucionaria frontjában a bankokat, vállalatokat, rendőrőrsöket megtámadó lázadó csoportok egyesülését kezdeményezte. Amikor a tömegek mozgalma elsöpörte a diktatúrát, a Grau San Martin-kormányban 1933-ban már a kispolgári forradalmár fiatalság ismert képviselőjeként vett részt, s annak forradalmi baloldalát jelentette. A

reakciós hadsereg ellensúlyozására ő kezdeményezte tengerészgyalogság megszervezését, a munkásság számára kiadott szociális intézkedések is jórészt az ő kezdeményezésére valósultak meg.

A Grau San Martin-kormány két oldalról is nyomás alatt állt: a kommunisták vezette szakszervezeti mozgalom sztrájkjaival balra akarta nyomni a kormányt, az USA és a kubai oligarchia pedig a hadsereg támogatásával a kormány megdöntésére törekedett. A kormány, melynek szervezett bázisa nem volt, ebben a helyzetben nem mert a tömegekre támaszkodni, s elbukott. Guiteras számára a kormányban való részvétel hónapjai nagy tapasztalatokat jelentettek. Bár rövid időre ismét gerillaakciókkal próbálkozott („TNT-csoportok"), hamarosan felismerte, ez az út nem járható.

1934-ben a Joven Cuba (Ifjú Kuba) pártjának megszervezése, a párt programjának kialakítása, a haláláig terjedő néhány hónap alatti politikai tevékenység azt mutatja, Guiteras politikai fejlődése jelentősen előrehaladt. Guiteras 1935 elején arra a következtetésre jutott, hogy Kubában demokratikus, antiimperialista, nemzeti és agrárforradalom esedékes, a forradalmat pedig fegyveres harccal kell megvívni. Ugyanakkor azt is világosan felismerte, hogy e forradalom csupán *első szakasza* a forradalmi folyamatnak, mely megteremti a szocialista forradalom felé való továbbhaladás feltételeit.

Nagy jelentőségű következtetés volt ez, mert azt jelentette, hogy 1935-ben a kispolgári forradalmi mozgalom legkiválóbbjai egy időben ugyanarra a következtetésre jutottak, mint a – korábbi szektás politikáját korrigáló – Kubai Kommunista Párt. Ez magyarázza a kommunisták magatartását, akik megkülönböztetett figyelemmel fordultak a Joven Cuba és Guiteras felé, s magyarázza, hogy Guiteras miért közeledett a kommunistákhoz. Ezért volt a kubai jobboldal számára a legveszélyesebb személyek egyike Guiteras, hiszen a kommunisták vezette munkásmozgalom és a forradalmi kispolgári erők egyesülésének veszélyét idézte fel. Batista és az oligarchia – az USA helyeslésével – Guiteras („Tony") megölésével, általános terrorral igyekezett ezt az alternatívát megakadályozni.

Óriási levéltári anyag alapján, ahol a szerző erőteljesen élt a dokumentumok szemléltető erejével, ismerjük meg Guiteras életét, s a kubai forradalmi mozgalom történetének egy igen fontos periódusát. Tabares utal rá: Guiteras megölése a 30-as évek forradalmi hullámának lezárulását, a katonai diktatúra létrehozását jelentette. Természetesen nemcsak Guiterasról van szó: az 1935 márciusi általános sztrájk kegyetlen vérbe fojtása a Kommunista Párt és a szakszervezeti mozgalom erőit is meggyengítette egy időre.

Tabares könyve a kubai forradalom előtörténetének egy igen fontos kérdését segít megvilágítani. Megmutatja, hogy Moncada után, a Július 26-a Mozgalom formálódásában Guiteras eszméinek, politikai hagyatékának igen nagy szerepe volt. A Guiterasról szóló monográfia alapján, úgy hisszük, jobban megérthető, hogy az 1953-ban még José Marti eszméinek hatása alatt álló kispolgári forradalmárok a forradalom győzelme után miért jutottak el „könnyen" a szocializmus meghirdetéséig. Ezt az utat 1953–1959 között Guiteras eszméi is segíthették előkészíteni.

Anderle Ádám

PÉTER LÁSZLÓ:

SZEGED UTCANEVEI
(Szeged, Szeged Megyei Város Tanácsa V. B. Igazgatási Osztálya
1974. 392 l. + térképmelléklet)

SZEGED IRODALMI EMLÉKHELYEI
(Szeged, Szeged Megyei Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya
1974. 176 l. + 56 l. képmelléklet)

Az enciklopédikus városismeret mindinkább erősödik, egyre több támogatásban részesül hazánkban is. Ennek a számos tudományág eredményeit ötvöző, korszerű stúdiumnak – az erőteljes történetiség mellett – szembetűnő vonása a helyhezkötöttséggel párosított gyakorlatias szemlélet, a mindennapok igényesebb kultúrájával fennálló, igen szoros kapcsolat. Alapvető kérdés, hogy a városismereti publikációk szerzői a közérdekű megformálásban is jártas, jó általános felkészültséggel és messzemenő lokális tájékozottsággal felvértezett szakemberek legyenek. Ebben az esetben meg-

nyugtatóan biztosítható a tudományos színvonal, a kutatás maradandó értéke, másfelől a sokoldalú használhatóság: a közművelődési, oktatási, idegenforgalmi, várospolitikai igények nívós szolgálata.

Péter László két könyve ezt a törekvést, évtizedek óta folyó, kiterjedt feltáró munka eredményeinek színvonalas közzétételét valósítja meg. A kötetek tárgya eléggé szoros kapcsolatot mutat, a feldolgozás jellege viszont eltérő. Az utcanevekről szóló munka a témával foglalkozó korábbi dolgozatok (Cs. Sebestyén Károly, Bálint Sándor, Inczefi Géza és mások elemzései, leírásai) és a jó forrásnak bizonyuló sajtómegnyilatkozások kritikai szintézise mellett elsődlegesen új anyagot nyújt, alapos tudományos apparátussal kísérve. Az irodalmi emlékhelyek kalauza oldottabb, hangulatos megfogalmazású, a didaktika szempontjait érvényesítő útmutató: népszerű összegezése – séták keretébe illesztve – a sokfelé ágazó tudásanyagnak, javarészt éppen Péter László hosszabb idő óta, szétszórtan publikált eredményeinek.

A két könyv kapcsán a történész aspektusú értékelés a feladatunk. (A „Szeged utcanevei" nyelvtudományi mérlegelését, a történészek számára is fontos megjegyzésekkel, Hajdú Mihály végezte el a Magyar Nyelv 1975. évi 4. számában.)

Péter László kötetei a történeti kutatás számára több vonatkozásban is jól hasznosítható segédkönyvek. Legtöbbször nyilván a Szeged múltjával behatóbban foglalkozók veszik kézbe, főként a belterület történeti topográfiájának részkérdései kapcsán. (Pl. a régi utcanevek azonosítása során.) Az utcanevek betűrendbe szedett tárgyalását átnézve, sok értékes vagy korjellemző köztörténeti, művelődéstörténeti adalékra bukkanhat az olvasó. (A könnyű megtalálást példás mutató segíti.) Tanulságos és forrásértékű az utcaneveket elemző kötet általánosabb értelemben is: módot ad egy központi szerepkörű alföldi város urbanizációs haladásának, műveltségi helyzetének, s nem utolsó helyen történeti tudatfejlődésének egyfajta vizsgálatához. Az utcanévadások körüli, tömören érzékeltetett viták, a kampányszerű törekvések éppúgy jellemzik az adott kor városvezetésének beállítottságát, mint a hagyományos elnevezések eltörlése, megtartása vagy visszaállítása kapcsán hozott döntések. Az épülethez, utcához, városrészhez kapcsolható szegedi irodalmi hagyományok rendszerezése szintén sokat segíthet a szélesebb érdeklődésű történetbúvárnak. Szeged múltjában is gyakorta összefonódtak a társadalmi, politikai harcok és az őket tükröző irodalmi törekvések. A korábbi magányosokat nem számítva, a nagy árvíz (1879) után fokozatosan modern szellemi centrummá nőtt város a 19–20. századi magyar irodalom több meghatározó egyéniségének adott otthont hosszabb-rövidebb ideig, szűkebb körű, de hatni képes társadalmi és szellemi bázisával.

Ennek a „háttérnek", azaz Szeged késő-feudális és kapitalista kori gazdasági-társadalmi struktúrájának a megfelelő pontokon történő, akár csak jelzésszerű érzékeltetése mindkét kötet mondanivalóját szélesebb érvényűvé tette volna. Kár, hogy a szerző ezzel nem kísérletezett, mert így bőséges adatanyaga kevesebbet mond. Olyan lényeges kérdések érintésére gondolunk, hogy jellegében mennyire volt agrárváros vagy ipari-forgalmi központ az 1879 előtti Szeged. Az általános vonások kibontása – bármily vázlatosan – és az utcanévadás koronkénti összevetése fontos művelődéstörténeti tanulságokat kínált volna. A belterületi helynévanyag fejlődéstörténetének megértését, térbeli elhelyezését elősegítené egy lényegre törő településtörténeti vázlat (szóban és térképben). Az ilyen jellegű, jól megírt részek itt hiányoznak, az irodalmi emlékhelyek vezetőjében viszont megtalálhatók. (A két könyv ugyanakkor nem utal egymásra.) Bálint Sándor munkái mellett tömörsége révén Prinz Gyula 1954-ben megjelent Szeged című füzete (Csongrád megyei Füzetek 7. sz.) ad ehhez jó segítséget.

Péter László alapos, terjedelmes bevezető tanulmányban elemzi a szegedi utcanevek 1522-ig visszanyúlóan dokumentálható történetét. (Ma 606 belterületi helynév van a városban.) Gazdag adattári anyagában a már említett forrásokon és előmunkálatokon túl a fennmaradt térképeket és általában a levéltári lehetőségeket is többnyire kiaknázta. A középkori utcanevek igen alapos tárgyalását követően – nem számítva két 1777. évi utcanév-előfordulást – 1814-től tudja végigkísérni az utcanév-állomány változásait. Két ponton érezzük a levéltári kutatás hiányát: először a török kiverése utáni, 18. századi névadás és -használat leírásánál. A természetes névadás talán legélénkebb időszakát Szegeden ez a század jelentette. Vagy a közigazgatási fondokban vagy az egyházi levéltári anyagban, illetőleg mindkettőben, nyomuknak kell lenniük az 1700-as évek utcaneveinek. (Szegednél jóval kisebb, kevésbé differenciált utcahálózatú települések esetében is vannak rendszeres írott utcanévnyomok.) A másik időszak, amelyről a levéltári források jobb ismeretében többet tudhatnánk: az osztrák önkényuralom, az ún. fekete-sárga esztendők. Péter László az októberi diploma után meg-

jelent helyi újságcikkek mellékes megjegyzéseiből tud arról, hogy a szegedi utcaneveket németre fordítva kellett használni. Mindössze egyetlen példát említ erre.

A szerző általában mértéktartóan, tényszerűen közli az utcanevekben megörökített személyiségek tömör életrajzát, felhasználva a megjelent irodalmat, a felkutatott nekrológokat is. Értékelő megjegyzéseiben, ítéletében egyetlen esetben inog meg: ha valamelyik szegedi irodalmi klasszikus az ismeretség vagy barátság okán elismeréssel szólt valakiről, Péter László azt igencsak elfogadja, nem vizsgálja felül (Pl. Kállay Albert, Pillich Kálmán, Pulz Lajos esetében.) Ez bizonyos egyoldalúsághoz vezetett.

Érdeme, erénye az utcanevekről és az irodalmi emlékhelyekről szóló két kötetnek az országos és a helyi politikai történethez való szoros kapcsolódása. Időben és színhely tekintetében is gondosan elhelyezve, külön gondot fordított erre a szerző. Az 1848-ban és 1918-ban egyaránt fontos eseményekben szereplő Kárász ház, az 1849-ben emlékezetes tárgyalásokat befogadó Zsótér ház, a progresszió számos harcosát megkínzó Csillag-börtön olyan történeti küzdelmek tanúja, amelyek túlmutattak Szeged határain.

Tényekkel gazdagon igazolja és árnyalataiban, sokszínűségében is bemutatja Péter László azt a – Juhász Gyula találó szavaival – „rövidlátó lojalitást", amellyel a nagy árvíz utáni évtizedektől kezdve a felszabadulásig a szegedi vezető rétegek, sokszor teljesen ötletszerűen, az utcanévadással keresték a kormányrúdnál állók kegyeit. Az elnevező törekvések mögött álló csoportok politikai jellemzése igen hasznos, fényt vet a város politikai arculatára.

Az utcaneveket feldolgozó kötet bevezető tanulmányának figyelmet érdemlő része a mai névállomány rendezésére, fejlesztésére, korrigálására vonatkozó javaslatok összegezése. Péter László helyes és időtálló irányelvek megfogalmazására törekedett. Meggyőzően kifejtette, hogy nem az utcaelnevezés a maradandó tiszteletnyilvánítás, a tartalmas hagyományőrzés egyetlen vagy legkönnyebben elérhető formája. Szeged jó példát nyújt annak megértéséhez, hogy jóval több a megörökítésre érdemes személy, mint ahány utca a városban van. Pár nyilvánvaló esetet kivéve nehéz igazságot tenni abban, kinek „jár" még utca Szegeden. A döntés nagy megfontoltságot kíván. Feltétlenül helyeselhetők a stabil utcanévállomány kialakítását célzó tanácsi elképzelések, amelyek valóra váltása során kellő mértékben figyelembe veszik a várostörténet ismerőinek véleményét is. Szegeden is akad helyrehozni való: még tizenöt évvel ezelőtt is előfordult, hogy a középkorból fennmaradt utcanevet ötletszerűen megváltoztattak.

Péter László két munkája közvetlen segítséget ad a szegedi hagyománytisztelet erősítéséhez, tartalmassá tételéhez, az utcanévadás sokoldalú feldolgozásával egyúttal újabb irányba kiszélesítette a szegedi várostörténeti kutatást.

Szabó Ferenc

FOLYÓIRATSZEMLE

BENEDYKT ZIENTARA:

IDEGENEK LENGYELORSZÁGBAN A 10–15. SZÁZADBAN, A KÖZÉPKORI LENGYEL TÁRSADALOM VÉLEMÉNYE RÓLUK

A szerző – a varsói egyetem jeles professzora – egy I. István királyunk Intelmeiből vett idézettel kezdi a magyar történet szempontjából is figyelemre méltó tanulmányát. „Gyenge az az ország, amelyben egyetlen nyelv és egyetlen szokás uralkodik." Az Árpádokhoz hasonlóan a korai lengyel állam uralkodói is szívesen látták az idegeneket. Már az első Piastok számos külföldit – elsősorban német papokat, itáliai szerzeteseket – csábítottak udvarukba, majd Vitéz Boleszláv hívására megjelentek az idegen lovagok is. Bár a jövevények között a német elem dominált, a 12. századig Lengyelországban Nyugat-Európa csaknem valamennyi népe képviseltette magát: vallonok, franciák mellett spanyolokat is találunk közöttük. (A szerző itt megjegyzi, hogy a cseheket ekkor még nem tekintették idegennek, hiszen a két nép etnikai elkülönülése ekkor még nem volt olyan éles. A Piast és Přemysl dinnasztiák között folyt a harc a nyugati szláv hegemóniáért.) Bár az egyháziak és lovagok mellett hamar feltűntek az első idegen iparosok (főként építészek) és földművesek (szőlőművelők) is, számuk mégis sokáig elhanyagolható maradt. A jövevények magukkal hozták nyugati (latinos) kultúrájukat, valamint számos új termelési eljárást, ezek elterjedése csak hasznára válhatott az országnak. De kedvezőnek ígérkezett társadalmi szerepük is: ők jelentették az uralkodók legfőbb támaszát az egyre jobban erősödő lengyel nemességgel szemben. A lengyel királyok éltek is a lehetőséggel, ezt mutatja, hogy a jövevényeket mind több és jelentősebb pozícióhoz juttatták az államigazgatásban és az egyházban. Kevésbé méltányolta viszont ezt a szerepüket a lengyel uralkodó osztály, amely az idegenekben saját előrehaladásának akadályát látta, s így hamar kibontakozott idegengyűlölete. A xenophobia ezen első hulláma azonban nem is lépett túl az uralkodó osztályon, de – az egyénileg bavándorló idegenek megindult asszimilálódása miatt – különben is rövidéletűnek ígérkezett.

Új helyzetet teremtett azonban a német telepesek tömeges megjelenése. Társadalmi állásuk – amely eltért az eddigi jövevényekétől – számos sajátságos vonást mutatott: bár nem voltak nemesek, mégis privilégiumokat kaptak, nem egyénileg jöttek, hanem csoportosan, s Lengyelországban először alkottak nyelvüket az utód nemzedékre is átörökítő, etnikumukat megőrző zárt közösségeket. Komolyabb összetűzésre az őslakossággal mégsem került sor, mert a telepeseket fogadó birtokosok – nehogy lengyel parasztjaik is a jövevények kiváltságainak megszerzésére törekedjenek – igyekeztek a németek szeparáltságát fenntartani. Ez a törekvésük azonban eredménytelen maradt. A telepes falvak már jelenlétükkel is harcra ösztönözték a helyi lakosságot a nagyobb szabadságot biztosító ún. „német jog" megszerzéséért, s ugyanakkor új technikai ismeretekkel gazdagították a vidéket. A német telepesek újabb generációi – esetenként a városiak is – környezetükbe beilleszkedve hasznos polgáraivá váltak a lengyel hazának. A lovagrend elleni perekben német polgárok nemegyszer a rend ellen tanúskodtak.

Az idegenek iránti ellenszenv általánosabb hulláma csak a 13–14. század fordulóján csapott magasra. Élesztői a pozícióikban magukat fenyegetve érző lengyel lovagok és egyháziak, tehát ismét az uralkodó osztály. A lengyel nemzethez való tartozás igazolására szemükben nem volt elegendő, hogy valaki a lengyel államban lakott, hanem helyette a nyelv összekapcsoló erejét igyekeztek kiemelni. Szerintük az anyanyelvnek kell eldöntenie, hogy valaki tagja lehet-e a nemzetnek vagy sem. Az 1311-i krakkói felkelés leverésekor a kis-lengyelországi lovagok mindenkit ki akartak irtani, aki nem tudott helyesen kiejteni bizonyos lengyel szavakat (soczewica – lencse, mlyn – malom). A másik oldalon szaporodtak a hazai egyház német vezetőinek lengyelellenes kijelentései is. A helyzet megromlása

következtében azután a 14. században (Nagy Kázmér alatt) csökkent a beköltöző idegenek száma. A pozícióharc ebben az átmeneti időszakban sem szünetelt, ha résztvevői most nem is idegenek voltak: Nagy- és Kis-Lengyelország nemessége küzdött egymással. A 14. század második felében – I. Lajos perszonáluniójának időszakában – az idegengyűlölet újra fellángolt: 1377 decemberében Krakkóban 160 magyar udvaroncot mészároltak le. Ez azonban már csak szerencsétlen közjáték: a jövevények – az idegen voltukból származó személyes előnyszerzésről lemondva – mint új eszmék, új technikai ismeretek terjesztői újra szívesen látott vendégei lesznek Lengyelországnak. (A szerző megjegyzi, hogy az itáliai és franciaországi eszmék gyakran éppen az Anjou-Magyarországon keresztül érték el Lengyelországot.) A nyelvi ellentét ugyan erősíthette a kor osztályharcos mozgalmait (mint városon a beköltöző lengyelek harcát a helyi német patriciátus ellen), a korfelfogás mégis visszatért ahhoz, hogy a nemzetet az állam valamennyi lakójával azonosítsa, nyelvi különbség nélkül. A beilleszkedett jövevényekre az időnként mégis megjelenő idegengyűlölet többé nem terjedt ki. Nem a külföldieket elítélő közhangulatot fejez ki a kor néhány valóban éles krónikairói megnyilvánulása, amely a cseheket becsmérli: sokkal inkább a huszitizmustól való félelmet. – Mindezen változások mögött a lengyel állam politikai stabilizálódásának s a kelet felé – litvánok, keleti szlávok rovására – megindult terjeszkedésnek a csillapító erejét kell keresnünk.

A szerző konklúziója szerint tehát Lengyelországban a középkorban az idegenekkel szemben két ellentétes tendencia érvényesült: egy általános európai, amely az idegenek tapasztalatainak, erejének felhasználására irányult, s egy ideiglenes közép-európai, amely a túlságosan nagy számban bevándorló idegenek gyűlöletében jelentkezett, tartósan azonban nem tudta elnyomni a barátságos fogadtatást.

(Acta Poloniae Historica XXIX. 1974. 5–28.) *B. J.*

B. I. KRASZNOBAJEV:

A 18. SZÁZADI OROSZ KULTÚRA. A KUTATÁS TÁRGYA, FELADATAI

Napjaink történettudományának egyik tendenciája a kultúrtörténet önállósulása, amely a társadalomfejlődés szerves részét képező, de sajátos törvényszerűségekkel rendelkező terrénumot hivatott kutatni. A kultúrtörténet elhatárolódási folyamata egybeesik egy másik jelenséggel, a tudomány-elméleti és metodológiai kérdések előtérbe kerülésével, amit a XIV. Nemzetközi Történész kongresszus tematikája is tükrözött. Egyre sürgetőbbé válik a kultúrtörténet tárgyának, alapfogalmainak pontos meghatározása, amellyel filozófusok, irodalmárok, művészettörténészek és históríkusok eddig is kísérleteztek. A kultúra egyes területeinek történeti vizsgálata jelentős eredményeket mutatott fel. Ezek szintetizálása teszi lehetővé azoknak az általános összefüggéseknek a megragadását, amelyek a kultúrtörténetet mint önálló egészet kell jellemezzék. Szerzőnk cikkével ennek az általános érvényű feladatnak a megoldásához kíván hozzájárulni.

A 18. századi orosz kultúra kronológiai kereteit az 1690-es évek és 1812 között húzza meg. Tisztázandónak tekinti a korszak kulturális fejlődésének kapcsolódását a középkori kultúrához, s részben ezen belül a 17. század kultúrfejlődési tendenciáihoz. Megítélése szerint ugyanis a 18. századra jellemző új kultúra gyökerei a 17. század második harmadába nyúlnak vissza, amikortól a középkori kultúra válsága Oroszországban is bekövetkezett. Fontos problémának tekinti az új kultúra kialakulása törvényszerűségeinek megragadását. Mikor, miért, milyen társadalmi erők érdekében és milyenek ellenében bontakozott ki? Mi jellemezte az új kultúra fejlődését? Melyek voltak mozgató erői, hogyan hatottak rá a 17–18. század fordulójának átalakulásai? Fejlődésében milyen szerepet játszottak a 18. század során sokrétűbbé váló társadalmi-politikai ellentétek? Milyen szerepet játszott kiteljesedésében az abszolutizmus? A kutatás feladata szakítani azzal a rossz beidegzettséggel, amely szembeállította az orosz és az európai kultúrát. A korszakban formálódó orosz nemzeti kultúrát az egyetemes, ezen belül az európai kultúrfejlődés integráns részeként kell megközelíteni. Utal az irodalomtudományban elért ilyen irányú eredményekre. Természetesen azzal is tisztában van szerzőnk,

hogy sem általában, sem a 18. század vonatkozásában nem értek még meg egy integratív szemlélet feltételei. Általában azért nem, mert maga a kultúrtörténet is kialakulóban van. Konkrétan pedig azért, mert a 18. században a legkülönbözőbb fejlettségi fokú, történelmi determináltságú kultúrák hatottak egymásra Oroszországon belül is, ami fontos tényezője az orosz nemzeti kultúrának, de a törvényszerűségek megragadását megnehezíti.

A témával kapcsolatos kérdések sokaságának felvillantása után először az új kultúra fogalmát írja körül Krasznobajev. A fogalom három szintjét veti egybe. Megkülönbözteti a középkort követő egyetemes újkor kultúráját, az Oroszország fejlődésében újnak tekinthető, I. Péter uralkodásával kezdődő korszak kultúráját, s az új kultúrát, mint olyant. Véleménye szerint az új kultúra az újkor kulturális fejlődésének jegyeit viseli magán, s az orosz fejlődés új korszakán belül kibontakozó egyik új, kulturális tendenciát jelenti. Ebben az új korszakban jelentős tényező maradt a középkori kultúra, azzal kölcsönhatásban bontakoztak ki az új kultúra elemei. Megkülönböztetésüket elősegíti, ha mint a nemzetté válás folyamatának kultúráját értelmezzük őket. Ez a folyamat a 17. század dereka és 1861 között ment végbe (bár 1861, mint folyamathatár vitatható – M.), első szakaszát képezte az ún. 18. századi kultúrfejlődés is, amelyet a kultúra világi jellegének erősödése, az egyetemes kultúrával való intenzívebb érintkezés, ennek hatására dinamikus fejlődés és az ember előtérbe kerülése jellemzett. Az új kultúra tartalmi megragadása napirendre tűzi a nemzetté válás és a kulturális folyamatok kölcsönhatásának elemzését, amellyel az orosz–szovjet tudomány cikkünk szerint még adós. De választ kell adnia arra a kérdésre is, a kultúra milyen fejlettségi szintje feltétele a nemzetté válásnak, a feudalizmus–kapitalizmus váltás oroszországi sajátosságai hogyan nyilvánultak meg a kultúra területén, s az új orosz kultúra mennyiben illeszthető a felvilágosodás kulturális áramkörébe.

Szerzőnk következő problémaköre az új kultúra kialakulása. A 16. század kulturális életét Oroszországban a feudalizmus szerves részét képező középkori kultúra határozta meg, amely természetesen egyetemes, máig ható értékeket is produkált (pl. A. Rubljov). Nem kizárólagos azonban uralma, ami összefügg az állam és egyház viszonyával. A nem pravoszláv kultúra elemei keletről és nyugatról egyaránt beszivárogtak, s a népi kultúra viszonylagos önállósága is megmaradt. A 17. század derekától kimutathatóak az orosz fejlődésben is a feudalizmus megingásának jelei, a kapitalista formáció elemei. A társadalmi változások következtében felerősödött a beszivárgási tendencia, megélénkült a népi kultúra, s az új polgári jellegű igények jelentkezése indította el ezeken az alapokon az új kultúra kibontakozását. Krasznobajev hangsúlyozza, hogy helytelen lenne közvetlen társadalmi hatásról beszélni. Ebben az időszakban az új társadalmi elemek (kereskedők stb.) csak részben tekinthetők az új kultúra igénylőinek, hordozóinak. A társadalmi változások – amelyek egyébként is alig észrevehetőek voltak – bonyolult áttételeken keresztül hatottak a kulturális fejlődésre. Módosult a termelés jellege, változtak a szükségletek, több dimenziójúvá vált a társadalmi szerkezet – mindez természetesen befolyással volt a kulturális életre, de mindenekelőtt ezeknek a változásoknak a politikai szférában lecsapódó következménye, az *abszolutizmus* és Oroszország megváltozott európai helyzete határozták meg közvetlenül az új kultúra nekilendülését.

Cikkünk szerint az új kultúra és az orosz abszolutizmus kapcsolatában fontos körülmény, hogy utóbbi az egyház ellen is harcolva szilárdult meg, ami meghatározta a régi kultúrához való viszonyát. A világi, modernebb kultúra igénye, elemei már I. Péter reformjai előtt kimutathatók. Az irodalom, a neveléstudomány, a könyvkiadás, a színház első lépései mind ezt bizonyítják. Az abszolutizmus megszilárdulása a 18. század első negyedében, Oroszország kitárulkozása Európa felé felgyorsították a korábban is bontakozó tendenciákat. Helyreállt az a természetes és szükségszerű kölcsönös kapcsolat, amely az egyes európai népek nemzeti kultúrájára is oly jótékony hatást gyakorolt, s amelyből Oroszországot a tatár uralom, a pravoszláv elzárkózás, valamint a társadalmi elmaradottság erői századokon át kirekesztettek. Az elmaradottság (a reakciós bojárok képében) s a pravoszlávia továbbra is gátló tényező maradtak, s az objektív társadalmi tényezők elégtelensége miatt ez a körülmény is hozzájárult az orosz abszolutizmus sajátosságaihoz, a kulturális fejlődésben játszott ellentmondásos szerepéhez.

A továbbiakban a téma periodizációs problémáit érinti a szerző. A periodizáció dinasztiákhoz vagy évszázadokhoz igazítását a kultúra fejlődését illetően helytelennek ítéli. Mint az előzőekből is kiderült az új kultúra kiteljesedése több mint két évszázadot, az orosz nemzet kialakulási folyamatát fogja át a 17. század második harmadától a 19. század középső harmadával bezárólag. Ezen az egészen belül két nagyobb szakasz különíthető el. Az első a 18. század hetvenes éveiig tartott, a második az azt követő évszázadot ölelte fel. A Pugacsov-felkelés idejéig tartó első szakaszt az új, világi és nemzeti

jellegű kultúra kibontakozása, hatókörének kiszélesedése, a kulturális élet anyagi, technikai feltételeinek kiépülése (nyomtatás, könyvkiadás, oktatásügy, tudományos intézmények, színház stb.) jellemezte. Ezen belül az 1640–1680 közötti időszak az első alperiódus, az új kultúra előfeltételeinek a megjelenése, a következő egység I. Péter uralkodásától az 1770-es évekig terjedt, s a nagy cár reformjai determinálták, a harmadik szakasz 1812-vel zárul, amikor a Pugacsov-felkelést és a francia forradalom hatását követő elbizonytalanodás után a nemzet próbatétele új lendületet ad a kultúra fejlődésének is.

A cikk befejező része összefoglalja, hogyan hatott a termelőerők fejlődése mindenekelőtt az oroszországi tudomány (térképészet, földrajz, botanika, ásványtan) fejlődésére, milyen kölcsönhatás volt a termelési-társadalmi igények és az oktatás, a könyvkiadás fejlődése között. Felsorakoztatja továbbá a nemzeti önismeret növekedésének eredményeként kibontakozó történeti, néprajzi és irodalomtudományok első eredményeit. A korszak elejéről I. T. Poszoskov, zárószakaszából N. I. Novikov pályájára utal, akik a kulturális fejlődés ellentmondásos tendenciáit tükrözték tevékenységükkel.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 6. sz. 29–45. l.) *M.*

ROBERT D. HARRIS:

A FRANCIA PÉNZÜGYEK ÉS AZ 1777–1783-AS AMERIKAI HÁBORÚ

Állandó vita tárgya a korral foglalkozó történészek körében – állapítja meg tanulmánya bevezetőjében R. D. Harris, az University of Idaho professzora –, vajon tényleg az amerikai háborúba ölt hatalmas összegek rázkódtatták-e meg a francia államháztartást olyannyira, hogy az így kialakult pénzügyi válság közvetlen előidézőjévé vált a mintegy két évtizeddel később kitört nagy francia forradalomnak?

A nagyra értékelt reformminiszter Turgot ellenében, utódát, Necker bárót szokták a pénzügyi összeomlásért közvetlenül felelőssé tenni; Mirabeau és Calonne nyomán úgy értékeli René Stourm, Charles Gomel és legfőképpen Marcel Marion is. Vádjaik lényege, hogy Necker az amerikai háború finanszírozása érdekében a végsőkig kizsarolta az országot, e célra kibocsátott kölcsönei – ha előteremtették is a szükséges pénzösszegeket – feltételeik révén kasztasztrofálisaknak bizonyultak az állam számára.

Az előbb említett történészek műveit a vizsgálódáshoz nem célszerű alapul venni, emeli ki Harris, hiszen Stourm és Gomel csupán csak a nyomtatott forrásokat használták, Marion pedig – bár kiváló ismerője az elsődleges pénzügyi dokumentumoknak – túlontúl a Necker-ellenes párt, azaz Mirabeau és Calonne uszályába került. A források kezelésében is súlyos hibákat vét: *adatokat értelmez félre* – és nyomán a későbbiekben született másodlagos feldolgozások is tévúton mozognak; tévedései még a tankönyvek szövegére is kihatással voltak.

Érdemes tehát felülvizsgálni ezeket az ítéleteket, veti fel a szerző, és a számadatok alapján azt kell vizsgálódás tárgyává tenni, hogy: milyen tények szólnak a háború és a pénzügyi válság közvetlen kapcsolata ellen; mibe is került az amerikai háború valójában Franciaországnak; hogyan értékelték az adott pénzügyi helyzetet a korabeli miniszterek; milyen volt Franciaország gazdasági helyzete az adott időszakban Nagy-Britanniához viszonyítva; milyen kölcsönökről volt egyáltalán szó, és végezetül, hogy mindeme kérdések megválaszolása után is az amerikai háborúnak tulajdonítható-e az 1787–1789-es gazdasági válság.

Marion szerint az amerikai háború összesen mintegy 2 milliárd livrejébe került a francia államnak. Az adat Necker utódjának, J.-F. Joly de Fleurynek egy – szignálatlan – feljegyzéséből származik, mely a hadügyminisztérium és a tengerészeti minisztérium 1776–1782 közötti rendkívüli kiadásait összegezi. Marion tévesen értelmezi az adatot: a dokumentum a két minisztérium 1776–1782 közötti *összes*, tehát rendes és rendkívüli kiadásait tartalmazza. *Valójában* a két mondott minisztérium

a két dátum közötti időszakban a háborúra mintegy 125,2 milló livret költött és ez az összeg már tartalmazza az amerikaiaknak nyújtott 12 millió livre szubvenciót is; így a háború költségei Franciaország részéről teljes összegben alig múlják felül az 1 milliárd livret, ez pedig csupán mintegy *fele* a francia forradalom történészei által számított összegnek . . .

A Turgot távozását követő időszak képe Marionnál egyébként is teljesen zűrzavaros: kritikátlanul átveszi Calone-nak 1787-ben az assemblée de notables-on Necker ellen intézett kirohanását és támadásait. De Bourgade, Joly de Fleury tanácsadója például egy memorandumában 160 millióban határozza meg az 1782-es év költségvetési előirányzatát, Marion azonban – mutat rá Harris – ugyanennek a dokumentumnak az alpján mégis azt állítja, hogy az államkincstár 160 milliós *deficittel* indult abban az évben . . .

Necker ellen szokás felhozni azt is, hogy a háborúra tervezett költségkeretet nem teljes mértékben a háború céljaira fordította, hanem a „rendes" bevételek elégtelensége folytán keletkezett hiányok pótlására. Igaz ugyan, mutatja ki a tanulmány, hogy a költségvetésben mindvégig szerepelt deficit, ám azt is bebizonyítja, hogy annak összege sohasem érte el a Calonne által felvetett nagyságrendet. Az ancien régime pénzügyi szakemberei ugyan vajmi csekély különbséget tettek „rendes" és „rendkívüli" költségek között, mindazonáltal a szerző kimutatja, hogy egyrészt a két kategória világosan elválasztható egymástól, másrészt pedig azt, hogy az államkölcsönök révén előteremtett pénzből fedezni tudták – és fedezték is – a háborús kiadásokat, annál is inkább, mert Calonne állításaival ellentétben a háborús évek teljes összegű „rendkívüli" kiadásai több mint 30 millió livre-rel *alatta maradtak* az ugyanezen évek alatt államkölcsönök révén befolyt rendkívüli bevételeknek. Calonne és az őt követő történészek vádjai kevéssé megalapozottak.

Hitelt érdemlően bizonyítja be Harris tanulmányában azt is, hogy – Marion és mások véleményével ellentétben – XVI. Lajos miniszterei távolról sem látták a pénzügyi helyzetet katasztrofálisnak. A „válsághangulat" emlegetése tehát semmiképpen sem helyes. Éppen ellenkezőleg – húzza alá a szerző – Joly de Fleury például éppenséggel meg volt győződve arról, hogy Franciaország *megerősödött* financiális helyzetben került ki a háborúból. De így gondolkodhattak a többi miniszterek is, ha összehasonlították az ország akkori helyzetét a hétéves háború utáni évekkel, amikor is Nagy-Britannia, mely jóval többet ölt a küzdelembe, fölényes győzelmet aratott a minden tekintetben elgyengült Franciaország fölött. Joly de Fleury 1782-es összehasonlító kimutatása, melyet további kölcsönök megszavazása érdekében tárt a parlament elé, szintén inkább szolgálhatott bizakodáskeltésre, mint a kormány „közvéleményének" lehangolására. Kiderül a kimutatásból – emeli ki a szerző –, hogy a brit kormány 2,25 milliárd livres hadikiadásai több mint kétszeresen meghaladják a francia állam egy milliárd alatti kiadásait, ráadásul olyan helyzetben, amikor a brit kormány gazdasági helyzete meg sem közelítette Franciaországét. Az optimizmusra tehát Marion, Stourm és mások állításaival ellentétben minden ok megvolt.

Súlyos vádakkal szokták illetni Neckert az általa létesített államkölcsönök és azok hatása miatt is. Harris tanulmányából beigazolódik, hogy ez a kérdés sem volt olyan végzetes, mint amilyennek általában beállítják. Necker nyilván világosan látta, hogy pénzt kell előteremteni a háborúhoz. Ennek két módja volt: az adóterhek emelése, vagy a rendes kiadások csökkentése. Mivel az első út a hétéves háború tapasztalatai alapján járhatatlannak bizonyult volna, a második lehetőséghez folyamodott. Ilyenformán aztán – a regáliák, az államadósságok törlesztésének csökkentése, a járadékok leszállítása, a királyi sorsjáték, közigazgatási reformok és az egyház „ajándékai" révén (mely utóbbiakat rendszeres bevételi forrássá változtatta) – jelentősen megnövekedtek az államkassza bevételei. Compte rendu-jében ezeket tételesen is elemzi, Stourm és társai azonban ezek értékelése felett egyszerűen átsiklanak, fantazmagóriának bélyegezve számításait. 1776 és 1787 között a bevételek mindenesetre 100 millió livre-rel emelkedtek; semmiképpen nem állítható tehát, hogy a bekövetkezett gazdasági válság a Necker által felelőtlenül előteremtett pénzből finanszírozott háború következménye lenne.

Igaz, hangsúlyozza Harris tanulmánya befejezésképpen, hogy a háború súlyos megterhelést jelentett a francia kincstár számára, nemkevésbé igaz, hogy a Necker által bevezetett új kölcsönök az addigiaknál súlyosabban terhelték meg az államháztartást, továbbá, hogy utódai, Joly de Fleury és Calonne is minden eszközt megragadtak a bevételek emelésére (évente újabb és újabb kölcsönökkel terhelték meg az államot) és – különösen Calonne – egyáltalán nem voltak „takarékosak", azonban mindez a számok tükrében nem tűnik elegendő oknak ahhoz, hogy az említett pénzügyi válság

bekövetkeztét – és az azt rövidesen követő forradalmat – egyenesen és kizárólag az amerikai háború következményének tulajdonítsuk.

Újra kell tehát értékelni a nagy francia forradalom és az amerikai függetlenségi háború kapcsolatának kérdését, fejezi be tanulmányát Harris professzor, ám nem kell a kettő között feltétlenül ok–okozati összefüggést keresni.

(The Journal of Modern History. 1976. 2. sz. 233–258. l.) *Cs. F.*

JANE ABRAY:

FEMINIZMUS A NAGY FRANCIA FORRADALOMBAN

Nem minden előzmény nélkül való Franciaország történelmében – hangsúlyozza a tanulmány bevezetőjében Jane Abray, a Yale Egyetem munkatársa –, hogy a forradalmat közvetlenül megelőző időben – és a forradalom első éveiben is – felszínre került a nők politikai jogainak, gazdasági és társadalmi helyzetének kérdése.

Kétségtelen tény, hogy az ancien régime évszázadai alatt a francia nők mindvégig rendelkeztek valamelyes jogokkal: egyházi méltóságot viselő és nemesi hölgyek képviseltethették magukat a rendi gyűlésben, hiteles végrendeletet hagyhattak, szerződéseket köthettek; ami pedig a gazdasági szempontokat illeti, az alsóbb néposztály asszonyai – ha előnytelen, hátrányos bérezési körülmények között is –, de munkaalkalmat találhattak maguknak, elsősorban a csipkeiparban. Mindezek ellenére régi probléma volt politikai helyzetük megoldatlansága: szavazati joggal nem rendelkeztek, házasságkötés előtt és házasságban élve nem voltak önálló jogi személyek, szinte szüleik, illetve férjük tulajdonát képezték. Mind a törvények, mind a szokások arra kárhoztatták őket, hogy a legnehezebb és legelőnytelenebb munkák vállalhatása mellett a háztartás fenntartása maradjon legfőbb tevékenységi területük.

A nők helyzetének ilyetén fonákságai ellen már a 18. században felléptek a felvilágosodás kiemelkedő alakjai, Montesquieu, Voltaire, Rousseau és az enciklopédisták, bár e kérdéskör meglehetősen távol esett fő érdeklődési területüktől. Egy egész sor – ma már ismeretlen – „nőpárti"-feminista személyiség azonban kifejezetten a nőkérdést tekintette fő feladatának (Joseph-Antoine Toussaint Dinouart abbé, Philippe Florent de Puisieux, P. J. Boudier de Villemert stb.). Boudier de Villemert például síkra szállt amellett, hogy a nőknek komoly elfoglaltságot kell találni; himzőműhelyeket javasolt. A feministák havi lapja, a Journal des Dames szerkesztője, Mme de Montenclos, 1774-ben azt követelte lapjában, hogy rendelkezhessenek a nők is a férfiakat megillető jogokkal.

Természetesen nem szabad megfeledkezni az ellentáborról sem: e nézetek elemzői a feministák egyik fő követelése, a nőoktatás kérdésében szálltak vitába. Restif de la Bretonne következetesen ellenezte, hogy a nők egyáltalán tanulhassanak, Mme de Genlis pedig a nőnevelés egyetlen feladatának az egyhangú, alávetettségben eltöltendő életre való felkészítést tartotta.

Összecsaptak a vélemények egy másik igen jelentős kérdésben is: a feministák a házasság és az anyaság kérdését *társadalmi* szintre emelték, az ellenpárt pedig szilárdan kitartott a „természeti elhivatottság" eszménye mellett.

1789-re az emancipáció harcosai a gyakorlati politika küzdőterére léptek: *röpiratok* láttak napvilágot; íróik nőnevelést, politikai, társadalmi és gazdasági egyenlőséget követeltek.

Condorcet márki, Mme B. B. és más pamfletszerzők követelései, bár sok – szinte talán túlságosan is sok – szempontot tartalmaztak, bizonyos kérdésekben egybevágtak: a nemek megkülönböztetését természetellenesnek ítélték, egyenrangúságot követeltek a házasságban mindkét fél számára, művelődési lehetőségeket, politikai (szavazati) jogot óhajtottak a nőknek is.

Különböző szerzők különbözőképpen érveltek: Condorcet felvetette, hogy a nők, bár nem rendelkeznek jogi képviselettel, mégis adóalanyok, holott a fentiek szerint megtagadhatnák az adófizetést. Mme B. B. azt veti a férfiak szemére, hogy minden rendű és rangú ember törvény előtti

egyenlőségéért harcolnak, sőt még a színes bőrűeknek is szabadságot kívánnak adni, a nőket mégis teljes jogfosztottságban tartják . . .

A röpiratokban végül is nagyon kevés követelés fogalmazódott meg igazán következetesen: talán csak a nők művelődési lehetőségei megteremtésének kérdését tudták mindvégig a felszínen tartani. Az Observations sur la Rédaction des Cahiers de Paris című is ebben jelölte meg a nők fölemelkedésének és egyenrangúvá válásának legfőbb kritériumát.

Amikor végre összült a Nemzetgyűlés, a feministák taktikát változtattak. A röpiratok helyett delegációkat küldtek, beadványokban foglalták össze követeléseiket. (Motions en favour du sexe, 1789)

1790-ben Mme Mouret beszédet mondott a nőnevelés ügyében; 1792-ben a párizsi nők és *férfiak* küldöttsége emelt szót a tűrhetetlen, zsarnoki családi viszonyok ellen; a holland Etta Palm van Aelders leánynevelő intézeteket követelt . . . 1793-ban egy szónok a nemzetgyűlésben a nők számára a férfiakéval megegyező jogokat sürgetett.

1792 végére a helyzet egészen elfajult: Aubert-Dubayet d'Isère úgy beszélt a nőkről, mint a szülői zsarnokság és a férji makacsság áldozatairól és kijelentette, a francia törvények rabszolgákként kezelik őket. Egy bizonyos Pierre Guyomar már eljutott addig, hogy a nemek szerinti megkülönböztetést a faji megkülönböztetéshez hasonlította.

Megmaradtak a harc régi formái is: cikkek, beszédek jelentek meg az újságokban, folyóiratokban is a nőkérdés ügyében. Nagy port vert fel 1791-ben Párizsban a feminizmus egyik vezéralakjának, Olympe de Gouges-nak a röpirata is: ez már nyíltan kimondta – a nők *is* szabadnak születtek . . .

A feminista agitáció mindazonáltal kevés vizet zavart, állapítja meg Jane Abray, sem a felszólamlások, sem a beadványok, sem a röpiratok, illetve cikkek nem befolyásolták pozitív intézkedésre az állami vezetést: a feminista mozgalom magánemberek akciója volt csupán.

Hamarosan a politikai társaságokban, klubokban is feltűntek a feminista mozgalom vezetői. Maga Condorcet és Etta Palm is megjelentek a számtalan klub egyikében-másikában. E klubok közül némelyik (Club des Indigents, Club des Nomophiles, Societé Fraternelle des Jacobins) női tagokat is befogadott és alkalomszerűen foglalkozott a nőkérdés bizonyos vonatkozásaival is, ám alapjában véve egészen más irányultságúak voltak.

Előrelépést jelentett a feminista mozgalom szempontjából, hogy *női klubok* is alakultak, mint a Citoyennes Républicaines Révolutionnaires; ez főleg a legalsóbb néposztály képviselőit tömörítette, elsősorban a politikai és társadalmi egyenlőség érdekében.

A női klubok és társaságok működését a központi és helyi állami szervek bizonyos fenntartásokkal szemlélték, különösen a legradikálisabbakét; így aztán amikor azok „rendzavarásokat", utcai megmozdulásokat kezdeményeztek, hamarosan megszületett az ellenintézkedés: 1793-ban a női klubokat és társaságokat törvényen kívül helyezték, betiltották.

Ez a lépés derékba törte a feminista mozgalom politikai aspirációit. Az újabb intézkedések pedig, nevezetesen, hogy a Konvent 1795-ben kitiltotta a nőhallgatókat üléseiről, majd hogy „házi őrizetbe" vette a nőket, megtiltván utcai csoportosulásukat, a véget jelentette.

A mozgalom tehát hivatalosan megszűnt. Nem állíthatjuk azonban – hangsúlyozza Jane Abray –, hogy nem születtek eredmények tevékenysége során. A nőnevelés kérdését ugyan a Közoktatási Bizottság, éppen úgy, mint az általános oktatási reformot, soha nem tudta megvalósítani, a munkavállalási lehetőségek területén komoly előrehaladás történt. A nemzeti műhelyekben a kezdetektől dolgozhattak nők is, a hagyományos, csökkentett bérek fejében . . . Tény viszont, hogy a forradalom vívmánya volt a válás lehetősége, mely gyakorlatilag megvalósította a két nem közti társadalmi egyenlőséget, valamint az, hogy a nők immár maguk kezelhették vagyonukat és beleszólhattak gyermekeik sorsába is. Rendelkeztek pedig mindeme jogokkal a Code Civile bevezetéséig.

Cikke végén a szerző a forradalmi feminizmus csődjének okait próbálja megvilágítani.

Legelsősorban a rendkívül szűk társadalmi bázist említi: a francia nők túlnyomó többsége a jelek szerint minden további nélkül megelégedett a sorsával; nem kívánt a 18. századi állapotokon változtatni. Kiemeli a szerző, hogy a feminista mozgalomnak jószerivel még a híre sem jutott el a nők óriási többségéhez, ami pedig a női klubokat illeti, az a különös helyzet figyelhető meg, hogy tevékenységük során sohasem voltak képesek a szorosan vett feminista követelésekre koncentrálni, sokkal inkább pusztán a férfitársaságok politikai harcát támogatták.

A forradalom kiemelkedő nőalakjai, Mme Rolland, Mme Tallien, Mme de Staël, bár alkalomadtán maguk is tettek kijelentéseket bizonyos, nőket illető kérdésekben, kínosan ügyeltek arra, hogy ne kompromittálják magukat a „harcos" feminizmus néha meglehetősen rossz ízű akcióiban való részvétellel. Hasonlóképpen a forradalom vezető férfiai, az egy Condorcet kivételével, szintén távol tartották magukat a nőkérdéstől: legtöbbjük esetében úgy tűnik – állapítja meg Jane Abray –, hogy tudomást sem vettek az egészről.

Igen jelentős szempont az is, hogy súlyos stratégiai és taktikai hibákat vétett a mozgalom. Kitűzött céljaitól minduntalan eltért, egyáltalán, hajlott arra, hogy minden mást saját célkitűzései elé helyezzen; a radikálisok pedig, mint a Républicaines Révolutionnaires tagjai, szükségtelen módon utcai összetűzésekbe bocsátkoztak, jelentéktelen külsőségek miatt. Vidéken a mozgalom tulajdonképpen ki sem tudott bontakozni.

A feminista törekvések kudarcának legfőbb oka azonban a szerző szerint a közgondolkodásban rejlett: a közvélemény az említett időben erősen és kifejezetten családcentrikus volt, a nőket nem tudta másként, mint az otthon, a „családi fészek" „őrangyalaiként" elképzelni. Ez a forradalom alatt kibontakozott feminizmus eredménytelensége előbb említett többi okának gyökere is, fejezi be tanulmányát Jane Abray. Hiányzott a szélesebb társadalmi igény a nők helyzetének megváltoztatására, ezért maradt a forradalmi feminizmus mindvégig háttérbe szorított, különösebb hatás nélküli, magánemberek által szorgalmazott, kisebbségi mozgalom.

(The American Historical Review. 1975. 1. sz. 43–62. l.) *Cs. F.*

M. A. BARG:

A TÖRTÉNELMI TÉNY: STRUKTÚRÁJA, FORMÁJA, TARTALMA

A neves szovjet történetfilozófus abból indul ki, hogy míg korábban a történelmi tény fogalmát megoldottnak, egyszerűnek, önmagáért beszélőnek tekintették, napjainkban egyre élénkebben vitatják a szovjet filozófusok, történészek is.

Először az elmúlt száz év polgári történettudományából kielemezhető álláspontokat foglalja össze a cikk. A múlt század 60-as, 80-as éveinek pozitivista irányzata ösztönös-naturalista felfogást vallott a történelmi megismerés forrásairól. Ezeket tekintette történelmi tényeknek, a természettudományos megismerés forrásaival azonosítva, amelyek objektívek, függetlenek a kutató szubjektumától. A pozitivista módon értelmezett történelmi tény megőrizte, s a jelen számára tolmácsolja az egykori valóságot. A kutató feladata, hogy személytelenül, minél többet gyűjtsön össze belőle a történelmi múlt pontos rekonstrukciója érdekében, csupán hitelességét ellenőrizve. A pozitivista iskola Barg szerint a történelmi valóság és a történettudomány tényeit összemosta, s ezáltal devalválta a történelem tudományos megismerésének jelentőségét. Ezzel, a történetkutatást ténytudománynak minősítő tendenciával szemben jelent meg a szellemtörténeti irányzat, amelynek alapítói közül W. Diltheyt említi a cikk. A történelmi tény szubjektív idealista értelmezése jellemezte ezt a felfogást. Élesen szembeállította egymással a történeti és a természettudományos kutatás tényeit. A történeti kutatásban eltúlozta a vizsgálódó történész szerepét. Filozófiai, vallásetikai alapállását és intuitív készségét tekintette meghatározónak a történelem rekonstruálásában. A pozitivizmus naturalizmusára irracionalitással válaszolt, megfosztotta a történelmi tényt objektív létező jellegétől, elmosta az objektum és a szubjektum határát, tagadta a történelmi tény autentikus voltát. A 19. század végén uralkodó két szélsőséges polgári felfogás ellentmondásait századunkban W. Windelband és követői kísérelték meg feloldani neokantiánus filozófiai alapon, agnosztikus, relativista iskolákat híva életre. Ezek közül a C. Becker nevével fémjelzett prezentista irányzatnak szentel figyelmet a szerző, de utal L. Febvre, Th. Litt, B. Croce, E. Callott munkáira is. Közös vonásukként összegezi szubjektivizmusukat, s hogy szerintük a múlt legfontosabb tényei a szellemi élet eseményei, amelyek viszont a maguk teljességében sohasem tárhatók fel.

Cikke második részében a marxista álláspontot igyekszik egyértelműen összefoglalni a szerző. A történelmi tény gnoszeológiai és logikai természetéről folyó viták véleménye szerint az egyértelműen rögzített terminológiai apparátus hiányával is összefüggnek. Gyakori például a történeti esemény és a

történeti forrás tartalmának az összemosása. A pontos elhatárolás igényével szögezi le, hogy meg kell különböztetni a valóság és a tudomány tényeit. Az előbbiek adottak, lezártak, változatlanok, míg az utóbbiak a tudomány fejlődésével változhatnak, tartalmukban gazdagabbá válva. Megállapítása szerint potenciálisan minden társadalmi jelentőségű esemény, a társadalmi élet legkülönbözőbb jelenségei válhatnak történelmi ténnyé. A történelmi múltról a tudomány által adott kép nem a kutatók önkénye miatt változott és változik, hanem mert a történelmi tények tárháza kimeríthetetlen, s a tudomány fejlődése során ebből egyre többet tár fel, épít be a múltról formált képbe. A történelmi tényeket tehát a mindenkori társadalmi élet, a társadalmi valóság határozza meg. Rendszerezésüket is a társadalmi élet szférái (gazdaság, társadalom, politika stb.) szerint kell végrehajtani. Az egyes szférák belső strukturáltsága a további osztályozás alapja. A társadalmi élet eseményei és így a történelmi tények is időtartam alapján szintén csoportosíthatóak. Pillanatnyi, periodikusan ismétlődő és tartós folyamat lehet eszerint a történelmi tény. Tehát a társadalmi meghatározottság és a folyamatba építettség jellemzi a történelmi tények rendszerét. Belső struktúrájuk ugyancsak e szerint alakul. Első látásra egyszerűbb és bonyolultabb történelmi tények léteznek, az alaposabb vizsgálat azonban bebizonyítja, hogy a társadalmi élet minden jelensége, s ezáltal minden történelmi tény sok komponens által determinált. Barg az egyéni tiltakozás, a népfelkelés és a társadalmi forradalom, mint történelmi tény példáján keresztül illusztrálja állítását. Eszerint az egyszerűnek tűnő egyéni tiltakozás is bonyolult társadalmi hatásokat tükröz. Természetesen a determináló komponensek száma, jellege, súlya, makro- és mikrostrukturális kihatása differenciálja a történelmi tényeket. További bonyolító tényező a történelmi folyamatok duális jellege, amely a társadalmi valóság objektív és szubjektív szféráját tükrözi. A történelem tudományos megismerése tehát nem más, mint a történelmi tények inter- és intraszférális kapcsolatrendszerének feltárása, amelynek az alapja az objektív társadalmi valóság, az ezáltal meghatározott szubjektív szféra és amelyet a kutató módszerei is befolyásolhatnak. A módszer jelentőségét azzal is hangsúlyozza a szerző, hogy rámutat: a történelmi tény mindig kettős formában áll a kutató rendelkezésére, adekvátan és jelenségként. A lényeg és jelenség dialektikájának helyes felismerése döntő a tudományos megismerésben. Marx kapitalizmus-analízisét említi Barg követendő példaként, ahogyan kibontotta a föld–földjáradék, tőke–profit, munka–munkabér könnyen fetisizálható kategóriapárok társadalmi, törvényszerű jellegét.

A társadalmi jelenség, történelmi esemény és a történelmi tény összefüggéseinek boncolgatása után a történelmi tény és a történettudomány tényei közötti kapcsolatot világítja meg a cikk. A történelmi tények szelekció, verifikálás és analizálás után válnak a tudományos megismerés tényeivé. A megismerő szubjektum tehát szerepet játszik. A történelmi tényhez képest a tudományos tény mindig másodlagos, az elmúlt valóság egy töredékét foglalja magába. Ennek kapcsán tér ki Barg a természet és társadalomtudomány forrásainak, megismerési folyamatainak hasonlóságára és különbözőségére. A történeti megismerés fontos sajátosságának tekinti, hogy a történelmi tény és a kutató között ott a történeti forrás, amelyet kritikailag kell elemezni, hogy a tudomány tényévé válhasson. A történelmi tények forrás formájában több szelekció után szűkülnek a tudomány tényeivé. Maga a forrás képződése is egyfajta szelekció, amelyet az adott társadalmi helyzet befolyásol. A források az idő folyamán elpusztulnak, tehát adott kor valóságához képest a forrásbázis arányai tovább torzulnak, módosulnak, ekkor többnyire véletlenszerűen. Végül a kutatás során újabb szelekció válik elkerülhetetlenné. Hogy a többszöri szelekció ellenére a tudományos megismerés során az objektív igazság táruljon fel, annak alapfeltétele a dialektikus materialista módszer alkalmazása. Ennek a történelem tudományos feltárása során az a sajátossága, hogy helyesen értelmezi a történelmi tény és a tudományos tény viszonyát, társadalomtörténeti összefüggésbe ágyazza a tényeket, az objektív és a szubjektív dialektikus egységeként fogja fel, s az ismeretek verifikálásában elismeri a történelmi tapasztalat fontos szerepét. Befejezésül a történelmi tény és a tudományos tény dialektikáját boncolgatja a szerző. A valós és a tükrözött, az elsődleges és a másodlagos viszonya jellemzi ezt. Az egyiket a valóságos folyamatok törvényszerűségei, a másikat a megismerésé determinálják. Tartalmi megfelelésük a legfontosabb közös vonásuk, amelynek az objektív igazság az alapja. A történettudományban az objektív igazsághoz való közelítés feltétele annak elismerése, hogy a társadalom történetét végső soron az anyagi termelés feltételei határozzák meg, az osztályharc végigkíséri a társadalom fejlődését, a tudomány pártos kell hogy legyen, s teljességre törekedjék – fejezi be cikkét M. A. Barg.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 6. sz. 46–71. l.) *M.*

LUDWIK HASS:

A MAGYAR SZABADKŐMŰVESSÉG TÁRSADALMI-FOGLALKOZÁSI ÖSSZETÉTELE (1868–1920)

Az 1886 márciusában alakult Magyarországi Symbolikus Nagypáholy fél évszázadig volt Kelet-Közép- és Kelet-Európa (a Balkánt is beleértve) legnagyobb taglétszámú szabadkőműves szervezete. Hatása kiterjedt a környező országokra is. Munkájáról s egyáltalán összetételéről mégis alig tudunk valamit. A korabeli – gyakran igen szélsőséges – vélemények nem lehetnek mérvadóak, az információkat ugyanis többnyire a mozgalom ellenségei terjesztették. Ma már alaptalannak ítélhetjük a korabeli egyház félelmét a szabadkőművességtől, s illuzórikusnak a semleges vagy haladó erők hozzá fűzött reményeit. A hiteles kép kialakításától azonban még messze vagyunk. Pedig a mozgalom levéltára – illetve ami belőle fennmaradt – már hozzáférhető a kérdések tisztázásához. Amíg azonban az óriási anyag feldolgozására nem kerül sor, a szerző a tagok (ill. újonnan belépők) névsora alapján próbálkozik meg a páholyok társadalmi-foglalkozási összetételének felmérésével.

A szabadkőművességnek a Habsburg-monarchiában nagy hagyományai voltak, még ha a páholyok szervezését hosszú idő (1795) óta tiltották is. 1848 és 1861 rövidéletű kísérletei után Magyarországon a nyílt szervezkedés csak 1868/69-ben indulhatott meg. Ekkor viszont két páholycsoportosulás is kialakult: egy német és egy magyar többségű. A két csoport rituális és dogmatikus eltérésein túl összetételében is különbözött: az előzőben a hazai német polgárság dominált, de sok zsidó tagja is volt, míg az utóbbiban főleg a szellemi foglalkozásúak és a vidéki nemesség. Mint másutt, itt sem voltak képviselve a társadalom legszegényebb rétegei. Bár a felvétel kritériumai között nem szerepeltek osztály-megkülönböztetések, a megkívánt műveltségi és anyagi feltételek mégis pótolni látszottak ezeket. Nem volt azonos a két csoportosulás politikai felfogása sem. A német többségű páholy-csoport a Deák-pártot és kormányát, a magyar többségű a balközépet támogatta. – Nem érdektelen megjegyezni, hogy az osztrák hatóságok Bécsben továbbra sem engedélyezték a páholyalakítást, ezért az – eddig jórészt külföldi szervezetekhez tartozó – bécsi szabadkőművesek magyar területre, Lajtaszentmiklósra átrándulva hozták létre páholyukat.

A magyarországi mozgalom 1874/75-ben érte el első csúcspontját. A német többségű csoportosulásnak 22 páholya s mintegy 800 tagja, a magyar többségűnek 15 páholya s mintegy ezer tagja volt. De már a hetvenes években bekövetkezett az első válság. Ez természetes jelensége a mozgalomnak: a csak a kíváncsiság által hajtott tagok egy idő múlva elhagyják a titokzatosságát vesztett szabadkőművességet. Feltűnő a mozgalom hanyatlása a nemzetiségi területeken. (Sajnos, a szerzőnek ezt az állítását nem sikerül egyértelműen igazolnia, s ebben főleg az akadályozza meg, hogy a trianoni béke utáni Magyarországot tekinti magyar etnikumú területnek, a rajta kívülesőket viszont nemzetiségnek tartja. Így nem tud mit kezdeni olyan városok adataival, mint Kassa vagy Nagyvárad.) Az 1875-i politikai fúzió azután lehetővé tette a két páholycsoport egyesülését (1886-ban az említett Symbolikus Nagypáholyban), s ez újabb fellendülés, s húsz évi békés fejlődés kiindulópontja lett. A dualizmus válsága sokáig nem érintette a mozgalmat, a szabadkőművességet a politikai szemlélődés, közömbösség állapotából csak az 1905-ös év tudta kivetni. A mozgalom a feudális csökevények elleni harc felé tolódott, s ez megnövelte vonzóerejét. Így 1911-re a magyarországi nagypáholy kb. 6000 tagjával az európai 8. helyre zárkózott fel.

A tagság összetétele 1868–1914 között világos változáson ment át. A mozgalomnak nem sikerült gyökeret vernie a polgárság soraiban, valamint a középosztály alsó rétegében. Míg az 1886-ig tartó időszakban az új tagok egyharmada származott közülük, 40 év múlva ez az arány felére (15%) esett vissza. Magyarázatát talán abban találhatjuk, hogy a kozmopolita és humanitárius szabadkőműves eszmék nem tudták megmozgatni konzervatív gondolkodásukat. Ugyancsak alig hatottak e gondolatok az államhivatalnokokra. Így a mozgalom utánpótlása abból az új, gyorsan fejlődő közbeeső rétegből származott, amely a fél-feudális rendszer reformját kívánta: a szabadfoglalkozásúakból s rokon csoportokból, a tisztviselőkből, pedagógusokból. 1905 után új jelenség Magyarországon, hogy számos kiemelkedő szociáldemokrata vezető csatlakozik a mozgalomhoz (Kunfi Zsigmond, Pogány József, Ágoston Péter stb.). De beléptek radikális polgári elemek is (mint Jászi Oszkár). – A bécsi páholyokban a századfordulón a tulajdonos osztály ugyancsak elvesztette eredeti többségét.

Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása mindenekelőtt szervezeti változásokat okozott a mozgalomnak. A bécsi páholyok az önálló államban szervezeti önállóságot igényeltek, s ugyancsak

függetlenül a horvátországi szervezet. A magyarországi szabadkőművesség a polgári demokratikus forradalom idején érte el utolsó sikereit (Berinkey miniszterelnök maga is szabadkőműves volt), a Tanácsköztársaság azonban – minden más polgári társasággal együtt – e szervezetet is feloszlatásra ítélte. S nem állhatott vissza a mozgalom az ellenforradalmi korszakban sem, amikor minden haladó szervezetet gyanakvással szemléltek. A páholyok nagy része a trianoni béke szerint amúgyis kívülrekedt az új országhatárokon, a fennmaradókat pedig a belügyminiszter 1920. május 20-án végleg megszüntette.

(Acta Poloniae Historica XXX. 1974. 71–117. l.) *B. J.*

B. JE. ZARICKIJ:

AZ „ERŐ" KONCEPCIÓJA A NÉMET POLGÁRI TÖRTÉNETIRÁSBAN

A politikai realizmusról szóló tanítás napjainkig nagy hatást gyakorol a német polgári politológiára. Hosszú ideig uralkodott az a felfogás – s a történetírók nagyban hozzájárultak megalapozásához –, hogy a társadalom fejlődésében, a nemzetközi kapcsolatokban a fejlődés törvényszerű mozgató rugója a hatalomért, hegemóniáért folytatott küzdelem. A második világháború után a hidegháborús nemzetközi légkörben reneszánszát élte ez az ideológia, mert a nyugatnémet újrafegyverkezés, a revansizmus hívei azzal érveltek, hogy a béke megőrzése érdekében erős Németországra van szükség.

Szerzőnk a koncepció történeti és historiográfiai gyökereit a 19. század elejétől eredezteti, amikor aktuálissá vált a német egység kérdése. Sem a Szent Szövetség korszakában, sem az1848–49-es forradalom során nem valósult azonban meg Németország egysége, sőt 1849 után egyértelműen háttérbe szorult a forradalmi, demokratikus út lehetősége. Előtérbe került a német egység felülről, „vérrel és vassal" történő megteremtése, amelyben Bismarck vezető szerepet játszott. A vaskancellárt már kortársai reálpolitikusnak nevezték, s politikáját a történetírás is igyekezett igazolni, hozzájárulva annak a nézetnek a kikristályosodásához, amely szerint az erőn alapuló politika reális. L. Ranke teremtette meg a bismarcki politikát igazoló idealizáló iskolát. Ranke államfelfogása arra a történetfilozófiai tradícióra épült, amely az isteni gondolat (az abszolút szellem) konkrét történelmi körülményekbe (a német egység bismarcki útja) való behatolása eredményeként értelmezte az államot. Az állam életképességét a hegemóniára való ereményes törekvés bizonyítja – nézete szerint, ezért az erőn alapuló harc a hegemóniáért a történelem egyik mozgató tényezője. Maga Ranke, de teljesebben követői fejtették ki az erőegyensúly elvét, mint a külpolitikai törekvéseket meghatározó, irányító eszmét. Ez az eszmei mozzanat az, amely szenbetűnik F. Meinecke, M. Lenz, H. Delbrück munkáiban, de a nem Ranke-követők (T. Mommsen, W. Treitschke, L. Dehio) felfogásában szintén kimutatható.

Első virágkorát a századelőn élte az erőegyensúly politikai koncepciója. Megalapozói abból indultak ki, hogy a világpolitikát az európai viszonyok alakulása határozza meg. Az európai viszonyok azonban csak akkor hathatnak konszolidáló erőként a világhelyzetre, ha az erők egyensúlya jellemzi Európát. Az egyensúlyra törekvést az európai politika tradicionálisan domináns tendenciájaként értékelték. Véleményük szerint ezt az örökséget folytatta a bismarcki és a Bismarck utáni német külpolitika. Anglia tengeri fölénye, Franciaország pozícióinak megszilárdulása a szárazföldön 1893, majd 1904 után az erőegyensúly megbomlását jelentette. A német külpolitika az egyensúly helyreállítására, tehát végső soron az európai és világbékére törekedett, amikor fellépett az nagol tengeri hegemónia ellen, Franciaország visszaszorításáért. Ezt a gondolatmenetet emeli ki cikkünk *H. Delbrück:* Das Neue Europa (Berlin, 1908) és *O. Hintze:* Deutschland und der Weltkrieg (Leipzig–Berlin 1916) munkáiból.

1919 után elnémultak ennek a felfogásnak a hirdetői. Maga F. Meinecke fogalmazta meg „Nach der Revolution" (München–Berlin 1919) c. könyvében, hogy a nemzetközi kapcsolatok háború utáni történetét nem lehet az erőegyensúly elve alapján elemezni, mert az egyensúlyra törekvés tendenciáit a győztesek világuralmi célkitűzései váltották fel. Az 1920-as években ez határozta meg a német polgári történészek álláspontját, az 1930-as években pedig a geopolitikai felfogás vált uralkodóvá, ennek kiszolgálója lett a historiográfia is. Közvetlenül 1945 után egy sokkos hallgatás következett, de talál-

kozunk átmenetileg a német burzsoázia felelősségét feszegető kísérletekkel még Meinecke tollából is (Die deutsche Katastrophe, Wiesbaden, 1947). Ez a hangvétel rövid életűnek bizonyult. Hamarosan visszatértek Meinecke és követői a rankei gondolathoz. A hatalomért, a hegemóniáért folytatott harcot, mint machiavellizmust örök érvényűnek tüntették fel, s a náci politika sajátosságát abban látták, hogy tömegméretekben, totalitáriusan gyakorolta ezt a machiavellizmust. Fő hibájának öncélúságát tekintették, hogy nem az emberiség fennkölt eszméi vezérelték őket, ami pedig igazolásul szolgálhatott volna politikájukra. L. Dehio 1948-ban kiadott műve szerint a két világháborút az erőegyensúly megbomlása idézte elő, a német politika annak helyreállítására törekedett. Ez már L. Ranke, H. Delbrück, O. Hintze álláspontjának feleleventése.

Az 1949-et követő évtizedben a politikai realizmus gondolatát a G. Ritter vezette konzervatív és a W. Besson, W. Conze, H. Mommsen, Th. Schieder nevével fémjelezhető álliberális történetírói irányzat egyaránt elfogadta. Az előbbi porosz nacionalista, revansista jelleget adott a koncepciónak, az utóbbiak viszont az „atlanti politikára" támaszkodva látták megvalósíthatónak a reális célokat. Ez utóbbi munkáiban kap új megvilágítást Bismarck. A megélénkült Bismarck-kutatás mint nagy európéert, mint Európát Oroszország ellen összefogó, a forradalommal szemben tömörítő politikusként állítja be a vaskancellárt. A hidegháborús korszak fontos vonásának tartja még Zerickij, hogy a politológia a propaganda szintjére süllyedt, színvonalas, elméleti igényű munka alig látott napvilágot. Változás az 1960-as évek derekától állott be az amerikai H. Morgenthau: Macht un Frieden (Gutersloh, 1963) c. könyvének német kiadását követően. Háttérbe szorult a konzervatív iskola, s a politikai realizmus koncepciója részben új tartalommal az új NSzK külpolitika igazolására vállalkozott. A részben új tartalmat – az NSzK-nak a világban elfoglalt helye alapján – az jelentette, hogy az erő fogalmát nem a katonai potenciálra korlátozva értették, hanem a gazdasági erő, a befolyás és az ebből adódó lehetőségek – a középállamok reális törekvéseként jelentkező – kihasználása, amely az „atlanti politika", Nyugat-Európába tömörítése és „az új keleti politika" kártyáinak ökönomikus keverésével párosulva jelentősen elősegítheti Nyugat-Németország pozícióinak megszilárdulását az új világhelyzetben, s hozzájárulhat az egyensúly, a béke fennmaradásához is.

(Voproszi Isztorii, 1976. 9. sz. 81–92. l.) *M.*

V. N. VINOGRADOV:

ROMÁNIA BELÉPÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBA

A szerző az 1916–1920 közötti események divergens tendenciáinak felvillantásával vezeti be témáját. Románia hosszas fontolgatás után 1916 augusztusában lépett be a háborúba, s decemberre már bekövetkezett a katonai vereség. A cári orosz seregek akadályozták meg – több százezres veszteséggel – a teljes összeomlást. Az első világháborút lezáró békék eredményeként mégis több mint kétszeresére nőtt a román állam területe. A gyarapodás részben egykori orosz területek rovására történt, s etnikailag vegyesebbé tette Romániát. Besszarábia elcsatolásával moldvai, ukrán és orosz nemzetiségűek váltak román állampolgárokká, Észak-Bukovinában ukránok jutottak hasonló sorsa, s megemlíti még a cikk a dél-dobrudzsai bolgárokat is. A változások a nemzeti mozgalom lezárulását eredményezték. Az oroszországi szocialista forradalom hatására ugyan fellendültek a tömegmozgalmak, végül azonban a burzsoázia – épp a nemzeti jelszavakkal is visszaélve – maradt hatalmon, s ez eredményezte a reakciós nacionalista túlkapásokat.

Vinogradov arra vállalkozik tanulmányában, hogy a 19. század végétől nyomon követve bemutassa a román uralkodó körök külpolitikai törekvéseit, azok változását, az ellentétes tendenciák küzdelmét. Az 1870-es évtizeddel záruló szakaszt a progresszív törekvések – egységes állam, a török kötelékek lerázása – túlsúlya jellemezte. Az ideológia szférájában azonban már ekkor jelentkezett az a felfogás, miszerint a románok a nyugati civilizásó őrei, terjesztői Délkelet-Európában, s mint a latin civilizáció örököseinek, küldetésük van a barbár szláv tengerben. Az 1890-es években a Nemzeti Liberális Párt már nyíltan beépítette ezeket a nézeteket politikai programjába. A küldetés teljesítését szolgálta szerzőnk szerint a román külpolitika 1883-as lépése, amelyet az orosz veszéllyel indokoltak. A szovjet kutatók eredményei alapján cáfolja Vinogradov ezt az indokolást. 1878 után az elszigetelt

orosz politika ebben a térségben nem gondolhatott aktivitásra. A román külpolitika irányítói épp a cári birodalom elszigeteltségére alapoztak, amikor Berlin és Bécs barátságát keresték. A vaskancellár egyik levelét is idézi a szerző a román számítás igazolására. Az 1900-ban kötött osztrák-magyar–román katonai konvenció egyértelműen megfogalmazta a Besszarábiával kapcsolatos bukaresti igényeket.

A 20. század első évtizedében érlelődött a külpolitikai irányvonal változása. Egyre kevesebbel kecsegtetett a német orientáció, s több reményre jogosított a formálódó angol–francia együttműködés. A nemzetépítő, területi igények mellett az izmosodó román burzsoázia gazdasági érdekei is a német, osztrák-magyar befolyás ellensúlyozását diktálták a készséges angol, francia tőke segítségével. Másrészt az uralkodó körök belső egyensúlyának változása is ebbe az irányba hatott. A konzervatív „történelmi osztály" a porosz kapcsolatokat részesítette előnyben, a burzsoázia viszont bel- és külpolitikai megfontolásokból is az angol–francia orientációt szorgalmazta. Béccsel a bulgáriai igények miatt hidegült el a viszony. A Monarchia Szerbiát ellensúlyozandó fontosnak tartotta Bulgária integritását. Bosznia-Hercegovina annektálása csak erősítette ezt az osztrák-magyar érdeket. 1908-ban Berlinben és Bécsben egyaránt lehűtötték a bolgárellenes román ambíciókat. Ezt követően erősödött fel az erdélyi román mozgalom iránti rokonszenv. Egyre többet emlegették a Habsburg-uralom alatt sínylődő 3 millió románt. A következő állomást a Balkán-háborúk jelentették. A központi hatalmak számára Románia és Bulgária barátsága egyaránt fontos volt. Ezért igyekeztek Bukarestet távol tartani az eseményektől. A román diplomácia ekkor Oroszországhoz közeledett, s nem is eredménytelenül. Az orosz külpolitika vezetői örömmel látták volna Románia cselekvő németellenességét, a Monarchiával való szembefordulását. Igaz, Szazonov külügyminiszter a cár 1914-es romániai látogatását értékelve kifejtette: Románia az erősebbnek vélt csoportosulás barátságát keresi.

Ilyen előzmények után döntött a román koronatanács 1914-ben a kivárás, a semlegesség mellett. Az Antant elégedetten vette tudomásul a szemben álló blokk lazulását. Már 1914 őszén megindultak a titkos tárgyalások. A cári politika 1914 október elején készségesnek mutatkozott Erdély Romániához történő csatolását illetően. Bukarest csak 1915 áprilisában válaszolt. A román igények bukovinai és kárpátaljai ukrán lakta területeket is érintették, Vásárosnamény–Szeged vonalán jelölték meg a nyugati határt, a szerbek lakta Bánátra is jogot kívántak formálni. Az 1915–1916 dereka közötti több mint egy esztendő során folyt az alkudozás, amely néha szakítással fenyegetett. Időközben azonban Oroszország jelentősége csökkent, nyugati szövetségesei diktálták a feltételeket. Könnyebben és többet ígérhettek a román diplomáciának. Szazonovnak tudomásul kellett vennie a változásokat és konzekvenciákat. I. Brătianu természetesen a Ballhausplatz-ot is áltatta. Döntő katonai siker esetén lehetségesnek tartotta, hogy Románia feladja semlegességét, amelyet azzal indokoltak, hogy a közvélemény ellenzi a Monarchia oldalán való fellépést. Az indokolásnak Bécsben nem adtak hitelt. Tudták, hogy Románia az erőviszonyok változásához igazítja lépéseit. A fordulatot végül is a Bruszilov-offenzíva eredményezte. A Besszarábiára vonatkozó elképzelések azonban nem kerültek le a napirendről, a hivatalos politika a nyugati fővárosok rokonszenvét kívánta megnyerni, emellett londoni orgánumokat finanszíroztak, amelyek a kérdéskört mindig felszínen tartották.

1917 októbere után megváltozott feltételek között folytatta a burzsoá Románia a régi célok elérésére irányuló politikát. December 7-én aláírták a fegyverszünetet, 1918 májusában békét kötöttek. Ezzel újra Besszarábia lépett elő fő céllá. Már csak azért is, mert a szovjet–román viszony 1917–1918 fordulóján elmérgesedett. Petrográdon Románia besszarábiai bevonulása miatt letartóztatták az egész román diplomáciai testületet, megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. A forradalmi Vörös Hadsereg és a helyi tömegmozgalmak nyomására kiürítették a megszállt orosz területeket. A forradalom kísértete ellen azonban eredménnyel szorgalmazták mind a német, mind az antant orientációt. 1918 derekától fokozatosan az utóbbi vált jelentősebbé, 1918 novembere után pedig kizárólagossá minden számítást felülmúló eredményességgel. Besszarábián kívül Bukovina jelentős része és Erdély is a burzsoá román állam ölébe hullott.

Befejezésül a kérdés polgári historiográfiájába nyújt rövid bepillantást Vinogradov tanulmánya. A nyugati szerzők a román törekvések túlméretezettségét hangsúlyozták. (Ld. pl.: *R. W. Seton-Watson:* A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity. Cambridge. 1934.) A román burzsoá történészek viszont mértéktartásról beszéltek. A Duna–Dnyeszter–Tisza vonala között élő románság egyesítése helyett megelégedett Románia az említett területek integrálásával. Az effajta értékelések ott kísértenek az emigráns román szerzők munkáiban is. Feleleventik a

románság civilizatorikus küldetésének vízióját, az orosz (szovjet) törekvések ellensúlyozásával indokolják a „természetes határok" (Tisza, Dnyeszter) elérését célzó kezdeményezéseket.

Véleményét összegezve úgy ítéli meg szerzőnk Románia első világháborús szerepét – Lenin értékelését alapul véve –, hogy azt reakciós nacionalista, hódító törekvések vezérelték.

(Novaja i novejsaja isztorija, 1976. 5. sz. 53–70. l.) *M.*

ZBIGNIEW LANDAU:

LENGYELORSZÁG HOSSZÚTÁVÚ GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

A legfrisseb gazdaságtörténeti kutatásokat az összehasonlító módszer térhódítása jellemzi. A szakirodalomban terjed a különféle számsorok, táblázatok, grafikonok használata. Ám a szerző úgy véli, hogy a lengyel gazdaságtörténetírásban mind ez idáig nem találhatjuk nyomát annak, hogy az összehasonlítandó országokat vagy az összevetendő adatokat valamiféle határozott szempont szerint válogatták volna meg. A kiválasztásban uralkodó véletlenszerűség pedig furcsa, nemegyszer irreális következtetésekre vezethet. Ha például eltérő fejlettségű országok esetében a termelés tényleges nagyságát a növekedés százalékokban kifejezett tempójával helyettesítjük, könnyen kaphatunk olyan képet, amely a gyengén fejlett országoknak kedvez. Így a legfejlettebb kapitalista országoktól jócskán elmaradt Lengyelország a termelés és hozamok százalékos növekedését abszolutizáló táblázatokban akár amazok elé is kerülhet. A fejlődés ütemének összehasonlításánál tehát – a szerző véleménye szerint – csakis hasonló jellegű országokat szabad egymás mellé állítanunk. Maga a tanulmány végül annak kiderítését tűzi ki célul, hogy milyen módszerrel választhatjuk ki a Lengyelországhoz hasonló fejlettségű, tehát vele összevethető országokat.

Az első feladat annak tisztázása, hogy milyen kezdő időpont szolgálna a legmegfelelőbbnek a lengyel gazdaságtörténészek kutatásaihoz. Elméletileg ideális lenne időben minél visszább menniük, akár a kapitalizmus kezdeteinek időszakáig, ehhez azonban hiányoznak a kellő hitelű, statisztikailag is hasznosítható adatok. Gátlólag hatnak a lengyel történelem sajátos fordulatai is: az ország felosztása, a lengyel területek idegen gazdasági egységekbe való bekebelezése lehetetlenné teszi, hogy kutatásaikat 1918 elé vigyék. Kiindulópontjuk tehát csakis a két világháború közötti időszakon belül lehet. Probléma persze még így is akad: a háború után a pusztulás, majd az infláció s az 1924/25-i válság torzítja el a kép tisztaságát. Először az 1926/28-i évek mindenütt egyformán jelentkező prosperitása látszik alkalmasnak az összehasonlításra, míg az 1929-ben kibontakozó válság újra véget vet a lehetőségnek.

A következő feladat az összehasonlításra alkalmas adatok kiválasztása lenne. A szerző mindenekelőtt leszögezi, hogy a kutatóknak Európánál kell maradniok, hiszen itt remélhetik, hogy Lengyelországhoz hasonló szerkezetű államokat találnak. A legjobbnak azt tartaná, ha a nemzeti jövedelem egy főre eső hányadát lehetne összevetni, ezt azonban megakadályozza, hogy a nemzeti jövedelmet országonként másképp számolták, sőt, helyenként csak becsülték, így nagyságát nem ismerjük összehasonlító fokon. Helyette ajánlja tehát a következő mutatókat: az ország területének nagysága, a népesség száma, annak foglalkozásbeli megoszlása, a villanyáram-, acél- és cementtermelés egy főre átszámított mennyisége, továbbá a legfőbb szántóföldi termények (búza, rozs, zab, burgonya, cukorrépa) hektáronkénti hozamai. Az így nyert kép egészíthető ki végül a nemzeti jövedelem feltételezhető nagyságával. A javasolt mutatók egyenként természetesen bármely ország fejlettségének csak töredékét tudnák illusztrálni, együttesen mégis lehetővé teszik, hogy a Lengyelországhoz leginkább hasonlókat közülük kiválasszuk. (A terület azért játszhat szerepet az adatok között, mert a nagyobb országok rendszerint autarchikusabbak, gazdaságuk zártabb, mint a kisebbeké. Az ipari és mezőgazdasági foglalkozású népesség aránya a gazdasági élet általános színvonalára enged következtetni. Az ipari fejlődést azért kell három ágazat adataival bemutatni, mert nincs olyan egység, amellyel termelésének nagyságát egyszerre ki lehetne fejezni.) – Az összehasonlításra így valamennyi országból 11 (a nem egészen pontosítható nemzeti jövedelemmel együtt 12) adatunk lesz.

Ezután következik a korabeli Európa 26 államának táblázatos összevetése. A szerző úgy véli, hogy az egyes részterületeken azokat az országokat tekinthetjük Lengyelországhoz hasonlónak, amelyek megfelelő adatai legfeljebb 25%-kal (az említett mezőgazdasági hozamokban 20%-kal) térnek el az övéitől. Valamennyi területet figyelembe véve a leginkább (6–6 adatban való hasonlóság erejéig) közelít Lengyelországhoz Spanyolország, Magyarország, Olaszország, Észtország és Finnország. Az utolsó kettőt mégis jobbnak látszik kizárni az összehasonlításból, mert népességük alacsony volta miatt az egy főre átszámított adatok erősen ingadozók lehetnek. Végül tehát marad három országunk. Ha most már ezen országok korabeli nemzeti jövedelmének egy főre jutó nagyságát próbáljuk felbecsülni, úgy találjuk, hogy ez az adat csak megerősítheti módszerünket. A nemzeti jövedelem a négy országban hasonló nagságú, még ha benne közülük Lengyelország és Magyarország esetében az ipar kisebb (26% és 23%), Spanyolország és Olaszország esetében nagyobb (40% és 62%) részt foglal is el.

Nem lehet közömbös persze az a kérdés sem, hogy találunk-e közös vonást Lengyelország s a vizsgálódásainkban fennmaradt, földrajzilag egymástól távolabb fekvő országok történelmi fejlődésében. A szerző úgy véli, hogy igen, s nem is egyet. Mindenekelőtt azt, hogy valamennyien viszonylag későn léptek a kapitalista gazdálkodás útjára, továbbá, hogy mezőgazdaságuk nagyjából a porosz úton haladt, vagyis a falun a nagybirtokkal komoly feudális csökevények maradtak fenn. Valamennyiükre jellemző a gazdasági fejlődés nagy belső aránytalansága s végül, hogy – Spanyolország kivételével – viszonylag későn jutottak politikai s gazdasági függetlenséghez. Azt persze ismereteink mai szintjén nehéz lenne megmondanunk, hogy ezen államok hasonló szintje az 1920-as évek végén a felsorolt, közösnek látszó vonásokból következik-e vagy sem. A neves lengyel gazdaságtörténész, Topolski kutatásai rávilágítottak arra, hogy Lengyelország, Itália és Spanyolország gazdálkodásában már a 17. században találhatók rokonvonások. Ő a 17. századi európai államokat három csoportra osztotta: kettő közülük a kapitalizálódás útján gyorsabban vagy lassabban haladóké, a harmadik a stagnálóké. Ide tartozik – Lengyelországgal együtt – az említett három állam is.

A második világháború azután szétzilálta ezt a csoportot. Lengyelország a többiekhez képest aránytalanul sokat szenvedett. Bár e háború Spanyolországot nem érintette, a pusztulást itt is megtaláljuk: a polgárháború következményeként. Lengyelország veszteségeit a későbbiek során némileg enyhítette, hogy iparilag fejlett területeket nyert a háborúban, Olaszország és Magyarország eredetileg mérsékeltebb veszteségeit viszont a jóvátételek súlyosbították. A következményeken tehát ismét el kell gondolkoznunk, ez azonban nem kérdőjelezheti meg a hosszútávú összehasonlítások lehetőségét, sőt szükségességét.

(Acta Poloniae Historica XXIX. 1974. 111–136. l.) *B. J.*

BRIAN L. VILLA:

AZ AMERIKAI HADSEREG, A FELTÉTEL NÉLKÜLI MEGADÁS ÉS A POTSDAMI NYILATKOZAT

Brian L. Villa, az ottawai egyetem történész docense, tanulmányában egy, a háborút követő években és manapság is, a közvéleményt erősen érdeklő kérdéssel, nevezetesen Japán fegyverletételével foglalkozik, nyomon követve azt a folyamatot, amely Japán „egy feltételű" – ti. a császárság fenntartása – „feltétel nélküli" megadásához vezetett. Bemutatja a vitát, amely a feltétel nélküli megadás elve körül folyt, különös tekintettel a speciális japán viszonyokra, és rávilágít a második világháború befejezése időpontja „rögzítésének" nehézségeire. A kérdés részletesebb elemzését azért is szükségesnek tartja, mert a közvélemény szerint éppen a feltétel nélküli megadás – sokak szemében üres elvi fogalom – követelésének túlhajtása, amit Roosevelt hibájának tekintenek, eredményezte a távolkeleti háború elhúzódását, az amerikai katonai pozíciók nem kellően „erős" voltát Európában, végső soron az atombomba bevetését.

Villa 1943 elejétől kezdve mutatja be a kérdés körül kibontakozott vitát, rávilágítva az amerikai hadsereg vezetése és a kormány közötti nézetkülönbségekre és a határozatok meghozatalának nehézségeire. A feltétel nélküli megadás eszméje körül az amerikai politika és a hadsereg vezetésének állás-

foglalása már a kezdet kezdetétől különböző volt. Roosevelt 1943 januári casablancai nyilatkozata a „feltétel nélküli megadásról" egyrészről elég homályosnak tűnt az amerikai katonai vezetés számára (bár az a szövetségesek közötti szolidaritás kifejezése szempontjából nagy jelentőséggel bírt), másrészt megtételének legfőbb oka jogi, törvénykezési vonatkozású: Roosevelt nem akarta a versailles-i békekötések eredményeit megbolygatni és esetleges vitára okot adni azzal, hogy a feltétel nélküli megadás előtt politikai ígéreteket tesz. Szeme előtt lebegett az első világháborús példa, amikor a németek erősen hangoztatták, hogy ők a Wilson-féle „Tizennégy pont" alapján tették le ugyan a fegyvert, a győztesek mégis egy egészen más béke elfogadására kényszerítették őket. Roosevelt hangsúlyozottan kijelentette: „A feltétel nélküli megadás ... egy Németországban, Olaszországban és Japánban létező olyan filozófia megsemmisítését jelenti, melynek alapelve más nemzetek legyőzése és alávetése." A legyőzöttek számára a méltányos és humánus eljárás egyetlen biztosítékaként a nemzetközi jogot jelölte meg. Roosevelt tehát filozófiai nézeteket és káros eszméket akart kiirtani: szerinte ezt elérni a háborús bűnösök felelősségre vonásával, a veszélyes pártok felszámolásával, hosszú megszállással, az oktatás gondos ellenőrzésével, a háborús ipar leszerelésével és kitelepítésekkel lehet, de ezek megvalósításához a legyőzötteket tökéletesen függő helyzetbe kell hozni: ennek véghezvitelére viszont szükséges a feltétel nélküli megadás.

Nézeteivel kapcsolatban a katonák részéről szkepticizmus nyilvánult meg: még ha legálisan igazolható is egy teljes okkupáció, mi a biztosíték arra, hogy nem lesz-e túl nagy az ára, nem harcol-e az elkeseredett ellenség az utolsó töltényig? Emellett a hadsereg vezetése nem tartotta elsődlegesnek a filozófiai okokat a háború kitörésében, kiirtására pedig nem a megszállást tekintette az egyedüli módszernek; ellenállásuk gyakorlati és legfontosabb oka azonban az eljövendő megszállást lebonyolító katonai erők problémája volt.

A feltétel nélküli megadás elvének nem katonai ellenzéke, amely inkább ideológiai megfontolásokból, mint gyakorlati okok miatt nem értett a kormánnyal egyet, maga is teljesen megosztott volt, a forradalmi változtatásokat követelő baloldaltól, a precedenstől félő jobboldalig.

A vitát az olasz események nem hogy megoldották volna, csak tovább élezték. Olaszország esetében Roosevelt – először angol nyomásra – a feltétel nélküli kapitulációt támogatta, majd ezt politikai és katonai meggondolásokból elvetették. Az eredmény azonban lehangoló volt és megerősítette a feltétel nélküli kapituláció ellenzőinek táborát, olyannyira, hogy Németország esetében maga Eisenhower is csak a katonai megadáshoz akart ragaszkodni, amit azonban a szövetségesek kategorikusan elvetettek és a megszállás legális alapjául deklarálták a feltétel nélküli megadás elvét.

A japán fegyverletétel problémája már az európai háború befejezése előtt is fölmerült, és ismételten ellentéthez vezetett a feltétel nélküli megadás civil hívei és a katonai vezetés között, mivel az utóbbi csak akkor tartotta ezt elfogadhatónak, ha véghezvitele nem követel túlságosan nagy véráldozatot. Így nyilvánvaló volt, hogy a Japán elleni hadműveletek katonai tervezésének eredményei döntően befolyásolják majd a hadsereg ez irányú véleményét.

Mivel a partraszállás és a csendes-óceáni hadműveletek több embert követeltek, mint amire a katonai vezetés számított, a hadsereg berkein belül félelem támadt, hogy az emberanyag utánpótlása nem lesz kielégítő és a hadsereg erkölcsi állapota is romlani fog. Ezért Japán lehető leghamarabbi legyőzését sürgették és a háború végső befejezésének határidejét az európai háború befejezése után 12 hónapra tették, mégpedig egy Japán elleni invázió végrehajtásával. Ez azonban igen hosszadalmas logisztikai előkészítést igényelt volna és félő volt, hogy Japán elkeseredett ellenállásába fog ütközni. A felmerülő nehézségek egyre nagyobbnak tűntek olyannyira, hogy a Málta–Jalta konferencia előtt a 12 hónapos terminus már kétségesnek tűnt és a hadsereg kompromisszumos megoldást keresett a fegyverletétellel kapcsolatban. Máltán ugyan elhangzott a japán ügy megoldására a bombázások és a blokád lehetősége, valamint szovjet segítség igénybevétele, de az idő még így is kevésnek látszott.

A hadsereg ezért örömmel fogadta Churchill javaslatát egy esetleges „enyhített" feltétel nélküli megadásra és úgy döntött, hogy a cselekvés mikéntjét Japán politikai és katonai ellenállásától teszi függővé. Japán lehetséges rekacióinak feltárására a Joint Intelligence Staff-ot kérték fel, különös tekintettel azon két kérdésre, hogy 1. mikor ismerik el a japánok a vereséget, 2. mi lesz ezen felismerés következménye.

A JIS válaszában kifejtette, hogy augusztusra Japán felismeri, hogy legyőzték, hangsúlyozta azonban, hogy a japánok a feltétel nélküli megadást, mint olyat, nem ismerik, ezért ha törvényes japán kormány írja alá a megadási feltételeket kis ellenállással kell csak számolni, de ha nem, ez igen erős lesz.

A jelentés hangsúlyozta azt is, hogy a megadást a japánok csak egy, a császár nevében tevékenykedő kormánytól fogadják el. Ez azt jelentette, hogy a hatalmat, legalább névlegesen, meg kell osztani a császár és a megszálló szövetséges hatóságok között.

A jelentés javaslatai a kormány részéről visszautasításban részesültek, így a JIS ezt visszavonta, mindössze egy megállapításához ragaszkodott, hogy ti. ha a japánok a feltétel nélküli megadásban nemzetük megsemmisítését látják, a teljes alávetésig harcolni fognak, a blokáddal és invázióval pedig évekig húzódhat a dolog. Ha azonban a szövetségesek felfednék a japán néppel szembeni szándékaikat, talán közelebb jutnának a feltétel nélküli megadás lehetőségéhez.

A Japán elleni invázió tervezése így tovább folytatódott, bár rendkívüli lassúsággal, olyannyira, hogy 1945 augusztusára csak Kyushu inváziója lett előkészítve, amihez nagyban hozzájárultak az Okinawa elfoglalása körüli nehézségek és hatalmas véráldozatok, amely csak alátámasztották a feltétel nélküli kapitulációhoz való mindenekfölötti ragaszkodás ellenzőinek táborát.

A háború befejezésére ekkor három lehetőség kínálkozott: szovjet intervenció, valamely japán sziget inváziója vagy az A-bomba bevetése. Az elsőt kevesen akarták, a második megoldást csak a legvégső esetben szándékoztak alkalmazni, így az érdeklődés a nukleáris fegyver bevetése felé fordult. Ennek használatára – úgy látszott – azonban csak augusztus elején kerülhetne sor.

A potsdami konferencia előtt Truman a kérdés eldöntésére új bizottságot hozott létre, amely hosszas viták után úgy döntött, hogy mivel Japán kapitulációja csak a császárság fenntartásával képzelhető el – különösen a japánok számára –, ezért a mindenfajta militarizmustól megszabadított császári intézmény fenntartását javasolja. Az új megadási terv már július 2-ra kész lett, azonban csak július 26-án bocsátották ki, azzal a klauzulával, hogy a császárság intézménye érintetlenül megmaradhat.

A konferencia eredménye és Marshall tevékenykedése végül is azt a megoldást hozta, hogy bár a szövetségesek ezt konkrétan nem mondták ki, a császár „hivatalban" maradását nem csak a fegyverletétel és a stabilizáció idejére korlátozták.

Akárhogy is történt azonban a fegyverletételi okmány megfogalmazása és az időpontok rögzítése – állapítja meg a befejezésben Villa –, mindenképpen súlyos hiba volt, hogy éppen Japán esetében ragaszkodtak a feltétel nélküli formulához; ezzel elhúzták a háború befejezését és végső soron ezek a huzavonák, a katonai és politikai vezetés ellentéte a kérdésben az atomfegyver bevetéséhez vezettek, ami Villa szerint – és ezzel csatlakozik a közvéleménynek a cikk elejében említett részéhez e kérdés megítélésében – a probléma rugalmasabb kezelése esetén elkerülhető lett volna.

(The Journal of American History. Vol. LXIII. No. 1. June 1976, 66–91. l.) *Cs. K. Gy.*

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Csákvári Ferenc (Cs. F.) Csákváriné Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.) és Menyhárt Lajos (M).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Варга Й. Й.:* Военная юстиция на задунайских крупнопомещичьих владениях и в пограничных крепостях в XVI–XVII вв. (Войсковой, военный и помещичий суды) – *Эрдеди Г.:* Революционное венгерское правительство и его органы печати об изменениях в Германии в 1848 г. – *Пинтер И.:* Лидеры СДПВ о фашизме и духовной оффунзиве против него – СООБЩЕНИЯ – *Герсевски С.:* Вывоз меди из Венгрии в Гданьск в первой половине XVI в. – *Богдан И.:* Была ли бумажная мельница в Буде? – ДИСКУССИЯ – Об оценке встречи в Киле и Блед-ского соглашения (К статьи Пала Прица) *(Адам М.)* – Перед биографией Кароя Месароша *(Шпира Д.)* – Ответ Дьердю Шпира в защите публикации исторических источников *(Чорба Ч.)* – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLES DE MATIÉRES

ÉTUDES – *J. J. Varga:* La juridiction militaire dans les grandes propriétés et les forteresses des confins de Transdanubie aux XVIe et XVIIe siecles. (Tribunaux de troupe, de guerre et de sirerie). – *G. Erdődy:* L'attitude du gouvernement révolutionnaire hongrois et de ses organes de presse devant les changements intervenus en Allemagne en 1848. – *I. Pintér:* L'attitude du PSDH par rapport au fascisme et à l'offensive intellectuelle antifasciste. – COMMUNICATIONS – *S. Gierszewski:* L' exportation du cuivre de la Hongrie vers la ville de Gdańsk au cours de la première moitié du XVIe siècle. – *I. Bogdan:* Y avait-il un moulin à papier à Buda? – DISCUSSION – Sur l'appréciation de l'entrevue de Kiel et de la convention de Bled (l'avis sur l'études de Pál Pritz) *(M. Ádám).* – Devant l'autobiographie de Károly Mészáros *(Gy. Spira).* – Réponse à Gyorgy Spira a la défense de la publication des sources historiques *(Cs. Csorba).* – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODEQUES

CONTENTS

STUDIES – *J. J. Varga:* Military Jurisdiction in the Transdanubian Large Estates and Border Fortresses During the 16–17. Century (Military Court, Army Court, Manorial Court) – *G. Erdődy:* The Revolutionary Hungarian Regime and its Press Organs about the Changes in Germany in 1848 – *I. Pintér:* The Leaders of the HSDP on Fascism and on the "Intellectual Offensive" Declared Against Fascism – REVIEW ARTICLES – *S. Gierszewski:* Copper Export from Hungary to Danzig in the First Half of the 16. Century – *I. Bogdán:* Was there any Paper-Mill in Buda? – DISCUSSION – On the Evaluation of the Kiel Meeting and the Agreement of Bled (Remarks about the paper of Pál Pritz) *(M. Ádám)* – In front of Károly Mészáros' Autobiography *(Gy. Spira)* – Reply to György Spira in Defense of the Publication of Historical Sources *(Cs. Csorba)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *J. J. Varga:* Militärigerichtsbarkeit im 16–17. Jahrhundert in den Großgrundbesitzen und Grenzfestungen Transdanubiens – *Gy. Erdődy:* Das revolutionäre ungarische Regime und seine Presseorgane über die Veränderungen in Deutschland im Jahre 1848 – *I. Pintér:* Die Führer der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei über den Faschismus und die gegen den Faschismus ausgerufene "geistige Offensive" – BEITRÄGE – *St. Gierszewski:* Kupferexport aus Ungarn nach Gdańsk in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts – *I. Bogdán:* Gab es eine Papiermühle in Buda (Ofen)? – DISKUSSION – *M. Ádám:* Die Entrevue von Kiel und über die Bewertung des Abkommens von Bled (Zur Studie von Pál Pritz) – *Gy. Spira:* Vor der Selbstbiographie von Károly Mészáros – *Cs. Csorba:* Erwiderung an Gy. Spira im Schutze der geschichtlichen Quellenpublikation – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Salgó István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. márc. 4. – Terjedelem: 17,15 (A/5 ív)
78.4261 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusító helyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039-8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593 51593 / 589

SZÁZADOK

1977 OKT 17

A tartalomból:

Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete

Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése

Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

111. ÉVF. 1977. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében
Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930—1931)
Király Péter: Óbolgár forrás a 894—896. évi magyar—bolgár háborúról
Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban (1904—1918)
Vida István: Három Chorin-levél

E számunk munkatársai

Barabás László középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa — *Bogyirka Emil* a Pesterzsébeti Helytörténeti Múzeum igazgatója — *Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Dévényi Ivánné* középiskolai tanár (Esztergom) — *Frank Tibor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Galántai József* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gábori Miklós* a történelemtudományok doktora, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos tanácsadója — *Gyimesi Sándor* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Kovács Endre* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tud. tanácsadója — *Kőhegyi Mihály* a bajai Türr István Múzeum tudományos főmunkatársa — *Krausz Tamás* az Országgyűlési Könyvtár munkatársa — *Láng Imre* kandidátus, c. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Marosi Ernő* kandidátus, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport igazgatóhelyettese — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Péter Katalin* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *J. P. Ripoche* egyetemi tanár (Zágráb) — *Rottler Ferenc* az MSzMP KB Tudományos Kulturális és Közoktatási Osztályának munkatársa — *Teke Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tokody Gyula* a történelemtudományok doktora, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Urbán Károly* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet munkatársa

:1593

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

111. évf. 1977 1–6. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

Niederhauser Emil–Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója 215/II
Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete 3/I

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében 230/II
Baar, Lothar: Az NDK népgazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasiszta demokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945–1961) 1124/VI
Baranyi Béla–Timár Lajos: Debrecen iparfejlődésének sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában 899/V
Barta Gábor. Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus) 635/IV
Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931) 270/II
Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben 48/I
Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban 463/III
Fügedi Erik: Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai . . . 847/V
Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése 11/I
Pintér István. Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzivá"-ról 500/III
Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán 681/IV
Timár Lajos lásd Baranyi Béla
Varga J. János: Katonai bíráskodás a 14–17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék) 439/III
Vass Henrik: A Nagy Októberi szocialista forradalom jelentősége és nemzetközi érvénye . . . 1107/VI

KÖZLEMÉNYEK

Blazovich László: IV. László harca a kunok ellen 941/V
Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán? 544/III
Fallenbüchl Zoltán: Spanyolok Magyarországon a 18. században 1192/VI
Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban 1904–1918 . . . . . 329/II
Gierszewski, Stanislaw: Rézexport Magyarországról Gdańskba a 16. század első felében 534/III
Horváth Pál: A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai 946/V
Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években 749/IV
Király Péter: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról 320/II

Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága 93/I
Ripoche, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban . . . 79/I
Tardy Lajos: Perzsia és a Nyugat Mohács előtt 728/IV
Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója 1943–1944-ben 114/I
Varsányi Péter István: Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz 735/IV
Vékony Gábor: Adatok Julianus utazásának topográfiájához 1175/VI
Vida István: Három Chorin-levél 362/II

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Ránki György: Jegyzetek a társadalomtörténetről 775/IV

FIGYELŐ

Fügedi Erik: Jakó Zsigmondról, legfrissebb könyve nyomán 1231/VI
Ránki György: Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése 381/II

VITA

Ádám Magda: A kieli találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről (Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához) 561/III
Csorba Csaba: Válasz Spira Györgynek a történeti forráspublikálás védelmében 597/III
Megjegyzések Spira György Viszontválaszához 801/IV
Még egyszer Csorba Csaba Mészáros kiadványáról 800/IV
Pritz Pál: Válasz Ádám Magdának 987/V
Spira György: Mészáros Károly önéletrajza előtt 587/III

BESZÁMOLÓ

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás történeti szekciójának ülése *(Sipos Levente)* 1241/VI
A történettudományi kutatóhelyek 1976–1980. évi középtávú kutatási tervei *(Stier Miklós)* 1254/VI
Korom Mihály doktori értekezésének vitájáról *(Izsák Lajos)* 1009/V
Magyar–angol történész konferencia *(Juhász Gyula–Niederhauser Emil)* 1305/VI
Vitaülés a hazai egyetemes történeti kutatás helyzetéről és feladatairól *(Urbán Aladár)* 1000/V
Magyar–Szovjet történész tanácskozás Szibériában és a Távol-Keleten *(Mayer Mária)* 1292/VI
Tilovszky Loránt doktori értekezésének vitájáról *(Pál Lajos)* 1024/V

TÖRTÉNETI IRODALOM

Agrarnaja isztorija Szevero-západa Rosszii. Vtoraja polovina XV. nacsala XVI. veka (Ism. *Niederhauser Emil)* 442/I
A háborúk és a hadművészet története (Ism. *Zachar József*) 403/II
Atlas zur Geschichte (Ism. *Hangay Zoltán*) 412/II
Bácskai Vera lásd Dőry, Franciscus
Bernard, Michel: Banques et banquires en Autriche au début du 20. siècle (Ism. *Ránki György*) 148/I
Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században (Ism. *Kulcsár Erzsébet*) 1045/V

Bibliografie československé hungaristiky za léta 1969–1971 (Ism. *Niederhauser Emil*) 828/IV
Bogdán István: Régi magyar mesterségek (Ism. *Vörös Károly*) 1055/V
Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Ism. *Bartha Antal*) 601/III
Bonifinius, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades. Tom IV. Pars II (Ism. *Fügedi Erik*) 603/III
Bónis, Georgius lásd Dőry, Franciscus
Bouvier, Jean–René Girault: L'impérialisme français d'avant 1914 (Ism. *Ránki György*) . . . 405/II
Brandt, Hartwig: Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz. Politisches Denken im Einflußfeld des monarchischen Prinzips (Ism. *Erdődy Gábor*) 1058/V
Bridge, F. R.: From Sadowa to Sarajevo – Great Britain and Austria–Hungary 1906–1914. A diplomatic history (Ism. *Jeszenszky Géza*) 154/I
Budapest története I–II (Ism. *Érszegi Géza–Vass Előd*) 802/IV
Budapest története III (Ism. *Kállay István*) 810/IV
Colodny, Robert G.: Spain. The Glory and the Tragedy (Ism. *Jemnitz János*) 608/III
Dokumente zur deutschen Geschichte (Ism. *Barabás László*) 171/I
Dőry, Franciscus–Georgius Bónis–Vera Bácskai: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457 Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11 (Ism. *Fügedi Erik*) 1049/V
Dzsedzsula, K. E.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsoaznaja revolucija konca XVIII. v. (Ism. *N. D.*) 817/IV
Dyos, H. J.–D. H. Aldcroft: British Transport. An economic survey from Seventeenth Century to the Twentieth (Ism. *Ránki György*) 402/II
Elcock, Howard: Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles (Ism. *Jeszenszky Géza*) 407/II
Erdey Ferenc: Magyar falu (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1346/VI
Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás (Ism. *Bartha Antal*) 391/II
Folia historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve (Ism. *Niederhauser Emil*) 395/II
Franz, Günther: Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Ism. *Tagányi Zoltán*) 1052/V
From Sweden to America (Ism. *Gellén József*) 824/IV
Gergely Ferenc–Kiss György: Horthy leventéi. A leventeintézmény története (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1072/V
Girault, René: lásd Bouvier, Jean
Helmert, Heinz–Hansjürgen Usczeck: Bewaffnete Volkskämpfe in Europa 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 400/II
Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 605/III
Iratok az ellenforradalom történetéhez (1919–1945). (Ism. *Szakács Sándor*) 1337/VI
Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (Ism. *Tokody Gyula*) 174/I
Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben (1914–1917). (Ism. *Erényi Tibor*) 1333/VI
Kiss György lásd Gergely Ferenc
Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény (Ism. *Perlusz Katalin*) 1061/V
Lakatos Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden (Ism. Bartha Antal) 814/IV
László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig (Ism. *Kőhegyi Mihály*) 139/I
Les questions fondamentals du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle (Ism. *Bartha Antal*) 140/I
Lőrinc Péter: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880–1918 (Ism. *T. Mérey Klára*) 822/IV
Markova, Zina: Balgarszkoto cirkovno-nacionalno dvizsenie do Krimszkata vojna (Ism. *Niederhauser Emil*) 603/III
Marsina, Richard: Studie k Slovenskému diplomatáru I (Ism. *Niederhauser Emil*) 816/IV

Megfigyelés alatt ... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrdég működéséből (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1341/VI
Molnár József–Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek (Ism. *Bolla Ilona*) 1043/V
Munkásmozgalomtörténeti lexikon. 2. jav. és bőv. kiad. (Ism. *Szilágyi János*) 410/II
Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában (Ism. *Palotás Emil*) 1324/VI
Novaja Isztorija (Vtoroj period). (Ism. *Niederhauser Emil*) 1331/VI
Obscsesztvo i goszudarsztvo feudal'noj Rosszii. Szbornik sztatej, posztvjacsennüj 70-letiju akademika L'va Vladimirovicsa Cserepnina (Ism. *Niederhauser Emil*) 1316/VI
Ocserki revoljucionnüh szvjazi narodov Rosszii i Polski 1815–1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 603/III
Péter László: Szeged utcanevei – Szeged irodalmi emlékhelyei (Ism. *Szabó Ferenc*) 612/III
Polonsky, Anton: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918 (Ism. *Ránki György*) 606/III
Recker, Marie-Luise: England und der Donauraum 1919–1929. Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung (Ism. *Arday Lajos*) 1067/V
Salgó László: Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig (Ism. *Ormos Mária*) 1076/V
Santarelli, Enzo: Fasizmus és újfasizmus (Ism. *Ormos Mária*) 1338/VI
Scsetinina, G. I.: Universziteti v Rosszii i usztav 1884 goda (Ism. *Bartha Antal*) 1064/V
Shinwell, Emanuel: I've lived through it all (Ism. *Jemnitz János*) 408/II
Simón Bolivar írásai (Ism. *Niederhauser Emil*) 1057/V
Simon Györgyi lásd Molnár József
Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege (Ism. *Hegyi Klára*) 1321/VI
Smith, Paul (ed.): The historian and film (Ism. *Frank Tibor*) 168/I
Solta, Jan–Hartmuth Zwar: Geschichte der Sorben. Band 2. Von 1789 bis 1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 818/IV
Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Ism. *Galántai József*) 153/I
Studia Historica Slovaka VIII (Ism. *Niederhauser Emil*) 177/I
Szabó István: Jobbágyok-parasztok (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1327/VI
Szádeczky-Kardoss Sámuel: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl anderssprachiger Quellen (Ism. *Bartha Antal*) 815/IV
Tabures del Real, José A.: Guiteras (Ism. *Anderle Ádám*) 610/III
Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945 (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 164/I
Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház 16. századi történetéből (Ism. *Ladányi Sándor*) 369/II
Teatr v nacional'noj kul'ture sztran Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü XVIII–XIX vv. (Ism. *Niederhauser Emil*) 398/II
Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–45 (Ism. *Ölvedi Ignác*) 414/II
Tugwell, Rexford G.: In search of Roosevelt (Ism. *Láng Imre*) 157/I
Usczeck, Hansjürgen lásd Helmert, Heinz
Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag (Ism. *Urbán Aladár*) 819/IV
Vardy, Steven Bela: Modern Hungarian Historiography (Ism. *Niederhauser Emil*) 826/IV
Weltherrschaft im Visier (Ism. *Barabás László*) 162/I
Zdrada, Jerzy: Zmierch Czatoryskich (Ism. *Kovács Endre*) 146/I
Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán (Ism. *Marosi Ernő*) 144/I
Zwar, Hartmut lásd Solta, Jan

FOLYÓIRATSZEMLE

Abray, Jane: Feminizmus a nagy francia forradalomban 620/II
Alexander, John T.: II. Katalin, a pestisjárvány és a moszkvai ipar problémája 189/I
Andrejev, A. M.: A szovjetek harca az ellenforradalommal az Október forradalom előestéjén 1351/VI
Appleby, Joyce: Ideológia és elmélet: feszültség a politikai és a gazdasági liberalizmus között a 17. századi Angliában 1081/V

Aquarone, A.: A kubai háborútól a „nyitott kapuk" politikájáig: századvégi amerikai imperializmus 1898–1900 . . . . . 197/I
Balogh Éva S.: Románia és a szövetségesek részessége az 1919-es magyar államcsinyben . . . 836/IV
Barg, M. A.: A történelmi tény struktúrája, formája, tartalma 622/VI
Béderida, François' A francia munkásmozgalom és a gyarmatosítás kérdése 1090/V
Bernstein, Sámuel: A Babeuf-összeesküvés – ahogyan ezt az Egyesült Államok sajtója látta . 1085/V
Bugaj, N. F. A forradalmi bizottságok mint a proletárdiktatúra rendkívüli szervei (1918–1921) 1358/VI
Cazan, Gheorghe Nicolae: A román–osztrák–magyar kapcsolatok fejlődése (1878–1886). . 191/I
Chastain, James: Julies Bastide és a német egység 1848-ban 833/IV
Conte, Francis: Lloyd George és a rapallói szerződés 838/IV
Démény, Ludovic: Székelyek az 1696-ös havasalföldi felszabadító hadjáratban 186/I
Desmarais, Ralph: Lloyd George és az angol kormány sztrájktörő szervezeteinek kialakulása . 1091/V
Dutu, Alexandru: A délkelet-európai felvilágosodás. Egy kultúrtörténeti kérdés átértékelése . 188/I
Egerton, George W.: Lloyd George kormánya és a Népszövetség létrehozása 194/I
Freidel, Frank: Amerikai történészek: felmérés a kétszázadik évfordulóra 429/II
Garmiza, V. V.: A Direktórium és Kolcsak 1354/VI
Gimpelszon, Je. G.: A munkásosztály az ipar irányításában a szovjethatalom első éveiben . . 1352/VI
Girault, René: A balkán államok és a francia–orosz kapcsolatok alakulása 1912-ben 193/I
Golman, L. I.: Engels és a történeti megismerés néhány problémája 181/I
Gorbunov, V. V.: Lenin bírálata Oroszország kultúrtörténeti fejlődésének mensevik koncepciójáról 184/I
Gyementev, I. P.: A háború utáni amerikai történetírás főbb irányzatai és iskolái 1092/V
Harris, Robert D.: A francia pénzügyek és az 1777–1783-as amerikai háború 618/III
Hass, Ludwik: A magyar szabadkőművesség társadalmi foglalkozási összetétele (1868–1920) 624/III
Havens, Thomas R. H.: A japán nők és a háború 1937–45 . . . . . 841/IV
Hernon, Joseph M. jun.: Az utolsó whig történész és a whig történelemszemlélet. George Maculay Trevelian 1876–1962 . . . . . 1091/V
Hobsbawm, H. J.: A munkásmozgalom és a katonai puccsok 1360/VI
Jakobszon, Ju. A. lásd Sipulina, A. V.
Kovalcsenko, I. D.–N. V. Szivacsev: A strukturalizmus és a strukturális kvantitatív módszerek a mai történelemtudományban 829/IV
Kovaljova, T. A.: A Komintern és Nagy-Britannia Kommunista Pártja politikai irányvonalának kidolgozása az angol kommunisták által 1920–1929-ben 195/I
Krasznobajev, B. I.: A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya, feladatai 616/III
Kupferman, Fred–Philipp Machefer: A sajtó és politika az 1930-as években: a Petit Journal esete 840/IV
Kuropjatnyik, G. P.: A földkérdés és a forradalmi helyzet Észak-Amerikában a függetlenségi háború előestéjén 418/II
La Feber, Walter: Roosevelt, Churchill és Indokina 1941–45 . . . . . 842/IV
Landau, Zbigniew: Lengyelország hosszútávú gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata 628/III
Lavericsev, V. Ja.: A burzsoá-liberális mozgalom fejlődésének általános tendenciája Oroszországban a századfordulón 423/II
Lescsilovszkaja, L. I.: A szláv közösség gondolata a 18. század végén és a 19. század első felében 1084/V
Machefer, Philippe lásd Kupferman, Fred
Maier, Pauline: Samuel Adams és a róla alkotott ítéletek kérdése 417/II
Mittenzwei, Ingrid: A kereskedő- és manufaktura-burzsoázia fejlődése a német államokban. . 1082/V
Mironyec, N. I.: A szépirodalom mint történeti forrás 183/I
Monnier, Jean: A történelemtanárok képzése 185/I
Narocsnyickij, A. L.: A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről és módszertanáról 180/I
Narocsnyickij, A. L.: Az 1875–1878-as balkáni válság és a nagyhatalmak 1088/V
Parker, Geoffrey: Ha az Armada partra szállt volna 831/IV

Piszarjev, Ju. A. lásd Vinogradov, V. N.
Pocock, J. G. A.: Brit történelem: egy új tárgy védelmében 427/II
Priscott, Dave: A Kommunista Párt és a Munkáspárt 1359/VI
Romanov, V. F.: Az orosz abszolutizmus gazdasági-társadalmi bázisa az imperializmus korában 421/II
Ründzjunszkij, P. G.: Az orosz abszolutizmus és osztálybázisa (1861–1904) 1086/V
Scott, Samuel F.: A törvényesség és a rend problémái 1790-ben, a francia forradalom „békés" esztendejében 832/IV
Sesztak, Ju. J.: Az eszer-maximalisták csődje 1356/VI
Sipulina, A. V.–Ju. A. Jakobszon: A munkásküldöttek szovjetje Ivanovo-Voznyeszenszkben 1905-ben 1349/VI
Sutter Fichtner, Paula: Dinasztikus házasság a XVI. századi Habsburg diplomáciában és az államvezetés (Interdiszciplináris megközelítés) 1080/V
Szigyelnyikov, Sz. M.: Az önkényuralom parasztpolitikája a Duma üléseit megelőző időszakban 425/II
Szirotkin, V. G.: A 19. sz. első negyedének idegen nyelvű oroszországi sajtója mint történeti forrás 419/II
Szivacsev, N. V. lásd Kovalcsenko, I. D.
Trani, Eugène P.: Az Oroszország elleni amerikai intervenció, Woodrow Wilson döntésének újraértékelése 834/IV
Villa, Brian L.: Az amerikai hadsereg, a feltétel nélküli megadás és a potsdami nyilatkozat . . 629/III
Vinogradov, V. N.: Románia belépése az első világháborúba 626/III
Vinogradov, V. N.–Ju. A. Piszarjev: Az 1905–1907-es évek Oroszországban és a Balkán forradalmi mozgalmai 422/II
Whitcomb, Edward A.: Napóleon prefektusai 190/I
Zarickij, B. Je.: Az „erő" koncepciója a német polgári történetírásban 625/III
Zientara, Benedykt: Idegenek Lengyelországban a 10–15. században, a középkori lengyel társadalom véleménye róluk 615/III

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 201/I, 431/II
A Német–Magyar Történész Vegyesbizottság 1976. évi ülésszaka *(Gyimesi Sándor)* 201/I
A Szerb Matica újvidéki jubileumi kongresszusa (az intézmény alapítása 150. évfordulója alkalmából). *(Kemény G. Gábor)* 1362/VI
Hetedik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Edinburgh 1978) 1366/VI
Történelemtanítás és levéltár. Országos konferencia Kaposvárott *(Juhász Sándor)* 1095/V
Történész vándorgyűlés Székesfehérváron *(Deme Péter)* 431/II

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1976. január 1.–december 31.) Összeállították *Rozsnyói Ágnes* és *Szincsók Pálné* 1368/VI

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Rottler Ferenc: A történettudományi kutatások helyzete 3

TANULMÁNYOK

Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése. 11
Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben 48

KÖZLEMÉNYEK

J. P. Ripoche: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. 79
Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága 93
Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója 1943–1944-ben 114

TÖRTÉNETI IRODALOM

László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig (Ism. *Kőhegyi Mihály*) . . 139
Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle (Ism. *Bartha Antal*) 140
Agrarnaja isztorija Szevero-zapada Roszszii. Vtoraja polovina XV – nacsalo XVI. v. (Ism. *Niederhauser Emil*) 142
Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán (Ism. *Marosi Ernő*) 144
Jerzy Zdrada: Zmierzch Czartoryskich (Ism. *Kovács Endre*). 146
Bernard Michel: Banques et banquiers en Autriche au début du 20 siècle (Ism. *Ránki György*). 148
Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Ism. *Galántai József*) 153

F. R. Bridge: From Sadowa to Sarajevo – Great Britain and Austria–Hungary 1906–1914: A diplomatic history (Ism. *Jeszenszky Géza*) 154
Rexford G. Tugwell: In search of Roosevelt (Ism. *Láng Imre*) 157
Weltherrschaft im Visier (Ism. *Barabás László*) 162
Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945 (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 164
Paul Smith (ed.): The historian and film (Ism. *Frank Tibor*) 168
Dokumente zur deutschen Geschichte (Ism. *Barabás László*) 171
Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland (Ism. *Tokody Gyula*) 174
Studia Historica Slovaca VIII (Ism. *Niederhauser Emil*) 177

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

A. L. Narocsnyickij: A nemzetközi kapcsolatok történetének elméletéről és módszertanáról 180
L. I. Golman: Engels és a történeti megismerés néhány problémája . . 181
N. I. Mironyec: A szépirodalom mint történeti forrás 183
V. V. Gorbunov: Lenin bírálata Oroszország kultúrtörténeti fejlődésének mensevik koncepciójáról 184
Jean Monnier: A történelemtanárok képzése 185
Ludovic Demény: Székelyek az 1595-ös havasalföldi felszabadító hadjáratban 186
Alexandru Duţu: A délkelet-európai felvilágosodás. Egy kultúrtörténeti kérdés átértékelése 188
John T. Alexander: II. Katalin, a pestisjárvány és a moszkvai ipar problémája 189
Edward A. Whitcomb: Napóleon prefektusai 190
Gheorghe Nicolae Cazan: A román–osztrák-magyar gazdasági kapcsolatok fejlődése (1878–1886) 191
René Girault: A balkán államok és a francia–orosz kapcsolatok alakulása 1912-ben 193
George W. Egerton: Lloyd George kormánya és a Népszövetség létrehozása 194
T. A. Kovaljova: A Komintern és Nagy-Britannia Kommunista Pártja politikai irányvonalának kidolgozása az angol kommunisták által 1920–1929-ben 195
A. Aquarone: A kubai háborútól a „nyitott kapuk" politikájáig: századvégi amerikai imperializmus (1898–1900) 197

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 201
A Német–Magyar Történész Vegyesbizottság 1976. évi ülésszaka *(Gyimesi Sándor)* 201
Magyarország Története tíz kötetben. 8. kötet *(Tilkovszky Loránt)* 203

Rottler Ferenc:

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÁSOK HELYZETE

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1976 májusában megvitatta és elfogadta az Akadémia II. Osztályának a történettudomány helyzetéről készített elemzését.* Ezt követően a közelmúltban az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság ugyancsak megvitatta a történettudományi kutatások időszerű kérdéseiről szóló, a KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálya által készített jelentést. A történettudomány időszerű kérdéseiről szóló helyzetelemzés az eddigi szakmai-politikai viták alapján formálódott ki.

A történettudomány helyzete és eredményei

A magyar történettudományban különösen az elmúlt másfél évtizedben jelentős fejlődés ment végbe és a történettudományi kutatás igyekezett eleget tenni a vele szemben támasztott egyre növekvő társadalmi igényeknek.

A marxista magyar történettudomány elmúlt évtizedbeli fejlődése kiindulópontjának az a gyors ideológiai konszolidáció tekinthető, amely az ellenforradalom leverése után bontakozott ki. Az 1960-as évek első felében az éles elvi-ideológiai konfrontáció a történettudományra is jellemző volt. A kétfrontos harc jegyében egyre inkább sikerült elszigetelni mind a jobboldali revizionista, mind a baloldali dogmatikus nézeteket. Az ideológiai tisztázódás a történettudományban is hosszabb időt vett igénybe, az egymásnak ellentmondó tendenciák, a marxizmus-leninizmus érvényesülését gyengítő különböző nem marxista nézetek hosszú ideig éreztették negatív hatásukat; a nem marxista, a marxista frazeológia mögé bújtatott különböző eklekticista nézetek napjainkban is megtalálhatóak egyes történettudományi publikációkban.

A történettudomány fejlődéséhez hozzájárultak a Tudománypolitikai Irányelvek is. Így például míg korábban elsősorban a történettudomány ideológiai-tudatformáló funkciójára esett a hangsúly, addig 1969 óta nagyobb figyelem fordítódott az ideológiai-tudatformáló és valóságfeltáró funkciónak a történettudományon belül is megnyilvánuló egységére. Kedvező irányú változás következett be a történettudományi kutatások tematikai orientációjában is: előtérbe kerültek a jelenkori történelmi-társadalmi valóság feltárá-

*Jelentés a történettudomány helyzetéről. (1968–1974) A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának közleményei. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1976. XXV. k. 2–3. 203–223.

sára, elemzésére irányuló kutatások, amelyek eredményei egyben hozzájárultak népünk történeti tudatának alakításához.

A történettudomány képviselői is bekapcsolódtak az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervben szereplő tárcaszintű főirányok, valamint az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott témák kutatásába. A jelentősebb műhelyek közreműködtek a különböző párt- és állami dokumentumok – pl. a Központi Bizottság közművelődési határozata, a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseit elemző pártállásfoglalás – előkészítésében.

A történettudományi kutatómunka tartalmi fejlődését alapvetően meghatározta az elmúlt évek kedvező politikai légköre, a politika és a tudomány között kialakult jó kapcsolat. A kutatási gyakorlat is igazolta a tudománypolitikai irányelveknek a kutatás szabadságával kapcsolatos helyes elvi álláspontját.

A magyar marxista történettudomány eredményei nagymértékben hozzájárultak a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus eszméi széles körű elterjedéséhez és megszilárdításához közgondolkodásunkban. Nemzeti múltunk történeti értékelése reálisabbá vált, az elvi következetesség a tárgyi anyag mind teljesebb feltárásával és kritikai értékelésével párosult. Ugyanakkor a tudományágazat megtartotta azt a kifejezési formát – azaz nem alakította ki érthetetlen szakmai zsargont –, amellyel a nem szakmabeli olvasókhoz is közérthetően szólhat.

A történettudomány fejlődéséhez hozzájárult a hazánkban hagyományosan erős történeti érdeklődés fokozódása is. Ezt bizonyítja, hogy az utolsó évtizedben számos fontos történeti munka, tudományos népszerűsítő mű több tízezres példányszámban kelt el, továbbá hogy a Magyarország története, A magyar forradalmi munkásmozgalom története c. összefoglalások a harmadik–negyedik (100.000 példányszám feletti) kiadásokban is szinte napok alatt elfogynak. A különböző népszerű történelmi sorozatok, a helytörténeti kiadványok, a televíziós történelmi dokumentumfilmek, valamint a történelemmel foglalkozó rádióadások iránt egyre fokozódó érdeklődés tapasztalható.

Az Agit.-Prop. Bizottság korábbi állásfoglalásai és az ezekre épülő akadémiai határozatok nagy hangsúllyal szorgalmazták a történettudomány erőit összefogó olyan kollektív munkák megjelentetését, amelyek szintetizálnák a hazai marxista történettudomány eddigi eredményeit, s egy fundamentális marxista magyar történeti szintézis révén népünk történeti tudatának alakításához is hozzájárulhatnának. Egy évtizeddel ezelőtt így került a történettudományi munka középpontjába az MTA Történettudományi Intézetének az irányításával – de az összes központi kutatóhely munkatársainak közreműködésével – a 10 kötetes Magyarország történetének az elkészítése. Az eddig elkészült kéziratok nemcsak a korábbi kutatások összegezését adják, hanem sok vonatkozásban új forrásfeltárásokon, eredeti elemzéseken alapuló új eredményeket is tartalmaznak. Különösen messze tekintenek ki a szerzők a kelet- közép-európai összefüggéseket illetően.

A munka azonban a tervezettnél jóval lassabban haladt előre, és további akadályozó tényezők mutatkoznak, – elsősorban az egyetemi és egyéb kutatóhelyeken dolgozó szerzők lemaradásai –, amelyek nehezítik, hogy a teljes sorozat 1981 végére megjelenhessen. A vállalkozás első eredményeként csak 1976 tavaszán jelenhetett meg az 1918–1945-ös évek történetét tárgyaló nyolcadik kötet. Az eddigi kritika által kedvezően fogadott munka érdeme abban van, hogy ennek a politikai-ideológiai szempontból igen fontos és eddig átfogóan fel nem dolgozott korszaknak nyújtja marxista összefoglalását.

Jelenleg már a kiadónál van a 19. század második felét és a 20. század első évtizedét tárgyaló hatodik és hetedik kötet, valamint a szerkesztés utolsó fázisában van a harmadik és az ötödik kötet. Ugyanakkor továbbra sincs érdemleges előrehaladás az első és második kötet kézíratainak (Magyarország története 1526-ig) lezárásában és a vártnál lassabban készül a negyedik kötet is.

Ugyancsak kollektív munkán alapul A magyar forradalmi munkásmozgalom története összefoglaló mű, amely kiemelkedő állomása az eszmei és szakmai szempontból egyaránt jelentősen fejlődő magyar párttörténetírásnak.

Hasonló kollektív munka eredménye az Akadémiai-Díjjal jutalmazott egyetemi tankönyvsorozat Magyarország története IV. (1848–1918) kötete és a nemzetközi munkásmozgalom történet (1830–1945, 1945–1974) kötetei, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 150 éves történetét tárgyaló művelődéstörténeti szintézis. Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének kollektív munkái – Munkásmozgalomtörténeti Lexikon, A szocialista forradalomért, Munkásmozgalomtörténeti Kronológia – ugyancsak a hazai történetkutatás legújabb eredményein alapulnak.

A kutatómunka eredményei azonban továbbra is elsősorban egyéni munkákon, cikkeken, tanulmányokon mérhetők le. Több jelentős új kutatás hozott felszínre értékes eredményeket a 20. század és ezen belül a felszabadulás utáni korszak politika-, társadalom- és gazdaságtörténetére vonatkozóan. Emellett több egyetemes történeti téma – elsősorban a Kelet–Európa, illetve a nemzetközi munkásmozgalom történetére vonatkozó – jutott el a publikálható eredményekig. Érdemleges eredmények születtek a hagyományos értelemben vett társadalomtörténet és az eddig elhanyagolt eszme- és művelődéstörténet területén is. Megfelelő súllyal szerepeltek az egyéni kutatási témákban hazánk nagy történeti sorsfordulói (Mohács, az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc, az 1918–19-es forradalmak, valamint hazánk felszabadulása) és komoly erőfeszítések történtek a kiemelkedő történeti személyiségek (I. István, Dózsa György, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi István, Károlyi Mihály, Kun Béla stb.) értékelésére is.

A történettudományi kutatás fejlődésének egyik legkomolyabb problémája ugyanakkor az, hogy nem kielégítő a kutatási témák koncentrációja, a rendelkezésre álló kutatási erők szétforgácsolódnak. Ez megnyilvánul a kollektív munkáknak az indokoltnál is jóval hosszadalmasabb „átfutási idejében", s abban is, hogy a szintetizáló igényű egyéni vállalkozások is megritkultak. Egyre kevesebben vállalkoznak nagyobb történeti egységek monográfikus feldolgozására; nemritkán ezer oldalas monográfiákban csak egy–két év történetét dolgozzák fel. Az egyetemi tankönyvsorozat I–II. kötete teljesen, III. kötete részben elavult, régóta húzódik az V–VI. (1918-tól napjainkig) kötet megjelenése. A magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, valamint a legújabbkori magyar történetből egyre égetőbben hiányzik a kommunista, a szociáldemokrata párt, illetve az egyesült munkáspárt történetét összefoglaló monográfia.

A történészek – különösen 1969 óta – igyekeztek hatékonyabban és szervezettebben kihasználni azokat a rendelkezésre álló fórumokat és eszközöket (Magyar Történelmi Társulat, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, rádió, sajtó, televízió stb.) is, amelyek jelentős szerepet töltenek be a történettudomány eredményeinek népszerűsítésében, terjesztésében. Az utóbbi években könyvkiadásunk – elsősorban az Akadémiai – Gondo-

lat és a Kossuth Kiadó sokat tett a történettudományi népszerűsítő irodalom kiadása terén (pl. Sorsdöntő Történelmi Napok, Magyar História, Népszerű Történelem c. sorozatok). A lehetőségek és a társadalmi igények azonban nincsenek összhangban, a történettudomány legújabb eredményei csak lassan jutnak el a köztudatba. A népszerűsítő tevékenység hatékonyságát számottevően csökkenti egy népszerű, nagy példányszámú, illusztrált történettudományi lap hiánya.

Történettudományunk fejlődése figyelemreméltó nemzetközi elismerést váltott ki. Erősödtek a kapcsolatok a szovjet történettudománnyal – a közejövőben közösen készített kötetek egész sora fog megjelenni –, mindenekelőtt a magyar–szovjet történész vegyesbizottság tevékenysége eredményeként. Szakmailag, tudománypolitikailag egyaránt kielégítően fejlődtek a bolgár, a csehszlovák, a lengyel és az NDK történészeivel való kapcsolatok elsősorban ugyancsak a kétoldalú vegyesbizottságok révén. A magyar–jugoszláv történész vegyesbizottság megalakítása folyamatban van. Az utóbbi időben szakmai, publicisztikai viták kísérik a román és a szlovák történészekkel kialakult tudományos kapcsolatainkat. A rendszeres találkozások és tudományos viták, a szakmai, baráti kapcsolatok hozzásegíthetnek álláspontjaink kölcsönös megismeréséhez.

A magyar történettudomány megfelelően vette ki részét a XIII. és XIV. Nemzetközi Történész Kongresszus munkájából (Moszkva 1970, San Francisco 1975).

Gyarapodtak nemzetközi kapcsolataink a tőkés országok történészeivel is. A magyar marxista történettudomány szakmai megbecsülését bizonyítják a fejlett tőkés országok történészei részéről érkező gyakori meghívások és egyéb kapcsolatkeresések. A közelmúltban például kölcsönös kezdeményezések alapján megalakult a magyar–osztrák történész vegyesbizottság; az Amerikai Történelmi Társulat (USA) közös amerikai–magyar tanulmánykötet kiadását kezdeményezte.

A polgári történettudomány képviselőivel kialakított kapcsolatokban, a lezajlott vitákban történészeink megfelelő ideológiai és politikai felkészültségről tettek tanúbizonyságot és szereplésükkel nemcsak a magyar, hanem az egyetemes marxista történettudomány tekintélyének öregbítéséhez is hozzájárultak. Bekapcsolódtak nemcsak a Magyarország történelmére, hanem a világtörténelmi folyamatok értelmezésére vonatkozó marxista és nem marxista felfogások között folyó vitákba is.

A történettudományi kutatások szakmai-ideológiai kérdései

A magyar történettudomány területén az elmúlt években tovább erősödtek a marxizmus–leninizmus pozíciói. A kutatások és a megjelent művek túlnyomó többségének eszmei–politikai kiindulópontja, tudományos meggyőződése és elkötelezettsége a marxizmus–leninizmushoz kapcsolódik. A marxista történészek ilyen értelemben vettek részt számos elméleti kérdés tisztázásában és a történettudományon túl az ideológiai közéletben is.

A hazánkban kialakult kedvező politikai légkör, a kétfrontos harc ideológiai sikerei és a kedvező tudománypolitikai közélet egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a történettudományon belül felélénkültek a viták.

Az elmúlt évtizedben is folytatódott a magyar történettudomány egyik legérdemlegesebb – még Molnár Erik írásai nyomán indult – vitája a függetlenségi küzdelmek és az

osztályharc összefüggéseinek kérdéseiről. Bár a viták még nem zárultak le, és több kérdésben még eltérőek a nézetek, már ma is látni lehet, hogy a kezdetben sok tekintetben ellentétes nézetek letisztultak és az alapvető kérdésekben egyetértés tapasztalható.

Viták folytak még a honfoglalás és a magyar államalapítás egyes kérdéseiről, 1848/49 történeti értékeléséről, a kiegyezés előzményeiről és az 1867-es kiegyezésről, a dualista korszak értékeléséről, a Monarchia és Magyarország viszonyáról, a magyarországi szociáldemokrácia tevékenységéről, a Horthy-rendszer jellegéről, a fasizmus problémájáról, valamint egyes politikusok (Széchenyi István, Teleki Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb.). megítéléséről.

A vitákat általában a marxista–leninista szemlélet jellemezte, de esetenként tapasztalhatóak voltak ideológiai bizonytalanságok és tisztázatlanságok, valamint az alapkérdéseket is érintő elvi jellegű nézeteltérések is. Alapvetően pozitívan kell értékelni, hogy a viták többsége nem maradt meg a kissé elszigetelt történeti folyóiratok hasábjain, hanem átterjedt a kulturális, irodalmi folyóiratokra, a rádióra és a televízióra is, s így a szűkebb szakmai vitákkal a szélesebb közönség is megismerkedett. Ugyanakkor sajnálatos módon előfordult, hogy az irodalmi és kulturális folyóiratok hasábjain folyó viták és eszmecserék a történettudományi vitákban jelentkező ideológiai problémákat felnagyították, a történészek szakmai vitáinak bizonyos aspektusait eltorzították és teret engedtek a leegyszerűsítő, többnyire nacionalista nézetek felelevenítésére, viták helytelen irányba terelésére is.

Természetesen a történettudomány képviselői is felelősek azért, hogy a különböző szakmai viták befejezetlenek, lezáratlanok maradtak. Például a nemzeti kérdés körül kialakult vitának közel másfél évtizedes elhúzódása is azzal függ össze, hogy a vitákból kiszűrt eredmények, az eldöntött kérdések nem váltak közismertté, s így az újabb és újabb publicisztikai vitahullámok rég eldöntött problémákat vetettek újra és újra felszínre. Figyelembe véve a publicisztika és a történettudomány műfaji eltéréseit, a történészeknek jobban kellene törekedniök a publicisztikával való szorosabb kapcsolat kialakítására.

A viták nyomán kibontakoztak a marxista magyar történettudományban is fellelhető nézetkülönbségek, egyes esetekben irányzatok is. Az irányzatok kialakulása részben egybeesett a történettudomány nagyfokú specializálódásával, valamint az egyes történettudományi műhelyek módszertani megújulásával. A marxista történetíráson belül kialakult irányzatok vitái részben a nemzeti kérdés megítélése és részben – ezzel kapcsolatban – a magyarországi fejlődésnek a kelet-európai fejlődésbe való belehelyezése körül összpontosultak. Viták bontakoztak ki más kérdések körül is, például arra vonatkozóan, hogy milyen súlyt kell helyezni a gazdasági-társadalmi mozzanatokra, vagy mennyire kerüljenek a vizsgálódás előterébe a közvetlen politikai küzdelmek. Ugyancsak nézetkülönbségek vannak a Habsburgokhoz, az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő viszonyunk értékelésében.

A viták és irányzatok – jóllehet sokszor személyes, szubjektív mozzanatokat is tartalmaznak – a magyar történettudományban hozzájárulnak a szakma fejlődéséhez, megújulásához. Elősegítik a történeti kérdések kutatását, valamint az újabb és a tradicionális nézetek állandó kritikai vizsgálatát. A különböző irányzatok egységes elvi-módszertani igénnyel lépnek fel, és mivel a marxista történettudományon belül alakultak ki, nem érintik történettudományunk alapvető ideológiai egységét, hozzájárulnak a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazásához.

Az elért jelentős eredmények ellenére a történettudomány nem tudott még eleget tenni számos jogos társadalmi igénynek. Továbbra is támogatni kell a mélyebb összefüggéseket feltáró elemző, szintézisre törekvő művek megjelentetését. Ez megköveteli, hogy a tárgyszerűség és az elvi-ideológiai elemzés egységét minden munkával szemben egységes követelményként érvényesítsük. Egyaránt bírálni kell mindazokat, amelyek csak a pozitivista anyagfeltárás szintjén maradnak, mind az elméletieskedést tükröző írásokat. Egyértelművé kell tenni, hogy elsősorban nem a korszak, hanem a téma és annak kidolgozása mutatja meg, hogy mennyiben szól az a mához. Továbbra is bátorítani, támogatni kell a társadalomtörténeti (ideértve az életmód- és életformatörténeti kutatásokat) és az elmúlt években mutatkozó fellendülés ellenére még mindig elmaradt eszme- és művelődéstörténeti kutatásokat.

A történettudományi kutatóhelyek most elfogadott középtávú (1976–1980) terve valóban a legfontosabb területekre irányítja a figyelmet és az eddiginél határozottabban törekszik az elméleti-módszertani, historiográfiai problémák feltárására. Ugyanakkor még mindig nagy teret kaptak fő kérdésektől távolabb eső résztémák, áttekinthetetlenek a helytörténeti témák és hiányzik a forradalmi munkásmozgalom, a népi demokratikus és a szocialista korszak története kutatásában a határozottabb profil- és munkamegosztása a Történettudományi Intézet, a Párttörténeti Intézet, valamint az egyetemi tanszékek között.

Az utóbbi évtizedben nagy mértékben visszaesett a közép- és újkori forrásanyag kiadása. Kívánatos lenne, hogy a nemzeti hagyományok kutatása – természetesen nem korlátozódva a történettudományra, hanem az ún. nemzeti tudományok egészét átfogva – tárcaszinten (akadémiai) kiemelt főirányként csatlakozzék az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervhez, és ezzel biztosítani lehetne a forrásfeltárás, forráskiadás kiemelt kezelését.

Az eddigieknél behatóbban kell foglalkozni a történetírás eszmei-módszertani kérdéseivel is. Bár vannak figyelemreméltó eredmények a mai polgári történettudományi felfogásokkal való vitáinkban, ez a kritikai tevékenység azonban még nem eléggé hatékony, átfogó és rendszeres. Egyes esetekben a nyugati polgári történettudomány módszereinek sommás elvetésével, máskor viszont módszereinek, szemléletének kritikátlan átvételével találkozhatunk. A mai polgári történetírás – elsősorban az USA-ban és az NSzK-ban – az utolsó évtizedben sokat foglalkozott Magyarország történelmével és számos magyar vonatkozású történeti publikációt jelentetett meg; e munkák átfogó és rendszeres bírálata ugyancsak a marxista magyar történettudomány feladata.

A szomszédos országokban megjelenő történettudományi publikációkban előforduló nacionalista tendenciák elleni fellépés kettős feladatot ró marxista történetírásunkra. Egyrészt vitatkozni kell a szomszédos országokban megjelenő és nacionalista elemeket tartalmazó kérdésfeltevésekkel. A történész vegyesbizottságok, a maguk műhely jellegéből következően e viták céljaira kitűnően megfelelnek. Másrészt – ezzel párhuzamosan – állandóan vitatni és bírálni kell a hazai történetírásban jelentkező nacionalista tendenciákat, s azt a felfogást, amely megengedhetőnek tartja nacionalizmusra nacionalizmussal válaszolni.

Kívánatos lenne, hogy a nemzetközi kapcsolatokban fokozzuk aktivitásunkat. A szocialista országok szakembereivel való szorosabb kapcsolatok fenntartása mellett, nagy figyelmet kell fordítani a nem szocialista országok történészeivel való kapcsolatokra is.

Mindenekelőtt aktívabb nemzetközi kiadványpolitikát kell folytatni, ezzel is terjesztve a marxista történetfelfogást. Mindehhez nagyobb számban van szükség szakmailag, politikailag egyaránt jól felkészült, vitakész és kellő idegen nyelvismerettel rendelkező történészekre.

A történettudományi kutatások irányításának kérdései

A történettudományi kutatásoknak – hasonlóan más társadalomtudományi ágazatokhoz – nem alakult ki az egységes irányítási rendszere. A történettudomány központi kutatóhelyei (MTA Történettudományi Intézete, MSzMP KB Párttörténeti Intézete, Hadtörténelmi Intézet és a tudományegyetemek történeti tanszékei) igazgatásilag, szervezetileg különböző főhatóságok felügyelete alá tartoznak. A kutatóhelyek jellegükben, profiljukban és finanszírozási feltételeikben is különböznek. A tudományági koordináció, – amelynek az Akadémia II. Osztályán és a Történettudományi Bizottságon keresztül kellene érvényesülnie – a történettudományban sem valósult meg. A különböző testületeknek alig van befolyásuk a szükségszerűen eltérő szempontokat érvényesítő főhatósági tudományirányításra. Az egységes ágazati irányításnak a kutatások tervezésére, ellenőrzésére és beszámoltatására kiterjedő rendszere az akadémiai intézetekben és az egyetemi tanszékeken most van kialakulóban. Ugyanakkor továbbra sem megoldott túlnyomórészt a Kulturális Minisztérium felügyelete alá tartozó „egyéb" kutatóhelyeken – elsősorban a közgyűjteményekben – dolgozó történészek munkájának koordinálása.

Az egységes irányítás hiányának is betudható, hogy a történettudományi kutatói bázis az elmúlt másfél évtizedben ellentmondásosan fejlődött. A központi kutatóhelyeken lényegesebb fejlesztés nem volt, ugyanakkor a kiemelt feladatok növekedtek. Ezzel szemben az „egyéb" kutatóhelyeken (közgyűjteményekben, főiskolai történeti tanszékeken, egyetemi és főiskolai tudományos szocializmus tanszékeken, oktatási igazgatóságokon stb.) jelentős fejlesztés következett be, amely azonban nem párosult e kutatóhelyeknek a központi feladatokba való bekapcsolásával. Különösen nagyon hiányoznak a kiemelt feladatok kutatásából a levéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban dolgozó történészek, akik felkészültségük és a forrásokkal való szoros kapcsolatuk révén szervezettebb keretek között jelentősebb feladatokat is tudnának vállalni.

A történettudomány területén 270 személy rendelkezik tudományos fokozattal, túnyomó többségük kandidátus. A doktorok száma harminc, és az Akadémiának tizenegy történész tagja van. A megnyugtató számszerűség mögött azonban belső aránytalanságok vannak. A minősítettek 82%-a Budapesten, elsősorban a központi kutatóhelyeken dolgozik. Szembetűnően kevés a fiatal – 35 évesnél fiatalabb – kandidátusok száma (6 fő). Ugyancsak aránytalanságok mutatkoznak az egyes történettudományi szakágazatok között. Igy például csökken a középkori magyar történet, a történeti segédtudományok, valamint az egyetemes történet káderutánpótlása. Egyre nagyobb gondot okoz a népi demokratikus, valamint a szocialista korszak kutatásának káderhelyzete is. A tapasztaltabb, minősített kutatók egy része más témák, illetve korszakok felé húzódik. Ebben a jelenségben egyéb okok mellett az is közrejátszik, hogy az 1945 utáni korszak politikatörténeti jellegű levéltári és irattári forrásainak rendezése, a kutatások számára hozzáférhetővé tétele csak nagyon lassan halad. Ugyanakkor a korszak forrásanyagának megjelentetése – leszámítva a kutatások számára szinte használhatatlan válogatásokat – akadozik.

A jelenlegi és a jövőbeni központi feladatok ellátásához szükséges lesz kialakítani a mobilitás feltételeit. Egyfelől biztosítani kell, hogy az intézeti kutatók legjobbjai taníthassanak az egyetemeken, és az egyetemi oktatók időlegesen részt vehessenek az intézeti kutatómunkában. A gyakorlattól – elsősorban az iskolákból – olyan képzett és tehetséges, fiatal történészeket kell kutatói munkára irányítani, akik képesek lesznek hozzájárulni a szakma további fejlődéséhez. Másfelől biztosítani kell, hogy a nem központi kutatóhelyeken dolgozó tehetséges történészek nagyobb mértékben és szervezettebben kapcsolódjanak a központi kiemelt feladatok kutatásához.

A történettudomány közélete alapjában egészséges, szorosabbá vált a különböző kutatóhelyek közötti együttműködés. A budapesti bölcsészkar történeti tanszékei és a Történettudományi Intézet közötti ellentétek – amelyek korábban elsősorban az idősebb történész nemzedék egy részének régebbi keletű ellentétéből származtak – az elvi viták és a kedvező tudománypolitikai közélet hatására felengedtek.

A történettudományon belül jelenleg nincsenek monopóliumok, és a különböző kutatóhelyek vezetőinek időnkénti közös megbeszéléseivel a szakma egyfajta „kollektív vezetése" is megvalósult. A tudománypolitikai pozíciók arányosan, a végzett munka és a szakmai felkészültség figyelembevételével vannak elosztva, bár a rotálás elvét nem minden esetben sikerült megvalósítani. A történettudományban is, az eddigieknél határozottabban kellene törekedni a marxista eszmeiségű fiatal történészek tudományos-közéleti bevonására.

TANULMÁNYOK

Gábori Miklós:

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA ELSŐ BENÉPESEDÉSE

Témánk korszaka szinte megfoghatatlan időbeli távolságra esik a történész kutatási területétől, megszokott kronológiai kereteitől. Ötven- és százötvenezer évnyi távolságra, az ősember kissé homályosnak tűnő korszakába, közelebbről a paleolitikum középső szakaszába vezet vissza, amikor már magunk mögött hagytuk a fejlett vadásztársadalmak idejét vagy az ismert barlangi művészetet: a humánevolúció útján és az időskálán lenn tartunk a Palaeoanthropus szintjén és a Homo sapiens kialakulásának küszöbén.

Ebben a korszakban, mint az egész paleolitikumban, a maitól eltérő az ember biológiai, ökológiai környezete – jégkorok és köztes, meleg éghajlati periódusok, interglaciálisok és interstadiális időszakok váltják egymást – közben kisebb-nagyobb embercsoportok mozognak Eurázsia területén, melyeknek természetesen nincsen nevük. Különféle jellegű kultúrákról, csoportokról (fáciesekről) beszélünk, s bár ezek térben és időben jól körülhatárolható egységek – sokrétű, bonyolult kapcsolat állapítható meg közöttük – a ránkmaradó régészeti leletanyag mennyisége és minősége az időbeli távolsággal együtt rohamosan csökken. – A régészeti kultúra fogalma alatt ugyan az adott társadalom valamennyi jelenségét összességében értjük elméletileg – a gyakorlatban azonban a tárgyi kultúrának is csak egy egészen elenyésző töredéke áll rendelkezésünkre. Közvetlenül nézve nincs más, mint a vadásztáborok hulladékanyaga, lelőhelyenként több száz vagy több ezer, egy-egy földrajzi régióban sok százezer kőszerszám – munkaeszköz – az állatcsontok tömege, tüzelési helyek faszene, földrétegek sokféle irányúan vizsgálható anyaga, – ezért még az ősember korának kutatójában is felmerülhet a kérdés: szabad és lehet-e ma ebből a „forrásanyagból" bármilyen történeti folyamatot rekonstruálni?

Közép- és Kelet-Európa egykori erdős-sztyepp övezetének vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy igen. Az események körvonalai, ha halványan is, kezdenek kibontakozni – a fenti címhez azonban máris magyarázat szükséges. Benépesedés alatt itt nem nagy létszámú népességek „betelepülését", területfoglalását vagy mondjuk a népvándorláskoréhoz hasonló migrációkat értünk. A középső-paleolitikum populációja ehhez rendkívül csekély. A kultúráknak ez az elterjedése kisebb, néha nagyobb, folytonosan mozgó vadászcsoportok révén, rendkívül lassú szivárgás formájában ment végbe és az általuk „megszállt" területek csupán kis foltok, sávok a térképen.

Mégis egyfajta benépesedés ez. Ebben a korszakban tűnnek fel az első, régészetileg zártabb jellegű kultúrák: pl. a Duna felső szakaszának vidékén, az Alpok déli és keleti peremterületein, a Kárpát-medencében és a keletre eső nagy, síksági területeken. Lassú terjedésük egy ideig a Prut vonaláig követhető – közben a települések régészeti anyaga sokféle módosuláson, változáson megy keresztül –, majd sorban követik egymást a

délorosz–ukrán folyóvölgyek. Átmeneti és tartós jellegű, többszörösen visszatérő vadásztáborok sora alakul ki a Dnyeszter, a Dnyeper középső folyása mentén, a Don–Donyec-medencében, az Azovi-tenger partvidékén – tovább egészen a Volgáig és a Kubán-vidékig. A Krím az utolsó eljegesedés kezdetén és tetőzése alatt valóságos rezervátum lesz. Egyszerre több, egymástól eltérő paleolitikus műveltség él egymás mellett – az embercsoportok és kultúrfáciesek itt mintegy felgyűlnek – és amint a Würm jégkor első, erős hideghulláma elmúlik, a félsziget azonnal ki is ürül. – A felsorolás most természetesen sem korrendi sort, sem elterjedési irányt nem jelentett. – Ennek a kezdeti, szórványos benépesedésnek a szempontjából azonban alá kell húznunk még egy tényt. Azt, hogy a különféle kultúrák és csoportok az előbb említett területeken ettől az időszaktól, tehát a középső-paleolitikum idejétől kezdve mutatnak összefüggő fejlődést, majd helyenként töretlenül vezetnek át a következő nagy korszak, a felső-paleolitikum civilizációiba.

A kelet-európai síkság műveltségei nagyrészt már eltérnek a Közép-Európában ismertektől. A Dnyeszter és a Dnyeper között egyébként is feltűnően széles települési űr figyelhető meg. Máskor viszont azt tapasztaljuk, hogy ennek a hosszú földrajzi övezetnek a nyugati és keleti részén egyes kultúrák szerszámkészlete, ipara feltűnően hasonlít egymáshoz. Anélkül, hogy bármilyen kapcsolat vagy akár „áthatás" lett volna közöttük. Végül mivel ezeknek a kultúráknak nincs meg a helyi, a közvetlen genetikus előzményük – ti. ebben a földrajzi övezetben – kézenfekvő a kérdés: honnét, hogyan, miből alakultak ki, miként kerültek ide?

Felvetődnek más lényeges problémák is. – Mi alakította ki az egyes kultúrák jellegeit? Mi az oka pl. annak, hogy egyes települések régészeti anyaga, vagy egész műveltségi körök ipara élesen eltér egymástól – ugyanabban az időben, egymás közvetlen közelében – máskor viszont igen nagy földrajzi távolság ellenére hasonló, szinte azonos karakterű? Milyen volt ennek a földrajzi zónának az időben is folyamatosan változó természeti képe, az ember ökológiai környezete? Melyek ennek a kezdeti benépesedésnek a konkrét időbeli határai – és végül ismét: merről, merre?

A történeti vázlat előtt ezekre a kérdésekre kell a lehető legrövidebben válaszolnunk – éspedig úgy, hogy ezúttal a sokféle kultúra, csoport jellemzését vagy az egyes települések vizsgálati eredményeit, a döntően fontos geokronológiai parallelizációkat és tipológiai elemzéseket stb. érhetően mellőzzük.

1. A kutatás módszerei és lehetőségei

Mielőtt Közép- és Kelet-Európa erdős-sztyepp övezetével foglalkoznánk, szükséges kitérnünk a kutatás módszereire és lehetőségeire.

Az ősember korának kutatása az utóbbi néhány évtizedben világviszonylatban erősen fellendült, mondhatnánk „kurrens" tudományág lett és módszerei igen hirtelen fejlődtek. A gyors fejlődés egyik alapvető oka az, hogy a paleolitikum kutatása a legszorosabban összekapcsolódik a természettudományokkal. Célja természetesen társadalomtörténeti, történeti folyamatok rekonstrukciója, a régészetnek azonban ma nincs egyetlen ága, korszaka sem, amely annyira komplex módszert és szemléletet alakított volna ki, mint ez. Az ősember korának vizsgálata az utóbbi két-három évtizedben teljesen lemondott arról, hogy a negyedkor emberének, kultúrájának vagy éppen a korának

kérdéseit egyedül az archeológia módszereivel oldja meg. A tudományterület fejlődésében – metodikai, de szemléleti szempontból is – ezt tartjuk a legfontosabb eredménynek.

A korszak régészeti kutatása ma teljesen elképzelhetetlen a geológia, a geomorfológia, a fejlett rétegtani-mikrosztratigráfiai módszerek sokféle fajtája, a talajtani irányú kémiai–fizikai vizsgálatok sora, a sokoldalú és rendkívül kifinomult klimatológiai, állattani, növénytani vizsgálatok, a radiokarbon, újabban a kálium-argon, thorium-uránium mérések stb., és még hosszan sorolhatnánk, tehát: a természettudományok szoros együttműködése nélkül. A természettudományoknak megvannak az erre a korszakra specializált ágai – ezek az elmúlt évtizedekben rendkívül gyorsan fejlődtek, újabb és újabb irányaik alakultak ki – és ez közvetlenül kihatott a régészet módszereire is, amely közben szintén új utakat keresett és talált magának. Az új és még újabb lehetőségek, irányok, a lépéstartás kölcsönösen hatott a fejlődésre. A komplexitás, amely ma a legtöbb tudományterületen olyan szívesen használt szó – sajnos inkább csak szó – itt valóban mindennapi gyakorlattá vált. A természettudományok és a régészet módszerei összenőttek, és előfordulhat, hogy a régész hozzá sem nyúl a földből előkerülő, a kultúrát meghatározó leletekhez, amíg sztratigráfiai helyzetüket nem ismeri.

Ez az összefonódás szükségszerűen történt. Az időbeli távolsággal, mint említettük, egyre csökken a ránk maradó, értékelhető leletanyag mennyisége, amelyből az egykori életet rekonstruálni tudjuk. Gazdaságtörténeti kérdésekben pl. meg sem szólalhatunk a biológiai miliő ismerete vagy a zoológia, a paleontológia, a vegetációtörténet egzakt adatai nélkül. Másrészt, s ez még fontosabb, minden történeti tudomány gerince az időskála, és ez – a kormeghatározás – ebben az időbeli távolságban a természettudományok nélkül már egyáltalán nem oldható meg.

Az ősember korának régészete egyszerűen rájött arra, hogy az osztályozó-rendszerező tipomorfológia – régészeti tárgyak formajegyeinek meghatározása – önmagában nem alkalmas történeti sorok (korrend, eseményrend) felállítására, – és arra is, hogy a szerszámok fejlődése, a tipogenezis, nem okvetlenül párhuzamos a kultúrák „filogenezisével". Ezzel a paleolitikum kutatása módszereivel jórészt el is szakadt a későbbi korszakokat vizsgáló régészettől. Ugyanakkor megtartotta, sőt erősen továbbfejlesztette történettudományi feladatait is, amelyeket a maga sajátos, archeológiai módszereivel old meg. Hogy csak néhányat említsünk: a szerszámok kialakulása, „taxonómiai" meghatározásuk, tipológiai-technológiai fejlődésmenetük; az egyes kultúrák vagy azokon belüli csoportok körülhatárolása; az egyes műveltségi körök, változatok vagy éppen csak egyes települések egymással való konkrét kapcsolata – térben és időben; esetleges egymásból való kialakulásuk, genetikájuk, kölcsönhatásaik; vagy pl. a paleoetnográfia, amelynek célja egy-egy emberi közösség, etnikum életének közvetlen megismerése – tehát végső soron társadalomtörténethez vezet. Az utóbbi években pl. világviszonylatban feltűnően előtérbe került a paleo-ökológia – a természeti, gazdasági miliő, a lakás, a táplálkozás, az életforma vizsgálata –, amelynek egyes gyakorlati, egzakt vizsgálati módszerei még akkor is meglepőek, amikor a magyar kutatás ezen a téren valóban úttörő eredményekkel jelentkezik. – Ahogyan tehát a leíró földtan eljutott a mikrosztratigráfiáig, ugyanúgy a paleolitikum kutatása is kifejlesztette a saját finomító módszereit.

Talán megengedhető, hogy egy nagyon leegyszerűsített példával mutassuk be a természettudományi és a régészeti módszerek viszonyát.

Egy, mondjuk „neandervölgyi korú" település vizsgálatánál a természettudományok segítségével, különféle kronosztratigráfiai módszerekkel – melyeknek természetesen megvan az elméleti oldaluk is – megállapítható a rétegek keletkezésének relatív, nagy vonalakban az abszolút időrendje. Ez a kérdés szorosan összefügg a pleisztocén időszak éghajlati periódusainak meghatározott, ritmikus rendjével: tulajdonképpen az egykori klimatikus körülményeket transzponáljuk a rétegképződési, talajtani jelenségekre. A glaciológiai rendszer meghatározása már a csillagászati-matematika területe. – Egy radiokarbon méréssel megállapítható, hogy az adott település, mondjuk, 44 800 éves. (A radiokarbon módszer saját problémáira nem térünk ki.) A mikrosztratigráfiai vizsgálatok bizonyítani fogják a klimatológiai részleteket; azt, hogy az embercsoport tartózkodásának idején fagyott volt a talaj, gyakoriak voltak az északi tundra-jelenségek. Tovább finomítják a geokronológiai meghatározást, a kormeghatározást is. Egy botanikai vizsgálatsorozattal, statisztikus módszerrel, megállapítható, milyen volt a környező erdők fafajtáinak százalékos összetétele, milyen az aljnövényzet (ismét éghajlat) – és egy elég komplikált faunisztikai vizsgálattal nemcsak az, hogy a lelőhely embere mit vadászott, hanem hogy hány fok volt a júliusi vagy januári középhőmérséklet. Egy másik zoológiai vizsgálattal – több módszere van – az, hogy az embercsoport melyik állatfajból hányat ejtett el, hogyan dolgozta fel, mit szállított be a telepre, mit nem – melyik állatra melyik évszakban, hónapban volt a vadászati idény, mennyi volt a felhasznált húsmennyiség – periodikusan, idényenként, összesen; megállapítható a vadászat körzete, felbecsülhető az embercsoport létszáma, a tartózkodásának időszakai. És ez már kissé őskori néprajz. Egzakt, méréses, matematikai-statisztikai alapon.

Ugyanennek a telepnek a vizsgálatánál régészeti módszerekkel megoldandó kérdés pl. a szerszámok nyersanyagának tudatos vagy alkalomszerű kiválasztása, az eszközök előre tervezettsége és annak mértéke; adaptációjuk bizonyos kőzetfajtákhoz, méretekhez vagy éppen az adott környezethez; a szerszámok sokszáz fajtájának állandósultsága, „standardizálódásának", sorozatszerűségének foka, (ezek metrikus módszerekkel megoldható kérdések); a fejlődésük iránya; kultúrák és népcsoportok kölcsönös kapcsolata térben és időben – de ismét egzakt alapon.

Ugy véljük, talán egy újkori ipartörténettel foglalkozó szakember értené meg legjobban ezeket az utóbbi módszereket. A gyakorlatban ugyanis ötven és százezer éves „gyártmányokon" végzünk különféle méréseket, számításokat – mintha hatalmas sorozatokban egy gyártási szalagról jönnének le. Olyan eljárás ez, mintha egy régi gyár, vagy inkább kézműipari üzem termékeit vizsgálnánk különféle szempontok szerint. Ezen az alapon rekonstruáljuk a „gyártás" szintjét, volumenét, technológiai színvonalát – így állapítjuk meg, honnét vették ezt vagy azt a technikai eljárást – milyen más „üzemekkel" álltak kapcsolatban –, hogyan vált sorozatszerűvé a szerszámkészítés, milyen irányban fejlesztették tovább – és úgy, hogy a gyártási leírást nem ismerjük. Egy és számtalan leletanyagot, ipart vizsgálva természetesen megállapítható a fejlődés további iránya – és akkor is, ha a következő „gyártmány-szériát" még nem ismerjük, nem találtuk meg.*

Mindez elég messze esik a régész korábbi tipológiai, formai analízisétől. Az újabb kutatás azonban azt sem vetette el, sőt továbbfejlesztette. A régészeti tárgy típusa – a biológiában taxon lenne a neve – továbbra is kultúra-meghatározó értékű. A kulturális

*Ipar alatt a régészet egy-egy meghatározott kultúra teljes szerszámkészletét érti.

összefüggésnek, a konkrét kapcsolatok vizsgálatánál azonban a régibb komparatív-analógiás módszert – ami lényegében egy vagy ezer tárgy hasonmásainak megkereséséből állt – új vágányra helyezte a tipológiai-statisztikai módszer és rendszer, amellyel már nem egyedi esetek, hasonlóságok, hanem nagy egységek összefüggései vagy éppen különállása állapítható meg.[1] A régészeti, történeti folyamatok vizsgálatába rövidesen bekapcsolódott a kvantitatív statisztika – az egyszerűbb, majd a bonyolultabb matematikai módszer, hogy eredményével az utóbbi mindjárt kiábrándulást is keltsen. – Ez ma vázlatosan az ősemberkutatás módszertani szintje.[2]

Fentieken kívül természetes még számtalan más, sajátos módszer áll rendelkezésünkre, – de itt felsorolásukra sem lenne mód. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy az összegező, szintetizáló munka mégis rendkívül ritka. Paradoxul hangzik, de az oka talán éppen a leletek mennyiségében és a módszerek sokféleségében keresendő. A kutatás ugyanis egyre inkább a részletek felé mélyül. Már ez is felveti a nagyobb léptékű, etnohisztorikus szemléletű összegezés vagy legalább a kísérlet igényét. Kérdés azonban, megvan-e erre ma a lehetőség.

Abból kell kiindulnunk, hogy a középső-paleolitikum kutatása az utóbbi két évtizedben az egész ősemberkutatáson belül is a legerősebben fejlődött. Ezenkívül csupán az elmúlt fél évszázad munkája igen nagy számú települést tárt fel – a leletanyag hihetetlenül megnövekedett. Ez a mennyiség ugyan területenként közel sem egyenletes – nem valószínű azonban, hogy a lelőhelyek száma, a régészeti anyag mennyisége a következő egy–két évtizedben megkétszereződne. Ha mégis így történnék, akkor sem valószínű, hogy az eddig körülhatárolt kultúrák, iparfajták száma lényegesen bővülne, hogy alapvetően újak születnének, relatív sorrendjük vagy a kronológiai keretük, tehát a korszak struktúrája alapvetően megváltozna. A tapasztalat azt mutatja, hogy még a legjelentősebb új lelőhely felfedezése is csak kiegészítést nyújt egy már ismert korbeli,

[1] *F. Bordes:* L'évolution buissonante des industries en Europe occidentale. Considérations théoretiques sur la Peléolithique ancien et moyen. L'Anthropologie, 54. 1950. – *F. Bordes:* Principes d'une méthode des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen. L'Anthropologie, 54, 1950. – *F. Bordes:* Levalloisien et Moustériun. Bulletin de la Société Préhistorique Française, 50. 1953 (BSPF).

[2] Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a természettudományos pontosság, egzaktság a pleisztocén időszakra, az ősember korának vizsgálatára és nem az azt követő holocén időszakra vonatkozik. Az utóbbi korszak életföldrajzi viszonyainak, miliő-történetének vizsgálatai sajnos ma még kialakulatlanok. A két korszak természeti, környezeti képe alapvetően eltér egymástól – és ezt már azért is szükséges aláhúznunk, nehogy az alábbi tanulmány téves értelmezéséből a holocén korszakra nézve téves elméletek kerekedjenek. A fenti fogalmak rövid magyarázatául: a geológiai negyedkor (quartär, anthropozoikum) évmilliókkal ezelőtt kezdődött és a jelenkort is magában foglalja. Első része a pleisztocén (tág értelemben a jégkorszakok ideje) – második része a holocén, amely az utolsó eljegesedés végétől, kb. 10 000 évtől máig tart. – A pleisztocén alatt négy eljegesedés volt. (Günz, Mindel, Riss, Würm). Ezek periodikusan, csillagászatilag kiszámíthatóan következtek be, időtartamuk azonban nem volt azonos. Az eljegesedések között hosszú, meleg éghajlatú korszakok (interglaciálisok) – az egyes jégkorokon belül pedig enyhe éghajlatú, sokkal rövidebb (interstadiális) időszakok voltak. Ezek a periódusok jól megfigyelhetők az Alpok gleccsereinek, az északi jégmorénák kiterjedésén, a tengerpartok vízszintemelkedésein, süllyedésein – nálunk a barlangok geológiai üledékeiben, a folyóteraszok képződésén, lösz-rétegekben, stb. – és alapját adják azoknak a vizsgálatoknak, melyeket előbb érintettünk. A finom-rétegtani vizsgálatok ezeket a nagy, földtörténeti korszakokat természetesen még tovább tagolják s így egyre pontosabb kormeghatározást adnak. A glaciális-interglaciális - interstadiális időszakok éghajlatának jellegére a későbbiekben közlünk néhány adatot.

térbeli és civilizációs szinthez. Ha pedig ezeket a műveltségeket és változataikat a kronológiai megfigyelésekkel nagy területen sikerül egyeztetni, úgy az iparok morfológiai analízisénél, tagolásánál esetleg több – egyes történeti folyamatok ábrázolása is lehetséges.

A nagy földrajzi területet átfogó vizsgálatoknak természetesen megvannak a nehézségei. Mindenekelőtt az, hogy a feldolgozás módszere, a kutatás és a publikációk szintje nem mindenütt egyforma. Ezért egyedül az irodalomra építeni lehetetlen – de a leletek és megfigyelések rendszerint nincsenek is teljes egészükben közölve. Munkánk alapját ezért elsősorban az adta, hogy a településeket és a leletanyagok túlnyomó részét témánk legnyugatibb határától a legkeletibb, ázsiai lehatároló területekig módunk volt közvetlenül tanulmányozni. Az autopszia jelentősége – éppen nagy területek viszonylatában – főleg az, hogy a kulturális, tipológiai jellegek, a rétegtani-kronológiai kérdések megítélése stb. hihetőleg egyenletes, azonos szemléletű lesz. Tehát ugyanaz az igény áll fenn, mint a neves francia kutató, F. Bordes rendszerének alkalmazásánál: a vizsgálatokat ugyanaz a kéz és szem végezze.

A középső-paleolitikum általános jellemzésétől, úgy véljük, eltekinthetünk. Korbeli határait általában 150 000 és 30–40 000 év közé helyezzük – a területi és fejlődési eltérések miatt azonban szívesebben használjuk a geokronológiai-glaciológiai beosztás kereteit. Eszerint a középső-paleolitikum a Riss jégkorral kezdődik – folytatódik az utolsó, viszonylag meleg éghajlatú Riss–Würm interglaciálissal – majd az utolsó eljegesedés hosszú, bevezető szakasza, a korai Würm időszak következik. Utóbbi alatt még két rövidebb éghajlati kilengés, gyenge „inter-szakasz" figyelhető meg (Amersfoort és Brörup interstadiális) –, és végül befejeződik a Würm 1 maximumának, hideg-tetőzésének végén. Egyes kultúrák esetenként még tovább élnek.

A természeti miliő tehát időben folyamatosan változik – változik földrajzi övezetenként is – és már itt érdemes felhívnunk a figyelmet arra, hogy a kultúrák „osztódása" szétágazása, egyben a szétrajzásuk nem a meleg interglaciálisban, hanem éppen a Würm lehűlő éghajlata és hideg-tetőzése alatt történt.

A korszakot a kutatás hosszú ideig a Palaeoanthropus, általánosságban a „neandervölgyi ember" idejének, kultúráját pedig egészen átfogóan a moustériennek tekintette. A középső-paleolitikum, mint gyűjtőfogalom, egyszerűen azonos volt a moustérien műveltséggel. Az utóbbi két évtized e két egyenlőségjellel szemben két, egymással valószínűleg párhuzamos antropológiai és archeológiai tényt ismert fel. Az egyik az, hogy a korszak embere a legritkább esetben volt „neandervölgyi" – a robusztus, generalizált (?) embertípus. A Palaeoanthropus nagy körébe számos más és többségében gracilis, kiegyénült, a kis populációkban fellépő génsodródásnak megfelelően területileg specializálódott forma tartozott. A korszak vége felé határozott pre-rassz különbségek, azaz tájtípusok alakultak ki – az ember többségében már presapiens, ha ugyan már nem Homo sapiens.[3]

[3] A Palaeoanthropus formakörébe (ez a „valódi" ősember) már több embertani típus tartozott. Egyik régies csoportja a Homo neanderthalensis King. A humán-evolúcióban azonban ez sem jelent egyenes genetikai vonalat – variációk és kombinációk sokaságából áll. A Palaeoanthropus fejlett, kiegyénült formáit nevezzük presapeinsnek – ezeket ismerjük a középső-paleolitikum végén – majd a Homo sapiens fossilis következik, aki fizikailag, antropológiailag azonos a mai emberrel (Felső-paleolitikum). A Pelaeoanthropus és a H. sapiens között ma számos kutató nem is húz határvonalat,

A másik tény, hogy a korszak műveltsége nem csupán „a moustérien". F. Bordes ezt a nyugati kultúrát – nyugodtan mondhatjuk, korszakalkotóan – számos csoportra választotta szét.[4] Megmaradt a nyugati, valódi moustérien – különvált a charentien műveltség, az acheuléen tradíciójú moustérien, a micoquien, a levalloisien és ezek különféle változatai. A leletegyüttesek vizsgálata során hamarosan világossá vált, hogy Közép- és Kelet-Európa területén is számos, különféle, nem moustérien csoport élt. Nem volt szükség egy évtizedre, hogy a moustérien kultúra – mint a tág értelmű Palaeoanthropushoz kötött fogalom – mozaikszemekre essen szét.

Sajátságos azonban, hogy ennek a „generalizált" moustériennek az elemei az egyes kultúrákat Franciaországtól a Krím-félszigetig, a Kubán-medencéig, a Kaukázuson túli területekig, sőt még sokkal távolabb is többé-kevésbé mindig alászínezik. Olyannak tűnik, mint egy vékony, átfedő lepel, amely alatt különféle, más karakterű kultúrák helyezkednek el – amit csábító, de egyelőre merész lenne a humánevolúció bonyolult útjaival összevetni.

Témánk földrajzi kerete Közép- és Kelet-Európának mesterségesen körülhatárolt övezete. Közvetlen munkaterületünk a Keleti Alpoknál kezdődik – bele tartozik Jugoszlávia északi része, továbbá a Kárpát-medence körzete – kelet felé a Szovjetunió európai, középső és déli területe. A határt északon és délen a települések elhelyezkedése, valamint paleogeográfiai szempontok alapján húztuk meg. Ez a hosszú zóna ugyanis éppen egyezik a felső-pleisztocén korszak erdős-sztyepp övezetével. – Egyes kultúrák összefüggései miatt érintenünk kell a keleti és nyugati, ún. lehatároló területeket. Egyik a Rajnától keletre a délnémet terület, ill. az Alpok déli, itáliai előtere – a másik a Kaukázustól délre eső régió és keleti lezárásként Szovjet Közép-Ázsia térsége. – Az alábbiakban munkánknak csupán egyik eredményét ismertetjük kivonatosan.[5]

2. A benépesedés előzményei

Közép- és Kelet-Európa fenti övezetét áttekintve – és kissé megelőzve most az összegezést – rendkívül színes, változatos kép rajzolódik ki. A különféle jellegű kultúrákat és csoportokat itt felsorolni sem lenne helyünk. Ezek a kultúrák azonban közel sem töltik ki a már jelzett időbeli keretet. Ha megvizsgáljuk az egyes települések rétegtani-kronológiai helyzetét, majd kisebb földrajzi egységenként egymásra helyezzük a különféle kultúrák, csoportok időtartamát, azt tapasztaljuk, hogy ritka kivételektől eltekintve mindegyik csak az utolsó interglaciális időszak végén, sőt az után jelent meg. Koruk a Würm bevezető fázisára és a Würm 1 körüli időszakra esik: az egész középső-paleolitikum viszonylatában nézve későiek. Különösen áll ez a Kárpátoktól K-re eső síksági területekre, egészében a Szovjetunió európai részére, ahol interglaciális korú leleteket egyelőre nem is ismerünk.

---

minthogy a jellegek a fejlődés útján összemosódnak. A kérdéshez ld. *Lipták Pál:* Embertan és emberszármazástan c. alapvető, korszerű kézikönyvét. (Tankönyvkiadó, 1969.)

[4] *F. Bordes:* i. m. L'Anthropologie, 54. 1950. – *F. Bordes:* Essai de Classification des industries „moustériennes" (BSPF), 50. 1953.

[5] *M. Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Az alsó-paleolitikum viszonylag lassú fejlődésmenete után, az utolsó interglaciális optimális miliőjében egy sor, tartalmában új civilizáció és fácies érlelődött. Ezek most valószínűleg több törzsből és Európán kívülről érkező behatásokkal is egybekötve, hirtelen több ágon fejlődtek fel. Ez a dinamikus, radiációs fejlődés rendkívül hasonló a biológiai evolúció ún. revolúciós szakaszához, amikor az addig „egynemű" populációkból ugrásszerűen számtalan, minőségileg új típus jön létre.

A bonyolult fejlődés egymással részben párhuzamos, részben egymást keresztező fonalakon történt és nyilván összefüggött a népesség megnövekedésével, első nagyobb szétáramlásával. Annak ellenére ugyanis, hogy az embertani lelet a régészeti anyaghoz mérten elenyészően kevés, ezután a „csend-állapot" után határozott demográfiai hullám figyelhető meg, amellyel a középső-paleolitikum többé kevésbé rokon kultúrái terjedtek el. Az alsó-paleolitikum viszonylag kis számú és földrajzilag egymástól távoleső leletei után ez a populációnövekedés lemérhető a lelőhelyek számán, az iparok különféle körein, földrajzi csoportjain. Gyökerük kétségtelenül sokkal régebbre, a Mindel–Riss interglaciálisra, helyenként még az azt megelőző korokra nyúlik vissza. – Röviden érintenünk kell tehát az alsó-paleolitikum idejét is.

Az alsó-paleolitikum kultúrái Európában minden valószínűség szerint szintén idegen eredetűek voltak. Ma már alig vitatható, hogy az ún. szakóca-kultúrák – az abbévillien, a rendkívül hosszú élettartamú acheuléen – Afrika felől érkeztek, majd egészen a Mindel eljegesedéséig együtt éltek a szilánkiparokkal.[6] – A szilánkiparok eredetét nehéz kimutatni – esetleg az ún. chopperiparokból lehet levezetni őket – az előbbiek beáramlásának pedig két útját tételezhetjük fel. Kelet-Európa felé a Közel-Kelet, Nyugat-Európába pedig az Ibér-félsziget felől. Mindkét úthoz egy-egy lényeges megjegyzést kell fűznünk. A szakóca-kultúra a Keleten tulajdonképpen csak Transz-Kaukáziát éri el – a nyugati beáramlás pedig a Gibraltár-szoroson keresztül kérdéses. – Kétségtelen azonban, hogy a Nyugaton már a Günz–Mindel közötti időszakban ott találjuk az abbévillien és a clactonien kultúrát – ezek a legidősebb iparok Nyugat-Európában és számtalan lelőhelyüket ismerjük; az acheuléen az abbévillienből nőtt ki és fejlődése egyetlen hosszú folyamatként felnyúlik egészen a Riss jégkorig; a Kaukázuson túl viszont a legidősebb civilizáció csak bizonyos késéssel, a Mindel–Riss között jelent meg. Ez az utóbbi kultúra – melyet mi keleti vagy kaukázusi acheuléennek nevezünk – tovább élt az utolsó interglaciálisban is és erős belső fejlődéssel legkésőbb a Würm kezdetéig mintegy behozta a késést.

Az említett civilizációkon kívül Nyugat-Európa déli részén olyan chopper-ipar is feltűnt, amely egykorú az észak-afrikai „Pebble cultur" III. fázisával (kora a Günz–Mindel interglaciális vége) – és ha ezek után az Ibér-félszigeten, ill. Európa mediterrán sávján a „kavics-moustérien"-ek elterjedését nézzük, nagyon valószínű, hogy a későbbi kultúrák kialakításában ez a harmadik gyökér is résztvett.

Az alsó-paleolitikum iparai nyugaton mindenesetre biztos kiindulását adják az ottani „moustérieneknek". A fejlődés fonala egyrészt az acheuléen hat, egymást követő fázisán és a belőle kialakuló micoquien kultúrán, másrészt a clactonien - tayacien

[6] *H. Breuil:* Le Paléolithique ancien en Europe occidentale et orientale et sa chronologie. BSPF, 29. 1932. – *H. L. Movius:* Zur Archäologie des unteren Palaolithikums in Südasien und im Fernen Osten. Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft, Wien (MAG.), 80. 1950. – *F. C. Howell:* European and Northwestern African Middle Pleistocene Hominids. Current Antropology, 1. 1960 stb.

fejlődési fonalán vezet fel a középső-paleolitikum felé –; a charentien kultúra pedig, amely valószínűleg szintén déli eredetű lehetett, a régibb kavicsiparokkal, chopper-iparokkal állhatott összefüggésben.

Egyszerűsítsük le most ezt a már úgy is egészen vázlatos fejlődési képet.

Nyugat-Európában az alsó-paleolitikum kezdetétől fogva folyamatosan ott él az abbévillien és az acheuléen műveltség. Ezek és az ottani szilánkiparok felfejlődnek a középső-paleolitikum civilizációiba – genetikus kapcsolatban állnak velük. Keleten, a Kaukázuson túl és még délebbre jóval később szintén acheuléen jellegű iparok tűnnek fel. Megjelent ugyanott más műveltség is, amelyet most nem érintünk – a két terület között azonban Európán keresztül semmiféle kapcsolat nem volt. Végül még egy döntő tény: a nyugati alsó-paleolitikum kultúrái Közép-Európa területét, – ami alatt a Rajna vonalát értjük – a Riss jégkor előtt nem érték el.

Lényegében ezekből a megállapításokból és ezekből a parallel jelenségekből, ill. genetikus eltérésekből következnek azok a koncepciók, melyek szerint a paleolitikum kultúrái Európa területén nyugatról keletre vagy éppen ellenkezőleg, keletről nyugatra terjedtek el.[7] Találunk feltevést, mely a középső-paleolitikum kultúráit és természetesen az emberét Közép-Európa Ny-i részéről egészen a Volgáig vándoroltatja el – és olyat is, mely szerint éppen a Krím-félszigetről vándoroltak volna egészen a Duna felső szakaszának vidékére.

Nem célunk ezekkel a valójában nagyon halványan jelentkező elképzelésekkel vitázni – már azért sem, mert mindegyik fed valamit, mindegyik a keleti és nyugati iparok bizonyos hasonlóságára, néha meglepő hasonlóságára épül. Az egész terület leletanyagának közvetlen vizsgálata azonban – településtől településig – más eredményre vezetett. A továbbiakban ezért nem az elméletekre, hanem a konkrét régészeti anyagra és a kultúrák kormeghatározására fogunk támaszkodni.

3. Populációnövekedés az alsó-paleolitikum után

Az első kérdés, melyet közelebbről szükséges megvizsgálnunk, az alsó-paleolitikum helyzete és az említett populációnövekedés, amely Közép- és Kelet-Európának ezen a sávján valószínűleg együtt járt az újabb civilizációk elterjedésével.

A nyugati lehatároló területeken – tehát a közép- és kelet-európai erdős-sztyepp övezeten kívül – alsó-paleolitikumot csak az Alpoktól délre ismerünk. A nyugati acheuléen legkésőbb a Rissben, valószínűleg azonban már előbb átjutott az Appennin-félszigetre. Elterjedési területe Itália középső része; Olaszország ÉK-i részén csak egy-két rétegtanilag meghatározható, szórványos leletét ismerjük (Quinzano, Lughezzano, Ponte di Veia). Az archaikus szerszámok itt azonban a Riss-jégkor sztyeppei fázisában tűnnek fel – később már az interglaciális elején találjuk őket. Tulajdonképpen csak továbbélés ez. Lényegesebb azonban, hogy az acheuléennek a középső-paleolitikummal itt semmiféle kapcsolata nincs. Az utóbbi újabb Ny-i beáramlás révén terjedt el.

[7] *K. J. Narr:* Karten zur älteren Steinzeit Mitteleuropas. Archaeologia Geographica (Arch.), 2. 1951. – *K. J. Narr:* Kultur, Umwelt und Leiblichkeit des Eiszeitmenschen. Stuttgart. 1960. – *G. Bosninski:* Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. Köln. 1967. – *A. Leroi–Gourhan J.* et *N. Chavaillon:* Paléolithique du Péloponese, BSPF. 59. 1963.

A Közép-Európa nyugati részén ismert fiatal acheuléen („Jungacheuléen") már középső-paleolitikus kultúra. Elterjedése csak az utolsó interglaciálisban kezdődött. Elterjedési területére alább kitérünk. Egyelőre csupán azt állapítjuk meg, hogy az aucheuléen jellegű kultúra Európában kelet felé tovább sehol nem található. — Ezzel már át is léphetünk a mi környező területünkre.

A cseh–morva régióban, mint alsó-paleolitikum, az utóbbi időkben az ún. „bohemien" és a „radimien" vált ismertté. Ezek a choppereket (hasítókat) tartalmazó iparok azonban felszíni leletek, s így a kronológiai helyzetük teljesen bizonytalan. Nem jelentenek sem kulturális, sem kronológiai egységet. Ismerve ezen kívül a chopperek élettartamát — szinte az egész paleolitikumon keresztül — a középső-paleolitikum iparait ezekből aligha lehet levezetni. Ezzel szemben az újabban feltárt, rétegtanilag hiteles lelőhelyek — Předletice és Stranská skála — Vértesszőllőssel együtt kétségtelenül a legrégibbek ebben a földrajzi körzetben. Koruk a Mindel (Inter-Mindel). Předletice és Stranská-skála anyaga azonban — a tipogenezisnek ellentmondóan — nem chopperekből áll, hanem mindössze néhány, bizonytalan szilánkeszköz.

Az alsó-paleolitikum egyik legfontosabb települése tehát Közép- és Kelet-Európában Vértesszőllős. Korát a kutatás a Mindel-interstadiálisra, (a Mindel jégkor kettős hideg-tetőzése közti meleg időszakra) — mintegy 450 000 évre helyezi — bár ugyanott ennél kétszázezer évvel fiatalabb kormeghatározást is ismerünk. A kronológiai, rétegtani kérdésekre nem kívánunk kitérni. A mi szempontunkból most csupán az lényeges, hogy Vértesszőllős kultúrájából levezethetők és korban összeköthetők-e a középső-paleolitikum sokkal későbbi iparai.

A település kultúrája, mint ismert, egy „mikrochopper" ipar, amelynek nagy földrajzi körzetben nem ismerjük a kapcsolatait, sem az analógiáit. Az anyag vizsgálata mégis fontos problémákat vet fel a széles körben elterjedt kavicsiparok, a „kavicsmoustérienek", az ún. „epichopper-iparok" összefüggései terén. Ezt a témát Vértes László egyik utolsó, rendkívül érdekes tanulmányában fejtette röviden ki,[8] és egész gondolatmenetével egyetértünk. Ennek a matematikai módszerekkel alátámasztott gondolatmenetnek a lényege az, hogy a chopperiparok fejlődése térben (földrajzilag) és időben összefügg: ezeknek a déli, afrikai eredetű iparoknak az útját, fejlődését az afrikai olduwaientől, Vértesszőllősön át egészen a charentienig lehet kísérni. A fejlődés trendje valóban ilyen lehetett — és erre gondoltak mások is, más vonatkozásban — a „kavicsfeldolgozó moustérienek", a *charentien* változatok zonális elterjedése terén.[9] Ezen logikai alapon Vértesszőllős ipara esetleg összeköthető lenne más olyan, sokkal későbbi kultúrákkal is, melyeknek a szerszámkészlete szintén kavics-nyersanyagból készült. Magyarországon ilyen pl. az érdi ősemberi telep ipara — amely nagyobb méretű, görgetett köveket használt fel és kultúrája módosult, keleti-charentien — vagy akár a tatai telep szerszámkészlete, amely ugyancsak apró kavicsokból készült. Ezeknek a kora azonban több százezer évvel fiatalabb Vértesszőlősnél (!) — és hiányzanak a köztük lévő, az elméletileg esetleg feltételezhető, de sajnos nem létező lelőhelyek. — Konklúziónk

[8] *Vértes László:* Az őskőkori technológia fejlődési rátái. MTA II. Oszt. Közl., XV. 4. 1967. 301–312.

[9] *V. Gábori-Csánk:* La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 245–268.

tehát az, hogy a chopper–epichopper iparok evolúciója elméletileg teljesen elfogadható ugyan – a gyökerük, eredetük sem túlságosan kérdéses – egyelőre azonban, sajnos csak elmélet. A rétegtanilag, kronológiailag hiteles alsó-paleolitikum és az 50–30 000 év körüli középső-paleolitikum között lévő hiátust nem tudjuk kitölteni, áthidalni – gyakorlatilag ma nem mutatható ki kontinuus fejlődés közöttük.[10]

Vértesszőlős ipara a maga jellegével egyedül áll Közép-Európában – és korban távol, összeköttetés nélkül a középső-paleolitikum kezdetétől. Feltűnő azonban, hogy a kavicsiparok mind Kelet-Európában, mind a Kaukázuson túl eddig ismeretlenek.

A kelet-európai területen mindössze négy olyan lelőhelyet tartunk számon, amelyet korábban alsó-paleolitikus korúnak határoztak meg. Érdemes röviden érintenünk őket. – Az egyik Luka Vrubleveckaja a Dnyeszter mentén. A nagy mennyiségű leletanyag a folyóterasz felszínén feküdt. Maga a terasz esetleg Mindel-kori – ez is kérdéses –, de ez még nem jelenti azt, hogy a leletanyag is azonos korú. A faunisztikai maradványok nem is függnek össze a régészeti anyaggal, az eszközök között pedig alig akad olyan, amelyen megmunkálás látszik. A hatalmas leletanyag természetes eredetű. – Vihvatinci anyagában mindössze négy darab eszköz határozható meg. A Dnyeper alsó folyásánál fekvő lelőhely meghatározása a terasz alapján teljesen bizonytalan – az újabb eredményeket ismerve semmi esetre sem alsó-paleolitikus – a faunája pedig Würm 1 körüli. – A Dnyeper vidékén Kruglik és Vasziljevka eszközkészletének meghatározása és a koruk teljesen bizonytalan. Ha azonban mindezek közül valamelyik nem korrendileg, hanem csupán tipológiailag mégis alsó-paleolitikus jellegű lenne, Kelet-Európa egész középső-paleolitikumát, fejlett kultúráit képtelenség néhány szórványos szerszámból levezetni.

A Szovjetunió európai részén a legidősebb lelőhelyek nézetünk szerint Levinszadovka az Azovi-partvidéken (Riss–Würm? – de nem idősebb a késői karangati időszaknál); – a Szudak-öböl egyetlen szerszáma, amely a karangati tengeri formáció felső részében vagy azon feküdt[11]; – esetleg még Rozsok másodlagos helyzetben lévő

[10] Vértesszőlőssel kapcsolatban a szélesebb közönség körében egyfajta tévedés vagy félreértés terjedt el, amelyet néhány szóval szükséges tisztáznunk. Anélkül, hogy a település jelentőségéből bármit is levonnánk, Vértesszöllős Európának nem a legrégibb és az egyetlen ilyen korú lelőhelye. Nyugat-Európában, mint láttuk, már régebben ott élt az abbévillien, a clactonien és az acheuléen kultúra idősebb fázisa. Ezeknek számtalan lelőhelyét ismerjük. Az alsó-paleolitikus chopper-iparoknak a miénknél idősebb települése Franciaországban pl. a Grotte du Vallonet, – kb. egykorúak pl. Roussillon, Valée de la Tête, a Geillac és Albie közötti teraszleletek stb. Közép-Európában Vértesszőlőssel egykorú az időközben felfedezett Stranská skalá és Předletice – a legújabb nagy település pedig az NDK-ban 1974–75-ben feltárt Bilzingsleben Hallé közelében. Az utóbbi helyen – egyébként szintén travertinben – rendkívül gazdag régészeti, biztos kormeghatározást adó faunisztikai anyag, feltűnően fejlett csont- és agancseszközök, végül az előember (Homo erectus) nyakszírtcsontja és szemöldökrésze (os frontale) került felszínre. („Die Stellung des Fundortes Bilzingsleben in der frühen Altsteinzeit Europas." Wissenschaftliches Kolloquium, 12–15. Oktober, 1975. Halle). – Bilzingsleben kultúrája egyébként, az anyag közvetlen ismerete alapján, nem áll kapcsolatban Vértesszőlősével, hanem a clactonien körébe tartozik. – Vértesszőlős jelentőségét tehát nem az egyedülállósága adja, hanem az, hogy itt több rétegben települési felszínek, sajátos mikrochopper-ipar, kormeghatározó fauna és flóra, tüzelési helyek, embertani maradvány, emberi lábnyomat került elő – mindaz együtt, amit más helyeken külön-külön vagy részlegesen ismerünk.

[11] Tengeri transzgressziós üledék, amely az interglaciális időszakában, a vízszint erős emelkedésekor képződött. Itt a vízterület Riss–Würm-kori kiterjedését jelzi.

leletanyaga (korai Würm); – a Kiik-Koba barlang alsó rétegének kora pedig a Krímben továbbra is kérdéses. (Talán a korai Würm valamelyik enyhe periódusa.) A délebbre eső, Szuhumi környéki leletek szintén a karangati üledék felett fekszenek (tehát fiatalabbak az utolsó interglaciálisnál) – a Kaukázus északi oldalán talált „chelléen" jellegű szerszámok pedig másodlagos, meghatározhatatlan helyzetben kerültek elő. – Mindezeknek a kora tehát rendkívül távol esik az alsó-paleolitikumtól. Legföljebb a középső-paleolitikum legkorábbi nyomait jelzik.

Közép-Európa keleti részén és Kelet-Európa területén tehát a biztosan alsó-paleolitikus korú és jellegű lelőhelyek száma 3–4. Ha a régészeti leletek, a szerszámok számát nézzük –: maximálisan (és feltételesen!) 50 – a cseh–morva területen néhány darab (Stranká skála és Předletice) – Vértesszőlősön egyelőre nem ismerjük. Esetleg 1–2.000. Végül Bilzingslebenben ennél több –, tegyük fel hogy pár ezer.

A kultúrák számát ma teljesen bizonytalan lenne megadnunk. Kétféle ipart találunk. A mikrochopper ipart és azt a szilánkipart, amely közel áll a clactonienhez. Az alsó- és középső-paleolitikum között tehát széles korbeli hiátus állapítható meg.

Ha most ezzel szemben a középső-paleolitikumot tekintjük, a települések (és nem a szórványos leletek!) száma az előbbinek minimálisan is a hetvenszerese! Ezek a telepek azonban gyakran többrétegűek, visszatérő táborhelyek. Ezért az arányt még hozzávetőlegesen is százszorosnak tekinthetjük. – A leletanyag mennyiségére nézve nehéz bármilyen mutatót vagy arányszámot találni. Egy közép-európai barlangi lelőhelyen 1–2 000 – egy szabad ég alatti településen 10–30 000. A leletanyag megnövekedése azonban az alsó-paleolitikumhoz képest egyszerűen nem is fejezhető ki – a kultúrák, a különféle jellegű csoportok száma pedig 30.

Mindez együttvéve jelenti azt, amit az alsó-paleolitikumhoz képest valóban „demográfiai hullámnak" kell tekintenünk.

Még lényegesebb azonban, hogy a populáció megnövekedése a Mindel jégkortól a Riss–Würm interglaciálisig nem folyamatosan történt. Az előbbi arányoknál jóval többet mond az, hogy Európának ezen az övezetén a Riss jégkor alatt még mindig nincsenek leletek! Az alsó- és középső-paleolitikum közti hiátus már ezért sem oldható meg.

Egy-egy telep népességének nagyságára nézve természetesen csak bizonytalan vagy megközelítő feltevéseink lehetnek. A régészeti-zoológiai vizsgálatok, a zsákmány mennyisége stb. alapján úgy látszik, hogy egy táborhelyen – egy adott időszakban – a népesség nem nagyon haladta meg a 40 főt. A létszámra a gazdálkodás módja szabályozó szelepként hatott, és ezzel kapcsolatban talán érdemes utalnunk arra, hogy még a népvándorláskor sztyeppei nomád törzseinek legkisebb egysége sem tudta túlhaladni ezt a keretet. Csak a középső-paleolitikum végén, a specializált vadászat kialakulása idején számolhatunk a fentinél nagyobb egységekkel. – A vadászat jellegéből következtethetünk arra, hogy egy-egy ilyen kis csoport mozgási körzete – ismét a település egy adott szakaszában – kb 30 km volt. (Vadállomány mozgása, körzete – eltekintve a vad-vándorlástól – a zsákmány beszállítása stb.) Ez, és a lassú, szivárgásszerű migráció okozta többek közt azt a mindenkori viszonylagos izoláltságot, amely az iparok különféle jellegére is hatással volt.

Könnyű ezután áttekinteni azokat a településeket is, amelyek az utolsó interglaciális alatt éltek, vagy esetleg még az interglaciális végére tehetők. Ezeknek a száma mindössze 22 – de közülük 9 még a lehatároló területekre esik. – Ezeken a

szórványos pontokon kívül viszont Közép-Európa nyugati részén már az interglaciális alatt ott élt a fiatal acheuléen műveltség – az Alpoktól délre az acheuléen és esetleg egy clactonien-szerű ipar – a Kaukázustól délre pedig a keleti, késői acheuléen.[12]

Ugy látszik tehát, hogy az utolsó interglaciális alatt volt az a „lappangási állapot", amelyet már említettünk. Ha ezután az egyes iparok, fáciesek megjelenésének idejét és élettartamát kronológiailag tagolni kezdjük, még egy megfigyelés tartozik ide. A népességnövekedés és az új iparfajták kialakulása között bizonyos időbeli lépték-eltérés állapítható meg. Az eltérés nem nagy (az interglaciális végétől a korai Würmig) –, de az új kultúrák valamivel később tűntek fel, mint ahogy a népességnövekedés történhetett.

Összegezve: a populáció ugrásszerű növekedésének az utolsó interglaciális alatt kellett végbemennie, majd a különféle kultúrák elterjedése kissé később, a Riss–Würm végétől, a korai Würm időszakkal kezdődött.

Ezeknek a sajnos nem részletezhető adatoknak alapján beszélhetünk arról, hogy ezen a területen lényegében az első benépesedés indult meg, és hogy a fellépő civilizációk a vizsgált földrajzi övezeten kívülről kerültek ide.

4. A korszak időbeli keretei

Nézzük ezután a benépesedés konkrét, időbeli kereteit.

Ha az egyes kultúrák és csoportok élettartamának alsó és felső kronológiai határát figyeljük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a középső-paleolitikum egész lefolyása, helyesebben a különféle müveltségek, népcsoportok elterjedése viszonylag rövid idő alatt történt. – Ez az összehasonlítás most az alsó-paleolitikum hosszú időtartamára, lassú fejlődésmenetére vonatkozik. Történeti szempontból valóban relatív, hiszen így is tízezer évekről kell beszélnünk.

Az előbb már kiemeltük azt a kis számú lelőhelyet, amely az utolsó interglaciálisba tartozik. Ezekkel együtt részletesen megvizsgáltuk valamennyi település rétegtani-kronológiai helyzetét – figyelembe véve a litosztratigráfia, a paleontológia, a paleobotanika stb. összes adatait. A megfigyelések természetesen nemcsak a kormeghatározást szolgálták, hanem egyúttal igen jól kirajzolódott az egyes területek, települések természeti környezete, a horizontálisan–vertikálisan, a térben és időben változó ökológiai miliő is. Az egyes lelőhelyek datálásából végül összetevődött az egyes kultúrák élettartama, korrendje – majd az egyes civilizációk terjedésének menetrendje.[13]

Ezeket a kronológiai táblázatokat egymás mellé helyezve azt tapasztaljuk, hogy szinte valamennyi kultúra, iparfajta – területenként többnyire párhuzamosan vagy egymást követve – a korai Würm időszakban és a Würm 1 periódusa alatt élt. A

[12] Felvehető itt természetesen a kérdés: nehezen képzelhető el, hogy ilyen nagy terület nem produkált saját, autochton népességet. Lehetséges, hogy az interglaciálisok rétegei pl. a barlangokban többnyire eltűntek és velük együtt az a régészeti anyag is, amely a helyi népességhez tartozott. Ilyen réteghiányokat egyébként éppen a Kárpát-medencében és főleg Magyarországon ismerünk. Meg kell említenünk azonban, hogy Közép-Európa K-i részén a középső-paleolitikum „előtt", azaz rétegtanilag alatt, helyenként és szórványosan egy gyenge „clactonien-tayacien"-szerű szilánkipar fordul elő. Ezt azonban egyelőre önálló kultúrának még nem tekinthetjük, amelyből a rákövetkező időszak sokféle iparának eredetét levezethetnénk.

[13] *M. Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre Alpes et l'Oural. Budapest, 1976. 11–40. 209–232.

középső-paleolitikum egész időtartama ezzel természetesen nem változott meg – de a mi területünk történeti folyamatai, mondhatnánk eseményei, időben erősen összeszűkültek. Az eredmény lényeges, hiszen minden történeti kutatás – és éppen a távoleső korokban – az időfaktor lerövidítésére, a mentől szűkebb, pontosabb kormeghatározásra törekszik.

Minthogy az ősemberkutatás a negyedkor földtörténeti kronológiáját használja, amely a történészek előtt részleteiben nem eléggé ismert, az alábbiakban megpróbáljuk ezt az időszakot megfoghatóbb közelbe hozni.

Geokronológiai határaink – most már leszűkítve – az utolsó interglaciális vége, szorosabban a korai Würm kezdete és a Würm 1 hideg-tetőzés vége. Az interglaciális után, a lassú éghajlati lehűlés alatt még egy rövidebb oszcillációt (éghajlati ingadozást), majd ismét egy hasonló jellegű interstadiálist ismerünk. Ezeket a Würm 1 bevezető szakasza követi. A „korai Würm" alatt mi csak a Riss–Würm-től a Würm 1 maximumáig terjedő időszakot értjük. Emellett viszont két periódust különböztetünk meg: a Würm 1 bevezető, közvetlenül a hideg-tetőzés felé tartó fázisát (W. 1 első fele, kezdete) és a voltaképpeni stadiális időszakot, a Würm 1 tetőzését. Ezután ismét egy enyhe, erdei klímájú periódus, a Würm 1–2 interstadiális következik. Utóbbi már a felső-paleolitikum ideje.[14]

Ezek az éghajlati ciklusok jól megfigyelhetők a korszak rétegképződésében – különböző lelőhelyeken parallelizálhatók egymással – tovább tagolhatók, részletezhetők, ezért a paleolitikum kutatása megelégedhet azzal a kormeghatározással, hogy pl. egy lelőhely kultúrrétege a Würm 1 maximumának közelébe, közvetlenül a tetőzése elé vagy pl. az Amersfoort „interszakaszra" esik.

Fenti meghatározások mellé összegyűjtöttük a korszak radiokarbon dátumait és egyszerű szórásdiagrammra helyeztük őket (1. tábla). A dátumok sora természetesen nem teljes. Kiegészíthető sok más lelőhely C-14 vizsgálati eredményével. Fölöslegesnek láttuk ezeket közölni – mert az összkép nem változott meg(!). Az adatok között vegyesen szerepelnek európai, észak-afrikai és közel-keleti lelőhelyek kormeghatározásai. Az évszámokat kiegészítettük néhány olyan vizsgálat eredményével, amely nem régészeti lelőhelyre, hanem egy-egy rétegtanilag biztosan meghatározott, felső-paleolitikus településre vonatkozik.

A radiokarbon módszer problémáira itt nem térünk ki – bár éppen a Kárpát-medence területén adódnak ilyenek –, mert most elsősorban nem is az egyes

[14] Mindegyik glaciális időszaknak, eljegesedésnek egy bevezető, „feltöltő" periódusa volt, melyet nyugati-ciklonos, csapadékos éghajlat jellemez. Ez okozza többek közt az északi területek eljegesedését, ill. a jégborította területek határának délre tolódását. Másodlagos tényezőként ezzel jár együtt a térszint erős megemelkedése – esetenként 1–2000 méterrel(!) –, ami a lehűlést még fokozza. A rákövetkező, ún. stadiális periódus keleti-ciklonos, száraz-hideg jellegű. Ez a jégkori tetőzés ideje, amikor nálunk pl. száraz-sztyeppei területek alakulnak ki és a vegetációs időszak erősen lerövidül. Az északi jégtakarótól délre húzódó ún. periglaciális területeken a lehűlés a növény- és állatvilág kicserélődésében nyilvánul meg. – A glaciális időszakokra egyébként nem az erős hideg, hanem az évszakok eltolódása jellemző. A tél átlagos, alacsony hőmérsékletű és hosszú – a nyár rövid, a csapadék igen kevés. Éves átlagban ez csak néhány fok hőmérséklet-csökkenést jelent, hatására azonban nálunk, a Krím-félszigeten vagy a délfrancia területen is sarkköri fajok jelennek meg. Magyarország területén a Würm 1 alatt pl. a cirbolyafenyő jutott uralomra, az alacsony fekvésű vidékeken pedig Larix–Picea erdők, azaz tajga terjedt el. A januári középhőmérséklet minusz 10–15°C – a júliusi plusz 10°C – a csapadékmennyiség csupán 100–200 mm volt. Ezért a vegetációs periódus 3–4 hónapra rövidült le, és az Alföldön, a Dunántúlon erdőtlen területek, esetenként tundra alakult ki.

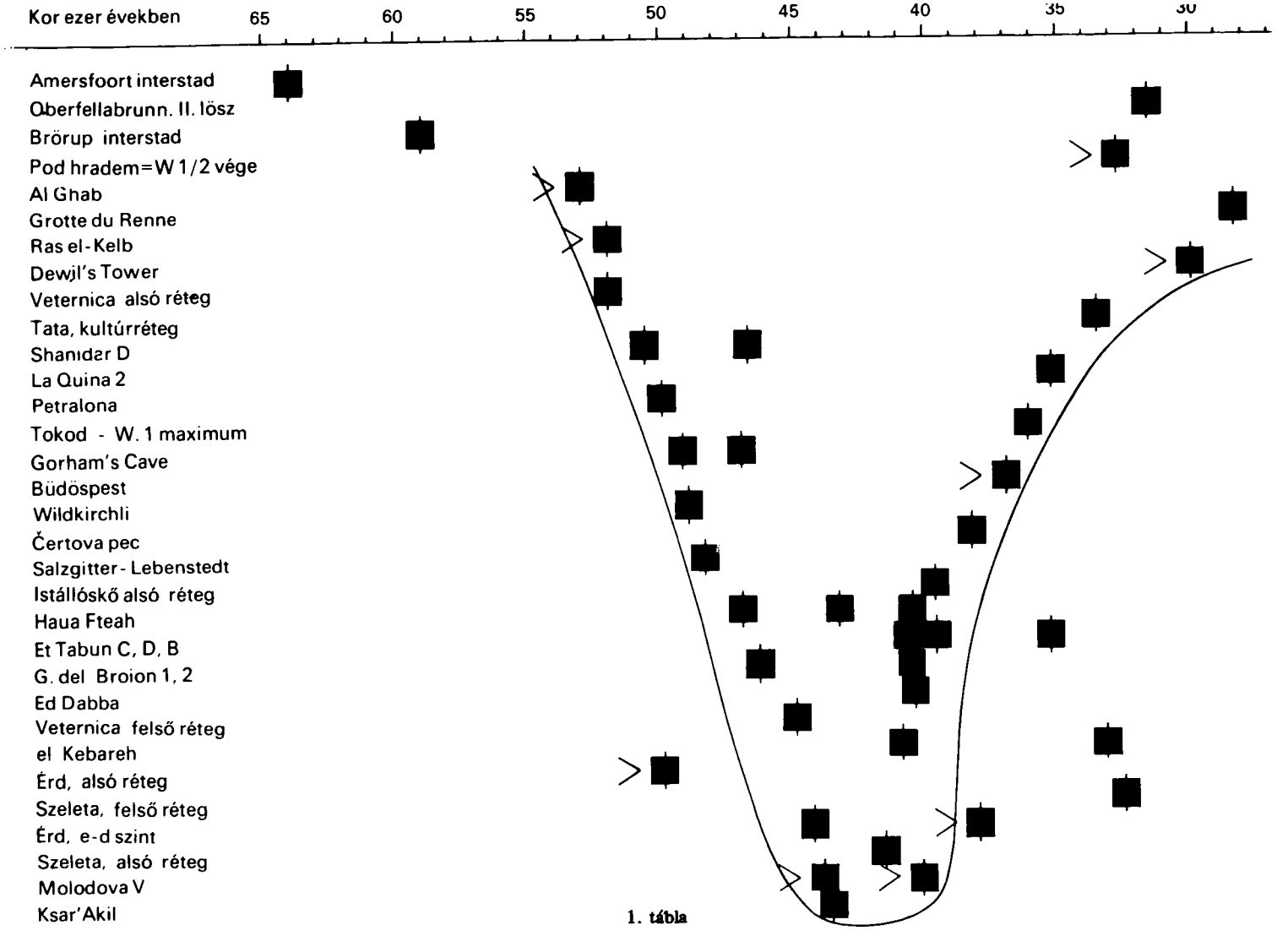
Kor ezer években
65
60
55
50
45
40
35
30
Amersfoort interstad
Oberfellabrunn. II. lösz
Brörup interstad
Pod hradem=W 1/2 vége
Al Ghab
Grotte du Renne
Ras el-Kelb
Dewjl's Tower
Veternica alsó réteg
Tata, kultúrréteg
Shanidar D
La Quina 2
Petralona
Tokod - W. 1 maximum
Gorham's Cave
Büdöspest
Wildkirchli
Čertova pec
Salzgitter-Lebenstedt
Istállóskő alsó réteg
Haua Fteah
Et Tabun C, D, B
G. del Broion 1, 2
Ed Dabba
Veternica felső réteg
el Kebareh
Érd, alsó réteg
Szeleta, felső réteg
Érd, e-d szint
Szeleta, alsó réteg
Molodova V
Ksar'Akil

1. tábla

lelőhelyek abszolút kora, „naptászerű" sorrendjük vagy az egymáshoz való évszámszerű viszonyuk, hanem a dátumok szórási határai érdekesek.[15]

A dátumok értékelése előtt néhány lényeges radiokarbon meghatározást közlünk.

A már sokszor említett Riss–Würm interglaciális vége számós vizsgálat összevetése alapján kb. 70 000 évre tehető – a Würm 1–2 interstadiális pedig kb 40 000 év körül kezdődött. Egyik sem éles, merev évszám-határ, de az általunk vizsgált korszak kezdetét és végét érzékelteti.

Szűkítsük tovább ezt az időszakot. Ezen belül az ún. „középső Würm" 55–56 000 éve kezdődött és 30 000 körül ért véget. – A régészet és a geológia egyformán jól ismer Közép-Európában egy betemetett, erdei talajréteget, rétegkomplexumot – az ún. Göttweigi-komplexumot –, amely az utolsó interglaciális meleg, erdei klímája alatt annak közepén képződött. Kora a C-14 vizsgálat szerint 45–43 000 év közé esik. Az oberfellabrunni I. lösz feletti humuszzóna 41 900 – ugyanott a II. fiatal lösz 31 600 éves. (Korai Würm–Würm 1.) – A Würm 1 jégkor tetőzésére egyetlen rétegtanilag biztos támpontunk Tokod C-14 dátuma, amely 36 200 évet mutat. Végül a Würm 1–2 interstadiális vége idősebb 32 600 évnél.

A C-14 dátumokkal kapott két, alsó és felső korbeli határt tehát kerekítve 70.000 és 40.000 évre tehetjük –: 30.000 év a középső-paleolitikum idejéből.

Ha most az évszámokat a diagrammon nézzük, minden zavaró tényező ellenére is érdekes időrendi megfigyeléseket kapunk. A Riss–Würm interglaciális végétől a Würm 1 végéig, ill. az utána következő interstadiálisig terjedő időszak egyrészt erősen lerövidül – másrészt a dátumok világosan látható határok között sűrűsödnek.

A régészeti lelőhelyek C-14 dátumai 53 000-től 30 000 évig terjednek. Mivel a Dewil's Tower fiatal moustérienje 30 000 évnél idősebb, a korbeli felső határt ezen a görbén 33 000 évre tesszük. (V.ö.: Tata kultúrrétege.) A legidősebb adatok az ismert „rövidülés" miatt ugyan túlesnek az Amersoort–Brörup időszakon – a felső határ ezzel szemben jól viszonyul a Würm 1 tetőzéséhez (36 000) és a Würm 1–2 interstadiális végéhez. – Ez az egész időtartam tehát mindössze kb. 20 000 esztendőt jelent.

Feltűnő, hogy az európai és az Európán kívüli települések dátumai között nincs lényeges időbeli eltolódás. Az észak-afrikai és közel-keleti adatok szélső határai 53 000 és 33 350 év (Al Ghab és el Kebareh) –, az európaiaké 52 000 és > 30 000, ill. 33 000 (Veternica-barlang Jugoszláviában és Dewil's Tower, ill. Tata). Az időtartam tehát mindkét területen 19–20 000 évet tesz ki.

Figyelmet érdemel, hogy az időskála alsó 25%-ra, tehát legidősebb szakaszára Al Ghab, Ras el Kelb 53–, ill. 52 000 évnél idősebb rétege, majd Veternica alsó rétege, Érd alsó rétege, az iraki Shanidar-barlang D rétege, a görögországi Petralona, a Gorham's Cave, továbbá a svájci Wildkirchli-barlang és az É-németországi Salzgitter–Lebenstedt telepe esik. Elképzelhető volna, hogy ez esetleg összefügg a kultúrák terjedési irányával – figyelembe kell vennünk viszont, hogy éppen a legidősebb, interglaciális kori lelőhelyekről nincsenek C-14 adataink. – A Kaukázustól délre a Kudaro-barlang középső-paleolitikus rétegei szintén 41 000, ill. 35 000 év körüliek. A Dnyeszter-menti Molodova, az egyik

[15] A magyarországi dátumokat és a radiokarbon módszer problémáit ld. *Gábori–Csánk:* C-14 Dates of the Hungarian Palaeolithic. Acta Archaeologica Hungarica, (Acta Arch. Hung.), 22. 1970. 3–11.

legnagyobb település C-14 dátumai > 44 000 és 40 300 évet mutatnak – tehát nincs terjedést érzékeltető eltérés a közép- és kelet-európai táborhelyek között.

Lényegesebb azonban az, hogy a C-14 dátumok túlnyomó része 46–47 000 és 33–36 000 év között koncentrálódik. Tízezer évre szorul össze. – Ez tehát az az időszak, amelyre az egyelőre rendelkezésre álló adatok alapján a középső-paleolitikum kultúráinak virágkorát a legszűkebben tehetjük.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy éppen ebben a korszakban még nagyon kevés radiokarbon vizsgálattal rendelkezünk és hogy a megbízhatóságuk – főleg 50.000 éven túl – mennyire kérdéses. Mégis feltűnő, hogy a legkülönbözőbb területekről származó adatok az időskálán ennyire egységesen helyezkednek el.

Feltehető esetleg, hogy a hibalehetőség esetenként hasonmértékű –, hogy ezek a dátumok a rétegtani megfigyelésekkel meghatározott koruknál hasonló léptékben fiatalabbak. A fenti évszámok tehát most nem azt jelentik számunkra, hogy egy település X ezer éves dátuma valós értékű-e vagy sem – fiatalabb-e a másiknál vagy pedig idősebb. Még azt sem, hogy ez az időszak 10 000 évvel korábbvagy később volt-e. Relatíve jelenti azonban azt, hogy a különféle jellegű kultúrák elterjedése, élettartama, a középső-paleolitikum egész történeti folyamata viszonylag rövid idő alatt zajlott le – és ennek a korszaknak a határai a C-14 eredmények szerint még jobban leszűkíthetők.

5. A benépesedés története

Alábbiakban a szóban forgó terület lassú benépesedését, a kultúrák elterjedésének menetét vázoljuk fel. – Az egyes műveltségek, kisebb-nagyobb csoportok régészeti jellegeit nem ismertethetjük. A tipológiai elemzések vagy az azt összegező indexszámok stb. felsorolása nem vinne előrébb. Nem foglalkozhatunk az egyes barlangi és nyíltszíni települések rétegtani, kronológiai viszonyaival – a nem „mellékletként" szereplő zoológiai, botanikai anyagukkal sem. Még nagyobb sajnálattal mondunk le a természeti, a gazdasági környezet közvetlen ismertetéséről – az éghajlat vagy a vegetáció egzakt adatairól, a vadászat irányairól és specializálódásáról, amelyek döntően összefüggnek az emberrel.[16]

Az összes, be nem mutatható vizsgálatok és kronológiai megfigyelések azt mutatják, hogy Közép- és Kelet-Európa területe két oldalról, nyugat és kelet felől népesedett be – a kultúrák elterjedése két irányból történt. Ezeknek a műveltségeknek a gyökere valahol délen, Európán kívül közös volt és valószínűleg nem tévedünk, ha ezt a területet Észak-Afrika és Közel-Kelet térségére helyezzük. A középső-paleolitikum alapját feltehetően nyugaton és keleten is az idős szakóca- és szilánkiparok képezték – és a közös törzs két ága, a két ágon történő beáramlás lehet oka azoknak a fejlődési paralleleknek is, melyeket egyes esetekben észlelünk (ld. 2. tábla).

A középső-paleolit iparok megjelenésének okára ezen a földrajzi övezeten hasztalan magyarázatot keresnünk. Lehetséges, hogy az egész folyamatot a népesség megnövekedése

[16] Az ide vonatkozó adatokat ld. *M. Gábori:* i. m. 1976. 187–208 és az egyes földrajzi régiókról szóló fejezetekben. – Az ökológiai vizsgálatoknak lényeges eredménye, hogy a vadászat specializálódása, amelynek eddig csak egy-két nyomát ismertük, már a középső-paleolitikumban számos helyen és sokirányúan kifejlődött.

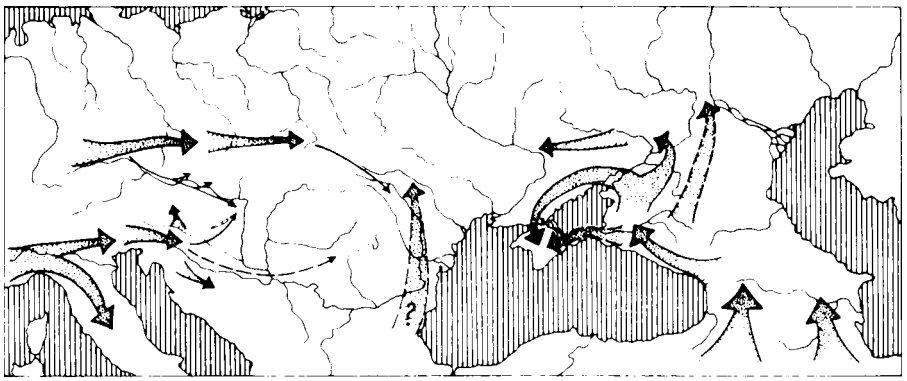

2. tábla

segítette elő – világos azonban, hogy a kisebb-nagyobb etnikumokat semmi sem kényszerítette arra, hogy új életterületet keressenek. Valószínűbbnek látszik, hogy elterjedésüknek az interglaciális alatti beerdősödés lassú megszűnése nyitott utat, és szerintünk ezzel magyarázható pl. a fiatal acheuléen megjelenése is.

Az egyes kultúrák elterjedését a nyugati lehatároló területen, Közép-Európa Ny-i részén kell kezdenünk.

Nyugaton az Alpok tömbje ebben az időszakban áthatolhatatlan falat alkotott: a civilizációkat két földrajzi régióra bontotta és továbbterjedésüket is egy északi és déli zónára terelte. Az Alpok Ny-i szélén és a Jura vidékén még felismerjük a nyugat-európai kultúrák hatásait – a Duna felső szakaszának vidéke, a középső német terület és az északi tundravidék azonban éppúgy, mint Itália északi széle két külön ökumené, amelyben a civilizációk is különbözőek. Ez a zonalitás egy ideig tovább, kelet felé is megfigyelhető. – Elterjedési szempontból feltűnő egyébként, hogy a Duna felső folyásának völgyétől az Alpok északi széléig terjedő medence teljesen üres – ezzel szemben az É-olaszországi települések egy része az Alpok D-i nyúlványain helyezkedik el és esetenként feljutnak a magasabb hegyvidékre is. A jelenség az utolsó eljegesedés bevezető szakaszában és tetőzése körül – amikor az alpi gleccserek ismét erősen északra nyomulnak – önmagától érthető.

Közép-Európa nyugati részének első kultúrája a fiatal acheuléen. Elterjedése jóval északabbra esik a bennünket érdeklő régiótól és csupán azért kell említenünk, mert egy következő civilizáció-tömb alapja lett. Települései, rendkívül nagy számú lelete az északi Német Alföld tundrai területén található. Az eredete és megjelenésének ideje ma még több problémát vet fel. Helyi előzménye ugyanis nincsen. Tipológiailag és történetileg úgy látszik, hogy a nyugati, alsó-paleolitikus kultúrából kell származtatnunk: a nyugati acheuléen késői továbbjutása kelet felé.

Ez a szakócákat, levallois pengéket, hegyeket és még számtalan jellegzetes szerszámfajtát használó civilizáció valószínűleg a Riss–Würm interglaciálisban, esetleg már a Riss alatt (?) feltűnt – átvezetett a korai Würm időszakba – a Würm 1 periódusa előtt azonban már megszűnt. Legfontosabb településén pl., az elég északon fekvő Salzgitter–Lebenstedten – bár a fauna döntően vadászott fajokból áll és feltűnően korai speciali-

zációt mutat a rénszarvasra – kifejezetten arktikus elem még nincs. – Anélkül, hogy a kronológiai kérdéseket tovább vizsgálnánk, úgy látjuk, hogy a nyugati acheuléen legföljebb a Riss időszakban jutott túl a Rajna vonalán, majd Közép-Európa északi részén kb. az Elbáig jutott el.

A fiatal acheuléen után a közép-európai micoquien fáciesei következnek – és ez az a tömb, amelytől és amelyből a kultúrák továbbterjedését követni lehet.[17]

A közép-európai micoquien elterjedési területe szinte ellentétes az előbbiével. A Majna vonalától délre viszonylag elég széles földrajzi sáv üres, majd az összes település a Duna felső szakaszának az északi oldalára, a Frank- és a Sváb-Alb barlangvidékére koncentrálódik. Ez a terület szinte összefüggő, és kronológiailag is szorosan egymásba kapcsolódó települési képet mutat. Ökológiai vonzása itt elsősorban a Duna, az Ősduna, a Schambach, az Altmühl völgyének és a többi kis mellékfolyónak volt; az 500–1000 m körüli hegyvidéken ún. vegyes-erdei klíma, vegetáció és annak megfelelő vadászat alakult ki. Különösen zárt települést mutat az Altmühl völgye, ahol a korszak végén szinte már különálló kultúrfáciest ismerünk.[18]

Sajátságos, hogy az északi fiatal acheuléen leletei ezen a vidéken rendkívül szórványosan, szinte csak jelzésként fordulnak elő – egyetlen, nagy nyíltszíni települését ismerjük –, mégis elég világos, hogy az előbbi időszak után, a lassan változó természeti viszonyok között, ennek a kultúrának az utóda húzódott le délebbre.

A közép-európai micoquien, amelynek a Felső-Duna vidékén számtalan, igen gazdag, többrétegű település található, már Közép-Európában alakult ki – éspedig a fiatal acheuléenből. Lényegében szintén szakócákat, levélalakú hegyeket, falevél alakú kaparókat használó civilizáció (teljes szerszámkészletét nem sorolhatjuk fel) –, amelynek élettartama a korai Würm időszakkal kezdődött, majd egymást követő, egymással szorosan kapcsolódó változatokra, fáciesekre bomlott szét. Rétegtanilag, kronológiailag sorban követi egymást az ún. Bockstein-, Klausennische-, Schambach-, Rörshain-fácies és az utolsó feltétlenül megélte, elérte a Würm 1 tetőzését. Az egyes településeken ekkor már pézsmatulok, örvös lemming, havasi róka stb., tehát kifejezetten arktikus, ill. cirkumpoláris állatfajok jelennek meg.

Ezek a fáciesek belső fejlődés eredményei. A tagolódás, „osztódás" a korai Würm lehűlő szakaszában történt és irányát a szerszámkészlet folytonos finomodása, egyes eszközök „kiesése", új szerszámtípusok feltűnése, főleg a rendkívül finom megmunkálású falevél alakú lándzsahegyek előtérbe kerülése jellemzi. A folyamat végső állomása, ugyanezen a területen, az ún. Altmühl csoport – amelyet már inkább önálló egységnek kell tekintenünk. Szerszámkészletére elsősorban az egészen lapos, tökéletes alakú lándzsahegyek jellemzőek – amelyeknek tisztán formai párhuzamait pl. Kelet-Európában a

[17] *A. Tode* et al.: Die Untersuchung der paläolithischen Freilandstation von Salzgitter–Lebenstedt. Eiszeitalter u. Gegenwart. 3. 1953. – *G. Bosinski:* i. m. 1967. (Az egyes földrajzi területeknél továbbiakban csak a legfontosabb vagy összegező munkákat adjuk meg.)

[18] Az iparok specializálódása egyes esetekben ilyen „rezervátumokban" figyelhető meg, amiben ezúttal egy sajátos kőzetanyag is szerepet játszott. Ismét más eset, amikor az embercsoportok a magasabb hegyvidékre jutva szerszámkészletükben „leszegényednek" (típusok számának csökkenése, a jellegek gyengülése) – és ismét más, amikor a lényegében nem hegyvidéki települések embere jut fel a magasabb fekvésű területekre, ahol csak provizórikus szerszámokat készít. Ez figyelhető meg pl. a svájci Alpok magashegyi lelőhelyein.

Volgográd-fáciesben ismerjük. (Egyik tipológiai, de nem történeti alapja a már említett vándorlás-elméletnek.) Ez az utolsó fácies valószínűleg túlélte a Würm 1 tetőzését – eltűnt – majd ugyanitt a felső-paleolitikum aurignacien kultúrája jelent meg.

Ez a középhegységi jellegű micoquien Közép-Európa egyik, talán a legerősebb, legátütőbb kultúrája lett. Utolsó fázisának idején feltűnt ugyan a nyugatról lassan szivárgó, tág értelemben vett „moustérien" is –, de sohasem vált önálló kultúrává, nincs is önálló települése – az autochton civilizációt mindig csak „alászínezte". Közép-Európa nyugati részén, a délnémet területen valódi moustérient hiába keresünk – és már ezért is figyelmet érdemel, hogy jóval keletebbre, a Kárpát-medencében viszont moustérien jellegű iparokat ismerünk.

A micoquien expanzióját kelet felé figyelhetjük meg. A kultúra áthatását már a korai Würm időszakban a morva terület felé látjuk, és egészen valószínű, hogy ez az „áthatás" valójában bizonyos népességmozgással jár együtt. Ennek nyomán jelennek meg a morva terület micoquien jellegű iparai (egyes kutatók szerint már „keleti micoquien", ami csak földrajzi nézőpont kérdése) –, majd valószínűleg ebből alakultak ki, vagy talán az Altmühl-csoport újabb behatására jelent meg ugyanott a későbbi ún. levélhegyes ipar, a tágabban értelmezendő „szeletien".[19]

Átlépve most a morva területre, a különféle kultúrák korrendje és időbeli párhuzamuk itt ma még bonyolult kérdés. Ugy látszik, minden összekötő területen ez a helyzet. Egyelőre úgy tűnik, mintha az ottani moustérien különféle fáciesei („sipkien", „předmostien" stb.) az előbbi micoquiennel párhuzamosan, de valamely más úton kerültek volna ide. Fejlődési, tipogenetikai kapcsolatot mindenesetre csak az itteni micoquien és a fiatal levélhegyes iparok, a sensu lato „szeletien" között tudunk kimutatni.

Ez a régió az „északi zóna" kultúráit vitte tovább. Az út az Odera-kapun vezetett a déli lengyel terület felé –, meg kell azonban jegyeznünk, hogy időközben visszahatás, visszaáramlás is lehetséges. A közép-európai micoquien egész szerszámkészlete és a déli lengyel terület Okiennik Pradnik-iparai között a kapcsolat mindenesetre annyira szembeszökő, amit csak továbbterjedéssel tudunk magyarázni. A szivárgás-szerű terjedést micoquien típusú szakócák, kaparókések, kétoldalon megmunkált hegyek, ott az ún. Bockstein-kések, itt a Pradnik-kések és számtalan szerszámtípus jelzi. – Arra a kérdésre, hogy ez a kultúra meddig juthatott tovább kelet felé, alább térünk ki.[20]

A Felső-Duna-vidéki iparoknak feltehetően volt egy másik terjedési vonala is, bár az összekötő állomásokat egyelőre nem ismerjük. Ez szintén kelet, tehát az általunk vizsgált zóna felé vezetett. Egyetlen települése a Gudenus-barlang, amelynek kultúrája „acheuléen tradíciójú micoquien", kora pedig a Würm 1 első felére esik. Valamivel fiatalabb tehát, mint a Felső-Duna-vidék Bockstein-csoportja. Ez a lelőhely területileg annyira elszigetelt, hogy az előfordulását, megjelenését összekötő pontok nélkül is csak a Duna völgye mentén tudjuk elképzelni. Másik megjelenési formája viszont: a nálunk ismert,

[19] *K. Valoch:* Entwicklung des Paläolithikums in der Tschechoslowakei. Archaeologia Austriaca, 36. 1964 – *K. Valoch:* Le Paléolitique en Tchécoslovaquie. L'Anthropologie, 71. 1966.

[20] Jelentéktelennek látszó tipológiai megfigyelés: a felső Duna-vidéki Bockstein-kés, a déllengyel terület Pradnik-kése és Keleten a Volgográd-kés tulajdonképpen egymás „szinonímái". Jellegzetes szerszámtípusok és rendkívül hasonlóak egymáshoz.

dunántúli „szeletien", mely a micoquien fejlettebb fázisával rokon jellegű. Ide kívánkozik a megjegyzés, hogy az alsó-ausztriai Gudenus-barlang néhány fontos szerszámtípusának szinte tökéletes, megtévesztően azonos hasonmását – összesen két példányt – a Bükk-hegységből is ismerjük. Egyébként teljesen idegenek az ottani leletek között.

Mégegyszer vissza kell térnünk a Duna felső szakaszának vidékére, hogy a kultúrák egyik körzetét, fejlődését lezárjuk.

A micoquien kultúra már említett fázisait az Altmühl-csoport követte. Ez ugyan ez előbbiek lokális továbbfejlődése – szerszámkészlete azonban annyira specializálódott és olyan egyveretű, hogy önálló csoportnak tekinthetjük. Korát egyes helyeken a Würm 1 utánra helyezik, másutt a Würm 1-re jellemző, hidegjelző faunával ismerjük. A Würm 1 tetőzése körül alakult ki és valószínűleg átnyúlt a következő interstadiális kezdetére. Relatív korrendi helyzetét tekintve figyelmet érdemel, hogy települései egyes helyeken a tág értelmű „moustérient" követik – a délnémet területen tehát a középső-paleolitikumnak ez a legfiatalabb csoportja. Régészeti anyaga, szerszámkészlete, technikailag el is érte a felső-paleolitikum szintjét. A következő kultúrák – így az aurignacien – ezen a területen már ismét idegenek, valószínűleg új népességet jelentenek.

Még egy jelenségre szükséges felhívnunk a figyelmet. A moustérien kultúra beáramlása a Duna felső szakaszának körzetében lényegesen gyengébb és jóval fiatalabb is, mint az Alpoktól délre eső területeken. A nyugati moustérien – mondhatnánk a valódi moustérien – É-Olaszországban ugyanis már a Riss–Würm interglaciális alatt elterjedt. A dél-német területnek ez az ipara tehát lényegesen későbbi még a jugoszláviai vagy a kárpát-medencei moustériennél is, – amely ezek szerint más útvonalon jutott kelet felé.

Fentiek után világosan látható, hogy az Alpoktól északra és délre húzódó földrajzi zónán egymástól valóban teljesen eltérő kultúrák éltek és fejlődtek tovább. Az Alpok déli előterén, É-Olaszországban az acheuléen már az interglaciális vége előtt megszűnt. Micoquiennek, vagy más, ún. bifaciális-eszközös kultúrának itt nyoma sincs. Az Alpoktól D-re nem fejlődik ki levélhegyes kultúra, „szeletien" jellegű ipar sem. Európának ez a két régiója az Alpok közbeékelődése miatt teljesen különválik. – A moustérien műveltség, népesség átáramlása nyugatról a mediterrán zónán korábban elkezdődött – a két régió kultúráinak közvetlen előzménye, az indulása is eltérő volt – és tovább fejlődésük iránya is teljesen más lett.

Lássuk ezután röviden az Alpoktól délre eső területet.

Észak-Olaszországban először a régies levallois-moustérien műveltség jelent meg. Régészeti anyaga egészen közel áll a nyugat-európaihoz: a dél-francia területről áramlott át a Ligur-partvidékre. Élettartama az interglaciális második felében kezdődött, átvezetett a korai Würm időszakba, a Würm 1 kezdetét azonban korban nem érte el. Továbbfejlődése az ottani fiatal moustérien.

A következő hullámmal a nyugati charentien kultúra terjedt el. Ugyanazon az úton jutott Itáliába, mint az előbbi, és egyik, délre kanyarodó ágából a közép-itáliai pontiniano-charentien műveltség fejlődött ki.[21] – A kelet felé áramló charentien idejét a

[21] Az itáliai pontiniano kultúra eredete terén ma újabb problémák merültek fel. Az újabb kutatás ugyanis egy Riss-kori protopontiniano kultúrát ismert meg, amelynek szerszámkészlete erősen hasonlít Vértesszőllőséhez (!?). A kérdést tovább bonyolítja, hogy a délfrancia területen, a középső

korai Würm és a Würm 1 bevezető fázisa közé helyezzük; egyetlen rétegtani megfigyelésünk nincs, mely szerint a Würm 1 tetőzését elérte volna. Párhuzamosan élt a fiatalabb moustériennel és többnyire keveredett is vele.[22]

Az itteni kultúrák fejlődését most nem kísérjük tovább. Ezekből alakult ki délen az ún. mikropontiniano ipar, északon az ún. fogazott eszközös moustérien, a fiatal „bernardiniano" fácies, amelyek lassan átvezetnek a fiatal-paleolitikum műveltségei felé.

A települések topográfiáját tekintve feltűnő, hogy a Ligur-partvidéktől északra az egész Pó-síkság üres. A rendkívül erős delaváció révén ezek a kultúrák „nyomtalanul" jutottak át rajta — majd az összes lelőhely Olaszország ÉK-i részén, a Colli Berici, a Monte Euganei és a M. Lessini kissé magasabban fekvő hegyvidékén sűrűsödik. Ezután tehát már csak a levallois-moustérien és a charentien további terjedését kell figyelemmel kísérnünk. Mind a két kultúra tovább jutott az ÉNy-i jugoszláv területre, és az Alpok DK-i részére — így tehát DNy felől ismét bejutottunk az erdős-sztyepp övezetre, annak a Ny-i szélére.

Ezen a ponton — határvonalon — érdemes talán egy pillantást vetnünk a terület vegetációjára és az abból következő éghajlati megfigyelésekre — az ember természeti környezetére.

A Keleti-Alpok területén az utolsó interglaciális időszak alatt még 1900–2000 m magasságon is Salix-félék, Alnus, Corylus, Abies, Betula stb., tehát vegyes lomblevelű erdők éltek. Az erdőhatár jóval magasabban húzódott a mainál. Előfordultak ugyan fenyőfélék is, de a meleg, csapadékos éghajlat alatt gyakori a tölgy, a fekete fenyő — ezek melegigényes fajok — és ez a vegetáció rendkívül gazdag, vegyes-erdei klímát kedvelő faunának ad életlehetőséget. (Barlangi medve, barna medve, erdei szarvas, őz, vaddisznó — magasabb helyeken zerge, kőszáli kecske stb.) — Ez a miliő valószínűleg a korai Würm klímaingadozásai alatt is fennmaradt, és csak a Würm 1 tetőzése körül lehetett olyan változás, amely a faunaállományban átrétegződést okozott. (Mammut, gyapjas orrszarvú, jégkori vadló, esetenként rénszarvas stb.) A növény- és állatvilág azonban még ekkor sem volt tundrai jellegű! Mindennél többet mond, hogy a barlangi medve még 2000 m magasságban is olyan tömegesen fordul elő, mintha más állatfaj nem is élt volna, amilyen másutt sehol nincs.[23]

A paleoflorisztikai adatokat nem nehéz transzponálnunk az egykori hőmérsékletre. A Keleti-Alpok térségében az interglaciális alatt a mainál 8–10 C°-al magasabb hőmérséklet uralkodott, a csapadék pedig kb. 1200 mm volt. A korai Würm időszakban a hőmérséklet fokozatosan csökkent — főleg a nyári átlagértékek —, a tél azonban még mindig jóval enyhébb volt, mint a keletre eső erdős-sztyepp, majd sztyepp-területen.

---

mediterráneumban is létezik egy Riss-kori proto-charentien — végül a montenegroi Crvena Stijena barlang legalsó rétegeiben szintén Riss-kori, pontiniano jellegű ipart ismerünk. (*M. Taschini:* Il „protopontiniano" rissiano dei Sedia del Diavolo e di Monte delle Gioie). Roma. Quaternaria, 9. 1967. – *D. Basler–M. Malez–K. Brunnacker:* Die Rote Höhle (Crvena Stijena) bei Belica, Jugoslawien. Eiszeitalter u. Gegenwart, 17. 1966).

[22] *P. Leonardi–A. Broglio:* Le Paléolithique de la Vénétie. Ferrara, 1962.

[23] A Keleti Alpok területéről. *R. Pittioni:* Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien. 1954. – *M. Mottl:* Das Protoaurignacien der Repolusthöhle bei Peggau in der Steiermark. Verhandlungen des Geologischen Bundesamtes (Verhandl, Geol.), 10–12. 1949. – *M. Mottl:* Die Repolusthöhle bei Peggau und ihre eiszeitlichen Bewohner. Arch. Austriaca, 8. 1951. – *J. Stieber:* Études paléofloristique. In: *V. Gábori–Csánk:* i. m. 1968.

Utóbbi alatt hazánk területét értjük. A Würm 1 maximuma alatt az erdőhatár lényegesen alább szállt – a peremterületeket azonban még így is erdőtakaró fedte.

Az északi erdőzóna határa az Alpok K-i peremén haladt végig és a kelet felé nyíló, részben már sík területen, kb. a mai Szentgotthárd táján találkozott a fagyott altalajú terület határával. Innen kiindulva az erdőhatár meredeken tart É falé, majd az Alacsony-Tátrán át halad keletre és a Kárpátokon túl ÉK-re fordulva kanyarodik a Podóliai-hátság fölé. Ezzel körülzártuk a Kárpát-medence környékének „erdős-tundra" övezetét – amely azonban a korai Würmben, de a Würm 1 idején is inkább ligetes sztyepp lehetett. Csak az északi és északkeleti részeken voltak erősebb tundrajelenségek. A mai magyar medence ÉK-i, K-i részei mocsarasak voltak és nyilván ez az oka annak, hogy ezek a területek régészetileg üresek.

Vissza kell térnünk azonban a Keleti-Alpok területére. – A korai Würm lassú klímarosszabbodása itt csak a nagyobb csapadékmennyiségben éreztette hatását. A Würm 1 tetőzése körül, mint említettük, az erdőhatár lényegesen alább szállt, de a gleccserektől nem messze még erdei vegetáció élt. A településeknek tehát olyan helyeken kellett lenniük, amelyek a csapadékos évszakokban a legtovább maradtak hómentesek. Ez az övezet az Alpok DK-i előterén, ill. a D–DK-re nyíló völgyekben volt. Az itt lévő települések valójában nem „alpiak" – ahogy korábban gondolták –, hanem csupán hegységperemiek. Igy az „alpi" és az Alpokon kívüli lelőhelyek ökológiai összefüggésben álltak egymással: az embercsoportok csak időszakosan mentek fel a délre, délkeletre, a síkság felé nyíló völgyekbe. – A domborzat, a vegetáció stb. tehát a csoportok mozgását bizonyos térszintmagasságon tartotta, de az állandó telepek még mindig az erdő-zónába és nem a sztyeppe-régióba estek.

Jugoszlávia ÉNy-i része csatlakozik az előbbi területhez. A települések részben a szubalpi régióban vannak, részben a szigetszerű hegyvidékek szélein helyezkednek el. Az éghajlatban azonban itt már mediterrán hatások jelentkeznek – megfigyelhető ez a faunában is – a Juli Alpoktól és a Karavankáktól délre pedig mindig megmaradt az a folyosó, amely az ÉK-Olasz és az ÉNy-jugoszláv területet összekötötte.

A Keleti-Alpok vidékén és a hozzá csatlakozó területen először a módosult charentien („délkelet-európai charentien"), majd pedig levallois moustérien jelent meg.[24] Településeik, kultúrrétegeik egymást váltják-cserélik – de mindkettőt csak nyugat felől tudjuk származtatni. A Keleti-Alpokban ugyan egyetlen helyen feltűnik egy tayacien típusú ipar is (Repolust-barlang – kora az interglaciális), ez azonban teljesen egyedül áll, eredetét nem ismerjük. A többi lelőhely régészeti anyaga ideiglenes, alkalmi tartózkodásra utal – már a fentiekből következik, hogy ezek átmeneti tanyahelyek –, kultúrájuk pedig csatlakozik az ÉNy-jugoszláviai településekéhez. (Fontosabbak: Krapina-, Veternica-, Vindija-barlang. Betalov-spodmol stb.) Végül ugyanebbe az irányba mutatnak kapcsolatot Magyarország területének egyes kultúrái, fáciesei is. A Kárpát-medence DNy felől nyitva állt a beszivárgás előtt.

Áttérve most a Kárpát-medence belső területére – a magyar medencére – meg kell állapítanunk, hogy jelentősége nem abban áll, mintha településekben gazdag lenne, vagy

[24] *S. Brodar:* Das Paläolithikum in Jugoslawien. Quartär, 1. 1938. – *D. Basler:* Fünfundzwanzig Jahre Paläolithforschung in Jugoslawien. Foschungsberichte für Ur- und Frühgeschichte, Wien. 1963.

más területek kultúráit befolyásolta volna. A terület fontossága nemzetközi viszonylatban is sokkal inkább az, hogy szinte minden lelőhelye, ipara más és más – mindig különleges, speciális jellegű. Egymástól eltérő az egyes iparok fejlődése, a származásuk, még a települési módjuk, a gazdálkodási irányuk is. Nemcsak ebben a korszakban, – az egész paleolitikum során ez a helyzet.

A környező területek régészeti anyagát áttekintve nyugodtan állíthatjuk, hogy a medence paleolitikuma szinte mindegyik korszaka, kultúrája idején eltért a közép-európai általánostól; mindegyik műveltségének valamilyen sajátos meghatározója, egyedi színezete, kissé különálló fejlődése volt.

Elsősorban meg kell állapítanunk, hogy bár a medence zárt geográfiai egységet alkot, a paleolit kultúrák elterjedése egyik korszakban sem volt egységes. A terület nagy vonalakban két részre oszlik. Egyik a Dunántúl és részben még a Duna–Tisza köze – másik a Dunától K-re eső vidék, ill. az ÉK-i középhegység területe. Többek közt klimatikus-ökológiai tényezők játszottak közre abban, hogy már a Würm bevezető szakaszában eltért egymástól a dunántúli és a Bükk-hegységi moustérien – ugyanígy más jellegű és eredetű is a dunántúli ún. levélhegyes kultúra és a bükki szeletien –, majd még később ismét két külön csoport figyelhető meg a gravetti kultúra idején. – Ugyanakkor úgy látszik, hogy a medence időnként „vertikálisan" is két zónát alkotott. Egyik ismét a Dunántúl mérsékelt, humidus területe, amely legföljebb a jégkori tetőzések idején lehetett kontinentális sztyepp és klimatológiailag kétségtelenül Ny-i, DNy-i hatások alatt állt. Még ma is világosan látható ez pl. a mediterrán talajok elterjedési térképén. A másik az ÉK-i hegyvidék hűvös-nedves területe, ahol gyakoriak voltak a tundrajelenségek, – ill. a kontinentális, száraz K-i területek és a Tiszántúl részben lakhatatlan, mocsaras része.[25] – Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a periglaciális területek tundrája nem azonos a maival, hanem egy sajátos pleisztocénkori ökológiát jelent, amelyben tundrai, sztyeppei, hegyvidéki speciesek stb. ismertek – és mégegyszer megismételjük, hogy a pleisztocén természeti viszonyainak transzponálása a holocén körülményeire súlyos tévedés lenne.

A bennünket érdeklő korszak vegetáció-történetét, éghajlati változásait részletes vizsgálatok alapján ismerjük. Ennek ciklusai kitűnően egyeznek a rétegtani, paleontológiai megfigyelésekkel és biztos támpontot adnak a kronológiai meghatározásokhoz.[26] A régészeti leletek eltéréseit ennek ellenére mégsem tudhatjuk be egyszerűen a fenti, zonális-regionális tagolódásnak, hanem, mint látni fogjuk, az alacsony fekvésű medencét kétségtelenül különféle irányú hatások érték.

A kultúrák jellegét, eredetét röviden a három legfontosabb településen és egy lelőhely-csoport anyagán mutatjuk be.

A középső-paleolitikum egyik legfontosabb települése a Subalyuk-barlang a Bükk-hegység D-i részén.[27] A lelőhelyen két kultúrréteg ismert. Köztük vastag, régészetileg üres üledékek rakódtak le, ennek ellenére a két telephorizont kultúrája fejlődésileg összekapcsolódik. Az alsó, idősebb réteg az interglaciális legvégén, ill. a korai Würm kezdetén, a felső pedig a Würm 1 tetőzése előtt képződött. – A lelőhely kultúrája a közép-európai

[25] *M. Gábori:* Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen in Ungarn. Acta Archaeologica Hungarica 1969. – *Gábori M.:* Magyarország őskőkorának áttekintése. Földrajzi Közlemények, 1969.

[26] *J. Stieber:* i. m. 1968.

[27] *Vértes L.:* Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp. 1965.

tipikus moustérienhez tartozik; sok vonása egyezik a jugoszláviai moustériennel (Krapina), és a nyugat-európai műveltséggel is. Leletanyaga a tipikus moustériennek egyik közép-európai, módosult változata, amelyre elsősorban a moustérien hegyek és különféle típusú kaparók jellemzőek. A régészeti anyaggal együtt itt Homo neanderthalensis maradványai kerültek felszínre. Ezek leginkább még a közép-itáliai embertani leletekkel egyeznek (pl. Monte Circeo) – de minden történeti kapcsolat, összeköttetés nélkül.(?)

A lelőhely két szempontból jelentős. A Subalyuk-barlang zsákmányanyaga, vadászata határozott specializációt mutat a kőszáli kecskére, ami igen korai, lokális és ritka jelenség. A másik az, hogy ebből a moustérienből alakult ki a Bükk-hegység későbbi Szeleta-kultúrája – tehát átfejlődött a fiatal-paleolitikum egyik helyi műveltségébe, – amit sokoldalú vizsgálat bizonyít. (Az átmenetet a Büdöspest-barlang ipara képviseli. Ugyanebben a körzetben a Szeleta alsó rétegének kora 41 700 év.)

A bükki moustérienhez még több, ugyanebben a körzetben lévő kis lelőhely kapcsolódik – eredetét azonban egyelőre nem ismerjük világosan. Lokális, szűk elterjedésű ipar, amely már kiforrottan jelent meg. Helyi előzménye nincs – a jugoszláviai moustériennel nem tudjuk légvonalban összekötni – több jellege azonban arra mutat, hogy ez a kultúra a Kárpátoktól É-ra eső zónához kapcsolódik.[28]

Az ország nyugati részének leleteit kizárólag a Dunántúl ÉK-i részén találjuk – és élesen eltérnek a bükki moustérientől.

Az egyik fontos település Tata, amely az egykori hévforrások mellett, azok travertin-medencéiben alakult ki. Viszonylag rövid időtartamú lakóhely, esetleg műhelytelep lehetett.[29] Kora a Würm 1 tetőzésének közelébe esik – valamivel fiatalabb tehát az alább említendő Érdnél (33600 éves). A régészeti anyag itt egészen kis méretű, jellegzetesen megmunkált kavicseszközökből, főleg kaparófajtákból áll. Ez az ipar a „moustériennek" egy késői, erősen specializálódott ága, amelynek fejlődése itt csonkán lezárult, befejeződött. Egyes tipológiai jellegei az itáliai mikropontiniano kultúrára, szerintünk inkább a bernardiniano fáciesre emlékeztetnek. Vértes L. szerint azonban nem volt közvetlen összeköttetés közöttük. Az összeköttetés gondolata, a „kavicsfeldolgozó moustérienek" elterjedése, eredete persze így sem zárható ki teljesen. Tény azonban, hogy a bükki és a tatai kultúra eredete gyökeresen eltérő – és az is, hogy a dunántúli iparokból sohasem lett szeletien. – A travertin-telep emberének vadászat a fiatal mammutborjakra specializálódott – nyilván nem a 2–4 cm nagyságú eszközökkel, apró hegyekkel – és már ezért is jelentős az ugyanebben a környezetben, nem nagy távolságra eső érdi település, amelynek specializálódása teljesen más irányú.[30]

Érd – a harmadik legfontosabb lelőhelyünk – a középső-paleolitikum legalaposabban, igen sokoldalúan ismert telepe. Szabad ég alatti táborhely, amely száraz völgyfőkben, völgyteknőkben, nyílt fennsíkon alakult ki. Az embercsoport ennek ellenére

[28] Erre utal pl., hogy az egyik bükki lelőhely egyetlen szerszámának anyaga, egy jellegzetes vulkáni kőzet, kb. 400 km távolságról, Lengyelországból származik. Ennek a kőzetfajtának nálunk szilánkja sem fordul elő; az eszköz készen került ide.

[29] *Kormos T.*: A tatai őskőkori telep. Földtani Intézet Évkönyve, 20. 1912. – *L. Vértes* et al.: Tata – Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Achaeologia Hungarica, 43. 1964.

[30] A vadászati specializáció kérdéséről ld. *M. Gábori*: i. m. 1976. – *Ua.*: Type of Industry and Ecology. Felecitations Volume to François Bordes. Paris–Calcutta. 1977.

itt rendkívül erősen a barlangi medvére specializálódott, ami barlangoktól távol eső helyen teljesen egyedülálló eset. (A település a vadvonulás vonalán, vadváltónál feküdt.)

A zárt völgyteknőben – mint természet adta lakóterekben – először egy alsó kultúrréteg alakult ki, majd ezt némi szünet után egy sokkal vastagabb felső kultúrréteg követte. Az utóbbiban öt egymást követő, különálló települési szint, járószint volt elkülöníthető. A telep kora a korai Würm kezdete és a Würm 1 tetőzése közé esik. Az alsó kultúrréteg idősebb 50 000 évnél; a felső kultúrréteg települési szintjei (tábor-rétegei) egymás fölött 44 300, 38 100, 35 300 évesek. – A zárt település teljes, korszerű feltárása igen sokféle paleoetnográfiai megfigyelésre adott lehetőséget. (Hulladékhalmok és lakótér helyzete; hústárolás; az 50 000 állatmaradvány megoszlása szintek szerint; a vadászat irányai, annak változásai; a feldolgozás módja, a vadászat évszakossága, körzete, zsákmány mennyisége stb.)[31]

A település kultúrája a délkelet-európai charentienhez tartozik, annak egy módosult formája. Közvetlen kapcsolatai a már említett jugoszláviai és kelet-alpi lelőhelyekkel mutatható ki: a tőlünk DNy-ra ismert, módosult charentien áramlott fel a Dunántúl ÉK-i részére. A tatai telep kultúrájával semmiféle kapcsolata nincs – bár elképzelhető, hogy a gyökerük esetleg közös lehetett.

Végül negyedikként egy lelőhely-csoportot kell megemlítenünk – az ún. „dunántúli szeletien"-t, amelynek hosszan húzódó kérdését az utóbbi évek kutatása egészen új megvilágításba helyezte. Lelőhelyei a Pilis–Gerecse-hegységben fekszenek. Ennek a kultúrának az anyagát elsősorban vaskos levélhegyek, ún. levélkaparók, kaparók jellemzik, és eddig a magyarországi Szeleta-kultúra dunántúli csoportjának, változatának tekintettük. Az új vizsgálatok eredményét csupán pár mondatban összegezzük.

Ennek a kultúrának a Bükk-hegység valódi szeletienjével semmiféle genetikus vagy fejlődési kapcsolata nincs. Így a csoportra még a „szeletien" elnevezés sem érvényes. Szerszámkészlete kifejezetten középső-paleolitikus jellegű. Kora sem felel meg a felső-paleolitikum szeletienjének: rétegtanilag esetenként a Würm 1 előtt, máskor közvetlen a Würm 1 tetőzése után élt. Ipara, – a jellegzetes levél-kaparók, a vaskos, szinte szakócaszerű „lándzsahegyek" – valószínűleg a Duna felső szakaszának kultúrájával áll kapcsolatban; az ottani „Blattschaber+Blattspitzen-Komplex", azaz a már látott micoquien késői változásának felel meg. Eredete tehát Nyugat felé vezet.[32]

Fenti településekhez természetesen még több más lelőhely kapcsolódik, de már az eddigiek alapján is látható a magyarországi kultúrák különféle jellege, különféle eredete, sokszínűsége.

A szlovák terület iparainak származása, elterjedésük iránya ma még számos problémát vet fel. Az első kis települések itt már az interglaciális alatt feltűnnek, de az anyaguk túlságosan jellegtelen ahhoz, hogy határozott kultúrákhoz lenne köthető. A lelőhelyek szinte mind Szlovákia Ny-i részén fekszenek és az a benyomásunk, mintha egyes csoportok a folyóvölgyekben, zárt medencékben mintegy zsákutcába jutottak

[31] *V. Gábori–Csánk:* La station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Bp. 1968. – *Ua.:* Garätentwicklung und Wirtschaftsänderung im Mittelpaläolithikum. Acta Arch. Hung., 20. 1968.

[32] *V. Gábori–Csánk:* Les problèmes du Szélétien en Hongrie. „Analys des attributs du matériel des phases initiales du Paléolithique supérieur: Aurignacien–Szélétien–Perigordien" Symposium. Paris. 1974.

volna. Az eszközkészletük bizonyos értelemben elszegényedett. – A kutatás az itteni középső-paleolitikumot gyakran Magyarország felől származtatja. A cseh–morva területen azonban szintén ismerünk hasonló jellegű és korú iparokat: az eredet kérdése tehát tovább komplikálódik a szlovák–cseh, morva terület vonala, ill. az ellenkező irány – és a Szlovákia–Magyarország területének vonala, ill. az ellenkező irány között. A kérdést egyelőre helyesebbnek tartjuk függőben hagyni. Tényként megállapíthatjuk azonban, hogy Szlovákia Ny-i és középső részén szintén megvan a közép-európai jellegű moustérien, és ha ez sokban el is tér a Bükk-hegységitől, ez a kultúra ott is átfejlődik az ottani (de nem bükki jellegű) szeletienbe.[33]

Az Erdélyi-medencében ma még nagyon kevés települést ismerünk. Előfordul itt a moustériennek egy atipikus formája – érdekesebb azonban, hogy a tovább módosult charentient is ismerjük. Az utóbbi lelőhelyei a Déli Kárpátok medencéiben izoláltan fordulnak elő (pl. Ohaba Ponor, Bordu Mare), és úgy látszik, hogy szintén a jugoszláv terület felől jutottak ide. A Kárpátokon túl ezek az iparok már ismeretlenek. Sajátságos egyébként, hogy – valószínűleg a földrajzi, morfológiai izoláltság révén – a középső-paleolitikum ezen a területen néha egészen a Würm 2. periódusáig, esetleg még később is tovább él (!), amire a Vaskapu környékén vannak bizonyítékaink. – Az Erdélyi-medence és a Kárpátokon túli román terület kultúrái már alapvetően eltérnek egymástól. Oka ismét a magas hegyvidék „terelő" hatásában keresendő. A két területrésznek közös vonása viszont, hogy ezekből a kultúrákból sem az Erdélyi-medencében, sem a Kárpátokon túl nem fejlődött szeletien. Közös vonás az is, hogy a középső- és felső-paleolitikumot mindig lényeges rétegtani- kronológiai szakasz választja el egymástól.[34]

Ha most az eddigi elterjedési képet áttekintjük, két átfogóbb jelenség állapítható meg.

Az egyik az, hogy a lassú tovaterjedés során a kultúrák és csoportok sajátos módon az Alpokat kelet felől körülvevő zónán váltak variábilissá, többszínűvé. Ez a félkör alakú, középen összeszűkülő övezet Jugoszlávia ÉNy-i részét, a Dunántúl ÉK-i részét, északon pedig Ny-Szlovákiát és a morva területet foglalja magában. A kultúrák ezen a félkörön differenciálódnak, itt módosulnak a legerősebben – ez az a „neuralgikus zóna", mint jóval később a gravetti kultúra idején – a nyugatról kelet felé tolódó kultúrák peremterülete. – A másik jelenség, amely a kultúrák további evolúcióját figyelve tűnik fel: az eddig látott kultúrák, populációk bejutottak a Kárpát-medencébe, itt esetenként tovább is fejlődtek – további terjedésük azonban megrekedt és a Kárpátok vonulatán még a hatásaik sem jutottak keresztül. A további civilizációk eredetét, terjedésük útját más irányokból kell keresnünk.

A következő településeket már távolabb, a Prut mentén találjuk. Ezeknek kultúrája a micoquienhez hasonlít; régészeti anyagukban ismét a kétoldali megmunkálású hegyek, kaparóhegyek jellemzőek. Ezek már kelet-európai szerszámtípusok és analógiáikat egészen

[33] *J. Bárta:* Stratigraphische Übersicht der paläolithischen Funde in der Westslowakei. Quartär, 18. 1967. – *K. Valoch:* i. m. L'Anthropologie, 71, 1967. – *L. Bánesz:* Mittelpaläolitische Industrien der Travertin-Siedlungen im Karpathenbecken. VII. Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Praha. 1966.

[34] *C. S. Nicolaescu–Plopsor:* Le Paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières fouilles. Dacia, S. N. 1957. – *Ua.:* Das Paläolithikum in Rumänien. Archaeologia Austriaca, 31. 1962.

a Krímig, a Volgáig ismerjük. A legközelebbi, Dnyeper-menti táborokig azonban – ahol hasonló iparokat ismerünk – minden összekötő kapocs hiányzik. Számos körülményt, adatot mérlegelve valószínűbbnek látszik, hogy egyes embercsoportok a Kárpátoktól É-ra eső területről jutottak le a Prut völgyébe.

A következő folyam, a Dnyeszter középső folyásának vidékén, a települések egész láncolatát találjuk. Legfontosabb közülük Molodova I és V. sz., nagy kiterjedésű telepe, ahol házalapokat tártak fel.[35] Ennek a gazdag település-sornak a kultúrája azonban teljesen eltér az eddig ismertektől – azoktól is, amelyek a további délorosz-ukrán területeken fordulnak elő –: egy rendkívül jellegzetes, „keleti levalloisien", amelyet különállósága miatt leghelyesebb Molodova-típusú iparnak neveznünk. – Származására nézve sajnos semmiféle bizonyítékunk nincs. Nyugatra, legalábbis Közép-Európában, ilyen ipart, civilizációt nem ismerünk. A Krím-félszigeten megtaláljuk ugyan a keleti levallois-moustérien igen fejlett formáját, de a kettő szerintünk nem függ össze. Tipológiailag ugyanis erősen eltérnek egymástól – a távolságot sem migrációval, sem pedig „áthatásokkal" áthidalni nem tudjuk – ezenkívül a Dnyeszter-menti települések kora a Brörup, ott pedig a Würm 1 tetőzése, vége. Tehát lényegesen idősebb, mint a Krímben. Ezért merül fel a gondolat, hogy Kelet-Európa iparainak eredetében – ezen a keskeny sávon – esetleg egy másik beáramlás játszhatott közre, amely esetleg a Balkánon vezetett keresztül. Ez az út azonban ma csupán feltevés.[36]

A kultúrák további áramlása tulajdonképpen a Dnyeszternél szakad meg, s ettől kezdve – a két oldalról történő benépesedésnek megfelelően – már meg is fordíthatnánk az elterjedési képet.

A legészakibb lelőhelyek a Gyeszna mentén, Brjanszk körzetében fekszenek. Koruk bizonytalan; északi elhelyezkedésük esetleg korai, de csak alkalmi feláramlásra enged következtetni. – Szembeötlő ezután, hogy a Dnyeper középső szakaszától egészen a Dnyeszter-menti telepekig kb. 500 km – az említett Brjanszk környékiektől pedig a legközelebb eső D-lengyel lelőhelyekig 6–700 km szélességű terület teljesen üres! Ilyen széles elterjedési hiátust kelet–nyugat irányban sehol nem ismerünk. Itt húzódik az a széles zóna, „senki földje", amelyet nem lehet áthidalni: Közép- és Kelet-Európa benépesedése itt válik ketté.

A Dnyesztertől kezdve a kultúrák gyökere már eltér azoktól, amelyeket eddig láttunk. Más az elterjedési irányuk is. Egyelőre most nem követjük ezt a benépesedési irányt, hanem előbb röviden a települések elhelyezkedését és a kultúrák jellegét összegezzük.

A Szovjetunió európai részének településeit áttekintve rendkívül plasztikus paleogeográfiai kép rajzolódik ki. A lelőhelyek, vadásztáborok túlnyomó része, szinte az egésze az 50. szélességi körtől délre fekszik, amit kézenfekvő a korai Würm időszak eljegesedésével, annak határával összevetnünk. Nyilvánvalóan ökológiai okokkal magyarázható, hogy a települések mind a sztyeppei, ill. erdős-sztyeppei övezeten, annak határán és szinte

[35] *A. P. Csernis:* Paleoliticsna sztojanka Moldova V. Kiev. 1961. – *A. P. Csernis:* Rannij i szrednyej paleolit Pridnyeszterevja. Trudü KICSP. 25. 1965.

[36] Görögország D-i részén fejlett levalloisien ismert; újabban a bulgár Duna-szakasz mentén szintén levalloisien iparú, „Molodova típusu" településeket tártak fel. Az összekötő pontok azonban a Dnyeszterig hiányzanak.

kizárólag a nagy folyók középső szakaszánál, az ártér feletti magas platók szélén helyezkednek el. A folyók közti hátságok üresek. Nem magyarázható ez a kutatás irányával, jellegével sem, mivel a folyók közti platók mélyutakkal, eróziós bevágásokkal, azaz természetes feltáródásokkal vannak tele. A lelőhelyek tehát ugyanúgy előkerültek volna, mint a folyók meredeken leeső partszegélyein.

A jelenség ismét paleogeográfiai, ökológiai okokra vezethető vissza. Ezeknek a folyóknak a felső szakasza, forrásvidékük erősen északi fekvése az állandó fagy, ill. a vízszegénység miatt nem volt alkalmas településre – az alsó folyások környéke pedig, pl. a Fekete-tenger vidékén mocsaras volt, ill. időszakonként a tengeri transzgresszió területére esett. A vadállomány tehát a folyók középső szakaszánál, a galéria-erdők mentén sűrűsödött össze, és így a telepek is kényszerűen mindig ott helyezkedtek el, ahol a bővizű folyószakaszokat magas teraszok, a lösz-hátság meredek partjai kísérték. – Ez az elterjedési kép annyira egységes, hogy a lelőhelyeket egyszerűbb egyes folyóvölgyenként áttekintenünk. Kivétel csupán a Krím, ahol barlangi településeket ismerünk.

Talán nem hasztalan néhány mondattal kitérnünk ennek a nagy területnek a vegetáció történetére, klimatikus viszonyaira, hogy a korszak természeti környezetét kissé jobban érzékeltessük. A legjobb pollenvizsgálatok egyébként is a Pripjáty alsó és a Dnyeper felső folyásánál állnak rendelkezésünkre – geográfiailag tehát olyan központi helyen, ahonnét következtetni tudunk a többi területekre. Az adatokat természetesen a minimálisra kell szűkítenünk.

Az utolsó interglaciális korszakban ezen a területen fenyő és nyír erdők éltek, de a klímaoptimum alatt az erdőtakaróban a tölgy, szil, mogyoró is előfordult. Ilyen összetételű erdőségek ma csak az Orosz Alföld déli övezetén élnek. – A következő időszakban a lomblevelűek léptek előtérbe – hárs, gyertyán, mogyoró, a folyóvölgyekben éger – és a vegetáció hasonló volt ahhoz, amilyet ma az É-moldvai területen vagy a volhiniai-podóliai plató déli részén ismerünk. – A következő periódusban már lehűlés állt be. A lomblevelű erdők területe erősen összeszűkült, helyettük ismét a tűlevelűek és a nyír lépett előtérbe. A növénytakaró a mai Nyeman-vidékinek a megfelelője (luc, erdei fenyő, kevés nyír). Ez a periódus a korai Würm időszak kezdetének felel meg. – A Dnyeper felső folyásának vidékén a következő periódusban a lomblevelűek már teljesen eltűntek. Helyüket a fenyő–nyír erdőségek vették át; a vegetáció olyan volt, mint ma Finnország déli részén. Ugyanebben az időszakban a Kaukázus É-i oldalát még rendkívül dús éger-erdők borították. – A délorosz-ukrán területen viszont füves-sztyepp alakult ki. Ekkor és itt jelentek meg az első települések. – Az elterjedésükhöz még annyit, hogy az interglaciális idején a folyók alsó szakasza a Fekete-tenger felől hosszú és mély öblökkel tagolta szét a hátságokat – az újabb eljegesedés idején pedig a Kaszpi transzgressziójának és az Azovi-tenger felé nyúló tengerágnak lehetett hasonló, a kultúrák terjedésére ható szerepe. – Mégegyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a Würm 1 tetőzése körüli időben a folyók középső szakaszánál még galéria-erdők éltek. A terület egyébként sztyepp, ami megfelel a fauna nagy növényevőinek.

Az éghajlatra vonatkozó adatok közül csak a következőket említjük:

A klímaoptimum idején pl. a Pripjáty vidékén a januári középhőmérséklet mínusz 0.6 volt. A hótakaró kb. egy hónapig tartott és a fagymentes időszak kb. 6 hónapra tehető. A korai Würm kezdetén viszont a hótakaró már kb. 5 hónapig megmaradt, a fagymentes időszak pedig mindössze 3–4 hónapra szűkült le. Világos tehát, miért

helyezkednek el a települések az ettől a zónától jóval délebbre eső folyószakaszoknál – közvetlenebbül, milyen volt a vegetáció és az állatállomány ott, ahol a folyókat legalább 8 hónapon át jég fedte és ott, ahol a középső-paleolitikum embere elterjedt.

A kelet-európai területen - eltekintve a bizonytalan eredetű, de rendkívül jellegzetes Dnyeszter-menti telepektől – átfogóan két, egymással részben párhuzamosan fejlődő kultúrát ismerünk. Egyik az acheuléen hagyományokat őrző kelet-európai micoquien, a másik keleti levallois-moustérien. A régészeti anyag feldolgozása során úgy láttuk, hogy ezek további csoportokra, fáciesekre bomlanak. Az előbbinek rendkívül jellegzetes és legfejlettebb formája az ún. Volgográd-fácies – az utóbbi legfiatalabb, szinte már fiatal-paleolitikus jellegű formája a Sztaroszelje-fácies. Ezek mellett találjuk még az ún. Kiik-Koba típusú mikro-moustérient (vagy keleti mikromoustérient), amely az előbbieknél jóval ritkábban fordul elő és szintén egy acheuléen jellegű kultúrából fejlődött ki. Ezeknek a kultúráknak és csoportoknak az elterjedési területe azonban egyáltalán nem zárt: az elterjedés, továbbjutás idejének megfelelően egymás váltogatva települnek meg a folyók középső szakaszánál, az Azovi-partvidéken, a Krím sziklaereszei alatt és részben a Kubán-vidéken.

A lelőhelyek csoportjait és egyelőre nem az elterjedési irányukat követve, néhány bizonytalan települést ismerünk a Gyeszna vidékén (Hotilevo, Csulatovo stb.). A Dnyeper középső folyásánál Dnyeptropetrovszk és Zaporozsje között számos kisebb település fekszik. Egyetlen kivétellel mindegyik ipara a keleti micoquien körébe tartozik. Egyedül Vasziljevka településen találkozunk azzal a sajátságos mikro-moustériennel, amely úgy látszik a Krímből került ide.[37]

A következő nagyobb telepcsoport az Azovi-tenger vidékén, majd kissé távolabb a Don–Donyec-medencében rajzolódik ki. Az azovi csoport települései kissé idősebbek (?) az eddigieknél. A Taganrog vidékén fekvő Besszergenovka, Levinszádovka, Liszogorka, Rozsok településeinek anyaga részben ismét a keleti micoquien módosult formájához, részben a Kiik-Koba típusú mikro-moustérienhez tartozik. Rétegtani helyzetük ma még több problémát vet fel. – A következő telep-sor a Donyec-plató szélén, a folyó bal partján helyezkedik el. Gazdag, esetenként több kultúrrétegből álló vadásztáborok: a kultúrájuk azonban, nem véletlenül, kissé még vegyesebb az eddigieknél. Egy részük ismét a kelet-európai micoquien fejlett formájához tartozik – három település a krími mikro-moustérien megfelelője – és előfordul itt a keleti, levallois technikát használó moustérien is.[38]

Az utolsó nagy települést kelet felé Volgográdnál találjuk (Szuhaja Mecsetka), mely annak idején a Kaszpi transzgressziós területének szélén, azaz tengerparton feküdt. Rendkívül gazdag, bölényvadászatra specializált település – kultúrája pedig a keleti micoquien legkifinomultabb és valószínűleg egyik legfiatalabb fajtája. Ez a már említett „Volgográd-fácies" egyébként megtalálható a Krím-félszigeten is.[39]

[37] *P. I. Boriszkovszkij:* Paleolit Ukrajnii. MIA, 40. 1953. – *A. A. Formozov:* Kamennij vek teritorii SzSzSzR. Moszkva. 1970.

[38] *P. I. Boriszovszkij:* i. m. 1953. – *N. D. Praszlov:* Rannij paleolit szeverovosztocsnovo Priazovja i Nyizsnyevo Dona. Leningrad, 1968.

[39] *Sz. M. Zamiatnyin:* Sztalingradszkaja Paleoliticseszkaja sztojanka. KSZ. 82. 1961. Isszledovanije pamjatnyikov kamennovo veka v Krime. KICSP. 21. 1957. - *Ua.:* Pescsernaja sztojanka Sztaroszelje i jivo meszto v Paleolite. MIA. 71. 1958. – *F. Hančar:* Urgeschichte Kaukasiens. Leipzig. 1937.

A Krím-félsziget településeit külön kell választanunk az eddigi területektől és részben együtt tekinthetjük a Kubán-vidékiekkel. A félsziget, mint ismert, geográfiai értelemben többszörös változáson ment keresztül. Időközönként elszakadt a szárazföldtől, majd újra összeköttetésbe került vele. Első betelepedése mindenesetre csak a Würm kezdetén történhetett, ezután azonban a Kelet-Európai síkság kultúráinak szinte gyűjtőhelye lett. Klimatikus-ökológiai okait már érintettük.

A telepek elhelyezkedését tekintve szembetűnő, hogy a Krími-hegység tenger felőli oldala teljesen üres. Valamennyi település a hegység belső oldalán, Szevasztopol és Szimferopol között helyezkedik el. Ezek a széles, lapos, régészetileg rendkívül gazdag sziklaereszek még mindig hegységi környezetben fekszenek, feltűnő azonban, hogy a vadászott faunájuk kifejezetten sztyeppei összetételű. A vadászat területe ugyanis a félsziget ÉNy-i, síksági részére esett. Nem véletlen, hanem ismét ökológiai tényezőkre vezethető vissza, hogy a vadászat itt és az azovi partokon specializálódott két „új" állatra, a jégkori vadlóra és az antilopra. (A Kubán vidékén, éppúgy mint a volgográdi telepen, ugyanakkor a vadászati specializáció igen erősen a bölényre irányul. A bölénycsordák ugyanis a korai Würm időszakban a délorosz síkságról DK felé tértek ki.)

A Krím településeit, leletanyagukat megvizsgálva mindegyik eddig említett kultúra előfordul. A sziklaereszek néha többrétegű települések, melyekben különböző kultúrák és fáciesek (etnikumok) váltották egymást – máskor viszonylag hosszabb időtartamú, egynemű kultúra népessége települt meg bennük (Csokurcsa, Kiik-Koba, Sajtan-Koba, Adzsi-Koba, Halodnaja Balka, Bahcsiszaraj, Kabazi stb.). Egyetlen helyen tayacien-szerű szilánkipart ismerünk (Kiik-Koba alsó rétege) – a többiek kultúrája a mikro-moustérienhez, a kelet-európai micoquienhez, a keleti levallois-moustérienhez és a „generalizált" moustérienhez tartozik. Az utóbbiak, főleg a levallois-moustérien fejlett, kifinomult formája, szinte tökéletesen egyezik a franciaországi „klasszikus" kultúrával. – Kissé lazábban fogalmazva: a leletanyagokat végigvizsgálva az a benyomásunk, mintha Európa déli sávja egyszerre, de különböző irányból „töltődött" volna fel emberrel. – Különösen figyelmet érdemel, hogy a Krímben találjuk meg a kelet-európai kultúrák legfiatalabb, legfejlettebb fácieseit. Koruk a Würm 1 tetőzésére, esetleg közvetlenül a Würm 1 utánra esik, és ezeknek a csoportoknak az áramlása másodszor, harmadszor is a félszigeten fejeződik be.[40]

A Kubán-vidéket, annak nyugati részét, összekapcsolhatjuk a Krímmel. A Kercsi-szoros ebben a korszakban nem elválasztó vonal, hanem összekötő földnyelv volt a két terület között. A települések kultúrája részben a keleti micoquien (Volgográd-fácies) és a mikro-moustérien vegyüléke. Ilyen pl. az egyik legnagyobb település, Ilszkaja civilizációja, ahol a vadászati specializáció talán a legerősebb. A többi lelőhely régészeti anyaga részben az egyik, részben a másik műveltséghez kapcsolódik[41]

A kelet-európai települések, ill. kultúrák datálása ma még számos problémát vet fel. A lelőhelyek legnagyobb része ugyanis teraszok felszínén, folyópartok omladékában, lejtőtörmelékben, rétegtanilag áthalmozott helyzetben kerül elő. Ha azonban a jól

[40] *A. A. Formozov:* Isszledovanije pamjatnyikov kamennovo veka v Krime. KICSP. 21. 1957. – *Ua.*. Pescsernaja sztojanka sztaroszelje jijo meszto v Paleolite. MIA. 71. 1958. – *F. Hančar:* Urgesichte Kaukasiensis. Leipzig. 1937.

[41] *A. A. Formozov:* Nyizsnyepaleoliticskie mésztonahozsgyénije Prikubana. KSZ. 46. 1951. – *Ua.:* Paleoliticseszkie sztojanka v pescserah Prikubanja. KSz. 98. 1964.

datálható nyíltszíni, vagy a Krím barlangi településeinek korát egymás mellé helyezzük, megállapítható, hogy koruk kivétel nélkül a korai Würm második felére, vagy a Würm 1 körüli időszakra esik.

Vissza kell térnünk most a fentebb elhagyott kérdésre. Honnét, miből alakultak ki és merről terjedtek el a kelet-európai területnek ezek a legkorábbi kultúrái?

A fontos paleohisztóriai, benépesedési kérdésnél abból a tényből kell kiindulnunk, amelyet lényegében I.K. Ivanova rögzített először: A Kelet-Európai-síkságon és a Krímben sztratigráfiailag meghatározható alsó-paleolitikum nincsen; a legidősebb települések az ún. Mikulino-horizont, vagy az annak megfelelő rétegek felett fekszenek, tehát fiatalabbak a Riss–Würm interglaciálisnál – azaz ennek a nagy területnek a civilizációja a középső-paleolitikummal kezdődött.[42] Közelebbről nézve azonban még ezek az iparok, kultúrák is nagyon fiatalok – régészetileg pedig teljesen kiforrottan, fejletten jelentek meg.

Eredetük terén az északi területek természetesen nem jönnek számításba. A Szovjetunió európai részét a mai Moszkva–Ufa vonaláig vastag jégpáncél borította. Ez a jégtakaró még jóval délebbre is lehúzódott és csak a középső, délorosz területen engedett életlehetőséget.[43] – A kultúrák nyugati származtatása valószínűtlen. A Dnyeszter-menti telepek ipara már teljesen eltér a közép-európaiaktól és a Dnyepertől kezdve ismét más jellegű civilizációk következnek. A két folyam között pedig ott az a széles vacuum, melyet már említettünk.

Az elterjedés útját kelet felől kizártnak tekinthetjük mind Szibéria, mind Közép-Ázsia felől. Ennek paleogeográfiai okai ismertek. A Kaszpi-tenger transzgressziója, vízterülete messze kiterjedt Északra és egészen a Déli-Uralig valamint a Volgamenti-hátságig lezárta az utat, a Turgáj kaput Ázsia és Európa között. Közvetlenül ismerve Közép-Ázsia településeit és anyagukat, a régészeti, tipológiai eltérések rendkívül élesek. Ha a további fejlődés útjai is eltérőek. Ha a közép-ázsiai és kelet-európai leletek között mégis hasonlóságokat találunk, annak okát, gyökerét még délebbre kell keresnünk. Szovjet–Közép-Ázsia legrégibb iparai ugyanis nagyrészt a Közel- és Közép-Kelettel álltak összefüggésben.

Mindezekkel szemben a Kaukázustól délre olyan gazdag és annyira jellegzetes kultúrákat ismerünk, amelyekben megtaláljuk a Kelet-Európai-síkság középső-paleolitikumának szinte minden elemét vagy előzményét. Egy terület, ahol a civilizációk mintegy akkumulálódtak – több irányba tovább fejlődtek. Egy góc, amelyből a kirajzás történt – és természetszerűleg észak felé.

A benépesedés szempontjából három fontos tényt kell kiemelnünk. Elsősorban a Kaukázustól délre olyan településeket ismerünk, amelyek lényegesen idősebbek, mint a Kelet-Európai-síkságon lévők. Jól datálhatók – vagy régészeti anyaguk annyira pregnáns, hogy meghatározásukhoz kétség nem fér. – Másodsorban: a Szovjetunió egész területét tekintve az alsó- és középső-paleolitikus lelőhelyeknek mintegy 70%-a a Kaukázuson túli területeken fekszik. Az arány – összevetve a területi méretekkel – önmagáért beszél. A

[42] *J. K. Ivanova:* Étude géologique des gisements paléolithiques de l'U.R.S.S. L'Antropologie, 72. 1969. – *A. A. Velicsko–I. K. Ivanova–V. M. Muratov:* Geologicseszkaja isztorija Russzkoj rávinyi, Krima Kavkaza v pleisztocene i vozraszt Paleoliticseszkih kultur. Moszkva. 1969.

[43] Az ennél északabbra feltárt lelőhelyek kormeghatározásánál, pl. a Káma és a Csuszovája vidékén, nagyon óvatosnak kell lennünk, minthogy ezeken a területeken a cirkumpoláris-arktikus fauna sem kormeghatározó értékű. Hasonló a helyzet Szibériában is, ahol a „moustérien" szerszámfajták szinte a neolitikumig fennmaradnak. Ilyen retardáció máshol is előfordul.

települések megoszlása ugyan itt sem egységes, Transzkaukázia nyugati és középső sávján azonban olyan sűrű betelepüléssel kell számolnunk, amely feltétlenül felülmúlta a Kelet-Európai-síkságét. – Végül ezen a területen teljesen folyamatos fejlődés állapítható meg – belső fejlődés, amelyben a civilizációk úgy kapcsolódnak egymásba, mint a láncszemek – éspedig a Mindel-kori kaukázusi acheuléentől kezdve egészen a felsőpaleolitikumig, sőt esetleg a mezolitikumig.[44]

Célunktól túlságosan messze vezetne, ha a Kaukázuson túli terület kultúráit, szoros összefüggésüket ismertetnénk. Ismét csak vázlatra, összegezésre törekszünk.

A legidősebb civilizációt Szatani-Dar, Jastuh, Kudaro alsó rétegének leletanyaga, az iráni határnál fekvő Azykh-barlang két rétegű keleti acheuléenje képviseli. Az az acheuléen, amely délről áramlott fel, az említett helyeken a Mindel alatt, ill. a Mindel–Riss interglaciálisban élt; egy-egy településen átélte a Riss eljegesedést, sőt tovább fejlődött az utolsó interglaciális alatt is. A természeti miliőre jellemző pl., hogy a Kaukázus déli oldalán a Mindel–Riss időszakban még majomfajták, a növényzetben fél-trópusi Rhododendron-félék stb. éltek, – az ember pedig, az Azykh-barlangban, antropológiailag átmenet az Archanthropus és a Palaeoanthropus között. Ez a keleti-acheuléen (vagy kaukázusi acheuléen) sűrűn elterjedt Dél–Oszétiában, az Imeretiai-platón, Grúzia számos lelőhelyén. A nyugat-európai acheuléenhez mérten valóban kissé „megkésve" lépett fel – az utolsó interglaciális alatt azonban rendkívül gyorsan, erőteljesen továbbfejlődött. Ugyanakkor párhuzamosan élt és vegyült is az idős, keleti/kaukázusi moustériennel.

A másik civilizáció, amely szintén délről áramlott fel, a keleti/kaukázusi moustérien. Szerszámkészlete mindig átütően levallois technikával készült. A levallois kultúra másik, Európán kívüli központja ugyanis a Közel-Kelet. – Több barlangi település sztratigráfiai vizsgálata bizonyítja, hogy a késői acheuléen és ez a moustérien vegyült egymással, részben együtt élt, vagy pedig a fejlődésük szorosan összekapcsolódott (Kudaro I., Cona-barlang, Dzsrucsula-barlang stb.). A biológiai, egyben az ökológiai miliőhöz ismét csak egyetlen adatot említünk: egyes barlangok teleprétegei – pl. a Kvirila, a Rion völgyében – gesztenye és szeder maradványaival vannak tele. – A fiatal acheuléen, majd a végső acheuléen és a moustérien lelőhelyeit felsorolni nem lehet. Csupán tényként közölhetjük, hogy gazdagabb, jellegzetesebb iparokat Európa más részén alig ismerünk.

Ennek a két, erős civilizációnak az élettartamával kb. elértük a Würm kezdetét. A végső acheuléen valamivel korábban megszűnt – szerszámtípusai azonban tovább élnek, tovább készülnek a fejlett, helyileg specializálódott moustérienben. Maga a moustérien is speciálissá vált. A szűk folyóvölgyekben helyileg tovább fejlődött, sajátságos jellegeket alakított ki (pl. a Kudaro-variáns, a Jereván I barlang ipara, a Lüszakert-barlang

[44] Szovjet Közép-Ázsia és Transzkaukázus területéhez l. *V. A. Ranov:* Kamennüj vek Tadzsikisztana. Dusanbe. 1965. – *V. A. Ranov–Sz. A. Neszmejanov:* Paleolit i sztratigrafia antropogéne Szrednyej Aziii. Dusanbe. 1973. – *Sz. A. Szardarjan:* Drevnyej kamennüj vek v Armenyii. Jerevan. 1967. – *A. N. Kalandadze:* Études des monuments du Paléolithique ancien en Géorgie. VI. Congr. Int. Anthrop. Ethnogr. Moscou, 1964. *M. Gábori:* Überblick der neusten Paläolithforschungen in Sowiet-Mittelasien. Pittioni-Festschrift, Wien. 1969. – *Ua:* Neuere Ergebnisse der Paläolithforschung in Transkaukasien. Jubilaumsband Österr. A. f. Ur- u. Frühgeschicgte, Wien. 1969. – *Ua.:* Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d'Europe Orientale. IX. Congr. Int. Sci. Préhitoriques et Protohistoriques. Nice, 1976.

szerszámkészlete stb.). Érdekes egyébként és a terjedési iránnyal egyezik, hogy az idősebb korú települések az örmény területen fordulnak elő – ott felső-paleolitikum szinte nincs is – a grúziai és abháziai lelőhelyek nagy része viszont a fiatalabb kultúrákhoz tartozik.

A következő fázist nehéz meghatározni, mert a civilizációk fejlődése rendkívül gyors, dinamikus. Ez a periódus a Würm 1 körüli időszakra esik. – Meddig készülnek tovább a kifinomult, speciálissá vált acheuléen szerszámok – típusok néha már a levélhegyekhez hasonlít – és mikor tűnnek fel a fejlett moustérien típusuk a különlegesen megnyúlt hegyek, amelyek már az aurignacien vagy a gravettien műveltség eszközeihez hasonlóak – nem tudjuk biztosan megállapítani. A középső- és felső-paleolitikum közti kontinuitás ugyanis Transzkaukáziában teljesen világos, egyértelmű – és ez a belső továbbélés szerintünk etnikai értelmű is. A középső-paleolitikum szerszámai továbbra is fennmaradnak a felső-paleolitikumban; a moustérien végső fázisa együtt található a felső-paleolitikummal a Würm 2 idején (!); később pedig a fejlett felső-paleolitikum kultúrája viszi tovább a régi „moustérien" technikát, szerszámkészletet.

Valamennyi vizsgálat azt bizonyítja, hogy ebből a két civilizációból, a kaukázusi acheuléenből és moustérienből fejlődött ki egyrészt a Kelet-Európai-síkság acheuléen tradíciójú moustérienje (azaz a keleti micoquien) – másrészt az ottani levallois-moustérien.

Transzkaukázus területe felfelé vezető folyosó a Fekete- és Kaszpi-tenger között, amelyben délről érkező civilizációk áramlottak fel, és mintegy feltorlódtak a Kaukázus előtt. Ezen a területen feldúsulás, rendkívüli felgazdagodás, nagyon erős akkumuláció jött létre – s ezt nem csak a lelőhelyekre, az iparokra, hanem a populációra is értjük. Oka a földrajzi helyzetben és a kedvező természeti-gazdasági környezetben keresendő.

Az erős, dinamikus fejlődést az acheuléen és a moustérien vonalán látjuk. Hozzájuk kapcsolódott a keleti/kaukázusi levalloisien, amely itt virágkorát éli. A populációk időközben gyakran izolálódtak is: lokális jellegűekké váltak, hosszan tovább éltek. Ha ezek után térképen ábrázolnánk a lelőhelyek sűrűségét és elterjedését, világosan kitűnne, hogy a Kelet-Európai-síkság benépesedése innét indult el.

A lassú terjedés – amit minden esetben több hullámban kell elképzelnünk – a Fekete-tenger keleti partvidékén, az abháziai területen vezetett felfelé. Az általános paleohisztóriai összefüggések iránya sem kérdéses. Az etnodinamikai nyomás délről északnyugat felé tendál, és ökológiai szempontból is nyilvánvaló, hogy a Kaukázuson túli, feldúsult gócból a tőle északra eső, sztyeppei területeket népesíti be.

Így jelennek meg a késői acheuléen nyomai a Kaukázus északi oldalán, a Kubán-vidéken; – a továbbjutás egyik irányát jelzi Ilszkaja, északabbra a volgográdi település; – így tűnnek fel azok a kultúrák az azovi partvidéken, a Donyec medencében, melyek részben még mindig az acheuléen gyökerekre vallanak, részben levallois technikát használó moustérienek – és amelyeknek végső fázisait ott találjuk a Krímben. Utolsó állomásait a „vegyes jellegű" Dnyeper-menti települések, szórványos leletek jelzik.

A kelet-európai kultúrák fejlődését a felső-paleolitikum felé már nem kísérjük tovább. A középső-paleolitikum civilizációi Európa számos részén átvezettek a későbbi műveltségekbe. Nemcsak a Kaukázuson túl, hanem a Kelet-Európai-síkságon is. A keleti micoquien késői fázisában olyan szerszámfajták tűnnek fel, amelyek átvezetnek a felső-paleolitikus gravetti műveltségbe. Ugyanakkor a gravetti műveltség egyes tele-

pülésein még mindig moustérien szerszám-sorozatok fordulnak elő – teljesen más kultúrával, szobrászattal, 20 000 év körül.

Ha a középső- és felső-paleolitikum települési térképét és régészeti anyagát mással összevetjük, egészen világos, hogy a Kelet-Európai-síkság felső-paleolitikuma – a széles elterjedésű, fejlett vadásztársadalomban élő gravetti műveltség (Kasztyonki-kultúra és annak változatai) – az ugyanott élt középső-paleolit kultúrákból alakult ki – majd terjedése a következő korszakban, hozzávetőlegesen 20 000 év körül csapott át nyugat felé, Közép-Európa területére.

Ebben a dolgozatban a kultúrák elterjedését, a benépesedés útjait a szokottnál kissé erősebb vonalakkal húztuk meg. Szándékosan tettük, mert célunk összegezés, történeti vázlat kívánt lenni – de egyben esetleg bizonyítéka annak is, hogy a régészet nem csupán „tárgytudomány", – leletek elemzése, rendszerezése. Csak a forrásanyagunk tárgyi, anyagi jellegű. A kutatás feladata azonban ebben a távoleső korszakban sem lehet más, mint hogy az őstörténet ma még gyakran elszakadozó szálait a lehető legbizonyíthatóbb módon összekösse.

М. Габори:

Первое заселение средней и восточной Европы

(Резюме)

В статье изучается один из важных этноисторических вопросов исследования первобытного человека – первое, спорадическое заселение бывшего лесостепного региона Средней и Восточной Европы. Этот период является периодом среднего палеолита. Источниками автору служат археологические находки и непосредственное изучение поселений и в связи с этим он излагает некоторые выводы своего сводного труда *(Gábori:* Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest. 1976).

В первой главе излагаются своеобразные методы и возможности исследования палеолита для историков поздних веков. Вместе с тем автор набрасывает рассматриваемую им географическую территорию, которая включает восточную часть Альп, регион Карпатского бассейна, а также современные южнороссийский и украинский край. Во второй главе коротко рассматриваются исторические процессы нижнего и среднего палеолита. В третьей главе изучается нижний и средний палеолит отмеченной территории, а также вопрос прироста населения, предшествовавший начальному заселению. Автор приводит к выводу, что в этом географическом регионе между периодами нижнего и среднего палеолита нельзя доказать непосредственной генетической связи; между двумя эпохами можно установить значительный и пока непреодолимый хронологический хиатус. А в соответствии с сопоставлением находок и мест находок во время последнего интерглациального периода произошел значительный прирост населения. Заселение путем переселения спорадических этических групп началось с эпохи раннего Вюрма. В четвертой главе закреплены хронологические пределы событий. Сопоставление радиокарбонных данных свидетельствует о том, что заселение произошло относительно короткое время, начиная с раннего Вюрма до максимы 1 Вюрма. Радиокарбонный метод (C_{14}) исследования суживает весь период на 53.000–30.000 лет, но и внутри этого можно установить 10.000 лет, на которых можно ставить дату эпохи расцвета среднепалеолитических культур. В четвертой главе представлены процесс медленного заселения отмеченной территории, ее различные культуры и их пути. Здесь изучена и западная часть Средней Европы, где одна за другой следовали существенно отличающие друг от друга цивилизации к северу и югу от Альп. Часть их со стороны верховья Дуная попала в нынешние чешско-моравские и южнопольские области, а другая их часть устремилась вдоль берега Лигурского моря к северо-

восточной части Итадии. На Карпатский бассейн были оказаны влияния в первую очередь с юго-запада и, в частности, с запада. Пути переселения можно следить вдоль реки Прута. На берегу Днепра уже были культуры и поселения совсем иного характера. Потом между Днепром и Днестром можно установить значительный хронологический хиатус. Автор коротко суммирует среднепалеолитические цивилизации южнороссийского и украинского края, поселения крымской и кубанской областей и наконец приводит к выводу, что они развились из закавказских культур и попали на восточно-европейскую равнину. В тот период Транскавказье представляло собой такой центр, где наблюдается разбухивание культур и этнических групп – те цивилизации, которые пришли с юга, здесь перед Кавказом скопились и долгое время проживали на месте, потом они через абхазское побережье устемились к сереру. Не под вопросом ни направление общих палеоисторических связей: этнодинамическое давление направилось с юга к северо-востоку и, естественно, что из этого транскавсказского центра заселился степной район, находящийся на север от первого. Самые поздние поселения этих культур и фаций известны в Крыму. Поздний (верхний) палеолит восточно-европейской равнины развился из местного среднего палеолита Закавказья, потом в следующий период поздняя стадия культуры Гравет-ти распространилась на Среднюю Европу. Автор данной статьи имеет целью подвести итогов, дать историческую картину и тем самым доказывать, что исследование палеолита представляет собой не только «предметную науку», не только анализ и систематизацию археологических находок. «Исследование этой древней эпохи не что иное, как самым наглядным образом соединить нити предыстории, пока еще часто обрывающиеся.»

M. Gábori:

Le premier peuplement de l'Europe Centrale et de l'Europe Orientale

(Résumé)

Dans la présente étude, l'auteur traite d'une question ethno-historique et historique importante, dans le cadre des recherches consacrés à l'homme primitif, à savoir le premier peuplement, dispersé, de l'ancienne zone de forêts et de steppes de l'Europe centrale et orientale. Cette période est celle du Paléolithique moyen. L'auteur s'appuie sur les trouvailles archéologiques concernant cette époque et sur l'analyse directe des habitats, et esquisse une conclusion à l'un de ses ouvrages de synthèse (Gábori: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976).

Le premier chapitre présente les méthodes particulières utilisées dans les recherches sur le Paléolithique, et leurs possibilités pour les historiens des époques ultérieures, tout en cernant le territoire géographique examiné, qui comprend une partie des Alpes, le district du Bassin des Carpates et l'Ukraine russe méridionale actuelle. Le deuxième chapitre traite brièvement des processus historiques identifiables aujourd'hui et qui sont intervenus au cours du Paléolithique moyen et inférieur. Le troisième chapitre analyse la question de la croissance de la population qui a précédé le premier peuplement, ainsi que le territoire examiné au cours du Paléolithique moyen et inférieur. L'auteur conclut qu'on ne peut démontrer dans cette zone, entre le Paléolithique moyen et inférieur, de rapport génétique direct; on constate entre les deux périodes un hiatus chronologique important et pour l'instant impossible à pallier. Pourtant, si l'on s'appuie sur la comparaison chiffrée des sites et des trouvailles archéologiques, il faudrait que se soit produite pendant la dernière période interglaciaire une importante augmentation de population. Consistant en migrations d'ethnies dispersées, le première vague de peuplement a commencé à partir de la première période de Würm. Le quatrième chapitre fixe les limites chronologiques des événements. La comparaison des dates obtenues par la méthode du carbone 14 montre que cette vague de peuplement s'étendit sur une période relativement courte, allant de la première période de Würm au 1er point maximal de Würm. Les analyses au carbone 14 fixent cette période entre 53 000 et 30 000 ans, et l'on peut même fixer à l'intérieur de cette durée 10 000 ans où l'on peut situer l'âge d'or des cultures du Paléolithique moyen.

Le quatrième chapitre présente donc le processus d'un peuplement lent du territoire examiné, ses différentes cultures et leurs tendances, et traite de la partie ouest de l'Europe orientale, où des civilisations différant dans une measure importante se sont succédées, des Alpes au Nord et au Sud, et qui étaient d'origine occidentale. Une partie d'entre elles sont venues du cours supérieur du Danube dans les territoires tchéco-moraves de l'actuelle Pologne, le reste suivant le littoral ligure en direction du Nord-Est de l'Italie. Le Bassin des Carpates a d'abord reçu des vegues provenant du Sud-Ouest, puis partiellement de l'Ouest. On peut suivre l'extension de ces vagues jusqu'au cours du Prut. Le long du Dniepr vivaient des cultures entièrement différentes. Entre le Dniepr et le Dniestr, nous nous trouvons en face d'un hiatus chronologique considérable. L'auteur présente brièvement la civilisation du Paléolithique moyen du territoire de l'Ukraine russe méridionale et les habitats fixés dans les régions de Crimée et du Kouban, et parvient finalement à la conclusion que ces habitats sont des prolongements des cultures transcaucasiennes. Au cours de la période considérée, la Transcaucasie constituait un creuset des cultures et des ethnies: les civilisations venues du Sud s'y heurtèrent en masse au Caucase, restèrent là, et y vécurent extrêmement longtemps. Leur déferlement se produisit vers le Nord, en passant par l'Abkhazie. L'orientation des rapports paléohistoriques généraux ne pose pas de problèmes non plus: la poussée ethnodynamique se faisait dans le sens Sud–Nord Est, et il est naturel qu'à partir de ce creuset transcaucasien, ces populations soient allées se fixer au nord, dans les territoires des steppes. Nous avons retracé les premièrs habitats de ces cultures en Crimée; le Paléolithique supérieur de la Plaine d'Europe orientale a procédé du Paléolithique moyen local puis, plus tard, la culture de Gravetti tardive s'est étendue à l'Europe centrale. L'étude a pour but de réaliser une synthèse et une esquisse historique, tout en démontrant que la recherche sur le Paléolithique ne consiste pas seulement en une «science de catégorie» et en l'analyse et la classification des trouvailles archéologiques. Pour cette époque si lointaine comme pour les autres, la recherche doit relier entre eux de la manière la plus sûre possible les fils souvent brisés de l'histoire des temps primitifs.

Dévényi Ivánné:

CSERNOCH JÁNOS TEVÉKENYSÉGE AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER ELSŐ ÉVEIBEN

A Tanácsköztársaság megdöntése után a hatalomra került ellenforradalmi rendszer kiépítéséért folyó küzdelem egyik fontos résztvevője volt a magyar katolikus egyház, élén Csernoch János hercegprímással.

Csernoch még esztergomi kanonok korában kezdte politikai pályafutását mint néppárti politikus, majd a századforduló után meginduló keresztényszocialista mozgalom egyik patrónusa és szervezője lett. Mint csanádi püspök, később kalocsai, majd 1913-tól esztergomi érsek, hercegprímás anyagilag és erkölcsileg egyaránt támogatta a mozgalmat, amelytől „a vallás-ellenes szocializmus" visszaszorítását várta. A munkásság megnyerése érdekében szociális reformokat, az agrárszegénység lecsendesítésére telepítéseket javasolt, s ilyet maga is végrehajtott a kalocsai érseki birtokon.[1]

Reformtörekvéseivel a társadalmi feszültséget kívánta enyhíteni, s ugyanakkor az egyház anyagi és politikai pozícióit megtartani, ezért fordult szembe a szociáldemokráciával, a liberalizmussal és a polgári radikalizmussal mint kereszténységellenes ideológiákkal, s ezért lett megbízható, egyre szilárdabb szövetségese Tisza Istvánnak, akihez a vallási különbség ellenére szívélyes, csaknem baráti viszony fűzte.

A plebejus családból származó főpap – szakolcai szlovák parasztok fia – noha nem tagadta meg származását, politikai értelemben sohasem volt demokrata, szociális lelkiismerete nem került összeütközésbe konzervatív társadalomszemléletével. Konzervatív volt közjogi értelemben is, a dualista államrend változatlan fenntartását éppen olyan merevséggel szolgálta, mint Tisza. Szlovák származása ellenére sohasem ismerte el a nemzetiségek autonómiához való jogát, a föderáció gondolatával pedig nem is foglalkozott.

A világháború folyamán kibontakozó forradalmi válság és a két forradalom még inkább a konzervativizmus, sőt reakció irányába térítette Csernochot. Az őszirózsás forradalom győzelme után a polgári demokratikus kormánnyal szemben a hercegprímás és a püspöki kar a lojalitás álláspontjára helyezkedett,[2] de ugyanakkor készen állt a védelmi

[1] OL K 148. elnöki 1920–19. tétel 693. cs. 3664. (Csernoch felszólalása 1920-ban a földbirtokreform előkészítő tárgyalásán); – Nemzeti Ujság 1927. júl. 26. Csernoch János dr. bíboros hercegprímás élete és pályája.

[2] „A püspöki kar elhatározza a magyar népköztársasági kormányhoz intézendő közös levélnek szerkesztését, amelyben kifejezésre jut, hogy a püspöki kar megnyugszik az adott helyzetben, erkölcsi erejével támogatja a kormányt... viszont reméli, hogy a kormány tiszteletben tartja az egyház szabadságát és a megváltozott viszonyok folytán vitássá vált kérdéseket az Apostoli Szentszékkel tisztázza." EPL (= Esztergomi Prímási Levéltár) Cat. D Ppki konf. jkv. 1918. nov. 20.

harcra is pozíciói megtartása érdekében. Az 1918. november 20-án tartott püspökkari konferencia rezignáltan beszél az egyház 900 éves múltját lezáró, sok veszélyt rejtő új korszak beálltáról, amelyhez a katolikus egyház „nincs hozzáiskolázva", s amelyben nehéz küzdelmekre van kilátás.[3]

E felemás magatartásra jellemző a püspöki kar politikája a földkérdéssel kapcsolatban. A kari konferencia a kormány földbirtokpolitikájának céljaira – a Szentszék utólagos beleegyezésének feltételezésével – a kezelése alatt levő egyház birtokot méltányos megváltás ellenében fölajánlotta,[4] de mindent elkövetett, hogy legalább az alapítványi birtokokat kivonhassa a kormány földreformrendelete alól, s ezáltal csökkentse anyagi veszteségét.

További fontos kérdés volt a királyság megszüntetése után az államra háramlott főkegyúri jog gyakorlásának kérdése s a katolikus egyházi iskolák sorsa. A polgári demokratikus forradalom alatt nem került sor az iskolák államosítására, de ezt a baloldal egyre erőteljesebben követelte.[5] Ezzel a kérdéssel függött össze az iskolai hitoktatás kérdése is, amelynek eltörléséért ugyancsak egyre többen emeltek szót.

Ezeknek a kérdéseknek a megoldására, a radikalizálódó baloldal és a vele szemben meghátrálásra kényszerülő kormány várható támadásával szemben szorgalmazta az egyházi vezetés, a katolikus autonómia megvalósítását, amely a háború kezdete óta vajúdó kérdése volt a magyar egyházpolitikának. A katolikus autonómia (egy katolikus világiakból és egyháziakból álló önkormányzati szerv) létrehozása kezdettől fogva azzal a szándékkal vetődött fel, hogy a radikálisok és szocialisták által régóta hangoztatott szekularizációt meg lehessen akadályozni az egyházi birtokoknak és iskoláknak az autonómia felügyelete alá helyezésével. A köztársaság kikiáltása után az egyházi tervek szerint a katolikus autonómia gyakorolta volna a főkegyúri jogokat is.

A püspöki karnak a kormánnyal folytatott küzdelmét megnehezítette az alsópapság érdekvédelmi szervezkedése, a forradalom első heteiben Budapesten megalakult Papi Tanács, amely a főpapsággal szemben határozottan ellenséges magatartást tanúsított. Követelései főleg az alsópapság anyagi helyzetének megjavítására és az egyházi vezetés demokratizálására vonatkoztak. A püspöki kar nem merte feloszlatni a Papi Tanácsot, de a hercegprímás ellenőrzése alá rendelte.[6]

A főpapság igyekezett az alsópapság mozgalmát leszerelni. 1919 februárjában Csernoch bejelentette az egyházi ügyek kormánybiztosának, hogy „a katolikus autonómia rövidesen megkezdi működését, s így annak jogkörébe megy a nagy javadalmak jövedelmeiből a papság fizetéskiegészítéséről való gondoskodás".[7] Az autonómia tervezetét a Katolikus Tanács dolgozta ki, a kormány viszont olyan feltételekhez kötötte elfogadását

[3] Uo.

[4] Uo. – A forradalom első napjaiban Persián Ádám, a katolikus ügyek kormánybiztosa, maga is pap, kereste fel a hercegprímást az időszerű kérdések tisztázására, aki a földreform hívének vallotta magát, hivatkozott régi reformtörekvéseire és a tízes években végrehajtott parcelláztatásaira. Népszava, 1918. nov. 8.

[5] *Juhász Nagy Sándor:* A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945. 397.

[6] EPL Cat. D. Ppki konf. jkv. 1919. jan. 28.

[7] EPL 274/1919. – Idézi: *Orbán Sándor:* Az esztergomi érsekség a proletárdiktatúra ellen és az ellenforradalom felülkerekedéséért (1919). A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban. Szerk.: Zolnay László. Bp. 1960. 106.

(az egyházi földbirtok járadékpapírral való megváltása, a főkegyúri jog átmeneti gyakorlása), amelyeket a püspki kar nem mert elfogadni és a végső döntést Rómára bízta. Az autonómia ügyében rendkívüli értekezletre összehívott püspöki kar ezenkívül állást foglalt az állam és egyház szétválasztása ellen, és az egyházi iskolák, valamint a hitoktatás fenntartása mellett.[8] Igy a katolikus autonómia a polgári kormányzat idején nem valósult meg, de nem történt meg az egyházi birtok kisajátítása és felosztása, az iskolák államosítása sem. Az állam és egyház szétválasztásából lényegében csak annyi valósult meg, hogy az oktatásügyet és a vallásügyet más–más minisztérium irányította. A Tanácsköztársaság kikiáltása után ezek a félbemaradt, vagy csak tervezett reformok sorra megvalósultak: az egyházi birtok szekularizációja, az iskolák államosítása, az iskolai hitoktatás megszüntetése, az állam és az egyház teljes szétválasztása. Az egyház ügyeit az állam részéről a közoktatásügyi minisztériumtól különvált vallásügyi hivatal intézte.[9]

Csernoch a Forradalmi Kormányzótanácsnak írt levelében hangsúlyozza ugyan, hogy a kormány rendelkezéseivel „semmiben sem akarok és nem is jövök ellenkezésbe"[10], később azonban igen sok esetben fordult panasszal a kormányhoz anyagi természetű ügyekkel és személyes sérelmekkel.[11] A hercegprímás magatartását a proletárdiktatúra idején irodaigazgatója, Lepold Antal, a „passzív rezisztencia" kifejezéssel jellemzi.[12] Csernoch János magatartására azonban nem illik ez a meghatározás; jelentős szervező tevékenységet folytatott az egyház anyagi érdekeinek védelmében és eszmei-politikai súlyának visszaszerzéséért. Törekvése egyrészt belső tömegbázis kialakítására, másrészt a proletárállam külső hatalmi eszközökkel történő presszionálására irányult.

A tömegbázis kialakítását megnehezítette az a tény, hogy a tanácskormány a Keresztényszociális Néppártot és a Magyarországi Keresztényszocialista Pártot a többi katolikus tömegszervezettel együtt feloszlatta. Ezek a szervezetek, amelyek a városi kispolgárságot tömörítették, a polgári demokratikus kormány idején még jó lehetőséget adtak a szociáldemokrácia elleni politikai és világnézeti harchoz, most azonban már nem jöhettek számításba. Bár a Tanácsköztársaság leverése után meginduló katolikus sajtó szerint a keresztényszocialisták illegálisan is folytatták szervezkedésüket,[13] ez a tevékenység nem volt jelentős.

A tömegbefolyás biztosítása érdekében kezdeményezte a hercegprímás a katolikus autonómia egyházközségi megszervezését, elsősorban Budapesten; később szándékában állt más plébániákra is kiterjeszteni a szervezkedést, sőt új plébániákat is állítottak fel, éppen e szervezkedés elősegítésére.[14] E szervezetek feladata volt az egyházközség anyagi szükségleteinek fedezése, de alkalmasak voltak az egyházi vagyon mentésére is. Az

[8] EPL 1177/1919. – Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 106.

[9] *Beresztóczy Miklós:* A VKM I. Ügyosztályának története 1867–1947. Bp. 1947. 82. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 103.

[10] EPL 1999/1919. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 110.

[11] EPL 1728/1919, 1816/1919. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 111.

[12] *Lepold Antal:* Csernoch János hercegprímás emlékezete. Magyar Katolikus Almanach, 1928.

[13] Nemzeti Ujság 1919. aug. 8. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 11–112; *Gergely Jenő:* A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919 szeptember –1920 július). – Századok, 1972. 4–5. sz. 1049–1050.

[14] EPL 2024/1919. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 112.

egyházközségek „demokratizálása" tehát e vonatkozásban antidemokratikus, reakciós célokat szolgált.[15]

A hercegprímás tevékenysége emellett főleg arra irányult, hogy az antant-hatalmak beavatkozását sürgesse a magyarországi egyház intézményeinek és javainak védelmére. Különösen hangsúlyozta az iskolák megvédésének fontosságát.[16] A prímás e tevékenységéről a Tanácsköztársaság leverése után összehívott püspökkari konferencia is megemlékezik, fájlalva, hogy „az antant-hatalmak az internacionalista szociáldemokráciától való félelemből nem mertek Magyarország belügyeibe avatkozni".[17]

A Tanácsköztársaság leverése után Csernoch János természetesen olyan politikai rendszer létrehozásán fáradozott, amely a katolikus egyház forradalmak előtti anyagi alapjait és vezető szerepét biztosítja. E törekvésében azonban nemcsak régi politikai ellenfelei, a szociáldemokraták, polgári radikálisok és liberálisok álltak szemben vele, sőt elsősorban nem ezek, mert erejüket megtörte a győztes ellenforradalom, hanem egyrészt a forradalmak alatt öntudatosodott kisgazdarétegek, amelyek agrárreformot és a közélet demokratizálását követelték, másrészt az ellenforradalom győzelmével a politika előterébe került dzsentri-középrétegek. Mindkét csoportosulás a nagybirtok gazdasági és politikai vezetőszerepének korlátozására törekedett, bár más-más politikai alapon. Ezen kívül a Csernoch által képviselt politikai katolicizmus ellenfeleivé tette őket az is, hogy mindkét csoportosulásban igen jelentős volt a protestánsok száma, akik semmiképpen sem akarták eltűrni a katolikus egyház 1918 előtti hegemóniájának visszaállítását.

Emellett éles ellentét volt a konzervatív egyházi vezetés és a dzsentri-rétegek elképzelései között a királykérdésben. A magas klérus, így Csernoch is, a legitimizmus, a Habsburg-ház jogfolytonosságának elismerése alapján állt. Az egyháznak a Monarchia fennállása idején élvezett kiváltságos helyzete, a nagybirtok sértetlen fenntartásának igénye, idegenkedése a Habsburg-ellenes dzsentri-körökben terjedő jobboldali, fasiszta ideológiától, kívánatossá tette számára a Habsburg-restaurációt. Viszont a dzsentri-tiszti csoportok jelentős része „nemzeti" királyságot akart, amely számára politikai vezető szerepet és anyagi felemelkedést biztosít. Ebben a kérdésben közös alapra került a kisgazdapárt tömegeivel, amelyek a nemzeti érzéstől vezetve tiltakoztak a Habsburg-család visszahívása ellen. Mindkét csoport eszmei fegyvertára a magyar függetlenségi harcok és a protestantizmus politikai hagyományaiból került ki, hatékonysága is főleg ezzel magyarázható. A kisgazdapárt értelmiségi sorait pedig ugyanúgy megfertőzte az antiszemitizmus, mint a dzsentri elemet (egy része ennek is a kisgazdapárt felé orientálódott).

[15] A budapesti római katolikus egyházközségek első 10 éve. Bp. 1930. 73. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 112–113.

[16] „Az én eszmém az, – írja Csernoch János 1919. júl. 2-án a Szentszéknek –, hogy a katolikus egyházat a szövetséges és társult hatalmak protektorátusa alá kell helyezni, vagy legalább is egyikük védelme alá. . . azt hiszem, hogyha a hatalmak védnökségük alá akarnák vonni a magyarországi egyházat és intézményeit, a kormány nem állana ellent. Ezt a védnökséget ki kellene terjeszteni a szerzetesrendekre és az iskolákra is. Való igaz, hogy a tanácsköztársaság rendeletei csak állami iskolákat ismernek el, mégis azt hiszem, hogy a hatalmak presszója könnyen legyőzi ezeknek a rendeleteknek az érvényét. Az iskolák megmentése még sokkal fontosabb, mint az egyház javainak megmentése, mert a legnagyobb veszélyt ránézve a köztársaság jövendő iskolái jelentik. . ." EPL Cat. A 2910/1919. Fordítás olasz eredetiből *Balázs Béla:* A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. Bp. 1953. 29–30. Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 114.

[17] EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1919. aug. 22.

Mindkét réteg bizalmatlan volt a mérsékeltebb, bár magát ugyanúgy keresztény-nemzeti alapon állónak tekintő katolikus politika iránt.

Az ellenforradalom hatalomra jutása után Csernoch János a legkedvezőbb megoldásnak a legitimista Friedrich István kormányon tartását vélte. Friedrichék kormányzónak tekintették József főherceget, aki mint homo regius (még IV. Károly nevezte ki 1918 októberében) önmagát nevezte ki kormányzónak, Friedrichet pedig kormányelnöknek. Az antant azonban mindkettőjük ellen hevesen tiltakozott, sem Habsburg-főherceget, sem legitimista kormányelnököt nem kívánt látni Magyarország élén.

Még ellenségesebben reagáltak az eseményekre az utódállamok: Csehszlovákia, az SHS-állam és Ausztria jegyzékben tiltakozott a békekonferenciánál.[18] Habsburg József kénytelen volt az antant nyomására augusztus 23-án lemondani, s ekkor kezdődtek – főleg erdélyi politikusok részvételével – a magyar–román tárgyalások a román király uralma alatt létesítendő perszonálunióról. Korabeli híresztelések szerint a tárgyalásokon Csernoch János is részt vett, ezt azonban Lepold Antal határozottan cáfolja.[19]

Friedrichnek november közepéig sikerült kormányon tartania magát, annak ellenére, hogy az antant több ízben követelte az ő lemondását is. Az ellenforradalmi tábor konzervatív, legitimista körei mindent elkövettek, hogy az antantnak bebizonyítsák: Friedrich mögött áll az egész ország, míg a baloldal (szociáldemokraták, polgári radikálisok, liberálisok) mögött csak jelentéktelen kisebbség, amelynek politikája gyűlöletes a többség előtt. A hercegprímás is jelentős „tájékoztató" tevékenységet fejtett ki a Friedrich-kormány érdekében. Annette párizsi érsekhez írt, 1919 szept. 3-án keltezett levelében lelkesen agitál József főherceg mellett, aki „népszerű" hadvezér s „akinek távozását a nép mély fájdalommal látta". A Friedrich-kormany „a kormánytagok kiegészítése után valóban a polgárság, a parasztság és a munkásság képviselőiből áll. Még pedig csupa új emberekből, akik a háború előtti és alatti kormányzásért nem felelősek. Az ország nagy többsége a kormány mellett van és lelkesen támogatja azt."[20]

Az augusztus 25-én megalakult harmadik Friedrich-kormányban valóban volt négy keresztényszocialista (Haller, Huszár, Oláh Dániel és Bleyer Jakab) és két kisgazda miniszter (Rubinek Gyula és Sokorópátkai Szabó István a nagybirtokos érdekeket szolgáló Keresztény Földmíves Pártból, míg a liberálisokkal tartó Nagyatádi–Szabó István-féle kisgazdapárt képviselőit, magát a pártvezért és Mayer Jánost, akik a második Friedrich-kormány tagjai voltak, most kihagyták). Ez a hat fő képviselte a tisztán keresztény pártokból álló kormány populáris szárnyát. A hercegprímás azzal a kérdéssel is foglalkozik, miért kívánja az antant Friedrich távozását. Értesülései szerint azért, mert 1. monarchista, 2. tűri a fehérterrort és a zsidóüldözést, 3. nem akarja tagjai közé bevenni a szociáldemokrata munkásság vezéreit. Ezekkel a vádakkal szemben sorakoztatja fel ellenérveit: „Az entente bizonyára nem kívánja meghatározni Magyarország kormányformáját, hanem annak meghatározását az ország szabadon választandó képviselőire bízza. . . A kormány egyetlen tagja sem nyilvánította eddig a nézetét, vajon monarchista-e vagy köztársasági. József főherceg meghívásában részes a kormány több

[18] *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967, 2. sz. 160.

[19] *Lepold Antal:* Csernoch János hercegprímás élete. Esztergom Évlapjai, 1925; – *Lepold Antal:* Csernoch János. Bécs, 1963. 63.

[20] EPL Cat C 2385/1919. – *Orbán Sándor:* i. m. 119.

tagja, de ez nem történt azzal a céllal, hogy a királyságot visszaállítsák." Csernoch az államforma eldöntésére szabad, az antant által ellenőrzött választásokat javasol. Tagadja, hogy fehérterror és zsidóüldözés lenne Magyarországon. Véleménye szerint a kormány eljárása törvényes keretek között folyik, az atrocitásokat az elkeseredett nép haragja idézte elő. „Biztosítom Eminenciádat, hogy az egyház és a hatóságok mindent megtesznek a zsidók védelmére."[21] A tiszti különítményekről nem esik szó a levélben.

A Friedrich-kormánnyal szembeni harmadik ellenvetésre Csernoch azt válaszolja, hogy a munkásság kiábrándult a szociáldemokráciából, régi vezetőiből, akik a proletárdiktatúra idején kompromittálták magukat a kommunistákkal való együttműködéssel. A munkásság „tömegesen lép ki a szociáldemokrata pártból és a kereszténységi szociális párthoz csatlakozik... – Igy tehát indokolt a kormány álláspontja, hogy a régi munkásvezéreket nem akarja befogadni a kormányba... A munkásokat a kereszténységi szociális és egy munkásminiszter képviselik. Ha az ismert szociáldemokrata vezérek hatalomra jutnak, akkor vége a szabad választásnak, mert a szociáldemokraták kegyetlen választási terrorja újra működésbe jön úgy, mint Károlyi idejében. – Testvéri szeretettel kérem Eminenciádat, kegyeskedjék Szent István haldokló országa érdekében az entente-hatalmak képviselőinél közbenjárni és a mostani becsületes kormány elismerését kieszközölni."[22]

A klérus szívesen azonosította a szociáldemokratákat a „bolsevistákkal", és a kereszténységi szocialistákat tüntette fel a magyar munkásosztály egyedüli képviselőjeként. 1919 őszén az egyházi vezető politikusok újult erővel fogtak a kereszténységi szocialista mozgalom fellendítéséhez, remélve, hogy azt sikerül szélesebb rétegek között elterjeszteni, ahogy Ausztriában és Bajorországban sikerült.

A kereszténységi szocialista mozgalom újjászervezéséről már a tanácskormány bukása után összehívott püspökkari konferencia határozatot hozott: „A püspöki kar a mai viszonyok között szükségesnek tartja a kereszténységeknek politikai összetartását, s a maga részéről támogatni kívánja a keresztény szociális pártot. Mindent elkövet, hogy a különböző keresztény pártok a keresztény szociális program alapján egyesüljenek, igyekszik odahatni, hogy ez a párt alkalmas vezetőséget nyerjen, és valóban keresztény, okos politikát folytasson." A pártszervezés érdekében közös pásztorlevél kiadását határozzák el. A közös körlevél szövege azonos volt Prohászka Ottokár – saját egyházmegyéje számára írt – körlevelének szövegével, amelyet „nagy lelkesedéssel" egyhangúlag fogadott el a püspöki kar. A pásztorlevél hangsúlyozza, hogy nem áll osztályalapon: „Amikor a kereszténységet, a vallást s az egyházat akarjuk megvédeni, ez nem jelenti politikai és gazdasági kiváltságoknak, sem az uralkodó osztály érdekeinek vagy a nagybirtoknak védelmét..." Elismeri a munka jogát, „hogy a maga érdekeit a szociális igazság talaján maga óvja", egyben biztosítja a munkásságot, „hogy igazságos követelményeit magáévá teszi, és hogy oda akar hatni, hogy a társadalom ne az osztályharc gyűlölségétől kényszerítve, hanem a fejlődés isteni gondolatait felértve, méltányolja a munka jogait".[23]

1919 augusztus közepén – a püspökkari konferencia időpontjában – két kereszténységi szocialista párt működött Magyarországon: a Haller István és Giesswein Sándor által vezetett Keresztény Szocialista Párt és az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt, amely az

[21] Uo.
[22] Uo.
[23] EPL Cat. D 1919. aug. 22. Ppki konf. jkv.

Ernszt Sándor és Huszár Károly köré tömörült volt néppárti csoportból jött létre. A püspöki kar határozata értelmében a két párt augusztus végén egyesült Keresztény Szociális Gazdasági Párt néven, majd szeptember elején kivált belőle a Katona–Vermes-féle radikális frakció, amely Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Pártként szervezkedett.

A katolikus sajtó ebben az időszakban a mozgalom fényes sikereiről tudósít. A Nemzeti Ujság adatai szerint a proletárdiktatúra bukásakor 1500 fő tartozott a mozgalomhoz, azóta (1919 novemberében) 65000-re nőtt a szervezetek taglétszáma.[24] „Rövid idő alatt úgy politikai jelentőségénél, mint tömegerejénél fogva a Keresztény Szociális Gazdasági Párt lett a legerősebb politikai bázis Magyarországon. . ." – írja a lap.[25]

Az újságcikkeknél reálisabban ítéli meg az erőviszonyokat Chorin Ferenc, a magyar nagytőke prominens képviselője, a hercegprímásnak írt levelében: „. . .A jelenlegi viszonyok között. . . a munkásság vezetése a szocialista párt kezében van . . ."[26]

Ernszt Sándor agitátorhiányról panaszkodik,[27] különösen a németajkú bányavidék, Dorog és környékén, amelynek a beszervezését maga a prímás is sürgette: „. . . az emberileg lehető megtörténjék, hogy a székhelyem közelében lakó nép a keresztény-szociális gazdasági pártban szerveztessék."[28]

A kereszténységocialista mozgalom azonban az egyházi támogatás és az állami erőszak – mint a szociáldemokrata Vasutas Szövetség felfüggesztése – ellenére is gyöngének bizonyult a szociáldemokráciával szemben. Gyengeségének legfőbb bizonyítéka, hogy a két kereszténységocialista csoportból sem lehetett egy életképes kereszténységocialista munkáspártot létrehozni, hanem fuzionálniuk kellett a Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párttal, hogy számottevő tömegbázist teremtsenek az antanttól állandóan támadott kormány számára. Igy alakult meg október 25-én a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP), és vált külön a kereszténységocialista mozgalom baloldali frakciója Giesswein Sándor vezetésével.

A kiválás miatt a hivatalos katolikus sajtó élesen támadta Giessweint, aki „elkötelezte magát a szabadgondolkodók, galileisták, feministák mellett . . ."[29]

A hercegprímás ezekben a belső harcokban hivatalosan nem foglalt állást. Jellemző azonban, hogy Giesswein magatartásával kapcsolatban Ernszt úgy panaszkodik neki, mint aki biztos megértésre számíthat: „Megcsináltuk a keresztény nemzeti párttal a fúziót – írja október 26-án – részben azért, mert ez bátran kereszténynek mondta magát. Két keresztény pártot nem akartunk, részint mert az ország igen nagy részében követelték ezt, de főképpen, mert ezt az ország keresztény törekvéseinek megerősítésére alkalmasnak láttuk. – Giesswein ismét rontja dolgainkat, de eddig még nem sok kárt okozott."[30]

[24] Nemzeti Ujság, 1919. nov. 28.

[25] Uo.

[26] Chorin Ferenc levele a hercegprímáshoz 1919 októberéből, EPL. Cat. C 2796/1919.

[27] Ernszt Sándor levele a hercegprímásnak. EPL Cat. C 2700/1919.

[28] Csernoch válasza Ernszt Sándornak 1919. okt. 26-án. EPL Cat. C 58/2700 – 1919. – A levélváltás előzménye az volt, hogy Csernoch János 50 000 koronát bocsátott a kereszténységocialista szervezkedés céljaira Ernszt rendelkezésére azzal a feltétellel, hogy a székhelyéhez közel eső bányavidéket is beszervezik a pártba. Dorogon és környékén a kereszténységocialista mozgalom azonban sohasem tudott gyökeret verni.

[29] Nemzeti Ujság, 1919. nov. 4.

[30] Ernszt Sándor levele a hercegprímásnak 1919. okt. 26-án. EPL Cat. C 2700/1919.

Az egyesített keresztény pártoknak (KNEP) a Szociáldemokrata Párt ellen folytatott harca 1919 október–novemberében a Friedrich-kormány megvédésére és a szociáldemokratáknak a kormánytól való távoltartására irányult. Ekkor, 1919 októberében küldte Magyarországra a Nagykövetek Tanácsa Sir George Clerk angol diplomatát azzal a megbízatással, hogy az antant igényeinek megfelelő koncentrációs kormányt hozzon létre. A konzervatív körök mindent megtettek Clerk megnyerése érdekében, a diplomácia és a társasági élet eszközeit egyaránt felhasználva.[31] A klérus ugyancsak aktívan vett részt Clerk meggyőzésében. Ernszt Sándor már egy héttel Clerk megérkezése után levélben figyelmezteti a prímást a fontos diplomáciai feladatra: „Kár, hogy Eminenciád jelenleg távol van a fővárostól, igen kívánatos lett volna, hogy befolyását latba vesse az angol Clerk előtt az ország keresztény fejlődése érdekében. A párizsi kiküldött előtt a dolog lassan halad. Nem lehet elég jól látni, vajon ő kész tervvel jött-e ide, vagy enged-e az itteni befolyásoknak."[32]

Mikor Ernszt megírta ezt a levelet, már készen volt Csernoch memoranduma, amelyben tájékoztatani kívánta Clerkot a magyar viszonyokról és a kormány megalakítására vonatkozó javaslatairól. Elgondolása szerint a Friedrich-kormányt a választásokig a helyén kellene hagyni. „A mostani kormány az ország lakosságának óriási többségét képviseli, a szabad választást garantálja, a választandó képviselőkből álló nemzetgyűlés határozatainak nem prejudikál, sőt amennyiben a békekötés még a választások előtt történnék, a békekötésért is felelősséget vállalhat." Ebből a memorandumból sem hiányzik a szociáldemokrácia elleni vád: „. . . a proletárdiktatúra fölidézésében és fenntartásában részesek voltak a magyar szociáldemokraták, akik a kommunistákkal közös pártot alkottak és legjobb vezéreiket, tömegeiket és szakszervezeteiket a proletárdiktatúra támogatására átengedték." Ebből következik, hogy nem vehetnek részt a mostani kormányban, mert eljátszották a munkásság bizalmát: „A kijózanodott munkásság a proletárdiktatúra után nem akar többé hallani a szociáldemokrata vezérekről és elvekről, amelyek végeredményben azonosak a kommunista elvekkel. Csatlakozott a nemzeti irányú keresztényszociális munkásmozgalomhoz. Kevesen maradtak a szociáldemokrata táborban. Tehát a munkásságot a kormányban ma jogosan csak a keresztényszociális vezérek képviselhetik."

De ugyanígy ki akarja rekeszteni a kormányból a baloldal más csoportjait is: „Nagyatádi Szabó István túlságos koncessziókat tett a szociáldemokrata és kommunista iránynak. Azért ma a földművesosztálynak nem jogosult képviselője. A földművesek mindig keresztények és nemzetiek voltak. Őket a mostani kormányban a keresztény és nemzeti irányú földművelésügyi és a kisgazdaminiszter képviselik," azaz Rubinek Gyula és Sokorópátkai Szabó István. A memorandum végkövetkeztetése: „Ma a kormány kiegészítésének szükségességét el nem ismerhetem. Ha a polgárság liberális frakciója meg tud egyezni a kormánnyal, ők is részt vehetnek a kormányzásban tiszta múltú emberek által. De a szociáldemokrata pártnak a kormányba való fölvétele ellen az egész ország hangosan és szenvedélyesen tiltakoznék, mert saját hóhérait nem akarja a nyakára ültetni s nem tűrheti ezeknek az erőszakos, nemzetietlen és kereszténységellenes uralmát. A

[31] *Ránki:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967. 2. sz.
[32] EPL Cat. C 59/2700 – 1919.

keresztény kormány nem akarja a szociáldemokraták szabad működését megakadályozni, de velük együtt nem kormányozhat."[33]

Clerknak hosszú, elkeseredett küzdelem után sikerült csak elfogadtatnia a konzervatív körökkel a koncentrációs kormány gondolatát, ekkor azonban újabb vita kezdődött a kormányelnök személyét illetően. A konzervatívok Apponyit vagy Friedrichet javasolták, Clerk mindkettőjük elől elzárkózott, így került a kormány élére a kereszténységocialista Huszár Károly, akit Csernoch János javasolt, miután Friedrich személye tekintetében kénytelen volt meghátrálni Clerk, azaz az antant kívánsága előtt.[34] A Clerkkal folytatott tárgyalások során az államfői hatalom kérdése is fölvetődött. Az újonnan alakult Országos Nemzeti Párt, a liberális polgárság pártja egy államtanács (direktórium) megalakítását javasolta az államfői hatalom gyakorlására. Tervük szerint az államtanács elnöke a hercegprímás lett volna. A sajtó érdeklődésére Csernoch azt a választ adta, hogy nem tud a dologról, egyébként az a véleménye, hogy ilyen szerv felállítása összeférhetetlen a magyar alkotmánnyal.[35] Később mégis tárgyalt róla Friedrich kormányelnökkel és Clerkkal is.[36] Lepold Antal szerint az államtanács terve Clerktől származott, szerinte is a hercegprímás elnökletével működött volna, de Csernoch mint alkotmányellenes tervet elvetette és helyette kormányzóválasztást javasolt, azonban nem Horthyra, hanem József főhercegre gondolt, mint esélyes jelöltre.[37]

A Clerk-tárgyalások lezárulása után a politikai harc középpontjába a nemzetgyűlési választások kerültek, amelyeket 1920 január 25-ére írt ki a kormány. A választási küzdelem – mint ismeretes – elsősorban a KNEP és a Nagyatádi Szabó által vezetett kisgazdapárt közt folyt, ez utóbbival fuzionált 1919 novemberében Rubinek Gyuláék Keresztény Földmíves Pártja. Budapesten a harc főként a kereszténypárti jelöltek és a liberálisok közt folyt, akiknek a munkáskerületekben megnőttek az esélyeik a szociáldemokraták visszalépése következtében.

A Szociáldemokrata Párt lemondása a választásokon való részvételről és kilépése a kormányból 1920. január 15-én más vonatkozásban is kellemetlenül érintette a magyar uralkodó osztályokat, mert bár a nyugati hatalmak nem léptek közbe, a fehérterror elleni tiltakozás mégis hozott eredményt: a szociáldemokrata szakszervezetek internacionális központjainak titkárai amszterdami konferenciájukon meghirdették Magyarország ellen a gazdasági bojkottot.

A hercegprímást ebben az időben felkérte az Osservatore Romano, hogy tájékoztassa a katolikus közvéleményt a magyar viszonyokról. Csernoch János – mint korábban Annette érsekhez írt levelében – cáfolja a magyarországi fehérterrorról külföldre kijutott híreket; a megtörtént atrocitásokat a kezdeti felfordulásban meg nem fékezhető „népharag" művének tekinti. „A kormány rögtön visszaállította a rendes bíróságokat, a kommunista bűntetteseket összefogta s ellenök a szabályos bírósági eljárást megindította... Kénytelen volt a kormány sok kommunistát internálni, amíg a vizsgálat

[33] EPL Cat. C 59/2776. – Csernoch János Sir George Clerkhoz intézett memorandumának magyar nyelvű fogalmazványa, 1919. okt. 29. – Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 119.

[34] *Lepold Antal:* Csernoch János. 59.

[35] Nemzeti Ujság, 1919. okt. 18.

[36] Nemzeti Ujság, 1919. nov. 14–16.

[37] *Lepold Antal:* Csernoch János hercegprímás élete. Esztergom Évlapjai. 1925.

lefolytatható és a nép haragja lelohad... Tisztán politikai bűnért, ti. azért mert kommunista volt, senkit el nem ítéltek. . ." A cikk szerint „az egész országban a halálraítéltek száma nem éri el az ötvenet, az internáltak mindössze néhány ezren voltak, akiknek legnagyobb része rövidesen szabadlábra helyeztetett".[38]

Csernoch – hivatkozva a kormány által meghívott antantmissziókra, amelyek a fehérterrornak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, – a külföldi szociáldemokrata küldöttségek elmarasztaló véleményét részrehajlásukkal magyarázza: „Bennük keserűség égett azért, mert abban az országban megbukott a szociáldemokrácia, melyben először akarták uralmukat megvalósítani." A szociáldemokrata szakszervezetek által meghirdetett nemzetközi bojkottal foglalkozva kijelenti: „A bojkott egyetlen oka a szociáldemokrácia és a kommunizmus bukása Magyarországon, amelyet most a külföldi elvtársak a terror következményének akarnának föltüntetni."[39] A magyar szociáldemokraták visszalépését a parlamenti választásoktól egyszerű politikai fogásnak minősíti, melynek célja saját gyengeségük palástolása. A cikk végén viszont egyetlen mondatával kétségessé teszi mindazt, amit hosszú oldalakon keresztül bizonyított: „Ha volna is Magyarországon fehérterror, a kommunistáknak nincs joguk tiltakozni ellene, mert ők ezt a politikai eszközt jogosnak mondották. . ."[40]

A választási harcban a klérus a KNEP-et támogatta a kisgazdapárttal és a liberális pártokkal szemben. Több helyen kezdeményezték a főpapok és az egyházközségek vezetői ellenforradalmi keresztény propagandabizottság létesítését, amely „érintkezésben volna a közönséggel és állandó kontaktusban a propagandaminiszterrel".[41] Amikor Pallavicini György kormánybiztos felkérte a hercegprímást, hogy a katolikus papság vegyen részt az ellenforradalmi propagandában, Csernoch már eredményről is beszámolhatott: „. . . . amint csak értesültem a mozgalom megindításáról, óhajom lett, hogy abban papságom tevékenyen részt vegyen. S nagy örömömre van, hogy az Esztergom vármegyei propagandabizottság elnöke egyik kanonokom, s az intéző bizottságnak is több pap tagja van . . ."[42]

A hercegprímás egyúttal pásztorlevelet ad ki, amelyben felszólítja a papságot, „hogy a közelgő nemzetgyűlési választásoknál Isten előtt való súlyos felelősségüket szem előtt tartsák... Amely lelkipásztor . . . nem teszi meg kötelességét a hívek politikai megnevelésében, az árulója az egyháznak és a halhatatlan lelkeknek."[43]

Mivel a választásokon a kisgazdapárt nem kapott abszolút többséget, az új kormányt a KNEP-pel együtt kellett megalakítania (Simonyi–Semadam kormánya), amelyben a miniszterelnökséget, a belügyi tárcát és még három másik tárcát a KNEP kapta.

[38] Csernoch János cikke az Osservatore Romano számára. Magyar nyelvű fogalmazvány, 1920. márc. 29. EPL Cat. A 846/1920.

[39] Uo.

[40] Uo.

[41] Esztergom vármegye törvényhatósági bizottságának rendes közgyűlésének jegyzőkönyve 1919. október 23. Esztergomi Állami Levéltár. – Vö. *Orbán Sándor:* i. m. 119.

[42] *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. 175; – *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp. 1962. 150; – *Orbán Sándor:* i. m. 117.

[43] Uj Nemzedék, 1919. dec. 27.

A kisgazdapárt előretörése aggodalommal töltötte el a klérust, mert bár a Rubinek-párttal való fúzió után a pártban megnőtt a nagybirtokosok száma, az eredeti Nagyatádi-párt jelentős része követelte a földreformot és több más demokratikus reformot: általános titkos választójogot, a közigazgatás demokratizálását. E törekvésekkel szemben kívánatos volt a KNEP, illetve a kisgazdapárt nagybirtokos-szárnyának erősítése.

A két párt között a küzdelem ekkor mégsem a társadalmi reformok terén, hanem a királykérdésben bontakozott ki, amelyet különösen időszerűvé tett az államfői tisztség betöltetlen volta.

1920. február 23-án a Huszár-kormány törvénytervezetet nyújtott be, amely megállapítja, hogy Magyarországon a királyi hatalom gyakorlása 1918. november 13. óta szünetel, Ausztria és Magyarország közössége pedig 1918. november 11. óta megszünt. A törvénytervezet visszaállítja Magyarországon a királyságot, a köztársaságot pedig – mint a magyar néptől idegen államformát, – elutasítja. Javasolja továbbá, hogy a nemzetgyűlés a legfőbb államhatalom végleges rendezéséig az államfői tevékenység ideiglenes ellátására a magyar állampolgárok sorából titkos szavazás útján kormányzót válasszon. Ebből a törvényjavaslatból lett az 1920: I. tc., amely legális alapot adott Horthy kormányzóságához, ugyanakkor a Habsburg-ház restaurációjának lehetőségét sem zárta ki.

A királykérdés polarizálta a magyar politikai életet, kiszorította a politikai köztudatból az egész magyar társadalmi fejlődést meghatározó reformkérdéseket, mikor a legitimitás elvének elfogadását vagy elvetését állította a középpontba. A legitimisták és a szabad királyválasztók harcában a magas klérus állásfoglalása nem volt egységes. Egy része feltétlenül ragaszkodott IV. Károly visszatéréséhez (gr. Mikes János szombathelyi, Hanauer István váci és gr. Zichy Gyula pécsi püspök), más része nem tartotta megvalósíthatónak a Habsburg-restaurációt (Prohászka Ottokár fehérvári, Glattfelder Gyula csanádi püspök, Szmrecsányi Lajos egri érsek és főként Zadravecz István, a tábori püspök), míg a két tábor között helyezkedtek el az „elvi legitimizmus" hívei, maga Csernoch János, továbbá Rott Nándor veszprémi, Fetser Vilmos győri püspök és a katolikus hierarchia igen jelentős része. A harmadik csoport magatartását bizonyos ingadozás jellemezte. Elvben ugyan elismerték a Habsburg-ház jogát a magyar koronához, de óvakodtak minden olyan lépéstől, amely a belső rendet, a katolikus egyház biztonságát veszélyeztethette volna. A felső egyházi vezetés legitimista szárnyának szövetségese a konzervatív arisztokrácia volt: Apponyi Albert, ifjabb Adnrássy Gyula, Károlyi József és a Zichy-család tagjai. A legitimista politikusok közé tartozott Gratz Gusztáv, Rakovszky István és a polgári demokrata Vázsonyi Vilmos.

A legitimista tábor tömegbázisát a katolikus Nyugat-Magyarország adta, de nagy tömegbefolyásuk volt a fővárosban is, a budai kis- és középpolgárság, a katolikus értelmiség körében. A keresztényszocialista mozgalom – amely a legitimisták bázisát kiszélesíthette volna – nem volt egységes ebben a kérdésben. A radikális keresztényszocialisták (Vermes csoportja) szabad királyválasztó álláspontón voltak, a többiek véleménye megoszlott: Griegerék karlisták voltak, a volt néppárti keresztény szocialisták (Huszár, Ernszt, Vass) elvi legitimisták, Haller és Bleyer csoportja a kettő között lavírozott.

Horthy kormányzóvá választását a legitimista arisztokrácia támogatta. Horthy Károly király hívének vallotta ekkor még magát, aki csak ideiglenesen vállalja a hatalom gyakorlását, és amint az idő alkalmassá válik rá, átadja a hatalmat.

A hercegprímás és a püspöki kar üdvözölte Horthyt megválasztása alkalmából, de a március 17-i kari konferencia jegyzőkönyve sajnálattal állapítja meg, hogy a legutóbbi konferencia határozataiból nem sikerült megvalósítani József főherceg kormányzóságát és Friedrich kormányelnökségét, noha „a hercegprímás minden lehetőt megtett" ennek érdekében. „De hasztalan volt a fáradozás, az antant szigorúan ragaszkodott visszalépésükhöz."[44] Ezután nyilván mint politikai realitást, tudomásul kellett venniük a protestáns Horthy államfőségét.

A kormányzóválasztás nem zárta le az államfői hatalom körül kibontakozott küzdelmet, ellenkezőleg, bizonyos legitimista politikusokat gyors cselekvésre, a hatalom minél sürgősebb megszerzésére ösztönzött, maga IV. Károly is erre törekedett. Horthy a hatalom átadását először a békeszerződés megkötéséhez, majd a ratifikáláshoz kötötte.[45]

A nemzetközi helyzet nem sok sikerrel kecsegtette a restauráció híveit. Az antanthatalmak 1920. február 20-án deklarálták, hogy Magyarországon a Habsburg-ház restaurációjára irányuló bármely törekvés a szövetséges hatalmak fegyveres beavatkozását vonná maga után. Különösen Anglia helyezkedett élesen Habsburg-ellenes álláspontra, attól tartva, hogy egy sikeres Habsburg-restauráció a Hohenzollerneket is hasonlóra ösztönözné Németországban. Franciaország magatartása nem volt ilyen egyértelmű. Briand külügyminiszter a titkos diplomácia útján több adat szerint biztatást adott IV. Károlynak a magyar trón visszaszerzésére, amit az ausztriai restauráció követett volna, s így egy erős dunai monarchia jött volna létre francia szövetségben.[46] Élesen Habsburg-ellenes álláspontot foglalt el a kisantant, különösen Csehszlovákia és Jugoszlávia. A szövetséghez 1921-ben csatlakozott Románia mérsékeltebb ellenállást fejtett ki. Werkemann százados, IV. Károly személyi titkára szerint a volt uralkodó és a román politikusok között még a puccskísérletek előtt folytak tárgyalások a magyar–román perszonálunióról, azonban megegyezés most sem jött létre, ahogy az 1919-es magyar – román tárgyalások sem vezettek eredményre.

Ausztria és Németország szocialista kormányai ellenezték a restaurációt, de mind a két országban jelentős legitimista mozgalom bontakozott ki, erősen katolikus színezettel. A Vatikán elvben helyeselte a Habsburg-restaurációt, és szívesen látta volna, ha Bajorország, Ausztria és Magyarország egyesítésével egy nagy katolikus monarchia jön létre Közép-Európában, de a tervet 1920-ban még nem tartotta megvalósíthatónak. IV. Károlynak a megfelelő időpont kivárását tanácsolta, és ilyen értelemben tárgyalt a magyar legitimisták vezetőivel is.[47]

A magyar püspöki kar a királykérdésben a Vatikán politikáját követte. Csernoch János 1920 nyarán Rómában járt; látogatása feltehetően összefüggésben volt a restaurációs tervekkel. Két – hozzá írott – levél is utal erre: Apponyi Alberté 1920. augusztus 9-i kelettel („Nagyon szerettem volna római utad eredményeiről hallani"), és

[44] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1920. márc. 17.

[45] Horthy Miklós titkos iratai. Bp., 1962. 23; – *Karl Freiherr von Werkmann*: A madeirai halott. München. 1923. 129; – *Vargyay Gyula:* A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Bp. 1964. 6.

[46] *Werkmann:* i. m. 139. – *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon, 1919–1921. 509. – *Karsai Elek:* Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez. Klny. a Levéltári Közlemények XXXIX. évfolyamából. 1968. 136.

[47] *Nemes Dezső:* i. m. 493.

Somssich József gróf, volt külügyminiszter, 1920-ban vatikáni követ, aug. 20-án keltezett levele, melyben római tartózkodásáról a következőkben számol be: „Értesültem arról, hogy Eminenciád Rómában a magyar királyság kérdésében – mint ahogy különben én is tettem – egyik-másik egyházfejedelem előtt a legalitás álláspontjára helyezkedett és Károly király visszatértéről mint egy bizton bekövetkezendő eseményről nyilatkozott. Minthogy hazautaztamban Schweizon át jöttem s a Felséget két ízben láttam, elmondtam neki a fentieket. Eminenciádnak eme állásfoglalása Őfelségét őszinte örömmel töltötte el s általam köszönetét küldi érte."[48]

1920 szeptemberében a király arra kéri a hercegprímást, hogy a papság készítse elő a népet visszatérésére, egyben kéri, hogy egyik megbízható papját küldje ki hozzá: „mivel sok minden üzenni valóm volna Eminenciád számára, amit levélbe foglalni nem lehet."[49]

A hercegprímás Martin Aurélt, a Szent Imre Kollégium igazgatóját küldte ki a királyhoz, aki levélben számol be a királyi kihallgatásról: „Őfelségének eltökélt szándéka, hogy a békeszerződés ratifikálása után, 1921 tavaszán újból elfoglalja Magyarország trónját. Sem Ausztria, sem Magyarország trónjáról semmi körülmény között lemondani nem fog. Visszatérését Magyarországba a tavasznál tovább nem halaszthatja, mert a nép hozzászoknék az uralkodó nélküli állapothoz."[50] Végül kéri a király, hogy „az összeköttetés fenntartása céljából" Rott veszprémi püspök látogasson ki Pranginsba.[51]

Rott Nándor azonban nem szívesen vállalkozott az útra, aggályait Csernochhoz írt, egyébként magyar nyelvű levelében latinra váltva mondja el: „Sokan vannak, akik ideges türelmetlenségtől hajtva a váratlan visszatérésen munkálkodnak. Ez nekem lehetetlennek tűnik. Mind az ország, mind a nép, mind a király romlását okozná és talán végső romlását jelentené a hazának. Hiányzik ugyanis olyan alap a visszatérésre, amely nélkül az ilyen kezdeményezés egészen biztosan meghiúsul: mégpedig eleven és heves vágya a népnek. A kevesek kívánsága nagyon nehezen ér el eredményt. Kérem azért Eminenciádat, azokkal is tárgyalja meg a dolgot, akik föltétlenül hívek, azonkívül okosak is és ismerik a helyzetet... Maga a katolikus ügy és a püspökök méltósága nagy elővigyázatosságot követel, nehogy a katolikus vallás kárára váljon."[52] – Rott püspök csak hosszas huza-vona után utazott Pranginsba.

Az 1920. október 27-én tartott püspökkari konferencia foglalkozott egy esetleges restaurációs kísérlet várható következményeivel. A hercegprímás beszámolt az antantmissziótól szerzett információiról. Ezek szerint az európai vezető hatalmak még ellenzik a király visszatérését, a kisantant pedig határozottan agresszív magatartást tanúsít. Az értekezlet záróhatározatában a püspöki kar hangsúlyozza, hogy a legitimitás alapján áll elvileg, a gyakorlati megvalósítást azonban a jelen körülmények között időszerűnek nem tartja: „Mivel azonban a magyar haza mostani súlyos helyzetében az elvi álláspontnak megfelelő nyilvános akcióért a felelősséget nem vállalhatja: a külső akciót illetőleg egyelőre várakozó magatartást tanúsít."[53] Ez az álláspont megfelelt a kormány akkori álláspont-

[48] Levelek Cs. 8. EPL (Csernoch hercegprímás levelezése).

[49] EPL Cat. B 476/1920. Vö. *Nemes Dezső:* i. m. 494.

[50] EPL Cat. B 476/1920. Vö. *Nemes Dezső:* i. m. 495–496.

[51] EPL Cat. B 476/1920. – Vö. *Nemes Dezső:* i. m. 496.

[52] EPL Cat. B 966 (évszám nélkül). Részben idézi: *Balázs Béla:* A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza, Bp. 1953. 124–125.

[53] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1920. okt. 27.

jának. A püspöki kar nyilvános közös állásfoglalása soha nem ment túl az elvi legitimizmus határain, a kormány iránti lojalitást e téren sem sértette meg.

A hercegprímás a királyt is igyekezett várakozásra bírni. 1920. nov. 18-i kelettel hosszú levélben informálja, és óvatosságra inti: „... minthogy felséged... értesülései szerint az antanthatalmak, nevezetesen a franciák nem támasztanak nehézséget a visszatérésnek, kötelességemnek tartottam az itteni vezető körökkel érintkezésbe lépni s velük felséged legmagasabb szándékát közölni s különösen arra vonatkozólag meggyőződést szerezni, vajjon a nagyantant hatalmak nem mutogatnak-e Janus-arcot, amelynek felséged felé fordított fele békét hirdet, míg az, amelyet itt mutogatnak, a háborút hirdeti."[54] A prímás ismerteti az angol, francia és olasz álláspontot. Megemlíti, hogy Hanselih-tábornok, a francia misszó elnöke, Magyarország megszállását helyezte kilátásba a kisantant csapatai által, ha a restauráció megtörténnék.

„Minthogy ezek szerint felséged értesülései s az itt közöltek között határozott ellentét van, nem tudok mást feltételezni, mint azt, hogy az antant kétszínű játékot űz, s az alatt, míg felséged ottani közegeinek kedvezőknek látszó kijelentéseket tesz, addig itt saját közegei által világos s félre nem érthető módon az ellenkezőjét állítja. Különben lehetséges az is, hogy az csak diplomáciai fogás és a franciáknak felségeddel szemben használt kijelentései úgy értendők, hogy ők maguk ugyan semmit sem tesznek tényleg felséged ellen, de megteszi helyettük, az ő jóváhagyásukkal a hálára kötelezett s készséges eszközük, a kisantant... Igy állván a dolog, itt a vezető körökben az a nézet uralkodik, hogy Magyarország még nincs annyira szervezve és megerősödve, hogy felséged máris elfoglalhatná a trónt. Vajjon a tavaszkor lehetséges lesz-e már, azt határozottan senki sem állíthatja. Lehet, hogy igen, és lehet, hogy nem."[55]

1921. február 10-én, a Rott Nándor indulása előtt tartott püspökkari konferencián a hercegprímás bejelentette, hogy a király Martin Aurél által küldött üzenetét közölte Horthyval, József főherceggel, Teleki Pál miniszterelnökkel és a pápai nunciussal. Horthy és József főherceg figyelmeztették a prímást: az antant képviselői jelezték, hogy a kisantant egy Habsburg-restaurációs kísérletet casus bellinek tekint.

„A püspöki kar ... hűségesen ragaszkodik a legitim és koronás királyhoz... Mégis szükségesnek tartja a királyt nyomatékosan figyelmeztetni, hogy visszatérésének ideje még el nem érkezett. Visszatérése a polgárháborút és a kis-entente fegyveres beavatkozását vonná maga után, ami Magyarország végleges felosztásához vezetne. Ugyanezért meghatalmazza Rott Nándor veszprémi püspököt, aki a király hívására Pranginsba utazik, hogy a királyt a püspöki kar álláspontja és a fenyegető veszedelem felől tájékoztassa és egyelőre türelmes várásra bírja."[56] Ebben az időszakban József főherceg is fellépett mint királyjelölt. Hangoztatta ugyan, hogy csak ideiglenesen foglalná el a trónt, hogy alkalmas időben átadja Károly királynak. A király tudott a főherceg tervéről és hevesen ellenezte, hasonlóképpen Csernoch János is. 1920. november 18-án levélben figyelmezteti a királyt a főherceg szándékaira: „Őfensége... hűségéhez kétség nem fér, mégis esetleges vállalkozása

[54] EPL Cat. B 2763/1920. 976.

[55] Uo.

[56] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1921. febr. 10. – A püspöki kar legitimista elveit hangsúlyozó határozati pont „csak a jegyzőkönyv kézirati példányában örökíttetik meg". A nyomtatott példányokból hiányzik az idézett szakasz.

oly bonyodalmak okozójává válnék, amelyek kiszámíthatatlanok. Reméljük, hogy erre nem is fog kerülni a sor."[57]

A főherceg trónigényével a püspökkari konferencia is foglalkozik: „A hercegprímás kijelentette József főherceg előtt, hogy amíg a legitim király él és le nem mond, más királyt megkoronázni nem hajlandó."[58]

Ezekből az adatokból látható, hogy a hercegprímás sohasem lépett le az „elvi legitimizmus" alapjáról, a kormánnyal lojális volt, a királyt várakozásra kívánta bírni, és visszatérése esetleges következményei felől kikérte az antantmissziók véleményét. A király első visszatérési kísérletének előkészítésében nem vett részt, Lepold Antal szerint nem is tudott róla, a király magyarországi tartózkodása alatt nem lépett vele érintkezésbe.[59] Lepold szerint a király és a hercegprímás viszonya nem volt jó, IV. Károly „részéről bizonyos bizalmatlanság jelei mutatkoztak" Csernoch irányában.[60]

Ennek a véleménynek teljesen ellentmond Werkmann százados, császári titkár emlékirata, amely Fouchet francia követet idézve azt állítja, hogy a hercegprímás az első királypuccsot megelőzően állandó kapcsolatban állott a bajor monarchistákkal.[61] Ezt viszont Csernoch egy magánföljegyzésben határozottan és ingerülten cáfolja.[62]

Az első királypuccs kudarca után a prímás és a püspöki kar nagyobbik, nem karlista része jól látta, hogy az események a protestáns Horthynak és a szabad királyválasztó kisgazdáknak kedveztek. Féltek a protestantizmus térhódításától és a kisgazdák még mindig hangoztatott reformkövetéseitől

„Károly király megjelenése ezután termi gyümölcseit – írja Várady L. Árpád kalocsai érsek a hercegprímásnak. – Egyelőre a belpolitikában egy frontális előre törtetését a kálvinizmusnak eredményezte, oly megszégyenítő mértékben, amint ezt eddig meg nem értük."[63] „A kisgazdapárt és Horthy farkasszemet néznek egymással, – írja

[57] EPL Cat. B 976/1920.

[58] EPL Cat. D/a Ppki konf. ikv. 1921. febr. 10.

[59] *Lepold Antal:* Csernoch János. 63.

[60] Uo.

[61] *Werkmann:* i. m. 151–152. Fouchet francia követ jelentése: „188. sz. Budapest, 1921. ápr. 16-án du. 1 órakor. Hencz képviselő látogatását fogadtam. . . Hencz képviselő szoros kapcsolatban áll József főherceg környezetével s annak trónralépését kívánja. . . Szerinte a volt császár csinyjét a bajor monarchisták irányították, akikkel Csernoch kardinális állandó érintkezésben áll."

[62] EPL Cat. B 1848/1923. – Werkmann 1923-ban levélben kérte a prímást, hogy Der Tote auf Madeira (A madeirai halott) c. könyvének magyar nyelvű kiadását pártfogolja. Werkmann levelén Csernoch megjegyzése olvasható: „Én ugyan nem fogom terjeszteni a tapintatlan munkát, amely csak árt az ügynek." Hogy a „tapintatlan" jelző saját szerepére, a bajor monarchistákkal való állítólagos kapcsolatára vagy Horthy kedvezőtlen beállítására vonatkozik-e, nem derül ki a szűkszavú megjegyzésből. – Csernoch levelei között van egy feljegyzés, amelyet a Werkmann által idézett francia követjelentés cáfolatául írt: „Ebből egy szó sem igaz. A bajor royalistákkal sem közvetve, sem közvetlenül soha semmiféle összeköttetésben nem voltam, a király haza-érkezéséről semmit sem tudtam, azt nem sejtettem, sajátkezűleg megírtam, s meg is üzentem neki, hogy ne jöjjön, csak akkor, amikor a nemzet hívni fogja. Csernoch." A Nemzeti Ujságban pedig Werkmann könyvének megjelenése után a következő kommünikét adatta le: „A Nemzeti Ujságot a legilletékesebb helyről fölkérték arra, figyelmeztesse a közvéleményt, hogy Werkmann százados könyvében ne lásson és ne keressen komoly történeti forrásmunkát. . . a könyv sok önkényes adatot, sőt téves és hamis beállítást is tartalmaz." Nemzeti Ujság, 1924. dec. 28.

[63] Várady L. Árpád kalocsai érsek levele a hercegprímásnak 1921. április 26. – EPL Levelek Cs. 8.

másik levelében a kalocsai érsek. – Mindegyik fel akarja használni a másikat. A Kisgazdapárt előtt olyan horvát paraszt respublika lebeg cél gyanánt. . .[64]

Érthető, ha a helyzet ilyen megítélése után a hercegprímás továbbra is lojális politikát folytatott a kormánnyal szemben. Lepold Antal szerint Csernoch 1921 nyarán már több forrásból értesült Károly király újabb puccsterveiről. A pesti domonkosok házában találkozott a legitimista Rakovszky Istvánnal, aki „olyanféle nyilatkozatot tett, hogy neki a legközelebbi időben nagy szerepe lesz és a prímásnak szolgálatára lehet. Ez a nyilatkozat igen gyanúsnak tűnt fel a prímás előtt. Rögtön arra gondolt, hogy a király visszahozatalát tervezik."[65] Csernoch „. . . . érintkezésbe lépett a nunciussal. Megkérte, hogy intézzen a budapesti külföldi képviseletekhez kérdést, tudnak-e valamit a király visszatéréséről és kormányaik álláspontjáról ebben a kérdésben. Mindenünnen az a válasz érkezett, hogy semmiféle értesítést vagy utasítást nem kaptak. A prímás ekkor látogatást tett a kormányzónál, aki igenis tudott róla, hogy Magyarországról bíztatják a királyt a visszatérésre. Ugyanezért ő levelet írt a királynak és azt Gratz Gusztávnak adta személyes kézbesítés végett. E levélben kéri a királyt, ne hallgasson illetéktelen információkra. A mai helyzet alkalmatlan. . . Horthy kérte a prímást, írjon ő is a királynak és igyekezzék annak a gyanúnak alaptalanságát jelenteni, hogy a kormány a király ellen dolgozik. A prímás írt is a királynak ily értelemben. Választ nem kapott."[66]

Csernoch tehát óvakodott attól, hogy Horthyval szemben titkos szervezkedésbe keveredjék. Eközben tovább folyt a klérus királypárti agitációja, amelyben Mikes János szombathelyi püspök járt az élen, de exponálta magát a kalocsai érsek is. Csernoch ezen a téren is mértéktartó volt.[67]

A király második visszatérési kísérlete, amely október 21-én kezdődött és pár nap alatt összeomlott, a királyi pár tihanyi fogságához és az antantnak történt kiszolgáltatásához vezetett. Csernoch János a puccs kezdetén teljes passzivitásban maradt, szerepe akkor kezdődött, mikor – még a budaőrsi csata előtt – budapesti palotájában felkeresték Horthy, Bethlen, Bánffy Miklós és Kánya Kálmán „a helyzet megbeszélése végett".[68] Ezután nyújtotta át tiltakozó jegyzékét az antant, Csehszlovákia és Jugoszlávia pedig elrendelte a mozgósítást. Október 23-án a király Budaőrsnél vereséget szenvedett Horthy csapataitól, és fogságba került.

A fogoly királyhoz, akit a tihanyi bencés kolostorban tartottak őrizetben, a kormány követeket küldött Kánya Kálmán és Csáky Imre személyében, de Károly nem volt hajlandó fogadni őket. Bethlen mint a magyar kormány elnöke ekkor Csernochhoz fordult, képviselné ő a magyar kormányt a király előtt.

[64] Várady L. Árpád levele a herceprímásnak, 1921. aug. 6. EPL Levelek Cs. 8.

[65] *Lepold:* Csernoch János. 64.

[66] Uo.

[67] 1921. augusztus 17-én, Károly király születésnapján, az egyházmegyék székhelyein ünnepi misét celebráltak, de a szertartás megrendezésében és látogatottságában jelentős különbség volt: Kalocsán a székesegyházban „szépszámú közönség, a helybeli és itt időző tiszti kar" részvételével (Várady érsek levele a hercegprímáshoz 1921. aug. 17-én – EPL Levelek Cs. 8.), míg Esztergomban csak a Belvárosi templomban, kevés hívő jelenlétében folyt le a szertartás. (Nyilatkozat a Magyar Kurir számára EPL Cat. B 2568/1921.)

[68] *Lepold:* i. m. 64–65.

Az eseményeket Lepold Antal kis kéziratos naplóban örökítette meg. A hercegprímás tihanyi útján ő is részt vett, s bár a királlyal folytatott megbeszélésen nem volt jelen, bizalmas embere lévén a prímásnak, mindenről hiteles tájékoztatást kaphatott tőle. A prímás közvetítő szerepét a kortársi vélemények különbözőképpen ítélik meg. Lepold hangsúlyozza, hogy „a prímás közjogi állása tudatában vállalkozott a király fölvilágosítására. A kormánytól megbízást nem fogadott el, sőt kijelentette, hogy azt mondja a királynak, amit jónak lát."[69] A napló hosszabban idézi Bethlent, aki a hercegprímás fölkérésekor, a kormány eljárásának magyarázatául a nagy- és a kisantant fenyegetéseire hivatkozott. Bethlen ekkor két megoldást látott: 1. a király lemondása – ez esetben a jelenlegi kormány helyben maradhat, 2. ha nem mond le a király, az antant nyomására végre kell hajtani a detronizációt, amit az ő kormánya nem vállalhat, tehát lemond. „Következik Nagyatádi Szabó táborából egy kormány, amely a detronizálást megcsinálja, de egyúttal balfelé viszi az országot. Ez a balfelé fordulás esetleg újra fölforduláshoz vezet."[70]

Bethlen azt remélte, hogy a hercegprímás hajlandó lesz a királyt a lemondásra rábeszélni, ezzel szemben Csernoch csak „a való helyzet föltárására" vállalkozott, kiemelve személyének és méltóságának a kormánytól való függetlenségét. Azt is megígérte a prímás, hogy megkéri a királyt, fogadja a kormány valamely tagját vagy magát a miniszterelnököt.[71] Elutazása előtt Csernoch megbeszélte a dolgot Apponyi Alberttel, Ernszt Sándorral és Túri Bélával, végül Lorenzo Schioppa pápai nunciussal. Apponyi helyeselte a prímás útját, de a király lemondását csak abban az esetben, ha ezzel a trónt fiának biztosítani tudja. „Különben jobbnak tartja a detronizálást, amelynek úgy sincs joghatálya."[72]

A pápai nuncius viszont „figyelmezteti a prímást, hogy a király lemondása céljából ne exponálja magát, ami teljesen egyezik a prímás felfogásával. A nuncius szerint a nagy-entente-tól és Romániától nincs mit tartanunk. . ."[73]

„Horthy lemondása vagy a mostani kormány lemondása – vélekedik Lepold – katasztrofális volna az országra, mert megkezdődnék a balfelé fordulás. . ."[74]

A hercegprímás október 28-án reggel érkezett Tihanyba, a király tíz órakor fogadta. Az audiencián történtekről később tájékoztatta Lepoldot. A napló szerint a király kijelentette, hogy azért nem tárgyal a magyar kormánnyal, „mert az általa kinevezett kormánnyal[75] szemben fegyveresen lépett fel. Az esetleges detronizálást nem ismeri el törvényesnek. Nem hisz a nagy és kis entente fenyegetéseinek komolyságában."[76] Csernoch János valóban megfogadta Schioppa nuncius tanácsát, nem exponálta magát a lemondás mellett, noha ez ellenkezett a kormány kívánságával. A hercegprímás még aznap délután elutazott Tihanyból.[77]

[69] Lepold Antal kéziratos naplója 8–16. EPL Cat. B 3700/1921.

[70] Uo.

[71] Uo.

[72] Uo.

[73] Uo. 18–19.

[74] Uo. 28.

[75] A király hazaérkezése után miniszterelnökké nevezte ki Rakovszkyt, aki ezt telefonon azonnal közölte Bethlennel.

[76] Lepold-napló, 33.

[77] Uo. 29–30.

A király indulás előtt magához hivatta a prímást, akinek átadta a Gratz és Rakovszky által fogalmazott nyilatkozatot, mely szerint nem hajlandó elismerni az esetleg bekövetkező detronizációt.[78] A nyilatkozat eredetijét a prímás maga adta át este a kormány képviselőinek, Bethlen miniszterelnöknek és Bánffy Miklós külügyminiszternek, akik közölték a hercegprímással az antant határozatát a király internálásáról, s egyben kifejezték reményüket, hogy az antant elhatározása „talán fölöslegessé teszi a detronizációt, s így a mostani kormány maradhat."[79] „Ha azonban az entente követeli a detronizálást, akkor a mostani kormány megy, s következik a káosz. . ." – írja Lepold Antal.[80] Ekkor még nem tudhatta, hogy a Bethlen-kormány néhány nap múlva készségesen teljesíteni fogja az antant kívánságát.

A második királypuccsnak az elsőnél nagyobb volt a nemzetközi visszhangja. A külföldi katolikus közvélemény felháborodott a magyarországi eseményeken, elítélte Horthyt és a Bethlen-kormányt, de elégedetlen volt a magyar főpapsággal is, amely „hallgat", bár a királykérdés kedvezőtlen lezárulása felekezeti érdekeit is veszélyezteti. Schrotty Pál ferences szerzetes például holland katolikusok véleményét tolmácsolja: „És az Önök püspökei hallgatnak!" (ti. a detronizáció után).[81] E megjegyzés éle feltehetően a hercegprímás ellen irányult a király és a kormány közötti közvetítő szerep miatt.

Csernoch jónak látta tisztázni magát a Szentszék előtt is. 1921. november 18-án jelentést küld a tihanyi útról Gasparri bíboros államtitkárnak:

„Míg Magyarország királya, IV. Károly, a bencés rend tihanyi monostorában őriztetett, október 28-án meglátogattam. Utamról és a hozzákapcsolódó küldetésről – mint mondják – a folyóiratok és napilapok sok téveset írtak. Még az olasz újságokban is sok téves kommentár jelent meg. Nehogy az Apostoli Szék szerepemet ily jelentős ügyben fiktív relációk szerint ítélje meg, Eminenciád előtt kinyilvánítani kényszerülök, hogy én sem saját elhatározásomból, sem pedig a magyar kormánytól vagy másvalakitől delegálva, sohasem akartam rábeszélni a királyt, hogy a trónról és méltóságáról lemondjon. A királynál tett legutóbbi látogatásom alkalmából némely lapok azt írták, hogy a magyar kormány nevében rá akartam beszélni a királyt, hogy lemondjon. Mivel elmulasztottam a visszautasítást közzétenni a lapokban, ez a hamis hír a külföldi országok sajtójába is bekerült, ezért nem vélem feleslegesnek, hogy a történeti valóságot kifejtsem."

„. . .Minthogy a király váratlan Magyarországra jövetelét elfogadni nem tudtam – amit a király az én és több hívének tanácsa ellenére tett – legjobbnak ítéltem távol maradni az ügyektől és semmiféle felelősséget sem vállalni ebben a súlyos ügyben. Mivel az elfogott király a tihanyi monostorban időzött, a magyar kormány engem kért meg,

[78] „A nemzetgyűlés külföldi nyomás és kényszer alatt létrejött azon határozatát, mely trónfosztásomat kimondja, a magyar alkotmány és törvények értelmében törvénytelennek és hatálytalannak jelentem ki és az ellen tiltakozom. Összes, a magyar alkotmány szerint engem mint Szent István koronájával megkoronázott magyar ap. királyt megillető jogaimat kifejezetten ezentúl is fenntartom." – A király nyilatkozatát a detronizáció elutasításáról a hercegprímás hitelesítette. – EPL Cat. B 4076/1921. – Vö. Lepold-napló, 4–6.

[79] Uo. 39–40.

[80] Uo.

[81] Schrotty Pál ferences szerzetes levele Dr. Lepold Antalhoz Hollandiából 1921. okt. 28-án; EPL Cat. B 3585/1921 Páter Schrotty egy meg nem nevezett holland személyiséget idéz: „Ich sehe, die Königsfrage in Ungarn entwickelt sich zum Kampfobjekt zwischen den in Ungarn massgebenden Confessionen. Und eure Bischöfe schweigen."

hogy látogassam meg a királyt, világítsam meg előtte az egész helyzetet és a magyar kormány szándékait: (A király ugyanis a kormány küldötteit nem volt hajlandó fogadni.) Hogy a Magyarországot fenyegető veszélyt ismertessem és a királyt világosítsam föl, hogy jobb, ha ő maga mond le, mint ha Magyarország az ellenséges nemzetek által kényszerítve megfosztaná trónjától.

A miniszterelnök és a kultuszminiszter jelenlétében adott válaszom semmiféle kétséget sem hagyott: A királyt mint Magyarország prímása fogom meglátogatni, teljes szabadságot követelek magamnak, hogy azt terjeszthessem elő a királynak, amit jónak látok. A magyar kormánytól semmiféle küldetést sem fogadok el. Azt a megbízatást, hogy kérjem a király lemondását, semmiképpen sem vállalom el én, aki a királyt megkoronáztam és akinek a katolikusok királyhűségét nem szabad megsértenem. Ezenfelül jól ismertem a király gondolkodásmódját, aki sohasem fog lemondani, inkább vállalja a trónfosztás veszélyét. Nekem az a véleményem, jobb a király számára, ha a külföldi hatalmak nyomására mondják ki a detronizációt, mintha a király saját akaratából mond le. Egyébként az volt az én felfogásom, hogy a király egyszerű lemondása a háború veszélyét és az ország elözönlését nem akadályozza meg, mivel a szövetséges hatalmak a detronizáció formájához fognak ragaszkodni. Válaszomat meghallgatva a kormányfő és a kultuszminiszter mégis azon voltak, hogy menjek a királyhoz, és ott az én véleményemet szabadon terjesszem elő. Ezt meg is tettem. A királyt minden köntörfalazás nélkül, őszintén és nyíltan tájékoztattam a helyzetről. Világosan megmondtam neki, hogy én előtte saját elhatározásomból jelentem meg, senkinek nem vagyok a követe. Én csak abban az értelemben jöttem a kormány beleegyezésével, amennyiben ilyen beleegyezés nélkül be se léphettem volna a kolostorba, amelyet katonák őriztek.

Tehát a király az én előterjesztésemet kegyesen meghallgatta, ezeket elfogadta, szabadon kijelentette, hogy sohasem mond le, jóllehet előre látta, hogy detronizáció következik. Nekem egy sajátkezűleg írt okmányt adott át, amelyben kijelenti, hogy a detronizációt, amelyet a nemzetgyűlés fog végrehajtani, nem fogadja el. Ezt a dokumentumot nem mulasztottam el átadni a magyar kormánynak. Nem kételkedem abban, hogy magatartásomat ezekben a szomorú időkben az apostoli szék elfogadja... Szomorú szívvel, de teljes erővel arra törekedtem, hogy a katolikus egyház a királyügy miatt politikai üldözésnek ne legyen kitéve."[82]

A detronizációval kapcsolatban felizzottak a felekezeti torzsalkodások, a detronizáció hívei vagy ellenzői egyaránt vallási kérdésnek is tekintették az eseményeket. Horthy maga is szót emelt ez ügyben, november 3-án (három nappal a trónfosztás parlamenti megszavazása előtt) levélben fordul a hercegprímáshoz, és „megnyugtatást kér" a katolikus körökben észlelhető nyugtalanság miatt, „amely a király visszatérésekor tett kormányintézkedésekben a katolicizmus ellen irányuló tendenciát keres, ama tény alapján, hogy a minisztérium tagjai túlnyomó számban protestánsok".[83]

Csernoch válaszában hangsúlyozza, hogy a királykérdés nem felekezeti kérdés, a királykérdésben mindig kerülték a katolikus érdekek hangoztatását. A királypuccsal kapcsolatban leszögezi: „Mindkét vállalkozás tudtunk és tanácsunk nélkül történt, a

[82] EPL Cat. B 3700/1931. A hercegprímás latin nyelvű jelentésének fogalmazványa a prímás sajátkezű javításával és aláírásával.

[83] EPL Cat. B 3511/1921. Horthy levele a hercegprímáshoz, 1921. nov. 3.

magyar királyi kormány eljárását kritika tárgyává nem tettük."[84] A többségében protestáns kormányról a következőket mondja: „A beavatottak jól tudják, hogy a mostani m. kir. kormány összeállításánál sem Főméltóságodat, sem Bethlen Istvánt nem vezették felekezeti érdekek. Maga Bethlen gróf szükségesnek látta ezt előttem hangoztatni, amikor én megnyugtattam, hogy mi katolikusok ezt jól tudjuk, s Bethlenben és kormányában föltétlenül megbízunk. Főméltóságod kormányait készségesen fogjuk támogatni, ha az egyház szabadságát és jogait nem sértik, amit kizártnak tartok. . ."[85] A kormány iránti tapintat megnyilvánul a november 16–17-én tartott püspökkari konferencia jegyzőkönyvének megfogalmazásában is. Miután a hercegprímás ismertette Horthynak hozzá intézett, fent említett levelét, a püspöki kar úgy fejezte ki fájdalmát a kirány kényszerből történt kiszolgáltatása miatt, hogy minden felelősséget az antantra hárított, a kormányt semmiben sem okolta a történtekért: „Ezen eset páratlanul áll a szabad népek történetében és egyenes kigúnyolása annak a függetlenségnek, amelyet a ránk erőszakolt békekötés szövege biztosított nekünk."[86]

A második királypuccs után a püspöki kar egy része megmaradt legitimistának, szemben állt a kormányzóval és féltékeny szemmel nézte a „protestáns kormány" egyre jobban megszilárduló hatalmát. Ennek a csoportnak a legszélsőségesebb tagja Mikes szombathelyi püspök volt, akinek a kormány iránti ellenséges magatartásában csak néha állt be átmeneti enyhülés. Rajta kívül Rott Nándor veszprémi és Zichy Gyula pécsi püspök – Várady L. Árpád halála után kalocsai érsek – számított megbízható legitimistának, de ők a Mikes által kezdeményezett kormányellenes kirohanásoktól diplomatikusan távoltartották magukat.

Csernoch János – annak ellenére, hogy továbbra is kapcsolatban állt a királyi családdal, és a hazai legitimista vezető politikusokkal (Apponyi Albert, Zichy János) személyes jó viszonyban volt – ha nem is fenntartás nélkül, de szövetségesévé vált a rendszernek. De Bethlen is vigyázott a hercegprímással megteremtett jó viszony megőrzésére.

Igen nagy segítséget nyújtott a kormánynak Csernoch az 1922 május–júniusi választások lebonyolításában, az év elején megalakult egységes kormánypárt győzelmének biztosításában. A választási harcok idején a Szent István Társulatban tartott beszédeiben a prímás a keresztény egységet hangsúlyozta: „. . . a keresztény politikusok koalícióját sem katolikus, sem protestáns szempontból kifogásolni nem lehet, sőt szerencsétlen hazánk szomorú viszonyai között ezt a koalíciót őszintén óhajtanunk és előmozdítanunk kell."[87] „. . .Nincs ország, amely a nemzeti érdek megalázása, az állami terület megcsonkítása és anyagi veszteségek folytán oly súlyosan szenvedne, mint Magyarország. Ilyen körülmények között Magyarországot elkormányozni, az elkeseredés kirobbanását megakadályozni, a tenger sebet hegeszteni nagyon nehéz. S viszont semmi sem könnyebb, mint az ilyen nehézségekkel küzdő ország törvényhozását és végrehajtó hatalmát kriti-

[84] A hercegprímás válasza a kormányzónak, 1921. nov. 6. EPL Cat. B 3511/1921.

[85] Uo.

[86] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1921. nov. 6.

[87] Csernoch János Beszéde a Szent István Társulat 1922. évi közgyűlésén, „A keresztény egység" címmel. – *Csernoch János:* Katholikus kérdések. – Beszédei a Szent István Társulat közgyűlésein, 1911–1924. 99.

zálni. . ."[88] A hercegprímásnak erre a beszédére Bethlen is hivatkozott az egységes párt egri választási nagygyűlésén.[89]

A miniszterelnök többízben fordult a prímáshoz a kormánypárti jelöltek támogatása vagy az ellenzéki propaganda beszüntetése érdekében, ilyenkor Csernoch bizalmas úton tett eleget a kormányfő kérésének, és figyelmeztette az ellenzéki keresztény pártok (a legitimista Andrássy–Friedrich-párt és Haller István kereszténységszocialista pártja) mellett korteskedő lelkészeket.[90] A prímás a dorogi kerületben az egységespárt kérésére visszaléptette a kereszténypárti jelöltet, hogy a szociáldemokratákkal szemben ne oszoljanak meg a nem-szocialista választók szavazatai.[91]

1922 után a kormány és a hercegprímás közötti jó viszonyt csak néha zavarta meg politikai konfliktus. A felekezeti ellentéteket, amelyek a húszas években még anakronisztikusan élesek voltak, a prímás tapintatosan igyekezett mérsékelni. Minden megnyilatkozásában hirdette a felekezeti megbékélést,[92] igaz viszont, hogy gyakran hivatkozott a trianoni békével bekövetkezett számarány-változásra az ország lakosságának vallási összetételében, s ennek megfelelően követelte, hogy a katolikus egyház a protestáns egyházakkal szemben nagyobb mértékben részesüljön az állami dotációból,[93] s hogy a katolikus túlsúly érvényesüljön a hivatali állások betöltésénél vagy a felsőházi tagság keretszámainak megállapításánál.[94] 1924-ben a katolikus egyháznak sikerült Nagyatádi Szabó földbirtoknovella-javaslatát módosíttatnia s ezzel a katolikus célvagyont a kisajátítástól megvédenie. A birtoknovellával Nagyatádi Szabó gyorsítani kívánta az 1920-as földreformtörvény végrehajtását, másrészt újabb területekre akarta kiterjeszteni a kisajátítást. Javaslata érintette a katolikus alapítványi birtokot is, amely az egyházi iskolák és más kulturális célokat szolgáló intézmények anyagi alapját képezte, s amelyet az egyháznak 1920-ban sikerült mentesítenie. A birtoknovella kérdésében maga a kormány

[88] Uo.

[89] Bethlen választási beszéde Egerben 1922. máj. 2-án. Bethlen István beszédei I. köt. Bp. 1933. 232.

[90] Bethlen 1922. febr. 12-én kelt levelében a szobi választókerületben Karafiáth Jenő támogatását kéri a Friedrich-párti jelölttel szemben. EPL Cat. C 59/1368. – 1922. márc. 14-én ismét személyesen ír: „. . . arról értesültem, hogy az ipolyszalkai választókerületben a buzásszobi plébános úr azt mondta volna, hogy becsületes ember nem szavazhat Bethlen-párti jelöltre. Igen kérem Eminenciádat, kegyeskedjék odahatni, hogy lelkipásztorai az ilyen sértő kijelentésektől tartózkodjanak és általában igen lekötelezne, ha odahatni kegyeskednék, hogy az említett kerület papsága megfelelő magatartást tanusítson." EPL Cat. C 59/1368.

[91] EPL Cat. C 59/1244.

[92] Csernoch János beszédei a Szent István Társulat közgyűlésein, 1911–1924; továbbá levele Klebelsberg kultuszminiszterhez 1924-ben egy parlamenti interpelláció kapcsán: „A vallásfelekezeti békét sohasem hangoztattuk annyit, mint a proletárdiktatúra bukása óta. Katholikus részről egyetlen mértékadó helyről nem mutattak érzékenységet sem valamely hazai vallásfelekezet ellen, annál kevésbé történt támadás valamely vallásfelekezet ellen. . ." EPL Cat. C 59/394.

[93] A legélesebben ezt a követelést Glattfelder Gyula csanádi püspök fogalmazta meg az 1926 őszi püspökkari konferencia számára készített memorandumában, amelynek alapján a hercegprímás tiltakozott az államsegélyek aránytalan elosztása miatt a kormánynál. Glattfelder kimutatja, hogy a katolikus egyház saját birtokainak jövedelméből és az államsegélyből együttesen nem jut akkora összeghez, mint a három protestáns felekezet együttvéve; a katolikus lakosság számarányánál fogva lényegesen nagyobb összegre tart igényt. EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1926. okt. 8.

[94] EPL Cat. C 59/1798–1787–1922.

sem volt egységes, a kultuszminiszter (Klebelsberg) – feltehetően a hercegprímás közbenjárására – átiratot küldött Nagyatádi Szabónak a katolikus alapok és alapítványok „igazságos védelmében".[95] Az 1923 októberében tartott Katolikus Nagygyűlésnek a birtoknovella volt a központi témája, maga a hercegprímás is felszólalt a katolikus célvagyon védelmében, és kisajátítás esetén más birtoktestből követelt kárpótlást.

Végül az egyházi birtok javára dőlt el a kérdés, a parlamenti vitában csak a szociáldemokraták foglaltak állást a javaslat mellett, a képviselők többsége az alapítványi birtokok védelmében emelt szót. A novella 9. §-a értelmében a kulturális célt szolgáló közérdekű alapok és alapítványok ingatlanait csak akkor veszik igénybe, ha ez elengedhetetlen nemzeti érdek, és akkor sem megváltás, hanem hosszú lejáratú kishaszonbérletek formájában.[96] A középbérletek létesítését sikerült a katolikus képviselőknek megakadályozniuk, pedig Nagyatádi Szabónak a földbirtoknovellával ez lett volna a fő célja. De mint 1920-ban, most is kénytelen volt meghátrálni.

A földbirtoknovella kérdésének az egyház számára kedvező megoldása, a szanálás sikere tovább erősítette a kormány és az egyház közötti jó viszonyt. A szanálás idején még Mikes püspök is félretette a kormánnyal szembeni ellentéteit.[97] Csernoch János ugyancsak a kormány mellé állt, elhatárolva magát a szélsőséges legitimista Apponyitól és Andrássytól, akik Bethlen kölcsönszerző külföldi útját nemzeti megalázkodásnak tekintették.[98] A gazdasági és külpolitikai eredményeken túl érdeke volt a kormánynak és a felső egyházi vezetésnek, hogy a baloldallal állandóan folytatott harc mellett ebben az időszakban közös alapra kerüljön a szélsőjobboldali mozgalmakkal szemben. Gömbös csoportja ekkor már kivált a kormánypártból, támadta Bethlent, és megpróbált kapcsolatot keresni a korábban kormányellenes legitimistákkal, de azok elzárkóztak.[99] A fajvédők politikáját a konzervatív egyházi vezetők, így a hercegprímás is, mindig elítélték. „Már régen azt követeljük, hogy a kormány vessen véget végre úgy a vörös, mint a fehér fészkelődéseknek... már csak azért is, mert a türelmes és békeszerető keresztény gondolatnak súlyos veszélyeztetését láttuk abban, hogy az ellenforradalom túlzó elemei a keresztény névvel sajnálatosan visszaéltek,"[100] – mondja a Nemzeti Ujságnak adott nyilatkozatában Mikes János Gömbösékre vonatkozóan. Csernoch hasonlóképpen a konszolidáció fő veszélyét „a szélsőbal- és szélsőjobboldali kilengésekben" látja. A fajvédők brutális antiszemitizmusát Bethlenhez hasonlóan elítélte: „...A kereszténység nem ismeri a gyűlölködést. A nem keresztényekkel szemben is igazságos és a felebaráti szeretet törvényét velök szemben is kötelezőnek ismeri..."[101] Csernoch ideológiai alapon küzdött a radikalizmus, a liberalizmus és főleg a marxizmus ellen, azonban a faji megkülönböztetést maga sem fogadta el.

[95] EPL Cat. D/a Ppki konf. jkv. 1923. máj. 16.

[96] Törvénytár, 1924. 148–149. – Vö. Nemzeti Ujság, 1924. febr. 8.

[97] Mikes János így nyilatkozik a bécsi Reichspostnak: „A kormány most kölcsönt szerez külföldön, mi ebben támogatjuk, ha széles is a szakadék köztünk és a Bethlen-kormány között." – Nemzeti Ujság, 1923. okt. 26.

[98] Csernoch János beszéde a szanálás tárgyában 1924-ben. Magyarország újjáépítésének kérdéséhez. Kelet Népe. Bp. 1924. 32–34.

[99] Nemzeti Ujság, 1923. okt. 16. – Mikes püspök nyilatkozata a Reichpostnak.

[100] Uo.

[101] A keresztény egység. – *Csernoch:* Katolikus kérdések. 99.

A húszas évek derekán a hercegprímás és a püspöki kar a papi vezető politikusokkal újabb kísérletet tett a kereszténységszocialista mozgalom életre keltésére, ezúttal is eredménytelenül. A baloldai munkásmozgalom nagy fellendülése, az 1924. évi bérmozgalmak, a szociáldemokrata párt baloldalának szembefordulása a pártvezetőség politikájával, a kommunista mozgalom fellendülése, 1925-ben az MSzMP megalakulása és az illegális KMP újjászervezése aggodalommal töltötte el az uralkodó osztályokat; az egyházi vezetés is éles baloldali fordulattól, 1919 megismétlődésétől tartott. „Nálunk a keresztény fellángolás után bizonyos balra való elhajlás állott be, – mondta Csernoch János. – Nem vagyunk messze attól az időtől, amikor ismét felüti fejét az agitáció az Egyház ellen, melynek következménye volt a bolsevizmus kitörése."[102] A „bolsevizmus" és a szociáldemokrácia térhódításának megakadályozására anyagi eszközökkel, nagyobb mérvű sajtópropagandával próbálták fellendíteni a kereszténységszocialista szervezkedést. A kereszténységszocialista politikusok élesebb hangot ütöttek meg, ha a szociális viszonyokat bírálták. „A kormány a legjobb szocialista agitátor – mondja Grieger Miklós –, mert rossz a szociális politikája. Minél tovább tart a Bethlen-rezsim, annál több munkás hagyja ott a keresztény zászlót... Ha a kormány szociális, demokratikus politikát folytatna, akkor a miniszterelnök nem Weiss Manfréd érdekében lépne közbe és a kormány nem a nagybirtokosokat és a bankokat támogatná, hanem a dolgozó társadalmat... A tömeg elkeseredése jogos ott, ahol jólét helyett tömegnyomor s a tömegnyomor mellett dorbézolás történik."[103]

„Nem értem én a szociális kérdésekkel való foglalkozást úgy, hogy mi a szegényeknek adjunk alamizsnát – mondja a hercegprímás az 1925. évi Katolikus Naggyűlésen. Nekünk intézményesen . . . törvény által kell biztosítanunk a szegény emberek exisztenciájának kérdését, hogy fenn tudják tartani önmagukat és fenn tudják tartani családjukat."[104]

A gyakorlatban azonban nem sokat tettek a kereszténységszocialista szervezetek a munkáskövetelések teljesítéséért. Egyetlen sztrájkot szerveztek, 1923 augusztusában, a mozdonyvezetők sztrájkját, de a kormány ellenséges reagálására takarodót fúvattak. Ezután áttértek a petíciózásra, teljesen eredménytelenül. A szociáldemokrata párt követeléseit a kereszténységszocialisták nem támogatták, ellenkezőleg, elítélték a „gyűlöletből fakadó" osztályharcot. Az 1924-es nagy bányászsztrájk idején a Nemzeti Ujság az ország nehéz helyzetére hivatkozva méltányosnak tartotta a 12 órás munkanapot.[105]

Ilyen politikai gyakorlat mellett érthető, ha a munkások, de még a kisiparosok is inkább a szociáldemokrata párt felé orientálódtak. 1925-ben a budapesti törvényhatósági választásokon a kereszténységszocialisták (Wolf Károly Egyesült Keresztény Községi Pártja) hiába indultak harcba a „Keresztény Budapestért", a mandátumok felét sem szerezték meg, győzött a demokratikus ellenzéki pártok blokkja, s a kormány csak úgy tudta magának biztosítani a többséget a főváros vezetésében, hogy az 1924: VI. tc. értelmében 60 helyet kinevezéssel tölthetett be.

1925 végén már nyilvánvalóvá vált a kereszténységszocialista mozgalom csődje. Gr. Zichy János, a Katolikus Nagygyűlés vezérszónoka a kudarc okát a mozgalom eszméi és

[102] *Csernoch:* Az igazi szanálásról. – Nemzeti Ujság, 1924. okt. 15.

[103] Nemzeti Ujság, 1924. jún. 27.

[104] Csernoch János beszéde az Országos Katolikus Nagygyűlésen. Nemzeti Ujság, 1925. okt. 12.

[105] Nemzeti Ujság, 1924. máj. 23.

gyakorlati tevékenysége közötti szakadásban látja: „. . . ha e kérdésekkel. . . praktikusan foglalkozni nem akarunk, vagy nem tudunk, nincs hatalom, mely a munkásságot vissza tudná tartani attól, hogy ne vesse magát a maga teljességében a szociáldemokrácia karjai közé. . .”[106]

A kereszténységszocialista mozgalom elsorvadásával a hercegprímás még fontosabbnak tartotta a Bethlen-kormány támogatását, mint a konszolidáció kezdetén, mert támaszt látott benne a szocialista mozgalommal és a liberális törekvésekkel szemben. Az 1926-os frankper során, mikor Bethlen helyzete megrendült, és bukása reális lehetőséggé vált, a szélsőséges, Bethlen-ellenes legitimistákkal, Andrássyval, Pallavicinival és a frank perben tett tanúvallomásával Bethlent súlyosan kompromittáló Mikes püspökkel szemben Csernoch Apponyi Alberttel, Károlyi Józseffel együtt Bethlen kormányon tartásán dolgozott, nehogy a Demokrata Blokk (Demokratikus Ellenzéki Pártok Blokkja) kezébe kerüljön a hatalom. A kormány mellett tett hűségnyilatkozat aláírói között első helyen a hercegprímás neve áll.[107] Csernoch még abban is segédkezett a kormánynak, hogy az enyhe ítéletek miatt felháborodott francia kormányköröket egyházi összeköttetései révén igyekezett lecsillapítani, mikor a chicagói eucharisztikus kongresszusra utaztában megállt Párizsban.[108]

Ez a diplomáciai feladat volt az utolsó szolgálat, amelyet Csernoch János a konszolidált ellenforradalmi rendszernek tehetett. Chicagóból már súlyos betegen tért haza, kénytelen volt a politikától fokozatosan visszavonulni. 1927 nyarán halt meg.

A halála előtti utolsó esztendő nyugalmas időszak volt a magyar politikában. Még tartott a kapitalista stabilizáció, a Bethlen-kormány helyzete megszilárdult, a legitimisták erői szétforgácsolódtak, többségük a kormánnyal lojális ellenzékké vált.[109] A hivatalos magyar politika továbbra is a keresztény nemzeti egységet hirdette, a jelszavak mögött azonban tovább folyt a felekezeti torzsalkodás, részben az állami segélyek kérdésében, részben a felekezetek közötti nyilvános együttműködés, a nemzeti egységet demonstráló állami ünnepségek egyházi részének megszervezése körül. Ezekben a konfliktusokban Csernoch János mindig tompítólag, békítő hangnemben nyilatkozott. Helyzetét megnehezítette a Vatikán merev magatartása, mellyel megtiltott mindenféle liturgikus együttműködést a protestáns felekezetekkel az állami ünnepeken, az indifferentizmus

[106] Zichy János beszéde az Orsz. Kath. Nagygyűlésen. Nemzeti Ujság, 1925. okt. 12.

[107] Nemzeti Ujság, 1926. márc. 7. – *Balázs Béla:* i. m. 304.

[108] Csernoch a francia politikusokkal folytatott tárgyalásairól beszámolt a magyar külügyminiszternek: „különösen az bántja a franciákat, hogy Zadravetz minden büntetés nélkül mászott ki a dologból. . . Megmondottam, hogy a közvádló, Strache főállamügyész indítványozta Zadravetznek bűnvádi eljárás alá való helyezését, de a bíróság, amelyet a kormány befolyásolni nem tud, az indítványt elvetette, de a kormány nem hagyta annyiban a dolgot, hanem fegyelmi eljárást indított Zadravetz ellen, amely utóbbira végzetessé válhatik. A fegyelmi eljárás folyik és ez bizonyítja legjobban a magyar kormánynak ártatlanságát. . .” OL Küm.: pol. 1926–2045. Vö. *Balázs Béla:* i. m. 304–305.

[109] 1926-ban a chicagói eucharisztikus kongresszusról hazatérő Csernoch Jánost Vass József népjóléti miniszter így tájékoztatta levélben az itthoni politikai helyzetről: „. . . a legitimisták táborában Károlyi József gróf székesfehérvári beszámolója óta határozott törekvés mutatkozik abban az irányban, hogy az Andrássy-féle csoportot teljesen izolálják, és olyan politikai irányt teremtsenek, amelyben a kormánnyal való barátságosabb együttműködés lehetővé váljék. . .” (1926. jún. 17.) – EPL Levelek Cs. 7. (Csernoch hercegprímás levelezése).

veszélyére hivatkozva. Ilyen értelemben lépett közbe a hercegprímásnál Orsenigo pápai nuncius és Gasparri bíboros államtitkár.[110] A nagybeteg prímás a Vatikán számára készített tájékoztatójában részletes képet nyújt Magyarország vallási és politikai viszonyairól, mintegy összegezve egyházpolitikai gyakorlatának motívumait: Magyarország katolikus lakossága (66%) politikailag megoszlik a legitimisták és az antilegitimisták között, egyben rámutat, hogy a katolikus munkásság jelentős részét a Szociáldemokrata Párt tartja befolyása alatt. A protestánsokat a radikális körök izgatják a katolikus egyház ellen, s ha a protestánsok a baloldal vezetése alá kerülnek, „akkor a katolikus egyház a még mindig forradalmi lázban égő országban igen szomorú jövőt érhet". Csernoch hivatkozik arra, hogy a kormánynak ígéretet tett a felekezeti béke biztosítására, és éppen ezért tartja helyesnek az egyház részvételét a különböző állami és társadalmi ünnepségeken. „Modus vivendit kell keresni."[111]

A hercegprímásnak nem sikerült meggyőznie a Szentszéket. Gasparri bíboros válaszában, amelyet nyolc nappal írt Csernoch halála előtt, a prímás négy kérdésére, amelyek a különböző felekezetekkel való együttműködés lehetőségeire és feltételeire vonatkoztak, egy kivételével kategorikus „nem"-mel felelt, elvágva ezzel a további tárgyalás lehetőségét.[112]

FÜGGELÉK

Lepold Antal:

Napló a hercegprímás tihanyi útjáról 1921. okt. 27–28.

1921. okt. 27. csütörtök

Este 9 órakor a hercegprímás Soós tábornok társaságában külön vonaton indul Tihanyba – az utolsó Árpád-király sírjához, hogy ott az utolsó Habsburg-királlyal beszéljen és az ország szomorú helyzetét előtte föltárja. A vonat tehervonatlassúsággal halad, mintha késleltetni akarná a szomorú idők haladását: a királyi lemondást vagy a detronizálást. A prímás közjogi állása tudatában vállalkozott a király fölvilágosítására. A kormánytól megbízást nem fogadott el, sőt kijelentette, hogy azt mondja a királynak, amit jónak lát.

Budapesten Vass József kultuszminiszter jött a prímáshoz s kérte, jöjjön oda a miniszterelnökhöz.

Bethlen miniszterelnök elmondta, mi indította a kormányt, hogy a király csapataival szemben harcot kezdjen s a király fegyveres Budapestre jövését megakadályozza. Az entente fenyegetődzött, hogy a kis-entente-nak Magyarországgal szemben szabad kezet enged, ha Károly király kezébe veszi a hatalmat. Mivel teljesen erőtelenek vagyunk egy kisentente-beli hatalommal szemben is, a kormány az országot nem áldozhatta föl.

[110] Cesare Orsenigo pápai nuncius közölte a püspökkari konferenciával, hogy a Szentszék „helytelenít a túlságos és veszedelmes közösködést a másvallásúakkal". Bár a szorosan vett „communicatio in sacris" már nem fordul elő, mégis szokás az istentiszteletre és különösen egyházi ünnepségekre vagy összejövetelekre más vallású papokat és híveket meghívni, ami könnyen indifferentizmust szül. . ." A nuncius közbelépésére több püspök megtiltotta, hogy katolikus szertartást a protestáns egyházakkal együtt végezzenek az állami vagy társadalmi ünnepeken (pl. zászlószentelés), mire a protestáns egyházak tiltakoztak a felekezeti béke megbontása miatt. – EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1926. okt. 8.

[111] EPL Cat. D Ppki konf. jkv. 1926. nov. 8. – Csernoch János Gasparri bíboroshoz intézett latin nyelvű levelének magyar fogalmazványa, Csernoch sajátkezű javításával.

[112] Gasparri latin nyelvű válasza, 1927. júl. 17.

Most Jules Cambon aláírásával újabb démarche érkezett, amely szerint a nagy entente a kis entente kénykedvére bízza az országot, ha Károly királyt nem fosztjuk meg a tróntól. Jugoszlávia bármely percben megindítja a harcot, Csehország is fegyverbe állított 250.000 embert. A veszély komoly. Arra nem is gondolhatunk, hogy üres fenyegetésről volna szó. Magyarország a végpusztulás szélére jutott. El kellene hárítani a veszélyt. Fouchet francia követet megkérte a kormány, hogy a kis entente-ot tartsa vissza a támadástól, mert a magyar kormány komolyan szándékozik a nagy-entente akaratát teljesíteni. Két megoldás lehetséges: vagy lemond a király, s akkor a mostani kormány maradhat és úgy intézheti a dolgokat, hogy a trónt esetleg megmenti Ottó trónörökösnek; vagy nem mond le a király, s akkor előáll a detronizálás szüksége. A mostani kormány nem vállalkozik a detronizálás javaslatának benyújtására, tehát lemond. Következik Nagyatádi Szabó táborából egy kormány, amely a detronizálást megcsinálja, de egyúttal balfelé viszi az országot. Ez a balfelé fordulás esetleg újra a fölforduláshoz vezet. Az ország és a dinasztia érdekében volna, ha a király lemondana. A kormány már megszerkesztette a lemondó okiratot s Kánya Kálmán és Csáky Imrével elküldötte a királyhoz. A király ezeket a megbízottakat nem fogadta. Rakovszky István azt tanácsolja a királynak, hogy ne mondjon le. A király nem is akar lemondani. Gratz Gusztáv a kormány intenciói szerint cselekszik.

Fölkéri a kormány a prímást, hogy menjen a királyhoz s magyarázza meg a helyzetet, bírja rá a királyt a lemondásra. A prímás kijelenti, hogy mint a kormány megbízottja nem mehet a királyhoz, nem is vállalhat olyan megízást, hogy a királyt a lemondásra rábeszélje. Szívesen elutazik azonban a királyhoz, hogy a való helyzetet föltárja és őt megkérje, hogy a kormány valamely tagját – magát a miniszterelnököt fogadja. Ha a király óhajtja, a kormányelnök hajlandó a prímás jelenlétében a királlyal beszélni. A király helytelenül van informálva a kormányról, amely neki nem ellensége, hanem a viszonyok kényszerítő hatása alatt cselekszik.

A prímás ilyen célú közbenjárásra vállalkozik s kész már a mai nap este elutazni.

Apponyi Albert grófot meglátogatja a prímás, aki helyesli a prímás útját. Apponyi a király lemondását az esetre tartja helyesnek, ha a trón fiának biztosítva van. Különben jobbnak tartja a detronizálást, amelynek úgy sincs joghatálya. Apponyi megbeszélte a dolgot híveivel s Gratz számára levelet is írt.

Ernszt és Túri képviselők tanácskoztak a prímással elutazása előtt. A nuncius figyelmezteti a prímást, hogy a király lemondása céljából ne exponálja magát, ami teljesen egyezik a prímás felfogásával. A nuncius szerint a nagy-entente-tól és Romániától nincs mit tartanunk. Ezt a magyar kormány is tudja, de Jugoszlávia és Csehszlovákia elegendő az ország tönkretételére. A magyar kormány a pápát is megkéri intercessióra a nagyentente-nál, hogy a kis-entente fegyveres beavatkozását ne engedje meg.

Hazánk történelmének egyik legszomorúbb fejezetéhez érkeztünk. Ritkán utazott prímás oly súlyos föladattal, mint a mostani. Kibámészkodom a csillagos éjszakába. Hidegen és fényesen ragyognak az ég mécsesei. A fölöttünk trónoló Mindenható virraszt. Ránk figyel és a tihanyi apátság nagy foglyáról, IV. Károly királyról és a fogoly Magyarországról nem fog megfeledkezni. Végül is az igazság győzni fog. Éjjel elhaladunk a hű dunántúli nép falvai és városai mellett. Reggelre a Balaton magyar vize köszönt majd. A tihanyi tündér kiemelkedik majd a vízből s üdvözli az ódon apátságot. Vajjon gyászt vagy örömöt hirdet-e az arca. Talán már holnap este visszautazunk. Talán hosszabb ideig maradunk, ha a király vagy a viszonyok a prímás maradását óhajtják.

Ezt kérte Bethlen miniszterelnök is, aki a prímást Bánffy külügyminiszter társaságában még elutazás előtt meglátogatta. Kánya Kálmán és Csáky Imre Tihanyban várnak a prímásra.

Okt. 28. péntek

Reggel 6 órakor Alsóőrsön ébredtem, ahol a különvonat vesztegelt. A mint lassan világosodott és tisztult a horizont, föltűnt a magyar tenger, a Balaton mint végtelen víz, amelyből a túlsó oldalon emelkedik a látóhatár íve. Amint a vonat Füred felé indult, kibontakozott a tihanyi apátság. Aszófőre érkeztünk. Az államosról Ő Eminenciája, Soós tábornok, Csáky Imre és egy csendőr kocsin mentek föl Tihanyba, én előbb Aszófőt megtekintettem, azután vagy egy órával később autón mentem Tihanyba. Négyszeres katonai őrségen kellett áthaladni. Az apátság udvarán egy szakasz katonaság. Benn a kolostorban vagy 3 teremre való katonaság. Rengeteg tiszt. Köztük három entente-tiszt, egy francia, olasz és angol. Siménfalvy Tihamér ezredes a parancsnok, aki Komáromban a királyi csapatok fogságába esett, de később a csatavesztés után visszakapta szabadságát s átvette a visszapártoló

csapatok parancsnokságát Tatán. Ő fogta el a királyt, kíséretét és Ostenburgot! Horthytól parancsot kapott, hogy a király biztonságáért a fejével felel. A király kívánta, hogy őt is fogolynak tekintsék s fölajánlotta a kardját, de Siménfalvy nem fogadta el avval, hogy ő a fölkent királytól a kardot át nem veszi. Siméfalvynak kellett a parancsot végrehajtani, hogy a királyt Tatáról Tihanyba szállítsa. A király nem akart menni. Siménfalvy nem mert erőszakot alkalmazni, sőt a király őrizetére 12 volt Ostenburg-tisztet rendelt ki. Ezeket a tiszteket budapesti szabadcsapatok lefegyverezték. A király már veszélyben forgott, mikor egy lefegyverzett Ostenburg-tiszt telefonon értesítette Siménfalvyt, aki rögtön lefegyvereztette a budapesti szabadcsapatot. Azután a király engedett és Tihanyba jött, ahol az apát és két bencés páter kivételével mindenkit kilakoltattak. A király és a királyné a zárda első emeletén a nyugati szárnyon 3 szobát laknak. A királyné mellett van Schőnborn grófnő. A folyosók tele vannak detektívekkel. Külön telefonokat szereltek.

Rakovszky, Andrássy és Gratz eleinte szintén a kolostorban laktak, de később áttelepítették őket egy villába, amely a visszhangos hegyoldal mellett fekszik. Csak a legszükségesebb személyzet mozoghat az apátság területén s zsebében kell hordania vagy három igazolványt. A prímást Kánya Kálmán és Csáky Imre társaságában találtam az apát egyik szobájában. Kánya elpanaszolta, hogy a király velük szóba nem áll. Csak Rakovszkyval tárgyalhatnak. Rakovszky, Andrássy és Gratz már maguk is tanácsolják a királynak a lemondást, de a király a leghatározottabban visszautasít minden lemondási javaslatot. Folyton hangoztatja, soha senkinek a kedvéért nem mond le.

A prímást délelőtt 10 órakor jelentette Boroviczényi a királynak. Ő felségeik rögtön kiüzenték, hogy a prímás azonnal jöhet. Amíg a prímás a Felségeknél volt. én engedélyt kértem Siménfalvytól, hogy Andrássy, Rakovszky és Gratz kegyelmes urakkal beszélhessek. Az ezredes egy tisztet adott mellém, aki átkísért a villába. Emeletes kis favázas épület. Körülötte és a feljáróján sűrű őrség. Egy ablakos szoba, amelyben három ágy, azután egy faveranda. Mindhárom kegyelmes fogoly a verandán sütkérezett, mert a szobájuk hideg. Andrássy teljes negligében, a másik kettő fölöltözve. Bemutatkozom s előadom jövetelem célját. Először kérik hozzátartozóik értesítését állapotukról. Hiába ők is első sorban emberek. Készségesen megígérem. Aztán előadják nézetüket. A királynak a lemondást akkor tanácsolhatják, ha a fia trónutódlása biztosíttatik.

Egyébként jobbnak tartják a detronizálást. A detronizáló javaslatot nyújtsa be a mostani kormány, amely a történtek után bátran vállalhatja ezt a szerepet. Horthy lemondása vagy a mostani kormány lemondása katasztrofális volna az országra, mert megkezdődnék a balfelé fordulás. A király elhelyezéséről és eltartásáról gondoskodjék a kormány. Ostenburgot ne ítéljék halálra. Ők maguk nem félnek tettük következményeitől.

Érdeklődtek a budapesti hangulatról.

Szívesen vennék, ha a prímás őket meglátogatná és minél előbb Budapestre kívánkoznak.

Rakovszky megjegyzi, hogy a király nem akarta veszélybe sodorni az országot. Ő a törvényes királyi hatalmát követelte. Ha a hatalmat megkapta volna és mint aktív király meggyőződött volna, hogy az ő személye veszélyt jelent az országra, eltávozott volna önként.

Gratz szerint ők Sopronban még semmiféle diplomáciai nehézségről nem tudtak. Tehát nem akartak rosszat. A mai helyzet az entente démarche-a után már más. Most már a király hatalomba ültetése lelkiismeretlen tett volna.

Amint a három politikus villájától visszaérkeztem a kolostorba, a prímás még Őfelségeiknél volt. De nemsokára kijött, másfélórai audiencia után.

Kánya Kálmán és Csáky Imre már várták a prímást a szobájában, hogy az audiencia eredményéről a miniszterelnöknek rögtön értesítést küldhessenek.

Őeminenciája a miniszterelnök számára a következőket közölte: „Őfelsége a király semmi körülmények között le nem mond. Fölösleges volna minden kapacitálás. A kormány tagjai közül senkit sem hajlandó fogadni. Tehát a miniszterelnök ideutazása nem kívánatos. A hercegprímás is elutazik még ma délután Tihanyból, mert Őfelsége az itt maradását nem óhajtja."

Privátim elérzékenyülve beszélte nekem a hercegprímás, hogy a király és a királyné rá megrendítő hatást tettek. A király megőszült, a királyné sovány mint a deszka, és fáradt, lehangolt. Arca sárga, és sárga arcán kisértetiesen ragyognak a fekete szemek. Igen higgadtan és okosan beszéltek mindketten. Különösen a királyné nagyon okos asszony benyomását teszi. Határozottak. Hitök megingathatatlan. A királyné citálta a Szentírás szavait: „Ha hitetek nagy, hegyeket fogtok

áthelyezni." Hisznek rendületlenül ügyük végső sikerében. „Ami először s másodszor nem sikerült, sikerülni fog harmadszor" – mondották. A király úgy gondolkozik, hogy a koronázási esküvel kötelességet vállalt Magyarország becsületes és keresztény szellemű kormányzására. E kötelesség alól nem vonja ki magát gyáva lemondással. Jöjjön bármily erőszak vagy maga a halál veszedelme, ő kitart jogai mellett. Végtelenül szenved mostani helyzetében. Megvan az élelme és a lakása. Az őrző katonák figyelmesen bánnak vele, de szörnyű a fogság és a kémkedés. Megalázottságában avval vigasztalódik, hogy Krisztus Urunk még több megaláztatást és fájdalmat szenvedett.

Sajnálja a szerencsétlen Magyarországot, de ő nem akart rosszat. A jogsértés és a gyáva meghunyászkodás végeredményben úgy sem fog használni az országnak. A becsületes és jogos út vezet csak a boldogság felé. A kormányt nem fogadja, mert az általa kinevezett kormánnyal szemben fegyveresen lépett fel. Az esetleges detronizálást nem ismeri el törvényesnek. Nem hisz a nagy és kis entente fenyegetéseinek komolyságában. A prímás hasztalan igyekezett az ellenkezőt bizonyítani. A bánásmód ellen nem panaszkodott a király. Csak a szörnyű őrzés bántja. Azonkívül lapokat és olvasnivalót kért. Környezetének eltávolítása is nagyon bántja.

Kérte, hogy Ostenburgot ne ítéljék halálra. Rakovszkyval, Andrássyval és Gratz-cal bánjanak kegyesen.

Amint a prímás befejezte tárgyalását a kormány megbízottaival, átment a néhány száz lépésnyire keletnek fekvő villába Rakovszkyt, Andrássyt és Gratzot meglátogatni. Siménfalvy ezredesparancsnok és én kísértük el. Az ezredes és én a foglyok szobájában maradtunk. A prímás a verandán beszélgetett a foglyokkal, akik kifejtették politikai nézeteiket s kifejezték az akaratot, hogy mielőbb Bpestre kerüljenek.

Siménfalvy ezredes közölte velem, hogy Rakovszky és Andrássy még ma a prímás különvonatával fognak Budapestre utazni. Gratz ittmarad a király mellett. Boroviczény Aladár és neje, Schönborn Ágnes is ittmaradnak. A király iszonyúan ideges volt, mikor neki a környezet eltávolítását jelentették. A jelentést tevő ezredesnek kétszer is kínálta a kardját, amelyet mint fogoly nem viselhet, már pedig őt fogolyként kezelik.

Miután a prímás visszaérkezett a fogoly kir. miniszterektől, meglátogatta a tihanyi apátot, a 82 éves Halbik Cipriánt és megtekintette a tihanyi templomot. A tihanyi alsótemplom még árpádkori, benne III. Endre sírjával, amelyet egy kereszttel díszített egyszerű kőoszlop jelez. A felső templom rokokó-stílben épült. Gyönyörű fafaragásait Stuhlhof mester készítette.

Megérkezett Bethlen miniszterelnök válasza. Kánya, Csáky és Soós tábornok, akit rövid időre fogadott a király a prímás intercessiojára – a prímásnál tanácskozásra gyűltek össze. Közben a prímást hivatta a Fölség, aki a prímásnak még valami fontos megbízást adott. Bethlen szeretné, ha a prímás tovább maradna Tihanyban. De a prímás ragaszkodik az elutazáshoz. Délután egy órakor közös ebéd volt a refectóriumban. Hinaulx (?) francia alezredes mellett ültem, aki a király komoly őrzését szükségesnek tartotta, mert szerinte az élete nincs biztonságban bizonyos árnyalatú magyar tisztek részéről.

A kolostor folyosóján egyszer láttam a királynét. Alakját a Balatonra nyíló ablak hátulról világította meg. Nagy fekete haja gyászkeretként vette körül fájdalmas arcát. Erőltetett mosolyra nyílott ajkain végtelen bánat ült. Aszott alakja mint az imbolygó árnyék. Szemében valami fanatikus tűz, a gyötrelmek láza, vagy a reménység fáklyafénye.

Délután 2 óra után utaztunk: a prímás, Soós tábornok, Csáky Imre és én. A különvonat várt az aszófői állomáson. Andrássy és Rakovszky szuronyos őrök között a második waggonban ültek és boldogan köszöntötték az érkező prímást, mintha neki köszönnék, hogy ily váratlanul utazhatnak ők is Budapestre, ahol őket bizonytalan végzet várja.

A vonat a Balaton mellett haladt. Sokáig látszott Tihany, amely most egy síró nemzet sóhaját visszhangozza. Lassan köd ereszkedett, az eső szemergett, a Balaton háborogni kezdett. Ugyanaz történt a mi lelkünkben.

Budapesten a Kelenföldi pályaudvaron leszállunk. Egy alezredes belép Andrássyhoz és Rakovszkyhoz. Az őrséget elszólítja, a két foglyot kéznél fogja és udvariasan egy autóhoz kíséri, amely az államfogházba indul.

Őeminenciája egyenesen a miniszterelnökségre hajt, ahol Bethlen és Bánffy fogadják. Már mindent tudnak. Meghallgatják a részleteket, azután megmutatják a szövetséges nagyhatalmak követeinek határozatát, hogy a királyt az entente veszi őrizetbe. Egy angol hadihajón viszi Konstanti-

nápolyba, ahol megvárja, míg végleges tartózkodása helyét kijelölik. Ez a határozat talán fölöslegessé teszi a detronizálást, s így a mostani kormány maradhat. Ha azonban az entente követeli a detronizálást, akkor a kormány megy s következik a káosz, amelynek örvénylő sötétjébe egyelőre csak az Isten szeme lát.

И. Девеньи:

Янош Чернох в первые годы контрреволюционной системы

(Резюме)

Архиепископ Венгрии с 1913 по 1927 г., Янош Чернох был одним из сторонников христианско-социалистического движения и католических стремлений к реформам, начавшихся в начале столетия. Как и многие из членов духовенства, он тоже от этого ждал оттеснения назад «антирелигиозного» социализма и буржуазного радикализма. В своих заявлениях он высказался за социальные реформы и для ослабления нищеты аграрной бедноты он предложил поселение, которое он сам осуществил на владениях архиепископства в г. Калоча. Несмотря на эти стремления к реформам, его взгляд на общество и воззрения, касающиеся общественного права, остались консервативными; в вопросе об избирательном праве он отожествился с реакционной политикой правительства партии труда и был одним из самых надежных союзников Иштвана Тисы и во время войны сделал все в интересах спасания дуализма.

В 1918 году, во время буржуазно-демократической революции – вместе с утверженим своей лояльности – он попробовал введением издавно требованной католической автономии спати церковные владения, затронутые постановлением правительство о земельной реформе, и держать в руках демократическую организацию низшего духовенства.

В 1919 году, после провозглашения Венгерской Советской Республики, он формально был пассивным, но в действительности развернул оживленнкю дипломатическую деятельность против диктатуры пролетариата и просил вмешательство крупных держав в интересах защиты церкви.

После подавления Венгерской Советской Республики Чернох стремился обеспечивать руководящую роль католической церкви в экономическом и политическом отношении. Его старыми противниками были социалдемократическая партия, выпонившая руководящую роль в революциях, и симпатировавшие ей либеральные и радикальные группы, по наряду с ними теперь он оказался перед господскими средними слоями, которые вместо традиционного консервативного руководства, уже представили фашистскую диктатуру, даже перед крестьянскими слоями, оставшимися после двух революций без земли. Эти два политических направления в одинаковой мере были связаны с антигабсбургской и протестантской традицией национальной независимости, возобновив ее антиклерикализм.

Сразу после прихода к власти контрреволюции, Янош Чернох стремился обеспечивать власть главы государства эрцгерцогу Йожефу, а должность премьерминистра – представителю христианской партии, Ищтвану фрудриху и походатайствовал за обоих у миссий Антанты – безуспешно. После выбора Хорти регентом Чернох стоял на основе «принципиального легитимизма», поддерживал связь с Каройом IV, но пока не считал актуальным возвращением короля. Во время первого королевского путча (в апреле 1921 г.) он остался пассивным, даже не имел сведения о возвращении короля на родину. Чернох решительно оповергнул утверждения императорского секретаря Веркмана, по которому Чернох перед путчом надолся бы, так сказать, в контакте с баварскими роялистами. В начале второго королевского путча (в октябре 1921 г.) Чернох опять остался пассивным, но после вооруженного столкновения в Будаерше, правительство попросило его, чтобы он посетил в Тихане заключенного короля и уговорил его отказаться от короны. О подготовке и ходе этого пути убедительную картину дает руководитель секретариатом архиепископства, Антал Леполд в своем рукописьмом дневнике, сохраненном в архиве архиепископства. Папский нунций предупредил Черноха не заступиться за правительство Бетлена. Чернох взялся за путь, но он подчеркнул, что он посещает короля с сознанием своего государственно-правового чина и не в качестве представителя правительства.

Он заявил, что сообщит королю о международном положении, возникшем после путча, но он не согласен уговорить его отказаться от короны. Чернох в таком смысле информировал потом Папский престол о своем пути в Тихане. Из дневника Леполда выясняется, что Бетлен стремился привлекать Черноха на свою сторону возможностью образования правительства партии мелких сельских хозяев и угрозой полевения и «хаоса». В то время Бетлен пока еще подчеркнул, что его правительство скорее уйдет в отставку, чем осуществит детронизацию.

После краха второго королевского путча контакт Черноха с правительством Бетлена стал все более тесным. Чернох поддерживал единую партию на выборах в 1922 г. и позже; в своих заявлениях для печати и выступлениях он подчеркнул свое доброе отнлшение с правительством, после же процесса о подделке франка он попробовал оказать помощь правительстви, используя свои отношения с Францией. В эти годы только редко возникло разногласие между правительством и архиепископом, который критиковал новеллу 1924 года о землевладении и который добился, чтобы в новеллу были внесены дополнения, и таким образом церковные владения обвободились от изъятия.

В это время уже начинается ослабеть христианско-социалистическое движение, временно оживившееся в начале контрреволюционной системы. Венгерский рабочий класс стал на сторону социал-демократической партии и реорганизованной в подполье коммунистической партии. Даже в последний год своей жизни (1927) Чернох считался с возможностью левого переворота, который сильно задел бы католическую церковь. Незадолго до его смерти Чернох в таком смысле дал информацию Ватикану, подчеркнув, что в отношении правительства он должен искать «модус вивенди», чтобы протестанты не перешли на сторону либералов и радикалов, т.е. чтобы католическая церков не изолироваласв.

I. Dévényi:

János Csernoch au cours des premières années du régime contre-révolutionnaire

(Résumé)

János Csernoch, qui fut de 1913 à 1927 prince-primat de Hongrie, compta au nombre de ceux qui soutinrent les projects de réforme des catholiques et le mouvement chrétien-socialiste, dont le démarrage remonte au début du siècle. Comme de nombreux autres membres du clergé, il attendait de cette tendance qu'elle sorte victorieuse de la lutte contre le socialisme, le libéralisme et le radicalisme bourgeois «anti-religieux». Dans ses déclarations, il prenait position pour les réformes sociales, conseillant des mesures destinées à adoucir la misère des travailleurs agricoles et les mettant en pratique sur ses propres terres, à l'évêché de Kalocsa. Malgré ces désirs de réforme, sa conception de la société et du droit constitutionnel devaient demeurer conservatrices; en ce qui concerne le droit électoral, il adopta les vues de la politique réactionnaire des gouvernements du parti du travail national, et il fut l'un des alliés les plus sûrs d'István Tisza, faisant tout ce qui était en son pouvoir pendant la guerre pour sauver le dualisme.

En 1918, à l'époque de la révolution démocratique bourgeoise, outre l'affirmation répétée de son loyalisme, il s'efforça, par l'introduction de l'autonomie catholique, réclamée depuis longtemps, de sauver les propriétés des fondations ecclésiastiques, touchées par la décret de la réforme agraire du gouvernement, et de garder en main les guides de l'organisation démocratique du bas-clergé.

En 1919, après la proclamation de la République des Conseils, il fit preuve d'une passivité formelle, mais déploya une activité diplomatique extrêmement active contre la dictature du prolétariat, réclamant l'intervention das grandes puissances en faveur de l'Eglise.

Après la chute de la République des Conseils, Csernoch voulut assurer à l'Eglise catholique un rôle économique et politique de pointe. Outre ses anciens ennemis, le parti social-démocrate – pervenu à un rôle dirigeant au cours des révolutions – et les groupements libéraux et radicaux sympathisant

avec lui, la prélat se trouva aussi face aux couches seigneuriales moyennes qui représentaient alors, non plus la direction conservatrice traditionnelle, mais une dictature nettement fasciste, et il dut même affronter les couches paysannes, toujours insatisfaites après les deux révolutions et réclamant des terres.

Ces deux tendances politiques étaient liées tout autant aux traditions anti-Habsbourg visant à l'indépendance qu'aux traditions protestantes, renouvelant l'anti-cléricalisme de ces dernières.

Tout de suite après la prise du pouvoir par les contre-révolutionnaires, János Csernoch, désireux de voir le pouvoir de chef d'Etat passer aux mains du granc-duc Joseph et d'assurer à István Friedrich, du parti chrétien, la présidence du gouvernement, alla demander, mais vainement, leur aide aux missions de l'Entente. A la suite de l'élection de Horthy au rang de régent du pays, le prince-primat prend parti pour le „légitimisme de principe" et est en rapport avec Charles IV, mais il ne considère pas alors le retour du roi comme adapté aux circonstances. Lorsque se produisit, en avril 1921, le premier putsch royaliste, il resta passif, et n'eut même pas connaissance du retour du roi en Hongrie. Le primat dementit formellement l'affirmation du secréraire impérial Werkmann selon laquelle le prélat aurait été en relations avec les royalistes bavarois avant la putsch. Au début du second putsch (october 1921), Csernoch resta de nouveau passif, mais le gouvernement, après le grave affrontement armé de Budaörs, lui demanda de rendre visite à Tihany au roi, prisonnier, et de le convaincre d'abdiquer. On trouve dans un journal manuscrit rédigé par Antal Lapold, le chef des bureaux du prélat, et figurant dans les collections des archives du primat, un rapport authentique sur les préliminaires du voyage à Tihany et le voyage même. Le nonce pontifical avertit alors János Csernoch de ne pas s'exposer aux côtés du gouvernement Bethlen. Csernoch accepta de faire le voyage, mais souligna qu'il se rendait auprès du roi pleinement conscient de sa dignité politique, et non pas en tant que représentant du gouvernement, afin de l'informer de la situation internationale postérieure au putsch, mais qu'il n'était en aucune façon disposé à le convaincre d'abdiquer. C'est dans ce sens que Csernoch informe la Saint-Siège de son voyage à Tihany, comme s'il voulait justifier sa démarche. Il rensort du journal tenu par Lepold que Bethlen s'efforça de gagner le prince-primat en faisant miroiter à ses yeux la possibilité de la constitution d'un gouvernement de petits propriétaires et en lui montrant le danger représenté par la poussée à gauche et le «chaos», afin qu'il exige du roi la publication d'une déclaration d'abdication. Bethlen déclara alors que son gouvernement démissionnerait plutôt que de détrôner le souverain.

Après l'échec du second putsch royaliste, les rapports entretenus par Csernoch avec le gouvernement Bethlen se resserèrent encore. Le prélat soutint le parti unifié lors des élections de 1922 et des suivantes; dans ses déclarations à la presse et ses discours, il souligna la qualité des rapports qui le liaient au gouvernement, et s'efforça de venir en aide au gouvernement Bethlen en appelant à son secours ses amis de France après 1926. Au cours de ces années, il y eût fort peu de divergences de vues entre le gouvernement et le prince-primat, qui condamna la loi complémentaire sur les propriétés terriennes de 1924, dont il obtint d'ailleurs la modification, sauvant par là les propriétés écclésiastiques de l'expropriation.

A l'époque, le mouvement chrétien-socialista, qui avait connu un essor passager au début du régime contre-révolutionnaire, était de plus en plus faible. La classe ouvrière hongroise suivait le parti social-démocrate et le parti communiste, réorganisé dans la clandestinité. Même au cours de la dernière année de sa vie, (1927), János Csernoch comptait encore avec l'éventualité d'un revirement à gauche qui aurait gravement touché l'Eglise catholique. Dans un rapport écrit peu de temps avant sa mort, c'est dans ce sens qu'il informe le Vatican de la situation en Hongrie, soulignant qu'il faut rechercher un „modus vivendi" avec le gouvernement, sans quoi les protestants passeraient du côté des libéraux et des radicaux, et l'Eglise catholique se retrouverait complètement isolée.

KÖZLEMÉNYEK

J. P. Ripoche:

BIZÁNC VAGY RÓMA? MAGYARORSZÁG VALLÁSVÁLASZTÁSI KÉRDÉSE A KÖZÉPKORBAN

Magyarország történetének már számos szakembere foglalkozott ezzel a témával. A tárgyat azonban két különböző irányból közelítették meg, aszerint, hogy Bizánc, vagy pedig a Nyugat oldaláról tárgyalták a kérdést. Ennek a cikknek célja az, hogy behatóan tanulmányozzuk a vallásválasztás problémáját, amellyel a magyarság a 10. század második felében, s a 11. század elején szembekerült, s mely választást jövője szempontjából sorsdöntőnek tekinthetünk.

A magyarok Kelet-Közép-Európában utolsóként vették fel a kereszténységet. Ezt a döntő lépést, amelynek megtételére a magyarok a 11. század elején kényszerültek, hivatalosan Róma vallási táborához csatlakozva, több politikai és személyi indítóok támogatta. Magyarországnak a nyugati kereszténységhez való hivatalos csatlakozása az Árpád-ház két fejedelmének, Gézának és Istvánnak[1] volt személyes döntése. Ez a két fejedelem céljai elérése végett önként úgy határozott, hogy a római hitre tér, mivel a kereszténység felvétele volt számukra a legjobb eszköz ahhoz, hogy megvalósítsák legbecsesebb tervüket: egy egyesült, s királyi magyar állam létrehozását. Elmondhatjuk, hogy Magyarország a 10. század második felében még nem annyira állam volt, mint inkább hatalmas terület, amelyet magyar törzsek laktak; ezek mindegyikének élén általában egy-egy fejedelmi vérből származó törzsfő állott.[2] 895-ben, amikor a magyarok a Kárpát-medencéhez érkeztek, a hét törzs, valamint a kavarok vagy kabarok – akik a 830-ban a kazár birodalmon belül végbement, a kazár kagán ellen való lázadás követ-

[1] *Györffy György:* Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn. Acta Hist. Acad. Hung., 17 (1971) 1–2. – Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Szerk.: *Pamlényi E.* Bp. 1974. 55–57. – *Pray György:* Historia regum Hungariae. Buda. 1801. 75–78. – *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. 1893. I. 22.

[2] *Szentpétery I.:* Scriptores rerum Hungaricarum II, Chronicon Posoniense 32–34; Chronicon Monacense 62. – *Györffy Gy.:* A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Arch. Ért., 97 (1970) 191–238. – Habár a későbbi (11. sz.) latin források (Scriptores rerum Hungaricarum) nem szólnak arról, hogy minden törzsfő fejedelmi vérből származó lett volna, a honfoglaló magyarok kortársa, Konstantinus Porphyrogennitus De ceremoniis aulae byzantinae (Bonni kiadás 1829, Reiski és Niebuhr) c. művében (690–691. l.) a magyar törzsfőket αρχοντας-nak hívja: βουλλα χρυση δισολδια γραμματα κωνσταντινου και Ῥωμανου τῶν φιλοχριστων βασιλεων Ρομαιων προς τους αρχοντας των Τούρκων. Az *archontas*-t széles értelemben használja: uralkodó. herceg (dux), fejedelem (princeps), – általában idegen származású személyek vonatkozásában. Azonban a De Administrando Imperio c. művének 38. és 40. fejezetében a magyar „vojevodosz-t" ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχον hívja. Hasonlóképpen ezt az elnevezést alkalmazza a délszláv törzsfőkre. Konstantin elismeri, hogy a magyaroknál egy nagyfejedelem és több fejedelem van, ahogy az a „turk" törzsfők részére címzett levelek idézése során kitűnik.

kezményeként csatlakoztak a magyarokhoz – alkották a magyar törzsszövetséget; ez a 10. század ötvenes, hatvanas éveiben már teljesen felbomlóban volt: egyik törzs a másik után függetlenítette magát a fejedelmi – Magyar – törzstől, melynek élén Árpád és utódai álltak.[3] A magyarok két nagyfejedelmének, *Kurszán*nak és *Árpád*nak halála – akik a magyarok törzsszövetségének tartóoszlopai voltak – lassan, de biztosan megindította a felbomlás folyamatát, olyannyira, hogy Árpád utódainak már nem volt hatalmuk a törzsek felett.[4] Ez a szétesési folyamat nemcsak Árpád halálának tulajdonítható, hanem a magyarok belső szervezetéből is következett. A magyar törzsek megtelepedése Pannóniának és Nagy-Morvaország volt területének különböző részein, valamint az egykori Dácia területén, meggyorsította a szövetségi egység felbomlását. Mihelyt a törzsfők megszerezték a maguk területét, mindegyik kiharcolta magának a nagyfejedelemtől – Árpád utódaitól – való függetlenséget. Egy egyszerű törzsfő így valóban urává lett területének, s kíséretével katonai arisztokráciát alkotva olyan hatalmat képviselt, amely csaknem felért az Árpádokéval. A régi törzsfők területéből *seigneurie*-k lettek (uruság), amelyek a magyarság nyugati és keleti kalandozásai folyamán megszilárdultak. Ezek a nyugat és kelet felé való kalandozások egyes területi fejedelmek számára lehetővé tették, hogy növeljék hatalmukat és függetlenségüket a nagyfejedelemmel szemben; így történt aztán, hogy *Gyula*, Erdély teljhatalmú ura, aki nem vett részt a kalandozó hadjáratokban, olyan hatalomra tett szert, hogy könnyen versenyezhetett a nagyfejedelemmel. Néhány törzsfő hatalmának ilyen mérvű megnövekedésével szemben *Taksony*, Géza apja, noha a magyarok nagyfejedelme volt, nem tudta legfelsőbb hatalmát gyakorolni.[5] *Bartha* Antal[6] szerint ez a szétesés a Lech-mezei csata után következett be, melynek következtében két törzsfőt, Lélt és Bulcsut (vagy Bölcs-et), fogságba ejtettek és I. Ottó német császár parancsára kivégeztek. Ez a 955-ös dátum, mint a szövetségi egység bomlásának kezdete, szemünkben kissé későinek látszik. A Lech-mezei csata nem az első magyar kudarc, a Merseburg melletti Riade-i csata 933-ban, amelynek folyamán a magyarok első ízben szenvedtek vereséget, tisztán mutatja az ezen a szövetségen belül megmutatkozó gyengeséget, s úgy tűnik, hogy ebben az időben mindegyik törzsfő a saját elhatározását követte, mit sem törődve a nagyfejedelem szándékával. Ilyen volt a belső helyzet képe a magyaroknál Taksony 971-ben bekövetkezett halála idején is, a törzsfők területi urak lettek, s területeik kis államok sorát képezték.[7] Taksony utóda, Géza, magában számot

[3] *Váczy P.*: Les racines byzantines du christianisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie. 34 (1941) 106. – *Bartha A.*: a 9–10. századi magyar társadalom. Bp. 1968, 161–162. – *Hóman B.*: Magyar történet I. Bp. 1935, 157.

[4] Histoire de la Hongrie des origines 55.

[5] *Váczy P.*: i. m. 106.

[6] *Bartha A.*: i. m. 161.

[7] *Moravcsik Gyula:* Byzantium and the Magyars című könyvében a következőket írja: . . . It is also important to remark that these „letters" (lásd a 2. jegyzetet) were addressed not to the *Prince* but to the *Princes* of the Magyars. Byzantium apparently considered the Magyars, as many other peoples, to be „barbarians" under the control of several leaders. Since at an earlier data Leo the Wise spoke of „the one chief" of the Magyars, we can conclude that terminology used in these later letters reflected the *decline of princely authority* and the growing independence of the chieftains during the reign of the Arpad's immediate sucessors. *Rudolf Lüttich:* Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert, „Historische Studien", Heft 84, Berlin 1910, második kiadás, Vaduz. 1965, idézi a Charakteristik der Ungarn c. fejezetben (34. l.): . . . Auch die europäischen Völker erfuhren nichts von einem die

vetett ezzel a helyzettel: a magyarok a külföld előtt barbárok színében tűntek fel, akik fosztogatnak, gyújtogatnak, s válogatás nélkül mindenkit legyilkolnak, aki csak útjukba kerül. Látta, hogy a belső helyzet sem jobb: a törzsszövetség felbomlott, s a legfelsőbb hatalom, amelyet ősapja, Árpád birtokolt, régen kicsúszott az utódok kezéből, s feledésbe merült. Géza első célja az volt, hogy a területi fejedelmek függetlenségét és önállóságát megszüntesse.[8] E törzsfők alatt ugyanis Magyarország több, független állam halmazává vált. A területi fejedelemségek megszüntetése jelenti Géza tevékenységének politikai aspektusát. E legfőbb célja eléréséhez az eszközt Géza a vallásban találta meg. A vallási orientációt akarta felhasználni arra, hogy a törzsfők hatalmát felszámolja, s arra is, hogy legyőzze félelmetes és hatalmas ellenlábasát, saját sógorát, aki a *gyula* vagy gyla címet viselő fejedelem volt Erdélyben.[9] Minthogy Gyulát Bizánc támogatta, idővel megszerezhette volna törzsének az elsőbbséget Árpád és a Megyer-törzs felett, s azt a tervet, amelyet Géza dédelgetett, épp olyan könnyen ő is megvalósíthatta volna. Jóllehet ez a terv még nem érlelődött meg Gyulában, aki ebben az időben azzal volt elfoglalva, hogy a görög rítusú kereszténységet saját területén elterjessze, mégsem elképzelhetetlen, hogy a bizánciak támogatásával ő is elérhette volna a célt – a hatalom központosítását –, amire Géza törekedett.[10]

Nem szabad szem elől tévesztenünk egy vallási szempontból fontos tényt: még mielőtt Géza elhatározta volna, hogy a német császársághoz fordul segítségért terve megvalósításához, a gyulák erdélyi fejedelmi háza már keresztény volt. 952-ben Gyula fejedelem, Géza apósa, a konstantinápolyi udvarba ment.[11] Ez a látogatás béke idején történt; a békeszerződés 943-ban jött létre az I. Romanos Lekapenos nevében tárgyaló Theophanos protovestiarios valamint a magyarok között. Ebben a magyarok kötelezték magukat arra, hogy öt évig nem támadják meg a bizánci császárságot.[12] Amikor Gyula látogatást tett a kelet-európai császárság fővárosában, VII., Bíborbanszületett Konstantint találta a birodalom élén. Ez a tudós császár, akit hajlamai inkább a filozófia és történelem, mint a háborúskodás felé vonzottak, kedvező fogadtatásban részesítette jeles vendégét. „De administrando imperio" c. művében, amelyet fia, a későbbi II. Romanos császár számára írt 954–55-ben, VII. Konstantin azt mondja, hogy ez a vendég a magyar törzsszövetség hierarchiájában a második helyet foglalta el, s Bulcsu *karchas* csak a harmadik helyen állt.[13]

übrigen Fürsten überragenden ungarischen König; ihnen war jeder Stammesfürst ein Rex. – Tovább a magyar törzsszövetségről: „. . .Die lockere staatliche Gebundenheit des ganzen Volkes gestattete den Stämmen in voller Selbständigkeit Kriegs- und Beutezüge zu unternehmen. . ."

[8] *Györffy Gy.:* Dem Gedächtnis Stephans. . . 2.

[9] *Váczy:* i. m. 107. – Histoire de la Hongrie des origines. . . 56.

[10] *Váczy:* i. m. 107.

[11] *Moravcsik Gy.:* The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. Studia Byzantina, 1969. 328; – *Uő.:* Byzance et le christianisme hongrois. XVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna. 1969, 326.

[12] *Louis Bréhier:* Vie et mort de Byzance (Evolution de l'Humanité). Paris. 1968. 158; – *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois, 326; – *Uő:* The Role of the Byzantine Church. . . 327–328.

[13] *VII. Bíborbanszületett Konstantin:* De administrando imperio, 40. fej.; Moravcsik–Jenkins ford. Bp. 1949.

Konstantin jól ismerte ennek a látogatásnak az indítóokait, hiszen négy évvel előbb, 948-ban, ő térítette meg a zalai Bulcsu vezért, Kál fiát, a horka címet viselő méltóságot, valamint Árpád dédunokáját, Termacsut (Tormást); ugyanakkor Bulcsut patríciusi rangra emelte, Tormásnak pedig a „barát" (amicus = philos)[14] címet adományozta. VII. Konstantin most felajánlotta, hogy Gyula keresztapja lesz, mint ahogy korábban Bulcsu keresztapaságát vállalta. Gyula a keresztségben az István nevet kapta, s hasonló megtiszteltetésekben és ajándékokban részesült.[15] A fejedelem, akit a bizánci császár igazi egyeduralkodónak tekintett, azt kérte, küldjenek el hozzá egy görög hithirdetőt, hogy népét megtérítse.[16] Theophylaktos pátriárka, aki I. Romanos Lekapenos egyik fia volt, eleget tett ennek a kívánságnak; választása Hierotheos szerzetesre esett, aki ebből az alkalomból Turkia (=Magyarország) püspöke címét nyerte.[17] Turkia püspökének az volt a megbízatása, hogy minden magyar törzsnek hirdesse a keresztény hitet, a rábízott küldetésnek azonban Gyula területére kellett korlátozódnia, mely a Tisza, Temes és Körös között terült el, mivel a többi törzs ellenséges szemmel nézett minden keresztény behatolást. Ezen a területen Hierotheos – mint missziós püspök, püspökségi székhely nélkül – ugyanazt a feladatot végezte, mint elődei a Fekete-tenger partvidékén a 7–8. században, s mint Cirill és Metód a szlávoknál; térítő tevékenysége során nem talált nagyobb akadályokra, mivel a helyi lakosság már ismerte az ortodox kereszténységet, közvetlen szomszédaik, a bolgárok közvetítése révén (a bolgárok megkeresztelkedése 860–864 táján ment végbe).[18] Egy, a 11. század elejéről származható pecsét arra enged következtetni, hogy Hierotheos térítő tevékenységét utóda, Theophylaktos folytathatta. A pecsét egyik oldalán Szent Demeter képe látható, a másikon a következő görög felirat olvasható: *K(υρι)ε β(οή)θ(ει) Θεοφυλά(κτω) (ἐ)πισκό(π)ῳ Τουρ(κ)ων.* (Uram, segítsd Theophylaktost, a turkok püspökét).[19] A pecséten látható Szent Demeter-ábrázolás Györffy György figyelmét Sirmium (Sremska Mitrovica = Szávaszentdemeter) felé irányította, ahol a középkorban tiszteletére emelt kolostor állt; ez fontos központja lett a görög kereszténység terjesztésének. Figyelemre méltó, hogy Sirmium városába görög szertartású püspökséget helyeztek; a 9. század folyamán ez lett Pannónia püspöki székhelye.[20] Szerintem a szerző oly fontos tanulmánya csak részben vezet minket

[14] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois. . . 327.

[15] Uo.

[16] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois, 326; – *Uő.:* The Role of the Byzantine Church, 328; – *Uő.:* Bizánc és a magyarság. Bp. 1953, 54; – *L. Bréhier:* Vie et mort de Byzance, 142. (I. Romanos fia 13 éves volt, amikor a patriarchátust elfoglalta); – *Györffy Gy.:* A magyar kereszténység kezdetei. Élet és Tudomány, 27 (1972) 13. sz., 609.

[17] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme 326.

[18] Latinski izvori za bulgarskata istorija. II. köt. Sofia 1960. 287; *Louis Bréhier:* Vie et Mort de Byzance, Paris, 2. kiad. 1969, 114; *Franz Dölger:* Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal. 1953, 344; *W. N. Zlatarski:* Geschichte der Bulgaren, I. Leipzig, 1918. 43; *G. Ostrogorsky:* Geschichte des byzant. Staates 2. kiad. München. 1952, 185–186.

[19] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois du Moyen âge. XVI Corso di cultura sull'arte bizantina e ravennate. Ravenna. 1969. 326–327. – *V. Laurent:* Ὁ ΒΑΡΔΑΡΙΩΤΩΗ ΤΟΥΡΚΩΝ. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois? Recueil dédié à la Mémoire du Professeur Peter Nikov. Bulletin de la Société historique bulgare. Sofia (1939), 16–17, 275–288.

[20] *Györffy Gy.:* A magyar kereszténység kezdetei. 612; – *Uő.:* Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter aus dem 12. Jahrhundert. Studia Slavica, 5 (1959) 9–74.

Theophylaktos tevékenységéhez. Sajnos, források tanúsága hiányában kénytelenek vagyunk hipotetikus magyarázatot adni a pecsét eredetére és Hierotheos utódjának tevékenységére. Több mint valószínűnek tartom, hogy Hierotheos – ismeretlen évben bekövetkezett – halála után Theophylaktos püspök folytatta a térítési tevékenységet az erdélyi területen mindaddig, amíg Gyula utódait Szent István fogságba nem ejtette és a szóban forgó területet a magyar királysághoz nem csatolta. Ez esemény után Theophylaktosnak más lehetősége nem maradt, mint a legközelebbi ortodox ritusú püspökséghez fordulni, Sirmiumhoz, hogy tovább tudja folytatni tevékenységét. Habár a pecsétfelirat szerint „a turkok püspöke" s a „turk" elnevezés minden török eredetű népre vonatkozik,[21] – ezen a néven szerepelnek a vardarióták és a bolgárok is, akik szintén török eredetűek, habár az utóbbiak később elszlávosodtak, – a bizánci források főleg a magyarokat nevezik *turkoi*nak (ezt az elnevezést gyakrabban alkalmazzák a magyarokra, mint az *ungroi*-t), s egészen a 12. századig használatban marad.

Az a tény, hogy egy püspök élt Magyarországnak ezeken a keleti részein a 10. sz. második felében, hozzájárult a görögkeleti kereszténység meghonosításához és bazilita (görög) kolostorok alapításához. Ezek szerint ez az első vallási áramlat Magyarországon, amely Bizáncból jött. A magyarok nem a bolgárokkal való érintkezés révén ismerkedtek meg az ortodox hittel, hanem már a Fekete-tenger északi partvidékén való tartózkodásuk alkalmával. Igaz, hogy az ortodox kereszténység elterjedése a Fekete-tenger partvidékén a magyar törzsszövetségnek csak az uralkodó rétegeit érintette, s nem vált általánossá, mint ahogyan az Erdély esetében történt. Mielőtt a magyarok megszállták volna a Kárpát-medencét (895-ben), s mielőtt ezt a földet választották volna új hazájuknak, az onogurokkal együtt (6. sz. vége – 7. sz.) a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén tartózkodtak. Az onogurokkal egyetemben a *Kovratos* által alapított onogur–bolgár birodalom keretébe tartoztak, s közvetlen érintkezésbe kerültek a bizánci kulturális, vallási és kereskedelmi központokkal.[22] Ezek a központok, Phanagoreia és Chersonnesos (Khorsoun), ebben az időben már régóta élénk tevékenységet folytattak a mai Krím-félszigeten. Az ott élő pogány népek térítésének meggyorsítására Bizánc püspökségeket alapított; ezek a püspökségek ugyanazokat a funkciókat töltötték tehát be, mint a 8–9–10. század nyugati püspökségei. A 7. sz. második felében Kovratos birodalma széthullott. A szétbomlás okát az alapító halálában s a négy fia közötti széthúzásban kell keresnünk; elősegítette ezt még egy másik veszedelem is, a kazár betörés (kb. 679-ben). Bajan (vagy Bajanos), Kovrát egyik fia, törzsével, valamint a magyarokkal a birodalom régi területén lakott. Ezt a területet aztán megrohanták a kazárok, s hatalmuk alá vetették az ott lakó népeket. A magyarok két évszázadon át kazár uralom alatt kényszerültek élni, míg aztán kiszabadították magukat a kazár hatalom kötelékéből. 830-ban a kazár közösségben felkelés tört ki: az egyik törzs fellázadt a kagán ellen. A lázadás következményeképpen a kabarok vagy kavarok (=lázadók) elszakadtak a fentebbi közösségtől, s a magyarokhoz csatlakoztak. A kazár uralom alatt a magyarokat éppúgy, mint a partvidéken élő többi népet, két vallási áramlat érte: a bizánci és a muzulmán. Mióta

[21] *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica I. Berlin. 1958.

[22] *Moravcsik Gy.*: Zur Geschichte der Onoguren. Studia Byzantina, 1969, 104, 112; – *Uő.*: Die byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker des Schwarzen Meeres. XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford. 1966, 4–11.

Mohamed, az Iszlám prófétája 632-ben meghalt, a muzulmán birodalom Örményország és a Kaukázus elfoglalásával növelte vallási befolyása szféráját. A Fekete-tenger partvidéke a muzulmán hittérítőknek, akárcsak a bizánci misszionáriusoknak, kedvelt működési területe volt. A kazár kán udvarát a 8. század, s a 9. század elején elárasztották a három vallási áramlat – az ortodox, az iszlám és a zsidó – hitterjesztői.

Ahogy a magyarok és kabarok kiváltak a kazár uralom kötelékéből, közösen új tartózkodási területet választottak. Letelepedtek a Dnyeper, Dnyeszter, Prut, Szeret és Duna folyók között, s itt maradtak egészen a besenyők 895. évi támadásáig. Ennek a vándorlásnak a folyamán aztán, az Alduna-vidékén való tartózkodásuk alatt, a magyarok találkozhattak a szlávok két apostolával, Cirillel és Metóddal. Ez a két találkozás alkalmat adott a magyaroknak, hogy jobban megismerjék az ortodox hitet. Az első találkozás egy krími keresztény város ostroma folyamán Cirill és a vad magyarok egy csapata között jött létre, akik „farkasmódra üvöltöttek".[23] Ez a találkozás azzal végződött, hogy a magyarok vezére megígérte: keresztény hitre tér.[24] A második találkozás Metóddal történt a Duna partján, ahova a magyarok „királya" hívta meg.[25] Ezek a találkozások Konstantin halála előtt (861-ben), illetve a 880–881-es években történhettek. A róluk említést tevő két szláv legenda későbbi eredetű, mint maguk az említett események. A két legenda földrajzi vonatkozásai betekintést engednek a magyarok vándorlásába a 830 utáni időkben – ebben az évben hagyták el a kazárokat. Valószínű, hogy a honfoglalás a Kárpát-medencében nem halványította el az ortodox vallásnak az emlékét, mellyel a Fekete-tenger mellékén ismerkedtek meg először.

Gyula 952. évi konstantinápolyi látogatása, amelyet megkeresztelkedése, majd egy görög püspök Magyarországra küldése követett, utat nyitott a bizánci kereszténység térhódítása előtt, de ez Gyula utódai idején már visszahatást keltett: egy Bizánc-ellenes tábor kialakulásához vezetett, amelyet Géza és István képviselt.

Géza, környezete tanácsára, feleségül vette Erdély fejedelmének (Gyula–Istvánnak) leányát, Saroltot.[26] Sarolt az ortodox vallásban nevelkedett; valószínű, hogy Hierotheos püspök keresztelte meg.[27] Amikor Gézával házasságot kötött, ortodox szerzeteseket választott, hogy elkísérjék a székvárosba, Esztergomba. Ezek a szerzetesek, Sarolttal együtt közvetlen hatást gyakoroltak Géza vallásválasztására, aki ekkor még pogány volt. Ez a vallási befolyás Vajkot (Istvánt), Sarolt és Géza fiát sem kerülte el; rá ez a nevelés igen mély hatást tett. Fejtegetéseinknek ezen a pontján fel kell tennünk a következő kérdést: vajon Géza, aki az ortodox vallás hatása alatt állt, miért fordult mégis a német császársághoz, s nem Bizánc felé?

[23] *Moravcsik Gy.:* Bizánc és a magyarság... 37; – *Uő.:* Byzantine Church... 258; – *F. Dvornik:* Les légendes de Constantin et de Méthode de Byzance. Prague. 1933. 360.

[24] *Király Péter:* A magyarok említése a Konstantin-legendában. Magyar Nyelv, 70 (1974). 1–11; 157–173.

[25] *F. Dvornik:* i. m. 392; *Király Péter:* Magyar Nyelv 70, 269–285; 406–430; *V. Vavrinek:* Ugъrьskyjь korolь Dans la vie vieuxslave de Methode in: „Byzantinoslavica" XXV, 2, Prága. 1964. 261–269.

[26] *Szentpétery I.:* SRH Chronicon Monacense, 66. *Moravcsik:* Studia Byzantina 332; *Váczy:* i. m. 106; – *Kniezsa I.:* Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode. Études Slaves et Roumaines, 1 (1948) 238–239.

[27] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongr. 328; – *Németh Gy.:* A magyar kereszténység kezdete. Budapesti Szemle, 256 (1940), 21; – *Szentpétery:* SRH Chronicon Henrici de Mügeln p. 145.

Bizánctól Gézának nem volt mit remélnie, ezenkívül a keletrómai császárság hivatalosan elismerte a magyar törzsek jelenlétét Kelet-Közép-Európában: a levelek, amelyeket VII. Biborbanszületett Konstantin *Turkia archonjaihoz*[28] (Magyarország területi vezéreihez) intézett, kézzelfogható bizonyságai a területi viszonyok elismerésének, s ha Géza az ortodox hitre tér, a második helyre szorult volna vissza, mivel az első a gyulák leszármazottainak volt fenntartva. Hogy visszanyerje a hatalmat, amelyet őse, Árpád bírt a régi törzsszövetség keretében, s mely ekkorra már szétbomlott, Géza a német császárság felé fordult.

973-ban császári gyűlést hívtak össze Quedlinburgba, ahol I. Ottó elnökölt; a cseh, lengyel és orosz követségek mellett jelen volt a magyar követség is, amely tizenkét, Géza által küldött előkelőből állt. A gyűlés folyamán Géza szóvivője közölte I. Ottóval ura kívánságát: arra kérte a császárt, hogy nyugati misszionáriusokat küldjön.[29] Ottó eleget tett a magyarok nagyfejedelme kérésének, s Passau püspökét – Pilgrimet – bízta meg azzal, hogy német és szláv misszionáriusokat küldjön ki. A következő év folyamán – 974-ben – Pilgrim küldöttei megtérítették Gézát, s öccsét, aki a keresztségben a Mihály nevet nyerte, valamint környezetüket.[30]

A vallásválasztás kérdésében Géza kitűnő tanácsadóra talált hitvesében. Az ő ösztönzésére tette meg azt a merész lépést, hogy a német császárság felé orientálódjék. Ha hihetünk a magyar forrásoknak, amelyek Saroltról beszélnek, megállapíthatjuk, hogy Géza hitvese amazon-jellemű asszony volt, szeretett hadakozni, inni és lovagolni; bár a keresztény hitet vallotta, a pogány szokások maradványai még hatással voltak rá.[31] Ő irányította férjét, s nagyon lehetséges, hogy az a hadjárat is, amelyet saját vérei ellen indítottak, az ő műve volt.

Az első Magyarországra érkező misszionárius a sváb eredetű Szent Wolfgang volt, akit Bajorországból küldtek ide. Magyarországi tartózkodása rövid volt, Pilgrim passaui püspök kérésére a császár visszahívta őt, s Regensburg püspökévé nevezte ki. A magyar kalandozások emléke nyugaton, különösen pedig Németországban, arra késztette Gézát, hogy császári szomszédjával jó viszonyt tartson fenn. II. Ottó (972-983), aki Theophano bizánci hercegnőt vette feleségül, barátja lett Gézának, olyannyira, hogy elküldte hozzá a magyarok megtérítésére Verdun püspökét, Brunót.[32] Az a barátság, amelyet II. Ottó Gézával kötött, szükségszerűen egyházi érdekeket is szolgált, s így Bruno verduni püspök jelenléte a jövendő magyar egyházat Passau püspöki joghatósága alá kellett hogy vesse. Salzburg, Közép-Európa egyik legrégibb püspöki székhelye azonban tiltakozott Passau hegemóniája ellen. A két püspökség között nézeteltérés keletkezett, s a császárnak kellett a döntőbíró szerepében véget vetnie ennek a viszálykodásnak. Az, hogy Géza, öccse,

[28] *Jadran Ferluga:* Vizantijsko carstvo i južnuslovenske Države od sredine IX. de sredine X. veka. Institut d'Études Byzantines 13 (1971) 83; – *Moravcsik Gy.:* A magyar történet bizánci forrásai. A magyar történettudomány kézikönyve, 1(1934). 149.

[29] *Hóman B.:* i. m. 167; – *Pauler Gy.:* i. m. 22; – *Váczy P.:* i. m. 107; – *Csóka Lajos:* A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. Szent István Emlékkönyv. I. Bp. 1938, 275; – *Györffy Gy.:* A magyar kereszténység. . . 636.

[30] *Hóman:* i. m. 167; – *Pauler:* i. m. 24; – *Csóka:* i. m. 281.

[31] *Pauler:* i. m. 22; – *Csóka:* i. m. 276.

[32] *Csóka:* i. m. 280; – *Váczy:* i. m. 108.

[33] *Pauler:* i. m. 26. Vajk születési évét 977-re teszi; *Vajay Szabolcs:* Géza nagyfejedelem és családja. – Székesfehérvár évszázadai I. 1967, azt mondja, hogy István (Vajk) 975-ben született. Ha

Mihály, s fia Vajk[33] megkeresztelkedett, még egyáltalán nem jelentette azt, hogy Taksony utóda már elnyerte az Ottók császárságának támogatását és bizalmát, mert a térítés nem annyira Magyarország, mint a német püspökök érdekeit szolgálta. Hogy hatalmas szomszédját katonailag is támogassa, Géza szövetséget kötött Civakodó Henrikkel, Bajorország hercegével, a császár rokonával. Ezt a szövetséget házassági kapcsolat erősítette meg, amely Géza fia, Vajk, aki a keresztségben az István nevet nyerte, és Civakodó Henrik lánya, Gizella között jött létre.[34]

A német császárság támogatása által megerősödve Géza hadi vállalkozásokba kezdett a magyar territoriális vezérek ellen, akik a kalandozó hadjáratok idején és a Lech-mezei vereség után kezükbe kerítették a hatalmat, és saját területeik számára függetlenséget biztosítottak. Géza akciója ilyen szempontból Martel Károly és Kis Pipin fellépéséhez hasonlítható, akik – mindketten a 8. században – hozzájárultak a meroving királyságok felszámolásához, s ezáltal előkészítették a terepet Nyugat- és Közép-Európában Nagy Károly fellépéséhez.[35] Magyarország helyzete a 10. sz. második felében valóban meglehetősen hasonló ahhoz, amelyet ezek a nyugati uralkodók teremtettek. Géza hozzákezdett ahhoz, hogy a kereszténység nevében felszámolja a kevésbé hatalmas törzsfői területeket, azonban az a törekvése, hogy a magyar népet egyetlen hatalom körül egyesítse, számtalan akadályba ütközött, melyet gyakran a pogány nemzetségfők ellenállása váltott ki. Ezek népüket ellenállásra szólították fel, s ha Géza végre akarta hajtani terveit, szüksége volt a német lovagok segítségére ahhoz, hogy ezeknek a lázadozásoknak véget vessen. Sajnos ebből a századból semmiféle írásos forrásunk sincs, amely fényt vetne Géza magatartására a pogány magyar törzsekkel szemben hadjárata folyamán, csupán egy legenda őrizte meg a szájhagyományt arról, hogyan viselkedett Géza népirtó és testvérölő hadjárata alatt, ez pedig arról beszél, hogy Géza keze rokonvérben ázott.[36]

Géza álma kezdett valóra válni, sikerült majdnem minden törzset letörnie, kivéve az erdélyi gyulák törzsét, valamint Ajtony törzsét az Aldunánál, ez 997-ben bekövetkezett halála miatt maradt el.

Bár Géza a magyarok egyesítésénél, majd kereszténységre való térítésüknél erőszakhoz is folyamodott, ennek a magyar Kis Pipinnek megvolt az a nagy érdeme, hogy elsőnek jelölte ki az utat egy hierarchizált kormányzat felé, mely utóda, I. István alatt központi királyi kormányzat lett. Géza halálakor s István kormányzatának kezdetén, 997-ben, felkelés tört ki, amelynek mozgatója Koppány volt, István nagybátyja, aki pogány lévén, hevesen tiltakozott az ellen, hogy a keresztény gondolat bármilyen módon

---

összevetjük a két születési dátumot, a következő eredményre jutunk: Istvánt nem keresztelhették meg a Pilgrim passaui püspök által küldött misszionáriusok 974-ben. Másrészt a források – Legenda maior, Chronicon Monacense 62, Chronicon Posoniense – a következőképpen beszélnek István megkeresztelteté séről: „. . .Iste etiam cum Sancto Adalberto Pragensi episcopo sanctum regem Stephanum baptizavit" (Chronicon Posoniense). „. . .Deodatus de comitibus Sancti Seuerini de Apulia fundator monasterii Tata, qui quidem sortiebatur nomen et cum Sancto Adalberto Pragensi episcopo Sanctum Stephanum baptizavit" (Chronicon Monacense).

[34] *Pauler:* i. m. 28; – *Váczy:* i. m. 107; – *Györffy:* Dem Gedächtnis. . . 2; – Chronicon Monacense SRH II, 67; – Histoire de la Hongrie des origines. . . 56; – *Hóman:* i. m. 171–172.

[35] *Louis Halphen:* Charlemagne et l'Empire carolingien (Evolution de l'Humanité). Paris. 1968, 25–27.

[36] *Györffy Gy.:* Dem Gedächtnis. . . 2; – *Vajay:* Géza nagyfejedelem. . . 77, 81.

behatoljon Magyarországra.[37] A minden új vallási befolyás ellen való tiltakozás valójában azonban csak ürügy volt arra, hogy elérje célját, s ez nem volt más, mint az Árpádok birtokainak elfoglalása, melyeket Géza döntése elütött kezéről. Céljának elérésére Koppány vérfertőző házasságot[38] tervezett az elhunyt nagyfejedelem özvegyével *(per incestuosum copulare connubium)*, majd a házasság után Istvánt is el akarta tenni láb alól, hogy kezébe kaparintsa az Árpádok fejedelmi székhelyét, amely ebben az időben Esztergom volt.

István tudomást szerzett Zerind fia Koppánynak, a somogyi vezérnek szándékáról. Hadat indított, amelynek vezérei *Hunt* és *Pázmány* voltak, – két sváb eredetű lovag István zsoldjában, – a legfőbb parancsnokságot pedig a német születésű *Vencelin*re vagy *Vecelin*re bízta, aki Veszprém felé vezette a seregeket; itt folyt le aztán az ütközet. A csatában Somogy vezérét elfogták, testét felnégyelték, darabjait Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe, s Erdély egy városába küldték.[39] Pauler Gyula szerint[40] Gyula vezérnek figyelmeztetés gyanánt. Koppány lázadásának elnyomása elrettentő példát szolgáltatott a többi magyar úrnak, akik ellene szegültek a kereszténység behatolásának.

Mihelyt a pogány lázadást vérbefojtották és a lázadót megbüntették, István felhasználta az alkalmat arra, hogy a térítő tevékenységet ezúttal az egész népre kiterjesztesse. A német és szláv hittérítőknek nem sikerült a térítést a 10. századi Magyarország egész területén megindítani, mert Géza, habár keresztény volt, megtűrte a pogányságot is; ő maga tisztelte a keresztények keresztjét, de mellette a pogány isteneket is.[41] István, mint a 27 éves korára Prága püspökévé lett Szent Adalbert (Vojtech) lelki gyermeke, nem tűrhette a pogány vallás jelenlétét országában. Adalbert, aki személyi okok miatt elhagyta prágai püspöki székhelyét, s Rómába indult, rövid időre megszakította útját az Árpádok esztergomi fejedelmi székhelyén: kioktatta Istvánt a kereszténység fontosságára, s valószínűleg a szentírás olvasásába is bevezette.[42] István magába szívta a vallási tanítást, amelyet lelki vezetője 993. évi rövid tartózkodása alatt öntött lelkébe, s elhatározta, hogy abban az esetben, ha a magyar urak makacsul ellenállnak a térítésnek, erőszakot is alkalmaz. István nem vett részt közvetlenül a térítésben, azonban támogatása által, amelyben a szláv hittérítőket, nevezetesen Szent Adalbert tanítványait, Radlát és Aschrikot (Ascherik) részesítette, nagyban hozzájárult a római katolikus

[37] *Szentpétery:* SRH II P. 66, 36, 144; – *Pauler Gy.:* i. m. 27.

[38] Képes Krónika. Bp. 1968 (fakszimile kiad.) I. 35; *Györffy Gy.:* Dem Gedächtnis 2.

[39] *Györffy Gy.:* Der Aufstand von Koppány. Studia Turcica, Bp. 1971, 176–177; 182, 210.

[40] *Pauler Gy.:* i. m. 35.

[41] *Thietmari Merseburgensis Episcopi* Chronicon, in „Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr von Stein-Gedächtnisausgabe. Band 9, Darmstadt. 1962. Liber VIII. cap. 4. (444. old.) „Hic (i. e. Géza) Deo omnipotenti variisque Deorum inclusionibus immolans cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad heac facienda satis potentem se affirmavit." – *Bogyay Tamás:* Vom Taschenblech zur Basilika. Das Bildwerk I. vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin. 1942; 8; *Hóman B.:* i. m. 175; – *Pauler Gy.:* i. m. 24; Histoire de la Hongrie des origines. . . 56.

[42] *Jadwiga Karwasińska:* Pomniki dziejowe Polski (Monumenta Poloniae Historica), Series Nova, Tomus IV fasc. 1, Warszawa, 1962, (XIX), 28. Redactio Imperialis vel Ottoniana; fasc. 2, Warszawa. 1969, (XXIII), 61. Redactio Brevior; *Hóman B.:* i. m. 172–173; *Galla Ferenc:* Szent István apostoli tevékenykedése és e téren ismertebb munkatársai. Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 296; *Balanyi György:* Szent István mint a magyar keresztény Egyház megalapítója és szerzője. Uo. I, 333–334; *Csóka J. Lajos:* i. m. 284–285; *Uő.:* Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? „Regnum" Bp. 1942–43, 158–160.

kereszténység terjesztéséhez. A szláv hithirdetők mellett jelentős szerepet játszottak német és olasz misszionáriusok is, nevezetesen a querfurti Bruno[43], a velencei Gellért (ez utóbbit később szentté avatták). Mihelyt a nép keresztvíz alá hajtotta fejét, István a magyar törzsfők régi területeit egyházmegyékre osztotta, s ezekben püspökségeket alapított. A püspökségek alapítása megteremtette az előfeltételeket az egyházi bíráskodás és a területi elhatárolás megteremtéséhez; ezek mintájára alakították ki a helyi kormányzatot, az ispáni hatalommal. A püspökségek élére a király akaratából Szent Adalbert tanítványai és társai kerültek, de ezenkívül más nyugati papok is; így pl. a – valószínűleg benedek-rendi – francia Bonipert pécsi püspök lett.[44] A király elhatározásából s a pápa beleegyezésével. Esztergom érsekség lett; az ennek az egyházmegyének élén álló személy töltötte be Magyarország prímásának funkcióját. Magyarország első prímása Anasztáz (Aschrik) lett, Szent Adalbert társa és tanítványa.[45]

Mihelyt megállapították a püspökségeket, István elrendelte, hogy – több környező település szükségleteire – a falvakban templomokat emeljenek. A király magára vállalta ezek egyházi ruhákkal való ellátását; a püspököknek a papokról és liturgikus könyvekről kellett gondoskodniuk. Hogy népe valóban gyakorolja is hitét, István elrendelte, hogy a vásár napját a hét hetedik napjára tegyék; e királyi határozat óta nevezik ezt a napot vasárnapnak (= vásárnap). A vásárt általában a templom előtt tartották, ahol erre a célra helyet jelöltek ki; a bíró feladata volt, hogy őrködjék a vásár rendje felett, s a felett is, hogy az emberek a templomba is betérjenek.

Hogy tervét megvalósíthassa, a magyar királynak az ország keleti részéből is el kellett tüntetnie a pogányság utolsó maradványait. Az erdélyi Gyula és az aldunai Ajtony jelenléte fékezte a hatalom központosítását és a nép egyetlen személy körül való egyesítését.

Az ezredik évben István Rómába küldte Szent Adalbert tanítványát, Aschrikot, hogy beszámoljon a pápának a Magyarországon folytatott térítő tevékenységről,[46] II. Szilveszter pápa (= Gerbert d'Aurillac) – tanítványával, III. Ottóval egyetértésben, aki Aschrik megérkezésekor éppen Rómában tartózkodott, – elküldte neki a koronát.

[43] *J. Karwasińska:* Pomniki dziejowe Polski, Series Nova, Tomus IV. fasc. 3. Warszawa. 1973. *Vita Quinque fratrum eremitarum,* (X) 142 jegyzet, 52. l. *Brunonis Querfurtensis epistola ad Henricum regem,* 97–98. és 100. – *Csóka J. Lajos:* Regnum, Bp. 1942–43, 162. – Querfurti Bruno, ki később regensburgi püspök lett, II. Henrik szász királynak (később római császár lett) címzett levelében elbeszéli misszionáriusi életét a „fekete magyaroknál".

[44] *Hóman:* i. m. 199; *Pauler:* i. m. 54; *Balanyi:* i. m. 339; *Galla:* i. m. 322.

[45] *Hóman:* i. m. 199. Adalbert tanítványát, Anasztázot mondja Esztergom érsekének; a SRH II. Legenda Sancti Stephani de Hartwick 416 Sebastianus nevét említi: „Sebastianus nomine cuius probabilis vita et devota in Dei servitio religio habebatur. Hunc rex venerabilis miro cepit amore diligere, quia quanto quis religiosior, tanto ei erat acceptior. Illum ergo ob vita merita pontificali honore dignum indicans, regendo Strigoniensi archiepiscopatui. . ." – *Györffy Gy.* szerint – Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archivum Historiae Pontificiae, 7 (1969), 101, – Aschriknak szerzetesi neve Anasztáz volt. Feltevését nem lehet elvetnünk, mert Anasztáz sokkal ismertebb a magyar egyháztörténelemben, mint Sebestyén, akiről igen kevés említés esik, de ez esetben a következő kérdés merül fel: ki volt akkor Kalocsa első érseke? SHR II. Szt. István legendája, 416, Aschrik episcopos Colocensi-t említi, és a Pray-kódex ezt megerősíti.

[46] *Pauler Gy.:* i. m. 40; – *Györffy Gy.:* Archivum Historiae Pontificiae 101.

Hóman szerint[47] Istvánt 1000. december 25-én, Fehérváron kente fel királlyá Aschrik (vagy Anasztáz).[48]

Amikor István megkapta Rómától a koronát, elhatározta, hogy véget vet a Gyula-törzs erdélyi uralmának. Ennek vezérében legnagyobb vetélytársát látta, mivel Bizánc támogatta, s ezáltal akadályozta őt államának megalapításában. A magyar források szerint 1002. évben[49] I. István Erdély ellen vonult, ahol anyai nagybátyja székhelye volt; a hadjárat során Gyula, felesége, valamint két fia fogságba esett. Néhány évvel később Ajtony, a „fekete magyarok" vezére került sorra: István elhatározta, hogy megfékezi ezt a makacs urat, aki nem akarja elismerni őt a magyarok királyának. Ajtony, aki érezte a magyar királyság részéről fenyegető veszélyt, arra használta fel az abban az időben bolgárellenes hadjáratot viselő[50] II. Bazil bizánci császár jelenlétét Vidin városában (1001–1002), hogy személyi s politikai okokból felvegye a görög ritusú kereszténységet.[51] Igy gondolta megnyerni veszélyes helyzetében a bizánciak támogatását, valószínűleg annak ellenében, hogy vigyázat alatt tartja a szomszédságban élő bolgár törzseket. István, a magyar források tanúsága szerint,[52] hadvezérét, Csanádot küldte Ajtony ellen; a legújabb történeti kutatások szerint azonban az Ajtony elleni hadjáratot valószínűleg maga vezette; 1003-ban.[53] A magunk részéről azt tételezzük fel, hogy a hadjárat s Ajtony bukása az 1014-15. év táján történhetett, amikor Szent István Bizánc szövetségeseként hadjáratot indított Gavril Radomir bolgár cár ellen, politikai s családi okokból.[54]

Ajtony, a bizánci görög kereszténységnek ez az utolsó magyarországi támogatója, Keresztelő Szent János tiszteletére Marosvárt (1002-ben) bazilita kolostort alapított, ahova görög szerzeteseket telepített. Veresége után, Gellért püspök óhajára, a kolostor görög szerzeteseit áthelyezték a Csanád által alapított oroszlámosi (ma: Banatsko Arandjelovo, Jugoszlávia) Szent György kolostorba.[55] István könnyen bekebelezhette

[47] *Hóman:* i. m. 180.

[48] *Györffy:* i. m. 102.

[49] *Szentpétery:* SRH I. Compositio Saeculi XIV, 314–315: Porro Beatus Stephanus, postquam regie celsitudini coronam divinitus est adeptus famosum et lucrosum bellum gessit contra avunculum suum nomine Gyulam, qui tunc temporis totius Ultra Silvam regni gubernacula possidebat. Anno itaque Domini M-II-o beatus rex Stephanus cepit Gyulam ducem cum uxore et duobus filiis suis et in Hungariam transmissit. – *Pray Gy.:* Historia Rerum Hungariae (S. Stephanus). Buda. 1801. 9.

[50] *G. Ostrogorsky* (Főszerk.) Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III. köt. Belgrad. 1966, 100–103. (Iohannes Skylitzes) hivatkozik Bolgárölő Bazil vidini hadjáratára.

[51] *Szentpétery I.:* SHR II, 489 említi Ajtony görög ritusú keresztségét Vidinben; *Moravcsik Gy.:* Byzantium and the Magyars, Bp. 1970. 108–109; *Uő.:* Studia Byzantina, Bp. 1969. 330.

[52] *Szentpétery:* SRH, Legenda S. Gerhardi episcopi II, – *Moravcsik Gy.:* Studia Byzantina 330–331.

[53] *Györffy Gy.:* Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Belgrade. 1964, II, 149.

[54] *Moravcsik Gy.:* Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv I, 404. – *G. Ostrogorsky:* Vizantijski izvori, III. köt. 46–48. (Ioannes Stavrokios) így jellemzi Gavril Radomir-t: „egy vadállat; buta, érzéketlen, vérengző; irgalmatlanul viselkedik nőkkel szemben". Lehetséges, hogy I. István magyar király azért lépett szövetségre Bizánccal, mert nővére férje keze által halt meg Bulgáriában. *J. Karwasińska* szerint – Monumenta Poloniae Historica, IV, fasc. 3. (lásd a 42. jegyzetet) – Ajtony bukása 1008 táján történhetett és Gellért püspök 1015 táján foglalta el székhelyét Csanádváron.

Ajtony birtokát, hiszen tudhatta, hogy ellenfele nem számíthat Bizánc segítségére: 980 óta állandóan lekötötte azt Sámuel cár bolgárainak támadása. Uralkodásának első éveiben II. vagy Bolgárölő (Bulgarokton) Bazilt az foglalta el, hogy véglegesen rendezze túlságosan nyughatatlan szomszédainak sorsát.[56] A bizánci kereszténység azonban Gyula és Ajtony bukása ellenére is tovább élt Magyarországon. I. István, akire ifjú korában az ortodox szellem hatást gyakorolt, megtette a szükséges intézkedéseket a magyarországi görög kolostorok megoltalmazására; kiváltságokkal látta el azokat, s alapítványokat tett számukra. A veszprémvölgyi görög apácák javára szóló adománylevél[57] leginkább szemmelláthatő bizonyítéka annak, hogy mennyire tiszteletben tartották és védelmezték Magyarországon a bizánci kereszténységet. I. István olyan előjogokkal ruházta fel az ortodox ritusú kolostorokat, mint a római katolikus ritusúakat.

A veszprémvölgyi görög ritusú apácakolostor alapítóoklevelét I. István király idejében bocsátották ki. A görög nyelvű oklevél, amely egy 1109-ben készült másolatban maradt fenn Könyves Kálmán latin nyelvű megújító oklevelével kapcsolatban – (és ugyanazon a hártyalapon található, a latin szöveg elé írva,) – keltezést nem tartalmaz ugyan, de bevezető mondatával kétséget kizáróan vall az oklevél kibocsátójáról: † *Ενου(ο)ματι τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς καὶ τοῦ ὕιον καὶ τον ἁϊον πν(εύματο)ς εντελλομαι ἐγό Στέφαν̀ιανος Χριστιανος, ὁ καὶ κραλ πάσής Οὐγγρίας Ποωῦντα*. . . Komjáthy Miklós[58] szerint ugyan Géza, István atyja bocsátotta ki ezt az alapító oklevelet, aki a keresztségben az István nevet kapta, de István *király*-ként említése (a szláv eredetű *kral* szóval), továbbá az egyházi és közigazgatási szervezetre utaló *stratigoi* és *episcopoi* kifejezések használata az apácakolostorhoz tartozó falvakkal kapcsolatban, kétségtelenné teszik, hogy az oklevél nem Géza nagyfejedelem, hanem Szent István király idejéből származik. Szentpétery Imre azt tartja, hogy a kolostort 1001-ben emelték. Néhány történész pedig egyenesen azt állítja, hogy István ezt az apácakolostort abból a célból emeltette, hogy menedéket adjon nővérének, aki Gavril Radomir bolgár carevicsnek, Sámuel fiának felesége volt. Larisszának a bolgárok által folytatott ostrománál Gavril Radomir beleszeretett egy Iréne nevű szép fogoly nőbe, s emiatt István nővérét elűzte magától.

Lehetséges azonban, hogy a magyar király ezt a kolostort Imre, egyetlen férfikort ért fia feleségének tiszteletére alapította, aki II. Bazil rokona volt; ez esetben az alapítólevelet az 1020–25-ös években kellett kibocsátani (Imre 1006-ban vagy 1007-ben született). Az 1020–25-ös években István jó viszonyt tartott fenn bizánci szomszédjával. Ezekben az években István latin szertartású templomot építtetett Konstantinápolyban. Moravcsik Gyula[59] szerint ezt a kolostort minden bizonnyal a bizánci hercegnőnek, Imre feleségének tiszteletére alapították.

István mindenesetre jelentős sikereket ért el abban, hogy a két vallás koegzisztenciáját biztosítsa, mivel még a 11–12. századi magyar királyok is lelkiismeretesen

[55] *Szentpétery:* SRH II. Legenda S. Gerhardi. . . 491–493. – *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois. 327.

[56] *L. Bréhier:* Vie et Mort de Byzance II. (Bulgária helyzetére vonatkozóan II. Basileus idejében ld. II. 188, 192).

[57] *Moravcsik Gy.:* The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. Studia Byzantina, 334.

[58] *Komjáthy Miklós:* Quelques problèmes relatifs à la charte de fondation du couvent des religieuses de Veszprémvölgy. „Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay". Braga. 1971, 375.

[59] *Moravcsik Gy.:* Byzance et le christianisme hongrois. 329.

tiszteletben tartották elgondolásait. A két vallás magyarországi koegzisztenciájának elismerése a vallási gyakorlatban is megnyilvánult: így történt, hogy az ortodox egyház szentjeinek ünnepét a görög naptár szerint ünnepelték meg, ami pedig a böjtöt illeti, a magyarok a 6. századi bizánci gyakorlatot honosították meg, hét hetes böjtöt tartva a húsvéti ünnepek előtt; a római katolikus egyház ezzel szemben negyven napos böjtöt tartott.[60]

A példáknak ebből a sorából kitűnik, hogy bár Magyarország hivatalosan a nyugati kereszténységhez csatlakozott, a görögkeleti kolostoroknak, zárdáknak, és az ortodox vallás követőinek helyzete változatlan maradt. A görög vallási intézmények eltűnése Konstantinápoly 1204. évi veresége után következett be, amikoris azok a latin szertartású rendek beiktatásával tulajdonost változtattak.

István a latin szertartású papság közreműködésével térítette meg népét. Nem sikerült azonban a keresztény hitet az egész országban elterjeszteni: Magyarország északkeleti vidékén a pogányságnak nagyon erős gyökerei voltak. Pozitív eredmény volt, hogy a magyarság háromnegyed részét megtérítette, jóllehet gyakran erőszakos eszközöket alkalmazott, s a makacskodó urakat kivégeztette.

Tanulmányunk során láttuk, hogy Magyarország milyen módon választotta a nyugati kereszténységet. Bár ennek elterjesztése elé számtalan akadály tornyosult, a pogány lázadások egész sora ellenére mégis sikerült véghezvinni azt. Noha Géza és István megtérése úgy tűnhet fel, mint a saját becsvágyuk kielégítésére, a hatalomnak egyetlen személy körül való összpontosítására alkalmas eszköz, – Magyarország belső helyzete is azt követelte, hogy a törzsi és pogány fejlődési fokot a monarchikus és keresztény fok váltsa fel. Magyarországnak azért kellett keresztülmennie a politikai szervezet változásain, mert a szomszédos államok már keresztények voltak, jól szervezett monarchikus rendszerben éltek: a középkor Európája népeinek szemében a kereszténység felvétele volt a döntő lépés a civilizáció vállalása tekintetében, amelyet akkor Bizánc, Róma és a német birodalom őrzött meg. Egy nem-keresztény államot a középkori európai világ olybá tekintett, mint amely nem volt része a civilizált Európának, a római és görög kultúra örökösének. Már a magyar törzsfők megjelenése a 948–952-es években a konstantinápolyi udvarnál is azt a célt szolgálta, hogy megtérési – azaz beilleszkedési – készségüket bizonyítva, elismertessék népük – egy olyan nép – jogait Kelet-Közép-Európában birtokolt területeihez, amelyet eddig „barbároknak" (idegeneknek) tekintettek, akik keletről jöttek, s dúlták-pusztították a civilizált Európát. Az európai fejlődés egyébként is minden bizonnyal a monarchia felé hajtotta Magyarországot, s ha István vagy Géza nem kezdeményezték volna – nyugati orientációt követve – a központosítást, valószínűleg Bizánc vette volna rá az erdélyi Gyulát, hogy ő hajtsa azt végre. Turkia (= Magyarország) püspökének kinevezése 952-ben a konstantinápolyi pátriárka által már magában véve is a hatalom összpontosítása és egy monarchikus rendszer megteremtése irányába mutató kezdeményezés volt. Ha sikerül a bizánci kereszténységet elterjesztenie Magyarországon, Gyula is megvalósíthatta volna ugyanazt a rendszert, mint István, – sőt talán még olyan nagy vérontás nélkül is, mint ahogyan az történt. A Gyulával való hatalmi rivalizálásnak tulajdonítható Géza és István azon elhatározása, hogy a bizánci kereszténység magyarországi jelenléte ellenére a római hitet veszik fel, s azt teszik a királyi hatalom

[60] *Váczy P.*: i. m. 103–104.

megszervezése alapjává. Hiszen egyébként közvetlen kapcsolataik voltak az ortodoxiával: Sarolt fejedelemasszonynak, Géza hitvesének és István anyjának mint ortodox keresztény-nek, fontos szerepe volt abban, hogy férjét az Árpádok esztergomi székhelyén élő görög szerzetesek által befolyásolja, s fiának, Istvánnak, ortodox vallási nevelést adjon, amelyet később az Adalbert prágai püspök által nyújtott római katolikus vallási oktatás vitt más irányba.

Noha Magyarország hivatalos vallása a római katolikus vallás lett, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ortodox hit továbbra is nem elhanyagolható szerepet játszott a királyi Magyarország kulturális életében, s hogy a magyar királyok ezentúl is tanúságát adták Bizánc iránti rokonszenvüknek egészen annak 1453-ban történt végleges bukásáig.

Péter Katalin:

AZ 1608. ÉVI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNY ÉS A JOBBÁGYOK VALLÁSSZABADSÁGA

Ez a munka az 1608. évi vallásügyi artikulus értelmezése körül támasztható kérdés-sorozat egyetlen tagjával kíván foglalkozni. A jobbágyságnak adott vallásszabadság mibenlétét kutatja. Nem érinti a törvénycikk létrejötte során folyt viták egyéb témáit, a felekezetek megnevezése körül kialakult nézeteltéréseket, az „absque tamen" záradék magyarázatának izgalmas kérdéseit, a király „nem háborgatja", „megőrzi", vagy „megvédi" a protestánsok szabadságát-vitát. Nem szól a Ferdinánd, Miksa kori norma megítélésének messzire vezető problémáiról, sem a protestáns-ellenes törvények hatályának expressis verbis való feloldása kérdésében összeütköző nézetek eredetéről. Mindezekre csak akkor utalok, ha közvetlen kapcsolatba kerülnek a főkérdéssel: milyen vallásszabadságot kapott a jobbágy 1608-ban?

I.

1. Az 1608-as koronázás előtti dekrétum első artikulusa – kissé nehézkes szövegezésben – kimondja: „Hogy a vallásgyakorlat mind a bárónak, mágnásoknak, nemeseknek, mind pedig a szabad városoknak és az ország valamennyi állapotának és rendének a maga és a kincstár birtokain, valamint a magyar királyság végein a magyar katonáknak, a maga vallása és hite, nem különben a mezővárosoknak és falvaknak, ha azt önként és szabadon el akarják fogadni, mindenütt szabadon hagyassék, és mindazok szabad használatában és gyakorlatában senki senki által ne akadályoztassék."[1]

A törvénycikk elemzői egyetértenek abban, hogy e rendelkezés a bécsi béke első határozatának továbbfejlesztéséből származik. Az 1606-os békének abból a határozatából, amely a karok és rendek, a mágnások, nemesek, szabad királyi városok és királyi mezővárosok, valamint a végvári katonaság vallásgyakorlatának háborítatlanságáról intézkedik.[2] Az 1606-os határozat és az 1608-as törvénycikk szövegeit nem szokták ugyan

[1] A törvényeket és a bécsi békét is a Corpus Juris Millenniumi Emlékkiadása alapján idézem (a továbbiakban: Corp.Jur.). Eltekintettem azonban az ott olvasható fordításoktól. Elsősorban a „status et ordines"-t „karok és rendek"-kel visszaadó fordítást éreztem 17. századi szövegeknél történetietlennek. Helyette a kor nyelvhasználatának megfelelő „állapotok és rendek" látszik alkalmasnak: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond II. Bp. 1891. (a továbbiakban: Nyelvtörténeti Szótár) 1404. – Az 1608-as artikulus: Corp. Jur. 1608–1657. 8.

[2] Quantum itaque ad religionis negotium attinet ... deliberatum est: 1. Ut juxta sacra caesereae regiaeque majestatis priorem resolutionem... omnes et singulos status et ordines intra ambitum regni Hungariae solum existentes, tam magnates, nobiles quam liberas civitates et oppida privilegiata immediate ad coronam spectantia item in confiniis quoque regni Hungariae milites Hungaros in sua religione et confessione nusquam et (nequaquam) unquam turbabit, nec per alios turbari aut impediri sinet. Corp. Jur. 1526–1606. 960.

párhuzamosan idézni, határozottan utalnak azonban a rokonságukra: 1608-ban a „bécsi béke vallási pontját megismétlő szöveg" került a „villas" szó „betoldásával" becikkelyezésre[3], a bécsi békében vallásszabadságot nyert rendeket meghatározó „taxatív felsorolás végére villas, falvakat szó is" került.[4]

Az 1606-os béke vallásügyi határozata és az 1608-as artikulus – ezek szerint – szavakban alig változott szövegeinek tartalmában mégis nagyhorderejű eltérést állapítottak meg.[5] Kiderül, hogy a „betoldás" következtében, mivel az a „parasztállapotban, földesúri kötelékben élő nagy társadalmi osztályt, a jobbágyságot" határozta meg,[6] az 1608-as törvény a jobbágyok szabad vallásgyakorlatát is kimondja. Szemben a bécsi békével, amely a jobbágyságról nem intézkedett.

Szekfű szerint a bécsi béke azt, amit „megtagad a királytól, mint a városok földesurától ... megadja, helyesebben meghagyja a magánföldesuraknak ... főúr, nemes és város továbbra is megállapíthatja a területén lakóknak hitét az ő saját felekezete szerint," az 1608-as törvényben viszont a „protestánsok ... keresztülvitték az 1606-i rendelkezés javítását olyképpen, hogy ... a szabad gyakorlat jogát a jobbágyoknak is megnyerték".[7]

Szabó István a jobbágy vallásügyéről írt tanulmányában Szekfűvel azonosan értelmezi a bécsi béke és az 1608-as artikulus eltérését. Az 1608-as törvény szerinte a „békeszerződéshez képest nagyhorderejű újítást tartalmazott: a mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatát". Ezzel a „bécsi béke vallásszabadsága 1608-ban az országgyűlésen átalakult a három vallásnak rendek felett álló egyetemes szabadságává".[8]

A „nagyhorderejű újítást" tartalmazó törvénycikk létrejöttének körülményeit is azonosan látják. Eszerint Bocskai 1606 szeptemberi kassai országgyűlése a Bécsben nemrég fogalmazott békedekrétum szövegével elégedetlenül döntött a „villas" szó betoldása mellett. Illésházyék meg is kapták ilyen értelemben a pótutasítást, az átalakításra azonban a béke királyi megerősítése előtt nem került sor. Igy a szabadságharc utolsó országgyűlésén, 1606 decemberében született végzés a betoldás érdekében: a következő országgyűlésen fogják a rendek a béke szövegét a „villas" szóval bővítve becikkelyezni. 1608-ban ez meg is történt.[9]

A jobbágyi vallásszabadságot jelentő betoldás gondolatának felmerülését ugyancsak azonos értelemben magyarázzák. Szekfű szerint Bocskai országgyűlésén kálvinista prédikátorok, hajdúk, a „földtelen elemek... követelték, hogy a vallásgyakorlat szabadsága... a falvakra is kiterjesztessék".[10] Szabó István először pusztán feltevésként írja – „azt

[3] *Szabó István:* A jobbágy vallásügye. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp, 1948 (a továbbiakban: *Szabó I.*) 214.

[4] *Hóman Bálint, Szekfű Gyula:* Magyar történet III. Bp, 1935 (a továbbiakban: Szekfű III.) 388.

[5] A két szöveg hasonlóságát nyilvánvalóan csak a határozatban, illetve artikulusban érintettek felsorolására értették, mert a szövegek egyébként más eltéréseket is tartalmaznak. Ezek elemzése azonban elvezetne eredeti kérdésfeltevésemtől.

[6] *Szabó I.* 210.

[7] *Szekfű III.* 387. és *Szekfű IV.* 95.

[8] *Szabó I.* 209–210.

[9] Uo. 213–214. *Szekfű III.* 387–388, *Szekfű IV.* 95.

[10] *Szekfű III.* 388.

hisszük" – hogy „magukat a parasztsághoz közelebb érző hajdúk és prédikátorok" terelték Bocskai országgyűlésének figyelmét a jobbágy vallásügyére. Másodszor már mint bizonyosságot közli ugyanezt: „A mezővárosnak és falunak vallási szabadságot óhajtó törekvésében – mint láttuk – a hajdúság paraszttömegének és a szegény parasztsorból származó protestáns papságnak volt elsősorban szerepe. . ."[11]

A szabad vallásgyakorlattal foglalkozó törvények elemzői ezek szerint egyetértenek abban, hogy a Bocskai szabadságharcot lezáró béke fogalmazta meg először a vallás szabad gyakorlatának jogát, még a territoriális elv fenntartásával, tehát a jobbágyság kizárásával. Ezen változtatott a II. Mátyás megkoronázása előtt szövegezett dekrétum, amikor a „rendek felett álló egyetemes szabadság"-ot kimondta. A jobbágyi vallásszabadság rögzítésével megszüntette a földesuraknak a jobbágy vallásügyében gyakorolt jogait: az 1608-ban összegyűlt rendek a bécsi béke becikkelyezése során a békediploma szövegét megváltoztatva törvénybe foglaltatták nem csak a maguk, hanem jobbágyaik vallásszabadságát is. Saját patrónusi hatalmuk alól felszabadították, és – a vallásügy tekintetében – magukkal azonos helyzetbe emelték a jobbágyságot.

2. E gondolatmenetet követve mindenkiben felmerül a kérdés: ugyan milyen érvekkel vették rá a prédikátorok és a hajdúk a Bocskai köré gyűlt urakat a jobbágyi vallásszabadság követelésének elfogadására, a „rendek felett álló egyetemes vallásszabadság" kimondására. Majd, miután ők maguk meggyőzettek, hogyan tudták a volt szabadságharc résztvevői a béke szövegének átalakítását a Mátyás főherceg királlyá választására összehívott országgyűlésen kikényszeríteni? Milyen nézetek összecsapásában lett győztes az az álláspont, amely a jobbágyot a vallásügy tekintetében minden más renddel azonos jogi státusba kívánta helyezni?

A ránk maradt források vallatása azonban nem ad választ. Még csak azt sem lehet megállapítani, hogy Bocskai országgyűlésein milyen protestáns prédikátorok és hajdúk vettek részt, kik lehettek azok, akik a jobbágyság mellőzöttségére a velük együtt tanácskozók figyelmét felhívták.[12] A vallásügy körül mindig is kiélezett hangulat ismeretében feltételezhető vitáknak semmi nyomuk. Ugy tűnik, mintha Bocskai 1606 szeptemberi kassai országgyűléséről a résztvevők teljes egyetértésével küldték volna Bécsbe a felszólítást: „az első artikulusban, amelyben a császári és királyi szent felség a magyar királyság összes állapotának és rendének megengedte a vallás szabadságát, az ország egyes rendei felsorolásából a jobbágyi rendű emberek kimaradtak . . . az országlakos urak kérik a villas kifejezés betoldását".[13] Miután pedig a homályos körülmények között végbement királyi megerősítés megtörtént, egy akarattal szögezték volna le 1606 decemberében, a következő országgyűlésre utasításnak szánt törvényükben: „A vallás szabad gyakorlatáról kiadott első artikulus pedig úgy maradjon, ahogy megfogalmazták,

[11] *Szabó I.* 213 és 227. Úgy látszik, Szekfűtől függetlenül jutott erre az eredményre, mert nem hivatkozik rá.

[12] Sem Szekfű, sem Szabó I. nem idéz erre vonatkozó adatokat.

[13] In primo articulo in quo libertas religionis universis statibus et ordinibus regni Hungariae a sacra Mte caes. ac regia conceditur, in speciali ordinum regni enumeratione plebei ordinis homines omittuntur. . . domini regnicolae petunt dictionem „villas" addi. *Károlyi Árpád:* Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: MOE) XII. 629.

azonban beiktatandó a villis kifejezés, hogy ugyanaz a vallásgyakorlat lehessen a falvakban ugyanúgy, mint a többi helyen."[14]

A „villas" vagy „villis" szónak a bécsi béke első határozatába való betoldása tehát a kortársak szerint is egyértelműen a jobbágyi vallásszabadság kimondását jelentette. És ha az ember talán még el tudja képzelni, hogy a szabadságharc rendei minden vita nélkül magukévá tették a „nagyhorderejű változtatás" követelését, teljesen értetlenül áll az 1608-as országgyűlés résztvevőinek ezzel kapcsolatos közönye előtt. Mert a vallásszabadság jelszavaival indult mozgalomtól egy ilyen gesztust szinte elvárhatni, az országgyűlésnek a jobbágyság melletti egyhangú kiállása viszont legalábbis szokatlan lenne. Az ország legnagyobb birtokosai, köztük nem egy katolikus főpap, sok ezer jobbágy felett rendelkező hatalmas urak szüntették volna meg a szabadságharc volt résztvevőinek kérésére egyetlen szó ellentmondás nélkül a jobbágy vallásügyében gyakorolt jogaikat? Elképzelhetetlen, mégis: mintha így történt volna.

3. Az 1608-as országgyűlés előkészítése során hivatalosan nem volt szó a bécsi béke becikkelyezéséről.[15] Sem a főherceg meghívói, sem a diétai tárgyalások tárgyköreit meghatározó propozíciója nem tartalmazott a békéről szóló utalást. Ennek ellenére mindenki tudta, hogy az országgyűlésen elsősorban az abba foglalt ügyekről fognak tanácskozni. A megnyitás előtt egymást követték – részben az udvar felkérésére született – beadványok és opiniók a megválasztandó királyhoz. Ezekben főpapok és világi hatalmasságok írták le a várhatóan vitára kerülő kérdésekről alkotott véleményüket. Szólnak a török békéről, a nádor- és személynökválasztásról, a korona hazahozataláról és őrzésének módjáról, az egyházi bíróságok jogköréről, leginkább azonban a vallásgyakorlat szabadságáról. Forgách Ferenc esztergomi érsek, a magyar püspöki kar mint testület, Bratulich Simon zágrábi püspök, Erghelius Ferenc boszniai püspök írják le részletesen, hogy miért tartják megengedhetetlennek a protestáns vallásszabadság törvénybeiktatását.[16] Hosszú fejtegetéseik során egyikük sem ejt szót arról, hogy a protestánsok a patrónus hatalmától szabaddá akarnák tenni a jobbágy vallásgyakorlatát. Sőt, a püspöki kar nevében fogalmazott irat kifejezetten arról szólt, hogy a vallásszabadság nem érinti a patrónusok jogait. Azt írja: ha már a vallás szabadságának nem lehet útját állni, maradjon meg az uralkodó joga legalább a városok felett úgy, ahogy a földesurak joga érvényesül a jószágaikon. A király a városokban „úgy járhasson el a vallásgyakorlatot illetően, ahogy tehetik a magánföldesurak a jószágaikban."[17]

Az országgyűlés előkészítése során fogalmazott iratok nem ejtenek szót a jobbágyot az urakkal azonos jogi helyzetbe emelő vallásügyi követelésekről, de nincs nyomuk a tárgyalásokban sem.

[14] Primus itaque articulus de libero religionis exercitio editus manet quidem ut est conscriptus, addi tamen in eo debebit dictio: villis; ut nimirum ipsum religionis exercitium in villis quoque pari modo ut in aliis locis fieri possit. MOE XII. 745.

[15] Az országgyűlés anyagát Benda Kálmán már lezárt, a MOE folytatásaként tervezett munkálatához készített gyűjtésében használtam (a továbbiakban: MOE 1607–1608). – Baráti szívességét itt is köszönöm.

[16] MOE 1607–1608.

[17] Si libertas religionis impediri non possit, ita toleretur, ut libera (!) civitates quae sunt peculium coronae, eo jure subsint principi in causa religionis, quo bona privatorum baronium subsunt suis dominis. Adque ideo, ut licitum sit V.M. id in illis agere, quo ad exercitium religionis, quod licet privatis dominis in suis bonis. Uo.

Pedig a Pozsonyba gyűlt rendek egy álló hónapig vitatkoztak a bécsi béke határozatai felett. Tárgyalásaik azért nyúltak ennyire hosszúra, mert nem egyszerűen a békedekrétum törvénybe iktatása forgott szóban. A szabadságharc volt résztvevői ugyanis egy egész sor változtatás igényével léptek fel; Bocskai 1606 decemberi országgyűlésén a vallásügyi pont mellett több másik átalakítását is elhatározták.[18] Most a diéta ezeket sorra vette, és valamennyi résztvevő számára elfogadható szövegbe foglalták. Csak a többség egyetértésével fogalmazhattak, mivel a békedekrétum meváltoztatására, illetve a törvénybeiktatására vonatkozó követelésüket gravamina formájában terjesztették elő. A rendi országgyűléseknek ehhez a rég bevált eszközéhez nyúltak, minthogy a főherceg kormányzói propozíciójában a bécsi béke ügye nem szerepelt. Csak a „sérelmek" útján kerülhetett diétai tárgyalásra. Az egész országgyűlés nevében szövegezett irat[19] elkészítése érthetően húzódott hosszú ideig.

Egy hónapig tartott, míg sorra vették a bécsi béke minden határozatát; szavakon, a megfogalmazás árnyalatain vitatkoztak. Voltak nézetkülönbségek a vallásügyi artikulus megfogalmazásánál is, elsősorban azért, mert a jelenlévők egy része töröltetni kívánta – a követelés szerepelt már 1606 decemberében Kassán – a béke „absque tamen" záradékát. Ez a szövegrész a bécsi béke vallásügyi határozatának második pontjában található, és arról szól, hogy a vallás szabad gyakorlatát a rendek a „római katolikus vallás sérelme nélkül" nyerik el, tehát olyan mértékben, ami a katolikus egyházat nem sérti. A katolikus egyháziak és világiak jelenlétében folyt tanácskozáson nem volt könnyű a katolikus vallás jogait garantáló szövegrész elhagyását keresztülvinni. Hosszú viták során mégis sikerült.

A jobbágyi vallásügy kérdése azonban nem merült fel. Sehol nincs nyoma annak, mintha bárki akár csak egy szót is szólt volna a jobbágy vallásszabadságát kimondó artikulus előkészítése során. A törvénycikk tervezetének a gravaminába foglalt első megfogalmazásában benne volt a „villis" kifejezés, benne is maradt. Soha senki nem tiltakozott ellene.

Az 1608-as országgyűlés ezek szerint kimondta volna a jobbágy földesuraitól szabad vallásgyakorlatát, a vallás „rendek felett álló egyetemes szabadság"-ában a vallásügy tekintetében az ország minden rendével azonos státusba helyezte őket análkül, hogy ez ellen a határozat ellen a Pozsonyba gyűlt katolikus vagy akár protestáns hatalmasságok közül bárki is tiltakozott volna. Pedig itt már biztosan nem voltak sem hajdúk sem prédikátorok, akik a bécsi béke átalakítására az országgyűlés résztvevőit rábeszélhették volna.

II.

Bocskai országgyűléseinek anyagában nem találhatók a jobbágy vallásszabadsága mellett agitáló érvek. Az 1608-as diéta feljegyzései között nem olvashatunk az „egyetemes szabadság" kimondása felett vitázó felszólalásokról. Kiderül viszont, hogy a „villis" vagy „villas" kifejezést is tartalmazó tervezet, tehát a jobbágy vallásgyakorlatát is

[18] MOE XII. 742–755.

[19] Gravamina selecta quae secundum Articulos Viennenses status et ordines Hungariae in publico eorum conventu per Serenmam regiam Mtem tolli ac meliorari ac tandem sibi etiam confirmari cupiunt. MOE 1607–1608.

érintő elképzelés a vallási kérdések rendezéséről nem az 1606-os kassai országgyűlésen született, hanem így fogalmazta meg Bocskai már a béketárgyalások alapjául szolgáló első tervezetében 1605 júliusában, tehát egy esztendővel a kassai országgyűlés tanácskozásai előtt. Ennek megfelelően így tárgyaltak róla 1605 őszén a korponai országgyűlésen is, ahol Bocskainak e tervezetét olvasták fel pontról pontra, és ezekhez fűzték észrevételeiket az udvar küldöttei, illetve a fejedelem pártján tevékenykedők.[20]

Bocskai ebben a memorandumában kijelenti: „Kívánjuk mindenek előtte azt az lelki szükségünkre való fő szükséges dolgot, hogy őfelsége bennünket az mi vallásunkban megtartson, s tartasson; legyen szabad az lutherana és helvetiai confessio, az római vallás azonképpen ez országban minden rendek között. . . kinek kinek arbitriumában lévén az ő vallása szerint való predicatio hallgatása és predicator tartása mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen a falukban az egész országban."[21] Eszerint – amennyiben a vallásügyet érintő 1606, 1608-as törvénytervezetek, törvényszövegek „villas", „villis"-falvakat, falukban kifejezése valóban a jobbágyi vallásgyakorlatra vonatkozik, már pedig ebben kortársak és kutatók egyetértenek, Bocskai már 1605 nyarán megfogalmazta a jobbágyság vallásszabadságának követelését. A „falukban", „kinek kinek arbitriumában lévő" „szabad predicatio hallgatása és predicator tartása" a jobbágyok szabad elhatározására bízott szabad vallásgyakorlatuk követelését mondja ki.

A szabadságharc vezetője eszerint 1605 júliusában a jobbágyi vallásszabadságot küzdelme vallásügyi célkitűzései közé sorolta. E tény önmagában nem lenne meghökkentő. Mindössze azt jelentené, hogy az általános „rendek felett álló egyetemes vallásszabadság" megszületésének előzményeiről alkotott képünkön kellene módosítanunk. A hajduk és prédikátorok szerepe helyett Bocskai nézeteinek hatását kutatnunk. Komolyabb meggondolásokat támaszt azonban a fejedelem szövegének a szabadságharc egy másik fontos dokumentumával való összehasonlítása.

Gyakorlatilag Bocskai tervezetével egy időben – ugyancsak 1605 nyarán – készült egy külföldnek szóló röpirat. Ebben a szerencsi országgyűlés résztvevői a király ellen támadt hadakozásuk okait felsorolva, a következőket hozzák Európa tudomására: „Magyarország egyik legfőbb szabadsága az, hogy minden úr és nemes szabadon uralkodik a jószágaiban, és hogy az urak akarata ellenére jószágaikba sem a király, sem a főpapok nem helyezhetnek plébánosokat. E szabadságuk gyakorlatában mind a mágnások, mind a nemesek és urak, meg a szabad királyi városok mint a magyar korona tagjai békében és szabadon voltak. Rudolf alatt viszont a magyarokat minden törvényükből és szabadságukból kiforgatták, és a templomokat fegyverrel megtámadta, elfoglalta, bezárta. . ."[22]

Az urak „szabadon" uralkodnak, akaratuk ellenére senki nem helyezhet jószágaikba plébánost, írja a szabadságharc kiáltványa – az urak jószágai a földesuraknak vannak alávetve, vallásgyakorlatukról azok rendelkeznek, állította a katolikus püspöki kar már

[20] MOE XI. 292.

[21] Uo. 437.

[22] „. . .inter praecipuas libertates regni Hungariae una est ut quilibet dominorum et nobilium bonis suis libere dominetur et ut invitis dominis neque rex neque praelati in bona illorum plebanos imponant, in quorum usu pacifice et libere tam magnates, nobiles et domini, civitatesque liberae, tanquam membra coronae Hungariae extiterant, ut autem sub Rudolfo (!) omnibus legibus et libertatibus Hungari exuantur, etiam acclesias armis invadit, obsignat, occludit. . ." MOE XI. 175.

idézett opiniója. Nem azonos szavakkal ugyan, de tökéletesen azonos értelemben szólnak a földesurak régen követett gyakorlatáról: jószágaikon ők határoznak a vallásgyakorlatról. Az urak egyik „szabadság"-a, „legfontosabb szabadságai" közé tartozik a jobbágy vallása feletti uraság.

A szabadságharc kiáltványa félreérthetetlen, de vajon nem magyaráztuk-e félre Bocskai 1605 július feltételeit? A felkelés vezetője vitathatatlanul a „falukban" folyó vallásgyakorlat szabadságáról szól a szabadságharc vallásügyi követelései között, és ez az 1608-as törvény elemzői szerint a jobbágynak földesurától független szabad vallásgyakorlatát jelenti: mivel a „falu" kifejezéssel a jobbágyságot határozták meg,[23] a „falvak vallásszabadságának követelése... az első ék volt, mely a territoriális jogokhoz kötött vallás- és hitéletrendezés eddig szilárd tömbjébe behatolt".[24]

E logika szerint Bocskai a földesúri patrónusi jog törvényes eltörlését követelte volna az uralkodótól éppen akkor, amikor a szabadságharc rendei küzdelmük legfontosabb okai között sorolták fel a patrónusi jog sérelmeit. Az ország egyik „legfőbb szabadságá"-val szemben állított volna követelést a szabadságharc vezetője?

2. E feltűnő ellentmondás regisztrálása után fel lehetne tételezni, hogy a két irat különbözősége a szabadságharc résztvevőinek két, homlokegyenest eltérő álláspontját tükrözi. A Bocskai köré gyűltek mozgalmán belül húzódó ellentétek kifejezője. Esetleg már a fejedelem által, vagy az ő nevében fogalmazott iratnál lehetne a „földnélküli elem" hatását keresni. E feltételezéseknek azonban ellene szól a korponai országgyűlés vitája.

Korponán hosszan tárgyaltak Bocskai tervezetének vallásügyi követeléséről anélkül, hogy bárki is szót ejtett volna a jobbágyi vallásgyakorlat számára igényelt szabadságról. Nyoma sincs annak, mintha a korponai országgyűlés egyébként harcias rendeit a jobbágyi vallásgyakorlat szabadsága körül nézeteltérések osztották volna meg. Holott, ha valóban eltérően ítélnek ebben a kérdésben, Korponán mindkét félnek alkalma lett volna álláspontja kifejtésére. Igy, ha ezt nem tették, feltehetőleg egyetértettek.

Abból, hogy Korponán nem voltak jobbágy-viták, következik: a jobbágy vallásügye tekintetében eltérő nézetek nem álltak egymással szemben. A szabad vallásgyakorlatot érintő 1605, 1606, 1608-as írások elemzéséből pedig közvetlenül derül ki: nem a szabadságharc célkitűzései, vagy egyes képviselői közé került ellentét, hanem az 1608-as első artikulus értelmezendő a Szekfűékétől eltérő módon. Így Bocskai követelései és a röpirat állításának ellentéte feloldódik, a szabadságharc vallásügyi célkitűzései az urak 1608-ban követett törekvéseivel összhangba kerülnek.

III.

Bocskai 1605 júliusi memoranduma arra utal, hogy a fejedelem nem „egyetemes", bármilyen kötöttségtől mentes vallásszabadságot állított célul mozgalma résztvevői elé. Nem általános érvényű szabadságra gondolt, mert ő is, kortársai is még középkorias, a mi képzeteinktől eltérő libertas fogalmat használtak.

[23] *Szabó I.* 210.
[24] *Szekfű III.* 388.

A libertas-nak a felvilágosodás gondolkodása nyomán elvonttá és gyakorlatilag „tantum singulare" alakúvá vált fogalmát Bocskaiék még konkrétnak érzik, egy többes számban is előforduló főnév egyes számaként használják. A felvilágosodás gondolkodói a libertas–servitus ellentétpárral operáltak, Bocskaiék számára a libertas-nak, libertates-nak nincsen, nincsenek állandó fogalmi ellentétei: minden libertas valamilyen konkrét viszonylatban jelent kötetlenséget, vagy valamilyen pontosan meghatározható kötöttség alól mentességet. Valaminek a szabad használata vagy gyakorlata az illető usus vagy exercitium kötetlensége, esetleg a használat vagy a gyakorlat lehetőségét akadályozó előírások hatálytalanítottsága.

Ilyen értelemben a religio szabadsága Bocskaiék számára a vallást, illetve vallásgyakorlatot megkötő előírások hatálytalanítását jelenti.

A fejedelem 1605 nyarán keletkezett irata ezt az értelmezést pontosan meg is fogalmazza: „Hogy peniglen felbomolhatatlanképpen is megtartassék ennek az vallásnak kívánt szabadsága, amaz mód nélkül való régi articulust „ut lutherani comburantur", mind ez pozsonyi utolsó gyűlésben írt articulusokhoz az ország híre s consentialása nélkül ragasztott utolsó articulussal egyetemben őfelsége expungálja és kitörülje. . ."[25] Szűnjék meg a protestánsok megégettetéséről szóló törvénycikknek, valamint annak, amelyiket „az ország híre s consentialása nélkül" illesztettek a törvényekhez, azaz az 1604:22. törvénycikknek a hatálya, követeli Bocskai.

Az első ezek közül azt mondja ki, hogy „Minden lutheranust irtsanak ki az országból, és bárhol találják őket, nem csak az egyháziak, hanem a világiak által is szabadon megfogassanak és megégettessenek".[26] A másikat az 1604-es diéta eloszlása után illesztették az országgyűlésen fogalmazott artikulusokhoz. Ha nem is olyan drasztikusan, de hasonló határozottsággal ez is a protestantizmus ellen szól: „. . .mivel pedig ő császári és királyi szent felsége boldogult őseihez és elődeihez hasonlóan. . . a legszentebb római katolikus hitet és vallást vallja őszintén és azt kívánja, hogy az az országaiban és tartományaiban, különösen pedig ebben a magyar királyságában annyi hamis vélekedéstől és tévelygéstől megtisztítva mindenütt virágozzék és terjedjen . . . ezért . . . mind e magyar nemzet apostoli királyának Szent Istvánnak, mind pedig minden más. . . elődjének az előbb említett római katolikus hit és vallás érdekében bármikor dicsőségesen és kegyesen kiadott és kihirdetett dekrétumait, törvényeit és artikulusait, éppen úgy, mintha ebben az iratban betűről betűre be lennének foglalva és írva, ezzel a különleges artikulusával kegyesen jóváhagyja és megerősíti. És nehogy ezután, különösen a közfontosságú tanácskozásokon és országgyűléseken a vallás ügyét bárki is a közügyek tárgyalásának késleltetésére vagy félbeszakítására merje bármilyen szinnel vagy ürüggyel büntetlenül előhozni, kegyesen elrendelte és szigorúan megparancsolja, hogy az ilyen nyughatatlan és ujításokra vágyó embereket Magyarország boldogult királyainak azon dekrétumaiban és artikulusaiban foglalt büntetésével rövid úton és mások példájára haladéktalanul megbüntessék."[27]

Rudolf a megerősítő diplomában „szükségtől kényszerített"-nek nevezi a jogellenesen betoldott törvénycikket. Szavakban nem is olyan kemény, mint az amit Lajos király

[25] MOE XI. 437.
[26] Corp. Jur. 1000–1526. 830.
[27] Corp. Jur. 1526–1608. 954–956.

rendei fogalmaztak, inkább már kenetteljes. Stílusának finomsága azonban nem fedi el a tartalom szigorát. Ha az értelmét szorosan vesszük, mivel a vallás ügyét akár csak előhozókra is a régi dekrétumok büntetését mondja ki, nem csupán a protestánsokra, de még az érdekükben szót emelőkre is a máglya fenyegetését hozza. Szavakban is leírja azt, ami minden utalásából világos: a protestantizmus kiirtására tör. Az 1604: 22. tc.-vel, „az ország consentialása nélkül" betoldott artikulussal a nem katolikus vallások gyakorlása törvényellenessé vált, a protestantizmussal szemben fellépők szabad kezet kaptak.

A rendelkezés nem személyválogató. Éppen mert nem határozza meg, kiket érint, és még csak halvány utalást sem tesz arra, mintha bárkit is kiemelne a törvény hatálya alól, értelemszerűen egyetemesen vonatkozik – ahogy a Lajos kori is – a magyar törvények joghatósága alatt élőkre.

Bocskai az 1525-ös „megégettessenek" és az 1604: 22. törvénycikkel szemben követeli a protestáns vallásgyakorlat szabadságát. És mivel ezek egyetemes hatályúak voltak, ő is mindenkinek kívánja a szabadságot: legyen szabad a religió gyakorlata „ez országban minden rendek között", „kinek-kinek arbitriumában lévén" a prédikáció hallgatása és a prédikátor tartás „az egész országban". „Minden rendeknek", „kinek kinek" kéri a szabadságharc vezetője már 1605 nyarán a vallásgyakorlat szabadságát, a mindenkivel szemben érvényes törvények hatályának megsemmisítését.

IV.

1. Károlyi Árpád ezt a tényt, hogy tudniillik a szabadságharc vallásügyi követelései között a jobbágyi vallásgyakorlat szabadsága kezdettől szerepelt, már 1899-ben regisztrálta.[28] 1606-tal megszakadt nagy művében Korponától a bécsi békébe foglalt szöveg megfogalmazásán át a kassai országgyűlés módosító végzéséig követte az első vallásügyi artikulus alakulását, és még azt is megállapította, hogy a kívánt szabadság hatályának egyetemességét legvilágosabban nem is Bocskai környezetében, hanem a császár oldalán fogalmazták meg.[29]

1605 augusztusában született a magyar tanácsnak egy tervezete az udvar számára arról, hogyan kellene Bocskaiékkal a vallás kérdésében megegyezni. Eszerint az új vallásügyi rendelkezések „az összes állapotok és rendek, valamint a többi, bármilyen sorban élő ember" vallásgyakorlatát érintenék.[30]

[28] MOE XI. 292.

[29] MOE XII. 165. *Szabó I.* (212. l.) szerint ezzel szemben – hivatkozás nélkül állítja ezt – már Korponán elsikkadt a falvak vallásszabadságának gondolata. A továbbiakban pedig, ha „cuivis religio sit libera", vagy ehhez hasonló kitételekben „mindenki" vallásszabadságáról van szó, úgy ez – szerinte – csak a rendekre vonatkozhatik. Úgy látszik, elkerülte a figyelmét a kassai országgyűlés határozata, amelyik kifejezetten „plebei ordinis homines"-ről szól, az „ordinum regni" felsorolásába kívánja foglalni a jobbágyokat. „Rend" volt tehát a paraszti állapotúak osztálya is. Ilyen értelemben tünteti egyébként fel az „ordo rusticorum" jelentését a Nyelvtörténeti szótár: 1406.

[30] „. . .omnes status et ordines ac alios etiam cuiuscunque conditionis homines. . . MOE XII. 165.

Bocskai mindenkinek kívánta a religio szabadságát, az egyetemes érvényű törvények egyetemes hatályú eltörlését követelte, aztán, jóllehet követelései tartalmán 1605 nyarától sok fórumon és sokképpen vitatkoztak, a tervezett rendelkezések hatályának egyetemessége sosem vált vita tárgyává.[31] Akárhogyan alakult is a követelések megfogalmazása, akárhogyan változtak az udvartól nyert engedmények, ezek a tárgyalások értelmében minden rendű emberre vonatkoztak. Logikus és természetes hát, hogy ilyen tartalmú javaslattal ültek le 1606 nyarán a végleges béke létrehozásával megbízott császári békebiztosok is. Thurzó György fogalmazásában hozták a szöveget: „Ami a vallásügyet illeti, határozatba ment és eldöntetett, hogy őfelsége Magyarország egyetlen állapotát vagy rendét se méltóztassék soha vallásában és hitében háborgatni, úgy hogy az ő vallásának gyakorlata mindenki számára szabadnak hagyassék. . .[32]

Thurzó tervezete értelmében Magyarország „valamennyi állapota és rende" kapta volna a vallásgyakorlat szabadságát, a bécsi békébe mégsem egyszerűen „minden rend"-re utaló megfogalmazásban került: „a magyar királyság határain belül élő minden egyes állapot és rend, mind a mágnások, nemesek, mind a szabad városok és a korona kiváltságolt mezővárosai, mind a véghelyeken lévő katonaság" olvasható.[33] A jobbágyság hiányzik – állapítja meg Károlyi. A béke rendelkezése ilyen értelemben nem felel meg a szabadságharc eredeti célkitűzéseinek, írja, sőt kiáltó ellentétben áll azokkal.[34]

E gondolatmenetet folytatva arra következtet, hogy Thurzó és Illésházy közösen fogalmazott szövegében a bécsi béke – mivel nem sorolta fel az ország rendei között a jobbágyokat – fenntartotta a földesuraknak a jobbágy vallása felett gyakorolt jogait. „A földesúri hatóság alatt álló mezővárosok és falvak kimaradnak a szabadságból, és érvényre jut a németbirodalmi cuius regio, illius religio féle jogelv" – mondja katolikus német teológusok véleményére hivatkozva.[35]

Károlyi gondolatmenete – az 1608-as artikulussal közvetlenül nem foglalkozott – ennek megfelelően a Szekfűékével éppen ellentétes irányú. Nem azt vizsgálja, hogyan ke-

[31] Tudunk ugyan arról, hogy egyszer, még az előzetes tárgyalásokon, 1606 tavaszán vitatkoztak az „omnibus" és „ubique" szavakon, de nem világos, milyen szövegösszefüggésben fordultak azok elő.

[32] Quantum ad religionis negotium attinet, statutum et conclusum est, ut S M singulos et omnes status et ordines regni Hungariae in ipsorum religione ac confessione nequaquam turbare dignetur verum ut omnibus liberum relinquatur religionis ipsorum exercitium. . ." MOE XII. 501–502. Szabó István szerint Károlyi téved, amikor azt állítja, hogy Thurzó szövegezése a jobbágyságra is vonatkoztatható, mert – írja (*Szabó I.* 212.l. 5.j.) – a „status et ordines" köre nem tágítható ki a parasztságra. Utalok itt munkám fenti 29. jegyzetére, valamint arra a körülményre, hogy a „status et ordines" szókapcsolat már az 1536-os országgyűlésen megjelent ugyan mint a diéta résztvevőinek meghatározása, de a 17. században még nem kizárólag az országgyűlés tagjait meghatározó értelemben használták (Nyelvtörténeti szótár 1404). Mai nyelvhasználatunk szerint Thurzó „singuli et omnes status et ordines" kifejezése, amit a 17. századiak „valamennyi állapot és rend" kitétellel fordítottak volna, a „minden rendű és rangú" fogalmazásnak felel meg.

[33] Ld. a 2. jegyzetet.

[34] MOE XI. 624.

[35] MOE XII. 165. A teológusok azt állapították meg, hogy a bécsi béke nem érinti a földesurak kegyúri jogait. Következtetéseimnek elébe vágva jelzem, hogy nincsen olyan irat, amely viszont 1608 után a patronatus megsemmisüléséről értesítene, sőt, maga Szabó István hivatkozik az érseknek a törvény megszületéséről hírt adó jelentésére, és ez szót sem ejt arról, hogy az szembe kerülhet a kegyúri jog rendszerével. *Szabó I.* 227–228.

rült be a „villis-betoldás", hanem, mivel Bocskai első béketervezete óta számon tartotta a jobbágyi vallásszabadság követelését, arra a kérdésre keres választ, hogyan „maradt ki" a jobbágy vallásügye a békedekrétumból. Miért maradt ki annak ellenére, hogy a császári békebiztosok Thurzó fogalmazta szövege a jobbágyi vallásgyakorlat szabadságára is vonatkozott? Hogyan jött – végeredményben – létre kiáltó ellentét a béke és az eredeti célkitűzések között?

2. Károlyi az okot Illésházyban, Illésházy túlbuzgóságában találja meg, amivel szerinte a szabadságharc békekövete a Thurzó-féle szöveg értelmét szűkítve fogalmaztatta meg a bécsi béke vallásügyi határozatát.

A békediploma szövegezése 1606 június közepén kezdődött, a religiót érintő pontok fogalmazásával. A császár részéről, – miután egy tervezetet tárgyalás nélkül visszavontak, – Thurzó György előbbi idézett javaslatát olvasták fel. Azt, amely az ország valamennyi állapotának és rendének megadta volna a vallásgyakorlat szabadságát. Illésházy azonban – ahogy Károlyi leírja – nem elégedett meg a „singuli et omnes status et ordines" meghatározással, mivel ezt csak a nemességre vonatkoztatta. Ebből a meggondolásból, „csupa nagy óvatosságból . . . túlbuzgóságból taxatíve felsorolta a szabad királyi városokat, a szabadalmazott mezővárosokat, a végeket és a végházakban lévő katonaságot", a jobbágyokat kihagyta. Thurzó beleegyező, de éppoly hibás megjegyzésére, miszerint a két szöveg lényegében azonos, az osztrák biztosok a változtatást hallgatagon tudomásul vették, mert észrevették: így a „cuius regio illius religio" jogelv jutott érvényre.[36] Másnap aztán – folytatja Károlyi – az osztrák biztosok világos kimondását követelték annak, amit eddig csak hallgatólag tételeztek fel, hogy tudniillik a vallás szabad gyakorlatának jogát a földesúri hatalom alatt élő jobbágyságra nem vonatkoztatják. E követelésre illesztették a taxatív felsorolásban az „oppida privilegiata" kifejezés után az „immediate ad coronam spectantia" finomítást, amiből kiderül, hogy kizárólag a király mezővárosait érinti a békehatározat első rendelkezése.[37]

Károlyi előadása szerint Illésházy tudatosan követte el a „hibát", nem véletlenül hagyta ki a taxatív felsorolásból a jobbágyságot, amikor pedig az osztrák békebiztosok világos kimondását kérték annak, hogy a vallásgyakorlat szabadsága a földesurak hatalmában élő jobbágyokra nem vonatkozik, kívánságuknak eleget tett.

3. Az Illésházy főszereplésével lezajlott eset igen fontos helyet foglal el a jobbágyi vallásügy 1606–1608-as állapotáról szóló fejtegetésekben. Károlyi gondolatmenete szerint Illésházy ekkor elkövetett hibája miatt került a bécsi béke ellentétbe a szabadságharc célkitűzéseivel, miatta fogalmazták az első határozatot a „cuius regio illius religio" elvének értelmében. Szekfűék viszont az ő itteni magatartásában látják a bizonyítékát annak, hogy a szabadságharc célkitűzései között a jobbágyi vallásszabadság elérése ekkor még nem szerepelt.

Károlyi elbeszélése, az „oppida privilegiata" meghatározásnak „immediate ad coronam spectantia" kivétellel való bővítéséről adott magyarázata, igen nagy mértékben sugallja Illésházy „hibájá"-nak tudatosságát. Szekfű erre hivatkozva még bizonytalanul írja: „a császári biztosok felszólítására (Illésházy) azt is elismerte, hogy e szöveg értelmében a királyi városoknak adatván szabad vallásgyakorlat, nem adatik tehát a főpapi

[36] MOE XII. 165.
[37] Uo. 172.

és földesúri hatalom alatt álló, magánkézen lévő városoknak és mezővárosoknak".[38] Szabó István ellenben, nyilván pusztán Szekfű leírása alapján, mert csak őrá, Károlyira viszont nem hivatkozik, már úgy tudja, a császári biztosok kifejezetten megkérdezték volna Illésházyt: „Illésházy a tárgyalás alkalmával a király biztosainak kérdésére határozottan meg is állapította, hogy a békeszerződésbe illesztendő szöveg nem ad vallási szabadságot a magánföldesúri hatóság alatt álló, tehát parasztsorban lévő városoknak és mezővárosoknak."[39] Szabó István szerint tehát a biztosok kifejezetten megkérdezték Illésházyt, az pedig „határozottan" nemleges választ adott arra a kérdésre, hogy a bécsi béke első határozata vonatkozik-e a földesurak birtokain élő jobbágyságra.

V.

A tárgyaláson lezajlott párbeszéd perdöntő lehetne a bécsi béke értelmezésében, így az 1608-as törvény magyarázatában is – ha valóban elhangzott volna. Ennek azonban nincs nyoma: Szabó István Szekfűre hivatkozik, Szekfű Károlyira, Károlyi pedig csak azt állította határozottan, hogy az Illésházy taxatív felsorolásában eredetileg szereplő „oppida privilegiata" meghatározás mellé az osztrák biztosok követelésére és Illésházy jóváhagyásával került a földesúri mezővárosokat kirekesztő „immediate ad coronam spectantia" finomítás. Arra, hogy ezt azért kérték volna, mert így a „cuius regio illius religio" előző nap hallgatással jóváhagyott elvét akarták a megegyezésbe foglaltatni, a jobbágyságot akarták a vallásgyakorlat szabadságát biztosító rendelkezés hatálya alól kivonni, Károlyi csak következtet.

Ide vonatkozó állításának és következtetésének azonban csupán annyi alapja van, hogy a vallásügyi határozat egyik fennmaradt szövegváltozatában két kéztől származnak a javítások. Az egyik betoldást Illésházy, a másikat Krenperg császári biztos eszközölte olymódon, hogy az Illésházy írásával olvasható taxatív felsorolásba Krenperg tollával került az „immediate ad coronam spectantia" betoldás.[40] A tárgyaláson lefolyt párbeszédről azonban sehol nincsen szó, ilyenre Károlyi sem hivatkozik, sőt nincs is forrása az „immediate ad coronam spectantia" kitétel bekerültének körülményeiről. Csupán az Illésházy-féle taxatív felsorolás eredeti tárgyalásáról idéz egy feljegyzést, amelyik szerint miután Illésházy a Thurzó fogalmazta szöveg átalakítását javasolta, Thurzó György kijelentette: a kettő lényegében azonos, a többiek pedig „hallgatással értettek egyet".[41] E leírás szerint az osztrák biztosok valóban hallgattak, de hallgattak velük a többiek is; az Illésházy, illetve Thurzó oldalán résztvevő magyarok sem szóltak. Az pedig éppen nem derült ki, mit gondoltak közben az osztrákok, eszükbe jutott-e a „cuius regio illius religio" elve.

[38] *Szekfű III.* 387.

[39] *Szabó I.* 213.

[40] Az Illésházy kezétől származó betoldásban dőlt betűkkel jelzem Krenperg javítását: . . . tam dominos magnates, nobiles, quam liberae (!) civitates et oppida privilegiata *immediate ad coronam spectantia* in confiniis quoque milites Hungaros. . . MOE XII. 504.

[41] Thurzó „dicit idem esse in speciali quod in generali. Reliqui taciturnitate consenserunt". Uo. 456.

Károlyi e szegényes adatcsoportot csodálatra méltóan hasznosítja, úgy látszik azonban, elkerülte a figyelmét a szabadságharc egy irata, pedig az ő kiadásában olvasható. 1606 május 12-én írták a kassai országgyűlés résztvevői a vallásügyről szólva: „Ezt peniglen az mi kívánságunkot egész ez országban való helyekben, szabad és kulcsos, koronához való és mezővárosokban is. . ." őfelsége „megbízhatóan teljesítse".[42] A „szabad és kulcsos, koronához való és mezővárosok" kissé pongyola fogalmazás megfelel a két írással javított szövegváltozat ezzel párhuzamos kitételének: „liberae civitates et oppida privilegiata immediate ad coronam spectantia". A Krenperg kezétől olvasható javítás – „immediate ad coronam spectantia" – pontosan fedi a kassai szöveg „koronához való" meghatározását.

A kassai gyűlés iratának és a sokat idézett szövegváltozat fogalmazásának feltűnően egybevágó volta megengedi azt a következtetést, hogy a taxatív felsorolás „immediate ad coronam spectantia" bővítését nem is a császári biztosok kérték. Esetleg magának Illésházynak jutott eszébe. Hivatalos utasításának eredeti szövegét nem ismerjük, de mivel a kassai országgyűlés idején, 1606 májusában kellett keletkeznie, a „koronához való" mezőváros kifejezését is tartalmazó irattal egy időben, még az sem kizárt, hogy az ő utasításában is olvasható volt a végül is Krenperg javításával bekerült „ad coronam spectantia" kitétel. Talán éppen a császári biztosnak volt a keze ügyében a szöveg, amikor ezt a néhány szót kellett beírni.

A bécsi béke fogalmazása során született szövegváltozatok nem zárják ki azt a feltételezést, miszerint az „immediate ad coronam spectantia" kitétel a földesúri jobbágyságot kirekesztő meghatározás egyenesen Illésházy kérésére került volna a békedekrétum szövegébe. Ha így volt, még nagyobb hangsúlyt kap az a körülmény, hogy elsősorban ő a felelős a jobbágyi állapotúak megnevezésének kimaradásáért. De talán éppen mivel kirekeszti őket a bécsi békében kimondott vallásszabadságból, árulja el, mennyire következetes képviselője volt Bocskaiék jobbágyi vallásszabadságot követelő célkitűzésének.

VI.

1. Károlyi úgy ítélte meg, hogy Illésházy a vallásszabadságban érintettek felsorolásánál hibát követett el; egyenesen baklövésnek minősíti a faluk és a földesúri mezővárosok, tehát a magánföldesurak jobbágyainak kihagyását. De tévedett szerinte Thurzó György is, aki az Illésházy kívánta módosítást a saját szövegével lényegében azonosnak mondta.[43]

Az eset meglehetősen feltűnő. A kor legtapasztaltabb politikusai közé számító partnerek ültek egymással szemben. Nagyműveltségű főurak, akik hosszú évek óta vettek részt a magyarországi közéletben. Feltehetőleg nem először használtak a társadalom egyes elemeit meghatározó fogalmakat. Most mégis tévednek, hibáznak ezek alkalmazásánál. Pedig nem csekély jelentőségű ügyekről tárgyalnak, és nem is most hallanak róluk először. Óriási a felelősségük is: Illésházy a Bocskai köré gyűlt rendeknek fog beszámolni, Thurzónak a hatalmi válságtól zürzavaros Habsburg-udvarban kell helytállni tetteiért. Az

[42] MOE XII. 812.
[43] Uo. 165.

ország nyugalma múlik a béke mindkét fél számára elfogadható megfogalmazásán, mégsem figyelnek oda? De – ahogy a Károlyi idézte leírásban olvasható – hallgatnak a többiek is. Egyikük sem vette észre Illésházy hibáját és Thurzó tévedését? Éppen akkor, amikor a megbékélés legfontosabb feltétele, a vallásügy rendezése forog szóban, alszik el mindannyiuk ébersége?

Illésházy oldaláról egyébként talán még megmagyarázható lenne a „baklövés", hiszen, ha valóban szándékosan hagyta el az urainak alávetett jobbágyság megnevezését, eljárása – Károlyi gondolatmenete szerint – rosszhiszemű, de nem hibás. Rosszhiszemű, mert a jobbágyi vallásgyakorlat szabadsága kezdettől szerepelt Bocskaiék célkitűzései között, és most, amikor a császári követ által javasolt szöveg egyszerű elfogadásával megnyerhető lenne, szándékosan kihagyja. Illésházy eszerint nem hibát követett volna el, hanem útnak indítói szándékával fordult szembe. Álnok és alattomos lett volna?

Thurzó pedig valóban tájékozatlan? E kor még általában igen művelt főurai között is feltűnő képzettsége mellett nem tudta, hogy az Illésházy javasolta taxatív felsorolás nem fedi az ő fogalmazásában szereplő „singuli et omnes status et ordines" tartalmát? Vagy tán összekacsintott Bocskai követével, és a jobbágyság rovására vele egyetértve, úgy tett, mintha Illésházy valóban az ország minden rendű és rangú lakosát a szövegbe foglaltatta volna? A többiek viszont hallgatva fosztották meg a jobbágyságot attól, amit megkaphatott volna, ha valaki egy kicsit is odafigyel?

Mindez tulajdonképpen elképzelhető lenne, de éppen az ellenkezőjére is lehet következtetni. Arra, hogy Illésházy sem hibát nem követett el, sem alattomos nem volt, és Thurzó György sem tévedett, amikor saját tervezetét az Illésházy által javasolttal azonosnak mondta.

2. E következtetésekhez vezető gondolatsor elindítója éppen az 1606 júniusi „immediate ad coronam spectantia" betoldás. Feltűnő ugyanis, hogy anélkül az Illésházy javasolta taxatív felsorolás értelmetlen: a belefoglaltak semmilyen szempontból nem tekinthetők közös ismérvekkel meghatározott társadalmi egységek együttesének. A bármilyen rendű és rangú emberek összességét biztosan nem jelenti, mert hiányzik a falvak jobbágysága. Nem a „korona tagjainak" felsorolása, mert tartalmazza a kiváltságos mezővárosokat és a végvárak katonaságát. Nem a jobbágyi állapoton kívül élők megnevezése, mert benne vannak a privilegizált mezővárosok jobbágyai és a végek katonái, akik jórészt a paraszti állapotúak közül toborzódtak. Nem a király közvetlen joghatósága alatt élők előszámlálása, mert a privilegizált mezővárosok földesuriak is lehetnek.

A mágnásoktól a jobbágyokig nyúló felsorolás értelmetlen következetlenség, ha csak nem illesztik az „oppida privilegiata" meghatározás mellé az „immediate ad coronam spectantia" finomítást. A „koronához való" kitétel betoldásával kiesnek a földesúri mezővárosok, és a taxatív felsorolás két megközelítés szerint is homogén társadalmi egységek együttesévé válik.

Mágnások, nemesek, szabad városok és királyi mezővárosok, valamint a végek katonaságának közös ismérve, hogy nem földesúri hatalom alatt élő jobbágyok, de meghatározhatók úgy is, mint akik közvetlenül a király joghatósága alatt élnek: a korona tagjai, a királyi birtokok lakói és a végvárak katonasága a földesurak közvetítése nélkül alattvalói a királynak. A bécsi békébe került felsorolás két nézetből is homogén társadalmi együttest ír körül. Ilyen értelemben az „immediate ad coronam spectantia" kitétel

betoldása valóban lezárja a nem földesúri hatalomban élő jobbágyság körét, mert kirekeszti az esetleg földesúri kiváltságokban élő mezővárosokat. Felfogható azonban úgy is, mint ami minden lehetséges tévedést elkerülve akarja a király közvetlen alattvalóit felsorolni. És kérdés, hogy a béke vallásügyi határozatán munkálkodók logikája melyik közös ismérvet tartotta lényegesebbnek. Konkrétan: melyik megközelítés szerint mondhatta Thurzó joggal a saját tervezetét az Illésházyéval azonosnak?

Pusztán a „singuli et omnes status et ordines" meghatározást értelmező felsorolásnak természetesen nem tarthatta, mert nyilvánvaló, hogy Bocskai követe nem számlálta elő az ország valamennyi rendű és rangú lakosát. A két fogalmazat értelme azonban ennek ellenére tökéletesen egybehangzó.

3. A Thurzó javasolta szöveg az uralkodóval szemben szögezi le a vallásgyakorlat szabadságát: „határozatba ment és eldöntetett, hogy őfelsége Magyarország egyetlen állapotát vagy rendét se méltóztassék soha vallásában és hitében háborgatni. . ." Ennek a megfogalmazásnak pedig távolról sem mond ellent az, ha Illésházy taxatíve felsoroltatja a király közvetlen joghatósága alá tartozókat. Nem tesz mást, mint előszámláltatja azokat, akiket a király egyáltalán háborgathat. Ebben az összefüggésben nem hiba, nem is rosszindulat, ha a földesurak hatalmában élő jobbágyságot kihagyja. Az ő vallásügyük az ország több évszázados gyakorlata szerint a földesúrra tartozik, a törvényben soha nem rögzített, mégis oly valóságos kegyúri jog intézménye gyakorlatilag elzárja az uralkodó hatalmától. Ahogy a Bocskai szabadságharc rendei a katolikus püspöki kar felfogásával egybehangzóan írták: a királynak nincs joga a földesurak birtokán zajló vallásgyakorlat szabályozásában.

Nem tévedett hát Thurzó, ha nem látott különbséget saját szövege és az Illésházy kívánta változtatás között. Az egyik az ország minden állapotát és rendét védte a király zaklatásától, a másik azokat, akiket a valóságban zaklathatott. A béke megfogalmazói a feudális kori törvényalkotásban általános eljárással az élő szokásjogot figyelembe véve alkották meg a dekrétum rendelkezését.

A szabadság fogalmát konkrétan értelmező gondolkodásuk feleslegesnek érezhette a földesúri hatalom alatt élő jobbágyság külön megnevezését, hiszen a patronatus gyakorlatában az urak vallásügyét érintő rendelkezések egyben a jobbágyéra is vonatkoznak. Amennyiben velük – a patrónusokkal – szemben érvényesülő királyi erőszakoskodást az új rendelkezés megszünteti, a protestáns ellenes artikulusok hatályát eltörli, az érintett kegyurak birtokán élő jobbágyok protestáns vallásgyakorlatát is felszabadítja a megtorlás fenyegetésétől. A jobbágy vallásszabadsága a kegyúri jog következményeként egy az úr vallásgyakorlatának szabadságával.

Erre az értelmezésre utal egyébként a kortársak sokat emlegetett közönye is; a jobbágyi vallásgyakorlat szabadságát mégis csak expressis verbis kimondó szöveg megfogalmazását és törvénybe iktatását kísérő közömbösségük.[44]

[44] A kortársak közönyére Szabó István is felfigyelt, és azzal magyarázza, hogy a kérdés elvi és gyakorlati vonatkozásával nem voltak tisztában (*Szabó I.* 228). Ez azt jelentené, hogy előbb Bocskai nem egy gyűlésének, majd az 1608-as országgyűlés résztvevői, a hosszan húzódó tárgyalások alatt sem vették volna észre azt, amit a hajdúk és prédikátorok minden habozás nélkül felismertek. Ők tisztában voltak vele, mit jelent a falvaknak adott vallásszabadság, az urak viszont, akiknek a patrónusi jogáról volt szó, nem jöttek volna rá, mit jelent az, ha lemondanak a kegyuraságról?

Mert úgy tűnik, nem mindenki értett egyet Thurzóval és Illésházyval abban, hogy a jobbágyok vallásügyi viszonyai természetesen függenének a földesúri vallásgyakorlatot szabályozó rendelkezésektől. Így született határozat Kassán, a bécsi békét felülvizsgáló országgyűlésen a „villis" szó betoldásáról.

E döntésnek nem egy oka lehetett, akár még az is, hogy többen, a jogalkotásban kevésbé járatosak, egyszerűen nem értették a két nagy törvénytudónak a szokásjogot is figyelembevevő fogalmazatát. A tájékozatlanok talán nem értették, többen lehettek azonban olyanok, akik a hagyomány szentesítette gyakorlat, a kegyúri jog következéseinek ilyen magától értetődő alkalmazását aggályt keltőnek találták. Nem lehetett mindenki számára megnyugtató, hiszen éppen a patrónusi jog sérelmei is szerepeltek a felkelés okai között. Ezek hibáztathatták Illésházyt, de nyilvánvalóan nem túlzott óvatoskodása, hanem feltűnő jóhiszeműsége miatt. Akármennyire általános volt is a szokásjog tisztelete a mindennapokban, még ha a tételes jogéval azonos súllyal szerepelt is a magyarországi törvényes eljárásokban, a szabadságharcot megelőző események emlékei azt sugallták: biztonságosabb a jobbágyot is megemlíteni a protestáns ellenes törvények hatálya alól megszabadultak között.

Minderről természetesen csak feltevéseink lehetnek, mert sehol nem vitatkoztak. Minden nézeteltérés nélkül megszületett a határozat: nevezzék meg a jobbágyokat is azok között, akiket a király nem háborgathat.

Ez az igény azonban nem kavart fel senkit, nem késztetett ellenállásra senkit; az 1608-as országgyűlés pedig szó nélkül törvénybe iktatta. Egyesek talán feleslegesnek találták, mások egyetértettek a kassai határozattal, tarthatták túlzott óvatosságnak, vagy feltétlenül szükségesnek – a jobbágy vallásügyén nem vitatkozott soha senki. Ha az urak elnyerték protestáns vallásuk gyakorlásának jogát, természetes volt, hogy megkapják a jobbágyaik is.

A vallásszabadság követelése maga óriási viharok közepette győzött. A katolikus világ leghatalmasabbjai emelték fel ellene a szavukat, de – ha már a protestáns vallásgyakorlat egyáltalán törvényessé vált – a „villis" vagy „villas" szó betoldása nem ütközött akadályba. Bocskai környezete éppen úgy vita nélkül tette magáévá a követelést, amilyen közönnyel az 1608-as országgyűlés törvénybe iktatta. Nagy harcok után kimondták az urak vallásszabadságát, magától értetődően hozzátették a jobbágyokét is. A kegyúri jog érvényességét vonta volna kétségbe az, aki a „villis" betoldását megtagadva, a vallásszabadságukban uraik után tartó jobbágyokat megtorpantja. Nem lehetett kérdésessé tenni: a protestáns földesurak jobbágyai is lehetnek protestánsok.

VII.

1. Az 1606–1608-as dekrétumok és törvények összességének értékelésében történetírásunk mindig is egyetértett. A minősítésben, abban tudniillik, hogy ezeknek az éveknek a rendelkezései a haladást szolgálják-e, vagy éppen a történelmünket visszahúzó erők diadalát jelzik, természetesen eltérőek a vélemények, de az események lényegéről történetírásunk mindig is egyet állított. Uralkodó és uralkodó osztály viszonyának gyökeres újjárendezése történt – írják tulajdonképpen, akármilyen névvel illetik is ezeket a fogalmakat. Az első modern összefoglalás szerint „részint az alkotmányos formák,

részint a szabadság biztosítására szolgáló" végzések születtek.[45] Az ezredéves ünnepségek generációja világosabb fogalmazásban értesült arról, hogy a rég volt századforduló „új alapokra fektette Habsburg királyaink viszonyát a nemzet uralkodó rétegeihez".[46]

Horváth Mihály és Acsády véleménye egybehangzó, de a manapság használt egyetemi tankönyv sem mond mást, s a legújabb nagy áttekintések is a legelső értékelésekkel értenek egyet. Wittman a tankönyvben a „magyar uralkodó osztály és a Habsburg-dinasztia közti kompromisszum"-ról tud,[47] Várkonyi a hatvanas évek összefoglalásában hasonlóan vélekedik, és hozzáteszi: „a rendek körülnyirbálták a királyi jogokat".[48] Végül legutóbb Makkai írta: „. . . a feudális uralkodó osztály pozíciói, mind a Habsburgok centralizációs törekvéseivel, mind a parasztok osztályharcával szemben megerősödtek".[49]

Az uralkodó és a rendek viszonyában történt valami, írják, és a változást lentről is, fentről is számítják: az uralkodó osztálynak nem csak a királyhoz, a jobbágyokhoz viszonyított helyzete is megváltozott. Hosszú évtizedek óta él ez az álláspont, olyannyira szilárdak a régi alapjai, hogy jobbágy, úr és uralkodó erőviszonyai változásának egymásra hatását legvilágosabban talán még Acsády fogalmazta meg. Mintha a jobbágy hátára lépve emelkedő urat ábrázolná, úgy írja: „. . . a rendiség a fényes diadalt, melyet a tömegek áldozatkész támogatásával az alkotmány visszaállításakörül. . . aratott, nyomban a jobbágy ellen aknázta ki".[50]

Még Acsády hívta fel a figyelmet az uralkodó osztály helyzete változása mögött a jobbágyságra, és ő az első, aki egyenesen a jobbágyrendszer második megszigorodásának menetében kereste az 1606–1608 körüli rendelkezések hatását. Majd tovább finomodott a koncepció; kiderült, hogy az 1600-as évek legelején vált megfoghatóvá a néhány évtizeddel korábban indult folyamat, amelynek eredményeképpen a 17. század derekán a jobbágyról már mint az urak tulajdonáról kell beszélni.[51]

Az „örökös" vagy „második jobbágyság" problémaköre felől közelítve az uralkodó osztály és az uralkodó viszonyának 1606–1608-as új rendezésében talán nem is közvetlen kapcsolataik alakulása a legfontosabb. Mint ahogyan e viszony alapvető eleme mindig is a jobbágy felett gyakorolt hatalom megosztása volt, úgy most az uralkodótól nyert engedmények között a parasztság óriási tömegére vonatkozók kívánják a legnagyobb figyelmet. A kifejezetten jobbágyokról határozók a legérdekesebbek, a koronázás előtt fogalmazott diploma első és a koronázás utáni törvények tizenharmadik artikulusa. Az 1608: 13. a testi, az első vallásügyi törvénycikk a lelki szabadságukról intézkedik.

[45] *Horváth Mihály:* Magyarország történelme V. 1872. 90.

[46] *Acsády Ignác:* A magyar nemzet története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Bp, 1897. A magyar nemzet története V. 622.

[47] Magyarország története II. 1526–1790. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp, 1962. 167. (a továbbiakban: Egyet. tk.).

[48] Magyarország története 2. kiad. Bp, 1967. Szerk. Molnár Erik. I. 233.

[49] Die Geschichte Ungarns. Red. Ervin Pamlényi. Corvina (1971). 168.

[50] *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. Bp, 1948. 194.

[51] *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp, 1963; *Sinkovics István:* Le servage héréditaire en Hongrie aux 16–17 siècles. Studia Historica 53. Bp. 1963; *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. 15–367.

Az 1608:13. artikulussal valamennyi, a „második jobbágyság" mibenlétét kutató tanulmány foglalkozik. Szövegének konkrét jelentéséről eltérőek a vélemények; a régebbi irodalom szerint a jobbágy költözési szabadságáról rendelkezik, újabban kiderült, hogy szavakban pusztán a jobbágyköltözést szabályozó előírásokra vonatkozik. Az értelmezés ilyen eltérései mellett is egybehangzóak azonban a törvénycikk vizsgálata nyomán felállított következtetések.

Varga János több generáció megállapításait foglalta össze és fejlesztette tovább. Ezek szerint az 1608:13. artikulussal a jobbágyság a központi hatalom számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenné vált. A jobbágy ügyét a rendiség kivonta a központi hatalom befolyása alól. Uralkodó és uralkodó osztály új viszonyának 1606–1608-as szabályozása ilyen értelemben a jobbágyság rovására történt: a parasztság urainak kiszolgáltatva lett a nemesi birtok része.[52]

A jobbágyokra is vonatkozó másik 1608-as törvénnyel, az első artikulussal éppen harminc esztendeje senki nem foglalkozott. Aki egyáltalán szól róla, Károlyi, Szekfű, Szabó István egymásra épült következtetéseit fogalmazza újra. Igy fordulhat elő még olyan félreértés is, mint az egyetemi tankönyvé, amely szerint az 1608-as vallásügyi törvénycikk a vallásgyakorlat szabadságát a bécsi békéhez képest a „városokra és mezővárosokra, valamint a végvári katonákra is kiterjesztette".[53] Ugy látszik, e vélemény szerzőjének figyelmét csak a nagy történetírói hármas fejtegetéseiben sűrűn ismétlődő „betoldás" szó ragadta meg, a probléma lényege azonban nem érintette. Nem szól a jobbágy vallásszabadságáról.

Az 1608-as koronázás előtti dekrétum 1. artikulusa több, mint harminc esztendeje Szekfűék értelmezése szerint él a történelmi köztudatban; szakirodalmunk pontos vagy felületes hivatkozással az ő eredményeikre épít; az 1608:13 artikulus magyarázata is jó néhány évtizedre nyúlik vissza; mégsem merült fel soha a kérdés: ugyan miként lehet az 1608-as törvény jobbágyokra vonatkozó két rendelkezése annyira ellentétes. Mi lehet az oka annak, hogy a Bocskai szabadságharcban diadalmas rendek egyik kezükkel testi szabadsága utolsó maradványától is megfosztották a jobbágyot, a másikkal pedig a lelki szabadság teljességének részesévé tették.

2. A két törvénycikk rendelkezéseit senki nem állította párhuzamba, a valóság és az első artikulus értelmezése közötti ellentmondás azonban Szekfűnek is, Szabó Istvánnak is feltűnt. Az 1608-ra következő esztendők gyakorlatában egyikük sem találta a jobbágyok földesuruktól független vallászabadságát.

Szekfű jól látja, hogy a jobbágy vallásügyét 1608 után is testi szabadságának hiánya határozta meg. „Tetszés szerint" tudná szaporítani a 17. században is a kegyúri jog gyakorlásáról valló adatokat, semmi jelét nem fedezi fel annak, mintha a jobbágyot a vallásgyakorlat szempontjából urával egyenjogúnak kellene tekinteni. Nem észleli a földesúri kötöttségektől független jobbágyi vallásszabadságot, ebből a negatívumból azonban nem az 1608-as első artikulus magyarázatának hibájára, hanem a törvény és a valóság ellentétére következtet.

Nem is egyszer állapítja meg: „a földesúri és városi hatalom a bécsi béke és 1608:1. törvénycikk ellenére is szabadon gyakorolta a jobbágyok lelkiismerete felett a régi

[52] Uo. 168–199.
[53] Egyet. tk. 168.

földesúri jogokat", „az 1606 és 1608-i vallásügyi rendelkezésektől függetlenül tovább élt a 16. század gyakorlata, mely a földesuraknak igen kiterjedt jogokat biztosított alattvalói vallásügyeinek rendezésére".[54]

Szekfűhöz hasonlóan jár el Szabó István is. Elmondja, hogy „a nemesi földbirtokhoz fűződően" milyen jogai voltak a földesuraknak a 17. században, hosszan sorolja a ius patronatus 1608 utánról származó adatait. Nyilvánvalóan tud a kegyúri jog 17. századi létezéséről, sőt, nem egyszerűen tud róla, de a földesúri jogok ismeretében szinte természetesnek találja a gyakorlatát. Pontosan regisztrálta a földesúri jogokat, a kegyuraságban mégis a törvény sérelmét látja.

A valóság és az első vallásügyi artikulus magyarázatának ellentmondását Szekfűvel egyetértésben oldja fel. Megállapítja, hogy a „törvény uralma ... korántsem volt zavartalan", a földesúri mezőváros és a falu törvényben biztosított szabad vallásgyakorlatának a joga az életben a magyar nemesi földbirtokhoz fűződő jogokkal ütközött össze.[55] Szerint sem az artikulus értelmezése volt hibás, hanem a gyakorlat került szembe a törvény szándékával.

Szabó István azonban – és itt lép túl Szekfű eredményein – nem elégszik meg a törvény és a valóság ellentétének regisztrálásával. Arra is gondol, hogy a törvény szándéka megalkotói akaratát tükrözi, és a jobbágyi vallásszabadság kimondása mögött a földesuri jogokkal szemben is érvényesülő érdeket keresi. „Joggal feltehető a kérdés – írja –, hogy 1606–1608-ban a protestantizmusnak milyen gyakorlati érdekei kívánták a mezővárosok és falvak, a parasztok vallási szabadságának követelését."

„A még támadó lendületében lévő protestantizmus" kívánta a zászlaját előbbre vinni – találja meg a választ. Majd részletesebben is kifejti: „A protestáns birtokos rendek nem annyira a maguk protestánssá lett jobbágyaira gondoltak, akiknek végeredményben a törvény megkönnyíthette a katolikus egyházba térését is, hanem olyan katolikus földesurak jobbágyaira, akiket – elsősorban a királyt és a püspököket – meg nem nyerhetik, de jobbágyaikat így elérhetik".[56] A válasz Szabó István gondolatmenete szerint sem egészen megnyugtató.

Azt írja: a paraszti vallásgyakorlat szabadságát elsősorban a király és a katolikus főpapok jobbágyainak áttéríthetővé tétele érdekében mondták ki. Az ő felfogása értelmében tehát a protestáns földesurak a király és a főpapok alattvalóinak megnyerése szándékával engedték ki patrónusi hatalmuk alól a sajátjaikat. Itt azonban nem csak az a meggondolás merül fel, amire Szabó István is utal, hogy tudniillik ez a gesztus saját jobbágyaik katolikussá térése veszélyével járt. Számba kell venni egy másikat is: meggondolandó, hogy a király jobbágyainak vallásgyakorlata a bécsi béke értelmében a földesuri jogok érintése nélkül lett volna szabaddá. 1608-ban tehát, amikor Szekfűék szerint a protestáns rendek a béke szövegének bővítésével a földesuri hatalom kötöttségeitől mentesítő vallásszabadságot kimondták, már csak a főpapok jobbágyaira gondolhattak. És esztelen nagyvonalúság lett volna, ha az 1608-ra mutatóba maradt néhány katolikus főpap alattvalói lelkének megnyeréséért saját földesuri jogaik lényeges elemét eltörlik, a „legfontosabb szabadságaik" közé tartozó patrónusi jogról lemondanak.

[54] *Szekfű IV.* 97 és 100.
[55] *Szabó I.* 217.
[56] Uo. 228.

A katolikus egyházi birtokok arányáról 1608 táján nincsenek pontos adataink, mindössze feltételezhetjük, hogy – különösen a Bocskai szabadságharc szekularizációja után – nem lehetett számottevő része a magyarországi birtokállománynak. Egy, a pápához, 1604–1605-ben intézett memorandum szerint az ország akkori egész hatalmas területén összesen háromszáz egyházi személy élt.[57] Benda tiszti címtárából az derül ki, hogy a települések jó részében még plébánosok sem voltak, a szerzetes rendek pedig szinte teljesen felszámolódtak.[58] Szabó István – más összefüggésben – maga is elmondja, történelme milyen mélységes mélypontját élte a Bocskai szabadságharcot követő esztendőkben a magyarországi katolikus egyház. A katolikus kortársak a századfordulón előretörő protestantizmus fenyegetését egyenesen a reformáció veszedelméhez hasonlították. És e védekezésbe szorított erővel szemben lettek volna a minden téren diadalmas uralkodó osztály képviselői a végsőkig elszántak? A néhány főpap fennhatósága alatt élő kevés jobbágy megtérítését látták annyira kívánatosnak, hogy a protestantizmus így felfogott érdekét követve saját földesuri jogaikat is hátrahagyták? Az országgyűlés óriási többsége az elenyésző kisebbség jobbágyainak vallásszabadsága érdekében feledkezett volna meg a saját kegyuraságáról? De még ha a világi katolikusok birtokainak parasztságára is gondoltak: az 1609–10-ben kezdődött nagy konvertálási hullám előtt alig volt katolikus nagybirtokos Magyarországon.[59]

Az uralkodó osztály egésze, alig néhány kivétellel protestáns volt, protestánsok voltak – ha a kegyurak jogaikat megfelelő súllyal képviseltették – jobbágyaik is és nem volt katolikus a városok polgársága sem; a 17. század legelején protestantizmus és katolicizmus vitája nálunk uralkodó és uralkodó osztály ellentétét takarja, e kor diadalmas rendiségének a rémülten visszavonuló központi hatalom iránti ellenszenvét.

VIII.

Az 1606, 1608-as esztendők törvényei uralkodó és uralkodó osztály viszonyát helyezték új alapokra. Egyben új rendet szabtak a jobbágyság felett gyakorolt hatalom megosztásában. Ugy tűnik, az 1608-as vallásügyi törvény jobbágyokra vonatkozó intézkedése az új rendezés menetébe tartozik.

1608-ban központi hatalom és uralkodó osztály tisztázták, hogy szükségszerűen egymásra utalt működésük mi módon tehető a századforduló megrázkódtatása után újra hatékonnyá. Együttműködésük rendezése során nyilvánvalóvá vált: a jobbágy ügyeiben az uralkodó osztály érzi magát illetékesnek. Sikerült is keresztülvinnie, hogy a jobbágy földesurának kiszolgáltatva legyen része a nemesi földbirtoknak.

A körültekintő rendezés egyik pontja azonban hajszál híján labilis maradt. Ha valaki – biztosan nem a hajduk és a prédikátorok – nem figyelmeztet, a vallásgyakorlat ügyének közjogi rendezéséből a jobbágyoké kimarad. Nem foglalták volna törvénybe, holott éppen

[57] MOE XI. 230–231.

[58] *Benda Kálmán:* A királyi Magyarország tiszti címtára 1606–1608. Levéltári Közlemények, XLIII. 1972. 312–318.

[59] Benda Kálmán 1609–1610-re teszi az erőviszonyok nagy eltolódásának kezdetét vallási téren.

ezen a ponton derült ki, hogy a vallásszabadság követelése a lelkieknél kézzelfoghatóbb dolgokra vonatkozik. Az uraknak jobbágyaik feletti hatalma maradt volna egy elemében bizonytalan, ha 1608-ban nem szögezik le: a protestáns vallások gyakorlásának szabadsága a jobbágyokra is érvényes, az első artikulus az ő protestantizmusukat is törvényessé teszi.

Ha a közjogi szabályozás e fontos elemét nem illesztik a helyére, és a jobbágyokkal szemben a régi törvények hatálya maradt érvényben, a kegyúri jog gyakorlatilag semmivé válik; a jobbágyi vallásügy utolsó fóruma a központi hatalmat megtestesítő király lesz.

*

1608 jobbágyi vallásszabadsága a vallásügy közjogi rendezésének része. A kegyuraság gyakorlatával összhangban szabályozta a vallásgyakorlatot olymódon, hogy törvényben mondta ki: Magyarországon mindenki, a föld népe is lehet protestáns. A régi törvények hatályától szabad jobbágyi vallásgyakorlat törvénybe foglalásával az uralkodó osztály biztosította, hogy a jobbágy lelkiismereti jogaiban éppen olyan hozzáférhetetlen legyen a központi hatalom számára, amilyen szilárdan a személyét elzárták minden beavatkozástól.

Urbán Károly.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉRTELMISÉGI AKCIÓJA 1943–44-ben

Történeti irodalmunk egyre több területen világítja meg azt a folyamatot, amelyet Szekfű Gyula 1955-ben megjelent ismert tanulmányában az „értelmiségiek átállásának" nevezett. Mind tisztábban rajzolódik ki előttünk: a haladó politikai erők a felszabadulást követően szívós küzdelmet folytattak azért, hogy a magyar értelmiséget a múlt kötelékeitől megszabadítsák és a demokratikus társadalmi berendezkedés szolgálatába állítsák. Az újabb kutatások elsősorban az e küzdelemben kimagasló szerepet játszó Magyar Kommunista Pártnak a népi demokratikus átalakulás kezdeti időszakában megvalósított értelmiségi politikáját, illetve annak egyes vonatkozásait vizsgálták.[1] Az említett folyamat kibontakoztatásában komoly tényező volt a Szociáldemokrata Párt is, amely a legális értelmiségi munka területén értékes felszabadulás előtti tapasztalatokkal rendelkezett, s amely 1945 derekára már jelentős értelmiségi tömegeket sorakoztatott fel maga mögött.

Akár az értelmiségi réteg helyzetéből, hangulatából és magatartásából indulunk ki, akár a politikai pártok és irányzatok oldaláról közelítjük meg az értelmiségiek „átállásának" kérdéseit, mindenképpen vissza kell tekintenünk a háború utolsó éveire. Különösen fontos a közvetlen előzmények feltárása a Szociáldemokrata Párt esetében, amelynek vezetői közül többen a felszabadulás idején is igyekeztek a lehetőségekhez képest megmaradni az 1944. március 19. előtti platformon. A kontinuitás – diszkontinuitás problémája azonban nemcsak a párt új politikai irányvonalának kialakulását befolyásolta, hanem lényegében egész tevékenységét, így az értelmiség megnyerésére irányuló politikáját és szervező munkáját is áthatotta.

Az SzDP 1943–1944. évi nagyszabású értelmiségi akciója éppen ebből a szempontból érdemel különös figyelmet. Mivel az akció egy hosszabb távú elgondolásnak alárendelve, annak részeként indult meg, jelentősége sok vonatkozásban túlnőtt az értelmiségi politika határain. Bemutatásával – úgy véljük – újabb adalékot szolgáltatunk

[1] *Balogh Sándor:* A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből. Századok, 1965. 3. sz. A műszaki értelmiség szervezetbe tömörítését s ezen belül az MKP szerepét tárgyalja *Jakab Miklós:* Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete 1945–1946. Századok, 1970. 2. sz.; és *Németh József:* A műszaki értelmiség érdekképviseletének és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének néhány kérdése 1945–1948. A Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének kiadványa. Bp. 1973. *Tóthné Jónás Irma:* A Magyar Kommunista Párt eszmei-politikai harcának néhány vonása az értelmiség megnyeréséért Csongrád megyében a szocialista forradalom győzelméért vívott küzdelemben. I. rész (1945–1946). Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. I. rész. Szeged. 1974. 41–54.

az SzDP háború alatti magatartásáról és háború utáni elképzeléseiről a történeti irodalomban eddig megrajzolt képhez. Ezért talán nem felesleges aláhúznunk, hogy ebből az utóbbi problémakörből ez alkalommal csupán annyit kívánunk érinteni, amennyi megítélésünk szerint az értelmiségi akcióval a legszorosabban összefüggött. Lemondunk arról is, hogy az SzDP és az értelmiség háború alatti kapcsolatának valamennyi lényeges elemére kitérjünk, annál is inkább, mivel azok jórészéről – persze más megközelítésből – a függetlenségi mozgalom 1941–1942. évi eseményeit taglaló szakirodalomban már sok szó esett. Ez az akció egyébként is – méreteit, módszereit és tartalmát tekintve egyaránt – *új jelenség* volt: az SzDP és az értelmiség viszonyában egy olyan fordulat kezdetét jelentette, amely teljes egészében csak a felszabadulás után bontakozhatott ki.

*

Nem mintha a Szociáldemokrata Párt korábban lebecsülte volna e réteg társadalmi jelentőségét, vagy általában lemondott volna az értelmiségiek megnyeréséről. Az SzDP a fizikai és szellemi dolgozók pártjának tekintette magát: tagságának döntő többségét a szakszervezetekbe szervezett ipari munkásság adta s számottevő alkalmazotti és földmunkás rétegeket is magáénak tudhatott. Emellett a párt mindig törekedett arra, hogy azokat, akiket az értelmiség legjobbjainak tartott, megnyerje, a marxista elmélettel megismertesse és a munkásosztály politikai küzdelmébe bevonja. Ezt a törekvést a párt múltjának szinte valamennyi szakaszában nyomon követhetjük: ráismerhetünk ama korai szociáldemokrata dokumentumokban, pártvezetők, teoretikusok írásaiban, melyek a „fejmunkások" és az „izommunkások" egymásrautaltságát hangsúlyozzák, de fokozatosan utat tört e gondolat a szervezkedés terén is. E század tízes éveiben előbb a munkásmozgalom és a haladó értelmiségi csoportosulások szoros összefonódása és együttműködése, majd pedig a munkásmozgalomban tevékenykedő szellemi dolgozók első speciális rétegszervezeteinek megjelenése jelezte e folyamat újabb állomásait. Egyes foglalkozási ágak képviselői kezdetben az alkalmazottak bizonyos ágazatait tömörítő szakszervezetekben alkottak különálló szervezetet (a szocialista mérnökök szervezkedése a MKAOSz kebelében 1916-tól, a pedagógusoké a VAOSz-ban 1917-től indult meg), de az őszirózsás forradalom kitörése után már megteremthették saját szakszervezeteiket is. Az 1918–1919-es forradalmak idején a szellemi dolgozók osztályharcos szervezkedése hatalmas léptekkel haladt előre: a szervezkedés méreteinek dinamikus kitágulása mellett különösen az a tény értékelendő, hogy a frissen alakult értelmiségi szakszervezetek irányításában a kommunisták törekvései akadálytalanabbul érvényesülhettek, mint a hagyományos szakszervezetek jórészében, ahol a szociáldemokrata jobboldal régi pozícióira támaszkodva a vezetésben is nagyobb súlyt tudott magának biztosítani.

A Tanácsköztársaság leverését követően, az ellenforradalmi rendszer konszolidációja folyamán megszilárdult hatalmi-politikai viszonyok az SzDP tevékenységét meglehetősen szűk korlátok közé szorították s egyben hosszú időre megszabták azokat a kereteket is, amelyek között a párt legális eszközökkel az értelmiség megnyerésére törekedhetett. A legérzékenyebb veszteséget kétségkívül az jelentette, hogy az ellenforradalmi korszakban szellemi foglalkozási ágak egész sorát fosztották meg a szakszervezeti mozgalomban való részvétel lehetőségétől. Ismeretes, hogy az értelmiségi szakmák többsége kezdetben nem rendelkezhetett átfogó érdekvédelmi tömörüléssel, majd pedig a harmincas évek közepétől a fasiszta kormányzat a jobboldali politikát

folytató kamarákat tekintette az értelmiségiek hivatalos érdekképviseleti szervének. A szakszervezeti mozgalom keretében csak a tisztviselők egyes csoportjai szervezkedhettek. Bár a Magántisztviselők Országos Szövetsége és a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesülete erős állami felügyelet alatt működő érdekvédelmi szervezetek voltak, az SzDP számára értékes hadállásokat jelentettek egy olyan társadalmi rétegben, amelyet a Horthy-rendszer általában támaszként könyvelt el.

A húszas és harmincas évek folyamán az SzDP a magyar értelmiségnek csupán kis töredékét tudta szervezetileg magához kapcsolni. A párt vezetői sokáig megváltoztathatatlan tényként vették tudomásul, hogy nemcsak e réteg szélsőjobboldali csoportjai, hanem az értelmiség fő tömegeit kitevő egész foglalkozási ágak is lényegében kívül estek az SzDP hatókörén. Abból indultak ki, hogy az uralkodó ideológia és propaganda e réteget mélységesen megfertőzte, ezért a polgári értelmiség tömeges megnyerésének gondolata valójában fel sem merült bennük. Számításba vették azoknak az adminisztratív eszközöknek az erejét is, amelyekkel a rendszer e réteg politikai aktivizálódását akadályozni, ill. megszabott mederben tartani igyekezett. Különösen nagy nyomás nehezedett a közalkalmazásban álló értelmiségiekre. Jóllehet a megalkuvó szociáldemokrata pártvezetés a Bethlen–Peyer-paktumban lemondott a közalkalmazottak szervezéséről, de a harmincas években az SzDP erősödő községpolitikai tevékenységének eredményeként főleg a főváros és a vidéki városok alkalmazásában álló értelmiségiek, tisztviselők körében mégis valamelyest nőtt a párt befolyása. E lassanként kiépített pozíciók alól azonban az Imrédy-kormány 1938 májusában átmenetileg kihúzta a talajt. A 3400/1938. ME. sz. rendelet megtiltotta a köztisztviselőknek s általában a közalkalmazottaknak, hogy beléphessenek „olyan egyesületbe vagy bármely más megjelölésű szervezetbe, amelyben való részvételük vagy tagságuk ellentétbe állíthatja őket az állam törvényes rendjével vagy ennek látszatát kelthetné". A rendelet értelmében azokat a közalkalmazottakat, akik 8 napon belül nem szüntették meg tagságukat, fegyelmi eljárás keretében fel kellett függeszteni állásukból. Bár a rendelet eredetileg a nyilas mozgalom visszaszorítására készült, annak végrehajtása során a Szociáldemokrata Pártot is a tiltott szervezetek közé sorolták.[2] Ez a változó formákban jelentkező, de a gyakorlatban végig fennálló szervezési tilalom (bár a 3400-as rendeletet 1940-ben felfüggesztették, a háború éveiben azonban még szigorúbb intézkedésekkel gátolták a baloldal térnyerését e közegben) képezi egyik legfőbb okát annak, hogy az ellenforradalmi korszakban az SzDP-hez tartozó értelmiség sem a réteg egészének szociális összetételét, sem pedig szakmai struktúráját nem tükrözhette arányosan.

Ily módon az ellenforradalom tovább mélyítette a szociáldemokrata értelmiségnek azt a hagyományosnak nevezhető sajátos vonását, hogy sorait döntően a szabadfoglalkozású, részben pedig a magánalkalmazásban álló intelligencia demokratikus elemeivel töltötte fel. A húszas évek végétől az SzDP kebelében már legálisan működhettek a szabadfoglalkozású értelmiségiek szocialista szervezetei, amelyek – mint ismeretes – egyúttal kedvező terepet szolgáltattak az illegális kommunista párt befolyásának növeléséhez is. 1929-től 1941 elejéig állt fenn a párton belül a szocialista jogászok nemzetközi szövetségének magyarországi csoportjaként a *Szocialista Jogászok Szervezete*. Rövid

[2] Magyarországi Rendeletek Társa. 1938. 421–422. Vö. *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp., Akadémiai Kiadó. 1970. 48.

működése (1929–1932) ellenére is felettébb értékes tevékenységet fejtett ki a kommunista hatás alatt álló, Jáhn Ferenc és Schönstein Sándor vezette *Szocialista Orvosszervezet.* A harmincas évek második felében már önálló szervezetet alkotott a *szocialista írók* csoportja és 1934-től az SzDP legális keretei között dolgozott a szocialista képzőművészek csoportja is, amely 1940-től 1942 májusáig *Szocialista Képzőművészek Szervezete* néven működött.[3] E szervezeteknek és néhány más rövidebb életű társuknak jelentős részük volt abban, hogy kialakult a pártban egy vékony, szocialista eszmeiségű értelmiségi réteg, amely kiemelkedő szerepet vállalt a párttagság ideológiai és kulturális színvonalának emelésében, ismereteinek gyarapításában.

A harmincas évek közepétől több szempontból lényeges változások figyelhetők meg az SzDP és a magyar értelmiség viszonyában. A fasizmus előretörése nemzetközi téren, a német befolyás növekedése idehaza felkavarta a magyar szellemi életet, sorompóba szólította a különböző ellenzéki irányzatokat. A felélénkült publicisztikai tevékenységből, az élesedő vitákból az SzDP is aktív részt vállalt. A viták eredményeként a: párt álláspontját is inkább a széleskörű összefogás igenlése jellemezte, az összefogás tengelyét azonban a kommunista népfrontgondolattól eltérően, Mónus Illés hatására legtöbben a munkásság és a polgárság antifasiszta szövetségében látták. Bár a párt felfogása ebben az időben az értelmiség szélesebb köre előtt vált ismertté, ez a pártszervezés terén még nem vezetett komolyabb előrelépéshez. Annál nagyobb nyomás nehezedett az SzDP-re az évtized végén, az 1938. XV. és az 1939. IV. törvénycikk elfogadását követően: a lehetetlen helyzetbe került zsidó értelmiség egyrésze politikai támaszt keresett a pártban. A világháború küszöbén, majd a háború kitörése után a Teleki-kormány intézkedései révén meggyengített Szociáldemokrata Párt és az értelmiség közötti kapcsolatok átmenetileg meglazultak. Ujabb közeledésre és csatlakozásra csak később, a függetlenségi mozgalom 1941–1942-es tetőpontján került sor. Ezek az új jelenségek, amelyeket fentebb éppen csak jelezni tudtunk, több vonatkozásban számottevően módosították a Szociáldemokrata Párt és az intelligencia viszonyát. De nem idéztek elő változást abban, hogy a pártvezetőség az értelmiség széles körű szervezését 1943 elejéig nem tűzte ki feladatul.

Az értelmiségi akció megindításának háttere

A magyar függetlenségi mozgalom 1941–1942-es nagy fellendülését követő kegyetlen rendőri megtorlás hatására a Szociáldemokrata Párt vezetői 1942 őszétől újabb, módosított politikai irányvonalat dolgoztak ki, amelyet a pártvezetőség az SzDP XXXIII. kongresszusán meghirdetett és különösebb ellenállás nélkül el is fogadtatott. Az 1942. december 13-án megtartott kongresszuson Szeder Ferenc főtitkári referátumában a legfőbb feladatot abban jelölte meg, hogy a pártot meg kell óvni az újabb megrázkódta-

[3] A toll fegyverével. Jáhn Ferenc válogatott publicisztikai írásai. Válogatta: *Jáhn Anna.* Bp. Medicina Könyvkiadó. 1968. *Bán András–Láng Péter:* Dr. Schönstein Sándor (1898–1945). Párttörténeti Közlemények, 1972/3. – *Németh Lajos:* A magyar szocialista képzőművészek csoportjának története. A magyar művészettörténeti munkaközösség 1952-es évkönyve. Bp. 1953. *Major Máté:* Negyedszázada alakult a Szocialista Képzőművészek Csoportja. Magyar Építőművészet, 1959. 3–4. *Aradi Nóra:* Képzőművészet és munkásmozgalom. Párttörténeti Közlemények, 1972/3. 101–103. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. Akadémiai Kiadó. 1962.

tásoktól és fel kell készíteni arra az időre, amikor az SzDP „történelmi feladatát" teljesítheti. Szeder többször is hivatkozott arra, hogy a párt befolyása meglehetősen csekély s hangsúlyozta, hogy „tettekkel tényezők sajnos nem lehetünk". Ugyanakkor fontos célként tűzte ki, hogy a mozgalmat „amennyire a mai viszonyok lehetővé teszik, frissé és elevenné tegyük és erejében gyarapítsuk".[4]

A pártvezetőség új irányvonalát erősítette a Népszava 1942-es karácsonyi száma is, amely egy évvel korábbi jeles elődjével ellentétben nem harcos fellépésre buzdított, hanem a háború utáni feladatokra való felkészülés gondolatát állította előtérbe s a háborút követő *„átmenetgazdálkodás"* terveinek kimunkálását sürgette. Ez a szám röpítette fel a „Holnap Magyarországa felé" jelszót is, amely ettől fogva a Népszava cikkeinek állandó motívumává vált. Ezt a jelen feladatai elől a jövőbe menekülő új irányvonalat a karácsonyi számban megszólaló kommunisták, Gosztonyi Lajos, Nagy István erőteljesen bírálták és Kállai Gyulához hasonlóan a „mostani" teendők vállalásának fontosságát hangsúlyozták.[5] De az új irányzat megszilárdulását megakadályozni nem lehetett; a holnap ígérete a szociáldemokrata baloldalt is átmenetileg teljesen magával ragadta.

Az SzDP-re váró majdani nagy feladatok jegyében készítették elő a rövidesen meginduló tagtoborzást. „Aki a csendesebb hónapokban és években nem szervez, nem toboroz, nem épít pártot, mozgalmat – írta Szakasits Árpád 1943 január közepén a Népszavában – . . . az ne várjon győzelmes ünnepeket, mert az semmit sem készített elő, semmit sem tett érte."[6] A párt megerősítésének szándéka már eleve úgy vetődött fel, hogy az SzDP-nek a munkásosztály mellett más társadalmi rétegekben is aktív szervező munkát kell végeznie. De mivel a tömegbázis növelésének igénye egyidőben jelentkezett a „tervkészítés korszakának" meghirdetésével, így az értelmiség megnyerésére különösen nagy súlyt helyeztek. Az értelmiség felé fordulással a párvezetőség két célt kívánt elérni:

1. *Általánosabb célja az értelmiség arányának növelése volt a pártszervezetekben,* abból a meggondolásból, hogy ha az SzDP a háború befejezése után vezető hatalmi tényezővé válik, megfelelő létszámban rendelkezzék magas képzettségű párttagokkal.

2 *Szűkebb célját* a legfontosabb műszaki, gazdasági és kulturális kérdésekkel foglalkozó *szakemberek munkaközösségeinek létrehozásában látták,* amelyek konkrét, s a háború befejezésekor azonnal alkalmazható terveket dolgoznak ki a pártvezetőség számára.

1943 elején a párt vezetői helyesen ismerték fel, hogy az SzDP az értelmiség megnyerése terén a korábbiaknál nagyobb eredményeket érhet el. Ez időre a gazdasági helyzet romlása az intelligencia soraiban is növekvő elégedetlenséget váltott ki. Az alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek ára a negyvenes évek elején rohamosan emelkedett és ez elsősorban a városi lakosság – s köztük az értelmiség – életszínvonalát jelentősen csökkentette.[7] A legutolsó, 1941 decemberi fizetésrendezés az értelmiségi és tisztviselői

[4] Az SzDP XXXIII. kongresszusának jegyzőkönyve. PI Archívum, 658. f. 1/36.

[5] Népszava, 1942. dec. 25. A karácsonyi szám értékelését lásd *Pintér István:* Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. 1941 június–1944 március. Bp., Kossuth Könyvkiadó. 1968. 152–155.

[6] *Szakasits Árpád:* Nagy feladatok előtt. Népszava, 1943. jan. 17.

[7] A fontosabb élelmiszerek kiskereskedelmi ára a fővárosban 1940 és 1943 között változóan kb. 80–200%-kal emelkedett. Budapest 1873-tól napjainkig. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve. 1945. 237.

munkakörökben nem ellensúlyozta az árak rendkívüli növekedését, újabb fizetésemelésre és az árak rögzítésére pedig a Kállay-kormány 1943 június végéig nem szánta el magát. A fővárosban kivetett jövedelemadó összege az 1940. évi 25,836.000 pengőről 1943-ban 81,221.000 pengőre emelkedett, ami fokozott terheket rótt a kereskedők és iparosok mellett a magánpraxist folytató értelmiségiekre is.[8]

Különösen eredményesnek igérkezett az SzDP fellépése az ún. zsidótörvények nyomán állásuktól tömegesen megfosztott intellektuelek körében. Egy 1942 júniusában kiadott rendelet hatálya már azokra a magánvállalkozásokra is kiterjedt, amelyek értelmiségi munkakörben akár egyetlen zsidó alkalmazottat foglalkoztattak.[9] A zsidótörvények életbe léptetése, valamint a katonai és munkaszolgálati behívások következtében jelentősen felduzzadt a segélyre erősen rászoruló értelmiségi, tisztviselői családok száma. Egyedül a Magántisztviselők Országos Szövetsége 1938 és 1943 között 150 ezer pengőt fordított nélkülöző tagjainak és hozzátartozóiknak segélyezésére.[10]

Az anyagi helyzet rosszabbodásánál is kétségkívül nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy 1943 elején a lakosság egyre szélesebb körében szereztek tudomást a Vörös Hadseregnek a német haderők felett aratott sztálingrádi döntő győzelméről, és a 2. magyar hadseregre Voronyezsnél mért megsemmisítő csapásáról. A német és magyar csapatok súlyos vereségéről és a szovjet hadsereg ellentámadásáról a Kossuth Rádió több alkalommal hírt adott Moszkvából és beszámolt a katonai csődről a londoni rádió is. A Népszava február 4-i száma a cenzúrát kijátszva, ügyesen ragadta ki a hivatalos haditudósításokból a valóságot sejtető részleteket: „Sztálingrádnál megszűntek a harcok" – „A Duna és a Kaukázus között a német csapatok elérték a számukra kitűzött célokat" – „Berlin: A moszkvai különjelentésekben közölt városok csak a tervszerű német hadmozdulatok következtében kerültek szovjet kézre" stb. A Népszava februári híreiből az olvasók sokat megérthettek s azok, akikhez a KMP márciusi röpirata eljutott, teljesebb képet alkothattak a katonai összeomlásról.[11] E hírek nyomán az addig a hivatalos propaganda hatása alatt álló értelmiségiek közül is egyre többen látták be a háború folytatásának értelmetlenségét.

Az SzDP fellépése az értelmiség körében 1943 első felében

A Népszava 1943. február 23-án jelentette meg először a *Szociáldemokrata Párt értelmiséghez szóló felhívását.* A lap jelentkezésre szólította fel a szocialista és haladó gondolkodású orvosokat, ügyvédeket, tanárokat, építészeket, mérnököket, közgazdászokat és más értelmiségi foglalkozásúakat. A néhány szavas felhívás, melynek közlését párszori megismétlés után a Belügyminisztérium betiltotta, érthető módon nem

[8] Uo. 112.

[9] A 4.410/1943. ME sz. rendelet aug. 23-ig szóló határidőre előírta, hogy azok a cégek, amelyek értelmiségi munkakörben egy zsidó alkalmazottat foglalkoztatnak, a megjelölt időpontig kötelesek ugyanilyen munkakörben nem zsidót is alkalmazni, vagy pedig zsidó alkalmazottjukat elbocsátani.

[10] Népszava, 1943. márc. 29.

[11] A KMP márciusi röpiratát közli: Dokumentumok a magyar forfadalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. Összeállította *Pintér István* és *Svéd László.* Bp., Kossuth Könyvkiadó. 1964. 390.

fejthette ki az értelmiségi szervezés céljait. Akik azonban a felhívás nyomán elküldték nevüket és címüket a Népszava szerkesztőségébe, rövidesen pontosabb felvilágosítást is kaptak az akció céljáról. A megadott címekre az SzDP Titkársága Szeder Ferenc, Peyer Károly és Szakasits Árpád által aláírt levelet küldött. A párt vezetői a levélben azzal fordultak a címzetthez, hogy vegyen részt a háború utáni új nagy feladatokra való felkészülésben. Hangsúlyozták, hogy ezeket a nagy feladatokat az ipari és mezőgazdasági munkásság egyedül nem tudja megoldani; szüksége van „szakszerű értelmiségi értékekre" is, amelyeket nélkülözhetetlennek tart a demokratikus és szocialista szellemű, szabad és független Magyarország felépítésének munkájában. Az SzDP vezetői a feladatok tisztázása céljából egy későbbi megbeszélést helyeztek kilátásba s arra kérték a címzettet, hogy addig is hívja fel megbízható értelmiségi ismerőseinek figyelmét „a párt szempontjaira" és jelentkezésre bátorítsa őket.[12]

Az SzDP értelmiségi akciójára a kormányzat és a szélsőjobboldali erők igen érzékenyen reagáltak. Ez nemcsak a Népszava felhívásainak betiltásában nyilvánult meg, hanem abban is, hogy néhány nappal az akció megkezdése után a rendőri szervek fokozott éberséggel figyelték a párt fővárosi és vidéki szervező tevékenységét. Egy márciusi csendőrségi jelentés az akciót még úgy értékelte, hogy az SzDP kizárólag az állástalan zsidó értelmiség összefogására törekszik,[13] de sokan ennél lényegesen szélesebb hatástól is tartottak. A szélsőjobboldali Függetlenség c. lap például „Antimarxisták jelentkezzenek!" címmel ugyancsak felhívásokat közölt, amelyekkel ellentábor kialakítására tett kísérletet.[14]

Az akció sikerére nézve nem kisebb veszélyt jelentett az az ellenállás, amely az SzDP-n belül bontakozott ki az értelmiség széles körű szervezésével szemben. Nem egy pártszervezetben a tagság jelentős része az értelmiségi felhívást aggodalommal fogadta: a polgári értelmiségiek jelentkezésében a háború utáni helyzetre spekuláló politikai számítást, karrierizmust gyanítottak. Az akció ellenzői általában kevéssé értékelték azt a tudati fejlődést és bátor elhatározást, amelyet a rendszer háborús egységterrorja, a szélsőjobboldal ismétlődő SzDP-ellenes rágalomhadjáratai mellett az értelmiségiektől a párthoz való csatlakozás megkövetelt. Sokan kétségbe vonták, hogy az SzDP-nek az értelmiségiek nagyarányú megnyerésére valóban szüksége lenne, a régi szociáldemokrata értelmiségiek közül pedig nem kevesen az újak „hivogatásában" saját szerepük lebecsülését látták. Egy hét sem telt el a legkorábbi értelmiségi felhívás óta, de a Szociáldemokrata Párt február 28-án megtartott fővárosi pártértekezletén az új akcióval szembeni bizalmatlanság máris hangot kapott. Az egyik felszólaló, dr. Török László V. kerületi küldött, arra figyelmeztetett, hogy az értelmiségi akció révén nehogy olyanok is befolyásra tehessenek szert a párton belül, akik korábban a munkásmozgalom ellenségei voltak.[15] A fővárosi

[12] PI Archívum, 658. f. 5/1943/5,

[13] PI Archívum, 651. f. 6. cs. Baloldali összesítő. 1943. márc. 26-i jelentés.

[14] Függetlenség, 1943. febr. 25. A Népszava még csak nem is tiltakozott az „ellenfelhívás" miatt. Az SzDP a későbbiekben sem a nyilas felhördüléssel magyarázta a Belügyminisztérium közbelépését, hanem a liberális polgári körök „csendes" akciójával. A pártvezetőség 1945-ös kongresszusi jelentése határozottan állította, hogy Keresztes-Fischer belügyminiszter annak idején Rassay Károlynak, a Polgári Szabadságpárt vezetőjének tanácsára tiltotta be a Népszava értelmiségi felhívását. Az SzDP XXXIV. kongresszusi jelentése az 1943–1945. évekről. Bp. 1945. 11.

[15] Az SzDP fővárosi pártértekezletének jegyzőkönyve. 1943. febr. 28. dr. Török László felszólalása. Pi Archívum, 658. f. 8/1.

titkár, Szamay Lajos a felszólalásokra adott válaszában külön kitért az értelmiségi szervezésre. Szamay elismerte ugyan, hogy dr. Török sokak véleményét továbbította, de az akcióval szembeni fenntartásokat teljes erővel igyekezett eloszlatni. Utalt arra, hogy az akció már az első napokban biztató eredményeket hozott: „Akik. . . most jelentkeznek erre a felhívásra, azok még nem konjunktúralovagok. És ha látnák az elvtársak, hogy milyen tömegben jelentkeznek az emberek és kik vannak közöttük, akkor valamennyien őszintén örülnének." Az aggodalmaskodók megnyugtatására Szamay hozzátette, hogy a későbbiekben majd ki kell építeni azt a rendszert is, amellyel a jelentkezőket megrostálhatják.[16]

Az értelmiségi akció meglehetősen vegyes fogadtatásával függött össze, hogy a Népszavában Szakasits Árpád is magyarázatot fűzött az értelmiségi felhíváshoz. Az értelmiségi agitációt Szakasits azzal indokolta, hogy a pártnak szüksége van különböző területen dolgozó, haladó gondolkodású intellektuelek segítségére és szakértelmére ahhoz, hogy „egy átfogó, a magyar gazdasági, politikai és szociális élet minden területére kiterjedő munkatervet készíthessen".[17]

Az értelmiségi akció meghirdetése egyúttal abba az irányba hatott, hogy az SzDP a kispolgárság különböző csoportjaiban is megnövelje befolyását. A fővárosi pártértekezleten éppen Szamay titkár előterjesztése vetette fel azt a gondolatot, hogy ha a párt jelentkezésre szólítja fel az értelmiségieket, akkor mennyivel inkább törekedni kellene a kisiparosság szervezésére, hiszen – érvelt Szamay – nagy részük korábban szervezett munkás volt. Áprilisban már a Népszava is ezt az álláspontot képviselte. Szakasits Árpád „Kisemberek" című cikkében hasonló indoklással sürgette, hogy a munkásság, a parasztság és az értelmiség szövetségéhez a kisiparosok és a kiskereskedők is csatlakozzanak.[18] A szervezés a későbbiekben valóban ki is szélesedett az említett rétegek irányába.

Március közepén a Népszava a fővárosi pártértekezlet tapasztalatait értékelve, világosan tudatta a budapesti pártszervezetekkel, hogy az egyik legfontosabb feladatuk a „tömegbázis még nagyobb kiszélesítése".[19] Hasonló értelmű konkrét utasítást kaptak a pest környéki SzDP szervezetek is. A pestszentlőrinci SzDP szervezet elnöke február végén a tagtoborzás meghirdetésekor külön felhívta a szervezők figyelmét a középosztálybeliekre, mondván, hogy a hatalomra jutás esetén e rétegekre szüksége lesz a pártnak.[20] Az akció során korántsem csak a diplomával rendelkezők megnyerésére törekedtek, hanem az értelmiség fogalmát tágan értelmezve a szellemi dolgozók alacsonyabb képzettségű kategóriáit (tisztviselőket, technikusokat stb.) is belépésre ösztönözték. A párt értelmiségi szervező munkájának ez a széles értelmezése egyébként mind a háború alatti években, mind pedig a felszabadulás után végig megmaradt.

1943 tavaszán az értelmiségi akció az egész országra kiterjedt. Április–május folyamán a vidékre utazó szociáldemokrata funkcionáriusok mindenütt felszólították a helyi szervezetek vezetőit az erőteljes agitációra, azzal az utasítással, hogy a tagtoborzás során

[16] Uo. Szamay Lajos válasza a felszólalásokra.
[17] *Szakasits Árpád:* Holnap. Népszava, 1943. febr. 28.
[18] *Szakasits Árpád:* Kisemberek. Népszava, 1943. ápr. 11.
[19] Népszava. 1943. márc. 12. Szocialista tömegek.
[20] PI Archívum, 651.f. 6. cs. Baloldali összesítő. 1943. márc. 19-i jelentés.

fokozott gondot fordítsanak az értelmiségiekre. A párt értelmiségi akcióját ekkor is azzal indokolták, hogy a párt szerepe hamarosan megnövekedhet a politikai életben, s akkor „áthidalhatatlan akadályok ne merüljenek fel".[21] Amíg a fővárosi értelmiség jelentkezése kezdettől fogva számottevő volt, addig a vidéki városokban a szervező munka jóval lassabban haladt. Azonban a nagyvárosokban, ahol az SzDP-nek korábban is volt bizonyos befolyása a helyi intelligenciára (Debrecen, Pécs stb.), ott a szellemi foglalkozásúak könyebben csatlakoztak. A vidéki városok többségében azonban az értelmiség a szervező munka szempontjából új terepet jelentett. Szombathelyen például, ahol augusztusig mindössze öten jelentkeztek a Népszava februári felhívására, a helyi intelligencia az SzDP közeledését hidegen fogadta. Márciusban Millok Sándor a szombathelyi értelmiségiek körében tartott előadása után arról panaszkodott, hogy a helybeliek lelkét „valóságos jégkéreg veszi körül és nem győztek csodálkozni azon a 'bátorságomon' – írta Millok –, hogy azt merem mondani, minden párt, tehát a Szociáldemokrata Párt is, a politikai hatalom megszerzésére törekszik. . . a megfélemlítés, amely hosszú esztendőkön ellensúlyozatlan maradt, csak többszöri melengetésre fog felengedni."[22] Az év első felében még ez a helyzetkép jellemezte a vidéki városok legtöbbjét.

Az akció megindításakor a pártvezetőség számolt azzal is, hogy az SzDP céljaival egyébként rokonszenvező értelmiségiek jelentős része nem vállalja majd a pártba való belépést, vagy munkahelyének jellege eleve kizárja azt. Az SzDP azonban róluk sem akart lemondani. Ezért a pártvezetőség kezdettől fogva nagy súlyt helyezett arra, hogy a pártszervezetek rendszeresen kapcsolatot tartsanak fenn az ún. szimpatizáns értelmiségiekkel s azok számát növelni igyekezzenek. A tagtoborzás meghirdetésével egyidőben főként a közszolgálatban álló értelmiségiek körében megindították az *illegális szervezést is*, amelynek szálai eljutottak egészen a hadsereg fontos beosztású tisztjeiig. Egyik közvetlenül a felszabadulás után kelt levelében Szeder Ferenc így ír erről: „Még az 1943. év elején fiatal értelmiségiek, közöttük állami tisztviselők vették fel velem az érintkezést, hogy a Szociáldemokrata Párttal együttműködjenek. Számos bizalmas megbeszélést folytattunk az együttműködés tekintetében, amelyek dr. Zeöke Pál, akkori székesfővárosi fogalmazó részvételével folytak. Dr. Zeökén kívül dr. Kerekesházy József, akkori törvényszéki jegyző és író vett részt ezeken a megbeszéléseken, rajta kívül számos fiatal értelmiségi is. Bevonták körünkbe a magyar honvédvezérkar egyes megbízható tagjait is, így Péter Borisz vezérkari századost, aki ezekben az időkben a budapesti hadtestparancsnokságnál volt bizalmi beosztásban."[23] A háborús célokból kiábrándult s a különbéke tervét helyeslő bizalmi állású értelmiségiek felkeresése s általában az illegális szervezés kiszélesítése később is feladat maradt, de az akció fő ágát mindvégig a legális tagtoborzás képezte.

[21] Uo. 1943. jún. 4-i jelentés.

[22] PI Archívum, 658. f. 6/300.

[23] PI Archívum, 283. f. 1/155. – Az év második felére vonatkozóan Száva István is említést tesz az illegális kapcsolatok kiszélesítéséről: „1943 nyarától kezdve egyre többen igyekeztek – bár óvatosan, vigyázva – valamilyen kapcsolatot találni a magyar baloldali blokk-kal és eme közeledők között nem lebecsülendő számban voltak olyanok is, akik jelentős szerepet játszottak a *kormányzati* tevékenységben is, elsősorban a *külügyi tisztviselők* sorából. Természetes, hogy ezeknek a kapcsolatoknak főleg informatív szempontból sok hasznát vette a demokratikus pártok blokkja." Az SzDP harca a reakció ellen. Szerk. *dr. Révész Mihály.* Népszava kiadás. (*Száva István:* Tíz hónap története a felszabadulásig. 96–97.)

Ennek támogatásában jelentős szerepet vállalt a Népszava, melynek tematikája 1943 tavaszára lényegesen kibővült. Ez időtől egyre gyakrabban kaptak helyet a lapban az értelmiséget közelebbről érintő cikkek, híranyagok. „A jövő tanítója", „A jövő orvosgondjai" stb. címmel a Népszava a főbb értelmiségi foglalkozási ágak művelőihez külön-külön is utat keresett. E cikkek felmérték az egyes foglalkozási ágak égető gondjait s a háborúellenes magatartásra ösztönöztek azzal, hogy rádöbbentették olvasójukat: a háború befejezése az intelligenciát sújtó problémák megoldásának is elengedhetetlen előfeltétele. Ezek az írások – bár néhány esetben konkrét elképzeléseket is felvázoltak – egészükben nem annyira programadók, mint inkább figyelemfelkeltők voltak. Utaltak arra, hogy az SzDP-ben széles körű tervezés kezdődött a háború utáni békegazdálkodás tudományos megalapozása céljából s e munkába való bekapcsolódásra serkentettek. Az értelmiségi cikkek szorosan kapcsolódtak a Népszava vezércikkeinek fő gondolatához: a szervezett munkásság a parasztsággal, az értelmiséggel és a társadalom többi dolgozó rétegével „értelmes és az érdekek összhangján alapuló" kapcsolat létrehozására törekszik. Noha az összefogást sürgető cikkeket a tavaszi hónapokban a XXXIII. kongresszus jövőcentrikus irányvonala még erősen átszőtte, Peyer Károly a lap 1943. május 2-i számában mégis sietett a kormányt megnyugtatni afelől, hogy az SzDP szélesedő szervező munkája nem szolgál „felforgató" célokat: „Mi nem a nyers ösztönökre és a szenvedélyekre, hanem az öntudatos és felelősségtől áthatott munkásságra és értelmiségiekre építjük fel mozgalmunkat... Együtt akarunk haladni minden szabadságszerető, alkotmányos életet és jogbiztonságot kívánó emberrel."

Később annak mértékében, ahogy a Népszava cikkeiben az aktuális belpolitikai kérdések ismét előtérbe kerültek, az értelmiségi témájú írások is bátrabban fordultak a napi események felé. Sőt, július elején az egyik cikk már Kállay miniszterelnökkel is vitába szállt. Kállay Nyíregyházán mondott, a szellemi életet ostorozó beszédére utalva, a cikkíró maga is kiemeli, hogy a magyar tanítóságnak ahhoz, hogy hivatását betölthesse „érdeklődnie kell a társadalmi reformkérdések iránt, hogy a társadalmi rétegek feltörekvő harcai során el ne maradjon a fontos szociális ismeretek és tudás dolgában. *Nem szabad közömbösen szemlélnie a társadalmi küzdelmet és a forrongások erőteljes megnyilvánulásait*". (Kiemelés tőlem – U.K.)[24]

Időközben, 1943 tavaszától újabb belpolitikai jelenségek arra késztették az SzDP-t, hogy az értelmiség szervezését még erősebben szorgalmazza. Bizonyos fokig már a Magyar Nemzet cikksorozata nyomán márciusban a polgárság jövőjéről kibontakozó polémia, melyben a Népszava mellett több antifasiszta polgári lap is részt vett – azt jelezte, hogy a haladó polgári irányzatok körében szintén érlelődött az értelmiség és a polgárság politikai aktivizálásának szándéka. Ennél a vitánál azonban hamarosan figyelemre méltóbb jelek is mutatkoztak. A szociáldemokrata vezetők – még jóval a Kisgazdapárt polgári tagozatának megalakulása előtt – felfigyeltek arra, hogy e párt a városi középrétegek és az értelmiség körében növelni kívánja befolyását. Májusban az SzDP 1943-as programtervezetének vitájában Kéthly Anna kiemelte, hogy a kispolgárságért és az intelligenciáért az utóbbi időben új hadjárat indult meg, és rámutatott, hogy a kisgazdapártiak „tiszta mezőgazdasági területről városi területre kívánnak lépni, főleg a velünk való verseny könnyebbé tétele érdekében. Bizonyos – vélekedett Kéthly –, hogy

[24] Népszava, 1943. júl. 8. Még egyszer: a jövő tanítója *(t. k.)*.

erre felhívást vagy legalábbis biztatást kaptak, nem utolsósorban pártunk intellektuel-akciója nyomán támadt riadalom következtében."[25]

A nyári hónapokban az értelmiség hovatartozásának és szerepének kérdése az antifasiszta polgári sajtóban ismét előtérbe került. A Magyar Nemzetben, a Mai Napban, az Ujságban és más polgári lapokban kifejtett nézetek megegyeztek abban, hogy a jövő vezető társadalmi osztályának a polgárságot vagy az értelmiséget kiáltották ki, míg a munkásosztálynak és a parasztságnak csupán másodlagos szerepet juttattak. A Magyar Nemzet például, amikor síkraszállt az értelmiség vezető szerepe mellett, e réteg feladatát abban jelölte meg, hogy egységbe olvassza és a „nemzeti igény rangjára" emelje a különböző osztályok politikai törekvéseit.[26] E jelenségek láttán, s különösen a Kisgazdapárt polgári tagozatának megalakulása után a Népszava még határozottabban foglalt állást az értelmiség hovatartozásának kérdésében. Az SzDP lapja élesen megkülönböztette a „polgár" és az „értelmiség" fogalmát és hangsúlyozta, hogy az értelmiségnek nem a polgári erők táborában, hanem a munkásosztály oldalán van a helye. A lap bírálta az értelmiség szerepét abszolutizáló nézeteket, ezek hatását azonban nemegyszer azzal ellensúlyozta, hogy a „munkás" fogalmát kiterjesztette valamennyi fizetésből és bérből élő kategóriára. „. . . a munkás fogalma tágabb lett: nemcsak az ipari bérmunkás és a mezőgazdasági munkás tartozik bele, hanem a tisztviselő, a tanár, a tudós, az orvos, az építész, a mérnök s technikus, egyszóval: minden fizetésért és bérért dolgozó ember" – írta a Népszava egyik júliusi vezércikke. „Ezeknek a foglalkozási ágaknak részesei nem keringhetnek külön-külön bolygók körül. Egy naprendszerbe kell tartozniuk s ennek mágnességi köre előbb-utóbb amúgy is magához vonzza őket."[27] A „munkásosztályba való integrálódás" tételének meghirdetése valójában nem segítette az antifasiszta összefogást, hanem – mivel elijesztően hatott a polgári értelmiségiekre – inkább gátolta azt. Ezért a lap hamarosan el is vetette, s a későbbi viták során már azt hangoztatta, hogy a polgárság dolgozó részének és a polgári értelmiségnek „egyenrangú és harmadik partnerként" kell csatlakoznia a munkássághoz és a parasztsághoz.[28]

Az SzDP értelmiségi szervezeteinek megalakulása és tevékenységük főbb jellemzői

1943 derekára az akció már jelentős eredményeket hozott. A tagtoborzással párhuzamosan az SzDP Conti utcai központjában Értelmiségi Csoportot szerveztek. E csoport nyilvántartásba vette azokat a – főként fővárosi – szociáldemokrata és párton-

[25] Kéthly Anna megjegyzései az SzDP 1943-as programtervezetéhez. PI Archívum, 658. f. 5/239.

[26] *Almássy József:* Középosztály és népiség. Magyar Nemzet, 1943. júl. 4. Ugyanebben a számban *Gogolák Lajos* és *baráti Huszár Aladár* írásai a Magyar Nemzet néhány korábbi cikkéhez hasonlóan a „műveletlen tömeg" fogalmával operálva igyekezett a polgári intelligenciát a szervezett munkásság és a parasztság befolyásától távoltartani. Sajtóhadjárat keretében igyekeznek megnyerni a kispolgárt és az intellektuelt, akiket elsősorban a „tömeggel" rémítenek, a „hozzájuk méltatlan és soha semmiféle magaslatra érdemeik szerint fel nem jutó és minden szellemiséget megfojtó masszával ijesztgetnek" – jellemezte már korábban ezt a manővert Kéthly Anna. PI Archívum, 658. f. 5/239.

[27] *Szakasits Árpád:* A polgár a mikroszkóp alatt. Népszava, 1943. júl. 11.

[28] Ujság, 1943. szept. 19. *Makay–Petrovics György:* Polgár most rajtad a sor! és Népszava, 1943. szept. 21. (A polgár feladata)

kívüli értelmiségieket, akik részt kívántak venni a háború utáni átmenetgazdálkodás terveinek kidolgozásában. A csoport keretében az egyes főbb foglalkozási áganként Értelmiségi Szervező Bizottságok jöttek létre, melyek a később kialakuló szakmai csoportok magvát képezték.

A pártvezetőség a pártközpontban nyilvántartott értelmiségiek számának növekedését komoly nyereségnek tekintette és igyekezett szaktudásukat minél előbb hasznosítani. Ennek érdekében az Értelmiségi Csoport tagjait a nyár elején bevonták az SzDP májusra elkészült 1943-as programtervezetének véleményezésébe és megvitatásába.

Az év folyamán az SzDP programtervezetét megküldték véleményezésre a párt vezetőivel személyes kapcsolatban álló pártonkívüli, szocialista, haladó gondolkodású értelmiségieknek is. A tőlük kapott válaszok nemegyszer lesújtó bírálatot tartalmaztak. Münnich Károly ügyvéd például, akihez a programtervezetet Mónus Illés juttatta el, kíméletlenül rámutatott arra, hogy az 1943-as program „nem a feltétlenül győzni akaró szocialista párt programját adja a magyar szocialista tervgazdaság felépítésére, hanem olyan párté, amely már eleve lemond a szocializmus győzelméről, s ún. szociális, demokratikus, önkormányzati elvek hangoztatásával, de a kapitalista rendszer fennmaradásának alapul vétele mellett szövegezi meg programját". „Ennek eredménye az – tette hozzá Münnich –, hogy itt-ott, kisebb-nagyobb quantitatív eltéréssel – lényegében ugyanazokhoz a követelésekhez jut, mint a legtöbb mai polgári párt."[29] Az SzDP 1943-as programja a párt vezetőinek egy részéből szintén alapos kételyeket váltott ki és ennek következtében hivatalos programként soha meg nem hirdették. Mégis ez a dokumentum lett 1943 nyarán az értelmiségi csoportokban megkezdődő „tervkovácsolás" egyik kiindulópontja.

Ennek első lépéseként, 1943. július 22-én az Értelmiségi Szervező Bizottságok vezetőit a pártvezetőség értekezletre hívta össze, amelyen megjelölték a munka irányát. Ezen az ülésen a pártvezetőség az angol kormány által támogatott mérsékelt reformelképzeléseket – a Beveridge-tervet – állította követendő példaként az értelmiségi bizottságok elé. A forradalmi változás lehetőségét eleve kizárták, s a polgári intelligencia megnyugtatására hangsúlyozták, hogy a békegazdálkodásra való átmenetnek „több értelmességgel és több felelősséggel" kell történnie, mint 1918–1919-ben. Az Értelmiségi Szervező Bizottságoknak adott útmutatás aláhúzta, hogy a pártvezetőség nem politikai elképzeléseket vár tőlük, hanem a gazdasági és kulturális élet főbb területeit felölelő *szakterveket,* annak a kész alapnak a kidolgozását, „amelyen a háború befejezése után azonnal megállhatunk".[30]

Augusztusban az Értelmiségi Szervező Bizottságok szakmai csoportokká alakultak át, amelyeket szervezetileg Büchler József fogott össze, de az egyes csoportok politikai irányításában a pártvezetőség egy-egy tagja közvetlenül is részt vett. Kezdetben a nevelők csoportját Millok Sándor, a jogászokét Ries István, a valamivel később szervezkedő írókat, újságírókat és színészeket pedig Szakasits Árpád instruálta. Hamarosan bekapcsolódott a csoportok irányításába Kéthly Anna és Szeder Ferenc is. A gondos ellenőrzéssel főként

[29] PI Archívum, 658. f. 5/239.

[30] Az Értelmiségi Szervező Bizottságok ülésének jegyzőkönyve 1943. júl. 22. PI Archívum, 658. f. 5/1943/5.

azt kívánták biztosítani, hogy az értelmiségi csoportok szaktestület jellege megmaradjon. De mivel a nagyobb szakmai csoportoknak csak valamelyik kerületi SzDP-szervezetben tudtak megfelelő helyiséget szerezni, így e csoportokat a pártszervezetek pezsdítő politikai hatásától elszigetelni nem lehetett.

E szervezetek megalakulásának idejére fokozatosan módosult az SzDP értelmiségi szervezkedésével kapcsolatos kommunista álláspont is. A Békepárt helyesen ismerte fel, hogy ezek a szervezetek új lehetőséget kínálnak a legális tevékenység kiszélesítéséhez. Jóllehet a párt értelmiségi munkájának fő irányát továbbra is a Kisgazdapárt polgári tagozata képezte, de 1943 őszére már a kommunista befolyás – különböző erősséggel ugyan – csaknem valamennyi szociáldemokrata értelmiségi csoportban érvényesült.

1943 második felében az SzDP értelmiségi szakmai csoportjainak tevékenysége megélénkült. Megválasztották a csoportok élén álló intéző bizottságokat, és idővel kialakult a csoportok belső tagozódása is. A növekvő létszámú értelmiségi csoportok munkájának összehangolása céljából a pártvezetőség november elején a pártközpontban Értelmiségi Titkárságot állított fel, melynek vezetőjéül Bán (Rozmayer) Antalt nevezték ki. Bán Antal vezette be azt a gyakorlatot, hogy a csoportok titkárai, elnökei és intéző bizottsági tagjai havonta egyszer értekezletet tartottak és ezáltal szorosabb kapcsolat létesült az egyes értelmiségi csoportok között.[31] A Szociáldemokrata Párt keretében 1943 második felében a következő értelmiségi csoportok működtek többé-kevésbé rendszeresen.

1. A *műszaki és gazdasági* szakemberek az SzDP Műszaki Csoportja néven Gács Lajos vezetésével az V. kerületi Visegrádi utcai pártszervezetben önálló szervezetként tevékenykedtek. Ebben a pártszervezetben már 1942 óta dolgozott egy szűkebb létszámú mérnökcsoport, melyben Poros Tamás és Padányi Mihály révén erős kommunista hatás érvényesült.[32] Ez a már meglévő mérnökcsoport képezte azt az alapot, amelyre az SzDP 1943 augusztusában hivatalosan megalakult műszaki csoportja az új tagokkal kibővülve ráépülhetett. A műszaki csoport belső tagozódása hamarosan kialakult. Augusztus 16-án határozatot fogadtak el, mely szerint 5 alosztályt létesítettek az alábbi témakörben tervek, javaslatok kidolgozására: I. Táplálkozás II. Ruházkodás III. Lakáskérdés IV. Egészségügy, közlekedés, általános munkafeltételek, műszaki oktatás V. Energia, üzemanyag és termelőeszközök előállítása. A csoport vezetői gondosan ügyeltek arra, hogy a tervkészítés a pártvezetőség által megkívánt irányban haladjon. A Műszaki Csoport vezetőségének szeptember 13-i körlevele előírta, hogy a javaslatokat bontsák szét két részre: „1. Olyan javaslatok, amelyek a háborús gazdálkodás megszüntével azonnal megvalósítandók az átmeneti idő alatt fenyegető munkanélküliség megelőzésére: az előkészítő munkálatok tehát – a lehetőség határain belül – azonnal megkezdendők. 2. Olyan javaslatok, amelyeknek keresztülvitelére csak hosszabb idő után kerülhet sor."[33] A kettő közül az előbbire koncentráltak. A Műszaki Csoporton belül 1943 augusztusában Bán Antal kezdeményezésére *tervgazdálkodási bizottságot* is alakítottak, melyben mérnökök és gazdasági szakemberek – Böhm István, Lantos József, Presser István, Pénzes Géza, a szovjet tervgazdaságot személyes tapasztalatai alapján ismerő Fisch Emil stb. –

[31] PI Archívum, 283. f. 21/54. Gárdos Dezső 1946. jan. 12-i feljegyzése.

[32] A szabadság hajnalán. Összeállította és szerkesztette: *Lányi Ernőné, Nagy Eta* és *Petrák Katalin.* Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1965. 11

[33] PI Archívum, 658. f. 5/1943/5.

vettek részt. Körükben a Békepárt befolyása jelentősen megnövekedett azután, hogy 1943 őszétől bekapcsolódott a bizottságba a kommunista Markos György is, akinek a tervgazdálkodással kapcsolatos elgondolásai nagy hatást gyakoroltak a további munkára. A bizottság tagjai előadásokat tartottak a tervgazdálkodás szükségességéről a budapesti SzDP-szervezetekben és a szakszervezetekben, s közzétették elképzeléseiket a Népszavában is.[34]

A műszaki szakemberek egy másik csoportja a korszerű *munkáslakások* építésének problémájával foglalkozott. Közülük Freund Dezső és Gyenes Lajos 1943 őszén a Népszava hasábjain is ismertette javaslatait, tervrajzait.[35]

A Műszaki Csoport érdeklődési körének kiszélesedésére mutat, hogy a csoport 1944 januárjában kidolgozott részletes, féléves munkaterve alapján egy újabb alosztályt is létrehoztak, mely feladatul tűzte ki a műszaki tervekkel elválaszthatatlan kapcsolatban lévő *határproblémák:* jogi, közigazgatási, társadalmi, pénzügyi stb. kérdések megvitatását. Külön bizottság alakult a *mérnöktársadalmi* kérdések megoldására is.[36]

[34] PI Archívum, Lantos József feljegyzése a tervgazdálkodással kapcsolatos kérdésekről. 1946. nov. 28. 283. f. 21/176 és Pénzes Géza visszaemlékezése Fisch Emilről. *Timár László:* A gazdasági újjáépítés. Népszava, 1943. nov. 28. A Népszava vasárnapi számai 1943. okt. 24-től kezdődően közlik Markos Györgynek az MSzDP-szervezetekben is nagy érdeklődést kiváltó „A magyar tervgazdálkodás céljai" című 10 részes cikksorozatát.

[35] *Freund Dezső:* „Munkáslakás építés" és *Gyenes Lajos:* „A munkáslakásokról" c. cikkét a Népszava 1943. szept. 22-i és okt. 13-i száma közölte.

[36] Az SzDP Műszaki Csoport 1944 januárjában kidolgozott munkaterve a 6 alosztály számára a következő témaköröket jelölte meg:

„I. alosztály: *A táplálkozás kérdései.* Az őstermelés és ennek termékeit feldolgozó iparágak kérdései. A termelés tervszerű fejlesztésének kérdései a szükségletek alapján.

II. alosztály: *A ruházkodás kérdései.* A bőr- és textilipar valamint a hozzájuk tartozó termelési ágak fejlesztésének kérdései. A szükségletek megállapítása, a hazai nyersanyagok termelésének és feldolgozásának kérdései.

III. alosztály: *A lakáskérdés.* Tervezet készítése a lakások és lakásberendezések fennálló szükségletének ellátására. Ezen alosztályban a következő bizottságok működnek:

III/1. *Adatgyűjtő bizottság:* Lakásszükséglet megállapítása, épületipar- és nyersanyagainak adatai.

III/2. *Munkabizottság* a lakás- és háztípusok tervezésére kiírandó *tervpályázat* feltételeinek kidolgozására.

III/3. A fennálló lakásínség enyhítésére *azonnal megvalósítható* intézkedések.

III/4. Az építkezésekkel kapcsolatos *munkaszervezési kérdések.*

IV. alosztály: a következő 4 csoportban működik:

IV/1. *Általános munkafeltételek kérdései,* mint a munkaidő, munkaintenzitás, racionalizálás és a munkával összefüggő egyéb kérdések.

IV/2. *Egészségügyi kérdések* műszaki problémái.

IV/3. *A szakoktatás kérdései.*

IV/4. A *munkásbiztosítás* matematikai megalapozása.

V. alosztály: Általános műszaki kérdések tárgyalása a következő bizottságokban:

V/1. Az *energiaellátás* feladata.

V/2. *Nyersanyag, félgyártmány és segédanyagok* termelése.

V/3. Gépek, közlekedési eszközök, szállító- és tárolóberendezések gyártása.

V/4. A *közlekedés és távközlés* problémái.

V/5. *A munkaszervezés kérdései.*

VI. alosztály: *A műszaki kérdések határproblémái.* Mindazon műszaki kérdések tárgyalása, amelyek más kérdésekkel, pl. jogi, közgazdasági, társadalmi, pénzügyi stb. vannak elválaszthatatlan kapcsolatban.

VI/1 Külön bizottság alakult a *mérnöktársadalmi* kérdések megoldására. PI Archívum, 658. f. 5/1943/5.

2. *Az SzDP Nevelői Csoportja* 1943 júliusától Gárdos Dezső titkár irányításával működött. A csoport létszáma 1943–1944 folyamán elérte a 300 főt, de tagjainak nagy része csak a felszabadulás után lépett be az SzDP-be, míg ebben az időben kizárólag a Nevelői Csoporton keresztül kapcsolódott a párthoz. A Nevelői Csoportot – mely valamennyi értelmiségi szervezet közül a legnépesebb volt – a pártvezetőség részéről előbb Millok Sándor és Kéthly Anna irányította, majd novemberben Bán Antal értelmiségi titkár felügyelete alá került. Erre az időre már a szociáldemokrata és baloldali szellemű pedagógusok a csoporton belül *tanítói, tanári, iparostanonc-iskolai* és *gyógypedagógiai* szakosztályokba tömörülve tevékenykedtek. Ugyancsak júliustól fogva állt fenn a Nevelői Csoport keretein belül az *óvónői szakosztály*, melyet Bélaváry-Burchard Erzsébet vezetett.

A Nevelői Csoport tagjai a szocialista pedagógia céljaként a *társadalmi szemléletű ember* nevelését tűzték ki. Elképzeléseik elsősorban a tanoncképzés reformjára és egy új típusú *munkaiskola* bevezetésének elméleti megalapozására irányultak. Pedagógiai nézeteiket főként Gárdos Dezső és Tuba Károly cikkeiből a Népszava olvasói is megismerhették.[37]

3. Az SzDP *Orvoscsoportjának* magvát 1943 nyarán főleg azok az orvosok alkották, akik már a háború első éveiben is önálló csoportként működtek a budapesti VI. kerületi (Gizella utcai) SzDP-szervezetben. A hatodik kerületi orvoscsoport az illegális kommunista párt irányítása alatt állt, vezetője, Simonovits István 1932 óta a KMP tagja volt. Szoros kapcsolatot tartottak fenn a Szabolcs utcai kórház szociáldemokrata orvosi pártszervezetével, amelyben szintén erős kommunista sejt dolgozott. A Szabolcs utcai pártszervezet titkára a kommunista orvos, Adler Ferenc volt. „A Gizella utcai pártszervezetben először talán két évig csak 'megtűrt, de nem legálisan engedélyezett' és jóvá nem hagyott csoport voltunk. Ez azt jelentette, hogy az SzDP tudtával hetenként összejártunk, szakmai és politikai előadásokat is tartottunk, de mint aktív orvoscsoport csak jóval később alakultunk meg, amikor a Szociáldemokrata Párt kiépítette legális értelmiségi szervezeteit" – jellemezte az orvoscsoport helyzetét Simonovits István.[38]

Az augusztusban hivatalosan megalakított Orvoscsoport tagjainak nagy részét már azok az orvosok adták, akik a Népszava 1943 februári felhívására csatlakoztak a Szociáldemokrata Párt Értelmiségi Csoportjához. Az Orvoscsoport elnökévé Berkes Jenőt, titkárává Simonovits Istvánt választották meg, akik Szőllős Henrikkel és Gartner Pállal együtt a szervezet vezetőségét alkották. Az Orvoscsoport fő feladata a háború utáni széles körű társadalombiztosítás elveinek kidolgozása és egy új, szocialista egészségügyi politika körvonalazása volt. Emellett a szociáldemokrata és kommunista orvosok politikai és egészségügyi témájú előadásokat tartottak az SzDP-szervezetekben. 1944 márciusáig az SzDP Orvoscsoportjának létszáma 130 főre növekedett.[39]

[37] Lásd *Gárdos Dezső:* „Hogyan lehetne az iskola szolgálatába állítani a Gyermektanulmányi Társaságot?" c. írását a Népszava 1943. júl. 15-i számában, valamint a lap júl. 22-i számában *Tuba Károly:* „Irás iskolai dolgokról" és a szept. 8-i számban *Gárdos Dezső:* „A modern nevelés célja: a társadalmi szemléletű ember" című cikkét. – Az SzDP Nevelői Csoport 1943–1944-es működéséről. PI Archívum, 283. f. 1–8. ő.e. A Pedagógus Csoport titkári jelentése 1945. febr. 7. és *Gárdos Dezső:* „Hogyan illeszkedik be a munkásmozgalomba a Nevelő Csoport?" Pártszervezet (a Szociáldemokrata Párt hivatalos közlönye), 1946. márc. 25.

[38] PI Archívum, H–s–220.

[39] *Dr. Gartner Pál:* Orvosok a Szociáldemokrata Pártban. Pártszervezet, 1946. ápr. 15.

4. A *szociáldemokrata ügyvédek* Ladányi Ármin vezetésével mintegy két és fél éves kényszerszünet után 1943 nyarán újjászervezték a *Szocialista Jogászszervezet*et. A Jogászszervezetnek – miként korábban, 1943-ban is – csupán ügyvéd tagjai voltak, míg a közigazgatási jogászok, bírók stb. távol maradtak a szervezettől. Legfőbb feladatuknak az ügyvédi kamarában való demokratikus szellemű fellépést tekintették s arra törekedtek, hogy a kamarában „a véleményezésre megküldött kérdések plenárisan vitattassanak meg, abban a demokratikus közvélemény szóhoz jusson és a szakszerűség meggyőző erején át kerüljön el az igazságügyi kormányzathoz" – hirdette a Jogászszervezet 1944 februári programja.[40] A Jogászszervezet tagjai látták el peres ügyekben az SzDP és a szakszervezetek jogi képviseletét, külön csoport foglalkozott a hadbavonultak, az emigránsok s általában a jogtosztottak problémáival. Később Hadigondozási Tanácsadót is felállítottak. Bár az 1943-ban újjáalakult Jogászszervezet tagjai közé a közismerten kommunista ügyvédeket, pl. a szervezet egykori alapitóját, Bárd Imrét és másokat már nem vették fel, igy is kialakult egy szűkebb csoport (Domokos József, Halász Pál, Hébelt Ede stb.), akiket régebbről is szoros szálak fűztek a kommunista párthoz, s akik 1943 őszétől a Kisgazdapárt polgári tagozatában tevékenykedő kommunista Feri Sándor révén tartottak kapcsolatot a Békepárttal.[41]

A Jogászszervezet – az SzDP más értelmiségi csoportjaitól eltérően – csak párttagokat vett fel soraiba s igy taglétszáma 1943 végén még nem érte el a 60 főt.[42]

A Jogászszervezet vezetői és tagságának egy része anélkül, hogy előző szervezeti formájukat feladták volna, 1943 őszétől részt vettek az Értelmiségi Csoport keretében létrejött *közjogi és közigazgatási* bizottság munkájában. E bizottság – mely ugyancsak Ladányi Ármint választotta meg elnökéül – pártonkívülieket is felvett tagjai közé. A közjogi és közigazgatási bizottság 1943. október 15-i ülésén a kidolgozandó munkaterv vitája során a háború utáni helyzetre való tervezés minden nehézsége felvetődött. Ladányi úgy vélte, hogy a bizottság munkája legalább négy irányú lehet: 1. szocialista állam részére dolgoz ki munkaprogramot, 2. „tiszta szocialista kormányzat" részére dolgoz ki munkatervet, de nem szocialista alapon, 3. abból indul ki, hogy a Szociáldemokrata Párt polgári párttal együtt koalíciós kormányban vesz részt, 4. azt tételezi fel, hogy a Szociáldemokrata Párt ellenzékben lesz. Ladányi azt javasolta, hogy a pártvezetőségtől kérjenek döntést a munkaterv irányát illetően, de végül is a bizottság Györki Imre indítványát fogadta el, miszerint egy megalakulandó koalíciós polgári kormány részére dolgozzák ki a közigazgatás reformjának tervét s a békeszerződés jogi vonatkozásait.[43]

[40] A Szocialista Jogászszervezet feladatai Magyarországon. 1944. febr. PI Archívum, Ladányi Ármin fondja.

[41] Feri Sándor előbb Csorba János kisgazdapárti képviselőn keresztül tartotta a kapcsolatot a Jogászszervezet baloldali tagjaival, később pedig Halász Pál révén. 1944 januárjában Feri Sándor kezdeményezésére Halász Pál felszólalt a Jogászszervezet ülésen a Székesfehérvárott halálra ítélt kommunisták, Tonhauser Pál, Pataki László, Szirmai Hédi és Szekeres Sándor megmentése érdekében, akkor látszólag eredménytelenül. Később azonban az SzDP nevében Kéthly Anna pártolólag lépett fel az elítélt kommunisták ügyében. A széles körű mentési akció eredményeként az ítéletet megváltoztatták. PI Archívum, H–f–90. és *Pintér:* i. m. 307.

[42] A Szocialista Jogászszervezet 1943. nov. 10-i névsora mindössze 32 nevet tüntetett fel s egy valamivel későbbi névlistán is csupán 54 fő szerepelt. PI Archívum, Ladányi Ármin fond.

[43] Az SzDP Értelmiségi Csoportja közjogi- és közigazgatási bizottságának jegyzőkönyve. 1943. okt. 15. PI Archívum, Ladányi Ármin fond.

5. A párt *Ujságírói Csoportját* – melynek titkára Tiborc-Tiedler Zsigmond volt – a Népszava szociáldemokrata munkatársai és a lap szerkesztőségében dolgozó kommunista újságírók alkották.[44] A csoportban érvényesülő kommunista befolyásnak jelentős szerepe volt abban, hogy a résztvevők kezdettől fogva keresték a haladó szellemű polgári újságírókkal való együttműködés útjait. E törekvés eredményeként 1943 őszén a Conti utcai pártházban mintegy negyven – különböző polgári lapoknál dolgozó – újságíró jelenlétében illegális újságíró-gyűlést tartottak.[45]

6. Az SzDP Ujságírói Csoportjának tevékenysége szorosan összefonódott a *szocialista írók* szervezkedésével. Az Irói Csoport csupán laza szervezeti keretet, valójában inkább legális találkozási lehetőséget biztosított a szocialista és baloldali gondolkodású írók és költők kisebb társaságainak. Összejövetelein gyakran megjelent Benjámin László, Fodor József, Földeák János, Kassák Lajos, Keszthelyi Zoltán, László Gyula, Lukács Imre, Lukács László, Nagy István, Nádass József, Rideg Sándor, Salamon László, Vaád Ferenc, Vészi Endre, Vető Miklós, Zsigmond Ede és mások is. Az Irói Csoporton belül különösen élénk a Békepárttal szoros kapcsolatban álló csoportosulás volt, az ún. munkásíróké (Benjámin László, Földeák János, László Gyula, Nagy István, Rideg Sándor és Vaád Ferenc), akik korábbi, nagy visszhangot kiváltó „Magatartás" című kötetük után 1943 őszén és 1944 tavaszán két újabb kötettel jelentkeztek „Mérték" és „Munkások" címmel.[46]

7. Az írók és az újságírók szervezkedését a pártvezetőség részéről Szakasits Árpád irányította és ugyancsak az ő kezdeményezésére alakult meg 1943. október 22-én a *Szocialista és haladó felfogású Színművészek Csoportja* is. Az alakuló ülésen megjelent több mint 30 szociáldemokrata és pártonkívüli színész megvitatta a csoport munkaprogramjára vonatkozó elképzeléseit és szervező bizottságot alakított, melynek titkáraul Szalay Pált, a Madách Színház művészét, elnökéül pedig Bánóczy Lászlót választotta meg.[47] Az SzDP-hez csatlakozó színészek, előadóművészek egy részét a faji törvények alapján a kamarából kizárt, állástalan művészek adták, de erős volt a párt befolyása a Madách Színház és a Nemzeti Színház aktív tagjai között is. Az alakuló ülést követően a szélsőjobboldali és kormánypárti sajtó abba belekötve, hogy az ülésről előzetesen nem jelent meg közlemény a Népszavában, dühödt támadást intézet az SzDP ellen és követelte a „titkos gyülésen" résztvevő aktív színészeknek, valamint a Madách Színház igazgatójának, Pünkösti Andornak eltávolítását a színházi életből. A hetekig tartó sajtóhadjárat[48] közepette a rendőrség vizsgálatot indított és elrendelte a gyűlés körül-

[44] A Népszavánál dolgozó kommunista újságírók: Kállai Gyula, Losonczy Géza, Kovai Lőrinc, Gosztonyi Lajos és mások tevékenységéről. Lásd *Sándor Pál:* A Népszava és a kommunisták a felszabadulás előestéjén. Magyar Könyvszemle, 1970. 1–2. sz. 3–13.

[45] A Szociáldemokrata Párt harca a reakció ellen. Szerk. Dr. Révész Mihály. Népszava kiadás, 90.

[46] *Fodor József:* Emberek és állomások. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. 1959. 288–289 és 337–338. A „munkásírók" tevékenységéről lásd *Kispéter András:* A „munkásírók" csoportja. – Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp., Akadémiai Kiadó, 1962.

[47] Bánóczi László rendkívüli tekintélynek örvendett a baloldali művészek körében. Ebben az időben, mint az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Művészakciójának vezetője több mint 400 üldözött művésznek nyújtott lehetőséget a fellépésre a Goldmark-teremben. Vö. *Ascher Oszkár:* Minden versek titkai. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964. 242–243.

[48] Már az alakuló ülést követő napon jelt adott a sajtóhadjárat megkezdésére az Uj Nemzedék, mely „Mi ez a szocdem színészszervezkedés? " címmel közölte a színészekhez kiküldött meghívó teljes

ményeinek kivizsgálását a kultuszminiszter is. Noha az imrédysták parlamenti interpellációval igyekeztek az ügyet napirenden tartani,[49] a vizsgálat elakadt; megtorló intézkedésekre végül is nem került sor.

Az illegális színészgyűlés körüli botrányt az SzDP jobboldali vezetői habozás nélkül felhasználták eddigi merev álláspontjuk igazolására. Mind az értelmiségi csoportokban, mind a pártszervezetekben nagyobb fegyelmet követeltek s fenyegetően léptek fel a bejelentés nélküli, „fekete"-gyűléseket tartó pártszervezetekkel szemben. Millok Sándor pl. kevéssel a színészgyűlés után goromba levélben utasította rendre az V. kerület pártszervezetének vezetőit, amiért a központ tudta nélkül kultúrestet rendeztek, amelyre neves művészeket hívtak meg és a Népszava egyik munkatársát kérték fel szónoknak. „Nem 'átkos centralizációról' van itt szó – magyarázkodott egy később hozzájuk írott levelében Millok –, hanem arról, hogy a belső emberek, akik nagyjából mégis értesülve vannak a politikai hőmérő napi ingadozásairól, az időjárásnak megfelelően szabályozzák a központi légfűtést."[50]

A Színészcsoport azonban a szélsőjobboldali támadások ellenére is folytatta munkáját. A csoport élén álló szűkebb bizottságban különböző politikai irányzatok hatottak. Az SzDP vezetőségének álláspontját képviselő Bán Antal és Bánóczy László kezdetben óvakodott minden további akciótól és a polgári vonal képviselőivel, Bárdos Arthurral és Hermann Richárddal egyetértve a csoport részletes munkaprogramját is csak a várt döntő politikai fordulat után kívánta kidolgozni. Élesen szembenállt velük, ám gyakran túlzott követeléseknek adott hangot Horváth Árpád és Baló Elemér. Mindkét irányzattal vitázva lépett fel a Békepárt politikáját közvetítő Major Tamás és Hont Ferenc, akik a munkásszínjátszó csoportok aktivizálását sürgetve, igyekeztek a munkásséghoz való közeledést a Színészcsoport munkájának irányvonalául elfogadtatni.[51] Törekvéseik hamarosan komoly eredményre vezettek; a munkásszínjátszás és a munkásközönség problémája valóban a csoport érdeklődésének homlokterébe került. Előbb a Népszava 1943-as karácsonyi számában Egri István „Színház és a munkás" címmel írt cikket, majd 1944 január–februárjában többen is hozzászóltak e problémához. Ebben az időben közölte a lap Horváth Árpád elismerő nyilatkozatát a munkásszínjátszók tevékenységéről.[52]

A Színészcsoport és a munkásszínjátszók együttműködése egyre szélesebb méreteket öltött és kiváló keretet nyújtott a Békepárt politikai befolyásának növeléséhez. „Munkásszínjátszókat aktivizáltunk és ezáltal fedőszerveket létesítettünk. Az SzDP vezetőségének tiltakozása dacára nagyszámú tanfolyamot indítottunk meg. Munkás-

szövegét. Az SzDP-ellenes sajtótámadásokban, több más lap mellett, a nyilas Magyarág és Függetlenség c. lapok jártak az élen. A jobboldali hangorkánnal szemben a Népszava több cikkel védekezett és szót emelt a fenyegetett színészek érdekében a Kis Ujság is. (Kis Ujság, 1943. nov. 3.).

[49] A képviselőház 1943. nov. 10-i ülésén Incze Antal imrédysta képviselő intézett interpellációt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez „Művészkörökben folyó baloldali szervezkedés" tárgyában. Ugyanezen az ülésen, Incze felszólalása előtt, Vajna Gábor nyilas képviselő a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek feloszlatását követelte a kormánytól. Az 1939–1944-es Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XVII. köt. 334. ülés 196–198. Bp., Athenaeum, 1944.

[50] Millok Sándor levele Ladányi Árminhoz. 1943. nov. 11. PI Archívum, Ladányi Ármin fond.

[51] PI Archívum H–h–61.

[52] Népszava, 1944. jan. 16., jan. 30. és febr. 13.

színjátszó oktatás címén bányákból jöttek fel a munkások, 120–200-an vettek részt a tanfolyamokon. „Kitűnő alkalom volt közvetlen kapcsolat teremtésére a munkásokkal" – olvashatjuk Hont Ferenc visszaemlékezésében.[53]

A fenti aktívan és többé-kevésbé rendszeresen működő csoportok mellett még néhány más értelmiségi kategóriában is megkezdődött a szervezés. 1943 folyamán az SzDP kísérletet tett a haladó szellemű *képzőművészek, filmszakemberek, gyógyszerészek* tömörítésére, de ezekben a foglalkozási ágakban a szervezkedés még 1944 márciusában is csupán kezdeti fokon állt.[54]

Az SzDP értelmiségi szervezeteinek kiépülése a háború idejére alapvetően pozitív jelenség volt. E szervezetek megnövelték az SzDP vonzerejét a szellemi foglalkozásúak körében s nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a pártéletben az „értelmiségi munkás" fogalma egyre inkább meghonosodott. Ennek jelentősége különösen 1943 őszétől, az értelmiségi akció kiszélesedése során vált nyilvánvalóvá.

Az értelmiségi akció kibontakozása 1943 második felében és 1944 elején

1943 júliusában az angol–amerikai csapatok szicíliai partraszállásának híre – mely erős visszhangot váltott ki a magyar sajtóban – felbolygatta a közvéleményt. Az olaszországi front megnyitása konzervatív értelmiségi körökben is jelentősen megnövelte a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt tekintélyét. E két párt ezek szemében egy angolszász irányú belpolitikai fordulat esetén a biztos jövőt képviselte. Városon és falun egyre többen latolgatták a majdani átállás lehetőségét.[55]

A szaporodó konjunkturális tünetek az SzDP vezetőit elővigyázatosságra intették. Hamarosan kidolgozták, majd szeptember végén a főváros területén életbe is léptették a tagfelvétel új módját: a kerületi szervezetek ezentúl csak ideiglenesen vehettek fel új tagokat, végleges tagsági könyvet pedig csak azután kaphattak, ha a Fővárosi Titkárság ellenőrizte adataikat s felvételüket jóváhagyta.[56] Ez persze nem zárta ki, hogy az SzDP éljen azzal a nagyobb lehetőséggel, amelyet az olaszországi eseményektől és a Vörös Hadsereg júliusi offenzívájától átmenetileg engedékenyebbé vált Kállay-kormány a tömegek túlzott balratolódásának megakadályozása érdekében a pártnak a szervezkedés terén nyújtott. A pártvezetőség az év második felében még nyomatékosabban támogatta az értelmiségi szervezést, ugyanakkor az erősödő baloldali politikai áramlatok „bomlasztó" hatásától tartva, igyekezett a párthoz csatlakozó értelmiségieket ezektől az irányzatoktól „megóvni". A pártvezetőség mindenekelőtt a korábbi szervezeti és konspirációs válságból kilépő s az év nyarára Békepárt néven széles körű tevékenységbe lendülő kommunista párt befolyásától kívánta elzárni – mint láttuk eredménytelenül – a

[53] PI Archívum, H–h–61.

[54] PI Archívum, 283. f. 21/123.

[55] Kevéssel a szicíliai partraszállás után az SzDP debreceni kerületi titkárságához olyan jelentések érkeztek a környező falvakból, melyek szerint „a falu intelligenciája és jelenlegi vezetői azzal iparkodnak megnyugtatni magukat, hogy kijelentik: egyszerűen belépnek a két párt (a Kisgazdapárt vagy a SzDP–U.K.) valamelyikébe és minden marad a régiben". PI Archívum, 658. f. 6/212.

[56] Népszava, 1943. szept. 21.

pártszervezeteket és az értelmiségi csoportokat. De emellett elutasították azokat a kezdeményezéseket is, amelyek az egyes demokratikus értelmiségi csoportosulásokkal való kapcsolat teremtésére, ill. szorosabb együttműködésre irányultak. Így az SzDP a párthoz érkezett meghívás ellenére nem vett részt a haladó értelmiség és ifjúság 1943 augusztusi balatonszárszói értekezletén.[57] A népiesekkel való együttműködés kérdésében a régóta fennálló ideológiai ellentéteket tüntették fel kizáró oknak, de a jobboldali vezetők nem tanúsítottak kellő rugalmasságot más, az SzDP-hez már korábban is közelálló értelmiségi csoportosulásokkal szemben sem. A háború éveiben a szociáldemokrata politikusok, írók és újságírók a baloldali értelmiségi irányzatok közül főként a polgári radikálisok, Csécsy Imre, Zsolt Béla és Wesselényi Miklós vezette szűk csoportjával tartottak fenn huzamosabb időn át személyes kapcsolatot. Rendszeres találkozóikon egyre inkább körvonalazódott egy antifasiszta munkás–polgári értelmiségi együttműködés gondolata, amelynek a háború utáni politikában nagy szerepet szántak.[58] Éppen a Csécsy-típusú demokratikus szellemű polgári értelmiségiekkel való szervezett együttműködést szorgalmazta Heimler Ernő szombathelyi szociáldemokrata ügyvédnek a pártvezetőséghez 1943 augusztusában eljuttatott memoranduma. Heimler e memorandumban azt javasolta, hogy az angol Munkáspárthoz hasonlóan az SzDP is hozza létre a maga Fabianus Társaságát, mely a párttal rokonszenvező polgárokat, értelmiségieket tömörítené. E Fabianus Társaság – Heimler elképzelése szerint – elkerülhetővé tenné, hogy a pártba polgári elemek tóduljanak s ugyanakkor a pártot „kívülről támogatja és megerősíti". Peyer Károly azonban elvetette a javaslatot és indokolásként arra hivatkozott, hogy az SzDP nem alakíthat polgári egyesületet.[59]

A merev magatartás a Kisgazdapárt irányában is csak fokozatosan oldódott fel. A Kisgazdapárt polgári tagozatának megalakulása előtt s egy ideig még azt követően is az SzDP vezetői erősen tartottak a rivalizálás veszélyétől. A polgári tagozat megalakulása ugyanakkor az SzDP szervezetek egy részében felélesztette azokat a tendenciákat, amelyek a párt értelmiségi akcióját ellenezték. A VIII. kerületi SzDP szervezet június 22-i pártnapján például a Kisgazdapárt városi szervezkedését nagy örömmel fogadták és azt hangoztatták, hogy az SzDP a kispolgári, értelmiségi tömegeket úgysem tudná tartósan maga mellé állítani; erre alkalmasabbnak vélték a Kisgazdapártot.[60] Másutt viszont a polgári tagozat megalakulása a két párt szervezetei között surlódásokat okozott. A pécsi pártszervezet június végén azzal a panasszal fordult az SzDP központjához, hogy a Kisgazdapárt az SzDP-vel „azonos agitációs mezőn" dolgozik és kérte, hogy a két párt határolja el befolyási övezeteit.[61] A pártvezetőség azonban ekkorra már erősen hajlott a

[57] *Pintér:* i. m. 270.

[58] A szociáldemokrata és polgári radikális értelmiségiek a neves publicista, Zsolt Béla lakásán a háború alatti években hétről hétre rendszeresen találkoztak. E megbeszéléseken gyakran részt vettek az SzDP vezető politikusai: Kéthly Anna, Ries István, Faragó László, Millok Sándor, Szakasits Árpád, Mónus Illés és Horváth Zoltán is. Búcsú a Haladástól (a Haladás volt szociáldemokrata újságíróinak külön lapja). Bp. 1947. aug. 26. és *Marosán György:* Tüzes kemence. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1968. 678.

[59] Heimler Ernő memoranduma 1943. aug. 6. – Peyer válaszlevele nem maradt fenn, de tartalmáról tájékoztatást ad Heimler 1943. szept. 3-án Mónus Illéshez írott levele. PI Archívum, 658. f. 5/236.

[60] PI Archívum, 651. f. 2. cs. BM. res. 1943–4–1003.

[61] PI Archívum, 651. f. 6. cs. Baloldali összesítő 1943. aug. 21-i jelentés.

Kisgazdapárttal való szoros együttműködés felé: felismerték, hogy a két párt egységes fellépése megnövelheti az SzDP vonzerejét a parasztság és a vidéki értelmiség körében. Ennek megfelelően Szeder Ferenc főtitkár július 8-án már arra utasította a pécsi pártszervezet titkárát, Tolnai Józsefet, hogy lépjen kapcsolatba a Kisgazdapárt helyi vezetőivel és segítse elő a polgári tagozat kiépülését.[62]

A párton belüli értelmiség elzárásának politikája 1943 második felében, a Kisgazdapárttal kötött szövetség idején egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. A Kisgazdapárt fővárosi polgári tagozatában erős kommunista értelmiségi csoport működött (Pálffy György, Sólyom László, Feri Sándor és mások), amely az SzDP-vel való kapcsolat felvételét következetesen szorgalmazta. A pártvezetőség ellentmondásos helyzetbe került. Nyilvánvaló volt, hogy a szövetséges Kisgazdapárt hatásától az SzDP-szervezeteket teljesen elzárni nem lehet, ugyanakkor a jobboldali vezetők nyugtalansággal figyelték, hogy a Kisgazdapárt polgári tagozatában és a Szabad Szó körül tömörülő haladó erők növekvő befolyást gyakorolnak az SzDP-tagokra s különösen a fiatalok között igen sok híve lett a Békepárt által hirdetett népfrontpolitikának. Az SzDP-ben Ságvári Endre, a Kisgazdapártban Pálffy György irányításával már hosszú ideje előkészületek folytak a munkás, paraszt és értelmiségi ifjak nagyszabású találkozójának megrendezésére. Az ifjúsági ankéttal kapcsolatban a pártvezetőségben a vélemények élesen eltértek. „Mindenekelőtt persze azt kell akarni, hogy a munkásifjúság, a parasztifjúság és az értelmiségi ifjúság egymásra találjon, egymásnak számot adhasson, egymással megértesse magát, s közös dolgainak elvégzésére egyesülhessen. Bűn volna ezt megakadályozni, még nagyobb bűn elő nem segíteni" – foglalt állást az ankét megtartása mellett Szakasits Árpád a Népszavában.[63] Az eredetileg augusztus 20-ra tervezett találkozót azonban Peyeréknek sikerült előbb elhalasztani, majd belügyminiszteri segítséggel végleg meghiúsítani.[64] A továbbiakban a pártvezetőség egyre határozottabban hirdette „befelé", hogy a pártszövetség csupán a két párt vezetőségének és nemzetgyűlési frakciójának együttműködésben valósul meg, s nem érinti az SzDP alsóbb szerveit és szervezeteit. Ennek ellenére 1943 őszére a Kisgazdapárt polgári tagozata és az SzDP értelmiségi csoportjai s pártszervezetei között ismét megerősödtek a kapcsolatok.

A Kisgazdapárt városi szervezkedése láttán felmerülő szociáldemokrata aggodalmak nem igazolódtak be. Az SzDP a Kisgazdapárttal kötött szövetség idején is hatékonyan folytatta az értelmiségi akciót. Így vélekedtek a párt vezetői is. Szeder főtitkár az SzDP 1943. október 4-i Baranya megyei pártértekezletén úgy nyilatkozott, hogy a Népszava februári felhívására „ezrével" jelentkeztek az értelmiségiek és ajánlották fel szolgálataikat a pártnak.[65] Az értelmiségi akció eredményeiről ennél pontosabb adatokat sem ekkor, sem később nem tettek közzé. Mégha Szeder bejelentése némileg túlzottnak tűnik is, az új párttagokról készített – hiányosan fennmaradt – fővárosi szervezeti jelentések valóban figyelemre méltó létszámgyarapodásról tanúskodnak. Az őszi hónapokban néhány budapesti kerületi pártszervezetben az új párttagok között az értelmiségiek,

[62] PI Archívum, 658. f. 6/277.

[63] Szakasits Árpád válogatott beszédei és írásai. Összeállították: *Bakó Ágnes, Kende János*, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1966. 201.

[64] *Pintér:* i. m. 272–273.

[65] Népszava, 1943. okt. 5.

tisztviselők aránya megnövekedett, néhol megközelítette vagy éppen meghaladta a fizikai dolgozókét. Az V., VI. és a VII. kerületben az új tagok összetétele a következőképpen alakult.[66]

	V. ker.		VI. ker.		VII. ker.	
1943	új tag	ebből szellemi foglalkozású*	új tag	ebből szellemi foglalkozású	új tag	ebből szellemi foglalkozású
szeptember	24	16	–	–	144	38
október	21	13	95	63	136	32
november	37	17	76	25	207	44

*Ezeknél és a későbbi adatoknál is figyelembe kell venni, hogy a szellemi foglalkozásúak közé a hagyományos értelmiségi kategóriákat (orvos, mérnök, ügyvéd, pedagógus stb.) és a tisztviselőket számítottuk.

Az SzDP Budán is növelte a befolyását az értelmiség körében. A II. kerületi SzDP-szervezet 1943.. szeptember 30-án azzal az indokolással kérte egy V. kerületi szociáldemokrata átigazolását, mert „az elvtársat képességeinél fogva alkalmasnak találjuk arra, hogy az utóbbi időben jelentősen megnövekedett értelmiségi tagjaink vezetésében hathatósan közreműködjék".[67]

A vidéki nagyvárosok közül Pécsett haladt a legeredményesebben az SzDP értelmiségi szervezése, ahol októberben a helyi pártszervezet keretében értelmiségi csoport is alakult.[68] Más nagyvárosokban hasonló csoport megalakulásáról nem tudunk, de a szervezés több helyen intenzíven folyt. December 8-án Millok Sándor közreműködésével létrejött a kolozsvári magántisztviselők egyesülete is.[69] Ahol arra a feltételek kedvezőnek mutatkoztak, az SzDP a szervezési tilalom dacára kiterjesztette befolyását a köztisztviselői rétegre. A hódmezővásárhelyi rendőrkapitány 1943 decemberében arról tett jelentést, hogy a párt illegális szervezést folytat a városi köztisztviselők körében, akik közül nem egy régebben az SzDP tagja volt.[70] A sokfelé kibontakozó vidéki értelmiségi szervezés eredményei azonban általában gyengébbek voltak, mint a fővárosban.

Az értelmiségi, kispolgári elemek nagyszámú belépése az év második felében is napirenden tartotta, sőt bizonyos fokig kiélezte azokat a vitákat, amelyek a párt vezető funkcionáriusai körében a tömegbázis kiszélesítésének mértékéről, irányáról már jó ideje folytak. Ezek általában nem szűkültek le magára az értelmiségi akcióra, hanem szélesebben, a párt általános politikai irányvonalával összefüggésben érintették ezt a kérdést. Egyes tekintélyes szociáldemokraták (pl. Faragó László) a Kisgazdapárttal való szövetséget, a haladó polgári erőkkel való együttműködést s a pártszervezés terén a pártszervezetek megnyitását a polgári intelligencia előtt elhibázott, veszélyes lépésnek tar-

[66] PI Archívum, 658. f. 8/45, 46, és 49.
[67] PI Archívum 658. f. 8/42.
[68] Népszava, 1943. okt. 5.
[69] Népszava, 1943. dec. 9.
[70] PI Archívum, BM. res. VII. 1944–4–1006.

tották, elsősorban a párt önálló irányvonalát, marxista eszmeiségét féltették ettől. Más meggondolásból, az SzDP régi funkcionáriusainak egy része ugyancsak aggodalmait hangoztatta. Jónéhányukba mélyen beleivódott a Peyer által fémjelzett „szakszervezeti vonal". Az eltelt két évtizedben túlságosan is megszokták, hogy a pártszervezés szorosan a szakszervezetekre épül; az SzDP munkáspárt jellegének egyetlen megnyugtató biztosítékát abban látták, ha a párt tömegbázisa lényegében egybeesik a szervezett munkássággal. Mégha általában el is ismerték, hogy a fasizmus elleni küzdelem jóval szélesebb összefogást igényel, megmaradtak azoknál a kereteknél, melyeket a bethleni elszigetelő politika annak idején az SzDP számára a szervezkedés terén kijelölt, valójában minden más irányú tömegszervezéstől idegenkedtek. Szakasits Árpád, Bán Antal s a párt fiatalabb középfunkcionáriusai mindkét irányú ellenállást ortodoxiának tekintve, síkra szálltak a tömegbázis kiszélesítése mellett. Védelmükbe vették az értelmiségi akciót: azt vallották, hogy a háborúellenes, antifasiszta értelmiségiek csatlakozásával új energia, friss levegő áramlik a pártba.[71]

A viták hevesebbek voltak annál, mint amit a tagság összetételének lassú módosulása indokolttá tett volna. Tényleges problémát inkább az jelentett, hogy az új tagok eszmei arculatának megváltoztatásához, szocialistává neveléséhez a feltételek nem voltak kedvezőek. A katonai, munkaszolgálati behívások gyakran a legképzettebb párttagokat ragadták ki az SzDP-szervezetekből, s ez – éppen a tömegbázis kiszélesítésének időszakában – a politikai nevelő munka lanyhulásához vezetett. A pártvezetőség a súlyos helyzeten azzal kívánt enyhíteni, hogy az év második felében a fővárosban és sok vidéki városban ún. központi vezetőképző tanfolyamokat indított. E tanfolyamok iránt – amelyeken az ideológiai és gazdasági kérdések mellett több előadó konkrét politikai problémákra; a szociáldemokrata-kisgazda szövetség értékelésére és az SzDP más aktuális feladataira is kitért – országszerte igen nagy érdeklődés nyilvánult meg, s mire a kormány 1943 decemberében betiltotta őket, a pártszervezetekben az elméleti-politikai képzettséggel rendelkező szociáldemokraták száma jelentősen megnövekedett. Bár az értelmiséghez való viszony kérdése a vezetőképző tanfolyamok tematikájában önállóan nem szerepelt, az egyes témákat az előadók nem kezelték mereven. Mónus Illés előadása pedig e problémához szorosan illeszkedő gondolatokat is tartalmazott. Mónus nem tagadta az értelmiség megnyerésének szükségességét, de határozottan ellenezte, hogy az újonnan belépők túlságosan nagy szerepre tehessenek szert a pártban. „Olyan nagy tömegmozgalomban, mint amilyen a munkásosztályé, nagyon jó ellenőrnek bizonyult az óvatosság és a bizalmatlanság" – mondta Mónus, „Aki hozzánk jön, az velünk maradjon és itt emelkedjék fel. Aki készen akar átvenni vezető szerepet, akinek a munkásmozgalom csak arra kell, hogy lépcsőül szolgáljon a politikai vagy társadalmi karrierhez, az maradjon a kapukon kívül."[72]

[71] Az 1943-as álláspontok nagy vonalakban rekonstruálhatók az SzDP 1945. máj. 10–17–24-i kibővített pártválasztmányi ülésének jegyzőkönyve alapján. PI Archívum, 283. f. 7/18. Érdemes megjegyezni, hogy a fiatalabb funkcionárius-gárdát bizonyos fokig reprezentáló Marosán György szintén aláhúzta könyvében az értelmiségi akció jelentőségét: „A másik fontos akció az volt, hogy Bán vezetésével felállították az Értelmiségi Titkárságot és káderosztályt. Mérnökök, orvosok, közgazdászok, művészek, pedagógusok, jogászok jöttek számításba. Ez nagy visszhangot váltott ki. Az értelmiségi rétegek féltve őrzött területét *veszélyeztette.*" *Marosán György:* i. m. 677.

[72] Tömegek és vezetők. Mónus Illés előadássorozata az SzDP 1943–1944. évi vezetőképző tanfolyamán. PI Archívum, 658. f. 13/115.

Bár a vezetőképző tanfolyamok megjavították a párton belüli ideológiai munka személyi feltételeit, de mégsem ellensúlyozhatták azt, hogy a nagyszámban jelentkező új értelmiségi tagok rendszeres politikai oktatásban nem részesültek. A pártvezetőség a friss szellemi energiát teljes mértékben a tervkészítéssel kívánta lekötni, az pedig az eszmei fejlődés szempontjából csak áttételes ösztönzést jelenthetett.[73]

Az év utolsó harmadára a gazdasági helyzet további romlása, az infláció a lakosság széles tömegeiben feszült hangulatot váltott ki és még inkább növelte a háborús politikával szembeni elégedetlenséget.[74] Az SzDP kitűnően időzítve, újabb tagtoborzást indított november 15-től. Az erőteljes szervezés során – habár a többséget mindvégig a munkások, alkalmazottak, kisiparosok alkották – tovább emelkedett a pártba belépő szellemi dolgozók száma. Például az V. kerületi SzDP-szervezetbe 1944. január 14-én 45 új tagot vettek fel s közülük 18 szellemi foglalkozású volt. A VI. kerületi pártszervezetben a december elején belépett 142 tag közül 45 a szellemi dolgozók száma. (Az 1944. január 9-i arány ugyanitt: 130-ból 37.) A VII. kerületben az 1943 decemberi 136 új tagból 37-en, az 1944 januári 132-ből pedig 31-en voltak szellemi dolgozók.[75] 1943 őszéhez képest a többi fővárosi SzDP-szervezetben is növekedett a szellemi foglalkozású párttagok aránya.

A Népszava 1944 januárjában és február elején igen éles hangon vetette fel az értelmiség felelősségét az ország sorsának alakulásáért és kemény szavakkal igyekezett e réteget a politikai közöny állapotából felrázni. Ugyanabban az időben az SzDP lapja helyet adott az egyetemi ifjúság hovatartozásáról folytatott vitának is. A cenzúra azonban – mely eddig is sűrűn küldte vissza tiltó pecséttel az értelmiséggel foglalkozó cikkek kéziratait – február közepétől csaknem teljesen száműzte e témát a Népszava hasábjairól. „Általában ezeket az értelmiségi cikkeket túlzott óvatossággal kezelik a cenzúrán és így sajnos nem igen tudunk az értelmiségiekkel foglalkozó cikkeket közölni" – írta 1944 februárjában Millok Sándor az egyik kézirat szerzőjének.[76]

A cenzúra 1944 februárjában egy határozottan radikalizálódó értelmiségi politika sajtóhangját fojtotta el. A baloldali irányvétel – mely 1944 elején az SzDP tevékenységének több területén érezhetővé vált – az értelmiségi politikában főként abban

[73] A pártvezetőség 1945-ös kongresszusi jelentése is – bár szépítgető megfogalmazásban – érintette ezt a hiányosságot: „Ha kifejezetten politikai nevelést abban az időben nem is nyújtottunk nekik, a munka minden mozzanatában szocialista volt és a résztvevőkben felkeltette az érdeklődést a párt politikai tevékenysége iránt is." Bp. Az SzDP XXXIV. kongresszusi jelentése az 1943–1945. évekről. 1945. 51.

[74] A Kállay-kormány által 1943. július elsejével foganatosított fizetésemelés értékét az árak azóta bekövetkezett mintegy 40–50%-os emelkedése teljesen devalválta, s ez az értelmiségieket, a tisztviselők alacsony fix fizetésű csoportjait rendkívül súlyosan érintette. Az év vége felé a rendőrségi jelentések mint egyre nyugtalanítóbb jelenségre mutatnak rá a tisztviselőket jellemző feszült hangulatra. „Mindinkább erősebb a panaszos hang a tisztviselőknél a fizetés elégtelensége és a ruhaneműk drágasága miatt. Fizetésüket a kubikus, fuvaros vagy napszámoséval hasonlítják össze... Az ún. ‚intelligencia' kishitűsége, megriadtsága kirívó. Csak a sajátját félti, önző, nem jótékonykodó, áldozatokra nem képes. A jogszabályok betartásában nem járnak elől jó példával. Ilyen irányban néhányszor komoly figyelmeztetésben részesültek már" – olvashatjuk a csongrádi rendőrkapitányság helyzetjelentésében. Hasonló jelentések érkeztek az ország más területeiről is. PI Archívum, BM VII. res. 1944–4–1006.

[75] PI Archívum, 658. f. 8/45, 46 és 49.

[76] PI Archívum, 658. f. 5/257.

mutatkozott meg, hogy háttérbe szorult a tervezgetés, a „jövőbe nézés" eddig elsődleges gondolata, és a Népszava értelmiségi cikkeit a mozgosító, cselekvésre ösztönző szándék hatotta át. A lap január 23-i számában Szakasits Árpád az egyes szellemi foglalkozások művelőihez fordulva tettekre buzdított: „Mert amit elmulasztanak ma könnyelműségből vagy gyávaságból vagy rosszul felfogott érdekből, annak minden következménye utánuk kúszik, megmarja a sarkukat és megmérgezi az életüket". Hasonló törekvést fejezett ki a Népszava február 11-i „A szellemi élet mozgósítása" című cikke is.

Az 1944 eleji törekvések azonban a szervező munka terén már nem eredményezhettek újabb fellendülést. Az ország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása után az SzDP-t betiltották, legális szervezeti hálózatát szétzúzták. Bár az illegalitás időszaka a párt későbbi politikai irányvonalának alakulása szempontjából igen jelentős volt, az SzDP értelmiségi politikájának új alapelvei azonban csak a felszabadulás után tisztázódtak.

*

A német megszállás a háború utáni helyzetre való folyamatos felkészülés illúzióját egy csapásra szertefoszlatta. Erre az időre a pártvezetőség által még 1943 nyarán megszabott irányvétel valamennyi értelmiségi csoportban – kisebb-nagyobb mértékben – megváltozott. A „Holnap Magyarországa" jelszó mögött kibontakozó elképzelések, tervek közül némelyik túllépett a pártvezetőség reformista koncepcióján, de ezek az elgondolások 1944 márciusáig nem álltak össze egy, az SzDP 1943-as programtervezetét meghaladó új programmá. A félbeszakított tervkészítő munka nem biztosíthatott az SzDP számára reális kiindulópontot a felszabadulás idejére, noha nem kevés érdekes elgondolást, részleges tervet eredményezett, amelyek egy részét az SzDP a későbbiekben fel is használta. De még ezeket a német megszállás előtt nagyjából tisztázott elképzeléseket, terveket sem lehetett a felszabadulás idején átdolgozás nélkül napirendre tűzni, hiszen 1945 elején a súlyos háborús károkat szenvedett ország újjáépítését lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között kellett megkezdeni, mint amilyeneket az 1943–1944-ben készült tervek feltételeztek. A Szovjetunió felszabadító tette nyomán összeomlottak az angolszász befolyás honi megerősödéséhez fűzött szociáldemokrata remények is; 1945-ben az SzDP háború utáni programjának kidolgozására már merőben új kül- és belpolitikai erőviszonyok mellett került sor.

Az SzDP 1943–1944-es értelmiségi akciója a párt és a magyar értelmiség viszonyában komoly előrelépést idézett elő. Az akció számszerű eredményei is figyelemre méltóak: a német megszállásig az SzDP-be belépett értelmiségiek, tisztviselők számát csak a fővárosban legalább 1,000–1,500 főre becsülhetjük, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szimpatizánsok, a párttal illegális kapcsolatban állók köre is erősen kitágul. Az akció során az SzDP először tudta jelentősebb mértékben áttörni azokat a mesterséges falakat, amelyeket az ellenforradalmi rendszer a fizikai és szellemi dolgozók tömegei közé emelt. Az értelmiségi tömegszervezés terén ekkor szerzett tapasztalatok abba az irányba hatottak, hogy az SzDP közvetlenül a felszabadulás után lendületesen lásson hozzá az értelmiség megnyeréséhez és az ország demokratikus újjáépítésébe való bevonásához.

TÖRTÉNETI IRODALOM

LÁSZLÓ GYULA:

VÉRTESSZÖLLŐSTŐL PUSZTASZERIG

(Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1974. 277 l.)

Aligha van a magyar régészeti irodalomban hatékonyabb és ismertebb, tudományosan megírt, de a tudománynépszerűsítés nemes feladatát is vállaló – vállalni tudó – könyv a *Honfoglaló magyar nép életénél*, melyet harmincegynéhány éves fejjel írt meg László Gyula és amely az öldöklő világháború utolsó évében látott napvilágot. Azóta tanulmányok és könyvek garmadájával bizonyította idehaza és külföldön, hogy a sok időt és munkát igénylő részletkérdések megoldásában éppen úgy otthonosan mozog, mint az eredeti látásmódot, néha bizony – valljuk be nyíltan – képzeletet is igénylő összefoglalások megteremtésében. Most ani könyvében inkább az alcímet (Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig) és annak is leginkább első szavát hangsúlyoznám. Ha valaki, úgy László Gyula tudja, hogy a régészeti leletek nem csupán rozsdás, hiányos, összetört tárgyak, hanem a valahai élet részei, néma tanúi. Megszólaltatásuk nem magától értetődő, hanem komoly nekifeszülést, nem ritkán birkózást kíván, amelynek megvannak a maga nagyon is kötött szakmai fogásai, szabályai. Magával ragadó erőssége a könyvnek a hitelesség, a belülről való ábrázolás. Nem marad tárgya alatt, nem is kerül fölébe, egyszerűen azonosul vele. A megelevenítéshez a majd félévszázados gyakorló régészként szerzett tapasztalatain túl a nagy elődök összehordta eredményeket is felhasználja és értékesíti.

Hatékonysága, mint többi műveinél, szemléletmódjából következik. Világosan látja és láttatja, amit el akar mondani. Kinyilatkoztatások (ha úgy tetszik: dogmák) helyett mindvégig a szemléleti nyitottság jellemző a könyvre. A bonyolultra érzékeny, az általánosításban egyszerűsítést gyanít és igyekszik elkerülni, hiszen minden vágya az egészet bemutatni. A történelem folyamatát nézi, ám mindig csak sűrüsödési pontjait vizsgálja igazán.

A könyv majdnem felét kitevő őskori fejezetek inkább summázva közlik egy-egy korról az általános tudnivalókat. Csak időtálló következtetések kerültek a szövegbe s ha az eredményeket a saját szavaival mondja is el, mégis színtelenebb, néha egyenesen mechanikus ezek felsorolása, illetve az egyes lelőhelyek bemutatása (Az őskor középső szakasza). A nagy, alapvető társadalmi folyamatok érzékeltetése mellett mintha a sajátosan helyi viszonyokból következő eltérések hiányoznának. S néhol az utóbbi esztendők szakirodalmának ismerete is számonkérhető, bár ez adódhat a kézirat korai lezárásából is. Ezek a fejezetek azonban mindenképpen halványabbak a későbbi korokéinál. Saját kutatásának számos eredményére az avaroktól támaszkodhatott a szerző és ez mondanivalójának súlyán is jól érződik.

Hangja a honfoglaláshoz közeledve válik egyre közvetlenebbé s a magyarságról szólva lesz elevenné. A könyv szerzője számára a történelem a nemzeti tudat tükrét jelenti. A hajdani „célszerű szegényemberek"-ről szól és őhelyettük, akik már szólani nem tudnak.

Könyve utolsó fejezetében a honfoglalásról és előzményeiről ír László Gyula. Lényegében azokat az eredményeket igyekszik egybemarkolni, amelyeket az utóbbi években szóban és írásban hirdetett a magyarok „kettős" honfoglalásáról. A szerző – s ebben nem áll teljesen egyedül, bár ellenzői is akadnak bőven – azt vallja, hogy a 670 táján a Kárpátok medencéjébe áramlott „késő avarok" voltaképpen velünk egy nyelvű magyarok. Néprajzi, embertani, forráskritikai, állattani, növényföldrajzi, művészettörténeti érvek tucatját vonja be, felmérések egymásba kapcsolódó láncolatával, vizsgálódása és bizonyító anyagának körébe. A megfogalmazás módjából önmagából is kitűnik, ha máshonnan nem tudnók, hogy László Gyula nem a csalhatatlan válaszadók, hanem az örök kérdezők közé tartozik. A kutatómunka az ismert vagy felbukkanó adatoknak, tényeknek újból és

újból történő megvizsgálását, értelmezését kell célul tűzze. Ha e tények magyarázatának, az ellentmondások feloldásának más módja is lehetséges – már pedig gyakorta ez a helyzet –, annál többrétűbbé válik a magyar földet, vagy magyar múltat kutató munkánk. E részeknél a gondolkodás szépségét akarja felvillantani a szerző és átsugározni az olvasóra. Nem is az eredmény, a megoldás a lényeg, hanem a problémalátás, melynek gyújtópontjában mindig az ember áll.

Nem ok nélkül hangsúlyozzuk az előbbieket, mert a recenzensben önkéntelenül felmerült a kérdés: kell-e, szabad-e ma még a munkahipotézisen alig túljutott kérdéseket beledolgozni egy végeredményben mégis elsősorban tudománynépszerűsítő könyvbe? Igaz, a szerző lelkiismeretesen felvonultatja az ellenérvek egy részét is, ám magával ragadó előadásmódja végső soron a „kettős honfoglalás" igazát sugallja. Holott ez nem is olyan egyértelműen tisztázott, hiszen a legfontosabb forráscsoportot alkotó régészeti leleteket mindeddig nem sikerült ebből a szempontból megfelelően értékelnünk. Egy ismertetés keretén belül nem követhetjük pontról pontra László Gyula rendkívül szellemes, elgondolkodtató érveit, hiszen a feltételezés lényegét alkotó avar–magyar azonosságot a szerző sem tartja egyelőre szilárd, beigazolt ténynek, hanem csupán a kutatómunkát előrevivő feltevésnek, melynek helyénvalóságát még nagyon alaposan meg kell majd vizsgálni. Annyit azonban szabadjon megjegyeznünk, – s ez indokolhatja végső soron e könyvbe való bekerülését is –, hogy maga a feltevés, az elősorjázó érvek és ellenérvek máris sok megoldatlan kérdés tisztázását mozdították elő, jó néhány új szemponttal gazdagították tudományágunkat és ez önmagában sem megvetendő eredmény.

A kötet egységes világképfoglalata az igazság szenvedélyes keresése. Ez a néha önmaga cáfolatával kiteljesedő életmű szüntelenül újít és újul, akár maga az egykori élet. A kutatói eredetiséggel, fölényes jártassággal, hatalmas anyagismerettel és kritikai érzékkel sorjázó érvelés az életből indul és (ha néha kanyargós utakon is) oda tér vissza. Bolyongásai közben nincs csalhatatlan iránytűje (önmaga sem képzeli ezt), csak felelőssége, amellyel gyakorta nehézségek közepette keresi a helyes utat. S egy pillanatra sem törődik azzal, nem is neheztel, ha kételyeik miatt elengedik kezét kollégái, vagy elhagyják korábbi tisztelői. Igaza van: gondolatait akkor is joga van leírni, ha csak másokat termékenyít meg vele.

László Gyula értéktisztelő és értékfelmutató, az élethez tapadó, azt megelevenítő, a holt tárgyakba életet lehelő, a porladó csontokra húst és izmot képzelő tudós, aki együtt él tárgyával. Ezért képes egyszerre látni és láttatni a részt és az egészet, a helyit és esetlegest összekapcsolni az általánossal, egyetemessel. Értékrendje, lényeglátása, ráeszmélése és eszméltetése, tartalmi és formai ereje, a maga keze alól kikerülő rajzos magyarázatok messze a puszta szakirodalom fölé emelik könyvét.

Kőhegyi Mihály

LES QUESTIONS FONDAMENTALES DU PEUPLEMENT DU BASSIN DES CARPATHES DU VIIIe AU Xe SIÈCLE

(Budapest, 1972. 230. old. 33 képtábla)

A KÁRPÁT-MEDENCE 8–10. SZÁZADI BENÉPESEDÉSÉNEK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Régészeti Intézetének rendezésében, külföldi résztvevőkkel, konferencia vizsgálta „A Kárpát-medence 8–10. századi benépesedésének alapkérdései"-t. Erdélyi István és Salamon Ágnes szerkesztői közreműködésével a konferencián elhangzott előadások szövegei illetve rövid kivonatai kerültek a kötetbe.

A Kárpát-medencének a magyar honfoglalást megelőző etnikai története sok vonatkozásban tisztázásra vár. A magyarok nem lakatlan területre érkeztek: az itt talált népesség legismertebb részét a különböző ágakhoz tartozó szlávok tették. Az utóbbi években beható vizsgálat alá került az avar továbbélés problémája. A szlávok megjelenésének és vándorlásainak vizsgálata legkorábban az 5–6. század fordulójától szükséges. Az avar betelepülés is nagyjából ebben az időben kezdődött. A 8. század felső időhatárul választását valószínűleg az avar politikai hatalom meggyengülése, majd megszűnése és a Nagy Morva Fejedelemség felemelkedése indokolja. A 9. században Délnyugat-Dunántúl területén

Pribina és Kocel szláv fejedelemsége szervezte a helyi lakosságot. A tanácskozás témájának időrendi keretei mintha inkább a politikai történet fejleményeire s nem a benépesedés problémájára összpontosítanának. Az avarok veresége valóban következményekkel járt a Kárpát-medence egy részén a szláv népesség kötetlenebb mozgására. Lehetséges, hogy újabb hullámaik érkeztek a területre. Az avar uralom megszünése természetesen nem azonos az avarságnak mint etnikumnak az eltűnésével. Ezt ma már senki sem vallia. Éppen ezért váltak fontossá az avar kontinuitásra vonatkozó feltevések, vagy inkább találgatások helyébe lépő részlet-kutatások. Az iránt sincs kétség, hogy a különböző szláv ágakhoz tartozó népesség az önálló szerveződés lehetőségéhez jutott.

A magyar honfoglalást megelőző korszaknak szentelt valamennyi előadás említést tesz az avarokról. A közzétett 24 előadásból 12 az avar történelem aspektusaival foglalkozik. Különösen fontos kérdéseket világított meg *László Gy.*, aki az avar föld 8–9. századi kiterjedését fejtegetve és az avar történelem kronológiájának a kapcsán szólt az „avar" gyűjtő-fogalom alá tartozó különböző ázsiai és kelet-európai eredetű népekről. Gondolatmenetében helyet kapott az avar–magyar kapcsolatok kérdése: *Bóna I.* a Dunaújváros határában feltárt avar települések kronológiáját, gazdaságtörténeti jelentőségét ismertette. *Rosner Gy.* a sokat vitatott avar kerámia-típusok állományával és eredetével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy az avarok saját kerámia művességet hoztak magukkal; a helyi hatások problémájára röviden reagált. A konvergencia lehetőségére nem tért ki. *Erdélyi I.* az avar lovaskultúra keleti hátterének vizsgálatában, belső-, közép-ázsiai és Volga-vidéki párhuzamokra figyelmeztetett. *Fettich N.* az avar műveltségben kuturgur réteg kimutatására tett érdemleges kísérletet, fejtegetésében rámutatott, hogy a Don-vidéki sztyeppén élő műveltség eljutott a Kárpát-medencébe. *A. Lippert* a 8. század utáni avar folyamatosságot Ausztria keleti területének vonatkozásában elemezte. Kelet-Ausztriában az avarok nagy veresége után gyenge nyomokban jelentkezik az avar és a szláv kontinuitás: a Bécsi Medencében a karoling kori kolonizáció erőteljes nyomaira figyelmeztetett.

Már A. Lippert, különösen azonban *F. Zagiba* előadása az avar, szláv problémát összefüggésében szemlélte, és a magyar történelem egyes aspektusait is bevonta tárgyalásába. Az avarok, szlávok és magyarok vonatkozásában a nyugati műveltségnek e népekre gyakorolt pozitív hatását, s különösen a nyugati kereszténység kezdeményezte térítések jelentőségét emelte ki.

Az avar–szláv viszony és Nagy Morávia szláv népessége történelmének aspektusaival foglalkozott *B. Chropovský*. Az avar uralom összeomlását követően Nagy Morávia területén elnéptelenedésnek nincs nyoma. A 8–9. század folyamán jelentős méretű települések és erőteljes szláv műveltség alakult ki, amelyik magába olvasztott karoling és avar hatásokat. Az avar fennhatóság megszűnése kedvezett a szláv népesség terjedésének. Figyelmet fordított a déldunántúli Pribina–Kocel szláv fejedelemség sorsának alakulására és pozitív szerepére az egész Kárpát-medence művelődéstörténete szempontjából. *Z. Cilinska* a 6–8. századi fémművesség datálásának kritériumait és a fémművesség színvonalát vizsgálta. Megállapította, hogy a fémberakásos ötvös-művesség a 8. században végetért a Kárpát-medencében. *L. Kraskovská* a Duna pozsonyi szakaszának 7–10. századi jelentőségét vizsgálta. Az e körzetben élő szláv népesség a pozsonyi „kapun" keresztül szoros kapcsolatot tartott a nyugati, különösen a karoling kori műveltséggel. Nagy Morávia virágzásának korában különösen jelentős szerepet töltött be a Duna vizi útját felhasználó kereskedelem. *D. Bialeková* az előző témához csatlakozva vizsgálta Délnyugat-Szlovákia szláv népének és a karoling kori Nyugat-Európa népeinek kapcsolatait. Mindenek előtt a karoling művészetnek a szláv művészetre gyakorolt hatását mutatta ki. A Trencsén környéki Pobedim határában feltárt erődített településen 11 jelentős kincslelet, a korábbi leletekkel történt egybevetéssel, adott lehetőséget annak kimutatására, hogy a karoling művészet mély hatást gyakorolt Nagy-Morávia művészetére.

A honfoglaló magyarság etnikai összetétel tekintetében *I. Boba* arra a felismerésre jutott, hogy az onogur népnévből eredő Ungar népnév a magyarságnak nem finnugor eredetű részére terjedt ki. A honfoglalók körében a finnugor, az onogur török és a horezmi eredetű kabar népágakat különböztetett meg. *Fodor I.* a honfoglalás kori magyar művészet iráni vonatkozásait, iráni eredetű jelképeit mutatta be. Az iráni vonatkozások a honfoglalók soraiban jelenlévő iráni eredetű népcsoportra utalnak. *E. Haliková* a 10. századi Volgai Bolgária és a honfoglalás kori magyarok műveltségének és embertani összetételének hasonló vonásaira hívta fel a figyelmet. A párhuzamok szemszögéből elemezte a Tatár Autonóm Köztársaságban, a Tankejevka község határában feltárt sírmező leleteit és temetkezési szertartását. *Mesterházy K.* tovább vitte Halikova gondolatmenetét; Magyarország és a Volgai Bolgária

népei közötti kapcsolatokat elemezte. Az iszlám magyarországi híveinek ún. busurman (böszörmény) csoportjában volgai bevándorlókat lát. *Veres P.* a honfoglalás természetföldrajzi viszonyait vette vizsgálat alá. Arra a felismerésre jutott, hogy a 9–10. század fordulója táján a sztyeppén bekövetkezett száraz periódus sújtotta a legeltetésből élő nomád népek gazdaságát. Ezek kedvezőbb lelőhelyek keresésére kényszerültek.

A kötetbe felvett előadások elenyésző hányada foglalkozott a Kárpát-medence benépesedésének kérdéseivel. Nem lehet véletlen, hogy a konferencia végül is nem a címben kitűzött feladatot teljesítette. Valószínű, hogy az okot a régészeti anyag természetében kell keresnünk, amely kevéssé teszi lehetővé etnikai kérdések vizsgálatát. Az előadások témájának szorosabb meghatározásával azonban az előadásokat a konferencia adott keretei között lehetett volna tartani.

A többségükben francia nyelven közzétett tanulmányokban több értelemzavaró elírás maradt. A kötethez illesztett képtáblákon hiányzik a tájékoztatás, hogy melyik tanulmányhoz tartoznak az illusztrációk. A tanulmányokból is hiányzanak a képekre való utalások. E szerkesztési fogyatékosságokat leszámítva, hasznos kötettel gyarapodott régészeti irodalmunk.

Bartha Antal

AGRARNAJA ISZTORIJA SZEVERO-ZAPADA ROSZSZII. VTORAJA POLOVINA XV – NACSALO XVI V.

Rukovoditel' avtorszkogo kollektiva A. L. Sapiro
(A szerzői kollektíva vezetője A. L. Sapiro.)

(Leningrad, Nauka. 1971, 402 l.)

ÉSZAK–NYUGAT OROSZORSZÁG AGRÁRTÖRTÉNETE. A 15. SZ. MÁSODIK FELE – A 16. SZ. ELEJE

A nagyszámú adatgyűjtő és feldolgozó kollektíva által készített munkát irányító és a könyvet szerkesztő A. L. Sapiro neve különösen a magyar agrártörténészek körében jól ismert, az oroszországi kései feudalizmus gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó könyveit és tanulmányait nagyrabecsülik. Az itt ismertetett munka tudományos tevékenységének jelentős állomása.

A kötet a novgorodi fejedelemség agrártörténetének egyik szakaszát tárgyalja. A Baltikumtól az Északi Jeges-tengerig elterülő bojár köztársaság a maga mintegy 320 000 km²-nyi kiterjedésével és – alapos becslések szerint – 520 000 lakosával, sajátos belső társadalmi és állami szervezetével a középkori Oroszország egyik fontos és agrártörténeti szempontból is izgalmas része. Novgorod Velikij 1478-ban került a moszkvai nagyfejedelem uralma alá, nem csekély harcok után, s III. Iván a bojári és kolostori földek nagy többségének elkobzásával és egy részének a szolgáló nemesek birtokába juttatásával, nagyobb részének állami tulajdonban meghagyásával lényeges változásokat hozott. A terület szolgáltatásainak felmérésére a kormányzat rögtön a Moszkvához csatolás után nagyarányú összeírást rendelt el, ennek megvalósítása az 1490-es évek elejéig húzódott el. Minthogy éppen közben történtek a nagy változások a birtokviszonyokban, az összeírás már befejezte másnapján elavultnak bizonyult, újabb összeírást rendeltek el, ezt 1495–1505 között valósították meg. Az összeírások igen részletes, faluról–falura menő, a tulajdonosok, sokszor még a szolgáltató jobbágyok és egyéb népesség nevére is kiterjedő anyagot gyűjtöttek össze. Ezek az ún. piszcovie knyigi nagyrészt megmaradtak, történeti forrásértékükre már az 1840-es évektől kezdve felfigyeltek, az anyag egy részét még a 19. században publikálták. Ezen túlmenően azonban még roppant nagy a különböző levéltárakban szétszórt kiadatlan anyag. A Sapiro vezette kollektíva alapjában véve ezt az anyagot dolgozta fel kvantitatív eljárással, helyenkint egyéb okleveles anyaggal kiegészítve. Ennek az elmélyült forrásfeltáró és feldolgozó munkának az eredményeit összegezi a terjedelmes kötet.

Az első rész először magáról a felhasznált forrásanyagról nyújt áttekintést, azután a feldolgozás módszertani elveit ismerteti, kitér a piszcovie knyigi-ben található szakkifejezések értelmezésére. Bár a forrásanyag a Novgorod önállóságának megszűnte utáni helyzetet mutatja be, az első összeírás sok esetben visszatekintést ad a korábbi helyzetre, így nemcsak a századforduló, hanem a 15. sz. utolsó évtizedeire is ad információt és lehetővé teszi viszonylag hosszabb időmetszetben a fejlődési tendenciák felmérését is.

A második, legterjedelmesebb rész az egyes novgorodi közigazgatási körzetek, pjatyinák (és egyéb területek) szerint haladva áttekinti az illető terület földrajzi, demográfiai, agrártörténeti helyzetét, a forrásanyag kínálta legnagyobb részletességgel. A rövid harmadik rész az előző részt tanulmányok adatait összegezi.

Nyilván nem áll módunkban a könyv eredményeinek beható ismertetése, hiszen az egyes pjatyinákkal foglalkozó fejezetek nemcsak a földművelésről, állattenyésztésről, a birtokviszonyokról, a paraszti szolgáltatásokról adnak képet, hanem a meglévő adatok alapján megkísérlik a jobbágygazdaságok költségvetésének a felmérését, a jövedelmek és kiadások szembeállítását is, meg kitérnek a parasztok mellékfoglalkozásaira is. Csak a végső eredmények rövid összegezésére korlátozódhatunk.

A birtokviszonyok vonatkozásában a lényeges tendencia, hogy III. Iván birtokelkobzásai után a korábbi bojár nagybirtok szinte teljesen eltűnt, a novgorodi érsek és a kolostorok földbirtoka is jelentéktelenné zsugorodott össze, a földek majdnem fele állami (ill. kis része közvetlenül a nagyfejedelem tulajdonát alkotó udvari) birtok lett, jelentős része pedig szolgáló nemesi birtok. Csak az 1478 előtt egészen kis birtokokon gazdálkodó, a módos parasztoktól alig különböző allódium-tulajdonosok (szvojezemci) tartották meg jórészt földjeiket, különösen a távoli északi területeken. A szántóföldi művelés ágai közül az őszi vetésforgóban szinte kizárólag rozsot termesztettek (átlagosan négyszeres terméssel), a tavaszi földeken a zab volt az uralkodó, de búza, árpa, kisebb mennyiségben köles és ipari növények is előfordultak. (A termésátlagok kiszámításánál a 19. sz. utolsó éveinek az adatait is felhasználták, amelyek nagyjából azonos terméseredményeket mutatnak.) A jobbágyi gazdaságok átlagosan egy lóval rendelkeztek, eléggé elterjedt volt a juhtenyésztés, nagyon kevéssé a sertéstenyésztés, a szarvasmarha mintegy a kettő közt foglalt helyet. A jobbágyi föld egy gazdaságra átlagosan 9 gyeszjatyina (közel 10 ha) nagyságú volt, ez az átlagos földterület a mindenütt érvényesülő háromnyomásos rendszerben biztosította a jobbágycsalád megélhetését. A háromnyomást időnként égetéses-irtásos földműveléssel egészítették ki. A források mintegy 30-féle paraszti mellékfoglalkozást is ismernek, a halászat, vadászat, erdei méhészkedés, szövés-fonás mellett nem jelentéktelen volt a vaskohászat kis műhelyekben, a novgorodi városi fémfeldolgozó ipar nyersanyagát ez szolgáltatta. A nem különösen kedvező éghajlati viszonyok ellenére a novgorodi fejedelemség egészében önellátó volt az élelmiszer tekintetében.

Majorsági föld a novgorodi korszakban nagyon kevés volt, az új birtokviszonyok közt megnőtt, de még akkor is a művelt földterület 10%-a alatt maradt, megművelésére nem jobbágyi robotot vettek igénybe, hanem a földesúr saját cselédségével műveltette (a kis allódium-tulajdonosok maguk is művelték földjüket). A cselédség sorában feltűnnek a holopok, ez a félig-meddig rabszolgakategória, és igen ritkán a magyarországi zsellérségre emlékeztető bobilok.

A parasztok munkajáradékkal is tartoztak, nem a szántóföldi termesztésben, hanem a nagybirtok egyéb szükségleteinek ellátására, ez azonban egészében elenyésző volt. A járadék fő formája a termény- és a pénzjáradék volt. A novgorodi feudalizmus sajátosságaival függött össze, hogy itt eleve a terményjáradék volt az uralkodó, mert a feudális földtulajdon a paraszti gazdaságok terméséből származó részesedésből alakult ki. A tárgyalt korszakban a terményjáradék lehetett részes szolgáltatás, akkor többnyire a termény negyede vagy harmada, ritkán fele vagy ötöde, vagy pedig eleve bizonyos mennyiségben megállapított termés, a tényleges terméseredményektől függetlenül. Ez utóbbit, meg a mellékes szolgáltatásokat (állati termények) egyre inkább pénzben váltották meg, a pénzjáradék pedig sokszor eleve megvolt a terményjáradék mellett. A paraszti gazdaságok mintegy 90%-a vegyesen tartozott termény- és pénzjáradékkal.

A paraszti jövedelmek és szolgáltatások arányait a szerzők az adatokból kikövetkeztethető modell formájában számítják ki (a vetőgabona, a saját fogyasztás és a szolgáltatások pénzre való átszámításával), az eredményeket összegezve Sapiro megállapítja, hogy a négyszeres rozstermesztés mellett az átlagos gazdaság jövedelmei és terhei nagyjából egyensúlyban voltak, jobb termés esetében tartalékok képzésére is lehetőség adódott, egészében tehát az egyszerű újratermelés biztosított volt. A birtokváltozások után az állami birtokokon a jobbágyi szolgáltatások jelentős mértékben csökkentek, ezeken majorsági termelés már nem is folyt, a pénzjáradék került előtérbe, a szolgáltató nemesek birtokain pedig általában a régi szolgáltatások maradtak meg, csak kevés esetben történt meg némi emelésük. A moszkvai kormányzat ezzel a fontos nyugati határterületen szilárd társadalmi bázist szerzett magának. A paraszti differenciálódás is kimutatható, de a két szélső pólus még csak csekély töredékét tette ki az egész parasztságnak.

A szerzők a gazdag forrásanyagból csakugyan mindent kielemeztek, ami benne megtalálható vagy belőle kikövetkeztethető. Az összeírás jellegéből fakad természetesen, hogy a birtokviszonyokra, a szolgáltatásokra vonatkozólag nagyon sokat tudnak mondani, a mezei gazdálkodásra vonatkozólag már jóval kevesebbet. Nyilván ezt az egyéb okleveles anyagból sem lehet kiegészíteni. De vajon nem lehetett volna-e a régészeti anyag bővebb bevonásával ebben a vonatkozásban is elmélyíteni az eredményeket? Az átlagszámítások, mint ismeretes, éppen azt az átlagot mutatják meg, amely a valóságban nem létezett. Ezzel a szerzők is tisztában vannak, az egyes résztanulmányokban gyakran utalnak a szélső értékekre, amelyekből átlagaik következnek, az összegezésnél viszont óhatatlanul az átlagokra kell a hangsúlyt helyezniük.

A. L. Sapiro azzal zárja a kötetet, hogy a 15–16. sz. fordulója egészében a novgorodi parasztság számára helyzetének emelkedését hozta. A további kutatások fogják majd megmutatni, mennyire tartós volt ez a javulás. A kitűnő munka ismeretében csak azt mondhatjuk, hogy mielőbb kívánatos ennek a folytatásnak a kiadása is.

Niederhauser Emil

ZOLNAY LÁSZLÓ:

ÜNNEP ÉS HÉTKÖZNAP A KÖZÉPKORI BUDÁN

Második, bővített kiadás

(Budapest, Gondolat. 1975, 280 l., 155 kép, 8 szövegközti ábra)

Miért nem „élet", „mindennapi élet", és miért inkább – ebben a sorrendben – „ünnep és hétköznap" a címe Zolnay László sikeres, második kiadásában nemcsak kibővített, hanem az azonos formátum és nyomdai kivitel mellett elegánsabban is illusztrált könyvének? Mert szerzője számára leginkább az ünnepnapok festői, mozgalmas világa, királyi bevonulások, egyházi körmenetek és temetések harangszava, bíróválasztások és kivégzések moraja vagy feszülő csendje, vásári sokadalmak hangzavara, egyszóval a történeti életképek nagy apparátusú szcénái minden elvont tudományos eredménynél erősebben jelenítik meg a középkori főváros életét, történelmét, társadalmát. És nemcsak azzal a fantáziával van megáldva, amellyel mindjárt képeket és zajokat, rég nem készített ételek ízét, évszázadok óta nem kóstolt italok zamatát idézheti fel, úgyszólván kedve szerint; fegyverek és háztartási eszközök, pincék és börtönök töredékei és romjai fölött éppúgy elmerengve, mint oklevelek adatain és törvénykönyvek szabatos formuláin. Megadatott neki a megjelenítés írói eszköztára, a képszerű láttatás ereje is: Jókai, Mikszáth, Krúdy szituációfestő erejével, ízes magyar nyelven, már-már kivesző szavak, szólások élét próbálgatva, s közben, a történelmi kulissza mögül a mai olvasóra is kilesve, egész kis jeleneteket, novellákat, anekdotákat ad elő. Olykor, mint a „Vásári vigadalmak" fejezetben, ehhez még a tárgyi vagy adatszerű emlékanyag támaszára sincs szüksége. És ezért is ünnep számára a könyv témája: módszere, előadásmódja, témaválasztása egyaránt csemegévé teszi: tudós és emberséges asztali anekdotázás tárgyává. Ezért joggal szánta „népkönyvnek" írását, s ehhez mindenesetre lépés a majdnem megháromszorozott példányszámú újabb kiadás is.

De a kötet műfaji és stiláris jellemzői nemcsak a szerző egyéni adottságaiból következnek. Hagyománya is van az efféle kultúrtörténeti munkának. Budapest történetírása mindig is több szálon fejlődött. Szolid és hiteles alapot biztosított a kutatások számára az a várostörténeti-topográfiai és vele párhuzamos okelvéltani, forráskritikai tevékenység, amelynek a város különféle történeti szintéziseit, köztük a kiadás alatt álló Budapest történetét is köszönhetjük. E szintéziseket a legkülönfélébb tárgyú és módszerű, könyvtárnyi történeti szakirodalom készítette elő. A várostörténeti kutatások másik fő irányát azok a régészeti-művészettörténeti kutatások és a velük kapcsolatos publikációk jelentették, amelyek szempontjából a felszabadulás előtti korszak szinte őskornak tekintendő, hiszen mindenekelőtt a Várhegyen csak ezután váltak lehetővé a ma már többnyire jól publikált régészeti és műemléki kutatások. Ezek eredményeinek a Budapest története középkori köteteiben való felhasználása egyik biztosítéka volt a várostörténet jobb, azaz részletesebb és sokoldalúbb ismeretének. Zolnay könyve nem utolsósorban ugyanezekkel az erősségekkel rendelkezik: a szerző az ásatások első szakaszának résztvevője, majd a hatvanas évektől kezdve folytatója; tehát

bőséges tapasztalatokkal rendelkezik e forrásértékében is egyre megbecsültebb anyagban. Az emlékanyag interpretációjának azonban ezúttal más útját választotta, mint amit a régészeti szakpublikációk vagy a várostörténeti szintézis követtek Módszere annak a kultúrtörténeti iránynak folytatása, amelyet Buda művészettörténetében s a város világtörténeti perspektívába állításával (Zsigmond király kora) a harmincas években Horváth Henrik képviselt. Az ő Huizinga nyomán kialakított interpretációs módszere sok tekintetben rányomja bélyegét Zolnay kérdésfeltevésére, könyvének témaválasztására, még fejezetbeosztására is. És jóllehet mind emlékanyagának bőségében, mind szemléletmódjában meglehetősen túlhaladta Horváth Henrik szellemtörténetét (így a városi élet anyagi, természeti földrajzi és gazdasági feltételeinek hangsúlyozásában, a városi jogalkotás és a politikai helyzet összefüggéseinek megrajzolásában), mégis, a színes, mozgalmas történeti tablóra való törekvését, írói célkitűzését tőle és Huizingától vette. Olykor még korszakfogalmai is elárulják eredetüket: az utolsó fejezet címében a „középkor alkonya" egyenes idézet, a 16. századi sorsszerű hanyatlás nosztalgikus szemléletével együtt huizingai eredetű. Ugyaninnen származik a „magyar román kor, az Árpádok kora" kifejezés (39. l.) településtörténeti értelemben, tehát nem művészettörténeti fogalomként való használata is. És nemcsak e fogalmak tanúskodnak arról, hogy Zolnay számára az élet művészet, formái az önkifejezés formái, s az életstílus a művészeti stílussal azonos. Ezért sem válik el egymástól az előadásban várostörténet és régészet, művelődéstörténet és művészettörténet; hiszen minden egyformán mint emlék fontos a szerző számára: mint életjel a régmúlt korból. E tekintetben az átdolgozott kiadásban idegen testet képez az egyébként imponálóan gyors beszámoló az 1974-es szoborleletről: az anyag esztétikai kvalitását tekintve kifejezetten művészettörténeti elemzést igényelne; így ez a rész nehezen illik a régebben kialakult szerkezetbe, megmarad tehát az örömteli lelet élményét és az első feltevéseket rögzítő beszámolónak.

Ezért ebben a részben talán még nyilvánvalóbb az a személyes motívum, amely a könyv egészén végigvonul. Zolnay főként azzal foglalkozik, amit régészeti munkássága vagy szétágazóan sokféle kultúrtörténeti búvárkodásai során maga tapasztalt. Innen van az, hogy pl. Óbuda ábrázolása lényegesen halványabb a Várhegy és környezetének, de például a budaszentlőrinci pálos kolostornak bemutatásánál is. Az átdolgozás során sincs szó az itteni középkori emlékekre vonatkozó újabb leletekről, felfedezésekről, s Esztergom mindig kézzelfoghatóbb a szerző számára, mint az inkább csak veszélyes szomszédként bemutatott Óbuda. A könyv vezérmotívumai: a Várhegy barlangpincerendszerének története, az őskori településnyomok jelentőségének felismerése, a víznyerés és a vízművek kérdései, a várhegyi zsidóság emlékanyaga, a zenetörténet budai vonatkozásai: mind olyan kérdéskörök, amelyekkel számos tudományos publikációjában foglalkozott.

De nemcsak ez a konkrétság ad személyes jelleget a könyvnek, hanem az is, hogy számos ponton a szerző szenvedélyesen képviselt különvéleményének hordozója. Régóta folyik az a vita, amelynek tétje: a budai Várhegy betelepítésének, beépítésének története. Összefügg ezzel a vitatémával a „magna curia regia"-nak vagy „Kammerhof"-nak a 14. századig egyedüli királyi szálláshelyként való értelmezése, a Zsigmond-kori palota északi előudvarában előkerült településmaradványok korai, falusias településként való felfogása, a királyi palota építéstörténetének önálló periodizálása. A szerzőnek nemcsak az az érdeme, hogy szívós ellenérveivel és kutatásaival a budai várostörténet enélkül talán homályba vesző elemeire hívta fel a figyelmet, hanem számos ponton az emlékanyagot is ő hozta felszínre. A Kammerhof történetének értelmezésére vonatkozó elképzelése pl. valószínűleg közel áll az igazsághoz, ha nehéz is ezt a királyi kúriát az egészen más feltételek között emelt visegrádi Salamon-toronyhoz hasonló lakótoronyként (vö. 71. l.) elképzelni. Ugyancsak valószínű az igaza akkor, amikor a 14. századi István-várat tekinti a királyi palota első magvának, de nehéz követni érvelését, amikor a Zsigmond kori zárt erkély alapfalaiban az első palotakápolna maradványát látja (55. l.). Annak, hogy a palotakápolna csak 1410–20 között, tehát a Szent Zsigmond prépostság alapításával egyidőben épült volna meg mai helyén és formájában (94. l.), az altemplom részletformái egyértelműen ellentmondanak. Az a tény, hogy a Várnegyed kútjainak nagy része nem a házakhoz tartozik, még nem bizonyít feltétlenül a korábbi település mellett (15. l.), hiszen máshol a szerző is szól a közkutak feltűnően nagy számáról. Ezek a különvéleménynek olyan elemei, amelyek kétségkívül árnyaltabb tárgyalásst, nagyobb elővigyázatosságot igényelnek. S az olvasónak, annak is, aki a középkori kultúra irodalmával és Buda történetével éppen csak ismerkedik, nem lett volna ártalmára az a szellemi izgalom, amit egy vitával, egy különvélemény előzményeivel való megismerkedés jelent. E tekintetben a könyv jórészt adós marad az ellenkező vélemény bemutatásával.

A szerző hajlik az egyszerűsített bemutatásra, nem egyszer a szentenciaszerű megfogalmazásra is. Amennyire jó ez a plasztikus láttatás szempontjából, oly nagyok a veszélyei. A budai házak elrendezése, felépítése pl. aligha olyan egységes, kialakulásuk pedig feltétlenül hosszabb fejlődés eredménye, mint azt a 61. l. sejteti. A soproni lakóházak kutatási tapasztalatainak első összefoglalása (Dávid Ferenc: Magyar Műemlékvédelem 1967–1968) valószínűsíti, hogy Budán is eredményesen lehetne kapcsolatot keresni a háztípusok középkori változásai és az életforma, a gazdaság fejlődése között. Aligha valószínű, hogy a Mátyás-kori kályha maszkjai színészálarcok, vademberei színpadi alakok, s ikonográfiai forrásként a Mária Magdolna templom iskolájának színjátékára való utalást (199. l.) valószínűtlenné teszi, hogy a Jakab plébános portréjának tekintett kályhacsempe prófétát ábrázol „Jaco + pro" felirattal. Aligha áll, hogy a ciszterci tákban és a dominikánusokban csupa franciát kell látnunk (19. l.), amint elhibázott magyarázat a középkori építészet arányrendszerének az aranymetszésszerkesztéssel való azonosítása is (102. l.). Ez az állítás éppúgy engedmény a közhiedelemnek, mint ugyanott a középkori kőfaragómesterek állítólagos titkos „jelkulcsainak" említése, Janus Pannoniusnak „újpogány" püspökként való beállítása, vagy az a nézet, hogy a hódoltsági területeken nem maradtak meg emlékei a középkori képzőművészetnek. (Az ellenkezőt Baranyai Béláné kiválóan bizonyította: Művészettörténeti Értesítő, 1954.) Erős túlzás, és aligha igazolható, hogy az „újjászületés", azaz a reneszánsz kultúra Franciaországot, Nyugat-Európát csak nyolcvan évnyi késéssel éppen 1541 táján érné el. Ez a kijelentés azonban nagyon alkalmas arra, hogy elterjedésével indokolatlan fensőbbségtudatot keltsen.

Mert a jól megfogalmazott szentenciának az a fő veszélye, hogy egészében elterjed. Mikor a „Krisztus koporsóját – nem ingyen – őrző" katonák unaloműző kockajátékáról olvasunk (229. l.), hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy ugyanezek a katonák valójában a kereszt alatt – és haszonlesésből – kockáznak a középkori táblaképeken. S ez a könyv módszerének egyetlen veszélye.

Az „Ünnep és hétköznap" megújult formában jelent meg. Bővült illusztrációs anyaga: hálás az olvasó az 1974-es szobortöredékek felvételeiért, de nem tud mit kezdeni a nagy eseményt reprezentáló riportképekkel. Egyébként az új kiadás képválogatása éppen a budai művészet vonatkozásában szegényesebb, mint az elsőé. Túltengenek a Bécsi Udvari Kártyajáték és a Weisskunig metszetei, s a szűkszavú képaláírások aligha értetik meg az olvasóval, miért éppen ezek az illusztrációk szerepelnek. Jelentősen felfrissült, szakszerűbb lett a rajzanyag, de szóvá kell tennünk, hogy a 92–93. l. nagy palota-alaprajza az északi előudvaron vegyíti egymással az 1973–74-ben feltárt és az ekkor kiküszöbölendőnek minősített elemeket.

Marosi Ernő

JERZY ZDRADA:

ZMIERCH CZARTORYSKICH

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, 466 l.)

A CZARTORYSKIAK ALKONYA

A lengyel emigráció monarchista szárnyának története az 1863. évi felkelésig ma már minden részletében ismert, sokkal kevesebbet tud a történetírás a januári felkelés bukását követő évtized törekvéseiről. Ennek oka nem utolsó sorban az, hogy 1864 után a konzervatív emigráció tevékenységében törés következett be. Míg a demokratikus áramlatok képviselői elfoglalták helyüket Európa haladó mozgalmaiban, ott látjuk őket Marx közvetlen környezetében, az I. Internacionálé szekcióiban és a párizsi Kommün barikádjain, a monarchista szárny bizonyos fokig háttérbe szorult, noha tevékenységét be nem szüntette.

Ennek a kevéssé ismert időszaknak a feltárására vállalkozott a jeles krakkói történész, amikor hazai és külföldi levéltárak, gazdag sajtóanyag és sok alapvető feldolgozás adataira támaszkodva képet rajzol a Hotel Lambert (Czartoryski párizsi központja) tevékenységéről. A tíz évet, amelyről a könyvben szó van, találóan nevezi a Czartoryskiak alkonyának. Az elöregedés hirtelen következett be a nemzetközi politikai változás nyomán. A porosz–francia háború volt az a tényező, amely pontot tett a Czartoryski-tábor erőfeszítései után. Addig, ha talán látta is egynémely tervének illúzióvoltát,

érdemesnek tartotta a küzdést, de most utolsó támaszát is elvesztette: sem Franciaországra, sem az Osztrák-Magyar Monarchiára nem számíthatott. Még a részlet-célok tekintetében sem.

A remények elhalványodásának ezt a folyamatát a szerző drámai akcentusok kerülésével ábrázolja. Tárgyilagos a kor szereplőivel szemben, akiknek egyike-másika nagy betűkkel írta be nevét a lengyel publicisztikába, irodalomba, a kulturális életbe. Itt elsősorban politikusokként mutatkoznak be Władysław Czartoryskival az élen, aki atyjától, Adam hercegtől vette át az emigrációs tábor vezetését. Ha előfordultak is kisebb-nagyobb kérdésekben nézeteltérések, a Czartoryski-féle vezetés mégis egységesnek mondható, s céljai világosan rajzolódnak elő.

1864 után a Czartoryski-tábor egy francia–osztrák szövetség létrehozását óhajtotta, s ebben az osztrák félnek kívánt vezető szerepet biztosítani. Königgrätz után ez a koncepció már teljesen nyílt politika formájában kapott hangot. A lengyel emigráció abban bizakodott, hogy az 1866. évi veszteségekért Ausztria a Balkánon fog kárpótlást keresni, ami óhatatlanul szembe fordítja a cári birodalommal és így a háború elkerülhetetlen. Czartoryskiék már a múltban is a nemzetközi háborús bonyodalomra építették terveiket, attól várták a régi Lengyelország függetlenségének visszaállítását, az 1866 utáni politikai vonaluk tehát a kiszabott pályán mozgott. Ez a tábor már az ötvenes években is szükségszerű rossznak tekintette, hogy Ausztria mellé álljon, s most ugyanez a szempont vezette, amikor a már hagyományos francia irányzat mellett az osztrákbarát irányzatnak adott teret sajtójában és a gyakorlati politikában.

A francia–osztrák szövetség előmozdítása érdekében a monarchista emigráció minden eszközét bevetette. Az európai fővárosokban még fennállottak a Hotel Lambert ügynökségei, rendelkezésre állott számos sajtótermék, megvoltak a kapcsolatok III. Napóleonhoz, Bécshez, Konstantinápolyhoz. Az Oroszország elleni háborúra építő lengyel propaganda hatalmas hadjáratot indított a cári birodalom nemzetiségi politikája ellen, támadta a dualista Monarchia oroszbarát mozgalmait és szembefordult a cseh nemzeti mozgalom szláv irányzatával. 1866 elején alapították meg a Correspondance du Nord nevű sajtóügynökséget, mely teljesen bécsi szellemben folytatott agitációt, széles levelező hálózattal rendelkezett, szállította a híreket a francia és a bécsi sajtónak. (Angliában a lengyel propaganda semilyen megértésre sem számíthatott.) A könyv szerzője úgy látja, hogy ez a propaganda nem volt teljesen hatástalan, hiszen a lengyelek sorsáról ismét beszéltek az egyes kormányok, de inkább csak látszatsikerekről volt szó. Az orosz kormány érzékenyen reagált a lengyel bírálatokra és nem mulasztotta el, hogy diplomáciai nyomást gyakoroljon Bécsre és mérsékletre szólíttassa fel a lengyeleket. Bécsben semmi kétséget sem tápláltak a Czartoryski-tábor lojalitása iránt, de miután az orosz hangokhoz hamarosan porosz fellépés is járult, tartózkodásra kényszerültek a lengyel kérdésben.

A Czartoryski-féle politika illúziók és csalódások sorozatát hozta. Az emigráció lengyel Piemontot szeretett volna kialakítani Galíciából, s hogy ez könnyebben menjen, a galíciai autonómia kérdésében is engedett (eltávolodván a galíciai demokratáktól), s ezzel a lojális magatartásával próbálta maga mellé hangolni Bécset. E politika célja végső soron egy Oroszország elleni háború volt, mert a lengyel önállóság visszaállítását egy ilyen győztes háborútól remélték. Beust megtévesztően viselkedett a vele tárgyaló lengyel politikusokkal szemben, akik csak később ébredtek rá arra, hogy a lengyel kérdés a bécsi politikában csak az ütőkártya szerepét töltötte be Oroszországgal szemben. Sedan után Bécs teljesen elejtette a lengyeleket, akik sorra kénytelenek voltak beismerni kudarcukat, rövidesen felszámolták külföldi képviseleteiket, legtöbbjük vissza is vonult az aktív politikai élettől, lettek tudósok, publicisták.

Ezzel lezárult a lengyel emigráció történetének egy jelentős szakasza. A múlt század 30-as éveitől a Czartoryski-féle diplomácia szerves része volt az európai politikának, hatása sokfelé érződött; tudott élni a nemzetközi bonyodalmakkal, hatással lenni kormányokra, közvéleményre, befolyásos barátokkal rendelkezett az európai udvarokban is. Sajátos kettősség jellemezte: maradiság a belpolitikában, de rendkívül sok kezdeményező készség az abszolutizmus által szorongatott népek sorsának rendezése irányában. 1848-ban pozitív szolgálatokat tett a Habsburg Monarchia elnyomott nemzeteinek. Ám konzervativizmusából folyt kompromisszumos jellege is. A lengyel függetlenség visszaállításának módját csak diplomáciai úton tudta elképzelni, s ez sodorta egyik megalkuvásból a másikba. 1848-ban még Ausztriaellenes, 1864-től feltétlen híve Ausztriának és az Osztrák-Magyar Monarchiának, támogatja a kiegyezést. Az 1871. évi nagy csalódás után még egy török–osztrák-magyar szövetség is szerepel a tervei között. Tragédiája, hogy nagy politikát akar csinálni, de nincs hozzá ereje; az ügy pedig, amelyet képvisel, egyetlen nagyhatalomnak sem ügye.

A könyv külön érdekessége az a rész, melyben a lengyel emigráció magyar kapcsolataival foglalkozik. Ennek egy része más feldolgozásokból ismert, de a lengyel politikusok levelezésében akadnak még ismeretlen adatok. A 60-as évek végétől a konzervatív emigráció reménykedéssel tekintett a magyar politikusokra, bízván abban, hogy szavuk a Monarchia külpolitikai irányításában döntő lehet. Pest sűrűn esett az utazgató Czartoryski-politikusok útjába, s maga Władysław Czartoryski is szoros kapcsolatba lépett a magyar politikai és társasági élettel. Miután Beustben a lengyeleknek csalódniok kellett, a figyelem Andrássy Gyulára összpontosult, akiben nem is indokolatlanul láttak lengyelbarátot, s a kérdés csupán az volt, hogy meddig fog elmenni ebben a lengyel-rokonszenvben s milyen határozottsággal fogja szorgalmazni Lengyelország visszaállítását. Mindenesetre csökkentette a bizalmat az a körülmény, hogy nagyonis oda kívánja kötni a dualista Monarchia sorsát Bismarckhoz. 1871 első felében különösen megélénkültek a tanácskozások Andrássyval, lengyel részről nem kisebb tervvel állottak elő, mint egy oroszellenes nemzetközi kémszervezet felállítása. Nagy szerep jutott a tárgyalásokban Julian Klaczkonak és Henryk Wyzińskinek. Ez utóbbi volt akkoriban a Czartoryski-diplomácia igazi irányítója. A nagy tervek nem valósultak meg, de Beust elküldte Franciaországba Wyzińskit politikai ügynöki minőségben. Maga Andrássy mindaddig építeni kívánt a lengyelek barátságára, amíg oroszellenes háborús tervek foglalkoztatták.

Amikor Andrássy átvette a külügyi tárcát, a remények még nagyobbra nőttek, Henryk Wyzinski azt írta 1892. június 13-án Czartoryskinak Bécsből, hogy Andrássy folyton arról álmodozik és beszél, hogy rövidesen magával rántja Poroszországot egy Oroszország elleni közös akcióba. Bántotta, hogy Andrássy illúziókat táplál Bismarck személye iránt, Andrássy politikájának gyenge oldalát látta ebben a bizalomban (melyet szerinte semmi sem indokol), már csak azért is, mert a Bismarck-kal való szövetség halálra ítél minden lengyel tervet. „Bismarck mindent túlszárnyalóan gyűlöli Lengyelországot, kész minden kombinációra, csak arra nem, amelyből Lengyelországnak haszna származnék" (Levele L. Gadonhoz. 1872. jún. 25.). A három császár találkozója 1872 szeptemberében igazolta az emigrációnak ezt a bizalmatlanságát a dualista rendszer külpolitikájával kapcsolatban. Ez véget vetett az emigrációs küzdelmeknek.

Az érdekesen megírt, sok adattal alátámasztott monográfia hasznos olvasmány a magyar olvasó számára.

Kovács Endre

BERNARD MICHEL:

BANQUES ET BANQUIERS EN AUTRICHE AU DEBUT DU 20 SIECLE

(Paris. 1976. 352 l.)

BANKOK ÉS BANKÁROK A 20. SZÁZAD ELEJI AUSZTRIÁBAN

Talán első olvasásra meghökkentőnek tűnik, hogy a szerző műve előszavában leszögezi: nem szándékozott sem hagyományos gazdaságtörténeti munkát, sem társadalomtörténeti tanulmányt írni, hanem Közép-Európa lényegét (nature profonde) kereste. Hiszen mind a mű elolvasása előtt, de még utána is joggal tehető fel a kétkedő kérdés: vajon a bankokban és a bankárokban – bármily szélesen és sokoldalúan is fogjuk fel a témát – megtalálható a századeleje Ausztriájának lényege? A szerző szerint lényegtelen, hogy melyik társadalmi osztályt állítjuk tanulmányunk vizsgálatának tengelyébe, az eredmény ugyanaz, mivel a lényeget a soknemzetiségűségben véli megtalálni. Azonnal lehetne némi óvást emelni. Ez a lényeg feltétlenül sokkal bonyolultabb és összetettebb, semhogy egyszerűen a soknemzetiségűséggel ki lehetne fejezni. Hiszen a soknemzetűség távolról sem új, 100 évvel korábban ugyanúgy felelhető és így félő, hogy a lényeg ilyen felfogásából azon régi és új ellentmondások maradnak ki, melyek a soknemzetiségűségnek is új dimenziókat adtak. De ne lovagoljunk az előszó talán kicsit túl nagyigényű megfogalmazásán.

Bernard Michel írása sokkal jelentősebb, sokkal több új ismeretet ad, sokkal több kérdésfelvetéssel szolgál, semhogy főleg elismerő, de bizonyos mértékig kritikai megjegyzéseinket a definíciók sokszor a tudományt nem sokkal előrevivő feszegetésére korlátoznank.

Miben foglalható össze a több mint háromfélszáz oldalas mű fő mondanivalója?

A francia történész, aki az elmúlt évtizedben kiváló kelet-európai specialistává nőtte ki magát, a cseh burzsoázia kialakulásával kívánt eredetileg foglalkozni. Kutatásai során hamarosan rájött azonban, hogy a cseh burzsoázia a mégoly iparosodott cseh területeken sem létezik a bankok nélkül, a cseh bankok és bankárok kialakulása pedig érthetetlen a bécsi hitelélet és haute finance tárgyalása, kutatása nélkül. A téma tehát – tegyük hozzá szerencsére – kitágult és megszületett a Monarchia gazdaságtörténete eme igen fontos aspektusának első tudományos feldolgozása.

A szerző az 1898 és 1914 közötti időszakot dolgozza fel és az időpont kiválasztása egyben munkája egyik tézisét is tartalmazza. Michel véleménye szerint, – hasonló tézist fejtett ki egyébként az amerikai Rudolph is később írt, de korábban megjelent, az osztrák hitelrendszerrel foglalkozó tanulmányában, – szemben korábbi felfogásokkal, az osztrák bankok a századfordulóig meglehetősen kevés figyelmet szenteltek az iparnak, ipari érdekeltségük csekély volt, általában elzárkóztak akár ipari befektetésektől, akár ipari hiteltől. Az 50-es évek második felében mutatkozó kezdetek az 1873-as spekulációs válság súlyos csődjében végződtek és az újraindulást megnehezítette, elhúzta az ipar iránt erős érdekeltséget mutató Bontoux csoport látványos bukása is. A fordulat a századfordulóval konstatálható, midőn az állam pénzügyi konszolidációja az eddig a hitelélet középpontjába álló államkölcsönüzlet jelentőségét erősen csökkenti.

A könyv első része a bankrendszer leírása. Ügyes összefoglalása található itt az Osztrák-Magyar Bank szerepének és működésének. Néhány olyan szempont is fellelhető itt, melynek a magyar történelem kapcsán is figyelmet kell szentelnünk. Igaza van a szerzőnek, mikor arra utal, hogy Magyarország szerepét a közös bankban a magyar politikai befolyás felerősítette. Megfontolandó továbbá az a szempontja is, hogy az egységes kamatláb rendszere Magyarországnak kedvezett, hiszen a hitelkereslet és kínálat arányai itt kedvezőtlenebbek voltak, így az Osztrák-Magyar Bank intervenciója nélkül a kamatlábnak magasabbnak kellett volna lennie Magyarországon mint Ausztriában.

Ezt követően a hitelrendszer elemző leírása következik. Legfontosabb megállapításait a következőkben lehet összefoglalni:

Ausztriában nem terjedt el sem a letéti (depôt) sem az üzleti (affaire) bank típusa, hanem teljesen vegyes típus volt az uralkodó. (Ez a mindennel foglalkozás bizonyos nagykereskedői feladatok ellátásában is jelentkezik.) Tegyük hozzá, bár a szerző evvel nem foglalkozik, megállapítása a magyar hitelrendszerre is vonatkoztatható.

Vidéken igen erős a takarékpénztárak és kölcsöntakarékegyesületek szerepe (ezek nem töltöttek be olyan egyértelműen bankári funkciókat, mint nálunk); a vidéki takarékpénztárak stb. beleértve az ún. tartományi bankokat, elsősorban jelzáloghitellel foglalkoztak és hitelállományuk mintegy 60%-a volt jelzálog hitelre kikölcsönözve. Ezzel szemben a bécsi nagybankoknál ez az üzletág nem túl jelentős és főleg már városi házak finanszírozására szolgált.

A századforduló után a bankok nagy virágzó korszaka következik, egyidejűleg azonban megindult a német-osztrák és a cseh banktőke küzdelme is. Míg 1890-ben még csak 2%-ra rúgott a cseh bankok tőkeállománya, az osztráknak 1913-ban már 25%-ra.

Finomtollú, nem szaraz, de a gazdaságtörténeti elemzés zártabb követelményeinek csak részben eleget tevő leírása következik ezután az egész bankrendszernek és a legfontosabb intézményeinek. A bécsi nagybankok eddig sem ismeretlen jellemzése mellett a cseh bankok bécsi megjelenésére szeretnénk itt felhívni a figyelmet. A vidéki bankrendszert viszonylag könnyen elintézi, csupán Triesztnek szentel nagyobb figyelmet. Ez részben Trieszt gazdasági helyzetéből és szerepéből következik, részben abból is, hogy B. Michel helyesen szükségesnek tartotta, hogy nemcsak bécsi és prágai, de trieszti bankok levéltárában is kutasson munkájához. Prága és Brünn hiteléletével két mesterien sikerült fejezet foglalkozik.

A könyv hangsúlyozza a 19. században Prága erős ipari fejlődése, hasonló pénzügyi fejlődése nélkül ment végbe. Cseh burzsoázia által uralt bank szinte egyáltalán nem létezett, csupán a Živnobank megalakulása után, illetve a századfordulótól mutatkozik egy gyors növekedés. Ennek viszont már elválaszthatatlan gazdaságpolitikai funkciója van. A hitelrendszer kiépítése nem egyszerűen az üzleti élet követelményeiből származott, hanem a német és cseh burzsoázia küzdelmének része a gazdasági emancipációért, sőt hegemóniáért. A cseh bankok nemcsupán cseh földön veszik fel a küzdelmet, hanem az egész Monarchia szlávjainak gazdasági és politikai szervezői kívánnak lenni. Az egyes városok üzleti világának kiváló leírásával találkozunk, egyébként ebben a fejezetben hadd utaljak itt Prága és Brünn különbségeinek mélyreható elemzésére vagy a galíciai hitel- vagy inkább uzsorarendszer életszerű leírására.

A könyv harmadik része a bankok fejlődését írja le a világháborút megelőző másfél évtizedben. Rövid fejezet ez és a rövidség önmagában is utal az egész munka egyik legfontosabb hiányosságára. A fejezet ugyan az általános gazdasági konjunktúra mintegy három és fél oldalas összefoglalását tartalmazza. Ezen túlmenően azonban aligha találunk néhány elszórt adattól eltekintve valami érdemlegeset Ausztria egész vagy speciálisan ezen időszakának gazdasági fejlődésére. Sem a gazdasági struktúra alaposabb elemzésére nem kerül sor, mely nélkül pedig a bankrendszer ismertetése is agyaglábakon áll, sem a gazdasági fejlődés ezen korszakának felvázolására, mely szintúgy nélkülözhetetlen a bankok szerepének megismertetéséhez. Végül, de nem utolsósorban az olvasó nem nyer sok vonatkozásban teljes képet a szorosabban vett pénzügyi fejlődésről sem. A szerző nem hagyományos gazdaságtörténetet akart írni és valahogy mintha idegenkednék a számoktól. A történetírás azon korszakában élünk viszont, mikor határozott törekvés van minden számszerű kifejtésére. Még azt is kvantifikálni kívánnák, amit aligha lehet. De ha el is utasítjuk a túlzásokat, kár lenne olyan esetekben eltekinteni a számoktól, mikor ezek a legszemléltetőbbek és ráadásul még rendelkezésünkre is állnak. A könyv bevezetésében fellelhető tájékoztatás szerint a munka alapjául szolgáló doktori disszertáció 345 oldal jegyzetet és statisztikai táblázatot stb. tartalmazott. Nos, feltehetően a kiadó inszisztálására – de a szerzőnek itt határozottabb ellenállást kellett volna tanúsítani – a jelen kéziratot sikerült mind a 345 oldaltól megszabadítani. Jelenleg a mű egyetlen statisztikai táblázatot sem tartalmaz és néhány oldal magas színvonalú grafikon aligha pótolja a mű eme komoly és sajnálatos hiányosságát. A munka jónéhány állítása – pl. a tőkeszegénység –, mely kérdésben egyébként a szerző álláspontja nem mentes ellentmondásoktól – megfelelő általános gazdasági helyzetképes és jobb statisztikai anyag mellett mindenképpen jobban lehetne bizonyítható.

A bankkoncentráció új aspektusaival foglalkozik a munka negyedik fejezete. A nagy magánbankházak megszűnése, a vidéki kis bankok beolvasztása komoly affiliációs hálózat kiépítése, mind a korabeli leíró közgazdasági irodalom, mind a marxista munkák ismert problémaköre. Néhány részletadaton túlmenően az ún. bankkartell történetének és szervezetének, működésének leírása tekinthető a munka legértékesebb új eredményének.

Bár külön részben foglalkozik Michel a következő kérdésekkel, mégis úgy vélem, mondanivalójában további része is a bankok új aspektusai problémakörébe illeszthető. Az államkölcsönüzlet hanyatlása történetileg és logikailag egyaránt átvezet a bankok új funkciójához. Michel szépen dolgozza ki az államkölcsönüzletet korábban monopolizáló Rotschild-csoport csatavesztését 1910 körül. A különböző bankcsoportok harcában talán jobban ki lehetett volna dolgozni a kérdés elméleti oldalát; a 19. századi banktípus visszaszorulását a 20. századi banktípussal szemben, de a történeti rész így is új, érdekes és jól van összekötve a hazai tőkefelhalmozás erősödésének kérdésével. A változást jól jellemzi az ipar felé fordulás még egy-két évtizeddel korábban, midőn az egyik legnagyobb ipari nagyüzem rekonstruációjára kértek Rotschildtől 1/2 millió forintot. A legnagyobb osztrák bankvezér a kérdést azzal utasította vissza, hogy ezért a pénzért már egy nagybirtokot is vehetne.

A bankok és ipar kapcsolatáról szóló fejezet a könyv egyik legjobban kidolgozott és legérdekesebb része. Michel szerint korábban a bankok teljes érdektelenséget mutattak az ipar iránt. A Rotschild-csoport ipari érdekeltsége jórészt a vasútüzlet – mely a 19. század második felében az államkölcsönüzlettel együtt a legjelentősebb és legkifizetődőbb üzletág volt – kiegészítéseként alakult ki 1867 és 1873 között bizonyos spekulációs kapcsolatokat tapasztalhatunk – főleg az alapítói nyereség céljából –, de a 90-es évek végéig az ipar és a bankok jórészt két külön világ; Michel szerint az ipar felé fordulást a régi üzletágak hanyatlása ösztönözte. Az államkölcsönüzlet jelentősége csökkent és egyébként is a postatakarékpénztár jutott benne egyre nagyobb szerephez, a vasútépítés korszaka lezárult, a meglévő vonalakat jórészt államosították és a jelzáloghiteleknek is már csupán 18%-a származott a bécsi nagybankoktól. Az ipari hitelnek nem voltak kialakult formái (a kérdés magyarországi viszonylatban egyáltalán nincs kidolgozva), végül is a részesedés mellett az ún. biancohitel lett a bankok és ipar közötti kapcsolatok kialakulásának legfontosabb eszköze.

Olvasmányos és érdekes rész következik, az egyes főbb bankok ipari birodalmának kialakulása. Sajnálatos viszont, hogy a szerző meglehetősen kevés közgazdasági elméleti érdeklődést mutat, így a bankmonopólium szerepét nem érinti és néhány Hilferding idézettől eltekintve teljesen figyelmen kívül hagyja a monopolkapitalizmus és imperializmus teoretikus kérdéseit. Ez persze nem zárja ki a legfontosabb osztrák kartellek történetének színes és alapos leírását.

Külön kis rész foglalkozik a bécsi nagybankok és a magyarországi vezető hitelintézetek kapcsolatának alakulásával. Néhány kisebb tárgyi pontatlanságtól eltekintve ez a rész is tanúsítja a szerző jó történetírói felkészültségét. Helyesen elemzi az ezekben az években jelentkező ellentmondásos folyamatot. A magyarországi nagybankok egyre erősebb önállóságát egyfelől, melyre egyébként néhány új tényt is ismertet, ugyanakkor azt a rendkívül szoros kapcsolatot másfelől, mely a magyarországi finánctőkét – hogy a szerző által nem használt fogalmat alkalmazzuk – a bécsi haute finance-hoz köti. Tényszerűen az 1905-ös vitát szeretném kiemelni, mely a Hitelbank és a Creditanstalt között zajlott le, melynek eredménye ugyan ismeretes volt, de maga a konkrét vita Kornfeld és Blum, a Creditanstalt igazgatója, között nyilván az osztrák bank levéltárából került most Michel könyve révén a nyilvánosság elé. Érdekes eszmefuttatást olvashatunk az önálló magyar bank körüli 1908–10 közötti vitákról. Michel álláspontja meggyőző érvek alapján világos: tisztán gazdasági szempontból az adott helyzetben a közös bank intézménye előnyösebb volt Magyarországnak.

Rendkívül fontos új megállapításokat találunk a bécsi nagybankok nemzetközi helyzetével és kapcsolataival foglalkozó részekben. A szerző kétségbevonja azt a közkeletű, de tényszerűen eddig nem bizonyított állítást, mely a német tőke növekvő szerepéről szólt. Bernard Michel véleménye ezzel szemben a következő: A történészek leegyszerűsítve értékelték a német tőke szerepét. Szerinte Ausztria eladósodása nem nőtt, hanem csökkent a századforduló és 1914 között. Michel mintegy 1–1 1/4 milliárd korona repatriálásával számol és méginkább hangsúlyozza a német tőke relatív csökkenését, ha a német tőkebefektetéseket összevetjük a nemzeti jövedelem korabeli növekedésével. Michel adatokkal is bizonyítja, hogy még a legnagyobb bankokban is csökkent a külföldi érdekeltség, módszertanilag egyébként is vitathatónak tartja a globális statisztikai adatok alkalmazását. Mintegy 5 milliárdra becsüli a Monarchiába fektetett német tőkét, mely az összes német külföldi befektetés mintegy egyharmada, mégis utal a Monarchia és hitelintézetei önállóságára és döntési szabadságára.

Néhány ellenvetést mindenképpen lehet, sőt kell tenni ezzel az érveléssel szemben. Nem kétséges, a függőség sematikus felfogásával a háború alatti helyzet visszavetítésével szemben Michelnek van igaza. De ideje figyelembe vennünk a modern kapitalizmus sokkal bonyolultabb és finomabb függési viszonyait, kapcsolatrendszerét. Nem döntési szabadsága hiánya, nem közvetlen alávetettség jellemzi ezt a helyzetet, sokkal inkább a Németország és a Monarchia relatív gazdasági fejlettsége közötti különbség, valamint a Monarchia politikai nagyhatalmi helyzete és igényei és európai gazdasági súlya közötti ellentmondás. Alárendeltségről tényleg nem volt még szó, de egy folyamatról, mely a modern kapitalizmus rendszerében vezető helyet foglaló, sőt abban magának mind nagyobb szerepet vindikáló Németország és gazdaságilag másodlagos jelentőségű Monarchia között kibontakozott, mely már bizonyos alárendelt folyamatokat is tartalmazott, természetesen a politika és gazdaság bonyolult mechanizmusán keresztül.

A cseh bankok tevékenységének elemzése módot nyújt a szerzőnek, hogy bizonyítsa: az osztrák és a cseh irodalomban és forrásanyagban egyaránt járatos. Elemzi a bankok rendkívül gyors és figyelemreméltó megerősödését, mely már a cseh területen lévő iparra is mindinkább kiterjedt a nehézipar kivételével. A cseh tőke politikai és gazdaságpolitikai koncepciója is figyelemreméltó forrásanyag alapján kerül bemutatásra. Ez a gazdasági befolyás a 10-es években már jóval túlhalad a szorosan vett cseh területeken és egy tágabban vett szláv koncepció részévé válik, jóllehet a koncepcióhoz várt orosz segítségben csalatkozniuk kellett, feltehetően inkább pénzügyi mint politikai okokból.

Bankok és bankárok, – nem véletlenül fogalmazta meg így Michel könyvének címét. A könyv nagy része ugyan a bankokról szól, de már ezen fejezetekben is jócskán olvashatunk a bankok vezetőiről, a banktőke és hatalmának megszélyesítőiről. Az utolsó rész viszont kimondottan társadalomtörténeti. A bankárokat elemzi, származásukat, karrierjüket, iskolázottságukat, társadalmi elhelyezkedésüket, végül a bankok (bankárok) politikai hatalmát, a sajtóhoz, parlamenthez való kapcsolatait. Végül pedig a háború kérdésében elfoglalt álláspontjukat, illetve ebben való szerepüket vizsgálja. Bőven találkozhatunk ebben a részben is Michel történetírói erényeivel.

A 70 legismertebb bankárt vizsgálja meg, megállapítva, hogy mintegy egyharmaduk Bécsből, további egyharmaduk a gazdaságilag fejlett cseh területről jött. Nem újdonság a zsidó származásúak nagy aránya (54%), de érdekes új kutatás eredménye az a megállapítás, mely szerint a bécsi nagybankok vezetőinek túlnyomó többsége a nagyburzsoázia vagy a középburzsoázia felső rétegéből származott. Senki sem indult viszont a mezőgazdaságból. Érezhető társadalmi különbség van a bécsi és a cseh bankok vezetői között, jóllehet az utóbbiak sem a társadalom alsóbb kategóriáiból küzdötték

fel magukat, mégis a társadalmi hierarchia alacsonyabb rétegeiből indultak. Iskolai végzettségük arra utal, – felsőbb iskola, egyetem elvétve, – hogy a gyakorlatnak volt döntő szerepe felemelkedésükben. Vagyoni helyzetüket pedig a rendkívül magas fizetések, egyéb funkciókból származó jövedelmek, tantiemek mellett a bankok üzleteiben való részvétel emelte olykor csillagászati számokig.

Michel szerint vagyonuk, jövedelmük ellenére, néhány kivételtől – Rotschild, Schoeller – eltekintve, mégis társadalmi befolyás, presztízs szempontjából a bankárok nem vehették fel a versenyt az arisztokráciával, és végig a második vonalban maradtak. A bankárok és a politika címet viselő fejezet a munka erősen vitatható zárófejezete A tézis: a bankárok szerepe a politikában jelentéktelen volt. (A munka egyébként is többször utal az Ausztriában uralkodó erős antikapitalista hangulatra.) Nem is volt olyan eszközük és szervezetük, melyen keresztül érdemleges politikai befolyást gyakorolhattak volna. Egyetlen politikai párt mögött sem álltak, sőt a legtöbbször – az antiszemita nagynémet párttól a kereszténységszocialistákon keresztül a szociáldemokratákig – ellenségesen álltak velük szemben. Általában nem politizáltak, és meghajoltak politikai döntések előtt. Sajtó nem volt a kezükben, Michel szerint a burzsoázia szócsövének tekintett Neuse Freie Presse nem a bankárok lapja és nem szócsövük. Nem a burzsoázia hatalmát képviseli (puissance de la bourgoisie), csupán egy erőt a burzsoázián belül (puissance dans la bourgoisie).

A külpolitikát az arisztokrácia csinálta; a bankárokat Szerbia nem is érdekelte, a háború pedig az arisztokrácia, a tisztikar, az államapparátus műve. Világos, hogy a konkrét bizonyítóanyag, – melyet, meg kell jegyeznem, a könyv ebben a vonatkozásban távolról sem merít ki, – aligha fog igazolni bármiféle leegyszerűsített felfogást az imperialista háborúra, a nagytőke profitja érdekében vívott háborúra vonatkozóan.

Michel érvelése azonban feltétlenül bizonyos elvi, módszertani gyengeségben szenved. A szerző nem dolgozik társadalmi osztályokkal és nem próbálja kidolgozni a modern állam mechanizmusát, benne a gazdasági hatalom és a politikai hatalom szerepét. Érvelésével szemben – a bankok indifferenciája Szerbia iránt – bőven lehetne idézeteket, tényeket felsorolni, melyek az osztrák burzsoázia Szerbia és a Balkán piac iránti érdeklődését tanúsítják. Valóban, legalábbis iratszerűen, de lehet hogy társadalmilag sem kérdeztek meg egyetlen bankárt, hogy hadat üzenjenek-e Szerbiának, vagy sem. De az állam, a politikai gazdasági szisztéma, a Monarchia fennállása, nagyhatalmi helyzete és balkáni befolyása ezer szállal kötődött az osztrák bankokhoz. Jászi Oszkárnak van igaza. Michellel szemben, aki világosan látta, hogy a kapitalizmus és a nagytőke osztályérdekei révén az egész politikai, társadalmi és gazdasági rendszeren keresztül, – melyet nem lehet külön szférákra szétszakítani és a társadalmi elmaradottság miatt még a kapitalizmus győzelmét is kétségbevonni, – a Monarchia egyik legfontosabb centripetális erejévé vált. A közvetlen politikai döntésekben való részvétel nem mindig személyi kérdés. A rendszer egészéről van szó, és ebben már a bécsi nagybankok központi szerepet töltöttek be.

Vannak tehát további vitát kívánó kérdések, mégis megelégedéssel tesszük le Bernard Michel könyvét. Érdemleges tudományos munka, mely jelentősen gazdagítja a századforduló utáni kapitalizmusra vonatkozó ismereteinket. Nem a szerző, a körülmények hibája, hogy a munka elkészülte és megjelenése között közel hét esztendő telt el. Ezen hét esztendő alatt a tárgykörben is folytak további kutatások, melyeknek egy része már nyomtatásban is napvilágot látott. A felsorolt és rendkívül gazdag irodalomban hiába keressük Rudolph már említett tanulmányát az osztrák bankrendszerről, März nagyobb könyvét, mely elsősorban a Creditanstalton keresztül tekinti át az 1867 és 1914 közötti gazdasági fejlődést, továbbá J. Gould tanulmányát, mely az osztrák hitelélet fejlődését tekinti át, kimondottan közgazdasági igénnyel. Ezek részben egybehangzanak Michel gazdaságtörténeti téziseivel, mások éppen szorosabban vett közgazdasági, hiteltörténeti vonatkozásban talán többet is adnak. Michel munkája mindezekkel egészében igen sok újat nyújt és aligha hiszem, hogy a kiváló francia történész munkája valaha is hiányozhat a korszak megismeréséhez szükséges olvasmányaink közül.

Ránki György

SOMOGYI ÉVA:

A BIRODALMI CENTRALIZÁCIÓTÓL A DUALIZMUSIG

(Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 255 l.)

Somogyi Éva könyve egyike azoknak, amelyek a kiegyezés újabb történeti irodalmában az évszázados adósságot – a kielégítő ábrázolás hiányát – törlesztik. Munkája a kiegyezéshez vezető osztrák politika egyik alapvető összetevőjét – az osztrák-német liberálisok útját kutatja, ábrázolja. Beksics Gusztáv, aki a kiegyezés utáni évtizedekben sokat küszködött a dualista átalakulás történeti ábrázolásával, 1883-ban találóan – de a feladat vállalása elől kitérve – mutatott rá: „A magyar politika csak a bécsinek ismerete mellett érthető meg teljesen" (Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Bp. 1883. 219. l.). Egy évtizeddel később Falk Miksa így írt: „Ezen kiegyezés éveken át való tárgyalásoknak volt eredménye, melyeknek hiteles története még teljesen megírva nincsen és egyhamar nem is lesz megírható, mert egyfelől vannak tekintetek, melyek ez idő szerint még a legfüggetlenebb író tollát is megbénítják, másfelől az anyag nincsen még teljesen együtt" (Kor és jellemrajzok. Bp. 1903. 241–242. l.). De a tartózkodás jellemző volt az osztrák emlékiratírókra és történészekre is: „A modern Ausztria vezető politikusai közül némelyek megrajzolták azt a szerepet, amelyet hazájuk sorsában játszottak, de a lényeges dolgokról hallgatnak mindannyian" – írta Heinrich Friedjung 1896-ban, immár egy emberöltővel a kiegyezés után (Harc a német hegemóniáért. Bp. 1902. I. köt. 258. l.).

A Beksics és Friedjung történetírói tevékenységét követő fél évszázad alatt jócskán felgyülemlett a dualista átalakulásra vonatkozó kutatható forrásanyagok mennyisége, és figyelemre méltó publikációk is megjelentek. A kiegyezéshez vezető osztrák politika mégis jelentős mértékben még mindig feltáratlan maradt. Noha itt elsősorban a jelenkori osztrák történetírás számára adódnak feladatok, az elmúlt évtizedekben a hazai történészek figyelme is nagyobb mértékben fordult a problémakör kutatása felé. Bizonyára a Beksics által jelzett összefüggés is ösztönöz: a dualista átalakulással kapcsolatos magyar politika a bécsi nélkül nem érthető. Örvendetes, hogy Hanák Péter és Diószegi István idevágó tanulmányai, valamint Kovács Endre 1968-ban publikált könyve után („Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez") ismét hazai szerző jelentkezik, hogy a kiegyezés, illetve a dualista átalakulás nagy történeti kérdéskomplexumán belül a „bécsinek ismeretét" nyújtsa. – S mondjuk meg mindjárt ismertetésünk elején, hogy a szerző vállalkozása – akinek Ausztria-kutatását már egy korábbi munkája alapján is ismerjük („Választójog és parlamentarizmus a dualizmuskori Ausztriában 1861–1907" Bp. 1968) – eredményes. Kitűnő újabb történeti munkája jelentős mértékben hozzájárul a kiegyezés magyar történeti problematikájának megoldásához is. Amellett könyve méltán igényt tarthat arra, hogy német nyelven megjelentetve eljusson az egykori „Ciszlajtánia" mai országainak olvasóihoz és szakembereihez.

Somogyi Éva a probléma megközelítéséhez mindenekelőtt szilárd talajt teremtett a maga számára. Elkerüli azt a csapdát, amelybe Friedjung is beleesett, amikor az „elhallgatott" „lényeges dolgokat" kereste, s miután nem találta, szkeptikussá vált a lényeg megismerhetőségét illetően. Somogyi Éva nem a császári termek „kulisszatitkait" keresi, hanem annak az osztálynak, csoportnak vagy inkább politikai irányzatnak mozgását, s e mozgás összetevőit vizsgálja, melynek a birodalom dualista átalakulásában az örökös tartományok oldaláról döntő jelentősége volt: az osztrák-német liberálisok kiegyezéshez s a dualista átalakuláshoz vezető útját nyomozza. A kutatási témának ezen kijelölésével teremti meg az ábrázolás tudományos egzaktságának lehetőségét, s a szerző erről a biztos talajról nem is tér le. Ugyanakkor mindenütt, ahol valóban megbízható források állnak rendelkezésére, feltárja a vezető állami funkciókban lévő politikusok eljárását, koncepcióját is, de tartózkodik attól, hogy ezen túlmenően, a személyi döntések ellenőrizhetetlen területére tévedjen.

Imponáló mennyiségű és jól kiválasztott a kutatott forrásanyag is. Jelentős mértékben saját levéltári kutatásaira épít. A bécsi Staatsarchiv-ban és az alsó-ausztriai Landesarchiv-ban, valamint a prágai állami levéltárban átvizsgálta és feldolgozta a témára vonatkozó jelentősebb forrásanyagokat. Ezek mellett alapos kutatást végzett az 1865–1866 évi porosz és szász akták közt (Merseburg, Drezda). A bécsi porosz és szász követjelentések feldolgozása különösképpen figyelemreméltó. E jelentős levéltári kutatást kiegészítette a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi

Könyvtár kézirattáraiban végzett vizsgálódás. Talán csak arra lehetne utalni, hogy a kutatott téma vonatkozásában az Országos Levéltárban őrzött magyar kancelláriai iratokban is sok értékes adalék található.

A téma jellegéből következik, hogy a szerző a levéltári források mellett a korabeli sajtó nagy fáradságot igénylő feldolgozására is jelentős figyelmet fordított. S a levéltári és sajtóanyagon túlmenően feldolgozásra kerültek a kiadott aktapublikációk, levelezésgyűjtemények, emlékiratok, röpiratok is. Mindez kiegészült a kérdéskört érintő német és magyar nyelvű feldolgozások kiaknázásával.

A szép, szabatos stílusban és jó szerkesztésben megírt monográfia első három fejezetében a szerző szélesebb indításban és nagyobb vonásokkal vetíti elénk az osztrák alkotmányosság kezdetét: a schmerlingi centralista „félalkotmányos" rendszer kialakulását, stagnálását és válságát. Az 1860-as évek első felének ezen ábrázolásánál megismerkedhetünk mindazon erőkkel, melyek később, a dualista átalakulással kapcsolatban, az osztrák politika oldaláról döntő szerepet kaptak. A hangsúly természetesen az osztrák-német liberálisok bemutatásán van, de kiemelendő, hogy a szerző – éppen az osztrák-német liberális politika megértése érdekében - nagy figyelmet fordít az örökös tartományok egyéb nemzetiségeinek, mint az átalakulásban jelentős társadalmi-politikai tényezőknek, bemutatására. E vonatkozásban különösen a cseh, de részben a lengyel és szlovén politika jelentősebb mozzanatait is vizsgálja.

A további öt fejezetben az 1865 második felétől 1867 végéig terjedő, s a dualista kibontakozást hozó két esztendő bonyolult, ellentmondásokkal teli eseménysorozatait tekinti át gondos alapossággal, mindenekelőtt az osztrák-német liberális irányok politikájának elmélyült elemzésével. Itt is ki kell emelni – és ez a munka egyik legjelentősebb erénye –, hogy az osztrák-német liberálisok dualista átalakuláshoz vezető útját, eltérően a korábbi szokásos osztrák ábrázolásoktól, nem csupán a magyar kérdésben és a dinasztiával szembeni alkotmányossági igénvben kialakult állásfoglalásokkal magyarázza, hanem igen nagy hangsúlyt helyez az örökös tartományok egyéb nemzetiségeihez való viszonyukra, s ebben a keretben különösen a cseh-kérdés komplexumára. Ennek az összefüggésnek gondosan dokumentált végigvezetése az egész egyezkedési periódusón meggyőzheti minden olvasóját a monográfia zárómondatának helyességéről: „nélkülözhetetlen volt az osztrák-németség számára nemzeti hegemóniájának fenntartásához a dualista rendszer." Ehhez a problematikához kapcsolódik a szerző elemzése az Ausztriában egy évszázad óta vitatott kérdésben: vajon nyert vagy veszített az osztrák-német polgárság a dualista átalakulással?

Somogyi Éva könyve újabb bizonyítéka annak is, hogy a kiegyezés körüli évszázados szenvedélyes vitát csakis szakszerű, széles látókörű kutatásokkal, s az erre alapozott tárgyilagos, magas elvi színvonalú elemzésekkel lehet nyugvópontra juttatni.

Galántai József

F. R. BRIDGE:

FROM SADOWA TO SARAJEVO. THE FOREIGN POLICY OF AUSTRIA–HUNGARY, 1866–1914

(London–Boston, Routledge & Kegan Paul. 1972. XVI, 480 l.)

SADOWÁTÓL SZARAJEVOIG. AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA, 1866–1914

GREAT BRITAIN AND AUSTRIA-HUNGARY 1906–1914: A DIPLOMATIC HISTORY

(London, Weidenfeld and Nicolson. 1972. XII, 320 l.)

NAGY-BRITANNIA ÉS AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG 1906–1914

A Habsburg-monarchia történetírásában állandóan visszatérő motívum a pártatlan, elfogulatlan nézőpont mint elérhetetlen cél, s ez nem is meglepő, ha arra a buzgalomra gondolunk, amivel az utódállamok nacionalista történészei folytatták a politikusok harcait. Az utóbbi években azonban már nemcsak marxista, de polgári oldalról is több őszinte kísérlet történt arra, nogy kitörjenek ebből az ördögi körből, s ezek közé tartozik a fiatal angol történész két könyve is. Többekkel együtt Bridge az első olyan nemzedéket képviseli a Monarchia angol és amerikai szakértőinek sorában, amely nem az

aktív történelem-csinálástól visszavonulva fordul a történetíráshoz, illetve nem az emigráns barátok befolyása alatt dolgozik. A külpolitikát tárgyalva persze könnyebb és természetesebb is fölülemelkedni a nemzeti konfliktusokon, különösen akkor, ha a tárgyalás alapját a nemzeti eszme ellen küzdő és a belső nemzeti érdekellentétek által tevékenységében annyira gátolt közös külügyminisztérium iratai képezik. Ezen a területen a viták inkább a végső bukás (és az ehhez vezető út) szükségszerűsége vagy elkerülhetősége körül folynak, s a felelősökön vitatkoznak. Bridge e vitákat angol praktikussággal félresöpörve az elsődleges forrásokhoz fordul, s a bécsi Haus, Hof- und Staatsarchiv politikai levéltára, a londoni külügyminisztérium diplomáciai levelezése, valamint a vezető osztrák-magyar és brit politikusok és diplomaták irathagyatéka (köztük Aehrenthal, Berchtold és a londoni nagykövet Mensdorff iratai), s természetesen az első világháború előzményeivel foglalkozó terjedelmes aktapublikációk anyaga alapján újraírta a dualizmus korának külpolitikai történetét, mintegy előtanulmányként az 1906 és 1914 közötti brit–osztrák-magyar viszony monografikus földolgozásához. A levéltári forrásokat csak kiegészítette a bőséges szakirodalom legfontosabbnak ítélt munkáival, amelyek között kiadatlan londoni és bécsi disszertációk is szerepelnek.

Mindkét tárgyalt munka diplomáciatörténet, de természetesen nem szorítkozik az események puszta elbeszélésére, hanem ismerteti a külpolitikai döntésekhez vezető utat, a politikai memorandumok, utasítások, tárgyalások, intrikák hol érdekfeszítő, hol száraz láncolatát. Igaz, hogy a folyamatokat sokszor túlságosan is személyekhez köti, de végül is ez még a kabinetpolitika korszaka volt, s Ausztria-Magyarországon a tömegek, a közvélemény szava valóban nem igen befolyásolta a többnyire arisztokrata diplomaták sakkhúzásait. A két könyv bevezető fejezete jól mutatja be az osztrák-magyar és az angol diplomáciát befolyásoló, mozgató személyi, belpolitikai, katonai, gazdasági, pénzügyi és társadalmi tényezőket – ebben a sorrendben, ami egyúttal jelzi a szemlélet bizonyos korlátait is. Kevésbé volt sikeres egy másik, gyakori buktató kikerülése: miközben lelkiismeretesen, mondhatnánk minuciózusan rekonstruálja az osztrák-magyar külpolitika valamennyi fontosabb akcióját, vonalát, a tömören elbeszélt sok apró részlet mellett háttérbe szorulnak e politika fő irányzatai, a sok fától az olvasó valóban nehezen látja az erdőt. Különösen áll ez az 1906 előtti időszak tárgyalására; az utolsó évtized tárgyalása már azért is kielégítőbb, mert a nemzetközi viszonyok polarizálódása egyszerűsítette az egyes államok kapcsolatainak rendszerét, korlátozta mozgási szabadságukat.

Joggal szögezi le Bridge a Monarchia külpolitikájának alapföltételeit tárgyalva, hogy 1815 után nagy kiterjedése ellenére hiányzott Ausztria valódi nagyhatalmi státusának az alapja, az *ultima ratio* alkalmazásához elengedhetetlen erő, mind gazdaságilag, mind pedig katonailag. Ennek leplezése igen ügyes diplomáciát igényelt, de a Habsburgok szerencséjére Metternichnek harminc év alatt annyira sikerült meggyőznie Európát Ausztria létének szükségességéről, hogy a tételt száz éven át komolyan egyetlen nagyhatalom sem vonta kétségbe. Részben a katonai gyengeségből, részben pedig a nemzetiségi összetételből fakadt, hogy Ausztria-Magyarország közel ötven éven át valamennyi konfliktusában a békés megoldást választotta, noha „becsülete", nagyhatalmi presztízse védelmében az uralkodó és miniszterei végül hajlandóak voltak a vereség, sőt az elbukás kockázatát is vállalni. A külpolitikát kialakító tényezők között a szerző joggal teszi az első helyre az uralkodót, de ehhez azt is hozzátehette volna, hogy Európa valamennyi országában, Angliát is beleértve, a külpolitika uralkodói előjog jellege csak fokozatosan szűnt meg. A külügyminiszter, a delegációk, a közös minisztertanács és a diplomáciai apparátus külügyekre gyakorolt befolyását alapvetően helyesen rajzolja meg Bridge, de a „magyar befolyás" sokat vitatott kérdésének megítélésében bizonytalan: az Ausztriával összehasonlítva belsőleg szilárd Magyarország külpolitikai súlyát túlhangsúlyozza, noha más helyen elismeri, hogy a gyakorlatban ez nemigen érvényesült, már csak a magyaroknak a külügyek iránt tanúsított érdektelensége miatt sem. A korabeli hiedelmekkel ellentétben Bridge szerint a sajtó egészére a Ballhausplatznak nem volt aránytalanul nagy befolyása, s főként nem ő diktálta a lapok többségének németbarát és oroszellenes hangját, ami különösen Aehrenthalnak okozott időnként sok gondot.

Helyes döntés volt, a dualizmus külpolitikájának történetét a porosz–osztrák háborúval kezdeni. Beustot emberi gyengéi, visszataszító belpolitikai manőverei ellenére sikeres kancellárnak minősíti a szerző – igaz, az utódok megítélésében sem túl szigorú, s a Monarchia külpolitikai pozíciójának későbbi romlásáért inkább a körülményeket, a külhatalmakat teszi felelőssé, mint az osztrák-magyar diplomatákat. Bridge számára Andrássy liberalizmusa épp úgy nem érdem, mint ahogy nem hiba Kálnoky vagy Aehrenthal általa is ultra-konzervatívként megjelölt világnézete és dinasztikus-

konzervatív külpolitikája. Bridge megállapítja, hogy valamennyi osztrák-magyar külügyminiszter határozott politikai koncepcióval és programmal foglalta el székét, de azt megvalósíthatatlannak találta, s idővel azzal homlokegyenest ellenkező külpolitikát volt kénytelen folytatni. A munka értékei a legjobban olyankor mutatkoznak meg, amikor új, vagy eddig kellően nem értékelt források alapján egy-egy lépést, döntést mutat be és elemez, pl. azt a brutális német nyomást, ami 1881-ben a három császár felújított szövetségét tető alá hozta. A Monarchia nemzetközi tekintélyének a 90-es évek derekától nyilvánvaló megrendülését elsősorban nem a belső, szerkezeti és társadalmi ellentmondásokból, hanem a külpolitikai viszonyok megváltozásából vezeti le, a belső válságokért pedig hajlamos a magyar belpolitikát, az erősödő függetlenségi és soviniszta tendenciákat hibáztatni, bár az osztrák kormányok politikája iránt sem elnéző. E felfogásának ellentmond az az állítása, hogy 1901-ben a brit külügyminiszter részben a Monarchia belső helyzete miatt utasította el a Hármasszövetséghez való csatlakozás gondolatát – viszont ez az állítása nem kellőleg megalapozott, Landsdowne egyetlen megjegyzésén alapul. Bridge néha túlságosan csak a brit–osztrák-magyar relációból nézi az angol politikát, figyelmen kívül hagyva e politika globális voltát.

A világháborút megelőző évtized Bridge szűkebb szakterülete, s a Nagy-Britanniához fűződő viszony részletes feldolgozása előnyére vált a Monarchia külpolitikáját teljességében vizsgáló munkának is. A szerző nemzetiségén túl mi indokolja e két hatalom kapcsolatának előtérbe helyezését? Egyik bírálója, Paul W. Schroeder szerint (The Journal of Modern History, 46. köt. 1974. 344–345) Bridge rendkívül alapos monográfiájának az a hibája, hogy olvasójában azt a téves benyomást kelti, mintha a brit politikusok – ha nem is kellő megértéssel – de foglalkoztak volna a Monarchiával, a valóságban azonban „Ausztria a brit prioritások listáján nem az ötödik, vagy a tizedik volt, de az ötvenedik, vagy a századik". Eltekintve attól, hogy a korabeli hivatalos brit dokumentumok és az angol sajtó tanulmányozása Schroeder nézetét korántsem támasztja alá (hiszen Ausztria-Magyarország fontosságát nem saját ereje, vagy az ottani brit érdekek nagysága, hanem a hatalmi egyensúlyban nélkülözhetetlennek tűnő szerepe garantálta), Bridge tulajdonképpen osztrák-magyar oldalról vizsgálta az Angliához fűződő kapcsolatokat is. Márpedig egyet kell értenünk vele, hogy a Monarchia számára Anglia magatartása nemcsak kulcskérdés, de egyenesen létkérdés volt, noha nem közvetlenül, hanem az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok alakulásán keresztül. Nehéz volna nem elfogadni Bridge tételét, hogy a török kiűzése a Balkánról a 20. században már csak idő kérdése volt, viszont ennek bekövetkezte után Oroszország és a Monarchia balkáni érdekei között (tegyük hozzá: a két hatalom imperialista, érdekszféra-politikája következtében) kibékíthetetlen ellentét állott fenn. Az angol–orosz *entente* létrejötte után viszont a Monarchia nemcsak hogy nem támaszkodhatott többé Nagy-Britanniára Oroszország ellen, de az orosz–német megegyezéstől rettegő angol politika minden vitás kérdésben Oroszország, illetve Franciaország mellé állt. Grey értelmezésében ezt diktálta „a hatalmi egyensúly vaslogikája", s ez azt is jelentette, hogy Ausztria-Magyarországnak Németország mellett volt a helye, bárhogyan is törekedett Aehrenthal vagy Berchtold önálló politikát folytatni. (Abban viszont igaza van a kritikának, hogy Bridge mellőzte annnak kifejtését, mi volt Ausztria-Magyarország jelentősége, helye a brit politikában. Érdemes lett volna fölvázolni a századelejei brit külpolitika világméretű érdekeinek rendszerét, és ebben elhelyezni a Monarchiát, illetve a tőle elválaszthatatlan „közelkeleti", azaz balkáni kérdést.)

Aehrenthalt Bridge a legtöbb ellene fölhozott váddal szemben rehabilitálja, s noha helyenként túllő a célon, bizonyítékainak nagy része mégis elgondolkoztató. Cáfolja, hogy a külügyminiszter 1907-ben Macedónia kapcsán Franciaország, Oroszország, Németország és a Monarchia négyes kombinációját próbálta volna létrehozni Anglia és Olaszország kirekesztésére, egyúttal az angol–francia *entente*-ot is alá próbálva aknázni. Bosznia-Hercegovina annexióját Bridge konzervatív lépésnek tekinti, a Monarchia balkáni ambíciói korlátozásának, s a legendás szaloniki menetelés végleges eltemetésének. Szerinte angol részről az akciót különféle személyes tényezők, valamint a bolgár függetlenségi deklaráció (aminek időpontjáról Aehrenthal nem tudott) balszerencsés időzítése folytán félreértették. A körülmények elkerülhetetlenné tették a Monarchia 1909 márciusi diplomáciai győzelmét, de a szándékosan tapintatlan német beavatkozás megerősítette az angol külügyminiszter konklúzióját, hogy erősíteni kell az *entente* szolidaritását, balkáni befolyását, s növelni kell a fegyverkezés ütemét. A másik oldalon a Hármas-szövetség belső gyöngeségét Bridge az új adatok egész sorával illusztrálja, s a német–osztrák-magyar viszonyt (Vilmos császár rapszodikus és rövidlátó politikája kihatásaként) az eddig ismertnél is rosszabbnak tünteti föl. Nagy-Britannia a balkánháborúk

diplomáciájában ugyan mérséklő tényező volt, de csak addig a határig, hogy ne veszélyeztesse fönnálló szövetségi kapcsolatait, Németország pedig támogatás helyett inkább csak keresztezte Berchtold politikáját. Bridge konklúziója: a német szövetség a Monarchia számára békében hasznavehetetlen volt, csak egy háború esetére nyújtott biztosítékot.

Az 1914 júliusi válság kapcsán Bridge felteszi a kérdést: mi okozta, hogy ötven éven át egy sereg krízisben az uralkodó és a mentalitásában változatlan vezető elit mindig a békés megoldást választotta (sokszor erős háborúpárti irányzatok ellenében is), s most mégis „kardjára csapott"? A Monarchia belső politikai, gazdasági és katonai helyzetének elemzése alapján (ami ha nem is volt rózsás, de volt már jóval rosszabb is), a szerző elveti azt a nézetet, hogy a háború valamiféle kétségbeesett kísérlet lett volna a végső összeomlás elhárítására. Az eltérő döntés magyarázatát abban látja, hogy 1866 óta a Monarchiát fenyegető olasz, román és délszláv törekvések tényleges veszélyt csak akkor jelenthettek volna, ha sikerül nekik megnyerni valamelyik nagyhatalom támogatását. Európai Törökország eltűnése pontosan ezt a fenyegetést hozta létre az Oroszországtól támogatott Szerbia révén, s a szarajevói merénylet kedvező alkalmat kínált e kombináció széttörésére. Bridge szerint a nagyhatalmi státus, sőt a presztízs védelmének jogossága a korabeli Európában természetes volt (Grey maga jelentette ki a Monarchia nagykövetének: „Ha a Monarchia háborút tudna indítani Szerbia ellen, és ugyanakkor Oroszországot is ki tudná elégíteni, akkor minden rendben volna, sőt másnap ő elmenne nyaralni"), a közeli jövőben pedig az erőviszonyok valóban csak a központi hatalmak kárára módosulhattak. De azt is látja Bridge, hogy a Szerbia elleni akcióval a Monarchia tudatosan vállalta a világháború kockázatát, hiszen a válság békés megoldása Oroszország presztízsére mért volna halálos csapást. Hogy a szituáció ezek szerint nem kínált diplomáciai megoldást, azért persze a felelősségben valamennyi hatalom osztozik, a vádlott maga az imperializmus kora.

Csak elismerés illeti meg a szerzőt azért, hogy legtöbb elődjénél jobban figyelembe vette a Monarchia duális voltát, vagyis a magyarországi viszonyok szerepét. Persze a nem-magyar nyelvű szakirodalom hiányosságai, a nyugati történetírás néhány hagyományos tévedése elkerülhetetlenné tette, hogy a magyar vonatkozások tárgyalásában ne találjon a magyar olvasó mind tárgyi, mind koncepcionális hibákat, mindenesetre jóval kevesebb ilyen akad, mint az angol nyelvű művek nagy többségében. Már szó esett a magyar külpolitikai befolyás túlbecsüléséről; 1861-ben a magyarok nem „az ősi szabadságjogok", hanem a nagyon is friss 48-as vívmányokhoz való ragaszkodásból utasították vissza a megegyezést a dinasztiával (6. l.); az Olaszországhoz fűződő viszonynak sajátos színt adott az 1859–60-as időszak olasz–magyar együttműködésének évtizedeken át élő emléke; a koalíció 1906-os behódolásával még korántsem került le a napirendről az általános választójog (287. l.); a liberális Eighty Club 1906 szeptemberében, nem pedig augusztusban jött Magyarországra (26. l.); Vámbéry Ármin nem bécsi, hanem budapesti egyetemi tanár volt (34. l.); végül kisebb részletekben téved a csernovai sortüzet, illetve a horvát vasúti pragmatika vitáját tárgyalva. Nem lényeges kérdés, inkább csak érthetetlen, hogy milyen meggondolásból keveri a nem-angol szereplőknél a német és az angol keresztneveket: Franz Ferdinand, de Julius Andrássy és Stephen Tisza, sőt egy néven belül is: Franz Joseph. Még furcsább, hogy az egyébként mintaszerű és sokoldalú indexben szerepelnek a magyar nemesi előnevek, s ráadásul a német *von* kíséretében, kivéve Bánffyt, aki *zu* Losoncz.

Kisebb hibái és néhány vitatható koncepciója ellenére bizonyos, hogy két könyvével Bridge a Habsburg-monarchia történetének kutatói között az első vonalba lépett.

Jeszenszky Géza

REXFORD G. TUGWELL:
IN SEARCH OF ROOSEVELT
(Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press. 1972. 313 l.)

ESSZÉK ROOSEVELTRŐL

A Roosevelt-korszak tanulmányozóinak ismereteit napjainkban már könyvtárnyi, sokszínű irodalom gyarapítja. A kutatás és az amerikai történelem e mozgalmas korszaka iránt érdeklődő olvasó számára dokumentumkötetek, a Roosevelt-éra átfogó értékelésére vállalkozó munkák, kortársi visszaemlékezések, naplók, memoárok, életrajzok, a vizsgált időszak egy-egy részkérdését taglaló mono-

gráfiák állnak rendelkezésre. Ugy tűnik: a csaknem másfél évtized politikai, társadalom- és gazdaságtörténetének alapkérdései, a korszak fő tendenciái, a célok és módszerek, az eredmények és kudarcok már tisztázottak, a meglevő források elégségesek, elemzésükkel további összefüggések tárhatók fel, de az összkép aligha módosulhat, ha újabb publikáció lát napvilágot.

Rexford Guy Tugwell 1972-ben megjelent esszé-gyűjteménye megcáfolja ezt a feltevést. Az esszék – amiket kettő kivételével különböző szakfolyóiratok már közzé tettek korábban – egy kötetbe gyűjtve és némileg átdolgozva szélesebb publicitást és új jelentőséget kapnak. Az új, amit a kötet nyújt, a szerző személyéből, az esszék együttes tanulmányozásából és a tárgyalt kérdések sajátos megközelítési módjából fakad. A szerző kísérletnek tekinti munkáját. Kísérletnek arra, hogy feltárja annak a hatásnak mozgató rugóit, amit Roosevelt korára – az Egyesült Államok és a világ krízis-korszakára – gyakorolt, elemezze az elnök módszereit és behatoljon jellemének rejtett zugaiba.

Tugwell kortárs volt, s egyike azoknak, akik a legtöbbet tettek a New Deal gazdaság- és társadalompolitikai programjának kialakításáért. 1932-ben csatlakozott Roosevelt – akkor még New York állam kormányzója és a demokrata párt majdani elnökjelöltje – tanácsadói köréhez, amit a közvélemény a New York Times egyik tudósítójának ironizáló hangvételű szóhasználatával élve agytrösztnek nevezett el. Tugwell az eltérő, sokszor ellentétes nézeteket valló jogász- és közgazdász-professzorokból, politikusokból, újságírókból, agrárszakemberekből, üzletemberekből álló együttes balszárnyán állt. Nézeteit radikális jelzővel illette Roosevelt közvetlen környezete, de főként az 1933 nyarától–őszétől egyre inkább felbátorodó konzervatív ellentábor. A heterogén összetételű agytrösztöt voltaképp csak az alapvető cél – reális alternatíva kidolgozása a csődbe jutott köztársaságpárti vezetés gazdaságpolitikájával szemben – tartotta össze. A célból következően a Columbia egyetem három professzora által összefogott agytröszt élettartama rövid volt. Roosevelt 1933. március 4-én történt elnöki beiktatásával lezárult tevékenységének első, jelentősebb szakasza. Tagjainak egyrésze kormánytisztviselővé vált, e minőségükben más pozícióba kényszerültek az elnökkel tartott kapcsolatukban. Megszűntek az éjszakába nyúló viták Roosevelt kormányzó Albany-beli házában, az akkori elnökjelölt és tanácsadói közvetlen kapcsolatát immár a hivatali hierarchia merevségei korlátozták. Az elnök körül egyre szaporodott azok száma, akiknek nem volt szerepük az elnökválasztási kampány során elvégzett munkában, de akikre most az elnök politikai szükségszerűségből mind többet hallgatott. Egyre nehezebbé vált az agytröszt tagjainak helyzete, amikor érvényesíteni próbálták elgondolásaikat a New Deal előkészületben levő, alapvető fontosságú törvénytervezeteiben. Ez az állapot siettette az agytröszt szétesését. Volt, aki eltávolodott a New Deal-koncepciótól. Ilyen volt Raymond Moley jogász-professzor, későbbi külügyminiszterhelyettes, az agytröszt legmarkánsabb egyéniségeinek egyike, aki nézeteinek átalakulásával párhuzamosan Roosevelt mind hevesebb bírálójává vált. Voltak, akik új hivatali feladataik miatt kerültek messze korábbi szerepüktől. Tugwell, 1933 tavaszától mezőgazdasági miniszterhelyettes, majd államtitkár, kitartott nézetei mellett, de az elnökre gyakorolt hatása egyre csökkent. Kiábrándultan is hű maradt azonban Roosevelthez.

Miben állt Tugwell radikalizmusa, amiért később, a konzervatív ellentámadások erősödésének éveiben – jeléül a demagóg módra szított eszmei zűrzavarnak – a szocialista, kommunista, anarchista jelzőt kapta a Columbia egyetem hajdani professzora? Tugwell nézetei az amerikai prosperitás éveiben kezdtek formálódni, és a gazdasági világválság tapasztalatainak nyomására kristályosodtak következetes gazdaságpolitikai koncepcióvá. Tugwell 1927-ben, a külföld által csodált amerikai termelékenység gyökereit vizsgálva rámutatott, hogy az Egyesült Államok viszonylag magas reálbérei elfedik a valóságot, mert a nemzetgazdaság tényleges állapotát nem a bérszínvonal jelzi, hanem az, hogy a vásárlóerő képes-e a megtermelt javak felszívására. Válasza tagadó. Vizsgálódásai arra mutatnak, hogy az amerikai vásárlóerő krónikusan elmarad a kínálat mögött, ami a gazdaság rendszerét összeomlással fenyegeti. Tugwell az árak és a termelési költségek összhanghiányának kérdését feszegeti, és arra a konklúzióra jut, hogy az ellenőrzés nélkül funkcionáló nemzetgazdaságban nem jöhet létre az összhang, mert a termelés szándékos visszafogásával és más módon magasan tartott árakat a fogyasztó nem tudja megfizetni. A gazdasági válság talaján tovább mélyül analízise. Egy 1931-ben publikált tanulmányában kimutatja annak a tételnek hamis voltát, amely szerint a műszaki haladás és a fejlett üzemvezetési módszerek eredményeként megnövekedett termelés nem vezet munkanélküliséghez. Tényekkel bizonyítja, hogy a kibővült termelésből kibocsátott termékek eladásából származó jövedelmek nem a munkaerő-foglalkoztatottság fokozását, hanem a vállalati profitok növelését szolgálják, nem a vásárlóerő nő tehát, hanem a profitok beruházásából előálló gyáripari kapacitás. A végeredmény

tehát: mind több kihasználatlan kapacitás és egyre kevesebb fogyasztó. Tugwell okfejtése lényegileg ugyanoda jut el, ahová egy 1932-ben megjelent, nagy feltűnést keltő monográfia két szerzője, Gardiner Means és Adolf A. Berle (utóbbi szintén az agytröszt tagja). E monográfia – The Modern Corporation and Private Property – az ipari termelés koncentrálódási folyamatát elemezve azt a megállapítást teszi, hogy az amerikai ipart mintegy kétszáz óriásvállalat ellenőrzi, ami azt jelenti, hogy az amerikai nemzetgazdaság többé nem a szabadvállalkozás fellegvára, hanem irányított gazdaság, de az irányítás nem a közjót, hanem a magánérdekeket szolgálja; az Egyesült Államok tehát megérett a társadalmi célokért való irányításra. E megállapítást csak egy lépés választja el attól a követelménytől, amit Tugwell úgy fogalmaz meg, hogy a nagyvállalatokra a társadalom érdekében fegyelmet kell rákényszeríteni. A válság mélypontjához közel, 1932 tavaszán egyetlen gyakorlati módját látja e kényszernek: „el kell venni a jövedelmeket onnan, ahol vannak, és oda kell őket irányítani, ahol szükség van rájuk", ahol vásárlóerő válik belőlük.

Ezek a nézetek erőteljesen megszűrve, társadalompolitikai élük letompításával kerültek át azokba a beszédekbe, amiket Roosevelt az elnökválasztási kampány során elmondott. A fő cél a demokrata párti jelölés, majd a választók szavazatainak elnyerése volt. Ez szabta meg az elmondottakat, amik a hatalomért folyó küzdelem időszakában – összhangban az amerikai politikai gyakorlattal – nem válthatták ki egyetlen társadalmi réteg, érdekcsoport, ideológiai vagy politikai irányzat ellenzését sem. Mindamellett – főként 1932 nyaráig – Roosevelt a politikai szükségszerűség nyomása ellenére megtalálja azokat a szavakat, amik a társadalom súlyos bajairól és gyógyításuk módjáról vallott nézeteiről tudósítják az amerikai milliókat. Tugwell a választási kampány két szakaszáról ír. Az 1932 nyaráig tartó első szakasz nyitánya az április 7-i beszéd, amelyben Roosevelt „a gazdasági piramis legalján elhelyezkedő elfeledett ember" érdekében való tervezést hirdet meg. A tervezés gondolata ismételten visszatér beszédeiben, de tartalma nem világos. Az első szakasz tetőpontját az Oglethorpe-i egyetemen elhangzott május 22-i beszéd jelzi; Roosevelt itt már konkrétebben fogalmaz. A legfontosabb feladatnak a hatalmas amerikai gazdasági gépezet által kibocsátható termékek termelésének és elosztásának „társadalmi tervezés" révén történő ellenőrzését jelöli meg, amelynek segítségével kiküszöbölődnek a vásárlóerő megoszlásában meglevő egyenlőtlenségek. A tervezés letéteményese a roosevelti frazeológiában az egész nemzet érdekeit képviselő „igaz vezetés", amely „merész, tartós kísérletezéssel" törekszik az országos célok elérésére.

Roosevelt nem megy tovább. A demokrata párt konvencióját követően – a hatalomért folyó küzdelem második szakaszában – már-a párt hivatalos elnökjelöltje, választási győzelme a teljességgel diszkreditálódott köztársaságpárti vezetéssel szemben biztosítottnak látszik. Az erőteljes mozgásban levő tömegek egyelőre inkább a Hoover-adminisztrációnak nemet mondó politikust támogatják Rooseveltben, semmint a demokratapárti platform majdani megvalósítóját. A jellegzetesen roosevelti általánosításokból. az éppen soron levő választói réteg igényeinek és elvárásainak megfelelő (másutt esetleg visszavont vagy módosított), közhelyeket súroló kijelentésekből nehezen lehet következtetni a jövő politikájára. Annyi érzékelhető, hogy Roosevelt e szakaszban mondanivalót és hangsúlyt vált. A doktrinerek, a hatalmi pozíciókkal nem rendelkezők, a pejoratív megjelöléssel összefoglalóan professzoroknak nevezettek – az agytröszt tagjai – háttérbe szorulnak, s velük együtt nézeteik, főként a radikálisoke. Az adott helyzetben érvényesülő erőviszonyokat és a realitásokat mindenkor kitünően érzékelő Roosevelt megnyilatkozásaiban alig jelennek már meg a végrehajtó hatalom fokozott szerepet, a köz érdekében szükséges állami beavatkozást sejtető utalások. Sőt, Hoovert éppen azért kárhoztatja az elnökjelölt, amiért beavatkozott a gazdasági életbe és a köztársaságpárti gazdaságpolitikának tulajdonította a húszas évek prosperitását. Egyik beszédében kereken elutasítja az állami szabályozás minden formáját. Már nem esik szó a gazdaság egészét átfogó reformról; a gazdasági talpraállítás programja leszűkül a bankok tevékenységének megrendszabályozására, a tőzsdei manipulációk fékezésére, a farmerek és a munkanélküliek megsegítésére, a kevesek kezében összpontosuló gazdasági hatalom korlátozására az egyéni vállalkozás védelmében. E megnyilatkozások populista reminiszcenciákat élesztgetnek és a századforduló körüli progresszivizmus trösztellenes frázisait alkalmazzák. Ugy tűnik: az Egyesült Államok majdani elnöke arról van meggyőződve, hogy az amerikai tőkés fejlődés irányának befolyásolására mindenkor képtelennek bizonyult törekvések és indulatok alkalmas fegyvert jelentenek a 20. század negyedik évtizedében megélt, soha nem volt mélységű problémák megoldásában.

Tugwell két tényezőre vezeti vissza a Roosevelt magatartásában észlelhető változást. Az egyik az elnökjelöltre nehezedő konzervatív nyomás. Az új hívek, köztük az ipar és a pénzvilág hatalmasai, feladják Hoover támogatását, és a jövő emberét a maguk képére akarják formálni, de legalább is fékezni. Nyomásuk még erőteljesebb a novemberi választási győzelem után. A közvetlen tennivalót a bankrendszer megmentésében jelölik meg, s ami ezzel együtt jár: a bizalom helyreállításában, értve ezen a tőkésrend csődbe jutott intézményeinek megvédését. De a másik tényező legalább ilyen súllyal esik latba. Ez Roosevelt felkészületlensége az új feladatra. Mint Tugwell írja, a majdani elnök hallatlan mennyiségű információt halmoz fel agyában, amely valósággal „légypapírként" vonzza a tényeket, de képtelen ezeket nemzetgazdasági szinten szemlélni, még kevésbé elméletileg megalapozott cselekvési programban szintetizálni. Erősen kötik Rooseveltet származásának adottságai, korábbi életformájának, főként a farmer-életnek. a Wilson közelében eltöltött éveknek és a kormányzói tiszt ellátásának tapasztalatai. Nézeteit a Wilson–Brandeis értelmezésű progresszivizmus határozza meg. E kötöttségek a hagyományok szellemében és a régi módszerekkel való vezetésre kötelezik el, de a válság tényei ezek tarthatatlanságára figyelmeztetik. Az új felé vezető utat viszont nem ismeri. Az agytrösztben kavargó, a viták során sem leülepedett új nézetek csak mozaikokat szolgáltatnak számára, amik egységgé formálódását saját habitusbeli adottságain kívül a naponta érkező ellenhatások is gátolják.

Tugwell a saját és az agytröszt szerepét kritikusan vizsgálja; mértéktartóan nem tulajdonít neki döntő jelentőséget. Roosevelt nézeteinek formálásában. Ábrázolásában Rooseveltnek egymagában kellett megvívnia a küzdelmet a múlthoz kötődő hajlamaival és a régit változatlanul folytatni akaró „gazdasági rojalisták" nyomásával. A társadalmi-gazdasági átalakulást akaró agytröszt szerepének e beállítása módosítja azt a képet, ami erről az együttesről más források alapján kialakult. E megvilágításban plasztikusabbá válik az az ellentmondásos, vívódásokkal terhes folyamat, amelynek során Roosevelt nehezen alakuló nézetei végül is 1933 tavaszán és nyarán a „száz nap" intézkedéseiben öltenek testet. A radikálisok a végrehajtó hatalom fokozott gazdasági szerepvállalását szorgalmazzák, központi segélyprogramokat és a szövetségi kormány költségvetési egyensúlyának rovására megvalósítandó közmunkákat sürgetnek. Roosevelt viszont ismételten kiáll a költségvetési egyensúly és a kormányzati terhek csökkentése mellett, s a beiktatása után másodikként elfogadtatott törvényjavaslat az állami takarékosság jegyében fogant Economy Act. A radikálisok a bankok összeomlásában a laissez faire-kapitalizmus elkerülhetetlen következményét látják, ami utat nyit az állami ellenőrzéssel működtetendő központosított bankrendszerhez. Roosevelt ellenszenve a pénzvilág iránt támogatja ezt a felfogást. Mégis a „száz nap" első törvényhozási aktusa a szükség-banktörvény, amit a hitelrendszer megmentéseként üdvözöl a tőke. Tugwell egyedül e ponton marasztalja el az elnököt, amiért elmulasztotta a történelmi lehetőséget: az állami bankmonopólium megteremtését; a nemzet – úgymond – a pánik idején bárhová hajlandó lett volna követni Rooseveltet.

A „száz nap" két alapvető fontosságú törvénye – az Agricultural Adjustment Act (AAA) és a National Industrial Recovery Act (NIRA) – a szövetségi kormányra ruházott széles jogkörrel riasztó bizonyítékot szolgáltatott a konzervatív köröknek a New Deal társadalompolitikai céljairól és arról, hogy miként értelmezi a Fehér Ház az állam szerepét. A törvények keletkezésének hátterét figyelők azonban az ellentétes érdekek összebékítésére irányuló erőfeszítéseket, elvi kompromisszumokat is észlelhettek a New Deal e két alaptörvényében. – Az AAA nevében hordja a lényeget: célja a mezőgazdaság „kiigazítása", átszervezése, egyensúly létrehozása a racionálisabban termelő mezőgazdaság és a farmer fogyasztói igényeit szolgáló ipar között. Az AAA koncepciója az állam irányító szerepét feltételezi, amely „nemzeti érdek-összhangot" hoz létre. Ha az állami beavatkozástól megrettent konzervatív tábort nem is tudja megbékíteni a kormány, némi elégtétellel azért szolgál a törvény dühödt ellenzéke számára. Ez az AAA kompromisszumos volta. A Fehér Ház a törvénytervezet előkészítési stádiumában az ellentétek tompítására törekszik. Hozzájárul a szélsőséges infláció-párti szenátorok nézeteit tömörítő ún. Thomas-kiegészítéshez, amely az elnökre ruházza a pénzhigítás különböző manővereinek megválasztását. Az AAA-ellenzék elutasítja ugyan az inflációs törekvéseket, de megnyugtatást jelent számára, hogy a valutáris manipuláció módszereinek alkalmazásában az elnök dönt, aki nem egyszer adta tanújelét a pénzrendszerről vallott konzervatív nézeteinek. A megnyugvás azonban korai: Roosevelt erősen rokonszenvezik a monetáris kérdés egyik leegyszerűsített megoldási változatával, az ún. Warren-tétellel, amely közvetlen kapcsolatot tételez fel az aranyár és az áruárak között, és az aranystandardtól megszabadult irányított valuta mellett foglal állást. A tétel kipróbálására 1933 végén kerül sor.

A leghevesebben támadott roosevelti kísérlet, a NIRA egyidejűleg hivatott szolgálni a New Deal két fő célját: a gazdasági talpraállást és a társadalmi reformot. Tugwell és az agytröszt radikálisai e próbálkozáshoz fűzik a legnagyobb reményeket. Rendeltetése: az ún. ipari önkormányzat megvalósítása, a verseny anarchiájának kiküszöbölése, az ipar koordináltságának növelése, a nagy termelő egységekben rejlő pontenciál kibontakoztatása, az ipari munkásság jogokhoz juttatása, a megéledő gazdasági tevékenység talaján kiegyensúlyozottabb gazdasági-társadalmi szerkezet létrehozása. A törvényt Roosevelt a kormányzat és a vállalkozói társulását célzó történelmi kísérletnek nevezi, jelezvén, hogy az új szerepet vállalt kormány együttműködést vár el a businesstől. A NIRA annak az ellentmondásos folyamatnak a terméke, amin Roosevelt egyfelől az agytröszt hatására, másfelől a monopoltőke befolyása alatt keresztül megy. Felismeri, hogy a trösztellenes törvények anakronisztikussá váltak a gazdasági válság sodrában, irreális a verseny szabadságának hagyományos-liberális értelmezése, az Egyesült Államok az „iparosított társadalom" (azaz a monopoltőke) korát éli. A talpraállást ebből következően csak a nagyiparral való megegyezéssel tartja kivihetőnek, amely felett az „érdek-összhang" kialakításán munkálkodó, össz-nemzeti érdekeket képviselő kormány gyakorolja az ellenőrzést.

A NIRA az ellentétes érdekek összeegyeztetésének illúziójára épül; társadalompolitikai tartalma homályos. Gazdasági megfontolása paradox. A közvetlen cél ugyanis a gazdasági vérkeringés megindítása hatalmas közmunkák révén, de ezek forrását a törvény a *majdani* fellendülés nyomán előálló állami bevételekben jelöli meg (és költségvetési megtakarításokban), holott az *azonnal* megindítandó közmunkák depresszió idején csak az államkölcsönök növelésével finanszírozhatók.

Az alkotmányellenesnek nyilvánított NIRA rövidesen a saját súlya alatt omlik össze. Tugwell a realitást ismeri fel, amikor arról ír, hogy az ipar urai a törvényt az ellátás manipulálására, árellenőrzésre és a verseny megfojtására, a kormánnyal való társasviszonyt pedig fedezékként használják fel. Ezt azonban a törvénybe kényszerített kiegészítéseknek tudja be, amik eltorzították az eredeti elképzelést. Felfogásában a NIRA feladata az lett volna, hogy „megrendszabályozza a hatalmas amerikai energiákat, és egyetlen nemzeti erőfeszítésbe terelje őket a jólét megteremtése érdekében". E nosztalgikus megállapítást nem magyarázza meg. Álláspontját eleve meghatározza szemlélete, az a tény, hogy nem képes meglátni az állam tényleges szerepét az amerikai monopoltőkés fejlődésben.

Tugwell szemléletén természetesen nem kérhető számon a monopoltőkés fejlődés törvényszerűségeinek ismerete. Az esszék szerzője azon kevesek közé tartozik, akik meglátták a régi típusú progresszivizmus zsákutcáját, s arról voltak meggyőződve, hogy az évtizedes hagyományok újraértelmezése, hozzáigazítása a felismerni vélt valósághoz, valamiféle újtípusú progresszivizmus iránytűként szolgálhat a 20. század húszas–harmincas éveinek megváltozott viszonyai között.

Tugwell esszéinek tanulmányozásával valósághűbb kép formálható a 30-as évek fejlődéséről, főként a New Deal első szakaszának mozzanatairól. A kötet nem eseményeket követ nyomon (ezeket ismertnek feltételezi), inkább Roosevelt személyiségének, gondolatvilágának formálódásán, az intézkedések indítékainak bemutatásán keresztül érzékelteti az amerikai változásokat. Ezzel a módszerrel teljesebbé teszi az elnök portréját, egyben érthetővé tesz néhány olyan állásfoglalást és tettet, amelyet a történeti irodalom jobbára a Rooseveltnek gyakorta felrótt következetlenségek közé sorol.

Láng Imre

WELTHERRSCHAFT IM VISIER. DOKUMENTE ZU DEN EUROPA- UND WELTHERRSCHAFTSPLÄNEN DES DEUTSCHEN IMPERIALISMUS VON DER JAHRHUNDERTWENDE BIS MAI 1945 HERAUSGEGEBEN UND EINGELEITET VON WOLFGANG SCHUMANN UND WOLFGANG RUGE

(Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1975. 406 l.)

CÉL A VILÁGURALOM. DOKUMENTUMOK A NÉMET IMPERIALIZMUS EURÓPA- ÉS VILÁGHATALMI TERVEIRŐL A SZÁZADFORDULÓTÓL 1945 MÁJUSÁIG

Az utóbbi néhány évben az NDK történészei igen jelentős dokumentumkiadványokkal jelentkeztek. Ezek a kötetek tulajdonképpen egy sorozatot alkotnak, bár ennek formai megnyilvánulásai nincsenek. A sorozat eddigi kötetei a második világháború előkészítésének és lefolyásának időszakában egy-egy részterületet öleltek fel.[1] A sorozat célja, hogy azokat a kérdéseket segítsen megválaszolni, hogy milyen okokból és milyen célok által vezetve indított a német imperializmus háborúkat a XX. század első felében és hogy kik voltak ennek az agresszív, háborús politikának az inspirálói, haszonélvezői.

A most ismertetésre kerülő kiadvány nagyobb időszakot fog át, amit az általa bemutatni szándékozott részterület is szükségessé tett.

A 162 dokumentum az 1899 decembere és 1945 májusa közti időszakról ad képet abból a szempontból, hogy milyen elképzelések, tervek léteztek ebben az időintervallumban Németország nagy- sőt világhatalmi pozíciójának megteremtését illetően.

A dokumentumok időbeli megoszlása egyébként egyenletes, kivéve természetesen a két világháború időszakát, hiszen azokban az években valóban intenzívebben foglalkoztak a világuralmi tervek kidolgozásával a német politikai és gazdasági élet vezetői, szándékaikról nyíltabban beszéltek, pregnánsabban fogalmaztak. Igy jogosnak tűnik, hogy miért teszik ki a két világháború időszakából származó iratok a dokumentumok kétharmadát.

Helyszűke, illetve a dokumentumok terjedelme miatt gyakran csak egy vagy több részlet került be a gyűjteménybe. A szigorú kronológiai sorrendben közölt dokumentumok előtt rövid regeszta van, amelyben a kiadók megjelölik a dokumentum fajtáját, szerzőjét és címzettjét, korabeli feladatát valamint a megírás vagy a vonatkozó esemény dátumát.

Emellett az iratokban előforduló fontos, de kevésbé ismert intézmények, szervezetek, tudományos intézetek stb. rövid jellemzésére is sor kerül a lábjegyzetekben.

Az egyes dokumentumok után fel van tüntetve a forrás, amely alapján a szerzők közlik. A legtöbb esetben a pontos levéltári jelzetet adták meg, de néhány alkalommal csak valamely dokumentumkiadványt, amelyben az iratot korábban már publikálták. A már publikált dokumentumok esetében is helyes lett volna megadni a levéltári jelzetet is.

A kiadók a bevezető tanulmány első részében azokat a körülményeket vizsgálják, amelyek imperialista háborúkhoz vezettek a 19. század végén és a 20. század első felében.

Kifejtik, hogy a szabadversenyes kapitalizmus átalakulása monopólkapitalizmussá milyen érdekellentéteket hozott létre az imperialista országok, de egyes monopóliumok között is. Ez általános tendencia alól Németország sem volt kivétel; a 19. század végén a monopóliumok a német

[1] Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Hrsg. u. eingel. von Dietrich Eichholtz und Wolfgang Schumann, Berlin, 1969; Anatomie der Aggression. Neue Dokumente zu den Kriegszielen des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg. Hrsg. u. eingel. von Gerhart Hass und Wolfgang Schumann. Berlin, 1972; Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg. Hrsg. u. eingel. von Wolfgang Schumann. Berlin, 1973.

nemzetgazdaságban dominánssá váltak, a 20. század elején pedig lezajlott a finánctőke kialakulásának folyamata is. Az új piacok és nyersanyagforrások utáni törekvéshez egy másik – speciálisan német – vonás is csatlakozott. Nevezetesen az, hogy a burzsoázia és a junkerek osztálykompromisszuma továbbra is érvényben maradt, és ez a blokk az imperialista expanziós politika legfőbb kérdéseiben egyetértett.

Különösen agresszív jelleget kölcsönzött a német imperializmusnak a már említett junker-polgári vonása mellett a világ területi felosztásából való kimaradása, valamint a rohamosan növekvő gazdasági potenciálja és korlátozott terjeszkedési lehetőségei között feszülő ellentét. Ezektől a jegyektől meghatározottan már a századfordulón irányt vett a világ újrafelosztása felé és ezzel az alapállásával szembe került minden nagyhatalommal. Amellett, hogy a Távol-Keleten próbálkozott és bekapcsolódott a spanyol–amerikai háborúba, agresszív külpolitikájában a fő hangsúly a német vezetéssel megvalósítandó közép-európai gazdasági szövetségen volt (4–5. dok.). Kezdetben békés úton, majd a második marokkói válsággal (1911) katonai nyomással akarta céljait elérni, s ez a politika nagyban hozzájárult az első világháború kirobbanásához (13. dok.).

A világháború első heteiben a monopolista körök beadványban fogalmazták meg követeléseiket, ezeket Bethmann Hollweg birodalmi kancellár összefoglalta és tulajdonképpen az egész háború során ehhez tartották magukat (26. dok.). A monopolista csoportok különböző érdekeiknek megfelelően más-más taktikát kívántak megvalósítani a háború folyamán. Az a tény, hogy a háborús célkitűzések a monopóliumok érdekegyeztetése során alakultak ki, jól mutatja, hogy ténylegesen kiknek az érdekeiért folyt ez a háború.

A kelet felé való terjeszkedés már az első világháborús célkitűzések között is fontos helyet kapott, 1917 után pedig már azt a feladatot is szánták a keleti expanziónak, hogy megakadályozza a forradalom átterjedését Németország területére (51., 54–56. dok.).

Helyesen mutat rá a tanulmány arra, hogy bár a reakciós erők az 1918/19-es forradalom napjaiban nagy hangon lemondtak agresszív politikájukról, ezt valójában nem tették meg; minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a győztes hatalmakat szovjetellenes érveléssel engedékenységre bírják, s a militarizmus alapjait változatlanul megőrizzék. Bár ez utóbbit sikerült is elérniük, a győztes hatalmak Németországot mint nagyhatalmi tényezőt igyekeztek kikapcsolni, így aztán a német politika elsősorban az ezt rögzítő versaillesi békeszerződést támadta (61–63, 74–78. dok.).

A relatív stabilizáció időszakában (1924–1929) az agresszívebb, expanzívabb külpolitika ismét erőteljesebben jutott szóhoz. Így érthető, hogy ebből az időszakból is jelentős számú dokumentum kerül bemutatásra. Erre az időszakra esik a locarnoi egyezmény megkötése (1925), amely Németország egyenjogúsítása felé volt nagy lépés, de egyben a reváns nemzetközi feltételei megteremtése felé is (66–69. dok.). 1927-ben pedig a Lengyelországgal kötendő kereskedelmi egyezmény váltott ki heves vitákat, tekintve, hogy a Lengyelországhoz való viszony az egész német keleti politika sarokköve volt (71–78. dok.).

A válsággal a németek agresszivitása rendkívüli mértékben megnőtt. A fasiszta hatalomátvétellel az a párt lett a vezető, amelynek agresszív programja a monopoltőke legreakciósabb körei érdekeinek leginkább megfelelt (78, 87–88. dok.). A 30-as évek közepének dokumentumai jól mutatják, hogy milyen tudatosan és nyíltan készülődött a fasiszta Németország – mindenekelőtt a gazdasági szempontokat mérlegelve – az új háborúra, amelyben a fő irány kelet – délkelet felé mutat, anélkül azonban, hogy a tengerentúli gyarmatszerzésről lemondott volna (89–102. dok.)

1940 nyarán már a „végső győzelem" közelében érezvén magukat, olyan terveket dolgoztak ki, melyek Európa új arcát adnák meg (104, 108, 117, 123. dok.). Ezek a dokumentumok a legteljesebb nyíltsággal mutatják meg, milyen érdekeket képviselt az egész hatalmi apparátus, mi volt a gazdasági és politikai hatalom meghatározója.

Azzal a fasiszta vezetés is tisztában volt, hogy a döntő szót a Szovjetunióval való küzdelem kimenetele mondja ki. A támadást nem elsősorban gazdasági okok, hanem társadalmi berendezkedésük kibékíthetetlen ellentéte indokolta (131, 138, 140. dok.). Elvakultságukban a Szovjetunió elleni támadás teljes kifulladása után is dolgoztak a területek győzelem utáni hasznosítása tervén (139. dok.), bár a hadihelyzet alakulása miatt más módszereket láttak célravezetőnek (146, 149. dok.)

A taktikai változást végrehajtani akaró puccsisták célja is Németország nagyhatalmi helyzetének megvédése, a nyugatiakkal közös szovjetellenes blokk alakítása volt, még a kapituláció után is (160–162. dok.: Dönitz törzskarának iratai).

A bemutatott iratok meggyőző képet adnak a német imperializmus agresszív politikájának folytonosságáról a századfordulótól a 40-es évek közepéig. Mindamellett, hogy néhányszor történik rá utalás, jó lett volna, ha az uralkodó osztályon belüli eltérő érdekek nagyobb hangsúlyt kaptak volna a kötetben.

Barabás László

TANULMÁNYOK A MAGYAR RÁDIÓ TÖRTÉNETÉBŐL 1925–1945

(A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása. Bp. 1975. 438 l.)

Az ún. „rádiókutatás" az utóbbi évtizedben világszerte kedvelt stúdiumává vált a történészeknek. Lehetetlen ugyanis fel nem ismerni a rádiózás elterjedésének történelmi jelentőségét. Századunk technikai fejlődésének ez a nagyszerű vívmánya korábban elképzelhetetlen lehetőségeket tárt fel a tömegkommunikáció számára, s izgalmas kérdés, kik kezébe került a tömeges szellemi befolyásolás e nagyhatású eszköze, mennyiben éltek a rádió nyújtotta lehetőségekkel az emberi művelődés javára, illetve hogyan éltek vissza azokkal, félreinformálva, dezorientálva, „elszórakoztatva" vagy éppen „ordas eszmékkel uszítva" a tömegeket. Angol, japán, német rádiótörténeti munkák nyitották meg a sort, s most a magyar fiatal marxista történészek egy csoportja *(Boros Zsuzsa, Gergely András, Glatz Ferenc, Stier Miklós, Szász Zoltán, Vida István)* a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, *Ránki György* irányításával, keresett és adott választ a fenti kérdésekre, feltárva a rádió és a politika viszonyát az ellenforradalmi korszakban, s érzékeltetve az ország felszabadulása után e téren is bekövetkezett alapvető változást.

A munkálatokhoz ösztönzést adott a hazai rádiózás ötvenedik, a felszabadult Magyar Rádió harmincadik évfordulója. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont támogatása tette lehetővé a *Frank Tibor* szerkesztette, a nemzetközi és hazai rádiózás legfontosabb adatait az egyetemes és magyar történet általános összefüggéseiben feltüntető időrendi mutatóval, és érdekes képanyaggal is ellátott kötet ízléses kiállításban való megjelentetését az említett kutatóközpont Szakkönyvtára 30. köteteként. *Szecskó Tamás* bevezetője rámutat a hazai viszonylatban úttörő, de nemzetközi viszonylatban is az élvonalba lépő, és szemléleténél fogva abba új színt vivő munka jelentőségére, de nehézségeire is. A történészek kitűnő segítséget kaptak munkájukhoz *Szabó Miklós*tól, akinek a magyarországi rádiózás 1925–1945 közti műszaki történetéről készített tanulmánya – talán túlságosan is szerényen – a Függelékben foglal helyet. Ugyanitt található *Kérészné Szabó Klára* tanulmánya is, amely az ugyanezen korszakban folytatott rádiós közvéleménykutatások tükrében mutatva meg a rádió és a közvélemény korabeli kapcsolatát, különösen a baloldali erőknek a rádiópolitika felett gyakorolt bírálatára utalva, hézagpótló módon egészíti ki a történészeknek inkább a jobb- és szélsőjobboldalhoz való viszony kérdését vizsgáló fejtegetéseit.

A magyarországi rádiózás műszaki előzményei sorában elsőnek azt a vezetékes műsortovábbítást említhetjük, amelyet 1893-tól a Budapesten létesített Telefonhírmondó valósított meg. A „drótnélküli" átvitel – 1914-ben helyezték üzembe a csepeli szikratávírót, – a mikrofon alkalmazásával vált a műsorszóró rádiózás alapjává. 1923-ban 1/2, a következő évben 1 kW-os kísérleti adót állítottak fel Csepelen, majd 1925-ben egy 2 kW-os (1927-től 3 kW-os) adóval kezdte meg a magyar rádió rendszeres adásait abból a Rákóczi úti épületből, ahol a Telefonhírmondó stúdiója is volt. A műsor vétele – általában kristálydetektoros, kis részben viszont már „lámpás" készülékekkel – a fővárosban és közvetlen környékén volt lehetséges. A Telefonhírmondó a Rádió megszületése után is fennmaradt, és a vezetékes rádió funkcióját töltötte be. Mindkét intézmény a Magyar Távirati Iroda (MTI) konszernjéhez tartozott, részvénytársasági alapon működő – a Rádió esetében igen rentábilis – magánvállalkozás volt, amely felett az állam egy Miniszterközi Ellenőrző Bizottság révén felügyeletet gyakorolt ugyan, önállóságát azonban jelentős mértékben megőrizhette. Műszaki fejlesztésének igen fontos állomása volt 1928-ban a Sándor-utcai új stúdió megépítése és ugyanakkor Lakihegyen egy 20 kW-os új adó üzembe helyezése, amely a vételt immár az ország területének felén lehetővé tette. A következő, ugrásszerűen nagy előrelépés 1933-ban történt: Lakihegyen 120 kW-os nagyadó létesült, amely 4 közvetítőállomás (Pécs, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Nyíregyháza) segítségével lényegében az ország egész területén lehetővé tette „Budapest I" műsorának vételét, míg a 20 kW-os régi adó

„Budapest II" műsorát sugározta a maga jóval korlátozottabb hatókörében. 1934 végétől a székesfehérvári adó, amely addig csak rádiótávíró forgalmat bonyolított le, megkezdte rendszeres rövidhullámú adások sugárzását külföldre. A Sándor-utcai stúdió 1935-ben befejeződött jelentős bővítésével a felszabadulás előtti műszaki fejlesztés lényegében elérte csúcspontját; a közvetítőállomások száma az ország területnövekedése nyomán a kassai és kolozsvári adóval gyarapodott, a rövidhullámú nagyadó 1942-ben Diósdon megkezdett építése viszont már nem fejeződött be. A magyar rádió a hangrögzítés egyre tökéletesedő megoldásai révén – a viaszfelvételektől bizonyos ősmagnetofonok megjelenéséig, – valamint a stúdiótechnika fejlődésével lépést tartó számos más korszerű megoldás alkalmazásával a második világháború éveiben is tartani tudta nemzetközi összehasonlításban is rangos műszaki színvonalát. A könyv méltó emléket állít a magyar rádiózás kiváló műszaki gárdájának, mindenekelőtt a Postakísérleti Állomás mérnökeinek, de igen rokonszenvesen szól az újpesti Standard-gyár munkásairól is, ahol – a korábbi megrendeléseket szállító német Telefunken-cég ajánlatára már nem reflektálva – az 1933-as fejlesztés során készült adókat gyártották, vagy a MÁVAG szerelőiről, akik szélben és fagyban építették meg Lakihegyen a közel 300 m magas, de kinyújtható csúcsaikkal azt meg is haladó antennatornyokat.

A magyar rádiónak 1928-ban 100 000, 1930-ban 300 000, 1940-ben több mint 500 000 előfizetője volt. Népszerűsítését szolgálta az 1924-ben indult Magyar Rádió Ujság, amely – 1929-től Rádió Ujság címen – a rádióhallgató közönség véleményének, kívánságainak fóruma is igyekezett lenni, míg a hivatalos műsorlap ugyanezen évtől a Rádióélet lett. A közönség érdeklődése igen nagy volt a rádió iránt; foglalkoztak vele a lapok, melyek többnyire külön rádió-rovatot is rendszeresítettek; interpellációk hangzottak el a rádióval kapcsolatban a parlamentben.

Az előfizetők száma kezdetben igen gyors ütemű fejlődésének lelassulása azzal függött össze, hogy a fővárosban majd a vidéki városokban, főleg a középrétegekben történt lendületes térhódítás után lényegesen nehezebben terjedt el a rádió a falvakban, ahol a helyi intelligencia mellett általában csak a tehetősebb paraszti rétegeknél honosodott meg. Az 1939-ben kibocsátott 20 000 db „olcsó néprádió" nem változtathatott e helyzeten; a falvak egy része még villamosítatlan volt, a tanyavilágról nem is beszélve, s a telepes készülékekhez a háborús években nem tudták biztosítani a rendszeres telep-ellátást. A rádió-előfizetők növekvő táborában csökkenő tendenciát mutatott a munkás-hallgatók száma, annak ellenére, hogy igen nagy érdeklődés mutatkozott részükről a rádió iránt; detektoros vevőkészülékeiket többnyire maguk készítették, de – mint sérelmezték – ugyanolyan magas előfizetési díjat kellett ezekért is fizetniük, mint a tehetősebbeknek a rádiócsövekkel működő nagyobb készülékek után.

Figyelemre méltó, hogy 1927 októberében Szakasits Antal vezetésével Munkás Rádió Klub alakult, amely a Népszava hasábjait felhasználva, kritikus véleményt nyilvánított a rádió mint tőkés vállalkozás irányításáról, bírálta műsorpolitikáját; kifejezésre juttatta, mit vár a munkásság a rádiótól. Követelte az előfizetési díjak leszállítását, a hírszolgálat tendenciózusságának megszüntetését, egy rádió-előfizetőkből alakítandó Rádiótanács felállítását és munkáselőadások rendszeresítését. A Rádió vezetősége azonban nem a munkások, hanem a rádióhallgatók zömét képező középrétegek ízléséhez és igényeihez szabta műsorpolitikáját; „közvéleménykutatásai", amelyeket elsősorban e rétegekben végzett, természetesen újra és újra ezt „igazolták" a kritikus véleményekkel, a „rádiódemokráciát" követelőkkel szemben; az időnként műsorába iktatott „munkásfélórák" éppúgy, mint a paraszt-műsorai, valójában a néptől idegen szellemiséget sugároztak. A cigányzene és a „magyar nóta" áradatában, sekélyes vidám-műsorok és unalmas felolvasások közt, viszonylag ritka volt a komoly zenei élmény, s a magvas mondanivaló. A szerzők tárgyilagosságát dicséri, hogy a rádió műsorpolitikáját joggal elmarasztaló véleményük keretein belül meglátják és méltányolják azokat a mozzanatokat is, amelyek arra utalnak, hogy még az akkori irányításból sem hiányzott a színvonalasabb műsorra való törekvés, amelynek érdekében indokolt volt az elzárkózás a minisztériumok és egyéb szervek műsorpolitikai beavatkozási kísérletei elől. A Rádió belső munkatársai közt művelt és igényes emberek is voltak, s rendezőnek, zenei igazgatónak, irodalmi tanácsadónak időnként a művészeti és szellemi élet igen kiváló egyéniségeit nyerték meg (Kern Aurél, Dohnányi Ernő, Ódry Árpád stb.); a mikrofon előtt Bartók és Kodály, Karinthy, Kosztolányi, Móricz Zsigmond is szerepeltek; Sztravinszkij-művek is voltak műsoron, s olykor jazz-lemezeket is forgattak, dacolva a jazz-muzsikával szemben folytatott hangulatkeltéssel. A 30-as évek első felében – a népi írók megnyerésére irányuló kormánypolitika

vonalának megfelelően – a Rádió Németh Lászlót kérte fel, dolgozza ki a Rádióval kapcsolatos elgondolásait. Kár, hogy mindössze célzás történik – s az is csak a jegyzetek közt – erre a jellemző módon kudarcba fulladt reformvállalkozásra, amely beható elemzést, kritikus mérlegelést érdemelt volna a magyar rádiótörténetben.

A szerzők igen indokolt figyelmet fordítanak vizsgálódásaik során az MTI-konszern s azon belül a Rádió vezető garnitúrájára. Különösen kiváló Kozma Miklós jellemzése, aki éppen azért, mert az ellenforradalmi rendszer feltétlen bizalmát bírta, és a kormányzóhoz, miniszterelnökökhöz, s általában az uralkodó elit minden számottevő pozícióban lévő, befolyással rendelkező személyiségéhez igen jó kapcsolatokkal rendelkezett, abban a helyzetben volt, hogy nemet is mondhatott, vagy legalábbis kitérhetett olyan követelések elől, amelyek nem illettek üzleti érdekeket és politikai szempontokat ügyesen egyeztető rádiópolitikai koncepciójába. Szegedi ellenforradalmár volt, – sok tiszttársát hozta be az általa irányított intézményekhez, – de viszonylag konzervatív felfogású; reprezentánsa annak a rétegnek, amelynek a bethleni konszolidáció során sikerült beépülnie a hatalmi rendszerbe, s ennek nemcsak politikai előnyeit élvezhette, hanem fontos gazdasági pozíciókat is megszerezhetett. (Kozma Miklós, Wünscher Frigyes, Havel Béla az MTI főrészvényesei). Elzárkózása mindenféle radikalizmussal szemben, – még Bajcsy-Zsilinszky „nemzeti radikalizmusával" szemben is, – lényeges szerephez jutott a szélsőjobboldali radikális irányzatok részéről megnyilvánult, a Rádiót is befolyásolni próbáló törekvések elhárításában. Nagyon helyesen mutatnak rá a szerzők arra, hogy Kozma következetesen távoltartotta a Rádiót a pártpolitikai befolyásoktól, s a kormánypolitikától való függetlenség látszatának megőrzésére is nagy gondot fordított; a Rádiót Gömbös és Imrédy totális fasizmusra irányuló törekvései idején sem engedte a direkt politizálás eszközévé tenni, annál hatékonyabban politizált viszont a Rádió műsorán keresztül indirekt módon, az ellenforradalmi államrezon szolgálatában. Bár a kötet tanulmányai nem bocsátkozhattak átfogó rendszerességű, részletes műsorelemzésbe, felhozott példáik így is jól érzékeltetik, hogy a Kozma által képviselt „szórakoztató-rádió" műsorában igen céltudatos politikum jutott kifejeződésre.

A kötetből világosan kiderül, hogy az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályai kezén a Rádió nem lehetett a közművelődés kiterjesztésének igazi eszköze; az erre vonatkozó klebelsbergi elgondolások nem emelkedtek felül a szomszéd népekkel szembeni „kultúrfölény"-idea nacionalista szemhatárán. Hóman Bálint művelődéspolitikai szemléletében a Rádió a „nemzetnevelés", az ellenforradalmi rendszernek megfelelő, de a „korszellemmel" fokozottabban lépést tartó egységes közgondolkozás, „magyar világnézet" kialakítása érdekében felhasználandó ideológiai fegyver, amelynek hatékonysága immár felülmúlja a sajtóét. Érdemes lett volna hasonló alapossággal megvizsgálni, mi volt a helye a Rádiónak Antal István, majd Kolosváry-Borcsa Mihály „koncepciójában".

A második világháború éveivel foglalkozó tanulmány igen szemléletesen bizonyítja, hogy 1940 nyaráig a Magyar Rádió – engedményei ellenére – őrizkedni tudott hírszolgálata egyoldalúvá tételétől, majd a jugoszláv sőt szovjet rádió-kapcsolatok elmélyítése illetve kiépítése foglalkoztatta, míg az 1941 tavaszán–koranyarán bekövetkezett végzetes fejlemények ennek véget nem vetettek. Ettől kezdve megerősödött a Rádiót a direkt propaganda irányába terelő tendencia, különösen az 1941 végén elhunyt Kozma örökébe lépő gyenge utód, Náray Antal vezetése idején, de a szélsőjobboldal, az Antal István vezette Nemzetvédelmi Propagandaminisztérium és a „katonai vonal" (Honvédelmi Minisztérium, Vezérkari Főnökség) állandó nyomása ellenére a Rádió a német megszállásig még a honvéd- és leventeműsorokban is nagyjából meg tudta őrizni a göbbelsi német rádió szellemétől és követendő példának állított módszereitől különböző jellegét.

Igen szemléletesen mutatják be a szerzők, hogy a szomszéd országok magyar lakosságával való kulturális kapcsolat fenntartásának rendkívül fontos és hasznos eszközéül kínálkozó Rádiót mint állították irredenta, revíziós törekvések szolgálatába, bár az erre következő ellenhatások óvatosságra intettek s az ilyen irányú nyílt propaganda mellőzésére vezettek. Kevésbé plasztikus viszont, hogy amikor érettnek ítélte arra a helyzetet, a magyar rádió igen aktív szerepet játszott Somogyvári Gyula által szerkesztett rejtjeles üzeneteivel, titkos szlovák, ruszin stb. adónak álcázott, politikai bomlasztásra, fegyveres diverzióra, szabotázsakciókra szólító adásaival. Helyes megállapítás, hogy a magyar honvédségnek a visszacsatolt területekre történt bevonulásairól adott helyszíni közvetítések visszaéltek a nemzeti érzelmekkel. Ezt követően kevéssé esik szó arról a „rádióháborúról", amelyet a magyar rádió a szlovák és a román rádióval akkor is, amellett is folytatott, hogy ezek az országok azonos, – német-csatlós – szövetségi rendszerben foglaltak helyet. Nagyon jók viszont a magyar rádiónak a

nemzetiségek nyelvén is megkezdett hírszolgálatáról szóló fejtegetések, s annak megvilágítása, hogy a Volksbund irányítása alá került német kisebbség kivételével önálló nemzetiségi műsorok rendszeresítésére nem került sor. A Rádiónak a szovjetellenes háborúval kapcsolatos szerepe ábrázolását kissé halványnak találjuk; erőteljesebben kidomborodik viszont a világháború menetében bekövetkezett sztálingrádi–voronyezsi fordulat hatása a Magyar Rádióra, s különösen a nyugatra sugárzott rövidhullámú adások jelentősége a béketapogatódzásokkal összefüggésben. Szó esik a kötetben a külföldi adókat figyelő szolgálatról, s az „ellenséges" adók – 1944-ig hivatalosan nem tilalmazott – vétele 1941 óta folyó műszaki zavarásáról. Szívesen olvastunk volna valamit az antihitlerista koalíció államai magyar nyelvű adásainak jelentőségéről, hatásáról, különösen a moszkvai Kossuth Rádióról, amelyet igen tanulságos lett volna a budapesti Magyar Rádióval szembesíteni.

1944. március 19-én az országot elözönlő német csapatok előbb a lakihegyi adót, majd a Sándor-utcai stúdiót szállták meg; a Magyar Rádió német ellenőrzés alá került. A Sztójay-kormány által a sajtó és a rádió kormánybiztosává kinevezett Kolosváry-Borcsa az „úri"-szélsőjobboldali erők számára nyitott teret: Milotay István, Rajniss Ferenc, Oláh György lettek a rádió „világnézeti akadémiájának" legprominensebb előadói; Dövényi Nagy Lajos, Görgey Vince és hasonlók a leghirhedtebb politikai kommentátorok; a „Zsidókérdés Kutató Intézet" igazgatója, Bosnyák Zoltán, előadássorozatával „tudományosan" támasztotta alá a megindult drasztikus zsidóellenes intézkedéseket. Ekkor már rendeletileg is tilos volt az „ellenséges" rádióadások hallgatása; a zsidók rádiókészülékeit el is kobozták. Az országot egyre gyakrabban érték légitámadások; a berepülés, légiveszély jelzése, a lakosság riasztása a műsorát emiatt egyre sűrűbben megszakítani kénytelen Rádió sajátos feladata lett. A háborúból való kiválás előkészítésére kinevezett Lakatos-kormány idején Kolosváry-Borcsa kormánybiztos helyébe Hlatky Endre lépett, aki a rádiót megpróbálta óvatosan visszatéríteni a német megszállás előtti magatartásához. Horthy rosszul szervezett október 15-i fegyverszüneti kísérletének kudarca, amelynek a Rádióval kapcsolatos vonatkozásait (Horthy kiáltványának beolvasása, a vezérkari főnök további harcra szólító parancsa, s végül Szálasi hatalomátvételi proklamációja) a kötet természetesen részletesen ismerteti, a nyilas uralomhoz s – Hegedeős Kálmán kormánybiztos irányításával, fokozott német ellenőrzéssel, – a Magyar Rádiónak a totális hadviselés szolgálatába állításához vezetett. A felszabadító hadműveletek térnyerése miatt 1944 november végén a budapesti stúdiót kiürítették, a lakihegyi nagyadót felrobbantották; ezentúl a magyaróvári adó volt Szálasi néhány megyére zsugorodott „birodalmának" rádiója, míg onnan is menekülve, azt is fel nem robbantották. Miskolc, Nyíregyháza, Székesfehérvár adója elpusztult; a pécsi is károsodást szenvedett.

A felszabadult országrészben, Debrecenben megalakult Ideiglenes Kormány nem rendelkezett rádióadóval; a felszabadult Budapesten viszont a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével és támogatásával azonnal megkezdődtek az erőfeszítések a Rádió talpraállítására. Az első szabad május elsején utcai hangszórók közvetítették a demokratikus szellemben újjászületö Magyar Rádió első műsorát, amelyet a Szabadsághegyen felállított 1,5 kW-os adóról sugárzott. 1945 szeptemberében sikerült Lakihegyen ismét üzembe helyezni a 20 kW-os adót, amelyet egy Pápa melletti tanyán elrejtve mentettek meg. A Rádió – Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt. elnevezéssel – egyik főosztálya lett az MTI-konszern helyébe lépő, Ortutay Gyula elnökletével működő Magyar Központi Hiradó Rt-nek; az eredeti tulajdonosoktól (Kozma-örökösök, Wünscher, Havel) elkobzott, és tulajdonjogilag az államra szállt vagyontárgyait ez vehette használatba. A rádió, és általában a hírszolgálati szervek irányítását nem a kormány, hanem a Függetlenségi Front (az abban egyesült pártok és szakszervezetek) baloldali erői vették kezükbe, a munkáspártok, és különösen a Magyar Kommunista Párt egyre meghatározóbb szerepével. Mint a kötet helyesen hangsúlyozza, a reakciós elemektől megtisztított, demokratikus vezetés alá került Rádiónak igen nagy szerepe lett az ország demokratikus átalakulásának támogatásában, a jószomszédi viszony kialakításában, a szovjet–magyar barátság eszméjének hirdetésében.

A Magyar Rádió 1925–1945 közti történetének szentelt, a fentebbiekben csak vázlatosan ismertetett és méltatott tanulmányok megérdemelnék, hogy akár jelenlegi formájukban, de még inkább napjainkig elvezető egységes és átfogó magyar rádiótörténetté fejlesztve, könyvárusi forgalomba kerüljenek, s ezáltal az olvasó (és rádióhallgató) közönség széles rétegei számára is hozzáférhetők legyenek.

Tilkovszky Loránt

PAUL SMITH (ED.):

THE HISTORIAN AND FILM

(Cambridge University Press, 1976. 208 l.)

A TÖRTÉNÉSZ ÉS A FILM

„A könyvnek nincs dedikációja. De ha lenne, ahhoz a sok nemzetiségű, növekvő történész-levéltáros csapathoz szólna, amelyik a legutóbbi esztendőkben rendezett 'film és történelem' tanácskozásokon nem csupán hozzáértését, hanem baráti körét is gyarapította." Paul Smith szerkesztői előszavának igaza van: a filmhívő történészek az utolsó évtizedben maroknyi szektából bevett felekezetté léptek elő, s nemcsak számuk, de jelentőségük, befolyásuk is növekedett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az előttünk fekvő kiadvány: a kísérletekért ritkán síkra szálló Cambridge-i egyetemi kiadó hajlandó volt publicitást nyújtani e néhány éve még avantgarde témakörnek, s a viktoriánus politikatörténet jónevű kiadója, a londoni King's College tanára, Paul Smith vállalkozott rá, hogy kötetet szerkesszen a szerteágazó témakör sokféle szakértőjének írásai számára. De a szerzők névsora is rangos bizonyíték: az angol, francia és holland egyetemi tanárok, filmrendezők, levéltárvezetők tizenegy tanulmánya meggyőzően érvel a témakör nagykorúsága mellett.

Smith szélesen értelmezi film és történész kapcsolatát. Elemzi a filmet mint a történész – eddig eléggé elhanyagolt – forrásanyagát, részletesen foglalkozik a kötetben a filmnek a történészképzésben, az iskolai történelemtanításban és a történeti ismeretterjesztésben betölthető funkciójával, és számbaveszi a filmnek a legújabbkori történelemben játszott szerepét is, messzemenően kitágítva a „filmtörténet" hagyományos felfogását. A szerkesztő lényegében e hármas kapcsolat köré rendezi anyagát, külön tanulmányokat szentelve a filmarchiválás technikai és módszertani kérdéseinek is. Lehetőleg minden témakörben megszólaltat történészeket és filmszakembereket egyaránt, s igyekszik a két nézőpont közötti – lappangó vagy nagyonis nyilvánvaló – feszültségeket, konfliktusokat nyílt vita tárgyává tenni. A tanulmánygyűjtemény egyik legrokonszenvesebb – s egy akadémiai kiadvány által ritkán kínált – erénye éppen ez a szókimondó, kendőzetlen közelítés, mely a problémák felvetésében, a megoldásra tett javaslatokban, de még a hangvételben és a stílusban is megnyilatkozik. A tanulmánygyűjteménynek ez a módszertani s egyben intellektuális frissessége elsősorban nyilván a téma jellegéből fakad, de része lehet benne annak a szembeötlő örömnek is, mely a szerkesztőt és a szerzőket szakmájuk korszerűsödési lehetőségeinek láttán elfogta.

A történészek érdeklődése a film iránt nem mai keletű. Smith bevezető tanulmányából megtudjuk, hogy Göttingenben 1949 óta foglalkoznak a filmmel mint történelmi dokumentummal, 1953 óta az *Institut für den Wissenschaftlichen Film* (Tudományos Filmintézet) keretében működő *Referat für zeitgeschichtliche Filmforschung und Filmdokumentation* (Legújabbkori Filmkutatási és Filmdokumentációs Referatúra) elnevezésű kutatóhelyen. Angliában 1948-ban alakult meg a *British Universities Film Council* (Brit Egyetemi Filmtanács), az Egyesült Államokban pedig 1970-ben hívták életre a *Historians' Film Committee* (Történészek Filmbizottsága) nevű szervezetet. Tanulmánygyűjtemények, folyóiratok és – nem utolsósorban – kísérleti filmek sora jelzi történészek és filmesek kapcsolatainak erősödését. 1970-ben jelent meg a Smith kötetéig legjelentősebb publikáció e tárgyban, Günter Moltmann és Karl Reimers *Zeitgeschichte im Film- und Tondokument* (Kortörténet film- és hangdokumentumokban) című gyűjteménye. Az amerikai filmbizottság *Film and History* (Film és történelem), az angol *University Vision* (kb. Egyetemi látvány) címen folyóiratot jelentet meg, és tekintélyes a listája az oktatási vagy ismeretterjesztési céllal készített történelmi filmkísérleteknek is. 1976-ban tehát már bizonyos mértékű összegezésre, az eddigi tapasztalatok és viták feldolgozására is mód nyílt, ami Smith és munkatársai munkáját egyszerre könnyítette és nehezítette. A szerkesztői bevezetés – s az egész kötet – alapgondolata az, hogy a film csupán egyike a történeti kutatás és ismerettovábbítás lehetséges eszközeinek, melynek alkalmazásához azonban sajátos műveltségre van szükség: a történészeknek – Thorold Dickinson szavával – nemcsak írástudóknak *(literate)*, hanem „filmtudóknak" *(cinemate) is kell lenniük.*

Lisa Pontecorvo és Clive Coultass egy-egy írása foglalkozik a történeti filmdokumentumok gyűjtésének, archiválásának, tárolásának szervezeti és technikai kérdéseivel. Coultass – aki a londoni Imperial War Museum (Birodalmi Háborús Múzeum) filmtárának vezetőjeként a történelmi forrás-

értékű filmek tárolás-módszertanának elsőrendű szakértője – a romlékony filmnyersanyagok konzerválásának technológiai nehézségeitől kezdve az archiválás és a katalogizálás módszertani irényelvein és buktatóin át sorraveszi mostanában izmosodó szakmája minden fontosabb metodológiai kérdését.

Teoretikusabb igénnyel lép fel a következő fejezet két tanulmánya. William Hughes történész-professzor *és* filmelőadó az amerikai *Essex Community College*-ben, s mint ilyen a kevesek egyike, akik a film történelmi forrásértékéről hitelesen értekezhetnek. Igen kiterjedt anyag ismeretében finom elemzést ad a film sajátos *nyelvéről*, a filmen rögzített jelek dekódolásának és történész szemmel történő interpretálásának elveiről és szempontjairól. Külön foglalkozik a híradó- és dokumentumfilmek, illetve a játékfilmek történettudományi hasznosításának módszertanával. Az első kategóriát illetően több érdemi forrásértéket említ. A híradók és más filmdokumentációk jó, bár részleges forrásai az eseményeknek és hőseik sorsának. Híven tükrözik azt is, hogy mennyit láthatott ezekből az emberekből és eseményekből a közönség és így tájékoztatnak a filmet finanszírozó szervezetek motívumairól, „ideológiájáról". Lényeges értéke a dokumentumfilmeknek, hogy saját műfajuk történetéről, illetve egy-egy korszak kulturális összteljesítményéhez való viszonyukról is szolgáltatnak ismereteket. Tudósítanak a filmkészítők (rendezők, producerek, operatőrök) nézeteiről, gondolkodásmódjáról, szándékairól, s így nemcsak a filmesek, hanem egész értelmiségi rétegek beállítottságáról. Végezetül a filmek révén máshonnan aligha beszerezhető, igen értékes adalékokat nyerhetünk a filmcenzúra működéséről, s így a kormányzati hatalom birtokosainak szemléletmódjáról, az ellenfélként tekintett vagy veszélyként kezelt politikai és társadalmi kérdésekről. Hughes ezek után a játékfilmmel mint a tömegkultúra jellegzetes termékével foglalkozik, aminek révén az egykorú nézőközönség attitűdjeihez, leplezett – vagy nem is felismert – kulturális értékrendjéhez is közelebb juthatunk. Tanulságos Hughesnak a Hollywood-i filmiparról adott társadalom- és ideológiatörténeti értékelése is.

Hughes elméleti fejtegetéseit *Marc Ferro* egyetlen filmről készített, igen alapos elemzése példázza. A szerző (a párizsi École Pratique des Hautes Études tanára) az 1930-as évek reprezentatív szovjet játékfilmjét, a „Csapajev"-et veszi bonckés alá, s a filmalkotást mint az adott időszak szovjet társadalmának és ideológiájának jellemző termékét értelmezi.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a kötet harmadik fejezete, melyben Nicholas Pronay színvonalas tanulmányát közli a szerkesztő. A magyar származású kutató a Leeds-i Egyetem történelemtanára, s egyben régóta maga is aktív filmes. Egyik úttörője a film és történész közötti kapcsolat kiépítésének, melyhez tanulmányaival, kísérleti oktatófilmjeivel nagy mértékben hozzájárult. Itteni írása („A híradó: az aktualitás illúziója") tulajdonképpen a filmhíradó brit társadalomtörténete, a századfordulós kezdetektől egészen a televízió okozta pusztulásig. Ez a tanulmány kitűnő példaként szolgálhat arra is, hogyan lehet egy-egy filmműfajt mint érdemi történeti forrást hasznosítani. A komparatív közelítésű, igen széleskörű film- és írásos forrásanyagra épülő tanulmány nemcsak a – korszerű – filmtörténetnek, hanem a 20. századi brit politika- és társadalomtörténetének is nyeresége.

Erthető módon a kötet utolsó fejezete a legterjedelmesebb. Itt sorakoznak ugyanis a film és történelemtanítás, illetve film és ismeretterjesztés kapcsolatát tárgyaló cikkek. Smith minden iskolatípust sorravesz, az egyetemektől a „mindenki iskolájáig", a televízióig. Két témakörben párhuzamosan szólaltat meg filmrendezőt és történészt, evvel is hangsúlyozva e területek jelentőségét s az itt felbukkanó ellentmondásokat. A történészek által készített filmek problémáiról Rolf Schuursma Utrecht-i filmigazgató és John Grenville Birmingham-i történészprofesszor mondja el gondolatait. Az írásokból kitűnik, hogy az utóbbi években számos film készült kifejezetten történészek irányításával, a *British Inter-University History Film Consortium* (Brit Egyetemközi Történeti Filmkonzorcium) égisze alatt. Ezt a szervezetet 1967-ben hozta létre hátom egyetem (Leeds, Reading és Nottingham) történelem tanszéke, s az idők folyamán egy sor más brit felsőoktatási intézmény csatlakozott a kezdeményezéshez. Így születtek meg a kifejezetten felsőoktatási célt szolgáló filmösszeállítások, mint a *The Munich Crisis* (A müncheni válság, 1968), majd a *The End of Illusions: from Munich to Dunkirk* (Az illúzió vége: Münchentől Dunkerque-ig, 1970), a *The Spanish Civil War* (A spanyol polgárháború, 1973), az *Introduction to Palaeography* (Bevezetés a paleográfiába, 1974), a *The Winter War in its European Context* (A téli háború európai összefüggésben, 1974), vagy a *Neville Chamberlain* (1975). Az így elkészült alkotások a történészképzés módszerei integráns részévé váltak, sok esetben ellensúlyozva a verbális ismeretátadás sokat kárhoztatott egyoldalúságát. Elegyedik

bennük filmhíradó és szakmai kommentár, játékfilmrészlet és fényképsorozat, térképelemzés és hangdokumentum. Hangsúlyozom, hogy itt az egyetemi oktatóknak döntő szerep jut a filmek létrehozásában, amihez a technikai feltételeket is sok esetben maguk az egyetemek biztosítják, többé-kevésbé jól felszerelt audio-vizuális központjaik révén.

Szorosan kapcsolódik e témakörökhöz Arthur Marwick professzornak, az *Open University* tanárának írása, „A film az egyetemi oktatásban", melyet Bryan Haworth „Film az osztályban" című cikke követ. A történészképzés és az iskolai tanítás egyképpen szenved „az írott szó zsarnokságától" (Haworth) – ez a két történelemtanár egybehangzó véleménye, s ellenszerként minden szinten a filmek beépítését sürgetik az egyetemi és iskolai oktatás programjába. Haworth, aki a *Padgate College of Education* vezető történelemtanáraként közelről ismeri az angol iskolai történelemtanítás minden gondját-baját, a filmben hatékony eszközt lát a hagyományos (szóbeli) tanítási módszerekkel szemben intakt, vagy nehezen megközelíthető diákréteg történelmi érdeklődésének felszítására. Marwick professzor viszont éppen a leendő iskolai történelemtanárok „filmtudásának" kiépítése érdekében veszi szemügyre a filmek képzésmódszertani integrációjának lehetséges típusait.

A televíziós ismeretterjesztés égető – és milliókat érintő – metodikai problémáit veti fel a kötet utolsó két, egymásnak felelgető tanulmánya. Itt is történész (Donald Watt, a *London School of Economics* egyetemes történész professzora) és filmszakember (Jerry Kuehl, a londoni *Thames Television* producere) vitáznak egymással, s bár közös ügyért, a képszerű és mégis hiteles televíziós ismeretterjesztésért érvelnek, ki-ki a maga argumentumait sorakoztatja fel. Watt professzor csattanóan szellemes és éleselméjű vitacikke szerint a történész a tv-vel szemben számos oknál fogva érez fenntartásokat. A televíziós ismeretterjesztés, mondja, mindig képzett, de általában kicsit elavultan képzett és előítéletektől béklyózott szakemberek kezében van. Emellett a pénzügyi lehetőségek időbeli korlátokat is emelnek: nem jut elég idő az elmélyült munkához. Ritka dolog, hogy egy-egy történelmi filmsorozat forgatócsoportja huzamos ideig együttdolgozzék, s így a filmek készítésekor kimunkált *know-how* a csoport szétesésével együtt veszendőbe megy. A brit – és általában a nagyobb országokban működő – televíziós csatornák közötti verseny sokszor tudatosan lehetetlenné teszi egy-egy nagy fáradsággal készült film vagy sorozat eljuttatását a közönség egészéhez, melyet megoszt egy éppen azonos időpontra helyezett, vonzó műsor a másik csatornán. Súlyos gond a műsorok előre – és igen szűken – kiszabott ideje, amely „kényszerzubbonyba" bújtatja a feldolgozandó témákat, eredendően túlzott szelektálásra késztetve a filmeseket. A legsúlyosabb problémának azonban Watt professzor a közönség érdeklődési szintjének alábecsülését, a műsorok „olcsóságát" tekinti, amely „jóindulatával" csak kárt csinál. Itt veti fel a szerző a történeti tv-műsorok szakszerű kritikájának szinte teljes hiányát is: szerinte a mai tv-kritikus olyasmit kénytelen tenni, mintha egy komoly sajtóorgánum könyvrovatában ugyanaz a recenzens értékelné Churchill háborús emlékiratait, aki a Micimackót szokta ismertetni. Watt nagyon őszintén taglalja a történelmi tv-filmekben szakértőként közreműködő történészek nehéz helyzetét. Aki ugyanis ilyesmire „vetemedik", azt szakmai kollégái általában a film egészéért kárhoztatják, pedig a leggyakrabban alig-alig jut érdemleges szerep számára a program megvalósításában.

A televíziós szakma nevében Jerry Kuehl válaszol. A *The World at War* (A világ háborúban) című, hangos sikerű tv-sorozatának tapasztalatairól beszámolva megvilágítja a fentieket a producer oldaláról is. Mondanivalójának lényege, hogy a televíziónak a nem – vagy alig – olvasó emberek millióihoz kell eljuttatnia a történelmi ismereteket, *képi* eszközökkel, kevés kommentárral, a lényeg tömör összefogására és átadására törekedve. A televíziós történelemműsor nem történészekhez szól, érvel Kuehl, tehát nem a történelem szakemberei számára kell újat mondania. A nézők leveleiből, a közönségvisszhang jeleiből úgy ítéli meg, hogy a második világháborúról szóló sorozat a brit nézősereg legnagyobb része számára még a szakembertől bírált formájában is számos revelációt tartalmazott, így például azt, hogy a Szovjetunió milyen mértékű szerepet játszott a szövetségesek győzelmében (kevesen ismerték a szovjet emberveszteségek tényleges számadatait, a szovjet hadipotenciál reális dimenzióit, a Vörös Hadsereg valódi történeti szerepét stb.).

Nincs terünk rá, hogy bővebben szemlézzük e bizonyára nálunk is sokakat érintő vita érveit és ellenérveit. Talán mód lesz rá, hogy a kötet leginkább érdeklődésre számot tartó írásait magyarul is viszontlássuk előbb-utóbb, például egy mind esedékesebb módszertani tanulmánygyűjtmény lapjain. Ahol bizonyára szívesen olvasnánk néhányat a kötet jelentékeny bibliográfiájában felsorolt cikkek, tanulmányok közül is, melyek egy izgalmas jelenségkör mind kiterjedtebb irodalmának törzsanyagát

képezik. De addig is, míg erre lehetőség nyílik, hadd hívjam fel e kötetre kutatók és tanárok, archivisták és tévések, ismeretterjesztők és – *nézők* figyelmét. Mert bár Paul Smith tanulmánygyűjtése – ezt maga is tudja – nem helyettesíti a kérdéskör rendszeres módszertanát, mégis, e mindeddig rangtalan problémakör egyik első komoly összegzési kísérlete. A közreműködők nagy száma és sokféle érdeklődési köre miatt nem eléggé egységes, az egymást követő tanulmányokban sok az ismétlés, átfedés, közelítési módja helyenként zsurnalisztikai, szemhatárát túlzottan a brit tapasztalatokra szűkíti. De erénye a gyakorlatias szemlélet, a lapjain közölt számtalan érdekes és újszerű adat, szempont, elemzés, és a tudományosság igényét a tudományoskodással szembeni rokonszenves ellenérzéssel ötvöző felfogás. S ami számunkra különösen fontos: *minden* felvetett problémája a mi problémánk is.

Frank Tibor

DOKUMENTE ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
Herausgegeben von Wolfgang Ruge und Wolfgang Schumann

(Berlin, Deutscher Verlag der Wissenchaften, 1975. 1–4. füzet)

NÉMET TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMOK

Az NDK történészei népszerű jellegű dokumentumkiadásának újabb terméke a fenti című, nyolc füzetre tervezett sorozat, amelynek mindegyik darabja az 1917 és 1945 közötti időszak egy-egy periódusát világítja meg. Már megjelent az első négy füzet, s ezekről mihamarabb tudósítani szeretnénk a magyar olvasókat is.

E dokumentumgyűjtemények összeállítói azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy az egyes periódusokról a lehető legátfogóbb képet adják. A társadalmi fejlődés fő tendenciáit akarták dokumentálni; a közölt dokumentumokat a gazdasági, politikai és szellemi élet különböző területeiről válogatták össze.

Az egyes füzetek elején a tárgyalt periódust áttekintő tanulmány van. A – gyakran nem teljes terjedelemben közölt, regesztával ellátott – dokumentumok kronológiai sorrendbe vannak rendezve. A dokumentumok után fel van tüntetve a forrás, amely alapján a kiadók közlik. Már publikált dokumentumok esetében a könnyebb hozzáférhetőség kedvéért a legújabb és legteljesebb NDK-kiadványokat jelölik meg, amelyek egyúttal az eredeti forrásra is utalnak.

1917–1919

A bevezető tanulmányban a szerzők kiemelik, hogy a fenti időszakot elsősorban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a központi hatalmak veresége az első világháborúban, a Habsburg-birodalom felbomlása, a németországi novemberi forradalom és a Kommunista Internacionálé megalapítása határozza meg.

A világtörténelmi fejlődéssel párhuzamosan Németországban is megértek a feltételek a forradalomhoz. A forradalom feladata az volt, hogy az imperializmus és a militarizmus hatalmát megtörje és helyébe egy új, demokratikus államhatalmat építsen fel. A szociáldemokratáknak sikerült a munkásosztályra gyakorolt nagy befolyásukat megőrizni, de rendkívül érezhető volt egy forradalmi munkáspárt hiánya. Ezt a körülményt a forradalom ellenfelei igyekeztek kihasználni, megkezdődött a reakció előnyomulása. Bár végül megalakult a Német Kommunista Párt is, még nem rendelkezett olyan erővel és befolyással, hogy az ellenforradalom fegyveres támadásának ellen tudott volna állni. A forradalommal való véres leszámolással megnyílt az út a burzsoázia számára a polgári államhatalom megszilárdítására. Helyi méretű küzdelmek még a későbbiekben is folytak, de ezek már nem voltak képesek a kialakult helyzet megváltoztatására.

A novemberi forradalom nem érte el kitűzött célját, de mégis fontos eredménynek tekinthetjük, hogy a császári birodalom helyébe a weimari köztársaság polgári viszonyai léptek; hogy létrejött a munkásosztály forradalmi pártja és hogy a megtartott szociális és politikai vívmányok megkönnyítették a dolgozók harcának körülményeit.

Az első dokumentumok a forradalmi Oroszországból származnak (1., 2. dok.: felhívás „Oroszország polgáraihoz", a békéről szóló dekrétum) illetve a forradalom németországi visszhangját tükrözik (3–6. dok.: újságcikk. R. Luxemburg levele, Becher vers). A következő iratok a német reakció álláspontját mutatják a belpolitikai és az Oroszországgal kapcsolatos külpolitikai viszonyokat illetően (7–11. dok.: Hindenburg levelek, a breszt-litovszki béketárgyalásokról). A béketárgyalások körüli vitákat szemléltetik a 12, 14, 19-es dokumentumok, míg a munkásság fokozódó küzdelmeit mutatják be az 1918 tavaszán kelt 13, 15–18. iratok (Ebert és Scheidemann nyilatkozata, sztrájkkövetelések).

A német imperializmus a győztes orosz forradalom és a fenyegető belső helyzet ellenére sem adta fel szándékát nagyhatalmi állásának kiharcolását illetően (23, 26–29. dok.: hadicélok 1918-ban, Ballin tengernagy javaslata).

A legfontosabb esemény azonban mégis a forradalom volt, így a dokumentumok csaknem fele ebből az időből származik. A forradalom elindítói a kieli matrózok voltak. Példamutatásuk és felhívásuk nyomán (38. dok.) az ország nagyvárosaiban követték őket (39, 41. dok.: a stuttgarti munkás- és katonatanács követelései, a Spartacus csoport felhívása). A jobboldali szociáldemokraták (44. dok.: Fr. Ebert felhívása) és a kommunisták álláspontja (45. dok.: K. Liebnecht feltételei a kormányban való részvételhez) élesen különbözött egymástól. Az előbbiek a hadseregvezetéssel fenntartották a kapcsolatot (47. dok.: W. Groener vallomása), a császárság nem volt tovább tartható, de miniszterei hivatalban maradhattak (50. dok.: a népküldöttek tanácsának határozata).

A kommunisták harcának szervezése nagy erővel folyt (56–59. dok.: R. Luxemburg cikkei) és míg fontos döntéseket hoztak (67, 68, 71. dok.: a katonai parancsnoki hatalomról, a szocializálásról), a reakció már a fegyveres leszámolásra készült (61. dok.: Schleicher levele). A különböző árnyalatú polgári pártok újjáalakulásáról tanúskodnak választási felhívásaik (72, 76. dok.). Rendet és biztonságot követelnek, valamint leszámolást a forradalmi munkássággal (81, 82, 85. dok.: a birodalmi kormány felhívása, Noske felhívása).

A következő dokumentumok már a berlini és más vidékeken folyó végső harcokról adnak hírt (86, 89. dok: Rote Fahne újságcikk).

1919 márciusában Moszkvában megalakult a Kommunista Internacionálé, amelynek határozataival itt is találkozhatunk (95, 96, 98. dok.: határozat a megalakításról, irányelvek a KI számára). A dokumentumok sorát Lenin üdvözlő távirata zárja, amelyet a müncheni tanácsköztársaságnak küldött (103. dok.).

A függelékben időrendi táblázat foglalja össze a legfontosabb eseményeket, a parlamentben és a kormányban bekövetkezett változásokat, a népmegbízottak és az I. birodalmi tanácskongresszus küldötteinek összetételét, a nemzetgyűlési választások eredményét. A további tájékozódást statisztikai adatok és személynévmutató segíti.

1919–1923

A második füzet azokat az éveket fogja át, amelyek végén a forradalmi válság időszaka lezárul és a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásáról beszélhetünk.

A német kommunisták célja ekkor munkás-paraszt kormány alakítása volt. A reakció pedig arra törekedett, hogy a forradalom által megingatott hatalmát polgári-parlamentáris államhatalom kiépítésével újból megszilárdítsa, a forradalom demokratikus és szociális vívmányait felszámolja (5, 6. dok.: alkotmány, a nagyiparosok állásfoglalása az üzemi munkástanácsokról). A weimari alkotmány viszonylagos haladó voltát a polgári pártok és a szociáldemokraták parlamentáris illúziók keltésére használták (38. dok.: SPD program).

A versailles-i békeszerződés rögzítette az új erőviszonyokat, nem érintette viszont a militarizmus alapjait, ezért csak tüneti kezelést nyújtott (3, 4. dok.: a hadvezetés a német politikáról, részlet a szerződésből). A szélsőjobboldali erők már a Kapp-puccsal megkísérelték a katonai diktatúra megteremtését, amit csak a munkásosztály határozott fellépése akadályozott meg (10, 12, 13, 19. dok.: gazdasági vezetők levelei, munkásfelhívások).

A német nagyburzsoázia, hogy politikai elszigeteltségéből kitörjön, kénytelen volt nyílt szovjetellenességét feladva a rapallói egyezményt megkötni (43–45. dok.: a szerződésből, W. Pieck beszédéből, Wirth kancellár nyilatkozata). Ezzel párhuzamosan kísérletet tett az első világháború rá nézve hátrányos következményeinek megváltoztatására, ami a Ruhr-konfliktusban végződött (51, 54, 55. dok.: újságcikk, a KPD felhívása).

A KPD vezette általános sztrájk elsöpörte a Cuno-kormányt (59. dok.: KPD felhívás) és ebben a kritikus helyzetben alakult meg a „nagy koalíció", amely a monopolisták és a junkerek hatalmának fenntartását célozta (58, 60. dok.: Stresemann nyilatkozat és feljegyzés). 1923 őszén akut forradalmi válság alakult ki, amelyben a dolgozók ismét munkás-paraszt kormány alakítására törekedtek (62, 64. dok.: KPD felhívás, munkásszervezetek programja), a Stresemann-kormány pedig az egész erőszak-apparátust mozgósította az újabb forradalmi fellendülés elfojtására (65, 66. dok.: von Seeckt kormányprogramja, határozat a szászországi munkáskormányról); legfontosabb intézkedése a felhatalmazási törvény meghozatala volt (63. dok.).

A reakciós erők felülkerekedését elősegítette a jobboldali szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők magatartása, így a nagyburzsoázia megtalálhatta az érdekeinek megfelelő kivezető utat a forradalmi krízisből (68. dok.: von Seeckt rendelkezése).

1924–1929

A 20-as évek közepétől az 1929-es válságig tartó időszakot a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásával jellemezzük. Ez azt jelenti, hogy a világháborút lezáró békerendszer és a forradalmi mozgalmak apálya következtében időlegesen megszilárdult a burzsoázia uralma, de az imperializmus belső ellentmondásait nem oldották fel, csupán az ellentétek újabb kiéleződését tolták ki néhány évvel.

Ebben az időszakban lépett fel Németország nyíltan a versailles-i békerendszer megváltoztatásáért, saját nemzetközi egyenjogúságáért, amelyet elősegített a többi imperialista nagyhatalommal közös szovjetellenessége (3, 6, 8. dok.: Dawes-terv, Schacht a gyarmatosításról, a kormány a népszövetségi tagságról). Ebben az értelemben sikerként könyvelhették el a locarnoi konferencia eredményét (21–23. dok.: a konferencia dokumentumaiból). Ezzel párhuzamosan természetesen nem adták fel európai hegemón szándékaikat sem, sőt most láttak lehetőséget a kibontakozásra (11. dok.: Stresemann titkos emlékirata).

A relatív stabilizálódás anyagi fedezetét a háborús és inflációs nyereségek, de főleg az amerikai és részben angol finánctőke hatalmas kölcsönei biztosították (27, 30. dok.: gazdasági emlékiratok). A termelés és a tőke koncentrációja óriási lépésekkel haladt előre, a konszernek példátlan befolyásra tettek szert (39. dok.: újsághír az acéltröszt megalapításáról). A termelés kapitalista úton történő racionalizálásával és intenzitásának növelésével a kizsákmányolás jelentős növekedését érték el.

A munkásság ezekben az években is határozottan védte kivívott pozícióit és fellépett az egykori uralkodók vagyonának kártérítés nélküli kisajátításáért (31–33, 41. dok.: KPD-felhívások).

A 20-as évek közepén már jelentkezett a szándék a diktatórikus kormányzásra (40. dok.: Hindenburg beadványa), az évtized utolsó harmadában pedig már a fasiszták is megjelentek a politikai élet színpadán (Hitler memoranduma Kirdorfhoz – 49. dok.). Hiába vette fel – egyedül következetesen – a harcot a KPD a szélsőjobb ellen (46, 50, 53. dok.: KPD felhívások), a nyílt reakciós tervek egyre szaporodtak (54, 57. dok.: a Német Védegylet emlékirata Európa újjárendezéséről, Hugenberg cikk).

A jobboldali szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők megalkuvó álláspontja nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a viszonylagos nyugalom éveiben a német imperializmus és militarizmus újból felkészüljön agresszív terveinek végrehajtására (48, 61, 62. dok: SPD párthatározat), amelyhez a tőkés világ egyik legnagyobb hatalmának szövetségét is kereste (66. dok.: Hugenberg felhívása az USA-hoz).

1929–1933

A viszonylagos stabilitás éveire a pusztító válság időszaka következett. A gazdasági, majd politikai krízis leküzdésének fő formáját a válság terheinek áthárítása jelentette a dolgozók vállára, tömeges elbocsátásokkal, rövidített munkaidővel, a bérek, fizetések, szociális szolgáltatások radikális leépítésével és az adóterhek állandó fokozásával.

A belpolitikát a demokratikus jogok felszámolása, a militarizmus erősítése és a fasiszta terrorszervezetek támogatása jellemezte (7, 8, 10. dok.: rendelet a parlament feloszlatásáról, a Német Nemzeti Néppárt iratai az NSDAP-vel való együttműködésről, angol diplomata a nácik választási sikereiről). A gazdasági vezetők és a polgári politikusok már nyíltan szövetkeztek a szélsőjobboldali erőkkel és készültek hatalomra juttatni azokat (13, 14, 16. dok.: Hugenberg levele, közvéleménykutatás, Schleicher rendelete). A baloldal elleni harchoz támogatást kaptak a többi imperialista hatalomtól is (24. dok.: Lloyd-George nyilatkozata).

De nemcsak a haladó erőket, hanem a weimari köztársaságot is támadták, mint amely nem volt képes megoldani a német politikai és gazdasági élet központi problémáit. Ezért a gazdasági szervezetek és a monopolisták az NSDAP-t, illetve egy „erős embert" akartak az ország élén látni (27, 30. dok.: beadvány a birodalmi elnökhöz).

A jobboldali előretörés, de különösen az életkörülmények gyors romlása az értelmiséget és a középrétegek jelentős részét is rádöbbentette arra, hogy saját érdekében is a munkásosztály küzdelmét kell támogatnia. Az egyre erősödő reakcióval szemben csak a munkásosztály egységének helyreállításával lehetett volna eredményesen felvenni a küzdelmet, a szociáldemokrata vezetők azonban egyértelműen jobbra nyitottak (35, 44, 46, 47. dok.: SPD felhívás, Schacht levele Hitlerhez).

A porosz szociáldemokrata kormányt puccsal megdöntötték, de a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők még ekkor sem szegültek szembe a jobboldal nyílt támadásával (56. dok.: újságcikk). A politikai és gazdasági vezetők Hitlert további támogatásukról biztosították (62, 63, 73. dok.: Schacht levele Hitlerhez), a kormány pedig szükségrendeleteivel már a náci diktatúra bevezetését készítette elő (58, 65. dok.: a birodalmi elnök rendelete).

Ezzel egyidőben a nyugati nagyhatalmak úgy látták, hogy a belső változásokon keresztülment Németország kiérdemli a fegyverkezés terén az egyenjogúságot (76. dok.: az öthatalmi nyilatkozat). Mivel 1932 őszén a baloldal erőinek koncentrálásával komoly veszélybe sodorta az agresszív terveket, legfőképpen az ezekben érdekelt gazdasági vezetők látták szükségét Hitler azonnali hatalomra juttatásának (79. dok.: vallomás a nürnbergi perből). Az SDP még a hatalomátvétel után is elutasította az egységfrontba törmörülésre felszólító kommunista felhívást. Ezzel a szervezett munkásság hosszú időre elvesztette utolsó komoly esélyét is, hogy gátat vethessen az elkövetkező évek már akkor kirajzolódó borzalmainak.

Az utóbbi három füzet függelékében időrendi táblázatot, birodalmi elnöki, birodalmi gyűlési és országgyűlési (Landtag) választási eredményeket, valamint áttekintést a kormányváltozásokról, statisztikai adatokat és személynévmutatót találunk.

A fenti dokumentumkiadványokat lapozgatva arra gondolunk, hogy nagyon hasznos volna, ha a magyar történelem újabbkori dokumentumaiból mi is hasonló átfogó jellegű kiadványokat jelentetnénk meg.

Barabás László

JAHRBUCH DER HISTORISCHEN FORSCHUNG IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

(Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1974)

A tudományos kutatások tervezése és irányítása vagy legalábbis befolyásolása nemcsak hazánkban, hanem világszerte egyre inkább foglalkoztatja mind az erre hivatott szervezeteket, illetve vezetőit, mind pedig magát a szakközvéleményt. Különös gondokkal küzd ebben a tekintetben a történettudomány, ahol a kutatóhelyek nagy száma, egymástól való elszigeteltsége, nem utolsósorban pedig a kutatók igen gyakran és néha szinte szeszélyesen csapongó érdeklődése olyan mennyiségű és annyira szerteágazó témákat szül, hogy nemcsak a tervezés, de még a kidolgozás alatt levő problémák áttekintése is megoldhatatlan feladatnak tűnik. Ezért mind az általános információ, mind pedig a témák összehangolására irányuló törekvés szempontjából figyelemreméltó kezdeményezés a nyugatnémet történészek címben jelzett évkönyve.

Az előzményhez tartozik, hogy 1972-ben vezető történészek részvételével létrejött egy munkaközösség az egyetemeken kívüli kutató intézetek munkájának elősegítésére, amely az első feladatot a jelenlegi tudományos irányok, ill. kutatási témák felmérésében jelölte meg. Ennek eredményeképpen jött létre a szóbanforgó, 600 oldalas évkönyv a sokoldalú tájékoztatás, a különböző intézmények és kutatók közötti kooperáció elősegítése, továbbá a történeti kutatások, a történetírás tudományos jelentőségének és társadalmi hatékonyságának növelése céljából.

E célt a legfontosabb elvi és kutatási problémaköröket összefoglaló tanulmányok, valamint a kutatott vagy kutatásra kerülő témák részletes és igen precíz felsorolása szolgálja. Számunkra különösen az előbbiek a fontosak, hiszen ezek tartalmazzák a nyugatnémet történetírást leginkább

foglalkoztató kérdéseket és a kutatási irányokat is befolyásoló, hosszabb távra szóló kollektív munkákat.

A tanulmányok sorában első helyet foglal el és sok szempontból külön figyelmet érdemel Rudolf Vierhaus írása a nyugatnémet történelmi kutatások általános helyzetéről. A szerző a történetírás és a történetoktatás háttérbe szorításának tendenciája ellen veszi fel a küzdelmet, mivel ez a tendencia a Német Szövetségi Köztársaságban – amint erre már a könyv bevezető részei is utalnak – egyre inkább erősödik. Mindenekelőtt elveti azokat a nézeteket, amelyek szerint tulajdonképpen a történettudomány krízisérőI lenne itt szó, s az okot elsősorban a tudomány- és művelődéspolitikusok helytelen szemléletében keresi, azt állítva, hogy más országokban – Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban, vagy a Német Demokratikus Köztársaságban – ez a jelenség nem, vagy alig ismert. Megoldást tehát e szemlélet megváltozása hozhat, amely viszont a történettudomány nagy jelentőségű társadalmi funkciójának felismerésétől és a történettudományban végbemenő változásoktól függ. Talán felesleges rámutatni, hogy a szerző olyan problémákat feszeget, amelyek előttünk sem ismeretlenek, a történeti szemlélet oktatáson és népművelésen keresztüli erősítése nálunk is aktuális feladat.

Vierhaus tanulmánya a továbbiakban utal a nemzetközi méretekben folyó metodikai vitákra is és arra a következtetésre jut, hogy bár szükség van a történettudomány „metodikai átorientálására", ez azonban nem kérdőjelezheti meg magának a tudománynak a létjogosultságát. Vázolja azokat a főbb irányokat, amelyek felé a második világháború óta a nyugatnémet történetírás haladt, s a történelmi gondolkodás átalakulása terén a legnagyobb eredményt a komplexitás, közelebbről a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok előretörésében és a szellemtörténeti historizmus visszaszorulásában jelöli meg. Viszont kevesli azokat az eredményeket, amelyeket a nyugatnémet egyetemes történetírás ért el: az elhanyagolt kérdésekhez sorolja többek között a német külpolitika, továbbá Észak- és Dél-Amerika, Afrika, és általában a gyarmatok történetét.

A kritikát teljesen jogosnak érezzük, és azt is, hogy a szerző a hiányosság alapvető okait a német történelmi gondolkodás torz hagyományaiban keresi. Annál is inkább, mert a polgári történetírásnak hasonló jellemvonásai voltak a kelet-európai országokban, nem utolsósorban hazánkban is. Sajnos a tanulmány ezt a kérdést csupán futólag említi és nem elemzi sem a nemzeti bezárkózásra való hajlam, sem a szellemtörténetírás mélyebb társadalmi okait. Következésképpen a mai történetírás nehézségeit áthidalhatónak véli az új módszertani elvek alkalmazásával, a komplexitás és a komparatisztika nagyobb méretű érvényesítésével, nem látja, hogy akut ismeretelméleti válságról van szó, amely a „metodikai átorientálódással" elodázható ugyan, de meg nem oldható.

A többi tanulmány már inkább munkabeszámoló: részben a fontosabb vállalkozásokról. a nagy, többnyire nemzetközileg is ismert forráspublikációkról és más kiadványokról, részben pedig az utóbbi évek legfontosabb tudományos üléseiről szól.

Kronológiai sorrendben elsőként a mainzi akadémia ókortörténeti bizottságának a vállalkozását kell megemlítenünk, amely az antik rabszolgaság problémakörének szisztematikus feldolgozására (tehát ebben az esetben nem történeti források publikálására) irányul. A marxista történetírás eredményei – amint ezt a beszámoló is hangsúlyozza – nagymértékben hozzájárultak e feladat központba állításához. A megvalósítás sikereit számos jelentős munka – köztük néhány alapvető szovjet feldolgozás németül való kiadása – jelzi.

A forráskiadások sorában elsőnek említhetjük meg a Monumenta Germaniae Historica zsinatkiadását. A kiadási munkálatok már a múlt század végén elkezdődtek, de csak a 842-es évig jutottak el. Az utóbbi időben a 2. vatikáni zsinat újabb impulzust adott az egyháztörténeti források publikálásához nemcsak Németországban, hanem a világ más tájain is. A jelenlegi cél a 842 és 1059 közötti dokumentumok összegyűjtése és sajtó alá rendezése, területileg központba Németországot, a birodalmi Olaszországot, részben a nyugatfrank területeket állítva. Hasonlóképpen a német történetírás klasszikus forráskiadásai közé tartoznak a Bajor Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága által gondozott német Reichstag-akták is. A középkor, pontosabban a 14–16. század történetének feltárása szempontjából oly nagy fontosságú források kiadását még Leopold von Ranke kezdeményezte. S bár több mint 100 év múlt el azóta, az általa felállított program még ma sem valósult meg. Három sorozatban újabb és újabb kötetek látnak napvilágot, miközben elég lényegesen megváltoztak a források kiválogatásának a szempontjai. Kezdetben a birodalom egész történetének feldolgozásához akarván hozzájárulni, a válogatás sokkal szélesebb körű volt, mint az újabb sorozatban, amely már csak

a Reichstagokra koncentrál. Ez összefügg azzal, hogy míg kezdetben a német nemzeti egységtörekvésekkel kapcsolatos politikai koncepciók dominéltak, ma a kutatók arra is törekszenek, hogy a publikálásra kerülő Reichstag-akták a gazdaság- és társadalomtörténet számára messzemenően értékesíthetők legyenek.

A nagyobb munkák között a fentieken túlmenően képet kapunk a Max-Planck Intézet vállalkozásáról is, az európai magánjog története irodalmának és forrásanyagának összefoglaló feldolgozásáról. Az intézet három nagy kötet publikálását tervezi, amelyek közül az első az 1100–1500 közötti korszakot (ez a kötet 1973-ban már meg is jelent), a második az 1500-tól a francia forradalomig terjedő időszakot dolgozza fel, a harmadik pedig a 19. századot középpontba állítva az első világháborúig jut majd el. A nagyszabású munka bizonyára további ösztönzést ad az összehasonlító jogtörténet műveléséhez, s kitágítja ismereteinket ezen a meglehetősen elhanyagolt területen.

A Bonnban alapított újkori történelmi intézet (pontosabban: Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte) szintén egyetemes történeti jellegű forráskiadvány publikálásához fogott hozzá. Az újkori világtörténelem három nagy békekötésének részletes dokumentálásáról van szó: az 1648-as westfáliai béke, az 1815-ös bécsi kongresszus és az 1919/20-ban megkötött Párizs környéki békék anyagainak teljességre törekvő kiadásáról. Jelentősebb előrehaladás eddig ugyan csak az „Acta Pacis Westphalicae" sajtó alá rendezése terén történt, de ez önmagában véve is igen figyelemre méltó eredmény. Az 1962 és 1974 között megjelent hat kötet minden országban elismerést váltott ki a szakemberek körében, s bizonyára hasonló sikerre számíthat majd a közeljövőben kiadásra kerülő újabb 10 kötet is.

Végül a császári Németország (1871–1918) szociális és politikai struktúrájának alaposabb megismeréséhez fog hozzájárulni az állami szociálpolitika legfontosabb dokumentumainak, valamint a német Reichstag választási statisztikáinak a kiadása. Az előbbi a mainzi akadémia történeti bizottságának, az utóbbi pedig a parlamentarizmus és a politikai pártok Düsseldorfban működő történeti bizottságának a vállalkozása. A szociálpolitikai forrásgyűjtemény a munkáskérdést helyezi központba, a kronológiai sorrend alapján négy nagyobb részre bontva közli majd a szóban forgó dokumentumokat, és külön kötet foglalkozik Németország demográfiai, gazdasági és szociális struktúrájával.

Méreteiben kisebb, de nem kevésbé fontos vállalkozás a választási statisztikák kiadása. A kétkötetes munka első része a választási eredményeket ismerteti, de képet ad a lakosság számának, továbbá regionális és vallási megoszlásának alakulásáról is, végül közli a képviselők legfontosabb biográfiai adatait. A második rész, amely a „választási struktúrák" címet viseli, részletes áttekintést ad a választási manőverekről, egyezkedésekről, a pártokat főbb irányzatok szerint fogja össze, s tulajdonképpen a választók, a tömegek politikai akaratának trendvonalát próbálja megrajzolni. Részben ezt a célt szolgálja azoknak a változásoknak a vizsgálata is, amelyek 1867-től kezdve a választási körzeteken belül jöttek létre elsősorban a gyors iparosodás, urbanizálódás, s ezzel összefüggésben a lakosság keletről nyugat felé áramlása következtében.

Az évkönyv a továbbiakban – mint említettük – a legfontosabb tudományos tanácskozásokról számol be. A 12 ismertetésre kerülő konferencia, egy kivétellel, 1973-ban zajlott le, többnyire külföldi tudósok bevonására, aktív részvételére is sor került, s a vitára bocsátott témák a történettudomány fontos és aktuális problémáira vonatkoztak. Hírt kapunk – többek között – a nyugatnémet történészek és történelemtanárok Regensburgban megtartott közös konferenciájáról, amelyen a központi téma – Golo Mann előadása alapján – a történettudomány társadalmi szerepének problematikája volt. Tájékozódhatunk az 1848-as forradalom 125. évfordulójára rendezett előadássorozatról, a német munkásmozgalom korai szervezkedéseivel kapcsolatos nemzetközi szimpozionról, vagy arról a Rómában megtartott kollokviumról, amelynek témája a nemzetiszocialista és fasiszta külpolitika volt. Megvitatásra került több gazdaság-, illetve társadalomtörténeti problémakör is, így az ipari rendszer és politikai fejlődés a weimari köztársaságban, az iparosítás és „európai gazdaság", a szociális vezető rétegek a történelem különböző korszakaiban, végül a középkori összehasonlító várostörténet néhány kérdése.

Külön említést érdemel a szovjet és a nyugatnémet történészek 1973 októberében Mainzban megtartott tanácskozása. A konferencia a sajtóban is nagy visszhangot keltett, hiszen nemcsak tudományos, hanem politikai szempontból is jelentős eseménynek számított. Témája a kapitalizmuskori, 1861–1914 közötti Németország és Oroszország volt, s a résztvevők a két állam legkiemelkedőbb történész tudósai, a téma legismertebb szakemberei közül kerültek ki. A megbeszélések tárgyilagos,

nyugodt légkörben zajlottak le, s a tárgyilagosság jellemzi az azokról szóló jelentést is. Központban a két ország gazdasági fejlődésének és köztük levő gazdasági kapcsolatok alakulásának kérdései álltak, a politika-történetre csupán két nagyobb referátum tért ki. A vita után kiadott kommünikében mindkét fél elismerően nyilatkozott a tárgyalások eredményeiről és a további együttműködés fontosságát hangsúlyozta.

A nagyobb tudományos vállalkozásokról és a hazai, illetve nemzetközi kollokviumokról szóló beszámolókat értékes közlemények egészítik ki. Ezekből értesülhetünk a kutatási intézményekben bekövetkezett változásokról (jórészt a társadalomtörténeti szempontok igen erőteljes jelentkezése következtében módosították egyes kutatási központok korábbi profiljukat), nem utolsósorban pedig a Német Történészek Szövetségének (Verband des Historiker Deutschlands) elvi nyilatkozatairól, összefüggésben a történettudomány említett háttérbe szorításának tendenciájával.

Végül néhány szót kell ejtenünk arról a több mint ötezer témáról, amelyek feldolgozását a nem egyetemi kutató helyek az elkövetkező években célul tűzték ki. Részletesen tulajdonképpen nem érdemes és nem is lehetséges e témákat bemutatni, inkább csak az összeállítás fontosságára hívnánk fel a figyelmet. Ez ugyanis nemcsak a nyugatnémet történészek számára nyújt tájékoztatást, hanem más országok, így hazánk történészei számára is. Elsősorban azért, mert a legkülönbözőbb kutatási területekre – az eszmetörténeti, gazdaságtörténeti vagy egyetemes történeti kérdésekre csakúgy, mint az ókortól kezdve napjainkig terjedően a politika-történeti problémákra – vonatkozóan értékes áttekintést ad. Egyúttal azonban lehetővé teszi, vagy legalábbis megkönnyíti a kapcsolatok felvételét a rokontémákat kutató történészek között, s ez nemzetközileg is gyümölcsöző eredményeket hozhat. (A kutató helyek felsorolása az évkönyv befejező részében már csak ezért is igen hasznos.)

Sajnos azonban a nemzetközi méretű kooperáció lehetőségeit szűkíti az egyetemes történeti témák viszonylag csekély száma, s ezen belül az új- és legújabbkori kelet-délkelet-európai kutatások elhanyagoltsága. (Ugy tűnik, az említett bevezető tanulmánynak az egyetemes történeti vonatkozásban elmarasztaló kritikáját a témajegyzék teljes mértékben alátámasztja.) Egyedül Oroszországgal, illetve a Szovjetunióval kapcsolatban folyik számottevőbb kutatás, a 19–20. századi (1914-ig) Kelet-Európával mindössze hat téma foglalkozik, s ezek is csaknem kizárólag a lengyel kérdésre vonatkoznak. Az összesen 12 délkelet-európai téma jórészt Romániára és Görögországra vonatkozik, hazánk történetével egyik sem foglalkozik. Az 1914 utáni időszak esetében országonkénti tagolás szerint ismerhetjük meg ennek a térségnek a témáit is, de ez az összképet nem teszi kedvezőbbé. A legtöbb figyelemben – Lengyelországot is meghaladóan – Csehszlovákia részesül (főleg a két világháború közötti időszak), a többi országra csupán két–három téma esik. Magyarország egyetlen témával (a zsidókédés 1918–1945 között) szerepel.

Mindezek ellenére az Évkönyvben olyan munkát üdvözölhetünk, amely a Német Szövetségi Köztársaság határain túl is figyelmet érdemel, s ha folytatása nem marad el, rendszeres és sokoldalú – bár az egyetemek kimaradása miatt nem teljes – információt biztosít az egész ország történettudományának helyzetéről, problémáiról (nem utolsósorban a történelmi gondolkodásról), bizonyos területeken elősegítheti a nemzetközi kapcsolatteremtést, sőt együttműködést is, és ösztönzője lehet a tudományos vitáknak.

Tokody Gyula

STUDIA HISTORICA SLOVACA VIII

(Bratislava, Veda, 1975. 256 l.)

Az Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae c. idegen nyelvű folyóiratunkhoz hasonló, de évkönyvként megjelenő szlovák kiadvány VIII. kötetében az első tanulmányt *Miroslav Kropilák* írta: „Az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés – a csehszlovákiai nemzeti és demokratikus forradalom kezdete". Az 1944–48 közt lezajlott forradalmat három szakaszra bontja, a felkeléstől 1945 májusáig, az 1945-ös forradalmi év az októberi államosításokig, ill. attól 1948 februárjáig terjedő időszakokra, amikor a nemzeti forradalom szocialista forradalommá alakul át. A három szakaszból az elvi jellegű tanulmányban az első szakaszt tárgyalja, visszanyúlva előzményként az antifasiszta szlovák pártok 1943-as ún. karácsonyi egyezségéhez, amely létrehozta az illegális Szlovák Nemzeti Tanácsot és

megjelölte az antifasiszta harc feladatait. Az 1944. augusztus 29-én kitört Nemzeti Felkeléstől tekinti át az események fő vonalát, a Szlovák Nemzeti Tanács tevékenységét a felszabadított területeken, a helyi nemzeti bizottságok munkáját. Utal arra, hogy az agrárkérdés megoldásában a Nemzeti Tanács vezető pártja, a Szlovák Kommunista Párt hosszabb megfontolás után jutott arra az álláspontra, hogy a földet egészében a parasztok közt kell felosztani. A nemzetiségi kérdésben a Nemzeti Tanács elképzelése eltért az emigráns kormányétól, de a lakosságcsere elvét elfogadta, csak az adott időszakban még nem tudta megvalósítani. A szerző hangoztatja, hogy már az 1945 májusáig tartó első szakaszban a nép forradalmisága jelentős változásokra vezetett.

A középkori szlovák oklevelek nagy corpusának kiadását gondozó *Richard Marsina:* „A szlovákiai városok középkori történetéért" címen áttekintést ad a várostörténet forrásanyagáról, amely a 15. századig szinte kizárólag oklevelekből áll, a 15. században egészítik ezt ki egyéb jellegű források (számadások, összeírások), amelyek a fejlődés behatóbb vizsgálatát teszik lehetővé. A várostörténetet négy korszakra bontja. Az 1238-as első kiváltságlevelek előtti korszakról megállapítja, hogy legalább négy város (Pozsony, Nyitra, Trencsén és Selmecbánya) megléte biztos, és köztük piaccal rendelkező kisebb helységek hálózata alakult ki. A 13. század IV. Béla uralkodásától kezdve az első városi kiváltságlevelek korszaka, ezeket részletesen ismerteti és összeveti. A városi szervezet teljes kialakulása a 14. századra tehető, amikor még számos város kap kiváltságlevelet, általában persze olyan helységek, amelyek már korábban is léteztek. A német telepítésnek jelentős, de nem kizárólagos szerepet tulajdonít. Az utolsó korszak, a 15. század és a 16. század első negyede már azt mutatja, hogy a városok közt megerősödik a differenciálódás, elkülönülnek a szabad királyi városok és a bányavárosok az egyik oldalon, amelyek gazdasági erejük révén kivételes helyüket meg tudják tartani, és megnő a másik oldalon a kevesebb vagy éppen semmiféle kiváltsággal sem rendelkező mezővárosok száma. Természetesen nagy jelentőséget tulajdonít Zsigmond 1405-ös törvényének a városi fejlődésben. Befejezésül a városi lakosságon belül a németek mellett a szlovákok megjelenését is figyelemmel kíséri. Megállapítja, hogy a szó középkori értelmében nagy város egy sem volt Szlovákia területén. A nagy forrásanyagra és a kérdés nemzetközi (és természetesen magyar) szakirodalmára támaszkodó tanulmány igen hasznos, a további kutatási feladatokra is utaló szintézis. Kár, hogy – talán helyhiány miatt – a szlovákiai városfejlődést nem veti össze a történeti Magyarország egyéb területeinek a városi fejlődésével, hiszen különösen Buda, a dunántúli városok és az erdélyi városok fejlődésének együttes vizsgálata nyilván szélesebb távlatokat nyithatna.

Valerián Bystrický: „Az 1932-es Tardieu-terv a dunai országok gazdasági struktúrájáról és Csehszlovákia" című tanulmánya a cseh-szlovák külügyminisztérium anyagával bővíti a kérdés eddigi irodalmát. Részletesen ismerteti a terv előzményeit, a francia kezdeményezés körül kibontakozott diplomáciai tárgyalásokat, a kisantant állásfoglalását. Leszögezi, hogy a terv elsősorban a német és olasz ellenállás következtében nem valósult meg, Anglia sem támogatta egyértelműen, a kisantant országai elsősorban politikai szempontból foglaltak állást. Magyarország, mint a szerző is megállapítja, elfogadta a tervet.

Ladislav Suško: „A német politika Szlovákia és Kárpát-Ukrajna vonatkozásában az 1938-as szeptemberi válságtól Csehszlovákia feldarabolásáig 1939 márciusában" című tanulmányában az eddigi irodalom, kiadott forrásanyag (többek közt a magyar külügyminisztériumi kiadvány megfelelő kötete) és a csehszlovák külügyminisztériumi anyag alapján foglalja össze az eseményeket, lényegében véve a kárpát-ukrajnai kérdésre összpontosítja figyelmét, a szlovákiai eseményeket inkább csak mellékesen tárgyalja. A harmincas évek közepéig nyúl vissza az előzmények megértéséhez, jó képet ad a kárpát-ukrajnai irányzatokról, amelyek közül a csehszlovák kormány az oroszt támogatta, a csekély számú ukránt nem engedte érvényesülni. A lengyel és magyar revíziós tervek, a lengyel–magyar közös határ kérdése és egyéb, az utóbbi évek történeti irodalmában már tárgyalt kérdések kerülnek sorra, az érdekes éppen annak a bemutatása, hogyan viszonyultak a kárpát-ukrajnai irányzatok a változott helyzethez (a magyar párti irányzat kivételével mind a Csehszlovákiához való tartozás mellett foglalt állást, de ugyanakkor persze autonómiát is kívánt, a prágai kormány pedig nehezen tudta eldönteni, melyiket támogassa). A német politika messzemenően nem volt egyértelmű, a különböző német szervek eltérő politikát próbáltak folytatni, Hitler sokáig tartózkodott az állásfoglalástól, maga sem döntötte el, hogy rövid távon a csehszlovák megoldást fogadja-e el, vagy a nagyukrán tervek kiindulópontjának tegye meg a területet, vagy engedjen a magyar követeléseknek (bár ebben a vonatkozásban inkább elzárkózónak mutatkozott). A bécsi döntést megelőzően

Magyarországgal folytatott tárgyalasokon a kárpát-ukrajnai vezetők igyekeztek saját területi kérdéseiket a szlovákiaiaktól elkülönítve tárgyalni, mert attól féltek, hogy a szlovák kormány itt nagyobb engedményekre lesz hajlandó a fontos szlovákiai városok megmentése érdekében. 1939 januárjában és februárjában a német politika a szlovák szeparatizmust és az ukrán nacionalizmust támogatta (míg a bécsi döntés időpontjában, olasz kívánságoknak engedve, szinte egészében a magyar követeléseket fogadta el). A január 5–6-i Munkács-környéki, német és ukrán provokációra történt határincidens egyébként elmélyítette a prágai központi és a kárpát-ukrajnai kormány ellentéteit. Az autonóm szlovák kormányt végül Hitler rákényszerítette a függetlenség kimondására, Kárpát-Ukrajnát pedig átengedte Magyarországnak. Kár, hogy az egyébként elfogadható angol szövegben olykor érthetetlen hibák akadnak, Szudétanémet Párt helyett Szociáldemokrata Pártról van szó, s ezt még az olvasó helyesbíteni tudja, de ahol befejezetlen mondottakkal találkozik, nem tud mit tenni.

R. Potemra: „Az időszaki sajtó Szlovákiában mint történeti forrás" című terjedelmes tanulmánya nem egészen azt nyújtja ugyan, amit címe ígér, mert csak néhány sajtótermék esetében utal arra, milyen jellegű adatok találhatók bennük a szlováklakta terület korabeli történetére vonatkozólag, viszont hasznos áttekintést ad a Rákóczi-féle Mercurius Veridicustól kezdve a Szlovákia területén 1860-ig megjelent latin, német, magyar és szlovák nyelvű periodikákról, szerkesztőikről, nyomdáikról, politikai irányukról. Hangsúlyozza, hogy a pozsonyi magyar és német nyelvű sajtó összmagyarországi jelentőségű volt addig, amíg a rendi országgyűlés itt ülésezett, 1848-tól kezdve már provinciálissá vált. Az egyes sajtótermékeket egyértelműen a társadalmi haladás szempontjából értékeli. A német nyelven megírt tanulmány fordítása színvonalas, bár itt is akadnak hibák, hiszen pl. a szakember számára sem okvetlenül világos, hogy az „in Biblisch" elnevezéssel jelzett szlovák lapok a kralicei biblia ócseh nyelvén jelentek meg, amely az evangélikus szlovákoknál részben még Štúr nyelvi reformja és 1848 után is az irodalmi nyelv volt.

A kötet néhány könyvismertetést is közöl, és egy sajnos nagyon sommás, szinte csak a referátumok témáját jelző beszámolót a Szlovák Történelmi Társulat 1972. november 21–23-án Pöstyénben tartott konferenciájáról, amely a szlovákiai városok történeti fejlődésével és perspektíváival foglalkozott, számos külföldi, köztük magyar történész részvételével.

A Studia Historica Slovaca ezzel a kötetével is érdemben teljesíti funkcióját, a külföldi szakértők tájékoztatását a szlovák történetírás eredményeiről. Még sokkal eredményesebben tenné ezt, ha a fordítások valóban az illető nyelv mai stiláris szintjén állanának. De te fabula narratur –, mondhatja erre a magyar recenzens, hasonló jellegű hazai fordításaink ismeretében.

Niederhauser Emil

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

A. L. NAROCSNYICKIJ:

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉNEK ELMÉLETÉRŐL ÉS MÓDSZERTANÁRÓL

A történettudományon belül speciális terület a nemzetközi kapcsolatok története. A fejlődés során változott a nemzetközi kapcsolatok tényleges tartalma, sokat módosult a róla kialakult felfogás is. Idézi a szerző a szovjet tudomány álláspontját korunk nemzetközi kapcsolatainak fogalmáról. Eszerint a gazdasági, politikai, jogi, ideológiai, kulturális érintkezések és kapcsolatok összességéről van szó, amelyek népek, államok, államcsoportok, különböző intézmények, szervezetek között érvényesülnek. Mindegyik összetevőt társadalmi, történelmi meghatározottságában, az adott nemzetközi körülmények, a kor részeként kell elemezni, bekapcsolni a viszonyok összességébe. A történelmi, társadalmi meghatározottságában, az adott nemzetközi körülmények, a kor részeként kell elemezni, bekapcsolni a viszonyok összességébe. A történelmi, társadalmi meghatározottság vizsgálata során találhatjuk magunkat szemben pl. azzal a kérdéssel: milyen mértékben, milyen feltételek mellett tükrözheti az uralkodó osztályok érdekeit. Narocsnyickij szerint a 16–19. század során, amikor a burzsoázia még feltörekvő, haladó társadalmi erő volt, megtörténhetett az osztály- és népérdek viszonylagos, ideiglenes egybeesése. Sőt – a Napóleon elleni nemzeti mozgalmak alapján – nemesi földbirtokos rétegek is progresszív szerepet játszhattak egy-egy nép, nemzet történetében. Minden esetben érvényesült az uralkodó osztályok érdeke is, ezért viszonylagos az egybeesés, de bizonyos körülmények között a progresszív elemek domináltak, s ezért tükrözhette az elnyomó osztályok politikája, külpolitikája az egész nép érdekeit.

Minden történeti kor, társadalmi formáció nemzetközi kapcsolatai rendelkeznek sajátosságokkal. Szerzőnk szerint az antikvitás nemzetközi viszonyait az jellemezte, hogy az uralkodó osztályok érdekei voltak a szinte kizárólagos meghatározók. A középkorban a nemesség, a dinasztiák és az egyház érdekei képezték a nemzetközi kapcsolatok determináns tényezőit. Új helyzet állt elő a 16–18. század folyamán. Ekkortól beszélhetünk – elsősorban Európában – nagy, szuverén, központosított nemzetállamokról, soknemzetiségű birodalmakról. Ezek mint állandó és folytonos érintkező alakulatok, rendszert alkottak, amelyen belül szükségessé vált a kapcsolatok módjának szabályozása, s megtörténtek az első kísérletek a modern nemzetközi jog kodifikálására. A rendszeren belül hatalmi-politikai egyensúlyra törekedtek, s ennek érdekében hoztak létre katonai, politikai szövetségeket. Az abszolút monarchiák kora a 16–18. század. Ennek keretében az államérdek mint olyan önállósult, a nemesség szűken értelmezett érdeke háttérbe szorult.

A nemzetközi kapcsolatok összetevőinek új értékrendjét teremtette meg a felvilágosodás és a nagy francia forradalom. A nemzet, a forradalmi hazafiság, a felszabadító háború kategóriái kerültek előtérbe. A feltörekvő, majd hatalomra jutott burzsoázia azonban nemcsak a nemzet érdekeit sajátította ki. Szinte párhuzamosan jelentkezett a kozmopolita világpolgárság, kezdetben haladó társadalmi tartalommal, később az erős nemzetek burzsoáziájának (Anglia) ideológiájaként. Az 1870-es évekig terjedő időszakot – a kapitalizmus világrendszerré válásának korát – a burzsoá nemzetállam érdeke és a hagyományos dinasztikus politika kompromisszuma jellemezte. Ez utóbbi a Szent Szövetség révén érvényesült, amely a „rend", a legitimitás nevében lépett fel.

A nemzetközi kapcsolatok alakulását meghatározó különböző elvek a kérdés historiográfiájában is kimutathatók. A konzervatív nemesi-burzsoá – elsősorban német – iskola pl. az állami és nemzeti érdek egybeforrasztójaként mutatta be a porosz monarchiát. A liberális irányzatú iskolák vagy történelmi személyiségek és eszményeik meghatározó szerepét állították a középpontba, vagy a nemzeti szuverénitás eszméjét emelték ki vezérfonalként, de voltak, akik a nemzeti és a dinasztikus elv

dualizmusát tekintették a diplomáciai kapcsolatok determináns mozgatójának. Sok munka szerzője vállalkozott a gyarmatosítás igazolására, a fajelméletnek, ill. a geopolitikai elvnek nyitva utat a történetírásban. Az első világháborúhoz vezető diplomáciai lépések feldolgozásaiban a hatalmi-politikai egyensúly elve uralkodott el, több szerző kiemelt jelentőséget tulajdonított a hadseregnek, mint külpolitikát alakító erőnek. Nagy hatással voltak a külpolitikai törekvések alakulására – s ez a történeti irodalomban is tükröződött – a különböző „pán" ideológiák (pánszlávizmus, pángermán ideológia stb.). A meghatározó elvek – érdekek – sokszínűsége jellemezte tehát a polgári történetírást. A sokszínűség ellenére egy általános sajátossága is kialakult a polgári diplomáciatörténet-írásnak, amelyet az jellemzett, hogy a gazdasági-társadalmi és belpolitikai (tehát osztály) viszonyoktól függetlenül, elkülönítve rekonstruálták a nemzetközi kapcsolatok alakulását.

Ezzel polemizálva formálódott a marxista szemléletmód. A klasszikusok több írása elvileg és konkrétan leplezte le a burzsoá külpolitika elveit, a polgári diplomáciatörténet iskoláinak egyoldalúságát, az osztály-meghatározottság kategóriáját állítva a középpontba. A szociáldemokrata történetírók, a közvetlenül monopólium-ellenes J. A. Hobson említése után a cikk Lenin munkásságának vonatkozó konzekvenciáit részletezi. Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi viszonyok alakulását számos gazdasági, társadalmi, történelmi, politikai, ideológiai stb. tényező határozza meg, de nem véletlenszerűen, hanem strukturált rendszerként. A rendszer feltárása törvényszerűségek kimutatását teszi lehetővé, struktúrájának konkrét történeti ábrázolása pedig a nemzetközi kapcsolatok alakító tényezőinek adekvát bemutatását. Különös jelentőséget tulajdonít a szerző Lenin munkásságán belül a háborúk jellegéről szóló megállapításainak, a szocializmus-kapitalizmus együttéléséből fakadó nemzetközi helyzetben a szocialista külpolitika elvi megalapozásának. Ez utóbbi a szocializmus kivívott pozícióinak megvédését, a szocialista internacionalizmust és a békés egymás mellett élés elvét foglalta magába. Narocsnyickij hangsúlyozza, hogy a Szovjetuniónak létérdeke az elvi külpolitika folytatása, vitatja azokat a polgári álláspontokat, amelyek elmosnák a különbséget a tőkés nagyhatalmak ill. a Szovjetunió külpolitikája között. Rámutat, hogy a Szovjetunió csak annyiban ismeri el a cári orosz és a szovjet külpolitika folytonosságát, amennyiben ez a szocialista diplomácia elveivel összeegyeztethető, s nem geopolitikai tényezők határozzák meg az esetleges kontinuitást. A szovjet külpolitika 1939-ig terjedő időszakának elemzése után az 1945-ben kialakult új helyzet – a Szovjetunió megnövekedett nemzetközi súlya, a szocialista közösség létrejötte, a gyarmati rendszer felbomlása – lehetőségeit veszi számba a szerző. Új vonásként említi a szocialista országok közötti kapcsolatokat mint új típusú viszonyt. A megváltozott helyzet is igazolta a lenini külpolitikai elveket, lehetővé vált az elmélet fejlesztése is. De szükségessé is, mert a fejlett tőkés országok integrációs törekvései, a felszabadult országok útkeresése új színnel gazdagította a nemzetközi viszonyok eredőjét.

A szocializmus mint rendszer sikerei, a marxista tudomány eredményei a polgári iskolákra is hatást gyakoroltak. A hagyományos polgári diplomácia-történetírás mellett, a nemzetközi kapcsolatok alakulásának sok eredőjű jellegét hangsúlyozzák egyesek, objektív mozgató rugókat keresve. Cikkünk P. Renouvin és J.-B. Duroselle: Introduction à l'histoire des relations internationales (Párizs, 1964) c. munkáját említi ígéretes példaként. Ugyanakkor hivatkozik polgári munkákra, amelyek egy másik végletet tükröznek, irracionális tényezők determináns voltát vallják pl. a fasiszta német külpolitikában (G. Ritter: Die Dämonie der Macht. Stuttgart 1947). Utal polgári munkákra, amelyek a freudizmus ideológiájára alapozzák pl. a háborúk okainak feltárását. Végül megemlíti, hogy a matematizáló, modellizáló polgári kísérletek nem hoztak eredményt, a polgári historiográfia kiút-keresésének megnyilvánulásai maradtak csupán.

(Voproszi Isztorii. 1976. 2. sz. 64–85. l.) *M.*

L. I. GOLMAN:
ENGELS ÉS A TÖRTÉNETI MEGISMERÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A cikk jegyzetapparátusa arról tanúskodik, hogy a kérdésnek igen gazdag a szovjet és nemzetközi szakirodalma. Golman ezekből, ill. Engels műveiből merítve foglalja össze, hogyan járult hozzá a történelmi materializmus a marxista történetszemlélet kialakításához, mint azt „A német ideológia", az „Anti-Dühring", az 1892-ben megjelent „A szocializmus fejlődése az utópiától a

tudományig" c. írása és számos, kortársaihoz írott levele tanúsítja. Olyan problémák tisztázásában emeli ki a szerző Engels munkásságának jelentőségét, mint a történettudomány a tudományok rendszerében, vagy a történelmi igazság problémája. Ismeretelméleti megállapításaiban Engels mindig különös figyelmet szentelt a történetiség aspektusának. Fontosnak tartotta a történelem, mint társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai folyamatok összessége, és a történeti módszer, a történelem mint tudomány viszonyának, kapcsolatának és különbségének tisztázását. A társadalmi lét fejlődésének történeti vizsgálatánál a természeti feltételek, a földrajzi környezet jelentőségét is hangsúlyozta. Törvényszerűségeket keresett a társadalmi lét különböző formáinak kapcsolatában, ezek fejlődésében, a formák belső mozgásában. Ennek feltárását tekintette a történettudomány fő feladatának is, amit csak a történelmi materializmus, mint módszer segítségével oldhat meg.

Rámutatott a történelmi materializmus és a történettudomány, mint olyan, különbségeire. Előbbi a társadalom fejlődésének általános törvényszerűségeit foglalja magába, ezért kategóriái általánosítottak, absztraktak, az egyetemesség jegyeit viselik magukon. A történettudomány a társadalomfejlődés konkrét megnyilvánulásait elemzi, rendszerezi, a törvényszerűségek felismerésének igényével. Természetesen a törvényszerű a történelemben számtalan véletlenszerű jelenségen keresztül, igen bonyolult áttételek révén érvényesül, ami megnehezíti a kutató munkáját, s a helyes módszer (történelmi materializmus) fontosságára utal. Maguknak a folyamatoknak, az őket mozgató törvényszerűségeknek a kimutatásánál Engels gyakran megfogalmazta a társadalmi tudat, a társadalom szellemi arculata és a kiemelkedő személyiség ill. nézeteik, törekvéseik jelentőségét. Münzer, Luther, az 1848–49-es német események alakjai, Garibaldi, III. Napóleon, Bismarck általa megrajzolt portréi, a róluk írt értékelés iskolapéldáját adták a történelmi személyiségek beillesztésének a társadalmi, történelmi folyamatba. A történelmi fejlődés motorjának, az osztályharcnak a kérdését a történetkutatás alapproblémájának tekintette. Törvényszerűségeit, jelentőségét, következményeit, hatását és – amit szerzőnk különös hangsúllyal említ – menetének konkrét feltárását elengedhetetlen követelménynek tartotta.

A történettudomány tárgyának mint végtelen sok formában rejtőző, megjelenő törvényszerű folyamatok láncolatának az Engels által is megfogalmazott adekvát értelmezése – állapítja meg Golman – kizárja az események sztereotip leírását, mint módszert, de egyben a sematizálás lehetőségét is. Ebből a szempontból is fontos a történeti konkrét kategóriája, amelynek Engels is különös figyelmet szentelt. Tanúsítják ezt azok a jegyzethalmok, amelyeket írásaihoz – rendszerezve, koncepcióba építve, lényegüket megértve – felhasznált és olyan munkái, mint „A német parasztháború", „Forradalom és ellenforradalom Németországban", „A család, a magántulajdon és az állam eredete", valamint „Az erőszak szerepe a történelemben" stb. Foglalkozott Engels a történettudomány sajátosságaival. Szerzőnk a vonatkozó megállapítások közül kiemeli, hogy a történettudománynak folyamatok részei, mozzanatai alapján kell rekonstruálnia a történelmi folyamatokat. A forráskutatás kérdését érinti, hogy a különböző korok, problémakörök forrásbázisa igen egyenetlen. Ez kihatással van az alkalmazható módszerre. A történettudomány lényeges sajátosságának tekintette Engels – a tényleges folyamatok alapján –, hogy az események egyedi jellegűek, az ismétlődés igen viszonylagos, ritka, ami azt is jelenti, hogy a társadalomfejlődés általános törvényszerűségei mindig sajátos, egyedi konkrét eseményekben öltenek testet. A források egyenetlen volta, egyedisége bonyolulttá teszi a történeti megismerést, s azt eredményezi, hogy ritkán jutunk lezárt, végső igazságokhoz. A forrásbázis szüntelen bővülése, az elmélet és a módszer tökéletesedése gyakran átértékeléseket, újraértelmezést tesz szükségessé. Természetesen ez egyáltalán nem jelent agnoszticizmust, csupán a történeti megismerés folyamatos fejlődését mutatja.

A történettudomány nyersanyagának tekintett források kutatása, kritikai elemzése mellett a történeti megismerésben Engels fontos szerepet tulajdonított az analógiáknak, a komparatisztikának, a dialektika érvényesítésének, s a társadalmi folyamatok alternatív jellegének. A cikk befejező része azt taglalja, hogy Engels véleménye szerint mi a jelentősége a történettudomány eredményeinek az adott kor társadalmi tudata, s ezen keresztül tényleges folyamatainak átalakulásában.

(Voproszi Isztorii 1976. 3. sz. 91–110. l.) *M.*

N. I. MIRONYEC:
A SZÉPIRODALOM MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

Alcíme szerint a tanulmány a kérdés historiográfiáját ígéri áttekinteni, de tulajdonképpen ennél többet nyújt, módszertani problémákra irányítja a figyelmet. Abból indul ki, hogy a szépirodalmi alkotások a történelmi, társadalmi jelenségek, folyamatok sajátos tükröződését jelentik. Miután utal arra, hogy Marx és Engels milyen nagy jelentőséget tulajdonított Balzac műveinek mint történeti forrásnak, megállapítja, hogy Lenin és a szovjet filozófusok is foglalkoztak a problematikával a tudományos és művészi megismerés dialektikáját vizsgálva. A tudományos (történeti) megismerés akkor teljes, ha magába ötvözi a művészi elemeit, ez utóbbi viszont úgy hiteles, ha nem mond ellent a tudomány eredményeinek. A kérdéskörhöz sorolja L. V. Cserepnyin monográfiáját, amely az orosz irodalom klasszikusainak történetfelfogását rekonstruálta alkotásaik alapján (M. 1968), ukrán szakemberek munkáit, amelyek az ukrán forradalmi demokrata írók történelmi nézeteit elemezték, s M. V. Nyecskina érdekes kísérleteit, aki azt vizsgálta, milyen hatással vannak a szépirodalmi művek az olvasó világnézetére.

A szépirodalomnak, mint történeti forrásnak a kérdése először V. O. Kljucsevszkijnél szerepelt (Művei VII. és VIII. kötete, M. 1959). Figyelemre méltó V. I. Szemevszkij 1905-ben megjelent munkája, amely a jobbágyrendszer, az 1861-es reform ábrázolását boncolgatja Szaltikov-Scsedrin műveinek tükrében. Plehanov, az orosz társadalmi gondolkodás történetét taglaló írásaiban merített sokat az orosz klasszikusokból. A két világháború közötti időszakban – a marxista történetszemlélet kiforratlansága miatt is – nem fordítottak figyelmet a kérdés vizsgálatára. Lebecsülték az irodalmi alkotások történeti forrás szerepét. Kivételt képeztek azok az esetek – főként a 17. századig terjedő időszak –, amelyekre vonatkozóan más forrás nem állt rendelkezésre. M. N. Tyihomirov pl. az Igor Ének alapján tette teljesebbé a Kijevi Rusz-ról kialakított képet. Az új- és legújabbkori történelem vonatkozásában viszont – amelyhez bőséges „klasszikus" forrásanyag maradt fenn – nem tulajdonítottak jelentőséget a szépirodalmi alkotásoknak mint történeti forrásnak. Kivételt csupán M. V. Nyecskina tanulmánya jelentett, amely A. Sz. Gribojedov vígjátékát építette be forrásbázisába a dekabristák nézeteinek elterjedtségét vizsgálva.

Az 1950–1960-as évek fordulója hozott cikkünk témáját tekintve is változásokat. V. I. Sztrelszkij kijevi kutató tette meg ekkor az első lépéseket. A történetkutatásban azonban nehezen nyert polgárjogot az a szemlélet és metodika, amely a szépirodalmi alkotások forrásértékét elismerte. Ezt tanúsítja „Az új- és legújabb kor története" c. folyóiratban 1963-ban, s „Az SzKP történetének kérdései" c. periodika hasábjain ezzel szinkronban publikált polémia is. A vita résztvevői közül többen elutasították a szépirodalmi alkotások forrásként történő felhasználását az új- és legújabb kor, ill. a párttörténet vonatkozásában, voltak akik a társadalmi gondolkodás fejlődésének kutatásában elismerték a művészi megismerés produktumainak jelentőségét, és akadtak, akik a szépirodalom fogalmáról polemizáltak. Ez utóbbiaknak jelentett választ R. Sz. Mnuhina munkája, aki azokat a szépirodalmi műveket vonta be vizsgálódásaiba, amelyek nem törekedtek dokumentáltságra. A „tisztán" szépirodalmi alkotások, mint a művészi tükrözés eseményei, történelmi személyiségek, szociális csoportok pszichikai, szellemi, eszmei arculatának mélyebb megértését tehetik szerinte lehetővé. Szerzőnk is a teljesebb történeti kép szempontjából hangsúlyozza jelentőségüket, a konkrét források elsődlegességén túl.

A szépirodalmi alkotások elsődlegesen a kultúrtörténet forrásai, megjelenésük történelmi tény, tükrözik a szerző állásfoglalását a kor társadalmi kérdéseiről, témaválasztásukkal, az ábrázolás módjával stb. Egy-egy korszak életmódjáról, erkölcseiről, uralkodó szellemi áramlatairól mondhatnak igen sokat. A marxista történetírás eredményeit azért jellemezte sokáig a sematizmus, az életszerűség hiánya, mert ezt a forráscsoportot mellőzték. M. G. Pankratova megállapítására utal szerzőnk, aki szerint a szovjet történészek sokat írtak a parasztok mozgalmairól, földbirtokviszonyairól, földhasználatáról, de magáról a parasztról, életmódjáról, lelki alkatáról szinte semmit. Hasonló értelmű M. P. Kim megállapítása, aki szerint a szovjet ember arculatának bemutatására, formálódása összetevőire fordítottak kevés filgyelmet. Mironyec hangsúlyozza, hogy metodikailag is különbséget kell tenni a „tisztán" szépirodalmi alkotás és a dokumentumokat felhasználó, valamint az események szereplői által készített szépirodalmi igényű művek között. Az előbbi forrásértékét egyértelműen nagyra becsüli. Tolsztoj Háború és békéjét említi, amelyet az 1860-as évek kultúrtörténeti tényeként,

Toltsztoj nézeteinek tükreként s a 19. század eleji Oroszország korrajzaként is figyelembe kell venni. Ez utóbbi funkciója kapcsán mutat rá, hogy a szépirodalmi alkotás tehát az olasók történelmi nézeteit, adott korra vonatkozó ismereteit is befolyásolja. Igy kettős funkciója lehet. Egyrészt a kutató történész számára szolgálhat forrásul adott korszak rekonstruálásakor, másrészt a megismerés forrásaként is figyelembe kell venni, mint a korszak megismerésének egy igen fontos eszközét.

Ez a szépirodalmi mű mint történeti forrás újabb funkciója. Ismét csak a teljesebb, árnyalt történeti kép nevében hivatkozik a források komplex együttesére, amelyben a művészi tükrözés termékeinek is fontos szerepet szán. Különösen a történetszemléletnek mint a világnézet részének alakításában. Ezért is értékeli nagyra V. T. Pasuto monográfiáját, amely azt vizsgálta, hogyan tükröződik a középkori orosz történet a szovjet irodalomban. Természetesen az irodalmat, sőt magát a művészt történeti társadalmi meghatározottságában kell figyelembe venni. Másként tükrözik pl. a háború időszakát Szimonovnak az eseményekkel szinte szinkron publikált művei, s másként a közelmúltban megjelent alkotásai. A szépirodalmi mű történeti forrásként való felhasználásakor erre is tekintettel kell lenni. Befejezésül a művészi színvonalat és a pártosságot említi a szerző, ami emeli a művészi ábrázolások történeti forrásértékét.

(Isztorija SzSzSzR 1976. 1. sz. 125–141. l.) *M.*

V. V. GORBUNOV:

LENIN BIRÁLATA OROSZORSZÁG KULTURTÖRTÉNETI FEJLŐDÉSÉNEK MENSEVIK KONCEPCIÓJÁRÓL

A szerző tanulmányában – Lenin munkái és egyéb dokumentumok alapján – kísérletet tesz a mensevikek nézeteinek kritikai bemutatására a címben jelzett problémakörben. Ennek tárgyalását a szerző három módszertani kérdés köré csoportosítja. Megvizsgálja a történelmi fejlődés objektív és szubjektív tényezőinek összefüggését az oroszországi kultúra jelenségeinek területén, a mensevik nézetek vizsgálatán keresztül. Választ keres arra a kérdésre is, miképpen ítélték meg a mensevikek Oroszország gazdasági és politikai érettségét, az ország kulturális szintjét a szocialista forradalom feltételei szempontjából. Végül vizsgálja a szerző a forradalom mozgatóerőinek szerepét és jelentőségét a mensevik értelmezésben; eközben kitekint a kultúra-elmélet területére is.

A szerző a lenini kritika kiindulópontjául a mensevikek szemléletének az oroszországi gazdasági fejlődésre vonatkozó elemei elvetését tekinti. A gazdasági fejlődés „leküzdhetetlen" tényezőiről, a történelem „szilárd törvényeiről" kialakult mensevik koncepciók mechanikus determinizmusa, a forradalmi fejlődés szubjektív tényezőinek alábecsülése a munkásosztály és politikai pártja szerepének téves értelmezéséhez vezetett, amelynek szemléletes megnyilvánulása a politikai gyakorlatban a likvidátorság volt.

A mensevik elmélettel szemben az oroszországi kultúra fejlődését a konkrét történelmi talajon Lenin forradalom-elmélete ragadta meg. A vizsgálat során arra az eredményre jut a szerző, hogy ennek az elméleti fejlődésnek a csomópontja a szocialista forradalom egy vagy néhány nem feltétlenül magasan fejlett országban való győzelmének felismerése. Ezzel szemben a mensevik koncepció alapvonalát a „lázadó" és „barbár" Oroszország és a „kulturált" Nyugat vulgáris szembeállítása alkotta. A szocialista forradalom egy meghatározatlan kulturális szinthez való kötése nem volt új elem a mensevikek elméleti kelléktárában. A szerző itt utal a II. Internacionálé sémájának átvételére és hangsúlyozza a „német minta" kautskysta elméletének jelentős hatását. Gorbunov kiemeli azt a lenini gondolatot, amely síkra száll a kultúra színvonalának absztrakt felvetése ellen. A szerző továbbá kiemeli a mensevik ideológusok és Trockij nihilizmusát és kozmopolitizmusát az oroszországi kultúra fejlődésének megítélése terén. A szerző megjegyzi, hogy ez a megítélés nem vonatkozik valamennyi mensevik vezetőre, így pl. Plehanovra sem.

A szerző a mensevik és bolsevik szembenállásnak másik sarkpontját abban határozza meg, hogy az előbbiek az oroszországi politikai életben két tábort különböztettek meg: az önkényuralmat és a burzsoáziát az egész demokráciával együtt. A bolsevikok három fő tábort különböztettek meg, a liberális burzsoáziát és a munkásmozgalmat két szembenálló tábornak tekintették. Az osztályerő-

viszonyok vizsgálata a burzsoá-demokratikus forradalom feladatai körüli küzdelemmel párhuzamosan folyt. A mensevik koncepció ebben az összefüggésben a forradalom és a kultúra fejlődésének – mint írja a szerző – fő hordozóját a liberális burzsoáziában látta, a bolsevikok pedig a proletariátusban. A továbbiakban a szerző megvizsgálja a proletariátus és a kultúra kapcsolatának megítélésére vonatkozó mensevik nézeteket és kultúra-elméleti kijelentéseket. A „művelt társadalom", a liberális burzsoázia történelmi jövőjének helytelen megítélése a mensevikeket számos elméleti tévedéshez vezette nemcsak a munkásosztály és a kultúra kapcsolatának megítélésében, hanem a parasztság kultúrateremtő szerepének kérdésében is. Ez utóbbi probléma bemutatását a szerző a L. N. Tolsztojhoz való viszonyon keresztül illusztrálja, elsősorban Lenin és Trockij megítélésének szembeállításával.

A szerző cikkének befejező részében megvizsgálja Lenin „két-kultúra" elméletét, annak is azokat a vonásait, amelyek egyenes viták a mensevik elképzelésekkel. A szerző ennek kapcsán megjegyzi, hogy a mensevik elmélet „osztályfölötti" nézetei a kultúráról óhatatlanul szembekerülnek a proletár internacionalizmus lenini felfogásával. Az ilyen tendencia megjelenése a kultúra tisztán nemzeti keretek közötti zárt felfogása. A „nemzeti kultúra" polgári jelszavával szemben a bolsevikok a „demokratizmus és nemzetközi munkásmozgalom internacionalista kultúrája" jelszót helyezték. A szerző rámutat a kulturális-nemzeti autonómia problematikára is, amely a korabeli Oroszországban jelentős polémiák tárgya volt. Végezetül a szerző hangsúlyozza, hogy a marxisták a kultúra fejlődését mint egységes világtörténeti folyamatot fogják fel. Az Októberi Forradalom győzelmét úgy tekinti, mint a mensevik elméleti nézetek történelmi csődjét, noha e nézetek ma is gyakran megjelennek a történeti és elméleti irodalomban, ideológiai szempontból nézve, mint az opportunizmus valamilyen árnyalata.

(Voproszi Isztorii KPSzSz, 1975. 8. sz. 36–48. l.) *K.T.*

JEAN MONNIER:
A TÖRTÉNELEMTANÁROK KÉPZÉSE

Az utóbbi évtiezdekben bekövetkezett és az élet minden részére kiterjedő gyors változás természetszerűleg kihat az oktatás területére is, s számos korábban bevált, de már megmerevedett formát, módszert, célt tesz kérdésessé. Pedagógusokból, tudósokból és más szakterületek – így a pszichológia, szociológia, orvostudomány – szakembereiből álló bizottságok fáradoznak, mondhatni világszerte, a jövő oktatási modelljének megtervezésén, az általános iskolától az egyetemig terjedő oktatási lánc felépítésén. A francia iskolarendszer is olyan reformok megvalósítására vállalkozik, amelyek az oktatás hatékonysága növelésének, a feltörekvő új generációk elvárásainak, képességeinek jobban megfelelnek.

Jean Monnier cikke a felsőoktatás, az egyetemi képzés kérdését, az egyetemi tanárképzés és a másodfokú oktatás szoros kapcsolatát, ezen belül is a jövő történelemtanárainak modelljét vizsgálja. Miért tanítjuk a történelmet, mit kell oktatni a jövő tanárainak, milyen tanár felel meg a jövő ifjúságának – ezek azok a napirenden levő problémák, melyeket a szerző cikkében érint.

Monnier többször helyesen hangsúlyozza, hogy elsőként a másodfokú oktatás területén kell meghatározni az oktatás szerepét, ezen belül a történelemtanítás célját és tartalmát, s ennek ismeretében tervezni a tanárok felkészítésének tervét.

A francia pedagógusok egy része pesszimista, – a gyerekeket nem érdekli a történelem, a múlt helyett a jelen és jövő kérdései, főként a dolgok praktikus oldala ragadja meg őket – ezért egyesek a történelem oktatását egy bizonyos anyag elsajátítása helyett a „tanuljanak meg tanulni" nem felesleges, de leegyszerűsített elvére korlátozzák. A szerző leszögezi, hogy a történelemoktatás úgy felelhet meg feladatának, ha a radikális tartalmi megnyirbálás helyett inkább jól szelektál, ha a nagy folyamatok megrajzolásával, időbeli elhelyezésével egyidejűleg igyekszik az emlékezőtehetséget, az ítélőképességet, a kritikai érzéket finomítani, az etikai érzéket fejleszteni.

A „miért" után a „mit" kérdése az, mely a tananyag összeállítóinak és a tanároknak a legtöbb gondot okozza. Jean Monnier a gimnáziumi oktatásban a több tantárgy merev elkülönítése helyett a tananyag jobb koordinálását, az egyes osztályokban tanító tanárok együttműködését szorgalmazza, s hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a történelmet, a földrajzot és a polgári ismereteket egy tanár

tanítsa. Véleménye szerint a történelem oktatásának egyenlőnek kell lenni a „kultúra" tanításával. Ezzel tulajdonképpen már jelzi azt a nem kis elvárást, mellyel a jövő történelemtanárai felé fordul: tudományos igényű mesterségbeli tudást, általános kultúrérdeklődést s jó pedagógiai felkészültséget kíván tőlük.

Milyen formában felelhetne meg ennek az igénynek az egyetemi oktatási szisztéma? A szerző javasolja, hogy az érettségit követő első évben az egyetemi hallgatók összetett oktatásban részesüljenek: általános történelmi ismereteket sajátítsanak el, de ezzel egyidejűleg a földrajz, anyanyelv, filozófia és egy idegen nyelv is szerepeljen tanrendjükben. Ebben az évben sajátítanák el a történelem-kutatás és előadás módszereit: írásbeli értekezés, szövegmagyarázat, szóbeli expozé készítését. Ekkor dőlne el – pszichológiai tesztek, vizsgálatok során – a tanításra való alkalmasság is. A második és harmadik évben folyna az intenzív tudományos képzés, a negyedik év fő célkitűzése egy „mémoire", anyaggyűjtési, elemzési, levéltári kutatáson alapuló, szövegmagyarázattal ellátott munka elkészítése lenne. Az ötödik év elvégzése jogosítaná fel a hallgatót a gimnáziumi szaktanári cím elnyerésére. Az egyetemen az elméleti és gyakorlati képzés párhuzamosan folyna; míg az első években az elméleti képzés állna előtérben, addig az ötödik évben a gyakorlat venné át a szerepet. A gyakorló tanárokat orvosok, pszichológusok, szociológusok segítenék a tanulók képességeinek, életkori sajátosságainak megismerésében.

Monnier sem tekinti befejezettnek a tanárképzést az egyetem elvégzésével, s a Franciaországban még kevésbé népszerű – egy-egy megye pedagógusaira kiterjedő, lehetőleg szünidőben lebonyolított – továbbképzést sürget. E tanfolyamot annál inkább időszerűnek tartja, mivel az iskolák folyóirattal való ellátottsága, az iskolai könyvtárak szakkönyv-készlete nem kielégítő, s a tanárok – nemegyszer anyagi okok miatt – nem tudnak a hasznos könyvekhez hozzájutni. A kurzus egymás tapasztalatainak kicserélését, esetleg egy-egy vidék helytörténetének közös kutatását, feldolgozását eredményezhetné.

A szerző írásában számos, nálunk is aktuális problémára keresi a választ, a jövő pedagógus társadalmához magasra emelt mércével, a középszerűséget minden szinten elutasítva közelít. Annak csak örülhetünk, ha cikkében olyan módszerekre, jelenségekre is felhívja francia kollégái figyelmét, amelyeket Magyarországon már eredményesen sikerült megvalósítani.

(Revue Historique 1973/janvier–mars) Cs. Cs.

LUDOVIC DEMÉNY:

SZÉKELYEK AZ 1595-ÖS HAVASALFÖLDI FELSZABADITÓ HADJÁRATBAN

A szerző bevezetőül megállapítja: a fenti kérdéssel mind a magyar, mind a román, sőt a német történetírásban is foglalkoztak már, de nem önálló tanulmány vagy cikk formájában, hanem az Erdély és Havasalföld kapcsolatait tárgyaló század eleji munkákban, vagy a törökellenes hadjáratokat elemző művekben. A román történészek közül Bălcescunak Vitéz Mihály vajdáról szóló monográfiáját, Iorgának a forráspublikációit, a magyar történészek közül Kővári László (Erdély történelme, IV. köt., Pest 1863), Szabó Károly (Mihály vajda adománylevele a székelyeknek, Történelmi Tár, 1880, 789–791. l.), Szilágyi Sándor (Erdélyország történelme, I. köt. Pest, 1886), Szádeczky K. Lajos nevét, illetve műveit említi. Ez utóbbi, általa leginkább nagyra értékelt írásai a következők: Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893, A miriszlói ütközet című tanulmány a Hadtörténeti Közlemények 1893-as évfolyamában, A székely nemzet története és alkotmánya. Bp., 1927.

A fentiekből következik, hogy a tanulmány írója a kérdésre vonatkozó szétszórt források egybegyűjtésére vállalkozik, valamint arra, hogy a 16–17. század fordulóján tevékenykedő marosvásárhelyi krónikaírók, Baranyai Dersi Tamás, Borsos Tamás, gyulafehérvári káptalani levéltárnok, Szamosközi István információit értékelje.

Egy féloldalnyi terjedelemben a tanulmány foglalkozik a székelyek fontos határőri szerepével is. Ez Erdély keleti és délkeleti határának védelmét jelentette a keleti néptörzsek betörései ellen. Megemlíti sajátos politikai, közigazgatási és bírói szervezetüket is, amely egy bizonyos rétegnek, főként telepítésük idején, a 10–13. század folyamán, szabad paraszti jogot biztosított. Ez volt az ún. székely

szabadság, amely a következő századokban, a feudális osztályviszonyok fejlődése folyamán lassan megszűnt, illetve a jobbágyi sorba került közszékelyek tiltakozásokkal, felkelésekkel többször harcoltak visszaszerzéséért.

A címben említett havasalföldi hadjárat Báthori Zsigmond 1594-ben elindított törökellenes háborújának volt a része, amelybe Vitéz Mihály vajda is bekapcsolódott.

Amint az a mi történetírásunkban ismeretes, a nemesség a török elleni fegyverkezést nem támogatta, az erdélyi csapatok zömét a közszékelyek alkották, akik szabadságuk visszaszerzése reményében hajlandók voltak a fejedelmet támogatni. Harci moráljukat nagyra tartva, a szerző modernebb zsoldos haderővel egyenrangúnak tartja a székely haderőt. Véleménye szerint ez, valamint olcsóbb fenntartásuk volt az, amiért a fejedelem a székelyekre alapozta törökellenes hadseregét. És többek között az is, hogy az európai példából okult, ahol a zsoldosok ellátása, fegyelmezése az egyik legfőbb gond volt ebben az időben. Itt a zsoldosok az évről évre húzódó háborút már nem törökellenes hadjáratnak tekintették, hanem a zsákmányszerzés lehetőségének.

A székely csapatok a két fejedelem egyezsége alapján kerültek Havasalföldre. A források és az eddigi feldolgozások is meglepően nagy számú székely csapatról írnak. Boros Tamás 40 000 székelyről tesz említést, Szamosközi és Bethlen Farkas is ennyiről ír. A szerző szerint egy olyan rendkívüli évben, mint amilyen az 1595-ös volt, hadba lehetett hívni ennyi embert is, de ennek a hadnak csak valamivel több mint a fele, 20–24.000 ember kelt át a határon, és vett részt a havasalföldi hadjáratban.

A nagy számú seregtől azonban nemcsak a törökök, hanem a nemesek is megijedtek. Bennük még élénken élt 1514 emléke, amikor a kereszténység védelmére toborzott magyar paraszti hadak uraik ellen fordultak. A nemességet főleg a jobbággyá süllyedt székelyek nagyszámú jelentkezése nyugtalanította, valamint a fejedelemnek az a szándéka, hogy a fegyverforgatásban nem túl járatos jobbágyokat a háború művészetét jól ismerő olasz zsoldosokkal akarta katonává képeztetni.

A következőkben a szerző a Báthori Zsigmond által ígért székely szabadságlevél kérdésével foglalkozik. Ez az oklevél eredetiben eddig nem került elő, ezért a korábbi történeti munkákban sokan kétségbe vonták kiadását. Az újabb források, valamint Baranyai Decsi János latin nyelvű krónikája (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, XV. köt. 208–211. l.) alapján ma már senki sem vonja kétségbe létezését. Megemlíti továbbá, hogy a fenti latin nyelvű krónikában az oklevél szövege majdnem szóról-szóra szerepel. Ugyancsak a krónikából derül ki, hogy a diplomát Codlea-ban adták ki, 1595. szeptember 15-én. Ebben Mihály vajda felsorolta az oklevél kiadásának az okait, megemlítette azt a tényt, hogy a székelyek nagy része nem a szokásos módon jutott jobbágyi sorba (az 1562-es felkelésükkel maguk lettek jobbágyi soruk okozóivá), de figyelembe vette, hogy hasznos szolgálatot tettek neki, hogy hajlandók a kereszténység ellenségei ellen harcolni, és hogy inkább vállalják a fegyver viselését, mint a jobbágyi sorsot.

Ezért a fejedelem elhatározta, hogy 8 székben, köztük Maros, Udvarhely, Csik, Sepsi, Kézdi székekben, felszabadítja a jobbággyá lett székelyeket.

Az okirat 15 pontba foglalta a felszabadítás feltételeit. Ezek között szerepelt többek között az, hogy a felszabadított székelyek szükség szerint katonai szolgálatot kötelesek teljesíteni saját költségükön. A tisztek egy részét a fejedelem jelöli ki, a másik részét maguk választják meg. Azok a székely jobbágyok, akik nem vesznek részt a katonai hadműveletekben, nem fogják megkapni ezeket a szabadságjogokat.

A források szerint a székely jobbágyok nagy lehetőségnek tekintették ezt az okiratot szabadságuk visszanyerésére, ezért a toborzást is nagy szigorral szervezték meg, amelyet inkább kényszerű, mint önkéntes jelentkezésnek fogtak fel.

Báthori Zsigmond közel 30 000-re nőtt székely sereggel kelt át a Kárpátokon és Stoeneşti-nél egyesült Vitéz Mihály vajda seregével. A székelyek a Tîrgovişte-i vár bevételénél döntő szerepet játszottak. Elszántságuk, vakmerőségük és leleményességük révén szinte puszta kézzel harcoltak, vették be a törökök által megszállt várakat, és hozzájárultak ahhoz, hogy Havasalföld felszabaduljon a törökök alól. A tanulmány ezeknek a csatáknak a részletes leírásával fejeződik be.

Végül a szerző megjegyzi, hogy a nemesség nem méltányolta megfelelően vitézségüket, és a fejedelem az oklevélben tett ígéreteket nem tartotta be teljes mértékben.

(Revista de istorie, 1975. 4. sz. 495–515. l.) **B. E.**

ALEXANDRU DUȚU:

A DÉLKELET-EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS. EGY KULTURTÖRTÉNETI KÉRDÉS ÁTÉRTÉKELÉSE

A 17. században kezdődő és az egész 18. században uralkodó európai eszmeáramlat rövid jellemzését a szerző az utóbbi időben Nyugat-Európában megjelent néhány munka alapján végzi el. (Delio Cantimori: La periodizzaziona dell'età del Rinascimento, Georges Duby: Fondements d'un nouvel humanisme 1280–1440, Antoine Pelletier a civilizáció fogalmával foglalkozó írásai). A polgárság ideológiáját hangsúlyozó mozgalom kérdései közül foglalkozik a városok szerepével, az egyházi és világi kultúra hatásával.

A felvilágosodás ideológusai által hirdetett civilizáció elsősorban a városi környezetben élő emberek gondolkozását tükrözte, továbbá azt a polgárosodási folyamatot, amely a nyugat-európai társadalmak sajátosságai közé tartozott.

A délkelet-európai felvilágosodással kapcsolatban a szerző fontosnak tartja kiemelni azt a tényt, hogy nyugaton a világi és egyházi kultúra párhuzamosan fejlődött, egyenlő mértékben járult hozzá a társadalmi és politikai élet kialakításához. A nyugati kultúra egysége az, amely a szerző szerint itt szembetűnik. De ez elsősorban a felvilágosodást megelőző időszakra vonatkozik. A későbbiek folyamán ez az egység megbomlik.

A továbbiakban a szerző arról ír, hogy a felvilágosodás ideológiája átszőtte az emberek életmódját, viselkedését, gondolkodását. Egy másik jellemző dolog ebben a korban, hogy a délkelet-európai társadalmakban a szokások, a divat egy nyugati és egy keleti (ottomán) kulturális modell ütköző zónájába kerültek. Az intellektuális magatartás oldaláról vizsgálva a kérdést, a szerző két uralkodó irányzatot állapít meg a felvilágosodás korában. Az egyik a jelenkorból, tehát az akkori korból indult ki, a másik irányzat arra törekedett, hogy közös nevezőre hozza az eszmék történelmi eredményeit az emberről és világról alkotott különböző koncepciókkal.

Amint várható is volt, a szerző terjedelmesen foglalkozik a román felvilágosodás kérdésével is. A román felvilágosodás mozgalma véleménye szerint a címben jelzett problémának a mintapéldája is lehet, mert délkelet-, kelet-, közép-, és nyugat-európai elemeket tartalmaz. A másik megállapítása, hogy a román felvilágosodás mozgalma egységes volt, nem oszlott fel irányzatokra, annak ellenére, hogy a görög-katolikus egyház létrejötte egyik lehetőségét hordozta magában. Itt a szerző ún. erdélyi iskola irodalmi irányzatra gondol, amely a román nyelv tiszta latin eredetének hangoztatásával végeredményben az irodalmat a nyugat-európai kulturális modellbe akarta ágyazni.

Az erdélyi és a két román fejedelemségben élő gondolkodók között gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekben voltak véleménykülönbségek, de a romanizmus és a nyugati fejlődés eredményeinek elismerése kérdésében vallott egységes felfogásuk szülte új elemek szintézissé formálódtak a román kulturális mozgalomban. Ez a vélemény olvasható az 1972-ben kiadott „A román filozófia története" című munkában is. A mozgalomban főképpen a román szépirodalom vállalt figyelemre méltó szerepet.

A másik jelenség ebben az időszakban a nemzettel, a társadalommal foglalkozó írások megszaporodása, valamint a gondolkodás, a filozófia elvilágiasodása. A román fejedelemségekben a világi kultúra azonban nem olyan drámai módon jött létre mint nyugaton, ahol két antagonisztikus világnézet csapott össze. A románok lakta területeken az egyházi központok, a kolostorok támogatták a világiassá válás folyamatát. Részt vállaltak az új technikai eszközök népszerűsítéséből, terjesztették a babonákat megszüntető tudományos ismereteket.

Általában véve a román felvilágosodás kulturális modelljét a szerző sajátosnak tartja, mert a bizánci kultúra elemeit megőrizte; így nem lehet beszélni a „keleti hatás stagnálásáról" sem, hanem egy sokoldalú európai hatásról, amelyet a román kulturális modell magába szívott.

(Revistă de istorie, 1975. 7. sz. 1041–1057. l.) *B. E.*

JOHN T. ALEXANDER:

II. KATALIN, A PESTISJÁRVÁNY ÉS A MOSZKVAI IPAR PROBLÉMÁJA

A szerző – a kansasi egyetem oktatója – idevágó kutatásait a véletlen eredményének tartja. Leningrádban, a Szovjetunió Központi Levéltárában a szenátusi iratok tanulmányozása közben akadt rá II. Katalin egy 1771. szeptember 24-ről kelt, saját kézírású, titkosnak minősített feljegyzésére: „Itt adjuk szenátusunk tudtára, mint törvényt, amelyet ne tévesszenek szem elől, hogy minden nagyüzemet ki kell telepíteni Moszkva városából, s egyetlenegyet sem szabad otthagyni, az ottani kézműves műhelyeket kivéve. . ." Természetesen izgatta a rendkívüli előterjesztés magyarázata. Az egyik ok különben kézenfekvőnek tűnt: az irat a pestisjárványra vonatkozó levelezésből került elő (1770–1772). A járvány 1771. szeptember 15–17-én zavargásokhoz vezetett Moszkvában, amelyet csak komoly katonai erővel tudtak leverni. Az egyszerű kronológia is összekapcsolhatja e két tényezőt. Ugyanakkor az alaposabb magyarázat persze az elmélyültebb kutatást is szükségessé tette.

II. Katalin – uralmának kezdetétől – a „modern" Pétervárnak fogta pártját a „hagyományos" Moszkvával szemben. Ez utóbbit alig-alig látogatta meg, ilyenkor is csak rövid időre. Pedig a 16. század óta Moszkva a birodalom legnagyobb ipari és kereskedelmi központja, s ezen fővárosi rangjától való megfosztása sem változtatott. 1755 óta itt működött a birodalom egyetlen egyeteme, de ezen túl is nagy kulturális és társadalmi csomópontnak számított. Lakosságát az 1760-as években 200 ezerre becsülhetjük. - A város külső formái azonban nem tudtak lépést tartani a belső fejlődéssel. Alaprajzában tervszerűséget nem találhatunk, épületeinek javarésze fából készült, így igen gyakoriak voltak a tűzvészek. Nagyszámú volt a városi szegénység, hiába próbálkozott Katalin a koldulás felszámolásával. 1763-ban lett a város kormányzója gr. P. S. Szaltikov tábornok, akit a cárnő a város esztétikai és társadalmi rendezésével bízott meg.

Moszkva gyárai rendszertelenül, szétszórtan helyezkedtek el a város különböző pontjain. Méreteikben, típusaikban is különbözőek voltak. Számuk meghatározása nehéz, mert a kortársak nem tettek különbséget gyár (fabrika) és műhely (zavod) között. Mindenesetre Moszkvában működött az ország textilgyártásának harmada–fele. – A kor az állampolitika jelentős változását mutatja be az ipar iránt. Kezdetben az állami védelem monopolizált üzemeket emelt ki (bár ezek többsége továbbra is jobbágymunkát alkalmazott), ugyanakkor elősegítette a bérmunkával működő kisműhelyek fejlődését is. 1762-től a hivatalos politika viszont az ipari bérmunkát részesítette előnyben az alkalmazott jobbágymunkával szemben. Ez a törekvés része lett a monopóliumok és privilégiumok korlátozására, valamint a szélesebb gazdasági lehetőségek biztosítására irányuló tendenciának.

Mikor Katalin a nagyüzemek kitelepítéséről intézkedett, elsősorban a nagy textilüzemekre kellett gondolnia. Közülük a legnagyobb a Nagy posztó udvar (Bolsoj szukonnüj dvor) volt, amely másik üzemmel, némi bérmunka mellett Moszkva bejegyzett szolgaállapotú munkaerejének több mint felét foglalkoztatta. Ezen üzemek központi fekvésűek voltak a városon belül is. Környezetszennyező hatásuk ellen a tiltakozás már az 1760-as években megindult, eltávolításukra jónéhány olyan magánjavaslatot találhatunk, amely megelőzte Katalin rendelkezését. Indítékaik között szerepelt a nevezett üzemek mérhetetlen fafogyasztása is, ami a Moszkva környéki erdőket pusztította. Uj üzemek alapítását Moszkvában és Szentpétervárott ezért Katalin már 1762-ben megtiltotta. Mivel ez utóbbi rendelet eredeti példánya a cárnő feljegyzéseivel elveszett, indoklását csak találgathatjuk. A mai szovjet történetírás egyértelműen a városi proletariátus növekedésétől való félelemben találja meg a magyarázatot. Az amerikai szerző úgy véli, hogy Katalint más tényezők is ösztönözték: a tűzbiztonság, az élelmiszer- és faellátás javítása, egyéb gazdaságpolitikai, városrendezési elvek. Katalin gazdaságpolitikai elvei (többek között az 1767-i Nakaz kijelentései is ezt tanúsítják), általában a nagyüzemek ellen fordultak. A moszkvai nagyüzemeket szívesen cserélte volna fel kisvállalkozásokkal, műhelyekkel.

1770–72 között Moszkvát és környékét súlyos pestisjárvány sújtotta. Forrásaink szerint a járvány először a Nagy posztó udvarban öltött tömegméreteket. A korabeli orvosok feltárták, hogy a járványt a személyes érintkezés is terjeszti, így a textilgyár munkásait igyekeztek elszigetelni a város többi lakosától (karantént is állítottak fel számukra). A városban a járvány 1771 szeptemberében érte el tetőpontját, majd a fagyok hatására alábbhagyott. A kortársak úgy vélték, hogy a betegség a Törökországból hajón hozott gyapjúval érkezett a városba, s terjedéséért egyértelműen a textil-

munkásokat tették felelőssé. (A valóságban a középkori város szociális körülményei a manufaktúrák hatása nélkül is kedvezőbbek voltak bármely járvány terjedésére, mint a falvaké.) A városi közvélemény felkapta a kitelepítés gondolatát. Igy végül amikor a város hatóságai Katalint értesítették a felkelésről, a cárnő is az üzemek kitelepítése mellett döntött. Az üzemek tulajdonosai, a vállalkozók természetesen tiltakoztak a rendelkezés ellen, hivatkoztak azokra a veszteségekre, amelyeket a járvány következtében máris elszenvedtek, s úgy vélték, hogy a kisvárosokban nem tudnák üzemeltetni gyáraikat. A vállalatokat fejlődésükben valóban legalább egy évtizedre visszavetette a pestis, munkásaik közül sok pusztult el. A járvány elmúltával ugyan a kormánypolitikában érvényben maradt a kis kézművesműhelyek elsődleges támogatása, s Katalin is az új kisműhelyek létrehozását tekintette fő feladatának, végül mégis lemondott a nagyüzemek kitelepíttetéséről. Későbbi intézkedései sohasem hivatkoznak 1771-i kitelepítő rendelkezésére.

(The American Historical Review 1974. jun. 637–671.) *B. J.*

EDWARD A. WHITCOMB:

NAPÓLEON PREFEKTUSAI

A történettudomány mind a mai napig nem tárta fel kellőképpen Napóleon prefektusainak szerepét, holott a testület létrehozása egyike a császár legnagyobb jelentőségű adminisztratív eredményeinek. Hatása tartósnak bizonyult: a prefektusok 15 évig uralták az országot (1800–1814), felszámolták a forradalom eredményeit s megteremtették a modern Franciaország helyi adminisztrációját. Ennek ellenére még a nagy összefoglaló művek is csak néhány sort vagy bekezdést szentelnek nekik. A néhány meglévő prefektus-életrajz félrevezető, nem alkalmas az általánosításra. Pedig ilyen általánosítás is van, pl. a testület 1808/10 utáni hanyatlásáról. A szerző valójában erősen kérdésesnek tartja, hogyan lehet ilyen kevés adattal a prefektusi munka minőségét meghatározni. Jelen cikkében pedig, azon túl, hogy a testület összetételével kívánt foglalkozni, még ezt az állítást is cáfolni akarta.

Mindenekelőtt azt az Aulard óta általános nézetet kívánta megcáfolni, hogy a prefektusok többsége a forradalom mérsékeltjeiből került volna ki. Aulard is csak az elsőként kinevezett 97 prefektus 42%-ról tudta ezt bebizonyítani, akiknek nagyrésze azonban már a következő években elhagyta állását. (A testület fennállásának 15 éve alatt pedig 281 tagja volt.) Egyáltalán, a kor számtalan politikai árnyalatát figyelembe véve, nehéz megállapítani, kit tartsunk forradalmárnak – mondja a szerző. Napóleon prefektusai közül 30% tartozott az 1799-ig tartó időszak valamely nemzetgyűléséhez, de csa 22% a Thermidor előtti időszakéhoz. – Egy másik általánosan elterjedt szempont – milyen arányban szerepeltek a testületben volt rojalista emigránsok – igazának bizonyítása sajnos nehézségekbe ütközik. Egyes esetekben jelenlétük valóban kimutatható, de figyelembe kell vennünk, hogy az emigránsoknak nem mindegyike volt rojalista. Ugyanígy nem tekinthetünk annak mindenkit, aki Napóleon bukása után XVIII. Lajoshoz csatlakozott, hiszen a császár hatalmon maradása az ő hűségüket sem ingatta volna meg.

Származásukat tekintve: 110 prefektus az ancien régime alatt nemességet szerzett családokból került ki, 171 polgári eredetű volt. Egyetlen prefektus sem származott az alsóbb osztályokból (munkásság, parasztság). Bár a polgárok száma az egyre növekvő testületben nagyjából állandó maradt (70 körül), arányuk mégis csökkent. A nemesek száma ezzel szemben jócskán megnőtt (23-ról 53-ra), s arányuk is nőtt, hiszen ők kapták a birodalomhoz hódítással került területek új állásait. Ugyanakkor azonban az ország legfontosabb régi pozíciói is kezükbe kerülhettek (mint Párizs 1812-ben). A szerző ezzel cáfolni véli Tarlé azon állítását (amelyet számos francia kutató, így George Lefebre is átvett), hogy Napóleon uralma a polgárság érdekeit fejezte volna ki. Szerint e tény sokkal inkább azt igazolja, hogy a forradalom befejeződött, s Napóleon a forradalmi polgárságot kezdte összekovácsolni a régi rend nemességével. Erre utalna a különböző osztálybeliek munkájának harmonikus volta is. – Foglalkozásuk szerint a prefektusok harmada (32%) korábban az adminisztrációban dolgozott, s általában nem foglalkozott politikával. Ez a legnagyobb csoport egyébként közöttük. Utánuk 20%-kal a jogászok következnek, s csak 14% volt olyan politikus, aki korábban 5 évnél többet töltött politikai pályán. A prefektusok 12%-a a katonai pályáról került ki, a többiek (22%) egyháziak, tudósok,

üzletemberek, földbirtokosok stb. Az adminisztrációból átkerült személyek jelentőségét fokozza, hogy arányuk egyre nőtt, 15%-ról csaknem 50%-ra.

A prefektusokat (elenyésző kisebbség kivételével) nem születésük helyén nevezték ki. Akadt köztük külföldi is (12%, de olyan időben, mikor Napóleon idegen területeket is Franciaországhoz csatolt), ezzel szemben a prefektusok 2/3-a születési helyétől nem túl messze kapott megbízatást (tehát ahhoz nagyjából hasonló jellegű környezetben). Átlagéletkoruk 43–48 év (bár huszonévesek is akadtak közöttük), s ez nem nőtt az évek során. (Legmagasabb 1808–10 között volt, azután egyenesen csökkent!)

Végül a szerző azzal az elképzeléssel száll szembe, hogy a testület munkája hanyatlott volna. A történetírásban általában elterjedt nézetet kialakítói legfeljebb részlet-eredményekkel igazolták (1–2 forradalmár távozása s helyettesítése nemesekkel), s ezekből próbáltak általánosítani. Pedig más részletfeldolgozások (más területek vagy prefektusok történetét tárgyalva) nem tudnak erről az állítólagos hanyatlásról. S ha a prefektusok munkáját hivatali tapasztalatukkal próbáljuk mérni, ez az állítás nem is állhatja meg helyét, hiszen Napóleon uralma végén egyre több volt hivatalnok dolgozott e területen. Nem nőtt ezekben az években a prefektusok fluktuációja sem, de az állásukból elkerültek egyrésze amúgyis felfelé, magasabb pozícióba került. S végül: az 1810/14 között a testületbe bekerült új prefektusok olyan iskolázottsággal, előképzettséggel rendelkeztek, amely felülmúlta nemcsak a megelőző rövid napóleoni időszakot, hanem a 19. század későbbi időszakát is. Az érvek tehát nem a testület értékbeli hanyatlását, hanem éppen javulását látszanak mutatni.

A tanulmány értékét csak fokozza az alkalmazott kvalitatív módszer. A szerző hihetetlen szorgalommal gyűjtötte össze a prefektusok személyi adatait, hogy minden egyes állítását számokkal igazolhassa. Ugyanakkor persze cikke a módszer korlátaira is utal: a prefektusok származás szerinti, elkülönítése úgy látszik kevés arra, hogy annak alapján döntsünk a napóleoni rendszer alapvető tartalmáról.

(The American Historical Review. 1974. október, 1089–1118. l.) *B. J.*

GEORGHE NICOLAE CAZAN:

A ROMÁN–OSZTRÁK-MAGYAR GAZDASÁGI KAPCSOLATOK FEJLŐDÉSE (1878–1886)

A tanulmány tulajdonképpeni témája a román–osztrák-magyar vámháború, illetve annak előzményei.

A Románia és a Monarchia között 1875-ben megkötött kereskedelmi egyezmény egyike volt azon eseményeknek, amelyeket a függetlenné vált Románia sorra kötött meg a fejlettebb európai államokkal. Egyike s egyúttal modellje is volt ezeknek a kereskedelmi egyezményeknek, – a szerző szerint elsősorban azért, mert a Monarchiának voltak a legrégibb hagyományai és a legerősebb pozíciói a Romániával folytatott kereskedelemben.

Ez a modellül szolgáló, kölcsönös előnyöket ígérő kereskedelmi egyezmény, mint később kiderült, valójában csak a Monarchia számára volt előnyös. Az egyoldalú előnyök okát a szerző abban látja, hogy Románia iparilag fejletlenebb volt, mint a Monarchia; így ez az egyezmény nem segítette elő, hanem inkább hátráltatta a román gazdaság fejlődését. Főképpen azzal, hogy az osztrák-magyar ipar egyeduralomra tett szert a román piacon. De ezt a hátrányos helyzetet sem érezte volna meg annyira a román gazdaság, ha a Monarchia betartotta volna az egyezményben vállalt kötelezettségeit, – vélekedik a szerző.

1878-tól kezdve a három legfontosabb román termék importját erősen csökkentette az osztrák-magyar fél: a marhavészre való hivatkozással a minimálisra csökkentették előbb az élő marha, a sertés és végül a gabona importját Romániából, illetve felemelték ezek behozatali vámját.

A szerző szerint a román területen több helyen kitört marha- és sertésvész nem volt általános. A tanulmány azt igyekszik bizonyítani, hogy a szórványos állatjárványok csupán ürügyül szolgáltak a magyar birtokosoknak a romániai állat- és terménybehozatal versenyének teljes kikapcsolására.

A vámháborúnak a román gazdaságra gyakorolt hatásával kapcsolatban figyelembeveendő, hogy a román állatexport 90%-a ebben az időben a Monarchiába irányult. A Romániából Magyarországra

érkező élőállat-szállítmányok karanténba kerültek, amelynek költségeit a román exportőrökre hárították. A román kereskedők ezért többnyire minél hamarabb igyekeztek megszabadulni állataiktól, akár áron alul is. A magyar kereskedők az ily módon olcsó áron vett állatokat magas profittal adták tovább a bécsi vagy a németországi kereskedőknek.

Részletesen foglalkozik a tanulmány a vámháború mindkét országra gyakorolt belpolitikai hatásával is.

Amint közeledett a román–osztrák-magyar kereskedelmi egyezmény 1885-ös lejárata, úgy fokozódott körülötte a politikai hullámverés. Budapesten, kevés kivételtől eltekintve, a politikai körök és maga Andrássy Gyula is, az egyezményt károsnak tartotta Magyarország és főleg Erdély gazdaságára. Ausztriában viszont az érdekelt körök az egyezmény meghosszabbítása mellett foglaltak állást, mert nagy előnyöket biztosított az osztrák iparcikkek exportjának.

Romániában a közvélemény az egyezmény meghosszabbítása ellen volt: a kormány intézkedéseit szorgalmazta a román kisipari mesterségek és az ipar védelmére. Az egyezmény meghosszabbításának legnagyobb ellenzője Mihail Kogalniceanu volt.

Az egyezmény érvényességének utolsó évében a két szerződő fél külügyminisztériuma között több jegyzékváltásra került sor. Román részről az volt a cél, hogy az osztrák-magyar fél nyissa meg újra a határokat. Ezért a román kormány 1885 elejétől kezdve kísérleteket tett a kereskedelmi kapcsolatok megjavítására a Monarchiával. Az első jegyzékváltások nem hoztak semmilyen eredményt. A román fél ekkor arra figyelmeztetett, hogy a következmény a román–osztrák-magyar politikai kapcsolatok megromlása lehet. Erre mindössze annyi történt, hogy a sertésimport tilalmát részlegesen feloldották, s az állatorvosi igazolás mellett néhány helyen megindult az átvétel, a szarvasmarha import azonban továbbra is szünetelt. A román külügyminisztérium továbbra is az egyezmény felmondásával fenyegetőzött.

A Monarchiában az egész ügynek nem tulajdonítottak olyan fontosságot mint Romániában. A közös ügyek minisztériuma csak 1886 januárjában foglalkozott behatóbban a vámegyezmény kérdésével.

Az osztrák-magyar fél a kereskedelmi kérdést egyrészt általános gazdasági kapcsolatok ügyévé kívánta szélesíteni, s tárgyalni kívánt pl. a hajózás, a vasút kérdéseiről is, másrészt rendezni kívánta a konzuli jogok, bíráskodás stb. gyakorlásának ügyeit, amelynek gyökerei a török Portával elfogadtatott békeszerződésekhez, az ún. kapitulációkhoz nyúltak vissza Romániában is, hiszen annakidején a román fejedelemségek a porta vazallusai voltak. A román fél a „kapitulációk" ügyéről hallani sem akart; magát a kifejezést is, amelyet egyébként immár a konzuli jogokra vonatkoztatott értelemben használtak, erősen bántónak érezte. Az új román külügyminiszter, Ion Cimpineanu, az osztrák-magyar követségnek adott válaszában komplex gazdasági kérdésekről való tárgyalást ajánlott. Ugyanakkor nehezményezte, hogy az osztrák-magyar fél halogatja a kereskedelmi egyezményről szóló tárgyalások megkezdését.

1886 márciusában a vita arról folyt, hol legyenek a tárgyalások. A Monarchia részéről a legtöbbet Mayr gróf, a bukaresti követ foglalkozott az üggyel. Végül is abban állapodtak meg, hogy Bécsben kezdik a tárgyalásokat, majd Bukarestben folytatják.

A bécsi tárgyalásokon, amelyeken román részről az új külügyminiszter Pherekyde, és Grigore I. Chica vett részt, a Monarchia küldöttségét Szőgyényi gróf külügyminiszterhelyettes vezette. Az osztrák-magyar fél javasolta, hogy állítsanak fel az állatorvosokból álló bizottságot, amely megvizsgálná a romániai állategészségügyet. A román fél ezt elutasította, illetve az állatorvosokat csak mint magánembereket fogadta volna.

A tárgyalások második fordulóján Bukarestben, lényegében a legnagyobb kedvezmény elvéről folyt a vita, amelynek az osztrák fél érvényt kívánt volna szerezni a kereskedelmi egyezményben. A román fél az osztrák-magyar árucikkek egy részére volt csak hajlandó alkalmazni a legnagyobb kedvezmény elvét, és vámcsökkentést kért az osztrák-magyar féltől.

1886. május 12-én a tárgyalások megszakadtak.

A tulajdonképpeni vámháború csak ezután kezdődött. A Monarchia az 1882-es vámtörvény III. cikkelye alapján 30%-os többletvámot vetett ki a Romániából behozott árukra, így a gabonafélékre, állatokra, nyersbőrökre, vajra, húsra, húskészítményekre, gyapjúra, kenderre, lenre. A rendelkezések egy másik része lehetetlenné tette a román átmenő kereskedelmet is. Válaszul a román kormány

hasonló intézkedéseket hozott, és ugyanakkor az angol, német, belga, francia és olasz piacok felé keresett utat.

1893-ig tartott ez a vámháború, amikor sikerült megkötni az újabb egyezményt.

A szerző végül a román–osztrák-magyar kereskedelmi kapcsolatokról a következő értékelést adja: „Annak ellenére, hogy Románia és Ausztria-Magyarország között a gazdasági kapcsolatok kedvezőtlenül alakultak az 1886–1893-as években, a politikai kapcsolatok az 1883-as szerződés szerint alakultak, amelyet 1888-ban automatikusan meghosszabbítottak és 1892-ben megújítottak. Ez azt bizonyítja, hogy a román kormányok részére a Monarchia politikai-katonai oltalma fontosabb volt ebben az időszakban, mint az osztrák-magyar piac."

(Revista de istorie 1975. 3. sz. 365–385. l.) *B. E.*

RENÉ GIRAULT:

A BALKÁN-ÁLLAMOK ÉS A FRANCIA–OROSZ KAPCSOLATOK ALAKULÁSA 1912-BEN

René Girault cikke az első világháborút megelőző időszak egyik fontos diplomáciai problémáját vizsgálja. A szerző célja, hogy a történészek figyelmét a szerinte nem eléggé megvilágított periódusra irányítsa. Részletesen elemzi azt a folyamatot, amely során a francia külpolitika képviselői orosz befolyásra, illetve az orosz szövetség megtartása érdekében a balkáni status quo minden áron való fenntartásától annak feladásáig, ugyanakkor az antanton belüli pozícióik megerősítéséig eljutnak. 1912 június elejére e folyamat betetőződése végső soron a francia politika minőségi változását eredményezte. A fordulat lezajlását egyértelműen mutatja az a tény, hogy míg 1908-ban a boszniai-hercegovinai konfliktus idején a francia politika Oroszország támogatása helyett kitér a válaszadás elől, addig 1912-ben már nem helyezkedik szembe keleti szövetségese érdekeivel.

A cikk írója első lépésként Franciaország balkáni gazdasági érdekeltségét vizsgálja és megállapítja, hogy a félsziget kereskedelmi szempontból nem túl számottevő, a tőkekivitel oldaláról nézve azonban nem elhanyagolható jelentőséggel bírt a franciák számára. (A kialakult gazdasági kapcsolatokat a kereskedelmi folyamatok struktúrájáról készített táblázat segítségével érzékelteti és az így kialakított képet, az orosz–török és francia kereskedelmi viszonnyal hasonlítja össze.) Következésképpen a szerző megállapítja, hogy a fiatal balkáni államokkal kialakult gazdasági kapcsolatok a politikusokat sem hagyhatták ugyan közömbösen, de nem – az általa közepes mértékűnek tartott – gazdasági érdekeltség befolyásolta az állami elhatározásokat. Sőt kezdetben éppen a kormányszintű döntésekkel ellentétes gazdasági mozgással találkozik és egyetért Dumaine franciaországi bécsi követ kijelentésével, mely szerint az üzletemberek, főleg a bankárok „felette állnak a politikai szempontoknak".

Nem a gazdasági érdek vezette tehát külpolitikai álláspontjuk megváltoztatására a franciákat. Vajon milyen magasabb szempontnak eleget téve határoztak így, a Balkán-félsziget által felvetett problémák hogyan alakítják a francia–orosz kapcsolatot 1912-ben? – ezek azok a kérdések, amelyek megválaszolására a cikkíró vállalkozik.

Kiemeli, hogy a kezdeményező szerepet az orosz diplomácia játszotta. 1911 vége felé Oroszország igyekszik magát minden oldalról biztosítani, hogy a számára elsődleges kérdést – a tengerszorosok megszerzését – dűlőre vihesse. Franciaország azonban még ekkor is elzárkózik e politika támogatásától. A második orosz kísérletre 1912 február közepén kerül sor. A tengerszorosok kérdését megkerülve, a török problémára irányítják a közös tárgyalásokat. Franciaországnak – ellentétben a cári birodalommal – Törökország további gyengülése, elsősorban az ott lévő gazdasági érdekeltsége miatt, nem érdeke. Emellett Ő ellenfelét, Németországot szem előtt tartva, egy orosz–osztrák háborúba sem akar idő előtt belekeveredni. Ilyen körülmények között jön létre, orosz támogatással, a szerb–bolgár szerződés, mely franciaországi fogadtatásának érzékeltetésére a szerző nagyobb teret szentel. Girault véleménye szerint a franciák e megállapodás létrejöttében nem játszottak aktív szerepet, mert annak célkitűzése, a status quo megváltoztatása a Balkánon, nem esett egybe elképzelésükkel. A franciáknak előbb-utóbb be kellett látniok, hogy az európai változások

egyértelműen a tömb-politikához vezetnek. E felismerést tükrözi, hogy 1912 júniusában Poincaré az e térségre francia részről kimondani szándékozott pártatlanság, érdeknélküliség elvét sem Oroszországgal, sem Angliával nem tudja elfogadtatni. Ez arra kényszeríti, hogy egy fontosabb cél, az antant szövetség fenntartása érdekében, a kevésbé súlyos kérdésben engedményt tegyen.

A „mozdulatlanság" politikájának feladatát mutatja az a tény is, hogy márciusban a francia kormány még elzárkózik a Bulgáriának adandó nagyobb kölcsöntől, júniusban azonban már nem emel szót a folyósítandó 25 millió frankos tétel ellen. Hamarosan, egy Németország elleni háború eshetőségével számolva, Franciaország számára sem tűnik közömbösnek a francia kölcsönnel támogatott Szerbia közeledése Bulgáriához.

Megtörtént tehát az a változás, melyben a tisztán nemzeti érdekeket szem előtt tartó politikai elgondolások helyére az elsőrendű szempontot – a Németország elleni összefogást – jobban szolgáló, ugyanakkor francia részről a kevésbé fontos kérdésben elkerülhetetlen kompromisszummal együttjáró, tömbpolitika került. A franciák számára az átállást megkönnyítették és az utólagos politikai változást szolgálták a már meglévő gazdasági relációk.

René Girault kitűzött feladatát, az első világháború előzményei egy fontos kérdésének részletes elemzését, elvégezte. Témája azonban még számos megválaszolatlan kérdést vet fel, hiszen egy állami szintű döntés meghozatalához több mozzanat, csoport- és államérdek járul hozzá, s ezek kutatása (pl. francia politikusok és katonai vezetők, politikusok és a sajtó, francia politika és az orosz sajtó viszonya), főként pedig – mint ahogy azt a szerző is hangsúlyozza – a politikai elhatározást determináló belső gazdasági, szociális, ideológiai háttér mélyebb elemzése még nem kielégítő.

(Revue Historique, 1975/janvier–mars) *Cs. Cs.*

GEORGE W. EGERTON:

LLOYD GEORGE KORMÁNYA ÉS A NÉPSZÖVETSÉG LÉTREHOZÁSA

1919-ben a párizsi békekonferencián alakultak ki a világ első nagy nemzetközi béke-, biztonsági és együttműködési szervezetének körvonalai. Fél évszázad távlatából a Népszövetség létrehozását elsősorban az angol–amerikai liberalizmus kezdeményezésére vezethetjük vissza, amely így próbált védekezni a világháború és a világforradalom kettős kihívásával szemben. Az amerikai oldal s különösen Wilson elnök szerepét a történetírás már nagyjából feltárta. Az angol fél tevékenységének vizsgálata azonban mindeddig csak részleteredményekre vezetett, s nem szüntette meg azt a bizonytalanságot, amely Lloyd George és koalíciós kormányának szerepét körülveszi. Ez utóbbinak feltárására vállalkozott ismertetendő cikkében a szerző, a vancouveri egyetem (Kanada) oktatója.

Az antant országokban a szövetség-tervezetek már az első világháború folyamán megfogalmazódtak. Angliában több radikális és liberális csoportosulás (Bryce csoport, Fabiánusok, Népszövetség társaság) foglalkozott a jövendő háború megakadályozásának lehetőségével, s javasolta, hogy a békeszerető államok alakítsanak nemzetközi szervezetet e célból. Amivel túljutottak a háború előtti békemozgalmak tervezgetésein, az a béke megszegője ellen végrehajtandó fegyveres fellépés szükségességének elismerése volt. A világháború ugyanis bebizonyítani látszott, hogy a nemzetközi megegyezéseknek csakis az erő felhasználásával lehet érvényt szerezni. A népszövetségi eszmék meg tudták nyerni valamennyi jelentős, a társadalom véleményét formálni képes szervezet – egyházak, politikai pártok, vezető újságok – támogatását. A mozgalom vezetői a kor neves politikusai voltak. Egyetértettek végül a gondolattal Anglia háborús miniszterelnökei is, a terv realizálását mégsem támogatták teljes szívvel, mert fel kellett mérniök, hogy Anglia csatlakozása egy ilyen szervezethez milyen forradalmi változáshoz vezetne mind a hagyományos brit politikában, mind a nemzetközi diplomácia rendszerében. Az angol hivatalos politika ugyanis – a vezérkar tanácsára – ragaszkodott az európai béke megőrzésének korábbi brit-központú feltételeihez: az európai egyensúly, valamint a brit tengeri fölény elvéhez. A szövetségi elképzelések csak a külügyminisztériumban találtak némi kedvező visszhangra.

1917 eseményei azután egyértelműen bebizonyították a brit kormány elképzeléseinek idejétmúlt voltát. Mind a bel- mind a külpolitikai tényezők egyaránt az új biztonsági szervezet létrehozását

sürgették. Az angol kormány mégsem tudta magát rászánni a csatlakozás kimondására. 1918 tavaszán különleges külügyminisztériumi bizottságot hoztak létre (Phillimore Bizottság), hogy ez vizsgálja meg a békeszövetség létrehozásának lehetőségeit, de a bizottság jelentése még mindig inkább a csatlakozással felmerülő problémákat ecsetelgette, semmint a belépés előnyeit. A közvélemény ugyanakkor egyre növekvő nyomást gyakorolt a kormányra, hogy adja fel vonakodását. 1918 nyara végül mégis enélkül telt el. Közben nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikaiak a béke tartósításának feltételeit Wilson 14 pontja alapján képzelik el, ami megintcsak hátráltatta az angolok kedvező állásfoglalását, mert annak több pontját, különösen a tengerek szabadságára vonatkozót, sérelmesnek találták.

Angliában novemberben választásokat tartottak, amelyek nemcsak Lloyd George koalíciójának hoztak biztos győzelmet, hanem alapvetően meghatározták a békekötés brit stratégiáját is. A dél-afrikai eredetű Smuts tábornok, akire a béketárgyaláson elfoglalandó álláspont kidolgozását bízták, a franciák javaslataival szemben az amerikaiakkal való együttműködést pártolta, s ennek előmozdítására elfogadta a Wilson-féle népszövetségi eszményt is. December közepén Lord Robert Cecil külügyi államtitkárhelyettes dolgozott ki memorandumot a szövetség felállításának gyakorlati kivitelezésére, s e tervezetet az angolok csekély módosítással a párizsi békekonferencia elé is terjesztették. (Cecil évenkénti miniszterelnöki és külügyminiszteri találkozót stb. javasolt.) A külügyminisztérium és az admiralitás azonban továbbra is elutasították a csatlakozás gondolatát. Megintcsak Smuts volt az, aki a hadügy kifogásainak cáfolatában a legtöbb igyekezetet kifejtette. A parlamentben ugyanakkor a konzervatívok karolták fel ezeket a kifogásokat, s – hosszas vita után – a parlament végül csak olyan szövetséghez engedélyezte a csatlakozást, amelyben a tagországok megőrizhetik teljes szuverenitásukat. Ezt követően utazott 1919 január elején Párizsba Cecil és Smuts, hogy Wilsonnal tárgyaljanak. Az angol megbízottak és az amerikai elnök között nagy volt az egyetértés, s ez később sem bomlott meg, mert Lloyd George – aki személy szerint nem kívánt beavatkozni a tárgyalásokba – rájuk bízta a szövetségről folyó további megbeszéléseket is. Ennek folyamát egyébként esetenként éppen az angol miniszterelnök beavatkozása lassította meg, amikor nem volt hajlandó jóváhagyni a delegátusok (Cecil és Smuts) valamely lépését. Lloyd George különösen a wilsoni tervezet egyik kulcsfontosságú tételét, az agresszió elleni kollektív fellépés kötelezettségét támadta. A menetközben felmerült akadályok elhárításának nehézségei miatt került csak 1920 februárjában sor a Népszövetség hivatalos megalakítására.

(The American Historical Review, 1974. ápr. 419–444. l.) *B. J.*

T. A. KOVALJOVA:

A KOMINTERN ÉS NAGY-BRITANNIA KOMMUNISTA PÁRTJA POLITIKAI IRÁNYVONALÁNAK KIDOLGOZÁSA AZ ANGOL KOMMUNISTÁK ÁLTAL 1920–1929-BEN

A szerző bevezetőjében hangsúlyozza, hogy az utóbbi években a Kommunista Internacionálé története iránt megnövekedett a marxizmus ideológiai ellenfeleinek érdeklődése. Ezek közé tartoznak azok a kérdések, amelyek a Komintern és az egyes kommunista pártok kapcsolatait érintik. Kovaljova ebben a tanulmányában a Kominternnek azt az ideológiai és politikai segítségét vizsgálja, amelyet Nagy-Britannia Kommunista Pártjának nyújtott a 20-as években.

Az angol kommunista mozgalom kialakulásának és fejlődésének rövid vizsgálata során a szerző megállapítja, hogy a kommunista párt létrejöttekor az angol kommunisták befolyása a tömegek körében igen gyenge volt, magában a pártban is küzdelem folyt a szektáns és opportunista elhajlások ellen. Ennek során hangsúlyozza Kovaljova, hogy a párt eszmei és szervezeti megerősödésében Lenin és a Komintern meghatározó szerepet játszott. Az 1921 áprilisi bányászsztrájk vereségét követően augusztusban összült a Komintern Végrehajtó Bizottságának ülése, amelyen a proletariátus dezorganizáltságának felszámolását a tömegkapcsolatok szélesítésének szükségességével hozta szoros összefüggésbe.

E politika megvalósításának sikere nagyban függött a kommunista pártnak a Munkáspárttal kialakítandó viszonyától. Lenin és a Komintern tanácsainak megfelelően a párt úgy döntött, hogy a kollektív tagság jogán belép a Munkáspártba. Ezt azonban a munkáspárti vezetés elutasította. A közeledési kísérlet azonban pozitív hatást gyakorolt a Munkáspárt egyszerű tagjaira. E politika szellemében 1922 januárjában a KI VB elnöksége határozatot fogadott el, amelyben felhívta a brit kommunistákat, hogy a választásokon támogassák a Brit Munkáspártot. 1923 júniusában a Végrehajtó Bizottság megbírálta azokat az angol kommunistákat, akik az egységfront-politika szellemével ellentétesen jobboldali veszélyt láttak az együttes cselekvés megteremtésében. A Komintern a továbbiakban felhívta az angol kommunistákat, hogy a jövőben megalakuló munkáspárti kormánynak nyújtsanak segítséget. E támogatás természetesen magában foglalta a munkáspárti programok teljesítésének követelését és a reformista illúziók elleni ideológiai harcot. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a politika döntően hozzájárult ahhoz, hogy a munkáspárti Végrehajtó Bizottság és a Szakszervezetek Főtanácsa előtt a kommunisták felvethessék a munkanélküliek együttes védelmének, a dolgozók életszínvonala stabilizálásának követeléseit. A munkáspárti vezetés a kommunisták megnövekedett befolyásának és a választások sikerének figyelembevételével hozzájárult, hogy a kommunisták beléphessenek a Brit Munkáspártba az individuális elbírálás alapján. Az 1924-ben először hatalomra jutott munkáspárti kormány sajátos és bonyolult feladat elé állította a kommunistákat. A Komintern a következőket javasolta a pártnak: a Munkáspárt hatalomra jutása a dolgozók politikai öntudatának növekedését jelzi, ezért a kommunistáknak célszerű támogatást nyujtani a kormánynak. De figyelembe kell vennie a pártnak, hogy a jobboldali munkáspárti vezetés a munkások helyzetének megjavításával, vagy ennek ígéretével megzavarhatja a dolgozók öntudatának további fejlődését. Ezért, hogy nyomást gyakorolhassanak a kormányra, célszerű támogatni a Munkáspártban jelentkező baloldali csoportokat.

1924 nyarán a Komintern V. kongresszusa helyesnek ítélte a brit kommunisták által folytatott politikát. A Komintern vezetése alatt az új taktika új eredményeket hozott, ha nem is tekinthetők ezek látványosnak és nagy jelentőségűeknek. Ilyen eredménynek ítélhető, hogy a szakszervezetekben fejlődésnek indult a baloldal és a kommunisták a kialakuló Kisebbségi Mozgalom élére álltak. Az 1924 októberi választásokon a munkáspárti politika antikommunista felhívásai és a kommunisták választási lehetőségeinek korlátozásai a burzsoáziával egyezkedő politika elemeinek tekinthetők. MacDonald bukása ennek logikus következménye volt – a kommunisták megítélése szerint.

A Komintern a kapitalizmus stabilizálódásának szakaszában, már 1924-ben a kommunista pártok bolsevizálásának feladatait tűzte napirendre. A pártok marxista–leninista pártokká alakulásának folyamatában három fő feladat került a középpontba, amelyek meghatározásában aktívan részt vettek az angol kommunista vezetők is. E feladatok: a szakszervezetekben folyó harc és a marxista szemlélet meghonosítása a tömegekben, különös tekintettel a gazdaság és politika közötti kapcsolat megvilágítására; antikolonialista agitáció; az egységfront taktika tervszerű folytatása. A brit párt visszautasította a burzsoá sajtó támadásait, amely a bolsevizálás jelszavát az angol munkásmozgalom leigázásaként kommentálta. A párt vezetése a tömegek közötti munkát állította középpontba. A szakszervezeti mozgalomban a kommunisták vezetése alatt létrejött „Kisebbségi Nemzeti Mozgalom" jó szervezetnek bizonyult arra, hogy a szakszervezeteken belül kialakuló baloldali csoportokat osztályharcos szervezetbe tömörítsék. A Független Munkáspárttal kötendő szövetség nem jöhetett létre, mert ez a párt a kommunista pártot nem tartotta önállónak, mondván, hogy teljes egészében a Kominterntől függ.

A szerző megvilágítja a kommunisták szerepét az 1926-os sztrájkmozgalomban, de hangsúlyozza, hogy a párt még nem volt olyan befolyásos, hogy megakadályozza a mozgalom vereségét.

Az angol kommunista vezetők visszautasították Zinovjev tételét, miszerint Angliában a legnagyobb ellenség a reformisták balszárnya. Ehhez hasonlóan a KIVB 7. teljes plénumán elvetették Trockij támadásait az angol párt politikáját illetően.

Az 1926-os sztrájkmozgalom veresége után a Komintern vezetése és a Brit Kommunista Párt néhány vezetője már nem tekintette célszerűnek a Munkáspártba való belépésről és a választásokon nyújtandó támogatásokról folyó tárgyalások politikáját.

A pártban két álláspont alakult ki az új politikai irányvonal kidolgozását illetően. Az egyik álláspont szerint az országban nem változott olyan gyökeresen a helyzet, hogy az eddig folytatott politikában lényeges módosításokat kellene végrehajtani (pl. Campbell). A másik álláspont, amelyet a

kisebbség képviselt, abban foglalható össze, hogy a Munkáspártot úgy tekintették, mint az ország harmadik nagy kapitalista pártját, amelyhez értelmetlen tovább csatlakozni. A KIVB közvetlenül nem határozta meg a követendő politikai irányvonalat, de az Angol Kommunista Pártot az önálló politikára, a minden területen való függetlenségre orientálta, nem utasítva el a reformista szakszervezetekben a tömegek meghódításáért folyó harcot. Végezetül a szerző vázolja a KIVB 9. plénumának határozatait, amelyeket a brit párt vezetősége jóváhagyott.

(Voproszi Isztorii KPSzSz 1976. 2. sz. 123–131. l.) *K. T.*

A. AQUARONE:

A KUBAI HÁBORUTÓL A „NYITOTT KAPUK" POLITIKÁJÁIG: SZÁZADVÉGI AMERIKAI IMPERIALIZMUS (1898–1900)

A szerző az amerikai külpolitikában a század utolsó éveiben bekövetkezett fordulat részletes elemzésével, e fordulat bel- és külpolitikai hátterének bemutatásával érzékelteti annak a folyamatnak a megindulását, amely végül is a korábbi amerikai politika gyökeres megváltozásához, Amerika gyarmattartó hatalommá válásához vezetett. A 19. századi amerikai diplomácia ténykedése lényegében kimerült az amerikai kereskedelmi érdekek közvetlen szolgálatában. Az 1895–96-os válságos időszakban azonban már sokak előtt nyilvánvalóvá lett, hogy ezt a politikát fel kell, hogy váltsa egy sokkal tudatosabb, az egyes gazdasági körök érdekeit sokkal összehangoltabban érvényesítő politika. A fordulat azonban csak jónéhány évvel később, a kubai háborút követő időszakban állott be. Egyes megállapításokkal ellentétben a szerző azt tartja, hogy a tényleges imperialista fordulat az amerikai külpolitikában nem a háborút megelőzően, hanem azt követően, annak hatására következett be. Erre a következtetésre a kubai háború előményeinek alapos elemzésével jutott.

A spanyol uralom alatt élő Kubában 1896-ban felkelés tört ki a megszállók ellen. A gazdaságilag számtalan szállal Amerikához kötődött sziget sorsa nem hagyhatta hidegen az amerikai politikai közvéleményt. Ugy látszott, a beavatkozás minden feltétele adva van. A kérdés csak az volt, milyen formában és milyen célokért történjék a beavatkozás. 1896 elején a Szenátus és a Képviselőház javasolta, hogy az USA mint békéltető lépjen közbe, és bírja rá Spanyolországot, adjon függetlenséget a szigetnek. Cleveland, az akkori elnök – aki az USA hagyományos, magát minden beavatkozástól távoltartó politikájának híve volt – elutasította a Konresszus javaslatát. Az 1896. évi elnökválasztás idején újra előtérbe került a beavatkozás kérdése. A beavatkozás mellett a republikánusok léptek fel, akiknek érdekében állt, hogy a demokrata elnök politikája ellen megnyerjék a közvéleményt. A Republikánus Párt győzelme a választásokon aktívabb politikát sejtetett Kuba vonatkozásában. Az új elnök, McKinley azonban nem akarta kockáztatni a háborút Spanyolországgal. Amellett, hogy elhatározásában személyi okok is szerepet játszottak, nagy súllyal esett a latba az is, hogy az őt támogató üzleti körök minden beavatkozás ellen voltak. Az amerikai üzletvilág álláspontja azonban nem volt egységes. A kubai ültetvénytulajdonosok, valamint azok, akik a háborús konjunktúrától hasznot reméltek, a válság háborús úton való megoldását szorgalmazták. Az amerikai üzletvilág nagy része azonban, a szerző véleménye szerint, nem volt háborús párti. Az 1898. évi hadüzenet, az USA háborúba lépése Spanyolországgal nem az ő, vagy legalább is nem elsősorban az ő nyomásukra következett be. Azok a történészek, akik az ellenkezőjét próbálják bizonyítani, állításukat nem tudják megfelelő érvekkel alátámasztani. A szerző állításának igaza mellett viszont több döntő érv is szól. Igy többek között utal a szerző a kormányban a pénz- és iparmágnások érdekeit képviselő Marc Hanna szenátor állásfoglalására, amely a leghatározottabban háborúellenes volt. Az üzleti körök közömbössége mellett bizonyít az is, hogy azok a politikusok és értelmiségiek, akik már jó néhány éve az USA külpolitikájának megváltoztatását, az expanziós politika bevezetését sürgették, elítélően nyilatkoztak az üzletvilág passzív, háborúellenes magatartásáról. Ezek a politikusok és értelmiségiek, akik közé az amerikai politikai és szellemi élet olyan személyiségei tartoztak, mint T. Roosevelt, H. Adams, C. Lodge, B. Adams, származásukat tekintve többnyire a hanyatlásnak indult patrícius rétegből kerültek ki. A régi uralkodó osztálynak ezek a legaktívabb elemei megpróbáltak gátat vetni az ipar- és pénzmágnások egyre növekvő gazdasági és politikai térhódításának. A régi állapotok, a patríciusok

vezető szerepének visszaállítását célozta programjuk, amely a különböző reformok mellett egy jóval dinamikusabb, expanzióra törekvő külpolitika bevezetését is sürgette.

Ez a csoport ügyesen nyergelte meg az amerikai közvéleményben a spanyolok kegyetlenkedései nyomán támadt háborús hangulatot, amelyet egyébként a Demokrata Párt is szított, hogy ezzel is növelje a köztársaság párti kormányzat nehézségeit. McKinley a kongresszus többségének és a közhangulat nyomására lépéseket tett a spanyol kormánynál, egyelőre arra törekedve, hogy a jóindulatú közvetítő szerepében az ügyeket a lehető legegyszerűbb megoldás felé terelje, amely az USA-ra a közvetítésen túl semmi felelősséget nem ró. Az események azonban úgy alakultak, hogy a háborút nem lehetett elkerülni. A spanyolok tehetetlensége, a Maine (amerikai hajó) felrobbanása a kubai kikötőben mind hozzájárult a háborús hangulat fokozódásához, és a hadüzenettel egyidejűleg megszavazott ún. Teller-féle módosítás elfogadásához. Ez felhatalmazta az USA-t, hogy Kuba felszabadításában fegyveresen is közreműködjék, anélkül azonban, hogy ezért a közreműködésért bármely árat szabna. A módosításnak ez a látszólag teljesen altruista jellege, amely már a korabeli európai politikai véleményt is gyanakvással töltötte el az USA tényleges szándékait illetően, a szerző szerint jól tükrözi az egyes amerikai politikai körök megosztottságát a kérdésben. Nem beszélve azokról, akik eleve a háború ellen voltak, nem volt egység az expanziós politikát követelők sorában sem, mert közöttük is voltak olyanok, akik ellenezték a területi hódításokat. A szerző mindezek alapján úgy látja, hogy a kubai háború kitörésében nem annyira az expanziós politikát szorgalmazó köröknek, mint a tömegek spontán felháborodásának volt szerepe, hangsúlyozva egyben, hogy a tömegek felháborodását egyesek ügyesen fel is használták, érdekeiknek megfelelően irányították.

A kubai háború, mint ismeretes, nem annyira a Karib-tenger térségében, mint inkább a Távol-Keleten növelte az USA befolyását. Nem Kuba meghódítását eredményezte, hanem a Fülöp-szigetekét. Az elkövetkezőkben a szerző azt vizsgálja, vajon a keleti hódítás a háború váratlan következménye volt-e, vagy már egy korábbi tervvel kell itt számolni, amelynek megvalósításához a háború teremtett alkalmat. A szerző véleménye szerint a történeti irodalomnak az az álláspontja, hogy az USA távol-keleti akciója teljesen a Karib-tenger térségében követett akció függvénye volt, korrekcióra szorul. Egyes amerikai üzleti körök és politikai képviselőik éppen ebben az időben kezdenek fokozottabb érdeklődést mutatni a kelet-ázsiai, főleg kínai piacok iránt, ahol az európai konkurrencia nem kevésbé veszélyeztette az amerikai érdekeket. A Fülöp-szigetek elsősorban stratégiai szempontból voltak jelentősek. A század közepétől, amióta az USA intenzívebb kereskedelmet folytatott a Távol-Kelettel, az amerikai flotta egyes egységei ezeken a vizeken tartózkodtak, de támaszpontjuk nem volt. A helyzet különösen akkor vált tarthatatlanná, amikor megindult a harc a különböző hatalmak között az ázsiai piacokért. Nem volt kétséges, hogy a tengerentúli expanzió olyan híve, mint T. Roosevelt, aki egyben a Tengerészeti Minisztérium helyettes vezetője is volt, nem fogja kihasználatlanul hagyni a jó alkalmat. T. Roosevelt ugyanis biztos volt abban, hogy a háború előtt-utóbb kitör az USA és Spanyolország között, és a háború megerősíti az USA távol-keleti pozícióit is. T. Rooseveltnek még a háború előtt sikerült keresztülvinnie, hogy az ázsiai hajóhad élére G. Dewey személyében olyan parancsnok kerüljön, aki egyetértett vele abban, hogy a spanyolországi háború esetén a csendes-óceáni amerikai flotta sem maradhat tétlen. A kubai háború kitörésével egyidőben ez az amerikai flotta is akcióba lépett, és a távolkeleti spanyol hajóhad megsemmisítésével megtette az előkészületeket a Fülöp-szigetek elfoglalására. A béketárgyalások megkezdésekor az amerikai kormány még nem határozott a szigetek sorsáról. A szigetek elfoglalását sürgető irányzatok azonban mind a kormányban, mind pedig azon kívül felerősödtek. Az annexiós politikának különösen azok között volt széles tábora, akik a távol-keleti, különösen a kínai kereskedelemben rendelkeztek érdekeltséggel. Ezek úgy tekintettek a Fülöp-szigetekre, mint a kínai piachoz vezető útra, amelyről az USA nem mondhat le, amikor az egyes európai nagyhatalmak és Japán között amúgyis éles harc folyt a kínai piac, egyenlőre még csak érdekszférák szerinti, felosztásáért.

A Spanyolország felett aratott győzelem és a párizsi béketárgyalások elindították a vitát az imperializmusról, amely egészen az 1900. évi elnökválasztásokig az amerikai politikai élet központi témája volt. A háború kitörése után néhány nappal egy fiatal, az üzleti körökkel szoros kapcsolatot tartó republikánus politikus, A. J. Beveridge már megfogalmazta az imperialista tábor programját. Ez a program a háború befejeztével már nem csak elméleti jelentőségű volt, hanem akcióprogramként is szolgált, amelynek megvalósításánál a befolyásos üzleti körök nagyrészére lehetett számítani, azokra is, akik pedig korábban háborúellenesek voltak. Ezek a körök a győzelem hatására megváltoztatták

korábbi álláspontjukat. Belátták, az új piacok szerzésének alapfeltétele, hogy az USA szilárd gyarmati bázissal rendelkezzék, és a gazdasági terjeszkedés útja a területi hódításon keresztül vezet. Az imperialista irányzat felülkerekedése, bármilyen befolyásos támogatói is voltak, nem ment könnyen. Az első összeütközés az imperialisták és antiimperialisták között a Hawai-szigetek elfoglalása kapcsán történt, majd miután győzött az imperialista álláspont, újabb és az előbbinél sokkal komolyabb összeütközésre a Fülöp-szigetek vonatkozásában került sor. McKinley és kabinettje, engedve egyes gazdasági és katonai körök, valamint a közvélemény nyomásának, és figyelembe véve egyes európai államok, így különösen Németország törekvését a szigetek megszerzésére, a béketárgyalásokon résztvevő amerikai követeknek azt az utasítást adta, hogy ragaszkodjanak az amerikai szuverenitás elismertetéséhez a Fülöp-szigeteken. A spanyolok nagy pénzek ellenében el is ismerték az amerikai fennhatóságot a szigetek felett, de hátra volt még a békeszerződés ratifikálása. Bár a Szenátusban az antiimperialista irányzat hívei voltak túlsúlyban, mégis egyes események hatására a korábbi erőegyensúly megváltozott és a szerződést – jóllehet minimális többséggel – elfogadták. A békeszerződés ratifikálásával azonban még nem ültek el a viták. A Fülöp-szigetek sorsa továbbra is függőben maradt, mert dönteni kellett, milyen formában gyakorolja az USA fennhatósági jogait. Akik a békeszerződés ratifikálására szavaztak, még nem szavaztak egyúttal a sziget bekebelezésére is. A nagy politikai vita tehát tovább folytatódott, de ennek középpontjában a Fülöp-szigetek kérdése helyett egyre inkább az amerikai külpolitika alapelveinek meghatározása állt. Az antiimperialista tábor nem volt egységes. Különböző politikai meggyőződésű, kultúrájú, gazdasági helyzetű embereket egyesített soraiban, akik azonban néhány kérdésben azonos álláspontot képviseltek. Igy egységesen elutasították az USA terjeszkedésének olyan formáit, amelyek egy gyarmati rendszer kialakításához vezethetnek. Álláspontjuk alátámasztására egyik fő érvként azt hozták fel, hogy a gyarmati imperializmus káros hatással lenne az amerikai politikai rendszerre is, mivel különböző, az amerikainál jóval elmaradottabb gazdasági és kulturális szinten élő népeket olvasztana az amerikai államba, megbontva ezzel az amerikai intézmények egészséges egyensúlyát. Felhozták még azt is, hogy a gyarmatbirodalom kialakításával megszünne az USA rendkívüli előnyös politikai elszigeteltsége, és lépten-nyomon belekeverednék a hatalmi összeütközésekbe. Erkölcsi alapon is tettek ellenvetéseket. Igazságtalannak tartották más népek elnyomását, nem beszélve arról, hogy ezzel oda lenne az az erkölcsi plusz, amely az USA-t eddig Európa fölé helyezte.

A szerző véleménye szerint az antiimperialisták érveléséből az is kiolvasható, hogy féltek attól a fordulattól, amelyet az imperialista politika a társadalmi, gazdasági életben előidézhet, és ezért ragaszkodtak a régi rendhez. Ez az általánosságokban mozgó hangnem – véleménye szerint – magának a mozgalomnak a gyengeségével magyarázható, amely nem tudta egyértelműen meghatározni célkitűzéseit. Ebből eredt az a sok ellentmondás is, amely a mozgalmat jellemezte. A területi hódításokkal szembeni állásfoglalásukban sem voltak következetesek. Míg a Fülöp-szigetek elfoglalását ellenezték, ugyanakkor más területek vonatkozásában, amelyeket úgy ítéltek meg, hogy régtől fogva amerikai érdekterületek, elismerték a hódítás jogosultságát.

A háború utáni politikai vezetésre az antiimperialisták propagandája is hatással volt, és részben ennek is köszönhető egy mérsékeltebb irányzat felülkerekedése. De köszönhető annak is, hogy az amerikai külpolitika csak igen nehezen tudott megküzdeni azokkal az új problémákkal, amelyek a fordulattal jártak. Az amerikai külpolitika mind ez ideig csak esetlegesen szólt bele a világ dolgaiba, most viszont az új nemzetközi helyzet és főként az USA új ambíciói egy jobban kidolgozott politikai vezetést követeltek volna. Azok a gazdasági és pénzügyi körök, amelyek az expanziós politikát sürgették, nemhogy egy politikai akcióprogramot nem tudtak a kormánynak javasolni, de az esetek többségében, amikor közvetlen cselekvésre került a sor, minden kockázatvállalás alól kivonták magukat. Ebből következett, hogy Ázsia vonatkozásában az USA meglehetősen ellentmondásos politikát folytatott, amelyet összefoglaló néven a „nyitott kapuk" politikájának szokás nevezni. A „nyitott kapuk" elvének meghirdetése Angliától származott. Anglia, miután pozíciója Kínában az európai és ázsiai államok terjeszkedése folytán megingott, a „nyitott kapuk" elve segítségével próbálta megszilárdítani helyzetét. Az 1898. évi memorandum szerint Kínában meg kell védeni a „nyitott kapuk", azaz a szabad kereskedelem elvét. Minden nemzetnek joga van Kínában szabadon kereskedni, függetlenül attól, hogy a kínai területek egyrésze már egyes nemzetek birtokában volt. Anglia ennek az elvnek az érvényesítéséhez az USA támogatását kérte. Mivel McKinley és köre

elutasítóan viselkedett, az angolok más megoldás után néztek. Tárgyalásokat kezdtek az érdekelt hatalmakkal, de most már nem a „nyitott kapuk" elvének elfogadtatására törekedve, hanem Kína különböző érdekszférák szerinti felosztását szorgalmazva. Egyelőre úgy látszott, Amerika kimarad ebből a felosztásból.

Ez adta az ösztönzést a Kínában érdekelt gazdasági köröknek, hogy a kormányra nyomást gyakoroljanak. Az amerikai külügyminisztérium élére ekkor került J. Hay, aki az expanziós politika egyik képviselője volt. A széles látókörű, keleti ügyekben kiváló szakértőnek számító Hay tisztában volt azzal, hogy a különböző érdekszférákat nem lehet felszámolni Kínában, és csak arra lehet törekedni, hogy megakadályozzák a területek még erősebb elkülönülését és fenntartsák az egységes vámrendszert. Ennek előmozdítására az amerikai külügyminisztérium 1899-ben memorandumban fordult az érdekelt európai és ázsiai hatalmakhoz, amelyben a „nyitott kapuk" elve védelmezőjének vallotta magát. A memorandum gyakorlatilag semmi újat nem tartalmazott, a korábbi elveket ismételte meg, és azt sem lehetett tőle várni, hogy a nagyhatalmakra különösebb hatással legyen. Jelentősége az USA szempontjából volt elsősorban mérvadó. Az USA ezzel aktív játékosként belépett a kínai játszmába, mint olyan hatalom, amely ha nem is képviselt komoly konkurrenciát, de más hatalmakkal szövetségben befolyásolhatta az erőviszonyokat. Még jelentősebb volt a memorandum hatása a belpolitikai életben. Egyrészt kielégítette azokat, akik a távolkeleti érdekek védelmében aktívabb politikát követeltek a kormánytól, másrészt megnyugtatta azokat is, akik attól féltek, hogy az USA az európai gyarmattartó hatalmak nyomdokain haladva, nagy pénzáldozatokat követelő katonai és diplomáciai vállalkozásokba bonyolódik. A „nyitott kapuk" elvének védelmezőjeként egyrészt rácáfolt eddigi politikai közömbösségére, másrészt nyíltan elkülönítette magát a régi világ hatalmaitól, hangsúlyozva békés kereskedelmi szándékait. A boxer-lázadást követő új kínai helyzet újabb memorandum benyújtására késztette az amerikaiakat, amelyben újra a kereskedelem szabadságának biztosítását, Kína integritásának fenntartását követelték.

A szerző véleménye szerint az amerikai politikának volt gyenge oldala is. Az amerikai kormány ugyanis semmi hajlandóságot nem mutatott, hogy e politika aktivizálása érdekében vállalja az ezzel járó katonai és diplomáciai kockázatot. Így nem foglalt állást, amikor Oroszország a „nyitott kapuk" szellemének megfelelően felszólította az egyes nagyhatalmakat, hogy vonják ki csapataikat Pekingből. A „nyitott kapuk" politikáját értékelve a szerző az eddigi állásfoglalásokkal ellentétben leszögezi, hogy nem volt elhibázott politika, és nem annyira az USA gyengesége, mint ereje mellett bizonyít. Az ipari, pénzügyi potenciáljával tisztában lévő Amerika ugyanis nem érte be azzal, hogy a kínai piacnak csak egy részét kapja meg, hanem az egész kínai piacra igényt tartott, amit a „nyitott kapuk" politikája egy időre biztosított is. Véleménye szerint a „nyitott kapuk" elve az USA számára igen előnyös terjeszkedési stratégiának bizonyult. Az antikolonializmusnak és a gazdasági imperializmusnak érdekes keveréke volt. Az USA-nak a vezető imperialista nagyhatalmak mögé való késedelmes felzárkózása egyben előnyt is jelentett. Lehetővé tette, hogy gazdasági nagyhatalommá fejlődjék, a gyarmatosítás minden hátráltató tényezője nélkül.

(Rivista Storica Italiana, 1970. 4. sz. 400–471. l.) *T.*

A külföldi folyiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Bogyirka Emil (B. E.), Csorba Csilla (Cs. Cs.), Krausz Tamás (K. T.), Menyhárt Lajos (M.) és Teke Zsuzsa (T).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya *Berend T. Iván* akadémikus elnökletével 1977. február 8-án tartott ülésén megvitatta a Társulat 1976. évi működéséről készült beszámolót és az 1977. évi munkatervi javaslatot. A *Szabolcs Ottó* főtitkár által beterjesztett munkatervi javaslatot élénk vita követte, amelyben felszólaltak: *Spira György, Sándor Györgyné, Kosáry Domonkos, Sipos Péter, Mérey Klára, Bassa Endre, Fehér András* és *Vass Henrik.* Az Igazgatóválasztmány a jelentést elfogadva megállapította, hogy a Társulat 1976-ban minden korábbinál szélesebbkörű és sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Ennek szerves folytatása az 1977. évi munkatervi javaslat, melyet néhány módosítással az Igazgatóválasztmány elfogadott.

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. március 29-én a Kossuth Klubban nagy érdeklődést kiváltó *vitát* rendezett *a KMP és a Márciusi Front a legújabb kutatások tükrében* címmel. A *Béki Ernő* elnökletével folyó vita előadója *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa volt.

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. április 1-én a Kossuth Klubban *vitát* rendezett *a két világháború közötti szociáldemokrácia kutatásának kérdéseiről.* A vitát vezették: *Erényi Tibor, Hajdú Tibor, Márkus László, Pintér István, Szabó Ágnes* és *Szakács Kálmán.*

A NÉMET–MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1976. ÉVI ÜLÉSSZAKA

A Német–Magyar Történész Vegyesbizottság szokásos évi ülését 1976. október 3. és 9. között Budapesten és Szegeden tartotta meg. Az ülésszak tárgyalásainak középpontjában a közép-európai szociáldemokrata pártok 19. századi szerepének vizsgálata állott.

Ursula Herrman (NDK Marxizmus–Leninizmus Intézet) előadásában a marxista tömegpártok 1871 és 1890 közötti kialakulását és jellegzetességeit tárgyalta. Rámutatott arra, hogy ennek az időszaknak a szociáldemokrata pártjai fontos láncszemét jelentik a Kommunisták Szövetségétől a lenini új típusú pártig vezető fejlődésnek. Történeti szerepüket abban látja, hogy a munkásosztálynak önálló, a burzsoáziától szervezetileg, politikailag és ideológiailag elszakadó szervezetét hozták létre, amelyik a munkástömegeket a marxizmussal felvértezve, előkészítették a munkásosztályt a hatalomátvétel történeti feladatára.

A tőkés–proletár ellentét kibontakozásának egybeesése a polgári nemzetállam megteremtéséért folytatott küzdelemmel Németországban, a gazdasági nehézségek és a marxizmus elterjedt volta a német munkásmozgalomban együttesen eredményezték, hogy a Német Szociáldemokrata Munkáspárt az első és tipikusan ilyen tömegpártnak tekinthető. Ennek megállapítása jogosította fel a szerzőt arra, hogy a továbbiakban a Német Szociáldemokrata Munkáspárt vizsgálata alapján állapítsa meg a korszak proletár tömegpártjainak jellegzetes jegyeit.

Programját tekintve a proletár tömegpártot a marxizmusnak tudományos világnézetként való elfogadása és a forradalmi célkitűzés jellemezte. Fontos eleme volt továbbá internacionalista jellege is.

Szervezeti oldalról tekintve mind a liberális mind a szektás formák meghaladása s a demokratikus centralizmus elvének alkalmazása jelentette az előrelépést. A szakszervezetekkel való együttműködés helyes formáinak megtalálása és a munkássajtónak mint a központi pártvezetés eszköze a párt ideológiai, politikai és szervezeti egységének biztosításában ugyancsak jellemző sajátosságok. Ezek a szervezeti elvek adekvátak voltak a proletár tömegpárt programjával.

Módszereit tekintve a tömegek megnyerését nagyban elősegítette a távlati forradalmi célkitűzés dialektikus összekapcsolása a munkásosztály helyzetének javításáért folyó mindennapi küzdelemmel. Az előadó ebből a szempontból értékelte a szociáldemokraták parlamenti részvételét is.

Az előadó rámutatott továbbá arra, hogy a proletár tömegpártokban voltak revizionista, opportunista elemek is. A történeti helyzettől függően azután az új típusú lenini párthoz vezető minőségi ugrás nem ment végbe teljes mértékben. Míg a forradalmi hagyományokat a kommunista pártok fejlesztették tovább, a szociáldemokrata pártok jellege opportunista, revizionista irányban változott meg.

S. Vincze Edit előadása első részében a múlt század hatvanas éveiben Németországban és Ausztria-Magyarországon létrejött politikai jellegű munkáspártok genezisét vizsgálta, bemutatva azokat az ideológiai-politikai tényezőket, amelyek az említett országokban a korai szociáldemokrata pártok létrehozásához vezettek. A németországi és az ausztria-magyarországi szociáldemokrata mozgalom ideológiai-szervezeti kapcsolatainak, kölcsönhatásának elemzése során rávilágított azokra – a többnyire nacionalista befolyásra visszavezethető – negatív vonásokra is, amelyek a soknemzetiségű Ausztria-Magyarországon már a pártalakítás első lépéseinél a szervezett munkásság polarizálódását eredményezték. A továbbiakban az Internacionálé 1872-es hágai kongresszusának a politikai jellegű munkáspárttal kapcsolatos határozatát vizsgálta, kritikailag szólva a nemzetközi és a hazai történetírásban jelentkező, a határozatot ahisztorikusan értelmező nézetekről. A korai magyarországi pártalakító kísérletek vizsgálatakor elsősorban azt a folyamatot mutatta be, amely a hetvenes évek elején a közös, ausztria-magyarországi munkáspárt megteremtésére irányuló törekvésektől a dualista államkeretekhez igazodó, külön ausztriai és külön magyarországi munkáspártok létrehozásához vezetett.

Előadása második részében S. Vincze Edit a német, az ausztriai és a magyarországi munkásmozgalomban a hetvenes évek végén és a nyolcvanas években jelentkező ideológiai-szervezeti-taktikai ellentétek okaival és jellemző vonásaival foglalkozott. Elemezte a kivételes törvények bevezetésének hatását a németországi szociáldemokrata mozgalomra, a mérsékelt, a radikális és az anarchista irányzatok kialakulására. Az ausztriai szociáldemokrata mozgalomban mutatkozó azonos előjelű csoportosulások vizsgálata során a közös vonások kiemelése mellett rámutatott azokra a sajátos – a nemzetiségi kérdés megoldatlanságára visszavezethető – tényezőkre is, amelyek az ausztriai pártviszályban jelentős szerepet játszottak. A Magyarországi Általános Munkáspárt létrejöttének és a nyolcvanas évek elején bekövetkezett kettészakadásának bemutatásakor elsősorban a német és az ausztriai mérsékelt, illetve radikális irányzat hazai befolyását vizsgálta, kritikailag elemezve a radikális csoport eddigi történelmi értékelését. Végezetül a nyolcvanas évek végén Ausztriában és Magyarországon létrehozott legális szociáldemokrata pártok előtörténetét vázolta fel, rámutatva azokra az okokra, amelyek a szervezett munkásság egységének létrejöttét elősegítették.

Az előadásokban felvetett kérdések körül élénk vita bontakozott ki, amely kiemelte a vizsgált korszak kutatásának fontosságát a nemzetközi munkásmozgalom történetének feltárása szempontjából.

Az ülésszak másik kiemelkedő programpontja a munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kutatásmódszertani kérdéseivel foglalkozó, Szegeden megtartott vitaülés volt. Német részről *Hartmut Zwahr* (Lipcsei Marx Károly Egyetem) a munkásosztály összetételének, eredetstruktúrájának problémáit elemezte. Magyar részről *Kende János* és *Sipos Péter* közös referátuma a munkásosztály viszonyai sokoldalú elemzésének fontosságát hangsúlyozta s felvázolta egy kiterjedt kutatási program módszertani tervezetét.

A Vegyesbizottság információs ülésén a 10 kötetes magyar történeti szintézis egy-egy kötetének tartalmi, módszertani és szerkesztési problémáiról tájékoztatta a német felet *Mucsi Ferenc* és *Tilkovszky Loránt*. (Az utóbbi előadás szövegét alább közöljük). Külön ülésen került további bemutatásra az NDK-ban alkalmazott tematikus információs rendszer, az ún. Thesaurus.

A Vegyesbizottság látogatást tett a Párttörténeti Intézetben, ahol Vass Henrik igazgató adott tájékoztatást az Intézet munkájáról. Szegeden a Csongrád Megyei Pártbizottság titkára, Koncz János fogadta a Bizottságot, s ismertette a megye gazdasági-társadalmi és ideológiai-politikai viszonyait. Fogadta a Vegyesbizottságot Mátrai László, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának elnöke is.

(Gyimesi Sándor)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE TIZ KÖTETBEN*
8. kötet: 1918–1919, 1919–1945.

A magyar történettudomány, amely a marxizmus–leninizmus szellemében és alkotó módszerével – különösen az utóbbi két évtizedben – igen értékes eredményeket ért el hazánk múltjának feltárásában és helyes szemléletű bemutatásában, s azok alapján – idegen nyelveken, így német nyelven is kiadott – népszerű-tudományos összefoglalást bocsátott közre Magyarország történetéről, a 60-as évek végén hozzálátott – Molnár Eriknek, a marxista magyar történettudomány váratlanul elhúnyt nagy alakjának kezdeményezését valóra váltva – egy nagyszabású, tízkötetes tudományos szintézis készítéséhez. Ennek a marxista magyar történettudomány összes alkotó erői összpontosítását igénylő hatalmas vállalkozásnak a jelentőségét a szocialista tudatformálás szempontjából, – de magának történettudományunknak további fejlődése szempontjából is, – igen nyomatékosan hangsúlyozta a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1968. évi, a történettudomány feladatait tárgyaló állásfoglalása, amely ösztönzést és segítséget adott a meginduló munkálatokhoz.

A magyar polgári történetírás történetében volt ugyan egy hasonló méretű, tízkötetes összefoglalás (szerkesztette: Szilágyi Sándor), de az Magyarország évezredes fennállása alkalmából hamis illúzióktól befolyásolt képet adott a századfordulot közvetlenül megelőző évekig megtett útról. Az ellenforradalmi korszakban a 20-as évek végén Hóman Bálint és Szekfű Gyula által készített ötkötetes szintézis, amely 1914-ig terjesztette ki tárgyalását, széles körű hatást gyakorolt; mégsem az általa képviselt szemlélet ma még olykor fellelhető bizonyos maradványai kiszorításának szükségessége indokolta egy új szintézis megalkotását, hanem a széleskörűen tapasztalható sürgető igény Magyarország történetének – mégpedig máig terjedő történetének – szemléletében és módszerbelileg egyaránt korszerű, a tudomány mai színvonalán álló, alapos és részletes analízisen nyugvó átfogó ábrázolására. A tízkötetes marxista történeti szintézis gazdaságtörténetileg megalapozottan kívánja bemutatni a társadalmi szerkezet változásait, megvilágítani a politikai élet, a művelődés- és eszmetörténet gazdasági meghatározottságát, sokrétű és bonyolult kölcsönhatását. Hiteles képet kíván nyújtani a magyar múlt osztályharcairól és nemzeti szabadságküzdelmeiről, megbecsülve haladó hagyományainkat, és nem becsülve le történelmünk negatív örökségeit. Nagy figyelmet kíván fordítani Magyarország történetének egyetemestörténeti összefüggéseire, a haladás nemzetközi erőihez való mindenkori viszonya ábrázolására, a szomszédos népekkel való kapcsolatokra, s a hazánkban a magyarsággal együttélő más népek helyzetének alakulására.

Ezeknek a törekvéseknek jegyében irányítja Pach Zsigmond Pál akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója vezetésével egy mintegy 25 tagú – nagy tudományos tekintélyű és többnyire fontos tudományos posztokat is betöltő történészekből összeállított – szerkesztőbizottság a tízkötetes Magyarország története munkálatait, amelyekben mintegy 70 szakember vesz részt a magyar történettudomány többi fontos műhelyéből is: az MSzMP KB Párttörténeti Intézetéből és Politikai Főiskolájáról, a Hadtörténelmi Intézetből, az egyetemek történelmi tanszékeiről, levéltárakból és múzeumokból. A tízkötetes vállalkozás egészére vonatkozóan ez a szerkesztőbizottság dolgozta ki az egységes szempontokat; a Történelmi Szemlében megjelentetett módszertani útmutatóval idejében adott igen körültekintő segítséget valamennyi kötet főszerkesztő-

*(Tájékoztató előadás az NDK és Magyarország történész vegyesbizottsága 1976. október 6-i ülésén Budapesten.)

jének, szerkesztőinek, szerzőinek. A szerkesztőbizottság vitatta meg és hagyta jóvá a tematikát, kezdeményezte és folyamatosan kezdeményezi viták rendezését olyan kérdésekről, amelyek tisztázásának az egyes kötetek szűkebb problematikáját meghaladó, általános jelentőségük van: pl. az eszmetörténet, művelődéstörténet tárgyalásának megoldása.

A sorozat 1–5. kötete (főszerkesztőik: Székely György, Elekes Lajos, Pach Zsigmond Pál, Ember Győző, Mérei Gyula) – a magyar honfoglalást megelőző idők őstörténetének bemutatása után – a magyarországi feudalizmus nyolc és fél évszázadát öleli fel, az 1848. évi polgári forradalommal kezdetét vevő egy évszázados kapitalista korszakkal, amelyet 1919-ben szocialista forradalom szakított meg rövid időre, a 6–8. kötet foglalkozik (Kovács Endre, Hanák Péter és Ránki György főszerkesztésével). A 9. kötet (Nemes Dezső főszerkesztésében) Magyarország történetét az 1945. évi felszabadulástól napjainkig tartalmazza. Végül a 10. kötet (Lederer Emma főszerkesztésében) a magyar történetírás történetéről ad átfogó képet. Ebben a kötetben kap majd helyet a sorozat egészére vonatkozóan kidolgozandó név- és tárgymutató is. A 9. kötet kivételével, amely az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének gondozásában készül, a munkálatok a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetéhez kapcsolódnak, ahol minden egyes kötetnek felelőse van egy-egy megbízott főmunkatárs személyében. Ezek operatív ügyintézői a kötettel kapcsolatos feladatoknak: folyamatosan tartják a kapcsolatot a különböző tudományos intézményeknél dolgozó szerzőkkel, gondoskodnak a munkájukhoz szükséges segítség (anyaggyűjtés, előtanulmányok, fordítások, dokumentációk stb.) biztosításáról, szorgalmazzák a kéziratok határidőre való elkészülését, a viták alapján történő megfelelő átdolgozását, szoros kapcsolatban állnak a kiadói szerkesztőség munkatársaival, a mellékletek (kronológia, térképek, ábrák, grafikonok, illusztrációs képanyag) összeállítóival.

Az 1–8. kötet munkálatai egyszerre indultak és párhuzamosan, de nem azonos ütemben haladnak előre. Elsőnek a 8. kötet készült el, s jelent meg 1976 tavaszán. Ezt most már rövidesen követik a további kötetek is, az elkészülés sorrendjében. Már megindultak a 9. és 10. kötet munkálatai is. A sorozat megjelenése előreláthatólag az 1980-as évek első felében válik teljessé. Az Akadémiai Kiadó kiemelt feladatként foglalkozik a sorozat publikálásával, szolidságra törekedve a kivitelben, hogy minél többek által megvehetővé tegye a sorozat köteteit, mégis méltó köntösben a vállalkozás jelentőségéhez. A sorozat kötetei a nagy érdeklődésre való tekintettel 35.000 példányban jelennek meg, s biztosítva van az utánnyomás lehetősége is.

Az elsőnek megjelent 8. kötet 1400 oldal terjedelmű, s tartalmilag két fő részre tagolódik: az 1918–1919. évi forradalmak története közel 350 oldalt tesz ki, ezt az ellenforradalmi korszak negyedszázadának 870 oldalas története követi. További, mintegy 180 oldalt foglalnak el a mellékletek: az időrendi áttekintés, a felhasznált források és feldolgozások ismertetése, a kötetben szereplő személy- és helységnevek mutatója, a 169 kép, 16 térkép, 14 táblázat, 22 ábra jegyzéke. A kötet összterjedelme lényegesen nagyobb lett a tervezett átlagos kötet-terjedelemnél; ezt az magyarázza, hogy a második főrészt képező ellenforradalmi korszakról úgy kellett szintézist adnia, – a magyar történetírásban e mélységben először, – hogy annak számos igen fontos kérdését tulajdonképpen itt és most kellett – megfelelő monografikus feldolgozások híján – feltárni, tisztázni. Ez óhatatlanul több teret igényelt az előadás során, mint fog azon köteteknél, ahol – új szemlélet alapján, de mégsem előzmények nélkül – többé-kevésbé ismert anyag szintetizálására kerülhet sor, bár természetesen az is kiegészül újabb kutatási eredményekkel.

Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom történetének megírására Siklós András, az 1919. évi Magyarországi Tanácsköztársaságéra Hajdú Tibor kapott megbízást: mindketten sokoldalú ismerői ez évek forradalmainak. Alapos részlettanulmányokon kívül összefoglaló művekre is támaszkodhattak; nem utolsósorban maguk gyarapították ilyen munkákkal a vonatkozó történeti irodalmat. Míg ők ily módon képesek voltak az általuk tárgyalt problematika minden vonatkozásának átfogó megvilágítására, az ellenforradalmi korszak tekintetében erre már csak részben volt lehetőség: L. Nagy Zsuzsa és Márkus László a 20-as évek, illetve a 30-as évek eleje vonatkozásában még egyaránt vállalkoztak a magyar bel- és külpolitika tárgyalására, de a korabeli munkásmozgalom történetével foglalkozó részeket külön szakember, Szakács Kálmán írta; 1932/33-tól azonban a külpolitika-történeti fejtegetések már Juhász Gyula, míg a belpolitika-történeti részek 1936-ig Kónya Sándor, azon túl Tilkovszky Loránt tollából származnak, s csak az 1944. évi német megszállás alatti viszonyokat tárgyaló, Ránki György által írt fejezetben találkoznak ismét egy kézben; a munkásmozgalomtörténeti

részek szerzője viszont 1935-től Pintér István; ő foglalkozik az antifasiszta függetlenségi mozgalom és ellenállás kérdéseivel is. Az ellenforradalmi korszak egészére vonatkozóan a gazdaságtörténeti részek Berend T. Iván, Ránki György, Szuhay Miklós munkásságának eredményei; Berend és Ránki úttörő módon vállalkozott a társadalomtörténeti vizsgálatokra is. Hasonlóképpen teljesen új eredményt jelentenek a művelődéstörténeti, ideológia-történeti részek, amelyeket a 20-as évek vonatkozásában Márkus László, a 30-as évektől Lackó Miklós dolgozott ki. Az egyetemestörténeti fejezetek Ormos Mária és Incze Miklós munkái.

A tízkötetes sorozat többi kötetei 4–6 fős szerzői kollektíváihoz viszonyítva kivételesnek, egyáltalán nem ideálisnak, de a körülmények folytán aligha elkerülhetőnek tekinthető, hogy a 8. kötet ilyen nagy, 15 fős szerzői kollektívával dolgozott. A kötet szerkesztőire (főszerkesztő: Ránki György, szerkesztők: Hajdú Tibor és Tilkovszky Loránt) nagy terhet rótt a párhuzamos külpolitikai, belpolitikai, munkásmozgalomtörténeti stb. kéziratok egybeszerkesztése a tematikában megállapított egyes periódusok és alperiódusok komplex képévé. Olykor még egy-egy alfejezeten sőt annál is kisebb tartalmi egységen belül is két-három szerző munkája olvad így egybe, körülményessé téve a szerzők nevének a tartalomjegyzékben való feltüntetését. Ehelyett egyrészt az Előszóban történik általános utalás arra, hogy az egyes szerzők mely vonatkozásokat dolgozták ki, mint azon területek szakértői, másrészt a kötet végén egy, az oldalszámokra is utaló kimutatásból pontosan is megállapítható, mely szövegrész kitől származik. Ennek a sok szerkesztési nehézséget okozó módszernek megvolt azonban az a határozott előnye, hogy meggyorsította a szerzői kéziratok elkészülését, minden további munkálatnak ezt a legfontosabb, nélkülözhetetlen előfeltételét, minthogy az egyes szerzőkre aránylag kis terjedelem hárult, s a szerzőknek nem kellett olyan területekre, problémákra kiterjeszkedniük, ahol kevésbé otthonosak.

A nyers, majd javított kéziratok fölött a szerzői kollektíva keretében folytatott viták után 1974-ben már a kötet megszerkesztett kéziratának nyilvános vitáira kerülhetett sor, szakemberek széles körű részvételével. A felkért lektorok részletes és alapos véleményei mellett különösen a jogtörténészek, tudománytörténészek s a hadtörténészek hozzászólásai bizonyultak igen gyümölcsözőnek. A 15 szerző munkájaként létrejött szöveg bizonyos stiláris egységesítése. csiszolgatása, amelyből a kiadói szerkesztők igen nagy részt vállaltak, még ezután is sok időt és energiát vett igénybe. Ennek során irányadó a sorozat egészének jellegére vonatkozóan megadott azon szempont volt, hogy a tudományos szintézis szövege az átlagosan jól művelt olvasók számára is közérthető és olvasmányos legyen. Az előadás általában elemzően-ismeretközlő, az ideológiatörténeti fejezeteké viszont némileg – egyáltalán nem disszonáns módon – esszé-szerű. A szöveg átgondolt tagolásával, az átfogó és egyedi címek „hierarchiájának" következetességével igyekeztünk világossá tenni a kötet szerkezeti felépítését, és könnyen áttekinthetővé tartalmát, amelynek gazdagságára az ún. „élőfejek" igen differenciált alkalmazásával is igyekeztünk felhívni a figyelmet.

Az alapjában kronológiai rendben haladó, és periódusok szerint tagolt előadás folyamát időnként tematikus fejezetek közbeiktatódása élénkíti: így az első világháború és a forradalmak után kialakult európai helyzetről, illetve a fasizmus európai térhódításáról a 30-as években képet adó önálló egyetemestörténeti fejezetek, továbbá a két világháború közötti nemzetgazdasági helyzetet ismertető, a magyar társadalom szerkezetét vizsgáló, valamint az ideológiatörténeti fejezetek. De ilyen típusú az az alfejezet is, amely a magyar külpolitikának a diplomáciai lépések mögött meghúzódó mélyebb mozgatóerőit vizsgálva világítja meg az utat, amely az országot a háborúhoz és a katasztrófához vezette. A kronologikus tárgyalás során előadott, és lehetőség szerint ott is sokoldalúan megvilágított és elemzett ismeretanyag ezekben a részben előrebocsátott, részben visszatekintő, de mindenképpen nagyobb távlatokat adó fejezetekben rendeződik el igazán az általános európai viszonyok és a hazai gazdasági, társadalmi, ideológiai állapotok fejlődésükben bemutatott és értékelt összképében. A szerkesztés során igyekeztünk elkerülni a felesleges ismétlődéseket, de nem tekintettük feleslegesnek az ismételt visszatérést egy-egy kérdésre abban az esetben, ha az a kérdés több aspektusból való megvilágítását, s ezzel értelmezésének gazdagítását, az összképben való elhelyezésével pedig annak meggyőzőbb értékelését is segítette elő.

Szintézisben sohasem kaphat a tényanyag oly részletes bemutatást, mint monografikus munkában; az elvi fejtegetéseket és megállapításokat mégis a forrásokra való utalással, esetleg azokból való idézéssel is, meggyőző módon hitelesíteni kell. A lapalji ún. lábjegyzetek szerepét a szövegben szereplő szó szerinti idézetek forrásainak pontos megjelölésére korlátoztuk; az idézett legfontosabb

törvények, rendeletek megnevezésére magában a szövegben került sor. A Források és feldolgozások című melléklet fejezetenként megadja a legszükségesebb tájékoztatást a tárgyalt kérdések főbb forrásaira illetve feldolgozásaira vonatkozóan, de a teljesség igénye nélkül, és csak egy bizonyos szintig. Így pl. levéltári források esetében fondokat nevez meg, s nem az egyes iratok jelzetét; ezeket a mélyebben érdeklődő a kérdésre vonatkozó monográfiákban találhatja meg. Ugyancsak ezen a szinten történhetett utalás az egykorú sajtóra, parlamenti naplókötetekre, statisztikai és egyéb kiadványokra, a korszakkal foglalkozó memoárokra. A feldolgozások tekintetében megkülönböztetett jelentőséggel szerepelnek a rendelkezésre álló marxista munkák: Magyarország története szintézisének a tárgyalt kérdésekben elmélyedni kívánó olvasói figyelmét elsősorban ezek felé kívánjuk irányítani. A felhasznált történeti irodalom jellemzésébe, értékelésébe – egy-egy feltétlenül szükséges jelzésen túl – az adott keretek közt nem bocsátkozhattunk; a magyar történetírás történetéről a 10. kötet részére készülő összefoglalás a 8. kötetben tárgyalt korszakokra vonatkozó magyar történeti irodalom tekintetében is biztosítani fogja az általános tájékozódást.

A 8. kötet, mint a tízkötetes sorozat egyik közbülső tagja, – a benne tárgyalt korszakok feltételei között vizsgálva – továbbviszi a korábbi kötetekből megismerhető gazdasági, társadalmi, ideológiai folyamatokat, nemzeti problematikát, s biztosítja azok megfelelő átvezetését a következő kötethez. E tekintetben fokozott felelősséget rótt a szerkesztőségre az a körülmény, hogy a 8. kötet legelőbb jelent meg. Már a sorozat egészének tematikai megtervezése során tisztázva lettek természetesen e tekintetben az alapvető kérdések, a megoldás részletei mégis a kötet kimunkálása során, a 7. és a 9. kötet szerkesztőségével folytatott további beható konzultációk eredményeként alakultak ki. Úgy mutatkozott célszerűnek, hogy a Habsburg-Monarchia felbomlásának problematikájával döntően a 7. kötet záró részę foglalkozzék, s arra a jelen kötetben csak visszautalásszerűen térjünk ki, viszont itt koncentráljunk fokozottabban a magyarországi forradalmi helyzet kialakulására, az 1918. őszi népmozgalmakra, s itt mutassuk be a soknemzetiségű Magyarország felbomlását. Kötetünk feladata volt annak érzékeltetése, milyen perspektívát nyitottak az 1918–1919. évi forradalmak Magyarországon a megoldásra váró társadalmi és nemzeti problémák számára, s hogy a számtalan nehézséggel küzdő, tapasztalatlanságában lényeges hibákat is elkövető, de a rendelkezésre álló rövid idő alatt is alapvető vívmányokat megvalósító, és hősies forradalmi honvédő harcot vívó első magyarországi szocialista forradalom államhatalmának, a Magyarországi Tanácsköztársaságnak katonai intervencióval történt megdöntése mily tragikusan vetette vissza egy teljes negyed századra nemcsak a szocializmust, de a demokráciát is. Ennek meggyőző bemutatása szempontjából határozottan előnyösnek bizonyult, hogy az 1918–1919. évi forradalmak és az utánuk következő 25 éves ellenforradalmi korszak történetének tárgyalása ugyanazon köteten belül valósul meg. Így válhat különösen plasztikussá, hogy az ellenforradalmi restitúció hogyan reagálja le az uralkodó osztályok számára a szó szoros értelmében „megrendítő" élményt, a proletárdiktatúrát, nemcsak fehérterrorjával, hanem az ellenforradalmi rendszer egész társadalmi és politikai szerkezetének, intézményrendszerének, ideológiájának kiépítésével. Ugyanígy igen tanulságosnak bizonyult a tárgyalt korszakon végigkísérni, mit jelentett az ellenforradalmi rendszerrel szembenálló, levert, elnyomott, üldözött erők számára az 1918–1919. évi forradalmak emléke és történelmi tapasztalatanyaga: milyen nehézségeket okozott az újabb tanácsköztársaságra való közvetlen irányvétel hibás stratégiája, s ezzel szemben milyen jelentősége volt 1918–1919 kritikai értékelésének, a hibákból való okulásnak, a munkásegység és a szövetségi politika kérdései átgondolásának, a továbbra is megoldásra váró demokratikus feladatok vállalásának, a Trianon utáni, az ellenforradalmi rendszer által saját céljaira messzemenően kihasznált nemzeti problémák megoldásának a társadalmi harccal összefüggésben való keresésének, hazai és nemzetközi méretekben. Az antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika és a második világháború alatti ellenállási mozgalom tárgyalása igen hangsúlyos része a kötetnek, amely a szovjet hadsereg magyarországi felszabadító hadműveletei ismertetésével zárul: a szabad, független, demokratikus Magyarország megszületésének részletes történetével már a következő, a 9. kötet foglalkozik, elemezve a megtett utat a magyarországi szocialista építés jelenéig, az évszázados társadalmi és nemzeti problémák megoldásában elért mai eredményekig.

Kötetünk, mint a sorozat a maga egészében, arra törekszik, hogy Magyarország történetét egyetemestörténeti összefüggéseiben ábrázolja. Bár tekintettel voltunk általában is a világ változó képére, s érzékeltettük – legalábbis hatásaikban – a más kontinenseken végbement fejleményeket is, ez döntően mégis európai összefüggéseket jelent, amelyekben a polgári történetírás által meglehetősen

elhanyagolt kelet-európai kapcsolatoknak érdemük szerinti súly jut, s figyelemmel voltunk a kelet-közép-európai régió gazdasági, társadalmi fejlődésének, politikai történetének, ideológiai szférájának sok közös vagy hasonló vonására is. Leginkább gazdaságtörténeti vonatkozásban voltunk felkészülve erre a feladatra: sikerült szélesebb kelet-közép-európai keretben vizsgálni Magyarországnak az első világháború utáni kritikus gazdasági helyzetét a kialakuló új feltételek közt, amelyeket az egész térségben a gazdasági nacionalizmus autarchikus tendenciái jellemeztek. Az infláció méretei, a stabilizáció módja, a gazdasági rekonstrukció belső ellentmondásai, majd a világgazdasági válság hatása és az állami beavatkozási politika előtérbe lépése, a német gazdasági térhódítás, s végül a második világháború alatt a német hadigazdaság rendszerébe történt bekapcsolás kérdése, s általában a gazdasági növekedés és struktúraváltozás vizsgálata a korszak nemzetgazdaságának egészében épp úgy, mint egyes ágazgataiban, a más – elsősorban a szomszédos – országokkal való összehasonlítás révén a kötetben igen figyelemreméltó megvilágítást nyer.

Az ország korabeli társadalomtörténetének vizsgálata terén szintén megnyilvánult ez a komparatisztikus törekvés, de a gazdaságtörténethez hasonlóan intenzív érvényesítésének egyelőre korlátokat szabott az ilyen irányú vizsgálatok még nem eléggé kiterjedt és elmélyült volta az érdekelt országok történeti kutatásában. Hazai viszonylatban is úttörő jelentőségű a kötet társadalomtörténeti fejezete, amely a tárgyalt korszakban végbement demográfiai változások, s az ország népessége különböző szempontok szerinti megoszlásának ismertetése után részletesen elemzi a társadalom szerkezetét és problémáit. A magyarországi társadalomfejlődés sajátosságaként említi a feudális-nemesi társadalom maradványainak továbbélését, az egyes társadalmi osztályok és rétegek kasztszerű elkülönülését. Vizsgálja az arisztokrácia és a nagytőke eredetét, összetételét, gazdasági és politikai súlyát, az „úri középosztály" és a középburzsoázia szerepét; az értelmiséggel kapcsolatban elemzi azt a feszültséget, amely az ún. zsidókérdésben nyilvánult meg. A parasztság és rétegei beható vizsgálata után ismerteti a falusi és városi proletariátus, majd különös gonddal az ipari munkásság helyzetét. A fejezet az ország lakossága életkörülményeinek alakulását felvázoló alfejezettel zárul, amely mindenekelőtt az egészségügyi ellátottság és az iskolai képzés kérdéseire fordít figyelmet. Emellett utal az életforma ekkoriban bekövetkezett olyan változásaira, amelyek az urbanizációval, a tömegkommunikáció nagyhatású eszközei (rádió, film) elterjedésével, a sport, üdülés, turizmus szélesebbkörűvé – mégsem általánossá – válásával függenek például össze. Ez a rész tartalmilag egyrészt az egyetemestörténeti fejezet keretében az életforma korabeli változásairól már megadott általános képet egészíti ki ezek hazai viszonylatban történő bemutatásával, másrészt a hazai művelődéstörténetnek a tömegkultúra vonatkozó részét foglalja magában. E tekintetben megmutatkozó vázlatossága arra utal, hogy a tömegkultúra kutatása történettudományunktól még jelentős további erőfeszítéseket kíván.

A kötet gazdaság- és társadalomtörténeti megalapozottsága teszi lehetővé az ellenforradalmi rendszer jellegének, hatalmi struktúrájának mélyebb vizsgálatát. Ebből „egy sajátos fasiszta-autoritatív-konzervatív diktatúra" (488. l.) képe bontakozik ki, amely a nagybirtokosok, nagytőkések, felsőbb tiszti és államhivatalnoki kar hatalmi szövetségén alapul, a finánctőke megnövekedett súlyával, de a politikai élet előterében mégis a vele egyre szorosabban összefonódó nagybirtokkal. A saját érdekei fokozottabb érvényesítésére törő úri középbirtokos (gentry), katonatiszti, államhivatalnoki csoport szélsőjobboldali szárnya a konzervatív autoritatív berendezkedéssel szemben a nyílt és totális fasiszta diktatúra híve; ez a tendencia a 20-as évek második felében háttérbe szorul, de a 30-as években felerősödik. Gömbös, majd Imrédy kormányának kísérlete a totális fasiszta diktatúra megvalósítására nem jár sikerrel; csak Magyarország német megszállása után épül az ki, főleg Szálasi uralma alatt. A kötet behatóan foglalkozik az államforma kérdésével, a kormányzói és kormányzóhelyettesi intézménnyel, a polgári kormány és a katonai vezetés kérdésével, az alapvető törvényekkel, parlamentarizmussal és pártviszonyokkal, a társadalom egyesületi illetve hivatásrendi megszervezésével, az egyházak és az állam kapcsolatával. Az ezekre vonatkozó konkrét ismeretek hasznosak lehetnek az ellenforradalmi rendszer jellege körül folyó vitákban, amelyekhez a kötet természetesen nem a lezárás, hanem a gazdagítás igényével járul hozzá.

A tárgyalt korszak magyarországi belpolitika-történetének kidolgozása során erős hiányát éreztük egy olyan kézikönyvnek, mint amelyben az NDK történészei a német polgári pártok és egyéb politikai szervezetek történetét egyenként feldolgozták. A jobboldali és különösen a szélsőjobboldali pártok történetének viszonylag alapos ismerete korántsem párosult a baloldali, vagy legalábbis a kormánytól balra álló ellenzéki polgári pártok és szervezetek hasonló alaposságú ismeretével. A

magyarországi munkásmozgalom történetére vonatkozó kutatások kiterjedt és elmélyült volta ezzel szemben megfelelő módon biztosította az illegális kommunista párt és az 1944-ig legálisan működő szociáldemokrata párt politikájának korábbi torzításoktól mentes hiteles ábrázolását. Kötetünk a munkásmozgalom történetét nem elszigetelten vizsgálja, hanem az ország története szerves részeként; megvilágítva pártjai viszonyát az ország különböző belpolitikai erőihez, s állásfoglalásaikat a korabeli közvéleményt foglalkoztató legfontosabb társadalmi kérdések és nemzeti problémák tekintetében, ugyanakkor utal kapcsolódásukra is a munkásmozgalom nemzetközi szervezeteihez, irányzataihoz. A téma kritikus vizsgálata határozott, de egyoldalúságoktól és leegyszerűsítésektől mentes igazságos értékelésekhez vezetett; a problémák és a hibák sokoldalú elemzése legkevésbé sem homályosítja el a számos áldozatot követelt hősies küzdelem nagyszerűségét. Különösen kiemelkedő fejezetet jelent a kommunisták és baloldali szociáldemokraták összefogásával a 20-as évek közepén létrejött és rövid ideig fennállt legális Magyarországi Szocialista Munkáspárt története, amelynek érdemei elévülhetetlenek, nem utolsó sorban a magyarországi agrárkérdés, a munkás–paraszt szövetség jelentőségének felismerésében. De leginkább figyelemreméltó annak bemutatása, hogy miként győzött a Kommunisták Magyarországi Pártjában a népfrontpolitikai irányvonal, hogy a párt által vezetett antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika milyen erőfeszítéseket tett a második világháborúba belesodort ország megmentéséért és demokratizálásáért, mint a szocializmus irányába való továbblépés feltételéért.

Magyarország katonai részvétele a második világháborúban viszonylag kevésbé részletes ábrázolást nyer a kötetben annak főleg külpolitika-történeti – de a belpolitikai összefüggésekre is állandóan figyelemmel lévő – bemutatása mellett, hogy milyen tényezők juttatták lejtőre, majd katasztrófába az országot. Ennek során ismét különös jelentősége van a téma szélesebb európai összefüggésekben történő megvilágításának, s azon belül a szűkebb környezettel, a szomszédos országok politikájával való összevetésnek is, ami ezek viszonyainak mélyrehatóbb ismeretét kívánná meg, mint amivel az eddigi kutatások alapján rendelkezünk. Mégis úgy véljük, e tekintetben is sikerült előrelépni. Az első világháború után kialakított békerendszer, s ennek keretében Trianon problematikája, a békeszerződés revíziójára irányuló törekvéseknek egy össz-európai rendezés keretében való elképzelése, majd e koncepciónak – nem utolsósorban az angol-francia politika magatartása következtében – a német és olasz támogatás igénylésére való redukálódása, a kisantant-politika jellegzetességei, a szovjetellenesség szerepe a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország politikájában; a tengelyhatalmak csatlós-rendszerének kialakulása, – mind olyan kérdések, amelyek csak kölcsönös összefüggéseikben érthetők meg igazán, és világíthatók meg reálisan. A német–magyar viszony jellegének és következményeinek vizsgálata ugyancsak más országok németekhez fűződő viszonyával összehasonlításban történik; az ellenállás, és a háborúból való kiút-keresés módozatai és intenzitása összehasonlító vizsgálatához ez is egy lényeges szál. Uj eredményként jelentkezik a kötetben a nemzeti kisebbségek oly nagy szerepet játszott kérdésének marxista vizsgálata: reális képet kapunk egyrészt a magyar kisebbségek helyzetéről a kisantant országaiban, amelyet a magyar revíziós politika nagymértékben kihasználhatott ugyan, mégsem integrálhatta magába a magyar kisebbségek e politikával szembeforduló áramlatait, másrészt a Magyarországon élő nemzetiségi kisebbségek helyzetéről, a velük szemben alkalmazott magyar nemzetiségpolitikáról. Míg a második világháborúig a németség volt a trianoni Magyarország egyetlen nagyobbszámú nemzeti kisebbsége, az ország területének 1938–1941 közti négyízbeni gyarapodása igen jelentőssé tette a szlovák, kárpátukrán, román, délszláv nemzetiségi kisebbséget, arról nem is beszélve, hogy a magyarországi németség ugyanezen területgyarapodások során a náci Németország által befolyásolt legnagyobb külföldi német népcsoporttá növekedett.

A politikatörténet legfontosabb szereplőinek jellemzésére külön is szerettünk volna gondot fordítani a kötetben. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom nagy alakja, Károlyi Mihály, az 1919. évi Tanácsköztársaság kimagasló vezetője, Kun Béla, az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmának hős mártírjai, mint Sallai és Fürst, Schönherz és Ságvári, vagy a szélsőjobbról balfelé fejlődő, a függetlenségi harcba bekapcsolódó, és hazájáért életét áldozó Bajcsy-Zsilinszky megannyi önálló portrét is érdemeltek volna, de a történelem olyan negatív figurái esetében is indokolt tömör politikai portré beiktatása, mint az ellenforradalmi korszakot nev vel fémjelző Horthy, az egy évtizeden át a kormány élén állott Bethlen, a totális fasizmussal kísérletező Gömbös és Imrédy, a felelősségét érző és dilemmáiból a halálba menekülő Teleki, a Szovjetunió ellen hadba lépő Bárdossy, a taktikázó Kállay, a szolgalelkű Sztójay, a katasztrófát teljessé tevő Szálasi. Terjedelmi okokból

azonban csak igen korlátozottan élhettünk a kínálkozó lehetőséggel; a portrék megfestése helyett a kötet sokszor inkább mozaikképet ad, amely a történelem szereplőinek a folyamatos előadás során bemutatott politikai tetteiből illetve mulasztásaiból, s idézett megnyilatkozásaiból áll össze. Az olvasó bizonyos szellemi közreműködésével a hiteles elemekből könnyen kialakuló ezen „mozaik-képek" talán nem is kevésbé értékesek készen nyújtott portréknál.

A kor szellemi portréját viszont nagy önálló fejezetek próbálják felvázolni, amelyek a politikai gondolkodás történetére koncentrálva, politikai-ideológiai aspektusból foglalkoznak a közoktatás, a sajtó, a tudomány, az irodalom, a művészetek történetével is. A vizsgálódás köréből – hiányérzetet okozva – eleve kirekesztődnek viszont így a természettudományok, melyeknek az iparban, mezőgazdaságban hasznosított némely fontosabb eredményéről azonban a gazdaságtörténeti fejezetekben szó esik. Jelentős és kellően dokumentált megállapítása e fejtegetéseknek, hogy egy mélységesen reakciós társadalmi rendszer viszonyai között is létrejöhetnek a tudományban, az irodalomban, a művészetekben haladó irányzatok, nagy alkotások. Ezt igazolja a sajtó különböző politikai irányzatokat követő lapjainak vizsgálata is, az ellenforradalmi rendszer behatóan ismertetett reakciós sajtópolitikája ellenében. A hivatalos művelődéspolitika „nevelési" eszményein és módszerein is át-áttörnek alulról jövő pozitív kezdeményezések. De a közművelődést egészében és minden részében az ellenforradalmi rendszer ideológiája uralja, mellyel szemben igen nehéz, elnyomott és üldözött helyzetben vannak az ellenzéki politikai ideológiák. A kötet jól érzékelteti a polgári liberalizmus lehanyatlását, a polgári radikalizmus visszaszorulását, a marxista ideológia helyzetét, igen alaposan, kritikusan foglalkozva a szociáldemokrata ideológiával, és a nagy egyéniségeket (Lukács György, Révai József, Bálint György) felvonultató kommunista ideológiával. Igen figyelemreméltó a népi írók „harmadik utas" mozgalma ideológiájának elemzése is. Ami pedig magát az ellenforradalmi rendszer ideológiáját illeti, rendkívül tanulságosan mutatja be a „keresztény-nemzeti" államelv kialakulását, s benne az antiszemitizmus és nacionalizmus szerepét; a fajvédők majd a nyilasok szélsőjobboldali eszméit éppúgy, mint a konzervativizmus különböző klerikális, antiliberális, autokratikus irányzatait és azok főbb képviselőit. Fejlődésükben és ellentmondásosságukban ábrázolja az egyes ideológiai irányzatokat, a nemzetkarakterológiai kísérleteket, a „magyarságtudományt", a „magyar világnézetet", a „szentistváni állameszmét", megmutatva ezek olyan vonatkozásait is, amelyek a német fasizmus politikai és szellemi befolyásával szemben bizonyos „önálló tartást" igyekeztek adni a sajátos magyarországi ellenforradalmi rendszernek.

Magyarország tízkötetes története – s így a sorozat e 8. kötete is – tudományos szintézis, és nem tankönyv, iskolásan megfogalmazott didaktikai célokkal. Nevelőereje marxista–leninista tudományosságában van: alapvetően ezzel akar hatni olvasói ma már láthatóan széles tömegeire, különösen a felnövekvő új generációk történetszemléletére, amelyért az egész szerzői és szerkesztői gárda mély felelősséget érez. Az 1918–1919. évi forradalmak, és az ellenforradalmi korszakkal szemben vívott haladó harcok emléke e korszakok bonyolult problematikája alaposabb megismerése révén feltétlenül tanulságosabbá válik. A most összefoglalt, elemzett és értékelt ismeretanyag persze korántsem lezárt; még minden bizonnyal sok vita lesz az e kötetben tárgyalt kérdésekről is, s remélhetőleg még sok további alapos kutatásnak lesz ihletője. Így lehet történettudományunkban is a továbblépés jelentős előmozdítója.

(Tilkovszky Loránt)

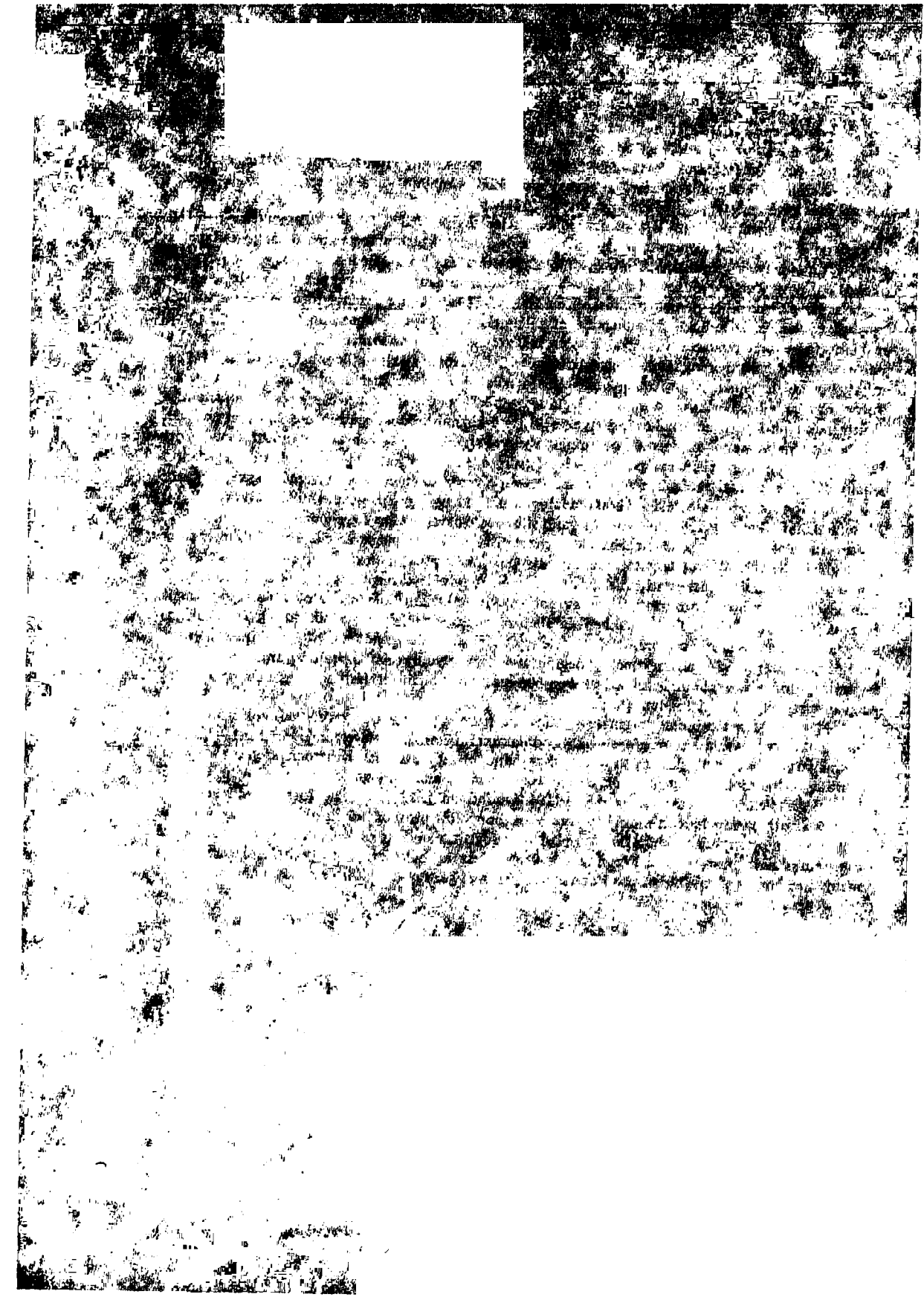

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Роттлер: Настоящее положение научных исследований в области исторических наук — СТАТЬИ — *М. Габори:* Первое заселение Средней и Восточной Европы — *И. Девеньи:* Деятельность Яноша Черноха в первые годы контрреволюции — СООБЩЕНИЯ — *Ж. П. Рипош:* Византия или Рим? Проблема выбора религии Венгрией в средних веках — *К. Петер:* Закон 1608 года о вероисповедании и свобода вероисповедания крепостных крестьян — *К. Урбан:* Акция СДП в 1943—1944 гг. среди интеллигенции — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

F. Rottler: Situation des recherches de sciences historiques — ÉTUDES — *M. Gábori:* Le premier peuplement de l'Europe Centrale et de l'Europe Orientale — *I. Dévényi:* János Csernoch au cours des premières années du régime contre-révolutionnaire — COMMUNICATIONS — *J. P. Ripoche:* Byzance ou Rome? Question du choix de religion pour la Hongrie au moyen âge — *K. Péter:* Loi sur la religion en 1608 et les libertés de religion des serfs — *K. Urbán:* Le parti socialdémocrate hongrois en 1943—44 et son action pour les intellectuels — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

F. Rottler: The Condition of the Historical Research — STUDIES — *M. Gábori:* The First Populations of Middle-East Europe — *I. Dévényi:* János Csernoch's Activity in the First Years of the Counter-Revolutionary Regime — COMMUNICATIONS — *J. P. Ripoche:* Byzantium or Rome? The Question of Hungary's Religion Choice in the Middle Ages — *K. Péter:* The Act on Religion in 1608 and the Freedom of Religion of the Serfs — *K. Urbán:* The Intellectual Action of the Social Democratic Party 1943—1944—HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

F. Rottler: Lage der geschichtswissenschaftlichen Forschungen — STUDIEN — *M. Gábori:* Die erste Besiedlung Mittel- und Osteuropas — *I. Dévényi:* Die Tätigkeit János Csernochs in den ersten Jahren des gegenrevolutionären Systems — BEITRÄGE — *J. P. Ripoche:* Byzanz oder Rom? — *K. Péter:* Das Religiongesetz v. J. 1608 und die Religionsfreiheit der Leibeigenen — *K. Urbán:* Die Intelligenzaktion der Sozialdemokratischen Partei 1943—1944 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. I. 7. – Terjedelem: 18,5 (A/5) ív
77.4026 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Niederhauser Emil—Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930—1931)

KÖZLEMÉNYEK – FIGYELŐ – TÖRTÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRATSZEMLE – KRÓNIKA

111. ÉVF. 1977. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Varga J. János: Seregszék, hadiszék, úriszék
Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban
Pintér István: Az MSZDP vezetői a fasizmusról és az ellene hirdetett szellemi offenzíváról
Stanislaw Gierszewski: Rézexport Magyarországról Gdanskba a 16. század első felében
Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán?

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Barabás László* középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, igazgatóhelyettes (Bp.) — *Cs. Kottra Györgyi* az Országos Hadtörténelmi Múzeum munkatársa — *Deme Péter* az MSZMP KB Párttörténeti Intézet titkára — *Frank Tibor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gazdag Ferenc* az Országgyűlési Könyvtár tudományos munkatársa — *Hangay Zoltán* középiskolai tanár (Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Király Péter* a nyelvtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Ladányi Sándor* a Ráday Levéltár igazgatója (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ölvedi Ignác* kandidátus, ny. tanszékvezető (Zrínyi Miklós Katona Akadémia, Bp.) — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szilágyi János* a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos főmunkatársa (Bp.) — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Zachár József* a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa (Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ŰRI UTCA 51—53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Niederhauser Emil–Szász Zoltán: Románia függetlenségének századik évfordulója 215

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám: Változások Peru társadalmában a 20. század első felében 230

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931) 270

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról 320

Gazdag Ferenc: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban 1904–1918 329

Vida István: Három Chorin-levél 362

FIGYELŐ

Ránki György: Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése .

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fodor István: Verecke híres útján . . . A magyar nép őstörténete és a honfoglalás (Ism. *Bartha Antal*) 391

Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti múzeum évkönyve (Ism. *Niederhauser Emil*) 395

Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház 16. századi történetéből (Ism. *Ladányi Sándor*) 396

Teatr v nacional'noj kul'ture sztran Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü XVIII–XIX. vv. (Ism. *Niederhauser Emil*) 398

Heinz Helmert–Hansjürgen Usczeck: Bewaffnete Volkskämpfe in Europa 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 400

H. J. Dyos–D. H. Aldcroft: British Transport. An economic survey from Seventeenth Century to the Twentieth (Ism. *Ránki György*) 402
A háborúk és a hadművészet története (Ism. *Zachar József*) 403
Jean Bouvier–René Girault: L'imperialisme français d'avant 1914 (Ism. *Ránki György*) 405
Howard Elcock: Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles (Ism. *Jeszenszky Géza*) 407
Emanuel Shinwell: I've lived through it all (Ism. *Jemnitz János*) . . . 408
Munkásmozgalomtörténeti lexikon 2. jav. és bőv. kiad. (Ism. *Szilágyi János*) 410
Atlas zur Geschichte (Ism. *Hangay Zoltán*) 412
Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944–45 (Ism. *Ölvedi Ignác*) 414

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

Pauline Maier: Samuel Adams és a róla alkotott ítéletek kérdése 417 – *G. P. Kuropjatnyik:* A földkérdés és a forradalmi helyzet Észak-Amerikában a függetlenségi háború előestéjén 418 – *V. G. Szirotkin:* A 19. sz. első negyedének idegen nyelvű oroszországi sajtója mint történeti forrás 419 – *V. F. Romanov:* Az orosz abszolitizmus gazdasági-társadalmi bázisa az imperializmus korában 421 – *V. N. Vinogradov–Ju. A. Piszarjev:* Az 1905–1907-es évek Oroszországban és a Balkán forradalmi mozgalmai 422 – *V. Ja. Lavericsev:* A burzsoá-liberális mozgalom fejlődésének általános tendenciája Oroszországban a századfordulón 423 – *Sz. M. Szigyelnyikov:* Az önkényuralom parasztpolitikája a Duma üléseit megelőző időszakban 425 – *J. G. A. Pocock:* Brit történelem: egy új tárgy védelmében 427 – *Frank Freidel:* Amerikai történészek: felmérés a kétszázadik évfordulóra 429

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 431
Történész vándorgyűlés Székesfehérváron *(Deme Péter)* 431

Niederhauser Emil–Szász Zoltán:

ROMÁNIA FÜGGETLENSÉGÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA

A szocialista Románia ebben az évben ünnepelte meg függetlensége kikiáltásának századik évfordulóját. 1877. május 9-én, vagyis mai naptári számításunk szerint május 21-én* történt meg ez, abban a pillanatban, amikor Románia belépett az éppen megindult orosz–török háborúba, hadat üzent Törökországnak, amelytől forma szerint még függő viszonyban volt. Románia ezzel a lépéssel az állami szuverénitás teljes birtokába lépett. A méltán megünnepelt évforduló alkalmából érdemes megtekinteni azt az utat, amely ide vezetett, azokat a nemzetközi előzményeket és körülményeket, amelyek a függetlenség kikiáltását lehetővé tették.

Az előzmények

A nemzetközi tényezők szempontjából a legfontosabb, alapvető előzmény az orosz–török viszony kérdése, vagy más oldalról, Törökország balkáni területeinek a kérdése. A 19. század második felében még három kontinensre, Európára, Ázsiára és Afrikára kiterjedő török birodalom kezében volt a Fekete-tenger déli partvidéke és az a két tengerszoros, a Boszporusz és a Dardanellák, amelyeken keresztül a Fekete-tenger érintkezett a Földközi-tengerrel. A szorosok birtokában a török kormányzat hatalmában állt, hogy milyen hajókat enged át a két tenger között. Az orosz birodalom számára ez igen fontos kérdés volt, különösen a régebbi korszakokban, amikor a birodalom még minden irányban el volt vágva a melegvizű tengerektől. Ezért a cári orosz kormányzat már a 17. század vége óta meg-megújuló kísérleteket tett annak érdekében, hogy először meghódítsa a Fekete-tenger északi partvidékét, amely akkor még török fennhatóság alatt állt. Ez a törekvés kezdeti kudarcok után a 18. század második felében sikerrel járt. Ettől kezdve már arra irányult Oroszország törekvése, hogy egyre közelebb jusson a Fekete-tenger déli partvidékéhez, főképp pedig a tengerszorosokhoz. A végső cél voltaképpen a tengerszorosok megszerzése volt. Ezek birtokában ugyanis Oroszország számára nyitva állt volna az út a Földközi-tenger felé.

I. Péter és utódai idején, a 18. században még elsősorban katonai-stratégiai megfontolások késztették a cári kormányzatot ilyen irányú tervezgetésekre és kísérletekre, különösen azután, hogy az északi tengerpart már orosz kézben volt. Nyilvánvaló volt

* A pontos dátumoknál minden esetben a ma használatos gregorián-naptár és a pravoszláv egyházhoz tartozó területeken akkor használatos julián-naptár szerinti dátumot adjuk meg. Az első adat a julián-, a második a gregorián-naptár szerinti nap.

ugyanis, hogy mindaddig, amíg a tengerszorosok más hatalom birtokában vannak, a Fekete-tengeri orosz partvidék mindig sebezhető lesz, akár török részről, akár más hatalmak részéről, amelyek a török kormányzat engedélyével, esetleg annak szövetségeseként támadják meg a déli orosz határokat. Ugyanakkor pedig az orosz flotta mindig beszorul a Fekete-tengerbe, nem tud onnan a nyílt tengerre kijutni, hogy szükség esetén beavatkozhassék az európai bonyodalmakba vizen is, legfeljebb, ha a török kormányzat ezt megengedi. A katonai megfontolásokhoz a 19. században már gazdasági szempontok is járultak, a déli orosz területek gabonakivitele Oroszország számára létfontosságú volt, s Törökország ezt is bármikor megakadályozhatta. Ezek a szempontok a 19. század folyamán igen gyakran vetődtek fel, tervekben, külpolitikai programokban, emlékiratokban. Hadd utaljunk csak példaként egyre közülük, amely éppen a témánk szempontjából oly fontos Balkán-válság elején készült, R. A. Fagyejev vezérőrnagy emlékiratára. A magasrangú, konzervatív állásfoglalású tiszt és közíró 1876. május 28/június 9-én N. K. Girsz (Giers) akkori orosz külügyminiszter-helyetteshez intézett memorandumában így fogalmazta meg a százados törekvést: „Nekünk, oroszoknak . . . tisztán kell látnunk: szükségünk van nyílt, senkinek akaratától nem függő összeköttetésre a déli tengerekkel. Enélkül nem élhetünk. Másfélszáz éven át, Nagy Péter óta a történelem sürgeti az orosz uralkodót, hogy oldja meg délen ugyanazt a feladatot, amelyet első reformátorunk a húszéves háborúval északon megoldott. Abban az időben Oroszország minden erőssége az ország északi fele volt az Okától a Jeges-tengerig, s ezért az életbevágó kérdés nem lehetett más, mint hogy megnyissák az utat a Balti-tengerhez; most a súlypont áthelyeződött, és az orosz lakosság többsége s termelőerőink többsége az Oka és a Fekete-tenger között van, s a Fekete-tengernek a szorosok birtoklása nélkül nincs nagyobb jelentősége a Káspi-tengernél. Oroszország, ha örökre megfosztva marad a szabad kijárattól a Földközi-tengerre, hasonlóvá válik egy olyan madárhoz, amelynek csak fél szárnya van.

Úgy-ahogy megbékélhetünk az idegen kézben levő Boszporusszal, amíg a törököké, akik minden konzulátusi ügynökkel szemben meg vannak fosztva az igazságszolgáltatás jogától. De nehéz megközelítő fogalmat is alkotnunk a számtalan bajról, arról a periodikusan veszélyessé váló és állandóan megalázó helyzetről, amelybe akkor jutnánk, ha a tengerszorosok véglegesen átmennének bármelyik, az európai teljesjogúság védelmét élvező uralkodó kezére, még akkor is, ha gyenge."[1]

Oroszország ennek a célnak az elérése érdekében a 17. század utolsó évtizedeitől kezdve mindig újból és újból megpróbálkozott a háborúval. A probléma azonban nemcsak orosz szempontból volt érdekes.

Éppen abban az időszakban, amikor az orosz kísérletek megkezdődtek, indult meg lényeges változás a török birodalom belső és ennek megfelelően külső helyzetében. A hódításokra, állandó újabb területszerzésekre felépített birodalom megroppant, most már védekezésre szorult, visszavonulóban volt, s ennek következményei hamarosan eléggé nyilvánvalóvá váltak a külföldi szemlélők számára is. Törökországot a 19. század során már egyre gyakrabban emlegették úgy, mint Európa „beteg emberét". A birodalom gazdasági meggyengülése, még inkább politikai rendszerének ebből fakadó, sűrűsödő nehézségei már

[1] Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 2. köt. Oroszország a kapitalizmus és az imperializmus korában. (Válogatott dokumentumok.) Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. Bp. 1958, 332–333.

eléggé közeli perspektívába hozták azt a lehetőséget, hogy a birodalom felbomlik. Ebben az esetben még inkább fontossá válik majd a tengerszorosok kérdése. Most már elsőrendű nagyhatalmi kérdés, a vezető európai államok vetélkedésének tárgya, hiszen a „beteg ember" örökségére mindegyik valamilyen formában igényt tartott. Oroszország számára, láthattuk már Fagyejev emlékiratából, szinte már létkérdéssé vált a „keleti kérdés".

A cári orosz külpolitikának voltak ebben a kérdésben olyan ütőkártyái, amelyekkel egyéb európai hatalmasságok nem rendelkeztek. Az orosz–török háborúk többnyire a Kaukázusontúl területén is folytak, amióta, a 19. század elején, Oroszország ezt megszerezte. A tengerszorosok felé a legközvetlenebb út azonban mégiscsak a Balkán-félszigeten keresztül vezetett. A 18. század második felétől kezdve éppen ezért a Balkán lett az orosz–török háborúk fő hadszíntere, a cári csapatok eljutottak a Duna torkolatáig, azután már attól is tovább, dél felé. A félszigeten, török uralom alatt, jónéhány kis nép élt, amely az ortodox, pravoszláv valláshoz tartozott, így a cári kormányzat vallási alapon számíthatott és számított is a támogatásukra. Ezek a népek már századok óta a török uralom alatt éltek, mindig felújuló kísérleteket tettek a fennhatóság lerázására. A 18. század dereka óta ezek a kísérletek megerősödtek abban a mértékben, ahogy a gazdasági és társadalmi fejlődés a tőkés viszonyok kialakulása felé kezdett mutatni, bármilyen messze is volt még ekkor a polgári átalakulás. A mélyben ható változások a felszínen is új jelenségek kibontakozására vezettek, megkezdődött a nemzeti öntudatosodás. Ebben a nemzeti nyelv kialakulásának volt fontos szerepe. Még egy újabb fogódzó a cári orosz külpolitika számára: az itt élő, szabadságukat óhajtó népek közt nem egy az orosszal rokon szláv nyelven beszélt. Tehát nemcsak a hagyományos vallási, hanem a modern, nyelvi-nemzeti alapon is rokonokról volt szó.

A cári kormányzat minden újabb orosz–török háború esetén kiáltványban fordult ezekhez a népekhez, a vallás azonosságára és a nyelvi rokonságra hivatkozva szólította fel őket az orosz hadsereg támogatására. Ezek a felhívások nem is maradtak visszhang nélkül. A balkáni népek Oroszországban elképzelhető felszabadítójukat üdvözölték. Nemhogy az egyszerű parasztok, akik élelemmel látták el az orosz katonákat, hírt adtak a törökök hadmozdulatairól, vagy be is álltak önkéntesnek az orosz hadsereg soraiba – a népek távolabb tekintő vezetői sem voltak tisztában azzal, milyen célok rejlenek a cári kormányzat felhívásai mögött. Mind csak azt látták, minden egyes alkalommal, hogy a cár harcol az évezredes pogány ellenség, az elnyomó, kegyetlen zsarnok ellen, s ha ez a harc az orosz fegyverek győzelmével ér véget, akkor ez saját felszabadulásukra is vezethet.

Vallási és nyelvi rokonságra egyetlen más európai nagyhatalom sem hivatkozhatott, ilyen jelszavakkal nem is léphetett fel a balkáni népekkel szemben. A „beteg ember" örökségét azonban mégsem volt hajlandó egyik sem átengedni Oroszországnak. Elsősorban Anglia és a Habsburgok birodalma volt az a két hatalom, amely minden áron igyekezett megakadályozni a cári külpolitika elképzeléseit, de általában ilyen értelemben foglalt állást Franciaország is.

A legkérlelhetetlenebb ellenfél Nagy-Britannia volt. Hiszen nemcsak a Balkánon került szembe Oroszországgal, abban az értelemben, hogy Anglia éppenséggel meg akarta minden áron akadályozni Oroszország kijutását a Földközi-tengerre, de félt az angol kormány a közép-ázsiai orosz terjeszkedéstől is, hiszen az veszedelmesen közeledett India felé.

A Habsburg-monarchia viszont elsősorban a balkáni orosz terjeszkedéstől félt, hiszen ezt a területet többé-kevésbé saját hatalmi körzetének tekintette, maga is megpró-

bálkozott vele több ízben, hogy az itteni népek felszabadítójának a szerepét játssza, legalább is a keresztény nagyhatalom ürügyén. Igaz, hogy a bécsi politikusok többnyire úgy látták: Ausztria egymaga nem elég erős ahhoz, hogy az egész félszigetet maga uralja, dacolva Oroszországgal. Ezért elég régi hagyományai voltak a császárvárosban egy olyasfajta elképzelésnek, hogy a Balkán feletti uralmon osztozkodjék a két keleti nagyhatalom.

Franciaországnak ugyan nem voltak olyan közvetlen területi érdekeltségei, mint a Habsburgok Monarchiájának, nem is volt olyan egyértelműen Oroszország ellenfele, mint Anglia. A napóleoni háborúk lezárultával azonban egyrészt hagyományos levantei kereskedelmi érdekei, másrészt az a külpolitikai igény, hogy ne kerüljön éles ellentétbe Angliával, mégis inkább arra ösztönözte, hogy többnyire az angol külpolitikát támogassa a keleti kérdésben, s ha önállóan lépett fel olykor, akkor sem Oroszország mellett.

A legalább is másfélszázados, ha nem hosszabb külpolitikai hagyományokra visszatekintő állásfoglalások mintegy sűrítve mutatkoztak meg 1853–56 során, az ún. Krími-háborúban. Ez is orosz–török háborúnak indult, mint már annyi egyéb hadjárat ebben a térségben. Ezúttal azonban Anglia katonai téren is a török birodalom mellé állt, és III. Napóleon újsütetű császárságát is rábírta erre, hiszen a francia külpolitika, I. Napóleonra emlékezve, a korábbi francia rezsimeknél is fontosabbnak tartotta az angol–francia jóviszonyt.

A háború fő hadszintere végül is a Krími-félsziget lett. A gazdasági és katonai vonatkozásban egyaránt elmaradott cári Oroszország súlyos, egyenesen megszégyenítő vereséget szenvedett a háborúban. A párizsi béke megtiltotta, hogy a Fekete-tengeren hadiflottát tartson és megerősítse a partvidéket, a két tengerszorost pedig szigorúan elzárta, Dél-Besszarábiát Moldvához csatolta. A balkáni népek ezúttal nem számíthattak az orosz segítségre. Nyilvánvaló volt, hogy az elkövetkezendő években a cári külpolitika alapvető törekvése a párizsi béke megalázó feltételeinek a felszámolása lesz.

Ehhez azonban szükség volt a birodalom belső megerősödésére, a most már égetően sürgőssé vált polgári átalakulás terén az elhatározó lépés megtételére. A krími kudarc egyértelműen ebben az irányban hatott. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás, a hatvanas évek további reformjai megőrizték ugyan a teljesen korszerűtlen cári abszolutizmust, fenntartották, sőt megerősítették a nagybirtok uralmát, számos feudális maradványt konzerváltak, de mégis megindították a birodalmat a polgári átalakulás útján. A reformok közül viszonylag a legkorszerűbb a katonai reform volt, ennek értelmében Oroszország lényegesen modernizálta hadszervezetét, s bár az átszervezés még sokáig eltartott, az 1870-es évekre már ismét ütőképes hadsereggel rendelkezett.

Amikor az 1870 nyarán kitört porosz–francia háborúban a franciák súlyos vereséget szenvedtek, a cári diplomácia ügyesen megragadta az alkalmat, 1870 novemberében felmondta a párizsi békét, arra hivatkozva, hogy a nemzetközi helyzet gyökeresen megváltozott, az orosz kormányzat tehát már nem tartja kötelezőnek a béke rendelkezéseit. A nemzetközi viszonyok valóban lényegesen módosultak, hiszen a háború következtében jött létre az egységes Németország, amely igyekezett a konzervatív politika jegyében jó viszonyt fenntartani Oroszországgal. Az 1867-es kiegyezés következtében a Habsburgok birodalma is, ha csak átmenetileg, belsőleg konszolidálódott, megerősödött. A három császár 1873-ban létrehozott szövetségének a formájában még valamiféle laza együttműködés is alakult ki a három nagyhatalom között. Ebben az új helyzetben a cári kormányzat megelégedett a párizsi béke sérelmes rendelkezéseinek a felszámolásával.

Egyébként az Osztrák-Magyar Monarchiával való megértésre, s ennek jegyében a Balkán-félszigeten a meglevő helyzet fenntartására törekedett, hiszen ez volt a legkönnyebben járható út. Ezt a külpolitikai irányvonalat csak valamilyen váratlan esemény zavarhatta meg.

Románia helyzete a háború előtti időkben

A három nagyhatalom, Oroszország, Ausztria-Magyarország és Törökország között elterülő Moldva és Havasalföld évszázadok óta török függőségben élt. A 18. századtól az ország az orosz–török háborús konfliktusok egyik fő színterévé vált, s Oroszország hatalmának növekedésével együtt nőtt befolyása a Porta függőségében megmaradó román területeken. Az 1826. évi akkermani szerződés óta már a cár egyetértése is kellett a fejedelmek megerősítéséhez. Az 1829. évi drinápolyi orosz–török béke után pedig a fejedelemségeket 5 évre megszállták az oroszok, s orosz irányítással került sor az államélet modernizálására, a saját véderő alapjainak megteremtésére, az új intézmények kialakítására. A Szervezeti Szabályzat néven ismert konzervatív alkotmánytörvény (1831, 1832) az ország majdani egyesítése szempontjából is jelentős volt, mivel tovább közelítette egymáshoz a két fejedelemség belső felépítését.

A negyvenes évek és az 1848. évi román polgári-nemzeti reformmozgalmak már két ellenfél, a török birodalom és a cári Oroszország ellen irányultak, de nem egyforma intenzitással. Elsősorban az orosz protektorátus felszámolása érdekében igyekeztek megnyerni a formális hűbérúr, Törökország jóindulatát. Az 1848-as bukaresti forradalomnak az augusztus-szeptemberi török és orosz katonai megszállás vetett véget. Az 1849. május 1/13-i Balta-Liman-i egyezmény valósággal új orosz–török kondominiumot vezetett be, mely a Krími háborúig tartott. Az 1856-os párizsi béke a Porta uralmát fenntartotta, de Oroszország „védnöki" szerepét az európai nagyhatalmak kollektív „garanciája" váltotta fel. Moldvához csatolták Dél-Besszarábiát, amely az 1812. évi bukaresti béke óta Oroszországhoz tartozott, s a két fejedelemség egyesítése kérdésében választásokat írtak ki, amelyen kemény harcban az unionisták jutottak többségre. Egy 1858. évi párizsi megállapodás lehetővé tette azután az egyesülés fokozatos végrehajtását, bár két fejedelmet kellett választani, s az ország csupán a „Havasalföld és Moldva egyesült fejedelemség" elnevezést használhatta. 1859 januárjában azonban Moldvában és Havasalföldön is ugyanazon személyt, Alexandru Ion Cuza ezredest választották fejedelemmé, s három év leforgása alatt az ország tényleges egyesítése befejeződött. A külső elismerés azonban váratott magára.

A 19. század 30-as éveitől felgyorsuló gazdasági fejlődés, a kereskedelem fellendülése, a tőkés érdekek és az általános európai gyakorlat nyomása alatt 1864-ben megtörtént a jobbágyviszonyok felszámolása. Kevéssé kedvező körülmények között, de kialakult az önálló kisparasztság széles tábora, mely 1907-ig meg-megismétlődő véres felkelések útján próbált szabadulni a nagybirtok és főként a nagybérlők igen erős kizsákmányoló uralmától. A 60-as évek közepétől lendületet vett Románia gazdasági fejlődése. Megkezdődött a vasutak építése, fokozták a még kezdetleges eszközökkel folyó kőolajkitermelést (1862-től 1873-ig ötszörösére növekedett), iparvállalatok létesültek, s jelentősen nőtt a kereskedelem, valamint a pénztőke szerepe.

A Cuza-féle reformokkal és a pártok kikapcsolását alkalmazó kormányzati módszerekkel elégedetlen nagybirtokosok összefogása 1866-ban előzte a fejedelmet, s trónra

ültette Hohenzollern-Sigmaringen Károlyt, aki az 1947-ig uralkodó dinasztia alapítója lett. Igaz, az új uralkodónak nagy belső ellenzéke volt; a pártok feletti egyensúlyozó szerepével, családi kapcsolatainak kamatoztatásával, a hadsereg erősítésével mégis hozzájárult az állam belső konszolidálásához.

A tőkés gazdasági fejlődés szempontjából az ország egyre súlyosabb tehertételnek érezte a gazdaságában és társadalmi szerkezetében egyaránt fejletlen elnyomó, a török hatalmát. Szó sem lehetett arról, hogy akár a konstantinápolyi piac, akár a török birodalom adott keretei előmozdították volna a laza függőségben levő román fejedelemség belső tőkefelhalmozását, vagy török pénztőke segítette volna a természeti kincsek kiaknázását. Nem is a Portának fizetendő elég alacsony (évi 914 000 lei) adó, hanem a fejletlen birodalommal való összezártság, az önálló külpolitika kiépítésének korlátozása volt a legsúlyosabb tehertétel. Cuza fejedelem uralkodásával kezdődően a román kormányok megpróbálkoztak az autonómia kereteinek bővítésével s szerették volna elérni, hogy a Porta ismerje el Románia függetlenségét. Hiába. A nagybirtokos uralkodóosztály, melynek liberális és konzervatív pártja hol koalícióban, hol egymást váltogatva kormányzott, kerülő utakon is megpróbálkozott a függőség kereteinek tágításával. 1875-ben az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött kereskedelmi szerződés például azért volt nagyon fontos Románia számára, mivel közvetve az ország önállóságának elismerését jelentette az egyik nagyhatalom részéről. Az apró lépések politikája azonban csak részeredményeket hozhatott. Döntő változást csak a külpolitikai helyzet gyökeres átalakulásától lehetett várni.

A Balkán-krízis

A nagy fordulat 1875-ben következett be, a balkáni népek megmozdulásának eredményeként. A mozgás a közvetlenül török fennhatóság alatt álló területen indult meg. 1875 nyarán az egyik balkáni tartományban, Hercegovinában felkelés tört ki a török uralom ellen, elsősorban gazdasági okokból, de azzal a reménységgel, hogy a felkelés sikere a terület felszabadulására vezethet. Heteken belül a mozgalom tovább terjedt a szomszédos Boszniára is. A török kormány nagy erők bevetésével lényegében véve felszámolta a felkelést, ha a hegyek között partizánharc formájában még folytatódott is az ellenállás.

1876 tavaszán újabb váratlan esemény következett be. A bolgárok lakta területen már évek óta folyt egy törökellenes fegyveres felkelés megszervezése. Már 1875 őszén történt kísérlet ennek megvalósítására, de az eleve nem sikerült. 1876. április 20/május 2-án viszont megindult a bolgár felkelés, amelyet a dátumról Áprilisi Felkelésnek neveznek azóta is. A török kormány a regurális hadseregek mellett az itt lakó törökök közül toborzott önkéntesek segítségével néhány hét alatt elnyomta a felkelést. Csakhogy olyan kegyetlenséggel, több tízezer ember, köztük nők és gyermekek lemészárlásával, hogy ez egész Európában óriási felháborodást váltott ki. Még az angol közvélemény is felzúdult, az éppen ellenzékben levő liberális párt felhasználta az alkalmat a konzervatív kormány elleni támadásra. Igy az angol kormány nem léphetett fel nyíltan és egyértelműen a törökök mellett, akik a balkáni keresztény lakosság ellen folytatnak irtóhadjáratot.

Alig hogy a bolgár felkelést leverték, június 18/30-án a török birodalom szuverenitása alá tartozó Szerbia hadat üzent Törökországnak, s hamarosan az ugyancsak török

fennhatóság alatt álló Montenegro szintén. Az orosz kormányzat támogatta a háborúskodó két államot. Egyúttal pedig megkezdte a diplomáciai lépéseket, hiszen a háború most már nemzetközi üggyé tette mindazt, ami a Balkán-félszigeten történt.

1876. június 26/július 8-án II. Sándor orosz cár és külügyminisztere, A. M. Gorcsakov gróf a csehországi Reichstadtban találkozott Ferenc Józseffel és Andrássy Gyula gróf osztrák-magyar külügyminiszterrel, hogy mint a balkáni ügyekben elismerten a két legérdekeltebb fél, megtárgyalják a teendőket. A háborúba való beavatkozástól mindkét fél tartózkodni óhajtott. De megállapodtak bizonyos lépésekben, több variációban is, a háború pillanatnyilag még bizonytalan kimenetelétől függően. Igy „elhatároztatott:

1. A jelen pillanatot illetően:

A hatalmak a jelen pillanatban a be nem avatkozás elvéhez tartják magukat, kikötve maguknak azt a jogot, hogy később megbeszéléseket folytassanak, amennyiben a körülmények ezt megkívánják. Klek és Cattaro kikötők el lesznek zárva mindkét háborúskodó fél előtt. A törököknek semmilyen körülmények között nem nyújtható segítség a keresztények ellen.

2. A jövőt illetően:

a) Ha a törökök sikert érve el, rendkívüli erőszakoskodásokra ragadtatnák magukat a keresztényekkel szemben, a hatalmak lépjenek egymással megállapodásra, és fékezzék meg őket.

A hatalmak követelik a status quo ante visszaállítását Szerbiában, beleértve a török erődítmények lerombolását is.

Ami Boszniát és Hercegovinát illeti, a hatalmak ragaszkodni fognak Konstantinápolyban ahhoz, hogy azok a december 30-i sürgönyben és a berlini memorandumban kifejtett programon alapuló vagy legalább is a Krétára vonatkozó szabályzatnak megfelelő szervezetet kapjanak.

b) Ha a keresztények győznek:

A hatalmak egyetértően fognak eljárni a háború következményeinek rendezése kérdéseiben.

Nem fognak segítséget nyújtani nagyobb szláv állam alakulásához, de Montenegrónak és Szerbiának meglesz a lehetősége, hogy annektálja: az előbbi – Hercegovinát és az Adriai-tenger egyik kikötőjét, az utóbbi – a régi Szerbia és Bosznia bizonyos részeit.

Ebben az esetben azonban Ausztriának joga lesz annektálni a török Horvátországot és Boszniának bizonyos, azzal határos részeit azon tervnek megfelelően, melyet később fognak kidolgozni.

Oroszországnak viszont ebben az esetben meglenne a joga, hogy visszacsatolja magához Besszarábiának azt a részét, amelyet az 1856. évi szerződés értelmében engedett át.

Ha pedig, végül, a keresztények sikerei következtében az Ottomán Birodalom teljesen összeomlanak Európában, Bulgária és Rumélia független fejedelemségeket alkothatnak természetes határaik között. Epirusz és Thesszália Görögországhoz csatlakozhatna. Konstantinápoly szabad várossá lehet."[2]

A korabeli nagyhatalmi politika egészen megszokott fogása volt ez a megegyezés, a nagyhatalmak saját érdekszféráik megtartására, sőt kibővítésére törekedtek, ilyen fogal-

[2] Uo. 334.

makban politizáltak, kormányaik nem törődtek a lakosság véleményével, óhajaival, csupán hatalmuk erősítése s a kényes egyensúly fenntartása mozgatta őket. A megegyezés egyes pontjai, meg egész hangneme is mutatja, hogyan viszonyultak ekkor a nagyhatalmak e kis népek és országok kérdéséhez, mennyire csak saját szempontjaikat érvényesítették, s ezt legfeljebb a keresztényekre vonatkozó kegyes szólamokkal leplezték.

A háború azonban korántsem vezetett a szerbek és montenegróiak győzelmére, a török hadsereg erősebbnek bizonyult. A két kis nép végzetes vereségének elhárítása érdekében a nagyhatalmak közbelépésére fegyverszünetet kötöttek, 1877. február 16/28-án pedig meg is kötötték a békét, az eddigi határok változatlanul hagyásával. Az igazi problémát persze nem is Szerbia és Montenegró helyzete jelentette, hanem a közvetlen török uralom alatt élő lakosság sorsa.

A nagyhatalmak diplomáciai úton megállapodtak egymás között, hogy a török kormánytól határozott reformokat követelnek a balkáni keresztény lakosok helyzetének a megjavítása érdekében. A reformok tervének a kidolgozásával konstantinápolyi nagyköveteiket bízták meg. 1877. január 6/18-án azonban a török kormány a közben bevezetett alkotmányra hivatkozva, hivatalos jegyzékben visszautasította a nagykövetek által elkészített reformtervezetet.

A visszautasítás valamennyi nagyhatalmat sérthette, de elsősorban kétségtelenül Oroszországot, amely a keleti válság kirobbanása óta a legtöbbet tette a balkáni népekért, s régóta igényt tartott az ottani keresztények védnökének szerepére. Hozzá kell tenni még azt is, hogy a pánszláv eszmék befolyása alatt álló politizáló orosz közvélemény is nagy nyomást gyakorolt a kormányra: tegyen hathatós lépést a balkáni hitsorsosok megsegítése érdekében.

Az orosz kormány azonban, már csak Angliára és a Monarchiára való tekintettel is, arra törekedett, hogy a nagyhatalmak kollektív nyomásával érjék el a sürgetett reformokat. Tárgyalások folytak Angliával, az újabb reformtervezetet 1877. március 19/31-én az ún. londoni jegyzőkönyvben rögzítették, ezt terjesztették a török kormány elé.

Csakhogy a probléma békés megoldása egyre bizonytalanabbnak tűnt. Ősszel már az a lehetőség vetődött fel, hogy Oroszország a török birodalom és Ausztria-Magyarország ellen egyszerre indít háborút, a keleti válság mielőbbi (és megnyugtató) rendezése érdekében. A bökkenő a német állásfoglalás volt: hogyan viszonylik majd a német kormányzat a Monarchia elleni háborúhoz, hiszen, ha nagyon komolyan nézzük, vagy akár forma szerint is, itt Németország két szövetségese közti háborúról volna szó. Bismarck jóval később, visszaemlékezéseiben így foglalta össze a kérdést: „Minthogy végül Sándor cár személyi kapcsolataink alapján véleményem nyilvánítását kérte a berlini orosz nagykövetség közreműködésével, nem térhettem ki tovább az indiszkrét kérdés megválaszolása elől. Felkértem von Schweinitz nagykövetet, akinek ekkor járt le a szabadsága, hogy Szentpétervárra való visszatérte előtt instrukcióm átvétele végett keressen fel Varzinban. Schweinitz október 11-től 13-ig vendégem volt. Megbíztam őt, hogy mihelyt lehetséges, Péterváron keresztül menjen Sándor cár udvari lakhelyére, Livádiába. A von Schweinitz úr részére adott instrukcióm oly értelemben szólott, hogy első kívánságunk fenntartani a nagy monarchiák közötti barátságot, amelyeknek a forradalommal szemben több veszíteni valójuk van, mint nyerni valójuk az egymás közötti harcban. Ha ez fájdalmunkra Oroszország és Ausztria között nem lehetséges, akkor még éppen el tudnánk viselni, hogy

barátaink egymással szemben csatákat vesztenek vagy nyernek – azt azonban nem, hogy egyikük oly súlyos sebeket vagy károkat szenvedjen, hogy az veszélyeztesse független és az európai politikába beleszóló magyhatalmi állását."[3]

Éppen az Oroszország és Ausztria-Magyarország közti háború lehetőségének a kiküszöbölése érdekében egy márciusban Budapesten kötött titkos szerződésben, amelyet 1877. január 3/15-re datáltak, tehát az első reformtervezetet elutasító török jegyzék előtti időpontra, többek között a következőkben állapodtak meg: „II. cikk. Abban az esetben, ha a tárgyalások nem vezetnének a kívánt eredményre és megszakadnának, aminek következtében háború törne ki Oroszország és Törökország között, a császári és királyi kormány formálisan kötelezi magát, hogy az elszigetelten működő Oroszországgal szemben jóindulatú semlegességet tanusít, és amennyiben tőle függ, diplomáciai befolyásolás útján paralizálja más hatalmaknak a beavatkozásra vagy kollektív közvetítésre irányuló esetleges kísérleteit.

VII. cikk. Őfelsége, Ausztria császára (stb.) és Magyarország apostoli királya fenntartja magának azt a jogot, hogy döntsön afelett, Boszniát és Hercegovinát mely időpontban és milyen módon fogja seregeivel elfoglalni. Ő császári és királyi felségének kormánya, nem adván ezen intézkedésének olyan jelleget, mintha az összhangban állana Bulgáriának az orosz seregek által való elfoglalásával, sem annak értelmezésében, sem keresztülvitelében nem mutat Oroszországgal szemben barátságtalan magatartást.

Hasonlóképp az orosz hadsereg Törökországban való felvonulásának, sem a császári kormány értelmezésében, sem az intézkedés végrehajtásában ne legyen barátságtalan jellege Ausztria-Magyarországgal szemben.

VIII. cikk. A magas szerződő felek kölcsönösen kötelezik magukat, hogy egyikük sem szélesíti ki hadműveletei körét: őfelsége Ausztria császára stb. és Magyarország apostoli királya – Romániára, Szerbiára, Bulgáriára és Montenegróra, őfelsége minden oroszok császára – Boszniára, Hercegovinára, Szerbiára és Montenegróra."[4]

A török kormány március 28/április 9-én visszautasította a londoni jegyzőkönyvbe foglalt reformokat. Az orosz kormány ezzel voltaképpen szabad kezet kapott a hadüzenetre. Ez április 12/24-én történt meg.

Románia a balkáni válság idején

A balkáni válság idején Romániában minden politikus előtt világos volt, hogy az ország sem egyedül, sem Szerbiával és Montenegróval együtt nem viselhet győztes háborút Törökország ellen. Mind a kellő nagyságú haderő, mind az ipari háttér elengedhetetlen minimuma hiányzott egy ilyen akcióhoz. Az ország politikai életének irányítói – a nemzetközi helyzet eltérő értékelése alapján – két táborra oszlottak. Az egyik tábor Románia semlegességét követelte, a másik hajlott arra, hogy Oroszország oldalán hadba kell lépni a török ellen az ország függetlenségének kivívásáért. A román diplomácia kezdetben abban bízott, hogy Törökország békés úton, a nagyhatalmak nyomására

[3] Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Uj- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Urbán Aladár. I/2. köt. Bp. 1970, 559.

[4] Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 335.

elismeri a román függetlenséget. Franciaország nem adott ehhez támogatást, Németország sem. A londoni román ügyvivőnek pedig Gladstone egyenesen azt mondotta, Angliát „független államként kevéssé érdekli, hogy létezik-e egy Románia, vagy sem."[5] Más volt az Osztrák-Magyar Monarchia álláspontja. Amikor a román kormány a hadsereg fejlesztésére adott 5,6 millió lei folyósításáról értesítette a nagyhatalmakat, Andrássy Gyula 1876. január 23-án „a legfinomabb módon, a legkisebb harag nélkül, mint jóbarát" azt mondotta a bécsi román ügyvivőnek: „Fegyverkezzenek amennyire akarnak, ha van pénzük, bennünket a legkevésbé sem haragít, de sajnálom, hogy olyan pillanatban állnak elő, amikor az izgatottság elcsendesedett és egész Európa békét akar . . ." Majd később kijelentette: „Teljes szívből kívánjuk, s a császár is akarja, hogy Romániából erős és baráti állam legyen."[6] A Monarchia tehát nem ellenezte Románia függetlenségét, de úgy vélte, hogy a török birodalom belső gyengülésével párhuzamosan, fokozatosan kell azt megadni, s meg kell akadályozni, hogy Románia és Oroszország szoros szövetségre lépjen egymással.

1876. június 27-én Mihail Kogălniceanu – a történészből lett politikus – külügyminiszterként egy hosszú emlékiratot küldött a Porta mellett és a garantáló hatalmak fővárosaiban működő román külképviseleteknek, melyben a semlegesség fenntartásáért ellenértékként Románia individualitásának (és nevének) hivatalos elismerését, diplomáciai egyenjogúságának, területi sérthetetlenségének elismerését kérte.[7] A nagyhatalmak a követelésekre hűvösen reagáltak, nem törődtek azzal a fenyegetéssel sem, hogy ellenkező esetben Románia elkanyarodik a semlegességi politikától. A Porta azt felelte: egyelőre nem ér rá ezzel a kérdéssel foglalkozni. Kogălniceanu az elutasítás nyomán egyértelműen egy (későbbi) hadbalépés mellett foglalt állást. Augusztus 1-i körlevelében a balkáni török vérengzésekre hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a keleti keresztény világ hangos szóval vádol bennünket, mivel semlegességünkkel és hallgatásunkkal szentesítjük azokat a szörnyű bűnöket, amelyeket az ajtónk előtt követnek el,"[8] s a román hadsereget pedig csupán a kötelező fegyelem tartja vissza a hadbalépéstől. Utóda, Nicolae Ionescu visszatért ugyan a szigorú semlegesség politikájához, azonban tőle függetlenül az új miniszterelnök, az 1876. júl. 24/aug. 5-én kormányt alakító liberális Ioan C. Brătianu már az orosz–román közeledés előmozdításán dolgozott. Brătianu, külügyminisztere és hadügyminisztere végül szept. 26/okt. 8-án a krími Livádiába utaztak, ahol maga a cár is megmondta nékik, hogy hamarosan háborút indít Törökország ellen, s konvenciót kell kötni az orosz csapatok átvonulásának szabályozására. Az elvi megállapodás megszületett, ez azonban újabb gondok forrása lett. Ha Oroszország az átvonulást, vagy Törökország a csatlakozást fogja követelni Romániától, az ország hadszíntérré változik. A többi nagyhatalom fővárosában viszont hiába tapogatóztak, Románia „semlegességét" nem volt hajlandó garantálni egyik sem. November végén és december elején Bukarestben – a legnagyobb titokban – kidolgozták az orosz–román egyezmény tervezetét, aláírása azonban váratott magára: Románia vezetői még nem adták fel teljesen a reményt a semlegesség fenntartására, a cár viszont tavaszra halasztotta a hadjáratot.

[5] A bécsi román ügyvivő 1877. jan. 23-án kelt jelentése. Ld. Documente privind istoria Romîniei. Războiul pentru independentă. (A továbbiakban Documente . . .) I/2. köt. Bucureşti 1952. 62. sz. irat.

[6] Documente . . . I/2. 62. sz. irat.

[7] Documente . . . I/2. 209. sz. irat.

[8] Documente . . . I/2. 364. sz. irat.

1876. december 11/23-án a szultán kihirdetett egy liberális elveket is tartalmazó alkotmányt, melyben nem kevés oroszellenes célzatossággal helyt kapott a polgári jogegyenlőség, vallás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, de nem változott a „vazallus tartományok" jogállása. Az alkotmány nagy felháborodást, a semlegesség híveinek táborában pedig komoly csalódást okozott Romániában is. A külügyminiszter a nagyhatalmaknál tiltakozott, a parlament támogatta, a háborús hangulat felfokozódott. Január közepén a liberális képviselőket tájékoztatták az orosz–román konvenció tervéről, s azok többsége egyetértett vele. A kormány új választásokat írt ki, hogy biztos többséggel a háta mögött, nyugodtan folytathassa az immár határozottan oroszbarát külpolitikát.

Április 1/13-án egy kibővített minisztertanács még egyszer megvitatta Románia lehetőségeit. A politikusokat óvatosság, tartózkodás jellemezte, a semlegesség mellett felhozható elvi, az orosz szövetség mellett szóló gyakorlati érvek változatos felvonultatásával. A liberálisok bírálták Oroszországot, hangsúlyozták, hogy egy nagy délszláv állam születése nem áll Románia érdekében, s volt aki egyenesen az osztrák–magyar megszállás szükségét említette, mivel így lehetne megakadályozni az ország hadszíntérré változását.[9] A nagy káosz ellenére lényegében egy álláspont dominált, az, amelyik az Oroszországgal való nem politikai természetű együttműködést, s Ausztria-Magyarország pártfogását kereste.

Április 3/16-án az ismét külügyminiszterré kinevezett Kogălniceanu és Sztuart báró, orosz ügyvivő aláírták az orosz–román egyezményt, melynek értelmében „a császári kormány tiszteletben kívánván tartani a Román Állam területi sérthetetlenségét, megállapodott Őfensége I. Károly Uralkodó kormányával egy külön konvencióban az orosz csapatok romániai átvonulásáról".[10] A szerződés biztosítja (Bukarest elkerülésével) az orosz csapatok szabad, baráti átvonulását. Az ellátást fizetség ellenében a román hatóságok végzik, a szállításban pedig 40% tarifakedvezményt kapnak.

Kifelé a diplomaták még őrzik a semlegesség látszatát, Andrássyt pedig arra kérik: „kettőzze meg erőfeszítéseit Konstantinápolyban, hogy Románia ne legyen hadszíntérré".[11] Andrássy nem tudott a Portától erre ígéretet szerezni, Lord Derby pedig cinikusan kijelentette: „Igazságtalan lenne a törökök bevonulását ellenezni, ha megtűrnék az oroszok bevonulását Romániába."[12] Románia rákényszerült, hogy az orosz csapatok felvonulása idején maga védje meg magát a törökkel szemben. A mozgósított csapatok (58 700 katona, 190 ágyú) tüzérsége védte a Duna vonalát – igaz, a törökök csupán portyázó alakulatokat küldtek rendszertelenül a román partokra. Április 29/május 11-én a parlament megállapította, hogy Törökország hadiállapotba került Romániával szemben. Május 9/21-én a zsúfolt képviselőházban Kogălniceanu külügyminiszter bejelentette a török birodalommal való teljes szakítást. „Függetlenek, önálló nemzet vagyunk", mondotta, s a képviselők ünnepélyesen kinyilvánították az önálló Románia megszületését.

A nagyhatalmak általában ellenségesen vagy nagyon tartózkodóan fogadták Románia lépését. Érdemben csupán Oroszország támogatta. Pénzkölcsönt folyósított, s az égető

[9] Documente ... II. 169. sz. irat. Bővebben idézi *N. Iorga*: Politica externă a Regelui Carol I. Bucureşti 1923, 203–207.

[10] Documente ... II. Bucureşti 1952. 193. sz. irat.

[11] Kogălniceanu 1877. ápr. 11-i üzenete a bécsi román ügyvivőhöz. Documente ... II. 323. sz. irat, ld. még 213. sz.

[12] Documente ... II. 259. sz. irat.

hiány megszüntetésére 25 000 kézifegyvert is adott. (Nyugatról ekkor már nem lehetett fegyvert behozni.) S ha az utak és vasutak erősen elhasználódtak is a háború folyamán, az orosz vásárlások és szállítások kisebb konjunktúrát okoztak, a költségvetés 1877-ben jelentős többlettel zárult, dacára annak, hogy az ország háborúban állott.

Az orosz–török háború

A nagyhatalmak a háború kitörése után semlegességüket nyilatkoztatták ki. A Kaukázusontúli területen a hadműveletek hamarosan meg is indultak. A Balkánon azonban időbe telt, amíg az orosz csapatok a felázott utakon és a kis teherbírású vasutakon eljutottak a Dunához, a román–török határra. Előzetes, az ellenfél megtévesztését szolgáló diverziós hadműveletek után június 15/27-én az orosz fősereg Szvistovnál átkelt a Dunán. A hadműveletek először kedvezően alakultak, az orosz előőrs sereg néhány hét múlva már a Balkán-hegységen is átkelt. Ekkor azonban a török ellenállás is megerősödött. A törököknek a tengeren sikerült a félsziget nyugati részéről csapatokat átdobniok a hadszíntérre, így megállították a Balkán-hegységtől délre történő előrenyomulást. A Viddinben levő török sereg pedig erőltetett menetben elérte Plevna (a mai Pleven) erődjét, a legjobban megerősített török erődrendszert. Néhány más erőd is török közen volt a Balkán-hegységtől északra elterülő síkságon. A további előnyomulás előfeltétele ezeknek az erődítményeknek, de elsősorban Plevnának az elfoglalása volt. A délről érkező török erősítésben bízva a török seregek a Balkántól északra több helyen ellentámadásba mentek át, s átmeneti sikereket is értek el.

A teljesen körülzárt Plevnából november 27/december 9-ről november 28/december 10-re virradólag Oszman pasa megkísérelte a kitörést, hogy még meglevő csapataival dél felé vonulhasson, ez azonban nem sikerült. Az erőd megadta magát. Ezzel megtörtént a döntő fordulat. December 2/14-én Szerbia is újból hadat üzent. Az orosz csapatok több helyen átkeltek a Balkán-hegységen, s dél felé nyomultak előre. A török ellenállás összeomlott, az orosz seregek elfoglalták Drinápolyt, s már a fővárost fenyegették. Drinápolyban január 19/31-én megkötötték a fegyverszünetet, Konstantinápoly egyik elővárosában, San Stefanóban pedig február 19/március 3-án a békét.

Az orosz kormány a gyors békekötéssel kész tények elé akarta állítani a nagyhatalmakat. E békeszerződés 5. cikke értelmében „A Porta elismeri Románia függetlenségét, s ez utóbbi állam fenntartja jogigényét a két fél által megállapítandó kártalanításra. A közvetlen szerződés megkötéséig Románia alattvalói Törökországban élvezni fogják mindazokat a jogokat, amelyek más európai államok alattvalóinak biztosítva vannak."[13] A török kormány Szerbia és Montenegro függetlenségét is kénytelen volt elismerni. A bolgár területekből a szultántól függő nagy-bolgár fejedelemséget hoztak létre. A megmaradt török területeken is reformokat kellett bevezetni a keresztény lakosság érdekében.

A béke, amellyel az orosz diplomácia kész tények elé szerette volna állítani a nagyhatalmakat, abban a reményben, hogy azok utólag már nem követelik módosítását, lényeges változásokat hozott, olyanokat, amelyekről a korábbi tárgyalások és megálla-

[13] Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 351.

podások során nem is esett szó. Nem is a részletek érdekesek számunkra. Mert ha a bevezetőben felvillantott cári törekvésekre gondolunk, nyilvánvaló lesz azonmód, hogy a béke messze elmaradt ezektől a céloktól. Elmaradt, mert Oroszország az adott nemzetközi helyzetben távolról sem volt elég erős ahhoz, hogy a többi nagyhatalom ellenében elérje ezeket a célokat. Sokkal kevesebbel kellett megelégednie. De éppen ez a balkáni népek számára valójában sokkal több volt, hiszen akár forma szerint is, nemzetközi elismeréssel (mint Románia, Szerbia és Montenegro esetében), akár a török fennhatóság formális megtartásával (mint Bulgária esetében) meghozta a balkáni népek szabadságát és függetlenségét. Az orosz kormányzat szubjektív hódító szándékaitól függetlenül a korabeli objektív nemzetközi helyzet így vezetett a balkáni népek többségének a török fennhatóság alóli felszabadulásához.

Románia részvétele a háborúban

A román csapatok a határt fedezték mindaddig, amíg az orosz hadak felvonultak, utána ágyúikkal és hajóikkal azok dunai átkelését fedezték, majd a Duna felső szakaszát védték egészen az Olt torkolatáig. Még április és május folyamán felmerült a román uralkodó és az orosz fővezér, Miklós nagyherceg között a két hadsereg további együttműködésének gondolata, de határozat nem született, sőt egy orosz jegyzék május 16/28-án leszögezi, hogy a cári csapatok ereje „több mint elégséges" a győzelemhez.[14] A cári diplomácia csak az orosz hadak keretében, alárendeltségben vélte megengedhetőnek a román csapatok szereplését, Károly fejedelem viszont ragaszkodott az önálló hadműveleti területhez, a teljes különálláshoz. Amikor azonban kiderült, hogy a török feletti gyors győzelem illúzió, és az egész hadjárat sikere veszélyben forog, Románia aktív részvétele sürgőssé vált. Miklós nagyherceg július 19/31-én sürgető táviratban kéri a román csapatok kisegítő támadásának megindítását.[15]

A román haderő augusztus 12/24-én átkelt a Dunán (egy divizió már július végétől megszálló feladatokat látott el Nikápoly környékén), augusztus 16/28-án megállapodás született, hogy a Plevna-i erődök ellen vonuló orosz és román csapatokat Károly fejedelem parancsnoksága alá helyezik. Katonai szempontból formális gesztus volt csupán, politikai jelentősége azonban annál nagyobb volt. Egy még függetlennek el sem ismert ország uralkodója alá rendelik egy nagyhatalom egyes csapatait, tábornokait. Mind az uralkodó, mind Románia tekintélye jelentősen növekedett. A harcok neheze ezután kezdődött. Az erődöt ismételt rohamokkal nem sikerült elfoglalni. Szeptemberben váratlanul beköszöntött a tél, s ez újabb nehézségeket okozott a szövetségeseknek. Plevna ostroma elhúzódott november 28/december 10-ig. A módszeres téli ostrom végén Oszmán pasa – kortársak által 40 000 főre becsült – seregét foglyul ejtették. Az orosz és román erők különváltak. Az itt felszabadító orosz seregek délre vonultak, a román csapatok pedig a megmaradt északnyugati török erődök (Viddin) ellen kezdtek harcolni, ennek

[14] Szövegét idézi: *Titu Maiorescu:* Istoria contimporană a României (1866–1900). Bucureşti 1925, 129. ill. *N. Iorga:* Războiul pentru independenţa României. Actiuni diplomatice si stări de spirit. Bucureşti 1927, 107–109.

[15] *Maiorescu:* i. m. 137.

azután a fegyverszünet (1878. január 19/31.) híre vetett véget. A román csapatok a San Stefanó-i békét követően is megszállva tartották a „zálogvárosnak" deklarált Viddint és Belogradcsikot. A 4329 halottat és körülbelül kétszerannyi sebesült áldozatot kívánó román hadjárat 1878 március 25/április 6-án ért teljesen véget.

A háború terheit a dolgozó tömegek – a parasztok – viselték otthon is, a frontokon is. A hadsereg ellátását csak kemény rekvirálással és Románia határain túlterjedő közadakozással tudták biztosítani. A rosszul felszerelt, rongyos katonák a fronton éheztek, vagy későn érkező, romlott ételen éltek. A lehetőségekhez képest jól működött az egészségügyi szolgálat, nem kis mértékben áldozatkész orvosok szervezőkészségének következtében.

A berlini kongresszus

A San Stefanó-i béke megsértette az Oroszország és a Monarchia között előzetesen megkötött egyezménynek azt a pontját, amely szerint nem szabad nagy délszláv államot létrehozni. A Monarchia ezért rögtön az angol kormányhoz fordult, s együttesen rákényszerítették az orosz kormányt, egyezzék bele egy nemzetközi konferencia megtartásába, amelynek a feladata lesz a béke rendelkezéseinek a felülvizsgálása. A konferenciát június 1/13. és július 1/13. közt tartották Berlinben, a nagy délszláv államot csakugyan eltüntették, a bolgár fejedelemség területét az eredetinek mintegy harmadára csökkentették. A három állam, Románia, Szerbia és Montenegro függetlenségét azonban ez a nemzetközi egyezmény is megerősítette.

Románia képviselőit nem hívták tárgyaló asztalhoz sem a San Stefanó-i béke, sem a berlini szerződés megkötésekor. Oroszország és Románia viszonya a háború végén ugyancsak elhidegült, mivel a román diplomácia megpróbált minden követ megmozgatni, hogy Dél-Besszarábiáról ne kelljen lemondania, habár cserébe Dobrudzsát kaphatta meg. A román álláspontot a hatalmak előtt július 1-én Kogălniceanu és Brătianu éppenséggel előadhatta, s a legudvariasabb formák közepette, – a kongresszus tagjai felálltak belépésükkor – megjelenésük mégsem számított, hiszen Romániát csak „bemutatták" (entendue) de nem „meghallgatták" (écoutée). Az ország függetlenségét azonban Berlinben is elismerték, az Oroszországhoz visszakerülő Dél-Besszarábia helyett kárpótlásul tényleg megkapta Dobrudzsát. A nagyhatalmak közvetlen gyámkodása Románia felett megszünt. Noha továbbra is érvényesült befolyásuk, mind az ország belső fejlődése, mind külpolitikája számára kedvezőbb korszak kezdődött.

Románia függetlenségének kivívása a balkáni népek felkelésével meginduló nagy folyamat részét képezte. A polgárosodó román társadalom uralkodó osztályainak tevékenysége, a széles tömegek tehervállalása és a kis román hadsereg hősiessége csak az orosz–török háború által teremtett kedvező feltételek felhasználásával együttesen tette lehetővé a függetlenség megszerzését.

A függetlenség elnyerése Románia történetének egyik nagy fordulópontja. Nagy jelentőségű tény volt, hogy az ország tevőlegesen részt vállalat a felszabadító háborúban: a nemzeti öntudat erősödése hozzájárult a fiatal állam konszolidációjához. De a függetlenségi háború nem csak a polgárság, hanem az elnyomott paraszti tömegek osztályöntudatát is erősítette. A tényleges terheket viselő széles néprétegek áldozatvállalása, az éhező, rosszul felszerelt parasztkatonák hősiessége a társadalmi haladás táborának további harcá-

ban hivatkozási alapot jelentett. A fiatal szocialista mozgalom is e paraszti tömegek öntudatosodására épített. Ahogy – másfél évtizeddel később – egyik képviselőjük, Constantin Mille „Hazafiság és szocializmus" című cikkében írta: „Részünkről az az igazi hazafias ajándék, ha közösségi életre serkentjük ezt a négymillió románt, ha jogaik és kötelességeik tudatára ébresztjük őket, s ha ezt a roppant hadsereget a belső Plevna meghódítására buzdíthatjuk."[16] Ezzel megjelölte azt a távolabbi történelmi feladatot, amely 1877 után az immár független Románia népe előtt állott.

[16] *Ion Grecu:* A munkásmozgalom és függetlenségünk kivívása (1877–1878). Korunk, 1977. 1–2. sz. 117.

TANULMÁNYOK

Anderle Ádám:

VÁLTOZÁSOK PERU TÁRSADALMÁBAN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A Csendes-Óceán mentén elterülő ország az Andok hegyvonulata által meghatározottan tagozódik három gazdaságföldrajzi régióra, mely szinte három különböző Perut jelent.

A Humboldt-áramlat által befolyásolt partvidék (Costa) 100–150 km szélességben húzódik sivatagos, száraz sávjával az óceán mentén, folyóvölgyekre korlátozva az életet. A kapitalista fejlődés Peruja ez, a gyáriparé, de főképp a tőkés ültetvényes kultúráké (cukor, gyapot, rizs), melyek a világpiacba kapcsolódnak és kapcsolják Perut. „Fehér" és „mesztic" Peru ez, ahol a viszonylag kisszámú néger és ázsiai (japán, kínai) eredetű lakosság is él.

A hegyvidéken (Sierra) 2500–4500 m között, fennsíkokon és folyóvölgyekben él a lakosság kb. 60%-a. „Indián" Sierráról is beszélnek, ahol a feudalizmus él tovább a nagybirtokok rendszerében, az indián közösségek *(comunidad* vagy *ayllu)* kiszolgáltatottságában s a bányaművelés munkaviszonyaiban.

A Sierra keleti oldala az Amazonas-medence őserdőihez csatlakozik. Egy kellemes és termékeny szubtrópusi vidéket leszámítva ez a térség (Selva vagy Montaña) ma még a civilizáción kívül esik.

Peruban a lakott körzetek földrajzi elhelyezkedése, elsősorban a magasság, döntő tényező az élet, a gazdálkodás szempontjából. Az 1940-es cenzus adatainak ilyen szempontú vizsgálata megmutatja: a tengerszint – 250 m közt 1.974.355 ember él, az összlakosság 28,11%-a; 250 m–1750 m között 410.822 fő él (5,86%), többségük a Costán és Selvában. 1751–4000 m közt 4.474.462 ember él (63,99%).[1]

E területeknek csak egy része művelhető, bár az összesítő adatok azt is mutatják, hogy a megművelhető területeknek csak egy része hasznosított. Peru összterületéből (20.616.463 ha) megművelhetetlen 7.230.389 ha; megművelhető 11.922.207 ha, de csupán 1.463.867 ha a megművelt terület.[2]

Ezek az adatok érzékeltethetik azt a tényt, hogy Peruban a partvidéken és a hegyekben is óriási területek lakatlanok, sivatagok, megművelhetetlenek, s hogy a lakott központok – a népsűrűség alacsony átlagadatai ellenére – igen nagy népességűek, mert folyóvölgyek mentén helyezkednek el, ahol a föld megművelése lehetséges. A geográfiai és

[1] Censo Nacional de Población y Ocupación de 1940. T. Ik. Lima, 1944 (a továbbiakban Censo 1940) CXXXVI. l.

[2] *The Peruvian Economy.* Pan American Union. Washington, 1952. 35.

klímatikus tényezők miatt is, tehát a lakott központok bizonyos – egymással igen kevés szállal (közlekedési lehetőségek hiánya) érintkező – foltokat, szigeteket alkotnak.[3]

Az 1940-es cenzus szerint Peru lakossága 6.207.967 fő, amelyből 2.847.196 (45,86%) indián, 3.283.360 fehér és mesztic (52,81%).

Ez a cenzus politikai megfontolásból nem választotta külön a „fehér" és „mesztic" kategóriát, s így jöhetett ki a végső kunklúzió: Peru nem indián-többségű ország. A cenzus részadatai azonban bonyolultabb képet tárnak elénk. Peru megismeréséhez jobban elvezet, ha az 1940-es cenzusnak a beszélt, használt nyelvre vonatkozó adataiból indulunk ki. A tartományok (departamentók) *egy csoportjának* nyelvi adatai a következők: (dep. összlakosságának %-ban):

	„csak spanyolul beszél"	spanyolul és indián nyelvet	„csak indián nyelvet beszél"
Apurimac	0,37%	13,37%	85,26%
Ayacucho	0,86%	16,70%	82,44%
Cuzco	1,45%	18,95%	79,60%
Puno	1,29%	15,19%	83,52%
Huancavélica	1,17%	19,94%	78,99%

Az indián departamentók, alapvetően *Dél-Peru Sierrájának* csoportja ez, ahol a kecsua, illetve ayamara (Puno) nyelvet beszélő indiánok élnek.

Ez a perui társadalmi problémák egy sajátos megjelenési formájára utal: arra, hogy az agrárkérdés indián-kérdésként is megjelenik. Természetesen, a „csak spanyolt beszélő" agrárzónák vidékein, észak departamentóiban (La Libertad, Lambayeque, Piura, Cajamarca), ahol a százalékok magasak, ugyancsak indián térségekről van szó, de ezek a conquista utáni időszakban, a 16–18. században elvesztették nyelvüket, ma spanyólul beszélnek.[4]

Peru más vidékein is jelentős a csak indián nyelvet beszélők aránya, de nem olyan arányú, mint az említett öt departamentóban.[5]

Bevezetőnkben ki kell térnünk néhány alapvető *fogalom* tisztázására is, hiszen Peruban *kettős értékrendszer* működik. Az osztályszerkezet és -viszonyok mellett „faji" jellegű „besorolás" is megtalálható, még a cenzusokban is.

A kérdésünk tehát az: mi az összefüggés a „faji besorolás" és osztályhelyzet között.

[3] Uo. 18.

[4] Cajamarca: 93,32%, La Libertad: 97,77%, Lambayeque: 92,35%, Piura: 99,34% a „csak spanyolul beszélők" aránya. Censo, 1940. Vol. I. 163. *Fr. Kauffman Doig* szerint a *Chimu kultúrához* tartozó vidékeken az Inka birodalom idején a „kecsuaizálás" nem tudott eredményeket elérni, az itteni népek ellenállása miatt. E vidékek lesznek a spanyol hódítók szövetségesei az inkák elleni harcban, s a helyi nyelv ellenállásának hiánya miatt a spanyol nyelv gyorsan tért hódít, s a 19. századra eltűnnek a helyi nyelvek. Ld. Manual de Arqueología Peruana, Lima, é.n. 371 és azt követő lapok.

[5] Censo, 1940. Vol. I. 163.

„Faj" és „osztály" összefüggései Peruban

Az eddig elmondottak csak részben segítenek közelíteni a fogalmak meghatározásához. A *nyelvi* kritérium alapján mégis pontosan meghatározható az „indiánoknak" bizonyos része: azok, akik *csak* indián nyelvet beszélnek.[6]

A „fehér" vagy a „mesztic" azonban kevésbé különíthető el, így a csak spanyolt beszélők közül a 19–20. században Európából és Észak-Amerikából bevándoroltak és közvetlen leszármazottak tartoznak a „fehér" kategóriába minden különösebb vita nélkül.

Alexander Lipschütz, a chilei kommunista tudós, aki a különböző, burkoltan vagy nyíltan faji előítéletektől terhes megítélések ellen küzdött, már az 1940-es években világosan megfogalmazta az *indián* fogalmával kapcsolatban: „. . . az indián faj, annak ellenére, hogy bizonyos fokig biológiailag is jellemezhető, mindig és ugyanakkor társadalmi dolog, vagyis nem lehet felfogni, megérteni, megmagyarázni mint tisztán biológiai lényeget."[7] Lipschütz az „indio" két nagy csoportját különbözteti meg. A „tiszta indián" kategóriában három csoportot különít el: a) akik az indián nyelvet beszélik, b) „indián biológiai meghatározottságú emberek, akik ugyanakkor spanyolul beszélnek", c) a kettő közt átmenet: a kétnyelvűek. *Lipschütz* a másik indián csoportba a *meszticeket* sorolja, (amiben általános progresszív latin-amerikai vélekedést is kifejez) s utal arra, hogy sokan a „mesztic"-ekhez sorolják magukat, ezzel akarván önmaguk társadalmi megítélését, besorolását javítani. E „blanquizacióan" („fehéresítés") jelenségét a hivatalos magatartások támogatják, s az összeírásokban is ez tükröződik.[8]

E megjegyzés már utal arra, hogy *a „faji besorolás" alapja a társadalmi helyzet.* Ahogy Lipschütz rámutat: az a tény, hogy a hódítók fehérek voltak, a leigázottak pedig indiánok, alakította ki a „faji aspektust". A társadalmi privilégiumokat a hódítók igyekeztek biológiailag is alátámasztani („vértisztaság" „limpieza de sangre"); az úr, a señor, helyzetének védelmére segítségül hívta a bőr színét, s mindezt úgy állította be, mint természeti törvényt. Igy a körülmények ereje folytán a társadalmi viszonyok biológiai-faji aspektusban kristályosodtak ki. Ez azonban azt is maga után vonta, mutat rá Lipschütz, hogy az alsóbb osztályokból felemelkedők részéről egyfajta „faji képmutatás" jelentkezik, alkalmazkodás az uralkodó osztályhoz. Ezt a meszticek részéről „önvédelmi reflexnek" tartja.[9]

Ezt a lipschützi gondolatmenetet a perui történeti kutatások igazolták és gazdagították. A 19. században kialakuló független perui állam megőrizte az előjogok és elnyomás gyarmati struktúrájának legfőbb elemeit. A születés, a bőrszín, a gazdasági hatalom (a latifundium) bástyái lehetővé tették, hogy a fehér gyarmati uralkodó osztály egy jelentéktelen számú mesztic réteget befogadva (elsősorban a hadseregen keresztül történt e mozgás), megőrizze előjogait.

[6] A perui szóhasználat a Selva vad indián törzseit a *„salvaje"* jelzővel illeti; *„indio"* a civilizációban élőket jelenti.

[7] *Lipschütz:* El Indoamericanismo y el problema racial en las Américas. Santiago de Chile. 1944. 39.

[8] Uo. 72. és köv.

[9] Uo. 53–87. *Lipschütz* más művei: Indoamericanismo y Raza India. Santiago, 1937; La Comunidad indigena en América y en Chile, Santiago, 1944, ugyanezen gondolatkörben mozognak.

A létrejövő új köztársaságban tehát a *megítélés* faji jellegű szempontjai tovább éltek, vizsgálatuk azonban komoly változásokat mutat.

Kubler máig egyedülálló könyvében az adózással kapcsolatos 1826–54 közt elvégzett összeírásokat vizsgálva rámutat: az összeírók naponta szembekerültek a kérdéssel: ki az indián, ki a mesztic, ki a fehér? Sok adattal dokumentált tanulmányában rámutat: a „fehér" fogalom gazdasági és politikai hatalmat, pozíciót és értelmiségi (ügyvéd, pap) foglalkozásokat jelent, a „castas" (mesztic) a „nem-indián"-nal azonos és egyre inkább napszámost, bérmunkást, bányászt jelent, ahogy Kubler mondja, olyan embert, akit mai szóhasználattal „proletár"-nak neveznénk. Az olyan indián is „casta" lett, aki nem közösséghez tartozik. Használják a szót a városi népességre, a kézművesekre, kisiparosokra, kiskereskedőkre, olyan kisjövedelműekre, akiknek nincs földjük. Az indián pedig *mezőgazdasági munkást, parasztot* jelentett. Az adóösszeírók jelentéseiből világosan kiderül, hogy *vagyoni* és *foglalkozási alapon* döntötték el a „faji" hovatartozást. Sokszor egyetlen támpont a kérdezett önmagáról alkotott véleménye volt: engedte vagy nem, hogy indiánnak vagy meszticnek nevezzék és így írják össze.

A 19. században végigvonul az ilyen „faji" alapon történő kategorizálás kijátszása, s példák sereğe mutatja, hogy egy személy gazdasági helyzetének megváltozásával „faji" helyzete is megváltozik.[10]

Egyértelműen leszögezhető, hogy a „faji" kategóriák a 19. századtól már alapvetően társadalmi osztályok és rétegek megjelölésére szolgálnak. Használatuk egyrészt jelzi a perui uralkodó osztályok törekvését, hogy uralmukat ilyen kategóriákkal is erősítsék, másrészt természetesen jogosultságuk is megvan, amennyiben a bennszülött lakosság gazdasági-társadalmi különbségeken túl etnikai, nyelvi-kulturális specifikumokat is hordoz.[11] Kubler oktatási-kulturális faktorra nem utal, hiszen a 19. században a „fehér", „mesztic" jórésze szintén írástudatlan volt. A 20. században az „indián"-fogalom tartalmi jegyei az *analfabetizmussal* „gazdagodtak", s az olvasni–írni tudás a közgondolkodásban a meszticcé válás egyik mozzanata lett.[12]

Visszatérve az 1940-es cenzusra, megállapítható az is, hogy a „fehér-mesztic" kategóriák összekapcsolása – bár volt ebben politikai szándék is – a probléma nehézségét is jelzi, s egyfajta megoldást ad. Ugyanis az „indián" fogalma alapvetően meghatározható: mindenki, aki indián nyelvet beszél (így a Sierra bányászainak jórésze is) és (vagy) *mezőgazdaságban* dolgozik: közösségben élő kisparaszt, haciendán élő peón vagy agrár-

[10] *G. Kubler:* The Indian Caste of Peru, 1795–1940. Washington, 1952. 5–9, 36. Egy összeíró 1846-ból: „. . . muchos que han pertenecido a Indijenos, ha sido convertidos en Castas . . ." *Kubler:* i. m. 38.

[11] Vö. Race and Class in Latin America. New York and London. 1971 c. kötet, melynek tanulmányai mutatják, milyen nagy a fogalmi zűrzavar ezen a téren. *Ch. W. Anderson* tanulmányában (The Concepts of Race and Class and the Explanation of Latin American Politics, 231–256) az osztály fogalmának sokféleségéből egyenesen azt a következtetést vonja le, hogy magát a „társadalmi osztály" fogalmát kell helyettesíteni. *Magnus Mörner* tanulmánya rámutat arra, hogy a különböző cenzusokban mennyire zavaró és következetlen használata, s lényegében a faji előítéletek jele, pl. az Andok országaiban az indián-ellenesség kifejezője. Mörner hangsúlyozza: mindeddig a kutatásokban az „etnikum" és osztály kölcsönhatásának vizsgálata hiányzik Latin-Amerikában. Race and Clase, 199–231.

[12] *M. C. Vázquez:* Immigration and Mestizaje in Nineteenth–Century Peru. Race and Clase, 73–96.

proletár indián. A másik két kategória elhatárolása már nehéz lenne, s az állam politikai szándékai is a közös tárgyalást igényelték.[13]

Ha kérdésünket nézzük („faj" és „osztály"), leszögezhetjük, hogy az *osztálymeghatározottság* az *alapvető* meghatározottság Peruban is[14], azzal a sajátossággal, hogy ez (és az osztálytörekvések, osztályharc) sokszor „faji" vonásokat, „ruházatot" ölt, s orientálja vagy dezorientálja a politikai-ideológiai harcot. Magát a társadalmat, annak szerkezetét azonban nem jellemezhetjük ezekkel a fogalmakkal, mert a *döntőt*, tehát az osztályhatárokat és -érdekeket eltakarják. Használata az „indián" szónak jogosult leginkább, hiszen a paraszti osztály döntő részét magában foglalja.

A perui gazdaság és társadalom általános jellemzői

A perui mezőgazdaság és agrártársadalom az 1920-as évek elején több különböző fejlettségi szintű alkotóelemből állt. A *partvidéken* a világpiacra termelő cukor- és gyapotültetvények uralma, a politikára gyakorolt jelentős szerepével, s ennek alárendelten a kisparaszti birtok továbbélése a jellemző.

A hegyvidéken még megmaradtak az indián közösségek: 1920-as adatok szerint 1502 közösség létezett, másfél milliós lélekszámmal.[15]

Ha ez utóbbi adat talán túlzottnak tekinthető is, az indián közösség, a *communidad* jelentős tényezője volt a perui társadalomnak. Igen fontos a *kisparaszti*, közösségeken kívüli agrárréteg, valamint a nagybirtokosok és birtokaik rendszere is, melyek ellentétben a partvidékkel, elsősorban élelmiszert és gyapjút termeltek.

Az egyes szektorok a 20. században különböző fejlődést, változást mutatnak. Részletes bemutatásukat az indokolja, hogy így tudjuk érzékeltetni: antiimperialista vagy latifundiumellenes érdekeltségük mennyiben, milyen módon volt jelen a két világháború között. Az aktív népességnek a termelésben történő megoszlását az 1940-es összeírás segítségével mutathatjuk be, tekintettel arra, hogy az egész országra vonatkozó népességösszeírás 1876-ban volt utoljára. Az 1908, 1920, 1931-es lima-callaói helyi összeírást kivéve nincsenek Peruról korábbi adatok.[16]

Az összes foglalkoztatott:

I.	mezőgazdaság	1.293.214 fő	52,24%
II.	állattenyésztés	252.975 fő	10,22%
III.	kitermelőipar–bányászat	44.694 fő	1,81%
IV.	feldolgozó ipar	380.281 fő	15,36%
V.	építőipar	45.659 fő	1,85%

[13] Ami természetesen nem jelenti azt, hogy nincs „mesztic" paraszt.

[14] *M. C. Vázquez:* Immigration and „Mestizaje" in Nineteenth-Century Peru, c. id. tanulmányában, Ancash departamento vizsgálatánál olyan *indián közösséget* mutat be *Aquiaban*, ahol chileiek, kínaiak, spanyolok is találhatók.

[15] *Abelardo Solis:* Ante el Problema Agrario Peruano. Lima, 1928. 223. Meg kell jegyezni, hogy Solis adatait máig idézi a szakirodalom, de senkinek nem tűnt fel, hogy egy fontos departamento adatait, Ayacuchóét nem közli!

[16] Censo, 1940. Vol. I. p. CXCV.

VI.	szállítás–közlekedés	51.079 fő	2,06%
VII.	kereskedelem, hitel, biztosítás	112.126 fő	4,53%
VIII.	közalkalmazottak és más közhasznú szolgálat	89.021 fő	3,6%
IX.	értelmiség és házi szolgálat	165.099 fő	6,67%
X.	egyéb	41.191 fő	1,66%
	Összesen:	2.475.399 fő	

Természetesen az összesítő tábla abszolút számai maguk is problematikusak.[17] Első megközelítésre mégis megmutatják, hogy Peru gazdasága és társadalma agrárjellegű, ahol az aktív keresők kétharmada a *mezőgazdaságban* dolgozik.

Az 1940-es összeírás adatainak más szempontú, – azt mondhatnók: a „termelőeszközökhöz való viszony" és a „munka szervezetében elfoglalt hely" szerint kialakított – csoportosítása az osztályszerkezethez ad jó, összegező szempontokat (a mezőgazdaság kivételével).[18]

	bányászat	feldolgozó ipar	építőipar, közlekedés és szállítás		biztosítás, hitel, kereskedelem
	(fő)				
„tulajdonos és főnök"	956	47.400	425	4.035	31.649
alkalmazott	2.948	8.842	1.821	9.100	28.513
munkás	37.895	113.188	40.770	27.329	8.196
kisegítő családtag	469	26.188	145	788	5.892
„független"	2.256	183.317	2.407	9.752	37.349
egyéb	170	1.518	91	255	527

A perui gazdaság általános jellemzőit a külkereskedelem félévszázados ívű adatai alapján lehet legjobban érzékelni. Kitűnik, hogy a század első három évtizedében a *cukor* és *réz* előretörése a jellemző, majd a két világháború között a *gyapot* és *kőolaj* került az exportlista élére, anélkül, hogy a cukor és réz jelentősége csökkent volna.[19]

E változás mögött igen jelentős társadalmi-gazdasági folyamatok húzódtak meg, s jelentős politikai következményekkel jártak. A cukor- és réz-termelés felfutásával az imperialista tőkebehatolás és a tradicionális birtokstruktúra széttörése kezdődött meg. Hangsúlyozni kell ugyanakkor: csupán Peru két, jól körülhatárolható körzetében (La Libertad, Junin departamento). A kőolajkitermelés ugyancsak lokális jelentőségű,

[17] Ez különösen jellemző a IX. rovatban, ahol az értelmiségiek a házi szolgákkal és más hasonló személyes szolgálatban lévőkkel kerültek egy rovatba. De hasonlóan heterogén például az „ipar" kategória is, ahol a gyáripar, városi kisipar, indián kézműipar, sőt indián parasztasszonyok fonó „ipara" került egy rovatba.

[18] A cenzus szóhasználata szerint a „független" kategóriába a független értelmiségi, a kisiparos tartozik, akinek nincs alkalmazottja, vagy a taxis, aki tulajdonosa, vagy bérlője autójának. A kiskereskedők nagyrésze az első rovatba került. Ezek valódi helye igazán a részletesebb elemzés során derül ki, s ez érvényes területi elhelyezkedésükre is. Censo, 1940. Vol. I. 404.

[19] Extracto Estadístico del Peru (a továbbiakban E.E.P.) 1944–1945. Lima, 1946. 360–362.

amennyiben Piura egy részében bomlasztotta fel a tradicionális társadalmat. A gyapottermelés felfutása pedig éppen a tradicionális birtokstruktúra sajátos megmerevedését hozta. Mindazonáltal, e termékek felfutása a perui kormányok lehetőségeit igen megnövelte, s ugyanakkor a „nagy adózók", az exportra termelő imperialisták és a hazai oligarchia befolyása alá vonta.

A perui külkereskedelemnek és gazdaságnak azonban a két világháború közt épp az volt a jellemzője, hogy bár az USA lett Peru fő kereskedelmi partnere, a cukor és gyapot fő piaca Anglia maradt. Anglia a gyapotkereskedelemben is megtartotta, megerősítette pozícióit. Igy az történt, hogy a perui kormány 1919–1930 közötti USA-orientációját, mely az 1900–1920 között a cukor és réz termelésének felfutására alapozódott, a perui gazdaság fejlődése állította meg, s adott lehetőséget USA-ellenes politika kiformálására, elsősorban a gyapotra alapozva, s tette lehetővé, hogy ezt az angol–amerikai rivalizálást kihasználva a német, olasz, japán gazdasági kapcsolatok is megjelenjenek a 30-as években.[20]

Ebből adódik, hogy a nagy gazdasági válság alatt és után, a 30-as években Peru a különböző imperialista érdekek ütköző területe lett, s ez jól tükröződött a 30-as évek politikai harcaiban.

Az imperialista tőkebehatolás és iparfejlődés térségeit kívánjuk bemutatni a következő térképvázlaton. E vázlat jól mutatja, hogy az agrárproletariátusnak, a bányászat munkásainak és a városi ipar dolgozóinak a koncentrációja bár előrehaladt, mégis csak kis *szigeteket* jelentett Peruban.

E térképvázlat nemcsak a modern gazdaság térképe, tulajdonképpen politikatörténeti térképvázlat is lehetne, hiszen a politikai mozgalmak központjai is e „szigetek" voltak.

A „tradicionális" Sierra átalakulása

Ha az igen szűkös perui kutatásokat összegezzük, melyek az 1900–1940 közötti időszak tradicionális agrártársadalmáról íródtak, valamint a hozzáférhető korabeli dokumentumokat is figyelembe vesszük – egy gigantikus (bár részleteiben csak kevéssé ismert) társadalmi-gazdasági átalakulás körvonalai sejlenek fel. Ennek hátterében egyrészről a 19. század végétől elinduló *vasútépítkezések* (melyek minden elégtelenségükkel hatalmas területeket vontak be a piacgazdaságba)[21] és a 20. században kibontakozó útépítések álltak.

A tradicionális agrárszektorban meginduló mozgás másik eleme a partvidék kapitalista fejlődése, mely az élelmiszertermelés iránti igényt fokozta. Harmadik tényező a világpiac, mely az út-vasút közelségével igényelte (és lehetővé tette, elsősorban a gyapjú révén) az árutermelést. A helytörténeti jellegű kutatások egyértelműen bizonyítják: ahogy az út, vasút elért egyes zónákat, ott megkezdődtek a változások.

E változások értelmét a perui történeti kutatások kevéssé érzékelték. Az egyébként is kevés tanulmány (általában indiánbarát) szerzői nem igen jutnak túl a tények regisztrálásán és a nagybirtokosok elítélésén, amikor az indián közföldek elleni rohamról írnak.

[20] The Peruvian Economy, 212, 215.

[21] A vasútépítés szakaszai: 1851–76 közt a fő vonalak: a Központi Vasút és a Déli Vasutak, angol tőkével; 1907–1916: Északnyugati Vasút (1909–11), a Pimentel–Pamalca (1916), a Huancayo–Huancavelica (1911); a harmadik szakasz az 1920-as években. 1930-ban 4522,3 km vasút van Peruban, ebből 3483,14 km magánkézben. The Peruvian Economy, 131–132.

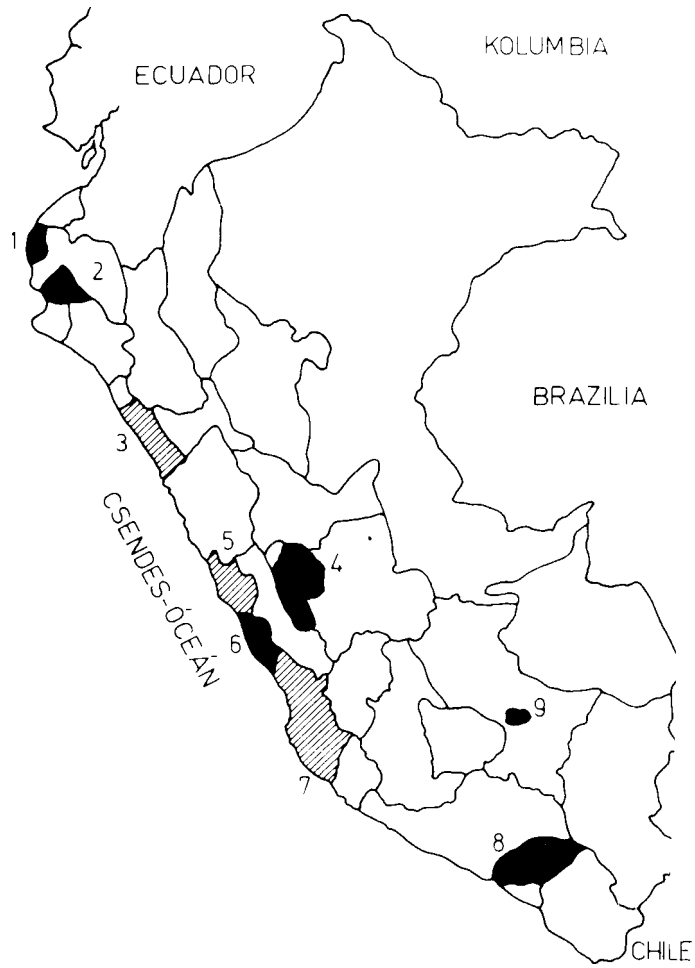

1. Talara olajmezői
2. Piura város és gyapot-körzet
3. Trujillo provincia cukorzónája (Chicama és Santa Catalina völgye)
4. Központi bányavidék: Cerro de Pasco és Yauli
5. Chancay: cukor és gyapot
6. Lima és Callao
7. Ica és Cañete gyapot térsége
8. Arequipa város és provincia
9. Cuzco város

Jellemző módon e folyamatot regényeiben a perui író, *José Maria Arguedas*[22] mutatta be először teljes mélységében, s művei alapján a francia *Fr. Chevalier* rajzolta meg – igen erősen hipotetikus jelleggel – az induló átalakulást.

A 19. században egyfajta *„egyensúlyi állapot"* jött létre a gazdasági-társadalmi viszonyokban, a kizsákmányolás rendszerében, ahol a Sierra társadalmát egyik oldalon az indián comunidadok parasztjai, a másikon a meszticek és a „mistis", az uralkodó osztály helyi képviselői alkották: fehér kereskedők, birtokosok, akik földjeikből, kölcsönzésből, uzsorakamatokból éltek.

A parasztcsaládok egyénileg művelték szántójukat. A legelő, a „puna" közös volt. A változás kezdetét egy falu példáján Arguedas a következőképpen írja le: „A széles puna mindenkié volt. Nem voltak kőfallal, vagy dróttal körülvett legelők; a hatalmas punának nem volt gazdája. Az indiánok szabadon éltek, ott ahol tetszett... A mistis és meszticek visszaemlékeztek még a punákra: Legelők! Állatok! A hidegtől megfeketedett buta indiánok! Gyerünk, mindannyian, kaparintsuk meg a punát. Vállalták, hogy megtisztítják mindörökre a chukllas-tól (indián kunyhó), a falvaktól; tüske- és kőkerítéseket kezdtek emelni a szabad punán."

E partvidéki fellendülés haszonélvezői a „mistis", a helyi fehérek és a meszticek. Chevalier e 20. század elején kibontakozó folyamatot az angol *enclosure*-hoz hasonlítja gyorsasága és kíméletlensége miatt: elveszik az indiánok földjeit – megvásárolva a bírákat, jegyzőket, községi írnokokat –, a közös legelőket, majd megpróbálják egymástól is elragadni a földeket.[23]

E folyamatot Puno departamento 8 provinciájának adataival érzékeltethetjük. Itt 1876-ban 703 hacienda volt, 1915-ben már 3219, s ezek nem aprózódással jöttek létre. Carabaya provinciában 1876-ban egyetlen hacienda sincs, 1915-ben már 125. Az indián felkelések és banditamozgalmak hátterében tehát a közösségi földek elvétele áll magyarázatként, amikor az indián parasztok ellenálltak e folyamatnak.[24]

A 20. század első évtizedeiben tehát egy *új latifundiumrendszer alakult ki,* mely a növekvő piaclehetőségekből akart profitálni. E folyamatot érzékeltetheti egy állami bizottság 1922. évi jelentése, mely *Puno* és *Cuzco* departamentóiban vizsgálódott, hogy magyarázatot találjon az indián nyugtalanságra. E bizottság adatai szerint a támadás fő célpontja az indián földek voltak. Ezt a dél-sierrai provinciák hatóságaihoz beérkezett

[22] J. M. Arguedas gyermekkorát Puquio indián faluban töltötte, beszél kecsuául, élményeit innen hozza. Puquio 130 km-re fekszik a tengerparttól, 3000 m magasan. Itt például a limai élelmiszerárak *indexei* jól bizonyítják, hogy a kereslet nagy volt. Az élőállat ára példátlanul emelkedett Limában: 1913–1920 közt 225%-kal.

[23] Idézi *Chevalier:* La expansión de la gran propriedad en el Alto Peru del siglo XX. Imperialismo y el agro peruano. Lima, é.n. lapszámozás nincs.

[24] Puno dept-ban 1895-től számos ilyen mozgalom volt, ezek 1921–23-ban kulmináltak. A legnagyobb Huancaré felkelése volt, melyet különösen kegyetlenül zúztak szét. Ilyen felkelések voltak Apurimac-ban is (1921–22). A haciendák terjeszkedése: Lampa provinciában 1906-ban 52, 1924-ben 682 hacienda, Azángaro provinciában 1879-ben 178, 1915-ben 611 hacienda volt. Az adatokat közli *D. C. Hazen:* The Awakening of Puno: Government Policy and the Indian Problem in Southern Peru. 1900–1955. Yale Univ. 1974. E folyamatról írja a Puno bíróságának elnöke 1924-ben: „Csalás, ravaszság vagy erőszak által az indiánok földjeinek nagy része a latinfundiumok kiterjedésének növekedéséhez járult hozzá." Az ennek során történő *mesterkedések* formái sokfélék, ezekről sokat írt a történeti irodalom, de a korabeli indiánvédő *(indigenista)* értelmiség is. *Chevalier:* i. m.

panaszok is bizonyították: a 7098 panaszból 6132 indián földek elleni támadásra vonatkozott.[25]

Az indiánokkal történő beszélgetések során a bizottság visszatérő gondolatként a földek visszakövetelését említi meg.

A földbirtokosok természetesen szemben álltak e követelésekkel, s az indiánok „desmoralización"-járól beszéltek (banditizmus). A megoldást abban látták, hogy csökkenteni kellene az egyházi ünnepeket. Ezzel csökkenne az alkoholizmus is. Az agitátorokat el kellene űzni (a megjelenő protestáns hittérítőket is ide sorolták), de elsősorban *policía rural*-t, csendőrséget kell létrehozni, s az államnak energikusabban kellene fellépni az ilyen akciókkal szemben.[26] Az állammal szembeni elégedetlenség a fő gondolata az 1922-ben létrejött *Liga de Hacendados* – Földesurak Ligája – által kiadott Memorandumnak is.[27]

Ezek az új földbirtokosok (s az indián földekből gyarapodó „régi" hacendadók) lesznek követelői az „erős államnak", s támaszai a 30-as években a különböző konzervatív és fasiszta orientációjú „kemény" kormányoknak (Sanchez Cerro, Benavides), és elutasítják a tömegek bármiféle felhasználását a politikai harcokban. Ebben különböznek Dél-Peru új és régi (de mindenképpen gyarapodó) földbirtokosai egyébként a cukorvidékek és a központi bányavidék (Cerro de Pasco) *deklasszálódó* földbirtokosaitól, akik az imperialista tőkebehatolás elleni harcban az ugyancsak imperialistaellenes érdekeltségű cukorproletariátust, bányászságot, sőt a lumpenelemeket is fel akarják használni saját céljaikra. Vissza kell térni az Arguedas által említett gondolatra: „A puna (=legelő) mindenkié volt."

Ezt az indián paraszt is, a helyi birtokos, a kereskedő és állami tisztviselő is *sajátjának* vélte. Miután magántulajdonjog nem érintette ezeket, „jogosan" vélték „senkiének" ez utóbbiak, s kezdték el kisajátítását. E legelők tulajdonjogát természetesen egyetlen indián közösség sem tudta bizonyítani. Ugyanakkor az állami hatóságok óvakodtak attól, hogy e szerzéseket megkérdőjelezzék. Ahogy Puno bíróságának elnöke írta: „jogtalan és veszélyes lenne átvizsgálni a törvényellenes szerződéseket, amelyeket az idő már szentesített"(1924).[28]

Ez a földért folyó harc azonban kettős értelmű. Nemcsak a nagy földbirtok kialakulásának, növekedésének tendenciája van meg. Véleményünk szerint az indián ellenállásban benne rejlik a piaci lehetőségekre történő indián paraszti reagálás is, a lehetőségek indián kihasználásának, a kisparaszti fejlődésnek a tendenciája is, a paraszti kistulajdon megszilárdulásának, a gazdagodásnak a törekvése. Ezt egyrészt a *gyapjú* körüli „harcok" mutatják[29] (ez a belső Sierra többsége számára inkább volt és lehetett impulzus, mint a hústermelés), melyet a kisparasztok (a comunidadjaik segítségével) és

[25] *Erasmo Roca:* Por la clase indigena. Lima, 1935. 193, 216, 228, 239, 244, 252. A bizottság is a *latifundium megszületését konstatálja,* pl. Chuquito-ban, ahol a panaszok ellenére még az indián birtok a jellemző, de amely panaszok azért jelentkeztek *„porque recién se inicia el latinfundismo"* („mert most kezdődik a latifundismo"). I. m. 216.

[26] Uo. 195–99, 203, 236–237.

[27] *Liga de Hacendados:* Memorial relativo a la Cuestión Indigena. Arequipa. 1922. 1–14. E ligát épp a közös védekezés érdeke és szüksége hozta létre, amely Cuczo, Puno, Arequipa földbirtokosait egyesítette.

[28] Idézi *Chevalier* (lásd a 23. jegyzetet.)

[29] *Chevalier* veti fel: „Nem kell-e lennie, mint Puquióban is, bizonyos összefüggésnek a Sierra termékeinek eladása között (ami kapcsolódik a háborús konjunktúrához) és a legelők egyre súlyosabbá váló összevásárlása és bekerítése között."

colonók vívtak az haciendák ellen. Másrészt mutatják azok a térségek is, ahol nem alakul ki hacienda (kis, zárt völgyek). Itt az indián paraszti differenciálódás a közösségeken belüli „harcok" formájában jelent meg.

Két példát mutatunk be: a cuzcói Lauramarca haciendát és a környező comunidadokat, valamint Huarochirí közösségeit. A Lauramarca-hacienda[30] 3600 méter felett terül el. A 20-as években már lezárult terjeszkedésének korszaka, a *Saldivar* család 35 ezer négyzetmérföldes birtoka 1/4-én földművelést, 3/4-én állattenyésztést folytatott.[31]

Az 1876 utáni birtoknövekedés következtében az itt maradt közösségek zárt, levegőtlenné és perspektívátlanná, lehetőség híján új terület befogására képtelenné váltak. A demográfiai növekedés miatt a kiút számukra a haciendán a colono sors lett, s részben a fonás-szövés, mely igen jelentős önálló tevékenység maradt Ocongate körzetében.[32] E társadalomban jelentős a kiskereskedők és közvetítők száma is, akik a gyapjú összegyűjtését és a Cuzco felé közvetítését végezték. Ezek a parasztokkal szoros kapcsolatba kerülve, a közösségek kontrollját is átvették. A közösségek alapvetően állattenyésztést folytattak éppúgy, mint a hacienda.[33]

A colonók követeléseit vizsgálva, két csomópontot láthatunk: az egyik a kapott parcelláért és a nagybirtok legelőin (amelyről tovább él a gondolat, hogy az indiánoké volt) való legeltetés jogáért teljesítendő *szolgáltatások* csökkentéséért folyó harc. E szolgáltatások sokfélék voltak: 26 héten keresztül dolgozni a hacienda szántóin vagy legelőin a „térségben szokásos" napszámért; a hacendadó és rokonai házában (ez Cuzcoban is lehet) ingyen házimunka („pongo"); a szántóért évente 4–8 sol bér; a legelőn legeltetett állatok után 0,15–0,30 sol. De kell dolgoznia a colonónak a hacienda építkezésein, útjavításoknál és -építésnél, sőt a hacienda termékeinek szállítása (saját állatokkal) is az ő feladatuk.[34] A colonos harcainak fellángolása azt mutatja, hogy ezek a sok ideig változatlan kötelezettségek nőttek a piaci lehetőségekkel, illetve belső struktúrájukban változás következett be: nőtt a pénzben fizetendő, illetve a munkában lerovandó járadék aránya. Ezek csökkentése az 1920–30-as években többször megfogalmazódott a követelésekben.[35] Ezzel egyidőben folyt a harc – s ez a másik központi követelés a két világháború közt – a *gyapjúra* vonatkozó *kényszereladás* megszüntetéséért.[36] A paraszti osztályharc jó érzékkel tette erre a súlypontot, hiszen a paraszt gazdasági erősödésének fő forrása a gyapjú volt.

Ebben a harcban a colono-társadalomnak segítői a kis- és közvetítő kereskedők voltak. A hacienda ugyanis nagyban, közvetítők nélkül adta el arequipai angol export-

[30] *Wilson Reátegui:* Explotación agropecuaria y las movilizaciones campesinas en Lauramarca – Cuzco. 1920–1960. Lima, 1974 tanulmányának adatait használjuk itt fel.

[31] I. m. 9. A nagybirtokon 3024 colono élt 1940-ben.

[32] Uo. 10.

[33] Uo. 14, 22. A haciendának 1928-ban 17.000 lámája, 300 juha volt. A parasztok saját állománya 10.533.

[34] Uo. 30–35, 44–45.

[35] Pl. „8 órára" csökkenteni a napi munkát; ezért emelt napszám: limitálni és megfizetni a „pongó" t. Emellett más, nem gazdasági követelések is megtalálhatók, pl. az iskoláik fenntartása az haciendák feladata legyen, stb. uo. 38–40.

[36] Az hacienda ugyanis csupán töredékét fizette a piaci árnak! Egy 1936-os paraszti követelés mutatja, hogy még nem sikerült ezt a jogot megszüntetni, bár 1923-ban egy elnöki dekrétum ezt elrendelte. Uo. 38, 49, 121.

cégeknek a gyapjút; a kiskereskedelem támogatta a colono harcát a szabad gyapjúeladásért, mert ennek hasznát főképpen ő látta volna.[37]

E kiskereskedelem tevékenysége az indián közösségek és a colonók gyapjának felvásárlására irányult, és részben termékcsere (ipari és közszükségleti cikkek) formájában zajlott. Iránya a *regionális piac* (Cuzco textilüzemei) volt. Ezért van az, hogy az hacienda állandóan üldözi, nehezíti a kiskereskedelmet. Sokszor alkalmaz erőszakot is ellenük, hiszen az ezektől megszerzett pénzzel a colono könnyebben teljesítette kötelezettségeit.[38]

A kis- és nagykereskedelem Dél-Peru 4–5 departamentójára is kiterjedt és gyűjtötte össze a gyapjút a nemzeti ipar[39] és az export számára. A fő központ Arequipa. Itt székeltek a nagy export-cégek (főleg angolok).[40] Egy hatalmas – eddig pontosan meg nem ismert – kereskedelmi hálózat alakult ki, mely a világpiac igényeinek megfelelően gyorsabb vagy lassabb ritmusban, de alakította, a piac normái szerint átformálta ezt a sierrai gazdaságot.

Ami tanulságként kínálkozik Lauramarca bemutatása után: a világtól elzártnak hitt és ábrázolt Sierra gazdaságilag nem volt elzárt. A kapitalizmus ide is behatolt, a régi és az „új" nagybirtok konszolidálódását is segítette, de ez a konszolidáció egyúttal olyan nagybirtokot erősített, amely *kifelé*, a közvetítőkön keresztül a világpiachoz kapcsolódott, *befelé* azonban feudális természetű, a személyi kényszer sokféle változatát felhasználó, a feudális járadékformákra emlékeztető rendszert tartósított. A kapitalizmus tehát a latifundium „szűrőjén" keresztül érte – deformáltan, és igen súlyos formákban – a függésbe került indián parasztot, a colonót, aki ezeket a „szűrőket" akarta eltüntetni. Hogy végső célja volt kisparaszti tulajdonná tenni az hacendadótól „kapott" földet, mutatja egy 1933-as dokumentum, mely szerint a colonók kijelentették: „az egyetlen forma a konfliktusok megoldására Lauramarca hacienda kisajátítása lenne."[41]

A colonó-társadalom differenciálódása a nagybirtokok szorításában is előrehaladt. A colonók közötti vagyoni különbség alapja és forrása az állatállomány eltérő nagysága volt. A nagyobb állatállományból számos előny származott. A gazdagabb colonókból kerültek ki az hacienda különböző tisztségviselői, a barayoc, alcaldes, regidor mayor stb. –, akik a községi előljárók is. Ezek kapcsolatba kerültek – az hacienda megbízásából – a piaccal, a városi centrumokkal, amelyekből komoly hasznot meríthettek. Ezek az előljárók részesei, kiszolgálói lesznek a földbirtokos kizsákmányolási rendszerének, sokszor maguk is aspirálnak „misti"-vé lenni. Ezek általában írástudók is, akik privilégiumokat élveznek az haci-

[37] Az első kiskereskedők az 1910-es évek végén jelentek meg a térségben („llegaron comerciantes de ganado de Puno"), kb. 1930-tól nagyobb számban. Uo. 14, 71.

[38] A hacienda „kényszere" ugyanis *ciklikus* jellegű volt. Ha a kereskedelmi lehetőségek jók voltak, kampányszerűen sajtolta ki a gyapjút a colonókból. Uo. 59–60.

[39] Az 1949-ben meglévő 11, gyapjut feldolgozó textilgyár közül kettő 1861-ben, kettő 1889-ben, illetve 1898-ban létesült, öt 1900–1933 között; kettő 1943, illetve 1949-ben. *Reátegui:* i. m. 78/A. l.

[40] Stadford y Cía, Forga e hijos, Ricketts, Irriberry, Antony Gibson a fő exportáló cégek. Uo. 62.

[41] A hacendadók nem kevés túlzással ehhez hozzáteszik: az indiánok „mindent le akarnak rombolni és restaurálni kívánják Tahuantinsuyo birodalmát és a napkultuszt". Uo. 94, 108.

endán: ez a réteg szabad legelőhasználatot és jobb szántóföldeket kapott.[42] A többség azonban nincstelen, azonos helyzetű csoport.

A harc másik terepe az *indián közösségek* és az államhatalom helyi képviselői közötti küzdelem, amely – ha helyesen értékeljük a korabeli források adatait – szerves *részét képezi* az új latifundium kialakulása elleni harcnak,[43] illetve (a helyi hatalmasságok oldaláról tekintve) a „misti"-vé válás törekvését, föld- és vagyonszerzés igényeit is mutatja. Ez az új latifundiumok kialakulásának egyik (a folyamat logikáját tekintve *korai*) szakaszát jelenti.

Az indián közösségek, a comunidadok száma elsősorban Dél-Peruban volt jelentős, ahol Cuzco, Puno, Apurimac, Ayacucho és Arequipa departamentókban az 1502 említett közösségből több mint ezer létezett. A többi 18 departamentóban az indián közösségek már csak elszigetelt foltokat jelentettek, elsősorban a kis völgyekben, ahova a nagybirtok terjeszkedése nem ért el.[44]

Ezek a paraszti közösségek az 1920–1940 közötti időszakban gyors változást mutatnak. Nemcsak a latifundium térhódítása miatt, hanem a belső differenciálódás előrehaladása miatt is. Ebben a periódusban stabilizálódott a szántó magántulajdona. Igen sok helyen a legelők is magánkézbe (a leggazdagabb közösségi tagokhoz, vagy közösségeken kívüliekhez) kerültek. Mégis, ha a közösség fennmaradt, elsősorban a közös legelő, a közös érdekű tevékenységek elvégzése (út, víz, iskola biztosítása, ünnepek, állami közmunkák) tartották össze, illetve a közös harc érdeke a térhódító latifundium ellen.

Vizsgáljunk meg néhány közösséget konkrétan is.

Puno vidékén néhány comunidad viszonyainak bemutatása a lauramarcai példával sok közös sajátosságot mutat, mindenekelőtt abban, hogy itt a község *állami* előljáróinak: gobernador-nak, Juez de Paz-nak (békebíró), valamint a papnak adandó járandóságok nagy száma, változatossága – lényegében véve *csaknem teljesen hasonló,* mint amelyek a colono kötelezettségei a nagybirtokossal szemben.

A gobernador – a falu első állami előljárója – *nevezi ki* a comunidad tisztségviselőit: a *contadort,* vagy pénztárost, az *alcalde*-t, aki a „falubíró", a *hillaccata*-t, akinek magának az a „tiszte", hogy a gobernador személyi szolgálatára legyen – ingyen.

A communidad tisztségviselői lényegében az állami előljárók és papok ingyenes szolgái is. A contador felesége és lányai „mitani"-t, ingyen cselédmunkát kötelesek teljesíteni a gobernador és a „Juez de Paz" házában, a férfi számára pedig a „*pongo*" (évente 1 héttől 1 hónapig ingyen munka) kötelező ugyanitt. Sokhelyütt közösségi „tisztség" a „chaqueo de bestias", amelynél a kinevezett indián ingyen köteles az előljárók áruit szállítani. Visszatérő panasz az előljárókkal szemben a *kényszereladás*: ez az állatállományra, húsra és a gyapjúra is vonatkozik.[45]

[42] *Reátegui* ezen kívül más csoportokat nem mutat ki – természetesen a harmadik csoporton kívül, akik nem privilegizáltak. E csoport tagjai analfabéták. Reátegui egyébként eléggé sematikus képet ad. Uo. 90–101.

[43] Az 1927-ben induló mozgalmak okait, az 1921–24-es időszaktól való eltéréseit nem vizsgálják az általunk ismert tanulmányok. Annyi bizonyos csupán, hogy az 1929-es válság előjátékaként az indián mozgalmak megszaporodtak.

[44] *Solis:* Ante el Problema. . . 228.

[45] Az indián parasztoktól a papnak is voltak „járadóságai". Acora distrito-ban a keresztelés 60 centavo, az esküvő, a temetés 10–100 sol közt, a család vagyona szerint. A pap „jogai" sokhelyütt

Figyelemre méltó a vizsgálatot végző bizottság egyik megfigyelése is: „Néhány közösségben vannak olyan, *yanasis*-nak nevezett *szántóföldek*, amelyeket *kizárólagosan és ingyen kell művelni a Gobernador számára*".[46] Ha most összefoglaljuk az indiánok által a helyi hatóságoknak teljesítendő kötelezettségeket, ezek három fajtája tárul szemünk elé: *munka-*, *termék-* és *pénz-* jellegű szolgáltatások és kötelezettségek. Ezek – *első lépés* azon az úton, melynek során a comunidad-tag indiánból függő paraszt, colono válik. *Második lépés,* amikor a Gobernador vagy más előljárók *földet hasíttatnak ki maguknak* a közösség földjeiből és műveltetik azt szinte az inka korszak „mita" rendszerére emlékeztető módon. A következő fokozatok már a legelő megtámadására irányulnak. *Az állami tisztségviselőből, a gobernadorból e folyamatban lesz hacendado.* Mindenesetre a bemutatott példákban a Gobernadorok tevékenysége már egyre inkább hasonlóvá lett az hacendadókéhoz. Az indián comunidad-tag pedig fokozatosan colonóvá válik.

E folyamat mögött itt is, mint másutt is, a hús és gyapjú iránti piaci igények növekedése[47] található, mely a hatalom birtokosait teljesen gátlástalanul ösztönözte az indián parasztok állatainak, földjeinek elvételére. Hogy ez a *sierrai „dinamizmus"* mely körzetekre terjedt ki pontosan, nehéz megállapítani. Példáink és az indián mozgalmak körzetei alapján feltételezhető az, hogy az 1910–20-as években ez a folyamat Cuzco, Puno, Ayacucho, Apurimac, Junin departamentókban lehetett erőteljes, valamint Lima hegyvidéki körzeteiben.

Azt lehet mondani: a támadás az indián földek ellen ott bontakozott ki, ahol ezek a 20. század elején még leginkább megmaradtak, ahol a kisparaszti magántulajdon vagy az hacienda a 20. századig még nem lett döntő. Más szavakkal: Peru ezen részeit a 20. században érte el a kapitalizmus, amikor az imperialista bányatőke és a kereskedelmi tőke a maga érdekei szerinti mechanizmust hozott létre, felhasználva és kiterjesztve a gyarmati korszakból fennmaradt feudális függési viszonyokat, munkaformákat, és a termelés ősi *technikáját* is.

Más típusú problémát mutat Huarochirí térsége, mely a Rio Mala forrásvidékén, Lima departamento sierrai részén található, és kapcsolódik a junini bányavidékkel is.[48] E térség életét az 1890–93 közt San Mateóig érkező Ferrocarril Central (Központi Vasút) kapcsolta a partvidékhez. Ezt a kapcsolatot az 1920-ban induló útépítés tovább erősítette. Olyan területről van szó, ahol – *kis, zárt völgyek* – a latifundiumok nem alakultak ki.

ennél is nagyobbak. *Yunguyo*-ban a menyasszonynak esküvő előtt 8 napot kell a paplakban szolgálnia; a vőlegénynek pénzzel és ajándékkal kell őt kiváltani. Ilave-ban, ha a házastársak haragban vannak, a pap házába viszi az asszonyt, ha a férj tiltakozik, kitagadással fenyegetik, panaszolják az indiánok. Az indiánok szolgálataira vonatkozó adatokat lásd; *E. Roca:* i. m. 202–228.

[46] *Erasmo Roca:* i. m. 232.

[47] Puno departamento esetében Bolívia közelsége, a Titicaca-tó kedvező közlekedési lehetőségeivel épp úgy szerepet játszik, mint a Cuzco–Puno-Arequipa vasút (Déli Vasutak) adta lehetőségek.

[48] Las comunidades de indigenas. Huarochirí en 1955. (J. Matos Mar, T. Guillén de Bolnarte, Julio Cotler, E. Soler, Fr. Bolnarte.) A kötet 4 falu 28 közösségét mutatja be. Szociológiai megközelítésből vizsgálták e térséget, de erőteljes történeti vizsgálatot is folytattak, amit az tett lehetővé, hogy a térségről a 17. századtól (ritka eset!) folyamatos forrásanyag volt. Francisco Tudela y Varela a század elején e térségben már 42 közösségről tudósít állami információk alapján, 11 648 taggal. *Fr. Tudela y Varela:* Socialismu peruano. Lima, 1905. 13.

Közös jellemző, hogy a föld szűke miatt a comunidadokban kialakult a primogenitura; az elsőszülött fiú kapta meg a földet; a többi fiú vagy leány nem lett tagja a comunidadnak, ezek az Asociaciones Independientes-t hozták létre; státuszuk alacsonyabb, ezek *vándorolnak* el Limába, vagy a bányákhoz.

A szántóföld *magántulajdonának* kialakulása a csendes-óceáni háború után kezdődött (1883), s 1920–1940 között gyorsult meg, s fejeződött be. Ezzel együtt járt a legelők jórészének bérbeadása vagy eladása (gazdag comunidad-tagoknak).[49]

Ez az 1920-30-as években a *differenciálódás* elmélyülését vonta maga után, hiszen a legelő volt a gazdagodás fő forrása. Ezekben a falvakban a comunidad tagjain kívül, akik kezében van a szántó s a legelő, megtalálhatók a fentebb említett „segundones", a nem-elsőszülöttek csoportja, beszélnek az okmányok *residentesről*, akik máshonnan jöttek, peonokról (= napszámosok), pásztorokról és gazdag comunidad-tagok házi szövődéiben dolgozó *munkások*ról. Vannak „libres", olyan comunero-fiúk, akik nem akarnak a közösségbe lépni, mert nincs közös föld.[50] Jelentős a csak kézműiparral foglalkozók száma is. A földhiány és egyesek kezében felhalmozódó szántó és legelő a közösségeken belül éles harcokra vezetett, több helyen újra kellett osztani a földeket, visszavéve a „mayores", a közösségek vezetőinek kezébe került földeket. Példák vannak arra is, hogy residentes *béreltek* kis parcellát gazdag comunidad-tagoktól.[51]

A comunidadok közösségi funkciói e szituációban is megmaradtak: utak rendben tartása, vízellátás biztosítása, iskola, templom fenntartása, melyekre egy, az ezeket a feladatokat ellátni nem képes államhatalom hiányában volt szükség, de e funkciókat fokozatosan a gazdag tagok érdekeinek rendelték alá. Nagyon jellemző az is, hogy több közösségben a *gazdag* tagok a bérelt vagy megvásárolt legelőkön hoznak létre *szövetkezeteket* termékeik értékesítésére.[52] A kialakult vagyoni különbségeket nem rejthetik el szemünk elől azok a *régi közösségi elemek*, melyek főként az ünnepeknél, különböző családi eseményeknél még jelentkeztek.

Huarochirí közösségei véleményünk szerint arra példa, hogy a közösségi földek kisajátításának törekvése nem valami kreol, „misti" (tehát fehér) sajátosság és „alávalóság", ahogy ez nagy indulatokkal sokszor megfogalmazódott a perui történeti irodalomban. Ebben a folyamatban maga a comunidad is jelen van, melynek vezetői a körülmények és lehetőségek határain belül, reagálva a kitágult piaci lehetőségekre, ugyancsak közösségi földeket igyekeztek saját kézbe venni. Itt a paraszti kistulajdon létrehozásának (és a gazdagparaszti tulajdon létrehozásának) a törekvése és tendenciája jelenik meg a comunidadon belül, annak lehetőségeivel élve, mint a folyamat egyik oldala; a másik oldalt a latifundium terjeszkedése, erősödése jelenti. Az államhatalom hatékony támogatásával azonban nyilvánvalóan ez utóbbi volt erőteljesebb.

A latifundium függésében élő colono és az indián közösség parasztja mellett az önálló kisparasztok különböző rétegei is jelen vannak a perui agrártársadalomban. Jelenlétük nemcsak a partvidéken (a gyapotkörzetekben), de a Sierrában is döntő. Adataink Arequipa provinciáról vannak, ahol néhány nagybirtok közé szorítottan éltek, s termel-

[49] Huarochirí, 37, 41–43.
[50] Uo. 128, 132.
[51] Uo. 195.
[52] Uo. 205.

tek, elsősorban a közeli nagyváros, Arequipa piacára. E paraszti társadalom kevéssé differenciált, a gazdag parasztság igen gyenge. Annál jelentősebb viszont a saját földdel nem rendelkező, a nagybirtoktól földet *bérlő* kisparasztok aránya, akik a pénzjáradék mellett munkakötelezettségekkel is tartoztak a nagybirtoknak.[53]

Mégis, annak ellenére, hogy *e már nem közösségben élő parasztság* (mesztic és indián) *a perui agrártársadalom döntő része,* keveset tudunk róluk, helyzetük, viszonyaik bemutatása a partvidéken, a gyapotkörzetből vett adatokkal lehetséges.

A tradicionálisnak tekinthető mezőgazdasági körzetek áttekintése adta tanulságok legfontosabbika az, hogy az 1920–1940-es időszakban igen jelentős átrendeződés, mozgás jellemezte ezt a szektort. Az imperialista tőkebehatolás és az ezzel együtt jelentkező belső kapitalista fejlődés következtében a „tradicionális", sok gyarmati, (esetleg prekolumbiánus eredetű) formát őrző, a feudális formákkal sok rokonvonást mutató mezőgazdaság egyensúlya megbomlott. Az ennek következtében kibontakozó, már ismertetett tendenciák az osztályharc kiéleződését eredményezték. Ebben nagy szerepet játszottak – játszhattak – az indián közösségek, elsősorban mint olyan intézmények, melyek a nagybirtokos törekvések elleni harcot szolgálhatták. Valószínű, hogy a század eleji *újjászerveződésük*[54] ezzel van összefüggésben. E közösségeket sokféle módon érintette és bomlasztotta a kapitalista környezet. Ezért semmiképpen sem lehet őket olyan idilli kommunisztikus formáknak felfogni, mint ahogy ezt az 1920-as években jellemezték a perui vitákban.[55]

A közösségeknek század elejére bekövetkező „intézményesülése" – a munkásosztályról megfogalmazott marxi formulát itt alkalmazva – véleményünk szerint olyasmit jelent, hogy az „önmagában" levő közösség „önmagáért" levővé vált. Ez új helyzet felismerését jelentette, és az erre történő reagálást mutatta.[56] Természetesen régi formákat, szokásokat használtak fel. Az agrárszektor bemutatása azt is megmutatja, hogy e paraszti törekvések, a munkásmozgalom számára *objektíve* jó lehetőségeket adtak a *közös harcra,* kedvező lehetőséget a szövetségi politika számára.

[53] A kisparasztok 86,88%-a 10 toposnál (3,5 ha) kisebb földet művel. Forrásunk *C. Mostajo Chavez:* Investigación sobre las condidiones agricoles de Arequipa. Informaciones Sociales, 1937. N°–2, 219–307.

[54] Huarochirí közösségeinek vizsgálatából kiderül, hogy a múlt század végén, e század elején különböző nevek alatt *intézményesültek* e spontán meglévő közösségek: pl. Sociedad de Auxilios Mutuos de Huarochirí 1899-ben; Sociedad Mutua Parcialidad Llambille, 1909-ben. Lupoban Sociedad Lipo Obrera néven 1918-ban stb. Ezeknek is része *lehetett* abban, hogy a latifundiumok nem győztek e térségben. Las actuales comunidades de indigenas. Huarochirí en 1955. 68. – *Louis Faron* egyenesen a comunidadok expanziójáról ír 1880–1905 között, bár nem dokumentálja. – Ez szerintünk nem mond ellent feltétlenül a nagybirtok expanziójának. *Louis Faron:* La formación de los comunidades indigenas en un valle de la costa peruana. Az „Estudios sobre la cultura peruana" Lima, 1964 kötetben, 41 (ez az egész probléma teljesen ismeretlen, a fenti tanulmány alapján vetjük fel.)

[55] *Anderle Ádám:* Agrárkérdés Peruban az 1920-as években. Acta Historica, Acta Universitatis Szegediensis. T. XXXV. Szeged. 1972. 61–79.

[56] Itt egyfajta *tendencia* jelentkezésére utalunk, s nem arra, hogy ez mindenütt végbement volna. Ahol ez nem történt meg, ott a közösségek könnyebben áldozatai lettek a földrabló törekvéseknek.

Az ültetvényes gazdaság és társadalma

A cukor- és gyapottermelés vázlatos bemutatásával szeretnénk érzékeltetni: a *partvidék* – mert e kultúrák főleg itt gyökereződtek – intenzív piacgazdálkodást folytat, itt már szó sincs zárt, magába forduló paraszti életről. Ez a térség sok szállal kapcsolódott a világpiachoz. A nemzeti piachoz való hozzájárulása azonban – mint e piac része, és mint e piac növekedésének tényezője és ösztönzője – már problemtikusabb, ellentmondásosabb, bár (főleg a gyapot esetében) mindenképpen jelenlévő tény.

A cukortársadalom átalakulása

A legviharosabb átalakulás Peruban az 1910–1920-as időszakban a partvidéki cukorültetvényes zónában zajlott le. Ezt csak részben mutathatja, hogy az 1919-ben meglévő 117 cukornagybirtok száma 1932-re 61-re csökkent, miközben megművelt területük ugyanaz maradt s a foglalkoztatott agrárproletárok száma még nőtt is.[57]

A partvidéki cukortermelés a világpiacra irányult. Fő körzete Észak, főként Trujillo provincia (Chicama és Santa Catalina völgy), ahol nagy létszámú agrárproletariátus koncentrálódott. Itt a termelés a külföldi tőke kezébe került, míg másutt (pl. Cuzco, Huanuco, Ayacucho) a helyi piacra illetőleg rum készítés céljaira szolgált, s a hazai hacendadók kezében volt, hasonlóan a tradicionális élelmiszert termelő sierrai, vagy a gyapotot, rizst, kávét termelő partvidéki földbirtokosokhoz.[58]

Jellemző, hogy a hazai hacendadóknál a cukortermelés mellett más ültetvényes kultúrák művelése, valamint élelmiszertermelés is folyt a colono-rendszer partvidéki megfelelőivel (yanacona-rendszer). E cukorgazdaság egészéről – a partvidéki ültetvényektől eltekintve – keveset tudunk, de a legfontosabb térség, mely a politikai mozgalmak szempontjából igen jelentős szerepet játszott Peru történetében, *Trujillo provincia* (Chicama, Santa Catalina völgyei) története ismert.

A Chicama és Santa Catalina völgyében a 19. században is domináns volt a cukorültetvény. Radikális változás a csendes-óceáni háború után kezdődött, mely folyamatot „agrárforradalomként" is szokták jellemezni. A cukoripar technikai átalakulása, birtokkoncentráció, a munkaerő összetételében bekövetkező változások (néger, kínai munkás helyett *indián* napszámos) s ezzel összefüggésben az egész térség gazdasági, társadalmi átalakulása tartoztak e folyamatba.

E koncentráció a *Chicama-völgyében* jól bemutatható:[59]

[57] E.E.P. 1938. 111, 387. 19. századi exportstatisztikák jól mutatják, hogy a cukor jelentősége a század végén emelkedik. A 19. század folyamán, az 1872–76 közötti periódus előtt, a cukor exportrészesedése elenyésző, vagy (1860 előtt) nulla. E.E.P. 1944–45. 153.

[58] E.E.P. 1944–45. 159; Censo, 1940. Vol. II. 39–59.

[59] 1850-ben a 65 birtok a következő nagyságrendű csoportokat alkotja (1 perui fanegada megközelítőleg 3 hektárnak felel meg):

100	fanegada alatt	13 hacienda
100–500	fanegada közt	41 hacienda
500–1000	fanegada közt	7 hacienda
1000	fanegada felett	4 hacienda

P. Klaren: Los azucareros y el origin del Apra, Lima. 1968. 40–41.

	1850	*1870*	*1918*	*1927*
birtokok száma	65	25	6	3

Hatalmas birtokkomplexumok jöttek létre: a legnagyobb a *„Casa Grande"* német tőkéskomplexum, emellett két „kisebb" ültetvény maradt fenn a versenyben.

E koncentráció főszereplői az 1875 utáni válságot kihasználva az *olasz*-bevándorolt *Larco* testvérek és a limai *német* Guildemeister-család, akik kihasználva bankkapcsolataikat, a háború után kezdték felvásárolni a birtokokat a tönkrement tulajdonosoktól. A harmadik „nagy", az angol tőkével jelentkező limai bankár, W. R. Grace, aki a Cartavio Sugar Company-t hozta létre a század végén.

E század elején e három nagy tőkés cég a nem versenyképes haciendákat felszippantotta. E folyamattal párhuzamosan, a világpiacon folyó verseny kényszere miatt nagy modernizáció is kibontakozik e cukorkomplexumokon. Leggyorsabban a *Larco* család birtokain indult meg. A gazdaságon belül vasútrendszert építettek ki, mérnököket szerződtettek. A Guildemeisterek is követték e példát. A „Casa Grande" megvásárolta az államtól *Malabrigo* kikötő használati jogát, ahova vasutat épített ki. Ezzel a *„vertikális integráció"*: (ültetvény-feldolgozó-kikötő) teljes egészében kiépült a cukortermelésben. A világháború évei alatt azután eltüntek az utolsó kis haciendák is.

1918-ban a „Casa Grande" már 25 volt nagybirtokot egyesített 7216 fanegada-val, s lett Peru legnagyobb birtoka. A Larco család birtoka, a *„Roma"* 24 birtokot olvasztott össze, 6244 fanegada nagyságban. A *Cartavio* ennél „kisebb" méretű: 2206 fanegada, 6 nagybirtokot koncentrálva. Az első világháború után e koncentráció harmadik ütemében a német cég a „Roma" komplexumát is elnyelte, az egyik Larco testvér kisebb birtoka és a *Cartavio* cég maradt csak kívül ezen. Ezzel a Casa Grande *13.460* fanegadara növelte birtokait, 54 birtokot egyesítve. Ezidőben már a világháború előtti 22 helyett csak 2 hatalmas cukorfeldolgozó működött.[60]

E folyamatban *eltűnt a völgy földbirtokossága,* s az egész *társadalmi szerkezet* mély változásokon ment át. Másik mozzanat, hogy a munkaerő kicserélődött és átalakult. 1850–1874 között még 82.247 kínai kulit hoztak Peruba, nagyrészük La Libertad tartományba került. E forrás a csendes-óceáni háború után bedugult, ezért a *Sierrából* kellett indián munkásokat szerződtetni. Ez egy sajátos toborzással, az *enganche*-rendszerrel történt, amikor *előleg* fizetése ellenében a Sierra indiánjai 2–3 hónapra elszegődtek a birtokokra. Fontos megjegyezni: az indián az enganchadorral (= toborzó) és nem az hacendadóval volt szerződéses viszonyban munkája során. Ez sok visszaélés és nagy kizsákmányolás lehetőségét adta. Az *eladósodás* olyan mechanizmusa jött létre (az enganchador volt általában a birtokon lévő boltok tulajdonosa is, a hacendado neki fizet, s az levonások után adja a bért az indiánnak), mely az indián munkaerőt tartósan a birtokokhoz, illetve az *enganchadorhoz* kötötte.

Ahogy a termelés növekedésével az indián agrárproletárok létszáma nőtt, az indián lázadások („violencia") állandósultak a térségben a rossz munkafeltételek és az enganchadorok ellen. Amikor a világpiaci kereslet miatt az hacendadók az eddig élelmiszertermelésre fordított területeket is cukor céljaira fordították, s az élelmiszer megdrágult, ez is forrása lett a mozgalmaknak.

[60] *Klaren:* i. m. 19.

A koncentráció másik áldozata a térség *kistermelő, paraszti* társadalma volt. A csendes-óceáni háború előtti *virágzó falvak,* melyek élelmiszert, rizst, búzát, kukoricát, gyümölcsöket termeltek, s látták el a cukortermelő haciendákat is, – a 20. század elején eltűntek. A falvak helyét „cukornád-tenger" foglalta el. A század elején a *víz-kérdésben* bontakozott ki a konfliktus a kisparaszti társadalom és a cukornagybirtokok közt; a cukor expanziójával (mely háromszor annyi vizet kíván, mint a hagyományos termelvények), megbomlott az évszázados „víz-egyensúly" (itt nincs eső; vizet a Chicama-folyó és kis források adnak); a cukorbárók kaparintották kezükbe az adminisztrációt a vízbérlő közösségekben.[61]

A parasztok megfosztva a víztől, fokozatosan elhagyták földjeiket. Akik tartani próbálták magukat, azokat jogi trükkökkel távolították el: 1890–1930 között kb. 5000 család vesztette el földjét a Chicama völgyben.[62] E folyamat áldozatai lettek az 1920-as években a kisvárosok és a kereskedelem is.

A hatalmas cukorkomplexumok egyrészt megfojtották az eddigi helyi piacokat (vidéki földbirtokosok, parasztság), másrészt egy sor városi funkciót saját kézbe vettek. Kereskedelmi cikkeket szereztek be és boltokat állítottak fel, melyekkel a vidéki kiskereskedő nem tudott versenyezni; Trujillo kereskedőházai is, melyek eddig az iparcikkek, élelmiszerkereskedelmet bonyolították, veszélybe kerültek, *Salaverry* kikötő polgáraival egyetemben.[63]

Ennek a folyamatnak a politikai következményei igen fontosak. Az egyik, hogy az indián napszámosok koncentrációja az *agrárproletariátus* (egy sajátos „cukorproletariátus") kialakulásához vezetett. Ugyanakkor, minthogy e térségben a tőkekoncentráció az egész tradicionális társadalmat fenyegette és szét is zúzta, *egy közös imperialista-ellenes érdekeltség jelentkezett* a földjét elveszített vidéki hacendado-osztálytól kezdve (mely összefonódott a trujillói kereskedőházakkal), a városi kereskedő és iparos, értelmiségi társadalmon keresztül a kisparasztokig, a cukorültetvények proletárjaiig. Ezt a *közös fenyegetettséget* – az antiimperialista szövetség lehetőségét – fejezték ki a trujillói fiatal értelmiségiek, s fejezte ki az erőit innen merítő kispolgári-polgári APRA-mozgalom az 1920–30-as években.

A gyapot-kultúra sok vonásban különbözik a cukortól. Amíg a cukortermelés nagy tőkebefektetést igényel, a termelés 2 éves ciklusokra oszlik, és csak *bérmunkával* lehet és érdemes dolgozni, a gyapotültetvény – bár használ bérmunkát is – a részes művelés különböző formáit részesítette előnyben Peruban, ahol a *részes-művelő* (= yanacona) tradicionális munkaeszközeit (ökör, „lampa" = ásókapa) használja, földjének egy részén élelmiszert is termelve. Peruban a gyapotültetvényhez mindig kapcsolódik más termékek termelése is (bor, állattenyésztés, kávé és rizstermelés stb.)[64a]. A tulajdonostól nem

[61] *Klaren:* i. m. 82. Minden kommentár nélkül ide kívánkozik egy adat: 1904-ben Chicamában a vízjogi bíróság elnökei Victor Larco és Alfredo Guildemeister voltak. E folyamat bemutatását lásd *Mariátegui:* Siete enseyos (1963), 20–23. *Jean Piel:* The place of the Peasantry in the National Life of Peru in the Nineteenth–Century. Past and Present, 1970. 46. sz. 108–133.

[62] Ezek legtöbbje indián közösségi föld volt eredetileg, „papírral" nem lehetett igazolni a tulajdonost. *Klaren:* i. m. 89.

[63] El Organismo Ejecutivo Central: Del latifundio a la cooperativa. Lima, é.n. 1–47; *P. Klaren:* i. m. 14–115.

[64a] Az 1940-es cenzus szerint a rizsültetvényeken 34.759, a kávéültetvényeken 15.443, a kokagazdaságokban 22.415 napszámos dolgozott. Censo, 1940. Vol. I. és E.E.P. 1944–45. 451–452.

igényel nagy tőkebefektetést. A termelési ciklus 7–8 hónapos. Azonos annyiban, hogy meghatározott klímatikus feltételek szükségesek – melyek egyébként Peru sok vidékén kitűnőek. Abban is különbözik a gyapotszektor a cukortól, hogy az imperialista tőke behatolása a termelés folyamatába kevésbé ment végbe. A függés a felvásárló kereskedőházakon keresztül valósult meg.

A gyapotszektor jellemzője továbbá, hogy a nagybirtokon kívül (a korszakban az „hacienda" szót erre használják) a középbirtok („fundo") a nagy paraszti birtok („chacra", ált. 50 ha-ig) és kisebb paraszti birtok is megtalálható a gyapottermelésben, melynek nagy fellendülése 1915–1937 között következett be: az 1915-ös 55.635 ha-ról 1937 végén 157.021 ha-ra nőtt – csaknem háromszoros a növekedés. A munkáslétszám növekedése még ennél is nagyobb: csaknem ötszörös.[64a]

A fő gyapottermelő zónák Lima provincia, valamint Ica departamento, ahol a gyapotban foglalkoztatottak döntő része koncentrálódott. (1940: 91.404-ből 77.063 fő)[65]

Jelentős foltokban másutt is jelen volt a gyapot (Ancash, Arequipa, San Martin), de e térségekben nem lett domináns a szerepe, s főképp a kisparasztság saját maga és a kisvárosi textilipar számára termelte az ősi perui gyapotfajtákat. A gyapot*termelés* regionális eloszlása mutatja meg valójában az egyes térségek igazi szerepét.

Az össztermelés aránya:

Lima dep.	58%	Ancash	3%
Ica	28%	Arequipa	2%
Piura	6%	egyéb	3%

Forrásanyagunk lehetővé teszi a gyapotszektor birtokviszonyainak, a munkaszervezet egyes kérdéseinek részletesebb vizsgálatát. Ica departamento négy nagy völgyében például – a művelés alá vett 4300 fanegada 75%-án folyt gyapottermelés,[67] döntően nagybirtokokon. E nagybirtokok méretei azonban nem a cukorszektor imperialista óriásbirtokai. Itt a vidéki hacendado-osztály megtartotta földjét: a birtokok méretei 60–800 fanegada közt helyezkednek el, bár a nagyobbak esetében már a *koncentráció* következményeit is láthatjuk: például a Sociedad Agricola Industria Macacona 723 fa. földje négy birtok egyesítéséből jött létre.[68]

Az Ica völgyében a „közvetett" – tehát a részesművelés – a döntő. Az *Olaechea* testvérek birtokain például 283 fanegadaból 200-on gyapot-, 20-on szőlő-, a többin

[64a] Az kétséges, hogy a „bracero" kifejezés alatti csaknem 100 000 fő mindegyike agrárproletár lenne. Ismerve a perui cenzusok és szóhasználat *érzéketlenségét* a függés különböző formáit illetően, feltételezhető, hogy ezek egy része a *részes-bérlők* különböző csoportjait is tartalmazza. E.E.P. 1938. 120.

[65] A cenzus és az 1938-as statisztikai kidavány adatainak különbsége szempontjainak különbözőségéből adódik. Az 1938-as statisztika sok gyermek-napszámost is összeírt, ez a 40-es cenzusra nem áll. Censo, 1940. I. köt.

[66] Informaciones Sociales. 1937. 5. sz. (november), 587–596.

[67] Ica völgyében 70%, El Ingenio, Nasca, Palma völgyeiben 80%-on. Sociaded Nacional Agraria; Como se produce el algodón en el Peru. Lima, 1935. 113.

[68] Informaciones Sociales, 1937. 3. sz. (szeptember), 374.

élelmiszertermelés folyik. A gyapotterületet 143 „partidarios", részes bérlő műveli: a cég adja a földet, az ökröt, magot, a guanót, biztosítja a vizet és lakást ad. Mindennek az értékét a birtok 300–400 sol-ban állapítja meg. Ezt az összeget termékben kell visszafizetni, de a részesek a fennmaradó gyapotot is csak a gazdaságnak adhatják el.

Macacona birtokán a 222 „arrendatario" (= bérlő) heti 3 napon köteles a tulajdonosnak dolgozni, a szükségletnek megfelelően, akár egész évben 30 centavos napszámért, ezen kívül a földért 26–40 sol bért fizet. Ez, forrásunk megjegyzése szerint ritka, mert a *pénzbeli fizetés* nem jellemző ebben a szektorban. E feltételek hasonlóak a többi nagybirtokon is.[69]

A másik nagy körzetben, Lima departamento-ban a „direkt" – tehát bérmunkásokkal történő – művelés volt erőteljesebb, de a részes művelés (itt a részest „yanacona" névvel illetik) is megtalálható. Itt és Piura-ban gyakori, hogy önálló kisparasztok is bérelnek földet a nagybirtokoktól.

A 30-as években a *Rimac* völgyében a terület 80%-án már gyapotot termelnek.[70] A cukorárak zuhanása[71] miatt a völgy birtokosai a 30-as években álltak át gyapottermelésre.

A yanacona-viszony, tehát a részes-bérlet jellemzésére példát e völgyből hozunk: parasztunk az Infantes haciendáról 4,5 fanegada földet bérel, ezért 112 quintales gyapottal fizet, a többivel szabadon rendelkezik (1 quintal = 46 kg). A yanacona e földből 3 fanegadán termel gyapotot, a többin élelmiszert. E területen 1 fa. átlagos termése 50 quintales, látjuk tehát, sok feleslege nem marad. Ezért e yanacona egy szomszédos *japán birtokon napszámosként* is dolgozik 1,80 solért.

Van példánk természetesen arra is, hogy gazdag yanacona bérel napszámost. Meg kell jegyezni, hogy Lima departamentóban a japánok, kínaiak jelenléte erős a gyapotszektorban. E jelenlét sokféle lehet: mint kiskereskedő, aki uzsorás-feltételekkel kölcsönöz a kisparasztnak vagy yanaconá-nak; vannak középbirtokosok is, de a leggyakoribb, hogy *yanacona*-viszonyt vállalnak.[72]

A gyapotszektor viszonyait az 1930-as években a Perui Nemzeti Agrártársaság (a nagybirtokosok szervezete) megbízásából vizsgáló újságírók kiemelték: vizsgálataik során tapasztalták, hogy a gyapottermelésben a *földbirtokosok a yanacona-típusú termelésre térnek át,* és e folyamatban a nemzeti munkaerőt japánokkal helyettesítik. A Rimac völgyében például (ez a folyó szeli át Limát, a fővárost is) a yanacona 90%-a japán volt. Ezek sokkal rosszabb feltételekkel vállaltak munkát, mint a peruiak.[73] Ebben a szerzők nagy politikai veszélyt láttak.[74] Ez a tény a politikai demagógia egyik céltáblája is lett a 30-as években.

[69] Uo. 365, 370, 374–376. A szerződéseket általában szóban kötötték.

[70] Sociedad Nacional Agraria: Como se produce. . . 249–250.

[71] Uo. 231–233. A Sociedad Nacional Agraria (SNA) 1933-as, az elnökhöz intézett feljegyzésében a cukortermelés nehézségeit ecsetelve utal arra, hogy *az ország 42 legnagyobb cukorbirtokából 24 áttért a gyapottermelésre,* nem lévén más választása. Ez a memorandum hangsúlyozza, hogy az áttérésnél fontos szempontja volt a hacendadóknak, hogy a cukor termelési ciklusának nagysága (2 év), és a nagy tőkebefektetés miatt a piac változásaira nehezebb reagálni, mint a gyapot esetében. Vl. SNA: La situación actual del azucar y los gravamenes que la afectan, 1933. 8, 43.

[72] Uo. 233–236.

[73] Uo. 250.

[74] Censo, 1940. Vol. I. 498.

Piura departamentóban, a harmadik nagy gyapottermelő zónában a Chira és Piura folyók adnak lehetőséget a gyapottermelésre, a három zóna összterületének kb. 70%-án. Piura departamento völgyeiben a nagybirtok erőteljes megjelenése mellett a kisparaszti birtok is jelentős maradt. A Catacaos völgy *haciendáin,* melyek a kisparaszti birtokok kárára a múlt század végén kezdtek el terjeszkedni, a bérmunka – *napszámos-munka* – a döntő.[75] A jelentős állattenyésztés miatt a döntő a birtokokon a trágya és nem a guano használata. Jelentős e térségben az élelmiszertermelés és az állattenyésztés is. *Talara* olajmezőit e völgy látja el hússal. Itt néhány nagybirtokon megjelentek a traktorok is.[76]

Ez a kisparaszti társadalom Piurán kívül Cañete völgyében is jelentős volt (Ica departamento). Ezek a kisparasztok általában öntözőközösségeket alkottak a folyó vagy forrás és a csatornák rendben tartására; sokhelyütt helyi Comité Agrariókat, agrárbizottságokat hoztak létre közös ügyeik intézésére. Jellemző a háziipari tevékenység is (szövés).[77]

Visszatérő panasz, hogy a *guano-kereskedők* spekulációinak áldozatai.[78] Igen gyakori, hogy a kisparasztnak nincs igavonó állata, ezért vagy *ökröket* bérel igen drágán gazdag parasztoktól (napi 6–8 sol), vagy az ősi ásóval, a „lampa"-val dolgozik. Ez a paraszti társadalom igen differenciált: 1 ha-t bíró parasztoktól 50 ha feletti birtokokig terjed a skála.[79] 1935-ös adat szerint a 16.653 „regantes" (kistermelő) 96,3% azonban 50 ha-nál kisebb területtel rendelkezik.[80] Piurában Catacaos völgyében, a folyóból induló minden csatorna egy-egy közösséget jelent, mely *Junta Directiva*-t hoz létre, melynek a nagybirtokosok és kisparasztok egyaránt tagjai.[81] Ez, hasonlóan a cukorszektorhoz, a földbirtokosok számára a vízzel való visszaélés jó lehetőségeit adta. Itt a kisparasztok ősi fajtákat termelnek, egy részét megszövik, s a nagyobb községekben élelmiszerre cserélik vagy eladják. A rizstermelő térségekben a szalmakalap-készítés is jelentős – ez exportra is készül.[82]

A gyapotszektor kulcsfigurája a *kiskereskedő,* súlyukat jól mutatja a Gyapot-kamarában (Camara Algodonera del Peru) elfoglalt helyük. A Kamarának 234 tagja van, ebből 165 termelő, 41 „compradores exportadores", tehát nagykereskedő és felvásárló, 28 „corredores", – imperialista kereskedőházak ügynökei. Mégis, a Kamara igazgatótanácsának 13 tagja közül csak 3 a termelők képviselője: 4 a felvásárlóké, 2 az „ügynököké"', ezen kívül az Agrárbank, a limai kereskedelmi Kamara, és a kormány 2 képviselője foglal helyet.[83]

A legnagyobb felvásárló és exportáló cégek *angolok* voltak; a Wm. Jno. Lockett, az Anderson Clayton Co. SA., a Duncan Fox and Co. A felvásárlók, a kereskedőházak

[75] A völgy földjeinek 80%-án gyapot, a többi területen kukorica és gyümölcsök termelése folyik. Sociedad Nacional Agraria: Como se produce. 191–193, 199–201.

[76] Uo. 191–223.

[77] Uo. 196.

[78] SNA: Como se produce... 91.

[79] Uo. 3–7.

[80] A Compañía Administradora del Guano statisztikái is ezt támasztják alá: a guano-igények 59%-a 50 tonnánál kisebb tételekre szól; tehát a paraszti birtokok igénye ez! Uo. 5–6.

[81] Uo. 199.

[82] Uo. 202–204.

[83] A tagság lehet „kollektív", de ez is 1 tagságot jelent, Camara Algodonera del Peru: Memoria Anual, 1944, 1. 10.

kezében voltak jórészt a gyapottisztító üzemek is.[84] A gyapot fő felvevő piaca Anglia volt, de emellett a hazai textilipar is fontos piac, s a gyapot részben a paraszti háziipar bázisa is.

Ezt a hatalmas gépezetet néhány külföldi kereskedőház mozgatja, ügynöki és felvásárló hálózatán keresztül, mely a kisparaszt és nagybirtokos gyapotját egyaránt összegyűjti. Ezek a fő gyapotközpontokban székeltek.[85] A felvásárlók vagy a termelőhöz mentek, „házhoz", vagy a népesebb falvakban voltak ügynökeik.[86]

A gyapotszektor előzőekben bemutatott jellemző vonásainak politikai következményeit vizsgálva a következő megfontolások látszanak megalapozottnak: a gyapottermelésben résztvevő *vidéki* hacendado-osztály, hasonlóan a cukorszektorhoz, az angol kapcsolatokban, orientációban érdekelt, ahogy ezt mindkét szektor képviselői a 30-as években meg is fogalmazták.

A másik megjegyzés az, hogy a gyapot-„expanzió" nem járt olyan társadalmi átalakulással, mint ez a cukor esetében végbement La Libertad völgyeiben. Mind a vidéki hacendado osztály, mind a kisparasztság (esetleg „yanaconává, vagy „csompañero"-vá átalakulva) megmaradt, sőt – más gazdasági ágakhoz képest – helyzete nem is volt olyan kilátástalan.

Épp a Lima departamento néhány völgyében végrehajtott birtokparcellázás, mely a kormány ösztönzésére történt, a 30-as évek legelején azt a látszatot keltette (a Nemzeti Agrárszövetség is ezt hirdeti járható útnak), hogy megvan a „megoldás".[87] Ez irányba mutatott az a folyamat is, mely a bérmunka helyett a részes-bérlet különböző formáit helyezte előtérbe a gyapottermelésben.

Mindennek a jelentősége a cukorszektorral összehasonlítva mutatkozik meg. A cukortermelés a *cukorproletariátus létrejöttét és koncentrálódását* segítette elő, mely a társadalmi, politikai mozgalmakban az 1910-es évektől igen energikusan jelentkezett követeléseivel. A gyapot-expanzió következményei kevésbé „forradalmiak"; ez a kisparaszti termelést, de főleg kisparaszti reményeket táplálta.

Ez a gazdaság kevésbé volt érzékeny a világgazdaság változásaira, hiszen az élelmiszertermelés fennmaradt a nagybirtoknál és a kisbirtoknál, illetve a részeseknél egyaránt. Ez Peruban igen fontos, ahol az élelmiszerimport miatt gyakori gond az alapvető élelmiszerek drágulása. A gyapotgazdaság ugyanakkor a *kispolgárság* sokfajta tevékenységét igényelte és táplálta, s ezen kívül az egész guano-termelést és kereskedelmet is. Ezek a térségek ezért nem lettek erős centrumai a politikai mozgalmaknak.

Ha most arra utalunk, hogy a *cukorszektor jelentős része átállt gyapottermelésre* (tehát a cukorkoncentráció nem folytatódott a monokultúra irányában az 1930-as évek-

[84] 1944-ben 113 ilyen tisztító működik. Uo. 12. SNA: Como se produce... 223. Megjegyzi: a nagyobb haciendák is rendelkeznek tisztítóval.

[85] Pl. a Duncan Fox and Co., a Cía Irrigadora de Piura, a Romero y Cía, a F.R. Bolognesi házak *Piurá*ban telepedtek meg. SNA: Como se produce... 202.

[86] Kisparasztok és bérlők közvetlenül a tisztítóknak is szállítják, pl. a Cañete völgyében. SNA: Como se produce... 83, 206.

[87] Pl. a Rimac völgyében az „Estrella" haciendát felparcellázta tulajdonosa hektáronként 23,44 sol havi törlesztéssel – tehát igen jó áron. Cañetében 175 paraszt kapott 1–1 ha földet, s létrehozták a „Communidad de Ihusco de Carro Azul"-t, az öntözés igényei miatt. SNA, Como se produce... 82–83, 243.

ben) azt is mondhatnánk: a gyapotra áttérés (és ez nagyon fontos mozzanat éppen Lima departamento esetében, a nagyvárosi proletariátus közelsége miatt) azt jelentette, hogy az agrárproletariátus további koncentrációja megállt, illetve egy ellentétes folyamat indult meg („yanaconizálás").

Ennek politikai következményei véleményünk szerint igen nagyok: a gazdasági válság – ami a cukorszektort kb. 1927-től jellemezte – további elmélyülése helyett fokozatos *oldódás* következett be a 30-as években. A gyapotgazdaság expanziója volt az a „társadalmi szelep", mely sok, az uralkodó osztályra veszélyes energiát kiengedett.[88]

Sarkítottan azt is mondhatnánk: a cukor „forradalmi", ezzel szemben a gyapot „konzervatívabb" szektor, *konszolidációs* lehetőségei az uralkodó osztály kezében igen nagyok. A gyapot-gazdaság növekedése azt is jelentette, hogy Peru gazdasága nem kötődött olyan végletesen az Egyesült Államokhoz, mint pl. Kuba és a Karib-tengeri térség országai.

Az imperialista tőke megjelenése a bányászatban és hatása Sierra társadalmára

A 19. század végén az egy évszázados dekadencia után fellendülni kezdő bányászat[89] fő jellemzője az volt, hogy – a tulajdonosok felől nézve – a bányatulajdonosok széles skálájú réteget alkottak, ahol jelentős maradt a kis-bányatulajdonosok aránya is. Másik jellemző, hogy e kis-, közép-, vagy nagy-tulajdonosok egyben *hacendadók* is – földbirtokos és bányatulajdonos nem válik el egymástól. Ez a tény a 20. században is megvan, az 1940-es cenzusból is kielemezhető. Kiderül az is, hogy e bányák igen kis kapacitásúak.[90]

Ha a perui bányászatban foglalkoztatottak arányát vizsgáljuk, ezek termelésben elfoglalt helye a következő:[91]

tulajdonos és „patrón"	956 fő	(2,14%)
tisztviselő	2948 fő	(6,79%)
munkás	37895 fő	(84,79%)
„független"	2256 fő	(5,5%)
segítő családtag	469 fő	(1,05%)
egyéb	170 fő	(0,38%)

Ez a sor megmutatja: a *családi művelésű* független kis bányák is megtalálhatók („független" és segítő családtag); a 956 fős „tulajdonos és patrón" a széles spektrumú *bányaburzsoázia* létszámát adja.

[88] Analógiaként Kubára utalhatnánk, ahol a cukorexpanzió elérte a „teljességet", *monokultúrává* alakítva az ország gazdaságát. Ez egy hatalmas cukormunkásság kialakítását jelentette, mely a forradalmi mozgalmak bázisa lett; – másrészt Kuba kispolgári rétegeit is *tartósan* antiimperialista érdekeltségűvé tette ugyancsak a tartós cukorválság miatt, ami Kuba gazdaságának *strukturális válságaként* jelentkezett.

[89] *A. Flores:* Los mineros de la Cerro de Pasco. Lima, 1974. 30, 36; *José Flores Marin:* Mineria colonial y conyuntura mundial: Peru (1913–1919). Lima. 1974. 8.

[90] Censo, 1940. Vol. I. 272–355.

[91] Uo. Vol. I. 404. Meg kell jegyezni, a 956 tulajdonos megtévesztő. Itt „jogi személyekről" van szó a legtöbb esetben.

Ennek a departamentónkénti eloszlása tanulságos, mert megmutatja a koncentráció fokát. Ha az exponált departamentókat vizsgáljuk:[92]

	„tulajdonos és patrón"	*összes foglalkoztatott*
Junin	63 fő	13.746 fő
Ica	2 fő	2.374 fő
La Libertad	35 fő	3.775 fő
Lima	120 fő	2.662 fő
Puno	213 fő	3.454 fő
Arequipa	29 fő	2.986 fő

Ide sorolható még Pl. Cuzco 189 és Huancavelica 112 „tulajdonosa és patrón"-ja, e két departamentóban nem éri el a 2000-t az összes foglalkoztatottak száma. És fontos megjegyezni: Piurában, ahol kb. 7000 olajbányász dolgozik, 3 tulajdonos van.[93] A század végén nekilendülő bányászatban a századforduló táján jelenik meg a külföldi imperialista tőke. 1896-ban a „Backus and Johnston Co." 1902-ben a legnagyobbra növekvő, a „Cerro de Pasco Copper Corporation"; 1908-ban a „Morococha Mining Co." USA cégek; – mindegyik 10 milliós bányatőkével. Létrejött a „Cerro de Pasco Railway Co.", mely Oroyától Cerro de Pascó-ig, a felfedezett hatalmas rézlelőhelyekig viszi a vasutat; La Libertadban a „Northern Peru Mining and Smelting Co."[94]

Kedveztek a külföldi tőke behatolásának a perui törvények és az olcsó munkaerő, s a világháborúig az olcsó földek is. A bányászatnak azután az első világháború adott nagy lendületet.[95] Ez azonban – az élelmiszerek drágulása és a bányaművelséhez szükséges gépek növekvő ára miatt – a kis bányatulajdonosok eltünéséhez is hozzájárult a világháború utáni éles recesszióval egyetemben.[96]

Ez a koncentráció a nagy imperialista cégeket is érintette. 1916-ban az északamerikai International Petroleum Company, az (IPC) megvásárolta a The London Pacific Petroleum Co. részvényeit és likvidálta ezt, társulva az „Imperial Oil Co. Ltd"-del. Az IPC szippantotta fel az angol–chilei „The Lagunitas Oilfields Ltd"-et is, 1913-ban.[97] E korszakban erősödött meg a „The New Chuquitambo Gold Mines Ltd" Juninban; a vanadium monopóliumát az „American Vanadium Co." szerezte meg. Egy francia cég, a „Compagnes des Mines de Huaron", 1917-ben már 41 bányával rendelkezett.[98] Legfontosabb, hogy 1916-ban Cerro de Pasco térségének 3 legnagyobb imperialista komplexuma

[92] *Puno*-ban a „független" (tehát önállóan dolgozó bányász) aránya sokkal magasabb az országos átlagnál, a 17%-ot meghaladja. Másutt – a központi zónákban – jóval kevesebb. Uo. Vol. I. 414–415.

[93] Külföldi tőkés társaságok. Uo. Vol. I. 272–355. l. alapján.

[94] *J. Flores Marin:* i. m. 8–10.

[95] J. Flores Marin adatai szerint 1914–1917 közt a föld ára háromszorosára ugrott. Uo. 15–21, 44–46.

[96] 1915-ben a bányában foglalkoztatott össztőke 80%-a külföldi. Uo. 33–38.

[97] Uo. 45–47.

[98] Uo. 48.

egyesült, amikor a Cerro de Pasco Copper Corp. (CPCC) felszippantotta a Morococha Mining Co.-t, és a Cerro de Pasco Railway Co.-t.[99]

A koncentrációnak e folyamata azonban a kis és középvállalkozásokat teljesen nem tüntette el még a központi bányatérségben, Cerro de Pasco provinciában sem (Junin dep.), másutt még kevésbé. Ez megmutatkozik pl. a kohók kapacitásában is. Bár a CPCC felépítette az 1000 tonna/nap kapacitású kohóját, a kohók többsége továbbra is kis teljesítményű maradt.[100]

Ezt a folyamatot az *egyenlőtlen fejlődés* jelzőjével lehet minősíteni. A termelés általános fellendülése ugyanis elsősorban a központi bányavidék (Cerro de Pasco) nagy imperialista vállalataihoz kapcsolódik, miközben Ancash, Arequipa, Cajamarca, Huancavelica, Huanuco, Puno, La Libertad *réztermelése* pl. igen lecsökkent. A növekedés egyetlen faktora ugyanis az észak-amerikai Cerro de Pasco C. C. Ugyanez a folyamat jellemző az ezüst- és aranytermelésre is. A kis- és középvállalkozók a drágúló munkaerőt (élelmiszer), a drágúló termelőeszközöket nem tudták beszerezni, illetve a finomítás, az olvasztás költségei óriásira nőttek.[101]

E vázolt folyamat eredménye, hogy az első világháború végén (az olajat nem számítva) Peru bányászatában egyetlen gigantikus cég dominált: a Cerro de Pasco Copper Corporation, mely az exportra kivetett állami adók döntő részét is fizette. Ennek megfelelően az állami ügyekre is döntő befolyást gyakorolt.[102]

A bányatulajdonosok vizsgálata igen széles skálájú csoport jelenlétére figyelmeztet. A rendszeresen elkészített bányakataszter, a Padrón General 1920-as és 1940-es adatai alapján jól szembetűnik három réteg. Igen nagyszámú az 1–4 bányával rendelkező, vagy csak részvényekkel bírók száma – ezek tehát kistőkések. Jelentős csoport az 5–20 saját bányával rendelkezők aránya; a középburzsoázia kategóriája lenne alkalmazható e csoportra, ha ugyanakkor nem lennének egyben földbirtokosok is. A bányakataszterből ugyanakkor jól kirajzolódik a nagy imperialista cégek és a nagy perui bányatőkések csoportja: Cerro de Pasco Copper Corp., Vanadium Corp. de América, F. F. Fernandini, a Gallo család, Viani és C. Proaño stb.[103]

[99] Az egyesülés előtt a CPCC-nak 730 koncessziója volt, hatalmas olvasztóval rendelkezett már; *Morocochában* villanyerőművel rendelkezett. 1917-ben a cég tiszta haszna 499.916 dollár volt. Uo. 48–50.

[100] Uo. 57. Meg kell jegyezni, hogy a legkisebb tőkések érceiket a nagy imperialista feldolgozókhoz szállítva, így is függésbe kerültek.

[101] A kistermelő ugyanis a nagyvállalatok kohóihoz, finomítóihoz kapcsolódik. A bányászat termelési-költségszerkezete: munkaerő: 47.08%, faanyag: 32,94%, robbanóanyag: 9,63%, egyéb 9,63%. Uo. 63, 72, 77, 79.

[102] Uo. 105. Azzal együtt, hogy a fémexport fő piaca az USA lett. A bányaexport iránya (%-ban)

ország	1906	1909	1914	1916	1921	1926
USA	11,2	64,7	83,0	93,0	74,1	59,33
Anglia	69,7	27,8	11,2	1,8	5,1	1,6
Németország	16,1	6,4	–	–	0,2	0,8

Flores: i. m. 32.

[103] E csoportosítást a *Ministerio de Fomento:* Estado del Padrón General de Minas. 1940. Lima, 1940 alapján végeztem. Ebből: Delegación de Cerro de Pasco. Distrito Mineral de Cerro de Pasco. 61–97.

Az 1920-as és 1940-es kataszter összehasonlítása alapján kiviláglik egy igen nagyjelentőségű tény: számos bányatulajdonos család, vállalat „tűnt el" vagy szegényedett el az említett időszakban – összefüggésben a néhány „nagy" család vagy cég további növekedésével.[104] A perui bányatőkés-osztály deklasszálódásának folyamata meglehetősen egzakt módon tűnik elő e bányakataszterből.

A bánya-összeírások családneveit vizsgálva kitűnik az is, hogy sok, a politikai életből ismert név (Loayza, Alania, Quesada, Benavides, Mujica, Languasco, Solis és mások) található közöttük. Az 1930-tól kibontakozó politikai harcokban ezeket a neveket a szélsőjobboldali irányzatokban találjuk majd meg, legtöbbet a fasiszta inspirációjú *Unión Revolucionaria* mozgalmában, a konzervatív politika képviselői közt, akiket az olasz, német orientáció jellemzett, – s ezzel együtt a heves USA-ellenesség. A jobboldali ellenzék egyik fő erejét ez a sierrai *hacendado-bányatőkés* réteg jelentette, melynek gazdasági-társadalmi pozícióit az USA imperialista tőkebehatolás erősen kikezdte.[105]

Az imperialista tőke megjelenése a bányászatban társadalmi kihatását és folyamatát tekintve hasonlít a cukorszektorban végbement folyamathoz; időben 1900–1930 közt zajlott le. Hasonlóan a cukorhoz, ez is csak egy jól körülhatárolható zónában, Junín departamentóban ment végbe. A különbségek természetesen fontosak: az árutermelés, ebből következően a városiasodás foka – ezen belül pl. a kispolgári-értelmiségi rétegek összetétele, színvonala – itt alacsonyabb volt, a földrajzi tényező (3000–4500 m magasság közötti térségről van szó), a lakosság összetétele más,[106] az iskolázottság foka alacsonyabb stb.

Itt az észak-amerikai Cerro de Pasco Copper Corp. jelentős *autonómiát* élvezett. A térségben a fő autoritás; rendeletei a törvény erejével hatottak, az állami tisztviselők is a kezében voltak. Jelenléte nemcsak a nemzeti bányatőkét *korlátozta* (és gyengítette), a zóna kereskedelmi életét is alapjaiban fenyegette. Saját kereskedelmi hálózatot alakított ugyanis ki, mely Cerro de Pasco, Morococha, Yauli, Casapalpa, Huarorchirí provinciákra terjedt ki, s importálta – saját vasútján hozva fel – a szükséges cikkeket. Ezt a kereskedelmet a vállalattal érkezett *külföldiek* folytatták. E kereskedelmi ellátásba élelmiszereikkel kapcsolódtak be a Társaság földbirtokai is. Ezzel a Társaság a térség városainak kereskedőit, kisiparosait fenyegette, ezeknek ugyanis eltűntek fogyasztóik, a hazai kisbányatőke. Fontos megemlíteni azt is, hogy a Társaság *tisztviselőit* is az USA-ból hozza, ezzel a hazai alkalmazotti, értelmiségi középrétegek lehetőségeit is korlátozta. Ez a tény azután sokféleképp lett vád a 30-as évek politikai harcaiban.

Az imperialista tőke behatolása előtt e zóna a nagy, főleg állattenyésztő haciendák és indián közösségek világa volt, ahol a bányászat a 19. század végétől kezdett el terjeszkedni. A bányászat kérdéseit e széles agrárkeretben kell megvizsgálnunk.

[104] *A. Flores:* i. m. 32 ezt a folyamatot a következőképp írja le: a központi zónában számos kis bányavállalkozás működött a század elején, saját dúsítóval, kohóval. Itt a Cerro de Pascón 1900-ban 15 kohó volt. 1904-ben azonban már csak 4. E kis vállalkozások kénytelenek a mamutcégnek eladni érceiket – majd birtokaikat is. A függés jellemző formája a dúsítón, kohón keresztül valósult meg.

[105] Ennek bizonyítéka, hogy számos név, mely az 1920-as összeírásban szerepelt, 1940-ben hiányzik: pl. Quezada, Alania, Solis és mások.

[106] 21.814 fő csak a kecsuát beszéli; 34.087 fő a kecsua mellett a spanyolt is; 10.098 fő csak spanyolul beszél. Igen sok a külföldi is. Censo, 1940. Vol. IV. 37 és azt követő lapok.

Az 1918–20-as években a térség legnagyobb birtokosai csaknem ugyanazok, mint a legnagyobb bányatulajdonosok: E. Fernandini, Alania testvérek, T. Chamorro, J. Azalia, R. Proaño, Arrieta testvérek, E. Malpartide, M. Arias és természetesen a Cerro de Pasco Copper Corp.[107]

Ez az állapot kettős folyamat eredménye: az *elaprózódásé* és a *koncentrációé*. Meg kell említeni azt is, hogy e nagybirtokok általában nem a tulajdonos, hanem a bérlők vagy adminisztrátorok kezében voltak, csak a kisebb birtokokat vezették közvetlenül uraik.[108] Ezek jórésze 3500 m magasság feletti birtok, ezért itt csak állattenyésztés lehetséges. E nagybirtokok – az indiánoknak adott parcellák fejében (= colono) – általában *munkában* kérték a parasztok szolgálatait, hetente 3–5 napot.[109]

Az imperialista bányatőke terjeszkedése itt elsősorban az indián közösségek parasztjait sújtotta, akik alacsonyabb területeken (3500 m alatt) éltek, földművelő-állattenyésztő tevékenységet folytattak. Ezekben a comunidadokban a szántó már *egyénivé* vált, a legelők jórésze azonban még közös használatú maradt.[110]

A 20. század első évei e térségben is a közösségek szétesésének időszaka voltak. Ennek fő tényezője itt a bányászat expanziója, főképp az észak-amerikai CPCC. Főképp az imperialista bányatőke agresszív politikájának következménye volt a közösségek földjeinek erőszakos elvétele, mely a helyi hatóságok segítségével folyt. Ezt segítette elő a nagykohók füstjének negatív hatása. A 20-as években általános a panasz, hogy az új, hatalmas kapacitású kohók füstje tönkreteszi a legelőket, fertőzi és piszkítja a vizeket, lehetetlenné téve az állattenyésztést.[111]

A Társaság elsősorban e bomló és bomlasztott közösségekből szerezte munkásait, mégpedig igen gyors ütemben, hiszen 1920-ban még 7840 munkása volt, 1929-ben már 12.959.[112] A bányászok rekrutálása ugyanúgy történt, mint a cukorszektorban láttuk. Az *enganche* rendszer szállította a munkaerőt a bányáknak. Ez a „nemzeti intézmény" volt az, mely a perui bányászproletariátus kialakulásánál is bábáskodott.[113]

A bányászok kb. 20%-a a térség városaiból jött. Ez a tény utalhat a városi kispolgárság proletarizálódására.[114] Ugyanakkor a bányában dolgozók 60%-a indián közösségekből származott. Ez a tény egyszerre jelzi a hegyvidék comunidadjaiban végbe-

[107] *Wilfredo Kapsoli:* Los movimientos campesinos en Cerro de Pasco. 1880–1963. Lima, 1972. 2–4.

[108] Erről keveset tudunk. W. Kapsoli, az egyetlen aki e területről írt; maga is jelzi e kérdések ismeretlen voltát. Hozzá kell tenni, Kapsoli könyve is igen szegény adatok dolgában e téren.

[109] *W. Kapsoli:* i. m. 5. Kapsoli idéz egy szerződésből, ahol a colono 700 m² krumpliföld fejében heti 2 napot kell dolgozzék. Uo. 17.

[110] E közösségeket mutatja be *Kapsoli:* i. m. 43–85. Könyve hibája, hogy a kronológikus szempontokat igen lazán kezeli, a történetiség az adatkezelésben nincs meg. Ezen kívül erre: *A. Flores:* i. m. 25. és kk. Vö. még *A. Flores:* i. m. 25.

[111] *Kapsoli:* i. m. 48. és kk., 54–56. *A. Flores:* i. m. 30. A közösségek és bányatársaságok közti vitát a bíróságok *mindig* a társaságok javára döntötték el. *A. Flores* a füst elleni indián tiltakozásban látja az első antiimperialista jellegű mozgalmat. i. m. 47–49. *Jorge Basadre* 30 indián közösséget sorol fel, akik tiltakoztak a füst negatív hatásai ellen. Historia de la República XIII. köt. 130.

[112] 1908-ban a rézbányászok száma 2066, a kohóknál 1500, szénbányász: 600 fő a GPCC-ban. *A. Flores:* i. m. 36–37.

[113] A bányavidékeken jellemző, hogy *az enganchadorok* a bányászok ellátására boltokat állítanak fel, s a velük szerződéses bányász csak ott vásárolhatott hitelbe. *A. Flores:* i. m. 53.

[114] Sok volt öszvérhajcsár, kereskedő, iparos stb. található e 20%-ban. *A. Flores:* i. m. 43–46.

menő belső differenciálódást, s a nagy bányamonopóliumok indián közösségeket romboló hatását.

A bányákhoz szegődők jórésze fiatal volt. A munkások 20%-a gyerek (10–14 év közt), ezen kívül 30% 21 éven aluli. A munkások zöme 15–24 év közötti; 35 év feletti bányász igen kevés.[115]

A bányákban dolgozók iskolai végzettségéről néhány adat alapján következtethetünk. Ez a perui átlagnál magasabb: Morococha bányáiban a 20-as években 65% feletti az olvasni tudók száma.[116] Ez véleményünk szerint a 20-as évek végi munkásszervezkedés szempontjából fontos tényező: a munkásosztály tudatosodásában (ennek ütemében) van fontos szerepe.

A munkafeltételek igen súlyosak a bányavidékeken. Általában egyfolytában 36 óra munka, 12 óra pihenő – csak így remélhette a munkás, hogy felvett előlegét törleszteni tudja.[117] A fizetés pénzben ill. természetben történt. Ez utóbbi szintén az eladósodás forrása volt. A bányászok béreiről, adósságairól készült felvételek azt mutatják: a szerződötteknek igen kevés maradt a fizetésből.

A munkát a rettenetes körülmények között (3800–4500 m magasan), az elemi biztonsági feltételek nélkül végezték. Ezért a betegségek és balesetek gyakoriak voltak. A hosszú munkaidővel együttjárt az a végeredmény, amit a korabeliek megfogalmaztak: általában 5 évnél többet az emberi szervezet nem bír el e feltételek mellett.[118]

A két világháború közötti Peru bányamunkásságának belső összetételéről szólva több rétegről kell említést tenni. Jelentős még a *kétlakiak* aránya: bányász-paraszt, bányász-kézműves, bányász-kiskereskedő! Ezek kezdetben csak hónapokra mentek el dolgozni, majd visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. E kétlakiak másik csoportja azok, akik már állandó bányászoknak tekinthetők, de még családjuk s ők maguk is kegészítő tevékenységet (elsősorban mezőgazdaságot) folytattak. A bányászat azonban jól kvalifikált *szakmunkásokat* is igényelt, főleg a 20-as évek második felétől, elsősorban az ércfeldolgozók, olvasztók és a szállítás területein.

Eredetét, műveltségi szintjét tekintve tehát heterogén proletariátus ez, mely azonban egyben közös vonást is hordoz: az 1920-as években döntő része *első generációs* munkás. Ez a bányászság ugyanakkor eléggé szétszórt, a koncentráció foka alacsony, egy térséget, Cerro de Pascót kivéve, ahol az észak-amerikai monopólium bányáiban és üzemeiben többezer munkás dolgozott.[119] Nem véletlenül lett e térség központja a világválság alatt a munkásmozgalmaknak.

A kitermelő ipar másik nagy szektorának, az olajipar termelésének látványos növekedése Piura térségéhez kötött (Talara) közel Ecuadorhoz. Az 1940-es cenzus szerint az olajbányászok száma 7111 fő, melyből 6505 Piura departamentóban dolgozott,[120] döntő része La Breña és Máncora, valamint Pariñas körzetében.[121] Annak ellenére, hogy az

[115] *A. Flores:* i. m. 50–52. Flores a Morococha-i központba elszegődőkről készitett táblázatot mutat be, korok szerint; ezek tanulságait foglaltuk össze.

[116] Uo. 51.

[117] Uo. 54.

[118] Uo. 54–57. Ezzel függ össze a kiterjedt alkoholizmus is.

[119] Uo. 36–37.

[120] Censo, 1940, Vol. I. 272–275. lapokról összeállítva. Tumbesben 425 főt foglalkoztat az olajipar.

[121] Uo. Vol. II. 33. 88–90.

olajmezőkön is erős megkülönböztetés tapasztalható a munkabérek tekintetében a külföldiek javára, e térség munkabérei messze magasabbak voltak a perui átlagnál – a kvalifikált munkaerőnél különösen kiemelkedők.[122]

A magas munkabérek az első világháború alatti heves sztrájkmozgalmak eredményei voltak, melyekkel egyébként a 8 órás munkaidőt is, a szociális juttatások kibővítését is elérték.[123] Politikai súlya e viszonylag jelentős munkásságnak Peruban gyenge volt, elsősorban a földrajzi távolság miatt. Szavazataikkal a reformista Szocialista Pártot támogatták a 30-as években, mely egyedül itt, *Piurában* tudott hódítani.

A kapitalista fejlődés a feldolgozó iparban és a városi lakosság

Tanulmányunk elején az 1940-es cenzus alapján közöltük a munkaképes lakosság eloszlását a termelés szektorai szerint. Peru az összeírás alapján mezőgazdasági ország (62,46%), de a cenzus alapján az ipar, a szállítás-közlekedés-kereskedelem elég jelentős %-ban foglalkoztatta a termelő lakosságot. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a 6–14 évesek elsősorban a mezőgazdaságban szerepeltek mint „munkaképes" lakosság, úgy tűnik, hogy a felnőtt lakosság (14 éves kortól) csaknem felét a *nem-mezőgazdasági* szektorban foglalkoztatták. Szükségesnek látszik tehát a nem-mezőgazdasági szektorok részletesebb elemzése is.

Első, amit ki kell emelnünk, a nők döntő aránya a feldolgozó iparban: 380.281 főből 214.765 a nő. Ez elsősorban a textilipar döntő súlyának következménye, ahol a 190,910 főből 158.514 a nő.[124]

Ha azt mondjuk: a feldolgozóiparban a *textilipar* a döntő, szükséges ezt közelebbről megvizsgálnunk. Feltűnő, hogy a textiliparban a *gyáripar* csak a munkások egy kis részét foglalkoztatja. Az 1930-as években ugyanis csupán 9 gyapjút, 11 gyapotot feldolgozó szövőgyár működött Peruban.[125] E gyárak többsége Limában volt: 8 gyapotot, 2 gyapjút feldolgozó. Ezen kívül jelentős centrum Cuzco, 5 textilgyárral (4 gyapjú, 1 gyapot), Arequipa 2 (1–1 gyapjú és gyapot). Volt még gyár Icában, Huancayoban és Puno-ban is. Pontos adataink az itt foglalkoztatottakra nincsenek, de létszámuk nem érte el a 10.000 főt.[126] Ebből következik, hogy a textiliparban foglalkoztatottak jórésze a *városi kisipar*ban és a Peruban máig igen jelentős *kisvárosi* kézmű- és *falusi háziipar*ban dolgozott. A *kisipari* jelleg vonatkozik az élelmiszeriparra (22.158 fő) és a faiparra is (24.182), s jellemző *általában* is a perui iparra, az építőipart is ideértve.[127] Érdemes az 1940-es cenzus összefoglalóját felidézni (vö. 18. jegyzet).

[122] *J. Flores Marin:* i. m. 47.

[123] 1916-ban Negritos: 2,40 sol
Talara: 1,9 sol
Lagunitas: 2,25 sol
Lobitos: 2,31 sol
Zorritos: 1,35 sol, az átlagbér Peruban 1–1,2 sol közt volt. *José Flores M.:* i. m. 123–125, 140, 141, 146.

[124] E.E.P. 1944/45. 445. Vö. Unión Panamericana: Materiales para el estudio de la clase media en la América Latina. Washington. 1951. II. köt. 126–127.

[125] *W. Reátegui:* i. m. 74/A–75/A.

[126] 1928-ban 7 gyapjút feldolgozó textilgyárban 4000 munkás dolgozott. *Reátegui:* i. m. 77.

[127] Censo, 1940. I. 279–280; E. E.P., 1944–1945., 445.

Eszerint a *munkás*ként dolgozók száma Peruban: 189.483 fő. Ha a 20 textilgyárat, néhány egyéb nagyobb üzemet leszámítjuk, kitűnik, hogy Peruban a döntő a kisipar, ahol az egy tulajdonosra jutó munkáslétszám nem éri el a 3 főt sem. A „független" és „családi dolgozó" a *falusi és kisvárosi háziipart* jelenti elsősorban (a textiliparban), valamint az alkalmazottak nélkül dolgozó kisiparost. Az építőiparban a koncentráció valamivel jelentősebb.[128] Bár a tradicionális szállítóeszközök (öszvér, láma) is fontos szerepet játszottak a belső Sierrában, a közlekedésben és a szállításban a *vasút* és a tengeri közlekedés és szállítás a döntő.[129] Ennek megfelelően Lima–Callao–Oroya, valamint a Déli Vasút: Cuzco–Arequipa–Mollendo a két fő csomópont, ahol a munkásság koncentrálódott.

A bányászat és az ültetvényes kultúrák esetében láttuk, hogy ezek Peru meghatározott, viszonylag *kis körzeteire* összpontosultak. A feldolgozó ipar esetén is ugyanez figyelhető meg. Ha ehhez a városi foglalkozásokat is hozzávesszük, még erősebben megmutatkozik ez a tendencia.

A munkaképes lakosság departamentónkénti megoszlását vizsgálva *Arequipa, Cuzco, Lima, Piura* városa emelkedik ki:[130]

	Összes	feldolgozó ipar	építő ipar	szállítás, hírközlés	kereskedelem, biztosítás, hitel	közalkalmazott	értelmiség
		(fő)					
Arequipa	106.716	14.285	4.634	5.443	8.566	5.189	14.406
Cuzco	219.487	39.525	2.579	2.077	8.755	4.175	13.454
Lima–Callao	349.075	55.501	17.008	15.407	36.105	35.512	47.590
Piura		28.648	1.941	4.025	6.487	3.397	13.827
	Összesen:	142.711	27.987	31.591	63.337	54.187	92.516

A cenzus adatai alapján kitűnik a kapcsolat a feldolgozó és építőipar, valamint a „C" szektor – és általában *városokhoz* kötött tevékenységek – között. Ugyanis a perui feldolgozóiparban foglalkoztatottak 37%-a, az építőiparban dolgozók 58%-a, a szállítás-közlekedésben működők 61%-a, a kereskedelem foglalkoztatottjainak 56%-a, a közalkalmazottak 60%-a, az értelmiségiek 56%-a *e négy városban* koncentrálódik. Azonban itt is fokozatok vannak. *Lima–Callao* az, ahol az ipari és más városias tevékenység elsősorban koncentrálódott: a feldolgozóipar egészének csaknem egyötöde, az építőipar egyharmada, a kereskedelem-hitel kétötöde, a közalkalmazottaknak, ugyanígy az értelmiségi foglalkozásoknak is csaknem fele. *Arequipa, Cuzco, Piura* városa *„alközpontok"*: a koncentráció Limához képest kisebb fokát jelentik, de általános perui mértékkel ez is igen magas. Természetes, hogy a politikai élet központjai is e *körzetek.*

Lima–Callao társadalmi struktúrája ugyanakkor eltér *Cuzco–Arequipa–Piura* városok struktúrájától. A fővárosban az ipar *részaránya* még az építőiparral együtt is viszony-

[128] Censo, 1940. I. köt. 404.

[129] Meg kell említeni a tradicionális *öszvéresek* nagy számát: 8507 fő. Censo, 1940. I. köt. 279–280.

[130] E.E.P. 1944/45. 447.

lag alacsony (14% körül van), amelynek döntő részét iskolázatlan, vidékről bevándorolt napszámos-munkások teszik ki, s jelentős a *kereskedelem és közlekedés,* valamint a *hivatalnokok* és a különböző *értelmiségi*ek aránya. A feldolgozóipar *kisipari jellegű* e négy nagyvárosban is.[131]

Különleges figyelmet kell fordítanunk a fővárosra és kikötőjére, amely a politikai mozgalmak fő színpada volt a két világháború között. Lima a 20. században gyorsan növekedett: 1907-ben 172.927, 1920-ban 223.807, 1931-ben 376.097 lakosa volt.

A főváros (és Callao) növekedése az imperialista tőkebehatolás következtében meginduló kapitalista fejlődésből következett; ennek gyors ritmusa ugyanakkor a 30-as években már nem folytatódott: a fejlődés nagy korszaka Leguía elnökségének időszakára esik (1919–1930). Lényege a nagy bankok és biztosító-társaságok, kereskedelmi házak létrejötte Limában; a felduzzadó közalkalmazotti rétegek; az ezek igényeit kielégítő városi kisipar és szolgáltatások, kiskereskedelem, oktatás stb. gyors növekedése. E növekedést azok a hatalmas kölcsönök tették lehetővé, melyeket a kormány és Lima városa vett fel a 20-as években. Nagy építési láz, vállalkozási kedv jellemezte a 20-as években Limát, amely ekkor kezdte felvenni egy világváros arculatát.

A főváros és Callao társadalmát vizsgálva ennek a növekedésnek a sajátosságai a következők: 1920-ban a főváros társadalmának legjelentősebb részeit a mezőgazdaságban és halászatban (10.921), a ruházati iparban és divattal kapcsolatos szolgáltatóiparban (27.720), az építőiparban (10.331) és a kereskedelemben foglalkoztatottak (18.596) alkották. Ezen kívül jelentős volt a házicselédek (12.800) és a diákok száma is (10.052).

1931-es adatokat tekintve kitűnik, hogy ez utóbbiak – házicselédek és diákok – száma megkétszereződött (24.705 illetve 20.122 fő); ugyancsak kétszeres lett a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma (19.192). Valamelyest nőtt a ruházat és divatban, építőiparban foglalkoztatottak száma (30.818 ill. 14.457 fő). Különösen szembeötlő a szállításban foglalkoztatottak csaknem háromszoros növekedése (3.581-ről 9.956-ra) és a fegyveres erők felduzzadása.

A főváros gazdasági-társadalmi fejlődésének tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze: Az 1930-as évek elejére Lima–Callao területén olyan ipar jött létre – a textilipart és a tengeri szállítást leszámítva –, ahol a koncentráció foka igen kicsi: *jelentős nagyipari munkásság nem jött létre.*[132]

1940-re a munkások létszáma a következőképp alakult Limában és Callaóban:

	Lima	Callao
építőipar	15.256	1.681
feldolgozóipar	36.770	3.502
közlekedés, szállítás	8.247	3.347
kereskedelem	3.670	?
háziszolga	38.712	?

[131] Néhány agrárkörzetben igen magas a feldolgozóiparban, elsősorban a textiliparban foglalkoztatottak száma (Ancash, Ayacucho, Cajamarca, Juhin, Puno, *indián* körzetek). Itt a falusi háziiparról van szó. E térségek tehát döntően önellátóak. E.E.P. 1944/45. 447.

[132] *S. J. Stein:* Populism and Mass Politics in Peru. Stanford, 1973. 1965–166; *Martinez de la Torre:* i. m. I. köt. 71–74; Censo, 1931. 206–208, 249.

S ha hozzátesszük: a „tulajdonosok" száma 7.921 fő, világosan kitetszik, hogy a limai ipar kisipari jellege továbbra is megmaradt.[133]

Ugyanakkor ez a kisipari munkásság létszámban jelentős, és a háziszolgák igen magas számával együtt Lima–Callao társadalmának egyik fontos szektora lett. A másik, ami meghatározza Lima–Callaót: a kisiparból és kiskereskedelemből élők nagy száma, főleg a „függetleneké", akiknek életkörülményei sokszor hasonlóak, vagy rosszabbak a munkásokénál (ide tartoznak az utcai és piaci árusok, cipőtisztítók, utcai javító kisiparosok, teherhordók is stb.).[134]

A harmadik fontos jellemző a *középrétegek* igen jelentős növekedése és aránya. A közalkalmazottakon, a fegyveres erőkhöz tartozókon kívül a szabadfoglalkozású értelmiségiek (jogászok, orvosok, újságírók stb.) és tanárok a legfontosabb csoportjai a középrétegeknek.[135]

A Lima–Callao térség társadalmi struktúrájának bemutatásakor a bevándorlás vizsgálatának is nagy jelentősége van.

A múlt század végén, e század első évtizedeiben az ipar és kisipar, kiskereskedelem sok ágában olasz, francia és spanyol bevándorlók telepedtek meg. 1908 előtt a kínai és 1920–31 közt a japán bevándorlás volt jelentős, minek következtében 1931-ben 19.498 „ázsiai", elsősorban japán bevándorló élt Limában és Callaóban.[136]

Harmadik tényező a *provinciákból* történő bevándorlás. 1920–31 közt kb. 65.000 fő vándorolt be vidékről a fővárosba.[137]

A kínaiak és japánok a kiskereskedelemben, illetve japánok a mezőgazdaságban (mint yanaconák); míg a provinciából jöttek főképpen a háziszolgák, az építőipari napszámosok, az idénymunkások és segédmunkások között találhatók.[138]

Ezek a bevándorlók és a már megtelepedettek egy jelentős része is – bár a cenzusok kategóriái *stabil* foglalkozások érzetét keltik – megrekedtek a városi társadalom *peremén* („marginados"). Megélhetésük bizonytalan, lakásviszonyaik súlyosak, az analfabetizmus is döntően e rétegeket jellemzi, vagyis nem tudtak integrálódni a társadalomba úgy, mint az iparban dolgozók vagy az alkalmazottak. A társadalmi rétegződés itt is „faji" vonásokat öltött: a kiskereskedelem, kisipar, a munkásosztály döntően „mesztic" (ill. bevándorolt ázsiai), a személyi szolgálatban lévők „indiánok".

A közalkalmazottak és középrétegek (állami felső hivatalnokok, tisztikar, diplomácia) döntő részben fehérek, kisebb részben „meszticek". Kialakult Limában valami hasonló a magyar városi „úri középosztályhoz", de itt Limában a bőrszín és a „faji besorolás" is „osztályképző sajátosság" volt. A fehér „középosztály" „faji" tudata igen erős volt és közösséget érzett az uralkodó osztállyal, ahhoz tartozónak érezte magát,

[133] Censo, 1940. Vol. I. 416–423.

[134] Ezeknek nincsenek *állandó* alkalmazottaik. Uo. 415–427.

[135] Censo, 1931. 201, 206–208. *Martinez de la Torre:* i. m. 77.

[136] Censo, 1931. 92–94.

[137] *Stein:* i.m. 165.

[138] *E. Yepes* a 10. század végén Limában és Callaoban 35.000 külföldiről ír. Ebből 15.000 kínai, 5000 olasz, 2000 francia és kb. ugyanennyi angol. Az olaszok, franciák a kiskereskedelemben is jelentős helyet foglalnak el, az angolok a pénzügyekben, a nagybani kereskedelemben. *Yepes:* Peru, 1820–1920. Un Siglo de desarrollo capitalista. Lima, 1972. 159–162.

rasszista attitűd jellemezte:[139] indián- és ázsiai-ellenes volt, és (amennyiben mesztic) majmolta a (fehér) uralkodó réteget.

Összegező megjegyzések a perui uralkodó osztályról

Az eddigiekben a perui uralkodó osztály számos csoportjával ismerkedtünk meg, s utaltunk az imperialista tőkéhez való viszonyukra. E bemutatás két vonatkozásban is kiegészítésre szorul. Egyrészt nem tettünk említést a különböző – partvidéki és sierrai – csoportok egymáshoz való viszonyáról (ellentéteikről vagy érdekazonosságukról). Másrészt a perui uralkodó osztály igen kislétszámú, de óriási hatalommal rendelkező „csúcsáról" sem tettünk említést: a perui oligarchiáról. Pedig a 20. század első évtizedeire ez a hazai oligarchia már uralta a gazdasági, politikai hatalom kulcspozícióit, s felvette a *finánc-oligarchia* minden sajátosságát, mely a 20-as években erejét főleg a partvidéki, világpiacra termelő latifundiumokból merítette és szoros kapcsolatban állt a külföldi imperialista tőkével.

A perui oligarchia a 19. század második felében kezdett kiformálódni, a guano- és salétromkorszak óriási profitjainak járadékából, s összefonódva az angol tőkével, megkezdve a perui partvidék mezőgazdaságának és városainak tőkés átalakítását. Ez az oligarchia a gazdaság minden szektorában megvetette lábát, de alapvetően a partvidék ültevényein, s a Lima–Oroyai vasút megépítésétől kezdve a bányászatban, valamint a városi gyáriparban, a hiteléletben és közszolgáltatásokban, valamint a tömegkommunikációs eszközöknél. A bankok számának növekedése is mutatja az oligarchia erősödését: 1897-ben 4, 1919-ben 8, 1930-ban 13 bank volt Peruban. Ezek jórészt a külföldi tőke – angol, német, olasz, kanadai, USA – betörését jelzik, melyekkel összefonódtak a perui oligarchia tőkéi is.[140]

A 20-as években már néhány család[141] kezében összpontosultak a gazdasági és politikai élet legfontosabb pozíciói. A Prado-család például, mely a Banco Popular részvényeinek többségét ellenőrizte, a gyapotültetvényesekkel került szoros kapcsolatba, s ezt a szektort ellenőrizte hitelein keresztül; a család ezen kívül az egyik legnagyobb telektulajdonos volt Limában, ami a város növekedésével hatalmas politikai erőt is jelentett; biztosító társaságok, fogyasztási szövetkezetek hálózata tartozott még a Banco Popular ellenőrzése alá.[142]

Az *Aspillagá*-k óriási földbirtokokkal rendelkeztek, kezükben volt a sajtó egy része (La Prensa), a Banco Popular és más bankok vezető részvényesei; üveg- és cementgyárak,

[139] Nem ritka, hogy a keményen dolgozó ipari munkásnak a 20-as években 1–2 indián cselédje van.

[140] Tételesen: Banco Peru y Londres, Banco Internacional del Peru, Banco Italiano, Banco Popular del Peru, Banco Aleman Transatlantico, Royal Bank of Canada, National City Bank of New York, Banco Anglo Sud American, Commercial Bank, Gibson (Arequipa), Caja de Ahorros de Lima, Caja de Depositos, Banco de Reservas del Peru. – *L. A. Sanchez:* Principios Económicos. Lima, 1934. 109–110.

[141] Beszélnek 20, de 40 családról is.

[142] *J. L. Velazquez:* i. m. 116–118.

biztosító társaságok voltak ellenőrzésük alatt, s ők kontrollálták az agrárszövetséget is.[143]

Nehéz lenne *tételesen* megrajzolni az egyes családok befolyását, gazdasági erejét. Illusztrációként egy sajátos forrást használtunk fel, amely azonban jól érzékelteti a perui oligarchia összefonódását. A *Club Nacional,* a perui oligarchia máig exkluzív klubjának igazgató tanácsai, elnökei jól mutatják ezt az összefonódást. Megtalálható itt az Aspillaga, a Prado, a Pardo, az Olayza, a Wiesse, a de la Puente, a Carillo, az Olavegoya, a Loayza, Quesada, Mujica, Alayza, Gallo és sok más család, akik a perui oligarchia legerősebb családjai voltak.[144]

Ha a Klub elnökeinek életrajzát nézzük, ezt az összefonódást jól láthatjuk. *Pedro Osma y Pardo* (1921–22-ben elnök) a Partido Democrático egyik vezetője, a La Prensa nevű újság tulajdonosa, a Sociedad Nacional de Industrias igazgatója (Gyáriparosok Nemzeti Társasága), a Banco Internacional vezérigazgatója és egyik főrészvényese, számos bányatársaság igazgató tanácsának tagja. Felesége *A. Gildemeister* Prado, a legnagyobb cukorkomplexum, a német Casa Grande tulajdonosainak családjából. Testvére, Felipe a külügyi apparátus egyik vezetője, s az angol eredetű perui bankárcsaládba, a Wiesse-családba házasodott.

Ha az elnökök életrajzát nézzük, kitűnik, hogy a bank, az ipari, kereskedelmi élet, a bányászat és mezőgazdaság urai ültek a klubban együtt; családjaik szorosan kapcsolódnak egymáshoz; ők kontrollálják a hadsereget, a külügyeket; az államapparátus legfelsőbb posztjain s az egyetemek élén is e családok tagjait látjuk.[145]

Az is kitűnik azonban, hogy 1920–1940 között ez az oligarchia nem változatlan. Új nevek ekkor emelkedtek fel, akik főképp az USA-orientáció hívei voltak. Legjellemzőbb talán a *Fernandini* család felemelkedése: 1920-ban a központi bányavidéken 87 saját bányával rendelkezett, 1940-ben már 187-tel. Ugyanakkor az észak-amerikai Cerro de Pasco Copper Corp.-nel 68 közös bányája volt. A Fernandini család a bányászatban elsősorban az USA-hoz kötődést példázhatja.[146] Ilyen új tagja az oligarchiának Pedro Beltran, aki a Nemzeti Agrárszövetség elnöke volt a 30-as években, hogy Prado elnöksége alatt (1940–45) Peru Egyesült Államokba küldött nagyköveteként az ország USA orientációját építse ki.[147]

A két világháború között azonban számos család gazdasági pozíciója csökkent, s ezzel politikai befolyásuk is. Ilyen családokat elsősorban a bányakörzetek nagybirtokosai között találhatunk.[148] Az is kitűnik a Club Nacional tagjainak tevékenységét vizsgálva, hogy az oligarchia egyes csoportjai a hazai ipar fejlesztésében is jelentős szerepet játszot-

[143] *C. Malpica:* Los dueños del Peru. Lima. 1974. 6. kiad. 78–79. Malpica egyes családok erejét, befolyását tételesen mutatja be, de adatai a 60-as évekből valók főképp, ezért csak néhol használhatók számunkra. Ezen kívül egy francia szerzőktől kiadott kötet tárgyalja a témát. *Fr. Bourricaud–J. Bravo Bressani–H. Favre–J. Piel:* La oligarquia en el Peru. Mexico. 1970.

[144] *Felipe de Osma:* Reseña historia del Club Nacional. Lima, 1965. 114–118. Itt található a *Juntas Directivas* névsora.

[145] Uo. 59–77. A klub elnökei közt számos „nagy név" az oligarchiából: Carlos Zavala Loaysa, D. Olavegoya, Hernando de Lavalle, A.N. Wiesse, Luis. A. Rey stb.

[146] Padron General de Minas, 1920, 1940.

[147] P. Beltran az 50-es években miniszterelnök.

[148] Alania család, Mujica Gallo, Gallo-k, Loayza család stb.

tak, s a kialakult ipar legnagyobb vállalatai (a száznál nagyobb munkáslétszámú gyárak) jórészt az oligarchia kezében (pl. Luia A. Rey, Demetric Olavegoya) illetve bankok kezében voltak. Ugyanez vonatkozik a hazai bányákra is.

A perui politikai harcokban azonban nem csak a különböző imperialista hatalmakhoz való kötődés adta konfliktusok játszottak szerepet, de az oligarchia és a perui uralkodó osztály egészének ellentétei is (a perui szóhasználat különbséget tesz „clase aristocrática" és „clase dominante" között); illetve az uralkodó osztály különböző csoportjainak ellentétei is. Ezek az ellentétek a század elejétől a *regionalizmus–centralizmus,* illetve a *Costa–Sierra ellentét*ében csapódtak le, s e vitákról igen nagy politikai irodalom született. E vitákban azonban a partvidék oligarchiájának (mely a központi hatalom ura) és a Sierra földbirtokosainak szembenállása fejeződött ki, akik a regionalizmus, decentralizálás jelszavaiban szembeszálltak a partvidéket (bár igen ellentmondásosan, a külföldi függés formáit kialakítva) kapitalizáló oligarchia igen mérsékelt reformterveivel (pl. oktatás), melyek pedig a gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlenek voltak.

Ezért fordulhatott elő az, hogy az oligarchia számos partvidéki családja érdekelt volt a Sierra improduktív nagybirtokosai elleni harcban („óvatos antifeudalista" jelzővel minősíthetnénk e pozíciót), míg a Sierra ókonzervatív földbirtokosai igen gyakran ostorozták a limai kormányt, amiért a külföldieknek „adja el" Perut. A partvidék és Sierra konfliktusa mögött az is meghúzódik, hogy a partvidék világpiacra termelő nagybirtokosai (s nemcsak az oligarchia) a Sierrából nem kaptak elegendő munkaerőt, mert ezt az indián közösségek és a nagybirtokosok egyaránt megkötötték. A partvidék formálódó gyáripara ugyancsak érdekelt volt a földreformban, a belső piac kiszélesítésében, ahogy azonban érdekelt volt a külföldi import korlátozásában is.

E konfliktus azonban elsősorban a látszólag adminisztratív jellegű vitákban (centralizmus helyett föderális felépítés) csapódtak ki, s lehetőséget adtak a provinciák földbirtokosainak, hogy az értelmiség, kispolgárság között is erős bázist építsenek ki.

A Costa–Sierra formában kivetített konfliktusokban nem volt kevés a retrográd faji, misztikus elem sem – ami az ideológiai mozzanatokat illeti. A „bűnös" Costa, a „bűnös, kozmopolita" Lima és a „nemzeti" Sierra szembeállítása mögött ez húzódik meg. S igen jellemző, hogy a vidéki hacendadók, akiknek nyers indiánellenségéről már szóltunk, ilyen vonatkozásban szívesen emlegették az inka múltat, s *Cuscót,* Amerika „fővárosát", mint Lima ellenpólusát (s kaphattak ezért bázist az indiánbarát értelmiségtől is).

A lényeg: a perui uralkodó osztály sok rétege fejezett ki – ha reakciós indítékkal is – imperialistaellenes érdekeltséget, elsősorban természetesen ott, ahol az imperialista behatolás közvetlen érintette (cukor, bányászat). A partvidéken számos réteg volt érdekelt a sierrai latifundiumok valamiféle korlátozásában – s ennyiben kész lett volna antifeudális reformokra is.

Ezek az érdekek azonban nem letisztultan, nem polarizált formában fejeződtek ki, keresztezték egymást, hiszen, mint láttuk, azok a rétegek, melyek a nemzeti burzsoázia kategóriájába lennének sorolhatók, s így mind az antiimperialista, mind a latifundiumellenes harcban érdekeltek lehetnének, igen gyakran földbirtokosok is (pl. középbányatőke; cuzcói textilgyárak földbirtokos tulajdonosai).

A nemzeti burzsoáziának az a része, mely *egyértelműen* érdekelt e kettős célrendszerben, igen kicsi volt. Ez az antiimperialista és antifeudális érdekeltség a nagylétszámú állami és municipális bürokráciánál, a fegyveres erőknél sem volt meg – ezek, a jórészt

a fehér „úri középosztályhoz" tartozó rétegek igen erősen konzervatív beállítottságúak.

A „középosztály" fogalmára érdemes külön kitérni, mert általánosan használatos már korszakunkban is, használata azonban *nem egyértelmű*. Egyszer az oligarchia *alatti* rétegeket (tehát vidéki hacendadók, nemzeti burzsoázia) értik a fogalmon, máskor a fehér értelmiséget, az állami tisztviselőket, a hadsereg tisztikarát. Az 1920–40-es években egyre erőteljesebben utal a kispolgárságra, értelmiségre és különböző alkalmazotti rétegekre.

Pontosan nem definiálhatók e fogalom határai, de *két* vonatkozásban van közös eleme: elhatárolta magát a dolgozó osztályoktól (munkásság, parasztság, kézműipar, városi szegények, utcai árus, teherhordó, cipőtisztító stb.) és az oligarchiától.

E közbülső rétegek 1920–1940 között létszámban jelentősen megnőttek, gazdasági, társadalmi, regionális etnikai különbségeik miatt nem tudtak egységes politikai mozgalmat alkotni. Megosztotta e rétegeket az is, hogy az imperialista tőkebehatolás következményei különböző módon érintették. Mindamellett tény, hogy a dolgozó tömegek mellett e középrétegek is megjelentek sajátos érdekeikkel és szervezeteikkel a politikai küzdőtéren.

Ebből következett, hogy a két világháború közötti politikai küzdelmeknek éppen az volt a jellemzőjük, hogy immár nem az oligarchia belső klikkjeinek játékai, hanem erőteljes tömegmozgalmakkal és pártokkal, ezek harcaival kapcsolódtak össze. Az előzőekben vázolt gazdasági-társadalmi fejlődés azonban a politikai küzdelmeknek sajátos *regionális jelleget* adott. E politikai regionalizmus fejeződött ki a pártok tömegbázisában is. A Szocialista Párt fő bázisa az északi olajmezők jól fizetett munkássága, a polgári-kispolgári APRA *La Libertad* cukortérségében gyökerezett, ahol az agrárproletariátustól a „nemzeti" földbirtokosokig terjedő frontot hozott létre, hogy az idegen – imperialista – behatolást megakadályozza. A fasiszta inspirációjú „Unión Revolucionaria" (Forradalmi Unió) a Sierra „új" és régi földbirtokosainak kemény kormány iránti igényét fejezte ki, emellett demagógiájával jól felhasználta a limai „marginados"-t, a társadalom peremén élő–tengődő tömegek elégedetlenségét, politikai iskolázatlanságát is. A Kommunista Párt a limai munkásokat, Cerro de Pasco bányászait és Dél (Arequipa, Cuzco) ipari, közlekedés-szállítási szektorainak munkásait nyerte meg.

Lima, a főváros volt a fő ütközési zóna, amennyiben itt minden párt igyekezett bázist találni. Az SzP a jólkereső munkásrétegek közt, az APRA a mesztic alkalmazotti rétegek és kisiparosok között, az UR a kistulajdonosok (kiskereskedők, telektulajdonosok, taxisok) és kreol állami alkalmazotti rétegek, valamint a fegyveres erők tagjai között igyekezett hódítani. A KP a humán értelmiség és egyetemisták soraiban rendelkezett befolyással.

A politikai harcok másik jellemzője, hogy mindegyik párt saját régiójának és társadalmi bázisának élményeit, követeléseit igyekezett „össznemzeti" követelésekként megfogalmazni. Egyik párt sem tett *komoly* erőfeszítést arra, hogy számbavegye más rétegek, osztályok érdekeit. E „regionalizmusból" sokáig a KP sem tudott kiemelkedni. A munkásosztály *osztállyá szerveződésének* feladata mellett a KP tevékenységében az antiimperialista, földbirtok-ellenes feladatok számbavétele, a parasztság, kispolgárság, nemzeti burzsoázia érdekeinek, követeléseinek kielégítéséért folyó harc – ami egy antiimperialista egységfront lehetőségét jelenthette volna – háttérbe szorult. E tekintetben az 1930-as években erősen kiütköztek a KP *szindikalista* gyengéi.

E korszak aktuális feladatai antiimperialista és nagybirtok-ellenes jellegűek voltak, melyben számos osztály, réteg volt érdekelt, elsősorban a KP, SzP és az APRA baloldala. Az érdekek és érdekellentétek szövevényében, melyet faji jellegű előítéletek is átszőttek, nem jött létre antiimperialista egységfront, sőt, a 30-as években a KP és az APRA-mozgalom közötti küzdelem vált meghatározóvá. Ez lehetővé tette az egyetlen „össznemzeti" rétegnek, a perui oligarchiának, hogy ugyancsak „össznemzeti" intézményével, a hadsereggel, egy hosszú politikai válság után (ami 1930–1939 közt, több szakaszban jelentkezett) konszolidálja uralmát. E konszolidációban ugyanakkor a nemzetközi tényezőknek is nagy szerepük volt, amennyiben a Peruban rivalizáló imperialista hatalmak közötti harc az Egyesült Államok győzelmével végződött. A „jó szomszédság" politikája egyértelművé tette Peruban az USA hegemóniáját, s a perui oligarchia egésze – számos „cikkcakk" után – az Egyesült Államok által kialakított amerikaközi rendszerben vélte megtalálni biztonságát.

Ez az ország gazdasági-politikai függését, további deformálódását eredményezte. Ezzel függ össze, hogy Odría diktatúrájának korszaka után, 1956-tól a dolgozó osztályok, középrétegek, nemzeti burzsoázia oligarchia-ellenes harcának új korszaka következett.

А. Андерле:

ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПЕРУ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX. В.

(Резюме)

В статье изучены изменения, происшедшие вследствие проникновения империалистического капитала и экономического развития Перу, а также их специфики в пассматриваемой стране.

В речных долинах песчаного побережья преобладали плантационные латифундии. Здесь в начале столетия проникновение империалистического капитала произошло быстро и насильно, особенно в районе производства сахарного тростника. Это повлекло за собой деклассирование мелького крестьянства, купеческих и других мелкобуржуазных сословий городов и латифундистов, а также концентрацию значительного аграрного пролетариата. В районе производства хлопка местные помещики в большей степени сохранили свои земли, здесь сильно проявилась зависимость от английского капитала. В производстве хлопка наблюдаются различные формы издольной аренды и стоит упомянуть и то, что начиная с 1930-х горов ряд плантаций сахарного тростника перешел на производство хлопка.

Другим узловым пунктом проникновения империалистического капитала явилась горная промышленность, главным образом горнопромышленный центр Серро-де-Паско. Здесь местный горный капитал оказался под угрозой (его владельцы тем самым были и латифундисты), но началась империалистическая атака и на земли индейцев. Мелкая буржуазия городов данного района тоже деклассировалась, но с другой стороны сконцентрировалось значительное число горнорабочих.

В статье подчеркивается: в горной и нефтяной промышленности господствовал капитал США, в районе же плантаций – европейский капитал, но в 30-е годы появился и японский капитал. Рынки Перу не были совсем связаны с США. Это объясняется тем, что внешнеполитическая и экономическая ориентация Перу была разносторонней, но сама перуанская олигархыя была заинтересована тоже в разных ориентациях. Это выразилось и во внутренних политических конфликтах.

Фабричная промышленность только медленно развивалась в городах, а обрабатывающая промышленность характеризовалась городской мелкой промышленностью и сельской кустарной промышленостью.

Все эти процессы хорошо отражаются и в структуре общества: пролетариат малочислен и его концентрация, как правило, низкая, но в 4 районах – очень высокая: рудники Серро-де-Паско, нефтяная промышленность Талары, район производства сахарного тросника и фабричная промышленность Лимы сконцентрировали значительное число рабочих. Эти районы в географическом отношении находились далеко друг от друга.

Для развития Перу было характерно и то, что в период между двумя мировыми войнами прослойка служащих в городах и другие средние слои в значительной степени развивались и пропорция городских мелкобуржуазных прослоек тоже была значитальной.

В статье подчеркивается: упомянутые выше территории представляют собой развитые острова в Перу, имевшем решительно аграрный характер. Ведь эта страна представляла собой мир традиционных, большей частью автаркических латифундий, на которых были применены принудительные формы труда, а также мелких крестьян и индейских общин.

Особое внимание в статье уделено аграрным вопросам, представляя, что с начала столетия, параллельно с развертыванием рыночных возможностей, в горных районах наблюдается распространение латифундизма („нового латифундизма"), который рос в ущерб землям индейских общин. С этим были связаны восстания индейцев, в которых организованными рамками борьбы явились индейские общины. Автор статьи подчеркивает, что – в отличие от мнений того времени – индейские общины были сильно дифференцированными.

Представляя общество автор статьи уделяет внимание и „расовым" аспектам, которые оказали влияние на взаимоотношение классов и слоев.

На основе изучения развития Перу в XX веке автор приходит к выводу, что актуальные вопросы революционной борьбы в первой половине нашего века тоже сосредоточились в решении задач борьбы против империализма и крупного землевладения. Специфики этой борьбы определились характерными чертами структуры общества.

A. Anderle:

Les changements intervenus dans l'économie et la société péruviennes au cours de la première moitié du siècle

(Résumé)

Cette étude est consacrée aux changements intervenus dans la vie du Pérou par suite de la pénétration du capital impérialiste et du développement économique du pays, ainsi qu'à leurs caractéristiques.

Les cañons qui sillonnent les côtes désertiques ont longtemps été la région des latifundia des planteurs. Au début du siècle, la pénétration du capital impérialiste y fut particulièrement rapide et puissante, principalement dans le secteur du sucre. Par suite, on assista à une "déclassation" de la patite paysannerie, des couches des commerçants citadins et des autres petits-bourgeois, et à une forte concentration du prolétariat agraire. Dans les régions où dominait la culture du coton, les propriétaires terriens péruviens purent mieux conserver leurs terres, tandis que sur la côte, la dépendance du capital anglais était très importante. On observait diverses formes de location partielle dans la culture du coton, et il faut mentionner ici qu'à partir des années trente, nombreuses furent les plantations de canne à sucre qui furent transformées en plantations de coton.

L'autre point important de l'intrusion du capital impérialiste fut l'extraction minière, et plus particulièrement Cerro de Pasco, où le capital minier péruvien se trouve mis en danger (les propriétaires étaient dans le même temps propriétaires terriens), mais une vague impérialiste s'attaqua aussi aux terres des indiens. La petite bourgeoisie des villes de cette région se trouva elle aussi déclassée, tandis que s'y produisait parallèlement une forte concentration des ouvriers de la mine.

Dans son étude, l'auteur souligne le rôle dominant que jouèrent le capital des Etats-Unis dans l'industrie pétrolière et le capital européen dans le secteur des plantations, mais aussi l'apparition dans les années trente du capital japonais. Les marchés péruviens ne dépendaient pas entièrement des Etats-Unis, ce qui était notamment dû au fait que l'orientation économique et de politique extérieure du Pérou était diversifiée; mais l'oligarchie péruvienne elle-même avait des intérêts dans diverses orientations. Cela ressort également des conflits politiques internes du pays.

L'industrie manufacturière ne se développa que lentement dans les villes, et l'industrie de transformation était essentiellement caractérisée par la petite industrie citadine et l'industrie villageoise.

Tous ces processus se reflètent fort bien dans la structure de la société: le prolétariat est peu nombreux et, en général, sa concentration est d'un degré peu élevé, à l'exception de quatre secteurs où elle est forte: ceux des mines de Cerro de Pasco, de l'industrie pétrolière de Talara, de l'industrie sucrière et enfin des industries manufacturières de Lima, qui rassemblaient un grand nombre d'ouvriers. Géographiquement, ces sites sont éloignés les uns des autres.

Le développement du Pérou était également caractérisé au cours de la période examinée par un développement considérable des employés des villes et des autres couches moyennes pendant l'entre-deux-guerres, ainsi que par une proportion importante des couches de la petite-bourgeoisie citadine.

L'étude souligne que les régions mentionnées représentent des *ilôts* développés dans un Pérou essentiellement agraire. Le Pérou était l'univers des latifundia traditionnels, en grande partie autonomes et ayant recours aux formes contraignantes de travail, des petits paysans et des communautés indiennes.

L'auteur accorde une attention particulière aux questions agraires, montrant que l'on a pu assister à partir du début du siècle, avec la multiplication des possibilités de marché, à un progrès important du latifundisme (néo-latifundisme), qui se traduisit par la prolifération des grandes exploitations aux dépens des terres des indiens. C'est à ce phénomène que se rattachent les mouvements de révolte des indiens, luttes organisées et encadrées par les communautés indiennes. L'étude d'Adám Anderle précise que, contrairement aux vues généralement acceptées à l'époque, ces communautés indiennes étaient fortement différenciées.

Lors de la préesentation de la société péruvienne, l'auteur met également l'accent sur les aspects „raciaux", qui devaient influencer les rapports et l'attitude réciproques des différentes classes.

En s'appuyant sur l'analyse du Pérou du XXe siècle, l'auteur finit par conclure que les questions actuelles de la lutte révolutionnaire était aussi la solution des tâches anti-impérialistes et anti-latifundistes de la première moitié du siècle. Les particularités de ce combat ont été déterminées par les traits spécifiques de la structure de la société péruvienne.

Bellér Béla:

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER NEMZETISÉGI POLITIKÁJA A VÁLSÁG KÜSZÖBÉN (1930–1931)*

Az 1920-as évek második felében a tőkés világban kibontakozó gazdasági konszolidációt és fellendülést rendkívül erőszakosan szakította meg az 1929 októberi New York-i tőzsdei összeomlás nyomán gyorsan szétterjedő világgazdasági válság. A vezető tőkés hatalmak háború alatt és után megnövekedett termelőképessége a felvevő piacok korlátaiba ütközött; a termékek nagy része eladhatatlanná vált, az árak zuhanni kezdtek, az ipari termelés visszaesett; a mezőgazdasági termelés ugyan nem csökkent, de annak javarészét sem lehetett értékesíteni; a munkanélküliség tömegessé vált. A termelés hanyatlása, az árrendszer összeomlása a pénzügyi élet, az államháztartás korábbi egyensúlyát is felborította; a finanszírozás addigi rendszere csődöt mondott. A hitelezők nem voltak hajlandók újabb kölcsönöket adni, az adósok nem tudtak fizetni. A hosszú lejáratú hitelek befagytak; a rövidlejáratú hiteleket ugyan visszafizették, ez azonban teljesen kimerítette az adósokat.

A világgazdasági válság rendkívül súlyosan érintette a kelet-európai országokat, köztük Magyarországot is. Ezekben az országokban a gazdasági rekonstrukció két pilléren nyugodott: a nemzetközi hitelrendszer működésén, ami gazdaságukat táplálta, továbbá kiviteli termékeiknek, különösen a búzának magas világpiaci árán. 1929-ben mindkét pillért ledöntötte egyrészt a búzaár világpiaci zuhanása, amelyet a kanadai túltermelés idézett elő, másrészt a Wall Street-i tőzsdeösszeomlás. 1930-ban a Bethlen-kormány is a búzaár támogatására kényszerült. Mindamellett a válság következményei Magyarország számára nem lettek súlyosak egészen az osztrák Hitelbanknak 1931 májusában bekövetkezett összeomlásáig. Bethlen helyzetét még ez sem rendítette meg; az egy hónappal ezután megrendezett országgyűlési választásokon a kormánypárt megkapta a szokásos többséget. Az utána következő hetekben azonban Magyarország is belesodródott a pénzügyi válságba. Az ország képtelen lévén sürgősen visszafizetni külföldi tartozásait, segítségért a Népszövetséghez fordult. A Népszövetség a könyörtelen ortodox pénzügyi politikát követve, egyrészt az államháztartás egyensúlyának helyreállítását követelte a kormánytól a fizetéscsökkentés és a közszolgálati alkalmazottak elbocsájtása révén, másrészt a fizetési mérleg kiegyensúlyozását a behozatal csökkentése által. Miközben a mezőgazdasági áresés az egész dolgozó paraszti osztályt gyakorlatilag pénztelenné, sőt mi több: a bankok adósrabszolgáivá tette, tönkretéve vásárlóerejét, ugyanakkor a kivitel csökkenése és a nyersanyagbehozatal korlátozása ugrásszerűen megnövelte az ipari munkanélküliséget. Az

* E tanulmány folytatása „Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929)" c. tanulmányomnak. Századok 1973. 3. sz. 644–685.

elképzelhetetlenül súlyos válság nemcsak megsemmisítette az elmúlt évtized gazdasági eredményeit, hanem alapjaiban rendítette meg az egész politikai és gazdasági konszolidációt, előidézve Bethlen miniszterelnöknek 1931 augusztusi lemondását.[1]

Ez volt az a bel- és külpolitikai keret, amely 1930–31-ben, Bethlen István egy évtizedes kormányzatának végén meghatározta az ellenforradalom nemzetiségi politikájának mozgásterét. A továbbiakban ezen nemzetiségpolitika elemzésére teszünk próbát főként német vonatkozásban, kitekintve azonban a többi nemzetiség, elsősorban a szlovákság helyzetére is.[2]

A német kérdés jellegének módosulása

Az 1930-as években a német kérdés jellege alapvetően megváltozott. Omladozni kezdett a nemzetközi erőviszonyoknak az első világháború után kiépített, a Párizs környéki békeszerződésekben rögzített rendszere. A győztes hatalmak, Anglia és Franciaország egyre több engedményt tettek a legyőzött, ill. a magukat kisemmizettnek érző hatalmaknak, Német- és Olaszországnak. A keletközép-európai francia befolyás észrevehetően gyengült, és nem tudta többé útját állni sem az olasz, sem a német terjeszkedésnek. Ez a körülmény egyszeriben fölértékelte a Közép- és Keletközép-Európa 9 országában, így hazánkban is szétszórt 7–8 millió főnyi külföldi németséget, mint a birodalmi német politika lehetséges kulturális, gazdasági vagy politikai bázisát.[3]

[1] Magyarország története. 8. k. Főszerkesztő: Ránki György. Bp. 1976. 597–611. *C. A. Macartney:* Hungary. Edinburgh, 1962. 219–221. *Uő.:* October fifteenth. Part. I. 89–113.

[2] Témánknak nincs részletes, szakszerű feldolgozása sem a hazai, sem a külföldi történeti irodalomban. *Flachbarth Ernő* rövid angol és francia nyelvű összefoglalása, A history of Hungary's nationalities. Bp. 1944, ill. Histoire des minorités nationales en Hongrie. Paris–Clermont-Ferrand, 1944. az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikájának igényes apológiája. A Magyar Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya által 1946-ban készíttetett kéziratos tanulmányok: *Moravek Endre:* Német újjászületés a Duna-völgyben és *Siposs Sándor:* A sváb kérdés Magyarországon 1918–1945 és A Duna-medencei német kisebbségek fejlődésének vázlata az első világháborútól a második világháború végéig. (Országos Levéltár [a továbbiakban: OL Küm.Bé.O. XVII-1.) *Agárdi Ferenc* A svábok bejövetele. Bp., 1946. c. – röviden az ellenforradalmi korszakra is kitérő – műve demokráciát és antifasizmust németellenességgel azonosít. – A külföldi történeti irodalomban a magyar nemzetiségpolitika nacionalizmusát leleplező, de ugyanakkor a demokratikus ellenáramlatokat és a német nemzetiségi mozgalom nacionalizmusát egyaránt figyelmen kívül hagyó, levéltári forrásokat nem tartalmazó dokumentumkötetet adott ki *Johann Weidlein* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1959. Viszonylag legrészletesebben, Bleyert idealizálva *Hedwig Schwind* Jakob Bleyer. München, 1960 c. monográfiája foglalkozik témánkkal, tematikusan aprólékos, kronológiailag viszont túlságosan nagyvonalú tárgyalásmódja miatt nem mindig áttekinthetően. Éppencsak érinti témánkat *Matthias Annabring* Das ungarländische Deutschtum. Südost-Stimmen März 1952. II. Jg. Nr. 2 és Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart, 1954 c. munkáiban, mértéktartóan kezelve a témát. Tömör, tárgyilagosságra törekvő, színvonalas, bár az osztályszempontot természetesen meg nem értő összefoglalás a bonni dokumentumkiadvány bevezetője: Das Schichksal der Deutschen in Ungarn. Bonn, 1956. Az angolszász irodalomban tárgyismeretével kiemelkedik *C. A. Macartney* két idevágó műve: Hungary and her successors 1919–1937. London–New York–Toronto. 1937 és: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. Érdemben nem ad újat, bár néhány érdekes szempontot fölvet a külföldön élő magyar *G. C. Paikert* The Danube Swabians. Hague. 1967 c. műve. – A felsorolt munkák közül egy sem aknázza ki a kiadatlan magyar levéltári anyagot, amelyre elsősorban épül jelenlegi tanulmányunk.

[3] *Gündisch Guido:* A nemzeti eszme fejlődése a németségnél. Magyar Szemle, 1928. II.k. 3. sz. 254, 256.

Ugyancsak a német kérdés jelentőségének növelésére vezetett a keletközép-európai országok belső helyzetében, egymás közti viszonyaiban bekövetkezett változás. A gazdasági válság még inkább polarizálta az itteni országok belső ellentéteit; fokozta külső gazdasági, majd politikai függőségüket, kiélezte egymás közti viszályaikat.[4] Minthogy valamennyi keletközép-európai államnak jelentős vagy legalább is el nem hanyagolható német nemzetisége volt, amely – a magyarországi németség kivételével – politikai pártokkal, parlamenti képviselettel is rendelkezett, ezen államoknak belső és külső problémáik megoldásába aktívaként vagy passzívaként be kellett kalkulálniuk ezt a tételt is. Különösen súlyos problémát jelentettek ezen országok számára az ún. „határmenti németek" *(Grenzlanddeutsche)*, akik a birodalom határai mentén, az összefüggő német nyelvterülethez kapcsolódva éltek. Ezek nagy részét a versailles-i és a Sant Germain-i békeszerződések választották el a birodalomtól. A birodalmi reváns-törekvések elsősorban ezeknek a területeknek visszaszerzésére irányultak. A birodalmi politika hatására a határmenti németek is, míg eddig inkább titokban, most már egyre nyíltabban a birodalomba való visszatérést kívánták, vagyis a területi integritás talajára helyezkedtek. A határmenti németek azonban csak egy különleges osztagát alkották az ún. „külföldi németek"-nek, *(Auslanddeutsche)*, akik számára – legalábbis a politikai térkép teljes átrajzolása nélkül – elképzelhetetlen volt a Németországgal való egyesülés. Igy nekik – egyelőre legalább is – be kellett érniök a német „népközösség"-hez *(Volksgemeinschaft)* és a német „kulturális nemzet"-hez *(Kulturnation)* való tartozás tudatának ápolásával. Ez – a lettországi németek és egyben az európai kisebbségi mozgalom egyik vezetőjének, dr. Paul Schiemann-nak véleménye szerint – ebben az időben még nem zárta ki sem az állam iránti hűséget, sem az államnemzettel való kulturális közösség elismerését.[5] Mindennek következtében a német kérdés az 1930-as években azokban az országokban is központi kérdéssé válik, amelyekben eddig csupán periférikus jellegű volt. Most már nem csupán időszakonként, egy-két politikai összecsapás erejéig vonja magára a figyelmet, hanem állandó jellegű, a legkülönbözőbb problémákkal összegubancolódott harci kérdésként jelentkezik.

A német kérdésnek ez a módosult jellege természetesen nem egyszerre, hanem fokozatosan, nem is annyira racionális, mint inkább ösztönös úton hatolt be a keletközép-európai népek, köztük a magyarság tudatába, habár ezt a történelmi változást személyi változás is jelezte, és ezzel mintegy konkrétabbá tette. 1929 október elején meghalt Gustav Stresemann, a weimari Németország öt éven át volt külügyminisztere, akinek külpolitikája a belső osztálykompromisszumnak megfelelően kifelé ún. békepolitika volt. „Stresemann-nál senki sem tudta jobban összetartani a parlamenti üzemet; az ő személyén át valósult meg a munka és a tőke közti kompromisszum; az ő diplomáciája adott értelmet Németország államként való létezésének az államok sorában"[6] – írja róla Golo Mann.

Ez a liberális békepolitika azonban (ezt egyébként G. Mann is tudja) korántsem volt olyan szeplőtlen, mint kifelé látszott. A magántitkára által összegyűjtött és három kötetben *Vermächtnis* (Végrendelet) címen kiadott iratai s még inkább a második világ-

[4] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919/1945. Második, átdolg. kiadás. Bp. 1975. 128–138. *Diószegi István:* Két világháború árnyékában. Bp. 1974. 160–185.

[5] *Gündisch:* i. m. 256.

[6] *Golo Mann:* Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main. 1958. 753.

háború után az amerikaiak kezébe került és a történészek rendelkezésére bocsájtott, 150 levéltári kötetre rúgó hagyatéka feltárja előttünk ennek a „békepolitikának" igazi motívumait, hátsó gondolatait és veszélyes elágazásait. Elég e tekintetben a német trónörökösnek 1925. szeptember 7-én írt, külpolitikai céljait nyíltan, szinte brutális őszinteséggel összefoglaló levelére utalnunk. Ebben a jóvátételi kérdésnek Németország számára kedvező megoldását, az idegen járom alatt nyögő 10–12 milliónyi külföldi németségnek, „néptársainak" *(Stammesgenosse)* védelmét, a keleti határok módosítását, a háttérben pedig Ausztria bekebelezését, az Anschluss-t jelöli meg a német politika legközelebbi, belátható időn belül elérendő nagy feladatainak, nem zárva ki e feladatok megoldásában a közös nagyhatalmi nyomás, sőt a keleti vagy akár a nyugati háború lehetőségét sem.[7]

A német külügyminiszter halálával tehát nem annyira a német külpolitika céljai változtak meg, mint inkább kilátásai, lehetőségei, módszerei, méghozzá alapvetően. A Stresemann utáni egész német külpolitika objektíve alig tekinthető másnak, mint a nemzeti szocialista külpolitika útegyengetésének. Ha Németország a jóvátételi terhek és a világgazdasági válság csapásai alatt gazdaságilag és politikailag összeomlott, akkor – gondolták a németek – a megoldás csak az lehet, hogy Németország függetleníti magát a világpiactól, és sajátmaga lesz termelésének és fogyasztásának ura. Ha pedig a német ipar termékei számára a német piac szűknek bizonyul, úgy más területeket kell a német gazdasági térhez hozzácsatolni, mindenekelőtt a Duna-völgyet és Délkelet-Európát. Ez a „gazdasági szükséglet" csak újabb tápot adott a revansizmusnak, és még magasabbra szította – német felfogás szerint – a nemzet létérdekeit, becsületét, nagyságát egyaránt sértő versailles-i békeszerződés elleni harc tüzét. Minthogy pedig a gazdasági terjeszkedés erőtlen lett volna katonai támasz nélkül, német felfogás szerint erős katonai hatalmat kell kiépíteni, ismét csak a versailles-i szerződés katonai korlátainak megszüntetésével.[8] A német katonai hatalom kiépítésének 1927 februárjától, amikor a szövetséges katonai ellenőrző bizottság befejezte németországi működését, tulajdonképpen már nem volt külső akadálya. Belső akadálya pedig addig sem volt, hiszen titokban – Stresemann-nak is tudtával – 1927-ig is folyt a német fegyverkezés, a haderő fejlesztése.[9]

Milyen hatással volt a német külpolitika változása a magyar–német viszonyra, ezen belül a hazai német nemzetiségi kérdésre? A magyar külpolitikai körök tisztában voltak a német változások lényegével, és a változást mind általában a magyar–német viszony, mind különösen a német nemzetiségi kérdés szempontjából borúsan ítélték meg. Ez a meggyőződés kerekedik ki abból a terjedelmes ismertetésből, amelyet Kánya Kálmán berlini magyar követ kérésére Pataky Tibor, a miniszterelnökségen a kisebbségi ügyosztálynak nagy tapasztalattal bíró vezetője, 1930. november 18-án a magyarországi kisebbségek, különösen a németek helyzetéről készített és a követnek elküldött. A helyzetelemzés szerint Magyarország ázsiója az elmúlt négy–öt év alatt Németország szemében csökkent. A németek véleménye szerint a magyarság helyzete a trianoni békeszerződés következtében annyira meggyengült, hogy még esetleg kibővülő határai közt sem játszhat már vezető szerepet a Duna völgyében. Ezt a szerepet a világháború

[7] *Gustav Stresemann:* Vermächtnis. Hrsg. von H. Bernhard. Bd. II. 553. ff. *Pierre Gaxotte:* Geschichte Deutschlands und der Deutschen. Bd. II. Freiburg im Breisgau, 1967. 370–371.

[8] *Mann:* i. m. 77. Vö. *Gilbert Badia:* Németország tegnap és ma (1917–1962). Bp. 1965. 169–196. *Tokody Gyula–Niederhauser Emil:* Németország története. Bp. 1972. 301–308.

[9] *Gaxotte:* i. m. 371–372.

végén született Naumann-féle *Mittel-Europa*-terv értelmében az Ausztriával bővülő Németországnak kell átvennie.

A helyzetelemzés szerint Németország Duna-völgyi vezető szerepének biztosításában nagy szerep jut a Duna-völgyi német nemzetiségeknek, köztük a magyarországinak is. A nagynémet körök először is ki akarják kovácsolni a német faji öntudatot a hazai németekben; másrészt igyekeznek megállítani, sőt visszafordítani az asszimilációt; harmadszor pedig igyekeznek bekapcsolni a régi Magyarország területén élt egész németséget a nagynémet kultúrközösségbe. A német nagyipar és kereskedelem keleti expanziója és a *Volksgemeinschaft* tudatának kialakítása egyképpen a keletközép-európai kormányokhoz való simulást, bizonyos politikai opportunizmust követel meg a német politikától. Ezen politikai célok megvalósítása érdekében Németországban rendelkezésre áll egy szinte kimeríthetetlen anyagi rezervoár, „amelyből bőven folyik a pénz a politikai pártok szükségleteire, sajtóra, kulturális célokra, német bankok, szövetkezetek teremtésére s fenntartására".

Ezt az új politikai célkitűzést szolgálja a helyzetelemzés szerint a minden oldalról terjesztett *Kulturnation*-ideológia. E szerint „. . . az államokhoz simuló és azok által determinált állampolgárságon kívül, sőt azon felül van egy másik, ennél szorosabb, erősebb kapocs: az egyazon, jelen esetben a német *Kulturnation* tagsága. Ennek a közös leszármazás, az azonos vér az alapja, összekötő, elszakíthatatlan kapcsa pedig a közös kultúra. (Bizonyos reservákkal vak híve ennek Bleyer is.)"[10]

A helyzetjelentés szerint Kelet-Európában még nem áll elég szilárd talajon a *Kulturnation*-eszme, de birodalmi német részről mindent elkövetnek megerősítésére. Ezt szolgálják a Németországban rendezett ülések *(Tagung)*, a németországi vallási egyesületek *(Gustav Adolf Verein, Evangelischer Verein, Verein Katholischer evangelischer Lehrer)* külföldi tevékenysége, az *Auslanddeutschtum* kérdéseivel foglalkozó óriási propagandaszervezet; de ennek szolgálatában áll a keletközép-európai németség szegénysorsú fiataljainak német ösztöndíjjal való taníttatása, a német településeknek könyvekkel való ellátása, nyári szünetben német diákokkal való felkerestetése.

Ez az új német politika az utódállamokban az ellenzéki múlt után mindenütt a német nemzetiségnek az uralkodó nemzethez való közelítésére és a magyar nemzetiséggel való szembeállítására vezet. Hasonló szembenállás várható Magyarországon is. Pedig ez a fejlemény a német politika szempontjából sem veszélytelen; ugyanis gyengíti a németség ellen irányuló szláv előretöréssel szemben a német oldalon harcoló magyarságot, a németség egyetlen természetes szövetségesét.

Ennek a fonák és veszélyes helyzetnek megszüntetésére a tájékoztató a következőket javasolja: 1. Meg kell teremteni az utódállamok magyar és német kisebbségei között

[10] A helyzetelemzésbe itt belépő „Kulturnation"-fogalom és -mozgalom 1929 elején, Jungerth Mihály helsinki követségi tanácsos és Kánya Kálmán berlini követ jelentéseiben merül föl először. A tanácsos így fogalmazza meg a lényeget: „A német Kulturnation alatt értik a világ összes németjeinek egy egységes kultúrnemzetté való összevonását tekintet nélkül az országhatárokra." A két diplomata különbözőképpen ítéli meg a Kulturnation-eszme és -mozgalom hatását a magyarországi németségre. Jungerth szerint nem lesz rá veszélyes, ha bele is kerül ebbe az áramlatba. Kánya viszont veszélyesnek ítéli, és nézete szerint a hazai németség vezetőin, Bleyeren és Gündischen keresztül már be is került a mozgalom sodrába. (OL Küm.res.pol. 1929-21-235/34(1929)) A helyzetelemzés Kánya felfogását teszi magáévá.

a politikai, gazdasági és kulturális együttműködést! 2. Össze kell hangolni a külföldi kisebbségi propagandát, megfelelő tájékoztatással megszüntetve azt a lehetetlen állapotot, hogy „a németországi sajtó hamis információk alapján pl. a magyarországi németség helyzetét sokkal sötétebben állítja be, mint a jugoszláviai vagy romániai németségét!" 3. A két országnak együtt kell működnie a revíziót célzó hivatalos és társadalmi akciókban is. 4. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó nemzetközi társadalmi jellegű szervezetekben (Népszövetségi Ligák Uniója, Interparlamentáris Unió, különböző nemzetközi egyházi szervezetek) való tevékenységet előzetesen intézményesen egybe kell hangolni. 5. A kisebbségi kérdésben nemzetközi fórumok előtt folyó akciókról egymást előzetesen bizalmasan tájékoztatni kellene. 6. Együttes megfigyelésre és védekezésre van szükség az „új szláv törekvésekkel" szemben. 7. Meg kell szüntetni azt az abszurd helyzetet, hogy az *Auslanddeutschtum* különböző szervezetei ugyanúgy kezelik propaganda- és minden más szempontból a hazai németséget, mint az utódállamokét. Magyarországot mentesíteni kellene az ösztöndíj-, a „vándormadár"-akciótól, a *Volksgemeinschaft* tudatának felébresztésére irányuló ráhatásoktól. A hazai németség német népi mivoltának megőrzésére ugyanis a tájékoztató szerint fölösleges akár egy pfenniget is kidobni, mert a magyar kormány nem folytat elnemzetietlenítő politikát, és lojálisan betartja a kisebbségvédelmi előírásokat.[11]

E tagadhatatlanul alapos helyzetelemzés nem csupán a magyar–német viszony és ezen belül a hazai német kérdés átfogó és koncepciózus megítélését tartalmazza, hanem ugyanakkor kiforrott stratégiai elképzelést és részletesen kidolgozott taktikai utasításokat is. Helyesen érzékeli az elemzés a német külpolitikában a Stresemann-éra után bekövetkezett, Magyarországra nézve váratlan fordulatot. A veszélyt azonban nem magában a német hódító törekvések megélénkülésében látja, amely egyformán fenyegeti a magyarságot és a keletközép-európai népeket, hanem a német hódító törekvéseknek a magyar hódító törekvéseket keresztező vonalában, konkrétan abban, hogy Németország tulajdonképpen Magyarország Duna-völgyi vezető szerepére pályázik. A magyar politika elsőrendű feladata tehát azt elérni, hogy Németország mondjon le Duna-völgyi vezető szerepéről Magyarország javára. A megoldás tehát nem egy német-ellenes magyar–szláv, hanem egy szlávellenes német–magyar szövetség létrehozása.

Hogy a német–magyar együttműködés létrejöhessen, ahhoz – a helyzetelemzés szerint – kizárólag Németországnak kell engedményeket tenni. Németországnak együtt kell működnie Magyarországgal a legkülönbözőbb nemzetközi fórumokon, és sajtója megfelelő irányításával meg kell szabadítani a német közvéleményt attól a „tévhittől", hogy a keletközép-európai német nemzetiségek közül a magyarországi németek vannak a legrosszabb helyzetben. Ha Magyarországot nemzetiségi paradicsomként lehet reklámozni, akkor az utódállamok németsége is nagyobb hajlandóságot fog érezni a Magyarországhoz való visszatéréshez, és revíziós alapon hajlandó lesz együttműködni az ottani magyar nemzetiséggel az államnemzet ellenében. A magyar politika tehát közös frontba akarja tömöríteni az utódállamok magyarságát és németségét az államnemzettel szemben; ugyanakkor Magyarországon el akar kerülni minden hasonló fejleményt, mégpedig nem úgy, hogy elősegíti a német és a többi nemzetiség harmonikus fejlődését, hanem hogy minden rendelkezésére álló eszközzel elősegíti – elmagyarosodásukat. Ezért kell elfojtani a

[11] OL ME 1930-G-6158.

németség körében a nagy német kultúrközösséghez, a német *Kulturnation*hoz való tartozás tudatának minden megnyilvánulását. Ezért kell lemondaniok a birodalmi német szervezeteknek a magyarországi németség öntudatra ébresztésének minden másutt használt és jól bevált eszközéről.

Ennek a feltételnek teljesülését a magyar nemzetiségpolitikusok és a széles magyar közvélemény árgus szemekkel figyelték. Különösen felkeltette gyanakvásukat a német családkutatás, az ún. „vándormadarak" *(Wandervogel)* tevékenysége és a németországi ösztöndíj. Ami a német családkutatást illeti, ez német ihletésű osztrák kezdeményezés volt. Feladatának a délkelet-európai németség összefüggő nyelvterületének, a német családok 1700-as években kezdődő nagy szétrajzásának új, nemzeti célzatú vizsgálatát és a kutatási eredmények közzétételét tekintette.[12] A vállalkozás egészében véve nyelvészeti, néprajzi, település- és népiségtörténeti jellegű volt, de a politikai vonatkozásoktól sosem volt teljesen ment.

A család-, népiség- és nemzetiségtörténeti kutatás jelentős részben a „vándormadarakra" *(Wandervogel)*, vagyis azokra a birodalmi német egyetemi hallgatókra támaszkodott, akik nyaranta anyaggyűjtés végett megjelentek a magyarországi német települési területeken. Mit műveltek ezek a „vándormadarak", akiket a hazai közvélemény egyöntetűen *alldeutsch* uszítóknak, pángermán agitátoroknak tartott? Az általunk tárgyalt időszakban Tolna megyében és – útban Szatmár felé – a bécsi vonaton tűntek fel „vándormadarak". A Tolna megyei Kalaznón lipcsei egyetemi hallgatók elbeszélgettek a német lakossággal; hazatérésük után egyikük levélben érdeklődött gazdaismerősétől aziránt, hogyan folyik az iskolában a tanítás. Nem kapott rá választ. Murgán a német hallgatók ugyancsak beszédbe elegyedtek a lakossággal, és érdeklődtek életkörülményeik iránt. Majoson két német egyetemi hallgató vitába keveredett a helybeli evangélikus lelkésszel a kisebbségi nyelvhasználat ügyében; a lelkész meglehetősen gorombán letorkolta őket. Szatmárba repülő „vándormadarakkal", 10–15 német egyetemi hallgatónővel maga Pataky Tibor, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezetője futott össze a bécsi vonaton. Mindezeknek a „vándormadaraknak" ügyét szorgosan jelentették a miniszterelnökségnek. Jelentette pedig nem csak valamilyen rendészeti vagy közigazgatási hatóság, hanem – és ez jellemző a nemzetiségi kérdés kezelésére – dr. Beyer Ede, a német kisebbségi iskolák látogatására a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba berendelt kir. tanfelügyelő is.[13] (Az azután már nem a dolog érdeméhez, csupán komikumához tartozik, hogy utóbb „pángermán izgatás" gyanúja miatt a tanfelügyelő ellen is nyomozást folytatott a somogyi csendőrség.[14])

A Magyarországra nyaranta kirajzó német egyetemi hallgatóknál nem kisebb gondot okozott magyar politikai köröknek magyarországi német diákoknak ösztöndíj, diákcsere, németországi és magyarországi német szervezetek támogatása révén németországi iskolákban való tanulása vagy továbbtanulása. Steuer György német kormánybiztos a német-

[12] Mittelstelle für südostdeutsche Familienforschung. Sonntagsblatt (a továbbiakban: S) 1928. okt. 21. 16–17. Deutsche Volkskunde im ausserdeutschen Osten. S, 1930. dec. 24. 27–28. *Josef Heinzinger:* Deutschungarische Familienforschung. S, 1931. febr. 22. 12–13.

[13] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930) – Korábbi időből, 1925 augusztusából ismerünk egy „vándormadárnak" adott utasítást. Ez csupán tudományos feladatokat tartalmazott (OL ME 1925-C-6120).

[14] OL ME 1929-C-3934.

országi tanulásban csupán a politikai agitátorképzés eszközét látta, elvitatva tőle minden oktatás-képzési funkciót.[15] Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egylet (MNNE) elnöke elvileg nem helytelenítette a dolgot; ki akarta azonban zárni a szervezésből a német nemzeti irányú szervezeteket a politikai befolyásolás lehetősége miatt.[16] Bleyer Jakab, az MNNE ügyvezető alelnöke, a hazai németség vezére viszont a baranyai Landposttal vitázva[17] szembeszáll azzal a felfogással, amely minden német kulturális igényt és törekvést pángermánnak bélyegez. A maga részéről egész természetesnek, a németek petriotizmusára nézve pedig teljesen veszélytelennek tartja a magyarországi németség vágyódását az után a német kultúra után, amellyel két-három generációval előbb még élénk kapcsolatban volt.[18] Később, amikor cáfolni kénytelen Gratz Gusztávnak azt az értesülését, hogy az MNNE 60 magyarországi fiatalt helyezett volna el a bajorországi ochsenfeldi főiskolán, megerősíti korábbi nézetét, utalva a diákcserékre, a magyar protestáns ifjúság tetemes részének régideje fennálló összeköttetésére a német egyetemekkel stb.[19]

A müncheni magyar konzulnak, Velics Lászlónak 1929 végén lefolytatott vizsgálatai mintha Bleyert igazolnák. Velics semmit sem tud bajorországi iskolák magyarországi látogatottságáról, és politikai veszélyektől sem tart. Württemberg tartomány alsófokú földműves iskoláiban ugyan tanulnak magyarországi németek, de hogy ezek körében propaganda folynék a nemzeti öntudat felébresztésére és fejlesztésére, arról a főkonzul semmiféle pozitív adattal nem rendelkezik, bár természetesen nem tartja teljesen hatástalannak a német miliőt „a sváb ifjak további érzelmi beállítottságának kialakulására".[20]

Bleyer érvelése és Velics adatai ellenére sem tételezhetjük fel, hogy a különböző németországi egyesületeknek óriási nevelőmunkája, amely német iskolákba szívta a kelet-európai németség szegényebb sorsú fiataljait, hogy aztán német küldetéstudattal eltöltve bocsássa őket haza, nem terjedt volna ki Magyarországra is, vagy nem támogatta volna ezt Bleyer. Inkább arról van szó, hogy ennek az akciónak ellenőrzése a magyar hatóságok kezéből egyszerűen kicsúszott azáltal, hogy a németországi tanulmányútra készülők nem közvetlenül oda állíttatták ki útlevelüket. Az akció valódi méreteit sejtetni engedi, hogy 1928-ban egyedül Pest megyéből 52-en kaptak németországi tanulmányút címén útlevelet, s egyetlen németországi főiskolára ugyanebben az esztendőben 60 magyarországi német fiatalt vettek föl.[21]

Anélkül, hogy le akarnók becsülni a Keletközép-Európára szemet vető birodalmi német politika és a német *Ostforschung* és *Südostforschung* szervezeteinek magyarországi tényked ését és hatását, meg kell állapítanunk, hogy a hazai németség mérsékelt többségének helyzetét, nemzetiségi szervezkedését, ideológiai-politikai tudatát elsősorban belső feltételek, a hazai németség gazdasági-társadalmi állapota, az őt körülvevő magyar és a többi nemzetiségi társadalommal való viszonya határozta meg, bár a radikális kisebbségre már ebben az időben is erős volt a birodalmi német szervezetek hatása.

[15] OL ME 1934-C-15140.
[16] Uo.
[17] Landpost, 1927. febr. 13.
[18] S, 1927. febr. 20.
[19] OL ME 1934-C-15140.
[20] Uo.
[21] Uo.

A hazai németség és az MNNE

Az 1920-as népszámlálás az ország területén még 551 624 németet, az összlakosság 6,9%-át, az 1930-as már csupán 478 630-at, az összlakosság 5,5%-át találta. A német társadalmon belül még mindig a parasztság a döntő osztály. Az őstermelésben az összlakosság 5,5%-át kitevő németség arányszáma 6%, az iparban 5,5%. A parasztságon belül a közép- és kisbirtokos kategóriák vannak legerőteljesebben képviselve. Ezekben a kategóriákban a németség 5,5%-os országos aránya fölött, a gazdasági munkások és gazdasági cselédek közt viszont országos arányszáma alatt szerepel. A német parasztságnak ez a jellegzetessége világosan kitűnik a magyar parasztsággal való összehasonlításból:

	magyar	*német*
25–50 holdasokból	86,7%	10,1%
10–20 holdasokból	86,8%	9,6%
gazdasági munkások közt	91,1%	5,1%
gazdasági cselédek közt	95,2%	2,7%

Az ipar különböző kategóriái közül az önálló iparosok soraiban találjuk a legtöbb németet: takácsok közt 14,6, borbélyok közt 11,8, kőművesek közt 11,7, pékek közt 9,8%-ot, a szűcsök és nyomdászok közt már lényegesen kevesebbet: 3,4, ill. 2,1%-ot. Az ipari munkások nagyrésze a kisiparban dolgozott, s csak kisebb része volt nagyüzemi munkás, elsősorban bányász (Sopron, Pécs, Pilisvörösvár)[22].

A német társadalomnak ez az osztályszerkezete meghatározta a hazai németség 1923/24-ben alakult kulturális szervezetének, a Magyarországi Német Népművelődési Egyletnek, az MNNE-nek tagságát, a tagság pedig az MNNE és hetilapja, a Sonntagsblatt politikai irányvonalát a gazdasági válság 1930/31. évi szakaszában is. Amint a bethleni konszolidációra is elsősorban a parasztság sorsát jelentő földreformon keresztül, a gazdasági válságra is a mezőgazdaság, parasztság sorsán keresztül reagált az MNNE és a Sonntagsblatt.[23] Az első tömegakció, amelyet az MNNE a válság idején megszervezett, és elkeseredett makacssággal, de teljesen eredménytelenül folytatott a tej szabad forgalmának biztosítására a tejkartell által kierőszakolt forgalmikorlátozásokkal szemben, a Buda-környéki német parasztgazdák érdekeit szolgálta.[24] Szélesebb körű volt a műtrágya-akció, amelyet politikai éle miatt a kormány kifogásolt. A kisiparosok sanyarú helyzetére a lap alig figyelt fel, vagy ha mégis, a kisiparos sorsot akkor is a parasztsorssal hozta kapcsolatba, s a parasztsággal való összefogásra és közös harcra szólította fel a kisiparosokat.[25] A proletariátus legföljebb csak a szociáldemokratákkal való vita ürügyén jelenik meg a Sonntagsblatt hasábjain, önállóan, saját osztálycéljaival kapcsolatban soha!

[22] *Kovács Alajos:* Magyarország népe és népesedésének kérdése. Bp., 1941. 41, 67, 70, 71.

[23] *Karl v. Sauerborn:* Wirtschaftsfragen und Wirtschaftssorgen. S, 1929. máj. 26. 1–3. *Aegidius Faulstich:* Bauernnot. S, 1932. febr. 21. 1–2.

[24] Grosse Massenkundgebung der Bevölkerung in den Ofner Bergen gegen die Milchverordnung. S, 1932. jún. 19. 3–5. Die Milchfrage vor neuen Entscheidungen. S, 1933. jan. 8. *Franz Kussbach:* Schöne Verspreschungen und andere Taten. S, 1933. febr. 19. 2. Die Lage und die neue Milchverordnung. S, 1933. ápr. 30. 7. stb.

[25] *Johann Ullrich:* Was geschieht mit den Handwerkern? S, 1930. márc. 23. 1–2.

A német társadalom fenti szerkezete világossá tette az MNNE előtt, hogy vagy paraszti – kispolgári kultúrszervezetként áll fenn, vagy sehogy. Ennek ellenére az MNNE az 1930-as évekre sem tudta zászlaja alá gyűjteni a német parasztság, kispolgárság számottevő részét. Világosan bizonyítják ezt az itt következő, a helyi szervezetek számát és taglétszámát évenkint feltüntető, az MNNE évi közgyűlési jelentéseiből származó adatok:[26]

Egyesületi év	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31
Helyi csoport	46	77	104	134	147	169	176
Taglétszám	8000	12860	15300	17200	22280	24966	26855

Az 1929/30-as egyesületi évben tehát a helyi csoportok száma 169-re, a taglétszám pedig 24 966-ra emelkedett. Ez nem több a hazai németség 5,2%-ánál. Az emelkedés meglehetősen szerény: a helyi csoportok számában 14%-os, a taglétszámban csak 12%-os. A csekély növekedés is egyenlőtlenül oszlik meg. Ha az 1930. naptári év végéig elért szervezési eredményeket is hozzászámítjuk, a helyi csoportalakítás a legnagyobb sikereket Tolnában érte el, ahol legkevesebb 8–9, Pest–Pilis–Solt–Kiskun megyében, ahol legalább 4, Fejér megyében, ahol legkevesebb 3 helyi csoport alakult. Sopron megyében viszont csak 1, Baranya megyében csak 2 helyi csoport létesítéséről tudunk, Veszprémből egyetlenegyről sem. Az egyesület tevékenységi területének reális fölmérésénél azonban a helyi csoportok alapítása mellett tekintetbe kell vennünk a tudomásulvétel időpontját is, mert addig a csoportok alapszabályszerű tevékenységet nem folytathattak. A közigazgatási hatóság viszont nagyobbrészt csak a következő évben, sőt a Pest megyeiek csak 1934-ben vették tudomásul a helyi alapításokat.[27]

A szervezés eredményeinek és menetének vizsgálata során világosan kirajzolódik előttünk három nagy települési terület, ahol a szervezkedés különösen nagy akadályokba ütközött. Ez a három terület: Baranya, a Bakony vidéke, különösen Veszprém megye és a főváros, valamint tágabb környéke, vagyis Pest megye. Ezek az akadályok – a bakonyi szórt települések kivételével – nem természetesek, nem az illető területek németségének sajátos települési viszonyaiból, társadalmi helyzetéből vagy tudatából fakadtak, hanem a nemzetiségpolitika állította őket az MNNE útjába. A magyar nemzetiségpolitika azzal a félelmi pszichózissal küzdött, amelyet egyébként a mindenáron német többség kimutatására törekvő, Otto Albrecht Isbert nevével jelezhető német népiségtörténeti kutatás is táplált, hogy a németség Nyugat-Magyarországból kiindulva egyik irányban a Bakonyon átvonulva, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében szétterülve a magyar fővárost keríti be, másik irányban pedig a német irodalom *Schwäbische Türkei*-e, Somogy, Tolna, Baranya megyéken keresztül hidat ver a bácskai, bánsági németségen át egészen az erdélyi

[26] A kimutatás az MNNE egyes közgyűlésein elhangzott, a Sonntagsblatt augusztus végi számaiban közölt főtitkári jelentések alapján készült. Hibás, a valóságosnál nagyobb, ill. kisebb adatokat közöl a helyi szervezetek számáról és a taglétszámról 1930-ra vonatkozólag *G. C. Paikert:* The Danube Swabians. 91.

[27] A helyi csoportok számát és helyét a VII. közgyűlésen elhangzott főtitkári jelentés (S, 1930. aug. 24. 6.), a Sitzung des Vollzugausschusses am 2. Februar. S, 1930. febr. 9. 10-ben közölt adatok, valamint P. Flach adatgyűjteményének egybevetésével állapítottuk meg. (*Paul Flach:* Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des UDV (1924–1940) und des VDU (1939–1943). München, 1971. 10, 15, 20–22, 25, 27–29.)

szászságig,[28] s így délről *cordon sanitaire*-t von Magyarország köré. A németségnek ezt a kétirányú előretörését akarta a magyar politika megakadályozni és visszavetni a Veszprém, Pest–Pilis–Solt–Kiskun és a Baranya megyei német szervezkedés korlátozásával. Különösen Baranyában, Fischer Ferenc, a későbbi belügyminiszter „dominiumában" épültek ki erős hadállások a német mozgalom ellen az MNNE és a Sonntagsblatt riválisa szervezeteinek, ill. lapjainak tevékenysége révén, amelyek egyébként a kormány hallgatólagos, – de azért nem kevésbé hatékony – támogatását élvezték.[29]

Ez a heves ellenállás, ami helyenként és időnként az MNNE-t fogadta, aligha magyarázható az egyesület tevékenységével, amely meglehetősen szerény, szűk keretek közt mozgott. Az anyanyelv, a népszokások ápolása, népművelési előadások, olvasóestek, különböző tanfolyamok voltak az egyesületi élet mindennapi megnyilvánulásai. A Sonntagsblatt rendszeresen közölt beszámolókat ezekről az összejövetelekről. Az olvasóesteken pl. bevezetőben tárgyalni szokták a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakításának szükségességét, a baromfitenyésztés, gyümölcstermesztés fontosságát. Ez hasznos tanács volt nem csupán a gazdasági fejlődés, hanem a gazdasági válság időszakára is, amikor termelési értéknövekedéssel csak olyan termelési ágakban lehetett számolni, ahol az olcsó élőmunka gyorsan meghozta az eredményt, tehát legfőképpen éppen a baromfitartásban, a bor-, szőlő- és gyümölcstermesztésben. Ez után a nagyon is időszerű gazdasági eszmecsere után a nem kevésbé érdekes kulturális előadások következtek a hazai németség múltjáról, az őshazáról, az új hazában rájuk váró nehéz munkáról, megpróbáltatásokról, ennek ellenére az ősi nyelvhez, szokáshoz, valamint az új hazához való egyforma ragaszkodásról.[30]

Az 1929/30. egyesületi évben az MNNE 6 vezetőképző tanfolyamot tartott, amelyen 75 helyi csoport képviselői vettek részt. 1930 januárjában Sopron város és környéke egyleti vezetői vettek részt jól sikerült tanfolyamon. Jekel Péter központi kiküldött Sopron németségének ezeresztendős kulturális múltját méltatta. A jelenre áttérve a Bethlen-kormány jóindulatú nemzetiségpolitikájáról beszélt. Dr. Basch Ferenc egyleti titkár az MNNE egyesületi életének felvirágzásáról szólt, követendő példaként állítva a soproniak elé a tolnaiakat. Id. Scholtz Ödön meggyőződését fejezte ki, hogy a soproni egyesületi élet is rövidesen fellendül. Ennek reményében újabb jelentkezőket kért a soproni téli szaktanfolyamra. Faul–Farkas főtitkár a németséghez és a magyar hazához való kettős hűség egyenlő parancsáról beszélt.[31]

A Scholtz által említett kéthónapos téli mezőgazdasági szaktanfolyam 1929 novembere–1930 januárja közt 30 hallgató részvételével folyt le. A következő tárgyakból hangzottak el előadások: növénytan (52 óra), állattan (52 óra), mezőgazdasági üzemtan (10 óra), gyümölcs- és szőlőkertészet (10 óra), magyar nyelv (16 óra), német nyelv (16

[28] *Siposs Sándor:* A sváb kérdés Magyarországon (1918–1945) c. munkájának összefoglalása. Kézirat. 6–7. *Uő.:* A magyarországi németség története 1918-tól napjainkig. Kézirat. 91–95. (OL Küm.Bé.O. XVII-1./40508(1945)).

[29] *Hedwig Schwind:* Jakob Bleyer. München, 1960. 126, 134.

[30] Leseabende in den Orstgruppen des Volksbildungsvereins. S, 1929. nov. 3. 3.

[31] Schöner Verlauf des Schulungskurses in Oedenburg. S, 1930. febr. 2. 7. – Baschra von. ld. *Joseph Böhm jr.:* Von Jakob Bleyer bis zur Gegenwart. München. 1955. 20–27. *Paul Flach:* Dr. Franz Anton Basch 1901–1946. 2. Auflage. München. 1956. *Uő.:* Richtigstellung des Aufsatzes von Ladislaus Buzás über Franz Anton Basch... München, 1954.

óra), földrajz, történelem, mértan, számtan (4–4, összesen 20 óra), egészségtan, kémia (4–4 óra), karének (4 óra), összesen: 196 óra. A résztvevők mezőgazdasági és gyári üzemeket is meglátogattak. A tanfolyam elvégzéséről hivatalos iskolai bizonyítványt kaptak.[32] Scholtz felhívására, nemkülönben a hasznos tematikájú és jól levezetett tanfolyam hatására ugyanezen a télen még egy szaktanfolyamot sikerült beindítani.[33]

Az MNNE országos jellegű, ünnepi rendezvényei voltak az évenként februárban Budapesten megrendezett színpompás, a vidéki német lakosságot is megmozgató, meghívott külföldi osztrák, német vendégektől is látogatott Sváb-bál, valamint az ugyancsak évenként, de vidéken megrendezett, a muzikális német nép körében rendkívül népszerű zenekari verseny. 1930. június elsején, vasárnap Mosonszolnokon rendeztek fúvós zenekari hangversenyt „Hűség a népiséghez, hűség a hazához!" – jelszóval. Erre nemcsak a környékbeli, hanem még a burgenlandi parasztok is eljöttek. Nem hiányoztak az értelmiségiek sem.[34]

Ez a feltűnést általában kerülő, csendes kulturális és politikai aprómunka, ha lassan is, de azért meghozta gyümölcsét. Amint egy német történész írja: „Ünnepi kötelék fonódott így az összes rokon néptörzsekre, és a Magyarországi Német Népművelődési Egylet a hangsúlyozottan politikamentes jelleg ellenére ténylegesen a német népcsoport képviselete lett".[35] Ez viszont már túlment nemcsak az egylet magyar ellenfeleinek, hanem támogatóinak elképzelésein is. Alighanem ezen félelem- és bizonytalansági érzésnek tudható be az a sűrűsödő támadás, amely az egyletnek bizonyos ténykedéseit, vezetőinek egyes megnyilatkozásait éri láthatólag elegendő ok nélkül.

Mit kifogásolnak – okkal vagy ok nélkül – az egyesület bírálói? Olykor csak az egyesület előadóinak modorát. Faul-Farkas János főtitkár a Pest megyei Nagykovácsiban 1930. február 23-án 40–50 főnyi hallgatóság előtt elmondott beszédéről megjegyzik, hogy bár lojális volt, de valahogy a „hordó tetejéről" hangzott el. A Tolna megyei kalaznói szervezet ellen az a vád, hogy túlfűti tagjaiban a német öntudatot. Egyik helyi vezetőjét, egy evangélikus lelkészt az a vád érte, hogy kíméletlen fellépésével gyűlöletet kelt maga iránt. Basch Ferenc a kétyi helyi szervezetben olyan beszédet mondott, amely – a bírálók szerint – alkalmas volt arra, hogy fölébressze a németségben a „különállás" gondolatát. A helybeli lelkész nyíltan helytelenítette is magatartását. Viszont az egyesület egy másik megbízottja gazdaságpolitikai kérdésekről olyan hazafias szellemben beszélt, hogy az előbbi lelkész támogatásáról biztosította. A Tolna megyei Mucsfán és Izményben ismét az a vád az MNNE ellen, hogy két táborra osztja a lakosságot.[36]

Ezek a bírálatok, mégha teljesen helytállóknak fogadjuk is el őket, semmi olyasmit nem tartalmaznak, amelyek igazolnák az MNNE-vel szembeni ellenséges hangulatot. A legsúlyosabb kifogások, a német öntudat növelése, a különállás – különben nem konkretizált – gondolatának ápolása a korai nemzetiségi mozgalomnak tipikus tünetei, és sokkal

[32] *Edmund Scholtz sen.:* Ein Blick in den landwirtschaftlichen Winterkurs in Oedenburg, S, 1930. jan. 26. 14–15.

[33] *Johann Neubauer:* Die Schlussprüfung der Hörer des deutscprachigen landwirtschaftlichen Winterkurses in Oedenburg. S, 1930. márc. 9. 5–6.

[34] Nach dem Musikwettstreit von Zanegg. S, 1930. jún. 8. l. Verlauf des Musikwettstreites, S, 1930. jún. 8. 2–5.

[35] *Walter Schneefuss:* Deutschtum in Süd-Ost-Europa. Leipzig. 1939. 70.

[36] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930).

inkább a radikális szárnyra, mint a mérsékelt tömegekre jellemzők. A németség többségének valóságos magatartását Bräutigam Ferencnek, a Tolna megyei Szakadát plébánosának, – korábban Bleyer hívének, most ellenfelének – nyilatkozata fejezi ki. A plébános szerint „. . . az UDV (MNNE) előadásai igen tanulságosan, a Sonntagsblatt igen ügyesen van szerkesztve, ilyen lap kell a népnek, amelyben néha a saját sorait is nyomtatásban látja", továbbá: „. . . a Schwabenballnak (Sváb-bál) nagy nevelő hatása van. . ." stb. A rasszista Méhely Lajos professzor és Gálócsy Árpád Bleyer-ellenes pamfletjeire célozva megjegyezte még a plébános, hogy „. . . az urak odafönt nem tudják . . . nincs itt semmi baj, senkinek sincsenek itt nagynémet törekvései, és a nép szorgalmas, józan, takarékos, pontos adófizető és hazafias gondolkodású, ennélfogva megérdemli, hogy megbecsüljék és nyugodtan élni hagyják. Azt meg éppenséggel nem lehet tőle rossz néven venni, hogy nyelvéhez ragaszkodik, hiszen az elszakított magyarság" is ezt teszi.[37]

Miután komoly tárgyi okok a német mozgalom egésze elleni fellépésre egyszerűen nem voltak, személyi okokat kellett kijátszani. Az MNNE kisebb-nagyobb vezetőire, sőt egyszerű tagjaira is kivetik a sajtótámadások, sajtópörök és a „dzsentri-Magyarországra" olyan jellemző lovagias ügyek hálóját.

A sajtótámadások pergőtüzében Bleyer áll, akit – talán népközösség-felfogása, az össznémetségben, azon belül különösen a birodalmi németségben előbb kulturális, majd politikai támaszt *is* kereső taktikája miatt – pángermanizmussal vádolnak, és a politikai életből való visszavonulásra akarnak rábírni. Ellenfelei közt az akkori politikai élet úgyszólván valamennyi színárnyalatát megtalálhatjuk a kormánypárttól annak jobb- és baloldali ellenzékéig, Steuertől és Bonitztól Gálócsyn, Gömbös Miklóson (a későbbi miniszterelnök nagybátyján) és Bajcsy-Zsilinszky Endre lapján át egészen az osztályalapon álló szociáldemokratákig.[38] Vele sodródtak a viharba régebbi és újabb munkatársai: Huber János kanonok,[39] König Antal szerkesztő, Faul-Farkas János főtitkár[40] és dr. Kussbach Ferenc ügyvéd és újságíró, egyébként Bleyer veje. De kijut a támadásból a fiatal radikális nemzedék képviselőinek, elsősorban dr. Mühl Henrik bonyhádi orvosnak[41] és Basch Ferenc titkárnak is.[42] A mindkét résztől – tudva, nem tudva – nacionalista

[37] Uo.

[38] *j. b. (= Jakob Bleyer):* Ein sonderbares Rundschreiben. S, 1929. jan. 1. – „Nach den massenhaften Sünden, die das ungarische Regime. . ." S, 1930. jan. 12. 5. *Gálócsy Árpád:* A százszázalékos hazafiság. Nemzeti Figyelő, 1923. máj. 2. stb. Neue Anwürfe Árpád Gálócsys gegen Abgeordneten Dr. Bleyer. S, 1929. jún. 30. 3. *Áfra Nagy János:* A magyar–német viszony a magyarság szempontjából. II. Előőrs, 1929. júl. 13. 15–16. (OL Kozma-iratok. Adatgyűjt. 1929. 2. csomó) *Anton König:* Der Kampf gegen nicht vorhandene Feinde. S, 1930. máj. 25. 3–4. *Gálócsy* helyreigazító nyilatkozata: S, 1930. júl 27. 3. Schluss des Bleyer–Gálócsy'schen Pressprozesses. S, 1930. nov. 16. 4–5. (OL ME 1930-T-5022). Die Angst vor der Schlinge des Advokaten. S, 1930. nov. 2. 8. *Jakob Bleyer:* Sturmläuten – ohne Verantwortung. S, 1929. márc. 3. 3. – Vö. *Schwind:* i. m. 114, 126–129.

[39] OL ME 1929-C-1192.

[40] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930). Die Angst vor der Schlinge des Advokaten. S, 1930. nov. 2. 8.

[41] *Johann Faul-Farkas:* Zum Fall Dr. Mühl–Gömbös. S, 1931. jan. 18. 1–3. Erklärung. S, 1931. jan. 11. 1. Dr. Heinrich Mühl an den Bonyháder evangelischen Pfarrer Genersich. S, 1931. jan. 18. 3. Zum Fall Dr. Mühl – Gömbös. S, 1931. jan. 25. 3. Eine Erklärung von Exzellenz Dr. Gratz. S, 1931. máj. 31. 5. Gerichtsentsendung im Dr. Mühl–Gömbös'schen Strafprozess. S, 1931. jún. 7. 4.

[42] OL ME 1934-C-8616 (5905/1930). Die Angst vor der Schlinge des Advokaten. S, 1930. nov. 2. 8.

szenvedélyektől fűtött sajtópolémia a maga kölcsönös vádaskodásával még mélyebbre ásta a magyar és német politikusok közti ellentétet, és kezdte megmérgezni a két nép viszonyát is. Magyar részről hovatovább az egész német nemzetiségi mozgalmat a pángermán törekvések fedőszervének, német részről az egész magyar nemzetiségi politikát az erőszakos asszimiláció fegyverének kezdték tekinteni, ami egyformán akadálya lett a németség nemzeti demokratikus fejlődésének és a magyar–német demokratikus erők összefogásának. De nem használtak ezek a polémiák nemzetközi szempontból sem, mert az 1890-es évek nemzetiségellenes föllépéseire, pöreire emlékeztették a külföldi közvéleményt.[43]

Új és rendkívül veszélyes vonása volt az MNNE körül tomboló sajtóviharnak, hogy nem csupán az egyesület kisebb-nagyobb vezetői, hanem egyszerű egyleti tagok, sőt egész községek ellen is elhangzanak a nemzetgyalázás, a nemzetellenesség vádjai. A Komárom–Esztergom megyei Környe német község így kerül a pángermanizmus súlyos gyanúja alá. S bár a bizonyítékok teljességgel hiányoztak, Komárom–Esztergom megye országos pángermánellenes akcióvá akarja felfújni az ügyet. A kezdeményezés azonban mindjárt megfeneklett két németlakta megye, Vas és Sopron ellenállásán.[44] A nacionalista magyar sajtó módszereire jellemző, hogy egy 17 esztendős korlátolt német legénynek az a kijelentése, hogy szülőfaluja, a Tolna megyei Mórágy – Németországban fekszik, heves sajtópolémiára, sőt hivatalos vizsgálatra adott okot.[45] Mindezeknek a támadásoknak közvetlen következménye az MNNE szervezkedési nehézségeinek fokozódása lett.

Minthogy a MNNE vezetői elleni támadások a szervezetet is érték, nem ingatták meg, sőt inkább erősítették Bleyernek és munkatársainak helyzetét az MNNE-n és a német mozgalmon belül. A hagyományosan augusztus 20-án megtartott VII. közgyűlés által megválasztott, ill. megerősített egyesületi vezetőségen belül továbbra is Bleyer gárdája, a nagypolgári és a középpolgári értelmiség van ugyan túlsúlyban, de mellettük megjelennek a vezetőségben a nagyrészt szabad foglalkozású radikális értelmiségiek, elsősorban orvosok, ügyvédek, akik elfogadják ugyan Bleyer vezető szerepét, de erőteljesebb föllépésre ösztökélik őt. Közülük a legjelentősebbek dr. Faulstich Egyed németbolyi és a már említett dr. Mühl Henrik bonyhádi orvosok voltak, akiket beválasztottak a nagyválasztmányba. De ugyancsak a nagyválasztmány tagja a középbirtokos volt kormánybiztos és főispán, dr. Klein Antal képviselő is, aki a radikálisokkal szemben ellensúlyt jelent. Bleyer helyzetét erősítette az a népes és tekintélyes német és osztrák delegáció is, amely a közgyűlésen megjelent, köztük Seipel volt osztrák szöv. kancellár, A. Isbert berlini egyetemi tanársegéd, Muckermann, a híres német jezsuita író és szónok és társaik.[46]

[43] Ld. pl. a Pressburger Zeitung 1929. márc. 13. számának Ein interessanter Prozess c. kommentárját a Huber-pörhöz. Hasonló az objektív tendenciája *Anton König:* Minderheitenprozesse c. cikkének is. S, 1929. okt. 13. 5.

[44] *Anton König:* Verhetzung und Brunnenvergiftung. S, 1930. máj. 18. 5–6. – Die gegen Környe gerichteten Angriffe wegen angeblicher pangermanischer Umtriebe zusammengebrochen. S, 1930. jún. 22. 5–6. *Anton König:* Noch einmal der Fall Környe. S, 1930. jún. 29. 5–6. Die Wahrheit über Környe. S, 1930. nov. 2. 4. Kesseltreiben gegen die sprachlich-kulturellen Bestrebungen des Deutschtums in Ungarn. S, 1930. dec. 7. 5–6. Das Eisenburger Komitat lehnt die Zuschrift des Graner Komitates ab. S, 1930. dec. 24. 5. Die Zuschrift des Graner Komitates auch vom Oedenburger Komitat abgelehnt. S, 1931. jan. 1. 3.

[45] OL ME 1929-C-2834.

[46] Die siebente Generalversammlung des UDV. S, 1930. aug. 24. 2, 7–9.

Nemzetiségi vagy etnikai közösség?

Az MNNE elleni sűrűsödő támadásoknak az a feltételezés volt az alapja, hogy a hazai németség eljutott a nemzetiségi fejlődés tetőpontjára, a politikai értelemben vett nemzetiségig, bezárkózott az asszimiláció elől, és nemzetiségi kívánságai nem egyeztethetők többé össze a magyar állam egységével és szuverenitásával, különösen ha a közép-kelet-európai német terjeszkedésben neki kiosztott előőrs- vagy bázis-, későbbi kifejezéssel: „ötödik hadoszlop"-szerepét is tekintetbe vesszük. Éppen ezért ideje lesz megvizsgálni, hogy a közösséggé szerveződés milyen szintjére jutott el a hazai németség, és a közösségi tudat milyen fokával rendelkezett.

Bleyer látva a harc éleződését a nemzetiségi kérdésben, többször is foglalkozott ezekkel a politikai-ideológiai kérdésekkel, nem akarván a legcsekélyebb homályt, kétértelműséget sem hagyni felfogása körül. Ezeknek a megnyilatkozásoknak állandóan visszatérő és 1930–31-ben is változatlanul konstáns eleme a politikai magyar nemzethez, a revízióhoz, a szentistváni gondolathoz való ragaszkodás. Ha 1927 elején a baranyai *Landpost*tal[47] vitázva azt írja: „Mi fenntartás nélkül a 'magyar politikai nemzet'-hez tartozónak valljuk magunkat",[48] ugyanezt a felfogását megerősíti, és történeti, jogi érvekkel is alátámasztja a külföldi bécsi német folyóiratba, a *Nation und Staat* 1930 februári számába írt cikkében. A „politikai magyar nemzet" fogalmán (amelynek feudális eredetével egyébként tisztában van) az állampolgárok összességét érti, népi hovatartozásuktól függetlenül. A politikai magyar nemzet tehát azoknak a népeknek, nemzetiségeknek sokaságát öleli fel, amelyek a magyar állam határain belül élnek, amelyeknek története a magyar állam keretében zajlik le. Első pillanatra tehát úgy tűnik, mintha a nemzet merőben jogi, államjogi kategória lenne Bleyer számára, az állampolgársággal egyértelmű. Ennél azonban valójában jóval több. Magában foglalja nem csupán az államalapító magyarság politikai vezető szerepét, akkori szóhasználattal a magyar szupremácia gondolatát, hanem még valamilyen kulturális közösséget is, amely az egyes népi kultúráknak, a köztük lévő lényegbevágó népi különbségek ellenére mégiscsak egy közös népfölötti karaktert kölcsönöz. Éppen ezért a magyarországi németek – hangsúlyozza Bleyer – nem számíthatják magukat a német nemzethez, annak semmiféle változatában, tehát a német kultúrnemzethez és „természeti nemzethez" sem. Bleyer ebben a kérdésben Harold Steinacker felfogásával azonosítja magát.[49]

Viszont a magyarországi németség is elválaszthatatlan tagja a nagy német népközösségnek. „Mint nép természetszerűleg mi is sorsszerűleg kötve érezzük magunkat ahhoz az átfogó közösséghez, amelyet a vér, a nyelv és az érzés, gondolkozás közös sajátossága határoz meg: a német népkultúrához."[50] Tehát Magyarország nem magyar polgárai – így a németek is – a magyar nemzethez tartoznak, vagyis magyarok. Amennyiben az ember meg akarja őket különböztetni az államnéptől, vagy nyelvi különbözőségüket akarja

[47] Dorfskizze. Landpost, 1927. febr. 13.

[48] *Jakob Bleyer:* Das ungarländische Deutschtum und die deutsche Kultur. S, 1927. febr. 20. 3.

[49] Harold Steinackers Vortrag in den: Mitteilungen der Deutschen Akademie. München. Jg. 1929. Heft 5.

[50] *Jakob Bleyer:* Nation, Volk, Nationalität. Nation und Staat, 1930. Febr. III. Jg. Heft. 5. 283–293. Idézet: 287. – A cikk legfontosabb részeit reprodukálja *uő.:* Nation, Volk, Nationalität, S, 1930. márc. 9. 1–5. Idézet: 3.

hangsúlyozni, akkor beszél nemzetiségekről, ill. újabb nyelvhasználat szerint nemzeti kisebbségekről.

A nemzetközi kisebbségi szervezetek határozatai a kisebbséghez tartozás szubjektív motívumait emelik ki: kisebbségi az, aki az akar lenni („Minderheit ist, wer will!"). Ezt azonban Bleyer csak a műveltek vonatkozásában tartja helyesnek. A népnél ezzel szemben az objektív kritériumokat emeli ki, nem csupán és nem is elsősorban a nyelvet, hanem azt az egész fizikai és lelki habitust, amelynek alapján egy német parasztot éppen olyan összetéveszthetetlenül meg lehet különböztetni egy magyar paraszttól, mint az egyik fát a másiktól.[51] A szubjektív elkötelezettségre, a renani „mindennapos népszavazásra" építő francia liberális nemzetfogalommal szemben Bleyer tehát az objektív kritériumok elsődlegességét hangsúlyozó német romantikus nemzet-, ill. nemzetiség-fogalmat teszi magáévá,[52], és föltételezi, hogy a nemzetiségnek ezek a kritériumai, amelyek az erdélyi szászoknál olyan erőteljesen kidomborodnak, megvannak, vagy legalábbis kialakíthatók a hazai németségnél is. Bleyer magyarság- németség-, államnemzet- nemzetiség-felfogása tehát az 1930-as évek elején a 20-as évekhez képest tartalmilag alig változott. Változóban van azonban a két elem súlyviszonya. Míg korábban a német népiség a politikai magyar nemzethez képest alárendelt viszonyban volt, most már félreismerhetetlenül egyenrangú tényező vele.[53]

A politikai magyar nemzet kérdésében az 1930-as esztendő leginkább programatikus megnyilatkozásának Bleyer 1930. június 5-i képviselőházi beszéde tekinthető. „A magyarországi németség mindig az egységes politikai magyar nemzet tagjának vallotta magát, vallja magát, és mindig is fogja magát vallani"[54] – hangsúlyozta Bleyer. A németség szívvel-lélekkel magáénak vallja ezt a hazát, amelybe ő is beleépítette vérét, verejtékét. Utalva a Szent Imre-jubileumra, felolvassa az Intelmek híres passzusát az „egynyelvű és egyerkölcsű ország" gyöngeségéről és törékenységéről, és gyöngének mondja a trianoni Magyarországot is. „Mindnyájunknak – folytatja – vágya, törekvése, hogy ez az ország megint soknyelvű és sokszokású legyen, mert ha ilyen lesz, akkor megint együtt lesz Nagy-Magyarország, akkor megint beteljesedik Szent István nagy gondolata."[55] Az MNNE VII. közgyűlésén elmondott záróbeszédében Bleyer ugyanezeknek a gondolatoknak adott hangot,[56] és Gratz Gusztáv elnöki megnyitó beszéde is ugyanennek az ideológiának keretei között mozgott.[57]

[51] I. h.-ek 287–289, ill. 4–5.

[52] *Mikó Imre:* Nyelv és jog. Korunk, 1970. 9. sz. 1323–1325. – A nép, nemzet és ethnosz fogalmainak bizonytalanságára könyvismertetése kapcsán rámutat *Max Demeter Peyfuss:* Theorie und Praxis der Minderheitenpolitik. Österreichische Osthefte, 1971. Nr. 2. 172–174.

[53] Bleyer nemzetiség-felfogásához egyik közeli fiatal munkatársa, Török Árpád szólt hozzá, lényegében osztva Bleyer felfogását és biztatónak látva a magyar–német viszony alakulását. (*Árpád Török:* Nation, Volk, Nationalität, S, 1930. märc. 16. 1–3.)

[54] Képviselőházi Napló 1927-32. XXIX. k. Bp., 1930. 116.

[55] I. m. 117. Vö. Die Frage der Deutschen in Ungarn vor dem Abgeordnetenhause. S, 1930. jún. 15. 1–8. *Johann Weidlein:* Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1958. 19–20.

[56] Die siebente Generalversammlung des UDV. S, 1930. aug. 24. 10–11.

[57] Uo. 4–6. – A beszéd szövege külön kötetben – téves keltezéssel – *Gustav Gratz:* Deutsch-ungarische Probleme. Bp. 1938. 127–139.

Bleyer közgyűlési beszédében fölvetett egy nagyon fontos problémát, a magyar-német kultúra és ezen belül a magyarországi német kultúra egymáshoz való viszonyát. A kérdést lényegében Bleyer szellemében, a német kultúra Nyugat és Kelet közt közvetítő ún. „közöttes"-típus jellegének felismerésével[58] tárgyalja Bleyer egyik munkatársa, Pukánszky Béla a Magyar Szemle 1930-as évfolyamában megjelent tanulmányában. A magyar tudomány Pukánszky szerint egyszerűen nem nélkülözheti a német tudományt egyrészt földrajzi helyzete, másrészt a magyar–német szellemi együttműködés gazdag hagyományai miatt. Ezeknek a hagyományoknak eleddig három közvetítő csatornája volt: 1. a Magyarország és Ausztria, elsősorban Bécs közti földrajzi, politikai kapcsolat; 2. a reformáció, közelebbről az ág. evangélikus értelmiség, papok, tanárok, orvosok német egyetemeken való iskolázása; 3. a hazai németség.

Ami a hazai németségnek a magyar–német szellemi kapcsolatokban játszott tényleges szerepét illeti, ezt a tudomány csak napjainkban derítette föl. A kései felfedezés oka a magyarországi németség sajátos közbeékelt helyzete a nagy német és a magyar közvélemény között. A német közvélemény a kiegyezés idején óvakodott attól, hogy a magyarországi németség kényes kérdésének megbolygatásával megzavarja a Monarchiához, ill. a Magyarországhoz fűződő jóviszonyt. A magyar közvélemény viszont egyrészt a bécsi elnyomó politika eszközének tekintette a németeket, másrészt pedig egy szintre helyezte őket a többi, kulturális szempontból meglehetősen passzív szláv és román nemzetiséggel; ezért bizonyos idegenkedéssel nézett rájuk. Pedig – hangsúlyozza a tanulmány erős egyoldalúsággal – a hazai németség biztosította a magyar szellemi élet nyugati orientációját. Az ő kultúrája gyűjtötte össze azokat a szellemi sugarakat, amelyek aztán Bécs és a protestáns magyar értelmiség prizmáján megtörve sajátos színekben szétsugároztak az egész magyarságra. Ennek a németségnek sajtóján, színházi életén keresztül vált a német szellemi élet közvetlen élményévé a magyarságnak. Másfelől ez a németség közvetítette a magyarság szellemi értékeit is a külföld felé.

A békeszerződéssel a magyarság a németségnek éppen ezt a szellemi közvetítő szerepet betöltő ágát veszítette el. A megmaradt németség ugyanakkor sokkal közelebb áll mind a magyarsághoz, mind a birodalmi németséghez: a magyarsághoz a kisebbségi sors alanyaként, a birodalmi németséghez pedig az *„Auslanddeutschtum"*-kutatás révén, amely hallatlan lendülettel, következetes tervszerűséggel és szervezőképességének teljes latbavetésével igyekszik feltárni a magyarországi németség politikai, kulturális és etnikai múltját. „Ezen a ponton kellene – indítványozza a szerző – kultúrpolitikánknak módot adni arra, hogy a magyar tudomány is teljes erővel bekapcsolódjék a németek munkájába, nekünk versenyeznünk kellene a német tudománnyal abban, hogy szigorú tárgyilagossággal s, minden hamis illúziót félretéve fedjük fel a magyarországi német kérdés komplexumát. . ."[59]

Ha a Pukánszky által megkövetelt szigorú tárgyilagossággal és illúziótlanul vizsgáljuk az 1930-as évek elején a magyarországi németséget, a német reményekkel és a magyar

[58] *Vajda György Mihály:* A német irodalom Kelet és Nyugat között. Helikon, 1965. 4. sz. 490–501.

[59] *Pukánszky Béla:* Magyar–német szellemi kapcsolatok. Magyar Szemle, 1930. IX. k. 3. sz. 243. – A tanulmányt ismerteti és a hazai németség kulturális közvetítő szerepére vonatkozó részt közli: Die Wurzeln der deutsch–ungarischen geistigen Beziehungen. S, 1930. júl. 27. 1–2.

félelmekkel egyaránt szembenézve megállapíthatjuk, hogy nem alkotott olyan nagymúltú, fejlett öntudatú, a maga érvényesülését az élet minden területén, vagyis a politikában is kereső nemzetiséget, mint pl. az erdélyi szászok. A hazai németség jószerivel csupán nyelvi közösség volt, amelynek egész kultúrkincse a népviseletben, népszokásokban, népdalokban és a nehéz, darabos paraszti nyelvben merült ki. Saját történeti hagyománya és öntudata nem volt elég ahhoz, hogy kiszakítsa őt a történeti-kulturális szempontból öntudatos magyarság vonzóköréből. Ezért vallotta magát tömegeiben, vezetőiben egyaránt a politikai magyar nemzethez tartozónak, a német népiséghez való ragaszkodás egyidejű hangoztatása mellett.

Ezzel a megállapítással szembe lehetne szegezni, hogy a hiányzó belső erőt külső támogatás pótolhatta. Ezzel azonban 1930–1931-ben még csak részben lehetett számolni. A hazai németségnek a Német Birodalommal a világháború előtt jóformán nem voltak sem politikai, sem kulturális kapcsolatai; ilyenek az első világháború után, a weimari Németország idejében az 1930-as évekig elsősorban kulturális téren épültek ki; a politikai kapcsolatok nem jelentősek. Az osztrákokkal voltak összeköttetéseik, de a Monarchia felbomlása után egy időre ezek is megszakadtak.[60] 1930 derekán az ellene elsősorban német kapcsolatai miatt folyó harcban volt ugyan az MNNE vezetőségének olyan elképzelése – ezt a VII. közgyűlés s utána még néhány bátortalan lépés elég világosan kifejezésre is juttatta –, hogy népisége védelmében a birodalmi németséggel szemben az osztrák németségre támaszkodjék,[61] de ennek megszilárdítását maga a magyar külpolitika egyre erősödő német orientációja akadályozta meg.[61a]

A magyar külpolitikának ez a törekvése jutott kifejezésre Bethlen miniszterelnök 1930 november végi berlini látogatásában. A világháború óta most járt először magyar kormányfő Németországban. Igy megtárgyalták nem csupán a két ország kapcsolatában az 1920-as években fölmerült politikai és gazdasági kérdéseket, hanem összehangolták a jövő külpolitikai céljait is. A tárgyalások legkomolyabb eredménye nem is a magyar agrárfelesleg egy részének átvételére vonatkozó ígéret volt, hanem Németország elkötelezése a magyar revíziós politika mellett, természetesen a délkelet-európai német gazdasági és politikai behatolás szándékával.

Ilyen körülmények között a tárgyalások előkészítő anyagában még nagy súllyal szereplő gravaminális hangszerelésű magyarországi német kérdés háttérbe szorult, híven ahhoz a magyar taktikához, amely a nemzetiségi kérdésben elsősorban a revíziós politika eszközét látta. Bethlen és Curtius német külügyminiszter kisebb vita után végül is egyetértésre jutott ebben a kérdésben. Bethlen nehezményezte, hogy a külföldi németséggel foglalkozó birodalmi szervezetek magyarellenes agitációja megnehezíti számára a magyarországi németség kívánságainak az iskolaügy és a hitoktatás területén való kielégítését. Ezenkívül kínosan érinti a magyar kormányt az utódállamok német kisebbségeinek magyarellenes fellépése; emögött feltehetőleg ugyancsak központi birodalmi szervek állnak. Curtius ellenvetette, hogy a birodalmi szervek tudomása szerint távoltartják

[60] Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. – Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bd. II. Bonn. 1956. 13E–15E.

[61] Die siebente Generalversammlung des UDV. S, 1930. aug. 24. 9.

[61a] Hogy Ausztria maga is egyre kevésbé volt alkalmas ilyen szerepre, bizonyítja az 1931 tavaszán fölmerült német–osztrák vámunió terve. *Kerekes Lajos:* Ausztria története 1918–1965. Bp. 1966–70.

magukat a politikától, és csupán kulturális ügyekkel foglalkoznak. „Elképzelhetetlen előtte – mondotta –, hogy ezek a magyar állam elleni vagy a magyarországi németségnek a magyarság iránti hűségét befolyásoló akciót folytattak volna." Végül is abban állapodtak meg, hogy magyar részről emlékiratot állítanak össze a sérelmekről, s ennek alapján majd egy bizottság fogja tisztázni a tényállást.[62]

Harc a német nyelvű oktatásért

Az MNNE mellett a német mozgalom másik fontos kérdése az iskolakérdés volt és maradt. Az anyanyelvi oktatás egy ország nemzetiségpolitikájának talán legérzékenyebb mérőműszere. Ez a műszer viszont a németség elégedetlenségét jelezte. Pedig a németség vezetői könnyebb szívvel viselték el az MNNE szervezkedésének korlátozását, mint a német iskolarendszer útjába emelt akadályokat, mert úgy vélték: az MNNE veszteségeit pótolhatja a német nemzetiségi iskolákból érkező utánpótlás, de az iskolák veszteségeit semminemű mozgalom nem pótolhatja.

A német iskolák száma a kezdő 1923/24. tanévben 264-gyel indult. A következő 1924/25. tanévben 403-ra emelkedett. Az 1927/28-as tanévben érte el a csúcsnak tekinthető 454-es számot. Ettől kezdve állandóan e körül ingadozott. Az 1929/30. tanévben ugyanennyi volt, 1930/31-ben eggyel kevesebb, vagyis 453.[63] Ha a németség települési viszonyait tekintjük, ezt a számot reálisnak fogadhatjuk el.

A vita nem is annyira a német iskolák száma, mint inkább jellege körül folyt. A kisebbségi iskolák – mint ismeretes – a 110478/1923.VIII.a, VKM számú rendelet szerint három típusra oszlottak: kisebbségi tanítási nyelvű iskolára, az ún. A-típusra, amelyben a magyar nyelv rendes, kötelező tantárgy, a többi tárgyat pedig a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kellett tanítani; b) vegyes – kisebbségi és magyar – tanítási nyelvű iskolára, a B-típusra, amelyben a kisebbségi nyelvet, bizonyos természettudományi és gazdasági tárgyakat, rajzot és kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, a társadalomtudományi tárgyakat, a testgyakorlást magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatot, az írás–olvasást, a számtant és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani; c) magyar tanítási nyelvű iskolára, az ún. C-típusra, amelyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelező tantárgy, s amelyben az írás és olvasás magyarul s a kisebbségi nyelven (anyanyelven) a többi tárgy magyarul tanítandó. A hittant mind a három típusban anyanyelven kellett tanítani. A kisebbségi nyelvet a magyar nyelvi oktatásnál is fel kellett használni mint kisegítő nyelvet.[64]

[62] A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1.–1931. augusztus 24. – Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. k. Összeállította: Karsai Elek. Bp., 1967. 453–454. *Fejes Judit:* A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as – 1930-as évek fordulóján. Történelmi Szemle, 1976. 3. sz. 361–384. – A berlini tárgyalások nemzetiségpolitikai szempontú értékelése a Sonntagsblattban: Graf Stefan Bethlen's Erkärung über das ungarische Deutschtum. S, 1930. nov. 30. 1–3. *Gustav Gratz:* Graf Bethlen und das Deutschtum in Ungarn. S, 1930. dec. 7. 3–4. Graf Bethlen über die deutsche Minderheit in Ungarn. S, 1931. febr. 1.

[63] OL ME 1934-C-8134.

[64] *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 269–270.

E három típus futólagos bemutatása is elegendő annak a következtetésnek levonásához – amelyet a nemzetiségi vezetők nem is haboztak levonni –, hogy nemzetiségi iskolának a szó tulajdonképpeni értelmében csupán az A- és B-típus tekinthető, a C-típus semmiképpen sem, és hogy az egész nemzetiségi oktatásügy fejlődése azon áll vagy bukik, hogy mennyire és milyen ütemben sikerül a C-típusú iskolákat B- vagy esetleg A-típusúvá változtatni. Maga a három iskolatípust létrehozó kormány sem tudott kitérni az érvelés logikája és a követelés jogosultsága elől. 1927 júniusában a kormány ígéretet tett, hogy a kisebbségi iskolák közül a B-típust fogják pontos ütemterv szerint elterjeszteni.

Az iskolatípusok egymás közti arányáról s ennek az aránynak a B-típus javára történt megváltozásáról a következő kimutatás tájékoztat:

Tanév	A	B	C	Összesen
1923/24	56	52	156	264
1924/25	53	63	287	403
1925/26			nincs adat	
1926/27			nincs adat	
1927/28	49	98	316	463[65]
1928/29			nincs adat	
1929/30	47	134	273	454[66]
1930/31	46	140	267	453[67]

A kimutatásból egyértelműen megállapítható, hogy a Bethlen által kilátásba helyezett típusváltozás az 1929/30-as tanévben jelentkezett először. Ekkor indult meg a C-típusú iskolák B-típusúakká alakítása. 1927–28-hoz viszonyítva (a megelőző két tanévről nincs adatunk) 1929/30-ban a C-típusú iskolák száma 43-mal csökkent, ugyanakkor a B-típusúaké 36-tal nőtt. A kezdeti lendület azonban már a következő tanévben megtört. Az 1930/31. tanévben már csak 5-tel növekedett a B-típusú iskolák száma. Baranyában 4, Tolnában 1 róm. katolikus, Sopron megyében 1 ág. hitv. evangélikus iskola (ez eddig A-típusú volt) tért át B-típusúra. (Az egyik baranyai róm. katolikus iskoláról viszont kiderült, hogy nem C-típusú, hanem magyar tanítási nyelvű.) Mi volt ennek az oka?

A kormány, az MNNE és a nyomukban járó szakirodalom[68] egyaránt az egyházak, elsősorban a katolikus egyház szabotálásában kereste a magyarázatot. Ezt alátámasztani látszik a felekezeti iskolák uralkodó szerepe a magyar iskola-, különösen népiskolarendszerben, következésképp a nemzetiségi iskolarendszerben is.[69] Mikor Gratz és Bleyer 1930 februárjában Bethlennel és Patakyval tárgyalt, és elébük tárták a típusváltás megrekedését bizonyító adataikat, Pataky mindjárt a katolikus klérust okolta a kudarcért.

[65] OL ME 1934-C-8134, OL ME 1931-C-7005(7926).

[66] Pataky idézett helyzetelemzése 1929/30-ra más, kedvezőtlenebb állapotot feltüntető adatokat ad meg. Szerinte ekkor 49 A-, 119 B-, 292 C-típusú, összesen tehát 460 német kisebbségi iskola lett volna (OL ME 1930-G-6158).

[67] OL ME 1934-C-8134. 1930/31-re vonatkozólag ilyen adataink is vannak: 46 A-, 135 B-, 272 C-típus, összesen 453 német kisebbségi iskola (OL ME 1934-C-8134, OL ME 1931-C-7005 (7926)). Ezek azonban nem veszik figyelembe az évközi változásokat.

[68] *Schwind:* i. m. 116–122.

[69] OL ME 1930-G-6158.

Bethlen erre az állami támogatás megvonásával és, ha ez nem elég, törvényhozási intézkedéssel fenyegette meg az egyházat.[70]

1930. május 30-án a miniszterelnökségen Gratz, Bleyer, Darányi Kálmán államtitkár és Pataky miniszteri tanácsos részvételével újabb megbeszélés volt német ügyben. Megállapodtak abban, hogy átiratban fordulnak a kultuszminiszterhez: kérje fel a katolikus egyházat a típusváltoztatásban való közreműködésre.[71]

A miniszterelnöki átiratnak megfelelően a VKM átirattal fordult a hercegprímáshoz. A miniszter a trianoni békeszerződés 59. cikkelyére, az ennek előtte járó magyar nemzetiségpolitikai hagyományra, a nemzetiségpolitikához fűződő nemzetközi érdekre és tanulmányi szempontra hivatkozva kéri a katolikus egyházat, hogy segítse elő Magyarország legnagyobb nemzetisége, a német nyelvének iskolai terjedését a C-típusú iskolák kijelölt részének B-típusúvá változtatásával az 1930-/31. tanévtől kezdődően. Kérése alátámasztására felhozza, hogy a trianoni Magyarország 479 német kisebbségi tannyelvű elemi népiskolájából 291 C-típusú, és a C-típusú iskolák közül 239 római katolikus. C-típusú iskola működik igen sok olyan községben is, amelynek lakossága csaknem kizárólag német anyanyelvű. A katolikus egyháznak tehát – így a miniszteri átirat – tiszteletreméltó szerep jutna ezen C-típusú iskolák B-típusúakká változtatása terén.[72]

A katolikus egyháznak azonban nem volt erkölcsi bátorsága ennek a tiszteletreméltó szerepnek vállalására. A hercegprímás 1930. november 20-án kelt, a november 6-i püspökkari értekezlet álláspontját is tolmácsoló válasziratában leszögezi, hogy az egyházi hatóságok nem szorgalmazhatják a típusváltást a nacionalista közhangulat ellenében s különösen nem a nép akarata ellen, mert nem akarnak hazafiatlan színben feltűnni. Az átirat hangsúlyozza: „Nem fogunk e kényes kérdésben az egyenes és következetes megoldáshoz eljutni mindaddig, míg a m. kir. kormány e vonatkozásban nem teremt teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között."[73]

Nem vitás, hogy az alsóbb fokú közigazgatási hatóságok és a nacionalista közvélemény nyomása az egyházra valóban fennállt. Ugyanakkor az is tény, hogy ez a nyomás nem ütközött jelentősebb ellenállásba az egyház részéről. Miközben a világkatolicizmus igyekezett magát a kereszténység egyik legfontosabb elvéhez, a nemzetköziséghez vagy legalábbis a nemzetfölöttiséghez tartani, az ellenforradalmi korszak katolikus egyháza sok kérdésben, így a nemzetiségi kérdésben is nacionalista platformra csúszott le, igazolva Mussolini nagy ellenfelének, a kereszténységszocialista olasz néppártot létrehozó szicíliai lelkésznek, Don Luigi Sturzonak megállapítását: a nacionalizmus, ha utat engednek neki az egyházban, nemzetenként csoportosítván a klérust, megbontja a róm. katolikus egyház egységét, összeférhetetlen a keresztény felebaráti szeretettel, és kimondottan pogány világnézet.[74]

Ilyen körülmények között az 1930/31. tanévre előírt típusváltoztatási programnak csak a töredéke valósult meg. Bethlen a hercegprímáshoz 1931. március 13-án intézett

[70] *Schwind:* i. m. 119, 134–135.

[71] OL ME 1934-C-8134.

[72] OL ME 1934-C-8134 (5745/1930, 5963/1930).

[73] OL ME 1934-C-8134 (59/63/1930).

[74] *Luigi Sturzo:* Pensiero Antifascista. II. 15, 61–65. Idézi *Ereky István:* Fascizmus és parlamentarizmus. Magyar Szemle, 1927. I. k. 2. sz. 141.

válasziratának tanúsága szerint a kijelölt 36 róm. katolikus iskolából mindössze 5 iskola tért át a C-ről B-típusra. Az 5 iskolából aztán végül egyetlenegy maradt.[75] A típusváltás ügye tehát 1930-ban az egész területen kátyúba jutott.

A típusváltozás természetesen, akármilyen kedvezően alakult volna is (erről, mint láttuk, szó sincs), önmagában, kellő tanerő- és tankönyvellátás nélkül nem oldhatta volna meg a német iskolakérdést. 1930-ban a típusváltás kérdése mellett nagy figyelem fordult a tanerőhelyzetre. Ezen a területen — ellentétben a típusváltással — számottevő fejlődésről számolhatunk be. A német tanítóképzés szerve az 1925/26. tanévtől a 6–8 állami és egyházi tanítóképzőben rendezett tanfolyam volt.

A résztvevőknek külön képesítő vizsgálatot kellett tenniök, amely a német kisebbségi iskolákban való tanításra képesített.[76] A tanfolyam mindenesetre létezett,[77] és tagadhatatlan hiányosságai ellenére mégiscsak a német kisebbségi oktatás ügyét szolgálta. Az általunk tárgyalt időszakban a tanfolyamra jelentkezettek száma a korábbihoz képest ugrásszerűen megnőtt. Ime az erre vonatkozó adatok:

Tanév	Intézet	Hallgató
1925/26	6	184
1926/27	6 (?)	151
1927/28	nincs adat	
1928/29	6	176
1929/30	6	182
1930/31	7	240
1931/32	8	207[78]

Természetesen a tanfolyam hallgatói nem jutottak el valamennyien a német nemzetiségi iskolákban való tanításra képesítő oklevélig. Az azonban tagadhatatlan, hogy a tanfolyamok hatására növekedett a tanerőutánpótlás. Világosan mutatja ezt a következő összeállítás:

Tanév	Képesített tanerő
1925/26	22
1926/27	23
1927/28	37
1928/29	42
1929/30	53
1930/31	75
1931/32	90
7 év alatt összesen:	342[79]

[75] OL ME 1934-C-8134 (1115/1930). Ld. az iskolastatisztikát.

[76] OL ME 1926-G-708(8802) OL ME 1929-C-1989(3221) – Ausbildung der evangelischen Lehrer in der deutschen Unterrichtssprache. S, 1929. jan. 27. 5. OL ME 1930-G-5976 OL ME 1927-G-562(1122).

[77] Ellentétben *Schwind* állításával (i. m. 114). Nem tud róla *Walter Schneefuss* sem: Deutschtum im Süd-Ost-Europa. Leipzig, 1939. 72.

[78] Az adatok: OL ME 1926-G-708(8802), OL ME 1927-G-562(1122, 8380), OL ME 1929-C-2307(3480), OL ME 1930-G-5976, OL ME 1929-C-1989(3221), OL ME 1936-G-15028/7751/1931, 8468/1932). – A pécsi róm. katolikus tanítóképző tanfolyama csak késve, 1932 februárjában, a miniszterelnök követelésére indult meg (OL ME 1932-C-8173).

[79] OL ME 1936-G-15028(11156/1933).

A tanítóképző intézetekben rendezett német nyelvi tanfolyamoknak az irányító hatóságok által is ismert hiányosságai, de egyben a pedagógus továbbképzés igénye szülte – Tolna vármegye tanfelügyelőjének javaslatára – a kéthetes nyári továbbképző tanfolyamokat. Ezek színhelyéül eredetileg Bonyhádot javasolták;[80] Bonyhád helyére azonban Baja került. A nyári tanfolyamot először 1928 nyarán rendezték meg, aztán minden nyáron átlag 70 résztvevővel, 7–10 000 P közti költséggel, amelyet a miniszterelnökség fedezett. A nyári tanfolyamok résztvevőinek száma és költsége a következőképpen alakult:

Év	Résztvevő	Költség P
1928	73	9 015,54
1929	70	9 933,52
1930	71	7 155,04
1931	70	7 150,00
4 év	284	33 254,10[81]

Ha a tanítóképzők német tanfolyamairól a külföldi szakirodalom egy része nem vesz tudomást, a nyári tanfolyamok jelentőségét viszont lebecsüli.[82] Igaz, ezek a tanfolyamok nem mindennapi nehézségekkel küszködtek.[83] Az objektív és szubjektív nehézségek ellenére a nyári tanfolyamok mégiscsak betöltötték rendeltetésüket. Tematikájukat áttekintve megállapíthatjuk, hogy általában sikeresen kapcsolták össze az elméleti tájékoztatást a gyakorlati útmutatással, és korszerű pedagógiai, különösen didaktikai kultúrát közvetítettek. Elég itt a gyermektanulmányozás, a gyermeki intelligencia-vizsgálat és a kísérleti lélektan stb. stúdiumainak felmerülésére utalnom. A korszerű témákat kiváló elméleti és gyakorlati szakemberek szólaltatták meg.[84]

A tanerőellátottság és -képzettség javulása nem az egyetlen eredménye az 1930–1931-es évek német iskolaéletének. Az 1928. június 20-i és az 1929. március 5-i tankönyv értekezlet a tankönyvkiadást is elmozdította a holtpontról.[85] A VKM az 1929. április 5-én előterjesztett javaslatra létrehozta a 12 tagú tankönyvbizottságot, tagjai sorában Bleyerrel, és 12 különböző tankönyv kiadását határozta el a német kisebbségi iskolák számára.[86] Ezen tankönyvek nagy része a kormány 45 000 P-s támogatásával 1930 végére megjelent.[87] A német iskolák német nyelvű tankönyvei mellett magyar nyelvűek is

[80] OL ME 1934-C-15626(1298/1928).

[81] Az adatok: OL ME 1934-C-15626(3626/1928, 4037/1928), OL ME 1934-C-15626 (3481/1929, 4054/1929), OL ME 1934-C-15626 (5646/1930, 6121/1930), OL ME 1934-C-15626(7430/1931, 7735/1931).

[82] *Schwind:* i. m. 114.

[83] OL ME 1934-C-15626(4037/1928), OL ME 1934-C-15626(5925/1930).

[84] OL ME 1934-C-15626(3262/1929), OL ME 1934-C-15626(5646/1930), OL ME 1934-C-15626(7735/1931). – Az 1930-as és 1931-es nyári tanfolyamok helyi és országos visszhangja: Független Magyarság, 1930. júl. 30. 2–3. aug. 10. 1. 1931. júl. 29. 1–2. *Johann Neubauer:* Der Fortbildungskurs für Lehrer deutscher Minderheitsschulen in Baja, S, 1931. aug. 9. 4.

[85] OL ME 1929-C-513.

[86] Ausschuss für deutsche Schulbücher, S, 1929. máj. 5. 2–3.

[87] OL ME 1930-G-6158.

megjelentek. A magyar nyelvű tankönyvek a magyar helynevek mellett zárójelben német változataikat is feltüntették.[88] Az újonnan megjelent tankönyvekről a Sonntagsblatt színes és tartalmas ismertetéseket közölt Jekel Péter,[89] de olykor Bleyer tollából is. Bleyer ismertette pl. az A-típusú iskolák I. osztályos német ábécés- és II. osztályos olvasókönyvét. A német ábécés könyv legnagyobb érdemét abban látja, hogy egyforma hűséggel kalauzolja kis olvasóit a német mesevilágban és a magyar hazafias, vallásos és népi szellem világában. Olvasható benne a „Magyar vagyok", a Himnusz és az – egyébként Bleyer által írt – Sváb-dal első versszaka. Az olvasókönyv szerényebb külsőben ugyanezt a szellemet sugározza. Itt megtanulja a gyermek a Himnusz, a Schwabenlied második versszakát, sőt a „Lied der Heinzen"-t (a hienc egy sajátos nyelvjárásban beszélő nyugat-magyarországi német nyelvcsoport), amelyben viszont ezt tanulja: „Német vagyok!" E két utóbbi – az állami és evangélikus tankönyvekkel ellentétben – a katolikus tankönyvekből hiányzik, Bleyer nem kis fájdalmára.[90] Egyébként Bleyer meg volt elégedve a tankönyvekkel. Elismeréssel nyilatkozott róluk az akkor éppen Magyarországon tartózkodó von Loesch, a birodalmi, ausztriai és a danzigi német társadalmi szervezetek összefogásából alakult Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslanddeutschtum egyesület elnöke is: „Érdeklődéssel vizsgáltam, hogyan felelnek meg a tankönyvek a német iskolák szükségleteinek, és úgy találom, hogy a népiség- és az állameszme ápolásának összekapcsolása jól sikerült".[91] A nemzetiségi tankönyvek használata azonban elég szűkkörű volt.

Az utolsó, de nem kevésbé érdekes kérdés: milyen volt a német kisebbségi iskolák belső élete, nevelő-oktatómunkája? Rendelkezésünkre állnak a német kisebbségi iskolákat látogató központi tanfelügyelőnek, dr. Beyer Edének jelentései 1929 május–1930 júniusa között az ország különböző területein fekvő német kisebbségi iskolákban szerzett tapasztalatairól; így bizonyos mértékig válaszolni tudunk a kérdésre. Beyer első ellenőrző útján 1929. május 7.–június 15. között Baranya, Somogy és Tolna megyék területén 31 községet látogatott meg. Tapasztalatai leverők. Megütközéssel tapasztalja, hogy az iskolafenntartók, a helyi hatóságok és tanerők igen jelentékeny része vagy egyáltalán nem ismeri, vagy pedig egészen helytelenül értelmezi a kisebbségi tannyelvű elemi iskolák, vagyis az A-típus tan- és óratervének életbeléptetése tárgyában 62800/1925.VIII/a. és 61784/1927.VIII/a. szám alatt még 2–4 évvel ezelőtt kiadott VKM-rendeleteket. A nevelés-oktatás gyönge eredményei mellett a tanfelügyelői jelentés beszámol arról az ellenséges légkörről is, ami a német nyelvű oktatást körülveszi. Néhány helyen keserű panaszt hallott a közigazgatás ellen, amely minden elejtett szóban pángermán izgatást

[88] Ausschuss für deutsche Schulbücher. S, 1929. máj. 5. 2–3. OL ME 1929-C-513, OL ME 1934-C-8616(5905/1930).

[89] *Peter Jekel* – névaláírással vagy anélkül – általában „Deutsche Schulbücher" címmel közölte ismertetéseit. S, 1930. szept. 14. 10, szept. 21. 3, szept. 28. 7, nov. 16. 3–4. Más címeken *uő.*: Lehrbücher für die deutschen Minderheitsschulen mit A-, B- und C-Typus. S, 1930. nov. 23. 5. Deutsches Lesebuch für die 5. und 6. Klasse des A- und B-Typus. S, 1931. jan. 18. 11. Zur Frage der deutschen Schulbücher. S, 1931. dec. 6. 3–4.

[90] *Jakob Bleyer:* Zwei neue deutsche Schulbücher. S, 1929. okt. 6. 1–3.

[91] OL ME 1930-T-6169. – A német szakirodalom egyébként alig vesz tudomást magyarországi német tankönyvek létezéséről. Kivétel *Schneefuss:* i. m. 71.

lát.[92] Azt látott a tanfelügyelő *német* iskolákat látogató tevékenységében is: a csendőrség nyomozást folytatott ellene.[93]

Beyer 1929. november 5.–1930. január 31. közt Baranya, Somogy és Pest–Pilis–Solt–Kiskun megyékben folytatta az általános tanulmányi felügyeletet, 29 újabb iskolát látogatva meg. Tapasztalatai nem jobbak az előzőknél. Most is meg kell állapítania, hogy a tanerők nem ismerik vagy rosszul értelmezik a kisebbségi tanterv és óraterv életbeléptetésére vonatkozó VKM-rendeleteket. A kisebbségi oktatás bevezetésétől félnek; igyekeznek azt megakadályozni. Ahol ez nem sikerül, legalább kijátszani igyekeznek. A C-típusba kényszerítenek be olyan német gyermekeket, akik nem tudnak annyit magyarul, hogy előrehaladásuk ebben a típusban – ahol a tanítás nyelve magyar – biztosítva lenne. A tanfelügyelői jelentés végén előterjesztett javaslatokból az is kitűnik, hogy a kisebbségi iskolákban a tanerők számával, német nyelvismeretével és pedagógiai felkészültségével egyaránt baj van.[94]

Beyer harmadik felügyeleti útjára 1930. február 1.–június 15. között Csanád–Arad–Torontál, Győr–Moson–Pozsony, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Sopron, Tolna és Vas megyék területén került sor. 72 község 95, főként A- és B-típusú iskoláját látogatta meg. Mik voltak eme kiterjedt felügyelői út legfontosabb tapasztalatai? Mint előző jelentéseiben, ebben is kénytelen a tanfelügyelő megállapítani, hogy az anyanyelvi statisztika, amelynek alapján kellene megválasztani a kisebbségi iskolatípust, nem megbízható. Az A- és B-típusú iskolákban magyar anyanyelvűeknek beírt tanulók közül több nem tud jól magyarul, vagyis német anyanyelvűeket írtak be magyaroknak. A továbbiakban a tanfelügyelőt különös módon mégsem a német, hanem a magyar nyelv tanításának helyzete foglalkoztatja. Azt javasolja a magyar nyelv hátrányos helyzetének megszüntetésére, hogy magyar foglalkozási nyelvű óvodák szervezésével, kisebbségi tannyelvű iskolákban használható magyar olvasókönyvek kiadásával, továbbá a nem magyar nyelvű tanulók magyarra tanításának megjavításával orvosolják ezt a helyzetet. Ha a tanfelügyelő többi javaslata értelmezhető is úgy, mint a magyartanítás hátrányos helyzetének felszámolására irányuló törekvés, magyar nyelvű óvodák létesítésére irányuló elgondolása csak egyféleképpen értelmezhető: a magyarosítás szándékaként.

Beyer ebben a jelentésében is foglalkozik az eszmei-politikai nevelés helyzetével a német iskolákban. Megállapítja, hogy mind az A-, mind a B-típusú iskolákban a tanítás és nevelés hazafias szellemben folyik. Inkább csak a kínálkozó lehetőségekre kellett fölhívnia a figyelmet.[95] Ez a „hazafias nevelés" persze nagyon könnyen lehet a mi fogalmaink szerinti *magyar* nacionalista nevelés; *német* nacionalista nevelés aligha, mert ezt a meglátogatott terület egész életét, nem csupán iskoláit éberen figyelő, a német „vándormadarakról" is hűségesen jelentő tanfelügyelő figyelmét aligha kerülte volna el.

Mindent egybevéve, Beyer tanfelügyelői jelentése szerfölött tanulságos. Sok mindenről esik szó benne, a kisebbségi német iskolákkal szembeni ellenállásról, a „pángermán" izgatás vádjáról, kultuszminiszteri rendeletek nem ismeréséről vagy félremagyarázásáról, a tanulók nacionáléjának meghamisításáról, az iskolatípusoknak eredeti mivoltuk-

[92] OL ME 1934-C-8616(4249/1929).
[93] OL ME 1929-C-3934.
[94] OL ME 1934-C-8616(5905/1930).
[95] OL ME 1934-C-8616(5905/1930).

ból való kiforgatásáról, gyenge tanulmányi eredményről és erős hazafias szellemről, gyenge német nyelvismeretről stb., de állam- és nemzetellenes izgatásról, németesítésről sehol! Beyer Pest megyei látogatása során a zsámbéki C-típusú róm. katolikus iskolában találkozott a németesítéssel vádolt MNNE főtitkárának, Faul-Farkas Jánosnak fiával és lányával. Egyikük sem tudott németül olvasni vagy beszélni, sőt még német olvasókönyvük sem volt.[96] Annál pozitívabban kell értékelnünk azoknak a nemzetiségi iskoláknak eredményeit, amelyekben az anyanyelv az oktatásban méltó szerephez jutott.

*

A német nemzetiségi kérdést a zajló politikai élet, a keleti német terjeszkedés, az országgyűlési képviselőválasztások, a pénzügyi válság és ennek nyomában a Bethlen-kormány bukása az 1931. év nagyobbik részében háttérbe szorította. Mindamellett a probléma nem tűnt el a közéletből, és időnként éles politikai összecsapásokkal hívta föl magára a figyelmet.

Német beavatkozás a hazai németség ügyeibe

Ilyen összecsapás lehetőségét rejtette magában a német külpolitika fokozódó érdeklődése a keletközép-európai német nemzetiségek iránt. A külföldi németség védelme legalábbis népi sajátosságainak megőrzéséig – mint láttuk – 1925-től a hivatalos birodalmi külpolitika rangjára emelkedett. A birodalmi külpolitika azonban az 1930-as évekig nem annyira közvetlenül, diplomáciai eszközökkel, mint inkább közvetve, a birodalmi német társadalmi, kulturális, tudományos szervezetek, intézmények felhasználásával igyekezett elérni ezt a célt. 1931-től viszont a német külügyminisztérium már gyakrabban folyamodik közvetlen diplomáciai akcióhoz is a külföldi németség védelmében. Gratz Gusztávnak Bethlen miniszterelnökhöz írt 1931. március 13-i leveléből megtudjuk, hogy a budapesti német követ, Schön báró tárgyalást folytatott Gratzcal, az MNNE elnökével a magyarországi német népcsoportról. Gratz megmondta a német követnek, hogy a magyarországi németség maga akarja megoldani problémáit a kormánnyal, és külső beavatkozás nem lenne kívánatos. Arról is igyekezett meggyőzni a német követet, hogy a kérdés súlypontja az utódállamok német és magyar kisebbségének együttműködése.

A magyar kormány 1931. március 2-án eljuttatta a birodalmi kormányhoz azt a memorandumot, amelyben Bethlen 1930 novemberi berlini látogatásakor megállapodtak. Az emlékirat azzal vádolt különböző birodalmi német szervezeteket, hogy illetéktelen beavatkozásukkal megzavarták a „magyarnémetek" és a magyarság közti békés viszonyt, és elidegenítették a németséget a magyar államgondolattól, vagyis megzavarták a „békés" asszimiláció menetét. A birodalmi kormány gondoskodjék ennek a beavatkozásnak megszüntetéséről, és bízza a kérdés szabályozását a magyar kormányra. Az emlékirat megrója az utódállamok, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia németségét magyarellenes magatartásukért és az ottani kormányokkal szembeni opportunizmusukért.

[96] Uo.

A birodalmi kormány azzal küldte meg 1931. május 26-án az emlékiratot Wilhelm Solf német diplomatának, hogy bocsátkozzék tárgyalásba a magyar kormánnyal. Ezekre a tárgyalásokra azonban végül is nem került sor.[97]

A német diplomáciának ez a próbálkozása egyelőre folytatás nélkül maradt. A magyarországi németség helyzetét továbbra is a belpolitikai erőviszonyok szabták meg, a külpolitikaiak alig érintették. Viszont a belpolitikai erőviszonyok 1931 folyamán olyan nagyarányú változáson mentek át, hogy ezek szükségképpen kihatottak a németség helyzetére is, és megint módosították a hazai németségnek a magyarsághoz és a többi nemzetiséghez, az MNNE-nek a kormányhoz és személy szerint Bleyernek Bethlenhez való viszonyát. Ezeknek a változásoknak a körvonalai először az 1931 júniusi országgyűlési választásokon rajzolódtak ki.

A németség és az 1931-es választások

Mi késztette Bethlen miniszterelnököt a választás kiírására? Az elmélyülő gazdasági válság semmivé tette a bethleni konszolidáció eredményeit. Megosztotta az uralkodó osztályokat és középrétegeket, és ugyanakkor fokozta a dolgozó osztályok nyomását. A Bethlen-féle Egységes Párton belül főképp különösen a válság terhét érző agrárius, illetve kisgazda csoportok és a hozzájuk húzó közalkalmazotti és értelmiségi rétegek voltak elégedetlenek. Az előbbieknek a párton kívül is volt bázisuk az 1930 végén Szijj Bálint és Gaál Gaszton korábbi pártjainak egyesüléséből megalakult Független Kisgazda, Földműves és Polgári Agrárpártban. Bár ennek programja minimális reformokat tartalmazott, mégis nagy vonzóerőt gyakorolt az ellenzéki hangulatú parasztságra és választóik radikalizálásán keresztül az Egységes Párt agrárcsoportjának képviselőire is. A közalkalmazotti és értelmiségi rétegek fő támaszpontja az Egységes Párton belül volt a honvédelmi miniszterré avanzsált szegedi fajvédő vezér, Gömbös Gyula körében. Gömbös látszólag támogatta Bethlent, valójában azonban a hatalom megkaparintására törekedett, méghozzá diktatórikus formában. A Bethlen-kormány mögött álló osztályszövetség csoportjai ilyenformán választ elé kerültek: vagy nyíltan ellenzékbe vonulva próbálják megdönteni, illetve gazdaságpolitikai irányváltozásra kényszeríteni a kormányt, vagypedig látszólag együtt haladva Bethlennel belső bomlasztással vagy békés palotaforradalommal kényszerítik ki a hatalmi pozíciók újrafelosztását.

Bethlen azonban semmiféle változtatásra nem volt hajlandó. A gazdasági és társadalmi status quot, a kormányzati rendszert lényegében sértetlenül, minden jobb- vagy baloldali eltolódástól menten akarta átmenteni a válság utáni nyugalmas időkbe. Ehhez azonban most már nem rendelkezett elegendő politikai erővel. Egy évtizeden át olyan mesterien alkalmazott taktikázása, amellyel egymás ellen játszotta ki a rendszert támogató politikai csoportokat, most csődöt mondott. Pártja további bomlásának megakadályozására és a maga politikai vezetése alatti egyesítésére nem talált jobb megoldást, mint új választások kiírását. Az 1931. június 28–30-ra kiírt választásoktól a kormánypárt

[97] *Johann Weidlein:* Ungarns Verhältnis zu seinen deutschen Minderheiten 1931–1947. Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 1975. Nr. 1. 20–25.

nagyarányú választási győzelmét várta annál inkább, mert az ellenzéknek a titkos választásra vonatkozó követelését ezúttal is sikerült elgáncsolnia.[98]

Az országszerte terjedő elégedetlenség 1931-ben nem kerülte el a németlakta területeket sem. A németség érzékenyebb lett a nemzetiségi sérelmek, az iskolai helyzet megmerevedése, a – névmagyarosítás formájában is jelentkező – erőszakos magyarosítás iránt. Ennél is mélyebben érintette azonban gazdasági helyzetének rohamos romlása.[99] A német társadalom túlnyomó többségét a parasztság alkotta. A gazdasági válság továbbgyűrűzése, a mezőgazdasági hitel hiánya, az agrárolló szélesre nyílása, az értékesítési válság fokozódása aláásta a korábban jómódú középparaszti német gazdaságok alapjait is. A nemzetiségi sérelmeknek is igazában a gazdasági helyzet romlása adta a feszítő erőt.[100]

A németség szociális elégedetlenségének fokozódását vezetői a politikai mozgalom kifejlesztésére kívánták felhasználni. Mindig is hátrányban érezték magukat a szomszéd országok német nemzetiségi vezetőivel szemben, akik valamennyien rendelkeztek az országuk belpolitikai életében is súllyal bíró önálló német politikai párttal. Magyarországon is voltak német pártok nemcsak a kiegyezés korában, hanem az 1918–19-es forradalmak, sőt az ellenforradalom idején is egészen 1922-ig. Az 1922-es képviselőházi választáson elszenvedett vereség után azonban a német mozgalom a politikairól kulturális térre szorult vissza. A német mozgalom újjászervezése az MNNE keretében 1923–1924-ben szigorúan kulturális alapon, a politikum lehető legteljesebb kizárásával történt.[101] A Bethlen-kormány és annak képviselője az egyletben, Gratz Gusztáv elnök árgus szemekkel őrködött az MNNE politikamentességén.

Az önálló német politikai párt hiányát a németség vezetői sohasem tartották megmásíthatatlan ténynek. Éppen ezért nem csupán válságos helyzetben, de politikai sakkhúzások idején is fölmerült a pártalapítás gondolata.[102] A kérdés újólag 1931 februárjának közepén került napirendre egy Bethlennél Gratz részvételével tartott megbeszélésen. Bleyer azzal a követeléssel állott elő, hogy a legközelebbi országgyűlési választásokon biztosítson a kormány a németség részére 4–5 hivatalos jelöltet; ellenkező esetben kényszerítve érezné magát arra, hogy egy önálló német politikai pártot alapítson. Bethlen azonban nem vette komolyan sem a kérést, sem a mögötte álló fenyegetést. Vagy lebecsülte a németségben rejlő ellenzéki erőt, vagy Gratz támogatásában bízott, aki mint mindig, most is ellenezte egy önálló német politikai párt létesítését, mert ez óhatatlanul a magyarság és a hazai németség viszonyának megromlására vezetne. Ezért választotta az MNNE annak idején a kulturális szervezkedés útját. Ha azonban ezt az utat választotta – hangsúlyozta Gratz –, ezen is kell járnia, és nem szabad a politikai szervezkedés felé kacsingatni, mert ez elkerülhetetlenül gyanakvásra vezet, és megmérgezi a két egymásra utalt nép viszonyát.[103]

[98] Magyarország története. 8. k. 624–629.

[99] *Schwind:* i. m. 139–140.

[100] OL ME 1932-C-8134(8235).

[101] Mindezt részletesen ld. *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975.

[102] *Schwind:* i. m. 140.

[103] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 2–5. OL ME 1934-C-8623, OL ME 1934-C-8628(7733/1931).

Mikor a képviselőválasztás ideje közeledett, Bleyer Gratz útján közölte Bethlennel, hogy nyilatkozatát fenntartja, és egyben magát, valamint öt munkatársát, Jekel Péter volt államtitkárt, Hufnagel Ferenc plébánost, Kussbach Ferenc ügyvédet, König Antal szerkesztőt és Faul-Farkas János főtitkárt terjesztette elő hivatalos képviselőjelöltekként. Bethlen most sem kötelezte el magát. Bleyer viszont el volt szánva arra, hogy ha csupán az ő képviselőjelöltségét fogadják el, munkatársaiét nem, vissza fogja utasítani a jelölést, és létrehozza a maga önálló politikai pártját.[104]

Hogy ez valóban Bleyer komoly elhatározása volt, bizonyítja, hogy kidolgozta egy Magyarnémet Néppárt *(Deutschungarische Volkspartei)* elnevezésű párt programját. A program négy pontban foglalja össze a párt legfontosabb követeléseit. Az 1. pont az iskolára, az egyházra, a bírósági és közigazgatási eljárásra vonatkozó követeléseiben lényegében a 4800/1923. ME sz. rendelet[105] keretei közt mozog. Követeli ezen túl a kiskorúak közti névmagyarosítás megszüntetését és a német nemzetiség megfelelő képviseletét a miniszterelnökségen és a kultuszminisztériumban. A 2. pont a parasztság és a kisiparosok gazdasági kívánságait tartalmazza, Magyarország belépését a tervezett német–osztrák vámunió meghosszabbításának szánt közép-európai vámszövetségbe, földreformot, telepítési politikát, az államháztartás egyszerűsítését stb. A 3. pont a titkos választójog, a sajtó- és az egyesülési szabadság, a bírósági eljárás társadalmi reformja stb. követeléseit veti fel. A 4. pont baráti kapcsolatokat kíván Németországgal és Ausztriával, és harcot hirdet a trianoni békediktátum revíziójáért. A programmal egyidőben készült hosszabb iratban Bleyer félreérthetetlenül leszögezi, hogy a Bethlen-kormány külpolitikáját támogatja ugyan, de bel-, különösen gazdaságpolitikáját helyteleníti. Kész minden lehetséges törvényes és erkölcsös eszközt latba vetni a magyarországi német nép nemzetiségi követeléseinek érvényesítésére. Az 1931. évi választásokon a tervezett párt ellenzékként kíván fellépni.[106]

Bleyer lapja, a Sonntagsblatt úgy lépett be a választási küzdelembe, mint amely nem a kormány, hanem a saját, meglehetősen ellenzéki színezetű programját, lényegében a felállítani tervezett Magyarnémet Néppárt programját képviseli. Követeli, hogy a németség a német többségű kerületekben csakis az általa ismert, kipróbált, a németség ügyéért szívvel-lélekkel harcoló „néptársak"-ra adja szavazatát; ahol pedig kisebbség, ott feltétlenül kérjen biztosítékot a képviselőjelöltektől nyelvi-kulturális és gazdasági törekvéseinek támogatására. „Népünk nyelvi-kulturális és gazdasági szempontból egyszerre akar és kell is neki megmenekülnie. Nem szabad elpusztulnia sem népileg a magyarosítás által, sem gazdaságilag a fennálló ínségben!"[107] A nyelvi-kulturális és gazdasági követelések összekapcsolása Bleyer radikalizálódására vall. Ő eddig általában beérte a nyelvi-kulturális igények hangoztatásával, míg meglehetősen változó hűségű barátja, Gündisch Guido, bár a politikai mozgalom elutasításában egy volt Bleyerrel, a németségnek mint önálló népegyéniségnek fenntartásához sosem tartotta elegendőnek a pusztán nyelvi-kulturális jogo-

[104] *Schwind:* i. m. 141.

[105] Részletes elemzését adja *Bellér:* i. m. 263–266.

[106] *Schwind:* i. m. 140–141.

[107] Was erwartet das ungarländische Deutschtum von den Abgeordnetenwahlen? S, 1931. máj. 24. 5–6.

kat, hanem szükségesnek ítélte a kulturális intézmények mellett bizonyos gazdasági vállalkozások létesítését is.[108]

A Sonntagsblatt következő választási cikke még jobban körvonalazza az új párt programját, és poentírozza a különbségeket a maga és a kormány programja között. A cikk hangsúlyozza, hogy egész Magyarország és benne a németség újból választ elé került. A gazdasági pusztulás örvénye előtt minden nagyzolást és fényűzést félretéve minden erőt a nép, a falu, a paraszt, a kisiparos és a munkás megmentésére kell összpontosítani, és kegyetlenül takarékosan kell gazdálkodni. A németség helyesli a kormány külpolitikáját, a Németországgal való szövetséget, és bízik egy egészséges belpolitikai és gazdasági fordulat lehetőségében, a hadiözvegyek, hadiárvák és rokkantak, a hadikölcsön-tulajdonosok megsegítésében, munkaalkalmak teremtésében, jobb mezőgazdasági termelési struktúra és értékesítési lehetőség kialakításában. „A falu gazdasági megmentése, az államnak népbarát, kívül-belül demokratikus berendezése, a kisebbségi jogok elismerése és megvalósítása": íme ezek azon követelések, amelyeknek teljesítésétől nemcsak a németség, hanem a magyarság jövője, a trianoni békediktátum revíziója függ.[109]

A tervezett német párt mégsem jött létre. Bleyer – nyilván birodalmi sugallatra – végül is elfogadta Bethlennek az utolsó percben érkezett ajánlatát – Gratzon kívül, aki hivatalos kormánypárti jelölt volt – két hivatalos és egy félhivatalos német képviselőjelölt indítására vonatkozólag. A „német-magyar nép" hivatalos jelöltjei a választásokon – mint ezt a Sonntagsblatt nagyon is megkésve, mindössze három héttel a választások előtt közölte –: Bleyer Jakab (Villány), Faul-Farkas János (Pilisvörösvár), Kussbach Ferenc (Mosonszentjános), Gratz Gusztáv (Bonyhád).[110]

Bleyer és Bethlen újabb kézfogásával a Sonntagsblatt választási propagandájának iránya is, tartalma is megváltozott. A program ellenzéki színei elhalványodtak, és kormánypárti színei lettek uralkódók. Bleyer és Kussbach választási felhívásaiban a német nép iránti hűség, a személyi megbízhatóság követelménye került első helyre; a német nép gazdasági és kulturális követelései háttérbe szorultak, és csupán az üres általánosságok szintjén mozogtak.[111] Ez a propaganda nem lehetett sem elég meggyőző, sem elég hatásos. A németség tömegei politikai és főleg gazdasági sérelmeik hatására továbbra is ellenzéki szelleműek maradtak, és az ellenzéki pártok felé tájékozódtak. Mint minden eddigi választáson, most is különösen veszélyes versenytársnak számított a Szociáldemokrata Párt, amely eredetileg 11 nemzetiségi vidéken állított képviselőjelölteket. Ezek közül azonban a hatósági terror következtében végül is csak 4 bocsátkozott meglehetősen egyenlőtlen küzdelembe.[112] Vonzólag hatott a német paraszti, kispolgári tömegekre a Kisgazdapárt is.

A gazdasági válság örvényében hányódó németség számára a gazdasági és társadalmi reformok jelentették, jelenthették *volna* a kivezető utat. Éppen ezért az MNNE felemás

[108] *Hans Beyer:* Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. – Gedenkschift für Harold Steinacker. München, 1966. 310–311.

[109] Unser Volk und die Wahlen. S, 1931. jún. 7. 2.

[110] S, 1931. jún. 7. 1.

[111] Aus der Wahlbewegung. S, 1931. jún. 28. 3–5.

[112] Wie die Socialdemokraten um die Seele des deutschen Volkes werben? S, 1931. dec. 20. 3–4. Unter deutschen Arbeitern. S, 1931. jún. 21. 7.

gazdasági-társadalmi programja az ellenzéki szellemű német tömegeket nem nyerte meg a kormánypárt, illetőleg az MNNE számára, a program enyhén nacionalista szinezete pedig a hivatalos köröket egyenesen ingerelte. A csalódás és a félelem érzéseiből összetevődött ellenszenv aztán nagyon is rögössé tette a német képviselőjelöltek választási útját,[113] Gratzét kivéve. Faul-Farkas már az előcsatározásokban elvérzett; nem tudta megszerezni az előírt számú ajánlást, a szavazók 10%-át. De Bleyer sem kapta meg a hatóságoktól azt a támogatást, amelyet a Bethlennel kötött egyezmény után joggal elvárhatott volna. Tagadhatatlan népszerűsége, amely választási körútját nem egy helyen (Németboly, Babarc, Villány, Vókány, Kisjakabfalva) zenés, virágszekeres felvonulással, lelkes tüntetéssel tarkított népünepéllyé tette, legyőzte az akadályokat, és az ellenjelölt Schneidernél 2000-rel több szavazattal megszerezte, és a bizonyos formahibákat megvizsgáló közigazgatási bíróság 1931. november 18-i döntése alapján meg is tarthatta képviselői megbízatását.[114] Simán, minden nehézség nélkül szerezte meg mandátumát Gratz. Izgalmasan alakult a harmadik német jelölt, Kussbach választási küzdelme mosonszentjánosi kerületében. Az első fordulóban egyik jelölt sem kapta meg a szükséges többséget, így pótválasztásra került sor. Kussbach bizakodva ment bele az újabb küzdelembe.[115] A mosonszentjánosi kerület nagy uradalmai azonban azonnali elbocsátás fenyegetésével arra kényszerítették cselédségüket, hogy az ellenjelöltre szavazzanak. Kussbach így megbukott.[116] Végeredményben tehát a Bethlennel kötött választási paktum nem hozta meg a várt eredményt, a németség országgyűlési képviseletének kiszélesítését. A paktumtól függetlenül bejutottak ugyan német származású, sőt az MNNE-ben is tevékenykedő személyek a parlamentbe, mint pl. dr. Marschall Ferenc és Pintér László kanonok. Ők azonban nem tartoztak Bleyer szűkebb baráti és munkatársi köréhez, és komoly fenntartásaik voltak Bleyer politikájával szemben.

A választások tanulságait minden érdekelt félnek le kellett vonnia. Levonta ezt Bleyer is, egyáltalán nem szépítve a kudarcot. A Sonntagsblattban utal a külön német pártra vonatkozó tervére, majd foglalkozik a Bethlennel kötött választási paktummal. A megegyezést már nem tudták idejében közzétenni a Sonntagsblattban, úgyhogy híveik többnyire ellenzéki pártokra szavaztak. A korrupció, az erőszak orgiáit ülte. Az alföldi intelligencia, a nagybirtok és alkalmazottai, egyes közigazgatási hatóságok a német ügy áldozatos ellenségeinek bizonyultak. A nagybirtok magával ragadta a németellenes politika útján cselédségét, a közigazgatás a német kisgazdák egy részét, azok pedig az iparosokat és napszámosokat. Így történhetett meg, hogy a németség a választásokon nem érte el azt az eredményt, amelyre Bleyerék számítottak, és népük érdekében számítaniuk is kellett.[117]

A választások feletti éles kritika természetesen nem tetszett a magyar sajtó egy részének. A Nemzeti Ujságtól a Pesti Hírlapon keresztül Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjáig, az Előőrsig erős támadások érték Bleyert és mozgalmát. Bleyer és hívei a *Sonntags-*

[113] Aus der Wahlbewegung. S, 1931. jún. 14. 4–6, 1931. jún. 21. 3–5.

[114] *Schwind:* i. m. 142–143.

[115] *Anton König:* Männer und Frauen von St. Johann und St. Peter, euer Platz ist auf der Seite von Dr. Kussbach. S, 1931. júl. 5. 1–3. Dr. Kussbach geht mit sicherem Sieg in die Stichwahl. Dr. Kussbach oder Lang? Selbstverständig – dr. Kussbach! Uo. 3–4.

[116] *Franz Kussbach:* An die Wählerschaft des Sankt-Johanner Wahlbezirkes. S, 1931. júl. 12. 5.

[117] *Jakob Bleyer:* Nach den Wahlen. S, 1931. jul. 12. 1–3.

blattban, a *Wiener Parlaments Korrespondenz*ben és a *Berliner Tageblatt*ban fejtették ki véleményüket.[118]

A Bleyer és munkatársai ellen a választási visszaélések kiteregetése és a pártalapítás terve ellen indított támadás minden komolyabb alapot nélkülözött. A magyarországi választási csalások és erőszakosságok köztudomásúak voltak; nyilván nem ezeknek szellőztetése, hanem elkövetése rontotta az ország tekintélyét. Még élesebb kritikát mondott a választásról – elvi alapon is – az ellenzéki sajtó, jelesen a Népszava, amely a választásokat terrorválasztásokként jellemezte, amelyet már a lefizetett sajtó sem tud tagadni.[119] Politikai és gazdasági katasztrófa volt ez az országgyűlési képviselőválasztás – foglalja össze a cikk gondolatmenetét egy miniszterelnökségi átirat –, amely veszélybe döntötte az állam jóhírét és az állampolgárok tisztességét és komolyságát."[120]

Bleyer a nyilvánosság előtt nem tért ki többet a választások kérdésére, bár a választási kudarc nyilván továbbra is nyomta a lelkét. Nem foglalkozott ezzel az MNNE soron következő augusztusi VIII. közgyűlésén sem. Az egész választási taktika mérlegelésének és a további konkrét célok kijelölésének feladatát átengedte Gratznak, akinek helyzete a választásokon győztes Bethlenhez fűződő szorosabb kapcsolatai miatt átmenetileg az MNNE-n belül megerősödött.

Bethlen miniszterelnök és Gratz elnök a közgyűlésen követendő taktikát 1931. augusztus 11-én beszélték meg.[121] Ekkor még egyikük sem tudta, hogy ilyen minőségükben ez az utolsó tárgyalásuk. Bár a kormánypárt, az Egységes Párt és a kormánytámogató Keresztény Gazdasági és Szociális Párt formálisan győzött a választásokon, az előbbi 158, az utóbbi 36 mandátumot kapott, és így a kormánytöbbség 194 mandátummal rendelkezett az ellenzék összesen 53 mandátumával szemben, az Egységes Párt az 1926-os választáshoz képest mégis 14 mandátumot veszített, a titkos kerületekben pedig, beleértve a fővárost is, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párttal együtt kisebbségben maradt az ellenzékkel szemben. A választás tehát a kíméletlenül alkalmazott diktatórikus eszközök ellenére sem hozta meg a kormányzati rendszer megerősödését. A válság hatására növekvő tömegnyomás, amelyben 1931 elejétől a parasztság, a német parasztság is, teljes erővel résztvett, egy az agrárius-merkantil ellentéttől megosztott, az állami bürokráciától az

[118] Bleyer Jakab a németség előtt vádolja Magyarországot. Nemzeti Ujság, 1931. júl. 21. 8. Magyarország és a német kisebbség. Pesti Hírlap, 1931. júl. 23. 6. „Nemzeti Újság" gegen Abg. Dr. Bleyer. S, 1931. júl. 26. 6–7. Bleyer Jakab újabb éles támadása a magyar választások ellen. Nemzeti Ujság, 1931. aug. 1. 9. Nagynémet okvetetlenkedés. Előőrs, 1931. júl. 26. *Féja Géza:* A hazai németek. Bleyer Jakab arca. Előőrs, 1931. aug. 9. Wir und Nemzeti Ujság. S, 1931. aug. 16. 5. – Bleyer inkriminált megnyilatkozásai a Wiener Parlaments Korrespondenz kőnyomatosban és a Berliner Tageblatt 1930. júl. 30. számában jelentek meg. Magyar fordításuk a Nemzeti Ujság idézett polemikus cikkeiben.

[119] Tiszta a helyzet. Népszava, 1931. júl. 1. 1.

[120] OL IM Eln. biz. 1931-1011/20-A cikk miatt az Igazságügyi Minisztérium a Miniszterelnökség javaslatára bűnvádi eljárást indított a Népszava, ill. fel. szerkesztője, Farkas István országgyűlési képviselő ellen (OL IM Eln. biz. 1931-1011/149). A választás első külföldi visszhangja a németlakta falvak, Szarvas, Soroksár, Bia szociáldemokrata elkötelezettségének kiemelésével: Az Arbeiter-Zeitung beszámolója a nyílt szavazásos terror tombolásáról. Népszava, 1931. júl. 1. 7. Az ellenzéki Kisgazdapárt vezetői éppoly szenvedéllyel bírálták a választásokat, mint a – kormánypárti Bleyer: Gaal Gasztonék állásfoglalása a választási visszaélések ellen. Pesti Hírlap, 1931. júl. 21. 13.

[121] OL ME 1934-C-8623(7733/1931).

adóemelés és fizetéscsökkentés miatt egyre inkább cserben hagyott, a külpolitikai helyzet változásától elbizonytalanodott osztályszövetséggel találta magát szembe. „A bethleni kormányzati rendszer 1931 augusztusára belülről fellazult, szétesés előtt állott, az ellentétes erők paralizálása – amit Bethlen 10 éven át ügyes taktikával megoldott – előbb-utóbb lehetetlenné vált. Bethlen ezt felismerte, és ez a felismerés, amely mögött a hatalom esetleges későbbi visszaszerzésének lehetősége állott, késztette lemondásra. Objektíve ez az aktus az egész bethleni koncepció bukását jelentette annyiban, hogy a korábbi kormánytámogató szövetség felbomlott. Bethlen lemondásával elhárult az akadály az uralkodó osztály egyes csoportjainak önállósulási törekvései elől."[122]

A Bethlen-kormány agóniáját és kimúlását követő bizonytalanság rányomta bélyegét az MNNE VIII. közgyűlésére is. A közgyűlésen mindössze 55-en vettek részt.[123] Egyetlen kiemelkedő eseménye Gratz elnöki megnyitó beszéde volt. A beszéd középpontjában három fő gondolat állt: a politikai szervezkedés elutasítása, a választási tanulságok elemzése és a magyarországi németség kívánságainak előterjesztése. Ami a politikai szervezkedés bleyeri eszméjét illeti, Gratz megelégedéssel állapította meg, hogy a németség eddigi álláspontjához híven ezúttal sem indult önálló párttal a választáson. Voltak ugyan olyan férfiak – Gratz itt leplezetlenül Bleyerre és Kussbachra célzott, – akik öntudatos magyarországi németekként léptek fel, és választási agitációjukban a németség népi jellegének megszilárdítását állították középpontba. Ezeket a férfiakat csalódás érte, mert a németségnek csak elenyésző kisebbsége szavazott rájuk. „. . . A választás ilyen kimenetelében – mondotta Gratz – erősen kihangsúlyozódott az az egyletünk által elfoglalt álláspont, miszerint mozgalunk nem politikai, és éppen ezért nem irányítható politikai fogásokkal, és hogy a németséghez való tartozás nem tekinthető olyan tényezőnek, amely döntően befolyásolja a választók magatartását, sőt emellett sokkal inkább döntő jelentősége van a jelölt állásfoglalásának a bennünket foglalkoztató más sorsdöntő kérdésekben."[124]

Gratznak ez a választási helyzetelemzése éles ellentétben van Bleyer értékelésével. Bleyer – mint láttuk – 1931-ben érettnek látta a helyzetet egy önálló magyarországi német nemzetiségi párt megalapítására. Tehát feltételezte, hogy a németség társadalmi tudatában már első helyen állnak a politikai, pontosabban a nemzetiségi kérdések. Bleyer a választási kudarcot is hajlamos volt nem a nemzetiségi öntudat hiányára, hanem külső tényezőkre, taktikai hibákra, választási csalásra, erőszakra visszavezetni. Gratznak szögesen eltérő az álláspontja. A választási eredmények ő szerinte éppen azt igazolják, hogy a helyzet továbbra sem érett egy politikai mozgalom megindítására, vagyis meg kell maradni a kulturális mozgalom keretei között. A németség magatartását nem a népi összetartozás élménye, nem a nemzetiség mint olyan határozza meg, hanem más sorsdöntő kérdések, mint pl. a gazdasági, társadalmi helyzet, gazdasági válság stb.

Gratz biztosította hallgatóságát afelől, hogy a magyarságban és vezetőiben megvan a készség arra, hogy mindazt, ami a magyarországi németség nyelvi és kulturális javainak

[122] Magyarország története. 8. k. 633. Vö. Das Endresultat der Reichstagswahlen. S, 1931. júl. 12. 3. – S, 1931. aug. 23. 3.

[123] S, 1931. aug. 30. 2. OL ME 1934-C-8623(7733/1931).

[124] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 2–5. OL ME 1934-C-8623. – A beszéd külön kötetben *Gustav Gratz:* Deutschungarische Probleme. Bp. 1938. 140–149.

megőrzéséhez szükséges, a politikai belátás diktálta békés egyetértés útján megadja a németségnek. Eleget téve Bethlen kívánságának, bejelentette az iskolai típusváltoztatás továbbfolytatását olyan ütemben, hogy a következő évek folyamán további 40–50 iskola fog C-típusról B-típusra átmenni.[125]

Az MNNE helyzete 1931-ben

A közgyűlésen szokás szerint elhangzott Faul-Farkas János főtitkár jelentése az MNNE helyzetéről 1931-ben. Az egyesület fejlődése a jelentés szerint lelassult. Taglétszáma 24660-ról 26855-re, tehát csak 7,5%-kal, a helyi csoportok száma pedig 169-ről 176-ra, tehát alig 4%-kal emelkedett.[126] Év végéig ez a szám még legkevesebb 8-cal nőtt, vagyis az MNNE-nek 1931-ben legkevesebb 15 helyi csoportja létesült. A 8 újabb helyi csoport taglétszámát, sajnos, nem ismerjük. Érdekes a helyi csoportok földrajzi megoszlása. A legtöbb új helyi csoport, szám szerint 13 Baranya megyében létesült; Tolnában és Komárom–Esztergom megyében csak egy-egy. (Utóbbi megyében Dorogon.) Bethlennek tehát, úgy látszik, sikerült az egyesületi szabadság elvét Baranyában is érvényesítenie. Ezen helyi csoportok megalakulását felerészben még abban az évben tudomásul vették; ezek nyomban megkezdhették tevékenységüket; a másik fele csak a következő évtől kezdhette az egyleti életet. Továbbra is zárva maradtak az MNNE szervezkedése előtt Pest–Pilis–Solt–Kiskun és Veszprém megyék. Komárom–Esztergom német mozgalommal szembeni ellenállásának jele, hogy a dorogi helyi szervezet megalakulását csak két év múlva vették tudomásul. Addig tehát a bányászközség helyi csoportja nem működhetett.[127]

Az egyesület vezetősége a korábbihoz képest nem mutat lényeges változást. A vezetőség nagy része továbbra is Bleyer híve, köztük olyan régi fegyvertársak, mint Hufnagel Ferenc, dr. Marschall Ferenc, Scholtz Ödön, dr. Schwartz Elemér. Tagja a vezetőségnek Pintér László kanonok kormánypárti képviselő is. Uj vonása a vezetőségnek, hogy az egyleti bürokrácia, titkárok is helyet kapnak benne. Tagja lett a vezetőségnek három egyleti titkár, név szerint: Albert Miksa, Basch Ferenc és Rothen Ferenc, továbbá a bukott képviselőjelölt, dr. Kussbach Ferenc is.[128] Ezek mind az ún. ifjú radikálisok csoportjába tartoztak, akik elfogadták ugyan Bleyer vezetését, de határozottabb politikát, erélyesebb lépéseket vártak tőle, hasonlóan az előző közgyűlésen a vezetőségbe választott dr. Faulstich Egyed és dr. Mühl Henrik orvosokhoz.

Az MNNE működésének feltételei az 1931. év folyamán lényegesen nem javultak. Bár az MNNE 1931-ben korántsem vonta magára annyira a figyelmet, mint az előző esztendőben, a közvélemény változatlanul ingerlékeny maradt a német kérdésben. 1931 tavaszán feltűnnek a közvéleményt – nagyrészt alaptalanul – izgalomban tartó német nemzetgyalázási ügyek. Ezeknek valódi lényegét jól mutatja egy bírói eljárás tárgyává tett

[125] Uo.

[126] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 5.

[127] *Paul Flach:* Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des UDV (1924–1940) und des VDU (1939–1943). München, 1971. 7–9, 12–13, 17, 27.

[128] Die achte Jahreshauptversammlung des UDV. S, 1931. aug. 30. 5.

– közbeszólás. A Lajta-szabályozó Társulat közgyűlésén a magyar nyelvű igazgatói jelentést a társulat magyar hivatalos nyelvén indokoló igazgatónak a hegyeshalmi volt bíró, egy bizonyos Heszheimer Mihály német nyelven odavágta: „Igen, ha majd mi engedjük." A fönti kijelentésért Heszheimer nemzetgyalázás vádjával bíróság elé került; ott azonban felmentették.[129] Bajosan lehetett volna elítélni, mert a volt bíró csak azzal a jogával élt, amelyet a 4800/1923. ME sz. rendelet 2. §-a biztosít minden magyar állampolgár számára anyanyelvének nyilvános gyűlésen való használatát illetően.[130]

1931 végén Bajcsy-Zsilinszky Endre intéz támadást Bleyer ellen, mondván, hogy kiadványaiban a Budapest név helyett a „pángermán" Ofenpest elnevezést használja.[131] Ez nem felelt meg a tényeknek. Különben a német iskolák részére kiadott magyar nyelvű tankönyvek a magyar helynév mellett zárójelben a német változatot is feltüntették,[132] tehát Budapest mellett Ofenpestet is. Még súlyosabb volt Bajcsy-Zsilinszkynek az a Bleyer ellen hangoztatott másik vádja, miszerint az MNNE-t és az egész magyarországi német mozgalmat Stresemann birodalmi külügyminiszter pénzeli. Az MNNE-t azonban elsősorban a magyar kormány pénzelte, habár az egylet Bleyer vezetése alatt olyan birodalmi német segélyt is kapott, amiről a kormány nem tudott. Hasonló módszerrel folyt az utódállamokbeli magyar nemzetiségek segélyezése is.

A nemzeti bizalmatlanság és gyanakvás jelei mellett a nemzeti gyűlölködés aggasztó tünetei is jelentkeztek. A szélsőjobboldali rasszista Gálócsy Árpád, Bleyer esküdt ellenfele Kultúrtrágya *(Kulturdünger)* címmel cikket írt az egyik lapba. Ebben azt bizonygatta, hogy a hazai németek ősei fegyencek és naplopók voltak, akiket I. Lipót és Mária Terézia toloncolt Magyarországra. A Sonntagsblatt König és Kussbach egymást követő cikkeiben természetesen felháborodottan tiltakozott ezen történelemhamisítás és rágalom ellen. A cikkek sajtópörökre vezettek. Ez már nem mondvacsinált nemzetgyalázás volt, mint a Heszheimer-ügy, hanem valóságos, a félmilliónyi német nemzetiséget kollektív és egyéni becsületében mélyen sértő ügy. A „pártatlan" magyar bíróság azonban nem a rágalmazót, Gálócsyt, hanem a megrágalmazottakat, Königet és Kussbachot ítélte el becsületsértésért magas pénzbüntetésre. Kussbachnak csak 1932-ben sikerült a valóságbizonyítási eljárás során Konrad Schünemann (akivel Bleyer élénk tudományos kapcsolatban volt) kutatási eredményei[133] felhasználásával felmentetnie magát. Gálócsy megbüntetését azonban ekkor sem sikerült elérni.[134] Persze német részről is hangzottak el rágalmak a magyar nemzet címére. Még Gálócsy otromba cikke is bizonyos mértékig válasz volt a német telepes romantika provokatív gőgjére, amely Magyarország egész 18. századi fejlődését kizárólag a németség civilizatórikus tevékenységének tulajdonította.

[129] OL ME 1932-C-8113(7392/1931).

[130] *Bellér:* i. m. 263–265.

[131] S, 1931. dec. 6. *Schwind:* i. m. 139.

[132] *Peter Jekel:* Zur Frage der deutschen Schulbücher. S, 1931. dec. 6. 3–4.

[133] *Konrad Schünemann* idevágó, Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia c. munkája csak 1935-ben jelent meg az Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten és az Institut für ostbairische Heimatforschung in Passau kiadványsorozat 6. számaként Münchenben.

[134] *Schwind:* i. m. 128–129.

Egy lépés előre az iskolakérdésben – egy lépés hátra

Ilyen csatározások közepette a német mozgalom és ezen belül az MNNE aligha léphetett máshol előre, mint az iskola, ill. az egyház kérdésében. Ha Bethlen 1931. augusztus 11-én Gratzcal való tárgyalása során lendületesebb előrehaladást ígért a típusváltoztatás irányában, ez ezúttal nem volt üres ígéret. Bethlent már 1931 elején foglalkoztatta ez a kérdés. Elsősorban a nemzetiségi iskolák zömét kézben tartó katolikus egyházat igyekezett megnyerni a típusváltoztatás gondolatának. Serédi hercegprímáshoz 1931. március 13-án küldött válasziratában kiemeli, hogy a nemzetiségi nyelvű oktatás mellett két évvel ezelőtt felhozott indokai ma időszerűbbek, mint valaha. Nem szabad megengedni, hogy az elszakított magyarság súlyos sérelmeinek ügyét az utódállamok képviselői hatástalanítsák a magyarországi kisebbségek „állítólagos" sérelmeivel pl. az iskolaválasztás kérdésében. Ezenkívül tekintettel kell lenni az egyre hatásosabb kisebbségvédelemre is. A nemzetiségi oktatás, jelesen a B-típus a hazafias szellemre sem jelenthet veszélyt, ha a nevelők hazafisága vitán felül áll, és a tanulmányi ellenőrzés hatékony.[135]

Nincs tudomásunk a püspökkari értekezlet állásfoglalásáról, de az eredmények után ítélve megállapíthatjuk, hogy Bethlen föllépésének ezúttal valamivel nagyobb hatása volt, mint korábban. A vallás- és közoktatásügyi miniszter még 1931. augusztus 15. előtt, tehát Bethlen miniszterelnöksége alatt felszólította az illetékes egyházi főhatóságokat és Pest vármegye főispánját egyes C-típusú német kisebbségi iskolák B-típusúvá változtatására. A felhívás nyomán az eddig nemzetiségi szempontból „nehéznek" számító megyékben ígérkeztek a legszebb eredmények. Baranya vármegyében 5 róm. katolikus és 2 ág. hitv. evangélikus, Somogy megyében 2 ág. hitv. evangélikus, Tolna megyében 1 róm. katolikus, Pest megyében ugyancsak 1 róm. katolikus, összesen tehát 11 iskola kívánt áttérni C-ről a B-típusúra. Ha Bethlen Gratznak tett ígéretében a következő évek folyamán további 40–50 iskolának B-típusúvá alakítása szerepelt, ez a kezdés nem is lett volna rossz.

Arról azonban semmiképpen nincs szó, hogy az egyházak, ill. iskolaszékeik magatartása a típusváltoztatás kérdésében megváltozott volna. A korlátozott mérvű típusváltozáshoz való hozzájárulásukkal nem korábbi meggyőződésüket adták fel, hanem csupán engedményeket tettek jobb meggyőződésük rovására, ha nem tudták ezt elkerülni. Ezért a típusváltoztatás kudarca nem elégedetlenséget, hanem éppen ellenkezőleg teljes megelégedést váltott ki náluk. Fetser Antal győri püspök pl. amikor beszámolt a típusváltoztatás kudarcáról, egyben „hazafias örömének" adott kifejezést azért, hogy „. . . a nevezett községbeli híveim hazafias érzésükről és a magyar hazához és nyelvhez való ragaszkodásukról ily szép tanúságot tettek".[136]

A német kisebbségi iskolarendszer az 1931/32. tanévben a következő képet mutatja. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint német viszonylatban összesen 346 igényjogosult község van. Ebből 323 községben a német kisebbségi nyelv a tanításban érvényesül, 23-ban nem. Viszont 50 nem igényjogosult községben is van német nyelvű oktatás. Tekintet nélkül az igényjogosultságra tehát 373 községben érvényesül a tanításban a német kisebbségi nyelv. E községekben összesen 452 német kisebbségi iskola van. Az

[135] OL ME 1934-C-8134.
[136] OL ME 1934-C-8134(8235).

iskolafenntartó és típus szerinti részletezésből kiderül, hogy a helyzet az előző tanévhez képest alig változott, vagyis az igért nagyarányú típusváltozások nem következtek be.

Német kisebbségi iskolák az 1931/32. tanévben jelleg és típus szerint

	A	B	C	Összesen
Állami	1	2	38	41
Községi	–	10	9	19
Róm. katolikus	32	85	196	313
Református	12	3	3	18
Evangélikus	–	41	15	56
Egyes. protestáns	–	–	1	1
Izraelita	–	–	1	1
Vállalati-magán	–	–	2	2
Társulati	1	–	–	1
Összesen	46	141	265	452 [137]

A német nyelv az iskolai életben a B-típusú iskolák számának lassú növekedésével némi teret nyert. Az egyházi életben még ennyit sem sikerült elérnie. Bleyer miután hazai tárgyalásai az egyházi vezetőkkel, köztük Serédi hercegprímással a legcsekélyebb eredményt sem hozták, megpróbálta külföldi katolikus körök támogatását megnyerni. Szóba hozta a katolikus egyháznak a magyarosításban játszott szerepét az esseni katolikus nagygyűlésen 1931. március 8-án. Ugyancsak 1931-ben Kaas prelátust, a német Centrum-párt Rómában is nagy befolyással bíró vezérét kérte meg, tegyen lépéseket ott a katolikus magyar sajtó befolyásolására. Ezek a lépések azonban nemcsakhogy eredménytelenek maradtak, de 1931 végén még növekedett is a feszültség a németek és a katolikus egyház között. Különösen nagy port vert fel az ún. balatoncsicsói eset. A Zala megyei Balatoncsicsó nagyrészt német lakossága hiába kérte plébánosától, dr. Szalay Miklóstól a német nyelvű istentisztelet bevezetését. A plébános inkább bezáratta a templomot, otthagyta plébániáját, és átköltözött egy másik községbe. A plébános és hívei közt hosszú ideig tartó háborúskodás tört ki.[138]

[137] OL ME 1932-C-8134.

[138] *Schwind:* i. m. 118–120. – A balatoncsicsói ügy körüli sajtópolémiát *Bleyer*-nek az osztrák Schönere Zukunftban megjelent cikke vezeti be, amelyet Religion und Muttersprache c. újra közöl S, 1931. szept. 6. 1–4. szept. 13. 3–5. A sajtóvita érdekesebb cikkei: Die Wahrheit über Balatoncsicsó. S, 1931. dec. 13. 1–2. dec. 20. 7–8. Wie man unschuldig verurteilt werden kann? S, 1932. febr. 7. 10. *Josef Varga:* Der wahre Hirt und seine Worte. S, 1932. febr. 21. 2. Theorie und Praxis. S, 1932. jún. 12. 8–9. Noch einmal Balatoncsicsó. S, 1932. jún. 19. 6–7. *Josef Varga:* Ein Brief nach Balatoncsicsó. S, 1932. júl. 3. 1–2. „Wenn die Kläger deutsch sein wollen, so steht ihnen der Weg nach Deutschland offen." S, 1933. szept. 10. 2.

A magyar–német viszony tehertétele

1931 végén birodalmi részről fontos állásfoglalás történt a magyarországi német kérdésben: megjött a válasz a magyar kormány március 2-i memorandumára. A válasz szerint a német politika alapvető célja a német népnek egységes államban való összefogása; ez egyben európai érdek is. A kisebbségi kérdést a birodalom nem tekinti eszköznek politikai céljai megvalósításához. Még kevésbé akar idegen népeket – magyarokat sem! – államába bekényszeríteni. Nem zárkózhatik el viszont azon felismerés elől, hogy a modern nemzetiségi mozgalom, amelynek alapja a népiség eszméje, a népközösséghez való ragaszkodás Európa-szerte fellendülőben van. Ez azonban tisztán lelki köteléket jelent és semmiesetre sincs ellentétben az államhűséggel.

A magyarországi népi német mozgalom sem külső agitáció eredménye, hanem magyar talajból nőtt ki a népközösségi gondolatot életre keltő világháborús élmények és felismerések hatására. A magyarországi németség államhűségéhez a kétség árnyéka sem férhet. A hűségen az sem változtat, ha küzdenek törvényszabta kulturális jogaikért. A magyarországi németség gazdasági helyzete jobb, kulturális helyzete viszont rosszabb, mint az utódállamokbeli németségé. A magyar kormány idevágó rendeleteit nem hajtják végre. A kormányválasz tiltakozik az ellen a Teleki Pál gróf által megkonstruált, a hazai németség képviselői által egyöntetűen visszautasított teória ellen, amely a nemzetiségeket két kategóriába sorolja. Az egyik lenne a kényszerkisebbség, amelyet erőszakkal szakítottak el nemzetétől, mint az utódállamokbeli magyarságot; ezt megilletnék a nemzetiségi jogok. A másik kategóriát viszont, az ún. önkéntes kisebbséget, amely önként vándorolt be egy más nemzetiségű országba, mint pl. a magyarországi németség is, nem illetik nemzetiségi jogok. Az effajta különbségtétel a válaszirat szerint a német nemzetiséggel szembeni szűkkeblű gyakorlatot van hivatva alátámasztani.

A kormányválasz kifogásolta, hogy az emlékirat torz megvilágításba állítja a magyarországi németek történetét. Betelepítésük nem könyöradomány volt a magyarság részéről, hanem gazdasági szükségszerűség. A telepesek nem terített asztalnál foglaltak helyet, hanem nekik maguknak kellett keserves munkával jólétet teremteniök. A türelmes szentistváni nemzetiségi politikára való hivatkozás sem a múltra, sem a jelenre vonatkozólag nem állja meg helyét. A magyar jegyzék csupán asszimilációról szól, és hallgat az erőszakos beolvasztásról. Pedig ilyen most is folyik Magyarországon a hadseregben Gömbös honvédelmi miniszter irányításával a névmagyarosítás formájában.

A német kormány természetesnek találja, hogy a birodalmi közvélemény, sajtó érdeklődik a magyarországi németség iránt, mégha érdeklődése olykor túlzásokra is ragadja. Ezeknek nem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítani. Német turisták nem csupán Magyarországot keresik föl, hanem az utódállamokat is. Bajos lenne őket éppen Magyarországról kitiltani. A nagy hanyományra visszatekintő németországi ösztöndíjak megszüntetésének mind a két ország kárát vallaná. Az ösztöndíjasokból kultúraközvetítők lesznek, nem pedig felforgató agitátorok.

Ami az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek viszonyát illeti, valóban természetes érdekközösség fűzi őket össze az államalkotó néppel szemben. Birodalmi részről mégsem vállalkozhatnak az utódállamokbeli német kisebbségek magyarbarát befolyásolására, egyrészt mert a szóban forgó országok viszonyai rendkívül eltérők, másrészt mert a birodalomnak a német kisebbségekkel csupán kulturális kapcsolatai vannak,

politikaiak nincsenek. Magyarbarát orientációjukat a legjobban az szolgálná, ha Magyarországon jobbnak láthatnák a kisebbségek helyzetét, mint saját országukban.

A magyar memorandumra adott német válasz tagadhatatlanul alapos volt, és a probléma teljes ismeretében íródott. Nem hiányzik belőle a magyar nemzetiségi politika legfőbb pozitívumának, a németség jó gazdasági helyzetének elismerése. Politikai és kulturális téren viszont túlnyomóan negatív jelenségeket lajstromoz. Találóan bírálja a magyar nemzetiségi politika olyan ósdi és új, külföldön egyaránt használhatatlan patronjait, mint a „türelmes" szentistváni nemzetiségi politikával űzött szemfényvesztés, a nemzetiségi fejlődésnek idegen aknamunkára való visszavezetése, a 18. századbeli betelepítések gazdasági szükségességének és eredményeinek eltussolása, az „önkéntes kisebbség" történetietlen kategóriájának felállítása a nemzetiségi megkülönböztetés igazolására, a nemzetiségi rendeletekre való üres hivatkozás az ezekkel ellentétes gyakorlat elhallgatásával vagy mentegetésével, az erőszakos asszimiláció napnál világosabb tényeinek tagadása. Emellett — nem minden irónia nélkül — rámutat e nemzetiségi politika olyan groteszk megnyilvánulásaira, mint a turizmus és a külföldi iskolázás előli provinciális és megvalósíthatatlan elzárkózás.

Sajnálatos, de aligha „megérthetetlen", hogy az a kritikai szellem, amely olyan fölényesen érvényesül a magyar nemzetiségi politikánál, a német külpolitikára és nemzetiségi politikára vonatkozó részeknél eltűnik. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségi fejlődés döntően és alapvetően belső gazdasági, társadalmi fejlődés eredménye; ezt a folyamatot azonban külső behatások erősíthetik vagy gyengíthetik. A külföldi németséggel foglalkozó, a hivatalos politikán innen és túl népi német szellemben tevékenykedő birodalmi német szervezetek hatása nyilvánvalóan erősítette, felgyorsította ezt a fejlődést. Az is kétségtelen, hogy e szervezetek tevékenysége nem maradt meg pusztán kulturális keretek között, hanem politikai térre is átcsapott. Mögöttük — nem is mindig láthatatlanul — ott állott a kormány, amely nemzetiségi tényke désében éppoly kevéssé érezte magát korlátozva az egyes államok szuverenitása által, mint a magyar kormány hasonló akcióknál. Ha tehát a birodalmi kormány most — némileg visszalépve az 1930 novemberi magyar—német találkozón elfoglalt álláspontjától — semmiképpen sem akarta magát exponálni a magyar és német kisebbségek együttműködése érdekében, ez nem jelenti azt, hogy nem tudta volna megtenni. Nem akarta megtenni azért, hogy vonakodásával kedvezőbb helyzetet vívjon ki a magyarországi németség számára. Így lett a magyarországi német kérdés rendezése előfeltétele az utódállamokbeli magyar—német együttműködésnek.

A Bethlen-kormányt felváltó Károlyi-kormány azonban a német kérdésben semmiféle engedményre nem volt hajlandó. Nemhogy tágítani, de éppen szűkíteni akarta az MNNE tevékenységi körét. Ezért a német választ mégcsak tárgyalási alapnak sem fogadta el; hajlandónak mutatkozott azonban Patakynak Berlinbe küldésével kötetlen megbeszélésekre. A német kormány által a tárgyalásokra kijelölt Solf ny. nagykövet ugyancsak híve volt a tárgyalásoknak. Bízott abban, hogy az utódállamokbeli magyar—német együttműködés ígéretével engedményt tud kicsikarni a magyar kormánytól a magyarországi német kisebbség számára. Mikor azonban a magyar kormány előtt nyilvánvalóvá lett ez a szándék, nem csupán a Solf—Pataky-féle átfogó nagy tárgyalásra nem volt hajlandó, hanem még a kisebb, részkérdések megoldását célzó tárgyalásokat is lemondta. Solfnak csupán Bleyerrel sikerült tárgyalnia, meggyőzve őt a Berlin és Budapest közti tárgyalások szükségességéről, mint amelyek elmozdíthatják a holtpontról a magyarországi német

kérdést, és rábírhatják a magyar kormányt a németek nemzetiségi kívánságainak kielégítésére.[139]

Bár 1930 folyamán – mint Kánya berlini követ összefoglaló jelentése is megállapítja – kifejezetten javult a magyar–német viszony, a javulás nem volt teljes és ellentmondásmentes. „Ezen jó viszony erős megterhelését jelenti – hogy Kányát idézzük – a hazai német kisebbségek kérdése, amely iránt a birodalomban Hindenburgtól kezdve az itteni kisebbségvédelmi organizációkig óriás nagy az érdeklődés..." azon meggyőződésből kifolyólag, hogy „... az Európában elszórtan élő összes német kisebbségeknek egy kulturális egységbe való összefoglalása Németország hatalmi pozíciójának lényeges megerősödését jelentené".[140]

Német epilógus 1931

1931-ben a német kérdés megoldása alig jutott előbbre. Az MNNE szervezkedése elé emelt akadályok nem csökkentek. Az iskolakérdésben az előrehaladás a C-típusról a B-típus felé kissé felgyorsult, de még távolról sem kielégítő. Az anyanyelv egy tapodtat sem jut előre az egyházi életben. Az önálló német párt megalapításának bleyeri eszméjében ugyan önmagában véve semmi kivetnivalót nem lehet találni, különösen ha az ellenzék táborát erősíti, és komolyan veszi programjának demokratikus követeléseit, de ebben az időben kétségkívül nélkülözte a realitást, és – ebben igaza volt Gratznak – megrontotta a magyar–német viszonyt. A Drang nach Osten felrémlő látomása a hazai német kérdést is hamis perspektívába állította, felfestve a falra az „ötödik hadoszlop" vízióját. Ennek gyanúja a németséget védekezésre, szekérvárba húzódásra, a magyarságot támadásra, az asszimiláció fokozására késztette, abból a meggondolásból kiindulva, hogyha feltűnik nyugati határainkon a nagy-német imperializmus roppant gépezete, az országon belül ne találjon szövetségesre. Arra mind kevesebben gondolnak, hogy a német imperializmus ellen küszöbön álló küzdelemben a hazai németség, ezen belül Bleyer és az MNNE mozgalma nem csupán ellenség, hanem szövetséges is lehet, ha ezt a magyar nemzetiségpolitika lehetővé teszi. Az 1930-as évek elején azonban már olyan rések tátongtak az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikájának bethleni épületén, hogy ez a nemzetiségpolitika már aligha volt képes Magyarországnak új barátokat szerezni.

A szláv és román nemzetiségek 1930–31-ben

A többi magyarországi, szláv és román nemzetiség helyzete az 1930-as évek elején a korábbi állapothoz képest alig változott. A német nemzetiség után számban és politikai fejlettségben egyaránt a szlovákok következnek. Őket csak fáziskéséssel követik a délszláv és román nemzetiségek.

A szlovákok létszáma az 1920-as 141 918-ról, az összlakosság 1,8%-áról 1930-ban 104 819-re, az összlakosságnak már csak 1,2%-ára csökkent; fogyásuk tehát 37 099 fő,

[139] *Tilkovszky Loránt:* A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi-német (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970. 3. sz. 375–378.

[140] A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24. – Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. k. Összeállította: Karsai Elek. Bp. 1967. 487.

vagyis 26,1%. De még mindig ők a trianoni Magyarország második legnagyobb nemzetisége. A szlovák mozgalom kiugrását és a némethez való közeledését számbeli súlyán, gazdasági-társadalmi és politikai fejlettségén kívül – amelyekre előző tanulmányunkban utaltunk[141] – több időszerű kül- és belpolitikai tényező magyarázza. A külpolitikai tényezők sorában a legjelentősebb a csehszlovákiai és nem kevésbé az amerikai szlovákság növekvő érdeklődése a magyarországi szlovákság iránt, a magyarországi szlovák kérdésnek adminisztratív vagy rendőri, mindenképpen belpolitikai kérdésből külpolitikai kérdéssé transzformálása. Különösen kényes helyzetbe hozta a magyar kormányt az amerikai szlovák szervezetek által a magyarországi szlovák kisebbség érdekében a Népszövetséghez benyújtott petíció, amelynek kimenetele egyelőre bizonytalan volt.[142] A szervezett nemzeti kisebbségek 1925-től évenkint megrendezett genfi kongresszusain is[143] fölmerült a magyarországi szlovákság képviseletének kérdése.[144]

E külpolitikai tényezők mellett belpolitikai szempontok is kitüntetett helyzetbe hozták a szlovák kérdést. Az 1929-es gazdasági válság által elindított politikai hullámzásba 1930 második felében a parasztság is bekapcsolódott; mozgalmai 1931-ben kiterjedésben és intenzitásban meghaladták a munkásmozgalomét. Országszerte egyre-másra alakultak parasztpártok, amelyek ugyan világnézeti és politikai szempontból a színskála jobboldalától a centrumon át egészen a baloldalig terjedtek, de a földkérdésben valamennyien eléggé radikális álláspontot foglaltak el. Egy 1930 végén kelt belügyminisztériumi értékelés szerint: „A jobboldaliakat csak fajvédő és nemzeti jellegük miatt nevezhetjük jobboldaliaknak, a földkérdésben vallott programjuk azonban éppen olyan radikális, mint a baloldaliaké".[145] Kilátás volt arra, hogy ezek az ellenzéki, többé-kevésbé radikális parasztmozgalmak Dénes István Magyarországi Földműves és Munkáspártja, későbbi elnevezés szerint Független Magyar Parasztpártja körül tömörülnek.[146]

Ennek a radikális paraszmozgalomnak központja a Viharsarok, Békés, Csanád, Csongrád megyék területe volt. Itt a parasztmozgalom könnyen találkozhatott a szociáldemokrata és kommunista munkásmozgalommal; az összekötő kapcsot az agrárproletariátus jelentette. Minthogy ez a terület erősen nemzetiségi összetételű volt, a magyarok mellett szlovákok, németek, románok, délszlávok is lakták, a szociális elégedetlenség nemzeti sérelmekkel párosulva láncreakció-szerű robbanást válthatott ki.

A hatóságoknak tudomásuk volt a nemzetiségi mozgalmaknak egymás közti, ill. a munkás- és parasztmozgalmakkal való kapcsolatáról, ha ennek kiterjedését és mélységét nem is tudták pontosan leméri. A rettegett munkás–paraszt szövetség kialakulását – régi bevált recept szerint – nemzeti ellentét szításával igyekeztek megakadályozni vagy legalábbis megnehezíteni. Ezért azt híresztelték, hogy a szociális elégedetlenséget kívülről, idegen ügynökök, szlováklakta vidékekről lévén szó, természetesen nem pángermán

[141] *Bellér Béla:* Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). Századok 1973. 3. sz. 677–678.

[142] OL Küm. res. pol. 1930-47-896.

[143] *Jakabffy Elemér:* A szervezett nemzetkisebbségek genfi kongresszusai és a magyar kisebbségek. Magyar Szemle, 1927. okt. I. k. 2. sz. 175–177.

[144] OL Küm. res. pol. 1931-47-489, 579, OL Küm. res. pol. 1935-47-778 (634/1931), OL Küm. res. pol. 1932-47-351.

[145] OL BM VII. res. 1930-7-6661 (8200).

[146] OL BM VII. res. 1930-7-sz. n. 1.

német, hanem pánszláv cseh ügynökök szítják.[147] A nacionalista sajtó mindjárt felkapta a rémhírt, s mindenütt nemzetiségi aknamunkát szimatolt. A sajtó nyilvánvaló ferdítéseit aztán nemegyszer a hatóságoknak kellett helyreigazítani. A Hubay Kálmán, a későbbi nyilas vezér szerkesztésében megjelenő Tiszavidék c. lap egyik 1929 nyári számában arról ír, hogy Nyíregyházán, Nyírszőlősön a szlovák iskolásgyermekek az „Isten, áldd meg a magyart" a „szlovákot" változattal éneklik, serdült legények a Himnusz éneklése alatt nem veszik le a kalapjukat; „tirpák" beszéde miatt rendre utasított gazda kijelenti, hogy ő nem magyar, hanem szlovák, és hozzáfűzi: „Lesz még tán ez Tótország!" (Az illetőt, Feczenkó János nyírszőlősi lakost egyébként a debreceni törvényszék felmentette a vád alól.) A lap mindezért a cseh aknamunkát, a külföldi agitátorokat okolja.[148] Az egész cikkből csak annyi volt az igaz, hogy a tanyai szlovák lakosság szívesen beszél szlovákul, ill. „tirpákul", mert az idősebbek nem vagy csak alig tudnak magyarul.[149]

A később ugyancsak nyilassá lett, ekkor gödöllői főszolgabíró, vitéz dr. Endre László Pest környékén fedezi fel, most már nem csupán az evangélikus, hanem a katolikus szlovákság körében is, a szociáldemokrata törekvésekkel párhuzamosan (Csömör, Kerepes) a szlovák propaganda nyomait a szlovákul való beszélgetésben, cseh vallásos újságok olvasásában, papjaik szlovák beszédében és prédikálásában. Egyben rámutat a nemzetiségi mozgalmak egymást erősítő kölcsönhatására. A Pest megyében ugyancsak szervezkedő német mozgalom a főszolgabíró szerint követendő példa és minta a szlovák mozgalom számára. „Nagy hiba – írja – a Bleyer-féle német agitáció eltűrése, mert ez a tótok szemét is kinyitja." Megoldásul nem egy méltányos nemzetiségi politikát ajánl, hanem Pest környékén minden községben magyar óvoda felállítását, „. . . mert a nemzetiségi propagandával szemben mégis a legeredményesebb intézkedés a honpolgároknak magyar szellemben való nevelése és megmagyarosítása".[150] Ez legalább világos beszéd, ha nem is nemzetiségi politika.[151]

Ha ezeknek a szabolcsi, Pest megyei jelentéseknek valóságmagvát ki akarjuk hámozni, úgy járunk, mint aki a hagyma magját keresi: nincs! Az anyanyelv használata, ill. ennek követelése a magán- és közéletben, különösen az egyházi életben, nem tételez föl semmiféle ideológiai tudatosságot, magasabb fokú szervezettséget. Viszont a viharsarki, különösen a Békés megyei szlovák mozgalmaktól már nem lehet elvitatni bizonyos politikai színezetet és szervezeti törekvést. Ezeknek a mozgalmaknak középpontjában változatlanul a Magyarországi Szlovák Népművelődési Egyesület engedélyezéséért vívott harc állt. Vezérei Pluhár Mihály békéscsabai lakatosmester és Dorkovics Mihály 32 holdas bérlő voltak.

[147] OL BM VII. res. 1929-7-3157(5766), OL BM VII. res. 1929-7-3157(7006, 7035, 5994, 5970, 5995, 6176, 6257, 6258, 6365, 6314, 6282, 6617, 6554, 6557, 6500, 6913, 6873, 6800).

[148] *Kovács Zoltán:* Felháborító cseh aknamunka folyik Szabolcsban és Nyíregyházán. Tiszavidék, 1929. júl. 4. 2.

[149] OL BM VII. res. 1930-7-3087, OL BM VII. res. 1929-7-3157(3852).

[150] OL BM VII. res. 1930-7-3087(7781).

[151] Hogy pártok és egyének milyen értetlenséget mutattak a nemzetiségi élet legelemibb megnyilvánulásai iránt, mutatja a Nemzeti Tömörülés Pártjának (elnökhelyettese Gálócsy Árpád!) fölterjesztése a BM-nek arról, hogy a hosszúberegpéteri (Pest m.) szlovákok az utóbbi időben tüntetőleg – szlovákul beszélnek, (OL BM VI. res. 1930-7-3087 (5123)).

Pluhár és társai nem csupán nagy állhatatosságot, de kellő taktikai érzéket is tanúsítottak az egyesület ügyében. A hatóságok el voltak szánva az engedélyezés húzására-halasztására,[152] Pluhár azonban nem adta föl a küzdelmet. Bizalmas körben keserűen nyilatkozott arról, hogy nem akarják engedélyezni nekik a politikamentes, kizárólag az anyanyelvi továbbképzést és a szláv kultúra terjesztését szolgáló egyesület megalapítását, holott ez a magyaroknak is hasznára válnék, mert ebből külföldön is látnák, hogy „. . . van itt egy életerős nép, és az szabadon használhatja anyanyelvét, mint például Svájcban, és hogy látná a külföld,, hogy itt a kisebbség nincs elnyomva". Pluhár fölvetette Magyarország külpolitikai irányváltozásának gondolatát is, mondván, hogy Magyarországnak, „egyedüli jóakaró szomszédjához", Csehszlovákiához kellene közelednie politikai, gazdasági és egyéb okokból. Ha megnyilatkozásaiból nem hiányoztak is magyarellenes nacionalista túlzások, alapjában véve egy helyes és méltányos nemzetiségi politikát és egészséges külpolitikai irányváltozást körvonalaztak.

Pluhár ugyan azzal dicsekedett, hogy az egyesület eszméjének magasabb körökben is vannak befolyásos barátai, de konkrét segítséget csupán a polgári októbrista[153] és a szociáldemokrata[154] baloldaltól kapott. Ezt a békéscsabai rendőrkapitányság természetesen nem vette jónéven.[155] A mozgalmat támogató Az Alföld különben nem volt feltétlenül Pluhár-barát lap.[156] Viszont a szlovák nemzetiségi mozgalom jogosultságát elismerte, ellentétben pl. a Magyarsággal, amely az egész mozgalomban kizárólag a szlovákiai bankok és iparvállalatok által pénzelt ügynökök aknamunkáját látta.[157]

Időközben a Pluhár-féle mozgalom a hatóságoknak újabb aggodalomra adott okot. Tartani kellett az eredetileg és hivatalosan még most is kulturális mozgalom „átpolitizálódásától", újabb rétegekre és más nemzetiségre való kiterjedésétől és országos, sőt nemzetközi kérdéssé növekedésétől. Pluhár és Dorkovics Békéscsabán és környékén 4 választókerületben állítólag szlovák képviselőket akartak megválasztatni, sőt „állítólag az ezen vidéken lakó németeknek (Elek?) is ilyen törekvéseik vannak, akikkel a tótoknak e kérdésben megállapodásuk van, hogy közösen járnak el, s az egymás jelöltjeit kölcsönösen támogatják".[158]

A Pluhár-mozgalom, amely Békéscsabán kívül a szomszédos szlovák településekre, Nagybánhegyes, Gerendás, Nagymegyer, Kondoros, Pitvaros községekre is kiterjedt,[159] Dénes Istvánék figyelmét is magára terelte. Tudjuk, hogy Dénes pártja programjában – alighanem az 1929 pünkösdi német szociáldemokrata konferencia hatására[160] – be akart iktatni egy nemzetiségi szakaszt, „amely tót autonómiát kért a Csaba vidékén élő tót ajkúak számára". Utóbb ez a passzus kimaradt,[161] ami azonban nem bizonyítja, hogy a párt elvesztette volna érdeklődését a nemzetiségi kérdés iránt.

[152] OL BM VII.res. 1930-7-3087(8184).

[153] *Nagy Vince:* Egyenlő elbánást tótjainknak. Az Alföld, 1930. szept. 14. (13.).

[154] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (8184).

[155] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (6936).

[156] Pluhár Mihály nem tűri a magyar szót. Az Alföld, 1930. okt. 23. 1.

[157] Ivánkáék megfizetett agitárokkal akarják fellázítani a békési tótokat. Magyarság, 1930. okt. 10. (OL BM VII. res. 1930-7-3087 (7695)).

[158] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (8105).

[159] Uo.

[160] *Bellér:* i. m. 675.

[161] OL BM VII. res. 1930-7. sz. n. IV.

A szlovák mozgalom iránt tanúsított eme rokonszenves érdeklődés természetesen nem növelte meg a Magyarországi Szlovák Népművelődési Egyesület engedélyezésének esélyeit. Pluhár és Dorkovics hiába sürgették újból 1930. november 18-án a békéscsabai polgármesteri hivatalban egyesületük és újságjuk engedélyezését.[162] Az engedélyezés az elhatározott hatósági taktikának megfelelően tovább húzódott a végtelenségig.

Ez a huzavona a kormány számára sem volt egészen veszélytelen. Az 1930-as évek elején a csehszlovákiai, de még inkább az amerikai szlovákság érdeklődése felszínre vetette a hazai szlovákság képviseletének kérdését a szervezett nemzeti kisebbségek évenkinti genfi kongresszusain. A probléma kényessége abban rejlett, hogy bár a magyarországi szlovákságnak voltak szervezetei (Magyarországi Tót Közművelődési Társulat, Budapesti Katolikus Munkáskör) és ezeknek sajtója (Slovenské Noviny, a társulat hivatalos lapja, egy folyóirat és 1931 áprilisától egy hitbuzgalmi lap, az Evanjelický Hlasnik) is, ezek közül egy sem volt, amelyet a hazai szlovákság saját szervezetének elfogadott vagy a külföld ilyenként elismert volna.[163]

Igy történhetett meg, hogy a legközelebbi 1931 augusztus végi genfi kisebbségi kongresszuson a magyarországi szlovák kisebbség képviseletéért több szervezet és személy versengett. A kongresszus főtitkára, az észtországi német újságíró, dr. Ewald Ammende legszívesebben látta volna a magyarországi szlovákság legtekintélyesebb vezetőjének, dr. Szeberényi Zs. Lajos békéscsabai főesperesnek megjelenését, akit a szembenálló felek valamennyien elismertek volna. Szeberényi azonban, aki felsőházi tagsága ellenére is ellenzéki pártállású volt, a Békés megyei Ellenzék, ill. a Kossuth Párt kisgazda frakciójának vezetője,[164] nem akarta ellenzékiségét még a nemzetiségi kérdésben tanúsított hasonló magatartásával tetézni, s ezzel magát az illojalitás veszélyes vádjának kitenni. Ezért betegségére hivatkozva nem ment el Genfbe. Ennek ellenére őt ismerték el a magyarországi szlovákok képviselőjének.[165]

A népművelődési egylet és a politikai képviselet mellett a szlovákságot leginkább az iskola és az egyház kérdése foglalkoztatta. Szlovák kisebbségi iskola 1930-ban 50 volt éspedig 43 felekezeti (5 róm. katolikus, 38 evangélikus) és 7 állami. Ezek közül B-típusú 3, C-típusú 47. Mint a németeknél, a szlovákoknál is indokolt lett volna a típusváltoztatás, a kisebbségi iskoláknak alig tekinthető C-típusú iskolák B-típusúakká alakítása, de erre a szlovákok mégcsak ígéretet sem kaptak.[166] A törvény ellenére nem érvényesült eléggé az anyanyelv a vallásoktatásban és az egyházi életben sem.

A többi hazai nemzetiség mozgalma az 1930-as évek elején is elmaradt nem csupán a német, hanem a szlovák mögött is. Ami a délszláv kérdést illeti, a magyar nemzetiségpolitika – meglehetős sikerrel – az egyes délszláv nemzetiségek megosztására és valamennyi délszláv nemzetiségnek a román nemzetiséggel való szembefordítására törekedett. Ennek érdekében látszólag felkarolta a román nemzetiséget, hogy így szembeállítsa őket az elmaradottabb helyzetben levő délszlávokkal. A délszlávok sérelmezik is ezt a – látszatot,[167] nem ismerve fel sem az ősi *„divide et impera"* (oszd meg és uralkodj)

[162] OL BM VII. res. 1930-7-3087 (8184).
[163] OL Küm. res. pol. 1932-41-351.
[164] OL BM VII. res. 1930-7-6661.
[165] OL Küm. res. pol. 1931-47-489 (712).
[166] OL Küm. res. pol. 1930-47-896.
[167] OL ME 1926-C-2799.

nemzetiségi politikai elvet, sem a „Potemkin-falvak", a nemzetiségi kirakatpolitika nyomorúságos lényegét.

A délszláv nemzetiségi törekvések netovábbja a németekéhez hasonló népművelődési egyesület létrehozása volt. Törekvésük azonban még az 1930-as években sem hozta meg a várt eredményt.

A népművelődési egyesület mellett az iskolakérdés foglalkoztatta leginkább a délszlávokat. Ezen a téren az egyes délszláv népek nagyon is egyenlőtlen helyzetben voltak. Iskolarendszerükre vonatkozólag csupán az 1932/33-as tanévtől rendelkezünk összehasonlítható adatokkal.

A délszláv nemzetiségek közül a nemzetiségi oktatás szempontjából legelőnyösebb helyzetben mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt a szerbek voltak. Egyedül nekik voltak A-típusú, vagyis kizárólag anyanyelven oktató iskoláik (Budapest, Szeged, Mohács, Szentendre, Dunaszekcső, Battonya, Leánycsók, Beremend stb.) néhány vegyes, szerb–magyar nyelvű B-típusú iskola mellett; másfelől egyedül náluk hiányoztak a nemzetiségi iskoláknak bajosan számítható C-típusok. A szerbeknek ez a kivételesen kedvező helyzete az iskoláztatás terén görögkeleti egyházuknak köszönhető, amely ezeket az iskolákat fenntartotta.

Milyen volt a szerb, ill. szerb–magyar tanítási nyelvű iskolákban a tanítás szelleme? Hivatkozhatunk itt a miniszterelnökség délszláv szakreferensének, Margitai Józsefnek iskolalátogatási tapasztalataira. Margitai megelégedéssel állapítja meg, hogy a magyar nyelvet heti 2–3 órában a rendelkezéseknek megfelelően tanítják. A tanítás teljesen magyar szellemben folyik olyannyira, hogy a tanulók földrajzból pl. az egykori Nagy-Magyarország területének földrajzát tanulják.[168]

A többi délszláv nemzetiség iskoláztatási helyzete sokkal kedvezőtlenebb volt a szerbekénél. Nem hogy A-típusú iskoláik nem voltak, a bunyevác–sokác–illir néven összefoglalt népcsoportoknak még B-típusúak sem. Ezeket a délszláv népeket egyházuk sem igen védte a magyarosítástól, mert katolikusok voltak éppen úgy, mint a magyarság nagy többsége. Ez a helyzet még az említett délszláv szakreferens rosszallását is kiváltotta.[170]

A román nemzetiség helyzete, amely a délszlávok körében irigylésreméltónak tűnt fel, valójában természetesen nem volt az. Nemzetiségi törekvéseik iskolarendszerük fenntartására összpontosultak, és ebben ki is merültek. Az 1920-as 23695-ös létszámról, az összlakosság 0,3%-áról 1930-ig 16 221-re, 0,2%-ra visszaesett románságnak A-típusú iskolája az 1932/33-as tanévben nem volt, B-típusú is csupán 1; C-típusú viszont 10.[171]

Az 1920-ban mindössze 1500 főt számláló kárpát-ukránság száma tíz év alatt kétharmadára, 996-ra csökkent. A hazai kárpát-ukránság a magyar nemzetiségpolitikai számvetésekben csak annyiban szerepelt, hogy magyarbarát vezetőin keresztül akarták felhasználni a tekintélyes számú és befolyásos amerikai kárpát-ukránságot a csehek elleni

[168] *Olay Ferenc:* Kisebbségi népoktatás. Bp. 1935. 19. (OL Küm. Bé. O. XIII/17. 41220/1945). Alapos ismertetése *Wagner Ferenc:* Kisebbségi oktatásügy Magyarországon. Magyar Paedagogia, 1941. 50. évf. 370–376.

[169] OL ME 1930-F-5233.

[170] OL ME 1930-F-5155.

[171] *Olay:* i. m. 18.

A délszláv iskolarendszer az 1932/33. tanévben

A nemzetiség neve	létszáma (1930)	6–11 éves gyermekek száma (1930)	iskoláinak típusai A	B	C	összes	állam-segélye P	községi segélye P	összes segélye P
Horvát	27 683	3 414	–	4	17	21	56 446	23 227	79 673
Szerb	7 031	523	15	4	–	19	–	–	–
Bunyevác–Sokác–Illir	20 564	2 165	–	–	9	9	39 777	8 097	47 874
Vend	5 464	589	–	3	1	4	6 397	298	6 695
Összesen	60 742	6 691	15	11	27	53	102 620	31 622	134 242[168]

[169] *Olay Ferenc:* Kisebbségi népoktatás. Bp. 1935. 19. (OL Küm. Bé. O. XIII/17. 41220 (1945). Alapos ismertetése *Wagner Ferenc:* Kisebbségi oktatásügy Magyarországon. Magyar Pedagogia, 1941. 50. évf. 370–376.

fellépésre, nevezetesen egy Kárpát-Ukrajna autonómiájának azonnali megvalósítását követelő népszövetségi petíció benyújtására,[172] válaszul a csehek sikerét jelentő amerikai szlovák petícióra.

*

Az 1930-as évek elején tehát a nemzetiségi kérdés mind belső, mind külső tényezők hatására parázslani kezdett. A magyar kormánykörök érezték, hogy a magyarországi nemzetiségeket nem lehet továbbra is egy békés akol szelid juhaiként kezelni, hanem számolni kell ha nem is akolból való kitörésükkel, de legalábbis megélénkülő mozgásukkal. Ez a veszélyérzet és a nagyobb baj megelőzésének szándéka késztette a miniszterelnökséget arra, hogy délszláv szakreferensével, Margitai Józseffel tervezetet dolgoztasson ki „A hazai kisebbségek hathatósabb hazafias nevelése, vezetése és irányítása" tárgyában. A referens helyzetképe elég reális és – negatív; 7 pontba sűrített reformjavaslata szokványos; nem megy túl a bajok tüneti kezelésén. Tipikus figyelmeztetését azonban érdemes idézni. „Tudni kell – írja –, hogy a hazai kisebbségi nép legnagyobb része közt a haza mellékes, a magyar hazaszeretet csak színleges. A kisebbségi nép előtt első és legfőbb a rög, melyen lakik és a föld, melyet munkál, s melyből él, de előtte nem fontos, hogy az a rög és az a föld Magyarországban, Jugoszláviában vagy bárhol is fekszik. Emellett a röghöz és a földhöz való ragaszkodás mellé sorakozik még a fajához és nyelvéhez való ragaszkodása."[173]

A délszláv szakreferens ebben a néhány mondatban klasszikusan fogalmazta meg a magyar nemzetiségpolitika tragikomikus ellentmondását. Amit olyan hallatlan céltudatossággal, erővel, akarattal igyekezett fölépíteni a nemzetiségek körében, a magyar hazaszeretet, a politikai magyar nemzethez való tartozás tudatát, az még fölépülése előtt összeomlott. Amit viszont tűzzel-vassal igyekezett lerombolni, az önálló nemzetiséghez való tartozás elemi tudatát, az hovatovább kezdett épülni a nemzetiségek tudatában, sok valóság és nem kevés illúzió tégláiból.

Ezt a folyamatot megállítani vagy visszafordítani szélmalomharc lett volna. Biztosítani lehetett volna viszont nyugodt, nagyobb megrázkódtatások nélküli lefolyását, azt, hogy a nemzetiségek öntudatosodása ne az államnemzettel ellentétben, hanem vele harmóniában bontakozzék ki, ne nemzeti elzárkózásra, hanem a nemzetek közti együttműködésre, egy magasabb rendű egységben való összeolvadásra vezessen. „A nemzeti kérdésnek – hangoztatja Lenin – csak egyetlen megoldása van, ha egyáltalán lehetséges ilyen a kapitalista világban, és ez a megoldás: a következetes demokratizmus. Bizonyításul egyebek között Svájcra hivatkozom."[174] Magyar vonatkozásban ez a demokratizmus az 1930-as évek elején nem kívánta volna meg a Szociáldemokrata Párt és a Dénes-féle Független Magyar Parasztpárt által fölvetett nemzetiségi autonómiát, nemhogy a romá-

[172] OL Küm. res. pol. 1930-47-896. – A Kárpát-Ukrajnával kapcsolatos magyar taktikát ld. *Flachbarth Ernő:* Ruszinszkó autonómiája a nemzetközi és a csehszlovák alkotmányjog szempontjából. Miskolc. 1934.

[173] OL ME 1930-G-6067.

[174] *Lenin:* Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. 1913. – Lenin Művei, 20. k. Bp. 1955. 25.

noknál vagy délszlávoknál, de még a szlovákoknál, sőt a németeknél sem. Elegendő lett volna, ha nincs, – mint a szlovákoknál, délszlávoknál, románoknál – az anyanyelvi közművelődési egyesületek engedélyezése, ha pedig van, mint a németeknél, az egyesületi szabadság biztosítása; továbbá az anyanyelv szélesebb körű érvényesülése az iskolai és az egyházi életben. Ez utóbbi megkövetelte volna a C-típusú iskolák A- vagy legalább B-típusúakká való fokozatos átalakítását és az anyanyelvi hitoktatás és istentisztelet biztosítását. A részben vagy egészen anyanyelvi oktatás bázisán lehetett volna aztán fejleszteni a nemzetiségek számára valóban életbevágóan szükséges magyar nyelvoktatást; hiszen közismert nyelvlélektani és oktatáslélektani tény: aki anyanyelvét nem bírja tökéletesen, az sohasem fogja jól elsajátítani az idegen nyelvet sem. Igy lehetett volna szilárd alapra helyezni a nemzetiségek államhűségét, a magyar nemzettel közös hazához való ragaszkodásukat.

A hazai nemzetiségek – nem véve ki a németeket sem! – kezdetben csak ezt a keveset követelték a magyar államtól, ezt a keveset, amelyet az érvényben lévő, de végrehajtatlan törvények és rendeletek biztosítottak számukra: nyelvi és kulturális, helyenkint ezek hiányában, ezek kieszközlésére politikai jogokat. Csak amikor ezt a keveset sem kapták meg, fokozták követeléseiket; ezeknek kielégítése természetesen már többe került, arról nem is beszélve, hogy a kiélezett nemzetiségi harcban a nemzetiségek korábbi államhűsége is megingott.

Б. Беллэр:

ПОЛИТИКА КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ПО ОТНОШЕНИЮ К НАЦИОНАЛЬНОСТЯМ НАКАНУНЕ КРИЗИСА (1930–1931 гг.)

(Резюме)

Кризис консолидации правительства Бетлена в 1930–1931 годах распространялся и на национальную политику. Международный фон немецкого вопроса в Венгрии изменился. Германия, ориентировавшаяся в направлении Восточной и Юговосточной Европы, проявила больший чем раньше интерес к немецким национальностям этого района, среди них – к немецкой национальности Венгрии. Венгерское правительство с удовольствием приняло востсчную ориентацию германской политики и ожидало от нее поддержку своей ревизионной политики. В то же время правительство пыталось охранять свою немецкую национальность от националистического излучения имперской политики. Поэтому в последние годы правительства Бетлена, но особенно во время правления Дюлы Каройи, терпимая по отношению к немецкой национальности политика сменилась более строгим направлением. Деятельноесть немецкого культурного объединения, Культурно-просветительного объединения венгерских немцов, столкнулась со все больше препятствиями. Перед ним остались закрытыми целые комитаты. Среди полумиллионы немцов объединение имело лишь 176 местных групп и 26.855 членов. Хотя с 1923–1924 учебного года немецкая национальность располагалась своей налаженной школьной системой в рамках трехтипной системы обучения, осуществление немецкого языка было удовлетворительным только в школах типа А, и отчасти – типа Б. Для нормального функционирования необходимо было превращать школы типа В в типа Б. 1929–1930 учебном году начался этот процесс – в течение одного года число школ типа Б возросло на 36 –, но сразу же застрял. В католической, но и евангелистко-лютеранской церковной жизни тоже родной язык начался вытесняться из законоучения и литургии. Наряду с этим

немецкая национальность, имевшая в массе крестьяский состав, сильно почувствовала и экономический кризис. Все это привело к тому, что немецкая национальность, которая раньше была, как правыло, проправительственной, теперь стала оппозиционной и приблизилась к оппозиционным партиям, главным образом к партии мелких сельских хозяев и СДП. Даже перед выборами в июне 1931 г. возникла мысль образования самостоятельной оппозиционной партии немцов. В ходе выборов среди кандидатов Культурно-просветительного объединения венгерских немцов только Блейер получил мандат. Поэтому у него вознскло увеждение, что венгерское правительство по своей доброй воде не вудет рещать немецкий вопрос, т. е. необходима поддержка рейхса. Обещая сотрудничество с венгерскими и немецкими национальными меньшинствами, проживающими в государствах-преемниках, Германия попыталась вырвать уступки у венгерского правительства в пользу немецкого меньшинства, пока еще безуспешно.

В статье изучается и положение словацкой, югославской и румынской национальностей в рассматриваемый период. Вторую по значению национальность Венгрии составили словаки, и автор устанавливает, что более всего их развитие похоже на путь развития немцов (борьба за культурное объединение, международное признание). У других национальностей единственной формой национального жизнепроявления оказалась школа. Самой развитой школьной системой располагали сербы. Наконец автор констатирует, что венгерские национальности – не исключая ни немцов! – вначале требовали от венгерского правительства только того, что предусматривали им действующие, но не исполненные законы и постановления: языковые и культурные права, а за их отсутствием и в интересах их приобретения – политические права. И после того, как национальности не получили ни этого, они повысили свои требования.

B. Bellér:

La politique du régime contre-révolutionnaire hongrois envers les minorités ethniques au seuil de la grande crise des années trente. 1930/31

(Résumé)

En 1930/31, la crise de la consolidation de Bethlen s'étendit également à la politique ethnique du gouvernement. L'arrière-plan de la question allemande de Hongrie avait changé. L'Allemagne de plus en plus orientée vers l'Europe de l'Est et du Sud-Est, faisait prevue d'un intérêt plus marqué à l égard des ethnies germaniques de ces régions, entre autres à l'égard de la minorité allemande de Hongrie. Le gouvernement hongrois accueillit avec bonheur l'orientation à l'Est de la politique allemande, car il en attendait un soutien de sa propre politique de „révision" territoriale. Dans le même temps, les milieux dirigeants hongrois s'efforçaient de protéger l'ethnie allemande de Hongrie du rayonnement nationaliste de l'Empire. Pour cette raison, la politique de tolérance menée par le gouvernement à l'égard de la minorité allemande de Hongrie fut durcie. L'organisation et la mise sur pied de l'association autorisée par le gouvernement hongrois, l'Union de la Culture Populaire Allemande, rencontra un nombre grandissant d'obstacles et trouva l'accès à des départements entiers complètement barré. En 1931, alors que la population allemande du pays atteignait un demi-million de personnes, l'Union ne comptait que 176 groupes loxaux et 26 855 membres au total. Bien que la population allemande ait disposé d'un système scolaire développé depuis l'année scolaire 1923/24, dans le cadre du système d'enseignement à trois types, la langue allemande n'avait vraiment droit de cité que dans les écoles de type A et en partie dans celles de type B. Pour que le système scolaire fonctionne normalement, il était donc indispensable de transformer les écoles de type C en établissements de type B. Ce processus démarra effectivement au cours de l'année scolaire 1929/30 (en l'espace de cette seule année, le nombre des écoles de type B augmenta de 36!), mais ce fut pour connaître bientôt un arrêt brusque. Dans la vie religieuse, que ce soit chez les catholiques ou chez les évangélis-

tes, l'usage de la langue allemande dans le catéchisme, l'école du dimanche et la liturgie connut une nette régression. En outre, la population allemande du pays, qui appartenait en grande majorité à la couche paysanne, ressentit aussi fortement la crise économique. Tout ceci devait aboutir à un passage à l'esprit oppositionnel de la population allemande, qui était auparavant plutôt du côté du gouvernement, et à un rapprochement avec les partis de l'opposition, surtout avec le parti social-démocrate et celui des petits propriétaires. On lança même avant les élections de juin 1931 l'idée de la fondation d'un parti d'opposition allemand indépendant. Mais parmi les candidats présentés par le MNNE aux élections, seul Bleyer reçut un mandat, ce qui le convainquit du fait que le gouvernement hongrois ne résoudrait pas la question allemande de son propre mouvement, autrement dit, qu'il avait besoin de l'appui de l'Empire. Par la promesse d'une coopération des minoritées hongroises et allemandes des Etats successeurs, le gouvernement impérial s'efforça d'arracher au gouvernement hongrois des concessions en faveur de la minorité allemande de Hongrie, sans succès. – L'étude passe également en revue la situation des minorités slovaque, slave du sud et roumaine à la même époque, constatant que le développement le plus important de type allemand (lutte pour l'Union culturelle, reconnaissance internationale, etc.) devait être enregistré chez les Slovaques, qui constituent la deuxième minorité de Hongrie par ordre d'importance. En ce qui concerne les autres ethnies, les manifestations de vie nationale étaient pratiquement limitées au niveau scolaire. La minoritée disposant du système scolaire le plus développé était celle des Serbes. En résumant, l'auteur constate que les ethnies vivant en Hongrie – y compris la minorité allemande – n'exigèrent dans les premiers temps du gouvernement que ce que les décrets et les lois en vigueur – malheureusement impossibles à appliquer – leur assurait, à savoir des droits linguistiques et culturels et, dans les cas où ceux-ci manquaient, des droits politiques pour obtenir les premiers. Ce n'est que lorsqu'elles n'obtinrent même pas ce minimum que les ethnies de Hongrie intensifièrent leurs exigences; il en coûtait évidemment davantage de satisfaire à celles-ci, d'autant plus que la fidélité à l'Etat dont avaient fait primitivement preuve les minorités avait été fortement ébranlée par le vif affrontement des nationalités.

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter:

ÓBOLGÁR FORRÁS A 894–896. ÉVI MAGYAR–BOLGÁR HÁBORÚRÓL

A magyarok honfoglalás előtti történetére vonatkozó szláv források az 1900-ban megjelent „A magyar honfoglalás kútfői" (MHK) című műben vannak közzétéve. E forráskiadvány „Szláv források" fejezetének szerzői – Jagić V., Thallóczy L., Hodinka A. – négy szláv emlékből (a Konstantín-Cirill – legenda; Metód – legenda; Elbeszélés a 893. (895?) magyar–bolgár háborúból; Nestor Krónikája) mutatják be a magyarokra vonatkozó részleteket.

Az MHK megjelenése óta eltelt hét évtizedben a hazai historiográfia nem szentelt kellő figyelmet a szláv források tanulmányozásának. S noha igaz, hogy nincs tudomásunk sok szláv forrásról, mégis egyrészt e források egyes részleteinek helyesebb értelmezése érdekében meg kell ismerkednünk a velük foglalkozó újabb irodalommal, másrészt feltárómunkát kell végeznünk annak érdekében, hogy az esetleg még rejtőzködő szláv forrásokat is közkinccsé tegyük.

Hogy az erre irányuló erőfeszítések új eredményeket is hozhatnak, erre vonatkozólag talán haszonnal lehet olvasni e sorok írójának a Konstantín- és Metód-legenda magyar részleteinek újszerű értelmezését adó tanulmányát (A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. Budapest, 1974. MNyTK. 141. szám; eredetileg: MNy. LXX (1974.) 1–4. száma), valamint ugyancsak e szerzőnek a 811. évi bizánci–bolgár háború kapcsán szereplő *Ęgre–Vęgre–Ugre* népnév hitelességéről írott tanulmányát. (A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp. 1977. MNyTK. 148; eredetileg MNy. LXXII (1976) 2. – LXXIII (1977) 1. sz.

Jelen dolgozatomban az MHK-ban az „Elbeszélés a magyar–bolgár háborúból" címet viselő forrással óhajtok foglalkozni. Egyrészt azért, mivel ezideig e forrásnak sem forráskritikai, sem nyelvtörténeti értékelése nem történt meg, másrészt azért is, mivel időközben e forrásnak új változatai is előkerültek (ilyen a szófiai Bolgár Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött kézirat, vö. Chr. Kodov, Opis na slavjanskite rъkopisi v Bibliotekata na Bъlgarskata Akademija na Naukite. Sofija, 1969. 142–145).

A szláv historiográfia e forrást „Čudo o Bolgarině" címen tartja számon. Az emléknek öt másolata ismeretes: *1.* a Troicko-Sergievskaja Lavra 14. századi Prologjában (az elbeszélés április 23. alatt található a kézirat 729–734 lapján; első említése: O. Bodjanskij, O vremeni proischoždenija slavjanskichъ pisьmenъ. Moskva, 1855. 357–358. CXIV–CXV; kiadja: I. I. Sreznevskij, Drevnie pamjatniki russkogo pisьma i jazyka X–XIV vekovъ. Spb. 1863, 259–260; [Ljuben Karavelov] Sokolъ. Sbornikъ. I. Bukarešt, 1875. 152–153; Chr. M. Loparev, Čudo Svjatogo Georgija o Bolgarině. Spb., 1894. 1–21: Pamjatniki drevnej pisьmennosti, No. C [= 100]; az emlék lelőhelye: régen a Biblioteka

Troicko–Serg. Lavry No 5., ma a Bibl. Moskovskoj Duchovnoj Akademii); *2.* az 1593. évi orosz „Izmaragd"-ban (F. Dobrjanskij, Opisanie rukopisej Vilenskoj Publičnoj Biblioteki, cerkovno-slavjanskichъ i russkichъ. Vilьna, 1882. 364; az „Izmaragd" 397^{v} lapján); *3.* a V. I. Grigorovič-féle kézirat-gyűjteményben (vö. Otčet Moskovskogo Publičnogo i Rumjancevskogo Muzeev za 1876–1878 g. Moskva, 1879. 52; az A. V. Gorskij által készített másolatról még nincsenek pontos adataink); *4.* egy 17. századi belorusz četij-mineában (a kézirat 1669-ből származik, az elbeszélés a 185^{v} lapján található, vö. F. Dobrjanskij, Opisanie i. m. 137; kiadta Loparev i. m.; ez emléket még a „XVII. századi orosz kézirat" néven is emlegetik, lásd Christomatija po starobъlgarska literatura^{2}. Sofija, 1967. 227); *5.* a szófiai 14–15. századi Prologban (a kézirat jelzete: Prolog 17a, az elbeszélés április 23-ánál a 729–734 lapokon található; első említése: I. Snegarov, Neizvesten dosega prepis ot razkaza „Čudo s Bъlgarina Georgi": Izvestija na Inst. za bъlg. istorija, kn. 3–4. (1951), 295–296; kiadja: I. Snegarov, Starobъlgarskijat razkaz „Čudo na sv. Georgi s Bъlgarina" kato istoričeski izvor: Godišnik na Duch. Akad. IV (XXX)/2. (1954–55.), 217–241; B. St. Angelov, Staroslavjanski tekstove. I. Nov prepis na starobъlgarskija razkaz „Čudoto s Bъlgarina": Izvestija na Inst. za bъlg. literatura, kn. III (1955.), 167–173; Kodov i. m.). Vö. Christomatija^{2} 227.

A „szent György-csoda" 14. századi orosz kéziratának magyar fordítását már az MHK is közli, de ez a fordítás nem elég pontos, sőt helyenként hibás is. Én most az alábbiakban a 14–15. századi szófiai kézirat szöveghű fordítását teszem közzé: idézőjelben a szószerinti fordítást, idézőjel nélkül a tartalmi kivonatot közlöm; a többi kézirat eltéréseit, változatait csak akkor tüntetem fel, amikor tartalmi szempontból fontosabb eltérésekről van szó. A magyarokra vonatkozó részletnek viszont minden szövegváltozatát feltüntetem. A magyarokra vonatkozó részleteket dőlt szedéssel emelem ki.

Lássuk most a szófiai kézirat (5.) fordítását:[1]

„Szent György vértanú első csodája[a] a bolgárral, akit György megmentett és kiszabadított. Dicsőséges Atyám!

Egy vándor-barát érkezék, mondá[b]. Néhány napot ott töltött, megbetegedett és magához szólított. Midőn hozzámentem és leültem melléje a [monostor-]vendégfogadóban, lefeküdvén ezeket mondta nekem: . . . vedd el ezt a keresztet és őrízd meg.

És mondám néki: Mi ez a kereszt? És mondá: Nagy történet [szól] e keresztről. . . . érzem közeli végemet. Imádkozz értem a kegyelmes Istenhez, . . . és három öreget ['szerzetes'] odaszólított. . . imádkozott velük . . . és mondá:

Uram, Péter igumen atya, én a nemrég megvilágosított bolgár nemzetből való vagyok, amelyet az Isten a mi éveinkben[c] szent keresztséggel világosított meg kiválasztottja, Boris útján, aki a szent keresztségben a Michail ['Mihály'] nevet kapta, aki Krisztus hatalmával s a kereszt jelével meggyőzte[cs] a soha meg nem alázkodó bolgár nemzetséget, és az ördög álnok incselkedésével elhomályosult sziveket az igaz Isten megismerésének világával megvilágosította és elfordította őket a sötét[d], istennek nem tetsző áldozataiktól, és kivezette őket a sötétségből a világosságba, az álnokságból és igaztalanságból a bizonyosságba, a[e] büdös és tisztátalan ételeiket, szétrombolta szentélyeiket, és az igaz kereszt-

[1] A betű nélküli változatok az 1. (14. századi orosz) kézirat eltéréseit jelzik. – a) a kereszttel és – b) keresztet tartván. – c) ezekben az években. – cs) a konok és. – d) álnok és büdös. – e) és elátkozta. – f) Osif ['József']. – g) mások tanítóit és prédikátorait (vö. Snegarov, Starobъlg. razkaz

tény hitben szent könyvekkel megerősítette őket. Behívta szent Stefan ['István'][f] érseket és más tanítókat és prédikátorokat[g], és templomokat és monostorokat alapított, és püspököket, igumeneket és papokat állított, hogy a népet oktassák és az istenes útra vezessék. Azután az Isten méltóvá tette, hogy elnyerje a szerzetességet, és elment e csalóka életből az égbe, a Krisztushoz.

És midőn még[gy] szerzetben volt, és az ő helyén elsőszülött fia, Vladimir[h] fejedelem volt, Istennek és Michailnak áldása Symeonra szállott, és elfoglalta a trónt, testvérét elűzvén. *És felkelt ellene az ugor nép, foglyul ejtette embereit, ő harcolt velük, és az ugrok győzedelmeskedtek rajta. Akkor*[i] *én is résztvettem abban a csatában.* Megkérdezte és mondá az archimandrita: Milyen méltósággal tisztelt meg a fejedelem? Ő ezt felelte: Nekem, atyám, soha semmilyen méltóságom nem volt, nem is éltem ott, ahol a fejedelem élt, de kint[j] és lovon vettem részt a harcban. *Minekutána az ugrok szétvertek*[k] *bennünket, ötvenen egy irányban menekültünk. És az ugrok üldöztek minket, és a lovam gyengülni*[l] *kezdett.* Nagyot fohászkodtam: Uram, keresztény Istenem[ly] ments meg engem a nagy vértanú, György[m]. És ismét mondta: Uram, szent György, segíts meg a te neveddel, amelyet a pap adta nékem a szent keresztségben. A te szolgád vagyok, *segíts meg engem, és ments meg*[n] *engem a pogányoktól* ['*az ugroktól*']. És ekkor a ló jobboldali elülső lába a földbe süppedt és eltörött. A csapat elfutott tőlem. Egy kis erdőcske[ny] volt.[o] És az íjat megfeszítve a nyilakat a kezemben tartottam, s a lovamtól elfutottam lefelé.[p] *És körültekintvén megláttam az ugrokat, akik a lovamhoz vágtattak.*[r] És így szóltam: Uram, Jézus Krisztus, könyörülj rajtam, és küldd el választott szolgádat, György vértanút, hogy rejtsen el és mentsen meg most engem. És alig hogy e szót sírva kiejtettem, tüstént megjelent mellettem a lovam ép lábbal. *És az ugrok nyomomba eredve el akartak fogni, és nem tudtak énhozzám közeljutni.*[s] *És mondtam: Dicsőség neked Uram, . . . nagy György, légy énvelem. És*[sz] *lórakaptam,*[t] *az ugrok üldözőbe vettek, sok nyilat kilőttek rám, de nem találtak el hála Krisztus hatalmának és szent György segítségének.* És abban az időben a falumban voltam, amely attól a helytől, *ahol* [*az ugrok*] *rám nyilaztak,* a falumig három napi út távolságra volt.[u] A csapatomból ketten jöttek el értem a második napon, *a többieket* [*az ugrok*] *utólérték és megölték.*

És azután Simeon[v] *harcba szólított bennünket, midőn meghallotta, hogy az ugrok jönnek.*[z]"

Midőn éjjel a házamban feküdtem a feleségemmel, eljött hozzám szent György és azt mondta nekem: vegyél magadnak egy másik lovat, mivel a tied a harmadik napon az úton váratlanul ki fog múlni. Így is tettem. Egy másik lovat vásároltam. Mielőtt harcba indultam volna, papot hívattam, hogy misét mondjon. Én meg ökröt és juhokat leöltem s szétosztottam a nélkülözők között. Ezután harcba indultam. Harmadnapra az első lovam megdöglött. Lenyúztuk a lábát, és nagy csodára a térde alatt három vasabroncsot ['vasperecet'] találtunk, amely a csontokat összetartotta. Az abroncsot csak fejszével tudtuk leverni. Ekkor harcba indultunk, és a háborúban senki sem pusztult el.

---

225). – gy) élt. – h) Volodimer. – i) abban az évben. – j) az emberek között. – k) szétszórtak l., 4. – l) és elmaradozni. – ly) segíts meg engem. – m) imáival. – n) most. – ny) és völgy. – o) a közelben. – p) a völgy irányába 4. – r) vágtattak 4., hajtottak l. – s) és egy ugor nyomában vágtatott, el akarták őt fogni, és egyetlen egy sem tudott őhozzá közeljutni. – sz) midőn. – t) lóra pattantam 4. – u) a falumban voltam, amelyet három napi lovaglással lehetett elérni 4. – v) ismét. – z) azután háború lőn az ugrok ellen.

Amikor hazaérkeztem, feleségem, Mária, betegen feküdt. Az Úrhoz és szent Györgyhöz fohászkodtam Mária meggyógyításáért. Ekkor ráhelyeztem az abroncsokat, és a feleségem meggyógyult. Ezután megkértem a kovácsot, hogy az abroncsból keresztet készítsen.

Bár a szent György-csodának még nem ismerem valamennyi szláv kézirat-változatát, mégis az eddigi irodalom alapján úgy tűnik, hogy e v a r i á n s o k tartalmi vonatkozásban m e g e g y e z n e k egymással. Az 1. (Troicko-Serg.) és az 5. (szófiai) kézirat összevetéséből megállapítottam, hogy szövegük szinte szószerint egyezik. Az eltérések nem jelentősek: egy-egy mondatnyi különbség (az 1. legvégén: „Ina mnoga čjudesa . . . progna"; az 5. befejező mondatában: „Mnogo me praša. . . takože"); egy-egy kifejezéssel, jelzővel, stb. rövidebb vagy hosszabb a két kézirat; egy esetben más-más személynév szerepel (1. „Osifa", 5. „Stefana"); hangtani, helyesírási és lexikális változatok feltűnése. Mindössze ennyi a két kézirat közötti különbség. Snegarov is úgy látja, hogy a 14. századi orosz és a 14–15. századi déli szláv kézirat között igen nagy a rokonság tartalmi és nyelvi szempontból, valamint a stílus vonatkozásában is. A 17. századi orosz kézirat viszont valamely déli szláv (talán makedóniai eredetű középbolgár vagy szerb szerkesztésű) változat későbbi átdolgozásának tekintendő (Starobъlg. razkaz 220–221).

Hasonlóképpen csak kisebb eltérés állapítható meg az elbeszélés címében és első mondatában. Vö. (a szám a kézirat-változatokat jelöli): 1. „Szent György csodája a kereszttel és a bolgárral". „Megérkezék, mondá, egy vándor-barát . . ." – 2. „Szent György vértanú csodája a bolgárral, akit a háborúból kiszabadított." „Mondá Iosif, a szicíliai születésű szerzetes, aki a Mura város melletti monostorban élt." – 4. „Ugyanezen a napon szent György vértanú csodája a bolgárral". „Egy Iosif nevű nagytekintélyű szerzetes mondta el ezeket". – 5. „Szent György vértanú első csodája a bolgárral, akit György megmentett és kiszabadított". „Megérkezék, mondá, egy vándor-barát, és néhány napot ott töltött . . ."

De szempontunkból különösen az fontos, hogy a m a g y a r o k r a (u g r o k r a)-v o n a t k o z ó r é s z l e t e k is teljes egészében megegyeznek egymással. Az eltérések itt is igen csekélyek, mutatja a magyar nyelvű fordítás.

Az események, amelyekről a forrásban szó van, a 9. század második felére – Boris–Michail (852–889), Vladimir (889–893), Symeon (893–927) bolgár fejedelmek korára – vonatkoznak. A szövegben utalás történik a bolgárok megkeresztelkedésére (865.), a pogány bolgár főurak lázadására (866.) és említés történik a bolgárok első, görög származású érsekéről (Josif 1., Stefan 5.), aki a 870. évi konstantinápolyi zsinat után jött Bolgáriába.[2]

A m a g y a r o k ról az emlékben akkor esik szó, amikor az elbeszélő elmondja, hogy Symeon letaszította testvérét, Vladimirt a trónról, és Symeon Bolgária fejedelmévé

[2] Vö. *V. N. Zlatarski:* Istorija na bъlgarskata dъržava prezъ srědnitě věkove. I/2. Sofija, 1927. 249, 252, 260, 281–300, 298; *I. Dujčevъ:* Izъ starata bъlgarska knižnina. I. Sofija, 1943. 210–212; Christomatija[2] 260. Az itt említett események történeti tényeken alapulnak, vö. *Zlatarski:* i. h.; *Jireček K. J.:* A bolgárok története. Nagy-Becskereken, 1889. 144–148. A bolgárok első érsekére vonatkozóan vö. *Zlatarski:* i. m. 260 kk.; *Snegarov:* Neizvesten i. m. 295–296; Grlzv. VI. 243; *Snegarov:* Starobъlg. razkaz 224–225. Érdemes megemlíteni, hogy Snegarov az „ezyka bъlgarskaa" kifejezést 'protobolgár (bolgár–török)'-ként értelmezi. Szerinte ugyanis a protobolgárok még Boris idejében és Symeon uralkodásának a kezdetén is különálló etnikai csoportot képeztek, s noha el-

lett. Ez az esemény, mint tudjuk, 893-ban történt meg. A magyarok 894-ben támadták meg a bolgárokat. A magyarok hadba indulásának előzménye, egyik oka az volt, hogy Symeon 894-ben Trákiában megverte a bizánciakat, s ezért Bölcs Leó bizánci császár a magyarok szövetségét kereste a bolgárok elleni harcra. Ugyanakkor a magyaroknak is kedvezett ez a szövetség, mivel győzelem esetén megerősíthették helyzetüket az Al-Dunától északra eső bolgár területeken. Az első csata leírása után az 1. (14. századi orosz) kéziratban az olvasható, hogy „Symeon ismét harcba szólított bennünket, miután meghallotta, hogy az ugrok jönnek". A magyarok nyilván több csatát vívhattak a bolgárokkal. Erre vonatkozó utalást találunk Bölcs Leó Taktikájában is: „. . . az isteni gondviselés a rómaiak helyett a türköket vetette harcba a bolgárok ellen. Miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván, átszállította őket [a türköket] az Isztroszon, ezek három csatában tönkreverték a bolgároknak a keresztények ellen gonoszul fegyvert fogó seregét, . . .". Vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.[2] Szerk. Györffy Gy. Budapest, 1975. 109 (rövid.: MEH.[2]). S a Fuldai Évkönyvekben is találunk erre vonatkozó részletet: „. . . miután még ugyanezeken a vidékeken több ütközetet vívtak egymással [az avarok 'magyarok' és a bolgárok]", vö. MEH[2]. 212. Vö. még Zlatarski, Istorija I/2. 298–299.

Az elbeszélés egyébként a magyarokra vonatkozóan kevés konkrétumot tartalmaz, és semmi olyan új mozzanatot nem említ, ami a többi bizánci forrásból ne lenne ismeretes. A 894–896. évi magyar–bolgár harcokra részletesen lásd Zlatarski, Istorija I/2, 288–301.

A szláv „Szent György-csoda" című elbeszélés k e l e t k e z é s é t a szakemberek a 9. század legvégére – a 10. század legelejére helyezik. Vö. Dujčev, Izъ starata I. 210; Christomatija[2] 260. Snegarov szerint bolgár területen állították össze a 10. század elején (Starobъlg. razkaz i. m. 218–219.).

Régebbi állásfoglalást tükröz az a vélemény, hogy a szláv nyelvű „Csoda" szövegét egy g ö r ö g a l a p s z ö v e g fordításának kell tekintenünk. Ezt az álláspontot elsőként Loparev képviselte. Érvelése az alábbi: A szláv nyelvű szövegek egy ma még ismeretlen görög eredeti fordításainak tekintendők, amit elsősorban az bizonyít, hogy az elbeszélést Mura (Mir) városában (Thesszália, ill. Lycia) mondja el egy szerzetes görög nyelven, és ez a történet, nyilván nemsokára, görögül lett lejegyezve, görög földön. De mivel az elbeszélés bolgár eseményeket tartalmaz, ezért feltehetően már a 12–13. században lefordították szláv nyelvre (Loparev i.m. 4, 7). Ezt támasztja alá az is, hogy a 14. századi (Troicko-Serg.) kéziratot szláv földön interpolálták (i. m. 5–6). Moravcsik is „kétségkívül görög eredeti fordítású'-nak tartja (A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. 130–131.). De Ivanov is azt mondja, hogy az elbeszélés először görög nyelven készült, és csak ezután fordították le bolgárra. Erre következtet annak alapján, hogy a Loparev által közölt (i. m. 22) 17. századi „Csoda" szövegének elején azt olvashatjuk, hogy az eseményt „a szicíliai születésű Iosif szerzetes mondta el, aki a Mura város melletti monostorban élt". Vö. J. Ivanovъ, Starobъlgarski razkazi: Čudoto sъ Bъlgarina. Sofija, 1935. 45, 213;

---

szlávosodásuk már folyamatban volt, de még nem olvadtak össze a szláv lakossággal egységes bolgár–szláv nemzetté (Starobъlg. razkaz 221–222). Hasonlóképp figyelmet érdemel Snegarovnak az a feltevése is, hogy „a más tanítókon és prédikátorokon", akiket Boris Bulgáriába hívott, Cirillnek és Metódnak a Moraviából kiűzött tanítványai (Kliment, Naum, Angelarij) értendők (i. m. 225).

ld. még Dujčev, Izъ starata I. 210 „valószínűen görögből való fordítás". Snegarov ezzel szemben úgy véli, hogy a történetet eredetileg egy görög szerzetes (talán a szicíliai Josif) mesélte el egy bulgáriai kolostorban, s ennek alapján írta meg ezt a „Csodá"-t óbolgár nyelven egy bolgár szerzetes (Starobъlg. razkaz, 218).

A szakemberek a szláv nyelvű elbeszélést ma már eredeti óbolgár alkotásként értékelik. Elsőként B. St. Angelov mutatott rá arra, hogy a „Csoda" eredeti szövege óbolgár alkotásnak tekintendő. Fontosabb érvei: az elbeszélés hazafias tartalma; a görög nyelvű szent György-csodákban nincs szó bolgárról; a szófiai elbeszélés egy olyan kézirat-gyűjteményben van elhelyezve, amelynek 1–28. lapja szerb, 29–711. lapja középbolgár, 712–818. lapja szerb szerkesztésre vall, de ez utóbbiban bolgár nyelvi elemek is fellelhetők (ebben a részben található a „Csoda" szövege); a kódexben bolgár szentek (Ivan Rilski, Petka Tъrnovska, Ilarion Mъglenski, Michail Voin és mások) életei is megtalálhatók; az elbeszélés sok bolgár nyelvi jegyet megőrzött. Vö. Angelov, Staroslavjanski tekstove 167–170; lásd még Kodov i. m. 144. A már említetteken kívül a bolgár eredet mellett szól elsősorban az, hogy a szent Györgyről szóló görög nyelvű csodák között nem található ez óbolgár szöveggel azonos változat. Vö. J. B. Aufhauser, Miracula S. Georgii. Lipsiae, 1913. 18–39; Dujčev, Izъ starata I. 210; Christomatija[2] 260. Snegarov is az elbeszélés bolgár eredetének alátámasztásaként megemlíti, hogy e „Csoda" szövege nem található meg a különféle görög hagiografikus művekben, így pl. nem szerepel a görög míneák és prologok között, nincs fölvéve Symeon Metafrastes szent György Μαρτυριον-jában, sem pedig Nikodémos Hagiorétos Συναξαριστής-ében (Starobъlg. razkaz 218).

S most lássuk a párhuzamokat, először a görög szent György-csodákat. A „Csoda" két görög nyelvű változatában a bizánci fiatalok a szaracénok (arabok) fogságából menekülnek meg, míg egy harmadik változatban ugyancsak egy bizánci ifjú a bolgárok fogságából szabadul ki csodálatos módon. Ez utóbbi változat rövid tartalma: A Paphlagóniába (Bithynia, Kis-Ázsia) való Leónak György fia még fiatal volt, amikor hatalmas erők támadtak a bizánci kereszténységre, Nyugat népei, a bolgárok, ungrok, szkíták, médek és türkök, akik nemcsak a közeli területeket pusztították el, de a görög Leó szülővárosát is le akarták rombolni. Leó helyett serdülő korú fia ment a háborúba. Az ellenség győzedelmeskedett, s György egy bolgár főember fogságába esett, ennek szolgája lett. Az ifjú Györgyöt szent György mentette meg a fogságból, mivel az ifjú a hadba indulás előtt őhozzá fohászkodott megsegítéséért. Vö. Miraculum Sancti Georgii: Izvori za bъlgarskata istorija. IX. Grъcki izvori V. Sofija, 1964. 60–70. E „Csoda" a 917. évi eseményekre utal, amikor az ungrok ('magyarok') stb. a bolgárok szövetségeseiként harcoltak a bizánciak ellen. Vö. i. m. 61; Moravcsik, ByzTurc. I, 268–269; Czebe Gy., De filio ducis Leonis: Nyr. 56 (1927.), 47–52; Moravcsik Gy.: KCsA. 2. (1926–1932), 436–440. Az elbeszélést a 10. század folyamán állították össze, vö. Izvori 60.

Az itt ismertetett „Csoda" műfaji szempontból szinte teljes egészében hagiografikus mű, s a történeti eseményekre csak egy-két rövid utalást olvashatunk benne. Szövegkritikai vonatkozásban e görög „Csoda" és a már idézett szláv „Csoda" között semmi összefüggés sem állapítható meg – az alábbi mondat kivételével: „. . . a te neved után neveztük el fiunkat Györgynek. . ." Továbbá, a csoda megvalósulásának a módja is eltérő: a görög változatban ugyanis szent György a tengeren röpíti át az ifjút szent György napján a szülői házba, az italt tartalmazó kukumis rézedénnyel együtt.

A szent György-csodák s z l á v változatainak még csak egy hányadát ismerem, de már ezek alapján is megkísérelhető bizonyos következtetések levonása.

A szláv nyelvű szent György-csodák között vannak olyanok, amelyek a görög csodákkal megegyeznek, és találhatók olyanok, amelyek ezektől eltérnek és a szláv környezet nyomát viselik magukon. Ezek szemléltetésére vö. az alábbi kéziratokat.[3]

Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirattár: Cod. Slav. 9.: Prolog, 15–16. század, szerb szerkesztés (folio nagyság, nincs paginálva):

a) „M(ě)s(ęc)a tog(o) k̃g [= 23]. Pametь s(vę)t(o)go Velikom(ǫ)č(e)nika i pobědonosca Gjeorgia" (4. 5 lap). Tartalma: hasonló mint OSzK. Cod. Eccl. Slav. Fol. 10;

b) „Čjudo" (2.5 lap). Tartalma: A szíriai Oravlie városban templomot építettek szent György („Gjeorgie") vértanú tiszteletére. Egy istenfélő özvegyasszony egy oszlopot („stlьpь") vett, hogy azt a templom jobb oldalán felállítsa. Elvitte a tengerpartra, de nem tudta átszállítatni. Az asszony ekkor szent György segítségét kérte. Így lett az özvegy oszlopa felállítva, amelyen szent György írása volt olvasható;

c) „Čjudo" (2.5 lap). Tartalma: Mitiliniában egy templom áll szent György vértanú („Gjeorgie") emlékének szentelve. A krétai arabok („kritьscii Agarane") támadást intéztek e vidék ellen, egy ifjút („někoi junoša") is foglyul ejtettek s őt az emírnek („amirě") ajándékozták. Múltak az évek, s szent György vértanú napja közeledett. A szülők szent György megsegítéséért esedeztek. Az ifjú az emír szolgája volt és éppen egy pohárban („stьklo", „stьklěnica") bort öntött, hogy urának átnyújtsa. Ekkor egy dicső férfi (szent György) megragadta őt, lóra ültette („vьsadi me na konь"), ő meg egyik kezével a poharat, a másikkal a férfi övét fogva otthon termett Mitiliniában, az asztalnál ülők között, és a borral töltött poharat édesanyjának átnyújtotta;

d) „Čjudo" (2 lap). Tartalma: Egy peflagóniai faluban szent György vértanú temploma áll. A templom már omladozott. A közelben gyerekek („děti") játszottak. Az egyik gyerek szent György segítségével csodálatos módon megmenekült. A gyerekek kérésére egy asszony étel-ajándékot készített, és a gyerek ezt a templom oltárára helyezte. Négy kereskedő („kupci") tért be a templomba, megették az asszony ajándékát és helyére tömjént helyeztek. Ekkor vakság sújtotta őket, és a templomból nem tudtak kimenni.

Publična Biblioteka, Pogodin-gyűjtemény, Drevlerch. No. 1310.: „Legenda o Svjatomъ Georgii" (1 lap). Tartalma: Egy öreg szerzetes, kereszttel a kezében, mondta el ezeket: Egy pásztor („pastuchъ") eladta egy özvegyasszony juhait három ezüstért, de szent György nevére esküdve azt állította neki, hogy a farkas („volkъ") falta fel őket. Ezt a pásztort egy kígyó („zmieju") megtámadta és már hozzálátott, hogy elfogyassza. Egy szerzetes talált rá, aki egy forrásból („istočnikъ") merített vízzel és a kereszt hatalmával életrekeltette őt. A pásztor megígérte, hogy visszaadja az asszonynak a juhait és szent György napján a szegényeknek is tízszer annyit juttat. Vö. G. Kušelevъ–Bezborodko,

[3] Országos Széchényi Könyvtár (OSzK.) Kézirattár: Cod. Eccl. Slav. Fol. 10.: Četiji Mineji, 16–17. század, bolgár–orosz szerkesztés: „M(ěsę)cь ap(rilь) k̃g [=23.] [Pametь] s(vę)t(o)go i slavnago velikom(ǫ)č(e)nika Georgia" (239^{v}–253^{v}). Tartalma: Az előkelő származású kapadókiai Györgynek („Georgie"), aki Diokletianus császár idejében katona volt, a hitetlenek április 23-án („k̃g") karddal a fejét vették. – Az elbeszélés jellegére nézve: „Pamętь" (Mnémé) és „Žitije" (Vita).

OSzK Közirattár: Cod. Eccl. Slav. Fol. 15.: Mínea, 17–18. század, orosz szerkesztés: „M(ě)s(ę)ca april[ja] k̃g [=23.] s(vę)tog(o) slavnag(o) velikom(ǫ)č(e)nika Ch(ri)s(to)va Georgiję" (178^{r}–182^{v}). Tartalma: Szent György vértanú halálának dicsőítése. Műfaji jellege „Pamętь".

Pamjatniki starinnoj russkoj literatury. Red. N. Kostomarovъ. I. Spb., 1860. – Mouton, 1970. 129. (Ez az elbeszélés, noha feltehetően görög eredetű, tartalmát tekintve mégis közvetlen kapcsolatot mutat az orosz pogány hitvilággal, i. m. 130.)

Láthatjuk tehát, hogy a szent György-csodák néhány változata helyi, nemzeti elemekkel is bővült. S épp a felsorolt típus-változatok alapján bátran következtethetünk arra, hogy az MHK-ban közölt és az általunk bemutatott szláv nyelvű „Csoda" szövege „helyi" (tehát nem bizánci görög) alkotásnak tekinthető. Ezt az a körülmény is támogatja, hogy a „Csoda" egy bolgár nemzetiségű férfiról szól, hogy szent György a bizánciak szövetségeseiként harcoló magyarokkal szemben segíti meg a bolgár ifjút, de maga a történeti háttér is arra mutat, hogy e „Csoda" szövege bolgár környezetben született.

S most nézzük meg azt, hogy a 894–896. évi magyar eseményeket leíró többi bizánci és szláv forrás szövege hogyan viszonylik az általunk bemutatott 1. és 5. szláv kézirat szövegéhez.

Mint ismeretes, a 894–896. évi magyar vonatkozású események leírása több bizánci görög forrásban (György Barát, Bölcs Leó, Bíborbanszületett Konstantín, Theophanes Continuatus, Leo Grammaticus, Scylitzes–Cedrenus), valamint egy szláv forrásban (az Orosz Évkönyvek), továbbá néhány görög krónika (Georgios Monachos Hamartolos – György Barát, Zonaras, Manasses, Symeon Metaphrastes Logothetes) szláv fordításaiban található. A latin nyelvű források közül ez esemény leírása a Fuldai Évkönyvekben olvasható. E forrásoknak a szláv „Csoda" szövegével való egybevetéséből az tűnik ki, hogy közöttük semmiféle szövegösszefüggés nem állapítható meg, vagyis a szláv „Csoda" azoktól független alkotásnak tekintendő.[4]

Nyelvi tekintetben a szláv „Csoda" kéziratai orosz (1.–4.) és déli szláv (5.) szerkesztésre oszthatók. Az 5. (szófiai) kézirat hol szerb (Angelov; Christomatija[2], 227), illetőleg szerb szerkesztésű óbolgár (Snegarov, Starobъlg. razkaz 217; uő.: „déli szláv", i. m. 220), hol meg bolgár (nyugati vagy délnyugati bolgár) szerkesztésűként (Kodov 145) szerepel.

A kéziratok nyelvészeti elemzését elvégeztem, de azt később fogom közzétenni. Itt röviden csak annyit, hogy az 1. és az 5. kézirat szövege nyelvi és helyesírási vonatkozásban nem az eredeti ószláv (óbolgár) nyelvet őrízte meg, hanem ennek későbbi változatát – orosz, illetőleg déli szláv – szerkesztését tükrözi. Hogy az 5. (szófiai) kézirat mely nyelvterületen íródhatott? Snegarov szerint e kézirat nyelvjárási elemei (poidoch na voisku, praš[a], se běše procěpila, napregoch, konuvъ, kovačъ) arra mutatnak, hogy e másolat szerzője valószínűleg egy macedóniai literátus lehetett (Starobъlg. razkaz 217, 220).

Az emlék nyelvi jegyei közül számunkra különösen az fontos, hogy az *ugrok* 'magyarok' neve az 1., 5. és a 4. kéziratban is egységesen *u*-val szerepel, tehát *Ugre*, ... Más szóval tanulságos az, hogy e népnév – eredeti hangalakjában *Qgъre* –

[4] Vö. MHK. 3. kk., 90. kk., 110. kk.; Izvori za bъlg. ist. IX.: Grъcki izvori V. 108. kk., 130–138 (Theophanis Confessoris Continuati Chronographia), uo. 158–159 (Leonis Grammatici Chronographia); Moravcsik Gy., Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról: Antik Tanulmányok IV (1957.)., 275–288; MEH.[2] 106–107, 109, 120, 124. – MHK. 345 kk., 362 kk.; Hodinka A., Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 41, 47; MEH[2]. 126; a görög krónikák szláv fordításaira vö. *Király Péter:* Magyar Nyelv 1977. 31–49; – MHK. 316–317; MEH[2]. 211–212.

ismert változatai közül *(Qgre, Vǫgre, Ęgre, Vęgre, Vъgre, Ugre, Vugre)* itt az *u*-ra hangzó alakok bukkannak fel. Ez egyébként teljes összhangban van az emlék többi adatával. A két kéziratban ugyanis minden *ǫ* helyett egységesen *u*-t találunk. S ez az *ǫ–u* változás, amint már erről szó volt, a keleti szláv, a szerb és a nyugati bolgár nyelvterületre jellemző sajátság. Az *ǫ–u* változás egyébként, például az oroszban, a 10. század második felében következett be. Ennek igazolására Sobolevskij és Bulachovskij is az *Ugъre* népnevet hozzák fel, amely a 9. század elején még nazális *ǫ*-val hangzott, de hasonlóképp miként a BíbKonst.-nál olvasható *Neasét (<nejęsytь)* és *Verútzé (<vьrǫšti)* zátonyok nevei (a Dnyeperen), a 10. század közepe táján már denazalizálódott. Vö. Sobolevskij A. I., Lekcii po istorii rus.jaz.[4] Moskva, 1907. 20; Bulachovskij L. A., Ist. kommentarij k rus. lit. jaz.[5] Kijev, 1958. 78; Moravcsik, BíbKonst. 58–61.

Kodov annak a véleményének adott hangot, hogy a szófiai (5.) kézirat sokban hozzájárul az elbeszélés eredeti szövegének a megállapításához (Kodov i. m. 145). Ezt a kérdést azonban nem tartom ilyen egyszerűnek. Egyrészt szövegkritikai vonatkozásban az 1. és az 5. kézirat teljesen megegyezik egymással, másrészt nyelvi tekintetben mindkét kéziratnak vannak archaikusabb és fiatalabb elemei is.

Loparev ugyan még azt az álláspontot képviselte, hogy a 14. és a 17. századi orosz kézirat alapján nem lehet déli szláv, bolgár eredetre következtetni (i. m. 4–5), ma már azonban igen valószínűnek mondható, hogy az elbeszélés eredeti szövege bolgár földön született meg, még hozzá közvetlenül az események utáni időszakban. A már említetteken kívül erre következtethetünk annak alapján is, hogy az emlékben Boris fejedelem megkeresztelkedésének időpontjaként *vъ sija lěta* ('ezekben az években'; 1.) illetőleg *vь naša lěta* ('a mi éveinkben'; 5.) meghatározás szerepel (ennek a fontosságára már Dujčev, Izъ starata I. 210 is felhívta a figyelmet). Ez a részlet feltehetően úgy értelmezhető, hogy az elbeszélés írója, „a nemrég megvilágosított bolgár nép" fia, még maga is tanúja volt Boris fejedelem és a bolgár nép megkeresztelkedésének. De érdemes felfigyelnünk az alábbi részletre is. Amikor az ugrok György ifjút üldözik, ő így esedezik megsegítéséért patrónusához: „Uram, keresztény Istenem. . ." Miért szerepel mindkét kéziratban a „keresztény" jelző? Talán azért, mert az elbeszélés elmondásakor (írásakor) még pogány bolgárok is élhettek környezetében (Dujčev i. m. 212)?

Az MHK is azt írja, nincs ok, hogy e történetet egykorúnak ne tekintsük, mivel ez bizonyára a 10. századból ered (i. m. 361). De ezt még azzal is ki kell egészíteni, hogy az eredeti óbolgár elbeszélés feltehetően a legrégibb olyan forrásnak tekinthető, amely a magyarok 894–896. évi bolgáriai eseményeit tartalmazza (tehát régebbinek mint a bizánci források). S később innen, bolgár földről kerülhetett ez az elbeszélés Oroszországba (vö. Karavelov i. m. 152; Ivanov, Starobъlg. razkazi 45).

Gazdag Ferenc:

GIESSWEIN SÁNDOR RÉSZVÉTELE A HUSZADIK SZÁZAD VITÁIBAN 1904–1918

A Huszadik Század – a Társadalomtudományi Társaság folyóirata – fennállásának két évtizede alatt közel száz nyilvános vitát rendezett, amelyeken megalkuvást nem ismerő következetességgel, többnyire korának tudományos színvonalán vetette fel a magyar társadalom legégetőbb kérdéseit. A viták nyilvános volta lehetővé tette, hogy rajtuk bárki kifejthesse véleményét (a folyóirat egyébként is törekedett arra, hogy a legkülönbözőbb álláspontok képviselőit szólaltassa meg) és ezeken a vitákon a század első két évtizedének magyar közéletéből szinte mindenkit megtalálunk; szerepelt itt Pulszky Ágost, Concha Győző, Somló Bódog, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Szabó Ervin, Vámbéry Rusztem, Glücklich Vilma, Geöcze Sarolta, Prohászka Ottokár, Majláth József, Garami Ernő, Ranschburg Pál, Szende Pál, Ágoston Péter, Achim L. András, Kunfi Zsigmond, Apáthy István, Ignotus, Babits Mihály. Görcsöni Dénes, Varga Jenő, Lukács György, Réz Mihály, Rákosi Jenő, hogy csak néhány ismertebb nevet említsünk. A következőkben egy kitartó vitapartner, egy katolikus pap, Giesswein Sándor prelátus, a hazai kereszténységszocialista mozgalom egyik vezére szereplését kísérjük végig ezeken a vitákon.

Állásfoglalásainak ismertetését különösen érdekessé teszi az a megítélés, amelyet halálakor (1923) róla a baloldali, a liberális és az emigráns sajtó adott. A Népszava, amely a hazai lapok közül elsőként adott hírt haláláról, így írt: „. . . meghajtjuk előtte az elismerés zászlaját. Becsületes ellenfél volt. Sohasem tartozott az uszítók közé. Eszmei fegyverekkel harcolt, komolyan hitt abban, amit hirdetett. . .”[1] A Századunk c. folyóirat néhány évvel később újra emlékeztetett arra, hogy a temetésen „Giessweint a szociáldemokrata párt képviselője – Vanczák János – mint pártjának páratlanul nemes, ideális ellenfelét búcsúztatta el.”[2]

A Tanácsköztársaság leverését követő időszak egyik legnagyobb emigráns lapja, a Bécsi Magyar Ujság hasonlóan elismerően írt: „Magyarországon az ilyen embereket idealistának nevezik és bolondnak tartják. . . Magyarországon, ahol katolikusnak lenni annyit tesz, mint Krisztus nevében szolgálni a nagybirtokot, s az evangéliumok igéivel alátámasztani a hitbizományt, Giesswein Sándor életműve rendkívüli lelki erőre, s az átlagtól elütő, nem közönséges egyéniségre vall. Sorsa nagyban és egészében visszatükrözi az egész magyar ellenzék sorsát.”[3]

[1] Népszava, 1923. nov. 16.
[2] Századunk, 1926. I. k.
[3] Bécsi Magyar Ujság, 1923. nov. 17.

Az idézetek jól illusztrálják azt a követelményt, hogy a klerikalizmus – amely ellen többek között a Huszadik Század is harcolt – egyes reprezentánsainak szerepét a századforduló utáni Magyarországon az eddiginél differenciáltabban kell megítélnünk. A giessweini elképzelések ismertetésével pedig a hazai eszmetörténet területén egy fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokat feltételező kispolgári mozgalom ideológiájának megjelenését, bukását, pontosabban deformálódását kísérhetjük nyomon. A hazai progresszióval való vitáinak ismertetése remélhetőleg nemcsak becsületes emberi hozzáállásának megítéléséhez lesz elegendő, hanem a századforduló utáni polarizálódó magyar társadalom ideológiai színképének egy árnyalattal való gazdagításához is, aholis nyilvánvalóvá válik a liberális elveket kereszténydemokrata irányban értelmező, harmadikutas giessweini koncepció hatástalansága és belső ellentmondásossága.

A társadalmi fejlődés iránya (1904)

A Társadalomtudományi Társaság tevékenységébe Giesswein 1903 végétől kapcsolódott be. Nem mellékes körülmény, hogy ekkor a Társadalomtudományi Társaság még korántsem volt az, amivé a későbbiek során vált: a „második reformnemzedék" harcos fóruma; soraiban ekkor a legkülönbözőbb pártállású és felfogású tagok voltak találhatók.[4] A közös bennük csupán az a meggyőződés volt, hogy ki-ki a maga álláspontjának képviseletével előbbreviszi a tudomány fejlődését és elősegítheti Magyarország társadalmi és kulturális életének haladását.

Mikor Giesswein az 1904. évi, „A társadalmi fejlődés iránya" c. vitában fellépett, már komolynak mondható tudományos múlt állt mögötte,[5] közéleti-politikai tevékenysége pedig az előző évtől, 1903-tól vált országos méretűvé. Egyházi és politikai karrierje szorosan kapcsolódott a keresztényszocializmus hazai megjelenéséhez, társadalomtudományi munkássága pedig a neotomizmus már-már modernizmusba hajló változatának

[4] A Huszadik Század szerkesztője ekkor Gratz Gusztáv volt, a Társadalomtudományi Társaság elnökségében ott ült Hegedűs Lóránt; a társaság elnöke 1901-től, Pulszky halálától Andrássy Gyula gróf, a koalíció későbbi belügyminisztere volt.

[5] Giesswein Sándor 1856-ban született Tatán. Teológiai tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte, majd néhány év tanítás és papi szolgálat után a győri püspök mellé került. Egyházi pályafutásának főbb állomásai: 1897-ben győri székesegyházi kanonok, 1902-ben birsi apát, 1909-től pápai prelátus. Tudományos munkásságát nyelvészeti és hittudományi területen kezdte. 1904-ig megjelent főbb írásai: Buddhizmus és kereszténység, Esztergom 1889. Az összehasonlító nyelvészet fő problémái, Győr 1890; Az urali nyelvek helyhatározó demonstratív elemei. Bp. 1894; A vallás alapja és eredete. Bp. 1895; Reflexiók a katolikus autonómia szervezetére. Bp.. 1900.

A Néppárt születése óta részt vett a katolikus társadalmi mozgalmakban, gyakori szónoka mind itthon, mind külföldön a katolikus nagygyűléseknek, Egyik létrehozója volt a munkásság és a kispolgárság megnyerésére indított keresztényszocialista szervezkedésnek Magyarországon. Irodalom: *Faber O.:* A keresztényszocializmus. Bp. 1907; *Galántai J.:* Egyház és politika. Bp. 1960; *Gergely J.:* A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Kandidátusi értekezés. 1973. MTA kézirattár; Harminc év. A magyarországi keresztényszocialista mozgalom harmincéves évfordulóján. Szerk. Riesz Lajos. Bp. 1933; *Notter A.:* A Szent István Társulat története. Bp. é. n. *Nyisztor Z.:* Ötven esztendő. Századunk katolikus megújhodása. Bécs, 1962; *Sándor P.:* A magyar filozófia története 1900–1945. Bp. 1973.

magyarországi propagálásához.[6] A neotomizmus második hullámához sorolható Giesswein[7] épp 1904-ben jelentette meg Történelembölcselet és szociológia c. könyvét, amelyben a történelmi fejlődés mibenlétét és annak összetevőit vizsgálta, így egyáltalán nem meglepő az a lendület, amellyel e vitákba vetette magát. A „második magyar reformnemzedék" tevékenysége nyomán előállott helyzet meglehetősen felkészületlenül érte a katolikus egyházat, s e vitákkal eddig még nem járt területekre kényszerítette az ecclesia militanst: a társadalomtudományok, a szociológia, a pedagógia és mindenekelőtt a politika területére. Görcsöni Dénes, a Katholikus Szemle publicistája néhány évvel később így értékelte az ekkor létrejött helyzetet: „A Társadalomtudományi Társaságot és a vele kapcsolatos szervezeteket rendszerint a dechristianizáció s a nemzeti gondolat pusztulása forrásának szoktuk tekinteni, én azonban egyebet is látok bennük. Ezek a megindítói egyszersmind az erőteljes, öntudatos és modern keresztény munkának. Elkeseredett, s a meg nem alkuvásnak durvaságával ránk zúdított támadásaik állították úgy-ahogy glédába a kereszténység, s a 20. század szellemét értő katolikusokat. Támadásaik módja, tanulságuk, ismereteik kényszerítik rá a védőket is a modern tudomány fegyvereinek használatára."[8]

Az ideológiai hatalmára féltékeny katolikus egyház a társadalmi és politikai kérdésekhez radikális szellemben közeledő progresszív értelmiségiek hatásának ellensúlyozására részint a politikai katolicizmus legszélsőségesebb demagógiát is alkalmazni merő irányzatát, a kereszténységszocialista mozgalmat indította útjára, (lapjukért, az Igaz Szóért, a későbbi hercegprímás, Csernoch János tette le a kauciót), részint pedig a modern tudományos és társadalmi kérdésekben jártas papok előtérbe állítását választotta.[9]

A társadalmi fejlődés iránya c. vita közvetlen előzménye Somló Bódog előadása volt 1903. március 29-én, amelyben a társadalomtudományok megalapozhatóságának problematikáját fejtegetve a társadalomtudományok fő és egyetlen axiómáját a „társadalom folytonos fejlődésének tényében" az evolúcióban jelölte meg.[10] Az eredetileg tisztán filozófiainak induló vita[11], ellentétben a szerkesztőség eredeti szándékaival, mindinkább

[6] A kereszténységszocialista mozgalom egyházi indíttatású kispolgári társadalmi-politikai mozgalom. Eredendő egyházi intencióiban (Rerum Novarum 1891) a munkásosztály szociáldemokraták vezette szervezkedésének leszerelésére szolgált. Magyarországon Geisswein egyik első propagálója volt. A hazai viszonyok között a mozgalom, amelyet a klérus és a Néppárt is gyanakodva figyelt – csak nagyon szerény sikereket ért el; tagokat jobbára csak a kisiparosság, kispolgárság és a parasztság között tudott toborozni.

[7] A neotomizmus XIII. Leo Aeterni Patris kezdetű enciklikájának nyomán vált a katolikus egyház hivatalos filozófiájává. Első nagy képviselői: A.D. Sertillanges, M. Grabman és J. Gredt, akik tevékenységüket főleg az ember és a természet viszonyának kidolgozására fordították. A második generációt képviselő M. Blondelnél és követőinél jelentkezett először az egyén és a társadalom problematikája. Ehhez a vonatlhoz sorolható Geisswein is.

[8] Katholikus Szemle, 1913. I. k. 210–212.

[9] A legjellemzőbb példa erre Prohászka Ottokár, a székesfehérvári püspök karrierje lehetne. Vö. *Szabó M.*: Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896–1914. Történelmi Szemle, 1973/1–2.

[10] Huszadik Század, 1903. I. k. 397–408.

[11] A társadalmi fejlődés iránya. Előadók: Gratz Gusztáv, Batthyány Ervin, Szabó Ervin, Geöcze Sarolta. A tizenkét ülésen – 1904. április 12-től május 17-ig – tartó vitán hozzászóltak: Giesswein Sándor, Bernát István, Wolfner Pál, Kégl János, Prohászka Ottokár, Vészi József, Leopold

politikai felhangokat kapott és a résztvevők egyöntetűen a szabadelvű politika végnapjait látó magyar társadalom jövendő fejlődési irányának taglalását látták benne. A szerkesztőség négy előadót kért fel egy szélesebbkörű vita elindításához. Gratz Gusztáv a liberalizmusról beszélt. Értékelése szerint a liberalizmus a feltörekvő polgárság ideológiája volt, amellyel a születési arisztokrácia ellenében lerombolta az individuum szabadsága útjában álló korlátokat. Viszont a történelmi fejlődés során a liberalizmus összefonódott a középosztályokkal, amelyek azt saját, egyoldalú érdekeik biztosítására használták fel, s a liberalizmus így lehetővé tette az egyéni szabadság nevében mások kizsákmányolását. Megoldásként azt javasolta, hogy a liberalizmusnak – „szabadságszeretete" fenntartása mellett – „emberszeretőbbé" kell válnia, s e célból a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal kell megtöltenie.

„A liberalizmusnak csak úgy van jövője" – vonta le Gratz a konklúziót – „ha gazdasági téren fölveszi a gondoskodást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és sohasem felejti el, hogy az éhező ember természeten alapuló jogot formálhat jóllakott embertársainak kenyerére."[12] Gratz, a neokonzervativizmus és a természetjogon alapuló keresztény társadalomkoncepció felé hajló érvelésével meg sem kísérelte, hogy védelembe vegye a liberalizmust, hanem annak helyébe a kapitalizmus javított kiadását kívánó „szociális liberalizmust" javasolta.

Gróf Batthyány Ervin előadásának címe „Az anarchizmus" volt. Ezt úgy definiálta, mint azon társadalmi rendet, amely az erőszakon épülő uralmi rendszerek helyett „az emberek természetében rejlő szolidaritás és az ebből folyó szabadság, egyenlőség és önkéntes összeműködés által jön létre".[13] Mindenféle törvényt elutasító álláspontjában úgy vélte, hogy a társadalom harmóniáját egyedül az individuumokban rejlő képességek szabad kibontakoztatása, az egyéni erők szabad mozgása, szabad konfrontációja valósíthatja meg. Zömmel Kropotkin érveire támaszkodva fejtegette az új erkölcsi világrend szükségességét és azt a konklúziót vonta le, hogy „minden intézmény, mely az emberek önmeghatározási jogát és egymáshoz való viszonyuk szabadságát korlátozza, gyökerestől eltörlendő". Ennek értelmében gazdasági téren követelte a tulajdon megszüntetését, a teljes kommunizmust, politikai téren pedig mindenféle jog, közigazgatás és az állam elvetését.

A témánk szempontjából fontosabb két előadást Geöcze Sarolta és Szabó Ervin tartotta. Geöcze Sarolta, a komáromi polgári leányiskola igazgatója „A konzervativizmus és a keresztény szocializmus" c. előadásának bevezetésében azt mondta, hogy nagyon örül, mivel a közönség soraiban főként a „fiatal Magyarországot" látja, akik „fiatalos hévvel és optimizmussal bízva szociális eszményeikben, a mai bajok meggyógyulását azoknak megvalósításától várják. De nem tudok osztozni optimizmusukban" – folytatta – „mivel nem tudok hinni a társadalmi forradalom üdvözítő voltában". Érvelésként a XIII. Leo Rerum Novarum kezdetű enciklikája által javasolt társadalmi modellt vázolta fel, amely szerint a modern kapitalista társadalom bajait az „istenszeretet csökkenése" okozta

Lajos, Migray József, Hatter Ferenc, Baross János, Hajós Lajos, Tegze Gyula, Schmitt Jenő, Máday Andor, Farkas Geiza, Jacobi Andor, Garami Ernő, Pikler Gyula, Hegedűs Lóránt, Méray-Horváth Károly, Czóbel István, Lánczy Gyula, Leopold Gusztáv. Huszadik Század, 1904. I–II. k. A vita külön kötetben is megjelent 1905-ben.

[12] Huszadik Század, 1904. I. k. 181.

[13] Uo. 184.

és gyógyításának legbiztosabb módja a „társadalom természetes rendjéhez való visszatérés". A magyar társadalmi problémák megoldásának is legalkalmasabb módszereként a kereszténységszocializmus elveinek megvalósítását jelölte meg, ama társadalmi rend kiépítését, amelynek az alapelvei „a magántulajdon, a haza és a vallás". A konkrét megvalósítás érdekében bizonyos szociális reformok azonnali bevezetését követelte: homestead-et, adómentes létminimumot, kisbirtokok létesítését parcellázás útján, kisbérletek kialakítását, termelő-, értékesítő- és hitelszövetkezetek alakítását, a bevándorlás korlátozását, a „szertelen nagy" hitbizományok széttagolását, progresszív adórendszert, továbbá a munkásság személyi védelmét, hathatós iparfelügyeletet, egészséges lakásokat, méltányos bérezést és állandó munkaalkalmak biztosítását, bérminimumot, vasárnapi munkaszünetet, munkásképzést stb. Koncepciója szerint a konzervativizmus és a kereszténységszocializmus nem választhatók el egymástól, mivel a konzervativizmus azt a társadalmi rendet jelöli, amely a keresztény világnézetre épül fel, míg a kereszténységszocializmus „a társadalmi kérdésnek a keresztény erkölcsi törvény alapján való megoldásáért" küzd. Előadásának végén Geöcze beismerte, hogy „az a tudományos fegyverzet, amiben itt megjelenni illik, nem énreám van szabva, forgatni sem bírnám", s valószínűleg ez volt előadásának egyetlen pontja, amiben a jelenlévők kivétel nélkül egyetértettek vele.

A modern társadalomfejlődés negyedik nagy irányzatának tekintett szocializmusról Szabó Ervin beszélt. A szocializmust úgy definiálta, mint a termelés társadalmi formája és az elosztás egyéni formái közötti ellentét feloldását. Előadásának fő célját abban jelölte meg, hogy bebizonyítsa: a társadalmi mozgalmaknak és a társadalom mozgásának oka az osztályharc. Vallván, hogy a társadalomtudomány feladata a társadalmi jelenségek kauzalitását megállapítani, leszögezte, hogy a társadalmi jelenségek „természeti törvények módjára ható társadalmi törvények" uralma alatt állanak. Mivel az ipari fejlődést immanens erők hajtják előre, a társadalmi fejlődés önmaga teremti meg a szocialista gazdaság feltételeit. Az ipari koncentráción kívül pedig az osztályharc az, ami a modern szocializmus eljövetelét szükségszerűvé teszi. Védelmébe vette a munkások jogát a szervezkedésre, s röviden összefoglalta a marxi államelméletet is. Külön foglalkozott a legtöbbet támadott problémával, az egyéni szabadság kérdésével. A moralizáló álláspontokkal szemben kifejtette, hogy a szabadság relatív fogalom, amely a társadalom mindenkori fejlettségétől függ és így a szocializmus és a polgári társadalom szabadságfogalma tartalmilag szükségszerűen különbözik egymástól. Tehát az osztálytársadalom uralkodó osztályai tagjainak szabadságképzete helyébe egy új szabadságfogalom lép majd; a társadalom minden tagjának az a lehetősége, hogy a közéleti és szellemi téren dolgozzanak, érvényesüljenek és kitűnjenek.[14]

Giesswein egész hozzászólása Szabó Ervin előadásával vitatkozott. Elöljáróban röviden összefoglalta a Történelembölcselet és szociológia c. könyvének főbb megállapításait. Ebben a társadalomtudományok, nevezetesen a történettudomány fogalmát L. E. Bernheim nyomán úgy definiálta, mint ami „az embereknek mint társadalmi lényeknek egyéni, tipikus vagy kollektív értelemben vett tevékenységét az ő fejlődésük szerint okozati összefüggésükben kutatja és előadja".[15] Elutasította a „történelmi determinizmus" mindhárom formáját: a.) a mesologikus elméletet, amely a társadalmi fejlődés determináló

[14] Uo. 269.

[15] *Giesswein:* Történelembölcselet és szociológia. Bp. 1904. 9.

alapjaként a „földrajzi, népfaji és kulturális környezetet" veszi fel, s Gobineau, Chamberlain fajelméletét éppúgy elégtelennek minősítette, mint Le Bon koncepcióját, mondván, hogy a „lelki infekciókat" nem lehet a társadalmi fejlődés alaptörvényeiként elfogadni, hisz maga a társadalom teremti meg a kulturális környezetét is. b.) Elvetette a biologikus elméletet egészében, habár a társadalmat szerves organizmusként értelmező koncepciót már nagyobb megértéssel fogadta. Védelmébe vette Spencert, akiről azt tartotta, hogy belőle ugyan „teljességgel hiányzott a történelmi érzék", de ugyanakkor jó analógiákat mutatott a társadalmi szervezetek és a biológiai organizmusok közti párhuzam leírásakor. Követőit viszont elmarasztalta, mert szerinte azok nem vették figyelembe sem azt, hogy Spencer rendszere nem ad semmi magyarázatot a „biológiai és a társadalmi élet átmenetéről", sem azt, hogy Spencer következtetéseit főként a primitív népek tanulmányozása alapján vonta le, s emiatt az „intellektuális élet és a művelődés fejlődését nem tudja kellően méltányolni". c.) Nem fogadta el a történelmi materializmust sem. A marxi gondolatokat valószínűleg csak kommentárokból ismerő Giesswein úgy értelmezte a történelmi materializmust, mint egy túlságosan egyoldalú koncepciót, amely ugyan felhívta a figyelmet a gazdasági tényezők jelentőségére a történelemben, de épp materialista voltánál fogva „az emberi létformákat" mélyebben megmagyarázni képtelen. Szerinte a történelmi materializmus mint elmélet és tudomány nem állta meg a helyét, mert a polgári tudomány már régesrég megcáfolta, s hogy a huszadik század fordulóján még mindig megtalálható, az csak annak köszönhető, hogy Marx követői „nem törődtek" ezzel a visszautasítással, sőt elméletüket a munkásosztály és a tömegek harcbavitelére használták föl.

Giesswein saját történelemfelfogását „történelmi idealizmusnak" nevezi, úgy definiálja, mint azon eszmék együttesét, „melyek a természet törvényei mellé helyezkedve és részben föléjük emelkedve, az emberiség fejlődésének intézői és szabályozói".[16] Négy ilyen eszme van: a.) a vallás eszméje; Giesswein szerint ez a legfontosabb és egy nagyvonalú gesztussal a civilizáció minden jelentősebb alkotását a vallás, Európa esetében a kereszténység termékének tekinti. b.) az etikai eszme, amely az etikai normák érvényesülését követeli mind az egyének életében, mind a történelemben. A keresztény társadalomfelfogás szerint ezek az etikai alapelvek örök érvényűek, a társadalmi változásokkal és a történelem haladásával nem változnak. Giesswein ezeket tekinti a társadalmi és kulturális haladás előfeltételeinek. c.) a szociális eszme szabályozza szerinte a történelem során az egyén és a társadalom viszonyát, tehát a történelmi események megragadásakor a tömegek és vezetőik tetteinek megítélési alapját. A giessweini történelmi idealizmus a kollektivista és individualista történelemfelfogás helyes egyensúlyában akarja megragadni a fejlődés kritériumait. Az egyensúly praktikus értelme a szabad akarattal rendelkező individuum primátusának elismerése a történelmi eseményekben. d.) a kulturális eszme az előbbi háromnak egyfajta szintézise.

Az egész gondolatmenet konklúziója, hogy „amit a pozitivizmus kiölt a történelemből, az éltető lelket, azt csak a történelem metafizikája adhatja vissza neki,"[17] vagyis a történelemtudomány nem oldhatja meg feladatait, ha nem fordul a filozófia, a metafizika felé és nem kér tőle vezérlő gondolatokat az egyes történelmi kérdések megoldásához. Az, hogy miféle metafizikai segítségről van szó, lényegében már kiderült: a giessweini történe-

[16] Uo. 43.
[17] Uo. 61.

lemfelfogás alapja az individuum, amelynek a keresztény társadalomfilozófia értelmében saját „természete" van, és ebből következően ugyancsak célja van az emberek szükségszerű társulásából kialakult társadalomnak is.[18] A teológiai alapot előfeltételezve ez a cél nem más, mint az isteni rend, az egyéni üdvözülés kivetítése a történelembe. Az emberi társadalom fejlődése pedig felettébb sajátos irányt kap: azt az utat járja be, amelyen az „evolúció völgyéből a teológia magaslatára emelkedünk".[19] Az emberiség reális társadalmi fejlődése bizonyos „ideálok" elérésére szűkül, mint pl. a társadalmi igazságosság és a békés haladás.

Amiben Giesswein – a fentiekben erőteljesen konzervatívnak bizonyult – történelem- és társadalomfelfogása mégis figyelemreméltónak tűnik, az az, hogy a századforduló magyar klérusának képviselőitől eltérően a kívánatosnak ítélt társadalmi modellt a valóságos történelmi fejlődés vonalához sokkal közelibben értelmezte, s elvetette az ortodox konzervativizmus múltba néző közelítésmódját. Az 1904-es vitában a klerikalizmus képviselői közül messzemenően ő tanúsította a legtöbb megértést a Szabó Ervin által vázolt szocializmus koncepciója iránt. Nem annyira a kiindulópont, a társadalmi fejlődés elvének és az osztályharc tényének elfogadásáról van szó, hanem sokkal inkább azon tendenciáról, amelyben a Prohászka Ottokár által leszögezett kereszténységszocialista társadalomfejlődési alapfogalmakat – a vallás, család, magántulajdon – értelmezte. Azt a kérdést tette fel, hogy vajon a szocialisták által kitűzött kollektivista társadalom egyáltalán elképzelhető-e materialista alapon, és azt a választ adta rá, hogy nem lényegi kérdés, hogy a társadalom kollektivista-e, mivel a kereszténység „sem nem kollektivista, sem nem a magánbirtok föltétlen parancsolója".[20] Helyette a hangsúlyt a materializmus és idealizmus ellentétére és szembeállítására helyezte, mivel úgy vélte, hogy a szocializmus materialista kiindulópontja a liberalizmus továbbélése. A neokonzervatív gondolatrendszernek megfelelően[21] ő is élesen elítélte a kapitalizmus „túlzó" megnyilvánulásait: a tömeges elszegényedést, a proletarizálódást, a társadalmi osztályok közötti ellentétek növekedését és úgy vélte, hogy csak a szocializmus rendszere fogja megoldani ezeket a társadalmi problémákat. De csak akkor – tette hozzá –, ha a szocializmus nem materialista, hanem idealista alapon valósul meg, mivel szerinte a marxizmus által javasolt alternatíva – épp a gazdaság primátusának elve miatt – nem lehet alkalmas erre. Giesswein a társadalom megjavításának, a munkásosztály és a szegények védelmének problémáját az osztályharc által nyújtott eszközök helyett „örök erkölcsi törvényekkel" kívánta biztosítani. Organikus társadalomfelfogásából kiindulva az osztályharcot mint leküzdendő zavart értelmezte és az osztályszolidaritást az egész társadalomra kívánta kiterjeszteni. Ennek érdekében, – fejtegette, – a társadalom egyes rétegeinek különérdekeit alá kell rendelni a társadalmi egész felsőbb érdekeinek, és „akkor fognak azok harmonikus egészet képezni, akkor fognak kölcsönösen és együttesen az egész társadalom javára szolgálni".[22] A társadalmi fejlődés elvének

[18] *Giesswein:* Társadalmi problémák és keresztény világnézet. Bp. 1907. 167; Történelembölcselet és szociológia 41; Giesswein beszéde a Magyar Királyi Országos Békeegyesület gyűlésén. Alkotmány, 1905. V. 19.

[19] *Giesswein:* Társadalmi problémák. . . 166.

[20] Uo. 81.

[21] *Szabó M.:* Uj vonások a századfordulói Magyarország konzervatív politikai gondolkodásában. Századok, 1974/1.

[22] *Giesswein:* Egyén és társadalom. Bp. 1915. 66.

korlátozott elfogadásával lényegében csatlakozott a korabeli haladó polgári értelmiség „haladáshit" elképzeléséhez, amint az egy 1912-ben, szintén a Huszadik Század rendezésében lezajlott vitából kiderült.[23] Jászi Oszkár ugyanis ennek során azt mondta, hogy mivel a haladás a „szervezet biológiai összhangjának" javításához vezet, s a „haladás problémájában pragmatikusan nem is az a fontos, hogy az emberi társadalmakat en bloc valami tökéletes rangsorba sorozzuk, hanem az, hogy az emberi célkitűzés szempontjából mértéket nyerjünk egyrészt, másrészt pedig az elért eredményeket az egyik vagy a másik téren az egyén szempontjából mérlegelhessük, s képesek legyünk a fejlődés kauzális sorában a legáltalánosabb emberi értékeket felkutatni, valamint ismérveket szerezni arra nézve, hogy bizonyos jelenségekkel szemben a gyakorlati politika szempontjából minő álláspontra helyezkedünk".[24] Ti. ezek az emberi értékek különböző helyekről származnak, s megfelelnek „az emberi lélek racionális, szociális és szorosan vett vallási hajlandóságainak is".[25] Jászi úgy gondolta, hogy mindezek egyesíthetők egy ún. „haladás hitben",[26] amely pl. a vallás gondolatait úgy képes integrálni, hogy elveti az egyházak eddigi osztályuralmi és kizsákmányolási tendenciáit. Giesswein a katolikus egyház történelmi gyakorlatát félretolva csatlakozik Jászi koncepciója mellé: „Téves az a felfogás, hogy a tételes vallások szükségszerű járulékai az osztályuralmi és kizsákmányolási tendenciáknak. Ezek a tendenciák bármilyen más közeget is fel tudnak venni. A kereszténység eredetében bizonyára nem volt osztályuralom, s akik sok mindenféle formájában annak céljaira felhasználták, nem a kereszténység szellemében jártak el."[27].

Politika és erkölcs, társadalmi haladás és kereszténység összebékítési programjának gyakorlati-politikai megvalósítását Giesswein a kor két nagy nemzetközi szervezetének, a katolikus egyháznak és a szociáldemokráciának közös munkájában vélte megtalálni. A két irányzat „kiegyeztetésének" alapja szerinte a szociáldemokraták részéről az a tény, hogy a szociáldemokratáknak a társadalom átalakítására vonatkozó koncepciója egy morális előfeltételt tartalmaz. A munkásosztály kizsákmányolásának megszüntetésére irányuló harcuk alapja egy etikai bírálat kimondása a társadalomról, s e bírálat kimondásának csak akkor van értelme, ha létezik egy „gazdasági viszonyok fölött álló erkölcsi törvény". Vagyis eszerint az igazságos társadalmi rend követelése nemcsak gazdasági kérdés, hanem elsősorban etikai. Ez pedig a katolikus értelmezés szerint az egyház hatáskörébe esik, tehát a katolikus egyházra, pontosabban a vallásra nagy feladatok várnak a jövendő társadalom megformálásában.

[23] Van-e társadalmi haladás? Előadó Jászi Oszkár. 1912. november 24. Hozzászóltak: Diner-Dénes József, Farkas Geiza, Giesswein Sándor, Ignotus, Rónai Zoltán és Zigány Zoltán. Huszadik Század, 1912. II. k. 503–536, 1913. I. 259–272.

[24] Uo. 1912. II. k. 530.

[25] Uo.

[26] „A haladás hit racionálisan kitűzhető, de azért végtelennek látszó perspektívákat nyit... erőfeszítéseinket összeköti az előttünk ugyanezen célért küzdöttek számtalan nemzedékeivel és azokkal, akik utánunk ugyanezekért a javakért fognak harcolni. A haladás hit végül az erkölcsi szolidaritás és az önfeláldozásra serkentő altruizmus forrása, mert véges, gyarló, céltalan életünket bekapcsolja valami végtelenbe, örökbe és abszolútba. Ekként a haladás hit a vallásos gondolat legértékesebb elemét magában hordja amaz osztályuralmi és kizsákmányolási tendenciák nélkül, amelyek minden tételes valláshoz tapadnak." Huszadik Század, 1912. II. k. 535.

[27] Huszadik Század, 1913. I. k. 259–260.

A nyugat-európai társadalmi viszonyokat jól ismerő, és magát az angol parlamenti demokrácia hívének valló Giesswein a hazai társadalomfejlődés irányát az ország demokratizálásában jelölte meg. A világháború előtti magyar értelmiség zömének elképzeléseihez híven ettől várta a legégetőbb magyar sorsproblémák: a tömeges szegénység, a nemzetiségi kérdés, a kivándorlás stb. megoldását is.

Az 1904-es vitában a Geöcze Sarolta, Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár által képviselt kereszténységszocializmust, mint a társadalmi fejlődés jövőbeni lehetséges irányát, lesújtó kritika érte. Elsőként a magát ekkor még ortodox marxistának valló Wolfner Pál reagált Giesswein hozzászólására: „Az egyháznak mint politikai szervezetnek mindenkor volt és van egy politikai tendenciája, amely a történelmen végigkíséri; az, hogy kisajátítja a maga részére a kornak az uralkodó eszméit és ezeknek segélyével akar uralkodni... Ugyanaz az egyház, amelynek a marxizmushoz, a proletariátushoz 2000 esztendőn keresztül soha semmi köze nem volt, egyszerre azt mondja, hogy igen, a marxizmus helyes, és amint a múltkor Giesswein kanonok úr előadta, az egyház is marxista, sőt a marxizmust csak az egyház által lehet megvalósítani; és az kis különbség, amely őket a szocializmustól elválasztja. Mihelyt a szocializmus hajlandó ezt az új társadalmi rendet egyházi alapon megcsinálni, az egyház segíteni fog. Hát egyházi szempontból talán ez helyes, ez talán a célhoz vezető és indokolt, de mint a társadalom fejlődésének irányát... (csak úgy értelmezhetjük – GF), mint ugyanannak a hatalmi politikának újabb megnyilatkozását, amely 2000 esztendőn keresztül változó formákban mindig ugyanazt a célt szolgálta."[28] A bernsteini revizionizmus gondolatait propagáló Wolfner a fenti helyes értékelés mellett bizonyos támadási felületet is nyújtott, amelyet a konzervatívok egyik fő hazai képviselője, gr. Majláth József azonnal ki is használt. Fennhangon dicsérte azokat a „józan és higgadt szocialistákat", akik a forradalmi vonalról lassanként a reformok terére kezdenek áttérni és ilymódon jelentős lépéssel közeledtek a polgári társadalomhoz. A szociális reformok minden más probléma elé helyezésének platformján pedig már sokkal könnyebben elmosható a különbség az ugyancsak a szociális reformokat hangsúlyozó kereszténységszocialisták és a szociáldemokraták között. Prohászka Ottokár hozzászólásában nyíltan be is vallotta, hogy a kereszténységszocialisták mindent fel akarnak használni az egyes irányzatokból, ami elképzeléseikkel nem ellenkezik. Csak az alapokat kívánják változatlanul hagyni: a magántulajdont, a vallást és az erkölcsöt. De bármennyire igyekezett is Giesswein és Prohászka békülékeny hangot megütni és közeledni a vitapartnerek álláspontjához, az élesedő vitában fejükre olvasták koncepciójuk eklekticizmusát, belső ellentmondásosságát és reakciósságát. Vészi József és Lánczy Gyula a kereszténységszocialista társadalmi programok immanens ellentmondásaira hívták fel a figyelmet, arra, hogy a keresztény egyházak maguk sem tudnak dönteni a különböző egyházon belüli irányzatok között; nyíltan hivatkoztak Harnack protestáns, liberális teológiájára, a francia Loisy katolikus bibliakritikájára, az amerikanistákra, tolsztojánusokra és mindezek egyházi ellenfeleire is, továbbá nem felejtették el megemlíteni az olasz Murri nevét annak példájaként, hogy mihelyt egy katolikus ihletésű politikai mozgalom túl kíván lépni az egyház által szabott korlátokon és mihelyt őszintébb törekvéseket tanúsít a szociális reformok iránt, azonnal egyházi tilalom tünteti el őket a politikai színtérről. Jacobi Andor azt olvasta fejükre, hogy „nem a mai társadalmat, hanem a tegnap társadalmát akarják fenntartani a keresztény konzervativizmussal.

[28] Huszadik Század, 1904. I. 517.

Így nevezi magát ez a rendszer, azonban őszintén szólva inkább konzervatív mint keresztény. Legalábbis azok az osztályok, amelyek túlsúlyát konzerválni óhajtják, tehát a papság, a nemesség, múltjukban nem mutatták azt, hogy a keresztény erkölcstant magukra nézve különösen kötelezőnek tartották volna. . .”[29] Leopold Lajos és Garami Ernő pedig kifejtették, hogy a kereszténységszocializmus mindig mint a szociáldemokrácia kísérőjelensége tűnik fel a politikai életben és elmélete, valamint gyakorlati politikai programja az esetek többségében a szociáldemokratáktól kölcsönzi tételeit. Garami Ernő megállapította a Geöcze Sarolta követelte reformokról, hogy azok egy része a szociáldemokraták hasonló követeléseinek parafrázisa, a másik fele pedig nem egyéb, mint „meddő nőegyleti jótékonykodás”. Szabó Ervin zárszavában úgy fogalmazott, hogy a Giesswein-féle kereszténységszocializmus, ha következetes, akkor társadalmi programjának végrehajtásakor szükségszerűen ellenkezésbe jut az egyházi hierarchiával és a szociáldemokraták mellé kell hogy álljon: „. . . a következetes kereszténységszocialista – bár alapozása valláserkölcsi – céljaiban és praktikus harcában a szocializmussal egy. A krisztusi szeretet, amelyen felépül, nem szemforgató siránkozás, hanem harcos szeretet.”[30] Giesswein később pályafutását tekintve Szabó Ervin 1904-es jóslata több ponton is igaznak bizonyult.

Vita a középiskola reformjáról (1905–1906) és a pécsi szabadtanítási kongresszus (1907)

A középiskola reformja c. vitához ismét egy bátran kritikus cikk adta az indítást. Méray-Horváth Károly: Kezdődik az emberbutítás c. cikkében[31] a középiskolai oktatás tartalmának avultságát állította szembe a huszadik századi társadalom és termelés követelményeivel. Kimutatta, hogy a klasszikusok ismeretére alapozó, a görög és a latin nyelvnek túlsúlyt biztosító és a természettudományi ismeretek oktatását csak mellékesen kezelő hazai középiskolai oktatás azon kívül, hogy az ifjúság számára felettébb fárasztó módon érdektelen és hasznavehetetlen ismereteket közöl, még a politikai konzervativizmus utánpótlás-nevelésének funkcióját is betölti. Ennek megszüntetésére követelte a középiskola reformját. A Társadalomtudományi Társaság 1905. március 31-i ülésén Pikler Gyula alelnök vitaindító előadásában a műveltség fontosságáról beszélt, rámutatva arra a kapcsolatra, amely egy ország általános kulturális színvonala és anyagi jóléte között fennáll. A közel egy évig tartó diszkusszióban[32] a szembenálló fő frontokat a közoktatásügy kon-

[29] Uo. 1904. II. 472.

[30] Uo. 1904. II. 552.

[31] Uo. 1904. II. k. 217–229. Ugyanerről a témáról Méray-Horváth még két cikket közölt: Emberrontás a középiskolában (Huszadik Század, 1905. I. k. 170–180) és A pedagógia reformja (uo. 1908. I. k. 509–524) címmel.

[32] A középiskola reformja. A vitaindító előadást A műveltség fontossága címmel Pikler Gyula tartotta 1905. márc. 31-én. A vitában hozzászóltak: Márki Sándor, Imre Sándor, Ranschburg Pál, Moravcsik Ernő, Salgó Jakab, Oláh Gusztáv, Sarbó Artur, Hajós Lajos, Schaffer Károly, Juba Adolf, Giesswein Sándor, Vészi József, Márkus Dezső, Nagy Sándor, Fischer Ignác, Herczfelder Gábor, Krajcsi Rezső, Schlatter Alfréd, Méray-Horváth Károly, Rombauer Emil, Budinszky Károly, Kármán Mór, Müller Márta, Tarczai Lajos, Glücklich Vilma, Harkányi Ede, Kőhalmi Béla, Fenyő Vilmos, Frank Aladár, Szalay Károly. Huszadik Század, 1905. I. k. 525–568, 1906. I. k. 176–368.

zervatív képviselői, mindenféle reform merev ellenzői és a reformok hívei, többségükben nem pedagógusok alkották. A megkérdezett pszichológusok és ideggyógyászok zöme szellemi túlterhelésről beszélt és tragikusan kevésnek tartotta a testnevelésre fordított időt. Ami az oktatás tartalmát illeti, a hozzászólók haladóbb része azt kifogásolta, hogy az iskolában tanított világkép és a valóságos társadalmi állapotok között túl nagy a szakadék. A hozzászólók ama csoportja, akik nem voltak sem tanárok, sem orvosok, azok főként a latin és a görög nyelv óraszámának túlzott nagyságát, illetve tanításának fölöslegességét hangsúlyozták. A klasszikai oktatás kevésszámú hívőjének szószólója Rákosi Jenő volt, aki azt mondta hozzászólásában, hogy a latin nyelv tudásával kezdődik a „felsőbbrendű, históriai műveltség".[33]

Giesswein, akit mint országgyűlési képviselőt kértek meg a részvételre, felszólalásában egyetértett Méray-Horváthtal abban, hogy a középiskolai oktatás reformra szorul. De a középiskolát teljes egészében elvető szélsőséges felfogásokkal szemben azt javasolta, hogy a tanrendekben növelni kell a természettudományos tantárgyak részarányát és emellett kisebb óraszámban, de hatékonyabban oktatni kell a latin nyelvet is. Véleménye szerint latín nélkül az emberi műveltség jelentős területeit képtelen lesz a felnövő generáció megismerni. De ugyanilyen szükségesnek tartotta a modern, élő nyelvek tanítását is a gimnáziumokban. Az órarendeket illetően konkrét példákkal is szolgált: szerinte a dán és a holland középiskola, ahova a diákot 12 éves korban veszik fel, ideális formáját nyújtja a jó tanrendnek. A tanítás módszeréül azt javasolta, hogy az oktatás irányának a gyakorlatiassága a legfontosabb, vagyis a pedagógusok „ne túlságos ismeretekkel gyötörjék a gyermekeket", hanem hagyjanak időt és energiát a testi nevelésre és a jellemképzésre is. Ehhez persze az szükséges, – folytatta –, hogy egy osztályban ne 60–70, hanem legfeljebb 30–35 diák legyen. Javaslatát, miszerint ez úgy lesz lehetséges, „ha tanintézeteink számát fokozzuk", és felfogását, hogy ti. ha százmilliók mennek új ágyúkra, akkor egynéhány millió többlet ezen a téren sem fog ártani", – a jegyzőkönyv tanúsága szerint élénk helyesléssel fogadta a jelenlévő hallgatóság.[34]

Az oktatás kérdése ezekben az években a haladó és a konzervatív erők egyik fő ütközési területe volt. Nem is annyira a középiskolai oktatás, amelyet jórészt a katolikus egyház tartott befolyása alatt, hanem a Társadalomtudományi Társaság szervezte szabadoktatás vált ütközőponttá. Ez volt ugyanis a hivatalos művelődéspolitikától eltérő, azzal gyakran élesen szembenálló kulturális nevelés gyakorlati formája, azé a munkásoktatásé, amelyet jelentős sikerrel szervezett a Társadalomtudományi Társaság. A Társaság 1906. augusztus 8-i kettészakadása után[35] – melynek során 37 tag lépett ki, élükön az elnök gr. Andrássy Gyulával – a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Apponyi Albert szerette volna a haladó jellegű oktatási formák elöl a terepet elvenni, s megakadályozni a szabad munkásoktatás szélesebb körű elterjedését. Jórészt ebből a célból született meg a pécsi szabadtanítási kongresszus összehívásának gondolata, amelynek politikai jelentőségét a kormányzat világosan felismerte és megrendezését minden eszközzel támogatta.

[33] A vita első része ugyanilyen címmel külön kötetben is megjelent 1906-ban. Idézet ebből a kiadásból. 205.

[34] Uo.

[35] Budapesti Hírlap, 1906. VIII. 9.

A kongresszus célját és feladatát az előkészítő tanácskozások során Pályi Sándor, az Erzsébet Népakadémia és a Szabad Líceum alelnöke foglalta össze: „Közműveltségünk nemzeti irányba való fejlesztése, egész népünk szellemi szintjének emelése, a mindennapi élet gondjain fölülemelkedő általánosabb érdeklődés fölkeltése, a fokozódó gazdasági küzdelemre a szakismeretek növelésével edzettebbé tétele, a társadalmi föladatok egészséges irányú tárgyalása, a jogok kiterjesztésének megfelelő értelmi növelés, a nemesebb szórakozások és a testedzés iránti érzék fejlesztése és mindezek mellett hazánk földjének, történetének és irodalmának ismerete és szeretete... és főként a munkásosztály egyoldalú eszmekörének áttörése, az egyetemes és egységes emberi és hazafias emóciók befogadására való kiépítése."[36]

Az 1907. október 2-tól 6-ig tartó kongresszus elnöke Beöthy Zsolt, társelnökei többek között Alexander Bernát, Doktor Sándor, Giesswein Sándor, Herczeg Ferenc, Kármán Mór, Pikler Gyula, Prohászka Ottokár, Rákosi Jenő és Wlassics Gyula voltak. A kongresszus nem is nagyon titkolt célja, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának működési területeit átjátsszák a Szabad Líceum, a Népakadémia és az Uránia kezébe, már az első, a megnyitó ülésen vitára ingerelte a Huszadik Század körét. A kormánypolitika egyik fő ideológusa, Gaál Jenő a kongresszustól a „nemzeti együttérzés fokozását, a nemzeti összhang és szolidaritás" szellemének elmélyülését, az egységes polgári világfelfogás kialakítását várta. De hasonló szándékkal fogalmazódott meg a többi szakosztály hivatalos előadójának előterjesztése is: Hornyánszky Gyula „A történet eszméje és a szabad oktatás" című előadásában úgy látta, hogy a történelem tanításának egy „erkölcsi világfelfogásban kell kicsúcsosodnia", s fokoznia kell a hazafias érzületet, intenzivebbé kell tennie a történeti összetartást és szét kell oszlatnia a szocializmus tendenciózus eszméjét, a nemzetköziséget. Alexander Bernát a filozófia-oktatás kapcsán, Waldapfel János a közművelődési egyesületek feladatainak kijelölésével, Tóth Dezső a népkönyvtárak anyagának összeválogatásával, Sztojanovics Jenő pedig a zenei nevelés vonatkozásában fogalmazta meg a kormány „politikamentes" osztálypolitikáját.

A hivatalos irányt támogató előadásokat azonban heves bírálatok érték és a korabeli sajtóban igazi visszhangja nem a fenti előadásoknak, hanem a radikálisok és a szocialisták hozzászólásainak volt.

Giesswein az öt szakosztály közül három üléseinek volt aktív résztvevője. Közülük az elsőn Pikler Gyula volt az előadó: „A szabad tanítás tárgyai és módjai" címmel tartott referátumot. Ez számtalan pozitív megállapítást tartalmazott, elsősorban az ismeretterjesztés módszertana szempontjából. Előadásának igen nagy érdeme volt, hogy rámutatott a szabad tanítás progresszív és regresszív irányba fordíthatóságára, a tanítás osztályjellegére. A felnőttnevelés célját az emberi boldogság biztosításában látta. Bár a boldogság fogalmát igyekezett mindazon irracionális elemektől elszakítani, melyeket főleg a vallásos ideológia e fogalomhoz kapcsolt, de mégsem tudta megragadni a konkrét társadalmi célok elsődleges mozgatóerőit. Bár lényeges pontokon ragadta meg a vallásos szellemtől átitatott műveltség történelemképének ellentmondásait, — rámutatva arra, hogy a történelem nagy változásainak alapja sohasem a felebaráti szeretet, hanem az osztályok küzdelme volt, s hogy azt a tételt, miszerint az ember úgy szeretheti felbarátját mint önmagát, „csak

[36] A szabad tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Bp. 1908. 569.

azok akarják elhitetni az emberekkel, akik nem akarnak nekik jogokat adni; hanem jogok helyett szeretetre utalják őket:",[37] – nem tudott kellő útmutatást adni a felnőttek oktatásának anyagához.

Giesswein hozzászólásában egyetértett Piklerrel abban, hogy a szabad tanításnak is az emberi boldogság fokozása a célja. De kifogásolta, hogy Pikler elutasította a vallást és a vallásoktatást, valamint azt a tételt, hogy az ember úgy szeretheti felebarátját, mint önmagát. Azt bizonygatta, hogy a vallás „mint a legfelsőbb lénynek való hódolat, az emberi természetnek nemcsak megfelelő, hanem úgyszólván posztulátuma, kiegészítő része".[38] Ugyancsak nem értett egyet a felebaráti szeretet értelmezésében. Szerinte a felebaráti szeretet a társadalmi igazságosság alapja, mivel arra az elvre támaszkodik, hogy „amit nem akarsz, hogy más neked cselekedjék, vigyázz, hogy azt másnak soha ne cselekedjed. A felebaráti szeretetnek az alapelvei tehát – folytatta – kiváló szociális jelentőséggel bírnak, s mint ilyenek igenis jelentékenyen konferálnak az ember boldogulásához; és a szabadtanítás már e szempontból sem foglalhat el velük szemben közömbös álláspontot, annál kevésbé törekedhetik arra, hogy ezeket az erkölcsi alapelveket, a társadalmi élet ideáljait lerontsa, amelyeknek céloknak kell maradniok akkor is, ha azokat teljesen elérni nem tudjuk. S ha valaki a felebaráti szeretetnek alapelvét mint lehetetlen abszurdumot állítja oda, az abszurdumnak mondja az egyenlőség és testvériség ideáljait is."[39]

A vitában nyíltan ütköztek egymással a haladás és a maradiság hívei; az előbbiek a hangsúlyt a tudomány és az oktatás demokratizmusára helyezték, követelték – mint Jócsák Kálmán és Klárik Ferenc – az oktatás szabadságát. Nemcsak úgy, mint tanulásra való jogot, hanem szélesebb értelemben is: úgy mint a gyülekezés, a szólás- és a sajtószabadság jogát. A klérus képviselői, élükön Prohászka Ottokárral és Giesswein Sándorral a társadalmi igazságosságnak a Rerum Novarum enciklika szerinti modelljét propagálták, „a nemzeti folytonosság és az emberiség ideáljainak kombinálásával" akartak a jövő társadalmáért küzdeni. Prohászka kénytelen volt beismerni a vita során, hogy felebaráti szeretetre társadalmakat építeni nem lehet, Pikler pedig Giessweinnek válaszolva rámutatott, hogy a „szeresd felabarátodat, mint önmagadat" elvet a katolikus egyház eddigi történelme során még sohasem valósította meg.

A filozófiai szakosztály előadója Alexander Bernát volt. Előadásában a világnézetet alakító filozófia századfordulói újjászületéséről beszélt és feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a filozófia a szabad tanítás egyik „domináló része" legyen. Az előadást követő vita fő frontjai Pikler Gyula, Rónai Zoltán, Fényes Samu, másrészről Prohászka Ottokár, Vass József, Platz Bonifác és Giesswein Sándor között húzódtak. Az előbbiek követelték, hogy a filozófiai-oktatás mutasson rá a filozófiai rendszerek és az osztályok harcainak összefüggésére, vezesse a hallgatókat egy olyan világszemlélethez, amelynek „ideálja ne az istenember, hanem az emberember, az emberebb ember legyen". Velük szemben Prohászka azt fejtegette, hogy a filozófiatörténetnek a lelki szabadság megszerzésében kell segítenie, azért, hogy a gondolkodótól a kételyt távoltartsa. Giesswein pedig ismét a középutas megoldást kereste. Ugy vélte, hogy a különféle filozófiai irányzatok képviselői az

[37] Uo. 56.
[38] Uo. 82.
[39] Uo. 83.

igazság keresésében „jó ideig együtt haladhatnak", pontosabban azon érdekek eléréséig, amelyek az emberiség örök érdekei. Erről az alapról követelte, hogy a filozófiát történelmi alapon, az evolucionizmus alapján tanítsák.

Marczali Henrik tartotta a történelmi szakosztály bevezető referátumát és nyíltan kijelentette, hogy a történész legyen „konzervatív", vagyis meg kell becsülnie á mindenkori fennálló állapotokat, s azokat egy „még ki nem próbált és be nem vált" jövő fejében elvetnie nem szabad.[40] Gondolatait Hornyánszky Gyula váltotta aprópénzre; követelte, hogy a történelemtanítás legyen része a szabadoktatásnak, de az az „alacsonyabb műveltségű közönség előtt" főként a magyar történetbe való bevezetés legyen, „kifejezetten etizáló és hazafias szellemben".[41] Továbbá nemzetiségi területeken „speciálisan hazafias történetoktatás szerveztessék", s a szociáldemokraták által uralt terepen, a munkásság között „különös gonddal és leplezetlenül" a magyar nacionalista történet ismertetését kívánta. Ugy gondolta, hogy ezúton még a kivándorlást is csökkenteni lehet.

Mivel a haladó értelmiségiek a történelem egyes kérdéseinek megítélésében tudták a legtöbbet nyújtani, itt tudták leginkább felhasználni a marxizmus módszereit, ebben a szakosztályban volt a vita a leghevesebb. Ágoston Péter, Farkas István, Fényes Samu, Szende Pál, Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond és mások is, ízekre szedték az előadó mondanivalóját és követelték, hogy a történelemtanítás mutasson rá a történelmi-társadalmi fejlődés valódi okaira, ne álljon csak a királyok és hadvezérek tetteinek leírásából, vesse el a csak az uralkodó osztályok ízlésére szabott történelemszemléletet és a hazafiasságot a munkásmilliók megvédésében keresse.

Giesswein hozzászólásában a történelem materialista felfogása ellen hadakozott, úgy képzelte, hogy a történelem tanításának egyidejűleg kell „objektívnek és szubjektívnek" lennie. A kétféle közelítés eredménybeli különbségét a fénykép és a festmény közti különbséggel próbálta érzékeltetni. Közeledni próbált a történelmet a nép történelmeként értelmező baloldali állásponthoz is: „Én a magam részéről azt tartom, hogy a történelem ne legyen sem kizárólag individualista, sem kizárólag szocialista, és pedig azért, mert a társadalom maga sem az, a történelem pedig a társadalom az ő fejlődésében. . . Egyén és társadalom, miként az életben, úgy a történelemben is kölcsönösen hatnak egymásra, nemcsak a társadalom mint milieu képezi az embert, hanem az emberek képezik és alkotják a társadalmat mint milieut."[42]

A kongresszus mindenesetre az előre kitűzött célt nagyon kevéssé érte el, inkább a hivatalos magyar kultúrpolitika részesült koncentrált támadásban a Társadalomtudományi Társaság és a szociáldemokraták részéről. A kongresszus eredményeit, ill. eredménytelenségét összefoglalva, az egyik legtárgyilagosabb kortárs értékelő – Imre Sándor – azt állapította meg, hogy a kongresszuson szembenálló két tábor, a Társadalomtudományi Társaság és a katolikus papok vezette hivatalos irányzat közül az előbbiek voltak az erősebbek.[43]

[40] Uo. 182.
[41] Uo. 167.
[42] Uo. 174.
[43] *Imre Sándor:* A szabad tanítás Magyar Országos Kongresszusa. Erdélyi Múzeum. 1907. XXIV. k. Kolozsvár.

Giesswein közvetlenül a pécsi kongresszus befejezése után megvonta a viták mérlegét: „A pécsi kongresszus váratlanul megmutatta, miféle áramlatok fognak nálunk a közel jövőben összecsapni. . . ez terelt át Pécsett minden kérdést szociális térre."[44] Arról írt, hogy a társadalmi kérdés megoldása Magyarország egyik legsürgősebb feladatává vált, márpedig a társadalmi kérdésről nem vitatkozni kell, hanem cselekedni. Példaként idézte a magyar katolikusok elé Németország és Belgium katolikus pártjai, amelyek komolyan harcoltak bizonyos reformok bevezetéséért. A társadalomtudós Giesswein azonban nem állt meg a helyzet konstatálásánál. Ha megmosolyogni való is, amit a kongresszusi vita hevében Tarcai Lajos, a később USA-ba kivándorolt szociáldemokrata újságíró mondott róla, hogy ti. „amit Giesswein kanonok úr mondott, az marxizmus", azt nem lehet elvitatnunk, hogy a magyar klérus álláspontjához képest erőteljesen radikális és a valóságos társadalmi tennivalóknak elébemenő politika megfogalmazásáról van szó: „A jövő azoké, aki számot vet népünk gazdasági helyzetével és a szociális mozgalom iránt kellő érzékkel bír. Nagyon tévednek azok, akik azt hiszik, hogy az egyháznak és a politikusnak itt a csitító szerep jut. Az éhes gyomrokat csak kenyérrel lehet kielégíteni, s a munkásnak a nagy társadalmi kötelességek teljesítése méltán követel jogokat is. Rövidlátás ezzel szemben képzelt nemzeti szempontokat felállítani. Mert a magyar nemzet jövője . . attól függ, tud-e a szociális és a politikai fejlődés vezetője lenni."[45]

Távolmaradás a vitáktól (1905–1912)

1905 és 1912 között Giesswein nevét nem találjuk a Huszadik Század vitáin résztvevők névsorában, pedig néhány témához bizonyára lett volna hozzáfűzni valója.[46] Távollétének okai között elsőként kell említenünk a Társadalomtudományi Társaság 1906. augusztus 8-i kettészakadását, amikor a Társaságban addig is meglévő tudományos és főként politikai ellentétek a Társaság konzervatív-reakciós részének kiválását eredményezték. Giesswein – a szakadárokhoz tartozván – a szakadás után tartotta magát az egyik leghangosabb klerikális orgánum, a néppárti Alkotmány kijelentéséhez, – eszerint „ott többé tisztességes embernek helye nincs", – és Apáthy István, Gaál Jenő, Gerstner Béla, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Marczali Henrik, Timon Ákos, Heller Farkas, Vargha Gyula és mások társaságában az ellen-egyesületként létrehozott Magyar Társadalomtudományi Egyesülethez csatlakozott és részt vett lapja, a Magyar Társadalomtudományi Szemle szerkesztésében is. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szerette volna a Huszadik Század táborát gyengíteni, de tömegbázis híján, a résztvevők – néhány kivételtől eltekintve, mint pl. Apáthy István – sokkal gyengébb elméleti felkészültsége mellett, és a csak nacionalizmusban kicsúcsosodó eszmei fegyverzetük miatt kísérletük eleve kudarcra volt ítélve. Lapja szerkesztésében Giesswein csak 1908 folyamán vett részt.[47]

[44] *Giesswein:* A jövő zenéje. Egyházi Közlöny, 1907. X. 11.

[45] *Giesswein:* A pécsi kongresszus tanulsága. Igaz Szó, 1907. X. 13.

[46] Pl. a cselédtörvényjavaslat vitájához 1907-ben. Giesswein a parlamentben mint a szociális bizottság előadója fejtegette a témát. Képviselőházi Napló, 1907. VI. 4. IX. k. 490–491.

[47] A Magyar Társadalomtudományi Egyesület kísérletet tett 1909-től egy szabadiskola felállítására is. A hallgatóság csupán egyetemistákból és a polgárság egyes rétegeinek képviselőiből állt.

További momentumként jön számításba, hogy a világháború előtti keresztény-szocialista mozgalom az 1905–1907-es válság alatt nem tudta betölteni a mozgalom hazai inspirálói által neki szánt politikai szerepet, nem tudott a társadalmi elégedetlenség leszerelésében hatékonyan közreműködni, nem sikerült valamirevaló bázist kiépítenie a munkásság soraiban és ugyancsak alkalmatlannak bizonyult az értelmiség körében terjedő radikalizmus ellensúlyozására is. Az önálló keresztényszocialista párt 1907. évi megalakításával további támogatókat veszítettek el. A válság elmúltával a klérus új formák után nézett. Nem annyira a tömegmozgalmak elleni védekezés – erre elegendőnek ítélték az államapparátust –, hanem a radikálisok visszaszorítása, a radikális eszmék terjedésének megakadályozása és az értelmiség megnyerése, a progresszív gondolatoktól való visszahódítása került előtérbe.[48] Ez a feladat egyidőben jelentkezett mind a katolikus hitélet megújítására törekvő reformerek, mind pedig a katolikus politika számára. A hitélet megújítása területén már-már riválisként találkozott egymással a Regnum Marianumot szervező Prohászka Ottokár és a Mária-kongregrációkat irányító jezsuiták (Tomcsányi Lajos, Bangha Béla, Martinovich Sándor) csoportja. Az előbbi a hangúlyt a katolikus egyháznak a modern világhoz való illesztésére, a katolikus tanítás modernizmust súroló értelmezésére és elterjesztésére helyezte, míg az utóbbiak politikája hamarosan antiszemita jobboldali radikalizmusba ment át. A katolikus politika területén a klérus úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a német Volksverein für das Katholische Deutschland mintájára kell inkább megalapozni a politikai életre való befolyásuk fokozását, s ennek jegyében szervezték meg a Katolikus Népszövetséget.[49] Az egyházon belüli erőviszonyok ily alakulása mellett a Giesswein képviselte szociális kereszténységnek, – amelynek főleg a társadalmi-politikai reformokért következetesen kiálló tendenciája miatt volt erős ellenzéke a főpapok között, – nem maradt terület, s a Katolikus Népszövetség megszervezését joggal értelmezték úgy, mint ami a keresztényszocialisták alól húzza ki a talajt.[50] A politika kérdéseiben is erkölcsi elveket kereső és minden lépésében erkölcsi elvek által vezérelt Giesswein, látván a keresztényszocialista szervezkedés felső klérus részéről való elejtését, s a belső villongásokat, – visszahúzódott a napi politikától. Hozzájárult ehhez az is, hogy Ernszt Sándor lett a Katolikus Népszövetség vezérigazgatója 1909-ben, s ezzel Giesswein egyik egyházon belüli ellenfele szinte kizárólagos hatalmat kapott a katolikus társadalmi mozgalmak irányításában és finanszírozásában.[51]

Ugyancsak visszahúzódásra késztették az 1910-es választások előtti elhibázott politikai lépései is. Giesswein ugyanis úgy képzelte, hogy a koalíció kormányzati csődjét részint a 48-as és 67-es pólusok meghaladása, részint pedig az általános választói jogra támaszkodó demokratizálódás irányában kellene megoldani. A parlamenti erővonalak megoszlását az eddigiek helyett a konzervatív-progresszív pólusokra kellene szétválasztani – írta –, s egy táborba kellene gyűjteni az azonos politikai és szociális beállítottságúakat.

[48] *Haller I.*: A Népszövetség és az intelligencia. Alkotmány, 1909. IV. 3.; *Hg. F.*: Klerikalizmus és radikalizmus. Magyar Figyelő, 1911. III. 6.

[49] Esztergomi Prímási Levéltár (EPL). Cat. 46. 148–1915. A Katolikus Népszövetség 1908. jan. 26-án alakult, elnöke Rakovszky István lett.

[50] Antoni Béla főtitkár jelentése a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének közgyűlésén. Igaz Szó, 1908. VIII. 2.

[51] Vermes Gyula levele a hercegprímáshoz 1915. II. 4. EPL. Cat. 46. 1129–1915; 486–1908; 1691–1917. Országos Levéltár (OL) Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (Pkkj) 1911. IV. 28.

Egy ilyen csoportosulás kijegecesedési pontjaként a választójog kérdését tartotta. Eme politika érdekében jött létre szövetség (legalábbis Giesswein így értelmezte) a Ferenc Ferdinánd köréhez tartozó gr. Szapáry Pál és a Keresztény Szociális Párt között. E fordulat után elmondható, hogy ha eddig Giesswein társadalmi-politikai törekvései a klérus egyet nem értésével találkoztak és „megütközést keltettek", úgy ez a lépés az egész magyar politikai közvélemény megütközését váltotta ki, hiszen közismertek voltak Ferenc Ferdinánd magyarellenes érzelmei. A választási kudarc után[52] érthető Giesswein visszavonulása a napi politikától.

Viszont annál aktívabban tevékenykedett más területeken. A nagyszámú, különböző társadalmi egyesületben végzett munkájából legfigyelemreméltóbb a hazai nevelésügy és a békemozgalom.

Giessweint 1911-ben nevezték ki az Országos Katolikus Tanügyi Tanács egyházi elnökévé, miután már több mint egy éve ő töltötte be a Katolikus Iskola Egylet ügyvezető elnöki tisztét is. E kinevezésekkel mintegy elismerték azt a védelmet, amelyben Giesswein az egyház oktatási szerepét a legkülönbözőbb fórumokon részesítette. A pécsi kongresszus után nem sokkal vett részt a Magyar Társadalomtudományi Egyesület megbízásából a londoni nemzetközi morál-pedagógiai kongresszuson (1908 október) és itt elhangzott előadásában tömören megfogalmazta neveléssel kapcsolatos elveit: „A nevelés kétségkívül szociális feladat... összekötő kapocs múlt és jövő között. De ha a nevelés szociális munka és feladat, akkor az annál tökéletesebb fog lenni, minél több szociális erőt tudunk érdekében megmozgatni. Már pedig a vallás egyáltalán és különösen a kereszténység kétségkívül egyike a leghatalmasabb szociális erőknek... A nevelésnek nem szabad egyoldalúan állami feladatnak lennie, az egyszersmind a társadalomnak és a családnak érdekkörébe tartozik. Általánosságban áll az, hogy az iskolai nevelésnek minél szorosabb összefüggésben kell lennie a családi neveléssel. Legyen itt állam, család, társadalom, vallás egymásnak támogatója, s ne rontsa le egyik azt, amit a másik épít."[53] Giesswein tehát a hangsúlyt a családi nevelésre helyezte, s általában kívánta az etika bevitelét az oktatásba. Elutasította az államilag centralizált iskolarendszert, helyette az egyéni képességekre és a jellemre jobban támaszkodó angol nevelési példát javasolta követendő példaként.

A Katolikus Tanügyi Tanács élére való kinevezése mintegy válasz volt a magyar pedagógusok haladó szervezetének, a Magyar Tanítók Szabad Egyesületének megalakulására és lapjának, az Uj Korszaknak újbóli megjelenésére. A Magyar Tanítók Szabad Egyesülete követelte többek között a közoktatás államosítását, a tanítók és a tanárok gazdasági helyzetének gyökeres javítását és az általános, titkos szavazati jog bevezetését.[54] Giesswein ezért nyilatkozott úgy, hogy a Tanács vezetését a „legnehezebb, kritikus időben" bízták rá. Mindenesetre nem tétlenkedett: a parlament költségvetési vitájában két ízben is felvetette a közoktatás problémáit. Minden oktatási fokon megjelölte a szükségesnek tartott intézkedéseket: a népoktatás területén a tanítók társadalmi helyzetének emelését, a középoktatásban, főként a gimnáziumokban pedig a hazai nem magyar nyelvek tanítását követelte.[55] Az egyetemekről azt mondta, hogy nem tartja feltétlenül szükséges-

[52] A Keresztény Szocialista Párt jelöltjei közül csak Giesswein kapott mandátumot.

[53] Giesswein emlékkönyv. Bp. 1925. 20.

[54] Uj Korszak, 1910. X. 14. Vö. A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900–1920. Bp. 1958.

[55] Képviselőházi Napló, 1911. V. 23. XII. k. 18.; VIII. k. 22–26.

nek egy külön felekezeti egyetem felállítását, viszont szükséges a budapesti egyetem teológiai fakultását kibővíteni. 1912-ben az ő elnökletével alakult meg az Országos Katolikus Tanügyi Tanács Keresztény Szocialista Szakosztálya. Programjában a pedagógusok anyagi érdekeit, az iskolai vallástanítást és a felekezeti iskolákat vette védelembe.[56] Gyakorlatilag nem tudott semmi komolyabb eredményt elérni.

Visszatérés a vitákhoz (1912)

A Huszadik Század vitáira Giesswein 1912-ben tért vissza,[57] s 1915-ben már kétszeresen kedvenc területén, a háborúellenesség és a nevelés kérdésében szólalt fel a Társaság ülésén.

1908 után – ekkor választották meg Giessweint a Magyar Szent Korona Országos Békeegyesület elnökévé – a keresztény ihletésű polgári pacifizmus harcos szószólója lett nemcsak itthon, hanem a különböző nemzetközi kongresszusokon is.[58] A parlamentben már a háború előtti években több ízben felemelte szavát a fegyverkezés ellen.[59] Az 1911-es költségvetési vitában tette fel a sajtóban ekkoriban gyakran taglalt kérdést, hogy melyek azok a feltételek, amelyek mellett Magyarország „nagyhatalom" marad. Ez csak akkor következik be, – felelte, – ha nem a fegyverkezés, hanem a békés haladás útját választja. Javasolta a parlamentnek, hogy a nagyhatalmi helyzethez szükséges népességet mentsék meg. E kérdésben támadta a Közegészségügyi Tanács állásontját, amely szerint az egyke terjedése nem baj, mert így legalább kevesebben laknak egy helyiségben és a gyermekek egészségesebbek lesznek. Azt hirdette továbbá, hogy „egészséges birtokpolitikával" kell itthontartani a kivándorolni szándékozókat.[60] Novemberben pedig a véderőről szóló törvényjavaslat általános vitájában, – amely mellett Tisza István érvelt – ellene pedig Apponyi, – ismét elmondta, hogy a hadsereg túlzott fejlesztése helyett a magyar társadalom anyagi erőit sokkal fontosabb kérdések megoldására kellene koncentrálni: megállítani a kivándorlást hazai munkaalkalmak teremtésével, visszaszorítani az alkoholizmust, fejleszteni a közoktatást és kiterjeszteni a politikai jogokat. Határozati javaslatot terjesztett be, mely szerint a kormány a véderőjavaslat tárgyalása előtt terjesszen elő törvényjavaslatot az állami tisztviselők és alkalmazottak, tanítók, tanárok, postai és vasúti alkal-

[56] Jövőnk, 1912. X. 1.

[57] Giesswein már részt vett az 1912 március–áprilisában Ignotus bevezetőjével indult „Irodalom és társadalom" című vitában is, de hozzászólásának kéziratát nem küldte meg a Huszadik Századnak, és így az kimaradt a lapból. Huszadik Század, 1912. I. 600–616, 719–736.

[58] Az európai szociáldemokrata pártokhoz hasonlóan a katolikusok is próbálkoztak olyan nemzetközi szervezet felállításával, amelyről azt hitték, hogy majd képes lesz a háborút megakadályozni. Giesswein részt vett különböző kongresszusokon: 1910-ben Luganoban, Stockholmban és Anversben, 1911-ben Newcastle-ban, 1912-ben pedig a Friedensverein meghívására Bécsben tartott előadást a pacifizmusról. Ugyanebben az évben a bécsi eucharisztikus világkongresszus alkalmával, majd pedig Genfben tartott előadást a békéről. 1913-ban az USA-beli Lake Mohonk-i békekonferenciára utazott, majd részt vett a hágai XX. nemzetközi békekongresszuson. A háború alatt is figyelemmel kísérte a szociáldemokrata békeakciókat és nagy elismeréssel nyilatkozott a zimmerwaldi csoport tevékenységéről.

[59] Képviselőházi Napló 1911. III. 21. VI. k. 148–152; 1911. XI. 18. XII. k. 276–283.

[60] Uo.

mazottak fizetésrendezéséről.[61] 1912 januárjában pedig azt fejtegette, hogy „mielőtt a népre új terheket rakunk (ti. a fegyverkezéssel), azt a népet meg kell erősíteni, hogy a terheket elbírni tudja".[62]

A háború kitörése után a háborús lelkesedés szításában a katolikus egyház is tevékeny részt vállalt. Giesswein ekkor a kényszerű hallgatást választotta, de cikkeiben a tiltott szó: béke, már 1914 végén fölbukkant. Tudatosan vallotta magát pacifistának, s nemcsak a Társadalomtudományi Társaság vitáira ment el, hanem ezen a platformon találkozott a Jászi Oszkár köré csoportosult polgári radikálisokkal, a feministákkal és más baloldaliakkal is.[63] A jövő nemzedék védelme és a háború című vitát[64] a Társadalomtudományi Társaság 1915 végén, a központi hatalmak háborús sikereinek közvetlen előestéjén rendezte. Az előadó Madzsar József, kissé naívan a 19. század utolsó harmadában lezajlott európai háborúk statisztikai adataiból indulva ki, jócskán alábecsülte az ország várható háborús veszteségeit, és ebből próbált következtetéseket levonni. A háborús vérveszteség hatékony pótlását csak radikális társadalmi-gazdasági intézkedések bevezetésével látta megoldhatónak: 1.) a szülést vállaló nők társadalmi védelmével, vagyis hogy a szociálpolitika kompenzálja a szülő nő gazdasági kisebbértékűségéből folyó hátrányokat; 2.) akadályozzák meg a munkaképes korosztályok tömeges kivándorlását, sőt hívják haza a már kivándoroltakat; ehhez szerinte „fölforgató" erejű gazdaságpolitikára volna szükség, főleg a földbirtokpolitika területén; 3.) a fegyverkezési kiadások egy töredékét a csecsemőgondozás céljaira kellene átengedni. „Én itt csak annyit mondhatok – fejezte be –, hogy az ország jövője azoknak a kezében van, akik Magyarország háború utáni birtokpolitikáját fogják megcsinálni."[65]

A vitában Mellerné Miskolczy Eugénia a nők védelméhez a nők választójogát követelte, Rónai Zoltán pedig egyenesen „alapvető változást" kívánt a társadalomban, mivel úgy ítélte meg, hogy különben követeléseik csak jámbor óhajok maradnak: „ha a hatalmi viszonyok lényeges eltolódása nem következik be, akkor az uralkodó osztályok önként nem fogják megváltoztatni az eddigi gazdaságpolitikai rendszert".[66]

Giesswein hozzászólásában két oldalról közelítette meg a kérdést. Az egyik a hazai megélhetési viszonyok megjavítása. Arra kell törekedni – hangsúlyozta a katolikus társadalmi tanítás neotomista felfogását –, hogy mindenkinek meglegyen a lehetősége „tisztes vagyon" gyűjtésére, amiből viszonyaihoz képest „tisztességesen megélhet".[67] Támogatta Madzsar József követelését a csecsemővédelem fejlesztésére és a legbiztosabb utat a szociálpolitikai intézkedések vonatkozásában egy olyan békekötésben látott, amely kiküszöböli a további háborúk lehetőségét.[68]

[61] Uo. 1911. XI. 18., XII. k. 277.

[62] Uo. 1912. I. 27., XIV. k. 396.

[63] Huszadik Század, 1916. XXXII. k. 429. A Magyar Békeegyesület 1916 februári gyűlésén beszédet mondott Glücklich Vilma és Károlyi Mihály is.

[64] A jövő nemzedék védelme és a háború. Előadó: Madzsar József 1915. november 27. Hozzászólt: Ruffy Pál, Mellerné Miskolczy Eugénia, Szana Sándor, Berend Miklós, Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond, Szirmay Oszkárné, Giesswein Sándor, Madzsar József. Huszadik Század, 1916. I. k. 1–22, 156–167.

[65] Uo. 1916. I. k. 21–22.

[66] Uo. 161.

[67] Uo. 165.

[68] Uo. 165–166.

A Mitteleuropa-tervezet vitája (1916)

1915-ben jelent meg Berlinben Friedrich Naumann: Mitteleuropa c. könyve, amelyet magyar fordításában az olvasók 1916 elején vehettek kézbe. Naumann, aki Németországban az 1890-es évektől a szociális protestantizmus liberális irányzatának egyik vezető figurája volt, s korábban a R. Meyer-Bismarck-féle „szociális olajcsepp" elmélet szellemében politizált, a világháború kitörésének idejére jócskán megváltoztatta felfogását. Könyvében annak a felismerésnek konzekvenciáival találkozhatunk, hogy Németországnak le kell mondania a totális háborús célok megvalósításáról, s meg kell elégednie a Közép-Európa feletti hegemóniával. A német uralkodó osztályok azon csoportjához tartozott, amely időlegesen korlátozni igyekezett Németország háborús céljait, s a keleti és nyugati hódítások, az európai kontinens és a kontinensen kívüli gyarmatok feletti hegemónia biztosítása helyett a kontinentális pozíció megőrzését, a Közép-Európa feletti német egyeduralom megvalósítását tekintette az adott erőviszonyok alapján a német imperializmus elérhető céljának. A világháború éveiben javaslatainak objektív tartalma a Bethmann Hollweg-i politikai célkitűzések egy részét, egy elemét jelentették.[69] Magyarországról az volt a véleménye, hogy tervének megvalósulása esetén Magyarország részes lenne a világhatalomban, s szerinte ez lenne az egyetlen lehetőség Magyarország számára, hogy területi integritását megmentse a nemzetiségek elkülönülési törekvéseivel szemben.

A német kormánykörök felkarolták az elképzelést, és 1915 novemberében és 1916 tavaszán diplomáciai akciókat kezdeményeztek mind az osztrák, mind a magyar kormánynál. A Monarchia kormányai azonban kitértek a tárgyalások felvétele elöl. Burián hiába sürgette Stürgkh osztrák és Tisza magyar miniszterelnököt, ők előbb egymás közt kívánták tisztázni az ügyet, s tevékenységük egyértelműen arra irányult, hogy leszűkítsék a német javaslatban szereplő „politikai, gazdasági és katonai természetű hosszúlejáratú szerződések" számukra túl szélesnek tűnő tárgyalási alapját.

Maga a tervezet természetszerűleg nagy visszhangot keltett a Monarchia mindkét felében; Ausztriában főként az osztrák alldeutsch mozgalomban és a keresztényszocialisták között. Az előbbieknél főleg Schönerer hívei, az utóbbiak közül pedig a Seipel, Lammasch, Kralik vonal foglalt állást az Osztrák-Magyar Monarchia népeire vonatkozóan egyértelműen, az osztrák németség tekintetében pedig bizonyos ellentmondásokkal a nemzeti önrendelkezés elve ellen. Ezek a törekvések elválaszthatatlanul összefonódtak a Monarchia integritásának megőrzésével éppúgy, mint a nagyhatalmiság illúziójával, s tevékeny szerepük volt abban, hogy az osztrák hivatalos politika szereplői az annexiós politika felé fordultak 1916 után. Hozzá kell még számítanunk a tervezet közvéleményt megosztó politikai-ideológiai hatását is. Az osztrák szociáldemokraták jelentős része – értelemszerűen más indoklással – a tervezet mellé csatlakozott, s Karl Rennerrel és Cunow-val az élen lelkesedett a Mitteleuropa megoldásért. Egy másik csoport, Hilferding és Kautsky hatására, idegenkedett a Németországgal való szorosabb kapcsolattól.

A fentiek után természetesnek mondható, hogy a magyar politikai közvélemény gyorsan és hevesen reagált a tervezetre. Ennek többek közt az is jele, hogy a Társadalomtudományi Társaság vitája közvetlenül a könyv megjelenése után volt. A magyar politikai

[69] *Irinyi K.*: Mitteleurópa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973.

élet „nehéz" tényezői, az OMGE és a GyOSz lényegében nem tudott egységes álláspontot elfoglalni (Gratz Gusztáv és Hegedüs Lóránt ellenezték, Chorin Ferenc támogatta a tervet), még viszonylag az agráriusok elutasítása volt egyértelmű, habár csak különböző nemzeti szempontokra hivatkozva utasították el, annak ellenére, hogy a terv szerint piacaik lényegesen kiszélesedtek volna.[70] A Társadalomtudományi Társaság vitáján is megoszlottak a vélemények.[71]

A polgári radikálisok Közép-Európa koncepcióit támogató állásfoglalásának alapja azon az elterjedni kezdő szemléleten nyugodott, hogy Magyarország helye és sorsa, valamint kultúrája elválaszthatatlan a németségtől. Jászi Oszkár a „hegemóniára hivatott németség" történelmi missziójával megszervezendő közép-európai Svájc tervét dobta be a köztudatba. Állásfoglalásuk megítéléséhez nem hagyható figyelmen kívül, hogy a radikálisok mindeme változásokat progresszív társadalmi és demokratikus törekvésekkel kapcsolták egybe, s ezen a téren joggal hivatkozhattak a fejlettebb németországi viszonyokra. A megoldást ugyan maguk sem tartották ideálisnak, de elfogadták, mivel ez az alakulat, – ahogy Jászi mondta – „még kevésbé fejlett formájában is jobb volna, mint a mai közép-európai anarchia". Elképzeléseik szerint a gazdasági-politikai integráció automatikusan demokratikus társadalmi-politikai fejlődést vonna maga után, s ettől várták a nemzetiségi kérdés megoldását is. Mégpedig olyan formákban, hogy az integráció megszüntetné a nemzetiségek szerparatisztikus törekvéseit, s így Magyarország területi integritása nem kerülne veszélybe. Ezen a ponton a radikálisok érvelése találkozott a magyar szupremácia híveinek felfogásával.

Továbbá az óhajtott „világbéke" érdekében is pozitívnak ítélték a tervet: „A döntő szempont csak az lehet, hogy megismerjük annak a világtörténelmi folyamatnak a lényegét, melynek a közép-európai terv logikus folyományát képezi, s mely egyre szélesebb körű gazdasági és politikai egységekhez vezetett, amely az örök béke állapotát eredményezi... olyan területeken, melyek évszázadokon keresztül a krónikus harc állapotában voltak."[72] Illúziójukat rokonszenvessé minden esetben az tette, hogy hangsúlyozták: a változások együttjárnak a politikai és gazdasági demokratizálódás lépéseivel. A polgári radikálisok Közép-Európa koncepciója az ún. integrációs elméleten alapult, miszerint a huszadik századi társadalomfejlődés fő tendenciája az integrálódás. Bár a pacifizmus szószólói voltak, mégis a háborúnak „fejlődéstani értelmet" tulajdonítottak: a háború meggyorsítja az integrálódás szükségszerű folyamatát. Ebben a koncepcióban Közép-Európa nem más, mint egy szükségszerű lépés a leendő Európai Egyesült Államok felé.

Vágó József és Szende Pál gazdasági megfontolásokból ellenezték Naumann elképzelését. A radikálisok táborán belüli ellentétek a Közép-Európa tervvel kapcsolatban hamar elsimultak, részint Déri Imre németországi tudósításai, részben a Die Tat folyóirat magyarellenes cikkei hatására.

[70] *Mezei Gyula:* Naumann Frigyes eszméje és könyve. A cél. 1916. VIII. 12.

[71] Közép-Európa. Huszadik Század, 1916. I. k. 400–533. február 22.–április 2. Hozzászóltak: Kunfi Zsigmond, Giesswein Sándor, Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szende Pál, Ignotus, Katona Sándor, Pályi Ede, Vágó József, Ágoston Péter, Vámos Jenő, Rónai Zoltán, Dániel Arnold. Huszadik Század, 1916. Külön kötetben is megjelent.

[72] Közép-Európa. Bp. 1916. 40–41.

Szabó Ervin felfogása lényegében nem különbözött a radikálisokétól. A szociáldemokraták részéről Ágoston Péter és a téma előadója, Kunfi Zsigmond ellenezték Naumann tervét.

Giesswein már a Keleti Missziók kapcsán találkozott a lényegében hasonló tartalmú német törekvésekkel. A központi hatalmak 1915 őszi hadállása kedvezőnek mutatkozott arra, hogy a Balkán és a Közel-Kelet feletti befolyást elmélyítsék. Ehhez kellettek bizonyos finomabb eszközök is: a német, osztrák és magyar katolikus egyház misszionáriusai. Így kerültek Budapestre 1915 novemberében azon német delegáció tagjai, amely a hercegprímás elnökletével összeült értekezleten a kelet felé megnyílt út kihasználásának módozatairól tárgyalt. Az értekezlet mégegyszer összeült egy hónappal később Münchenben. Giesswein tagja volt a szűkebb magyar bizottságnak is.[73] Az akcióból gyakorlatilag semmi nem lett, mivel 1916 nyarától a központi hatalmak katonai kudarcai meghiúsították a misszionáriusok Közel-Keletre küldésének tervét.

A Közép-Európa vitán Giesswein a téma előadójának, Kunfi Zsigmondnak álláspontjához közeledett. Azt fejtegette, hogy Naumann terve Európában a „háború megörökítését" eredményezné. Mégpedig amiatt, hogy a tervezet valamilyen formában az elzárkózás momentumát akarja konzerválni és ezzel akadályokat állít az Oppenheimer propagálta világgazdasági integráció kibontakozása elé. A kis nemzetek önállóságukról való részleges lemondásának szükségessége Giessweinnél is az osztrák kereszténvszocialisták érvelésének átvételére utal. Giesswein úgy ítélte meg, hogy a Naumann javasolta szövetségben Magyarország „nagyrabecsült társ" is csak addig lenne, amíg újabb és mezőgazdaságilag hasznosítható területek nem kerülnének a szövetség fennhatósága alá. Abban a pillanatban az Alföld és Magyarország is csak egy „quantité négligeable" lenne. A fejlődés útja szerinte a világbirodalmak felé mutat: „És ha Windelband történelembölcseleti alapon ugyanarra az eredményre jön, mint mások nemzetgazdasági elvekből kiindulva, ti. hogy korunk nem a világbirodalmak korszaka, a világgazdasági integráció más utat nem választhat, mint az államok föderációjának útját." A Jászi-féle gondolatmenet e parafrázisához még hozzátette, hogy a „művelt államok szövetségének elvi alapjait a Tartós Béke Központi Szervezetének konferenciáin már elfogadták".[74]

Még egy kérdéskört érintett a vita során: az egyes államok szuverenitásának problémáját. „Az igaz, – fejtegette –, hogy a föderáció az egyes államok szuverenitásának korlátozásával járna, de ennek fejében a szóbanforgó állam „védelemben részesül, cselekvőképességének olyan fejlesztésében nyer támogatást, hogy ez a korlátozás valódi jótéteménynek bizonyul. És ha az államok szuverenitása csak oly gyümölcsöket tud termelni, mint a mostani világháború, akkor ezt nagyon kétes értékűnek, sőt kétségkívül értéktelennek kell tekintenünk."[75]

[73] A Münchenbe utazó magyar bizottság tagjai voltak: Bangha Béla, Breyer István, Buttykay Antal, Klebelsberg Kuno, Kmeskó Károly, gr. Majláth József, Gr. Zichy János, Zsembery István és Váradi Árpád kalocsai érsek. OL. Pkkj. 1915. XI. 16.; 1917. III. 18.

[74] Közép-Európa. 4; 22.

[75] Uo.

Körkérdés a magyar zsidókérdésről (1917)

A háború elhúzódásával a gyors győzelembe vetett hit mindinkább eloszlott a Monarchia országaiban. Bár a katolikus egyház propagandájában továbbra is a harci kedv növelését tartotta szem előtt,[76] az egyházon belül megnőtt a pacifisták ázsiója. Ennek legfeltűnőbb jelei a XV. Benedek-féle békét óhajtó levél 1916 végén, s a krisztianiai katolikus békekongresszus összehívása 1917 nyarán, a szociáldemokraták stockholmi kongresszusának ellensúlyozására. A polgári pacifizmus katolikus orientációjú irányzatát képviselő Giesswein tevékeny részt vállalt a hazai és külföldi pacifista megmozdulásokon, s a hercegprímás közvetlen támogatásával gyorsan emelkedett az egyházi hierarchiában, de ugyanakkor növekedett az egyházi vezetésben az iránta megnyilvánuló ellenszenv is.[77] Az ellenszenv nem pacifizmusának szólt, hiszen az jól megfért az egyház politikájával,[78] hanem a társadalmi kibontakozást és az ország háború utáni fejlődését a konzervatív egyházi vezetéstől gyökeresen eltérően értelmező felfogásának. Giesswein 1917-ben pártjával együtt belépett a Választójogi Blokkba, sőt annak választmányi tagja is lett.[79] Úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a világháború nagy társadalmi változások bábája lesz, olyan problémák fognak a politikusok elé kerülni, amelyek eddig csak tisztán „elméleti problémának látszottak". Szerinte a katolikus egyháznak elébe kellene mennie e mozgalmaknak, mégpedig úgy, hogy azokat nem elfojtani igyekszik, hanem megpróbálja a felvetődött kérdéseket megoldani. Ebben a megoldáskeresésben kapcsolódott össze a keresztényszocialista szervezkedés, a békemozgalom és a Magyarország belső demokratizálódásának giessweini programja. A háború alatt mondott parlamenti beszédei jól mutatják eme törekvéseit. Centrális követelése maradt a választójog, különböző szociális intézkedéseket követelt, ellenezte, hogy a kormány rátegye kezét a munkáspénztárakra, javasolta a háborús nyereségek lecsapolását, propagálta a békés nemzetközi együttműködést. Minden javaslatot támogatott, amelyet úgy ítélt meg, hogy az általa képzelt irányba viheti a fejlődést. Pl. 1915-ben támogatta Rakovszky hírhedt „hősök választójogát", 1916-ban a Prohászka-féle hadirokkant földtelepítési akciót, de támogatta Károlyi Mihályt is 1916 júniusában a birtokreform ügyében és Földes Bélát is, mikor javaslatot adott be a hadinyereségek megadóztatására.[80] A korabeli politikusok zömétől eltérően azt vallotta, hogy „amikor egy szociális akcióról van szó, akkor én csupán azt nézem, mi jót eredményezett az... sohasem kérdezem, hogy ki teszi; ha jó az amit tesz, nem bánom akár keresztény, akár zsidó, akár szociáldemokrata teszi, az nekem mindegy; fő, hogy az eredmény jó és megvan a haszna a közre".[81] Elképzeléseihez közelálló törekvéseket nem annyira saját táborában, hanem a baloldalon talált. Az ilyen lehetőségek kihasználására biztatta őt a német Centrum-párt egyik irányítója, Erzberger is, akivel a krisztianiai kongresszusról haza-

[76] Az évenként kibocsátott háborús hadikölcsön kötvényeket a plébániákon buzgón terjesztették és a főpapok jártak elől a jegyzésben.

[77] Majláth György levele Csernoch-hoz 1915. II. 18. EPL. Cat. 46. 996–1915.

[78] A püspökkari konferencia 1916 novemberében a pápához fordult békenyilatkozatért. OL. Pkkj. 1916. XI. 15–16.

[79] Népszava, 1917. IV. 25.

[80] Képviselőházi Napló, 1915. XII. 9. XXVII. k. 359. 1916. IX. 28. XXXII. 458; 1917. X. 23. XXXVIII. k. 145. *Giesswein:* A szociális kérdés és a kereszténységszocializmus. Bp. 1913. 18–20.

[81] Képviselőházi Napló 1908. XII. k. 439.

felé jövet tárgyalt. „A német politikus felszólított engem is – írta Giesswein később a hercegprímásnak –, hogy mi Magyarországon is a bal csoportokkal együttdolgozva működjünk hasonló irányban. Igy jutottam én ebben a kritikus időpontban radikális, szociáldemokrata és más balfelé orientált csoportokkal érintkezésbe, mert az illető német politikustól tudtam, hogy a háború részünkről már nem volt megnyerhető, s hazafias kötelességemnek tartottam mindent elkövetni, hogy még kellő időben mentsük meg Magyarország területi épségét."[82]

Ebben az időben kezdett felerősödni a katolikus sajtóban az antiszemitizmus; a Magyar Kultúra, az Alkotmány és a Szív egyre hangosabban követelték a zsidókérdés napirendre tűzését és Prohászka írásai nyomán megszületett az antiszemita és nacionalista tendenciákat összefogó hungarizmus eszméje is. A kereszténytársadalmi mozgalomban latensen mindig meglévő hajlamot a „buták szocializmusának" felhasználására Giesswein kimondott viszolygással figyelte. Álláspontjának kifejtésére ismét a Huszadik Század egy körkérdése adott alkalmat.

1917 tavaszán jelent meg Ágoston Péternek, a nagyváradi jogakadémia tanárának, a Tanácsköztársaság későbbi külügyi népbiztoshelyettesének könyve „A zsidók útja" címmel. Ebben Ágoston Péter a magyarországi zsidó vallású állampolgároknak, akiknek száma a liberális intézkedések következtében lehetővé vált nagyarányú bevándorlások után ekkor már kb. 1 millió körül járt, azt javasolta, hogy vallásukat levetve olvadjanak be a magyar etnikumba; a különböző foglalkozási ágakban arányosan eloszolva könnyűszerrel elenyésztethetik az antiszemitizmus vádjait és a másvallású magyar állampolgárokkal együtt munkálkodhatnak az ország építésén. A könyv nagy sajtóvihart kavart, a világháború utolsó évében járó, s egyébként is felbolydult magyar közéletben ideges érzékenységgel reagáltak a sajtó által széleskörűen tárgyalt kérdésre. A Huszadik Század szerkesztősége 1917 májusában küldte szét körkérdését a tudományos, irodalmi és közéleti személyiségeknek, akik közül példátlanul sokan, több mint hatvanan válaszoltak.[83] A válaszadóknak csak kis hányada vélekedett úgy, hogy Magyarországon nincs zsidókérdés. Közülük talán legjellemzőbb Vanczák Jánosnak, a Vas- és Fémmunkás Szövetség titkárának véleménye, miszerint az, amit Magyarországon zsidókérdésnek tartanak, az a kötelező vallásoktatás eltörlésével törvényhozási úton könnyedén megoldható.

A válaszadók döntő többsége úgy látta, hogy Magyarországon van zsidókérdés, de válaszaik a tekintetben lényegesen különböztek egymástól, hogy az milyen jellegű és súlyú. Buday Barna, az OMGE titkára a konzervatív érvelést mondta el: a zsidó vallás 19. század végi recepciója után az emancipált hazai zsidóság bizonyos társadalmi pozíciók elfoglalásával és gyors gazdasági érvényesülésével „megzavarta népünk addigi életrendjét" és eme társadalmi folyamat reakcióját lehet zsidókérdésnek nevezni. Orvosszerként a kölcsönös vádak enyhítésén kívül nem tudott mást ajánlani; úgy látja, hogy a „kasztrendszerben élő" magyar társadalom elzárkózó magatartása miatt az asszimilációra nincs sok esély.

[82] Giesswein levele Csernoch-hoz. EPL. Cat. 21. 851–1921.

[83] A zsidókérdés Magyarországon. 1917 július. A vita külön kötetben is megjelent. Néhány név a válaszolók közül: Alexander Bernát, Bernát István, Benedek Marcell, Balu Lajos, Bölöni György, Buday Barna, Cholnoky Jenő, Conchia Győző, Hatvany Lajos, Ignotus, Jászi Oszkár, Méray-Horváth Károly, Mezey Ferenc, Ravasz László, Ritoók Emma, Szabó Ervin, Túri Béla, Vanczák János, Zoványi Jenő. Huszadik Század, 1917. I. k. 1–167.

Nem felejtette el felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar zsidóság minden radikális mozgalom élvonalában helyet foglal és néha egyidejűleg egészen különböző irányban követeli a társadalom átalakítását. Ignotus, a Nyugat főszerkesztője a kapitalizmus fejlődésével együttjáró társadalmi hatások és változások erjesztő hatására mutatott rá, amelyek a feudális előnyökhöz szokott magyar történelmi uralkodó osztályokban „a boldog zavartalanság idilli állapotának" megzavarásaként jelentkeztek. Az antiszemitizmus is akkor jelentkezett Magyarországon, amikor a megerősödő zsidó tőke a tönkremenő dzsentri földbirtokokat kezdte fölvásárolni. S az addig békés tunyaságában éldegélő „történelmi magyar" mind belülről, mind kívülről veszélyben érezve magát „felhördülve' fordul a kaján sorshoz"; valójában ez Magyarországon a zsidókérdés – fejezte be írását Ignotus.[84]

Ravasz László, aki a zsidóságban külön fajt látott, a teljes és feltétel nélküli beolvadást tartotta az egyedüli lehetséges megoldásnak.

Jászi Oszkár pedig úgy fogalmazott, hogy a megoldás útja a következő: „adjon a keresztény társadalom minél teljesebb demokráciát, minél fairebb érvényesülési lehetőséget minden polgár számára... A nemzsidók vegyenek részt minél jobban az iparban, városiasodásban, szellemi mozgalmakban, s ezáltal csökkenni fog a zsidóság távolsága a nemzeti társadalomtól." Ugy ítélte meg, hogy a galíciai zsidók bevándorlásának törvényes korlátozására nincs szükség, mivel a februári forradalom után „az orosz demokrácia gyorsan és nagyobb nehézség nélkül fogja megoldani a maga zsidókérdését".[85]

Szabó Ervin a kontraszelekciót kérte számon az uralkodó osztályoktól; azt, hogy egy megkövesedett társadalmi szerkezettel a magyar nép tehetséges gyermekeinek felemelkedését megakadályozták, s elzárták előlük a gazdasági és társadalmi felemelkedés és érvényesülés lehetőségeit. „Teremtsenek azok, akik csak szidni tudják a zsidót, oly gazdasági és politikai viszonyokat, amelyek szabaddá teszik a népet és műveltté, szakítsanak az úri gőggel és előjogokkal és meglátják, rövidesen megszűnik a zsidók oly aránytalan fölénye."[86]

Giesswein mindenekelőtt leszögezte, hogy a zsidókérdést csak társadalmi oldalról lehet megközelíteni, a faji és a vallási aspektus csak másodlagos tényező lehet. A zsidóság ebből a szempontból mint egy szeparatisztikus erő jelentkezik a társadalomban. A szeparatisztikus erőket pedig minden társadalom integrálni igyekszik, s a kapitalizmus kialakulása óta ezt az integrációt az államok a nemzeti egység ideológiájának formájában fejtették ki. Szerinte „az integráló törekvés és a szeparatisztikus törekvések közötti súrlódások idézik elő azokat a problémákat, amelyek hol vallási, hol nemzetiségi, hol jogi kérdés alakjában lépnek fel". Mivel a feudális hagyományú országokban, – így Magyarországon is, – a történelmi uralkodó osztályok a társadalmi pozíciók megőrzésére a külső díszt, a látványos társadalmi pozíciókat és a politikai hatalom pozícióit választották, a politikailag alárendelt helyzetben élő örmények és zsidók a társadalmilag lenézett foglalkozások folytatásával igyekeztek vagyonhoz jutni, s így „kerülő úton befolyást szerezni" a társadalomban. Tehát ha a hazai viszonyok között úgy tűnik, – folytatta –, hogy zsidónak lenni

[84] A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 1917. 94.
[85] Uo. 99.
[86] Uo. 142–148.

társadalmilag előnyös dolog, ez egyáltalán nem a zsidók faji tulajdonságaira vezethető vissza. Ez a zsidók társadalmi pozíciójából, ill. a nemzsidók, a keresztény tömegek mostoha társadalmi helyzetéből magyarázható.[87]

Arra a kérdésre, hogy mi a teendő, Giesswein ismét hasonló választ adott, mint Jászi és Szabó Ervin: „Semmi egyéb, mint Magyarország demokratizálása. Ez fokozatosan megtöri a szeparatizmust és másrészt a magyarországi paraszt és munkás gyermeke előtt is megnyitja a felsőbb kiképzés kapuit, s ha így az intellektuális életpályákon meg lesz a helyes kvóta, akkor megszűnik az irigykedés és a féltékenység. És ha másrészt a demokrácia lerontja a szeparatizmus válaszfalait, melyek mögött zsidóságunk, ha panaszkodik is, nagyon jól érzi magát, s ha az általános művelődés a rutén és másfajta páriákat, s gettók nyomorultjait felemeli a baromi élet színvonala fölé, akkor mindinkább tünedezni fog az, amit ma zsidókérdés néven ismerünk."[88]

Elhatárolódása az antiszemitizmustól 1917 őszén politikai választást is jelentett. Ekkor zárták ki – jórészt Giesswein követelésére – a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségéből a Katona–Vermes frakciót.[89] Ez a csoport hevesen ellenezte a polgári radikálisok és a szociáldemokraták irányába történő kereszténységocialista – néppárti közeledést, és a Bangha Béla orientációjú jobboldali radikalizmus felé fordulva, szociális demagógiájuk mellett antiszemita jelszavakat is hangoztattak. De az antiszemita csoport kizárása a politikai katolicizmus szociális ihletésű szervezetéből ekkor csak Giesswein személyes súlyának volt köszönhető. A mozgalom döntő többsége – 1918 folyamán burkoltabban, 1919 őszétől teljesen nyíltan – az antiszemitizmus irányában kereste a magyar katolicizmus társadalmi-politikai súlyának megóvását.

Az elkésett vita: Körkérdés a nemzetiségi kérdésről (1918)

A világháború utolsó esztendejére megtörtént a hazai nemzetiségek politikájának fordulata; a Monarchia nemzetiségi burzsoáziája és az antant politikája is eltávolodott az addigi monarchiacentrikus alaptól, s elfogadta a nemzetiségi emigrációk által már évek óta minden lehetséges fórumon propagált célkitűzést: a Monarchia felosztását és a nemzeti függetlenség kivívását.[90] Az események már túlszaladtak a magyar kormány szűklátókörű politikáján.

[87] Uo. 86.

[88] Uo. 87.

[89] A kereszténységocialista mozgalomban kezdettől fogva voltak törekvések, hogy az osztrák Lueger-féle módszereket alkalmazzák és az antiszemitizmussal próbáljanak tömegbázist szerezni. Ebben az irányban tevékenykedett Huszár-Kuncsik János és köre 1907-től, majd a háboru kezdetétől Vermes Gyula lett ennek az irányzatnak a hangadója. Támogatták még: Katona Imre, Wagner Antal, Franke János, Horváth István, Müller József. Igaz Szó, 1917. IX. 23.

[90] Ausztriában a Reichsrat 1917 májusi ülésszakán a cseh szövetség már föderációs megoldást követelt. Az 1918 áprilisi római kongresszuson, a Monarchiából származó foglyok képviselői és a nemzetiségi emigráció határozatba hozták, hogy a Monarchia elnyomott nemzetei nem akarnak továbbra is a birodalom kereteiben élni. Ezt a határozatot a hazai nemzetiségi politikusok már el sem ítélték, s az USA kormánya 1918 május végén helyeslőleg tudomásul vette a római kongresszus határozatát. Június 3-án hasonlóan cselekedtek a francia, angol és olasz kormányfők is.

A Huszadik Század hasábjain 1918 júliusában jelent meg Réz Mihály cikke[91] a nemzetiségi kérdésről, amelyben tekintet nélkül a háború végére előállott helyzetre, azon alapelveket fejtegette, melyek alapján a magyar kormányok a századfordulói magyar nemzetiségi politikát folytatták. Fejtegetéseinek lényege, hogy a nemzetiségi kérdés faji probléma, igazgatási szempontból pedig egyszerű hatalmi kérdés: „minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébredt, öncélnak érzi magát. Ami a faji törekvések mindegyik stádiumában végcélnak látszik, ez csak a legközelebbi stádium elérése. A nemzetiségnek: a nemzeti lét. A nemzetnek: a nemzeti egység. Az egységes nemzetnek: a függetlenség. A független államnak: a más állam fölötti befolyás, . . . az uralom."[92]

Réz Mihály cikkére Jászi Oszkár válaszolt.[93] Fejtegetéseinek alaptételei a következők: 1. a nemzetiségi kérdés faji problémává szűkítése lehetetlenné tesz bármilyen elfogadható megoldást; 2. a nemzetiségi kérdés megoldásának alapelveként „az emberi öncélúság" és a „szervezett világállam" követelményét kell fölállítani, vagyis minden nemzetiség számára lehetővé kell tenni a saját kulturális és gazdasági „boldogulását"; 3. ahol a feltételek megvannak, ott lehetővé kell tenni az önálló nemzeti államok megalakulását is (pl. a délszlávok esetében); 4. egy ország nemzetiségi politikájának minimális programja „a nép elemi szükségleteinek anyanyelvén való kielégítése, maximális határa pedig az, hogy minden nemzetiség az államon belül, az egyházak mintájára, jogi személyként szerveződik; 5. Európa számára előbb Svájc, „az egyenrangú nemzetek paritásos kooperációja", majd az Amerikai Egyesült Államok nemzetiségi politikája szolgálhat példaképül.[94]

Az 1919 elején külön kötetben is megjelent vitaanyaghoz írt előszóban Jászi pontosan rögzítette az általa kívánatosnak tartott célt is: „a vesztett háború után a magyarság fönnmaradásának és érvényesülésének" biztosítékait megszerezni.[95]

A vita során, – amelyet egyébként a történelmi események ekkorra már eléggé skolasztikussá tettek, – Rákosi Jenő, a nyílt asszimilációs politika és a magyar szupremácia védelmezője világított rá Réz Mihály gondolatainak praktikus értelmére, hűen addigi publicisztikai tevékenységéhez: „. . . a nemzetiségi kérdés nem tudományos probléma, hanem kormányzati, gyakorlati kérdés. Nem matematikai egyenlet, hanem gordiusi csomó. . . A Jászi Oszkár cikkében kifejtett nemzetiségi politika nem volna egyéb, mint könnyelmű felfegyverzése néptöredékeknek, kapzsi szomszédok céljainak szolgálatára és katasztrófába sodorná a magyar nemzetet, melynek elgyöngülésével megszűnnék a magyar birodalom területén az államfenntartó erő, s az előbbi politikai versengést csakhamar a fegyveres mérkőzés váltaná fel, ami a nemzetiségek győzelme esetén hosszú időre a zendülések, fegyveres torzsalkodások színterévé tenné hazánkat. Be kell látnom, hogy Jászi

[91] *Réz Mihály:* A nemzetiségi kérdés a politika tudomány szempontjából. Huszadik Század, 1918. II. k. 1–17.

[92] A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából Bp. 1919. 3. A körkérdésre válaszoltak: Ágoston Péter, Concha Győző, Czirbusz Géza, Felszeghy Béla, Giesswein Sándor, György János, Jászi Oszkár, Lázár Aurél, Lukács György, Lupas János, Rákosi Jenő, Réz Mihály, Steier Lajos, Zoch Sámuel.

[93] Uo. 26–40.

[94] Uo. 37.

[95] Uo. 5.

Oszkár rendszere a nemzetiségi kérdés kezeléséről elméletnek lehet szép és érdekes, de a politikában értéktelen, sőt veszedelmes."[96]

A nemzetiségi szerzők által óvatos hangnemben írott cikkek a megoldást részint bizonyos erkölcsi elvek teljesítésében s a keresztény világnézet társadalmi elterjesztésében vélték megtalálni, s ennek érdekében méltányosságot és igazságosságot követeltek; részint pedig abban az elképzelésben, hogy az ország általános demokratizálódásának keretében a nemzetiségi törekvések is kielégítést nyernek. Minden konkrétumot és politikai élt gonddal kerülő írásaikon az események már a megjelenés pillanatában rég túlhaladtak.

A szociális kérdéssel komolyan foglalkozó Giesswein nagyon közel jutott a Jászi-féle elképzelésekhez. Már 1910-ben, a mind hangosabb nacionalizmus előretörésekor kijelentette a parlamentben, hogy szerinte a nemzeti egység nem faji, hanem főleg kulturális probléma,[97] tehát a magyar kormány nemzetiségi politikája gyökerében elhibázott. 1913-ban pedig a Pop C. István interpellációja nyomán támadt nemzetiségi vitában — friss amerikai élményeinek hatására — a nemzetiségeket elválasztó gátak áttörését az ipari termelés fokozódásától, a nagyüzemi termelés elterjedésétől várta. Ekkor vetette fel azt is, hogy a hazai középiskolákban be kellene vezetni a környező népek nyelveinek tanítását. A háború alatt írt cikkeiben több ízben hangoztatta, hogy a magyar kormányok nem hajtották végre Eötvös liberális nemzetiségi politikájának rendelkezéseit sem. A nemzeti és a nemzetközi összekapcsolásának igényével párhuzamosan közeledett az európai államszövetség elfogadásának gondolatához. Az 1918-as vitában már egyértelműen a „Keleti-Svájc" eszméjét vallotta. Azt fejtegette, hogy a burzsoá liberalizmus döntő szerepet játszott nemzeti államok kialakulásában és ekkori követelései helyesek is voltak. Viszont a nemzeti állam ideológiája visszájára fordult akkor, mikor azt a „torz követelést" akarta megvalósítani, hogy minden államban egy hivatalos nemzet legyen. Giesswein több ponton teljesen Jászi érvelését használja: „Nálunk Magyarországon feudalisztikus irányú politikai életünk a nemzetiségi politikának is feudalisztikus színezetet adott. Igy fejlődött ki a magyar faj szupremáciájáról vagy hegemóniájáról szóló doktrina. Az a bizonyos uralkodó osztály ugyan talán nagyobb részben nem tartozik az igazi magyar fajhoz, dehát mégis így sikerült bizonyos, a modern magyar alkotmány szellemével egészen ellentétes osztály- vagy klikkuralmat megerősíteni... Bomlasztó elem-e a nemzetiségek nemzeti öntudata? Mint Svájc példája mutatja, demokratikus szellem mellett éppenséggel nem az. Téves az a föltevés is, hogy egynyelvű, vagy közel rokon fajok mintegy nemzeti vonzerőtől indíttatva, ellenállhatatlanul állami egyesülésre törekszenek. Kelet-Európa... etnikailag sokkal tarkább képet nyújt Nyugat-Európánál. Nálunk a török kivonulása utáni telepítés a legtarkább népegyveleget teremtette meg. A legkompaktabban lakó nemzetiség nálunk a tót, már a rokonság nyelvterületébe magyar, német és szerb területek nyúlnak be. Az országot nemzetiségi területre fölosztani nálunk általánosságban alig lehetséges, legkevésbé az ún. Bánságban és Bácskában. Nézetem szerint a nemzetiségi kérdés legtökéletesebb megoldását Svájcban találjuk... Magyarország számára ezt a svájci mintát tartom a legalkalmasabbnak. A mostani háború egyik eredménye kétségkívül nemcsak nálunk, hanem máshol is, a nemzetiségi ideológiák átalakulása lesz. Valamint a harmincéves háború tanulsága az volt, hogy nemcsak egy államban, hanem egy városban,

[96] Uo. 95

[97] Képviselőházi Napló, 1911. XII. 18. XIII. k. 384.

községben több vallásfelekezet megférhet egymás mellett, s polgári kötelességeit együttműködéssel teljesítheti, jogait gyakorolhatja, ugyanezt a tudatot fogja majd a mostani háború a nemzetiségek együttműködésére nézve eredményezni. Erre gazdasági szempontból is szükség van. A mai kor világkereskedelme, világgazdasága már nem elégedhetik meg az egységesített nemzeti állammal, még a legnagyobbakkal sem, szüksége van az államok szövetségére, s ez a szükséglet a nemzeti eszme mellett megalkotja, illetve az idealizmus stádiumából a való életbe átviszi a szupranacionális tudatot és szervezkedést. S megjön az idő, midőn az embereket a nemzeti differenciák nem izgatják, s hozzászoknak ahhoz, hogy nemcsak az országban, hanem egy községben is lehet két három oktatási vagy közigazgatási nyelv... Nemzetiségi tekintetben a tordai gyűlést megismételni Magyarország van hivatva."[98]

Az európai szemmértékkel mérő Giesswein a liberalizmus nemzetiségi politikájához nyúlt vissza, s a nemzetiségi kérdésről vallott álláspontjában sokkal közelebb állt a polgári radikálisok Jászi vezette szárnyához, mint a katolikus egyházéhoz. A liberalizmus keresztény demokrácia irányában való értelmezése juttatta ennyire különálló véleményre a katolikus táboron belül; a hitélet belső tartalmának megújítására való törekvése pedig annak kimondására, hogy bármennyire fájdalmas is jelentős területek elszakadása az országtól, a katolikus egyháznak csak egy feladata lehet: arra törekedni, hogy „Szent István megújhodó országa a keresztény erkölcs alapján épüljön fel. Ne a külső formalitásokban, hanem belső lényegében."[99]

*

A világháborút követő forradalmak és a versailles-i békerendszer mindenesetre drasztikus választ adtak a Huszadik Század vitáin szóbakerült kérdések némelyikére. Szertefoszlatták a polgári értelmiség és az integer Magyarország híveinek reménykedését a Monarchia és a történelmi Magyarország területi integritásával kapcsolatban, s a magyarországi ellenforradalom még azokat a polgári demokratikus vívmányokat is eltörölte, amelyek kiterjesztéséért a Huszadik Század és köre harcolt.

Az ellenforradalmi rendszer idején Giesswein hű maradt középutas politikai vonalához, s úgy tűnt – főként politikai ellenfelei jóvoltából –, hogy annak baloldali vonásai újabb hangsúlyt kaptak. A nacionalizmust, sovinizmust, antiszemitizmust és fajvédelmet programjukká emelő keresztény-nemzeti politikusok nem kértek Giesswein szociális kereszténységéből. A keresztény politikát irányító egyházi vezetés sem nézte már el Giesswein kacérkodását a baloldallal. Már akkor nagyon támadták, amikor a koncentrációs tárgyalások után nem lépett be 1919 októberében a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjába, hanem fenntartotta a Keresztény Szocialista Gazdasági Pártot.[100] Amikor pedig 1921 februárjában tagja lett a Polgárok és Munkások Szövetsége elnevezésű liberális-ellenzéki tömörülésnek, sőt a szövetség programját ő ismertette a Nemzetgyűlésben, akkor elérkezettnek ítélték az időt Giesswein félreállítására. Schioppa követ, pápai nuncius elítélő állásfoglalása után[101] a hercegprímás levelében „visszavonulást" ajánlott Giesswein-nek, leváltották a Szent István Akadémia és a Szent István Társulatnál viselt tiszt-

[98] A nemzetiségi kérdés... 53.

[99] *Giesswein:* Uj világrend, s a mi teendőnk. Egyházi Közlöny, 1918. XI. 5.

[100] Keresztény Szocializmus, 1919. X. 26., Nemzeti Ujság, 1919. XI. 15., Világ, 1919. XI. 2, 3., Népszava, 1919. XI. 4.

[101] Mészáros János érseki helynök levele Csernoch-hoz. EPL. Cat. 21. 630–1921.

ségeiből.[102] A személye ellen támadó sajtó negatívumként rótta fel neki pacifizmusát, kapcsolatait a baloldallal és az emigrációval, – ez utóbbi miatt a rendőrség is figyeltette, – és mindazon polgári demokratikus követeléseket, amelyeket parlamenti beszédeiben hangoztatott. Az ellenforradalmi rendszer politikája a Giesswein-féle irányvonalat veszélyesnek minősítette és üldözte.[103]

A balfelé párbeszédet folytató politikai katolicizmus magyarországi megjelenéséhez, Giesswein megítéléséhez még egy szempont jelzése feltétlen szükségesnek tűnik. Ez pedig a katolikus egyház társadalmi doktrínájának megváltozása a századfordulón. XIII. Leo szakított elődei politikai irányvonalával és meghirdette a ralliement politikáját,[104] amelynek keretében újtípusú szövetséget kívánt kialakítani a polgári társadalommal; majd néhány évvel később levonta azt a következtetést is, hogy ez a politika egyúttal szükségszerű szakítást jelent a katolikus politikai mozgalmak népi vagy éppenséggel munkáspárt jellegű kísérleteivel is.

A fiatal katolikus nemzedék társadalmi – elméleti és gyakorlati – tájékozódási spektruma jóval szélesebbre nyílt, mintsem azt az egyház vezetői kívánatosnak tartották. E fiatal katolikus generáció elméleti orientációja nem választható el a katolikus társadalomkoncepció szellemi szülőjének, a konzervativizmusnak a múlt század utolsó évtizedeiben történt ugyancsak kényszerű, de mégiscsak „új" orientációjától. A neokonzervativizmus legfőbb újítása abban foglalható össze, hogy olyan irányzatként tüntette fel magát, mint amely a szabadversenyes kapitalizmus és a szocialista munkásmozgalmak által kitermelt társadalmi problémákra polgári alapon álló megoldást kínál. Olyan megoldást, amelyet addig a liberalizmus nem tudott adni és olyan problémára, amelyet a szabadversenyes kapitalizmus teoretikusai addig figyelemre sem méltattak: a szociális kérdésre. Ennek értelmében a tőkés vállalkozó nem tehet többé azt a tőkéjével, amit akar, hanem tőkéje nagyságával arányosan a társadalommal szemben kötelességei vannak, s tevékenységében állami szabályozásnak köteles alávetni magát. Ez a felfogás a laissez faire elvével szemben az állami beavatkozás politikáját igényelte.

A neokonzervatív felfogás propagandasztikusan is legtöbbet emlegetett oldala a szociálpolitika volt. Ezen a téren kiindulópontja eleve kedvezőbb volt a liberálisok felfogásánál, amely az önálló individuumot tekintette a társadalom alapelemének. A konzervatív-katolikus elmélet itt analóg megoldást kínált a marxizmus gondolatrendszerével; míg az utóbbi az egyént a társadalmi munkamegosztáson keresztül értelmezte a társadalom tagjaként, addig a konzervatívok, de főként a katolikusok a hangsúlyt az egyén közvetlenebb társadalmi kapcsolataira, mindenekelőtt a családra helyezték. És így az egyén társadalmi hovatartozását az osztályhelyzetben kereső marxista álláspontal szemben, – amely ebből következően az osztályellentétekre helyezte a hangsúlyt – a katolikus felfogás a

[102] Giesswein a Szent István Akadémia tagjaihoz írott búcsúlevelében nyíltan vállalta a liberális katolicizmus örökségét, elődként és példaképként sorolva fel Montalembert, Marc Sangniert, az elítélt francia Sillon vezetőjét, a német F.W. Foerstert és az osztrák Lammascht. EPL. Cat. 46. 1330–1921, Katolikus Szemle, 1921/3.

[103] Gömbös 1922 decemberében nyíltan szemébe mondta Giessweinnek a parlamentben, hogy nem tetszik neki a prelátus „pacifista, antimilitarista és filoszemita" magatartása. Nemzetgyűlési Napló, 1922. XII. 6. VII. k. 49.

[104] Ez tartalmazza XIII. Leo Au milieu de sollicitudes kezdetű enciklikája. Vö. *Zsigmond László:* A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita értelme. MTA. II. Oszt. Közlemények 1971.

társadalmat összetartó mozzanatok, a társadalmi kohézió felé fordult érdeklődésében, s ideológiai síkon fogalmazta meg a társadalmi szolidaritás fogalmát. Ezt az organikus felfogásból származó tételt politikai követelménnyé emelve követeltek kiterjedt szociálpolitikai intézkedéseket, munkásvédő törvényeket Ketteler püspök Németországban, Tour de Pin és Albert de Mun Franciaországban, Karl von Vogelsang Ausztriában, Decurtins Svájcban, Manning püspök Angliában és Giesswein is a magyar parlamentben.

XIII. Leo Rerum Novarumja 1891-ben a konzervatív tendenciájú, szociális demagógiát alkalmazó politizáló katolikus nemzedék új orientációjának szentesítését jelentette, viszont az 1901-es Graves de communi kezdetű enciklika, majd X. Pius 1903-as Motu proprio-ja már az egyház visszakozásának állomásai, amelyet annak a feltételezésnek az elhárítása inspirált, hogy a keresztény demokráciának bármi köze is lenne a szociáldemokráciához. Az egyházon belüli ortodox ellenzék fejezte ki bennük azon aggályát, hogy az egyházi politika ilyen irányváltása az egész katolikus egyház alapjait ingatná meg. Következésképpen ezt a politikát veszélyesnek és elkerülendőnek tartották, s hogy mennyire komolyan vették véleményüket, legyen elegendő itt megemlíteni az olasz Murri, a francia Sillon vezetőjének, Sangniernek, Loisynek vagy épp a magyar Prohászkának nevét.

Tehát mikor 1904-ben Giesswein megindította Magyarországon a keresztényszocialista mozgalmat, akkorra megszületett a lehatároló pápai szó is; és a magyar főpapok konzervatív beállítottságú többségétől amúgy is gyanakodva figyelt mozgalom egyházi vonalon szinte eleve kudarcra ítéltetett. A hazai pártviszonyok – a Szabadelvű Párt végnapjai, a koalíció lázas szervezkedése, továbbá a szociáldemokraták mozgolódásai – kedvezőnek tűnhettek Giesswein társadalomelméleti nézeteinek politikai megvalósításához, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a koalíció győzelmével egy hosszú liberális időszak ért véget és látszólag semmi nem állt az újkonzervatív törekvések megvalósításának útjában. De hogy csak az erőviszonyok felszíni eltolódásáról volt szó, azt többek között jól jelzi a keresztényszocialista mozgalom további sorsa, amely állandóan a puszta fennmaradás nehézségeivel küzdött. A pártpolitika szféráját uraló 48-as, 67-es ellentét továbbra is kristályosító pólus maradt. A Néppártnak nem sikerült ezt áttörnie, s a kereszténytársadalista eszmekör sem tudott olyan elérendő célokat felvázolni, amelyek perspektívájukban a tömegek megnyerésére alkalmasak lehettek volna. Az egyházpolitika terén a katolikus egyháznak gyakorlatilag nem volt miért küzdenie, a század végi egyházpolitikai küzdelmek csak a felszínt érintették, s a szekularizáció nagyon gyenge formájának bizonyultak. Amit a kereszténytársadalista mozgalom hazai inspirálói és szervezői a gazdaságilag fejlettebb országok hasonló mozgalmaitól átvehettek, az a szociális kérdés „megoldásáért" való küzdelem lehetett. A „megoldás" kereszténytársadalista útja persze a magyarországinál jóval fejlettebb gazdasági viszonyokat feltételezett, a hazai viszonyok között a kizsákmányolásnak ilyen finomabb formáit politikailag követelni még nem nagyon volt lehetséges.

A nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás eszméje szembekerülvén a magyar politikai gondolkodásban, a két tábor hosszú időre élesen különvált, ennek következtében a szervezési, mozgalmi módszereket, jelszavakat, sőt pártprogramot is jórészt a szociáldemokratáktól tanuló, de társadalmi célkitűzéseiben és ideológiájában mélyen konzervatív ihletésű kereszténytársadalista mozgalom mindkét fél részéről egyértelmű elutasításban részesült. A függetlenségiek részéről azért, mert részint nem tanúsított kellő meg-

értést a közjogi problémák iránt, részint mert sokallták társadalmi reformköveteléseiket; a szociáldemokraták és a radikálisok pedig világosan felismerték a keresztényszocislizmus demagóg jellegét. Ezen lényegében az sem változtathatott, hogy annak egyes képviselői – mint Giesswein is – komolyan törekedtek programjuk megvalósítására.

A keresztényszocialisták alternatívája tehát az maradt, hogy vagy komolyan veszik társadalmi reformprogramjukat a kiépítendő társadalmi bázis megnyerése érdekében, s ekkor társadalmi követeléseikben szükségszerűen a fő ellenfél, a szociáldemokraták mellett találják magukat, vagy pedig „meddő jótékonysági akciókká" szűkül tevékenységük, s csak demagógiával próbálnak híveket toborozni.

Giesswein állásfoglalásainak alakulását figyelve a magyar társadalmi és politikai élet égető kérdéseivel kapcsolatban – szociális problémák, nemzetiségi kérdés, a nagybirtok kérdése, antiszemitizmus, választójog, demokratizmus – az a kép formálódik ki, hogy az 1904-es „A társadalmi fejlődés irányai" vitától kezdve véleménye mindinkább távolodott a konzervatív táborétól, s szinte minden lényeges kérdésben különbözött a hamis alternatívákat felállító politikai pártokétól. A Néppárttal való szakítást bejelentő levele 1910-ben, beszédei a munkapárti parlamentben, találkozása a választójog kérdésében Justh Gyulával, háborúellenessége, pacifizmusa, a nemzetiségekről vallott felfogása, a Jászi-féle „Keleti-Svájc"-koncepció elfogadása – idealista történelemfelfogásának és etikai társadalomszemléletének megfelelő koncepciója liberális és polgári demokratikus elemekkel való kiegészülését jelentették.

Giesswein úgy látta, hogy a huszadik század körülményei között elsősorban a hagyományosan konzervatív egyháznak kell a modern fejlődés által fevetett problémákra – a vallásosság keretein belül még elfogadható – „modern" megoldást találnia, s az egyháznak kell megtenni az első lépéseket a közeledéshez. Személy szerint eleget is tett e hitének: mindenhol, minden fórumon megjelent, ahol lehetősége volt – hogy a mai szóhasználattal éljünk – a „párbeszédre" az ellentábor képviselőjével; s organikus társadalomkoncepciója értelmében nem az elválasztó, hanem a potenciálisan összekötő momentumokat kereste.

A párbeszédet folytató, sőt erre az alkalmat szinte kereső Giessweint az általa életre hívott mozgalom nem követte. A kereszténység hivatásos hirdetői többségének véleménye inkább Mihályfi Ákoséval esett egybe, aki azt mondta a bécsi kispapok előtt egy szeminárium alkalmával, hogy a „szociális kérdéssel való foglalkozás nem cél, csak eszköz", s egy olyan politika támogatása, amely szociálpolitikai követelések ürügyén „lefelé" keres támaszpontokat, nem kívánatos. A pártpolitika síkján pedig a giessweini követelésekhez hasonlókat – természetesen egészen más alapról – csak a szociáldemokraták hangoztattak. Ez a körülmény nem ok nélkül váltotta ki a hivatalos Magyarország „megbotránkozását".

A Horthy-rendszer éveiben Giesswein nem csatlakozott a kurzus politikájához. Liberális-demokrata ízű politikai magatartása az ellenforradalmi rendszer szélsőjobboldali környezetében a kortárs szemlélőben még hangsúlyozottabban baloldali ihletésűnek tűnt. Pedig szó sem volt koncepcióbeli változásról: vallásos, idealista szemlélete nem változott. Egyházának – írta róla egy nekrológban a már említett Mihályfi Ákos – „minden aprócseprő kisiklása mellett is hű fia maradt", s nézeteiért még indexre sem tették, mint pl. Prohászka Ottokárt. Harmadikutas társadalmi koncepciójában, a kapitalizmus egyfajta javított kiadásának követeléséről van szó. Mint elméleti ember, minden konkrét politikai

kérdést az elmélet szemüvegén keresztül bírált el, s annak mércéin mérte le. Meglehetősen szerény politikai, s annál több elméleti-filozófiai érzékkel szövögette a szálakat az adott társadalmi valóság és az általa kívánatosnak ítélt társadalmi rend között (és most más kérdés, hogy a megkonstruált elméleti rendszer maga milyen értékű). Gyakran illuzórikus módon, de minden esetben távol a személyi torzsalkodásban bővelkedő magyar pártpolitika mentalitásától. Következetesen alkalmazta elveit: ennek következtében nem egyszer előfordult, hogy az egyes politikai kérdések megítélésében az álláspontját támogatók között azokat találta, akik ellen eszmei fegyvereivel eredetileg harcba indult. Sikertelen politikai szereplése nem személyes kvalitásain múlott, hanem azon, hogy a magyar politikai fejlődés világháború előtti, de főképp a Tanácsköztársaság utáni szakaszában nem volt szükség az általa propagált társadalmi modellekre. Giesswein pályafutásának számunkra pozitívabban értékelhető szakasza nem véletlenül esik a Horthy-rendszer éveire. A fasizálódó politikai életben a liberális elvekért, a polgári szabadságjogokért való kiállás haladó tett volt, s átlagon felüli erkölcsi bátorságot követelt.

Gondolati rendszere egészének bírálatával és egyúttal e gondolatrendszer egyes elemeinek, valamint bizonyos politikai lépéseinek pozitív értékelésével egyidőben rá kell mutatnunk arra is, hogy gondolati teljesítménye a katolikus politikai gondolkodásban túlmutat a korabeli magyar viszonyokon. A szekularizáció ellen védekező katolicizmus olyan képviselőjét kell látnunk benne, aki a kor lényeges jegyeinek felismerése után az egyház és a vallás pozícióit nem ott védelmezte, ahol a „középkori államalakulat túlélésének ajándékaival" bőven rendelkező magyar katolikus egyház, – ti. az egyház világi hatalmában, – hanem a vallás hadállásait akarta megóvni a szekularizációnak elébemenő „dialógus" keresésével. És ha a magyar történelmi fejlődés miatt visszhang nélküliek voltak is Giesswein próbálkozásai, mégsem lehet gondolati teljeseítményét üres meditálásnak ítélni, mert hogy a katolikus egyház számára releváns kérdéseket érintett, az kiderült a II. vatikáni zsinat anyagából, ahol fél évszázaddal később ugyancsak a dialógushoz vezető út keresésére szólították fel a katolikusokat.

Vida István:

HÁROM CHORIN-LEVÉL

Az alant közlendő három levél szerzője Chorin Ferenc, a magyar finánctőke egyik legjelentősebb képviselője a két háború közötti időszakban, aki a gazdasági és a politikai életben egyaránt jelentős szerepet játszott. Chorin Ferenc 1879. márc. 2-án született Budapesten nagytőkés zsidó családban. Apja, Chorin Ferenc, az ország egyik legnagyobb tőkés vállalatának, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nek elnök-vezérigazgatója, a Gyáriparosok Országos Szövetségének egyik megalapítója volt, aki több mint két évtizedig (1902–1925) e nagyhatalmú szervezet elnöki tisztét is betöltötte. Az ifjú Chorin középiskoláit Budapesten, egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. 1901-ben kitűnő minősítéssel jogi doktorátust szerzett, s három év múlva ügyvédi vizsgát tett. 1921 szeptemberében nősült meg, felesége, báró csepeli Weiss Margit Daisy, Weiss Manfrédnek, a leggazdagabb iparmágnások egyikének, a Weiss-Manfréd Vas- és Acélművek Rt. tulajdonosának lánya lett. Házassága révén rokonságba került a Weiss-, Mauthner-, Kornfeld családokkal, amelyek a magyar finánccoligarchia egyik vezető – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz kötődő – csoportját alkották. Később ő vált az egész „Weiss-klán" tényleges fejévé, ügyeinek intézőjévé.

Másfél évtizedes ügyvédeskedés után, 1919-ben átvette a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. irányítását, mint vezérigazgató, 1925-ben – apja halála után – a vállalat elnök-vezérigazgatója lett. A 20-as évek második felétől egyre nagyobb befolyásra tett szert a magyar gazdasági életben. 1930-ban már 27 bank és iparvállalat igazgatóságában foglalt helyet, közöttük a Kereskedelmi Bankében (1919-től), a Weiss Manfréd Vas- és Acélművekében, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-ében, – hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Gyors emelkedését – családi összeköttetésein, személyes adottságain túl – annak is köszönhette, hogy apjához hasonlóan a tőkés érdekvédelem hangos szószólója volt, s a századfordulótól kezdve tevékenyen részt vett a GyOSz munkájában. Már 1914-ben az igazgatóság tagja. 1926-ban alelnökké, 1932-ben, Fellner Henrik halála után, a szövetség elnökévé választották.

Chorin – eltérően a magyar finánctőke hagyományaitól – élénken érdeklődött a politikai kérdések iránt. A 20-as évek elejétől kezdve tagja volt a kormánypártnak s annak ún. „liberális" csoportjához tartozott. Szoros szálak fűzték Bethlen Istvánhoz, a nagytőke részéről az egyik fő támogatója volt a konszolidációs politikájának. 1927-ben – a gyáripar képviseletében – a felsőház tagjává nevezték ki. 1931-ben delegálták az alsó- és felsőház tagjaiból felállított ún. 33-as bizottságba, valamint a katonai kérdésekkel foglalkozó ún. 36-os bizottságba. Hitler és a nácik haralomra jutása után azonban megváltozott magatartása, konzervatív liberális alapról szembefordult a NEP szélsőjobboldalával és a kibonta-

kozó nemzetiszocialista mozgalmakkal, s támogatást nyújtott az ellenük küzdő polgári ellenzéki erőknek.

A második világháború kirobbanása után – az adminisztratív korlátozó intézkedések és az erősödő antiszemita uszítás hatására – Chorin kénytelen volt visszavonulni a közéletből. 1941. május 19-én felmentését kérte a GyOSz elnöksége alól, s még ez évben lemondott a Kereskedelmi Bank ügyvezető alelnöki tisztéről is. Távozni kényszerült a felsőházból. A gazdasági életben betöltött pozícióinak jelentős részét azonban megőrizte. Továbbra is személyesen irányította a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-t.

A háború éveiben a GyOSz. egykori vezére alig jelent meg a nyilvánosság előtt. Politikai kapcsolatai azonban megmaradtak, s a háttérben mindent megtett az ellenforradalmi rendszer átmentése érdekében. 1943 nyarán nyugaton is feltűnést keltett, hogy Horthy a GyOSz képviseletében ismét a felsőház tagjává nevezte ki.

Az 1944. március 19-ét követő napokban a Gestapo – más zsidó nagytőkésekkel együtt – Chorint is letartóztatta, és egy Bécs melletti gyűjtőtáborba szállította. Kezdeményezésére azonban tárgyalások kezdődtek közte és az SS megbízottai között, amelyek 1944. május 17-én szerződés aláírásával fejeződtek be. A megállapodás értelmében az SS – zsarolással kikényszerített rendkívül kedvező feltételekkel – 25 évre „bizalmi kezelés"-re átvette a Weiss-, Chorin-, Mauthner- és Kornfeld-család tulajdonában levő vállalatokat, – az ország egyik legnagyobb gyáripari vagyonát –, cserébe biztosította, hogy a négy család 32 tagja – személyes vagyonával – elhagyja Budapestet, és semleges országba utazzék.

Chorin és a népes rokonság 1944. június 25-én érkezett meg Liszabonba. Megjelenésük általános meglepetést keltett. Az angolszász nagyhatalmak kezdetben bizalmatlanul fogadták őket, elképzelhetetlennek tartották, hogy bárki is kiszabaduljon a nácik karmai közül. Az amerikaiak azonban néhány hónap múlva érintkezésbe léptek a magyar nagytőkésekkel. Ettől kezdve minden segítséget megkaptak, míg az angolok továbbra is tartózkodóan viselkedtek.

A Chorin, Weiss, Mauthner, Kornfeld családok tagjai évekig éltek még Portugáliában. Amerikai közreműködéssel fenntartották a kapcsolatot itthoni képviselőjükkel, báró Korányi Jánossal, Chorin volt személyi titkárával a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatójával, s rajta keresztül a magyarországi angolszász orientációjú tőkés körökkel. Egy ideig nem adták fel a reményt, hogy visszatérhetnek Budapestre, és visszaszerezhetik vagyonukat. A politikai erőviszonyok balratolódása, a bányák államosítása, a 3 éves terv bevezetése, majd a bankok köztulajdonba vétele keresztülhúzta számításaikat. Chorin Ferenc 1947-ben családjával együtt átköltözött az Egyesült Államokba, ahol több vállalatot alapított. 1956-ban ismét feltűnt a neve; azok közé tartozott, akik pénzt adtak az ellenforradalmi felkelés előkészítésén dolgozó reakciós emigráns csoportoknak. 1964-ben 86 éves korában halt meg New Yorkban.[1]

*

[1] Az életrajzi adatokra vonatkozóan lásd: OL Z.248.l.cs., 4, 7 t. valamint Magyar Gyáripar, 1941. július 2.; *Karsai Elek–Szinai Miklós:* A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. Századok, 1961. 680–714; *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Közgazdasági és Jogi K. 1958, 123–124, 300. és köv.; Magyar Életrajzi Lexikon. Bp, Akadémiai Kiadó. 1967, I. k. 286.

A GyOSz és a TÉBE irattára sajnos elkallódott, a bankok és iparvállalatok irat-anyaga hiányosan maradt fenn, a nagytőkés családok pedig megsemmisítették, vagy az országból való eltávoztukkor magukkal vitték „házi" levéltárukat. Emiatt viszonylag kevés olyan autentikus forrásanyag áll rendelkezésünkre, amelyből többé-kevésbé megbízhatóan reprodukálni lehetne a finánctőkések gazdasági, politikai törekvéseit, és a legfontosabb kül- és belpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontjukat. E levelek éppen ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

A három levél közül az első, a legkorábbi, gépiratmásolat s egy angol magángyűjteményből származik, a második Londonban a Public Record Office-ban a külügyi iratok között található, a harmadik levél az oxfordi St Antony's College könyvtárában elhelyezett Macartney iratok között lelhető fel.[2] Két levél 1944–45-ben közvetlenül azután született, hogy Chorin elhagyta az országot és megtelepedett Portugáliában, a harmadik pedig több mint másfél évtizeddel később az Egyesült Államokban. Mindhárom írásmű az önigazolás szándékával íródott. Világosan kitűnik belőlük az ellenforradalmi rendszer ill. Horthy és környezetének mentegetése. Az események beállítása sok esetben vitatható, s nem egyszer fordulnak elő bennük ténybeli tévedések is. Mindezekkel együtt a dokumentumok az angolszász orientációjú finánctőkés és nagybirtokos körök és a különböző ellenzéki csoportosulások belpolitikai tevékenységére vonatkozóan fontos információkat tartalmaznak. Ha csak jelzésszerűen és a teljesség igénye nélkül is, hadd utaljunk itt néhányra.

A Macartney könyvéről írtak összhangban vannak az eddigi kutatások eredményeivel. Károlyi Gyula bukásának, Gömbös hatalomra kerülésének, Fabinyi Tihamér kinevezésének leírása lényegében megfelel a tényeknek.[3] Elképzelhető, hogy Chorin az összeférhetetlenségi törvény érvényességének a felsőházra való kiterjesztéséről nem tárgyalt Gömbössel, de az köztudott, hogy a nagytőke kezdetben támogatta a miniszterelnököt és csak később fordult szembe vele, akkor, amikor a belpolitika német típusú átalakítására irányuló törekvései világosabban kirajzolódtak. Mindenesetre fényt vet a GyOSz 20-as évek végén, a 30-as évek elején elért hatalmára, politikai súlyára Chorin ama beismerése, hogy számos esetben elég volt Fenyő Miksát elküldeni az illetékesekhez, s máris igényeik szerinti fordulatot vettek az események, s csak akkor ment ő, ha komolyabb, a nagytőke érdekeit súlyosabban érintő dologról volt szó.

[2] A második világháború alatt különböző országokban, földrészeken élő, s nemegyszer más-más pártállású magyar emigránsok a fontosabb információkat tartalmazó leveleiket több példányban gépelték – vagy a címzett másolta le – s elküldték egymásnak, illetve az emigráció általuk fontosnak tartott személyiségeinek. Az ily módon sokszorosított levelek általában eljutottak a szövetségesek hivatalos fórumaihoz is. Az első dokumentumot képező levélmásolatot Sima László, a liszaboni magyar követség titkára küldte meg Liszabonból Révai Andrásnak, az angliai Szabad Magyarok Egyesülete elnökének, és az ő eddig még rendezetlen hagyatékában található. Révai, aki fontos szerepet játszott az angliai magyarok antifasiszta szervezkedésében, a hozzá írt vagy hozzá eljuttatott fontosabb leveleket újra legépelte s a lényegesebbeket – tájékoztatásul – elküldte az angol külügyi szerveknek is. Ezek közül több megtalálható az angol külügyminisztérium Public Record Office-ban őrzött anyagaiban, sőt Macartney professzor oxfordi gyűjteményében is. – Feltételezhetjük, hogy a második levél is ezen az úton került a külügyi iratok közé, bár az eredeti magyar nyelvűt nem leltük fel. – Varga F. János közlése alapján.

[3] Lásd: *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésén. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 35–40.

Az Eckhardthoz írt levelek, mivel a Kisgazdapárt vezére Horthy megbízásából 1941-ben az Egyesült Államokba utazott, főként a háború alatti időszakról tudósítanak. Segítségükkel kiegészíthetjük ismereteinket a kor egyik legbefolyásosabb „pressure group"-járól, a Bethlen István vezette, a finánctőkés és nagybirtokos osztályok nyugatbarát szárnyának hangadóit tömörítő politikai csoportosulásról, amelyről mindeddig önálló feldolgozás nem született; viszonylag keveset tudunk tevékenységéről, nem tisztázták még létrejöttének körülményeit, összetételét s társadalmi-politikai kapcsolatait sem.

A szakirodalom már feltárta, hogy a finánctőke és a legitimista nagybirtok vezérkara a 30-as évek közepétől növekvő aggodalommal figyelte a német orientáció megerősödését a magyar külpolitikában és a belpolitika további jobbratolódását. Óvatos figyelmeztetéseken túl azonban alig tett valamit e veszély elhárítására. Bethlen és környezete valójában csak 1938 után kezdett szervezkedni, azután, hogy Ausztria bekebelezésével és Csehszlovákia feldarabolásával a fasiszta Németország megjelent a szomszédban, a német gazdasági expanzió már közvetlenül fenyegette a finánctőke és a nagybirtok érdekeit, s napról napra egyre érzékelhetőbbé vált az országra nehezedő német politikai nyomás. Féltek attól, hogy a gazdasági kiszolgáltatottság előbb-utóbb az állami-politikai önállóság elvesztésével járhat, különösen ha a németeket feltétlenül kiszolgáló jobb- és szélsőjobboldal hatalomra kerül. Nem akarták, hogy az ország a náci Harmadik Birodalom nyersanyagszállító tartományává váljék. De cselekvésre ösztönözte őket az antiszemita uszítás, a nyilas demagógia és az is, hogy a zsidótörvények többüket személyükben is érintették.[4] Chorin leveleiben mindezt jól érzékelteti. Ugyanakkor elhallgatja, hogy e befolyásos körök nem emelték fel szavukat a Berlin–Róma tengelyhez, majd Németországot, Olaszországot és Japánt, a vezető fasiszta államokat tömörítő háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen. Örömmel fogadták a Hitler segítségével visszakapott területeket. Arról sem szól, hogy a GyOSz és a TÉBE tevékenyen részt vállalt az ország felfegyverzését célzó ún. győri program végrehajtásában, s a háború alatt is készségesen kiszolgálta a német hadigépezetet.

A levelek alapján megközelítően tisztázni lehet, hogy kik tartoztak a Bethlen-csoporthoz, s fel lehet térképezni annak „befolyási övezetét". Mindenekelőtt az a meglepő, hogy a vezető finánctőkések, Chorin, Kornfeld s a többiek sokkal aktívabb szerepet játszottak benne, mint azt a szakirodalom egyáltalában feltételezte. Igaz: mindvégig háttérben maradtak, de minden lényeges döntés előkészítésénél és meghozatalánál ott voltak, s nem egyet maguk kezdeményeztek. Chorin, főként a háború alatt, hetente találkozott Bethlennel, nemcsak értesüléseiket cserélték ki, hanem nyilvánvalóan egyeztették közös taktikai lépéseiket is. (A levelek alapján úgy tűnik, helyesebb lenne a szakirodalomban gyakran használt Bethlen–Kállay csoport helyett Bethlen–Chorin-csoportról beszélni, ez jobban kifejezésre juttatná e társaság összetételét, arculatát). Az sem érdektelen, hogy a legitimista nagybirtokos köröket nem mások képviselték itt, mint a magyar arisztokrácia egyik vezető politikusa, gróf Esterházy Móric és testvére, János, gróf Sigray Antal és gróf Csekonics Iván, maguk is nagybirtokosok, a hazai legitimista mozgalom tekintélyesebb vezetői voltak. Hogy a polgári liberális Rassay Károly ide tartozott, abban semmi talányos nincs, hisz majd két évtizedes barátság fűzte Chorinhoz.

[4] *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 282–285, 293–295.

Az azonban meglepő, hogy a „Weiss-klán" feje körükhöz tartozónak tekinti nemcsak Eckhardt Tibort, a fajvédőből és harcos antiszemitából lett kisgazdapárti pártvezért, hanem a demokratikusabb és szociálisabb érzelmű Tildy Zoltánt is, aki Eckhardt-ot követte a Kisgazdapárt élén, sőt magukhoz számítja – mondhatnánk azt is, hogy kisajátítja – Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Az viszont természetes, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetőit nem említi e konzervatív színezetű kör tagjaiként. Ami nem jelenti azt, hogy nem dicsekszik azzal, hogy ők „mentették" meg az SzDP-t és a szakszervezeteket a betiltástól, mintha a legalitás megőrzésében a munkásosztály önvédelmi harcának semmi szerepe sem lett volna.

E jobbára tehetős és befolyásos személyekből álló társaság a gazdasági és a politikai életben széleskörű kapcsolatokkal rendelkezett. Szabad bejárásuk volt Horthyhoz, többen a kormányzó tanácsadóinak számítottak. Chorin és a Horthy-család jó viszonyáról eddig is tudtunk, arra azonban még nem derült fény, hogy a GyOSz volt elnöke az államfő bizalmasai közé tartozott s gyakran megfordult a Várban, főként a háború alatt. A csoport számottevő tagjai bent ültek a kormányban (pl. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter[5]), az államapparátusban, a diplomáciai karban, sőt a tudományos és szellemi élet nagyságai közül is sokan (pl. Szekfű Gyula) hozzájuk kötődtek. Ismét csak figyelemre méltó, hogy Chorin a katonák közül Rőder Vilmost és Nagybaczoni Nagy Vilmost kivéve senkit nem nevez meg, akivel együtt tudtak volna működni. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy e nagytőkés-nagybirtokos csoportoknak a „keresztény nemzeti" szellemben nevelt hadseregben alig volt bázisa.

Chorin érdekes bepillantást nyújt azokba az elkeseredett személyi és pozíció-harcokba, amelyek a németeket feltétel nélkül kiszolgáló erők és a velük szemben álló nyugati orientációjú finánctőkés körök között a háború alatt a gazdasági élet különböző fórumain folytak. Sokat mondó az a megjegyzése, hogy a pénzvilág vezetőinek nagy része behódolt Hitlernek, míg a GyOSz-ban a nagy többség „hű maradt a régi politikához". Érzékelteti azt is, hogy a hagyományos finánctőkés és nagyburzsoá csoportok ugyan megőrizték hadállásaikat, de fontos pozíciókat kellett feladniok és egyre kevésbé tudtak érdemben beleszólni a hivatalos gazdaságpolitika alakításába.

A levelek fontos adalékokat szolgáltatnak az angolszász orientációjú uralkodó körök háború alatti politikai tevékenységének árnyaltabb elemzéséhez is. Tény, hogy Bethlen és Chorin környezetének kulcsszerepe volt a Bárdossy-kormány megbuktatásában és Kállay Miklós miniszterelnökké történt kinevezésében. Ismeretes, hogy minden erejükkel támogatták Kállaynak az ellenforradalmi rendszer átmentésére irányuló kül- és belpolitikai törekvéseit. Hihető, hogy már 1942-től szorgalmazták a kilépést a háborúból, a szakítást a németekkel s a kapcsolatok helyreállítását Angliával és az Egyesült Államokkal. Ha túlzó is Chorinnak az az állítása, hogy „minden ellenzéki mozgalmat támogattunk," tény: a háború menetében beállt változások hatására megpróbálták összefogni a háború- és németellenes polgári-kispolgári erőket. A Magyar Társas Kör megalakulásáról eddig nem volt tudomásunk. S arról sem tudtunk, hogy – a szociáldemokratákat kivéve – Hitler ellenes ellenzéki vezetők rendszeresen együtt vacsoráztak Chorin vagy Kornfeld villájában. Uj adat, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetés alatt álló szakszervezetek

[5] A titkárnője vezette látogatási napló szerint Chorin a háború alatt rendszeresen találkozott Keresztes Fischer Ferenccel. Lásd: OL Z. 248. 9. cs. 229. t.

kezdeményezésére tárgyalások kezdődtek a GyOSz-szal a háború utáni kollektív szerződésekről, s egyéb, a munkások helyzetével összefüggő kérdésekről. Az is érdekes, amit a levelek a GyOSz sajtópolitikájáról elárulnak. Az nem újdonság, hogy a nagytőke pénzzel támogatott számos napilapot és folyóiratot. Arról azonban kevés adat került elő, hogy az ún. „keresztény sajtót" is támogatták, annak ellenére, hogy a kül- és belpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontja sok esetben nem felelt meg a nyugatbarát körök érdekeinek. Nem volt ismert, hogy a Weiss Manfréd család pénzén alapított Magyar Nemzet irányítását ennyire vegyes összetételű „vezérlő bizottság" tartotta a kezében. Nem elvitatható az a szerep sem, amit Chorinék a zsidókérdés radikális megoldását sürgetőkkel szemben betöltöttek. Az uralkodó körök belső erőviszonyairól rajzolt kép azt mutatja, hogy a németbarát jobb- és szélsőjobboldal a háború közepére sokkal mélyebben beépült a hatalmi struktúrába, mint azt gondolni lehetett.

Nem hisszük, hogy e dokumentumok megkérdőjeleznék a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségét. Csupán azt tanúsítja, hogy a fináncoligarchia és az erisztokrácia politikai magatartása a 30-as évek második felében és a háború alatt összetettebb volt, mint azt a szakirodalom eleddig ábrázolta. Chorin leveleit azért kívánjuk közölni, hogy ismételten felhívjuk a figyelmet: az uralkodó körök politikájának, belső ellentéteinek megértéséhez, az ellenforradalmi rendszer politikai mechanizmusa jobb megismeréséhez folytatnunk kell a kutatásokat.

Másolat

Chorin levele Eckhardthoz*

Curia, 1944. október 27.

Kedves Barátom,

Mindig azt reméltem, hogy át tudsz ide jutni, amit nagyon kívánatosnak tartottam volna – ma is annak tartanám – és hogy így majd módomban lesz Veled személyesen beszélni és sok mindenről, ami távozásod óta történt, tájékoztatni. Természetesen elsősorban gazdasági életünk néhány jelenségéről szeretnélek informálni, olyanokról, amiket közelről tapasztaltam.

Bizonyára elsősorban Ellen[6] sorsa érdekel. A márciusi eseményekig ismételten láttam, nagyon jól volt. A Veled folytatott utolsó megbeszélés értelmében jártam el. Üzlete jól prosperált, iparengedélye körül ismételten voltak nehézségek, különösen a fiatal miniszter urak ebben is politikát láttak és Varga[7] nem mert intézkedni, azt hiszem végül Kállay[8] döntötte el ezt is. Elzáratásunk alatt az a hír érkezett hozzánk, hogy elbújt, miután ellenkező hírünk azóta sincsen, remélem, hogy továbbra is sikerült elrejtőznie.

Bizonyára érdekelni fog Téged a Magyar Nemzet sorsa, mint tudod, Kornfeld[9] sógorommal együtt alapítottuk és tartottuk fenn a W. M. család többi tagjainak pénzügyi segítségével, és ahol Te,

*Revai Collection. Stoke Park, Stoke Bruerne, Northampton, Anglia. – Ezúton is köszönetet mondok Czigány Lorándnak (London) és Varga F. Jánosnak, akik e dokumentumot közlésre átengedték.

[6] *Báró Podmanitzky Ella* Eckhardt Tibor felesége. Budapesten a belvárosban kalapszalonja volt. – Féja Géza közlése.

[7] *Varga József* – 1939. júl. 25-től iparügyi miniszter, 1939. okt. 27-től 1943. márc. 29-ig kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter is.

[8] *Kállay Miklós* – földbirtokos. 1942. okt. 19-től 1944. márc. 19-ig miniszterelnök.

[9] *Kornfeld Móric* – fináncтőkés. 1918-ig a Ganz Danubius Villamossági Gyár Rt vezérigazgatója. A Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. A GyOSz igazgatósági tagja. Chorin Ferenc sógora; felesége Weiss Mariann, Weiss Manfréd lánya. 1927-től felsőházi tag.

Bethlen[10], Sigray[11] és Szekfű[12] voltatok annakidején a vezérlő bizottság tagjai. Pethő[13] halála nagy csapás volt az országra, mindannyiunkra, de elsősorban a lapra. Azt a megoldást találtuk, hogy Szekfű vegye át a szellemi vezetést és Hegedüs Gyula[14] legyen a felelős szerkesztő. Amit előre láttunk, bekövetkezett: kettejük között a viszony tarthatatlanná vált, Szekfű lassanként visszavonult. A németek ezalatt állandóan kifogásolták a lap irányzatát, éles németellenes beállítottságát és ismételten követelték a lap betiltását. Sikerült ezt Kállaynál többízben megakadályoznunk, de időnként tompítani kellett a lap hangját. Hegedüs helyzete eközben tarthatatlanná vált. Szekfű, kinek neve sokat jelentett, egyáltalában nem volt hajlandó a lapba írni, Istvánnak[15] sem tetszett Hegedűs szereplése, úgyhogy kénytelenek voltunk Hegedűstől megválni és Barankovicsot[16] tettük meg szerkesztőnek, aki ezelőtt Desewffy Gyula[17] lapjának volt szerkesztője, finomtollú író, erős németellenes beállítottsággal. Szellemileg ez friss lökést adott a lapnak, de anyagilag Hegedűs távozása növelte terheinket. Frey András[18] kiutazását Istambulba is mi tettük lehetővé, hogy ott politikailag képviselje a lap irányzatát. Azt hiszem, a Magyar Nemzet, melyet egész idő alatt mi irányítottunk, jó szolgálatokat tett a magyarság annyira kompromitált ügyének.

A keresztény sajtót ismételten kellett a W. M. család segítségével támogatnunk és habár ennek irányzata gyakran nem mindenben fedte véleményünket, mégis kétségtelenül fékként hatott bizonyos törekvésekkel szemben. Ugyancsak nehéz küzdelmünk volt a Hungarian Quarterly körül. A németek ennek a fele részben általunk finanszírozott lapnak betiltását követelték, és csak Bethlen befolyásával sikerült elérni, hogy egyes kötetek kiadását megengedték. Kevesebb nehézségünk volt a részben ugyancsak általunk fenntartott Nouvelle Revue de Hongrie-val, mely megmaradt bizonyos fokig önállósági centrumként. Ismered Balogh Józseffel[19] való barátságunkat, akinek révén ezen ügyek irányítását is kezünkben tudtuk tartani.

Gazdaságilag rendkívül erős küzdelmet kellett folytatnunk. Kállay, ki lelke mélyén nagyban és egészben egyetértett velünk, erősen handicappelve volt pártja által, melynek túlnyomó többsége – hisz tudod, milyen szerencsétlenül válogatta ezeket össze annakidején a kormány – német érzelmű volt, erős zsidóellenes velleitásokkal és nagy pénzéhséggel. A párt irányzatának a kormányban Reményi-

[10] *Bethlen István* gróf. 1921-től 1931-ig miniszterelnök.

[11] *Sigray Antal,* gróf nagybirtokos, legitimista politikus 1920-tól 1939-ig keresztény ellenzéki programmal képviselő. 1935-től a felsőház tagja. A Bethlen vezette konzervatív csoport tagja.

[12] *Szekfű Gyula* – történész, egyetemi tanár. 1927 és 1938 között a Bethlen István politikáját támogató Magyar Szemle szerkesztője. A harmincas évek végén szembekerül a kormányzat németbarát politikájával, a háború alatt pedig már tevékeny részese a függetlenségi és háborúellenes mozgalomnak. A felszabadulás után Magyarország első moszkvai követe.

[13] *Pethő Sándor* – publicista, történész. A Magyarság c. lap munkatársa, 1934 és 1938 között főszerkesztője. 1938-ban Hegedűs Gyulával alapítója és főszerkesztője a Magyar Nemzetnek. 1940. aug. 25-én autóbaleset áldozata lett.

[14] *Hegedüs Gyula* – újságíró. 1920-ban közreműködött a Magyarság című lap létrehozásában, s annak felelős szerkesztője lett. 1938-tól 1942-ig a Magyar Nemzet felelős szerkesztője.

[15] Bethlen István.

[16] *Barankovics István* – újságíró, a hazai politikai katolicizmus „haladó" szárnyához tartozó politikus. 1941-től a Hazánk, majd a Magyar Nemzet főszerkesztője. A felszabadulás után a Demokrata Néppárt egyik vezetője.

[17] *Dessewffy Gyula gróf* – újságíró, kisgazdapárti politikus. A Kis Ujság című lap tulajdonosa és felelős szerkesztője. Részt vett a függetlenségi és az ellenállási mozgalomban.

[18] *Frey András* – újságíró. A 30-as évek második felében a Külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott, majd a Magyar Nemzet külpolitikai rovatának vezetője lett. Istambuli kiküldetésére lásd: *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1975. 223–225.

[19] *Balogh József* – publicista, klasszikafilológus, irodalomtörténész. 1927-től 1935-ig a Magyar Szemle Társaság főtitkára. A Nouvelle Revue de Hongrie és a Hungarian Quarterly című folyóiratok felelős szerkesztője. A Gestapo emberei ölték meg 1944 áprilisában.

Schneller[20] volt a főoszlopa, a mi irányzatunk ezzel szemben Keresztes-Fischerre[21] támaszkodott, aki egész idő alatt megbízható szilárdsággal és okosan igyekezett az adott lehetőségek között az ország helyzetén segíteni, a rendet fenntartani. A minisztériumban mellette Nagy[22] bukása után csak Bornemissza[23] állott, akivel gazdasági ügyekben értelmesen lehetett tárgyalni és Kállaynál a párt hangulatát ellensúlyozni.

Ha a magyar gazdasági életről beszélek, természetesen a Jegybank szerepe volt a legfontosabb, melynek élén Baranyai[24] állott megingathatatlan jellemmel és egyre növekvő gyűlölettel a németekkel, Imrédyvel[25] és Reményivel szemben. Rendkívüli érdeme van abban, hogy sokáig sikerült a németek szertelen követeléseit letompítani. A márka-saldo[26] elleni küzdelem volt egyik legnehezebb feladata, különösen azért, mert a pénzügyminiszter a tárgyalásoknál mindig hátbatámadta és így gyengítette álláspontját. A márka-saldo emelkedése volt egyik legsúlyosabb pontja gazdasági életünknek és legerősebb forrása az inflációnak. Baranyai távozása óta a gát megszűnt és a márka-saldo, amint hallom, csillagászati összegeket ér el. Baranyai állandó harcban volt Reményivel és azt hitte, hogy ebben a küzdelemben, mely évek óta tartott és amelyet egy kitűnő memorandumban, erősen kritizálván a kormány politikáját, támasztott alá, ő fog győzni. Annak ellenére, hogy Kállay vele nagyon jóban volt és hogy a Kormányzó is nagyrabecsülte, a küzdelemben mégis Reményi maradt felül, mert Kállay nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy Reményit, akit a párt és a németek támogattak, elküldje. Helyébe Posch[27] lépett, szürke ember, aki a Jegybank politikai kérdéseihez nem értett. Csak Quandt[28] maradt meg, de ő magában nem tudott elég erőt kifejteni, úgyhogy Baranyai távozásával a Jegybank szerepe erősen elhalványodott. Baranyai bukása után állást nem vállalt, készült a döntő időben való szereplésre. Sajnos ő is az első elfogottak közé tartozott. Quandtot úgy hallom behívták katonának.

Reményi-Schneller Szász Lajossal[29], Jurcsekkel[30], államtitkári karával, Kulcsárral[31], Sztamorayval[32] arra törekedett, hogy a zsidókat kevés megmaradt pozíciójukból is kitegye. Minden

[20] *Reményi-Schneller Lajos* 1938-tól 1944-ig pénzügyminiszter, a háború alatt gazdasági csúcsminiszter. A németek hűséges kiszolgálója, tevékenyen elősegítette Németország gazdasági térnyerését Magyarországon.

[21] *Keresztes Fischer Ferenc* – 1931-től 1935-ig, majd 1938-tól 1944. márc. 19-ig belügyminiszter. A második világháború alatt a Bethlen vezette konzervatív csoport tagja, Horthy személyes híve. Az ország német megszállása után a Gestapo letartóztatta és koncentrációs táborba hurcolta.

[22] *Nagybaczoni Nagy Vilmos* – a Kállay-kormányban 1942-től 1943 augusztusáig honvédelmi miniszter.

[23] *Bornemissza Géza* – 1930-tól a Chorin vállalatának érdekeltségi körébe tartozó Hungária Villamossági Rt igazgatója. A 30-as években a jobboldali ún. „reformnemzedék" egyik vezetője. 1935 márciusától a második Gömbös-kormányban kereskedelmi miniszter, majd a Darányi- és Imrédy-kormányban az iparügyi minisztérium irányítója. 1943 márciusától – 1944 márciusáig ismét iparügyi miniszter.

[24] *Baranyai Lipót* – 1938-tól 1942-ig a Magyar Nemzeti Bank elnöke. 1939-től tagja a felsőháznak.

[25] *Imrédy Béla* – 1928-tól a Magyar Nemzeti Bank egyik igazgatója. 1932. okt. 6-tól 1935. jan. 6-ig az első Gömbös-kormány pénzügyminisztere. Lemondása után az MNB elnöke. 1938 májusától 1939 februárjáig miniszterelnök. 1940 októberében kilépett a kormánypártból és megalapította a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártját. A német megszállás alatt a Sztójay-kormányban rövid ideig gazdasági csúcsminiszter.

[26] Márka-szaldó állandóan növekvő német kliring-tartozás, amelyet a náci Németország nem egyenlített ki.

[27] *Posch Gyula* – a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület ügyvezető igazgatója, majd 1935-től a Pénzintézeti Központ vezérigazgatója. 1942-től a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

[28] *Quandt Richard* – pénzügyi szakember. 1939-től a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatója.

[29] *Szász Lajos* – 1935–1939 között kormánypárti képviselő. 1937-től pénzügyminisztériumi államtitkár. 1942. okt. 19-től 1944. márc. 22-ig a Kállay-kormányban közellátási miniszter. 1944.

egyes pozícióért véres küzdelem folyt, de a márciusi eseményekig mégis sikerült Kállay és Fischer[33] segítségével az értékesebb elemeket megmenteni. Így meg tudott maradni Ullmann Gyuri[34] és Perényi[35], akiket Bethlen, Aschner[36], Goldberger[37], Kálmán Henrik[38], akiket a Kormányzó támogatott; el kellett mennie Vidának[39], aki azonban már öreg volt, távoztak a Kereskedelmi Bankból Stein[40], Hollós[41], Konrád[42], az Escomptbankból Bun[43], miután elérték a korhatárt. Engem még Bárdossy alatt kitettek a Gyoszból, és ugyanakkor le kellett mondanom a Kereskedelmi Bank alelnökségéről is, de tényleg továbbra is megmaradtam a végrehajtóbizottság vezetőjének és igyekeztem menteni azokat és azt, amit lehetett. A Gyoszba Haggenmacher Harryt[44] választottuk meg, aki természeté-

---

márc. 22-től 1944. aug. 29-ig iparügyi miniszter a Sztójay-kormányban. 1944. okt. 16-tól a Szálasi-kabinet kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere.

[30] *Jurcsek Béla* – földbirtokos, 1940–1941-ben mezőgazdasági, termelési és értékesítési kormánybiztos. 1942 és 1944 között közellátási államtitkár, 1944. márc. 22-től földművelésügyi (és ideiglenesen közellátási) miniszter.

[31] *Kulcsár: Kultsár István* – az ún. értelmiségi ügyek kormánybiztosa 1940–1942 között.

[32] *Sztamoray János* – bankigazgató. Előbb a Keresztény Nemzeti Bank alkalmazottja, majd a 20-as évek elején a Nemzeti Hitelintézet Rt. igazgatója. A második világháború éveiben az értelmiségi munkanélküliséggel foglalkozó kormánybizottság vezetője, s mint ilyen a zsidótörvények végrehajtásának egyik fontos kivitelezője.

[33] Keresztes-Fischer Ferenc.

[34] *Ullmann György*, báró – finánctőkés. A Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója. 1939-ben a Hitelbankkal együtt 32 iparvállalatnál és pénzintézetben töltött be vezető tisztséget. Egyebek mellett igazgatósági tagja volt olyan jelentős ipari üzemeknek, mint a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt., Magyar Acélárugyár Rt., Magyar Általános Gépgyár Rt. stb.

[35] *Perényi István* – a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója. 1939-ben 24 iparvállalatnál és pénzintézetnél vállalt igazgatósági tisztséget.

[36] *Aschner Lipót* – 1921-től az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. vezérigazgatója, a GyOSz alelnöke. 1944. márc. 19-én a Gestapo elhurcolta.

[37] *Buday-Goldberger Leó* – finánctőkés. 1920-tól a család tulajdonában lévő Goldberger Sámuel és Fiai Rt. elnök-vezérigazgatója; a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja. Emellett még számos jelentős iparvállalat igazgatóságában foglalt helyet. A GyOSz igazgatósági tagja; a Nemzeti Bank főtanácsosa. 1928-tól a felsőház tagja.

[38] *Kálmán Henrik* – pénzügyi szakember. A Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója, majd az Angol–Magyar Bank Rt. vezérigazgatója.

[39] *Vida Jenő* – finánctőkés. 1914-től 1941-ig a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vezérigazgatója. 1928-tól a Hitelbank igazgatóságának is tagja; később bekerült a bank ügyeit irányító szűkebb testületbe, a végrehajtó bizottságba. 1939-ben összesen 27 iparvállalat, illetve pénzintézet vezetésében játszott szerepet. 1932-től a GyOSz alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1927-től a felsőház tagja.

[40] *Stein Emil* – pénzügyi szakember. 1915-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója, 1929-től vezérigazgatója.

[41] *Hollós Ödön* – pénzügyi szakember. 1914-től a Kereskedelmi Bank igazgatója, később ügyvezető igazgatója. Emellett számos, elsősorban a Bank érdekkörébe tartozó iparvállalat igazgatóságának tagja.

[42] *Conrád Ottó* – pénzügyi szakember. Már az első világháború előtt a Kereskedelmi Bank szolgálatába lépett. Előbb cégvezető, majd igazgató, később ügyvezető igazgató lett. 1939-ben 23 igazgatósági tagsággal rendelkezett, főként vidéki takarékpénztáraknál.

[43] *Bun József* – 1918-tól a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank ügyvezető igazgatója, később vezérigazgatója. 1930-ban 18 iparvállalat és pénzintézet igazgatóságában foglalt helyet.

[44] *Haggenmacher Henrik* – nagytőkés, a Dréher–Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt. ügyvezető igazgatója. A Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. 1941-től a GyOSz elnöke.

nél fogva a kelleténél is gyávábban, de jóindulatúlag vezette az ügyeket. De mellette Knob Sándor[45] kitűnően viselkedett. Nagy elégtételem volt, amikor a tavalyi év közepén a felsőházi Gyosz-jelöléseknél én kaptam a túlnyomó számú szavazatokat, s a Kormányzó ennek folytán a németek és – mint mondotta – a Vezér személyes tiltakozása ellenére kinevezett felsőházi tagnak. Habár nem voltam már a Gyosz elnöke, mégis exponált képviselője maradtam továbbra is az ipar érdekeinek. Sok csatám volt Schnellerrel[46], aki minden zsidóellenes intézkedés mögött állott, forszírozta a zsidó vagyonadót, melyet Kállaynál sikerült megfúrnunk, a zsidók fizetését megnyirbáltatta, nyugdíjait csökkentette, még egészen kisfizetésű egyének nyugdíjánál is. Kimondotta egy rendelet, hogy 24.000 pengőnél nagyobb fizetést csak a kormány engedélyével szabad adni és hogy minden nyugdíjat revideálhat a kormány. Természetesen az újonnan elhelyezettek részére ennél sokkal nagyobb fizetéseket adtak, míg a nyugdíjaknál előfordult az, hogy kis gépírókisasszonyok 300 pengős nyugdíját 260 pengőre redukálták. A minisztériumi tisztviselők persze kéjjel foglalkoztak ilyen kérdésekkel. Fischer Feri segítségével sikerült ezeket a terveket részben megbuktatni, de sok intézkedés történt, amely igazságtalanságoknak és gazdasági bajoknak lett a szülője. Sajnálattal láttam, hogy a bankvilág vezetői kivétel nélkül behódoltak. A Tébében szegény Hegedüs[47] halála óta, – akinek elméje, tudod, megint elborult – semmi támaszt nem találtunk. Fabinyi[48], Lamotte[49] behódoltak, Kállay Tibor[50] teljesen a német politika mellé állott, Kresz Károly[51], amíg élt, vad németbarátnak bizonyult, a Gyoszban is Dunkelék[52], Dammangék[53], Zsilinszky Gáborék[54] voltak hangosak, de itt legalább a többség, a keresztény vezetőket értem ez alatt, hű maradt a régi politikához.

A zsidókérdés állandóan foglalkoztatta a kormányokat. Mindenki, aki a kormánynak nehézségeket akart csinálni és aki a németek felé sandított, ebbe kapaszkodott bele. Nekünk az volt a szerepünk, hogy közvetítőként szerepeljünk a zsidó hitközség, a menekültügyi akciók vezetői és a kormányzat

[45] *Knob Sándor* – 1918-tól a GyOSz titkára, a 20-as évektől ügyvezető igazgatója. A Magyar Munkaadók Központjának egyik megalapítója. 1935-től 1939-ig parlamenti képviselő.

[46] Reményi-Schneller Lajos.

[47] *Hegedüs Lóránd* – 1920 decemberétől 1921 szeptemberéig a második Teleki-kormányban, illetve Bethlen kabinetjében pénzügyminiszter. 1905-től tagja a GyOSz igazgatóságának, 1912-től alelnöke. A TÉBE megalapítói közé tartozott. 1925-től e fontos tőkés szervezet elnöki tisztét töltötte be. Hosszú évtizedekig a Kereskedelmi Bank igazgatóságának tagja, 1941–1942-től alelnöke. A Pesti Hírlap főmunkatársaként széleskörű publicisztikai tevékenységet fejtett ki. 1943. jan. 1-én halt meg.

[48] *Fabinyi Tihamér* – a 20-as évek második felétől a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatósági tagja. Egyidejűleg beválasztották a GyOSz ügyvezető igazgatóságába is. 1931-től kormánypárti képviselő. 1932-től kereskedelemügyi miniszter Gömbös Gyula kormányában, 1935-től pénzügyminiszter Gömbös második kabinetjében, s ezt a tisztét a Darányi-kormányban is megőrizte. 1938-ban lemondott, s ezt követően a felsőház tagja lett. 1938-tól a Magyar Általános Hitelbank elnök-vezérigazgatója és számos ipari nagyüzem igazgatóságának tagja.

[49] *Lamotte Károly* – köztisztviselő, bankigazgató. 1909-től a főváros szolgálatában állt, 1935-től 1938-ig Budapest alpolgármestere. Elnöke a Községi Takarékpénztárnak. 1939-től a Kereskedelmi Bank vezérigazgatója.

[50] *Kállay Tibor* – középbirtokos, Kállay Miklós unokatestvére. 1921-től 1924-ig a Bethlen-kormány pénzügyminisztere. 1924–1926-ig az Egységes Párt fővárosi szervezését irányította. 1926-ban önálló pártot alapított, s két év múlva kilépett a kormánypártból. 1935-ig nemzetgyűlési képviselő. A gazdasági életben fontos pozíciókat töltött be, többek között elnöke volt pl. a Győri Vagon- és Gépgyárnak. 1939-től a Kereskedelmi Bank igazgatója.

[51] *Kresz Károly* – bankigazgató. Megalapításakor, 1919-ben a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének főtitkára, később igazgatója. 1942-től a TÉBE ügyvezető igazgatója.

[52] *Dunkel Károly* – gépészmérnök, a Magyar Acélárugyár Rt. vezérigazgatója. Tagja a GyOSz ügyvezető igazgatóságának.

[53] *Dammang András* – a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. vezérigazgatója. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének alelnöke. A GyOSz igazgatóságának tagja.

[54] *Zsilinszky Gábor* – a Péti Nitrogénművek Rt. és a Nitrokémiai Ipartelepek Rt. vezérigazgatója. Tagja a GyOSz igazgatóságának, 1940-től alelnöke.

között. Voltak persze jelenségek, melyekkel szemben hiába hadakoztunk. Ilyen volt a szerencsétlen újvidéki eset. Itt is megtettünk mindent, hogy a kormány tényezőit felrázzuk, de Bárdossynál ez nem sikerült. Prónay Gyurinak[55] én szolgáltattam azokat az adatokat, melyeket szerencsés és emlékezetes beszédében a külügyi bizottságban nagy hatással adott elő. Bethlent is állandóan tájékoztattuk és sikerült végül Bartát[56] a felsőház külügyi bizottságában leszavaztatnunk, ami bukásához vezetett. Természetesen mindig Rassay Károly[57], Zsilinszky Bandi[58] voltak azok, akik minden ellenzéki megmozdulást vezettek. Gyakran volt alkalmam Rassay és a kormányok között közvetítenem, többször össze is hoztam őket, mindig volt valami eredmény. A katonai kormányzat másik bűne a munkaszolgálatosokkal való bánásmód volt, különösen Barta miniszterségé alatt. Mikor Barta helyébe Nagy Vilmos lett miniszter, a helyzet gyökeresen megváltozott. Neki és Röder[59] generálisnak a Honvédelmiben nagy érdemei voltak abban, hogy itt más atmoszféra keletkezett, melyet még Csatay[60] alatt sem lehetett elrontani. A Nagy Vilmosék érdeme az, hogy az országon belül a munkaszolgálatosok sorsát emberségesen kezelték, sajnos a határon túl levő csapatoknál, ahova a miniszterek hatásköre nem terjedt ki, továbbra is a vezérkar és tisztikar önkényének maradtak kiszolgáltatva. Tudok eseteket arról, hogy a Kormányzó személyesen intézkedett egyes emberek hazaküldése érdekében; az eredmény az volt, hogy ezeket az embereket különböző ürügyek alatt eltették láb alól. Tudom azt is, hogy mikor Bethlen interveniált ügyvédének fia érdekében, azt olyan helyre tették, hogy hamarosan elpusztult ott. Rendkívül sokszor kellett Kállayval, Fischer Ferivel, de még a Kormányzóval is beszélnünk és sokszor voltunk híreknek, üzeneteknek átadói.

A zsidó menekültek ügyével, mint tudod, Weiss Edith[61] sógornőm foglalkozott. Először a lengyel menekültek ügyét intéző Károlyi Daisy[62] elnöksége alatt álló bizottsággal működött, ahol zsidók és nemzsidók között különbséget nem tettek és valóban a lengyelekkel kitűnően bántak. Azután főleg a nagyszámú zsidó menekült ügyét kezelte. Nagyon támogatták ebben Szapáry Erzsi[63], Végh Hanna[64], Schlachta Margit[65] és Fráter Iván[66], de ő maga valóban óriási önfeláldozással,

[55] *Prónay György,* báró, – nagybirtokos, Bethlen István miniszterelnök bizalmas embere. 1922-től 1924-ig a Bethlen-kormányban közélelmezésügyi miniszter, 1928-tól 1931-ig, Bethlen lemondásáig, a földművelésügyi minisztérium politikai államtitkára. 1922-től 1931-ig parlamenti képviselő, 1934-től felsőházi tag. Szoros üzleti kapcsolatban állt a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-vel. (Ez utóbbira Lásd: OL Z. 222. 42.csomó)

[56] *Bartha Károly* – honvédelmi miniszter 1938 novemberétől 1942 szeptemberéig.

[57] *Rassay Károly* – polgári liberális politikus, a Polgári Szabadságpárt elnöke. 1920-tól 1944-ig parlamenti képviselő; az egyik legjelentősebb ellenzéki politikus a két világháború között.

[58] *Bajcsy-Zsilinszky Endre* – a 20-as évek elején fajvédő, később egyre inkább balfelé tolódó ellenzéki politikus. A 30-as évek második felében és a háború alatt a polgári ellenzék egyik vezetője. 1936-ban pártjával, a Nemzeti Radikális Párttal belépett a Független Kisgazdapártba. 1939-től parlamenti képviselő. Fontos szerepet játszott a nemzeti függetlenségi és az ellenállási mozgalomban. A háború vége felé eljutott a kommunistákkal való együttműködésig.

[59] *Röder Vilmos* – gyalogsági tábornok, honvédelmi miniszter. 1930-tól a magyar honvédség vezérkari főnöke. 1936 októberétől 1938 májusáig a Darányi-kormány honvédelmi minisztere.

[60] *Csatay Lajos* – vezérezredes, 1943. jún. 12-től 1944. okt. 16-ig honvédelmi miniszter a Kállay-, Sztójay- és a Lakatos-kormányban. 1944. okt. 16-án a Gestapo letartóztatta, feleségével együtt öngyilkosságot követett el.

[61] *Weiss Edit* – bárónő, Weiss Manfréd lánya.

[62] *Károlyi Daisy* – özv. gróf Károlyi Józsefné (Wenckheim Erzsébet) a lengyel menekültek ügyével foglalkozó bizottság elnöke.

[63] *Szapáry Erzsébet* – grófnő.

[64] *Végh Hanna* – személyét nem sikerült felfednünk.

[65] *Schlachta Margit* – tanítónő. A keresztény-szocialista nőmozgalom egyik vezetője. A Keresztény Női Tábor elnevezésű szervezet megalapítója és elnöke. 1920–1922-ig a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának parlamenti képviselője.

[66] *Fráter Iván* – belügyminiszteri tanácsos. Fontos szerepet játszott a Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas tudós által irányított németellenes szervezkedésben. 1944 március 19-e után a német megszállás hatására agyvérzést kapott – Kis Sándor Közlése (Népművelési Intézet).

nemcsak anyagi áldozatokkal dolgozott, ő volt az egész ügynek a lelke. A Vöröskereszt svájci megbízottját sikerült megnyernie és együtt látogatták a táborokat és igyekeztek javítani a helyzeten. Sikerült neki megfelelő kontaktusokat teremtenie, nekünk alkalmunk volt kívánságára ezekben az ügyekben a minisztereknél közvetíteni. Hidd el, Magyarországon több menekült volt (lengyel, zsidó), mint bárhol a világon és azt hiszem, úgy velük, mint a franciákkal igen emberségesen bántak. Edith sógornőm szerepéről az amerikai Joint[67] teljesen informálva van. A nagyszámú és Magyarországon, mint tudod, igen értékes kitért zsidóság ügyeit a Szent Kereszt Szövetség intézte, melyet Kornfeld Móci sógorom alapított és Cavalier[68] vezetett Kornfeld Marianne[69] sógornőmmel együtt, és amelynek nagy szerepe volt abban, hogy a katholikus egyházfők egy része igyekezett interveniálni legalább ezek sorsának enyhítésére. Nagy szerepe volt mindkét intézménynek akkor, amikor Tótországból tömegesen menekültek ide a zsidók és 25.000 szlovák zsidó deportálását sikerült megakadályozni. Schlachta Margit útján a Pápa Őszentségét sikerült megmozgatni. A tömegesen idemenekült zsidó gyerekekkel Magyarországon rendkívül humánusan bántak, és ezek az intézmények helyezték el őket igen emberséges körülmények között. Ugyancsak ezek az intézmények tartották a kapcsolatot a nemzetközi Vöröskereszttel, memorandumokat juttattak el Genfbe, New Yorkba, Londonba ezekben a kérdésekben. Hogy a kisszámú angol fogollyal kitűnően bántak, az közismeretes. Mi is támogattuk őket pénzzel, elhelyezésükről Andrássy grófnő[70] (Károlyi Gyula lánya) gondoskodott, akivel azután a fogságban találkoztunk.

A németek ismételten forszírozták azt, hogy 100.000 zsidó munkaszolgálatost bocsásson a kormány rendelkezésükre. Ezt sikerült a Kormányzó és Kállay segítségével megakadályoznom, végül abban egyezett ki Kállay, hogy 2.000 zsidó munkaszolgálatost vittek a bori bányába[71]. (Ezeket nemrég szabadították fel az oroszok). Megemlíthetem, hogy minden gyűjtést, mely a zsidóság különböző akcióinak pénzügyi ellátása végett szükségessé vált, csak úgy lehetett keresztülvinni, ha a mérvadó embereket én hívtam össze és bírtam rá az adakozásra, dacára annak, hogy mint tudod, nem vagyok zsidó vallású. A WM cég[72] tagjai, sógoraim voltak, azok, akik pénzügyileg oroszlánrészt vállaltak minden olyan akcióban, mely akár jótékonysági téren, akár politikai téren szolgálta ügyünket. Igyekeztünk elhelyezni állásokban azokat a lemondott követeket és közéleti férfiakat, akik politikai beállítottságuknál fogva kénytelenek voltak visszavonulni. Minden ellenzéki mozgalmat támogattunk, a Kisgazdapárt lapját segítségünkkel tartották fenn. Igyekeztünk külföldi megmozdulásokat is támogatni. Ideérve látom, hogy bizonyos összegek, melyeket pl. januárban az emigráció céljára bocsátottam rendelkezésre, rendeltetési helyüket nem érték el, természetesen nem visszaélésnek, hanem gyávaságnak tulajdonítom ezt.

Azokat a memorandumokat, melyeket különböző tényezők Angliába és kifelé juttattak, mi láttuk el megfelelő gazdasági alátámasztással. Emlékezem Bethlen egy memorandumára, melyhez én adtam az arra vonatkozó adatokat, hogy Csehország 5–8-szoros mértékben volt szállítója a háborús potenciálnak, mint mi, és ennek ellenére hasonlíthatatlanul kevesebbet szenvedett ipari apparátusa, mint a mienk.

Azt hiszem, azt is tudod, hogy sógorommal együtt majdnem minden héten összeült az egész társaság egyik, vagy másik helyen vacsorára. Rassay, Baranyai, Tildy[73], Apponyi[74], Horváth

[67] American Jewish Joint Distribution Committee. USA-ban működő központi segélyegyesület amerikai és más országbeli zsidók támogatására.

[68] *Cavallier József* – újságíró, főszerkesztő. A Szent Kereszt Szövetség főtitkára. A TESz választmányi tagja.

[69] *Kornfeld Mariann* – bárónő. Kornfeld Móric testvére.

[70] *Andrássy grófnő* – Károlyi Gyula lánya.

[71] A bori koncentrációs táborba valójában több mint 6 ezer ártatlan embert hurcoltak.

[72] Weiss Manfréd Vas és Acélművek Rt.

[73] *Tildy Zoltán* – kisgazdapárti politikus. A Független Kisgazdapárt alapító tagja, 1930-tól a párt ügyvezető alelnöke. 1936-tól nemzetgyűlési képviselő. Eckhardt Tibor Amerikába távozása után a Kisgazdapárt ideiglenes vezére.

[74] *Apponyi György*, gróf, – 1931-től képviselő a Keresztény Gazdasági Párt programjával, majd 1935-től Rassay Szabadelvű Pártjának tagjaként. Az OMGE igazgatóválasztmányának tagja, a Budai Szabadelvű Kör Elnöke.

Zoltán[75], Knob, Csekonich[76], Esterházy Móric[77] és János[78], Zsilinszky Bandi, Gratz Guszti[79] voltak a törzstagok. Ebből a vacsorázó társaságból indult ki azután a Magyar Társaskör megalapításának gondolata, melynek élére Perczel Béla[80] és Huszár Aladár[81] álltak és ahova csak azok vétettek fel, akik ennek az irányzatnak hívei voltak. Sokan tódultak a Társaskör felé, melyet mi alapoztunk meg anyagilag. Elég nehéz rostálás után kb. 250 tag volt, de más sok százan jelentkeztek, mire megtörtént a márciusi esemény és kész volt az a lista, melynek alapján a németek elfogatási parancsaikat kiadhatták.

Az utóbbi hónapokban összehívtam az iparnak és szakszervezetnek képviselőit, miután a nyomdász-szakszervezetek képviselői fölkerestek és erre megkértek. Peyer Károly[82] volt a szakszervezetek vezetője. Számos megbeszélést folytattunk, mindig más és más csoportját híván meg az iparnak és a szakszervezeteknek. A megbeszéléseken főleg a háború utáni problémákkal, a kollektív szerződések, az egyeztető bizottságok kérdéseivel, az ipari átállás problémájával foglalkoztunk és mondhatom, mindig érdekes megbeszélések voltak, melyek eredménnyel bíztattak, de melyeket a márciusi események azután szintén eltemettek. Az, hogy Magyarországon szakszervezetek dolgozhattak, kizárólag Fischer Feri érdeme volt, aki szembeszállt azzal az állandó kívánsággal, hogy a szakszervezetek szüntessenek be.

Ismered a Kormányzó velem szemben tanúsított barátságát. Időnként kihallgatáson voltam nála és igyekeztem előadni mindazt, amit mi helyesnek tartottunk. Mindig az volt az érzésem, hogy gyűlölte Hitlert, különösen a tavalyi találkozás óta. Sokban egyetértett velünk, de a körülötte lévő és nála bejáratos katonák és bizonyos politikai tényezők igyekeztek előtte elhomályosítani a helyzetet, és gyakran sikerrel. Utóbbi időben úgy érteztem, hogy megöregedett és akaratereje nagyon gyöngült. Nikinek[83] nem volt semmi szerepe, azt mondták, hogy édesatyja nem ad rá sokat.

A Bárdossy kormányt Te azt hiszem már nem élted meg itt. Ez egyike volt a magyar közélet nagy csalódásainak. Az a kör, amelyről előbb beszéltem, különösen az amerikai hadüzenetet vette megbuktatása alapjául. Ő bukása után sem ismerte el, hogy hibázott, igyekezett mindenképpen igazolni eljárását, könyvet adott ki[84], de komoly visszhangja már a magyar közéletben nem volt. Kállay kormányzásáról előbb már beszéltem. Kormányzása elején az befolyásolta, hogy tudta, hogy a németek gyanakvással, sőt barátságtalanul fogadják, és ezt igyekezett túlzó hangú beszédekkel ellensúlyozni. A zsidókérdést pedig a földosztással remélte levezetni, természetesen sok igazságtalanságot okozva ezzel és minden eredmény nélkül.

[75] *Horváth Zoltán* – ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1922–1926-ig parlamenti képviselő függetlenségi programmal. 1933-ban belépett a Kisgazdapártba, 1935-től a párt képviseletében tagja a nemzetgyűlésnek. Az ország német megszállása után a Gestapo elhurcolta.

[76] *Csekonics Iván*, gróf – nagybirtokos, legitimista politikus. 1931-től 1935-ig a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programjával képviselő. 1937-től felsőházi tag.

[77] *Esterházy Móric* gróf – nagybirtokos, legitimista politikus. 1906-tól alkotmánypárti képviselő. 1917-ben néhány napig miniszterelnök. Visszavonul a politikától, majd 1931-től a Keresztény Gazdasági Párt programjával a tapolcai kerület képviselője.

[78] *Eszterházi János* gróf – nagybirtokos, legitimista politikus. Eszterházi Móric testvére. Felsőházi tag.

[79] *Gratz Gusztáv* – legitimista politikus, miniszter, közgazdász, történetíró. 1921-ben részt vett a második királypuccsban. 1929-től publicista. A gazdasági életben fontos pozíciókat töltött be. 1912-től a GyOSz ügyvezető igazgatója, 1920-tól a Kereskedelmi Bank igazgatóságának tagja. 1939-ben 14 vállalatnál tölt be elnöki vagy igazgatósági tisztséget. 1942-ben a Magyar–Olasz Bank alelnöke.

[80] *Perczel Béla* – földbirtokos. A Magyar Társaskör alelnöke.

[81] *Huszár Aladár* – politikus. 1920-tól több megyében főispán. 1932 és 1934 között Budapest polgármestere. 1934-től az OTI elnöke. Felsőházi tag.

[82] *Peyer Károly* – jobboldali szociáldemokrata politikus. 1932-től 1944-ig nemzetgyűlési képviselő. 1927-től a Szaktanács főtitkára.

[83] ifj. Horthy Miklós.

[84] *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. Egyetemi Ny. 1943. 379.

Mindezeket azért írtam, hogy néhány mozaikból, melyet magam láttam, összeállítsak egy képet a magyarországi helyzetről. Ha megengeded, tovább is fogok ilyenekkel szolgálni, különösen a gyáripar helyzetéről, működéséről, szállításaikról fogok következő levelemben tájékoztatást adni. Én úgy láttam Kállay politikáját, hogy az habár bizonyos hullámzásokkal, oda irányult, hogy megvárja azt az időpontot, amikor átmehetünk a másik oldalra. Sajnos a hazai denunciálások a németeket arra bírták, hogy az országot megszállják. Minden politikailag exponált embert első nap elfogtak, ezek sorában voltunk Kornfeld sógorom és én is. Néhány nap múlva letartóztatták Weiss Jenő[85] sógoromat is 18 éves fiával együtt, elfogatási parancs volt kiadva Weiss Alfons[86] sógorom, Weiss Edith sógornőm és feleségem ellen, a család többi tagjai, gyermekeim stb. heteken át elbújdostak. Később a zsidók nagy rétegeinek elfogatására került sor. Miután az első elfogottak közé tartoztunk, innen kezdve már csak azt tudtuk, amit a börtönbe utánunk érkezettek hírül hoztak, vagy ami ide kiszivárgott. Ugy láttuk, hogy a gazdasági aparátus rendkívül adakozva dolgozik, a jobbravaló emberek visszavonultak, a legaljasabbak, a legszolgálatrakészebbek maradtak meg. Persze arról, ami az utolsó tragikus napokban történt, semmit nem tudunk.[87]

Chorin „Peti"-hez küldött levelének fordítása*

Kedves Barátom! Liszabon, 1945. febr. 14.

Leveledben megkértél, hogy segítsem munkádat, s további beszámolókat küldjek azokról az eseményekről, melyekre visszaemlékszem. Letartóztatásom napján titkárom megsemmisítette a naplómat és minden feljegyzésemet, melyet az elmúlt húsz évben történtekről készítettem; így tehát csak emlékezetből írhatok, s csak a Te Magyarországról történt távozásod utáni időszakról számolok be, hiszen addig sokkal pontosabban értesültél mindenről, mint én.

Érdemes megemlíteni, hogy tíz nappal azelőtt, hogy miniszterelnök lett, Teleki a felsőházban beszélt nekem a következő kérdésről és később megkeresett engem, t. i. hogy növekvő aggodalommal figyeli a magyarországi nácik – különösen a volksbundisták – egyre erősödő agitációját, mely mindinkább terjed az országban, főként a német származásúak körében. Valamiféle ellenakciót kellene szervezni, vélekedett, és agitátorokat kellene küldeni a falvakba, akik a közvéleményt az ellenkező irányba befolyásolnák. Bár meg voltam győződve arról, hogy egy ilyen lépés nem lehet eredményes minaddig, amíg a sajtó tévesen informálja, vagy egyáltalán nem tájékoztatja a nyilvánosságot a nemzetközi erőviszonyok igazi állásáról, elhatároztam, hogy semmit sem szabad kipróbálatlanul hagyni, s ezért Teleki rendelkezésére álltam a megfelelő emberek kiválasztásában, s a szükséges pénzösszeg megszerzésében. Nem sokkal ezután Telekit miniszterelnökké nevezték ki, s az egész ügy elaludt.[87a]

Sógorommal, Kornfeld Moci-val együttműködve megbíztuk Pártos Szilárdot[88], aki akkor a „Függetlenség" gazdasági szerkesztője volt, de körünkhöz tartozott, hogy gyűjtse össze mindazt, amit azok az emberek mondtak, vagy írtak, akik az utóbbi négy évben a rezsimet reprezentálták. Ez az összeállítás már majdnem elkészült, mikor eljöttem otthonról. Biztosak voltunk benne, hogy sokan mindent megtesznek majd, hogy írásaikat eltűntessék, hisz erre a múltban akadt már példa.

* Public Record Office. FO. 371. 48491. – Ceruzával angolul odaírva: „Azt hiszem Eckhardt." Maccartney) 21/1. – Peti valószínűleg Eckhardt fedőneve. Lásd még: PRO. FO. 371. 48491. Barcza György volt londoni magyar követ 1945. jan. 17-i levele Wodianer Andor egykori madridi magyar követhez.

[85] *Weiss Jenő*, báró – finánctőkés, Weiss Manfréd fia.

[86] *Weiss Alfonz*, báró – finánctőkés, Weiss Manfréd fia.

[87] A géppel írt másolatról hiányzanak a búcsúsorok, és nem szerepel az aláírás sem.

[87a] Valójában az 1940 őszén Teleki által kiépített Nemzetpolitikai Szolgálat ennek a feladatnak kívánt megfelelni.

[88] *Pártos Szilárd* – közgazdasági újságíró. A „Függetlenség" című félhivatalos kormánylap közgazdasági rovatának vezetője.

Ha jól emlékszem, még nem említettem előző leveleimben a Bethlen Bandi[89] szerkesztette „8 Órai Ujság"-ot, melynek bátor vezércikkírója Kertész Róbert[90] volt. Az egymást követő sajtófőnökök Ullein-Reviczkytől[91] – Kolozsvári Borcsáig[92] egészen végletes módon üldözték a lapot, néhányszor ideiglenesen betiltották; papírkeretét annyira korlátozták, hogy nem közölhetett hirdetéseket. Wolfner András[93] kis hozzájárulásain kívül a deficitet mi egyenlítettük ki. Bethlen német nyomásra történő üldözése addig fajult, hogy betiltották a felesége által kiadott hetilapot, mely az asszonynak egyedüli jövedelemforrása volt. Ezek után a Magyar Nemzet indított be egy hetilapot számára, de ez egyenlőtlen küzdelemnek bizonyult.[94]

A németek figyelme még apróbb dolgokra is kiterjedt. A német sajtó például tiltakozott az ellen, hogy engem a felsőház külügyi, Mocit pedig a pénzügyi bizottságába beválasszák. A kormány nagyon bátor lépésnek tartotta, hogy nem avatkozott bele a szavazásba, minden alkalommal kb. 30 ellenszavazatot kaptam. De mindössze idáig terjedt a bátorságuk. A felsőház elnöke, Széchenyi[95] megkért, hogy mondjak le a 33-as bizottságban viselt tagságomról, mert jelenlétem ott a németekkel való bonyodalmakhoz vezet.

Amikor Kállayt miniszterelnökké nevezték ki, egy memorandumot nyújtottam át neki, amelyben rámutattam, hogy a németek elvesztették a háborút, s ebből a tényből le kell vonnunk a következtetéseket; sürgettem, hogy tegyen gesztusokat az angolszászok felé és érezteese, hogy a zsidókérdésben borzalommal töltik el a kegyetlenkedések, s ragaszkodik legalább az emberséges bánásmód érvényre juttatásához. Kállay tökéletesen egyetértett velem, de azt mondta, meg van kötve a keze, mert pártja azonnal cserbenhagyná, s a németek elfoglalnák az országot, amit minden áldozat árán el kell kerülnünk. A memorandum egy példányát a kormányzóhoz is eljuttattam. Boér Elek,[96] egy felsőházbeli kollégám, megkért, hogy írjak a zsidókérdésről tanulmányt a protestánsok számára, akik Angliába küldik majd. A tanulmány pontosan elkészült, el is fogadták, de nem tudom, megérkezett-e rendeltetési helyére.

Bizonyára tudsz róla, hogy a kormány felkérte a zsidóság vezetőit, állítsanak össze memorandumot a zsidókérdésről, s tegyenek erőfeszítéseket Budapest bombázásának megakadályozására, mert másképp a kormány nem lesz képes megvédeni a zsidóságot. Mindannyian azt tartottuk, hogy tökéletesen naiv dolog egy ilyen memorandumot külföldre juttatni, s egy ilyen petíciót megszövegezni, de Kállay ragaszkodott hozzá, ezért a memorandumot elküldték; Portugálián keresztül el is jutott a Joint Committee-hoz.

Nagyon foglalkoztatott nemrégiben az a kérdés, hogy az a vegyes összetételű csoport, amely az elmúlt hat évben szembenállt a kormány politikájával, s melynek vezetői Te, Rassay, Sigray, Tildy és Bethlen voltak, ért-e el valami eredményt; önkéntelenül is összehasonlítást tettem a hazai események s a többi német befolyás alatt álló országban – elsősorban Szlovákiában, Horvátországban s Romániá-

[89] *Bethlen András,* – Bethlen István fia.

[90] *Kertész Róbert* – újságíró, lapszerkesztő. A 30-as években a „8 Órai Ujság" munkatársa.

[91] *Ullein Reviczky Antal* – 1939-től 1943-ig a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője. 1943-tól 1944 márciusáig stockholmi magyar követ. Angol orientációjú diplomata.

[92] *Kolosváry-Borcsa Mihály* – szélsőjobboldali politikus, újságíró. 1937-től 1944-ig – kisebb megszakítással – a kormány félhivatalos lapjának, a „Függetlenség"-nek a főszerkesztője. A német megszállás idején Sztójay miniszterelnök a sajtó, a rádió, a könyvkiadás és a külföldi hírszolgálat kormánybiztosává nevezte ki.

[93] *Wolfner András,* báró – gyáros. A Wolfner Gyula és Társa Rt. és a Wolfner Gyula és Társa Gumigyár társtulajdonosa. A GyOSz igazgatóságának tagja.

[94] *Bethlen Margit* – Bethlen István felesége. 1936-tól 1944-ig az Ünnep című irodalmi-művészeti hetilap szerkesztője volt. A lapot csak 1944 áprilisában tiltották be.

[95] *Széchenyi Bertalan,* gróf – nagybirtokos. 1927 óta a felsőház alelnöke, 1935-től haláláig (1943-ig) elnöke.

[96] *Boér Elek,* ifj. – egyetemi tanár. Az Egyetemes Református Jogakadémia (Kecskemét) nyilvános rendes tanára, a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának magántanára Szegeden, majd Kolozsvárott. 1941-től az MTA levelező tagja. A felsőháznak nem volt tagja. Chorin rosszul emlékszik erre.

ban – történtek között. Talán optikai csalódás, hogy a német megszállás mértéke nem volt annyira nyilvánvaló, valójában a német befolyás minden tekintetben érvényesült. A németek által körülvéve gazdaságilag teljesen tőlük függtünk; a minisztériumokban és közhivatalokban mindenütt bent ültek az embereik, akik a középosztály sváb származású tagjaiból, s a volksbundisták köréből kerültek ki, átmeneti sikereik (t. i. a németeké – V. I.) nagyon sokakat el is kápráztattak. A hadsereg, melyből Gömbös óta kizárták a jobb magyar elemeket, teljesen német befolyás alatt állt.

Ha mindezeket összehasonlítom a fent említett országok viszonyaival, arra a következtetésre kell jutnom, hogy a Szövetségesek velünk kapcsolatos véleményének kell kedvezőbbnek lennie. Minden habozás nélkül állíthatom, hogy nem volt egyetlen német befolyás vagy megszállás alatt lévő európai ország, ahol az ellenzék hangja olyan erős és sokszínű volt, ahol a cenzúra ellenére néhány független lap olyan sokat mondott, mint Magyarországon. Vitathatatlan, hogy egész Európában egyedül Magyarországon maradt fenn a Szociáldemokrata Párt, noha a németek és a magyar nácik állandóan feloszlatását követelték. A kontinens valamennyi országa közül egyedül nálunk működtek a szakszervezetek, s bár anyagi helyzetük romlott, a legtöbb iparágban uralkodó szerepet játszottak. A zsidókérdés tekintetében, melyet a nácik a hűség próbakövének tartottak, tagadhatatlan, hogy sokkal jobb volt a helyzet, mint bárhol másutt. Kétségtelen, hogy a zsidótörvények szigorúsága egyre hangsúlyosabb lett, de még mindig nem elégítette ki a németeket. S az is igaz, hogy ha ezeknek a törvényeknek az alkalmazása néha a szándékoltnál szigorúbb lett, az a Reményi-Schnellerék által felbújtatott banda bűne. Nem kétséges, hogy vêres rémtetteket követtek el pl. Ujvidéken és a munkatáborokban – s bár objektíven és megrendülten elismerjük mindezt, de még mindig igaz marad az a tény, hogy a zsidók Magyarországon sokkal jobb helyzetben voltak, mint a szomszédos országokban. Nagyon sok zsidót elbocsájtottak, sokan pozíciójukat vesztették, de a zsidóság tömegeinek élete és szabadsága mégis biztosítva volt. Szlovákiai és osztrák zsidó menekültek ezrei és ezrei találtak menedéket Magyarországon. Hangos és bátor tiltakozások hangzottak el, a közvélemény élesen és azonnal reagált az atrocitásokra. Zsilinszky, Rassay és Prónay olyan erélyesen emelték fel szavukat a felsőházban az újvidéki vérengzések ügyében,[97] hogy a kormány kénytelen volt büntető eljárást indítani a bűnösök ellen. Elképzelheted, milyen nehéz volt a kormányzót befolyásolni ebben a kérdésben, aki katonai ügyekben nem tűrt beleszólást. A külügyi bizottságban Rassay, Zsilinszky, Tildy, Peyer, a felsőházban pedig Prónay, Csekonics és főképp Bethlen állandóan és élesen bírálták a kormány németbarát politikáját, s a közvélemény értesült bírálatukról. Egy alkalommal az idős Kánya[98] elhagyván az elnöki széket, beszédében megsemmisítően nyilatkozott a kormány politikájáról, és a németeknek Magyarországgal szembeni magatartásáról. Gazdasági kérdésekben Baranyai volt az állandó és brilliáns bírálója a kormány németeket kiszolgáló politikájának. A gyakorlati életben Ullmann György, Fenyő Miksa[99] és jómagam akadályoztuk a kormánygépezet munkáját és mindent megtettünk, hogy szellemi fegyvereket is adjunk azok kezébe, akik velünk tartanak. Azokat a szervezeteket, amelyek hangot adtak ellenzékiségüknek, anyagilag támogattuk. Azért ismétlem mindezeket, mert megerősítik azt a tényt, hogy Magyarország nem hódolt be tökéletesen a németbarát politikának. Az ország legprominensebb emberei ellenezték a kormány tevékenységét. Hol létezett még Európában olyan ellenzéki sajtó, melynek sorai között a közönség olvasni tudott, hol voltak németellenes francia és angolnyelvű folyóiratok; hol lehetett másutt a zsidó menekültek élete biztonságban.

Elképzelhetetlen, hogy mindezeket ne írnák Magyarország javára. S ez az emberek azon csoportjának köszönhető, akik – ha különböző eszközökkel is – de ugyanazért a célért harcoltak: a német

[97] Bajcsy-Zsilinszky Endre és Rassay Károly valójában nem voltak tagjai a felsőháznak a képviselőházban szólaltak fel.

[98] *Kánya Kálmán* – 1933-tól 1938-ig a Gömbös-, Darányi- és Imrédy-kormányokban külügyminiszter. 1938-tól a felsőház külügyi bizottságának elnöke. A Bethlen vezette konzervatív csoport tagja.

[99] *Fenyő Miksa* – polgári liberális politikus, író. 1917-től 1940-ig a GyOSz ügyvezető igazgatója. 1931-től 1935-ig pártonkívüli programmal képviselő. A Nyugat című irodalmi folyóirat szerkesztője, a folyóirat gazdasági ügyeinek irányítója.

orientáció és a háborúban való részvétel ellen. Hogy 1944 márciusáig legalább a parlamentarizmus alapjait megőriztük, a szakszervezetek is működtek, és zsidók százezrei menekültek meg, ez kétségtelenül ennek a csoportnak az érdeme.

Őszinte barátsággal
(aláírás) Chorin

Francis Chorin
1000 PARK AVENUE
New York*

Balogh Elemér Urnak,[100]
150–49, 34th Avenue
Fluing 54, L.I., N.Y.

1961. november 21.

Kedves Barátom,

felhívtad figyelmemet a Macartney Elemér általam persze már rég ismert könyvének 100–101 oldalán Gömbös Gyulával kapcsolatban írottakra.[101] Én amíg Pesten voltam naponta feljegyeztem mindent, amit történelmileg és gazdaságilag érdekesnek tartottam. A huszas évektől egészen 1944-ig, szerénytelenség nélkül merem mondani, hogy volt egy bizonyos szerepem és néha befolyásom is a

* St Antony's College Library. Oxford. E. Macartney's Papers.

[100] Valószínűleg Balogh Elemérnek, a „Hangya" Fogyasztási Szövetkezet egykori elnökének, (1927–1935-ig a felsőház tagjának) a fia.

[101] *C. A. Macartney:* October Fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945. (Edinburgh, University Press, 1957. I–II. k.) című könyvének idézett lapjain a következőket írja: „Már 1931 őszén sokan követelték, hogy Gömbös vezetésével fasiszta rendszert hozzanak létre Magyarországon; ő maga jelentette ki egy későbbi beszédében, hogy ebben a periódusban számosan nyomatékosan javasolták neki: 'számolja fel a kormánypártot és helyezze teljesen új alapokra a magyar politikát.' Ezekben a hónapokban Gömbös, saját miniszterelnökével szemben, még nem szándékozott nyíltan a mozgalom élére állni, de nem kétséges: ekkor már elhatározta, hogy alkalmas pillanatban átveszi a hatalmat, és megkezdte az előkészületeket. Újra életre hívták a hazafias egyesületeket, amelyek Gömbös legfontosabb támogatóit tömörítették és irányították; célzások láttak napvilágot a sajtóban, és lehetséges, hogy Gömbös addig kevésbé bevett módszereket is felhasznált arra, hogy elősegítse a közvélemény mozgósítását kinevezése érdekében.

Gömbös követői ennek ellenére nem versenyezhettek volna Károlyi híveivel akkor, hogyha a Gömbös érdekében kibontakozó mozgalmat nem segítették és pénzelték volna (addig a pénzügy volt Gömbös Achilles-sarka) éppen azok, akiknek, príma facie, a legélesebb ellenfeleinek kellett volna lenniük, de ezt nyilvánvaló okok miatt abban az időben a legmélyebb titokban tartották. Volt azonban a kormány által benyújtott törvényjavaslatok között kettő (az egyik a részvényjoggal kapcsolatos törvény módosítására vonatkozott, míg a másik a parlamenti összeférhetetlenség elvét kívánta kiterjeszteni a felsőházra), amelyek Magyarország néhány legjelentősebb pénzügyi személyiségének üzleti érdekeit sértették volna.

A felsőház négy tagja,-akik egymással megosztva befolyásuk alatt tartották Magyarország pénzügyi életének nagy részét, azzal a kívánsággal ostromolták a kormányt, hogy vonja vissza vagy legalább is enyhítse ezeket a törvényjavalatokat, de Károlyit és Zsitvayt kérlelhetetlennek találták. Meggyőző bizonyíték van azonban arra (és ennek érvényét nem korlátozza Gömbös ex post facto magatartása azután, hogy miniszterelnök lett), hogy Gömbösnek 1932 tavaszára sikerült megegyeznie az érintett négy úrral azon az alapon, hogy ha hivatalba lép, elejti a két törvényjavaslatot, és esetleg meghirdetett programjának egyéb pontjait is, cserébe ők pedig támogatják és pénzelik a kormányellenes agitációt, és más rendelkezésükre álló módon is elősegítik kinevezését." – A könyv második kiadása 1961-ben jelent meg, így Macartney nem vehette figyelembe Chorin kritikai észrevételeit. – A fentiekre vonatkozóan lást még: *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. Akadémiai Kiadó. 1968. 35.

politikai és gazdasági életben történtekre. Sajnos ezeket a feljegyzéseimet a németek bejövetelekor titkárom felesleges óvatosságból elégette. Igy csak emlékezetemre vagyok utalva, de azt hiszem a lényeges dolgokra ma is még tisztán emlékszem.

Hogy enyhén fejezzem ki magam, abszolút nem igaz az, hogy a Gömbös Gyula melletti mozgalmat azok segítették elő és finanszírozták, akik, mint a könyvben mondja, „should have been its strongest opponents". Mindazt az információt, amit Macartney Zsitvay Tibortól[102] kapott, megbízhatatlannak tartom. Azt hiszem, én biztosan egyike vagyok annak a négy felsőházi tagnak, akikre a hivatkozás feltehetőleg vonatkozik, és akik a könyv szerint Magyarország gazdasági életét dirigálták. Nem tudom kik azok, akikre gondol még. Azt hiszem, a gazdasági életben érdekelt felsőházi tagok közül csak Scitovszky Tibornak[103], Teleszky Jánosnak[104], nekem és bizonyos mértékben talán Kornfeld Moritznak volt szerepe, habár utóbbi inkább kulturális kérdésekkel foglalkozott. Weisz Fülöp[105] soha politikával nem foglalkozott, tisztán a bank ügyeivel, és Goldberger Leó, aki egy ideig szintén felsőházi tag volt, soha direkt nem szerepelt, nem is jutott politikai vonalon érintkezésbe vezető államférfiakkal, hanem inkább általam igyekezett információt kapni. Nem volt politikai szerepe Vida Jenőnek sem. De ami engem illet, én sohasem tárgyaltam senkivel azokról a javaslatokról, melyekkel a Károlyi kormány a Felsőházba be akarta hozni az Alsóházra már fennálló incompatibilitási törvényt.[106] Azon egy év alatt, amíg Károlyi kormányon volt, az ügyek a 33-as Bizottság[107] elé kerültek, ami a Parlamentet teljes mértékben helyettesítette, és amelynek tagja voltam. A legnagyobb befolyása a Károlyi kormánynál gazdasági kérdésekben Teleszky Jánosnak volt, és ő biztosan ellene volt minden ilyen kiterjesztő értelmű incompatibilitási javaslatnak. Utólag értesültem csak arról, hogy Zsitvay Tibor tényleg foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az incompatibilitást kiterjessze a Felsőházra is, de a dolog annyira nem öltött komoly formát, hogy csak Fenyő Miksa ment el Károlyi Gyulához, aki mindjárt elállt a tervtől. Ha fontosabb dolog volt, akkor mindig én mentem el és nem Fenyő, aki igazgató volt, ami mutatja, hogy a dolog nem volt komoly. Nem Gömbös volt tehát az, aki a gondolatot elejtette. Én soha Gömbössel erről a kérdésről nem beszéltem, pedig én voltam biztosan az, akinek elsősorban

[102] *Zsitvay Tibor* – 1922-től 1939-ig kormánypárti képviselő. 1929 és 1932 között igazságügyminiszter a Bethlen- ill. a Károlyi-kormányban.

[103] *Scitovszky Tibor* – bankigazgató, politikus. 1923-tól az egyik legnagyobb tőkés pénzintézet, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója, 1925-től 1938-ig elnök-vezérigazgatója. 1939-ben 14 iparvállalatnál ill. pénzintézetben töltött be fontos pozíciót. Többek között a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. a Láng L. Gépgyár Rt. és a Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gyári Művek Rt. alelnöke volt. A Hitelbanknál is megtartotta igazgatósági tagságát. 1927-től felsőházi tag.

[104] *Teleszky János* – 1912-től 1917-ig pénzügyminiszter. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság elnöke; a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatósági tagja. 1927-től haláláig, 1939-ig a felsőház tagja.

[105] *Weisz Fülöp* – finánctőkés, bankár. 1882-ben került a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz, 1911-től vezérigazgató, 1921-től 1938-ig a bank elnöke. A GyOSz végrehajtó bizottságának tagja, a Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. Számos részvénytársaság, így Chorin vállalata, a „Salgó" igazgatóságának tagja. 1939-ben az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. elnöke és a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. alelnöke. 1927-től haláláig, 1942-ig felsőházi tag.

[106] Összeférhetetlenségi törvény. A rávonatkozó törvényjavaslatot Zsitvay Tibor 1932. márc. 1-én valójában benyújtotta a parlamentben. Lásd még: *Pálosi Ervin:* Az összeférhetetlenségi kérdés Magyarországon. Bp. 1932.

[107] 1931-ben a parlament – az ellenzéki pártok tiltakozása ellenére – megszavazta azt a törvényjavaslatot, amely felhatalmazást adott a kormány számára, hogy olyan kérdésekben is rendeleti úton intézkedjék, amelyek egyébként a parlament hatáskörébe tartoznának (1931. XXVI. tc.). Felállították az ún. 33-as bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy a kormány tervezett intézkedéseit illetően előzetesen állást foglaljon. Nevét onnan kapta, hogy 33-an foglaltak helyet benne, 22 parlamenti képviselő és 11 felsőházi tag. A 33-as bizottság egy időre, főként gazdasági kérdésekben, valóban átvette a parlament szerepét. Lásd bővebben: *Márkus László:* A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 89–94.

kellett volna vele erről beszélnie. Sokszor volt alkalmam Gömbös Gyulával, különösen miniszterelnöksége első idejében beszélni, de soha ez a kérdés közöttünk szóba nem került.

Mikor Károlyi Gyulát megbuktatták, őt leginkább egy agrárius társaság buktatta meg, Marschall Ferenc,[108] Őrffy Imre,[109] stb. vezetése alatt, de lényegileg azért bukott meg, mert a Károlyi által diktált deflációs politikát a közvélemény nem bírta el, és természetesen ez népszerűtlenné tette őt, illetve azokat a képviselőket, akik pártján voltak. Tapasztaltuk azóta több országban, hogy a deflációs politika demokratikus országban aligha vihető keresztül.

Mikor Károlyi lemondott, azok, akik Bethlen István hívei voltunk, azt reméltük, hogy újra ő vállalja el a miniszterelnökséget, de ő nem volt hajlandó ezt az állást vállalni, azt hiszem részben személyi okokból, és ő ajánlotta Horthynak Gömbös Gyulát. Ezt Bethlentől tudom. Amikor a pártban Gömbös Gyula a cabinet alakításával foglalkozott, hozzám jött, aki szintén a pártban tartózkodtam, Darányi Kálmán[110], Gömbös államtitkára, és arra kért, hogy ajánljak egy kereskedelmi minisztert. Azt mondtam, hogy elsősorban Görgey István jöhetne számításba, aki régi tagja volt a pártnak,[111] mire azt mondta Darányi, hogy erről nem lehet szó, mert túl sok jelentéktelen ipari állása van. Erre Fabinyi Tihamért ajánlottam, aki véletlenül aznap délelőtt volt nálam. Őt a GyOSz égisze alatt választották meg, és délelőtt panaszkodott nekem, hogy Klein Gyula[112], aki a Ganznál mérvadó, követeli, hogy vagy mondjon le a Ganzban elfoglalt jogtanácsosi igazgatói állásáról, vagy képviselőségről. Miután tehetséges embernek tartottam, őt ajánlottam, ami Fabinyit persze rendkívül meglepte, és mindjárt be is vittük őt Gömbös Gyulához, aki örömmel fogadta el ajánlatomat, mert különös súlyt helyezett arra, hogy a cabinet fiatal emberekből álljon. Én meg akkor Bornemissza Gézát is ajánlottam államtitkárnak, de belőle csak később lett miniszter.

Gömbös Gyulával politikai programjáról nem beszéltem, később is főleg annak gazdasági vonalairól. Gömbös különösen katonai szempontokból nagy barátja volt a magyar ipar erőteljes fejlesztésének. Egyetlen miniszterelnök volt, aki eljött a GyOSz közgyűlésére, és ott egy iparbarát beszédet mondott.

Határozottan állítom azonban, hogy soha velem, vagy a Felsőháznak a könyvben név nélkül említett tagjaival, akikkel persze állandó kontaktusban voltam, semmi olyat nem tárgyalt, ami őt vagy bennünket bármi tekintetben megkötött volna. Ismeretes az, hogy azzal a kijelentésével lett miniszterelnök, hogy revidiálta a zsidó kérdésben is álláspontját, és tényleg hosszabb ideig ezen a téren nem történt lényeges változás. Hangsúlyozni akarom azonban, hogy erre vonatkozólag soha közöttünk semmi beszélgetés nem folyt, sem megállapodás nem történt. Zsitvaynak minden ellenkező információja száz százalékig téves.

Feljogosítlak arra, hogy ezeket a megjegyzéseimet Macartneyval közöld. Nem tudom, hogy könyvének új kiadása jelenik meg, mert különben én is felhívtam volna figyelmét sok minden jóhiszemű tévedésére könyvének.

Szívből üdvözöl

Chorin Ferenc

[108] *Marschall Ferenc* – kormánypárti politikus. 1920-tól a Faluszövetség, 1923-tól az Országos Mezőgazdasági Kamara igazgatója. 1922 és 1939 között kormánypárti képviselő; az Egységes Párt, madj a NEP agrárcsoportjának egyik vezetője. 1934-től 1938-ig a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkára. 1938. márc. 9-től 1938. máj. 13-ig földművelésügyi miniszter a Darányi-kormányban.

[109] *Őrffy Imre* – középbirtokos, ügyvéd, kormánypárti politikus. 1920-tól 1935-ig kormánypárti képviselő. Az Egységes Pártban a Bethlent feltétlenül támogató, jobbára ügyvédekből álló ún. Őrffy–Schandl csoport egyik vezetője. 1938-tól felsőházi tag.

[110] *Darányi Kálmán* – 1928-tól 1935-ig a miniszterelnökség politikai államtitkára, 1935–1936-ban földművelésügyi miniszter, 1936. október 10-től 1938. május 3-ig miniszterelnök.

[111] *Görgey István* – 1922-től 1939-ig kormánypárti képviselő. Bethlen István egyik bizalmas híve. A 20-as években a törvényhozók közül ő rendelkezett a legtöbb iparvállalati igazgatósági tagsággal. Még 1939-ben is 9 vállalat igazgatóságában foglalt helyet.

[112] *Klein Gyula* – a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. elnöke.

FIGYELŐ

Ránki György:

FINNORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Finnország száz esztendős gazdasági fejlődésének főbb, számszerű eredményeit a gazdasági növekedés modern, főleg Kuznets által kidolgozott elvi és statisztikai módszerek alkalmazásával tárta fel részletesen az a hét kötetből álló sorozat, melyet a finn Nemzeti Bank égisze alatt készítettek, s a „Studies of Finland's Economic Growth" összefoglaló címet viseli.[1] A kötetek az elmúlt esztendőkben folyamatosan láttak napvilágot Helsinkiben.

Az egyes kötetek a finn gazdaság különböző szektorainak mintegy száz esztendős fejlődését 1860-tól 1965-ig évenkénti bontásban dolgozzák ki. Az első kötet a mezőgazdasággal, a továbbiak az erdőgazdasággal, a házépítéssel, a nagy- és kisiparral, a közlekedéssel és a hírközléssel, végül a két utolsó kötet a külkereskedelem kérdéseivel foglalkozik, azt időben 1917-tel, a független finn állam létrejöttével választva szét.

Módszertanilag jórészt azonos felépítésű kötetekről van szó. Valamennyi esetben a kötet elkészítésének módszertani és statisztikai problémáit is felölelő, a főbb eredményeket szövegesen ismertető bevezető tanulmányt hatalmas táblázatos anyag követi, majd egy rövid, angol nyelvű összefoglaló zárja a köteteket. Ismertetésünk a statisztikai anyagra és az angol nyelvű összefoglalóra támaszkodik, így nem célunk a bevezető tanulmányokban felvetett problémák értékelése. Elsősorban a finn gazdasági fejlődés néhány sajátosságára kívánunk rámutatni, amit különösen az tesz számunkra érdekessé, hogy Finnország is Európa alacsonyan fejlett régiói közé tartozott, ahol az ipari forradalom csak meglehetősen későn bontakozott ki. Finnország sem rendelkezett fejlődése első szakaszában állami önállósággal, és helyzete a politikai szuverenitást illetően jóval kedvezőtlenebb volt az Orosz Birodalmon belül, mint Magyarországé a Habsburg-monarchiában. A fejlődés második szakaszában viszont – a második világháborúig – közel azonos nagyságrendű országokról van szó.

1 *Pentti Viita:* Maataloustuotanto Suomessa 1860–1960. Helsinki, 1965; *Heikki J. Kunas:* Forestry in Finland. Helsinki, 1973; *Eeri Heikonnen:* Housing in Finland. Helsinki, 1971; *Reino Hjerpe, Riita Hjerpe, Kauko Mannermaa, O. E. Niitamo, Kaarlo Siltari:* Industry and industrial handicraft in Finland. Helsinki, 1976; *Seppo Leppänen:* Transport and Communication in Finland. Helsinki, 1973; *Eikki Pihkala:* Finland's Foreign Trade 1860–1917. *Heikki Oksanen–Erkki Pihkala:* Finlands Foreign Trade 1917–1949. Helsinki, 1975.

Ismertetésünkben a finn gazdaságra vonatkozó megállapításainkban és bizonyos adatokban még a következő munkákra támaszkodhattunk: *Lennart Jörberg:* The Nordic Countries in: Fontana Economic History of Europe. Vol. 4. London, 1973; *L. Jörberg–Olle Krentz:* Skandinavia 1914–1970 in: Fontana Economic, History of Europe, Vol. 6. London, 1975; *Ingvar Svennilson:* Growth and Stagnation in European Economy. Genève, 1954.

A hét kötet közül érdekes módon az első, a mezőgazdaság kérdéseit tárgyaló a legkevésbé kidolgozott. Erre nem csupán a munka terjedelme – 80 oldal, szemben a házépítkezésről szóló közel 300 oldalas kötettel – utal, de az a tény is, hogy itt jórészt megmarad a hagyományos statisztikai soroknál. Idősorokat kapunk a mezőgazdasági termelés értékéről folyó és változatlan áron, a legfontosabb mezőgazdasági termékek termelésének mennyiségi eredményeiről, évről évre az egyes termékek termelési árairól (ez már feltehtően új számítás), végül a termelési költségekről, beleértve a fenntartás és amortizáció költségeit is.

Finnország termőtalajának megoszlása és éghajlati viszonyai mellett a szántóföldi termelésnek és a földművelés más formáinak nem lehetett döntő szerepük, még a fejlődés azon kezdeti szakaszában sem, amikor az ország lakosságának foglalkoztatásában és a termelésben az iparnak nem lehetett lényeges súlya. Igaz, a mezőgazdasági termelés viszonylag gyorsan nőtt, de ebben az alacsony kiindulópontnak is igen nagy szerepe volt. A szorosan vett mezőgazdasági termelés fejlődése a következőképpen alakult:

1860:100	1913:231
1900:190	1938:363

A fejlődés első szakaszában 1913-ig a termelés növekedése elég lassú: évenként 2% körül mozgott. Figyelembe véve, hogy a lakosság növekedése mintegy 80%-ot tett ki a fenti időszakban, így a növekedési ütem kimondottan gyenge, hiszen az egy főre eső termelés közel félévszázad alatt alig 30%-kal nőtt. Nem kétséges: a mezőgazdaság fejlődését nem csupán a nem túlságosan kedvező természeti viszonyok gátolták, hanem az orosz konkurrencia is. A finn külkereskedelem import-tételei között elég jelentős volt a gabona-, mindenekelőtt a búzabehozatal. A többi gabonaféléből a legjelentősebb a rozs, melynek termelése mintegy 30%-kal nőtt, a zab és az árpa viszont stagnált és ingadozott. Érdemlegesebb növekedés csak a burgonyatermelésben mutatkozott, évi átlagban 15 000 mázsáról 40 000 mázsára. Lényegesen kedvezőbb volt a helyzet az állati termékek tekintetében. A tejtermelés megnégyszereződött 1860 és 1913 között, a vajtermelés – az ország egyik fontos exportcikke – megháromszorozódott és a hústermelés is megkétszereződött. Ténylegesen a finn mezőgazdaság fejlődése a két világháború között gyorsabb volt, mint a fejlődés első szakaszában. 1920 (ez nagyjából azonos az 1913-as szinttel) és 1938 között mintegy 60%-kal nőtt a bruttó termelés, ami közel 3%-os évi növekedésnek felel meg. A növekedés meggyorsulását három tényezőnek tulajdoníthatjuk: a) a polgárháborút követően bizonyos változás következett be a földbirtokviszonyokban: egy sor új kisparaszti gazdaság jött létre; b) az Oroszországtól való elszakadás, valamint a Szovjetunióval való külkereskedelem jelentéktelensége mellett a korábbi gabonabehozatal lényegesen csökkent; c) a harmincas évek külkereskedelmi és pénzügyi nehézségei következtében a finn gazdaságpolitika is messzemenő önellátásra törekedett. (Ennek jelentőségét mutatja, hogy míg 1920 és 1929 között nem egész 20%-kal, addig 1929 és 1938 között közel 40%-kal nőtt a termelés.)

Különösen a búza elterjedése volt figyelemre méltó. 1920 előtt szinte egyáltalán nem termeltek búzát (70 000 mázsa), 1929-ben már 216 000 mázsa, majd 1938-ban már 1 833 000 mázsa búza termett. Bár az állati termékek termelésének növekedése nem volt ilyen gyors ütemű – a vajtermelés stagnált, a tej 60%-kal nőtt csak, a tojás- és a baromfi-

termelés többszörösére növekedett – mégis megállapíthatjuk, hogy a finn mezőgazdaság két háború közötti fejlődése jóval kedvezőbb volt az európai átlagnál.

A finn gazdasági életben az erdő töltötte be azt a szerepet, melyből a gazdasági átalakulást finanszírozni lehetett, akár a belső felhalmozás, akár az exportszektor vonatkozásában. A növekedés üteme nagyjából azonos volt a mezőgazdaságéval, azaz 1860 és 1913 között 270%, a két háború között 60%.

Év	Fakitermelés 1000 köbméter	ebből export	ipari fogyasztás
1860	13 850	330	1 130
1900	22 570	2 060	7 710
1913	33 220	3 820	13 520
1938	37 400	2 900	18 930

(A táblázat a piaci összértékesítésből csak az exportra és ipari fogyasztásra eladott fa mennyiségét tűnteti fel!)

1860-ban a kitermelt fának még csak 20%-át értékesítették piacon, 1913-ban már 68, 1938-ban pedig 80%-át; az export aránya nyers formában 10%-ra, az ipari feldolgozás aránya viszont 50%-ra emelkedett. Az erdőgazdaság részesedése 1860 és 1913 között évente 1,9%-kal nőtt a GDP-ben (bruttó társadalmi termék), 1920 és 1938 között pedig 2,3%-kal.

Az erdőgazdálkodás szerepe a bruttó társadalmi termékben 10% körül mozgott, s nagyjából ilyen nagyságú volt a faexport-részesedés az ország exportjában. (A faipari és papíripari termékekkel együtt természetesen lényegesen jelentősebb.)

A földművelés és az erdőgazdálkodás arányát a GDP-ben való részesedésük alapján a következő táblázattal jellemezhetjük:

	Mezőgazdaság	Erdőgazdaság
	millió Márka	
1860	113	59
1913	376	239
1938	5289	5225*

*Folyó áron

Finnország alapjában őstermelő ország volt, ahol 1860 körül a lakosság 80%-a élt az agrárszektorban, s mindössze 6% az iparban. Sajátos módon az Oroszországgal való közösség – hasonlóan a lengyel területekhez – nem gátolta az ipar fejlődését, sőt bizonyos gyenge ösztönzést is adott annak. Amíg Oroszországot nem választották el vámok, az első finn iparágak – elsősorban a textil-, vas- és vegyészeti ipar – erősen exportra termeltek. 1886 után, amikor a finn áruk vámkötelesek lettek, az ipari fejlődés feltételei megváltoztak: vagy a gyenge belső piacra kellett termelniük, vagy új iparágakat és új exportcikkeket kellett találniok. A gőzerő bevezetése a fűrésztelepeknél, s a faáruk iránti rendkívüli nemzetközi kereslet kedvező exportkonjunktúrát indított meg. 1860 és 1913 között a fűrésztelepek munkáslétszáma 7 300-ról 22 000-re, a cellulóz- és papíriparé 2 600-ról

7100-ra emelkedett, miközben az előbbi termelési értéke három és félszeresére, az utóbbié több mint háromszorosára nőtt. 1900-ban a finn ipar termelésének 26%-át a fa, 12%-át a papíripar adta.

Rendszeres iparstatisztikai adatok azonban csak 1900-tól állnak rendelkezésünkre, ezért a Finn Nemzeti Bank által közzétett munka is ettől az időtől kezdve dolgozta ki az ipar vonatkozásában rendszeres idősorait. Ezek szerint a finn ipari termelés növekedése 1900 és 1913 között évi 5,5%-ra rugott (ez nagyjából azonos a hasonló időszak magyar iparfejlődési ütemével). A villamosipar fejlődése volt a leggyorsabb, de ennek súlya az ipari struktúrában nem volt jelentős, ezt követte a papíripar évi 11,9%-os növekedési ütemmel, végül a vegyipar fejlődése (8%) is kiemelkedő volt.

A többi iparág nagyjából az átlag körül mozgott, csak a bányászat maradt el jelentősen (2%). Érdekes, hogy a faipar fejlődése is lelassult (4,3%). Az ipari termelés értéke megkétszereződött az adott időszakban, midőn a munkáslétszám csak 50%-kal nőtt, ami a munka termelékenységének emelkedésére utal, még akkor is, ha igen jelentős volt a beruházott új tőke (gépi lóerő növekedése).

A munka a gyáriparban mintegy 20%-os termelékenység-növeléssel számol, ezen belül azonban éppen a papíriparban megkétszereződött a termelékenység és több mint négyszeresére nőtt a termelés.

Egészében Finnország ipari szempontból 1913-ban nagyjából azonos szinten áll, vagy talán valamivel fejletlenebb is volt, mint a korabeli Magyarország. Az ipari népesség csak 11%-ra rugott (Magyarországon 17%). A gyáriparban dolgozók száma 132 000 fő volt, mely mintegy felét tette ki a mai Magyarország területén 1913-ban dolgozó gyári munkások létszámának.*

Finnország ipari fejlődésében a lényeges fordulat a két világháború közötti időszakban ment végbe. A kor – Európa egészére jellemző – gyenge ipari fejlődésével ellentétben, midőn a legtöbb országban az ipari fejlődés üteme lényegesen lelassult, Finnország nemcsak fenntartani, de növelni is tudta az ipari fejlődés ütemét. A századforduló utáni 5,5%-os iparfejlődési ütemet 1920 és 1938 között évi 8,1%-os ipari fejlődés váltotta fel. Két iparágtól eltekintve – a papíripar és a vegyipar – valamennyi iparág gyorsabban fejlődött mint korábban. Finnország ipari fejlődésében kétségtelenül igen erős és gyors adaptációs készség mutatkozott.

Az ipari fejlődés üteme Finnországban

1913	100
1920	90
1929	211
1938	367

Egyrészt a gazdasági fejlődés első szakaszában uralkodó faipar visszaesését képesek voltak más iparágak fejlesztésével helyettesítani. Részben ez még a hagyományos exportiparágak további fejlesztésével ment végbe, amennyiben a papíripar több mint ötszörösére növelte

*A lakosság számához viszonyítva ez több, de Magyarországon a nagyipar kritériuma 20 munkás alkalmazása volt, gépek alkalmazása esetében Finnországban 5–10 munkás is elegendő volt. – Azonos kritérium esetén a magyar ipari munkásság létszáma mintegy 25%-kal növekednék.

termelését, midőn a faipar már csak a háború előtti kétszeresét termelte. Másrészt jól tudtak élni az importhelyettesítő iparosítással a textil- és a bőripar fejlesztése révén, amelynek a lehetőségei annál is inkább adva voltak, mivel a belső piac részben a mezőgazdasági termelés növekedése, részben az ipari foglalkoztatás emelkedése révén tovább bővült.

Végül erősen növekedett a nehézipar részesedése, részben a korábbi orosz nehézipar versenyének megszűnése, részben a közlekedés és infrastruktúra megfelelő fejlesztése, valamint új nehézipari exportiparágak kiépítése révén.

Az ipari növekedés tehát egy igen egészséges strukturális átcsoportosítással járt, s a korábbi exportra épített iparstruktúra lényegesen módosult.

Ipari struktúra a termelési érték alapján

	1900 %	1910 %	1935 %
Élelmiszeripar	12	19	14
Textilipar	13	13	13
Faipar	26	22	14
Papíripar	12	12	19
Nehézipar	20	11	15

Végezetül az iparfejlődés eredményeként jelentősen nőtt a munkásosztály létszáma és fokozatosan erősödött az agrárlakosság rovására az ipari népesség. Az utóbbi 12%-ról mintegy 20%-ra emelkedett a lakosság egészét tekintve, miközben a gyáripari munkások létszáma az 1913-as 132 900 főről 1929-re 204 400 főre, majd 1938-ra 262 200 főre emelkedett. Ez annyit jelentett, hogy a gyáripari munkásság létszáma közel megkétszereződött. — Ugyanebben az időszakban Magyarországon az ipari munkásság létszáma csak mintegy 34%-kal emelkedett. Ennek következtében míg 1913-ban közel kétszerannyi gyári munkás volt Magyarországon — az 1920-as területen számítva — mint Finnországban, addig 1938-ban már csak 25%-kal volt több. Figyelembe véve a két ország összlétszámában Magyarország javára mutatkozó különbséget (9 millió szemben 4 millióval) ez azt jelentette, hogy Finnországban már relatíve erősebb volt az iparosodottság mint hazánkban. A Magyarországnál később iparosodó és a háború előtt még alacsonyabb gazdasági fejlettségi szinten álló ország tehát éppen a két világháború közötti lényegesen kedvezőbb gazdasági fejlődéssel előzte meg hazánkat. Miben láthatjuk a leglényegesebb különbségeket, amelyek Magyarország lemaradását, Finnország bizonyos – a skandináv országok között változatlanul Finnország volt a legfejletlenebb – előretörését előidézték. Mindkét ország a háborút követően vált önállóvá, de kétségtelenül Finnország gazdasági fejlődése nem függött annyira Oroszországtól, mint Magyarországé a Monarchiától, Finnország nem ment keresztül oly lényeges területi változásokon mint Magyarország. Mindezeket természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül az okok kutatása során, emellett azonban három lényeges gazdasági összefüggésre kell felhívni a figyelmet.

1. A lényeges különbségek ellenére annyi azonosság a két ország háború előtti ipari fejlődésében feltételenül volt, hogy mindkettő egy vezető exportszektorból indult ki: Magyarország az élelmiszer-, Finnország a faiparból. Az előbbi kezdetben egy szélesebb piacra épült, és felhalmozása, valamint a mezőgazdaság fejlődése következtében más iparágakra is kiterjedő iparosításnak adott ösztönzést. A háborút követően a magyar export-

szektorok már az új körülmények következtében nem voltak versenyképesek és a belső piac számbeli és színvonalbeli csökkenése a többi hagyományos ipari szektor elől elzárta az utat. Magyarország tehát kizárólag importhelyettesítő iparosítást folytatott csökkenő illetve stagnáló belső piac mellett. Finnország viszont továbbra is az exportszektorokra alapozhatta az iparosítást, sőt a faiparból a cellulóz- és papíriparra való súlypontáthelyezéssel annak magasabb szintet is adott.

2. Mivel Finnország gazdasági fejlődésében a mezőgazdaság ebben a szakaszban is lényeges szerepet játszott, az iparosodás a táguló külső piac mellett növekvő belső piacra támaszkodhatott, mely az importhelyettesítésen alapuló növekedésnek is lényegesen erősebb bázist teremtett, mint Magyarországon. Ezért a finn gazdaság növekedése valamennyi szektorra kiterjedt, beleértve a nemzetgazdaság különböző szektorait és az ipar különböző ágait. Magyarországon viszont csak importhelyettesítő iparosítást tapasztalhatunk a nemzetgazdaság többi ágainak stagnálása és a hagyományos ipari ágazatok stagnálása vagy egyenesen visszaesése mellett.

3. Finnország exportszektora – faipar és a vele kapcsolatban álló ágak – hosszú távon jóval kedvezőbbnek bizonyult, mint a gabonára illetve annak ipari feldolgozására alapozott fejlődés. A finn exporttermékek ára lényegesen kedvezőbben alakult, mint a magyarországiaké. Ennek következtében könnyebben talált piacokat és az új piaci helyzethez való alkalmazkodás lényegesen könnyebb volt, mint Magyarország esetében. Annál is inkább, mivel a főbb exportcikkek már a háború előtt is inkább az angol, mint az orosz piacra orientálódtak. Emellett a cserearányok is lényegesen kedvezőbben alakultak. Ez pedig lehetővé tette a beruházási javak erős importját, s a belső piac tágulása belül is piacot teremtett a beruházási javak számára. Igy míg a jóval fejlettebb magyar nehézipar a két háború között lényegében stagnál, addig a finn fejlődik, átalakul.

Mindez természetesen elválaszthatatlan a finn nemzetgazdaság más szektorainak, nevezetesen a közlekedésnek és a hírközlésnek, tehát az infrastruktúrának a fejlődésétől. Ismeretes, hogy ez a szektor milyen lényeges szerepet töltött be Magyarország első világháború előtti gazdasági fejlődésében, mint ahogyan a két világháború közötti megrekedése is lényeges komponense volt a nehézipar stagnálásának. Finnországban viszont, ahol a vasútépítésnek a háború előtt kisebb szerepe volt – a területtel összevetve kevesebb volt a vasút mint Magyarországon, de a hajózás lényeges szerepet játszott –, az infrastruktúra fejlődése gyorsabb volt a két háború között mint korábban. Az alábbi táblázat ezt világosan mutatja.

Év	Közlekedés és hírközlés értéke összesen	Vasút	Autó	Viziszállítás
1900	25	20	1	40
1913	40	43	3	54
1929	60	82	40	54
1938	100	100	100	100

A közlekedés fejlődésében két figyelemre méltó jelenség volt. Egyrészt a hajózás átalakulása, melyet a gőzhajók kapacitásának megkétszereződése (1900-ban 49 000 t, 1913-ban 77 000 t, 1938-ban 341 000 tonna) jellemzett. Egyidejűleg viszont az 1913-ban még 333 000 bruttóregiszter tonna vitorlás hajó-kapacitás 33 000 bruttóregiszter tonnára

csökkent, ami arra enged következtetni, hogy egészében a hajózás szerepe a belső szállításban nem növekedett lényegesen. Az előrehaladás részben a vasúti szállítás révén történt: a mozdonyok száma 1913 és 1938 között 310-ről 769-re emelkedett, a vasúti kocsik száma pedig 14 000-ről 24 000-re. Még fontosabb volt az autóközlekedés viszonylag gyors elterjedése. A teherautók száma 1922-ben 622, 1929-ben 10 343 volt, majd 1938-ban 17 591-re rugott. (A magyar gazdasági életben 1938 körül mindössze 3800 volt a teherautók száma.) Világos, hogy ezek a tények is mutatói a figyelemre méltó beruházási konjunktúrának, mely az ipar strukturális átalakulását ösztönözhette és a nehézipar fejlődését előmozdította. Ezt a beruházási konjunktúrát más oldalról a figyelemre méltó lakásépítés is jelzi.

	1000 lakosra eső lakásszám			
	1910	1920	1930	1940
város	215	240	286	336
falu	164	164	173	196
átlag	178	188	204	228

Mivel a finn gazdaság erősen nyitott jellegű volt, s mivel gazdasági fejlődése erősen függött az exportszektoroktól, a külkereskedelemnek különleges szerepe volt a gazdasági fejlődés kedvezőbb fejlődési feltételeinek megteremtésében. A külkereskedelem áruösszetételének és földrajzi irányainak megvizsgálása a gazdasági fejlődés néhány alapvető összefüggésére deríthet fényt.

A fejlődés első szakaszában, 1860-tól 1913-ig, a külkereskedelem volumene igen gyorsan fejlődött. Az export évi 4,5%-kal, az import 4%-kal nőtt. 1860-tól – a finn gazdaságtörténészeknek főleg levéltári források alapján sikerült a külkereskedelem alakulását időben és térben is quantitatíve nyomon kísérni – 1880-ig – amikoris már rendszeres statisztikai forrásokkal rendelkezünk – erős ciklikus ingadozás figyelhető meg. Ezt követően az Oroszország vonatkozásában kialakuló új vámfeltételek következtében bizonyos stagnálás tapasztalható, s mindezt az 1890-es évektől a háborúig az ismert nagy konjunktúra váltja fel. Az export fő cikke a fa és faáru, illetve a vaj.

A nyersfa, fűrészáru és a papíripar részesedése az exportban

Év	nyersfa	fűrészáru	papír	összesen
1860	7,7	28,7	0,8	37,2
1880	5,0	41,6	7,9	54,5
1900	11,5	47,6	11,1	70,2
1913	11,1	45,4	17,7	74,2

Az exportstruktúrában három lényeges jelenségre hívhatjuk fel a figyelmet. a) Egyrészt bármennyire elmaradott volt Finnország gazdaságilag, exportjában mégsem a mezőgazdaság vagy egyszerűen nyersanyag vitt vezető szerepet. A fa bizonyos ipari feldolgozása – mégha csak fűrészáru formájában is – megtörtént, a papíripar előretörése pedig az ipar szerepét tovább erősítette. b) A mezőgazdasági exportban viszont a vaj volt a

döntő; 1913-ban az export értékének közel 10%-a. Mind a fa, mind a vaj áralakulása kedvező volt, a cserearány javult és kedvezőbb nemzetközi feltételeket teremtett, mint a gabonára alapozódó exportiparágak. c) Végül nem volt lényegtelen, hogy a finn exportstruktúra nagyobb elaszticitása a külkereskedelmi partnerek megválasztásában is megmutatkozott. Míg 1860 és 1880 között Oroszország közel 50%-kal részesedett a kivitelben, később szerepe visszaesik és kb. 30% körül állapodik meg, addig Anglia részesedése fokozatosan emelkedik, s a háború előtt már a legfontosabb exportpiaccá válik (35%), végül Németország részesedése is erősödik. Az importban a nyersanyag szerepe állandóan 60% körül mozgott, amelyben a gabona volt a döntő, valamint a gyapot. Az iparcikkek részesedése 35% körüli volt, mely fele-fele arányban oszlott meg az élelmiszer- és textiláru között. A gépek, beruházási javak részesedése 1860 körül alig 1%, a századforduló nagy fellendülése során 7–8,4%-ra emelkedik. Oroszország részesedése az importban és csökkent 40%-ról 30% alá, és az orosz behozatal közel 70%-a nyersanyag volt. A behozatalban Németország válik a fő szállítóvá.

A külkereskedelmet vizsgálva is szembetűnő, hogy Finnország – mely a két háború között kezdte meg a részleges gazdasági felzárkózást – külkereskedelmi kapcsolatai mennyivel kedvezőbben alakultak, mint Magyarországéi. Egyrészt míg az export megkétszereződött, az import csak 65%-kal növekedett. Az export-tételek között az ipari exportot másfélszeresére növelték, s míg a faexport csak 50%-kal nőtt, a papíripari termékek kivitele ismét megtízszereződött, de a vas- és gépipari termékek exportja is 150%-kal emelkedett. A behozatalban a textiláru az importhelyettesítő iparosítás eredményeként visszaesett, az élelembehozatal mennyisége a mezőgazdaság eredményei, a búzatermelés meghonosítása révén alig változott és a leggyorsabban a beruházási javak importja nőtt. Bár a korábbi orosz külkereskedelmi kapcsolatok kiesése bizonyos nehézséget teremtett, de a cserearány állandó javulása mellett sikerült a külkereskedelmet úgy átirányítani, hogy a belső gazdasági fejlődés finanszírozására is képes legyen. A cserearány javulásában ismét szerepet játszott a fa nagyobb exportelaszticitása is, de lényeges volt, hogy a fát mindinkább papíripari feldolgozás formájában exportálták.

A két világháború közötti gazdasági fejlődés tehát lényegesen megváltoztatta Finnország fejlettségi szintjét. Igaz, a skandináv térségben változatlanul a legkevésbé fejlett ország volt. De míg a háború előtt fejlettségi szintje közel állt az elmaradott kelet-európai országokéhoz és nagyjából azonos volt Magyarországéval, most lényegesen meghaladta azok gazdasági fejlettségi szintjét.

Finnország mind a munka termelékenységének emlkedése, mind a beruházások szintje, mind a belső strukturális átalakulás terén Európa sikeres országai közé tartozott. Az egy hektárnyi területre eső mezőgazdasági termelés mennyiségét 40%-kal növelték, midőn az Magyarországon lényegében stagnált. Az ipari beruházások szintje két-, két és félszerese volt az 1913-asnak. Ezenkívül, míg Magyarországon a beruházási szint nemcsak igen alacsony volt, de a harmincas években még vissza is esett a húszas évek szintjéhez képest, Finnország mintegy 25%-kal tovább növelte a beruházási szintet. Igy a finn acéltermelés már közel kétszerese volt a magyarnak. A cementtermelés, mely 1913-ban még csak 1/3-a a magyarnak, 1929-ben már közel 3/4-e, majd 1938-ban mintegy 50%-kal túl is haladja azt.

A harmincas években Finnországban 152 000 lakás épült, Magyarországon pedig 208 000, amit azt jelentette, hogy az egy főre eső lakásépítés Finnországban közel kétszer

akkora volt, mint Magyarországon. Az ilyen jellegű mutatók felsorolását még lehetne folytatni. Összefoglalóan azonban két adattal jellemezhetjük, miként maradt el Magyarország Finnországtól a gazdasági gyarapodás tekintetében. Magyarország ipari termelése 1938-ban közel 40%-át tette ki a társadalmi terméknek, Finnország nemzeti jövedelmében viszont már mintegy 50%-kal részesedett az ipar. 1913-ban mindkét ország egy főre jutó ipari termelése az európai átlag 40%-a körül mozgott, s míg Magyarország jórészt megmaradt ezen a szinten, a finn szint elérte az európai átlagot. Az egy főre eső teljes termelést illetően Magyarország az európai átlag 65%-át nyújtotta, a finnek már elérték s túl is haladták azt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem Finnországban 200, Magyarországon 120 dollár volt 1937-ben.

Egészében tehát a két jórészt azonos időben és azonos szinten fejlődő ország útjai az első világháborút követően váltak el, s míg az egyik fejlődésében jórészt megállt és megmaradt az első világháborút megelőző színvonalon, addig a másik képes volt meggyorsítani fejlődését, s felzárkózni a fejlett európai szint alsó határáig. Igen nehéz egyértelmű választ adni azokra az okokra, amelyek a két ország ilyen ellentétes fejlődését eredményezték. Ismereteink mai fokán – melyek e sorok írójánál különösen a finn gazdaságra vonatkozóan távolról sem elégségesek – inkább csak azokat a legfontosabb tényezőket sorolhatjuk fel, amelyek Finnország sikeréhez, Magyarország kudarcához hozzájárultak.

A háborút követően jórészt igen jelentős különbség – több mint kétszeres – volt a lakosság lélekszámában, mégis mindkét ország Európa kis országai közé tartozott, viszonylag fejletlen belső piaccal, erős export-orientációval, külkereskedelmi érzékenységgel. Mindkét ország a háborút követően nyerte vissza teljes állami függetlenségét. Ezzel szemben Magyarország sokkal nehezebben tudott az új körülményekhez alkalmazkodni mint Finnország, mivel Finnország sokkal kevésbé volt gazdaságilag egybeépülve Oroszországgal, mint Magyarország Ausztriával. Sem az orosz piac – jóllehet jelentős volt – nem volt olyan döntő a finn export szempontjából, mint az osztrák piac Magyarország szempontjából, sem olyan mély és sokszor kiegészítő gazdasági kooperáció nem működött az orosz és a finn gazdaság között, mint a Monarchia esetében. Végül, de nem utolsósorban az orosz tőke- és hitelellátásnak semmi szerepe sem volt Finnország esetében, szemben az osztrák tőke ismeretes jelentős szerepével hazánkban. Igaz, az Osztrák-Magyar Monarchia egyes magyarországi iparágak fejlődését gátló hatásával szemben az orosz ipar csak jóval később, a századforduló után kezdte versenyével gátolni a finn iparfejlődést (vasipar), korábban inkább az orosz piacra szállítottak finn iparcikkeket (textil). Egészében azonban egyértelműnek tűnik, hogy Magyarország olyan erős impulzusokat vesztett el, melyeket gazdaságilag nem tudott pótolni. Annál is kevésbé, mivel a finn gazdaság sokkal erősebben épült a kontinuitásra, mint a magyar. Magyarország új határai, a korábbi nyersanyagok, belső piaca jelentős részének elvesztése és a gazdasági kapcsolatok belső rendszerének felbomlása évekig erősen rányomta bélyegét a magyar gazdasági fejlődésre. Míg Finnország már 1920-ban az 1913-as szint fölött állt, Magyarország csak 1924-ben éri el azt.

Végül a világpiaci helyzet változásában lelhetjük fel az egyik legdöntőbb okot. A gabonára épülő kivitelnek már a századforduló után mutatkoztak nehézségei, ezt azonban éppen a Monarchia piacainak monopolizálása révén áthidalták. Az új helyzetben a világpiacra kellett kilépni és a háború alatt többszörösére növekedett tengerentúli versennyel

kellett megküzdeni. Ez feltétlenül kedvezőtlen cserearányhoz és állandóan növekedő piaci nehézségekhez vezetett. A finn export változatlanul jobb elhelyezési lehetőségekkel és kedvező árviszonyokkal bírt. A finnek képesek voltak a fa-papírváltással, belső iparosítással egybekötött újabb exportpiacokat szerezni, Magyarországon viszont, ahol a gabona-liszt-váltás már korábban megtörtént és most már az sem funkcionált, s iparosítás helyett bizonyos leépítéshez vezetett, új élelmiszeripar kiépítésére pedig nem került sor. Nem kétséges, a társadalmi struktúra merevsége Magyarországon és nyitottabb volta Finnországban hozzájárult az eredményesség különbségéhez. Finnország földreformja lényeges szerepet játszott a mezőgazdaság fejlődésében. Finnország esetében sokkal kisebb volt az improduktív apparátus súlya, a bürokrácia és a feudális maradványok hiánya nyilván nemcsak politikai értelemben könnyítette meg a társadalmi mobilitást és gyorsította meg a gazdaság adaptációs készségét. A beruházások sokkal magasabb szintje kétségtelenül az egészségesebb jövedelemelosztás következménye volt, ami az improduktív rétegek kisebb súlya mellett a belső piac magasabb szintjét is eredményezte, s ezáltal az export mellett a belső piacot is nem csupán az importhelyettesítő iparosítás erejéig lehetett a növekedés faktoraként figyelembe venni.

Végül, de nem utolsósorban az összehasonlítás, illetve a különbségek kutatása ismét megerősíti a gondolatot, hogy a modern világgazdaság körülményei között a belső feltételek csak egyik komponensét adhatják a gazdasági fejlődés lehetőségeinek. A rendelkezésre álló belső komponensek, tőkehiány esetén különösen a szakképzett munkaerő és megfelelő természeti erőforrások érvényesítése a nemzetközi gazdasági konjunktúra függvénye is. Megfelelő piacok és árviszonyok híján, ha egy ország nem elég gyorsan képes az új viszonyokhoz alkalmazkodni, akkor az lényeges tempóveszteséget eredményezhet. Magyarország esetében a két világháború között sem a megfelelő nemzetközi körülmények nem voltak adva (rossz cserearány és állandó piachiány), sem az ország belső gazdasági, társadalmi struktúrája nem volt képes a gyors átalakulásokra, a rugalmas adaptációra. — A Finnországtól való elmaradás okait jórészt itt kell kutatnunk.

TÖRTÉNETI IRODALOM

FODOR ISTVÁN:
VERECKE HÍRES ÚTJÁN . . . A MAGYAR NÉP ŐSTÖRTÉNETE ÉS A HONFOGLALÁS
(Budapest, Gondolat 1975. 298 oldal, 94 kép és térképvázlat)

Magyar őstörténeti irodalmunk színvonalas alkotással gyarapodott. Tömör, célratörő előadásban hatalmas mennyiségű adatot közöl. A népszerűsítő műfaj egyik szabálya, hogy a rendelkezésére álló adatok tömegéből a lényeget kell közreadni. Ugyanis a részletekbe való bepillantás lehetőségének biztosítása mellett a szintetikus látásmód kialakítása a népszerűsítés alapkövetelménye. Fodor István helyes úton halad e követelmény teljesítése érdekében.

A másik lényegi követelmény az őstörténet sajátosságából következik. A közvéleményi gondolkodás, a problémaérzékelés kialakításának módszeréről van szó. Ez a módszer egyenes függvénye az őstörténet, kiváltképpen az etnikai jelzővel leszűkített őstörténet kutatása módszerének. Olyan módszer megválasztásáról van szó, amelyik az íráselőttiség homályába vesző magyar történelem fejleményeiről igazít el megbízhatóan. Ebben a vonatkozásban a kutatás módszere a közvélemény érzelmei alakításának válik eszközévé. Ebben az összefüggésben nincs közbülső, semleges megoldás. Vagy megbízható ismereteken vagy illúziókon alapszanak a vélemények. A magyar őstörténet helyének kijelölése az egyetemes fejlődésben a nemzeti önismeret egyik alaptényezője.

Fodor István marxista szakember. A fejlődés, a jelenségek korábbi természetének változásai érdeklik őt. Anélkül, hogy megfogalmazta volna, érzékelteti, hogy általában az őstörténetben, így a magyarban is, a fogalom tág értelmében vett művelődéstörténet dominál. Bár az őstörténet, különösen a magyar őstörténet fogalma pontosabb magyarázatra szorult volna. De a paleoetnográfia, az őstörténeti népalakulás története megfelelő helyet kapott. Bemutatja, hogy az őstörténeti társadalmi gazdasági formációban alakultak ki a mai népek távoli előzményei. Nemcsak együttérzést vált ki, hanem megbízható érveket kapott az a gondolatmenet, amelyik az őstörténeti magyar népalakulás polgári historiográfiájának hibás gondolatkörét bírálja. Az utóbbi az ugor előzmények és a bolgár-török kapcsolatok népalakulási jelentőségében minőségi különbséget látott. Magyar őstörténetről, ősmagyar népről a bolgár-törökkel való keveredésről beszélt, az ugor korszakot pedig még az önálló népalakulás tényezőitől is megfosztotta. Fodor István könyve szakít ezzel a hibás körrel, az ugor rokonaiból kivált ugor magyarokra is az ősmagyar fogalmat alkalmazza. Nagyon helyesen, a steppei környezet egészének következményeit vizsgálja az ősmagyar műveltség és népalakulás történetében. A módszer lényegével egyetérthetünk. Annál is inkább, mert a polgári historiográfia recidivái itt-ott még ma is helyet kapnak. Fodor István korszerű ismeretek birtokában mutatja be a finnugor történet jelentőségét, helyét Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria történetében. A magyar őstörténet uráli, finnugor, ugor és ősmagyar szakaszait a fejlődés egymásba kapcsolódó láncszemeiként mutatja be. Mindegyiknek jelentősége és értelme volt a paleoetnográfiában is. Nincsenek tehát alacsonyabb és magasabb rendű népi tényezők, hanem a fejlődés különböző szakaszai formálták az ősmagyarság népi előzményét, és magát az ősmagyar népet.

A szerző körültekintően elemzi a steppei környezet hatását a magyar ősműveltség, politikai szervezet, társadalmi alakulás, hadviselés stb. alakulására. Bár e korszak tárgyalása kevesebb helyet – és talán figyelmet – kapott, mint a megelőző korszak. Az aránytalanság abban leli magyarázatát, hogy a korábbi elképzeléseket, sőt téveszméket megcáfoló felfedezések a finnugor és ugor korszak vizsgálatában történtek. Nem kifogástalan azonban az az eljárás, amelyik a bolgár-török és más néprészeknek az ősmagyar népalakulásra gyakorolt hatását a honfoglalás utáni korba utalja át. A korábbi téves állásfoglalásoktól, ideologikus megközelítésektől való elhatárolódás érdekében nem az adatokat, hanem a

félrevezető módszereket kell elutasítani. A bolgár-török és a délorosz steppén bekövetkezett egyéb népi érintkezések az őstörténeti magyar népalakulásban mély következményekkel jártak. Az ugor magyar fogalom a korábbi korszak fejleményeit összegzi. Elhagyása nem indokolt. Az előmagyar fogalom kevéssé alkalmas a fejlemények érzékeltetésére. A szerző fölényes ismeret birtokában tisztázza a finnugor és ugor korszak művelődéstörténeti horderejét, s ezzel helyére került e korszakok paleoetnográfiája is. A mű világosan kimutatja, szó sincs arról, mintha e korábbi szakaszokban az ugor magyarok elődei, majd maguk az ugor magyarok csak finnugor és ugor rokonaikkal érintkeztek. A steppén bekövetkezett népalakulási fejlemények horderejét az ősmagyar fogalom pontosan előadja: a honfoglalók népi alkatukban különböztek őseiktől, akik csaknem másfélezer évvel korábban ugor rokonaiktól eltávolodtak. A szerző helytállóan hangsúlyozza a szarmata és az alán hatást az őstörténeti népalakulásban.

Azt hiszem, ebben és sok más vonatkozásban érdemes lett volna Molnár Erik őstörténeti munkásságát méltatni. Sajnálatos, hogy Fodor az irodalmi felsorolásban sem emlékezik meg a nagy marxista tudósról, aki sokat tett annak érdekében, hogy a magyar őstörténet kiszabaduljon a polgári nacionalista historiográfia eszmei rövidzárlatából. Egyébiránt Fodor gondolatai számos vonatkozásban követik a Molnár Erik műveiben már felmerült magyar őstörténeti koncepciót. Így pl. a nyugatszibériai ugor és magyar őshaza, a Volga–Káma vidékére való átvándorlás hipotézisében.

Szerencsés dolog, hogy Fodor elhagyta a „perem nép"-nek a német fajvédő őstörténészek szótárában különösen kedvelt fogalmát, amelyik feledékenységből helyet kapott őstörténeti irodalmunk egynémelyik darabjában. A fogalom arra vonatkozik, hogy a finnugor népek a magasabb műveltségű steppei népek peremén éltek és haladásuk indítékait a fejlettebb népektől kapták. A fogalom azt a mítoszt eleveníti fel, amit már A. M. Tallgren elutasított, Molnár Erik pedig az 50-es években cáfolt. Most Fodor friss adatok birtokában csatlakozott azokhoz a szakértőkhöz, akik tudománytalan kompozíciónak minősítették a finnugor népek perem jellegéről kialakított nézeteket. Viszont érthetetlen, mi indokolja a földrajzi értelemben használt peremvidék fogalmát. A vegyes, lombos erdők óriási övezete hogyan lehet pereme a jóval keskenyebb steppének? A „perem" fogalom használata földrajzi értelemben sem tölt be funkciót.

A szerző módszere a lényegét illetően korszerű: az őstörténeti élet hiteles emlékeinek, az egykori élet maradványainak, az őstörténeti korszakok emberei kezén formálódott régészeti emlékeknek biztosít méltányos helyet és funkciót. Néhány nyitott probléma felszínre hozása a módszer hitele iránti bizalmat csak erősítette volna. Ezt pótlandó néhány észrevételt szeretnék tenni, amelyek azonban nem érintik az alkalmazott módszer szilárd alapjait. A módszer helyes elveinek akadálymentes érvényesülését kísérlem meg biztosítani. Fodor munkája alkalom arra, hogy néhány módszertani tanulságát általánosító szándékkal próbáljam értékesíteni. Mindannyiunk számára.

A régészeti adatok óriási erénye a vitathatatlan korhűség. Óriási problémája az etnikai indikátorokkal áll összefüggésben. Egy pillanatra sem vonható kétségbe, hogy a régészeti emlékek területei csoportjait egybefűző közös vonások etnikai szemantikai értékkel rendelkeztek. Vagyis, a közös díszítések, a forma, a tárgyakat készítő emberek számára közösségi szemantikával rendelkezett. Közérthetőségük beszédben, magatartásban, közös erkölcsi normákban, kölcsönös kötelezettségekben, vallási hiedelmekben, egyszóval etnikai kohézióban is kifejezésre jutott. Az adott műveltség területéről származó írott, epigráfiai emlékek hiányában azonban rendkívül problematikus konkrét őstörténeti néphez, népnévhez kötésük. Még bonyolultabb, egyben felelősségteljesebb eljárás ma élő népek távoli őstörténeti előzményeihez kapcsolásuk. Vagyis, a régészeti emlékek etnikai szemantikája elnémult. Elnémult, mert a régészeti adatok is maradványok, töredékesen tükröztetik az egykori létet. A régészeti emlékek etnikai indikátorainak, a hordozók népi személyazonosságának bonyolultságára nézve hivatkozom A. M. Mandelstam professzorra, a korai nomádok története kiváló szakértőjének módszertani óvásaira, aki megállapítja, hogy bonyolult módszertani feladat az írott kútfők közléseinek régészeti műveltségekkel való kapcsolatba hozása. Ennek érdekében mindenek előtt tisztázni kell, hogy a felderített emlékcsoport ahhoz a korhoz tartozik-e és pontosan azon a területen fekszik-e, amelyik korba és területre a kútfő szerzője az általa ismert törzset elhelyezi. Ezenkívül tisztázni kell a régészeti műveltség vonásainak azt az elvi komplexumát, amelyiket etnikai indikátorként alkalmazni lehet. Minden egyes vonást gondos értékelésnek kell alávetni. Föl kell bontani konstans, variábilis, autochton és diffuzív tényezőkre. Az etnikai indikátorok problémája sokkal bonyolultabb, semhogy rendezésére

nézve bármiféle előzetes megállapítást lehessen eszközölni. Az anyag teljes ismeretében válik igazán bonyolulttá a probléma. Megoldása nem magános tudós, hanem tudós kollektívák feladata.[1]

A hivatkozás illusztrálja, hogy nem magánvéleményemet ismétlem, amikor a régészeti műveltségek etnikai indikátorai bonyolultságára hívom fel a figyelmet. A honfoglalók és az ugor magyarok műveltsége között másfélezer év fejleményei vannak. A kiinduló állapot visszakeresésének módszerei kidolgozatlanok. Pl. a halotti álarc illetve szemfedő kultusza érdemleges támpont a művelődéstörténeti háttér visszakeresésében. Csakhogy nem általánosságban az obi ugorok, hanem csak az osztjákok alkalmazták a halotti álarcot. A vogulok körében ez a szokás nem terjedt el. A honfoglalók a szemfedőt és az álarcot egyaránt ismerték. A Tomszk közelében feltárt osztják halotti álarc textilből készült, rajta bronz díszek és gyöngyök ábrázolták a szájat és a szemet. A kultuszt azonban nem osztják, hanem a minuszinszki tastik műveltségből eredeztetik. Az etnikai eligazítók súlyos gondot okoznak a régészetben. Eloszlatásában nem, ellenben a művelődéstörténeti háttér felderítésében a szerző szép eredményeket ért el. A turbinoi-szejmai és a szamuszi-rosztovkai bronzokat (i. e. 15–13. század), még hipotetikusan sem sorolhatjuk az ugorokhoz. Sajnos nem perdöntő, hogy a nyugat-szibériai andronovoi és szarmata embertani anyagban a honfoglalók morfológiai típusainak előzményeit sejthetjük. Ezek a típusok túl nagy területen és nagyon sok nép körében voltak honosak.

A szerző az Uráltól az Ob–Irtis vidékéig tételezi fel az uráli népek őshazáját. Az Angarától a Skandináviáig terjedő tajgában kialakult újkőkori (i. e. 6–4. évezredre feltételezett) műveltségi egyezés okaként az uráliak szétvándorlását látja. Kelet-Urálban és Nyugat-Szibériában a legkorábbi ismert újkőkori emlékek az i. e. 4. ée. végéről, 3. ée. elejéről származnak. Korábbi emlékek egyelőre hiányzanak. A mintegy 8 millió négyzetkilométernyi területen mindössze 71 újkőkori lelőhelyet ismer ez idő szerint a tudomány. Erre a csekély mennyiségű adatra még korai nagyszabású elméletet alapozni. A tajgai újkőkori műveltségi egyezés ténye sem egészen kifogástalan: bizonyos mértékű egyezések vannak, de nem egységes a tajgai műveltség. Az egyezések oka egyes esetekben lehet népesség-migráció, más esetben konvergencia és diffúzió is. Az ökológiai feltételek egyezése is oka lehet a közös műveltségi vonásoknak. A Dnyeper és a Volga közötti területen kialakult újkőkori műveltségek közös vonásai tökéletesen egyeznek a tajgában tapasztalt egyezésekkel. Csupán a mongoloid ember-típus hiánya figyelmeztet, hogy a déli erdő és ligetes steppe övezetében más etnikai csoportok éltek, mint a tajgában.

Ettől persze a szerző felfogása az uráli, a finnugor, ugor és magyar őshaza vonatkozásában tudományos ötletként kétségtelen funkciót tölt be.

Az őshaza meghatározásának létezik az ún. növényföldrajzi módszere. Ennek lényege az, hogy a rokon nyelvek mindegyikében, vagy többségében azonos növény- és állatneveket, életföldrajzi jelenségeket, a mai életföldrajzi térképre vetítik ki, korrekciókat a pollen, a virágpor vizsgálatok alapján szokás eszközölni. Így kísérlik meg tekintetbe venni a holocén (földtörténeti jelenkor) évezredei folyamán bekövetkezett életföldrajzi változásokat. Fodor István úgy foglal állást, hogy az uráli és finnugor nyelvekben a tajga fáinak nevei közösek, míg az európai lombos vegyes erdők fái közül egyedül a „szil"-nek van közös neve. A finnugor nyelvekben közös gyökerű, ősiráni eredetű „méh" és „méz" szavak esetében észt nyelvész tanácsára hallgatva úgy gondolja, hogy az első a nem mézelő poszméhre is vonatkozhatott. Ez pedig nemcsak az Uráltól nyugatra, hanem attól keletre is őshonos. Így az uráli őshazának az Uráltól keletre való lokalizálásának nem lennének akadályai. E nézet szerint a finnugorok az i. e. 3. évezred elején, az ősmagyarok az i. sz. 4. század közepe-vége tájt költöztek volna át az Uráltól nyugatra.

Az uráli és finnugor nyelvek közös életföldrajzi szókincsébe sorolt szavak összetételének változásai a nyelvtudományi módszerek módosulásainak a függvénye. Van álláspont, amelyik az európai vegyeserdők fáinak és állatainak neveit állítja előtérbe. Az álláspont ingadozásnak ez a válfaja azonban kisebb probléma. A „méh" szónak eredetileg a szibériai poszméhre vonatkoztatása dilemmát okoz, mert a fogalomtól elválaszthatatlan „méz" szó így funkció nélkül marad. A szerző többek véleményével egybevágóan, ősiráni eredetűnek tartja a két szót. Átvételének koráról és körülményeiről úgy ítél, hogy az uráli közösségből kivált, az európai részekre átvándorolt finnugorok kölcsönözték. A „méh" az obi ugorban és szamojédban hiányzik, a „méz" pedig jövevény ezekben a nyelvekben. Ha a szerző álláspontjára helyezkedünk, hogy az ősmagyarok elődei Nyugat-Szibériában maradtak, akkor a két szó

[1] *А. М. Мандельштам:* О некоторых проблемах изучения истории ранних кочевников Средней Азии и Казахстана. Успехи среднеазиатской археологии. Выпуск 3. Ленинград, 1975. 5.

magyarba kerülésének körülménye homályban marad. Mert hiszen a magyar szóalakok csak a finnugor alapnyelvből vezethetők le. Problematikusnak érzem a szerző állásfoglalását, mely szerint a két szó életföldrajzi eligazító értéke csekély, az Ural átlépését az uráli és a magyar őshaza kereséskor nem tiltják.

Nagy gondot okoz, hogy a holocén kor életföldrajzának történetét rendkívül hézagosan ismerjük. Mind a Szovjetunió, mind egész Eurázsia, mind pedig világviszonylatban most van kibontakozóban a holocén kutatás, a módszerek is kiforratlanok. A szerző derűlátásával ellentétben a pollen vizsgálatok sajnos nem adnak megbízható alapot nagyszabású általánosítások számára, csak más vizsgálatok segítségével ellenőrzésre szoruló laza támpontot nyújtanak. A mikroszkopikus pollenek az uralkodó széljárással ezer kilométerekre is eljutnak, Amellett régészeti lelőhelyeken, de egyebütt is kevés pollen vizsgálat történt ahhoz, hogy adataira következtetéseket építeni lehessen. Hivatkozom az illetékesekre; Kardos Lajos magyar paleontológus 5 módszertani elvet sorol fel, melyek alkalmazása szerinte a holocén kutatásban rendet teremthetne. Megállapítja: „A pleisztocén-holocén határán olyan nagyarányú és éles gerinces faunaváltás tapasztalható, amilyen a pleisztocénben is ritkaság." Majd a következő megfigyeléseket eszközli; „A Bükk-hegységben és az Aggteleki-karszton újabban feltárt mintegy 9 lelőhely 25 lelethelyének gerinces fauna vizsgálata kimutatta, milyen jelentős fácies eltérések jelentkezhetnek földrajzilag és geológiailag hasonló területeken is." Azonos eredményekre, módszertani és elméleti alapelvekre jutott Szibéria vonatkozásában N. D. Ovodov szovjet szakértő.[2] Egyelőre nincs okunk derűlátásra, hogy az uráli és a finnugor életföldrajzi szókincsnek az egybevetése a paleontológiai adatokkal megoldást hoz. A holocén kori éghajlat-történet és éghajlat-zóna határok mozgása kérdésében feltételezésekre kényszerülünk.

Fodor István arra a felismerésre jutott, hogy a Káma völgyében az i. e. 3. évezred elején jelent meg a finnugorság. Megjegyzem, hogy a fogalom tág értelmében vett finnugorságról van szó. A Volga–Káma vidék legrégibb hydronimjei nem finnugor eredetűek. Meglehet, hogy az i. e. 5–4. évezred lakosságától származnak, melynek emlékeit egyelőre gyéren ismerjük. Az i. e. 3. évezred eleje táján betelepedett népesség finnugor etnikumának vonatkozásában egy fontos érv említése maradt el. Az ananyinoi kora-vaskori műveltség kulcsszerepet tölt be az etnikai indikátorok és folyamatosság vonatkozásában. E műveltség lényegi elemei tovább élnek az írott kútfőkkel adatolt vaskori finnugor műveltségekben. Korban visszafelé, a bronzkori és az újabb kőkori műveltségekben is felismerhetők az ananyioni műveltségbe torkoló folyamatos műveltségi elemek. Elhalványul, meg-megszakad ez a folyamatosság, de létezik. A régészet történetében szerencsés etnikai ismérvek igazítanak el a finnugor etnikai fogalom és a régészeti emlékek összekapcsolásában. A tág fogalom felbontása konkrét finnugor népekre és vonatkozásba állításuk régészeti területi csoportokkal, ma még nem lehetséges. Fodor István megjegyzése, hogy az Uráltól nyugatra elhelyezkedő régészeti műveltségek kizárólag a volgai finn és permi népek hagyatékának tekinthetők, amelyekhez az ugor ágnak nincs köze, egyelőre bajosan támasztható alá.

A fejlett vaskori műveltségek ebben a vonatkozásban szerencsés kivételt képeznek, mert az orosz évkönyvek történeti földrajzi adatai eligazítást nyújtanak. Bármennyire is lehangoló számunkra, amint jeleztem ezzel a nehézséggel kell számolnunk az ugor és az ősmagyar régészeti hagyaték vonatkozásában is.

Fodor Istvánnak az őstörténeti népalakulásról szóló fejtegetései értékesek. Az őstörténeti népalakulás anyagi és tudati tényezői azonban pontosabb szétválasztást igényelnek. Az anyagi tényezők: közös terület, gazdálkodás, építkezés, a rokonsági szavak mögötti társulási viszonyok elemzést érdemelnek. A finnugor népek történeti néprajza a rokonsági, atyafisági szókincs értelmezésében kimagasló eredményeket ért el. Az anyagi feltételeket felsoroló előadás tette volna érthetőbbé a származás közösségi tárgyi és tudati vonatkozásainak összefüggéseit. Ha ugyanis az őstörténetnek van ideológiai aktualitása, akkor az a népalakulás vizsgálatában lép színre. Az őstörténeti nép fogalmának tudományos meghatározását Engels Frigyes[3] végezte el. Nyomdokain haladva a marxista kutatások sok értékes részletet tártak fel.

[2] *Kardos L.:* Discussiones Paleontologicae, 22. 1975. 97, 99. *Н. Д. Оводов:* Соотношение древних культур Сибири с культурами сопредельных территорий. Новосибирск, 1975. 35–50.

[3] *F. Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Magyar Helikon, 1970. 51, 111, 134–135.

Az utóbbi időben lábra kapott egy különös gyakorlat; ez keletkezési helyén dogmatizmusnak vél olyan marxista tudományos eredményeket, amelyek polgári szerzők gyakorta homályos fejtegetéseinek és terminológiájának nyomán kerülnek be szakirodalmunkba. Így alakultak a dolgok az őstörténeti társadalom és népszerveződés rokonsági modelljének esetében, amelyet Marx Károly, majd Engels Frigyes a dialektikus materializmus jegyében, ennek egyik alapvetéseként még a múlt században megfogalmazott. A lényeget illetően az újabb kutatások, akár marxista, akár polgári feldolgozások újat nem hoztak. Az újkeletű „szemérmes", nem „dogmatikus" marxizmus zavart, félreértést okoz.

A korszerű módszerek és kutatási eredmények a közvéleményben már élő nézetekkel és érzelmekkel kerülnek kapcsolatba. Köztük szép számban akadnak téveszmék és illúziók. Az érzelmi ráhatás ideológikus vonatkozásai a népalakulás, a haza és a katonai erények bemutatásakor a leghatásosabbak. Éppen ezért itt a legfontosabb az eredeti történelmi feltételek bemutatása. A honfoglalók közösség és szülőföld iránti érzelmeit egy 10. századi kasgari népdal, a türk feliratok, Bíborbanszületett Konsztantin császár és a magyar krónikák szűkszavú utalásai alapján képzelhetjük el. Idegen néprészek csatlakozása, saját néprészek kiválása az ősmagyarokból figyelmeztetnek a ragaszkodás érzésének sajátos történelmi feltételeire. A Veres Pétertől vett idézet szép, a szakértőnek azonban az írói-költői hangulat, ráéreztetés mellett figyelmeztetni kell az őstörténeti nép és szülőföld iránti szolidaritás, valamint a feudális s méginkább a polgári nemzet haza eszménye közötti elvi különbségre. Nem örök, történelem feletti eszmékről van szó. Babits Mihálynak a könyvben idézett „Turáni indulója" esetében szólni kellett volna Turán és Irán két és fél évezredes ellentétének okairól. Arról, hogy ennek kialakítói mindkét részről iráni eredetű népek voltak, a turanizmus az iráni sah világhatalmi aspirációi ellenében kialakult ideológia, melynek nem feltétlen velejárója a lovas nomád harci erény. Ezt már csak a költő gondolta így. S vigyázni kell, mert volt egy szélső jobboldali magyar turanizmus, amelyik a magyar őstörténetet eszköztárnak tartotta. Az ősmagyarok katonai erényei jelentős morális tényezőt képviseltek. Egyben azonban ellentmondásosak voltak, mert a csapásokat elviselő népek számára szenvedést, pusztulást hoztak. Szt. Gallennél sűrítve tapasztaljuk ezt az antagonizmust. Vasfegyelmű csapat számára tökéletesen érthetetlenek az idegen világ értékei, tüzet vet rájuk. Hiába a harcba szálló fiatal harcosok büszke öntudata, ahogyan Fodor István írja, a lángokban örök emberi értékek pusztultak el.

Fodor István művének több érdemét és néhány, főleg módszertani problémáját lehetne még elemezni. A lényeg, hogy értékes munkával gyarapodott őstörténeti irodalmunk. A szóvá tett problematikus kérdések az alapjaiban helyes módszer kiforratlan oldalai, ezek nem Fodor István következetlenségei, hanem a tudományág fejlődésének, tudománytörténeti állapotának problémái és nehézségei. S az persze hiba, hogy a szerző éppen erre nem hívta fel a figyelmet. Többen mondhatnák: indokolatlan egy népszerűsítő műtől ezt számon kérni; tudományos közvéleménynek szánt műben van a helye az ilyen fejtegetéseknek. Ez azonban tévedés, rossz érv, amivel nem lehet egyetérteni. A tudományos népszerűsítés tudományos gondolkodásra, probléma-látásra, mérlegelésre való nevelésnek az eszköze.

Bartha Antal

FOLIA HISTORICA 3. A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerk. biz.: Bánkúti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István

(Bp., Magyar Nemzeti Múzeum. 1975. 238 l., 8 tb.)

A Magyar Nemzeti Múzeumnak a Folia Archaeologica mellett újabban megjelenő, elsősorban történeti és művészettörténeti tanulmányokat közlő évkönyve a 3. kötetben ismét jónéhány érdekes dolgozatot ad közre. *Fülep Ferenc:* „A Magyar Nemzeti Múzeum fejlődése hazánk felszabadulása óta" címen áttekinti a tudományos eredményeket és szervezeti változásokat. Kár, hogy az előzményekről szólva, amikor az első világháború utáni korban a Gyűjtemény Egyetem létrehozását említi, nem fejti ki, miért tartja ezt az akkori viszonyokhoz képest korszerűtlen szervezeti változásnak.

A tudományos tanulmányok sorában *Tardy Lajos:* „Az első orosz útleírás Magyarországról" címmel Iszidor metropolita 1437–1440 közti útjáról emlékezik meg, amelyről több névtelen változatban maradt fenn útleírás-féle; az itt ismertetett változatot valószínűleg egy szuzdali névtelen készítette. Az orosz küldöttség a ferrarai-firenzei egyetemes zsinatról hazajövet haladt keresztül Magyarországon, de az útnak erről a részéről már csak rövid feljegyzések találhatók, többnyire pusztán a helységek

felsorolása a köztük lévő távolságokkal, Budáról néhány mondat. Tardy utal arra, hogy az ugyanebben az időben hosszabb időt Magyarországon töltő Bertrandon de la Brocquière sem mondott többet a fővárosról. *Bánkúti Imre:* „A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában, a szabadságharc elején 1703–1704" című tanulmánya azt bizonyítja be, hogy Rákóczi az állami jövedelmek növelése érdekében a só értékesítését a központi hatalom útján akarta megvalósítani, a rendi vármegyei szervek kikapcsolásával, csakhogy az államapparátus ezzel a feladattal nem tudott megbírkózni, ezért kénytelen volt mégis a vármegyéknek átengedni. *G. Héri Vera:* „Kiállítási díjérmék 1842 és 1848 között" címmel az országos és helyi gazdasági kiállítások alkalmából kiosztott érméket mutatja be, utalva készítőikre. Ugyancsak elsősorban művészettörténeti érdekű *Cennerné Wilhelmb Gizella:* „Tompa Mihály arcképei" című írása, amely a költő élete különböző éveiben készült képeket ismerteti, Tompa véleményével ezek hitelességéről. *F. Dózsa Katalin:* Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914 között" címmel elsősorban a korabeli sajtó alapján közöl részletes adatokat a vagyonosabb polgári rétegek és az arisztokrácia körében szokásos kelengye mennyiségéről és minőségéről. A tanulmány hasznos adalék a korabeli társadalomtörténethez.

Berta István: „A délvidéki kivándorlás problémája" c. hosszabb tanulmányában azt igazolja, hogy Dél-Magyarországról a kivándorlás gazdasági okokból csak a századforduló után indult meg tömeges méretekben, bár már korábban is megvolt, részben a balkáni országok, részben nyugat felé. 1900 után elsősorban Németországba, ill. azon keresztül a tengerentúlra irányult a kivándorlás. A statisztikákat nemzetiségek szerint is feldolgozza és kimutatja, hogy a délvidéki német lakosság messzemenően nagyobb számban és arányban vándorolt ki, mint országos arányban vagy ugyanennek a területnek egyéb nemzetiségei.

Igen érdekes *Vigh Károly* tanulmánya „Az 1944. október 15-i sikertelen 'kiugrási' kísérlet okairól", az eddig ismert tényeket elsősorban a horthysta emigránsok forrásadataival kiegészítve arról is ír, hogy 1944 szeptemberében Churchill és részben Roosevelt számoltak azzal a lehetőséggel, hogy Magyarország csak a nyugati hatalmak előtt teszi le a fegyvert; ez hozzájárult ahhoz, hogy Horthy halogatta a Szovjetuniótól való fegyverszünetkérést. Persze a szerző ebben a munkában már nem tudta hasznosítani Korom Mihály legújabb, a Történelmi Szemle 1975. 1. számában megjelent tanulmányának a Makarov-levélre vonatkozó megállapításait. Vigh Károly arra is utal, hogy a németek már jóideje készültek a magyar kiugrás megakadályozására, ez is hozzájárult a kísérlet kudarcához. A felelősség a szerző szerint Horthy mellett Lakatos Gézát és Vörös Jánost is nagy mértékben terheli, Lakatost parancsokat végrehajtó bürokratának, Vöröst pedig óvatoskodó és a döntéstől visszariadó karrieristának mondja.

F. Gát Eszter: „A tengeri trombita" címen egy – nevét meghazudtolóan – húros hangszert ismertet, amely a középkor óta használatos volt.

Végül *Tamás István* a Magyar Nemzeti Múzeum 1973–74. évi munkájáról, főképp a tudományos eredményekről ad áttekintést.

A tartalmi ismertetés is mutatja, az évkönyv nem egy, történészek számára is figyelemreméltó tanulmányt közöl, ezért is kívántuk röviden bemutatni, hiszen a könyvárusi forgalomba nem kerülő kiadványokat mindig az elfeledés és a tudomásul nem vétel veszélye fenyegeti

Niederhauser Emil

TANULMÁNYOK ÉS SZÖVEGEK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ 16. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

(Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 1973 (1975) 1022 l.)

A Magyarországi Református Egyház VII. Budapesti Zsinatának első ülésszaka 1964-ben határozta el az 1567. február 24–26. napjain Debrecenben tartott ún. „alkotmányozó" zsinat négy évszázados évfordulója alkalmából öt kötetből álló sorozat – a „Studia et Acta Ecclesiastica" – megjelentetését. Szerkesztője dr. Bartha Tibor, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, a református egyház zsinatának lelkészi elnöke. A sorozat I. kötete 1965-ben jelent meg „A Heidelbergi Káté

története Magyarországon" címmel. A II. kötet 1967-ben látott napvilágot, címe: „A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve".

A Studia et Acta Ecclesiastica III. kötete, – „Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből" – a sorozat eddig legszínvonalasabb és legterjedelmesebb kötete; 18 szerző 1022 oldalra terjedő munkája zömében forrásközléseket (részben eddig nem publikált, többnyire azonban nehezen hozzáférhető szövegekből, szemelvényes újrakiadást) tartalmaz, bevezető és értékelő tanulmányokkal, a hazai reformáció református (helvét hitvallást követő) ágának alapvetése, meggyökerezése időszakából.

A forrásgyűjtemény elsősorban magyar nyelven írt szövegeket közöl. A szemelvények kiválasztásánál az a szempont vezette a szerkesztőt és a kötet munkatársait, hogy a kiadvány ne csak a szakemberek érdeklődését keltse fel. Ezért a szövegközlésben nem törekszenek az egyes művek teljes szövegének közreadására, s az olvasmányosságra fordítottak nagyobb gondot, lemondva a betűhűségről, – azt csak a versek és egyes kiemelt dokumentumok esetében követték –, általában a hangtani sajátosságok megőrzésével, a mai helyesíráshoz alkalmazkodtak.

A kötet négy részre tagolódik: I. Szegedi Kis István; II. Méliusz Juhász Péter műveiből; III. A magyar biblia és magyarázata; IV. Egyháztörténeti dokumentumok.

A kötet élére (az első két részbe) a kor két kiemelkedő teológusának, Szegedi Kis Istvánnak és Méliusz Juhász Péternek néhány irata került. Az itt közölt szövegek és a rájuk vonatkozó elemző tanulmányok, így Kathona Géza Szegedi Kis „Loci communes", Bucsay Mihály pedig Speculum című munkájáról írt elemzése mellett Kormos László pl. Méliusz Juhásznak 1562-ben Debrecenben kiadott, korábban elveszettnek hitt három munkáját – két dialógusát és egy imádságoskönyvét – töredékekből rekonstruálta.

A kötet III. része „A magyar Biblia és magyarázata" összefoglaló címet viseli; ebből következően olyan forrásanyagot és tanulmányokat közöl, amelyek tárgya a biblia, illetve annak magyarázata (bibliafordítás, igehirdetés, katekizmus). Itt kiemelhetjük Czegle Imre tanulmányát, amely végigkíséri a magyar bibliafordítást a 10. századi első kísérletektől az első teljes magyar bibliáig, vizsgálva annak megszületési körülményeit is. A tanulmányhoz tematikus csoportosítású bibliográfia is csatlakozik.

A kötet IV. részében a magyar református egyház történelmi helyzetére, elsősorban a török uralom alatti sorsára, valamint külföldi kapcsolataira vonatkozó dokumentumokat találunk. Alcsoportjai: a török kérdés; svájci levelesláda a reformáció korából; magyarok Wittenbergben.

A „török kérdés" a 16. századi magyarországi reformált egyházak kialakulásának és történetének (de még a 17. század jelentős részében is) egyik döntő, és igen kevéssé ismert kérdése. Kevés a fennmaradt, hozzáférhető dokumentum. Csohány János a fejezethez írt bevezető tanulmányában felvázolja a 16. század első felének európai nemzetközi viszonyait, s ezek kapcsolatát a magyar üggyel; vagyis arra keresi a választ, hogyan és miért szakadt három részre az ország. Állást foglal azzal a téves, de a köztudatban máig élő felfogással szemben, hogy a török kedvezett a reformáció egyházainak. (A bevezetéshez egy teljességre nem törekvő bibliográfia is csatlakozik). – „A XVI. századi református egyház és a török" témakörben még ezek után is maradt számos, megoldásra váró kérdés.

Eszéki (Zigerius, Zigetius, Szigeti) Imre Flaciushoz írott levelét (Tolna, 1549. augusztus 3.), valamint Thuri Farkas Pál keltezetlen körlevelét – a török kérdésben egymásnak meglehetősen ellentmondó két művet – Bucsay Mihály fordította le és teszi közzé, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Eszéki a török jóindulatát látja a lutheri vallással szemben, Thuri Farkas levelének tartalmát megszabja műfaja – körlevél, politikai röpirat. Feltárja a török gaztetteit, s azon is kesereg, hogy ezt még a magyar főurak is tetézik jobbágyaik sanyargatásával.

A török korra, annak belső viszonyaira igen érdekes adatokat tartalmaz Csanaki János pesti papnak Melith Ferenchez, Török Ferenc tiszttartójához Diósgyőrbe címzett, 1571. március 28-án kelt, s a Magyar Országos Levéltár Zichy-levéltárában fennmaradt levele, amelyet Ritoók Zsigmondné betűhíven ad közre és értékel, feltárva a levél keletkezési körülményeit, tartalmát, utalásait. Színes képet fest a török uralom alatt élő Budáról és Pestről. A reformált egyházak és a keresztyén magyarság nehéz helyzetét, a néppel együtt élő, sorsában osztozó Csanaki János pesti pap töröktől elszenvedett megaláztatásain keresztül mutatja meg a tanulmány.

A „Svájci levelesláda a reformáció korából" Zsindely Endre svájci levéltárakban és könyvtárakban végzett kutatásai eredményeinek egy részét tartalmazza: Pesti Macarius József levelezését Bullinger

Henrikkel: magyarok (Belényesi Gergely, Szikszai Lukács, Thuri Mátyás és Skaricza Máté) leveleit Bullingerhez és Johannes Wolfhoz, valamint Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumait. Ezekben tovább tisztázódik a svájci–magyar kapcsolatok 16. századi alakulása, ezen belül Bullinger magyarországi hatása. A magyaroknak Svájcba írt levelei nyomán szerez tudomást a nyugati világ arról, hogy Habsburg V. Károly a magyar protestánsokat hitükért halálra üldözi.

A „Magyarok Wittenbergben" című rész Laskai Csókás Péter „De homine" c. művének előszavából a wittenbergi egyetemen tanuló magyar diákok névsorát közli.

A széles skálájú válogatás folytán igen színes és érdekes a kötet. Hasznos, elismerésre méltó munkát végzett a szerzői és szerkesztői munkaközösség. Külön érdeme, hogy olyan kevéssé szerepeltetett műfajokat is felvett a válogatásba, mint a prédikáció, káté és vitairat. A válogatás szempontjai, a bemutatás szemelvényes volta és a közlések módja tekintetében azonban erősen érződik, hogy a kötet nem tudományos céllal készült, hanem mondhatni a „művelt nagyközönség" igényeit igyekszik kielégíteni.

Némi egyenetlenség mutatkozik az egyes közlések színvonala között is, de szembetűnőbb az írásmód egyöntetűségének hiánya. A bibliafordító Károli–Károlyi Gáspár névírásában nem foglal egységesen állást a kötet; nemcsak egy köteten belül szerepel a név kétféleképpen, de ugyanannak a tanulmánynak a címe a tartalomjegyzékben másként közli nevét, mint maga a tanulmány. Ugyancsak váltakozó a 16.–XVI. század megjelölés is. Nem egységes a görög szavak átírásában a t–th használata sem. Egyes szerzők a bevezető tanulmányokban az RMK (Régi Magyar Könyvtár) jelzetek mellett felveszik az RMNy (Régi Magyar Nyelvemlékek) jelzeteket is, mások nem. A kötet csak 1975-ben hagyta el a sajtót, megjelenésének felüntetett évszáma mégis 1973. Egyes tanulmányok – nagyon helyesen – felhasználják Kathona Géza: „Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből" című, 1974-ben megjelent kötetét, viszont nem értékesítik Esze Tamás: „Sztárai Gyulán" című tanulmányának eredményeit, ami pedig szintén haszonnal járt volna. (Debrecenben jelent meg 1973-ban, a KLTE Könyvtára közleményei 83. köteteként; a Debrecenben készült bibliográfia sem tartalmazza azonban.) – A korrektúra után is bennmaradt sajtóhibák néhol zavaróak, mert más értelmet adnak a szónak (pl. a 295. lapon Meliusz Kátéjának a címében „kerdeszkedések" helyett „kereszkedések" áll), vagy más adatokat közölnek (a 15. lapon Esze Tamás Kálmáncsehi tanulmánya megjelenésének éve 1976; valójában az Irodalomtörténeti Közlemények 1966. évfolyama közölte). – Az eredetileg latin nyelven írt és megjelent munkák latin címükkel lettek ismertekké. Nem mindig szükséges a címek lefordítása. Igy nem volt szerencsés pl. a „Loci communes"-nek a szemelvények élén való „lefordítása" sem. Ugyanis a „közös helyek" (187. l.), de még kevésbé a „közhelyek" (16. l.) nem fejezi ki az eredeti tartalmat, a szerző szándékát. – Ezek a hiányosságok a kötet értékét nem befolyásolják. Jelentős hiányossága azonban, hogy nem készült hozzá név-, tárgy- és helymutató. Igy a vaskos kötet kezelése, használata nehéz.

A Studia et Acta Ecclesiastica ezen kötete reményt gyújt bennünk arra, hogy a sorozat keretében egyszer napvilágot lát a hazai reformátorok munkásságát közzétevő „opera omnia" modern kritikai kiadása is, ami mindenképpen megérné a ráfordított munkát, energiát és költségeket, s aminek a kiadásával a magyar művelődéstörténet és önmaga iránti adósságot törlesztené a Kiadó.

Ladányi Sándor

TEATR V NACIONAL'NOJ KUL'TURE SZTRAN CENTRAL'NOJ I JUGO-VOSZTOCSNOJ EVROPÜ XVIII–XIX VV.

(Moszkva, Nauka, 1976. 340 l.)

A SZINHÁZ A KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI ORSZÁGOK NEMZETI KULTURÁJÁBAN A 18–19. SZÁZADBAN

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete a korábbi, elsősorban országonkint megszabott tematikáról az utóbbi években egyre több alkalommal fordítja érdeklődését átfogóbb, Kelet-Európa egészére vagy legalább is nagyrészére egyszerre kiterjedő témákra. Ennek a kiszélesedett érdeklődésnek kiváló eredménye ez az I. A. Bogdanov, A. A. Gerskovics, V. I. Zlidnyev és L. N. Tyitova szerkesztésében megjelent munka. A cím nem Kelet-Európát említ, hanem azt a két

régiót nevezi meg, amelyek közül az elsőt mi inkább Közép-Kelet-Európának neveztük az utóbbi években, de az előszóban és az első, programadó tanulmányban egész Kelet-Európára érvényes jelenségnek mondják azt, hogy a színháznak a burzsoá nemzettéválás időszakában ezeken a területeken igen fontos hivatása volt. A könyv ennek a problematikának több oldalról való első megközelítését nyújtja.

Mint már jeleztük, az elvi jellegű bevezető tanulmányban (A színház és a nemzeti kultúra. A probléma felvetéséhez) *A. A. Gerskovics* abból indul ki, hogy a kérdésfelvetés egész Kelet-Európára érvényes, pusztán gyakorlati (kutatásszervezési) okokból nem tértek ki az egyes szerzők az oroszországi fejlődés kérdéseire. A színház kérdését nem szűken, mint a kultúrtörténet egyik kérdését veti fel, hanem lényegesnek éppen azt tartja, hogy Kelet-Európában a nemzeti kérdés az újkortól kezdve igen fontos szerephez jutott, ennek a megvilágításához kívánnak hozzájárulni az egyes tanulmányok a színházi kultúra oldaláról. A tárgyalt két régiót a korszakban nagyjából a Habsburg-birodalommal és a török uralta Balkánnal azonosítja a szerző, hangsúlyozza az itteni színjátszás – amely éppenséggel nem marad el a nyugat-európai fejlődés mögött – nemzeti sajátosságait. A színháznak a nemzeti nyelv fejlődésében és a népek közti kapcsolatok ápolásában egyaránt igen nagy jelentősége volt.

I. F. Belza (A nyugati szláv népek színházi kultúrája és a zene szerepe fejlődésében) korrekt áttekintést ad a színpadi zene fejlődéséről és a népdal elemeinek fokozatos behatolásáról.

L. A. Szofronova (A felvilágosodáskori lengyel színház didaktikus funkciója) az iskolai és a hivatásos (mint a szerző nevezi – nemzeti) színjátszás egybevetésével mutatja ki az erkölcsi javító szándék nagy szerepét mindkettőben.

Igen érdekes *L. N. Tyitova* tanulmánya (A színház és a cseh városi kultúra a 18. sz. végén), amely Miroslav Hroch kutatásai nyomán pontos számszerű elemzést ad a 18. sz. utolsó két évtizedében a színházzal kapcsolatban állók társadalmi állásáról, származásáról, és meggyőzően bizonyítja be a városi elem, ezen belül is az értelmiség jelentős számarányát. A város, elsősorban Prága maga is ösztönözte a színház fejlődését, de a színházi élet ugyancsak visszahatott az urbanizálódásra. Azt is jól megmutatja, hogy a színház a nemzeti és – a lengyelhez hasonlóan – az erkölcsjavító mozzanatot tartotta a maga lényegének, bizonyos értelemben utilitarista volt, ezért is nem született igazi nagy alkotás ebben a korszakban. A cseh színház későbbi fejlődését ábrázolja Ju. I. Ritcsik (A színház és a nemzeti öntudat. A Nemzeti Színház létrehozására irányuló cseh nemzeti hazafias mozgalom történetéből), 1848-tól 1883-ig, a második Nemzeti Színház felavatásáig mutatja be eseménytörténetileg a nemzeti közadakozás fejlődését, s mellékesen az addig működött ideiglenes színházak repertoárjára is kitér.

A. A. Gerskovics (A magyar színházi kultúra demokratikus formái a 19. sz. első harmadában) nagy szakértelemmel mutatja be Kelemen László társulatától kezdve a színházi élet fejlődését, elsősorban a vándorszínészetét. A kötet egyéb tanulmányaihoz hasonlóan ő is kitér a műsor kérdéseire, utal a fordítások, ill. a külföldi darabok hazai környezetbe való átültetésének a kérdéseire, de ezen túlmenően az előadóművészet problémájára, a színjátszásra, stílusra is figyelemmel van.

A. V. Danyilova (A műkedvelő színháztól a hivatásos felé. A szerb, horvát és szlovén színház történetéhez) a szlovén, a horvát és a szerb színjátszás kezdeteit mutatja be nagyjából a 19. sz. derekáig, az egyes nemzeti színházak, vagy legalább is valamiféle állandó színtársulat megalakulásának időpontjáig. A szerb esetben ez természetesen zömmel az akkori Dél-Magyarországon, a Vajdaságban, a Bánátban és a Szerémségben kibontakozott vándorszínészetet jelenti, amely még Budáig és Pestig is eljutott.

M. V. Fridman (A repertoár kialakulása a román színházban az 1830-as években) néhány erdélyi utalástól eltekintve, a két dunai fejedelemség, s elsősorban Bukarest és Iaşi színházi életét mutatja be, utal ennek görög előzményeire a fanarióta korszakban. A nyugati kortárs és korábbi drámairodalom hosszú időn keresztül görög fordítások közvetítésével került a román színházakba, a tárgyalt korszak végén viszont az orosz közvetítés is már jelentős szerephez jutott.

M. Bradisztilova bolgár szerző (Az 1860–70-es évek bolgár színháza és a nemzeti felszabadító mozgalom) Dobri Vojnikov és Vaszil Drumev történeti drámáinak a sorsát elemzi, de kizárólag abból a szempontból, hogyan hatottak ezek a nemzeti mozgalom forradalmasodására.

Végül *T. A. Putyinceva* (Az osztrák színház problémái a magyarok és a szlovákok színházával való kapcsolataiban, a 18. sz. vége–19. sz. eleje) valójában jóval korábbról, a barokk népi színjátszástól kezdve, a Hanswurst és Kasperl alakjának megjelenésétől kíséri figyelemmel a fejlődést a hangsúlyosan kiemelt Raimundig és Nestroyig, sőt még Grillparzer munkásságára is kitekint. A többi tanulmánytól

eltérően sokkal nagyobb figyelmet fordít a népi színjátszásra, ennek osztrák sajátosságait hangoztatja. Ezeket azonban egyenesen nemzeti sajátosságoknak tekinti, szembeállítva a német színház fejlődésével. Persze, ebben a korban beszélhetünk osztrák sajátosságokról, ahogy bajor vagy rajnai vagy porosz sajátosságokról, de valamiféle különálló osztrák nemzeti sajátosságait ebben a korszakban kutatni még nagyon is korai. A szerző egyébként teljes joggal hangsúlyozza, különösen a korábbi, a 18. sz. végéig terjedő korszak vonatkozásában, milyen pozitív hatása volt ennek a színjátszásnak a Habsburg-birodalom egyéb népeire (s ezt a pozitív hatást gondosan elkülöníti a Habsburg-kormányzat egyértelműen negatív, kulturális téren is elnyomó hatásától). Csak a századfordulótól kezdve utal arra, hogy a hatás már negatív mozzanatokat is tartalmazott. Ezeket a negatív mozzanatokat a Habsburg-birodalomhoz tartozó népek színjátszása esetében természetesen minden, ezekkel foglalkozó tanulmány a kötetben ugyancsak tárgyalta és elítélte, csakhogy azokban mindig a német színház konkurrenciájáról és többnyire negatív hatásáról volt szó. Ez is mutatja, hogy az osztrák és a német szembeállítás ebben a korszakban még igencsak problematikus, s arra is lehetne utalni, hogy a bécsi udvari színjátszás a maga olasz és francia hatásaival ugyancsak nem tekinthető egyértelműen negatívnak akár az osztrák, akár egyéb birodalmi népesség színházi kultúrájának vonatkozásában.

A román színjátszással foglalkozó tanulmány utalt a görög színház balkáni hatására. Egy a görög színházzal foglalkozó külön tanulmány hiánya a kötetben nagyon érződik.

Történész folyóiratban a történész recenzens természetesen nem terjeszkedhet ki az egyes tanulmányok szűkebben szakmai vonatkozásaira, hiszen még a színpadi felszerelésről vagy a repertoár szakmai jellegzetességeiről is gyakran esik szó. A történeti szempontból fontosat igyekeztünk kiemelni. Ezzel kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a kötet fő szempontja, a színház helye és szerepe a nemzeti kultúra fejlődésében, ennek révén általában a nemzeti fejlődésben, amit Gerskovics tanulmánya elvi szinten olyan szépen kifejtett, jónéhány tanulmányban kevéssé válik kézzelfoghatóvá, vagy legfeljebb a politikai eseményekhez kapcsolódva, de nem a maga kulturális specifikumában jelentkezik. Persze, első lépésről van szó, ezt az Előszó is hangoztatja, hozzátéve, hogy a tanulmányok arra is szolgálnak, hogy a szakemberek továbbgondolják a problémákat. Ebből a szempontból pedig a kötet nagyon is megfelel feladatának. Számos illusztrációja és a kötet végén közölt rövid forrásszemelvények (pl. részletek Déryné naplójából) a nagyközönség számára is érdekes olvasmánnyá teszik a kötetet, a jegyzetapparátus és a végén adott, az említésre került színművekre is kiterjedő névmutató a színháztörténeti szakemberek számára is fontos munkává avatja. Az első lépést nagyon is érdemes lesz folytatni.

Niederhauser Emil

HEINZ HELMERT–HANSJÜRGEN USCZECK: BEWAFFNETE VOLKSKÄMPFE IN EUROPA 1848–49

(Berlin 1973, Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 352 l.)

FEGYVERES NÉPI KÜZDELMEK EURÓPÁBAN 1848–49-ben

A „Kis hadtörténet" sorozatban megjelent kötet Franciaország, Németország, Ausztria és Magyarország, valamint Itália fegyveres küzdelmeit mutatja be. Az összehasonlítások nyomán még sokoldalúbb következtetéseket lehetett volna levonni, ha azokat a délkelet-európai területeket is vizsgálták volna a szerzők, amelyek az 1830-as évektől nemzeti megújulásuk második, politikai szakaszába léptek, s amely tulajdonképpen a polgári átalakulás előzményének tekinthető. Bár ezeknél a nemzeteknél a forradalom lehetősége még – különböző okok miatt – 1848-ra sem teremtődött meg, de nemzeti függetlenségük megszerzésére itt is kísérlet történt.

Elsőként a napóleoni háborúk utáni európai politikai helyzetről kapunk képet, azokról az évekről, amelyekben a Szent Szövetség reakciós politikája uralta a nemzetközi politikai életet. Ezzel szemben bontakoztak ki a nemzeti függetlenségi és egységesülési mozgalmak egész Európában. Ezt a megelőző történelmi helyzetből fakadó ellentétet még fokozta és egyben újabb frontot nyitott az ipari forradalom.

E fegyveres küzdelmekben bővelkedő korban, amikor háborús konfliktusok szinte bármelyik pillanatban kialakulhattak, megnövekedett jelentőséget kapott a hadsereg. Rövid áttekintést kapunk

arról, hogy alakult a katonai szolgálat. Az ipari forradalomban született technikai újítások nyomán a kézi tűzfegyvereket nagyobb tömegben állították elő és megbízható zárszerkezettel látták el. A tüzérségi lövegek lőtávolsága és találati pontossága megnőtt, ezáltal a tüzérség nagy jelentőségre tett szert. Az állandó seregek kiképzését illetően ekkor vált fontossá az a tény, hogy bár általában a belső rendőri teendőket is el kellett látniuk, utcai harcra nem készítették fel őket. Az állandó seregeket a lakosságból egészítették ki katonai jellegű szervezetekkel. A polgári jellegű katonai szervezetek a vagyonos polgárság fegyveres erejét alkották, így bizonyos értelemben a reguláris hadsereg ellensúlyát képezték, de a dolgozó rétegeket még a forradalom idején is kizárták soraiból. A gazdaságilag fejlett országok munkásságának nem volt még tudományosan kidolgozott programja, az elmaradottabb országokban pedig a nemesség polgárosodó részének kellett megoldania a polgári átalakulás feladatait, amelyek gyakran kapcsolódtak össze a nemzeti függetlenség problémájával.

A következő fejezetekben a szerzők a fellendülés és hanyatlás periódusait követve időszakokra bontva mutatják be a forradalmak és a nemzeti felszabadító háborúk menetét a fent említett országokban. A sort a februári párizsi forradalom nyitja meg, amelynek a feladata már a polgári demokratikus forradalom befejezése és a polgári demokratikus köztársaság megteremtése volt. Megtorpanása ellenére a párizsi események megadták a döntő lökést a forradalomhoz Európa más részein is, így Olaszországban és a poznani nagyhercegségben, ahol a társadalmi haladás kérdése szorosan összefonódott a nemzeti egységállam megteremtésével, illetve a nemzeti függetlenség visszaállításával.

A német államokban 1847-ben gazdasági válság volt, s a felfokozott elégedetlenség a párizsi események hatására itt is forradalomban tört ki. Össznémet jelleget azonban sohasem öltött, csak egyes német államokbeli forradalmakról beszélhetünk, emellett a polgárság és a parasztság között sehol sem jött létre tartós osztályszövetség. A forradalom az ún. „márciusi minisztériumok" létrehozásával és a frankfurti nemzetgyűlés összehívásával tulajdonképpen elérte csúcspontját. A burzsoázia itt is kész volt újonnan szerzett hatalmát a tömegmozgalom ellen fordítani, a munkástömegek viszont még nem tudták a vezetést magukhoz ragadni. Az egységes nemzetállam megteremtéséhez azonban nemcsak a belső erőknek kellett megvívni harcukat, hanem a nemzetközi politikai erőkkel is számolni kellett. Érzékletes példát kapunk erre Schleswig–Holstein esetében, amelynek függetlenségi küzdelme a nemzetközi politika játékszere lett. „Már 1848 április elejére az egész európai kontinensen gátat vetett a forradalmi hullámnak az a szövetség, amelyet azok a társadalmi osztályok, amelyek az első győzelmekből hasznot húztak, a legyőzöttel azonnal megkötöttek" (Fr. Engels).

1848 őszére a német államokban a befolyásukat kiterjeszteni akaró poroszok hathatós segítségével az ellenforradalom kerekedett felül, de a burzsoázia politikai erejének növekedését mutatja a sok politikai engedmény. Az októberi bécsi forradalom vereségével a német államokban egyértelműen a reakció oldalára billent a mérleg.

A szerzők nagy helyet szentelnek a magyarországi forradalom és szabadságharc ismertetésének, viszont meglehetősen kiragadják a nemzetközi események láncolatából azáltal, hogy fontos helyeken utalásszerűen sem említik a párhuzamosan zajló eseményeket. Márciusi forradalmunk szűkszavú és a nemzetközi mozgalmaktól elszakított ismertetése után részletesen foglalkoznak a későbbi időszakkal. Görgeynek, mint egyértelmű megalkuvónak és Kossuthnak, mint akinek jóformán csak a hadszervezésben voltak jelentős érdemei, kimondottan egysíkú képét adják. Helyesen láttatják azokat a nehézségeket, amelyek a liberális nemesség polgárságot helyettesítő szerepéből fakadnak, a nemzetiségi kérdés viszont nem kap fontosságának megfelelő hangsúlyt. (Apróság, de sajnálatos, hogy helységneveink, sőt legismertebb történelmi alakjaink nevei esetében is ortográfiai hibákat ejtenek.)

Az ellenforradalom térnyerésének az újra fellángoló itáliai és német felkelések sem tudtak gátat vetni. Az olaszoknál erős feudális kötöttségek maradtak fenn és nem jött létre nemzetállam, s a német államok demokratikus egyesítése is elmaradt.

Befejezésként utalnak arra, hogy bár sok problémát nem tudtak megoldani a forradalmak, de korlátoztak vagy eltüntettek feudális maradványokat, s ezzel a kapitalizmus fejlődését segítették elő. Kiemelik a néptömegek szerepét az alapjában polgári demokratikus forradalomban, bár a munkásság részvételének túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Katonai tanulságként azt vonják le, hogy a forradalmi fegyveres harc sikere is politikai előfeltételekhez van kötve, így a tömegek forradalmi lelkesedése fontos katonai potencia, de a küzdelmek hullámzásával párhuzamos ingadozása miatt egyben a gyenge oldal is. Hangsúlyozzák, hogy ütőképes forradalmi hadsereg csak Magyarországon jött létre, viszont annak a vezetése nem a nép köréből került ki.

A szembenálló csapatok létszámát, minőségét, felszereltségét a szerzők mindig pontosan megadják, ami érzékletessé teszi a harcokról adott képet. Kifogásolható, hogy az események politikai hátterének megvilágításában következetlenül járnak el: nem mindenütt végzik el ezt a munkát. A szerzők szemlélete a könyv átfogó jellege ellenére túlságosan német központú, ami több szempontból is érvényre jutott.

A könyv kiegészítő apparátusában szinkronoptikus időrendi táblázat, földrajzi és személynévmutató van, valamint az 1848–49-es harcok kislexikona a fontosabb személy- és helységnevekkel, fogalmakkal. A válogatott irodalomjegyzék nem utal arra, hogy az egyes tárgyalt országok legutóbbi történeti irodalmát felhasználták.

Barabás László

H. J. DYOS–D. H. ALDCROFT:
BRITISH TRANSPORT. AN ECONOMIC SURVEY FROM SEVENTEENTH CENTURY TO THE TWENTIETH
(London 1974. 511 l.)

A BRIT KÖZLEKEDÉS GAZDASÁGI ÁTTEKINTÉS A 17. SZÁZADTÓL A 20-IG

Ismertetésünknek nem lehet célja e magasszínvonalú, kitűnően sikerült munka tartalmi összefoglalása. Ez az angol közlekedési rendszer történetének egy két oldalas összefoglalását tenné szükségessé, ami tartalmilag aligha mondana sokat az olvasónak. A könyvet is elsősorban abból a célból olvastuk, hogy milyen tanulságok vonhatók le belőle ebben a viszonylag új és fiatal műfajban. A munka ebben nemcsak feldolgozásával, de a könyv végére elhelyezett alapos kritikai áttekintő bibliográfiájával is segítséget nyújt. Figyelemreméltó és tanulságos a hazai ilyenirányú, jórészt még a kezdetek kezdeténél tartó vállalkozásaink szempontjából az angol közlekedéstörténeti munkák szerzők általi osztályozása. Négy típusú munkát különböztetnek meg az eddig is igen terjedelmes irodalomban. A technikai – nem kétséges ez ami az eddigi hazai irodalmat is elsősorban uralta –, az antikvárius tényregisztráló, a romantikus (amatőr) és az ún. akadémikus, azaz (hivatásos történetírók) által írt munkákat.

Ha az első és az utolsó típust kiemeljük, mint amely nyilván a legtöbbet ad és adhat az előbbi, elsősorban technikai, technikatörténeti vonatkozásban, az utóbbi általános gazdaságtörténeti összefüggésben, akkor megkapjuk azt az általános keretet, melyben a közlekedés történeti vizsgálódás mozoghat. Dyos és Aldcroft könyve a három legfontosabb szállítási rendszert és eszközeit kíséri nyomon a szárazföldi (mely kezdetben az útrendszerre épült, majd a kapitalizmus az ipari forradalom kibontakozásával a vasút uralta, hogy újabban természetesen új motorizált technikával ismét visszatérjenek az útra) vizi és a 20. században mindinkább már légi közlekedés. A könyv az iparosítás előtti korszakban indul, ahol a közlekedés történetét a kereskedelem és a városok kialakulásával együtt tárgyalja.

Az ipari forradalom nagy technikai és gazdasági összefüggései teremtik meg a közlekedés forradalmának gazdasági és társadalmi alapjait. Angliában, mint ismeretes, az ipari forradalom első szakasza még a hajózásra és a csatornahálózatra épült és a vasutak kialakulása – a maga a gazdaság minden ágára kiterjedő felmérhetetlen hatásával – csak később vette kezdetét. A vasút a könyvet is uralja. A szerzők utalnak rá, hogy a vasúttörténeti bibliográfia 8000 tételt tartalmaz. Éppen a vasút története alkalmas tehát arra, hogy néhány módszertani kérdés világosan felvetődjék. A vasút története természetesen technikatörténet is. De bizony egyoldalú és alapjában elhibázott az a szemlélet – és erre éppen nálunk bőven van hajlam – mely a vasúttörténet konkrét gazdasági, illetve gazdaságossági kérdéseit figyelmen kívül hagyja. Ezen túlmenően a vasútnak szélesebb gazdaságtörténeti, mi több, intézménytörténeti aspektusai is vannak. A csábítás, hogy a technikai újdonság és úttörés elhomályosítsa a vasút üzemeltetésének mindennapi pénzügyi problémáját, igen gyakori.

A könyv igen sikerült fejezete „A vasút és a gazdasági fejlődés" címet viseli. A vasút technikai, piackapcsoló és piacteremtő, a munkaerőkereslet és kínálat arányait megváltoztató, a tőkepiac kiterjesztése és új tőkés intézmények és vállalati formák megteremtése irányában ható tényezőiről egyaránt szó van itt. A könyv kitűnően ábrázolja, hogy a 19. század közepén még Angliában is, ahol a vasút nem

az iparosítás kezdeteihez kapcsolódott, ahol a külkereskedelem hajón bonyolódott, mily centrális szerepe volt a vasútnak a gazdasági fejlődés minden aspektusában.

Természetesen Anglia esetében a hajózás jelentőségét aligha lehet lebecsülni. Századokon át a világ legnagyobb kereskedelmi flottájával rendelkeztek és nemcsak a külkereskedelmi, de a fizetési mérleg szempontjából is egyedülállóan nagy nemzetgazdasági jelentőséggel bírt. Az első, majd a második világháború idején pedig a hajózás a győzelem vagy vereség kulcstényezőjévé vált.

Lényegében a 20-as évektől jelentkezik a közlekedés történetének két új, mind jelentősebbé váló eszköze és módja, az autó és a repülőgép. Nemcsak technikailag, de történész szempontjából is új problémák jelentkeznek ezáltal. Az autó tömegközlekedési eszköz, de nem tartozik sem állami, sem magánvállalathoz. Áruszállítást még tudunk mérni, személyszállítást már aligha. Társadalmi hatása nem kétséges, hogy igen nagy, de szinte csak életforma vizsgálat keretében mérhető. A légiközlekedésnél a nehézségek más jellegűek, statisztikailag ez könnyen megfogható, viszont közvetlen gazdasági hatása helyett itt a közvetett még mindig jelentősebb.

Dyos és Aldcroft munkájának egyik érdeme jó arányérzéke. Könyvük hatalmas ismeretanyagról tesz tanúbizonyságot, jól választották meg egy összefoglaló szempontjából az elbeszélés, illetve a statisztika és táblázatok arányait. Elemzik a technika és a feltalálók szerepét, de nem mennek el érzéketlenül e bonyolult intézmények szervezőinek tagadhatatlan teljesítménye mellett sem. A közlekedés története Angliában a kapitalizmus történetének része. Funkcióképessége tehát gazdaságosságának és jövedelmezőségének függvénye volt. (Természetesen nem lehet a gazdaságosságot és jövedelmezőséget kizárólag a kapitalizmus kritériumának tekinteni.) Gazdaságosság viszont elválaszthatatlan a technikától egyfelől, és a piactól másfelől. A piac viszont éppen a közlekedés esetében a közvetlen gazdasági elemek mellett azonnal a társadalmi elemeket is kapcsolatba hozza a közlekedés történetével.

Dyos és Aldcroft munkája – jóllehet még ezen a szinten is lehetne kritikai problémákat felvetni – elsősorban azért jó könyv, mert éppen a közlekedéstörténet komplexitásával tudott eredményesen megbírkózni.

Ránki György

A HÁBORUK ÉS A HADMŰVÉSZET TÖRTÉNETE

Szovjet szerzői kollektíva Sz. Sz. Lotockij vezetésével

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1975. 516 l. + 56 vázlat)

Örömmel üdvözöljük a magyar könyvkiadásban az első marxista-leninista felfogású, korszerű szerkesztésű egykötetes művet, amely a szélesebb olvasóközönség számára áttekintést nyújt az ókortól napjainkig terjedő korszakok háborúiról és hadművészetéről. A rangos szovjet hadtörténészekből álló szerzői kollektíva világos összefoglalást ad a hadseregek megszervezéséről, fegyverzetük és technikai eszközeik kialakításáról, hadviselési módjukról. A négy részre tagolt mű a háborúk történetét, a hadművészet fejlődésének bonyolult útját abból az alapállásból mutatja be, hogy a háborúk társadalmi jelenségként csak az osztálytársadalmakra jellemzőek, és mindenkor összefüggnek a gazdasági feltételekkel, a termelési viszonyokkal, az egyes osztályok érdekeivel, az adott társadalmi és államrenddel, a hadművészet pedig a hadtudomány legfontosabb területeként a háborúk keletkezésével együtt jelenik meg, és a termelési módtól függően fejlődik. Ez az összefoglaló munka nem vállalkozhatott a történelem valamennyi háborújának részletes tárgyalására. A történelmi fejlődés menetébe ágyazva azokat elemzi alaposan, amelyekben a fegyveres küzdelem új formái és módjai születtek meg, és különösen nagy figyelmet fordít a szovjet hadművészet keletkezésének és fejlődésének a bemutatására.

Az első rész a hadművészet fejlődésének a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig terjedő főbb szakaszait vizsgálja. A rabszolgatartó rendszer hadseregeiről megállapítja, hogy ezekben megjelennek a hadkiegészítés, a hadseregek szervezeti felépítésének alapjai, kezd kirajzolódni a hadművészetnek hadászatra és harcászatra osztása, a csapatvezetés, a harcrend és a manőver. A fegyveres kíséretből kialakuló hűbéri-lovagi és feudális zsoldoshadseregben tökéletesednek a hidegfegyverek, a 14. századtól kezdődően pedig megjelennek a tűzfegyverek. A 16–17. században létrejönnek az állandó hadseregek, a gyalogság és lovasság mellett új fegyvernemként megszületik a tüzérség. A kapitalizmus korára áttérve, a szerzők megállapítják: a hadseregszervezést az általános hadkötelezettségen alapuló reguláris hadseregre való áttérés jellemzi, és megjelennek a vezetés különleges szervei, a törzsek. Az

imperializmus korszakában hirtelen megnő a hadseregek létszáma, a fegyverek és a harci technikai eszközök mennyisége. Megjelennek a műszaki és híradó szakcsapatok, előbbiekhez tartozik az újonnan jelentkező légierő és a páncélosok is. Az első világháború példája mutatja, hogy fő hadviselési módként a gyalogság tömeges támadásával kísérelnek meg döntő eredményt elérni. Ennek sikertelensége után fejlett állásrendszereket építenek ki. Az antant hatalmak győzelmét az erő- és eszközfölény következtében lehetővé vált általános támadás biztosítja.

A kötet második része a szovjet fegyveres erők és hadművészet kialakulását és fejlődését vizsgálja a polgárháború és a békés építés éveiben. Hangsúlyozzák a szerzők, hogy a Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg és Flotta a proletárdiktatúra fegyveres támaszaként születik meg, mivel az imperialista hatalmak elutasítják a békedekrétumot, a megdöntött kizsákmányoló osztályok pedig fegyvert ragadnak a szovjethatalom ellen. A létrejövő új típusú hadsereg magvát és élcsapatát a kommunisták alkotják. Igazságos forradalmi háborúban a Vörös Hadsereg és a partizánosztagok tevékenységének összehangolásával visszaverik az intervenciós kísérleteket, szétzúzzák az ellenforradalmi gócokat, majd megállítják a lengyel támadást. A siker kivívását elősegíti a hadikommunizmusra való áttérés. 1924–25-ben újjászervezik a fegyveres erők vezető szerveit, és tökéletesítik a szervezeti felépítést is. A harmincas években jelentősen nő a harci technika gyártása, és ez újabb, a hatékonyságot növelő átszervezésre nyújt lehetőséget. Ekkor jelennek meg az ejtőernyős kötelékek is.

A kötet második része tárgyalja a fő kapitalista államok fegyveres erőinek és hadművészetének e korszakra eső fejlődését is. A fasiszta Németország fegyverkezését a „totális háború", Franciaországét a védelmi doktrina, Angliáét és az Egyesült Államokét a „közvetett tevékenységek" hadászatának tükrében mutatja be. Ezután a második világháború első időszakát, a nagy kapitalista hatalmak két koalíciójának összecsapását ábrázolja. A német–lengyel háború kapcsán a hadászati meglepetés megnövekedett szerepét, Norvégia, Dánia német elfoglalásánál a tengeri és légideszantok alkalmazását emeli ki, míg Franciaország, Belgium és Hollandia esetében a német légifölényt, a páncélos erők hegyvidéki alkalmazását, a folyón való tömeges erőszakos átkelést hangsúlyozza. A német–angol légiháborúról szólva a német kudarc okaként a téves helyzetmegítélést, a meglepetés sikertelenségét, a jól kiépített angol védelmi rendszert említi, a balkáni német inváziónál a hadászati felvonulás módszerét tartja említésre méltónak a kötet.

A harmadik és legtekintélyesebb rész a szovjet fegyveres erőknek és a hadművészetnek a Nagy Honvédő Háború időszaka alatti fejlődését részletezi. Bemutatja a hitleri hadvezetés előkészületeit a Szovjetunió megtámadására, a német hadászati felvonulást és megtévesztést. Részletes képet ad a nyugati határmenti körzetek katonai helyzetéről. Szól a német erőfölényről, váratlan rajtaütésről és a szovjet terület mélységében kifejlesztett támadásról. Részletezi a német villámháborús terv meghiusulását, a német támadás Moszkva előtti, északnyugati és délnyugati irányban való megállítását. Az 1941–42-es téli hadjárattal a szovjet hadvezetés a partizánmozgalommal együttműködve mindhárom hadászati irányban általános támadásba megy át. Ezzel javul a Szovjetunió katonai helyzete. Helytelen szovjet helyzetmegítélés következtében a német hadvezetőségnek 1942 nyarán sikerül délnyugati irányban jelentős területeket elfoglalnia. A fordulatot a sztálingrádi védelmi hadműveletből indított ellentámadás biztosítja. Az általános szovjet támadás mindhárom hadászati irányban 1943 január–március folyamán jelentős sikereket eredményez, a kurszki csata pedig lehetővé teszi az 1943 nyári és őszi–téli támadó hadműveleteket. Az erő- és eszközfölénybe került Vörös Hadsereg 1944-ben teljes vereséget mér a német csapatokra, és nemcsak a Szovjetunió területeinek teljes felszabadítását harcolja ki, hanem felszabadulnak a szomszédos államok jelentős területei is. 1945 elején a Vörös Hadsereg német földre lép, és a berlini hadműveletben az utolsó ellenséges csoportosulás megsemmisítésével befejezi az európai háborús tűzfészek szétzúzását. A Japán elleni hadbalépés hadászati előkészítése után az 1945. augusztus 9. és szeptember 2. közötti mandzsuriai támadó hadműveletben a Vörös Hadsereg kijut a közép-mandzsuriai síkságra, és kapitulációra kényszeríti a Kvantung-hadsereget, felszabadítja Mandzsuria és Korea jelentős területeit, Dél–Szahalint és a Kuril-szigeteket.

A harmadik rész foglalkozik az Egyesült Államok és Anglia fegyveres erőinek 1941–1945 közötti hadművészetével is. Az észak-afrikai hadieseményeknél El Alamein példáján a meglepetésszerű támadás szerepét emeli ki, a szicíliai partraszállásnál a nagy erők bevetését hangsúlyozza, a normandiai deszant-hadművelet tárgyalásánál az ellenség megtévesztése kerül előtérbe. A továbbiakban megállapítják a szerzők, hogy a szövetségesek határozatlanok, a technikai fölény azonban lehetővé teszi az Elbáig való előretörést. Ezután a kötet a csendes-óceáni haditevékenységet részletezi.

A Nagy Honvédő Háború katonapolitikai eredményeit összefoglaló fejezet a Szovjetunió döntő szerepét hangsúlyozza a fasiszta hódítók elleni győzelem kivívásában, és az erkölcsi-politikai fölényt, valamint a szovjet haderő fegyverzetének, harci technikájának, szervezeti formáinak és harctevékenységének tökéletesítését emeli ki.

A kötet negyedik része a fegyveres erők és a hadművészet második világháború utáni fejlődésével foglalkozik. A szovjet hadseregben az atomfegyver 1953-as bevezetéséig a hagyományos fegyvereket és harci technikai eszközöket tökéletesítik. Uj fegyvernemként a légvédelmi rakétacsapatok születnek meg. Az 1954 utáni fejlődést a tudományos-technikai forradalom határozza meg, döntő a rakéta-atomeszközök állandó fejlesztése. A főbb kapitalista országokra áttérve, a szerzők az agresszív katonai tömbök létrehozását emelik ki, részletezik a fegyverkezést, bemutatják a „tömeges megtorlás" és a „rugalmas reagálás" stratégiáját. Az 1945–1962 közötti helyi háborúk hadművészetét tárgyalva, a kötet a legjelentősebbekre tér ki, így a vietnámi, a koreai, az egyiptomi és az algériai háború sajátosságait részletezi.

A függelékben közölt vázlatok fontos harcrendi és hadműveleti ismereteket sűrítenek össze és tesznek szemléletessé a rabszolgatartó rendszer hadseregeitől az egyiptomi háborúig. Ezzel mégegyszer felidézik a hézagpótló mű erényeit, és megszilárdítják az olvasó e kötetből szerzett ismereteit.

Zachar József

JEAN BOUVIER–RENÉ GIRAULT

L'IMPERIALISME FRANÇAIS D'AVANT 1914

(Paris, 1976. 305 l.)

A FRANCIA IMPERIALIZMUS 1914 ELŐTT

A két ismert francia történész, – Bouvier a 19. század gazdaságtörténetének nemzetközi művelője, Girault pedig, aki kezdetben szintén gazdaságtörténettel foglalkozott, de ma már a nemzetközi kapcsolatok professzora, – tanulmánygyűjteményben foglalta össze a francia imperializmus történetére vonatkozó kutatások újabb eredményeit. A zömmel folyóiratokban megjelent tanulmányok egybefoglalásait megkönnyítette, hogy az elmúlt esztendőkben három nagyjelentőségű monográfia is született e tárgykörben, és a kötetben szereplő tanulmányok részben ezen nagyigényű átfogó munkálatokból adnak egy új részletet. (Podevin a német és francia tőke együttműködését és versenyét dolgozta fel az első világháború előtt, Girault az oroszországi francia tőkebefektetéseket és államkölcsönöket, Thobie pedig az oszmán birodalomba irányuló francia tőkebefektetéseket dolgozta fel, hatalmas levéltári anyag alapján. Ezek a munkálatok nemcsak történeti ismereteket nyújtottak és vitás kérdéseket oldottak meg, de hozzájárulhattak az imperializmus-elmélet konkrét empírikus anyag alapján történő vizsgálatához, teoretikus megállapítások ellenőrzéséhez, megerősítéséhez, vagy módosításához és elvetéséhez. Ezen túlmenően módszertani tanulsággal is szolgálhattak a diplomácia-történet számára, megmutathatták, mennyire képtelenség modern diplomáciatörténetet művelni a gazdasági kérdések beható elemzése nélkül, a gazdaságtörténészeket pedig a gazdaság és politika bonyolult kölcsönhatásáról győzhették meg.

A szerkesztők a kötet tanulmányait négy csoportba sorolták. Az első csoport tanulmányai a szorosan vett gyarmati problémákat érintik. *Johann Laffey* tanulmánya a francia imperializmus korai távolkeleti tevékenysége mögött megmutatja a lyoni selyemipar közvetlen gazdasági érdekeit, és szembeszáll az imperializmus gazdasági motívumait tagadó nézetekkel. *Jean Claude Allain* és *Pierre Guillen* tanulmányai Marokkó gyarmatosításának összefüggéseit mutatják be. Mindketten több tényezőt, katonai szempontokat, politikai presztizst és gazdasági, – inkább kereskedelmi, mint pénzügyi – monopolista érdekeket fednek fel Marokkó bekebelezése hátterében. Az első rész utolsó tanulmányában *Catherine Coquery Vidrovitch* az angol imperializmus kialakulásától napjaink imperializmusáig nyújt – az imperializmus gazdasági összefüggéseit némileg felületesen bemutató – áttekintést. A szerző, Afrika és a fekete kontinens gyarmatosításának elismert szakértője, megpróbál választ keresni a kérdésre, vajon miért 1880 körül indult meg a versengés Afrika felosztásáért, és mi volt Afrika gazda-

sági szerepe az imperialista rendszerben. Hangsúlyozza, mint sokan mások is, hogy 1914 előtt Afrika gazdasági jelentősége a nagyhatalmak számára viszonylag csekély volt. Jóllehet még angol tőkekivitelben volt a legnagyobb szerepe a gyarmatoknak (47%), de Afrika részesedése csak 10% volt, és ha Dél-Afrikától eltekintünk, akkor csak 2%. Francia tőkebefektetésekben szintén csak 10% a gyarmatok szerepe Algériával együtt, a német tőkebefektetésekben még csekélyebb. Gazdasági szempontból tehát Afrika csak a két világháború között válik a gyarmatosító országok szempontjából ténylegesen jelentőssé.

A tanulmánykötet második része a francia imperializmus és a függő félgyarmati országok kapcsolata tárgykörében tesz közzé négy tanulmányt. Eset-tanulmányoknak is tekinthetnők őket, mivel egyik sem valamilyen probléma átfogó vizsgálatára törekszik, hanem valamilyen kisebb nemzetközi gazdasági esemény pénzügyi és diplomáciai megvilágítására. Így *Marianne Bastid* a francia diplomácia tevékenységéről ír az 1911-es kínai forradalom kapcsán, *Leslie Manigat* pedig azt viszgálja. Haiti miként került a 20. század elején francia helyett amerikai függőségbe. *Jacques Thobie* az 1910-es török kölcsön visszautasításának pénzügyi és politikai problémáit vizsgálja német, francia és angol külügyminiszteri iratok alapján. Egyrészt a kérdést a nagyhatalmak nemzetközi versengésének kontextudába állítva, másrészt egy konkrét eset kapcsán a politika és gazdaság viszonyára, az áru- és tőkekivitel kapcsolatára és összefüggésére keres választ. *Raymond Podevin* tanulmánya a fontosabb szerb kölcsönök kapcsán érint jórészt hasonló problémákat.

A harmadik rész *Pierre Renouvin*, a francia diplomáciatörténet nagynevű mesterének tanulmányával indul. Pénzügy és politika címmel az 1906-os orosz kölcsön körülményeit vizsgálja, arra a következtetésre jutva, hogy míg orosz részről a kölcsön esetében a politikai szempontokat alávetették a kölcsön megszerzése igényének, addig francia részről a Marokkó miatti német–francia konfliktusban orosz diplomáciai támogatást keresve a politikai szempontok irányították a gazdasági döntést is. *René Girault* brilliáns tanulmánya az ismert orosz fegyvergyár, a Putyilov Művek első világháború előtti történetén keresztül mutatja be a nemzetközi kapcsolatok és a gazdasági konjunktúra kapcsolatát, a gazdasági és politikai tényezők kölcsönhatását. *Pierre Milza* tanulmánya zárja ezt a részt; az olasz–francia pénzügyi kapcsolatokat az első világháború idején mutatja be. A francia tőke szerepe döntő volt az olasz pénzpiacon, az olasz kapitalista fejlődés első szakaszában. Később azonban visszaszorult. Államkölcsönt a belső piac is képes volt felvenni, működő tőkebefektetések viszont zömmel Németországból jöttek. A háború alatt erős francia pénzügyi függés alakul ki, melyet 1916-ig még a gazdasági szempontok uraltak, később azonban a politikai érdekek váltak döntővé.

A kötet negyedik része *Jean Bouvier* tanulmányát tartalmazza, „A francia imperializmus főbb sajátosságai 1914 előtt" címmel. A tanulmány, bár nem erre a célra készült, kétségtelenül alkalmas a kötetben megjelent tanulmányok főbb kérdéseinek és eredményeinek összefoglalására is.

Bouvier jónéhány vitakérdést vet fel, így – nem bizonyított – véleménye szerint 1914 előtt Franciaországban a bank- és ipari tőke monopóliumos összefonódása a finánctőke kialakulása. Kevés a közvetlen kapcsolat a tőke- és az árukivitel között, így véleménye szerint korrelációt a két mozgás között aligha lehet feltételezni. Bouvier aláhúzza azt a tényt, hogy például az Oroszországban befektetett igen nagy mennyiségű külföldi tőke mintegy egyharmada volt francia eredetű, mikor Franciaország csak 2%-kal részesedett az orosz importban.

Az árukivitel és a hosszúlejáratú tőkekivitel kapcsolatában három típust különböztet meg:

1) gyenge külkereskedelem és alacsony tőkekivitel a francia gyarmatok felé, 2) gyenge külkereskedelem, viszont igen erős tőkekivitel a függő, vagy gyengén fejlett országok felé (Oroszország, Balkán), 3) erős külkereskedelem, viszont gyenge tőkekapcsolat a fejlett kapitalista országokkal.

Bouvier tanulmánya számos figyelemreméltó szempontot vet fel a tőkekivitellel kapcsolatban, megkülönböztetve annak mikro- illetve makroökonómiai vizsgálatát. A tőkekivitelt a kapitalizmus szükséges részeként tekinti, de a leegyszerűsített túlérettség-tézist elveti, annál is inkább, mivel korreláció van a belső felhalmozás és a tőkekivitel között. Vitatja a francia imperializmus uzsorás jellegét, a külföldi befektetések pontosabb elemzése alapján. Végül pedig visszatér az utóbbi évek éles vitájához, nevezetesen ahhoz, hogy mennyiben a gazdasági okok döntők az imperializmusban és mennyiben lehet ezt egyszerűen politikának tekinteni. A polgári irodalom az utóbbi nézetet vallja, de marxisták körében is felmerült az igény az okok és tényezők, kölcsönhatások pontosabb meghatározására.

Bouvier tanulmánya az imperializmust rendszernek fogja fel, és ebben helyezi el a különböző országok nemzeti imperializmusát. A gazdasági tényező döntő szerepében benyomásunk szerint a

kötet számos szerzőjénél mélyebb álláspontot foglal el, és ha nem is oldja meg, ebben a kérdésben is, mint sok másban, néhány megkövesedett megállapításnak a történelmi tények fényében való újraátgondolására késztet. De mivel az imperializmus rendszer, ezért hasonló, más országokra vonatkozó analitikus és empirikus tanulmányok tennék csak lehetővé véglegesebb elméleti következtetések levonását.

Ránki György

HOWARD ELCOCK:

PORTRAIT OF A DECISION
THE COUNCIL OF FOUR AND THE TREATY OF VERSAILLES.
(London, Eyre Methuen. 1972. XIII, 386 l.)

EGY DÖNTÉS KÉPE.
A NÉGYEK TANÁCSA ÉS A VERSAILLES-I SZERZŐDÉS

Elcock könyve nem csupán a Négy Nagynak a német békeszerződés megalkotásával kapcsolatos tevékenységét ismerteti, hanem az egész párizsi békekonferencia menetét vizsgálja a fegyverszünet megszületésének körülményeitől kezdve egészen a békeszerződés június 28-i aláírásáig. Jóllehet a konferencia történetét már sokan megírták, ma, több mint ötven év távlatából, érdemesnek tűnhet újra megvizsgálni a 20. század első nagy „csúcsértekezletét". Megváltozott a látásmód, s emellett az utóbbi évtizedekben hozzáférhetővé váltak eredeti dokumentumok, memoárok. Az újabb feldolgozások választ adnak ugyan néhány régebbi kérdésre, de új problémákat vetnek fel, – egyszóval valóban időszerű a békekonferencia és irodalma elemző vizsgálata. Sajnos már előljáróban meg kell állapítanunk, hogy Elcock könyve igen kevéssé felel meg az ezzel kapcsolatos kívánalmaknak.

Könyve bevezetőjében a szerző megértéssel szól a békekészítők nehézségeiről: a háború után éhínségtől, járványtól és forradalmi nyugatlanságtól fenyegetett világot igen rövid idő alatt kellett újrarendezniük. Erősen befolyásolta őket országuk közvéleménye, amelyet háborús propagandájuk az ellenség gyűlöletére nevelt, s megkötötték kezüket a saját maguk által előzetesen vállalt kötelezettségek az antant-hatalmak oldalán újabban háborúba lépőkkel, illetve a központi hatalmakat gyengítő nemzeti, nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Ezek előrebocsátása után Elcock lényegében kronologikus sorrendben ismerteti a konferencia legmagasabb szintű szerveiben folytatott vitákat, azok jegyzőkönyvei alapján, mindössze az utóbbi években megjelent angol nyelvű munkákkal, továbbá némi eddig még fel nem használt angliai levéltári anyaggal, így Balfour irataival stb. bővítve szűk forrásbázisát. Tehát nem tanulmányozta behatóbban sem magának a konferenciának az irodalmát, sem pedig az ott tárgyalt különféle kérdések (pl. a gyarmatok, a háborús felelősség, a nyíltan annexiós jellegű olasz és japán igények, az oroszországi intervenció és polgárháború, a lengyel–német és lengyel–ukrán vita stb.) speciális irodalmát. Így csupán vázlatos diplomáciatörténetet kapunk, ami a szakemberek számára kevés újat mond, ahhoz azonban túl szakszerű, hogy népszerű olvasmány lehessen.

A szerző felfogása szerint a versailles-i béke elsősorban három ember szubjektív döntéseinek az eredménye, nem pedig „a történelem erőinek" a műve. A konkrét tárgyalások, viták bemutatása során is csupán olyan (eleve vitatható) motívumokat lát a szereplők viselkedése mögött, mint pl. Wilson elnök egyre erősödő németgyűlölete, Lloyd George, a kis welszi nép fiának rokonszenve az elnyomott kis nemzetek iránt, vagy törődés az utókor történészeinek várható ítéletével. A döntést befolyásoló társadalmi erőket, belpolitikai tényezőket nem vizsgálja, csak a konferencián szembekerülő nézetek kölcsönhatását. Általában meglehetősen önkényesen választotta ki azokat a kérdéseket, amelyekről részletesen szól, ha már nem tartotta magát ahhoz, hogy kizárólag a német kérdést vizsgálja. Talán azt mondhatjuk, hogy azokat a mozzanatokat emelte ki, ahol a nagyhatalmak közt komolyabb ellentét volt, míg a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos vitákról szinte nincs is szava.

A zárófejezet arra kísérel meg választ adni, mi okozta a békerendszer kudarcát. Az egyik okot az Egyesült Államok távolmaradásában látja, ami megakadályozta a Népszövetség egyetemes jelleggel való létrejöttét és hatékony működését. A másikat az 1929-es gazdasági világválságban jelöli meg. Hibáztatja azokat, akik a békeszerződést aláírásának pillanatától fogva bírálták, így elsősorban J. M. Keynes könyvét és az angol baloldal kritikus álláspontját. A békekonferencia egyes résztvevőit és a

delegációkat vizsgálva, bírálja Wilson előítéleteit, arroganciáját, de azokat az illúziókat is, amelyeket – jórészt félreértelmezett előzetes nyilatkozatai alapján – személye iránt táplálták. Kiemeli az amerikai delegáció belső meghasonlását, ahol Wilson bizalmasa, House, kész volt elárulni mind elnöke személyét, mind szép elveit; sok volt a részrehajló tanácsadó (pl. a lengyel referens, Lord professzor), Lansingot pedig éppen a 14 pont következetes érvényesítése melletti kiállása miatt menesztették. A brit küldöttségről és magatartásáról Elcocknak jobb a véleménye, de a német kérdésben engedékenyebb brit magatartást nem kapcsolja össze a gyarmati kérdésben már elért sikerekkel. A francia magatartásban a bosszúállás szellemének megnyilvánulását látja, de Clemenceaunál bizonyos mérsékletet állapít meg éppen a francia szélsőségesekkel, pl. a katonákkal szemben, másrészt hajlandó méltányolni az országuk biztonságával kapcsolatos francia törekvéseket.

Egy fiatal kutató első, még nem eléggé kiérlelt munkájáról van szó. Hibái, elnagyolt, felületes véleményei ellenére érdeméül hozható fel, hogy viszonylag szűk forrásanyagából is ki tudott emelni olyan új részleteket, mint pl. a konferencia vezetőinek fenntartásai az orosz ellenforradalmárokkal szemben (amikor Kolcsak elismerése napirendre került), vagy az angol delegáció kritikája az újjászületett Lengyelország terjeszkedő törekvései fölött.

Jeszenszky Géza

EMANUEL SHINWELL: I'VE LIVED THROUGH IT ALL (London. Victor Gollancz. 1973. 280 l.) ÉN VÉGIGÉLTEM AZ EGÉSZET

A gazdag angol munkásmozgalmi memoárirodalom újabb kötettel gyarapodott. Shinwell már csak életútja alapján is érdekes személyiség. A vasgyári munkás az első világháború éveiben helyi ellenzéki és lázongó munkásvezetőként hívta fel magára az ország politikai figyelmét. A sajtóét, kormányét és bíróságét egyaránt, mert a munkások szociális követelései védelmében szembefordult a kormánnyal, a háborús erőfeszítésekkel, s ezért börtönbe is került rövidebb időre. De ez egyúttal megalapozta későbbi politikai pályafutását. Az északi munkáskörzetekben befolyása megnövekedett; szakszervezeti körökben (a bányászok, a vasmunkások és a tengerészek között egyaránt) népszerű volt, s ugyanakkor a Független Munkáspárt (ILP) tagjaként más rétegekkel is szót értett. Már az első, 1924. évi munkáspárti kormányban, csakúgy mint a második világháború alatti koalíciós kormányban, majd az 1945 után megalakuló harmadik munkáspárti kormányban is fontos megbizatásokat kapott. Mindez már önmagában sejtetheti, hogy a szerzőnek lehet mondanivalója, hiszen jelen volt nem egy fontos nemzetközi vagy országos eseménynél, közvetlen közelről figyelhetett meg embereket, s akciók születését, avagy – mint ő maga is kiemelte, – ezek elmaradását. Erősen szubjektív, kritikus könyvének egyik vezérmotívuma az, hogy „a dolgok jobban is mehettek volna", s a kudarcok nem voltak mindig szükségszerűek.

Shinwell kritikus – s joggal kritikus – az angol politikai vezetőkkel szemben. Részletesen megvilágítja – konkrét események kapcsán, – hogy a konzervatív politikusokat (nemcsak Chamberlaint, hanem Churchillt is) mennyire nyilvánvaló munkásellenes és antiszociális szempontok vezették, s Churchillről ezt nemcsak pályájának kezdetén, avagy az 1920-as években, hanem zenitjén, a második világháború idején is kimutatja. Kritikusan szól számos munkáspárti politikus korlátairól is. Shinwell önéletrajzi írása azonban nem mindenütt egyformán érdekes, többször másodlagos források alapján beszél el eseményeket, és bizonyos problémák bemutatásánál nem hatol elég mélyre. A fogyatékosságok ellenére e memoárban is elsősorban persze azt kell üdvözölni, amit ad, s ami új benne.

Az egész kötetre rányomja a bélyegét egyfelől az, hogy a munkásszármazású, sőt valaha fizikai munkás Shinwell nagy fenntartással viseltetett az értelmiségiek, s talán méginkább az „egyetemiek" (mármint a Munkáspártban szerepet játszók) iránt, másfelől az, hogy Shinwell hangsúlyozottan praktícista volt, aki idegenkedett a „doktrinerektől". Noha ő maga valaha a párt és a mozgalom baloldalán tűnt fel, fokozatosan mégis mindinkább a baloldaliak ellen fordult.

Az általános vonások jelzése után néhány mondatban foglalnánk csak össze Shinwell életútjának szakaszait, illetőleg azt, hogy a memoárban az olvasók mire is találhatnak anyagot.

Schinwell 1903-tól lett az ILP tagja, s ettől kezdve tulajdonképpen – mint hangsúlyozza, a kelleténél kicsit jobban is, – egyszerre volt renitens mind jobb-, mind balfelé, de jó ideig még nagyonis másod-, sőt harmadvonalbeli munkásvezetőként.

A fordulat az első világháború kirobbanása után következett be, amikor Shinwell néhány szakszervezeti területi vezető-társával együtt a Munkáspárt és a Szaktanács általános honvédő irányvonalával szembehelyezkedett: a kormány antiszociális politikáját támadták, s nem voltak hajlandóak a nacionalista jelszavakért beszüntetni az osztályharcot. Mindez már 1915–1916-ban összeütközésekhez, egyes vezetők letartóztatásához vezetett, s 1917-ben már Shinwellt, az új shop steward mozgalom (munkás bizalmiak) egyik vezetőjeként országos tekintéllyé emelte.

Shinwell pályájának nyitó fázisát később sem értékelte át. Sőt ezekről az alapokról indultak ki értékelései a két világháború közötti Anglia politikusairól, amikor megállapította, hogy tulajdonképpen mindig is nagyobbak voltak a lehetőségek annál, mint amivel azok élni is tudtak.

Az 1918 utáni Anglia első társadalmi harcait inkább összefogóan kíséri nyomon, s kevesebb egyéni, új megfigyelést nyújt az ismert képhez. Gazdagabbá válik viszont az anyag az első munkáspárti kormány időszakában. Sok kisebb-nagyobb kulisszatitkot, személyes mozzanatot ír le, de azért lényegbeli kérdésekhez is hozzászól. Így hangot ad annak a – nyilván már a maga idején sem egyedülálló – véleménynek, hogy MacDonald túl nagy figyelmet szentelt a külpolitikának, s elhanyagolta a belpolitikai, szociális kérdések orvoslását. Mégsem állítja azonban Shinwell, hogy a radikális munkáskövetelések mindig elérhetők, megvalósíthatók lettek volna. Ellenkezőleg, az ilyen álláspontot már annak idején is hibás, doktriner véleménynek ítélte, ami csak bajt hozhat. Néhány társával együtt kompromisszumra alkalmas reformok széleskörű kidolgozását sürgette (erre terveket is készítettek) s mind a munkások, mind a tőkések elvakultságát okolta, amiért a törekvés nem járt eredménnyel. Az első munkáspárti kormány esetében objektív szociális feszültségeket, alapproblémákat sejtet, de mindehhez még hozzáfűzi: a kudarc nem pusztán ezek következménye volt, hanem ahhoz MacDonald és más vezetők hibái is hozzájárultak.

Shinwell a következőkben hosszabban foglalkozik a szénbányászat válságával s a kirobbanó általános sztrájk problémáival. Megállapítja, hogy a Munkáspárt erre a küzdelemre sem készült fel, s a munkásmozgalomban szerfelett nagy volt az anarchia a követendő magatartás tekintetében. Míg MacDonaldnak az erélytelenséget, átgondolatlanságot vetette a szemére, a munkáspárti és szakszervezeti balszárnnyal sem értett egyet, mert szerinte a baloldal csak hangoskodó határozatokat fogadhatott el. Shinwell nem hitt az általános sztrájk fegyverének sikerében, de ha már egyszer ezt elhatározták, akkor ennek megfelelő gyakorlati intézkedéseket kért számon. A sztrájk – mint rámutat, – túl hirtelen omlott össze, a visszavonulás túl fejetlen volt; – ezzel kapcsolatban Bevint dicséri, aki keményebb helytállást próbált kialakítani.

Az 1929–1931-es második munkáspárti kormány működésére vonatkozó észrevételei szintén meglehetősen kritikusak. 1933–34 között rendkívül éles hangson bírálja Lansbury pacifizmusát, szól az új munkáspárti vezetőség megszületéséről, ezen belül az Attlee–Morrison párharcról, és Bevin rendkívül energikus egyéniségéről, nagy befolyásáról. Az 1930-as évek második felét érintve, elmarasztalóan ír a munkáspárti balszárnyról, Cripps és Bevan munkásságáról, amit megintcsak hangoskodónak, felszínesnek ítél, s azt rója a baloldal terhére, hogy míg egyfelől az osztályharcot mereven és rosszul vezette, másfelől a kor legfontosabb feladatát, a fasizmus elleni harc tudatosítását elhanyagolta.

A müncheni korszakról, s a Munkáspárt, illetve a munkáspárti balszárny tevékenységéről nagyon szűkszavúan ír – pedig ebben sok pozitív elem volt. Részletesebb és színesebb az a kép, amit a koalíciós kormány korszakáról, többek között e kormány munkáspárti tagjairól (Attlee, Morrison, Bevin, Dalton) fest, illetve ahol azt érzékelteti, hogy a kormányban a konzervatívok miként szegültek szembe minden pozitív szociális politikával.

Nem kevésbé izgalmasak azok az oldalak, amelyek már az 1945 utáni fejlődésre vetnek fényt. Mint Shinwell megállapítja: az angol kortársak zöme nagyon későn nézett szembe a tényekkel, azzal, hogy az ország nagyhatalmi súlyát a háborúban elveszítette. A gazdasági problémák megoldatlansága tekintetében Shinwell egyrészt az objektív nehézségekre hivatkozik, másrészt azonban elég nagy mértékben hangsúlyozza ezúttal is a szubjektív ballépéseket, s elsősorban Dalton hibás gazdaságpolitikáját kifogásolja. Szóvá teszi, hogy Bevin politikája sem egysíkú 1945 után: kezdetben még a feszültség

csökkentésére s a Szovjetunióval való együttműködésre törekedett, s e téren 1946-ban történt meg nála a fordulat. Shinwell azonban sokszor szinte csak széljegyzetszerűen teszi meg észrevételeit anélkül, hogy a tényeket alaposan elemezné, s például a megelőző korszakra vonatkozóan is jelezné Bevin politikájának ellentmondásait. Érzékelteti viszont, hogy a gazdasági nehézségek, és az amerikai hitelező durva fellépései mennyiben és hogyan nehezítették meg, tették lehetetlenné a szociális programtervek végrehajtását. Nehezebb kérdés az államosítások értékének, s részleges kudarcának kritikus vizsgálata – de Shinwell e vonatkozásban sem nyújt elmélyült elemzést.

A kötet utolsó fejezetei a Munkáspárt visszaesését, majd az 1950–60-as évek problematikáját tárják fel, sok érdekes részletkérdés, esemény jobb megvilágításával. Mi itt e korszakból csupán egyetlen témát emelnénk ki: a kül- és gyarmatpolitikát. Shinwellnek hadügyminiszterként e kérdésekbe közvetlen bepillantása kellett, hogy legyen. A groteszk éppen az, hogy a hajdani munkáspolitikus, aki 1914–18-ban antinacionalista volt, 1945 után már világosan nacionalista nyomdokokon haladt.

Jemnitz János

MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNETI LEXIKON 2. JAV. ÉS BŐV. KIAD.

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1976. 217 l.)

Négy évvel az első kiadás megjelenése után javított és bővített formában került az olvasókhoz és kutatókhoz a *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon*. E lexikon első kiadásáról a Századok 1974. évi 1. számában számolt be *Gergely Jenő* és *Stemler Gyula:* méltatva e nagyszabású vállalkozás jelentőségét, így a mostani recenzió keretében – úgy véljük – inkább csak az első kiadás óta érvényesített javítások és bővítések néhány kérdéséről szükséges szólnunk, valamint arról, hogy milyen további igények, lehetőségek merülhetnek fel a Munkásmozgalmi Lexikon remélhetőleg hamarosan szükségessé váló újabb kiadásánál. Mégis, előljáróban mi is hangsúlyozni kívánjuk e lexikon úttörő jelentőségét, a feldolgozott anyag korszerű csoportosítását és tömörítését, a szócikkek könnyű megtalálhatóságát, a megfogalmazások körültekintő, kiegyensúlyozott, tudományos szintű és igényű érvényesülését. A lexikon a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom egészéről és részkérdéseinek túlnyomó többségéről pontos tájékoztatást ad. A szócikkek terjedelme a kérdések fontosságához, illetve a tárgyalt személyek jelentőségéhez igazodik. Korábbi – sokszor hibás – megítélések már az első kiadásban jó korrekciót nyertek (pl. a szociáldemokrácia értékelésénél és másutt), s korábbi „kényesnek" ítélt kérdések is őszinte, reális értékelést kaptak (pl. a személyi kultusz és a törvénysértések problémáinál, a trockisták és mások tevékenységének tárgyalásánál stb.). A lexikon jelenlegi kiadását is szerkesztő *Vass Henrik, Bassa Endre, Kabos Ernő* és *Vértes Róbert,* valamint a mintegy 80 tagú szerzői munkaközösség érdeméből tovább erősödött az első kiadás e helyes koncepciója.

A tapasztalatok érvényesítése s a remélhető további kiadások javítása szempontjából szeretnénk néhány észrevételt tenni. A lexikon e második kiadásának igen jó újítása, hogy az egyes személyeknél, fogalmaknál válogatott irodalomjegyzéket is ad. A kötet Előszava részletesen ismerteti az ezzel kapcsolatos szempontokat, amelyekkel egyetérthetünk, mégis bizonyos hiányérzetünk van azzal kapcsolatban, hogy nincsenek például felsorolva *Földes Ferenc* (Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon), *Kunfi Zsigmond* és mások – ha könyvesboltokban nem is, de könyvtárakban elérhető – fő művei, hiányzanak a felsorolásból *Csernisevszkij* Mit tegyünk? című forradalmi jellegű fő műve, *Földeák János* – a munkásmozgalom szempontjából is fontos – verseskötetei, a *Nagy Lajos* szócikkből az egyetlen Nagy Lajos monográfia: Kardos Pálé (megjelent 1958-ban). *Ágoston Péter, Bacsó Béla, Böhm Vilmos, Braun Soma, Buchinger Manó, Révész Mihály, Szimonidesz Lajos* és mások műveit, ha nem is irodalomjegyzékben, de a szövegekben helyes lett volna megemlíteni.

Az egyes szocialista és kommunista írók, művészek tevékenységét tárgyaló szócikkeknél a szövegben – helyesen – említés történik *Egon Ervin Kisch, Hans Eisler, Uitz Béla, Mészáros László, Hidas Antal* és mások egyes jelentős műveiről, ugyanez azonban hiányolható például *Käthe Kollwitz*nál, *Derkovits Gyula*nál, *Dési Huber István*nál, *Goldmann György*nél, *Pór Bertalan*nál, és másoknál.

Hasonló a helyzet – az irodalomközlés tekintetében – egyes fogalmak esetében is. Helyesen közöl irodalmat a szócikk pl. a *chartizmus,* a *demokratikus centralizmus,* a *Bajor Tanácsköztársaság,*

az *emigráció* és más fogalmakhoz, de nem közöl irodalmat pl. az *Alkoholellenes Munkásszövetség*, a *Bethlen–Peyer paktum*, a *centrizmus*, az *ellenforradalom*, az *eszerek*, az *eszperantó mozgalom*, a *fordulat éve*, a *forradalmi demokraták*, a *forradalmi szocialisták* stb. címszavak esetében.

A lexikon néhány új szócikkel bővült (*Arab Ujjászületés Szocialista Pártja, Kossuth Könyvkiadó, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, Lázár György, Losonczi Pál, Soares* portugál szocialista vezető stb.), néhány más szócikket pedig – ugyancsak helyesen – a történeti fejlődésnek, vagy ismereteink gyarapodásának megfelelően javítottak, bővítettek (pl. a *József Attila, Lin Piao, Szufanuvong* stb. szócikkeknél). Ugy gondoljuk, hogy néhány további szócikkre még szükség volna: *emigráns magyar kommunista szervezetek* (emigráns magyar szociáldemokrata szervezetek címszó van!), *munkásoktatás* (munkáslélclapok, munkáskönyvtárak, munkásotthon stb. van, s van *pártoktatás* is, de ez utóbbi csak része – ha legfontosabb része is – a munkásoktatás egészének). Hiányzó szócikk még a *Bécsi Magyar Ujság* és a *Bécsi Magyar Kiadó* (ezekhez szocialista és kommunista írók, újságírók tevékenysége is kapcsolódik), *Az Ember* című újság (Göndör Ferenc lapja), továbbá a magyar szocialista és kommunista mozgalom néhány jelentős személyének szerepeltetése (*Teszársz Kálmán*, a szocialista tanítómozgalom egyik megalapítója, *Lakatos Péter Pál* kommunista és *Forgács Antal* szocialista költő, *Major Máté* építész, *Tieder (Tiborc) Zsigmond*, a MIMOSz, majd az eszperantisták egyik vezetője stb.)

Külön probléma a külföldi kommunista és szocialista írók, művészek szerepeltetése a lexikonban. Szócikkel szerepelnek itt például – ugyancsak helyesen – *Andersen, Nexö, Aragon, Barbusse, Dreiser, Majakovszkij, Novomeský, Picasso, Silone, Bernard Shaw* és mások, nem kaptak helyet azonban – a kommunista szovjet írók közül – *Babel, Ehrenburg, Solohov, Szimonov* és mások. Ugyanígy hiányzik a francia szocialista ill. kommunista *Eluard, Leger* és *Braque*, a mexikói *Rivera* és *Orozco* (a harmadik mexikói forradalmár festő: *Siqueiros* benn van). A sort hiányzó magyar szocialista szemléletű festőkkel is folytathatnánk: *Nagy István*nal, *Nagy-Balogh János*sal és másokkal. Kimaradt a lexikon 2. kiadásából a századelő neves szociáldemokrata költője: *Benjámin Ferenc*.

Az első kiadáshoz képest hasznos helyesbítések és bővítések történtek sok szócikknél. Pontosabb, helyesebb meghatározást kapott pl. az *avantgardizmus*, a *Kossuth Rádió* kiegészült a mai Kossuth Rádióra való utalással, egyes személyek is kiegyensúlyozottabb értékelést kaptak (pl. *Lunacsarszkij, Alpári Gyula, Lukács György* stb.). Helyesen kiegészült a *Mao Ce-tung* címszó is, de a róla szóló – mai szemléletű – művekkel tovább kellene bővíteni e szöveget. Emellett új címszavat is kellene idesorolni: a *maoizmus*-t. Néhány szócikk további bővítésre szorulna: pl. a *fehér terror* szócikkben fel kellene sorolni e terror fő áldozatait, a *féllegalitás* szócikkhez – a jobb érthetőség kedvéért is – fel kellene sorolni néhány ilyen féllegális szervezetet és orgánumot. Kiegészítésként kellene továbbá bevenni néhány újságnév későbbi folytatódását: pl. a *Világosság* az 1945 után SzDP déli napilapja is volt, az *Uj Hang* az 1950-es években a DISz, illetve a fiatal írók lapja is.

Néhány kisebb további észrevétel: nem bizonyos, hogy *általános építőmunkás-sztrájkok a Horthy-korszakban*, vagy az *általános politikai sztrájkok 1918-ban* címszavak szükségesek, s így – az „a" betű alatt – keresi az olvasó. A *Népszava Könyvesbolt* helyes neve: Népszava Könyvkereskedés, hiányzik viszont a *Népszava Könyvkiadó* címszó, ez utóbbi 1945 után a Szociáldemokrata Párt könyvkiadója volt.

A lexikon szerkesztősége nyilván maga is igen jól látja, hol és mennyiben volna indokolt a címszavak számának növelése, de az Előszóban is említett terjedelmi okok e törekvésnek óhatatlanul határokat szabtak. Szeretnénk remélni, hogy egy újabb kiadás esetén némi terjedelemnövelésre kerülhet sor. A kiadó áldozatkészsége talán azt is lehetővé tenné, hogy a lexikon, amely elsődlegesen népszerűsítő-tájékoztató jellegű, – a nagy elől: Madzsar József 1928-as Társadalmi Lexiconá-hoz hasonlóan – *illusztrációs* anyagokkal is kiegészülhessen, mint ahogy az szerepelt is a tervekben, de egyelőre nem valósulhatott meg. Bizonyos, hogy mindez fokozná a lexikon szemléletességét és agitációs erejét. Felvetnénk továbbá: nem volna-e célszerű – most már elsősorban a tudományos kutatás támogatására – *két részben* jelentetni meg a lexikont: külön a nemzetközi munkásmozgalom, s külön a magyar munkásmozgalom kötetét. A gyakorlati használhatóságot és a terjedelemnövelés lehetőségét egyaránt szolgálná e megoldás.

A felvetett néhány észrevétel nem kisebbíteni, ellenkezőleg hangsúlyozni kívánja a Munkásmozgalomtörténeti Lexikon jelentőségét, fontosságát. A Kossuth Könyvkiadó kitűnő lexikonsorozatában a legfontosabbak, a legjobban használhatók egyike e most tárgyalt kötet. A marxista szemlélet terjesztő-

sének egyik forrása, segédeszköze is a lexikon. Fontosságát növeli, hogy számos tény, esemény, személy csak itt található meg, az adatok pontossága, megbízhatósága is magas fokú. Mindennek folytán nemcsak olvasói érdeklődést elégít ki, jól szolgálja a tudományos kutatást is. Javítása és továbbfejlesztése ezért tudományos érdek.

Szilágyi János

ATLAS ZUR GESCHICHTE

(Zentralinstitut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR

VEB Hermann Haack, Gotha–Leipzig. I. kötet: 1973, II.: 1975)

TÖRTÉNELMI ATLASZ

A történelmi atlasz nálunk afféle iskolai segédeszköznek számított, és számít még ma is. Igaz, kvalitásos darabja volt már a századfordulón a tankönyv sorozatoknak, hiszen a magyar történelmi térképek nemzetközi elismerést arattak, de ezen a fokon meg is ragadt. Az 1959-ben megjelent Történelmi Atlasz mint az első marxista szintézis történelemszemléleti oldalról minőségi változást jelentett, de felépítésében és jellegében megmaradt segédeszköz-jellegűnek és elsődlegesen politikatörténeti súlypontozásúnak.

S közben világszerte sorra készülnek a tudományos igényű, vaskos nemzeti vagy egyetemes történeti atlaszok, s mellettük több országban jelentek meg a nagyközönségnek szánt változatos színvonalú, de sok érdekeset tartalmazó népszerűsítő munkák is, főleg ott, ahol gazdag történetföldrajzi irodalom biztosít hátteret számukra.

A szomszédos szocialista országok közül Lengyelország, Bulgária, Csehszlovákia és Románia kiadta már tudományos nemzeti atlaszát, s teljessé vált az NDK Tudományos Akadémiájának két kötetes impozáns történelmi atlasza, az Atlas zur Geschichte is.

A 256 oldalas első kötet 128 térképoldalon 277 térképpel és számtalan ábrával 1917-ig, a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig tekinti át a világ történelmét, a második kötet pedig korunk szintézise (1917–1972) 232 oldalon, melyből 112 a térképoldal. A munka használhatóságát nagyban fokozza, hogy mindkét kötet részletes mutatót tartalmaz, melyet a könnyebb kezelhetőség miatt elütő, sárgaszínű papírosra nyomtak.

Az Atlas zur Geschichte – az NDK történészeinek és kartográfusainak kollektív alkotása – korszerű történelmi atlasz. A történelemtudományban is jelentkező információ áradatban nagy jövője van a történelmi atlasznak mint korszerű információtárolónak, amely jel- és kódrendszerénél fogva sokkal több anyagot képes kisebb terjedelem mellett szemléletesen és összefüggéseibe ágyazva magába foglalni. Így igen alkalmas arra, hogy a korszerű történelmi műveltség propagátora legyen az inkább csak a céhbeliekhez és az elkötelezett érdeklődőkhöz eljutó több kötetes szintézisek helyett. De erre a szerepkörre csak ez az új atlasztípus alkalmas, mely a kartográfiai ábrázolást ügyesen elhelyezett magyarázó szövegekkel, kronológiával, ábrákkal, táblázatokkal egészíti ki. Különösen fontosnak tartom a történeti statisztika felhasználását, melynek egyre értékesebb eredményei így kaphatnának igazi nyilvánosságot. Az Atlas zur Geschichte sokat megvalósított mindebből, bár néhány zsúfoltnak tűnő lapja azt mutatja, hogy ki kell kísérletezni a megfelelő arányokat.

Ugyanúgy fontosnak ítélem a méretarányok rendszerének tervszerű kialakítását éppen az atlasz informatív hatásának növelésére, a minőségi különbségeket jelző, történelmi nagyságrendi különbségek jobb érzékeltetésére. A jelen munka ezt sem valósította meg teljes mértékben. Az első kötet 16–17. oldalán a nevezetes ókori városok ügyes egymás melletti bemutatása a méretarányok túl széles skálája következtében (1 : 250 000!) nem éri el a célját, a rabszolgatartó társadalom fejlődése viszonylagos felgyorsulásának érzékeltetését az ókor utolsó szakaszára.

Tekintsük végig azonban a munkát, hogy beigazolódjék, a történelmi atlasz műfajának korszerű, új változata fekszik előttünk, amely jelentős eredménye a marxista történettudománynak!

Azonnal szembeötlő a belső borítólapok kitűnő felhasználása. Az első kötetben a földtörténet, a földrajzi világképek és a termelőerők fejlődése található világos elrendezésben. A második kötetben korunkra nézve folytatódik a termelőerők fejlődésének a bemutatása, s mellette áttekintést ad az űrkutatás friss történetéről.

Az őskor bemutatására hat térkép jut, melyeknek két nagyon szemléletes időrendi tábla ad keretet. A diakrónikus bemutatás mellett nagyon jó szinkronisztikus megoldásokat is kapunk például már a 9. oldalon, ahol az ókori keleti államokkal egykorú európai ősközösségi kultúrák is tértképet kapnak.

A melléktérkép funkciójának kitűnő megvalósítását találjuk a korai középkori részben a frank birodalom felbomlásánál.

Az ókori és a középkori térképanyagra azonban a hagyományos európai nézőpont jellemző, amely csak Észak-Afrikát és a Közel-Keletet foglalja be a kor világképébe, és ezen csak a mongol előretörés kapcsán tágít. A 27–28. oldalon találunk azonban két térképet, melyeken Közép-Afrika és Délkelet-Ázsia bemutatása a látószög némi kitágítására mutat. Az Európán kívüli világ igazán csak a felfedezésekkel és a gyarmatosítással kerül az atlasz anyagába. Ezzel szemben természetesen kitűnő a középkori Közép-Európa térképanyaga, középpontjában a német területekkel. A térképeket a kortörténet komplex (gazdasági, társadalmi, település- és művelődéstörténeti) bemutatására való törekvés hatja át.

Kelet-Közép-Európa fejlődését viszont már nehezebb figyelemmel kísérni a 23., 25., 30. és 40. oldal térképei nyomán. Itt felbukkannak a nemzetközi vándormotívumnak tekinthető félrerajzolások is. Magyar szempontból nem örvendetes, hogy Magyarországot csak részben mutató két térképen (31., 35. l.) az északi városoknak csak szlovák elnevezéseit találjuk.

Az első kötet a nyugati szintézisektől a kapitalizmus időszakától, a nemzetközi munkásmozgalom kibontakozásától tér el határozottan, s ebben a részben eredményes munkát is végzett. Az atlasz legsajátabb kísérlete Marx, Engels és Lenin tevékenységének és egyben a marxizmus-leninizmus klaszszikus alkotásai kiadásainak szemléletes bemutatása. Külön grafikon szemlélteti a térképek mellett Marx és Engels, illetve Lenin fontosabb műveinek elterjedését.

A Kommunisták Szövetsége, az I. Internacionálé és a párizsi kommün térképei közé illeszkedik természetszerűleg a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt megalakulásának bemutatása. A német vonatkozások ebben a témakörben is kiemelt helyet kapnak.

Az Atlas zur Geschichte marxista nézőpontja még hangsúlyozottabban érvényesül a második kötetben, amely első tíz oldalán a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat és világtörténelmi következményeit tekinti át. Az 1945 utáni szakaszban, amely a térképek nagyobb felét kapta, a szocialista világrendszer átfogó ismertetésén túl az atlasz térképpel és ábrákkal minden népi demokratikus országot külön is bemutat. Ezekről leolvasható az egyes országok gazdasági és kulturális fejlettsége. Talán zsúfoltak is egyes térképek, de a mű elsőrangú kivitelezése biztosítja a térképek tiszta áttekinthetőségét.

A 84. oldal egyik felén találjuk a Magyar Népköztársaság 1945–1970 című térképet. Az országtérképtől balra egy rövid időrendi áttekintés van jelkulccsal ellátva, hogy az olvasó azok színhelyeit (pl. az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása) a térképre is átvihesse. A térkép felett találhatók a helységek népességére és az ipari fejlődésre vonatkozó térképjelek, majd alul és jobboldalt öt grafikon mutatja a főiskolát végzettek számának, a nemzeti jövedelem alakulásának, a foglalkozási csoportok arányának és a külkereskedelmi forgalomnak az alakulását 1950 és 1970 között. Itt jegyezném meg, hogy a 86. oldalon Berlin és Moszkva mellett csak Prága és Varsó városfejlődése kap külön térképet a téma lezárásául.

Szerkezeti vonatkozásban vizsgálva a második kötetet, nem tartható szerencsésnek Ausztrália és a sarkvidékek teljes történeti bemutatásának (a 18. századtól 1970-ig) a két világháború között való elhelyezése. Előbb, vagy később inkább a helyükön lennének.

1971/1972-es körkép az utolsó hat térkép: a Föld, Európa, a Szovjetunió, az NDK, az európai népi demokráciák, majd a Varsói Szerződés és a KGST áttekintő térképe. Ezzel zárul az Atlas zur Geschichte.

A munka gyakorlati felhasználása során más történelmi atlaszokkal is összevetve nyilvánvalóan megtörténik az atlasz részletesebb kritikája, de a vállalkozás nagyszabású volta, a német könyvkiadás hagyományaihoz méltó kiállítása tagadhatatlanul eseménnyé avatta megjelenését. A szocialista országok hasonló kiadásainak ismeretében jogosnak tűnik a várakozás, hogy sor kerüljön egy tudományos igényű magyar történelmi atlasz kiadására is. A magyar történettudomány az utóbbi évtizedben új eredmények egész sorával és a tíz kötetes Magyarország Története szintézis előkészítésével ennek feltételeit megfelelően megalapozta.

Hangay Zoltán

TÓTH SÁNDOR:
BUDAPEST FELSZABADITÁSA 1944–45

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1975. 288 l., tíz vázlat, 30 kép)

A hazánk felszabadításának 30. évfordulójára megjelent új könyvek közül a „Budapest felszabadítása 1944–45" című mű a legjobban sikerült jubileumi kiadványok közé tartozik. A könyv szerzője hazánk felszabadításának egyik ismert kutatója. Magyarország második világháborús katonai szerepléséről és a felszabadító harcokról – szakfolyóirataink ban – több hadtörténeti vonatkozású tanulmányt adott közre. Uj könyvében elsőként kísérelte meg – és sikeresen – a fővárosunk felszabadításáért folyó harcok, valamint az azokkal összefüggő katonapolitikai, gazdasági és diplomáciai kapcsolatok alakulásának részletes bemutatását.

Különösen növeli a munka értékét, hogy ez nemcsak az első összefüggő munka a budapesti hadműveletről, hanem első olyan tudományos igénnyel megírt népszerű feldolgozás, amely a szembenálló felek terveit, tevékenységét, erőviszonyait stb. nem a visszaemlékezések, a haditudósítók és a korabeli sajtótermékek közlései alapján, hanem a Heeresgruppe Süd, valamint a 2. és 3. Ukrán Front hadműveleti dokumentumainak felhasználásával mutatja be.

A szerző arra vállalkozott, hogy megismertesse, bemutassa hazánk központi területének, a Duna–Tisza közének, a Balaton és a Duna közötti részének, illetve Budapest és környékének felszabadítását csaknem napi részletességgel. A szembenálló felek helyzetének, terveinek és tevékenységének elemzésénél mindig figyelembe veszi a magyar problémákat is, jól érzékelteti, hogy a hadműveletek Magyarország területén zajlanak. Figyelmet fordít a magyar csapatok soraiban végbemenő bomlási folyamatra, a magyar fasiszták (nyilasok) kegyetlenkedéseire, garázdálkodásaira, a magyar ellenállás eredményeire, hiányosságaira stb. Hasonlóan minden eddigi kiadványt felülmúlva leírja a házról-házra, emeletről-emeletre dúlt elkeseredett harcot, amely végül is a szabadságot hozta Budapest sokat szenvedett lakóinak. A fővárosban folyó harc mellett történeti helyének megfelelően itt is helyet kapott az ellenállási mozgalom és a Budai Önkéntes Ezred megalakulása és tevékenysége.

Budapest felszabadítása hadtörténelmi jellegű mű, de azt olyan részletességgel írta meg, hogy a legigényesebb kritikus is csak elismeréssel szólhat ennek tartalmáról. A marxista elemző és értékelő következtetések mellett sok újat ad, melyről eddig a szakirodalomban ismertetések még nem, vagy csak hézagosan jelentek meg. Munkája nem egyszerűen egy jól sikerült jubileumi kiadvány, hanem olyan hadtörténelmi mű, mely a kutató történészek, de különösen a középiskolákban dolgozó történelem tanárainknak nélkülözhetetlen segítséget ad fővárosunk és környéke felszabadításának megismeréséhez és megismertetéséhez.

A szerző könyvében több olyan dolgot tárgyal, melyek eddig a szakirodalomban nem szerepeltek, vagy vita tárgyát képezték. A 62.–65. oldalon Tyimosenko marsall – a főhadiszállás megbízottjának – jelentését és értékelését ismerteti. Ebből határozott választ kapunk arra, hogy a legfelsőbb főparancsnokság és a front összekötők hogyan értékelték Malinovszkij intézkedéseit, elhatározásait és milyen bírálatot gyakoroltak tevékenységéről. A főhadiszállás például Malinovszkijt bírálta azért, hogy a budapesti hadművelet első és második szakaszában erőit, eszközeit szétforgácsolta és ezzel jelentősen lelassította csapatainak előnyomulását.

A Budapesten körülzárt erők létszámára vonatkozóan hasonlóan tárgyilagos és elemző értékelést ad. Végérvényesen szakított a propaganda- és sajtó irodalomban szereplő 180 000-es számmal. Levéltári adatok alapján ismerteti a Budapesten körülzárt ellenséges hadtestek, hadosztályok hadrendi számait és azok létszámát. Következtetése, melyet dokumentumokkal támaszt alá, hogy a körülzárt csapatok létszáma nem érte el a százezret. A „Dél" hadseregcsoport harcérték jelentése 95 000 katonát és tisztet tartott számon (ebből 50 000 magyar volt). A szerző álláspontja a helyes és ezt meggyőzően bizonyítja.

A recenzens feladatához tartozik, hogy ne csak a jót lássa meg, hanem vegye észre a kisebb pontatlanságokat, a vitatható megállapításokat is. Elsőként hiányolni lehet, hogy a szerző művének megírása során a polemiára felkínált lehetőséget csak részben használta ki. Helyenként találkozik csak az olvasó a vélemények és álláspontok harcával, holott ez a munka értékét jelentősen növelte volna.

A könyv 20. odalán a szerző azt írja: „A szovjet hadtörténeti irodalom a Budapest elleni gyors támadás szükségességének és lehetőségének indokolásakor egyöntetűen a politikai indítékot emeli ki.

Ezek egyikének minden valószínűség szerint Churchill angol miniszterelnöknek a szovjet csapatok Magyarország és Ausztria területén történő megelőzésére irányuló szándékát kell tekinteni, amely a jelek szerint Sztálinra komoly hatást gyakorolt. Churchill, mint ismeretes, még az 1944. október 9–18-i moszkvai kormányfői megbeszélésen nyíltan kifejezést adott annak a reményének, hogy az angol–amerikai csapatok minél hamarabb elérik Jugoszláviában a ljubljanai átjárót". Tóth Sándor Stemenkora hivatkozik, aki leírja Churchill 1944. október 9–18. közötti moszkvai látogatását. De figyelmen kívül hagyta, hogy a tábornok nem történelmet, hanem visszaemlékezést írt és ezért hallgatott arról, hogy mi történt ebben a kérdésben 1944 szeptemberében.

Churchill tervei a balkáni partraszállásról és arról, hogy minden áron szerette volna legalább Közép-Európában megelőzni a szovjet csapatokat, ismertek. Ezért még 1944. szeptember 15-én is azt javasolta Rooseveltnek, hogy Isztriában szálljanak partra és a ljubljanai hágón át törjenek be Közép-Európába. Ez azért maradt el akkor, mert katonailag nem tudták a poltitikai elgondolásokat realizálni, vagyis nem volt hozzá katonai erő és eszköz. Roosevelt és Churchill 1944. szeptember 19-én erről a következőket írták Sztálinnak: „Jelenlegi olaszországi hadműveleteink eredményeként: (A) vagy tönkreverjük Kesselring erőit, s ebben az esetben lehetővé válna az erők gyors átcsoportosítása és a ljubljanai szoros irányában történő üldözés megszervezése, (B) vagy sikerül Kesselringnek rendben visszavonulni, s ebben az esetben talán be kell érnünk ezidén a Lombardiai Alföld megtisztításával. Az ütközet alakulása határozza majd meg további teendőinket. Tervek készülnek egy kombinált szárazföldi és tengeri hadműveletre, amely – ha a helyzet követeli – az Isztriai-félszigeten kerül megvalósításra. 3. A Balkánon. Folytatjuk légierőink hadműveleteit és a 'commandos' típusú hadműveleteket." (Lásd erre vonatkozóan Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–45. Kossuth Könyvkiadó. 1958. 1. k. 307. l.) A szövetségesek terveiről Sztálin tehát már szeptember 19-én tudomást szerzett. Churchill Moszkvában októberben lényegében ezt ismételte meg, semmi újat nem tett hozzá. Változott ebben a vonatkozásban a katonai helyzet november elejére? Alapvetően nem! A budapesti hadművelet megindításának idején a partraszállásra Isztriában a szövetségeseknek nem volt katonai lehetőségük.

Továbbá abból a tényből, hogy a szovjet legfelsőbb főparancsnokság helyet adott Tolbuhin javaslatának, – hogy a front főerőivel ne Nyugat-Magyarországon át támadjon Bécs felé, hanem a budapesti csoportosítás bekerítésére és szétverésére alkalmazva csapatait, Székesfehérvár–Komárom–Győr általános irányban, tehát a móri kapun át, és nem a Dráva mentén a Balatont megkerülve Szombathely–Bécs általános irányba, – arra következtethetünk, hogy a szovjet vezérkar is biztos volt abban, hogy az angol–amerikai csapatok Isztriában már nem szálltak partra. Azaz látta, hogy Churchill politikai elképzeléseit katonailag nem tudják realizálni. Ezért kijelentéseit nem tartotta veszélyesnek és nem ezért sürgette Sztálin a budapesti hadművelet megindítását. Katonailag kívánatos volt, hogy mielőtt a fő hadászati irányban a támadás megindul, a délnyugati hadszíntéren a szovjet csapatok felszabadítsák Magyarországot, Szlovákiát és elérjék Ausztriát, sőt ha lehet, foglalják el Bécset.

Nem lehet teljes biztonsággal támadni a Varsó–Berlin irányban, ha a Kárpátok az ellenség birtokában van, ahonnan ellencsapásokat, sőt esetleges ellentámadást szervezhet a főerők szárnyába. Továbbá kívánatos volt az ellenség megfosztása a magyar olajtól, a cseh és az osztrák hadiipari központoktól. A szovjet vezérkarnak volt olyan szándéka is, hogy magyarországi aktív tevékenységgel erőelvonásra készteti a németeket a Varsó–Berlin iránytól. Ez 1944 végére, 1945 elejére be is következett. Ezekért volt sürgős a budapesti hadművelet megindítása.

Előfordul néhány olyan megállapítás, amely zavaróan hat. Csodálkozva olvashatjuk pl. (153. l.), hogy a „sötétség és a sűrű hóesés kedvezett a német csapatoknak . . ." Hányszor bíráljuk a nyugati burzsoá hamisításokat azért, mert azt írják, hogy Moszkvánál a „tél tábornok" és a 40 fok verte meg a németeket. Az időjárás objektíve adott mindkét fél részére. Egyetlen olyan hadvezér kijelentését a történelem még nem jegyezte fel, hogy éjszaka sötétben szívesebben támad, mint nappal, mert ez számára eredményesebb.

Hasonlóan ilyen tartalmú a 206. oldalon az a mondat: „. . . hogy a német katonák még mindig elhitték a szovjet hadifogságról tudatosan és rendszeresen terjesztett rágalmakat". Miért ne hitték volna el? Erre a fasiszta propaganda különös gondot fordított, aminek ellenkezőjéről a katonát csak a hadifogság győzhette meg. Ezek és ehhez hasonló megállapítások erőltetettek, nem illenek a könyv tartalmához, csökkentik értékét.

Szólni kell még a stílusról és a katonai terminológiáról, amely a szerző és a kiadó közös munkájának eredménye. Jó olvasni olyan könyvet, ahol a katonai terminológia használata minden igényt kielégít. A hadiesemények megértését jól megszerkesztett, kulturált vázlatok könnyítik meg. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy ezek közül éppen a Budapest bevételének menetét ábrázoló vázlaton a rajzoló komoly hibát vétett és ezt – a jelek szerint – a lektorok sem vették észre.

A Budapest-vázlat, amely a borítólapot is díszíti, a Margit- és a Petőfi-híd között négy hidat ábrázol. Holott 1944–45-ben, – ugyanúgy mint ma – három: a Lánc-, az Erzsébet és a Szabadság- (akkor Ferenc József-) híd volt. Ugyancsak elkerülte a képszerkesztő figyelmét „A szovjet csapatok előnyomulása Budapest felé" című képaláírás. Itt a szovjet katonák nyári öltözetben támadnak. A kép bal sarkán kalászosokat fedezhetünk fel, ami szintén bizonyítja, hogy a képen ábrázoló tevékenység nem ősszel, nem télen, hanem nyáron történt.

A kritikai észrevételek a kiadvány értékét nem csökkentik. Nem halványítják el azt a megállapításunkat, hogy Tóth Sándor új könyve minden vonatkozásban körültekintően, eredeti dokumentumok felhasználásával, jó stílusban megírt, sok újat adó, hadtörténelmi irodalmunkat gazdagító munka. Olyan könyv került ezzel a magyar olvasók kezébe, amely a nagy történelmi esemény bemutatása mellett örök emléket állít azoknak, akik fővárosunkért a legdrágábbat: az életüket adták.

Ölvedi Ignác

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

PAULINE MAIER:
SAMUEL ADAMS ÉS A RÓLA ALKOTOTT ITÉLETEK KÉRDÉSE

„Az utókor soha nem fogja pontosan ismerni, mint ahogy saját korában sem ismerték kielégítően" – írta Samuel Adamsről unokatestvére, John Adams. Az amerikai forradalom ezen, már kortársainak is különlegesnek tűnő alakjáról, akinek arcképét – ahogy a forradalom időszakától mind jobban távolodtak – egyre egyoldalúbban és ellenségesebben rajzolták meg, írt az University of Massachusetts (Boston) tanára, Pauline Maier tanulmányt, amelyben megpróbálta felülvizsgálni a közkeletű feldolgozásokat, eredetüket és a tények tükrében feltárni a bennük mutatkozó ellentmondásokat.

A három részre tagolódó tanulmány első fejezete a Samuel Adamsszal foglalkozó irodalmat tárgyalja, miután röviden felvázolta hőse pályafutását, szerepét Massachusetts állam tanácsában, a bostoni városi gyűlés vezetésében, a gyarmat forradalmi kormányzatának megszervezésében, egészen a Kontinentális Kongresszuson való részvételig. Ezekben az években tevékenysége rendkívül jelentős, kortársai mind az Államokban, mind Európában nagyra értékelik. Megítélésében a fordulat a kivívott győzelem után következik be, amikor is fiatalabb kortársai kezdenek rá úgy tekinteni, mint aki kormányok megdöntésében és a „csőcselék" szenvedélyének felkorbácsolásában volt élenjáró, kiemelik rigorózus kálvinizmusát, puritán szellemét és egyre kevésbé érzik „megfelelő hősnek". A tárgyalt művek szerzői három pontba foglalhatóan jellemzik Adamszot: mint történelmi személyiség Samuel Adams volt az első, aki a függetlenség gondolatával foglalkozott, tömegekre ható propagandamunkájával előkészítette a forradalmat, és ez által ő felelős az erőszakos cselekményekért.

A tanulmány második részében Pauline Maier e három tételt cáfolja Adams fennmaradt leveleire és írásaira támaszkodva. Az életrajzírók állításával szemben, hogy tudnillik Adams már 1765 előtt a függetlenség híve volt, annak saját írásain keresztül mutatja ki, hogy benne, akárcsak kortársaiban, fokozatosan, a lezajlott politikai események hatására érlelődött meg a függetlenségi gondolat. Kiemeli, hogy Adams igen nagyra értékelte a brit és az azon alapuló Massachusetts-i alkotmányt. A gyarmatok ellenállását a brit hagyományokkal tökéletesen kapcsolatban levőnek találta és 1763-ban még akkor is elvetendőnek találta a függetlenséget, ha azt felajánlják. Adams gondolkodásában a fordulat a brit csapatok bostoni tevékenysége nyomán következett be: elkeseredett ellensége volt az állandó hadseregeknek, melyekben a zsarnokság legfőbb eszközeit látta. Ehhez járult még a gyarmatok végrehajtói hatalmának megsértése és, Hutchinson massachusettsi kormányzó tevékenysége folytán, az az érzés, hogy az többé nem függetlenül, hanem London irányítása alatt cselekszik. Mindezek hatására érlelődött meg benne a gondolat, hogy a gyarmatok önállóan is üdvözülhetnek, bár még nem látott lehetőséget a kiegyezésre, ha néhány nem megfelelő személyt a hatalomból eltávolítanak. 1775-re azonban eloszlottak illúziói és ettől kezdve következetesen, mint egyetlen lehetőséget támogatja a függetlenség gondolatát, ebben a szellemben cselekszik és ír.

Az életrajzírók állítása, hogy Samuel Adams a függetlenség irányába buzdította az embereket, a fentiekben cáfolt véleményen alapszik. Adams azonban nem mozgathatta az embereket olyan cél felé, amelyet nem érzett teljesen magáénak. Bár nem kétséges, hogy a népvezérek szerepét szinte a modern behaviorizmus terminológiájának használatával írta le (meggyőződése volt, hogy az embereket inkább érzelmeik, mint értelmük irányítja), félt a felszított szenvedélyektől, mivel az káoszt eredményezhet. Mindezek ellenére hitt az emberek helyes politikai ítéletében, pártolta a testületi tevékenységet és vallotta, hogy a vezetőknek kötelessége az emberek elégedetlenségének okait föltárni és ezeket minden eszközzel megszüntetni.

A tanulmány középső részének végén, miután a szerző két, Adams személyével kapcsolatos tradíciót már szembesített a tényekkel, a harmadikat – felelősségét az erőszakért – boncolja. Adams írásain és cselekedetein keresztül bemutatja, hogy ő a legfőbb hazafiúi erénynek a türelmet tartotta és az erőszakot csak mint végső eszközt ítélte megfelelőnek, azt is csak bizonyos határokon belül, de csak akkor, ha a szabadság megvédése a célja. Nem az erőszak volt a kenyere és médiuma nem a „csőcselék": a politikai agitáció eszközének a sajtót, a népünnepélyeket tartotta, e célból különböző szövetségek szervezését is támogatta. Ez utóbbi tevékenysége kortársai szemében – egy olyan korban, mely minden kormányon kívüli szervezkedést elítélt – túlságosan is radikálisnak tűnt, és alapjául szolgált Adams későbbi téves megítélésének, noha – a függetlenség kivívása és a szabad kormányzat megvalósulása után – ezen szervezetek létjogosultsága Adams szemében is kérdésessé vált.

Mindezeken túl Adams személyének megítélését rossz irányba befolyásolta, Maier szerint, saját következetes kálvinista, „puritán" magatartása is, amely elvetett minden születési előjogot, nem tartott igényt vagyonra stb., és amely még személyes levelezését is személytelenné teszi. Alakja mindinkább összefonódott a forradalmár alakjával egy olyan korban (az említett életrajzok az 1880-as évek után jelennek meg), amely az amerikai forradalmat, mint egy nemzet születésének kiinduló pontját, lassan egybeolvasztotta a függetlenségi háborúval, amely hősiesebbnek tűnt, és a függetlenség korai vezetői helyébe a szinte „kanonizált" Alapító Atyákat állította. Az életrajzírók megfeledkeztek arról, hogy Adams nem tört új utakat: New England alapítóinak munkáját folytatta, a múlt eredményeit akarta átmenteni a jövőbe. Ezért fordulópont Hutchinsonhoz való viszonya forradalmári fejlődésében: Adams szembe kellett, hogy forduljon vele, mivel a kormányzó tevékenysége a múlt és a jövő folyamatosságát zavarta meg. Végső soron azonban Adams leginkább az angol forradalom „szentjeihez" hasonlítható, akik, hozzá hasonlóan, egy korrupt világban akartak tiszta kormányzást, az erényes múltat állították szembe a bűnös jelennel. Szigorú aszkétizmusa pedig a későbbi forradalmak következetes alakjaival kapcsolja össze s így életművének félreértése nem csak személye, de „a forradalmár mint olyan" helytelen – bennük csak erőszakos anarchistákat látó – megítéléséből is származik.

Így válhatott a fiatalabb amerikai nemzeték és az utókor szemében intoleráns, hajlíthatatlan, merev személyiséggé az, aki „a forradalomért született". Személye később mind kényelmetlenebbé vált és ez egyre inkább eltávolította a későbbi generációkat a valódi történelmi személyiségétől, Samuel Adams alapvető forradalmi karakterétől és ezen keresztül az Amerikai Forradalom forradalmi jellegének, mint alapvető „élménynek" a kihangsúlyozásától.

(The American Historical Review, 1976. 1. sz. 12–37. l.) *Cs. K. Gy.*

G. P. KUROPJATNYIK:

A FÖLDKÉRDÉS ÉS A FORRADALMI HELYZET ÉSZAK-AMERIKÁBAN A FÜGGETLENSÉGI HÁBORU ELŐESTÉJÉN

Bár a szakirodalom elismeri a farmer mozgalmak jelentőségét az amerikai angol gyarmatok függetlenségi harcának kibontakozásában, fő figyelme mégis a nagyvárosokban lezajlott eseményekre irányul. Így a lakosság csaknem 90 százalékát jelentő farmerek mozgalmait nem súlyuknak megfelelően vizsgálják a függetlenségi háború előtörténetében. Kuropjatnyik abból indul ki, hogy a polgári munkák ugyan nem marxista felfogásban tárgyalják a forradalmi helyzet problematikáját, alkalmasint értékes adatokat vonultatnak fel, amelyek marxista módszer szerint csoportosítva plasztikusabb háttérrajzot tesznek lehetővé. Ezen adatok, valamint forráspublikációk alapján leszögezi: az agrártársadalmon belüli feszültségek alapvetően hozzájárultak az amerikai gyarmatok fellépéséhez. A farmerek jelentős hányada gazdasági függőségbe került az angol gyarmattartó hatóságok által támogatott nagybirtokoktól. Ujabb területek betelepítésére kényszerült, de a hatóságok, valamint az ellenálló indiánok ezt megnehezítették. Az 1750–60-as években egyrészt felerősödött a Nyugat felé irányuló migráció, másrészt mind gyakoribbá váltak a petíciók és tiltakozások, amelyek a földfoglalás kedvezőbb feltételeit követelték. Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Thomas Lee és mások ezekben a megmozdulásokban kezdték közéleti pályájukat.

A hétéves háború után jelentkező értékesítési nehézségek tovább mélyítették az ellentéteket. 1763-ban Pannsylvaniában bontakozott ki a farmerek mozgalma. Először az indiánok rovására kíséreltek meg földjeiket bővíteni, majd a hatóságokhoz fordultak, amelyek ígéretekkel szerelték le a felvonuló farmereket. Az 1760-as évtizedet térben és időben szétszórt, ösztönös farmer megmozdulások jellemezték, amelyek a gyarmati hatóságok, az angol királyi katonaság, vagy az indiánok ellenállásán törtek meg. A hétéves háborúban keletkezett pénzhiány pótlása érdekében bevezetett bélyegilletékek váltották ki a városok elégedetlenségét, amely a farmerek fellépéseivel párosulva végül is forradalmi helyzetet eredményezett. Boston lett a mozgalom központja, amely New York, Észak- és Dél-Karolina, valamint Massachusetts államban támaszkodhatott elsősorban a farmerek elégedetlenségére. A bojkottmozgalom és az angolok brutális fellépései már 1768–1771 között szinte már polgárháborús helyzetet teremtettek az említett államokban, s a gyarmatok angol ellenes politikai szervezkedése is magasabb fokra lépett. A „Szabadság Fiai", a „Zöld hegyek Fiai" szervezetek a politikai és a fegyveres ellenállás magjai lettek. Az ellenőrzésük alatt tartott területeken a farmereket kedvezményekben részesítették, a nagybirtokok tulajdonosait elűzték, mintegy tömegbázist teremtve a függetlenségi háború számára.

1772–1773 folyamán az angolok és W. Tryon kormányzó szemellenzős politikája tovább mélyítette a válságot. Tryon hallani sem akart engedményekről, de hatalma kevésnek bizonyult az elégedetlenség hullámával szemben. London nem vetett be katonaságot, nehogy a kormányzó kezén lévő erők gyengeségére fény derüljön. Ugyanakkor az angol kormány gazdasági és politikai intézkedése olajat öntött a tűzre. Ebben a feszült helyzetben került sor a „bostoni teadélután"ra, amelyet 1774 elején erőszakos rendszabályok, valamint az 1763-as agrárpolitika konokul következetes végrehajtását előíró rendeletek követtek. Az ekkor a farmerek részéről jelentkező tiltakozó mozgalmak támogatást jelentettek az ellenálló városoknak és tovább nehezítették az angolok helyzetét. Az angolok által blokád alá vett Boston jelentős élelmiszer, fegyver, emberanyag utánpótlást kapott az agrárvidékektől. Így az 1774 szeptemberében összeült Kontinentális Kongresszus (Philadelphia) alattvalói felirata ellenére az ellenállás bázisa megszilárdult, s az Angliával való szakítás elkerülhetetlenné vált.

(Voproszi Isztorii, 1976. 8. sz. 75–93. l.) *M.*

V. G. SZIROTKIN:

A 19. SZ. ELSŐ NEGYEDÉNEK IDEGEN NYELVŰ OROSZORSZÁGI SAJTÓJA MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

Sem az orosz, sem a szovjet történetkutatás nem használta fel eddig jelentőségének megfelelően azt a több tucat idegen nyelvű sajtóterméket, amely a múlt század első évtizedeiben oly fontos szerepet játszott az Oroszországról, a cárizmus politikájáról Európában elterjedt kép formálásában. Ennek egyik oka, hogy ez a gazdag anyag a kutatók számára nincs hozzáférhetővé, használhatóvá téve. Szirotkin, igen bőséges anyagot felvonultató tanulmányában pótolni szándékozik ezt a mulasztást, amikor mintegy vázlatos sajtótörténetet ír, s ennek során csaknem húsz idegen nyelvű újsággal, folyóirattal ismertet meg. A zömében német, lengyel, francia nyelvű anyagot négy kronológiai szakasz keretében jellemzi.

1803–1805 az első kronológiai szakasz, amikor német nyelvű kereskedelmi-gazdasági és irodalmi-politikai kiadványok voltak a legjelentősebbek. Megjelenésüket egyrészt a II. Katalin és I. Pál uralkodása alatti szigorú cenzúra enyhítése, I. Sándor liberálisnak tetsző politikája, valamint az az Európa szerte ekkor elterjedt bizakodás tette lehetővé, amely a kereskedelmi kapcsolatok megélénkülését remélve, a napóleoni Franciaország és a konzervatív Európa közötti béke tartósságára számított. Az orosz kormányzat alkalmazásában álló német szakemberek, hivatalnokok hívták életre a „St.-Petersburgische Kaiserliche privilegierte Handels Zeitung" c. hetilapot, amely F. Pfeyffer szerkesztésében, elsősorban Oroszország külkereskedelméről tudósított, s 1803–1804 folyamán 52 száma látott napvilágot. Igényesebb, nagyobb érdeklődésre számottartó vállalkozás volt a H. Storch akadémikus szerkesztette „Russland unter Alexander dem Ersten" c. gazdasági-történeti folyóirat 1803–1806 között. Lipcsében adták ki, a német államokban és Oroszországban is terjesztették, orosz nyelvű

változata is népszerű volt. Kereskedelmi, ipari, az erdőgazdálkodásra vonatkozó szakcikkek mellett publicisztikai írások színesítették, amelyek a kormányzóságok életéről, Finnország helyzetéről, valamint a vilnói és derpti egyetem tevékenységéről tudósítottak. Az akadémia Közleményeit is szerkesztő H. Storch igyekezett állandó levelező hálózatot kiépíteni folyóirata köré. Ennek bázisát az oroszországi egyetemek tanáraiból, a külföldi orosz képviseletek hivatalnokaiból szervezte. Ez utóbbiak révén a külföldi sajtó orosz vonatkozású cikkeiből közölt rendszeres lapjában, természetesen kommentálva, hogy az Oroszországról külföldön kialakult képet kedvezően módosítsa. Jól hasznosíthatóak a történetkutatásban a baltikumi helyi jellegű német és lett nyelvű folyóiratok. Rigában jelent meg (bár a fejlécén Szemtpétervár, Moszkva, Lipcse, Szászország szerepel) egy gazdasági-politikai folyóirat, amely elsősorban a Fekete-tengeri orosz kereskedelemre vonatkozóan közölt cikkeket, de levelek formájában a cári birodalom nemzetiségi területeinek életéről is tudósított. Az irodalmi-politikai periodikák között a „Der Zuschauer" volt a legnépszerűbb, amelyet az ismert lettországi felvilágosító, G. Merkel indított el 1807-ben, s 1856-ig jelent meg. Az 1806–1811 között működő „Ruthenia" c. irodalmi folyóirat munkájába szintén bekapcsolódott.

Az 1806–1807-et magába foglaló második szakasz legmaradandóbb vállalkozása a „Journal du Nord" volt. Tulajdonképpen a „Moniteur" hasábjain kibontakozó oroszellenes francia propaganda ellensúlyozására hívták életre D. P. Trosinszkij kezdeményezésére. Offenzív propaganda eszközzé Jan Potocki, ez a hányatott életű lengyel gróf, író, az orosz Akadémia tagja tette. Cikkeiben Napóleont kalandor hódítóként tüntette fel, aki elárulta a forradalmat, csak eszköznek használta fel. A tilsiti béke megkötése lehetetlenné tette, hogy a „Journal du Nord" Potocki elképzelése szerint működjék, ezért eltávozott a lap éléről.

Az 1808–1814 közötti időszakot Szirotkin szerint a „kincstári" hazafias propaganda eluralkodása jellemezte. Némi túlzással elmondható, hogy Tilsit után az orosz hivatalos sajtó szinte „Napóleon eszköze" lett. 1809-ben még a franciák császárát dicsőítő cikkek is napvilágot láttak. Igaz, a nem kormány lapok nem úsztak ezzel az árral, de franciaellenes propagandát a cenzúra nem engedélyezett. Így a már említett „Journal du Nord" is gazdasági tárgyú cikkekre szorítkozott, a német sajtóból vett át írásokat, amelyek Franciaország belső életéről, a német területen kibontakozó ellenállásról, majd 1811-hez közeledve a spanyol hazafiak hősiességéről szóltak. Az orosz–francia-konfrontáció elkerülhetetlenné válásakor, 1810 után a kormánylapok is hangnemet változtattak. Az orosz külpolitika céljaival összhangban megkísérelték csökkenteni az oroszellenes francia propaganda hatását elsősorban a német és lengyel nyelvű területeken. Ezzel a céllal jelentették meg a „Moskovische Zeitung"-ot, 1811–1812-ben. A lengyel nyelvű hasonló kísérlet nem járt eredménnyel. Egészében véve az szerzőnk véleménye, hogy a cári kormányzat hazafias propagandája 1812 előestéjén megkésett, nem volt hatásos, s egyetértőleg idéz a dekabrista A. N. Muravjovtól, aki szerint „a hazafiság szelleme minden külön kormányfelhívás nélkül, szinte spontán lobbant fel".

1812 őszétől igyekezett a hivatalos orosz propaganda lépést tartani az eseményekkel. N. I. Grecs szerkesztésében megjelentették a „Der Patriot" c. lapot, amely 1812–1815 között német és francia nyelven propagálta a hivatalos hazafiságot. Ezzel párhuzamosan, a hazai közvélemény felsorakoztatása érdekében hívták életre a „Szin Otyecsesztva" (Honfi) c. folyóiratot. 1813-tól módosulás állt be a hivatalos sajtó hangnemében. Előtérbe került Oroszország felszabadító szerepének népszerűsítése, mind a hazai, mind az európai közvélemény előtt. Sz. Sz. Uvarov volt a szellemi atyja ennek az új törekvésnek, aki álliberális szólamoktól sem riadt vissza a lengyel, a német nemzeti ellenállás megnyerése érdekében, ugyanakkor, amikor Oroszországon belül az ún. hivatalos népiesség egyik értelmi szerzőjeként szerepelt. A „Journal du Nord"-t ekkor váltja fel a „Conservateur Impartial" (Pártatlan konzervatív). Elsősorban nemesi körökben örvendett népszerűségnek, amit a példányszám növekedése, a terjedelem bővülése is mutat. Mindenekelőtt a felbomló francia seregről közöltek benne a kutatók számára is értékes írásokat, a hadifoglyok leveleit. Ugyancsak Oroszország Európa által való elfogadtatását szolgálta a „Russisch–deutsches Volksblatt" 1813-ban, Berlinben, és a „Der russische Invalide. . ." 1813–1821 között, amely formailag magánkiadvány volt.

Az 1815–1822 közötti negyedik szakaszt a hivatalos orosz sajtópolitika kettős törekvése, s az ennek következtében kialakult ellentmondásosság jellemezte. A hazai közvélemény felé a feudális, konzervatív, hivatalos népies propaganda vált uralkodóvá. Külföld felé bonyolultabb, rugalmasabb sajtópolitikát igyekeztek érvényesíteni. El kellett fogadtatni a Szent Szövetséget, Oroszország lényegével ellentétben a korlátozott monarchia, a felülről végrehajtott jobbágyreform lehetőségét kellett hangoz-

tatni. Az oroszországi közvélemény, maguk az újságírók és főként a katonatisztek egy része nehezen vette tudomásul ezt a kettősséget. A kormány egykori szócsövének, Grecsnek a karrierje is emiatt tört derékba.

A sajtópolitika kettőssége tükrözte természetesen I. Sándor politikájának ellentmondásosságát is. A korabeli újságok és folyóiratok, ezen belül az idegen nyelvű kiadványok tanulmányozása ennek az ellentmondásosságnak a teljesebb képét segíthetnek megrajzolni.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 4. sz. 77–97. l.) *M.*

V. F. ROMANOV:

AZ OROSZ ABSZOLUTIZMUS GAZDASÁGI-TÁRSADALMI BÁZISA AZ IMPERIALIZMUS KORÁBAN

Az oroszországi szocialista forradalom előfeltételeinek szempontjából tulajdonít kiemelt jelentőséget témájának a magnyitogorszki történész. Tanulmánya tulajdonképpen a kérdés néhány ismert kutatójának álláspontját vitatja. A vonatkozó irodalmat csoportosítva elkülöníti azt a vonulatot, amely a cárizmusnak, mint abszolutisztikus politikai rendszernek a válságát vizsgálja, egy másikat, amely Oroszország gazdasági-társadalmi viszonyait, az ezen belül a 20. század elején érvényesülő tendenciák kutatását helyezi előtérbe, továbbá azokat, amelyek az orosz burzsoázia ill. a nemesi földbirtokos-osztály társadalmi-politikai arculatának megrajzolására vállalkoztak. A problémával foglalkozó munkák egyik jellemzőjeként említi, hogy az orosz burzsoázia szerepének értékelésekor eltúlozzák annak jelentőségét, hogy nem volt közvetlen részese a politikai hatalomnak. A formális politikai jogok oldaláról közelítenek a kérdéshez, ami nem teszi lehetővé a tényleges politikai befolyás kimutatását. Ez a felfogás – megítélése szerint – végig gondolva megkérdőjelezheti a lenini második társadalmi forradalom aktualitását. Ha ugyanis alábecsüljük a burzsoá elem szerepét a 20. század elejének orosz társadalmi-politikai struktúrájában, akkor a cári abszolutizmust elsöprő polgári demokratikus forradalom permanens továbbfejlesztése nem látszik indokoltnak.

Elsőként az A. Ja. Avreh munkáiból kiemelt következtetésekkel polemizál. Elméleti kérdésekből indul ki. Vitatja a neves szakembernek azt a törekvését, amely a cárizmus osztálybázisa mellett tömegbázisának vizsgálatára irányult. A két kategória megkülönböztetését Avreh azzal indokolta, hogy adott politikai hatalom az uralkodó osztály érdekei mellett ún. össznemzeti érdekeket is megtestesít, ami szélesítheti bázisát. Az orosz abszolutizmus esetében ténylegesen a parasztság is tömegbázisnak tekinthető 1905–1907-ig, mert az objektív osztályérdekeit nem ismerte fel, az önkényuralom viszonyai között társadalmi-politikai aktivitása erősen korlátozott volt. A „jó cár"-illúzióban koncentrálódó hamis tudata mindezt csak tetézte. Az 1907. június 3-i fordulattal pedig a rendszer a burzsoázia felső rétegét is felsorakoztatta maga mögött.

Szerzőnk szerint elméleti tévedés az osztálytársadalom állama esetében annak az uralkodó osztály eszközeként és az össznemzeti érdekek megtestesítőjeként betöltött funkcióit egyenlőnek tekinteni. A marxizmus klasszikusaitól vett idézetekkel bizonyítja, hogy az osztály-uralmi funkció áll mindenekelőtt, míg a másik csak esetleges. Megalapozatlannak tartja az osztály- és tömegbázis közötti distinkciót is. Az osztályok feletti állam polgári koncepciójával rokonítja Avreh-nek azt a megfogalmazását, amely eltúlozni látszik a politikai szféra önmozgását a cárizmusnak feudális monarchiából burzsoá monarchiává válását illetően. Értékelése szerint az objektív gazdasági-társadalmi folyamatok, a kapitalista viszonyok eluralkodása tették lehetővé és szükségessé a rendszer átlényegülését.

A cárizmus politikai rendszere osztálytermészetének meghatározásához Lenin megállapításait javasolja alapul venni. Eszerint az átmenetiség, a társadalmi bázis kettőssége jellemezte az orosz abszolutizmust a 20. század elején, összhangban a gazdasági szerkezet több „ukládúságával" és a társadalmi struktúra torlódott jellegével. A feudális monarchiából burzsoá jellegűvé válás folyamata a középúton tartott. A kutatás fogyatékosságaként említi Romanov, hogy nem tisztázták egyértelműen, miben is nyilvánult meg a feudális jelleg. Megítélése szerint az abszolutisztikus kormányzási mód – amely 1905 után tompult –, a dolgozó osztályokkal szembeni rendőri módszerek a legszembetűnőbb mutatók. Elsősorban a gazdaságpolitika következményei utaltak a burzsoá jelleg erősödésére. S cikkünk szerint,

amennyiben a cárizmus (gazdasági) politikája tükrözte a burzsoázia érdekeit, úgy ez az osztály a politikai hatalom részesének tekinthető.

Ezzel a megállapításával már elsősorban A. M. Davidovics álláspontját vitatja, aki a feudális jelleget értékelte túl munkáiban. Visszatérve a politikai szféra önmozgásához, sajátos érdekei kérdésköreihez, a szerző ellentmondásos fejtegetésekbe bocsátkozik. Egyrészt ugyanis megállapítja, hogy a cárizmus az uralkodó osztályok hatalmának eszköze, másrészt – Leninnek a sztolipini rendszer bonapartisztikus jellegéről szóló megállapításait idézve – lehetségesnek tartja viszonylagos önállóságát, amely az uralkodó osztályokon belüli érdekellentétek közötti lavírozásra épül. Véleményünk szerint a rendszer társadalmi bázisának kettős természete, – burzsoázia, nemesi földbirtokosok – a két osztály, az osztályokon belüli rétegek ellentéte, az abszolutizmus miatt fejletlen viszonyok egyrészt a rendszer válságát, elszigeteltségét, labilitását bizonyítják, másrészt bizonyos időszakokban komoly lavírozási lehetőség forrásai voltak. Valójában persze a cárizmus az uralkodó osztályok osztályuralma érdekében, – de ezen osztályok vagy egyes rétegeik permanens elégedetlenségétől kísérve, ami a kettősség következménye –, viszont felnagyítja az osztályok felettiség látszatát.

Davidovics munkájának ellentmondásosságát illusztrálja azzal az adatsorral, miszerint 1897-ben a magas rangú állami hivatalnokok (92 533 fő) kb. egyharmada volt nemesi származású, ami szerinte nem a feudális jelleg túlsúlyának bizonyítéka. Természetesen a hivatalnoki réteg társadalmi származása nem perdöntő. A nemesség rendi szervezeteinek fennmaradása, a helyi önkormányzati szervekben élvezett különleges helyzete, a nagybirtok gazdasági súlya meggyőzőbb bizonyítékok. De nem elégségesek annak az álláspontnak a megvédéséhez, amely szerint a burzsoázia nem volt részese a politikai hatalomnak. Cikkünk utal A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij közös művére, amelynek az a konklúziója, hogy 1917-ig a tényleges politikai hatalom a feudális nemesi földbirtokosok kezében összpontosult, mégha a burzsoázia támogatásával is gyakorolták azt. Említi továbbá Sz. Ja. Borovoj könyvét, amely ugyan a cári bürokrácia, a nemesi földbirtok és a burzsoázia összefonódását mutatja ki, de külön beszél a burzsoázia „hatalom nélküliségéről".

Szükségesnek tartja ebben a kérdésben is az elvi tisztázást. Romanov szerint fel kell tárni az adott osztály helyzetét a gazdasági-társadalmi struktúrában, meg kell vizsgálni, milyen mértékben fedik az állam politikai döntései az osztály objektív érdekeit, s milyen mértékben vesz részt a politikai döntések kialakításában, a hatalom gyakorlásában. Szerzőnk szerint a forradalom előtti Oroszországban a burzsoázia – ha a fentiek szerint vizsgáljuk – jelentős politikai hatalommal rendelkezett. Az ország gazdasági élete lényegében véve a kezében volt, jelentős befolyással rendelkezett a kormánypolitika kialakításánál is, gazdasági szervezetei, a kormány bizottságaiban való részvétel, a hivatalnoki réteggel való összefonódása révén. Romanov úgy ítéli meg, hogy elsődleges érdekeit tekintve (gazdasági, osztályuralmi) az orosz burzsoázia jelentős politikai hatalommal rendelkezett, s a rendszer feudális jellege, amely lassította a kapitalisztikus viszonyok térhódítását, csak másodlagos érdekeit sértette. Ha az elsődleges és másodlagos érdekek csoportosításán lehetne is vitatkozni, tény, hogy az orosz kormányzat gazdaság- és társadalompolitikája érvényesítette a burzsoázia gazdasági és osztályuralmi érdekeit. Hogy az adott szituációban ez az osztály megelégedett a lassított térhódítással, tudomásul vette a monarchiát, az nemcsak a cárizmussal való összefonódását, de ellenforradalmi jellegét is bizonyította, ami viszont a lenini permanens forradalom koncepció aktualitását igazolta.

(Voproszi Isztorii, 1976. 5. sz. 20–36. l.) *M.*

V. N. VINOGRADOV, JU. A. PISZARJEV:

AZ 1905–1907-ES OROSZORSZÁGBAN ÉS A BALKÁN FORRADALMI MOZGALMAI

Az első orosz forradalom balkáni hatását jelentősen befolyásolta a gazdasági-társadalmi szerkezet hasonlósága az oroszországihoz, s ennek következtében az a körülmény, hogy a megoldásra váró feladatok azonos jellegűek voltak. Lenin megállapításaira utalva elsőként az agrárkérdést említi meg a szerzőpár. Macedónia és Bosznia-Hercegovina területén a török feudalizmus maradványai, Albániában, Koszovóban, a Novi-Pazari szandzsákban patriarchális agrárviszonyok, Romániában az oroszországihoz

nagyban hasonló földesúr–paraszt ellentét, Bulgáriában és Szerbiában a parasztgazdaságok differenciálódásából eredő feszültségek (a parasztbirtokosok 57%-a rendelkezett a művelt terület 22%-ával, 18%-a pedig a terület 51%-ával) vártak megoldásra. Az ipari kapitalizmus fejletlensége, a munkásosztály szociális és politikai elnyomása szintén az analóg jelenségek között említhető, mint ahogy a demokratikus átalakulás igénye is, hiszen az alkotmányok egyik országban sem biztosították a polgári demokratikus jogokat. A lakosság széles tömegeinek nagyfokú kulturális elmaradottsága (90% írástudatlan) ugyancsak rokonvonás Oroszország és a Balkán országai között. A nemzeti, nemzetiségi kérdés megoldatlansága szintén hasonló feladatokat tűzött napirendre.

Az 1905–1907-es oroszországi események a balkáni országok munkásmozgalmi körében váltottak ki legnagyobb visszhangot. Ebben szerepet játszott pl. az is, hogy a bolgár, szerb és román szociáldemokrácia fejlődésére egyaránt nagy hatással volt az orosz forradalmi, szocialista mozgalom, mindenekelőtt Lenin és Plehanov írásai. A sajtó hasábjain, forró hangú szolidaritási gyűléseken, a gazdasági követeléseken túlmutató sztrájkok keretében fejezték ki a Balkán szocialistái, munkásai lelkesedésüket az orosz proletariátus küzdelme iránt. Különösen a Patyomkin páncélos matrózainak romániai, szerbiai fogadtatása tükrözte az együttérzést. Az első orosz forradalom az 1907-es nagy román parasztfelkelés résztvevőit is motiválta. Cikkünk jelentősnek tartja a balkáni szocialista pártok szervezeti megerősödését, a forradalmi szárny határozott elkülönülését, amelyet az orosz forradalom értékelése kapcsán kibontakozott elméleti viták felgyorsítottak. Megállapítja ugyanakkor, hogy ezekben az években még sem a bolgár tesznyákok, sem a szerbiai mozgalom balszárnya nem értette meg Lenin kettős társadalmi forradalom koncepcióját, a munkás-paraszt szövetség jelentőségéről vallott nézeteit.

A szerzőpár tanulmánya érinti a balkáni országok liberális elemeinek reagálását is. Kezdetben, amíg az abszolutisztikus cárizmussal szemben a burzsoá ellenzék fellépését tartották jelentősebb tényezőnek, lelkesen ünnepelték az oroszországi változásokat. Nem ismerték fel, hogy újtípusú polgári demokratikus forradalom zajlik Oroszországban, amelynek a proletariátus és pártja a vezető ereje. Cikkünk ezzel magyarázza, hogy a szerb szkupscsinában felszólaltak a letartóztatott szociáldemokrata dumafrakció ügyében. Rámutat ugyanakkor, hogy az orosz burzsoázia behódolásának arányában egyre tartózkodóbbak lettek a balkáni országok liberálisai. A konzervatív uralkodó körök természetesen ellenségesen viszonyultak az orosz forradalom ügyéhez. Fokozták a cenzúra szigorát, megerősítették titkosrendőrségeiket, a Zubatovéhoz hasonló kísérleteket tettek (Románia), Albániában a jezsuiták aktivizálódtak a szocialisztikus tanokkal szemben. Az orosz Szent Szinódus brosúráit terjesztették hasonló céllal több balkáni országban.

Mindezek ellenére – vonják meg a mérleget a szerzők – az első orosz forradalom nagy hatással volt, fellendítette a balkáni országok haladó, szocialista mozgalmait, elősegítette az osztály- és politikai erők elkülönülését.

(Voproszi Isztorii, 1976. 6. sz. 65–76. l.) *M.*

V. JA. LAVERICSEV:

A BURZSOÁ-LIBERÁLIS MOZGALOM FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS TENDENCIÁJA OROSZORSZÁGBAN A SZÁZADFORDULÓN

A szerző igen gazdag eredeti forrásanyag alapján kísérli meg kimutatni az orosz liberalizmus fejlődésének folyamatos jellegét, a különböző áramlatok kapcsolódását. Az egyre nagyobb számmal megjelenő munkákról az a véleménye, hogy kronológiailag szűk szelvények metszeteit adják, az orosz liberalizmus fejlődés-tendenciáit nem fogják át. Megítélése szerint az 1860-as évektől kezdve, s nem csupán a 20. század elején volt jellemző sajátja az orosz liberalizmusnak az abszolutizmus és a demokratizmus közötti hányódás. Az orosz liberálisok mindvégig forradalom ellenesek voltak. A polgári rend bevezetését felülről végrehajtott reformoktól várták. Egészében azonban így is gyengítették az abszolutizmus pozícióit, s radikális nekibuzdulásaikkal az értelmiség széles rétegeit aktivizálták.

Tömörüléseik a két fővárosra (Szentpétervár és Moszkva) koncentrálódtak. A liberális körök az 1880-as évek végén a munkások sztrájkjai és a diákzavargások hatására élénkültek meg. Kiadványaik

jelentek meg, magánjellegű, baráti összejöveteleken formálódott álláspontjuk. Moszkvában az egyetemhez kapcsolódó Jogász Társaság keretében tömörültek, amelynek 1888-ban 150 tagja volt. Történészek, közgazdászok, jogászok, statisztikusok – a későbbi liberális politikai erők vezetői – adták meg az eszmecserék alaphangját. M. M. Kovalevszkij, M. Ja. Herzenstein, Sz. A. Muromcev, A. I. Csuprov és mások neveit emeli ki Lavericsev. „Az orosz irodalom barátai" elnevezésű kör szintén liberális politikai gondolatok kifejtéséhez biztosított keretet. A „Russzkije vedomosztyi" és a „Russzkaja miszl" hasábjai jelentették számukra a publicitást. Bázisuk szélesítése és a radikális elemek mérséklése céljából kerestek kapcsolatot az egyetemi diáksággal. A reakciós kormányzat-képviselői azonban ezeket a mérsékelt törekvéseket is rosszallották.

Szentpétervárott a „Vesztnyik Jevropi" körül alakult ki egy liberális mag, amely sok, a zemsztvókban befolyásos elemet is magába foglalt. „A Szabadkeresledelmi Társaság" és az „Analfabétizmus elleni Bizottság" összejövetelei jelentettek számukra fórumot. A kormány befolyásos képviselői (pl. K. P. Pobedonoszcev) forradalmároknak bélyegezték őket is, ami nyilvánvaló túlzás, de az orosz társadalom politikai iskolázottságának fejlesztésében elismerésre méltó szerepet játszottak. A pétervári liberálisok is törekedtek az egyetemi hallgatók befolyásolására. „A Tudományos Irodalom Társasága" szakmai jellegű előadásokat szervezett. A. Sz. Lappo-Danyilevszkij, V. I. Vernadszkij, D. J. Sahovszkij, V. V. Vodovozov, tehát neves polgári szakemberek, később liberális politikusok, ideológusok léptek fel, s ütköztették nézeteiket a szocializmussal is kacérkodó ifjúság véleményével. Alekszandr Uljanovékat azonban nem tudták meggyőzni. 1887 végétől újra rendszeresen összejöttek K. K. Arszenyev lakásán. Cikkünk tanúsága szerint 10 év alatt kb. 100 alkalommal találkoztak, s 55 előadást vitattak meg. Itt tette meg első közéleti lépéseit P. B. Sztruve is. Jelentősebb, hogy az 1890-es évek első felében Arszenyev köre szoros kapcsolatot alakított ki a liberális narodnyik ideológusokkal, s a marxizmussal szintén szenben álló „legális marxisták" is innen indultak.

Az 1890-es évek elején tomboló éhínség leküzdésében az orosz liberális elemek aktív szerepet játszottak. A két központ érintkezése is az éhezők megsegítésére indított akciók keretében valósult meg. Több közös tanácskozást tartottak, amelyek a későbbi kadet, ill. októbrista irányzat csírájaként értékelt, a D. N. Sipov és a Dolgorukov fivérek által szervezett „Beszeda" kör (1899) előfutárának tekinthetők. Lavericsev cikke egyrészt jól érzékelteti a liberális irányzat tarkaságát, másrészt hangsúlyozza, hogy végső soron a burzsoázia érdekeit fogalmazták meg, s ez az a fontos összefogó tényező, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni. A komponensek közül számba veszi a zemsztvó közegből indult liberálisok csoportját (a Dolgorukov fivérek, Petrunkevics, Sahovszkij), a polgári liberális értelmiség képviselői (pl. P. N. Miljukov) a liberális narodnyikokat (Mihajlovszkij, Pesehonov) és a legális marxistákat (Sztruve, Tugan-Baranovszkij, Bulgakov). Közülük többen később Sipov köréhez kapcsolódtak, s az „Oszvobozsgyenyije" finanszírozásában is szerepet vállaltak.

Szerzőnk röviden kitér a kadetok későbbi vezére, Miljukov „pályakezdésére", aki radikális liberálisként indult az 1890-es évek elején. A rendőrségi zaklatások miatt Bulgáriába települt át, de a forradalmi elemektől mindvégig távol tartotta magát. A „Narodnoje Pravo" csoporttal állt kapcsolatban, amelyről a történeti irordalomban megoszlanak a vélemények. Cikkünk szerzője a narodnyikizmus forradalmi, szocialisztikus hagyományaitól való eltávolodást tartja jellemzőnek, s Leninre hivatkozva az „Oszvobozsgyenyije" előfutáraként értékeli ezt a neonarodnyik kísérletet, azzal érvel, hogy az innen induló Miljukov, Pesehonov és Bogucsarszkij jelentős szerepet játszottak az „Oszvobozsgyenyije" megindításában. Az 1900-ban tartott statisztikus kongresszuson ők vetették fel egy önálló, a zemsztvó köröktől és a legális marxistáktól egyaránt független lap gondolatát. Ezt követően próbálkoztak Sztruvéék önállóan lapot alapítani, majd bocsátkoztak tárgyalásokba az „Iszkrát" előkészítő Leninékkel. Miután nem tudtak megegyezni, 1901 folyamán pétervári liberális köröket próbálták megnyerni tervüknek, eredménytelenül. A liberális orgánum ügye 1902-ben nagyot lépett előre. Bogucsarszkij ekkor Voronyezs, Tula, Kurszk, Harkov és a Krím liberálisait nyerte meg tervének. Miljukovnál vitatták meg az általa írt programadó vezércikket. A liberális tábor szinte minden számottevő képviselője részt vett a vitán, amely után megjelenhetett a liberális irányzat kristályosodási magját képező kiadvány, – Sztruve szerkesztésében külföldön.

Egy évvel később a szerkesztőség körében már felmerült az egységes politikai szervezet gondolata, amelynek megalakítását Harkovban határozták el. 1904 januárjában Pétervárott realizálták ezt a határozatot. „A Felszabadítás Szövetsége" élén Petrunkevics, Miljukov, a Dolgorukov hercegek, Sahovszkij, Pesehanov, Kuszkova és mások állottak. A későbbi Kadet Párt egyik komponensét jelentő

szervezet kapcsán is felvillantja cikkünk a szovjet szakemberek nézetkülönbségeit. Egyesek szerint ugyanis a „Felszabadítás Szövetsége" a polgári értelmiség szervezete volt, a zemsztvók képviselői alig játszottak benne szerepet. A másik álláspont szerint viszont a zemsztvós és értelmiségi elem egymásra találását testesítette meg a szövetség. Igaz ugyan, hogy tagjai között az értelmiségi elemek voltak nagyobb számban, de finanszírozásából a zemsztvók liberálisai vállaltak jelentősebb hányadot. Fontosabb Lavericsev szerint az a körülmény, hogy az 1900-as évek elejére a legkülönbözőbb irányokból (liberális narodnyik, legális marxista stb.) indult polgári értelmiség eszmeileg igen közel került a századfordulón balra mozgó zemsztvó liberálisokhoz. A „balra mozgás" Oroszország egyre nyomasztóbb válságával, az ún. „harmadik elem" (értelmiség) zemsztvón belüli szerepének növekedésével függött össze. A liberális tábor egységesülését, a polgári értelmiségnek a zemsztvók felé való közeledését a tömegek forradalmi aktivitása magyarázza, amely mögött a szociáldemokrata és a szociálforradalmár szervezetek álltak. Természetesen a liberális tábor egységesülése ekkor sem lett teljes. Az 1904 novemberi zemsztvó kongresszus kisebbsége, a későbbi októbristák nem csatlakoztak. (Sipov, Bobrinszkij herceg, Heyden báró, a tőkés Morozov és Rjabusinszkij neve érdemel említést.) Az első orosz forradalom sodrában szerveződtek aztán tekintélyes politikai párttá az igen sok irányból érkező orosz liberálisok. A liberalizmus, mint a társadalmi gondolkodás egyik irányzata, miután sok kísérletet tett a szerveződésre az 1890-es évek folyamán, 1905–1906 fordulóján derékhadát politikai pártba tömörítette. A sokarcúság azonban nem múlt el nyomtalanul, ahogy ez a forradalom utáni években is bebizonyosodott.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 3. sz. 46–65. l.) *M.*

SZ. M. SZIGYELNYIKOV:

AZ ÖNKÉNYURALOM PARASZTPOLITIKÁJA A DUMA ÜLÉSEIT MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN

A tanulmány megkísérli bemutatni, milyen hatással voltak a forradalmi megmozdulások, mindenekelőtt a parasztmozgalmak, a cári kormányzat agrárpolitikájára 1905 végén és 1906 első hónapjaiban. A forradalmi hullám tetőzése az uralkodó osztályok egyes vezető képviselőinél pánikhangulatot teremtett. 1905 októberében pl. Migulin professzor az Uralon túli területekre történő áttelepítés gyorsítását, továbbá a parasztok használatában és tulajdonában lévő földterület növelését javasolta. Ez utóbbi feladat megoldása érdekében a nemesi nagybirtokok akár felét is készek mutatkozott kisajátítani. Még a „kemény kéz" politikájának híveként közismert Trepov is tett ekkor olyan kijelentést, hogy inkább hajlandó lemondani birtokai feléről, ha a másik felét megtarthatja. A hivatalos kormánypolitika azonban nem tette magáévá az efféle álláspontokat. Részintézkedésekkel kísérelte meg leszerelni és megosztani az elégedetlenkedő parasztokat. Ennek a törekvésnek a jegyében adták ki az 1905. november 3-i rendeletet, amely 1906. január 1-től felére csökkentette, 1907. január elsejével pedig teljesen eltörölni ígérte a parasztok megváltási kötelezettségeit. Egy másik ukáz a Paraszt Bankot ösztönözte nemesi földek vásárlására azzal a céllal, hogy részletfizetés ellenében a parasztoknak eladhassa. Ezek a rendeletek a forradalmi irányzatok propagandája mellett azért sem érték el céljukat, mert egyrészt ekkor már csak a parasztok kisebbik hányadát sújtották a megváltási kötelezettségek, másrészt az igaerővel és mezőgazdasági eszközökkel nem rendelkező szegényparasztokat a földvásárlás nem menthette meg a kilátástalan nyomortól.

Cikkünk az 1905 decemberi felkeléssel hozza összefüggésbe Kutler tervezetét, amelynek szerzője a Vitte-kabinet tagja volt. Természetesen ez a tervezet is csak végszükség esetére javasolta a kincstári és cári birtokok megműveletlen földjeinek, valamint a bérbeadott magán nagybirtokok egy részének a kisajátítását. A parasztmozgalmak lanyhulása (a büntető expedíciók „jóvoltából"), a felkelt munkásosztály leverése után egyértelművé vált, hogy a kormányzat részére ilyen javaslat még tárgyalási alapot sem képezhet. Rövidesen magát Kutlert is menesztették.

1906 elején, amikor Lenin szavaival „az önkényuralom helyreállt", a nemesség rendi jellegű gyűlései egymás után juttatták el feliratukat az uralkodóhoz az agrárpolitikával kapcsolatban. Általános vonásuk volt, hogy a földosztás gondolatát, mindenekelőtt a magán nagybirtok esetleges kisajátítható-

ságát határozottan elvetették. Érveik között az is szerepelt, hogy a parasztok földéhségét csak fokozná egy kiegészítő földosztás – a magán nagybirtok teljes felszámolásáig –, mert a mozgalmakban szerintük nagyobb szerepet játszott a forradalmárok lázító propagandája, mint a tényleges földhiány. Javasolták a Duma mielőbbi összehívását, s párhuzamosan a katonaság hatékony bevetését. Természetesen bizonyos agrárpolitikai intézkedéseket is szükségesnek tartottak. Az 1906. november 9-i ún. Sztolipin-féle földreform lényeges elemeit találhatjuk a nemesi feliratokban. Szabaddá kell tenni az obscsinából való kilépést, az obscsina kötelékeit levető paraszt magántelkévé teheti a használatban levő földet. Ezen túlmenően tagosításokat, az agronómiai ismeretek terjesztését, a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar kapacitásának növelését és az áttelepítés fokozását javasolták a nemesi gyűlések határozatai. Némelyikben szerepelt a kiegészítő földosztás is, de csupán az állami földek terhére. Többen megfogalmazták a Paraszt Bank közvetítő szerepének erősítését.

1906 január elején a kormány külön ülésen foglalkozott a beadott tervezetekkel. Bár II. Miklós kategórikusan kinyilvánította a magánbirtok sérthetetlenségét, a kabinetben élénk eszmecsere alakult ki az agrárpolitikáról. Megfogalmazódott egy olyan álláspont, miszerint a parasztlázadások nem a földhiánnyal, hanem a parasztok rombolási hajlamaival magyarázhatók. Ezért első lépésben a kormányzatnak meg kell mutatnia erejét, a továbbiakban pedig erőfeszítéseket kell tennie a földművelő nép műveltségének, agronómiai ismereteinek növelésére. A másik tábor hosszadalmasnak vélte ezt a megoldási módozatot, s a Trepov által 1905 októberében megfogalmazott gondolatmenettel érvelt. A cár álláspontja eldöntötte a vita kimenetelét. Vitte összegezte a kormány véleményét, amely szükségesnek tartott bizonyos lépéseket a Duma összeülte előtt. A lépések közül a legfontosabb: az obscsinából való kilépés szabadsága, a parasztok osztályföldjének tulajdonná válása, amely Vitte szerint a földművelők jogi érzékét fejlesztheti, a földmagántulajdonnal való szembenállást tompíthatja, a szocialisztikus propaganda hatékonyságát is csökkentve.

A rendelet-tervezet részletes kimunkálása céljából külön bizottságot neveztek ki. A bizottság ülésein az obscsinából történő kilépés módozatait, problémáit, valamint a Paraszt Bank közvetítő szerepét vitatták meg. Mivel a tervezett intézkedések végleges formáját illetően nem született megegyezés, a Duma megnyitásának közelsége miatt azt javasolták, adjon ki az uralkodó egy manifesztumot, megnyugtatandó a parasztokat a tervezett intézkedések felsorolásával. Ezek közül egyetértés volt az áttelepítés kérdéseiben (számos kedvezménnyel vonzóvá tenni azt a nincstelen és kevésföldű parasztok számára), a Paraszt Bank közvetítő szerepének fokozását illetően és a kerületi, kormányzósági földrendező bizottságok létrehozásában, amelyek a tagosítás, az agronómiai ismeretek terjesztése kérdéseiben lennének illetékesek.

Február folyamán a miniszterek tanácsa ismét foglalkozott a parasztpolitikát érintő kérdésekkel. A rendeletek pontosításával az ún. Nyikolszkij-bizottságot bízták meg, mert bizonyos intézkedéseket a Duma összeülte előtt szükségesnek tartottak, épp annak politikai súlyát csökkentendő. A Nyikolszkij-bizottság által kidolgozott és a cár által is jóváhagyott tervezetek az Államtanács elé kerültek. Az Államtanács ülésein aztán kiderült: a parasztok tulajdonviszonyainak változtatása szükséges, de a megoldást illetően a nemesi önzést és a paraszt leszerelésére irányuló törekvést nem tudták összeegyeztetni. Ezen túlmenően úgy vélték, hogy a kormányzat és a Duma közötti feszültségek forrása lenne, ha idő előtt jelentetnének meg bizonyos intézkedéseket. Ezért azt javasolták, hogy az Államtanács ülésein elhangzottakat a Nyikolszkij-bizottság építse be korábbi tervezeteibe, s azok mint a kormány agrárprogramja kerüljenek a Duma elé. Ez lekötné a népképviselők érdeklődését, s a parasztokat is a várakozás álláspontjára kárhoztathatná.

Az Államtanács álláspontját is figyelembe vevő tervezet a parasztság egyenjogúsítását állította középpontba. Szerepelt benne az obscsinából való kilépés szabadsága, a nem faluközösségi földek szabad polgári magántulajdonná tétele, de túlzott koncentrálódása ellen szankciókat terveztek kidolgozni. Megfogalmazták a paraszti önkormányzat beépítését a polgári közigazgatási, igazságszolgáltatási struktúrába. Fontos feladatokat szántak a helyi földrendező bizottságoknak. A kormány agrárprogramjának végleges kidolgozása előtt április derekán Vittét menesztették. A reakciósan konzervatív Goremikin-kormány szűklátókörű nemesi álláspontot képviselt, s ezért került összeütközésbe a liberális többségű Dumával.

(Isztorija SzSzSzR 1976. 4. sz. 124–135. l.) *M.*

J. G. A. POCOCK:

BRIT TÖRTÉNELEM: EGY UJ TÁRGY VÉDELMÉBEN

Keveset hallat magáról az új-zéland-i történetírás, pedig van nemzetközi figyelemreméltó mondanivalója. J. C. Beaglehole professzornak, a wellington-i Victoria Egyetem néhány éve elhunyt tanárának emlékére az új-zéland-i történelmi társulat minden évben ülést rendez, melyen egy-egy fontosnak tartott kérdésről esik szó. 1973-ban J. G. A. Pocock professzor (jelenleg az amerikai Johns Hopkins Egyetem tanára) tartotta a Beaglehole-emlékelőadást, melyet a *New Zealand Journal of History* tett közzé – 1974-ben. A Chicago-ban megjelenő *The Journal of Modern History* olyan fontosnak tartotta Pocock érvelését, hogy egy évvel később ismételten közreadta tanulmányának alig módosított szövegét, ezáltal a legszélesebb szakközönség számára is érthetővé téve az eddig kevéssé ismert történetíró gondolatait.

E tanulmány publikálásának körülményei azért érdemlik meg figyelmünket, mert ismeretük közelebb visz a szerző gondolatmenetének forrásvidékéhez. Nem véletlen ugyanis, hogy Nagy-Britannia történelmének ideológiai-metodológiai problémái iránt éppen a felszámolt birodalom egykori „provinciáinak" egyikében támadt érdeklődés: az itt élő történészek, úgy látszik, olykor érzékenyebben reagálnak a brit államszerkezetben végbement gazdasági, társadalmi és politikai változásokra, mint anyaországi pályatársaik. S érzékenyen reagálnak főként akkor, amikor az anyaország imperialisztikus törekvéseit új köntösben, ezúttal történetírói koncepció öltözékében vélik tetten érni.

Pocock vitacikke az *Oxford History of England,* e nagyszabású angol történeti összefoglalás utolsó, A. J. P. Taylor által írott, 1965-ben megjelentetett kötetének előszavából indul ki. Pocock kihívásnak tekinti Taylor könyvének első bekezdését, amely kétségbe vonja a *Britain* (Britannaia) szó használatának jogosultságát, s melyben szerzője kifejti, hogy – az évtizedekkel ezelőtt megindult sorozat ciméhez igazodva – *Anglia* történetéről szól csak, és a szigetország nem-angol lakosairól, s különösen az egykori birodalom sokféle népcsoportjáról csak akkor és olyan mértékben emlékezik meg előadása során, amikor és amennyiben ezeknek a népeknek a története egybeesett az angolokéval. Taylor odáig megy, hogy a skótokról szólva elutasítja a maguk által használt „Scots" vagy „Scottish" kifejezés alkalmazását, mondván, hogy az *angol* nyelvben a „Scotch" melléknév honos. Pocock utal rá, hogy az összefoglaló angol irodalomtörténeti sorozat, az *Oxford History of English Literature* 16. századi kötetének szerzője is ugyanígy, „inkább arrogáns mint pedáns módon" érvelt a skótok magukalkotta megnevezése ellen. „Kevesebbért is ölnek néhol embereket" – jegyzi meg a nyelvi nacionalizmus e tünetei láttán Pocock, s figyelmeztet arra is, hogy az angolok a legutóbbi időben hajlamosak tagadni, hogy az *Empire* (birodalom) vagy a *Commonwealth* (Nemzetközösség) kifejezés valaha is jelentett volna számukra valamit, és elképzelhetőnek tartja, hogy – előbb-utóbb – lélektanilag hasonló mechanizmus révén kívánnak majd szabadulni a *United Kingdom* (Egyesült Királyság) vagy akár a *Britain* kifejezés kényelmetlenné váló tudati ballasztjaitól is.

Mindennek nyomán a tanulmány szerzője felveti, hogy ideje volna „felélesztení és tartalommal megtölteni a 'brit történelem' kifejezést". Maga is látja természetesen ennek nehézségeit. Igazat ad Taylornak annyiban, hogy a „Britannia" szónak nincs tényleges történeti tartalma: Britannia történetét sohasem írták meg, de komoly kísérlet nem történt még csak e bonyolult fogalom fejlődésének feltárására sem. A szerző ezek után áttekinti, hogy mit is ért 'brit történelmen'. Legelőbb néhány kivételes példával érzékelteti, milyen történetírói megközelítést is tartana követendőnek: megemlíti David Mathew 1933-ban megjelent *The Celtic Peoples and Renaissance Europe* (A kelta népek és a reneszánsz Európa) c. kötetét, J. C. Beckett *The Making of Modern Ireland* (A modern Irország születése) c. munkáját (London, 1966) és végül J. R. Pole *Political Representation in England and the Origins of the American Republic* (Politikai képviselet Angliában és az amerikai köztársaság eredete) c. tanulmányát (New York–London, 1966). E művek többé-kevésbé a Pocock által sürgetett, összetett szempontrendszert érvényesítik, s a 'brit történelem' fogalommal – Pocock szavaival összegezve – „a kultúrák azon csoportjának plurális történetére utalnak, melyek az anglo-kelta határvonal mentén helyezkednek el s melyeket egyre növekvő angol politikai és kulturális befolyás jellemez". Más megfogalmazásban: „A pluralista közelítést ... valamiképpen össze kell békíteni avval a nyilvánvaló ténnyel, hogy a 'brit történelem' nem egyéb, mint Anglia politikai és kulturális egészként való, állandó növekvő uralma."

E megfogalmazás magába foglalja a szerző mindkét kiindulópontját, a *pluralitás* igényét és a mind jobban kiteljesedő *angol hegemónia* figyelembevételét. E premisszákból vezeti le azután írása tulajdonképpeni mondanivalóját. Megítélése szerint ugyanis a fokozódó és mind ellenállhatatlanabb angol behatolás nemcsak a fejlődés menetét alakította a szigetvilágban, illetve a gyarmatbirodalomban, hanem, ezzel párhuzamosan, egyre határozottabban törekedett e térségek lakóinak tudati befolyásolására is, azaz történetük mellett történeti gondolkodásukat is messzemenően hatalmába kerítette. „A hóditó . . . megszabja a játékszabályokat: uralma hatékonyságának mértéke szerint meghatározza, hogy az emberek mit csináljanak, hogyan gondolkodjanak és mire emlékezzenek." „Az angolok nemcsak csinálták, de írták is történetüket. . . a múlt őrzése hatalom: a levéltár az angol kormányzati rend magva. . ." Pocock elméleti igényű általánosítása megérdemli, hogy hosszabban idézzük: „Egy magasan szervezett társadalom magasszintű írásbeliséggel rendelkezik; kormányzati dokumentumoktól történelemkönyvekig számos formában termel . . . nyelvi és gondolati szerkezeteket, amelyek . . . szabály-jellegűek abban az értelemben, hogy parancsolóan előírják az emberek gondolkodási sémáit. . . E szabály-jellegű szerkezetek között ott van a történelem elbeszélésének, tanulmányozásának és kritkájának módozata is, aminek eredményeképpen egy magas fokon szervezett és művelt társadalom történeti tudata eltér egy kevésbé központosított és bürokratizált társadalométól – parancsolóbb és, elég valószínűen, önkritikusabb lévén. Ha az előbbi társadalom az utóbbi rovására terjeszkedik, a szabályjellegű önuralom, mely hatalmának egyik forrása, a mások feletti uralom eszközévé válik. Ha rákényszerít másokat saját játékszabályai betartására, akkor egyszersmind rákényszeríti őket saját múltszemléletének, történelme magaalkotta szerkezetének elfogadására is. . . A kulturális pluralizmusnak és részleges uralomnak általunk vizsgált esetében a történészt nem egyszerűen arra késztetik, hogy a történelmet mintegy a befolyásoló kultúra szemszögéből tanulmányozza: magának a befolyásoló kultúrának a történelmét kell voltaképpen vizsgálnia, némileg minden más kizárásával, hiszen az adatok, a tudományosság hagyományai, és az éppen működő szabályok, melyeket újra kellene értékelnie, túlnyomórészt éppen ennek a kultúrának a termékei – ami egyik fontos oka annak is, amiért ez a kultúra befolyásolásra képes."

A tanulmány szerzője kísérletet tesz arra is, hogy történetileg körülírja a 'brit történelem' általa igényelt fogalmi megújítását, azaz sorra vegye, hogy koronként milyen földrajzi térségek, illetve politikai-szervezeti egységek tartoztak véleménye szerint a „brit" fogalom körébe. Felfogása szerint a kifejezés szemantikai tartománya az idővel geográfiai értelemben mind nagyobb és nagyobb területekre terjeszkedett ki, ha egy sor társadalom csak futólag tartozott is a brit birodalom szervezeti kereteibe. Pocock rugalmas, történetileg változó érvényű fogalomhasználata („a 'brit történelem' a kezdetek óta társadalmak és kultúrák egymás közötti konfliktusa, illetve új társadalmak és kultúrák teremtése") lehetőséget ad arra, hogy az angolszász népek és kultúrák kialakulásának egész bonyolult rendszerét a maga dinamikájában és kölcsönhatásaiban ragadjuk meg és szemléljük. Történelemfelfogása – saját szavaival – „Nemzetközösség-utáni és Európán-kívüli, s egyszersmind nacionalizmusellenes", s így – anélkül, hogy utalna erre – meglepően közel kerül a kérdés marxista interpretációjához.

Talán éppen ez a mozzanat, a „történelemszemléleti imperializmussal" való tudatos, sőt harcos szembefordulása váltotta ki tanulmányának eddigi, kritikus vagy legalábbis ódzkodó visszhangját. A *The Journal of Modern History* szerkesztője még közreadás előtt elküldte a tanulmányt Angliába, Skóciába és Amerikába, és megjegyzéseket kért a kérdéskör ismert szakembereitől. Angliából a személyében is érintett A. J. P. Taylor, az oxford-i Magdalen College tanára, a Brit Akadémia tagja reflektál az írásra. Elismerve a felvetett probléma létezését, nemigen érzi fontosnak az „angol" és a „brit" fogalom közötti különbségtevést. Különösen elutasítja Pococknak azt a gondolatát, mely szerint a „brit történelem" mindvégig különféle kultúrák egymásrahatása volt – Taylor szerint „a kultúra mindig kizárólagosan angol volt és maradt, nagyon csekély külső hozzájárulással". Taylor megerősíti korábbról ismert álláspontját, mely szerint az angolszász kultúrák mindegyike lényegében angol kultúra, vagy annak valamely változata, s e megállapítását írásainak jól ismert, fanyar humorával még Észak-Amerika társadalmaira is kiterjeszti.

Gordon Donaldson professzor, Skócia két működő skót-történeti tanszéke egyikének, az edinburgh-inak a vezetője, szűkebb hazája relatív önállóságát hangsúlyozza, és nem tekinti történetileg hitelesnek Skócia feltétlen alárendelését a „brit" fogalomkörnek. Michael Hechter professzor, a Washington-i Egyetem tanára némileg érintetlennek mutatkozik a „perifériikus térségek" tanul-

mányozásának szüksége iránt. Bár a hozzászólók közül egyedül ő ismeri fel, hogy „egy új brit történelmet sürgető cikk elképzelhetetlen lett volna a kelta nacionalizmusnak az 1960-as évek közepén bekövetkezett britanniai újjászületése előtt", adós marad e jelenségnek a puszta leíráson túlmenő, valóban történeti elemzésével, s főként az ebből adódó következtetések értékesítésével.

Összességükben a hozzászólások mind színvonalban, mind tárgyi anyagukban messze elmaradnak Pocock professzor tanulmánya mögött. S ami a legnagyobb hibájuk: mintha nem értenék meg, vagy inkább nem akarnák megérteni Pocock mondanivalóját. Válaszában a tanulmány szerzője éppen ezért megismétli gondolatmenetének lényeges pontjait. Záróbekezdése azt is kétségtelenné teszi, hogy a szerző nagyon tudatosan vetette fel e kérdést éppen mostanában: „Ugy tűnik, hogy a brit történelemnek 1700 körültől létező formája végéhez közelít. E korszakbeli legszembeötlőbb jellegzetességei közé tartozott egy birodalmi és óceáni szerep vállalása, az atlanti szigetvilág politikai egységének fenntartása és az európai ügyektől való bizonyos mértékű távolság megőrzése. Ezek közül az első és a harmadik végérvényesen megszünt, s a második most van átalakulóban. Ilyen körülmények között vetettem fel, hogy az anglocentrikus szemlélet felváltása egy policentrikus rendszerrel szükségszerű, tágítja az intellektuális horizontot, és egyben új utakhoz segít a történelmi tapasztalatok vizsgálatában."

J. G. A. Pocock tanulmánya kétségkívül az utóbbi évek egyik legjelentősebb metodológiai írása a maga területén. S bár elsősorban az angolszász történelem kutatói okulhatnak belőle, tanulságait mi is hasznosíthatjuk.

(The Journal of Modern History, 1975. 4. sz. 601–628. l.) *F. T.*

FRANK FREIDEL

AMERIKAI TÖRTÉNÉSZEK: FELMÉRÉS A KÉTSZÁZADIK ÉVFORDULÓRA

A cikk Frank Freidel professzornak (Harward Egyetem) az Amerikai Történészek Szervezete 1976 áprilisában St. Louisban megtartott konferenciáján elhangzott elnöki beszédét közli.

Freidel professzor bevezetőjében rámutatott arra a fájdalmas anomáliára, hogy bár az Egyesült Államokban soha nem volt nagyobb igény professzionista történészekre, mint jelenleg, a megfelelő állás nélküli történészek száma óriási. Ennek a kettősségnek a feloldására új lehetőségeket kell keresni.

A professzor szerint két fő problémára kell a figyelmet irányítani: az egyik az iskolai történelemoktatás válsága, amelyről az Amerikai Történészek Szervezete már tett jelentést, a másik, amellyel a cikk is foglalkozik, az egyetemi doktorátusok „túltermelése".

Cikke első részében Freidel áttekinti a történész szakma fejlődését az Egyesült Államokban. Kiemeli az 1900-as évek elejének felfutását, amely 1920-ra az egyetemi doktorátusok számának évi 50%-os emelkedését jelentette. Hangsúlyozottan foglalkozik a 30-as évek gazdasági világválsága nyomán fellépő problémákkal, mind az elhelyezkedés, mind az anyagi lehetőségek terén; valamint a második világháború után bekövetkező prosperitással, amikor az egyetemi doktorátus megszerzése az egyetemi karrier első lépcsőfokának tűnt és az egyetemi továbbképzési lehetőségek is kiszélesedtek. Az 50-es években ismét visszaesés volt tapasztalható, de a 60-as években a történészek iránti kereslet és a keresetek növekedése következtében a hallgatók száma ismét megnőtt, az egyetemek egyre-másra szervezték a doktori előkészítőket, aminek eredményeképpen 1972-ben pl. már 1200-an doktoráltak, ebből az amerikai történelemre ötszáz disszertáció esett. Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált, hogy tíz doktorált közül három és fél, azaz több mint az egyharmad, nem talál képesítésének megfelelő munkakört, és a legújabb előrejelzések szerint 1980-ra tíz közül egy, maximum négy frissen doktorált tud majd tudományos munkakörben elhelyezkedni.

A történelmi áttekintés után Freidel professzor azokat a lehetőségeket elemzi, amelyek kihasználásával ezen a helyzeten változtatni lehetne. Leszögezi, hogy a doktorálást adminisztratívan nem akadályozhatják meg, másrészt az egyetemektől nem várható el az álláslehetőségek garantálása. Ismertet több felmerült megoldási javaslatot, többek között az egyetemi doktorátusok időszaki befagyasztását, a korai visszavonulás lehetőségét, az egyetemi alkalmazásban nem állók bevonásával nyári

kurzusok bevezetését, a gyakorlati idő lerövidítését vagy teljes megszüntetését. Freidel szerint az ismertetett elképzelések nem jelentenek kivezető utat. Ő a megoldást a következőkben látja: akik képesítésüknek megfelelő területen kívánnak dolgozni, megtalálhatják számításaikat, ha a helytörténeti, intézménytörténeti kutatásra, vagy a történeti források feldolgozására fordítják energiáikat. Ezen munkák elérésében, valamint az időszakos alkalmazás leteltével megfelelő állás találásában a nagy tudományos intézetek támogathatnák a kezdőket, emire már volt is példa. Lehetőség van ezen kívül az Egyesült Államokon kívüli tanításra is, ahogy azt már több európai kormány bevezette, bár ez csak akkor megnyugtató, ha a fiatal történésznek van hova visszatérnie alkalmazási ideje lejárta után. Mivel azonban az időszaki vagy részleges alkalmazási lehetőség kevés, hasznos lenne, ha a szövetségi kormány a New Deal éveihez hasonlóan új Works Progress Administration-t szervezne.

Noha mondezek ellenére sok fiatal doktoráltnak el kell hagynia szorosan vett területét, számukra is találhatók olyan lehetőségek, ahol tudásukat hasznosíthatják. A főiskolákon való elhelyezkedés jó megoldás lenne, ha a fizetést nem a gyakorlati évek szabnák meg. A középiskolákban történő elhelyezkedés pedig nagymértékben emelné a történelemoktatás színvonalát. Ezenkívül, több terület van, ahol a frissen doktorált történészek alkalmazásra találhatnak: jó lehetőségeket nyújtanak a kiadók, levéltárak, könyvtárak, múzeumok is. A szövetségi kormány minisztériumaiban is nagy az igény mind történészek mind levéltárosok iránt, nem különben az állami és városi vezetésekben.

A lehetőségek számbavétele után Freidel professzor két alapvető feladat megjelölésével fejezi be eszmefuttatását: az egyik, meggyőzni az állami szerveket arról, hogy szükségük van történészekre, a másik, úgy képezni fiatal történészeket, hogy ne csak a szorosan vett szakmai területükön tudjanak elhelyezkedni.

Ugy tűnik, a második feladat megvalósítása a könnyebb. Mindazonáltal ha a nyitás megtörténik, már könnyebb lesz anyagi lehetőségeket teremteni és lehetőségeket találni arra, hogy a történészek hasznosíthassák képességeiket. Néhány esetben már sikerült is.

A legfontosabb a publicitás e téren. Az Amerikai Történészek Szervezetének bizottsága, mely a történészek nem szakmai pályán való foglalkoztatásának megoldását tűzte ki célul maga elé, máris elkészített egy tervezetet a munkalehetőségekről. Szükségesnek tartha ez a tervezet – az Organization of American Historians, az American Historians Association és más történelmi szervezetek bevonásával egy Nemzeti Bizottság létrehozását, mely egyrészt támogatná a történelemtudományok művelése fejlesztésének ügyét, másrészt pedig összefogná a történészek alkalmaztatásának kérdését is.

(The Journal of American History, Vol. LXIII. No. 1. June 1976. 5–20. l.) *Cs. K. Gy.*

A külföldi folyóiratszemlét írták: Cs. Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.), Frank Tibor (F. T.) és Menyhárt Lajos (M.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1977. május 30-án a Kossuth Klubban *vitát* rendezett, Az értelmiség fejlődése a XVIII. században címmel.

A vitát vezették: *Kosáry Domokos, Antall József, Bíró Ferenc, H. Balázs Éva, Heckenast Gusztáv, Huszár Tibor.*

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja 1977. június 7-én a Hermann Ottó Múzeumban *tudományos ülést tartott.* A „Mohács a legújabb történeti kutatások tükrében" című előadást *Dr. Perjés Géza*, a Magyar Tudományos Akadémia tudományos munkatársa tartotta.

TÖRTÉNÉSZ VÁNDORGYŰLÉS SZÉKESFEHÉRVÁRON

A Magyar Történelmi Társulat szokásos évi vándorgyűlését 1976. december 20–21-én rendezte meg. A találkozó témája történeti irodalom és történeti publicisztika viszonya volt. A szépszámú hallgatóság előtt először *Berend T. Iván* akadémikus, a Társulat elnöke mondott megnyitót, majd tíz felkért hozzászóló fejtette ki véleményét a kérdés különböző aspektusairól. Ezután szabad vita következett, végül *Hanák Péter* az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, a Társulat alelnöke összegezte a vándorgyűlés eredményeit, tapasztalatait.

Mielőtt részletesebben szólnánk a vitáról, ide kívánkozik néhány megjegyzés. Az egyik, hogy a Társulat, illetve a rendezők erre a találkozóra sajnálatos módon csak a történészeket hívták meg, így a felkért hozzászólók között sem volt egyetlen képviselője sem az író-, újságíró-publicistáknak. Ezt a tanácskozás több résztvevője is szóvá tette, rámutatva arra a jogos igényre, hogy a kérdés megvitatása történészek belső ügyéből publicistákkal folytatott dialógussá váljék.

Ugyancsak többen helytelenítették, hogy a felkért hozzászólók között „felparcellázták" a történettudomány szakágazatait és ezeknek a publicisztikához való viszonyát. Helyesebb lett volna – miként azt Erényi Tibor is megjegyezte – a történettudomány egységes szempontjait jobban szem előtt tartani. Szerencsére – mutatott rá zárszavában Hanák Péter – a hozzászólók átlépték ezeket a határokat és szinte valamennyien szóltak a publicisztika műfaji, tartalmi, módszertani kérdéseiről, serkentve ezzel is a vitát.

A hozzászólások többségében valóban találkozhattunk a publicisztika definíciójára, a fogalom tartalmának meghatározására tett kísérlettel. Lényegében két álláspont kristályosodott ki a fogalom meghatározása körül. Az egyik csoport a publicisztikát tágabban értelmezte. Az ő véleményük szerint bármilyen mű, akár nekrológ, emlékcikk, vagy TV-film, publicisztikai munka lehet, amennyiben bizonyos tartalmi kritériumoknak megfelel. Hanák Péter véleménye szerint ezek a kritériumok: a közéletiség (vagyis politikum), a közérdekűség és a közérthetőség. E felfogás szerint tehát a problémaérzékeny, a gondolatokat intellektuális síkon felvető és megoldó alkotások mind a publicisztika fogalomkörébe vonhatók.

A másik álláspont jóval tisztázatlanabbul, kevésbé megfogalmazottan jelentkezett a vándorgyűlésen. Ez a publicisztika úgynevezett szűkebb értelmezése, mely szerint ez egy önálló műfaj, egészen más, mint a recenzió, a nekrológ, az évfordulós cikk. Azok a felszólalók, akik ehhez a nézethez álltak közelebb, csak két-két ilyen önálló műfajtípust említettek: az esszét és a dialógust, de főleg hiányukat kifogásolva.

Rátérve a vita ismertetésére, meg kell jegyezni, hogy a Társulat már évekkel ezelőtt programjául tűzte ki, hogy a tudomány és a közvélemény kapcsolatát javítja, szorgalmazza azoknak a tájékoztatási formáknak a megtalálását, amelyek segítségével a tudomány eredményei gyorsabban és hatékonyabban jutnak el a köztudatba. Az 1973. évi egri vándorgyűlésen ezt a kérdést a tömegkommunikáció oldaláról igyekeztek megközelíteni, de már ott is felmerült a publicisztika problémája, fogalomköre. A mostani vándorgyűlés kizárólag erről volt hivatva vitázni.

*Farkas Gábor*nak, a Fejér megyei Állami Levéltár vezetőjének köszöntője után *Berend T. Iván* megnyitója lényegében a hozzászólások sorát kezdte meg. A Társulat elnöke kifejtette, hogy a tudomány eredményeit a szélesebb közvéleményhez közvetítő úgynevezett áttételes műfajoknak, az ezeket művelő történészeknek, íróknak, újságíróknak, rádiós, televíziós és filmes szakembereknek fontos szerepük van a tudatformálásban. A szaktörténésznek nem lebecsülnie kell a publicisztika műfaját, hanem magának is törekednie kell aktív és színvonalas publicisztikai tevékenységre, annak érdekében, hogy a közvélemény minél frissebb és korszerűbb információkhoz jusson a történettudomány új eredményeiről. Törekedni kell tehát az utóbbi évtizedekben megerősödött disszertációs szemlélet, a műfaji elnehezülés leküzdésére, a műfaji megújulásra, arra, hogy legalább a jótollú történészek bátrabban vállalkozzanak rövid, tömör, színvonalas publicisztikai művek írására.

Lackó Miklós, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője „Történelmi eszmék – politikai eszmék a publicisztikában" című hozzászólásában szólt a történelem iránti érdeklődés napjaiban megújuló konjunktúrájáról. A fokozott érdeklődés számos tényezője közül kiemelte: a történettudomány az egyik legelevenebb magyar társadalomtudományi ágazat, melynek sajátossága a nagy társadalmi összefüggések tudatának ébren tartása. Véleménye szerint a történettudomány bűntudatos: érzi, tudományos hitelét önmaga előtt részben azzal vásárolta meg, hogy elszakadt a közvélemény „előítéleteitől" és évek óta arra törekszik, hogy visszataláljon a szélesebb közeghez. A tudomány és a közönség közti űrt használják ki – érthetően – egyes publicisztikai művek szerzői, akik nem megkerülik a tömegélményt, hanem számolnak vele. Az utóbbi évek egyik legjobb publicisztikai írásaként emelte ki Lackó Miklós Száraz Györgynek a zsidókérdésről szóló művét (Egy előítélet nyomában).

A publicisztika fogalommeghatározását érintve, a felszólaló annak a véleményének adott hangot, hogy a történeti publicisztika nem a történettudomány függvénye, hanem önálló műfaj, a politikai publicisztika egy fajtája. Ugyanakkor nem tartja e műfajba sorolhatónak sem a történelemoktatást, sem az ismeretterjesztést, sem a „történelmi emlékápolást". A műfaj fogalmát, kritériumait keresve megállapította: a jó történeti publicisztika egy aktuális politikai gondolatot kíván a történetírásból merített anyaggal meggyőzővé tenni. A fogalom tisztázása egyébként hozzásegít annak a problémának a megközelítéséhez is, mondotta, hogy miközben nagy tere van nálunk a történelem ideológiai-politikai felhasználásának, mégis oly ritka a jó történeti publicisztika.

Szabolcs Ottó, a Társulat főtitkára, a történelemtanítás és történelmi publicisztika kapcsolatáról, szerteágazó összefüggéseiről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a különböző tömegkommunikációs eszközöknek nagy szerep jut – a tankönyv mellett – a tanulók informálásában, tudatformálásában. A publicisztika, mint a legújabb tudományos eredmények gyors közvetítője, kiegészíti, részben korrigálhatja is a tankönyvet, sőt a történelmi jelenségek megelevenítésével, az élményszerűséggel nagyobb hatással is lehet az ifjú olvasókra. Veszélyeket is rejt azonban magában, mert a fiatalok még nem tudnak különbséget tenni a tudományos eredmény és a hipotézis, a megalapozott feltételezés és a megalapozatlan elmélkedés között. Ez tehát erősen növeli a publicista felelősségét.

Bassa Endre, a Kossuth Könyvkiadó munkásmozgalmi főszerkesztőségének vezetője, az ismeretterjesztő könyvkiadás statisztikai adatai és egy 1973-as felmérés tanulságai alapján vizsgálta a történeti tárgyú olvasói érdeklődést. Megállapítható volt, hogy a legnagyobb az érdeklődés az új- és legújabb kor, különösen a második világháború iránt. A tudásszint és az olvasottság egybevetéséből kitűnt, hogy mind a tárgyi tudás, mind a történelmi fogalmak és összefüggések ismerete azoknál a legerősebb, akik

sok (vagy több) ismeretterjesztő irodalmat olvasnak. Ez a tény felhívja a figyelmet az ilyen művek fontosságára, jelentős tudatformáló hatására.

A szaktudomány népszerűvé válásának egyik akadályát Bassa Endre a tudomány egyre elvontabb nyelvében, a problémának sokszor nem szerencsés megválasztásában látja. Nem helyes a népszerűsítés lehetőségének és szükségességének a kétségbe vonása. A feladat éppen az, hogy megteremtődjék a harmónia tudomány, oktatás és népszerűsítés között.

Kende János, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa a napilapok publicisztikájával foglalkozott felszólalásában. Szerinte ezek két csoportba sorolhatók, egy részük publicisztikai szintű, történeti ismeretterjesztő írás, más részük pedig történeti szemléletű, általános társadalmi, politikai, kulturális cikk. Sajnos azonban mindkettő csak elvétve fordul elő és többnyire ünnepi, évfordulós alkalmakkor. Pedig társadalmunk történeti tudatformálása, egy egészségesebb közgondolkodás érdekében számukat gyarapítani kellene.

Az utóbbi évekből egyetlen vállalkozást tartott igazán jónak a hozzászóló: a Népszava és a Párttörténeti Intézet közös vállalkozását a magyar munkásmozgalom történetéről. Ebben történeti problémákat sokoldalúan, szisztematikusan, szakszerűen és olvasmányosan világítottak meg a szerzők. Pedig a népszerű történeti folyóirat hiánya nagyobb feladatokat ró e téren a napilapokra. Szükség lenne arra, hogy a történettudomány a maga eszközeivel segítse a sajtót közművelődési feladatainak ellátásában, a napilapok viszont segítsék tudományunkat reális történeti tudat kiformálásában.

Sándor György, a TV közművelődési igazgatója „A TV történelmi műsorai televíziós szemmel" című hozzászólásában a Századunk című sorozat 1976-ban bemutatott öt filmjének visszhangját elemezte a kritikák és a közvéleménykutatás eredményei alapján. A sorozat nemcsak ismereteket nyújtott, hanem hozzájárult nemzeti önismeretünk gazdagításához is, egyben bebizonyította, hogy a tartalom helyes interpretálásában fontos szerep jut a formai elemeknek, hogy egy anyag megformálása akkor sikeres, ha a műsor legérdekesebb, legizgalmasabb csúcspontjai az elméletileg, tartalmilag is legfontosabb megállapításokhoz vezetik a nézőt. Az is világos, hogy az ilyen jellegű művek akkor lehetnek még jobbak, ha kutatók, kiadók, könyvtárak, népművelők egyaránt segítik a televízió munkáját. A Századunk készítésének és fogadtatásának tapasztalatai pedig sokféleképpen hasznosíthatók a további munkában, a hasonló vállalkozásoknál.

Egyetemes történelem és publicisztika viszonya volt a témája *Diószegi István* egyetemi docens (ELTE Bölcsészettudományi Kar) felszólalásának. Tagadva az utóbbi időben divatossá vált „publicisztikai tudomány" létjogosultságát, három, a történelmi publicisztika számára is elfogadható kritériumot fogalmazott meg: a hatásosságét, a nyilvánosságét és az aktualitásét. Ezek közül részletesebben foglalkozott az aktualitás kérdésével. A történelem időszerűsége társadalmi produktumként bukkan újra és újra elő, különösen nagy sorsfordulók, kritikus helyzetek idején. Ez a „historizáló" igény (mely Közép- és Kelet-Európában különösen jellemző) befolyásolja a történészt, olyanná alakítja, aki a társadalom által óhajtott „előképet" keresi és találja meg. A marxista történetírás sem volt mentes a historizáló tendenciáktól és ma sem az még. Mindinkább tért hódít azonban az a nézet, hogy a história időszerűsége mélyebb és igazabb, mint amilyennek a historizálás mutatta, hogy a múlt nem a jelen előképe ugyan, de ismerete számos tanulság időbeni levonását könnyíti meg, teszi lehetővé.

Erényi Tibor, a Párttörténeti Intézet tudományos osztályvezetője „Párttörténet és publicisztika" című felszólalásában jelezte: az eddig elhangzottak is bizonyították, nincs egység a publicisztika fogalmát és az ismeretterjesztéshez, népszerűsítéshez való viszonyát illetően a történészek között. Véleménye szerint két külön műfajról van szó. A publicisztikát nem áttételes műfajnak, hanem elsődlegesen önálló, politikai műfajnak tartja, mely ösztönzőleg hathat a szaktudományra, ugyanakkor a híd szerepét is betölti a történettudomány és a közvélemény között.

Megállapítva, hogy kevés a párt- illetve munkásmozgalom-történeti témájú publicisztika, Erényi Tibor ennek okát elsősorban a szaktudomány direkt és erős politikai érzékenységében jelölte meg. A meglevő termés is gyér és alkalomszerű (nekrológok, évfordulós cikkek, recenziók), ritkán emelkednek a publicisztika szintjére. A publicisztika feladata, hogy a szakma, a tudomány véleményét közvetítse a közönségnek, miközben sorsa elválaszthatatlan az íróját körülvevő társadalmi közegtől. Ez a kettősség fokozott felelősségre sarkallja a publicistát. Irónak, újságírónak, történésznek – minden publicisztikát művelőnek – részt kell vállalnia a szocialista tudat fejlesztése szempontjából oly fontos munkásmozgalom-történeti publicisztika fellendítésében.

Jemnitz János, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „A nemzetközi munkásmozgalom a publicisztikában" címmel szólt hozzá a vándorgyűlés témájához. Véleménye szerint ebben az összefüggésben csak szélesebb értelemben lehet publicisztikáról beszélni – történettudomány és ismeretterjesztés hatékonysága vonatkozásában. A nemzetközi munkásmozgalom iránt – ezt a Bassa Endre által elemzett felmérés is bizonyította – aránylag csekély az érdeklődés. Ennek okát egyrészt a nemzetközi munkásmozgalom kutatása kellő lehetőségeinek hiányában látja, másrészt abban, hogy a napisajtó sokszor esetlegesen közli a munkásmozgalom híranyagát. Így viszont az olvasók többségénél hiányzik annak az alapvető forrásanyagnak az ismerete, amelyre az elméleti megközelítéseket alapozni lehetne. A nemzetközi munkásmozgalom története témakörében a napisajtó egyébként is évfordulócentrikus, a szerkesztőségek, kiadók pedig az ismeretlenségre és érdektelenségre hivatkozva utasítják el a témajavaslatokat. Míg a nagy elődöknek, a progresszív publicistáknak a valóság megragadása mellett a konzervatív közvéleménnyel kellett küzdeniük, addig a ma publicistája számára a kérdésfeltevés könnyebb, mint a válaszadás, amit pedig egy színvonalas írástól joggal várunk el.

Liptai Ervin ezredes, a Hadtörténelmi Intézet és Levéltár parancsnoka, igazgatója, a Társulat alelnöke, hadtörténet és publicisztika kapcsolatáról szólva kifejtette, hogy miként a kutatás, úgy a publicisztika vonatkozásában sem lehet a hadtörténet problémáit elválasztani a történettudományéitól. A hadtörténet, melynek fordulópontjai leggyakrabban egybeesnek a nemzeti történelem sorsfordulóival, az elmúlt évek szakmai vitáiban is jelentős helyet foglalt el. Sikerült ezen a területen is jónéhány illúziót eloszlatni, megingatni. El kell kerülni azonban a deheroizálás szélsőségét is. Történeti publicisztikánk fontos feladata, hogy kiérlelt és időtálló gondolatokat közvetítsen az olvasónak.

Az elmúlt másfél évtized vitáit érintve Liptai Ervin arra az aránytalanságra hívta fel a figyelmet, hogy lényegesen több az 1849 előtti témájú írás, mint a későbbi korszakokra vonatkozó, legújabbkori fegyveres küzdelmeinkről pedig – méltatlanul – alig jelenik meg igényes publicisztika. Reményét fejezte ki, hogy addig is, míg a rég várt népszerű történelmi lap megszületik, a többi sajtóorgánum az eddiginél több és színvonalasabb történelmi témájú publicisztikai írást fog közölni.

„Gazdaságtörténelem és publicisztika" volt a címe *Gyimesi Sándor* megbízott tanszékvezető egyetemi docens (JATE Bölcsészettudományi Kar) hozzászólásának, melyben három sajtótermék, a Népszabadság, a Magyarország és az Élet és Irodalom 1975-ös évfolyamának gazdaságtörténeti írásait vizsgálta. Megállapította, hogy a három lap cikkeinek 17%-a foglalkozott gazdaságtörténeti témákkal (miközben a gimnázium negyedik osztályának történelem tankönyvében ez az arány 24%), közülük 76% huszadik századi kérdésekkel foglalkozik, tehát nagyrészt aktuális indíttatású. Kifogásolta az erős évforduló-centrikusságot és hiányolta a „problémafelvető" írásokat. Véleménye szerint a vizsgált lapok példája is bizonyítja, hogy a gazdasági problémákat tárgyaló publicisztikában viszonylag kevés a történeti megközelítés és szemlélet. Minden érdekelt együttes erőfeszítésére van szükség, hogy történeti (benne gazdaságtörténeti) publicisztikánk magasabb szintre emelkedjék, eltűnjék a tudomány és ismeretterjesztés között tátongó űr.

A referátumokhoz kapcsolódó szabad vitában *Berend T. Iván* rámutatott, hogy az elhangzottak is bizonyítják: a történészek körében is többféle felfogása él a publicisztikának. Véleménye szerint nem választható el a publicisztika a történettudománytól, hiszen a jó társadalomtudományi kutatás sem különülhet el – a számos különbség ellenére – a politikától. Egyetértett azonban azzal, hogy bár nehéz határvonalat húzni történeti publicisztika és ismeretterjesztés között, az előbbi mégis önálló műfajnak tekinthető.

Orosz István egyetemi tanszékvezető docens (KLTE Bölcsészettudományi Kar) ugyancsak osztotta ezt a véleményt. Hiányolta, hogy a publicisztika ma még kevés terméke sem kap hasonló módon publicisztikai, érdemi kritikát. Példaként említette a Nemeskürty István Mohács-könyvével kapcsolatos bírálatokat, melyek nem világítottak rá kellően a könyv szemléletére.

Rázsó Gyula, a Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa, hiányolta, hogy kevés szó esett a történelmi publicisztika „hogyan tovább"-járól. Véleménye szerint e műfaj fő funkciója a szélesebb közvélemény tudatformálása lenne, éppen ezért tartja sajnálatosnak, hogy bizonyos publicisztikai műfajok (így az esszé, a dialógus) terjedelmük miatt kimaradnak a nagypéldányszámú lapokból, s csak szűkebb értelmiségi réteghez szólnak.

A felszólalók közül többen beszéltek saját munkájuk tapasztalatairól és világítottak rá a történeti publicisztika jelentőségére, fontosságára (így *Györgyi Ferencné* budapesti és *Pesti János* székes-

fehérvári középiskolai tanár, *Csatári Mária*, a Közlekedési Múzeum tudományos munkatársa, *Sándor Györgyné*, az Iskolarádió szerkesztője, *Vas István*, a szegedi József Attila Tudományegyetem adjunktusa és *dr. Czuth Béláné*, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanára).

A sajtó képviselői közül egyedül *Zöldi László*, az Élet és Irodalom munkatársa szólt hozzá a vitához. Véleménye szerint azért kevés a publicisztika a sajtóban, mert az újságírók nem tudják művelni ezt a műfajt, az íróknak anyagilag ráfizetéses, a történészeknél pedig a szakma belső ellentmondása, a publicisztikával is foglalkozó történészek lenézése az ok. Pedig a szaktudományt is gyorsabb és hatékonyabb munkára ösztönözheti a jó publicisztikai művek megjelenése.

Hanák Péter hozzászólásában a Televíziót minősítette a leghatékonyabb közvéleményformáló eszköznek. Ennek illusztrálására a Századunk legutóbbi öt adásának magas színvonalára és igen jó fogadtatására utalt.

Zárszavában Hanák Péter szerencsés ötletnek nevezte a téma napirendre tűzését, ő is megjegyezte azonban, hogy helyesebb lett volna dialógus megszervezésére törekedni, publicisztikát művelő történészek és történelemmel foglalkozó publicisták között.

Miután megkísérelte meghatározni a publicisztika kritériumait (erre a bevezetőben már utaltunk), kifejtette: a történeti publicisztika két irányból közelíthető meg, a tudományból kiindulva a közéleti probléma felé, és az újságírástól, a politikától a tudományosság felé. A kettő között nem lát súly- vagy rangkülönbséget, a műfaj szabályai és keretei között mindkettő lehet hasznos és érdekes. Ahhoz azonban, hogy a történész jó publicista is legyen, nemcsak politikai elkötelezettségre van szüksége, hanem tömörségre, műgondra, forma- és arányérzékre is. Másrészt az íróknak, újságíróknak is nagyobb felelősséggel, a történeti művek jobb ismeretében kell e kérdésekről szólniuk. A vitafórumok, a szerkesztőségek feladata pedig, hogy – az értelmetlen vita, a személyeskedés elkerülése érdekében – ne csak az írások politikai-ideológiai kifogástalanságára fordítsanak figyelmet, hanem a szakszerűség és a pontosság ellenőrzésére is.

Közép- és Kelet-Európa népei számára – mondotta Hanák Péter – a történelem nem egyszerűen studium, vagy pusztán a hazafias nevelés tárgya, hanem szenvedély, vigasz is volt, és részben ma is az. A közgondolkodásnak ez a historizáló hajlama táptalaja volt az illuzionizmusnak, akadályozta a korszerű tudományos törekvéseket. Nem elég azonban a historizálást doktriner, racionális alapon elutasítani, meg kell vizsgálni és világítani valóságos funkcióját is. Múlt és jelen összekapcsolása történetszemléletünk szerves része. A kérdés csak az, hogy a történeti tényeket dolgozzuk-e ki és használjuk fel alternatív döntések előkészítésére, vagy fordítva: visszafelé kívánunk igazolni bizonyos jelenségeket.

Publicisztikánk stilárisan és gondolatilag egyhangú. Ennek egyik oka Hanák szerint az abszolút igazságok megfogalmazására való törekvés (ami kissé mindig unalmas), másik oka a pátoszos és kegyeletes hang, mely a nemzeti érzékenység és jubileumi hangulat jellemzője. Igaz, ebben az is közrejátszik, hogy nálunk a történelem per és ítélkezés, mindig a sorskérdésekkel foglalkozik, többnyire emelkedett hangulatban.

Végezetül megállapította, hogy az itt felmerült kérdések további érdemi vitát igényelnek, és a Társulat nevében ígéretet tett, hogy ébren tartják a témát és fórumot keresnek történészek és publicisták dialógusához. A téma és a vele kapcsolatos számos műfaji és tartalmi bizonytalanság – melyek e vándorgyűlésen is felszínre bukkantak – nyilvánvalóvá teszik a vita mind szélesebb körben való folytatásának szükségességét.

Deme Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. jan. 20. – Terjedelem: 17,5 (A/5 ív)
77.4074 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Нидерхаузер — З. Сас: Столетие независимости Румынии — СТАТЬИ — *А. Андерле:* Общественно-экономические изменения в Перу в первой половине XX в. — *Б. Беллэр:* Политика контрреволюционной системы по отношению к национальностям накануне кризиса (1930—1931 гг.) — СООБЩЕНИЯ — *П. Кирай:* Древнеболгарский источник о венгеро-болгарской войне 894—898 гг. *Ф. Газдаг:* Участие Шандора Гисвейна в дискуссиях ж. «Двадцатый век» (1904—1918 гг.) — *И. Вида:* Три письма Корина — ОБЗОР *Д. Ранки:* Некоторые вопросы экономического развития Финляндии ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLES DES MATIERES

E. Niederhauser - Z. Szász: Le centenaire de l'indépendance de Romanie — *ÉTUDES* — *Á. Anderle:* Les changements intervenus dans l'économie et la société péruviennes au cours de la premiere moitié du siecle — *B. Bellér:* La politique du régime contre-révolutionnaire hongrois envers les minorités ethniques au seuil de la grande crise des années trente (1930—31) — COMMUNICATIONS: *P. Király:* Source ancien-bulgare sur la guerre bulgaro-hongroise en 894—896 — *F. Gazdag:* Participation de Sándor Giesswein dans les débats de la revue „Huszadik Század" (Vingtième Siècle) 1904—1918 — *I. Vida:* Trois lettres de Ferenc Chorin — OBSERVATEUR — *Gy. Ránki:* Quelques questions du développement économique du Finland LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES CHRONIQUE

CONTENTS

E. Niederhauser Z. Szász: The Centenary of Rumania's Independence — STUDIES *Á. Anderle:* Changes in the Socity of Peru in the First Half of the 20. Century *B. Bellér:* The Nationality Policy of the Counter-Revolutionary Regime on the Eve of the Crisis (1930—1931) — COMMUNICATION *P. Király:* An Ancient Bulgarian Source on the Hungarian—Bulgarian War of 894—896 *F. Gazdag:* Sándor Giesswein in the Discussions of the Huszadik Század 1904—1918 *I. Vida:* Chorin's Three Letters OBSERVER *Gy. Ránki:* Some Problems of Finland's Economic Development — HISTORICAL LITERATURE REVIEW OF REVIEWS CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

E. Niederhauser - Z. Szász: Der hundertste Jahrestag der Unabhängigkeit Rumäniens — STUDIEN — *Á. Anderle:* Veränderungen in der Gesellschaft Perus in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts — *B. Bellér:* Die Nationalitätenpolitik des gegenrevolutionären Systems an der Schwelle der Krise (1930—1931) BEITRÄGE *P. Király:* Eine altbulgarische Quelle über den ungarisch-bulgarischen Krieg vom Jahre 894—896 *F. Gazdag:* Teilnahme Sándor Giessweins an den Debatten der Zeitschrift Huszadik Század 1904—1918 — *I. Vida:* Drei Briefe Chorins — BEOBACHTER *Gy. Ránki:* Einige Fragen der wirtschaftlichen Entwicklung Finnlands — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039-8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Varga J. János: Katonai bíráskodás a 16—17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék)

Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban

Pintér István: Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzívá"-ról

KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

111. ÉVF. 1977. 3. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november — 1527 augusztus)
Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán
Tardy Lajos: Perzsia és Nyugat Mohács előtt.
Varsányi Péter István: Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz.
Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Wtson levelezése az első világháború előtti években.

E számunk munkatársai

Anderle Ádám kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Ádám Magda* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Barabás László* középiskolai tanár (Nyíregyháza) — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutató Csoport főmunkatársa — *Bogdán István* levéltáros (Országos Levéltár) — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének munkatársa — *Csákváriné Kottra Györgyi* az Országos Hadtörténelmi Múzeum munkatársa — *Csorba Csaba* a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa — *Erdődy Gábor* múzeológus (Magyar Néprajzi Múzeum) — *Függedi Erik* kandidátus, a KSH történeti és statisztikai kutató csoportjának vezetője — *Stanislaw Gierszewski* történész (Lengyelország) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Spira György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Szabó Ferenc* kandidátus, a Gyulai Állami Levéltár igazgatója — *Varga J. János* levéltáros (Fővárosi Levéltár)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Varga J. János: Katonai bíráskodás a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék) 439
Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban 463
Pintér István: Az MSzDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzívá"-ról 500

KÖZLEMÉNYEK

Stanisław Gierszewski: Rézexport Magyarországról Gdańskba a 16. század első felében 534
Bogdán István: Volt-e papírmalom Budán? 544

VITA

Ádám Magda: A kieli találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről (Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához) 561
Spira György: Mészáros Károly önéletrajza előtt 587
Csorba Csaba: Válasz Spira Györgynek: a történeti forráspublikálás védelmében 597

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Ism. *Bartha Antal*) 601
Antonius de Bonfinius: Rerum Ungaricarum Decades, Tom. IV. Pars II. (Ism. *Fügedi Erik*) . . . . . .
Zina Markova: Bălgarszkoto cărkovno-nacionalno dvizsenie do Krimszkata vojna (Ism. *Niederhauser Emil*) 603
Ocserki revoljucionnüh szvjazej narodov Roszszii i Pol'si 1815–1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 603
Illustrierte Geschichte der deutschen Revolution 1848–49 (Ism. *Barabás László*) 605
Anton Polonsky: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918 (Ism. *Ránki György*) 606
Robert G. Colodny: Spain. The Glory and the tragedy (Ism. *Jemnitz János*) 608
José A. Tabares del Real: Guiteras (Ism. *Anderle Ádám*) 610
Péter László: Szeged utcanevei – Szeged irodalmi emlékhelyei (Ism. *Szabó Ferenc*) 612

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

Benedykt Zientara: Idegenek Lengyelországban a 10–15. században, a középkori lengyel társadalom véleménye róluk 615 – *B. I. Krasznobajev:* A 18. századi orosz kultúra. A kutatás tárgya, feladatai 616 – *Robert D. Harris:* A francia pénzügyek és az 1777–1783-as amerikai háború 618 – *Jane Abray:* Feminizmus a nagy francia forradalomban 620 – *M. A. Barg:* A történelmi tény: struktúrája, formája, tartalma 622 – *Ludwik Hass:* A magyar szabadkőművesség társadalmi-foglalkozási összetétele (1868–1920) 624 – *B. Je. Zarickij:* Az „erő" koncepciója a német polgári történetírásban 625 – *V. N. Vinogradov:* Románia belépése az első világháborúba 626 – *Zbigniew Landau:* Lengyelország hosszútávú gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata 628 – *Brian L. Villa:* Az amerikai hadsereg, a feltétel nélküli megadás és a potsdami nyilatkozat 629

Varga J. János:

KATONAI BÍRÁSKODÁS A 16–17. SZÁZADI DUNÁNTÚLI NAGYBIRTOKON ÉS A VÉGVÁRAKBAN

(Seregszék, hadiszék, úriszék)

A 16–17. századi igazságszolgáltatás sajátos területét alkotta a katonai bíráskodás, amelynek történeti szempontú vizsgálatára a szakirodalom eddig kevés figyelmet fordított. Egyik részterülete: a földesúri magánhaderő szervitorainak és a királyi végvárak őrségének peres ügyeiben folytatott eljárás pedig – Takáts Sándor „A régi magyar hadbíróság" című tanulmányától eltekintve – nem került földolgozásra. Erre tesz kísérletet az itt közölt dolgozat, amely a vitézlő rend jogi helyzetét és a katonai fórumoknak, valamint az úriszéknek a katonai bíráskodásban betöltött szerepét vizsgálja a 16–17. századi Dunántúlon. Elemzései során a polgári természetű ügyekben folytatott eljárást mellőzve, csupán a büntetőbíráskodással foglalkozik.

A vitézlő rend részben magánföldesúri, részben királyi szolgálatban állott. Tárgyunk szempontjából e két csoport megkülönböztetése és elhatárolása nem célszerű, ugyanis a szervitorok és a királyi végvárak katonái – a seregbíróságoknak a kisebb jelentőségű ügyekben egy adott területre korlátozott működésétől eltekintve – egyaránt a kerületi főkapitányok (akiket országos főkapitánynak, generálisnak, kerületi generálisnak is neveztek) vagy más, országos tisztséget viselő főurak joghatósága alatt állottak. Igazságszolgáltatás tekintetében döntően az határozta meg helyzetüket, hogy uruk egy személyben katonai parancsnok, valamint személyi és területi jogokkal rendelkező földesúr volt. A kétféle illetékesség érvényesülése következtében a katonai és a földesúri bíráskodás gyakran egy dominusz kezében összpontosult, aki katonai parancsnokként a seregszék és a hadiszék előtt, földesúrként az úriszéken szoríthatta engedelmességre katonáit.[1] A főúr kétirányú, ugyanakkor egymással ellentétben álló illetékessége egyrészt a vitézlő rend függő helyzetére utal – hiszen a dominusz felelősségre vonhatta katonáját hűtlen kezelésért és szökésért, katonai vétségért, hatalmaskodásért s közbűncselekményért, sőt még birtokügyekben is illetékessé tette magát –, másrészt a központi igazságszolgáltatás korlátozott lehetőségeit s ebből következően a földesúri hatalom túlsúlyát mutatja. A főúr bírói hatalmát társadalmi állása és a törvények biztosították, továbbá katonai rangja és az a tekintély, amelyre beosztása révén szert tett. Így őrizhették meg katonáik fölött joghatóságukat a 16–17. században a Nádasdyak, Zrínyiek, Batthyányak és az Esterházyak.

[1] Emellett – a törvény által meghatározott esetekben – érvényben maradt rájuk nézve a megyeszék bíráskodása: szándékos emberölés esetében (1563:38. tc.), rablás, útonállás, fosztogatás elkövetésekor (1543:25., 1649:82., 1659:15., 16. tc.) és a nemesek ingó s ingatlan vagyonára nézve (1567:41., 1535:75., 1649:81. tc.). A vármegye joghatósága azonban – később látni fogjuk – nemegyszer csorbát szenvedett.

Mivel a katonai és az úrszéki bíráskodás joga ugyanazt a személyt illette meg, egyaránt tárgyaltak katonai és más természetű ügyeket a két különböző fórumon. A pereket vizsgálva kiderül, hogy a katonai bíróságok jelentősége – főként háborús időben – az úriszékéhez képest megnövekedett: vitézek és polgári személyek fölött egyaránt ítélkeztek, s a katonai vétségek mellett gyakran kerültek eléjük közbűncselekmények, sőt esetenként polgári perek is. Az úriszék ugyanakkor a közbűncselekményeken és a magántermészetű ügyeken kívül – a katonai vétségek számának emelkedése miatt – a vitézlő nép dolgaiban is eljárt.

*

A katonák első fokú igazságszolgáltató hatósága a vitézlő törvényszékként is emlegetett seregbíróság volt. Összetétele a polgári fórumokhoz képest kedvezőbbnek tűnik a katonák számára, mert tagjainak egy részét a vitézlő rend a maga soraiból választotta. A seregbíró ugyancsak a véghelyek őrségétől nyerte megbízatását, esetleg a főkapitánytól kinevezés útján. A katonák azonban az utóbbi esetben is megőriztek valamit befolyásukból, jóllehet kinevezés esetén nem őket illette a végső döntés joga, hanem parancsnokaikat. Jól mutatja ezt a kettősséget Batthyány I. Ádám idevonatkozó rendelete, amely a körmendi seregbíróság „választás"-át a következőképpen szabályozta: „. . . mikor a sereg seregbírát akar tenni, a seregből három embert candidáljanak, az 12 esküdt helyett 24 embert és azoknak az neveket mihozzánk küldjék írásban. Az kiket mi azok közül választunk, azokat esküdtesse meg a sereg . . . Ez az forma minden esztendőben megtartassék."[2] A seregbíróság „újraválasztás"-a a gyakorlatban némileg módosult. A Körmenden 1650 májusában megtartott „választás" leírása szerint ugyanis a körmendi sereg helyett annak hadnagya állította össze és terjesztette föl a bírói, valamint az esküdti tisztségre jelölt vitézek névsorát. Közülük az alkalmas személyek kiválasztása Batthyány I. Ádám és a körmendi kapitány, Francsics Gáspár hatáskörébe tartozott. A jóváhagyott tisztségviselők névjegyzékét is ők küldték vissza a hadnagynak, aki megeskette az új bíróságot, majd hivatalába iktatta. A katonák „resolválás"-ára csak ezután kerülhetett sor, de az a bíróság összetételén már semmit sem változtatott.[3]

A seregbíróság katonák és polgárok ügyeit egyaránt tárgyalta, ezért tagjai törvénytudó katonák és polgárok közül kerültek ki, élükön a seregbíró állott. A legelterjedtebb szokás szerint a 12 esküdt felét a polgári, felét a vitézlő rend szolgáltatta. Komárom város úrbéri összeírásai 1528-tól a 17. század végéig mindig megemlítik, hogy amikor a várban széket ülnek, a város köteles 6 törvénytudó polgárt a katonák mellé beküldeni. Kovács Lőrinc naszádos főhadnagy szintén arról írt 1562-ben, hogy a Győrött ülésező seregbíróság esküdtszéke polgárokból és vitézekből került ki: „Bíró itt volt esküdtekkel (ti. 6 esküdt polgárral), naszádos vajdákkal, tizedesekkel, mindnyájan tizenketten voltunk." A kisebb végházakban elegendőnek tartották 8 esküdt jelenlétét. 1577 decemberében például Berzay János iváncsi kapitány tartott Kapronca törvényt egy haramiavajda ügyében. Berzay az esküdtszéket így állította össze: Varasd és Kapronca városából 2–2 esküdt polgárt rendelt a várba, a 4 polgárhoz 4 gyalogvajdát állított, s ezzel az esküdtszék

[2] *Zimányi Vera:* Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 1–3. sz. 296.
[3] OL. Batthyány cs. lt. (A továbbiakban B.cs.lt.) P 1322. 53. cs. 961. sz.

megalakult.[4] A bíróból és az esküdtekből álló seregszéket a nótárius és – helyenként – a vásárbírák egészítették ki. A körmendi hajdú szabadságlevél 6. pontjában olvassuk a következőket: „Az helyben mind lovas és gyalog közül légyen hütves seregbíró, amellett vásárbírák is és 12 esküdt közöttök, azonkévül egy hütves seregdeák . . ."[5]

A seregbíróságok ítélkezési gyakorlatában – a kor jogszokásának megfelelően – a területi illetékesség elve uralkodott, vagyis a bűnöst ott vonták felelősségre, ahol tettét elkövette. A véghelyek kapitányai ezt az elvet többnyire érvényesítették is a katonák bűneseteinek megítélésekor. 1557-ben történt, hogy Magyar Bálint katonái ökröket loptak Sümeg mellett. A károsultak, akik tetten érték őket, panaszt emeltek Ormányi Józsa sümegi kapitánynál. A tolvajok rövid úton a vár seregbírósága elé kerültek, ahol az esküdtek halálos ítéletet mondtak a fejükre. Ormányi ezt végrehajttatta, mert – amint mondta – : „Én az igazságban nem kedvezhetek."[6] Ugyanezt vallotta Zrínyi II. György is, amikor távollétében Batthyány II. Ferenc katonái összetűztek főembereivel Csáktornyán és az egyiket megölték. Amint az eset a Kőszegen időző Zrínyi tudomására jutott, levelet írt gersei Pethő Gergelynek, fölhatalmazva őt, hogy a sértettek érdekeit képviselve helyette mindenben eljárjon: „. . . menjen kegyelmed Patatics urammal együtt Batthyány uramhoz, okát kegyelmetek megtudakozni őkegyelmétől, mi légyen oka, hogy őkegyelme ily mód néköl való nagy szabadságot adott szolgáinak, hogy így hatalmaskodnak jámbor, böcsöletes főember szolgáimo(n) szolgái. És kegyelmetek kérje törvénhez mindazokat, valakik az ember halálában részesek. Kegyelmetek prefigáltasson egy bizonyos napot, és ugyanott in facie loci az hol esett az történet, láttassék meg törvénnyel."[7]

A területi illetékesség elvét az ország nádora vagy a kerületi főkapitányok – fölhasználva hatalmukat és tekintélyüket – figyelmen kívül hagyhatták: katonáikat kivonhatták a végvári kapitányok és a földesurak joghatósága alól, de az is megesett, hogy – elismerve bűnösségüket – a kezükön hagyták. Erre utal egy 1557 elején följegyzett gyilkossági ügy, amelynek kivizsgálása során Nádasdy I. Tamás nádor – mint „az igazságnak és az igaztételnek feje" – szabadon rendelkezett arról, hogy bűnbe esett szolgáját melyik bíróság vonja felelősségre. Az említett év vízkereszt napján gersei Pethő János keszthelyi birtokán elfogták a nádor közismert és rettegett katonáját, Zél Gáspárt, aki megölte Pethő egyik szolgáját. A sértett fél, Pethő János – aki a maga birtokán nagyhatalmú földesúr volt – nem állította a gyilkost bíróság elé, hanem értesítette Nádasdyt a történtekről és kérte, hogy rendelkezzék Zél Gáspár sorsáról: „. . . ha tenagyságod azt parancsolja – írta –, hogy elbocsássák, ezennel elbocsátva legyen, ha kenig tenagyságod azt kívánja, hogy ugyanott az helyen vagy tenagyságod birtokában, valahol tekegyelmed akarja törvény legyen reá, vagy szinte ott Sárvárott is. Ím megírtam az én szolgáimnak, hogy valamit tekegyelmed nekik parancsol . . . azt mieljék és ahhoz tartsák magokat."[8] Pethő János valóban így utasította a keszthelyieket arra az esetre, ha Zél felelősségre vonására ott kerülne sor: „. . . minden csak úgy legyen az mint tinéktek nádorispán uram

[4] *Takáts Sándor:* A magyar múlt tarlójáról. Bp. 1926. 411–412.

[5] *Zimányi V.:* i. m. 295.

[6] *Takáts S.:* i. m. 143.

[7] OL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse. sz. n.

[8] Komáromy András közl.: Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz 1550–1562. Történelmi Tár (a továbbiakban TT). 1904. 282.

űnagysága parancsol . . . Ha kenig parancsolja . . . , hogy ott legyen az törvény Keszthelyt, főnemes népeket sokat és szolgabírákat hívassatok reá és azok tegyék az törvént . . ."[9]

A dominuszok főleg akkor vették semmibe a területi illetékesség által másnak biztosított jogokat, amikor szervitoraikat sérelem érte és eleget téve képviseleti kötelezettségüknek, maguk kerültek az igazságszolgáltatással kapcsolatba. 1648 tavaszán történt Veszprém vármegyében, hogy Batthyány generális egyik szervitorát, Szily Györgyöt megölték bizonyos teszériek. A bűnösöket Pázmán Miklós pápai főkapitány megfogatta és ügyüket a vár katonai bírósága elé vitte, azt azonban Batthyány illetéktelennek minősítette a per lefolytatására. A gyilkosságot elkövető teszériek területileg ugyan a pápai seregszékhez tartoztak, mert falujuk Pápa közelében, a Bakonyalján feküdt, a dunántúli főkapitány mégsem fogadta el az ítéletet, mert Pápa és az ottani szék is a győri generálishoz tartozott, Szily ellenben az ő zászlaja alatt szolgált. 1648. augusztus 4-én Pázmánhoz intézett levelében a vizsgálatról és a meghozott ítéletről így nyilatkozott: „. . . kik voltak az törvénytevők és mint, s hogy lett az törvény, nékünk igen heltelennek látszik. És a törvény is nem tetszik, mert az nem illette seregszékit, holott ő nem végbéli zászló alatt, hanem az mi köteles szolgánk volt." Többek között erre is hivatkozott, amikor a per megújítását kérte.[10]

A nagyobb végházakban a seregbírói tisztséget jogban járatos, tapasztalt, a katonák előtt tekintéllyel és becsülettel rendelkező fővitézre bízták.[11] Kisebb erősségekben, ahol az őrség csekély száma miatt seregbírót nem tartottak, a bírói tisztet is a kapitány viselte. Ő azután vagy maga gyakorolta a tisztséget vagy fogott bírákra ruházta azt. A seregbíró elé került minden fegyelmi vétség és bűneset, ő nevezte ki a vizsgálat elvégzésére illetékes bizottságot, elnökölt a tárgyaláson és ő hirdette ki az esküdtek által hozott ítéletet. A seregbíró az igazságszolgáltatás mellett egyéb feladatokat is ellátott: nála helyezték el a katonák pénzét, amelyhez tiltott körülmények között jutottak[12] és mindaddig őrizte, amíg a kerületi főkapitány nem rendelkezett róla,[13] s őt keresték meg társai – mint hiteles és becsületes embert –, ha nyugtát, adásvételi szerződést vagy kezeslevelet kívántak hitelesíttetni.[14]

A seregbíróság elsősorban a katonai rendtartások és szabályzatok megsértőit, valamint a közbűncselekmények elkövetőit sújtotta. Illetékessége azonban nemcsak az adott végvár őrségére terjedt ki, hanem az egész vártartományra, így a katonai vétségek mellett – mint már említettük – polgári ügyekben is eljárt.

A különféle ügyeket rangsorolva, a legenyhébbnek tekinthetjük az olyan szabálysértést, amelyről az említett körmendi hajdú szabadságlevél a következőket mondja: „. . . ha penig az városiak magok között bírságot tesznek föl mezőbéli károkért, kerteken,

[9] *Szalay Ágoston:* Négyszáz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Pest. 1861. 210.

[10] OL.B. cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1648. 15. f.

[11] Körmenden Krakkai Dömötört és Horváth Balázst 1676–1695 között több ízben újraválasztották. OL. Békássy cs. lt. P 45. 10. cs. 35., 73. f. és B. cs. lt. P 1314. Miss. 27 797. sz., ill. P 1336. 2. cs. „Formulare" könyv 336.

[12] Tiltott körülménynek számított a békesség idején foglyul ejtett törökök megsarcolása. Sinkovics István szerk.: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. 1526–1790. Bp. 1968. 146.

[13] OL. B. cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1648. 49 f.

[14] A győri seregbíró, Nagy Ferenc és nótáriusa, Bakó Gábor rendszeresen hitelesítették 1669–1672 között a győri vitézek kezesleveleit, amelyeket Esterházy János fogságában levő társaik kiváltásáért írtak. OL. Esterházy cs. lt. P 1291. 103. sz. Győr m. Katonai iratok 1669–1672. sz. n.

réteken rések bé nem csinálásáért s azoknak bé nem tültéséért és valami más hasznos dologért, ståljon az bírság és megvehessék rajta."[15] A szabadságlevélből az is kiderül, hogy a jelentéktelen ügyek eligazításáért nem hívták össze a seregbíróságot, azok rendezését a helybeli kapitány hatáskörébe utalta Batthyány. Komolyabb vétségek vagy bűncselekmények megtorlását azonban a bíróság kötelességévé tette: „. . . ha oly dolog türténnék magok között avagy külső emberekkel is – szól az utasítás –, melyet az helynek kapitánya különben el nem igazéthatna, hanem törvénynek köllene benne lenni, az seregbíró esküdtivel és vásárbíráival leülvén törvény szerint igazéttassa el és úgy tétessen igaz executiót."[16]

A seregbíróság előtt tárgyalt ügyek közül – súlyosságát tekintve – kiemelkedett a hűtlenségnek minősített törökösség, amelyért katonát és polgári személyt egyaránt elmarasztaltak. Törökösnek azt nevezték, aki a törökkel összejátszott, részére fegyvert és élelmiszert szállított. E bűncselekmény 17. századi elterjedtségéről számos kortárs emlékezett meg keserű haraggal. Esterházy Miklós nádor írta 1641-ben Pálffy Istvánnak a törökké lett magyarokról: „Az mi az pribékek dolgát illeti, szívem fájdalmával kell végignéznem s hallanom, hogy ez a magyar nemzet ennyire elvetemedett már, hogy akármi kis okból is mindjárt a törökhöz fut s törökké lészen, akinek csak a nevétől is irtóztak a mi eleink."[17] Zrínyi III. Miklós így fakadt ki 1663-ban, amikor hódoltsági területre betört vitézeivel a török szolgálatába állott keresztény katonák vették föl a harcot: „Ha tőlem függne, bizonnyal legszívesebben egy csapással elfognám és megölném mindazokat a katonákat, akik a törököt szolgálják és azt hiszem, hogy minden jó keresztény így vélekedik."[18] Zrínyi ítéletét már jóval korábban, a 16. század közepén a törvényhozás is megfogalmazta: az 1563:67. tc. szerint a töröknek fegyvert vagy más hadiszert szállítók „. . . ha megkaphatók és kitudhatók, elsőben is a fegyverek és az ilyen tiltott tárgyak elvétele mellett, az ítélet reájuk legott kimondatván, halállal büntessenek." Hasonló büntetéssel sújtotta az 1601:20. tc. a töröknek élelmiszert szállítókat.[19] A törvény szellemében járt el a Kaproncán ülésező seregszék 1577 decemberében. A bíróság előtt bizonyos Paczkó Mihály azt vallotta, hogy egy Radocza nevű haramiavajda a törökkel összejátszott és a kezére akarta juttatni Kaproncát. A tanúk kihallgatása után az esküdtek elrettentő ítéletet hoztak: „Radocza vajda ötven nemes emberrel tisztázza magát. Ha sikerül ártatlanságát kimutatnia, meg kell esküdnie Paczkó Mihály fejére. Ez esetben Paczkó Mihály lófarkon meghurcoltatván felnégyeltetik és négy karóra vonatik. De ha Radocza vajda nem tudja magát menteni, a szentencia az ő fejére száll s a lófarkra, illetőleg a karóra ő kerül." Ugyanilyen szigorral kívántak gátat vetni a közbűncselekmények terjedésének a század folyamán: a sümegi seregszék habozás nélkül fölköttette Magyar Bálint ökörlopáson ért legényeit és Thury Márton is így büntette azt a nagymegyeri vádlottat, aki többnejűség vádjával került a komáromi seregszék elé.[20]

[15] Körmenden és környékén nemcsak nemesi származású katonák éltek, hanem telepített hajdúk is. akik katonai szolgálatukért szolgáltatásmentes földet kaptak. A rendelkezés a mezőváros határában fekvő telkeiket védte a kártételektől. *Zímányi V.*: i. m. 295.

[16] Uo.

[17] *Takáts S.*: i. m. 199.

[18] *Markó Á.*: Zrínyi Miklós levelei. Bp. 1950. 114.

[19] Magyar Törvénytár (a továbbiakban MT). 1526–1608. Bp. 1899. 521., 905.

[20] *Takáts S.*: i. m. 142–144.

A katonáskodó nemesség katonai és polgári ügyeinek hovatartozását a kor igazságszolgáltatása nem tudta minden esetben megnyugtató módon tisztázni. A végvidéken szolgáló nemesek birtokpereiben ugyanis nemcsak az illetékes polgári fórumok jártak el, hanem a seregbíróságok is. A törvénytelennek minősülő gyakorlatot tükrözik a 16. század rendelkezései, amikor olyan seregbírókról szólnak, akik nemcsak a katonai ügyeket bírálták el, hanem a nemesek fekvő jószágai és birtokjogai fölött is önhatalmúlag ítélkeztek, s „. . . az imígy – amúgy meghozott ítélettel, az ország régi törvényei és szokásai szerint való eljárás mellőzésével . . .” jogtalanságot követtek el.[21] A következő évszázadban sem változott a helyzet, mert az 1649:81. tc. nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a várkapitányokat és helyetteseiket „. . . csakis a katona dolgokban való bíráskodás joga illeti meg. Azért határozzák, hogy kötelesek legyenek és tartozzanak az ő kapitányi székeiken egyáltalán minden nemesi örökség és hasonlóképpen a nemeseket illető ingó dolgok fölött való bíráskodástól tartózkodni, és . . . azt a kifogást tevő fél kérésére legott az abban illetékes bíróságnak átengedni . . .”[22] A törvényekből világosan látszik, hogy a vitézlő rendet katonai ügyekben a katonai bíróságok, nem katona dolgokban viszont a vármegyei bírák joghatósága alá kívánták rendelni. Az ismételt kísérletek azonban arra utalnak, hogy ezt a gyakorlatban nem sikerült megvalósítani. Ha a végvári kapitányok kivonták magukat a rendelkezések alól, még inkább megtették a kerületi generálisok, akik – mint láttuk – gyakran éltek (és visszaéltek) a beosztásukból és földesúri tekintélyükből eredő hatalmukkal. A győri generális és a Batthyányak seregszéke előtt több ízben készítettek adásvételi szerződést és folytattak eljárást birtokperekben. Nagy Ferenc győri seregbíró például 1697-ben végzett vizsgálatot egykori ura, néhai Esterházy János birtokügyében.[23] Káldy II. Ferenc birtokvásárlásai során 1676-ban és 1685-ben kötött alkut a körmendi seregbíróság előtt: a felek mindkét alkalommal itt foglaltatták írásba a birtokvásárlás feltételeit, amelyeket 1676-ban Kardos Pál körmendi hadnagy, Krakkai Dömötör seregbíró és Balassa János porkoláb írták alá.[24] A birtoklevelek hitelesítésekor a seregbíróság sajátos funkciót, hiteleshelyi feladatot látott el, miáltal a birtokügyekben gyakran eljáró káptalan katonai megfelelőjévé vált. Ezek után nem meglepő, hogy Batthyány II. Kristóf a maga hatáskörében szabályozta a szervitorok zálogbirtok ügyeiben folytatott eljárás rendjét. A rendelkezés – régi szokásra hivatkozva – az ilyen perek eligazítását nem a „nemes vármegye tisztei”-re bízta, hanem olyan „törvénytudó emberséges emberek”-re, akik a „magunk szolgái” – amint írta – és „kiket magunk akarunk”.[25]

A seregbíróságok a katonai ügyek megítélésekor sem állottak mindig feladatuk magaslatán. A vétségek és bűncselekmények megtorlására hivatott tisztek időnként elnézték a fegyelemsértést, elhanyagolták a törvénykezést, ami a rend fölbomlásához vezetett. A megtorlatlan esetek újabbakat szültek, s ezeknek már a törvények sem vethettek gátat. 1595-ben szigorú rendeletet hoztak az útonállók megfékezésére. A 29. tc. kimondta, hogy mindazokat a lovas és gyalogos katonákat, akik a nemesek és jobbágyok

[21] Ld. az 1567:41. és 1588:6. tc.-et. MT. 1526–1608. 581–583, 709.
[22] Uo. 1608–1657. Bp. 1900. 563.
[23] OL. Esterházy cs. lt. P 1291. 103. cs. Győr m. Győri ház és vegyes iratok 1623–1766. sz. n.
[24] OL. Békássy cs. lt. P 45. 10. cs. 1674–1676. 73. f., uo. 1685–1689. 30. f.
[25] OL. Szily cs. lt. P 638. 2. cs. 1679. 1. f.

szekereit és lovait elviszik, akasszák föl.[26] Az útonállásért kiszabható büntetéstől mit sem tartva Batthyány I. Ádám szentpéteri hadnagya, Szecsődy András győri kereskedőket tartóztatott föl 1648 koratavaszán. A polgárok horvátországi útjukról hazatérőben a Vas vármegyei Szentpéter közelében haladtak el, amikor Szecsődy rájuk rontott legényeivel: az egyiknek lovát és szekerét, a másiknak portékáját vették el. Az eset után a győri bíró mindössze egy levelet írt a generálisnak, amelyben nem is az útonállók megbüntetését kérte, hanem csak azt, hogy a kereskedők javait adassa vissza katonáival.[27] Ettől már csak egy lépést kellett megtenni a seregbíróság teljes mellőzéséig, az önbíráskodásig. Takaró Mihály, tihanyi kapitány maga dicsekedett el a nádornak, hogy miként szolgáltatott igazságot 1557 áprilisában. Leveléből megtudjuk, hogy szabadságról visszatérő katonáját jobbágyok támadták meg az úton és megölték. Amikor az eset tudomására jutott, vizsgálat helyett kiküldte legényeit, akik megrohanták és kifosztották az időközben elmenekült tettes házát: 2 ökröt, 20 mérő gabonát és 4 hordó bort vittek el; Takaró szerint az egész talán 100 forintot ért.[28]

*

A seregbíróság előtt elmarasztalt fél – a törvény által meghatározott esetekben – a kerületi főkapitányság hadiszékéhez, mint másodfokú fórumhoz fellebbezhetett. A hadiszékek száma azonos volt a főkapitányságokéval – a Dunántúlon kettővel –, létrehozásuk pedig egy időbe esett a kerületek megalapításával. A király – a már működő Báthori András országos főkapitány mellett – 1548-ban nevezett ki kerületi generálist a Dunántúlra. Székhelyét a 16. században – a katonai helyzet változásai következtében – Pápáról Szigetvárra, onnan Kanizsára tették.[29] A török előrenyomulásával 2 kerületre osztották a Dunántúlt és létrehozták a Balatontól északra, illetve délre működő főkapitányságot. A Balatontól északra eső területen a győri generális hatalma érvényesült, a déli kerületben, egészen a Dráváig a Batthyány család tagjai hagyományozták egymásra a főkapitányi tisztséget; Szigetvár és Kanizsa eleste után többnyire Egerszegen és Körmenden tartva a hadiszéket.

A hadiszék összetétele némileg különbözött a seregbíróságétól. A legszembetűnőbb eltérés a városi, mezővárosi polgárok mellőzése – mivel elsősorban katonai ügyekkel foglalkozott – és helyettük különféle tisztségviselők bevonása: a hadbíró mellett általában 2 ülnök és 1 nótárius működött, az esküdtszékben törvénytudó megyei urak és katonatisztek foglaltak helyet. Az 1691. november 16-án tartott egerszegi hadiszéken Zala vármegye tisztségviselői mellett Gyöngyösi Nagy Ferenc dunántúli vicegenerálist, az egerszegi, szentgróti, lövői, szegvári és szigligeti kapitányt, az egerszegi seregbírót és alkapitányt, valamint több végvár vajdáit találjuk.[30] Amikor a hadiszék a Dráván túli terület végházaiban ülésezett, ugyancsak jogban jártas dunántúli tiszteket hívtak meg, akik részt vettek a vizsgálatban és az ítélethozatalban. Bizonyos Miley András leveléből

[26] MT. 1526–1608. 755.
[27] OL. B. cs. lt. P 1314. Miss. 45 478. sz.
[28] Komáromy András közl.: Magyar levelek a XVI. századból. II. TT. 1907. 396.
[29] Ld. az 1547:20. tc.-et és a királyi választ. MT. 1526–1608. 201., 217.
[30] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.

tudjuk, hogy a Zrínyiek egyik főemberének, Kis János muraközi kapitánynak és Végh Gergelynek a perére Csáktornyán került sor 1607 május 3-án. Miley szerint a hadiszék munkájában „Cziráky, Ebergény, Szántóházy, Szepsy, Keserű István, Horváth Bálint katona" – utóbbival 1626-ban Batthyány I. Ádám kapitányaként találkozunk[31] – és több törvénytudó személy vett részt. Az említettek – útban Muraköz felé – Monyorókeréken szálltak meg, ahol a levél írója látta őket vendégül, majd szekereket adott alájuk, amelyekkel Csáktornyára utaztak.[32]

A két dunántúli generális a maga hadiszékén gyakorolta bírói hatalmát, amely a kerületükhöz tartozó erősségek valamennyi katonájára kiterjedt. A szervitorok és a királyi szolgálatban álló katonák peres ügyeinek rendezésekor a seregbíróságok gyakorlatából megismert területi illetékesség – és tekintély elvét érvényesítették. Főkapitányi hatalmára hivatkozott Batthyány I. Ádám, amikor egyik szervitora bántalmazójának kiadatását kérte a szentgrótiaktól. „Keczer János uram alatt lévő katonánkat lovárúl leveretvén rútul bánatott véle . . ." – értesítette a véghely kapitányát –, majd megfenyegette a tetteseket, mondván, hogy „. . . noha nem vagyunk földesurok Szentgrótnak, hanem generálisok, de megtanétjok az ilyen rossz embertelenségekért és megmutatjok nékiek, kivel legyen közök . . ."[33] A dunántúli generális fönntartotta magának a jogot, hogy kivonva szervitorait a végvárak parancsnokainak joghatósága alól, maga ítélkezzék fölöttük. Ezt egy alkalommal szigorú hangon közölte Besenyei István kiskomáromi kapitánnyal: „. . . kegyelmednek az mi szolgáinkhoz semmi közi nem volna, mégis közit ártja hozzájok . . . Azért kegyelmed legyen el szolgáink nélkül és ne háborgassa őket, mert ha mit vétenek, mi is meg tudjuk őket . . . büntetni."[34]

A főkapitányok lehetőleg nem ártották magukat egymás dolgába. Ha mégis közös ügyük támadt – ami a katonai együttműködésből elkerülhetetlenül következett –, akkor igyekeztek elsimítani a dolgot. Egymás hadiszéke elé nem szívesen engedték katonáikat, részint elfogultságtól tartva, részint a két főkapitányság különböző rendtartása miatt.[35] Az is megtörtént, hogy a tekintély elvét érvényesítették, mint Batthyány I. Ádám Zichy István győri generálissal szemben, amikor vitézei béke idején törököt fogtak, s emiatt Zichy parancsot adott a portyázók elfogatására. Batthyány ekkor levelet írt a főkapitánynak, amelyben megvédelmezte katonáit és a maga hatáskörét: „Győri generális uram megbocsássa, de úgy tetszik nékünk, mi vagyunk ország generálisa és nem más, s ha az végházbelieken (ti. a győri főkapitányhoz tartozó végvárak vitézein) kívül valakik csatázni indulnak, azokat mi büntetjük meg, . . . az mi szolgáinkat másoknak háborgatni nem engedjök . . ."[36]

A katonai parancsnokok csak akkor mondtak le a területi illetékesség által biztosított jogaikról, ha a bűnösök elmenekültek az igazságszolgáltatás elől. 1558 decemberében történt, hogy Kerecsényi László egyik főlegénye és annak emberei gyilkosságot követtek el a Somogy vármegyei Kismiháldon. Amíg Kerecsényi levelet írt érdekük-

[31] Uo. P 1322. 47. cs. 301.sz.

[32] OL. Acta Zrinyiana X27. 5219. d. 1. c. 133. p.

[33] OL. B. cs. lt. P 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1651. 45. f.

[34] Uo. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1644. 107. f.

[35] Batthyány I. Ádám írta Nádasdy III. Ferencnek 1656. nov. 20-án: „. . . a győri generálisság alatt más rendtartások vannak s én alattam is . . ." Uo. P 1313. 252. cs. sz. n.

[36] Uo. P 1315. 3. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1651. 18. f.

ben Csányi Ákosnak, Nádasdy I. Tamás kanizsai prefektusának, addig Győrbe szöktek a felelősségre vonás elől. Amikor ez Kerecsényi tudomására jutott, fölhagyott a megmentésükre tett kísérlettel és elhatározta, hogy a győri főkapitánytól „törvényt kéret" rájuk.[37]

A hadiszéket szükség szerint hívták össze, amitől a főkapitány elfoglaltsága vagy egyéb gátló körülmény miatt eltérhettek. Batthyány I. Ádámnak 1654. március 11-én hadnagyaihoz intézett levelében ezt olvassuk: „Sok rendbéli foglalatos dolgaink nem engedték, hogy ez ideig katonai törvényt szolgáltathassunk, noha igen szükséges lett volna. Most látván arra való ürességünket, rendeltünk bizonyos napot, hogy katonáink között ami veszekedés és más igazétásra való állapotok estenek, törvény szerént menjenek végbe."[38] Máskor országrészekre kiterjedő járvány akadályozta a bíráskodást. Hagymássy Kristóf földbirtokos például így tudósított a Zala vármegyei Szentgrótról 1614 telén: „. . . itt mast nálunk ritkán szolgáltatnak . . . székeket, minthogy az pestis igen grasszál az Dunán innét sok helyeken . . ."[39]

A hadiszék tevékenysége a főkapitány és helyettese, valamint a hadbíró feladatmegosztásán és együttműködésén alapult. A kerületi generális felügyelete alatt álló bíróságot többnyire a vicegenerális hívta össze, a tárgyalást is ő vezette, ezért értenie kellett az igazságszolgáltatáshoz. Ha abban járatlan volt, mellette más törvénytudó tisztviselőt is alkalmaztak.[40] A vicegenerális a hadiszék előtt tárgyalt ügyeket – az ítéletekkel együtt – és a kegyelmi kérvényeket a főkapitányhoz terjesztette föl jóváhagyás végett, a bíróság csak annak visszaérkezése után hirdethette ki a „deliberátum"-ot.[41]

A tárgyaláson – a 16. században a főkapitány, később a király által a haditanács útján – kinevezett hadbíró működött, aki a szükséges bírói teendőket végezte, az esküdtszék által hozott ítéletet megfogalmazta és jóváhagyás után kihirdette.[42]

A hadiszék legfontosabb teendői közé tartozott a seregbíróság előtt elmarasztalt fél ügyének fölülvizsgálata, azaz a fellebbezett ítélet jóváhagyása vagy elvetése és a seregbíróságok működésének ellenőrzése. Az ítéletekből kiderül, hogy a pervesztes nem mindig élhetett fellebbezéssel: a rablás, lopás, vagy más hasonló bűncselekmény esetén hozott ítéletet többnyire azonnal, a hadiszék megkérdezése és a fellebbezés lehetőségének biztosítása nélkül végrehajtották, a súlyosabb ügyekben viszont csakis az illetékes kerületi főkapitány tudtával és jóváhagyásával határozhatott a seregbíróság. Ha valami rendkívüli körülmény merült föl, az ítélet végrehajtását fölfüggesztették és a seregbíróságnak ugyancsak a hadiszékhez kellett fordulnia. 1586-ban történt, hogy egy tatai csiszárnak a felesége és szolgája lopott fegyverekkel megszökött. Komáromban azonban a naszádosok fogságába kerültek, onnan pedig a vár seregszéke elé, ahol – a véghelyek fenyítéke szerint – mindkettőt halálra ítélték. Thury Márton alkapitány az asszonyt azonnal a Dunába fojtatta, a szolgalegényt azonban nem köttette föl, „. . . mert egy leányzó akadt, aki azt a legényt akarja megkérni". Mivel mások is szóltak érette, s mivel még ifjú legény volt, Thury Márton az ügyet Pálffy generális elé terjesztette.[43]

[37] Komáromy A. közl.: Magyar levelek . . . I. TT. 1907. 126.
[38] OL. B. cs. lt. P 1315 1. cs. 859. f.
[39] OL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse. sz. n.
[40] *Takáts S.*: i. m. 151–152.
[41] Uo. 153–156.
[42] Havonta ezért 20–30 forint fizetést kapott. Uo. 146.
[43] Uo. 143.

Komárom és Győr önálló végvárak voltak, élükön független, többnyire német generálisokkal. Seregszékeik és a győri főkapitánysághoz tartozó észak-dunántúli véghelyek seregbíróságai ezért nem a dunántúli generális, hanem a komáromi, illetve a győri főkapitány felügyelete alatt állottak, az ő hadiszékük képezte fellebbviteli fórumukat is.[44] A Balatontól délre eső várak seregszékeitől ellenben a Batthyányak hadiszékéhez kellett fellebbezni. Ennek módját Batthyány I. Ádám a következőképpen szabályozta: ha a seregszék előtt „. . . el nem igazodhatnék azon causa, tehát szabad légyen az vesztő félnek főkapitányunk (ti. Batthyány helyettese) eleiben, s ha kévántatik az mi székünkre is appellálni. Fönt tartván azt is, hogy ha criminális az causa, az olyan személy megfogattatván németújvári várunkban jó vigyázás alatt fogva fölvitettessék és az olyanoknak az régi szokás szerént az magunk törvényszékén lészen törvények és büntetések."[45]

A hadiszék hatáskörébe tartozott az első fokú bíróság ítéletének megváltoztatása vagy az ítélet megsemmisítése, ha az eljárását jogtalannak vagy helytelennek találta. 1654 végén történt, hogy Csáky Ferenc, a veszprémi főkapitány egy sebesült törököt vásárolt a tihanyi vitézektől 500 forintért. A megállapodás szóbelileg történt, adásvételi szerződést nem készítettek. A fogoly 15 nap elteltével belehalt sérülésébe. Csáky ekkor elfogatta és tömlöcbe záratta a tihanyi legényeket, majd a veszprémi seregbíróság előtt visszakövetelte pénzét. Az alperesek – a tárgyaláson elhangzott vallomás szerint – „. . . úgy végeztenek űnagyságával, hogy ha tizenötöd nap alatt meghal (ti. a török rab), a végbeli vitézek szokása szerént . . . tartozzanak az őnagysága pénzit refundálni." Csáky viszont ennek ellenkezőjét állította, mondván, hogy „. . . az alkuváskor semmi derekas emlékezet avagy végzés nem volt az incattusokkal a tizenötödnapi terminus felől, hanem egyátaljában arra feleltek az incattusok, hogy ha azon sebben meghalna, úgy tartoznának az űnagysága pénzit refundálni." A bíróság Csákynak ítélte a perdöntő esküt, amelyre ha nem vállalkoznék, az alperesek „. . . tartoznak magok személyében megesküdni az magok feleleti szerint. Ha magok esküsznek, őnagysága tűrje kárát, nem lévén egyébiránt indebitája." Az eskü letételére azonban nem került sor, mert Mansfeld Fülöp győri generális hadiszéke „igen rendetlennek" ítélte meg a veszprémi seregbíróság végzését és 1655 januárjában érvénytelenítette. Deliberációja szerint Csákynak nincs „jurisdictiója" a tihanyi vitézeken: nem fogathatja el, nem tömlöcöztetheti és széke elé sem állíthatja őket. Mivel ezeket a veszprémi főkapitány figyelmen kívül hagyta, megsértette a győri generális jogait és méltóságát. A hadiszék ezért semmisnek nyilvánította az ítéletet, meghagyván azonban Csákynak a jogot ahhoz, hogy „. . . az győri és hozzá tartozandó végházaknak törvénybeli rendihez alkalmaztatván magát . . ." az ügyet illetékes bíróság elé terjessze. Az ítélethez még hozzátette, hogy „. . . az incattusok az fogságból avagy az kezességből fölszabadíttatnak".[46]

A hadiszék ritkán foglalkozott polgári perekkel. Ellenben a szorosan vett katonai ügyek – főleg a fegyelmi vétségek – és a katonák által elkövetett közbűncselekmények többnyire itt nyertek végső elintézést.

[44] Uo. 148.
[45] *Zimányi Vera.*: i. m. 295–296.
[46] OL. Csáky cs. lt. P 71. 128. cs. 273. fasc. 9., 28., 30–31. f.

A becsület és a jó hírnév fölött éberen őrködő vitézlő rend jellemző perei közé tartoztak a becsületsértések, amelyeket katonai szokások szerint ítéltek meg. 1678-ban Szentgyörgyvárott ákosházi Sárkány István kéméndi kapitány, több végbeli tiszttel és Zala vármegye szolgabírájával folytatott vizsgálatot Fáncsi István ellen, aki „búcsút adott" a szentgyörgyvári őrségnek, s amikor társaitól megvált, gyalázkodó szavakkal illette őket: „Beste lélek kurafiak! – kiáltotta – alá is út, föl is út, föl szélre is száz mérföld, al szélre is száz mérföld, nyitva a kapu, elmehettek." Azután kit vén kopónak, curkosnak, majomábrázatúnak, kit meg puskatoknak, csürtösnek nevezett.[47] Nem tudjuk, hogy mivel büntették meg Fáncsit gyalázkodásáért, de a 17. század végéről ránkmaradt egy másik becsületsértési ügy perjegyzőkönyve, amelyből megtudjuk, hogy az elmarasztalt fél bírságot fizetett. A tárgyalás, amelyre Gál Jánost és parancsnokát, az egerszegi vajdát megidézték, 1691. november 16-án zajlott le az egerszegi hadiszék előtt. A felperest képviselő prókátor előadta, hogy Gál „rút, gyalázatos, mocskos szókkal" illette a vajdát, sőt azt a rágalmat sem átallotta a szemére vetni, hogy gyáván viselkedett Buda visszafoglalásánál. Az alperes csak ittasságával tudta menteni magát, de ezt a bíróság nem tekintette enyhítő körülménynek és a felperes javára „fél dijján" marasztalta el, a bíróságnak pedig 4 forintot ítélt.[48] valószínű tehát, hogy Fáncsit is hasonló büntetéssel sújtották.

Jellegzetesen katonai vétség volt a várbeli „fegyvervonás", azaz fegyverhasználat, amelyet nem önvédelemből, hanem indulatból, bosszúból vagy ittas állapot következményeként, jogtalanul hajtottak végre. A tettesre kirótt büntetés többnyire a fegyverhasználat körülményeitől és mértékétől függött. Az említett hadiszék tárgyalta az Egerszegre való Péczeli János ügyét, aki ellen korábbi vétkeiért elfogatóparancsot adott ki a magisztrátus. A város kirendelt tisztjeire és hajdúira azonban „meztelen szablyával" támadt. Péczeli – az előző per vádlottjához hasonlóan – ittassággal mentette magát, de eredménytelenül, mert amint a „deliberatum" mondja: „. . . régi bevett szokásunk szerint az részegség senkit meg nem ment, sőt inkább vádol. Az okáért convicáltatik említett incattus itt és a több végházakban régi bevett szokás szerint: magisztrátus ellen fél dijján, úgymint in forint 20, az itt való tisztek penig és bírák urak ellen in forint 4."[49] Péczeli csupán megkísérelte az ellenállást, az elfogatására kirendelt hajdúk azonban megfékezték, így senkiben sem tehetett kárt. Nyilván ezt vette figyelembe a hadiszék, amikor a szokásos büntetéssel sújtotta. Ha a fegyverhasználatnak súlyos következménye volt, a tettest többnyire halálra ítélték. A bíróság mérlegelő magatartására utal – e korban ritka kivételként – egy 1581-ben följegyzett per, amelynek végzésében ezt olvassuk: „. . . halálra nem engedjük ítélni, mert csak kardjával hüvelyestűl sújtotta."[50]

A leggyakrabban tárgyalt esetek közbűncselekmények voltak: rablás, útonállás, emberölés, többnejűség és házasságtörés, amelyeket irgalmatlanul megtoroltak: valamennyit válogatott halálnemmel büntették; az erőszakos meggyalázó – néha pusztán kegyelemből – kard által veszett el. 1596-ban egy főlegény, aki 4 lóval szolgált

[47] *Takáts S.:* i. m. 152–153.
[48] OL. B: cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.
[49] Uo.
[50] *Takáts S.:* i. m. 153.

Pálffy generális seregében, török leányt ejtvén rabul, azon erőszakot vett. A hadiszék ezért tűzhalálra ítélte. A vádlott azonban vitéz ember hírében állott és a török leány a tulajdonát képezte, ezért „. . . kegyelemből, magyar módra a fejét török rabbal üttették le".[51]

A hadiszék hatáskörébe nemcsak a fellebbezett ügyek és a súlyosabb vétségek megítélése tartozott. A generális székén katonai törvényeket és határozatokat is hoztak, amelyek a kerület valamennyi végházára és a magánföldesúri haderő összes katonájára érvényesek voltak. A dunántúli főkapitányságban a 17. század közepén többnyire Körmenden vagy Németújvárott ültek össze törvényhozásra a végvári kapitányok és a szervitorok parancsnokai. 1644. július 7-én a körmendi hadiszék ülésén többek között megjelentek: Keglevich Péter dunántúli vicegenerális, Besenyei István kiskomáromi, Ördögh István pölöskei, Szecsődy István lenti, Hagymássy István szentgróti, Kaczor Balázs egervári, Török István szentgyörgyvári és Sibrik Miklós kéméndi kapitány, továbbá Káldy I. Ferenc – a Batthyány szervitorok főkapitánya –, vármegyei tisztségviselők és meghívott bírák. Miután rendezték a peres ügyeket, aláírásukkal és pecsétjükkel hitelesített határozatokat hoztak.[52]

A fellebbviteli fórum háború idején is működött. A hadiszéknek ilyenkor volt a legtöbb dolga, mert a táborban és táborjártatásban számos vétek esett. A rendtartások olyan büntetési elveket tükröznek, amelyek a vétségek megelőzését és az elrettentést szolgálták: „Nem az ebet az oroszlán előtt, hanem az oroszlánt büntesse meg az eb előtt – olvassuk egy helyen –, azaz a nagyobbat kell megbüntetni a kisebb példájára, nem a kisebbet a nagyobb példájára." A szabályzat másik pontja szerint „minden tisztviselő az alatta valójának a legelső és legkisebb vétkét büntesse meg . . . , mert ha elmulatja, abból a következik, hogy az vétkes ember az nagy vétkét is kicsinnek, a kicsint peniglen semminek tartja; de ha a kicsint vagy kissebbet megbüntetik benne, a nagytúl inkább megtartózik."[53]

A rendtartást a generális parancsára a katonák előtt kidobolták,[54] figyelmeztetőül pedig ott állott a tábor piacán az akasztófa, amely mindenkiben fölidézte az elítéltek szomorú sorsát.[55] A megfélemlítést szolgáló igazságszolgáltatást a fokozottabb fegyelem igénye tette szükségessé. Tábori viszonyok között, amikor a katonák naponta harcérintkezésbe kerülhettek az ellenséggel, mindenféle kihágást és bűncselekményt szigorúbban büntettek: őrségen való elalvásért botozás járt, szökésért, lopásért és hatalmaskodásért halál, gyújtogatásért a katonát megégették. A büntetési nemeket – kisebb vétségekért – kiegészítette még a becsületvesztés, pénzbírság, a zsold elvonása, dorgálás, kikötés és vasraverés. A följebbvaló elleni támadást és az engedetlenséget mindig a legszigorúbban, halállal büntették. A tábori ediktumok, sőt az országos törvények sem

[51] Uo. 144.

[52] Uo. 154–155. – 1643-ban, amikor a török számos futárt elfogott, Batthyány I. Ádám közölte főembereivel, hogy „. . . az körmendi törvényünkkor igazétásban vesszük, mint köllessék hordozni az leveleket". OL. B. cs. lt. P 1315. 1. cs. 334. f.

[53] OL. Teleki cs. lt. P 658. 14. cs. 3169. sz. 437. f.

[54] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.

[55] OL. Teleki cs. lt. P 658. 14. cs. 3169. sz. 438. f. – A tábori inventáriumokban „hóhérnak való pallos"-ról is olvashatunk, ez ugyancsak az igazságszolgáltatás jellegére utal. Uo. 341. f.

tudtak azonban a fegyelemsértéseknek és a bűncselekményeknek útjába állni. Táborozás idején a fegyelem föllazult és a katonák – a felelősségre vonás elmaradásában vagy az igazságszolgáltatás fogyatékosságaiban bízva – a legkülönfélébb bűncselekményeket követték el.

*

A dominusz bírói hatalmának csupán egyik része származott katonai tisztségéből. Joghatóságának másik részét földesurasága képezte, amelynek jellegét döntően az határozta meg, hogy úriszéke elé idézhetett nemest és nemtelent egyaránt.

Az úriszék összetételét a földesúr határozta meg. Erről Batthyány III. Boldizsár egyik tisztségviselője a következőket írta 1583-ban: „. . . mikor uram úgysága az . . . székin törvínt tétet is, tahát . . . senkinek nem engedi, hogy más fogott embert ültessen az . . . székibe, hanem akiket . . . leültet avagy akivel . . . leül, azokkal tészen törvínt. . .”[56] 1582 tavaszán a szalonaki úriszék bírói testületébe meghívták Polyányi Farkas vármegyei alispánt, Soll Farkas szolgabírót, Bogodi Balázs szalonaki udvarbírót, Szvetkovit Gergely porkolábot, néhány ősi esküdtet és 8 szalonaki polgárt, valamint 2 deákot.[57] Batthyány I. Ádám ennél nagyobb számban hívott „törvény-tevő” urakat. 1646. április 9-én a Körmenden összeült úriszék tagjai között találjuk a megyei tisztségviselőket: 2 alispánt, 4 szolgabírót, 2 alszolgabírót és 2 esküdtet, a 8 hadnagyság valamennyi parancsnokát, a dunántúli generális más főembereit, továbbá a németújvári, szalonaki, dobrai, körmendi porkolábokat és tiszttartókat, valamint 2 prókátort és 1 nótáriust.[58] A 16–17. századi úriszék tehát a katonai bíróságoknál népesebb és vegyesebb összetételű testület volt, amelyben megyei tisztviselők, meghívott nemesek, urasági alkalmazottak, mezővárosi polgárok és a földesúri magánkatonaság tisztjei a legkülönfélébb számban és összetételben keveredtek. Az elnök valamelyik jelenlévő megyei úr vagy más előkelőség volt, néhol az uraság tiszttartója; maga a földesúr e korszakban már ritkán jelent meg az üléseken.

Az úriszéktartó földesurak többnyire a pallosjogot vagy „vérhatalmat” is birtokolták, így törvényszékük hatásköre szinte korlátlan volt. Az úriszék ítélkezett „. . . az úr jobbágyai, udvari népe, cselédsége, katonái, alkalmazottai s a jobbágytelkein élő nemesek egymás közötti, a földesúrral szemben felmerülő s idegenek ellen irányuló mindenféle ügyeiben, továbbá a földesúr területén elkövetett bűncselekmények s a birtokán kézrekerült gonosztevők ügyében”.[59] Nem volt tehát katonai fórum, de a földesúri magánkatonaság tagjaira is kiterjedő hatáskörrel rendelkezett. A pallósjogú úriszékről a vesztes fél nem fellebbezhetett más bírósághoz, ítélete végleges volt, az általa kiszabott halálos ítéletet végrehajthatták.[60]

A földesúr illetékessége birtoka határáig terjedt, ezen belül területi és személyi jogok alapján ítélkezett. Így az úriszék esetében is a katonai bíróságok gyakorlatából már megismert elv érvényesült: a bűnöst az büntette meg, akinek a birtokán a cselekményt elkövette és akit arra tisztsége följogosított. Ha valamelyik főúr katonája idegen birtokos

[56] OL. B. cs. lt. P 1322. 188. cs. sz. n.
[57] Uo. 26. sz. 38. f.
[58] Uo. 27. f.
[59] Varga Endre szerk.: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. 42.
[60] Varga Endre szerk.: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961. 60.

jószágán követett el bűncselekményt, akkor a területileg illetékes úriszék elé állították, s ura emiatt nem tiltakozott, mondván, hogy „. . . az mit az törvény hoz neki szenvedjen". 1652-ben történt, hogy Zrínyi III. Miklós egyik szolgáját kifosztotta Batthyány I. Ádám két szervitora, bizonyos Veér és Teszty Mihály. Zrínyi elfogatta a tetteseket, majd megírta Batthyánynak, hogy adassa vissza emberei javait, különben „. . . úgy mint azok, mind penig ennek az országnak a feje tartozom az igazsággal, amely őkegyelmöknek súlyos lészen".[61] Más esetben a főúr személyéhez fűződő jogok alapján került úriszék elé a vádlott. 1627-ből való az a per, amelyből megtudjuk, hogy Fekete János katona — aki korábban földesúri szolgálatban állott — sorozatos lopással és szökéssel vádolva került Esterházy Miklós nádor pápai úriszéke elé. Először egy jobbágytól, majd a pápai sereg vásárbírájától kötött el egy lovat. Közben esztendős szolgálatra szegődött Devecserbe Nyáry Miklóshoz, ahonnan szolgálati idejének letöltése előtt megszökött. Esterházy ügyvédje szerint a nádor, mint az ország első nagybírája, mindenféle lator megbüntetésében illetékes, ezért az úriszék úgy határozott, hogyha a vádlott negyvened magával leteendő esküvel meg nem menti magát, fölakasztják. Fekete János az eskütársakat nem tudta összegyűjteni . . ."[62]

A törvénynapot az uradalom katonai és gazdasági központjában, többnyire azonos időközökben tartották. A Batthyányak úriszékét negyedévenként, a kántorböjtök idején hívták össze, ezért „kántortörvény"-nek is nevezték.[63]

Az ország különböző részeiből fönnmaradt perszövegek arról tanúskodnak, hogy az úriszék katonai fórumokat helyettesítve, gyakran tárgyalta a vitézlő rendhez tartozók ügyeit. Ezek részben katonai vétségek, részben közbűncselekmények voltak, de magántermészetűek — amelyek esetünkben a földesúr személyének megsértését jelentik — ugyancsak itt nyertek elintézést. A munkácsi uradalom perjegyzőkönyvei megőriztek két esetet 1650-ből, amelynek vádlottjait — a munkácsi várőrség tagjait — katonai vétségért állították Rákóczi II. György úriszéke elé. Az első per tizedesét azért idézték meg, mert futni hagyta az uradalom ispánját, akinek elfogatására kirendelték. A deliberatum szerint nem tartotta meg esküjét, ezért Munkács várának ediktuma alapján halálra ítélték. Az ediktumra hivatkozott a bíróság a másik esetben is, amelynek alperesei lopásért kerültek ítélet alá. Valamennyiüket halállal büntették, a következő indoklással: „Edictuma tartja az várnak régtűl és egyébaránt is ugyan törvényben ment: valaki az hópénzzel hír nélkül elszökik, akasztassék fel."[64] A cselekmény súlyossága más esetben is hasonló sorsra juttatta a tettest. Esterházy Miklós 1621-ben elfogatóparancsot adott ki Bellováry Antal nevű szervitora ellen, aki engedélye nélkül elhagyta a szolgálatot és a katonák zsoldját is magával vitte. A kilátásba helyezett súlyos büntetést így indokolta a dominusz: „. . . a gonoszság megbüntettessék és másoknak is gonosz példa adásra ok ne adattassék."[65]

[61] *Takáts S.:* Magyar küzdelmek. I. Bp. é. n. 179.

[62] Varga E. szerk.: i. m. (1958) 548.

[63] A kántor eredetileg az úriszék alsóbb tagozata volt, mégpedig egy-egy tartomány szintjén. A törvénytevő urak nagyböjt, pünkösd, Szent Mihály és karácsony kántorában gyűltek össze, ha azt járvány, mostoha időjárás vagy háború nem akadályozta meg. A kántor fölött az uradalom úriszéke állott. A két fórum az 1650-es években összeolvadt és gyakran nevezték ezt a széket is kántornak. OL. B. cs. lt. P 1322. 188. cs. 26. sz. l. f. — Varga E. szerk.: i. m. (1958) 63.

[64] Uo. 960–961.

[65] OL. Festetics cs. lt. P 241. 3. cs. F. 1. Gerse. sz. n.

Az úriszék a közbűncselekmények elkövetőit a kor igazságszolgáltatására jellemző szigorral sújtotta. Káldy I. Ferenc Teremtő Géci nevű katonája egy molnárlegény megölésének vádjával került Batthyány I. Ádám úriszéke elé. Először 1645 júniusában tárgyalták Teremtő ügyét, de valószínűleg sem ártatlanságát, sem bűnösségét nem tudták bizonyítani, mert a per elhúzódott és csak 2 esztendő múlva, 1647 augusztusában hoztak ítéletet. A bizonyító eljárás során az áldozat felesége „. . . harmadmagával a tettes fejére esküdt, hogy az ő keze miatt lett urának halála". A perdöntő eskü alapján Teremtőt fővesztésre ítélték.[66] Máskor rövidebb eljárással és az országos gyakorlattól eltérő büntetési nem alkalmazásával ítélték el a vádlottat. Ugyancsak a Batthyány-birtokon, a németújvári szék előtt fogtak perbe „egy híres tolvaj huszár"-t, Varga Mihályt (föltehetően szabad legény volt), aki 2 társával lovat lopott a Vas vármegyei Kám falu határában, Békássy Miklós körmendi kapitány méneséből. Valószínűleg Békássy személyét és a vádlott korábbi bűncselekményeit is figyelembe vették, amikor a hasonló jellegű bűntettekért kiszabható kötél általi halálbüntetés helyett – minősített módon – kerékbetörésre ítélték.[67]

A 16–17. században a „lélekmondó"-kat, azaz a káromkodókat a katonai rendtartások és az országos törvények egyaránt elmarasztalták. Az 1563:42. tc.-ben olvassuk, hogy „. . . az olyanokat, akik a teremtő Istent, a keresztséget és a lelket s egyéb hasonlókat káromolják . . .", első ízben vesszőzéssel, másodízben botozással, harmadszor pedig „. . . mint a gyilkosokra és más gonosztevőkre megszabott büntetéssel sújtsák".[68] A törvény értelmében járt el 1678-ban a garamszentbenedeki úriszék, amikor egy olyan végvári katona ügyét tárgyalta, aki az „Isten és más méltóságos rendek – közöttük az esztergomi érsek – ellen" átkozódott. Mások elrettentő példájára nyelvkivonásra és fővesztésre ítélték.[69]

A katonai vétségek és a közbűncselekmények mellett a dominusz személyét vagy érdekeit sértő ügyekkel is foglalkozott az úriszék. A Batthyányak szolgálatában álló Francsics család több tagja 2 eset kapcsán került a németújvári úriszék elé 1613 nyarán. Az első per egyik vádlottja Francsics János volt, akit ura, Batthyány II. Ferenc tolvajlással és egy jobbágy meggyilkolásával gyanúsított, fivérét, Mátyást pedig a lopásban való bűnrészességgel. Francsics János vallomásában tagadta az emberölést és azt balesetnek minősítette. Mivel a bíróság nem rendelkezett az elítéléséhez szükséges bizonyítékokkal, perdöntő esküre kötelezte, amelyet 15 nap elteltével kellett letennie. A tolvajlást mindketten tagadták, ezért – az ítélet szerint – ugyancsak esküvel „. . . tartoznak magokat megmenteni, mindenik huszonötöd magokkal, nemesekkel, jámbor és tisztességbeli személyekkel az bizonyítás (ti. Francsics János gyilkossági ügyét tisztázó eskü) után tizenötöd napon Szalonakban az várbeli főporkolábok előtt".[70] A másik ügy főszereplőjét, Francsics I. Pétert rabszöktetési kísérletért állították bíróság elé: fivérét ismeretlen vétségért tartották fogva a szalonaki tömlöcben, ahonnan egy várbeli katona segítségével akarta kiszabadítani. A tárgyaláson a felperes Batthyányt képviselő prókátor a következőképpen adta elő a történteket: „. . . ez jelen való 1613 esztendőben, circa festa

[66] OL. B. cs. lt. P 1313. 248. cs. 102. sz. 8., 13. f.
[67] OL. Békássy cs. lt. P 45. 10. cs. 1697–1699. 69. f.
[68] MT. 1526–1608. 507.
[69] Varga E. szerk.: i. m. (1958) 837–838.
[70] OL. B. cs. lt. P 1322. 188 cs. 188. sz. 8–9. f.

Valentini ezek az felűről megírt incattusok elvégzett gonosz szándékkal köteleket szerezvén practikát indítottanak és Francsics Péternek az öccsét el akarták szabadítani. És az drabontnak posztót és pénzt ígértenek, mely factumon rajta tapasztaltak és magok se tagadták. Azért mint afféle malefactorok felől, kik az dominus actor házán gonoszságot akartanak cselekedni, az dominus actor törvényt vár." A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a vállalkozás kudarccal végződött, ezért az úriszék a vádat elejtette. Megjegyezte azonban, hogy a cselekmény nem marad megtorlatlanul, „. . . mert annak más szokott büntetése vagyon". Francsics I. Pétert ugyanakkor bizonyos láda föltörésével és a benne talált javak eltulajdonításával is vádolták. Nem meglepő azonban, hogy – miután a vádlott tagadott – a bíróság ezúttal sem talált az elítéléshez elegendő bizonyítékot, s így a németújvári főporkoláb előtt leteendő esküvel megmenthette magát.[71]

A dominusz személye ellen elkövetett vétségnek minősítették Batthyány I. Ádám egyik hegymesterének tettét is, amelyet 1643 első kántorában tárgyaltak. A jegyzőkönyv szerint a dominusz Szilágyi Miklós nevű főemberét rendelte ki az egyik Vas vármegyei faluba, hogy a dézsmára kötelezhetők számát megállapítsa. A hegymester, akinek ebben segítenie kellett volna, nem tartott Szilágyival, sőt gyalázta, majd vasvillával is megfenyegette. Batthyány ezért széke elé idéztette, ahol 40 forint bírsággal sújtották. A deliberatum szerint ugyanis „. . . az gondviselő szolgák, melyek urok commissiójával járnak, mindenkor azoknak személyeket viselik". Jellemző, hogy a két előző perben a nemesi vádlottak esküvel tisztázhatták magukat a súlyosabb vádak alól, míg jelen esetben a jobbágyszármazású alperesnek ezt a lehetőséget – egy főemberrel szemben – nem biztosították.[72] Gyakran megesett az ilyesmi a nemesi renden kívül állókkal, akik a jogszolgáltatás útvesztőibe kerülve igazukat akarták bizonyítani. Találóan írta Takáts Sándor: „Pókháló a törvény. Csak az aprók akadnak és vesznek benne. A nagyja keresztül jár rajta és erővel kiveri magát."[73]

*

A kor büntető peres eljárása a nyomozó rendszer elvein épült föl. A nyomozó rendszer a bűnvádi eljárásnak az a formája, amelynél a bíróság – tudomására jutott büntetendő cselekmény vagy gyanú esetén – vádemelés nélkül is megindította az eljárást, s maga a hatóság igyekezett összegyűjteni a gyanúsítottak elítéléséhez szükséges terhelő adatokat.[74] A vizsgált perjegyzőkönyvek tanúsága szerint katonák esetében minden alkalommal nyomozás előzte meg mind a seregbíróság, mind az úriszék előtt folytatott tárgyalást – ellentétben a jobbágyok sommás pereivel –, ami a büntető ügyek kivizsgálása tekintetében a vitézlő rend különállását és kedvezőbb helyzetét mutatja.

A bűncselekmény földerítését – amelynek során a nyomozás és a vizsgálat teljesen egybefolyt – vizsgáló bizottság végezte. Tagjait kisebb jelentőségű ügyekben a helybeli kapitányok és a földesurak nevezték ki, a súlyosabb bűnesetek nyomozását ellenben a dunántúli generális által kijelölt bizottság végezte.

[71] Uo. 1–2. f. – A rabszöktetési kísérletért kiszabható „szokott büntetés"-ről a jegyzőkönyv nem szól.

[72] Uo. 16.sz. 7–8. f.

[73] *Takáts S.*: i. m. (1926). 311.

[74] Varga E. szerk.: i. m. (1961). 122.

A vizsgáló bizottságot végvári tisztek, főúri szervitorok, megyei tisztségviselők és törvénytudó polgárok alkották. Összetétele esetenként változott: függött az ügy jellegétől, a vizsgálatot elrendelő személy utasításától és nem utolsósorban attól, hogy időben találtak-e a nyomozás végrehajtására alkalmas személyeket. 1697 májusában Zichy Imre vázsonyi főkapitány és földesúr vizsgálatot rendelt el egy várbeli „fegyvervonás" ügyében, amelyet később a vázsonyi úriszék tárgyalt. A nyolctagú bizottságban helyet kaptak a vár tisztjei – Zichy helyettese és vajdája –, valamint a vázsonyi törvénybírák, közöttük egy mesterember, bizonyos György kovács.[75] 1652 Szent György havában Batthyány I. Ádám 4 végvárból – Pölöskéről, Szentgrótról, Kapornakról és Zalavárról – rendelte ki a kapitányokat, hogy az évek óta nyerészkedő és vitézeit megkárosító kiskomáromi főkapitány, Pethő László ellen megkezdjék a vizsgálatot.[76] Más alkalommal a végvári tisztek mellett megyei tisztségviselőket is fölkértek, s ha a vizsgálat megkívánta, Batthyány generális a helyettesét vagy valamelyik főemberét állította a bizottság élére.

A nyomozást a gyanúsított személy és a tanúk kihallgatásával kezdték meg. Ezt követte a helyszíni szemle, a házkutatás, majd szükség esetén a látlelet fölvétele a seborvos közreműködésével. A kihallgatások eredményét és a vizsgálat során gyűjtött egyéb terhelő adatokat jegyzőkönyvbe foglalták,[77] amelyet a talált bűnjelek és egy összefoglaló jelentés kíséretében fölterjesztették az illetékes bírósághoz.

A bűncselekmény elkövetésével gyanúsított nem nemes személyt és a tetten ért nemes embert letartóztatták, majd a tárgyalás napjáig vizsgálati fogságban tartották.[78] Onnan csak akkor szabadulhatott, ha kezeseket állított, akik kezeslevélben meghatározott összeg (óvadék) kifizetésével vagy azzal egyenértékű jószág lekötésével kiváltották.[79] Az ideiglenesen szabadlábra helyezett személyt mozgásában nem korlátozták, ellenben a földesúr által meghatározott törvénynapon meg kellett jelennie a bíróság előtt.[80] Előállítását a kezesek vállalták, de azt rendszerint ahhoz a feltételhez kötötték, hogy a tárgyalás előtt legalább 8 nappal értesítik őket. A kezeslevelek gyakran szóltak arról is, hogy a szabadlábra helyezett vétkest újabb bűncselekmény elkövetése esetén a kezeseknek azonnal elő kell állítaniok. 1699-ből maradt fönn egy írás, amelyben Festetics Pál 2 szolgája a visszaeső bűnös előállítására ekképpen kötelezte magát: „Én István deák és Kocsis István ... vettük ki kezességünkön az úrtól őkegyelmétűl, nemzetes, vítézlő Festetics Pál urunktúl Fördős Mihály nevű lovászt negyven forintig, ki néminemő vítkeiért és lopásáért megfogattatott volt. Vettük penig ki ily conditióval, hogy ha annak utána efféle ragadozásokat és lopásokat követne el, ... melyért kívánná őkegyelme tűlűnk előállítását, tartozzunk mindenkor előállítani."[81]

[75] OL. Zichy cs. lt. P 707. 429. cs. 264. et. A fasc. 3.sz.

[76] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n.

[77] OL. Zichy cs. lt. P 707. 429. cs. 264 et. A fasc. 3. sz. – B. cs. lt. uo.

[78] Tettenérés hiányában azonban a nemeseket nem tartóztatták le – a felségsértést, pénzhamisítást és még néhány esetet kivéve –, így szabadlábon folytathatták a pert. Csizmadia Andor szerk.: Magyar állam és jogtörténet. I. Bp. 1966. 292.

[79] A Vas vármegyei Hőgyesen vállalta egy kezes 1689-ben, hogy ha a szokott feltételek teljesítését elmulasztaná, akkor javaiból 100 forint „... executiót tetethessen nemzetes Festetics Pál uram űkegyelme maga hatalma által ...", majd hozzátette: „... ezaránt minden nemesi szabadságomat lekötöm." OL. Festetics cs. lt. P 235. 162. cs. 551. f.

[80] OL. B. cs. lt. P 1315. 1. cs. 678. f.

[81] OL. Festetics cs. lt. P 235. 162. cs. 577. f.

A kezesség lehetőséget nyújtott a szökésre, ezért a földesurak a tettes és a kezesek részéről is biztosították magukat. Egyfelől kimondták, hogy ha a gyanúsított „. . . . az törvényre elő nem állana, valahol találják, magához is hozzányúlhassanak és jószágához . . .",[82] másfelől a kezesekkel írásba foglaltatták, hogy a lekötött összeg értékéig ingó és ingatlan vagyonukkal felelnek. A biztosítás harmadik módja a szabadon bocsátott személy teljes kiszolgáltatottságát jelentette. 1673 májusában kelt Győrött egy kezeslevél, amelyben nemcsak a kezesek kötelezettségeit találjuk, hanem bizonyos Olle István ígéretét is, amelyet urának, Esterházy János győri vicegenerálisnak tett. A szabadlábra helyezett gyanúsított vállalta, „. . . hogyha ennek utána azon cselekedetit (ti. 2 lovat és 32 forint készpénzt lopott) megújítaná vagy más rendbéli latorságot cselelednék, őnagysága törvény nélkül azt cselekedhesse vele, amit akar . . ."[83]

A kezesek között leggyakrabban fővitézekkel és közkatonákkal találkozunk, akik szolgáiknak vagy kenyeres pajtásuknak szerezték vissza a szabadságot. A szalonaki tömlöcben raboskodott 1643 nyarán Batthyány I. Ádám egyik katonája, akit 300 forintot meghaladó összegért váltottak ki társai. Az óvadékot letett személyek között a generális főemberei szerepeltek: Szily István, Vadas István, Teveli István, Kéry Pál és mások.[84] Családtagok és közeli hozzátartozók is gyakran vállaltak kezességet, mert a kenyeres társak után ők tudták legkevésbé elviselni, hogy fivérük vagy fiúk rabságot szenvedjen. 1688-ban kelt a Vas vármegyei Nemesdömölkön az a kezeslevél, amelyből megtudjuk, hogy Nemes Marton Pál miként váltotta meg Festetics Páltól ökörlopás miatt elbujdosott öccse szabadságát. Nemesdömölkről való egy másik kötelezvény is, amelyben a szegény sorsú Gancs György megígérte Festeticsnek, hogy a vizsgálati fogságból szabadon bocsátott mostoha fiáért 100 forint vagyonnal rendelkező kezest állít; „holott pedig nem találnék, vagy nem akarnék állítani és el találna szökni (ti. a fiú) — írta —, őkegyelme mindenütt maga hatalmával megfogattathasson magamat, annyi érő jószágom nem lévén az ki az száz forintot felérné, és azon vasra tétethessen".[85]

A kezességvállalás ismertetése után térjünk vissza a vizsgáló bizottság által elkészített jelentéshez. Az általános gyakorlat szerint, ha a bíróság a jelentés alapján a gyanút megalapozottnak találta, határozott a perbe fogásról. A pert akkor indította meg, amikor a panaszt tevő a keresetlevelet benyújtotta. Kézhezvétele után kitűzte a perfelvétel határnapját és arra a vádat is magában foglaló idézőlevéllel megidézte az alperest.[86] Az idézés az általános szokástól némileg eltért Batthyány I. Ádám úriszékén és hadiszékén, ahol nem az alperest értesítették, hanem a kapitányokat és hadnagyokat vagy a véghelyek porkolábjait, hogy a kitűzött határnapra állítsák elő a bűnösöket. 1646 márciusában Batthyány a következőket írta hadnagyainak: „Akaránk kegyelmednek értésére adnunk, hogy várainknál lévő gonosztevő raboknak megbüntetésére az jövendő áprilisnak 9. napján Körmenden törvényszéket rendeltünk szolgáltatni. S ha az kegyelmed alatt lévő katonák közül valamely miellenünk vagy mások ellen oly vétket cselekedett volna, melyet iure kellene revideáltatnunk, kegyelmed az olyanokat hozza el magával az fölül megírt helre és napra, hogy revideáltatván, ki-ki vétkeiért érdemes büntetést

[82] OL. B.cs. lt. P 1315. 1. cs. 678. f.
[83] OL. Esterházy cs. lt. P 1289. 9. cs. Katonai vegyes iratok 1621–1819. sz. n.
[84] OL. B. cs. lt. P 1322. 55. cs. II/47. sz.
[85] OL. Festetics cs. lt. P 235. 162. cs. 547., 550. f.
[86] Csizmadia A. szerk.: i. m. 291–293.

vegyen."[87] Ugyanekkor kapták az értesítést a várbeli porkolábok is, akiket fölszólított Batthyány, hogy a vizsgálati fogságban levőket és a felpereseket küldjék Körmendre a kitűzött határnapra. Ezenkívül „az mely rabokat kezességen kivettenek volna, az kezeseket certificálja kegyelmetek, hogy az kezesség szerént előállassák őket ... Ha valamely kezesek elő nem álléthatták az kiért kezesek voltanak, azokat is kegyelmetek seriesben vegye és beadja minékünk."[88]

A peres felek – vagy az ügy vitelével megbízott prókátorok – értesítése után a vizsgálat során kihallgatott tanúkat idézték meg, hogy korábban tett vallomásukat hitelesítsék vagy módosíthassák. Miután az ügy valamennyi szereplőjét megidézték, röviddel a kitűzött határnap előtt a bíróság tagjai is összegyűltek.[89]

A per – az ügy jellegétől és az érdekelt felek társadalmi állásától függően – szóbelileg vagy írásbelileg zajlott le.[90] Legérdekesebb mozzanata a „perbeli feleselés" volt, amelynek során a felek vagy képviselőik érvei és ellenérvei elhangzottak. A bíróság ezután megítélte valamelyik félnek a perdöntő esküt állításának, illetve tagadásának alátámasztására. Büntetőügyben általában a terheltnek kellett ún. tisztító esküt tennie, hogy magát a vád alól tisztázza. Ha a bíróság döntése vagy az alperes fölajánlása alapján a felperest illette az eskü, ő azt perbeli ellenfele fejére tett kézzel mondta el.[91] Az esküt a fél legtöbbször nem egyedül, hanem a vele azonos rendi állású eskütársakkal együtt tette le. A társak – akiknek száma a bűncselekmény súlyosságától függött – nem a perben vitatott valamely ténykérdést bizonyították, hanem azt erősítették, hogy az ő felük hitelt érdemlő, becsületes ember, akinek szava igaz, nem hamis.[92] A bizonyítás lefolytatása után a bíróság ítéletet mondott, amely katonák esetében a magyar hadi törvényekhez és a szokásjoghoz igazodott.[93]

A tárgyalás valamennyi fontos mozzanata perjegyzőkönyvbe került. A jegyzőkönyv a hatósági személyek megnevezésével kezdődött, majd a felperes vagy prókátor által benyújtott panaszt ismertette. A vallatás (deutrum) következett ezután, amely a felek és a tanúk kikérdezése során elhangzott vallomásokat rögzítette. A jegyzőkönyvet az ítélet (deliberatum) zárta. Mindezt magyar nyelven foglalták írásba, az ítéletet azonban néha latinul is kiadták. A perjegyzőkönyvet végül a bírák aláírták, lepecsételték s ezzel a per az illető fórumon lezárult.[94]

A vádlottat, ha nem jelent meg a tárgyaláson, levelesítették. A levelesítésről az 1625:13. tc. szólt, de annak szűkszavú rendelkezése mellett valószínűleg inkább a gyakorlat volt az irányadó, amely az eljárást az alperes távolmaradása esetén föl-

[87] OL. B. cs. lt. P 1322. 188. cs. 27. f. – Hasonló tartalmú levelek maradtak fönn 1654. március 11-ről, amelyeket Batthyány tisztjei: Fáncsi Pál, Niczky Boldizsár, Ságodi István, Káldy I. Ferenc és Péter, valamint a csákányi tisztségviselő kaptak. OL. B. cs. lt. P 1315. 1. cs. 859. f.

[88] Uo. P 1322. 188. cs. 27. f.

[89] Nádasdy III. Ferenc 1648. december 4-én értesítette Káldy Péter Veszprém vármegyei alispánt, hogy december 7-én „úr székit" kíván tartani Sárvárott. Ezért kérte, hogy 6-án jelenjen meg és vegyen részt a bíróság munkájában. OL. Sibrik cs. lt. P 1865. 1. cs. 4. tétel, 5. f.

[90] Csizmadia A. szerk.: i. m. 292–293.

[91] Ezért fejre letett eskünek nevezték. Uo. 288–289.

[92] Uo. 65.

[93] OL. Sibrik cs. lt. P 1863. 3. cs. 32. tétel, 4. t.

[94] OL. B. cs. lt. P 1313. 252. cs. sz. n. Az egerszegi hadiszék előtt 1691. nov. 16-án tárgyalt perek jegyzőkönyvei.

függesztette és a vádlottat körözött személlyé nyilvánította. Az ilyen gonosztevőt szabadon elfoghatták és azt senki sem akadályozhatta meg.[95]

Törvényszabta esetekben a vesztes fél perorvoslattal élhetett. Ha fellebbezett, akkor az elsőfokú törvényhatóság a per összes iratait a fellebbviteli fórum elé terjesztette, amely meghozta döntését. Perújítás esetén viszont az egész eljárást még egyszer lefolytatták, biztosítva az alperesnek, hogy alaki és érdemi érvelését ismét a bíróság elé terjessze. A dominusznak ilyenkor lehetősége nyílott arra, hogy sértett szervitora érdekeit védelmezve – mellesleg a maga anyagi és erkölcsi kárát behajtva – eleget tegyen képviseleti kötelezettségének. Így járt el a dunántúli főkapitány a korábban említett Szily György ügyében, amikor nem fogadta el a pápai szék ítéletét: egyéb kifogásai mellett ugyanis sérelmezte, hogy sem Szily rokonait, sem a maga képviselőjét nem idézték meg a tárgyalásra. Kérte Pázmánt, hogy az „... ország törvénye szerént adjon novumot és presignáljon más, bizonyos teminust ...", amikor maga is elküldheti főember szolgáját, valamint Szily atyafiai is előállhatnak.[96]

Korszakunkban az ítélethozatal terén nem alakult ki egységes gyakorlat, ennek következtében a bűnöst ugyanazon cselekményért különböző helyeken más-más büntetéssel sújtották. A 17. század közepétől mind gyakoribbá vált a törvényileg is bűncselekménnyé nyilvánított istenkáromlás és általában mindenféle káromkodás szigorú büntetése, amiért a bűnöst egyes helyeken egyszeri elkövetéséért „500 pálcára", ismétlődés esetén halálra ítélték; másutt a botbüntetést nyelvkivonás követte. A partikularizmus következtében a büntetési nemnek így nagy változatossága alakult ki, a halálbüntetés gyakori alkalmazása terén azonban egység uralkodott: a nemegyszer kínzással súlyosbított büntetés célja bevallottan a megtorlás és az elrettentés volt, amelyet a kivégzések nyilvánossá tételével biztosítottak. A fejvesztés és az akasztás mellett a legkülönfélébb halálnemeket alkalmazták, mint az elevenen elégetést, kerékbetörést, karóbavonást, horogravetést és vízbefojtást, amelyeket gyakran előzetes megkínzással – a test tüzes fogókkal szaggatásával, az elítélt hátából szíjak hasításával – súlyosbítottak. A tortúra célja a beismerés kicsikarása volt, ugyanis ezt tekintették a legfontosabb bizonyítéknak. A régi összeírások gyakran említik a várak udvarán, községekben föllállított csigázó fát vagy törvényfát, amelynél a rabokat kínozták; s ezt a kivégzés előtti tortúra során a nemesek sem kerülhették el.[97]

Kevésbé súlyos bűncselekmények elkövetése esetén pénzbírságot szabtak ki. Alkalmazása terén országos és ahhoz igazodó helyi gyakorlattal találkozunk. Országosnak tekinthető a fejváltság fizetése, amelyet különösen hatalmaskodás esetében a törvény ellen vétők fizettek, hogy ezzel fejüket megváltsák. Egyik fajtája, a vérdíjnak is nevezett holtdíj, még a 17. század végén is megtartotta eredeti rendeltetését, vagyis – elsősorban

[95] Balogfalvi Zichy János, Győr vármegye alispánja 1625-ben tette közzé, hogy Huszár Mátyás komáromi hadbírót (!), aki a Nyáryak Tolna vármegyei Nyáry–Kucsár nevű birtokán katonákkal együtt gyilkolt, rabolt és az idézésre nem jelent meg, fejvesztésre ítélték és száműzöttnek nyilvánították. OL. Nedeczky cs. lt. P 512. 2. cs. 1625. 10. f. – A túróczi konvent egyik tagja írta 1686-ban, hogy Pongrácz János elfogatását a nedeczi kastélyban nem gátolhatta meg, mert a hivatalos közegek mint száműzöttet fogták el. Uo. 4. cs. 1686. 3. f.

[96] OL. B. cs. lt. P 1315. 2. cs. Batthyány I. Ádám iratai 1648. 15. f.

[97] *Takáts S.*: i. m. (1926) 293. – Csizmadia A. szerk.: i. m. 292.

nemesek számára – a vérbosszú elleni védekezés eszköze maradt: ha a gyilkos meghatározott összeget fizetett áldozata családjának, megmenekült a jogos bosszútól. Ezt tanúsítja egy 1693 májusában kelt alkulevél, amelyből kiderül, hogy bizonyos Hetényi Gáspárné megállapodott Fáncsi Pállal, aki bortól ittasan lelőtte férjét házuknak udvarán. Hetényi nemes ember volt, ezért – az egyezség szerint – Fáncsi 90 forint vérdíjat fizetett az özvegynek és gyermekeinek, a családnak viszont nem állott jogában további követeléssel előállni.[98] A gyilkosság ügye később bíróság elő került, de Fáncsi komolyabb felelősségre vonása elmaradt.

A pénzbírság kivetése terén az országos gyakorlatot követte, de helyi szokások létére is utal Batthyány I. Ádám rendelete, amely szabályozta a körmendi katonai bíróság előtt kiszabható pénzbüntetés mértékét és kiegyenlítésének módját. Az 1650-ben kelt utasítás szerint, ha „. . . oly törvény lészen, amelyben executionak köll lenni és violentián marad, fele légyen a miénk, úgymint örökös úri, fele a kereső félé. Ha pedig adósság és meg nem akarná adni maga jó akaratjából, hanem bíró által köllene megvenni rajta, tartozzék az adós minden tizedik pénznek egyikét néki adni. Az vérbíróság penig, úgymint 2 forint, simpliciter az ott való kapitánynak cedáljon . . .”[99]

A körmendi utasításból az is kiderül, hogy a bírság – a felperes részétől eltekintve – a földesurat és tisztségviselőjét illette meg. Megosztásában a dominusz akarata, illetőleg a tiszttel kötött megállapodás volt az irányadó, arányát pedig meghatározta az a belátás, hogy a szervitor érdekeltsége a bírságjövedelemben a földesúri érdek legfőbb biztosítéka. A tisztségviselőnek juttatott részt gyakran az ítéletekben mondták ki, amint az Szalonakon, Körmenden és Németújvárott szokásban volt a 16–17. század fordulóján. Gyakran olvassuk a végzésekben, hogy az elítélt fizesse meg „az udvarbírónak és a sáfárnak az ő igazságát”, vagy „az ő bírságát”, rendesen egy rénes forintot, illetőleg „72 bécset”, azaz bécsi dénárt.[100] Hasonló gyakorlatot követtek már a 16. század közepén, amikor a bírságot – büntető funkciója mellett – jövedelemforrásul is használták. Nádasdy I. Tamás szervitora, lukafalvai Szarka Pál panaszolta urának 1562-ben, hogy Káldy Ambrus – akit jobbágyainak erőszakoskodása és hatalmaskodása miatt az úriszéken elmarasztaltak – nem hajlandó a büntetést kifizetni. Szarka kérte a nádort, hogy ezt ne engedje meg, mert – amint írta „. . . nekünk ennél több jövedelmünk nincsen és ha ez sem leszen, tahát csak asztalonkat sincs Vasvárott mivel táplálni”.[101]

[98] OL. Pöttössy cs. lt. P 688. 1. cs. 1693. 2. f. – A vérdíjat nemcsak gyilkosság, hanem más bűncselekmény esetén is kiszabták.

[99] *Zimányi V.:* i. m. 295.

[100] *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954. 76–77.

[101] Komáromy A. közl.: Magyar levelek . . . XI. TT. 1911. 544–545.

Янош Й. Варга:

ВОЕННАЯ ЮСТИЦИЯ НА ЗАДУНАЙСКИХ КРУПНОПОМЕЩИЧЬИХ ВЛАДЕНИЯ И В ПОГРАНИЧНЫХ КРЕПОСТЯХ В XVI–XVII вв. (ВОЙСКОВОЙ, ВОЕННЫЙ И ПОМЕЩИЧИЙ СУДЫ)

(Резюме)

Военное сословие, несшее военную службу на Задунайском крае XVI–XVII вв., стояло отчасти на службе помещиков, отчасти – короля. Относительно правосудия их положение определено тем, что их барины в одном лице были военными начальниками и помещиками, обладавшими личными, а также территориальными правами. Вследствие двойной подсудности вленная и помещичья юстиция часто сосредоточивались в руках одного лица: барин, как военный начальник, мог смирить своих солдатов перед войсковым и военным судами, а как помещик – перед помещичьим судом.

Органом правосудия первой инстанции военного сословия был войсковой суд, состоивший из солдатов и граждан. При его выборе солдаты тоже имели своих представителей, поэтому его состав кажется более благоприятным для них, чем другие инстанции. В практике войскового суда по вынесению решений господствовал принцип территориальной подсудности, т. е. виновник был привлечен к ответственности там, где он совершил преступление. Этот принцип большей частью нарушили те барины, которые несли общегосударственные должности и которые на основе личного, авторитетного принципа могли изъять своих солдатов из компетенции местных судов.

Войсковой суд подвергнул наказанию, в первую очередь, нарушителей воинских уставов и положений, а также совершителей общеуголовных преступлений. Однако его компетенция распространилась и на тех крепостных крестьян, которые жили в замковых провинциях, таким образом этот суд действовал, наряду с военными проступками, и по гражданским делам.

Присужденная войсковым судом сторона могла принести апелляцию в военный суд военно-окружного главнокомандующего. Состав последнего органа несколько отличался от войскового суда: граждане городов и сельских городков были обойдены и вместо их в суд присяжных были приглашены солдаты и барины комитатов.

Военно-окружные главнокомандующие осуществляли судейскую власть своих военных судах и эта власть распространялась на всех солдатов крепостей, относящихся к им округам, и осуществлялась на основе территориальной подчиненности и личного принципа. Военный суд редко рассматривал гражданские дела. Но здесь были окончательно решены как обжалованные дела, так и дела по тяжким военным и общеголовным преступлениям.

Лишь часть компетенции барона по правосудию исходила из его военной должности, а другая часть – из того, что он был помещик, и характер этой части решительно определился тем, что помещик мог преставить перед своим помещичьим судом благородных и неблагородных одинаково. Помещичий суд не был военного трибунала, но им принадлежала широкая компетенция, распространившаяся и на частных солдатов помещиков. Его состав был определен помещиком, который в большинстве случаев пригласил в этот орган комитатских сановников, помещичьих служащих, граждан сельских городков и военных офицеров.

Копетенция помещика распространилась до границы его имения и внутри этого он судил по территориальным и персональным правам. Таким образом в помещичьих судах тоже осуществился принцип, известный из практики военных судов: виновника наказал тот, на имении которого деяние было совершено и который – посредством его должности – был правомочен на это. Заменяя военные инстанции, помещичий суд часто рассматривал дела лиц, входивших в военное сословие. Это – отчасти военные проступки, отчасти общеуголовные преступдения, но здесь были рассмотрены и частные дела, затрагивающие лицо помещика.

Судопроизводство в XVI–XVII вв. основывалось на принципах следственной системы. Раскрытие преступления осуществлено комиссией, которая представила результаты следствия

в компетентный суд. Если она считала подозрение обоснованным, то решила о привлечении к суду и в назначенный день требовала заинтересованных сторон и свидетелей в суд.

В судебном разбирательстве произнесены аргументы сторон за и против, на основе которых суд подтвердил утверждение или отрущание решающего присяжного. После этого суд выносил решение.

В этой области единая практика не возникла, поэтому преступник за одно и то же совершение на разных местах был подвергнут различным наказаниям. Но в частом применении смертной казни господствовало единство. Наказание, нередко усиленное с применением пыток, имело открытой своей целью репрессию и устрашение. При совершении менее тяжки преступлений наложены штрафы.

János J. Varga:

La juridiction militaire dans les grandes propriétés et les forteresses des confins de Transdanubie aux XVIe et XVIIe siècles (Tribunaux de troupe, de guerre et de sirerie)

(Résumé)

Ceux qui effectuaient le service des armes en Trandanubie aux XVIe et XVIIe siècles étaient en partie au service des seigneurs terriens privés, et en partie au service du roi. Au point de vue juridictionnel, leur situation était influencée de manière décisive par le fait que leurs maîtres étaient à la fois chefs militaires et seigneurs jouissant de droits personnels et territoriaux. Par suite de la mise en pratique des compétences en question, la juridiction militaire et seigneuriale était fréquemment concentrée en une seule personne: le *dominus* pouvait contraindre ses soldats à l'obéissance en tant que chef militaire devant les tribunaux de troupe et de guerre, et en tant que seigneur terrien devant le tribunal de sierie.

L'autorité juridictionnelle de premier degré dont étaient passibles les soldats était le tribunal de troupe, formé de militaires et de civils. Lors de l'élection de ses membres, les soldats se faisaient eux aussi représenter, ce qui fait que sa composition semble leur avoir été plus favorable que cetle des autres tribunaux.

La pratique de jugement du tribunal de troupe était dominée par le principe des compétences territoriales. Autrement dit, les coupables étaient jugés là où ils avaient commis leur méfait. Ce principe n'était la plupart du temps enfreint que par les *dominus* exerçant des fonctions nationales, qui avaient la possibilité de soustraire leurs soldats aux compétences des tribunaux locaux sur la base du principe personnel et d'autorité.

Le tribunal de troupe était essentiellement appelé à juger ceux qui avaient enfreint les règlements et les statuts militaires, ainsi que les auteurs de délits communs. Mais ses compétences s'étendaient également au jugement des serfs vivant dans le domaine, et il réglait donc également des affaires civiles.

Les condamnés avaient le droit de faire appel auprès du tribunal de guerre du commandant de district. La composition de ce tribunal différait légèrement de celle du précédent, puisque les bourgeois des villes et des bourgs s'en trouvaient exclus, et que seuls des militaires et des seigneurs du comitat en étaient membres. Les commandants de district exerçaient leur pouvoir de juge dans leur propre tribunal. Ce pouvoir s'étendait à tous les soldats de toutes les fortes les forces armées appartenant à leur district, et s'exerçait sur la base de la compétence régionale et du principe personnel.

Les tribunaux de guerre ne traitaient que rarement d'affaires civiles. Par contre, les affaires militaires et les délits communs considérés comme graves y étaient jugés en dernière instance.

C'est seulement en partie que la juridiction du *dominus* procédait de sa fonction militaire. Pour l'autre part, elle procédait de son caractère de seigneur terrien, et son caractère était déterminé

de manière décisive par le fait qu'il pouvait citer par-devant son tribunal de sirerie les nobles tout autant que les roturiers. Ce tribunal de sirerie, pour ne pas être une instance militaire, n'en disposait pas moins de compétences s'étendant aux membres des troupes privées du domaine.

La composition du tribunal était décidée par le seigneur lui-même. La plupart du temps, on y trouvait des fonctionnaires du comitat, des employés domaniaux, des bourgeois et des officiers.

La compétence du seigneur terrien s'étendait jusqu'aux limites de son domaine, et il jugeait sur la base de droits territoriaux et personnels. C'est ainsi que, dans le cas du tribunal de sirerie, le même principe régissait la pratique que dans le cas des tribunaux militaires: le coupable était condamné par celui qui était à la tête du domaine où le délit avait été commis, et qui était habilité à ces fonctions.

Le tribunal de sirerie traitait souvent à la place des tribunaux militaires d'affaires concernant les militaires. Il s'agissait partiellement d'infractions aux règles militaires et partiellement de délits communs, mais les procès privés atteignant la personne du seigneur terrien y étaient également jugés.

La procédure des XVIe et XVIIe siècles était basée sur les principes du systéme d'investigation. Une commission était chargée de jeter la lumière sur le délit, puis de transmettre les résultats de l'enquête au tribunal compétent. Celui-ci, s'il trouvait les soupçons fondés, décidait des poursuites et citait pour une date précise les parties intéressées et les témoins.

Lors de l'audience, les arguments et contre-arguments des parties intéressées étaient entendus, et le tribunal décidait en s'appuyant sur ceux-ci de l'attribution du serment décisoire à l'une des parties et de son refus à l'autre. Puis le jugement était rendu.

On n'assista pas dans ce domaine à l'élaboration d'une pratique homogène, ce qui fait que le coupable se voyait infliger des peines différentes selon les endroits, pour un même délit. Cependant, l'homogénéité régnait au plan de la peine de mort, fréquemment utilisée: le but de cette condamnation, souvent accompagnée de tortures était, sans qu'il en soit fait mystère, la répression et l'intimidation. Pour les délits mineurs, la peine se limitait à la fixation d'amendes en argent.

Erdődy Gábor:

A FORRADALMI MAGYAR KORMÁNYZAT ÉS SAJTÓORGÁNUMAI A NÉMETORSZÁGI VÁLTOZÁSOKRÓL 1848-BAN

1848 tavaszának forradalmai egyaránt feladatuknak tekintették az 1815-ben megszilárdított konzervatív kormányzati rendszerek megváltoztatását. Célkitűzéseik rokonsága és a velük szemben álló erők egységfrontja maga után vonta jövőjük egybefonódását, így az egyes mozgalmak sorsa kölcsönhatásba került a többiekével. A nemzeti törekvések és a kontinens alkotmányos, polgári átalakításának érdekei – elsősorban az olasz, a német és a magyar forradalmak esetében – a legfontosabb kérdésekben egybeestek. A haladó erők egységét, összehangolt fellépését azonban mégsem sikerült biztosítani, mivel a nemzeti célkitűzések megvalósításának kísérlete belső ellentmondásoktól volt terhelt, s ez lehetőséget adott a reakció regenerálódására, felülkerekedésére. Az egymáshoz kapcsolódó forradalmak végső soron egy olyan egységes folyamatnak alkották különálló, ugyanakkor mégis elválaszthatatlan részeit, amelynek különösen fontos elemét képezte a német forradalom.

Ismeretes, hogy a feudális társadalmi és gazdasági viszonyok, illetve maradványok, valamint az abszolutisztikus kormányzati rendszerek megszüntetésén túl a haladó német politikusok legfontosabb célja az egységes Németország megteremtése volt. Ennek sikeres megvalósítása az európai erőviszonyok alapjaiban történő megváltoztatásával járt volna együtt, nem csoda tehát, hogy az európai diplomáciában 1848–49-ben a fejlődés menetét gyorsító és gátló irányzatok szemszögéből nézve egyaránt ez vált az egyik legégetőbb kérdéssé. Kiemelte a német forradalom jelentőségét, hogy az összes nemzeti mozgalmak között a leginkább kedvező adottságokkal rendelkezett és a legmesszebbre, egyben a legmélyebbre ható változásokkal kecsegtetett. Az általános európai fejlődéstől független politika kialakítását azonban mindez nem biztosította. Így, miközben a németországi események döntően befolyásolták a velük közvetlen, vagy akárcsak közvetett kapcsolatban álló forradalmakat, maga a német térség jövője sem maradt mentes a kontinensen bekövetkező változások hatásaitól.

A német egységmozgalom történetét a történetírás nagy vonalakban már tisztázta. Ismertek annak a folyamatnak a mozzanatai, amely az 1848. február 26-án a bádeni gyűlésen elhangzott, össznémet parlament megteremtésére irányuló követeléstől, az előparlament rövid idejű tevékenységén át vezetett; amely a május 18-án megnyiló, de kitűzött feladatai végrehajtására végül is alkalmatlannak bizonyuló nemzetgyűlés súlyos ellentmondásokkal terhes tevékenységét foglalta magába, s annak feloszlatásával zárult.[1]

[1] Az 1848–49-es német forradalom történetéről ld.: *Veit Valentin:* Das erste deutsche Parlament und wir (Deutsche Revolution X. Band) Leipzig. 1920; *Wilhelm Mommsen:* Grösse und Versagen des

Nem történt meg azonban mindeddig annak vizsgálata, hogy milyennek látta és hogyan értékelte a magyar kormányzat a németországi változásokat. Pedig az érintett politikusok megkülönböztetett figyelemmel kísérték a német nemzeti egység megteremtéséért folytatott küzdelmet, annál is inkább, mivel azt remélték, hogy a megszülető államalakulat az ország jövőjét közvetlenül befolyásoló, a közösnek ismert érdekek és veszélyek alapján természetes szövetséges hatalommá válik.

A németországi fejlemények közül elsősorban azokat igyekeztünk számba venni, amelyek az egységmozgalom fejlődését meghatározták, s ezzel ténylegesen is figyelmet keltettek Magyarországon. A forradalmi magyar kormányzat és támogatói véleményének alakulását a meglevő szakirodalom és a bőségesen rendelkezésre álló kiadott, illetve kiadatlan források körén túl elsősorban a mindeddig kellő figyelemre nem méltatott egykorú magyar sajtó alapján vizsgáltuk. Elemzéseinkben elsősorban a centralisták által irányított, ez időben a Batthyány-kormányt támogató Pesti Hírlapra és a megnyilatkozásaiban legtöbbször Kossuth személyes hatását tükröző Kossuth Hírlapjára támaszkodtunk, de lényeges adalékokkal szolgált a vizsgált politikusok informáltságáról a Batthyány-kormány hivatalos orgánuma, a híreket legtöbbször csak közlő, de nem kommentáló Közlöny is. Az említett hírlapok mellett bevontuk vizsgálódásunkba a frankfurti parlamenti ülések naplóit,[2] hogy – az összehasonlítási feltételek teljes megteremtésének igénye nélkül ugyan, de az arra leghivatottabbak, maguk a német politikusok, az egykorúak által vizsgált megnyilatkozásainak szembeállításával – mérhető legyen a hazai politikusok tájékozottságának pontossága.

Az alkotmányos átalakulás lehetőségei 1848 tavaszán

A Magyarország polgári és alkotmányos átalakítására vállalkozó ellenzéki politikusok messzemenően tisztában voltak azzal a körülménnyel, hogy célkitűzéseik elérésében fontos szerepet kapnak majd a nemzetközi vonatkozások. Annak a későbbi megfogalmazásnak megfelelően, hogy „a világesemények hatása nem szorítkozik egyes nemzetekre", s hogy „a világesemények színpadán nincsen elszigetelt cselekmény",[3] megkülönböztetett érdeklődéssel vizsgálták a külföldi politikai élet változásait. „A politikai láthatáron . . . feltünedező jelek"-ből azt olvasták ki, hogy Magyarország alkotmányos kifejlődését első-

---

deutschen Bürgertums (Ein Beitrag zur Geschichte der Jahre 1848–49). Stuttgart. 1949; *Karl Obermann:* Deutschland 1815–49. Berlin. 1961; Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp. 1971; A „Neue Rheinische Zeitung"-nak (a továbbiakban NRZ) a korabeli német eseményekről megjelent írásai, ld. Marx–Engels Művei (továbbiakban MEM) 5–6. kötet. Bp. 1961, 1962; *Hans Marschall:* Deutsches Bürgertum im Streben nach Einheit und Freiheit. Berlin. 1962; *Diószegi István:* Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Bp. 1967; Hazánk és Európa. Bp. 1970; *Urbán Aladár:* Európa a forradalom forgószelében. Bp. 1970.

[2] Offizieller Bericht (a továbbiakban Off. B.) über die Verhandlungen zur Gründung eines deutschen Parlaments (herausgegeben von Franz Wigard) Frankfurt am Main, 1848. Stenografischer Bericht (a továbbiakban St. B.) über die Verhandlungen der deutschen constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main (herausgegeben von Prof. Franz Wigard). Frankfurt am Main, 1848.

[3] Kossuth Hírlapja (a továbbiakban: KH), 1848. VII. 1. 4.

sorban a Habsburg-birodalom tartományainak alkotmányhoz juttatása biztosíthatja, s ezért ennek követelését az országgyűlési tárgyalások központi kérdésének tekintették.[4]

A Monarchia abszolutista kormányzásának felszámolását követelte szerintük a birodalom német térségben betöltött szerepének, korábban kivívott vezető helyének biztosítása is. Kossuth úgy látta, hogy az ellenforradalmi rendszer konzerválása egyre inkább a bécsi szupremáciának, „a constitutionális irány korszerű felkarolására támaszkodó más befolyás általi" megszűnéséhez vezet.[5] A német területeken tehát az alkotmányos eszmék rohamos térnyerésével számolt, amit Ausztria „sajnálatos" térvesztése ellenére is örvendetesnek talált a megszületése előtt álló egységes Németország szempontjából. E folyamat kibontakozását elősegítő, kedvező mozzanatként értékelte a magyar közvélemény az itáliai egységmozgalmak várható hatását, s mint azt egy 1847. szeptember 23-i titkos jelentés tanúsítja: „Nem kételkednek abban, hogy Itália egysége Németország oly nagyon kívánt egységét vonná maga után, mint ahogy abban sem kételkednek, hogy a német–osztrák tartományok végülis Németországhoz fognak csatlakozni."[6] Nem érte őket váratlanul Bassermann-nak a bádeni követkamarában előterjesztett indítványa, amely a közös német törvényhozást és az egységes nemzeti intézmények megalakítását sürgette, s aminek valóra váltását a Pesti Hírlap 1848. február 24-i cikke Németország „közelebbi félszázadra érvényes" politikájának tekintette.[7]

Korántsem kellett azonban ennyi időnek eltelnie ahhoz, hogy az igen óvatos előrejelzéseket a közeli kibontakozás reménye váltsa fel. A februári párizsi forradalom rendkívül felgyorsította a fejlődés ütemét és néhány nap alatt lehetővé tette azt, aminek a megvalósítását a haladás hívei csak hosszabb időszakra tervezték. A Kossuth Hírlapja 1848. július 5-i visszatekintő értékelése szerint a párizsi események híre megingatta az abszolutizmus és a reakció minden állását Bécsben, Berlinben és a többi német fejedelmi központban egyaránt.[8] Nagy reményekkel nézett a francia események várható németországi hatása elé a Pesti Hírlap március 21-i száma is, tőle nem kevesebbet, mint a „német statusok, valamint az ausztriai tartományok" alkotmányhoz juttatását várta.[9] Andrássy Gyula május 9-i követjelentése már e várakozások beteljesüléséről számol be, amikor megállapítja, „hogy Ausztriának és Poroszországnak százados rendszerei néhány órák alatt összeroskadtak" a szabadságmozgalmak fenyegetéseitől.[10]

A magyar politikusok elégedetten tekintettek a német térségben lejátszódó változásokra, s bizakodva néztek a még megvalósításra váró célkitűzések felé. Optimizmusuk az egykorú erőviszonyok alapján nem volt megalapozatlan. A márciusi vihar Németországban

[4] Ezt a követelést már az 1847. évi Pest megyei követutasítás is tartalmazta – ld. Kossuth Lajos Összes Művei (a továbbiakban: KÖM), (kiad. Barta István) XI. Bp. 1951. 168–196; vö.: Kossuth 1847. XI. 22-i beszéde KÖM XI. 316, III. 3-i beszéde uo. 619–628; *Pulszky Ferenc:* Életem és korom II. (A forradalom alatt), (kiad. Ráth Mór). Bp. 1880. 22, 31.

[5] KÖM XI. 320.

[6] KÖM XI. 290.

[7] Pesti Hírlap (a továbbiakban PH), 1848. II. 24. 155.

[8] KH, 1848. VII. 5. 13.

[9] PH, 1848. III. 21. 239; „Franciaországban megingott a trón, Németország általános mozgalomban van, s minden visszhangra és rokonszenvre talált Ausztriában és nálunk is" – számol be a februári forradalom kisugárzásáról Deák Ferenc III. 23-i beszéde. – Ld.: Deák Ferenc beszédei II., 2. kiad. (Kiad. Kónyi Manó) Bp. 1903. 208.

[10] Gr. Andrássy Gyula Beszédei I. 1848–68. (Kiad.: Lederer Béla). Bp. 1891. 92.

ugyanis „elsöpörte a feudális abszolutizmus védőgátjait, s az első eredmények jogos reményeket keltettek a gyökeres átalakulás híveiben". A forradalmi vívmányok megvédésére és továbbfejlesztésére adva voltak a lehetőségek. A német egység tavasszal befejezett ténynek tűnt egész Európa számára, olyannyira, hogy még a nagyhatalmi politika is a maga szempontjából ijesztő, de teljesen reális lehetőségként számolt vele.[11]

A német egységmozgalmon belüli ellentétek jelentkezése

A kedvező jelek mellett nem kerülték el politikusaink figyelmét a kibontakozás útjában álló akadályok sem. Megállapították, hogy az államforma kérdése körül kiéleződő ellentétek a német társadalom megosztottságához vezettek. A Batthyány-kormány baloldali ellenzékének lapja, a Márczius Tizenötödike az új Németország köztársasági alapon történő megszervezésének lehetőségében bízott. „Soha párt még a sükert biztosabban nem remélhette, mint most a német republikanusok" – hangsúlyozta április 6-án.[12] A Pesti Hírlap viszont nem nézte volna jó szemmel az egység megvalósulásának republikánus változatát. Aggodalommal töltötték el a dél-németországi – elsősorban a badeni – köztársasági mozgalmak, melyek megerősödéséért az illető kormányokat hibáztatta. Úgy ítélte meg ugyanis, hogy azok megtagadták a nép jogos kívánságainak teljesítését, elmulasztották a tömegek kielégítését az „alkotmányos monarchia mezején" és ezzel maguk idézték elő a forrongásokat.[13] Annál nagyobb megnyugvással töltötték el a Bajorországból érkező hírek, amelyek az általa is ajánlott alkotmányos módszerek sikeres alkalmazásáról, s a republikánusok ezt követő térvesztéséről számoltak be.[14]

Ugyanilyen irányban hatottak rá a március 31-én összeült frankfurti előparlament politikai erőviszonyairól kapott információk, amelyek szerint a „köztársasági párt kevesebbségben van; a monarchicus rész négy ötödét teszi ki a gyűlésnek".[15] A republikánus fellépésekkel kapcsolatos félelmeit azonban ez sem szüntette meg teljesen, s fenntartásait igazolni látszottak azok az értesülések is, melyek arról számoltak be, hogy a „republicai agitációk Németország nevezetes részét" tartják még ingerültségben.[16]

A vezető magyar kormányférfiak az új Németországot monarchiának szerették volna látni.[17] Az egykorú források azonban korántsem igazolják Horváth Mihály utólagos megállapítását, melynek értelmében május végéig az egység „valósultáról csak kételkedni

[11] Vö.: *Karl Obermann:* Deutschland 1815–49. 237; *Diószegi István:* Hazánk és Európa 73, 77; *Urbán Aladár:* Európa a forradalmak forgószelében 209; *Kovács Endre:* Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp, 1976. 58.

[12] Márczius Tizenötödike (a továbbiakban: MT), 1848. IV. 6., vö.: III. 29. 45. – Vizsgálatunkban a Batthyány-kormány radikális ellenzékének lapja belső viszonyítási mozzanatként járul a kormánypárti magyar politikai körök megnyilatkozásainak értékeléséhez. Éppen ezért beható elemzésétől ezúttal eltekintve, csak ott és annyiban szólaltatjuk meg, ahol és amennyiben véleménye jellegzetesen eltér a hivatalos hazai állásponttól.

[13] PH, 1848. III. 24. 253; – vö.: PH, 1848. III. 29. 272.

[14] PH, 1848. IV. 23. 364.

[15] PH, 1848. IV. 12. 324.

[16] PH, 1848. IV. 19. 349.

[17] Elvárásaik találkoztak a frankfurti előparlament többségének akaratával – ld. többek között Gagern III. 31-i beszédét Off. B. No. 2. 7.

is bűnnek tartatott volna".[18] Igaz, Klauzál és sokan mások — mint azt Blackwell Ponsonbyhoz írott levele jelezte — Ausztriát a német egység „pár hónapon belüli" tagjának tekintették,[19] a Pesti Hírlap azonban már március végén Ausztria és Poroszország küszöbönálló meghasonlásáról adott hírt. A porosz király március 22-i beszédéből azt olvassa ki, hogy az „csaknem nyíltan kikiáltja magát német császárnak, avagy királynak", s a nyilatkozatot Ausztriának intézett hadüzenetnek minősíti.[20] Sajnálatosnak találja ugyanakkor, hogy Poroszország — mivel a „teljes felbomlásban lévő" Ausztria nem lehet egyenrangú vetélytársa — nagyobb eséllyel nézhet az összecsapás elé.[21] Ennek ismeretében „a szabadság őszinte barátai közt általánossá vált a meggyőződés, hogy Ausztria a jövőben csak úgy őrizheti meg alkotmányos szabadságát, ha teljesen a nagy németországi politikához csatlakozik", ha őszinte közeledésével megnyeri Németország híveit, s ezzel megváltoztatja a Poroszország számára kedvező erőviszonyokat.[22] Így látta elkerülhetőnek Kossuth a birodalom felbomlását,[23] s ezúton vélte a Pesti Hírlap biztosíthatónak Ausztria befolyását az új Németországra.[24] Ezzel egy időben az említett politikusok az alkotmányos Ausztriától remélték, hogy megadja a „szilárd állandóságot a német egységnek".[25]

Németország megszületését a Pesti Hírlap egyértelműen Ausztria érdekének is tekintette.[26] 1848 tavaszán Bécs politikai légkörét a nagynémet érzés alaposan áthatotta, röpiratok sora követelte határozottan az ausztriai kormánytól a vezető szerep megragadását.[27] A centralista Pesti Hírlap azonban azt is meglátta, hogy a márciusi nagy felbuzdulás már alábbhagyott, s hogy egyre több korábban szimpatizáló fordult szembe az egységes német birodalom gondolatával. „Kik tegnap a nemzeti német zászlót lengették, ma idegen lázítónak nevezik a németet" — számol be az egység ellen munkálkodó reakció térnyeréséről.[28] Észrevette azt is, hogy miközben a bécsi kormány hegemóniára törekszik Frankfurtban, az örökös tartományok sorsát fél azonosítani a német egység sorsával, hogy az abszolutizmus hívei „inkább a szlávok, mint Frankfurt felé hajlanak", s e szerinte „fonák" eljárást a népek szabadságát veszélyeztető politikának nevezte.[29] A felismert ellentmondások kialakulása természetes következménye volt az ausztriai alkotmányos átalakulás megtorpanásának, s a bécsi abszolutisztikus körök Andrássy Gyula által hiú ábrándnak minősített azon elképzelésének, hogy még „most is

[18] *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben I. Genf. 1865. 75.

[19] *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája Bp. 1957. 37.

[20] PH, 1848. III. 28. 268; az osztrák–porosz ellentétekről ld. még többek között PH, 1848. ÍII. 27. 264, MT, 1848. IV. 5. 7; vö.: *H. Marschall:* i. m. 77. A kiéleződő ellentéteket tükrözik a frankfurti előparlament felszólalásai is, pl.: Rittinghausen április 1., Mittermayer III. 31. Ld. Off. B. No. 9. 35., és No. 1. 2.

[21] PH, 1848. IV. 16. 339.

[22] *Horváth Mihály:* i. m. I. 74.

[23] Kossuth Lajos IV. 11-i beszéde – közli: *Hajnal István:* i. m. 81.

[24] PH, 1848. IV. 7. 303.

[25] *Horváth Mihály:* i. m. I. 75.

[26] PH, 1848. V. 16. 439.

[27] *W. Mommsen:* i. m. 202.

[28] PH, 1848. IV. 28. 377.

[29] PH, 1848. V. 5. 403, V. 6. 405.

feltarthatja magát az általános európai népmozgalmak közepett, veszélyeztetve a trónt, a dynastiát, a békés forradalom lehetőségét".[30]

A szabad Ausztriát és az új Németország megszületését tehát egymást feltételező tényezőkként ábrázolták a kortársak. A régen várt eseménynek európai fontosságot tulajdonítottak, de már a frankfurti parlament összeülése előtt rámutattak azokra a nehézségekre, amelyeket a két vezető nagyhatalom önző, csupán saját érdekeit szem előtt tartó, a német egység jelszavát csak palástul használó hozzáállásából vezettek le.

A békés, alkotmányos átalakulás további zavaró tényezőjét vélték felfedezni a munkásság mozgolódásában. A „proletariátus" problémáját jellegzetesen polgári álláspontra helyezkedve ítélték meg; a tüntető munkásokat a tulajdon, a rend és a béke ellenségeinek tekintették. A megszületése előtt álló polgári társadalom belső veszélyeztetettségét felismerve, Kossuth már a forradalmak kitörése előtt fontosnak találta, hogy rámutasson a szociális ellentmondásokban rejlő veszélyekre. Február 18-i beszédében arra figyelmeztet, hogy „ha a proletariusokról továbbra is megfeledkezünk, olly vészes felleg keletkezhetik a világra, melly azt meg fogja rázkódtatni".[31] Az egykorú német munkásság jelentős tényezője volt társadalmának, olyannyira, hogy Marxék már saját harca megvívására is alkalmasnak találták azt, s a német polgári forradalmat egy proletárforradalom közvetlen előjátékának tekintették.[32] A munkásosztály fejlettségéről európai összképet rajzoló Kossuth Hírlapja úgy ítélte meg, hogy a „proletarismus ... gyökerei mélyen szétágaztak Európa testében", s míg „Francia- s Angolországban már törzzsé erősbült a gyökér", Németországban is „eleven hajtásokat kezd tenni".[33] Kitöréstől ugyan csak Franciaországban tartott, nem nézte azonban közömbösen a német munkások mozgolódását sem, melynek hajtóerejét a Pesti Hírlap a szegénységben, „keresethiányban" és az igazságtalan adózásban vélte megtalálni, megszüntetését pedig – az Allgemeine Zeitung levelezőjét idézve – többek között a kivándorlásban kereste.[34] A Közlöny kölni tudósítója a munkások felvonulásáról, a „legfontosabb kérdés" napirenden tartásáról számol be, s a tömegek vezetőjének a költő Freiligrath-ot nevezi meg.[35] Lipcsei levelezője ugyanakkor azt tapasztalja, hogy az „igazságos szegények" és „igazságtalan gazdagok" jelszavát hangoztató tüntetők félelmet ébresztettek az „alkotmányos érzelmű" polgárokban.[36] Átvéve a nürnbergi lap kommentárját, a Pesti Hírlap elmarasztalja „a reakció által bérelt munkásokat", akik „mindenütt ellenszegülnek", s akiket lehetetlen „helyzetök fontosságáról felvilágosítani".[37]

A szociális ellentétek kiéleződését a vizsgált politikusok Bécsben érezték a legfenyegetőbbnek. Kemény Zsigmond, hasonlóan a párizsi kísérletekhez, zsákutcába vezető próbálkozásként ábrázolta a nemzeti műhelyek felállítását, s a heti 40 ezer Ft-ra rúgó

[30] Andrássy Gyula Beszédei – 1848. IV. 1-i követjelentés – I. 77.

[31] KÖM. XI. 548.

[32] *Karl Marx* és *Friedrich Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa. MEM 4. Bp., 1959. 470; vö.: *Urbán Aladár:* i. m. 140.

[33] KH, 1848. VIII. 8. 270.

[34] PH, 1848. IV. 23. 364.

[35] Közlöny (a továbbiakban: Kny), 1848. VI. 17. 35.

[36] Kny, 1848. VII. 4. 100.

[37] PH, 1848. V. 19. 453.

kiadások miatt sem tekintette működésüket hosszabb időre biztosítottnak. Az ipar pangásából, a népnyomor és a forradalmi szellem növekedéséből arra következtetett, hogy „Bécsben olly pontra érkeztek a dolgok, hol többé megállás nincs . . . Bécs forradalomra készül, s e forradalomnak a proletariusok keze által kell azon tényeket előidézni, mellyek a főváros befolyását megrontani, vagyonát elpazarolni, hitelét semmivé tenni fogják."[38]

Az egységes, szabad Németország megszületésébe vetett hit, ugyanakkor az ellentétek formálódó szövevényének a megsejtése, mégis mindent egybevetve mértéktartó optimizmus – ezek voltak a jellemzői 1848 tavaszán a hatalomra kerülő magyar politikai vezetőgárda Németországról alkotott képének.

A birodalmi parlament politikai arculata és szerepe a németországi erőviszonyok alakulásában

A frankfurti parlament május 18-i megalakulása még inkább Németországra fordította a magyar politikusok figyelmét. Európa újrafelosztását „kikerülhetetlen" lépésnek könyvelték el,[39] s úgy vélték, hogy a német térség kulcsszerepet fog játszani e folyamatban. Ennek megfelelően a magyar közvélemény megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az egység megvalósítására hivatott testület munkájának. Tudta, hogy annak sikere vagy kudarca messzemenően befolyásolja majd Magyarország további sorsát. Ezért tartotta szükségesnek a kormány is, hogy önállóan képviseltesse magát a Páltemplomban.[40] A megszülető Németországgal kapcsolatos reményekről vallanak a Kossuth Hírlapja visszapillantó, s egyben a várható kilátásokat taglaló sorai. Az ismeretlen cikkíró szerint a „nagy Németország két különös szempont alá jő. Először: mint olly álladalom, hol a legközelebbi idők eszméi hatalmas gyökeret verve szétszaggatott anomal állásából rég óhajtott kibontakozásnak indult . . . Némethont eddigi elszaggatottsága sem volt képes politikai apáthiába süllyeszteni; ha átalakulása szerencsés diadalt vívhat ki: Európa elsőrangú álladalmai közt nemcsak méltó helyet foglaland el, – de sok tekintetben irányul szolgálhat . . . Különös tekintetbe jő másodszor ránk magyarokra nézve. Minisztériumunk első gondja közé sorozta az alkotó gyűlésre követeket küldeni, hogy hazánk és a német nemzet közt kifejlődő politikai és kereskedelmi viszonyok fölött értekezvén, kezet nyújtson az önállóság, szabadság és anyagi jólét kölcsönös fenntartására és előmozdítására."[41]

A magyar politikusok türelmetlenül várták a Frankfurtból érkező híreket, melyektől korábban felmerült kétségeik eloszlatását remélték. A pesti és bécsi forrongásokhoz szokott magyar követek megérkezésükkor szokatlan nyugalommal találkoztak a birodalmi parlament székhelyén. Ugyanakkor a város környékét „mélyen feldúlva" találták, s nem

[38] PH, 1848. VI. 10. 533.

[39] Ld. *Kemény Zsigmond* cikkét: PH, 1848. V. 18. 447.

[40] Vö.: a minisztertanács alaputasítása Szalay Lászlóhoz, – ld. *Kenyeres Júlia:* A szabadságharc és a nemzetközi politika (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849) Bp., 1948. 483; Pesti Napló, 1861. X. 8. 5.

[41] KH, 1848. VII. 1. 4.

tartották lehetetlennek, hogy a „Rajna-balparti lakosság minden pillanatban irányt adhat a város mozgalmának".[42]

Szalay és Pázmándy május végi jelentése a porosz és az osztrák követek többségének minden centralizációs törekvést elutasító magatartásáról számol be.[43] Megfigyelésük teljes mértékben igazolta a kormánypárti magyar hírlapok bécsi és berlini helyzetjelentéseit, amelyek azt sugallták, hogy a reakció nemcsak Frankfurtban dolgozott a haladás ellen. A Közlöny június 19-i hírei szerint a porosz országgyűlés képviselői megtagadták a márciusi forradalom elismerését, „a gyerek megtagadta anyját", s ez a forradalmi erők újabb aktivizálódásához, a felébresztett nyugtalanság pedig fokozódó gazdasági visszaeséshez vezetett.[44] Nem festett sokkal biztatóbb képet a Pesti Hírlap a bécsi politikai körök magatartásáról sem. Bár a „szélsőbalban" Németország feltétlen híveit látja, az általa mérvadónak tekintett „közép-réteg"-ről viszont úgy ítél, hogy az „a szláv–osztrák és német szabadelvű és általános szabadság eszméjű pártok között" ingadozik „határozatlanul".[45] A megosztottságról kialakított képet tovább erősítették a bajor uralkodó lépéseiről kapott értesülések. A Pesti Hírlap egyik cikkírója úgy látta, hogy „a német reactió Münchenben ütötte fel táborát... Ez országgyűlés volt az, melly a frankfurti nemzetgyűlést nem ismerte el egész Németországra alakítónak."[46]

A vezető magyar politikusok továbbra is igen erősnek érezték az elsősorban a legnagyobb német államok politikájában megtestesülő partikuláris törekvéseket,[47] s „a kisebb statusok követeikben" keresték az egység legfőbb szorgalmazóit már a frankfurti magyar küldöttek is.[48]

Továbbra is elítélték az általános megbékélés folyamatát szerintük hátráltató republikánus megmozdulásokat. A Pesti Hírlap egyébként sem tartotta érettnek a feltételeket a köztársasági követelésekhez. „Németország politikai fejlődtségében a respublica még messze van, s a társadalmiság szükségeit az alkotmányosság kebelében óhajtja kielégíteni" – szögezi le[49] és élesen elítéli a németországi demokrata társaságok „zavart keltő izgatásait".[50]

Az elmondottakból az derül ki, hogy bár az egymással szemben álló politikai csoportosulások körvonalait a kortársak felismerték, a németországi erőviszonyok teljes

[42] Szalay és Pázmándy helyzetjelentéséről ld. *Waldapfel Eszter:* A független magyar külpolitika 1848–49. Bp., 1962. 20.

[43] Uo. 21, vö.: PH, 1848. VI. 9. 531.

[44] Kny, 1848. VI. 19. 43, VI. 21. 52; a porosz kormány Frankfurt-ellenes cselekedeteit ítéli el: Raveaux és Beckerath VI. 19-i felszólalása is; ld. St. B. No. 3. 28–29.

[45] PH, 1848. VI. 9. 531; vö.: *Urbán Aladár:* i. m. 128,: a bécsi politikai erőviszonyok megítélésében a frankfurti parlament sem volt egységes, ld. erről: Teitteles, Neugebauer és Neuwall, illetve Bergers felszólalásait – St. B. 1848. VII. 1. No. 30. 667, 669, 673, illetve 677.

[46] PH, 1848. VI. 28. 397; ugyanerről tájékoztat Heckscher 1848. V. 27-i beszéde – ld. St. B. No. 9. 130.

[47] „Mindegyik territorium elsősorban saját külön érdekeit tartja sajnos még mindig szem előtt" – Braun, Röder és Nizze VI. 20-i beadványa szerint is, ld. St. B. No. 20. 391.

[48] Szalay és Pázmándy május végi jelentését közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 21.; vö.: *V. Valentin:* i. m. 27.

[49] PH, 1848. VI. 9. 531; a republikánus mozgalom hanyatlásáról számol be *Marx:* „A democrata párt" c. cikke is – ld. MEM 5. 16; vö.: *W. Mommsen:* i. m. 129.

[50] PH, 1848. VII. 1. 609.

tisztázásához azonban nem jutottak és nem is juthattak el. Az ellenforradalmi erők tevékenysége ez idő tájt Európa-szerte megélénkült, s a forradalmak számára kedvező korábbi állapotok megváltoztak. Az ellentétes érdekek összeütközése egyelőre még váratott magára, s annak kimenetelére a bizonyosság igényével még jósolni sem igen vállalkozhattak az egykorúak.

Jelentősen megnehezítette a magyarok frankfurti tájékozódását az események túlságosan lassúnak megismert kibontakozása, ami jogosan váltotta ki az egységes Németország híveinek – köztük Pázmándy – elégedetlenségét. „A konzervatív professzorok a dolgokat szubjektív és objektív oldaláról szemlélik, disztingválnak és szubdisztingválnak oly sokáig, hogy végülis az egész tárgyalás a semmibe fúl" – fejti ki aggályait a hazai belpolitikában egyébként nagyon is mérséklő szerepet játszó magyar követ Kossuthnak.[51] Nem hiányoztak a bíráló megjegyzések a Pesti Hírlap Frankfurt munkáját értékelő, elsősorban a gyűlés bátortalanságát kritizáló szavaiból sem: „Egy illy – úgy szólván – forradalom útján alakult testületnek ... el kellene hagyni a mérséklet terét", s végre kormányt alakítani – szögezi le június 28-án.[52] A Közlöny az elmarasztalt követek védelmére sietett ugyan, érvelése azonban a belső türelmetlenkedőkkel – a magyarországi átalakulás ütemének, az érdekegyesítő politika funkcionálását veszélyeztető, gyorsítását követelőkkel – szembeni aktualizálása miatt nem képezhette a helyszíni megfigyeléseken alapuló értékelés cáfolatát.[53]

Június végére mégis bizonyos haladás volt észlelhető a birodalmi alkotmánnyal kapcsolatos konkrét kérdések tárgyalásában. A *Közlöny* hírei szerint „Németország erőteljes egységének előállításáról nincs vita a gyűlésben, csak azon út és módszerre nézve, melly ezen czélhoz vezet, térnek el a vélemények".[54] A *Kossuth Hírlapja* vázolja a népfelség értelmezése körül megmutatkozó ellentétek lényegét és ismerteti a Blum és Jordan vezette baloldal, valamint a szerinte Vincke és Welcker irányítása alatt álló konzervatívok álláspontját.[55] A vitában a mérleg nyelvét a balközép felé látja hajlani, s a megalakítandó minisztérium tartós működésében egyedül annak vezetője, Gagern megválasztása esetén bízik.[56] „A pártok a gyűlés kebelében napról napra élesebben definírozzák magokat, a bal centrum ... eddig, ha magát derekasan megfeszítette, győzött" – számol be a parlamenti pártok helyzetét értékelő Szalay Szemeréhez írott június 15-i levele.[57]

[51] Pázmándy Dénes levele Kossuth Lajoshoz 1848. VI. 17. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 22. Nem annyira politikai éleslátást, mint inkább a baloldal „túl heves" fellépése miatti félelmet, „erős jellemhibát" vél felfedezni Pázmándy magatartásában *Hajnal István:* i. m. 51.

[52] PH, 1848. VI. 28. 597.

[53] Kny, 1848. VI. 21. 51.

[54] Kny, 1848. VII. 1. 87.

[55] „A pártok élén jobbról Vincke, balról Blum és Jordan küzdenek. Azok a szabadságot a fejedelmek tulajdonának állítják, miből ők a népet tetszésök szerint részesíthetik; s ebből azon bámulatos következtetést vonják a véleményezők, hogy ők a jog terén harcolnak. Ezek ellenben a népek eredeti kincsének mondván azt, mint a fejedelmek által elrabolt tulajdont, a forradalmak közepett egyedül revindicáltak." – KH, 1848. VII. 1. 4. Ugyanerről ld. KNy, 1848. VII. 1. 81, vö.: „A frankfurti radikaldemokrata pártnak és a baloldalnak a programjai" – NRZ. 1848. VI. 7., MEM 5. 34.

[56] „A siker után esengő honfinak szeme csak a bal centrum felé fordul reménnyel és bizalommal, s mindenek felett Gagern felé." Ő fog minisztériumot alakítani, „egyébként a kormány 24 óráig sem állhatna" – KH 1848. VII. 2. 7.

[57] *Waldapfel Eszter:* i. m. 23.

A magyar megfigyelők sikerrel követték az erőviszonyok alakulását. Megállapították, hogy a frankfurti testület összetétele teljes mértékben tükrözi az össznémet térségre jellemző érdekellentéteket. Ezek megszüntethetőségével kapcsolatos derűlátásukat nem zavarta meg az sem, hogy a Pál-templom nem rendelkezett a határozatainak végrehajtásához elengedhetetlenül szükséges eszközökkel. A *Pesti Hírlap*ban megnyilvánuló vélemény lehetségesnek tartotta pótlásukat, s ebben elsősorban „az egyes tartományokban uralkodó szellemre, melly e törekvéseket végre fogja hajtani", számított. Különösen a parlament május 27-i – az egyes német tartományok és a „köztörvényhozás" viszonyát szabályozó – határozatához fűzött reményeket, mert úgy látta, hogy „ezzel roppant reformok alapja tétetett le a nemzeti gyűlés által".[58]

A magyar–német kapcsolatok alakulása, Németország jelentőségének növekedése

Magyarország vezető politikusai a tavaszi forradalmi hullámot követő első hónapok eseményeit vizsgálva úgy látták, hogy az ellenforradalom pozícióinak gyökeres felszámolása elmaradt, s hogy az elért eredményeket veszély fenyegeti Németországban és Európa-szerte egyaránt. Kossuth és Szentkirályi utolsó követjelentése már április 16-án azt fejtegeti, hogy „az Európai szabad népcsalád közös érdekének alapján – bár nem aggodalom nélkül, de mégis férfiakhoz illő elszántsággal nézhetünk a kétes jövendő eleibe, mert bennünket, hacsak a slav faj által elenyésztetni nem akarunk, függetlenségünk megóvása mellett önlétünk érdeke köt a germán faj szövetségéhez, azt viszont és minden európai szabad nemzetet hazánk és egymás között az északi hódító hatalmának terjedése ellen a szabadság érzete egyesít."[59]

Az új Németországban Kossuthék leendő szövetségesük megszületését várták. A két nép közeledését a forradalmi mozgalmak széles körű összefogása irányába mutató lépésnek tekintették, a szerintük elsősorban a cári Oroszország részéről várható támadásokkal szemben. A német–magyar kapcsolatok alakulását a nemzetközi összefüggések szemszögéből vizsgálták, s a közös hang megtalálásába vetett reményeiket mindkét fél érdekeinek egybeesésére alapozták.

Nem mondtak ellent megállapításuknak a Batthyány-kormány Anglia irányába tett, külföldi szövetségesek után kutató lépései sem. A minisztérium ugyanis teljesen érthető okokból próbálkozott elsőként egy olyan nagyhatalom szimpátiájának megnyerésére, amely meglevő tekintélyével és hatalmi állásával az európai átalakulás egyik döntő meghatározójának mutatkozott, s amelynek esetleges kedvező hozzáállása véglegesen megszilárdíthatta Magyarország európai pozícióját. Blackwell április 25-i, Batthyány-val folytatott beszélgetéséről beszámoló jelentése arról tanúskodik, hogy a magyar miniszterelnök inkább Londonban szerette volna megtalálni országa támaszát. Jelzi azonban azt az elhatározást is, hogy amennyiben Anglia haboznék elismerni Magyarország különállását Ausztriától, „kénytelenek leszünk politikánkat a német konföderációhoz igazítani".[60] A

[58] PH, 1848, VI. 7. 523, vö.: MEM 5. 34., *Urbán Aladár:* i. m. 143.

[59] KÖM XI. 743.

[60] Közli: *Haraszti Éva:* Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Bp., 1951. 50; *Hajnal István:* i. m. 36.

magyar kormány a szövetségkeresés egyik fontos eszközének a kölcsönös gazdasági érdekek hangsúlyozását tekintette. Ez tűnik ki Klauzál Esterházyhoz címzett augusztus 21-i leveléből, amely szerint: „Politikai állásunk még nem alakul aképp, hogy azon helyzetbe ne jöhetnék, más kül nemzetek sympathiáját keresni, mihez kereskedési szerződések a leghatályosb eszközül szolgálnak, melly eszközt tehát egyelőre kezünkből kiereszteni politikai helyzetünk tanácsossá nem teszen."[61] Ugyanez a felfogás jellemezte a gazdasági kérdésekért felelős magyar minisztert már április végén is, amikor azt fejtette ki Blackwellnek, hogy „a jelen helyzetben gazdasági érdekeinket alá kell vetnünk politikai érdekeinknek és gazdasági előnyöket olyan országnak fogunk nyújtani, amely elsőként nyújtaná nekünk erkölcsi támogatását". Akárcsak Batthyány, ő is az angol kormány válaszától tette függővé, hogy „önálló vámterületünk" a német vámrendszerhez, vagy az angol szabadkereskedelemhez igazodik.[62] A Batthyány-kormány tehát először Angliának kínálta fel a szövetséget és az azzal járó gazdasági előnyöket, várakozásait azonban hamarosan keresztülhúzták Palmerston válaszsorai.[63] Az üzenetből azt olvasta ki, hogy nem igen bízhat a szigetország támogatásában, s bár a magyar önrendelkezés londoni elismertetésére irányuló kísérleteket továbbra sem adta fel, fő szövetségesét már a megszületőben levő új Németországban kereste.

A frankfurti követküldést az előzmények ismeretében tehát korábbi elhatározáson alapuló döntésnek tekinthetjük, ami összefüggésben állt a minisztérium külföldi értesüléseire is épített koncepciójával. Ennek egyik alappillérét az európai közvélemény által is befejezett tényként elfogadott egységes Németország képezte, amely a magyar kormány várakozásai szerint egyben az örökös tartományok beolvadását is feltételezte.[64] A Német Szövetséghez tartozó és nem tartozó, Habsburg-fennhatóság alatt álló országok egymás közötti államjogi kapcsolatáról már az előparlament is tanácskozott. Álláspontja értelmében Magyarország, Lombardia-Velence és Galícia – akárcsak a Poroszországhoz tartozó Posen – német államokkal közös dinasztiájuk ellenére sem válhattak a német egység részévé, összetartozásukat Ausztriával a perszonális unióra kellett volna korlátozni.[65] Figyelembe vette és külpolitikai koncepciójába beépítette ezt a lehetőséget a Batthyány-, illetve a Kossuth-kormányzat is. A frankfurti kísérlet ugyanis Magyarország Ausztriától elkülönült államiságával számolt, esetleges sikere tehát a márciusban kiharcolt magyar önrendelkezés nemzetközi biztosítékait teremthette meg. A közép- és kelet-európai területi átrendeződéssel így meginduló folyamatát végiggondolva, a magyar politikusok meggyőződve hitték és hirdették, hogy Magyarország bizonyos fokig képes lesz az európai nagyhatalmak által féltve őrzött európai egyensúly megüresedő helyének betöltésére, a Habsburg-birodalomnak korábban szánt szerep átvételére. A Magyarország jövője szempontjából döntő jelentőségű, Frankfurt irányába tett lépéseket tehát nem az angol visszautasítást követő reménytelen próbálkozásnak, hanem az európai változásokat

[61] OL. H. 6. (A király személye körüli minisztérium. Elnöki iratok) 1135.

[62] *Hajnal István:* i. m. 37, vö.: *Haraszti Éva:* i. m. 50.

[63] Hg. Esterházy Pál jelentése Batthyány Lajosnak 1848. V. 13. – közli: *Hajnal István:* i. m. 33, vö.: *Hajnal István:* i. m. 16; *W. Mommsen:* i. m. 202.

[64] Vö.: Hajnal István: i. m. 16; *W. Mommsen:* i. m. 202.

[65] *Hajnal István:* i. m. 48.; *Waldapfel Eszter:* i. m. 19. Az 1849-ben megszületett birodalmi alkotmány e kérdésre vonatkozó pontjai megfelelnek az előparlament határozatának – ld. *Hugo Hantsch:* Die Geschichte Österreichs. Graz–Wien–Köln. 1962. II. 343.

is szem előtt tartó szövetségkeresés előre eltervezett második szakaszának kell tekintenünk.[66]

Az új Németország megnyerése minden szempontból egybeesni látszott Magyarország érdekeivel. Kossuth azonban a német szövetségben rejlő negatív mozzanatokra – Németország esetleges hódító szándékaira – is felfigyelt, s már a kezdetektől igyekezett biztosítékot találni az esetleges német túlsúly eredményezte közös politikai lépések veszélyeivel szemben. Ennek figyelembevételével a tervezett szövetséget kizárólag a teljes szuverenitás talaján tartotta kivitelezhetőnek, s július 11-i beszédében is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a „Német Birodalommal barátságot akarunk, úgy hogy szabadságunkból ezért semmit sem engedünk".[67]

Pázmándyhoz küldött utasításában ennek megfelelően azt emelte ki, hogy a szövetség alapja a kölcsönös segítség legyen, amelyben „ők a Magyar Koronának integritását garantírozzák – legyen az bár orosz, szerb etc. befolyásssal támogatott horvát–illír pártütés által fenyegetve –, mi pedig a Deutsche Bund integritását garantírozzuk cseh s általában sláv elemű elszakadási törekvések ellen".[68] A magyar pénzügyminiszter nagyon fontosnak találta, hogy a német szövetség ne nőhessen Magyarország fejére, s hogy a megegyezés feltételei szigorúan csak az érdekeivel egybeeső törekvéseket tartalmazzák. Ennek szellemében figyelmeztette Szalayékat arra, hogy „a lekötött hadseregek bármily európai nép szabadságának elnyomására nem használtathatnak",[69] és határozottan szót emelt Deák azon módosító javaslatával szemben, amely a szövetség hatósugarát „a szláv elemmel szövetkező más hatalmasságokra" is ki akarta terjeszteni. Elsősorban azt igyekezett biztosítani, hogy a kötendő szövetséget Franciország ne tekinthesse maga ellen irányulónak. „A francia irányában óvatosnak kell lenni, sőt inkább azon igyekezni, hogy a Magyar Korona integritását ők is garantírozzák" – szögezte le.[70] Általános védekező szövetség helyett tehát csak a pánszláv veszéllyel szemben kívánt frigyre lépni az Ausztriától különálló hatalomként fellépő Magyarország nevében. Szükségesnek tartotta ugyanakkor a magyar kormány a közvetlen magyar – német kapcsolat-

[66] *Urbán Aladár:* i. m. 209. Az új Magyarország európai küldetéséről alkotott magyar képet a frankfurti parlament nagy része osztotta. Hartmann von Leitmeritz kijelentése, hogy „most a magyarok másodízben hivatottak arra, hogy eljátsszák a barbárság elleni előőrs szerepét, hogy megosszák a szlávok táborát" – a birodalmi gyűlés nagy tetszésnyilvánítását váltotta ki. – St. B. Nro.30. 1848. VII. 3. 677.

[67] KÖM. XII. (kiad.: Sinkovics István) Bp., 1957. 437; kizárólag a teljes függetlenség megtartásával kívánja a szövetséget a PH. 1848. VII. 9. 635 is; a szövetségtervezet magyar kikötéseit tartalmazó szöveget ld. még St. B., 1848. VI. 2. No. 7. 84.

[68] Kossuth Lajos levele Pázmándy Déneshez 1848. VI. 7. – közli: KÖM. XII. 236–237; *Deák Imre:* 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. 1942. 94; *Hajnal István:* i. m. 59; *Waldapfel Eszter:* i. m. 24, vö.: Szalay László visszaemlékező cikkét PN, 1861. X. 2. A fenyegető szláv birodalommal szemben a magyar–német összefogást eredetileg Pillersdorf, az osztrák miniszterelnök is helyeselte Ferenc Károly főherceghez írott V. 19-i levelében – közli: *Hajnal István:* i. m. 54.

[69] A magyar minisztérium utasítása Szalay Lászlóhoz, Buda, 1848. VII. 19. – Ld. OL Filmtár H. 2. 3826. OHB. 1848. 423.

[70] Vö.: betoldás Szalay László VII. 19-i utasításához – közli: *Hajnal István:* i. m. 64. Deák, akinek jogi felkészültségére nagy szükség volt a frankfurti misszió előkészítésében és intézésében, mindvégig Batthyány „tevékeny és helyeslő tanácsadójának" bizonyult – állapítja meg *Hajnal István:* i. m. 64., 111.

teremtés törvényességét minden későbbi támadással szemben előre is biztosítani. Ennek érdekében szentesítette a magyar küldöttek kinevező iratát a teljhatalommal felruházott nádor aláírásával. A szóban forgó írás azt a megállapítást tartalmazta, hogy Magyarország kész szövetségre lépni Németországgal „tekintet nélkül azon változásokra, melyek a frankfurti parlament határozatai folytán az osztrák állam és a német Bund között bekövetkezhetnek", azaz érvényesnek tekintené a megállapodást Frankfurt és Bécs esetleges meghasonlása esetében is.[71]

A Frankfurtba érkező magyar küldöttek tehát őszinte szövetkezési hajlandóságról tanúskodó, ugyanakkor a nemzeti önállóságot szigorúan szem előtt tartó instrukciókat terjesztettek a birodalmi parlament elé.

A magyar törekvések megismerése nagy rokonszenvet váltott ki a Pál-templom hallgatóságában, amelynek körében általánosan elterjedt az a felfogás, hogy Németországnak a magyarokat kell megnyernie a cseh ellenállás megtörésére. Július 3-án elfogadott határozattá emelkedett az a javaslat, hogy „a Magyarország és Németország közötti szövetség figyelembevétele a jövőbeli végrehajtóhatalom számára sürgősnek ajánltassék".[72] A német–magyar szövetség legkövetkezetesebb támogatói a baloldal táborából kerültek ki,[73] legelszántabb ellenzőit pedig a parlament konzervatív, elsősorban ausztriai követei képezték Pázmándy szemében.[74]

A magyar küldöttek kedvező fogadtatásának híre és az ideiglenes birodalmi minisztérium közeli megalakulásának lehetősége oda vezetett, hogy a forradalmi magyar kormányzat és híveinek körében június végére jelentősen felerősödtek a német egység megvalósulásához kapcsolódó remények. A növekvő várakozás maga után vonta a minisztérium Frankfurt iránti érdeklődésének fokozódását, s a német egység kérdése (mind az általános európai fejlődés, mind a magyar jövő szempontjából) lassanként a magyar politikusokat legjobban foglalkoztató problémává lépett elő.

Németország küldetése, Frankfurt külpolitikája

Az érdekek egybeesésének felismerése mindkét fél részéről és a kölcsönös bizakodás jellemezte a kapcsolatteremtést követő heteket. Ezzel egy időben azonban jelezték Kossuthék Németország várható politikájával szembeni fenntartásaikat is. A két jelenség között meghúzódó ellentmondás akkor válik érthetővé, ha vizsgálatunkat kiterjesztjük a birodalmi parlament „külpolitikájára" és annak magyarországi visszhangjára. Eljárásunkat megnehezíti az a körülmény, hogy a Frankfurtban lezajló külpolitikai vonatkozású vitákkal és döntésekkel kapcsolatos egykorú hazai megnyilatkozásokról rendelkezésünkre

[71] *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre II. Bp. 1932. 1; 1. *Hajnal István:* i. m. 50; vö.: *Kenyeres Júlia:* i. m. 482.

[72] St. B., 1848. VII. 3. No. 30. 677; vö.: *Hajnal István:* i. m. 54. A szövetségi ajánlat frankfurti visszhangjáról ld. még Wyndenburgh beszámolóját. – St. B., 1848. VII. 3. No. 30. 654; valamint Möring VII. 22-i beszédét – közli: *Ladislas Szalay:* Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland. Zürich. 1849. 9.

[73] Vö.: *Karl Obermann:* Die ungarische Revolution . . . 14.

[74] Pázmándy Dénes levele valószínűleg Kossuth Lajoshoz 1848. VI. 17. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 22.

álló anyag igen csekély. Mindez mégsem jelenti azt, mintha a magyar politikusok nem fordítottak volna megfelelő figyelmet ezekre a mozzanatokra. Ezt bizonyítja többek között a Kossuth Hírlapja július 30-i cikke is, amely a július 22-i frankfurti gyűlést a „legnevezetesebbek egyikének" nevezte, mivel annak „tárgyát Németország külpolitikája tevé".[75] Sokkal inkább valószínű tehát, hogy ugyanazzal az óvatos – a lehetséges szövetségessel szembeni maximális tapintatot alkalmazó – eljárással állunk szemben, amellyel a magyar kormányzat az ír kérdést Anglia érzékenységére való tekintettel kezelte. A magyar–német együttműködés fő szorgalmazói kerülték a nézeteltérésekre alapot adható nyilatkozatokat. A frankfurti viták és határozatok negatív vonatkozásait csak ritkán, akkor is visszafogott hangnemben kommentálták. Az érintett kérdésekkel kapcsolatos véleményüket ugyan nem hallgatták el, a német birodalmi parlament álláspontjával történő összevetéstől azonban többnyire eltekintettek. A magyar fél részéről elhangzott nyilatkozatok ily módon közvetett úton tartalmazzák csak a frankfurti külpolitika értékelését, sokszor bírálatát.

A Németország megszületésével kapcsolatos magyar elvárásokra már a korábbiakban is utaltunk. Az „egész emberiség" szabadsága és fejlődése szempontjából nagy jelentőségűnek tekintett államalakulat rendeltetésének a Kossuth Hírlapja azt tartotta, „hogy a nemzetiségek közvetítője legyen a polgáriasodás eszközei által". E nemes feladat ellátásának alapvető feltételét képezte mindenfajta politikai törekvés – így a külpolitikai is – tisztaságának megőrzése. Ezt tartja szem előtt az idézett cikkíró figyelmeztetése: „Itt, nem pedig hiú hódítási és gyarmatosítási ábrándokban, fekszik Németország jövendője."[76]

Az elhangzott bírálat – a frankfurti fejlemények ismeretében – nem volt alaptalan. Számos esetben ugyanis – így például a lengyel, az olasz és az aldunai kérdésben – olyan kijelentések hangzottak el, amelyek nemcsak általában az egyes népek szabadságjogaival, hanem a konkrét magyar célkitűzésekkel is ellentétben álltak.[77] A kritikát nem kevéssé az a félelem táplálta, hogy a „szabadság és jog" útjáról letérő Németország nem tölti be azt a szerepet az egyre fenyegetőbben kibontakozó ellenforradalmi folyamattal szemben, amit nemcsak a magyar, hanem az egész haladó európai közvélemény is legfőbb feladatának tekintett.

A német expanziós vágyak egyik fő irányát az Al-Duna képezte.[78] Ez olvasható ki az egyik frankfurti követ, Schulz programadónak szánt beszédéből, amely többek között a túlnépesedés megszüntetésének kilátásba helyezésével igyekezett igazolni tervezetének helyességét: „Van azonban egy kivándorlás, amelyik jogos, ez pedig a túlnépesedés" – jegyzi meg, hogy azután – utalva az Al-Dunára – azonnal hozzátehesse: „Ott a határunkon van a mi Texasunk, a mi Mexikónk."[79]

[75] KH, 1848. VII. 30. 117.

[76] KH, 1848. VII. 15. 58.

[77] Szigorú kritikával illette a szerinte a reakciós kormányok érdekeit szolgáló és belpolitikai küldetésével is szembenálló frankfurti külpolitikát Marx is – ld. MEM 5. 193; „A mozgalom összes politikai irányzata az egykorú és jövőbeli Németország határaival kapcsolatban erősen túlzott követelésekkel lépett fel" – állapítja meg *W. Mommsen:* i. m. 120.

[78] *W. Mommsen:* i. m. 120.

[79] *Veit Valentin:* i. m. 61–63. Osztotta Schulz véleményét többek között Gagern is, aki az al-dunai népeket „csillagrendszerünkben található kísérőnek (szatellita) nevezte" – *W. Mommsen:* i. m. 200.

Az al-dunai befolyás megszerzését sürgető tervek szemben álltak a magyar kormány jövőre vonatkozó közismert elképzeléseivel. Érthetően érzékenyen érintették tehát az alakuló szövetségesi kapcsolatokat aláásással fenyegető elgondolások. A külpolitikai kérdések irányításában nagyfokú aktivitást kifejtő Szemere Szalaynak írott május 24-i levelében – számolva az esetleges bonyodalmakkal – határozottan leszögezte, hogy „az Alduna körül nem lehet sem német, sem szláv, hanem a magyar uralkodás".[80]

Kossuth úgy ítélte meg, hogy az új Németországot elsősorban Bécs fertőzheti meg „a hódítás vágyával". Ennek várható következményeit igen veszélyesnek tartotta, annál is inkább, mert feltételezte, hogy a balkáni pozíciószerzést csak az orosz abszolutizmussal együttműködve, vele osztozva és az európai egyensúly felett őrködő Nyugat-Európa ellenében valósíthatná meg.[81]

A magyar és német al-dunai érdekeket a magyar politikusok nem tekintették összeegyeztethetetleneknek. Az esetleges nézeteltérések kiéleződésének megelőzése és a magyar igények elismertetése érdekében a minisztérium maximális gazdasági előnyök biztosítását ígérte Németországnak: „Magyarország kereskedési tekintetben más hatalmasságok fölött az egyesült Németországnak olly előnyt ígér, melly a szövetséges népeknek (ti. Német- és Magyarország – E. G.) jólétét és boldogságát . . . a legnagyobb mértékben előmozdítani képes"[82] – hangsúlyozza a július 19-i utasítás.

Az al-dunai kérdésben megmutatkozó túlzások jellemezték Frankfurt álláspontját az itáliai német igények megítélésében is. Értékelését meglehetősen bonyolulttá tette az a körülmény, hogy a problémakör szoros kapcsolatban állt az olasz–osztrák ellentétekkel, s hogy a birodalmi parlament magatartása végső soron az ellenforradalmi folyamat fő előmozdítójának, az egységes Németország egyik legnagyobb ellenségének, azaz a bécsi udvarnak nyílt pártolását jelentette.

Ismeretes az a frankfurti határozat, amely Károly Albert – a Trieszt környékére visszahúzódó Habsburg-csapatokkal szemben foganatosított – blokádja ellen tiltakozva leszögezte, hogy „minden Trieszt és annak kikötője ellen irányuló ellenséges magatartást Németország elleni hadüzenetnek tekintünk".[83] Az idézett kijelentés a nacionalista szempontok felülkerekedését tükrözi. Megszületésében döntő szerepet játszott a képviselőknek az a meggyőződése, hogy Károly Albert területi követelései Németország biztonságát veszélyeztetik. A német, az adott esetben az osztrákok által képviselt befolyás megszűnését stratégiai megfontolások alapján sem tartották volna helyesnek, mert attól féltek, hogy az így keletkező politikai vákuumot a két nagyhatalom – Anglia és Franciaország – fogja kitölteni.[84] Akadtak olyan képviselők is, akik béketervezetükben nemcsak

[80] *Waldapfel Eszter:* i. m. 41.

[81] Kossuth 1848. VII. 15-i cikke a KH-ban – közli KÖM, XII. 449.

[82] OL Filmtár H. 2. 3826 OHB 1848 – 423. A magyar érvelés, úgy tűnik, elérte hatását. Szalay VIII. 15-i levele szerint ui. Magyarország jogainak újjáéledését a dunai tartományokra „itt sokan kívánják velünk együtt, de sokan hiszik is" – közli: *Hajnal István:* i. m. 52.

[83] St. B., Nro. 30. 1848. VII. 25. 1124. – „Ennél gyávábban nem is viselkedhetett volna. Nem merte az olasz háborút szentesíteni, de megtiltani sem. Határozatában így is benne van a hadüzenet" – írta Marx; ld. MEM 5. 89.

[84] Ld. Radowitz beszédét, amely szerint: „Wälsch-Tyrol-ról lemondani . . . kb. ugyanannyit jelentene, mintha valakitől háza ajtajának átadását követelnék. Abban a pillanatban, hogy Németország Itáliáról kezét leveszi, más hatalmak fogják érte kezüket kinyújtani: Felső-Itália francia, Alsó-Itália

a német, hanem az olasz nemzeti érdekeket is megfelelő garanciákkal kívánták körülbástyázni, akik az ausztriai fellépést idegennek és „nemzetietlennek" érezték; javaslatukat azonban leszavazták.[85] A védelmi szempontok hangsúlyozása valójában csak a megszületett döntés jogosságának igazolását szolgálta. A frankfurti határozat kimondását szigorú gazdasági érdekek sürgették. Erről árulkodik a „Völkerrechtlicher Ausschuss" augusztus 12-én elfogadott előterjesztése, amely kimondja, hogy Németország célja nem más, mint „a korábban Velencéhez tartozó Isztriát, a partmenti szigeteket . . . a német szövetséggel egyesíteni. Egy ilyen egyesülés megkönnyítené a kereskedelmi összeköttetést, meghosszabbítaná a német tengerpatot, Polaban egy nagyon használható kikötőt nyernénk vele."[86]

Ezen a ponton a német igények már túllépték az olasz–német ellentétek körét, s – akárcsak az al-dunai tartományok kérdésében – a magyar törekvésekkel találták magukat szemben. Mindez nem volt teljesen ismeretlen a parlament előtt sem. Janny, triesti küldött ugyanis pontosan rámutatott arra, hogy „az imént egyesítésre javasolt Quarneroi szigetek, amelyek egykor Dalmáciához tartoztak, Magyarország igényeinek egyik tárgyát képezik, melyre az jogait érvényesíteni törekszik".[87]

Az olasz–osztrák ellentétre és a trieszti igényekre vonatkozó frankfurti nyilatkozatokkal kapcsolatos közvetlen magyar reagálás elmaradt. A különböző sajtóorgánumok nem fűztek véleményt a beérkező hírekhez, hanem megelégedtek a tények egyszerű ismertetésével.[88] Pedig az olasz kérdés a lehető legközelebbről érintette a magyar kormányzatot, s a hazai közvéleményt is megosztó vitákat váltott ki. A magyar országgyűlés – ismeretes és itt most nem részletezett – ún. „olasz vitája" hűen tükrözi a magyar forradalom táborában meghúzódó ellentéteket. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a Pesti Hírlap már május 4-én a piemonti uralkodó „függetlenségi harcot hódításig vinni" akaró törekvéseiről beszélt, s azt a „felébredt olasz nemzeti önérzet túláradásával" hozta összefüggésbe.[89] A Béccsel még kompromisszumot kereső Kossuth július 20-i beszéde megkérdőjelezte Károly Albert igényeinek jogosságát az olasz nemzeti mozgalom irányítására,[90] Eötvös pedig egyenesen „az ausztriai birodalom ellen irányított foglalási háború"-nak minősítette fellépését.[91] Az ekkor még ellenzéki platformot képviselő Perczel Mór Eötvösnek szánt válaszában a szárd uralkodó védelmére sietett. Nemzeti szempontból pozitívan értékelte a király törekvéseit és azt hangsúlyozta, hogy „Károly Albert csupán megtette azon kötelességét, melyet a magyar sem tudna megtagadni egy más magyar néptől, vagy ha megtagadná, hűtlen lenne saját vére iránt. Nem cselekedett

---

angol védnökség alá fog kerülni" – St. B., Nro. 30. 1848. VII. 3. 666. – Az értékelés minden igénye nélkül ismerteti Radowitz álláspontját a KH, 1848. VIII. 20. 201; – Anglia és Franciaország hozzáállásáról vö.: *Urbán Aladár:* i. m. 241.

[85] A Venedey által megfogalmazott javaslatot ld.: St. B. Nro. 61. 1848. VIII. 14. 1560, vö.: Radowitz fentiekben idézett beszédét St. B. Nro. 30. 666.

[86] Uo. 1569.

[87] Uo. 1570;

[88] PH, 1848. IV. 30. 385; VIII. 20. 782.

[89] PH, 1848. V. 4. 399.

[90] KÖM, XII. 594.

[91] Eötvös József 1848. VII. 20-i beszéde – ld.: báró Eötvös József beszédei 1840–1867 (kiad. Ráth Mór) Bp, 1875. I. 312; *Pap Dénes:* A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest. 1866. I. 165.

tehát mint önkényes zsarnok, hanem mint alkotmányos fejedelem és tette azt, amit egy nyelvű s fajú nemzet a másik iránt tenni köteles."[92]

Végül is megállapítható, hogy a kormánypárti magyar politikusok Károly Albert Habsburg-ellenes nemzeti törekvéseiről kialakított álláspontja találkozott a frankfurti küldöttek többségének véleményével. Bizonyos, később meghatározandó itáliai területekre azonban – Frankfurttal ellentétben – jogosnak tartották az olasz igényeket. Ennek szellemében sürgette a béke helyreállítását Kossuth július 4-i cikke, amely szerint „amott Olaszországban egy *oktalan harczban,* mellyet *kárhoztatunk* (kiemelés – E. G.) Ausztriáért magyar vitézeink legjobb vére foly".[93] Ezt a felfogást tükrözi az a bécsi uralkodóhoz intézett, az olasz segély vitáját lezáró közismert felirat is, amelynek pontjai nagy hasonlóságot mutatnak Venedey korábban említett, de leszavazott előterjesztésével.[94]

További nézeteltérések mutatkoztak a Fiume megtartására és fejlesztésére, Dalmácia visszaszerzésére irányuló magyar célkitűzéseket keresztező, Triesszttel kapcsolatos német törekvések kérdésében is. Vezető politikusaink – mint tudjuk – reális lehetőségként számoltak azzal, hogy újra sikerül kiterjeszteniük a magyar fennhatóságot a tengerpartra. Szemere május 16-i jelentése Magyarország kiegészítő részének nevezi Dalmáciát, a minisztérium pedig egyenesen felhívással fordul a dalmát néphez, hogy „a közös szabadság, közös jólét alapján" kínálja fel neki a szövetséget.[95] Szalay már a frankfurti ülésen elhangzottakhoz kapcsolódik, amikor augusztus 15-i levelében azt kérdezi kormányától: „Nem volna-e már itt az ideje Dalmácia bekebelezését meggyorsítani? " Mindezt azért tartaná szükségesnek, „hadd lássa Németország, hogy a mi tengerpartunk nem csupán Quarnerora szorítkozik, lássa, hogy az Adriai tenger a miénk".[96] A túlzottan merész tervek megvalósításából származható előnyökre hívják fel a figyelmet a magyar követ Kolbhoz intézett szeptember 17-i sorai, melyek azt sejtetik, hogy „Trieszt lesz egyike azoknak a csalódásoknak, melyek Németországot a közeljövőben érni fogják". A bécsi politikai fejlemények alapján ugyanis nem tartja távolinak annak bekövetkezését, hogy „az egész Triesszthez tartozó tengerpartot, ... mint szláv területeket el fogja veszíteni". Arra az esetre pedig, ha ez a Németország gazdasági helyzete szempontjából mindenképpen hátrányos fordulat megtörténnék, a magyar kormányzat nevében – mintegy ennek ellensúlyozásaként – ismét a legszorosabb és a legkedvezményesebb gazdasági kapcsolatok kialakítására tesz ajánlatot: „... talán közel van már az az idő, amikor a magyar Fiume kereskedelmi helyzete nagy jelentőséggel fog

[92] Perczel Mór 1848. VII. 21-i beszéde – közli: *Pap Dénes:* i. m. I.; 208–209.

[93] KÖM, XII. 380.

[94] Vö.: St. B. Nro. 61. 1848. VII. 14. 1560.

[95] Szemere Bertalan levele hg. Esterházy Pálhoz 1848. V. 16. – Ld.: *Horváth Jenő:* A magyar kormány adriai politikája 1848–49. Bp. 1927. 46; A magyar kormány felhívása a dalmát néphez. 1848. VI. 1. – Ld.: *Horváth Jenő:* i. m. 56.

[96] Szalay László levele Kossuth Lajoshoz vagy Szemere Bertalanhoz 1848. VIII. 15. – közli: *Károlyi Árpád:* i. m. I. 303; vö.: *Hajnal István:* i. m. 52; *Waldapfel Eszter:* i. m. 34. Hajnal István eleve irreálisnak minősíti már a terv felmerülését is, mivel azt a partvidék lakosságának többségét alkotó horvátok elutasították – i. m. 90.

bírni Németország számára . . . akkor a magyar Fiume mint a német termékek Adriai tengeri gyűjtőhelye biztos legnagyobb jelentőségű lesz Németország számára".[97]

Frankfurt Triesztre vonatkozó elképzeléseit a forradalmi magyar vezetés megvalósíthatatlannak tartotta. E felismerésből kiindulva, a gazdasági előnyök biztosításának ígéretével szövetségre érdemes partnernek igyekezett feltüntetni Magyarországot, közös érdeknek minősítve ezzel a dalmát tengerpart magyar birtoklását.

Láthattuk, hogy a magyar politikai körök több kérdésben kritikai észrevételekkel illették az Al-Dunát és Itáliát érintő frankfurti határozatokat. Hasonlóképpen véleményeltérések figyelhetők meg a lengyel nemzeti mozgalom – konkrétan a poseni kérdés – megítélésében is. Ismeretes, hogy a magyar politikai közvélemény Lengyelországot „Európa vérző szívének" tekintette és az európai béke, valamint egy biztos új államrendszer kialakítását csak annak helyreállításával egybekötve tartotta lehetségesnek. Nagy jelentőséget tulajdonított Lengyelország újjászületésének Magyarország szempontjából is, mert benne azt a természetes szövetségest kereste, amely fontos szerepet játszhat az új európai egyensúlyi rendszerben.[98] Lengyelország helyreállítását a *Pesti Hírlap* Németország kötelességének nevezte, annál is inkább, mivel Posen tartomány helyzetének rendezésével maga is példát mutathatott a korábban okozott sérelmek orvoslásában.[99] Nagy figyelemmel fordult a felosztott lengyel területek mozgalmai felé és rokonszenvvel kísérte a porosz udvar kezdetben megértőnek látszó poseni politikáját. Eközben azonban egy pillanatra sem vesztette szem elől a rideg valóságot, hogy a lengyel kérdés csak a nagyhatalmak reakciós szövetsége ellenére oldható meg.[100]

A német közvélemény kezdetben magától értetődőnek tekintette Lengyelország visszaállítását és kötelességének tartotta elősegíteni e folyamat teljes kibontakozását az előparlament határozata is.[101] Sajnos a parlament már nem érezte fontosnak a korábban kinyilatkoztatott alapelvek betartását, s a poseni konfliktusban végül is a porosz uralkodó eljárását helyeselte. Elutasította Schaffrath indítványát, amely Lengyelország felosztását „gyalázatos igazságtalanság"-nak nyilvánította és felszólította Németországot „szent kötelességének" teljesítésére, tudniillik, hogy „munkás legyen egy önálló Lengyelhon

[97] Szalay László levele G. Kolbhoz, Frankfurt 1848. IX. 17. – közli: *Szalay Gábor:* Szalay László levelei; Életrajzi vázlattal Bp., 1913. 133. Stratégiai és kereskedelmi szempontok alapján nagy fontosságot tulajdonított Dalmácia magyar birtoklásának többek között Szemere Bertalan hg. Esterházy Pálhoz írott levele is: „azon fontosságot, a melyet reánk nézve Dalmát Ország mind védelmi, mind kereskedési tekintetben bír, szem elől nem tévesztjük" – jelzi Magyarország belügyminisztere V. 16-án. – OL. H. 6. 24. A visszatérő magyar érvelések Frankfurtban is éreztették hatásukat. Ezt mutatja Förster X. 16-i – a magyar álláspontot visszhangzó – interpellációja: „Magyarország Németország erős vára Dél és Kelet irányában; Magyarország egy nagy német áramlat kibontakozásának előharcosa, előharcos a korán vagy későn fellépő pánszlávizmussal szemben . . ., Magyarország a szétszóródott német elemek védelmezője Délen." – St. B. Nro. 98. 1848. X. 17. 2618.

[98] PH, 1848. IV. 7. – közli: *Hajnal István:* i. m. 42, vö.: Szeged város üzenete a kormányhoz – OL Filmtár H. 2. 3824. OHB 1848. – 124.

[99] PH, 1848. IV. 9. 314.

[100] PH, 1848. III. 31. 279; IV. 61. 301.

[101] *Kovács Endre:* i. m. 41; – vö.: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 301. Az előparlament lengyelekkel szimpatizáló megnyilvánulásaiból ld. többek között Leisler, Biedermann, Struve, valamint Mühlheim hozzászólásait – Off. B. Nro. 5. 1848. III. 31. 17–19, ill. Nro. 20. 1848. IV. 3. 81.

visszaállítására".[102] Végeredményben pedig olyan határozatot fogadott el, amely szentesítette a porosz reakció területrablását, Lengyelország „hetedik felosztását".[103]

A frankfurti döntésre vonatkozó bírálatok ezúttal nem maradtak el. A Márczius Tizenötödike már június 17-én jelezte, hogy „Lengyelország helyreállításának idejét ismét bizonytalan időkre tolták el".[104] A határozat megszületését a Kossuth Hírlapja a német érdekek egyoldalú érvényre juttatásaként értékelte. Megfigyelései szerint a „poseni kérdésnek kettős oldala van, egyik: a német lakosokkal elárasztott Posen nagyhercegséget az egyesült német birodalomba beolvasztani; a másik: Lengyelország helyreállítását megtagadni, s ezen szerencsétlen ország jogtalan felosztására a helybehagyás bélyegét fölsütni".[105] A cikkíró tehát nyíltan hangot adott a más népek jogait figyelmen kívül hagyó, az európai szabadság érdekeit veszélyeztető német nacionalizmus felülkerekedése feletti rosszallásának.

Megállapítottuk, hogy az Al-Duna térségében és Itáliában jelentkező német igényeket a magyar politikusok nem találták Európa forradalmi átalakítását közvetlenül veszélyeztető jelenségnek, s – részben Magyarország közbenjárásával – feloldhatónak vélték az általuk felismert ellentmondásokat. Lényegesen súlyosabb döntésnek tekintették azonban a lengyel nemzeti törekvések cserbenhagyását, mert szerintük az a nemzetközi erőviszonyok jelentős mértékű eltolódását vonhatta maga után. A várható következményekre külön nem mutattak rá ugyan, a tavasszal kinyilvánított reményekből és elvárásokból azonban közvetlenül következtetni lehet azokra az aggodalmakra, amelyeket a szükségesnek megítélt lépések elmaradása váltott ki.[106]

A lengyelek megsegítésének elodázása egyet jelentett a cári Oroszország ellen irányuló forradalmi háború gondolatának megtagadásával. Pedig a német gyűlés a szláv nemzeti mozgalmak legfőbb patrónusának és saját legnagyobb ellenfelének tekintette a cári Oroszországot, s a német egységgel szemben tanúsított cseh ellenállást is annak közvetlen beavatkozásával magyarázta. A cseh–német ellentét kérdésében ekkor megnyilatkozó magyar politikusok teljes mértékben a parlament álláspontját osztották, Csehországot a megszülető német birodalom elválaszthatatlan részének tekintették. Kossuth július 15-én megjelent cikke elöljáróban leszögezi ugyan, hogy „mi Csehországnak a szabadságot sohasem irigylettük", hogy a „hajdan hatalmas Csehország a nemzetiségnek és fenállhatóságnak alapjával s öntudatával bír". A pánszláv mozgalomban játszott szerepéért azonban elítéli, mert „elutasítá a német szövetséget, *mellyhez tartozik*" (kiemelés E. G.).[107] A „két veszélyeztetett fél" a szláv nemzeti törekvésekben csak a magyarok és a németek elnyomására irányuló vágyakat látta megjelenni. Gondolkodásukat a „pánszláv" tervezetek jellegének és várható következményének megítélésében teljes azonosság jellemezte, ami könnyen nyomon követhető érvelésük össze-

[102] Közli: MT, 1848. VIII. 14. 492.

[103] St. B. Nro. 50. 1848. Vii. 28. 1234; vö.: MEM. 5. 48.

[104] MT, 1848. VI. 17. 324.

[105] KH, 1848. VIII. 3. 131.

[106] A frankfurti határozat nemzetközi jelentőségéről ld. Reh képviselő beszédét – „A kérdés nem csupán lengyel, nem csupán német, hanem európai fontosságú probléma." – St. B. Nro. 60. 1848. VIII. 12. 1510. vö.: MEM 5. 48.

[107] Kossuth Lajos cikke a KH-ban 1848. VII. 15. – közli: KÖM, XII. 387. Az önálló cseh állam létének jogosságát ekkor Marxék is tagadták – ld. MEM. 5. 47.

vetéséből is. Beisler bajor követ a prágai kongresszus programjából azt olvasta ki, hogy „a sokalakú szláv mozgalom a legújabb időkben Prágában találta meg központi helyét Nyugat-Európa irányába, ahonnan az összes Dél-Nyugat-Európában élő szláv törzs egyesítésének érdekében dolgozik és mindenekelőtt a hatalom megragadására törekszik Ausztriában, végleges célja azonban egy nagy szláv birodalom megalapítása lenne: amely az Adriai tengertől a Pontusig, a Kárpátoktól a Peloponnészoszig terjedne és egyben magába foglalná a közbeeső német és magyar nemzetiségeket is."[108] Ideiglenes célkitűzésnek tekinti Jellasics elszakadási törekvéseit Magyarországtól, s a bán jövőre vonatkozó elképzeléseiben a „minden szláv elemből egy nagy, vagy több kis birodalmak alkotásá"-nak vágyát ismerte fel a magyar belügyminiszter, Szemere is.[109] Még messzebbre mutat Kossuth július 15-i cikke, amely úgy látja, hogy „a prágai és illyr mozgalmak célja" nem más, mint a „Fekete tengertől felhatolni Németország szívéig" és Magyarországot figyelembe se véve, „meghódítani e világrészt a legvadabb türelmetlenségnek és zsarnokságnak".[110]

A szláv–német–magyar konfliktus alakulását leginkább befolyásoló tényezőt a magyar politikusok a minden vonatkozásban érdekelt Habsburg-birodalomban jelölték meg. Állandóan visszatérő érvelésükkel megpróbálták meggyőzni a bécsi politika irányadóit a magyar álláspont helyességéről, arról, hogy a szláv mozgalom támogatásával Ausztria saját halálos ítéletét készíti elő. Megfigyeléseik alapján azonban tudták, hogy Ausztria megtorpant az alkotmányos átalakulás következetes megvalósítása előtt, s 1848 nyarán már a szlávokkal szövetséges osztrák ellenforradalom térnyerését és ellentámadásba lendülését tekintették jellemző tendenciának. A közép- és kelet-európai forradalmi átalakulásban Ausztria tehát nem játszotta el a „reá kiosztott szerpet". A magyar kormányzat az ellentétek fokozódását, azok nyílt fegyveres konfliktusba fejlődését tapasztalta, s a folyamat kiteljesedésének, egy véres háború kitörésének megakadályozását többek között az újjászülető Magyarország fontos feladatának tartotta.[112]

A magyar és a német külpolitika érintkezési pontjait vizsgálva összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar politikai élet irányítói nem mindenben értettek egyet a legfőbb szövetségesnek tekintett frankfurti parlamenttel. A fennálló nézetkülönbségeket azonban feloldhatónak vélték, s a remélt szövetségi kapcsolatokat semmiképpen nem akarták veszélyeztetni. Ennek érdekében elsősorban a két nép közeledésének elősegítésére törekedtek, s hogy a közvéleményt ez irányba befolyásolják, a hangsúlyt az összekötő mozzanatok bemutatására helyezték.

A harmonikus kapcsolatok kialakítását és erősítését a magyar vezetés legfontosabb feladatai közé sorolta, s rendkívüli jelentőséget tulajdonított a német szimpátia megőrzésének. Nem titkolt tervei között szerepelt ugyanis Magyarország frankfurti elismeré-

[108] St. B. Nro. 30. 1848. VII. 3. 661.

[109] Szemere Bertalan 1848. VII. 21-i beszéde – közli: *Pap Dénes:* i. m. I. 228.

[110] KÖM, XII. 448; vö.: PH, 1848. VI. 17. 558, VI. 2. 574; KH, 1848. VII. 14. 443–444.

[111] KH, 1848. VIII. 4. 134; – közli: KÖM. XII. 671. A szláv érdekeket látja érvényesülni a hivatalos bécsi politikában Nyáry Pál is, aki szerint „Ausztria politikája többé nem Ausztria és nem a civilisatió politikája . . . Ausztriában többé nem Ausztriának, hanem a reactiónak érdeke van képviselve" – ld. *Pap Dénes:* i. m. I. 245, vö.: KÖM. XII. 379.

[112] KH, 1848. VII. 15. – közli: KÖM. XII. 448; vö. a La Hongrie kommentárjával; – ismerteti PH, 1848. VIII. 30. 814.

sének kieszközlése, melynek hatásától nem kevesebbet, mint „egész Európa részéről történő elismerését" várta.[113] A szövetségi szerződés hivatalos kihirdetéséhez fűződő reményeket Batthyány, ha lehet még tovább fokozta és őszintén hitte, hogy annak „morális hatása az ausztriai politikának megváltoztatására okvetlenül legtöbbet fogna tehetni".[114]

Noha – mint láttuk – szükségesnek tartotta, hogy hódító törekvésektől óvja, 1848 nyarán a német birodalomban Kossuth „a civilisatió, szabadság és alkotmányosság" biztosítója megszületését remélte.[115] Nyáry pedig arra is felhívta a figyelmet, hogy „magának azon civilisált német nemzetnek létele sincs biztosítva önmaga, hanem az európai civilisatió által".[116] Az európai szabadság és az egységes Németország tehát két olyan egymást kölcsönösen feltételező tényezőnek mutatkozott, amelyek közül az egyik győzelme a másik győzelmének lehetőségeit is megteremthette. Ennek megfelelő kölcsönhatásokat fedeztek fel politikusaink Magyarország és Németország jövőjét vizsgálva is. Szalay Leiningen Károlyhoz írott augusztus 12-i levele megállapítja, hogy a „független Magyarország Németország egységének egyik legerősebb biztosítéka. Mi Magyarország önálló kifejlését, mi annak megerősödését előmozdítja, ugyanez elősegíti az egységes és szabad Németország hatalmát is."[117] Véleménye megegyezett a frankfurti parlament nyilatkozatával, amely azt emelte ki, hogy „ha egyszer Magyarország önállósága megsemmisül és a magyar erőforrásokkal úgy rendelkeznek mint korábban, akkor azok, akik jelenleg az előjáték bevezetésével foglalatoskodnak, azon lesznek, hogy erejüket ellenünk fordítsák".[118] A nemzeti érdekek egybeesésének felismerésével magyarázható, hogy bár a forradalmi kormányzat nem fűzött nagyobb reményeket a nyugati országok külpolitikájához, hanem csak annyit, „amennyire saját érdekeiket szem előtt tartva képesnek találta őket elmenni",[119] s az ellenforradalommal szemben érlelődő háborúban kizárólag az ország saját erejére számított,[120] az egységes Németországot „territoriális érdekeknél fogva" – megbízható támogatójának tekintette.[121]

[113] *Waldapfel Eszter:* i. m. 303.

[114] Gr. Batthyány Lajos levele Szalay Lászlóhoz 1848. VIII. 18. – közli: *Károlyi Árpád:* i. m. I. 303.

[115] Kossuth 1848. VIII. 3-i felszólalását közli: KÖM. XII. 674.

[116] Nyáry Pál 1848. VII. 22-i beszédét közli *Pap Dénes:* i. m. I. 238.

[117] *Waldapfel Eszter:* i. m. 31; vö.: *Horváth Mihály:* i. m. 301. és Pálffy János pozsonyi főispán 1848. VIII. 14-i határozati javaslata – közli: *Beér János:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés – Bp, 1954. 686.

[118] St. B. Nro. 69. 1848. VIII. 30. 1774. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 36. Az idézett beszédet elragadtatással értékeli a KH, 1848. IX. 6. 267. A magyar forradalom melletti nyilvános kiállást követelte már Eisenmann VIII. 24-i beadványa is – St. B. Nro. 67. 1721. A frankfurti álláspont alakulásáról ld. *Waldapfel Eszter:* i. m. 16. Egymást feltételező tényezőnek tüntette fel Magyar- és Németország szabadságát a visszaemlékező Marx Perczelhez írott levelében 1860-ban. „Most éppúgy, mint akkor, úgy tekintem Magyarország függetlenségét és önállóságát, mint conditio sine quá-t Németországnak a szolgaságból való megváltásához" – szól megállapítása. – ld.: Marx és Engels Magyarországról. Bp. 1974. 129.

[119] *Haraszti Éva:* i. m. 65.

[120] KH, 1848. VIII. 6. 143.

[121] PH, 1848. VII. 8. 635.

Az egységes Németország létrejöttéhez fűződő remények s az ellentmondások felerősödése 1848 nyarán

A német egységtörekvések esélyeit illetően a magyar politikai vezetőköröket korábban is jellemző kettősség továbbra is megmaradt. Július végére azonban a birodalmi kormányzó frankfurti megjelenése, s a birodalmi minisztérium megalakulásának előkészítése megváltoztatta a két álláspont képviselőinek arányát. A Kossuth Hírlapja rendkívül nagyra értékelte János főherceg színre lépésének jelentőségét: „Július 12-től Németország új időszakba lépett. A birodalmi főkormányzó először jelent meg a nemzet képviselői előtt" – jelzi július 20-án, majd másnap hozzáteszi: „e napon a nemzet fájáról lehullott azon fényes gyümölcs, melly az összes Németország nyaratlan múltjának egyetlen terméke volt: a szövetségi gyűlés meg lőn szüntetve".[122] A Pesti Hírlap az egységes Németország őszinte híveként üdvözölte az osztrák főherceget, s azt várta tőle, hogy Ausztria Frankfurttal szembeni pozitív politikájának megfelelő garanciáját fogja jelenteni. Ugy látszott, reményeit megerősítik a helytartó ígéretei, amelyek értelmében „az osztrák monarchiában minden nemzet egyenlő ő fölsége előtt. Ezeknek testvérisége s *a Németországgali egyesülés minden érdekek erős alapja*" (kiemelés – E. G.).[123] Tovább fokozta a magyarok optimizmusát az a körülmény, hogy Szalay július végétől már határozott ígérettel rendelkezett követségének hivatalos elismerésére.[124]

A biztató jelek hatására sok, korábban szkeptikus álláspontra helyezkedő politikus változtatta meg véleményét. Közöttük Szarvady Frigyes, aki a „fojtogató dynasztikus cselszövésekkel" körülvett elméletieskedő gyűlés képességeit az előtte álló feladatokhoz viszonyítva nem rég még szerénynek becsülte, társai nevében kijelentette: „Most ellenkező nézettel vagyunk."[125] Csatlakozik a reménykedők táborához a centralista hírlap egyik cikkírója is, aki bár utólag úgy ítéli meg, hogy „még a mostani világrázkódások között is . . . túlmerész feladat volt Németország egységét csupán szónoklatok és jegyzőkönyvek által kivívni" (újabb utalás tehát a megfelelő végrehajtó apparátus korábban már jelzett hiányára – E. G.) – véleménye szerint „azonban, úgy látszik, ez fog megtörténni".[126] A Pesti Hírlap az új Németország létrejöttének két lehetséges útját vázolja. Azt tartaná helyesnek, ha a fejedelmek önként lemondanának szuverén jogaik egy részéről, ellenkező esetben ugyanis a minden erőt egy nagy, oszthatatlan köztársaságba egyesítő, és európai háborúval fenyegető forradalom bekövetkezésével számol.[127] A Kossuth Hírlapja arról értesül, hogy Németországban elsőként Baden barátkozott meg „az új kor igényeivel", a köztársaság gondolatával, melyhez azonban szerinte „a népnek jelenleg még elég rokonszenve nincs s mellynek kora még nem jött el".[128] Hasonló álláspontot képviselt maga a badeni kormány is és a forrongások megfékezése érdekében az állampolgári jogok bizonyos megszorításának eszközéhez nyúlt. „Egyébkint más körülmények között valami

[122] KH, 1848. VII. 20. 75, VII. 21. 79.
[123] PH, 1848. VII. 26. 693.
[124] *Hajnal István:* i. m. 110.
[125] KH, 1848. VIII. 3. 127. – közli: KÖM. XII. 673.
[126] PH, 1848. VIII. 9. 739.
[127] Uo., vö.: Kny. 1848. VIII. 10. 302.
[128] KH, 1848. VII. 26. 99.

hírt beszélni nem bűntett, s most mégis a hamis hír terjesztését Badenben a haza rendkívüli körülményei között bűntettnek nyilatkoztatta a . . . törvényhozás" – utal az említett lépésre a magyar igazságügyminiszter, Deák július 24-i országgyűlési beszédében, a délvidéki mozgalmakkal szembeni ostromállapot bevezetésével kapcsolatban. A délnémetországi példára hivatkozva a továbbiakban azt emeli ki, hogy „vannak rendkívüli esetek, midőn a rendes formáknak megtartása káros következéseket szül a közbátorságra és a státus czélját veszélyezteti", s hogy „jöhet a haza olyan körülmények közé, midőn a legszabadabb nép némely polgárilag szabad tetteket nem szabadoknak nyilvánít". Rendkívül fontosnak tartja ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy mindez kizárólag az alkotmányos parlamentáris elvek tiszteletben tartásával történhet, hogy „nem szabad a formákat megszegni hacsak a törvény nem ad rá hatalmat". Bizonyos demokratikus jogok megvonását indokolt esetben tehát nem helyteleníti, amennyiben alkotmányos úton történik, a diktatúra bevezetésének javaslatától azonban – éppen a badeni intézkedés „pozitív" példájára hivatkozva – határozottan elzárkózik.[129] Deák ismertetett érvelése jól példázza a magyar kormányférfiaknak azt a törekvését, hogy a kül-, illetve belpolitikai kérdések megoldásában a lehető legmesszebbmenőkig támaszkodjanak más népek történetéből leszűrt tapasztalataikra.

Az ismertetett reményteli állásfoglalások mellett továbbra is hallatták hangjukat azok, akik jelentősnek találták az egység előtt tornyosuló akadályokat. Nyáry augusztus 3-án elfogadott közismert indítványa, amely Bécs és Frankfurt esetleges háborús konfliktusa esetére semlegességet írt elő Magyarország számára, arra enged következtetni, hogy annak bekövetkeztével sokan számoltak. A határozat megszavazását egyik miniszter sem ellenezte, a döntést Eötvös egyenesen „jónak találja", Batthyány pedig „közömbösnek látszik" – az országgyűlés álláspontjával egyet nem értő Széchenyi panaszos hangú bejegyzései szerint.[130]

Az események ellentmondásos alakulásával egy időben érkezett el augusztus 6-a, a német színek feltűzésére kijelölt nap. A magyar politikusok reményekkel és fenntartásokkal teli várakozásokkal néztek a fejlemények elé. Az intézkedésben az egységes Németország megalkotásának újabb jelentős állomását vélték felismerni, s végrehajtásától a meglevő ellentmondások egyértelmű tisztázódását, az erőviszonyok világos kirajzolódását remélték. A fejedelmek európai jelentőségű döntésének várható következményeit a Pesti Hírlap a következőképpen ábrázolta: „Tudtuk, hogy ha a színek fölvétetnek, akkor új alapja vettetik meg Európa politikájának, Németország legtekintélyesebb hatalommá és a keleti kérdésben eldöntő befolyásúvá válhatik." Abban az esetben pedig, ha a kísérlet meghiúsul, „a színek a lakosság által visszavetetnek", polgárháborútól kell tartani.[131] A

[129] Deák Ferenc VII. 24-i beszéde – ld.: Deák Ferenc Beszédei 1848–61, 2. kiad. (kiad.: Kónyi Manó) Bp. 1903. II. 285.

[130] Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. (szerk. Károlyi Árpád) – Gróf Széchenyi István naplója 1848. III–IX. (a továbbiakban: SZIN) 1848. VIII. 3. Bp. 1921. 365. – Ld.: *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a, Bp, 1964. 284; vö.: *Hajnal István:* i. m. 65.

[131] PH, 1848. VIII. 9. 739. A magyar politikusok várakozó álláspontra helyezkedését tükrözik Széchenyi sorai is, melyek szerint az VIII. 1-i képviseleti ülésen Batthyány a következőket mondotta: várni kell még VIII. 7–8-ig, mert „akkor Bécsben el lesz döntve: Sárga-fekete, vagy Teutónia" – ld.: SZIN. 1848. VIII. 1. 363; közli: *Urbán Aladár:* i. m. 212.

pozitív irányú kibontakozás lehetőségeit kedvezőnek ítélte. Augusztus 6-i megállapítása szerint „Németország egységének felülről lefelé igazsággá kell válnia. Németországot csak most lehet békéssé tenni hosszú időre, ha tudniillik a népnek a nyereményeket nemcsak biztosítják a kormányok, hanem jóakaratúlag erősítik a szabadság épületét."[132] A cikkíró tehát a német történelem soha vissza nem térő pillanatát látta elérkezni, amikor az arra hivatott politikusoknak a forradalom továbbfejlesztése, vagy a bizonytalan kimenetelű háborúskodás között kell választaniuk, és egyértelműen állást foglalt a társadalom felülről végrehajtandó átalakításának útja mellett. Optimista hang jellemezte a bécsi politikusok várható cselekedeteit vizsgáló Telekit is, aki azt állította, hogy a bécsi minisztérium saját érdekében kénytelen lesz felvenni a német színeket.[133]

Lényegesen kevesebb reményre jogosító hírek érkeztek a magyar hírlapok berlini erőviszonyokat taglaló tudósítóitól. A Közlöny arról számol be, hogy a „hatalomnak Frankfurtbani összpontosítása ellen naponkint határozottabban nyilatkozik a lakosság egy része, különösen a katonaság . . . és maga a kormány is mindinkább elhatározva lesz ellenszegülő helyzetbe tenni magát a frankfurti gyűlés törekvései ellenében."[134] A Kossuth Hírlapja ezzel egy időben afelett fejezte ki sajnálkozását, hogy „Berlinben a porosz hazafiság különösen felkapott egy idő óta a német nemzetiség és hazafiság ellenében". Ugyanakkor azt is észrevette, hogy „a nép a laktanyák előtt összecsoportosult, hangosan követelvén a német színek kitűzését".[135] A Közlöny polgárháború és köztársasági forradalom lehetőségét sugalló állítását azonban határozottan elveti és egyaránt megrója a forradalmi hangulat előidézésén fáradozó berlini demokratákat, valamint az arról fecsegő hazai szerkesztőket.[136]

Felismerve az ellentétes tendenciákat, az idézett magyar hírlapok és politikusok a végső esélyek megítélésében tehát reményeik állandó növekedése mellett óvatos, mértéktartó következtetésekre jutottak. Másképpen nyilatkozott az egymásnak ellentmondó jeleket ugyancsak összevető Csernátoni, a Márczius Tizenötödike szerkesztője: „Nem csinálunk mi magunknak álmokat egy hatalmas egységes Németországról, bár Jósika Miklóssal sem tartunk, ki Németországnak egy kormány alatti összpontosulását lehetetlennek tartja. Nem futja el figyelmünket azon ellenszenv sem, melly Frankfurt irányában a berlini és müncheni udvaroknál fejledezni kezd . . . És ezt a bécsi reactionario – szláv intrig-nek munkálatait látva, bár egy előbb vagy utóbb kitörő német egységi harczot kikerülhetetlennek hiszünk is, de azért *Frankfurt ügyének . . . végső győzelméről egy pillanatig sem kételkedünk" (kiemelés E. G.)*[137] – szögezi le a Batthyány-kormány baloldali ellenzékének egyik szószólója. Az egység létrejöttében tehát nem kételkedik, a célhoz vezető utat azonban egészen más irányban keresi. Az össznémet érdekek igazán következetes képviselőit a munkásosztály soraiban igyekszik megtalálni, s a harc sikeres megvívásához szükséges erőt is felfedezni véli bennük.[138]

[132] PH, 1848. VIII. 6. 734.

[133] Teleki László 1848. VIII. 3-i beszéde – ld. *Ladislaus Szalay:* i. m. 10; közli: *Pap Dénes:* i. m. I. 304; vö.: a minisztérium VII. 1-i jelentése – KÖM. XII. 341; PH, 1848. VIII. 3. 721.

[134] Kny. 1848. VIII. 4. 263; vö.: KH, 1848. VIII. 4. 136.

[135] KH, 1848. VIII. 10. 159.

[136] Kny. 1848. VIII. 10. 302; vö.: KH, 1848. IX. 3. 259.

[137] MT, 1848. VIII. 5. 494.

[138] MT, 1848. VII. 29. 470.

Augusztus 6-a fejleményei végül a pesszimista jóslatokat igazolták. Az első híradások ugyan alapot adtak még némi bizakodásra. A Kossuth Hírlapja például úgy értesült, hogy Németországban „az augusztus 6-i hódolások mindenütt csendesen történtek meg; még Berlinben sem volt legkisebb rendzavarás sem, sőt . . . a régi kirekesztő fekete–fehér Póroszország ünnepélyesen eltemettetett".[139] Hamarosan befutottak azonban a mindenfajta optimizmus jogosságát megkérdőjelező jelentések. A Kossuth Hírlapja már augusztus 9-én jelezte, hogy bár 6-án Bécsben felvette a hadsereg a német színt, cselekedetéből hiányzott az őszinteség, és az összeolvadást ellenző politikusok aktív fellépését figyelte meg nemcsak Bécs, hanem Berlin, München és Hannover kormányzataiban egyaránt.[140] Hasonló következtetésekre jutott a bécsi események értékelése nyomán a Pesti Hírlap is: „A német színeket Bécsben még mindig erősen viselik, de csak külsőleg, bensőleg a bécsiek legnagyobb része elfelejtette a nagy német egységet, amiért még nem régen mindent feláldozni kész volt", s ha valaki az országgyűlésen fel mer szólalni és célozni erre, „a szláv követek őket tüstént lezúgják"[141] – hangsúlyozza augusztus 17-én.

Az idézett megállapítások pontosnak bizonyultak, amit a bécsi kormány nyilvánosságra hozott hivatalos álláspontja, mely a nemzetiségek egyenjogúsága feletti őrködő szerepben tetszelgett, szintén bizonyított. Ezek szerint „egy minisztériumi határozat minden nemzetiség számára azonos jogokat ismer el és ennek következtében a német csapatok nem viselhetik a német szineket, mert ez demonstráció lenne a szlávokkal szemben, ezért arra kell korlátozódnunk, hogy a német csapatok a német színeket csak akkor viseljék, amikor szövetségi szolgálatban állnak".[142] Az elutasítással egyenértékű bécsi nyilatkozat nagy felzúdulást váltott ki a frankfurti parlament követeinek körében. A hosszan tartó heves vita eredménye azonban a többség megalkuvó magatartásáról tanúskodott. A Pesti Hírlap arról értesül, hogy Eisenmann a „nyilatkozatot keményen megtámadá, mint amellyben Németország van megalázva. A czél: Németország egységét, mint ő, ha el nem érheti a középpont eszközeivel, ki kell vívni a legszélső bal eszközeivel. E szavak tetszettek, de a professzorok gyűlése megnyugodott Schmerling belügyi miniszter *kitérő feleletével* (kiemelés E. G.), melly szerint ő is német nemzeti politikát akar."[143] Ugyanakkor arról értesült, hogy a határozatlan, tehetetlen politikával szemben, s annak visszahatásaként fokozódott az elégedetlenség, sőt a forradalmi erjedés bizonyos jelei mutatkoztak.

A frankfurtinál kedvezőbb képet festett a Pesti Hírlap a bajor udvar álláspontjának alakulásáról. Az egységes Németország esélyeit azonban — ellentétben a Közlöny

[139] KH, 1848. VIII. 13. 173; „A régi különcz fekete-fehér szín ünnepélyesen vitetett sírjába" Berlinben a PH tudósítója szerint is – PH, 1848. VIII. 12. 753. Az augusztus 6-i eseményekről ld.: *Urbán Aladár:* i. m. 212.

[140] KH, 1848. VIII. 9. 155–156.

[141] PH, 1848. VIII. 17. 769.

[142] St. B. Nro. 65. 1848. VIII. 23. 1661.

[143] PH, 1848. IX. 1. 820.; Eisenmann beszédét ld. St. B. Nro. 65. 1848. VIII. 23. 1662. A német uralkodók ellenállásának veszélyeit ecseteli és határozott fellépést követel a birodalmi minisztériumtól Vogt baloldali követ is: „Ha nem teszik meg, a központi hatalom tehetetlen lesz" – St. B. Nro. 67. 1848. VIII. 26. 1718–19.

reményeivel – nem látta lényegesen javulni.[144] Pozitív változásokat vélt felfedezni ezzel egy időben a porosz korona alá tartozó Rajna-vidéki lakosság hangulatában, amelyből azt olvasta ki, hogy a „Rajnavidék mindennap kevésbé szereti a poroszt. A polgárság és a tömegek a birodalmi kormányzó mellett van, s csak a seregbeliek és a hivatalnoki osztály buzog még Potsdam mellett".[145] A túlzott reményektől azonban megóvta az a felismerés, hogy a rajnai tartományok politikai összképét – akárcsak általában a németet – a megosztottság, az ellentétes érdekű csoportok harca jellemzi.[146]

A németországi erőviszonyokat még inkább összezavaró, a burzsoázia forradalommal szimpatizáló elemeit az ellenforradalmi táborba taszító eseményként értékelték a magyar politikusok a bécsi proletariátus augusztus 22-i felkelését. A munkásmegmozdulás hírét Széchenyi feljegyzése szerint Batthyány, mit sem sejtve annak jellegéről, örömmel fogadta, mert azt remélte, hogy az az ellenforradalom készülődését fogja hátráltatni.[147] Széchenyi egyáltalán nem találta hasznosnak a mozgalmat Magyarország szempontjából és különben sem helyeselt olyan zavargásokat „amelyben végülis az Aula és a proletariatus nyernek".[148]

Az augusztus 21–23-i eseményekre a Kossuth Hírlapja és a Közlöny korántsem reagált egyformán, bár a véres események feletti sajnálkozást illetően teljes volt közöttük az egyetértés. Találkozott véleményük abban is, hogy a bécsi proletariátust – akárcsak korábban a párizsit – a közmunkák felszámolására irányuló kísérletével maga a burzsoázia kergette a forradalomba. Míg azonban a Kossuth Hírlapja cikkírója a részvét legkisebb jele nélkül elemzi a munkások vereségét, s csupán a velük való leszámolás módszerének és időpontjának megválasztásában talál kivetni valót – mellesleg a „zaklatókra és ámítókra és bűnes felhasználóikra" büntetés kimérését ajánlja –, addig a Közlöny munkatársa meglátja a konfliktus jellegében az ellenforradalom tudatos számításait, a forradalmi tábor jelentős erejét képező munkások eltávolítására irányuló törekvéseket is: „A ki nem mondott czél pedig hihetőleg abban keresendő, a mit majd Bécsben könnyebben remélhetnek véghez vinni, ha néhány ezer elszánt s erős karú munkás eltávolítva lesz" – leplezi le a reakció hátsó gondolatait.[149]

Augusztus 6-a nem tisztázta egyértelműen az erőviszonyokat, a fejedelmek Németországgal kapcsolatos politikájának jellegét. Nem kétséges ugyanakkor, hogy egyre

[144] „A bajorok még a legjobban viselik magokat a német ügy iránt, melly Berlinben és Bécsben úgy látszik egészen másodrendűségre van kárhoztatva" – PH, 1848. IX. 3. 830; vö.: Kny. 1848. IX. 22. 540: „A bajor kormány . . . föltétlen elismerését mondta ki a központi hatalom iránt . . . Bajorhonnak e nyílt csatlakozása . . . által szilárdabb alapot nyer a birodalmi minisztérium által követendő rendszer."

[145] PH, 1848. VIII. 11. 750.

[146] „A rajnai tartományokban is megvan a rokon- és ellenszenv az ügy iránt. A catholicusok lelkesednek reá, az evangelicusok gondolkozásba esnek, morognak, szomorkodnak. A parasztság föltétlen védői a vallást látják veszélyeztetve, kikhez készek csatlakozni azonnal a kereskedők, mint ellenségei a politikai mozgalmaknak" – PH, 1848. VIII. 26. 802.

[147] Széchenyi sorai szerint Batthyány a következőket mondta: „Ó, mennyire örülök a bécsi botránynak – csak alaposan kitörne! Itáliában is rosszul állnak . . . pompás hírek." – SZIN 380.

[148] Uo. 381.

[149] KH, 1848. VIII. 25. 210, VIII. 26. 224, VIII. 27. 231; Kny. 1848. VIII. 29. 411. A bécsi proletariátus felkeléséről ld. *Urbán Aladár:* i. m. 158–160; *Spira György:* A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp., 1959. 235.

határozottabban kirajzolódtak a Frankfurttal szembeni nyílt, alig leplezett ellenforradalmi politika körvonalai, amit a magyar politikusok sem tévesztettek szem elől. A német egység esélyeinek megítélésében mégsem következett be negatív változás, sőt mi több, egyes megállapítások egyértelműen a remények növekedéséről tanúskodnak. Lényeges szerepet játszott ebben a nemzetgyűlés munkájában megfigyelt előrehaladás – ti. a birodalmi minisztérium megalakulása – és a külföldi német képviseletek megteremtésére tett határozott lépések.

A központi kormány létrejöttét a Közlöny nagy jelentőségű eseményként üdvözölte. Összetételét ugyan jobboldalinak minősítette, ezt azonban a parlament erőviszonyaiból következőnek ítélte.[150] Az új Németország diplomáciai kapcsolatainak gyors fejlődéséről számol be a Kossuth Hírlapja és elsősorban az angol és az orosz kormány „pozitív" magatartásának tulajdonít nagy fontosságot.[151] További követek kinevezéséről értesül a Közlöny, és „Némethon megszilárdulására nézve nagyon fontos" mozzanatnak nevezi azt.[152] A magyar politikusok – minden ellentmondó és hátráltató körülmény ellenére – egyre növekvő reményeit elsősorban János főherceg Magyarország elismerésére tett korábbi, de továbbra is érvényben levő ígérete táplálta, aminek valóra váltását egyre közelebbinek remélték. Szalay Batthyányhoz intézett minden lehetséges kétkedést eloszlató augusztus 24-i levele biztosan állította, hogy „holnapután megismertetik Magyarország függetlensége a Centralgewalt által".[153] A bekövetkező eseményt mindenki döntő – Magyarország nemzetközi pozícióit jelentősen megszilárdító – lépésnek tekintette és hatásától azt várta, hogy Magyarország „az európai népek családjában önállólag megjelenik".[154]

Ezek a mozzanatok képezték hátterét és játszottak közre a Kossuth Hírlapja aktuál-politikai események hatása alatt íródott, túlzottan optimista augusztus 26-i megállapításnak megszületésében, amely – bár kétségtelenül megvoltak a benne kifejtett álláspont előzményei is – a Szalay által elért eredmény eltúlzott értékelésének jegyeit viseli. A cikkíró azt hangsúlyozza különösképpen, hogy „mi mélyen meg vagyunk győződve, ... az egyesült Németországnak van fenntartva azon szerep, hogy az európai abszolutizmus rákfenéje ellen tüzes vasat szegezzen ... Hitünk szerint a szabadság, melly Európát, melly az emberiséget boldogítani fogja, nem azon úton, mellyet Anglia, de nem is, mellyet Franciaország mutatott ki, foghatand kifejlődni: ezen az úton mindenkor és mindenütt az önzés, az anyagi önérdek a fő tényező. Mi az óhajtott, a valódi *egyenlőségen és testvériségen* alapuló szabadság legtöbb elemeit Németországban látjuk megjelenni."[155] Igaz, a Kossuth Hírlapja másik cikkírójának ugyanaznapi megállapítása szerint „Franciaország mai nap mint mennydörgő Jupiter áll Európa közepett."[156] A vezető magyar politikusok többsége azonban már felismerte a cavaignaci bel- és külpolitika negatív

[150] Kny. 1848. VIII. 13. 321.

[151] KH, 1848. VIII. 15. 177, VIII. 17. 185.

[152] Kny. 1848. IX. 23. 544; A német külképviselet kérdéséről folyó tárgyalásokra ld. tk. a birodalmi miniszter Heckscher és Zacharza felszólalásait – St. B. Nro. 64. 1848. VIII. 22. 1623, Nro. 66. VIII. 25. 1688; Németország és a nagyhatalmak kapcsolatáról vö.: *W. Mommsen:* i. m. 117.

[153] *Waldapfel Eszter:* i. m. 32.

[154] Kossuth 1848. IX. 2-i beszéde – közli KÖM. XII. 872.

[155] KH, 1848. VIII. 26. 225.

[156] KH, 1848. VIII. 26. 225.

mozzanatait, s ha mindez egyelőre nem is vezetett még Franciaország tekintélyének végleges megrendüléséhez, annyira azonban aláásta azt, hogy a forradalmi magyar kormányzat vizsgálódásainak fókuszába Németország kerüljön, s benne keressék az Európa fejlődését előmozdító legfontosabb tényezőt.

A Batthyány-kormány felfokozott optimizmusát tükrözi Teleki augusztus 29-i megbízólevele, amely Szalay frankfurti elismerését véve kiindulópontnak, a valóságnál rózsaszínűbben festette meg Magyarország európai helyzetét.[157] Pedig az angol és a francia események alakulása és az ausztriai, valamint a németországi reakciós mesterkedések már annak az európai fordulatnak az elemei voltak, amelynek kiteljesedése alapjaiban veszélyeztette Magyarország tavasszal megszerzett vívmányait.

Augusztus 31-én a bécsi ellenforradalom, amely az Itáliában aratott győzelmet követően már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nyíltan hadat üzenjen a magyar önrendelkezés szentesített alaptörvényeinek visszavonására, döntő lépésre szánta el magát. A közismert császári emlékirat kétségbe vonta többek között a frankfurti magyar misszió törvényességét, az önálló magyar diplomácia gondolatát „politikai képtelenségnek" nevezte és erélyesen figyelmeztette az európai kormányokat arra, hogy Magyarország külképviselete kizárólag a Habsburg-monarchia hivatalos követeit illeti meg. A frankfurti parlament meghátrált a bécsi követelés előtt és Szalay megbízását semmisnek nyilvánította. Mindez a megvalósulás előtt álló magyar remények hirtelen meghiúsulását, az ellenforradalom látványos győzelmét jelentette.

Az ellenforradalom nyílt fellépése és az őszi forradalmi hullám megindulása

A retrográd és a forradalmi erők küzdelme szeptemberben újabb állomásához érkezett Európában. A magyar politikusok úgy látták, hogy a reakció július–augusztusi sikerei felrázták tespedésükből a haladás híveit, s hogy ez a szembenálló erők közötti ellentétek nyílt kirobbanásának, a végső kimenetelében megjósolni még nem tudott, mindent eldöntő háborúnak csíráit hordozza magában. E forradalmi háború színterét, az európai fejlődés továbblendítésének lehetőségeit abban a térségben keresték, ahol a nemzeti-területi átrendeződésben érdekelt, a polgári fejlődés alapjainak lerakásán fáradozó népeket az átalakulással szemben álló nagyhatalmak érdekeivel látták összeütközni. Külpolitikai vizsgálódásuk középpontjába tehát Közép-Európa – ezen belül elsősorban a német térség – került, s ezzel lezárult az a folyamat, amelyben a tavaszi forradalmi hullámot elindító Franciaország megkülönböztetett helyét Németország foglalta el a forradalmi magyar kormányzat európai látókörében.

„Európa jelenleg az újabb kor előhajnalán áll, midőn homályban a különböző elemeket egymástól megkülönböztetni nem bírván, csak ösztönszerűen tapogatódzunk"[158] – állapítja meg a Kossuth Hírlapja szeptember 20-án. A Pesti Hírlap Kölnből beérkező hírei szerint a „közvéleményben lehet észre venni, hogy *fordulóponton állunk* (kiemelés: E. G.) s talán hamarabb, mint gondolnók, el fog dőlni a vagy-vagy

[157] Vö.: *Hajnal István:* i. m. 103; *Waldapfel Eszter:* i. m. 51.
[158] KH, 1848. IX. 20. 322.

kérdése.[159] A Közlöny szeptember 28-án arról számolt be, hogy Berlinben az „ármány nyíltan lép fel, és sebes lépéssel halad elő a katonai reactio".[160] A Pfeul-kormány feloszlatta a nemzetgyűlést és tettével felingerelte a lakosság alkotmányos érzelmű rétegeit, olyannyira, hogy, mint arról a Pesti Hírlap külföldi levelezői beszámoltak: „forradalom előestéjén állunk".[161] A készülődés jeleiből – megváltoztatva korábbi véleményét – a Kossuth Hírlapja is arra következtet, hogy Poroszország fővárosa „nem a divatos krawallok, hanem a forradalom előcsarnokában van,"[162] a „vihar mindegyre közeleg . . . lassan jő, de annál fenyegetőbben".[163] A berlini forrongások erősödését a magyar politikusok általában együttérzéssel figyelték. Rosszallását fejezte ki azonban a Pesti Hírlap a munkások aktivizálódása miatt, mert szerinte a „kézművesek osztályában a democraták gonosz tanokat hintenek el".[164]

További információi alapján a bécsi állapotokból azt olvasta ki, hogy „egy részről a reactio naponként erősebben és határozottabban lép föl, másfelől a népnek is mindinkább megnyílnak szemei a reactio ellenében".[165] Zavargások közeledtét sejtették Trefort Ágoston szeptember közepén feleségéhez intézett sorai is, melyek szerint „Bécsben krawallnak kellett történnie", mert „a reakció teljes működésben van".[166] „Rémítő alakban mutatkozó mozgalomról" tesz említést Kossuth szeptember 14-i felszólalásában.[167] A Kossuth Hírlapjában közölt bécsi levelek viszont arról számolnak be, hogy a birodalmi fővárosban „a martiusi napok látszanak ismét fölsugárzani, s az osztrák és magyar nép, mint szeretett testvérek ölelik egymást".[168] A Pesti Hírlap megelégedéssel fogadta a politikai életben meginduló erjedésről érkező híreket, mert az osztrák–magyar kapcsolatokat véleménye szerint „csak egy tökéletesen új revolutio változtathatja meg".[169] Alapvető fordulat szükségességét hangsúlyozza Szalay Kolbhoz írott szeptember 17-i levele többek között azért is, mert „a Metternich és társai által emelt kínai fal leomlott ugyan, de újra megpróbálják felépíteni, felépíteni *Németország ellen* (kiemelés – E. G.), mielőtt a fény és a levegő átjárná régi omladékait".[170]

Megállapíthatjuk, hogy az ellenforradalmi erők fokozódó térnyerése következtében több magyar politikus közeledett a forradalmi megoldás szükségességének felismeréséhez. Igaz, a Pesti Hírlap az emberiségre nézve még ekkor is szerencsétlenségnek tartotta, hogy „nagyobbszerű, gyorsabb átalakulást a történészet csak erőszakos, csupán forradalmi úton mutathat föl," megfigyelte azonban azt is, hogy „ezen tapasztalás kibékítette a népeket a

[159] PH, 1848. IX. 22. 894. „1848 szeptemberének elején a forradalom Németországban és Ausztriában egyaránt döntő ponthoz érkezett" – állapítja meg *K. Obermann:* Die ungarische Revolution . . . 17.

[160] Kny. 1848. IX. 28. 568.

[161] PH, 1848. IX. 27. 909, vö.: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 330.

[162] KH, 1848. IX. 28. 352.

[163] KH, 1848. IX. 29. 355.

[164] PH, 1848. IX. 2. 830.

[165] PH, 1848. IX. 23. 895.

[166] Trefort Ágoston levele feleségéhez – Pest, 1848. IX. 13., IX. 24. – közli: *Waldapfel Eszter:* i. m. 37. 94.

[167] KÖM. XII. 943.

[168] KH, 1848. IX. 27. 347, – vö.: PH, 1848. IX. 17. 878.

[169] PH, 1848. IX. 23. 895.

[170] *Szalay Gábor:* i. m. 132.

forradalmakkal, s a célért elviselhetővé tette az eszköz borzasztóságait is".[171] Ezt a szemléletbeli változást tükrözi szeptember 23-i, konkrét németországi viszonyokra vonatkozó elemzése, amely egy cseppet sem bánkódik amiatt, hogy a „német politikai élet három legmozgalmasabb pontján (ti. Frankfurtban, Berlinben és Bécsben – E. G.) miniszteri változás és felülmúlhatatlan zavar" uralkodik, hiszen meggyőződéssel állítja, hogy „így (azaz forradalmi harcban – E. G.) jő el az egység kora".[172] A forradalmi erők aktivizálódásával egy időben és velük szembenállóként jelent meg az egész éves bizonytalanság következményeitől megcsömörlött és nyugalom után vágyó, minden rendet veszélyeztető kezdeményezést elutasító polgár Európa-szerte ismert alakja. A „bécsi polgár nyugodalmat akar s irtózik a kravalgyártóktól" – írja Wesselényi szeptember 20-án.[173] A Pesti Hírlap elsősorban gazdasági tényezőkre vezeti vissza a jelenséget („Ha a királyok építenek, a szatócsoknak is van dolguk" – hivatkozik Schiller szavaira) és ebből kiindulva lehetségesnek tartja nemcsak a polgárok, hanem még a munkások és napszámosok közeledését is az ellenforradalom táborához.[174]

Az 1848. őszi forradalmi megmozdulások nyitányát a szeptember 18-i frankfurti felkelés jelentette. Ismeretes, hogy kirobbanásában közvetlen szerepet kapott a malmői béke elfogadása, a schleswig–holsteini konfliktus német szempontból szégyenteljes lezárása.[175] A Pesti Hírlap már április elején felfigyelt a két hercegség hovatartozása kérdésében kiéleződő dán–német ellenségeskedések jelentőségére, s már ekkor háború kirobbanását jósolta.[176] Az események alakulását továbbiakban is nyomon követte. Folyamatosan beszámolt a porosz csapatok hadműveleteiről, majd az ezt követő béketárgyalásokról. Különösen fontosnak találta a probléma kifejlődésében a nagyhatalmak állásfoglalását, s a Kossuth Hírlapjával egyetértésben arra a megállapításra jutott, hogy a „három hatalom (ti. Anglia, Francia- és Oroszország – E. G.) inkább a dánok részén áll".[177] A nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása mellett azonban elsősorban – a német érdekek képviseletére Frankfurt által felhatalmazott – Poroszország ellenforradalmi magatartásában kereste a malmői fegyverszünet létrejöttének okait.[178]

A német közvélemény jelentős része felháborodással fogadta a híreket és a német egység, a nemzeti gondolat elárulásának minősítette a porosz udvar eljárását. Ennek megítélése, illetve elfogadásának kérdése a frankfurti parlamentben heves vitákhoz vezetett. „A gyűlés egy részénél nő az elkeseredettség Poroszország ellen" – jelenti szeptember 15-én a Pesti Hírlap és a jobboldalon, valamint a jobb-közép csoportosulásban találja meg

[171] PH, 1848. XII. 7. 1148. A Habsburg-ellenforradalom nyílt fellépése, a márciusi vívmányok nyílt megtámadása „a forradalmat minden becsületes emberre, akarata ellenére is rákényszerítette" hangsúlyozza visszaemlékezésében Pulszky is, – ld. *Pulszky Ferenc:* i. m. II. 126.

[172] PH, 1848. IX. 23. 898.

[173] PH, 1848. IX. 20. – közli: *Károlyi Árpád:* i. m. I. 500. A forradalomellenes hangulat erősödéséről értesült a PH Franciaországban is – ld. 1848. IX. 24. 902.

[174] PH, 1848. IX. 23. 895, vö.: IX. 12. 857.

[175] A schleswig–holsteini kérdésről ld. *Urbán Aladár:* i. m. 147–49; *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 331–335.

[176] PH, 1848. IV. 8. 310.

[177] PH, 1848. VIII. 23. 789; vö.: VIII. 17. 769, VIII. 24. 793; KH, 1848. VIII. 11. 164; VIII. 23. 211.

[178] PH, 1848. IX. 12. 657.

a fegyverszünet elfogadását szorgalmazó küldötteket.[179] A kitűzött ülésszakot a nemzetgyűlési tárgyalások legfontosabb állomásának nevezte, s meglehetősen pesszimista, de a realitásokat figyelembe vevő képet festett annak várható eredményeiről: „Holnap (szeptember 16-án) lesz a fegyverszünet feletti vita, de bevégződni alig fog. A pártok erősen készülnek; a harc eldöntő lesz . . . Ez a kérdés legfontosabb még eddig a nemzeti gyűlésben. Sejteni lehet, ha ugyan minden jel nem csal, hogy a fegyverszünet elvetése ellen legalább 40 szavazattali többség várható."[180] Kedvezőbb végkifejléssel kecsegtettek a Közlöny Frankfurtból érkező értesülései, nevezetesen azzal, hogy Németország akár a nagyhatalmakkal szemben is kész a harc mezejére lépni, amennyiben „csupán jogai és hatalma gyakorlásávali lemondás által kerülheti ki az általános háborút".[181]

Végül is a Pesti Hírlap pesszimizmusa igazolódott be. A német burzsoázia ugyanis – annak ellenére, hogy maga is érezte a számára sem egyértelműen előnyös fordulat közeledtét – megrettent egy határozottan forradalmi megmozdulás lehetőségétől, és nem vállalkozott az ellenforradalmi folyamat megállítására. Annál határozottabban lépett fel azonban a magát becsapva és elárulva érző frankfurti nép, s tettével a két reakciós német nagyhatalom közös fellépését idézte elő. A Közlöny beszámol a porosz és az osztrák katonaság beavatkozásáról, az ostromállapot bevezetéséről és kétségtelennek tartja, hogy „ez események következése . . . egész Németországra ki fog fejlődni . . ."[182] A Kossuth Hírlapja a nürnbergi Correspondent beszámolójából értesült az az által „szerencsétlenül sikerült merény"-nek és forradalmi diktatúra bevezetésére irányuló felkelésnek minősített megmozdulásról,[183] amit október 4-i értékelésében Lamberg megölésével hasonlít össze és arra a megállapításra jut, hogy bár ezen „eljárást helyeselni nem lehet, de föltétlenül a kárhozatot sem lehet reá kimondani".[184] A felkelők védelmére siet a Pesti Hírlap is, s már előre leleplezi a jobboldal várható hazug magyarázatát. Biztos ugyanis abban, hogy az „nem fogja elmulasztani, hogy a harczot a bal nyakába tolja, mintha itt is a reactió működött volna" de reméli, hogy „Németország nem fogja behunyni a szemét".[185]

A kormánypárti sajtóorgánumok – melyek álláspontjának vizsgálatakor természetesen nem vonatkoztathatunk el a magyar forradalom egyidejű fejlődésétől – tehát egyértelműen a forradalmi felkelés részvevőinek pártjára álltak és ennek megfelelően kommentálták azok vereségét. A német egység további kilátásait taglaló Kossuth Hirlapja igyekezett pozitív mozzanatokat is keresni a kudarcban, s azokat a porosz ellenforradalom önmagát leleplező fellépésében vélte megtalálni. Frankfurtban vállalt szerepe következtében ugyanis a porosz király szerinte „mindinkább kibontakozik azon hazug köpenyből, mellyel eddigi ravaszságát eltakará, s nem sokára át fogja egész Németország

[179] PH, 1848. IX. 15. 870, IX. 20. 885.

[180] PH, 1848. IX. 22. 894. – (A parlament végül is 257:236 arányban fogadta el a fegyverszünetet.) Hasonlóan ítélte meg az eseményeket a NRZ 1848. IX. 8-i cikke is – ld.: MEM 5. 373; közli: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 333; vö.: MEM 5. 380.

[181] Kny. 1848. IX. 16. 506.

[182] Kny. 1848. IX. 26. 564; IX. 27. 568.

[183] KH, 1848. IX. 27. 348.

[184] KH, 1848. X. 4. 374.

[185] PH, 1848. IX. 27. 909, vö.: MEM. 5. 394–397.

látni, hogy minden esetleges bizalom félreértés volt".[186] Leszámolt tehát Berlinhez fűződő maradék illúzióival, megítélése szerint a német közvéleményhez hasonlóan. Véleményét a dél-német térségben mutatkozó, általa a sikertelen frankfurti felkelés következményének tekintett megmozdulásokra alapozta.

„A frankfurti szeptember 18-ai esemény . . . jeladás volt egy forradalom kitörésére, melly egész délnyugati Németországban elágazott" – jelenti a Közlöny.[187] „A frankfurti események nem voltak elszigetelt vak tünemény, sem pedig pillanat eredményei" – állapítja meg a Pesti Hírlap az egyidejű badeni, würtembergi köztársasági felkelések ismeretében, előre megszervezett akciót tételezve fel és nyugtalankodva esetleges továbbterjedése miatt.[188] A „nép tömegestől kel fel a köztársaság mellett . . . Németország sorsa fordulópont felé siet" – mutat rá az elkövetkezendő napok jelentőségére az idézett cikkíró.[189] Az események gyorsan követték egymást, s a Kossuth Hírlapja hamarosan a republikánus felkelés elnyomásáról számolhatott be. Ellentétben azonban a Pesti Hírlappal, a köztársasági kísérleteket nem ítéli el, sőt kifejezetten pozitívan emlékszik meg a halottnak hitt Struve 1848-as tevékenységéről: „Szegény Struve, dicső szándékodnak jutalma a martyrkoszorú lőn, miként minden nagynak és nemesnek. Bizonyára bekövetkezik, s tán nemsokára, midőn érdemeidet elismerve, Németország egy óriási emléket emelend azon elvnek, mellyet te képviseltél – a német köztársaságot."[190] A republikánus kísérletek melletti rokonszenv természetesen nem tekinthető ez idő tájt a forradalmi magyar kormányzatot támogató közvélemény egészére jellemzőnek, határozottan jelzi azonban a meginduló változásokat.

Teljes egyetértés mutatkozott viszont az egységmozgalom jövőjét alapjaiban megkérdőjelező ellenforradalmi törekvések megítélésében. A németországi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása szétoszlatta a magyar politikusok Frankfurthoz kötött reményeit, olyannyira, hogy Barsi József Kossuth Hírlapjában megjelent október 18-i cikke hiú ábrándnak tekintette már a „grosses einiges Deutschlandot".[191] Mindezzel együtt – mint azt Hajnal István megállapította – a koncepció nem volt illúzió, s amíg tartott, emelte a kormány öntudatát, biztonságérzetét és növelte tekintélyét a külföld felé.[192]

Berlinben és Frankfurtban a reakció diadalát ünnepelte. Az őszi forradalmi hullám azonban nem zárult még le Németországban és tetőpontját is csak később, október 6-án érte el Bécsben. A magyar politikusok tisztában voltak azzal, hogy a bécsi forradalmárok Magyarország szabadságának védelmére is ragadtak fegyvert. A két nép érdekközösségén túl az egész kontinens történetének jelentős fordulópontjaként láttatták a fejleményeket. A Pesti Hírlap világtörténelmi szerepet jósolt a birodalmi fővárosnak, mert a sors akaratából azt olvasta ki, hogy „egy közös csatában együtt vívják ki a külön nemzetek a közös szabadságot, a közös elnyomás fészkében".[193] A bécsi forradalom jelentőségének

[186] KH, 1848. IX. 30. 359.
[187] Kny. 1848. X. 4. 591.
[188] PH, 1848. X. 1. 925; vö.: IX. 28. 913; KH, 1848. IX. 30. 359.
[189] PH, 1848. X. 6. 936.
[190] KH, 1848. X. 10. 396.
[191] KH, 1848. X. 18. 421.
[192] *Hajnal István:* i. m. 65.
[193] PH, 1848. X. 13. 959.

bizonyos túlértékelése jellemzi Ábrányi Emilt is, aki szerint „Bécs főváros alatt fog eldőlni a népek szabadságának harca . . . Bécs közép Európa Párisa lesz".[194]

A bécsi felkelés hatása egész Németországban érződött, így Berlinben is. A Közlöny már október 20-án azt várta, hogy a bécsi események következményei konkrét, megfogható alakban jelentkeznek és újabb megmozdulásokat váltanak ki a porosz fővárosban.[195] Október 16-án a munkások valóban követték a „testvér főváros" példáját. A Kossuth Hírlapja a felkelési kísérletet jellegtelen csetepaténak minősítette.[196] A Pesti Hírlap azonban tudósítója hírei alapján arról számol be, hogy a tömegek megmozdulása a Bécs ellen felfegyverzett 40 ezer katona elindításának megakadályozására irányult, és forradalmi cselekedetnek tekinti azt.[197] Bármennyire fontosnak tartották azonban a vezető magyar politikusok a felkelők sorsát, megsegítésük – az ismert okok miatt – elmaradt.[198] A bécsi forradalom, amely az egységes Németországért folytatott küzdelem utolsó bástyáját jelentette, elbukott, s ez megteremtette annak a lehetőségét, hogy az osztrák dinasztia általános offenzívát indítson Magyarország önrendelkezésének felszámolására. A szeptemberben oly nagy reménnyel várt forradalmi hullám a német térségben végérvényesen megtört. A körülzárt Magyarország Németországtól nem várhatta már a haladó mozgalmak támogatását, mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy vezetői ne kísérték volna figyelemmel az események további alakulását.

Az ellenforradalmi erők felülkerekedése és az 1849. évi kilátások

Bécs eleste még inkább láthatóvá tette a németországi erőviszonyokban bekövetkezett alapvető változásokat. „Bécs leigáztatása fordulópontot képezend az uralkodó ház és Németország történetében"[199] – szögezi le a Pesti Hírlap. Megállapítja, hogy Poroszország az októberi fordulat legfőbb haszonélvezőjeként magához ragadja a „dolog vezetését" és az Ausztriától elhódított befolyás birtokában növeli „a Hohenzollernek hatalmát a Német birodalom felett".[200] Porosz túlsúly kialakulásáról számol be a Kossuth Hírlapja is, s nem kis szerepet tulajdonít ebben a szerinte a „német demokrácia megsemmisítésére" összeesküvő „keleti cabinetek"[201]-nek. A kormánypárti magyar hír-

[194] KH, 1848. X. 15. 413; vö.: *K. Obermann:* Deutschland 1815–49. 344; *Urbán Aladár:* i. m. 163–165; MEM 5. 408, 438; MEM 8. 61. „Minden német szeme Bécsre szegeződik. Hatalmas, döntő csata előtt állunk" – hangsúlyozzák a bécsi egyetemisták; – közli: *K. Obermann:* Die ungarische Revolution . . . 20.

[195] „Igen hihető, hogy a bécsi események hatása rövid időn belül tényekben fog mutatkozni . . . A kedélyek száraz lőporhoz hasonlók, egy szikra kell, s kész a rémítő felrobbanás" – Kny. 1848. X. 20. 655.

[196] KH, 1848. X. 27. 456.

[197] PH, 1848. X. 29. 1018.

[198] A magyar segítség elmaradásának körülményeiről ld. *Barta István:* A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom – Századok, 1951.

[199] PH, 1848. XI. 5. 1039.

[200] PH, 1848. X. 26. 1003, XI. 15. 1071; vö.: MEM. 5. 392.

[201] KH, 1848. XII. 16.; Egy Ausztria–Poroszország–Oroszországból álló és Anglia támogatását élvező „új szent alliance" megalakulásáról ír a Kny. is. 1848. XI. 25. 800; XII. 9. 864. A Habsburg–porosz–orosz reakció együttműködését behatóan elemzi: *Andics Erzsébet:* A Habsburgok és a Romanovok szövetsége, az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete Bp. 1961.

lapok a német porondon tehát Ausztria fokozatos visszaszorulásáról tájékozódtak. Gagern október 26-i javaslatában pedig a kis-német egység híveinek aktivizálódását ismerhették fel.[202] Az események a Pesti Hírlap szerint arra utalnak, hogy Európa szívében „különös egy színdarab játszódik, hol a dráma hőse aligha nem a porosz, a menyasszony mellyet hazavisz – a német császárság".[203] A vezető szerephez jutó Poroszország belpolitikájának alakulása nem sok jóval kecsegtetett. Az uralkodó teljesen szabad utat engedett az ellenforradalomnak, s úgy tetszett, választott eszközeiben az Ausztriában jól bevált módszereket követi.[204]

A porosz törekvések leplezetlen kinyilvánítása alapján politikusaink azt várták, hogy a frankfurti parlament okul hibájából és változtatni fog addigi politikáján. Reményeik azonban nem váltak valóra: „Az itteni erőviszonyok nem olly fényesek, mint a mellyek lehetnének a porosz király legújabbi magaviselete után – még most is theoretizálnak" – jelenti Szarvady Frigyes Frankfurtból Kossuthnak.[205] Forradalmi változások helyett a jobboldali tendencia erősödését jelzi a Kossuth Hírlapja is, azt, hogy a „birodalmi ülésben nagyon kuruczul állnak a dolgok. A csökönyös jobboldal nemcsak hogy táblabíráskodik, de valóságos pecsoviccsá lőn."[206] A Pál-templom tehetetlensége fokozta a német republikánusok elégedetlenségét, akik a Pesti Hírlap értesülései szerint Baden, Köln és Metz vidékén, valamint a Rajna menti területeken újra hangot adtak véleményüknek.[207] Mozgalmuk hatása azonban nem terjedhetett ki az egységparlament színhelyére. Frankfurtban ugyanis – mint azt a Kossuth Hírlapja jelezte – rettenetesen féltek a „köztársasági levegőtől" és a forrongó területek mentén „a török kordonhoz hasonló" zárat létesítettek.[208]

A német egység hajója 1848 végére tehát zátonyra futott, s ez a vele egy irányban haladó közép- és kelet-európai nemzetek csónakjait is megfenekléssel fenyegette. A tavasszal szőtt tervek meghiúsulásának folyamatát a Pesti Hírlap szilveszteri cikke rajzolta meg: „Mi vált e tudósok synagogájából? Mi vált a német egységből? Előállottak az egész birodalmat kötelező határozatocskák, hogy legyen min bámulja a világ a tehetetlenség productivitását. Az uralkodók és miniszterek nevetve tűrték az academiai gyakorlatokat, s otthon kezdették rendre a szabadságot visszaszedegetni. A Pál egyház képviselői végtére észrevették, hogy ők a nép rokonszenve által emelkedtek oda, hol aztán megmaradni a trónok kegye által törekedtek . . . De a magokbatérés késő volt" – állapítja meg az óévtől búcsúzva.[209] Hasonlóan kemény szavakkal bírálja a parlamentet a Kossuth Hírlapja, s

[202] „Ausztria azon szoros szövetségbe, mint azt a Német Birodalom követeli, nem léphet be, mert az osztrákok többsége ezt nem akarja. Ennél fogva maradjon Ausztria azon viszonyban a Német Birodalom irányában, mint eddig volt" – követeli Gagern, ami a cikkíró szerint egyet jelent az osztrák tartományok kizárásával Németországból. – PH, 1848. XI. 19. 1087; vö.: Kny. 1848. XII. 28. 946.

[203] PH, 1848. XI. 19. 1087.

[204] A két eljárásban fellelhető azonosságokat a PH a következőkben foglalta össze: „Hohenzollern Habsburg mintára Brandenburgba tette át a nemzeti gyűlést, s Berlin ingerlésére Brandenburg grófot nevezte ki miniszternek, hogy provokálhasson és indokot szerezzen a fellépésére", ami Vrangellel be is következett. – PH, 1848. XI. 26. 1111.

[205] A forradalom és a szabadságharc levelestára II. (szerk. V. Waldapfel Eszter) Bp., 1952. 304.

[206] KH, 1848. X. 25. 448.

[207] PH, 1848. XII. 21. 1198.

[208] KH, 1848. XII. 20. 644.

[209] PH, 1848. XII. 31. 1228; vö.: *Hajnal István:* i. m. 66.

végzett munkája alapján nem tartja utólag többnek „a volt parókásfejű s Metternich rendszerére alapított Bundestágnak más alakbani kiadásá"-nál.[210]

A magyar politikai vezetés a frankfurti törekvések meghiúsulását követően nyomban hozzálátott a kudarcot előidéző okok vizsgálatához. A jobboldali fordulat egyik közvetlen forrását a Kossuth Hírlapja a már korábban felismert legfőbb tényezők – az ellenforradalom következetes felszámolásának elmaradása, a despotikus uralmi rendszerek összefogása, a partikuláris tendenciák felülkerekedése – mellett a túl radikális követelések korai jelentkezésében kereste. Véleménye szerint ugyanis „Németországból elébb fejlett volna ki egy ép respublica, ha sok demonstratiókról a communistai vágyak igen korán ki nem tűnnek", és másképpen alakulnak Bécsben is az események, ha a „nép korán el nem veszti testvéri rokonszenvét".[211] Igen károsnak tekinti ezért, hogy a berlini munkások most is egyre fenyegetőbben szervezkednek.[212] Még nagyobb nyugtalanság jellemzi a hasonló bécsi készülődésekről beszámoló Közlönyt, amely nem tartja elegendőnek a hatalom fegyvereit az esetleges felkelések megfékezésére, mert szerinte „a proletariátus nem fél a haláltól s minden veszélynek bátran szemébe néz, mert *nincs mit vesztenie*" (kiemelés: E. G.).[213]

A magyar politikusok egy része a mind nehezebbé váló helyzetben sem vesztette el a jövőbe vetett hitét. A Kossuth Hírlapja, amely helyesen állapította meg, hogy „mire 1849-et írunk, Európa csaknem minden országában meglehetősen biztos állapotban lesz a reactió", egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy tavasszal „kezdődik az elválasztó csata".[214] A bizakodás azzal magyarázható, hogy számoltak az ellenforradalmi erők megerősödésének ellenhatásával is: „Az osztrák dynasztia, a porosz, nápolyi, szárd királyok a legnagyobb republicánusok e korban, s sikeresebben terjesztik az anti-monarchicus törekvéseket Európában, mint Americának legvonzóbban előadott példája; Windischgrätz hg. és Wrangel fővezér sikeresebb tanulmányokat tartanak a köztársaságról, mint valamennyi köztársasági népszónokok"[215] – indokolta meg derűlátását a Pesti Hírlap. A frankfurti parlament tehetetlen, a visszahúzó erőknek kedvező lépéseiből a Kossuth Hírlapja már korábban arra következtetett, hogy azok a forradalomnak nyitnak utat, s még a szeptember 18-i eseményeknél is véresebb jeleneteket idézhetnek elő.[216]

Abban bíztak tehát, hogy a reakció győzelmei újra felszabadítják a megsemmisülés előtt álló energiákat, s akárcsak 1848 őszén, újabb forradalmi hullámot indítanak majd el. A vezető magyar politikai körök nem kevéssé ezekre a mozzanatokra építették 1849 tavaszához fűzött reményeiket, s várták az erőviszonyok kedvező alakulását Németországban és Európa más országaiban.[217]

[210] KH, 1848. XI. 14. 518.
[211] KH, 1848. XII. 27. 661; vö.: *W. Mommsen:* i. m. 159.
[212] KH, 1848. XII. 15. 628.
[213] Kny. 1848. XII. 20. 909.
[214] KH, 1848. XII. 27. 661; vö.: MEM 5. 394.
[215] PH, 1848. XII. 9. 1156.
[216] KH, 1848. X. 20. 431.
[217] Az 1849. évi németországi kilátásokról vö.: *Marx:* A burzsoázia és az ellenforradalom c. cikkét – NRZ 1848. XII. 31. – közli: MEM. 6. 116.

Габор Эрдеди:

РЕВОЛЮЦИОННОЕ ВЕНГЕРСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ЕГО ОРГАНЫ ПЕЧАТИ ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В ГЕРМАНИИ В 1848 Г.

(Резюме)

Автор настоящей статьи ищет ответа на то, что политическое лидерство, руководившее конституционным и буржуазным преобразованием Венгрии, каким видело характер германской революции, считанной им неотделимой частью общеевропейского революционного процесса, и в какой мере оно успело последовать за изменениями, происшедшими с конца 1847 пода до конца 1848 года в соотношениях сил Германии.

Можно установить, что венгерское революционное правительство с особым вниманием следило за событиями, случившимися в пространстве Германии. Оно питало большие надежды к рождению единой Германии и ждало, что новое государство значительно укрепит лагерь демократических сил и станет решающим фактором борьбы с царским абсолютизмом и контрреволюциоными правительствами. Венгерское революционное правительство придавало и с точки зрения Венгрии чрезвычайное значение возможному успеху объединительного движения. Ведь его внешнеполитические соображения, которые редуцировали государственно-правовое отношение габсбургской империи и Венгрии на чисто персональную унмю, совершенно приходились по концепции франкфуртского парламента. Значит понятно, что правительство Баттяни поспешило установить связь с общегерманским парламентом и несмотря на то, что в стремлениях последнего оно нашло и негативные моменты, венгерское правительство боялось, главным образом, за появление завоевательных требований и, надеясь на взаимное осознание совпадения основных интересов, оно стремилось к заключения союза для предотвращения стремления славян к отложению, далее пыталось к тому, чтобы заставить признать венгерскую государственность, отделившуюся от Австрии.

В оценке соотношений сил Германии политические деятели и проирпвительственные органы печати, подвергнутые изучению, характеризуются оптимистическим ожиданием и единовременным осознанием противоречий. Будучи сторонниками монархического государственного строя они отказали республиканские движения, выходявщие за пределы конституционного преобразования и выразив типично буржуазную точку зрению они ставили под сомнение правомерность требований рабочих, но осудили и часто жесткое, контрреволюционное поведение правительств, отказавшееся от исполнения конституционных обещаний. Они считали, что усполнения конституционных обецаний. Они считали, что успешность стремлений к единству больше всего партиоулярные тенденции ставят под угрозу. Уже с весны 1848 года они указали на эгоистическое поведение германских – главным образом, габсбургских и прусских – монархов, выдвигавших свои интересы на первый план, но они верили в способности франфуртского национального собрания и в силу общественного мнения, поддержавшего первое. Их надежды на положительное развитие не уменьшило ни общее распространение контрреволюции в Европе, более того, разочарованные в политике Кавеньяка и полевевшие венгерские правительственные круги осенью 1848 года уже ждали от германских событий, стобы эти – подавая пример всей Европе – подымали новые волны революции. И несмотря на то, что конец 1848 года повсюду характеризуется постановочной победой контрреволюции, от 1849 года они ждали – именно на основе своего опыта в связи с Германией –, что этим откроется новая страница борьбы за конституционную, буржуазную Европу.

Gábor Erdődy:

L'attitude du gouvernement révolutionnaire hongrois et de ses organes de presse devant les changements intervenus en Allemagne en 1848

(Résumé)

L'auteur de la présente étude analyse la réaction de la direction politique hongroise présidant à la transformation constitutionnelle et bourgeoise du pays à la révolution allemande, considérée comme partie intégrante du processus révolutionnaire européen, et la mesure dans laquelle la direction politique parvint à suivre entre fin 1847 et fin 1848 les changements de rapports de force en Allemagne.

On peut constater que le gouvernement révolutionnaire hongrois suivit avec la plus grande attention le déroulement des événements en Allemagne. Le gouvernement attachait de grands espoirs à la naissance de l'Allemagne unifiée, et s'attendait à ce que la nouvelle formation étatique renforce considérablement le camp des forces démocratiques et constitue un facteur décisif dans la lutte menée contre l'absolutisme tzariste et les gouvernements contre-révolutionnaires. De même, il attribuait une importance extraordinaire au succès éventuel du mouvement d'unification, et ce également du point de vue de la Hongrie. En effet, la conception de politique étrangère qui était la sienne, et qui visait à réduire à la seule union personnelle les rapports de droit public entre l'empire des Habsbourg et la Hongrie, s'insérait à la perfection dans la conception du Parlement de Francfort. On compred donc pourquoi le gouverment Batthyany se hâta de prendre contact avec le Parlement pangermanique et, bien qu'il ait découvert dans les objectifs de celui-ci des éléments négatifs (c'étaient surtout ses visées de conquête qui l'inquiétaient), il s'efforça en se fiant à la coïncidence mutuelle des intérêts fondamentaux de faire conclure une alliance mettant un obstacle aux tentatives de rupture des Slaves et de faire reconnaître l'existence nationale d'une Hongrie séparée de l'Autriche.

En ce qui concerne l'estimation des rapports de force en Allemagne, les politiciens et les organes de presse partisans du gouvernements faisaient généralement preuve d'une attente optimiste et d'un discernement parallèle des contradictions en présence. Partisans du monarchisme, ils rejetaient les mouvements républicains dépassant les limites de la transformation constitutionnelle et, adoptant un point de vue caractéristiquement bourgeois, mettaient en doute le légitimité des revendications ouvrières. Ils condamnaient également l'attitude souvent rigide et contre-révolutionnaire des gouvernements qui déniaient la satisfaction des exigences constitutionnelles. C'est sortout dans les tendances particularistes qu'ils voyaient un danger pour le succès des efforts d'unification. Dés le printemps de 1848, ils firent remarquer combien la conception des souverains allemands (surtout les Habsbourg et les Prussiens) était égoïste et visait essentiellement à protéger leurs propres intérêts avant tout autre, mais ils avaient confiance dans les capacités de l'assemblée nationale de Francfort et dans la force de l'opinion publique qu'elle avait derrière elle. Ces espoirs de voir la situation évoluer positivement ne furent même pes ternis par l'avance généralisée dans toute l'Europe de la vague contre-révolutionnaire, et qui plus est, les milieux gouvernementaux dirigeants hongrois, désillusionnés sur la politique de Cavaignac et tendant de plus en plus à gauche, attendaient déjà à l'automne de 1848 des récents développements de la situation allemande le lancement d'une nouvelle vague révolutonnaire devant montrer l'exemple à toute l'Europe. Bien qu'à la fin de 1848, la réaction ait remporté partout des succés retentissants, le gouvernement hongrois, justement en s'appuyant sur l'expérience enregistrée en Allemagne, attendait de 1849 un nouveau chapitre de la lutte menée pour une Europe bourgeoise et constitutionnelle.

Pintér István:

AZ MSZDP VEZETŐI A FASIZMUSRÓL ÉS A FASIZMUS ELLEN HIRDETETT „SZELLEMI OFFENZÍVÁ"-RÓL

A harmincas évek közepén Gömbös Gyula kísérletet tett arra, hogy Magyarországon is – az olasz és német „minta" nyomán – bevezesse a totális fasiszta diktatúrát. Gömbös a tervét azonban akkor kívánta realizálni, amikor átmenetileg a fasiszta terjeszkedés Európában megtorpant, amikor a Népszövetségben, a Hitlerrel szemben álló országok kormányai, főleg a Szovjetunió és Franciaország részéről, elsősorban pedig a nemzetközi munkásmozgalomban határozott erőfeszítések történtek a fasizmus megfékezésére és az antifasiszta harc, az ellentámadás kibontakoztatására. A kedvezőtlenül alakuló nemzetközi helyzet meg a náci fasizmus módszereitől való „viszolygás" a magyar uralkodó osztályokon belül is növelte Gömbös törekvéseivel szemben állók táborát, de fokozta a szakszervezetek felszámolása és a fasiszta kamarák bevezetése ellen fellépő szervezett munkásság ellenállását és harckészségét.

Ebben a helyzetben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSzDP) vezetősége, különösen ennek peyeri szárnya, amely eddig mindent megkísérelt, hogy lojális kapcsolatot alakítson ki Gömbös kormányával, kénytelen tudomásul venni: a fasiszta kormányfő totális diktatúrára tör, ilyen körülmények között a neki tett engedmény sohasem lesz elég, a munkásosztálynak pedig – különösen az antifasiszta erők nemzetközi fellépése idején – a már eddig tett is túlságosan sok. A pártvezetőségen belül is ellentétes vélemények voltak a kérdésben. Mind erőteljesebben éreztette hatását a pártközvéleménynek az a felfogása, hogy a Gömbös terveire nézve kedvezőtlen kül- és belpolitikát, a kormányfő megnövekedett gondjait, polgári ellenzéke háborgásait és a szervezett munkásság harckészségét jobban kellene hasznosítani a szocialista mozgalomban.

A munkásmozgalomra viszonylag kedvezőbb helyzet alkalmasnak bizonyult arra, hogy 1935 szeptemberére az MSzDP vezetősége végre összehívja a több alkalommal elhalasztott pártkongresszust és meghatározza a párt előtt álló feladatokat. Természetesen a pártvezetőségnek számolnia kellett azzal is, hogy a magyar munkásmozgalom fellendülése, és ebben a kommunisták, vagy korabeli kifejezéssel élve az egységfrontosok megnövekedett szerepe komoly gondokat is okoz.[1] Utóbbit csak tetézte, hogy a Komintern VII. kongresszusa nyomán az egységfrontos, sőt már a népfrontos törekvések növekedése is várható volt. Gömbös törekvései egyfelől, a kedvezőbb helyzet és az antifasiszta akciók sürgetése másfelől, arra késztette a pártvezetőség Mónus Illés, Buchinger

[1] Részletesebben lásd: *Pintér István:* Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933–35-ös években. Századok 1975. 1–2. sz.

Manó, Weltner Jakab, Kéthly Anna vezette csoportját, hogy legalább a propaganda és ideológiai területen az eddigieknél határozottabb harcot hirdessen a fasizmus ellen.

1935. június 17-én, a pártkongresszus teendőinek megvitatására összeült országos pártválasztmányi ülésen Buchinger előadói beszédében a fasizmus elleni „új harcmodor" kialakítását sürgette. Kijelentette: „a magyar belpolitikának új fordulata állott be Gömbös reformparlamentjének megszületésével". Gömbös tulajdonképpeni célja a parancsuralom megvalósítása, a parancsuralom pedig „azonos a fasizmussal és a hitlerizmussal". Az így megváltozott helyzet „új harcmodort kényszerít mindazokra, akik meg akarnak maradni a demokrácia platformján"[2] – szögezte le Buchinger. A választmányi ülést követően a Népszavában írott cikkében Mónus Illés még Buchingernél is pontosabban fogalmazott: „A szociáldemokrata munkásságnak legfőbb testületében, a pártgyűlésen meg kell tárgyalnia a munkásosztály helyzetét, az ország politikai viszonyait, *állást kell foglalnia az ellene kiélezett és ellene irányuló kormánypolitikával szemben*". A párt az adott helyzetben eddigi taktikájának feltétlen megváltoztatásával számol – írta a főtitkár. Ha „a politikai harc kiélesedik" – hangsúlyozta Mónus, akkor az MSzDP „új formákat és lehetőségeket keres és olyan módszerekre és eszközökre kényszerül, amelyeket a *legális* politikai küzdelem lehetőségeinek határain belül *nem alkalmazna*". A pártkongresszusnak „befelé és kifelé egyaránt" meg kell mutatnia – fejeződik be a főtitkár vezércikke, hogy *„a magyar munkásosztály megvédi magát minden üldözéssel szemben és nem riad vissza a harcnak semmilyen módjától, amelyet a viszonyok rákényszerítenek"*.[3]

A pártvezetés „a szakszervezetek fasizálásának és az állami kényszerszervezetek létesítésének" időszakában, 1935 nyarán nem lát semmiféle lehetőséget a kormánnyal való kompromisszumra. Talán az sem véletlen, hogy éppen Peyer Károllyal, a Szaktanács főtitkárával mondatják ki a szeptemberben megtartott rendkívüli szakszervezeti kongresszuson, hogy a fasizmussal nem lehet tárgyalásokat folytatni. „A német elvtársak azt hitték, hogy ezt a diktatúrára törekvő fasiszta irányzatot tárgyalásokkal lehet feltartóztatni. Így nem lehetett feltartóztatni és 1933 májusában az SA-csapatok megrohanták a német szakszervezeti szövetség székházait és birtokukba vették őket." Ehhez még hozzátette: „Magyarországon is felbukkannak hasonló törekvések."[4] Peyer természetesen arról már nem szólt, hogy ezeknek a törekvéseknek éppen ő volt az egyik fő szorgalmazója.

A pártkongresszus előestéjén látott napvilágot Buchinger Manó „Pártkongresszus előtt" című írása. Ebben nem kevesebbet várt a pártgyűléstől, mint hogy kimondja: „belpolitikai és külpolitikai tekintetben egyaránt a fasizmus a fő ellenség . . . A fasizmus ellen kell felsorakozni, a fasizmus ellen kell minden célravezető eszközzel harcolni, a fasizmust kell legyőzni!"[5]

Természetesen ez a határozott hang Gömbös politikája elleni tiltakozás mellett a szélkifogás eszköze is volt. Azt a célt is szolgálta, hogy elejét vegye a kongresszus előestéjén a pártvezetéssel szembeni jogos elégedetlenségnek, a következetes antifasiszta harcot követelő akcióknak. A pártkongresszuson azonban ez a határozottság már kevésbé

[2] Népszava, 1935. júl. 18.
[3] Népszava, 1935. júl. 21.
[4] Népszava, 1935. szept. 10.
[5] Szocializmus, 1935. szept.

volt tapasztalható, a vezetők harcossága lényegesen megszelídült. A kommunistákkal való akcióegység elutasítása, az egységfront követelőinek a kongresszusi küldöttek köréből való eltávolítása, a pártgyűlésen szervezeti kérdések előtérbe állítása jelezte,[6] hogy a pártvezetőség – ígéretei ellenére – nem kíván alapvetően változtatni a fasizmus elleni harcban a párt eddigi politikáján, főleg annak módszerein. A pártvezetőség Mónus–Buchinger vezette tagjai – az MSzDP gyakorlati politikájának alapvető megtartása mellett – elengedhetetlenül szükségesnek tartották, hogy legalább *a szellemi szféra területén* változást érjenek el. A fasizmus elleni szellemi harc kibontakoztatásán a fentebb említettek Hitler győzelme óta több-kevesebb sikerrel munkálkodtak. Felfogásuk az volt, hogy magyar körülmények között a fasizmus elleni harcban e téren lehetne olyan eredményeket elérni, amelyek képesek a szocialista szervezeteket fenntartani, és a munkásságot felkészíteni – egy kedvezőbb időpontban – a fasizmussal való leszámolásra.

Buchinger, Mónus és társaik a kongresszus előestéjén a szellemi szféra minden területén nagy erőfeszítéseket tettek saját politikai elképzeléseik megoldására. „Mi a munkásmozgalom feladata az adott viszonyok között Magyarországon? " – tette fel a kérdést Mónus közvetlenül a kongresszus előtt. Válasz: „A szocialista mozgalom szellemének és szervezetének fenntartása. Ha azt biztosítjuk, akkor megteremtjük a sikeres előfeltételeit annak a küzdelemnek, amelyet a viszonyok kedvezőbb változásával folytatnunk kell."[7] E politika lényegét tekintve nem más, mint a kivárás, „a halogatás", illetve Kautsky szavaival élve „kimerítés" taktikája, amit először a hitleri fasizmus győzelme után Kautsky fogalmazott meg, s ez – ha bizonyos korrekciókkal is –, éveken keresztül Mónus kedvelt vesszőparipája volt. A kivárást, a halogató taktikát, Mónus és társai azonban csak a nagy politikai akciókra értették, közben szellemi síkon támadást szorgalmaztak a fasizmus ellen. Kétségtelen, hogy ez kevés, nagyon kevés volt a főleg politikai fegyverekkel támadó fasizmus ellen, mégis igazságtalanok lennénk a magyar szociáldemokráciával szemben, ha nem értékelnénk azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a „szellemi offenzíva" során kifejtettek.

Az MSzDP vezetői a fasizmusról

A Mónus–Buchinger-féle tervekben a szellemi offenzíva fontos szerepet játszott a fasizmus igazi arcának bemutatásában és leleplezésében. Már korábban – 1933 és 35 között – a Népszavában, a Szocializmusban és a párt más időszaki sajtótermékeiben is törekedtek erre. 1935 nyarán a szociáldemokrata párt teoretikusai tovább léptek. Arra vállalkoztak, hogy összegezik a nemzetközi és hazai szociáldemokrata teoretikusok által a fasizmus igazi arcának bemutatásában és leleplezésében. Már korábban – 1933–35 számában a szervezett dolgozók közkincsévé teszik.

A következőkben – korántsem a teljességre törekvés igényével – áttekintést kívánok adni arról, hogy milyen értékelést is adott az MSzDP a fasizmusról. Előre kell azonban mindjárt bocsátanom, hogy – szemben a nemzetközi és magyar kommunista mozgalom

[6] PI Archívum, 651. f. 6. cs. (1935. szept. 20-i rendőrségi jelentés.) Továbbá lásd Pintér István id. tanulmányát.

[7] *Mónus Illés:* A magyar munkásmozgalom feladatai. Szocializmus, 1935. szeptember.

állásfoglalásával — a szociáldemokrata pártban nem beszélhetünk egységes pártvéleményről, hanem különböző tanulmányokból, cikkekből, megnyilatkozásokból tevődik össze az az álláspont, amelyet többé-kevésbé a magyar szociáldemokrácia véleményeként értékelhetünk.

Először arról kívánok képet adni, hogy a szociáldemokraták általában hogyan vélekedtek a fasizmusról, majd arról is szólnék, hogy milyen véleményt alakítottak ki a magyar fasizmussal kapcsolatban.

A fasizmus problematikájának vizsgálata a szociáldemokrata mozgalomban is a 20-as évek második felében kezdődik. Az első átfogóbb értékelést az olasz fasizmusról először az olasz szocialista Turatti adja. Vele szinte egy időben Otto Bauer és Karl Kautsky kísérletezik mindenekelőtt a fasizmus politikai természetének feltárásával. Politikai és részben tudományos szempontból is figyelemre méltó értékeléssel azonban csak a német fasizmus győzelme után találkozunk. A magyar szociáldemokraták közül érdemben a fasizmussal a 20-as évek második felében Garami, Buchinger és főként Rudas Béla foglalkozott.[8] A harmincas évek elején az MSzDP arra vállalkozik csak, hogy közre adja a szociáldemokrata sajtóban és önálló, szocialista füzetek formájában a nemzetközi szociáldemokrácia legnevesebb teoretikusainak, elsősorban természetesen Kautskynak, Bauernek, Oda Oldbergnek a munkáit. Ezek nyomán születnek azután az önálló magyar feldolgozások. Végül pedig — mintegy összegezésképpen — a Szocializmus 1935 novemberi különszámában a fasizmusról tíz tanulmány lát napvilágot.

A fasizmus problematikájával foglalkozó tanulmányok egyik közös vonása annak felismerése, hogy a fasizmus a kapitalizmus átfogó válságának talaján jön létre, akkor, amikor a kapitalista rendszer a politikai és gazdasági problémák megoldhatatlanságának egész láncolatával találta magát szemben. E vizsgálódás során a kommunistákéhoz közelálló álláspontot alakítanak ki abban a kérdésben is, hogy mikor nyúl a burzsoázia a fasizmus eszközéhez. Véleményük szerint akkor, ha az uralkodó osztályok belső és külső okok miatt nem érzik magukat elég erősnek a feltörekvő osztállyal, azaz a proletariátussal szemben. Akkor, ha látják, hogy „a demokratikus formák között előbb-utóbb kicsúszik a hatalom a kezükből". Ennek megakadályozására a burzsoázia vagy maga, vagy „megbízottai segítségével" nyúlt a fasiszta diktatúrához.[9]

„A fasizmus a háború után Európában rendszerint akkor győz — állapította meg helyesen Rónai Zoltán —, amikor a forradalmi áramlat ereje megtorpan. A fasizmus elsősorban a munkásság hatása alatt álló forradalom veszedelme ellen irányul, de csak akkor, amikor kitűnik, hogy a forradalom belső gyengesége miatt nem legyőzhetetlen. Az olasz, a német, a lengyel, az osztrák fasizmusok mind-mind a politikai és gazdasági okok következtében meggyengült forradalmakkal fordulnak szembe."[10] Rónai írásaiban többször is hangsúlyozta, hogy a hatalmát féltő burzsoázia akkor alkalmazza a fasizmust, amikor „a forradalmi áramlat ereje megtorpan". A szociáldemokrácia nagy egyéniségei

[8] Rudas Bélának a fasizmus három, feltétlenül említésre méltó cikke jelent meg a Szocializmusban. „A fasizmus elmélete" 1926 augusztus; „Fasiszta osztálybéke" 1926 november: „Harc a fasizmussal a tömegekért" 1927 március.

[9] *Szekszárdi László:* Állam és erőszak. Szocializmus. 1935. nov.

[10] *Vándor* (eredeti nevén *Rónai) Zoltán:* Fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában. Szocializmus, 1935. nov.

közül számosan éppen ezen az alapon vizsgálódva állapították meg, hogy a fasizmus hatalomra jutásában döntő szerepe volt a demokratikus erők, mindenekelőtt a munkásosztály megosztottságának. Utóbbiért természetesen a kommunistákat tették felelőssé. Érdemes megemlíteni, hogy a fasizmus hatalomra kerülésének körülményeit elemezve számos közös vonásra — a háború elvesztése, területi problémák, gazdasági válság súlyossága, a középrétegek antidemokratizmusa stb. — felhívták a figyelmet, miközben a nemzeti sajátosságoknak is nagy jelentőséget tulajdonítottak; mondván, az illető országban ezek a hatalomra jutott fasizmus karakterét is meghatározzák.[11]

A szociáldemokrata teoretikusok a fasizmust a kor ellenforradalmának tekintették,[12] amelynek eredményeként a polgári demokráciát a diktatúra váltja fel. Ez a szembeállítás esetenként magában foglalta a szociáldemokrácia opportunizmusát is, amely a demokráciát és diktatúrát egymást kizáró tényezőnek, s a polgári demokráciát osztályok feletti tiszta demokráciának tekinti. A demokrácia és diktatúra merev szembeállításától eltekintve a szociáldemokrata ideológusok a harmincas évek közepén már alapjában helyesen mutattak rá arra, hogy a fasizmus leglényegesebb vonása: a polgári demokratikus szabadságjogok, a demokratikus uralmi formák lábbal tiprása, a kegyetlen diktatúra bevezetése és a féktelen terror eluralkodása. „A fasizmus mindazzal ellentétes, amit a nagy francia forradalom a társadalom fejlődésének során létrehozott — állapította meg Mónus a Szocializmus különszámának bevezető cikkében. — A fasizmus tagadja és elnyomja a szabadságot. Nem ismeri el az egyén és a társadalom közötti szerződést, amely az egyén önkéntes alávetettségén alapul. Az önkéntes fegyelem helyébe a hatalom, a szurony, az erőszak függőségét és félelmét teremti meg. Önálló alkotást, ellenőrzést, önkormányzatot nem tűr meg, mert nem a társadalom javát tekinti legfőbb céljának, nem az emberek jólétére törekszik, hanem hatalmi szempontokat követ. Politikai rendszer, amely csak azért öltötte magára a társadalmi eszmék csillogó köntösét, hogy a tömegekben élő vágyak és erők szelét a maga vitorláiba foghassa. A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja."[13]

Hasonló álláspontot képvisel Buchinger Manó, Rónai Zoltán, Szekszárdi László, dr. Ries István is. „A fasizmusok minden fajtájának jellemzője a demokratikus szabadságjogok teljes hiánya, a fasizmusok kíméletlenül eltörölték mindazt, amit ezen a téren a történelmi fejlődés a francia forradalom után teremtett" — írja Rónai.[14] Jól látták, hogy a fasizmus megfosztja a munkásosztályt azoktól a lehetőségektől, amelyeket a polgári demokrácia jelentett számára. A demokratikus államberendezkedés „biztosítja a nem kapitalista, sőt a proletár rétegek számára is az osztályharc normális kiélési formáit, elsősorban a parlamentarizmust és a szabadságjogok gyűjtőneve alatt összefoglalt terep-

[11] Erre vonatkozóan lásd: *Karl Kautsky:* A német nemzeti szocializmus néhány oka és hatása; *Otto Bauer:* A demokráciáért. Mindkettő megjelent: „Fasizmus ellen a szabadságért" c. Szocialista Tudás Könyvtára MSzDP kiadványban 1934-ben. Szerkesztette: Mónus Illés. Lásd továbbá: a Szocializmus különszámának tanulmányait.

[12] *Mónus Illés:* A fasizmusról. Szocializmus, 1935 november.

[13] Uo.

[14] *Vándor Zoltán:* A fasiszta bürokratizmus a társadalmi önkormányzat ellen. Szocializmus, 1935. aug.

hódítási lehetőségeket", hangoztatja Szekszárdi, míg a fasizmus „ezt a lehetőséget nem adja meg, az osztályharcot hatalmi harccá alakítja át".[15] Az a felismerés, hogy a fasizmus a munkásosztálynak a polgári demokrácia nyújtotta előnyöket zúzza szét, a szociáldemokrata teoretikusok többségénél is a polgári demokrácia visszaállításáért, illetve védelméért folytatott harcot állítja előtérbe. E fontos tény elméleti megközelítésében legmesszebb Otto Bauer jutott. Ő mondta ki – szinte a kommunistákkal egy időben –, hogy „ma nem a demokrácia és proletárdiktatúra, hanem a demokrácia és a fasiszta diktatúra között kerül döntésre sor".[16]

A szociáldemokrata ideológusok körében ugyanakkor heves vitákra, ellentétes megfogalmazásokra került sor a fasizmus osztályjellegét illetően. Már a 20-as évek második felétől foglalkoztatta őket a probléma. A nemzetközi tekintélyű szociáldemokrata teoretikusok közül Turatti, Julius Deutsch és főként Otto Bauer az, aki világosan felismeri, hogy a fasizmus a finánctőke politikai hatalmát testesíti meg.

Otto Bauer nemcsak elméleti írásaiban adott hangot ennek, hanem a Szocialista Munkásinternacionálé (SzMI) fórumain, kongresszusain is. A magyar szociáldemokrácia általában a nyugati szociáldemokraták leghaladottabb álláspontját vette át e kérdésben és ismertette meg vele a magyar szervezett munkásságot. Rudas Béla a Szocializmus hasábjain az olasz fasizmust értékelve már 1927-ben arra a következtetésre jut, hogy „a fasizmus nem más, mint *a finánctőke és az önállósult államszervezet kompromisszuma* a kapitalizmus biztosítására, a profitelosztás biztosítására. Az önállósult államszervezet a társadalmi profitból való nagyobb részesedés fejében a finánctőke rendelkezésére bocsátja az erőhatalmi tényezőket."[17] Ebben az időben ugyanígy vélekedik Garami Ernő is.[18]

A gazdasági válság idején Mónus Illés tesz kísérletet arra, hogy átfogóbban jellemezze a német fasiszta mozgalom „hitleri" természetét. „A németországi fasiszta mozgalom a kis- és középpolgári rétegek és a gyülevész proletariátus forradalmi mozgalma, amelyet a jelen kétségbeesése és a reménytelenség fűt – hangoztatja Mónus. Megnyilatkozása forradalmi, frazeológiája tőkeellenes és a revansháború gondolatától fűtött. Politikai eszközei megválasztásában nem ismer válogatást. Teátrális. Demagógiája nem ismer határt . . ." Mónus azonban úgy véli, hogy a „hitleri" önerejéből képtelen a hatalom meghódítására, utóbbihoz feltétlen szüksége van a feudális bürokráciára és a nagytőkére. Ha pedig ezek segítségét igénybe veszi, akkor „megtagadja múltját és a szociális viszonyoktól fűtött mozgalom egycsapásra elveszíti átütő . . . , a tömegekre gyakorolt vonzó erejét" és válságba jut, visszafejlődik.[19] Mónus tehát – szemben Garamival, Rudas Bélával – kételkedik abban, hogy a fasizmus és a nagytőke megfér egymás mellett, s még inkább abban, hogy a nagytőke megtörné a támogatásával hatalomra került fasizmus „hitleri" jellegét. Ebben alaposan tévedett.

A magyar szociáldemokrata teoretikusok azonban a kezdeti kísérletek után hosszabb ideig nem vállalkoznak önálló megállapításra a fasizmus meghatározásában. Otto Bauer, Karl Kautsky, Hendrik de Man, Oda Olberg, Gregor Beinstock és mások magyarra

[15] *Szekszárdi László:* i. m. Szocializmus, 1935. nov.
[16] *Otto Bauer:* A demokráciáért.
[17] Szocializmus, 1927. márc.
[18] *Garami Ernő:* Kezdjük elölről. Szocializmus, 1927 máj.
[19] Népszava, 1932. jún. 26.

lefordított munkái nyújtanak bizonyos „eligazodást" ebben a kérdésben. A magyar szociáldemokrácia ideológusai 1935-ben, a „szellemi offenzíva" keretében kezdtek alaposabban foglalkozni a fasizmus problémájával, általában és ezen belül osztályjellegével is. Mónus a fasizmus említett különszámának bevezetőjében a „legnagyobb feladatként" jelöli meg annak bemutatását, hogy „a fasizmus nem jelent új társadalmi rendet". A fasizmus olyan „politikai uralom", amely alapjaiban „semmit sem változtat a társadalmi viszonyokon", a rendszer „kapitalista jellegén". Ő még nem vállalkozott arra, hogy az általánosságokon túllépve, közelebb jusson a fasizmus osztályjellegéhez. Buchinger viszont a pártkongresszus előestéjén a Szocializmusba írott cikkében már azt húzta alá, hogy „a válságtól való félelem vitte rá végeredményében Németországban a nagykapitalizmust és a nagybirtokosságot arra, hogy a hitlerizmus felhasználásával kiragadják a dolgozók kezéből a demokratikus önrendelkezés fegyverét, hogy a dolgozók ennek a fegyvernek a segítségével át ne alakíthassák az országot."[20] Később még pontosabban fogalmaz. A fasizmus „a valóságban arra törekszik, hogy megvédelmezze eredeti megbízójának a kapitalizmusnak, s *leginkább a nehézipari kapitalizmusnak* (Kiemelés tőlem – P. I.) érdekeit".[21] Ha nem is annyira körülhatároltan, mint Buchinger, de a fasizmus osztálytartalmának lényeges mozzanatára utal Ascher László is „A fasiszta gazdaságpolitika mérlege" című cikkében. A fasiszta rendszerben *„nem vész el a tőke magántulajdon jellege,* ellenkezőleg: alkotmányos megerősítést nyer és feltétlen állami védelmet szerez magának. Ezen az úton reméli a fasizmushoz menekülő kapitalizmus, hogy *megszabadul a szociálpolitikai terhektől* . . . A fasiszta gazdaságpolitika egyik legfőbb fegyvere a munkabérek és szociálpolitikai költségek leszorításával, . . . vagyis a munka költségein való megtakarítással növelni a versenyképességét".[22] Mónus és Buchinger mellett a fasizmus vizsgálódása során az osztályjelleg kérdésében talán legmesszebb Rónai Zoltán és Tamássi György jutott.

Rónai a kommunistákkal és Kautskyval is vitatkozva kísérel meg a fontos kérdésre válaszolni. „A fasizmus eredetének magyarázatára nézve igen eltérő választ ad az elmélet – írja a Szocializmus augusztusi számában. Sokak szerint a fasizmus a monopolkapitalizmus finánctőkéjének politikai uralmi formája. Különösen bolsevista részről gyakori a fasizmusnak ez a magyarázata. (Nem véletlen erre való utalás, hisz a tanulmány éppen a Komintern VII. kongresszusa idején jelent meg.) Vannak, akik éppen ellenkezőleg, mint pl. Kautsky a német fasizmus diadala előtt, a fasizmusban a hátramaradott országok kapitalizmusának reakcióját látták a feltörekvő munkásmozgalommal szemben. Mindkét elmélet az igazságnak csak kis csücskét lebbenti fel." Az osztályjelleg meghatározásában itt még Rónait zavarja az a tény, hogy a legfejlettebb kapitalista országokban nem tudott győzni a fasizmus. Elismeri ugyan, hogy „a gazdaságilag fejlett országokban is vannak fasiszta tendenciák", de hozzáteszi, „Németország kivételével nincs fejlett kapitalista állam, amelyben ezek az irányzatok uralomra jutottak volna." Miközben az osztályjelleg meghatározásában kételyei voltak, már ebben a cikkében is helyesen tárja fel

[20] *Buchinger Manó:* A pártkongresszus előtt. Szocializmus. 1935 szept.

[21] A fasizmus külpolitikájáról írva pedig azt mondja: „A fasizmusnak tulajdonképpen való élethivatása, hogy a nagykapitalizmus érdekeit szolgálja. Azonban a mai világban ezt a hivatását nem szolgálhatja egyenesen és nyíltan." *Buchinger Manó:* A fasizmus külpolitikája. Szocializmus, 1935. nov.

[22] Uo.

azokat a jegyeket, amelyek a fasiszta rendszerek közös vonásai: 1. „a háború utáni kapitalizmus" válságának szülöttei, 2. az uralkodó osztályok *„a középrétegek* segítségével gyakorolják a hatalmat", mégpedig úgy, hogy „a válság felrázta középrétegek elégületlenségét *a nemzeti elégületlenség légkörében* nemzeti jelszavak segítségével használják fel a munkásság osztályharcával szemben".[23] A novemberi különszámban már Rónai is azt hangsúlyozza, hogy a fasizmus a nagytőke és nagybirtok támogatásával jutott hatalomra és ezek osztályérdekeit képviseli, de ezt „beborítja a közérdek szólamának leplével".[24]

A magyar szociáldemokrata munkák közül a fasizmus osztályjellegét talán legvilágosabban Tamássi György középrétegekkel foglalkozó tanulmánya fogalmazta meg. Tamássi Radnóti Miklós barátja, kortársa volt, egyben tagja a Vajda János Társaságnak. Jól tájékozott volt a nemzetközi munkásmozgalom elméleti eredményeiben, felfogása közel állt a kommunistákéhoz. Az a tény, hogy cikke a Szocializmus hasábjain jelenhetett meg, jelzi, hogy az MSzDP folyóiratának szerkesztősége nem emelt kifogást cikke ellen, azzal egyetértett.

A fasiszta mozgalmak mindaddig jelentéktelenek voltak, hangsúlyozza Tamássi, amíg azokra nem sikerült kellőképpen felhívniok a nagytőke figyelmét. „Ez a pont jelentett fordulatot mind a német, mind az olasz fasiszta mozgalmak történetében és jelentette egyúttal a jelentéktelen kezdeti periódus lezárulását is." Tamássi pontosan fogalmaz akkor is, amikor azt indokolja, hogy miért „szövetkezett" a nagytőke a fasiszta mozgalmakkal. „A nagytőkét áthatotta az a felismerés, hogy egyrészt a demokratikus államberendezkedés a maga szociális és gazdasági intézményeivel, viszonylagos politikai szabadságával olyan fokra jut, mely a kapitalizmus amúgy is válságos korszakában komolyan veszélyezteti a profitlehetőségeket, másrészt, hogy a munkásmozgalom politikai téren is oly nagy lendületre tesz szert, amelyet egyedül a törvények erejével le nem törhet és amellyel az adott helyzetben és adott eszközökkel, számban és társadalmi súlyban megfelelően szervezett tömegmozgalmat szembe nem állíthat. Kiutat keresve, fölismerte azokat a hatalmas értékeket, amelyek ezekben a fasiszta mozgalmakban rejlettek s igyekezett azokat a maga számára hasznosítani."

Tamássi ezután a nagytőke és a fasiszta mozgalom „szövetkezéséből" vezeti le a fasizmus hatalomra jutását. A fasiszta mozgalmakban részt vevő tömegek a győzelem után „abban a lelkesült és örömittas hitben éltek" – írja Tamássi –, „hogy győztek" és „következik . . . a győzelem realizálása, az ígéretek beváltása, a vágyálmak megvalósulása". „A nagytőke ellenben tudta – állapítja meg a szerző –, hogy ő győzött és a fasiszta mozgalom likvidálása, a fasiszta szervezeteknek az állami apparátusba való beolvasztása, a fasiszta vezérkarnak a politikai kormányzó és végrehajtó hatalom pozícióiba való elhelyezése már csak a nagytőke hatalmi helyzetének végső megszilárdítása volt . . . A középrétegekkel sikerült a proletárosztály szervezeteinek leverése és a totális állam létrehozása és *ez pillanatnyilag a legideálisabb állami berendezkedés a monopolkapitalizmus számára*" (Kiemelés tőlem – P. I.) vonja le végső következtetésként Tamássi. A fasizmus osztályjellegéről szóló fejtegetést végül e gondolattal zárta: „A nagytőke a fasiszta országokban ma olyan államapparátussal rendelkezik, amely kizárólag az ő gazdasági és

[23] Szocializmus, 1935. aug.

[24] *Vándor Zoltán:* A fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában. Szocializmus. 1935. nov.

politikai érdekeit szolgálja" a fasiszta párt „monopolisztikus diktatúrája" pedig „lényegileg nem egyéb, mint a nagytőke akaratának végrehajtó szerve".[25]

Természetesen a szociáldemokrata ideológusok között voltak olyanok, akik a 20-as évek álláspontjához hasonlóan a fasizmust az abszolutizmus, illetve a bonapartizmus valamilyen modern válfajának tartották.

Egyesek még mindig ragaszkodtak a szociáldemokrata vezető teoretikusok körében már túlhaladott állásponthoz, hogy a fasizmus osztályok feletti, hogy osztályok között lavírozó államhatalom és ezt a felfogásukat a bonapartizmussal támasztották alá.[26] Úgy tűnik, hogy a Szocializmus éppen ezzel a nézettel akart leszámolni, illetve e problematikát kívánta elvi szinten megvilágítani, amikor elsőként még német nyelvű megjelenése előtt közre adta Otto Bauer Marx „18 Brumier" (helyesen Brumaire)-hez írott előszavát. Otto Bauer rendkívül fontosnak tartotta, hogy a szociáldemokrácia ismét kézbe vegye Marx e fontos művét, ezért újra való kiadását készítette elő és ehhez írt előszót. E munka jelentőségét kettős okkal magyarázta: Egyrészt éreztetni kívánta az alapvető különbséget a bonapartizmus és a fasizmus között, másrészt nagyon lényegesnek tartotta, hogy a proletariátus e munkát újraolvasva gazdagon merítsen a Marx által leszűrt tanulságokból. E munka során válik igazán világossá – írja Bauer, hogy a burzsoázia végső kétségbeesésében nyúl a fasizmushoz, s mindez szükségszerűen el kell hogy vezesse a proletariátust ahhoz a felismeréshez, hogy a fasizmust meg kell és meg lehet semmisíteni.[27]

Otto Bauer – miközben előszavában a bonapartizmus és fasizmus között található hasonlóságot sem tagadta – alapvetően a különbséget hangsúlyozta, egyben a fasizmus lényegét is megragadta. „A bonapartista diktatúra, bár a liberalizmus fejlődését ideiglenesen megakasztotta, azt végeredményben nem gátolta meg." Másképp áll viszont „a dolog a XX. század fasizmusával" – írja. „A fasizmus a bonapartizmussal ellentétben nem mint a liberális és demokrata eszmék végrehajtója lép fel (ez a bonapartizmusról adott értékelés vitatható – P. I.), éppen ellenkezőleg, dühösen megtagadja az '1789-es eszméket', leszámol a polgári felvilágosodás, a polgári liberalizmus, a polgári demokrácia minden eredményével. Az államot a meztelen erőszak uralmának korába, a népet a teljes jogtalanság állapotába, a társadalmat egy olyan korba veti vissza, amelyben az uralmon levő kaszt embertelen barbárság segítségével tartja magát hatalmon. A fasizmus nem a felfelé ívelő liberalista és demokrata eszmék korának múló epizódja, mint a bonapartizmus volt - szögezi le Bauer, hanem a kapitalizmus utolsó állami formája, a nehéz megrázkódtatásokon átment és súlyosan fenyegetett kapitalizmus állami szerkezete, amely már csak a leplezetlen és nem takargatott erőszakban talál biztonságot."[28] E fontos cikk közzététele kétségtelen komoly segítség volt egyrészt a bonapartista nézetek eloszlatásában, másrészt a fasizmus lényegének mélyebb megismerésében is.

[25] *Tamássi György:* A fasizmus és a középréteg. Szocializmus, 1935 nov. – *Tamássi:* „A totális állam" c. munkáját 1937-ben a Kortárs jelentette meg.

[26] *Lipcsei (Herczka) Sándor:* A nyilaskereszt árnyékában, Szocializmus, 1937 nov. Herczka szemináriumain is ezt az álláspontot képviselte.

[27] *Otto Bauer:* „Előszó Marx »18. Brumaire« -jéhez" Szocializmus, 1936. nov.

[28] *Otto Bauer:* i. m.

A magyar szociáldemokrata teoretikusok elsősorban azzal a szándékkal nyúltak a fasizmus problémájához, hogy leleplezzék a fasizmust és kedvező kiindulópontot teremtsenek az általuk egyedül üdvözítőnek vélt szellemi offenzívához. Miközben az MSzDP valóban sikereket könyvelhetett el a fasizmus leleplezésében, sajnos, ezeket az eredményeket a pártvezetés teljesen figyelmen kívül hagyta, amikor a fasizmus elleni harc konkrét gyakorlati teendőit akarta kidolgozni, vagy fogalmazta meg. Ezért illeti a vezetőket elsősorban súlyos elmarasztalás és nem azért – mint korábban egyes történeti írásokban tévesen hangoztatták –, hogy nem ismerték fel a fasizmus lényegét.[29]

A fasizmus értékelése során a korabeli szociáldemokrata irodalom, benne a magyar is, különösen nagy teret szentelt a fasizmus osztálybázisának. Ez egyáltalán nem véletlen. Már a 20-as évek második felétől árgus szemekkel figyelték a szociáldemokraták a középrétegek, a kispolgárság egy részének a szociáldemokrata mozgalomtól való elfordulását. Ez ugyanis választások idején igen érzékenyen érintette őket. Németországban, Ausztriában, de más országokban is a fasizmus győzelmét éppen a kispolgárság és középrétegek soraiból időközben hatalmasan megnövekedett tömegbázisának köszönhette. Részben ez a körülmény, részben pedig e rétegek visszahódításának szándéka, a fasizmus oldalára állt tömegek visszahódítása késztette a szociáldemokrata vezetőket arra, hogy átfogóan foglalkozzanak e témával.

Kezdetben – a válság és Hitler hatalomra kerülése után – elég általános felfogás volt szociáldemokrata körökben is, hogy a tömegek – általában – felelősek a fasizmus hatalomra kerüléséért. Oda Olberg például odáig ment, hogy a tömegek „válság által előidézett beteges befolyásolhatóságát" okolta a fasizmus győzelméért.[30] Mások is szeretettel hangsúlyozták, hogy az elszegényedett tömegek különösen fogékonyak a fasizmus iránt. A kezdeti általánosságok után azonban mind nagyobb számban jelentek meg olyan politikai és elméleti írások, amelyek már részletes alapossággal vizsgálták a fasizmus tömegbázisát. E fejlődéssel lépést tartott a magyar szociáldemokrácia is. „A fasizmus és középrétegek egymáshoz való viszonyának megvizsgálása, a problémáira való rámutatás és a kivezető út megjelölése – ez korunk egyik legfontosabb, legsürgetőbb feladata" – írja Mónus már idézett bevezetőjében.[31]

A Szocializmusnak alig van a fasizmussal foglalkozó olyan cikke, amely ne érintené e fontos problémát. A szociáldemokrata írások miközben nem tagadják, hogy a fasizmushoz a munkásosztályból, főleg annak lumpen-elemeiből,[32] a parasztság köréből is csapódtak tömegek, alapvetően egységesek abban, hogy fő bázisát a középrétegek alkotják. Rónai Zoltán a fasiszta bürokratikus államgépezettel foglalkozva helyesen állapítja meg, hogy utóbbi szerves összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy „a fasizmus serege jelentős részben *foglalkozásnélküli* középosztálybeliekből áll". Az uralomra jutott fasizmus első és egyik legfontosabb feladata – írja ugyancsak Rónai –, hogy tömeg-

[29] Benedek Emma a kérdést érintő, közelmúltban megjelent – egyébként értékes – munkájában az MSzDP legfőbb hibájaként ugyancsak azt rója fel, hogy a fasizmus „osztálytartalmának tudományos meghatározását nem tudta megadni". *Benedek Emma:* Elméleti-politikai írások a Szocializmus 1935–1938. évfolyamaiban. Tudományos szocializmus füzetek 27. 1974.

[30] *Oda Olberg:* A kritika kritikája; A fasizmus ellen a szabadságért. Szocialista Tudás Könyvtára.

[31] Szocializmus, 1935 nov.

[32] Szocializmus, 1935 aug.

bázisát, a középrétegeket álláshoz juttassa. Ezt részben a hivatalok felduzzasztásával, részben pedig a volt demokratikus, önkormányzati szervek, mindenekelőtt a munkásszervezetek felszámolásával, a fasiszta párt- és állami szervekbe való beolvasztásával és élükre a rendszert támogató hivatalnoksereg állításával éri el. Rónai szerint tehát a fasizmusban a középrétegek megnövekedett szerepe érthető módon maga után vonja az állami bürokratizmus mérhetetlen megnövekedését, az állam mindenhatóságát, egyszóval a totális államberendezkedést.[33] Erre mutat rá a lengyel fasizmussal,[34] az olasz korporáció lényegével[35] és – bár csak részben – a fasiszta gazdaságpolitika mérlegével foglalkozó tanulmány is. Hasonló kérdésekkel foglalkozott Fejtő Ferenc „A középosztály és a vajúdó világ" címmel a „Cobden" folyóiratban folyó ankéthoz fűzött megyjegyzéseiben.[36]

A középrétegek szerepének megértéséhez Tamássi György – már említett – cikke jelentett komoly hozzájárulást. Tamássi tanulmányában végigkíséri a burzsoázia és proletariátus között folyó küzdelemben a középrétegek megnövekedett, az osztályharc bizonyos szakaszain perdöntő szerepét. Kifejtette, hogy politikai és gazdasági szerepük különösen az imperializmus időszakában nőtt meg, amikor már egyes országokban számszerűen is a lakosság többségét alkotta. Különösen fontos annak figyelembevétele is, hangsúlyozza Tamássi, hogy „a társadalom fejlődésére befolyással bíró osztályok és ezek világnézeti és politikai áramlatai állandóan ennek a rétegnek a szűrőjén keresztül kell hogy áthatoljanak". A középrétegek helyzetét vizsgálva nem tagadja az országonként eltérő adottságokat, de alapvetőnek a közös vonásokat tartja. Egyben arra is fel kívánta hívni a figyelmet, hogy ott, ahol a fasizmus még nem győzött, vagy befolyása gyenge, ott sem lehet a középrétegek szerepét lebecsülni.

Tamássi különösen alapos, amikor e rétegek deklasszálódásának valóságos okait vizsgálja. Megállapítja: a világháború, majd nyomában a kapitalizmus gazdasági megrendülése, az inflációs hullámok, a monopolkapitalizmus racionális gazdaságpolitikája és a gazdasági világválság létalapjában rendítette meg a középrétegeket. E változás valóságos okait azonban – hiányos politikai ismereteik miatt – nem tudták, de nem is akarták felismerni. Így deklasszálódásuk okait kizárólag érzelmi alapon ítélték meg, ezért bármikor hajlandók voltak azok mellé állni, akik érzelmi húrokon közelítettek hozzájuk. Így azután kilátástalannak vélt helyzetükben szinte beleszaladtak a fasizmus karjaiba. „Örömmel fogadtak minden olyan elméletet – írja Tamássi –, amely a társadalmat nem osztályok szerint, hanem rendek és egyéb mesterkélt tagozatok szerint osztja fel és szervezi meg . . . ha nincs társadalmi osztálytagozódás, akkor – elmosódván a szigorú korlátok – sokkal valószínűbb a fölemelkedés lehetősége, a társadalmi és gazdasági jólét csúcsai felé."[37] Tamássi azonban rámutat arra is, hogy a középrétegek ennek ellenére megnyerhetők a fasizmus elleni harcra is. Ha a szocialista politika képes kidolgozni olyan taktikát, amely számol a középrétegek tényleges helyével és politikai moráljával, egy

[33] Uo.
[34] *Vándor Zoltán:* Mit ért el a lengyel fasizmus? Szocializmus, 1935 okt.
[35] *Dr. Ries István:* A korporációs állam. Szocializmus, 1935 nov.
[36] Népszava, 1935 nov. 10., 17.
[37] Szocializmus 1935 nov.

részének a fasizmusból való kiábrándulásával, akkor a szociáldemokrácia „meg tudja nyerni és le tudja kötni a maga célkitűzései mellé" – írja Tamássi.[38]

Az osztályjelleg, a társadalmi bázis problematikája mellett a szociáldemokrata elméleti és politikai írások leggyakoribb témája a háború. A fasizmust azonosították az erőszakkal, a militarizmussal és a háborúval. „A fasizmus az államakarat és az erőszak glorifikálása – írja Mónus . . . A fasizmus mindenütt, ahol lábát megveti, feszültségeket idéz elő, támadó szellemet képvisel . . . A fasizmus a háborút természetes célnak tartja és az erre való felkészülődést, fegyverkezést mind szellemi, mind fizikai téren legfőbb feladatának tekinti."[39] A fasizmus *külpolitikája* eddig az ellentmondásoknak, a *bizonytalanságnak* és a *megbízhatatlanságnak az elemeit* juttatta kifejezésre – vélekedik Buchinger. „Európa népeinek hajóját a fasizmus a háború és a béke kétségeinek szirtjei közé taszította."[40] A fasizmus gazdaságpolitikáját elemző Ascher László is azt hangoztatja, hogy „a fasiszta gazdaságpolitika lényege: lázadás a világgazdaság ellen" és ezért a fasiszta országok „egész gazdálkodásukat a háborús készülődésre állítják be".[41] Néhány hónappal később – az olasz–abesszin háború, náciknak a Rajna-vidékre történt bevonulása és a locarnói szerződés felmondása után – Mónus már így fogalmaz: „Ami eddig elméleti kérdés volt, az a háború és a béke, az élet és a halál kérdésévé változott . . . Az új világháború közeli katasztrófája ránk szakad anélkül, hogy észerevettük volna . . ."[42]

Ebben az időszakban azonban már nemcsak a fasizmus és háború elvi összefüggései, hanem a konkrét háborús veszély miatt az ellene való küzdelem is fő kérdése volt a nemzetközi és magyar szociáldemokráciának.[43] A szociáldemokrata írásokból, a Szocializmus és Népszava külpolitikai kommentárjaiból világossá válik, hogy a munkásosztály fontos feladatának tekintik a háború elleni harc megszervezését, annak megakadályozását, hogy a nemzetközi munkásmozgalom az első világháború kitöréséhez hasonló helyzetbe kerüljön. Ugyanakkor ezekből az írásokból az is kitűnik, hogy a háború elleni harcban nemcsak a nemzetközi munkásmozgalom megosztottsága jelent problémát, hanem az is, hogy az egyes szociáldemokrata pártok – helyzetüktől függően – nagyon is eltérő módon óhajtják a háború elleni harc megszervezését. A magyar szociáldemokrata vezetők is jól látják, hogy a kapitalista nagyhatalmaknak, elsősorban Angliának a fasizmussal kompromisszumot kereső politikája negatívan befolyásolja az egyes munkáspártok politikáját. A Szocialista Internacionálének nincs konkrét és egyértelmű határozata a háború elhárítására. Az aktív antifasizmus, a puszta védekezés, a meglevő állapot, a status quo fenntartása és a kispolgári pacifizmus nagyon jól megél egymás mellett az SzMI pártjaiban, állapítja meg a Szocializmus augusztusi száma.[44] Az

[38] Uo. A Szocializmus 1938 novemberi számában Serényi János „A középosztályról" címmel foglalkozott még részletesebben e problémával. Konkrétan elemzi a magyar középrétegek helyzetét is. Értékes adatokkal és ebből levont számos helyes következtetéssel járul hozzá a középrétegek szerepének megértéséhez. Ugyanakkor elvi fejtegetései néhol zavarosak.

[39] Szocializmus, 1935 nov.

[40] Uo.

[41] Uo.

[42] *Mónus Illés:* Két világháború között. Szocializmus, 1936 máj.

[43] E kérdéssel részletesen foglalkozik Benedek Emma már említett tanulmánya.

[44] *Austriacus (Polách Henrik* magyar származású osztrák szociáldemokrata): A proletariátus és a háború. Szocializmus. 1935 aug.

MSzDP-ben is, mint ez később kiderült, nagyon erős képviselői voltak a kispolgári pacifizmusnak, s alig volt a vezetésen belül szószólója az „aktiv antifasizmusnak". Pedig a Szocializmus 1935 májusi számában pontosan megfogalmazták, hogy mi is értendő „aktív antifasizmus" alatt: „Az a politika, amely a békét védi – olvasható az említett számban – ma csak olyan politika lehet, amely tudatosan küzd a fasizmus ellen. Nem kerüljük el a háborút, ha a fasizmust megnyugtatjuk, tárgyalunk, szerződéseket kötünk vele . . . A valódi nemzetközi békepolitika ma antifasiszta politika, egyszerűen: aki a békét akarja, szembe kell szállnia a fasizmussal."

A szociáldemokrata vezetők között is voltak azonban néhányan olyanok, akik nemcsak felismerték a háborús veszélyt, hanem harcoltak is azért, hogy az antifasiszta hatalmak és a világ haladó erői, mindenekelőtt a proletariátus megteremtse azokat a feltételeket, amelyek gátat vethetnek a fasizmus háborús törekvéseinek. Ezek között volt a már többször említett Otto Bauer. Bauer abból indult ki, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben „életérdeke a proletariátusnak, hogy a békét, ameddig csak lehet, fenntartsa". Bauernak a béke melletti kiállása azonban nem azonos a fentebb említett – mindenáron béke – kispolgári pacifizmusával. Ez idő alatt a polgári demokráciák – s mindenekelőtt a Szovjetunió – felkészülhetnének az agresszor fogadására – írja Bauer. Véleménye szerint ugyanis ebben a gigászi küzdelemben a nyugati demokráciáknak és a Szovjetuniónak egy szövetségben kell lenniök. Bauer tudja, hogy ez a szövetség ellentmondásokkal terhes, de ugyanúgy létszükségletnek tartja a fasizmus elleni küzdelemben, mint a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködését.[45] „A Szovjetuniónak ezt a háborút a kapitalista nyugati hatalmakkal szövetségben kellene megvívnia" írja a Szocializmusban „Versailles halála" címen megjelent cikkében. Bauer világosan látja, hogy a Szovjetunió „néhány év múlva a legerősebb lesz az új német imperializmus részéről fenyegetett hatalmak között". Ezért nem lehet a Szovjetuniót figyelmen kívül hagyni; csak a Szovjetunió és a nyugati hatalmak szövetsége, nyugat polgári demokráciájának és kelet proletárforradalmának együttese képes a német fasizmust kordában tartani. Tudja, le is írja, hogy ez „a szövetség igen ingatag. Tudnunk kell, hogy kapitalista osztályérdekek és imperialista uralmi érdekek ezt a szövetséget kizsákmányolják", a döntő órában fel is robbanthatják. Ezért – írja – a proletariátusnak résen kell lenni, a szövetséget sürgetve és támogatva, „meg kell őriznie önállóságát és elhatározási szabadságát".[46]

Bauer álláspontja nem volt teljesen hatástalan a magyar szociáldemokrata vezetőkre. Az a körülmény, hogy e cikk a Szocializmusban megjelent, egyik bizonyítéka ennek. A másik az, hogy 1935 október végén a vasasszakszervezet összbizalmi értekezletén Mónus Illés a Szovjetunió kérdésében hasonló álláspontot fejtett ki. Egyrészt leszögezte, hogy

[45] Otto Bauer a „Kampf" 1935 novemberi számában megjelent „Egységfront a világpolitikában" c. cikkében a világbéke megmentése érdekében elodázhatatlannak tartja az egységfront helyreállítását.

[46] Szocializmus. 1935 máj. Otto Bauer: Versailles halála. (Érdemes talán még idézni Bauer következő megállapítását: „Ha komolyra fordulna a dolog – írja –, ha ez a szövetség háborúra kényszerülne, különös szövetségesek volnának ezek. A francia jobban félne orosz szövetségese, mint ellenfele győzelmétől; a brit kapitalista semmitől sem tartana jobban, mint Oroszország ázsiai győzelmeinek erkölcsi hatásától. És ha már orosz szövetségesükkel együtt kellene német ellenfelüket megverniük, a közösen kivívott győzelem másnapján szövetségesük ellen kellene fordulniok, hogy az Európában és Ázsiában fennálló társadalmi rendet, amelyet minden orosz győzelem fenyeget, megmentsék.")

nemzetközi vonatkozásban az egységfront híve; külön e fórumról üdvözölte is a francia egységfrontot. Másrészt igen magasra értékelte a Szovjetunió és Franciaország együttműködését. Kijelentette, hogy a fasizmus elleni nemzetközi küzdelemben a Szovjetunió „az egyedüli konzekvens harcosa a békének. Oroszország ebben a háborúban nem szenvedhet veséget" – mondotta, mert ez hosszú távon a fasizmus győzelmét jelentené egész Európában. Mónus szavait megismételte a vasasszövetség főtitkára, Kabók Lajos is.[47]

A szociáldemokrácia nemzetközileg elismert teoretikusainak nyomdokain haladva, a magyar szociáldemokraták ugyancsak fontos megállapításokat tettek a fasizmus ideológiájának vizsgálata során. Ezt külön is indokolta az az elhatározásuk, hogy a szellemi offenzívát elsősorban a fasiszta propaganda és ideológia ellen kívánják folytatni. Braun Soma, a kiváló oktató és propagandista a fasizmus tömeglélektanát vizsgálva mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus nem az emberek értelmére, hanem érzelmére épít, mégpedig úgy, hogy az utóbbival megpróbálja teljesen maga alá gyűrni az értelmet. A fasiszta „ideológusok" e téren Schopenhauer, Hartmann és Nietzsche elméleteihez nyúlnak vissza, akik „a történelmi élet irracionalizmusát hirdették". A fasizmusnak nincs szüksége a gondolkodó elmére, hanem érzelmileg fanatizált tömegre. A fasizmus kezdettől fogva az „érzelmi hagyományok felébresztésére" és „ami még ennél is fontosabb, mindig a meglévő irracionális érzelmi elemek tudatos kihangsúlyozására" törekedett és törekszik – írja Braun Soma. „Nincs szükség értelemre... Az értelem bomlaszt, az érzelem összetart. A faj, vér, a közös eredet a legfontosabb és hozzámérten az értelemnek még csak cseléd szerep sem jut."[48] Braun, rajta kívül Buchinger, Mónus, Rónai, Szekszárdi is kiemeli, hogy a fasizmus egyik legfontosabb törekvése az osztályérdek elmosása, „az osztályuralmi gondolatoknak a közösség gondolataiként, az osztályérdeknek a közösség érdekeiként való feltüntetése".[49] A fasiszta ideológusok megpróbálják a fasiszta államberendezkedést azonosítani a nemzettel, a nemzeti közösség érdekeivel. Megpróbálják kikapcsolni az állam osztályeredetét, ezzel egyben az osztályharcot is. Így, aki az állam ellen támad, a közösség ellen, azaz az egész társadalom ellen támad, annak pedig nincs joga a társadalomban élni, tehát likvidálni kell – szögezi le Szekszárdi a fasizmus ideológiájáról adott tömör fejtegetésében.[50] A fasizmus az osztályharc elvetését azonban nemcsak a közösségi elv kiemelésével, hanem a nemzeti együvétartozás, az osztályharccal szemben az osztályharmónia túlhangsúlyozásával kívánta elérni – állapítja meg Rónai Zoltán.[51] Rónai miközben a nacionalizmusnak a fasiszta rendszer belülről összetartó reakciós vonásaira mutat rá, Buchinger a külpolitika, Ascher László pedig a gazdaságpolitika oldaláról mutatja meg, milyen mérhetetlenül fontos szerepe van a nacionalizmusnak a fasizmus ideológiájában. A fasizmus *„a nacionalizmust és sovinizmust*

[47] PI Archívum, 500. f. 2/536. „Nem tarthatjuk véletlennek és nem tartjuk jelentéktelennek a szociáldemokrata párt főtitkárának ilyen kijelentését . . . – írja a kommunista Ellenzéki Munkás. *Az a tény egyedül, hogy Szovjet-Oroszországot a nemzetközi proletariátus legerősebb bástyájának és a nemzetközi fasizmus előrenyomulását pedig a proletariátus legnagyobb veszélyének tekinti,* egyedül is elegendő ahhoz, hogy ne a múltat nézzük . . . hanem . . . *együtt, egységesen harcoljunk a fasizmus előretörése és a háború ellen.*" (Ellenzéki Munkás, 1935 nov.)

[48] *Braun Soma:* Adalékok a reakciós tömegmozgalmak lélektanához. Szocializmus, 1935 nov.

[49] Uo.

[50] Szocializmus, 1935 nov.

[51] Rónai e kérdést a Szocializmus augusztusi számából már idézett cikkében is érinti, de részletesebben az ugyancsak említett novemberiben fejti ki.

olyan véres szájú világszemléletté fejlesztette, amely a tömegeket is a kapitalizmus expanziós törekvéseinek az igájába tudja szédíteni" – írja Buchinger.[52] Másutt a fasizmus háborús és reváns politikájának legszervesebb elemeként emeli ki a nacionalizmust és a sovinizmust. Nagy szerepet kap a fasizmus ideológiájának vizsgálatánál a tekintélyelv, a vezérimádat, az antiszemitizmus, vagy éppen az ideológia, illetve a propaganda során nagy sikerrel alkalmazott módszernek, a *demagógiának* a kérdése. Közös vonása a fasizmus ideológiájáról alkotott szociáldemokrata nézeteknek, hogy ez az ideológia elsősorban a haladó erők, mindenekelőtt a proletariátus ellen irányul, az ellene való küzdelem tehát elszakíthatatlan része a szervezett dolgozók antifasiszta harcának.

Érdemes felfigyelni arra is, hogy a szociáldemokrata szerzők munkáikban az egyes problémák feltárásánál minden alkalommal igyekeznek kimutatni a fasiszta rendszerekben jelentkező eltérő vonásokat és aláhúzni azt is, hogy ezek elsősorban az illető ország nemzeti adottságaiból, társadalmi és történelmi fejlődésük sajátosságaiból adódnak. Rónai, de mások is csak a német, olasz, esetenként az osztrák berendezkedést fogadják el fasiszta rendszernek, de hozzá nagyon közelállónak tartják, néha vele azonosítják a lengyel, a balti államok, vagy a bolgár diktatúrát. S itt érkeztünk el ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan is értékelték a magyar szociáldemokraták a magyarországi rezsimet? !

A magyar ellenforradalmi rendszerről Hitler hatalomra kerülése, a Gömbös-kormány politikájának kiteljesedése után indultak meg szociáldemokrata részről az átfogóbb értékelések. A 20-as évek ellenforradalmi rendszerét az itthon élő magyar szociáldemokrata vezetők többsége jobboldali, de nem fasiszta rendszernek tartotta. Velük szemben az emigrációban élők: Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Garbai Sándor vagy a később hazatérők: Buchinger Manó, Gárdos Mária viszont fasizmusként értékelték, s ennek írásaikban is gyakran hangot adtak. Garami 1927-ben például – az olasz fasizmushoz hasonlítva Bethlen rendszerét – a következőket írja: „Magyarországon ez a diktatórság kevésbé nyílt és ezért kevésbé szembeötlő, de azért nem kevésbé hatásos, mint ott."[53] Rudas Béla – már említett cikkében – kifejti, hogy Magyarországon a fasizmusnak sajátos vonást kölcsönöz, hogy „a kompromisszumot kötött finánctőke és az önállósult államszervezet a nagybirtokosságot is társul fogadta . . . A kompromisszum súlypontja azonban jelenleg a finánctőkén nyugszik. Az egyensúly változhat a nélkül, hogy a rendszer lényege sérelmet szenvedne."[54]

Garami Ernő 1930–1931 fordulóján, már idehaza Mónus és társai azon felfogásával vitatkozva, hogy vége van az ellenforradalmi korszaknak, erősíti meg ismételten a rendszerről vallott nézeteit: „A mi politikai helyzetünk teljesen azonos a fasiszta állapotokkal, azzal a mellékes különbséggel, hogy nekünk szabad tíz egynéhány képviselőt küldenünk a ‚parlamentbe', hogy nekünk lehet a főváros közgyűlésébe tagokat küldeni, hogy szabad az ellenforradalmi urak végtelen örömére az ő osztálytudatos ellenforradalmi működésükhöz a kulisszákat szolgáltatnunk. Ennyi 'engedményt' azonban az olasz ellenforradalom is szívrepesve tett volna az olasz szocialistáknak, ha ezek kötélnek álltak volna".[55] Amikor

[52] Szocializmus, 1935 nov. – Megemlíthető, hogy *Fejtő Ferenc:* „Fasizmus és irodalom" c. cikkében az irodalom oldaláról vizsgálta a fasiszta rendszerek sajátosságait. (Szocializmus. 1935 nov.)

[53] *Garami Ernő:* Kezdjük elölről. Szocializmus, 1927 máj.

[54] Szocializmus. 1927 nov.

[55] A dokumentumot közli *Kende János:* Adalékok Garami Ernő második emigrációjának történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1967 jún. 147–163.

pedig a Népszava nem hajlandó – egyéb okok miatt – közölni Garaminak Mónus álláspontjával vitatkozó cikkét, Garami a pártvezetőséghez eljuttatott memorandumban ismétli meg véleményét: „Az én fölfogásom, hogy ez a mai kormányzat igenis ügyesen leplezett, de teljes erejű diktatúra, mégpedig ellenforradalmi talajon... Én nem hiszek abban, hogy erről a kormányzatról az ellenforradalmi intézményeket lassanként le lehet faragni... Én csak abban tudok hinni, hogy az alkotmányosság, a demokrácia felé csak egyetlen út áll nyitva, ennek a kormányzatnak a teljes megbuktatása..."[56] – szögezte le Garami Ernő.

A hazaiak a 20-as évek végéig csak a fajvédő pártot azonosítják a fasizmussal. 1929-ben, Gömbösnek a Bethlen-kabinetbe való bevételét már úgy értékelik, hogy a rendszer reakciós, fasiszta vonásai megerősödnek. Bethlen kormányának bukását, a pártvezetőség egyes tagjai – mint ez Garamival folytatott vitából is kitűnik – úgy értékelik, mintha az ellenforradalmi korszak lezárult volna. Buchinger Manó az MSzDP legmagasabb fórumán, az 1933-as kongresszuson nevezte először nevén a gyereket, amikor kijelentette, hogy Magyarországon lényegében fasizmus van uralmon.[57]

Gömbös hatalomra kerülésével elismerték, hogy a rendszer szélsőséges irányba fordult, de úgy vélték: Gömbös idővel megszelídült volna, ha nem jön Hitler. 1934–35-ben már a szociáldemokrata vezetők előtt is világos volt, hogy Gömbös – saját elképzeléseit a hatalmon levő fasizmusok egy-egy jellegzetes megoldásával ötvözve – kísérli meg a totális fasizmus magyarországi bevezetését. Mónus Illés az 1935-ös választások után kialakult helyzetet úgy értékelte, hogy kísérlet történik „az ellenforradalom második kiadására", vagy más megfogalmazásban „a parancsuralom kiépítésére". „A politikai hatalom birtokában – Gömbös vezérlete alatt – *jobboldali front alakult ki* a nyilaskeresztesektől a nemzeti egységig (értsd alatta a Nemzeti Egység Pártját – P. I.), beleértve a frontharcosokat, Wolffékat, s a 'reform-nemzedéket'. Az ellenforradalom *második* korszaka vette kezdetét, elkésetten, tizenöt év múltán. A német horogkereszt és az osztrák fasizmus befolyása alatt nőtt meg a jobboldal hatalmi törekvése a kizárólagos uralomra". A főtitkár ehhez még hozzátette: Gömbös „a horogkeresztes Németország diadalának bűvkörében alatt építi ki a maga hatalmát és teremti meg az ellenforradalom második kiadását, új korszakát. Ideológiája a horogkeresztes fasizmus ideológiája..."[58] Buchinger Manó néhány hónappal később hasonlóan fogalmazott és Gömbös kísérletét azonosította a „hitlerizmussal".[59] Mónus is, Buchinger is kísérletről beszél, amelyet ha Gömbös miniszterelnöknek sikerül bevezetnie, akkor Magyarországon is a nyílt, német mintájú, totális diktatúra valósul meg. Mónus Illés azonban még reménykedik abban, hogy az uralkodó osztályokon belüli ellentétek és a demokratikus erők, mindenekelőtt a munkásosztály ellenállása gátat emel a veszélyes kísérletnek.[60]

[56] Uo.

[57] PI Archívum, 651. f. BM VII. res. 1933–4–2118. 1929-ben, az MSzDP XXIV. kongresszusára készített jelentés ugyan leszögezte, hogy Bethlen rendszere burkolt, „leplezett és nem nyílt fasizmus", ezt azonban a kongresszusi beszámoló nem erősítette meg.

[58] *Mónus Illés:* Az ellenforradalom második kiadásban. Szocializmus 1935 ápr.

[59] Népszava, 1935. júl. 21.

[60] Szocializmus, 1936 ápr.

A magyar szociáldemokrata terminológia ettől kezdve nem beszél általában fasizmusról, hanem a fasizmust mindig azonosítja a hitlerizmussal és az olasz fasizmussal. Ez lesz az a mérce, amelyhez egyes országokban és így Magyarországon is fellépő politikai törekvéseket, mozgalmakat hasonlítja és csak akkor nevezi ezeket fasizmusnak, ha bennük fellelhetők a német, illetve olasz fasizmus alapvető vonásai. Gömbös kísérletének bukása után fasizmus jelzővel lényegében csak a kormány-politikától jobbra álló pártokat, politikai mozgalmakat illették.[61] A szociáldemokraták hivatalosan ettől kezdve tehát a rendszert nem nevezték fasizmusnak. Buchinger kivételével a szociáldemokrata politikusok óvakodtak még attól is, hogy beszédeikben, írásaikban a rendszert fasiszta jelzővel illessék.

Az MSzDP vezetőségének fenti felfogása a párt politikájának alakításában komoly hibák forrása lett. Azáltal, hogy a magyarországi viszonyokat egyoldalúan hasonlították a náci Németországéhoz, lényegesen kedvezőbb helyzetet mutathattak ki. Ez pedig más tényezőkkel együtt – Magyarországon a 30-as évek második felétől az uralkodó osztályokon belül kialakult ellentétek, az egymást követő kormányválságok, a nyilas mozgalom országos tényezővé válása – megakadályozta „a napról-napra élés" politikáját folytató szociáldemokrata vezetőket abban, hogy az osztályviszonyokat, a rendszer jellegét hosszú távon helyesen értékeljék. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem látták a kormánynak a nyilasokkal és a német fasizmussal összefonódó politikáját, de a hangsúlyt legtöbbször a különbségre és nem a közös vonásokra tették. Ez később komoly akadály volt nemcsak a párt helyes stratégiájának kialakításában, hanem a szociáldemokrata tömegek tisztánlátásának segítésében is.

Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a szociáldemokrata vezetők egy kérdésben, Magyarország külpolitikai orientációjában ebben az időben is világosan láttak. Mindent elkövettek – az általuk megengedhetőnek vélt keretek között –, hogy figyelmeztessék a kormányt, az ország sorsáért felelős tényezőket és magát a közvéleményt is, hogy Magyarország sorsa a Hitler-fasizmus oldalán megpecsételődik. Az MSzDP vezetői szoros összefüggést láttak a náci orientáció megerősödése és azon tény között, hogy Gömbös kormánya *hivatalosan* is állást foglalt a területi revízió kérdésében és azt kormányprogram rangjára emelte.[62] „Az ország szempontjából óva intünk a fasiszta orientációtól. Tiltakozunk az ilyen politika ellen és harcolni fogunk ellene minden célravezető eszközzel"[63] – jelentette ki Buchinger a párt XXX. kongresszusán. A kongresszus határozata is leszögezte, hogy a német orientációs külpolitika „katasztrofális veszedelmet jelentene" Magyarország számára. „A kongresszusnak változatlanul az a meggyőződése, hogy a magyar külpolitika is csak a békés megoldások területén, a demokratikus irányzatok megerősítésével és a szomszédokkal való viszony megteremtésében keresheti és találhatja meg jogosult nemzeti törekvéseinek sikerét . . ."[64] rögzíti ugyancsak a kongresszus határozata. Már a kongresszus is – látva az olasz–abesszín konfliktus háborúval fenyegető veszélyét – határozottan síkraszállt „minden háborús kísérlettel

[61] Részletesebb kifejtését lásd: *Góra Lajos* (eredeti név *Faragó László*): Horogkereszt Magyarországon. Szocializmus, 1936 jún.

[62] Az MSzDP vezetőségének és parlamenti csoportjának jelentőse az 1935. évi pártgyűléshez.

[63] Népszava, 1935. szept. 17.

[64] Uo.

szemben".[65] Az olasz–abesszín háború kirobbanásakor pedig az MSzDP a magyar néphez intézett felhívásában ítélte el az agresszort és sürgette a Népszövetséget, hogy hozzon határozott intézkedéseket a béke helyreállítására.[66]

A pártvezetés ebben az időszakban minden rendelkezésre álló propagandafórumot, beleértve a parlementet is,[67] felhasznált arra, hogy tiltakozzon a kormány külpolitikája és a fasiszta országok háborúval fenyegető agresszív törekvései ellen. Nem hagyott egyetlen alkalmat sem tiltakozás nélkül, amikor tudomást szerzett a magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok szorosabbra fűzéséről vagy éppen a nácik egyéb alantas terveiről. Így pl. Peyer a főváros közigazgatási bizottságának ülésén leplezte le azt a tervet, amely a fővárosban létesítendő német központ útján kívánta szabaddá tenni a magyar áruk kivitelét Németországba. Ez nem más, mint az ország kiárusítása – jelentette ki a szociáldemokrata vezető.[68] Nem hagyták szó nélkül a náciknak azt a törekvését sem, hogy a magyarországi német kisebbséget állítsák a hitleri célok szolgálatába.[69] A képviselőház 1936. május 19-i ülésén Kéthly Anna – az addig szerzett tapasztalatokra hivatkozva – jelentette ki, a Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete mindinkább a „Südostraum álmának nyílt szálláscsinálójává" válik.[70] Mind a parlamentben, mind az ország közvéleményében nagy visszhangra talált a szociáldemokratának a szélsőjobboldal és a nácik anyagi kapcsolatát, a „guruló márkát" leleplező akciója. Peyer Károly, majd Györki Imre, Kertész Miklós a parlamentben hiteles dokumentumok alapján tárta fel a náciknak azt a tervét, hogy a fővárosban egy német hirdetési iroda felállításával és az Új Magyarság anyagi finanszírozásával a német kormány és a náci propaganda számára kívánnak ügynökséget felállítani. A szociáldemokrata parlamenti frakció bátor fellépése – egybeesett a spanyol és francia népfront sikereivel – az ellenzék szemében is megnövelte a párt tekintélyét,[71] a pártszervezetektől tömegesen érkezett levelek pedig e politika bátor folytatására szólították fel a pártvezetőséget.[72]

Magyarország külpolitikájának követendő irányát leghelyesebben talán mégis Buchinger Manó világította meg hasonló tárgyú tanulmányában. Buchinger hangsúlyozta: a szociáldemokrácia nem volt és ma sem érzéketlen a nemzetközi problémák iránt. Az MSzDP a nemzeti problémát is mindig az össznemzeti és nemzetközi érdekekkel szoros összefüggésben vizsgálta és vizsgálja – írja Buchinger. Ez az alapvetően marxista – a

[65] Uo.

[66] A felhívást lásd: Népszava, 1935. okt. 6.

[67] 1935 szeptemberében 14 tagú francia parlamenti delegáció járt Magyarországon. A Magyar Revíziós Líga javaslatára a parlamenti pártok képviselői a revízió kérdésében megpróbáltak közös álláspontot kialakítani. A megbeszélésen részt vevő Mónus Illés szükségesnek tartotta kifejteni, hogy pártja nem ért egyet a kormány külpolitikájával, s ezt a francia delegáció tudomására is hozta. Ugyanakkor annak is hangot adott, hogy a francia kormány többet tehetne azért, hogy Magyarország és szomszédai között a politikai és gazdasági kapcsolatok normalizálódjanak. (PI Archívum. 696. f. 137. ő. e.)

[68] Népszava, 1936. jan. 14.

[69] Erre vonatkozó terveket lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1934–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, 1968. 116–130.

[70] Népszava, 1936. máj. 20.

[71] Lásd a Népszava 1936 májusi számait.

[72] Népszava, 1936. máj. 19.

pártvezetőség és párttagság egésze által nem mindig támogatott – álláspont mondatja ki vele a következőket: „A mai viszonyok között Európa nemzetei már csak közösen vállalkozhatnak arra, hogy megoldják mindazokat a problémákat, amelyek az egyes országok jogosult, vagy vélt sérelmeit, vagy indokolt követeléseit zárják magukba. Európában a döntő hatalmak vagy megteremtik a kollektív biztonságot, amely kiterjed mindenkire, vagy egyáltalán nem lesz biztonság."[73] Úgy véli, Magyarország is csak ebben az irányban találhatja meg külpolitikai orientációját, egyben jogos nemzeti sérelmeinek orvoslását. Minden más út katasztrófával terhes.

A tanulmányban eddig elmodottak és a Népszava a fasizmus gazságait napról napra leleplező cikkei bizonyítják: az MSzDP valóban sokat tett azért, hogy a magyar szervezett dolgozókat, sőt azon túl a szélesebb közvéleményt is megismertesse a „barna pestis"-sel. Igyekezett feltárni a fsizmus osztálytartalmának, társadalmi bázisának, ideológiájának közös és országonként eltérő vonásait, ezek mélyebb összefüggéseit. Az MSzDP ezzel nagy szolgálatot tett, annál is inkább, mert a KMP súlyos illegalitása, rendkívül kicsi propaganda-lehetősége miatt a fasizmus széles körű leleplezésére nem vállalkozhatott, a liberális polgári sajtó pedig jórészt csak az események kommentár nélküli közlésére szorítkozott.

A fenti pozitív vonások hangsúlyozása mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a fontos tényt sem, hogy a fasizmusról alkotott sokoldalú ellenzés nem vált sem a nemzetközi szociáldemokrácia, sem az MSzDP általánosan elfogadott irányvonalává. Sem a Szocialista Munkásinternacionálé, sem az egyes szociáldemokrata pártok nem rendelkeztek olyan határozattal, amely összegezte volna a fasizmus főbb vonásait és azt az egyes pártok politikájának, stratégiájának és taktikájának kidolgozásában irányt adóként követelte volna meg. Így a legtöbb esetben a fasizmusról alkotott kép és ellene javasolt harc azon múlott, hogy egyes országokban a fasizmus „természetét" feltáró teoretikusok és vele egyetértő politikusok milyen erőt képviseltek a párton belül, milyen bázisra támaszkodhattak, ettől függött álláspontjuk érvényesítése is. Ez pedig erősen korlátozta, véletlenszerűvé tette a fasizmus elleni harc átfogó stratégiájának kidolgozását és ha erre mégis sor került, annak érvényesítését. Hasonló a helyzet a magyar szociáldemokráciánál is.

A „szellemi offenzíva" meghirdetése

Amikor elismerjük az MSzDP, azon belül is a Mónus–Buchinger vezette elméleti és propagandakérdésekkel foglalkozó csoport érdemeit, nem térhetünk ki és nem is térünk ki az elől, hogy vajon a magyar szociáldemokrata vezetők, akik ilyen jól ismerték a fasizmus „természetét", ilyen világosan látták belső összefüggéseit, miért nem tudtak, vagy akartak megfelelő választ adni arra, hogy milyen gyakorlati politikát folytasson a párt ellene? ! Erre a választ maga Mónus Illés jórészt megadta a fasizmusról írott szám bevezetőjében. Mónus – miközben semmiféle, még a forradalmi eszközök igénybevétele elől sem zárkózott el, legalábbis szavakban[74] – a fasizmus elleni harc két alapvető fel-

[73] *Buchinger Manó:* Magyarország külpolitikája. Szocializmus, 1935 máj.

[74] „Ilyen rendszerrel szemben nem lehet eredményes más célkitűzés és taktika csak a *forradalmi*" – írta Mónus a Népszava, 1936. júl. 21-i, a pártgyűlés feladatait összegező cikkében.

adatát jelölte meg. Egyik a fasizmus leleplezése, vagy az ő szavaival élve „leálcázása", s ezzel megteremteni a másik – szerinte magyar viszonyok között döntő – feladat feltételeit, szellemi offenzíva kibontakoztatását. „A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja – állapította meg Mónus Illés. E veszedelemmel szembeszállni és leküzdeni – ez a kor parancsa! A fasiszta totalitással mindenhatósággal szemben, a fasiszta erőszak ellenében csak egyetlen út járható, a szellem forradalmának útja. A fasizmussal szembe kell állítani az emberi szellem, önérzet és öntudat lázadását, és ha sikerül . . . akkor az erőszakra, szuronyokra épült fasiszta rendszerek legyőzése is sikerül."[75] „Mi szellemi küzdelemre gondolunk és ezt nem lehet lebecsülni – fejtegette Mónushoz hasonlóan az MSzDP előtt álló feladatokat Buchinger is a párt kongresszusi emelvényén. A fasizmus nemcsak fegyverekkel győzött, hanem szellemi terrorral is. Mennyivel jogosultabb tehát a szellemi offenzíva, amelyet a szocializmus felsőbbségével akarunk indítani."[76]

Mónus, s részben Buchinger is nem először állt elő a fasizmus elleni szellemi küzdelem javaslatával. Hitler hatalomra jutása után, majd a bécsi felkelés kudarcát követően is cikkekben, pártvezetőségi, illetve pártválasztmányi üléseken felszólalásaikban többször síkraszálltak ezért s e téren bizonyos sikert el is könyvelhettek. 1933–34-ben még a nemzetközi munkásmozgalom is inkább csak kereste a fasizmus elleni harc ellenszerét, 1935-ben viszont már e tekintetben jelentős eredmények születtek. Az antifasiszta erők ellentámadása kibontakozóban volt, nyilvánvalóvá vált, hogy a haladó erők megtalálták a fasizmus elleni küzdelem eredményes formáit. A nemzetközi tapasztatot természetesen az MSzDP-nek sem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. Különösen akkor nem, amikor Gömbös a totális fasizmus bevezetésének kísérletével a magyar haladó erőknek, mindenekelőtt a proletariátusnak is feladta a leckét. Erre az MSzDP-nek is valamilyen formában válaszolnia kellett.

A pártvezetőség egy része, főleg a Peyer Károly, Propper Sándor, Büchler József, Pajor Rudolf körül tömörülők változatlanul elegendőnek tartották a másfél évtizedes tapasztalatokra visszatekintő – elsősorban a napi gazdasági és politikai küzdelmekre épülő – hagyományos módszereket. Illetve fontosnak tartották még, hogy az ismét középpontba került új választójogi törvénynek az MSzDP számára is kedvező megalkotásához a polgári erők köréből partnereket találjanak, magát a pártot pedig politikailag és szervezetileg felkészítsék az új törvénytől remélt eddiginél jobb lehetőségek kihasználására. Ezért is került előtérbe többek között a kongresszust követően az MSZDP szervezeti átépítése. Utóbbit főleg Büchler József és Pajor Rudolf szorgalmazta.

A harc eddigi, hagyományos eszközeinek fontosságát nem tagadva, de ezt kevésnek tartva lépett fel a pártvezetőségen belül személyi összetételében egymáshoz mind közelebb kerülő Mónus–Buchinger–Kéthly–Ries-csoport – ebben az időben ide tartozott Szakasits Árpád is. E csoport célja az volt, hogy a fasizmus ellen javasolt szellemi offenzíva taktikáját a pártkongresszus is megerősítse és ehhez a párttagság támogatását is megnyerje. Ez a törekvése azonban – úgy tűnik – nem járt sikerrel. A kongresszuson bár Mónus és Buchinger is kiemelten foglalkozott a szellemi offenzíva

[75] Szocializmus, 1935 nov.
[76] PI Archívum, 658. f. 1/33. ő. e.

kérdésével, magának a kongresszusnak e határozataiban azonban e megfogalmazás és a javasolt taktika nem található. Igaz ugyan, hogy a kongresszus a szocialista munkaterv megalkotását, amely részben a szellemi offenzíva szférájába tartozott, a pártvezetőség és az egész párttagság előtt álló – alapvető feladatként jelölte meg, de Peyerék az utóbbi megoldását sem szorgalmazták. Talán ezzel a „kudarccal" is magyarázható, hogy Mónus a kongresszust követő pártelnökségi ülésen, ahol a párttisztségek[77] elosztásáról volt szó, kérte főtitkári tisztség alóli felmentését.[78] és e fontos funkcióra Pajor Rudolfot javasolta. A pártelnökség azonban Mónus indítványát nem fogadta el és ismét megerősítette őt főtitkári tisztségében.[79]

Az említett csoport a kongresszus után – a történtek ellenére – nagy energiával látott terve, a szellemi offenzíva megvalósításához. Ennek volt szerves része a Szocializmusban a fasizmusról megjelentetett és már részletesen elemzett különszám is. Mónusék alapvető feladatnak tartották, hogy az 1934 óta mondanivalójában, tartalmában, stílusában magasabb szintre emelt Népszava, Szocializmus és más pártkiadványok nívóját ne csak tartsák, hanem tovább növeljék. Ennek következtében a Népszava és Szocializmus valóban nemcsak nívós, hanem a szervezett dolgozók körében kedvelt kiadvány is lett. Mónus a kongresszuson e téren elért eredményt így fogalmazta meg: a Népszavát „közelebb hoztuk az olvasóhoz és szocialistábbá tettük", a Szocializmus pedig az elméleti és gyakorlati problémák egész sorát tárja a pártközvélemény elé és reális formálója az új világ gondolatának.[80] A kongresszuson – Szakasits Árpád javaslatára – a Népszava színvonalának további emelésére, a terjesztés jobb és hathatósabb megszervezésére 21 tagú „Népszava-bizottságot" hoztak létre. Elfogadták a Szocializmus szerkesztősége stabilizálására és színvonalas írói gárda kialakítására tett javaslatot. Ezeknek az erőfeszítéseknek tudható be, hogy főleg a Népszava, részben a Szocializmus is túllépett eddigi hagyományos – lényegében a párt vezető funkcionáriusaiból álló – írógárdán, és sok fiatal, tehetséges újságíró került a laphoz. Sikerült a Népszava vonzási körébe vonni és meg is szólaltatni a magyar progresszív szellemi élet jelentős egyéniségeit,[81] de gyakran kaptak helyet a lapok hasábjain neves külföldi szociáldemokrata,

[77] A kongresszuson megválasztott pártvezetőség tagjai: Buchinger Manó, dr. Györki Imre, Gyürey Rudolf, Horovitz Gábor, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Peyer Károly, Propper Sándor, dr. Ries István, Szeder Ferenc és Szakasits Árpád.

[78] „A magam részéről fenntartom a titkárság vezetéséről való lemondásomat és legjobban szeretném, ha az elnökség olyan beosztást nyújtana számomra, amely felmentene a titkárság vezetésétől" – olvashatjuk Mónus levelében. (PI Archívum. 696. f. 137. ő. e.)

[79] PI Archívum. 696. f. 137. ő. e. A pártvezetőség Pajor javaslatát fogadta el. E szerint főtitkár Mónus Illés, helyettese Pajor Rudolf. A községi frakció, egyben a budapesti pártbizottság titkára Büchler József. Vidéki titkárok: Takács József, Szeder Ferenc, Kis Jenő. Az oktatás és nemzetközi ügyek titkárságát Buchinger Manó vezeti. Külön reszort nélküli titkár Farkas István, aki egyben a parlamenti frakció elnöke is, a frakció titkára továbbra is Mónus Illés. A Népszava főszerkesztője Weltner Jakab, helyettese Bresztovszky Ede.

[80] PI Archívum, 658. f. 1/33. ő. e.

[81] 1934. december 25-i mellékletben több kiváló tudós szólalt meg. Köztük volt: Baktai Ervin indológus, Madarassy László etnográfus, Mádai István idegorvos, Marczali Henrik történész, Szőllős Henrik sebész főorvos és Vámbéri Rusztem. Az 1935. május 1-én feltett politikai kérdésre pedig olyanok válaszoltak a lapban, mint: Apponyi György, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Búza Barna, Illyés Gyula, Szendy Károly, Veres Péter, Zilahy Lajos, Zsolt Béla.

vagy más antifasiszta közéleti személyek is. Ezzel sikerült elérni, hogy a szervezett dolgozók mind szélesebb köre és a fasizmustól megcsömörlött „intellektuális rétegek" kölcsönösen közeledjenek, jobban megismerkedjenek a fasizmus által felvetett elméleti kérdésekkel és bekapcsolódjanak a munkába.

A szellemi offenzíva kibontakozásával különösen megnőtt a Népszavában a kultúrrovat szerepe. A rovat vezetője, a baloldali gondolkodású Szerdahelyi Sándor szerint ez az a terület, amellyel át lehet törni a rendszer által emelt falakat. A nagy alkotók és alkotások, a haladó kultúra gazdag termésének bemutatásával, alkotó vitákkal kívánta még jobban bemutatni a fasizmus barbarizmusát, egyben ráébreszteni a tömegeket az antifasiszta harc szükségességére. A szervezett dolgozók éppen e rovat révén ismerkedhettek meg a kultúra nemzetközileg tisztelt nagy alakjaival, akiket a fasizmus megtagadott, bemocskolt és tűzzel-vassal üldözött.

Természetesen – a nemzetközi és hazai eseményektől sem független – politikai érdeklődés számszerűen is visszahatott a pártsajtóra. Erre példaként szolgálnak a következő adatok: A gazdasági válságot követően mélyponton állt a Népszava terjesztése, csupán 8 ezer előfizetője volt. A Népszava átszervezése után, 1934 végére már az előfizetők számát „feltornázták" 17 ezerre, 1936-ban pedig az előfizetők száma elérte a 20 ezret,[82] példányszáma pedig – rendőrségi becslések szerint – megközelítette a 30 ezret.[83] Hasonló emelkedést mutat a Szocializmus is. 1933 végén a csőd szélén állt. 1934-ben sikerült a mélypontról kimozdítani. Az 1935-ös kongresszuson már arról számoltak be, hogy az előfizetők száma 4 ezerre emelkedett. 35 végén és 36-ban különösen megnőtt iránta az érdeklődés. A politikai rendőrség ekkor 10 ezerre becsüli a megjelent példányszámot.[84] Ez valószínű túlzás. A nagy felfutást azonban igazolni látszik az MSzDP 1937-es kongresszusa elé terjesztett jelentésnek az a megállapítása, hogy a Szocializmus olyan példányszámban jelent meg, ami európai viszonylatban is szokatlan tudományos folyóiratoknál.[85] A Népszava, Szocializmus mellett nőtt a kereslet a párt egyéb kiadványai iránt is. Jelentősen emelkedett az 1933-ban újjászervezett Község, a Nőmunkás példányszáma, újra megnőtt az érdeklődés a Föld és Szabadság iránt. A pártpropaganda erőteljes fejlődése lehetővé tette, hogy egyes nagyobb vidéki városok pártbizottságai – a debreceni, a miskolci, az orosházi – évenként tízezer, esetenként havonként megjelenő helyi szociáldemokrata lapot adjanak közre. Nemcsak a pártlapok, hanem a szakszervezeti sajtó példányszáma is emelkedett. Összesen 34 szaklap jelent meg ebben az időben és ezek példányszáma – a rendőrségi, talán túlzó, de mégis hozzávetőleges adatok szerint – évente elérte a 2 milló 300 ezer példányt.[86]

A szellemi offenzíva keretében Mónus Illés új kiadványsorozatokat is indított. 1934-ben jelent meg először a Szocialista Tudás Könyvtára, amelyben egy-egy fontos elméleti kérdést, vagy politikai eseményt neves külföldi – Karl Kautsky, Otto Bauer, Oda Olberg, Gregor Bienstock – és magyar teoretikusok világítottak meg. 1933-ban indult meg a Szociáldemokrata Füzetek sorozat, amely az 1934-ben napvilágot látó Szocializmus

[82] PI Archívum, 658. f. 5/1936–4–6.
[83] PI Archívum, 651. f. 4/1936–d. n.
[84] PI Archívum, 651. f. 4/1936–d. n.
[85] Lásd az MSzDP XXXI. kongresszusára kiadott jelentést.
[86] PI Archívum, 651. f. 4/1936–d. n.

Könyvtára sorozattal együtt a marxizmus és a szociáldemokrácia időszerű elméleti és politikai kérdéseit vizsgálta. Utóbbi sorozatban elsők között jelent meg új kiadásban Engels: „A család, magántulajdon és az állam keletkezése" című munkája. Ehhez kapcsolódott Mónus Illés és Rónai Zoltán szerkesztésében[87] „Marxista forrásművek" címen két kötet, amelyben Marx és Engels alapvető munkáit adták közre.[88] Ezek a külön kiadványok és füzetek együttesen mintegy 400 ezer példányban jelentek meg.[89]

Az Országos Oktatási Bizottság munkájának középpontjába is elsősorban a politikai jellegű kérdések kerültek. Ez időben csökkent ugyan a szemináriumok és azon részt vevők száma, de színvonala – mind résztvevőit,[90] mind témáját illetően – nőtt. Ugrásszerűen emelkedett az újonnan bevezetett egyórás és vetített képes előadások száma. 1935–36-os évben 975 előadáson 72 500-an vettek részt. Az előadások zöme Budapesten és környékén volt. Vidéken csupán 220 előadást tartottak, viszont itt egy-egy gyűlésen a résztvevők száma majdnem háromszorosa volt a fővárosinak.[91] Ez is jelzi, hogy ismét megnőtt a vidék érdeklődése a szociáldemokrácia iránt. Az előadások és a résztvevők nagy számában – a politikai kérdések középpontba kerülése mellett – jelentős szerepe volt annak, hogy az Oktatási Bizottság kitűnő előadógárdát állított össze. A mintegy 50 főből álló előadók csoportjában számos baloldali, a kommunistákkal szimpatizáló, vagy kommunista található. Csak néhány nevet közülük: Gárdos Mariska, Hoffmann Árpád, Braun Soma, Szakasits Árpád, Gergely Győző, Vágvölgyi Tibor, Jáhn Ferenc, Darvas József.[92] Az Oktatási Bizottság – amelyet Buchinger Manó vezetett – a munka színvonalának javítására 1936 elején Oktatási Közlemények címen tájékoztatót adott ki. Ebben fontos elvi, politikai kérdésekhez kulcsot adó irodalomra, az előadások, szemináriumok jó módszereire, jól sikerült könyvankétokra, író-olvasó találkozókra és egy-egy fontos könyvre hívta fel a szervezett dolgozók figyelmét.[93]

A szellemi szféra más területein is erőfeszítések történtek a korábbi helyzet megjavítására. A pártvezetőség hozzájárult ahhoz, hogy az általa másfél éve feloszlatott eszperantó tanfolyamok újra induljanak.[94] A rendőrségi jelentés szerint az újraindítás a baloldaliak és a kommunisták sikere, hisz „az eszperantó nyelvet különös szeretettel a kommunisták művelik".[95] Lehetőség nyílott az MSzDP keretei között működő Szocialista Képzőművész csoport munkájának szélesítésére. A csoport felett a felügyeletet ugyan Büchler József gyakorolta, de irányítása kommunisták, illetve kommunistákkal szimpatizáló művészek kezében volt: titkára Bán Béla, tagjai között pedig ott találjuk Goldmann Györgyöt, Sugár Andort, Goldmann Jánost, Fenyő A. Endrét, Vértes Györgyöt, Berda Ernőt stb. A képzőművész csoport ugyancsak az MSzDP keretében több

[87] A munkákat Ascher László, Fejtő Ferenc, Mónus Illés, Szekszárdi László, Rónai Zoltán fordította.

[88] Népszava, 1936. jan. 5.

[89] Jelentés az MSzDP XXX. kongresszusának.

[90] Különösen megnőtt ezeken a fiatalok száma, továbbá a pártszervezetekben aktívan dolgozók (25%-ról 36%-ra) és valamilyen funkciót viselők (29-ről 34%-ra) száma. Jelentés az MSzDP XXXI. kongresszusának.

[91] Jelentés az MSzDP XXXI. kongresszusának.

[92] PI Archívum, 696. f. 42. ő. e.

[93] PI Archívum, 696. f. 45. ő. e.

[94] Népszava, 1935. nov. 10.

[95] PI Archívum, 651. f. 5. cs. 1935. nov. 15.

kiállítást is rendezett, amely megnyitotta az utat más haladó polgári művészek felé. Ezeken a szálakon keresztül teremtődtek meg a későbbi együttműködés feltételei. A Szocializmusban Mónus Illés inspirálására Háy Károly tollából a csoport munkájáról több kritikai cikk, elemző írás látott napvilágot.[96]

A művészcsoport kedvelt találkozóhelye lett több munkásírónak is, mint pl. Erdős László, Rideg Sándor, László Gyula, Szüdi György, Lukács Imre, de megfordultak itt Kassák Lajos tanítványai is. A művészcsoport mellett ebben az időben kezd kialakulni az úgynevezett színházi vonal, ahol először egyes színészek, mint a munkás-színjátszók patronálói jelennek meg, később pedig a fasiszta típusú Színházi Kamara létrejötte után abból kizárt színészek találnak otthonra.[97]

A harmincas évek közepén szinte reneszánszát éli a szociáldemokrata munkás-dalkórus. A szavalókórusok 1933-ban történt betiltása után az erőket a dalkórusokba koncentrálják. A mintegy 40 munkásdalárda-csoport egyéni és közös fellépései, tartalmas szocialista és antifasiszta tárgyú előadásai a párt- és szakszervezeti rendezvényeken élményszámba mentek és igen hatásosak voltak. Egy-egy nagy városban évenként megrendezett fesztiválja pedig nemcsak munkástömegeket, hanem a haladó kultúra iránt fogékony kispolgári, polgári és értelmiségi csoportokat nyertek meg az antifasizmus ügyének.[98]

A sajtó, az oktatás erőteljes bekapcsolása a „szellemi offenzívába" nemcsak politikai, hanem komoly anyagi erőkifejtést is igényelt az MSzDP-től. A gazdasági válság és az azt követő évek súlyos anyagi gondok elé állították a pártot. A pártvezetőség igen gyakran egyes párt- vagy szakszervezeti szervek munkáját nem a politikai és mozgalmi élet eredményein, hanem az anyagi bevételeken keresztül mérte le. A szellemi offenzíva híveinek meg kellett küzdeniük azokkat – elsősorban a szakszervezeti vezetőkkel –, akik a politikai érdekek helyett az anyagiakat részesítették előnyben. A kezdeti feszültséget nem egy esetben a meg nem értést a későbbi sikerek, amelyek anyagiakban is jelentkeztek – a megnövelt példányszámok is elfogytak –, minimálisra redukálták.

Az MSzDP vezetősége még 1934-ben, azzal a céllal, hogy a fasizmus térnyerése miatt megváltozott viszonyokhoz jobban alkalmazkodjék a szociáldemokrata mozgalom is, vetette fel a *szocialista munkaterv* kidolgozásának szükségességét. A szocialista munka-

[96] *Német Lajos:* Magyar Művészettörténeti Évkönyv, 1952. 2. sz.

[97] PI Archívum, Háy Károly visszaemlékezése.

[98] 1936. június 1-én „A munkáskultúra és szolidaritás" pécsi seregszemlén pl. a következő kórusok vettek részt: Gutenberg Társaság zenekara, Pápai Általános Munkásdalárda, Makói Petőfi Dalkör, Pestújhelyi Munkásképző Kör, Orosházi Petőfi Dalkör, Miskolci Vasas Dalárda, Budapesti Kültelki Munkásdalkör, Csepeli Munkásdalkör, Mintakészítők Dalárdája, MÉMOSZ Dalárda, Magyar Ruggyantaárugyár Dalkör, Hódmezővásárhelyi Ált. Munkásdalegylet, Munkás Testedző Egyesület csapata, Budapesti Haladás Dalkör, Villamos és HÉV Alkalmazottak Szövetségének Dalárdája, Pesterzsébeti Ált. Munkásdalkör, Budafoki Munkásdalkör, Első Zuglói Dalkör, Bratislavai Munkásdalszövetség Dalárdái, Budapesti Könyvnyomdászok Dalköre, Zalaegerszegi Építőmunkások Dalárdája, Soroksári Vasasmunkások Dalárdája, Nagytétényi Munkásdalkör, Hírlapterjesztő Munkások Szakegyletének Dalárdája, Szegedi Ált. Munkásdalegylet, Szombathelyi Építőmunkások Dalkara, Kőbányai Vasasmunkások Dalárdája, Békéscsabai Munkásdalkör, Grafikai Munkások Senefelder Dalköre, Lágymányosi Szabadság Dalkör, Magyarországi Famunkások Szakegyletének Dalköre, Jutagyári Testvériség Dalkör, Diósgyőri Vasgyári Munkások Dalkara, Budai Szabadság Dalkör, Ujpesti Munkásképző Egylet Dalkara, Magyarországi Vas- és Fémmunkások Dalárdája. (Népszava, 1936. jún. 3.) Budapest, Pécs, Miskolc, Szombathely voltak egy-egy fesztivál gazdái.

tervnek a gondolata a belga párt egyik vezetőjétől Hendrik de Mantól származik. De Man az általa kidolgozott tervezetet — mint a fasizmus hatásos ellenszerét ajánlotta saját és a többi szociáldemokrata párt számára is. Javaslatát követően a szociáldemokrata pártok egymás után adták közre de Man tervezetét, majd dolgozták ki — országuk sajátos viszonyait figyelembe véve — saját pártjuk szocialista munkatervét. Az MSzDP vezetősége Mónus Illés és Kertész Miklós javaslata alapján az 1934 áprilisában tartott pártválasztmányi ülésen fogadott el saját szocialista munkaterv kidolgozására tett indítványt, és hozott létre a feladatok kidolgozására, a javaslatok összegyűjtésére és a terv véglegesítésére egy munkatervbizottságot. Első lépésként a Népszava is több folytatásban közölte a de Man-féle tervet, majd rendelkezésre bocsátotta a Népszava és a Szocializmus hasábjait is a munkatervvel kapcsolatos gyakorlati és elméleti elképzelések, javaslatok, esetleges viták közlésére. Az eredeti terv az volt, hogy a pártvezetőség az MSzDP soron levő kongresszusa elé már egy kész szocialista munkatervet terjeszt. A kezdeti „nekibuzdulás" — cikkek, tanulmányok, javaslatok — után azonban a munka megrekedt. Mónus főtitkár a XXX. kongresszuson csupán arról számolhatott be, hogy sokféle, értékes elképzelés van a bizottság birtokában, de még konkrét terv nincs. Javasolta a pártgyűlésnek, hogy fogadja el a beterjesztett 70-tagú — a kongresszus a számot 80-ra emelte[99] — bizottság felállítását, amelynek feladata lesz a szocialista munkaterv kidolgozása és véglegesítése. Joggal vetődik fel a kérdés, mi az oka a szocialista munkaterv kidolgozásában az ilyen mértékű megtorpanásnak? Mielőtt azonban erre válaszolnánk röviden nézzük meg mi a lényege a de Man-féle tervnek.

De Man abból indult ki, hogy a fasizmus azért tudta a tömegek, a szervezett dolgozók egy részét is befolyása alá vonni, mert a szocialista mozgalom „messze távolba eső végcélja", a szocializmus elvesztette a népszerűségét, vonzó hatását. A reformizmus, amely a 20-as, 30-as években mindinkább bizonyos szociálpolitikai vívmányok elérésében öltött testet, az adott viszonyok között már nem elégíti ki a tömegek igényét. A háborút, s még inkább a gazdasági válságot követően a dolgozó rétegek alapvető változást követeltek, s erre pedig a szociáldemokrata reformizmus nem volt képes megfelelő választ adni.[100] A 20-as évek szociáldemokrata politikája a reformizmust azonosította a szocializmussal, s így a pártok programjában a forradalmi végcél, a korábbi hajtóerő elvesztette tényleges jelentőségét, „egy puszta eszmény élettelenségével, irrealitásával rendelkezik" — állapította meg de Man. A gyakorlat és végcél azonosulása, illetve végletes eltávolodása egymástól, alapot adott a fasizmusnak és a reakciónak arra, hogy a szociáldemokrata mozgalom átmeneti vereségében a szocializmus vereségét hangsúlyozza és ezzel megfossza a szociáldemokrata mozgalmat hajtóerejétől, a forradalmi végcél, a szocializmus megvalósításáért folytatott küzdelemtől. Holott — hangsúlyozta de Man, nyomában többek között Mónus Illés is — nem a szocializmus ügye szenvedett vereséget, hanem a szociáldemokrata politika.

[99] A 80-tagú bizottságban az MSzDP vezetőin kívül helyet kaptak mindazok a mozgalomban szerepet játszó személyiségek, akik valamilyen formában keresték az MSzDP válságából kivezető utat. A névsort lásd: Népszava, 1935. szept. 17.

[100] Ebben az időben „a reformizmus, mint a bürokratizált pártvezetőréteg közszelleme mind nagyobb ellentétbe jut a tömegek radikális átalakulást szomjazó vágyával" állapítja meg Hendrik de Man.

A szociáldemokraták feladata tehát – fejtegette a belga pártvezér – visszaállítani és megnövelni a szocialista mozgalom hajtóerejét. Fel kell hagyni azzal a reformista politikával, amely nem tudott mást, mint azt hajtogatni, hogy ugyanazt kell tovább csinálnunk – amit a burzsoázia, csak jobban. „Ellenkezőleg – írja de Man – egészen mást kell tennünk, hogy ezt a mást jobban tehessük". A fennálló társadalom ugyanis „napról napra elviselhetetlenebb, nem lehet már javítani rajta, hanem csak átalakítani". Alapvető feladat, hogy a tömegek „érdekeit" és a szocialista mozgalmat közelítsük egymáshoz. Első lépésként azt javasolja, hogy a reformista módszereket váltsák fel „radikális tevékenységgel", mégpedig úgy, hogy „a gyakorlati minimális és az elvi maximális program különbséget" meg kell szüntetni. Az általa kidolgozott terv „a termelési rend átalakítását teszi közvetlen követeléssé". A terv magában foglalja a bankok, a hitelügy, a nagytőkés kulcsiparok államosítását, ahol még van nagybirtok, annak felosztását. A de Man-féle terv lényegében egy részleteiben is kidolgozott olyan kormányprogram kívánt lenni, amelyet a szociáldemokraták akkor valósítanának meg, ha hatalomra kerülnek. A terv tartalmazott egy úgynevezett akcióprogramot is, amely „a még ellenzéki szocialista mozgalom" követeléseit foglalta magában. Így többek között az akcióprogram a munkaidő csökkentését, a munkabér normalizálását, munkabérminimum megállapítását, a társadalombiztosítás alapvető megreformálását, lakásépítési programot stb. tartalmazott. Hendrik de Man szerint a szocialista munkaterv olyan konkrét program, amellyel a tömegek elé lehet állni és azt mondani; „ezt akarjuk csinálni, mégpedig tüstént, mihelyt megadjátok hozzá a hatalmat". Úgy vélte, hogy a terv által mozgósított tömegerő lényegesen nagyobb lesz annál, mint amit a reformizmus védekező politikája biztosított a szocialista mozgalom számára. A belga politikus fontos feladatnak tartotta azt is, hogy a terv kidolgozásába mind több embert vonjanak be, átmenetileg ezzel is sikerül a tömegek egy részét lekötni és a szociáldemokrácia iránt megingott bizalmat helyreállítani.[101]

Hendrik de Man terve – bár a reformizmusnak akart hadat üzenni – maga is a reformizmus talaján fogant. Lényeges szocializálási célokat foglalt magában, de nem vállalkozott a fennálló társadalmi rend megváltoztatására. A „termelési renden" akart csupán változtatni, de úgy, hogy a burzsoá rendszer államgépezete, intézményei tovább funkcionáltak volna. Ugyanakkkor a terv a kommunista népfrontpolitika ellenalternatívája is kívánt lenni mégpedig úgy, hogy a népfrontot *balról* támadta.

Amikor azonban elérkezett a terv tettéválásának időszaka, ismét bebizonyosodott, hogy a de Man-féle terv inkább választási propaganda és kevésbé konkrét célkitűzés.

Ismeretes, hogy a belga szociáldemokraták valóban kormányra kerültek, de a nagyszabású terv jórészt csak ígéret maradt. Erre utalt Dimitrov is a Komintern VII. kongresszusán. A tervet azonban nem utasította el egyértelműen a főtitkár, mint ahogyan ezt ebben az időben több kommunista párt tette. Dimitrov hangsúlyozta: a munkatervnek vannak olyan követelései, amit a kommunisták támogatnak. Lehetségesnek tartotta, hogy azokban az országokban, ahol szociáldemokraták vannak kormányon, vagy kormánykoalíció tagjai, esetleg kormányra kerülésük napirenden van, a kommunisták a szociáldemokrata szervezetekkel való közös akciók szervezésénél „kiindulópontként felhasználják a de Man-féle és más szociáldemokrata platformok megfelelő követeléseit. Ez

[101] *Hendrik de Man:* A szocializmus megvalósítása (fordította: Fejtő Ferenc). Szocialista Tudás Könyvtára.

megkönnyítené a munkásegységfront megteremtését, egyben rákényszeríthetné a szociáldemokrata vezetőket a munkatervekben foglalt követelések végrehajtására."[102]

Érdemes talán arra is utalni, hogy a francia szocialista szakszervezeti mozgalom munkaterve abban az időben készült el, amikor a Francia Kommunista Párt kidolgozta népfrontprogramját. A két program fő célkitűzései alapvetően eltértek egymástól. A francia szocialisták egy sor szocializálási javaslattal álltak elő, amíg a kommunisták a főfeladatnak a demokratikus szabadságjogok megvédését és kiszélesítését, a fasizmus és a háború elhárításának a követelését tekintették. „Míg a kommunisták a mai helyzetet nem látják érettnek szocialista megoldásra, és a válságot átmeneti szociálpolitikai és agrárpolitikai követelésekre használják fel, s a mai társadalomnak szánt gyakorlati akcióprogrammal akarnak antifasiszta frontot teremteni – írja Párizsból Rónai Zoltán –, addig a szocialisták szerint igazi lendületet az antifasiszta küzdelemnek a *szocialista társadalomért folyó harc adhat.*"[103]

A kommunisták népfrontprogramjának ismertté válása után az „egységmanőver" mellé a szocialisták felsorakoztatták azt a vádat is, hogy a kommunisták feladták alapvető elvi célkitűzésüket, a proletárdiktatúra stratégiáját. Számos szocialista párt ettől kezdve balról kezdte támadni a kommunista pártokat, védelmezve saját munkatervük szocializálási programját. Miközben a francia kommunisták és szocialisták között az antifasiszta küzdelem során csökkentek a nézeteltérések, a két párt programja közötti különbség lett az angol, a skandináv, a csehszlovák szociáldemokraták antikommunista propagandájának lényeges eleme.

Az MSzDP munkaterve – mint már említettük – a kezdeti nekilendülés után megtorpant. Hamarosan kiderült, hogy magyarországi viszonyokra alkalmazott munkaterv kidolgozása elé komoly akadályok hárulnak. A de Man-féle terv sematikus átvétele lehetetlen. Már 1934-ben felvetődött, hogy elöljáróban tisztázni kell: a „munkaterv a párt kormányra kerülésének, illetve a szocializmus megvalósításának idejére utal-e, vagy a dolgozó rétegek életlehetőségeinek védelméért, megjavításáért vívandó harcunknak lesz-e útjelzője?" Alaposabb elemzés után ugyanis világossá vált, hogy a nyugati szociáldemokrata munkatervek a kormányra kerülés lehetőségével számoló pártok kormányprogramjai. Az MSzDP vezetősége azonban tisztában volt azzal, hogy ilyen lehetőségek számára a közeljövőben nem valószínűek, szinte kizártak. A másik alapvető kérdés az volt, hogy a belga munkaterv szociálpolitika helyett a „szocialista" gazdálkodás feladatait állította előtérbe olyankor, amikor Magyarországon Gömbös propagandája jóvoltából a szociális reformok voltak napirenden. De Man tervében a reformok elvetése önmagában is vita forrása lett az MSzDP vezetői között. Weltner Jakab, a Népszava főszerkesztője a Szocializmus 1935 októberi számában a reformokat, a gazdasági részköveteléseket az osztályharc lényeges elemének tartja. Vitázik azokkal, akik a reformizmust vádolják a történtekért és megfeledkeznek arról, hogy reformizmus és mögötte álló „jól kereső munkások" nemzedéke harcolta ki a magasabb munkabéreket, ők hoztak áldozatot azért, hogy emberségesebb körülmények között élhessen a proletariátus.[104] Weltner és más

[102] *Dimitrov:* Válogatott cikkek és beszédek. Szikra, 1952. 92–93.
[103] *Vándor Zoltán:* A francia szocializmus problémái. Szocializmus. 1935. júl.
[104] *Weltner Jakab:* Reformkorszak – vagy elnyomorodás. Szocializmus, 1935. okt.

magyar szociáldemokrata vezetők azonban nemcsak a reformista korszakra szórt vádak miatt lépnek fel a belga munkaterv ellen, hanem azért is, mert az eszköz lehet azoknak a fiatalabb funkcionáriusoknak a kezében, akik a pártvezetésben őrségváltást sürgetnek. De Man ugyanis úgy véli, hogy az önmagát túlélt reformizmus a „bürokratizált pártvezetésben" testesül meg és félre kell állítani azokat, akik nem értik meg az idők szavát, és fel kell frissíteni a pártorganizmust.[105] Ilyen törekvésekkel a magyar pártban is bőven találkozunk. A XXX. pártkongresszushoz is több indítvány érkezett a pártvezetőség „megfiatalosítására".[106] Bizonyos értelemben hasonló szándék húzódott meg a párt szervezeti átépítésében is.

A pártban, s elsősorban annak felső vezetésében kezdettől fogva éles viták folytak. A vezetőség egy része az 1903-as program megtartása és a munkaterv „elaltatása" mellett kardoskodott, másik része és főleg a középfunkcionáriusok pedig a munkaterv kidolgozásáért és a napirenden levő politikai kérdések megválaszolásáért szálltak síkra. „A pártban az új munkaterv kidolgozása körül még mindig kiélesedett viták folynak – olvashatjuk a politikai rendőrség 1934 nyarán keletkezett jelentésében. Két frakció áll egymással szemben, az egyik csoportnak az óhaja, hogy a párt szakítson az elavult, 1903-ban lefektetett ideológiájával és a többi külföldi pártokhoz hasonlóan alkalmazkodjék a megváltozott viszonyokhoz. Az új munkatervben inkább az MSzDP sorait megbontani törekvő fasiszta és kommunista veszéllyel vegyék fel a harcot és a szociális kérdések megoldására fektessék a fősúlyt. Így a párt ismét visszanyeri a tömegek előtt bizalmát és tömegpárttá alakul. Az úgynevezett radikális csoport erősen dolgozik a párt programjának oly módon való megváltoztatásán, hogy a párt célkitűzései ne csak szociális és demokratikus célkitűzésekre irányuljanak, hanem a kommunistákéhoz hasonlóan a jelenlegi társadalmi rend megváltoztatására és a hatalom átvételére . . ."[107]

Mónus Illés a problémákat látva még 1934 nyarán megpróbál kompromisszumot találni a munkatervet ellenzők és azt támogatók között.[108] Ezért írja meg „A szocializmus világképe" című cikkét, amely a konkrét teendők helyett ismét eszmei síkra próbálja terelni a problémát és a belga pártvezérrel ellentétben reformizmus talajáról közelíti meg azt. De Manhoz hasonlóan veti fel ő is a kérdést: a szocializmus, mint „társadalomgazdasági forma", mint „új társadalmi rend" a szociáldemokrata mozgalom vereségével a megvalósítástól közelebb vagy messzebb jutott-e? Szerinte „mennél súlyosabb a kapitalizmus válsága, mennél kevésbé tud uralkodni a termelőeszközök fölött, annál élesebben rajzolódik ki az új társadalmi rend, amely föl fogja váltani".[109] A

[105] *Hendrik de Man:* i. m.

[106] PI Archívum 658. f. 33. ő. e.

[107] PI ARchívum 651. f. 6/1934. cs. 1934. június 21-i jelentés.

[108] A támogatók személyi összetétele részben a munkatervhez hozzászólók neveiből derül ki. A terv fő szorgalmazója Mónus Illés és Kertész Miklós volt. Hozzájuk tartozott még a pártvezetőségből Szakasits Árpád és Ries István. Nem lelkesedett érte, de nem is ellenezte Buchinger Manó. A „tervkovácsolók" között találjuk még Ascher Lászlót, Bresztovszky Edét, Böhm Vilmost, Kun Zsigmondot, Lázár Emilt, Minor Zsigmondot, Rónai Zoltánt, Szekszárdi Lászlót, Szőllős Henriket, Takács Ferencet, W. Somogyi Jenőt stb. Érdemes megemlíteni, hogy *József Attila:* A szocializmus bölcselete (Szocializmus, 1934 november) című cikke is részben érinti a problémát.

[109] Weltner említett cikkében Mónusra is célozva elmarasztalja azokat, akik a kommunisták „minél rosszabb, annál jobb" elméletét akarják a szociáldemokrata mozgalomba átplántálni.

szocializmus győzelme szerinte független a munkásmozgalom időleges helyzetétől, azt a kapitalista társadalmi rend fejlettsége és mélyülő válsága határozza meg. A reformista gondolat tehát újra kísért Mónusnál. Úgy véli azonban, hogy az egyre közeledő szocialista világképhez az eddigieknél sokkal jobban hozzá kell igazítani a munkásmozgalom „eszközeit, szervezeteit és ideológiáját", továbbá pontosabban kell körvonalazni az új társadalmi rendről alkotott elképzeléseket.[110] Mónus Illés tehát még nem egy konkrét, mindenre kiterjedő munkatervet lát kidolgozhatónak, hanem a leendő szocialista világ pontosabb körülhatárolását tartja feladatnak. Ez pedig jelentős visszalépés az általa eredetileg megjelölt elképzelésektől. „Kissé le kell tompítani azt a kényelmes álláspontot, hogy a társadalmi és a termelési rend vaskövetkezetességgel és szükségszerűen úgyis elkövetkezik – írja a munkaterv szükségességét indokló egyik korai cikkében. A helyettük dolgozó 'vas szükségesség' helyébe a kor feladatait felismerő szemléletre, akaratra és cselekvőképességre van szükség . . . Mindez csak úgy lehetséges – fogalmazta meg határozottan –, ha a történelmi 'szükségszerűség' helyébe az egyének és tömegek aktív cselekvő akaratát helyezzük és annak a szellemnek, akaratnak és cselekvőképességnek kialakításában közrehatnak."[111] A szocializmus világképében már nincs helye „az egyének és tömegek cselekvő akaratának".

A párton belüli véleménykülönbségeket azonban még Mónus kompromisszumos megoldásával sem lehetett kiküszöbölni. A terv körüli vitákat ugyan átmenetileg nála fontosabb belpolitikai kérdések levették a napirendről: az úgynevezett Gömbös-féle munkakamara törvénytervezete, az 1935-ös választás stb., de 1935 nyarán a pártkongresszus előestéjén azok újra fellángoltak.

A pártkongresszuson Mónus főtitkár kénytelen tájékoztatni a küldötteket arról, hogy a munkaterv kidolgozása még csak a kezdet kezdetén tart, közben a külföldi delegációk vezetői egymás után adtak számot szocialista munkatervek elkészítéséről. Talán a külföldiek jelenléte adta Mónusnak azt a bátorságot, hogy megmondja: vannak a pártvezetésben olyanok, akik egyszerűen szükségtelennek tartják a munkatervet". Mónus ismételten kifejtette, hogy a munkatervre szükség van, mert „30 év előtti gondolatokkal ma már képtelenség a tömegek elé állni".[112] A munkatervről tartott kongresszusi előadásában azt is hangoztatta, hogy ugyanakkor a munkaterv nem lehet húsz év előtti idealisztikus elképzelések gyűjteménye, hanem „reális, kézzelfogható tényeket kell formába öntenie". A munkatervben szerepeltetendő fő feladatokat hat pontba foglalta össze. 1. a földprobléma megoldása, 2. demokrácia megvalósítása az általános, titkos választójog alapján, 3. bankok és hitelszervezetek nacionalizálása, beleszólás az iparvállalatok tevékenységébe, 4. a társadalom hosszú átformálása a szocializmus feltételeihez, 5. adóreform, 6. „biztos alapzatú béke" megteremtése.[113] A harmadik és negyedik pont kivételével Mónus javaslatai az ország demokratikus átalakításának fontos követeléseit tartalmazták. A terv részletes kimunkálására és a megvalósítás hogyanjára Mónus azonban nem adott választ. Ez a kongresszusra várt volna: A kongresszusi küldöttek, a pártvezetőség többsége is azonban szó nélkül hagyták a munkaterv problémáját. Feltehetően a

[110] Szocializmus, 1934. aug.
[111] *Mónus Illés:* Szociáldemokrata munkaterv. Szocializmus, 1934. máj.
[112] Népszava, 1935. szept. 17.
[113] Uo.

pártvezetőség nem akart vele foglalkozni, a küldöttek többsége pedig nem látta ennek értelmét. Utóbbiak felszólalásaikban inkább a konkrét napi, a mozgalmat közvetlenül érintő problémákra helyezték a hangsúlyt. Így a kongresszus végül is vita nélkül elfogadta azt a határozati tervezetet, amely a 80-tagú bizottság felállítását javasolta egy ideiglenes, majd a pártszervezetek állásfoglalása után véglegesített munkaterv megalkotására. Tulajdonképpen ezzel mintegy két évre, a következő kongresszusig le is került napirendről ez a nagy port felvert téma.

Az MSzDP vezetősége képtelen volt a pártot a kor igényeinek színvonalára emelni. Ezt tükrözi a munkaterv körüli vita is. A párt felső vezetőségében mélyen gyökerezett opportunizmus, konzervativizmus, a minden újítástól való félelem, az úgysem lehet semmit tenni szemlélet lefogta azok kezét is, akik bár bátortalanul — a régi iránt ők is vonzódva, az újtól pedig félve — mégis keresték a kor igényeihez jobban igazodó politika lehetőségeit.

Mint említettük, a kongresszussal a munkaterv problémája süllyesztőbe került, mégsem volna helyes figyelmen kívül hagyni Rónai Zoltánnak 1936-ban e kérdéssel kapcsolatban a Szocializmusban írott cikkét. Úgy véljük talán ez a cikk közelítette meg — hibái ellenére is — legjobban azt, amit valóban a magyar viszonyokra épülő, a feladatokat helyesen számba vevő szociáldemokrata munkatervnek elvileg tartalmaznia kellett volna. Rónai mindenekelőtt azzal kezdi cikkét, hogy „van-e értelme Magyarországon egy szocialista munkatervnek?" Válasza igenlő, de ehhez mindjárt hozzáteszi: az MSzDP munkatervének három kérdésben lényegesen el kell térnie a nyugati pártokétól. Nálunk a tervben az *agrárreformnak* feltétlen központi helyet kell kapnia. Tartalmaznia kell továbbá azokat a javaslatokat, amelyek hozzájárulnak Magyarország gazdasági, kulturális és egészségügyi elmaradottságának gyors felszámolásához. Végül a munkatervnek magában kell foglalnia „Magyarország politikai rendszerének mélyreható politikai átalakulását". Utóbbi megállapításához Rónai részletes, s valóban lényeget érintő elvi megállapítást fűz. „A munkástömegeket igazán akkor vonzza a politikai rendszer demokratikus átalakulásáért folyó küzdelem, ha a demokrácia úgy tűnik előttük, mint *igazságosabb társadalmi rend* tetté válásának eszköze." Ez azonban nemcsak a munkástömegek, hanem a kispolgári és egyéb középrétegek az antifasiszta harcba való bekapcsolásának is fontos eszköze — szögezte le Rónai. — Meg kell tehát magyarázni nekik, hogy „a mai politikai rendszer a nagybirtok, a finánctőke és kartellmonopóliumok szövetségén alapszik és csak a munkásság, parasztság és a középrétegek egybefogása teremtheti meg a finánctőke és kartellek elleni hatályos küzdelem lehetőségét, ha megértetjük velük, hogy a szocializmus harca nem a *kisemberek, hanem a gazdasági élet nagyhatalmai* ellen irányul és csak a szocializmus harca döntheti meg ezeket a nagyhatalmakat, akkor megnyerhetjük őket olyfajta átalakulás számára, amelyben a demokrácia nemcsak szociális, hanem szocialista reformok eszköze." Rónai úgy véli, hogy amíg nyugaton a munkatervek középpontjában a *demokrácia védelméért* folytatott harc áll, addig Magyarországon a *demokrácia kiküzdését* kell középpontba állítani és ezt kell szociális tartalommal megtölteni. Fejtegetésében fontosnak tartja kiemelni azt is, hogy a kommunisták is „komoly lépéseket tettek e politika irányába".[114] Az alapvető kérdésekben így megvannak az együttműködés lehetőségei, Rónai Zoltán

[114] *Vándor Zoltán:* Munkaterv, fasizmus, demokrácia. Szocializmus, 1936 febr.

nagy érdeme, hogy Párizsból az egységfront és népfront bölcsőjéből figyelve az eseményeket, a francia tapasztalatok okos összegezésével, ha kicsit torzítva is,[115] közvetlen segítséget tud nyújtani az MSzDP-nek, elsősorban is az egységfront és népfrontpolitika megvalósítását sürgetőknek. A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy mind a Szocializmus, mind a Népszava szerkesztősége helyet, teret ad Rónai, Gergely Imre és mások, a pártvezetőség politikájával nem mindig szinkronban álló cikkeinek, ezzel – feltételezhetően nem tudtán kívül – segíti a francia, majd a spanyol tapasztalatok széles körű megismerését, s annak a magyarországi talajba való átültetését is.

Kétségtelen a szellemi offenzíva politikája, a szocialista munkaterv körül folyó viták nem vitték lényegesen előbbre a magyar munkásmozgalom, az antifasiszta harc ügyét. Mégis hiba volna tagadni, hogy ezek is bizonyos pezsgést, harcosabb szellemet vittek a mozgalomba. Segítették ledönteni azokat a válaszfalakat, amelyeket a korábbi évek emeltek a két munkáspárt közé, egyben segítették feloldani azt a zártságot is, amelyet elsősorban a rendszer, de részben a mozgalom is emelt a proletariátus és más haladó társadalmi osztályok és rétegek közé.

*

A fasizmus sokoldalú bemutatása, leleplezése és az ellene hirdetett szellemi offenzíva – akarva-akaratlanul – előkészítette és segítette a szervezett munkásságot – 1936-ban Franciaországban és Spanyolországban a fasizmus elleni harcban nagy sikereket elért – népfrontpolitika befogadásában. Közrejátszott ebben az is, hogy a Népszava és Szocializmus, valamint az MSzDP más kiadványai igen nagy teret szenteltek a francia és spanyol népfront méltatásának, ismertetésének. A magyar szervezett dolgozók ezeken, valamint a francia és spanyol népfront – elsősorban szocialista – vezetőitől közölt nyilatkozatokon keresztül bepillantást nyerhettek a népfrontpolitika elméleti és főleg gyakorlati problémáiba is. Az MSzDP vezetőinek többsége – részben kényszerűségből, döntően azonban, főleg a Buchinger–Mónus-csoport, meggyőződésből – elismerte a fasizmus elleni harcban a népfront-alternatíva helyességét, amennyiben az megmarad a polgári demokrácia keretei között, de a magyarországi politikai feltételek között kivihetetlennek és elsősorban „nyugati specialitásnak" tartotta azt. Elzárkózásuk a népfrontpolitika magyarországi megvalósítása elől, majd bizonyos szembefordulás vele, nemcsak az MSzDP gyakorlati politikában okozott súlyos hibákat, hanem az általuk meghirdetett szellemi offenzívában is visszaeséshez vezetett.

A kiútkeresés, a szellemi offenzíva látványos meghirdetése, a szocialista munkaterv, később a népfront kérdésében zajló viták nem voltak mentesek a pártvezetőségen belüli ellentétektől, vagy legalábbis nézeteltérésektől. 1935–1936-ban a pártvezetőségen belüli véleményeltérések pólusain időleges személyi csoportosulások alakultak ki. A mozgalomban változatlanul legerősebb a *peyeri szárny* volt. Ide tartozott: Bechtler Péter, Büchler József, Csapó Sámuel, Gál Benő, Györki Imre, Pajor Rudolf, Peidl Gyula, Propper Sándor, esetenként Mónus Illés is. A jobbszárny erősségét mindenekelőtt a szakszervezeti, szövet-

[115] Nem tudjuk, hogy a torzítások mennyiben a szerző, vagy a szerkesztő hibájaként róhatók fel. Ugyanis Rónainak egyetlen olyan kéziratát sem ismerjük, amely összehasonlítható lenne a megjelent cikkel.

kezeti és a munkásbiztosító apparátus – mintegy 2000 fő[116] –, továbbá a szakszervezetek többségének támogatása adta. Kritikus, az egész mozgalom problémáját érintő kérdésekben a jobboldal maga mögött tudhatta a másik, főleg *taktikai kérdésekben, harci módszerekben* eltérő álláspontot képviselő csoportot is. A pártvezetésen belül Peyer úgynevezett „ellenzékét" Buchinger Manó, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Ries István, Szakasits Árpád képviselte. Pártszervezési kérdésekben Büchler is a csoporthoz tartozott. A felvetődő problémák szerint változtatta hovatartozását Malasits Géza és Millók Sándor. Mind gyakrabban kezdtek a fenti csoportosulásoktól eltérő különvéleményt hangoztatni a vidéki titkárok Takács Ferenc vezetésével.

Az említett két főcsoport azonban még ezekben az években sem tekinthető *homogén együttesnek, egyes kérdések, problémák során át-átrendeződnek, át-átalakulnak.* Az 1935–1936-os kiútkeresés zsákutcája az „ellenzéket" visszaszorította és a pártvezetést ideiglenesen ismét homogénebbé tette, ez egyben a fasizmus ellen szellemi síkon szorgalmazott harcot is jelentősen visszavetette.

*

Tanulmányomban megpróbáltam érzékeltetni, hogy a magyar szociáldemokrata vezetők – a nemzetközi szociáldemokrácia törekvéseit is figyelembe véve – a 30-as évek közepén a fasizmus elleni harcban hogyan szándékoztak az MSzDP politikáját alakítani. A fejtegetésből nyilvánvaló, hogy a pártvezetésen belül a fasizmus elleni harc kérdésében nem volt egységes álláspont. A munkásegységet, az antifasiszta népfrontpolitikát és ezzel együttjáró aktív antifasiszta harcot az MSzDP gyakorlatában a vezetés egésze ellenezte. A vezetésen belül azonban – mint láttuk – volt egy nem is jelentéktelen csoport, amely az MSzDP hagyományos módszereit mind a fasizmus elleni harcban, mind a szocialista szervezetek megőrzésében kevésnek tartotta. Ez a csoport a változtatást ideológiai, szellemi és propagandasíkon látta elérhetőnek.

Ennek a törekvésnek – mint láttuk – volt szerves része a fasizmus leleplezése, a fasizmus „természetének" sokoldalú elemzése, s nyomában a szellemi offenzíva meghirdetése. Egyéb tényezők mellett éppen az utóbbi tette lehetővé, hogy az MSzDP nagyobb publicitást biztosítson és bizonyos szimpátiát is tanúsítson a nyugat-európai népfrontpolitika sikerei iránt, ezzel közvetlenül és közvetve is segítse a magyarországi antifasizmus kibontakozását.

Rövidesen azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a fasizmus elleni harcban csupán eszmei fegyverekkel harcolni nem lehet, feltétlen szükségesek a politikai fegyverek. Az említettek többsége erre azonban nem vállalkozott, így később fokozatosan elszigetelődtek, vagy visszavonultak; részben a peyeri politika eszközeivé váltak. Helyükre a 30-as évek végén fokozatosan benyomult a szociáldemokrata baloldal, amely a szellemi fegyverekkel együtt vállalta a politikaiakat is, s amely nemcsak megtűrte a kommunistákat, hanem együttműködési platformként el is fogadta a KMP népfrontpolitikáját.

[116] A teljes – kétezer fős – apparátuson belül a függetlenített pártalkalmazottak száma 47, a Világosság nyomdában 184, a Népszavánál 46 fő dolgozott. A szakszervezetek alkalmazásában állt 138, a különböző fogyasztási szövetkezeteknél 1302, a Corvina és Törekvés biztosítónál, valamint a Rokkantegyletnél 372 fő (PI Archívum, 651. f. 4/1936. d. n.)

Иштван Пинтер:

ЛИДЕРЫ СДПВ О ФАШИЗМЕ И ДУХОВНОЙ ОФФЕНЗИВЕ ПРОТИВ НЕГО

(Резюме)

В статье изучено, что в середине 1930-х годов, во время наступления международных и венгерских фашистских сил и тем временем антифашистского контрнаступления, какие усилия сделала СДПВ в интересах развертывания антифашистской борьбы. Подобно правым социалдемократическим партиям Запада, СДПВ тоже не бралась за открытую антифашистскую борьбу. Вместо этого она выбрала менее опасное и эффективное, но отнюдь не оставляемое без внимания средство „духовной оффензивы".

Наряду с разоблачением вандализма, бесчеловечности и реакционности фашизма, теоретики венгерской социал-демократии предприняли попытку раскрыть классовый характер, базу среди масс, идеологию, а также государственный и экономический механизм фашизма. В этой работе они сильно опирались на самые прогрессивные взгляды западных социал-демократов, главным образом – Отто Бауэра.

В статье подробно изучены взгляды венгерских социал-демократов на фашизм и войну, их позиции по вопросам военной опасности, вызванной фашизмом, а также борьбы против него. Предметом детального изучения является режим Хорти и его внешнеполитическая ориентация в зеркале социал-демократических взглядов.

Автор статьи показывает, что идеологическая и пропагандистическая деятельность, далее внешняя, политическая жизнь СДПВ в какой мере оживились в результате разоблачения фашизма и раскрытия его классовой природы, а также дискуссий, основавшихся на первых.

В то же время выдвижение „духовной оффензивы" в цень представляло собой и бегство от активной антифашистской борьбы. Однако эта дефензивная, по существу, политика тоже стала исторником противоречий внутри патийного руководства. Утилитарное крыло партийного руководства, опиравшегося главным образом на профсоюзы, не поддерживало, а сплошь да рядом препятствовало стремлениям сторонников „духовной оффензивы". Позже стало очевидным, что одна духовная борьба против фашизна не может приводить к результатам и ее сторонники постепенно оттеснялись на задний план. Между тем – при поддержке коммунистов – внутри СДПВ развертывалось левое крыло, которое в однаковой мере взялось за идейную и духовную борьбу против фашизма.

István Pintér:

L'attitude du PSDH part rapport au fascisme et à l'offensive intellectuelle antifasciste

(Résumé)

La présente étude est consacrée à l'analyse des efforts déployés par le PSDH au cours des années trente, à l'époque de l'attaque des forces fascistes hongroises et en même temps de la contre-offensive antifasciste, pour organiser la lutte antifasciste. Comme les partis sociaux-démocrates occidentaux, le PSDH n'entreprit pas une lutte ouverte contre le fascisme. préférant choisir le moyen moins dangereux et mois efficace, mais pour autant fort important, de "l'offensive intellectuelle".

Outre la dénonciation du vandalisme, de l'inhumanité et du carctère anti-progressiste du fascisme, les théoriciens sociaux-démocrates hongrois s'efforcèrent de mettre en lumière les rapports

entre le caractère de classe du fascisme, son idéologie et son mécanisme étatique et économique. Ils s'appuyèrent fortement dans ce travail sur les conclusions les plus evancées des théoriciens sociaux-démocrates occidentaux, et principalement sur celles d'Otto Bauer.

L'étude traite en détail de la conception développée par les sociaux-démocrates hongrois en ce qui concerne le fascisme et la guerre, le danger de guerre provoqué par le fascisme, et la lutte antifsciste. L'auteur s'est attaché à présenter en détail le régime de Horthy et ses orientations de politique extérieure à travers les prises de position des sociaux-démocrates.

L'auteur montre quelle effervescence devaient provoquer au sein du travail idéologique et de propagande du PSDH et de sa vie politique interne le démasquage du fascisme et de son caractère de classe, et les polémiques ainsi suscitées.

Mais dans le même temps, la concentration de l'action sur l' "offensive intellectuelle" équivalait à fuir la lutte active contre le fascisme. Cette politique fondamentalement défensive devait aboutir à des contradictions au sein de la direction du parti. L'aile pragmatique de le direction, qui s'appuyait essentiellement sur les syndicats, non seulement ne soutenait pas les efforts des partisans de l' "offensive intellectuelle", mais encore leur mettait franchement des bâtons dans les roues. Par la suite, il devint évident que la lutte intellectuelle seule ne pouvait aboutir à un résultat face au fascisme, et les partisans de cette tactique se trouvèrent progressivement éliminés. Entre-temps, on avait vu s'épanouir au sein du Parti Social-Démocrate Hongrois (avec l'appui des communistes) une aile gauche qui assumait la lutte tant pratique que théorique du fascisme.

KÖZLEMÉNYEK

Stanisław Gierszewski:

RÉZEXPORT MAGYARORSZÁGRÓL GDAŃSKBA A 16. SZ. ELSŐ FELÉBEN

I. Az európai gazdasági életben a 16. és 17. század a keleti-tengeri kereskedelem korszaka volt és kétségtelen tény, hogy a Keleti-tenger mentén akkor a gdański kikötő vezető szerepet játszott. A város a 16. sz. első felében érte el fejlődésének csúcspontját, mint a lengyel kereskedelem legfontosabb központja. A kivitelben közvetítette a mező- és erdőgazdaság, valamint az állattenyésztés majd minden piacra szánt termékét. A gdański kikötőn keresztül hozták be a bort, gyümölcsöket, fűszereket, posztót és selymet, vásznat és csipkét, sót és heringet.[1] A két utóbbit többek között az akkori Magyarország területére szállították. Onnan viszont, részben lengyelországi fogyasztásra, ill. felhasználásra, részben export céljaira gdański közvetítéssel bort és olyan fontos nyersanyagokat szállítottak, mint a réz és a vas. A Magyarországról Gdańskba irányuló exporttal azért érdemes és fontos foglalkozni, mert egy tengeri kikötő jelentősége mindig nagymértékben függ a felvevő piac nagyságától, azaz annak termelési potenciáljától és piaci lehetőségeitől.

Ismeretes, hogy a Magyarországgal folytatott lengyel kereskedelemről már részletes irodalom áll rendelkezésünkre, amely számos általános és speciális információt tartalmaz. Ebből megtudhatjuk, hogy milyen nagy jelentőségű volt Magyarország rézexportja Lengyelországon keresztül egész Európa számára. Mint Ember Győző Magyarország külkereskedelmére vonatkozó kutatásaiból kiderül, a magyar export főként Nyugatra irányult. Az 1542. évi vámkönyvekből látható, hogy a kereskedelemnek csak 9%-a ment északnyugat és alig 8%-a északkelet felé.[2] Mivel azonban igen valószínű, hogy számos árut vámmentesen szállítottak ki (meglepő, hogy épp az aranyat, ezüstöt és a rezet[3]), azaz anélkül hogy a vámkönyvekbe bevezették volna azokat, a problémát más forrásokra támaszkodva kell vizsgálnunk.

II. Vita tárgyát képezi, hogy milyen jellegű volt a Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelem, amelyet a szakirodalom következetesen tranzitkereskedelemnek nevez. Rá kell mutatnunk arra, hogy ezt a fogalmat a 20. sz. elején J. Ptaśnik és S.

[1] *M. Bogucka:* Handel Bałtycki w życiu Polski i Europy XVI–XVII wieku, „Kultura i Społeczeństwo", R. XVI. 1. szám, 71–72.

[2] *Gy. Ember:* Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im 16.-ten Jahrhundert, „Studie Historica Academiae Scientiarium Hungaricae" 1960, 10–11. *Ugyanő:* Ungarns Aussenhandel mit dem Westen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts, „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa" c. kötetben, Köln–Wien 1971, 86, többek között.

[3] *Gy. Ember:* Ungarns Aussenhandel, 90.

Kutrzeba[4] lengyel szerzők munkái vezették be, és később más szerzők átvették. A fogalom vitathatatlanul megállja a helyét, ha egy meghatározott területen át történő szállítás megjelölésére szolgál.[5] Megfontolandónak tartjuk azonban használatát akkor, ha „tranzit"-on egyik országból a másikba irányuló olyan szállítást értünk amely közvetítő helyeken történő átrakodás nélkül megy végbe. Ebben az összefüggésben nem értek egyet S. Kutrzeba álláspontjával, mely szerint a krakkói kereskedők közvetítő tevékenysége jellegzetes tranzitkereskedelem lett volna.

Mint ismeretes, és az említett szerzők munkáiból kiviláglik, a réz kivitele Magyarországból Lengyelországon keresztül lengyel, de nemcsak krakkói, hanem kislengyelországi (Nowy Sącz, Biecz, Krosno, Sanok) kereskedők közvetítésével is történt, akik állandó kereskedelmi kapcsolatban álltak a felső-magyarországi városokkal. E közvetítés két szakaszban zajlott le: Krakkóból és a kis-lengyelországi városokból (mint J. Małecki kutatásaiból kiderül) rezet, bort és magyar szilvát szállítottak a mazuriai és kujaviai városok kereskedői Gdańskba. Ezek a kereskedők közvetítették a hering szállítását is Krakkóba, ahonnan Magyarországra adták el.

III. Mivel ebben az esetben a lengyel kereskedők saját kereskedelméről (Eigenhandel) van szó, akik rendszeresen közvetítették a magyar importáruk eladását, amelyek egy részét Gdańskon keresztül exportálták, új megjelölést kellene találni.[6]

A kikötő befolyása alá tartozó terület megjelölésére a gazdasági irodalom a hátország (Hinterland) sajátos fogalmát használja, ami térre és időre egyaránt vonatkozik, azaz olyan területre, amelynek határain belül történik a különböző javak szállítása a kikötő és a közlekedési rendszer minden egyes pontja között. Néhány szerző legfontosabb ismertető jegyének tartja a legalacsonyabb szállítási és kirakodási költséget, azaz a legnagyobb nyereséget is.[7]

Vizsgálódásaink szempontjából nagyon fontos, hogy olyan területről van szó (a gazdasági szempontokon túl), amely a politikai határoktól függetlenül egy bizonyos pont vonzáskörébe tartozik.

IV. Nem célunk, hogy e vonzáskör pontos határait megvonjuk, ez több okból sem lenne lehetséges. Gdańsk hátországának kiterjedése árufajtánként is változott, és módosult a szállítási viszonylatoktól, az évszakoktól, a konjunkturális ingadozásoktól függően is: változások beállhattak egy éven belül is, nemcsak hosszú évek folyamán.

[4] *S. Kutrzeba, J. Ptaśnik:* Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego, „Rocznik Krakowski" XIV. 8. és 25. Lásd még *S. Kutrzeba:* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski „Rozprawy Akademii Umiejetnosci. Sprawozdania z poziadzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego", t. 44. Seria II. t. 19, Kraków 1903. 17, 24–25.

[5] Mint pl. a lengyel király 1505. évi, a szabad átvonulásra vonatkozó ítéletében: „pro transitu et via libera" – *F. Bujak:* Materiały do historyi miasta Biecza (1361–1632), Kraków 1914. 110. szám

[6] *J. M. Małecki:* Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, 70–73, 87–91, 109, 115, 130, 141, 177.

[7] Ld. *T. Witt* definícióját: Teoretyczne aspekty terminu „zaplecze portu", „Gospodarka Morska" R. II. 1949, z. III. 254. Hozzá hasonlóan: *S. Berezowski:* Zaplecze i region, „Gospodarka Morska" R. II. 1949, z. IV. 382. A jövedelem kérdését hangsúlyozza *S. Hilchech:* Porty morskie, Warszawa, 1936, 42. és *B. Kasprowicz:* Podział ładunków między polskie porty morskie, „Gospodarska Morska" R I. 1948, z. I. 18.

Ezért szükségesnek tartjuk, hogy az egyes árukat egymástól elválasztva tárgyaljuk. Magyarország területéről Lengyelországba rezet, vasat, ökröt, szilvát és bort szállítottak, az ellenkező irányba pedig posztót, sót, ólmot és angolnát. Az ólmot, mint ismeretes lengyel bányákból felső-magyarországi kohókba szállították, hasonlóképpen a só is Magyarországra ment. A Magyarországról felhajtott ökröket lengyelországi fogyasztásra szánták és szárazföldi úton exportálták.[8] Csak lengyelországi használatra, tehát nem további, Gdańskon keresztül történő export céljára szállították Magyarországról a bort a 16. sz. közepéig.[9]

Források igazolják a posztó, hering és réz importját Gdańskon át, többek között magyarországi használatra. Hiányoznak azonban az adatok a Gdańskból jövő külföldi posztó és hering magyarországi eladására vonatkozóan. A krakkói vámkamara 1509/10., 1533/34. és 1549/50. évi regisztereiből csupán az derül ki, hogy lengyel hal legfontosabb vevői Bártfa, Késmárk, Kassa, Lőcse, Pozsony és Liptószentmiklós kereskedői voltak.[10] Vannak azonban ismeretlen adatok is: az első ismeretlen a lengyel halimport, a második ismeretlen a magyarországi import nagysága. A heringet Magyarországra (éppúgy, mint a szilvát Magyarországról) nem elsősorban a Visztulán, hanem szárazföldi úton szállították, méghozzá kerülő utakon, Közép-Lengyelország városain keresztül. Ezért hiányosak a krakkói vámkamara feljegyzései. Ezen kívül heringet Kis-Lengyelországból éppúgy küldtek Cseh- és Morvaországba, valamint Sziléziába is.[11]

Véleményünk szerint a Magyarországra irányuló halexportot illetően csak homályos feltevések lehetségesek. Feltételezhető, hogy Gdańsk felvevő piacának központját a szepességi városok képezték, határai azonban tovább, déli irányba nyúlhattak. Emellett szól Kassa részvétele a halkereskedelemben.

Több okból sem lehet arról beszélni, hogy Gdańsk vasforgalmában Magyarország döntő szerepet játszott volna, jóllehet néhány szerző azt állítja, hogy a vasat onnan a 15. és 16. században Gdańskba szállították.[12] Lengyelország, mint ismeretes, a vasat már a középkorban Magyarországról importálta. A 16. század első felére vonatkozóan azonban nincsenek egyértelmű adatok. A Visztula-menti várkamara (Włocławek) által bejegyzett vasat Gdańskba vitték. A gdański vámkönyvekben bejegyzett vas származhatott Magyar-

[8] *K. Pieradzka:* Handel Krakowa z Węgrami w XVI w., Krakkó 1935, 227, *R. Rybarski:* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, Warszawa 1958, t. I. 69, *M. Małowist:* Górnictwo w średniowiecznej Europie środkowej i wschodniej jako element struktury społeczno-gospodarczych XIII–XV. w., „Przeglad Historyczny", t. 63. 1972. z. 4. 590. Megemlítik a tiszafa kivitelét is Lengyelországba (1552) *O. R. Halaga:* Košice–Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526), Košice 1975, 41.

[9] *S. Kutrzeba:* Wisła w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa, 1920, 29. *G. Komoróczi:* Uwagi na temat wywozu węgierskich win do Polski w XVI–XVIII w., „Rocznik Lubelski" t. III. 1960, 84–91. *E. Fügedi:* Der Aussenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts, „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas . . ." c. kötetben, 69–70, 73. Ld. még: *O. R. Halaga:* Spojenia slovenských miest s Polskom a Rusou do 16 stor. „Historicke Studie" XI. 1966, 162. és *J. M. Małecki:* i. m. 82. és IX. táblázat.

[10] *K. Pieradzka:* i. m. 230 és *R. Rybarski:* i. m. II. kötet, 174.

[11] *J. M. Małecki:* i. m. 70–73, 87–91, 130–131, 141, 177, *R. Rybarski:* i. m. II. kötet, 79, 172–174.

[12] *R. Rybarski:* i. m. I. kötet 136, *B. Zientara:* Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII. wiek, Warszawa, 1954, 158–160.

országból, Lengyelországból, de mindenekelőtt Svédországból. A vasat Svédországból importálták Gdańskba, újrakovácsolták és osmund vasként visszaexportálták.[13]

V. Minket mindenekelőtt Gdańsk rézszállító területe érdekel. Eltekintve a lengyelországi rézkitermeléstől, a rezet Gdańskba két magyarországi kitermelőterületről szállították, az ún. alsó-magyarországi (Selmecbányával és Körmöcbányával, mint központokkal) és felső-magyarországi (Gölnicbányával és Szomolnokkal az élen) bányákból. Ezeknek az európai rézkereskedelem szempontjából fontos területeknek a kapcsolatai Lengyelországgal nincsenek ez ideig kellőképpen tisztázva. A szakirodalomban azt az egybehangzó megállapítást találjuk, főleg az alsó-magyarországi területekre vonatkozóan (J. Vlahovič forráskutatásai), hogy a 15–16. század fordulóján éppen ott eszközölték a legnagyobb befektetéseket a bányászatba és ennek megfelelően ott következett be a legnagyobb mértékű fejlődés is, hogy akkoriban ez a terület a világ rézkitermelésének legfontosabb centrumai közé tartozott. A nagytőkés Thurzók és Fuggerek (1495–1525), később (1546-ig) egyedül a Fuggerek vállalkozása révén nagy iramban haladt a kitermelés. Igazolható, hogy ennek a körzetnek Lengyelországba irányuló rézexportja nagyobb jelentőségű volt, mint a felső-magyarországié.[14]

A gdański rézszállítások továbbra is magyarázatra szorulnak. Tény, hogy a 15. század végéről származó gdański és a 16. századi (elblagi) vámkönyvekben a réz származását nem mindig tüntetik fel, mégis előfordulnak olyan megjelölések, mint „szepességi" „gölnici", „szomolnoki", vagy „schmolenci", amelyek tehát a felső-magyarországi bányákra utalnak.[15] Felső-Magyarország keleti részei és Gdańsk közti kereskedelmi kapcsolatok meglétét bizonyítja, hogy Gdańskban a 16. század közepe táján volt egy rozsnyói kereskedő cég, amelyik bányatermékekkel kereskedett. Hieronymus Krameier és egy másik gdański polgár arra tett kísérletet, hogy maga invesztáljon a magyar bányászatba.[16] Nem kizárt, hogy több példája is volt a Gdańsk és a felső-magyarországi terület közötti közvetlen kapcsolatnak. A gazdasági élet szempontjából különös jelentőségű volt Kassa város környéke, mint Gdańsk egyik szállító körzete és a 13. századtól Kelet-Európa fontos kereskedelmi központja. O. R. Halaga szerint a réztermelés itt a 16. század húszas éveiben, a 15. század első feléhez képest jelentősen csökkent (Szomolnok). 1491–1525 között a kassai régió egész kereskedelme más irányt vett. E periódus végére az Északkal folytatott kereskedelem feleannyi volt, mint a Déllel folytatott, és a nyugati forgalomnak csupán egyharmadát tette ki.[17]

A rezet illetően azonban nehezen lehet ilyen számításokat végezni. Figyelembe kell venni, hogy a magyarországi rézexportot Észak felé nemcsak a Fugger–Thurzó-társaság

[13] Így *H. Samsonovicz* is: Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II. połowie XV wieku, Warszawa 1960, 26.

[14] *K. Pieradzka:* i. m. 143, 146.

[15] Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku (a továbbiakban: WAP Gd.). Vö.: *W. Stark:* Lübeck und Danzig in der zweiten Hälfe des 15-ten Jahrhunderts, Weimar, 1973. 129. *O. R. Halaga* véleménye szerint (Košice–Balt. 190–191, 195.) ezek, a 16. századra vonatkozóan csak technológiai, de semmi esetre sem származási megjelölések.

[16] WAP Gd. 300, 53/1069 – 1550. márc. 6, 11. és jún. 11-i levelek.

[17] Kassa szerepére vonatkozóan ld: *E. Fügedi:* Kaschau eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15-ten Jahrhunderts, „Studia Slavica" II, 1956. Számos utalást találhatunk O. R. Halagánál is (Košice–Balt).

szervezte, hanem Thurzó János a saját számlájára is. Mint ismeretes, Thurzó János a 15. század végén bányákat vásárolt a Szepességben (Szomolnok és Gölnicbánya környékén), illetve Besztercebánya környékén; ezek közül csak az utóbbiak kerültek a később alapított Fugger–Thurzó-társaság kezébe. Szerződésük értelmében a Thurzók vették át a Lengyelországgal és a Fuggerek a Nyugat-Európával és Velencével folytatott kereskedelmet. A megállapodást azonban nem tartották be. A Krakkó melletti Mogiła rézkohói számára (amelyek csak a saját tulajdonában levő felső-magyarországi bányák rezét dolgozták fel) Thurzó János Besztercebánya vidékéről is vásárolt rezet. Hozzá hasonlóan, ellentétben a megkötött szerződéssel, a Fuggerek is szállítottak rezet Krakkón keresztül Gdańskba.[18] Ezért feltételezhető, hogy a Magyarországról Lengyelországon át Gdańskba kerülő rézmennyiségnek nem az egésze származott a kelet-szlovákiai bányákból.

VI. A források nem tartalmaznak semmiféle adatot a 16. század első felében Gdańskba szállított magyarországi réz összmennyiségére vonatkozóan, becslésre azonban mégis van lehetőség. Kiindulópont a Fuggerek Krakkón keresztül Gdańskba irányuló rézkivitelének adatai szolgálnak (kiegészítve a Thurzók kivitelére vonatkozó információkkal), valamint a Visztula menti vámkamara (Włocławek, Kujavia) regisztereinek számadatai. A Divéky Adorján és M. Jansen által publikált adatok szerint a Fuggerek Krakkón át Gdańsba az alábbi rézmennyiséget szállították:[19]

	Mennyiség mázsában	Évi átlag
1495–1504	23 960	kb 2 400
1504–1507	–	–
1507–1510	32 078	kb 8 000
1510–1513	77 734	kb 20 000
1513–1516	49 823	kb 12 500
1516–1519	40 345	kb 10 000
1519–1526	63 878	kb 8 000

Idetartoztak még a Thurzók saját számlára folytatott kereskedésének adatai. A szerződések szerint, amelyeket bevezettek Krakkó város tanácsának jegyzőkönyveibe, (természetesen nem hiánytalanul) a következő mennyiségű rezet szállították Gdańskba:[20]

1510: 2233 mázsa
1512: 2200 mázsa
1513: 5103 mázsa
1514: 9337 mázsa
1515: 5439 mázsa
1517: 16357 mázsa

[18] *J. Ptašnik:* Obrazki z przeszłości Krakowa, Kraków 1902, 74, 79, *J. Vlachovič:* Produktion und Handel mit ungarischen Kupfer im 16-ten und im ersten Viertel des 17-ten Jahrhunderts. „Der Aussenhandel Ostmitteleuropas . . ." c. kötetben, 603, *D. Molenda:* W sprawie badań huty miedzi w Mogile pod Krakowen w XV i XVI wieku, „Przeglad Historyczny" t. LXVI, 1975. z. 3. 373–374.

[19] *Divéky A.:* Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI–XVIII. században. Bp. 1905, 54 és *M. Jansen:* Jacob Fugger der Reiche. Leipzig 1910, 156–158.

[20] *J. Ptašnik:* Obrazki . . ., 77–78.

A későbbi adatok a włocławeki folyami vámkamara regiszteréből származnak, amelyben a Gdańskba irányuló rézszállítmányok adatai a következők:[21]

Év	Mennyiség mázsában
1537	464
1546	4 599
1555	10 458
1556	5 757
1557	240
1558	108
1561	90
1568	6 496
1569	630
1572	7 860
1573	300
1574	9 312

A Gdańskba irányuló szállításokra vonatkozó, regisztrált adatok nem teljesek, több okból sem. A felső-magyarországi rezet Dukla, Nowy Sącz, Nowy Targ, Biecz és Myślenice vámkamaráiban is regisztrálták és csak egy részük jutott Krakkóba. A szállítmányok másik részét (mint ezt a fenti városok vámkamaráinak 16. századból származó adatai igazolják) kereskedők vásárolták fel, saját részükre vagy import céljából.[22] Az árut északi irányba gyakran szárazföldi úton szállították.[23] A magyarországi réz egy része szárazföldi úton, mégpedig a következő útvonalon került Lengyelországba (Gdańskba) Cieszyn–Wrocław–Poznań–Toruń. W. Wolański becslései szerint a 16. század első felében Wrocławon keresztül évente kb. 12 ezer mázsa rezet (Magyarország évi termelésének kb. fele) szállítottak, a legnagyobb mennyiségben Szczecinbe.[24] A Fuggerek Krakkó város tanácsával 1527-ben szerződésben biztosították a maguk számára a szabad rézszállítást nemcsak a Visztulán, hanem szárazföldi utakon is.[25]

A szakirodalomban az a nézet az uralkodó, hogy a 16. században a rézszállítás a Visztulán jelentős mértékben növekedett, és hogy a legnagyobb mennyiségű rezet ezen az úton szállították Gdańskba.[26] Ebből kiindulva vizsgáljuk meg az 1510–1516 közötti évek számadatait. A Thurzók szerződéseiben szereplő mennyiség, amelyet bevezettek a

[21] Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI. Id. *S. Kutrzeba* és *E. Duda*, Kraków. 1915, 453–455.

[22] *R. Rybarski:* i. m. II. kötet 220–223. Vö.: *T. Ślawski,* Produkcija i wymiana towarowa Biecza w XVI i XVII wieku, Rzeszów. 1968. 195.

[23] A włocławeki vámregiszterekbe általában csak a krakkói kereskedőket jegyezték be, a plocki, sączi és lowiczi kereskedőket csak ritkán. (1537, 1568, 1572–74) – Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis . . ., 453–455.

[24] *M. Wolański:* Schlesiens Stellung im Ostenhandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert, „Der Aussenhandel Osteurapas . . ." c. kötetben, 135. Vö. *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 605.

[25] *K. Pieradzka:* Handel Krakowa . . ., 160, 164.

[26] Így *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 607. *O. R. Halaga:* Košice–Balt . . ., 293. *J. M. Małecki:* i. m. 134. M. *Wolański:* i. m. 135.

krakkói városi tanács jegyzőkönyveibe, ha hozzászámítjuk a hiányzó évek becsléseink szerint lehetséges adatait, kb. 30 ezer mázsát tesz ki. Ha hozzáadjuk azt a 130 ezer mázsa rezet, amit ugyanazokban az években a Fuggerek Krakkón át Gdańskba szállíthattak, akkor becsléseink szerint 170 ezer mázsa körüli mennyiséget kapunk, amit akkoriban a Visztulán szállítottak Gdańskba. Ha feltételezzük, hogy a magyarországi rezet főként a Visztulán szállították, akkor ehhez a mennyiséghez hozzá kellene számítani a kis-lengyelországi városok szárazföldi szállítmányait is Gdańskba (becsléseink szerint az egész szállítmánynak egy negyede), valamint a Wrocławon, Poznańon és Toruńon keresztül szállított rezet is, amit sehova sem jegyeztek fel.[27] A Gdańskba irányuló rézszállítmányok összmennyiségét az 1510–1516 közötti években kb. 200 ezer, azaz évi átlagban kb. 30 ezer mázsára lehet becsülni.[28]

Ahhoz, hogy a Gdańskba irányuló rézszállítást egészében jellemezhessük, az eddigieket ki kellene egészíteni a későbbi évek adataival, a włocławeki vámkönyvek alapján.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem az egész rézmennyiség jutott el Gdańskba, amit oda szállítottak. Egy részét már útközben, a Visztulán éppúgy, mint szárazföldi utakon értékesítették, mivel a lengyel belső piac jelentős mennyiségű rezet vett fel, különösen ebben a reneszánsz korszakban. A lakosság gazdag rétege nagyon kedvelte a rézedényeket. Rézből állítottak elő harangokat és fegyvereket, azzal fedték a templomokat és kastélyokat, használták érmeként és pénzként egyaránt. A rezet Krakkóban pl. Oroszországnak vagy Wilnonak is eladták (1523, 1533).[29] A réz egy részét szárazföldi utakon Nyugatra exportálták, így pl. Krakkóból és Wrocławból további nyugati piacokra.[30]

VII. Gdańsk tengerentúli rézkivitelére vonatkozóan a kikötői vámkönyvek szolgálnak adatokkal:[31]

Év	Mennyiség mázsában
1470/71	720
1475	229
1490	370
1491	320
1492	192
1530	1713

[27] Erről az útvonalról ír *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 605.

[28] 1495–1546 között Magyarországról Lengyelországba 467 941 mázsa rezet vittek ki. Ld. *J. Vlachovič:* i. m. 607.

[29] Ld. *M. Bartkiewicz:* Odzież i wnętrza domów mieszczańskiech w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, 85. *A. Wawrzyńczyk:* Studia z dziejów handlu Polski z W. Ks. Litewskim i Rosja w XVI w., Warszawa, 1965, 65. *S. Mielczarski:* Koszty transportu i ich wpływ na udział kupców w handlu zbożowym w Polsce XVI wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XIII. 1965. 2. szám, 270.

[30] *M. Wolański:* Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolita w XVII wieku ze szczgólnym uwzględnieniem Wrocławiea, Wrocław. 1961, 246.

[31] *V. Lauffer* adatai: Danzigs Schiffs- und Warenverkehr am Ende des XV.-ten Jahrhunderts, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins", H. XXIII. 1894, 36 és *H. Samsonowicz:* Handel zagraniczny Gadńska w drugiej połowie XV wieku (rejonizacja handlu na podtawie ksiąg cła

A 16. század első feléből (az 1530-as év kivételével) nem maradtak fenn a kikötői vámkönyvek, ezért biztos következtetésekre nem lehet jutni. A Gdańskba irányuló rézszállítás adataival összevetve, a 15. század végén a rézexport növekedéséről beszélhetünk. A Magyarországról Gdańskba szállított réz egy részét Gdańskban helyi szükségletekre feldolgozták (J. Vlahovič adatai szerint az oda szállított rézmennyiség 14%-át.)[32]

Kérdés, hogy a gdański vámkönyvek adatai tartalmazzák-e az egész tengerentúlra irányuló magyar rézexportot. Bizonyos (a 16. század második feléből való elblagi vámkönyvek alapján), hogy az elblagi kikötőn keresztül is exportáltak magyar rezet (szepességit, libetbányait). Az sem kizárt, hogy a rézszállítmány egy része ballasztnak számított és így nem regisztrálták.

A hajózás történetében ismeretesek olyan esetek, amikor az áru a hajó nagyobb biztonsága érdekében ballasztként is szolgált. Így a középkorban a Bretagne-ból a Keleti-tengeren exportált sót, vagy a 18. században a Nagy-Britanniába szállított lent, kendert, vagy orosz vasat ezért nem terhelték fuvardíjjal, vagy csak minimális mértékben. Az orosz vas – szemben a svéddel – azért jelentett nagy konkurrenciát, mert könnyű áruk kiegészítéseként szállították. Svédországból pedig főleg fémeket szállítottak, így a szállítási költségeket nem mérsékelhették.[33]

Gdańskban ugyanaz történhetett a rézszállítmányokkal, mint az oroszországi vassal. Ezt bizonyítják a tenger mélyéről kiemelt, 15. vagy 16. századból származó ún. rézteherhajók (a gdański központi tengerészeti múzeum leletei), amelyeken viaszt és faárut találtak, azonkívül acél-, vas- és rézlemezeket a hajó alján, a rakomány alatt.[34] 1530-ban Gdańskból is rezet szállítottak egy könnyű rakománnyal (viasz, len és kender mellett) és nem gabonát. Ez a módszer több előnnyel is járt. Ha Gdańskban meg is vámolták a rezet, a Sund tengerszoroson már vámmentesen vihették át, hiszen más áruk alatt elrejtve feküdt a hajófenéken. Ez a szállítási költségeket, különösen drága áruknál jelentősen csökkentette.[35] A réz ballasztként történt használatát bizonyítja (még ha a vámkamarában be is jelentették) a réz és vas idényjellegű kivitele. Az 1530. év adataiból kiderül, hogy csupán februárban és márciusban (a nagy viharok idején) Gdańskból az osmund-vas $^3/_4$ részét, a vas 90%-át és a réz évi összes kivitelének $^2/_3$-át exportálták. A fennmaradó mennyiséget a többi hónapban, augusztusig bezárólag szállították. Hasonló következtetések adódnak a włocławeki vámregiszter vizsgálatából is: az 1537–1574 közötti években bejegyzett rézrakományokat már a hajózási idény kezdetén (április–májusban) szállították Gdańskba. Ez arra utal, hogy külföldön a legnagyobb kereslet a réz

palowego), „Przeglad Historyczny" t. 47, 1956. z. 2. 326. Az 1530-as év a vámkönyvek adatai szerint – WAP Gd. 300, 19, 11. Az ott megadott mértékegységeket mázsára kellett átszámolnom. A megfelelő módszertani útmutatások megtalálhatók: *M. Małowist:* Handel zagraniczny Sztockholmu i polityka zewnętrzna Szwecji w latach 1471–1503, Warszawa, 1935, 40, 84. *W. Stark:* i. m. 129–131.

[32] *J. Vlachovič:* Produktion . . ., 607.

[33] *M. K. G. Hildebrand* előadása: Le navire et l'économie maritime du Nord à l'Europe du Moyen-Age au XIIIe siècle. Travaux du troisième Colloque international d'"histoire maritime tenu les 30 et 31 mai 1958, Paris, 1960, 111–118.

[34] *P. Smolarek:* Miedziowiec . . ., „Morze" R. XXXI/LII. 1976. 3. szám, 9. Vö: a múzeum igazgatójának nyilatkozatával: Belka sezonu, „Kultura", 10. szám 1976. márc. 7, 9.

[35] *L. Koczy:* Nowe źródla do dziejów handlu Polski na Morzu Bałtyckim, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" IV. kötet, 1937.

iránt (éppúgy mint a gabona iránt) az év első hónapjaiban mutatkozott. A szállítási feltételek is ezekben a hónapokban voltak a legkedvezőbbek, télen a szárazra fagyott utak, koratavasszal a magas vízállás miatt a Visztulán.[36] A rézrakományok nagy súlya következtében ezeknek a tényezőknek nagy jelentőségük lehetett.

M. Malowist véleménye, amely szerint a csekélyebb értékű svéd réz iránt Gdańsk szinte semmi érdeklődést sem mutatott, ellenőrzésre szorul. A 15. század mások felének számadatai bizonyítják, hogy az import nem volt elhanyagolható mértékű, s hogy ezt minden bizonnyal visszaexportálták, M. Małowist ezt jelentéktelennek tekintette.[37] V. Lauffer és H. Samsonowicz adataiból ezzel szemben kiderül, hogy 1470/71-ben Gdańskban főleg Svédországból, és részben más balti kikötőkből 1718 mázsa rezet importáltak, míg csupán 720 mázsát exportáltak. 1475-ben a behozatal 29 mázsát, a kivitel 229 mázsát tett ki, 1510-ben a behozatal 158 mázsa és a kivitel kb. 2000 mázsa. 1506-ban Gdańskba tengeri úton 803 mázsa réz érkezett.[38] A 15. század végén a Keleti-tenger mentén Lübeck játszotta a fő szerepet a rézkereskedelemben. A Gdańskból szállított réznek ott kisebb jelentősége volt, mint a svédországi réznek. Az 1493–1495 közötti években a svédországi szállítmányoknak alig 7–13%-át érte el[39] W. Stark kutatásai alapján ismeretes, hogy a Magyarországról származó rezet Gdańskból Lübeckbe szállították, legnagyobb részét azonban már a Keleti-tenger partvidékén áruba bocsátották.[40]

Gdańskból a magyarországi réz főleg a nyugat-európai piacokra került, mindenekelőtt Antwerpenbe.[41] Keresett áru volt azonban Spanyolországban és Portugáliában is.[42] A nagy kereslet az európai piacokon a gdański rézszállítmányok iránt azzal magyarázható, hogy ez jobb minőségű, drágább fajta réz volt. Gdańsk 1530. évi vámregiszterei ún. „rothkupferről" s „plechkupferről" beszélnek. A magyarországi bányákból tiszta rezet („gefrintkupfer" és „gaarkupfer") szállítottak, amelyet kereskedelmi célokra a Gdańsk környéki rézkovács műhelyekben újrakovácsoltak.[43] Valószínüleg ezért lehetett a magyarországi versenyképes.

VIII. A magyarországi rézzel való gdański kereskedelem fejlődési tendenciái a töredékes források ellenére egészen világosak. Bizonyos, hogy a 15. század utolsó negyedében a gdański rézkivitel, a magyarországi rézkitermelés akkori válságának megfelelően csökkent. Később a termelés növekedése, majd újbóli csökkenése figyelhető meg.

[36] *J. Dąbrowski:* Kraków a Węgry w wiekach średnich, „Rocznik Krakowski" t. XIII. 1911, 210. *K. Pierądzka:* i. m. 57–58, 60.

[37] *M. Małowist:* i. m. 40–41.

[38] *V. Lauffer:* i. m. 311–323. *H. Samsonowicz:* Handel zagraniczny Gdańska, 325–326.

[39] Közelebbi adatokat ld. *M. Małowist:* i. m. 21, 40. és *W. Stark:* i. m. 130–131.

[40] *W. Stark:* i. m. 133–134.

[41] Így *K. Pieradzka:* i. m. 166, 202, *O. R. Halaga* is: Košice–Balt 293, és *J. Vlachovič:* Produktion. . ., 601, 604, 607.

[42] *S. Rähle:* Danzigs Handelsbeziehungen zu Portugal und Spanien, „Danzigs Handel in Vergangenheit und Gegenwart" c. kötetben, H. Bauer és W. Millack kiadásában, Gdańsk. 1925, 118. *E. Kestner:* Danzigs Handel mit Portugal im 16-ten Jahrhundert, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins" H. 1. 1880, 97–98.

[43] WAP Gd. 300, 19, 11. Vö.: *J. Vlachovič:* Slovenska med v 16. a 17. storoci, Bratislava. 1964, 35, 37 és *O. R. Halaga:* Košice–Balt, 191–193.

J. Vlahovič véleménye (a sundi forrásanyag alapján), hogy a Gdańskba irányuló magyarországi rézexport a 16. század közepe táján csökkent, kevéssé meggyőző.[44] Helyesebbnek tűnik J. Małecki megállapítása, hogy a Krakkó és Gdańsk közötti kereskedelem már a század első negyedében csökkenést mutatott, mivel a rézkivitel Magyarországról Nyugat felé más utakon történt.[45] Ezt igazolja az a tény is, hogy a Fuggerek rézszállítása Gdańskba ugyanabban az időben visszaesett. Ez minden bizonnyal új idők kezdetét jelezte, amikor a svéd réz egyre erősebb és sikeresebb versenytársként jelentkezett az európai piacokon és amikor a magyarországi rezet Hamburgba szállították egyre nagyobb mennyiségben.[46]

Meg kell még említenünk, hogy a Gdańskba irányuló rézszállítmányok minimális mennyiségben valószínűleg lengyel rezet is (Checiny, Miedziana Góra) tartalmaztak. Minden arra utal, hogy lengyel rezet nagyobb mennyiségben csak a század második felében szállítottak Gdańskba, amikor Kielce rézkitermelése jelentősen megnövekedett.[47] Hogyan magyarázható különben a Gdańskba irányuló magyar rézszállítás 16. sz. második negyedében bekövetkezett visszaeséséről szóló tétel, ha ugyanazon időszakban a włocławeki vámkamarában a réz jelentős növekedését jegyezték fel?

Történészek egész sorának nagyszámú és alapos kutatásai igazolják, hogy ebben az időszakban Magyarország Európa legfontosabb rézszállítója volt. Ezért feltételezhető, hogy a felső-magyarországi kereskedők kapcsolatai Gdańskkal a 16. század első felében továbbra is fontos szerepet játszottak. A rézkereskedelem kiemelkedő jelentőségét Magyarország gazdasági életében bizonyítja, hogy exportjában a réz az első helyen szerepelt, s bizonyítja a rézfeldolgozás, a kézművesség gyors fejlődése is.

[44] *J. Vlachovič:* Slovenska med . . ., 119. Vö.: *M. Małowist:* Wschód a zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społecznogospodarczych, Warszawa, 1973, 258.

[45] *J. Małecki:* i. m. 29.

[46] Pach Zsigmond Pál kutatásai a rézkivitelnek csak minimális csökkenését mutatják ki, ld.: The Role of East-Central-Europe in international Trade (16th and 17th Centuries), „Etudes historiques 1970, publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois", 1. kötet, Bp. 1970, 217–264.

[47] *J. Pazdur:* Górnictwo w Zagłębiu Staropolskim w epoce feudalnej, „Rocznik Świetokrzyski", I. kötet, 1962, 160.

Bogdán István:

VOLT-E PAPÍRMALOM BUDÁN?

*Bevezető*ül meg kell jegyeznem: a címben feltett kérdéssel jó 15 évvel ezelőtt már foglalkoztam, de csak alapítási kísérletekről számolhattam be.[1] Az azóta végzett további kutatásaim során előkerült újabb adatok miatt azonban a kérdés ismét időszerű lett.

Olyan iratokról van szó, amelyek papírjának vízjelében az Ofen, vagyis Buda helymegnevezés szerepel. Ebből ugyanis arra kellene következtetnünk, hogy Budán papírmalom működött, hiszen az általános vízjelhasználati gyakorlat a vízjelben szereplő helységnévvel a papírmalom székhelyét jelölte meg. Először 9–10 évvel ezelőtt került véletlenül a kezembe ilyen vízjel, de az a változat, amelyik több hazai, sőt, osztrák papírmalom által is használt vízjelelemmel: a városkapus címerrel együtt szerepel (ld. 5. ábra). Ez a tény így részben gyöngítette a feltételezést. A városkapu, mint címer-, illetve vízjelelem a település városi jogát szimbolizálja, így valószínű, hogy a papírmalmos helység város. S Buda az volt. Maradt a kérdés, hogy az Ofen megnevezés a jelen esetben tényleg Budát jelent-e. A válasz nem olyan egyértelmű, mint az avatatlan hinné, de nem részletezem a vizsgálatot, a lényeg az, megállapíthattam: Budáról van szó. Megkezdtem tehát a levéltári kutatást. A hazai levéltári adatszolgáltatás információs képessége azonban, sajnos, olyan semmitadó, hogy e kevés adattal nem jutottam előbbre. Jelentős idejű kutatás után is csak ott voltam, ahol elkezdtem: a vízjelnél. S amikor Viliam Decker, a jeles szlovák papírtörténész 1973. évi egyik levelében megkérdezte tőlem, mit tudok a fenti vízjelről, mert azzal a szilenici, rózsahegyi 1750–60. évkörű levéltári anyagban találkozott,[2] azt válaszolhattam: csak a tényt, hasztalan kutattam eddig, de a reményt még nem adtam fel.

És ismét a véletlen segített tovább. Ez évben más célú levéltári kutatások során, mivel a papírok vízjelét mindig megnézem, kezembe akadt a továbblendítő adat: egy 1758. évi irat papírjain olyan vízjel, amelyiken nemcsak a városkapus címer s alatta az Ofen helységnév szerepelt, hanem még egy személynév is: Johan Kapelner (ld. 4. ábra). Mivel pedig az általános vízjelhasználati gyakorlat szerint ez a papírkészítő neve kellene hogy legyen, tovább kutattam e névvel jelzett vízjelek után. Találtam is 1757–77. évkörből három további típust (ld. 6, 7, 8. ábra). Így aztán már nemcsak a helynév, személynév, hanem az évkör is támpontot adott, bizakodva kezdtem meg ismét a levéltári kutatást, hisz ez adatok segítségével már bőbeszédűbb a levéltári anyagunk. És az eredmény? – Nos, nem az, amit várnánk, de mégis rendkívül érdekes adalék a hazai papírtörténetünkhöz. Érdemes tehát a részleteket megismernünk, de szükséges is, mert a végső megállapítást másként kellően nem indokolhatom.

[1] *Bogdán István:* Papírmalom alapítási kísérletek Budán. Papíripar, 4. 1960. 5. 192–200.

[2] V. Decker 1973. aug. 23-i levele, itt köszönöm neki, hogy e tényre felhívta a figyelmemet.

Foglalkozzunk először a nevezett *személyével*, s mindjárt jegyezzük meg, hogy az iratokban, a vízjelhasználattól eltérően, C betűvel (és két l-lel) írta a nevét: Capellner János. Ebből arra következtethetünk, hogy a család valamelyik őse német nyelvterületről települt hozzánk, valószínűleg mint vándorló kézműveslegény. S csakugyan Budára Bécsből került egy Capellner kártyafestő, de nem János, hanem Ferenc József, aki 1736-ban kapta meg a polgárjogot,[3] és e keresztnéven szerepel a város polgárkönyvében is.[4] Capellner János neve azonban nem szerepel a polgárkönyvben, csak egy Kappelner Jánossal találkozunk, de jóval később — 1772-ben — kap polgárjogot és a mestersége kádár,[5] így nem lehet azonos a mi Jánosunkkal, aki szintén kártyafestő és budai polgár is (ld. később). Tehát vagy kifelejtették a polgárkönyvbe való bejegyzést, vagy elírták a keresztnevet, mindkét eset előfordult a gyakorlatban.[6] Mert azt nem tarthatjuk valószínűnek, hogy ez a Ferenc József Jánosnak volt az apja, ezért nem szerepel János a polgárkönyvben. Egyrészt ugyanis a polgárjog nem öröklődött, másrészt pedig János már 3 évvel korábban önállóan tevékenykedik Budán (ld. később). Továbbá: Ferenc Józseffel az iratokban többet nem találkozunk, viszont János nemcsak maga nevezi magát budai polgárnak, a város is így titulálja őt az irataiban. — Mit tudunk róla?

Capellner János kártyafestő 1733 előtt telepedett le Budán[7] — ekkor legalább 20 éves lehetett, így 1710 körül születhetett —, s 1743-ban, amikor házat vásárol (polgárnak nevezi a város!), nős, felesége Rozália,[8] aki 1761-ben végrendelkezik.[9] Halála után Capellner ismét megnősült (második felesége Katalin), és 1780-ban — tehát kb. 70 éves korában — meghalt.[10] Nem valószínű, hogy fiúgyermeke lett volna, mert foglalkozását özvegye, majd 3 év múlva már idegen, Jakisch Ferenc folytatja, aki rövidesen — 1786-ban már bizonyosan — feleségül vette özvegyét, Katalin asszonyt.[11]

Ami a *házát* illeti, csak félig volt az övé, a jog és a haszonélvezet másik fele feleségét, Rozáliát, illette, így írja az 1743. aug. 23-án kelt, Capellner János budai polgár és kártyafestő nevére kiállított teleklevél. (Feltételezhetjük tehát, hogy a vételár — 1800 ft — előteremtéséből Rozália asszony sem maradt ki, illetve nem szegény lányként vette őt el Capellner.) A teleklevél szerint a ház a Vizivárosban, Gross Pál és nemes Gilich urak háza között feküdt, a frontja 5 öl $1^1/_2$ láb, hátul 5 öl 5 láb, jobbra 18 öl 3 láb, balról 18 öl 2 láb nagyságú volt. 1728-ban akkori alakjában már állt, s Stokher Ignác örököseitől vették meg.[12] A telekkönyvben már 1742-ben Capellner nevére írták a házat, s innen

[3] Fővárosi Levéltár, Buda város levéltára — a továbbiakban BL — Tanácsülési jegyzőkönyvek — a továbbiakban Tl. jkv. — 1736. fol. 147.

[4] BL 1002/u Matricula civium 1686–1867, *Illyefalvy I. Lajos:* Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. 2. k. Buda. Bp. 1944. 74.

[5] Uo. és *Illyefalvy:* i. m. 143.

[6] Bónis György jogtörténész kartársam szóbeli közlése, köszönöm szíves felvilágosítását.

[7] Országos Levéltár — a továbbiakban OL — Helytartótanácsi levéltár — a továbbiakban Htt — C 20. Fasciculi mencium: Litterae — a továbbiakban — F. m. Litt. —1751. febr. 8.

[8] BL 1009/e Teleklevelek jegyzőkönyve — a továbbiakban Tl. jkv. — 31. k. Wasserstadt 1732. 119. f.

[9] BL 1002/y Végrendeletek. I. 1204.

[10] 1780. febr. 20-án még ő, aug. 31-én már özvegye írja alá a számlát, BL 1006/e Obercammer Amtsrechnung — a továbbiakban Oc. Ar. — 1780. I. 46., II. 74.

[11] BL Tl. jkv. 33. k. 1786–92. Wasserstadt 20. f.

[12] Uo. 31. k. Wasserstadt Lib. 2. fol. 119.

tudjuk egyrészt azt, hogy 101 négyszögöl (363,5 m^2) nagyságú volt, másrészt azt, hogy 178. a házszáma, végül pedig azt, hogy Capellnernek csak ez a háza volt, más ingatlannal, szőlővel, szántóval, réttel nem rendelkezett.[13] A következő esztendőkben is csak ez a tulajdona szerepel, 1773-tól kezdve azonban már 175. házszámmal, mert ez évben megváltoztatták a számozást.[14] 1780-ban már örököse – vagyis özvegye – nevén jegyzik, 1784-ben pedig átírják Jakisch Ferenc nevére,[15] és a következő ezstendőkben is az ő nevén szerepel a ház a telekkönyvben.[16] Teleklevelet azonban az átírásról mégsem találtam, ellenben más érdekes adatot. 1786. ápr. 10-én „Katalin asszony, Capellner volt özvegye, most nemes Jakisch felesége", a mostohaapjától, Knotz Györgytől örökölt vízivárosi 395. sz. házát „urára, nemes Jakisch Ferencre" íratja.[17]

E háznak a helyét a házszám – 178–175. – és egy 1792. évi térkép[18] segítségével pontosan meghatározhatjuk. A Schlangen, vagyis a Szalag és a Donáti utca között, a mai Szalag u. 18. sz. ház helyén feküdt, frontja is ez utcára nyílott (ld. 1. ábra).

Megismétlem, mert a továbbiak miatt fontos: a legszélesebb körű kutatás alapján is csak azt állapíthattam meg, hogy Capellnernek e házán kívül más ingatlana se Budán, se Buda környékén nem volt.

Vizsgáljuk meg Capellnernek *tevékenységét*. Az adókivetésekben kártyafestőként (Kartenmahler) tartják nyilván 1743–80 között, és házán kívül ipara (Gewerb) után adózik,[19] tehát tanult mesterségét gyakorolta is. De nemcsak. Ebből ugyanis nem tudott megélni, ezért emellett már 1733-ban írópapírral kezdett kereskedni.[20]

Buda város számadáskönyveiben ilyen minőségben először 1747-ben fordul elő a neve, amikor a városi kancellária számára papírt vásárolnak tőle.[21] Tőle is, mert a város papírszükségletét kereskedők is fedezték. Mivel azonban a kereskedőkön kívül nemcsak Capellner, hanem más kézművesek is kalmárkodtak papírral, a kereskedőtestület tiltakozott az ilyen konkurrencia ellen, s elérte, hogy a város mások számára megtiltotta a papírkereskedelmet. Ezért Capellner 1751. febr. 1-én kérte a tanácsot, hogy számára e tilalmat oldja fel. A tanács azonban elutasította a kérését: papírkereskedéssel ne foglalkozzon, maradjon a mesterségénél.[22]

Capellner ebbe nem nyugodott bele, s már egy hét múlva, febr. 8-án iktatja beadványát Pozsonyban a Helytartótanács. Közli benne, hogy budai polgár és kártyafestő, emellett azonban már 18 éve papírral is kereskedik, mert mesterségéből nem tud megélni, a budai tanács azonban eltiltotta a papírkereskedéstől, ezért kéri a Helytartótanácsot,

[13] BL 1009/f Grundbuch conscription – a továbbiakban Gb. conscr. – 1742. Wasserstadt N. 178.

[14] Uo. 1773. Wasserstadt N. 175.

[15] Uo. 1784/85. N. 175.

[16] Uo. 1786. N. 175. stb.

[17] BL Tl. jkv. 33. k. 20. f.

[18] BL XV/16. Térképtár B. IV. 7. Situations Plan der Wasserstadt–Ofen 1792.

[19] BL 1005/b Steuer Amts Repartiononsbuch – a továbbiakban St. A. Rb. – 1743–1778., 1005/a Portions Anschlag – a továbbiakban P. a. – 1762., 1765., 1766., 1005/i Gewerbaufschlag – a továbbiakban Gwa – 1777.

[20] OL Htt. F. m. Litt. 1751. febr. 8. – Beadványában 18 évet ír.

[21] BL Oc. Ar. 1747. N. 38, 285 – a belég sajnos hiányzik.

[22] BL T. jkv. 1751. 21. fol.

engedélyezze azt neki az egész ország területére, s közölje e rendelkezését Buda város tanácsával is.[23] A Helytartótanács, mint hasonló esetben mindig, megkérdezte a másik felet, és már másnap, febr. 9-én utasítja a budai megisztrátust: kimerítő felvilágosítást küldjön a Capellner-féle ügyről.[24]

Buda város tanácsában azonban nem lehettek egészen egy véleményen, mert a kancelláriája a tilalom ellenére is vásárolt papírt Capellnertől, s az év ápr. 22-én 6 rizsma árát ki is fizették neki.[25] Többet azonban nem vettek tőle, nyilván a kereskedőtestület újabb tiltakozására. De nem is válaszoltak a helytartótanácsi rendeletre. Mást tettek. Ügyeskedtek. Közvetlen adatunk ugyan nincs, de feltételezhetjük, hogy mint más ügyekben, ebben is a Bécsben és Pozsonyban a kormányszerveknél működő ágenseik, a városi ügyek szorgalmazói[26] révén általános intézkedést értek el. És 1752. jan. 24-i kelettel királyi rendeletet kapott a budai magisztrátus, amely szerint „nemcsak a posztócsapók, vargák és a kalaposok, hanem a kártyafestők is eltiltatnak a papírkereskedelemtől".[27]

Ezt nyilván közölték Capellnerrel is. De őt keményfából faragták. 1752. március–áprilisban sorra járta jelentősebb vevőit, bizonyítékokat gyűjtött, s 11 kancellária: katonaság, egyházi szervek, a budai cs. k. harmincadhivatal, a hadipénztár, a kassai kamarai adminisztráció, Pest város és Pest megye illetékesei aláírásával, pecséttel igazolták, hogy már évek óta Capellner János kártyafestőtől vásárolják a papírt, és az mindig jobb és olcsóbb volt, mint amilyent a budai kereskedők árusítottak, 40 budai polgár pedig ezen kívül még azt is igazolta, szintén aláírással, pecséttel, hogy 18 éve Capellnertől veszik a papírt. És Capellner a 12 igazolást mellékelve, azokra hivatkozva és egyúttal velük igazolva, hogy a „közjót" szolgálja, 1754. ápr. 30-án ismét kérte a Helytartótanácsot, engedélyezze neki a papírkereskedelmet és azt közölje a budai tanáccsal.[28]

Mire a Helytartótanács máj. 4-én írt a budai magisztrátusnak, emlékeztette, hogy két évvel korábbi kérdésére a mai napig nem válaszolt, s utasította, azonnal közölje, miért nem engedi meg Capellnernek a papírkereskedelmet, amikor az a bizonyságok szerint közmegelégedéssel dolgozott.[29] Most volt két lépéssel előbbre a tanács. Máj. 22-i válaszához mellékelte az említett (1752. jan. 24-i) tilalmat, s közölte: ezért,[30] de arról bölcsen hallgatott, hogy 1751-ben, amikor elutasította Capellner kérését, még nem volt a kezében ilyen rendelet.

A Helytartótanács, mint máskor is, most is a „közjót, közhasznot" tekintette, és júl. 28-án elküldte a felterjesztését az uralkodónak: közölte a tényállást, a tiltó rendeletet, Capellner kérését (másolatban mellékelve azt a 12 igazolással együtt) és javasolta,

[23] OL Htt. F. m. Litt. 1751. febr. 8.

[24] OL Htt. C 21 Fasciculi mensium: Expeditiones – a továbbiakban F. m. Exp. – 1751. febr. 9.

[25] BL Oc. Ar. 1751. nr. 273, a belég sajnos itt is hiányzik.

[26] Budapest 1. sz. Állami Levéltár. 1. köt. Buda . . ., Pest . . ., Óbuda . . . városok levéltára. Bp. 1950. 19.

[27] OL Htt. F. m. Litt. 1753. máj. 22. mell.

[28] Uo. 1753. ápr. 30.

[29] Uo. F. m. Exp. 1753. máj. 4.

[30] Uo. F. m. Litt. 1753. máj. 22.

engedélyezzék neki a papírkereskedelmet.[31] Az udvar a javaslatot elfogadta, és aug. 13-án Mária Terézia már alá is írta a kegyes rendeletet, amellyel megengedi Capellner János budai polgárnak, hogy a kártyakészítés mellett papírral kereskedjen, mivel a kártya is papírból készült (ím a rendeleti kiskapu), de köteles mindig jó minőséget és olcsón szállítani.[32] És a Helytartótanács aug. 27-én továbbította a rendeletet a budai tanácshoz, s megparancsolta, hogy Capellner ilyen ténykedését többé ne akadályozzák meg.[33]

Nem csekély győzelme volt ez Capellernek, orrolt is érte a magisztrátus. Csak 1775-ben vettek tőle megint papírt,[34] s négy évig ismét elhanyagolták. 1760-tól kezdve azonban élete végéig évenkénti rendszeres, „contóra" dolgozó (persze, nem egyedüli) papírszállítója a városi tanácsnak.[35]

Capellner tehát a fentiek szerint kártyafestő és papírkereskedő, de nem papírkészítő, *Budán nincs papírmalom.* Na és a vízjel? – Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, bizonyítom az állítást.

Az egyik bizonyítékot most ismertük meg: papírkereskedelemre kért engedélyt, nem papírkészítésre. Igaz viszont, erre nem is kellett volna engedélyt kérni, de ha viszont papírkészítő lett volna, vagy papírmalom-tulajdonos, senki nem tilthatta volna meg neki a papírkereskedést. Továbbá: Buda város minden nyilvántartásában kártyafestő, minden beadványában ő is annak nevezi magát, e mestersége mellé kéri a papírkereskedelmi engedélyt, úgy is kapja meg. Fennmaradt papírszámláiban azonban eleinte csak a nevét írja alá, tehát kártyafestő minőségét sem nevezi meg, az 1777. évi saját kezűleg kiállított számláján azonban a neve után már odaírta a „foglalkozását" is: „bapir verlager Offen" (ld. 2. ábra).[36] És így titulálta magát 1780-tól kezdve az özvegye is: „babir Verlagerin" (ld. 3. ábra).[37]

A német Verlag első s egyúttal eredeti jelentése előleg, ezen keresztül már a 15. században jelentett bedolgozókat foglalkoztató vállalkozást – ebből eredően később háziipart –, majd az újabbkorban azt, aki a könyv stb. megjelentetésének költségeit előlegezi, így a könyvkiadó, továbbá elsősorban a söriparban – a viszonteladót, a Verleger szó pedig előlegezőt, kiadót, terjesztőt, lerakatot, szállítót jelent.[38] A Papierverlager jelentése tehát papírlerakatos, -szállító, viszonteladó, röviden: kereskedő. Capellner tehát saját tevékenységét maga így határozta meg, nem nevezte magát papírkészítőnek, sem papírmalom-tulajdonosnak.

[31] Uo. F. m. Exp. 1753. júl. 28.

[32] OL Htt C 13 Benigna mandata 1753. aug. 13.

[33] Uo. F. m. Exp. 1753. aug. 27.

[34] Oc. Ar. 1755. 272. r.

[35] Uo. 1760. nr. 446., 1761. nr. 427. stb. 1780-ig, 1760–71 között a kereskedők, kézművesek kiadásainál, 1771–1780 között a kancelláriai szükségletek rovatában elszámolva, de a belégek több évnél hiányoznak. S jellemző, hogy Capellner, bár módos polgár, mégsem lett Buda város tisztségviselője. Vö. *Schmall Lajos:* Adalékok Budapest történetéhez. Bp. 1894. 292., 306.

[36] BL Oc. Ar. 1777. III. 96.

[37] Uo. 1780. I. 74. stb. 1783-tól kezdve pedig utóda, Jakisch Ferenc is ezt írta: Papier Verlager, uo. 1783. 163. stb.

[38] Vö. *Johann Christoff Adelung:* Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart. 4. T. Wien, 1811. 1074. h., Der Grosse Brockhaus 19. Bd. Leipzig, 1934. 507–508., *Eugen-Haberkern, Joseph Friedrich Wellisch:* Hilfswörterbuch für Historiker. 2. Aufl. Bern, 1964. 637.

Capellner számláin aláírása mellett a későbbi időben van pecsét is. Ezen a névirat keretezte koronás címerpajzsba lépő oroszlán látható.[39] Önjogúlag felvett címer, de nem a papírkészítőé: az beszélő címer, azon mindig a mesterség jelképe, a merítőszita szerepel.[40]

Mindebből következik, hogy Capellner nem volt papírkészítő. Ettől azonban még lehetett volna papírmalma, amelyet papírkészítőmester alkalmazottal vagy bérlővel üzemeltet, ez általános szokás.[41] Ez ellen azonban két jelentős érv tiltakozik.

Az egyik saját számláinak a vízjelei. Sajnos, csak néhány, az 1765., 1767., 1769., 1772., 1777. és özvegyétől, az 1780. évi maradt meg, de semelyikben sincs a saját vízjele. Egyikén az általános lovaspostás szerepel, másikán a több külföldi és hazai papírmalom által is használt városkapu önmagában, ez a kettő még esetleg lehetne az övé is, a többin viszont osztrák és cseh papírok vízjele van.[42] Márpedig a papírkészítő vagy a malomtulajdonos, számlájához is saját papírját használta, idegenét sosem, ez természetes. (Megjegyzem, hogy utódának, Jakischnak számlái közül kizárólag az első, az 1783. évi íródott Capellner vízjelű papírra,[43] a többi 1785-től 1793-ig egy sem, majd kizárólag közismert osztrák papírok.)[44]

Még természetesebb az, hogy a papírmalom-tulajdonos, ha kivételesen maga foglalkozik az értékesítéssel (nem pedig a papírkészítője, mint általában), csak a saját papírját forgalmazza (természetesen a papírkészítő is), de semmiképp sem az idegenét. Márpedig Capellner, számláinak tanúsága szerint, ezt megtette. A számlákban ugyan általában csak a papírfajtát nevezi meg, de két évben a felsorolás néhány tételénél ezen kívül, szerencsénkre, még az eredetet is megjelölte. 1767-ben prágai (Pragisches) és cseh (Pömisch), 1769-ben pedig prágai (Pragres) és iglói (Iglauer) hozzátétel is szerepel,[45] vagyis cseh és iglói papírokat is szállított a városnak.

Végső megállapításunk tehát csak az lehet, hogy Capellner sem papírkészítő, sem papírmalom-tulajdonos. És megismétlem a korábban mondottakat: nem találtam adatot arra, hogy Capellnernek a házán kívül más ingatlana lett volna Budán, vagy a környékén, tehát papírmalma sem.

De hol is lehetett volna Budán papírmalom? – Elvileg vizsgálva a kérdést mindjárt hangsúlyozni kell, hogy Óbuda abban az időben Budától független, önálló mezőváros,[46] következőleg a határában folyó Aranyhegyi – ma Filatori – árokkal és mellékvizeivel nem számolhatunk. Buda területén az Ördögárok és a Duna-part lehetősége marad. Az előbbi azonban egyrészt időszaki vízfolyású, másrészt nagyobb zivatarok esetén heves és magas vízjárású,[47] malomhelynek tehát egyébként is alkalmatlan, vize azonban rendkívül

[39] BL Oc. Ar. 1767. 413., 1769. 424., 1772. 350. stb.

[40] *Bogdán István:* A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp. 1963. 125–126.

[41] Uo. pp. 87–89.

[42] BL Oc. Ar. 1765. 487., 1767. 413., 1769. 424., 1772. 350., 1777. III. 48., 1780. I. 74., III. 41.

[43] Uo. 1783. 163.

[44] Uo. 1785/6. 608., 1786/7. 117., 1788/9. 1302., 1790. 1109., 1793. 975.

[45] Uo. 1767. 413., 1769. 424.

[46] Budapest 1. sz. Áll. Lvt. 311–314.

[47] Vö. Budapest természeti képe. Bp. 1958. 462–470.

piszkos (ld. később). A Duna partján természetesen már voltak malomhelyek, mégpedig az akkori Országút és Újlak városrészek területén – a Vízivárosban tehát nem! –, vagyis a mai Bem tér és Kolosy tér által határolt szakaszon, így a Felhévíz – ma Malom tó – melegforrásait is hasznosítva. Korszakunkból sajnos, nincs malomhelyeket ábrázoló térképünk, csak 1802-ből,[48] de mivel a malomhely, mint ahogyan a házhely évszázadokon át változatlan marad, sőt, még inkább, feltételezhetjük, hogy korszakunkban is ez volt ott a helyzet. E térkép négy malomhelyet jelöl meg a partba nyúló csatornákban, ahol 4–2–12–11, összesen 29 malom működött. Természetesen gabonamalom, papírmalomról szó sincs. De nem is működhetett volna itt. A források vize ugyan tiszta, de nagyon meleg, a Duna vize viszont piszkos. A papírkészítésnél ugyanis a víz nemcsak hajtóerőnek szükséges a malomhoz, hanem gyártásvíz is (a pépkészítés és a merítés munkafázisainál tökéletesen nélkülözhetetlen), s nem lévén derítőberendezés, a tiszta víz elengedhetetlen feltétel volt (csak így lehetett fehér papírt készíteni), és már az is bajt okozott, ha a papírmalom feletti patak-részen állatokat itattak.[49] Mindebből pedig az következik, hogy Buda területe elvileg is alkalmatlan volt papírmalom létesítésére.

S tetézzük meg a mondottakat újabb bizonyítékkal. Az 1771–74. évi országos fabrika- és manufaktúra-összeírás szerint Budán nem volt papírmalom, ott papírt nem készítettek, csak kártyát. S nemcsak a kormányhatósághoz felküldött jelentésben szerepel így az adat, hanem a budai tanács fogalmazványában is.[50] Végezetül pedig: a Budával foglalkozó bőséges irodalom sem tud papírmalom létezéséről.[51]

Mi hát a helyzet ezekkel az *Ofen-Capelner-féle vízjelekkel?*

A válaszadást kezdjük Capellner *vagyoni helyzeté*nek a vizsgálatával.

Említettem, hogy amikor 1743-ban megveszi a vízivárosi házát, 1800 ft-t fizet érte. Viszont feleségével közösen birtokolt, s ebből arra következtettem, hogy a ház közös szerzemény, így feleségének jelentős hozománya lehetett. S hogy volt neki vagyona, 1761. évi végrendelete is bizonyítja. Ingó és ingatlan vagyonának (nem részletezte ezt) általános örököse az ura, s ezen kívül több tételben, összesen 680 ft-t rendelt kegyes adományokra.[52]

Capellner helyzetét adózásán keresztül ítélhetjük meg. Házadója (más ingatlan nem volt, említettem) nem mértékadó, az adókulcs szerint a többihez hasonló arányú. Más a helyzet az ipar (Gewerb) után fizetett adóval, amelyet inkább foglalkozási adónak nevezhetnénk, mert pl. kereskedők is fizették. Capellner 1743–50 között évenként 6,– ft-t, 1751–53-ban 8,–, 1754-ben 10,–, 1755–64 között 11,–, 1765-től 1780-ig, haláláig pedig 20,– ft-t adózott évenként.[53] (Özvegye 1781-ben 24,–, 1782-ben 25,– ft-t fizetett, utóda, Jakisch pedig 1783 ban csak 15,– ft-t, házadója változatlan maradt.[54])

[48] BL XV/16. Térképtár B. II. 7.

[49] *Bogdán:* Moi papíripar 64.

[50] OL Htt. C 36 Acta Telonialia Lad. D. fasc. 61. n. 17. e. 9., Kancelláriai levéltár A 39. Acta generalia 1774:3114., BL 1002/3 Locumtenentialia N. 1681–1682.

[51] Vö. *Nagy Lajos–Bónis György:* Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. 98. sk., 330. sk. (Budapest története 3. k.)

[52] BL 1002/y Végrendeletek I. 1204.

[53] BL St. 1 Rb. 1743–1780. Wasserstadt Nr. 178., ill. 175.

[54] Uo. 1781–82. Nr. 175., 1783. N. 175.

Az adóösszeg emelkedése önmagában azonban még nem bizonyít eléggé, viszonyítsuk Capellner adóját a többiek adójához. Két évre van lehetőség, de elegendő, harminc évre utal. 1762-ben a víziárosi 326 adózó közül Capellner 11 ft-os adójánál csak négyen fizettek többet: két ismeretlen foglalkozású 12,– és 14,– ft-t, egy patikus 15,–, és egy rézműves 17,– ft-t, a legkisebb adó 1,– ft volt.[55] 1777-ben – a legkisebb adó most is 1,– ft – Capellner 20,– ft-t adózott, s a Víziváros 368 adózója közül két kereskedő fizetett még ennyit, többet már csak hárman, egy kereskedő 22,– ft-t, egy kőműves 25,–, és ismét egy kereskedő 28,– ft-t.[56] S tegyük hozzá, hogy 1779-ben perelt egy kádármestert 1775-ben adott 635 ft kölcsönért,[57] s özvegye, Katalin asszony 1781-ben perel egy szobrászt szintén 1775-ben kölcsönzött 50,– ft-ért,[58] 1783-ban pedig mostohaapját, még ura életében kölcsönzött 1500,– ft-ért.[59] Capellner tehát vagyonos polgár volt. De nem a kártyafestésből gazdagodott meg, maga írta, attól koldulhatott volna. A papírkereskedelem gyarapította vagyonát 1733-tól, és az 1760-as évektől kezdve már a Víziváros ötödik leggazdagabb polgára.

Emlékezzünk: 1753-ban kapta a városi tilalmat megszüntető uralkodói engedélyt a papírkereskedelemre és 1757/58-ban tűnik fel először az a bizonyos városkapus Ofen–Kapelner-féle vízjel (ld. 4. ábra) – amikor már jelentős tőkéje is van az engedély mellé –, pedig sem papírkészítő, sem papírmalom-tulajdonsos. Mi a magyarázat tehát?

Csak az lehet, hogy ilyen vízjelű papírokat készíttetett magának valamelyik papírmalomban – tőkebefektetés útján. Későbbi kifejezéssel csendestárs lett. Jelentős összeget adott évenként valamelyik papírkészítőnek, illetve papírmalom-tulajdonosnak, s ennek megfelelő mennyiségű, és az ő vízjelével készült papírt kapott érte. És élete végéig (1780-ig) folytatta ezt a tevékenységét. Feltehető, hogy még özvegye is – vagy olyan jelentős volt a Capellner által kihelyezett tőke, hogy tovább is futotta –, mert még nála is, utoljára pedig 1783-ban (de már utódának, Jakischnak egyik számláján) találkozunk vízjelével.[60] Jakisch-féle vízjellel azonban – 1793-ig vizsgálva a számláit[61] – már nem, de Ofen vízjellel sem. Jakisch tehát már nem invesztált, ő csak kereskedett különféle eredetű papírokkal.

Választ kellene keresnünk arra a kérdésre is, hogy Capellner melyik papírmalomban csináltatta a papírját. Választ azonban nem adhatunk, mert e tevékenységéről írott forrás nem maradt. A vízjelek most aztán igazán mit sem érnek. A felvidéki előfordulásból esetleg feltételezhetnénk ottani papírmalmot, de melyiket a sok közül? Nem segít az sem, hogy számláiban prágai és cseh, illetve iglói papírokat említ, bizonytalan következtetés lenne ott működő papírmalomra gondolni. Mint ahogyan az a feltételezés sem lendít tovább, hogy valami rokoni kapcsolat realizálódott így. És nem segít a kérdés megválaszolásához az sem, ha a Capellner-féle vízjeles papírokat megvizsgáljuk. A papír egyéb adata, illetve a bordázat önmagában ugyanis csak akkor segíthetne, ha valamennyi papír-

[55] BL P. a. 1762. Wasserstadt.
[56] BL Gwa 1777. Wasserstadt.
[57] BL 1014/d Processus civiles N. 1985.
[58] Uo. N. 1945.
[59] Uo. N. 2004.
[60] Oc. Ar. 1783. 163.
[61] Uo. 1785/6. 608., 1786/7. 117., 1788/9. 1302., 1790. 1109., 1791. 685. 1792. 1221., 1793. 975–6.

malmunk valamennyi papírjáról meglenne az adatkataszterünk, és ebben az esetben is csak esetlegesen, pl. a merítőszita valamilyen hibája alapján lehetne a malmot azonosítani. Ilyen kataszterünk azonban nincs, és belátható időn belül nem is lesz.

Magukat a *vízjelek*et azonban számba kell vennünk, meg kell ismerkednünk azokkal a kivételes vízjelekkel, amelyeknek alapján nem lehet a papírmalmot megállapítani. De hogy egy esetleges későbbi azonosítás lehetőségét ne zárjam ki, teljes *papírleírás*t adok. A vízjeleket az általam ismert megjelenés időrendjében sorolom, de megjegyzem: lehetséges, hogy ettől eltérően korábban is előfordulnak, hisz ez időszak valamennyi levéltári anyagát, sok millió iratot, nem vizsgálhattam ezért meg.

A) Papírleírás: 1757-től kezdve felhasznált, nagy, középvastag kancelláriai papír, 370 X 380 mm, 79–80 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, rugalmas, átnézete felhős, ritkán 1–3 mm-es rostszál.

Szita: 18 db 1 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; bordázat 370 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel ívközépen: balra 173, jobbra 150, fentről 133, lentről 122 mm-re a városkapus címer – a városjelkép –, alatta a helynév (OFEN), verzál antikva, betűmagasság 15 mm, ez alatt a személynév (JOHANES KAPELNER), verzál antikva, betűmagasság 15 mm. Bemutatom Hutmüller János, Pest, 1758. évi iratáról (ld. 4. ábra).[62]

B) Papírleírás: 1757-től felhasznált közönséges mittel (kis fél posta) papír 360 X 470 mm, 75–77 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, vékony, rugalmas, átnézete felhős, ritkán 1–2 mm-es rostcsomók.

Szita: 17 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 25 mm-ként; bordázat 360 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel ívközépen: balra 200, jobbra 210, fentről 120, lentről 140 mm-re a városkapus címer, alatta a helynév (OFEN), verzál antikva, betűmagasság 16 mm. Bemutatom Heindl Tamás, Buda, 1763. évi iratáról (ld. 5. ábra).[63]

C) Papírleírás: 1759-től kezdve felhasznált kis, középvastag postapapír, 350 X 450 mm, 61–63 g/m^2. Fehér, felülete sima, rugalmas, átnézete egyenletes.

Szita: 18 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 25 mm-ként; bordázat 420 db (12/10) 0,4 mm átmérőjű 0,4 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balra 65, jobra 250, fentről 130, lentről 110 mm-re stilizált koronás címerben postakürt – a papírfajta jele –, alatta a személynév (IOHANES KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 15, illetve 10 mm, alatta – a díszítő Et jel között – a helynév (OFEN), verzál antikva, kiemelt kezdővel, betűmagasság 15, illetve 10 mm; jobb koncon, balra 315, jobbra 110, fentről 165, lentről 155 mm-re korona, alatta AP monogram, verzál antikva, betűmagasság 15 mm. Ez lehet a papírkészítő monogramja is, így segíthetne a malom meghatározásához, de sajnos, nem ismerem ezt a név-

[62] OL Htt C 25 Acta Mechanika, Pest Lad. B. fasc. 23. n. 10.
[63] Uo. Buda Lad. B. fasc. 8. no. 1.

rövidítést,[64] tehát mégsem segít. Bemutatom Guttschmidt János, Pest, 1759. évi iratáról (ld. 6. ábra).[65]

D) Papírleírás: 1759-től kezdve felhasznált kis medián papír, 380 X 500 mm, 79–80 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, vékony, rugalmas, átnézete egyenletes, ritkán 1 mm-es rostcsomó.

Szita: 18 db 1 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; bordázat 380 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balról 100, jobbról 270, fentről 170, lentről 190 mm-re a személynév (JOH. KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 23, illetve 13 mm; bal koncon, balról 330, jobbról 100, fentről 120, lentről 165 mm-re a koronás magyar címer – a terület jele. Bemutatom Schams Simon, Buda, 1759. évi iratáról (ld. 7. ábra).[66] – Megjegyzem, hogy ugyanez a vízjel az 1770-es évektől kezdve, némi címerrajz és betűnagyság eltéréssel, fordított állásban is dívik: bal koncon a magyar címer és a jobb koncon a névirat.[67]

E) Papírleírás: 1765-től kezdve felhasznált vékony, nagy postapapír, 350 X 470 mm, 55–57 g/m^2. Fehér, felülete sima, rugalmas, átnézete egyenletes.

Szita: 20 db 0,8 mm átmérőjű merevítő 22 mm-ként; bordázat 420 db (12/10) 0,4 mm átmérőjű 0,4 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 0,8 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balra 70, jobbra 300, fentről 165, lentről 170 mm-re a személynév (I KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 17, illetve 11 mm; bal koncon, balról 330, jobbról 95, fentről 150, lentről 156 mm-re három levélen függő postakürt – a papírfajta jele. Bemutatom Buda város 1765. évi iratáról (ld. 8. ábra).[68] – Megjegyzem, hogy ez a vízjel is (mint az előbbi) 1780-tól kezdve, némi rajz és betűnagyság eltéréssel, fordított állásban is dívik: bal koncon a postakürt, jobb koncon a névirat.[69]

F) Papírleírás: 1780-tól kezdve felhasznált regeszt (nagy fél posta) papír, 380 X 510 mm, 82–84 g/m^2. Sárgásfehér, felülete sima, vékony, lágy, átnézete felhős, ritkán 1–2 mm-es rostcsomó.

Szita: 18 db 1 mm átmérőjű merevítő 28 mm-ként; bordázat 380 db (10/10) 0,5 mm átmérőjű 0,5 mm-ként.

Vízjel: a bordázatra merőleges, 1 mm huzalátmérővel koncközépeken: bal koncon, balra 55, jobbra 310, fentről 175, lentről 180 mm-re a személynév (JOH KAPELNER), verzál antikva, nagyobb fokozatú kezdőkkel, betűmagasság 22, illetve 12 mm; jobb koncon, balra 325, jobbra 170, fentről 100, lentről 110 mm-re babérág koszorúzta koronás, felnegyedelt címerpajzs, koronás középcímer rátéttel. Stilizált összeállítás: az első és harmadik pajzsnegyedben a magyar címer, a negyedik negyedben az osztrák

[64] *Bogdán:* Moi papíripar 130–136.
[65] OL Htt Acta Mechanica Pest Lad. B. fasc. 23. No. 9.
[66] Uo. Buda Lad. C. fasc. 7. No. 2.
[67] Uo. Pest Lad. B. fasc. 23. No. 73.
[68] Uo. Buda Lad. B. fasc. 8. No. 3.
[69] BL Ov. Ar. 1783. 163.

kétfejű sas, a második negyedben lépő oroszlán Capellner pecsétjéről, a középcímerben pedig a városkapu, így együttesen jelképezik az országot, az uralkodót, a várost és a – jelen esetben mondjuk úgy – vízjeltulajdonost. Bemutatom Capellner özvegyének, Katalin asszonynak Budán, 1781-ben kelt beadványáról (ld. 9. ábra).[70]

Még egy vízjelet kellene bemutatni: a városkapust önmagában, amelyeket ez évkörben Budán felhasznált iratok papírjairól ismerünk,[71] de nem bizonyítható, hogy ezek Capellneré, ugyanis több hazai, így a kispalugyai, necpáli, pécsi, sőt a szentendrei papírmalmunk is használta ezt a vízjelelemet,[72] így ettől el kell tekintenem.

Szükséges még néhány szóban bemutatni Capellner *papírkereskedői* tevékenységét, azt a keveset, amit tudunk e témáról. (Kártyafestői működésével természetesen nem foglalkozhatom, de a felkutatott forrásokban erre alig volt adat.)

Majd 50 évig tevékenykedett. Vevőköre elsősorban helybeni: budai polgárok, Budán és Pesten székelő állami és egyházi szervek, katonaság – láttuk 1752. évi felsorolásukat –, de találkozunk papírjával távolabbi vidéken is. A Felvidéken: bizonyítványa szerint az 1750-es években Kassán, a bevezetőben említettem: az 1757–60-as években Szelicén, Rózsahegyen,[73] továbbá 1770-ben Gyöngyösön,[74] 1772-ben Szentendrén.[75] És még nyilván más területeken is, de képtelenség lett volna valamennyi vonatkozó évkörű iratot átnézni. Vagyis tevékenysége Pest–Budán túl is kiterjedt, és kis- és nagykereskedő volt, ív-, konc- és rizsmaszám forgalmazott, erre kért engedélyt Budától 1751-ben.[76]

Az általa szállított mennyiséget konkrétan csak Buda esetében ismerjük, de azt sem minden évből (s tegyük hozzá: nem volt az egyedüli szállító). Az ismert mennyiség a következő: 1747-ben 15 rizsma, 1751-ben 6, 1755-ben 25, 1760-ban 43, 1761-ben 64, 1765-ben 39, 1766-ban 66, 1767-ben 76, 1769-ben 46, 1771-ben 41, 1772-ben 60, 1773-ban 81, 1776-ban 75, 1777-ben 89, 1778-ban 82, 1779-ben 49 és 1780 elején 39 rizsma, özvegye pedig az évben még 81, 1781-ben 103 és 1782-ben 50 rizsmát szállít.[77] Vagyis jelentősebb mennyiséget a 70-es években szállítja Budának, s jegyezzük meg figyelmeztetésül, hogy e mennyiségben nyilván sok nem saját vízjelű papír is van.

A szállított papírfajták egy részét a vízjeleknél már megismertük, de megismétlem és kiegészítem számláiból:[78] posta: kis, középvastag, – nagy, vékony, – nagy, extra finom; koncept: kis, fehér, – kis, kék, – nagy; kancelláriai: kis, középvastag, – kis, finom, – nagy, középvastag, – nagy, extra; mittel (kis fél posta); medián: kis, – nagy; regeszt (nagy fél posta): nagy, – nagy, finom.

[70] BL Processus civiles Nr. 1995.

[71] Pl. 1766. OL Htt Acta Mechanica Buda Lad. B. fasc. 8. n. 7., 1772. Uo. Pest Lad. B. fasc. 23. no. 84.

[72] *Bogdán István:* Adalékok a szentendrei papírmalom történetéhez. Papíripar, 19. 1975. 5. 196.

[73] Ld. 2. jegyz.

[74] OL Htt Acta Mechanica Pest Lad. B. fasc. 23. n. 73.

[75] OL Magyar Kamarai Levéltár E 41 Litterae ad cameram exaratae 1772. n. 398., 413.

[76] BL T. jkv. 1751. 21. fol.

[77] BL Oc. Ar. 1747. 383., 1751. 273., 1755. 272., 1760. 446., 1761. 427., 1765. 487., 1766. 381., 1767. 413., 1769. 424., 1771. 443., 1772. 350., 1773. 358., 1776. 338., 1777. III. 48., IV. 124., 1778. II. 67., IV. 60., 1779. IV. 47., 1780. I. 46., II. 74., III. 41., 1781. II. 52., III. 56., 1782. II. 58. – A belég-hiányos években az átlagárral – 3,8 ft/rizsma – átszámolva a naplóban szereplő összeg.

[78] Uo.

A minőségükről – természetesen csak saját vízjeles papírjait vizsgálva, mert az idegen vízjelűekről nem állapíthatjuk meg, hogy Capellner szállította azokat – azt állapíthatjuk meg, hogy a hazai országos átlagnál[79] egy árnyalattal jobb. Ennyiben mi is igazolhatjuk 1753. évi beadványának állítását, mely szerint jobb minőséget szállít, mint a budai kereskedők.

Ami az árait illeti, számláinak tanúsága[80] szerint az átlag időszak országos átlagának[81] éppen megfelelő: 3,8 ft rizsmánként. Tehát, mivel azt állította, hogy olcsóbb a budai kereskedőknél és bizonyítványai ezt igazolják is, a budai kereskedők az országos átlagnál magasabb áron forgalmazták a papírt. Következőleg Capellner kisebb haszonnal vagy rezsivel dolgozott náluk (hiszen az nem valószínű, hogy a papírkészítők neki olcsóbban adták volna a papírt – mert, hogy közvetlenül a papírmalomban vásárolt, az természetes). Csak így konkurrálhatott. S az 50-es évektől kezdve ezt könnyebben tehette, hiszen a kihelyezett tőkéjéért kapott papírja kiegyenlítette.

Papírkereskedői tevékenységéből még az is következik, hogy a Víziváros 178. (175.) sz. házában, lakásán kívül a kártyafestői műhely mellett papírraktár, sőt bolt is volt, hisz nemcsak nagyban szállított rizsmánként, hanem konc-, sőt ívenként is árult, a budai polgárok nyilván helyben vették tőle a papírt. S még valamire következtethetünk: alkalmazottai lehettek. Eleinte manuális segítők, a 60-as évektől kezdve azonban szellemi munkakörű is, ismét számlái bizonyítják: egy kivétellel nem saját kézzel írottak, de nem is feleségének kézírása az. S hogy egy vagyonos kereskedő segédekkel dolgozik, az logikus is.

Befejezésül állapítsuk meg tehát: Budán a 18. században sem volt papírmalom. Az Ofen-es vízjelek egy budai papírkereskedőé, akinek e vízjelhasználata és egész működése érdekesen egészíti ki e korszak hazai papírkereskedelméről rajzolt képet.[82] S Capellnernek e vízjelhasználata a hazai gyakorlatban egyedülálló (csak későbbről, a kapitalista papírgyártás korszakából ismerünk ilyent). De tegyük hozzá: eddigi ismereteink szerint. Ugyanis éppen ez a tény figyelmeztet minket arra: ahogyan Capellner megtette ezt, megtehette más is. A vízjelekben szereplő személynév nem feltétlenül a tulajdonosé, illetve a papírkészítőé, és a helyneveknél csak akkor következtethetünk papírmalom létére, ha egyéb adatok is igazolják azt. Mint a korábbiakban, most is hangsúlyozom tehát: a vízjelekkel való azonosítással, belőlük levonható következtetésekkel nagyon kell vigyázni, hisz a hazai történeti papíradatkataszter jelenlegi hiányában ez felelőtlen cselekedet. A példa bizonyít: a budai vízjellel ellentétben Budán nem volt papírmalom.

[79] *Bogdán:* Moi papíripar 261–4.

[80] Ld. a 77. jegyz.

[81] *Bogdán:* Moi papíripar i. m. 276–8.

[82] *Bogdán István:* Papírellátásunk és papírkereskedelmünk a XVIII–XIX. században. Levéltári Közlemények, 39. 1969. 1. 9–27.

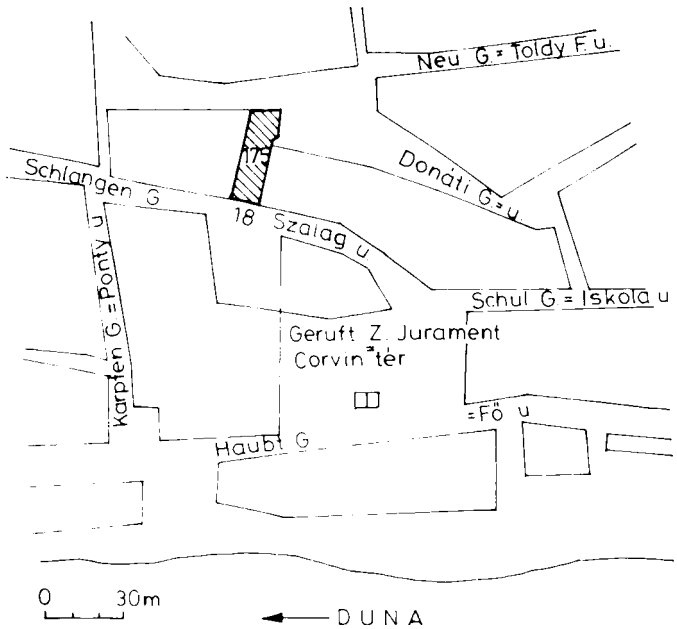

1. Capellner háza a Víziárosban 178(175) sz. alatt. Az 1792. évi térképről készült helyszínvázlaton bekeretezve, vonalkázással jelölve.

2. Capellner sajátkezű aláírása 1777-ben.

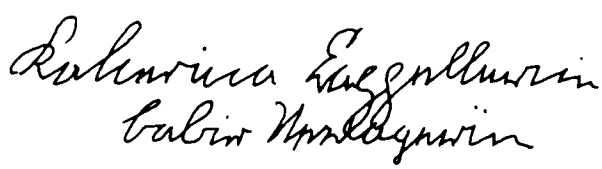

3. Capellner özvegyének sajátkezű aláírása 1780-ban.

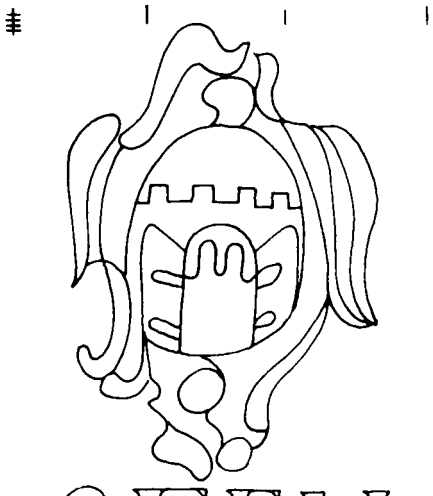

4. Capellner-féle nagy kancelláriai papír vízjele 1758-ból.
$^3/_4$-es kicsinyítés

5. Capellner-féle mittel papír vízjele 1763-ból.
Eredeti nagyság

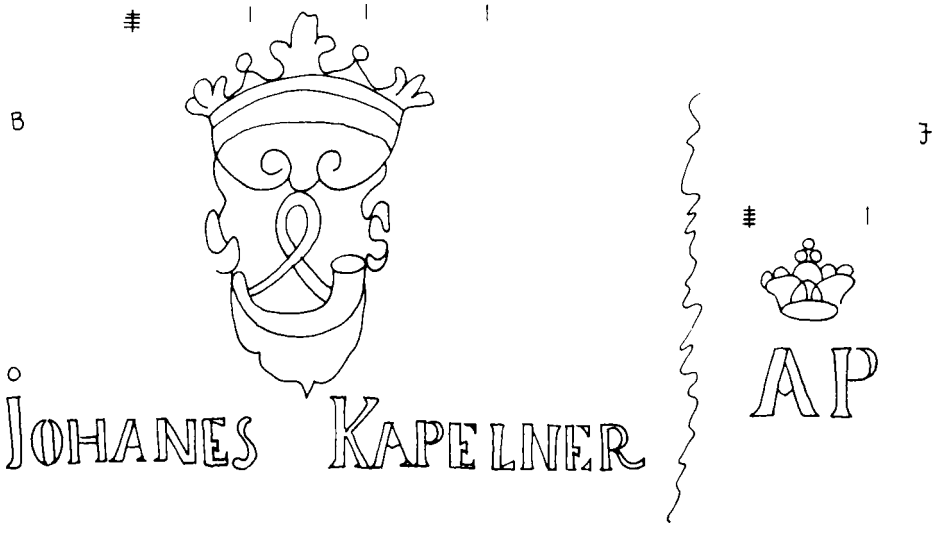

6. Capellner-féle kis postapapír vízjele 1759-ből.
$^{2}/_{3}$-os kicsinyítés

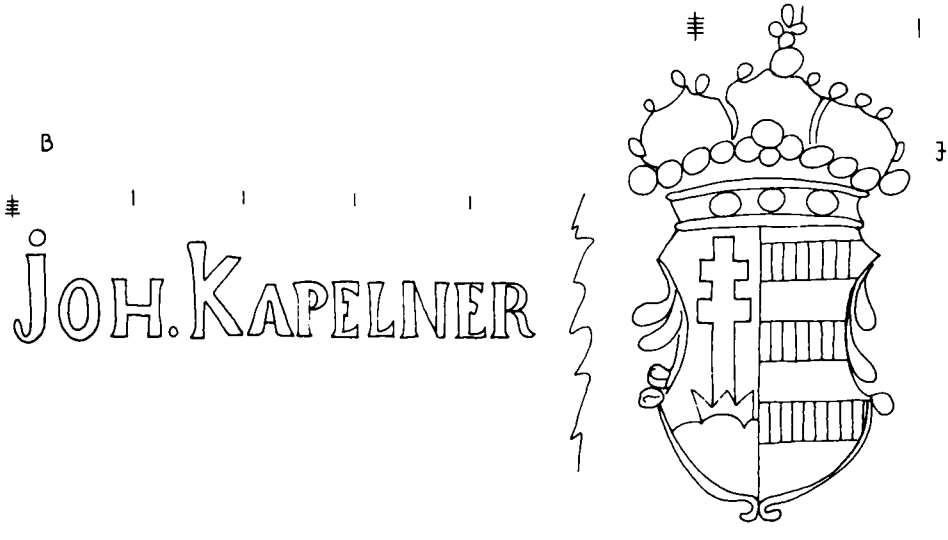

7. Capellner-féle kis medián papír vízjele 1759-ből.
$^{3}/_{5}$-ös kicsinyítés

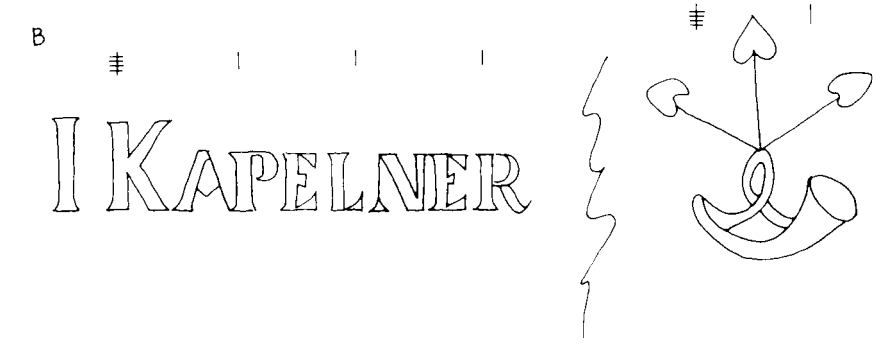

8. Capellner-féle nagy postapaír vízjele 1765-ből.
$^2/_3$-os kicsinyítés

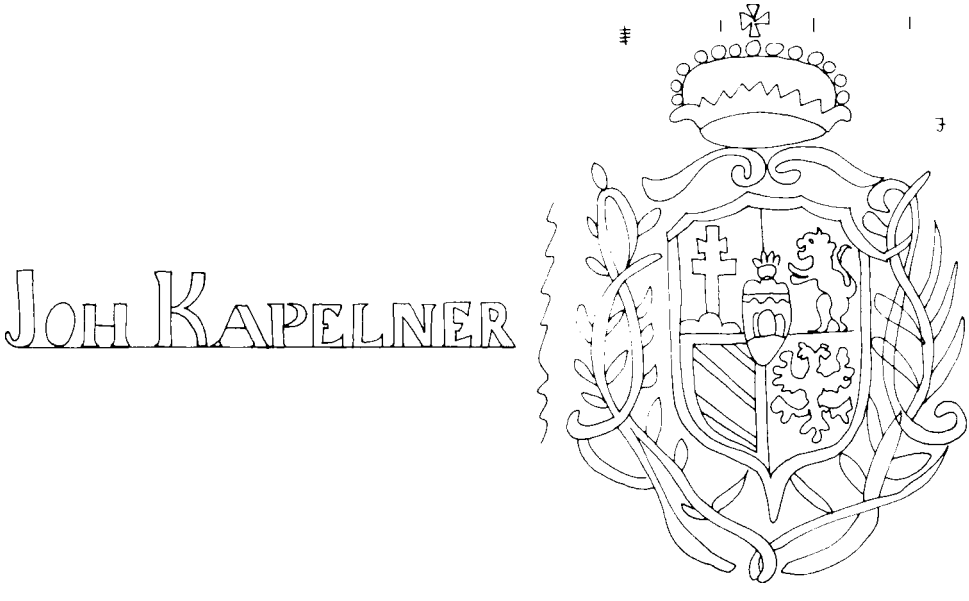

9. Capellner-féle regeszt papír vízjele 1781-ből.
$^1/_2$-es kicsinyítés

Ádám Magda:

A KIELI TALÁLKOZÓ ÉS A BLEDI EGYEZMÉNY ÉRTÉKELÉSÉRŐL

(Hozzászólás Pritz Pál tanulmányához)[1]

A bevezetőben a szerző hangsúlyozza, hogy „kicsiny és nem feldolgozatlan" a téma, amelynek bemutatására vállalkozik.[2] Teszi ezt azért – írja –, mert a kieli találkozónak „lényegesen nagyobb jelentősége volt, mint amit az eddigi szakirodalom – Jörg K. Hoensch könyvét nem tekintve – tulajdonít neki."[3] Azonban mindössze három – a magyar szerzők által nem használt– művet tüntet fel, s ezek közül is csak egyből idéz. Pedig a magyar könyvek és tanulmányok megírása óta mintegy másfél évtized telt el,[4] s ezalatt külföldön – különböző nyelveken – a csehszlovák válsággal foglalkozó tucatnyi fontos mű jelent meg, amelyeket a kieli tárgyalásról szóló tanulmány írásához hasznos lett volna áttanulmányozni. Ezek ugyanis lehetővé tették volna a szerző számára, hogy e tárgykörről sokoldalúbb képet rajzoljon, mint az évekkel ezelőtt írt magyar munkák szerzői tehették. Meg kell állapítanunk, hogy ezek az újabban megjelent munkák osztoznak a régebbiekkel abban a „hibában", hogy nem méltatják „kellően" Kiel európai jelentőségét, nem ismerik el Németország politikáját „pozitív" irányban determináló tényezőként, vagyis jelentős szerepet betöltőnek München létrejöttében, amit Pritz a „kellő" értékelés fő kritériumának tart.

Alátámasztja-e az az egyetlen könyv, amit a szerző külön kiemel (Jörg K. Hoensch monográfiája) Pritz koncepcióját? Távolról sem. Hoensch, miután bemutatja a kieli magyar–német ellentéteket, amelyekről különböző részletességgel valamennyi magyar szerző is ír, kijelenti: „Bármennyire értelmetlennek is hangzik, mégis úgy tűnik, hogy a magyar politikusoknak a berlini látogatáson elfoglalt álláspontja – hogy nem engedik magukat Hitler által háborús kalandra csábítani addig, amíg a nyugati hatalmak, sőt Jugoszlávia, Románia és a Szovjetunió részvételét a konfliktusban nem lehet kétségtelenül kizárni – hozzájárulhatott szeptemberben a háború elkerüléséhez és a müncheni

[1] *Pritz Pál:* A kieli találkozó. Századok, 1974. 3. sz.

[2] *Pritz Pál:* i. m. 646.

[3] *Pritz Pál:* i. m. 646. A szakirodalmon a szerző a magyar történészek és Macartney munkáit, valamint az általuk felhasznált irodalmat érti. Legalábbis jegyzetapparátusa erre enged következtetni.

[4] *Ránki György:* Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937–1939). I., II. Századok, 1959. 1., 2–4. sz. Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. 1964. *Zsigmond László:* Ungarn und das Münchener Abkommen. Acta Historica 1959. 3–4. sz. *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., 1969. *Ádám Magda:* Iz isztorii vengerszko-csehoszlovackich otnosenii nakaunue vtoroj mirovoj vajny. Voproszi Isztorii 1960. 9. Mad'arsko a Mala dohoda v obdobi před druhou světovou válkou (1937–1938) Československý Casopis Historický 1963. 6. sz. Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp., 1968.

egyezmény létrejöttéhez."[5] Jörg K. Hoenschnél, mint látható, egy feltételezésről van szó. Pritznél pedig határozott állításról. Ez persze nem zárja ki azt, hogy Pritznek van igaza. Esetleg olyan dokumentumok kerültek birtokába, amelyekkel a többi kutató nem rendelkezett, s amelyek *bizonyítják* állítását. Mi sem természetesebb a történettudományban, mint az, hogy a napvilágra kerülő újabb dokumentumok esetleg módosítanak egy korábbi álláspontot. De ez esetben nem erről van szó. Pritz Pál lényegében a magyar történészek által feltárt, illetve feldolgozott forrásokat használja. Az öt új irat: a Rátz-féle jelentés a Hadtörténelmi Levéltárban, valamint a Potsdami Levéltárban talált 4 dokumentum, lényegét tekintve azonos a témára vonatkozó, már publikált számtalan irattal.[6] A Wilhelmstrasse című kötetből vett iratokat Ránki György, Zsigmond László, Juhász Gyula és Ádám Magda már korábban feldolgozta, az Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, a Dokuments on British Foreign Policy, valamint A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban (1937–1942) című dokumentumkiadványok alapján. Erről azonban a szerző nem vesz tudomást. Ugyanez vonatkozik a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához c. sorozat I. és II. kötetére. Az ebből idézett dokumentumok részletes feldolgozást nyertek *Kerekes Lajos:* Anschluss 1938, és *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant című monográfiájában. (A szerző csak az esetben utal ezek feldolgozottságára, ha valami pontatlanságot vél felfedezni az idézésben.)[7]

Nem vonom kétségbe annak a jogosultságát, hogy a már évekkel ezelőtt sokak által feldolgozott dokumentumokat valaki újból elővegye és tanulmányozza. Hiszen elképzelhető, hogy ugyanazon iratokban olyan lényeges mozzanatokat, összefüggéseket fedez fel, amelyek a többiek figyelmét elkerülhették. De e tanulmány esetében erről sincs szó. Pritz ugyan nagy figyelemmel és alapossággal tanulmányozta a szóban levő dokumentumokat. Igyekezett kimutatni több érdekes összefüggést, az iratokban rejlő ellentmondásokat (sokszor még ott is, ahol nem voltak). Hipotézist állított fel egy-egy irat keltezésével kapcsolatban. Ezek sokszor érdekesek, sőt hasznosak. De az esetek többségében öncélúak, irrelevánsok a kieli tárgyalások rekonstruálása és főleg értékelése szempontjából. Tehát nem áll fenn az sem, hogy ugyanazon dokumentumokból Pritz olyan új és lényeges felfedezésekre jutott, amelyek módosítják az eddigi értékeléseket és indokolják a már számtalan helyen publikált iratok újbóli közlését.

E módszertani kitérő után, amellyel egyrészt azt kívántam bizonyítani, hogy a szerzőnek nem álltak rendelkezésére lényeges új dokumentumok, s a mások által feldolgozott iratokban sem tudott kimutatni olyan új összefüggéseket, amelyek módosítanák Kiel eddigi értékelését, másrészt jelezni, hogy a már feldolgozott iratok

[5] *Jörg K. Hoensch:* Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen. 1967. 80.

[6] A sajtóból közölt, a kieli tárgyalásokra – mindenekelőtt protokolláris részére – vonatkozó új adalékok ugyancsak nem módosítják az alapkoncepciót.

[7] *Lásd: Pritz:* i. m. 192. sz. jegyzetét. A két szöveg közötti eltérés abból adódik, hogy DIMK II. kötetében 355. sz. alatt Hory *számjeltáviratát* közöltem, a Magyarország és a kisantant c. monográfiámban viszont Hory ugyanazon témára vonatkozó *jelentését.* Egy-egy fontos eseményről ugyanis a követségek előbb számjeltáviratot, majd írásbeli jelentés is küldtek. Az utóbbi természetesen részletesebben s esetleg eltérő fogalmazásban is számol be az adott kérdésről.

idézésénél nem elég körültekintően járt el[8] – vegyük szemügyre Pritz Kielt értékelő álláspontját: „Ezt pedig úgy lehet összefoglalni – írja –, hogy itt nemcsak arról van szó, hogy a magyar politika legfőbb intézői nem mertek feltétlen részvételt vállalni a Csehszlovákia ellen tervezett náci agresszióban, hanem sokkal inkább arról is, hogy a kényszerszülte tartózkodás a *német álláspontot befolyásoló tényezővé vált.*"[9] Méghozzá olyan *jelentős tényezővé,* hogy Hitler, aki nem akart Münchent, hanem Csehszlovákia teljes felszámolását, kénytelen volt belemenni a müncheni megoldásba.[10] A szerző hozzáteszi ugyan, hogy München létrejöttében egyéb okok is szerepet játszottak, csakhogy ezek a mellékesen megemlített „egyéb okok" voltak a döntőek, s Magyarország politikája (bármilyennek is ítéljük augusztusi magatartását) ebben a nagyhatalmi alkuban igen kevéssé játszott szerepet, akárcsak a többi kis állam politikája.

Azt senki sem tagadja, hogy a magyar politika legfőbb vezetői nem mertek feltétlen részvételt vállalni a Csehszlovákia elleni agresszióban. Ezek tények, amelyeket a magyar történészek: Ránki György, Zsigmond László, Juhász Gyula és Ádám Magda a már említett munkáikban feltártak és részletesen bemutattak. Vitatom azonban azt, hogy a kétségtelenül elismerést érdemlő kieli magyar magatartásnak ilyen messzemenő kihatása lett volna, olyannyira, hogy még 1938 szeptemberében is jelentősen beleszólt volna az európai helyzet alakulásába, a háború és béke kérdésébe.

Pritz erre vonatkozó állítása tarthatatlan. Tévedésének forrása egyrészt az, hogy az augusztusban kelt és az adott helyzetet tükröző iratokat egy hónappal későbbi, lényegesen más történelmi szituációkra alkalmazta. Ugyanakkor, amikor rendkívül precízen igyekezett kimutatni egy-egy iratnál keltezésének pontos körülményeit, a napot, sőt az órát, koncepciójának felállításánál nemcsak az órát és napot, hanem sajnos, a hónapot is figyelmen kívül hagyta. Méghozzá olyan kritikus hónapot, amely a csehszlovák válság betetőzését jelentette. Amikor az álláspontok nem naponta, hanem óránként változtak. Változott a magyar álláspont némileg már a kieli tárgyalásokon is, hiszen a megbeszélések végén mégiscsak vállalták, hogy október 1-re felkészülnek a Csehszlovákia elleni háborúra.[11] Sőt, Horthy megegyezett Hitlerrel: amennyiben Lengyelország vagy Románia megengedi a Csehszlovákia segítségére siető Vörös Hadsereg átvonulását, Magyarország átengedi területén a német hadsereget.[12] De különösen változott a magyar álláspont szeptember folyamán, így Horthy szeptember 18-i, Imrédy és Kánya szeptember 20-i németországi tárgyalásain.[13] Változott Magyarország Csehszlovákiával szembeni

[8] Ez vonatkozik más szerzők gondolatainak az átvételére is. Ma már sok minden közhelynek tűnik, aminek megállapításához azonban sok éves kutatásokra, a korabeli nacionalista és az ötvenes évekbeli dogmatikus nézetek elleni harcra volt szükség.

[9] *Pritz:* i. m. 646.

[10] Uo.

[11] Csak azt kérték, hogy a magyar katonai akció néhány nappal a német támadás után induljon. Azt remélték ugyanis, hogy ez alatt tisztázódik: lokalizált lesz-e a háború vagy sem. Lásd: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. Bd. II. 390. sz. dok. 497.

[12] Noha a román kormány számtalanszor biztosította Berlint, hogy a Vörös Hadsereget semmiképpen nem engedi át Románia területén, Hitlerék felkészültek arra az esetre is, ha Bukarest mégsem tartaná be ígéretét.

[13] Imrédy és Kánya szeptemberi németországi tárgyalásuk során már határozottan vállalták Magyarország részvételét a háborúban. Változatlanul kitartottak azonban amellett, hogy a magyar támadás csak a német akció után induljon. Ezzel ugyanis biztosítani kívánták Magyarország számára azt a lehetőséget, hogy ha a helyzet úgy kívánja, távol maradhasson a háborútól.

gyakorlati politikája is. Szeptember közepétől mint ismeretes, lényegesen agresszívebb lett. Minthogy változott a nemzetközi helyzet, változtak az erőviszonyok, változott az a döntő tényező is, amely az Imrédy-kormány óvatosságát, tartózkodását idézte elő, vagyis a brit álláspont.

Mindezekre Pritz különböző összefüggésekben külön-külön utal. Ír a magyar miniszterek kieli pálfordulásáról, vagyis arról, hogy megváltoztatták a két nappal korábbi álláspontjukat és vállalták, hogy október 1-re felkészülnek a háborúban való részvételre. Utal arra, hogy szeptember közepétől a magyar politika agresszívebb lett. Sőt arról is ír, hogy az angol álláspont *(amely a szerző szerint is jelentős befolyással bírt a magyar külpolitikára)* szintén megváltozott. De ezek a megállapítások nem zavarták abban, hogy határozottan kijelentse: „Ugyanazok a tényezők, amelyek augusztusban fékezőleg hatottak a magyar kormányra, szeptemberben változatlanul hatottak."[14]

A magyar politika szeptember végére igenis jelentős változáson ment keresztül augusztushoz viszonyítva. Jobban igazodott a német kívánságokhoz. Bár kétségtelen, hogy egy háborútól, amelyben a nyugati hatalmak is részt vesznek és amely Magyarország számára háromfrontos harcot jelentett volna, a magyar kormány változatlanul távol kívánta magát tartani. De ennek a lehetősége szeptember második felében egyre csökkent és ez tükröződik a magyar politikán. Tehát a tételt megfordítanám. Nem Magyarország politikája hatott a müncheni megoldás irányába, hanem fordítva: a müncheni megoldás lehetősége, amely szeptember közepétől a levegőben volt, hatott a magyar politikára.

De különben is Hitler katonai tervei szempontjából irreleváns, hogy változott-e, vagy nem a magyar magatartás. Először is Magyarország katonai felkészültsége rendkívül alacsony fokú volt. Ezt maga a szerző is hangsúlyozza. De nem lát ellentmondást a két állítás között. Azt, hogy a katonai szempontból jelentéktelen kis ország szövetségének el nem nyerése, nem késztethette Hitlert katonai terveinek feladására. Hadd emlékeztessem a szerzőt arra, hogy egy évvel később a Teleki-kormány nem *tartózkodó* – mint Imrédy –, hanem egyértelműen *visszautasító* álláspontot foglalt el Lengyelország megtámadása kérdésében, és ez egyáltalán nem befolyásolta Hitler lengyelországi katonai terveit. Pedig ekkor Magyarország katonai potenciálja nyilvánvalóan számottevőbb volt, mint 1938 őszén, vagyis Hitlernek katonailag erősebb országról kellett lemondania. S azt meg is tette, mert most sem Magyarország magatartása, hanem a nagyhatalmi erőviszonyok, az egész nemzetközi konstelláció volt a döntő.

Nem is szólva arról, hogy Magyarország részvétele a Csehszlovákia elleni katonai akcióban, esetleg maga után vonhatta volna Jugoszlávia és Románia beavatkozását a háborúba. (A kisantant-szerződés értelmében *magyar* támadás casus belli-t jelentett számukra.) S bár Berlinben biztosak voltak abban, hogy a Stojadinović-kormány nem teljesíti kisantantbeli szerződési kötelezettségeit, s Románia hozzá fog igazodni, számoltak azzal az eshetőséggel is, hogy egy ilyen helyzet az amúgyis labilis pozíciókkal rendelkező Stojadinović bukásához s olyan kormány megalakulásához vezethet, amely Csehszlovákia segítségére siet.[15]

[14] *Pritz:* i. m. 677.

[15] Ezért Hitler kezdetben bizonyos megértéssel fogadta azt a magyar elképzelést, hogy a magyar katonai akció a német támadás után induljon meg. Sőt, még az a verzió is felvetődött – mindenekelőtt a német felső katonai vezetés részéről –, hogy Magyarország katonailag ne vegyen részt

Miért ment bele Hitler a müncheni megoldásba? Miért mondott le eredeti tervéről, Csehszlovákia teljes feldarabolásáról. Ebben nem Magyarország, hanem Nagy-Britannia játszotta a döntő szerepet. Hitler hatalomra kerülése után azonnal felismerte, hogy elképzeléseinek megvalósításához hosszú ideig Nagy-Britannia jóindulatára lesz szüksége, hogy a brit magatartáson múlik, sikerül-e „békésen" megvalósítani azokat a terveket, amelyek Németország gazdasági, stratégiai és katonai helyzetét voltak hivatva megerősíteni, illetve felkészíteni a tervezett európai háborúra. A náci diplomácia szem előtt tartotta ezt a szempontot, s kezdettől fogva kímélte a brit érzékenységet (a gyarmati kérdést átmenetileg nemigen feszegette) és egy-egy kalandor lépés megtételénél vigyázott arra, hogy „ne feszítse túl a húrt", vagyis ne lépje túl azt a határt, ami már elfogadhatatlanná tenné cselekedeteit a brit politika irányítói, illetve az angol közvélemény számára. Hitler tisztában volt azzal is, hogy miután Anglia még nincs felkészülve a háborúra, s az angol közvélemény fél a háborútól, ez a határ messzire kitolható. Azt is helyesen ítélte meg, hogy az angol álláspont döntő hatással van a francia politikára és hadseregre, s hogy a francia magatartás — különösen a Rajna-vidék megszállása után — az angolokéhoz igazodik, a csehszlovák válság időszakában pedig már teljesen annak van alárendelve.

Az angol külpolitika alapgondolata: Németországgal együttműködni, békés úton teljesíteni Hitler „jogos" igényeit s így elejét venni a háborúnak, visszautasítani, s lehetőleg felszámolni a francia–szovjet–csehszlovák szövetséget, amely „joggal" irritálja Hitlert, hiszen a szocialista Szovjetuniónak az európai politikába való bevonását jelenti.[16] Tehát a kollektív biztonsági elveket, amelyek képesek lettek volna a háborút megakadályozni, a brit politika visszautasította, külön utakon járt. Kritikus kezdete Halifax németországi látogatása volt 1937 novemberében, logikus folytatása München és tragikus befejezése 1939 márciusa.

Halifax látogatásának a lényege abban volt, hogy Hitler ígéretet kapott: Anglia nem fog szembeszállni Németország közép-európai behatolásával, egy feltétel mellett, ha tekintettel lesz a brit közvéleményre, s nem fog erőszakot alkalmazni, s megelégszik azzal, amit „peaceful solution"-nak neveznek.[17] Berlinben pontosan megértették és helyesen interpretálták Halifax közlésének értelmét. Halifax látogatásával kezdetét vette az ún. csehszlovák válság, amely 1938 őszéig — Münchenig tartott. Ez idő alatt az angol külpolitika irányítói számtalanszor tudomására hozták Hitlernek, hogy mindent megkap, amit Csehszlovákiától követel, csak ne nyúljon fegyverhez.[18] (A német követelések kezdetben a szudétanémetek különböző jogaira, később az általuk lakott területek elcsatolására vonatkoztak.) Az ellenzékre és a közvéleményre való tekintettel

a fegyveres akcióban, csak adja át területét a német támadáshoz. Politikai és morális okokból ugyan fontos lett volna, hogy Magyarország is támadjon. De ezek a szempontok soha nem játszottak jelentős szerepet Hitlernél, terveinek mérlegelésénél.

[16] A Vansittart- és Churchill-féle kör, valamint a Munkáspárt az angol hivatalos politikával ellentétben a Szovjetunióval való együttműködést szükségesnek tartotta.

[17] ADAP Serie D. Bd. I. 31. sz. dok. 45–46.

[18] Az angol konzervatív körök álláspontját pregnánsan fejezte ki Buttler angol államtitkár Hitler szárnysegédjének, amikor azt tanácsolta neki „do not shoot but strangle", lőni nem szabad, megfojtani igen. O. L. Küm. pol. 1938–7/25–1828.

Chamberlain, az appeasement politika fő képviselője, kénytelen volt egy-egy kiélezettebb helyzetben erélyesen fellépni Hitler ellen s figyelmeztetni a Führert, hogy amennyiben háborút indít Csehszlovákia ellen, számolnia kell azzal, hogy szemben találja magát Angliával is. Ilyen hangvételű volt az Anschluss hatására elhangzott március 24-i parlamenti beszéde,[19] de még inkább a májusi válsággal kapcsolatos megnyilatkozásai, így Berlinbe küldött demarscha.[20]

A Németországgal kapcsolatos brit politika a csehszlovák kérdésben, amelyet az egyidejű ígéretek és fenyegetések jellemeztek, 1938 szeptemberében változáson ment keresztül. A kettősség megmaradt, a hangsúly azonban egyre inkább az előbbin volt. A nyomást a „békés megoldás" érdekében most nem Berlinre, hanem Prágára gyakorolták. Szeptember első hetében Henderson berlini angol nagykövet lázas diplomáciai tevékenységet fejtett ki az angol–német megegyezés érdekében.[21]

Londonban már szeptember elején döntöttek Chamberlain németországi útjáról. Az erre vonatkozó terv, amely a „Zet" nevet kapta már éppúgy készen állt, mint Chamberlain indulásra kész különrepülőgépe. A tervet azonban a legnagyobb titokban tartották. Sikeres megvalósítása érdekében fontosnak vélték, hogy 1. meglepetés erejével hasson, 2. olyan időpontban váljék ismertté, amikor a háborús pszichózis magasra hág. Így az ellenzéknek nem lesz módjában a tervet meghiúsítani. Magát a királyt is, aki szkeptikusan szemlélte miniszterelnökének Csehszlovákiával kapcsolatos politikáját – az utolsó pillanatban, közvetlenül Chamberlain németországi útja előtt tájékoztatták. Az angol miniszterelnök csak francia kollégákat, Daladier-t és Bonnet-t avatta be a „Zet" tervbe. Tőlük már nem kellett tartani, hiszen előzetesen több alkalommal kijelentették, hogy mindenhez hozzájárulnak, amit az angol kormány szükségesnek ítél a csehszlovák válság rendezésére, a háború elkerülésére. Az események további fejlődése szempontjából lényeges Chamberlain szeptember 11-i nyilatkozata a sajtókonferencián. *„Németország mindent megkaphat, amit akar, háború nélkül"* – jelentette ki a brit miniszterelnök.[22] Hitler pontosan ítélte meg a mondat értelmét és lényegét, vagyis azt, hogy Anglia támogatja mindennemű, a Szudéta-vidékkel kapcsolatos követelését, illetve a terület Németországhoz való békés úton történő csatolását. A Führer átmenetileg ennél többet nem is akart. Még aznap utasította az illetékeseket, dolgozzanak ki részletes tervet a *Szudéta-vidék* megszállására.[23] Vagyis a brit álláspontot figyelembe véve döntött, amely lehetővé tette számára, hogy ezt a jelentős kérdést háború nélkül oldja meg.

[19] Documents on British Foreign Policy, Series III. vol. I. 114. sz. dok. 95–97.

[20] Hitler a májusi válságot erőpróbának szánta. Kísérletnek, hogy meddig mehet el az agresszivitásban. Május 19–20-a között tanácskozott Keitel és Brauchitsch tábornokkal. Megtárgyalták Csehszlovákia megtámadásának lehetőségeit. Az elképzelés az volt, hogy ha Anglia nem lép közbe, megkísérlik a csehszlovák kérdést már tavasszal megoldani. E tanácskozáson értesült Hitler Ribbentroptól, hogy Henderson berlini angol nagykövet tudomására hozta: Anglia nem marad tétlenül, ha Németország megtámadja Csehszlovákiát. – ADAP Serie D. Bd. II. 184., 185., 186. sz. dok. 246–256. l. Ez eldöntötte a kérdést. Hitler visszavonult.

[21] A berlini angol nagykövet minden erejét latba vetette, hogy kormányát visszatartsa olyan megnyilatkozástól, amely Hitlert felingerelné, mert ez esetben – ahogy érvelt – tényleg fegyverhez nyúl.

[22] Chamberlain fenti nyilatkozata válasz volt Göring májusi háborús hangvételű uszító beszédére. Ld. *V. Král:* Plan „zet". Praha. 1973.

[23] Procès des grands criminels de guerre. XXXIX. köt. 536. l.

E döntés ellenére Hitler továbbra is háborúval fenyegetőzött. Ezt kérte a magyar államférfiaktól is. Ezzel ugyanis azt kívánta elérni, hogy a kilátásba helyezett Szudéta-vidéket valóban megkapja háború nélkül, vagy legfeljebb egy lokalizált háborúval. Szeptember 12-i nürnbergi agresszív beszéde is erre irányult. A beszéd fenyegetőző volt, de nyitva hagyta az ajtót a tárgyalásokhoz. Hitler számításai beigazolódtak. A felfokozott háborús hangulat, amit különösen a nürnbergi beszéddel idézett elő, lehetővé tette Chamberlainnek, hogy a készenlétben levő „Zet" tervet működésbe léptesse, nyilvánosságra hozza, vagyis hogy elinduljon Németországba, s előkészítse a müncheni egyezményt.

Hitler lemondott Csehszlovákia teljes feldarabolásáról, mert ez 1938 őszén európai háborúvá szélesedhetett volna. Erre Németország a tárgyalt időben nem volt felkészülve. A katonailag rendkívül gyenge Magyarország nem segített volna rajta, sőt esetleg még bizonyos értelemben bonyolította volna helyzetét (Jugoszlávia és Románia miatt). Fokozta a háborútól való félelmét az a tény, hogy 1938 őszén számolnia kellett kétfrontos háborúval, vagyis a Szovjetuniónak hadüzenetével is. (A szovjet kormány erőfeszítéseket tett, hogy egy Hitler-ellenes összefogást hozzon létre Csehszlovákia védelmére. Számtalanszor kijelentette, hogy a csehszlovák egyezményből reá háruló kötelezettségeket teljesíti.) Tehát a tárgyalt időben nem volt kizárt a kéfrontos hadviselésnek a veszélye sem. Erre Németország nemcsak 1938 őszén, hanem jóval később sem volt felkészülve. Nem véletlen, hogy ezt mindenáron el akarta kerülni.

Hitler előtt tehát a következő alternatíva állt: Vagy megkockáztatja Csehszlovákia ellen a háborút s ezzel Chamberlain megbuktatását s egy „háborús kormány" hatalomra kerülését segíti elő Angliában, amely mindenképpen hadat üzen Németországnak. Ez esetben Franciaország is teljesíti a francia–csehszlovák egyezményből reá háruló kötelezettségeket és ez automatikusan maga után vonja a csehszlovák–szovjet szerződés életbe léptetését, vagyis a Szovjetuniónak a hadüzenetét. Mindez kétfrontos európai háború viselését jelentené Németország számára, melynek kimenetele nem kétséges. Vagy pedig átmenetileg megelégszik a Szudéta-vidék elcsatolásával, amit a brit felelős politikusok kilátásba helyeztek. Ezzel megőrzi a Chamberlain-féle Anglia további jóindulatát. Vagyis megakadályozza a fent jelzett láncreakciónak a megindulását.

Az itt vázoltak játszottak döntő szerepet abban, hogy Hitler elfogadta Münchent. Sok másodrangú tényezőt lehetne még felsorolni, amelyek a müncheni megoldás irányában hatottak. Így azt, hogy első számú szövetségese, Mussolini is helytelenítette Csehszlovákia teljes felszámolását.[24] Ezt tette a német felső katonai vezetés is, amely egy európai háborút katasztrofális kimenetelűnek tartott Németországra nézve. Utalni lehet egy további, de távolról sem jelentős tényezőre, Magyarország és Lengyelország vonakodására a Csehszlovákia elleni háborúban való részvételtől.

Hitler kijelentését Darányinak és Csákynak, amelyben Magyarországot tette felelőssé Münchenért[25] s amelyet Pritz egyetértőleg idéz, hogy ezzel alátámassza

[24] Mussolini – Németország közép- és délkelet-európai pozícióinak megerősödésétől tartva – helytelenítette Csehszlovákia teljes felszámolását. Hitler határozott ígéretet tett Mussolininek, hogy ha Németország a szudéta-kérdés megoldása érdekében a csehszlovák területek megszállásánál el is tér a néprajzi elvektől, a nem németlakta területeket kiüríti abban a pillanatban, amikor a nemzetközi konferencia (amelynek összehívásáról Mussolininek kellett volna gondoskodnia) elrendeli a népszavazást a Szudéta-vidéken.

[25] München után Hitlernek az volt az érdeke, hogy minél több terület maradjon a neki teljesen behódolt csehszlovák államnak.

koncepcióját – a történész kutató nem veheti komolyan. Hiszen ez München után másfél, illetve négy hónappal hangzott el, amikor Hitler indokolni és igazolni kívánta szembenállását a Szlovákiára és Kárpát-Ukrajnára vonatkozó magyar követelésekkel. Kétségtelen, hogy a magyar kormány nyári és őszi ingadozásai szerepet játszottak – egyéb okok mellett – abban, hogy Hitler végül is úgy döntött, hogy Szlovákiát, amelyet korábban Magyarországnak ígért, „önálló" államként meghagyja. A készülő keleti háborúhoz Szlovákia megbízhatóbb szövetségesnek ígérkezett, mint a lavírozó Magyarország. Kárpát-Ukrajnát pedig ütőkártyának kívánta a Szovjetunióval szemben, addig, amíg véglegesen dönt sorsáról.

A magyar kormány nyári ingadozásai nem Münchent, hanem a nagyfokú német bizalmatlanságot idézték elő. Ingadozásai, kacsintgatása Nyugat felé, a horizontális tengely iránt tanúsított megértése, megkérdőjelezték Magyarország megbízhatóságát a német tervek számára.

Összefoglalva ezt a problémakört:

Forrásértékkel bíró dokumentumot, amely alátámasztaná Pritz koncepcióját (Hitler nyilatkozatait nem tartjuk annak), a tanulmány nem közöl. Tehát a szerző puszta feltevésből indul ki.

Az eddigi magyar és külföldi szakirodalomnak van igaza, amikor Pritz-cel ellentétben a kieli tárgyalásból nem von le ilyen messzemenő következtetést, amikor a nemzetközi helyzet, az események alakulását befolyásoló, azt determináló problémák ismeretében a maga helyére teszi egy kis ország államférfiainak 1938 augusztusában Kielben tanúsított magatartását, szemben egy olyan felfogással, amely Magyarország Németországgal való szembenállásának jelentőségét felnagyítja. A müncheni egyezmény fontos előzményének tünteti fel és Münchent a béke megvédésével ekvivalens eseménynek tartja.

Pritz Magyarországnak az európai politikában játszott pozitív szerepét akarta bizonyítani s éppen az ellenkezőjét érte el. Nem gondolta végig, hová vezet koncepciója. Hiszen München nem mentette meg a békét, hanem ellenkezőleg, jelentős állomása volt a második világháború kitörésének. Idézzük csak Keitelnek a nürnbergi perben tett tanúvallomását: „München célja Oroszország Európából való kiszorítása, időt nyerni és befejezni a német fegyverkezést."[26]

Tehát Kiel nem vezetett Münchenhez és München nem vezetett a béke megteremtéséhez.

Vegyük szemügyre ezek után a bledi egyezménnyel kapcsolatos problémakört. Rendkívül ellentmondásos történelmi jelenség, amely csak a maga bonyolultságában tárgyalható és érthető meg. Négy dunai állam „önálló", a nagyhatalmaktól független, ideiglenes megállapodása, amely azonban számtalan szállal össze volt kötve a nagyhatalmak dunai politikájával, törekvéseivel. A bledi egyezmény tehát csak akkor érthető meg, ha figyelemmel kísérjük a nagyhatalmak politikáját, az európai erőviszonyokban végbement változásokat, ha nyomon követjük e változások hatását a dunai kis államok bel- és külpolitikájára, ha Csehszlovákia németellenes politikáját, németellenes törekvéseit nem terjesztjük ki a két kisantantbeli szövetségesre, Jugoszláviára és Romániára, valamint Magyarországra.

[26] *Winston Churchill:* The Second World War. Volume I. The Gathering Storm. 5 ed. London–Toronto. 1955. 286.

Mibel állt Bled ellentmondásos jellege? Abban, hogy kifejezésre jutottak benne egyrészt a németellenes, illetve a háborúellenes törekvések mind az események hátterében álló nyugati hatalmak, mind pedig az abban részt vevő valamennyi kis állam részéről, másrészt a minden eshetőségre való felkészülés tendenciái, s végül a német politikához való igazodás.

Pritz Pál Bled értékelésénél csak az első tényezőt, a közös törekvéseket veszi figyelembe, s aki a kérdést a maga bonyolultságában vizsgálja, s a négy dunai állam részéről jelentkező különböző, a közöstől eltérő célokat is bemutat, az szerinte csorbítja Bled németellenességét.

Mindenekelőtt szeretném vázlatosan bemutatni Bled előzményeit, azokat a törekvéseket, amelyek a magyar–kisantant tárgyalásokhoz, a felemás, ideiglenes bledi egyezményhez vezettek. A hangsúlyt a Pritz megállapításainak egyoldalúságát bizonyító tényekre kívánom helyezni. Ez azonban nem Bled németellenessége csorbításának szándékából, hanem a tudományos vita logikájából következik.

Bled előzményeit és okait vizsgálva és elemezve, ki kell emelni a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia közép- és délkelet-európai politikáját. 1938 tavaszán a brit diplomácia bizonyos aktivitást mutatott a közép- és délkelet-európai kérdésekben. E politika hátterében nem is annyira a közép-európai brit gazdasági és politikai pozíciók mentése, mint az a törekvés húzódott meg, hogy a Balkánt a németek és az olaszok elől lehetőleg elzárják. E cél érdekében felszámolni vagy legalábbis enyhíteni kívánták a közép- és délkelet-európai kis államok feszülő ellentéteit, amelyek Németország és Olaszország kezére játszottak. Kibékíteni kívánták a győzteseket a legyőzöttekkel, vagyis a balkán-antant tagjait Bulgáriával és a kisantantot Magyarországgal. Az, hogy Nagy-Britannia jobban kezdett odafigyelni Európa e térségére, nagy hatással volt Franciaország magatartására. Párizs, amely a Rajna-vidék megszállása után egyre jobban igazodott Anglia elképzeléseihez, ismét aktivizálódni kezdett. Utolsó kísérletet tett arra, hogy keleti szövetségeseit sorompóba állítsa Németország ellen. A nyugati hatalmaknak ez a politikája kihatással volt a dunai államok bel- és külpolitikájára egyaránt. Támogatást jelentett az antifasiszta demokratikus erőknek, az Anschluss következtében megerősödött szélsőjobboldallal szemben. Bátorítást adott a német veszélyt felismerő, de cselekedni nem merő, lényegében magára maradt kis államok kormányköreinek integritásuk biztosítását célzó, Németországtól független, sőt azzal esetleg szembenálló külpolitikai út kereséséhez. Fékezte azt a versenyfutást, amely a kis államok között megindult Hitler kegyeinek elnyeréséért.

A nyugati hatalmak törekvései találkoztak a közép- és délkelet-európai államok elképzeléseivel. Valamennyien tartottak Németország túlságos megerősödésétől, még azok is, amelyek azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy a német veszély őket nem érinti, mint pl. Jugoszlávia, Románia és Magyarország.[27]

[27] Jellemzőek erre Litvinov Arnóthy-Jungerth moszkvai magyar követnek mondott szavai: „Magyarország és Jugoszlávia most (az Anschluss után. – Á. M.) hozsannát kiált a Reich felé. Ő azonban meg van győződve, hogy lelkük mélyén mindkettő segítségért kiált." (O. L. Küm. pol. 1938–21/7–1120.) Amikor 1938. márc. 29-én Kobr budapesti csehszlovák követ felkereste Kányát és kormánya nevében felajánlotta, hogy Csehszlovákia és Magyarország a függetlenségüket fenyegető német agresszió ellen fogjon össze és közösen – ha kell, fegyveresen is – védekezzék, a magyar külügyminiszter azt válaszolta, hogy Magyarországnak egyelőre nincs oka ún. német veszélytől tartania.

Ha korábban a status quo-t védő közép- és délkelet-európai kis államok abból indultak ki, hogy sem Nagy-Britannia, sem pedig Franciaország nem kívánja védeni érdekeiket és ezért a „Szovjetunió vagy Németország" alternatíva előtt állva, az utóbbit választották,[28] akkor most ismét remélni kezdték azt, hogy van más lehetőség is: vagyis folytatni a nyugati orientációt. A revíziós táborhoz tartozó kis államok – nem alaptalanul – számolni kezdtek azzal, hogy Anglia aktív beavatkozása más irányt szab a közép- és délkelet-európai fejleményeknek, s ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Annál is kevésbé, mert a brit politika rájuk is kívánt támaszkodni, gazdaságilag és politikailag őket is támogatni. Hiszen kész volt mindkettőjüknek gazdasági segítséget nyújtani, s a Trianon-i és a Neuilly-i béke fegyverkezési korlátozásait revízió alá venni. Sőt, több jelzés érkezett arról, hogy Chamberlain és köre, a béke megvédése érdekében a legyőzöttek jogos területi igényeinek a teljesítését szükségesnek tartja.

Nem kétséges: a nyugati hatalmaknak ez a politikája döntő szerepet játszott abban, hogy a kis- és a balkán-antant tagjai hosszú huzavona után Szalonikiben és Bledben megegyeztek Bulgáriával, illetve Magyarországgal; hogy az előbbiek hozzájárultak a Neuilly-i és a Trianon-i békeszerződés katonai korlátozásairól szóló klauzulák revideálásához, és az utóbbiak ennek fejében aláírták a megnemtámadási szerződést. A Szaloniki-i egyezmény a bleditől eltérően teljes értékű szerződés volt, életbe is lépett. Ennek tér- és időbeli okai voltak. A Szaloniki-i egyezmény a balkáni, a bledi és az akuttá vált közép-európai helyzetet tükrözte. Az előbbit júniusban írták alá, amikor a nyugati hatalmak még határozottan képviselték az említett külpolitikai koncepciót, az utóbbit augusztus végén, amikor ettől a politikai vonaltól már nagyon is eltávolodtak.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy Közép- és Délkelet-Európa biztonságát megteremteni megnemtámadási szerződések segítségével – amire a nyugati hatalmak törekedtek – nem lehetett. A német imperialista törekvésekkel szemben csakis egy kollektív biztonsági rendszer létrehozásával lehetett volna sikeresen fellépni, amit azonban London és Párizs a leghatározottabban elvetett. Tehát a közép-európai események további fejlődése szempontjából irreleváns, hogy Bled teljes értékű volt-e vagy nem. Ezt bizonyítja a Szaloniki-i egyezmény is, amely noha – mint utaltunk rá – életbe is lépett, semminemű változást nem hozott a Balkánon. Bulgária ellenséges viszonya a szomszéd államokkal folytatódott éppúgy, mint a tengelyhatalmak további behatolása e térségbe.

Mielőtt tovább elemeznénk a Bleddel kapcsolatos problémát, még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy a nyugati hatalmak és a közép- és délkelet-európai kis államok részéről tapasztalható diplomáciai mozgás mögött, – amely a teljes értékű Szaloniki-i és a felemás bledi egyezményhez vezettek, – a német- és olaszellenes, helyesebben háború-

---

(O. L. Küm. pol. 1938–7/7–195–1045.) A csehszlovák követ helyesen érzékelte a helyzetet, amikor Kányával folytatott beszélgetéséről az alábbi jelentést küldte külügyminiszterének: „Azt a látszatot igyekszik kelteni (Kánya – Á. M.), mintha az egész kérdés Magyarországot nem érintené. A Közép-Európában beállott változások nem gátolják a magyar kormányt abban, hogy Németországgal kapcsolatos politikáját folytassa és a korábbi külpolitikát vigye. Egy pillanatig sem kétséges azonban – hangzik Kobr jelentése –, hogy Kánya magabiztossága erőltetett, látszólagos és hogy mögötte ugyanaz a félelem rejlik, amely a Harmadik Birodalom szomszédságába került államokban él". Archiv Ministerstva zahraničních věci. (A csehszlovák Külügyminisztérium Levéltára) P. Z. Budapest, 1938. 16539.

[28] Csehszlovákia kivételt jelentett, minthogy biztonságát a Szovjetunióra is kívánta alapozni.

ellenes szándék húzódott meg. Ezt könyvemben részletesen dokumentálva be is mutattam.

A probléma leegyszerűsítése lenne azonban, ha a fent említett közös szándék mellett nem vennénk észre a különbségeket, a több állam részéről mutatkozó – az azonostól eltérő –, sőt azzal szembenálló törekvéseket, és súlyos hiba lenne, ha a szándékot megvalósulásnak fognánk fel, ahogy ezt Pritz teszi. Egy történelmi esemény jellegének a meghatározásánál nem a szándék, hanem az eredmény a döntő. Azért a történetíró nem elégedhet meg a szándékok és elképzelések méltatásával. Meg kell vizsgálnia, hogy mi realizálódott belőlük. Ami 1938 augusztusában Bledben megvalósult, az már távol volt attól, amit 1938 tavaszán terveztek. Látszólag ugyan csak formai az eltérés: nem négy, hanem három állam egyezett meg, s a negyediknek is adva volt a lehetősége az egyezményhez való csatlakozásra. Ez a formai eltérés azonban mélyreható minőségi változásokat takart. Még akkor is, ha ezt a kortársak azonnal nem látták, és nem is láthatták. Más azonban a történetíró helyzete, akinek rendelkezésére állnak az eredeti dokumentumok, amelyek világosan mutatják, hogy az egyezmény aláírása időpontjára milyen tendenciák kerekedtek felül, hogy az akció jellegét kezdetben meghatározó primer ismérv háttérbe szorult. Amíg a nyugati hatalmak által tavasszal tervezett dunai összefogás lényege „Csehszlovákiával, Csehszlovákiáért", addig az augusztusi bledi megállapodás mögött már ott húzódott az a törekvés, hogy a német támadások tüzében levő köztársaság nélkül, esetleg annak feláldozásával védjék a békét, illetve saját nagyhatalmi érdekeiket, saját integritásukat, sőt, hogy a Csehszlovákia elleni háborúhoz szükséges feltételeket biztosítsák.[29]

A bledi egyezmény már tükrözte azokat a változásokat, amelyek a nyár folyamán végbementek a nyugati hatalmak Csehszlovákiával kapcsolatos politikájában. A kieli kérdés kapcsán már utaltunk arra, hogy a London és Párizs által 1938 tavaszán képviselt határozott németellenes álláspont fokozatosan átadta helyét a Németországgal való megbékélés politikájának, ami egyenlő volt Csehszlovákia integritásának feláldozásával. Ez rányomta a bélyegét valamennyi kis állam magatartására. A félelem diktálta politika, amely egyrészt a lavírozást, másrészt a Németországhoz való igazodást eredményezte, ismét előtérbe került. A németellenes törekvések háttérbe szorultak, illetve óvatosabb formát öltöttek. A tévesen értelmezett nemzeti érdekek védelme a korábbinál is nagyobb súlyt kapott egy-egy állam politikájában. Minden állam csak saját biztonságára törekedett, nem törődve azzal, hogy ezt más állam, esetleg szövetségese rovására érheti csak el. Nem látván azt, hogy az így elért biztonság nagyon is kétes értékű és rövid életű. A kettősség, amely a nyugati hatalmak Németországgal kapcsolatos politikáját jellemezte, fokozottabb mértékben volt megtalálható a dunai kis államoknál. Kivételt jelentett Csehszlovákia. Ez az eltérés a köztársaság bel- és külpolitikai helyzetéből adódott. Amíg Bled többi résztvevője számára a Németországgal való megbékélést hirdető politikához való igazodás bizonyos lehetőségeket, bizonyos reményt nyújtott arra, hogy saját integritását megvédje, illetve Magyarország esetében, hogy a régi integritását visszaállítsa, Csehszlovákiánál ilyen lehetőség nem állt fenn. Hiszen mind a nyugati hatalmak, mind pedig kisantantbeli szövetségesei éppen az ő integritásának a rovására kívánták Hitlert megbékíteni. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Csehszlovákiában nem lettek volna erők, mindenekelőtt az Agrár-

[29] Ez utóbbi törekvés – mint látni fogjuk – Magyarországnál jelentkezett.

párt, a Hodža- és Beran-féle irányzat, amely a Németországgal való kibékülést – még bizonyos területi engedmények árán is – ne tartotta volna fontosnak. De nem ez volt a Beneš-féle – ahogy Hitler nevezte, a háborús – irányzat. Beneš és köre széles diplomáciai tevékenységet fejtett ki a Németország elleni összefogás létrehozása, vagy legalább a déli határoknak a biztosítása érdekében. Ez utóbbit voltak hivatva szolgálni az általa 1937-ben kezdeményezett kisantant–magyar tárgyalások, illetve a tervezett megegyezés.[30] Beneš azonban változatlanul szűkkeblű, rövidlátó és irreális politikát folytatott a Magyarországnak teendő engedmények kérdésében. A megnemtámadási egyezményért egyedül Magyarország katonai egyenjogúságát volt hajlandó elismerni, ami nem volt más, mint a kész helyzetnek az elismerése, hiszen Magyarország már régen túltette magát a fegyverkezési korlátozásokon. Rendkívül nehezen szánta rá magát a csehszlovákiai magyar kisebbség jogos követeléseinek a teljesítésére, amivel kihúzhatta volna a talajt a magyar revíziós propaganda alól. Amikor 1938 augusztusában már hajlandó volt azokat, illetve jelentős részüket teljesíteni, már késő volt.[31] A magyar kormány a szudétanémetek követeléséhez igazodva, követeléseit fokozta, Csehszlovákiától nagyobb engedményeket kért, mint kisantantbeli szövetségeseitől, Jugoszláviától és Romániától. E diszkrimináció segítségével a magyar kormánynak sikerült kirekesztenie Csehszlovákiát a bledi megegyezésből. Így Csehszlovákia erőfeszítései ellenére nem tudott megnemtámadási egyezményt kötni Magyarországgal, nem sikerült a náci Németország által fenyegetett biztonságát megerősítenie, amit a magyar–kisantant tárgyalásoktól, illetve a bledi egyezménytől remélt.

Most vegyük szemügyre a kisantant másik két tagjának, Jugoszláviának és Romániának Bledhez fűződő elképzeléseit. A két állam politikájában jelentkező eltérések indokolnák ugyan a külön vizsgálatot, ettől azonban el kell tekintenünk. Annál is inkább, mert csak főbb vonalaiban, főbb tendenciáiban kívánjuk bemutatni politikájukat, vagyis Bledhez vezető útjukat. S ez lényegét tekintve azonos volt. (Az egy-egy fontosabb kérdésben jelentkező és megmaradt román eltérést jelezni fogjuk.) A nézetkülönbségek többsége ideiglenes volt. Románia előbb-utóbb a gyakorlatban magáévá tette Jugoszlávia álláspontját, ahhoz igazodott még akkor is, ha a nyugati hatalmaknak és Prágának szánt nyilatkozatokkal ennek ellenkezőjét igyekezett bizonyítani. Nem véletlen, hogy mind Németország, mind Magyarország a hangsúlyt Jugoszlávia megnyerésére helyezte.

A két állam földrajzi fekvése, Csehszlovákiától eltérő gazdasági és társadalmi struktúrája kezdettől fogva erősítette a kisantanton belül a centrifugális erőket, megakadályozta, hogy a három állam politikai és katonai szövetségét németellenes tömbbé

[30] Beneš nem kis erőfeszítéseket tett, hogy az erre vonatkozó tervet a kisantanttal elfogadtassa. A román kormány ugyanis megengedhetetlennek tartotta a Magyarországgal való megegyezést, mert – ahogy Párizsban érvelt – a magyarokon keresztül a kisantantban a német befolyás fog érvényesülni. Miután mind Franciaország, mind pedig Jugoszlávia támogatta Beneš elképzelését és a magyar–kisantant tárgyalások megindultak – Bukarest igyekezett a megbeszélések útjába akadályokat gördíteni. Románia eme magatartásának döntő szerepe volt abban, hogy a magyar–kisantant tárgyalások 1937 őszén zsákutcába jutottak és 1938 tavaszáig lényegében szüneteltek.

[31] Az 1938 augusztusában elkészült kisebbségi statutum a magyar nemzetiségű lakosságnak Dél-Szlovákiában széles körű antonómiát kívánt biztosítani. Az Egyesült Magyar Párt korábban ezt nagy vívmánynak tekintette volna, most elégtelennek minősítette. A csehszlovákiai magyarságnak törvényhozó és végrehajtó hatalommal bíró nemzeti önkormányzatot követelt.

alakítsák, amire Franciaország és Csehszlovákia törekedett. Ezek a tényezők jelentős szerepet játszottak abban, hogy a harmincas évek második felében kialakult nemzetközi helyzethez igazodva igyekeztek felülvizsgálni külpolitikai orientációjukat, alkalmazkodni az új nemzetközi erőviszonyokhoz. Vagyis egyre jobban elkanyarodtak a hagyományos külpolitikától, a nyugati hatalmaktól és Csehszlovákiától, s közeledtek a Berlin–Róma tengelyhez.

A nyugati hatalmak Németországgal és Olaszországgal kapcsolatos politikája rádöbbentette a jugoszláv és román kormányköröket arra, hogy innen nemigen várhatnak támogatást integritásuk megvédéséhez, sőt, mi több, Anglia és Franciaország, a közép-európai kis államok rovására igyekszik megegyezni a fasiszta államokkal. Ezt jelezte a négyhatalmi egyezmény, amely München előjátéka volt. A Rajna-vidék megszállása pedig nyilvánvalóvá tette, hogy még saját érdekeikért sem képesek Hitlerrel szembeszállni.[32]

A hagyományos külpolitikától való eltérésben jelentős szerepet játszott Jugoszlávia és Románia gazdasági ráutaltsága Németországra. A francia szövetségi rendszernek, s azon belül a kisantantnak kezdettől fogva hiányzott ugyanis a gazdasági bázisa, s ennek káros következményeit mindenekelőtt a két elmaradott agrárállam érezte. A gazdasági bázis hiánya, amely a francia szövetségi rendszer legnagyobb gyengéje volt, kezdettől fogva erősítette a centrifugális erőket. E helyzetből a legnagyobb felvevő piaccal rendelkező Németország profitált. Súlyos politikai következményei a harmincas években jelentkeztek, amikor is Hitler a gazdasági kérdést politikai tervei megvalósításának a szolgálatába állította. Mindkét államot előnyös gazdasági egyezménnyel magához láncolta.[33] S bár a szerződések megkötésének még nem, vagy alig voltak politikai feltételei, Jugoszlávia és Románia a Németországgal való gazdasági kapcsolataik megőrzése érdekében (amelyek az Olaszország ellen hozott gazdasági szankciók után különösen létfontosságúakká váltak) sorozatos politikai engedményeket tettek.

A tengelyhatalmakhoz való közeledésben feltétlenül szerepet játszott a két ország jobboldali társadalmi berendezkedése is.[34] A hatalmon levő jobboldali körök szimpatizáltak a nácizmussal. A román király Hitler nagy tisztelője volt. A harmincas évek második felében erős jobbratolódás volt tapasztalható mindkét országban.

A fent vázolt helyzet eredménye pedig az lett, hogy 1935-től Jugoszlávia, 1936-tól pedig Románia is visszautasított minden tervet és elképzelést, amely németellenes tendenciákat rejtett magában, mint pl. a Hodža-tervet és a kisantant–francia kölcsönös

[32] Belgrádban rádöbbentek arra, hogy illúziókban ringatták magukat, amikor biztonságukat a nyugati hatalmakra és a kisantantra alapozták. Az események – különösen a Rajna-vidék megszállása – bebizonyították: hiú ábránd várni arra, hogy Anglia és Franciaország síkra száll a kisállamok érdekeiért, amikor sajátjainak védelmére sem tett semmit. A kisantantot pedig, – ahogy ezt Subotić, Jugoszlávia genfi képviselője ki is fejtette, – irreális veszély ellen hozták létre. Egyik tagja sem gondolhatta komolyan, hogy Magyarország egyedül megtámadja valamelyiküket. S az igazi veszély ellen a kisantant semmi védelmet nem nyújt.

[33] Jugoszláviával 1934-ben, Romániával pedig 1935-ben kötött gazdasági egyezményt.

[34] Beneš visszaemlékezéseiben rámutatott arra, hogy „a kisantant érdekei megkövetelik, hogy Jugoszlávia és Románia szociálisan – ha lassan is, de változzon. Mindig tudatában voltam annak – hangzik a bejegyzés –, hogy ha nem történik meg, ez az egész kisantant szövetség belső gyengéje lesz, amely azt végül is felbomlasztja." (*E. Beneš:* Paměti ot Mnichová k nové válce a k novému vítěztvi. Praha. 1948. 13. l.)

segítségnyújtási egyezményre vonatkozó elképzeléseket.[35] Rendkívüli módon ügyeltek a náci Németország érzékenységére. S ha ehhez hozzávesszük Hitler ügyes taktikáját a revízió kérdésében, akkor még érthetőbbé válik a két ország külpolitikájában bekövetkezett változás. Mint ismeretes, Németország nem támogatta, pontosabban ellenezte Magyarország területi törekvéseit e két állammal szemben. Nem volt tekintettel a magyar kormányok vágyálmára, nagyfokú elégedetlenségére. Hiszen tisztában volt azzal, hogy revíziós törekvéseik miatt úgy sincs más küpolitikai alternatívájuk. Jugoszláviát és Romániát viszont le kellett választani a francia szövetségi rendszerről, s megakadályozni, hogy Franciaország helyét Olaszország foglalja el, amire Mussolini erőteljesen törekedett. A revíziós kérdésben követett politikával Hitler újabb szálakkal kötötte magához mindkettőjüket és ez lényegében feleslegessé tette számukra a kisantantot, amelynek fő célja a Magyarországtól szerzett területek közös védelme volt.

A kisantant két tagja, a tengelyhez közeledvén, nem mondott le azonban a nyugati kapcsolatokról. Az egyik táborhoz közeledett, a másiktól távolodott. Az előbbihez azonban nem csatlakozott le, s az utóbbitól nem szakadt el teljesen. Ez ugyanis fontos volt a két tábor közötti lavírozásban, a „wait and see" politika viteléhez, ami külpolitikájuk fő jellemzője volt.

Ez volt a helyzet 1936–1938-ban. Az Anschluss után rövid időre némi változás következett be. Ennek legdöntőbb oka a nyugati hatalmak már említett diplomáciai aktivitása, amely illúziókat keltett arra vonatkozóan, hogy London és Párizs szembe kíván szállni a német és az olasz közép- és délkelet-európai törekvésekkel. Ennek következtében mindkét állam támogatni kezdte a nyugati hatalmak német- és olaszellenes elképzeléseit, amelyek egybeestek a két állam érdekeivel is: elfogadták London és Párizs tanácsát a Bulgáriával és Magyarországgal való megegyezést illetően. Kitartottak a számukra terhessé vált szövetségesük, Csehszlovákia mellett, tovább ragaszkodtak a magyar–kisantant megbeszélésekhez. E mellett azonban olyan biztosítékokról gondoskodtak, amelyek segítségével, ha a helyzet úgy kívánja, külön is megegyezhessenek Magyarországgal, s így biztosíthassák integritásukat egy háború esetén, amelyből lehetőleg kívül akartak maradni.[36] Ezt volt hivatva elősegíteni a sinaiai konferencián (1938 május) hozott határozat, amely megengedte a kisantant tagjainak a bilaterális tárgyalásokat Magyar-

[35] 1936–1937-ben a csehszlovák kormány erőfeszítéseket tett, hogy a kisantant kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kössön Franciaországgal, amely kötelezné kisantantbeli szövetségeseit Csehszlovákia védelmére német támadás esetén is. A kisantantszerződés ugyanis erre nem terjedt ki. A francia diplomácia támogatta ezt az elképzelést. Jugoszlávia azonnal, Románia Titulescu bukása után utasította vissza ezt a tervet. Jugoszlávia 1935-ben a Hodža-tervet, amely a dunai államok németellenes összefogását tűzte ki célul, kereken elvetette. Románia elvben elfogadta ugyan, a valóságban azonban igyekezett kitérni a konkrét tárgyalások elől. A terv rövid idő alatt lekerült a napirendről.

[36] Ebben a kérdésben végig bizonyos eltérés állt fenn a jugoszláv és a román álláspont között. Amíg Belgrádban eldöntötték, hogy Jugoszlávia minden körülmények között – tehát a nyugati hatalmaknak a háborúba történő beavatkozása esetén is – semleges marad – (erről több alkalommal biztosították mind Rómát, mind pedig Berlint; Stojadinović kérése csupán az volt, hogy a tengelyhatalmak segítsék elő ennek keresztülvitelét, vagyis hassanak oda, hogy Magyarország csak bizonyos kivárási idő után csatlakozzék a német támadáshoz) –, addig Románia segítséget kívánt nyújtani Csehszlovákiának, ha a nyugati hatalmak is beavatkoznak a háborúba. A történelem azonban nem tette próbára Romániát.

országgal.[37] A nyár folyamánt mind Jugoszlávia, mind pedig Románia a Chamberlain-féle appeasement politikát tette megáévá, ami azt jelentette, hogy – ha szükséges – Németországnak és Magyarországnak Csehszlovákia rovására teendő területi engedmények révén kell „békésen" rendezni a vitás kérdéseket.[38] Elejét akarták venni egy háború kirobbantásának, amely maga után vonhatná a Szovjetuniónak abban való részvételét, a Vörös Hadseregnek a Kárpát-medencében való megjelenését. (A csehszlovák–szovjet egyezmény mind Jugoszláviában, mind Romániában nagyfokú elégedetlenséget váltott ki, s szaporította a Csehszlovák Köztársasággal fennálló ellentéteket.)

Jugoszlávia és Románia Bledhez fűződő elképzelései és Blednek szánt funkciói tehát kettősek voltak. Egyfelől a Duna-medencei helyzetet kívánták stabilizálni s a békét megmenteni, ha kell, Csehszlovákia feláldozásával. Ez teljesen egybeesett a Chamberlain, s később a Bonnet- és Daladier-vonallal. Másfelől azt kívánták elérni, hogy ha Németország és Magyarország mégis megkockáztatja a háborút Csehszlovákia ellen, s a nyugati hatalmak ezt tétlenül nézik, ők is semlegesek maradhassanak abban a biztos tudatban, hogy integritásukat, a trianoni határokat semmilyen veszély nem fenyegeti.

Mi volt a helyzet Magyarországgal? Milyen elképzeléseket fűzött Magyarország a bledi megállapodáshoz? A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatokra nem kívánunk kitérni. Ismeretes, hogy Németország az 1934-ben kötött gazdasági egyezménnyel Magyarországot éppúgy a kezében tartotta, mint Jugoszláviát és Romániát az ezzel majdnem egy időben létrejött gazdasági szerződésekkel; hogy Magyarország nemzetközi helyzete, a versailles-i rendszeren belül elfoglalt helye és belpolitikai rendszere a gazdasági tényezőktől függetlenül is a náci Németországgal való szoros politikai kapcsolatok kiépítéséhez vezetett; hogy a dunai németellenes összefogásra irányuló kísérletekkel szemben Magyarország kezdettől fogva a leghatározottabban fellépett s nemcsak a német érzékenységre való tekintettel, hanem a vélt nemzeti érdekei miatt is.

Számos bel- és külpolitikai tényező hatására azonban a magyar–német kapcsolatok alakulása távolról sem volt zökkenőmentes. Ezeket időnként megzavarta a kölcsönös bizalmatlanság. Amit Berlinben keveseltek, azt bizonyos magyar politikai körök sokallták és fordítva. Ilyen helyzet állt elő Darányi kormányának első szakaszában (1937 november), de még inkább Imrédy hatalomra kerülésével.

Az Anschluss után kialakult nemzetközi helyzetben a reálisabban gondolkodó magyar politikusok az egyoldalú és teljes lecsatlakozást Németországhoz (amihez a Darányi-kormány politikája elkerülhetetlenül vezetett volna) – kockázatosnak tartották. Célszerűbbnek ítélték a külpolitikai lavírozást, a „wait and see" álláspontra való helyezkedést.

Amíg Jugoszlávia és Románia a külpolitikai lavírozáshoz szükséges feltételeket úgy igyekezett előteremteni, hogy távolodott a francia szövetségi rendszertől, s közeledett Németországhoz, addig Magyarország, épp ellenkezőleg, lazított a német birodalomhoz

[37] A bilaterális tárgyalásokhoz Magyarország ragaszkodott. Stojadinović magáévá tette ezt a magyar kérést. Később Comnen is támogatta ebben. Az ezt ellenző Csehszlovákiát a sinaiai konferencián leszavazták.

[38] Mind Jugoszlávia, mind Románia Csehszlovákia sajátos helyzetéről kezdett beszélni, amely úgymond, indokolja az ottani kisebbségi kérdés rendezését. Szeptember végén a Szudéta-vidék, októberben már a Felvidék elcsatolásával is egyetértettek. A leghatározottabban ellenezték azonban Szlovákiának és Kárpát-Ukrajnának Magyarországhoz kerülését.

fűződő szálakon s kapcsolatot igyekezett kiépíteni a nyugati hatalmakkal, mindenekelőtt Angliával. Rugalmasabb politikát kezdett folytatni a kisantanttal szemben. Imrédy, akinek hatalomra kerülésével kezdetét vették eme törekvések (illetve a törekvések hozzájárultak Imrédynél a miniszterelnöki székbe való kerüléshez), saját kezébe vette a magyar–kisantant tárgyalások irányítását s mindent elkövetett, hogy azokat kimozdítsa a holtpontról.[38a]

Imrédy külpolitikai koncepciójában a kisantanttal való tárgyalás fontos szerepet játszott. Több irányban is kívánta hasznosítani. Egyrészt demonstrálni akarta vele a nyugati hatalmak előtt Magyarország cselekvési szabadságát, a tengelyhatalmaktól való függetlenségét, valamint törekvését a dunai problémák békés rendezésére. Másrészt figyelmeztetni a tengelyhatalmakat: amennyiben Jugoszláviával és Romániával kapcsolatos politikájukban továbbra sem lesznek tekintettel Magyarország érdekeire, a magyar kormány kénytelen lesz esetleg megegyezni az egész kisantanttal. Magyar kormánykörökben hosszú idő óta nagy volt az elégedetlenség Berlin és Róma politikájával e két balkáni állam irányában. Azt követelték a magyar kormánytól, hogy a kisantant megbontása érdekében mondjon le revíziós törekvéseiről Jugoszláviával és Romániával szemben. Egyezzék meg, illetve teremtsen egy modus vivendit. Ehhez azonban a maguk részéről nemcsak hogy nem nyújtottak segítséget, hanem Jugoszláviával és Romániával szembeni baráti politikájukkal azt kifejezetten nehezítették.[39]

Végül Imrédy a kisantant segítségével távol akarta tartani Magyarországot egy európai háborútól, amely háromfrontos harcot jelentett volna számára. A csehszlovák területeket „békés" úton, akár Németország, akár a nyugati hatalmak – vagy mindkettő – segítségével szerette volna visszaszerezni. Jugoszláviához és Romániához hasonlóan a Chamberlain-féle appeasement politika híve volt. Vagyis lehetőleg békés tárgyalások segítségével rendezni a csehszlovák kérdést. Elejét venni a háború kitörésének, amelyre nem volt felkészülve, s amely katasztrofális kimenetelű lehetett volna Magyarországra nézve. Imrédy a Chamberlain-féle appeasement politikai vonaltól való eltérést, egy lokalizálható háború esetén nemcsak lehetségesnek, hanem szükségesnek is tartotta. Ezért egyik központi feladata volt felkészíteni Magyarországot arra az esetre is, illetve a diplomácia minden eszközével aktívan tevékenykedni, hogy Jugoszlávia és Románia Magyarország elleni támadását kizárja.

E koncepcióból két nagyon lényeges dolog következett. Az egyik az, hogy Csehszlovákiával semmiképpen nem köthet megnemtámadási egyezményt.[40] A másik,

[38a] A rugalmas s nagy diplomáciai rutinnal rendelkező Bakách-Bessenyey Györgyöt nevezte ki belgrádi magyar követnek. A magyar–kisantant tárgyalások középpontja ugyanis Jugoszlávia lett.

[39] Románia és Jugoszlávia érezvén a tengelyhatalmak támogatását, elzárkóztak a Magyarországnak teendő komolyabb engedmények elől.

[40] A magyar kormány Csehszlovákiával csak komoly területi engedmények árán lett volna hajlandó megnemtámadási egyezményt kötni. Hivatalosan ugyan a tárgyalt időben nem vetette ezt fel. Gratz Gusztáv 1938 márciusi prágai látogatása, a csehszlovák államférfiaknak a határrevízióra tett javaslata minden bizonnyal a magyar kormány kezdeményezésére történt. Néhány nappal az Anschluss előtt Gratz Gusztáv ugyanis Prágába utazott, ahol megbeszéléseket folytatott Beneš köztársasági elnökkel, Hodža miniszterelnökkel és Krofta külügyminiszterrel. Gratz a határrevíziónak a szükségességét vetette fel, mert ahogy hangsúlyozta: „a magyar–csehszlovák közeledésre nem lát más módot, mint a határkérdés megoldását". „Mindhárom úr – hangzik Gratznak a magyar külügyminiszter

hogy mindent el kell követni a jugoszláv semlegesség biztosítására. (Budapesten ugyanis abból indultak ki, hogy Románia Jugoszláviához fog igazodni.) Ha áttanulmányozzuk a Magyarország és a kisantant 1938 nyári tárgyalásaira vonatkozó iratanyagot, akkor világosan kiderül, milyen következetesen törekedett a magyar diplomácia e két cél elérésére. A megbeszéléseket ugyan a kisantant valamennyi tagjával folytatta, de azzal, hogy a tárgyalások folyamán ügyes taktikával mégis sikerül Csehszlovákiát a megegyezésből kizárni. E kérdésben nem volt eltérés Darányi (aki a kisantanttal való tárgyalásokat megkezdte) és Imrédy (aki azokat folytatta, illetve befejezte) között. Ennek hangsúlyozása rendkívül fontos a bledi egyezmény megértéséhez. Bledben lényegében az történt, amit a magyar diplomácia eltervezett. Ebben jelentős szerepe volt Stojadinović-nak, akinek – a kisantant sinaiai konferenciáján román kollégájának, Comnennak támogatásával sikerült Krofta ellenállását letörni – s az Állandó Tanáccsal olyan határozatot elfogadtatni, amely a bilaterális tárgyalásokat Magyarországgal jóváhagyta. Bekövetkezett az, amit Stojadinović épp olyan jól tudott, mint Comnen. Vagyis azt, hogy miért ragaszkodik Magyarország annyira a kétoldalú megbeszélésekhez. Számukra azonban egy volt a lényeges: megnemtámadási egyezményt kötni Magyarországgal, biztosítani saját határaikat még lehetőleg a küszöbön álló magyar–német tárgyalások előtt. Ezért fogadták el a kétoldalú megbeszéléseket éppen úgy, mint a Budapest által diktált gyors tárgyalási tempót. A bledi megállapodásból kirekesztették Csehszlovákiát, azt az országot, amely kezdeményezte a magyar–kisantant tárgyalásokat, amely másfél éven keresztül erőfeszítéseket tett, hogy azokat sikerre vigye.

A Csehszlovákiával való megegyezés nem jött létre, mert a magyar kormány azt nem is tervezte, hiszen az felborította volna a nagyon is alaposan végig gondolt tervét, amelynek lényege az alábbiakban foglalható össze: A kieli tárgyalások idejére olyan egyezményfélét produkálni, amely egyrészt erősíti Magyarország pozícióit (nyilván nagyobb súllyal esnek latba egy olyan ország kérései, vagy ellenvetései, amelynek más külpolitikai alternatívái is vannak), ugyanakkor nem teljes értékű, nyitott, s a fejleményektől függ, hogyan értelmezik, befejezik-e, vagy sem. Olyan megállapodás, amelynek segítségével, – ha a helyzet megkívánja, – ki lehessen térni olyan német – mindenekelőtt katonai – kötelezettség vállalása alól, amelyek ellenkeznek külpolitikai elgondolásukkal, amelyek maguk után vonhatják a nyugati hatalmakkal való teljes szembekerülést, a velük való

---

számára készített feljegyzése – elutasítóan válaszolt. A legenyhébben tiltakozott Beneš." A csehszlovák miniszterelnök és a külügyminiszter ugyanis kizártnak tartotta a revíziót, mert ahogy Hodža mondotta: „lehetetlenség, hogy a relatíve gyenge Magyarországnak területeket adjon és a hatalmas Németország által kívánt területeket megtagadja". (O. L. Küm. res. pol. 1938–7–1455. Az iratot közli DIMK I. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936–1938. Bp. 1962. Összeállította és sajtó alá rendezte Kerekes Lajos. 407. sz. dok.) – Noha a reálpolitikus Beneš ezt épp oly jól tudta mint Hodža, mégis – mint 18 éven át annyiszor – most is megcsillogtatta a határrevízió lehetőségét, amikor kijelentette Gratznak, hogy „amennyiben egy valóban benső viszony jön létre Csehszlovákia és Magyarország között, akkor a jövőben felmerülhetnének lehetőségek a legkényesebb kérdéseknek a magyar óhajtással számoló rendezésére is." (Uo.) Budapesten azonban kezdettől fogva fordított sorrendet állítottak fel: a revízió a bensőséges viszony feltétele. Komoly szándékot takart Beneš eme és korábban tett számtalan ehhez hasonló nyilatkozata, vagy csak taktika volt az egész? Nehéz megállapítani.

hadviselést. Végül, de nem utolsósorban egyezményben biztosítani Jugoszlávia semlegességét.[41]

A kieli tárgyalásoktól látszólag független, de azzal szorosan összefüggő bledi konferencián *lényegében* az következett be, amit a magyar kormány előre eltervezett.[42] Jugoszlávia és Románia viszonylatában megállapodott mindhárom, a fegyverkezési egyenjogúság, a megnemtámadási egyezmény és a kisebbségi kérdésben. Csehszlovákiát a kisebbségi kérdésben teljesíthetetlen követelések elé állította s a megegyezésből kizárta. Nem sikerült azonban megvalósítani, amit Kánya úgy fogalmazott meg, hogy a tárgyalások finalizálása is, bármely relációban, függetlenül történhessék a másik két viszonylatban folytatott tárgyalások eredményeitől. Nem sikerült, mert a jugoszláv kormány a nyugati hatalmakra és a belpolitikai helyzetre való tekintettel, nem merte ilyen *nyíltan* cserbenhagyni szövetségesét. Az erre való készségét Stojadinović Bled után azonnal titkos üzenetekben hozta Budapest tudomására.[43] Noha a magyar kormány nem tudta teljesen keresztülvinni elképzelését, nem tudta rávenni Jugoszláviát és Romániát, hogy Csehszlovákiától függetlenül véglegesítse a bledi megállapodásokat, Bled a magyar diplomácia győzelmét jelentette. Bár meg kell jegyezni, hogy a szomszéd államok történetírása Bledet a kisantant győzelmének tekinti: a magyar kormánynak nem sikerült a kisantantot felrobbantani, ami fő célja volt; tagjai egységesek maradtak a magyar kérdésben, szolidárisak Csehszlovákiával. Ha formális oldalát nézzük, akkor igaz ez a tétel, viszont ha a tényleges helyzetet vesszük alapul, akkor nem. Tény, hogy a kisantant de jure még egy kis ideig fennmaradt. Bled után fellépő agóniája azonban arról tanúskodik, hogy gyógyíthatatlan sebet kapott.

Úgy gondoljuk, hogy a fentiekben előadottakból kiderült Bled összetettsége, ellentmondásossága, az, hogy meg nem valósult kísérletről van szó, egy tervről, amely a közép-európai békét kívánta szolgálni egy rendkívül kiélezett helyzetben és ezt kétségtelenül pozitívan kell értékelni. Kiderült azonban az is, hogy az események három résztvevője Blednek más funkciót is szánt. Nem a közép-európai biztonságot, hanem ki-ki a

[41] Stojadinović Jugoszlávia semlegességére vonatkozó, Berlinben és Rómában tett ígéretében a magyar kormány nem bízott, mert, ahogy érveltek, bizalmas információk vannak arról, hogy a jugoszláv miniszterelnök ennek ellenkezőjéről biztosította Prágát és Párizst.

[42] Sok jel mutat arra, hogy a magyar kormány csak Jugoszláviával szeretett volna megegyezni. Nem szívesen kötött megnemtámadási egyezményt Romániával (perspektivikus tervei miatt). Stojadinović azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Romániával Magyarország azonos alapon tárgyaljon, mint Jugoszláviával.

[43] Röviddel a bledi konferencia után Stojadinović Román keresztül üzent a magyar kormánynak, hogy belpolitikai helyzetére való tekintettel Bledben nem véglegesítette a megállapodást (a kormányválság, amely fél évvel később Stojadinović megbuktatásához vezetett, már érlelődött). Biztosította azonban Mussolinit: amennyiben Csehszlovákia rövid időn belül nem rendezi viszonyát Magyarországgal, Jugoszlávia a Bledben parafált egyezményt aláírja, majd ratifikálja. Reméli, hogy Románia ugyanazt teszi. München, illetve az első bécsi döntés miatt erre nem került sor. Ezt követően a magyar kormány ugyanis Romániával nem akarta véglegesíteni a bledi egyezményt. Az olasz diplomácia aktívan támogatta ezt az elképzelést. Jelentős szerepet játszott Csáky magyar külügyminiszter tervezett belgrádi útjának előkészítésében. Stojadinović hajlandónak mutatkozott – legalábbis szavakban – Románia nélkül is véglegesíteni a megállapodást, 1939 februárjában bekövetkezett bukásával a kérdés mindenesetre lekerült a napirendről. Stojadinović megbuktatásában a belső ellenzék és a nyugati hatalmak mellett Bukarest is szerepet játszott.

saját integritásának védelmét, a saját nemzeti érdekeit, vagy vélt érdekeit tartotta szem előtt. Jugoszlávia és Románia a Magyarországgal kötött megnemtámadási szerződéssel kívánta biztosítani a trianoni határokat, hogy így azok veszélyeztetése nélkül kívül maradhassanak egy esetleges háborún. Magyarország pedig meg kívánta szerezni a fenti két állam semlegességét egy Csehszlovákia elleni háborúhoz. Ezek a németellenesnek éppen nem mondható törekvések nyilván más megítélés alá esnek.

A dunai államok viszonyainak normalizálására tett utolsó kísérlet kudarccal végződött. Közvetlen oka a magyar politika volt. Ha azonban mélyebb összefüggéseit vizsgáljuk, akkor ennél jelentősebb okokat találunk, amelyek Németország Duna-medencei pozícióiból és a nyugati hatalmak ingadozó, bizonytalan politikájából adódtak. A kettő együtt csak ezt eredményezhette. A bledi események ismét bizonyították, hogy a brit politika milyen determináló volt a közép- és délkelet-európai kis államok magatartására. 1938 tavaszán mozgásba hozta valamennyiüket, méghozzá Németország és Olaszország ellen. Az 1938 nyári politikája viszont leszerelte és megbénította az erre irányuló cselekedeteiket, s a tengelyhez való alkalmazkodásra késztette őket.

Pritz tanulmánya leegyszerűsítve, kizárólag magyar aspektusból, egyoldalúan tárgyalja a problémát. Pedig négy, nem csak azonos, de nagyon is eltérő külpolitikai célt követő államról volt szó, nem is beszélve a Bled hátterében álló különböző nagyhatalmi törekvésekről. Az ellentétek erősebbnek bizonyultak a közös törekvéseknél, azért tudta Hitler végül is megtorpedózni ezt a tervet is.

A továbbiakban szeretném kimutatni, hogy Pritz Magyarország viszonylatában tett megállapításai nem helytállóak, illetve ellentmondásosak. (Bled négy résztvevője közül legkevésbé Magyarországra lehet alkalmazni Pritz egyoldalú álláspontját az egyezmény jellegét illetően.)

Ugyanakkor, amikor kategorikusan kijelenti, hogy Bled lényege a német imperialista tervek megakadályozása volt, könyvem nyomán – tanulmányában azonban erre nem hivatkozik – ír a magyar kormány diszkriminációs politikájáról Csehszlovákiával szemben. Arról, hogy a Csehszlovák Köztársasággal nem akart megegyezni, hogy Bled *fő célja a jugoszláv semlegességnek, illetve a déli határoknak biztosítása volt Magyarországnak egy Csehszlovákia elleni háború(já)hoz,* sőt arról is ír, hogy a magyar kormánynak sikerült Bledben Csehszlovákiát a megegyezésből kirekesztenie, a kisantantot szétrobbantania.[44] S észre sem veszi az ellentmondást. Hogyan lehet mindezeket beilleszteni az egyértelműen németellenesnek beállított bledi egyezménybe?

Vegyük szemügyre a fentiek közül a következő két megállapítást. Az egyik szerint Bled lényege a német imperialista tervek megakadályozása, a másik szerint Bled fő célja a jugoszláv semlegesség biztosítása. Az egyik tétel ugyanis kizárja a másikat. Egy történelmi jelenségnek – még ha ellentmondásos is – nem lehet két homlokegyenest ellentétes *fő* tendenciája. Ha Bled fő célja a jugoszláv semlegesség biztosítása volt, akkor lényegét nem lehet a német imperialista tervek megakadályozásában látni. Hiszen a jugoszláv semlegesség biztosítása – amit a tengelyhatalmak is sürgettek – nem öncélú törekvés volt, hanem nagyon is meghatározott funkciója lett volna Németországnak Csehszlovákia elleni háborúja esetén. Mégpedig az, hogy biztosítsa a feltételeket Magyarországnak az abban való részvételéhez, vagyis kizárja a magyar hadsereg délről történő

[44] *Pritz:* i. m. 658.

hátbatámadását. Tehát mindez éppen hogy a német imperialista törekvésekhez való igazodást jelentette. Akárcsak az a tény, amire a szerző is utal, hogy ti. Csehszlovákiával a magyar kormány nem akart és nem is egyezett meg.

Mi váltotta ki a németek Bled fölötti nagy felháborodását? Mindenekelőtt az, hogy kezdetben nem látták tisztán, mi is történt Bledben (a kieli és a bledi tárgyalások majdnem egybeestek). Egy *magyar–kisantant* megegyezéstől tartottak (ami tényleg ellenkezett volna terveikkel). A tisztánlátást zavarta az eseményt felnagyító kisantant és nyugati sajtó. Téves Pritznek az az állítása, miszerint Ribbentrop rögtön tudta „az ezen lépés (Bled – Á. M.) mögötti magyar szándékot, a jugoszláv semlegesség biztosítását".[45] Sem Ribbentrop, sem a többi náci vezető nem tudta *rögtön,* hogy a bledi megállapodások mögött a jugoszláv semlegességnek a biztosítása húzódik meg, különben érthetetlen lett volna a magyarok ellen Kielben intézett kirohanása (hiszen ez teljesen egybevágott a nácik terveivel).

Maga a szerző is másutt helyesen arról ír, hogy Kánya erre vonatkozó magyarázkodását Ribbentrop gyanakvással fogadta. De akkor melyik tétel áll? Mert a kettő ellentmond egymásnak. Vagy Ribbentrop „rögtön tudta" és akkor nem fogadta gyanakvással Kánya magyarázkodását. De ha gyanakvással fogadta, akkor viszont nem tudta rögtön. Ez utóbbi a helytálló. Azt, hogy Bled mögött valóban a jugoszláv semlegesség biztosítása húzódik, azt Ribbentrop csak később – a kieli tárgyalások legvégén –, a bizalmasan szerzett információk alapján tudta meg. Ezután a magyar kormánnyal szemben dühe enyhült, de bizalmatlansága nem szűnt meg, mert tisztában volt azzal, hogy Blednek ezen túlmenő funkciói is vannak: biztosítani Magyarország lavírozási politikáját, s Németország zsarolását.

Ellentmond saját magának Pritz a következő megállapításaival is. Azt fejtegeti ugyanis, hogy Ribbentrop szemrehányásainak akkor lett volna alapja, „ha Bledben végleges megállapodás történt volna. De nem az történt – folytatja. – A magyar diplomácia hosszas erőfeszítések után végül is szét tudta robbantani a kisantantot."[46] E megállapítás ellenére (amely önmagában cáfolja Pritznek Bleddel kapcsolatos koncepcióját), a szerző a következőképpen folytatja: „... egy pontig helytálló Ribbentrop konklúziója. Az elfogulatlan olvasó (ti. a bledi kommüniké olvasója) azt fogja mondani, hogy Magyarország elkülöníti magát a német–cseh politikától."[47] Vajon egy egyezmény jellegét az határozza meg, hogy milyennek látja a kommünikét olvasója? Vagy egyáltalán, hogy milyen a róla szóló kommüniké? Vagy, hogy miként interpretálja egy-egy politikus? Nem állnak-e egy kutató rendelkezésére ennél megbízhatóbb források egy-egy történelmi esemény jellegének meghatározásánál? Pl. egyezmény esetében a tárgyalások jegyzőkönyve s a megállapodás szövege? Azok tanulmányozását azonban Pritz elmulasztotta, különben nem állította volna azt, hogy Magyarország „a kisantanttal mint egésszel ideiglenes megegyezést kötött".[48] Ideiglenes megállapodás jött létre Magyarország és a kisantant két állama: Jugoszlávia és Románia között valamennyi, vagyis mindhárom kérdésben. Csehszlovákiával, miután a harmadik

[45] Uo.
[46] Uo.
[47] Uo.
[48] Uo.

pontban, a kisebbségi kérdésben nem tudtak megegyezni, nem jött létre még ideiglenes megállapodás sem. (Az első két kérdésben történt megegyezés a harmadik pontnak a függvénye volt.)

Bled értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kétségtelen tényt, hogy olyan megállapodásról van szó, amely nem lépett életbe. Ami Bledben, a szerző fent említett szavai szerint is megvalósult, hogy ti. „a magyar diplomácia hosszas erőfeszítések után végül szét tudta robbantani a kisantantot"[49] – az nem keresztezte Németország terveit, hanem ellenkezőleg. Hiszen Hitler első pillanattól kezdve erre törekedett. Ezt Csehszlovákia elszigetelése, illetve felszámolása révén akarta elérni. Pritz, hogy a fent idézett, a kisantant szétrobbantására vonatkozó megállapítása ne mondjon ellent az egyértelműen németellenesnek minősített bledi egyezménynek – új elméletet állított fel arról, hogy a tárgyalt időben Hitler kisantanttal kapcsolatos politikája megváltozott: „míg korábban a kisantant megbontását tűzte napirendre, addig most egyik tagállamának megsemmisítését".[50] Először is Hitler Csehszlovákia megsemmisítését nem *most*, vagyis 1938 nyarán tűzte napirendre, hanem egy évvel korábban, 1937 novemberében a Hossbach-féle konferencián.[51] A német diplomácia a kisantant megbontására irányuló lépéseivel egy időben, azzal párhuzamosan készítette elő Csehszlovákia megsemmisítését. A két törekvést nem helyes egymástól elválasztani s még kevésbé szembeállítani. Tehát 1938-ban semmilyen minőségi fordulat nem következett be a németek kisantanttal kapcsolatos politikájában. Másodszor Hitler a Csehszlovákiával való megegyezést nemcsak az 1938-ban bekövetkezett állítólagos fordulat után ellenezte, hanem első pillanattól kezdve. Hiszen közismert, hogy röviddel hatalomra kerülése után már azt tanácsolta Gömbösnek, hogy Magyarország minden erejét Csehszlovákia ellen koncentrálja. Ezt a „tanácsot" a későbbi években német részről számtalanszor megismételték. Tehát a Csehszlovák Köztársasággal való megegyezés mindig is németellenes tett *lett volna*, nemcsak 1938-ban. De a megegyezést a magyar kormányok sem akarták. Erre nem is került sor *Bledben sem. És ez a lényeg.*

A szerző az én megállapításaimmal igyekszik alátámasztani állítását. Méghozzá úgy, hogy könyvemből egy-egy mondatrészt összefüggéseiből kiragad, félremagyarázza, s azt próbálja bizonyítani, hogy Hitler kisantanttal kapcsolatos taktikájának megváltoztatása kérdésében kimondatlanul az általa képviselt álláspontot vallom.[52] Neurath 1937 júniusi budapesti tárgyalásairól van szó. Könyvemben ezzel kapcsolatban utaltam arra, hogy a német külügyminiszter bizonyos megértéssel fogadta Kánya arra vonatkozó érvelését, hogy Jugoszlávia magatartása miatt kénytelen tárgyalni Csehszlovákiával is, de minden erejét latba vetette, hogy Magyarországot visszatartsa attól, hogy az egész kisantanttal, vagyis Csehszlovákiával is megegyezzen.[53] Majd idéztem Kánya erre vonatkozó alábbi

[49] Uo. Bár ezt ilyen határozottan és egyértelműen nem állítanám, hiszen formálisan a kisantant tovább fennmaradt. Itt inkább arról van szó, hogy Bled után a kisantant szétesése meggyorsult, *lényegében* megszűnt létezni.

[50] *Pritz:* i. m. 659.

[51] ADAP Serie D. Bd. I. 19. sz. dok. 25–32. l.

[52] Lásd: *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 258–262. Az itt szereplő egyik mondatom, amelyet Pritz helyeslőleg idéz, nem pontos, s ezért félreérthető. Helyesen így kellene hogy hangozzék: „Napirenden már nem *csak* a kisantant megbontása, hanem egyik tagállamának a megsemmisítése állt."

[53] Lásd: *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 157.

feljegyzését: *„Valahányszor a megnemtámadási szerződés megkötéséről beszéltem. Neurath báró mindig azt monda: Ich bitte, tun Sie das nicht.*[54] Később ismét utaltam a Neurath–Kánya megbeszélésre. „Mint ismeretes, egy évvel korábban – írom – 1937 júniusában a Budapesten tartózkodó Neurath, az akkori birodalmi külügyminiszter, lényegében jóváhagyta a magyar kormány elképzelését, hogy a kisantant megbontása érdekében – ha más útja nincs – Csehszlovákiával is tárgyaljon."[55] Ezt a mondatomat Pritz idézi, majd folytatja: „De azt nem teszi hozzá – mármint e mondat szerzője –, hogy a Csehszlovákiával való megegyezéshez Neurath akkor sem adta jóváhagyását." „Idézzük csak Kányát" – folytatja tovább. „Valahányszor a megnemtámadási szerződés megkötéséről beszéltem . . . Neurath báró mindig azt monda: Ich bitte tun sie das nicht."[56]

Pritz hallgat arról, hogy e fenti dokumentumot én idéztem és éppen annak a bizonyítására hoztam fel, amit ő számon kér tőlem, hogy ti. a németek Csehszlovákiával való megegyezéstől óvták a magyarokat. Hallgat arról is, hogy ott idéztem a szöveget, ahol annak a helye volt, a Neurath–Kánya tárgyalásoknál.[57] Tehát teljesen érthetetlen, miért kellett volna később, amikor Neurathnak csak a magyar–csehszlovák tárgyalásokra vonatkozó álláspontjára kívántam utalni, ismét idéznem a már korábban szó szerint leközölt Kánya-idézetet.

Könyvemen végigvonul az a tétel, hogy a németek ellenezték a Csehszlovákiával való megegyezést, oldalakat írok arról, hogy a vele folytatott sinaiai és genfi tárgyalások milyen elégedetlenséget váltottak ki Berlinben. Utalok arra, hogy Neurath ismert megértő álláspontja a Csehszlovákiával folytatandó tárgyalások kérdésében eltért a többi náci vezető nézetétől. A problémáról több tucatnyi dokumentumot publikáltam. A szerző mégis egy félremagyarázott mondat alapján úgy próbálta beállítani a kérdést, mintha elhallgattam volna, hogy a németek nem járultak hozzá a Csehszlovákiával való megegyezéshez. Hasonlóképpen járt el a 664. l. 110. sz. jegyzetben. A problémakörből csak a második részt emeli ki.[58] Az elsőről, amely nélkülözhetetlen a kérdés megértéséhez, megfeledkezik, mert a bírálata így hathatósabb. Először is több egybehangzó dokumentum szerint Horthy személyes utasítására történt meg a tiltakozás Prágában. Másodszor a tiltakozás nemcsak és nem elsősorban a kormányzó kíséretére vonatkozó csehszlovák gesztus ellen szólt – amit Pritz könyvemből idéz –, hanem az ellen, amit első helyen emeltem ki, és amit figyelmen kívül hagyott, vagyis hogy Mastný berlini csehszlovák követ Horthy Berlinbe érkezésekor megjelent a pályaudvaron.[59] Változatlanul az a véleményem, hogy a csehszlovák kormányt joggal háborította fel az ez ellen történő magyar tiltakozás. Ha Bled lényege valóban a németellenesség volt (a magyarok részéről is), akkor miért háborította fel Horthyt a csehszlovák követnek a pályaudvaron való megjelenése? Az, hogy Prága részéről ez politikai hatású gesztus volt, ez nyilvánvaló. (Hiszen utaltam arra, hogy Bled hatására szánta rá magát e lépésre.) De ez még nem indok arra, hogy Horthynak a diplomáciában oly páratlan lépését igazolni próbáljuk. Igaz ugyan,

[54] Uo.
[55] Uo. 262.
[56] *Pritz:* i. m. 659.
[57] *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 157.
[58] *Pritz:* i. m. 664.
[59] *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant. 265–266.

hogy 1938 nyarán Horthy óvakodott – megfelelő biztosítékok nélkül – részt venni egy Csehszlovákia elleni háborúban, de ismeretes két évvel korábbi, 1936. augusztusi feljegyzése, amelyben preventív háborút sürgetett ellene Hitlernél. Pritz sajnos – egy kiragadott idézettel – ellenkezőjére fordítja a feljegyzés értelmét, és koncepciója alátámasztására így használja fel. Az összefüggéseiből kiragadott mondat így hangzik: „Távol áll tőlünk, hogy a háborút sürgessük, mert tudjuk, hogy mit kockáztatunk. Egy elvesztett háború Magyarországot eltüntetné a térképről."[60] Más tartalmat nyer azonban ez a mondat, ha figyelembe vesszük a feljegyzés kulcsmondatát: „Sikerünk lényeges feltétele, hogy Németország és Magyarország (esetleg Ausztria és Lengyelország segítségével) a maga részéről lerohanná Csehszlovákiát, és ezáltal eltávolítaná Európának ezt a rákos daganatát."[61]

A félreértések gyakori oka az, hogy a szerző mást olvas ki egy-egy mondatomból, egy-egy megállapításomból, mint amit kifejezni akartam. Ez mindenesetre arra figyelmeztet, hogy ami nekem, aki két évtizede ezzel foglalkozom, ebben élek, természetes és nyilvánvaló, az nem olyan világos a problémákat kevésbé ismerő olvasó vagy kezdő kutató számára. Egy-két példát erre is. Pritz helyeslőleg idézi azt a megállapításomat, hogy a bledi egyezmény a magyar diplomácia győzelmét jelentette. Csakhogy én ezt nem a német terveket keresztező beldi egyezményre vonatkozóan gondoltam (ami Pritz koncepciója), hanem arra, amit úgy fogalmaztam meg, hogy Bled után a kisantant lényegében megszűnt létezni.

Pritz tévedéseinek egyik forrása a kitekintés hiánya. Ezt bizonyítja a 648. l. 15. sz. lábjegyzetben tett megjegyzése is. Itt szóvá teszi, hogy a magyar felfogásban bekövetkezett változást „óriási előrehaladásnak" mondom. E megfogalmazásból még persze nem derül ki, hogy a szerző megállapításommal egyetért, vagy kifogásolja, illetve nem értette meg. Én az utóbbira gondolok. A megállapításom a magyar–jugoszláv határok végleges elismerésére vonatkozik, vagyis arra, hogy 1937 végén a magyar kormány kész volt azokat véglegesnek elismerni. Ezt óriási előrehaladásnak tartottam és tartom. A szerző téved, amikor arról ír, hogy „Magyarország csak 1926-ban jutott el arra a felismerésre, illetve szánta el magát cselekvésre, hogy a kisantant egyik tagjával – Jugoszláviával – megegyezésre törekedve kísérelje meg a körülötte levő blokkot fellazítani".[61] Ez a törekvés, ha nem is olyan határozott formában, de már 1920-tól jelentkezik. Először Románia irányában próbálkoztak, 1921-ben Csehszlovákiánál. Az itteni sikertelenség után kezdtek puhatolódzni Jugoszláviánál. Ezek határozott formát valóban 1926-ban kaptak. 1926 után ez a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről. Ismét csak Hitler, de még inkább Stojadinović hatalomra jutásával vetődött fel. 1935-től a kérdés a magyar–német, a jugoszláv–német és a magyar–jugoszláv megbeszélések középpontjába került. Hosszú huzavona indult, mert a magyar kormány nem volt hajlandó elismeri a magyar–jugoszláv határokat. Stojadinović pedig csak igen jelentős engedmények árán vállalkozott az ottani magyar kisebbségekre vonatkozó követelések teljesítésére. Ez az ellentét juttatta zsákutcába a magyar–jugoszláv titkos tárgyalásokat, amelyek 1937 áprilisában reális közelségbe hozták a magyar–jugoszláv puccsszerű megegyezést. (Ebbe a tárgyalásba már az olaszok is bekapcsolódtak.) Kudarccal végződött, mert a magyar kormány 1937 áprilisi javaslata sem tartalmazta a határok elismerését. Erre csak 1937

[60] *Pritz:* i. m. 658.

[61] *Szinai Miklós–Szücs László:* Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 32. dok. 166–167.

őszén, Darányi németországi látogatásakor szánta rá magát, de akkor már késő volt. (Időközben Stojadinović megegyezett Olaszországgal és így a magyar–jugoszláv határok elismerésének a jelentősége csökkent.) Tehát ezt a problémát másfél évtizedes távlatban vizsgáltam. Ezzel kapcsolatos ismereteim jogosítottak fel arra, hogy a magyar kormány készségét a magyar–jugoszláv határok végleges elismerésére „óriási előrehaladásnak" minősítsem.

Végül még három tévedésre szeretném felhívni Pritz figyelmét. Nézzük először a magyar vonatkozású problémát. Pritz tanulmánya egy olyan periódussal foglalkozik, amikor Magyarország külpolitikájában kétségtelenül számos pozitív vonás kerül előtérbe. Ezeket a törekvéseket Pritz mindenekelőtt Kányának tulajdonítja. Imrédyt, – aki döntő szerepet játszott a magyar külpolitikában, az 1938 tavaszán beállt változásokban, – a szerző alig méltatja. Megtévesztően hatottak rá egyrészt a külügyi iratok, amelyeket forgatott, s ahol kétségtelenül főleg Kánya szerepel, – hiszen ő volt a külügyminiszter. Továbbá az a tény, hogy München után Imrédy és Kánya külpolitikai koncepciója ellentétes irányban fejlődött. Kánya tovább távolodott Németországtól, majd teljesen szembekerült vele. Imrédy pedig ellenkezőleg, átállt a német vonalra és a nácik hű kiszolgálója lett. Magyarország ingadozásait, – hogy saját magát tisztára mossa a németek előtt, – külügyminisztere nyakába varrta. Így érthető, hogy a nyári szembenállásért a nácik is kizárólag Kányát tették felelőssé. A kutató azonban nem vetítheti vissza a későbbi magatartást egy korábbi időszakra. (Ilyen hibák előfordulnak a történetírásban, de ezek ellen fel kell lépni.) És fordítva sem, egy korábbi magatartást a későbbi időszakra. Ez utóbbi Kánya esetében negatív eredménnyel zárulna. Hiszen a náci Németországot csodáló berlini magyar követből nem egyik napról a másikra lett a német veszélyt felismerő, és az ellen aktívan fellépő politikus. Ez az út távolról sem volt egyenes vonalú. Éppen az Imrédy hatalomra kerülése előtti időszakban egy bizonyos visszaesés tapasztalható. Ez összefüggött az 1937-es novemberi németországi látogatásával, illetve a Darányi-kormány általános jobbratolódásával. Ebben az időszakban Kánya is úgy vélekedett, hogy Magyarország társa lehet Hitlernek egy Csehszlovákia elleni akcióban. A magyar–kisantant tárgyalásokat befagyasztotta. Csak arra ügyelt, hogy a megbeszélések megszakításáért az odium ne Magyarországra háruljon. (A sinaiai konferencia anyaga és az azzal kapcsolatos levelezés ezt kétségtelenné teszi.) Ezekre azért tartottam szükségesnek utalni, mert csak így tudjuk érzékelni azt a változást, ami Imrédy hatalomra kerülésével bekövetkezett. Az új miniszterelnök a tárgyalásokat a kisantanttal oly fontosnak ítélte, hogy kezébe vette azok irányítását. Rövid idő alatt Kánya személyében megfelelő partnert talált külpolitikai koncepciójának megvalósításához.

Münchenig a két politikus a legfontosabb kérdésekben lényegében azonos álláspontot képviselt. Ezért nem helyes csak Kányának tulajdonítani a magyar politikának Németországtól történő eltávolodását a csehszlovák kérdésben, vagy állásfoglalását a kieli tanácskozáson. Még akkor sem, ha ezeket az iratok tanúsága szerint Kánya mondta, s ha a magyar delegáció többi tagja részéről – ahogy Pritz írja – ilyenféle felfogás merült fel.[62]

Hasonló leegyszerűsítéseket lehet tapasztalni a magyar–olasz tárgyalások interpretálásánál. „A római tárgyalások körvonalazásánál azért hiányzik Csehszlovákia említése – jelenti ki Pritz –, mert a magyarok előbb Jugoszláviával szemben szerettek

[62] *Pritz:* i. m. 659.

volna a fasiszta vezetőktől komoly biztosítékokat kicsikarni. A németországi tárgyalásoknál viszont – augusztus 18-án vagyunk – már előrevetődik a Csehszlovákia elleni fellépés, amelyben a magyarok is részt fognak venni."[63] E megállapítással szemben az alábbi észrevételeim vannak: Az, hogy a júliusi római tárgyaláson a jugoszláv, a kieli augusztusi megbeszéléseken pedig a csehszlovák kérdés volt a középpontban, az nemcsak az egyhónapos időbeli különbséggel magyarázható, vagyis azzal, hogy időközben előtérbe került a Csehszlovákia elleni fellépés, hanem azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy amíg a magyar–olasz viszonylatban mindig, 1920-tól kezdve, a jugoszláv, addig a magyar–német relációban 1933-tól a csehszlovák kérdés állt a közös érdeklődés középpontjában. Ennek okaira nem kívánok kitérni, ezek közismertek.

A júniusi római tárgyalásoknál is már „előrevetődött" a Csehszlovákia elleni fellépés, sőt az is „előrevetődött", hogy az augusztusi németországi magyar–német tárgyalásokon Magyarországnak abban való részvétele kerül középpontba. Ezért volt olyan életbevágó a jugoszláv kérdésnek az olaszok segítségével történő rendezése. Ez egyik lényeges feltétele volt Magyarország Csehszlovákia elleni háborúban való részvételének. Tehát a jugoszláv és a csehszlovák kérdést különválasztani nem helyes. A magyar politika szempontjából ebben az összefüggésben (Csehszlovákia elleni háborúról van szó) lényegében ugyanaz a probléma.

Végül rövid megjegyzést kell még tennem Pritz ama álláspontjához, amely szerint: „a náci keleti politika végső soron a Duna-medence feletti hegemónia megszerzésére irányult".[64] Közismert tény, hogy a náci keleti politika végső célja a szovjet területek megszerzése volt. A Duna-medence feletti hegemónia nem öncél, hanem eszköz volt a nagy távoli tervek megvalósításához. Nem Ausztria és nem Csehszlovákia volt a keleti politika célja, hanem a Szovjetunió.

Számos kérdés van még, amelyről kívánatos lenne álláspontomat kifejteni, illetve a tanulmányban foglaltakat korrigálni. Erre azonban a helyszűke miatt nincs lehetőségem.

Összefoglalva Pritz tanulmányával kapcsolatos legfontosabb észrevételeimet:

1. A leközölt iratanyag többsége ismert, több helyen feldolgozott.

2. A tanulmányban közölt iratok feldolgozottságára való utalás csak esetleges. Ez vonatkozik ugyan sokszor már közhelynek tűnő gondolatok átvételére is.

3. A szerző a polémiában egyrészt összefüggésekből kiragadott részekre apellál, (ami már eleve bizonyos torzításokat eredményez), másrészt az idézett mondatokból mást olvas ki, mint ami bennük van, vagyis más tartalommal tölti meg őket.

4. A bevezetőben, a kitekintésben és a lábjegyzetekben, valamint az iratokat elemző szövegben található megállapítások túlnyomó része ismert. E korszak külpolitikájával foglalkozó valamennyi magyar történész – eltérő részletességgel – foglalkozott ezekkel. Így a kieli magyar–német ellentétekkel, a magyar kormány szeptemberi ingadozásaival és a bledi egyezményhez fűződő németellenes elgondolásokkal. Ezért emeltem ki csak e három kérdést, mert a szerző különösen ezeknél igyekszik azt a benyomást kelteni, mintha bemutatásukat a magyar történészek elhanyagolták volna, s ezt a hiányt kívánja pótolni.

[63] Uo. 647.
[64] Uo. 666.

5. A szerzőnek a kieli tárgyalások és a bledi egyezmény értékelésére vonatkozó koncepciójával nem értek egyet. A tanulmány hivatkozásaiban szereplő iratanyag sem támasztja alá megállapításait. Mindkét kérdésben képviselt koncepciója a szélesebb kitekintés hiányából adódik. Ez vezetett ahhoz, hogy a náci Németország katonai tervei megváltoztatását lényegében egy kis ország egyetlen tárgyaláson tanúsított magatartásának tulajdonítja, és a bledi egyezményt, amely tükrözte az 1938 nyarán kialakult nemzetközi helyzetet általában és a közép-európait különösen, s amely számtalan szállal függött össze a nagyhatalmak és a dunai kis államok politikájával, akkori törekvéseikkel, kizárólag magyar aspektusból tárgyalja és egyoldalúan.

Spira György:

MÉSZÁROS KÁROLY ÖNÉLETRAJZA ELŐTT*

Csorba Csaba nagy szolgálatot tett történettudományunknak, mikor felkutatta és közrebocsátotta Mészáros Károly több mint száz éve kéziratban lappangó önéletrajzát. Ez a memoár ugyanis különös figyelmet érdemel. Különös figyelmet érdemel mindenekelőtt azért, mert írója 1848–49-ben a márciusi fiatalok csoportjához tartozott, márciusi fiatalok által ránk hagyományozott visszaemlékezésekben pedig éppen nem bővelkedünk. De különös figyelmet érdemel azért is, mert Mészárosnak – hol ide, hol amoda csapódó ember lévén – távolról sem csak a forradalom baloldalán nyílt módja sokrétű személyes élményeket szerezni, hanem előbb a forradalom felé haladó Magyarország konzervatív politikusai között, majd utóbb a felülkerekedő ellenforradalom hatalmi gépezetén belül is, s így azt az egymagában is páratlan értékű képet, amelyet önéletírása a forradalom balszárnyáról fest, módja nyílt amolyan politikai triptichonná terebélyesíteni. Végezetül pedig különös figyelmet érdemel ez az önéletrajz azért, mert szerzője, bármennyire kacskaringós pályát futott is be, pályavéteiseit – az emlékírók legtöbbjétől eltérően – sohasem takargatja, legfeljebb magyarázni igyekszik, s ezzel lehetővé teszi, hogy előadásán keresztül ne csak az általa megörökített történéseket ismerjük meg közvetlen közelből, de vélük együtt alaposan megismerjük őt, e történések megörökítőjét is.

Márpedig Mészáros a maga állandósult létbizonytalanságával és – elsősorban épp ebből fakadó – politikai gerinc-sorvadásával korántsem volt kivételes jelenség a 19. század Magyarországán. S távolabbról persze már eddig is ismertük ezt a típust. Így, hogy maga Mészáros 1848 előtt a konzervatív irányzatú Gyülde tagja volt s hogy hozzá hasonlóan a Petőfi által is kipellengérezett *gyüldeférgek* közé tartozott Sárosi Gyulától Kornis Károlyig egy sor más, maradi nézetek rabjának el nem könyvelhető fiatalember is: azt eddig is tudtuk. De hogy miként lehettek ezek a változást kívánó emberek is a változások ellenségeinek a szekértolóivá: azt Mészáros önéletrajzának elolvasása után sokkal jobban megérthetjük, mint ahogyan korábban értettük. Ha ugyanis beleéljük magunkat – márpedig a szóban forgó visszaemlékezést olvasván, nehéz bele nem élnünk magunkat – abba a szakadatlan harcba, amelyet ez a nemesi rend peremvidékén valaha jobb napokat látott, de azután teljesen elszegényedett családból származó s ráadásul korán el is árvult fiú már egészen kiskorától kezdve kénytelen volt megvívni még a betevő falatért is, míg végül megszerezhette az ügyvédi oklevelet és rádöbbenhetett arra, hogy munkához és megélhetéshez annak birtokában sem egyhamar fog jutni a feudális viszonyokkal egyelőre a

*Mészáros Károly önéletrajza. Sajtó alá rendezte Csorba Csaba. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 23. Debrecen, 1974. 79 l.

siker minden előjele nélkül birkózó Magyarországon, s ha felfigyelünk arra, hogy e küzdelmes életszakasz leírása közben az ő művének lapjain is tucatjával bukkannak fel olyan további fiatalok, akik szintén csak annyira vagy még annyira sem vihették, mint amennyire ő: akkor mélyen átérezhetjük (amire egyébként Csorba Csaba is utal bevezetőjében), hogy az ilyetén hányattatások közepette felnőtt emberek könnyen kaphattak mindenféle változást hirdető politikai jelszón, de ha nem rendelkeztek különösen erős belső tartással, akkor könnyen engedhettek azoknak is, akik más jelszavaknak hódoltak ugyan, viszont személyes problémáik megoldásával kecsegtették őket.

Vagyis az adott viszonyok fennmaradásáért verekedő konzervatívoknak. Mert az 1848 előtti Magyarországon csak a hatalmi állások java részét kezükben tartó konzervatívoknak volt lehetőségük arra, hogy nagyobb számú ilyen tengő-lengő értelmiségi fiatal számára foglalkoztatottságot teremtsenek, s ők egyben rá is kényszerültek erre, még ha egyébként korántsem vehették is bizonyosra, hogy a pártfogásukkal megajándékozottak lelkük mélyén is kivétel nélkül és mindenben azonosulni fognak vélük. A Konzervatív Párthoz ugyanis – és ez szintén roppant érdekesen világlik ki Mészáros előadásából – a negyvenes évek derekán már vajmi kevés értelmiségi képzettséggel bíró tehetséges fiatal csatlakozott meggyőződésből. A konzervatívok tehát saját soraikból olykor még az általuk meghódított megyék hivatalnoki karát sem tudták maradéktalanul feltölteni, s ez volt a helyzet többek között Moson megyében is, ahol ezért 1846-ban (az ekkor máskülönben már a francia korai szocialisták tanaival kacérkodó) Mészáros s egyidejűleg három – hithű pecsovicsnak ugyancsak nem tekinthető – sorstársa is álláshoz juthatott végre.

Legalábbis időlegesen. Mert az 1848 tavaszán kirobbanó forradalom azután egyik napról a másikra halálos csapást mért a politikai prostitúció rendszerére, ezzel a Mészáros-típusú emberekben nagy-nagy örömöt, de nagy-nagy aggodalmakat is keltve. Örömöt, hiszen a forradalom olyan útra vezette az országot, amely az ő meggyőződésüknek is megfelelt, de aggodalmakat is, hiszen nem tudhatták, hogy korábbi megalkuvásaik visszatorlásaként nem fogják-e ezt az utat őelőttük mégis eltorlaszolni azok, akik a jó ügyet kezdettől fogva mindétig megtántorodás nélkül szolgálták. A jövő azonban csakhamar eloszlatta az efféle aggodalmakat: mint Remellay Gusztávtól Julian Chownitzig megannyi renegát, Mészáros is igen gyorsan tapasztalhatta, hogy még az átalakulás legkövetkezetesebb munkásai, a márciusi fiatalok is készek, fátylat borítva a múltakra, kezet fogni véle. (Amit egyébként bevezetőjében hasonlóképpen kiemel Csorba Csaba is, habár meglehetősen pongyola magyarázattal. Csorba ugyanis azt írja, hogy „a lelkesedés, a győzelem mámora akkor Pesten – anakronisztikus kifejezéssel élve – kissé 'népfrontos' hangulatot teremtett". A valóságban viszont a márciusi fiatalok vezetőgárdája ekkor korántsem csupán szövetségre lépett a Mészárosokkal, hanem tulajdon csoportjába is befogadta őket, nem beszélve arról, hogy a márciusi fiatalok vezetőgárdáját sohasem puszta lelkesedés vagy mámor, hanem mindig a józan megfontolás mozgatta. Azt pedig, hogy az adott problémával kapcsolatban közelebbről milyen megfontolás mozgathatta Petőfiéket, még csak nem is nehéz kitalálni: mozgathatta őket – egyfelől – annak tudata, hogy csoportjuk rendkívül kicsiny, á volt gyüldei ifjak egy részének csatlakozása esetén viszont számottevően megnövekednék, s mozgathatta őket – másfelől – éppen az a feltevés is, hogy a Mészárosok korábban sem őszinte meggyőződésből tartottak a konzervatívokkal. Mert ha ebben nem hittek volna ők is, akkor olyan – önmagukkal

szemben mindig a legmagasabb mércét alkalmazó – emberek, amilyenek Petőfiék voltak, nyilván még soraik kiszélesítésének égető vágyától vezettetve sem állottak volna szóba a Mészárosokkal.)

De ha a hirtelen megtérők ilyeténképpen hamarosan megkapták is a feloldozást s ebben nincs is semmi csoda, abban sincs csoda, ha ezzel az illetők mindent elintézettnek még nem éreztek, hanem továbbmenőleg azt is szerették volna elérni, hogy mielőbb úgy tekintsenek rájuk, mint akik immár be is bizonyították, hogy méltóak voltak az előlegezett bizalomra. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy sokuk most forradalmiság dolgában sietett még Petőfiéken is túltenni. Így éppen Mészáros is, aki Mosonból csupán május negyedik hetében jött fel Pestre s csupán ekkor tudta meg, hogy bűnbocsánatban részesül, néhány nap múlva viszont már hangadó szerephez jutott a márciusi ifjúság legszélsőségesebb elemei között, akik túlontúl mérsékeltnek ítélvén a legmesszebbre látó márciusi fiatalok által – Petőfi és Vasvári által is – képviselt politikai irányvonalat, május elején Demokrácia Klubja néven önálló, elkülönült szervezetbe tömörültek, s a közfigyelmet kivált a budai főhadparancsnok, Lederer tábornok elleni május 10-i macskazene megrendezésével hívták fel magukra. Ám ha a szóban forgó csoporthoz történt csatlakozásával Mészáros a forradalom ügyének különösebb hasznára nem volt is, annál nagyobb hasznára lett ezzel, illetve idevágó emlékeinek önéletírásába foglalásával a történettudománynak.

Ennek a szélsőséges társaságnak a viselt dolgairól ugyanis eddig mindössze egyetlen forrásból, a Demokrácia Klubját megalakító jurátusok egyikének, Plathy Istvánnak a feljegyzéseiből szerezhettünk értesüléseket, s e néhány szűkszavú mondatból még azt sem tudhattuk meg, hogy Plathyn kívül személy szerint kik tartoztak ehhez a csoporthoz, sőt azt sem, hogy a csoportnak szervezeti kereteket adó klub csupán május 10-ig avagy május 10. után is működött-e. Mészáros önéletrajzából viszont kiviláglik, hogy a klub – ha neve és összejöveteleinek helye közben megváltozott is – még május utolsó napjaiban is létezett (mi több: épp ez idő tájt kezdte meg alapszabályainak kidolgozását) s hogy a klub élén, ha előbb talán nem is, ekkor már annak rendje és módja szerinti vezetőség is állott: jegyzője a fentemlített Plathy, elnöke pedig Oroszhegyi Józsa volt. Amire egyfelől azért érdemes felfigyelnünk, mert a Gyüldével 1848 előtt Oroszhegyi sem helyezkedett éppen szembe, másfelől meg azért, mert egy Petőfiénél és Vasváriénál radikálisabb irányvonal érvényesítésére a szélsőségesek még legmerészebb álmaikban sem gondolhattak addig, amíg maguk mögött fel nem sorakoztatják a pesti munkástömegeket is, a márciusi fiatalok táborán belül viszont 1848-ban épp Oroszhegyi és Mészáros volt az a két ember, aki a legtöbb megértést és rokonszenvet mutatta a munkásság iránt. (Április közepén, a nagy pesti céhlegénymozgalom napjaiban például a céhrendszer gyökeres felszámolását a márciusiak közül egyedül Oroszhegyi követelte, júniusban pedig a céhekre ugyan nagy csapást mérő, de a vélük való végérvényes leszámolást egyelőre elodázó Klauzál-féle céhrendelet kibocsátása után elsőül Mészáros újította meg ezt a követelést, majd ugyanő néhány nap múlva – az összes többi márciusi fiatalt megelőzve – a gyári munkások számára is béremelést kezdett sürgetni, s az utóbb, december végén szabadcsapat-szervezésbe fogó Oroszhegyi toborozni is mindenekfölött a pesti munkások körében törekedett.) Ha tehát most már tudjuk, hogy a szélsőségesek klubjának elnöke Oroszhegyi volt, s hogy Mészáros szintén hangadó szerephez jutott a klubban, akkor most már megállapíthatjuk, hogy a klubnak nemcsak égető szüksége, hanem – úgy látszik – esélye is

volt munkások tömegeinek a megnyerésére. Ezek után pedig – tapasztalván, hogy ennek ellenére nemcsak Plathy, de Mészáros sem emlékezik meg magának a klubnak mint szervezetnek egyetlen olyan próbálkozásáról sem, amely a valóságban is előmozdíthatta volna a munkástömegeknek a klubhoz való közeledését – végképp el kell hatalmasodnia rajtunk annak a (már korábban is belénk fészkelődött) gyanúnak, hogy holmi átgondolt politikát a szélsőséges csoport sehogyan sem tudott kialakítani.

Amennyire tanulságos azonban eszerint az, amit Mészáros erről a társaságról elmond (meg az is, amit nem mond el róla), annyira kevés tanulságot nyújtanak számunkra az önéletrajz következő lapjai. Mert a következő lapokon megint egy nagyon fontos politikai tömörülésről esik ugyan szó, ez pedig a júliusban alakult Egyenlőségi Társulat, amelynek a liberálisok elsöprő fölényét felfedő június végi országgyűlési választások hatására végül is sikerült egy akolba terelnie az addig külön utakon járó baloldali csoportok követőit (vagy legalábbis ezek java részét) – a szélsőségesek zömét is – s amelynek ekkor Mészáros úgyszintén oszlopos tagjává lett; az Egyenlőségi Társulatnak szentelt szövegrészek azonban nem sok újat tartalmaznak s emlékezetzavarból fakadó pontatlanságokban is bővelkednek. Amint az önéletrajz arról a munkáról sem igen mond újat, amelyet írója 1849 márciusától hivatalos „történeti jegyző"-ként végzett a Perczel-hadtest táborában.

Amikor viszont Mészáros a maga tekervényes élettörténetének elbeszélése során a forradalom bukását követő időszakhoz érkezik, előadása ismét roppant érdekessé válik. A volt Moson megyei tiszti alügyész ugyanis 1849–50 fordulóján forradalmi múltja ellenére is törvényszéki ülnök lett az ország túlsó szélén, Ung megyében, s – bár itteni állását csupán három évig tarthatta meg – ettől kezdve mindvégig közvetlen érintkezésben maradt Kárpátaljával. Ez pedig lehetővé tette számára, hogy igen alaposan megismerje és bemutassa Magyarhon legfejletlenebb, de ez idő tájt – utolsóként is – már javában bontakozó nemzetiségi mozgalmát, a kárpátukrán nemzeti mozgalmat. S éppen azért, mert ez a mozgalom ekkor még fölöttébb fejletlen volt s mert hangadói ennek következtében ekkor még az összes többi nemzetiségi mozgalom vezetőinél is görcsösebben kapaszkodtak a Habsburg-hatalom uszályába: a Mészáros által róla festett kép – még ha egy magyar nacionalista szemszögéből készült is – különös élességgel világíthat rá arra a tragikus helyzetre, amelybe a hazai nemzetiségi mozgalmak keveredtek a 19. század derekán, mikor magukat a magyar nemesség szűkkeblű nemzetiségi politikájának hatására a Habsburgok készséges eszközeivé s így végeredményben a magyar nemesség és a Habsburgok kompromisszumos megegyezésének egyengetőivé tették.

Summa summárum: Mészáros önéletírásának napfényre kerülésével rendkívül értékes és sok tekintetben hézagpótló forrás birtokába jutottunk. Amilyen nagy azonban a hála, amelyet ezért a kérdéses forrásszöveget felkutató és közrebocsátó Csorba Csaba iránt érzünk, olyan nagy az a csalódottság is, amely úrrá lesz rajtunk, mikor figyelmünket immár a szöveg közzétételének módjára fordítjuk.

Ha például szemügyre vesszük az előttünk fekvő kiadvány már fentebb is ismételten említett bevezetőjét, azt tapasztaljuk, hogy ezt a szöveget Csorba rajta kívül álló terjedelmi kötöttségek miatt módfelett kurtára volt kénytelen szabni, a bevezető szűkös keretei között azonban ő ennek ellenére sem csak az általa sajtó alá rendezett kézirat felkutatásának történetét és a Mészáros pályafutásának megértéséhez leginkább szükséges adatszerű tudnivalókat tárja elénk, hanem további fontos témáknak is helyet szorított. S ez önmagában persze még nem volna baj; amint az sem baj, hogy e témák egyike az a

kérdés: egyáltalán indokolt-e a történelem alakításában Mészáros módjára csupán második vagy éppen harmadik vonalbeli s nem is „tisztán pozitív" szerepet játszó személyek tevékenységét tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Az pedig, hogy erre a kérdésre azután Csorba – mint eleve is sejthető – igennel válaszol, önmagában szintén rendjén volna. Az a fejtegetés viszont, amellyel ő ebbeli (önmagában – ismétlem – szerintem is helyes) véleményét igazolni és nyomatékosítani igyekszik, már annál kevésbé van rendjén.

Csorba ugyanis a nagyobb nyomaték kedvéért azt állítja, hogy az „utóbbi közel három évtized"-ben a „a XIX. század történelmi személyiségei közül csak a legnagyobb alakok[ról] s közülük is elsősorban az egyértelműen 'pozitív'-[ak]nak minősítettekről jelentek, jelen*het*tek meg publikációk" (A kiemelés tőlem – *S. Gy.*), majd mindjárt névsort is ad ezekről a szerinte előnyben részesített személyekről, s e jegyzék Kossuth, Széchenyi, Deák, Petőfi és Táncsics nevét öleli fel (azzal az enyhítő megjegyzéssel, hogy a felsoroltak az érintett időszaknak „kétségkívül a legfontosabb" alakjai). Holott mindebből csak annyi igaz, hogy az utóbbi évtizedek kutatása néhány élvonalbeli (s tegyük hozzá: korábban jócskán mellőzött) személyre valóban megkülönböztetett figyelmet fordított, a kevésbé fontosakra pedig valóban nem terjedt ki eléggé. Az viszont már egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a mellékszereplők vizsgálatát bárki is akadályozta vagy éppen tilalmazta volna; ha ez történik, akkor ugyan miként jelenhettek volna meg tanulmányok az utóbbi három évtized folyamán példának okáért Damjanichról és Guyonról meg Csányról és Vukovicsról meg Perczelről és Újháziról meg Horárikról és Noszlopyról meg Lukács Sándorról és Vidats Jánosról meg Somogyi Antalról és Kazinczy Gáborról meg Kalmár Istvánról és Munkácsy Albertről vagy éppen Oláh Istvánról (hogy a Csorba szemében nyilván fontosabb Wesselényiről, Eötvösről, Telekiről, Vasváriról és Bemről szóló munkákat most ne is említsem)? Amint másfelől az sem felel meg a valóságnak, hogy a Csorba által név szerint kiemelt öt politikus mindegyikét bárki is „egyértelműen 'pozitív'-nak" minősítette volna s mindegyikük oly nagy pártfogásban részesült volna; hogy nem így volt, azt kellőképpen tanúsíthatják például a Deákkal vagy Táncsicscsal foglalkozó szakirodalom szembeszökő hézagai; s bizony mondom, Széchenyivel sem állnánk jobban, ha 1960-ban történetesen meg nem érjük halálának centenáriumát.

Ezeket azonban csupán előljáróban jegyzem meg. Mert Csorba korántsem szorítkozik arra, hogy pusztán általánosságban rója meg történetírásunkat az életrajzi kutatások elégtelensége miatt, hanem külön is megrója Mészáros Károly személyének és szerepének figyelmen kívül hagyása miatt, úgy látván, hogy Mészárost kiváltképpen szomorú sors érte, amennyiben néki „a felszabadulás utáni kutatások felszínes jellege következtében" „a történészek emlékezetéből" még a neve is „kihullott". Holott ezt ilyen sommásan megint csak nem szögezheti le az, aki elfogulatlanul vizsgálja a tényeket. Az ugyanis tény, hogy Mészáros alakjának önálló tanulmányt sajnos még senki sem szentelt eddig (amint ilyen tanulmány megírásához tulajdon közlése szerint Csorba is csak a jövőben szándékozik hozzákezdeni). De az is tény, hogy Mészáros tevékenységének egyes mozzanatairól az utóbbi három évtized folyamán már eddig is sok mindent elmondott többek között Nemes Dezső (centenáris tanulmányában) meg Fekete Sándor (a márciusi fiatalokról szóló könyvében) meg e sorok írója (a Kossuth-emlékkönyvben) meg Barta István (nagy Kossuth-kiadványában) meg Tordai György (Horárik-életrajzában) meg Lukácsy Sándor (a hatkötetes magyar irodalomtörténetben) meg Pándi Pál

(„Kísértetjárás"-ában), – hogy ehelyütt csak a különösebb fejtörés nélkül, hamarjában eszembe jutó példákat említsem föl.

Arra gyanakszom tehát, hogy e tekintetben nem annyira az utóbbi évtizedek (máskülönben szerintem is sok hibával terhes) magyar történetírása vádolható felszínességgel, mint inkább az, aki Mészáros mellőzése címén ezt a vádat emeli ellene, azaz éppen Csorba Csaba, hiszen a valóságban – úgy látszik – mégsem a történészek figyelmét kerülte el teljesen Mészáros tevékenysége, hanem az őket ezzel vádoló Csorba figyelmét kerülte el teljesen (vagy csaknem teljesen) az, amit mások már előtte is megírtak Mészárosról. És ezt a gyanút azután Csorba bevezetőjének további szemrevételezése még meg is erősítheti. A bevezető ugyanis elárulja például, hogy az „az eleinte szinte kizárólagosan pozitív Mészáros-kép", amely korábban Csorbában élt, csupán az önéletrajz megismerése után módosult benne jelentősen. Holott „szinte kizárólagosan pozitív" képet korábban sem, az önéletrajz megismerése előtt sem formálhatott magában Mészárosról senki, aki – ha egyebet nem is – legalább annyit tudott róla, hogy ő 1848-at megelőzően a Gyülde tagja volt. Ezt pedig bárki megtudhatta, aki valaha is belelapozott a Gyülde egykorú nyomtatott tagnévsoraiba.

Ennél is jellegzetesebb és leleplezőbb azonban az a mód, ahogyan Csorba a bevezetőben Mészárosnak azt az (önéletrajzában is megismételt, de már egyik korábban kiadott művében is fellelhető) állítást kezeli, amely szerint 1848 nyarán ő dolgozta ki az Egyenlőségi Társulat alapszabályait. Csorba ugyanis nemcsak hogy hiteles tényközlésnek fogadja el ezt az állítást, hanem az általa előzőleg már amúgy is keményen megbírált szakirodalmat az adott kérdés kapcsán még külön is megrója azért, mert Mészáros állítólagos alapszabálykészítő tevékenységét eddig „szóra sem méltatta". Holott a valóságban a korábbi szakirodalom persze e mellett a kérdés mellett sem ment el szó nélkül, ellenkezőleg, fentemlített Horárik-életrajzában, az Egyenlőségi Társulat létrejöttéhez érkezvén, már Tordai György is meghányta-vetette ezt a kérdést – csak éppen azzal az eredménnyel, hogy Mészáros némileg eltúlozza a társulat megalakítása körül játszott szerepét. Amely következtetést Csorbának természetesen jogában áll elutasítania (ha vannak véle szemben ellenérvei), nemlétezőnek tekintenie azonban nincs joga.

(Kivált, mert egyébként nagyon is megalapozott következtetésnek látszik. Mészáros ugyanis – miután kidolgozta Oroszhegyiék klubjának az alapszabályait – a jelek szerint valóban közreműködhetett az Egyenlőségi Társulat alapszabályainak kidolgozásában is, de nem a társulat megalakulásakor készült alapszabályokéban, hanem azoknak a több mint fél esztendővel később újonnan kibocsátott alapszabályoknak a megszerkesztésében, amelyek 1849. február 12-én épp az ő és Madarász József aláírásával láttak napvilágot s amelyek reprodukcióját azután elsőül e sorok írója tette közzé *A magyar forradalom 1848–49-ben* című könyvének lapjain. S hogy Mészáros alighanem ezeknek az alapszabályoknak a készültét keveri össze emlékezetében az eredetiekével, azt erősen valószínűsíti az, hogy önéletírásában, hasonló tévedést követve el, magát mondja a társulat első jegyzőjének is, holott ő a társulaton belül valóban betöltötte a jegyzői – vagy ahogy annak idején nevezték: az előadói – tisztet, de szintén csak 1849 februárjában, a társulat első, 1848 júliusában választott előadója pedig a valóságban – mint ezt az egykorú sajtó közlései kétségtelenné teszik – Nádaskay Lajos volt.)

És hogy Csorba csupán bírálni szereti a korábbi szakirodalmat, tanulmányozni viszont fölöslegesnek tartja, az nemcsak bevezetőjéből világlik ki, hanem például a

magához Mészáros szövegéhez fűzött 28. jegyzetéből is, amely ugyancsak az Egyenlőségi Társulattal foglalkozik s többek között azt hozza az olvasó tudomására, hogy a társulat 1849 elején, „mikor... a kormány Debrecenbe tette át székhelyét, megszűnt", majd pedig azzal a bibliográfiai közléssel szolgál, hogy a társulat történetére eddig egyedül e sorok írója pazarolt néhány szót fentebb már hivatkozott Kossuth-emlékkönyv-beli tanulmányában. Holott a valóságban tucatjával lehetne felsorolni a társulat történetére kiterjeszkedő más műveket is, s 1972 óta immár egy kifejezetten a társulat történetének szentelt önálló tanulmányt is bírunk az amerikai Deme László tollából. Olyan állítással pedig, hogy a társulat – ha nem is mindjárt 1849 elején – nem sokkal a Debrecenbe költözés után feloszlott, Csorba csakugyan találkozhatott az általa ismert és említésre méltatott egyetlen tanulmányban, ezt a tévedést azonban a kérdéses tanulmány szerzője már maga is réges-rég korrigálta újabb munkáiban.

És hogy a társulat valójában Debrecenben is hónapokig létezett még, azt Csorba éppenséggel magából az általa közzétett Mészáros-szövegből is megtudhatta volna, hiszen a társulat debreceni működéséről röviden Mészáros is megemlékezik az önéletrajz VIII. fejezetében. Csorba azonban – úgy látszik – nemcsak a korábbi szakirodalom számbavételét, de még ennek a saját kiadásában megjelent forrásszövegnek a figyelmes végigolvasását sem érezte kötelességének. És erről megint nem ez az egy példa árulkodik csupán, hanem a bevezetőnek az a megállapítása is, hogy Mészáros a forradalom bukása után is „48-as maradt" s „ezt az *Önéletrajzá*ban is hangsúlyozta, *amennyire akkor* (értsd: az önéletrajz megírása idején – *S. Gy.*) *lehetett*" (a kiemelés tőlem – *S. Gy.*). Ebből ugyanis arra következtethetünk, hogy Csorba ennek az események tárgyalását 1861-gyel ugyan berekesztő, de nyomdakésszé Mészáros által – saját széljegyzete szerint – csupán 1870-ben nyilvánított önéletírásnak a születését a kiegyezést megelőző időkre teszi (hiszen a kiegyezés nyélbeütése után már senkit sem fenyegetett veszély negyvennyolchoz való hűségének megvallása esetén). Holott Mészáros a valóságban csak 1867 után vetette papírra önéletrajzát (s ezért az önéletrajz megírásakor ténylegesen már néki sem kellett félnie attól, hogy a maga negyvennyolcasságának feltárása miatt valaminő bántódásban lesz része), ezt pedig Csorba is könnyen tisztázhatta volna, ha nem siklik el az önéletrajz IX. fejezetének első mondata fölött, amely az önkényuralom 1849-cel kezdődött korszakára, „a magyar nemzet leírhatatlan szenvedéseinek csaknem húsz évig tartó korszaká"-ra mint elmúlt időszakra utal vissza, vagy ha legalább arra felfigyel, hogy a III. fejezetben Mészáros az általa egykor baranyai alispánként megismert s utóbb baranyai főispánná, majd kancellárrá, végül pedig – de csupán 1867-ben – országbíróvá kinevezett ifj. Mailáth Györgyről úgy tesz említést, mint aki az önéletrajz keletkezése idején már az országbírói méltóság viselője volt.

Ezzel azonban még mindig nem zárhatom le Csorba bevezetőjének jellemzését, mivel a bevezetőt Csorba sem tudja lezárni anélkül, hogy búcsúzóul még egy kirohanást ne intézzen jelenkori történetírásunk ellen. Amire néki a Mészáros-önéletrajznak a kárpátaljai ukrán nemzeti mozgalomról szóló passzusai szolgáltatnak alkalmat. Tagadhatatlan tény lévén ugyanis, hogy Mészáros ezeket a szövegrészeket – mint már említettem – nacionalista elfogultsággal írta meg, Csorba láthatóan elengedhetetlennek véli, hogy a bevezetőben Mészáros nacionalizmusára is kitérjen. És ez megint csak nem volna baj, ha ennek kapcsán azt magyarázná el az olvasónak, hogy a nacionalista szemléletmódtól a 19. század derekán miért nem szabadulhatott meg teljesen a polgári

átalakulás egyetlen magyar híve (még az akadémiai beszéd Széchenyije vagy a föderatív berendezkedést sürgető Teleki László) sem. Csorba azonban ehelyett egyszerűen mentegetni kezdi Mészárost, majd kardját kirántva, nekikront azoknak a mai magyar történetíróknak, akik hasonló esetekben nem hasonlóképpen szoktak eljárni, s kifejti, hogy „a nemzetiségi elnyomás ... elítélendő" ugyan, a mai magyar történetírók tekintélyes hányada azonban ennek ellenére is jogosulatlanul törekszik „megsemmisítő ítéletet mondani elődeink fölött" (éspedig azért jogosulatlanul, mert „a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetése szocialista országokban sem ismeretlen" s mert a 19. századi magyarországi helyzet a nemzetiségi kérdés „megnyugtató rendezését eleve lehetetlenné tette"). Holott a múltbeli nacionalizmust valójában mentegetni is, elítélni is egyaránt indokolatlan, mivel a nacionalizmus nem bűncselekmény, amely fölött ítélőszék tartandó, hanem szükségszerű történelmi képződmény. S holott a mai magyar történetírók nagy többsége a valóságban nem is ítélőszék tartására törekszik – azaz amint mentegetni nem, úgy kipellengérezni sem igyekszik a nacionalista elődöket –, hanem azt próbálja megmutatni, honnan eredt, hogyan és miért hatalmasodott el s milyen rettenetes következményekkel járt a nacionalizmus.

Ez pedig – hadd tegyem hozzá – nagyon is helyénvaló törekvés. Mert amennyire nem feladata a történetírásnak a régiek fölötti bíráskodás, annyira feladata, sőt egyedüli feladata, hogy megmutassa a múltból a jelen és a jövő felé vezető utakat, így – az adott vonatkozásban – épp azt is, milyen úton jutottunk el odáig, hogy nemegyszer még ma is küzdeni kényszerülünk a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetése ellen. És ezt a mai magyar történetírás legszigorúbb bírálói is elhihetik. Kivált, ha olyasvalaki szögezi le, aki az utóbbi évtizedekben az egykori magyarországi nemzetiségek nacionalizmusának a mentegetőivel is jóval többször és határozottabban szállt szembe, mint e szigorú bírák bármelyike.

Kritikai szemlénk teljessé tétele végett azonban most egy pillantást kell vetnünk még magára a Csorba által elénkbe tárt forrásszövegre is. De ettől elégedetlenségünk csak tovább fokozódhatik. Elégedetlenséget kelthet bennünk már a szövegben található páratlanul sok sajtó- (vagy netalán olvasati?) hiba is, amelyek hatására a kiadvány lapjain egy tanterem táncteremmé alakul át (14. l.), az emigráns Bangya János pedig cserkeszvezérből – korát messze megelőzve — cserkészvezérré lesz (54. l.) s az egyik Bereg megyei választókerületben az 1861-i képviselőválasztás 1846-ban zajlik le (70. l.) – hogy most csupán mutatóba lássuk a legszebb példánydarabokat. De jogos elégedetlenséget kelthet az is, hogy a szövegközlés során Csorba egyszerűen semmibe veszi a Magyar Történelmi Társulat fél évszázadja érvényben lévő forrásközlési szabályait (amelyek pedig mindaddig kötelező erejűeknek tekintendőek, amíg új szabályok nem lépnek a helyükbe); jogos elégedetlenséget (még ha olyasminek, hogy Csorba – teszem – megtartja a cz-ket, nincs is gyakorlati jelentősége), mert például azzal, hogy a szövegbe beszúrt – egyébként szükséges – kiegészítéseit ő szögletes zárójelek helyett kerek zárójelek köze foglalja, a kérdéses kiegészítések eredetét illetően megtévesztheti az olvasót, azzal pedig, hogy a Mészáros tollából kicsúszott központozási hibákat javítatlanul hagyja, gátat emel a szöveg zökkenők nélküli olvasása elé. S ami még kirívóbb: Mészáros kézirata három helyütt megszakad, mert az adott pontokon az önéletrajz írója helyet hagyott némely dokumentumok utólag odamásolandó (de általa oda végül mégsem másolt) szövegének, Csorba azonban a kézirat ilyetén hiányaira két helyütt (70–71. l.) csupán utal, a harmadik

helyen (74. l.) pedig már utalást sem tesz, s arra láthatóan nem is gondolt, hogy a hiányzó dokumentum-szövegeket maga pótolja, holott ezek felkutatása a jelek szerint nem ütközött volna különösebb akadályokba s holott ezek nemismeretében az olvasó néhol találgatni kénytelen Mészáros rájuk történő hivatkozásainak pontos értelmét.

No de hagyján; ezek a hibák elenyészőek a szöveg jegyzetelésének gyengéihez képest. Mert a magyarázó jegyzetek közül korántsem csak az Egyenlőségi Társulatnak szentelt ellen emelhető kifogás, hanem már az 1. ellen is, amely Lamartine-t velősen úgy mutatja be, mint reakciós politikust, vagy például a 27. ellen, amely Nádaskayt minden alap nélkül megteszi a *Der Ungar* társszerkesztőjévé. Ámbár a jegyzetapparátus legfőbb gyengéje mégsem az efféle pontatlanságokban rejlik, hanem abban, hogy sok helyütt egyszerűen nincsenek jegyzetek, ahol pedig lenniök kellene. S e nemben megint csak nem az nehezményezhető leginkább, hogy Csorba meglehetősen ötletszerűen dönti el, kikről adjon és kikről ne adjon magyarázó jegyzeteket azok közül a személyek közül, akiknek a neve előfordul Mészáros szövegében, s mégcsak nem is az, hogy a Mészáros által igen sokszor hibás írásmóddal megörökített személyneveket sem helyesbíti egy-egy jegyzetben (jóllehet ezt okvetlenül meg kellett volna tennie), hanem hogy Mészáros előadásának legkirívóbb pongyolaságai és fogyatékosságai mellett is szó nélkül elmegy. Például amellett, hogy Mészáros Vasvári Pált az 1848-i közmunka- és közlekedésügyi minisztérium titkáraként (47. l.), Zerffi Gusztávot a *Pester Zeitung* szerkesztőjeként (48. l.), Perczel Mórt pedig az Egyenlőségi Társulat sorrendben második (1848 végén Madarász László örökébe lépett) elnökeként (53. l.) említi. Vagy hogy Jakov Ignjatovićot ugyanő Ignyátovics Ignác (33. l.), Szöllősi Nagy Ferencet Szőllősy János (39. l.) és Hatvani Imrét Hatvani Gábor (54. l.) néven szerepelteti.

S a példákat még lehet szaporítani. Hiszen gyengébbek kedvéért azt is meg kellett volna magyarázni, miféle pénzegység volt a váltógaras (16. l.), s nemkülönben elkelne a kiadványban egy olyan értelmű figyelmeztetés is, hogy a már említett Mailáth György, akiről Mészáros művének a negyvenes évekkel foglalkozó részében olvashatjuk, hogy utóbb országbíró lett (35. l.), nem tévesztendő össze azzal az idősb Mailáth Györgygyel, aki még a negyvenes években viselte az országbírói tisztet. Arról pedig, hogy az első pesti népgyűlés, amelyen Mészáros 1848 májusában részt vett s amelynek közelebbi időpontját ő maga nem közli (47. l.), az államkölcsön-jegyzés érdekében május 24-én rendezett gyűlés volt, még inkább fel kellett volna világosítani az olvasót. Amint legalább egy jegyzetben utalni kellett volna arra is, hogy a fentebb többször emlegetett szélsőséges csoport, amelyhez Mészáros május végén csatlakozott, azonos volt a Plathy István feljegyzéseiből már korábban is ismert társasággal, mivel ez magából Mészáros szövegéből (48. l.) csupán áttételesen következtethető ki. S amint az olvasók figyelmét egy további jegyzetben (vagy éppen a kötet bevezetőjében) az önéletrajznak arra a pontjára is külön fel kellett volna hívni, amelyből kiviláglik, hogy *A magyar forradalom titkos levéltára* címen 1850-ben magyar és német nyelven névtelenül közzétett dokumentum-kötetet még 1849 őszén Mészáros állította össze (58. l.), mert e tákolmány egybeszerkesztőjének a kiléte eddig tisztázatlan volt.

De nem folytatom, hiszen már az eddigiek láttán is megvádolhatnak azzal, hogy ágyúval lövöldözök verébre. S nem is alaptalanul. Ámbár egy valamit talán felhozhatok mentségemre: azt a közismert tényt, hogy Magyarországon tömegével akadnak emberek, akik azt hiszik, hogy történeti problémákról kellő hozzáértés nélkül is teljes nyugalom-

mal és határozottsággal nyilatkozhatnak. Mert ha mondókámat a szokásosnál sokkal részletezőbben adtam elő, azt éppen ettől a tapasztalástól ösztönöztetve tettem: hogy egyszer már ne csak hangoztassam, hanem a megbírált kiadvány önként kínálkozó példáján keresztül be is bizonyítsam, mennyire tévednek, akik ilyen hitben élnek, s ezek után immár bizonyított igazságként szögezhessem le, hogy valójában homlokegyenest ellenkezőleg van, hogy a történeti valóság éppúgy csak tudományos módszerekkel derít-hető fel, akár a valóság bármely más eleme is.

Csorba Csaba:

VÁLASZ SPIRA GYÖRGYNEK: A TÖRTÉNETI FORRÁSPUBLIKÁLÁS VÉDELMÉBEN

A történettudomány haladásának alapvető feltétele új és új források felkutatása, közreadása. Aligha állíthatjuk, hogy a forráspublikálás üteme és volumene elérné a kívánatos, mértéket, mert nem könnyű a fontos dokumentumok közreadására kiadót találni. A helytörténet fő anyagi támogatói, a tanácsi szervek elsősorban feldolgozások megjelentetését szorgalmazzák. Éppen ezért nem becsülhetjük eléggé Hajdúdorog nagyközség tanácsának áldozatkészségét, hogy a település terjedelmes helytörténeti monográfiája után (Hajdúdorog története. Szerkesztő Komoróczy György. Debrecen, 1971) egy újabb kiadvány — Mészáros Károly, a község szülöttjének Önéletírása — megjelentetésére vállalkozott. Sőt mi több, ünnepi keretek között, az 1974. évi hajdú-bihari múzeumi-műemléki hónap során, emlékülésen mutatták be a kötetet a történetkedvelő közönségnek. Az Önéletírást jelen sorok írója rendezte sajtó alá és látta el rövid bevezető tanulmánnyal, valamint jegyzetekkel.

A helytörténeti kutatás körülményeit talán nem mérlegelte eléggé a vitacikk írója, Spira György, amikor olyan sértő hangnemben bírálta az általam közzétett Mészáros Károly-kötetet, amelyhez még hasonlótól is tartózkodom válaszomban.

Való igaz, hogy „Magyarországon tömegével akadnak olyan emberek, akik azt hiszik, hogy történeti problémákról kellő hozzáértés nélkül is teljes nyugalommal és határozottsággal nyilatkozhatnak." Spira György engem is közéjük sorol s elsöprőnek látszó érvek sora után megadja a „kegyelemdöfést": elnézést kér az olvasótól, hogy ágyúval lövöldözött verébre.

Spira Györggyel együtt én is vallom, engem is arra nevelt az egyetem, hogy „a történeti valóság éppúgy csak tudományos módszerekkel deríthető fel, akár a valóság bármely más eleme is." Spira György e sorok íróját óva intette az elhamarkodott kijelentésektől, noha ezúttal az ő tollát is jórészt a szubjektív szenvedély vezette.

A Debreceni Déri Múzeum egyetemről alig kikerült középkoros régész–történész múzeológusa voltam, amikor 1971 elején a kezembe került a Szovjetunióban megjelenő Kárpáti Kalendárium, s abban örömmel fedeztem fel egy Hajdú-Bihar megyei vonatkozású cikket, Volodimir Fedinisinec megemlékezését a hajdúdorogi születésű Mészáros Károly születésének másfél százados évfordulójáról. Mészáros Károly neve már korábban is ismert volt előttem, nemzetiségtörténeti kutatásaimnak köszönhetően, de munkásságának sokrétűségéről vajmi keveset tudtam. A Mészáros Károly-jubileumról — néhány adatot összeszedve az addigi irodalomból — megemlékeztem a Hajdú-bihari Napló 1971. július 20-i számában. Középkor-kutató lévén, a téma kissé távol állt tőlem, mégis felkeltette érdeklődésemet. Hosszas nyomozás után sikerült a kalendáriumi cikkben említett — Szinnyei

írói lexikonában sem említett – Önéletrajznak nyomára bukkanni, sőt eredetiben kézhez is kaptam. Ennek megismerése további munkára sarkallt. Kötelességemnek éreztem ezt, mert Debrecenben nem akadt olyan kutató, aki e témával foglalkozott volna, sőt másról sem volt tudomásom országos viszonylatban, aki Mészáros Károly életműve felderítésére adta volna a fejét. Elolvasva a kéziratos Önéletrajzot, nyilvánvalóvá vált előttem – s ebben Spira György is megerősít –, hogy kiadásra érdemes. Ám hamarosan elkerültem Debrecenből anélkül, hogy a kiadás nehézségeit sikerült volna leküzdenem. Úgy tűnt, a kézirat „fátuma" erősebb az én törekvéseimnél. 1973 őszén váratlan ajánlattal keresett meg Dankó Imre, a debreceni Déri Múzeum igazgatója: a hajdúdorogi tanács vállalja a kiadás anyagi fedezetét, de terjedelmesebb bevezető tanulmányra, nagyobb jegyzetapparátusra nincs lehetőség. Továbbá ilyen formában is csak úgy valósítható meg a kiadás, ha heteken belül nyomdakész kéziratot adok le. Vállaltam a feltételeket a kiadás érdekében, akkor még arra is gondolva, hogy módom nyílik arra, hogy újabb kiadványban közöljem azt, ami – terjedelmi okokból – ebből kimaradt. Ez utóbbi tervem azóta sem valósulhatott meg, s kérdéses, hogy egyáltalán lesz-e rá lehetőség.

Egy forráskiadvány értékének megítélésénél a következő szempontok vetődnek fel:

1. Szükséges volt-e a forrás megjelentetése? – Erre Spira György válasza is egyértelmű igen, hisz már vitacikke *első* mondatában leszögezi ezt.

2. A szövegközlés jellege megfelel-e a tudományos előírásoknak? – Spira e tekintetben már elégedetlen. Sok a sajtóhiba, szögezi le mindenekelőtt. Ezt nem tagadom, de ebben – lelkiismeretes korrektúra munkám ellenére – végső soron a nyomda a vétkes. Mindenesetre a sajtóhibák a szöveg megértését nem gátolják, hiszen a vitacikk írója is – az Önéletrajz eredeti kéziratának ismerete nélkül – könnyedén tisztázta, hogy a táncterem valójában tanterem, a cserkészvezér helyett pedig helyesen cserkeszvezér olvasandó. A sajtóhibák örök gondot jelentenek Guttenberg óta. Gondoljunk csak a reformkori anekdotára, amely szerint Döbrentei örvendezve mutatta az első sajtóhiba-mentes magyar könyvet, amelyről kiderült, hogy már a címlapja hibás . . . A nyomdahibákból viszont nem szokás azt a következtetést levonni, hogy a szöveg közreadója nem tud XIX. századi – 1870-ben íródott – szépen, tisztán írt magyar szöveget elolvasni. A forráskiadvány végén levő képmelléklet bárkit meggyőzhet arról, hogy a szöveg elolvasása nem szakembernek sem okoz gondot és nem szükséges hozzá levéltárosi diploma, amellyel egyébként rendelkezni bátorkodom. Továbbá a betűhív közlés sem a forrásközlési szabályok áthágása, s a központozáson változtatni sem kötelező minden esetben (néhol egyébként e tekintetben is nyomdahibáról van szó).

3. A forráskiadás jegyzetelése: olyan terjedelmi kötöttségek akadályoztak megfelelő bő jegyzetanyag közlésében, amelyeket *nem léphettem túl.* A kötet bevezetőjének végén éppen ezért megírtam: „A szövegkiadáshoz mellékelt jegyzetekben elsősorban a magyar és főleg személyi vonatkozásokat magyaráztuk. A bibliográfiai vonatkozásokat (sajtó, könyvek stb.) készülő Mészáros Károly-monográfiánk tartalmazza." (9. old.) Világosan leszögeztem más helyütt azt is, hogy Mészáros Károly „sok tárgyi adatra hiányosan, néha hibásan emlékezik (pl. nevekre) . . ." (6. old.). Ha ragaszkodtam volna nagy terjedelmű jegyzetapparátushoz és bő bevezető tanulmányhoz, akkor a kiadvány kétszeresére duzzadt volna, ami együttjárt volna azzal, hogy a kézirat ma is kiadatlanul heverne. Úgy éreztem, hogy a történettudomány számára elsősorban maga a szöveg a fontos, nem az én monográfiám vagy jegyzeteim. A nyomtatásban való megjelentetéssel az anyag *közkinccsé*

vált, bárki elvégezheti azt a munkát, ami nekem – önhibámon kívül – nem állt módomban.

4. A bevezető tanulmány: Mészáros Károly – mint Spira György is megállapítja vitacikkében – a XIX. század közepének egyik jelentős politikai személyisége volt. Életútjának megrajzolása és értékelése tekintetében Spira György az önéletrajzi kötet bevezetőjével lényegében egyező álláspontot képvisel (véleményegyezésére többször külön is utal). Néhol a megfogalmazást pontosítja, árnyaltabban fejti ki egyes nézeteimet. Mészáros Károlyról írt „értékítéletemhez" hozzáteszi, hogy jelentősebbnek látja, mint én.

A bevezető néhány mondatával viszont ingerülten vitába szállt: 1. Bevezető: „Mészáros Károly (1821–1890) – a kötetben nyomdahiba folytán 1870 szerepel – neve ma már a történészek emlékezetéből is kihullott." (3. old.– Spira szerint ezzel szemben Mészáros Károly a történetírói berkekben eddig is jól ismert figura volt, csak a bevezető írója nem ismeri a szakirodalmat! Furcsa, hogy Spira György írja ezt, aki „A magyar forradalom 1848–49-ben" (Gondolat Kiadó, Bp. 1959) c. monumentális művében, s az Egyenlőségi Társulatról írt – általam idézett – feldolgozásában (egyéb műveit nem számítva) Mészáros Károly szerepének, életútjának taglalását mellőzi, illetve nevét még felsorolásban sem említi! Az, hogy néhány mű, amelynek bibliográfiai adatait Spira György még vitairatban is szokatlanul pontatlanul közli (lásd „nagy Kossuth-kiadvány" stb.), néhány sort szentel Mészárosnak, vagy olykor felsorolásban említi, aligha elégséges érv kijelentésem cáfolatára.

2. Bevezető: „A felszabadulás utáni kutatások felszínes jellege következtében továbbra is rejtve maradt személye, mert nem az inkriminált polgári irodalom felszínén, hanem a mélyrétegekben helyezkedett el." (5. old.) A „kutatások felszínes jellege" kijelentés valóban magyarázatra szorulhat. Bár a szövegkörnyezet az értelmezést megkönnyíti. Klaniczay Tibor nemrég megjelent Hagyományok ébresztése c. könyvének (Szépirodalmi K., Bp. 1976) Gondolatok a nemzeti hagyományról c. tanulmányában fejti ki részletesen azt a hátteret, ami e kijelentésem mögött áll: azt, hogy a szocialista irodalom- és történettudomány lépésről lépésre hódította meg a magyar múlt teljességét. Klaniczay így ír erről: „A hatalom megragadására törő osztály mindig a merészen újat hangsúlyozza, támadja a korábbi társadalmi rend hagyományrendszerét, és a múltból csak az osztály céljaival szorosan egybevágó, forradalmi elemeket emeli ki. Később, hagyománybázisának kiszélesítésére törekszik, igyekezve minden olyan múltbeli kulturális értéket mozgósítani, mely céljai szolgálatába állítható, melyet tehát „haladó"-nak tekinthet. Mikor pedig végleg konszolidálódott hatalma, és az új társadalmi rend megvert ellenségei már alig profitálhatnak a hagyományból, az új osztály a hagyomány egésze letéteményesének és örökösének tekinti magát." (7–8. old.). Mészáros Károly ennek a folyamatnak – önhibáján kívül – most folyó ütemébe került. Erre utaltam én, de – már említett okok miatt – terem nem volt a gondolat részletes kifejtésére.

3. Bevezető: „. . . úgy tűnik, lejárt már az az idő, mikor a XIX. század történelmi személyiségei közül csak a legnagyobb alakok, s közülük is elsősorban az egyértelműen »pozitív«-nak minősítettekről jelentek, jelenhettek meg publikációk. Elegendő áttekinteni a 19. századra vonatkozó utóbbi közel három évtized történeti irodalmát, hogy a Kossuth, Széchenyi, Deák, Petőfi, Táncsics és még néhány – kétségkívül legfontosabb – személyiség kutatásának egészségtelen túlburjánzása szembetűnjék. A másod-harmadvonalbeli, s főleg nem »tisztán pozitív« figurák ebben az együttesben nem

kaptak »polgárjogot«." Való igaz, hogy a megfogalmazás élességén változtatni kellene – ma már nem írnám így. De a kijelentés velejéért most is vállalom a felelősséget, mert ténykérdésekről van szó. Klaniczay idézett tanulmánya is támogat abban, hogy a marxista történetírás első másfél-két évtizede értékítéleteit, súlypontozását ma már nem minden tekintetben tartjuk helyesnek. 1848/49 mellékszereplői tekintetében ma is lassan halad előre a kutatás. A Spira által ellenbizonyítékul említettekről pedig szabadjon megjegyeznem, hogy *nem mellékszereplők!* Különösen nem az Perczel, Horárik, Csányi, Ujházy, Damjanich és Guyon, hogy másokat ne említsek. Ha ők mellékszereplők, kik a főszereplők? ! Kossuth és Görgei! (utóbbiról egyébként szintén nem jelent meg monografikus feldolgozás 1945 után). Ez nem színpadi dráma, amelyben egy vagy két főszereplő van, a többi mellékalak! Az, hogy még – mint Spira írja – a 19. század vitathatatlanul legnagyobb személyiségeinek életrajza is hiányos (az évfordulón derült ki, hogy Petőfiről is milyen keveset tudunk, s még annak is jelentős részét rosszul tudjuk, pedig róla könyvtárnyit írtak össze, nem úgy, mint a Spira által említett Táncsicsról). Mindez csak a bevezetőmben írtakat erősíti. Mennyire kevés lehet a „mellékszereplők" százaira vonatkozó tudásunk, ha még a legfőbbek tekintetében is komoly gondjaink vannak – s mi ez, ha nem felszínesség, felületesség? ! Az sem lehet vitás, hogy az 1950-es évek feldolgozásai ma már sok tekintetben nem kielégítőek.

4. Az Egyenlőségi Társulat alapszabálya és működése tekintetében köszönöm Spira György kiegészítő, pontosító megjegyzéseit.

5. Bevezető: „Ha meggondoljuk, hogy a nemzetiségi kérdés helyes felfogásáig csak a legutóbbi években jutottunk el Magyarországon (pedig ma már a nemzetiségek száma nálunk elenyésző), akkor feltehető a kérdés: jogunk van-e megsemmisítő ítéletet mondani elődeink fölött" (7. old.). Engedtessék meg – talán nem állok egyedül álláspontommal –, ha több esetben (igaz, inkább 1867–1944 viszonylatában) a magyar történetírás egyes képviselőinek, s egyes szomszédos országok több történetírójának nacionalista kijelentéseit „ítéletszerűnek" éreztem, s erre vonatkozik megjegyzésem.

Összefoglalva az előbbieket: Spira György vitacikkében öt-hat kiragadott mondat és bizonyos nyomdahibák kapcsán kideríti, hogy az inkriminált kötet nem tudományos módszerekkel készült, sajtó alá rendezője nem ismeri a szakirodalmat, s ezért a magyar történetírásról ferde képet fest.

Válaszomat a történeti forráspublikálás védelmében írtam, mert mint fiatal kutató – azt hiszem joggal – érzem úgy, nem volt hiábavaló, s főleg félrevezető Mészáros Károly „Önéletírásának" közlése. Amikor a publikáción dolgoztam, reméltem, hogy hozzájárulok a magyar történelem e korának teljesebb feltárásához. Vallom, hogy reményem nem hiábavaló . . .

TÖRTÉNETI IRODALOM

BÓNA ISTVÁN:
VII. SZÁZADI AVAR TELEPÜLÉSEK ÉS ÁRPÁD-KORI MAGYAR FALU DUNAÚJVÁROSBAN
(Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 162 oldal, 16 szövegközti kép, 42 képtábla és 2 térkép melléklet)

A szerző alapos feldolgozásában az avar kori településekre összpontosította figyelmét. Eljárása indokolt, mert az avarok gyűjtőnéven ismert népcsoportok települési módja és gazdálkodása támasztja a legtöbb kérdőjelet. A kérdőjelek nyomában megjelennek az elméletek. A szürke bizonyosság azonban a legötletesebb elméletnél is jobb. Bóna István könyve eloszlatva kérdéseket és elméleteket, új, megbízhatóan adatolt magyarázatokkal szolgál.

A 7. század első éveiben az avarokat súlyos katonai vereségek érték. Arra kényszerültek, hogy a Kárpát-medencében telepedjenek meg, ahol korábbi, több száz kilométeres szállásváltó vándorlásaik lehetetlenné váltak. A szerző feltételezése az, hogy a mai Dunaújváros, az egykori római Intercisa castrum közelében az első avar csoport a 7. század első éveiben telepedett meg, ez azonban leletanyagon nem mutatható ki.

A második telepes csoport talán a 620-as években érkezett, egy újabb vereség következményeként. A Duna folyásához igazították északról délre húzódó településüket, négyszöget képező árokudvarokon építették fel földbe mélyített házaikat. Tetőszerkezetüket rendszerint a házak hossztengelyének végein elhelyezett ágasfák tartották. Nagy kövekből rakott nyitott tűzhelyek és földbe vájt kemencék voltak a házakban. A római romokból csak köveket, téglákat és szegeket szereztek. A létfenntartásban a nagyállattartás dominálhatott, a falut főként téli szállásként lakták. A házakban talált agyagedény töredékek, az orsógombok azonban arra vallanak, hogy a helyben maradottak a környező földeket talán már művelésbe fogták. A földművelést bizonyító leletanyag nem került elő. A házakban talált szárnyascsontok szintén letelepült életmódra utalnak. A településsel északról (Dunaújváros–Simonyi dűlő) és délről (Mezőfalva) határos körzetekben feltárt nagy korai avar temetők és település azonos anyagi műveltségbe tartoznak A kerámia-művesség formakincse, technikai eljárása belső- valamint közép-ázsiai hagyományokat mutatnak. A kerámiatípusok összetétele az avarokra jellemző a 7. század első és második harmadában. A második települést egy-két évtized után, a szerző feltételezése szerint, a 630-as évek küzdelmei nyomán, a lakosok feladták. Rövidesen újabb telepesek szálltak meg a területen, anyagi műveltségük nem különbözött az imént jellemzettől. Házaikat azonban jurt táborszerűen, délre néző félkörben építették fel. Házaik köré nem húztak árkot. Ellenben településüket háromszoros sáncgyűrűvel erősítették meg. Ez a csoport hirtelen hagyta el házait.

A középső avar periódusban ismét benépesedett a dunaújvárosi fennsík: 670 táján az Alsó-Don vidékén felbomlott Kovrát fejedelem onogur-bolgár politikai alakulata. Szétköltöző népének egyik jelentős csoportja a Kárpát-medencében telepedett meg. A szerző azt állapítja meg, hogy az új bevándorlók egyik csoportja választotta lakóhelyül a már korábban is lakott körzetet. Házaikat egymástól jelentős távolságra, tanyaszerűen építették fel: „portáikat" a korai telepesekhez hasonlóan árkokkal vették körül. Más az anyagi műveltségük, hiányzanak belőle a korai avar telepesekre jellemző szürke kerámiatípusok. A betelepült onogur-bolgárok egyik rangos vezetője népével a Mezőföld déli peremén helyezkedett el. Birtokát valószínűleg felosztotta családtagjai és előkelő fegyveresei között, ezek temetkezési helyei Igar, Iváncsa, Dunaújváros környékén kerültek elő. Az utóbbi helyen valószínűleg a castrum területén álltak az előkelők jurtái, míg köznépük a korábbi avar település nyújtotta feltételeket használta fel. Az előkelők sírjai alig 100 méterre a korai avar település középpontjától kerültek elő. A köznép egyszerű sírjai is ismertek; ezek és mellékleteik a gazdagok egyszerűbb változatai. A középső avar periódus népessége egy-két évtized múltán elhagyta a települését. További

avar megtelepülésre sokáig nem került sor, de a késöavar korra jellemző griffes-indás övdíszekkel és késői kerámiával ellátott sírmező, a korábbi előkelő sírmező és a település közötti területen előkerült. Viszont késői településnek a nyomai nem bukkantak fel, vagy elpusztultak a modern kor nagy építkezései következtében. Valamennyi avar periódus házai kicsik: 3,5 × 2,5 méteres a nagyságuk.

A magyarok a 11. században kezdtek megtelepedni az egykori avar település helyén és a 13. század közepéig e területen laktak. A szerző nyomatékosan figyelmeztet, hogy a 7. század végével zárult avar település és a középkori magyar település megjelenése között mintegy 400 év hiátus van. A helyi lakosság folyamatosságáról, avar–magyar kontinuitásról tehát nincs szó.

Tudni kell, hogy a régészet tömeges adatait a kerámia, az égetett agyagedények típusai képezik. Érthető tehát, hogy a településről előkerült kerámiatípusokat a szerző gondos elemzésnek vetette alá. Vizsgálatát időszerűvé tette, hogy az avar kor kerámiatípusait illetően az a nézet alakult ki, hogy a kezdetleges pásztor életmódra berendezkedett avarság csak durva kézzel formált szürke kerámiát ismert, vagy még azt sem. Feltételezték, hogy a kézzel formált kerámiatípusok is nyugati hatásra terjedtek el az avarok körében. A korongolt sárga finom kerámiát illetően vitathatatlan megállapítás volt, hogy nem avarok, hanem nyugati műhelyek készítették.

Az első jelentős avar kori település kerámiaanyagából és egyéb, avar kori anyaggyűjtések eredményeiből kiindulva a szerző gondos elemzésnek vetette alá e korábbi megállapításokat. Pontosan adatolja, hogy a durva házi kerámia a készítés technikája szempontjából kézzel és kézi korongon formált edényekből állt. Mindkettő típusa belső-ázsiai hagyományokra megy vissza. Az Ulan-Ude környéki Ivolga, mongóliai Noin-Ula melletti hun emlékekben a 3–4. században, a dél-szibériai Minuszinszki-medence területén a Tastik műveltség anyagában pedig már korábban megvolt. A korongolt sárga, finom kerámia közép-ázsiai kerámiaműhelyek technikájával mutat rokonságot. A közép-ázsiai lelőhelyeken, Horezm, Uzboj körzetéből már a 4. században ismertek azok a kerámiatípusok, melyek az avarság első hullámával, a 6. század elején a Kárpát-medencébe kerültek. A szerző megállapítja, hogy Eurázsiában az emberiség öt évezreden át korong nélkül készítette agyagedényeit. A koraközépkor olyan jelentős népe, mint a longobard a 6. század elején, edényeit 80–90%-ban kézzel formálta. A szláv törzsek nagyobbik része a 6–7. században – az avar kerámiaművességgel egy időben – korongolás nélkül gyártotta edényeit. Vagyis, a korongolás nélküli edénygyártás nem a kezdetlegesség jele. Bóna István úgy következtet, hogy a dunaújvárosi telep anyagában rendkívül erős és friss a belső- és közép-ázsiai réteg, ez pedig nem az avarokhoz csatlakozott idegen néprészek, hanem maga az avarság mellett tanúskodik.

A szerző szolid adatsort vonultat fel egész gondolatmenetének alátámasztására, következtetései kifogástalanok. A dolgok természetéből következik azonban, hogy ennek ellenére több vonatkozás még további tisztázásra vár. Nem érzem mindenben meggyőzőnek, hogy a dunaújvárosi avar település sorsában beállott helyi fordulat oly közvetlen összefüggésben állt volna az események nagy hullámaival. Erre nézve további avar települések elemzése nyújthat majd újabb támpontokat. Addig a fordulatok nyitott kérdések maradnak. A Belső- és Közép-Ázsiából előjövő népek műveltsége vándorlásaik során lényeges módosuláson ment át, bár a hagyományos elemek rendkívül szívósan tovább éltek. Hogy miért éppen ez, vagy az tanúsít ellenállást a külső hatásokkal szemben, erre ma még nehéz felelni. Úgy tűnik, hogy a szertartásokkal a nemzetségi és családi élettel kapcsolatos tárgyak formakincse különösen ellenálló a külső hatásokkal szemben. Bóna István pontosan érvel, amikor az avarság alapműveltségének belső-ázsiai művelődéstörténeti és hagyományhátterére hivatkozik, és benne jelöli meg egyes kerámiatípusok forrását. A szűkebb etnikai aspektus azonban még tisztázásra szorul, mert hiszen Ivolga, Noin-Ula és Tastik, továbbá az egyébként helytálló szaltovo-majaki példák esetében avar népi háttér nem merült még fel. A szerző nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az avar hullámokkal közép-ázsiai keramikusmesterek értkeztek a Kárpát-medencébe. E felfogást cáfolni és bizonyítani egyaránt nehéz. A közép-ázsiai fejlett ipari központok kerámiagyártásának formakincse roppant nagy területen utánzásra talált. Nehezen bizonyítható, hogy a Közép-Volga, Alsó-Káma és az Ob–Irtis vidékétől Ararátig, valamint a Kínai Nagy Faltól az Alpok keleti nyúlványáig mindenhol eredeti közép-ázsiai mesterek honosították meg a vitathatatlanul közép-ázsiai előképeket idéző kerámia formakincset. Az avar kor kerámia-művességének művelődéstörténeti és hagyományháttere tisztázott és ez szilárd eredmény. Finomítást igényel viszont a régiók szűkítése, az etnikai háttér kérdésében pedig elmélyült módszertani megalapozásra van még szükség. Egyébként a kerámiatípusok konvergenciáját is szemügyre lehetne venni. Alaposabb indoklásra szorul a könyvben említett avar bevándorlók megjelenésének időrendje.

Bóna Istvánt elismerés és köszönet illeti munkájáért. A nyitott kérdések nem speciálisan művére, hanem általában a népvándorlás kor fejleményeit vizsgáló kutatásokra jellemző gondok. Végezetül, de nem utolsósorban a szerzővel együtt teszek eleget a szomorú tisztességnek, amikor tisztelettel adózom B. Vágó Eszter emlékének, akinek a dunaújvárosi avar kori telep megmentése köszönhető.

Bartha Antal

ANTONIUS DE BONFINIUS:

RERUM UNGARICARUM DECADES, TOM. IV. PARS II. APPENDIX, FONTES, INDEX. Ed. MARGARITA KULCSÁR ET PETRUS KULCSÁR

(Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Red. Antonius Pirnát)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 285 l.)

Bonfini művének, a XV. századi magyar történelem egyik legfontosabb forrásának egyetlen tudományos kiadása 1936–1941 között Juhász László, Fógel József és Iványi Béla gondozásában jelent meg négy kötetben. A mű csonka maradt, mert bár Bonfini teljes szövegét tartalmazta, nem készült hozzá mutató, s hiányzott az első kötetben beígért függelék is, amelynek a különböző kiadásokhoz írt előszókat, az ott közölt kritikai megjegyzéseket, és – humanista műről lévén szó – dicsőítő költeményeket kellett volna tartalmaznia. Kulcsár Péter, aki Bonfini forrásait és munkájának keletkezését vizsgálta 1973-ban megjelent könyvében talán a legjobban érezte ezt a hiányt és tiszteletreméltó önfeláldozással szánta rá magát a feladat teljesítésére. Az itt ismertetendő kötetben – ez foglalja el egyharmadát – összesen 30 darabból áll az Appendix, Brenner Márton 1543-ban írt levelétől kezdve egészen Bél Károly Andrásnak az 1771-i Bonfini-kiadáshoz írt előszaváig. A közölt anyag természetesen egyenetlen, de bőven találhatók köztük olyan írások, amelyek kritikai megjegyzéseket fűznek Bonfini művéhez. Ügyes megoldás volt, hogy a régebbi kiadások lapszámára történő hivatkozást Kulcsár a mai pontos helymegjelöléssel egészítette ki.

A kötet kétharmadát a mutatók teszik ki. Külön találjuk a Bonfini által említett auctorok névsorát, a közelebbi megjelölés nélkül (pl. a magyar krónikára) történő hivatkozásokat és Bonfini forrásainak felsorolását (107–152. l.). A jó néhány oldalt tartalmazó hibajegyzék után következik az egész mű névmutatója, nem kevesebb mint 40 ezer tétellel és az előszóban olvasható (8–9. l.) szabatosan meghatározott elvek szerint.

A kötet es a szerzők érdemét talán azzal a megállapítással jellemezhetjük a legjobban, hogy ezzel Bonfini tudományos célokra használható kiadása teljessé vált és felhasználhatóvá. Köszönetet kell mondani a Kulcsár házaspárnak ezért az idegőrlő, hálátlan, de a mi számunkra olyan elengedhetetlenül szükséges munkáért: Bonfini hozzáférhetővé tételéért.

A kötet megjelenése még egy örvendetes jelenséget mutat: végre folytatódik fontos forrásaink szövegének kritikai kiadása.

Fügedi Erik

ZINA MARKOVA:

BÅLGARSZKOTO CÅRKOVNO-NACIONALNO DVIZSENIE DO KRIMSZKATA VOJNA

(Szofija, Izd. na Bålgarszkata Akademija na Naukite. 221 l. Izszledvanija po bålgarszka isztorija 1.)

A BOLGÁR NEMZETI EGYHÁZI MOZGALOM A KRÍMI HÁBORÚIG

Új sorozat indul ezzel a kötettel a bolgár történettudományban, a közelgő nagy eseménnyel, az államalapítás 1300. évfordulójával kapcsolatos ez is, mint a bolgár történészeknek az utóbbi években sok egyéb kezdeményezése. Nagyjából a mi „Értekezések a történeti tudományok köréből" c. sorozatunkhoz hasonló, talán azzal a különbséggel, hogy nagyobb terjedelmű, de inkább csak a szakembereket érdeklő monográfiákat kívánnak ebben a sorozatban közreadni.

Zina Markova könyve ebben a mélységben talán valóban csak a szakembereket érdekli, bár a téma szélesebb érdeklődő közönség számára sem lehet közömbös. Az ún. nemzeti egyházért folyó harc ugyanis a bolgár nemzeti megújulási mozgalom része volt, lényege a bolgároknak az a kívánsága, hogy a főpapok ne görög nemzetiségűek legyenek, hanem bolgárok, illetve idővel az a követelés, hogy a bolgár egyház teljesen független legyen a konstantinápolyi patriarchátustól. Ez a mozgalom 1870-ben győzelemmel végződött, létre is hozták a török kormány támogatásával a bolgár exarchátust. Csakhogy ekkorra a nemzeti mozgalom igényei már meghaladták ezt a követelést, a teljes függetlenség volt a cél.

Éppen ez a körülmény, és az, hogy az egyházi mozgalom mögött a bolgár társadalom konzervatív rétegei álltak, amelyek ellenezték a törökellenes forradalmi harcot, arra vezettek, hogy a marxista bolgár történettudomány az egyházi harcra eddig nem fordított különösebb figyelmet, a forradalmi küzdelemre összpontosította érdeklődését.

A könyv – nem minden előzmény nélkül az utóbbi években – most ismét elővette a kérdést, és részletesen, számos új levéltári anyagot is megmozgatva vizsgálta meg a mozgalom korai szakaszát, amikor ez még szinte egymagában jelentette a nemzeti mozgalom politikai vonulatát.

A bevezetőben rövid historiográfiai áttekintést ad, már itt meglepő, hogy a korábbi, éles kritikával ellentétben a polgári történetírást igen elismerően tárgyalja, voltaképpen minden kritikát mellőzve. Akkor viszont érdemes lett volna megemlíteni James F. Clarke amerikai történész könyvét, amely éppen az angol–amerikai missziókra vonatkozóan közöl sok anyagot, és nemrég jelent meg (eredetileg 1937-ben íródott), bár kétségtelenül nagyobbrészt a Krími háború utáni korszakot tárgyalja (de a polgári feldolgozások is arra helyezték a hangsúlyt, ezért is kutathatott fel a szerző annyi új adatot). Megmutatja a bolgár egyház helyzetét az önálló patriarchátus megszüntetése (1393) utáni időszakban, sok adatot közöl a görög egyház által bevezetett adókra, kár, hogy a követelt és ténylegesen behajtott egyházi adók reális értékét nem mutatja meg, milyen terheket rótt ez a bolgár lakosságra.

Nagyon helyesen mutat rá arra, hogy a görög egyházi és ezzel kulturális befolyásnak mély gyökerei vannak a bolgár fejlődésben, s ezt nem ítéli el, hanem természetesnek tartja. Azt is hangsúlyozza, hogy a bolgár egyházi harc kirobbanásáig, vagyis nagyjából az 1840-es évekig a görög főpapság nem törekedett a bolgár kultúra elnyomására, a bolgárok elgörögösítésére, – ha többnyire nem is tett semmit az érdekében. Csak az 1840-es évektől kezdve mutatkoztak ilyen törekvések, akkor is elsősorban a bolgár peremterületeken, Thrákiában és Makedóniában, ahol a görög befolyás megtartására több remény látszott, mint a bolgár lakta területek központi részein.

A tárgyalás zömét az egyházi harc eseménytörténete teszi ki, első megnyilvánulásai az 1820-as évektől kezdve, majd kiteljesedése az 1840-es években. A mozgalom két vezetője, Neofit Bozveli és Ilarion Makariopolszki ekkor fordult több beadvánnyal a török kormányhoz bolgár püspökök és metropoliták kinevezése érdekében. A végső célt, az önálló bolgár egyház megteremtését még nem hirdették meg, de a szerző szerint valójában már ekkor erre gondoltak. Neofit Bozveli beadványa élesen bírálta a cári kormány politikáját, mert az a konstantinápolyi patriarchátust támogatta. A mozgalom központját a Konstantinápolyban lakó bolgárok alkották. Az egyházi harc részleteit egyházmegyénként tárgyalja a könyv, és itt – megint új jelenség – pozitívan tárgyalja az ún. csorbadzsik, tehát a bolgár előkelők, gazdagok, vagyis burzsoázia tevékenységét. (Korábban a marxista történettudomány teljesen elítélő álláspontot foglalt el velük kapcsolatban.)

Befejezésül a francia és az orosz politikát mutatja be a bolgár egyházi kérdés vonatkozásában, a francia érdeklődést az évszázados levantei kereskedelmi kapcsolatokból vezeti le. A francia politika a konzervatív lengyel emigráció, Adam Czartoryski herceg konstantinápolyi ügynökeivel (elsősorban Michał Czajkowskival) működött együtt, s a bolgár vezetőket arra igyekezett rávenni, hogy minél szorosabb viszonyt alakítsanak ki a török kormánnyal. Az orosz politika a balkáni pravoszlávok egységét óhajtotta, ezért nem támogatta a bolgár követeléseket. A teljes egyházi önállóságot egyébként a francia külpolitika sem óhajtotta.

Zina Markova sok új anyagot hoz, ugyanakkor az eseményeket mindig jól helyezi el a szélesebb folyamatokban. Anyagai és értékelései egyaránt figyelemre méltóak. Kár, hogy az egész mozgalmat mégis csupán a nemzeti történelem keretei közt tárgyalja, ezért is hangsúlyozza, több ízben, hogy az egyházi harc a nemzeti mozgalom speciális bolgár formája volt. Nyilvánvaló, hogy ha pontosan ilyen harc másutt nem is volt (pontosan azonos eseménysorok különben sincsenek soha a történelemben), nagyon erősen erre emlékeztető jelenségek bőven akadnak a kelet-európai fejlődésben, hogy csak a

Habsburg-birodalom pravoszláv és unitus egyházainak a harcára, vagy a szlovák evangélikusok mozgalmaira utaljunk. Ettől eltekintve azonban Zina Markova könyvét örömmel üdvözölhetjük, s várjuk folytatását, az egyházi harc vizsgálatát az 1856–1870 közti szakaszban. Nyilván akkor lesz alkalma az osztrák politika, ezzel kapcsolatban a korábbi katolikus térítési kísérletek bemutatására meg az angol–amerikai protestáns térítési kísérletek értékelésére.

Niederhauser Emil

OCSERKI REVOLJUCIONNÜH SZVJAZEJ NARODOV ROSZSZII I POL'SI 1815–1917

Pod red. V. A. D'jakova, A. Ja. Manuszevicsa, I. Sz. Millera, I. A. Hrenova (Moszkva, Nauka, 1976. 602 l.)

VÁZLATOK OROSZORSZÁG ÉS LENGYELORSZÁG NÉPEINEK FORRADALMI KAPCSOLATAIRÓL

Szovjet és lengyel történészek már hosszú évek során át dolgoznak a két nép, ill. két ország kapcsolatainak, elsősorban munkásmozgalmi kapcsolatainak feltárásán, több dokumentumkötet látott már napvilágot. A munka még korántsem fejeződött be, az itt ismertetett kötet felelős szerkesztője, I. Sz. Miller erre utal bevezetőjében is, de leszögezi, hogy már most kellő anyag áll rendelkezésre egyfajta összegezés számára. A további anyagfeltárás esetleg részleteiben módosíthatja majd a képet, a fejlődés fő vonalai már most is világosan látszanak.

A könyvet szerényen csak vázlatnak nevezik, holott valójában roppant gazdag anyagot sűrít össze a közel 600 lapnyi szövegben. Nyilván reménytelen vállalkozás volna valamiféle tartalmi ismertetést adni a 12 fejezet mondanivalójáról, amely a 18–19. sz. fordulója körüli helyzet, az akkori orosz–lengyel kapcsolatok vizsgálatától az Októberi Forradalomig és annak következményeiig nyúlik. Inkább csak a széles körű szerzőgárdát felvonultató munka néhány jellemző vonására szeretnénk utalni.

Elsőként talán arra, hogy a szerzők mind tartották magukat ahhoz az előszóban is kifejtett módszerhez, hogy a forradalmi kapcsolatokat meghatározó keretek, az általános politikai történet és a munkásmozgalom története tárgyalására részletes formában nem kerül sor, ezt minden esetben csak néhány mondatban jelzik, hogy annál több hely maradjon a tárgyra vonatkozó mondanivaló közlésére. Nagyon helyes elv, jó volt, hogy következetesen keresztülvitték, hiszen a könyv olvasói nyilván tisztában vannak ezekkel az eseményekkel, s nem szükséges újból kifejteni mondjuk az 1905-ös forradalom jellegét, elég, ha pl. csak utalnak rá, hogy módszereit, eszközeit tekintve proletár forradalomnak is tekinthető.

A könyv a forradalmi kapcsolatnak történetét tárgyalja, az egyéb jellegű kapcsolatokra még csak nem is utal. Így a dekabrista mozgalom kapcsolatairól bőven esik szó, később az 1863-as felkelés előzményeiről, majd a munkásmozgalom kapcsolatairól. Elég ritkán, de olykor a szellemi élet vezető képviselőinek személyes kapcsolatai, a két kultúra kölcsönös ismerete és hatása is szóba kerül, ezeket a részeket talán érdemes lett volna bővebben kifejteni. A szerzők igyekeznek ebben a vonatkozásban is a pozitívumokat hangsúlyozni, hogy pl. a klasszicista orosz költő, Gyerzsavin 1813 táján megértéssel fordult a lengyelek felé, de azt sem hallgatják el, hogy 1794-ben Varsó elfoglalása alkalmával még Szuvorovot ünnepelte. Vagy azt sem, hogy az 1830-as novemberi felkelés idején az orosz társadalmat átható nacionalizmus még Puskint is rövid időre magával ragadta.

A nemzeti mozzanat természetesen lényeges szerepet játszik végig az egész könyvön, a szerzők igen nagy figyelmet fordítanak rá, hiszen a forradalmi kapcsolatokban is nagy súllyal esett a latba az együttműködési készség mellett a mindkét fél részéről megnyilvánuló bizalmatlanság, előítéletek sora. Már a kezdeteknél fokozta ezt az a szerencsétlen körülmény, hogy az orosz mozgalom korábban indult meg, 1825-ben, amikor a lengyelek még nem voltak felkészülve, 1863-ban viszont a lengyelek léptek fel korábban, orosz figyelmeztetések ellenére.

Ennek ellenére tudott mégis minden időszakban gyümölcsöző együttműködés kialakulni a két nép forradalmi erői közt. Az erre vonatkozó, elsősorban a munkásmozgalmi anyag igen gazdag, a szerzők nagyon sok oldalról vizsgálják meg és tárják fel az adatokat, odáig elmenően, hogy a század-

fordulónál már gondosan jelzik, hogyan tárgyalta az orosz munkásmozgalmi sajtó a lengyel munkásmozgalom eseményeit és fordítva.

Sokat foglalkozik a könyv a bolsevikok és a lengyel szociáldemokraták ellentétével a nemzeti önrendelkezés kérdésében, amely a véleménykülönbségek kardinális pontja volt, de ebben a vonatkozásban csak sok új részletadatot tud felsorakoztatni, az eddigi alapvető értékelést, hogy a bolsevikok képviselték a helyes álláspontot a nemzeti önrendelkezés felvételével programjukba, nem módosítja.

Nyilvánvaló, hogy a kapcsolatok zömét az orosz és lengyel forradalmárok kapcsolatai teszik ki, de a szerzők mindig figyelemmel vannak az orosz birodalom egyéb, ott élő népeire, különösen az ukránokra és beloruszokra, de másokra is.

A forradalmi kapcsolatokat tárgyalja a könyv, s ezeket az első fejezetekben valóban szélesen értelmezi, még a kulturális szférát is bevonva. A Waryński-féle első Proletariat megfelelő partnerét teljes joggal a Narodnaja Voljában találja meg, az ő kapcsolataikat, megint csak a nemzeti kérdésben mutatkozó érzékenységeket is tárgyalja. A továbbiakban viszont – az anyag bősége mellett és ellenére – valójában leszűkül a tárgyalás horizontja. Leszűkül egyrészt abban a vonatkozásban, ami már a korábbi fejezeteknél is megmutatkozott, de ott bizonyos mértékig indokolt volt, hogy csak az orosz-lengyelországi lengyel fejlődést kíséri figyelemmel, a többi lengyel területtel nem foglalkozik (Krakkó és a galíciai szociáldemokraták csak 1912-ben kerülnek elő). De leszűkül abban az értelemben is, hogy csak a munkásmozgalmi kapcsolatokat tárgyalja, ezeken belül is érdemben csupán a bolsevikok és a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPiL) kapcsolatait, a lengyel szocialista párt (PPS) részletesebb tárgyalására csak a párton belül bekövetkezett szakadás, a PPS-baloldal különválása után fordít figyelmet. A mensevikek, az OSzDMP egyéb frakciói, vagy másrészt a PPS-frakció kapcsolatai csak marginálisan kerülnek elő, az eszerek lengyel kapcsolatai (vagy egyáltalában elképzelései a lengyel kérdés alakulásáról, amit a bolsevikok vonatkozásában mindig megvilágítanak a szerzők) már teljesen kívülmaradnak a könyv érdeklődési körén. Nyilvánvaló, ha abból a szempontból indulnak ki a szerzők, hogy az imperializmus korában végső fokon a szocialista forradalomnak kellett sorra kerülnie, csak az erre irányuló mozgalom a forradalmi, akkor ez az eljárás indokolt. Dehát ismeretes, hogy a bolsevikok is első menetben polgári demokratikus forradalomra készülődtek fel, ez volt a soron következő feladat, s ebben az esetben mégis legalább valamelyes figyelmet kellett volna fordítani mindazokra a pártokra és erőkre, amelyek a polgári demokratikus forradalmat készítették elő. Ez nyilván az anyag további bővítését igényelte volna, de talán nem lett volna érdektelen.

A hatalmas anyagot megmozgató munkákban mindig elképzelhetők apró elírások, pontatlanságok; hadd hívjuk fel a figyelmet egy ilyenre: 1916-ban nem Andrássy Gyula gróf volt a Monarchia közös külügyminisztere, hanem Burián István báró (Andrássy tudvalevőleg csak a Monarchia utolsó néhány napjában töltötte be ezt a funkciót). Az valóban fennáll, hogy a világháború idején foglalkozott a lengyel kérdéssel, s ezért a burzsoá Lengyelország a két világháború közt nagy rokonszenvvel tárgyalta.

Az ilyen észrevételek persze mit sem változtathatnak a kötet általában igen pozitív értékelésén. Nagy munka összegezése ez a kötet, tiszteletre méltó erőfeszítések eredménye, igazuk van a szerzőknek: a még ezután feltárásra kerülő anyag nyilván már csak részleteiben fogja finomítani a kötet alapvető megállapításait.

Niederhauser Emil

ILLUSTRIERTE GESCHICHTE DER DEUTSCHEN REVOLUTION 1848–49

(Berlin, Dietz Verlag, 1973. 381 l. Redaktion: Walter Schmidt)

AZ 1848–49-ES NÉMET FORRADALOM KÉPES TÖRTÉNETE

Az NDK történetírásában a demokratikus és forradalmi hagyományok apolása mindig fontos helyet kapott, s ebből a szempontból az 1848–49-es évek eseményeit tárgyaló művek is kiemelkedő jelentőségűek. A most ismertetésre kerülő kötet, amely az 1848-as forradalom 125. évfordulójára jelent meg, tudományos népszerűsítő formában kívánja a kutatás eredményeit a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tenni.

A nyitó fejezetben az előzményekről kapunk képet: az új termelőerők és a régi termelési viszonyok ellentmondásából fakadó osztályellentétekről, a forradalmi demokratizmus irodalmi vetületéről (Heine, Büchner), és azokról a gazdasági folyamatokról, amelyek nyomán megindult a kapitalizmus alapvető osztályainak gyors ütemű kialakulása. Úgyszintén szó esik a radikális változás ideológiai előkészítéséről: az ifjú hegeliánusokról, Feuerbachról és Heinéről. De a közvetlen előzmények közé tartozik Marx és Engels munkássága, amelyet a Szent család, a Német ideologia és a Német–francia évkönyvek jeleznek ebben az időben. A baloldal már a szervezkedés útjára is lépett (Kommunisták Szövetsége) és megszületett a forradalmak előestéjére a tudományos szocializmus első programadó dokumentuma is, a Kommunista Kiáltvány.

A nemzeti történelem kiemelkedő eseményeinek bemutatásakor sokszor jelent buktatót a nemzetközi folyamatokba való beágyazás, a kapcsolat megteremtése egy nagyobb régióval. Ez különösen akkor válik fontossá, ha jelentős nemzetközi eseménysor egy láncszemét ismerhetjük meg, mint ebben az esetben is. A szerzők nagy gondot fordítottak arra, hogy a németországi eseményeket az 1848–49-es európai fejlemények kölcsönhatásában ábrázolják, az egyes forradalmi szakaszok kezdetén és csomópontjain mindig kitekintést kapunk Európa többi forradalmának helyzetéről, azok belső és külső viszonyairól. Ezáltal a német forradalmat valóban az európai mozgalmak egyik alkotó elemeként ismerhetjük meg.

Ebből a kiindulásból kapunk képet az 1848 márciusi nyugat-németországi és berlini megmozdulásokról, melyek nyomán úgy tűnt, hogy az első lendülettel sikerül a mérsékelt burzsoázia legfőbb politikai célkitűzését, az alkotmányos monarchiát elérni. Az elkövetkező időszakokban azonban megmutatkozott az 1848–49-es német forradalomnak az a sajátossága, hogy mindjárt a kezdet kezdetén elérte csúcspontját, bár a politikai erők erős megosztottsága már ekkor jelentős gátló tényezőként jelentkezett.

Bár sikerült a szerzők által furcsa módon még félfeudálisnak tartott nemesség politikai hatalmát korlátozni és a nép számára is az első demokratikus jogokat kivívni, a legfontosabb feladatok még hátravoltak, s ezek végrehajtásától függött a forradalom sikere. Az első forradalmi hullám során az addig hegemón burzsoázia megrettent a forradalom továbbfejlődésének lehetőségétől és most már saját kivívott pozícióit féltve kész volt a tegnapi ellenséggel szövetkezni a továbbra is erős mozgásban levő néptömegek ellen. S így a „márciusi minisztériumok", bár forradalom eredményeként születtek meg, szembefordultak a további demokratikus törekvésekkel. A vezető nélkül maradt mozgalmak élére a kispolgári demokraták álltak.

A szerzők pontos rajzát adják annak a folyamatnak, ahogyan a hatalomban immár részesülő burzsoázia lába alól a tömegtámogatás elvesztésével kicsúszik a talaj, s ahogy az ismét erőre kapó reakcióval nem leszámolni, hanem kiegyezni akar. A további radikalizálódás tagadása azonban nem jelenti automatikusan a korábbi, még véglegesen fel nem számolt államhatalom szövetségét, különösen hosszú távon nem, és ennek fel nem ismerése politikai vakságról tanúskodik. Így légüres térben mozogva az egyre nyíltabban színre lépő ellenforradalmi erőkkel szemben visszakozni, kivívott pozícióit feladni kényszerült. Ez a magyarázata 1848 nyarán a Camphausen-kormány korai bukásának is.

A forradalmi néptömegeknek a Frankfurtban összeült parlamenttel kapcsolatos illúziói hamarosan tévesnek bizonyultak. A parlament csúfos kudarcot vallott, nem volt képes felnőni a ráváró feladatokhoz. Bár az általa létrehozott alkotmány az előzőekhez képest előrelépés volt, minden területen polgári viszonyok megteremtésére törekedett, ennek ellenére a liberális burzoázia antidemokratikus magatartása nyomta rá bélyegét.

Az ellenforradalom előretörését nem voltak képesek feltartóztatni az újbóli fellángoló forradalmi mozgalmak 1848 késő nyarán és 1849 tavaszán. A vezető kispolgárság ingadozása, félmegoldásai, valamint az, hogy a paraszti mozgalom hevessége nem volt olyan erejű, mint 1525–26-ban, másrészt a tartós szövetség hiánya a forradalomban részt vevő társadalmi erők között, mindez elősegítette az ellenforradalom győzelmét, ill. ezért nem jöttek létre egy sikeres forradalom fontos előfeltételei.

Kiemelten foglalkoznak a szerzők a munkásosztály részvételével az 1848–49-es német forradalomban, megmutatva önállósodási törekvését. Helyesen hangsúlyozzák, hogy ebben az időszakban a munkásság még csak a kezdeti lépéseknél tartott a politikai szervezkedés terén, létszáma az összlakosság arányában még csekély volt, de végül is azt az indokolatlan következtetést vonják le, hogy az 1848–49-es forradalomban a munkásság döntő szerepet játszott. A munkásság önállósodása, szervez-

kedése, további harca taktikájának és stratégiájának szempontjából valóban igen fontos volt a részvétel ezekben a harcokban, de döntő befolyásra akkor még nem tehetett szert. Az egyes konkrét helyzetekben jól ítélik meg a munkásság harcának fontosságát, de összességében az a valóságosnál nagyobb súlyt kap.

Jól figyelemmel kísérhetjük, hogy a forradalomellenesség mellett milyen hegemón törekvések alakították Poroszország politikáját például a schleswig–holsteini függetlenségi harcok idején vagy a kisebb fejedelemségek antifeudális, demokratikus küzdelmeivel szemben. Helyesen nyert megállapítást az is, hogy a porosz reakció felülkerekedése súlyos következményekkel járt az ország későbbi történetében. A mű jól fogja össze az eseményeket, a politikai csatározásokat, s a leírást még szemléletesebbé teszi az, hogy szinte mindig figyelemmel kísérik a nyilvánosság előtt folyó küzdelmeket, amelyek a különböző politikai, gazdasági, sőt élclapok hasábjain zajlanak le. Gyakran találunk kritikai utalásokat polgári történészek véleményére, amelyekkel kapcsolatban a prezentizmus vádja olykor valóban joggal merülhet fel.

A záró fejezetben áttekintik a 19. század, valamint a 20. század első felének eseményeit, kiemelve közülük azt a folyamatot, amelyben végül is az 1848–49-es forradalom céljai és hagyományai valósággá válhattak.

A képanyagról szólva megállapíthatjuk, hogy azok sora nagyon változatos: korabeli festmények, metszetek, rajzok, képillusztrációk, nyomdai termékek egyaránt szerepelnek közöttük. A sajtó már akkor is nagy jelentőséget kapott a politikában: újságcikkek, felhívások, hirdetések és gúnyrajzok hozzák az olvasóhoz közel a forradalmi napok politikai életét. Kép és szöveg jól egészítik ki egymást. A színvonalas mű méltó ahhoz az eseménysorozathoz, amely hagyományainak ápolását céljául tűzte ki.

Barabás László

ANTON POLONSKY:

THE LITTLE DICTATORS.
THE HISTORY OF EASTERN EUROPE SINCE 1918
(London, 1975. 212 l.)
KIS DIKTÁTOROK. KELET-EURÓPA TÖRTÉNETE 1918 UTÁN

Igényes és merész vállalkozás mintegy 200 oldalban összefoglalni Kelet-Európa történetét a két világháború között. Nem kétséges, csak bonyolítja a feladatot, ha – mint a szerző teszi – abból indulunk ki, hogy nem lehet semmiféle egységről beszélni a térségben, nemcsak politikai, de gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben sem.

Az egység hiányát a könyv tárgyalási módszere kétségtelenül még jobban elmélyíti. Fejezetei egy-egy ország történetének áttekintését nyújtják a két világháború között; ezeket egy 25 oldalas, a modern Kelet-Európa kialakulását tárgyaló összefoglalás, valamint a második világháborúra és az azt követő évekre kitekintő fejezet köti egybe.

A felhasznált irodalom főleg angol nyelvű publikációkra utal, de a szövegből kitűnik, hogy – mindenekelőtt lengyel vonatkozásban – a szerző ennél sokkal nagyobb olvasmányanyagból vonta le következtetéseit. Nem véletlen, hogy éppen a lengyel történelem összefoglalását érezzük legsikerültebbnek. Itt érezhető leginkább az események nagyívű átfogásának a megfelelő részletekkel való kiegészítése, itt tűnik ki a szövegből, hogy a szerző teljesen érti a két világháború közötti lengyel politikai rendszer egész atmoszféráját.

Lengyelország példáján lehetett legjobban tanulmányozni, hogy azok a nézetek, melyek Kelet-Európa elmaradottságát csakis a nemzeti függetlenség hiányából vezették le, mennyire egyoldalúak. Gyakorlatilag az a függetlenség, mely elavult társadalmi viszonyokon alapult, vagy olyan politikai rendszereket akart bevezetni, – legyen bár az igen demokratikus politikai rendszer –, mely egy nem adekvát társadalmi struktúrának lett a felépítménye; mely egyik nagyhatalom hegemóniájára alapozva hozott létre a másik nagyhatalom ellen szövetségi rendszert a térségben, és a független kisállamokat ennek a játszmának figuráivá tette, feloldhatatlan ellentmondásokat tartalmazott és szinte elkerülhetetlen bukáshoz vezetett. Nem véletlen, hogy Csehszlovákia egyedüli kivételével a korszakon a

polgári demokrácia kudarca, az autarchikus, illetve totális fasiszta uralmi formák felülkerekedése húzódik végig.

Min bukott el a demokrácia? A forradalom vereségén, mint Magyarországon, vagy az életképesség és az Anschluss körüli vitákban, mint Ausztriában (ahol az a mondás járta, hogy a demokraták nem osztrákok és az osztrákok nem demokraták), vagy a nemzetiségi kérdés megoldatlanságán és a nemzeti önrendelkezés visszájára fordulásán, mint Romániában, ahol a saját nemzeti elnyomás alól való felszabadulást most saját nemzeti elnyomó rendszerrel ünnepelték, vagy a nemzetiségi problémát ügyesen kijátszó külső nagyhatalom erőfölényén, mint Csehszlovákiában? A történeti részletek szempontjából nem volt mindegy, a lényeget tekintve mégis valamiféle egységes folyamatról, úgyis mondhatnánk, sorsközösségről tanúskodott.

Sok vonatkozásban jól ragadja meg ezt a közösséget Polonsky. Már könyvének címe – „a kis diktátárok" – is utal arra, hogy a történtekben Versailles kudarcát és a polgári liberalizmus kudarcát is láthatjuk. Egyet lehet érteni vele abban, hogy a demokrácia nemcsak és nem is elsősorban egy politikai rendszer, hanem ennél sokkal mélyebben kell, hogy gyökerezzék a gazdasági, társadalmi struktúrában, a politikai gondolkodásban.

A könyv néhány igen szép elemző részben mutatja meg, hogy ez miért nem volt így. A román parasztság helyzetéről és struktúrájáról írt oldalak, a jugoszláv új állam belső ellentmondásainak kihatása a belpolitikai erők átcsoportosulására, a cseh és szlovák különbség megrajzolása, nem is beszélve a lengyel viszonyok szellemes ábrázolásáról, mind mutatják, hogy a szerző e tekintetben igen jól átgondolta mondanivalóját.

Nem kevésbé jó a szűk kereteken belül a külpolitikai kérdések felvetése, az egész francia uralmi rendszer összeomlásának bemutatása. A német uralmi rendszer kiépülése a harmincas években – helyesen – nem csak mint külső erő jelentkezik, hanem mint a belső elavult politikai és társadalmi struktúrából (illetve ebből származó elkeseredésből) is erőt merítő belső alternatíva is. Megfelelő súlyt kap a könyvben az endogén fasiszta erők tárgyalása. Igyekszik megmutatni különbségeiket, történelmi gyökereiket, azokat a speciális tényezőket, melyek erősödésükhöz belül és kívül hozzájárultak. Bár nem elemzők, mégis jók a megfigyelései a konzervatív és a fasiszta erők kapcsolatában, a különbségben és az érintkezésben.

Talán a túlságosan rövidre fogott szövegből, talán a felhasznált irodalom egyoldalúságából fakad azonban, hogy meglehetősen sok a pontatlan adat a munkában. Értékelései sokszor erősen vitathatók. Elsősorban olyan kérdésekre utalnék, ahol érezhető, hogy a szerző csak másodlagos irodalomra támaszkodott. Nyilván nem lehet például Magyarországon az antiszemitizmust csak a forradalmakból levezetni. Aligha lehet elfogadni a 20-as évek osztrák gazdasági fejlődéséről adott képet, annál is kevésbé, mert akkor jórészt érthetetlen lenne, mi és miért történt a 30-as években. A földreformokról adott adatok sokban pontatlanok. A fasiszta pártok összehasonlítása különösen Románia és Magyarország vonatkozásában rendkívül elnagyolt. Tévesnek tartjuk az 1934-es római egyezményről adott értékeléseket, jó néhány más kisebb-nagyobb vitakérdést vethetnénk fel. Nem kétséges, a kommunista mozgalom ábrázolása erősen belesimul a kialakult liberális képbe és a könyv nem tudja a rendőri, bírói és közigazgatási elnyomást szenvedő baloldal szervezeti ereje és potenciális társadalmi bázisa közti ellentmondást feloldani.

Hibái ellenére hasznos, jó áttekintés, melyet jó statisztikai összeállítás tesz gazdagabbá. Alkalmas arra, hogy a kérdésekben járatlan angol olvasó általa betekintést nyerjen Kelet-Európa történetének jó néhány kérdésbe.

Ránki György

ROBERT G. COLODNY:

SPAIN: THE GLORY AND THE TRAGEDY
(New York, Humanities Press. 1970. 96 l.)

SPANYOLORSZÁG DICSŐSÉGE ÉS TRAGÉDIÁJA

A könyv korrekt összefoglalója a spanyol polgárháború korszakának, legfőbb jellemző vonása alighanem az, hogy a munka az Egyesült Államokban jelent meg, s a szerzője a pittsburghi egyetem aktív tanára, ami nem zárta ki, hogy a munka nemcsak baloldali, hanem kifejezetten marxista értelmezésű legyen, amit a professzor-szerző eleve a marxista AIMS-szervezet sorozata számára készített.

A rövid, alig több mint félszáz oldalas alapszöveghez (amelyhez a szerző érdekes, sokrétű, harminc oldalnyi jegyzetanyagot csatolt) 1931 és 1939 között tekinti át az események, összefüggések vonulatát. Az első két fejezet tulajdonképpen jobbára csak bevezető. Az első meglehetősen elnagyolt formában áttekintést nyújt az 1931-ben megalakult II. spanyol köztársaság napjairól 1931 és 1934 között. Colodny e rövidebb nyitó fejezetben is felvet néhány érdekes gondolatot, illetőleg aláhúz néhány olyan összefüggést, amelyre a magyarul megjelent hasonló rövid összefoglalók nem mindig fordítottak megfelelő figyelmet. Így Colodny rámutat, hogy a köztársaság születésére akkor került sor, amikor Európa más országaiban jobbára a reakció hódított tért. Olaszországban már győzött a fasizmus, a weimari köztársaság már a hanyatlás, sőt agonizálás szakaszába lépett, Angliában megbukott a második munkáspárti kormány, Portugáliában győzött a klerikál-fasizmus. A kedvezőtlen nemzetközi feltételek mellett Colodny rávilágít, hogy nem kis problémát jelentett az is, hogy a legkombattánsabb proletár mozgalom az országban Katalóniában, s nem a központi spanyol területeken bontakozott ki, másfelől ez a mozgalom anarchista, anarcho-szindikalista szemléletű volt (9. l.) Problémát jelentett továbbá, hogy a liberális kormányzat ugyan modernizáló reformokat kívánt életbe léptetni, de ugyanakkor a társadalom struktúrájához mégsem mert nyúlni, s ez a politika csak olyan eredményre vezethetett, hogy a kormányt a jobb- és a baloldal egyaránt támadta. Így bukott meg az Azaña, Martinez Barrio-féle bal-közép irányzat az 1933-as választáson, s szerzett többséget a jobbközép, nem utolsósorban annak is köszönhetve sikerét, hogy a választást az anarchisták bojkottálták.

Colodny munkája második fejezetében az 1934. évi „vörös október"-nek állít emléket. Tulajdonképpen abból indul ki, hogy a proletárfelkelés eredménnyel zárulhatott volna (ezt az állítását azonban nem támasztja alá), ha a spanyol szocialista vezetők a felkelést alaposan előkészítik. Másfelől, ami a jobboldalt illeti, míg a szélsőjobboldal egyes politikusai ekkor a hatalom erőszakos megragadására gondoltak, Colodny szerint a politikai kezdeményezés ekkor még Gil Robles – és a jobbközép – kezében volt, aki ekkor mégcsak a hatalom fokozatos meghódítására gondolt, de a monarchisták ezt a felfogást nem osztották, s Gil Robles mellett ekkoriban vált fokozatosan a jobboldal másik centrális figurájává a monarchista Calvo Sotelo. (Ebben a periódusban, nem utolsósorban az októberi astúriai felkelést követő iszonyú és akkoriban még példátlan terror miatt a centrum pártjaiból számosan a baloldallal kezdtek szövetséget keresni) (18. l.) A jobbközép pártjai tartották még a vezetést kézben a februári nevezetes választáson, amikor arra számítottak, hogy megismételhetik az 1933-as sikert – de az ellenkezője történt.

Colodny meglepően rövid fejezetet szentel az 1936 februári–júliusi periódusnak, valóban csak a legfőbb vonásokat emelve ki. Így a jobbközép súlyának gyors csökkenését, azt, hogy a népfront proletár bázisában számosan ekkor már a tényleges szocialista forradalom megvalósítását siettették, hogy a bal-középpárti új népfrontkormány részben megismételte az 1931-es hibákat, ami megint a jobb- és baloldali ellenzékiség fokozódására vezetett, végül azt, hogy e kormányok rendkívül erélytelenek voltak a militarista kaszttal szemben, amely így nyugodtan előkészíthette a fegyveres ellenforradalmi felkelést.

A júliusi felkelés pillanatától kezdődően mintha Colodny már kevesebb újat mondana. Hangsúlyozza, hogy a német–olasz intervenciónak éppen a felkelés legkezdetén volt a legnagyobb jelentősége a polgárháború erőviszonyainak eldőltében, majd később még egy ízben, amikor Madrid falainál Franco általános támadása elakadt, s a reguláris olasz egységek bevetésével részben Madridot csaknem bekerítették, másrészt lehetővé tették az észak elleni támadást, s Astúria, illetve a Baszkföld ellenállásának megtörését. Ami a baszk politikai belső erőviszonyokat illeti, Colodny is érzékelteti az itteni különleges feltételeket, de e helyütt inkább valóban csak érzékeltet, elemzésre nem vállalkozik. Ami a

„benemavatkozási politikát" illeti, a szerző megállapítja, hogy ez ténylegesen Blumtól származott, de azt is érzékelteti, hogy Blum kettős nyomás alatt vonult vissza: egyfelől az angol konzervatív kormány, másrészt a francia jobboldal kényszerítette erre. Bár Colodny e politikát elhibázottnak ítéli (27. l.), „bolsevik" veszély aggasztotta. Colodny érzékeltette a szovjet katonai szakértők megérkezésének, illetve a nemzetközi döntések korabeli jelentőségét, felvázolja a katonai hadmozdulatok fázisait (1936 július–november; a madridi csata napjai; 1936 november–1938 március; és végül az utolsó szakasz 1939 tavaszáig), azokat az utolsó csatákat, amikor a madridi védekező akciók (Jarama, Guadalajara) után Teruelnél, Belchiténél a köztársasági csapatok még megkísérelték a háború menetének megváltoztatását. Ugyanitt azonban Colodny hangsúlyozza, hogy ekkor a háború már más szinten folyt, ekkor már a kezdeti népi hősies elszántság nem számított annyit, mint a háború kezdetén, ekkor már a háborút a fegyverek mennyisége, folyamatos szállítása, a teherbíróképesség döntötte el, s e téren Franco a német–olasz támogatás következtében sokkal jobban állt. (49–50. l.)

Megjegyezhetjük, hogy Colodny munkájában értinti ugyan a köztársaság politikai életének eseményeit is, de ezeket 1936 után valóban csak érinti (így a barcelonai anarchista puccsot, az új Negrin-kormány megalakulását stb.) anélkül, hogy ezeknek az eseményeknek elemzésére akárcsak egy bekezdésben is vállalkozott volna. (47. l.) Ennyiben Colodny munkája a követelmények színvonala alatt marad, hiszen az ilyen megoldás 1970-ben nyilvánvalóan már elégtelen.

Érdekes viszont Colodny azon megállapítása, hogy a köztársaság sorsa végeredményben a terueli harcok idején 1937 decemberében már végképp megpecsételődött. Ugyan átmeneti taktikai sikert elértek, de a fegyverek, az anyagok csatájában ekkor már vissza kellett vonulniuk (49. l.) és – az utolsó ebrói offenzívától eltekintve – a kezdeményezés végképp Franco kezébe került. Éppen ezért, amikor az 1939-es utolsó epizódokat tárgyalja, Colodny a Miaja–Casado-féle junta akciójának nem tulajdonít olyan végzetes pusztító jelentőséget, hiszen szerinte a köztársaság sorsa már régebben eldőlt.

Jemnitz János

JOSÉ A. TABARES DEL REAL:

GUITERAS

(La Habana, Ediciones de Ciencias Sociales. 1973. 572 l.)

A forradalmi Kuba új történetírásának egyik legkiemelkedőbb eredménye az Antonio Guiterasról megjelent kötet. Ugyanakkor jó példája annak is, hogy a kubai történetírás és -kutatás átgondoltan és eredményesen tárja fel a forradalmi mozgalom történetét. Martiról, Baliñóról, Melláról megjelent tanulmányok mellett az elmúlt években több tanulmány és kisebb könyv foglalkozott Guiteras személyével, aki a kubai forradalmi mozgalomban minden bizonnyal a legkiemelkedőbb figura J. A. Mella és F. Castro között. Guiteras a kispolgári antiimperialista törekvések *forradalmi,* áramlatának legkiemelkedőbb képviselője volt az 1930-as évek első felében, akit Batista pribékjei gyilkoltak meg 1935-ben. Tabares könyve az első átfogó életrajz, amely széles panorámát ad a század első évtizedeinek Kubájáról is, az „új gyarmat-köztársaságról".

A szerző a családi háttér és a gyermekkor bemutatásakor az anyai nagyszülők által gyakorolt hatást emeli ki. Az ír forradalmár család, mely a hazai függetlenségi mozgalomban „exponálta" magát, kénytelen volt emigrálni, de gyermekeiben és az unokákban tovább örökítette a függetlenségi gondolatot, az igazságtalanságok elleni lázadás eszméjét.

A könyv ezután azt a folyamatot mutatja be, hogyan lett a lázadóból forradalmár. Guiteras, aki a 20-as évek diákmozgalmainak egyik vezetője volt, a 30-as évek elején, a világválság hatására kialakuló súlyos politikai válság idején Orientében gerilla-csoportok szervezésével járult hozzá Machado diktatúrájának megdöntéséhez. Ő az, aki 1932 végén az Unión Revolucionaria frontjában a bankokat, vállalatokat, rendőrőrsöket megtámadó lázadó csoportok egyesülését kezdeményezte. Amikor a tömegek mozgalma elsöpörte a diktatúrát, a Grau San Martin-kormányban 1933-ban már a kispolgári forradalmár fiatalság ismert képviselőjeként vett részt, s annak forradalmi baloldalát jelentette. A

reakciós hadsereg ellensúlyozására ő kezdeményezte tengerészgyalogság megszervezését, a munkásság számára kiadott szociális intézkedések is jórészt az ő kezdeményezésére valósultak meg.

A Grau San Martin-kormány két oldalról is nyomás alatt állt: a kommunisták vezette szakszervezeti mozgalom sztrájkjaival balra akarta nyomni a kormányt, az USA és a kubai oligarchia pedig a hadsereg támogatásával a kormány megdöntésére törekedett. A kormány, melynek szervezett bázisa nem volt, ebben a helyzetben nem mert a tömegekre támaszkodni, s elbukott. Guiteras számára a kormányban való részvétel hónapjai nagy tapasztalatokat jelentettek. Bár rövid időre ismét gerillaakciókkal próbálkozott („TNT-csoportok"), hamarosan felismerte, ez az út nem járható.

1934-ben a Joven Cuba (Ifjú Kuba) pártjának megszervezése, a párt programjának kialakítása, a haláláig terjedő néhány hónap alatti politikai tevékenység azt mutatja, Guiteras politikai fejlődése jelentősen előrehaladt. Guiteras 1935 elején arra a következtetésre jutott, hogy Kubában demokratikus, antiimperialista, nemzeti és agrárforradalom esedékes, a forradalmat pedig fegyveres harccal kell megvívni. Ugyanakkor azt is világosan felismerte, hogy e forradalom csupán *első szakasza* a forradalmi folyamatnak, mely megteremti a szocialista forradalom felé való továbbhaladás feltételeit.

Nagy jelentőségű következtetés volt ez, mert azt jelentette, hogy 1935-ben a kispolgári forradalmi mozgalom legkiválóbbjai egy időben ugyanarra a következtetésre jutottak, mint a – korábbi szektás politikáját korrigáló – Kubai Kommunista Párt. Ez magyarázza a kommunisták magatartását, akik megkülönböztetett figyelemmel fordultak a Joven Cuba és Guiteras felé, s magyarázza, hogy Guiteras miért közeledett a kommunistákhoz. Ezért volt a kubai jobboldal számára a legveszélyesebb személyek egyike Guiteras, hiszen a kommunisták vezette munkásmozgalom és a forradalmi kispolgári erők egyesülésének veszélyét idézte fel. Batista és az oligarchia – az USA helyeslésével – Guiteras („Tony") megölésével, általános terrorral igyekezett ezt az alternatívát megakadályozni.

Óriási levéltári anyag alapján, ahol a szerző erőteljesen élt a dokumentumok szemléltető erejével, ismerjük meg Guiteras életét, s a kubai forradalmi mozgalom történetének egy igen fontos periódusát. Tabares utal rá: Guiteras megölése a 30-as évek forradalmi hullámának lezárulását, a katonai diktatúra létrehozását jelentette. Természetesen nemcsak Guiterasról van szó: az 1935 márciusi általános sztrájk kegyetlen vérbe fojtása a Kommunista Párt és a szakszervezeti mozgalom erőit is meggyengítette egy időre.

Tabares könyve a kubai forradalom előtörténetének egy igen fontos kérdését segít megvilágítani. Megmutatja, hogy Moncada után, a Július 26-a Mozgalom formálódásában Guiteras eszméinek, politikai hagyatékának igen nagy szerepe volt. A Guiterasról szóló monográfia alapján, úgy hisszük, jobban megérthető, hogy az 1953-ban még José Marti eszméinek hatása alatt álló kispolgári forradalmárok a forradalom győzelme után miért jutottak el „könnyen" a szocializmus meghirdetéséig. Ezt az utat 1953–1959 között Guiteras eszméi is segíthették előkészíteni.

Anderle Ádám

PÉTER LÁSZLÓ:

SZEGED UTCANEVEI
(Szeged, Szeged Megyei Város Tanácsa V. B. Igazgatási Osztálya
1974. 392 l. + térképmelléklet)

SZEGED IRODALMI EMLÉKHELYEI
(Szeged, Szeged Megyei Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya
1974. 176 l. + 56 l. képmelléklet)

Az enciklopédikus városismeret mindinkább erősödik, egyre több támogatásban részesül hazánkban is. Ennek a számos tudományág eredményeit ötvöző, korszerű stúdiumnak – az erőteljes történetiség mellett – szembetűnő vonása a helyhezkötöttséggel párosított gyakorlatias szemlélet, a mindennapok igényesebb kultúrájával fennálló, igen szoros kapcsolat. Alapvető kérdés, hogy a városismereti publikációk szerzői a közérdekű megformálásban is jártas, jó általános felkészültséggel és messzemenő lokális tájékozottsággal felvértezett szakemberek legyenek. Ebben az esetben meg-

nyugtatóan biztosítható a tudományos színvonal, a kutatás maradandó értéke, másfelől a sokoldalú használhatóság: a közművelődési, oktatási, idegenforgalmi, várospolitikai igények nívós szolgálata.

Péter László két könyve ezt a törekvést, évtizedek óta folyó, kiterjedt feltáró munka eredményeinek színvonalas közzétételét valósítja meg. A kötetek tárgya eléggé szoros kapcsolatot mutat, a feldolgozás jellege viszont eltérő. Az utcanevekről szóló munka a témával foglalkozó korábbi dolgozatok (Cs. Sebestyén Károly, Bálint Sándor, Inczefi Géza és mások elemzései, leírásai) és a jó forrásnak bizonyuló sajtómegnyilatkozások kritikai szintézise mellett elsődlegesen új anyagot nyújt, alapos tudományos apparátussal kísérve. Az irodalmi emlékhelyek kalauza oldottabb, hangulatos megfogalmazású, a didaktika szempontjait érvényesítő útmutató: népszerű összegezése – séták keretébe illesztve – a sokfelé ágazó tudásanyagnak, javarészt éppen Péter László hosszabb idő óta, szétszórtan publikált eredményeinek.

A két könyv kapcsán a történész aspektusú értékelés a feladatunk. (A „Szeged utcanevei" nyelvtudományi mérlegelését, a történészek számára is fontos megjegyzésekkel, Hajdú Mihály végezte el a Magyar Nyelv 1975. évi 4. számában.)

Péter László kötetei a történeti kutatás számára több vonatkozásban is jól hasznosítható segédkönyvek. Legtöbbször nyilván a Szeged múltjával behatóbban foglalkozók veszik kézbe, főként a belterület történeti topográfiájának részkérdései kapcsán. (Pl. a régi utcanevek azonosítása során.) Az utcanevek betűrendbe szedett tárgyalását átnézve, sok értékes vagy korjellemző köztörténeti, művelődéstörténeti adalékra bukkanhat az olvasó. (A könnyű megtalálást példás mutató segíti.) Tanulságos és forrásértékű az utcaneveket elemző kötet általánosabb értelemben is: módot ad egy központi szerepkörű alföldi város urbanizációs haladásának, műveltségi helyzetének, s nem utolsó helyen történeti tudatfejlődésének egyfajta vizsgálatához. Az utcanévadások körüli, tömören érzékeltetett viták, a kampányszerű törekvések éppúgy jellemzik az adott kor városvezetésének beállítottságát, mint a hagyományos elnevezések eltörlése, megtartása vagy visszaállítása kapcsán hozott döntések. Az épülethez, utcához, városrészhez kapcsolható szegedi irodalmi hagyományok rendszerezése szintén sokat segíthet a szélesebb érdeklődésű történetbúvárnak. Szeged múltjában is gyakorta összefonódtak a társadalmi, politikai harcok és az őket tükröző irodalmi törekvések. A korábbi magányosokat nem számítva, a nagy árvíz (1879) után fokozatosan modern szellemi centrummá nőtt város a 19–20. századi magyar irodalom több meghatározó egyéniségének adott otthont hosszabb-rövidebb ideig, szűkebb körű, de hatni képes társadalmi és szellemi bázisával.

Ennek a „háttérnek", azaz Szeged késő-feudális és kapitalista kori gazdasági-társadalmi struktúrájának a megfelelő pontokon történő, akár csak jelzésszerű érzékeltetése mindkét kötet mondanivalóját szélesebb érvényűvé tette volna. Kár, hogy a szerző ezzel nem kísérletezett, mert így bőséges adatanyaga kevesebbet mond. Olyan lényeges kérdések érintésére gondolunk, hogy jellegében mennyire volt agrárváros vagy ipari-forgalmi központ az 1879 előtti Szeged. Az általános vonások kibontása – bármily vázlatosan – és az utcanévadás koronkénti összevetése fontos művelődéstörténeti tanulságokat kínált volna. A belterületi helynévanyag fejlődéstörténetének megértését, térbeli elhelyezését elősegítené egy lényegre törő településtörténeti vázlat (szóban és térképben). Az ilyen jellegű, jól megírt részek itt hiányoznak, az irodalmi emlékhelyek vezetőjében viszont megtalálhatók. (A két könyv ugyanakkor nem utal egymásra.) Bálint Sándor munkái mellett tömörsége révén Prinz Gyula 1954-ben megjelent Szeged című füzete (Csongrád megyei Füzetek 7. sz.) ad ehhez jó segítséget.

Péter László alapos, terjedelmes bevezető tanulmányban elemzi a szegedi utcanevek 1522-ig visszanyúlóan dokumentálható történetét. (Ma 606 belterületi helynév van a városban.) Gazdag adattári anyagában a már említett forrásokon és előmunkálatokon túl a fennmaradt térképeket és általában a levéltári lehetőségeket is többnyire kiaknázta. A középkori utcanevek igen alapos tárgyalását követően – nem számítva két 1777. évi utcanév-előfordulást – 1814-től tudja végigkísérni az utcanév-állomány változásait. Két ponton érezzük a levéltári kutatás hiányát: először a török kiverése utáni, 18. századi névadás és -használat leírásánál. A természetes névadás talán legélénkebb időszakát Szegeden ez a század jelentette. Vagy a közigazgatási fondokban vagy az egyházi levéltári anyagban, illetőleg mindkettőben, nyomuknak kell lenniük az 1700-as évek utcaneveinek. (Szegednél jóval kisebb, kevésbé differenciált utcahálózatú települések esetében is vannak rendszeres írott utcanévnyomok.) A másik időszak, amelyről a levéltári források jobb ismeretében többet tudhatnánk: az osztrák önkényuralom, az ún. fekete-sárga esztendők. Péter László az októberi diploma után meg-

jelent helyi újságcikkek mellékes megjegyzéseiből tud arról, hogy a szegedi utcaneveket németre fordítva kellett használni. Mindössze egyetlen példát említ erre.

A szerző általában mértéktartóan, tényszerűen közli az utcanevekben megörökített személyiségek tömör életrajzát, felhasználva a megjelent irodalmat, a felkutatott nekrológokat is. Értékelő megjegyzéseiben, ítéletében egyetlen esetben inog meg: ha valamelyik szegedi irodalmi klasszikus az ismeretség vagy barátság okán elismeréssel szólt valakiről, Péter László azt igencsak elfogadja, nem vizsgálja felül (Pl. Kállay Albert, Pillich Kálmán, Pulz Lajos esetében.) Ez bizonyos egyoldalúsághoz vezetett.

Érdeme, erénye az utcanevekről és az irodalmi emlékhelyekről szóló két kötetnek az országos és a helyi politikai történethez való szoros kapcsolódása. Időben és színhely tekintetében is gondosan elhelyezve, külön gondot fordított erre a szerző. Az 1848-ban és 1918-ban egyaránt fontos eseményekben szereplő Kárász ház, az 1849-ben emlékezetes tárgyalásokat befogadó Zsótér ház, a progresszió számos harcosát megkínzó Csillag-börtön olyan történeti küzdelmek tanúja, amelyek túlmutattak Szeged határain.

Tényekkel gazdagon igazolja és árnyalataiban, sokszínűségében is bemutatja Péter László azt a – Juhász Gyula találó szavaival – „rövidlátó lojalitást", amellyel a nagy árvíz utáni évtizedektől kezdve a felszabadulásig a szegedi vezető rétegek, sokszor teljesen ötletszerűen, az utcanévadással keresték a kormányrúdnál állók kegyeit. Az elnevező törekvések mögött álló csoportok politikai jellemzése igen hasznos, fényt vet a város politikai arculatára.

Az utcaneveket feldolgozó kötet bevezető tanulmányának figyelmet érdemlő része a mai névállomány rendezésére, fejlesztésére, korrigálására vonatkozó javaslatok összegezése. Péter László helyes és időtálló irányelvek megfogalmazására törekedett. Meggyőzően kifejtette, hogy nem az utcaelnevezés a maradandó tiszteletnyilvánítás, a tartalmas hagyományőrzés egyetlen vagy legkönnyebben elérhető formája. Szeged jó példát nyújt annak megértéséhez, hogy jóval több a megörökítésre érdemes személy, mint ahány utca a városban van. Pár nyilvánvaló esetet kivéve nehéz igazságot tenni abban, kinek „jár" még utca Szegeden. A döntés nagy megfontoltságot kíván. Feltétlenül helyeselhetők a stabil utcanévállomány kialakítását célzó tanácsi elképzelések, amelyek valóra váltása során kellő mértékben figyelembe veszik a várostörténet ismerőinek véleményét is. Szegeden is akad helyrehozni való: még tizenöt évvel ezelőtt is előfordult, hogy a középkorból fennmaradt utcanevet ötletszerűen megváltoztattak.

Péter László két munkája közvetlen segítséget ad a szegedi hagyománytisztelet erősítéséhez, tartalmassá tételéhez, az utcanévadás sokoldalú feldolgozásával egyúttal újabb irányba kiszélesítette a szegedi várostörténeti kutatást.

Szabó Ferenc

FOLYÓIRATSZEMLE

BENEDYKT ZIENTARA:

IDEGENEK LENGYELORSZÁGBAN A 10–15. SZÁZADBAN, A KÖZÉPKORI LENGYEL TÁRSADALOM VÉLEMÉNYE RÓLUK

A szerző – a varsói egyetem jeles professzora – egy I. István királyunk Intelmeiből vett idézettel kezdi a magyar történet szempontjából is figyelemre méltó tanulmányát. „Gyenge az az ország, amelyben egyetlen nyelv és egyetlen szokás uralkodik." Az Árpádokhoz hasonlóan a korai lengyel állam uralkodói is szívesen látták az idegeneket. Már az első Piastok számos külföldit – elsősorban német papokat, itáliai szerzeteseket – csábítottak udvarukba, majd Vitéz Boleszláv hívására megjelentek az idegen lovagok is. Bár a jövevények között a német elem dominált, a 12. századig Lengyelországban Nyugat-Európa csaknem valamennyi népe képviseltette magát: vallonok, franciák mellett spanyolokat is találunk közöttük. (A szerző itt megjegyzi, hogy a cseheket ekkor még nem tekintették idegennek, hiszen a két nép etnikai elkülönülése ekkor még nem volt olyan éles. A Piast és Přemysl dinnasztiák között folyt a harc a nyugati szláv hegemóniáért.) Bár az egyháziak és lovagok mellett hamar feltűntek az első idegen iparosok (főként építészek) és földművesek (szőlőművelők) is, számuk mégis sokáig elhanyagolható maradt. A jövevények magukkal hozták nyugati (latinos) kultúrájukat, valamint számos új termelési eljárást, ezek elterjedése csak hasznára válhatott az országnak. De kedvezőnek ígérkezett társadalmi szerepük is: ők jelentették az uralkodók legfőbb támaszát az egyre jobban erősödő lengyel nemességgel szemben. A lengyel királyok éltek is a lehetőséggel, ezt mutatja, hogy a jövevényeket mind több és jelentősebb pozícióhoz juttatták az államigazgatásban és az egyházban. Kevésbé méltányolta viszont ezt a szerepüket a lengyel uralkodó osztály, amely az idegenekben saját előrehaladásának akadályát látta, s így hamar kibontakozott idegengyűlölete. A xenophobia ezen első hulláma azonban nem is lépett túl az uralkodó osztályon, de – az egyénileg bavándorló idegenek megindult asszimilálódása miatt – különben is rövidéletűnek ígérkezett.

Új helyzetet teremtett azonban a német telepesek tömeges megjelenése. Társadalmi állásuk – amely eltért az eddigi jövevényekétől – számos sajátságos vonást mutatott: bár nem voltak nemesek, mégis privilégiumokat kaptak, nem egyénileg jöttek, hanem csoportosan, s Lengyelországban először alkottak nyelvüket az utód nemzedékre is átörökítő, etnikumukat megőrző zárt közösségeket. Komolyabb összetűzésre az őslakossággal mégsem került sor, mert a telepeseket fogadó birtokosok – nehogy lengyel parasztjaik is a jövevények kiváltságainak megszerzésére törekedjenek – igyekeztek a németek szeparáltságát fenntartani. Ez a törekvésük azonban eredménytelen maradt. A telepes falvak már jelenlétükkel is harcra ösztönözték a helyi lakosságot a nagyobb szabadságot biztosító ún. „német jog" megszerzéséért, s ugyanakkor új technikai ismeretekkel gazdagították a vidéket. A német telepesek újabb generációi – esetenként a városiak is – környezetükbe beilleszkedve hasznos polgáraivá váltak a lengyel hazának. A lovagrend elleni perekben német polgárok nemegyszer a rend ellen tanúskodtak.

Az idegenek iránti ellenszenv általánosabb hulláma csak a 13–14. század fordulóján csapott magasra. Élesztői a pozícióikban magukat fenyegetve érző lengyel lovagok és egyháziak, tehát ismét az uralkodó osztály. A lengyel nemzethez való tartozás igazolására szemükben nem volt elegendő, hogy valaki a lengyel államban lakott, hanem helyette a nyelv összekapcsoló erejét igyekeztek kiemelni. Szerintük az anyanyelvnek kell eldöntenie, hogy valaki tagja lehet-e a nemzetnek vagy sem. Az 1311-i krakkói felkelés leverésekor a kis-lengyelországi lovagok mindenkit ki akartak irtani, aki nem tudott helyesen kiejteni bizonyos lengyel szavakat (soczewica – lencse, młyn – malom). A másik oldalon szaporodtak a hazai egyház német vezetőinek lengyelellenes kijelentései is. A helyzet megromlása

következtében azután a 14. században (Nagy Kázmér alatt) csökkent a beköltöző idegenek száma. A pozícióharc ebben az átmeneti időszakban sem szünetelt, ha résztvevői most nem is idegenek voltak: Nagy- és Kis-Lengyelország nemessége küzdött egymással. A 14. század második felében – I. Lajos perszonáluniójának időszakában – az idegengyűlölet újra fellángolt: 1377 decemberében Krakkóban 160 magyar udvaroncot mészároltak le. Ez azonban már csak szerencsétlen közjáték: a jövevények – az idegen voltukból származó személyes előnyszerzésről lemondva – mint új eszmék, új technikai ismeretek terjesztői újra szívesen látott vendégei lesznek Lengyelországnak. (A szerző megjegyzi, hogy az itáliai és franciaországi eszmék gyakran éppen az Anjou-Magyarországon keresztül érték el Lengyelországot.) A nyelvi ellentét ugyan erősíthette a kor osztályharcos mozgalmait (mint városon a beköltöző lengyelek harcát a helyi német patriciátus ellen), a korfelfogás mégis visszatért ahhoz, hogy a nemzetet az állam valamennyi lakójával azonosítsa, nyelvi különbség nélkül. A beilleszkedett jövevényekre az időnként mégis megjelenő idegengyűlölet többé nem terjedt ki. Nem a külföldieket elítélő közhangulatot fejez ki a kor néhány valóban éles krónikairói megnyilvánulása, amely a cseheket becsmérli: sokkal inkább a huszitizmustól való félelmet. – Mindezen változások mögött a lengyel állam politikai stabilizálódásának s a kelet felé – litvánok, keleti szlávok rovására – megindult terjeszkedésnek a csillapító erejét kell keresnünk.

A szerző konklúziója szerint tehát Lengyelországban a középkorban az idegenekkel szemben két ellentétes tendencia érvényesült: egy általános európai, amely az idegenek tapasztalatainak, erejének felhasználására irányult, s egy ideiglenes közép-európai, amely a túlságosan nagy számban bevándorló idegenek gyűlöletében jelentkezett, tartósan azonban nem tudta elnyomni a barátságos fogadtatást.

(Acta Poloniae Historica XXIX. 1974. 5–28.) *B. J.*

B. I. KRASZNOBAJEV:

A 18. SZÁZADI OROSZ KULTÚRA. A KUTATÁS TÁRGYA, FELADATAI

Napjaink történettudományának egyik tendenciája a kultúrtörténet önállósulása, amely a társadalomfejlődés szerves részét képező, de sajátos törvényszerűségekkel rendelkező terrénumot hivatott kutatni. A kultúrtörténet elhatárolódási folyamata egybeesik egy másik jelenséggel, a tudomány-elméleti és metodológiai kérdések előtérbe kerülésével, amit a XIV. Nemzetközi Történész kongresszus tematikája is tükrözött. Egyre sürgetőbbé válik a kultúrtörténet tárgyának, alapfogalmainak pontos meghatározása, amellyel filozófusok, irodalmárok, művészettörténészek és históríkusok eddig is kísérleteztek. A kultúra egyes területeinek történeti vizsgálata jelentős eredményeket mutatott fel. Ezek szintetizálása teszi lehetővé azoknak az általános összefüggéseknek a megragadását, amelyek a kultúrtörténetet mint önálló egészet kell jellemezzék. Szerzőnk cikkével ennek az általános érvényű feladatnak a megoldásához kíván hozzájárulni.

A 18. századi orosz kultúra kronológiai kereteit az 1690-es évek és 1812 között húzza meg. Tisztázandónak tekinti a korszak kulturális fejlődésének kapcsolódását a középkori kultúrához, s részben ezen belül a 17. század kultúrfejlődési tendenciáihoz. Megítélése szerint ugyanis a 18. századra jellemző új kultúra gyökerei a 17. század második harmadába nyúlnak vissza, amikortól a középkori kultúra válsága Oroszországban is bekövetkezett. Fontos problémának tekinti az új kultúra kialakulása törvényszerűségeinek megragadását. Mikor, miért, milyen társadalmi erők érdekében és milyenek ellenében bontakozott ki? Mi jellemezte az új kultúra fejlődését? Melyek voltak mozgató erői, hogyan hatottak rá a 17–18. század fordulójának átalakulásai? Fejlődésében milyen szerepet játszottak a 18. század során sokrétűbbé váló társadalmi-politikai ellentétek? Milyen szerepet játszott kiteljesedésében az abszolutizmus? A kutatás feladata szakítani azzal a rossz beidegzettséggel, amely szembeállította az orosz és az európai kultúrát. A korszakban formálódó orosz nemzeti kultúrát az egyetemes, ezen belül az európai kultúrfejlődés integráns részeként kell megközelíteni. Utal az irodalomtudományban elért ilyen irányú eredményekre. Természetesen azzal is tisztában van szerzőnk,

hogy sem általában, sem a 18. század vonatkozásában nem értek még meg egy integratív szemlélet feltételei. Általában azért nem, mert maga a kultúrtörténet is kialakulóban van. Konkrétan pedig azért, mert a 18. században a legkülönbözőbb fejlettségi fokú, történelmi determináltságú kultúrák hatottak egymásra Oroszországon belül is, ami fontos tényezője az orosz nemzeti kultúrának, de a törvényszerűségek megragadását megnehezíti.

A témával kapcsolatos kérdések sokaságának felvillantása után először az új kultúra fogalmát írja körül Krasznobajev. A fogalom három szintjét veti egybe. Megkülönbözteti a középkort követő egyetemes újkor kultúráját, az Oroszország fejlődésében újnak tekinthető, I. Péter uralkodásával kezdődő korszak kultúráját, s az új kultúrát, mint olyant. Véleménye szerint az új kultúra az újkor kulturális fejlődésének jegyeit viseli magán, s az orosz fejlődés új korszakán belül kibontakozó egyik új, kulturális tendenciát jelenti. Ebben az új korszakban jelentős tényező maradt a középkori kultúra, azzal kölcsönhatásban bontakoztak ki az új kultúra elemei. Megkülönböztetésüket elősegíti, ha mint a nemzetté válás folyamatának kultúráját értelmezzük őket. Ez a folyamat a 17. század dereka és 1861 között ment végbe (bár 1861, mint folyamathatár vitatható – M.), első szakaszát képezte az ún. 18. századi kultúrfejlődés is, amelyet a kultúra világi jellegének erősödése, az egyetemes kultúrával való intenzívebb érintkezés, ennek hatására dinamikus fejlődés és az ember előtérbe kerülése jellemzett. Az új kultúra tartalmi megragadása napirendre tűzi a nemzetté válás és a kulturális folyamatok kölcsönhatásának elemzését, amellyel az orosz–szovjet tudomány cikkünk szerint még adós. De választ kell adnia arra a kérdésre is, a kultúra milyen fejlettségi szintje feltétele a nemzetté válásnak, a feudalizmus–kapitalizmus váltás oroszországi sajátosságai hogyan nyilvánultak meg a kultúra területén, s az új orosz kultúra mennyiben illeszthető a felvilágosodás kulturális áramkörébe.

Szerzőnk következő problémaköre az új kultúra kialakulása. A 16. század kulturális életét Oroszországban a feudalizmus szerves részét képező középkori kultúra határozta meg, amely természetesen egyetemes, máig ható értékeket is produkált (pl. A. Rubljov). Nem kizárólagos azonban uralma, ami összefügg az állam és egyház viszonyával. A nem pravoszláv kultúra elemei keletről és nyugatról egyaránt beszivárogtak, s a népi kultúra viszonylagos önállósága is megmaradt. A 17. század derekától kimutathatóak az orosz fejlődésben is a feudalizmus megingásának jelei, a kapitalista formáció elemei. A társadalmi változások következtében felerősödött a beszivárgási tendencia, megélénkült a népi kultúra, s az új polgári jellegű igények jelentkezése indította el ezeken az alapokon az új kultúra kibontakozását. Krasznobajev hangsúlyozza, hogy helytelen lenne közvetlen társadalmi hatásról beszélni. Ebben az időszakban az új társadalmi elemek (kereskedők stb.) csak részben tekinthetők az új kultúra igénylőinek, hordozóinak. A társadalmi változások – amelyek egyébként is alig észrevehetőek voltak – bonyolult áttételeken keresztül hatottak a kulturális fejlődésre. Módosult a termelés jellege, változtak a szükségletek, több dimenziójúvá vált a társadalmi szerkezet – mindez természetesen befolyással volt a kulturális életre, de mindenekelőtt ezeknek a változásoknak a politikai szférában lecsapódó következménye, az *abszolutizmus* és Oroszország megváltozott európai helyzete határozták meg közvetlenül az új kultúra nekilendülését.

Cikkünk szerint az új kultúra és az orosz abszolutizmus kapcsolatában fontos körülmény, hogy utóbbi az egyház ellen is harcolva szilárdult meg, ami meghatározta a régi kultúrához való viszonyát. A világi, modernebb kultúra igénye, elemei már I. Péter reformjai előtt kimutathatók. Az irodalom, a neveléstudomány, a könyvkiadás, a színház első lépései mind ezt bizonyítják. Az abszolutizmus megszilárdulása a 18. század első negyedében, Oroszország kitárulkozása Európa felé felgyorsították a korábban is bontakozó tendenciákat. Helyreállt az a természetes és szükségszerű kölcsönös kapcsolat, amely az egyes európai népek nemzeti kultúrájára is oly jótékony hatást gyakorolt, s amelyből Oroszországot a tatár uralom, a pravoszláv elzárkózás, valamint a társadalmi elmaradottság erői századokon át kirekesztettek. Az elmaradottság (a reakciós bojárok képében) s a pravoszlávia továbbra is gátló tényező maradtak, s az objektív társadalmi tényezők elégtelensége miatt ez a körülmény is hozzájárult az orosz abszolutizmus sajátosságaihoz, a kulturális fejlődésben játszott ellentmondásos szerepéhez.

A továbbiakban a téma periodizációs problémáit érinti a szerző. A periodizáció dinasztiákhoz vagy évszázadokhoz igazítását a kultúra fejlődését illetően helytelennek ítéli. Mint az előzőekből is kiderült az új kultúra kiteljesedése több mint két évszázadot, az orosz nemzet kialakulási folyamatát fogja át a 17. század második harmadától a 19. század középső harmadával bezárólag. Ezen az egészen belül két nagyobb szakasz különíthető el. Az első a 18. század hetvenes éveiig tartott, a második az azt követő évszázadot ölelte fel. A Pugacsov-felkelés idejéig tartó első szakaszt az új, világi és nemzeti

jellegű kultúra kibontakozása, hatókörének kiszélesedése, a kulturális élet anyagi, technikai feltételeinek kiépülése (nyomtatás, könyvkiadás, oktatásügy, tudományos intézmények, színház stb.) jellemezte. Ezen belül az 1640–1680 közötti időszak az első alperiódus, az új kultúra előfeltételeinek a megjelenése, a következő egység I. Péter uralkodásától az 1770-es évekig terjedt, s a nagy cár reformjai determinálták, a harmadik szakasz 1812-vel zárul, amikor a Pugacsov-felkelést és a francia forradalom hatását követő elbizonytalanodás után a nemzet próbatétele új lendületet ad a kultúra fejlődésének is.

A cikk befejező része összefoglalja, hogyan hatott a termelőerők fejlődése mindenekelőtt az oroszországi tudomány (térképészet, földrajz, botanika, ásványtan) fejlődésére, milyen kölcsönhatás volt a termelési-társadalmi igények és az oktatás, a könyvkiadás fejlődése között. Felsorakoztatja továbbá a nemzeti önismeret növekedésének eredményeként kibontakozó történeti, néprajzi és irodalomtudományok első eredményeit. A korszak elejéről I. T. Poszoskov, zárószakaszából N. I. Novikov pályájára utal, akik a kulturális fejlődés ellentmondásos tendenciáit tükrözték tevékenységükkel.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 6. sz. 29–45. l.) *M.*

ROBERT D. HARRIS:

A FRANCIA PÉNZÜGYEK ÉS AZ 1777–1783-AS AMERIKAI HÁBORÚ

Állandó vita tárgya a korral foglalkozó történészek körében – állapítja meg tanulmánya bevezetőjében R. D. Harris, az University of Idaho professzora –, vajon tényleg az amerikai háborúba ölt hatalmas összegek rázkódtatták-e meg a francia államháztartást olyannyira, hogy az így kialakult pénzügyi válság közvetlen előidézőjévé vált a mintegy két évtizeddel később kitört nagy francia forradalomnak?

A nagyra értékelt reformminiszter Turgot ellenében, utódát, Necker bárót szokták a pénzügyi összeomlásért közvetlenül felelőssé tenni; Mirabeau és Calonne nyomán úgy értékeli René Stourm, Charles Gomel és legfőképpen Marcel Marion is. Vádjaik lényege, hogy Necker az amerikai háború finanszírozása érdekében a végsőkig kizsarolta az országot, e célra kibocsátott kölcsönei – ha előteremtették is a szükséges pénzösszegeket – feltételeik révén kasztasztrofálisaknak bizonyultak az állam számára.

Az előbb említett történészek műveit a vizsgálódáshoz nem célszerű alapul venni, emeli ki Harris, hiszen Stourm és Gomel csupán csak a nyomtatott forrásokat használták, Marion pedig – bár kiváló ismerője az elsődleges pénzügyi dokumentumoknak – túlontúl a Necker-ellenes párt, azaz Mirabeau és Calonne uszályába került. A források kezelésében is súlyos hibákat vét: *adatokat értelmez félre* – és nyomán a későbbiekben született másodlagos feldolgozások is tévúton mozognak; tévedései még a tankönyvek szövegére is kihatással voltak.

Érdemes tehát felülvizsgálni ezeket az ítéleteket, veti fel a szerző, és a számadatok alapján azt kell vizsgálódás tárgyává tenni, hogy: milyen tények szólnak a háború és a pénzügyi válság közvetlen kapcsolata ellen; mibe is került az amerikai háború valójában Franciaországnak; hogyan értékelték az adott pénzügyi helyzetet a korabeli miniszterek; milyen volt Franciaország gazdasági helyzete az adott időszakban Nagy-Britanniához viszonyítva; milyen kölcsönökről volt egyáltalán szó, és végezetül, hogy mindeme kérdések megválaszolása után is az amerikai háborúnak tulajdonítható-e az 1787–1789-es gazdasági válság.

Marion szerint az amerikai háború összesen mintegy 2 milliárd livrejébe került a francia államnak. Az adat Necker utódjának. J.-F. Joly de Fleurynek egy – szignálatlan – feljegyzéséből származik, mely a hadügyminisztérium és a tengerészeti minisztérium 1776–1782 közötti rendkívüli kiadásait összegezi. Marion tévesen értelmezi az adatot: a dokumentum a két minisztérium 1776–1782 közötti *összes*, tehát rendes és rendkívüli kiadásait tartalmazza. *Valójában* a két mondott minisztérium

a két dátum közötti időszakban a háborúra mintegy 125,2 milló livret költött és ez az összeg már tartalmazza az amerikaiaknak nyújtott 12 millió livre szubvenciót is; így a háború költségei Franciaország részéről teljes összegben alig múlják felül az 1 milliárd livret, ez pedig csupán mintegy *fele* a francia forradalom történészei által számított összegnek . . .

A Turgot távozását követő időszak képe Marionnál egyébként is teljesen zűrzavaros: kritikátlanul átveszi Calone-nak 1787-ben az assemblée de notables-on Necker ellen intézett kirohanását és támadásait. De Bourgade, Joly de Fleury tanácsadója például egy memorandumában 160 millióban határozza meg az 1782-es év költségvetési előirányzatát, Marion azonban – mutat rá Harris – ugyanennek a dokumentumnak az alpján mégis azt állítja, hogy az államkincstár 160 milliós *deficittel* indult abban az évben . . .

Necker ellen szokás felhozni azt is, hogy a háborúra tervezett költségkeretet nem teljes mértékben a háború céljaira fordította, hanem a „rendes" bevételek elégtelensége folytán keletkezett hiányok pótlására. Igaz ugyan, mutatja ki a tanulmány, hogy a költségvetésben mindvégig szerepelt deficit, ám azt is bebizonyítja, hogy annak összege sohasem érte el a Calonne által felvetett nagyságrendet. Az ancien régime pénzügyi szakemberei ugyan vajmi csekély különbséget tettek „rendes" és „rendkívüli" költségek között, mindazonáltal a szerző kimutatja, hogy egyrészt a két kategória világosan elválasztható egymástól, másrészt pedig azt, hogy az államkölcsönök révén előteremtett pénzből fedezni tudták – és fedezték is – a háborús kiadásokat, annál is inkább, mert Calonne állításaival ellentétben a háborús évek teljes összegű „rendkívüli" kiadásai több mint 30 millió livre-rel *alatta maradtak* az ugyanezen évek alatt államkölcsönök révén befolyt rendkívüli bevételeknek. Calonne és az őt követő történészek vádjai kevéssé megalapozottak.

Hitelt érdemlően bizonyítja be Harris tanulmányában azt is, hogy – Marion és mások véleményével ellentétben – XVI. Lajos miniszterei távolról sem látták a pénzügyi helyzetet katasztrofálisnak. A „válsághangulat" emlegetése tehát semmiképpen sem helyes. Éppen ellenkezőleg – húzza alá a szerző – Joly de Fleury például éppenséggel meg volt győződve arról, hogy Franciaország *megerősödött* financiális helyzetben került ki a háborúból. De így gondolkodhattak a többi miniszterek is, ha összehasonlították az ország akkori helyzetét a hétéves háború utáni évekkel, amikor is Nagy-Britannia, mely jóval többet ölt a küzdelembe, fölényes győzelmet aratott a minden tekintetben elgyengült Franciaország fölött. Joly de Fleury 1782-es összehasonlító kimutatása, melyet további kölcsönök megszavazása érdekében tárt a parlament elé, szintén inkább szolgálhatott bizakodáskeltésre, mint a kormány „közvéleményének" lehangolására. Kiderül a kimutatásból – emeli ki a szerző –, hogy a brit kormány 2,25 milliárd livres hadikiadásai több mint kétszeresen meghaladják a francia állam egy milliárd alatti kiadásait, ráadásul olyan helyzetben, amikor a brit kormány gazdasági helyzete meg sem közelítette Franciaországét. Az optimizmusra tehát Marion, Stourm és mások állításaival ellentétben minden ok megvolt.

Súlyos vádakkal szokták illetni Neckert az általa létesített államkölcsönök és azok hatása miatt is. Harris tanulmányából beigazolódik, hogy ez a kérdés sem volt olyan végzetes, mint amilyennek általában beállítják. Necker nyilván világosan látta, hogy pénzt kell előteremteni a háborúhoz. Ennek két módja volt: az adóterhek emelése, vagy a rendes kiadások csökkentése. Mivel az első út a hétéves háború tapasztalatai alapján járhatatlannak bizonyult volna, a második lehetőséghez folyamodott. Ilyenformán aztán – a regáliák, az államadósságok törlesztésének csökkentése, a járadékok leszállítása, a királyi sorsjáték, közigazgatási reformok és az egyház „ajándékai" révén (mely utóbbiakat rendszeres bevételi forrássá változtatta) – jelentősen megnövekedtek az államkassza bevételei. Compte rendu-jében ezeket tételesen is elemzi, Stourm és társai azonban ezek értékelése felett egyszerűen átsiklanak, fantazmagóriának bélyegezve számításait. 1776 és 1787 között a bevételek mindenesetre 100 millió livre-rel emelkedtek; semmiképpen nem állítható tehát, hogy a bekövetkezett gazdasági válság a Necker által felelőtlenül előteremtett pénzből finanszírozott háború következménye lenne.

Igaz, hangsúlyozza Harris tanulmánya befejezésképpen, hogy a háború súlyos megterhelést jelentett a francia kincstár számára, nemkevésbé igaz, hogy a Necker által bevezetett új kölcsönök az addigiaknál súlyosabban terhelték meg az államháztartást, továbbá, hogy utódai, Joly de Fleury és Calonne is minden eszközt megragadtak a bevételek emelésére (évente újabb és újabb kölcsönökkel terhelték meg az államot) és – különösen Calonne – egyáltalán nem voltak „takarékosak", azonban mindez a számok tükrében nem tűnik elegendő oknak ahhoz, hogy az említett pénzügyi válság

bekövetkeztét – és az azt rövidesen követő forradalmat – egyenesen és kizárólag az amerikai háború következményének tulajdonítsuk.

Újra kell tehát értékelni a nagy francia forradalom és az amerikai függetlenségi háború kapcsolatának kérdését, fejezi be tanulmányát Harris professzor, ám nem kell a kettő között feltétlenül ok–okozati összefüggést keresni.

(The Journal of Modern History. 1976. 2. sz. 233–258. l.) *Cs. F.*

JANE ABRAY:

FEMINIZMUS A NAGY FRANCIA FORRADALOMBAN

Nem minden előzmény nélkül való Franciaország történelmében – hangsúlyozza a tanulmány bevezetőjében Jane Abray, a Yale Egyetem munkatársa –, hogy a forradalmat közvetlenül megelőző időben – és a forradalom első éveiben is – felszínre került a nők politikai jogainak, gazdasági és társadalmi helyzetének kérdése.

Kétségtelen tény, hogy az ancien régime évszázadai alatt a francia nők mindvégig rendelkeztek valamelyes jogokkal: egyházi méltóságot viselő és nemesi hölgyek képviseltethették magukat a rendi gyűlésben, hiteles végrendeletet hagyhattak, szerződéseket köthettek; ami pedig a gazdasági szempontokat illeti, az alsóbb néposztály asszonyai – ha előnytelen, hátrányos bérezési körülmények között is –, de munkaalkalmat találhattak maguknak, elsősorban a csipkeiparban. Mindezek ellenére régi probléma volt politikai helyzetük megoldatlansága: szavazati joggal nem rendelkeztek, házasságkötés előtt és házasságban élve nem voltak önálló jogi személyek, szinte szüleik, illetve férjük tulajdonát képezték. Mind a törvények, mind a szokások arra kárhoztatták őket, hogy a legnehezebb és legelőnytelenebb munkák vállalhatása mellett a háztartás fenntartása maradjon legfőbb tevékenységi területük.

A nők helyzetének ilyetén fonákságai ellen már a 18. században felléptek a felvilágosodás kiemelkedő alakjai, Montesquieu, Voltaire, Rousseau és az enciklopédisták, bár e kérdéskör meglehetősen távol esett fő érdeklődési területüktől. Egy egész sor – ma már ismeretlen – „nőpárti"-feminista személyiség azonban kifejezetten a nőkérdést tekintette fő feladatának (Joseph-Antoine Toussaint Dinouart abbé, Philippe Florent de Puisieux, P. J. Boudier de Villemert stb.). Boudier de Villemert például síkra szállt amellett, hogy a nőknek komoly elfoglaltságot kell találni; hímzőműhelyeket javasolt. A feministák havi lapja, a Journal des Dames szerkesztője, Mme de Montenclos, 1774-ben azt követelte lapjában, hogy rendelkezhessenek a nők is a férfiakat megillető jogokkal.

Természetesen nem szabad megfeledkezni az ellentáborról sem: e nézetek elemzői a feministák egyik fő követelése, a nőoktatás kérdésében szálltak vitába. Restif de la Bretonne következetesen ellenezte, hogy a nők egyáltalán tanulhassanak, Mme de Genlis pedig a nőnevelés egyetlen feladatának az egyhangú, alávetettségben eltöltendő életre való felkészítést tartotta.

Összecsaptak a vélemények egy másik igen jelentős kérdésben is: a feministák a házasság és az anyaság kérdését *társadalmi* szintre emelték, az ellenpárt pedig szilárdan kitartott a „természeti elhivatottság" eszménye mellett.

1789-re az emancipáció harcosai a gyakorlati politika küzdőterére léptek: *röpiratok* láttak napvilágot; íróik nőnevelést, politikai, társadalmi és gazdasági egyenlőséget követeltek.

Condorcet márki, Mme B. B. és más pamfletszerzők követelései, bár sok – szinte talán túlságosan is sok – szempontot tartalmaztak, bizonyos kérdésekben egybevágtak: a nemek megkülönböztetését természetellenesnek ítélték, egyenrangúságot követeltek a házasságban mindkét fél számára, művelődési lehetőségeket, politikai (szavazati) jogot óhajtottak a nőknek is.

Különböző szerzők különbözőképpen érveltek: Condorcet felvetette, hogy a nők, bár nem rendelkeznek jogi képviselettel, mégis adóalanyok, holott a fentiek szerint megtagadhatnák az adófizetést. Mme B. B. azt veti a férfiak szemére, hogy minden rendű és rangú ember törvény előtti

egyenlőségéért harcolnak, sőt még a színes bőrűeknek is szabadságot kívánnak adni, a nőket mégis teljes jogfosztottságban tartják . . .

A röpiratokban végül is nagyon kevés követelés fogalmazódott meg igazán következetesen: talán csak a nők művelődési lehetőségei megteremtésének kérdését tudták mindvégig a felszínen tartani. Az Observations sur la Rédaction des Cahiers de Paris című is ebben jelölte meg a nők fölemelkedésének és egyenrangúvá válásának legfőbb kritériumát.

Amikor végre összült a Nemzetgyűlés, a feministák taktikát változtattak. A röpiratok helyett delegációkat küldtek, beadványokban foglalták össze követeléseiket. (Motions en favour du sexe, 1789)

1790-ben Mme Mouret beszédet mondott a nőnevelés ügyében; 1792-ben a párizsi nők és *férfiak* küldöttsége emelt szót a tűrhetetlen, zsarnoki családi viszonyok ellen; a holland Etta Palm van Aelders leánynevelő intézeteket követelt . . . 1793-ban egy szónok a nemzetgyűlésben a nők számára a férfiakéval megegyező jogokat sürgetett.

1792 végére a helyzet egészen elfajult: Aubert-Dubayet d'Isère úgy beszélt a nőkről, mint a szülői zsarnokság és a férji makacsság áldozatairól és kijelentette, a francia törvények rabszolgákként kezelik őket. Egy bizonyos Pierre Guyomar már eljutott addig, hogy a nemek szerinti megkülönböztetést a faji megkülönböztetéshez hasonlította.

Megmaradtak a harc régi formái is: cikkek, beszédek jelentek meg az újságokban, folyóiratokban is a nőkérdés ügyében. Nagy port vert fel 1791-ben Párizsban a feminizmus egyik vezéralakjának, Olympe de Gouges-nak a röpirata is: ez már nyíltan kimondta – a nők *is* szabadnak születtek . . .

A feminista agitáció mindazonáltal kevés vizet zavart, állapítja meg Jane Abray, sem a felszólamlások, sem a beadványok, sem a röpiratok, illetve cikkek nem befolyásolták pozitív intézkedésre az állami vezetést: a feminista mozgalom magánemberek akciója volt csupán.

Hamarosan a politikai társaságokban, klubokban is feltűntek a feminista mozgalom vezetői. Maga Condorcet és Etta Palm is megjelentek a számtalan klub egyikében-másikában. E klubok közül némelyik (Club des Indigents, Club des Nomophiles, Societé Fraternelle des Jacobins) női tagokat is befogadott és alkalomszerűen foglalkozott a nőkérdés bizonyos vonatkozásaival is, ám alapjában véve egészen más irányultságúak voltak.

Előrelépést jelentett a feminista mozgalom szempontjából, hogy *női klubok* is alakultak, mint a Citoyennes Républicaines Révolutionnaires; ez főleg a legalsóbb néposztály képviselőit tömörítette, elsősorban a politikai és társadalmi egyenlőség érdekében.

A női klubok és társaságok működését a központi és helyi állami szervek bizonyos fenntartásokkal szemlélték, különösen a legradikálisabbakét; így aztán amikor azok „rendzavarásokat", utcai megmozdulásokat kezdeményeztek, hamarosan megszületett az ellenintézkedés: 1793-ban a női klubokat és társaságokat törvényen kívül helyezték, betiltották.

Ez a lépés derékba törte a feminista mozgalom politikai aspirációit. Az újabb intézkedések pedig, nevezetesen, hogy a Konvent 1795-ben kitiltotta a nőhallgatókat üléseiről, majd hogy „házi őrizetbe" vette a nőket, megtiltván utcai csoportosulásukat, a véget jelentette.

A mozgalom tehát hivatalosan megszűnt. Nem állíthatjuk azonban – hangsúlyozza Jane Abray –, hogy nem születtek eredmények tevékenysége során. A nőnevelés kérdését ugyan a Közoktatási Bizottság, éppen úgy, mint az általános oktatási reformot, soha nem tudta megvalósítani, a munkavállalási lehetőségek területén komoly előrehaladás történt. A nemzeti műhelyekben a kezdetektől dolgozhattak nők is, a hagyományos, csökkentett bérek fejében . . . Tény viszont, hogy a forradalom vívmánya volt a válás lehetősége, mely gyakorlatilag megvalósította a két nem közti társadalmi egyenlőséget, valamint az, hogy a nők immár maguk kezelhették vagyonukat és beleszólhattak gyermekeik sorsába is. Rendelkeztek pedig mindeme jogokkal a Code Civile bevezetéséig.

Cikke végén a szerző a forradalmi feminizmus csődjének okait próbálja megvilágítani.

Legelsősorban a rendkívül szűk társadalmi bázist említi: a francia nők túlnyomó többsége a jelek szerint minden további nélkül megelégedett a sorsával; nem kívánt a 18. századi állapotokon változtatni. Kiemeli a szerző, hogy a feminista mozgalomnak jószerivel még a híre sem jutott el a nők óriási többségéhez, ami pedig a női klubokat illeti, az a különös helyzet figyelhető meg, hogy tevékenységük során sohasem voltak képesek a szorosan vett feminista követelésekre koncentrálni, sokkal inkább pusztán a férfitársaságok politikai harcát támogatták.

A forradalom kiemelkedő nőalakjai, Mme Rolland, Mme Tallien, Mme de Staël, bár alkalomadtán maguk is tettek kijelentéseket bizonyos, nőket illető kérdésekben, kínosan ügyeltek arra, hogy ne kompromittálják magukat a „harcos" feminizmus néha meglehetősen rossz ízű akcióiban való részvétellel. Hasonlóképpen a forradalom vezető férfiai, az egy Condorcet kivételével, szintén távol tartották magukat a nőkérdéstől: legtöbbjük esetében úgy tűnik – állapítja meg Jane Abray –, hogy tudomást sem vettek az egészről.

Igen jelentős szempont az is, hogy súlyos stratégiai és taktikai hibákat vétett a mozgalom. Kitűzött céljaitól minduntalan eltért, egyáltalán, hajlott arra, hogy minden mást saját célkitűzései elé helyezzen; a radikálisok pedig, mint a Républicaines Révolutionnaires tagjai, szükségtelen módon utcai összetűzésekbe bocsátkoztak, jelentéktelen külsőségek miatt. Vidéken a mozgalom tulajdonképpen ki sem tudott bontakozni.

A feminista törekvések kudarcának legfőbb oka azonban a szerző szerint a közgondolkodásban rejlett: a közvélemény az említett időben erősen és kifejezetten családcentrikus volt, a nőket nem tudta másként, mint az otthon, a „családi fészek" „őrangyalaiként" elképzelni. Ez a forradalom alatt kibontakozott feminizmus eredménytelensége előbb említett többi okának gyökere is, fejezi be tanulmányát Jane Abray. Hiányzott a szélesebb társadalmi igény a nők helyzetének megváltoztatására, ezért maradt a forradalmi feminizmus mindvégig háttérbe szorított, különösebb hatás nélküli, magánemberek által szorgalmazott, kisebbségi mozgalom.

(The American Historical Review. 1975. 1. sz. 43–62. l.) *Cs. F.*

M. A. BARG:

A TÖRTÉNELMI TÉNY: STRUKTURÁJA, FORMÁJA, TARTALMA

A neves szovjet történetfilozófus abból indul ki, hogy míg korábban a történelmi tény fogalmát megoldottnak, egyszerűnek, önmagáért beszélőnek tekintették, napjainkban egyre élénkebben vitatják a szovjet filozófusok, történészek is.

Először az elmúlt száz év polgári történettudományából kielemezhető álláspontokat foglalja össze a cikk. A múlt század 60-as, 80-as éveinek pozitivista irányzata ösztönös-naturalista felfogást vallott a történelmi megismerés forrásairól. Ezeket tekintette történelmi tényeknek, a természettudományos megismerés forrásaival azonosítva, amelyek objektívek, függetlenek a kutató szubjektumától. A pozitivista módon értelmezett történelmi tény megőrizte, s a jelen számára tolmácsolja az egykori valóságot. A kutató feladata, hogy személytelenül, minél többet gyűjtsön össze belőle a történelmi múlt pontos rekonstrukciója érdekében, csupán hitelességét ellenőrizve. A pozitivista iskola Barg szerint a történelmi valóság és a történettudomány tényeit összemosta, s ezáltal devalválta a történelem tudományos megismerésének jelentőségét. Ezzel, a történetkutatást ténytudománynak minősítő tendenciával szemben jelent meg a szellemtörténeti irányzat, amelynek alapítói közül W. Diltheyt említi a cikk. A történelmi tény szubjektív idealista értelmezése jellemezte ezt a felfogást. Élesen szembeállította egymással a történeti és a természettudományos kutatás tényeit. A történeti kutatásban eltúlozta a vizsgálódó történész szerepét. Filozófiai, vallásetikai alapállását és intuitív készségét tekintette meghatározónak a történelem rekonstruálásában. A pozitivizmus naturalizmusára irracionalitással válaszolt, megfosztotta a történelmi tényt objektív létező jellegétől, elmosta az objektum és a szubjektum határát, tagadta a történelmi tény autentikus voltát. A 19. század végén uralkodó két szélsőséges polgári felfogás ellentmondásait századunkban W. Windelband és követői kísérelték meg feloldani neokantiánus filozófiai alapon, agnosztikus, relativista iskolákat híva életre. Ezek közül a C. Becker nevével fémjelzett prezentista irányzatnak szentel figyelmet a szerző, de utal L. Febvre, Th. Litt, B. Croce, E. Callott munkáira is. Közös vonásukként összegezi szubjektivizmusukat, s hogy szerintük a múlt legfontosabb tényei a szellemi élet eseményei, amelyek viszont a maguk teljességében sohasem tárhatók fel.

Cikke második részében a marxista álláspontot igyekszik egyértelműen összefoglalni a szerző. A történelmi tény gnoszeológiai és logikai természetéről folyó viták véleménye szerint az egyértelműen rögzített terminológiai apparátus hiányával is összefüggnek. Gyakori például a történeti esemény és a

történeti forrás tartalmának az összemosása. A pontos elhatárolás igényével szögezi le, hogy meg kell különböztetni a valóság és a tudomány tényeit. Az előbbiek adottak, lezártak, változatlanok, míg az utóbbiak a tudomány fejlődésével változhatnak, tartalmukban gazdagabbá válva. Megállapítása szerint potenciálisan minden társadalmi jelentőségű esemény, a társadalmi élet legkülönbözőbb jelenségei válhatnak történelmi ténnyé. A történelmi múltról a tudomány által adott kép nem a kutatók önkénye miatt változott és változik, hanem mert a történelmi tények tárháza kimeríthetetlen, s a tudomány fejlődése során ebből egyre többet tár fel, épít be a múltról formált képbe. A történelmi tényeket tehát a mindenkori társadalmi élet, a társadalmi valóság határozza meg. Rendszerezésüket is a társadalmi élet szférái (gazdaság, társadalom, politika stb.) szerint kell végrehajtani. Az egyes szférák belső strukturáltsága a további osztályozás alapja. A társadalmi élet eseményei és így a történelmi tények is időtartam alapján szintén csoportosíthatóak. Pillanatnyi, periodikusan ismétlődő és tartós folyamat lehet eszerint a történelmi tény. Tehát a társadalmi meghatározottság és a folyamatba építettség jellemzi a történelmi tények rendszerét. Belső struktúrájuk ugyancsak e szerint alakul. Első látásra egyszerűbb és bonyolultabb történelmi tények léteznek, az alaposabb vizsgálat azonban bebizonyítja, hogy a társadalmi élet minden jelensége, s ezáltal minden történelmi tény sok komponens által determinált. Barg az egyéni tiltakozás, a népfelkelés és a társadalmi forradalom, mint történelmi tény példáján keresztül illusztrálja állítását. Eszerint az egyszerűnek tűnő egyéni tiltakozás is bonyolult társadalmi hatásokat tükröz. Természetesen a determináló komponensek száma, jellege, súlya, makro- és mikrostrukturális kihatása differenciálja a történelmi tényeket. További bonyolító tényező a történelmi folyamatok duális jellege, amely a társadalmi valóság objektív és szubjektív szféráját tükrözi. A történelem tudományos megismerése tehát nem más, mint a történelmi tények inter- és intraszférális kapcsolatrendszerének feltárása, amelynek az alapja az objektív társadalmi valóság, az ezáltal meghatározott szubjektív szféra és amelyet a kutató módszerei is befolyásolhatnak. A módszer jelentőségét azzal is hangsúlyozza a szerző, hogy rámutat: a történelmi tény mindig kettős formában áll a kutató rendelkezésére, adekvátan és jelenségként. A lényeg és jelenség dialektikájának helyes felismerése döntő a tudományos megismerésben. Marx kapitalizmus-analízisét említi Barg követendő példaként, ahogyan kibontotta a föld–földjáradék, tőke–profit, munka–munkabér könnyen fetisizálható kategóriapárok társadalmi, törvényszerű jellegét.

A társadalmi jelenség, történelmi esemény és a történelmi tény összefüggéseinek boncolgatása után a történelmi tény és a történettudomány tényei közötti kapcsolatot világítja meg a cikk. A történelmi tények szelekció, verifikálás és analizálás után válnak a tudományos megismerés tényeivé. A megismerő szubjektum tehát szerepet játszik. A történelmi tényhez képest a tudományos tény mindig másodlagos, az elmúlt valóság egy töredékét foglalja magába. Ennek kapcsán tér ki Barg a természet és társadalomtudomány forrásainak, megismerési folyamatainak hasonlóságára és különbözőségére. A történeti megismerés fontos sajátosságának tekinti, hogy a történelmi tény és a kutató között ott a történeti forrás, amelyet kritikailag kell elemezni, hogy a tudomány tényévé válhasson. A történelmi tények forrás formájában több szelekció után szűkülnek a tudomány tényeivé. Maga a forrás képződése is egyfajta szelekció, amelyet az adott társadalmi helyzet befolyásol. A források az idő folyamán elpusztulnak, tehát adott kor valóságához képest a forrásbázis arányai tovább torzulnak, módosulnak, ekkor többnyire véletlenszerűen. Végül a kutatás során újabb szelekció válik elkerülhetetlenné. Hogy a többszöri szelekció ellenére a tudományos megismerés során az objektív igazság táruljon fel, annak alapfeltétele a dialektikus materialista módszer alkalmazása. Ennek a történelem tudományos feltárása során az a sajátossága, hogy helyesen értelmezi a történelmi tény és a tudományos tény viszonyát, társadalomtörténeti összefüggésbe ágyazza a tényeket, az objektív és a szubjektív dialektikus egységeként fogja fel, s az ismeretek verifikálásában elismeri a történelmi tapasztalat fontos szerepét. Befejezésül a történelmi tény és a tudományos tény dialektikáját boncolgatja a szerző. A valós és a tükrözött, az elsődleges és a másodlagos viszonya jellemzi ezt. Az egyiket a valóságos folyamatok törvényszerűségei, a másikat a megismerésé determinálják. Tartalmi megfelelésük a legfontosabb közös vonásuk, amelynek az objektív igazság az alapja. A történettudományban az objektív igazsághoz való közelítés feltétele annak elismerése, hogy a társadalom történetét végső soron az anyagi termelés feltételei határozzák meg, az osztályharc végigkíséri a társadalom fejlődését, a tudomány pártos kell hogy legyen, s teljességre törekedjék – fejezi be cikkét M. A. Barg.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 6. sz. 46–71. l.) *M.*

LUDWIK HASS:

A MAGYAR SZABADKŐMŰVESSÉG TÁRSADALMI-FOGLALKOZÁSI ÖSSZETÉTELE (1868–1920)

Az 1886 márciusában alakult Magyarországi Symbolikus Nagypáholy fél évszázadig volt Kelet-Közép- és Kelet-Európa (a Balkánt is beleértve) legnagyobb taglétszámú szabadkőműves szervezete. Hatása kiterjedt a környező országokra is. Munkájáról s egyáltalán összetételéről mégis alig tudunk valamit. A korabeli – gyakran igen szélsőséges – vélemények nem lehetnek mérvadóak, az információkat ugyanis többnyire a mozgalom ellenségei terjesztették. Ma már alaptalannak ítélhetjük a korabeli egyház félelmét a szabadkőművességtől, s illuzórikusnak a semleges vagy haladó erők hozzá fűzött reményeit. A hiteles kép kialakításától azonban még messze vagyunk. Pedig a mozgalom levéltára – illetve ami belőle fennmaradt – már hozzáférhető a kérdések tisztázásához. Amíg azonban az óriási anyag feldolgozására nem kerül sor, a szerző a tagok (ill. újonnan belépők) névsora alapján próbálkozik meg a páholyok társadalmi-foglalkozási összetételének felmérésével.

A szabadkőművességnek a Habsburg-monarchiában nagy hagyományai voltak, még ha a páholyok szervezését hosszú idő (1795) óta tiltották is. 1848 és 1861 rövidéletű kísérletei után Magyarországon a nyílt szervezkedés csak 1868/69-ben indulhatott meg. Ekkor viszont két páholycsoportosulás is kialakult: egy német és egy magyar többségű. A két csoport rituális és dogmatikus eltérésein túl összetételében is különbözött: az előzőben a hazai német polgárság dominált, de sok zsidó tagja is volt, míg az utóbbiban főleg a szellemi foglalkozásúak és a vidéki nemesség. Mint másutt, itt sem voltak képviselve a társadalom legszegényebb rétegei. Bár a felvétel kritériumai között nem szerepeltek osztály-megkülönböztetések, a megkívánt műveltségi és anyagi feltételek mégis pótolni látszottak ezeket. Nem volt azonos a két csoportosulás politikai felfogása sem. A német többségű páholy-csoport a Deák-pártot és kormányát, a magyar többségű a balközépet támogatta. – Nem érdektelen megjegyezni, hogy az osztrák hatóságok Bécsben továbbra sem engedélyezték a páholyalakítást, ezért az – eddig jórészt külföldi szervezetekhez tartozó – bécsi szabadkőművesek magyar területre, Lajtaszentmiklósra átrándulva hozták létre páholyukat.

A magyarországi mozgalom 1874/75-ben érte el első csúcspontját. A német többségű csoportosulásnak 22 páholya s mintegy 800 tagja, a magyar többségűnek 15 páholya s mintegy ezer tagja volt. De már a hetvenes években bekövetkezett az első válság. Ez természetes jelensége a mozgalomnak: a csak a kíváncsiság által hajtott tagok egy idő múlva elhagyják a titokzatosságát vesztett szabadkőművességet. Feltűnő a mozgalom hanyatlása a nemzetiségi területeken. (Sajnos, a szerzőnek ezt az állítását nem sikerül egyértelműen igazolnia, s ebben főleg az akadályozza meg, hogy a trianoni béke utáni Magyarországot tekinti magyar etnikumú területnek, a rajta kívülesőket viszont nemzetiségnek tartja. Így nem tud mit kezdeni olyan városok adataival, mint Kassa vagy Nagyvárad.) Az 1875-i politikai fúzió azután lehetővé tette a két páholycsoport egyesülését (1886-ban az említett Symbolikus Nagypáholyban), s ez újabb fellendülés, s húsz évi békés fejlődés kiindulópontja lett. A dualizmus válsága sokáig nem érintette a mozgalmat, a szabadkőművességet a politikai szemlélődés, közömbösség állapotából csak az 1905-ös év tudta kivetni. A mozgalom a feudális csökevények elleni harc felé tolódott, s ez megnövelte vonzóerejét. Így 1911-re a magyarországi nagypáholy kb. 6000 tagjával az európai 8. helyre zárkózott fel.

A tagság összetétele 1868–1914 között világos változáson ment át. A mozgalomnak nem sikerült gyökeret vernie a polgárság soraiban, valamint a középosztály alsó rétegében. Míg az 1886-ig tartó időszakban az új tagok egyharmada származott közülük, 40 év múlva ez az arány felére (15%) esett vissza. Magyarázatát talán abban találhatjuk, hogy a kozmopolita és humanitárius szabadkőműves eszmék nem tudták megmozgatni konzervatív gondolkodásukat. Ugyancsak alig hatottak e gondolatok az államhivatalnokokra. Így a mozgalom utánpótlása abból az új, gyorsan fejlődő közbeeső rétegből származott, amely a fél-feudális rendszer reformját kívánta: a szabadfoglalkozásúakból s rokon csoportokból, a tisztviselőkből, pedagógusokból. 1905 után új jelenség Magyarországon, hogy számos kiemelkedő szociáldemokrata vezető csatlakozik a mozgalomhoz (Kunfi Zsigmond, Pogány József, Ágoston Péter stb.). De beléptek radikális polgári elemek is (mint Jászi Oszkár). – A bécsi páholyokban a századfordulón a tulajdonos osztály ugyancsak elvesztette eredeti többségét.

Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása mindenekelőtt szervezeti változásokat okozott a mozgalomnak. A bécsi páholyok az önálló államban szervezeti önállóságot igényeltek, s ugyancsak

függetlenül a horvátországi szervezet. A magyarországi szabadkőművesség a polgári demokratikus forradalom idején érte el utolsó sikereit (Berinkey miniszterelnök maga is szabadkőműves volt), a Tanácsköztársaság azonban – minden más polgári társasággal együtt – e szervezetet is feloszlatásra ítélte. S nem állhatott vissza a mozgalom az ellenforradalmi korszakban sem, amikor minden haladó szervezetet gyanakvással szemléltek. A páholyok nagy része a trianoni béke szerint amúgyis kívülrekedt az új országhatárokon, a fennmaradókat pedig a belügyminiszter 1920. május 20-án végleg megszüntette.

(Acta Poloniae Historica XXX. 1974. 71–117. l.) *B. J.*

B. JE. ZARICKIJ:

AZ „ERŐ" KONCEPCIÓJA A NÉMET POLGÁRI TÖRTÉNETIRÁSBAN

A politikai realizmusról szóló tanítás napjainkig nagy hatást gyakorol a német polgári politológiára. Hosszú ideig uralkodott az a felfogás – s a történetírók nagyban hozzájárultak megalapozásához –, hogy a társadalom fejlődésében, a nemzetközi kapcsolatokban a fejlődés törvényszerű mozgató rugója a hatalomért, hegemóniáért folytatott küzdelem. A második világháború után a hidegháborús nemzetközi légkörben reneszánszát élte ez az ideológia, mert a nyugatnémet újrafegyverkezés, a revansizmus hívei azzal érveltek, hogy a béke megőrzése érdekében erős Németországra van szükség.

Szerzőnk a koncepció történeti és historiográfiai gyökereit a 19. század elejétől eredezteti, amikor aktuálissá vált a német egység kérdése. Sem a Szent Szövetség korszakában, sem az 1848–49-es forradalom során nem valósult azonban meg Németország egysége, sőt 1849 után egyértelműen háttérbe szorult a forradalmi, demokratikus út lehetősége. Előtérbe került a német egység felülről, „vérrel és vassal" történő megteremtése, amelyben Bismarck vezető szerepet játszott. A vaskancellárt már kortársai reálpolitikusnak nevezték, s politikáját a történetírás is igyekezett igazolni, hozzájárulva annak a nézetnek a kikristályosodásához, amely szerint az erőn alapuló politika reális. L. Ranke teremtette meg a bismarcki politikát igazoló idealizáló iskolát. Ranke államfelfogása arra a történetfilozófiai tradícióra épült, amely az isteni gondolat (az abszolút szellem) konkrét történelmi körülményekbe (a német egység bismarcki útja) való behatolása eredményeként értelmezte az államot. Az állam életképességét a hegemóniára való eredményes törekvés bizonyítja – nézete szerint, ezért az erőn alapuló harc a hegemóniáért a történelem egyik mozgató tényezője. Maga Ranke, de teljesebben követői fejtették ki az erőegyensúly elvét, mint a külpolitikai törekvéseket meghatározó, irányító eszmét. Ez az eszmei mozzanat az, amely szenbetűnik F. Meinecke, M. Lenz, H. Delbrück munkáiban, de a nem Ranke-követők (T. Mommsen, W. Treitschke, L. Dehio) felfogásában szintén kimutatható.

Első virágkorát a századelőn élte az erőegyensúly politikai koncepciója. Megalapozói abból indultak ki, hogy a világpolitikát az európai viszonyok alakulása határozza meg. Az európai viszonyok azonban csak akkor hathatnak konszolidáló erőként a világhelyzetre, ha az erők egyensúlya jellemzi Európát. Az egyensúlyra törekvést az európai politika tradicionálisan domináns tendenciájaként értékelték. Véleményük szerint ezt az örökséget folytatta a bismarcki és a Bismarck utáni német külpolitika. Anglia tengeri fölénye, Franciaország pozícióinak megszilárdulása a szárazföldön 1893, majd 1904 után az erőegyensúly megbomlását jelentette. A német külpolitika az egyensúly helyreállítására, tehát végső soron az európai és világbékére törekedett, amikor fellépett az nagol tengeri hegemónia ellen, Franciaország visszaszorításáért. Ezt a gondolatmenetet emeli ki cikkünk *H. Delbrück:* Das Neue Europa (Berlin, 1908) és *O. Hintze:* Deutschland und der Weltkrieg (Leipzig–Berlin 1916) munkáiból.

1919 után elnémultak ennek a felfogásnak a hirdetői. Maga F. Meinecke fogalmazta meg „Nach der Revolution" (München–Berlin 1919) c. könyvében, hogy a nemzetközi kapcsolatok háború utáni történetét nem lehet az erőegyensúly elve alapján elemezni, mert az egyensúlyra törekvés tendenciáit a győztesek világuralmi célkitűzései váltották fel. Az 1920-as években ez határozta meg a német polgári történészek álláspontját, az 1930-as években pedig a geopolitikai felfogás vált uralkodóvá, ennek kiszolgálója lett a historiográfia is. Közvetlenül 1945 után egy sokkos hallgatás következett, de talál-

kozunk átmenetileg a német burzsoázia felelősségét feszegető kísérletekkel még Meinecke tollából is (Die deutsche Katastrophe, Wiesbaden, 1947). Ez a hangvétel rövid életűnek bizonyult. Hamarosan visszatértek Meinecke és követői a rankei gondolathoz. A hatalomért, a hegemóniáért folytatott harcot, mint machiavellizmust örök érvényűnek tüntették fel, s a náci politika sajátosságát abban látták, hogy tömegméretekben, totalitáriusan gyakorolta ezt a machiavellizmust. Fő hibájának öncélúságát tekintették, hogy nem az emberiség fennkölt eszméi vezérelték őket, ami pedig igazolásul szolgálhatott volna politikájukra. L. Dehio 1948-ban kiadott műve szerint a két világháborút az erőegyensúly megbomlása idézte elő, a német politika annak helyreállítására törekedett. Ez már L. Ranke, H. Delbrück, O. Hintze álláspontjának felelevenítése.

Az 1949-et követő évtizedben a politikai realizmus gondolatát a G. Ritter vezette konzervatív és a W. Besson, W. Conze, H. Mommsen, Th. Schieder nevével fémjelezhető álliberális történetírói irányzat egyaránt elfogadta. Az előbbi porosz nacionalista, revansista jelleget adott a koncepciónak, az utóbbiak viszont az „atlanti politikára" támaszkodva látták megvalósíthatónak a reális célokat. Ez utóbbi munkáiban kap új megvilágítást Bismarck. A megélénkült Bismarck-kutatás mint nagy európéert, mint Európát Oroszország ellen összefogó, a forradalommal szemben tömörítő politikusként állítja be a vaskancellárt. A hidegháborús korszak fontos vonásának tartja még Zerickij, hogy a politológia a propaganda szintjére süllyedt, színvonalas, elméleti igényű munka alig látott napvilágot. Változás az 1960-as évek derekától állott be az amerikai H. Morgenthau: Macht un Frieden (Gutersloh, 1963) c. könyvének német kiadását követően. Háttérbe szorult a konzervatív iskola, s a politikai realizmus koncepciója részben új tartalommal az új NSzK külpolitika igazolására vállalkozott. A részben új tartalmat – az NSzK-nak a világban elfoglalt helye alapján – az jelentette, hogy az erő fogalmát nem a katonai potenciálra korlátozva értették, hanem a gazdasági erő, a befolyás és az ebből adódó lehetőségek – a középállamok reális törekvéseként jelentkező – kihasználása, amely az „atlanti politika", Nyugat-Európába tömörítése és „az új keleti politika" kártyáinak ökönomikus keverésével párosulva jelentősen elősegítheti Nyugat-Németország pozícióinak megszilárdulását az új világhelyzetben, s hozzájárulhat az egyensúly, a béke fennmaradásához is.

(Voproszi Isztorii, 1976. 9. sz. 81–92. l.) *M.*

V. N. VINOGRADOV:

ROMÁNIA BELÉPÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBA

A szerző az 1916–1920 közötti események divergens tendenciáinak felvillantásával vezeti be témáját. Románia hosszas fontolgatás után 1916 augusztusában lépett be a háborúba, s decemberre már bekövetkezett a katonai vereség. A cári orosz seregek akadályozták meg – több százezres veszteséggel – a teljes összeomlást. Az első világháborút lezáró békék eredményeként mégis több mint kétszeresére nőtt a román állam területe. A gyarapodás részben egykori orosz területek rovására történt, s etnikailag vegyesebbé tette Romániát. Besszarábia elcsatolásával moldvai, ukrán és orosz nemzetiségűek váltak román állampolgárokká, Észak-Bukovinában ukránok jutottak hasonló sorsa, s megemlíti még a cikk a dél-dobrudzsai bolgárokat is. A változások a nemzeti mozgalom lezárulását eredményezték. Az oroszországi szocialista forradalom hatására ugyan fellendültek a tömegmozgalmak, végül azonban a burzsoázia – épp a nemzeti jelszavakkal is visszaélve – maradt hatalmon, s ez eredményezte a reakciós nacionalista túlkapásokat.

Vinogradov arra vállalkozik tanulmányában, hogy a 19. század végétől nyomon követve bemutassa a román uralkodó körök külpolitikai törekvéseit, azok változását, az ellentétes tendenciák küzdelmét. Az 1870-es évtizeddel záruló szakaszt a progresszív törekvések – egységes állam, a török kötelékek lerázása – túlsúlya jellemezte. Az ideológia szférájában azonban már ekkor jelentkezett az a felfogás, miszerint a románok a nyugati civilizásó őrei, terjesztői Délkelet-Európában, s mint a latin civilizáció örököseinek, küldetésük van a barbár szláv tengerben. Az 1890-es években a Nemzeti Liberális Párt már nyíltan beépítette ezeket a nézeteket politikai programjába. A küldetés teljesítését szolgálta szerzőnk szerint a román külpolitika 1883-as lépése, amelyet az orosz veszéllyel indokoltak. A szovjet kutatók eredményei alapján cáfolja Vinogradov ezt az indokolást. 1878 után az elszigetelt

orosz politika ebben a térségben nem gondolhatott aktivitásra. A román külpolitika irányítói épp a cári birodalom elszigeteltségére alapoztak, amikor Berlin és Bécs barátságát keresték. A vaskancellár egyik levelét is idézi a szerző a román számítás igazolására. Az 1900-ban kötött osztrák-magyar–román katonai konvenció egyértelműen megfogalmazta a Besszarábiával kapcsolatos bukaresti igényeket.

A 20. század első évtizedében érlelődött a külpolitikai irányvonal változása. Egyre kevesebbel kecsegtetett a német orientáció, s több reményre jogosított a formálódó angol–francia együttműködés. A nemzetépítő, területi igények mellett az izmosodó román burzsoázia gazdasági érdekei is a német, osztrák-magyar befolyás ellensúlyozását diktálták a készséges angol, francia tőke segítségével. Másrészt az uralkodó körök belső egyensúlyának változása is ebbe az irányba hatott. A konzervatív „történelmi osztály" a porosz kapcsolatokat részesítette előnyben, a burzsoázia viszont bel- és külpolitikai megfontolásokból is az angol–francia orientációt szorgalmazta. Béccsel a bulgáriai igények miatt hidegült el a viszony. A Monarchia Szerbiát ellensúlyozandó fontosnak tartotta Bulgária integritását. Bosznia-Hercegovina annektálása csak erősítette ezt az osztrák-magyar érdeket. 1908-ban Berlinben és Bécsben egyaránt lehűtötték a bolgárellenes román ambíciókat. Ezt követően erősödött fel az erdélyi román mozgalom iránti rokonszenv. Egyre többet emlegették a Habsburg-uralom alatt sínylődő 3 millió románt. A következő állomást a Balkán-háborúk jelentették. A központi hatalmak számára Románia és Bulgária barátsága egyaránt fontos volt. Ezért igyekeztek Bukarestet távol tartani az eseményektől. A román diplomácia ekkor Oroszországhoz közeledett, s nem is eredménytelenül. Az orosz külpolitika vezetői örömmel látták volna Románia cselekvő németellenességét, a Monarchiával való szembefordulását. Igaz, Szazonov külügyminiszter a cár 1914-es romániai látogatását értékelve kifejtette: Románia az erősebbnek vélt csoportosulás barátságát keresi.

Ilyen előzmények után döntött a román koronatanács 1914-ben a kivárás, a semlegesség mellett. Az Antant elégedetten vette tudomásul a szemben álló blokk lazulását. Már 1914 őszén megindultak a titkos tárgyalások. A cári politika 1914 október elején készségesnek mutatkozott Erdély Romániához történő csatolását illetően. Bukarest csak 1915 áprilisában válaszolt. A román igények bukovinai és kárpátaljai ukrán lakta területeket is érintették, Vásárosnamény–Szeged vonalán jelölték meg a nyugati határt, a szerbek lakta Bánátra is jogot kívántak formálni. Az 1915–1916 dereka közötti több mint egy esztendő során folyt az alkudozás, amely néha szakítással fenyegetett. Időközben azonban Oroszország jelentősége csökkent, nyugati szövetségesei diktálták a feltételeket. Könnyebben és többet ígérhettek a román diplomáciának. Szazonovnak tudomásul kellett vennie a változásokat és konzekvenciákat. I. Brătianu természetesen a Ballhausplatz-ot is áltatta. Döntő katonai siker esetén lehetségesnek tartotta, hogy Románia feladja semlegességét, amelyet azzal indokoltak, hogy a közvélemény ellenzi a Monarchia oldalán való fellépést. Az indokolásnak Bécsben nem adtak hitelt. Tudták, hogy Románia az erőviszonyok változásához igazítja lépéseit. A fordulatot végül is a Bruszilov-offenzíva eredményezte. A Besszarábiára vonatkozó elképzelések azonban nem kerültek le a napirendről, a hivatalos politika a nyugati fővárosok rokonszenvét kívánta megnyerni, emellett londoni orgánumokat finanszíroztak, amelyek a kérdéskört mindig felszínen tartották.

1917 októbere után megváltozott feltételek között folytatta a burzsoá Románia a régi célok elérésére irányuló politikát. December 7-én aláírták a fegyverszünetet, 1918 májusában békét kötöttek. Ezzel újra Besszarábia lépett elő fő céllá. Már csak azért is, mert a szovjet–román viszony 1917–1918 fordulóján elmérgesedett. Petrográdon Románia besszarábiai bevonulása miatt letartóztatták az egész román diplomáciai testületet, megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. A forradalmi Vörös Hadsereg és a helyi tömegmozgalmak nyomására kiürítették a megszállt orosz területeket. A forradalom kísértete ellen azonban eredménnyel szorgalmazták mind a német, mind az antant orientációt. 1918 derekától fokozatosan az utóbbi vált jelentősebbé, 1918 novembere után pedig kizárólagossá minden számítást felülmúló eredményességgel. Besszarábián kívül Bukovina jelentős része és Erdély is a burzsoá román állam ölébe hullott.

Befejezésül a kérdés polgári historiográfiájába nyújt rövid bepillantást Vinogradov tanulmánya. A nyugati szerzők a román törekvések túlméretezettségét hangsúlyozták. (Ld. pl.: *R. W. Seton-Watson:* A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity. Cambridge. 1934.) A román burzsoá történészek viszont mértéktartásról beszéltek. A Duna–Dnyeszter–Tisza vonala között élő románság egyesítése helyett megelégedett Románia az említett területek integrálásával. Az effajta értékelések ott kísértenek az emigráns román szerzők munkáiban is. Feleleventik a

románság civilizatorikus küldetésének vízióját, az orosz (szovjet) törekvések ellensúlyozásával indokolják a „természetes határok" (Tisza, Dnyeszter) elérését célzó kezdeményezéseket.

Véleményét összegezve úgy ítéli meg szerzőnk Románia első világháborús szerepét – Lenin értékelését alapul véve –, hogy azt reakciós nacionalista, hódító törekvések vezérelték.

(Novaja i novejsaja isztorija, 1976. 5. sz. 53–70. l.) *M.*

ZBIGNIEW LANDAU:

LENGYELORSZÁG HOSSZÚTÁVÚ GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

A legfrisseb gazdaságtörténeti kutatásokat az összehasonlító módszer térhódítása jellemzi. A szakirodalomban terjed a különféle számsorok, táblázatok, grafikonok használata. Ám a szerző úgy véli, hogy a lengyel gazdaságtörténetírásban mind ez idáig nem találhatjuk nyomát annak, hogy az összehasonlítandó országokat vagy az összevetendő adatokat valamiféle határozott szempont szerint válogatták volna meg. A kiválasztásban uralkodó véletlenszerűség pedig furcsa, nemegyszer irreális következtetésekre vezethet. Ha például eltérő fejlettségű országok esetében a termelés tényleges nagyságát a növekedés százalékokban kifejezett tempójával helyettesítjük, könnyen kaphatunk olyan képet, amely a gyengén fejlett országoknak kedvez. Így a legfejlettebb kapitalista országoktól jócskán elmaradt Lengyelország a termelés és hozamok százalékos növekedését abszolutizáló táblázatokban akár amazok elé is kerülhet. A fejlődés ütemének összehasonlításánál tehát – a szerző véleménye szerint – csakis hasonló jellegű országokat szabad egymás mellé állítanunk. Maga a tanulmány végül annak kiderítését tűzi ki célul, hogy milyen módszerrel választhatjuk ki a Lengyelországhoz hasonló fejlettségű, tehát vele összevethető országokat.

Az első feladat annak tisztázása, hogy milyen kezdő időpont szolgálna a legmegfelelőbbnek a lengyel gazdaságtörténészek kutatásaihoz. Elméletileg ideális lenne időben minél visszább menniük, akár a kapitalizmus kezdeteinek időszakáig, ehhez azonban hiányoznak a kellő hitelű, statisztikailag is hasznosítható adatok. Gátlólag hatnak a lengyel történelem sajátos fordulatai is: az ország felosztása, a lengyel területek idegen gazdasági egységekbe való bekebelezése lehetetlenné teszi, hogy kutatásaikat 1918 elé vigyék. Kiindulópontjuk tehát csakis a két világháború közötti időszakon belül lehet. Probléma persze még így is akad: a háború után a pusztulás, majd az infláció s az 1924/25-i válság torzítja el a kép tisztaságát. Először az 1926/28-i évek mindenütt egyformán jelentkező prosperitása látszik alkalmasnak az összehasonlításra, míg az 1929-ben kibontakozó válság újra véget vet a lehetőségnek.

A következő feladat az összehasonlításra alkalmas adatok kiválasztása lenne. A szerző mindenekelőtt leszögezi, hogy a kutatóknak Európánál kell maradniok, hiszen itt remélhetik, hogy Lengyelországhoz hasonló szerkezetű államokat találnak. A legjobbnak azt tartaná, ha a nemzeti jövedelem egy főre eső hányadát lehetne összevetni, ezt azonban megakadályozza, hogy a nemzeti jövedelmet országonként másképp számolták, sőt, helyenként csak becsülték, így nagyságát nem ismerjük összehasonlító fokon. Helyette ajánlja tehát a következő mutatókat: az ország területének nagysága, a népesség száma, annak foglalkozásbeli megoszlása, a villanyáram-, acél- és cementtermelés egy főre átszámított mennyisége, továbbá a legfőbb szántóföldi termények (búza, rozs, zab, burgonya, cukorrépa) hektáronkénti hozamai. Az így nyert kép egészíthető ki végül a nemzeti jövedelem feltételezhető nagyságával. A javasolt mutatók egyenként természetesen bármely ország fejlettségének csak töredékét tudnák illusztrálni, együttesen mégis lehetővé teszik, hogy a Lengyelországhoz leginkább hasonlókat közülük kiválasszuk. (A terület azért játszhat szerepet az adatok között, mert a nagyobb országok rendszerint autarchikusabbak, gazdaságuk zártabb, mint a kisebbeké. Az ipari és mezőgazdasági foglalkozású népesség aránya a gazdasági élet általános színvonalára enged következtetni. Az ipari fejlődést azért kell három ágazat adataival bemutatni, mert nincs olyan egység, amellyel termelésének nagyságát egyszerre ki lehetne fejezni.) – Az összehasonlításra így valamennyi országból 11 (a nem egészen pontosítható nemzeti jövedelemmel együtt 12) adatunk lesz.

Ezután következik a korabeli Európa 26 államának táblázatos összevetése. A szerző úgy véli, hogy az egyes részterületeken azokat az országokat tekinthetjük Lengyelországhoz hasonlónak, amelyek megfelelő adatai legfeljebb 25%-kal (az említett mezőgazdasági hozamokban 20%-kal) térnek el az övéitől. Valamennyi területet figyelembe véve a leginkább (6–6 adatban való hasonlóság erejéig) közelít Lengyelországhoz Spanyolország, Magyarország, Olaszország, Észtország és Finnország. Az utolsó kettőt mégis jobbnak látszik kizárni az összehasonlításból, mert népességük alacsony volta miatt az egy főre átszámított adatok erősen ingadozók lehetnek. Végül tehát marad három országunk. Ha most már ezen országok korabeli nemzeti jövedelmének egy főre jutó nagyságát próbáljuk felbecsülni, úgy találjuk, hogy ez az adat csak megerősítheti módszerünket. A nemzeti jövedelem a négy országban hasonló nagságú, még ha benne közülük Lengyelország és Magyarország esetében az ipar kisebb (26% és 23%), Spanyolország és Olaszország esetében nagyobb (40% és 62%) részt foglal is el.

Nem lehet közömbös persze az a kérdés sem, hogy találunk-e közös vonást Lengyelország s a vizsgálódásainkban fennmaradt, földrajzilag egymástól távolabb fekvő országok történelmi fejlődésében. A szerző úgy véli, hogy igen, s nem is egyet. Mindenekelőtt azt, hogy valamennyien viszonylag későn léptek a kapitalista gazdálkodás útjára, továbbá, hogy mezőgazdaságuk nagyjából a porosz úton haladt, vagyis a falun a nagybirtokkal komoly feudális csökevények maradtak fenn. Valamennyiükre jellemző a gazdasági fejlődés nagy belső aránytalansága s végül, hogy – Spanyolország kivételével – viszonylag későn jutottak politikai s gazdasági függetlenséghez. Azt persze ismereteink mai szintjén nehéz lenne megmondanunk, hogy ezen államok hasonló szintje az 1920-as évek végén a felsorolt, közösnek látszó vonásokból következik-e vagy sem. A neves lengyel gazdaságtörténész, Topolski kutatásai rávilágítottak arra, hogy Lengyelország, Itália és Spanyolország gazdálkodásában már a 17. században találhatók rokonvonások. Ő a 17. századi európai államokat három csoportra osztotta: kettő közülük a kapitalizálódás útján gyorsabban vagy lassabban haladóké, a harmadik a stagnálóké. Ide tartozik – Lengyelországgal együtt – az említett három állam is.

A második világháború azután szétzilálta ezt a csoportot. Lengyelország a többiekhez képest aránytalanul sokat szenvedett. Bár e háború Spanyolországot nem érintette, a pusztulást itt is megtaláljuk: a polgárháború következményeként. Lengyelország veszteségeit a későbbiek során némileg enyhítette, hogy iparilag fejlett területeket nyert a háborúban, Olaszország és Magyarország eredetileg mérsékeltebb veszteségeit viszont a jóvátételek súlyosbították. A következményeken tehát ismét el kell gondolkoznunk, ez azonban nem kérdőjelezheti meg a hosszútávú összehasonlítások lehetőségét, sőt szükségességét.

(Acta Poloniae Historica XXIX. 1974. 111–136. l.) *B. J.*

BRIAN L. VILLA:

AZ AMERIKAI HADSEREG, A FELTÉTEL NÉLKÜLI MEGADÁS ÉS A POTSDAMI NYILATKOZAT

Brian L. Villa, az ottawai egyetem történész docense, tanulmányában egy, a háborút követő években és manapság is, a közvéleményt erősen érdeklő kérdéssel, nevezetesen Japán fegyverletételével foglalkozik, nyomon követve azt a folyamatot, amely Japán „egy feltételű" – ti. a császárság fenntartása – „feltétel nélküli" megadásához vezetett. Bemutatja a vitát, amely a feltétel nélküli megadás elve körül folyt, különös tekintettel a speciális japán viszonyokra, és rávilágít a második világháború befejezése időpontja „rögzítésének" nehézségeire. A kérdés részletesebb elemzését azért is szükségesnek tartja, mert a közvélemény szerint éppen a feltétel nélküli megadás – sokak szemében üres elvi fogalom – követelésének túlhajtása, amit Roosevelt hibájának tekintenek, eredményezte a távolkeleti háború elhúzódását, az amerikai katonai pozíciók nem kellően „erős" voltát Európában, végső soron az atombomba bevetését.

Villa 1943 elejétől kezdve mutatja be a kérdés körül kibontakozott vitát, rávilágítva az amerikai hadsereg vezetése és a kormány közötti nézetkülönbségekre és a határozatok meghozatalának nehézségeire. A feltétel nélküli megadás eszméje körül az amerikai politika és a hadsereg vezetésének állás-

foglalása már a kezdet kezdetétől különböző volt. Roosevelt 1943 januári casablancai nyilatkozata a „feltétel nélküli megadásról" egyrészről elég homályosnak tűnt az amerikai katonai vezetés számára (bár az a szövetségesek közötti szolidaritás kifejezése szempontjából nagy jelentőséggel bírt), másrészt megtételének legfőbb oka jogi, törvénykezési vonatkozású: Roosevelt nem akarta a versailles-i békekötések eredményeit megbolygatni és esetleges vitára okot adni azzal, hogy a feltétel nélküli megadás előtt politikai ígéreteket tesz. Szeme előtt lebegett az első világháborús példa, amikor a németek erősen hangoztatták, hogy ők a Wilson-féle „Tizennégy pont" alapján tették le ugyan a fegyvert, a győztesek mégis egy egészen más béke elfogadására kényszerítették őket. Roosevelt hangsúlyozottan kijelentette: „A feltétel nélküli megadás ... egy Németországban, Olaszországban és Japánban létező olyan filozófia megsemmisítését jelenti, melynek alapelve más nemzetek legyőzése és alávetése." A legyőzöttek számára a méltányos és humánus eljárás egyetlen biztosítékaként a nemzetközi jogot jelölte meg. Roosevelt tehát filozófiai nézeteket és káros eszméket akart kiirtani: szerinte ezt elérni a háborús bűnösök felelősségre vonásával, a veszélyes pártok felszámolásával, hosszú megszállással, az oktatás gondos ellenőrzésével, a háborús ipar leszerelésével és kitelepítésekkel lehet, de ezek megvalósításához a legyőzötteket tökéletesen függő helyzetbe kell hozni: ennek véghezvitelére viszont szükséges a feltétel nélküli megadás.

Nézeteivel kapcsolatban a katonák részéről szkepticizmus nyilvánult meg: még ha legálisan igazolható is egy teljes okkupáció, mi a biztosíték arra, hogy nem lesz-e túl nagy az ára, nem harcol-e az elkeseredett ellenség az utolsó töltényig? Emellett a hadsereg vezetése nem tartotta elsődlegesnek a filozófiai okokat a háború kitörésében, kiirtására pedig nem a megszállást tekintette az egyedüli módszernek; ellenállásuk gyakorlati és legfontosabb oka azonban az eljövendő megszállást lebonyolító katonai erők problémája volt.

A feltétel nélküli megadás elvének nem katonai ellenzéke, amely inkább ideológiai megfontolásokból, mint gyakorlati okok miatt nem értett a kormánnyal egyet, maga is teljesen megosztott volt, a forradalmi változtatásokat követelő baloldaltól, a precedenstől félő jobboldalig.

A vitát az olasz események nem hogy megoldották volna, csak tovább élezték. Olaszország esetében Roosevelt – először angol nyomásra – a feltétel nélküli kapitulációt támogatta, majd ezt politikai és katonai meggondolásokból elvetették. Az eredmény azonban lehangoló volt és megerősítette a feltétel nélküli kapituláció ellenzőinek táborát, olyannyira, hogy Németország esetében maga Eisenhower is csak a katonai megadáshoz akart ragaszkodni, amit azonban a szövetségesek kategorikusan elvetettek és a megszállás legális alapjául deklarálták a feltétel nélküli megadás elvét.

A japán fegyverletétel problémája már az európai háború befejezése előtt is fölmerült, és ismételten ellentéthez vezetett a feltétel nélküli megadás civil hívei és a katonai vezetés között, mivel az utóbbi csak akkor tartotta ezt elfogadhatónak, ha véghezvitele nem követel túlságosan nagy véráldozatot. Így nyilvánvaló volt, hogy a Japán elleni hadműveletek katonai tervezésének eredményei döntően befolyásolják majd a hadsereg ez irányú véleményét.

Mivel a partraszállás és a csendes-óceáni hadműveletek több embert követeltek, mint amire a katonai vezetés számított, a hadsereg berkein belül félelem támadt, hogy az emberanyag utánpótlása nem lesz kielégítő és a hadsereg erkölcsi állapota is romlani fog. Ezért Japán lehető leghamarabbi legyőzését sürgették és a háború végső befejezésének határidejét az európai háború befejezése után 12 hónapra tették, mégpedig egy Japán elleni invázió végrehajtásával. Ez azonban igen hosszadalmas logisztikai előkészítést igényelt volna és félő volt, hogy Japán elkeseredett ellenállásába fog ütközni. A felmerülő nehézségek egyre nagyobbnak tűntek olyannyira, hogy a Málta–Jalta konferencia előtt a 12 hónapos terminus már kétségesnek tűnt és a hadsereg kompromisszumos megoldást keresett a fegyverletétellel kapcsolatban. Máltán ugyan elhangzott a japán ügy megoldására a bombázások és a blokád lehetősége, valamint szovjet segítség igénybevétele, de az idő még így is kevésnek látszott.

A hadsereg ezért örömmel fogadta Churchill javaslatát egy esetleges „enyhített" feltétel nélküli megadásra és úgy döntött, hogy a cselekvés mikéntjét Japán politikai és katonai ellenállásától teszi függővé. Japán lehetséges rekacióinak feltárására a Joint Intelligence Staff-ot kérték fel, különös tekintettel azon két kérdésre, hogy 1. mikor ismerik el a japánok a vereséget, 2. mi lesz ezen felismerés következménye.

A JIS válaszában kifejtette, hogy augusztusra Japán felismeri, hogy legyőzték, hangsúlyozta azonban, hogy a japánok a feltétel nélküli megadást, mint olyat, nem ismerik, ezért ha törvényes japán kormány írja alá a megadási feltételeket kis ellenállással kell csak számolni, de ha nem, ez igen erős lesz.

A jelentés hangsúlyozta azt is, hogy a megadást a japánok csak egy, a császár nevében tevékenykedő kormánytól fogadják el. Ez azt jelentette, hogy a hatalmat, legalább névlegesen, meg kell osztani a császár és a megszálló szövetséges hatóságok között.

A jelentés javaslatai a kormány részéről visszautasításban részesültek, így a JIS ezt visszavonta, mindössze egy megállapításához ragaszkodott, hogy ti. ha a japánok a feltétel nélküli megadásban nemzetük megsemmisítését látják, a teljes alávetésig harcolni fognak, a blokáddal és invázióval pedig évekig húzódhat a dolog. Ha azonban a szövetségesek felfednék a japán néppel szembeni szándékaikat, talán közelebb jutnának a feltétel nélküli megadás lehetőségéhez.

A Japán elleni invázió tervezése így tovább folytatódott, bár rendkívüli lassúsággal, olyannyira, hogy 1945 augusztusára csak Kyushu inváziója lett előkészítve, amihez nagyban hozzájárultak az Okinawa elfoglalása körüli nehézségek és hatalmas véráldozatok, amely csak alátámasztották a feltétel nélküli kapitulációhoz való mindenekfölötti ragaszkodás ellenzőinek táborát.

A háború befejezésére ekkor három lehetőség kínálkozott: szovjet intervenció, valamely japán sziget inváziója vagy az A-bomba bevetése. Az elsőt kevesen akarták, a második megoldást csak a legvégső esetben szándékoztak alkalmazni, így az érdeklődés a nukleáris fegyver bevetése felé fordult. Ennek használatára – úgy látszott – azonban csak augusztus elején kerülhetne sor.

A potsdami konferencia előtt Truman a kérdés eldöntésére új bizottságot hozott létre, amely hosszas viták után úgy döntött, hogy mivel Japán kapitulációja csak a császárság fenntartásával képzelhető el – különösen a japánok számára –, ezért a mindenfajta militarizmustól megszabadított császári intézmény fenntartását javasolja. Az új megadási terv már július 2-ra kész lett, azonban csak július 26-án bocsátották ki, azzal a klauzulával, hogy a császárság intézménye érintetlenül megmaradhat.

A konferencia eredménye és Marshall tevékenykedése végül is azt a megoldást hozta, hogy bár a szövetségesek ezt konkrétan nem mondták ki, a császár „hivatalban" maradását nem csak a fegyverletétel és a stabilizáció idejére korlátozták.

Akárhogy is történt azonban a fegyverletételi okmány megfogalmazása és az időpontok rögzítése – állapítja meg a befejezésben Villa –, mindenképpen súlyos hiba volt, hogy éppen Japán esetében ragaszkodtak a feltétel nélküli formulához; ezzel elhúzták a háború befejezését és végső soron ezek a huzavonák, a katonai és politikai vezetés ellentéte a kérdésben az atomfegyver bevetéséhez vezettek, ami Villa szerint – és ezzel csatlakozik a közvéleménynek a cikk elején említett részéhez e kérdés megítélésében – a probléma rugalmasabb kezelése esetén elkerülhető lett volna.

(The Journal of American History. Vol. LXIII. No. 1. June 1976, 66–91. l.) *Cs. K. Gy.*

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Csákvári Ferenc (Cs. F.) Csákváriné Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.) és Menyhárt Lajos (M).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Варга Й. Й.:* Военная юстиция на задунайских крупнопомещичьих владениях и в пограничных крепостях в XVI–XVII вв. (Войсковой, военный и помещичий суды) – *Эрдеди Г.:* Революционное венгерское правительство и его органы печати об изменениях в Германии в 1848 г. – *Пинтер И.:* Лидеры СДПВ о фашизме и духовной оффунзиве против него – СООБЩЕНИЯ – *Герсевски С.:* Вывоз меди из Венгрии в Гданьск в первой половине XVI в. – *Богдан И.:* Была ли бумажная мельница в Буде? – ДИСКУССИЯ – Об оценке встречи в Киле и Блед-ского соглашения (К статьи Пала Прица) *(Адам М.)* – Перед биографией Кароя Месароша *(Шпира Д.)* – Ответ Дьердю Шпира в защите публикации исторических источников *(Чорба Ч.)* – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLES DE MATIÉRES

ÉTUDES – *J. J. Varga:* La juridiction militaire dans les grandes propriétés et les forteresses des confins de Transdanubie aux XVIe et XVIIe siecles. (Tribunaux de troupe, de guerre et de sirerie). – *G. Erdődy:* L'attitude du gouvernement révolutionnaire hongrois et de ses organes de presse devant les changements intervenus en Allemagne en 1848. – *I. Pintér:* L'attitude du PSDH par rapport au fascisme et à l'offensive intellectuelle antifasciste. – COMMUNICATIONS – *S. Gierszewski:* L' exportation du cuivre de la Hongrie vers la ville de Gdańsk au cours de la première moitié du XVIe siècle. – *I. Bogdan:* Y avait-il un moulin à papier à Buda? – DISCUSSION – Sur l'appréciation de l'entrevue de Kiel et de la convention de Bled (l'avis sur l'études de Pál Pritz) *(M. Ádám).* – Devant l'autobiographie de Károly Mészáros *(Gy. Spira).* – Réponse à Gyorgy Spira a la défense de la publication des sources historiques *(Cs. Csorba).* – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODEQUES

CONTENTS

STUDIES – *J. J. Varga:* Military Jurisdiction in the Transdanubian Large Estates and Border Fortresses During the 16–17. Century (Military Court, Army Court, Manorial Court) – *G. Erdődy:* The Revolutionary Hungarian Regime and its Press Organs about the Changes in Germany in 1848 – *I. Pintér:* The Leaders of the HSDP on Fascism and on the "Intellectual Offensive" Declared Against Fascism – REVIEW ARTICLES – *S. Gierszewski:* Copper Export from Hungary to Danzig in the First Half of the 16. Century – *I. Bogdán:* Was there any Paper-Mill in Buda? – DISCUSSION – On the Evaluation of the Kiel Meeting and the Agreement of Bled (Remarks about the paper of Pál Pritz) *(M. Ádám)* – In front of Károly Mészáros' Autobiography *(Gy. Spira)* – Reply to György Spira in Defense of the Publication of Historical Sources *(Cs. Csorba)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *J. J. Varga:* Militärigerichtsbarkeit im 16–17. Jahrhundert in den Großgrundbesitzen und Grenzfestungen Transdanubiens – *Gy. Erdődy:* Das revolutionäre ungarische Regime und seine Presseorgane über die Veränderungen in Deutschland im Jahre 1848 – *I. Pintér:* Die Führer der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei über den Faschismus und die gegen den Faschismus ausgerufene "geistige Offensive" – BEITRÄGE – *St. Gierszewski:* Kupferexport aus Ungarn nach Gdańsk in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts – *I. Bogdán:* Gab es eine Papiermühle in Buda (Ofen)? – DISKUSSION – *M. Ádám:* Die Entrevue von Kiel und über die Bewertung des Abkommens von Bled (Zur Studie von Pál Pritz) – *Gy. Spira:* Vor der Selbstbiographie von Károly Mészáros – *Cs. Csorba:* Erwiderung an Gy. Spira im Schutze der geschichtlichen Quellenpublikation – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Salgó István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. márc. 4. – Terjedelem: 17,15 (A/5 ív)
78.4261 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusító helyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039-8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁZADOK

A tartalomból:

Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november — 1527 augusztus)

Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán

KÖZLEMÉNYEK — ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

PÁRTTÖRTÉNETI INTÉZET KÖNYVTÁRA

111. ÉVF. 1977. 4. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Fügedi Erik: Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai.
Baranyi Béla—Tímár Lajos: Debrecen iparfejlődésének sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában.
Vékony Gábor: Adatok Juliánusz utazásának topográfiájához.
Fallenbüchl Zoltán: Spanyolok Magyarországon a 18. században.

E számunk munkatársai

Barta Gábor az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történettudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa — *Csákvári Ferenc* a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének munkatársa — *Csákváriné Kottra Györgyi* a Hadtörténelmi Múzeum munkatársa — *Csorba Csaba* a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa — *Nyikolaj Derzsaluk* aspiráns (Bp.) — *E. Csorba Csilla* a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa — *Érszegi Géza* levéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Gellén József* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *L. Nagy Zsuzsa* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ránki György* akadémiai l. tag, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Spira György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tardy Lajos* a történelemtudományok doktora (Bp.) — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Varsányi Péter István* középiskolai tanár-szakfelügyelő (Hódmezővásárhely) — *Vass Előd* levéltáros (Országos Levéltár, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november—1527 augusztus) 635

Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán 681

KÖZLEMÉNYEK

Tardy Lajos: Perzsia és a Nyugat Mohács előtt 728

Varsányi Péter István: Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz 735

Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. 749

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

Ránki György: Jegyzetek a társadalomtörténetről 775

VITA

Még egyszer Csorba Csaba Mészáros kiadványáról 800

Megjegyzések Spira György viszontválaszához. 801

TÖRTÉNETI IRODALOM

Budapest története. I.–II. (Ism. *Érszegi Géza–Vass Előd*). 802
Budapest története. III. (Ism. *Kállay István*). 810
Pál Lakatos: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden (Ism. *Bartha Antal*) 814
Szádeczky-Kardoss Sámuel: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl anderssprachiger Quellen (Ism. *Bartha Antal*) 815
Richard Marsina: Stúdie k Slovenskému diplomatáru. I. (Ism. *Niederhauser Emil*) 816
K. E. Dzsedzsula: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsoaznaja revolucija konca XVIII. v. (Ism. *N. D.*) 817
Jan Šolta–Hartmut Zwahr: Geschichte der Sorben. Band 2. Von 1789 bis 1917 (Ism. *Niederhauser Emil*) 818
Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag (Ism. *Urbán Aladár*) 819
Lőrinc Péter: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880–1918 (Ism. *T. Mérey Klára*) 822
From Sweden to America (Ism. *Gellén József*) 824
Steven Bela Vardy: Modern Hungarian Historiography (Ism. *Niederhauser Emil*) 826
Bibliografie československé hungaristiky za léta 1969–1971 (Ism. *Niederhauser Emil*). 828

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

I. D. Kovalcsenko–N. V. Szivacsev: A strukturalizmus és a strukturális-kvantitatív módszerek a mai történettudományban 829 – *Geoffrey Parker:* Ha az Armada partraszállt volna . . . 831 – *Samuel F. Scott:* A törvényesség és a rend problémái 1790-ben, a francia forradalom „békés" esztendejében 832 – *James Chastain:* Jules Bastide és a német egység 1848-ban 833 – *Eugène P. Trani:* Az Oroszország elleni amerikai intervenció: Woodrow Wilson döntésének újraértékelése 834 – *Eva S. Balogh:* Románia és a szövetségesek részessége az 1919-es magyar államcsínyben 836 – *Francis Conte:* Lloyd George és a rapallói szerződés 838 – *Fred Kupferman–Philippe Machefer:* A sajtó és politika az 1930-as években: a „Petit Journal" esete 840 – *Thomas R. H. Havens:* A japán nők és a háború 1937–45 841 – *Walter La Feber:* Roosevelt, Churchill és Indokina: 1941–45 842

Barta Gábor:

KONSZOLIDÁCIÓS KÍSÉRLET MAGYARORSZÁGON A MOHÁCSI CSATAVESZTÉS UTÁN

(Szapolyai János király kormányzása 1526 november – 1527 augusztus)

1. A kormány

Alig két hónappal a tragikus augusztus 29-e után a magyar uralkodó osztály csodálkozva ocsudott föl rémületéből. Érthetetlennek tűnt, de a szultán kiürítette az oly könnyen elfoglalt Budát, s gyakorlatilag megelégedett a Szerémség megszállásával.

A megkönnyebbülés különösen azok körében volt nagy, akik nem szerették néhai II. Lajos király bizalmi embereit. Az özvegy királyné, Habsburg Mária Pozsonyba menekült – háta mögött pedig, első reflexként magasra csapott a pártszenvedély tüze. A fölégetett Buda látványáról a nádorságát májusban elvesztett Werbőczy Istvánnak ellenfelei bukása jutott eszébe.[1] A kisnemesség hangulatában a töröktől való félelem helyére felfokozott idegenellenesség, különösen német-gyűlölet lépett.[2]

Az 1526 november 10–11-én magyar királlyá választott és koronázott Szapolyai Jánosnak azonban az egész ország sorsával kellett törődnie. Mint uralkodó, már nem gondolkodhatott – Werbőczy módjára – az elmúlt pártküzdelmek és sérelmek kategóriáiban. Egy országot kellett talpra állítania. Egy országot, amely hosszú ideje szinte tehetetlenné bénult, amely katasztrofális katonai vereséget szenvedett, s amelynek jó negyedrészét a diadalmas ellenség csúnyán végigpusztította.

Az első teendő a kormány újraszervezése volt. Közel három hónapja irányítás nélkül maradt az állam – a nagy futás a kormánygépezet egészét szétzilálta. Új vezetőket kellett tehát kinevezni, föl kellett támasztani a központi kormányt, hivatalait, a közigazgatást, a jogszolgáltatást, a pénzügyeket.

Az elkövetkező hónapok során hivatalba lépő új tisztségviselők névleg legrangosabbikának a János király által esztergomi érsekké jelölt Várday Pál volt egri

[1] *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. Bp. 1961 (fordította Juhász László). (A továbbiakban: *Szerémi.* A mindmáig egyetlen latin kiadás közismerten hibás, ezért támaszkodom Juhásznak az eredeti kézirat fölhasználásával készült fordítására.) 110, ill. *Zermegh (János)*: Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem, . . libri in: Scriptores rerum Hungaricarum (*Schwandtner*) II. Bécs. 1746 (a továbbiakban: *Zermegh*) 384. A megkönnyebbülés annál is nagyobb lehetett, mivel szeptemberben még általában azt hitte mindenki: a török a Szerémségben telel és jövőre újra támad. Vö. *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története (A magyar nemzet története V.), Bp. 1897 (a továbbiakban: *Acsády I.*.) 11.

[2] „. . . hic autem nec superi quidem omnes efficere potuissent, ut Ungari alium crearent quam suum sanguinem. Adeo pertesi sunt externi regiminis. Proinde nunc quasi renati sibi videntur cum summa letitia domum redeuntes." Acta Tomiciana VIII. (Poznań, é.n.) (a továbbiakban: AT) 262, 1526. XI. 16., Trencsén. Vö. még *Władysław Pociecha*: Królowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia II. Poznań 1949. 315.

püspököt kell tekintenünk. Várday, mint elődei, automatikusan megkapta a fő- és titkos kancellári címet is.[3] A kancellária tényleges működésének irányítása azonban már régtől fogva nem a főkancellárok, hanem a kancellárok feladata volt. A kancellár személyének megválasztásakor viszont János szakított a bevett szokásokkal. A magyar állam története során első ízben került világi ember e fontos posztra: nem másnak, mint Werbőczy Istvánnak személyében.[4]

Erdély vajdája a fehérvári országgyűlésen megjelent főurak tán leghatalmasabbika, de a Királyhágón túl birtokkal nem rendelkező, viszonylag fiatal Perényi Péter lett. A korábbi alvajdák közül Bethlen Elek megtartotta posztját, Tomori István helyére viszont Maczedóniai Miklós lépett (aki egyébként egyszer már szintén volt alvajda). A horvát-szlavón-dalmát báni tiszt az egyik tekintélyes helybeli nagybirtokosnak, a több hetes habozás és alkudozás után végleg Jánoshoz szegődött Frangepán Kristófnak jutott. Ő lett az országos főkapitány, tehát a hadak vezetője is. Temesi ispánná állítólag enyingi Török Bálintot nevezte ki Szapolyai, de erre nincs elegendő bizonyítékunk.[5]

A pénzügyek kényes kérdéseinek megoldása elsősorban az új kincstartóra, Thornallyai Jakabra várt. Pénzügyi tapasztalatait közel tíz éves só-kamaraispáni szolgálata alatt szerezhette. A másik gazdasági főtisztviselő, szegi Dóczy János udvarbíró szintén járatos volt az állami bevételek és kiadások rejtelmeiben: 1525-ben és 1526-ban is kincstartóságot viselt.[6]

A személynök (personalis presentiae regiae majestatis locumtenens) már huzamosabb ideje az ország nagybírái közé számított. Erre a hivatalra Bekény Benedeket szemelte ki I. János. Bekény nagy tapasztalatokkal rendelkező jogász volt: hosszú éveken

[3] Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Kaprinay-gyűjtemény (a továbbiakban: EK Kaprinay) in quarto VI. N. 13. (1527. I. 1.); Magyar Országgyűlési Emlékek I. Bp. 1874 (a továbbiakban: MOE) 104; Országos Levéltár, Berzeviczy-család berzevicei levéltára (a továbbiakban: OL Berzeviczy – s hasonlóképpen fogom rövidíteni az Országos Levéltár valamennyi fölhasznált fondját) 1527. VI. 5.

[4] Werbőczy első kancellárkénti említése: OL Dl. 47701, 1526. XII. 12. Tisztét minden jel szerint már hetekkel ezelőtt elfoglalta. Elődje, Brodarics István rövid ideig Pozsonyban időzött, de Báthoriék nem sokba vették jelentkezését. A pozsonyi királyválasztásra ezért már el sem ment, hanem Krakkóba utazott, ahonnan is hónapokig tartó habozás után 1527 márciusára megtért János király hűségére. Vö. *Kujáni Gábor*, Századok, 48/1914, ill. *Sörös Pongrác*: Jerosini Brodarics István. Bp. 1907. – Zsigmond király a 15. sz. elején már kísérletezett világiakkal e téren – de csak az akkori titkos kancellár posztján.

[5] Perényi Péter vajda: EK Kaprinay in quarto, XI. N. 145. (1526. XI. 23.); az alvajdákról: *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938 (a továbbiakban: *Janits I.*) 108, aki szerint 1523–1526 között csucsi Tomori István az alvajda. Okleveleink szerint azonban nemcsak ő (OL Dl. 36823), hanem Bethlen Elek is működött 1526-ban alvajdaként: OL Bethlen (betleni) 1526. X. 16. és 1527. IV. 17. Maczedóniai: Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1893, 300. (Beke A.) Frangepán Kristóf alkudozásáról *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után (Pest. 1846 – a továbbiakban *Jászay P.*), 194. sk. és 223. sk. és 349, és *Thallóczy Lajos*: A Frangepán-család oklevéltára II. Bp. (1913. MHH. sor. XLVI. 1.) (a továbbiakban: *Thallóczy L.* Frangepán). Bánként megnevezve: OL Csicseri, 1527. III. 30.; MOE I. 104. Török Bálint: Szerémi 116.

[6] 1526. XI. 12-én még Dóczy János a kincstartó (Kassa város levéltára = Archiv Mesta Košic, Schwartzenbach-gyűjtemény – a továbbiakban: AMK Schwartzenbach – 1139), Thornallyai először 1526. XI. 24-én szerepel kincstartóként iratainkban (uo. 1112), Dóczy mint provizor ugyenebben az iratban. Az ő korábbi kincstartóságaira ld. *Fógel József*: II. Lajos udvara. Bp. 1917 (a továbbiakban: *Fógel J.* II. Lajos) 47, ill. AMK Schwartzenbach 1106 (1526. VIII. 16.).

át szolgált Werbőczy mellett, mint notarius, majd ítélőmester (prothonotarius), mind annak személynöki, mind nádori hivatalviselése idején. A nyolc kiemelt szabad királyi város fölötti joghatósággal rendelkező királyi főtisztviselő, a tárnokmester, Szapolyai közeli rokona, homonnai Drugeth Ferenc lett.[7]

Az udvari méltóságok közül egyedül az udvarmesternek volt némi tekintélye, mivel II. Lajos idején ő elnökölt a királyi tanácsban. Nem tudni, megmaradt-e ez a funkciója, mindenesetre az ide frissen kinevezett martonosi Pestyéni Gergely, hajdan a Perényiek bizalmas familiárisa, legutóbb a Mária királyné támogatásával szervezett „kalandos társaság" egyik vezetője, mégis fontos embernek számított, akárcsak a budai várnagyság új betöltője, osdolai Kun Gotthárd, egy erdélyi középbirtokos nemes. Ajtónálló mesternek az arisztokrata guti Országh Imrét mondja egy forrásunk.[8]

Az így testet öltő kormányzat vezetői körül nyomban megjelentek a hivatalok beosztott tisztviselői is.

A kancellár irányítása alatt működött a királyi titkárok (secretarii regii) testülete. A jelek szerint négy-öt ember alkotta, s mindenképpen kezdettől fogva bele tartozott Bácsi Ferenc, Kőrösi Miklós, Statileo (Statilić) János és Tatár Tamás. Közülük Bácsi 1518 körül az országbírói irodában mint jegyző működött, Statileo pedig 1515 óta szolgálta II. Lajost titkári minőségben. Tatár esetleges hivatali pályájáról eddig nem került elő adatunk, de alighanem a Werbőczy körül szerveződött nemesi vezérkar követőihez tartozott. Kőrösi Szapolyai vajdai secretariusa volt az elmúlt időben.[9]

Míg a királyi titkárok a király közvetlen munkatársai, sőt tanácsadói voltak, a kancellária mindennapi munkáját a nagykancelláriai jegyzők (notarii cancellariae maioris) végezték. Közülük sajnos csak kettőnek ismerjük a nevét: Fülpösi Albertnek és egy bizonyos Ádám deáknak. Fülpösi az érdekesebb figura kettejük közül: régi szakember, országbírói, majd személynöki jegyzőként működött hosszú éveken át, s közben még a krakkói egyetemen is gyarapította ismereteit.[10]

Különösen alakult az ún. kúriai irodák, a Mohács előtt a kisebb kancelláriából, a nádori és az országbírói székekből összetevődött központi jogszolgáltatási hivatalok

[7] Bekény első említése személynökként saját, 1526. XII. 27-én Esztergomban írott levelében, OL DL. 47704, ld. még *Bónis György*: Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. (a továbbiakban: *Bónis Gy.* Jogtudó) 365. sk. Drugeth: első tárnokmesteri említése 1527. II. 24. (OL Kapy), ill. AMK Schwartzenbach 1151 (1527. II. 21.). Rokonsága Szapolyaival: *Nagy Iván*: Magyarország családai (Pest, 1857–1868 – a továbbiakban: *Nagy Iván*) III. 398 és X. 486. skk.

[8] Pestyéni: OL Kapy 1527. III. 30. OL Szulyovszky-Pottornyay 1527. III. 30. OL Berzeviczy (berzevicei) 1527. VI. 5. Kun Gotthárdot csak Szerémi 109 és 135 mondja várnagynak, más adatom nincsen. *Országh Imre*: MOE I, 99.

[9] Bácsi: OL NMT (régi l. cs., 1527/G és Múz. l.) 1527. II. 2. és II. 5., illetve *Bónis Gy.* Jogtudó, 407/97. jegyz. Kőrösi: nevével okleveleken nem találkoztam e 10 hónapban, de 1527. VIII. 20-án pesti házát, mint Szapolyai titkáráét adományozza másnak Ferdinánd (OL Zichy 25/7), Jakó Zs. pedig határozottan állítja királyi titkárrá válását – az ő forrásai sajnos számomra hozzáférhetetlenek. Uő. ír korábbi pályájáról is: *Jakó Zsigmond:* Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején. Kolozsvár. 1947 (a továbbiakban: *Jakó Zs.* Kancellária) 12 és 26 skk. Statileo: OL NRA 421/35 és 903/24 (1527. III. 26., ill. VII. 17., vö. még *Bónis Gy.* Jogtudó 322.) Tatár: OL NMT (régi l. cs., jelzet nélk.) 1527. I. 8. Őt 1516-ban Werbőczyvel, gyáli Kenderesi Mihállyal, Glésán Miklóssal együtt látjuk süli Ethele Mihály végrendeletében, OL Dl.61984.

[10] Fülpösi: OL Dl. 82735 (1526. XII. 20.) és *Bónis Gy.* Jogtudó 331; Ádám deák: OL Libri Regii 1527/119.

(bíróságok) sorsa. Két ítélőmestert ismerünk, az egyik Miletinczi Miklós mester, aki i hosszabb kúriai gyakorlat után 1521-től 1525-ig a személynök „kis kancelláriájának" élén n állott, szintén mint ítélőmester; a másik Baksai Bernát mester, aki 1525–26-ban n Miletinczi utóda lett ugyanott. Ugy tűnik, kettejük közül Miletinczi ezúttal személynöki i prothonotarius lett, Baksay pontos szerepét viszont – mint látni fogjuk – igen nehéz s meghatározni.[11]

A kúria beosztott hivatalnokai közül név szerint ismerjük Miletinczi Péter kisebb d kancelláriai jegyzőt (főnökének, Miklósnak édes öccse, már 1525-ben is dolgozott a s kúriában); Lövöldi Kelemen mestert, aki ugyancsak notarius volt; s szecsődi Tarródi Péter t levéltárőrt, aki szintén tagja volt Mohács előtt is a személynöki irodának.[12]

Sajnos, még kevesebb információ maradt ránk a többi központi kormányszerv v személyzetéről. Drugeth tárnokmester irodáját vajai Ibrányi Péter ítélőmester irányítot- -t ta. (Korábban szintén országbíró, majd személynöki jegyző volt.) Erdélyben az új j vajda megtartotta előde ítélőmesterét, Barcsay Pált, sőt egy másikat is emelt mellé a volt t vajdai notarius, Szucsáki Ambrus személyében. Titkára – Kőrösi helyett – a budai u udvarból idekerült Csernelházy Ambrus lett. A bán hivatalnokai közül egyetlen egynek, , bizonyos Boldizsár mesternek, Szlavónia ítélőmesterének nevét hagyták ránk az s oklevelek.[13]

Felülről lefelé haladva e lista ugyan egyre hiányosabbnak mutatkozik, arra azon- -n ban még így is elegendő, hogy néhány alapvető jellegzetességét észrevegyük.

Az első feltűnő mozzanat: János király kormányában betöltetlen maradt néhány v fontos, vagy szép hangzású tisztség. Nádor, országbíró, pozsonyi ispán bizonyosan nem n neveztetett ki, s egyelőre nem kerültek elő adatok étekfogó-, lovász-, pohárnok- és a kamarásmesterről sem. E meglehetősen radikális létszámcsökkentés több okra is vissza- -n vezethető.

A Mária királyné körül összegyűlt pozsonyi csoporttal, sőt magával az özvegy v királynéval politikai múltja ellenére is nyíltan packázó Bornemissza János pozsonyi i várnagy leváltása fölöslegesen megsértett volna egy potenciális szövetségest. A vén n udvaronc halálhíre után pedig a Máriáék által beültetett utódot, Bornemissza familiárisát, , Szalay Jánost próbálta megnyerni magának János király – a halott patrónus birtokainak k átengedésével.[14]

Ami a nádori hivatalt illeti, eleinte Werbőczy „visszahelyezése" is megfordult az s uralkodó fejében. Ránk maradt az az oklevele, amelyben ünnepélyesen kötelezte magát, , hogy amennyiben az ex-palatinus visszakapja „jogtalanul elvett" méltóságát, a most általa s betöltött kancellári tisztet csak és egyedül Erdődy Simon zágrábi püpök kaphatja meg. A A gyakorlatban azonban Szapolyai 1530-ig nem szánta rá magát nádor kinevezésére. Annál I

[11] Miletinczi: ld. a következő jegyz., valamint OL NRA 1662/23 (1527. III. 3.) és *Bónis Gy.* Jogtudó 364 sk. Baksai: ld. 70. jegyz. és *Bónis Gy.* Jogtudó 366.

[12] Miletinczi Péter: OL NRA 1666/23; OL Kállay, 1527. IV. 24-e körüli János király oklevél; ill. *Bónis Gy.* Jogtudó 304/591. jegyz. Lövöldi: OL Kállay id. irat. Tarródi: OL Békássy 1527. IV. 8., ill. *Bónis Gy.* Jogtudó 407/94. jegyz.

[13] Ibrányi: OL Ibrányi 1527. VI. 12. ill *Bónis Gy.* Jogtudó 406. Szucsáki, Barcsay és Csernelházy: *Jakó Zs.* Kancellária 27, 25 és 12. Boldizsár mester: Hazai Okmánytár (Nagy I., Paur I., Ráth K., Véghelyi D., Győr–Budapest 1865–1891 – a továbbiakban: HO) II. 439.

[14] OL DL. 47703. Bekény Benedek személynök levele Szalayhoz, Esztergom, 1526. XII. 26.

többet kísérletezett – legalább is 1527 júliusáig – Báthori István átcsábításával. Mivel Báthori a közhiedelemmel ellentétben nem volt János „ősi ellensége", sőt barátságuk csak 1525-ben borult föl, e próbálkozásokat kifejezetten logikusnak lehet mondani.[15] A hajdani politikai szövetséges, most az ellenpárt egyik vezetőjének megtérése, amihez hasonlót sokat látott e korszak, oly reménység volt, amiért megérte függőben hagyni a nádori cím sorsát.

A fontosabb méltóságok közül egyedül az országbíró kinevezésének elmaradása kíván bonyolultabb magyarázatot. Jó kilenc hónapig bizonyosan nem létezett Budán országbíró (iudex curiae), sőt irodája sem működött. János király néhány oklevele ugyanis, melyekben egyes Mohácsnál elesett nemes urak családai részére egy éves teljes perhalasztást engedélyezett, fölsorolja az érdekelt bírákat. Ezek sorában a kancellár és a személynök után már csak az ítélőmesterek következnek – országbíró nem említtetik.[16] A nyárra azonban mindenképpen változott a helyzet, mert augusztus 9-én egy oklevél már arról tudósít minket, hogy valamely perben a Pestyéni Gergely országbíró által hozott ítélet ellen a vesztes a personalis elé föllebezett.[17]

Mint említettem, a volt „kalandos" összeesküvő királyi udvarmesterként kezdte pályafutását Szapolyai mellett. Elképzelhető, hogy ezt a tisztét júniusban letette, mert e hó 6-án már másik magister curiae-ja van János királynak a morva Smyl Kwna de Kwnstadt személyében. Igaz, 7-én Gergely úr még mint udvarmester kap jelentős adományokat uralkodójától,[18] tehát nem lehet kizárni egyszerre két udvarmester létezését sem. (A Jagelló-korban a tisztségek megkettőzése gyakori jelenség volt, Szapolyainál azonban ez volna az egyetlen ilyen példa.) De ha a váltás mégis megtörtént, akkor Pestyéni országbírói kinevezésére éppen a június eleji napokon kerülhetett sor. A tetemes késésre ezúttal nincs olyan természetű politikai magyarázat, mint az előzőekre. II. Lajos utolsó országbírója, a Szapolyai-rokon Drágffy János Mohács halottai között maradt.[19] János király halogatása mögött ezúttal másfajta indokot kell keresnünk – de erről majd később.

Megint más lapra tartozik a négy udvari méltóság, a négy „mester" hiánya. Őszintén szólva magam sem tudom, megszűntek-e ezek a titulusok, vagy csak viselőik neve süllyedt el a feledés homályába. Az ember hajlamos azt hinni, hogy e bárói ranggal járó

[15] Az Erdődynek tett ígéret OL DL. 47701. (1526. XII. 12.) Szapolyai hívja Báthorit: *Georgius Pray*: Epistolae procerum regni Hungariae, 1490–1711 (Pozsony. 1806) (a továbbiakban: *G. Pray* Ep. proc.) I.N. 111; ill. *Szalay László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest. 1861 (a továbbiakban: *Szalay L.* Adalékok) 16.

[16] OL Berzeviczy (berzevicei) 1527. VI. 5.

[17] OL Véghelyi Dezső gyűjt. régi l. cs. 1527. VIII. 9. Ezt az oklevelet közel tíz évvel ezelőtt, szinte csak gyakorlásképpen jegyzeteltem ki. Mivel akkoriban még csak elég gyatrán tudtam oklevelet olvasni, most szerettem volna ellenőrizni, jól értettem-e annak idején ezt az iratot. Annál is inkább szükségét éreztem ennek, mivel adatai meglehetősen magukban állanak. Sajnos, az oklevélnek a Véghelyi-gyűjtemény pár évvel ezelőtti szétrobbantása után a szó szoros értelmében nyoma veszett. Igy Pestyéni országbírói kinevezését magam sem vehetem biztosra.

[18] OL NRA 1703/16 (1527. VI. 20). Hogy Kwna morva volt, azt Szerémitől tudjuk (181. l.) Pestyéni VI. 7-i adományozása: Szlovák Állami Központi Levéltár (Štátny Slovenský Ústredný Archiv) Révay-család levéltára (a továbbiakban: ŠSUA Révay) idegen családok fasc. V. N. 9.

[19] A Szapolyai-Drágffy rokonságról: *Nagy Iván* III. 398 és 381, ill. X. 486. skk.

megbízatással igencsak kérkedne, aki megkapja, s így ha egyetlen ismert adat sem említi őket, nyilván nem is léteztek. Igen ám, de az egyedüli ismert udvari főméltóságot, Országh ajtónállómestert is csak az 1527 márciusi országgyűlés egy iratából ismerjük!

Igaz, e tisztségek viselői régen elvesztették már tényleges befolyásukat. A király tanácsadói voltak hajdanán, de a tanácsüléseken a határozott ügykörrel megbízott főtisztviselők (kincstartó, kancellár, nagybírák), majd utóbb a király bizalmas hivatalnokai (a titkárok és az udvarmester) egyre hátrább szorították őket. Mikor a Jagelló-kor végén bevezették a választott tanács intézményét, tevékenységük még periferikusabbá vált.

Mégis a bárói rang, s ezzel együtt elvileg az uralkodó tanácsadói közé való tartozás a Jagelló-kor legvégéig bizonyos súlyt adott ezeknek az embereknek.[20] Mostani teljes eltűnésük tehát minőségileg új vonás, s a hagyományos arisztokrata kiváltságok egyik mutatós maradványának mellőzését jelenti. Mert ha minden jel ellenére mégis léteztek még ezek a „mesterek", az államhatalom gyakorlásához többé nem lehetett, nem volt közük. Ellenkező esetben ugyanis vagy a királyi tanács ügyeinek referensei, vagy a diplomaták, vagy az egyéb, különleges megbízottak között szerepelniük kellene, de legalább a király környezetéről sokat író idegen követek, esetleg a kortárs emlékiratszerzők (Szerémi, Zermegh) tollára kellett volna kerülniök.[21]

Ha pedig az emlékek teljes hiánya az érintett titulusok megszüntetését jelenti (s egyelőre ezt látom valószínűbbnek), akkor nem csak az arisztokratikus méltóságokat szüntette meg Szapolyai, hanem az azokkal járó fizetséget, sallariumot is.

Az új kormányzat másik jellegzetes vonása a személyi összetétel. Szapolyai Jánosnak Várday főkancellár régi párthíve, Drugeth tárnokmester legközelebbi rokona, az ifjú Török Bálint pedig, ha igaz, személyes lekötelezettje volt.[22] Kőrösi Miklós (királyi titkár) a vajdai familiárisok közül lépett előbbre, Erdélyben pedig az alvajdák, valamint Barcsay és Szucsáki szintúgy a király egykori emberei voltak.

Werbőczy kancellár és Dóczy tárnokmester a köznemesi tábor régi vezető garnitúrájához tartozott, utóbbi egyben a Szapolyai-család régi familiárisa is. Bekény személynök a Werbőczy keze alatt felnőtt jogásznemzedéknek volt egyik legjobbja, de ugyanehhez a körhöz (ti. Werbőczyéhez) tartozott kevés kivétellel *valamennyi* kancelláriai és kúriai ember: Baksay, a két Miletinczi, Fülpösi és Tarródi. Közülük való a királyi titkár Bácsi Ferenc és Tatár Tamás, valamint a tárnoki ítélőmester Ibrányi Péter is.[23]

[20] *Szilágyi Loránd* Turul 1930. 46 skk. (a továbbiakban: *Szilágyi L.*)

[21] Elképzelhető, hogy János király, akár csak Báthori nádorságánál, az életben maradt főembereket meg akarta nyerni, s ezért nem nevezett ki mást Báthori György lovászmester, illetve vingárti Horváth Gáspár és csulai Móré László étekfogó-mesterek helyére. De ajtónálló-mester Korlátkövy Péter halálával nem maradt, Brodarics kancellárt, Bánffy János pohárnokmestert, Thurzó Elek tárnokmestert és Batthyány Ferenc bánt Szapolyai eltávolította hivatalából – pártállásra való tekintet nélkül. Így az előbbi ötlet – esetleges újabb adatok előkerüléséig – nem tűnhet valószínűnek.

[22] *Szerémi* 89 legalábbis azt állítja, hogy Nándorfehérvár eleste után részben a vajda védte meg a siheder Bálintot az ellene emelt vádak következményeitől. Egyébként a vajdával jó (esetleg familiárisi) viszonyban levő Paksy család egyik leánya, Krisztina volt Bálint úr édesanyja (*Nagy Iván* XI. 294). Más változat szerint (*Nagy Iván* IX. 124) Parlagi Krisztina volt az illető – de ez utóbbi révén szintén a pakosi Paksyak, valamint a kiskállói Kállayak kerülnek Bálint rokonai közé.

[23] Vö. *Bónis Gy.* Jogtudó, passim (névmutató alapján); ill. Thornallyai esetleges rokona: *Fógel J.* II. Lajos 105.

A Szapolyai-rokonság és familiárisok, illetve Werbőczy irányította köznemesi tábor volt tehát az a két pillér, amelyre az új kormány legfőképpen támaszkodott. Az a néhány ember, aki nem közülük való volt, a lényegen nem változtatott. Mégis, az ő kinevezésük sem volt véletlen, hiszen mindegyikük fontos ember volt a maga módján. Statileo prépost a Jagelló-kor királyi titkárainak tapasztalatain kívül a délvidéken befolyásos Beriszló-atyafisághoz tartozásával számított értékes sakkfigurának. Pestyéni Gergely a középbirtokos nemességnek eddig Szapolyai ellen hangolt részét vezette át az új király alattvalói közé.[24]

A „kívülállók" közül azonban két arisztokrata, Frangepán Kristóf és Perényi Péter volt a legnagyobb „fogás". Igaz, már Török Bálint is jelentős rokonságot kapcsolt az új rezsimhez: édesanyja, Paksy Krisztina révén a Tiszántúl politizáló, gazdag középnemeseit, felesége, a budai polgárlány Pemflinger Kata révén pedig Mária királyné német udvaroncait (Kata asszony ugyanis Mária udvarhölgye volt eredetileg). Végül egy unokatestvére, Török Ilona a távolabbi Szapolyai-atyafisághoz tartozó Perneszi Imre feleségeként ismert.[25]

Perényi Péter azonban még nála is fontosabb kapcsolatokkal rendelkezett. Apja, Perényi Imre nádor hajdan Szapolyai szövetségese volt a belpolitikai küzdelmekben. Első felesége Báthori Istvánnak volt testvére (Báthori Magdolna). Az e házasságból született Péter úrfi tehát Báthori nádort és főispán-öccseit, Andrást és Györgyöt nagybátyjaiként tisztelhette. De rokonok voltak a másik Pozsonyba húzódott bárói család, Thurzóék is, hiszen Perényi Péter felesége, Thurzó Margit éppen Thurzó Elek édes leányaként született.

Frangepán Kristóf a maga részéről a befolyásos horvát nagyurat, Zrinyi Miklóst számíthatta közeli rokonának (Miklós gróf felesége Kristóf unokahúga volt); saját édes húga, Frangepán Isota pedig a Perényiek ugocsai ágához tartozó Perényi István feleségeként ismeretes.[26]

(Ezek az atyafiúi szálak természetesen nem jelentették, hogy az esetleges ellenfelek politikailag összebékültek volna. De a bizalmasabb kapcsolatok mindig megmaradtak, s ezzel nyitva maradt a kapu minden békéltetési kísérlet, minden közvetítés előtt.)

János király kormányzatának ez első, kétpólusú, de ugyanakkor ésszerűen „nyitott" fölállását az 1527 nyaráig bekövetkezett változások csak kis mértékben módosították. Pestyéni előléptetése a Werbőczy-csoport jogszolgáltatási egyeduralmát szüntette meg, Kwna úr megjelenése pedig az első, nem-magyar tisztviselő fölbukkanását jelenti, ami valószínűleg Szapolyai Morvaországra emelt igányeivel függött össze, de egyben a nemesi idegenellenesség fő hullámának elmúlását is jelzi.

Ugyancsak kisebb jelentőségű személycseréket észlelhetünk a királyi titkárok soraiban. Tatár Tamást az uralkodó már 1527 elején elcsapta, helyette Szalkai Pál és Ölvedi

[24] Statileo és Beriszlóék: *Bónis Gy.* Jogtudó 322. Pestyéni szervezi a volt „kalandosokat": MOE I. 98.

[25] Török Bálint rokonságáról ld. a 22. jegyz. Bálint unokahúgának, Török Margitnak férje: Sulyok István (vagy Gábor). A Szapolyai-Perneszi rokonság: *Auguszt Gerő*, Századok 1879, 352.

[26] Perényiek: *Nagy Iván* IX. 226; Thurzók: *Nagy Iván* XI. 201; Báthoriak: *Wertner Mór*, Turul 1900, 18 sk.; Frangepánok: *Thallóczy L.* Frangepán, II. oklevéltár, 2. táblázat.

Menyhért kapott secretariusi megbizatást.[27] Ellentétben korábban hivatalba lépett társaikkal, az ő eddigi pályafutásuk teljes homályba vész. Nevükből ítélve mindenesetre ők is tisztántúli nemes emberek voltak.

2. A királyi tanács

A feudális állam legfelsőbb irányító szerve a királyi tanács. Magyarországon a Jagellók korában ez a gyülekezet még a szokásosnál is nagyobb tekintélyre tett szert, hiszen a meglehetősen tehetetlen II. Ulászló, s az ifjú II. Lajos inkább csak végrehajtotta tanácsosai óhaját, mint irányította volna a testületet. A változás jelentőségének fölismeréséről tanúskodik a köznemesi rend ismételt törekvése, hogy a választott tanácsosok intézményével biztosítsa jelenlétét a legfontosabb döntések színhelyén.

János király uralkodásának kezdetén az országgyűlések nem újították föl a consiliariusok választására vonatkozó törvényeket. Az okleveles anyagban alig találjuk nyomát a korábban annyit emlegetett tanácsosi méltóságnak. Statileo János királyi titkár viseli néhány esetben a megtisztelő tanácsosi rangot, s annak címezi néhány levél csucsi Tomori István volt alvajdát, Fogaras várának új várnagyát.[28] Mindenképpen a tanács részesének kell tekintenünk az itáliai kolostorából hazahívott nagyúri ferencest, Frangepán Ferencet, akiről maga a király írta a pápának: a tanácsban van szüksége a barát bölcsességére. Egy-egy oklevélen a relatiós jelzet utal arra, hogy Várday érsek-főkancellár és Batthyány Ferenc vasi főispán is tagja volt a fontos testületnek.[29]

Voltak választott tanácsosok Szapolyai mellett? A törvényhozás hallgatása és a fenti adatsor feltűnő szegényessége kifejezetten ellentmond ennek a lehetőségnek. Amennyiben lettek volna köznemesi tanácsosok, nevükkel valamilyen formában találkoznunk kellett volna, ha máskor nem, az 1527 tavaszi budai országgyűlésen. Ezzel szemben a királyi titkárok már a Jagellók korában is részt vettek a királyi tanács munkájában, a főkancellár és a bánságot viselt Batthyány pedig az eredeti feudális jogszokás szerint tartozott annak tagjai közé. Ugy tűnik tehát, hogy János király visszatért a két évtizeddel korábbi gyakorlathoz, amikor is az uralkodó a kormány tagjaiból, a

[27] Tatár elbocsátásáról Szerémi ír (123. l.), tévesen ítélőmesternek és váci kanonoknak titulálva őt. Elbeszélése szerint politikai okból meneszteték, de hogy pontosan miért, nem érthető. Szalkai: AMK Schwartzenbach 1158 (1527. VII. 10.) Ölveti: csak augusztus után kerül elő, mint titkár, de alighanem ő az a Menyhárt diák, akit Szerémi 109. és 117. l. 1526 végén említ a vajda irnokaként. Neki talán rokona volt Ölvedi Barnabás, II. Lajos udvarnoka, *Fógel J.* II. Lajos 58.

[28] Statileo címeinek változásai: AMK Schwartzenbach 1152 (1527. II. 10. – consiliarius; OL NRA 421/35, 1527. III. 26. – secretarius; OL NMT régi 1. cs. (1917/24) 1527. VIII. 16. consiliarius. Vö. még a 9. jegyzetet. Tomorit Szeben városa és Beszterce városa tiszteli consiliariusnak levelezésében, Brassói Állami Levéltár Schnell-gyűjtemény (a továbbiakban: BÁL Schnell) III/80; 1527. VI. 8., ill. Kolozsvári Állami Levéltár, Beszterce város levéltára (a továbbiakban: KÁL Beszterce) repertórium, 927. sz. irat, 1527. I. 17. Szerémi mester egyébként Szapolyai valamennyi udvaroncának megadja a tanácsadói titulust. . .

[29] Frangepán Ferencről: a Diplomatarium Regni Hungariae c. kódex (ún. Istvánffy-stylionarium) az egri érseki könyvtárban (a továbbiakban: Eger DRH) 37 verso, sine die: „. . . sit regnum nostrum absumptis in preterita clade omnibus qui in consilio aliquid valebant bonis viris orbatum et exhaustum. . ." Vö. még *Sörös Pongrác*, Századok 1917.

főpapokból és a születési jogon bárónak minősülő nagyurakból álló, pontos körülírás nélküli testületre támaszkodva irányította az államaparátus működését.

Ezt a feltételezést két további, közvetett adat is alátámasztja. Egyrészt: 1527 januárjában Szapolyai bárónővé emeli Bodó Ferencet, hűséges familiárisát. Bodó korábban nem viselt olyan tisztséget, amely méltóvá tette volna e rangemelkedésre. Családját tekintve csak félig-meddig számított arisztokratának, s vagyona sem ütötte még meg a szükséges mértéket – noha szegénynek sem mondhatjuk. A puszta címnek így egyetlen reális értéke lehetett: ha viselője szabad bejárást nyer a consiliumba. S valóban, a kinevezési okmány, miután megállapítja, hogy a nevezetes cselekedetre „egész tanácsunk érett megfontolásából, s királyi hatalmunk teljességéből" került sor, a következőképpen határozza meg az új arisztokrata feladatát: „mint ahogyan eddig is tanácsaiddal és bölcsességeddel ügyeinknek és hazánknak hasznára voltál, úgy ezután, beavatva titkaink mélyébe, többi báróinkkal és előkelőinkkel együtt teheted magad hasznossá".[30] (Ez az „egész tanácsunk érett megfontolásából" egyébként az egyetlen, oklevélben található utalás a tanács működésére!)

Másrészt: a központi bíróságok, a ránk maradt hivatalos iratokban rögzített formulák értelmében, a régi szokásnak megfelelően működtek, azaz az ítéletek meghozatalánál az ítélőmesterek mellett főpapok, bárók és jelenlevő nemesek működtek közre.[31] Az a consiliariusi és ülnöki (assessori) testület tehát, amely a jogszolgáltatásban a régi értelemben vett királyi tanács pontos megfelelője volt.

Ez a berendezés kétség kívül némileg archaikusnak tűnik. Néhány dolog azonban túlmutat a hagyományos feudális szokásokon. Frangepán és Bodó bevonása, különösen az utóbbi bárósítása nyílvánvalóan azt a törekvést takarja, hogy az uralkodó saját személyes híveit láthassa tanácsadói sorában. Részben ugyenerre mutat a királyi titkároknak megadott consiliariusi cím is, hiszen ezek az emberek tulajdonképpen a király legbelső munkatársai voltak.

Ez utóbbi intézkedésnek azonban van még egy másik fontos jelentősége is. A nehézkes, korszerűtlen régi típusú tanács megreformálásának bevett útja volt Európában az „ősi" jogon jelenlevő tanácsosok fölváltása a király által kinevezett hivatalnok-consiliariusokkal. Ahol a körülmények kedveztek, ott ez az újjászervezett testület lett a királyi abszolutizmus legfontosabb támasza.

Kétségtelen, hogy nálunk nem Szapolyai vezette be ezt a fontos újítást (a kezdetek ebben is Mátyásra nyúlnak vissza). A lényeg azonban az, hogy nem változtatott rajta, hogy nem akart attól visszalépni.

Végül pedig egy furcsa, összetett egyensúlyozó játék is fölsejlik a háttérben. A kormány tagjai között egyaránt találunk arisztokratát és köznemest – a „létszámcsökkentés" viszont szintén nagyjából egyformán érintette a két alapvető csoportot,

[30] „. . .ex matura deliberacione totius consilii nostri et ex plenitudine potestatis nostre Regie. . ."; „. . . ut sicuti hactenus multum consilio et prudencia tua rebus nostris et huius patrie profuisti, ita et deinceps in omnia penetralia secretorum nostrorum admissus cum aliis Baronibus et proceribus nostris possis procedere". Eger DRH 22 recto. Bodó ősei között tárnokmester, királynéi ajtónállómester volt (*Nagy Iván* II. 139. l.), anyja pedig Ráskay-leány volt (Történelmi Tár, 1890, 558. l.)

[31] OL Kállay 1527. IV. 24.; OL Justh 1527. V. 28.

hiszen a választott köznemesi ülnökök kihagyásának körülbelül pontosan megfelel az udvari főméltóságok helyeinek betöltetlensége.

Akármilyen régimódi volt is tehát az a testület, amelynek, legalább is elvben, segítenie kellett az uralkodót döntései meghozatalában, az észlelt változások számomra mást bizonyítanak. Azt, hogy Szapolyai János király az avitt, s így a dicsőbb múlton merengők szemében népszerű felszín alatt csöndben hozzálátott saját uralkodói hatalmának kiszélesítéséhez. Csak kezdet, amit látunk, de a fejlődés útjai kétséget kizáróan nyitva maradtak.

Ez a fajta kettősség, a forma és a lényeg másféle mércéje egyébként mintha I. János egész újonnan kiépülő rezsimjére jellemző volna. Maga a kormányzat emberanyagát és szerkezetét tekintve egyenes folytatása a Jagelló-korinak. Még a tisztviselőknek fizetségképpen nyújtott egyházi javadalmakkal is találkozunk.[32] A váz azonban egy lényegesen leegyszerűsített apparátust hordozott magán. Szükséghelyzet? Vagy – tekintve Szapolyainak vajdasága idején folytatott erdélyi kormányzását[33] – ennél mégis több?

Magyarázatot az egész rendszer működésének, ügyvitelének megismerésével, a hatalmi hierarchia fölmérésével kaphatunk.

3. A kancellária feladatai

Az utolsó fél évszázad kutatási alapján tudjuk, hogy a Jagelló-korban a központi kormányzás munkájában a királyi kancellária és a királyi kúria hivatali apparátusa idestova döntő tényezővé vált. Az eredetileg csak az ország irányításával, illetve az igazságszolgáltatással kapcsolatos *írásbeli munkát* végző hivatalnokok beleszólási jogot kaptak a döntések és határozatok meghozatalába is.

János király uralkodásának ez első időszakában a nagyobb kancellária (cancellaria maior) jogköre egyetlen eltéréssel megfelelt a Jagelló-koriénak. Azok az oklevelek, amelyek a közigazgatással (beleértve bizonyos fokig a pénzügyeket is), a katonai ügyekkel, a külkapcsolatokkal, valamint a királyi kegynyilvánítással (privilégiumok adásával) kapcsolatos tennivalót érintettek, itt készültek, s a kancellár (tehát Werbőczy) által kezelt ún. titkos pecsét, az államhatalom legfontosabb hitelesítési eszköze alatt bocsáttattak ki.[34] (Az eltérés abban állott, hogy a nagykancellária a jogszolgáltatás menetébe is belefolyt, – de erről később.)

Régi gyakorlatnak megfelelően nem csak pecsét, hanem az illető ügy intézésére vonatkozó ún. kancelláriai jegyzet is látható ez iratok mindegyikén. E jegyzetek azonban

[32] Tatár Tamás tornai főesperes volt (OL NMT régi l. cs. (1909/33); Statileo budai prépost (AMK Schwartzenbach 1152); sőt Fülpösit is tisztelendőnek (reverendus) mondja egy oklevelünk (OL NRA 1035/73).

[33] *Pécsi Anna*: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938. 15. skk. *Janits I.* 58 skk.; *Jakó Zs.* Kancellária 11, 18 és 30.

[34] A titkos pecsétet már a koronázást követő napra elkészítették, legalább is e napi keletű oklevélen már szerepel (Ol Dl. 47697, 1527. XI. 12. Székesfehérvár). Nagy pecsét, akár csak a Jagellók alatt, nem létezett. A budai kiváltságlevél aranybulláján látható véset egyedi darabnak tűnik, előlapja a kisebb, bírói pecsétre emlékeztet. Egyébként János király maga is kijelenti egyik oklevélzáró formulájában: a titkos pecsétet a kancellár őrzi, s ez *a* király pecsétje (Ol Dl. 47701, 1526. XII. 12.)

csak egyetlen ügykörön belül mutatják azt a változatosságot, amelynek alapján Szilágyi Loránd a magyar államgépezet működését megvilágító tanulmányát[35] megírhatta.

Ez az ügykör *a királyi kegy kinyilvánítása*. Három fajta, ide tartozó oklevelet ismerünk: egy csoporton a király saját aláírása pótol minden jegyzetet („Joannes rex manu propria"); egy másikon annyi olvasható: „a király úr saját utasítása" („commissio propria domini regis"); a harmadikon pedig az illető ügy előadójának kiléte van feltüntetve: „relatio domini NN", s hitelesítésképpen még a nevezett relator is szignálta az iratot.

A „manu propriás" oklevelek, szám szerint alig néhány az e tíz hónapból ismert több tucatnyi privilegiális jellegű intézkedés közül, a királyt személyesen is érintő, rendkívüli fontosságú ügyekben, és a jelek szerint főként az uralkodás első hónapjaiban, tehát a legátmenetibb időszakban készültek. Az első ismert ilyen irattal Debrecen oppidumot adományozza az Ártándy testvéreknek János (1526. XI. 25.), a másodikkal Erdődy Simon kap ígéretet kancellári kinevezésre (XII. 12.), a harmadikkal Sztrecsény várát teszi zálogba Szapolyai (XII. 21.), a negyedikkel Várday prímás kap főkegyúri jogot egyházmegyéje fölött (1527. I. 1.), az utolsóval Pestyéni Gergely udvarmester kapja meg a hűtlen Móré-család néhány várát (VI. 7.).[36]

„Relatio"-val ellátott oklevél már valamivel több van, de az összesnek ez is csak töredéke. A relatorok között – a jelenleg rendelkezésemre álló adatok szerint – öt esetben találjuk a királyi titkárokat (Bácsi, Statileo kétszer-kétszer, Tatár egyszer), két esetben Pestyéni udvarmestert, s egyszer-egyszer Batthyány Ferenc vasi főispánt, illetve Várday Pál érseket.[37]

A privilegiális ügyek túlnyomó többsége azonban „commissio propria" alapján készült. A több tucatnyi ilyen jellegű adománylevél stb. közül néhány darab válik csak ki. Azok, amelyek hátán a királyi könyvekbe való bejegyzést tanúsító „regestrata folio" jelzet olvasható.[38] De míg a manu propriás oklevelekről általában elmondható, hogy a királyt közvetlenül érintő dolgokban intézkedtek, – a relatiós, a regestrata foliós és a szimpla commissio propriás papírok egyként foglalkoznak jelentős és kevéssé jelentős ügyekkel.

[35] E részben Szilágyi L. cikkére támaszkodom elsősorban. *Kubinyi András* egy tanulmányában (Levéltári Közlemények, 1958 – a továbbiakban: *Kubinyi A.* Kincstartók) 35 és 55 jelzi, hogy Szilágyi L. elméletét több ponton vitathatónak érzi, de érveit nem részletezi, így véleményét egyelőre nem tudtam fölhasználni.

[36] OL Dl. 10008 (Debrecen); Ol Dl. 47701 (Erdődy S.); HO IV. N. 315. (Sztrecsény); EK Kaprinay in quarto VI. N. 13. (Várday P.); SSUA Révay, idegen családok fasc. V. N. 19. (Pestyéni).

[37] OL NMT 1527/g és Múz. 1. régi l. cs. (Bácsi F.) – OL NRA 421/35 és OL Kapy 1527. III. 30. (Statileo) – OL NMT 1909/33 (régi l. cs.) (Tatár) – OL Békássy 1527. IV. 8. és OL Berzeviczy (berzevicei) 1527. VI. 5. (Pestyéni, de az előző Bekény szignójával) – OL NRA 903/24 (Batthyány F., de Statileo aláírásával) – OL NRA 114/30 (Várday P.). Kőrösi Miklóssal csak bizonytalan hitelű másolat relatiós jegyzetén találkoztam (KÁL Beszterce, Oklevelek 717) de Jakó Zs. szerint (Kancellária 26. skk.) erdélyi vonatkozású okleveleken többször is előfordul aláírása.

[38] Első általam ismert darab: OL NRA 1565/15 = 830/33, 1526. XII. 23, Esztergom – Regestrata folio I. Anno Domini 1526, ad Edelyn. A folyamatos regisztrálás bizonyítékai az olyan darabok, mint OL NRA 944/28 (= Dl.24878) 1527. V. 10. Buda – Regestrata folio LXII Anno Domini 1527.

Várday Pál relatiója például a köznemes Kistapolcsányi testvéreknek adott falvakról szóló okmányon olvasható, Bácsi Ferenc egyik kézjegye viszont a trencséni főispán kinevezésén.[39] Regisztrálták a Bankóc falut (Körös megye) Kápolnai György deáknak adó privilégiumot, és a Veresvár castrumot Batthyány Ferencnek adományozó kiváltságlevelet, – de nem regisztrálták Smyl Kwna budai házának, vagy Bede várának (utóbbi Ráskay Gáspár nógrádi főispánnak szólt) oklevelét.[40] Nem beszélhetünk tehát arról, hogy a fontosabb elintéznivalók kaptak volna különlegesebb elbánásmódot, – legfeljebb arról, hogy egyes ügyekben más eljárással intézkedtek, mint általában. Valószínű, hogy többnyire az érintett személy vagy személyek helyzete, állása volt az indok, esetleg a kancelláriának adott fizetség összege, – de az bizonyos, hogy kötött szabályok nem voltak.

Lényegesen egyszerűbbnek tűnik a kancellária egyéb téren kifejtett tevékenysége. Olyan kivételt, mint a privilegiális okleveleknél láttunk, legfeljebb a fontos *diplomáciai* iratok jelentettek, amelyeket a király saját kézjegyével hitelesített, igazolva egyrészt, hogy a szöveg megfelel utasításának, megtisztelve másrészt a címzett udvarokat és kormányokat.[41]

De már a diplomáciával kapcsolatos kisebb jelentőségű irományokat (hiszen valójában közigazgatási rendelkezések voltak) bizony csak „commissio propria domini Regis" felirattal látjuk.[42]

A nagykancellária iratanyagának (a tikos pecséttel ellátott okleveleknek) harmadik csoportját a (mai szóval) *közigazgatási* vonatkozású ügyekben állították ki. E csoport legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy valamennyi hozzá tartozó irat szigorúan csak „commissio propria" formulával készült.

A legfontosabb érintett tárgykör az állami pénzügyek irányítása. Werbőczy emberei sorozatban állítottak ki olyan írásokat, amelyek az országgyűlés által megszavazott egyenes adó (hadiadó, „subsidium") rendes behajtására utasítottak, sőt az ő kezük alól került ki a részletes végrehajtást szabályozó rendelet is.[43] Thornallyai Jakab kincstartó királyi mandátumokkal fölszerelve küldte ki megbízottait, tisztjeit a vámhelyek, a pénzverők, a bányák és az aranybeváltók átvételére (a régi kincstartó emberei kezéből). Ily módon tiltották el a rendellenes kamarai tevékenységet is.[44] Ugyanilyen parancsokat vittek magukkal az adószedők, sőt a titkos pecséttel hitelesítették az azok által begyűjtött

[39] OL NRA 560/3, ill. OL NMT régi l. cs. 1527. II. 5.

[40] OL NRA 560/3 – Regestrata folio XXX. Anno Domini 1527; OL Batthyány Acta Ant. Alm. 3. Lad. 9. Veresvár N. 14, Regestrata folio LXXI Anno Domini 1527 – ezzel szemben OL NRA 1703/16, ill. OL Sztáray 1527. IV. 11.

[41] Példákat ld.: *Szalay L.* Adalékok 19, 31 és 39. *Jászay P.* 426.

[42] Pl. kocsikérések Kassától, M. Nypszycz lengyel követ részére, AMK Schwartzenbach 1111; A. Rincon francia követ részére: uo. 1158; Statileo részére: uo. 1152.

[43] Subsidium, általában: EK Kaprinay in qu. XI. N. 145 (1526. XI. 23.); OL NMT régi l. cs. 1896/35, 1527. II. 16.; BÁL Privilegii N. 386–387, 1527. V. 11. – Végrehajtás részletes utasítása: AMK Schwartzenbach 1157 = *G. Pray* Ep. proc. I. N. 1130.

[44] Vám: BÁL Schnell, III. N. 73 (1527. V. 4.); AMK Schwartzenbach 1112 és 1114 (1526. XI. 23–24.) – kamara: TT 1883, 97 (Besztercebánya, 1526. XI. 29.), AMK Schwartzenbach 1170 (= G. *Pray* Ep. proc. I. N. 189, kassai pénzverő, 1526. XI. 25.), OL Nyáry Albert gyűjt. régi l. cs. 1527. VI. 5. (selmeci kamara) – aranybeváltó: Nagyszebeni Állami Levéltár (a továbbiakban: NÁL). Materia V. N. 1091. (szebeni beváltó, 1526. XII. 9.).

pénzről szóló nyugtákat. A királyi (nem Szapolyai) birtokokat érintő zálogosításokat szintén a commissio propriás oklevelek között találjuk.[45]

Második helyre a katonai kérdésekben hozott intézkedéseket tehetjük. A megyéknek, városoknak és személyeknek küldött hadbahívó parancsok, fegyver- és hadieszköz-megrendelések, s más hasonló iratok több példánya maradt ránk.[46]

„Commissio propria" jelzettel bocsátotta ki a nagykancellária az országgyűlési meghívókat, adott parancsot pl. a benedekrendi apátoknak, hogy a szokásos pannonhalmi gyűlésen jelenjenek meg.[47]

Még mindig közigazgatási vonatkozásúak a király, a kincstartó megbízottai részére kiállított szavahihetőségi igazolások, engedelmességet kérő iratok. Különleges darab a korona átvételéről kiállított elismervény. Általánosabb a magánszemélyek által eszközölt birtokadományozások jóváhagyása.[48]

Bizonyos személyes elem keveredik a dologba, mikor egyes családok, személyek kapnak igazolást arról, hogy őket a király különleges pártfogásába vette. Vagy – s itt talán már a kegyosztás funkciójához csúszunk vissza –, mikor olyan engedményeket foglalnak írásba, mint a Batthyány Ferenc részére sószállítást engedélyező mandátum.[49]

A közigazgatási funkció mindig is szoros kapcsolatban állott a közrenddel, s ezen keresztül az igazságszolgáltatással. A legkülönbözőbb sérelmi ügyekben állított ki a kancellária mandátumokat. Visszaélések tilalmazása (városi céhek védelme a külső versenytől, idegen kézbe került családi iratok visszaadatása, jogtalan vámkivetések eltíltása); elmaradt cenzus, vagy meg nem fizetett adósságok sürgetése – ezek a közönségesebb esetek.[50] Van azonban néhány olyan oklevelünk is, amelyik tulajdonképpen bírósági ügyintézést kívánó esetben intézkedik. Mert az még lehet egyfajta közigazgatási feladat, hogy a „köztörvényes" bűnözők ellen a nagykancellária állítja ki az elfogatási parancsot, s egy pert lezáró ítéletlevél megírása is lehet hagyományosan e hivatal tennivalója. De titkos pecsét alatt, a „király úr saját akaratából" készült néhány hatalmaskodást eltiltó parancs, sőt a jelek szerint a megyéknek szóló birtokba iktatási utasítások, tanúvallatást elrendelő parancsok is.[51] Mivel az idézett esetek némelyikében szabályos

[45] Adóügyek: AMK Schwartzenbach 1172. OL Beniczky 1527. VIII. 2.; királyi zálogosítás: OL Bethlen (betleni) 1526. XI. 30.

[46] Hadbahívás: Lőcsei Állami Levéltár (Štátny Archív, Levoča) (a továbbiakban SAL) Szepes megye. Közgyűlési iratok, l. pallium, 5/1527; BÁL Privilegii N. 386–387; OL Kubinyi (kóvári) 1527. VI. 12. – egyéb: AMK Schwartzenbach 1155 és 1159.

[47] Országgyűlési meghívó: AMK Schwartzenbach 1153. = MOE I. 114. Bencések: HO II. N. 274.

[48] AMK Schwartzenbach 1151 és 1156; OL Nyáry A. gyűjt. régi l. cs. 1527. VI. 5. OL Kisfaludy 1526. XII. 4.; OL Sztáray 1526. XI. 12. OL Csáky (kassai) 130. cs. 1527. I. 1. (Hédervériék).

[49] Protestatio: OL Kapy 1527. II. 24.; OL NRA 803/11. Só: OL NRA 9/84.

[50] Céhek oltalma: Oklevéltár Kolozsvár város története első kötetéhez. (Jakab Elek) Buda. 1870 (a továbbiakban: Kolozsvári Ot.) N. 231. – iratok: OL Soós 1527. IV. 5.; OL Dőry 1527. II. 5. (=HO V. n. 275.) – vám: KÁL Dés város levéltára, 1527. I. 1. – egyéb: AMK Schwartzenbach 1154; OL Kapy 1527. II. 22. – cenzus: OL Dl. 47707; – adósság: A podmanini Podmaniczky család oklevéltára (Lukinich Imre, a továbbiakban: Podmaniczky Ot.) Bp. 1939–1941. II. N. 151.

[51] Elfogató parancs Fülpösi Albert apagyilkossággal vádolt rokonai ellen: OL NRA 1035/73; – ítéletlevél: OL Véghelyi D. gyűjt. régi l. cs. 1527. VIII. 9. (bizonytalan, ld. 17. jegyz.). Megintés vámügyben: OL Nyáry Albert gy. régi l. cs. 1527. IV. 10. és VI. 5. – intézkedés Perényi P.

per során, vagy után került sor a kérdéses rendelkezésre (Pálóczy-örökség, Heves és Zemplén megyét érintő iratok), úgy látszik, a kúriai ügyvitelnek ez az eljárás is része volt.[52]

4. Ügyintézés és döntéshozatal

A királyi tanács és a kancellária szervezetét és feladatait jórészt már ismertettem. Nézzük ezek után, miképpen képzeljük el működésüket.

Kezdjük mindjárt azzal a területtel, amiről a legkevesebbet tudunk: a külpolitikával. Azon túl, hogy a diplomáciai iratokat végső formájukban a király közvetlen ellenőrzése alatt a nagyobb kancellária állította ki, ismereteink csak néhány, véletlenül ránk maradt minutára terjednek. Három különböző – a morva, illetve a morva, cseh és lausitzi rendekhez szóló – követi utasítás, valamint egy Rómába, a pápának küldött levél piszkozatáról van szó.[53] Ez utóbbi azzal a leggyakoribb, ún. kancelláriai írással íródott, amelynek szerzőségét igen nehéz megállapítani. (Ilyen betűformákkal készült szinte valamennyi nagykancelláriai oklevél, valamint a Bácsi Ferencnek tulajdonított formulárium is.) Egyénibb ductusa van a másik három kézírásnak, az írók személyének megállapítására azonban nem merek vállalkozni. Elsősorban azért, mert nincs elegendő anyagom a kancelláriai személyzet kezevonásai azonosításához. Csak annyit látok bizonyosnak, hogy az Egyetemi Könyvtár kézirattárában őrzött két darab, amelyet Werbőczynek tulajdonítanak, valószínűleg más személy kezétől származik.[54]

Visszatérve a belső ügyekhez: a kancelláriai jelzetek közül csak kettő árul el valamit az illető oklevelek keletkezésének körülményeiről. A „relatio", mint említettem, az ügyről a kancellária (és a királyi tanács) előtt referáló személy nevére utal. Ami a tanács szerepét illeti, a relatiós oklevelek csekély száma és a szereplők megoszlása csak tovább erősíti a nagymúltú testület jelentőségének csökkenéséről fentebb elmondottakat. A tanácsosok külön-külön csak a királyi adományozás, kegyosztás intézésében jutnak szóhoz – ez mindenképpen illetékességi körük szűkülését jelenti. Ráadásul a saját jogon „consiliarius" főurak csak ritkán szerepelnek, sőt ilyen esetekben is szűkebb pátriájuk ügyeit referálják csupán (Várday: Bars megye; Batthyány: Zágráb megye). Az udvarmester és a titkárok relatiói viszont sokfélék (általános perhalasztás, Sáros és Szepes megyei illetőséggel; birtokadományok, Vas m. stb.). Arra is van bizonyíték, hogy a korábbi szokásnak

---

hatalmaskodásai ellen: OL NRA 803/14•b – birtokbaiktatási parancs Heves megyének: OL Lánczy 1527. V. 13. – tanúvallatás: OL Véghelyi D. gyűjt. régi l. cs. 1527. VI. 22. – „manus communis": OL Barkóczy 1527. V. 4.

[52] János király nagyobb kancelláriája mindeme gyakorlatában a Jagelló-kori viszonyokat utánozta. Az azonosságra Kubinyi András figyelmeztetett, akinek e tanulmány sok részletkérdése tisztázásához nyújtott önzetlen segítségét ezúttal szeretném megköszönni.

[53] Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Litterae et epistulae originales c. gyűjtemény (a továbbiakban: EK LEO) N. 37–38, ill. OL Nagy István gyűjt. régi l. cs. hely és év nélk.

[54] Werbőczy sajátkezű dorsatióin (rendelkezésemre álló xeroxmásolat: Werbőczy kezevonása 1527. V. 6-án egy 1527. III. 29-i csornai káptalani jelentésen: OL NMT 1527/A régi l. cs. Essegváry Ferenc egyik pere) a szókezdő nagy M „gömbölyű", a kérdéses iratokon „hegyes"; a szókezdő R „derekát" Werbőczy energikusan áthúzza a betű bal felére, amott viszont az éppen csak érinti jobb felől a betű szárát.

megfelelően a titkárok a kancelláriába benyújtott kérelmeket terjesztették a tanács elé: Beszterce oppidum (Vágbeszterce) felmentését a lucrum camerae alól a Podmaniczky család kérte, élén István nyitrai püspökkel – a kancelláriába viszont már Statileo relatioja alapján érkezett az ügy.[55] A király közvetlen környezetéhez tartozó hivatalnokok végezték tehát a tényleges ügyintézésben is a legtöbb munkát.

A kancellária felől nézve a dolgot, a „relatio" nyilvánvalóan a közbenjáró személy felelősségvállalását jelenti. A Jagelló-kori analógia alapján valahogy oly módon tudom ezt elképzelni, hogy az oklevél kiállítására szóló utasítást nem a király adja a kancellárnak, hanem az az illető, aki az ügyet a tanács elé terjesztette. Az uralkodói jóváhagyás megszerzése után (kizárólag privilegiális ügyekről lévén szó, ez elengedhetetlen volt) a „relator" viszi meg a parancsot a kancelláriának.

Kétségtelen, hogy a kancellár, mint az iroda vezetője, elvileg minden itt készült iratért felelősnek számított. A „titkos pecsét" alkalmazása e felelősségvállalás szimbólumaként is felfogható. Ami persze nem jelenti azt, hogy a kancellárnak valóban tudomása lett volna minden egyes kiállított oklevél pontos tartalmáról. Ehhez túl sok ügy forgott egyszerre szőnyegen. A fiatalabbik Miletinczi-testvér épp ezért tehette meg, hogy a Nagylucseiek valamely osztozkodásában szabálytalanul állított ki egy fontos okiratot.[56] A kancellária személyzete önmagát ellenőrizte, s vezetőjük az általa személyesen nem ismert ügyekben e belső ellenőrzésre bízta magát.

A „relatiós" okleveleknél e belső kontroll jele éppen a „relatio" jelzet, amelyet mindig más kéz vezet rá a már kész ügyiratra. De mivel az ilyen esetekben a felelősség egy része a közvetítő személyre hárult át, a végső hitelesítéskor neki is szignálnia kellett az okiratot – vagy ha ekkor már nem volt elérhető, valaki másnak kellett átvállalnia a felelősség reá eső részét.[57] S ez körülbelül azt is jelenti, hogy az ügy részleteit a kancellária nem feltétlenül ismerte, azokról a referens tájékoztatta a királyi tanácsot vagy magát az uralkodót (valószínűleg ő tett javaslatot a döntés miként tére is), s ő adhatta meg a szükséges fölvilágosításokat az okmányok kiállításáról intézkedő kancelláriai embereknek is.

Természetesen a király kézjegyét magukon viselő írások esetében más a helyzet. A kancellár titkos pecsétje mellett olvasható királyi aláírás az uralkodó személyes felelősségvállalását jelzi – ez pedig fölöslegessé tette a beosztott tisztviselők ellenőrző bejegyzéseit.

A leggyakoribb jegyzet, „a király úr saját megbízásából" szövege persze arra csábítana, hogy minden egyes ilyen rendelkezés mögött a királyt, vagy legalább is annak illetékes főemberét, a kancellárt keressük – hiszen ki más osztogathatna parancsokat a fejedelem nevében? A már említett Miletinczi-eset azonban ismét figyelmeztet, hogy a kormányzat vezetőinek aligha jutott idejük minden apró-cseprő esettel foglalkozni. A „commissio propria" rég formulává vált, s a mögötte fölsejlő munkafolyamatok lényegét nem a legmagasabb főméltóságok tényleges közbenjárása, hanem a szabályos, normális hivatali ügymenet adja meg. De még ez az ügymenet sem mindig egyforma, hiszen a különböző természetű tennivalók különböző eljárásmódot is feltételeznek.

[55] OL NRA 421/35 = Podmaniczky Ot. II. 152. (1527. III. 26.)
[56] OL NRA 1662/23.
[57] OL NRA 903/24. Ld. a 83. jegyz.

Arról persze szó sincsen, hogy János király teljesen távol tartotta volna magát az adminisztráció gondjaitól. Minden uralkodónak volt saját külön pecsétje is, amellyel a kancellártól függetlenül hitelesíthetett okleveleket. Többnyire gyűrűs pecsét szolgált erre a célra – s Szapolyai János is többször folyamodott e személyes használatára készült eszközhöz.

A koronázást követő hetekben viszonylag gyakran ütötték Szapolyai volt vajdai pecsétjét az iratok friss viaszába. Mindenféle elintéznivaló szerepel e sorozatban. *Szabályos adománylevelek*: Werbőczynek, Torna váráról és a megye főispánságáról (nov. 14.); Szentivány falu (Alsó-Fejér megye) 12 évi adómentessége, az ortodox vallásról való áttérés jutalmaképpen (nov. 28.); Terpény falu eladományozása Bethlen Elek alvajdának (nov. 30.).[58] *Közigazgatási utasítások*: Kassa városa a hazatérő lengyel követeknek adjon kocsit (nov. 17.),[59] Beszterce város adja át Bethlennek Terpényt (nov. 29.).[60] *Kincstári ügyek*: a kassai harmincad átadását elrendelő mandátumok (Dóczy János volt kincstartó emberei helyett Thornallyai Jakab megbízottja, Drugeth Ferenc kezébe, 1526. nov. 23–24.).[61] *A közrend védelme*: parancs Gosztonyi János erdélyi püspökhöz Kolozsvár kiváltságainak tiszteletben tartására (nov. 23.); Perényi Péter vajdához Terpény új birtokosának oltalmazására (nov. 29.); Podmaniczky István nyitrai püspöknek egy plébános kezeseinek megrendszabályozására (dec. 7.).[62]

A későbbi darabokon a pecsét vésete változik: a vajdaként használt darabot egy országcímeres váltja föl.[63] Ezzel a már valóban királyi gyűrűspecséttel még két további ránk maradt oklevél készült el 1527 első felében: I. János végrehajtatlanul maradt megegyezése Pálóczy Antal özvegyével az örökség királyi kézbevételének feltételeiről (márc. 31.), és Szapolyai egy elismervénye az Illava várnagyától kapott jövedelmeivel való elszámolásról.[64]

Mindezek a darabok a megszokott „commissio propria" jelzettel készültek (kivéve a Pálóczy-egyezséget), tehát nyilván a kancellária irodájának termékei. A különleges pecsételés így arra utal, hogy a király ezúttal is (mint a manu propriás iratoknál) saját személyében rendelkezett a kancelláriai személyzettel, s a kancellár, vagy beosztottjai helyett ezért vállalta maga a hitelesítést is. Úgy vélem, ilyenkor önmaga mérlegelte az indokokat, azaz nem hagyatkozott a közvetítők, a tanácsosok vagy a hivatalnokok véleményére, hanem maga javasolta a végső döntést.

Annyit mindenképpen megjegyezhetünk a történtekből, hogy Szapolyai, ha a helyzet úgy kívánta, képes és hajlandó volt beleszólni az adminisztráció ügyeibe, s ezt a beleszólási lehetőséget később is fenntartotta magának.

Állandóbb, de jóval ritkább volt a király személyes részvétele a különböző kérelmezések meghallgatása és elbírálása esetében. A kancellária általában csak formulával jelzi,

[58] OL NRA 816/23, 1035/72; OL Bethlen (betleni) 1526. XI. 30.

[59] AMK Schwartzenbach 1111.

[60] OL Bethlen (betleni) 1526. XI. 29.

[61] AMK Schwartzenbach 1112–1114 (Drugethet még nem mondja tárnokmesternek).

[62] KÁL privilegii CC/7; OL Sztáray; OL Kisfaludy.

[63] A változás időpontját a pecsétek viaszának rongálódása, ill. a véset vonalainak a mikrofilmeken való kivehetetlensége miatt nem tudom meghatározni.

[64] AMK titkos levéltár, thesaurus OO – Continuatio Miscellaneorum; ill. OL NMT (régi l. cs.) 1527. V. 9.

hogyan is került a kormány elé valamely ügy. Mégis, e formulák némelyike kifejezetten hivatkozik arra, ki kérte a királytól az érintett személy megjutalmazását, olykor pedig általánosságban említik az írások „sok hívünk esedezését".[65] Az is előfordult, hogy maga a kérelmező jelent meg az udvarban.

A név szerint említett közbenjárók rendesen fontosabb emberek voltak, vagy ha nem, akkor azok egyike állt a hátuk mögött.[66] Ez esetekben majdnem bizonyos, hogy valóban az uralkodó színe elé járulva indíthatta meg a kérvényező a hivatalos eljárást, s a király jórészt maga mérlegelte, mit határozzon. Az így elintézett ügyekben tehát, függetlenül a végrehajtási módtól, a döntést valóban a királynak tulajdoníthatjuk.

Kegyosztó okleveleink többsége persze a kérelmezésre való utalás nélkül készült, amennyiben a kancellária fogalmazta szöveg röviden közölte: az érintett felet érdemeiért, szolgálataiért illeti jutalom.[67] Valószínűnek tartom, hogy ilyenkor a kérelmet a kancelláriába nyújtották be, s azt a kancellár vagy valamelyik beosztottja referálta a királynak (esetleg, de nem kötelezően a tanács ülésén), ismertetve a körülményeket, s javasolva a döntés mikéntjét. Az uralkodó szerepe ez esetben a jóváhagyás vagy elutasítás puszta tényére szűkült. A döntés meghozatala után pedig a kancellár ismét csak hivatali úton intézkedik, hogy a hivatalnokok által amúgy is ismert ügyben az iroda állítsa ki a szükséges iratokat. A „commissio propria" jelzet általános fomulája mögötti szokványos, mindennapi rutin-ügyintézés tipikus esetét látom tehát az ilyen ügyekben.

Megint csak sok nehézséggel jár, ha a határozott hatáskörrel rendelkező kormánytagok befolyását, döntési jogának érvényesülését próbáljuk megállapítani. Már az első pillantásra két negatívum hívja föl magára a figyelmet. Az egyik, hogy (a kérdéses 10 hónap alatt) az ilyen főtisztségviselők milyen kevés saját néven kiállított oklevelet hagytak ránk. Thornallyai Jakab kincstartótól egyetlen egy darabot sem ismerek, Dóczy János budai provisortól úgyszintén, Drugeth Ferenc tárnokmestertől mindössze egy levél maradt fönn. (Csak a személynök okirataiból ismerünk elegendőt – de ez már az igazságszolgáltatás ügyköre).

A másik „hiány": a Jagelló-korban az egyes szakterületeken illetékes kormánytagok elég gyakran szerepeltek a királyi tanács előtt, mint a rájuk tartozó ügyek relatorai. Különösen a gazdasági vonatkozású kiváltságolások, illetve királyi mandátumok viselték gyakran a kincstartó, a budai udvarbíró, vagy a kamaraispánok kézjegyét. Most viszont, mint láttuk, kizárólag „commissio propria" alapján készült iratok keletkeztek az ilyen

[65] A legáltalánosabb formula: „ad supplicationem nonnullorum fidelium nostrorum", néhány különlegesebb szöveg: „nostre majestati venientes in presenciam" (Eger DRH 21. verso, 1527. II. 23.) – „nostre majestati accedente in conspectu exposuerunt et declaraverunt nobis" (Eger DRH 66 verso) – „majestati nostre veniens in conspectum, exhibuit nobis" OL Károlyi, (Bosnyák ltár.) fasc. 15/7. Mindegyiket sok évtizede használta már a kancellária.

[66] Ld. NRA 114/30: A Kistapolcsányi-testvérek kérelmét Várday Pál érsek referálja. A kérvényezés módjára jellemző *Szerémi* 136. l. elbeszélése a Cserni Jovánt megölő szegedi polgár megjutalmazásáról. Az illetőt Szerémi, mint királyi káplán juttatta királyi audenciához; az oklevelet viszont Werbőczy kancellár adta – Szerémi, tehát a közvetítő kezébe.

[67] A legáltalánosabb formula: „cum nos habentes respectum et considerationem ad preclaram fidem et fidelium serviciorum cumulatissimaque merita fidelis nostri NN" (pl.: OL Barkóczy 1527. III. l.)

ügyekben – illetve egy adókedvezményt „relatio" alapján kezel a kancellária, de referens a királyi titkárok egyike.[68]

Teljességgel kizártnak tartom, hogy ezek a jelenségek a kérdéses méltóságviselők kikapcsolását jelentenék az ügyek intézéséből. Dóczy János, a lelépő thesaurarius utolsó ténykedései közé tartozott, hogy János király koronázásának másnapján értesítette Kassát: a Szapolyainak adott kölcsönt visszafoghatják a helybeli pénzverő kamarától. A oklevélen Dóczy pecsétje mellett neve („Johannes Doczy thesaurarius regius") és saját kezű szignója is látható („idem thesaurarius manu propria").[69] A kettős hitelesítés megegyezett a korábbi szokással, s kétségtelen bizonyítéka, hogy a kincstári személyzet megszokott módon folytatta hivatali tevékenységét. Semmi okunk feltételezni, hogy ez a gyakorlat Thornallyai alatt megszűnt volna: okleveleinek hiányát valószínűleg azzal kell magyaráznunk, hogy a levéltárakból jóval hamarébb kiselejtezték őket, mint a pár huzamos királyi rendeleteket.

Láttuk fentebb, hogy ezen utóbbi mandátumok a pénzügyigazgatás valamennyi területére kiterjedtek. Miközben szövegük alapján megbizonyosodhatunk arról, hogy a állami gazdasági apparátust valóban Thornallyai Jakab emberei vették kezükbe, puszta létezésükkel arra is felhívják figyelmünket, hogy a kancelláriának a király nevében ki utasításai nélkülözhetetlen segédeszközei maradtak a kincstári személyzet tevékenységének.

A „commisio propria" jelzetek természetesen itt sem jelenthetnek gyökeresen más elintézési módot, mint egyébként. Ugy tűnik, az egyes „szakminiszterek" (bocsánat az anakronizmusért) fontosabb döntéseiket a kancellár tudtával terjesztették a király elé, aki ezúttal is az ő véleményük meghallgatása után döntött s adott utasítást a megfelelő iratok elkészítésére. Akárcsak a kérelmek beterjesztésénél, most is elképzelhető, hogy mindez a királyi tanács ülésein zajlott le, az viszont ezúttal nem valószínű, hogy az elintéznivalók is a kancelláriai személyzeten keresztül érkezhettek csak ide: az ügyvitel rutin-jellegét itt a méltóságviselők tisztsége biztosította.

Lényegesen egyszerűbben intéződtek a közrendet érintő panaszok. A sérelem közlésének módját nagyjából azonos értelmű formulák rögzítették („elmondták főségünknek", „megtudtuk" és hasonlók).[70] Oly általánosságok tehát, amelyek mögött ismét csak a szokványos hivatali ügymenetet kell látnunk: a kancelláriába benyújtott kérvényeket hivatalból referálják a tanács előtt, majd szintén hivatalból írásba foglalják.

Már említettem, hogy e panaszok egy része tulajdonképpen az igazságszolgáltatás elé tartozott volna. Ezzel a megállapítással egyben tovább is kell lépnünk, s meg kell kezdenünk az eddig figyelmen kívül hagyott kúria működésének vizsgálatát.

[68] A Jagelló-kori viszonyokra: *Szilágyi L.* és *Kubinyi A.* Kincstartók 34 sk. és 54 skk.

[69] AMK Schwartzenbach 1119.

[70] Legáltalánosabb: „exponitur majestati nostre" (pl. OL Barkóczy 1527. VI. 100 hatalmaskodási ügy), de van „expositum est nobis" változat (HO V. N. 275., iratok visszaszolgáltatása), egyszerű „intelligimus" megjegyzés (OL Dl. 47707, cenzus-hátralék), „ex gravibus querelis et supplicationibus domini NN... intelligimus" megfogalmazás (pl. OL NRA 1035/72 elfogatási parancs), meg tömör „dicitur nobis" formula is (pl. OL NRA 659/11, magán-zálogosítás).

5. A kúria

A 3. pont elején hivatkoztam rá, hogy a kancellária hatásköre egy szempontból jelentősen eltért a Jagelló-korihoz képest: Werbőczy István kancellári minőségében bizonyos ellenőrzést gyakorolt a központi bíróságok működése fölött.

Ez az ellenőrzés részben összefüggött azzal, hogy, mint láttuk, az egyetlen személynöki irodára szűkült kúria valamennyi hivatalnoka, Bekény személynöktől a notariusokig az ő pártfogoltjaként futotta be pályáját. De ennél sokkal fontosabb, hogy a kancellár jogilag is visszaszerezte nagybírói funkcióját, sőt a személynök fölöttesévé, s így gyakorlatilag a csonkán maradt igazságügyi apparátus fejévé lépett elé.[71]

Werbőczy István, János király országának legfőbb méltóságviselője, a nagy és változatos tapasztalatokkal rendelkező jogász, a Hármaskönyv, ez Európa keleti felében páratlan szakkönyv szerzője furcsa felfogásban újította föl a kancellárok igazságszolgáltató ténykedését. Nemcsak hogy tényleges bíróként szerepelt az ítéletek meghozatalakor, hanem a középkori perrendtartás megkövetelte bürokratikus eljárás jelentéktelen részleteit is szívesen intézte. Több olyan hiteleshelyi okirat maradt ránk, amelynek hátára a kancellár önnön kezével vezette rá az illető per pillanatnyi állását, s a megteendő lépéseket.[72] Rendes körülmények között ebben a fázisában csak az ítélőmester foglalkozott az ügyekkel. Persze, nem kell azt hinnünk, hogy a nagybíró elvette beosztottjai kenyerét: maradtak ránk dorsatiók a két prothonotarius kezétől is.[73] Werbőczy személynök korában is épp így belefolyt beosztottjai mindennapos munkájába – akár csak hajdan az első világi personalis, Drági Tamás tette. Hódolt e szokásnak a mostani személynök, Bekény Benedek is.[74]

Úgy látszik a nagybíráknak az egyszerű hivatalnoki munkába való személyes bekapcsolódása a világi jogászságnak a bírósági gyakorlatról kialakult sajátos szemléletével függött össze. Az okok vizsgálata túl messzire vinne, maradjunk meg csak a kancellár hatáskörének kiszélesítésénél és annak János király kúriája működésére gyakorolt hatásánál.

Az újítás egyik eredménye érthető módon az volt, hogy a kisebb és nagyobb kancellária ügykörei közötti határ elmosódott.

[71] A kancellár jogkörét egy királyi oklevél (OL DL. 47701) a titkos pecsét kezelésében és jurisdictioban jelöli meg. Néhány más oklevélben meg föl vannak sorolva azok a hivatalos személyek, akikre a jogszolgáltatás legfelsőbb szinten tartozik: a főkancellár, a kancellár, a személynök és végül az ítélőmesterek. (OL Berzeviczy (berzevicei) 1527. VI. 5.; EK Kaprinay in qu. N. 13; OL Szulyovszky-Pottornyai 1527. III. 30.) Ez nyilvánvalóan rangsor is. A főkancellárt ugyanakkor sosem látjuk-halljuk cselekedni (az utolsó iraton nem is említik!), ami annál is érthetőbb, mert Várday Pál korábban nem jogi, hanem pénzügyi területen szolgált: *Fógel J.*: II. Lajos. 46.

[72] Prorogatióját olvashatjuk a csornai konvent egyik 1527 áprilisi jelentésén (OL NMT 1527/A, régi l. cs.), a túróci konvent egy június 6-i jelentésének hátán (OL Justh), vagy a leleszi konvent egy 1527. VI. 29-i jelentésén (OL Barkóczy).

[73] Baksaytól: OL Justh, túróci konvent 1527. V. 4-i jelentése. Miletinczitől: OL Kállay, leleszi konvent 1527. III. 21-i jelentésén.

[74] Werbőczy korábbi szokásairól és annak Dráginál látott előzményeiről: *Bónis Gy.* Jogtudó 340; Bekény dorsatiói: OL NRA 803/19; OL NMT 1917/34 (régi l. cs.). *Szekfű Gyula* véleménye, aki pusztán Werbőczy kisstilű hivatalnoki lelkének jelét látta a dologban (Magyar történet III. Bp. 1935[2] 29) ezzel értelmét veszti.

Első pillantásra úgy tűnik: az eredeti munkamegosztás a következőképpen szerveződött meg. A perek folyamán szükségessé vált olyan iratokat, melyek a közigazgatási apparátusnak szóltak, a titkos pecsét alatt, a szokásos „commissio propria" jelzettel a „cancellaria maior" készítette el. Beiktatásra, peráttételre, vagyonmegosztásra, ítélethozatalra vonatkozó ilyen mandátumok maradtak ránk, sőt az egyetlen ismert ítéletlevél is ebbe a kategóriába tartozik.[75]

Ugyanezek a parancsok viszont, ha a hiteleshelyeknek címezték őket, már a kúriában íródtak, a bírói pecsét alatt, az ott szokásos „lecta" jelzéssel ellátva.[76]

Ezzel szemben van egy sor olyan, hiteleshelyhez kézbesített felszólításunk, amelyik a titkos pecsét alatt kelt –, viszont ellenjegyzése a „lecta" jelzések valamelyik változatával történt. Beiktatás, idézés kézbesítése, vizsgálat megindítása, tisztító eskü, fogott bírák felszólítása ítélkezésre a tárgya ezeknek a daraboknak.[77]

Még feltűnőbb, hogy egy általános perhalasztás is így, tehát nagykancelláriai pecséttel, de „lecta per magistrum My(letin)czi prothonotarium" jelzettel készült, akárcsak egy személynek szóló idézés (csak ott Baksay Bernát a lectázó).[78]

Másfelől meg a kisebb, bírói pecsét látható egy megyének szóló, birtok-osztályt (divisio) elrendelő parancson, az egyébként szokatlan „de commissione domini regis" jelzettel; s ugyanezt az ellenjegyzést olvashatjuk néhány hiteleshelyhez címzett, kisebb pecsétes beiktatási vagy idézési mandátumon.[79]

Arra még találhatunk magyarázatot, hogy a Miletinczi Péter kúriai jegyző visszaélése dolgában kiadott parancs a bírói pecsét alatt, de a nagykancellária „commissio propria" rájegyzésével került kibocsátásra.[80] Az viszont már mindenképpen szemet szúr, hogy a kisebb kancellária pecsétje, s „de commissione" jelzet alatt parancsolja meg a király egy szökött jobbágy visszaadását, s hogy ugyancsak bírói pecséttel, „lecta" szignóval a személynöki iroda hitelesíti Tahy János főkapitány egy magánadományát.[81]

Gondolom, már ez is elég bizonyíték a két hivatal működésének összefonódására. De hasonló okból nehéz eldönteni Baksay Bernát ítélőmester pontos hivatali hova-

[75] Beiktatás: OL Lánczy l. cs. 1527. V. 13., peráttétel: OL Beniczky 1527. II. 19., divisio: OL Petróczy 1527. I. 1., vitatott birtok közkézre adása: OL Barkóczy 1527. V. 4., felszólítás ítélethozatalra: OL Justh 1527. II. 11., ítéletlevél: OL Véghelyi D. gyűjt. volt l. cs. 1527. VIII. 9 (átrendezés után elveszett).

[76] Ítéletvégrehajtásra parancsok: OL Justh 1527. V. 28.; OL Kállay 1527. IV. 24. körül. Beiktatásra: OL Ibrányi 1527. VI. 12.; OL NMT 1527. VI. (régi l. cs. 1904/26). Hiteles hely előtt tett bevallás visszavonása: OL Véghelyi D. gy. régi l. cs. 1527. III. 29.

[77] Beiktatás: OL NRA 549/30; 659/11; 953/15. Idézés: OL Justh 1527. V. 18. és 19. (két db.). Vizsgálat: OL NRA 803/1. és OL Berzeviczy 1527. VI. 6. Eskü: OL NRA 803/19. Fogott bírák: OL Justh 1527. VI. 7. Kubinyi A. szíves felvilágosítása szerint az ilyen eljárás korábban sem volt ismeretlen, de meglehetősen ritkán éltek vele.

[78] OL Zichy 10/11, ill. OL Justh 1527. V. 19.

[79] OL Beniczky 1527. V. 9. (két db.); OL NRA 1662/24; mindhárom Pereszlényben kelt, 1527. V. 8–9-én. Kubinyi A. szerint ennek az eljárásnak is van szórványos Jagelló-kori előzménye.

[80] OL NRA 1662/23.

[81] OL Ujhelyi 10. cs. 24. tétel, 1527. III. 25., Buda, ill. OL NRA 521/38. Ez utóbbi eredeti dátuma 1528. IV. 23. Buda, ami nyilvánvalóan téves. 1529 sem lehet, mert akkor János király még Lippán volt. Igy 1527-re kell gondolnom – bár ez is kétes, mivel Tahy főkapitányi rangjáról ekkor még senki sem tud.

tartozását. Míg Miletinczi, aki épp úgy hitelesít mindkét pecsét alatt kelt okleveleket, épp úgy hátjegyzeteli a személynök előtti perek okmányait, mint ő, időnként kiírja, hogy ő a személynök tisztviselője, sőt a fenti Nagylucsei-esetből az is kederül, hogy valóban ő irányítja az irodát (az ő utasítását értette félre ugyanis a notarius-öccs) – Baksay esetében az ilyen nyomok hiányoznak. Épp úgy lehet másik személynöki prothonotarius, mint Werbőczy személyes beosztottja, aki a nagykancellárián belül foglalkozik a jogi ügyekkel. Sajnos, az említett hiteleshelyi jelentések sem segítenek tisztázni a dolgot: még a Werbőczy által személyesen hátjegyzetelt ügyek is a personalis presentiának vannak címezve. Csak annyi bizonyos, hogy a két prothonotarius a korábbi kúriai gyakorlatnak megfelelően ellenőrizte egymás munkáját.[82]

Noha a régmúlt kancelláriájának mintájára a személynököt a kancellárnál alacsonyabb rangúnak, sőt annak beosztott tisztviselőjének tekintették – láttuk, a gyakorlatban pontosan egyformán vették ki részüket a jogi procedúrák gombolyításában. Még arra is volt példa, hogy, a fenti hatásköri átfedések újabb példájaként Bekény personalis alkalomadtán besegített a kancelláriai titkárok munkájába,[83]

Az elméleti (és familiáris) alávetettségi viszony ahhoz azonban épp elég nyilvánvaló volt, hogy két nagybírót, a korábbi szokással ellentétben, ne lehessen egymástól függetlennek tekinteni. Ennek megfelelően nem szolgálhattak egymás fellebbezési fórumaként sem. Nincs is olyan oklevelünk, amely ilyen per-továbbvitelről említést tenne.

A két kancellária tehát jóformán egyetlen tömbbé vált, amely monopolizálta a királyi jogszolgáltatást. Tegyük hozzá, a jelek szerint még a teljesen periferikus katonai becsületbíróság (curia militaris) is a személynöki székhez kötődött.[84] Egyedül a 8 tárnoki város mentesült volna a Werbőczy-féle bíráskodás alól – de közvetve, Ibrányi ítélőmester személyén keresztül még ott is érvényesült annak befolyása!

Persze fellebbezési lehetőség nélkül bizonyos idő múltán a jogszolgáltatás menete elakadhat. Feltehetően ez volt az oka, hogy végül Pestyéni Gergely átvette az országbírói tisztséget. Emlékezzünk rá: az első per, amelyben mint ilyet megemlítik, a személynök előtti újrafelvétellel folytatódik.

6. A hatalom szerkezete

Láttuk eddig, hogyan folyt az ügyek intézése a királyi tanács, a kancellária s a többi kormányhivatal színe előtt, s hogy a különböző eljárási módok miféle döntéshozatali mechanizmusokra engednek következtetni. De kinek, vagy kiknek a szolgála-

[82] Baksai dorsatiója: OL Justh 1527. III. 27., Miletinczié: OL Kállay 1527. III. 21. Baksay „lecta", vagy „lecta et correcta per me" jegyzetei: OL Justh 1527. V. 18–28-ig, összesen 5 db, OL NRA 703/17 és 803/19; – Miletinczi kézjegye: OL Justh 1527. VI. 7., OL Zichy 10/11, OL Berzeviczy (berzevicei) 1527. VI. 6., OL NMT 1904/26, régi l. cs., 1527. VI. 6. „Lecta et extradata per me magistrum Baksay prothonotarium – coram me magistro Myczy" = OL Ibrányi 1527. VI. 12.

[83] Ha a referens történetesen nem tudta aláírni az általa közvetített ügy oklevelét, akkor valamely hivatalnok ellenjegyezte azt helyette: OL NRA 903/24 Batthyány Ferenc relatiója, Statileo királyi titkár aláírásával, OL Békássy 1527. V. 8., Pestyéni relatiója, Bekény személynök kézjegyével.

[84] OL Kisfaludy 1527. VI. 7. Ládonyi Miklós becsületbeli ügyét Kaszás Miklós óbudai polgárral(!) a király a curia militaris elé utalta, Kaszás megidézését „coram nostra majestate", a jelentést „nobis" kéri, a budai káptalan jelentése pedig a personalis presentiának van címezve.

tában működött ez a szinte meglepő életerővel újrateremtődő központi kormányzat? Kit nevezhetünk a hatalom tulajdonképpeni birtokosának?

A király személyes beavatkozásának közvetlen nyomait két esetben, a sajátkezűleg aláírt, illetve a gyűrűspecséttel hitelesített okleveleknél tudtuk fölfedezni. Két jellegzetesség érdemel külön figyelmet. Az egyik, hogy 1526 végéig gyakorlatilag mindenféle ügyet hajlandó volt az uralkodó maga intézni, a másik, hogy 1527 tavaszán már csak valóban a király személyét érintő tennivalókat terjesztik közvetlenül elébe.

Abban tehát semmiképpen sem kételkedhetünk, hogy az első, legnehezebb hetekben I. János nagy részt vállalt az ország irányításának gondjaiból. A lengyel követek december 3-i jelentéseikben szó szerint így jellemzik a látottakat: „Ez a király . . . mindent személyesen hallgat és tárgyal meg, mindent személyesen intéz el – semmit sem mulaszt el, ami hasznosnak látszik, minden az ő parancsától függ és aszerint intéztetik."[85]

Ez a valóban szokatlan uralkodói aktivitás szűnik meg azután 1527 tavaszára. Szapolyai passzivitásba vonult volna? Túl merész következtetés lenne. Egy király aligha engedheti meg magának, hogy huzamosabb időn át minden fontos és kevéssé fontos dologgal személyesen foglalkozzék. A központi kormányszervek hivatalnokai pontosan arra valók, hogy önállóan lebonyolítsák a mindennapi teendőket. 1527 tavaszára, mint láttuk, befejeződik az apparátus kiépítése: János király immár megtehette, hogy csak a valóban fontos, vagy valóban személyét érintő ügyekkel, bajokkal törődjék.

Arra például, hogy a külpolitika irányítását mindvégig saját kezében tartotta, több konkrét bizonyítékunk van.

1527 áprilisában meghalt Szoby Mihály, Werbőczy István öreg mentora. A kancellár, aki örökölt Szobytól, személyesen sietett az özvegyhez Alsó-Peténybe. Megegyezett vele a vagyon sorsáról (átengedte haszonélvezetre örökrészét), s az erről szóló oklevelet, természetesen a király nevében, itt helyben állította ki, április 26-án. Az okiratot azonban a bírói pecséttal s a kúriában szokásos „lecta" jelzéssel hitelesítették, s a szöveg is a személynöki hatóság közreműködésére utal: a megegyezés „személyes jelenlétünkben" („coram nostra personali in presentia") történt. A kancellár tehát a személynököt, vagy inkább annak illetékes beosztottját vitte magával.

A titkos pecsét viszont Budán maradt. Ugyanezen a napon, április 26-án I. János „manu propria" szignált levelet írt I. Ferenc francia királynak, s erre csakis a secretum sigillumot üthették rá.[86]

Ismertebb és feltűnőbb az a többféle jelentésből is ismert eset, mikor, 1527 elején Esztergomban, Szapolyai személyesen folytatott tárgyalásokat egy titokzatos török megbízottal. A már eljáráshoz szokott megfigyelők közül többen is furcsálkodva jegyezték föl: a kancellárt szándékosan kihagyták e megbeszélésekből.[87] Kaspar Winzerer bajor követ, akit Szapolyai ügynökei hívtak át Ferdinánd koronázása után Prágából, arról számolt be urainak, hogy János király személyesen fogadta. Werbőczy jelenlétéről, vagy akár utólagos

[85] Acta Tomiciana VIII. 268. (szövegét ld. a 92. jegyzetben).

[86] Szoby haláláról: *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István életrajza (Magyar Történeti Életrajzok sorozat). Bp. 1899 (a továbbiakban: *Fraknói V.* Werbőczy) 263. A kérdéses irat: OL Károlyi (Bosnyák) fasc. 15/9., János király említett levele I. Ferenchez: *Szalay L.* Adalékok 19.

[87] *Jászay P.* 290; *Szalay L.* Adalékok 24; *Fraknói V.* Werbőczy 276, *Szerémi* 119.

bekapcsolódásáról nem ejtett szót, ellenben elmondta, hogy mindkét kihallgatáson Frangepán Kristóf bán, az országos főkapitány volt az uralkodó oldalán.[88]

Frangepán bekapcsolása a diplomáciába inkább a megbeszélések tárgya miatt történt (János katonai kérdésekben várt fölvilágosításokat a bajortól). Az Ausztria elleni támadás általa is támogatott, s állítólag személyesen a király elébe vitt ötletének elutasítása mutatja, hogy a külpolitika lényegi kérdéseibe az uralkodó még neki sem engedett beleszólást.[89]

A belpolitikai döntések megszületése, mint ezt fentebb láttuk, nagyjából megfelelt a hagyományoknak. A legkülönbözőbb úton-módon a királyi tanács elé terjesztett elintéznivalókat végső soron mindig az uralkodó hagyja jóvá. Az eljárási mechanizmus hallatlan rugalmas, s első látásra kizárólag a király személyes képességeitől teszi függővé, mennyire akar vagy tud az érdemileg is beleszólni a dolgokba.

Még ha nem is hinnénk, amit az 1526 előtti események bizonyítanak, hogy ti. Szapolyai János határozott ember volt, aki, ha kezében volt a döntés lehetősége, tudott is élni azzal[90] – tehát még ha el is akarnánk felejteni ezt, hamar eszünkbe kell hogy jusson. Hiszen a legtöbb ügyet a kormányhivatalok személyzete adminisztrálta, s azok vezetői hozták a királyi tanácsba. A meghatározott jogkörrel rendelkező tisztségek viselői pedig jórészt mind a királyhoz igen közel álló emberek voltak: Dóczy, Thornallyai, Bekény, a régtől túlbuzgóan Szapolyai-párti köznemesi csoport tagjai, Drugeth tárnokmester pedig közeli rokon. A csökkentett létszámú tanácsról megint csak azt kell megállapítanunk, hogy az uralkodó kreatúrái és legbizalmasabb hivatalnokai viszik benne a prímet.

A kialakuló új hatalmi szerkezetben a döntő szerep tehát kétség kívül a mindenkit kezében tartó I. Jánosé lett.

Az ügyek bonyolításának rendszere a második helyre viszont mindenképpen a kancellárt emeli. Kétségtelen, hogy Werbőczy István a külpolitika irányításából meglehetősen kiszorult. Néhány tárgyaláson ugyan részt vett: ő ült asztalhoz pl. 1527 februárjában Leonhard Harrach osztrák kancellárral, máskor meg őt jelölték ki az olmützi (Olomouc) béketárgyalások vezetésére. De már ide sem ment el, részben talán mert belátta a Habsburgokkal való alkudozás reménytelenségét, részben meg mert maga is kénytelen volt elismerni: a király nem veszi tekintetbe véleményét.[91]

Az itt elvesztett befolyásért azonban bőséges kárpótlást nyújtott hatáskörének a belső ügyekben történt lényeges kibővítése. A kancellár most egy kézben egyesítette a

[88] *Szalay L.* Adalékok 34. skk. Werbőczy persze nem szorult ki teljesen a külügyek intézéséből, csak az irányítást vették el tőle. Maradt ránk általa aláírt követi utasítás is, *Jászay P.* 183. sk.

[89] *Zermegh.* 385. sk.

[90] Szapolyai János 1526 előtti szerepléséről és egyéniségéről rövid összefoglalót ad nemrég megjelent tanulmányom (Illúziók esztendeje – megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez. Történelmi Szemle, 1977/1. – a továbbiakban: *Barta G.* Illúziók). Különösen Szerémi alapján emlegetik sokat tehetetlenségét, „elasszonyosodását". Meggyőződésem, hogy ez az ítélet részben az 1528–30 közötti válságos évek elbizonytalanodásának (vö. *Barta Gábor.* Történelmi Szemle, 1971/3–4. sz.) visszavetítése, illetőleg eltúlzása, részben pedig elfogult 16. századi historikusi frázisok kritikátlan átvétele.

[91] Vö. *Fraknói V.* Werbőczy 253 skk. és 265. A kancellár 1527. VIII. 17-én kelt levelében – már a hátrálás fájdalmával – ezt írta Piotr Tomicki lengyel kancellárnak: „Eleget kiabáltam, sürgettem, unszoltam ezt a felséget, a módozatok és a teendők iránt javaslataimat is előterjesztettem, de semmire sem mentem". AT IX. 254 alapján idézi *Fraknói V.* Werbőczi 269.

nagykancellária és a kúria vezetését, s így minden hivatalos tennivaló az ő, vagy magaválogatta, tanítványai közül kiemelt emberei kezén ment keresztül. Egyaránt illetékes volt a jogszolgáltatásban és a közigazgatásban, nem történhetett semmi tudta nélkül a pénzügyekben. Tevékenységét csak a király ellenőrizhette. Nem csoda, hogy a sokat idézett lengyel követjelentés szerint Magyarországon „ő most minden".[92]

A kancellári tiszt felértékelődése megint csak nem szokatlan, vagy új jelenség. A nagy főpap-elődök példája (Vitéz Jánostól Bakóczon át Szalkai Lászlóig) egyenesen arra figyelmeztet: a központi hatalomra, sőt akár a király személyére is veszedelmes lehet nagy befolyásuk.

Werbőczy István másképp részesedett a hatalomból, mint ők – de ő sem csak egyszerű bábja volt urának. A főpapoknak az egyház adott jelentős erőt, Werbőczy kancellárt a köznemesi rend vezéreként emelte a magas posztra az uralkodói kegy. Mégsem valószínű, hogy az első világi kancellár függetlenedni próbálhatott volna királyától. Bázisa, a nemesség, vitán felül feltétlen híve volt János királynak. Hosszú pályáján összeszedett vagyona még kevés volt ahhoz, hogy arisztokrataként önmagára hagyatkozhasson. Mohács előtti rövid nádori kalandjából megtanulhatta: a bárók nem fogadják be egykönnyen soraik közé, s magas polcát azonnal elvesztette, mihelyt Szapolyai megvonta tőle támogatását.

Alig férhet tehát kétség hozzá, hogy a János király által bevezetett kormányzási rendszer néhány ember kezébe összpontosította a hatalmat, s e néhány ember közvetve, vagy közvetlenül a király személyes irányítását követve tevékenykedett.

Bizonyos, hogy e kísérletet néhány furcsa egyszerűsítés árán hajtotta végre I. János. A királyi tanács összetétele, a kancelláriák félig-meddigi összeolvasztása, a gazdasági ügyeket intéző külön hivatalok jelentőségének csökkentése kifejezetten archaikus színt kölcsönöz az új rezsimnek. Egyértelműen visszalépés lenne mindez? A 15. század második felétől fokozatosan érvényesülő modernizálás visszafordításáról lenne szó?

Ne feledjünk el valamit. A Jagelló-kori fejlődés éppen a lényeget, a királyi hatalom megerősítését „hibázta el". A korszerűsített államapparátus nem tudott segíteni a legfelső irányítás tehetetlenségén: a szakértő hivatalnokoknak nem az uralkodó, hanem főúri vagy főpapi protektoraik diktáltak. Most viszont az új király maga mögött tudta magánbirtokai óriási tömbjét, személyes hívei, familiárisai, főúri rokonsága erejét, s a nemesi rend önmagában mindig elbukó, de megfelelő szövetségesekkel mégis komoly támogatást jelentő tömegeit. Meg kellett kísérelnie, hogy valami jobbat csináljon, mint a Jagellók. Kétség kívül tetszetősebb lett volna, ha hatalmát direkt módon, a hivatalnok-kormányzás mátyási mintára való kifejlesztésével teljesíti ki. Lehet, hogy a gondolat megkísértette Szapolyait – de erre semmiféle bizonyítékunk sincsen.

Annál világosabban látszanak azok a konkrét nehézségek, amelyekkel e katasztrófa sújtotta országban a legelemibb kormányzati tényked és megkezdésénél is számolni kellett.

Az államkincstár kongott az üresség től, míg ezen nem segítenek, tényleges modernizálásról eleve nem eshetett szó. A független királyi haderőt nem pótolhatták az irdatlan Szapolyai-uradalmak bandériumai. Hiszen ha a legnagyobb magánhaderő volt is ez az országban – néhány hónapra mozgósítható pár ezer emberrel nem lehetett tartós sikert remélni.

[92] A lengyel követek december 4-i jelentésében: (Werbőczi) „qui nunc est omnia". At VIII. 272.

Azt se hagyjuk figyelmen kívül, hogy a királyi hatalom megerősödése az arisztokrácia és a főpapság befolyásának rovására történt, s ez az elmúlt évtizedek tapasztalatai szerint éppen nem volt veszélytelen. Sőt. Néhányan a legfontosabb főurak közül Pozsonyban voltak, vagy arrafelé kacsintgattak. Drasztikus lépések csak fokozták volna a lappangó feszültségeket, ez pedig óhatatlanul a Habsburg-igényekkel kapcsolatos bonyodalmak növekedésével járt volna.

I. Jánosnak mindezzel tisztában kellett lennie. Valószínűleg ezért döntött egy meglehetősen kockázatos hatalommegosztás mellett. A budai kormányzat hatásköre az ország bizonyos részein csak közvetve érvényesült. Szlavónia és Erdély közigazgatása és igazságszolgáltatása középfokon a bán és a vajda kezében volt, s ők rendelkeztek az ottani hadakkal is. A királlyal való szembeszegülés kísértése tehát igen nagy lehetett. Szapolyai mégsem közvetlen bizalmasai közül jelölte ki a kormányzókat, hanem éppen a báni és a vajdai széket juttatta arisztokratáknak. (Mellesleg: a betöltetlen nádori tiszt is nyilvánvalóan báróra várt.)

Frangepán Kristófot és Perényi Pétert tehát nemcsak személyükben szánta a főúri réteg hűsége zálogául János, hanem a magyar királyság kormányzásában neki juttatott különleges (területi) hatalom hordozóiként is.[93] Ehhez még annyit kell hozzátennem, hogy míg Frangepánban megbízott – vagy meg kellett bíznia – az uralkodónak, Perényi tevékenységét közvetve alaposan ellenőrizhette: hiszen saját volt vajdai személyzete szolgált tovább Péter úr helyi kormányhivatalaiban.

Még több gondot okozott a főpapok helyzete. A hatalmi viszonyok átrendezésének árát elsősorban az ő, Mohácsnál mindenkinél súlyosabb vérveszteséget szenvedett csoportjuk fizette meg. A megelőző évtizedekben találhattunk prelátust a főkancellári és kancellári poszton kívül a személynök, olykor a bán, sőt a kincstartó helyén. János király kormányában már csak a jelentőségét vesztett főkancellárságot tarthatta meg Várday érsek. A fehérvári törvények is sértették a magasabb klérus érdekeit, amennyiben a megürült püspökségek jövedelmeit az állam vette igénybe. Ezen túl, mint látni fogjuk, Baranya, Győr, Fejér (és Veszprém) megyékben az eddigi egyházi főispánokat világiak váltották föl.

A szabad királyi városok részben elégedettek lehettek, hiszen hosszú idő után először jutottak el újra az országgyűlésekre. De Ibrányi ítélőmester kinevezésének aligha örültek. Igaz, hosszabb ideje altárnokmesternek címzett elődei szintén kisnemesek voltak.[94] De Ibrányi a Werbőczy-féle, igencsak merev nemesi öntudatot surgázó, s ráadásul erősen német-ellenes szellem neveltje volt. S éppen a jórészt németajkú tárnoki városok kacérkodtak a leginkább a német dinasztia befogadásának gondolatával.

Azok az eszközök, amelyekkel Szapolyai hozzáfoghatott a maga uralmának kiépítéséhez, hosszú távra bizonyosan elegendőek lettek volna a sikerhez – már feltéve, hogy mindvégig célszerűen használják őket. Pillanatnyilag azonban csak nagyon óvatos kezdeteket engedtek meg, s még azok is elég kockázatosak voltak, hiszen az új rendszer támogatóinak kiléte egyes rétegeket vagy csoportokat eleve elidegenített tőle – s a háttérben ott sötétlett a Habsburgok fenyegető árnya.

[93] Ha Török Bálint temesi ispánsága igaznak bizonyulna, őt is e sorba vehetjük.

[94] *Veres Miklós:* A tárnoki hatóság és a tárnoki szék. 1526–1849. Bp. 1968. 8.

Szegény ember vízzel főz: az új király mégis megtalálta a módját, hogy jobbára csak *uralkodó* elődeivel szemben *kormányozza* országát. Eszközei vegyes benyomást tesznek – de lássuk be, más módon, mint ez a gyökeres leegyszerűsítés, aligha foghatott volna hatalma megerősítéséhez. Valószínű, hogy maga sem szánta véglegesnek ezt a szisztémát: a hamaros változtatások (Pestyéni!) legalább is erre mutatnak.

Minden azon múlott, a kétfelől is szorongató ellenség hagy-e időt arra, hogy János király kijátssza csak fokozatosan alkalmazható ütőkártyáit. Ha igen, akkor csak rajta múlott volna, meg tudja-e találni a megfelelő orvosszert az ország évtizedes bajára.

Az idő azonban szorított: azt, hogy Szapolyai jó irányba indult-e, s képes lett volna-e rendet teremteni, sohasem fogjuk megtudni.

Legfeljebb azt vizsgálhatjuk, hogyan élt azzal a hatalommal, amelyet már trónralépte kor is teljesebbé tett, mint Jagelló elődei bármelyike.

7. A hatalom gyakorlása: az államháztartás

Az előbbiekben sokszor hivatkoztam már Andrzej Krzycki püspök és Stanisław Sprowa, a lengyel követek híres december 3-i jelentésére. A kormány tevékenységének tárgyalását most sem tudom jellemzőbb leírással kezdeni, mint amit ők adtak a Mohács utáni hónapok Magyarországáról. Megfigyeléseik pontossága megérdemli, hogy ezúttal hosszabban idézzem véleményüket:

„Bizonyos, felséges királyunk, van remény arra, hogy őáltala (= I. János) megóvható ez ország állapota. Igen óvatosnak, a rókánál ravaszabbnak látjuk, viselkedése és tettei messzemenően megfelelnek az embereknek és az időnek, semmit sem mulaszt el, ahogyan most van, ami hasznosnak látszik, minden az ő parancsától függ és a szerint intéztetik. Ugy ítéljük ezenfelül, hogy mivel már serdülő korától abban a kedvező helyzetben élt, és arra törekedett, hogy végül ennek az országnak sok terhét, már rég attól félve, ami most történt, le tudja, le tudhassa küzdeni, hogy ne is tegyük hozzá a királyi tekintélyt; (így) alig kétséges, hogy midőn a legfőbb hatalmat birtokába keríti, úgy fogja tudni irányítani dolgait, hogy az őt fenyegető viharokból kikerülhessen és az országot meg tudja erősíteni. . ."

„Most ennek a királynak, az ő szittya módjukon sok minden szabad, ami másoknak talán éppen nem. Elfoglalta a királyné javait, megfosztja a főbb tisztségektől a vele egyet nem értő távollevőket, meg fogja fejni (sic!) a megürült püspökségeket, talán egy egész esztendőn át, noha már bizonyos személyeket jelölt ki betöltésükre. Az állam és az egyház hányattatásában nem járhatna el (így) senki valamennyi egyházi személy beleegyezése nélkül! És más hasonlókat (sem), amit akart, tehetne. Igen kiterjedt öröksége van, rég összegyűjtött, nem közönséges gazdagsága és más efféle. Mindehhez segítőit pénzzel boldogítja, egyeseket kinevez, másokat jó szóval tart, fegyvereket és más hadi szükségeket gyűjt, amelyekből ebben az országban nagy hiány van. A sebeket begyógyítani, a pusztítást helyrehozni törekedik, mindent megtesz, ami jónak tűnik, amihez hozzá jön még, ahogy hallottuk, az elköltött hatalmas pénzösszeg, a roppant munka és fáradság, amelyet mások, akik (pedig) más országokat és urakat kormányoznak, ilyen zavartalanul nem tehettek volna meg . . . . . Aligha lehet azt mondani, amit néhányan az ez országot

figyelők közül, hogy (ti.) nem a sokat kormányzásnak, hanem a jól kormányzásnak adatik a dicsőség. . ."[95]

A két diplomata sok mindent meglátott nálunk, ami talán még a kortársak előtt is rejtve volt, ennek már láttuk, s még látni fogjuk sok jelét. Nézzük most azt, vajon a kormányzás mikéntjéről is hű képet küldtek-e Krakkóba?

Köztudott, hogy II. Ulászló, de főleg II. Lajos kincstára többnyire kongott az ürességtől. Ha esetleg a török támadás hírére mégis csak összejött valamennyi adó, azt a mohácsi hadjárat az utolsó fillérig fölemésztette. Az egyre szegényedő királyi udvar maradék kincseit – ékszerek, nemesfém ötvösmunkák stb. – a menekülő Mária királyné jórészt magával vitte. Ami ebből eljutott Pozsonyba, azt pénzzé is kellett tenni. Ami Budán maradt, annak vagy lábakelt a menekülés zűrzavarában, vagy a török zsákmányául esett.[96] János király, mint rögtön meglátjuk, legfeljebb vaskos adósságokat örökölhetett szerencsétlen elődjétől.

Sokan hiszik, hogy a királyi jövedelmeket is eltulajdonító főurak teli erszénnyel figyelték az ország bajait. E hiedelemnek nincs sok alapja: a nagyúri költségvetéseket az udvartartás, az adminisztráció és a reneszánsz életvitel alaposan megterhelte.[97] Szapolyai János az ország legnagyobb földesura volt, s egyben erdélyi vajda. De az a jövedelem, amit roppant birtokaiból 1526-ban összeszedhetett, szintén a háború feneketlen zsákjába került. Szapolyai György Mohácsnál a felvidéki uradalmak katonaságával pusztult el – a

[95] AT VIII. 269. sk. „Unum est, serenissime rex, quod spem prebere videatur statum hujus regni per illum conservandi; videmus eum cautissimum et ipsa vulpe astutiorem, videmus mores et actiones eius hominibus et tempori maxime congruentes nihilque illum, ut nunc est, ammittere, quicquid opportunum esse videtur, omnia denique ex nutu ipsius pendere et administrari. Perpendimus insuper, quod cum ab adolescentia sua hanc fortunam et industriam habuerit, ut multa in se molimina summatum hujus regni, id dudum, quod accidit, timentium, superare sciverit et potuerit, ne addamus et regiam autoritatem, haud dubie cum rerum potitus sit, ita statum suum dirigere sciet, ut ex his tempestatibus, que illi imminent, elabi et regnum hoc stabilire poterit . . ." „Nunc huic regi, more ipsorum scythico, multa licent, que aliis fortasse non perinde licerent: occupavit bona regine, privat majoribus officiis et bonis absentes sibi non consentientes, episcopatus vacantes mulgebit fortasse ad annum usque, licet ad illos jam personas aliquas designaverit, nec quicquam in hac re nisi cum consensu et contentu omnium spiritualium agat in sarcienda tanta reipublice et ecclesiarum jactura et alia id genus, que vult, facit. Patrimonium habet amplissimum, opes non vulgares dudum repositas et alia id genus. His omnibus adjutas hos pecunia juvat, illos promovet, alios verbis tractat, instrumenta et alia necessaria bellica, quibus hoc regnum penitus vacuum est, comparat, scissa sarcire, diruta restaurare nititur, et nihil non agere videtur eorum, que opportuna censentur, idque effusa iam, ut intelleximus, ingenti summa pecunie ingentique labore et sollicitudine adhibita, quod per alios aliorum quoque regnorum et dominorum curam habentes ita commode fierei non posset. . . hocque ita dici non potest, ut apparet omnibus faciem hujus regni intuentibus, non multos regere sed bene regere laudi datur. . ."

[96] *Ortvay Tivadar:* Mária, II. Lajos magyar király neje (Magyar tört. életrajzok sor.) Bp. 1914 (a továbbiakban: Ortvay T. Mária) 236 skk. – *Kubinyi András.* in Budapest története II. (Bp. 1973) 199 skk. *Gernot Heiß*; Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1974 (a továbbiakban: G. Heiß, MIÖG) 152. Érdekes adalék Szalay János levele Batthyány Ferencnének (OL Batthyány, Missiles 52789, 1526. X. 6.): az általa visszakért dolgok elvesztek Budán, mikor „virgines reginalis majestatis . . . festinanter discedere coacte sunt".

[97] *Kubinyi András*, Levéltári Közlemények, 1964 (a továbbiakban: *Kubinyi A.* LK.) 87, *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp. 1975 (a továbbiakban: *Szakály F.* Mohács) 87 sk.

tiszántúli, marosmenti és erdélyi várak, szórványbirtokok bevételeiből pedig a vajda saját fegyvereseit szerelte föl. II. Lajos 1526 nyarán elrendelte, s el is kezdte az egyházi kincsek összeszedését – Szapolyai azonban (a hírek szerint) sem birtokain, sem Erdélyben nem nyúlt a templomok arany-ezüst tárgyaihoz, fölös pénze tehát ebből sem maradhatott.[98]

Azt persze túlzás lenne állítani, hogy 1526 őszére a király valamennyi jövedelemforrása bedugult volna. Egy 1527-ben kelt elismervénye szerint pl. illavai várnagyától 1526 novemberében is kapott többezer aranyforintnyi összeget.[99] Az ilyen maradékok azonban csak csöppek lehettek a tengerben. I. János röviddel koronázása után többször is kénytelen családi birtokai zálogbavetésével előteremteni néha csak 1–2000 aranyat.[100]

Egy országot természetesen nem lehet pár ezer kölcsönbe kapott forinttal kormányozni. Még a legnyomorultabb államnak is megvannak a maga rendes bevételei, s az új uralkodónak elsősorban ezeket kell beszedetnie.

A legáltalánosabb kincstári jövedelem már a középkorban is az egyenes adó volt. A királyválasztó országgyűlés meg is szavazott telkenként 1 aranyforintot, ami a korábbi időszak átlagához képest jelentős összeg. A behajtás a télen megkezdődött, s János még a Ferdinánd hívei kezén levő területeket is megpróbálta bevonni az adóztatásba.[101] A jelek szerint a végrehajtást a hagyományos módon kezdték, a helyi közigazgatás által kijelölt biztosok révén. Még az a szokás is megmaradt, hogy a beszedett pénzt sokszor helyben föl is használták, ha a király emberei úgy rendelkeztek.[102]

Ez a rendszer korábban sem dolgozott túl jó hatásfokkal, de ilyen rövid idő alatt aligha lehetett volna mással helyettesíteni. Azt se feledjük, az ország közepét a háború végigpusztította. A nem sokkal a harcok előtt betakarított termés jórésze megsemmisült. A fehérvári országgyűlés kénytelen volt hat évi adómentességet adni a kárvallott falvaknak, s ez az exemptio bizony sok adóalanyt kivont az 1526–27 téli subsidium alól.

Más területekre meg a Ferdinándhoz húzó földesurak vonakodhattak beengedni János adószedőit – bár némelyikük (pl. Szentgyörgyi Farkas) tavaszra jobbnak látta behódolni Budának.

Egy sor kisebb-nagyobb település jóval korábban, János elődeitől kapott felmentést hosszabb-rövidebb időre az adófizetés alól. Nem kisebb helyek, mint Kassa és négy

[98] Vö. A veszprémi püspökség római oklevéltára IV. Bp. 1907 (Lukcsics József) 301 ill. AT VIII. 266.

[99] OL NMT régi l. csomójából átkerült: OL R 306, katonai iratok 12. tétel. 1527. V. 9.

[100] OL Bethlen (betleni) 1526. XI. 30.: Apaffy Ferenctől kölcsönvett 1000 aranyat., záloga Vermesfalu (? ?), Beszterce város tartozéka. H.O. V. N. 315. (1526. XII. 21.): a morva Szvetlóczki Buriántól 13 000 aranyat., záloga Sztrecsény vára. Várday Pál utóbb (1539-ben) azt állította, Szapolyai éppen pénztelensége miatt habozott a koronát elfogadni, s erre ő (Várday) családi és királyi birtokok zálogbavetését javasolta neki. Alexander nuncius jelentése alapján: *Acsády I.* 14.

[101] János király parancsa Szalay János pozsonyi várnagynak az adószedők támogatására: OL NMT régi l. cs. (1896/35) 1527. II. 16.

[102] OL Bethlen (betleni) 1526. XII. 23,: Bakonyi János és Gergely deák, tordai alkamarások, mint a subsidium beszedői; OL Theöke 8. cs. 1527. II. 6.: Szepes megye csépánfalvi Theöke Kristófot, aki a portákat megadóztatta, „dicator noster"-nek mondja. A tordai alkamarások két királyi „orator" utasítására a jelen subsidiumból 1800 aranyft-ot utalnak át Tomori Istvánnak, Bethlen Eleknek és az Apaffy-testvéreknek. (Az egyik orator Barcsai Pál erdélyi vajdai ítélőmester, a másik Bassy György, Szapolyai volt vajdai kamarása, akinek ezek szerint nem olyanképpen szüntette meg alkalmazását a király, mint azt Szerémi mester [120] állította.)

szövetséges városa tartoztak ebbe a kategóriába. Szapolyai pedig tiszteletben tartotta kiváltságukat, Eperjest pl. külön meg is erősítette annak birtokában.[103]

Mindez együtt persze arra vezetett, hogy a Szent-György napra tervezett bevételek csak igen lassan kezdtek befolyni. Olyannyira lassan, hogy az 1527. március 17-i budai országgyűlés végül visszavonta a rendelkezést. Helyette egy egészen szokatlan formájú, s roppant magas kivetési kulcsú adófajtát szavazott meg: *minden vagyon egytizedét*. Ez egyfomán terhelte *az uralkodóosztályt (!) és a „nemteleneket"*, s alóla semmiféle fölmentés nem volt érvényes, sőt annak kérése is bűnnek minősült.

A rendek érhetően biztosítékokat és ellenszolgáltatásokat követeltek a súlyos teher elvállalásakor, ezek azonban részben politikai természetüek voltak, s így majd később ejtek róluk szót. A végrehajtást és a felhasználást érintő megszorítások közül a legfontosabb az volt, hogy, mint arra a Jagelló-korban már volt példa, kieszközölték: választott kincstartók szedjék össze és adják át a királynak e „tizedet".[104]

Hogy kik voltak ezek a kincstartók, arról emlékeink nem szólnak. A király által május 8-án kiadott, a behajtás szabályait ismertető parancs is csak általában említi őket.

Mint ugyanebből az okmányból kiderül, a beszedést a megyei hatóságok előtt esküt tett dicatoroknak kellett végezniük, de azokat a király nevezte ki. (Az esküszöveget magyarul írta le a kancellária: „iuxta formam iuramenti, quam presentibus vulgari in sermone includi fecimus".) A számítási kulcsot elég részletesen megadták: készpénz, arany és ezüst tárgyak, tehén, tinó, szárnyas, disznó becsült értékben, egy márka ezüst hat forintban, egy szántó ökör három forintban számítódott, stb. A termést nem adóztatták.[105]

A nyár elején az újfajta adó beszedéséről több királyi oklevél is említést tesz.[106] Amikor azonban a Ferdinánddal való fegyveres összecsapás bizonyossá vált, a király hirtelen elhatározással a július 23-a előtti napokban elengedte az úgy látszik sok bajjal járó tizedelést, s helyette elrendelte a nemesség fejenkénti felkelését, a jobbágyok felerészének fölfegyverzésével egyetemben. A következő néhány hét folyamán mégis érkeztek a kincstárba különböző összegek „a nemesi (megyei) közösségek hadi pénzéből", de ugyanakkor a katonaállítást, illetve a jobbágyok fegyveres szolgálatának pénzben való megváltását igazoló adataink is vannak.[107]

A közvetlen adóztatás ilyen körülmények között csak rész-eredményeket hozhatott. Bő fél esztendőn belül három különböző rendelkezést közzétenni, ez bizony kapkodásra vall. Tény viszont, hogy az államkincstár nyomorúságos helyzete, s az egyre közvetlenebbül fenyegető német invázió szinte kilátástalan helyzetbe hozta a budai

[103] Vö. *Jászay P.* 88 és 354 (némi önellentmondással a két rész között).

[104] MOE I. 104. skk. és 117. sk. l.; Kassa, Schwartzenbach 1157 = *G. Pray* Ep. proc. I. N. 113 (végrehajtási utasítás); SAL Szepes megye, közgyűlési iratok, l. pallium, 4/1527) (1527. III. 27.). Eredetileg a felajánlás úgy szólt, hogy a nemesek vagyonából szednek be 800 000 aranyft-ot. Frangepán Kristóf levele a sztenyisnyáki várnagynak, OL Batthyány, Missiles 14496.

[105] AMK Schwartzenbach 1172 (1527. IV. 20.).

[106] BÁL Schnell III/80 és Privilegii N. 386–387, utóbbi (1527. V. 11.) Brassót utasítja, ne zavarja a beszedést. OL Filmtár X 1240 (Beszterce város ltára) Pénztárkönyv, 215.

[107] SAL Szepes megye, Közgyűlési iratok, l. pall. 5/1527 (1527. VI. 23.) János király előző levelére hivatkozva kijelenti, hogy „decimam ipsam . . . universaliter relaxavimus". OL Beniczky 1527. VIII. 2., Buda: János király elismervénye Missinczy György zólyomi alispánnak, 300 magyar forintról, melyet „de pecunys exercitualibus universitatis nobilium eiusdem comitatus" felvett.

kormányt, amelynek egyszerűen nem maradt ideje, hogy kihasználja az uralkodó osztály márciusban tapasztalható engedékenységét. Mert bármennyi adót szavazott is meg az országgyűlés, a behajtásához erő kellett volna. Cserni Jován harcai, s a landsknechtek gyülekezése idején pedig János király nem alkalmazhatott erőt az országon belül. . .

A többi kincstári jövedelemmel már valamivel jobban boldogult az új kormány.

Igaz, az ország legjövedelmezőbb vámja, a pozsonyi harmincad Mária királyné kezén maradt. De alighanem valamennyi többi Szapolyai ellenőrzése alá jutott. A kassai, brassói és szlavóniai vámhivatalokról adatszerűen is igazolható ez, s nyilván akadály nélkül került az új király birtokába a trencséni és árvai központ, hiszen nagy Szapolyai-birtokok mellett álltak.[108] A király azután ezen kívül is talált módot rá, hogy a külkereskedelem hasznából az államnak is szerezzen. A legfontosabb exportcikk, a szarvasmarha kivitelének engedélyezését sokszor kötötték már – jó pénzen szerezhető – királyi engedélyhez. A tavaszi budai országgyűlés most úgy intézkedett, hogy külföldi kereskedők csak ilyen engedély birtokában vihetnek ki nemcsak marhát, hanem a harcok során leapadt számú lovat és juhot is. Úgy látszik, bizonyos korlátozás másokkal szemben is fennállott, mert Batthyány Ferenc is külön engedéllyel bonyolított le egy velencei állat-üzletet.[109]

A pénzverő kamarák (Buda, Beszterce, Körmöc, Kassa, Nagybánya és Szeben) bizonyosan János királynak dolgoztak: az illető városok meghódoltak előtte. 1526–27-ben vert pénzeit János király utóbb ismételten jó értékűnek mondta, s rendelkezett forgalomban maradásukról is. Még mielőtt – éppen ez intézkedések miatt – gyanút fognánk, hogy talán mégsem oly jó ércet használtak Szapolyai mesterei, a numizmatika megóv a felesleges aggályoskodástól: a János-pénzek igen jó minőségűek.[110]

A pénzverő kamarák, akárcsak a vámok, a kincstartó hatáskörébe tartoztak, s annak emberei vették is át, királyi megbízólevéllel irányításukat.[111] Thornallyai Jakab legkényesebb feladata azonban a bányakamarák kézhezvétele volt. Besztercebánya és környéke réz-lelőhelyei Mária királyné tulajdonában voltak, s az augsburgi Fugger-cég aknázta ki őket, bérleti díj fejében. János király, bár szóban elismerte az özvegy jogát hozománya megtartására, a gyakorlatban nem óhajtotta elveszteni azok jövedelmét. Már 1526. november 29-én utasította Besztercebánya városát, hogy Thornallyai kincstartó biztosának, bizonyos György deáknak adják át a besztercei bányakamarát – a pénzverdével egyetemben.[112] A királyné nem tudta megakadályozni hitbérbirtokai elfoglalását – most már csak a bérlőkkel kellett szót érteni.

A Fugger bankház az elmúlt években lassan, de egyre biztosabban hatolt be a magyar gazdasági életbe. Megérte: a rézbányák bérlete csak 1519 és 1526 között 700 000

[108] OL AE 68/240 (1527. VII. 13.) János király felszólítja a kapornaki, béli és zirci apátságokat, 100 gyalogos kéthónapi zsoldját küldjék el Veszprémbe. AMK, Schwartzenbach 1112 és 1114; BÁL Schnell N. 73; Jászay P. 350.

[109] MOE I. 106; ill. Batthány sóüzletei: OL NRA 9/84.

[110] *Kubinyi Ferenc*, Századok 1873, 581 skk. OL Becsky 1531. IV. 3.; *Huszár Lajos*: Numizmatikai Közlöny 1951–52, 38 skk., uő.: A budai pénzverés története a középkorban, Bp. 1958, 118 skk.

[111] Szlavóniai harmincadok: *Jászay P.* 350; Kassai pénzverő: Kassa, Schwartzenbach 1170 = *G. Pray* Ep. proc. I. N. 109; Szebeni pénzverő: NÁL Materia V. N. 1091.

[112] János király szóban elismeri az özvegyi jogot: *Acsády I.* 22/5. jegyz. A megszállásra: TT 1883 (Wenzel Gusztáv) 97; ill. AT VIII. 266 és 270.

aranyforint bevételt biztosított számukra. Behatolásuk persze így erős ellenérzést keltett idehaza, s 1525 júniusában a Mária királyné befolyása alatt álló kormány elkoboztatta a Fuggerek egész magyarországi vagyonát. A merész lépésnek több eredője lehetett: a királyné kevesellte a bérleti díjat, a bukás szélén álló kormány elébe akart menni a köznemesség idegen-ellenes hangulatának; az állam pénzügyeit irányító Szerencsés Imre és üzlettársai szemet vetettek a jövedelmező bányabérletre.

Nem tudni, a Szerencsés-féle társaság elég tőkeerős lett volna-e az augsburgiak által megtorlásképpen szervezett bojkott, és a magas termelési költségek leküzdésére. II. Lajost 1526 áprilisára a fenyegető török támadás kényszerhelyzetbe szorította: pénzre lett volna szüksége, de nagyobb kölcsönt ekkor már csak a Fuggerek kiengesztelése révén remélhetett. Még a Szapolyai-Werbőczy kormány eltávolítása előtt, 1526. április 15-én kénytelen volt megegyezni Anton Fuggerrel, a cég fejével. Az alsó-magyarországi rézbányák bérletét helyreállították (névleg 20 000, ténylegesen 16–17 000 Ft. évi díjért); az 1525-ben elszenvedett károk jóvátételeképpen pedig, melyek összegét a bankház szemérmetlenül magasan, 207 000 Ft-ban állapította meg, az erdélyi sóbányákat is bérbe kapták az augsburgiak.[113]

Buda tehát drágán fizette meg kényszerű visszalépését – de a cég is megtanulta, hogy a magyar ügyekben nem szabad túlfeszítenie a húrt. Csakis ez lehet a magyarázata, hogy Fuggerék, noha érdekeik mindenben a Habsburgok támogatására ösztönözték őket, 1527. március 10-én a besztercei bérlet fenntartásáról János királlyal kötöttek egyezséget, elismerve ezzel az új uralkodó jogát a díj fölvételére. Az erdélyi sókamarák ügye függőben maradt, mivel Szapolyai – érthetően – vonakodott átvállalni előde 200 000-es adósságát. Nincs jele, hogy az augsburgiak ténylegesen kézbevették volna az ottani bányákat.[114]

Minden arra vall, hogy 1527 első felében valamennyi jelentősebb kamara az új uralkodó embereinek kezében volt.[115] A belőlük származó jövedelem, bár az utóbbi évtizedekben jócskán leapadt, még mindig a legbiztosabb állami bevételek közé tartozott.

II. Ulászló és II. Lajos alatt divat volt egyes vámok, kamarák vagy városok elzálogosítása. Egyetlen olyan adatunk sincsen, amelyik ennek a bárók számára sok hasznot hozó szokásnak továbbélését bizonyítaná. Igaz, forrásaink kis száma miatt a lehetőséget nem is lehet teljesen kizárni.

Miután Mátyás király saját birtokait jórészt Corvin János kezére játszotta, János király elődeitől nem sok valódi királyi birtokot örökölhetett. A budai vár, Tata, Komárom, a visegrádi alsóvár uradalmai, meg a jászkun kerület volt az a birtoktest, amelyből a királyi udvart kellett fenntartani (a konyha ellátásától egészen az építkezések finanszírozásáig). Ezek élén állt a budai udvarbíró, a *provizor*. Dóczy János uram való-

[113] *Péch Antal*: Alsó-Magyarország bányaművelésének történtete I. Bp. 1884 (a továbbiakban: *Péch A.*) 118. sk. *Wenzel Gusztáv*. TT 1882; uő. Archeológiai Értesítő, 1882, *Götz Freiherr von Pölnitz*: Anton Fugger I. Tübingen. 1958, (a továbbiakban: *G. Pölnitz*) 88 és 92. (Megjegyzem, a kisajátítás, majd a kártérítési tárgyalások részleteiben ahány leírás, annyi lényeges eltérés!) *G. Heiß*, MIÖG 13o skk. és 139 skk. A 700 000 ft-os bevétellel ugyan még ennél is tetemesebb összegű kiadásokat sorol föl a Pölnitz által idézett számadás, de e kiadások nagyobbik része különböző hátralékok kiegyenlítését jelentette. Az üzlet tehát mindenképpen jövedelmező volt.

[114] *Péch A.* 124. l. és *G. Pölnitz*, A. Fugger 88 és 422/156. jegyz.

[115] Erdélyi adatok a 99. jegyzetben. Selmeci kamaraispánként Dobraviczky Jánost és Benedek deákot nevezi meg egy oklevelében János király: OL Nyáry A. gyűjt. 1527. VI. 5. (régi l. cs.).

színűleg hozzá is látott a birtoktestek kormányzásához. (Noha csak a Jászságot illetően van erre közvetlen adatunk, az 1526 novemberének elején megszállt Tata, Komárom és Visegrád különválasztásának nem sok értelme lett volna.[116]) A rendes kerékvágást azonban aligha találták meg könnyen. A törökjárás Budán és környékén szörnyű emlékeket hagyott, s a Kunságot sem kímélte. Ráadásul a székváros maga nehezen tért magához az 1526 szeptemberi pusztulásból. A leégett város és a kifosztott palota csak lassan fogadhatta vissza hazaszállingózó lakóit. János király uralkodásának első telét a sértetlenül megőrzött Esztergomban, Várday választott érsek vendégeként töltötte.

Gyarapítani lehetett viszont a korona javadalmait a királynéi birtokok lefoglalásával. Óbuda, Munkács, Diósgyőr és a besztercei bányák voltak Mária hitbérének legértékesebb darabjai, s János király ezeket egyszerűen megszállatta (Óbuda, Diósgyőr, Besztercebánya). Valószínű, hogy néhány más uradalom is királyi kezelésbe került ekkor: Fogarast, Bornemissza másik fontos várát pl. Tomori István Szapolyai nevében igazgatta.[117]

Az utolsó számításba veendő gazdasági erőforrás az új uralkodó magánvagyona. A páratlan Szapolyai-birtoktestet, mint fentebb említettem, János király az állam rendelkezésére bocsátotta. Tekintve a körülményeket, ennél bölcsebben aligha cselekedhetett volna. S ez a vagyon csak keveset csorbult 1527 nyaráig. Az égető pénzhiány miatt elzálogosított Sztrecsényen kívül várbirtok – legalábbis eddigi tudásom szerint – nem jutott hasonló sorsra. Eladományozásra került ezzel szemben Torna és Szárd vára (tehát voltaképpen az egész Torna megye) Werbőczynek, Debrecen oppidum az Ártándy-testvéreknek, és, ha igaz, Szatmár és Németi mezővárosok szaniszlófi Báthori Istvánnak, illetve Pápa vára Frangepán Kristófnak.[118] Elképzelhető, hogy akadt néhány hasonló nagyságrendű birtok-tranzakció, melynek nem maradt ránk emléke, de a lényegen ez nem sokat változtat: János király gondosan vigyázott rá, hogy családi birtokai zömét megőrizze.

Sőt, ahol módja nyílott, még gyarapítani is próbálta azokat. Már említettem, hogy Pálóczy Katalinnal egyezséget kötött a reá szállott szép örökség (az egész Pálóczy-vagyon) átvételéről. Az egyezség, melynek fejében Regéc várát, s több más oppidummal együtt az egyszer állítólag másnak adott Szatmárt és Németit engedte volna át a király, nem valósult meg; utóbb egy királyi irat már arról beszélt, hogy Katalin birtokait felerészben Szapolyaira, felerészben ruszkai Dobó Ferencre hagyja. Az ügy, mivel a Pálóczy-örökségre többen is pályáztak (élükön Perényi Péterrel), végül hosszadalmas perbe torkollott. Ez

[116] Az udvarbíró szerepében: *Kubinyi A.* LK. Dóczy működésére adat: OL NMT régi l. cs. (1917/34) 1527. III. 9.: perlik valami jászberényi hatalmaskodás miatt. MOE I. 107: a jászkun kerület régi határait az udvarbírónak helyre kell állítani.

[117] A királynéi birtok megszállásra ld. 109. jegyz., G. Heiß tagadja, hogy Mária teljesen elvesztette volna ekkor birtokai ellenőrzését (MIÖG 163 sk.), de adataink ennek ellenkezőjét bizonyítják. A diósgyőri várnagy, Leonhard Gallynczer pl. fogságot szenvedett, OL LR 88/1527. *Makkai László*: Erdély története, Bp. 1944, 177.

[118] Torna: OL NRA 816/23 (1526. XI. 14.) Szárd: *Frankói V.* Werbőczy 253 és 361; Debrecen: OL Dl. 10008 (1526. XI. 25.); Szatmár és Németi: OL NRA 783/11 (1526. XI. 25. – jóval későbbi átírás, nem tűnik teljesen megbízhatónak, és az is lehet, valójában a szabolcsi főispán somlyai Báthori Istvánról volt szó, aki a szaniszlófinak unokatestvére, s annál sokkal fontosabb személyiség volt.) Pápa: *Jászay P.* 349.

azonban nem akadályozta Jánost abban, hogy – legalább is 1527 augusztusáig – igényét fenntartsa.[119]

Egy másik esetben adománnyal kedveskedik ugyan Kállay Vitéz Jánosnak Szapolyai (benne Edelény mezővárossal), de cserébe az erdélyi Radna oppidumot kapja az adományostól.[120]

Elméletileg tekintélyes bevételekre számíthatott volna az udvar a megüresedett püspökségek jövedelmeiből – mint azt az országgyűlés elrendelte. János király azonban némi habozás után lemondott e törvények szentesítéséről.[121] Betöltetlenül végül is csak két egyházmegye maradt, mindkettő ideiglenesen (Zágráb, Bács-Kalocsa), s míg az elsőt a volt püspök, Erdődy Simon családja igazgatta, a másik 1526-ban fölégetett falvaiból aligha remélhetett valaki adót.

Azért némi közvetett előnyt szerzett magának Buda az új helyzetből. Szalaházy Tamás Veszprémjét Bodó Ferenc szállta meg, s királyi kapitányként ura érdekében használhatta fel a diocézis és a megye jövedelmét. Váradra pedig a tiszántúli kisnemesség Szapolyai-párti (s talán Szapolyai-familiáris) vezetői közül a tapasztalt hadvezért, Czibak Imrét küldte a király püspöknek. Mivel Czibaknak eddig nem sok köze volt az egyházhoz, feladata alighanem közel állt Bodóéhoz.[122]

Mindent összevetve, János királynak nyilvánvalóan sikerült valamennyi pénzhez jutnia 1527 nyaráig. Kincstára azonban ettől még nem telt meg. Sőt. Ránk maradt egy följegyzés azokról az összegekről, melyeket Pestyéni Gergely udvarmester adott kölcsön urának. 1527 augusztusáig ebben – egybek között – ilyen tételeket találunk:

„a király konyhájára –	16 Ft"
„egy morva követnek –	12 Ft"
„4 aranykupa őfelségének –	132 Ft"
„a király naszádosainak –	200 Ft"
„a király naszádosainak, mikor a többi urak is adtak –	100 Ft."

A budai országgyűlés külön intézkedett, hogy a „király konyhájára" a provizorátus bevételein kívül is juthasson néhány arany.[123]

[119] AMK Titkos ltár. Thesaurus 00 – Continuatio Miscellaneorum, 1527. III. 31.; OL NRA 803/14+b (1527. VII. 21.); OL Baranyay 14. cs. fasc. XX. 1527 (dátum olvashatatlan, János kir. okl.).

[120] OL NRA 803/33 és 1565/15.

[121] MOE I. 29 sk. szerint János nem szentesítette az 1526 novemberi törvényeket – ez azonban legfeljebb az egyházat érintő artikulusokra vonatkozhat, hiszen okleveleink szerint a király a többi rendelkezést jóváhagyta pl. OL AE 34/5, OL Zichy 10/11 1526. XII. 16., OL Beniczky 1527. V. 9.

[122] Veszprém: OL AE 68/240 (1527. VII. 13.); Czibak Imre korábban a szörényi harcokban kapitánykodott 1523-ban. Monumenta Vaticana ser. II. tom 1. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526, Bp. 1884, 56 és 100. 1526-ban viszont a minoriták közé akart állani! uo. 362. Vö. még: *Bunyitay Vincze*: A váradi püspökség története I. Nagyvárad 1883 (a továbbiakban: *Bunyitay*) 378 skk.

[123] Pestyéni följegyzései: Történelmi Tár, 1898, 172 skk. A közlemény címe téves, a latin szöveg bevezetőjéből egyértelműen kiderül, hogy itt nem Szapolyai számadásairól, hanem Pestyéni kölcsöneiről van szó: „Registrum super debitis magnifici domini comitis Gregorij Pesthyeny regie

Szegény udvartartás ez, amelyiket sokszor a legkisebb dologban is néhány udvaronc pénzén lehet csak fönntartani. A talpraállást az ország fenyegetettsége, s a sietségből adódó kapkodás igen megnehezítette. Az a sokirányú erőfeszítés azonban, amellyel az új rezsim javítani igyekezett pénzügyein, nem maradt eredménytelen. A kormányzatot működőképessé lehetett tenni; s 1527 és 1528 harcaiban kétszer is sikerült 10 000 főt meghaladó hadat szervezni.

8. A hatalom gyakorlása: közigazgatás, közrend

A kormányzás persze nemcsak az államháztartás gondjait jelentette. Meg kellett indítani a közigazgatás gépezetének normális működését is.

Magyarországot a mohácsi csata évében (Erdélyt és Szlavóniát nem számítva) 54 megyére tagolták.[124] Ezek közül 8-nak sem II. Lajos korából, sem 1527-ből nem

Maiestatis in locis diversis ab anno domini 1526 coronationis vero sue Majestatis usque ad annum domini 1531 credita et mutuata antiqua debita Regie Majestatis Strigonii, Debreczenii, in Koloswar et aliis diversis locis credita. . ." stb. Az 1527/XXXIX. tc. elrendelte, hogy a nőtlenül, ill. gyermektelenül elhunyt királyi jobbágyok vagyonából többek között az udvar ellátására is fordítsanak.

[124] Használható archontológia ez évekről nem lévén, a főispánok névsorát az általam használt szakirodalom, néhány inkább többé, mint kevésbé hiányos megyei lista, s saját levéltári anyaggyűjtésem alapján állítottam össze. E források, a megyék ABC-sorrendjében:

Abaúj: megyesi Somogyi Zsigmond: Magyarország főispánjainak története 1000–1903, Bp. 1902 (a továbbiakban: *megyesi Somogyi*), ill. OL Sztáray 1526. XI. 29., OL NRA 803/14•b (1527. VII. 21.).

Arad: MOE I. 99. *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad sz. kir. város története (Arad. 1892–1895) . . .

Árva: Štátny Archív v Bytči. Sprievodca po archívnych fondoch I. (Bratislava, 1959 – a továbbiakban: Sprievodca, Bytča) 36.

Baranya: megyesi Somogyi valamint *Hatos Gusztáv*, Századok, 1870, 383, mindkettő Sulyok György püspököt mondja főispánnak, ugyanakkor egy 1527-ből való, de datálatlan oklevélben Perényi Péter baranyai örökös főispánnak is nevezi magát, OL Bethlen (betleni) l. cs., ügyvédvalló oklevél a vajda színe előtt. Meglehet, hogy Perényi Ferdinándtól kapta Baranyát, de ennek ellene mondani látszik, hogy ugyanakkor Abaújt éppen elvette tőle Ferdinánd (ld. *megyesi, Somogyi*).

Bars: megyesi Somogyi.

Bereg: Lehoczky Tivadar, Századok, 1871, 651; *Bónis Gy.* Jogtudó 349.

Békés: Karácsonyi János, Békés vármegye története I. (Gyula. 1896) (a továbbiakban: *Karácsonyi J.* Békés) 88.

Bihar: megyesi Somogyi; *Bunyitay V.* 378. l.

Bodrog: OL DL. 82607 és 82735 (1526. XII. 20.)

Borsod: megyesi Somogyi (tévesen 1526-tól Balassa Zsigmondot nevezve főispánnak); ill. MOE I. 99; *G. Heiß* MIÖG 164 szerint Mária L. Gallynczert tekintette borsodi főispánnak.

Csanád: Borovszky Samu, Csanád vármegye története I. Bp. 1896 (a továbbiakban: *Borovszky, S,* Csanád), 377.

Csongrád: –

Esztergom: megyesi Somogyi.

Fejér: megyesi Somogyi szerint a prépost volna a főispán, örökletes címmel – de a MOE I. 99 lapon szereplő adat hitelességét nincs alapunk kétségbe vonni.

Gömör: megyesi Somogyi.

Győr: megyesi Somogyi, illetve HO V. 431 (1527. II. 5.).

Heves: megyesi Somogyi.

ismerjük főispánját. (*Csongrád, Hont, Külső-Szolnok, Moson, Torontál, Valkó, Zólyom, Zaránd*). *Szerém* a török kezére jutott, *Pestnek és Pilisnek* nem volt külön főispánja.

Néhány esetben nem tisztázható, vajon az 1527-ben hivatalban levő főispánok helyükön voltak-e már a nevezetes csata előtt is. Ilyenek: Paksy Gáspár *Aradban*, szerdahelyi Imreffy Mihály *Fejérben*.

Hont: – –
Külső-Szolnok: – –
Komárom: megyesi Somogyi.
Liptó: Sprievodca, Bytča, 27.
Máramaros: megyesi Somogyi, Bónis Gy. Jogtudó 349.
Moson: főispánra vonatkozó adat nincsen, de elképzelhető, hogy Mária királyné ingatag hűségű magyaróvári várnagya, Amadé István kormányozta a megyét, vö. *Jászay P.* 366 és *G. Heiß* MIÖG 155.
Nógrád: megyesi Somogyi, ill. OL Sztáray 1526. XI. 14. és 1527. IV. 11.
Nyitra: Fabricius Endre: Nyitra vármegye főispánjai és alispánjai az Árpádok korától. Bp. 1943. 26. sk.
Pest: Jászay P. 249.
Pilis: Jászay P. 249.
Pozsega: MOE I. 99 és OL Dessewffy, Possessionaria 8 cs./17. fasc. Slavonica.
Pozsony: Theodor Ortvay: Geschichte der Stadt Preßburg IV., Preßburg 1912. 7 és 130; OL Kisfaludy 1526. X. 4. 15267 (helyesen: 1526.) XII. 31.
Sáros: OL Soós 1527. V. 2. és VI. 7.; OL Kapy 1527. II. 24. és V. 16., AMK Schwartzenbach 1200, 1527. III. 5.
Solt: OL Dl. 106083. ill. MOE I. 99.
Somogy: megyesi-Somogyi.
Sopron: OL Csicseri 1527. III. 30., ill. *Thallóczy L.* Frangepán II. N. 369.
Szabolcs: MOE I. 99, *megyesi Somogyi.*
Szatmár: megyesi Somogyi, OL NRA 597/20, 1527. II. 26; OL Barkóczy 1527. III. 1.; OL Ibrányi 1527. VI. 12.
Szepes: megyesi Somogyi, ill. AMK 1156 és 1177 (1527. VI. 24. ill. dátum nélk.)
Szerém: – –
Temes: Jászay P., ill. *Szerémi* 116 és 119 stb., *Megyesi-Somogyi* Mohács napjaiban még Ráskay Gáspárt és Drágffy Jánost is temesi ispánnak tudja, de ennek Brodarics hallgatása ellentmond.
Tolna: Nagy Iván IX. 14. sk.; MOE I. 99, *megyesi Somogyi* szerint Szerecsen János is főispán lett volna 1525–1527 között, de bizonyítékot nem mutatott föl.
Torna: OL NRA 816/23 (1526. XI. 14.).
Torontál: – –
Trencsén: megyesi Somogyi; ill. OL NMT régi l. cs. 1527. II. 5.
Turócz: OL Justh 1527. VI. 19.
Ugocsa: megyesi Somogyi, ill. OL Kölcsey 1527. II. 3.
Ung: megyesi Somogyi; AMK Schwartzenbach 1138 és 1200 (1526. X. 29. és 1527. III. 5.), OL Kapy 1527. V. 16., OL Zichy 10/11, 1526. II. 16.
Valkó: – –
Vas: megyesi Somogyi, OL Batthyány, Missiles 46403 és 50956 (1527. VI. 23. és VII. 25.), OL NRA 9/84 (1527. II. 15.). A VI. 23-i levelet felsőlindvai Szécsi István, mint vasi főispán írta Batthyány Ferenc vasi főispánnak. Ugy látszik, János király, mikor eleinte Batthyány leváltását fontolgatta (*Jászay P.* 356), őt is kinevezte.
Veszprém: megyesi Somogyi, ill. OL AE 68/240.
Zala: Borovszky S. Borsod m. I. 78.
Zemplén: megyesi Somogyi ill. *Jászay P.* 254 és MOE I. 99.
Zólyom: – –
Zaránd: – –
Verőce: OL Libri Regii 70/1527. ill. *Szabó Dezső:* A magyar országgyűlések története II. Lajos korában, Bp. 1909, 204.

Viszonylag sok az olyan „comitatus", amelynek vezetésében nem hozott változást 1526. Helyén maradt Perényi Péter *Abaújban*, Kosztka Miklós *Árvában*, lévai Cseh Zsigmond *Barsban*, Ártándy Pál *Beregben*, Ábránffy Péter *Békésben*, kisvárdai Várday Mihály *Bodrogban*, Putnoki Imre *Borsodban*, Maczedóniai Miklós (az erdélyi alvajda) *Csanádban*, Kanizsai István *Gömörben*, ismét Ártándy Pál *Máramarosban*, Ráskay Gáspár *Nógrádban*, Podmaniczky István püspök *Nyitrában*, Bornemissza János *Pozsonyban*, ifj. Paksy János *Soltban*, ecsedi Báthori György *Somogyban*, ecsedi Báthori András *Szatmárban*, homonnai Drugeth Ferenc *Ungban*, Batthyány Ferenc *Vasban* és alsólindvai Bánffy János *Verőcében*.

Mégis, a mohácsi ütközet mindezeken túl legalább húsz megyében vezetett a főispán személyének megváltozására. Ezek közül legalább 13-an a vesztett csata halottai között maradtak: Tomori Pál érsek *(Bács)*, Móré Fülöp püspök *(Baranya)*, Perényi Ferenc püspök *(Bihar)*, Szalkai László érsek *(Esztergom)*, Paksy Balázs püspök *(Győr)*, Korlátkövy Péter *(Komárom)*, Tárczay Miklós *(Sáros)*; Alagi Gáspár *(Szabolcs)*, id. Paksy János *(Tolna)*; Szapolyai György *(Trencsén)*, Perényi Gábor *(Ugocsa)*, Sárkány Ambrus *(Zala)*, Pálóczy Antal *(Zemplén)*.

Szapolyai János királlyá választásával megüresedett *Liptó* és *Szepes* vezetőjének posztja, Perényi Péter vajdai kinevezésével *Temesé*.

Ez önmagában is 16 új kinevezést tett szükségessé, amihez hozzátehetjük még *Torna* és *Turóc* megyéket, melyekben, bár a korábbi „comes" személyét nem ismerem, valószínűleg Szapolyai emberei dirigáltak már eddig is.

Ha nem is ismerjük mind a 18 új főispánt (adataim hallgatnak Komárom, Liptó és Zala sorsáról), az ismert tisztújtítások sokat elárulnak János király törekvéseiről.

E kinevezéseknek ugyanis közel *felét* a Szapolyai család rokonai, familiárisai, vagy próbált politikai szövetségesei kapták. Drugeth Ferenc második megyéjeként kapta Sárost, öccse, Drugeth István kapta Zemplént, Petrovics Péter Turócot, Derencsényi Miklós pedig (kapitányi címmel) Szepest igazgatta. Ez utóbbi kettő persze amolyan szegényebb rokon, tehát félig-meddig familiárisnak is számítható, s ebben Czibak Imréhez (Bihar), somlyai Báthori Istvánhoz (Szabolcs) és Oroszlánkői Miklóshoz (Trencsén) áll közel. A párthívek közül Várday Pál az esztergomi érsekséggel Esztergom megyére is rátehette kezét.

Három esetben a nemesi rendi mozgalom vezetője (ill. feltehető résztvevője) kapott egy-egy megyét: a meglehetősen ismeretlen kapucsi Csitvándi Ferenc Győrt; a vagyonos Dombay János Tolnát és Werbőczy kancellár Tornát.

Végül pedig a csatlakozott arisztokraták közül Perényi Péter (Abaúj mellé) megkapta Baranyát, távoli rokona, Perényi János Ugocsát, s ha igaz, Török Bálintot nevezte ki János Temesvár élére. Valamivel később Bács is új érsek-főispánt kapott Frangepán Ferenc személyében.

A kép tehát tökéletesen megfelel annak, amit a budai kormányzat összetételének és működésének ismeretében várhattunk. S hogy még biztosabb lehessek véleményemben, szépen beleillik e kategóriákba az a néhány további személycsere, amelyre a fentieken kívül 1527 tavaszáig sor került. A Várday távozásával megürült Hevest az arisztokrata Erdődy Simon püspök vette át, Sopront a szintén született báró Frangepán Kristóf, Veszprémet pedig – megint csak kapitányi címmel – a köznemesi politikai vezető Bodó Ferenc.

De nemcsak a hatalom bázisának módszeres erősítéséről árulkodnak e kinevezések. Bodó (és valószínűleg Frangepán Kristóf) esetétől eltekintve nem került sor hivatalban levő főispán lecserélésére. S még e két ember ügye sem kíván különösebb magyarázatot. Szalaházy Tamás veszprémi püspök Ferdinánd ellenkirály kancellárjaként Pozsonyból irányította a Habsburg-hívek szervezkedését: a megyét tehát nem lehetett kezében hagyni. Sopron kulcsfontosságú határvidék volt, Sopron városában máris német csapatok álltak. A hadügyekkel megbízott Frangepánt családi érdekei amúgy is ide kötötték[125] – logikus volt tehát őrá bízni a környék védelmét.

Bizonyosnak tűnik tehát, hogy János király az amúgy is másfél tucat új főispán kinevezését igénylő helyzetben igyekezett megőrizni azokat az embereket, akik biztosíthatták a közigazgatás viszonylagos folyamatosságát.[126] Az ilyenfajta stabilizálás pedig nyilvánvalóan szervesen illeszkedett az általános konszolidációs erőfeszítésekhez.

A helyi közigazgatás e „legfölsőbb szintjének" rendezését szorosan nyomon követte az új rendszer autoritásának országos, s gyakorlatilag hiánytalan elismerése. Megyei szinten gondolom elegendő, ha olyan exponált személyek engedelmességére hivatkozom, mint a Máriával még mindig alkudozó Batthyány Ferenc, vagy a valószínűleg a család tiszántúli birtokait nádor-bátyja árnyékától óvni akaró Báthori András. Nem volt főispán, de a maga módján fontos ember maradt az 1521 óta kegyvesztett Héderváry Ferenc, aki szintén Szapolyai udvarát kereste föl ügyei-bajai elintéztetésére. Konkrét adataink vannak az erdélyi szászok, a tárnoki városok, tehát a hazai németség behódolásáról. Még a hazánkba lábát többé nem tevő Hohenzollern (Brandenburgi) György őrgróf is utasította uradalmait, fogadják el a kész helyzetet. Szlavónia egységesen Szapolyai mellé állt. Saját akaratából csak egyetlen terület, a török ellenében magát rég cserbenhagyottnak érző Horvátország döntött Habsburg Ferdinánd mellett.[127]

Ha az új kormány születése pillanatában még csak a legerősebb párt kormánya is volt, az első tél elegendő volt arra, hogy valóban az egész magyar társadalom irányítójává fejlődjék. Ehhez persze nem volt elég a mindenkori rutin-feladatok, az adószedés, a közigazgatás újjászervezése. János király méltóságviselőinek meg kellett bírkózniok azokkal

[125] A Kanizsay-örökség itt fekvő részét ugyanis ő tartotta megszállva, új felesége, Kanizsay László özvegye, Drágffy Anna révén. Engel Pál szíves szóbeli közlése.

[126] A főispán nem saját személyében vezeti a megyét, de ő nevezi ki és ellenőrzi az alispánt, aki neki többnyire familiárisa. („Nos Melchior de Kapy vicecomes magnifici domini Francisci Drugeth de Homonna comitis . . . comitatus de Saros" – a példa az OL Balpataki 1527. V. 16., OL Kapy 1527. V. 16. és OL Soós 1527. II. 7-i és V. 2-i iratokból való). Jászai P., mikor a 254. l.-on leír egy alispán-választást, maga is megjegyzi, gyakorlatilag csak a főispán jelöltjének jóváhagyásáról van szó (251).

[127] Kivétel természetesen a többször is emlegetett Szerémség, no meg Pozsony és Sopron városa. Batthyány Ferencnek János oldalán való feltűnéséről többször is megemlékeztem, mindenesetre bizonyos, hogy ő is, mint a Szerémi 123. skk. l. által gyors elpártolással vádolt Várday Pál érsek is szinte az utolsó pillanatig, 1527 júliusáig János híveként viselkedett, függetlenül Máriának vagy Ferdinándnak adott esetleges ígéreteitől. Ld. OL Batthyány, Missiles, 51051 (Várday levele Batthyánynak, Esztergom 1527. VII. 26.). Báthori András: OL Barkóczy 1527. III. 1. A városok: AMK Schwartzenbach 1100 skk. darabok, Sperfogel krónikája, (*C. Wagner,* Analecta Scepusii II. Vienae 1774) 149, *Jászay P.* 353. *Iványi Béla*: Hadtörténeti Közlemények, 1912, 450 skk. A szászok: *Makkai L.* Erdély 176. György őrgróf: *Karácsonyi J.* Békés, 90. Horvátország: HO II. N. 276. és MOE I. 77 skk. Héderváry: OL Csáky, kassai, 130. csomó, 1527. I. 1.

a különleges problémákkal is, amelyek a katonai vereségből és az azt követő széthullásból születtek.

Még a legenyhébb az volt ezekből, hogy az új hatalmasok, vagy beosztottjaik egynéhánya nem rendelkezett a hivatala betöltéséhez szükséges anyagi javakkal. Kőrösi Miklós, Bekény Benedek és Smyl Kwna ezért pl. házat kapott Pesten, illetve Budán. Werbőczy egyenesen két házat is kapott a székvárosban,[128] de ez már inkább (lásd Torna megyét) társadalmi súlyát volt hivatva emelni.

Ez pedig jórészt egy ismét más feladat része volt: a hű támogatók jutalmazásáé – illetve az adott helyzetben néhányszor a behódolásért kért ár megfizetéséé.

Már említettem, hogy János király saját birtokaiból igen szűkmarkúan mérte az adományokat. Egyrészt mert az általános elismerés közepette kevéssé látta szükségesnek az ilyen jutalmazást, másrészt mert szívesebben élt kisebb közvetlen költséggel járó módszerekkel.

Ismételten megemlékeztek a Batthyány Ferenc részére biztosított só- és marhakiviteli engedélyekről – ez lehetett az egyik metódus. A magas állami tisztségek, bárói cím, vagy a főispáni székek adományozása szintén tekinthető (anélkül persze, hogy politikai jelentőségüket tagadnánk) egyfajta kegyosztásnak.

A legegyszerűbb megoldás az ellenszegülők vagyonának elosztogatása lett volna. A fehérvári országgyülés még csak feltételesen, a budai viszont már nyíltan hűtlennek is nyilvánította Ferdinánd maradék híveit. Szapolyai azonban csak óvatosan, s meglehetősen későn nyúlt a „nota infidelitatis" fegyveréhez.

Kezdetben csak Frangepán Kristóf követelte ki magának Báthori István néhány szlavóniai uradalmát. A gróf fegyverhez is nyúlt e várak bevételére, de királya a koronázás után csak egyetlen erősséget, Thurzó Elek Temetvény nevű várát foglaltatta el katonasággal. Ezután már csak a nyáron, a szakítás elkerülhetetlenné válásakor adományozta el néhány ellenpárti úr jószágait I. János. Veresvárat valamely osztrák nagyúr birtokolta – július 12-én Batthyány Ferenc kapott rá privilégiumot. Csulai Móré László végleg Pozsonyhoz szegődött – Bátorkőt és Várpalotát július 7-én Pestyéni Gergely udvarbíró kapta meg az uralkodótól.[129]

Ha e birtokátruházások egyelőre inkább csak papíron maradtak, valószínű, hogy történt még néhány hasonló eset az általunk ismerteken kívül is. A feltűnően kevés adat azonban alighanem ismét csak annak a törekvésnek jele, amellyel János király az ország, az uralkodó osztály egységének helyreállítását igyekezett elérni.

Hasonlóképpen keveredik a politikai indok és a jutalmazási szándék a Mohácsnál elesett főpapok utódainak kinevezésében. Öt új embernek kért Rómától püspöksüveget János: Gervay Jánosnak Csanádon, lekcsei Sulyok Györgynek Pécsett, homonnai Drugeth

[128] Bekény: OL Dl. 47697; Kőrösi: OL Zichy 25/7, 1527. VIII. 20. (Ferdinánd kir.); Kwna: OL NRA 1703/16; Werbőczy: *Fraknói V.* Werbőczi, 252 és 360.

[129] *Jászay P.* 349, *Thallóczy L.* Frangepán II. 383. (Frangepán Kristóf eredetileg a Corvin-örökséget kérte, de János elutasította: *Jászay P.* 223. OL Batthyány Acta Ant. Alm. 3. Lad. 9. Veresvár 14., ill. SSUA Révay, központi, idegen családok fasc. V. N. 9. Ecsedet pl. csak 1527 nyarán kezdték el ostromolni: *Perjés Géza:* Az országút szélére vetett ország, Bp. 1975, 42. Igaz, Szerémi 120. l. ekkorra teszi Kisvárdának Kállay (Vitéz) János általi elfoglalását, de erre minden jel szerint csak később került sor.

Gábornak Győrben, Czibak Imrének Váradon, s valamivel később a ferencessé lett Frangepán Ferencnek Bácsott. Két további esetben egyszerűen előbbre léptetett egy-egy prelátust a király: Várday Pál lett Esztergom érseke, helyére Egerben az addigi zágrábi püspök, Erdődy Simon lépett. Végső soron így csak Zágráb maradt félig-meddig gazda nélkül.[130]

Esett már róla szó, hogy milyen politikai vagy familiárisi kötelék fűzte Várday Pált és Czibak Imrét Szapolyaihoz. Az új arisztokrata (Bakócz-rokon) Erdődy Simon kulcsszerepet játszott Szlavóniában, s kitűnően megérttette magát a fontos Frangepán Kristóf bánnal. Frangepán Ferenc személyét neve épp eléggé kiemeli; Drugeth Gábor egyenesen a király unokaöccse volt; Sulyok püspök családját Török Bálinthoz fűzték szoros szálak, az utolsónak hagyott Gervay pedig nyilvánvalóan Szapolyai-familiárisként tekintendő, mivel eddig Szerencsen volt apát, annak pedig ez a család volt a kegyura.

A hatalom bázisainak erősítésére irányuló szándék tehát itt is könnyen tettenérhető. János király egyébként külön vigyázott rá, hogy a magasabb klérusban az 1526-os törvények által keltett aggodalmakat valahogy lecsöndesítse. Oly eszközhöz nyúlt, ami ellen a köznemesi párt már 1518-ban és 1526-ban is törvények útján tiltakozott: a főkegyúri jog átruházásához. Várday Pál, alighogy elfoglalta esztergomi palotáját, kiváltságképpen megkapta a „jus patronatust" diocézise valamennyi egyháza fölött, beleértve még a préposti stallumokat is.[131]

Az eddigieknél nem kisebb gondot jelentett az 1526-os harcok idején elkövetett bűnök vizsgálatainak, na meg a halottak hagyatéka körül fölburjánzó pereknek bonyolítása.

Az egyszerűbb esetekben viszonylag gyorsan őröltek az új kormány malmai. A Komáromból gyáván elfutó Pribék Istvánra már a tavasszal kimondták a „nota infidelitatist", a hűtlenség miatti vagyonelkobzást. Elfogták, kivallatták, s súlyos pénzbírsággal sújtották, ha igaz, a Mária királyné hajóit kifosztó tiszteket, közelebbről a főbűnös Orbáncz Andrást.[132]

Rövid idő múltán, már 1527 februárjában engedélyezte János, hogy a pécsi káptalan új pecsétet veressen a helyett, amit kincseikkel egyetemben Báthori nádor őrizetére bíztak, s amelynek visszaadását a Ferdinánd-párti nagyúr nyilvánvalóan politikai indokból, megtagadta.[133]

[130] Gervay: *Borovszky S.* Csanád m. I. 368. (Szerémi 109. l. állítása, miszerint János őt kérdezte volna meg, csináljon-e püspököt a szerencsi apátból, alighanem a király valamely tréfájára emlékezik.) Sulyok és Drugeth: MOE I. 99 ill. *J. Koller*, Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Hatos G. Századok, 1870. 383. Frangepán csak 1528. január 8-án kap engedélyt a pápától magasabb funkció betöltésére: EK Kaprinay in quarto, LXXIV. No. 70; Czibak: Bunyitay V. 38214; Erdődy S.: *Jászay P.* 349. és OL Dl. 47701.

[131] EK Kaprinay, in quarto IV. N. 13.; *Jászay P.* 377 skk. Ferdinánd utóbb egész sor főpapnak ugyanilyen kiváltságot adott, vö. OL Libri Regii 11, 22–24/1527.

[132] Vö. OL Dőry 1527. I. l.; *Jászay P.* 295 sk.; Rozsályi Kun Pált is bűnrészességgel vádolták, s úgy hírlett, csak azért mentették föl, mert (ha igaz) Werbőczy veje volt. Brodarics I. ugyanakkor határozottan tagadja, hogy a huszároknak (ezek parancsnoka volt Kun) része lett volna a garázdálkodásban.

[133] Az eset ősforrása a káptalan részére János király által kiállított oklevél, Eger DRH 21 verso, kiadta: *Katona I.* Historia Critica XIX. (h. év nélk.) 35 sk., ill. Magyar Egyháztörténeti Emlékek . . . I. Bp. 1902. 303 sk. Az egri kódexet Istvánffy forrásként használta, valószínűleg innen került az ő

Fölelevenítettek – nem minden hátsó gondolat híján – néhány régi bűnügyet is. Kinizsi Pál özvegyét, Magyar Benignát harmadik férje meggyilkolásáért korábban jószágvesztésre ítélték, de II. Lajos megkegyelmezett neki. János király visszavonta ezt a kegyelmet, s Benigna asszony legértékesebb jószágát, Nagyvázsony várát Bodó Ferencnek adományozta. Bodónak Veszprém megye kézbentartásához valóban jól jött volna a vázsonyi uradalom, de aligha volt ideje azt ténylegesen birtokba venni. Már csak azért sem, mert – jellemző tünete a szerveződő kormány bizonytalanságának – közben Werbőczy kancellár is szerzett adománylevelet ugyanezen uradalomra.[134]

A legnagyobb gondot azonban nem ezek a több-kevesebb idő alatt rendezhető problémák jelentették. A feudális kor legszokványosabb jogsértései a hatalmaskodások voltak, s orvoslásuk annál nehezebb lett, minél hatalmasabb urak szerepeltek a tettesek között.

Perényi Péter, Szapolyai után egyik legvagyonosabb bárója az országnak, már 1526 őszén elkövetett egy nem éppen törvényes cselekedetet. Homályos hátterű viszály miatt elfogatta, s csak súlyos váltságdíj ellenében engedte el Jaksics Márkot, a gazdag tiszántúli birtokost. 1527 tavaszán ugyanő a Pálóczy-örökség megszerzéséért szállt harcba. Noha az elhunyt nagyúr nőági leszármazottai révén egy sor különböző familia volt érdekelt az örökségben – ruszkai Dobók, Csaholyak, Ráskayak – sőt a király is igényt emelt a vagyon egy részére, Péter úr, mint legerősebb vetélytárs fegyverrel vette birtokba a Pálóczy-vagyon két gyöngyszemét, Sátoraljaújhelyet és Sárospatakot. Pálóczy özvegyét, Ráskay Magdolnát helyben elfogatta.

Hasonlóképpen nyers erővel igyekezett érvényt szerezni vélt jogainak a szintén Mohácsnál elesett Tárczay Miklós családjával szemben. Az özvegy Bánffy Dorottya és a gyermek Tárczay György nem tudták megakadályozni, hogy Céke várát Perényi katonái elfoglalják.[135]

A kárvallottak, élükön a ruszkai Dobókkal, pert indítottak a fékezhetetlen fiatal báró ellen. János király bíróságai meg is kezdték az ügy kivizsgálását, s mindjárt kezdetben eltíltották a birtokok népét a Perényieknek való engedelmességtől.[136] Gyors határozatot ebben a korban semmilyen fórumtól nem lehetett várni – s alig pár hónappal a panaszok benyújtása után már kitört az új háború. Ma sem tudjuk tehát eldönteni, János király a kezdeti ellenlépések után mennyi erélyt mutatott volna a nyughatatlan arisztokrata ellen. Mindenesetre Perényi Ferdinánd királytól adományt szerzett a két várra – s ettől önbizalma óriásira nőtt. Fia 1532-es túszul szedése kellett hozzá, hogy megszűnjék állandó zavarforrása lenni a magyar politikai életnek...

szövegébe az eset. Az irat nem beszél rablásról, csak kifejti, hogy a kanonokok a Mohács utáni napokban, menekültükben bízták a nádorra értékeiket, s az utóbb tagadta meg azok visszaszolgáltatását. Mivel a panasz 1527. II. 27-én hangzott el János király udvarában, igen valószínű, hogy a Ferdinánd-párti Báthori a pécsiek Jánoshoz hódolása miatt tagadta meg a jogos kérés teljesítését.

[134] *Jászay P.* 385. Bodót szerémi főkapitánynak mondja, ami alighanem tévedés Veszprém helyett. Werbőczy adománylevele: *Fraknói V.* Werbőczi 252 és 360 (1526. XI. 11. Székesfehérvár!). Az eset azért jellemző, mert a Pálóczy-örökség ügyében, vagy Szatmár és Németi eladományozásánál hasonló ellentmondó intézkedéseket láttunk.

[135] A Jaksicsok: *Borovszky S.* Csanád I. 171. Pálóczy-örökség: *Gyárfás István*: Dobó István Egerben. Bp. 1879. 11. sk. *Szederkényi Nándor*, Heves vármegye története 9.skk.

[136] OL NRA 803. fasc. szinte teljes egésze.

Nagyjából ennyi, amit I. János első uralkodási évének belső politikájáról adataink elárulnak. Az eszközök szokatlanok, a végrehajtás itt-ott tétovázó, a cél azonban kétség kívül közelebb került. Szapolyai János király erősen kézben tartotta a kormányrudat, s az ország el is ismerte hatalmát.

E sikeres újrakezdés leglátványosabb bizonyítékának az 1527 márciusi budai országgyűlést tekinthetjük.[137]

A 17-étől 23-áig ülésező diaetára mind az 53 megmaradt megye elküldte képviselőit. Az természetes, hogy a kormány szinte valamennyi tagja megjelent: Werbőczy, Bekény, Dóczy, Drugeth, Pestyéni, Perényi, Frangepán, Országh (csak Thornallyay kincstartó nevével nem találkoztam az iratokban). Igen sok arisztokrata család vezetője fáradt ide saját személyében: Tahy János vránai perjel, alsólindvai Bánffy János, Ráskay Gáspár, Lossonczy Antal, felsőlindvai Szécsi István, Várday János, Csaholy Imre, Csáky Mihály, Szakolyi János, Szentgyörgyi Farkas, Erdődy Péter s végül ecsedi Báthori András.[138]

Kilenc főpap felvonulása jelképezte az egyházi hierarchia hódolatát: Várday, Podmaniczky, Erdődy, Jozefics Ferenc (Zengg) és a megtért Brodarics István (Szerém) a régi gárdából, Sulyok, Homonnai, Gervay, s a főpapi címét lassan komolyan vevő Czibak az újak közül. Frangepánt még nem nevezték ki, Szalaházy Pozsonyban volt – így csak Gosztonyi János erdélyi és Országh Ferenc váci püspök távolléte kívánna magyarázatot.

A megyei küldöttek között is találhatunk néhány jellegzetes figurát. Sokan közülük az új kormány kisebb-nagyobb tisztviselőjének volt rokona: Derencsényi Miklós, Ártándy Balázs, Pestyéni Ferenc, Fülpösi Ferenc, illetve Sulyok Balázs és Lajos, Brodarics Mátyás. Felsorakozott a rendi mozgalom számos régi nagysága: Kenderesi Mihály, Bajoni Benedek, Jakcsy Mihály, Szoby Mihály, Warkocs Menyhért.

Itt voltak Buda, Pest, Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben, Nagyszombat(!) Székesfehérvár és Esztergom, itt Erdély és Szlavónia szóvivői.

Az ország tehát egyértelműen letette voksát az új király mellett. Szapolyai a helyzetet főképpen a nevezetes egytizedes adó elfogadtatására használta föl. „Senki közületek ne csodálja, vagy nehezményezze, miért követeljük ez időben ezt a terhes és szokatlan tizedet, mert nagyok a veszélyek, melyek fejünket fenyegetik, és csak nagy erőfeszítéssel, nagy erővel háríthatjuk el azokat, mi pedig javainkat és vagyonunkat a közjónak szívesen föláldoztuk és választott kincstartók kezére adtuk, s valamennyi főpapot és bárót e tized megfizetésére esküvel elköteleztük"[139] – hangzott (az utóbb leírt levélből ismert) hivatalos indokolás, s mindenki tudta, hogy egyrészt a török, másrészt Ferdinánd és hívei jelentik e veszélyeket.

Ennek megfelelően a rendek nemcsak a választott kincstartók állítását szabták beleegyezésük feltételéül, hanem azt is, hogy a király saját birtokai jövedelmeiből és e tizedből köteles hadat fogadni, melynek éppúgy feladata a török elleni hadakozás, mint a német kézen levő várak visszavétele.

[137] Az országgyűlés leírásában elsősorban a MOE I. kötetének anyagára támaszkodtam.

[138] Őket maga az országgyűlés nevezi arisztokratáknak, noha a mi kategóriáink szerint nem mind számíthatott volna annak. Itt jegyzem meg, olyan főúr, aki e tíz hónap alatt sosem fordult meg János király udvarában, alig néhány akadt: Báthori nádor, Thurzó Elek, Szalaházy püspök, Fladnyczer Vid, csulai Móré László, a Bebek-testvérek s még egy-két kevésbé neves figura. Móréról mindenki tudta, hogy az Ujlaki-örökség miatt nem egyezhet Szapolyaival, ld. *Szerémi* 116.

[139] AMK Schwartzenbach 1157; *G. Pray* Ep. proc. I. N. 113.

Az a további kikötés, mely szerint a nemesség ez adó kifizetésével megváltja magát a személyes hadbavonulás kötelezettségétől (kivéve a német vagy a török császár támadásának esetét) már csak látszólag ellensúly. Az adómentesség és a fegyveres szolgálat együttesen a nemesi kiváltságok alapköve. Ha a gyakorlatban egyre kevesebb kedve is volt az uralkodó osztály nagy részének a hadrakeléshez, az elv föladása súlyos következményekkel járhatott, s ezért mindeddig foggal-körömmel védték is azt.[140]

János király viszont, még ha egyszeri alkalomra is, de megtette az első lépést, amely a többszörösen idejétmúltnak bizonyult banderiális-nemesi felkeléses hadszervezettől egy, a nemesség megadóztatásán is alapuló királyi zsoldoshad kialakításához vezethetett volna.

Nem csoda, hogy az országgyűlés szükségesnek látta megkövetelni: a király igérje meg, többé ilyen adót nem szedet. Még azt is hozzátették: „az ország ezen kincsét csakis arra a célra szedik össze és adják át, amelyre az egész ország adja. Ő királyi felsége bizonyos lehet afelől, hogy ha ezzel az adóval nem azt cselekszi, mint amit mondott, ezentúl ez az ország soha semmilyen hadiadót Őfelségének nem fog adni."[141]

Az adón, Ferdinánd híveinek hűtlenné nyilvánításán, az állatkivitel tilalmán kívül még egy sor kisebb jelentőségű cikkelyt is alkotott a diaeta. Általános perhalasztás, a pénzhasználat szabályozása, az egyházi tized szedésének időbeli korlátozása, az ország törvényeinek összeírása (gesztus Werbőczynek) – ezek a nevezetesebbek közülük.

Aki csak az ország belső állapotát figyelte, nyugodtan hihette: rövidesen visszatalálhat minden a normális kerékvágásba. S nemcsak magyarok vélekedtek így, külföldi utasok sem látták másképpen. Március végén jegyezték le Velencében a következő sorokat: „... tegnap este jött valaki Budáról, aki azt mondja, hogy Magyarország királya őfelsége ugyancsak jó hangulatban és jó szándékkal van, és nincs kétsége afelől, hogy király marad. Kristóf gróf (= Frangepán Kristóf) nagy megbecsülésnek örvend őfelségénél és a nemesség és a nép szereti(!) (»nobilità e popolo«!). Megkérdezve őt, vajon a király személyét szereti-e a nemesség és a nép, azt felelte, hogy igen. És hogy a magyarok egy éneket énekeltek, hogy Isten megtartotta az ő személyét, hogy megszabadítsa az országot az idegen nemzetektől."[142]

De Magyarország nem volt sziget. Éppen ellenkezőleg: addigi történetében még sosem volt oly reménytelen külpolitikai helyzetben, mint 1527 tavaszán.

Délen ott állt a győzedelmes török, s nem volt, aki ki tudta volna számítani, mit akar cselekedni.

Nyugaton ott álltak a Habsburgok, s tél vége óta egyre többen látták: Bécs, Prága felől fegyveres támadás fenyeget.

[140] A nemesség megadóztatásának kísérletében megint csak Mátyást mondhatta elődének János király. *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában (Mátyás király emlékkönyv, Bp. 1940) 364 és 389. Egy hasonló kísérlet a Jagelló-korban csírájában elakadt: *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp. 1917, 143. skk.

[141] MOE I. 117. „Quod hunc thesaurum Regni saltem ad hunc finem administrabunt et exponent, ad quem per universum hoc Regnum est datum, Majestas sua Regia in hoc certa sit, quod si cum hoc thesauro hoc non fecerit, quod Majestas sua regnicolis dixit, nunquam Regnum hoc aliquod subsidium Majestati suo decetero dabit."

[142] *Kardos Tibor*: Filológiai Közlöny 1964, 395. Ami a „népet" illeti, Frangepán Kristóf már 1526 végén azt üzente Pozsonyba: Szlavóniában a parasztok is János király mellé fognak állni, ha harcra kerül a sor. *Jászay P.* 234.

A budai országgyűlés magabízó üzenetet küldött Ferdinánd ellenkirálynak. „Tudja meg felséged, hogy Magyarország sem jegyajándékul, sem hűbérül el nem adományozható, hanem bármely idegen fejedelem hatalmától független királyság, melyet bárkinek örökségül adni sem előbbi királyaink, sem saját őseink nem voltak följogosítva, kiváltképp miután annak birtokából a törvény minden idegent kizár."[143]

A belső megerősödés reális valóság volt – a jövőbe vetett hit azonban mégis illúziónak bizonyult. Egy évvel Mohács után hazánk nem vállalhatott háborút a Habsburgok ellen, de módja sem volt, hogy békét köthessen velük. A kikerülhetetlen csapda egyre szorosabban zárult János királyra.[144] Ismétlődő diplomáciai erőfeszítései, katonai készületei külön tanulmányt igényelnének – de annyi enélkül is bizonyos: az alapvető problémán sem egyik, sem másik nem segíthetett.

Magyarországon Mohács után a legerélyesebb uralkodó is csak addig dolgozhatott az ország helyreállításán, míg a hazánkért folyó nemzetközi játszmában valamelyik szomszédunk lépésre nem szánta magát.

Габор Барта:

Попытки к консолидации в Венгрии после поражения при Мохаче (Правление короля Яноша Запольяи, ноябрь 1526– август 1527 г.)

(Резюме)

В введении статьи изучается персональный состав новой администрации, сменившей расстроенное в августе-сентябре 1526 года правление. Новая власть строилась на двух устоях. Первая из них – группа старших чиновников, вышедших из родственников короля, а другая – группа членов правительства, назначенных из рядов политических вождей мелко- и среднепоместного дворянства. Кроме этих двух баз пост получило также несколько известных аристократов и один представитель части дворянского сословия, стоявшего раньше против Запольяи.

В то же время этих сановников, и этим, чиновников всякого состояния канцелярии и курии король выбрал из тех, которые уже раньше тоже несли какой-нибудь государственный пост. Этим он обеспечил постоянность деятельности государственного аппарата. Новое правительство также по своей структуре только в незначительной мере отошло от режима правления Лайоша II. По политическим соображениям (в надежде на возвращение к себе несколько баринов, старавшихся о вызове Фердинанда Габсбурга, и в интересах снижения числа лиц, участвующих в власти) несколько важных постов, так и сан палатина, остался невыполненным. Этим и прекратив систему дворянских советников, избранных в предыдущий период, Янош Запольяи сильно сократил вес королевского совета. Что малоизвестно о деятельности последней организации, это свидетельствует именно о падении ее влияния, а также о том, что сторонники короля стали вожаками совета.

В повседневной деятельности государственного аппарата большое значение принадлежало персоналу большей канцелярии (cancellaria maior). Назначенные туда чиновники приняли актив-

[143] MOE I. 127.

[144] Magyarország helyzetének kilátástalanságáról a Történelmi Szemlébe írt cikkemben foglalkozom (*Barta G.* Illúziók).

ное участие в подготовке, принятии и исполнении решений короля, затрагивающих общественный порядок, государственное управление, государственный бюджет, военные и внешние дела. Таким образом тоже канцелярия проверяла служебную деятельность главных сановников (например казначея), владевших отдельным, очерченным компетенциям.

Изучая обозначения канцелярии и способ наложения ей печати был высянен механизм принятия решений. По некоторым делам о привилегиях члены королевского совета (главным образом, королевские секретари) играли посредническую роль между заявителями и канцелярией. Принятие ими ответственности закреплено в обозначении „relatio". По некоторым другим делам характера „de gratia" подпись короля или его перстень с печаткой свидетельствуют о принятии мер самим королем.

Наряду с этим личный знак короля встречается лишь на некоторых важнейших дипломатических документах, начиная с дел характера помилования через внешние дела вплоть до материалов по административным и финансовым делам этот знак находится с надписью „comissio propia domini regis" под тайной печатью. Эта формула означает, что канцлер принял ответственность, а ее частота предупреждает о том, что большинство правительственных дел проводилось рутинной работой чиновников.

Уже само распространение чиновнического делопроизводства привело к тому, что лицо канцлера Иштвана Вербеци стало важным. В то же время единственный, остававшийся на службе великий судья (personalis) вышел из фамиляров Вербеци. Почти все служащие королевских судов (curia) тоже были бывшими учениками подчиненными канцлера. Ввиду того, что Вербеци и в принципе вернул себе былую компетенцию канцлеров в области правосудия, королевские суды практически попали под его единоличное руководство. В результате этого существенного преобразования почти исчезнул предел между компетенциями большей канцелярии и курии.

Если во время Ягеллонов современные и сложные правительственные учреждения дегрaдировали средствами клик, грызшихся за власть, то теперь король может рассмотреть радикально упрощенный государственный механизм и один. Он сам решает по всем существенным делам и через лицо канцлера, тесно сотрудничавшего с ним, он управляет и фрактически страной.

В ходе реорганизации, принявшей широкий размах, полтора десятка постов губернаторов предоставлена сторонниками короля и вождям дворянства. (А оставшихся в живых губернаторов – в интересах стабильности – всех остали на службе!) В области налогообложения заметена некоторая суматошливость, за 10 месяцев издано три различных решения, но это, по всей вероятности, можно писать за счет все более угрожающей внешней опасности. Король строго взял в руки пошлины, согласился с Фуггерами, нанявшими важнейшие шахты, далее он предоставил доходы своего личного имущества в распоряжение государства. Он учился на примере своих предков и тщательно следил за то, чтобы не раздать свои крупные родовые имения.

В начале своего правления Янош Запольяи успешно дал ход процессу, который обещал восстановление авторитета правительства, укрепление центральной власти. Однако претендент на престол Фердинанд Габсбург вместе с некоторыми своими венгерскими сторонниками, но с помощью германских наемных войск нападал на Венгрию. Господствующий класс, проснувшийся от чада турецкого разрушения, не посмел взяться за риск новой войны и оставил в беде Запольяи. Попытку к консолидации пришлось оставлять незавершенной прежде чем она могла бы пройти трудности возобновления.

Gábor Barta:

Tentative de consolidation en Hongrie après le désastre de Mohács (Le règne du roi Jean Zapolyai du mois de novembre 1526 à août 1527)

(Résumé)

Dans son introduction, l'auteur se penche sur la composition personnelle de la nouvelle administration qui remplaça le gouvernement hongrois désagrégé en août–septembre 1526. Le nouveau pouvoir se basait sur deux »piliers« de soutènement, le premier étant composé des parents du souverain, de ses partisans et de ses familiers occupant des postes de hauts fonctionnaires, et l'autre regroupant les membres du gouvernement sortis des rangs des chefs politiques de la noblesse des petits et moyens propriétaires. En-dehors de ces deux factions solides, quelques aristocrates connus et un représentant des fractions de la noblesse jusque-là opposées à Zápolyai se virent confier des fonctions.

Dans le même temps, le roi Jean choisit ces dignitaires, ainsi que les fonctionnaires de tous rangs de sa chancellerie et de sa curie, parmi ceux qui exerçaient auparavant des fonctions étatiques, assurant ainsi la continuité du fonctionnement de l'appareil d'Etat. Dans la structure du nouveau gouvernement aussi, il s'écarta fort peu de la situation mise en place sous Louis II. Par suite de considérations politiques (dans l'espoir d'attirer quelques grands seigneurs partisans d'appeler Ferdinand de Habsbourg au pouvoir d'une part, et de réduire le nombre de ceux qui participaient à l'exercice du pouvoir d'autre part), plusieurs postes importants, entre autres celui de palatin, restèrent vacants. Ce faisant, et par la suppression du système des conseilleurs élus dans la petite noblesse auparavant, Jean Ier devait fortement diminuer le poids du conseil royal. Le peu que nous savons du fonctionnement de ce dernier trahit une décadence de son influence et montre que les partisans du roi donnèrent dès lors le ton au conseil.

Le personnel de la grande chancellerie (cancellaria major) revêtait une grande importance dans le fonctionnement quotidien de l'appareil étatique. Ses fonctionnaires prenaient une grande part à l'élaboration des décisions touchant à l'ordre et à la justice publics, au budget de l'Etat et aux affaires militaires et extérieures, à leur décret et à leur application. De même, l'activité officielle des principaux dignitaires ayant un rayon d'action bien défini (par exemple le grand argentier) était contrôlée par la chancellerie.

Par l'analyse des formules et des procédés de cachetage utilisés par la chancellerie, il a été possible de jeter la lumière sur le mécanisme de décision. Dans certaines affaires privilégiées, les membres du conseil royal (principalement les secrétaires du roi) jouaient un rôle d'intermédiaire entre les demandeurs et la chancellerie. Lorsqu'ils acceptaient la responsabilité de l'affaire, ils l'indiquaient par le mot »relatio«. Dans d'autres affaires »de gratia«, la signature du souverain ou son cachet indiquent une intervention personnelle du roi.

On ne retrouve la signature royale que sur un petit nombre de documents diplomatiques. Tous les autres documents, qu'il s'agisse d'affaires touchant aux relations extérieures, aux affaires publiques ou aux finances, portent le sceau secret (secretum sigillum) et la mention »commissio propria domini regis«. Cette formule indique que le chancellier assumait la responsabilité de l'affaire: le nombre extrêmement élevé de ces inscriptions montre que la majorité des affaires gouvernementales étaient traitées dans un travail administratif de routine.

La généralisation de l'administration »bureaucratique« suffisait en soi à rendre très importante le personne du chancellier, István Werbőczy. Dans le même temps, le seul grand juge (»personalis«) qui soit resté en place appartenait également à l'entourage de Werbőczy. De même, les fonctionnaires des tribunaux royaux (la curie) avaient été presque tous les disciples ou les subordonnés du chancellier. Etant donné que Werbőczy avait recouvré, en principe aussi, les fonctions de justice, les tribunaux royaux se trouvèrent placés en pratique sous sa direction personnelle et unique. Par suite de cette novation importante, la distinction existant jusque là entre les attributions de la grande chancellerie et de la curie s'effaça presque.

Alors que, sous les Jagellon, les offices gouvernementaux modernes et compliqués étaient devenus des instruments entre des cliques luttant por le pouvoir, dans le cas qui nous occupe, le souverain pouvait embrasser à lui tout seul tout l'appareil d'Etat, radicalement simplifié. C'était le roi qui prenait les décisions dans toutes les affaires d'importance, et c'était en fait lui qui gouvernait le pays dans la pratique, à travers un chancellier qui collaborait étroitement avec lui.

Au cours de cette réorganisation menée grand train, la demi-douzaine de postes de grand joupan qui étaient devenus vacants par suite du désastre de Mohács furent confiés à des partisans du roi et à des chefs de la noblesse. (Les grands joupans qui avaient survécu à la bataille, par contre, furent tous laissés en place, afin de préserver la stabilité!) Sur le plan de l'imposition, on observe un certain désordre. En effet, en l'espace de dix mois à peine, trois décrets différents furent pris. Mais cela était probablement dû aux dangers extérieurs, qui se précisaient de plus en plus. Le roi prit en main de façon fort stricte les douanes, signa un accord avec les Fugger, qui louaient les mines les plus importantes, et mit à la disposition de l'Etat les revenus de sa fortune personnelle. Instruit par l'exemple de ses prédécesseurs, il apporta le plus grand soin à ne pas distribuer et morceler ses immenses propriétés de famille.

Au début de son règne, Jean Zapolyai lança avec succès un processus qui laissait prévoir un retour à l'autorité de l'état et un renforcement du pouvoir central. Cependant, Ferdinand de Habsbourg, qui prétendait au trône de Hongrie, attaqua le pays avec quelques partisans hongrois et des troupes de mercenaires allemands. La classe dirigeante, sortant à peine de l'ahurissement où l'avaient laissée les ravages causés par les Turcs, n'osa pas assumer le risque d'une nouvelle guerre, et abandonna Zapolyai à lui-même. Il fallut interrompre au beau milieu la tentative de consolidation qu'il avait entreprise, et ce avant d'avoir pu dépasser le cap des difficultés du recommencement et de l'expérimentation.

Spira György:

A TESTVÉRHARC KÜSZÖBÉN

A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán*

Néhány héttel a magyar forradalom kirobbanása után már tornyosulni kezdtek azok a nehézségek, amelyeket a nemzetiségi kérdés rendezetlensége zúdított a forradalomra. Holott az országot a polgári átalakulás útjára vezérlő márciusi vívmányok az ország határai között élő nem-magyarok millióinak a körülményeit is gyökeresen megújították, s a nem-magyar országlakók közül sokakban eleinte a készség is kellőképpen megvolt e vívmányok rájuk nézve szintén sorsdöntő voltának fel- és elismerésére.

A délvidéki szerb központokban például március második felében egymást érték a magyar forradalom iránti rokonszenvtüntetések, s a forradalom kitörésének hallatára egybehívott március 21-i újvidéki gyűlésen ruháját magyar nemzetiszínű kokárdával ékesítve jelent meg még a szerb nemzeti mozgalom leglelkesebb s legnagyobb szerepre hivatott szervezőinek egyike, Đorđe Stratimirović kulpini birtokos is, majd ugyanő kiáltványban is hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a forradalommal „a szabadság... a mi országunkban is felállította oltárait". És ez korántsem volt kivételes eset. Pancsován, a német-bánsági határőrvidék főtisztkari helyén az újvidéki gyűlés másnapján a tüntető tömeg a magyar himnuszt énekelve kergette el az udvarhű városi vezetőket, s annak is szükségét érezte, hogy határozatban üdvözölje a forradalom vívmányait. Amikor pedig további két nap múlva pancsovai társaik sorsára jutottak a zimonyi városi vezetők is, az ellenük forduló tüntetők szintén magyar nemzetiszínű kokárdák feltűzésével juttatták kifejezésre, hová húznak. S azután Szenttamás utcái nemkülönben Kossuth és a kivívott szabadság éltetésétől lettek zajosak.

De hasonló volt a helyzet a Felvidék szlovák lakosságú falvaiban és városaiban is: szlovák lelkészek templomi beszédekben, szlovák költők versekben ünnepelték a jobbágyfelszabadítást és Kossuthot, a szlovák nemzeti mozgalom liberális szárnyának vezéralakja, Ľudovít Štúr pedig (aki Zólyom városának egyik követeként maga is részt vett a pozsonyi országgyűlésen) lapja, a *Slovenskje Národňje Novini* március 31-i számában így írt: „... Szegény népünk nem fog többé robotolni,... fölötte az uraság nem fog többé ítélkezni...; mindez megszűnt és örökre eltöröltetett, népünk már szabad, végre az ország polgára és ember lesz!"

S ilyesféle megnyilatkozásokkal lehetett találkozni ekkortájt a korábban kérlelhetetlenül magyarellenes horvát sajtóban, sőt – bár a Pozsonyban elfogadott törvények hatálya Erdélyre egyelőre nem terjedt ki – az erdélyi román lapokban is. Timotei Cipariu, a balázsfalvi görög katolikus papnövelde liberális nézeteket valló tanára például lapjában,

*Részlet egy készülő szintézisből.

az *Organulu Luminarei*ben lelkesen fejtegette, hogy „Magyarország egycsapásra szétzúzta, a föld színéig lerombolta az összes kiváltságokat, Werbőczivel, a *Corpus Juris Hungarici*val egyetemben" s így Magyarországon már megvalósult „a jogokban és kötelességekben való egyenlőség", az ugyancsak közismerten liberális George Barit, a *Gazeta de Transilvania* szerkesztője pedig kinyilvánította, hogy az erdélyi románok is a pesti tizenkét pont kidolgozóival fognak tartani, mert „e pontok által minden barbár, zsarnoki és elnyomó kiváltság megsemmisült". S Barit fenntartásokkal fogadta ugyan e pontok utolsóját, az Erdély uniójáról szólót, egy Budán napvilágot látott (*Fratilor Români!* kezdetű) névtelen román röpirat viszont éppen arra mutatott rá, hogy Erdélynek Magyarországgal való egyesülése az erdélyi románoknak is javukra válnék, mert Magyarországon már „feljött az igazság és a szabadság napja", itt már „nincsenek sem jobbágyok, sem nemesek, nincsenek sem urak, sem szolgák" s az unió megvalósulása esetén így lesz ez – de csak ebben az esetben lesz így – Erdélyben is. És még az általában elzárkózó erdélyi szászok soraiban is akadtak olyanok, akik – mint Friedrich Hann, a nagyszebeni jogakadémia tanára vagy Karl Gooß szászdálya evangélikus lelkész – a polgárosodás páratlan emeltyűit látták a pozsonyi törvényekben s, hogy e törvények jótékonyságából saját népük is részesedjék, áprilisban szintén Magyarország és Erdély egyesülése mellett foglaltak állást.

Hiába keltett azonban elégedettséget a márciusi vívmányok megszületése a nemzetiségek körében is: azt a tényt, hogy a nemzetiségi kérdést a márciusi forradalom érintetlenül hagyta, az egyéb korkérdések megoldása csak nem feledtethette. S éppen ezért a pesti tizenkét pontot és a pozsonyi törvényeket nemzetiségi oldalról méltató hangok kórusába már a kezdet kezdetén belevegyültek olyan hangok is, amelyek kétségtelenné tették, hogy az ország nem-magyar lakóinak körében elevenen él a nemzetiségi kérdés rendezésének, a maguk nemzeti egyenjogúsíttatásának az igénye is.

A nemzetiségi igények első megfogalmazásai

Így például a pest-budai szerbek a józsefnapi országos vásár alkalmából Pesten időző vidéki szerbek részvételével már a forradalom kitörésének a hetében gyűlést tartottak, s a gyűlésen kidolgoztak egy az uralkodó és a diéta elé terjesztendő petíciót, hangsúlyozva, hogy egyáltalán nem kívánják lazítani „azon legszentebb kapcsolatot", amely a magyarországi szerbeket „a közös magyar hazához fiúi szeretettel... köti", s azt sem nehezményezik, ha a magyar nyelv továbbra is Magyarország egyedüli hivatalos nyelve marad, igényt tartanak viszont többek között arra, hogy magyar részről ismerjék el a szerb nemzetnek mint önálló nemzetnek a létét, hogy a magyarországi szerbek belső ügyeiket anyanyelvükön intézhessék, s hogy egyházi és világi képviselőik évente nyilvános nemzeti kongresszusra ülhessenek össze. S ezeket a követeléseket azután nagyjából magáéivá tette és ugyancsak petícióba foglalta a délvidéki szerbek március 27-én Újvidéken lezajlott gyűlése is. Az újvidéki határozatok mindazonáltal két ponton eltértek a pestiektől. Egyrészt annyiban, amennyiben a pesti petíció csak egészen általános formában emlékezett meg a határőrvidék újjászervezésének a szükségéről, az újvidéki viszont világosan kimondotta, hogy a feudális viszonyokat a határőrvidéken is fel kell számolni és a jobbágyokhoz hasonlóan a határőröket is földjeik teljesjogú tulajdonosaivá kell tenni. De eltért a pesti petíciótól az újvidéki annyiban is, amennyiben az előbbi még annak a

kívánságnak adott hangot, hogy az évenkint rendezendő szerb nemzeti kongresszusok kérelmeiket – az országgyűlés és az országgyűlésnek felelős kormány mellőzésével – közvetlenül az uralkodó elé terjeszthessék, az újvidéki petícióból viszont készítői ezt a pontot – mint amely csak a polgári átalakulás magyar híveinek nyugtalanítására lehet alkalmas – szőrén-szálán elhagyták.

S a forradalom kitörését közvetlenül követő hetekben hasonló mértéktartás és a magyar nemzeti mozgalommal való együttműködés hasonló készsége jellemezte a szlovák nemzeti mozgalmat is. A mozgalom most elsőkül színre lépő Liptó megyei hívei, akiknek az élén Michal Miloslav Hodža verbicei evangélikus lelkész állott, a március 28-i megyegyűlésen (amelyre a megyebeli nemesurakon kívül a falvak képviselőit is meghívták) tömegestül jelentek meg, s azt a kérésüket adták elő, hogy a megyei igazgatás nyelve ehelyütt ezentúl a szlovák nyelv legyen, a népiskolai oktatás pedig a jövőben szintén mindenütt a tanulók anyanyelvén folyjék. S ezeket a kívánságokat azután valamennyi szlovák lakosságú megyére kiterjedő érvénnyel (és azzal a kiegészítéssel, hogy a pesti egyetemen létesítsenek szlovák tanszéket) megismételte egy Jozef Miloslav Hurban hlubokai evangélikus lelkésznek, a mozgalom legfőbb Nyitra megyei szervezőjének a tollából származó és Štúr által április elején Bécsben kinyomatott (*Bratia Slováci!* kezdetű) névtelen kiáltvány, majd a szlovák nemzeti mozgalom hívei rendre előhozakodtak vélük Árvában, Turócban és Gömörben is, magyarellenes vagy forradalomellenes jelleget azonban ezek a megnyilatkozások sehol sem öltöttek. S igaz ugyan, hogy Hurban, a következő hetekben valamelyest még tovább menvén, a liptai pontokat egy április 28-án Brezován rendezett népgyűlésen azzal a követeléssel is megtoldotta, hogy magyar részről ismerjék el a szlovák nemzet létét és az ország többi nemzetével való egyenjogúságát, olyan követeléseket azonban, amelyeket a magyar nemzet vagy a magyar forradalom érdekeire nézve sérelmeseknek lehetett volna minősíteni, ő sem támasztott, s követeléseinek felkarolását – az újvidéki szerbekhez hasonlóan – ő sem az ellenforradalom szítóitól, hanem a magyar kormánytól kérte.

Ámbár éppen Hurbannál már ebben az időben is tapasztalható volt, hogy ő a nemzeti szempontokat hajlamos mértéktelenül előtérbe állítani, s a nemzeti egyenjogúság kivívását kész még a jobbágyviszonyok felszámolásánál is többre értékelni. „Szlovákok – mondta például egy április 26-án Miaván elhangzott beszédében –, ti több évszázadon át csak az erdőkkel, mezőkkel, a trágyával, a jószággal törődtetek", holott „a fődolog mégis a nemzetiség, vagyis az a jog, hogy az országban annyit érjünk, amennyit bármely más nemzet", – s ennek az arányvételnek az áldozataként már ekkor kiejtette kezéből azt az iránytűt, amely később, nehezebb körülmények közepette is lehetővé tette volna számára a forradalom és az ellenforradalom hadsorai közti határozott eligazodást. És hasonló arányvétés jelei már a kezdet kezdetén megmutatkoztak az erdélyi román nemzeti mozgalom táborán belül is.

Igaz, korántsem mindenkinél. Barit például elengedhetetlennek nyilvánította, hogy a helyi közigazgatás mindenütt a helybeli lakosság anyanyelvén folyjék, s ennek a feltételnek a megvalósulásától tette függővé, hogy támogassa-e Magyarország és Erdély egyesülésének az ügyét, legfontosabbnak azonban a jobbágyviszonyok felszámolását tartotta, s tisztában volt azzal, hogy a feudális rend lerombolása a polgári átalakulás román és magyar híveinek együttműködését követeli meg. De ilyesféleképpen gondolkodtak az első időkben az erdélyi román nemzeti mozgalom balszárnyán elhelyezkedő

értelmiségi fiatalok is, akik legnevesebbjei – így Avram Iancu és Alexandru Papiu-Ilarian is – ekkor a marosvásárhelyi királyi tábla mellett tevékenykedtek joggyakornokokként.

Amikor tehát a vásárhelyi jurátusok március harmadik hetében sorozatos megbeszélésekre ültek össze s ezeken a többségben lévő magyarok egy olyan valamennyiük nevében az uralkodóhoz intézendő felirat elfogadására tettek javaslatot, amely többek között a sajtószabadság bevezetését és az unió kimondására hivatott erdélyi országgyűlés mielőbbi megtartását követelte, a nemzetiségi kérdést viszont említetlenül hagyta, s a parasztkérdést illetően is pusztán arra a kérésre szorítkozott, hogy könnyítsenek a nép terhein: a megbeszéléseken résztvevő román fiatalok, a szakadás elkerülésének szándékától indíttatva, csatlakoztak ugyan a felirathoz, de hangsúlyozták, hogy a benne foglaltakon kívül okvetlenül szükséges „minden Erdélyben és Magyarországon lakozó különböző ajkúak nemzeti létének és nyelvének tisztelete és biztosítása" is, s még inkább hangsúlyozták, hogy „késedelem nélkül, azonnal" életbe léptetendő az „örökváltság minden kárpótlás nélkül". És a kérdések hasonló megközelítése jellemezte azokat a követeléseket is, amelyeket néhány nappal később, március 28-án egy fiatal abrudbányai ügyvéd, Ion Buteanu vezetésével a Kolozsvárt élő radikális román értelmiségiek foglaltak írásba; Buteanuék ugyanis azt követelték, hogy – ha az országos hatóságok ügyintézésének nyelve a magyar marad is – a román lakosságú megyékben a román nyelvet tegyék hivatalossá, ezzel együtt követelték azonban a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés bevezetését, valamint a jobbágyi viszonyok állami kármentesítéssel történő eltörlését, s kifejezésre juttatták, hogy követeléseik teljesítését az összeülendő erdélyi országgyűléstől várják.

Hanem közben – a marosvásárhelyi petícióval egyidejűleg, március 24-én – megszületett a balázsfalvi papnövelde volt filozófiatanárának, az ekkortájt – negyven éves fejjel – Nagyszebenben jogot hallgató Simion Bărnuţnak az erdélyi románokhoz intézett felhívása is. S ez a felhívás egyetlen eldugott mondatban mellékesen szóba hozta ugyan, hogy kérni kellene a jobbágyviszonyok felszámolását – mégpedig a császártól –, a jobbágyfelszabadítás határozott követelését azonban éppúgy nem tartalmazta, amint a törvény előtti egyenlőség vagy a közteherviselés vagy a sajtószabadság vagy más polgári vívmányok bevezetésének a szükségéről sem tett említést, csupán azt hajtogatta, hogy „ismertessék el és biztosíttassék nemzeti létünk". Bărnuţ ugyanis már korábban is azt vallotta, hogy „nemzetiség nélkül nem létezik szabadság", s ehhez az elgondolásához híven most is elegendőnek tartotta, ha az erdélyi románokat arra inti, hogy utasítsák el az uniót s a polgári átalakulás egyéb biztosítékainak a tárgyalásába se bocsátkozzanak bele, a magyarok közül pedig senkivel, a leghaladóbbakkal se lépjenek együttműködésre addig, amig emezek „közzé nem teszik, hogy a román nemzetet nemzetnek ismerik el", mert „nemzet nélkül a köztársaság is csak átkozott zsarnokság", „enélkül a menny is pokol". Ha tehát a románok „elvesztik nemzetiségüket", akkor „mindent elveszítenek", ha viszont kivívják nemzeti egyenjogúságukat, akkor a továbbiakban ennek jóvoltából úgyis „mindent elérhetnek", s így „a többi ezután következik".

Mindazonáltal ez az álláspont ekkor még nem volt az erdélyi románok uralkodó álláspontja, s még kevésbé felelt meg a Királyhágón innen, a szűkebb értelemben vett Magyarország területén élő románok nézeteinek. A magyarországi románok élén ugyanis olyan férfiak állottak, akik – mint például a konzervatívként indult, de a Habsburgokból oroszbarátságuk miatt idővel alaposan kiábrándult Ioan Dragoş Bihar megyei szolgabíró

vagy a hatalom birtokosai által 1845-ben parasztlázítás vádjával Táncsicshoz hasonlóan bebörtönzött s azután 1848 áprilisában ugyancsak a pesti fiatalok által kiszabadított lugosi ügyvéd, Eftimie Murgu – megértették, hogy népük felemelkedésének legfőbb gátja ugyanaz a Habsburg-abszolutizmus, amely a magyar nép felemelkedésének is legfőbb gátja, legfőbb fegyvertársaik pedig a Habsburg-abszolutizmus elleni harcban éppen a polgári átalakulás magyar hívei lehetnek. Az ortodox hiten lévő magyarországi románokat meg a magyar–román jóviszony fenntartására külön is ösztönözte az, hogy a görög keleti egyház püspökei közül csak az egyedüli erdélyi lévén román, a magyarországiak viszont – az egyház fejével, a karlócai metropolitával egyetemben – mind szerbek lévén, ők az erdélyi románoknál inkább átérezték és inkább sérelmezték azt az alávetettséget, amelyet az egyházon belül a szerb hierarchiától elszenvedtek, s ennek az alávetettségnek a felszámolásához nem utolsó sorban éppen a magyar kormánytól szerettek volna segítséget kapni.

A román nemzetnek nemzetként való elismerését tehát a magyarországi románok is sürgették mind abban a felhívásban, amelyet a nagyváradi román fiatalok intéztek erdélyi társaikhoz május 21-én, mind abban a petícióban, amelyet ugyanezen a napon a magyar kormányhoz nyújtottak be az ortodox egyházhoz tartozó magyarországi románok vezetői pesti tanácskozásukból, s mind Váradon, mind Pesten felhangzott az egyházi önkormányzat tiszteletbentartásának és a román tanulóifjúság anyanyelven történő oktatásának a követelése is. Attól azonban, hogy bármiféle olyan lépést tegyenek, amely szakadást idézhetne elő, a magyarországi román vezetők már messzemenően tartózkodtak, sőt ezek a politikusok éppen azon voltak, hogy minél szorosabb szövetséget hozzanak létre románok és magyarok között, s ennek megfelelően nemcsak nem rosszallották, hanem maguk is kívánatosnak, a Habsburgok jogara alatt élő románok összességére nézve is előnyösnek ismerték el Magyarország és Erdély egyesülését.

Annál kevesebben pártolták viszont az uniót az erdélyi szászok hangadói közül, így – Friedrich Hannon és Karl Gooßon kívül – példának okáért Elias Roth, a neves brassai ügyvéd meg Anton Kurz, a *Siebenbürger Wochenblatt* munkatársa, akik mögött főleg saját városuknak, a legfejlettebb szász kereskedelmi központnak, Brassónak a polgári átalakulástól üzleti lehetőségeik kiszélesedését váró polgárai sorakoztak fel. De már a Szász Egyetem vezető tisztségviselőinek óriási többsége s maga Franz Salmen *comes* is kezdettől fogva teljes határozottsággal ellenezte Magyarország és Erdély egyesülését. A magyar forradalom kitörése után tehát a Szász Egyetem vezetőinek első dolguk az volt, hogy egy bizottmányt küldjenek ki az unió kérdésének tanulmányozására, s április 22-én már útnak is indították a szász székekbe a bizottmány emlékiratát, amely azt ecsetelgette, mennyire hátrányos volna az unió az erdélyi szászokra nézve, közben pedig feliratban tiltakoztak az unió életbeléptetése ellen az uralkodónál is. Ebben az unióellenes állásfoglalásban azonban – Bărnuţétól eltérően – nem valóságos vagy vélt nemzeti érdekek megvédelmezésének a szándéka jutott kifejezésre, hanem azoknak az évszázados feudális kiváltságoknak a féltése, amelyek – a Szász Egyetem számára rendkívül széles körű önkormányzatot s a szászoknak mint a három törvényesen bevett erdélyi „nemzet" egyikének országgyűlési képviseletet is biztosítva – lehetővé tették, hogy a szász patríciusok eddig a maguk sajátos kasztérdekeinek messzemenő érvényesítésével igazgassák a – nagyobbrészt egyébként nem is szász, hanem román lakosságú – Királyföldet s ezeket a kasztérdekeket messzemenően érvényesítsék az erdélyi diétákon is; a

szász patríciusokat elsősorban az aggasztotta, hogy ha megvalósul az unió, akkor ennek egyenes következményeként Erdélyben is polgári államberendezés fog létrejönni, s ezzel azután egyszer s mindenkorra befellegzik majd az ő – összhangban természetesen csak középkori viszonyokkal tartható – kivételezett helyzetüknek.

S amiképpen az erdélyi szászok mozgalmainak eszerint nem volt nemzeti jellegük, azonképpen nemzeti jelleg nélküliek voltak a szepesi szászok megnyilatkozásai is. Máskülönben viszont a cipszerek zömének a magatartása homlokegyenest ellentétes volt az erdélyi szászok többségéével: a cipszerek zöme mindennemű fenntartás nélkül csatlakozott a magyar forradalom táborához. A szepesi városokban hangadó kereskedőpolgárok ugyanis Magyarország polgári átalakulását és az ország gazdasági felemelkedésének útjában álló akadályok lerombolását magukra nézve éppúgy nagy-nagy előnyökkel járó változásnak ítélték, akár a brassaiak, s ráadásul a cipszerek tekintélyes hányada ekkor már nem is németnek, hanem magyarnak vallotta és érezte magát, ha nyelvileg egyelőre nem asszimilálódott is. A magyar forradalomtól pedig a szepesi szászokat még a magyar vezetőknek a magyar államnyelvhez való ragaszkodása sem idegeníthette el – már csak azért sem, mert azt a megszorítást, hogy a helyhatóságok tanácskozási nyelve ezután is „egyedül magyar" lehet, a pozsonyi országgyűlés belefoglalta ugyan a megyerendszert szabályozó 1848 : XVI. törvénycikkbe, de már a szabad királyi városokkal, illetve a mezővárosokkal foglalkozó 1848 : XXIII. és XXIV. törvénycikkből, a városok irányítása eddig sem lévén magyar nemesurak kezében, bölcsen elhagyta.

A szepesi szászok esete azonban egyáltalán nem volt kivételes: a szepességihez hasonló rokonszenvre talált a magyar forradalom Kárpátalja ukrán lakosságú falvaiban és városaiban is, s nemzeti jellegű követelések a tavaszi hónapokban ezen a vidéken sem hangzottak fel – egyszerűen azért, mert a magyarországi ukránok 1848 előtt a nemzeti öntudatra ébredésnek legfeljebb a küszöbéig jutottak el.

Annál elevenebben élő nemzeti öntudatról tanúskodtak viszont azok a lépések, amelyeket a szervezettségnek és az elhatározottságnak már 1848 előtt is igen magas fokára emelkedett horvát nemzeti mozgalom képviselői tettek a márciusi napokban. Hiszen a Horvát Nemzeti Párt vezetői, értesülvén a bécsi és a pesti forradalom kitöréséről, a párt fejének, a liberálisként indult, de utóbb az udvar járószalagjára került Ljudevit Gajnak a kezdeményezésére azonnal létrehoztak egy „ideiglenes nemzeti választmány"-t, majd március 25-én híveik mozgósításával már népes gyűlést is rendeztek Zágrábban, s itt elfogadtattak egy petíciót, amely részint polgári, részint nemzeti követeléseknek adott hangot.

A petíciónak a belső polgári átalakulás biztosítását célzó pontjai szinte semmiben sem tértek el a Pesten és Pozsonyban felmerült azonos tárgyú követelésektől: a petíció sürgette a jobbágyviszonyok felszámolását, a közteherviselés életbe léptetését, a törvény előtti egyenlőség kimondását, a horvát *sabor* népképviseletre alapozását, a gyülekezési, a sajtó- és a szólásszabadság megteremtését, valamint nemzetőrség felállítását, s ezekhez társult azután az a követelés, hogy az úrbéres jobbágyok mintájára a határőröket is mentesítsék feudális kötelezettségeiktől. Ezeknek a vívmányoknak a bevezetését azonban a petíció kidolgozói az ekkor már kibontakozóban lévő hasonló jellegű magyarországi változásokra való tekintet nélkül s nem is a pozsonyi országgyűléstől, hanem az uralkodótól kérték. És ez nem is lehetett másként, mivel a horvát nemzeti mozgalom vezetői – mint magából a petícióból is félreérthetetlenül kiviláglott – nemcsak ugyanolyan belső átalakulást tűztek most célul maguk elé, amilyent a magyar liberálisok, hanem Horvát-

országot a Magyarországnak való alárendeltség állapotából is ugyanúgy ki akarták emelni, ahogyan a magyar liberálisok Magyarország Ausztriával szembeni alávetettségét igyekeztek ekkor megszüntetni.

A petíció tehát – a Pozsonyban készülő 1848-i törvénykönyvhöz hasonlóan – leszögezte ugyan, hogy kidolgozói hívek az uralkodóházhoz s tiszteletben tartják a birodalom és Magyarország egységét, de azt is világossá tette, hogy a horvátok a birodalmon belül korlátlan kormányzati önállóságot igényelnek maguknak. A petíció elsőrendű követelménynek nyilvánította, hogy Horvátországgal egyesítsék (a közjogilag egyelőre a szűkebb értelemben vett Magyarországhoz tartozó) Szlavóniát és (az Ausztriához tartozó) Dalmáciát (valamint a Zágrábban Horvátország részeként elkönyvelt Magyar Tengermelléket), s az így létrejövő Háromegy Királyság szerves alkotóelemének ismerjék el a (pillanatnyilag katonai kormányzat alatt álló) horvátországi és szlavóniai határőrvidéket is. Követelte azután a petíció, hogy a végrehajtó hatalmat e Háromegy Királyságban egy külső tényezők beavatkozásától (így a magyar kormányétól is) teljesen ment s tevékenységéért egyedül a horvát *sabor*nak felelős nemzeti kormány gyakorolja. S végül a petíció sürgette „a nemzeti nyelv behozatalát ezen országok bel- s küligazgatásában", ezzel kifejezésre juttatván, hogy megfogalmazói ezentúl a nyelvhasználat síkján is a teljes viszonosság alapjára kívánják helyezni a horvát és a magyar hatóságok érintkezését (amely eddig ebben a vonatkozásban is fölöttébb egyenlőtlen volt, hiszen az 1844 : II. törvénycikk a horvát hatóságoknak mindössze arra adott jogot, hogy ha nem magyarul óhajtanak válaszolni a magyar hatóságok magyar nyelvű átirataira, akkor latinul válaszolhassanak rájuk).

Ezeknek a követeléseknek a jelentőségét pedig már csak azért sem lehetett elvitatni, mivel a petíció kidolgozásában nem csupán a Horvát Nemzeti Párt udvarhű többségének a képviselői vettek részt, hanem a párt liberális kisebbségének a hangadói is, s a két csoportnak (amely egyaránt úgy látta, hogy eredményes fellépés elképzelhetetlen a nemzeti mozgalmon belüli korábbi ellentétek háttérbe szorítása nélkül) a petíció tartalmát illetően – kölcsönös engedmények révén – sikerült egyetértésre jutnia: az udvarhű többség képviselői nemcsak ahhoz járultak hozzá, hogy a petíció a belső polgári átalakulásnak minden lényeges követelményét szóba hozza, de annak a kívánságnak a petícióba való beleillesztéséhez is, hogy a megalakítandó horvát kormány tagjai „az újabb szabadsági és haladási irányt pártoló férfiak legyenek", a liberálisok viszont beleegyeztek abba, hogy a petíció (amelynek a megszövegezésekor Zágrábban még nem volt köztudomású a báni szék időközben megtörtént betöltése, Gaj és egy-két társa azonban már értesülhetett Jellačić kinevezéséről) kiemelten követelje a báni méltóságnak éppen Jellačićra való ruházását, holott nyilván nem Gaj volt az egyedüli, aki már ekkor is tudta, hogy Jellačić nem annyira a horvát nemzeti, mint inkább a közbirodalmi és dinasztikus érdekek védelmezője. Ha pedig netán mégis akadtak, akik kétségbe vonták a horvát liberálisoknak a petíció megalkotásában való részvételét és a petícióban foglaltakkal való egyetértését: rövidesen ezeket is meggyőzhette tévedésükről az a cikk, amelyet a liberális csoport legtekintélyesebb szószólója, a *Matica hrvatska* magyarellenességgel semmiképpen sem vádolható elnöke, Ivan Kukuljević tett közzé április 20-án (méghozzá épp Gaj egyik lapjában, a *Novine Dalmatinsko-Horvatsko-Slavonske*ban); ez a cikk ugyanis – miközben nyomatékosan hangsúlyozta szerzőjének a magyar nép iránti testvéri érzéseit – Horvátország számára szintoly teljes kormányzati önállóságot követelt, amilyet maga a március 25-i petíció is.

Az első nemzetiségi jelszavak magyar visszhangja

A nemzetiségi mozgalmak alapköveteléseinek formába öntése tehát már a kezdet kezdetén, még az utolsó rendi országgyűlés berekesztése előtt megtörtént, s így a polgári átalakulás magyar hívei is kénytelenek lettek igen gyorsan belátni, hogy a nemzetiségi kérdést – bármennyire szeretné is legtöbbjük nemlétezőnek tekinteni – a történelem azok közé az elsőrendű fontosságú korkérdések közé sorolta, amelyekkel a magyar forradalom táborának óhatatlanul szembe kell néznie. De ha ezért a nemzetiségi kérdés rendezésére most már tettek is lépéseket magyar részről – éspedig mind a magyar liberálisok, mind a forradalmi baloldal részéről –, odáig, hogy a nemzetiségi kérdéssel meg is birkózzék, a magyar forradalom mégsem tudott eljutni, mert a szóban forgó lépések vagy nem voltak eléggé célratörőek, vagy éppen az elérendő céllal ellentétes irányba vittek.

A pozsonyi országgyűlés vitái során a liberális követi csoport álláspontját – mint a napirendre került kérdések többségének esetében – a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan is elsősorban Kossuth fejtette ki, figyelmét mindenekelőtt a horvátokra fordítva, hiszen 1848 előtti tapasztalatai alapján leginkább tőlük tartott. Őket tehát az országgyűlés szószékéről már március 22-én arra kérte, hogy „félretéve minden pártnézetet, a haza közös szeretetében olvadjanak össze magyar testvéreikkel", majd (mivel Horvátország lakóit – az összes többi nem-magyar országlakótól eltérően – kész volt külön nemzet fiainak ismerni el) azt is „kinyilatkoztatá, hogy... szívesen beleegyezik, hogy a horvátok a magok horvát nyelvét belügyeikben szabadon használhassák s csak a Magyarországgali kapocs legyen magyar". Április 4-én pedig – a megyei közigazgatás átszervezésével foglalkozó törvényjavaslat tárgyalása során – Kossuth, jóllehet közben Pozsonyban is ismeretesekké lettek a március 25-i zágrábi követelések, megint csak „a legkímélőbb modorban nyilatkozott Horvátország nemzeti nyelve iránt", azaz továbbra sem lépett vissza arról a pontról, amelyre két héttel korábban eljutott, de erről a pontról még mindig nem lépett előbbre sem. Holott ekkor már maga is világosan láthatta, hogy a horvátok pusztán nyelvi engedményekkel többé nem lesznek kielégíthetőek s hogy, ha magyar részről nem fogják felruházni őket olyasféle autonómiával, amilyet a zágrábi petícióban az uralkodótól kértek, akkor közülök még a liberálisok sem igen lesznek szembefordíthatóak Jellačićcsal és a mögötte álló udvari körökkel.

A horvát nemzeti mozgalom iránt azonban Kossuth még így is jóval nagyobb engedékenységgel volt, mint bármely más magyarországi nemzetiségi mozgalom iránt, s ezt már az országgyűlés végnapjaiban történtek is felszínre hozták. Április 8-án ugyanis megjelent Pozsonyban a délvidéki szerbek küldöttsége, hogy a diéta elé terjessze a március 27-én Újvidéken elfogadott petíciót s egyszersmind biztosítsa a törvényhozást a polgári átalakulás szerb híveinek a magyar forradalom iránti lelkesedéséről és bizalmáról. Ennek megfelelően a küldöttség szónoka, Aleksandar Kostić, Újvidék városának egyik aljegyzője díszmagyarban járult az alsótábla színe elé, s feltétlen együttműködési készségről tanúskodó rövid beszédét azzal fejezte be:

– ...Méltóztassanak minket testvéri karjaik közé mint ugyanegy hon fiait fogadni; mi pedig szent ígéretet teszünk, hogy mi szerbek ezentúl csak egyedül Magyarországért és csak a magyarokért élni és halni fogunk.

S ezekre az éljenzéssel fogadott szavakra azután Kossuth is hasonlóan barátságos hangon válaszolt: kifejtette, hogy „a magyar nemzet... a magyar szabadságot minden polgártársaira különbség nélkül kiterjeszti" s „tiszteli a külön nyelveknek tökéletes szabad

kifejlődését és maga körébeni használatát", leszögezte továbbá, hogy az államegység semmi egyebet nem követel meg, mint hogy „a haza közéletének diplomatikai nyelve a magyar legyen", s végül megígérte, hogy a szerbeknek azokat a sérelmeit, amelyeket a legújabb törvények még nem orvosoltak, a kormány és az összeülendő népképviseleti országgyülés mind orvosolni fogja; az újvidéki petíciónak azt a pontját pedig, amely a szerb nemzetnek önálló nemzetként való elismerését kérte, s amely az ő számára teljességgel elfogadhatatlan volt, egyszerűen hallgatással mellőzte, illetve csak burkoltan utasította el annyiban, amennyiben felszólalása során nemzetként mindig csak a magyar nemzetet említette, amikor viszont az ország nem-magyar lakóira utalt, gondosan ügyelt arra, hogy ezeket csupán nem-magyar „ajkúaknak", nem-magyar „népségnek" nevezze.

Csakhogy a szitán természetesen a szerb küldöttség tagjai is átláttak, s abba, hogy legfőbb követelésük ilyen módon csöndesen süllyesztőbe kerüljön, semmiképpen sem nyugodhattak bele. Amikor tehát másnap búcsúlátogatást tettek Kossuth szállásán, a küldöttségben helyet foglaló Stratimirović még egyszer szóba hozta, hogy a szerbek igényt tartanak nemzetként való elismertetésükre. S ezek után immár a sarokba szorított házigazda sem térhetett ki többé a nyílt színvallás elől. Jobb megoldást pedig Kossuth nem talált, mint hogy most egyszerűen megismételje, amit már egy korábbi országgyűlési felszólalásában is kinyilatkoztatott:

– . . .Én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, kik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itten nincsen.

S a nyílt beszéd azután egyszeriben törésre vezetett. Mert szavaihoz Kossuth a maga igazának nagyobb bizonyságául ez alkalommal még azt is hozzáfűzte ugyan, hogy ha a szerbeket külön nemzetnek ismerné el, akkor ők külön kormányt is követelhetnének maguknak, erre pedig látogatóinak egyike sietett megjegyezni, hogy a magyarországi szerbek ilyesmire a valóságban nem gondolnak, sőt éppen abból indulnak ki, hogy amiképpen például a német nemzetnek lehet több kormánya, azonképpen több azonos országban élő nemzet fölött is állhat egyetlen közös kormány, Kossuthot azonban ez sem bírta álláspontjának megmásítására, s ezért a vitát Stratimirović végül is azzal a kijelentéssel kényszerült lezárni, hogy ha Pozsonyban nem tesznek eleget követeléseiknek, akkor elismertetésüket a szerbek „másutt fogják keresni". Amire Kossuth okosabbat nem tudott felelni, mint hogy:

– Ez esetben a kard fog dönteni.

És így a délvidéki szerbek küldöttei, akik a fegyvertársi kapcsolatok kiépítésének a szándékával érkeztek Pozsonyba, alig két nap múlva már abban a meggyőződésben távozhattak onnan, hogy nemzeti törekvéseiknek a magyar forradalom táborán belül nem, csak a magyar forradalom ellenében szerezhetnek érvényt. S hogy erre a következtetésre jutottak, az hamarosan a felszínen is megmutatkozott, hiszen a magyarországi ortodox egyház székhelyének, Karlócának a lakói április 14-i gyűlésükön immár annak a követelésnek adtak hangot, hogy a Bácskából, a Temesközből, a Szerémségből és Baranyából alakítsanak különálló szerb vajdaságot s ezt a vajdaságot egyesítsék a – március 25-i zágrábi petíciónak megfelelően – Magyarországtól kormányzati tekintetben teljesen elkülönítendő Háromegy Királysággal. . .

A magyar–szerb viszony ilyetén elmérgesedését pedig késedelem nélkül nyomon követte a magyar–szlovák viszony elmérgesedése is, s ezen mit sem változtatott az, hogy a

szlovák vezetők a kezdet kezdetén a horvátoktól eltérően éppúgy készek voltak a magyarokkal való megegyezésre, akár a szerbek. Alig hangzottak fel ugyanis az első szlovák nemzeti követelések, a Batthyány-kormány mindjárt – már április 12-én, még Pozsonyban lezajlott legelső minisztertanácsi ülésén – napirendre tűzte a szlovák kérdést, de amilyen sietve napirendre tűzte, olyan gyorsan el is intézte azzal, hogy a szlovák igénybejelentéseknek nagyobb fontosságot nem kell tulajdonítani, mert azok a szlovák tömegek támogatását nem élvező, elszigetelt egyének megnyilatkozásai s „egyedül a panslavisticai irány kifolyásainak" – más szóval: pusztán orosz nagyhatalmi törekvéseket szolgáló bujtogatás gyümölcseinek – tekintendőek. Megoldásul pedig a kormány, így értékelvén a helyzetet, bőségesen elegendőnek ítélte, ha a „bujtogatók" fékentartására egyrészt kormánybiztosokat küld Árva, Liptó, Turóc, Trencsén és Nyitra megyébe, valamint a bányavárosokba, másrészt az udvartól „egy pár magyar ajkú ezerednek Gallíciából beszállítását" fogja kérni.

Egy valamit mindazonáltal ezeken kívül is tett még a kormány: egyidejűleg elrendelte, hogy a Felvidéken, ahol az előző, aszályos esztendőket a nép minden más országrész lakosságánál inkább megsinylette, a szűkölködőket most haladéktalanul részesítsék ingyenes vetőmag-segélyben. A kormány tagjai ugyanis abban a meggyőződésben voltak, hogy ha az ország nem-magyar lakói látni fogják, hogy a jobbágyfelszabadítás és a magyar forradalom többi alapvető vívmánya rájuk éppúgy kiterjed, akár a magyarokra, s tapasztalni fogják, hogy a forradalomból kikelt magyar kormány az ő életkörülményeik kedvező alakulásán éppoly féltő gonddal őrködik, akár a magyarokén, akkor ezeknek a nem-magyaroknak a tömegeit semmiféle nemzeti féltékenység sem lesz képes szembefordítani a magyarokkal és a magyar forradalommal, éspedig azért nem, mert a közös szabadság szorosabb szálakkal fűzi össze az embereket, mint amilyenekkel a közös nemzetiség, s ebből következőleg „a közös szabadság – ahogy Kossuth mondotta egyik március végi alsótáblai felszólalásában – a nemzeti különbségeket s ellenszenveket biztosan kiegyenlíti".

Amely várakozás sok tekintetben jogosult is volt, hiszen hogy az ország lakóinak sikerül-e a felemelkedés útjára lépniök, az elsődlegesen az ország nem-magyar lakóinak az esetében sem azon múlott, részesülnek-e a magyarországi nemzetiségek külön nemzeti jogokban, hanem az ő esetükben is mindenekfölött az ország magyar és nem-magyar lakóira egyaránt érvényes márciusi vívmányoknak s e vívmányok további sorsának volt a függvénye, és ezt az ország nem-magyar lakói közül is számosan megértették, kivált olyanok, akik – mint például az úrbéres jobbágyok – saját helyzetük hirtelen megjavulásán keresztül közvetlenül is érzékelhették a márciusi fordulat perdöntő voltát. Mivel azonban a márciusi vívmányok áldásaiban ilyen közvetlenül korántsem részesedett mindenki, eleve számítani lehetett arra, hogy lesznek Magyarországon olyan nem-magyarok is, akik a józanul gondolkodóktól eltérően mégis arra a következtetésre fognak jutni, hogy helyzetük gyökeres megjavulásának legfőbb feltétele a nemzetiségek egyenjogúsítása volna. És hogy lesznek ilyen nem-magyarok, azt már a kezdet kezdetén kétségtelenné is tehette azoknak a nemzetiségi politikusoknak a fellépése, akik – mint Hurban vagy Bărnuț – a nemzeti jogokat csakugyan mindennél előbbrevalóaknak nyilvánították.

De hiába: a magyar liberálisok, akik képesek voltak belátni, hogy Magyarország kormányzati önállóságát csak akkor vívhatják ki és az ország kormányrúdját csak akkor vehetik a maguk kezébe, ha – a mögöttük álló magyar földbirtokosok pillanatnyi érdekeit

következetesen alárendelve ugyanezen földbirtokosok távolabbi érdekeinek – egyik napról a másikra keresztülviszik a jobbágyfelszabadítást s ezzel lehetetlenné teszik, hogy a bécsi udvar a jobbágyságot kijátssza ellenük, azt már sehogy sem akarták belátni, hogy törekvéseik sikerét a nemzeti jogokat mindenek fölé helyező nem-magyarok elégedetlensége éppúgy veszélyeztetheti, ahogy a jobbágyfelszabadítás elmaradása esetén a jobbágytömegek elégedetlensége veszélyeztette volna, s nem akarták ezt belátni Bărnuţ és Hurban fellépése után és ellenére sem.

És ez a kettősség nemcsak azokra a magyar liberálisokra volt jellemző, akik – mint a Batthyány-kormány tagjainak többsége is – április eleje óta abban a hitben éltek, hogy az udvar végérvényesen beletörődött a márciusi vívmányok megmásíthatatlanságába, de azokra is, akik Kossuthhoz hasonlóan mentek maradtak efféle illúzióktól. Mert a magyar nemesség hatalmi állásainak körét Kossuth sem szűkíteni, hanem ő is éppen hogy tágítani kívánta. Márpedig a parasztság kielégítése az érdekelt nemesuraktól nagy áldozat hozatalát követelte ugyan, de pusztán átmeneti anyagi áldozatét, s egyáltalán nem követelte meg, hogy a nemesség a maga hatalmi állásaiból is feláldozzon valamit, sőt éppen azzal kecsegtette a nemességet, hogy hozzá fogja segíteni – s ez fogja csak igazán hozzásegíteni – hatalmi helyzetének hőn vágyott kikerekítéséhez. A nemzetiségeket viszont a magyar nemesség csupán az államhatalom egyes elemeinek átengedésével elégíthette volna ki, azaz csupán akkor, ha az ő javukra éppen azoknak az előnyöknek egy részéről mond le, amelyek maradéktalan megszerzésének a reményében ment pedig csak bele a jobbágyfelszabadításba is.

Tökéletesen érthető tehát, ha a magyar liberálisok a nemzetiségek oldaláról felhangzó kulturális és egyházi jellegű kívánságokat készek voltak habozás nélkül és mind egy szálig teljesíteni, ennél többre viszont már nem voltak kaphatóak, s kivált azelől zárkóztak el – mint kezdettől fogva, úgy a márciusi fordulat után is –, hogy a horvátokhoz hasonlóan az ország más nem-magyar lakóit is külön nemzetek fiainak ismerjék el. És hogy éppen ebben a látszólag pusztán elméleti érdekű kérdésben makacsolták meg magukat, az sem lehet meglepő. Hiába bizonygatták ugyanis az április 9-én Kossuthtal tárgyaló szerbek, hogy ők ragaszkodnak ugyan a maguk népének nemzetként való elismeréséhez, az ország kormányzati egységét azonban nem szándékoznak megbontani, s szavaik hiába tükrözték is híven a pillanatnyi helyzetet: logikai szempontból Kossuthnak igaza volt, mikor úgy következtetett, hogy a szerbek külön nemzetként való elismertetésük esetén „külön kormányt" – értsd: területi autonómiát – is teljes joggal követelhetnének maguknak s ezért, ha ma – amikor ténylegesen még nem követelnek ilyesmit – nemzetnek ismertetnek el, akkor holnap már bizonyára követelni is *fogják* az autonómiát. Márpedig a magyar liberálisok a magyar nemesség hatalmi érdekeire nézve nemcsak azt az eshetőséget érezték veszélyesnek, ha területi autonómiát kényszerülnének biztosítani a magyarországi nemzetiségeknek, de azt is, ha akár egyetlen nem-magyarok lakta vármegye igazgatását is kénytelenek lennének átengedni a nemzetiségi mozgalmak képviselőinek.

S persze: ha a magyar liberálisok ennek megfelelően azon voltak, hogy az ország nem-magyarok lakta körzeteinek az ország központi kormányzatától való függése semmivel se legyen kisebb, mint amekkora a magyar lakosságú területeké lesz, ez önmagában még nem zárta ki, hogy a nem-magyarok iránti hajlandóságukat ne mutathassák ki másként, a központi kormányzat szerepének csorbítása nélkül is. Hiszen

éppenséggel azt is megtehették volna, hogy a nemzetiségi mozgalmak képviselőinek magába az ország központi kormányzatába engednek több-kevesebb beleszólást. És Kossuth április 8-án, a szerb küldöttség hivatalos országgyűlési elfogadásakor valóban ki is jelentette, hogy ha lesznek a szerbek soraiban miniszteri munkakör betöltésére alkalmas személyek, akkor az illetők részesedni is fognak a miniszteri tárcákban. A nemzetiségi mozgalmak képviselőinek az ország központi kormányzatába való tényleges bevonása azonban szintén a magyar nemesség hatalmi állásainak összeszűkülését eredményezte volna, s ezért – ha szép szavakkal dobálózó akadt is – olyan már egy sem akadt a magyar liberálisok között, akinek a fejében az a gondolat is felötlött volna, hogy legalább egy miniszteri tárcát jó volna a valóságban is valamelyik nemzetiségi politikusra bízni; ténylegesen a magyar liberálisok csupán a horvátok képviselőinek készültek kormányhivatalokat juttatni, de magasabb polcra, mint a bel- és az igazságügyminisztérium kebelén belül létesítendő külön horvát ügyosztály élére, még horvátokat sem terveztek ültetni.

Amely szűkmarkúság mellesleg azt is elárulja, hogy a magyar liberálisok még a horvátokkal szemben alkalmazott kivételes bánásmódra is csak kényszerűségből szánták el magukat. Ez a kényszerűség pedig éppen abból a törekvésükből fakadt, hogy jogosnak tüntessék fel a magyar nemesség által az államhatalom korlátlan birtoklására támasztott igényt. Ennek érdekében ugyanis – mint láttuk – kénytelenek voltak ragaszkodni ahhoz az erőltetett elmélethez, hogy egy meghatározott ország polgárai mindnyájan egy-ugyanazon nemzet kötelékébe tartoznak. Annak igazolása végett pedig, hogy *Magyar*-ország polgárai mindnyájan a *magyar* nemzet fiai közé sorolandóak, jobb híján csupán történeti érvekre hivatkozhattak; így mindenekfölött arra, hogy Magyarország történelmileg kialakult egységes államisággal bír s a magyar államot hajdanán a magyarok – és éppen a magyarok – szervezték meg. Ilyen körülmények között viszont a horvátok nemzeti különállását – az ország összes többi nemzetiségéével ellentétben – maguk is el kellett hogy ismerjék, hiszen nem tagadhatták, hogy Horvátországot a magyar királyok annak idején mint történelmileg már ugyancsak kialakult s a magyartól addig független államisággal rendelkező területet csatolták Magyarországhoz. Sőt – a történeti érvelésmód foglyai lévén – nemcsak a horvátok nemzeti különállását nem vonhatták kétségbe, de még azt sem, hogy Horvátország belügyeinek önálló intézésére a horvátok joggal tartanak számot, hiszen nem vitathatták, hogy Horvátország a múltban, Magyarországhoz csatoltatása után is mindig rendelkezett belső önkormányzattal.

Mivel azonban a magyar liberálisoknak a horvátokkal szemben alkalmazott kivételes bánásmódja eszerint kirekesztőleg a kényszerítő körülményeknek köszönhette létét, ez a kivételes bánásmód többre már természetesen egy jottányival sem terjedt, mint amit a magyar liberálisok kényszerhelyzete valóban parancsolóan előírt. Ha tehát abba, hogy Horvátország önálló és horvát kézben lévő belső közigazgatással bírjon, a magyar liberálisok kénytelen-kelletlen belenyugodtak is, azelől, hogy a horvát *sabor* a továbbiakban a magyar országgyűlésnek alá nem rendelt, sőt azzal teljesen egyenrangú törvényhozó testületté nője ki magát, s hogy Horvátország most egyedül a *sabor*nak felelős önálló kormányra is szert tegyen, már hajthatatlanul elzárkóztak. A múltban ugyanis csak Horvátország belső közigazgatása folyt önállóan, a törvényeket viszont Horvátország számára is a magyar országgyűléseken hozták, s a végrehajtó hatalmat legfelső fokon Horvátországban is a középponti magyar kormányszékek gyakorolták. A magyar liberálisok pedig, amennyire oktalanságnak érezték volna csorbítani a horvátok történeti

jogokra épült hatalmi állásait – hiszen ilyesmivel érveket szolgáltattak volna azoknak, akik csorbítani kívánták a magyarok pusztán történeti érvekkel körülbástyázott magyarországi egyeduralmát –, annyira oktalanságnak érezték volna azt is, ha a pillanatnyilag általuk birtokolt s a horvátok által elkövetelt, de csupán nemzeti érdekekre s nem történeti jogalapokra hivatkozva elkövetelt hatalmi állásokból a horvátoknak akár egyetlenegyet is átengednek.

A nemzetiségi mozgalmak iránti szűkkeblűség azonban nemcsak a magyar liberálisok eljárására nyomta rá a maga bélyegét, hanem a magyar forradalom baloldalának a vonalvezetésére is. Mert az persze igaz, hogy amikor a pesti szerb fiatalok március 18-án testületileg jelentkeztek a helybeli nemzetőrségbe, a márciusi fiatalok a legnagyobb lelkesedéssel fogadták őket, amikor pedig három héttel utóbb kitudódott, hogy Murgu még mindig a pesti Újépületben raboskodik, a márciusiak az ő kiszabadításáért is hasonló lelkesedéssel szálltak síkra. Csakhogy amikor nyilvánosságra került a pest-budai szerbek által már a forradalom másnapján megfogalmazott petíció, a sajtóban elsőkül éppen a márciusi fiatalok ítélték el őket amiatt, hogy „mint *nemzet* akarják magokat bemutatni", s vélük szemben ők is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Magyarországon „csak egy nemzet van, s ez a magyar".

Ezt a szűkkeblűséget pedig a márciusiak esetében sem ellensúlyozhatta, hogy a forradalomnak a polgári átalakulást szolgáló vívmányaiban ők éppúgy egyenlően, nemzeti hovátartozására való tekintet nélkül kívánták részeltetni az ország valamennyi lakóját, akár a magyar liberálisok, sőt ők – valamivel messzebbmenő átalakulásra vágyva – még több ilyen vívmányban kívánták részesíteni az ország lakóit, a nem-magyarokat is. Amint ennek a szűkkeblű álláspontnak a megmásítására, akár Kossuthot, úgy a márciusi fiatalokat sem bírhatta rá a Habsburgok oldaláról fenyegető ellenforradalmi veszély tudata sem; ellenkezőleg: az ellenforradalmi veszély tudata még inkább megerősítette őket abban a meggyőződésükben, hogy helyesen járnak el, mikor szembeszállnak a nemzetiségi mozgalmak külön nemzeti jogok kicsikarására irányuló próbálkozásaival. Mert a magyar nemesség hatalmi érdekei az ő szemükben nem voltak ugyan mindennél előbbrevalóak (s hogy nem, azt felszínre is hozta például az a harc, amelyet – a magyar *nemzeti* érdekekre hivatkozó liberálisok ellenében – a magyar *nemeseknek* kivételes előnyöket szánó választójogi törvényjavaslat megváltoztatásáért vívtak), azt azonban jól látták, hogy a magyar liberálisok mennyire féltékenyen őrködnek a magyar nemesség hatalmi helyzetének érintetlenségén, s ezért úgy érezték, hogy ha a nemzetiségi mozgalmakat nem sikerül szűk mederbe terelni, akkor minden bizonnyal csorbát fog szenvedni a magyar liberálisoknak a polgári átalakulás ügyéhez való hűsége, ez pedig jóvátehetetlenül meg fogja gyengíteni a forradalom táborát, holott ennek a tábornak a maga sorait – éppen a fenyegető ellenforradalmi veszély miatt – minél szorosabbra kellene zárnia.

Ilyen körülmények között viszont a nemzetiségi mozgalmaknak a magyar forradalom táborától való eltávolodását a márciusi fiatalok sem akadályozhatták meg. Hiába érvelt tehát Petőfi az egyenlő választójog bevezetését a magyar nemzeti érdekekre nézve mélységesen károsnak nyilvánító liberálisok ellenében azzal, hogy „a nemzetiség szent, de a szabadság még szentebb", s hiába mutattak rá a márciusi fiatalok a horvátokhoz intézett két kiáltványukban is arra a megdönthetetlen igazságra, hogy amiképpen a magyar forradalom vívmányai az ország valamennyi lakójának közös és mindennél fontosabb nyereményei, azonképpen közös az az ellenség is, amely elsősorban

veszélyezteti e vívmányok fennmaradását: „az austriai zsarnok bureaucratia", s ezért az ország lakóinak – bármilyen anyanyelvűek is – elsőrendű érdekük, hogy felülemelkedve egymás közti ellentéteiken, közös táborban egyesüljenek e vívmányok megvédelmezésére: a nemzetiségi mozgalmak részvevői – akár a magyar liberálisokat – a márciusi fiatalokat is egyenlőtlenül mérő magyar nacionalistáknak könyvelték el. És másoknak nem is könyvelhették el őket, ha a nem-magyarok nemzeti különállását ők szintén vonakodtak elismerni s ezzel világosan kifejezésre juttatták, hogy – bármennyire felszámolni igyekeznek is a magyar *nemesség* kiváltságos helyzetét – a magyar *nemzet* kiváltságos helyzetét maguk is fenntartani törekednek. Igy pedig Petőfi, amiképpen a magyar liberálisokat nem, azonképpen a Barnut vagy Hurban módjára gondolkodó nem-magyarokat sem győzhette meg arról, hogy a nemzetiség ügyét okvetlenül alá kell rendelni a szabadság ügyének, s együttműködési felhívásaikra a horvátoktól a márciusi fiatalok is teljesen elutasító választ kaptak.

Okulást azonban magyar részről egyelőre ebből a kudarcból sem merítettek. S ebben minden jel szerint közrejátszott az is, hogy a nemzetiségi mozgalmak erejét és jelentőségét a polgári átalakulás ügyének magyar hívei kezdetben szinte kivétel nélkül alábecsülték. Ami teljesen érthetetlennek persze nem mondható. A nemzetiségi mozgalmak ugyanis 1848 tavaszán még nagyon távol voltak attól, hogy az ország nem-magyar lakóinak összességét – vagy akár csak e nem-magyarok többségét is – maguk mögött sorakoztathassák fel.

A szlovák nemzeti mozgalom Štúr körül tömörülő hangadói például nem voltak ugyan elszigetelt egyének – amiknek a Batthyány-kormány minősítette őket –, de mindenképpen csak egy szűk értelmiségi csoportra támaszkodhattak, s nemcsak az elmagyarosodott szlovák nemeseknek a támogatását kényszerültek nélkülözni, de a polgári átalakulásban érdekelt s ezért a magyar liberális nemesi mozgalommal rokonszenvező szlovák városi polgároknak, vagyis a szlovák városi polgárok többségének, sőt a híveiktől elidegenedni általában nem kívánó szlovák lelkészek zömének a támogatását sem élvezték, mint ezt utóbb (egy július eleji beszédében) maga Hurban is keserűen felpanaszolta. S más volt a helyzet a horvát nemzeti mozgalommal, amelynek a súlyáról Kossuth egyik márciusi alsótáblai felszólalásában szintén kicsinylően nyilatkozott ugyan, amely mögött azonban a valóságban már 1848 előtt is ott állott a nagylétszámú és szervezett Horvát Nemzeti Párt; csakhogy Horvátországban a nemzeti párt követőinél is többen akadtak magyarónok – kivált a túrmezei kisnemesek körében –, s ezeknek az együttműködési készségére a magyar liberálisok 1848 előtti tapasztalataik alapján ekkor is komolyan építettek, jóllehet e magyarónok nagyobbrészt megrögzött ellenségei voltak a polgári átalakulás ügyének, s 1848 előtt elsősorban éppen a horvát liberálisok polgárosító törekvéseitől féltükben s csak mint ellenfeleik ellenfeleivel fogtak össze a magyar liberálisokkal. Ami meg az erdélyi román nemzeti mozgalmat illeti: erről a magyar vezetők az unió megvalósulásának elhúzódása miatt egyelőre sem Pozsonyban, sem Pesten nem alkothattak maguknak hű képet, s ha mégis szereztek róla értesüléseket, véle kapcsolatos aggodalmaikat a Királyhágón inneni románok magyarbarátságának az ismeretében könnyen elhessegethették maguktól. Amint a magyarországi románok szerbellenes egyházügyi megnyilatkozásai bátorítóan hatottak a magyar vezetőkre a szerb nemzeti mozgalom elleni fellépéseikben is.

Legfőképpen pedig azért hajlottak a nemzetiségi mozgalmak alábecsülésére mind a magyar liberálisok, mind a márciusi fiatalok, mert – ahogyan ezt a kormány tagjainak esetében már tapasztalhattuk is – egyrészt tudták, hogy számottevő tömegeket a feudális elnyomást a nemzeti elnyomásnál ezerszerte súlyosabbnak érző parasztság soraiból a nemzetiségi mozgalmak 1848 előtt éppúgy nem voltak képesek megnyerni maguknak, amint a magyar nemesi ellenzék sem; másrészt meg feltételezték, hogy most viszont a parasztok – és nemcsak a magyarok, hanem a nem-magyarok is – egészen bizonyosan hálát fognak érezni azok iránt, akik kivívták a jobbágyfelszabadítást; s mindebből arra következtettek, hogy – ha a jobbágykérdés megoldása után végre a föld népében is fel fog támadni az érdeklődés más kérdések iránt is – a nem-magyar parasztok továbbra sem a magyar forradalommal szembeforduló nemzetiségi mozgalmak, hanem – mint most már magyar társaik is – a magyar forradalom jelszavait fogják magukéivá tenni.

A parasztság és a nemzetiségi mozgalmak

S hogy ennek a várakozásnak a jogosultsága legfeljebb részleges, arra a magyar forradalom vezérkara akkor sem ébredt rá, amikor a jobbágyfelszabadítás keltette első örömmámor elültével az országot – s a nem-magyarok lakta országrészeket is – egyszerre elborította a parasztmozgalmak áradata és így egyszerre nyilvánvalóvá lett, hogy a parasztkérdést a föld népe egyelőre mégsem, a márciusi jobbágyfelszabadítás ellenére sem tekinti még mindenben megoldottnak. De hogy a nem-magyar paraszttömegekkel kapcsolatos várakozásai nem egészen megalapozottak, arra a magyar forradalom vezérkara azon nyomban nem is igen ébredhetett rá, mivel a kibontakozó parasztmozgalmak eleinte – bármilyen sokan vettek is részt bennük nem-magyarok – az esetek többségében még semmiféle nemzeti szinezettel nem bírtak. Erdélyben például (amelynek a területére addig, amíg az uniót a pozsonyi diéta mintájára az erdélyi országgyűlés is törvénybe nem iktatja, a magyar törvényhozás illetékessége nem terjedt ki, s ahol ezért a jobbágyviszonyok egyelőre április 11 után is érvényben maradtak, ahol azonban a magyarországi jobbágyfelszabadításról értesülő parasztok áprilistól fogva mind hangosabban követelték, hogy magyarországi társaikhoz hasonlóan őket is haladéktalanul szabadítsák ki a feudális rend kötelékeiből) az elharapózó parasztmozgalmakba román és magyar parasztok, a nemzeti különbségeket teljességgel figyelmen kívül hagyva, mint egymással mindenben egyetértő fegyvertársak kapcsolódtak bele. S nem volt más a helyzet a szűkebb értelemben vett Magyarországon sem: a parasztmozgalmak részvevői vegyes lakosságú vidékeken általában itt is vegyesen kerültek ki a magyar és a nem-magyar parasztok köréből.

S amint a harcba bocsátkozó parasztok nem vizsgálták, hogy melyikük milyen nemzetiségű, úgy nem vizsgálták azt sem, milyen nemzetiségűek azok a földesurak, akikkel most megbirkózni kényszerülnek. Az ortodox egyház szerémségi birtokain élő szerb parasztok például március végén és április elején éppúgy földfoglaló mozgalmakat indítottak s éppúgy megkíséreltek szabadulni a majorsági jobbágyokra nehezedő terhektől, akár más helyeken magyar földesurakkal megáldott osztályos társaik. Horvátországban pedig, ahol a pozsonyi törvényeket egyszerűen nemlétezőeknek tekintették, s ennek folyományaként a jobbágyfelszabadító törvényeket sem foganatosították, a horvát parasztok április folyamán éppúgy tömegesen kezdték követelni az azonnali jobbágy-

felszabadítást, akár az erdélyi jobbágyok, s emezekhez hasonlóan sokfelé az engedelmességet is mindjárt felmondták földesuraiknak, jóllehet az itteni földesurak az erdélyiektől eltérően nem magyarok, hanem maguk is horvátok voltak.

Ha azonban a magyar forradalom vezetői, így állván a dolgok, abban a hitben éltek, hogy a nem-magyar parasztok mozgalmai a továbbiakban is s mindvégig függetlenek fognak maradni a nemzetiségi mozgalmaktól, akkor bizony súlyosan tévedtek. Mert a magyar kormány, kímélni akarván a már a márciusi jobbágyfelszabadítás által is érzékenyen érintett földbirtokosok érdekeit, hosszú hónapokig semmit sem tett az egyelőre márciusban is orvosolatlanul hagyott paraszti sérelmek orvoslására, s ezzel lehetőséget teremtett arra, hogy a nemzetiségi mozgalmak vezetői viszont véle ellentétben mint a parasztság érdekeinek felkarolói, mint a parasztság lelkes védelmezői lépjenek fel. A nemzetiségi mozgalmak vezetői pedig kapva kaptak ezen a lehetőségen.

Igaz, korántsem mindnyájan vagy legalábbis nem mindnyájan egyformán. Az erdélyi ortodox egyház feje, Andrei Şaguna püspök például – aki szembenállott ugyan a magyar liberálisokkal, de elsősorban nem mint román, hanem mint a Habsburg-abszolutizmus odaadó híve – április első felében egyetlen hét leforgása alatt ötvennégy románlakta falvat látogatott végig, de nem azért, hogy a jobbágyfelszabadítást sürgető falusiakat megnyerje a román nemzeti mozgalomnak, csak hogy lecsendesítse őket. A magyarországi szerbek egyházi vezetője, Josif Rajačic karlócai metropolita viszont – aki a polgári átalakulás ügyének szintén esküdt ellensége volt, az egyházi birtokok megnyirbálását meg végképp nem óhajtotta tétlenül nézni, de egy autonóm szerb vajdaság létrejövetelét maga is szívesen vette volna – az érsekség falvaiban felkelt szerb parasztok megfékezésére habozás nélkül felhasználta a magyar kormányszervek segítségét, s kiáltványok révén másutt is béketűrésre igyekezett bírni a földesuraik ellen fordult szerb parasztokat, arra a kérdésre azonban, hogy ha béketűréssel lesznek, akkor kitől várhatják majd sérelmeik orvoslását, híveinek már nemcsak azt nem válaszolta, hogy a kormánytól vagy a népképviseleti országgyűléstől, de azt sem, hogy az uralkodótól, hanem azt felelte, hogy egyedül az összeülendő szerb nemzeti gyűléstől. . .

Amely ügyeskedés mindazonáltal közelébe sem érhetett Jellačićénak. Az április 18 óta már zágrábi hivatalhelyén tevékenykedő Jellačić ugyanis – bármennyire kötötte is magát ahhoz az állásponthoz, hogy a pozsonyi törvények hatálya Horvátországra nem terjed ki –, felmérvén a fennhatósága alatti területeken futótűzként elharapózott parasztmozgalmak erejét, igen gyorsan megértette, hogy ha a horvátországi jobbágyfelszabadítást addig halogatnák, amíg a *sabor* maga is törvénybe nem iktatja újólag, akkor törekvései a paraszti tömegek elégedetlenségén könnyen zátonyra futhatnának, s ezért egy április 25-én kibocsátott báni nyilatkozatában, katonához illő határozottsággal egyszerre kettévágva a gordiuszi csomót, meglepetésszerűen, de annál ünnepélyesebben – s mintha ez csak tőle függne – bejelentette, hogy többé a horvátországi és a szlavóniai jobbágyok sem tartoznak úrbéres szolgáltatásokat teljesíteni vagy papi tizedet adni. S tette ezt abban a nyilvánvaló – és jogos – reményben, hogy a horvátországi parasztok úgysem fogják firtatni, vajon a pozsonyi országgyűlés idevágó végzései nyomán avagy valaminő más – ténylegesen nem létező – jogforrásokra támaszkodva cselekedett-e így, hanem érdeklődést kizárólag közléseinek érdemi része iránt fognak tanúsítani, miért is néki ebből a lépésből nemcsak hátránya nem, de egyenesen előnye fog származni, hiszen a történtek után a horvátországi parasztok várva várt felszabadítójukat éppen benne fogják látni.

Ha pedig a paraszti tömegek megnyeréséért folyó versenyben a magyar kormány esélyeire most eszerint még olyan nemzetiségi politikusok vagy éppen magukat nemzetiségi politikusoknak csupán kiadó ellenforradalmárok is súlyos csapásokat mérhettek, akiknek a szemében a paraszt korábban tán ember-számba sem ment, még inkább megtehették ezt az olyan nemzetiségi politikusok, akik nem kényszerültek megbirkózni a Jellačićok belső fenntartásaival, minthogy – a magyar liberálisokhoz hasonlóan – maguk is meggyőződéses hívei voltak a polgári átalakulásnak, de nem ütköztek bele a magyar liberálisok belső fenntartásaiba sem, minthogy – emezektől eltérően – egyáltalán nem kötődtek földesúri érdekekhez. És az elégedetlenkedő nem-magyar parasztok hamarosan tapasztalhatták is, hogy – ellentétben a magyar hatóságokkal – a nemzetiségi politikusok jobbjai megértéssel és együttérzéssel fordulnak feléjük.

Tapasztalhatták ezt kivált az erdélyi román parasztok, hiszen sem a marosvásárhelyi román jurátusok, sem a Buteanu körül csoportosuló kolozsvári román értelmiségiek nem érték be azzal, hogy pusztán a maguk nevében követeljék az erdélyi jobbágyok haladéktalan felszabadítását, hanem – a balázsfalvi papnövelde radikális hallgatóival egyetértésben – már március végén tervbe vették, hogy követeléseik nagyobb nyomatékául április 30-án, Tamás vasárnapján minél több paraszt mozgósításával tömeggyűlést is fognak tartani Balázsfalván, ennek előkészítése céljából pedig április elején már egy sor kisebb gyűlést is szerveztek – elsősorban Iancu szülőföldjén, az Erdélyi Érchegység falvaiban –, s ezeken a törvényes jobbágyfelszabadító intézkedések türelmes bevárására intették ugyan hallgatóikat, azt azonban így is világosan kifejezésre juttatták, hogy a jobbágyfelszabadítást mindennél fontosabb és mindennél sürgetőbb tennivalónak tekintik.

De a radikális nemzetiségi politikusok jóindulatáról megbizonyosodhattak példának okáért az alsópribeli szlovák parasztok is – akik a Hont megyei hatóságok megdöbbenésére már március második felében legelő- és erdőfoglalásokat követtek el s ezzel egyidejüleg a majorsági jobbágyok felszabadítását, valamint a szőlődézsma eltörlését is követelni kezdték –, hiszen vezetésüket habozás nélkül magára vállalta a megyeházán már 1848 előtt is parasztlázítóként nyilvántartott helybeli néptanító, Ján Rotarides, s megmozdulásukról értesülvén, támogatásuk céljából azonnal a helyszínre sietett a kiváló fiatal szlovák költő, Janko Kráľ is. Amint a határőr-sorban élő sok-sok horvát és szerb paraszt szintén könnyen meggyőződhetett a nemzetiségi politikusok jóakaratáról, hiszen a hadsereg szervezetének érintetlenségén féltékenyen őrködő udvar a márciusi vívmányok kodifikálásakor már abba is csak elkeseredett viták után egyezett bele, hogy az eljövendő népképviseleti országgyűlésre a korábbi gyakorlat megmásításával a határőrezredek is elküldhessék majd egy-egy képviselőjüket, s ezért az udvar feltételezett együttműködési készségét kockáztatni nem kívánó magyar kormány jóideig semmi jelét nem adta annak, hogy bolygatni szándékozik a határőrvidék belső rendjét, a horvát nemzeti mozgalom hangadói viszont – tudjuk – már március 25-i zágrábi összejövetelükön teljes határozottsággal követelték, hogy a jobbágyokéihoz hasonlóan a határőrök feudális kötelmeit is mielőbb számolják fel, két nappal később pedig – ez sem újság már számunkra – ugyanezzel a követeléssel léptek fel a szerb nemzeti mozgalom Újvidéken egybegyűlt hívei is, s ezek a kezdeményezések persze az érdekelt határőrök előtt sem maradtak rejtve.

A márciusi jobbágyfelszabadítással mindent elintézettnek még nem érző nem-magyar parasztok soraiban tehát fokról fokra mindinkább gyökeret verhetett s gyökeret

vert is az a nézet, hogy a múltbeli helyzettől eltérően végre az ország legelesettebbjei is találhatnak pártfogókat, de kizárólag a nemzetiségi politikusok között. S e nézet meggyökeresedésének rövidesen látható jelei is adódtak – mindenekfölött a Tamás-vasárnapi balázsfalvi gyűlésen, amelyen az erdélyi főkormányszék tilalma és a Balázsfalván székelő fogarasi görög katolikus püspök, a mindenben a főkormányszékhez igazodó Ioan Lemény tiltakozása ellenére legalább kétezer paraszt sereglett egybe. Az ilyen és hasonló megnyilvánulások pedig immár azokat a nemzetiségi politikusokat is gondolkodóba ejtették, akik eredetileg teljesen szükségtelennek ítélték, hogy külön is szót emeljenek a parasztság követelései mellett, mert a nemzeti jogegyenlőségben olyan egyedülálló csodaszert láttak, amely – ha egyszer sikerül birtokába jutni – mintegy magától meg fog oldani minden más problémát is.

Hurban például, aki április 26-án a nem túlságosan népes miavai gyűlésen még megfeddte a hallására egybeverődött szlovák parasztokat amiatt, hogy a jobbágyfelszabadítást többre tartják a nemzeti egyenjogúság kivívásánál, két nap múlva, mikor Brezován jóval nagyobb – több mint háromezer főnyi – hallgatósághoz szólhatott, de nemcsak azt tapasztalhatta, hogy itt mennyivel több paraszt kíváncsi az ő véleményére, hanem azt is, mennyire nehezményezik az illetők, hogy a helybeli uraság, az Erdődy grófi család elvette tőlük a korábban általuk használt erdő- és legelőrészeket, a panaszkodókat már jónak látta arra biztatni, hogy a szóbanforgó földdarabokat akár erőhatalommal is foglalják vissza. És ez csupán az első tünete volt a Hurban politikájában most hirtelen lezajló változásnak: ettől kezdve ő immár minden lehetséges alkalommal szóba hozta – és a szlovák nemzeti mozgalom vezetői közül éppen ő hozta szóba leggyakrabban –, hogy az úrbéres földekhez hasonlóan feudális terhektől mentes területekké kellene átalakítani az egyéb parasztbirtokokat is, kivált az általa legközelebbről ismert vidéken, Nyitra megye északnyugati szélein különösen nagy kiterjedésű s ezért különösen sok paraszt sorsát meghatározó irtásföldeket.

De ugyanilyen fordulat volt észlelhető ekkortájt Barnutnál is, aki április 30-án – bár az aznapra hirdetett balázsfalvi gyűlés előkészületeibe nem folyt bele – maga is megjelent Balázsfalván s itt azután szintén bőséges tapasztalatokra tehetett szert. A gyűlésre eljött parasztok ugyanis semmi egyebet nem követeltek, mint a jobbágyviszonyok késedelem nélküli felszámolását, s a tanácskozás három fő szónokát, Papiu-Ilariant, Iancut és Buteanut nagy lelkesedéssel fogadták ugyan, de láthatóan csak azért, mert noha ők most megint sürgették a román nép nemzetként való elismerését, a jobbágyfelszabadításról ez alkalommal is mint elsőrendű s amazzal legalábbis egyenrangú teendőről emlékeztek meg. Mire tehát a gyűlés vége felé szóhoz jutott, Bărnuţnak sem volt nehéz megértenie, hogy eredeti programja bővítést igényel, s ennek megfelelően felszólalásában ekkor már ő sem csak a nemzeti egyenjogúság szükségét hangoztatta, hanem azt is, hogy „elérkezett a jobbágyság eltörlésének az ideje". Amivel mellesleg nemcsak azt érte el, hogy a jelenlévő parasztok őt is megajándékozzák bizalmukkal, hanem egycsapásra meghódította magának a gyűlés megrendezését annak idején nélküle kezdeményező radikális fiatalokat is, ez pedig egyben azt is lehetővé tette számára, hogy – érvényesítve az életkorából fakadó helyzeti előnyöket – mindjárt az erdélyi román nemzeti mozgalom legfőbb és egyedül hivatott irányadójának a szerepét is egyszer s mindenkorra kisajátítsa.

Hiába nélkülözték tehát a magyarországi nemzetiségi mozgalmak a paraszti tömegek támogatását egészen a forradalom kitöréséig: a forradalom kitörését közvetlenül követő

hetekben a nemzetiségi mozgalmak iránti érdeklődés és rokonszenv egyszerre kezdett beleplántálódni a nem-magyar parasztság soraiba, s a nemzetiségi mozgalmak felé forduló parasztok megnyerésére most nem is csak a nemzetiségi politikusok jobbjainak nyílott lehetőségük, hanem a nemzeti eszme Hurbanhoz vagy Bărnuțhoz hasonló megszállottjainak, sőt a Jellačić-típusú ellenforradalmároknak is. S, igaz, az összes nem-magyar parasztot a nemzetiségi mozgalmak továbbra sem sorakoztathatták fel maguk mögött – kivált azokat nem, akiknek a körülményeit már a márciusi fordulat is ugrásszerűen megjavította. De ha eszerint a szűkebb értelemben vett Magyarországon élő szlovák, ukrán és román parasztok zömét a nemzetiségi mozgalmaknak a márciusi fordulat után sem sikerült a maguk oldalára vonniuk, annál nagyobb hódításokat tehettek most már a nemzeti jelszavak azoknak a parasztoknak a körében, akiknek a pozsonyi jobbágyfelszabadításból sem származott vagy legfeljebb elenyésző mérvben származott közvetlen előnyük. Márpedig a feudális rend felszámolását még csupán váró s egyre türelmetlenebbül váró erdélyi román jobbágyok éppúgy ebbe a csoportba tartoztak, akár a szerb és a horvát határőrök meg a felszabadulásukat Jellačić javára író horvát úrbéresek, s ebbe a csoportba tartozott persze sok olyan szlovák paraszt is, aki úrbériséggel 1848 előtt egyáltalán nem vagy csak nagyon elégtelenül volt ellátva.

És a magyar hatóságok idővel megkísérelték ugyan feltartóztatni a nem-magyar paraszti tömegek és a nemzetiségi mozgalmak egymáshoz való közeledését, azok az intézkedések azonban, amelyeket ennek érdekében foganatosítottak, részint megkéstek s egyébként is félrendszabályoknak bizonyultak, részint pedig a várttal éppen ellentétes hatást eredményeztek. Azt például, hogy a szerb határőrök helyzetét teljesen mégsem hagyhatja a régiben, május végére a kérdést addig kerülgető Batthyány-kormány is csak belátta, s ezért a május 30-i minisztertanács kimondotta, hogy a három temesközi határőrezred meg a sajkás zászlóalj kötelékébe tartozó granicsárok egyfelől a kincstár számára többé semmiféle robotmunkát nem lesznek kötelesek végezni, másfelől meg, ahol elegendő legeltetőhellyel nem rendelkeznek, ott állataik legeltetésére ezentúl a kincstári erdőket is igénybe vehetik (ha ez „az erdők kára nélkül megtörténhetik"), majd a kormány azt is kinyilatkoztatta, hogy a határőrök által sérelmezett terhes állami közmunkák és magas sóárak korlátozása tárgyában annak idején még további előrelépéseket is fog kérni a népképviseleti országgyűléstől. Mire azonban megszülettek ezek a határozatok, addigra a szerb határőrök körében már rég közmeggyőződéssé lett, hogy helyzetük gyökeres megjavulását egyedül az autonóm szerb vajdaság létrehozásától várhatják; a határőrfalvak lakóit ugyanis idő közben teljesen átitatta az a hit, hogy a vajdaság létrehozása után a végvidéken nemcsak a kincstári robot fog megszűnni, hanem többé egyáltalán „nem lesz földesúrként működő katonai kincstár", s azzal együtt el fog enyészni minden regale-jog, minden hídvám- és révpénz-fizetési kötelezettség is, holmi erdei legeltetésre pedig a nép többé végképp nem fog rászorulni, hiszen „legelője annyi lesz, amennyit csak akar".

És ha eszerint a kormány részéről megajánlott kedvezmények az érdekelteket most már nemigen hangolhatták a magyar forradalom javára, még kevésbé kelthetett bennük rokonszenvet a magyar hatóságoknak a megtorló és megfélemlítő intézkedések iránti vonzalma; példának okáért az, hogy Hont megye a pribeli parasztmozgalom miatti haragjában Rotaridest és Král't haladéktalanul elfogatta s ezt az – igazolni mellesleg még bírói ítélettel sem próbált – eljárást azután a kormány is jóváhagyta.

Hiába mutatott tehát a kormány hol kérlelhetetlenséget, hol meg barátságosságot: a nemzetiségi mozgalmak jelszavainak a nem-magyar paraszti tömegek körében végbemenő fokozatos térhódítását emezzel sem hátráltathatta, amazzal pedig egyenesen siettette. És ha a nemzetiségi mozgalmak jelszavainak a nem-magyar paraszti tömegek körében végbemenő térhódítása így mindenek ellenére feltartóztathatatlan folyamattá lett a szűkebb értelemben vett Magyarországon is, még inkább azzá lett Erdélyben, ahol a végrehajtó hatalmat a magyar kormány egyelőre nem is ragadhatta magához, hanem az erdélyi országgyűlésen megalkotandó uniós törvény becikkelyezéséig változatlanul az erdélyi főkormányszék és az erdélyi főhadparancsnokság kezében volt kénytelen hagyni. Mert a parasztmozgalmakat az idevaló birtokosok érdekében ezek az *ancien régime* megrögzött hívei által irányított hatóságok is igyekeztek leszerelni, csakhogy olyan eszközökkel, amelyeknek az igénybevétele egyedül arra lehetett alkalmas, hogy még a magyar forradalom és a román nemzeti mozgalom között esetleg ingadozó román parasztokat is mind a nemzeti mozgalom táborába kergesse.

Ha például arról értesültek, hogy valahol parasztmegmozdulásra került sor, a tett helyére az erdélyi hatóságok többnyire nemcsak megyei tisztviselőket rendeltek ki, hanem mindjárt fegyveres karhatalmat is, s gondosan ügyeltek arra, hogy román lakosságú falvak ellen lehetőleg mindig székely határőröket vagy a közeli városokból való magyar nemzetőröket vezényeljenek. Beérni azonban ezzel sem érték be: a megyék legtöbbje a nyugtalankodó parasztok elrettentésére április végén vagy május elején a főkormányszék engedélyével a rögtönítélő bíráskodást is bevezette, s a statárium hírével a falvakba szétrajzó tisztviselők zöme makacsul ragaszkodott ahhoz az ősi erdélyi szokáshoz, amely előírta, hogy a statárium meghirdetésekor a nagyobb nyomaték kedvéért valamennyi község határában azonnal állítsanak fel egy-egy bitófát is. Közben pedig a főkormányszék többrendbeli elfogató parancsot adott ki Buteanu, Papiu-Ilarian és más olyan radikális román politikusok ellen, akiket a román paraszti tömegek ekkorra már igazi népbarátoknak könyveltek el.

A májusi nemzetiségi tanácskozások

Mire tehát május derekán megnyíltak a magyarországi nemzetiségek első nagy nemzeti gyűlései, magyar részről már éppen elég olyan lépést tettek, amely a magyar forradalomtól nemcsak a kitörése által márciusban még határtalanul fellelkesített nemzetiségi politikusok közül távolíthatott el sokakat, hanem a nem-magyar közemberek tekintélyes hányadát is alkalmas volt jóvátehetetlenül elidegeníteni tőle. S a nemzetiségi mozgalmak soraiba ezenközben kezdték magukat befészkelni a bécsi udvar iránti illúziók is – elsősorban annak az ideiglenes alkotmánynak a jóvoltából, amelyet az uralkodó az osztrák kormány javaslatai alapján április 25-én bocsátott ki Ausztria számára; ez az alkotmányirat ugyanis a birodalom Lajtán túli területein a magyarországival – legalább is papíron – merőben ellentétes helyzetet teremtett, amennyiben Ausztria valamennyi népét biztosította nyelvének és nemzetiségének sérthetetlenségéről.

A Bécs iránti illúziók térhódítása pedig nemcsak a magyar forradalomtól való elidegenedést fokozhatta tovább, hanem immár a kifejezett magyarellenességet is lángra lobbanthatta – kivált az olyan nemzetiségi politikusok körében, akik noha a magyar forradalomért különösebben már a kezdet kezdetén sem lelkesültek, akkor még éppen-

séggel szembe sem fordultak véle, de mert a nemzeti egyenjogúság kivívását a belső polgári átalakulásnál is sokkalta fontosabbnak vélték, nemzeti követeléseik konok semmibevételét sehogy sem viselhették el. És a Bécs iránti illúziók térhódítása azután magával hozta azt is, hogy az ilyen nemzetiségi politikusoknak az állásai most még inkább megszilárdultak a nemzetiségi mozgalmak sorain belül s ezzel párhuzamosan persze tovább öregbedtek azoknak a nemzetiségi vezérférfiaknak az állásai is, akik eleve is az udvar készséges hívei voltak s ezért eleve is a legnagyobb bizalmatlansággal tekintettek a magyar forradalomra. S mert mindezenközben kezdett megteremtődni a nemzetiségi mozgalmak paraszti hátvédje is, most a részint eleve is magyarellenes, részint fokozatosan magyarellenes irányba terelődő nemzetiségi politikusok elhatározottsága is jócskán megnőtt. Ez a fejlemény pedig magától értetődően csak újabb pusztítást tehetett a magyar forradalom és a nemzetiségi mozgalmak közötti békés kiegyenlítés amúgy is szerfölött romlékony esélyeiben.

Mindazonáltal a nemzetiségi mozgalmaknak a magyar forradalommal való szembefordulása teljessé még május derekára sem lett. A szlovák nemzeti mozgalom például egyértelműen még ez idő tájt sem, az előző hetekben történtek ellenére sem mondott le a magyar forradalommal létrehozandó megegyezésről, – amint erről a maga sajátos adottságaiból következőleg nem is mondhatott le túlságos könnyedséggel. Hiszen a márciusban ki nem elégített parasztok aránya a szlovákok között – mint láttuk – sokkal kisebb volt a többi nemzetiség kielégítetlen parasztjainak az arányánál, s emiatt a szlovák nemzeti mozgalom paraszti hátvédje sem nőtt akkorára, amekkorára más nemzetiségi mozgalmaké. A szlovákok ebből fakadó – önmagukban sem csekély – nehézségeit pedig még tetézte azután, hogy – ellentétben a horvát és a szerb mozgalommal, amely a maga számára a határőrök tömegeinek megnyerése révén komoly fegyveres támasztékot is tudott biztosítani – a szlovák mozgalom semmiféle kész fegyveres erőre nem támaszkodhatott. Arról nem beszélve, hogy – eltérően a magyar koronának alávetett szerbektől és románoktól, akikre a határokon túl élő szerbek, illetve románok együttérzése is bátorítóan hathatott – a szlovákok külső segítséget legfeljebb a csehektől remélhettek, a cseh nemzeti mozgalom segítségének az igénybevételét pedig lehetőség szerint mellőzni szerették volna, nehogy végül is cseberből vederbe: magyar uralom helyett cseh főség alá kerüljenek.

Amikor tehát a szlovák nemzeti mozgalomnak a Felvidék legkülönbözőbb szögleteiből Liptószentmiklósra sereglett vezetői május 10-én mintegy negyvenen tanácskozást tartottak, hogy addig csupán megyénkint külön-külön felvetett s egyelőre mindennemű foganat nélkül maradt követeléseiket ez alkalommal a nagyobb nyomaték kedvéért immár a szlovák nép egészének a nevében foglalják írásba: valamennyien egyetértettek abban, hogy most a korábbiaknál messzebbmenő követelésekkel kell előhozakodniuk, de valamennyien egyetértettek abban is, hogy álláspontjukat továbbra sem volna bölcs dolog minden esetleges jövőbeli alkudozásnak eleve útját vágó *határozat* köntösébe öltöztetniük, hanem kívánságaikat még mindig csupán tárgyalási alapul szolgáló *petíció* formájában szabad előterjeszteniük, s ezt a petíciót sem egyedül az uralkodóhoz, hanem a magyar kormányhoz és az összeülendő népképviseleti országgyűléshez is el kell juttatniok.

S a Liptószentmiklóson végül megszületett petíció pontjai között – nem vitás – voltak olyanok is, amelyekről kidolgozóik eleve tudhatták, hogy magyar részről teljességgel elfogadhatatlanoknak fogják minősíteni őket – hiszen a petíció (azokon a követe-

léseken túl, amelyeknek már a *Bratia Slováci!* kezdetű kiáltvány is hangot adott) többek között külön szlovák egyetem felállítását, a választójogi cenzus eltörlését, a sajtótörvényben előírt óvadékfizetési kötelezettség felszámolását meg Rotarides és Král' szabadonbocsátását is követelte, s követelte persze a szlovák népnek nemzetként való elismerését, sőt követelte, hogy az ország minden népe létrehozhassa a maga nemzeti törvényhozó testületét, az ország egészére kiterjedő hatáskörű országgyűlés pedig az egyes *nemzetek* képviselőiből tevődjék össze és az ország valamennyi népének a nyelvét fogadja el tárgyalási nyelvéül, s ezekhez a pontokhoz a petíció még azt a követelést is hozzáfűzte, hogy a szlovák lakosságú területeken szervezzenek önálló, szlovák parancsnokokkal bíró és szlovák vezényleti nyelvű nemzetőrséget –, nyilvánvaló azonban, hogy e követelések közül jónéhányat maguk a Liptószentmiklóson egybegyűltek is csak afféle diplomáciai többletkövetelésnek tekintettek, s ezeket csupán azért és éppen azért illesztették bele petíciójukba, hogy elejtésüket utóbb, a magyar kormánnyal folytatandó tárgyalások során majd szerényebb követeléseik teljesítésének az árává nyilváníthassák.

S amint a liptószentmiklósi tanácskozás részvevőiről általában elmondható eszerint, hogy semmiképpen sem törekedtek áthághatatlanokká tenni azokat az akadályokat, amelyek eltorlaszolták a magyar forradalommal kötendő megegyezés útját, úgy a tanácskozás részvevői közül némelyekről még az is elmondható, hogy azokat az akadályokat, amelyek a megegyezést nézetük szerint leginkább hátráltathatták volna, az útból egyenesen eltakarítani igyekeztek – olyannyira, hogy emiatt a gyűlés a petíció egyik legfontosabb pontját, a parasztkérdésnek szentelt 11. pontot a többitől eltérően csupán elkeseredett vita után tudta tető alá hozni. Hurban ugyanis azt javasolta, hogy ez a pont követelje a földesurak által a parasztoktól 1848 előtt önkényesen elvett irtásföldek és egyéb birtokterületek visszaszolgáltatását, továbbá a majorsági jobbágyok felszabadítását és a földesúri regale-jogok eltörlését. Hodža viszont ellenezte ezt az indítványt, mondván, hogy ilyen követeléseknek a petícióba való felvétele „az urakat még jobban elidegeníti tőlük". S a vitában végül Hurban maradt felül, mert az elnöklő Štúr és a jelenlévők többsége az ő álláspontjához csatlakozott, megsemmisítő vereséget azonban Hodža sem szenvedett.

A petíció elkészülte után ugyanis a további teendőket illetően Hurban annak a véleményének adott hangot, hogy a petícióban foglaltak nyilvánosságra hozatala végett másnap a környékbeli falvak lakóinak a mozgósításával nagy népgyűlést kellene tartani a megyeháza előtti piacon, majd a petíciót körözni kellene a szlovák lakosságú vármegyékben, s csak, miután minél többen aláírták, kellene eljuttatni címzettjeihez. Hodža viszont, bár a petíció minél többekkel történő aláíratását maga is helyeselte, a másnapi tömeggyűlés ötletét – mint amelynek a kivitelezése szintén csak a magyarok felingerlésére volna jó, azaz szintén csak kárt okozna a szlovák nemzeti mozgalomnak, s amelyet az idevalósi népnek a mozgalom iránti nagyfokú részvétlensége miatt amúgy sem lehetne megvalósítani – kereken elutasította. Ebben a kérdésben pedig a többség végül is Hodžának adott igazat, úgy hogy a petíció ünnepélyes nyilvánosságrahozatala másnap csakugyan nem népgyűlésen, hanem mindössze a Liptószentmiklóssal határos andrásfalvi fürdő véletlenszerűen egybeverődött üdülővendégeinek a színe előtt zajlott le.

Végeredményben tehát – bármennyire nyilvánvalóvá tette is a liptószentmiklósi gyűlés, hogy a szlovák mozgalom vezérkara hajthatatlanul kitart a maga nemzeti követelései mellett – a magyar–szlovák kiegyenlítés felé vivő út május 10 után is nyitva

maradt. Annál áthidalhatatlanabbá lett viszont ekkorra az a szakadék, amely a magyar forradalom és a horvát nemzeti mozgalom között tátongott. S ezen az sem változtathatott, hogy az udvari körök a március 25-i zágrábi petíciónak a belső polgári átalakulást sürgető pontjaival éppoly kevéssé tudtak rokonszenvezni, mint a magyar forradalom hasonló törekvéseivel, a magyar forradalommal való nyílt szembefordulást pedig egyelőre minden módon elodázni igyekeztek, s ezért a petícióval Bécsbe sietö horvát küldöttség az uralkodótól március 30-án kitérő választ kapott előterjesztéseire. Az elutasítás ugyanis legfeljebb az udvarral szemben kelthetett elégedetlenséget – s azt sem a horvát nemzeti mozgalom udvarhű többségében, csupán a mozgalom liberális kisebbségében –, a magyar forradalomhoz való közeledésre azonban a horvát nemzeti mozgalom hívei közül ez még senkit sem ösztönzött. És az udvarral szembeni elégedetlenséget is mérsékelte az, hogy ha a petíció érdemleges tárgyalását az uralkodó elhárította is magától, a petícióban foglalt követelések egyik legfőbbje, Jellačić báni kinevezése mégiscsak teljesült. S csalódottság persze ezek után és ellenére is maradt még a horvát liberálisokban. Ezzel azonban már Jellačić egymaga is képes volt megbirkózni, nagyon jól tudván, mit kell tennie, hogy csalódottságukat az illetők őrá magára semmiképpen se terjesszék ki, hogy tehát mögötte a horvát liberálisok éppoly lelkesen sorakozzanak fel, akár udvarhű társaik, s így azután – ha közvetlenül e horvát liberálisok nem nyerhetőek is meg az udvarnak – közvetve, mint az ő támogatóit ezeket is csak be lehessen majd fogni az udvar ellenforradalmi törekvéseinek a szekerébe.

Kezdte pedig Jellačić azzal, hogy Zágrábba érkezte után egy ünnepélyes szózatban nem kevésbé ünnepélyesen kinyilatkoztatta: „Az én vágyam és az én főcélom a nemzet és a haza boldogulása." Majd ehhez mindjárt hozzáfűzte azt is, hogy amíg Horvátország és Magyarország viszonyát merőben új, az önállóság és az egyenlőség szellemének tökéletesen megfelelő alapokra nem helyezik, addig ő a magyar kormánnyal semmiféle érintkezésbe nem fog lépni. S minthogy a szózatban – a március 25-i petícióval egybevágóan – nemcsak azt hangsúlyozta, hogy rendkívül fontosnak tartja a horvát *sabor* mielőbbi összehívását, hanem azt is, hogy a *sabor*nak „az egész nemzet valódi nemzeti akaratá"-t kell megszólaltatnia s ezért „rendi különbség nélkül" létrehozandó testületnek kell lennie: már ezzel a bemutatkozó nyilatkozattal sem csak a horvát nemzeti mozgalom jobbszárnyát elégíthette ki, de nagymértékben a maga javára hangolhatta a horvát liberálisokat is.

Jellačićnak pedig gondja és módja is volt arra, hogy a bemutatkozó szózatával kivívott első sikert hamarosan újabbakkal is megtetézze. Hiszen például az ő következő lépése, a jobbágyfelszabadításról intézkedő április 25-i báni nyilatkozat kibocsátása sem csak a parasztság körében arathatott tetszést, hanem a horvát liberálisok soraiban is. Amint tovább öregbíthette a horvát liberálisok Jellačić iránti rokonszenvét az a küszöbön álló *sabor* előkészítése céljából május 8-val kezdődően megrendezett báni értekezlet is, amelyre Jellačić a horvát rendek válogatott képviselőit hívta meg. Mert Jellačić, amennyire ügyelt arra, hogy a Horvát Nemzeti Párttal szembenálló, magyarbarát politikusok közül senki se lehessen jelen az értekezleten, annyira ügyelt arra is, hogy a Nemzeti Párt liberális kisebbségének a hangadói viszont kellő számban részt vehessenek rajta. S mert ugyanő az értekezlettel olyan választójogi szabályzatot fogadtatott el azután, amely meglehetősen eltért ugyan attól, amivel bemutatkozó szózata kecsegtette a közvéleményt – hiszen lehetővé tette, hogy a horvát főrendek és közjogi méltóságok

továbbra is helyet foglaljanak a *saborban* –, a törvényhatóságok képviselőinek megválasztásába azonban (igaz, csak közvetve, elektorok révén) végre valóban beleszólást biztosított a nem-nemeseknek is.

Mire tehát ismeretessé lett Zágrábban, hogy a május elején Bécsben járt Batthyány követelésére az uralkodó a magyarországi főhadparancsnokokat a magyar kormány iránti engedelmességre utasította s ilyen értelmű utasítást küldött Jellačićnak is: a talaj már kellőképpen elő volt készítve ahhoz, hogy a horvát nemzeti mozgalomnak a báni értekezleten éppen együtt ülő vezetői – a liberálisok is – mind kötelességüknek érezzék azonnali óvást emelni ez ellen a lépés ellen. S május 11-re meg is született a báni értekezletnek az uralkodóhoz intézett felirata, amely egyfelől hosszan méltatta Jellačić érdemeit, másfelől meg immár az értekezlet részvevőinek a nevében is kinyilvánította, hogy a horvátok nem vethetik alá magukat a magyar kormánynak, s nem pusztán azért nem, mert ez sértené a horvát nemzeti érdekeket, de azért sem, mert a magyarok Ausztriától teljesen független magyar állam létrehozásán fáradoznak és így súlyosan veszélyeztetik az uralkodóház nagyságát és „az osztrák államkötelék épségé"-t is. A báni értekezlet liberális részvevői pedig nemcsak ennek a szempontnak a kiemelésébe egyeztek bele, hanem abba is, hogy a felirat végezetül még a horvát nemzet „rendíthetlen jobbágyi hűség"-ből fakadó segítségét is felajánlja „a trón megszilárdításá"-ra és a birodalmi egység megvédelmezésére.

S ha a horvát liberálisok még ebbe is belementek, azt – meglehet – csupán azért tették, mert a felirat nem egyszerűen a régi rend helyreállításában való közreműködésre, hanem egy új berendezkedésű, „szabad" és „szervesen tagolt" (értsd: az egyes tartományoknak – így Horvátországnak is – nagyfokú autonómiát biztosító) birodalomért vívandó harcra kötelezte el aláíróit, s mert Jellačić liberális színezetű intézkedései meg az április 25-én nyilvánosságra hozott ideiglenes osztrák alkotmány szép szavai ekkorra már valóban, szívük mélyén is elültették bennük azt a – ténylegesen persze hiú – reményt, hogy a Habsburgok az ő szövetségesi szolgálataikat készek is lesznek a birodalom ilyesféle újjászervezésével viszonozni. Bármennyire kétségtelennek látszik is azonban, hogy a horvát liberálisokat májusban sem holmi ellenforradalmi törekvések diadalra segítésének, hanem egyedül a horvát nemzeti érdekek érvényesítésének a vágya vezérelte, s Jellačić csupán azért lehetett képes most ennek ellenére őket is teljesen a maga – s ezáltal közvetve az udvar – oldalára vonni, mert időközben megtévesztő illúziók uralkodtak el rajtuk: magától értetődően ez sem változtat azon, hogy ha az udvarnak most ők is felkínálták a maguk segítségét, akkor ezzel ténylegesen most ők is az ellenforradalom szolgálatába szegődtek.

Amint az ellenforradalom esélyeit öregbítette a május 13–15-én Karlócán lebonyolított szerb nemzeti gyűlés is. Mert ennek a gyűlésnek a részvevői között akadtak ugyan, akik – mint például Teodor Pavlović, a Pesten kiadott liberális szellemű *Sveobšte Jugoslavenske i Serbske Narodne Novine* szerkesztője meg Jakov Ignjatovic, a fiatal szentendrei író vagy Jovan Hadžić újvidéki városi tanácsnok – sejtették, hogy ha a szerbek most frontot nyitnak a magyarok ellen, akkor ebből mindkét népnek csak kára lehet majd, s akik ezért még mindig, a magyar részről mutatott eddigi hajthatatlanság ellenére is a magyarokkal kötendő megegyezés útját szerették volna egyengetni, ezeknek a férfiaknak a hangja azonban a szó szoros értelmében elveszett a Karlócát ellepő – nagyrészt a határőrvidék falvaiból kikerült s a gyűlés vége felé már hat-nyolcezres létszámúvá terebélyesedett – sokaság szenvedélyes zúgásában. Annál nagyobb tábora volt

viszont Karlócán Stratimirovićnak, aki a Habsburgokra – Hadžićékhoz hasonlóan – maga is illúziók nélkül tekintett ugyan, de Pozsonyból hazatérte óta abban a meggyőződésben volt, hogy kellő engedményekre a magyarok csupán határozott fellépéssel lesznek rábírhatóak, s ezért többé a fegyveres magyarellenes felkelés gondolatától sem idegenkedett. A gyűlés részvevőinek a zöme pedig – így a nagy számban megjelent papok és határőrtisztek, sőt ekkor már az egyszerű falusiak legtöbbje is – a forradalmi mozgalmak iránti gyűlöletben felülmúlhatatlan Rajačić mögött állott.

S magának az udvarnak éppenséggel Rajačić sem volt olyan mindenre kész, szolgaian engedelmes eszköze, amilyennek például Jellačić bizonyult; ő – a bántól eltérően – elsősorban nem azért igyekezett saját népét harcba vinni a magyar forradalom ellen, hogy ezzel a Habsburgokat hozzásegítse márciusban megingott birodalmi rendszerük újólagos megszilárdításához, hanem hogy kiverekedje az autonóm vajdaságot, s a vajdaság élén azután a maga egyházfői hatalmához olyasféle politikai hatalmat is társítson, aminőre nagy elődje, Arsenije Čarnojević pátriárka meg a Crna Gora-i püspökfejedelmek tettek szert valaha; más utat azonban ennek a célnak az elérésére nem látott, mint a magyar forradalom ellen a Habsburgok oldalán határtalan buzgalommal megvívandó harcot, mert ő is abban a hitben élt, hogy ilyen szolgálattétellel a Habsburgokat képes is lesz rákényszeríteni megfelelő viszontszolgálatokra. Minek folytán Rajačić a karlócai gyűlést megnyitó beszédének a középpontjába is azt a gondolatot állította, hogy a szerbeknek nemzeti jogaikért most késedelem nélkül harcba kell szállniok a magyarok ellen, s hogy habozniuk már csak azért sem szabad, mert törekvéseiknek végre a külső körülmények is kedveznek, hiszen az uralkodó április 25-i alkotmányiratában már meg is ígérte népeinek a teljes nemzeti egyenjogúságot.

A gyűlés pedig ezeket a jelszavakat a legnagyobb lelkesedéssel tette magáévá. Az egybegyűltek tehát mindenekelőtt a szerbek pátriárkájává kiáltották ki Rajačićot, majd a megszervezendő vajdaság fegyveres erőinek a vezérletére vajdát is választottak a 3. (ogulini) határőrgyalogezred parancsnokának, a pillanatnyilag Észak-Itáliában szolgáló Stevan Šupljikac ezredesnek a személyében. S május 15-re azután formát öltöttek a gyűlés határozatai is, amelyek kimondották, hogy a szerbek magukat „politikailag szabad és független nemzetté" nyilvánítják, hogy a Karlócán már egy hónappal korábban megnevezett területekből – azaz a Bácskából, a Temesközből, a Szerémségből és Baranyából – létre akarják hozni a maguk autonóm vajdaságát, hogy ez a vajdaság politikai szövetségre fog lépni a horvátok Háromegy Királyságával, s hogy a magyar kormánnyal nem óhajtanak tárgyalásokba bocsátkozni, az uralkodóhoz viszont küldöttséget fognak meneszteni a nemzeti gyűlés kívánságainak előterjesztése meg annak a „szeretetnek és ragaszkodásnak" a tolmácsolása végett, amellyel a szerb nép az uralkodóház iránt viseltetik.

S ezek mellől a határozatok mellől feltűnően hiányzott persze egy további, a parasztkérdéssel, illetve a határőrök problémáival foglalkozó. Ennek az elmaradása azonban igazán nem lephetett meg senkit. Hiszen a gyűlés megnyitása óta végképp, még a legaggodalmaskodóbb szerb nemzeti politikusok szemében is teljesen nyilvánvalóvá kellett lennie annak, hogy a vajdaság megteremtésében immár a szerb tömegek is minden bajuk orvoslásának a zálogát látják. Ezek után pedig éppen az okozhatott volna meglepetést, ha a határozatok készítői *nem* sietnek kihasználni a kedvező helyzetet, s az efféle – a

Rajačićok számára olyannyira kellemetlen – társadalmi problémákat *nem* veszik le azonnal a napirendről.

Amikor ráadásul ezeken kívül is éppen elég bonyolult kérdéssel voltak kénytelenek szembenézni. Így kivált azzal, hogy a létrehozandó vajdaság területén élő lakosságnak alig egyharmada szerb, több mint negyedrésze viszont a már egyházszervezeti alávetettségüket is módfelett nehezményező románok soraiból kerül ki. Minek következtében – ha a parasztkérdést most elmellőzhették is – arra a határozatok megszövegezői már okvetlenül rászorultak, hogy a románokra pontjaik egyikében külön is kitérjenek, s ebben – ha egyebet nem ígérnek is nékik – legalább annyit követeljenek, hogy őket ugyancsak ismerjék el egy különálló nemzet fiainak. Ha pedig ezt elengedhetetlennek találták, magától értetődően még elengedhetetlenebbnek ítélték, hogy gondoskodjanak a megindítandó fegyveres felkelés vezérkarának az életrehívásáról is. Végezetül tehát megalakították a szerb nemzeti *főodbor*t is, s ennek az elnökségét először szintén Rajačićra bízták, majd – mivel Rajačić túlságosan messzire menni nem akart, amíg az udvari körök valamiféle kézzelfogható bizonyságát nem adják annak, hogy várakozásának megfelelően csakugyan elégedettséggel fogadják az ő fegyvertársi felkínálkozását, s ezért bölcsebbnek vélte, ha egy időre kissé háttérbe húzódik – ezt a tisztet néhány nap múlva Stratimirovicra ruházták át.

A nemzetiségi kérdés elmérgesedéséről tanúskodó tények sorjázása azonban ezeknek a határozatoknak a megszületésével még egyáltalán nem fejeződött be, hiszen hátravolt még az erdélyi románok nemzeti gyűlése is, amely épp a karlócai tanácskozás záróülésének a napján, május 15-én nyílt meg Balázsfalván, éspedig a Karlócáról eloszlónál is ötszörte nagyobb, harminc-negyvenezres tömeg részvételével. Ámbár ez a gyűlés – elsősorban éppen e hatalmas tömeg jelenléte miatt – némileg másként zajlott le, mint a karlócai. Az erdélyi román parasztok ugyanis jövőjüket ekkor még közel sem látták annyira megnyugtatóan eldőltnek, mint a vajdaság létrehozásától minden nehézségük végérvényes kiküszöbölését remélő szerb sorstársaik; az őket legfőképpen izgató kérdésekre tehát még mindig csak keresték a választ, s Balázsfalvára – a kis számban ez alkalommal is mellékük szegődő magyar parasztok társaságában – éppen azért tódultak most tízezrével, mert arra számítottak, hogy itt végre meghallhatják majd – és épp itt hallhatják meg végre – azt, amit hallani szeretnének. Ez pedig már eleve is lehetetlenné tette, hogy a Rajačićcsal nagyjából egy húron pendülő, a parasztkérdést azonban nála is óvatosabban kezelő Şaguna a nemzeti mozgalomnak ehelyütt ugyanolyan teljhatalmú és kizárólagos irányítójává kenje fel magát, amilyenné Rajačić lett Karlócán.

Igaz viszont, hogy a román–magyar megegyezés esélyeire nézve különösebb haszonnal a nemzeti mozgalom konzervatív szárnya által játszott szerep ilyetén korlátozódása sem járt. Mert a balázsfalvi gyűlésnek éppúgy voltak magyarbarát részvevői, akár a karlócainak – sőt minden jel szerint jóval többen is voltak –, de ezek szintén teljességgel háttérbe szorultak, a román nemzeti mozgalomnak a magyar forradalomhoz való közeledését pedig különben sem segítették volna elő. A szóban forgó magyarbarátok, Lemény püspök és követői ugyanis a polgári átalakulásnak – Teodor Pavlovićtól és társaitól eltérően – már egyáltalán nem voltak barátai, ellenkezőleg: a polgári átalakulástól legalább annyira irtóztak, amennyire a román nemzeti mozgalomnak a magyar vezetőkörökkel való esetleges kenyértörésétől is visszaborzadtak. S a román nemzeti mozgalom táborán belül vélük átellenben ott állott ugyan egy olyan elszánt és erős radikális csoport

is, amilyenhez foghatóval egyetlen más magyarországi nemzetiségi mozgalom sem dicsekedhetett, e román baloldal képviselői, a Iancu és Papiu-Ilarian körül tömörülő fiatalok azonban – bármennyire rokonak voltak is törekvéseik a magyar forradalom törekvéseivel – a magyar–román közeledést ekkor már ugyancsak nem mozdíthatták elő, hiszen a Tamás-vasárnapi gyűlés alkalmával teljesen Bărnuţ uszályába kerültek, s ennek megfelelően – noha a mostani balázsfalvi gyűlés megszervezésében szintén oroszlánrészt vállaltak – azt, hogy e gyűlés hangadójának a szerepét akár ők, akár mások elvitassák Bărnuţtól, egyszerűen elképzelhetetlennek tartották.

S minthogy az újabb balázsfalvi gyűlésen korántsem csupán Iancuék támogatták Bărnuţot, de – részint az ő Tamás-vasárnapi parasztfogó fellépésének a hatására, részint éppen Iancuék példáját vélvén követendőnek – mögötte sorakozott fel a gyűlés jobbágyrendű részvevőinek legtöbbje, azaz a megjelentek óriási többsége is: Bărnuţ most egyszeriben annyira elsöprő erőfölény birtokosává lett, hogy ennek láttán végül a román liberálisok is mind fejet hajtottak előtte, mégpedig a lehető legnagyobb sietséggel, már a gyűlés voltaképpeni megnyitását megelőző napon, május 14-én, mikor is a Balázsfalvára érkezett román értelmiségiek a további teendők megvitatása céljából mintegy ezren előtanácskozásra ültek össze a helybeli székesegyházban. Holott Bărnuţ, aki a szót ezen az összejövetelen mindjárt magához ragadta, ez alkalommal egyáltalán nem kertelt, hanem – tudván, hogy a székesegyházat máris parasztok sokasága veszi körül és ez különös nyomatékot fog kölcsönözni mondókájának, magában a székesegyház hajójában viszont parasztok nincsenek jelen s ezért pillanatnyilag nyíltabban beszélhet, mint ahogyan a Tamás-vasárnapi gyűlésen beszélt – mindennemű köntörfalazás nélkül feltárta nézeteit, az általa előadottak pedig teljesen nyilvánvalóvá tehették, hogy álláspontja sok vonatkozásban nagyon is eltér a megbeszélés más részvevőinek az álláspontjától.

Bărnuţ ugyanis először egyértelmű elismeréssel, sőt elragadtatással emlékezett meg az uralkodó nevében április 25-én Ausztria számára kibocsátott alkotmányiratról. Elismerte továbbá azt is, hogy a magyar forradalom alapvető fontosságú szabadságjogokat léptetett életbe, s hogy ezeknek a szabadságjogoknak az élvezetét a magyarok felkínálták az ország nem-magyar lakóinak, így – az unió megvalósulásának a függvényeként – az erdélyi nem-magyaroknak is. Az unió azonban – fűzte hozzá ehhez késedelem nélkül – a román nemzetet valójában mégsem szabadsághoz juttatná, hanem az eddiginél is nyomasztóbb szolgaságba süllyesztené, sőt pusztulásba döntené. Mert a nem-magyarok a valóságban éppen nem élvezhetnek egyenlő szabadságot addig, amíg a magyarok ragaszkodnak az államgépezet szigorú központosításához s az államegység nélkülözhetetlen biztosítékának vallják a magyar államnyelv kizárólagosságát, amíg tehát a nem-magyarok saját nemzeti szükségleteik megtárgyalására nem szervezhetnek külön nemzeti gyűléseket, a tisztviselőket pedig az általuk lakott területeken nem választhatják meg tetszésük szerint a maguk soraiból s véleményüket a parlamenti vagy megyegyűlési vitákban nem fejthetik ki anyanyelvükön – úgy, amint azt például Belgiumban vagy Svájcban bárki megteheti.

S az persze igaz – jegyezte meg Bărnuţ –, hogy a magyarok nemcsak politikai szabadságjogokat vívtak ki, hanem a jobbágyrendszert is felszámolták és a jobbágyfelszabadítás Erdélyre való kiterjesztését szintén felajánlották az unió keresztülvitelének az esetére. Csakhogy – folytatta – nyomós érv ez sem lehet az unió mellett, mivel a feudális viszonyokat most már a különállását megőrző Erdélyben is okvetlenül ki fogja küszöbölni „egy irtózatos és láthatatlan erő, amely mindenütt a zsarnokság ellen

dolgozik". Következésképpen – sommázta álláspontját – a magyar forradalommal való összefogásból és az unióból a románoknak hasznuk nem, csupán káruk származnék, s ezért, aki a román nép javát akarja, csak azt kiálthatja: „ne járuljunk a magyar szabadság asztalához, mert azon minden falat mérgezett".

Ezek a fejtegetések pedig osztatlan egyetértést igazán nem kelthettek Bărnuţ valamennyi hallgatójában. Hiszen a balázsfalvi székesegyházban ezen a napon ott volt többek között Bariţ is, aki a magyar államnyelv kizárólagosságának a megszüntetését – tudjuk – szintén elengedhetetlennek tartotta ugyan, azzal azonban nagyon is tisztában volt, hogy a feudális viszonyok kötelékéből Erdély népét nem valami „láthatatlan erő" s nem is a császári kegy, hanem egyedül a polgári átalakulás román és magyar híveinek együttes harca szabadíthatja ki. És az összejövetelen jelen volt a bukaresti emigrációjából néhány napja hazatért August Treboniu Laurian is, aki 1845 óta a havaselvei liberálisok legnagyobbikának, Nicolae Bălcescunak a társaságában szerkesztette a *Magazinu Istoriku pentru Daciát* s aki most szerkesztőtársával egyetértésben éppen azért sietett vissza szülőföldjére, hogy az erdélyi románokat rábírja, „foglaljanak állást a románok jogai mellett", szakítani azonban „ne szakítsanak a magyarokkal", hanem igyekezzenek megértetni vélük, hogy nékik maguknak is elemi érdekük fűződik a románok kielégítéséhez, mert „a románokkal való egyesülésük mindkét nemzetiség megmentését jelenti". De hiába vettek részt a tanácskozáson, s hiába szólaltak is fel Bărnuţ után mindketten: a székesegyház falai között ekkor már olyan légkör uralkodott, amelyben ők is legfeljebb arra vállalkozhattak, hogy megpróbáljanak valamelyest mérséklőleg hatni a kedélyekre, Bărnuţ eszmefuttatásának a lényegéről azonban másként, mint pártolólag, maguk sem nyilatkozhattak többé.

S így azután másnap, a nemzeti gyűlés hivatalos – s immár a teljes egybegyűlt sokaság részvételével, szabad téren lezajlott – megnyitását követően az első szó megint csak Bărnuţé volt. Bărnuţ pedig most – az előző napi beszédében foglaltaknak megfelelően – azt indítványozta, hogy a gyűlés nyilvánítsa ki a román nép nemzeti különállását, s fogadjon örök hűséget az uralkodónak, majd hallgatóit mindjárt fel is eskette az uralkodó és a román nemzeti érdekek iránti hűségre, az eskü szövegébe mindazonáltal – az itt megjelentek többségének kilétére való tekintettel – már beleillesztve egy olyan mondatot is, amely szerint az eskütevők kötelezettséget vállalnak arra, hogy „a lehetőségekhez mérten" „a jobbágyság megszüntetésén" is munkálkodni fognak. És a nacionalista szempontok meg az antifeudális törekvések ilyetén összeegyeztetésére irányuló szándék jellemezte a gyűlés 16-ra megszületett határozatát is.

Ez a szöveg ugyanis mindenekelőtt a legfontosabb nemzeti jellegű követeléseket sorolta fel – így azt, hogy a román nemzetet ismerjék el külön nemzetnek, hogy a románok jussanak arányos országgyűlési képviselethez, hogy minden évben nemzeti gyűlést tarthassanak, hogy szabadon és saját soraikból választhassanak maguknak tisztviselőket, hogy az állami életben is korlátlanul használhassák anyanyelvüket, gyermekeiket pedig ugyancsak anyanyelvükön iskoláztathassák s létesüljön számukra román tanítási nyelvű egyetem is –, ezek után azonban a határozat kitért a belső polgári átalakulás legfontosabb követelményeire is s nem egy ponton lényegesen radikálisabb szellemben, mint aminő a pozsonyi törvényeket jellemezte. Így például nemcsak az úrbéres szolgáltatások és a papi tized (parasztrészről adandó kártérítés nélküli) megszüntetését sürgette, hanem a parasztok rovására korábban elkövetett földfoglalások jóvátételét, valamint a

céhek eltörlését és a teljes iparszabadság bevezetését is, s hasonlóképpen nem korlátozódott a törvény előtti egyenlőség, a köztherviselés, a személyi és a gyülekezési szabadság követelésére sem, hanem többek között állást foglalt az esküdtbíráskodás általánossá tétele meg a semminemű óvadék-fizetéshez nem kötött sajtószabadság mellett is.

Igaz viszont, hogy ezeknek a megnyilatkozásoknak az értékét nagymértékben lerontotta a határozat utolsó pontja, amely azt a követelést tartalmazta, hogy az erdélyi országgyűlés mindaddig ne döntsön a Magyarországgal való egyesülésről, amíg az unió kérdésének a megvitatásában részt nem vehetnek a román nemzet képviselői is. Ez a pont ugyanis nem amellett tört lándzsát, hogy az unióról Erdélyben ne egy újabb rendi országgyűlés, hanem már egy népképviseleti alapon létrejövő (s ezért várhatólag román többségű) törvényhozó testület határozzon, csupán azt az igényt támasztotta, hogy a román népet Erdélyben most ismerjék el ugyanolyan feudális értelemben vett „törvényes nemzet"-nek, amilyennek itt eddig kizárólag a magyar, a székely és a szász „nemzet" minősült, s ennek megfelelően a nagyfejedelemség következő rendi országgyűlésén már e román *recepta natio* követei is megjelenhessenek. Mintha csak a szóban forgó pont kiagyalóit az égvilágon semmi sem fűzte volna a határozat egyéb, következetesen antifeudális vonalvitelű pontjainak a szerzőihez...

De hát a valóságban persze ezek is, amazok is azonos személyek voltak. S ezért a határozat utolsó pontjába foglalt követelésnek a felmerülése mással, mint a határozat kidolgozóit vezérlő eszmék kiérleletlenségével, bajosan magyarázható. Hiszen máskülönben azt kellene feltételezni, hogy e pont megfogalmazói az unió nyélbeütéséhez semmiképpen, mégannyi egyéb kívánságuk meghallgatása esetén sem szándékoztak hozzájárulni, s ezért már eleve törésre akarták vinni a dolgot a magyar forradalomnak még azokkal a híveivel is, akik a polgári átalakulás érdekeire nézve nem sérelmes román nemzeti követelések – vagy ezeknek legalább egy része – iránt talán megértést tanúsítottak volna, azt a kezdeményezést viszont, hogy most a román nemzeti igények kielégítésének a címén a feudális kiváltságok rendszerének felszámolása helyett éppen az ilyen kiváltságok körének kiszélesítésére tétessenek lépések, magától értetődően csak a legteljesebb elutasítással fogadhatták.

Ámbár lehetséges, hogy mégiscsak ennél a feltevésnél kell maradnunk, minthogy alapos voltát a balázsfalvi gyűlés végakkordjai meg a közvetlenül a gyűlés berekesztése után történtek is megerősíteni látszanak. A tanácskozás május 17-i záróülésén ugyanis az egybegyűltek az előző napon megszületett határozatot petícióba foglalták, s úgy döntöttek ugyan, hogy a petíciót képviselőik ne csak az uralkodóhoz, hanem az összeülendő erdélyi országgyűléshez is juttassák el, a diétára utazó küldöttség feladatát azonban szigorúan a petíció átnyújtására korlátozták, s a küldötteket külön is eltiltották attól, hogy a petíció tartalmáról folytatandó esetleges alkudozásokba is belebocsátkozzanak. Majd a gyűlés hangadói a két küldöttség tagjainak megválasztása után a nemzeti mozgalom jövőbeli egységes irányítására alakítottak egy Román Nemzeti Bizottmánynak elkeresztelt állandó testületet, s ennek elnöki székébe Şagunát ültették, alelnökévé és tényleges mozgatójává pedig Bărnuţot tették meg. S hogy Bărnuţ akaratának az érvényesülése később se s még véletlenül se ütközzék akadályokba: miközben a bizottmányban az ekkor már teljesen az ő hatása alatt álló radikális fiatalok közül többeknek – így Iancunak, Papiu-Ilariannak és Buteanunak – is helyet biztosítottak, gondosan ügyeltek

arra, hogy a Bariţhoz, Cipariuhoz vagy Laurianhoz hasonló liberálisok közül senki se kerüljön bele ebbe a testületbe. A bizottmány székhelyéül pedig Nagyszeben városát jelölték ki – nyilván nemcsak azért, mert itt székelt az erdélyi ortodox püspökség is, hanem mert a Szász Egyetemnek és az erdélyi főhadparancsnokságnak szintén ez a város volt a székhelye. Majd a tanácskozást legvégül egy Bărnuţ tollából származó, de a nemzeti bizottmány nevében közzétett kiáltvány kibocsátásával koronázták meg, s ebben a gyűlésen rögzített nemzeti követelések ismertetését azzal a felhívással egészítették ki: „. . .Románok,. . . fegyverkezzetek. . ."

Amikor pedig május 21-én nyilvánosságra került a nagyváradi román fiataloknak az erdélyi románokhoz intézett szózata, amely nemcsak azt sürgette, hogy a román népet magyar részről ismerjék el különálló nemzetnek és a román lakosságú területeken a tisztviselők is románok legyenek meg hogy biztosítsák a román diákok anyanyelven történő oktatását s hogy a románokat részesítsék korlátlan egyházi önkormányzatban, de azt is, hogy a polgári átalakulás román és magyar hívei szorosan fogjanak össze egymással s a polgári átalakulás minél teljesebb sikerre vitele érdekében „Erdély és Magyarország legyen egy": válaszul erre Bărnuţék siettek megjelentetni egy újabb nyilatkozatot, s ebben az eddigieknél is határozottabban leszögezték, hogy tántoríthatatlan ellenségei az uniónak és tántoríthatatlan hívei maradnak az uralkodónak, a váradiaknak arra az érvére pedig, hogy a polgári átalakulás ügye mindennél előbbrevaló, csak azt felelhetik, „a jobbágyság és a dézsma eltörlése titeket csupán testileg tett szabaddá, de lelkileg inkább rabok vagytok, mint ennek előtte", mert „a szabadság nemzetiség nélkül olyan, mint a test lélek nélkül".

A kenyértörés

Májusra tehát a magyar forradalom és a nemzetiségi mozgalmak közötti kiegyenlítés esélyei már végletesen összeszűkültek, s a horvát, a szerb meg az erdélyi román nemzeti mozgalom táborán belül uralkodóvá lett az a nézet, hogy a nemzetiségeknek támasztékot elsősorban a trón zsámolyánál kell keresniök. A dolgok ilyetén alakulása pedig magától értetődően kapóra jött az ellenforradalom szálait szövögető uralkodóháznak. S az udvari körök persze óvakodtak már ekkor teljes mellel kiállni a nemzetiségi mozgalmak mellett – egyrészt azért, mert egyelőre ezeknek a törekvései között is akadtak az udvarnak nemtetszőek, másrészt meg és főleg azért, mert a magyar forradalom elleni nyílt fellépés idejét az udvar még mindig nem látta s nem is láthatta elérkezettnek –; amit azonban a magyarországi nem-magyarok udvarhűségének és magyarellenességének élesztése érdekében már az adott helyzetben is megtehettek, azt az ellenforradalom szervezői egyetlen percig sem késtek meg is tenni.

Az uralkodó tehát azokat a küldöttségeket, amelyek a következő hetekben az erdélyi szászok, a délvidéki szerbek és az erdélyi románok kívánságait tolmácsolták előtte, a külszín megőrzése végett éppúgy elutasító válaszban részesítette, akár a horvátok küldöttségét már március végén, Jellačićot pedig most ugyane célból eltiltotta a horvát *sabor* egybehívásától. Annak bizonyítására viszont, hogy például a románok felemelkedését az uralkodóház sokkal inkább szívén viseli, mint a magyar nemesség, az udvari körök az összeülendő erdélyi országgyűlés tárgysorozatát meghatározó királyi *propositiók* közé már jó előre beiktattak egy pontot, amely uralkodói óhajnak jelentette ki, hogy az országgyűlésen az „Erdélynek nagy részét lakó oláhok állapota – mind polgári, mind

vallási jogok tekintetében – hozandó törvény által biztosíttassék". A szerbek lekenyerezése érdekében pedig jobb híján ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy Šupljikac ezredest – ha az ő vajdává választatását hivatalosan egyelőre nem hagyhatták is jóvá, s ezért egyelőre az olasz hadszintérről való hazatérését sem engedélyezték – legalább tábornokká siettek előléptetni már május 22-én, majd június 3-án azt is kimondatták az uralkodóval, hogy – függetlenül a négy héttel korábbi királyi kéziratoktól, amelyek a magyarországi főhadparancsnokokat minden tekintetben (így a működési területükön fekvő határőrezredek vonatkozásában is) a magyar kormány alárendeltjeinek ismerték el – a határőrvidék legfelső irányítása továbbra is az osztrák hadügyminiszter feladata lesz.

S mindezenközben változatlanul megtették a magukét az erdélyi hatóságok is, amelyek még mindig az ellenforradalom híveinek a kezében voltak, s kivált ahhoz az általuk már korábban kialakított módszerhez ragaszkodtak most, a román parasztok harci kedvét érthetően csak növelő s ezért a parasztmozgalmak lángját még inkább felszító balázsfalvi gyűlés lezajlása után is, hogy a parasztmegmozdulások elfojtására román lakosságú falvakba lehetőleg minden esetben székely határőröket vagy magyar nemzetőröket küldjenek s ezeknek a felvonultatásával minél több román parasztban keltsenek olyan képzetet, mintha a román népnek nemcsak a magyar földesurak, hanem a magyarok általában is ellenségei volnának. Amely taktika hovatovább meg is termette a maga gyümölcseit – főleg, miután június 2-án az Alsó-Fehér megyei Mihálcfalván (ahol a román jobbágyok megtagadták úrbéres szolgáltatásaik teljesítését s visszafoglalták az uraság, az Esterházy grófi család által tőlük annak idején elrabolt földeket) a kivezényelt székely katonák tüzet is nyitottak az őket vasvillákkal és kiegyenesített kaszákkal fogadó falusiakra s közülök tizenkettőt halálra sebeztek.

Az ellenforradalom szervezőinek tehát, ha egyelőre tartózkodniuk kellett is a nyílt színvallástól, némely előkészítő lépéseket már ez idő tájt is módjuk nyílott tenni a nemzetiségi mozgalmak megnyergelésére. Ilyen körülmények között pedig a magyar forradalom vezérkarának rendkívül határozottan és rendkívül megfontoltan kellett eljárnia. S határozottságban nem is volt hiány. A karlócai szerb nemzeti gyűlés végzéseit például a magyar kormány, mihelyt értesült róluk, nyomban érvényteleneknek nyilvánította, s Rajačićot a szerb *főodbor* feloszlatására utasította, majd – bebizonyosodván, hogy Rajačićot az ilyesféle utasítások legkevésbé sem érdeklik – őt augusztus 2-án érseki székéből is felfüggesztette. Közben pedig a kormány hozzákezdett a szerbek várható fegyveres felkelésének leküzdésére szolgáló haderő megszervezéséhez is, s nem késett hasonló intézkedéseket foganatosítani a Jellačić részéről fenyegető veszély elhárítására sem.

Amilyen kifogástalanul megértették azonban a magyar kormány tagjai, hogy egy Zágrábból vagy Karlócáról kiinduló esetleges fegyveres támadás csak visszavethetné Magyarország polgári átalakulásának a folyamatát s ezért olyan fogadtatásban részesítendő, aminőben bármely forradalomnak bármely ellenforradalmi támadást részesítenie kell: olyan kevéssé értették meg (vagy akarták megérteni) ugyanők még ekkor is, hogy az ellenforradalmi szerep vállalása még azok közül a nemzetiségi politikusok közül sem volt mindenkinek eleve feltett szándéka, akik most már csakugyan a forradalom elleni fegyveres fellépésre készülnek, s annak magyarázata, hogy a Kukuljevićek meg a Stratimirovićok mégis az ellenforradalom zászlóvivőivé lettek, mindenekfölött abban a szűkkeblűségben keresendő, amelyet a magyar forradalom eddig a nemzetiségi törekvések

iránt tanúsított. S hogy a kormány tagjai ezt még mindig nem értették meg (vagy nem akarták megérteni), az elsősorban nem is abból világlik ki, hogy továbbra sem szánták el magukat olyan – legalább részleges – engedményekre, amelyek felmutatásával esetleg még mindig kísérleteket tehettek volna a Kukuljevićeknek és a Stratimirovićoknak a Jellačićok, illetve a Rajačićok oldaláról történő leválasztására (hiszen ilyen kísérleteknek a helyzet éppen ez idő tájt kedvezett legkevésbé), hanem kivált abból a bánásmódból olvasható ki, amelyet Batthyányék a szlovák nemzeti mozgalom ellenében alkalmaztak: abból, hogy bár a szlovák vezetők a magyar forradalommal kötendő megegyezés gondolatát Liptószentmiklóson sem ejtették el végképp, nékik még a kormányhoz címzett petíciójuk benyújtására sem engedtek időt, hanem a Liptószentmiklóson történtek hírének vétele után, habozás nélkül felhasználva a fejükre olvasható legkomolytalanabb vádakat is, egyszerűen elfogató parancsokat adtak ki ellenük – méghozzá nem is csak Hurban, de Štúr, sőt Hodža ellen is –, s ezzel arra kényszerítették őket, hogy – most már csakugyan letéve a hamari megegyezés reményéről – más kiút híján Csehországba menekűljenek.

És ez még nem is minden, hiszen a kormány tagjai nemcsak Štúrék meghallgatására nem éreztek indíttatást, de még azoknak a nemzetiségi oldalról felhangzó javaslatoknak a meghallgatására sem, amelyek olyan emberektől eredtek, akik a magyar forradalommal szakítani semmiképpen sem szándékoztak (mert világosan látták, hogy a magyar forradalom sikeréhez saját népüknek is mindenek fölött való érdeke fűződik). Amikor tehát a liptószentmiklósi gyűlés hírével egyidejűleg Pestre érkezett a breznóbányai szlovákok petíciója, amely – Hodža március végi kívánságait ismételve – ekkor is csak annyit kért, hogy a szlovák lakosságú megyékben a közigazgatás s a szlovák lakosságú városok és falvak iskoláiban az oktatás nyelve a szlovák legyén: ezt a beadványt egyszerűen elsüllyesztették a belügyminisztérium irattárában. S hasonlóképpen válasz nélkül hagyták azt a petíciót is, amelyet az ortodox hiten lévő magyarországi románok képviselői intéztek a kormányhoz május 21-én, – s válasz nélkül hagyták annak ellenére (vagy talán éppen annak következtében), hogy kidolgozói benne nemcsak nemzeti követeléseiket adták elő, hanem hűségükről és odaadásukról is biztosították a magyar forradalmat és kormányát. Amikor pedig Murgu június 27-én – épp a kormány megbízásából – nagy népgyűlést tartott Lugoson, hogy a Temesköz román lakóit a szerb szeparatisták ellenében és a magyar forradalom védelmében való fegyverfogásra hívja fel, s a gyűlésen tömegével megjelent románok lelkesen fel is ajánlották életüket és vérüket, azzal a kikötéssel azonban, hogy kapitányuk tulajdon soraikból származó ember – személy szerint éppen Murgu – legyen, a Temesközből pedig szervezzenek román hivatalos nyelvű autonóm tartományt: a kormány ezeket a kívánságokat habozás nélkül holmi magyarellenes szeparatizmus megnyilvánulásainak bélyegezte, s engedni nékik még részben sem óhajtván, inkább azonnal lemondott a temesközi románok mozgósításáról.

Ez a rövidlátó politika mindazonáltal nem a kormányban helyet foglaló magyar liberálisok kizárólagos sajátja volt; ebben a politikában maradéktalanul osztoztak például az ő erdélyi eszmetársaik is, minek folytán a május utolsó napjaiban végre összeülő erdélyi országgyűlés felszólalói egyáltalán nem vették zokon (sőt magukban talán még örömmel is fogadták), hogy Bărnuțiu a román lakosság valóságos nemzeti egyenjogúsága helyett a román népnek *recepta natió*vá nyilvánítását követelték Balázsfalván, mert ez a diéta számára kiváló ürügyet szolgáltatott ahhoz, hogy a román követeléseket korszerűtlenekké

kiáltsa ki s a nemzetiségi kérdés megvitatását azután, erre hivatkozva, a forradalom érdekeit pedig teljességgel figyelmen kívül hagyva, éppúgy elmellőzze, ahogyan annak idején a pozsonyi országgyűlés is elmellőzte volt.

És a nemzetiségi kérdéssel megbirkózni változatlanul képtelennek bizonyult a magyar forradalom baloldala is. Mert hogy a nemzetiségi mozgalmak hívei közül korántsem mondható mindenki a forradalom megátalkodott ellenségének, azt a magyar radikálisok a liberálisoknál egy fokkal világosabban látták – legalábbis a horvát s kivált a román nemzeti mozgalom vonatkozásában. De hogy tárgyaljanak is a nemzetiségi mozgalmak baloldali irányzatainak a képviselőivel, arra ez idő tájt már radikális részről is mindössze egy esetben történt kísérlet: amikor a márciusi fiataloknak egy június első felében Erdélybe látogató kisebb csoportja Vasvárival az élén felkereste az ekkor újból szülőföldjén időző Iancut, – s eredményre ez a megbeszélés sem vezetett; egyébbel ugyanis Vasvári sem tudta kecsegtetni Iancut, mint hogy a románok sérelmeit, ha eddig orvosolatlanul maradtak, az unió megvalósulása *után* majd egészen bizonyosan orvosolni fogja a Pesten összeülő népképviseleti országgyűlés, Iancu viszont most már maga is hajthatatlanul kitartott amellett, hogy a román kérdés rendezése nem lehet az unió *előzetes* életbelépésének a függvénye. Ennek a nézetkülönbségek áthidalhatatlansága miatt végül a tárgyalófelek egymás iránti kölcsönös rokonszenve ellenére is kudarcba fulladt eszmecserének a lezajlása után pedig immár a magyar radikálisok is arra szorítkoztak, hogy sajtójukban ismételten felhívják a figyelmet a nemzetiségi mozgalmak részéről fenyegető ellenforradalmi veszélyre – s még hangsúlyozottabban is, mint ahogy ezt azok a liberálisok tehették, akik egyelőre nem értették meg, hogy a legfőbb ellenforradalmi központ nem Zágráb, Karlóca vagy Szeben, hanem Bécs.

Ámbár ha a magyar radikálisok jobban érzékelték is, hogy a magyar forradalommal szembefordult nemzetiségi mozgalmak elsősorban nem önmagukban, hanem mint az ellenforradalmat szervező udvar leendő fegyvertársai veszélyesek, s ennek következtében a magyarellenes irányba fordult nemzetiségi mozgalmak részéről fenyegető veszély méreteit is sokkal nagyobbnak látták és láttatták, mint a liberálisok: arról, hogy a magyar forradalommal milyen okok fordították szembe a szóban forgó nemzetiségi mozgalmakat, tisztább fogalmakat kialakítani már ők sem tudtak. Abból a liberálisok legtöbbje által ekkor még vitatott felismerésből ugyanis, hogy az udvar ellenforradalmi támadásra készül, a radikálisok nemcsak azt a helytálló következtetést szűrték le, hogy az udvar mindent meg fog tenni a magyarellenes irányba fordult nemzetiségi mozgalmak megnyergelése érdekében, hanem azt a téves következtetést is, hogy alapjában véve már e nemzetiségi mozgalmak magyarellenes irányba fordulása is az udvar műve volt, hogy tehát a nemzetiségi kérdés bizonyára soha nem is éleződött volna ki, ha nem történik meg az, amit Táncsics már a forradalom előtt is látni vélt: „ha külső politica és cselszövény nem izgatja föl a kedélyeket s ha megvesztegetett lázítók nem ámítják a könnyen hívőket". Ha pedig a radikálisok a nemzetiségi kérdés elmérgesedésének tényleges okaival szembenézni eszerint éppúgy nem voltak képesek, akár a liberálisok sem, akkor a liberálisokat a magyarok és nem-magyarok között támadt ellentétek leküzdésére alkalmas módozatok feltárásában szintén nem múlhatták felül.

Holott a kenyértörés még ekkor sem volt teljesen elkerülhetetlen minden egyes magyarellenes irányba tolódott nemzetiségi mozgalommal, s ezt akár a Prágában június 2-án megnyílt szláv kongresszus vitái is világossá tehették. A kongresszust ugyanis a cseh

nemzeti mozgalom liberális irányzatának a vezetői – Kukuljević és Štúr kezdeményezésére – annak előmozdítása végett hívták egybe, hogy a továbbiakban a Habsburg-birodalom valamennyi szláv nemzeti mozgalma szorosan összetartva járjon majd el. A kongresszuson azonban éppen az bizonyosodott be, hogy az együttműködés megteremtésének legfőbb feltétele: a nézetek és törekvések rokonsága még nagymértékben hiányzik. Hiszen a cseh liberálisok azt vallották, hogy a birodalmat – merőben békés eszközök igénybevételével és a Habsburg-ház felségjogainak a csorbítása nélkül, mi több: épp az uralkodóház körül tömörülve – át kellene alakítani egy olyan föderációvá, amely négy egyenjogú tartományból tevődnék össze, s e tartományok egyikét a német, másikát a magyar, harmadikát az északi szláv (azaz a cseh, a szlovák, a lengyel és az ukrán), negyedikét pedig a déli szláv (azaz a szerb, a horvát és a szlovén) lakosságú területekből kellene megszervezni. A kongresszus horvát és szerb küldöttei viszont ebből a programból csupán a birodalom föderalizálásának és a Habsburgokra való támaszkodásnak a gondolatát helyeselték, azt ellenben, hogy még a magyarokkal szemben is pusztán békés eszközökhöz folyamodjanak, ekkor már teljességgel elképzelhetetlennek tartották. A cseh nemzeti mozgalom radikális szárnyának a képviselői pedig szintén osztották ugyan a föderáció tervét, eltérni azonban nemcsak a cseh liberálisoktól tértek el mégis (amennyiben eredményt maguk sem vártak mástól, mint fegyveres fellépéstől), de eltértek a horvátoktól és a szerbektől is, amennyiben ők már egyáltalán nem csak a magyarok elleni fegyverfogást ítélték elengedhetetlennek, hanem az ausztriai németek, sőt az uralkodóház ellenit is.

Ezzel szemben a kongresszusra (részint Galíciából, részint – hivatlanul – Porosz-Lengyelországból) érkezett lengyelek – mivel legfőbb céljukat Lengyelország helyreállításában, ennek legfőbb akadályát pedig az európai hatalmi rendszerben látták – mindenkitől elhatárolták magukat, aki a Habsburg-birodalomnak csupán belső újjászervezését irányozta elő, a birodalom kereteit viszont érintetlenül hagyta volna. Azt tehát a lengyelek is szükségesnek nyilvánították, hogy a magyarok tegyenek eleget a magyarországi szlávok jogos kívánságainak, de nyomatékosan hangoztatták, hogy erre a magyarokat erőszak helyett továbbra is tárgyalások útján kell rábírni, mert a szlávoknak elszámolnivalójuk elsősorban nem a magyarokkal, hanem a Habsburgokkal és a többi reakciós hatalmassággal van, ezek elleni harcukat pedig épp a magyarokkal összefogva kellene megvívniok. S ezt az álláspontot határozottan támogatta a kongresszus egyetlen orosz részvevője, az ugyancsak hivatlanul betoppant Mihail Alekszandrovics Bakunyin is, aki – vérbeli forradalmár lévén – nemkülönben azon a véleményen volt, hogy a cárizmus és szövetségesei elleni harchoz Európa forradalmi népeinek mindennél nagyobb közös érdekük fűződik.

De a cseh liberálisok föderációs elképzeléseit nem helyeselték a kongresszusra eljött szlovének sem, akik nyilvánvalóan attól tartottak, hogy ezek megvalósulása esetén az ő népük horvát-szerb alávetettségbe kerülne. A Habsburg-uralom lerázására azonban a szlovének gyengeségüknél fogva gondolni sem mertek, s ezért amellett kardoskodtak, hogy a birodalom szlovénlakta területeiből létesítsenek különálló, de változatlanul a Habsburgok jogara alatt maradó koronatartományt. Annál határozottabbak voltak viszont a kongresszuson megjelent szlovák vezetők, s ebben nem csekély része lehetett annak, hogy ők a csehekkel szemben ugyanolyan aggodalmakat tápláltak, amilyeneket a szlovének a horvátokkal meg a szerbekkel szemben, aggodalmaikat pedig most még

felfokozta az a félelem, hogy a cseh liberálisok a Habsburgokkal végül képesek is lesznek elfogadtatni a maguk terveit. Azzal a gondolattal tehát, hogy a birodalom szláv népeinek a Habsburgokra kell támaszkodniuk, Štúr és Hurban is mereven szembehelyezkedett, s mindketten legszögezték, hogy a szlovákok problémáikat nem Magyarországtól elszakadva és a csehekkel egyesülve, hanem a jövőben is a magyar államkötelék keretei között szándékoznak megoldani.

Arra azonban Štúrék már nem tudtak hasonló határozottsággal válaszolni, hogy a szlovák kérdést Magyarország határain belül mégis hogyan képzelik dűlőre vinni: először kijelentették, hogy ha a magyarok továbbra sem fognak meghajolni követeléseik előtt, akkor – a horvátokkal és a szerbekkel együttműködve – ők is fegyverre fognak kelni, de azután – bármennyire reményvesztve távoztak volt Magyarországról – azt is siettek megjegyezni, hogy ez a tervük jelenleg mindazonáltal csak elvi elhatározásnak tekintendő, a gyakorlatban ugyanis a végső eszközök igénybevételét lehetőleg még mindig kerülni szeretnék (egyrészt, mert mögöttük nem áll olyan fegyveres erő, amilyen a horvát és a szerb nemzeti mozgalom mögött, másrészt, mert nékik egyelőre saját népük fegyvertelen tömegeit sem sikerült kellőképpen megnyerniök, úgy hogy „ha. . . magyarellenes gondolkodásunkat megmutatnók, ezerszám lépnének fel ellenünk" szlovákok is), s ezért – ahogyan a leginkább magyarellenes Hurban is hangsúlyozta –, ha az eleddig olyannyira hajthatatlan magyarok a továbbiakban mégis jobb belátásra térnek és „megadják nékünk azt, ami megillet bennünket, akkor nem akarhatunk. . . ellenük kardot rántani", amint a szerbek sem fognak ilyet tenni, „ha megadják a szerbeknek, amit azok követelnek".

A prágai szláv kongresszuson tehát akkora nézetkülönbségek törtek felszínre, amekkorákat elsimítani még hosszadalmas viták során sem igen sikerülhetett volna. A kongresszusnak pedig munkájával ráadásul már a viták kellős közepén fel is kellett hagynia. A császári hadsereg csehországi főhadparancsnoka, Alfred Windisch-Grätz herceg altábornagy ugyanis (aki maga is felfigyelt a nézetkülönbségekre, s ezek továbbélezésével szeretett volna teljes szakadást előidézni a cseh nemzeti mozgalom Habsburg-barát liberális és Habsburg-ellenes radikális szárnya között) kiprovokálta, hogy a radikálisok a prágai utca mozgósításával június 12-én fegyveres Habsburg-ellenes felkelést indítsanak. Ez pedig a kongresszus azonnali felbomlását eredményezte: a kongresszus küldötteinek többsége, a torlaszharcok kirobbanásától megrettenve, most lóhalálában felszedte a sátorfáját és elutazott Prágából, más küldöttek meg – így Štúr és Hurban is – a felkelőkhöz csatlakoztak, s azután vélük együtt verekedtek, míg a felkelés öt napig tartó elkeseredett ellenállás után el nem bukott, s maguk is menekülésre nem kényszerültek.

A magyar forradalomnak azonban haszna sem a prágai kongresszus vitáiból, sem a prágai felkelésből nem származott – s nem is származhatott, mivel a magyar vezetőkörök még pontos értesüléseket sem igyekeztek szerezni a kongresszus lefolyásáról, s így a viták során megmutatkozó véleményeltérésekről sem kaphattak képet. Pesten tehát a prágai kongresszuson megjelenteket kivétel nélkül holmi ellenforradalmi célzatú pánszláv összeesküvés részeseinek könyvelték el, s ennek megfelelően mind a kongresszus szétszéledését, mind a prágai felkelés bukását a legnagyobb elégedettséggel fogadták, arra pedig végképp nem gondoltak, hogy legalább most, az utolsó pillanatban próbálják menteni, ami még menthető, s ennek érdekében, ha eddig nem tették, legalább most próbáljanak meg tárgyalásokba bocsátkozni azokkal a nemzetiségi politikusokkal, akik teljesen egy-

értelműen még Prágában sem nyilatkoztak a magyar forradalommal való végérvényes kenyértörés mellett.

Hiába fogott hát fegyvert Prágában a szlovák vezetők egy része is a magyar forradalom legfőbb ellenségei, a Habsburgok ellen, s hiába jelentette ki Štúr és Hurban az előző napokban (Hodža pedig még egy hónap múlva is), hogy feledve a méltatlan bánásmódot, továbbra is készek alkura lépni a magyarokkal: Magyarországról ezek az emberek változatlanul nem kaptak semmiféle biztatást, még annyit sem, hogy ha hazatérnek, többé nem lesz részük bántódásban. S így azután, mikor a talaj Prágában forró lett a lábuk alatt, Hodža jobb híján Bécsbe ment, Štúr és Hurban meg Zágrábba, hogy – más választásuk immár nem maradván – mégiscsak megkezdjék egy majdani fegyveres felkelés előkészületeit, s vállalkozásukat annak a Jellačićnak ajánlják pártfogásába, aki Zágrábban az ő első számú prágai ellenfelük, Windisch-Grätz első számú fegyverbarátja volt. Közben pedig a mihálcfalvi események hatására a román tömegek mozgósítását is megkezdte az Erdélyi Érchegységben Iancu, a Mezőségen meg Papiu-Ilarian, majd a szervezkedést Bărnuţ kiterjesztette az Orlát-környéki román határőr-falvakra is, hogy mire az erdélyi főhadparancsnokság (amelyet Szebenben gyorsan kiismerhettek) kibontja az ellenforradalom zászlaját, addigra a román felkelősereg szintén készen álljon a harcra. A délvidéki szerbek meg éppenséggel a császári hadsereg jeladására sem vártak: a karlócai *főodbor* – nem kételkedvén abban, hogy „a szent jog a mi részünkön van és a császári igazságosság vélünk lesz" – május végén és június elején közzétett többrendbeli kiáltványában immár azonnali felkelést hirdetett „Ferdinánd császár és király trónjának, valamint a szerb nemzetiségnek a védelmére", s június 12-én Karlóca határában már el is dördültek az első puskalövések.

Júniusra tehát a korábban némileg még nyitottnak látszó két választási lehetőség – a nemzetiségek egyenjogúságáért a magyar forradalom táborán belül, illetve a magyar forradalom ellenében folytatandó harc – közül a magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezető irányzatai immár mind az utóbbi mellett döntöttek, ezzel egyben azt is eldöntve, hogy a magyarországi nemzetiségi mozgalmak a továbbiakban nem csupán a magyar forradalom ellenfelei, hanem a Habsburg-ellenforradalom segédcsapatai is lesznek. Ami a magyar forradalommal való szembefordulásból szükségszerűen következett is. Nemcsak azért, mert a nemzetiségi mozgalmak legtöbbjében – mint láttuk – kezdettől fogva nagy szerepet játszottak az uralkodóház megrögzött hívei, akik más fellépést, mint a feketesárga lobogók alattit, semmiképpen sem pártoltak volna, hanem azért is – és főleg azért –, mert e mozgalmak között egy sem akadt, amely a magyar forradalom elleni harcát pusztán a maga erőire hagyatkozva is a siker reményében vívhatta volna meg, s még kevésbé akadt olyan, amely elég erővel rendelkezett volna ahhoz, hogy a magyar forradalom elleni harcát a Habsburg-ellenforradalom elleni egyidejű harccal is párosíthassa, sőt olyan sem akadt, amely a maga erőinek számottevő kiegészítését máshonnan is várhatta volna, mint éppen a császáriaktól.

Holott arra, hogy erőik elégtelenségét lehetőleg más, hozzájuk közelebb álló források megnyitásával küzdjék le, a szóban forgó nemzetiségi mozgalmak igazán nem mulasztottak el kísérleteket tenni. Így például megkezdték ezekben a hetekben lépéseik egymással történő egyeztetését – s nemcsak szlovák–horvát, hanem többek között szerb–horvát és szerb–román viszonylatban is. Tökéletes összhangot azonban sehogy sem alakíthattak ki, mert – egyebet nem is említve – a románok és a szerbek egyházkormányzati

tárgyú ellentétei továbbra is fennmaradtak, a horvátok és a szerbek között pedig meg-megújuló vitákat támasztott a Szerémség hovátartozandóságának a kérdése. És a magyar forradalom elleni eredményes harchoz a maguk erőit még az ilyen természetű egymás közti nézeteltérések maradéktalan kiküszöbölése esetén sem érezhették volna elégségeseknek. Aminek a tudatában törekedtek azután külső segítség szerzésére is. Erre azonban a valóságban szintén csak korlátozott lehetőségeik adódtak, s korlátozott lehetőségeik adódtak erre még azoknak a nemzetiségi mozgalmaknak is, amelyek – mint a szerb meg a román mozgalom – nem teljes egészükben Magyarország területén, hanem nagyobbrészt az ország (és a birodalom) határain kívül élő népek fiait képviselték. A havaselvei és a moldvai románokat ugyanis ekkor teljességgel lekötötte a saját elnyomóik elleni szervezkedés, amely éppen június folyamán torkollott bele a bukaresti forradalomba; s a Kárpátokon túli románok jobbjai – mint tudjuk – amúgy sem helyeselték erdélyi társaiknak a magyar forradalommal való szembefordulását. A délvidéki szerbek pedig kaphattak ugyan s kaptak is fegyveres segítséget szerbiai önkéntesektől, de amit leginkább szerettek volna: hogy a Szerb Fejedelemség kormánya maga is nyíltan kiálljon mellettük, azt már ők sem érhették el, mert Belgrádban nagyon jól tudták, hogy ilyesmi a Habsburgokban akkora gyanakvást keltene, amekkorának a szerb kormány gyengeségénél fogva semmi esetre sem teheti ki magát.

A magyarországi nemzetiségi mozgalmakat tehát már erőik fogyatékos volta is elütötte attól a lehetőségtől, hogy miközben frontot nyitnak a magyar forradalom ellen, egyszersmind a Habsburg ellenforradalom ellen is frontot nyissanak; sőt attól a lehetőségtől is, hogy a magyar forradalom elleni harcukat másként, mint a Habsburg ellenforradalommal szoros szövetségre lépve, harcolják végig. De a magyar forradalommal való kenyértöréstől most már azok a veszélyek sem riaszthatták el őket, amelyeket a Habsburgok mellé szegődésüknek előbb-utóbb menthetetlenül rájuk kellett zúdítania. Holott hogy öngyilkossággal ér fel, ha a mérleget segítenek az ellenforradalom oldalára billenteni, mert ezzel nem egyedül a magyarok dolgát fogják megnehezíteni, hanem éppenséggel a magukét is: arra korántsem csupán magyarok figyelmeztették ekkor a végső választás elé került nemzetiségi politikusokat, de a törekvéseik iránti rosszindulattal legkevésbé sem vádolható férfiak is. Bakunyin például, pontosan előrelátva a jövőt, így érvelt: „Tudom, közületek sokan bíznak az ausztriai ház támogatásában. Az uralkodóház, szüksége lévén ránk, mindent megígér, de vajon teljesíteni fogja-e, amit ígért,... ha a ti erőtökkel helyreállítja meggyengült hatalmát? " „... Meggyőződésem, hogy nem... Meg fogjátok látni, hogy az ausztriai ház nemcsak el fogja felejteni szolgálataitokat, de meg is fogja bosszúlni rajtatok szégyenletes gyengeségét..."

S ezzel tökéletesen egybevágott az is, amit a – Bakunyinnal egy kalap alá egyébként éppen nem vehető – volt (és leendő) szerb fejedelem, az Obrenović-ház 1839 óta száműzetésben élő feje, Miloš mondott:

– Egyezzenek ki a szerbek a magyarokkal, mert ha nem, akkor az osztrák becsapja a szerbeket is, meg a magyarokat is.

Csak hát hatást az ilyen és hasonló intelmek egyedül akkor gyakorolhattak volna címzettjeikre, ha a magyar forradalom legalább most tanúsított volna végre némi engedékenységet. Ez azonban változatlanul nem történt meg. A Habsburgok viszont – bár a nemzetiségek önállósodási törekvései, a birodalom egységét veszélyeztető törekvések lévén, bennük legalább akkora ellenérzést keltettek, amekkorát a magyar vezetőkörökben

– továbbra sem mutatták ki a foguk fehérét. S ezek után, ha teljes tétlenségre nem akarták kárhoztatni magukat, immár a nemzetiségi politikusok jobbjai sem tehettek egyebet, mint hogy az efféle figyelmeztető hangokat – a Habsburgok összbirodalmi érdekeit mindenek fölé helyező társaikhoz hasonlóan – eleresszék a fülük mellett s, a tanácsoltaknak épp az ellenkezőjét cselekedve, erőnek erejével belelovalják magukat abba a – ténylegesen persze homokra épült – hitbe, hogy amit a magyaroktól nem kaphattak meg, azt a Habsburgoktól – ha győzelemre segítik őket – legalább részben csak képesek lesznek kicsikarni. Így pedig a helyzet menthetetlenné lett: véglegessé vált, hogy a Habsburg ellenforradalom oldalán mostantól fogva olyan magyarországi nem-magyarok is tömegesen fognak harcolni a magyar forradalom ellen, akiknek alapvető érdekeiknél fogva éppen a forradalom táborában volna a helyük.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A kérdés korábbi szakirodalmáról a teljesség igényével ad képet Kemény G. Gábor és Katus László összeállítása, amelynek azonban eddig csak az első fele látott napvilágot: *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867* IV (Bp, 1959). Az újabb hazai szakirodalmat bemutatja *A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968* (Bp, 1971) és a *Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1969–1973* (*Etudes Historiques Hongroises 1975* II, Bp, 1975). Az újabbkeletű jugoszláv szakirodalmat ismerteti az *Historiographie yougoslave 1955–1965* (szerk. Jorjo Tadić) (Beograd, 1965). Az újabb román szakirodalomról tájékoztat P. Simionescu (szerk.): *Contribuţii ale istoriografiei româneşti privind anul revoluţionar 1848 în ţările române* (Studii 1968) és a *Bibliografia istorică a României* I (1944–1969) (szerk. Ştefan Pascu, Ioachim Crăciun és Bujor Surdu) (Bucureşti, 1970), valamint Dionisie Ghermani kritikai szemléje: *Sozialer und nationaler Faktor der siebenbürgischen Revolution von 1848 bis 1849 in der Sicht der rumänischen Geschichtswissenschaft nach 1945* (*Ungarn–Jahrbuch* II, Mainz, 1970). Napjaink szlovák szakirodalmát áttekinti Ladislav Tajták és Michal Potemra: *Slovenská historiografia obdobia zvýšeného národnostného útlaku* (Historický časopis [= HČ] 1976).

Általános tartalmú válogatás a nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó forrásszövegekből az *1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről* (h. és é. n. [Bp, 1948]). A magyar nemzetiségi politikát egészében jellemző visszaemlékezések közül legjelentősebbek *Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról* (szerk. Szüts Iván) (Bp, 1941). A nemzetiségi kérdés 1848–49-i alakulását átfogóan tárgyaló feldolgozások közül mint időrendben első említendő a hagyományos nacionalista szemléletet képviselő Horváth Jenő rövid áttekintése: *A magyar kormány nemzetiségi politikája 1848–49-ben* (A Háborús Felelősség 1930). Annál elfogulatlanabbul közelít már a témához I. Tóth Zoltán két tanulmánya: *Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben* (*Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára* II, Bp, 1952), illetve *A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848–1849-ben* (I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*, Bp, 1966), valamint Arató Endre összefoglalása a *Magyarország története* című egyetemi tankönyv III. kötetében (Bp, 1961), s a fenti előadás is elsősorban ezekre a művekre támaszkodik. Eltérő szellemű fejtegetés található viszont Kovács Endrénél: *A forradalom és a nemzetiségek* (*A negyvennyolcas forradalom kérdései*, Bp, 1976), s ennek megfelelően eltérő képet fest az ő (kéziratunk nyomdába adása után megjelent) részletesebb összefoglalója: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon* (Bp, 1977) is.

Az egyes nemzetiségek 1848 első felében lezajlott mozgalmaival átfogóan foglalkozó forráskiadványok és feldolgozások közül legfontosabbak: Thim József (szerk. és bev.): *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története* I (Bp, 1940, függelékében a korábbi szakirodalom részletes bibliográfiájával); II (Bp, 1930), Радослав Перовић (szerk. és bev.): *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848—1849* I/1 (Београд, 1952), Васа Богданов: *Устанак Срба у Војводини и мађарска револуција 1848 и 1849* (Суботица, 1929), Vaso Bogdanov: *O revolucionar-*

nosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848/49 (Vaso Bogdanov: *Živa prošlost,* Zagreb, 1957), [Rudolf Horvat:] *Hrvatski pokret u proljeću godine 1848* (Zagreb, 1898), Gjuro [Đuro] Šurmin: *A horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben* (Croatia 1906), Vaso Bogdanov: *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49. Prilog historiji naše Četrdesetosme* (Zagreb, 1949), Steier Lajos (szerk. és bev.): *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben* I–II (Bp, 1937), Daniel Rapant: *Dejiny slovenského povstania r. 1848–49* I (Turč. Sv. Martin, 1937), Daniel Rapant (szerk. és bev.): *Slovenské povstanie roku 1848–49* I/2 (Turč. Sv. Martin, 1937); II/1 (Turč. Sv. Martin, 1950); II/2 (Turč. Sv. Martin, 1948), *Slovenskje Národňje Novini 1845–1848* (szerk. Vladimir Žapkay és Július Horváth) IV (Bratislava, 1956), Frano Ruttkay: *Slovenské novinárstvo v revolučných rokoch 1848/49* (Otázky novinárstva 1959), Ladislav Novomeský: *Korforduló* (Irodalmi Szemle 1966), Ľudovít Haraksim: *Národnostná otázka a slovenské národné hnutie v revolúcii 1848–1849* (*Slováci a ich národný vývin,* Bratislava, 1966), Ján Sloboda (szerk.): *Slovenská jar. Slovenské povstanie 1848–49* (Bratislava, 1971, függelékében válogatott bibliográfiával), И. Н. Мелникова: *Закарпатская Украина в революции 1848 года* (*Ученые записки Института славяноведения* I, Москва—Ленинград, 1949), Михал Данилак: *Галицькі, Буковинські, Закарпатські українці в революції 1848—1849 років* (Bratislava, 1972), Silviu Dragomir (szerk. és bef.): *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848–49* II (Sibiu, 1944); III (Cluj, 1946); V (Cluj, 1946), Jancsó Benedek: *Szabadságharczunk és a dako-román törekvések* (Bp., 1895), Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* II (Bp., 1899), V[asile] Netea: *Cu privire la poziţia democraţilor burghezi şi a democraţilor revoluţionari români din Transilvania în 1848. Convocarea şi organizarea adunării de la 18/30 aprilie* (Studii 1965), Victor Cheresteşiu: *A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848. május 15–17. Az 1848-as erdélyi forradalom kezdete és programjának kidolgozása* (Bukarest, 1967), George Em. Marica–Josif Hajós–Călina Mare–Constantin Rusu: *Ideologia generaţiei române de la 1848 din Transilvania* (Bucureşti, 1968), I. D. Suciu: *Revoluţia de la 1848–1849 en Banat* (Bucureşti, 1968), Keith Hitchins: *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849* (Cambridge/Mass., 1969), Benkő Samu: *Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben* (*1848. Arcok, eszmék, tettek,* Bukarest, 1974), Friedrich Teutsch: *Die Sachsen im Jahre 1848/49* (*Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe,* Hermannstadt, 1896), Friedrich Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen* III (Hermannstadt, 1910), Irmgard Martius: *Großösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–1859* (München, 1957), Carl Göllner: *Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849* (Bukarest, 1967), Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben* (Bp, 1974).

A vezető nemzetiségi politikusok iratait és visszaemlékezéseit tartalmazó fontosabb kiadványok: M. M. Hodža: *Der Slowak. Beitrage zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn* (Prag, 1848), L'udovít Štúr: *Politické state a prejavy* (szerk. Jozef Ambruš) (Bratislava, 1954), *Listy L'udovíta Štúra* (szerk. Jozef Ambruš) II (Bratislava, 1956); III (Bratislava, 1960), Janko Kráľ': *Toborzó. Válogatott versek* (Bratislava, 1965), Eftimie Murgu: *Scrieri* (szerk. és bev. I. D. Suciu) (Bucureşti, 1969), George Barit: *Scrieri social-politice* (szerk. és bev. Victor Cheresteşiu, Camil Mureşan és George Marica) (Bucureşti, 1962), Marina Vlasiu L[upaş] (szerk.): *Din corespondenţa lui Avram Iancu în anii 1848–1849* (*Studii şi materiale de istorie modernă* III, Bucureşti, 1963), Simion Bărnuţiu: *Românii şi ungurii. Discurs rostit în catedrala Blajului 2 (14) maiu 1848* (szerk. és bev. George Bogdan-Duică) (Cluj, 1924), [A. T. Laurian:] *Die Romänen der österreichischen Monarchie* I (Wien, 1849); II (Wien, 1850); III (Wien, 1851), illetve Georg Stratimirović: *Was ich erlebte* (szerk. Ljuba Stratimirović) (Wien–Leipzig, 1911), Jakov Ignjatović: *Szerb rapszódia* (Bp, 1973), Jozef Miloslav Hurban: *L'udovít Štúr. Rozpomienky* (szerk. Jozef Štolc) (Bratislava, 1959), Georgie Baritiu: *Parti alese din istoria Transilvaniei* II (Sibiu, 1890), A[lexandru] Papiu Ilarianu: *Istoria romaniloru din Dacia Superiore* II (Viena, 1852), Andrei Şaguna: *Memorii din anii 1846–1871* (Sibiu, 1923).

A vezető nemzetiségi politikusok tevékenységének szentelt fontosabb feldolgozások: Јован Радонић: *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића* (Београд, 1951), Марко Малетин: *Теодор Павловић* (Гласник Историског друштва 1936), Tadija Smičiklas: *Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskog* (*Rad Jugoslavenske akademije* CX, Zagreb, 1892), Jaroslav Šidak: *Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga* (Jaroslav Šidak: *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća,* Zagreb, 1973), H[élène] Tourtzer: *Louis Štúr et l'idée de l'indépendance slovaque 1815–1856*

(Paris, 1913), Karol Goláň: *Ľudovít Štúr 1856–1956* (Bratislava, 1956), Vl[adimir] Matula: *Ľudovít Štúr 1815–1856* (Bratislava, 1956), *Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Zbornik materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied* (Bratislava, 1956), Július Bodnár: *Dr. Jozef Miloslav Hurban 1817–1888. Jeho život a dielo* (Bratislava, 1925), Ivan Kusý: *Jozef Miloslav Hurban* (Bratislava, 1948), Milan Pišút: *Janko Kráľ. Život a básnické dielo* (Bratislava, 1957), I. Tóth Zoltán: *Kossuth, Dragoş és Papfalvi* (I. Tóth, *Magyarok és románok*), G[eorge] Bogdan-Duică: *Eftimie Murgu* (Bucureşti, 1937), Traian Topliceanu: *Eftimie Murgu* (Caransebeş–Timişoara, 1948), Iosif Jivan: *Eftimie Murgu, luptător al ţărănimii bănăţene pentru pămînt 1848–1849* (Deva, 1948), Vasile Netea: *George Barițiu. Viaţa şi activitatea sa* (Bucureşti, 1966), Iosif Sterca Şuluţiu: *Biografia lui Avram Iancu* (Sibiu, 1897), Silviu Dragomir: *Avram Iancu* (Bucureşti, 1965), Marin Mihalache: *Avram Iancu 1824–1872* (Bucureşti, 1968), Kovách Géza: *Avram Iancu és 1848 tanulságai (1848. Arcok, eszmék, tettek)*, G[eorge] Bogdan-Duică: *Viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu* (Bucureşti, 1924), Radu Pantazi: *Simion Bărnuţiu. Opera şi gîndirea* (Bucureşti, 1967), Ioan Lupaş: *Mitropolitul Andreiu Şaguna* (Sibiu, 1911), Keith Hitchins: *The Early Career of Andreiu Şaguna, 1808–1849* (Revue des Etudes Roumaines 1965), Ilie Popescu Teiuşan–Vasile Netea: *August Treboniu Laurian. Viaţa şi activitatea sa* (Bucureşti, 1970), Carl Göllner: *Anton Kurz. Leben und Werk* (Forschungen zur Volks- und Landeskunde [= FVLK] 1967) és Carl Göllner: *Anton Kurz az 1848–49-es forradalomban (1848. Arcok, eszmék, tettek)*.

A magyar forradalom kezdeti kedvező fogadtatását tükröző idézetek a következő helyekről származnak: Đorđe Stratimirovićnak és 14 társának az újvidékiekhez intézett kiáltványa, Újvidék, 1848 márc. 21, közli Thim II, 36. l.; [Ľudovít Štúr:] *Nový vek*, közli Rapant, *Slovenské povstanie* I/2, 57. l.; Organulu Luminarei 1848 márc. 31 [ápr. 12], 66. sz. 371. l.; [George] B[ariţ]: *Mit kívánnak az erdélyi románok (1848–1849. évi iratok* 27. l.); *Fraţilor Români!* Magyar Országos Levéltár, Bp, Erdélyi levéltárak, Gubernium Transylvanicum, Praesidialia 1848 : 993.

A pesti szerb petíciót ld. a pest-budai szerbek 1848 márc. 17–19-i gyűlésének jegyzőkönyvében, közli Thim II, 26–31. l. A gyűlés részvevőinek magyarbarátságát hangsúlyozó idézet a budapesti szerbek vezetőinek 1848 márc. 31-én megjelent nyilatkozatából való (*1848–1849. évi iratok* 14–15. l.). Az újvidéki petíciót reprodukcióban közli Rózsa György és Spira György (szerk.): *Negyvennyolc a kortársak szemével* (Bp, é. n. [1973]) 272. sz. A *Bratia Slováci!* kezdetű kiáltványt publikálta Rapant, *Slovenské povstanie* I/2, 73–80. l. Hurban 1848 ápr. 26-i miavai beszédét idézi Steier I, 34. l. A marosvásárhelyi román jurátusok állásfoglalására ld. Bözödi György szép tanulmányát: *1848 márciusa Marosvásárhelyen* (Korunk 1958). Az idézetek Papiu-Ilarian tudósításából: Foaie pentru minte, inimă şi literatură [= FMIL] 1848 márc. 29 [ápr. 10], 13. sz. 99–101. l. Buteanuék petícióját közli Gelu Neamţu: *Az 1848. május 3/15–5/17-i balázsfalvi nemzeti gyűlés forradalmi programjának alapdokumentumai (1848. Arcok, eszmék, tettek* 39–40. l.), Bărnuţ 1848 márc. 24-i felhívását pedig Cheresteşiu, *A balázsfalvi nemzeti gyűlés* 218–222. l. Bărnuţ korábbi nézeteiről uo. 115. l. A magyarországi románok és a délvidéki szerbek egyházkormányzati ellentéteit bemutatja Hatvani Imre: *Szózat az oláh faj ügyében* (Pest, 1848) és Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon* II (Bp, 1960). A nagyváradi román fiatalok 1848. máj. 21-i felhívását közli Jakab Elek: *Szabadságharczunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re* (Bp, 1880) 84–85. l. A magyarországi g. kel. románok ugyanaznap kelt petícióját közli Pap Dénes (szerk.): *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849* I (Pest, 1868), 146–149. l. A Szász Egyetem által körözött unióellenes emlékirat: Arhivele Statului, Sibiu, A Szász Egyetem levéltára 1848 : 528. A Szász Egyetem áprilisi felségfeliratát közli Friedrich Sachsenheim: *Aus Briefwechsel und Aufzeichnungen des siebenbürgischen Hofagenten Friedrich Soterius v. Sachsenheim (1821–1856) besonders über das Jahr 1848* (Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1936, 95–96. l.). A szepesi szászoknak a magyar forradalom iránti rokonszenvéről tanúskodik Tirts Rezső: *1848–49-iki élményeim különös tekintettel a Cornides-féle szepesi guerilla-vadászok szereplésére a szabadságharczban* (Késmárk, 1903). Az 1848 márc. 25-i zágrábi petíció megjelent a Nemzeti Ujság 1848 márc. 31-i számának mellékleteként. A horvát liberálisok állásfoglalásait gazdagon dokumentálja – csoportjukat azonban némi pongyolasággal baloldalnak nevezve – Vaso Bogdanov (szerk. és bev.): *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848–49. U svijetlu naše četrdesetosmaške štampe* (Zagreb, 1949).

Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848 márc. 22-i ker. ülésén: *Kossuth Lajos Összes Munkái* [= KLÖM] XI (szerk. és bev. Barta István) (Bp, 1951), 686–687. l., az ápr. 4-i ker.

ülésen tartott felszólalása pedig: KLÖM XI, 726. l. Kostićnak az alsótábla 1848 ápr. 8-i ker. ülésén elmondott beszédét közli Thim I, 35. l., Kossuth erre adott válaszát pedig ld.: KLÖM XI, 732–734. l. Kossuth hivatkozott korábbi felszólalása az alsótábla 1847 dec. 11-i ker. ülésén hangzott el; szövegét ld.: KLÖM XI, 382. l. A Kossuth pozsonyi szállásán 1848. ápr. 9-én lezajlott megbeszélésről és Kossuth itt elhangzott szavairól részletesen tudósít [Siegfried Kapper:] *Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution* (Berlin, 1851) 57–59. l. (innen az idézetek is), tudósít továbbá az ekkor történtekről számos más – szerb és magyar – kortárs leírása is (felsorolásukat nyújtja Thim I, 38–39. l.), maga Kossuth azonban utóbb alaptalanoknak minősítette az ellene emelt vádakat. De hogy mentegetőzése nem érdemel hitelt, az saját ellenvetéseiből is kiviláglik; ő ugyanis nem pusztán a szájába adott fenyegető szavak elhangzását tagadta, hanem még azt is, hogy ápr. 9-én egyáltalán találkozott volna Stratimirovićcsal és társaival (v. ö. *Kossuth Lajos Iratai* [= KLI] XI [szerk. Kossuth Ferenc] [Bp, 1905], 170. l.), holott a találkozó megtörténte vitathatatlan tény. Az 1848 ápr. 14-i karlócai követeléseket közli Thim II, 100–104. l. Az 1848 ápr. 12-i minisztertanács jegyzőkönyvét ld.: KLÖM XII (szerk. Sinkovics István) (Bp, 1957), 22–24. l. Kossuth hivatkozott március végi felszólalása az alsótábla márc. 28-i ker. ülésén hangzott el; szövegét ld.: KLI XI, 153. l. Hogy a Batthyány-kormány a bel- és az igazságügyminisztériumban – a korábban állítottakkal [Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre* I (Bp, 1932), 373. l.] ellentétben – nem egy-egy álladalmi altitkári tisztséget, csupán egy-egy ügyosztályt kívánt biztosítani a horvátoknak, az kiviláglik az 1848 ápr. 26-i minisztertanács jegyzőkönyvéből: KLÖM XII, 72. l.

A márciusi fiatalok nemzetiségi politikáját elemzi Spira György: *A pesti forradalom baloldalának nemzetiségi politikája 1848 márciusában* (Magyar Tudomány 1970), Arató Endre: *Die Wirkung des Nationalismus auf die Politik der Kräfte der Linken in Österreich und in Ungarn im Frühjahr und im Sommer 1848* (*Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica* [= AUREöSH] XIII, Bp, 1972) és Pándi Pál: *Petőfi és a nacionalizmus* (Bp, 1974). A márciusi fiatalok álláspontját Magyarország lakóinak egyetlen nemzethez tartozásáról megfogalmazta K[irályi] P[ál]: *Pest, martius 21kén* (Jelenkor 1848 márc. 23, 36. sz. 145. l. A kiemelés Királyitól.). A márciusi fiataloknak a választójogi törvényjavaslat módosítása érdekében tett erőfeszítéseit ismerteti Spira György (szerk. és bev.): *A vezérmegye forradalmi választmánya 1848 tavaszán* (Századok 1964). Petőfi ezzel kapcsolatos észrevételeit megörökítették *Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai* 28. l. A horvátokhoz intézett két kiáltvány egyikének reprodukcióját ld.: Valóság 1948, 171. l. (innen az idézet is), a másikat pedig ugyancsak reprodukcióban közli Rózsa–Spira 271. sz. A kiáltványokra horvát részről választ adott Mažuranić Iván: *A horvátok a magyaroknak. Felelet az 1848-ik mártzius és április magyar hirdetményekre* (Zágráb, 1848). A szlovák nemzeti mozgalom szűkkörű voltáról Hurban a horvát *sabor* 1848 júl. 2-i ülésén beszélt; a beszéd szövegét közli Steier I, 183–184. l. A horvátországi magyarónok iránt magyar részről táplált bizalom megalapozatlanságára találóan világít rá Šurmin.

A paraszti tömegeknek a nemzeti törekvések iránti kezdeti közömbösségével s e közömbösség fokozatos kiküszöbölődésének tényezőivel foglalkozik Wacław Felczak: *Wpływ problemu narodowościego na społeczne oblicze rewolucji węgierskiej 1848 r.* (Kwartalnik Historyczny 1963) és Spira György: *A parasztság és a nemzeti törekvések Magyarországon a polgári átalakulás korszakában* (Spira György: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*, Bp, 1973). A nem-magyar parasztoknak a forradalom kitörése után kibontakozó mozgalmairól átfogó képet fest Arató Endre: *Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848* I (AUREöSH IX, Bp, 1967); II (uo. XI, Bp, 1970). A román parasztok mozgalmait bemutatja Victor Cheresteşiu: *Adalékok az 1848-as forradalmi év erdélyi parasztmozgalmainak történetéhez* (*Tanulmányok a népi demokráciák történetéből* I, Bp, 1956) s részletesen tárgyalja Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790–1849* (Bp, 1956). A szerb és a horvát parasztok felszabadulásával és mozgalmaival foglalkozik Lőrincz Péter: *Adalék a vajdasági agrárkérdés történetéhez* (Novi Sad, 1956), Славко Гавриловић: *Срем у револуцији 1848—49* (Београд, 1963), Slavko Gavrilović: *Virovitička županija u revoluciji 1848–49* (Historijski zbornik [= HZ] 1961), Slavko Gavrilović: *Agrarni nemiri u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji 1848–1850* (Hz 1960) és Jaroslav Šidak: *Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848* (Jugoslavenski istorijski časopis 1963). Az 1848 ápr. 25-i báni nyilatkozatot közli Stephan Pejaković (szerk.): *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der*

nationalen Bewegung vom Jahre 1848 (Wien, 1861) 4. l. A Pribelen történtekre vonatkozó iratokat közli Rapant, *Slovenské povstanie.* Hurban brezovai fellépését ismerteti Steier I, 35–37. l. Bărnuţ 1848 ápr. 30-i balázsfalvi beszédét bemutatja Papiu Ilarianu II, 145. l. Az 1848 máj. 30-i miniszteri tanács jegyzőkönyvét ld.: KLÖM XII, 206–207. l. A szerb határőröknek a vajdaság létrehozásához fűzött reményeiről képet ad Ignjatović 109. l.

Az ideiglenes osztrák alkotmány szövegét többek között Bariţ is megjelentette: FMIL 1848 máj. 3 [15], 18. sz. 137–140. l. A májusi liptószentmiklósi szlovák petíciót reprodukcióban közli Rózsa–Spira 277–278. sz. Hodžának a parasztkérdés liptószentmiklósi vitája során elhangzott szavait megörökítette Peter Vozárik tanúvallomása, Liptószentmiklós, 1848 jún. 8–9, közli Rapant, *Slovenské povstanie* I/2, 321. l. Jellačić bemutatkozó szózatát, a Horvátország számára májusban kidolgozott választójogi szabályzatot és a báni értekezlet 1848 máj. 11-i felségfeliratát közli Pejaković 1–3., 9–13., ill. 14–18. l. Rajačić 1848 máj. 13-i karlócai beszédét és a karlócai gyűlés határozatait közli Thim II, 198–200., ill. 206–209. l. Bărnuţ 1848 máj. 14-i balázsfalvi beszédét *(Românii şi ungurii)* ismerteti Neamţu is (i. h. 36–38., 48. l.), de – néhány szövegösszefüggéséből önkényesen kiszakított s értelméből teljességgel kiforgatott mondata alapján – olyan látszatot keltve, mintha benne egyáltalán nem a magyar forradalmi mozgalomtól való elhatárolódás, hanem egyenesen a véle való együttműködés szándéka jutott volna kifejezésre. Bălcescunak Laurian küldetésére vonatkozó jegyzeteit, Bărnuţ máj. 15-i beszédét és az általa letétetett eskü szövegét ismerteti, ill. közli Cheresteşiu, *A balázsfalvi nemzeti gyűlés* 435., 467–468., ill. 468–469. l. A balázsfalvi gyűlés határozatát ld. a gyűlés jegyzőkönyvében, közli Kővári László (szerk.): *Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez* (Kolozsvár, 1861) 17–24. l. A gyűlést záró kiáltványt és a nagyváradi fiatalok szózatára válaszoló ellennyilatkozatot idézi Cheresteşiu, *A balázsfalvi nemzeti gyűlés* 510., ill. 551. l.

A horvát *sabor* egybehívását eltiltó – Innsbruckból 1848 máj. 29-én Jellačićhoz intézett – királyi kéziratot közli Pap Dénes I, 159–160. l. Az erdélyi országgyűlés *propositió*it tartalmazó – Bécsből 1848 máj. 5-én az erdélyi rendekhez intézett – királyi kéziratot közli Kővári 7–9. l. A határőrvidéket az osztrák hadügyminiszternek alárendelő 1848 jún. 3-i legfelső elhatározás szövegét, Eötvös József br. vallás- és közoktatásügyi miniszternek a karlócai határozatok érvénytelenítése tárgyában Rajačićhoz intézett ugyanaznapi leiratát, valamint István főhg. Rajačić felfüggesztéséről intézkedő 1848 aug. 2-i nádori rendeletét közli Thim II, 328., 328–329., ill. 589–590. l. A breznóbányai szlovákok május eleji petícióját közli Rapant, *Slovenské povstanie* I/2, 185. l. A breznóbányai szlovákoknak a magyar forradalom iránti hűségére rávilágít Spira György: *A szlovákok és a negyvennyolcas forradalom* (Spira, *A negyvennyolcas nemzedék*). A lugosi népgyűlés határozataival kapcsolatos kormányálláspontra ld. Kossuth 1848 aug. 26-i képviselőházi felszólalását, KLÖM XII, 801–804. l. A Batthyány-kormánynak a nemzetiségek iránti szűkkeblűségére további adatokat szolgáltat Both Ödön: *Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán* (Szeged, 1958), Wacław Felczak: *Słowianie węgierscy wobec sprawy rewolucji i kontrrewolucji w 1848 roku* (Przegląd Historyczny 1963) és Victor Cheresteşiu: *Bestrebungen zur revolutionären Einheit der Völker Siebenbürgens während der Jahre 1848–49* (FVLK 1970). Vasvári és Iancu júniusi találkozójáról tudósít a jelenvolt Iosifu Sterca Siulutiu: *O lacrima ferbinte* (Transilvani'a 1877). A nemzetiségi kérdés kiéleződését okozó feltételezett cselszövényekről Táncsics Mihál: *Hunnia függetlensége* (Buda, 1848) X–XI. l.

A prágai szláv kongresszus vitáit dokumentáló legfontosabb forráskiadvány: *Slovanský sjezd v Praze 1848. Sbírka dokumentů* (szerk. Václav Žáček) (Praha, 1958). 1848 csehországi eseményeinek legjobb összefoglalása: Arnošt Klíma: *Revoluce 1848 v českých zemích* (Praha, 1974). A prágai kongresszuson (és utóbb) jelentkező magyarbarát és Habsburg-ellenes megnyilatkozásokat áttekinti Arató Endre: *Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Az 1848–1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához* (Bp, 1971). Bakunyin nézeteiről képet ad Kun Miklós: *M. A. Бакунин и венгерское национально-освободительное движение 1847–1864* (Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1973). A szlovének törekvéseit megvilágítja Josip Apih: *Die Slovenen und das Jahr 1848* (Wien, 1896). A szlovák–cseh viszonyt tárgyalja Jan Novotný: *Příspěvek k vzájemným vztahům Čechů a Slováků v první etapě revoluce roku 1848* (HČ 1963). Štúr és Hurban idézett prágai felszólalását ismerteti Steier I, 164–165. l. Az osztrák uralkodókörök Csehországgal kapcsolatos politikáját elemzi Friedrich Prinz: *Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener*

Ministerratsprotokolle (München, 1968). A prágai fejlemények magyarországi visszhangját gazdag forrásanyag mozgósításával jellemzi Arató, *Die Wirkung des Nationalismus.* A Hodžánál még júliusban is tapasztalható megegyezési készséget kimutatja Steier I, 182. l. A karlócai *főodbor* idézett megnyilatkozásai a Délvidék katolikus vallású szláv lakóihoz 1848 máj. 10/22-én intézett kiáltványából és a szerb határőrszázadokhoz 1848 máj. 29/jún. 10-én intézett felhívásából valók; szövegüket közli Thim II, 271., ill. 371. l.

A havaselvei forradalom és a moldvai mozgalmak történetét ismerteti Н. В. Березняков: *Революционное и национально-освободительное движение в Дунайских княжествах в 1848—1849 гг.* (Кишинев, 1955) és Gheorghe Georgescu-Buzău: *La révolution de 1848 dans les pays roumains* (Bucarest, 1965). A havaselvei románoknak a magyar forradalommal való kapcsolatkeresését szépen dokumentálja I. Tóth Zoltán: *A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban* (Századok 1948). A Szerb Fejedelmségnek a magyarországi szerb felkeléssel kapcsolatos politikáját megvilágítja Risztics János [Jovan Ristić]: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben* (Nagybecskerek, 1892). Bakunyin figyelmeztetését (eltérő fordításban) idézi Arató, *Egykorú demokratikus nézetek* 20. l., Miloš Obrenovićét pedig Thim I, 141. l. A forradalmi és a nemzeti törekvések ellentétbekerülésének tragikus voltát széles európai összefüggésekbe ágyazottan elemzi Hans Bach: *Die nationale Frage in der europäischen Revolution von 1848/49 (Rolle und Formen der Volksbewegung im bürgerlichen Revolutionszyklus,* Berlin, 1976).

A fentiekben felsorolt művek egyenkinti jellemzésére ehelyütt sajnos nincs tér. A régebbiekről nagy általánosságban az mondható el, hogy többé vagy kevésbé csaknem valamennyire a hagyományos nacionalista szemlélet nyomta rá a maga bélyegét. Az újabb szakirodalomban – kivált a magyarban és a jugoszlávban – viszont már megvan a nemzetiségi kérdés elfogulatlan tárgyalására való készség. Mindazonáltal még ma is lehet találkozni – főleg szlovák és román szerzőknél, de a magyar és a jugoszláv kutatók egy részénél is – olyan törekvésekkel, amelyek a nemzeti szempontok által elvakított s a forradalom érdekeit így szemük elől vesztő elődök minden áron való igazolására irányulnak. A magyar forradalommal szembeforduló nemzetiségi mozgalmak védelmében felhozni szokott érvek főbbjeit ismerteti és megrostálja Spira György: *Engels és a magyar negyvennyolc* (Spira, *A negyvennyolcas nemzedék*), a magyar forradalom szűkkeblű nemzetiségi politikáját menteni igyekvők hivatkozási rendszerének ingatag voltát pedig kimutatja Spira György: *Negyvennyolc mai szemmel (A negyvennyolcas forradalom kérdései).*

Дьёрдь Шпира:

На пороге братоубийственной войны

Развертывание национальных движений в Венгрии в начале революции 1848 года

Резюме

Невенгерские массы и политические деятели национальностей, придерживавшиеся большей частью либеральных или радикальных взглядов, на первых неделях с радостью и одобрением приняли начало венгерской революции и ее первые завоевания, которые коренно изменили условия всех, так и невенгерских, жителей страны. Хотя венгерская революция в одинаковой мере предоставила свои экономические, социальные и политические завоевания также невенгерским жителям страны, но она не обеспечивала им национальные права и поэтому либеральные и радикальные политические деятели национальностей уже на этих первых неделях стали требовать предоставления невенгерским жителям страны равноправия, так например того, чтобы с венгерской стороны признали национальную отдельность невенгерских народов, чтобы в местной администрации и в школах территорий, населенных национальностями, употребялся соответствующий национальный язык и в будущем регулярно

проводились национальные конгрессы, уполномоченные и для обсуждения политических вопросов.

Однако из этих и подобных требований венгерские либералы были склонны лишь к удовлетворению культурных требований, но они жетко отказались от выслушивания политических, чтобы не ущемять те властные позиции, которые только что отвоевывало венгерское дворянство у Габсбургов. И национальности не нашли больше понимания ни со стороны венгерских радикалов, ведь их, правда, не беспокоили властные интересы венгерского дворянства, но все более они были озабочены возможностью того, что оттеснение этих властных интересов на второй план могло бы поколебать преданность дворянства революции, это же могло бы лить воду на мельницу контрреволюции.

Значит вначале напрасно имелась у большинства либеральных и радикальных политических деятелей национальностей готовность к сотрудничеству с венгерскими сторонниками буржуазного преобразования: под влиянием бездушия венгерских правящих кругов большинство их – начиная с словацкого Штура, продолжая с хорватским Кукулевичем и сербским Стратмировичом вплоть до румынских Бариц и Янку – по истечению первых недель уже отмахнулось от венгерской революции и вступило в союз с теми консервативными национальными политиками, которые и авансом противостояли венгерской революции и интересы своих народов – как Елачич у хорватов и Шагуна у румынов – они полностью подчинили имперским интересам Габсбургов, или – как Раячич у сербов – эти интересы они пытались осуществлять путем максимального почитания имперских интересов Габсбургов. Руководство же национальными движениями, после етого, или попало в руки таким либералам, которые – как Хурбан у словаков и Бэрнуц у румынов – хоть были сторонниками дела буржуазного преобразования, но удовлетворение национальных требований они считали более важным, чем буржуазное преобразование и поэтому – в отличие от своих либеральных единомышленников – уже в самом начале они с большим подозрением относили к венгерской революции, или же оно (лидерство) попало в руки реакционерам типа Елачича и Раячича.

Однако венгерские правящие круги в дальнейшем тоже не считали необходимым изменить свою национальную политику, все же не потому, что национальные движения они представили более слабыми, чем они были в действительности. Они недооценивали их особенно потому, что они знали, что до 1848 года эти движения, точно так же сторонники венгерского национального движения, не могли сплачивать вокруг себя значительные крестьянские массы, и они рассчитывали на то, что теперь же под влиянием уничтожения крепостничества крестьянские массы, также невенгерские, поддержат их, т.е. завоевателей отмены крепостничества.

Этот расчет, однако, оказался преувеличенным: признательность к правящим кругам венгерской революции не чувствовали хорватские крестьяне, чьим освободителем выдал себя Елачич, ни хорватские граничары и сербские крестьяне, жившие в подобных первым условиях , тяготы которых не ликвидировала ни революция, но не чувствовали ни трансильванские румынские крестьяне, которые пока не наделялись благословениями упразднения крепостничества в Венгрии, даже завоевания отмены крепостничества недостаточными считали также многие из тех венгерских крестьян, которые, кстати, действительно пользовались этими завоеваниями. Значит венгерская революция могла бы привлечь к себе большинство невенгерских крестьян лишь устранением их уронов, остававшихся и после марта. Однако правящие круги венгерской революции – чтобы не расхолаживать вполне помещиков, чувствительно затронутых мартовским раскрепощением – пока отказались от продолжения отмены крепостничества. Лидеры же национальных движений – которых менее сковали интересы помещиков – не медлили подхватить требования крестьян и таким образом национальные движения наконец все-таки могли привлечь к себе большинство невенгерских крестьян.

Итак, когда в середине марта открылись первые большие собрания национальностей Венгрии, руководство национальными движениями было уже в руках политических деятелей, противостоящих венгерской революции, и они уже могли опираться на значительные массы. Это же привело к тому, что на майских национальных собраниях уже сформировались национальные требования, вышедшие за пределы прежних: словаки, например, требовали образования самостоятельных законодательных органов национальностей, сербы выдвинули тре-

бование превращения южных областей в автономную сербскую воеводину, а среди хорватов и трансильванских валахов стало общепринятым то, и раньше объявленное требование, чтобы Хорватия совсем стала независимой от Венгрии и Трансильванию, являвшуюся до тех пор обособленной провинцией, впредь тоже не соединили с метрополией. И ввиду того, что венгерские лидеры по-прежнему отказались от уступки, на следующих неделях национальные движения начали подготовку к вооруженной борьбе против венгерской революции, даже сербы уже в июне начали военные действия на южных областях.

Габсбурги же поспешили использовать такое положение вещей, так как распространение национальных движений, ставших под угрозу единство и целость империи, их, правда, тоже беспокоило, но они скорее были встревожены возможностью укрепления в дальнейшем венгерской революции. Поэтому лидеров национальных движений, выступивших против венгерской революции, придворные круги осыпали красивыми обещаниями (которым в Вене никогда не придавали серьезного значения), а большинство лидеров национальностей, рано или позднее, поверило таким обольстительным голосам, так как национальные движения – несмотря на их распрстранение – все еще не были достаточно сильными для того, чтобы один сражаться с венгерской революцией. Таким образом летом 1848 года национальные движения стали не только противниками венгерской революции, но и вспомогательными войсками габсбургской контрреволюции, и этим они нанесли ущерб не только венгерской революции, но и невенгерским народам Венгрии, заинтересованных в буржуазном преобразовании.

György Spira:

Au seuil d'une lutte fratricide

L'apparition des mouvements des nationalités dans la Hongrie de la révolution de 1848

Résumé

L'éclatement de la révolution hongroise et ses premières victoires, qui changèrent radicalement les conditions de vie de tous les habitants du pays, tant hongrois que non-hongrois, furent accueillis au cours des premières semaines avec faveur par les masses non-hongroises et par une grande partie des politiciens des nationalités qui professaient des vues libérales ou radicales. Mais, du fait que la révolution hongroise, bien qu'elle ait fait profiter *grosso modo* dans une même mesure les Hongrois et les non-hongrois de ses nouveaux acquis économiques, sociaux et politiques, ne leur assurait aucun droit national particulier, les politiciens libéraux et radicaux appartenant aux différentes nationalités vivant en territoire hongrois commencèrent à réclamer dès les premières semaines l'égalité nationale des habitants non-hongrois du pays, demandant par exemple que les Hongrois reconnaissent l'autonomie nationale des peuples vivant sur leur territoire, que l'administration et l'enseignement se fasse dorénavant dans leur propre langue là où ils habitaient et que l'on tienne à l'avenir régulièrement des congrès nationaux destinés à discuter des questions politiques.

Cependant, les libéraux hongrois ne montraient de disposition à règler, parmi ce genre d'exigences, tout au plus celles qui présentaient un caractère culturel, tandis qu'ils se refusaient avec rigidité à écouter celles qui étaient de caractère politique, afin de ne pas se trouver contraints de compromettre les situations de pouvoir que la noblesse hongroise venait juste de parvenir à arracher aux Habsbourg grâce á la révolution. Et les nationalités ne devaient pas recontrer davantage de compréhension parmi les radicaux hongrois, car, si ceux-ci n'étaient pas inquiets des intérêts de pouvoir de la noblesse hongroise, ils étaient par contre beaucoup plus effrayés par l'éventualité de voir la passage à l'arrière-plan de ces intérêts de pouvoir ébranler la fidélité de la noblesse à l'égard de la cause révolutionnaire, ce qui aurait eu pour effet d'apporter de l'eau au moulin de la contre-révolution.

C'est donc en vain que l'on rencontrait au début chez la majorité des politiciens libéraux et radicaux des minorités nationales des dispositions à collaborer avec les partisans hongrois de la transformation bourgeoise: sous l'influence de l'esprit étroit dont faisaient preuve les milieux dirigeants hongrois, la plupart de ces politiciens (du Slovaque Štúr au Croate Kukuljević et aux Roumains Bariț et Iancu, en passant par le Serbe Stratimirović) tournèrent après quelques semaines à peine le dos à la révolution hongroise pour pactiser avec les politiciens conservateurs des minorités qui s'étaient depuis le début élevés contre la révolution hongroise et avaient entièrement soumis les intérêts de leur peuple aux intérêts impériaux des Habsbourg (ce fut par exemple le cas du Croate Jellačić et du Roumain Şaguna) où qui voulaient, comme le Serbe Rajačić, les faire triompher en respectant au maximum les intérêts impériaux des Habsbourg. Et après cela, la direction des mouvements des nationalités se retrouva entre les mains de libéraux qui, comme le Slovaque Hurban et le Roumain Bărnuţ, s'ils étaient partisans de la cause de la transformation bourgeoise, considéraient néanmoins la satisfaction aux exigences nationales comme de beaucoup plus importante que la transformation bourgeoise, et avaient manifesté la plus grande suspicion à l'égard de la révolution hongroise dès le début, contrairement à la majorité des autres libéraux, où qui tendaient tout simplement à une réaction du type de celle de Jellačić et de Rajačić.

Mais les milieux dirigeants hongrois ne voyaient toujours pas de necessité de changer leur politique – ne serait-ce que parce qu'ils croyaient beaucoup plus faibles les mouvements des nationalités que ceux-ci ne l'étaient en realité. Cette sous-estimation provenait essentiellement de la conscience où ils étaient du fait que ces mouvements n'avaient pas davantage pu rallier d'importantes masses paysannes que les partisans du mouvement national hongrois, et du fait qu'ils comptaient voir les masses paysannes (y compris les non-hongrois) prendre parti, après la libération du servage, pour ceux qui en avaient été les instruments, c'est-à-dire eux-mêmes.

Mais ce calcul était trop optimiste: les serfs croates, dont Jellačić se proclamait le libérateur, les garde-frontière croates et les paysans serbes, en grande partie contraints eux aussi de défendre la frontière, et qui n'avaient pas vu leurs charges diminuer par suite de la révolution, de même que les serfs roumains de Transylvanie, qui n'avaient pour lors aucune part aux bienfaits de la libération du servage intervenue en Hongrie, ne ressentaient aucune reconnaissance à l'égard des dirigeants révolutionnaires hongrois; quant aux acquis de la libération du servage, nombreux étaient ceux des serfs de Hongrie qui les trouvaient insuffisants, bien qu'ils en aient directement bénéficié. La révolution hongroise n'aurait donc pu gagner à sa cause la paysannerie non-hongroise qu'en portant remède aux préjudices qui avaient survécu au mois de mars. Mais les milieux dirigeants hongrois, afin de ne pas décourager entièrement les propriétaires terriens déjà fort touchés par la libération du servage intervenue au mois de mars, se refusèrent à pousser cette libération plus loin pour lors. Les chefs des mouvements des nationalités, de leur côté, qui avaient moins les mains liées par les intérêts de la classe possédante, ne tardèrent pas à prendre fait et cause pour les paysans. Et c'est ainsi que ce furent tout de même finalement les mouvements des nationalités qui surent faire passer la majorité des paysans non-hongrois de leur côté.

Pour cette raison, lorsque les premières assemblées nationales des nationalités en Hongrie se réunirent à la mi-mai, la direction des mouvements des nationalités était déjà passée aux mains de politiciens opposés à la révolution hongroise et qui pouvaient d'ores et déjà compter sur une base importante. Résultat: des revendications nationales encore plus poussées qu'auparavant furent formulées lors des assemblées nationales de mai. C'est ainsi que les Slovaques demandèrent la création de corps législatifs indépendants pour les différentes nationalités, que les Serbes exigèrent de voir transformer en voïvodat serbe autonome la Hongrie méridionale, tandis que les Croates et les Roumains de Transylvanie revenaient en force avec une demande déjà formulée plus tôt et visant à séparer entièrement la Croatie de la Hongrie et à continuer à ne pas rattacher la Transylvanie, gouvernée comme province séparée, à la métropole. Et étant donné que les milieux dirigeants hongrois continuèrent à faire la sourde oreille, les mouvements des nationalités commencèrent dès les semaines qui suivirent à se préparer à une lutte armée contre la révolution hongroise. Les Serbes se lancèrent même effectivement à l'attaque en juin, en Hongrie méridionale.

Les Habsbourg se hâtèrent bien entendu de tirer parti de la situation car, si l'extension des mouvements des nationalités les inquiétaient du fait qu'il s'agissait de mouvements menaçant l'unité et l'intégrité de l'Empire, l'éventuelité d'une consolidation de la révolution hongroise leur faisait bien

autrement peur. Les dirigeants des mouvements des nationalités retournés contre la révolution hongroise se trouvèrent donc brusquement submergés de belles paroles et de promesses mirobolantes de la part de la cour (promesses que Vienne ne devait d'ailleurs jamais prendre au sérieux); et étant donné que les mouvements des nationalités, malgré leur extension nouvelle, n'étaient toujours pas de force à mener seuls leur lutte contre la révolution hongroise, leurs dirigeants finirent en majorité par accorder tôt ou tard crédit à ces voix de sirène. . . Et c'est ainsi que l'été 1848 vit les mouvements des nationalités être non seulement les adversaires de la révolution hongroise, mais encore se transformer en troupes de renfort de la contre-révolution des Habsbourg, causant par là du tort non seulement aux révolutionnaires hongrois, mais encore aux non-hongrois de Hongrie ayant intérêt à voir s'opérer la transformation bourgeoise.

Tardy Lajos:

PERZSIA ÉS A NYUGAT MOHÁCS ELŐTT*

Mohács bekövetkezése okainak kutatása során történetírásunk évszázadokon át jóformán kizárólag hazai tényezőket vett figyelembe és többé-kevésbbé ez jellemezte még a múlt évszázad és a századforduló nagyobb feldolgozásait is.

Az utolsó félszáz esztendő történetírása – különösen a felszabadulás utáni – szakított ezzel a túlhaladott szemlélettel és Mohácsot, annak politikai és katonai előzményeit az akkori, egykorú európai viszonyokba és eseményekbe ágyazva vette vizsgálat alá.

Úgy vélem azonban, hogy Mohács előzményeinek teljes – de legalább is ennél sokkal teljesebb – megvilágításához úgy és akkor jutunk el, ha tekintetünket – némi késéssel – ráirányítjuk a még ennél is szélesebb, átfogóbb összefüggésekre. A 16. századi oszmán birodalom terjeszkedése egyaránt irányult európai és ázsiai szomszédai ellen és az oszmán terjeszkedés hatósugarába került ázsiai hatalmak, elsősorban Perzsia, mondhatni automatikusan – de egyben tudatosan is! – a fenyegetett európai országoknak, köztük az élvonalban Magyarországnak is szövetségeseivé váltak.

Az ötven év előtti Mohácsi Emlékkönyv tanulmányírói már felfigyeltek erre a tényre, de annak teljes jelentőségét nem ismerték fel. A szerzők ugyan már elérkeztek annak megállapításához, hogy az európai összefüggések beható elemzése nélkül az igazi Mohács-kép nem rajzolható meg, sőt odáig is, hogy már helyet szenteltek a Perzsia és az európai keresztény hatalmak között szövődő-fonódó szövetségi elgondolásnak. Azonban az egyébként jeles munkát végző szerzők – bár a korukbeli európai irodalom már felmutathatott jónéhány komoly kiindulási pontot szolgáltató feldolgozást –, mindezekben a világot átfogó oszmánellenes szövetkezési kezdeményezésekben csak afféle színes egzotikumot, végveszély-fantazmagóriát láttak és nem érkeztek el odáig, hogy ezeknek mélységesen reális, átgondolt és megfontolt lényegét, diplomáciai előkészítettségét és kimunkáltságát felismerjék.

S jóllehet az összegezés minden írásműben, minden előadásban a feldolgozás végére kívánkozik, rövidre szorított összefoglalásomban hadd szakítsak ezzel az indokolt gyakorlattal és előljáróban annak a meggyőződésemnek adjak kifejezést, hogy 1) a perzsa szövetségestől Mohács előtt nem alaptalanul várták az Európára nehezedő oszmán nyomás teljes vagy részleges megszűnését az államférdiak, diplomaták és kancelláriák – és 2) az utóbbi évtizedekben megjelent európai monográfiák hatalmas okmányanyag feltárásával bemutatják, hogy az európai hatalmak – köztük Magyarország – ingadozó, felemás intézkedései következtében maradt el egy valóban hatásos szövetség a fenyegetett európai

*Az 1976. augusztus 27–29-i mohácsi emlékülésre készült előadás szövege.

országok és Perzsia között – és hogy e szövetség realizálódása erősen megkérdőjelezte volna Mohács történelmi szükségszerűségét.

Ezúttal nem terjeszkedhetem ki a Mohács előtti perzsa-szövetségek részletes bemutatására, hanem legfeljebb csak felvillantására – és ennek megfelelően célkitűzésem most arra szorítkozik, hogy érzékeltessem: a perzsa-szövetség nem délibáb-kergetés volt, nem az egzotikumok birodalmába tartozott, hanem reálpolitika volt, – aminek kiemelése azért fontos, mert ily jellegű keleti kapcsolatainkat sokan szeretik kézlegyintéssel elintézni, – és hogy ennek felismerése ma már európaszerte általánossá vált, csak sajnos a mi szaktudományi közvéleményünkbe még nem igen hatolt be.

Egy kis előadás keretében kellene képet adnom az előzményekről, egyrészről Magyarország és Velence, a német-római birodalom, a Szentszék, Franciaország és egy sor további európai állam, másrészről Perzsia közötti szövetkezésekről, ezek eredménytelensége okairól és kellene levonnom a következtetéseket. Talán a leghelyesebb, ha csaknem sürgönystílusban, sűrítve szólok a néhány fontosabb dokumentumról, levélváltásról, majd erre a sajnos szükségszerűen aránytalanul kicsi alapra helyezem rá az összefoglaló, értékelő végkövetkeztetéseket. Azt hiszem, megtehetem ezt, hiszen a témát átfogóan tárgyaló, kiadásra kész kéziratom az új Mohácsi Emlékkönyben fog napvilágot látni.

1) Zsigmond nagyszerű, korát megelőző kezdeményezése a nikápolyi csatavesztés után: kapcsolatokat teremt a török birodalom túlsó határain fekvő oszmánellenes államokkal, köztük a perzsákkal.

2) Zsigmond szövetséget köt a perzsa birodalom későbbi uraival, az Ak-kojunlu törzsszövetséggel, illetve ennek fejével, Kara-Julukkal.

3) Egyrészről Kara-Juluk és leszármazói, másrészről a magyar királyok között Mohácsig folyamatos, több mint száz éven át meg nem szakadó oszmánellenes diplomáciai érintkezés állt fenn.

4) Ezt követően, ill. ez érintkezésekkel párhuzamosan a vezető európai államok is felveszik a kontaktust Perzsiával a katonai szövetség tárgyában. Ezt a témát legújabban B. Palombini igen alapos, nagy terjedelmű monográfiája[1] dolgozza fel s ebből kitűnik, hogy a perzsa-szövetség reálpolitika volt a javából, s megvalósulásának elmaradása okait elsősorban (de nem kizárólag) az európai államok közötti viszályokban kell keresni.

5) Ami a magyar–perzsa szövetségi elgondolásokat illeti, ezek különösen Corvin Mátyás és Uzun Haszán korában váltak intenzívekké. Rövid idézet Uzun Haszán Mátyáshoz írt leveléből: „. . . jómagam összegyűjtöm haderőmet, hogy a török szultán ellen vezessem azokat. Te pedig és a többi keresztény uralkodó csatlakozzatok hozzánk, intézkedjetek, gyűjtsétek össze seregeiteket, majd egyesítve azokat mint jó barátaink és európai szövetségeseink, keljetek hadra a török ellen. Én is megindulok innen, hogy letaszítsam őt trónjáról" stb. Mátyást az ismert okok akadályozták a tervezett fellépésben, de mégis ő volt az, aki 1475-ben Vetési László útján Rómában előszóval tárja fel a pápa előtt: segély kell, mégpedig azonnal, mert a veszély napról-napra nő és ha a közös fellépés elmarad, később Uzun Haszán perzsa uralkodó szövetségére már aligha lehet számítani. És még egy rövid idézet ez egykorú német nyelvű forrásokból: „Item die Sage ist donyden das der

[1] *B. Palombini:* Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien. 1453–1600. Wiesbaden. 1968.

heydenische Man den man nennet Usann-Cassan, sein trefflich Botschafft bey den König zu Hungernn habe und begert das der König uff dem Lande den Turcken bekriege; so wöl er auff seinem Lande jm starck gnüg sein. Ist Sage, der Konig sage der Botschafft die Ding zu."[2]

6) A magyar–perzsa követváltás és diplomáciai levelezés még Mátyás utódai alatt is folytatódik. 1508-ban II. Gyula pápa levélben fordul II. Ulászlóhoz, mint „aki saját megbízható emberei közül egyet már útbaindított a perzsa uralkodóhoz", hogy adjon tanácsot a perzsa szövetség létrehozása tárgyában.[3]

7) Még II. Lajos uralkodása alatt, Mohácsot megelőzően, de korábban is viszonylag sűrű perzsa–magyar üzenetváltásokra került sor a szövetség megkötése tárgyában. Iszmail Szofi sokáig valóban minden tőle telhetőt megtett ennek realizálása érdekében. Idézek II. Lajoshoz írt egyik leveléből: „. . . .Amint tudod, te legbölcsebb király, *már többször* levelet küldtünk neked s tudósítottunk afelől, mi módon adta tudtunkra a törökök királya szándékát Magyarország leigázására és felszólított, vegyek részt e nagyszabású tettben . . . Én azonban mindenkor a ti oldalotokon kívánok állni és azt óhajtom, hogy veletek legyen közös a sorsom békében s háborúban egyaránt. Tehát megfogadom, hogy én a törökök királya ellen segítséget nyújtok nektek, ha *április* havában túlfelől megtámadjátok az ellenséget, miként azt mi is meg fogjuk tenni a mi oldalunkon . . . Hevesen buzdítunk s kérve kérünk: kerekedjetek fel végre-valahára és – amint kemény férfiakhoz illik – szálljatok harcba s fordítsátok fegyvereiteket az ellenség ellen. De tőlem a jövőben már egyetlen levelet sem várj, hiszen hatalmas távolság választ el bennünket s nem akad sok megbízható követ, akik révén a háború megkezdésére buzdíthatnánk benneteket."[4]

A sah levele 1523-ban kelt – Sanudo szerint 1524 júniusában – II. Lajos, illetve tanácsadói már kézhez vették azt. A levélből kitűnik az is, hogy Iszmail Szofi kitűnően ismerte a császár és a francia király közötti ellenségeskedést és az Európát megosztó többi viszálykodást is.

8) A pápa – aki mint az oszmánság elleni harc koordinátora a századforduló idején még csak hallgatólagosan, a háttérből a rodoszi nagymester útján munkálja a perzsa szövetség ügyét, – ezekben az években már nem csinál titkot abból, hogy sóvárogja ezt. Mi több: követeket küld a siita uralkodóhoz – ami a perzsa szövetség felismerésének és helyes értékelésének magáért beszélő ténye. De nem ismertethetem most még csak kivonatosan sem az európai államok és Perzsia közötti szövetségi tárgyalások vastag kötetet kitevő adatait sem, csak utalok ezekre, mert ezekből kapunk végső bizonyságot arra, hogy a legjobban informált pápától kezdve az angol udvarig a perzsa szövetségtől várta egész Európa az oszmán hatalom megtörését, de legalábbis megállítását.

*

Rövid előzményvázlatomban utaltam arra, hogy Zsigmond óta a perzsa szövetség gondolata gyökeret vert a magyar külpolitikai tervezésben s még az oly gyenge uralkodó alatt, mint aminő pl. II. Ulászló volt, sem szüneteltek a követjárások.

[2] Uo. 121.

[3] *Raynaldus Odoricus*: Annales ecclesiastici etc. Tom. XII., Roma. (anno 1514, num. 42; anno 1515, num. 53).

[4] *Tardy L.*: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971, 87–88.

Arra a le nem kicsinyelhető dinasztikus folytonosságra is rámutattam, mely a Zsigmonddal egyidőben uralkodó, Bizánccal rokonságot és politikai kapcsolatot tartó Kara-Juluk mezopotámiai „császárt" egyenes ágon összekötötte a Mátyással szövetkező Uzun Haszánnal és a közvetlenül Mohács előtt meghalt Iszmail sahhal. Vagyis a perzsa udvarnál dinasztikus hagyománnyá vált a Magyarországgal való szövetség keresése, aminek jelentősége e korban kézenfekvő.

Miért nem léptek hát együtt hadba Mohács előtt vagy legalább is Moháccsal egyidejűleg a perzsák és magyarok?

A hazai adatokon messze túlmenően a külföldi – főleg a szovjet – szakirodalomból meríthetjük válaszunkat.

Az európai hatalmak között Mohács előtt, alatt és után dúló viszályokat jól ismerjük. Vessük tekintetünket a remélt és várt szövetséges, Perzsia belső helyzetére, attól az időponttól – 1502-től – kezdve, hogy létrejött a központosított szefevida-uralom.

A dinasztia megalapítójának, Iszmailnak előbb saját uralmát kellett bebiztosítania a széleken elhelyezkedő harcias fejedelemségekkel szemben. Előbb Sirvánon ütött rajta; Baku hatalmas várát foglalta el. Több hasonló siker, így Tebrisz elfoglalása után sahhá kiálttatta ki magát és Derbentet is uralma alá vonta. 1507–1508-ban Irakra, Diarbekrre és más államokra terjesztette ki hatalmát. Ezt követően az üzbégek erős államával került sor kenyértörésre; 1510-ben döntő vereséget mért Sejbáni kán hadaira. Ennek a hallatlanul megerősödött Perzsiának erejét nagyszerűen jellemezte Marx, történelmi jegyzeteiben.[5]

A gyorsan megszilárdult, azerbajdzsáni alapokra épülő szefevida-birodalmat ekkor már csak nyugati oldalról fenyegette veszedelem, éspedig az oszmán részéről. A II. Bajazid szultán halálát követő súlyos belső zavarokat Iszmail nem használhatta ki a 16. sz. első évtizedében, hiszen hódításai teljesen lekötötték erejét. De amikor az 1512-ben trónralépő Szelim szultán megkezdte Perzsia elleni katonai előkészületeit, Iszmail sah nyomban felismerte a Törökországgal való háború elkerülhetetlenségét és – elődjeihez hasonlóan – szövetségesek után nézett. Már 1505-ben megkezdte a diplomáciai párbeszédet Velencével, 1507-ben pedig egy sor európai országhoz küldött követséget, de a nyugati hatalmaktól nem kapott támogatást.

Ezeknek a Mohács előtti esztendőknek perzsa-török-magyar összefüggéseire Marx is reámutat, amikor – többek között – leírja, hogy „Szelim előbb le akart számolni a perzsa sahhal, majd országához akarta csatolni Diarbekrt, Mezopotámiát és Kurdisztánt. Ezért – mihelyt trónra lépett – jóindulatot szinlelt Velence, az oroszok és Magyarország iránt, ahová követségeket is küldött."[6] Marx megítélése nagyszerűen jellemzi azt a tényt, hogy hátában egy támadásra kész európai katonai tömbbel, Törökország nem mert megkockáztatni egy Perzsia elleni hadjáratot. Miként ennek tükörképe is igaz: hátában egy támadásra kész Perzsiával, a szultán nem merte volna megkockáztatni Magyarország lerohanását, Bécs megtámadását.

A Perzsiába benyomuló török hadsereggel szemben Iszmail hadai – tüzérség hiányában – 1514-ben nagy, de egyáltalán nem döntő vereséget szenvedtek Csaldiránnál. Szelim ugyan bevette a sah székvárosát, Tebriszt, de az új sereggel visszaérkező Iszmail leverte a török helyőrséget és visszafoglalta székvárosát. 1515-ben fegyverszünet jött létre a perzsák és törökök között, de mind ez, mind a későbbiek rövid életűek voltak; a két

[5] Arhiv Marksza i Engel'sza pod red. M.B. Mitina, tom VII. Moszkva, 1940, 206.

[6] Uo.

iszlám nagyhatalom jóval több mint száz éven át nem szűnt meg egymás megsemmisítésén fáradozni.

Ha fennállt volna is 1514-ben, a csaldiráni ütközet évében fegyveres szövetség Magyarország és Perzsia között – erre egyébként nincs semmi konkrét bizonyíték – magyar intervencióra akkor sem kerülhetett volna sor, hiszen ekkor dúlt hazánkban a parasztháború. A másik fő szövetséges, Velence pedig a sah felhívásaira süket maradt.

A csaldiráni csata, illetve az 1515. évi perzsa–török fegyverszünet ellenére Iszmail sah hozzálátott, hogy az előbbinél nagyobb sikerrel újabb erőt és főleg szövetségeseket gyűjtsön. A szovjet-azerbajdzsáni történetírás számon tartja, hogy Csaldirán után Iszmail sah újból felvette a kapcsolatot Magyarországgal, a pápával, a lengyel királlyal, a johannita lovagokkal stb. De a legközelebbről érintett Magyarország belharcai, szétzilált közállapotai, meggyengült katonai ereje még a vész közeledtével sem tette lehetővé a közös fellépést, s a többi állam vezetői is csak keveset mondó igéretekre szorítkoztak. Ily körülmények között Perzsia az oszmánokkal való újabb konfrontáció helyett egyelőre előretolt állásokra igyekezett szert tenni, még hozzá sikerrel: elfoglalta Kelet-Grúziát, a török felvonulás várható terepét.

Amikor azonban 1520 végére megérkezik I. Szelim szultán halálának híre, ismét nagyszerű, meg nem ismétlődő alkalom kínálkozik Európa és Perzsia összefogására. A szultánok halála után törvényszerűleg mindig hosszabb-rövidebb ideig tartó hatalmi vákuum keletkezik és most is ez a helyzet: Egyiptomban és Szíriában elemi erővel robban ki a felkelés. Al-Gazali kikiáltatja magát damaszkuszi szultánná, a török helyőrségeket lemészárolják. Al-Gazali már korábban felvette a kapcsolatot a sahhal, akitől ígéretet kapott mozgalma támogatására; a sah pedig sürgősen követet menesztett a johannita nagymesterhez, – aki szigetének földrajzi fekvése miatt a közvetítő szerepét játszotta, egészen 1522-ig, amikoris Rodosz kapitulált a töröknek, – hogy a pápa küldjön európai fegyvereket és hadianyagokat. Ám az európai szövetségesekben sokszor csalódott, most már csak „biztosra menő" Iszmail sah ugyanakkor megrótta a szorongatott Al-Gazalit idő előtti felkeléséért s arra utasította, hogy várja meg, míg a következő tavasszal felmentő serege élén felszabadítja.

A szíriai felkelés után még jónéhány kitűnő alkalma lett volna a törökellenes ligának – ha az valóban létrejött volna! 1522-ben a legyőzött, de meg nem tört mamelukok újabb lázadást robbantottak ki Egyiptomban. Délszláv eredetű vezérük, Ahmed a perzsák, a johanniták és a pápa némi támogatásával eleinte sikeresen harcolt, de magára maradva nem tudta uralmát addig tartani, amíg a nehézkesen érkező hadigályák és seregek megérkeztek volna: lázadását a törökök leverték. Vagyis: 4 évvel Mohács előtt a török erők jórészét lekötötték a nagyon veszélyes egyiptomi és szíriai fegyveres felkelések.

Mindenesetre, – s ez a nagyszámú jelentésből egyértelműen kitűnik, – egész Európában, sőt magában Sztambulban sem tudták, hogy merre sújt le legközelebb a szultán ökle az európaiak által nagyszerűen kihasználható, de ki nem használt szíriai és egyiptomi lázadások elnyomása után: Magyarországra vagy Perzsiára? Ismét a régi – és még jó másfél évszázadon át ismétlődő – kérdésfelvetés... A felismeréshez már eljutottak – a török hatalmának mértékét vizsgáló diplomaták, elsősorban Siegmund Herberstein, ezt sokszor kifejezésre is juttatták: a mégoly erős oszmán birodalom sem képes *egyszerre* győzedelmeskedni keleten és nyugaton. S ebben benne foglaltatik az az igazság is, hogy a nyugatról és keletről *egyszerre* támadó szövetségesek a biztos győzelem

tudatával vehetik fel a küzdelmet. De benne foglaltatik az is, hogy az önálló koncepció, a paraszthábórúk és vallásháborúk miatt a törökkel szemben szárazföldön teljes defenzívába szorult, igazi fegyveres koalícióra képtelen Európa egész bizakodását abba helyezte, hogy az oszmán hadak *előbb* a Kelettel mérkőznek meg – s aztán, (ha netán *mégis* legyőzték volna a perzsát) fordulnak csak Európa ellen.

Vagyis Mohácsra voltaképpen már néhány évvel korábban is sor kerülhetett volna, de Magyarország – a revánsra készülődő Perzsia jóvoltából – még egy rövid történelmi haladékot kapott, melyet nagyszerűen fel lehett volna használni.

Iszmail sah a végső leszámolást ugyanis 1524-re tervezte. Ennek jegyében járta be diplomatája, a maronita Péter barát a Mohács előtti években az európai udvarokat – a magyart ismételten – valamint a birodalmi gyűlést. De nagy oszmánellenes tervei megvalósítására nem került sor – 1524-ben meghalt. Utódának, az 1524-ben trónralépő I. Tahmaszpnak uralkodása elején a központi hatalom egy időre megingott; a tízesztendős gyermek-sah tanácsadóinak erőfeszítéseiket a belső nehézségek leküzdésére kellett fordítaniuk.

Vagyis a gazdag sikereket ígérő közös fellépések sok-sok alkalmának elmulasztása után, a Mohács előtti három évben Perzsia már nem volt abban a helyzetben, hogy az oszmánok ellen legalább nagyobb tehermentesítő akcióba kezdjen.

Szulejmán szultán ilyképpen megszabadult egy időre a Keletről várható támadástól. Magyarországot – nem ok nélkül – érettebb almának találta és *eredetileg Perzsia ellen készülő hadait hazánk ellen fordította*. Mohácsnak minden akadálya elhárult: – Perzsiára végre nem kellett tekintettel lennie.

Külön – hasonlóan fontos – fejezetet igényel a perzsa szövetség eszméjének továbbélése Mohács után, melynek fontos megnyilvánulása Zrinyi Miklósnak, a költőnek értékelése a perzsa szövetségről.

A Mohácsot megelőző és részben Mohácsot követő magyar–perzsa érintkezésekre a külföldi források és feldolgozások jóval gyakrabban utalnak a hazaiaknál. Az olaszok közül a régiek sorából Zeno, Sanuto, Malipiero, Ramusio, Enea Silvio Piccolomini, majd Formaleoni, Cornet, Berchèt, Albèri, Romanin műveit kell megemlíteni. Az újabb szerzők közül – ha röviden is – megemlékezik ezekről az érintkezésekről Hinz is jeles munkájában, aki a 15. századi perzsa szövetség korabeli európai értékelését is jól érzékelteti. Von Stromer több kisebb terjedelmű, de adatokban gazdag dolgozatában mutat rá e kapcsolatok kezdeteire. Ugyanezt teszi az osztrák Neck is. Sykes Perzsia történetéről írt átfogó, összegező jellegű munkájában annak a feltevésének ad hangot, hogy Szelim 1514. évi perzsa hadjáratának egyik oka a Magyarország és Perzsia között végbemenő követjárások okozta nyugtalanság volt. Ez egyben némi útmutatást adhat annak megértéséhez is, hogy Szelim miért vitte magával perzsiai hadjáratába 6000 magyar ruhába bújtatott bosnyák és szerb élén II. Ulászló sztambuli követét, a magyar királyként szerepeltetett Bélay Barnabást. Még a perzsa-európai kapcsolatok legkiválóbb s egyben legszűkszavúbb monográfusa, V. Minorsky is jó néhány mondatot szentel tanulmányában a Mohács előtti magyar–perzsa érintkezéseknek, sőt még a Mohácsot követő esztendők vonatkozásában is a magyar királyt minősíti – Velencét és Spanyolországot megelőzve – Perzsia reménybeli szövetségesének.[7] A román történészek közül N. Iorga, P. Cancel, E.

[7] *V. Minorsky*: The Middle East in Western Politics in the 13th, 14th and 15th centuries. Journal of the Royal Central Asiatic Society, London. 1940, 453.

Hurmuzaki, P. Esarcu művei ill. okmánytárai tartalmaznak témánk szempontjából hasznos adatokat. Megemlékezik Guszejnov–Ibragimov kapitális munkája[8] mellett a Mohácsot megelőző magyar–perzsa kapcsolatokról O. A. Efendiev is.[9] B. Palombini néhány évvel ezelőtt megjelent munkája pedig a nagy összefüggések bemutatása mellett számunkra fontos részletadatokban is bővelkedik.

Az ő munkáikból és saját szerény kutatásaimból kiindulva nyugodtan le merem szögezni, hogy a perzsa katonai szövetség Mohács előtt – akár formális szerződésbe foglalva, akár csupán uralkodói levélváltásokba rögzítve – nem lidércfény kergetése volt, hanem reális érdekközösségen, katonai alapokon nyugodott. Az oszmán birodalom két oldalról történő megtámadásának és összeroppantásának eszméje a lehető legjózanabb katonai és politikai elgondolásokra épült. Az akkori világ két legjobban értesült hatalma, Velence és a Szentszék évszázados diplomáciai tervezőmunkája az új adatok fényében nem irreális rögtönzések sorozata volt, hanem a lehetőségek józan felmérésén alapult. Reálpolitikát folytattak, s ez a sikertelenségek ellenére sem változtatja meg elgondolásuk megítélését. A velencei köztársaság és a Kúria mellett Magyarország volt az, amely a legjobban kivette részét e politika kifejlesztéséből, annál is inkább, mivel a kezdeményezés éppen hozzá füződik – Zsigmond perzsiai kapcsolatfelvételében.

Az elsősorban külföldi források, feldolgozások[10] tanúsága szerint Mohács előtt Perzsiától várta az európai közvélemény az oszmán hatalom meggyengítését, sőt összeroppantását – anélkül azonban, hogy az érdekelt hatalmak akár csak részben is megtették volna a reájuk háruló határozott lépéseket. A be nem teljesülés fő okai: a nagy földrajzi távolság és az ezzel együttjáró időzítési nehézségek, az európai államvezetések habozása, ingadozása, amit viszont nem kis részben az általános háborúba merülő keresztény hatalmak viszonyai indokoltak. A politikai és katonai események mind Európában, mind Ázsiában e korban oly gyorsan alakultak és módosultak, hogy kiérlelt tervek a követek, hírvivők fél évig, egy évig tartó célhoz érésekor már túlhaladottakká váltak az eredeti adottságok, körülmények megváltozása miatt. S mindezt betetőzte Iszmail sah 1524-ben bekövetkezett halála, melynek következtében az oszmán birodalom katonai erejét nagyobb kockázat nélkül teljes mértékben bevethette Európa, közelebbről Magyarország ellen.

[8] *A. I. Guszejnov–Z. I. Ibragimov*: Isztorija Azerbajdzsana, tom I. Baku. 1958.

[9] *O. A. Efendiev*: Obrazovanie Azerbajdzsanszkogo goszudarsztva szefevidov v nacsale XVI veka. Baku. 1961.

[10] *A. J. Guszeinov – Z. I. Ibragimov:* Isztorija Azerbajdzsana. T. 1. Baku. 1958; *W. Hinz:* Irans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert. Berlin-Leipzig. 1936; *V. Minorsky*, i.m.; *R. Neck*:Diplomatische Beziehungen zum Vorderen Orient unter Karl V. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. V. Wien. 1952; B. Palombini i. m.; *E. Sahmatiev:* K voproszu o diplomaticseszkih sznosenijah pervüh szefedidov sz zapadnümi sztranami. Baku. 1950; *W. v. Stromer*: König Siegmunds Gesandte in den Orient. Festschrift für H. Heimpel, Bd. II. Göttingen. 1972; *uő*: Diplomatische Kontakte des Herrschers vom Weissen Hammel, Uthman genannt Quara Yuluq, mit dem deutschen König Sigismund. Südostforschungen, Bd. XX. 1961; *P. Sykes*: A History of Persia. Vol. II. London. 1955; *Tardy L.*: Il ruolo di Venezia nei rapporti persiani e georgiani dell'Ungheria. Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento. Bp. 1975; *D. M. Vaughan*: Europe and the Turk. Liverpool. 1945. stb.

Varsányi Péter István:

ADALÉKOK AZ 1848-AS DÉLVIDÉKI HARCOKHOZ

(Csernovics Péter–Vukovics Sebő–Kiss Ernő ismeretlen levelei)

A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárának rendezése során értékesnek ígérkező iratköteg került kezünkbe. A mintegy négyszáz megsárgult okmány – a csatolt jegyzék szerint – „Mácsai és Kis Oroszi Csernovics Péter utolsó temesi gróf s az 1848-ik évben az országos belcsend helyre-állítására kirendelt telyhatalmú királyi biztos hátramaradt iratai". Az egyik lapon olvasható néhány sor arra utal, hogy a Csernovics-család levéltárának e része 1897-ben Lubinszky Ernő ajándékaként került gimnáziumunkhoz.

A Vasárnapi Újság 1892. 19. számában megjelent nekrológ *Csernovics Péter* (1810–1892) tanulmányainak színhelyeként csupán Pancsovát, Debrecent és Pozsonyt nevezte meg. Szeremlei Sámuel viszont „A hódmezővásárhelyi református egyház története" című könyvében (1927) mint a vásárhelyi gimnázium egykori tanítványát említi, bár ezt az adatot még nem tudtuk ellenőrízni. Tény viszont, hogy Pozsonyban a majdani vásárhelyi lelkész, a forradalom-szabadságharc egyik vezetője, *Gaál Dániel* (1796–1863) volt Csernovics nevelője. Nem járhatunk tévúton, ha valahol itt keressük az iratköteg iskolánkba kerülésének magyarázatát.

Az iratok – keletkezésük idejét véve alapul – két nagy csoportra oszthatók:

a) Az 1848-as kormánybiztosi tevékenység során keletkezett iratok: Csernovics Péter leveleinek, kiáltványainak fogalmazványai; Szemere Bertalan, Mészáros Lázár miniszterek levelei; Perczel Mór, Vukovics Sebő, Kiss Ernő, Jovics István tábornok, valamint Djordje Stratimirović, br. Louis Piret altábornagy levelei; szerb (Zombor, Nagybecskerek) és román kérvények, beadványok stb.

b) A szabadságharc előtti és utáni korból származó személyes és hivatalos iratok: Arad vármegye követi megbízólevele 1843-ból; az 1843. évi országgyűlési szavazások jegyzetei; a Védegylet „Aláírási könyve" (1844); az 1847-es országgyűlés törvényjavaslatai, nyomtatványai; Batthyány Lajos 1847. ápr. 20-án és 1848. febr. 20-án kelt levelei; Kossuth Lajos 1848. jan. 14-i indítványa a Részek visszacsatolására, illetve Csernovics Péter 1849–51-iki fogságára vonatkozó iratok.

Jelen közleményünkben csupán a kormánybiztos Csernovics Péter Vukovics Sebővel és Kiss Ernő ezredessel folytatott levelezését dolgozzuk fel. Bízunk benne, hogy ezzel az 1848–49-es magyar szabadságharc irodalmát néhány új adattal gazdagíthatjuk.

1

1848. április 26-án Batthyány Lajos miniszterelnök – Szemere Bertalan belügyminiszter javaslatára – Csernovics Pétert nevezte ki Torontál és Bács megye kormány-

biztosává. A reá esett választás összefüggésben volt szerb származásával. Szemere Bertalan írta Csernovicsnak: „Szép pálya vár reád, de nehéz . . . *Nevednek varázsát* terjeszd ki a nép felett . . ."[1] Ugyanezt erősíti meg kormánybiztos társa, Vukovics Sebő is emlékirataiban: a kormány Csernovicsot „. . .azon tekintetből küldte le királyi biztosul . ., (mert) családnevének a szerbek között bírt tiszteletében és népszerűségében a kibékítés biztos eszközeit létezni gondolta"[2]. Kinevezése valóban találkozott a szerb nemzeti mozgalom haladó képviselőinek egyetértésével: „Úgy látom, hogy Csernovics elég tisztességes ember és nem sajnálom, hogy vele rokonszenvezni kezdtem" – írta Petrovits Kiril levelében.[3] Újvidékre érkezve (május 9.) „. . .iszonyú nép tömegtől kísértetve, kevés éljennel és harsogó sok Zsivioval éljeneztetve" vonulhatott be a városba.[4] Csernovics Péter bízott abban, hogy tárgyalással, az érdekek egyeztetésével, a szerbek jogos követeléseinek kielégítésével le tudja szerelni a magyar forradalmat veszélyeztető megmozdulást.

Más volt az elképzelése Csernovics kormánybiztos társának, *Vukovics Sebőnek* (1811–1872). Az 1848. május 23-án kibocsátott megbízólevélben felhatalmazást kapott arra, hogy Csernoviccsal úgy gyakorolja a hatalmat, hogy „. . .minden törvényellenes és lázító törekvés necsak elnyomattassék, *hanem szigorúan és elrettentően meg is büntettessék*".[5] Vukovics is azzal magyarázta a személyét ért választást, hogy ő „. . .a lázadást *békítő rendszer által* elenyészthetőnek nem hitte, s *határozott vissza torlási rendszabályok* pártolója volt".[6] A belügyminiszter először úgy rendelkezett, hogy a két királyi biztos együtt működjék, néhány nap múlva azonban a területet megosztották. Így Csernovics hatásköre Bácsra, Vukovicsé a Bánátra korlátozódott.

Mint említettük, Csernovics Péter kinevezését Szemere Bertalan ajánlotta István nádornak, illetve Batthyány Lajosnak. Éppen azért meglepő a belügyminiszter – egyértelműnek nem mondható – magatartása. 1848. május 31-én írt Vukovicsnak: „Csernovics Péter itt van. . . Ugy látom, nem használhat sokat, de árthat. . . A haza nevében végy erőt magadon és simogatva bánjál vele. Lehetetlen, hogy rajta ne uralkodjál, hogy fel ne használd. . . Őt mellőzni nem lehet. Neve nem használt, mint véltük, azonban árthat. Nyerd meg magadnak, hogy a hatalom kettőé és tiéd legyen. . ."[7] Vukovics válasza: „Nem simogatva bánás, de esdekelni kész vagyok előtte a süker kedvéért. S nemcsak neki, ki régi ismerősöm s barátom, hanem bárkinek. . . a Haza ügyében nem vonakodunk mindenki előtt meghajólni, ha az által a Hazát emeljük fel. – Csernovicsnak nemcsak hogy szép hangulatban, hanem úgy mint Alispány Főispánynak írok mindenkor. . ."[8] Vukovics levelei valóban tükrözik ezt a törekvést. Meglepő viszont, hogy a levelekre Csernovics milyen rideg, „hivatali stílusban" fogalmazta válaszait. Végül egy jogosan felmerülő kérdés: találkozott-e egymással a két kormánybiztos, Vukovics és

[1] *Thim József:* A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. Bp. 1940. II. 137.

[2] Vukovics Sebő Emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Bp. 1894. 154.

[3] *Thim:* i.m. II. 226–230.

[4] Csernovics Péter királyi biztosságának naplója (közli Szmida Lajos), Történelmi és Régészeti Értesítő XII (új) évf. 1901. 72.

[5] *Thim:* i.m. 278.

[6] *Vukovics:* i.m. 177 (a kiemelés tőlem – V.P.I.)

[7] *Deák Imre–Jakabffy Elemér:* Adatok az 1848. év eseményeihez Krassó vármegyében. Lugos. 1931. 68–69.

[8] Ua. 71–72.

Csernovics? A most előkerült levelekből csak azt tudhatjuk meg, hogy a megbeszélt találkozó (Temesvár, június 26.) az újvidéki véres események miatt elmaradt.[9]

A közlésre kerülő levelek harmadik szereplője *Kiss Ernő* (1800–1849), a Hannover huszárezred ezredese. Bár Kiss Ernő „zsenge korától fogva" császári és német szellemben nevelkedett – írta róla Vukovics Sebő –, a márciusi események hatására „hazafi lelkesedésre lángolt föl". Vagy: „Kiss Ernőt minden habozás nélkül a magyar ügy első katonájának nevezhetjük".[10]

A szerb felkelés kérdésében a katona Kiss Ernő is a békés megoldást hirdetők táborába tartozott. „Ha Magyarország nem köt békét, veszve van. Mi tudunk és fogunk egyes harczokat vívni, de arra, hogy egészen legyőzzük őket, ágyúk kellenek és 40 ezernyi hadsereg" – írta Vukovics Sebőnek.[11] Hiába próbálta a kormány nemzetőrökkel kiegészíteni, pótolni a reguláris csapatokat, ez nem nyugtatta meg az ezredest. Elkedvetlenítette, hogy a sebtében toborzott nemzetőrök között „sem fegyelem, sem fegyver, sem tisztek".

1848. május 17-én zavargások kezdődtek a Temes megyei *Versecen*. A felizgatott lakosság elégette a magyarul vezetett anyakönyveket, és előkerültek a szerb zászlók.[12] Másnap Csernovics Péter a kihágások előidézőinek felelősségre vonására, a karlócai gyűlésről hazaérkezők „szigorú felügyelet alatt" tartására utasította Vukovics Sebő alispánt. Közölte továbbá, hogy Lugosra és Versecre egy-egy század katonát rendelt.[13] (A bánáti hadparancsnok azonban nem teljesítette Csernovics kérését, így május 20-án ez kerülhetett a kormánybiztos naplójába: „Temes megye első alispányának megiratott, hogy miután rendes katonság Versetzre nem küldhetik, a nemzeti őrseregeket használja".[14]) A verseci eseményekkel több levélben foglalkozik Vukovics Sebő.

„Temesi Gróf s főispány s Királyi Biztos Úr!

Verseczen az illir zászló a templomon még 22-én is folyvást ott volt. Más épületen kitűzve nem lévén, ha nem tartanék attól, hogy a templom megilletésével a népnek vallási előítéletei felébresztetnek, le vétettem volna már hatalommal. De e miatt nem tevém.

Különben az óta semmi kihágás vagy útczai zavargás nem történt, és hogy a tisztújítás külön pártérdeket szülő mozgalmai a békét újra fel ne zavarják, – Önnek Királyi Biztos Úr utasítása szerint a tisztújítást elhalasztottam, addig, míg a tekintetben a Város öntől engedelmet nem nyerend. Ezzel útmutatást adtam, mi szerént a törvény sértés minden jeleinek elenyésztével, s a béke teljes meg állapodásával módjuk lesz a választás jogának gyakorolhatását megnyerniök.

Számos hatályos tagokból álló bizottmány küldve van, melly az anyakönyvek elszaggatása; – az ellenséges zászló kitüzetése – a történt utczai zavargások, s tisztújítási elnökválasztás körüli hatalmas-

[9] Csernovics-iratanyag 404. sz.

[10] *Vukovics:* i.m. 158.

[11] Ua. 252–253.

[12] *Thim:* i.m. I. 163.

[13] Csernovics Péter kormánybiztosi intézkedéseinek kivonata 169. sz. Csernovics iratanyagában megmaradt kormánybiztosi levelezésének kivonata is, mely a gyűjteményben az 1. számot viseli. Pontos címe: „Kivonatja az országos belcsend helyre állítására kirendelt Telyhatalmú Kir. Biztossághoz intézett, s ez által hivatalosan kibocsátott Irományoknak" (a továbbiakban: Kivonat). A hivatalos iratok bejegyzése 1848. ápr. 27-én kezdődik és júl. 28-án zárul. A beérkező és kibocsátott iratokat folyamatosan számozták (1–571), s a kivonatban röviden összefoglalták azok tartalmát. A számok a megfelelő iratokon iktatószámként szerepelnek, jegyzeteinkben ezeket a számokat adjuk meg. A kivonatra ott hivatkozunk, ahol az irat nem maradt meg a nevezett gyűjteményben.

[14] Ua. 178. sz.

kodások iránt, ön meghagyásához képest törvényes szigorral vigye a nyomozást véghez. Mihelyt az eredmény be adva lessz, arróli jelentésemet meg teendem.

Különben a megyében mindenütt béke és rend honol.

Örömmel tudósítom Önt arról, hogy tegnap reggel temesvárott a katonai főstrázsahelyen s a hadi és várbeli parancsnokok lakházain a nemzeti zászló kifüggesztetett.

A közönségre kimondhatlan kedvező benyomást tett.

Temesvár Május 24. 848.

Temes Megyének Alispánja
Vukovics Szabbás"[15]

A levélben említett anyakönyvszaggatás a magyar–szerb ellentét egyik megnyilvánulása volt. A valóságos nyelvi sérelmeket (ilyen a magyar nyelvű anyakönyvvezetés) eszközként használták a reakció képviselői, hogy a szerb társadalom döntő többségét maguk köré gyűjtsék, s a magyar mozgalom ellen fordítsák.[16] Erről ez olvasható Vukovics Sebő Emlékirataiban: „Nyelv, vallás s.a.t. csak izgatási eszközök voltak, mellyek a való czél felé vezettek... E czél, egy Magyarországtól elszakítandó s a körülmények kényszerítésénél fogva... az austriai ház alatt alakítandó független szerb-tartomány volt, – testvére, és idővel talán testrésze a Száván túli Szerb-országnak."[17]

Május 28-án fontos fejleményről értesíthette Vukovics Sebő Csernovicsot:

„Temesi gróf s főispány, Királyi Biztos Úr!

Nem tudom, utolsó jelentésem a verseczi körülményekről idején érkezett é Önhöz. Később hallám Aradról Pestre felutazását. – Csend van és béke megyénkben, mindenütt, Verseczen is. A bizottmány holnap vizsgálja az illir zászló, anyakönyv szaggatások, s elnökválasztásbeli zavargások tényeit. Június 4-ikén két század lovasság érkezik oda. A zászlót a templomról azonban még tegnap előtt sem vették le. A bizottmánynak első műve az lessz...

Tegnap éjjel vevém a Nádori Rtet, melly által Ön mellé királyi B. társul neveztettem ki. A feladat nehézségei ellen azon viszonyban keresem a buzdítás erejét, s kedvet az elvállaláshoz, melly viszonyban Önhez, barátságos hajlamai által állani rég bírom a szerencsét. Oldalán örömmel teljesítek minden meghagyást. Szíveskedjék Ön megrendelni a helyet s időt, mellyben Önnel találkozhatom. Nekem kérelmem csak az, hogy mennél előbb történjék. Isten adni fogja, hogy cselekedeteinknek olly sikere legyen, minőt Hazánk igazsággal vár.

Haynau 3 holnapi szabadsággal távozott el, s utánna holmijait eladták. Alig térend vissza. De van most egy más Agitátor a hazai ügy ellen... – Drakulich tiszt a Judicium delegátumnál.

Temesvár Május 28. 848.

temesmegyei Alispány
Vukovics Szabbás"[18]

Figyelemre méltó a *Haynaura* vonatkozó utalás. Szabadságharcunk későbbi történetének e hírhedt tábornoka ebben az időben sokat foglalkoztatta Vukovicsot. Tudnunk kell, hogy br. Louis Piret bánsági főhadparancsnok alatt két altábornagy szolgált: br. Georg Rukavina és br. Julius Haynau. „Haynau, a mártiusi átalakuláskor temesvárott

[15] Csernovics-iratanyag 231. sz.

[16] *I. Tóth Zoltán:* Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. Kossuth Emlékkönyv II. Bp. 1952. 273.

[17] *Vukovics:* i.m. 124.

[18] Csernovics-iratanyag 312. sz. (Vukovics kézírása).

osztály parancsnok, s kezdettől fogva gyűlölete s teljes ellensége volt a magyar kormánynak" – olvashatjuk Vukovics Emlékirataiban.[19] Haynau, mivel „nyíltan gúnyolta a magyar nemzeti mozgalmat"[20], ellentétbe került a Rukavina ezred egyik kapitányával, Damjanich Jánossal. Az altábornagynak sikerült elérnie, hogy Damjanichot vezényeljék ezredéhez Olaszországba.[21] Haynau pedig májusban három hónap szabadságot kapott, s eltávozott. Erre vonatkoznak Vukovics Csernovicshoz írt sorai. Minden valószínűség szerint egy korábbi levelében is foglalkozott az altábornagy személyével, mert a Csernovics-iratok kivonatában május 13-i keltezéssel ez olvasható: „Hajnau Generális Nemzeti Kormány ellene piszkolodásait tárgyaló okiratok megküldése".[22] Június 6-án – immár Szemerének – így számol be Vukovics Haynau távozásáról: „Haynau generális már elment Temesvárról. Három holnapi szabadsággal, de remélem vissza sem jön. Csak Damjanichot kapnók vissza. Kiss ezredes mellett felette hasznos volna, – kettőjük által biztosítva volna a katonaság hangulata. Damjanich a határvidékre is hatna."[23] A Haynauról írottakat egy – Vukovics Emlékirataiból származó – idézettel szeretnénk lezárni. Lehet, hogy a szerző elfogult, de ne felejtsük: Világos és Arad után vetette papírra e sorokat: „Megemlítést érdemel – írta –, hogy a főhadi kormányszék a Haynau ellen elébe terjesztett panaszokra azzal szokott válaszolni, miképpen azon tábornok hóbortossága közönségesen tudva van, s szájaskodásai megvetést érdemelnek."[24]

Május 30-án Csernovics Péter Újvidékre jelentős katonai erő összevonását rendelte el. Az érintett alakulatok: a Nagykikindán állomásozó Hannover huszárok és az Óbecsén tartózkodó Zanini ezred. Ez az intézkedés – szükségszerű bonyodalmaival – tükröződik Vukovics június 2-án kelt levelében:

„Temesi gróf s főispány Úr!

Ma reggel vettem Kiss Ezredes Úrnak azon tudósítását, mi szerint a parancsoksága alatt levő öszves katonaságnak Újvidék felé megindítására utasíttatott; kérdést tett egyebiránt, hogy azon két századot, melly Ministeriumi Rendelet által Verseczen összevonatni rendeltetett, s már előbb a többi csapattól elválasztva volt, ahoz vissza csatolhatja é. Azon választ adám, hogy mennyiben Verseczre a katonaság megérkezése a szükséges rendelet megtétele végett már előre tudtúl adatott, a közhatalom compromitálása nélkül nem lehet azt egészen mellőzni, s azért egy századnak oda szállítása továbbá is okvetlenül szükséges.

Krassó megye alispánja is sürgeti, hogy az oda rendelt katonaság útnak indíttassék.

A karloviczi érsek nyílt lázadásra bocsátja felszólításait. E miatt a körülmények komolysága öregbedett.

Önhez gróf főispány Úr, intézett három leveleim válaszolatlan maradván, aggódom, hogy azok kezéhez nem érkeztek.

Ismétlem minap írt kérésemet, hogy a helyt és időt tudtomra adni méltóztassék, mellyben Önnel találkozhatni szerencsés leendek.

Temesvár, Juni 2. 848.

Királyi biztos, temesmegyei alispány
Vukovics Szabbás"[25]

[19] *Vukovics:* i.m. 193–194.
[20] *Thim:* i.m. I. 161.
[21] *Vukovics:* i.m. 193–194.
[22] *Csernovics:* Kivonat 129. sz.
[23] *Deák-Jakabffy:* i.m. 70–71.
[24] *Vukovics:* i.m. 193–194.
[25] Csernovics-iratanyag 232. sz. (Vukovics kézírása).

A verseci zavargások csak nem akartak elcsitulni. Bár egy Szemerének küldött levélben (jún. 6.) az ügy lezárásáról számol be Vukovics,[26] valójában újabb és újabb fejleményekkel kellett szembenézni.

Június elején megjelent Versecen Dimitrij Sztanimirovits szerb főbiztos, a német nemzetőrség fellépése azonban menekülésre késztette. A határőrvidéki Izbistyén fogták el és kísérték Pancsovára, ahol Bazil Zsivkovits szerb pap közbenjárására elengedték. Többek között erről szól Vukovics 1848. június 7-én kelt levele:

„Temesi Gróf főispán, s királyi biztos Úr!

. . . Verseczen a nyomozó bizottmány még most is munkálkodik. Több vétkes már el van fogva. De vérbíróság elébe állításhoz szükséges milyenséggel nem bír egy sem. Volt egy, ki nyilvános lázzításaért, s a Magyar Nemzet megtámadására ingerlő szózatok osztogatásaért, az eljárás alá méltán esett volna, de üzőben vétele alatt megszökött, s noha a legközelebb határvidéki helységben, a nyomában járt rendőrségi tiszt által elfogadott, az illető katona tiszt által Verseczre visszavitetni nem engedtetett. Sőt miután ezen katonai állomásrúl az izgató Páncsovára kísértetett el, az odavaló vezér őrnagy őt a nép kívánságára szabadon eresztette. Ezen meglepő megsértéséért a törvényhatóságok közti kölcsönös kötelességeknek, a hadi Kormányszéktől elégtételt, s a fogoly visszaszerzését követeltem.

A karloviczi érseknek s a karloviczi törvénytelen bizottmánynak lázító proclamatioi roppant számban szórattak el, s Versecz tájékán némely helyütt felháborodásokat idéztek elő, melyeket azonban lecsillapítani sikerült. Az elfogott s hozzám beküldött ilyetén proclamatióknak száma már ezrekre megyen.

Varjason Temes Megyében, mely helységnek nagyobb része ráczokból, kissebb része németekből áll, amazok valami eddig ki nem nyomozhatott bújtogatók által izgatva csoportosan kezdének gyülekezni, Vajda és Patriarcha féle eszméket emlegettek, majd fenyegetéseket szórtak minden ott megjelenendő megyei tisztviselőkre, s végre a jegyzőt s a bírót megtámadva, a Nemzet őrségi lajstromokat, melyekbe néhány nap előtt önként jegyeztették fel magokat, széttépték. Az oda küldött bizottmány nem foghatott a vizsgálathoz a folyvást csoportosan a községházba toduló nyugtalankodók zajja s engedetlensége miatt. De midőn felszóllításomra az Aradon tanyázó katonaság sorából 157 ember a helyszínin meg jelent, a lázzangók megjuhászkodtak, s a küldöttség most munkáját folytatja.

Kétség kívül tudva van már Ön előtt, Tomasovecz és Zsábia (Josephdorf) végvidéki helységekben kitört nyilvános lázzadás, s általános felfegyverkezés Újvidék segélyére.

E perczben veszem szinte azt a jelentést is, hogy tegnap délutáni 3 órakor a Szerémségbül vagy ezer főre menő csoport Titelbe betolakodott, s ott az ágyúkat foglalta el.

Reménylem, hogy Kiss ezerdes a Kikindán összevont erővel rendeltetése helyéhez már közel van.

Temesvár Június 7. 848.

temesmegyei alispány
Vukovics Szabbás"[27]

Vukovics Sebő kormánybiztos július 10-én – a Krassó megye által izgatással vádolt – román *Eftimie Murgu* megfigyelésére, illetve ellene vizsgálat indítására kapott megbízatást.[28]

[26] *Deák-Jakabffy:* i.m. 64–67.

[27] Csernovics-iratanyag 291. sz.

[28] OL Bm. Rendőri 1848–1–218. sz., idézi *Szőcs Sebestyén:* A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp. 1972. 103.

Eftimie Murgu (1805–1870) lugosi ügyvéd 1848–49-es szerepéről eltérő a történetírók véleménye. *Thim József* polgári történész (1940) Murgu magyarbarátságát csak látszólagosnak minősítette, mivel benne külön román bánsági tartomány felállítását szorgalmazó politikust látott.[29] Ettől lényegesen eltér *Spira György* álláspontja.[30] *Kovács Endre* szerint Eftimie Murgu az útkeresők azon sorába tartozik, akik emlékeztetnek bennünket „1848–49 másik arculatára"[31].

Vukovics Sebő – Murgu személyes ismerője – három levélben is foglakozik a román politikus szerepével. A vitában perdöntő lehet a kortárs véleménye. „Murgut a lugosi oláh közönség díszes ünnepélyel fogadta, ő jelenben hasznos segedünk, nyilvános beszédeiben és proclamátióiban a Magyar hazához hüségre, s a Ministerium iránti hálára oktatja a népet" – írta Csernovicsnak 1848. június 11-én.[32] Kilenc nappal később arról küld értesítést, hogy a temesvári kongresszussal együtt elmarad a június 25-re – Gozsdu által ugyancsak Temesvárra meghirdetett – román összejövetel. „Murgu azonban Junius 27-ére Lugosra hitt összve népgyűlést. Ez egyén eddig hazafiasan működik."[33] A gyűlést követő nap kelt a Csernovicsnak szóló beszámoló:

„. . . Lugoson Murgu elnöklete alatt a városon kivül vagy 1500-ra terjedő számban az oláhok népgyülést tartottak. Én a városból figyelemmel kisértem. Meg hagytam, hogy egy napon túl ne terjedjen. És hogy petitionalis körön át ne lépjenek. A szellem, melly a népgyüllést vezérlé, annyiban jó volt, hogy a magyar nemzet mellett fegyvert ragadni késznek nyilatkoztak, azonban a Miniszteriumtól kérik, hogy kiállítandó seregeiknek oláh fő és alkapitányaik legyenek. Azonkívül hogy szabad legyen nekik az oláh nyelvet is belső dolgaikban használni. Megmondtam Murgunak aztán, hogy felfegyverzésök csak akkor leend szükséges, ha az ország azt töllük igényelné. A verseczi és Temesvári püspökökkel meg nem elégedésöket jelentették ki, s vicariusokat választottak. De kijelentésemre, hogy azt is csak petitio útján terjeszthetik fel a miniszteriumhoz, és semmit magoknak tenniök nem szabad, Murgu – ki Krassóban három helyen van követnek megválasztva, szinte az ülés után meg ismerte e rendelet törvényességét, s azt is kérelemkép szerkezendőnek mondotta.

Más tárgyok nem volt: a jegyző könyvet közölni fogják velem. . .

Temesvár Junius 28-án 1848.

királyi biztos
Vukovics Szabbás"[34]

A későbbiek során sem vett méltatlan fordulatot Murgu pályája. A radikális román politikus tagja lett a népképviseleti országgyűlésnek, s 1849 áprilisában a Radical Pártnak. Világos után ő is osztozott magyar társai sorsában: előbb halálra, majd kegyelemből négy évi várfogságra ítélték. Nem változott meg Vukovics Sebő véleménye sem: „E férfiu egyike volt a legsajátságosabb jellemeknek, melyek a magyar forradalom terén léptek föl" – írta Emlékirataiban.[35]

[29] Thim: i.m. I. 99.

[30] *Spira György:* A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp. 1959. 209–210.

[31] *Kovács Endre:* A forradalom és a nemzetiségek. A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976. 103.

[32] Csernovics-iratanyag 331. sz.

[33] Uo. 355. sz.

[34] Uo. 427. sz.

[35] *Vukovics:* i.m. 259.

2.

A kormánybiztos Csernovicsnak a pétervárad (szlavóniai) főhadparancsnoksággal (br. Hrabovszky János) és Kiss Ernő ezredessel (közvetve a temesvári főhadparancsnoksággal) kellett kapcsolatot keresnie. A magyar kormánybiztosok és a katonai vezetés viszonyára 1848 nyarán a következők jellemzők:

a) A császári katonai közigazgatás a magyar megyéket és a végvidéki (határőrvidéki) kerületet katonai közigazgatás alatt álló területnek tekintette. A kormánybiztosok így hiában ösztönözték a mozgó csapatok vezetőit a végvidékre való előnyomulásra, azok a hadi főkormányszék utasítására hivatkozva megtagadták e terület határainak átlépését. „Ha Kiss közvetlenül és csupán a ministeriumtól függött volna – írta Emlékirataiban Vukovics Sebő –, ő bizonyosan a kormány vagy a királyi biztos felszólítására a vég vidéket azonnal megszállotta volna".[36] A magyar kormány – kíméletből – nem vette ki a mozgó csapatok vezényletét a katonai kormányszék hatásköréből.

b) A főhadparancsnokok vagy idegenek (pl. Piret altábornagy), vagy neveltetésük következtében aulikus beállítottságúak voltak. Így a vezetésük alatt álló hadseregben kimondottan magyar kormányellenes hangulat uralkodott.

Eltérően néhány parancsnoktársától, Kiss Ernő huszárezredes hazafias érzelmeihez nem fért kétség. „Ha külömben... én személyemre fogok bár hová is rendeltetni – írta Csernovics Péternek –, mindég szerencsésnek fogom magamat érezni, ha hazámnak s a haza jóvának valamibe szolgálhattam".[37] Mint láttuk, jó véleménye volt Kissről Vukovics Sebőnek is. Ezért javasolta 1848. május 29-én Szemerének, hogy „... a biztosság által igénybe veendő katonai erő vezetése Kiss huszárezredesre bízassék, kinek tehetségében is, akaratában is biztosítékot találunk. Ezredében általánosan jó szellem uralkodik."[38]

Csernovics levelei, s az azokra küldött válaszok más viszonyról tanúskodnak. Csernovics türelmetlensége, Kiss Ernő tehetetlensége lépten-nyomon súrlódáshoz vezetett.

Csernovics Péter levele Kiss Ernőhöz (Pétervárad, 1848. június 9.):

„A csajkások és a határőrök zendülése elmúlhatatlanúl megkívánja: hogy minden katonai erő, melly közelébb vagyon Újvidék körül összevonassék, és pedig minél hamarább. – Ugyan most Tisztelt Parancsnok Urat, miután Pestről keletkezett rendeletem, hivatalosan maig sem tudom mi oknál fogva teljesitlenül maradott, most már másodszor, ezennel hivatalosan felhívom: mikép a Pétervárad fő hadi kormánynak e részben veendő Utasitását a legpontosabban minden idö halasztás nélkül teljesítse. – A felelet nagy terhe, a vésztellyes körülmények között az elmulasztásért Tisztelt Parancsnok Urra fog háramlani..."[39]

Másnap, 10-én Kiss Ernő írt egy levelet Csernovicsnak. Ebből azonban nem derül ki, hogy megkapta-e a kormánybiztos idézett sorait.

„Kikindán Junius 10-kén 848-ba
Ezzen pillanatba érkezett kezemhez a Peterváradi hadi fő Kormánnak azon rendelete, hogy a helybéli katonai erővel rögtön OhBetsére vonuljak. – De miután a tartománbéli hadi fő kormántol, a

[36] Ua. 158–159.
[37] Csernovics-iratanyag 429. sz.
[38] *Deák-Jakabffy:* i.m. 64–67.
[39] Csernovics-iratanyag 279. sz.

legszorosabb parancsolatom vagyon, a nélkül hogy onnan rendelésem ne volna – semmi esetre innen elnemozdulni, – egy úttal egy futárt indíttok Temesvárra, mely ebbéli kérelmemet, hogy t.i.: OhBetsére vonulhassak, a hadi fö Kormánynak átviszi; s miután ennek még ma östére Temesvárrol, minden esetre, vissza kell érkeznie, – tisztelettel jelenthetem, hogy folyo ho 12-kén minden esetre OhBetsére érkezek

Kiss ezredes"[40]

Az ezután történtekre több levél is utal. A katonaság mozgásáról tudósít Vukovics Sebő Csernovicshoz, Kiss Ernő Vukovicshoz és Csernovicshoz írt levele. Június 19-én Csernovics ingerült hangon szólítja fel Kiss Ernőt, hogy br. Jovits István vezérőrnagy „parancsnoksága alá csatlakozni siessen":

„... Egyébiránt jelen hivatalos felszollitásomat, már két rendbéli Ezredes Urhoz intézett hivatalos megkereséseim előzvén meg, a nélkül, hogy azokra választ vettem, vagy felszollitásaim eredményeit tapasztaltam volna; minek fájdalommal kelletik tudatnom: hogy a lázzadásra nézve eddig is veszélyes következései mutatkoznak; mellyekért a felelősség engem semmi esetre se fog terhelni..."[41]

Vukovicshoz – ugyancsak 19-én – írt levelében egyrészt katonaság küldését sürgette Óbecsére, másrészt a 9. végvidéki ezredben esedékes követválasztásról tudakozódott.[42] Ime Vukovics Sebő válasza:

„Temesi gróf s főispány, Királyi biztos Úr!

E pillanatban vettem becses levelét – nagy megilletődéssel. A katonaság átment volt már a Tiszán, – egyszerre veszem a hirt, hogy vissza jött. Irtam Kiss Ezredesnek, hogy adná tudtomra, kinek rendeletéből történt a vissza indulás. Feleletül az ./. alatti közleményt vettem. Péterváradról érkezett parancsra hivatkozván az Ezredes, én Gróf főispány Úr megegyezésével kiadottnak hivém azt, s természetesen már szót sem szóltam. Az alatt míg a katonaság Kikindáról indult, én Csongrád, Csanád és Temes Megyéből 4 század lovasságot, és 6 század gyalogságot szereztem biztosi felszóllitásommal, hogy az elment katonaság helye betöltethessék, sőt szükség esetében utána küldeni lehessen segélyt, s azon kivül becskereket és verseczet is némi erővel el látni, mint a fellázadt Pancsovai végvidék felé legveszélyesebb pontokat.

Vissza jövén azonban a katonaság, az ezredes javaslatot tett a hadi kormányszéknél, hogy a hadcsapat Becskerekre téttessék által, hol a veszély közelebb van, és azért is, mert Kikinda már nagyon megsinlette a katonatartás terhét. A haditanács helyeselvén nézetét, engem is megkérdezett iránta, s én is helyeseltem...

Hanem arra kérem Gróf főispány Urat, méltóztassék leveleit vagy is felszóllitásait a hadi-kormányszékhez intézni, s nem közvetlenül az Ezredeshez. *Mert ez utóbbi igen buzgón viseli magát, de nem mozdul soha, míg a hadi tanácstól nincs parancsa.*

A mi a végvidéken teendő törvény kihirdetést és követválasztást illeti, mihelyt Gróf főispány Úr felszóllítását kaptam, azonnal értekezésbe bocsátkoztam a hadi kormánnyal az ügy iránt. De előbb azt felelték, hogy nem tartják tanácsosnak az ott létező ingerültség miatt, melly az által még nagyobbodnék, – aztán mikor én azt kivántam, hogy hivatalosan küldjenek velem egy főtisztet, ki velem egyetértőleg hirdesse ki a törvényt, – azt felelték, hogy jelenleg nincs ollyan főtisztjök, kit

[40] Uo. 304. sz.
[41] Uo. 334. sz.
[42] *Csernovics:* Kivonat 333. sz.

sikerrel lehetne illy eljárással megbizni. Most utóljára azt írtam nekik, hogy jöjjön hát maga a Kommandirozó, – neki az fő hivatása, a haza várja tőlle. Még választ nem kaptam. . .

Verseczen béke van, – de a közelében eső minden moccanásra lüktetése érezhető.

Szóval sokat kellene közölnöm Gróf főispány Úrral, – alig várom a találkozás szerencséjét.

Temesvár Juni 20. 848.

királyi biztos
Vukovics Szabbás"[43]

A csatolt Kiss Ernő levélből is érdemes néhány idézetet kiragadni. Világos bizonyítéka ez annak, hogy milyen lehetetlen helyzetben volt néhány katonatiszt a birodalmi érdeket szolgáló hadikormányszékek és a nemzeti ügyet képviselő magyar kormány között.

„Királyi biztos Vukovits Szabbás Urnak!

Folyó hó 10-kén felszolíttattam a Pétervaradi hadi fökormántol, s kir. biztos Csernovits Péter urtól, egész katonai erővel sietve OhBetsére indulni; erre nézve Temesvárra sürgös jelentést tettem, s 11-kén reggel indulási engedelmet nyerve, még azon reggel egy zászló alj Sivkovich gyalogsággal, ezredembéli 6 századokkal s egy álgyu teleppel utra keltem; – A gyalogság fuvarokkal ugyan azon napon OhBetsére beis érkezett; magam pedig a más katonai osztályokkal Beodrán állomást tartottam, s ott éjtszaka egy sürgöny által, Temesvárrol azon rendelést nyertem, hogy további parancsolatig a tiszántul ne száljak. . .

12-kén. . . a gyalogságot megszemlélni átmentem OhBetsére, hol tábornok Jovits urnál, a Pétervaradi főhadi Kormánnak. . . azon ujjabb parancsot kaptam, hogy OhBetsén csak étessek, s ezután Földvárra még 12-kén átszáljak. . . midön azonban Földvárhoz közeledném, utazok által értesültem, hogy az OhBetsén zászlo alj Földvárán megérkezve, egy Peterváradtol inditott sürgös parancs nyomán, minden késedelem nélkül Temerinnek indult. . .

(Földváron) értesültem egy vegvidéki gazdálkodási tiszt által, hogy Csurog helysége, azon hirre hogy Földvárára katonaság érkezett, fegyverkezik, s határszélére siet . . .14-kén reggel Csurog felé lovagoltam, s meggyőződtem, hogy mint egy 6–700 ember az úgy nevezett romai sáncz halmain, védelmi helyhezetbe áll. . . Ekkor öste Pétervárrol parancsot kaptam, hogy a gyalog zászlo aljt Temerinen hátra hagyva, magam a többi osztályokkal Kikindára visszatérjek. . .

Mindezek után a nevezett őrnagy ur (gr. Esterházy Sándor) több végvidékieket rá birt, hogy Földvárára bejöve, ott a magyarokkal barátság poharat ittak, s azokat biztositották, hogy erántok semmi ellenséges indulattal nincsenek; – s igy az őrnagy ur, a falu lakosait békébe hagyva, OhBetsére tért, – honnan a katonai sereg 16-án T.Betsére, 17-kén Beodrára, s 18-kán ide Kikindára érkezett, – minek utánna a Temerinen maradt gyalog zászlóalj, már 17-kén Beodrán ezeket utol érte volna.

Ezen utobb nevezett gyalog zászlo alj a hadi fő kormán parancsára, holnap Temesvárra haza tér; erre nézve kérem a Királyi biztos urat, miszerént hathatos befolyása által, munkás lenni szíveskedne; hogy a jelenleg parancsnokságom alatt álló seregekből, már több elnevétessen; minthogy ez, a rend fenntartására, a tiszán innen fekvő tartományba, ugy is elégtelen. – . . .

Kikindán Junius 18-kán 1848.

Kiss ezredes"[44]

A Csernovics Péterhez írt levélben Kiss Ernő megismétli annak a kálváriának a leírását, amelyet a hadi főkormányszékek utasítására járnia kellett. Most csupán az attól eltérő, érdekesebb részek közlésével egészítjük ki a fentieket:

[43] Csernovics-iratanyag 355. sz.

[44] Uo. szám nélkül (Csernovics vette 1848. jún. 19-én).

„Teljhatalmu Királyi biztos Csernovits Péter Urnak!

folyo ho 19-kei tisztelt levelét, melyben felszolitt, a helybéli katona erővel Ujvidékre vonulni, ma éjtszaka vettem; s erre nézve következökbe vagyok szerencsés Önnek válaszolni:

Valojába bámulok leveléből olvaso, hogy tiszti irataira válaszolni elmulasztottam; holott minden hozzám érkezendő hivatalos irománt, igen rendesen megfelelni szoktam. –

Más felől voltam már szerencsés a kir. biztos urat a felől is értesittetni, hogy a tartománbéli hadi fökormánnak saját parancsa nélkül, bánságbol kinemvonulhatok; ennél fogva tehát, mindön folyo ho 10-kén önnek tiszti leveleit, s föhadi kormánya Báro Rhabovszky (Hrabovszky) urnak parancsát, – rögtön OhBetsére szállani – kaptam; minden késedelem nélkül egy futárt indítottam Temesvárra indulási parancsért; s ezt 11-kén reggel megnyerve, a parancs megérkezése után egy orával, minden seregeimmel uton voltam. . .

Igy tehát kir.biztos ur szivesen átlátni fogja, hogy fölszolittásai foganat nélkül nem maradtak; – de más felől kivánom önt figyelmetessé tenni, hogy a k. magyar ministeriumnak azon rendeletét alkalmam volt olvasni, melybe a kir. biztos urak, katonai testekkel rendelkezni, csak a tartományokbéli főhadi kormányok uttyán vannak jogosítva; így tehát erre nézve se harulhat rám felett terhe, minthogy én szolgálatomat mindig eszerént mind illető hadi kormányom parancsai azt rendelték, pontosan telyesitettem.–

Földváron, mondhatom csak nem élet veszély közt, kétszer a föllázadt Csaikásokhoz járultam, s őket kötelességekre intve, haza térni, s békére kívántam bírni; de erre nézve fáradságom sikeretlen volt; vélemények felől annyiba értesültem, hogy megbőszültségeket a rögtön törvénynek közhírré tétele szülte nagyobbára, – más felől pedig az, hogy ők ama jobbitásokrol, melyeket a magyar ministerium állapotok erányába czéloz, máig sincsenek értesítve. –

Itt bánságba a végvidékieknek fölállása olta, a ráczok közt a helyzet gonoszabb és aggasztóbb, mind valaha volt, de jelesen NBetskerek kerületén, – honnan a végvidéki lázzongok alig egy orányira állanak, – s minden orába tarthatni, hogy berohannak; – így tehát itt közelebbi s fenyegetőbb de számosabb is az ellenség mind a romai sánczokba; mire nézve a tartománbéli főhadi kormány kir. biztos Yukovits urral eggyetértőleg, tegnap nékem azon parancsot küldötte, miszerént itt egy század lovasságot s annyi gyalogságot hagyván vissza, a többi katonai erővel NBetskerekre vonuljak; mi eránt holnapra indulo rendeléseimet már megértettem; – de külömben az ejtszaka nyert felszolittását a kir. biztos urnak, további határozat végett, rögtön sürgöny által Temesvárra megjelenteni el nem mulasztottam. –

Végtére csak még azt kivánom megjegyezni, hogy miután, ujjabb rendelések nyomán, ezeredemből 2 század Werschetzen, s Betskereken áll, egy zászlo aljt mind már elöl jelentém Temesvárra vissza küldöttem, – s Kikindán, elmenetelem esetébe 2 századot meg kell hagynom; noha egynehány század dzsidások küldöttek is ide, – még is csak 3 gyönge gyalog, s csak 4 – s lovas szinte gyönge századokkal s az álgyukkal volnék képes a tiszán tul szálni; – de ismételnem kell, hogy jelenleg midőn a tartomány ellenségtől körül van fogva, s minden orába rontással fenyitt innen a katonai erőnek kimozdulni, telyes lehetetlen volna. –

Kelt Kikindán Junius 21-ik 848-ban

Kiss ezredes".[45]

A levélben írottakhoz csupán egyetlen kiegészítést szeretnénk fűzni. Még június 8-án – Mészáros Lázár hadügyminiszterhez írt jelentésében – keserűen jegyezte meg Csernovics: „Egyébbiránt igen sajnosan kénszerittetem Önt arról értesiteni: hogy ha az egész katonaerö, melly a Ministerium által ide vala szánva, és általam NKikindáról ide rendeltetett jelenleg összevonathatott vólna, a lázzadók ellen, kikkel most alkudozásra és kibékülésre vagyok szorítva, erélyesen és ugy mint a magyar haza tekintélye azt kiványa lehetett volna fellépni. Illy körülmények között a felelet terhe engem nem illethet."[46]

[45] Uo. 354. sz.
[46] Uo. 162. sz.

3.

Csernovics Pétert kormánybiztosi tevékenysége során több oldalról is érték támadások. A szerbek mint a magyar kormány megbízottját szemlélték bizalmatlanul; de intézkedései nem mindig találkoztak a magyar megyei vezetés egyetértésével sem. Idézet egy Szemere Bertalanhoz írt levél fogalmazványából (1848. júl. 9.): „. . . folyvást hallanom kelletik a külömbféle gyanusitásokat, mellyeket kitünöleg a Bács megyei táborba időző, s a dolgok valodi fekvéséről kellő tudomást szerezni restellő Bácskai Urak ellenem mindenfelé kiméletlenül szornak; – azon urak kik a reform kivivására soha semmit se áldoztak. . . És ha most is háztüzhellyek veszélyeztetve nem lenne, kéttségkivül azok között lennének, kik a mindenfelé marczangolt hon szenvedéseit részvétlenül néznék. . ."[47]

Hasonló adalékhoz jutunk, ha a Csernovics–Vukovics levelezés most előkerült iratait vesszük kezünkbe. Vukovics Sebő Nagykikindán 1848. június 22-én kelt levele:

„Kedves Péter barátom!

Én irtam a kommandírozónak, Kissnek is, s magam ide jöttem, a te rendeleteid szorgalmazására, Itt azonban elolvasám a kommandírozó hozzád intézett levelét, melyet az Ezredes sub sigillo volanti kapott, s belölle meggyőződtem, hogy az Ezredes maga hatalmából nem tehet változást a rendeletekben. Egyebiránt igaz, hogy Becskereknek állapotja minden nap veszélyesebb, – Rónay Alispány naponként küld sürgönyt, a megrohanás ellen elegendő erőt kérve. Most annyi erő lessz ott hogy ellentállhatnak bármi megtámadásnak. – Fejértemplom megvédésére is rendelve van a Verseczen tanyázó század, s az oraviczára inditott két század gyalogság, – ha csak késő nem lessz, mert ma már a lázadók készültek Fejértemplomot megtámadni. Fejértemplom nevezetes pont, sok hadiszer, ágyu és 1600 puska van benne. A lakosság nagyobb részét tevő németek jó érzelmüek, – ők segélyére lesznek a katonaságnak. – Krassóból ma kaptam a sürgönyt, mi szerint Moldova bányát a lázadók megszállották. A bányász pénztárt sikerült Szászkára menteni. –

A kikindai rabok iránt teszek rendelést, hogy innen elvitessenek. Akkor nem lessz itt katonaság szükséges.

Az Isten áldjon meg, s adjon erőt rendeleteidnek Hazánk megmentésére.

Ölellek hü barátod
Vukovics"[48]

Íme néhány idézet a levélhez mellékelt torontáli beadványokból. Azért tartjuk szükségesnek idézni, mert ezek érintették legérzékenyebben Csernovics Pétert.

Karátsonyi László, Torontál megye főispánja:

„Egyébiránt becses levele azon része, hogy a N.Kikindai Katonaság is arra volt határozva, mi szerint talán Ujvidékre szállítassék, feleletem: mikép ez esetben Torontál vidékét elveszett pontnak tekintem; mert most jövök N.Becskerekről, szemmel láttam a rémülést, szemtanuktól tudom, hogy a Perleszi és Zsablyai tábor naponként szaporodik. . . Én félni nem tanultam – fejezi be levelét a főispán –, de hogy az ember egy éjszakát N.Becskereken töltsön, ahhoz férfias elszántság kivántatik."[49]

Rónay Móric, Torontál megye első alispánja különösen Nagybecskereket félti: „Eszmetársulat folytán nem mulaszthatom el azon nézetemet ide igtatni – írta –, hogy a

[47] Uo. 476. sz.
[48] Uo. 356. sz.
[49] Uo. A levél kelte: Zsomboly, 1848. jún. 15.

Szeged alatt összevonni szándéklott hadi erőt sokkal czélszerűbb volna N.Becskereken összpontosítani, mintsem ha már az e tartományt elfoglalná, Szeged felől innen visszaverni" (Nagybecskerek, 1848. jún. 19.).

Csernovics válasza méltó párja a Szemerének július 9-én írt levélnek. Itt a torontáliakról fogalmazza meg véleményét:

„Nem kell tehát minden pletykát a Torontáliak rémült szemüvegén keresztül tekinteni, s minden nagyitott hírnek azonnal hitelt adni... midön Bács Megye 20 ezer embert állit ki Táborba, s annak élelmezése a legnagyobb áldozatokat teszi, ugyan akkor Torontál Megye gazdag Földes Urai, kik félbe szakasztás nélkül kongatják a vészharangot, tudtomra még eddig semmit se áldoztak a veszély elhárítására; hanem a hellyett a státus által fizetett katonasággal őriztetik magokat..."[50]

A levél más szempontból is érdekes, ugyanis ebben értesíti Vukovicsot a szerbekkel kezdődő, s benne oly sok reményt keltő tárgyalásokról:

„A lázadás végéhez közelget – írja örömmel –, én nehány napi munka, s alkudozás után ma a Kárloviczi Bizotmányal egyességre léptem... Kijelenték egyszersmind azt is: miszerént az addigi mozgalmak nagyobbára félre értésből eredvén, készek a Magyarokkal barátságos kezet fogni, s a Ministerium és ő Felsége által biztositott engedményekkel megelégednek..."[51]

Valóban. Csernovics Péter 1848. június 21-én Újvidéken tárgyalni kezdett Djordje Stratimirović-csal (1822–1908). Az iratkötegben egy szerb nyelvű levélre is bukkantunk, amely a tárgyalások előtti tapogatódzások dokumentuma:

„Méltóságos Temesi Gróf és Királyi Kommisszárius Péter Csarnovity úrnak

Péterváradra

A Szerb nép legfőbb választmánya megkapta méltóságod aláírásával ellátott vevényt, az Önnek küldött levéllel kapcsolatosan. Egyidejűleg ezen levél átadója szóbelileg jelentette a Választmánynak, hogy Ön azt kívánja, hogy a Választmány küldöttsége Önnél megjelenjen.

A Választmány nem tudván, hogy ez igazán az Ön kívánsága, ezennel kéri Önt, hogy szíveskedjék egy tisztet adni, aki erről az értesítést elhozza és hogy a küldöttség kíséretet kapjon.

A szerb nemzeti választmány Karlovácon 1848. június 19-én tartott üléséről.

584. Ikt.sz.

Jovan Sztojisity
titkár

Stratimirović
ideiglenes elnök".[52]

A főodbor látszólag hajlott a békülésre, csupán a császárt Innsbruckban felkereső küldöttség visszaérkezéséig kért tíznapos várakozási időt. A megállapodást, illetve fegyverszünetet mindkét fél közzétette. A szerbek azonban 1848. július 4-én, a határidő letelte

[50] Uo. 369. sz. A levél kelte: Nagybecskerek, 1848. jún. 19.
[51] Csernovics-iratanyag 369. sz.
[52] Uo. 439. sz.

után sem oszlatták fel csapataikat, ami Csernovics helyzetét tarthatatlanná tette. Sajnos a kormányban és a radikálisok táborában minden békülési tervet a gyengeség jelének tekintettek. Lehet, hogy erre Kossuth állásfoglalása is hatással volt. „Az illy lépések helyeslése, vagy kárhoztatása az eredménytől függ" – írta Kossuth Hírlapja 1848. július 1-i számában. Miután nem a várt eredményt könyvelhették el, máris kéznél volt az ítélet. Madarász József önhatalmúnak minősítette Csernovics lépését. Szemere is megkezdte támadását: „Neve nem használt, mint véltük" – írta Vukovicsnak. „A politikájának az ideje elmúlt, miszerint a szerb lázadókat békés eszközökkel vélte lecsillapítani" – írta Csernovicsnak.[53]

Történetírásunkban jelentkezik egy másfajta közelítési mód is, amely reálisabban, az indulatoktól menten igyekszik a délvidéki eseményeket, az abban szerepet játszó személyeket mérlegelni. Kovács Endre szerint Csernovics Péter rövid ideig tartó fegyverszünete sikernek tekinthető.[54] Ne felejtsük el azt sem, hogy a Csernovicsot felváltó Szentkirályi Mór kormánybiztosi működése (1848. július 24.– augusztus 29.) sem hozott eredményt, sőt a helyzetet még tovább mérgesítette.[55]

[53] *Thim:* i.m. II. 560–561.
[54] *Kovács Endre:* Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848–49-ben. Bp. 1958. 63.
[55] Uo.

Jeszenszky Géza

JÁSZI OSZKÁR ÉS R. W. SETON-WATSON LEVELEZÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

Közép-Európa történetírása és köztudata, s e térség külföldi ismerői úgy tartják nyilván R. W. Seton-Watsont (avagy korai írásaiban használt álneve alapján Scotus Viatort), mint az Osztrák-Magyar Monarchia, s ezen belül elsősorban Magyarország egyik legállhatatosabb kritikusát, a politikai hatalomból kirekesztett nemzetiségek odaadó barátját, aki az első világháború előtti és főként az alatti propagandatevékenységével nagyban hozzájárult a dualista Monarchia fölbomlásához, s a nemzetiségi elv jelszava alapján létrehozott új Közép-Európa megszületéséhez.[1] Föllépése után a soviniszta magyar sajtó a támadások és rágalmak özönét zúdította reá, „Bécs" fizetett ügynökének, tudatos hamisítónak,[2] sőt csalónak és plagizátornak nevezte.[3] A háború utáni magyar publicisztika (és részben a történetírás) szerint ő volt a Monarchia egyik sírásója,[4] aki gyűlölte a magyarokat,[5] s noha felületes tudós volt,[6] mégis az ő munkái szolgáltak a

[1] *R. B. Betts:* R. W. Seton-Watson. The Slavonic and East European Review, XXIX (1951), 252–255; Tributes to Seton-Watson: A Symposium. The Slavonic and East European Review, XXX (1952), 331–364; The Dictionary of National Biography, 1951–1960. Oxford, 1971. 877–880; *A. J. May:* Seton-Watson and British Anti-Hapsburg Sentiment. The American Slavic and East European Review, XX (1961), 46–48; *A. J. May:* The Passing of the Hapsburg Monarchy, 1914–1918. Philadelphia, 1966. 236–238; *Harry Hanak:* Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. London, 1962. 20–35; *C. A. Macartney:* The Habsburg Empire 1790–1918. London, 1968. 784,828 jz.; *T.M. Iszlamov:* Politicseszkaja borba v Vengrii nakanune pervoj mirovoj vojnü. Moszkva, 1972. 38–39; *István Deák:* American (and Some British) Historians Look at Austria-Hungary. The New Hungarian Quarterly, 41. sz. (1971 Spring), 171–173. – Természetesen legalább ekkora szerepe volt az Osztrák-Magyar Monarchiával kapcsolatos brit vélemények alakulásában *H. W. Steed*-nek, a Times 1903 és 1913 közötti bécsi („ausztria-magyarországi") tudósítójának, aki a világháború alatt lapja külpolitikai szerkesztője, majd 1922-ig a Times főszerkesztője volt.

[2] *Arthur B. Yolland:* Magyarország angol ellenségei. Magyar Figyelő, 1911. ápr. 17–24.; *Herczegh Ferencz:* Scotus Viator és a radikálisok. Uo. 1911. dec. 15. 523–527; *Yolland Arthur:* Dr. Seton-Watson és én. *Uo.* 1912. ápr. 15. 164–167.

[3] Magyar Hírlap, 1909. jan. 12. és máj. 12.; Budapesti Hírlap, 1909. máj. 25. A függetlenségiek lapja, a Magyarország, már 1907. dec. 21-én ezt a hangnemet ütötte meg Seton-Watson első, a Monarchia jövőjét optimistán megítélő könyve kapcsán.

[4] *Moravek Endre* a Magyar Szemlé-ben, 1930. jún. 147.

[5] *Krisztics Sándor* A békeszerződések revíziója. Bp. 1927. 257.

[6] *Jancsó Benedek:* A román irredentista mozgalmak története. Bp. 1920. 328–329. – E vádat először *Steier Lajos* fogalmazta meg, kétségbe vonva Seton-Watson képességét forrásai kritikai kezelésére. Megfogalmazása szerint Scotus Viator nemzetiségi tárgyú munkássága „egyszerű összeállítása az *adott*, de nem a *gyűjtött* adatoknak". A tót nemzeti mozgalom fejlődésének története. Liptószentmiklós. 1912. 314–315.

trianoni békeszerződés jogi alapjául,[7] ezek feketítették be a magyarság külföldi jó hírét.[8]

E tudatlanságból és tudatos rosszindulatból összeálló torz, sőt hamis kép mégsem volt egyeduralkodó a régi Magyarországon. Seton-Watson munkásságának közelebbi ismerői tudták, hogy „a skót vándor" 1906-ban a magyar függetlenségi törekvések lelkes híveként érkezett először Magyarországra, hogy kritikája egyaránt épült tudományos-irodalmi tanulmányokra és helyszíni vizsgálatokra,[9] hogy az első világháborút megelőzőleg célja nem a Habsburg-monarchia elpusztítása, hanem annak megmentése volt, s ennek érdekében különféle megoldásokat, szerkezeti reformterveket javasolt.[10] Vele egyidejűleg számos magyar publicista, politikus, szociológus, sőt író és költő bírálta a korabeli Magyarország társadalmi és politikai visszásságait,[11] s noha ezek figyelme nem irányult annyira kiemelt hangsúllyal a nem-magyar nemzetiségek sérelmeire, ők szövetségest láttak Seton-Watsonban, egy fölvilágosodottabb és előbb járó ország képviselőjének, a nyugati közvélemény megtestesítőjének tekintették. Iránta érzett megbecsülésüknek a magyar progresszív körök nyíltan és bátran kifejezést adtak folyóiratukban, a *Huszadik Század*-ban, s ezek az érzelmek túlélték a világháborút is.[12]

Kétségtelen azonban, hogy Seton-Watson hírnevét a magyarországi nemzetiségi kérdésről írott tanulmányai, a magyarokkal szomszédos népek ügyének fölkarolása, s a magyar kormányok belpolitikájának szigorú elítélése alapozta meg. Sok brit kortársa előtt is a magyarok riválisainak bajnokaként tűnt föl, akinek „magyarellenes" előítéletei kétségtelenek.[13] A magyar marxista történetírás Seton-Watsonnál nem kevésbé kritikusan szemlélte az 1914 előtti Magyarországot, de nem tisztázta vele szembeni álláspontját; részben talán azért, mert a magyar nacionalizmus nagy hatású bírálója maga is a polgári nacionalizmus, a rivális nacionalizmusok álláspontjához állt közel. A magyar történetírás Seton-Watsonnal szembeni tartozása kettős: adós a tisztelet, a méltatlanul megrágalmazott tudósnak járó erkölcsi jóvátétel kifejezésre juttatásával, de adós a dualista Magyarország külföldi elemzőjének kijáró tárgyilagos kritikával, a bírálat bírálatával is.[14] Jászi és

[7] Magyar Kisebbség 1923. 112.

[8] *Pethő Sándor:* Világostól Trianonig. Bp. 1926. 130.

[9] *Szekfű Gyula:* A két Scotus Viator vagy a demokrácia. Magyar Nemzet, 1940. márc. 16.

[10] Erre nézve könyvei és cikkei szolgálnak elsődleges bizonyítékul, s teljes mértékben alátámasztják levelei és naplóbejegyzései, amelyek alapján fiai életrajzát írják.

[11] A századelejei Magyarország brit és magyar kritikusai közötti párhuzamot elsőként *Gál István* hangsúlyozta ki: Magyarország, Anglia, Amerika. Bp. 1945. 132–133.

[12] E továbbélés érdekes példáját említi *Glatz Ferenc:* Gondolatok az Eötvös Kollégiumi történészképzésről. Századok, 104. évf. (1970), 805, miszerint a 40-es évek elején a hallgatók Seton-Watson műveit tanulmányozták a magyarországi nemzetiségi kérdésről.

[13] A budapesti brit főkonzul, Esme Howard „részrehajló író"-nak nevezte Seton-Watsont. Public Record Office, London, F. O. 371/827. 1910. jún. 20-i jelentés. – *H. A. L. Fisher* Magyarország brit értékelésében „éles és meglepő változások"-at látott, s Seton-Watson „aggályos skót lelkiismeret"-ét és szorgalmas tollát döntő tényezőnek tartotta a brit közvélemény megváltozó ítéletének kialakulásában. Ld. előszava, *C. A. Macartney:* Hungary. Oxford, 1930. 5–6. – *Arnold Toynbee* is magyarellenes szakértőnek titulálta a skót írót. Acquaintances. London, 1967. 97.

[14] Magyarországon Seton-Watson reális, kritikai értékelésében Braun Róberté az elsőség, aki megjegyezte, hogy Scotus Viator tulajdonképpen óliberálisnak nevezhető, s valószínűleg Tisza István lelkes követője lett volna, ha magyarországi földbirtokosnak születik. Huszadik Század, 1918. I. 251–252. Egy frissebb értékelés ugyancsak közel jár a saját fölfogásomhoz: „Azok a befolyásos angol

Seton Watson levelezése első szakaszának publikálása azt a célt szolgálja, hogy Magyarországon és külföldön egyaránt világosabb kép alakuljon ki mindkettőjükről, tovább csökkenjen magatartásuk félreértésének, félremagyarázásának a lehetősége. A jelen bevezetés célja levelezésük hátterének bemutatása.

*

Viszonylag jól ismert, hogy R. W. Seton-Watson eredetileg meggyőződéses és szilárd híve volt a Habsburg-monarchia európai szükségességének, hitt missziójában és jövőjében,[15] ugyanakkor pedig osztotta azt a „konvencionális csodálatot", amit az angol (és a skót, velszi, ír) nép többsége érzett Kossuth Lajos nemzete iránt.[16] Amikor 1905 novemberében először érkezett meg Bécsbe, éppen tetőfokán volt a magyarországi politikai válság, a választásokon győztes ellenzéki koalíció és az uralkodó közti konfliktus. E vitában kezdetben Seton-Watson a magyar fél oldalán látta az igazságot,[17] de 1906 május-júniusban tett első magyarországi körútja (melynek során két hetet töltött az erdélyi szászok és románok körében) már megrendítette magyar szimpátiáit, majd az 1907 tavaszán a szlovákok között töltött hat hét, s a román és szlovák nemzetiségi képviselőkkel (A. Vlad, A. Vajda-Voevod és M. Hodža) Budapesten folytatott beszélgetései teljessé tették fordulatát. A jó anyagi viszonyai következtében független helyzetű, Oxfordban végzett történész állásfoglalása a 19. századi liberalizmus eszméire alapozott romantikus szabadságeszményéből, szigorú erkölcsi elveket valló protestáns hitéből és skót nemzeti öntudatából táplálkozott, ebből a látószögből nézve a magyarországi nemzetiségi politika elvei és gyakorlata visszataszítónak, leleplezést igénylőnek tűnt, a nemmagyar nemzetiségek (mindenek előtt a skót Felföld lakóira emlékeztető kis szlovák nép) helyzete pedig részvétet keltőnek és orvoslást követelőnek látszott. Seton-Watson újkeletű meggyőződését megerősítette az általános választójog nagy reményeket ébresztő ausztriai bevezetése is 1907-ben, s ebben az irányban befolyásolták ausztriai ismerősei is, akiknek köre Ferenc Ferdinánd „műhelyének" egyes tagjaitól a Redlich-típusú liberálisokon át egészen a szociáldemokrata Rennerig terjedt.

és francia politikai írók és történészek, pl. R. W. Seton-Watson, akik a magyarok ellen fordultak, eredetileg az egyenlő jogokért emelték föl szavukat, de végül már csak az egyik oldal hibáit látták, s az egész kérdést a Jó és a Gonosz mitikus küzdelmévé egyszerűsítették le. Nem vették észre, hogy nacionalizmus állt szemben nacionalizmussal, s hogy a fiatalabb, mohóbb nacionalizmus saját előnyére használta ki az előregyártott kisebbségi sérelmeket, azzal a hideg számítással, hogy saját szent és önző nemzeti törekvéseit fogja végrehajtani." *Várdy Béla:* History of the Hungarian Nation. 1919–1968. Astor Park, Fla., 1969. 188.

[15] Ennek részletes kifejtésére ld. *Scotus Viator:* The Future of Austria-Hungary and the Attitude of the Great Powers. London, 1907.

[16] *Scotus Viator:* Racial problems in Hungary. London, 1908. XI.; *Hugh Seton-Watson:* R. W. Seton-Watson and the Roumanians. *Revue Roumaine d'Histoire.* X: (1971), 25. – Ezúton is köszönetemet fejezem ki H. Seton-Watson professzornak, amiért rendelkezésemre bocsátotta atyja korai pályájának a fönti előadásnál teljesebb formában írott földolgozását.

[17] 1906. február 19-e, a magyarországi parlament törvénytelen föloszlatása után így írt: „Reméljük, hogy a nemzetek eme főnixe egyszer még diadalmasan fog fölemelkedni, minden akadályt leküzdve." The Scottish Review, 1906. márc. 12.

A brit megfigyelő fokozatos kiábrándulása a magyar politikai vezetőrétegből és a nemzetiségek ügyének fölkarolása megfigyelhető a korabeli angol sajtóban megjelent írásaiban, melyek közül a legnagyobb hatása a nagyhírű, befolyásos *Spectator* c. hetilapban közölt leveleinek volt.[18] Ezek nyomán rövidesen megindultak személye ellen a támadások Budapestről,[19] s gr. Esterházy Móric a *Spectator* hasábjain is fölvette vele a harcot.[20] Amikor Seton-Watson (még Scotus Viator néven) kampányt indított az angol sajtóban a csernovai „mészárlás" leleplezésére,[21] Magyarországon ellenkampány bontakozott ki a „névtelen rágalmazók" denunciálására.[22] Az angol sajtó ettől fogva figyelemmel kísérte a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat, beszámolt a csernovai parasztok pöréről, sőt ebben az ügyben még parlamanti interpellációra is sor került a brit Alsóházban.[23] Seton-Watson 1908-ban néhány vádoló levelét pamflet formájában is megjelentette angol, német és francia nyelven,[24] de az igazi bombát az év végén a magyarországi nemzetiségi kérdésről megjelent könyve jelentette.[25] Ez a munka tulajdonképpen Magyarország történetét ismerteti, különös tekintettel a nemzetiségi probléma alakulására, s ezen belül elsősorban a szlovákok mozgalmára. A legtöbb brit érdeklődő számára ez a könyv perdöntő érv volt a magyar politika ellen, s halálos csapást mért a liberális, alkotmányos Magyarország Angliában még eleven tradíciójára, képmására.[26]

[18] A fordulópontot jelzi két levele, amelyek vezércikként jelentek meg a Spectator-ban: The Situation in Hungary, 1906. szept. 29. és Hungary at the Parting of the Ways, 1906. okt. 20.

[19] Seton-Watson beszámol ezekről a támadásokról a „Racial Problems. . ." előszavában. *Dr. Yolland Arthur,* a budapesti egyetem angol nyelv- és irodalom tanára (rövidesen professzora) röpiratot adott ki, The Constitutional Struggle of the Magyars. An Answer to Scotus Viator and Co. London, 1908, ez azonban érdemben meg sem kísérelte, hogy Seton-Watson érveivel és vádjaival szembeszálljon.

[20] The Spectator, 1907. jún. 8. és 15. Esterházy válasza: júl. 13., Seton-Watson viszontválasza júl. 20., Esterházy replikája aug. 17.

[21] A csernovai sortűzzel a Spectator több ízben is foglalkozott: 1907. nov. 2., dec. 7., dec. 14.

[22] Budapesti Hírlap, 1907, dec. 11., dec. 15.; Magyar Hírlap, 1907. dec. 12. A Népszava ugyanakkor egyetértett Seton-Watson irányvonalával és megállapította, hogy az angol sajtó „rendkívül helyesen" ítéli meg Magyarország belpolitikai helyzetét és az országban szükséges változásokat. 1907. dec. 18. 7.

[23] Wedgwood ezredes interpellációja 1908. ápr. 2-án. Vö. P.R.O.F.O. 371/398/12 377. – Wedgwood volt egyébként a Brit Munkáspárt 1920-as, a magyarországi fehérterrort vizsgáló küldöttségének a vezetője.

[24] *Scotus Viator:* Political Persecution in Hungary. An Appeal to British Public Opinion. London. 1908; La persecution politique en Hongrie. Paris. 1908; Politische Verfolgungen in Ungarn. Wien–Leipzig. 1908.

[25] *Scotus Viator:* Racial Problems in Hungary. London, 1908. Noha e könyv még szerzője álneve alatt jelent meg, az előszót már teljes nevével és lakcímével szignálta.

[26] Érdemes idézni a könyv korabeli fogadtatásából: „meggyőző vádirat" (Edinburgh Review), „e renkívül fontos kérdésben ez lesz az alapvető munka" (The Nation), „olyan alapos történelmi ismereteken alapul, amit külföldiek ritkán szereznek meg" (The Times), „Vádirat a magyar oligarchia ellen. . . tájékozódási forrás Közép-Európa politikai fejlődésének egy sötét és kevéssé ismert oldaláról" (Morning Post), „rendkívül nehezen cáfolható" (Westminster Gazette), „valószínűleg alapvető kézikönyv lesz" (Morning Leader). A könyv valóban a mai napig a magyarországi nemzetiségi kérdés első számú angol nyelvű forrása maradt, de már 1908-ra sikerült Seton-Watsonnak (Wickham Steed-del együtt) lényegében megváltoztatnia Magyarország angliai megítélését. Vö. *C. A. Macartney:* The Habsburg Empire, London, 1968. 784.

A magyarországi reakció hűen tükrözte a hazai zsurnalisztika és közgondolkodás színvonalát: Seton-Watson munkáját nem ismertették, érdemben nem tárgyalták, csupán agresszív hangon támadták: értéktelen munka, „hibák helyett hazugságokat ír", egy londoni szláv sajtóügynökség terméke,[27] obskurus cseh és tót lapokból összeállított tákolmány, melyet valószínűleg nem is bevallott szerzője írt.[28] A magyar közönség többségének haragja végső soron érthető: a kormányra jutott koalíció az uralkodóval és Ausztriával szembeni gazdasági és politikai törekvéseihez meg remélte nyerni Anglia erkölcsi és gyakorlati támogatását, ennek érdekében sok pénzt és energiát fordított álláspontját kedvezően tárgyaló angol nyelvű írások megjelentetésére,[29] magyar kiállítást rendeztettek Londonban, s most egy ismeretlen pamfletíró elrontotta játszmájukat, sőt a magyar kormány *ellen* fordította a brit közvéleményt. Ilyen háttér mellett külön hangsúlyt kap Jászi Oszkár szellemi függetlensége és bátorsága: fölvette a kapcsolatot a pánszláv ügynöknek kikiáltott Seton-Watsonnal, megküldte neki a *Huszadik Század*-nak a magyarországi választójogi reformmal foglalkozó francia nyelvű különszámát.

Jászinak nem volt oka kétségbe vonni Seton-Watson őszinteségét, aki a kiadványt megköszönő levelében biztosította őt arról, hogy „egy kormánynak és egy kasztnak a – bármennyire is szigorú – bírálata nem azonos egy egész népfaj vagy nemzet elleni támadással" (1. sz. irat). Válaszában Jászi hangot adott meggyőződésének, hogy a brit író „egy igazságos ügy érdek nélküli harcosa", „nagyra becsült bajtársunk a modern Magyarországért folytatott küzdelmünkben" (2. sz. irat).

Nemcsak a magánérintkezésben, de a nyilvánosság előtt is kiállt Jászi Seton-Watson mellett. A „Racial Problems. . ." c. könyvről írott részletes ismertetésében megvédte az „írói becsületében megtámadott" szerzőt, kimutatta, hogy munkája az egyik legfontosabb magyarországi probléma „mély, alapos és teljes feltárása", vádjai „a nyugati kultúrember erkölcsi felháborodását tükrözik vissza, melyet a jogrend Potemkin falva mögött rajtőző erőszakos osztályuralom váltott ki az angol parlamentarizmus és szabad megyei *self-government* levegőjén felnőtt publicistában". Rámutatott, hogy a „pánszláv agitátor" belső reformra tett javaslatai Deák és Eötvös liberális szellemében fogantak, s szöges ellentétben állnak „az osztrák teoretikusok és osztrák nemzetiségi írók javaslataival". Jászi megjegyzéseiből ugyanakkor nem hiányzott a kritika sem. Seton-Watson egyes tényeit és értékeléseit túlzottnak, megalapozatlannak találta, s sajnálta, hogy a szerző nem tudott különbséget tenni a természetes, sőt bizonyos esetekben kívánatos asszimiláció és

[27] Budapesti Hírlap, 1909. jan. 9.

[28] Magyar Hírlap, 1909. jan. 22. és máj. 12.

[29] Néhány év alatt a következő kiadványok jelentek meg, amelyek mind a koalíció álláspontját képviselték: *A. Apponyi:* The Juridical Nature of the Relations between Austria and Hungary. London, 1904, Bp. 1907; *A. B. Yolland:* The Hungarian Diet of 1905. Bp. 1905; *I. Darányi – A. György:* The State and Agriculture in Hungary. London, 1905; Hungary, Its People, Places and Politics. The Visit of the Eighty Club in 1906. London, 1907; *J. Mailáth:* A Vindication of Hungary... London, 1908; *J. Ajtay:* The Hungarian Question... London, 1908; Education in Hungary. London, 1908; *J. Andrássy:* The Development of Hungarian Constitutional Liberty. London, 1908. *C. M. Knatchbull-Hugessen:* The Political Evolution of the Hungarian Nation. London, 1908; *A. Apponyi:* A Brief Sketch of the Hungarian Constitution... Bp. 1908; *P. Alden* (szerk.): Hungary of To-Day. London, 1909. Ezekre az írásokra ld. tanulmányomat: Magyarország az I. világháború előtti negyedszázad angol nyelvű kiadványaiban. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1970–1971. Bp. 1973. 405–431.

az erőszakos magyarosítás között. Arra is rámutatott a bírálat, mennyire téves azt hinni, hogy a választási rendszer kedvez a magyar etnikumnak, ellenkezőleg, a Szabadelvű Párt harmincéves parlamenti többsége a nemzetiségi többségű peremvidéki választókerületeken nyugodott. Befejezésül Jászi üdvözölte a magyar ügyek iránt föltámadt külföldi érdeklődést, mint ami elősegítheti a radikális magyarországi választójogi reform létrejöttét, ami viszont megváltoztathatja a magyar közvélemény arculatát.[30]

Az kétségtelen, hogy Jásznak mind morálisan, mind érdembelileg igaza volt, amikor megvédte Seton-Watsont a magyar közvélemény soviniszta hangadóival szemben. Más kérdés, hogy politikailag ez célszerű volt-e. Jászi politikai ellenfelei (gyakorlatilag az egész magyar *establishment*) így könnyű célpontot találtak: Jásziékat ki lehetett kiáltani Magyarország ellenségei szövetségeseinek, sőt felbujtóinak. Jászi némileg túlbecsülte saját esélyeit, hogy meg tudja változtatni a magyar közgondolkodást, mint ahogy húsz évvel korábban Gladstone az ír Home Rule kérdésében sikerrel formálta át az angol közvélemény többségét.[31]

Bármennyire is bírálta Seton-Watson könyve a magyar nemzetiségi politikát, mégis kifejezetten Magyarország területi integritásának az alapján állt, szükségesnek tartotta a magyar hivatalos nyelv megtartását, elvetette és elítélte a pánszláv és dákoromán ábrándokat, s területi autonómiát is csak Horvátország számára kívánt. Ezzel lényegében a „mérsékelt" kívánságok, a törvényes és jogos igények kielégítését javasolta, mindazt, ami az 1868-as nemzetiségi törvény betűjéből vagy szelleméből következett.[32] 1914 előtt komolyabb mértékben nem is tért le erről az alapállásról, noha – valószínűleg nemmagyar barátaitól befolyásolva és magyar bírálói érvelésmódjától és hangnemétől joggal megsértődve – kezdte elfogadni a nemzetiségi mozgalom vezetőinek és íróinak történelmi meséit és politikai propagandáját ősi jogaikról, régi és újkeletű érdemeikről és sérelmeikről, amelyek nem sokban különböztek magyar ellenfeleik soviniszta, tudatmérgező publicisztikájától.[33] Míg Jászi az általános választójogban Magyarország demokratizálásának az eszközét látta, Seton-Watson mindenek-előtt azt várta a reformtól, hogy nagyszámú nemzetiségi képviselő vonuljon be a budapesti parlamentbe. Seton-Watson erősödő elfogultságát alátámasztják román, horvát és szlovák barátaihoz intézett ismételt figyelmeztetései, tanácsai, hogy tegyék félre belső politikai ellentéteiket és egyesítsék erőiket a közös ellenség, a magyarok ellen.[34]

Valószínű, hogy Jászi érezte, vagy észrevette, hogy Seton-Watson valamiféle általános magyarellenesség felé sodródik, de ugyanakkor remélte, hogy ez megállítható.

[30] Huszadik Század, 1909. II. 60–72.

[31] Uo. 72.

[32] E javaslatokról joggal írta a Budapesti Hírlap, hogy messze esnek a legtöbb nemzetiségi vezető követeléseitől. 1909. máj. 25. 6–7.

[33] Így pl. Seton-Watson minduntalan emlegette Petőfi és Kossuth szlovák származását (ezek szerint nem értette sem Észak-Magyarország bonyolult etnikai- és társadalomtörténetét, sem egész Magyarország etnikai kevertségét), hangsúlyozta a középkori *Hungarus* tudósok, írók, sőt uralkodók irreleváns (és nem is mindig megalapozott) nem-magyar származását, igazolni próbálta, hogy Magyarországon a magyarok hódítók voltak, akik az ősi lakosságot az ország széleire szorították vissza stb. E nézetek tömör összefoglalására ld. Morning Post, 1910. júl. 27.

[34] „Nur vereint vorgehen. Ganz einerlei ob Popovici ein Reaktionär ist, ob dieser oder jener Klerikaler oder Demokrat ist: wenn er nur ein guter Rumäne ist, soll das vorläufig genügen." *H. Seton-Watson:* id. tan. 34.

Ennek érdekében magánleveleiben és Seton-Watson további munkáiról írott ismertetéseiben ismételten hangsúlyozta a magyar uralkodó osztályok és a magyar parasztság, munkásság és progresszív szellemű középosztály közötti különbséget, az előbbi politikai monopóliumát és az utóbbiak ellentétes politikai elveit és céljait.[35] Egyébként is a magyar radikálisoknak és Seton-Watson védenceinek a közvetlen ellenfelei azonosak voltak: Magyarország akkori politikai vezetőrétege. Jászi és Seton-Watson folytatták írásaik cseréjét (3. sz. irat), s az utóbbi növekvő nagyrabecsüléssel adózott Jászi bátorságának, aki „szembeszáll országa közvéleményével, magára vonja a hazafiatlanság vádját s vállalja a politikai üldözés veszélyét." (4. sz. irat.) Havi szemléjében Jászi üdvözlölte a skót író újságcikkeit és az 1910-es magyarországi választás visszásságait leleplező rövid könyvét,[36] amiért a magyar közönség is hálával tartozik, mivel hozzájárul „a magyar közélet eme legnagyobb szégyenének erkölcsi diszkreditálásához". Jászi úgy találta, hogy Seton-Watson „ezúttal félreismerést nem tűrő világossággal utal arra, hogy ez a gyalázatos rendszer nem a magyar nép és az öntudatos polgárság műve, hanem a feudális Magyarországnak és szolgahadának terméke". Ugyanekkor azonban szükségesnek látta figyelmeztetni a külföldi kritikust, hogy „abban az egyben nagyon téved, hogy ezt az irtózatos korrupciót szinte kizárólag a nemzetiségek elleni visszaélések számlájára írja": legalább annyira sújtották a visszaélések legutóbb a Justh-féle függetlenségieket, s az elmaradott választási módszerek és rendszer általánosságban valamennyi ellenzéki jelölt ellen irányul.[37] Ez a cikk tovább növelte a magyar radikálisok politikai elszigeteltségét. A legtöbb magyar kortárs úgy vélte, hogy Jászi és barátai tévednek, amikor Seton-Watsont méltányos és önzetlen megfigyelőnek tartják. Herczegh Ferenc, a korabeli Magyarország koszorús írója és Tisza István konzervatív-óliberális szemléje, a *Magyar Figyelő* szerkesztője, hangot adott erős gyanújának, hogy „Scotus Viator tényleg zsoldosa az osztrák imperialistákból és magyar nemzetiségekből összecsődült koalíciónak, amelynek tagjai egyrészről nagy-osztrák célokat, másrészről a Habsburg-hatalommal konkurráló idegen állam-ideálokat szolgálnak, abban az egyben azonban egyelőre megegyeznek, hogy ellentétes aspirációik megvalósulásának legfőbb akadályát a magyar nemzeti államban látják".[38]

A „skót vándor" folytatta utazgatásait a Habsburg-monarchiában és környékén,[39] de 1912-ig személyesen még nem találkozott Jászi Oszkárral. Kettőjük kölcsönösen régóta óhajtott megismerkedésére jó alkalmat kínált Seton-Watson 1912 elején tett dalmáciai körútja, amit budapesti látogatással tervezett befejezni. (7. sz irat.) Pontosan ezzel egyidejűleg Jászi kéréssel fordult Seton-Watsonhoz, hogy „álljon a magyar közönség elé" a

[35] A „Racial Problems. . ."-ről írott bírálatában *Jászi* már kifogásolt néhány bekezdést, amelyeket a magyarság egésze ellen intézett támadásnak lehetett tekinteni. Néhány hónappal később ezt megismételte: „úgy érezzük, hogy eme támadások föltétlen jóhiszeműségük, sőt többnyire jó informáltságuk mellett is nagy igazságtalanságot tartalmaznak Magyarország ellen: azt, ami egy törpe és pusztuló, önző és kizsákmányoló kaszt garázdálkodása, mint az egész magyar nemzet, az egész nép bűnét állítják oda." Huszadik Század, 1910. I. 217–218.

[36] *R. W. Seton-Watson:* Corruption and Reform in Hungary. A Study of Electoral Practice. London, 1911.

[37] *Jászi Oszkár:* A magyar választási korrupció. Huszadik Század, 1911. II. 382–384.

[38] *(Herczegh Ferenc) Hg. F.:* Scotus Viator és a budapesti radikálisok. Magyar Figyelő, 1911. dec. 15. 523–527.

[39] 1908 és 1909 során három hosszabb utazást tett a délszláv területeken, elment Romániába,

Huszadik Század-ban és mondja el Magyarországból „mint a szabadság igazi otthoná"-ból való kiábrándulásának történetét. „Ez megmutatná nekik, hogyan látnak bennünket azok, akik használják a szemüket." (6. sz. irat.) Kisebb bonyodalmak után a találkozóra végre sor került, valószínűleg március 10-e táján,[40] Seton-Watson cikket ígért Jászinak, „esetleg Herczegh Ferncnek adott válasz formájában" (8. és 9. irat), de végül ebből nem lett semmi.

Délszláv barátai mellett az események, Bosznia-Hercegovina annektálása, a zágrábi felségárulási pör, majd a Friedjung-pör is ráirányították Seton-Watson figyelmét Ausztria-Magyarország déli határvidékére.[41] További tanulmányai és utazásai eredménye egy újabb vaskos kötet lett, „A délszláv kérdés és a Habsburg-monarchia".[42] Ez elsősorban aktuális politikai írás volt, noha részletes történeti áttekintést is nyújtott, természetesen az utolsó évtizedek eseményeire koncentrálva. A Monarchia államszerkezetének átalakítását javasolta, a dualizmus fölváltását a trializmussal, egy délszláv politikai alakulat létrehozását Zágráb, illetve Horvátország mint mag körül, a horvátok és szerbek újkeletű barátságára alapozva. Bécs az egész Monarchia hivatalos és tényleges központjává alakult volna, így megvalósítva a centralizmus és a föderalizmus kompromisszumát. Seton-Watson „egy osztrák államférfi"-től várta ehhez a szükséges kezdeményezést, „a géniuszt és a bátorságot".[43]

A könyvről írott első ismertetésében Jászi nem foglalkozott e reformjavaslattal (amit különben részletesen csak a könyv egy évvel későbbi német kiadása fejtett ki), de dicsérte a horvát kérdés történetének bemutatását, a szokásos jogi rabulisztikától mentes friss szemléletet. Nem hallgatta el azonban véleményét, hogy Seton-Watson „a magyar dolgok bírálatában még mindig csak az igazság egyik oldalát látja," a magyarokat teszi egyedüli felelőssé Horvátország minden bajáért. Amit pedig Seton-Watson a zsidók magyarországi szerepéről és kilátásairól írt, hogy Magyarország hamarabb lesz cionista mint magyar nemzeti állam, csak még jobban fájlalta Jászi. „Mi, akik állandóan hangsúlyozzuk az uzsorás zsidóság súlyos rákfenéjét a magyar politikában, talán jogosítva vagyunk annak kijelentésére, hogy kitűnő angol kollégánk a keresztény szocialista kispolgári ideológia legrosszabb fajtája által engedte magát becsapatni s az ilyen eltévelyedés

---

több ízben is hónapokat töltött Bécsben, 1912-ben pedig már lelkes ünneplésben volt része Dalmáciában, ahol elterjedt a délszlávok angol barátjának a híre.

[40] *H. Seton-Watson:* id. tan. 33. Vö. a 9. sz. irat utóiratát.

[41] A brit diplomácia hagyományosan élénk érdeklődést tanúsított az Ottomán Birodalom délszláv-lakta határterületei iránt, s 1903-tól kezdve a macedóniai közigazgatás reformja Anglia számára is állandóan napirenden levő kérdéssé vált. Igy a Monarchia délszláv bonyodalmai eleve nem estek kívül a brit politika látókörén. A balkáni kérdésekkel kapcsolatos angol politikát, elsősorban a Monarchia relációjában, alaposan tárgyalja *F. R. Bridge:* Great Britain and Austria-Hungary. 1906–1914. A Diplomatic History. London, 1972, különösen az I., VI. és VII. fejezet.

[42] *R. W. Seton-Watson:* The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy. London, 1911.

[43] A könyvet a Monarchia e remélt megmentőjének dedikálta. A megmentést azonban nem várta közvetlenül Ferenc Ferdinándtól, hanem inkább valamelyik hívétől, A. J. P. Taylor szerint egy időben Josef Redlichtől. (Ezúton is köszönöm Taylor úr 1975 augusztusában adott információját.) A trónörökös mindazonáltal fontos helyet foglalt el Seton-Watson reményeiben, ld. 49. jz. – H. Seton-Watson 1977. júliusi levele szerint apja az ajánlásban Baernreitherre gondolt.

árt munkája szép komolyságának."[44] Seton-Watson kétszeres „eltévelyedése", a trializmus elfogadása és a zsidókérdés egyoldalú túlhangsúlyozása alkalmat nyújtott a *Magyar Figyelő* számára, hogy néhány jól irányzott vágást intézzen hazai radikális ellenfelei irányába. Rámutatott a magyarországi nemzetiségi mozgalmak antiszemitizmusára, amelyek erősen támadják a „filoszemita" magyar politikai vezetést a zsidók befogadásáért, a számukra biztosított politikai és gazdasági egyenjogúságért,[45] továbbá megállapította, hogy a trializmus meghirdetése után Magyarországon többé senki sem nevezheti Seton-Watsont pártatlannak: nyilvánvaló, hogy célja a szláv befolyást tenni uralkodóvá a Monarchiába politikájában, s így átvinni azt az *entente* táborba, hogy szolgálatot tegyen „megszorult hazájának".[46] „A délszláv kérdés. . ." kibővített német kiadásával kapcsolatban[47] Jászi részletesen beszámolt Seton-Watson trialista-centralista elképzeléseiről, de mindebből pontosan az ellenkező tanulságot vonta le, mint a *Magyar Figyelő*. Szerinte a balkánháborúk után, a trialista és egyéb államszerkezeti reformtervek ismeretében nyilvánvaló, hogy Magyarország régi alkotmánya veszélyben van, éppen ezért sürgős a nemzetiségekkel való megbékélés. Az alternatíva: vagy egy demokratikus Magyarország, horvát *Home Rule*-lal és működő nemzetiségi törvénnyel, vagy az osztályuralom és a nemzetiségek elnyomásának fönntartása egy darabig, végül azután külön délszláv állam létrejövetele, s így Horvátország és Fiume elveszítése.[48] Jászi ebben az ismertetésben is dícsérte Seton-Watson „lelkiismeretességét, igazságos törekvését, széles látókörét", de megállapította elfogultságát is: „a külpolitika minden baklövését, a horvát rendszer minden alávalóságát elsősorban 'a magyar oligarchia' számlájára írja," s így nem látja a bécsi uralkodó körök szerepét, felelősségét, akik például Dalmáciában is rémuralmat folytatnak.

Seton-Watson mindig súlyt helyezett rá, hogy megállapításait és nézeteit ne csak az angolul beszélő országokban ismerjék meg, de külföldön is. Különböző munkáiról német, francia, cseh, horvát és román fordítások készültek, de magyarul egyik sem vált hozzáférhetővé, így a magyar közönség elsősorban a soviniszta magyar sajtó szemüvegén keresztül ismerte meg azokat. A magyar lapokban megjelent ismertetések azt mutatják, hogy szerzőik a legjobb esetben is csak átlapozták Seton-Watson írásait, vadásztak azokra a megjegyzésekre, megállapításokra, amelyek alkalmasak voltak fölkelteni olvasóik fölháborodását, de tárgyilagos bírálatra, tényszerű polémiára nem vállalkoztak. A magyar fordítások elmaradása nem Seton-Watsonon múlott, s még kevésbé tehetett róla Jászi és köre, úgy tűnik, hogy Hodža végül nem vállalta megjelentetés kockázatát (9–11. sz. irat.).

A már komoly hírű brit történész-publicista 1914-ben szeretett volna létrehozni egy állandó fórumot, „a kisebb európai nemzetek és nemzetiségek érdekeinek szolgálatában". Ez egy negyedévi folyóirat lett volna, „*The European Review*" címen. Fölkérte Jászit, hogy írjon ennek első számába egy cikket a magyarországi nemzetiségi kérdésről, nemrég

[44] *Jászi Oszkár:* A délszláv kérdés. Huszadik Század, 1912. II.187–193, az idézet lelőhelye a 192. l.

[45] Scotus Viator eltévelyedése. Magyar Figyelő, 1912. szept. 1. 396–398.

[46] *Uo.* és *Steier Lajos:* A trializmus könyve. Magyar Figyelő, 1913. aug. 16. 304–308, valamint Magyar Trialisták. *Uo.*, 1913. okt. 1. 67–68.

[47] *R. W. Seton-Watson:* Die südslavische Frage im Habsburger Reiche. Berlin. 1913.

[48] *Jászi Oszkár:* A trializmus felé. Huszadik Század, 1913. II. 307–309.

megjelent könyve szellemében. Maga a szemle foglalkozni kívánt a kevéssé ismert európai nemzetek történetével, aktuális poltikai kérdéseivel, nemzeti kultúrájuk valamennyi szférájával, így irodalmukkal, művészetükkel, nyelvükkel. (Ezek szerint e folyóirat megvalósulásának sokkal inkább tekinthető a londoni egyetem kelet-európai intézetének 1922-ben Seton-Watson szerkesztésében megindult vállalkozása, a *Slavonic and East European Review,* mint Seton-Watson első világháború alatti és utáni propagandafóruma, a *New Europe.*) Az eredeti tervek szerint a *European Review* – többek között – jelentős teret szentelt volna nem csupán a magyar problémák, de a magyar eredmények bemutatásának is. A szemle teljes szabadságot kívánt biztosítani szerzőinek véleményük kifejtéséhez, mégis megállapítható, hogy a folyóirat eszmei arculatát a nacionalizmus 19. századi liberális, toleráns változata szabta volna meg. „Mindenekelőtt a *European Review* célja a nemzeti individualitás bemutatása és bátorítása lesz. . ., a tiltakozás a meggondolatlan uniformizálódás erősödő modern tendenciája ellen." Szerkesztője vallásos-tradicionalista beállítottságát az is jelzi, hogy az egyes magyarországi nemzetiségeket egyházukon, illetve egyházaikon keresztül tervezte bemutatni (12–13. sz. irat). Jászi üdvözölte az elgondolást és késznek mutatkozott a közreműködésre, de egy föltételt leszögezett: a szemle mondja ki világosan, hogy a magyar uralkodó osztályok, „a magyar nép és a nemzetiségek jogainak bitorlói" elleni kritikája nem irányul maga a magyar nemzet ellen. (14. sz. irat.) Jászi tehát észrevette, hogy Seton-Watson kampányát – szervezője tisztességes szándékaitól függetlenül – az osztrák, román és szláv soviniszták sikeresen használták föl magának a magyar népnek a lejáratására, rossz híre keltésére.

Seton-Watson méltányolta Jászi fönntartásait, megismételte, hogy „el akar kerülni mindent, ami sérthetné a *mérsékelt* magyar fölfogást," s fölajánlotta, hogy szóban tárgyalja meg ezt a kérdést Jászival Budapesten (15. sz. irat). Ennek megfelelően létre is jött kettőjük találkozója, valószínűleg 1914. május 31-én (16. sz. irat), szó szerint a tizenegyedik órában a Seton-Watson által oly sügetőnek tekintett délszláv kérdés megoldására. Ferenc Ferdinánd trónörököstől Seton-Watson sokat várt e tekintetben,[49] az ő meggyilkolása, majd a Szerbiának átnyújtott osztrák-magyar ultimátum véget vetett Seton-Watson reményeinek, hogy a délszláv kérdés megoldható békés úton, a Habsburg-monarchia keretében. Ausztria-Magyarország egykori kritikus barátja többé nem a belső alkotmányos reform módozataival foglalkozott, hanem azzal, hogyan lehet eltakarítani az útból a Monarchia nemzetiségeinek érvényesülését gátló elavult politikai szerkezetet, a német ambíciók osztrák és magyar előmozdítóit, Britannia ellenségét. „Az általam éveken át hirdetett megoldások – délszláv, hungar[50] – tegnapelőtt éjfélkor természetes, azaz inkább rendkívül természetellenes halált haltak. Mostantól fogva elkerülhetetlen egy nagy-

[49] „Belé helyeztem minden reményem a jövőre nézve. . . Ha Ferenc Ferdinándnak megadatott volna az alkalom, úgy ő a trializmus módosított formájával további lépést tett volna ebbe az irányba [a föderalizmus irányába]. . . Szerencsétlen módra a háromszoros átokra méltó fiatal őrültek, akik a gyilkosságot kitervelték. . . a Monarchia jelenlegi politikai rendszerének első számú politikai ellenfelét összetévesztették magával a rendszerrel. . . Ő egy haladó gondolatot testesített meg a mai Európában, s halálával egész Európát veszteség érte". R. W. Seton-Watson Madame Gruić-nak, 1914. júl. 21. és The Spectator, 1914. aug. 15. 232–233, idézi *Arthur J. May:* The Passing of the Habsburg Monarchy 1914–1918. Philadelphia, 1966. 27–28.

[50] A „Racial Problems. . ." c. könyvét Seton-Watson „A Hungar Nemzetnek" ajánlotta, vagyis a magyarok és nem-magyarok közös államát alkotó politikai nemzetnek.

szerb állam, s ezt létre is kell hoznunk... Dalmáciának, Boszniának, Horvátországnak, Isztriának egyesülnie kell Szerbiával. Romániának meg kell kapnia az összes románt."[51]

A világháború fölfüggesztette az érintkezést Jászi és Seton-Watson között. Amikor a világkatasztrófa után ezt fölújították, a körülmények teljesen megváltoztak. Akkor Seton-Watson beavatkozása már nem „a magyar reformpárt vezetőjének" nyújtott morális támogatást jelentette, hanem a hontalan emigráns gyakorlati megsegítését.

*

Az itt következő levelek lelőhelye részben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 114/43, részben pedig R.W. Seton-Watson iratainak gyűjteménye, fiai kezelésében. A *-gal jelölt levelek Hugh Seton-Watson professzor szíves engedelmével, az ő jóvoltából jelennek meg, valamint Litván György baráti szívessége nyomán, aki a neki megküldött másolatokat számomra közlésre átengedte. Jászi Oszkár valamennyi levelét a *Huszadik Század* cégjelzéses levélpapírján írta, többségét kézzel, az 5., 6. és 12. sz. iratot géppel. Seton-Watson levelei közül a 12. sz. gépirat, a többi kézzel írott.

1*

Részlet R. W. Seton-Watson 1909. febr. 28. – márc. 3. közötti naplóbejegyzéséből

Irtam Jászi Oszkárnak, aki elküldte „La Hongrie Contemporaine et le Suffrage Universel" c. munkát,[1] kérve a R.P.i.H.[2] egy példányát. –„... Meg szeretném ragadni ezt az alkalmat, hogy biztosítsam Önt, nem vagyok Magyarország ellensége, amint azt a budapesti soviniszta újságok állítják. Ön, Uram, aki mindig országának jóléte és becsülete érdekében fáradozik, és aki számára a hazafiság nem egyedül az igazság elnyomásából és a „Staatsrecht" dicsőítéséből áll – Ön, azt hiszem, elismerné, hogy egy kormánynak és egy kasztnak még oly szigorú bírálata nem azonos egy egész népfaj, vagy nemzet elleni támadással, és hogy a nemzetek életében vannak olyan korszakok, amikor a kötözés már nem eléggé hatásos kezelési mód, s a sebészet eszközeire van szükség. Önnek, Uram, természetesen ezerszer bensőbb ismerete van országáról, mint egy idegennek, legutóbbi esszéjében.[3] Ön ugyanannak a félelmének adott kifejezést, ami engem fog el: hogy előbb vagy utóbb választani kell a demokratikus választójog és a közigazgatási reformok megvalósítása, vagy ama Gross Österreich között, amelyet egyes fanatikusok prédikálni szeretnek.

Remélem megbocsátja merészségemet, amiért így írok Önnek, és biztosíthatom, hogy mindenkit, aki a könyvemben levő tévedésekre vagy túlzásokra rá fog mutatni (az igazi kritika és nem a soviniszta rágalmazás szellemében), csak üdvözölni fogok, és hogy megjegyzéseivel számot fogok vetni a most készülő cseh és német kiadásban.

Az eredeti levélnek a naplóba franciául beírt kézírásos másolata.

[51] *H. Seton-Watson:* Id. tan. 36.

[1] La Hongrie contemporaine et le suffrage universel. Edition française du Huszadik Század. Paris, 1909. – Ez a folyóirat 1908. II. kötetének francia nyelvű változata, amelyet Andrássy plurális választójogi tervezete kapcsán a választójogi reform kérdéseinek szenteltek.

[2] Racial Problems in Hungary.

[3] *Jászi Oszkár:* Miért kell az általános választójog? Huszadik Század, 1908. II. 636–641.

2*

Tisztelt Uram, Budapest, 1909. március 12.

Köszönöm kedves levelét, és szeretném biztosítani, hogy barátaim és én mindig nagy érdeklődéssel és meleg rokonszenvvel kísértük munkásságát, mert meggyőződésünk, hogy Ön egy igazságos ügy önzetlen harcosa.

Még nem ismerem pontosan a nemzetiségek kérdésével kapcsolatos elgondolásait és nézeteit, de az a néhány részlet, amelyet olvastam, azt a benyomást keltette bennem, hogy Ön helyesen találta meg minden társadalmi betegségünk fő okát: a feudalizmust, azaz a klerikalizmussal szövetkezett nagybirtokot.

Önt éppen ezért nagyra becsült bajtársunknak tekintjük a modern Magyarországért vívott küzdelmünkben, s reméljük, hogy megvásárolt vagy fanatikus rágalmazói nem fogják megtörni az Ön nemes harci bátorságát.

Talán vigasztalására szolgál, ha meghallja, hogy sovinisztáink szinte naponta ugyanazokkal a támadásokkal és rágalmakkal illetnek bennünket, mint amelyeket Önre zúdítanak.

Könyvét a mai napig nem kaptam meg, de nem hinném, hogy a rendőrség keze lenne e mögött, hiszen munkáját ott látom a könyvkereskedők kirakatában. Eddig csak arra jutott időm, hogy egy könyvtárban lapozzam át a könyvét, de komoly hangvétele és gazdag bizonyító anyaga máris igen jó benyomást tett rám. Már jeleztem megjelenését folyóiratomban,[1] (e számot egyidejűleg elküldöm Önnek), és részletes ismertetést írok róla, mihelyt lesz egy kis időm. Magam is dolgozom egy könyvön, amely mintegy *a nemzetiségek szociológiáját* fogja adni, s ehhez természetesen tanulmányozni fogom a magyarországi nemzetiségek küzdelmét is. Ismertetésemet ennélfogva behatóbb tanulmányok eredményének tekintheti majd.

Nagyon szeretném megismerni véleményét *La Hongrie Contemporaine* című könyvünkről. Nagy szolgálatot tenne ügyünknek, ha kritikát írna róla az angol sajtóban, mert a magyar kormány tendenciózus kiadványok segítségével szünet nélkül félrevezeti a külföldi közvéleményt.[2]

Fogadja, Uram, mély és megkülönböztetett tiszteletemet

Dr. Jászi Oszkár

[U.i.] Kérem, hogy felelet esetén nyugodtan írjon angolul, mert igen szívesen olvasom szép nyelvüket.

A francia nyelvű eredeti kézirat fordítása

[1] Huszadik Század, 1909. I. 317.

[2] Az angliai koalíciós propagandára ld. a bevezetés 29. jz. Tudomásom szerint Seton-Watson nem írt ismertetést a kötetről.

3*

Tisztelt Uram,

Köszönöm, hogy szíves volt megküldeni érdekes *Absolutismus in Kroatien* c. munkáját.[1] Gondom lesz rá, hogy ismertessük saját nézőpontunkból.[2]

Olvasta már *Racial Problems*-éről írott bírálatomat a Huszadik Század július-augusztusi számában, amit kiadója címére megküldtünk?

Tisztelő híve

1909. X. 7.[3] Dr. Jászi O.

Az eredeti, angol nyelvű kézirat fordítása

4

Ayton, Abernethy, Perthshire. 1911. febr. 6.

Tisztelt Uram,

Megkértem kiadómat, hogy küldjön Önnek egy példányt „Corruption and Reform in Hungary" c. új könyvemből,[1] s remélem hogy időközben már meg is kapta. Nagyon érdekelne véleménye e könyv tartalmáról, ha szíveskedne közölni velem. Remélem szigorú lesz, amennyiben okot lát a szigorúságra. Legutóbbi könyvemről a Huszadik Században[2] közölt rendkívül kedves (attól tartok, a megérdemeltnél jóval kedvezőbb) cikke volt valójában az egyetlen ismertetés vagy kritika, amit Magyarországról kaptam, leszámítva a Népszavát. A magyar sajtóban a könyvvel kapcsolatos többi utalás csupán a mocskolódás és a káromlás áradatából állt; megvolt számomra a komikus oldaluk ugyan, mégis szomorú olvasmányt jelentettek, mert megmutatták íróik lelkületét.

Régóta akartam Önnek írni, hogy megköszönjem a Huszadik Században megjelent cikket, de mindig elhalasztottam. Tavaly tavasszal úgy terveztem, hogy ismét elmegyek Budapestre, de miután szakolczai kalandjaim[3] reám irányították a budapesti sajtó haragját, barátaim tanácsára nem szívesen bár de föladtam tervemet. Igy ismét megfosztódtam attól az örömtől, hogy megismerkedhessem Önnel. Amikor ehhez hozzáteszem, mennyire csodálom bátor erőfeszítéseit, amiket a jó kormányzat, a nemzetiségi béke és a demokratikus haladás ügyének szolgálatában tesz Magyarországon, remélem nem fogja azt hinni, hogy csupán udvarias frázisokat hangoztatok. Könnyű nekem, a

[1] *Scotus Viator:* Absolutismus in Kroatien. Wien – Leipzig, 1909.

[2] Az ismertetés valószínűleg sosem készült el.

[3] Válaszként Seton-Watson elküldte kivágat formájában a Spectator 1909. okt. 9-i számában megjelent nyílt levelét (The Hungarian Crisis and the Southern Slavs) azzal a megjegyzéssel, hogy „Pár napon belül egy levél is megy", de 1911 február előtt nincs nyoma újabb érintkezésnek Jászi és Seton-Watson között.

[1] Ld. bevezetés, 36. jz.

[2] Ld. bevezetés, 30. jz.

[3] Az 1910-es szakolczai választásokon szerzett személyes tapasztalatairól és a magyar hatóságok azt követő zaklatásairól, valamint a magyar sajtó részéről kiváltott reakciókról beszámol *Scotus Viator:* Corruption and Reform in Hungary, 80–98.

külföldinek, aki kényelmesen ül a távoli Perthshire-ben, hogy egy szabad országban nyilvánosságra hozza a puszta tényeket, de egészen más dolog szembeszállni valakinek saját országa közvéleményével, magára vonni a hazafiatlanság vádját és a politikai üldözés veszélyét. Csak azt tehetem, hogy tiszta szívből sikert kívánok küzdelmükhöz, annál is inkább, mivel országa számára igen szomorú jövőt jósolok, ha az Ön és az Önhöz hasonlóak erőfeszítései balszerencsés módon (absit omen!) kudarccal végződnének.

Jelenleg keményen dolgozom „a délszláv kérdéssel" foglalkozó könyvömön, amit néhány hónapra félre kellett tennem, hogy befejezzem a választási gyakorlatról írott kis könyvet. Remélem, hogy áprilisra vagy májusra kiadásra kész állapotba kerül.

Nagy örömömre szolgálna, ha megtudhatnám véleményét a „Corruption and Reform"-ról. Bocsásson meg, hogy levelemmel zavartam.

Maradok őszinte híve
R.W. Seton-Watson

[U.i.] Most angolul írtam, de kérem ne fáradjon angol nyelvű válasszal, ha csak nem részesíti azt kifejezetten előnyben.

Az angol nyelvű eredeti kézirat fordítása

5*

Budapest, 1911. október 17.

Tisztelt Uram:

Bocsásson meg, hogy levelére korábban nem válaszoltam, a családomban előfordult két haláleset, a sok munka és külföldi utazásom teljesen lekötette az időmet.

Emellett nem akartam addig írni, amíg nem olvastam el utolsó munkáját,[1] amit volt szíves megküldeni nekem. Véleményemet a Huszadik Század mellékelt példányában olvashatja,[2] de ezúton is örömmel köszönöm meg a magyar demokrácia érdekében kifejtett önzetlen és hasznos munkáját.

Remélem, hogy rövidesen ismét eljön Magyarországra, s akkor módot fog adni arra, hogy találkozhassunk,

őszinte híve
Dr. Jászi Oszkár

R. W. Seton-Watson Urnak

Az eredeti angol nyelvű gépirat fordítása

6*

Budapest, 1912. február 14.

Tisztelt Uram,

Mindazoknak, akik a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos magyar közvéleményt figyelemmel kísérik, észre kell venniük a gyökeres változást. Az egyenjogúság elismerése iránt ma nagyobb megértés mutatkozik, mint eddig bármikor. E kedvező változás láttán barátaim és én úgy véljük, hogy eljött a kedvező lélektani pillanat arra, hogy Ön a magyar

[1] Corruption and Reform. . . Vö. 36. jz.
[2] Ld. 37. jz.

közönség elé álljon egy cikk útján, amely a „Huszadik Század"-ban jelenne meg. Még a legszélsőségesebb nacionalista újság, a „Budapesti Hírlap" is nyilvánosan elismerte az Ön jóhiszeműségét,[1] és most megkaphatná azt, amit korábban soha: tisztességes lehetőséget arra, hogy az egész magyar közönség meghallgassa Önt, mint jóhiszemű embert.

Különösen érdekes lenne számunkra, ha megismerhetnénk a magyarországi nemzetiségi kérdésről vallott jelenlegi politikai véleményének az eredetét. Ahogy Ön írja, először a magyar nemesség barátjaként érkezett ide, abban a hitben, hogy a szabadság igazi otthonába érkezik, és csak fokozatosan vette észre a parasztság és a nemzetiségek elnyomását. E történet, különösen személyes emlékekkel megvilágítva, egyszerre volna érdekes és tanulságos közönségünk számára, mert megmutatná nekik, hogyan látnak bennünket azok, akik használni tudják a szemüket. És bízom benne, hogy ez egyúttal jól szolgálná az Ön saját politikai eszményét is – amit magam is teljes mértékben osztok – a nemzetiségek közti béke előmozdítását Magyarországon.

Kedvező válasz reményében maradok

őszinte tisztelője

Dr. Jászi Oszkár

[U.i.] Gondosan tanulmányozom a délszláv kérdésről írott remek munkáját, remélem, hogy hamarosan beszámolhatok róla a magyar olvasók számára.

Az eredeti angol nyelvű kézirat fordítása

7*

Hotel Bellevue
Spalato

1912. febr. 20.

Tisztelt Uram,

Régóta szándékozom írni, hogy megköszönjem levelét és a *Huszadik Század*ban könyvemmel foglalkozó cikkét,[1] de mindig csak halogattam. Most ismét Ausztria-Magyarországon vagyok, ezúttal feleségemmel együtt, és mivel Dalmáciából Zágrábon és Budapesten át szándékozunk visszatérni, remélem végre alkalmam lesz Önt megismerni.

2-án szombaton, vagy 3-án vasárnap tervezünk Budapestre érkezni, s a Hotel Hungáriában fogunk lakni. Talán oda küldhetne értesítést, hogy mikor és hol volna alkalmas az Ön számára velem találkozni.

Látom a lapokban, hogy furcsa módon összefüggésbe hozzák velem az új bánnal szembeni prágai tüntetéseket (azt hiszem szükségtelen bizonygatnom, hogy ezekhez nincs semmi közöm), s hogy a Budapesti Hírlap és mások egy képzeletbeli incidenst arra kívánnak fölhasználni, hogy támadják Önt és barátait. Minthogy „en voyage" vagyok,

[1] A Budapesti Hírlap 1911. dec. 22-én szokásos hangnemétől eltérően úgy nyilatkozott, hogy „Watson úr anyagilag független, nagy műveltségű ember... kifogástalan gentleman," s javasolta neki, hogy ne csupán a nemzetiségeket, de magukat a magyarokat is tanulmányozza. Vö. Scotus Viator gentleman lett. Huszadik Század. 1912. I. 79–83.

[1] Ld. bevezetés, 37. jz.

magukat az erdeti cikkeket nem láttam, de a hamis beállítások és a hazugságok terén – úgy tűnik – hasonlóak a korábbi támadásokhoz.

Bizonyára tőlem függetlenül is tudja, mennyire telve van elektromossággal a délszláv politikai atmoszféra. Legutolsó ittjártam óta föltűnő előrehaladást tett a horvát-szerb egység gondolata – aligha kell hozzátennem, hogy ez főként Khuen-Héderváry és Cuvaj esztelen politikájának tudható be.[2]

Igen zavarba hozott engem az a meleg fogadtatás, amiben Dalmáciaszerte mindenütt részesültem, kizárólag a délszláv kérdésről írott legutóbbi könyvem következtében. Ez csak megerősíti azt a benyomást, hogy amennyiben akár Bécsben akár Budapesten akadna egy igazi államférfi, ez maga mellé állíthatná a délszlávokat és ezzel az egész Monarchia, vagy pusztán Magyarország számára döntő befolyást biztosíthatna a Balkánon. Sajnos azonban egyelőre nyoma sincs ilyen államférfinak, legkevésbé Budapesten.

A következő hét szerdájától szombatig címem a zágrábi Palace Hotel lesz, de tekintve hogy ottani mozgásomat valószínűleg figyelemmel fogják kísérni, talán jobb lenne csak Budapestre válaszolnia.

Rendkívül örülnék, ha megismerkedhetnék Önnel és a Huszadik Századnál levő néhány más barátjával, de azt szeretném, ha budapesti érkezésemről minél kevesebb ember tudna, s mindenekelőtt a sajtó nem említené.

Igaz híve
R. W. Seton-Watson

Az eredeti angol nyelvű kézirat fordítása

8

Hotel Residenz
Ludwig Domansky
Wien, I., Teinfaltstrasse 6.

1912. március 3.

Tisztelt Uram,

Tegnapi ideérkezésemkor itt várt 14-i levele. Dalmáciából írott levelem után sajnos kénytelen voltam föladni tervezett zágrábi és budapesti látogatásomat, legalább is egyelőre. A horvátországi események[1] igen nagy izgalmat keltettek, és legnagyobb zavaromra megjelenésünk szinte mindenhol tüntetésekre adott alkalmat. Amikor megtudtam, hogy Zágrábban hasonló tüntetésre készülnek (látszólag mi mellettünk, de a jelen körülmények között ez szinte elkerülhetetlenül magyarellenes tüntetéssé vált volna), úgy gondoltam, jobb lesz ha most nem megyek oda, hiszen minden jel szerint a hatóságok csak ürügyre várnak, hogy „rácsaphassanak" a zágrábi népre, s természetesen nem óhajtok belekeveredni ilyen ügyekbe.[2]

Még egy hétig Bécsben maradok, s továbbra is remélem, hogy el tudok menni Budapestre néhány napra még hazautazásom előtt.

[2] Ezt még a horvát alkotmány 1912. márc. 31-i fölfüggesztése előtt írta Seton-Watson.

[1] A levélíró valószínűleg a trialista alapon álló Jogpárt választási sikerét hozó új szábor megalakulása előtti föloszlatására célzott.

[2] A zágrábi megálló lemondásában annak is része lehetett, hogy N. Lucas-Shadwell ragusai brit alkonzul kifejezetten ajánlotta Seton-Watsonnak Zágráb elkerülését. P.R.O., F.O. 371/1296. 1912. febr. 26-i jelentés.

Ami javaslatát illeti, a legnagyobb örömmel írnék egy rövid cikket a Huszadik Század számára, részben talán válaszként Herczegh Ferencnek. Pillanatnyilag „Corruption and Reform" c. könyvem német fordításának a befejezésén dolgozom, amit a legutóbbi horvátországi választásokkal egészítek ki. De igyekszem megírni a cikket, ha lehetséges engedje meg, hogy az ügyet még egy hétig függőben tartsam.

Nagyon örvendetesek azok a hírek, amiket a közvélemény megváltozásáról mond. Csak remélni tudom, hogy a változás fokozatosan érződni fog a parlamentben is, s hogy a Khuen-rezsim rövidesen múlttá lesz. Személy szerint én szeretnék optimista lenni, de a jelen körülmények között Magyarország jövőjét nehezen tudom másként látni mint pesszimistán. Magyarországon a közéleti emberek teljességgel elzárkóznak attól, hogy megbirkózzanak a délszláv kérdéssel, ez csak egy ok a sok közül, amiért a jövőt sötéten látom.

Még mindig remélem, hogy alkalmam lesz Önnel találkozni, s ekkor talán meg tud győzni, hogy rózsásabban lássam a helyzetet. Addig is maradok

őszinte híve

R. W. Seton-Watson

Az eredeti angol nyelvű kézirat fordítása

9

Ayton House, Abernethy, Perthshire,
(Kyleakin-ban, Skye szigetén írva) 1912. június 14.

Tisztelt Uram,

Bocsásson meg, amiért nem írtam hamarabb, hogy megköszönjem a faji kérdésről írott könyvének[1] nekem küldött példányát, amit az ajánlás nélkül is nagyra értékelnék. Abban a reményben vártam a válasszal, hogy időt fogok találni elolvasására, de mint tudja, magyarul igen lassan olvasok, így nem lesz alkalmam méltóképpen foglalkozni vele, amíg haza nem térek a jövő hónapban. De a nyáron tanulmányozni akarom, s remélem írni tudok róla valamelyik alkalmas angol kiadványban. Habár még nem vagyok abban a helyzetben, hogy végleges véleményt mondjak róla, ahhoz már eléggé belenéztem, hogy meg tudjam állapítani, miszerint a leghatározottabban megérdemli, hogy megjelenjen franciául vagy németül is, hogy így szélesebb európai közönséghez szólhasson. Addig is sok sikert kívánok a könyvnek Magyarországon.

Még e hónap vége előtt küldök Önnek egy kis pamfletet „Absolutism in Croatia" címen.[2] Ez csupán egy összeállítás az angol sajtó számára írott cikkeimből és leveleimből. A *Contemporary Review* júniusi számában is van egy cikkem, „Hungary and the Southern Slavs", amely talán érdekli Önt, habár nincs benne semmi, ami az Ön számára új lehetne.

Hodža úr írja, hogy talált kiadót a választásokról írott könyvem magyar kiadása számára, s azt hiszem eljött az ideje ennek a megjelenésének. A német kiadás e hó vége előtt jön ki.

[1] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912.

[2] *R. W. Seton-Watson:* Absolutism in Croatia. London, 1912. – Ez a munka nem azonos a szerző 1909-ben németül megjelentetett „Absolutismus in Kroatien" c. röpiratával.

Szinte félek kommentálni a legújabb magyarországi eseményeket. Bármennyire is kárhozatos a mi szemünkben az obstrukció, nehéz elképzelni, hogy élheti túl a parlament presztízse az olyan nagyarányú erőszakot, mint amit Tisza alkalmazott. De persze nem szabad elfelednem, hogy én viszont a parlamenti guillotine országában élek.[3]

Nekem sokszor az a nyugtalanító érzésem, hogy a parlamentarizmus hanyatlóban van Európa-szerte, s hogy egy olyan korszak előestéjén élünk, ami a Szent Szövetségre emlékeztet. Remélem azonban, hogy ez az előérzetem tévesnek bizonyul, s hogy az általános választójog magyarországi bevezetése olyan győzelem lesz, amelytől megújul a Demokrácia. Az bizonyos, hogy a Khuen-Tisza-Cuvaj út egyenesen vezet a magyar alkotmány megsemmisítéséhez.

Fogadja ismételt köszönetem és üdvözletem kifejezését

Igen őszinte híve

R. W. Seton-Watson

[U.i.] júliusra remélem elkészül és elküldhetem azt a cikket, amit fő vonásaiban Ön javasolt Budapesten.

Az angol nyelvű eredeti kézirat fordítása

10

New Kursaal Hotel
Rapallo près Gênes

1913. febr. 21.

Kedves Dr. Jászi,

(Egyik levelében kérte, hogy írjak angolul, így most megteszem.) Már hónapok óta szándékozom írni, de mindig elhalasztottam. Családi ügyek, otthonomtól való távollétem, a délszláv kérdésről írott könyvem német kiadásának az előkészítése rendkívül lekötötte az időmet, így mind a mai napig nem volt időm, hogy írjak a magyarországi új „választójogi reform"-ról,[1] vagy Önnek a faji kérdésről írott könyvéről, amelyről egy ismertető tanulmányt akartam írni. (Ez továbbra is szándékomban áll, de nyár előtt nem kerülhet rá sor, mivel júniusig nem térek haza!)

Könyvem jelentősen módosított és kibővített német kiadásának kefelevonatait át kell néznem, mielőtt még elhagynánk Rapallot, húsvétkor pedig feleségemmel hosszú balkáni útra szeretnénk indulni, melynek állomásai Valona, Corfu, Athén, Macedónián keresztül Belgrád, Szófia és Bukarest lennének, s onnan Budapesten és Bécsen át térnénk haza. Talán módunk lesz akkor találkozni, s őszintén remélem, hogy addigra kudarcot fog vallani a Lukács-Tisza féle elgondolás, hogy valódi választójogi reform váltsa azt föl. Nem tartom túlzottan szerencsésnek az ellenzéknek a kormánnyal szemben követett taktikáját. Azt gondolom, hogy amennyiben Ausztria és Magyarország Ferenc József alatti története

[3] Seton-Watson ezek szerint elítélte az obstruáló és az új házszabályokat el nem fogadó ellenzéki képviselők erőszakos eltávolítását a Képviselőházból, de el kellett ismernie, hogy a westminsteri Alsóházban a házelnök hatalma és tekintélye jóval meghaladta azt a szintet, aminek elérésére Tisza István törekedett, s Nagy-Britanniában a házszabályok nem tették lehetővé az obstrukciót.

[1] Az 1913: XVI. tc., amely a választók számának jelentős növelése ellenére igen messze esett az általános, egyenlő és titkos választójogtól, ami ekkor már tömeges követelés volt.

valamit is bizonyít, akkor bizonyítja az *Abstention* politikájának ostobaságát és hiábavalóságát.

Jelen levelem célja érdeklődni „Corruption and Reform" c. könyvem magyar kiadása felől. Amint hallom, ez még továbbra is várat magára az előszó kérdése következtében. Én mindig gondoltam arra, hogy talán Önnek és barátainak nem célszerű közvetlenül kapcsolódniuk könyvemhez, tekintve azt az irígylésre méltónak nem nevezhető hírnevet, amire a magyar sajtóban szert tettem! Én nemhogy hibáztatnám Önöket, ellenkezőleg, teljes mértékben megértem és helyeslem eljárásukat, noha mondanom sem kell, mennyire örülnék, ha a magyar közönségnek a magyar reformpárt egyik tagja mutatna be. Mindenesetre úgy érzem, hogy a könyveimről a *Huszadik Század*ban mondott rendkívül megtisztelő szavai jóval messzebb mentek, mint amit megérdemlek, Ön pedig jó sok szidalmat kapott értük. Ezért kérem ne habozzék őszintén megmondani, hogyan vélekedik az előszó ügyében. Azt azonban nagyon szeretném, ha a magyar kiadás – előszóval vagy anélkül – most már mielőbb megjelenne, vagy végleges elvetésre kerülne. Mielőtt írnék Hodža úrnak ebben az ügyben (december eleje óta nem kaptam tőle hírt), úgy gondoltam, előbb közvetlenül megkérdezem az Ön véleményét.

Szeretném, ha alkalmam volna szóban tárgyalni meg Önnel a balkáni háborúk teremtette helyzetet. Levélben ez gyakorlatilag lehetetlen, hiszen az ember nem is tudja, hol kezdje. A délszlávok kilátásai megváltoztak, s a kérdés élet-halál kérdése lett Ausztria-Magyarország számára (sokkal mélyebb értelemben, mint azt én korábban jeleztem), amelynek megoldását nem lehet elhalasztani. Egyelőre Budapesten nem látszik, hogy bármelyik államférfi meglátná az idők jelét.

Az elkövetkező három héten a fönti címen vagyok elérhető.

Feleségem velem együtt küldi szívélyes üdvözletét, maradok

Igaz híve

[U.i.] Kérem ne fáradjon azzal, hogy angolul válaszol. R. W. Seton-Watson

Az angol nyelvű eredeti kézirat fordítása

11*

Budapest, 1913. márc. 10.

Tisztelt Uram,

A túl sok munka és a magyar politika pillanatnyi helyzete által okozott morális depresszió meggátolta, hogy korábban válaszoljak febr. 21-i kedves levelére. Önnel együtt én is szívből kívánom, hogy mielőbb jelenjék meg magyar kiadásban „Corruption and Reform"-ja. Hónapokkal ezelőtt barátaimmal együtt közöltem Hodzsa úrral, hogy dr. Rónai Zoltán, csoportunk egyik kiváló tagja, szívesen megírja az Ön által kért előszót. Eme megegyezésünk óta Hodzsa úr nekünk választ nem adott. A magyar kiadás késlekedése ezek szerint nem magyarázható az előszó kérdésével. Kérem mondja meg Hodzsa úrnak, hogy dr. Rónai teljes mértékben állja ígéretét.

Abban a reményben, hogy mielőbb Budapestre jön és akkor szegény hazánk helyzetét megnyugtatóbbnak fogja találni, Mrs. Seton-Watsont szívélyesen üdvözölve maradok

Igaz híve

Dr. Jászi Oszkár

Az eredeti, angol nyelvű kézirat fordítása

12

Ayton House
Abernethy (Skócia)

1914. március 30.

Kedves Dr. Jászi,

Szeretném fölkelteni érdeklődését új tervem iránt, amelyről a mellékelt tájékoztató alapján némi fogalmat alkothat. Ha megfelelő támogatást találok, az első számot novemberben jelentetem meg. Nincs ugyan a dologban semmi titok, de nem akarom, hogy a nyár vége előtt hírek jelenjenek meg róla a sajtóban. (Ezt csak azért említem, mert épp ma reggel kaptam egy kivágást a Wiener Allgem. Zeitungból, amelyben az az abszurd állítás szerepelt, hogy áprilistól Budapesten egy három nyelven megjelenő szemlét adok ki.)

Júniusban utazásra készülök: Bécs – Budapest – Krakkó – Lemberg – Pétervár – Berlin, így remélem, hogy akkor találkozhatunk és megbeszélhetjük a tervezett folyóirat *magyarországi* vonatkozásait. Addig azonban már szeretném *ideiglenesen* összeállítani az első szám tartalmát. Lenne kedve írni egy általános jellegű cikket a magyarországi faji kérdésről, a könyvében lefektetettek alapján? Rendkívül sajnálom, hogy könyve a mai napig nem került lefordításra, és így nem keltett akkora figyelmet, mint amekkorát megérdemel. Szemlémbe írva így legalább módjában állana nézeteit kifejteni egy új közönség előtt. Mondanom sem kell, hogy teljesen szabad kezet biztosítok a tartalmat illetőleg, s a lehető legnagyobb szabadságot a terjedelem tekintetében. Semmi sem okozna számomra nagyobb örömet, mint az induláskor „erteilen das Wort" e kérdések kérdésében éppen egy *magyar* szerzőnek, s a leghatározottabban állíthatom, hogy e cikk megírására Önnél alkalmasabb személy nem létezik. Elég lenne, ha szeptember vége tájára készülne el, s írhatja magyarul is, vagy ami még jobb lenne, franciául. Magam fogom lefordítani.

Az első szám a következőképpen nézne ki: Előszó – általam. 2. egy általános cikk: „A nemzetiségi eszme a modern Európában", valószínűleg G. P. Gooch, a Contemporary Review szerkesztője és a „The Historians of the XIXth Century" szerzője tollából; 3. és 4. egy cikk az orosz nemzetiségről, s egy másik „Pánszlávizmus és Neoszlávizmus", egy orosztól, illetve egy csehtől, az első inkább *pro*, a második inkább *contra*; 5. „A faji kérdés Magyarországon"; azután rövidebb cikkek az ír nyelv reneszánszáról, a finnországi újabb eseményekről, Albánia kilátásairól (az utóbbit Sir Arthur Evans, a krétai fölfedező írná); az egyik cionista vezető esszéje a cionizmusról; azután irodalmi cikkek a cseh zenéről, Selma Lagerlöfről, a bolgár irodalomról, elbeszélés- és versfordítások lengyelből, görögből, svédből és románból, végül ismertetések az európai nemzeti problémákkal foglalkozó könyvekről.

A tájékoztatót lefordíttatom több nyelvre, köztük magyarra, későbbi terjesztés céljából; ha készen lesznek, küldök belőlük.

Igen hálás lennék, ha javaslatokat tenne a szemle tervezett irányvonalával kapcsolatban. A mellékelt jegyzék alapján láthatja, milyen cikkeket tervezek Magyarországgal kapcsolatban – ez természetesen több évre szóló programot ölel föl.

Gondolom látta, hogy a Pester Lloyd közölte Apponyi gróf ellenem intézett parlamenti támadására adott válaszomat. Némi kíváncsisággal várom az ő válaszát.[1]

Abban a reményben, hogy kedvező választ kapok, s hogy júniusban Budapesten találkozunk, maradok

őszinte híve

R. W. Seton-Watson

Az angol nyelvű eredeti gépirat fordítása

1. sz. melléklet
[A *The European Review* Magyarországgal foglalkozó tervezett cikkei]

A magyarországi dzsentri nagysága és hanyatlása
A magyarországi választójogi reform mint megoldatlan probléma
A magyarországi helyi önkormányzat mint faji kérdés
A magyar kálvinizmus a XX. században
Földéhség Dél-Magyarországon
Ipari problémák egy agrárállamban
A magyar emigráns az Egyesült Államokban
A zsidók helyzete a modern Magyarországon
Kossuth Lajos és a dunai konföderáció
Német és szláv hatások a magyarországi intézményekben
A magyar zene szelleme
Madách és Az Ember Tragédiája
Arany balladái
A kuruc hagyomány a magyarországi irodalomban
Romanticizmus és dekadencia a magyarországi irodalomban
Mikszáth Kálmán, egy nagy humorista

*

A szlovákok és a nemzeti oktatáshoz való joguk
A szlovák díszítőművészet
A szlovák népdal

[1] A Tisza román tárgyalásaival kapcsolatos parlamenti vita során Farkas Pál Seton-Watson szereplését összefüggésbe hozta a brit külpolitika németellenes irányvonalával, vagyis a Németország szövetségesének belső gyengítésére való törekvésként magyarázta, Apponyi ugyanakkor azzal vádolta „a Scotus Viator nevet használó angol írót", hogy „befolyásos ausztriai pártok és körök" szócsöve. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XXII. köt. 424–454., az 1914. márc. 6-i országos ülés jegyzőkönyve. Seton-Watson a Pester Lloyd-hoz intézett levelében kategorikusan visszautasította e vádakat.

A magyarországi románok helyzete
A román görögkatolikus egyház
Schaguna és a magyarországi görögkeleti egyház
Az európai német kisebbségek:
2. A szászok
3. A Bánát és a Bácska
A magyarországi rutén görögkatolikus egyház
A dél-magyarországi szerbek és patriarchátusuk
Magyar román, szlovák, szerb-horvát, rutén és szlovák [!] elbeszélések, drámák, versek és népdalok fordításai

2. sz. melléklet
THE EUROPEAN REVIEW – A Survey of Nationality[2]
(Európai Szemle – Nemzetiségi figyelő)

A EUROPEAN REVIEW (Európai Szemle) negyedévi kiadvány, amely a kisebb európai nemzetek és nemzetiségek érdekeit kívánja szolgálni; azokét is, amelyeknek nemzeti léte biztosítva van, s azokét is, amelyek vagy idegen uralom alatt állanak, vagy csak részleges autonómiával rendelkeznek. Arra fog törekedni, hogy fórumot biztosítson minden jogos nemzeti törekvés, minden eredeti gondolat, minden új kulturális irányzat számára, s mindenekelőtt le akarja dönteni azokat a nyelvi korlátokat, amelyek ma még annyi kontinentális népet elrejtenek a Nyugat szeme elől. Nem kívánja figyelmét a politikára korlátozni, de föl akarja ölelni az irodalom, a művészet és a zene szélesebb mezejét, s meg fogja ismertetni olvasóit az európai szárazföld kevésbé ismert költőinek és regényíróinak legjobb irodalmi és drámai termékeivel.

A EUROPEAN REVIEW nem fogja eltűrni egyetlen ország, faj, felekezet vagy párt ellenőrzését sem. Amennyire csak lehetséges, igyekezni fog a pártok fölött állni, vallási kérdésekben pedig a teljes semlegességre fog törekedni. Ezek szerint nem lesz sem konzervatív, sem liberális, sem klerikális, sem anti-klerikális. A brit pártpolitikát szigorúan ki fogja rekeszteni lapjairól, viszont időnként össze próbálja majd foglalni a kontinens faji küzdelmeinek a brit külpolitikára gyakorolt hatását, s külön figyelmet fog fordítani egyfelől a vallás és a közgazdaság, másfelől a faji vagy nemzetiségi jellegű kérdések kölcsönhatására. A leghatározottabban el fogja kerülni, hogy bármelyik nagyhatalom javára – akár közvetve is – politikai propagandát fejtsen ki, azonban nem fog habozni bármelyikük faji politikáját bírálattal illetni, ha azt elnyomónak találja.

A EUROPEAN REVIEW célja mindenek előtt a nemzeti individualitás bemutatása és bátorítása lesz, bárhol mutatkozzék ez a jelenség, a tiltakozás a meggondolatlan uniformizálódás erősödő modern tendenciája ellen.

A folyóirat szerzői Európa valamennyi országából lesznek összetoborozva, nevük önmagában lesz a legjobb garancia arra nézve, hogy alkalmasok a reájuk bízott téma megírására.

[2] Négylapos, nyomtatott tájékoztató angol és német nyelven.

Valamennyi cikk névvel lesz szignálva: a szerkesztő nem fog foglalkozni anonym kéziratokkal. A szerkesztő ugyanakkor nem osztja szükségképpen szerzőinek véleményét, míg a szerzők a maguk részéről nem kötelezik el magukat szükségképpen a folyóirat politikája mellett. A szerkesztő fönntartja magának a teljesen szabad kezet a cikkek kiválasztásában és visszautasításában, középútra fog törekedni az érzelmi lelkesedés és a reakciósság álláspontja között, ugyanakkor azonban arra fog törekedni, hogy ne zárkózzék el semmilyen komoly és becsületes álláspont elől.

A szemle cikkei angolul, mint semleges nyelven fognak megjelenni, de a cikkeket be lehet nyújtani franciául, németül vagy olaszul is, ez esetben a szerkesztő vállalja a felelősséget pontos fordításukért. A különböző európai fővárosokban élő képviselőin keresztül azt is lehetővé fogja tenni, hogy más európai nyelvekről is készülhessenek fordítások. Külön gondot fog fordítani arra, hogy az egyes írások magas irodalmi színvonalon legyenek.

A EUROPEAN REVIEW első számai a következő témákról fognak cikket közölni:

(A) A nemzetiségi eszme a modern Európában; A neoszláv eszme; A magyarországi faji kérdés; Lengyelország jövője; Az európai német kisebbségek; A legújabb finnországi fejlemények; A szerb-horvát egység mint európai kérdés; Az albán állam kilátásai; A szocializmus és a nemzetiség; Az ukrán kérdés; A katalán mozgalom; A nyelvkérdés Belgiumban; Az agrárkérdés Romániában; A kutzo-valachok; Ciprus és a hellén eszme; A szlovákok és a nemzeti oktatásra való joguk; A cionizmus; A zsidó ortodoxia és az asszimiláció; Hus János történelmi jelentősége (halála ötszázadik évfordulójára); Az ír nyelv újjáéledése; A velszi nacionalizmus; A parlamenti kormányzás Bulgáriában; cikksorozat az európai kivándorlókról (olaszok, csehek, horvátok, szlovákok, rutének); Az olasz irrendentizmus.

(B) Sibelius és a finn zene; A flamand irodalom; Realizmus a lengyel irodalomban; A cseh zene; Selma Lagerlőf és a svéd új romantika; A rutén népköltészet; A szlovák díszítőművészet; A magyar zene szelleme; Az európai görögkeleti egyházak; Szláv liturgia a római katolikus egyházban; A német-osztrák irodalom nemzeti sajátossága; A nemzetiség filozófiája; Román egyházi építészet; A nemzetiség apostolai (egy sor esszé olyan személyiségekről, mint Mazzini, Gambetta, Kossuth, Parnell, Rieger, Gaj, Herzl, Dosztojevszkij stb.)

(C) Holland, dán, finn, görög, norvég, szlovák, szerb-horvát, magyar, lengyel, román stb. elbeszélések és versek; rutén, lett, bolgár, vend, szlovén, baszk mesék, folklór és közmondások; ismertetések a különböző európai nemzeti kérdésekkel foglalkozó könyvekről.

13

Ayton House, Abernethy, Perthshire.

1914. ápr. 24.

Kedves Dr. Jászi,

Március 31-én levelet írtam Önnek egy új szemle létesítésére vonatkozó tervemről. Minthogy nem kaptam rá választ, kezdek félni, hogy a levél esetleg elveszett a postán, mivel nem volt elég pontosan megcímezve. Ezért ismét írok, egyúttal pedig remélem, hogy meg fogja bocsátani türelmetlenségemet, amennyiben levelem mégis eljutott címzettjéhez.

Valóban nagyon szeretném hallani véleményét. Időközben valószínűleg Budapesten leszek május 28-a körül, habár csak nagyon rövid időre. Előreláthatólag Ön is Budapesten lesz azidőtájt?

Van másolatom első levelemről, és ezt elküldeném, amennyiben azt hallom Öntől, hogy az eredeti elveszett. Remélve, hogy mielőbb hallok Önről, maradok

igaz híve

R.W. Seton-Watson

Az angol nyelvű eredeti gépirat fordítása

14*

Budapest, 1914. április 27.

Kedves Uram és igen tisztelt Kollégám,

Távol voltam Budapestről, így két levelét csaknem egyidőben kaptam meg. Visszaérkezésem óta azután annyira el voltam halmozva munkával, hogy mindeddig képtelen voltam Önnek válaszolni.

Terve nagyon érdekel, megvalósításához sikert kívánok. Meggyőződésem, hogy az európai nemzetiségi kérdésben szükség van egy pártatlan fórumra, s hogy e hiány betöltésére Ön „the right man on the right place".

Ami azt az ajánlatát illeti, hogy folyóirata első számába írjak egy cikket, ez számomra megtiszteltetés és készséggel hajlandó is vagyok ezt megtenni. Mindazonáltal engedjen meg egy kérést.

Ön tudja, milyen rendkívül nehéz és kényes azoknak a helyzete Magyarországon, akik a sovén hazafiság álarcát viselő feudalizmus ellen küzdenek. Tartom magam ahhoz, hogy csak olyan irodalmi propagandában veszek részt, amely egészében megbélyegzi ugyan azokat a súlyos vétkeket, amelyeket a magyar oligarchia a nemzetiségek nyelve és kultúrája ellen elkövetett, ugyanakkor azonban tiszteletben tartja annak a magyar népnek az eszményeit és jogos önérzetét, amely államunk történelmi keretei között akarja megvalósítani a termékeny harmóniát az összes nemzetiség között. Ezért kérem Önt, hagyja ki programjából az ellenségeskedés minden látszatát, *amely nem az uralkodó osztályok, a magyar nép és a nemzetiségek jogainak bitorlói ellen,* hanem maga a magyar nemzet ellen irányul. Annál is inkább ajánlom ezt a szempontot, mert ez nem csupán az ésszerű eljárás eszköze, de – véleményem szerint – a magyar fejlődés teljes igazságát képviseli.

Május végén valószínűleg Budapesten leszek, és nagyon örülnék, ha élőszóban tárgyalhatnám meg Önnel tervét, amely Magyarország jövője szempontjából is rendkívül fontos.

Engedje meg, kedves Uram és tisztelt Kollégám, hogy biztosítsam megkülönböztetett és odaadó érzelmeim felől

Jászi Oszkár

A francia nyelvű eredeti kézirat fordítása

15

Prága 1914. május 23.

Kedves Dr. Jászi,

Örömmel kaptam meg kedves levelét röviddel otthonról való elindulásom előtt. Addig nem akartam rá válaszolni, amíg terveimről nem tudtam volna Önt tájékoztatni. Hétfőn érkezem Bécsbe és a hét végéig maradok ott, azután mennék Budapestre, de csak egy éjszakát töltenék ott, s onnan megyek tovább Lembergbe. Nem tudom, tudna-e értesíteni engem a *Wien I., Residenzhotel* címen, hogy előreláthatólag Budapesten lesz-e május 30-31-én, szombaton vagy vasárnap? Számos kérdést szeretnék Önnel megbeszélni szemlémmel kapcsolatban, különösen annak *magyarországi* és *balkáni* vonatkozásait. Amennyiben 31-én nem ér rá, de a most következő hét bármely napját (szerda kivételével) javasolná, úgy még meg tudom változtatni terveimet és a későbbi időpont helyett akkor jönnék Budapestre.

Teljes mértékben méltányolom azzal kapcsolatos álláspontját, hogy milyen magatartást tanúsítson a Szemle a magyarokkal kapcsolatban, s magam is erősen törekszem arra, hogy kerüljek mindent, ami sérthetné a *mérsékelt* magyarországi felfogást. Ez azonban annyira fontos kérdés, hogy kellőképpen csak *szóban* tárgyalható meg szerintem, ez pedig még jobban ösztönöz arra, hogy találkozzam Önnel a jövő héten és részletesen megtárgyaljuk az ügyet.

Ami cikkét illeti – amennyiben úgy dönt, hogy megírja azt – természetesen *teljesen szabad kezet* biztosítok Önnek, hogy saját nézőpontját megismertesse a brit közönséggel, a második számban pedig kész lennék egy másik tanulmányt közölni az Alföld és más vidékek *magyar* parasztságának gazdasági helyzetéről, s hogy viszonyaik milyen hatással vannak az általános magyarországi helyzetre. Egyúttal szeretném kikérni véleményét, milyen szemelvényeket közöljünk a modern magyar irodalomból – mind prózát, mind verseket.

A Szemlét ismertető tájékoztatót *magyarul* is kinyomattatom,[1] de csak utazásom befejezése után szándékozom terjeszteni.

Abban a reményben, hogy a következő héten találkozunk, maradok

őszinte híve

R. W. Seton-Watson

Az angol nyelvű eredeti kézirat fordítása

16*

Budapest, 1914. május 26.

Kedves Uram,

Feleségem és én szívesen látjuk Önt vasárnap, 31-én ebédre. $^1/_2$ 2 és 2 között fogunk ebédelni, de nagyon örülnék, ha már ebéd előtt beszélgethetnénk. A város központjától félórányira lakom, és így gondolatainkat teljes elővárosi és „kerti" nyugalomban tudnánk kicserélni.

[1] Nincs nyoma, hogy elkészült volna a tájékoztató magyar nyelvű változata.

Amennyiben Madame Seton-Watson is részt vesz az Ön utazásán, úgy feleségem és én nagyon megtisztelve éreznénk magunkat, ha őt is üdvözölhetnénk nálunk.

Ami a magyar irodalomra vonatkozó fölvilágosításokat illeti, feleségem – maga is költő lévén[1] – meg fogja tudni azokat adni.

Remélve, hogy láthatom nálunk, kedves Uram, odaadó és tisztelő üdvözletemet küldöm Önnek

Dr. Jászi Oszkár

Lakhely
Budapest
II., Pasaréti út 79.
a *Budagyöngye*
villamos állomás közelében

A francia nyelvű eredeti kézirat fordítása

[1] Lesznai Anna, Jászi első felesége.

Ránki György:

JEGYZETEK A TÁRSADALOMTÖRTÉNETRŐL

Világszerte megnövekedett az érdeklődés – marxisták és nem marxisták között egyaránt – a társadalomtörténet iránt. Divatossá vált ez a téma. Nyugaton a történetírás elvi és módszertani megújhodását várják tőle és a konzervatív történetfelfogás képviselőivel szemben jórészt fiatal, haladó szellemű történészek lelkesednek érte. Itthon is kétségtelen várakozással tekintenek elébe. A történeti folyamatok ábrázolása során azt a hiányzó láncszemet keresik benne, amely a történetírást kiterjesztené a társadalmi valóság legszélesebb aspektusaira, a történelem eddigiekben elhanyagolt területeire, a jobban kidolgozott gazdaságtörténetet a társadalmi lét totalitásába illesztve inkább emberközelségbe hozná, és a túltengő leíró, politikai eseménytörténetet visszaszorítva, az emberiség mindennapi életét, teljesebb történetét nyújtaná. A megközelítés különbözősége jórészt – de nem kizárólag – természetesen az eltérő szemléletből és a nem azonos indulásból fakad. Némi leegyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatnánk: míg a Nyugaton az új iskola a régi polgári történetfelfogással – akár pozitivizmus, akár historizmus, akár szellemtörténet – szemben, azzal való kemény harcban bontakozik ki, addig Magyarországon a társadalomtörténet nem a marxista történetfelfogással szemben kell hogy megszülessék, hanem abból nőhet ki – természetesen itt sem harc nélkül –, éppen annak helyes alkalmazása alkotja szinte megszületésének és terjedésének premisszáját.

Természetesen nem véletlen a politikai történet túltengése a mai történetírásban. A politikai élet központba állításának történeti és elvi hagyományai vannak a polgári történetírásban. Azok a korai francia történészek, akikre nemcsak a nyugati történetírói iskolák, de minden gyökeres szemléleti különbség ellenére a marxista történészek is mint a szaktudomány megalapozóira tekintenek, mind elsősorban királyok, miniszterek, tábornokok történetét írták meg, ilyen témákban mutatták be mesterségbeli tudásukat. Természetesen a kor, az abszolutizmus, majd a francia forradalom szintén elsősorban a politikai történetre irányította a figyelmet.[1] A 19. századi történetírás nagy tudományos képviselői, kiknek nevéhez a szaktudomány jónéhány alapvető elvi és módszertani premisszájának kidolgozása fűződött, még akkor is, ha mint a francia történetírás mesterei, a forradalmak és az osztályharc szerepét hangsúlyozták, végül is a politikai hatalmat és az államot tekintették a történeti fejlődés legfontosabb vizsgálandó problémájának, ama csomópontnak, mely köré a történeti események fő vonala felfűzhető, és amely a történeti folyamatok és összeütközések rendezési elveként szolgálhat. A külpolitika

[1] *Jacques Le Goff:* Is Politics still the Backbone of History? Daedalus, 1971.

primátusáról szóló felfogás világosan sugallta az érdeklődés egyoldalúságát. A polgári szaktudomány uralkodó történetfelfogásából szinte következett, hogy az első szaktudományos történetírók, kiknek érdeklődése a hivatalos történetírás által jórészt elhanyagolt problémákra, ún. társadalomtörténeti kérdésekre kiterjedt, diszciplínájuk tárgyát valahol a politikai életen és annak művelőin, az uralkodó osztályokon kívül keresték. A társadalomtörténet szinte klasszikusnak tekintett, ma már azonban egyre kevésbé elfogadott meghatározása, melyet az egyik első nagy angol társadalomtörténet szerzője, Trevelyan adott, így hangzik: „A társadalomtörténet a nép története politika nélkül."[2]

A kialakuló marxista történetírás alapvető történetszemléletéből következően nagy áttörést valósított meg a gazdaság- és társadalomtörténet felé. Így részben szakított, vagy szakítania kellett volna az egyoldalúan politikatörténet-centrikus történeti kutatással, de ezt különböző történeti, politikai okok és módszertani problémák miatt nem tette meg következetesen. Igaz, hogy a marxista szemléletű történetírás a gazdasági élet jelenségeinek bizonyos alapvető szerepet tulajdonítva erősebben kellett hogy a gazdaságtörténettel foglalkozzék, és az osztályharcban a történelem nagy előrevivő erejét, motorját fedezve fel, nem hagyhatta ki a népet a politikából. Mégis, különböző okok miatt ez a történetírás jórészt máig képtelen volt a történelmet a maga társadalmi totalitásában megragadni, és végül is, ha más felfogásban ugyan, túlságosan a politikai történetre koncentrálta érdeklődését, melyben természetesen már a néptömegek – politikai eszközökkel vívott – osztályküzdelmét is figyelembe vette. Anélkül, hogy a jelenség okát itt részletesen elemezni tudnánk, hadd utaljunk röviden néhány olyan körülményre, melyek a marxista történetírás ilyen orientációjához hozzájárultak. A marxista szemlélet dogmatikus leegyszerűsítése általában, az ökonomista determinizmussal való szembefordulás tudományos, ideológiai igénye és az aktuálpolitikai feladatok – melyek olykor túlságosan meghatározták a témaválasztást – olykor egyoldalúan a politikai harc kérdéseinek történelmi ábrázolását állították előtérbe. A történelem tudományos, ideológiai szerepének leegyszerűsített felfogása oda vezetett, hogy eléggé elterjedt volt az a nézet, mely a történetírást nemegyszer propagandisztikus szerepre kényszerítve a marxista történetírás feladatát nem a társadalmi élet totalitásának ábrázolásában, hanem olyan politikai mozzanatok egyoldalú előtérbe állításában jelölte meg, melyeket a történelem hamis analógiákkal való vulgarizálásával, s így a közvetlen ideológiai harc hamisan megfogalmazott igényével leginkább véltek hasznosíthatónak. Ha még hozzávesszük, hogy a politikai harcok ábrázolása nagyobb szaktudományos, történetírói hagyományokra, jobban felhasználható forrásokra, forráskritikai és módszertani elvekre támaszkodhatott, úgy érthető, hogy ez a könnyebbség is csábította a történészeket, hogy a történelem számos, a társadalmi léthez szervesen hozzátartozó, de kevésbé kutatott, új források és forráscsoportok megmozgatását kívánó, más módszertani szempontok kidolgozását igénylő oldalait jórészt figyelmen kívül hagyják vagy elhanyagolják a marxista igényű megközelítés hangsúlyozása ellenére is.

Mégis, ha a mai Nyugaton a társadalomtörténet iránt tapasztalható érdeklődést kívánjuk megérteni, akkor az érdeklődés forrásai között joggal emelhetjük ki elsőnek a marxizmus hatását. A hagyományos történetírás régebben mindenkire, aki társadalmi vagy gazdasági kérdéseket állított vizsgálódásai középpontjába, némileg gyanús szemmel

[2] *G. Trevelyan:* English Social History. London. 1965. VII.

tekintett, azokat marxistának tartotta, és jórészt kiszorította a szaktudomány hivatalos egyetemi világából. A marxista történetírás minden, a 30-as és 50-es években jelentkező beszűkültsége ellenére, különösen a 60-as években olyan eredményeket is elért, olyan új szempontokat és új területeket tárt fel, melyek mellett nem mehettek el szótlanul a szaktudománynak egy megváltozott világban felnőtt képviselői. A társadalomtudományok általános fejlődésében, tematikai és módszertani gazdagodásában, az interdiszciplinaritás gondolatának mind szélesebb térhódításában jelölhetjük meg azt a másik forrást, melyből a társadalomtörténeti érdeklődés fakad. A nem régen indult nyugatnémet folyóirat, mely címében is a történelem és társadalom egyesítésének igényét hirdeti, programadásában ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A »Történelem és társadalom« interdiszciplináris folyóirat. Abból a felismerésből indul ki, hogy egy olyan történettudománynak, mely magát történeti társadalomtudománynak tekinti, elengedhetetlenül szükséges a rendszerezett társadalomtudományokkal – különösen a szociológiával, a politikai tudományokkal és a közgazdaságtudománnyal – való együttműködés. A történeti valóságot ugyanis csak úgy lehet felfogni és kutatni, ha elméletet, kérdésfelvetéseket és módszert a társadalomtudományokból vonunk be a történeti kutatásba és ezt tekintjük egy kritikai fogalom- és elméletalkotás alapjának. A cél elsősorban az, hogy a történeti hermeneutikus és a társadalomtudományi analitikus kutatási metódust egymással gyümölcsözően egyesítsük."[3]

Gyakorlatilag az igény abból következik, hogy a történetírást egyszeri, egyedi jelenségek tudományának tekintő felfogás visszavonulóban van és a törvénytudományok módszereinek, kérdésfeltevéseinek kiterjesztése a történelemre a történelmi témák jellegét is eo ipso meg kell, hogy változtassa.

Végül, különösen a nyugatnémet társadalomtörténeti iskola kialakulásában kétségtelenül szerepet játszott az a politikai, erkölcsi kiábrándulás, melyet az új, fiatalabb történész-generáció tagjai éreztek a hagyományos, a politika és állam primátusát hangsúlyozó történetfelfogásnak a német nagyhatalmi tervekhez való kapcsolódása és nem utolsósorban a nemzetiszocialista ideológiával való érintkezése miatt.

A társadalomtörténet tárgya és módszere tehát érthetően az érdeklődés középpontjába került. Elméletileg világos a szétválasztás a marxista történetfelfogás általános társadalomszemlélete – mely a szükségszerűséget, a belső összefüggéseket, a kölcsönhatásokat, a táradalmi-történelmi viszonyokat és folyamatokat tanulmányozza – és a társadalomtörténet, mint a szaktudomány egy része között. A gyakorlatban azonban a világos szétválasztás távolról sem történt meg. Nem utolsósorban azért sem történt meg, mivel a társadalmi lét totalitása, a komplexumok benső és külső mozgási törvényeinek igénye, valamint az a körülmény, hogy a tásadalomban a szükségszerűen fellépő különböző erők minél fejlettebbé válnak, minél immanensebben tökéletesednek[4], annál inkább jutnak – „gazdasági törvényszerűségektől való végső függésük csorbítatlanul hagyásával" – viszonylagos önállósághoz, ami a történelem egységes, társadalmi felfogásán belül egy társadalomtörténeti részdiszciplína elkülönítését igen bonyolulttá teszi. Fokozottan áll ez a polgári történetírásra, ahol ilyen egységes, a társadalmi lét totalitására törekvő történetfelfogásról aligha beszélhetünk.

[3] Geschichte und Gesellschaft, 1975/1. Vorwort der Herausgeber.

[4] Vö. *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. Történeti fejezetek. Bp. 1976. 359.

Beszélhetünk-e azonban egyáltalán önálló társadalomtörténetről? Vajon lehetséges-e a gazdaságot és a társadalmat egymástól elválasztani? Vajon a gazdaságtörténet, és elsősorban a marxista gazdaságtörténet nem tartalmazza-e magát a társadalomtörténetet is, vagy talán nincs-e igaza annak a szerzőnek, aki szerint a marxista társadalomtörténet egyszerű tautológia, hiszen ha egy történetírás marxista, az eo ipso a társadalomtörténetet nyújtja, külön speciális ágazat kibontakoztatására sem szükség, sem lehetőség nincs.[5]

Nézetem szerint igaz, hogy egy jól kidolgozott, marxista szellemben fogant történeti munka társadalomtörténeti jellegű, hiszen amennyiben nem az, akkor ténylegesen nem marxista, mely a történelem és a társadalmi lét egésze helyett annak nem csupán a feldolgozás tárgyából következő részekre darabolását végzi el, de bármilyen marxista jellegű hivatkozás az osztályharc szerepére való utalás ellenére, a politikai történetet elszigeteli „a társadalmi létnek, mint egésznek totális, kölcsönös vonatkozásaitól, ilyen mesterséges elszigeteltségben elemzi őket, hogy az így kidolgozott területen – esetleg – elvontan összekapcsolja más szinten mesterségesen elszigetelt területekkel."[6]

A marxista történelmi módszer tehát a történelmet társadalomtudománynak tekinti és ezért mindig társadalomtörténetet ír, lényegesen különbözve a 19. századi politikacentrikus, individualizáló történettudománytól. Más dolog viszont, hogy egy szaktudományon belül lehetséges-e a társadalmi lét teljességét olyan metszetekben vizsgálni, melyek a korábban is kialakult gazdaságtörténet és a történetírásban uralkodó politikai történet mellett e társadalmi totalitás olyan, eddig a történetírásban elhanyagolt aspektusait tárja fel, melyek a társadalom mindennapi, alapvető életfunkciói közé tartoznak, de sem az elsősorban a gazdasági folyamatokra koncentráló gazdaságtörténetben, mégkevésbé az osztályharcot vagy hatalmi küzdelmet ábrázoló politikai történetírásban nem, vagy alig kaptak helyet.

A társadalomtörténet természetesen nem abban az értelemben lehet önálló stúdium, hogy bármilyen összefüggésben különválasztódik a gazdaságtól, hanem abban az értelemben, hogy kikutatja és feldolgozza a társadalom bizonyos, a gazdasági fejlődéstől alapjában, de nem kizárólagosan meghatározott folyamatait.[7]

A társadalomtörténet ebben az értelemben az emberi társadalom nagy egységeivel, osztályokkal, társadalmi rétegekkel, társadalmi, szakmai csoportokkal foglalkozik, ezeknek mozgását, struktúráját, változásait elemzi. Ha megpróbáljuk összefoglalóan jellemezni, melyek azok a témák, melyeket a társadalomtörténet tárgykörébe sorolhatunk, akkor jórészt az elnyomott társadalmi osztályok helyzetét, mozgalmait, gazdasági-politikai harcait, az egyes osztályok rétegeződését, az emberi tevékenység mindennapos mozzanatait (életforma, lakás, étkezés, jövedelemmegoszlás és kiadások, betegség, szabad-

[5] *Jürgen Kuczynski:* Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1960. Kuczynski álláspontja szinte logikusan következik abból, hogy a társadalomtudományok rendszerében ő a gazdaságtörténetet a gazdaságtudományokhoz (Wirtschaftswissenschaften) sorolja, a történelmet pedig a politikai történettel azonosítja, mely „a politikai felépítmény és az osztálypolitika történelmi oldalát vizsgálja". Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1976. II. 19.

[6] *Lukács: i.m. 290.*

[7] Lukács ontológiai elsőbbségről beszél (i.m. 306. l.), ami nem jelent mindig közvetlen oksági viszonyt.

idő, iskolázottság, sexuális magatartás stb.), valamint a demográfia, az emberi reprodukció kutatásait tartalmazó tanulmányokra, esetleg monográfiákra utalhatunk. A történelemnek – nem kétséges – jórészt olyan témái ezek, melyeket részben – de csak részben – a közgazdaságtudomány és a gazdaságtörténet, méginkább az újonnan fellendülő szociológia érint és kutat, nemcsak a mai, de – ha alapos – történeti aspektusaiban is. Viszont hosszú ideig mindezek a stúdiumok alig kaptak helyet a hagyományos történetírás keretében. Talán még a munkásmozgalom-történet nyert leghamarabb polgárjogot – más kérdés, hogy milyen szemlélettel – nemcsak azért, mert a polgári történetírás a témát korábban elhanyagolta, de azért is, mivel sok tekintetben mégis érintkezett a politikai történetírással, illetve lehetett politikai történetírássá korlátozni. A marxista történettudományban a munkásmozgalom-történet és a parasztmozgalmak feltárása már döntő szerephez jutott, jórészt a munkásosztály vagy más társadalmi osztályok életfeltételeinek, sőt harci körülményeinek mellőzésével. Az általunk a társadalomtörténeti szaktudomány keretei közé sorolt kérdések marxista történeti feldolgozása tehát még alig haladt előre.[8] Nem csupán tematikai elszegényedésről van szó a gazdaságtörténet-politikai történet dichotómiában való gondolkodás révén, hanem arról a problémáról, hogy a politikai történet eluralkodása jórészt a többi társadalomtudománytól való elzárkózást, módszereik, eredményeik figyelmen kívül hagyását, analízis helyett empirikus leírást eredményezett. A társadalomtörténet viszont a többi társadalomtudomány számos metodológiai kérdésfeltevését és módszerét kell hogy magáévá tegye, s egyben magában hordozza a historizmus azon idealista felfogásának elvetését, mely a különbségek, az egyedülállóság hangsúlyozásával a történelmet elválasztotta a többi tudománytól, s ellentétet konstruált a törvény és történelem között. (Igaz, a törvény elismerése nemcsak a marxista felfogás része, bár a történelem és törvény helyes összekapcsolása, mint „a társadalmi létnek a belső immanens törvényszerű mozgása" Marxtól származik.) De a társadalomtörténetnek mégis megvannak a világos választóvonalai a többi társadalomtudománytól. Nem utolsósorban azért, mivel mégis elsősorban történelem, mely történelmileg, helyben és időben meghatározott társadalommal foglalkozik. Nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy mi van, de azt is, hogyan történt és miért történt, tehát nem elégedhetünk meg a társadalmi struktúra bizonyos általános modelljével, hanem a társadalmi változások és a speciális jelenségek egységét kell megteremteni.[9]

Az ilyen egység csakis úgy jöhet létre, ha sikerül történeti analízis révén egy adott társadalom központi specifikumát megtalálni és így kifejtett és elemezett struktúrát történet mozgásban láttatni. Ez a mozgás a történeti fejlődésben a struktúra egyensúlya kialakulásának, megrendülésének, majd megváltozott minőségi feltételekkel az egyensúly visszanyerésének folyamatából áll.[10]

Kísérjük végig a kérdéseket a legújabb nyugatnémet kiadványokban, ahol a társadalomtörténeti érdeklődés rohamosan terjed és komoly, tehetséges képviselőkkel rendelkező történetírói iskolákat bontakoztatott ki. Az 1975-ben indult német folyóirat érdeklődési területét a következőkben határozza meg: „A folyóirat tárgya a társadalom és

[8] Itt és a továbbiakban sem tudunk kitérni a feudalizmuskori vagy koraújkori problémákra. Mondanivalónk elsősorban a modern (19. és 20. század) történetét érinti közvetlenül.

[9] *E. Hobsbawm:* From Social History to the History of Society. Daedalus. 1971.

[10] *E. Hobsbawm:* i.m.

története, azaz társadalomtörténet. Szélesebb értelemben mindazon politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és szellemi folyamatok összessége, melyek meghatározott társadalmi formációban gyökereznek. A központi téma a társadalmi változások folyamatainak és struktúrájának ábrázolása. Ennek során a társadalmi rétegződés, a politikai uralmi formák, a gazdasági fejlődés, a szocio-kulturális jelenségek állnak a kutatás előterében."[11]

Nem kétséges: e témamegjelölés meglehetősen heterogén. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szöveg tükrözi a dilemmát: vajon miről is van szó: szélesebb értelemben egy új történetfelfogásról, mely a politikacentrikus kép helyét a gazdasági-társadalmi szemléletnek engedi át, ebben lelve fel a történelem fő rendezőelvét és mozgatóerejét, vagy pedig a szaktudomány meghatározott kutatási területéről. A folyóirat eddig megjelent két évfolyama világosan utal arra, hogy nem kívánták publikációikat kizárólagosan a társadalomtörténetre korlátozni és egyáltalán nem zárkóznak el olyan hagyományos, a tradicionális német történetírásban előkelő helyet elfoglaló témától sem, mint a külpolitika. Amitől azonban elfordulnak, az a külpolitika hagyományos értelmezése, a gazdasági-társadalmi mozgatóerőktől való elszakítása, a külpolitika primátusának hangsúlyozása. A folyóirat eddigi számai, valamint a jórészt a folyóiratot kezdeményező történetírói gárda tollából nemrég megjelent „A mai társadalomtörténet" címet viselő, Hans Rosenberg 70. születésnapját ünneplő kötet talán alkalmat nyújt a társadalomtörténet tárgyának és módszerének bizonyos átgondolására, nem utolsósorban a kötetben és a folyóiratban megjelent tanulmányok kapcsán.

Jürgen Kocka az új folyóirat első, „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte" című, programadó jellegű tanulmányában a társadalmi struktúra történeti analízisét tekinti a társadalomtörténeti kutatások központi magjának.[12] Kocka a társadalomtörténet teoretikus megközelítésének három lehetőségét hangsúlyozza. Az első – ahogy a szerző fogalmazza – a Német Demokratikus Köztársaságban alkalmazott „marxista-leninista történelmi materializmus", mely az egész társadalom történeti analízisére szolgál. Kocka hosszan elemzi ennek a módszernek a részeredményeit és alkalmazhatóságát a társadalomtörténeti kutatásra. De végül az elmélet túlságos zártságára hivatkozva azt állítja, hogy ez a módszer elzárja az utat az új kérdésfeltevések, a nem konvencionális módszerek előtt és ezért nem egy alkalommal ténylegesen az elmélet és a megismerés kiterjedésének akadályozójává vált.[13]

A másik, főleg a német történészek között elterjed fő teoretikus áramlatot Hans Rosenbergtől, az új német társadalomtörténeti iskola szellemi atyjától származtatják. Kocka szerint ez az irányzat az általánosítás igényét nem az egész történeti folyamat egészére, hanem ennek csupán egy kis szakaszára, az iparosítás periódusára terjeszti ki. A konjunktúra-ciklusokat és az ezzel kapcsolatos társadalmi-politikai változásokat tekinti a társadalomtörténet olyan teoretikus fonalának, melyre a struktúra és a folyamatok elemzését fel lehet fűzni. Kocka nem titkolja, hogy a hosszú időszakok és a konjunktúra-ciklus egységére és változására felépülő modellnek is van jónéhány gyenge pontja.

Végül az ún. modernizálási elméletet tekinti a nyugatnémet szerző azon harmadik megközelítési lehetőségnek, melyre a társadalomtörténeti kutatások teoretikusan

[11] Geschichte und Gesellschaft, 1975/1.

[12] *J. Kocka:* Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Geschichte und Gesellschaft, 1975/1.

[13] *J. Kocka:* i.m. Theorien 20.

alapozódhatnak. A modernizációt az emberiség történetében a gyors változások folyamatának fogja fel,[14] nagyjából az iparosítás (ipari forradalom) következményeként jelentkező társadalmi-politikai változásokat tekintve e folyamat legiényegesebb elemének. A gazdasági, társadalmi, politikai változások láncolatában, ok-okozati kapcsolatában a modernizálási elmélet nem emel ki semmiféle elsődleges hatásokat, sok esetben az ok-okozati összefüggések fordítottan is jelentkeznek náluk. A modernizálási teória azonban alapjában mégis a változások lényeges belső, gazdasági-társadalmi összefüggéseire támaszkodik, s Kocka külön kiemeli azt a gondolatot, mely szerint a gazdasági modernizálódás és a társadalmi-politikai elmaradottság aszinkronizáltsága és az ebből származó ellentét a modern történelmi folyamatok egyik nagy hatóereje.[15]

Kocka nem abszolutizálja a modernizálási teória értékeit sem. Egyet lehet érteni vele abban, hogy ennek határozott kritériumait jóval könnyebb a gazdaság, mint a társadalom és a politikai intézményrendszer kereteiben meghatározni. Utal arra is, hogy a liberális polgári demokráciát, amely a 19. században Nyugat-Európa modernizálódásának adekvát társadalmi, politikai formája volt, aligha lehet manapság valamiféle kötelező mértéknek elfogadni.

Kocka, midőn mind a három megközelítési lehetőséget nyitva hagyja, egyaránt mutat bizonyos empirizmust és eklekticizmust, elméleti nyitottságot és a marxista teória azonosítását bizonyos zárt, elavult nézetekkel.

Kocka tanulmánya így is tanulságos, nemcsak szerzője széles ismeretei és elméleti érdeklődése folytán, de azért is, mivel bár tükrözi a nyugati társadalomtörténet elméleti bizonytalanságát, egyidejűleg igen sok olyan elméleti és módszertani problémára hívja fel a figyelmet, melyeket a társadalomtörténeti kutatás nálunk sem kerülhet meg. Kocka munkájára vonatkozó kritikai megjegyzéseink ugyanis nem fedhetik el a marxista történetírás gyengeségeit még ezekben a kérdésekben.

Hadd utaljunk mindenekelőtt a társadalmi struktúra és rétegződés kérdéseire, ami egyébként számbelileg is jelentős helyet foglal el a nyugatnémet társadalomtörténeti irodalom publikációi között, – nem véletlenül. Valóban ez az a terület, ahol a társadalomtörténeti kutatás nemcsak képes volt eddig is eredményeket felmutatni, de leginkább megtalálta saját, mind a szorosan vett gazdaságtörténettől, mind a politikai intézménytörténettől elkülönülő műfaját. Teoretikus és praktikus szempontok egyaránt szólnak a társadalmi rétegződés problematikájának előtérbe kerülése mellett. Kocka az osztály-, status-, érdekcsoport-analízist a többi társadalomtudomány kategóriarendszeréből átvett, illetve átveendő fogalomnak ábrázolja.[16] Nyilván e pontban található, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy összegezhető az egyik leglényegesebb szemléleti különbség, mely a marxista történetfelfogást a mégoly fontos és tanulságos új iskolától elválasztja.

A Kocka-féle megközelítésnek kétségtelenül megvan a maga belső logikája. A jeles fiatal nyugatnémet történész ugyanis a Max Weber-i ideáltípusokat is a társadalom-

[14] A modernizáció teoriájára lásd *C. E. Black:* The Dynamics of Modernization. New York. 1966.

[15] A kérdés a magyar gazdaságtörténeti irodalomban közel egy évtizede már megfogalmazódott, utalva arra, hogy a Monarchia kedvezőbb kereteket teremtett a magyar gazdasági átalakulás számára, miközben a társadalmi struktúrát erősen konzerválta. Ld. *Ránki György:* Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági kérdései. Valóság, 1968. 5. sz.

[16] *J. Kocka:* Theorien. 13.

történeti fogalmak alkalmazásának tekinti.[17] Egészben tehát nyitva hagyja azt az értelmezési lehetőséget, mely szerint az osztály, státus, csoport, hasonlóan a Weber-féle ún. ideáltípushoz, nem a történeti valóság alapvető eleme, hanem a kutatás módszertani segédeszköze.[18] De vajon nincs-e igaza A. Gerschenkronnak[19], aki a Max Weber-i ideáltípust a historizmus uralkodása idején az általánosítás és történeti absztrakció kényszerű kamuflálásának tekinti, melyre ebben a formában ma már aligha van szükség. Gerschenkron is hangsúlyozza, hogy a típusok mögött meghúzódó általánosítások ténylegesen nem a modellalkotó, hanem a reális valóság termékei. Így az osztályok stb. sem a társadalomtudományokból a történeti kutatásra alkalmazott fogalmak, hanem a történeti fejlődés objektív, egyidejűleg gazdasági, társadalmi és politikai kategóriái. Persze Kocka munkásságát ismerve aligha arról van szó, mintha ő tagadná az osztályok létét és döntő szerepét a társadalom fejlődésében. Sokkal inkább arról, hogy a nyugati társadalomtörténet sokirányú tendenciái közt kétségtelenül fellelhető egy olyan irányzat, amely a rankei állam- és politikacentrizmust egészében a Max Weber-i társadalmi-gazdasági orientációjú rendszerrel kívánja felcserélni.

Végsősoron természetesen a marxista szociológia számára is objektív történeti kategóriákról van szó, melyeknek vizsgálati módszerében – akár a társadalmi struktúra, akár a mobilitás – olyan eredményeket dolgoztak ki, melyeket a társadalomtörténeti kutatás aligha nélkülözhet.[20] A történész azonban, ha mélyrehatóan akar foglalkozni a társadalmi rétegződés történeti problémáival, aligha juthat messze a tisztán a szociológia által kidolgozott modellekkel. A társadalmi rétegződés vizsgálata történhet nem egy esetben a marxi osztályszemlélet elvetésének célkitűzésével, míg másik oldalról éppen az osztályszemlélet alapján annak pontosabbá, történetileg hitelesebbé tétele, élettel való megtöltése céljából. Az osztályviszonyok elsődleges felvázolása, „bérmunkások, tőkések és földtulajdonosok a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya"[21] nyilván a gazdasági modellt és funkciót alapozza meg, de nem helyettesíti a történeti vizsgálatot, melynek alapvető összefüggéseket mutat meg, de nem a teljes történeti valóságot. A társadalmi rétegek alaposabb vizsgálata szükséges, de a jelenséget csak akkor érthetjük meg, ha nem akarjuk a lényeg helyére behelyettesíteni, ha „a társadalmi struktúrát a tőkeviszony alapján"[22] írjuk le, ha nem csupán a társadalmi rétegek elkülönülésére, hanem az egymáshoz való viszonyra is megfelelő hangsúlyt helyezünk, ha a társadalmi rétegződést nem szembeállítjuk az osztályviszonyokkal, hanem éppen annak keretei között szemléljük és az alapvető termelési viszonyok (tulajdonviszonyok és jórészt ezeken nyugvó hatalmi viszonyok) működéséből indulunk ki.

A társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés közötti különbség nincs kellően tisztázva. „A társadalmi struktúra a legtágabb értelmezés szerint magában foglalja az

[17] *J. Kocka:* Theorien, 17, valamint *J. Kocka:* Sozialgeschichte. Göttingen. 1977.

[18] Max Weber ideáltípusának ellenkező értelmezésére lásd *R. Stephen Warner:* The Role of Religious Ideas and the use of models in Max Weber's comparative studies. Journal of Economic History 1970–76.

[19] *A. Gerschenkron:* Continuity in History. Cambridge 1970.

[20] Lásd *Ferge Zsuzsa* és *Andorka Rudolf* irodalmat áttekintő tanulmányait „A szociológia ágazatai" című kötetben. Bp. 1975.

[21] *Marx:* A tőke. III. 847.

[22] *Kolosi Tamás:* Társadalmi struktúra és szocializmus. Bp. 1974.

összes társadalmi 'rendszert', ahol egy-egy 'rendszer' a legkülönbözőbb (családi, vallási, baráti, foglalkozási, fogyasztói stb.) helyzetek (státusok) kapcsolódásából alakul ki. Ugyanúgy a rétegződés fogalmát is használják faji, vallási, kor, nem, foglalkozási stb. különbségek leírására" – írja Ferge Zsuzsa.[23] Azok a teoretikus megközelítések, melyek a szociológiában vagy a közgazdaságtudományban jelentkeznek, jórészt hiánytalanul megtalálhatók a különböző történelmi rétegződésviszgálatok elvi alapjaként. A funcióelméletet Schmoller alkalmazta először gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti munkáiban. A durkheimi koncepció, mely a munkamegosztást elsősorban a népességszámmal és népsűrűséggel hozza kapcsolatba, nemegyszer érezhetően jelentkezik éppen a modernizálás teóriájára alapozott társadalmi rétegződés vizsgálatánál. A társadalmi rétegződés problematikája szorosan kapcsolódik azokhoz a társadalomtörténeti munkákhoz is, melyek a hatalom struktúráját vizsgálják. Torzzá vagy legalábbis egyoldalúvá válik azonban ez a kutatás, amennyiben az ismert szociológus (Dahrendorf) nézetét – mely szerint az osztályoknak a gazdasági viszonyokhoz való kapcsolása béklyózza a kutatást – teszi meg elméleti kiindulópontjának.[24]

Történeti szempontból a társadalmi rétegződés vizsgálatában az abszolút és relatív osztályhelyzet analitikus felbontása és társadalmi, történeti mozgásával való összekötése lehet a járható út.

„Ha a társadalmi struktúra fogalmát komolyan vesszük, akkor fel kell tételeznünk, hogy minden társadalmi osztálynál megtalálhatók a történelmileg meghatározott társadalmi struktúrán belül elfoglalt pozíciójából következő pozicionális tulajdonságok, amelyekre hatással vannak az adott osztálynak a struktúra többi alkotórészéhez fűződő kapcsolatai, melyek bizonyos mértékig függetlenek a belső tulajdonságoktól, mint amilyenek például egy foglalkozás gyakorlása vagy az anyagi körülmények... Természetesen a pozíció által meghatározott és a szituáció által meghatározott osztálytulajdonságokat csak gondolati művelettel választhatjuk szét, már csak azért is, mert az osztályszituációt úgy is meghatározhatjuk, mint a termelési viszonyok rendszerében elfoglalt pozíciót és főként mert az osztályszituáció körülhatárolja azt a többnyire igen szűk variációs kört is, amelyben a pozícióhoz kapcsolódó tulajdonságok megjelenhetnek."

„Egy egyén vagy egy csoport társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciója sohasem határozható meg teljesen tisztán, statikus módon, azaz mint az adott struktúrában adott időpontban elfoglalt relatív (felső, közbülső, alsó) pozíció, a szinkronikus keresztmetszetben megragadott pont mögött mindig egy társadalmi út lejtője van. Így, ha nem akarjuk figyelmen kívül hagyni mindazt, amit az emelkedő vagy süllyedő helyzet jelent a pozíció konkrét átélésénél, akkor minden pontot az egész görbét leíró függvény differenciálhányadosával kell jellemeznünk, azaz az egész görbével."[25]

Ez a történeti megközelítés az antagonisztikus osztályszemléletet nem azonosítja valamiféle leegyszerűsített dichotómiával, és nagyjából követi azt az eljárást, melyet Ferge

[23] *Ferge Zsuzsa:* Társadalmunk rétegződése. Bp. 1969. 35.

[24] *Ferge:* i.m. 46. *R. Dahrendorf:* Class and Class Conflict in Industrial Society. London, 1954. bírálatát ld. *Kulcsár Kálmán:* A szociológiai kutatás felődése. Bp. 1971. 264.

[25] Lásd *L. P. Bourdieu:* Condition de classe et position de classe című munkáját. *Ferge:* i.m. 65–66. alapján.

Marxnál az elemzés három szintjében jelöl meg. A legáltalánosabb, legelvontabb szint természetesen csakis bizonyos irányait jelezheti a történeti kutatásnak. Lényegesen több támpontot lelünk a társadalmi alapformák működési mechanizmusára, alapstruktúrájára vonatkozó fejtegetések során. Ezen túlmenően Marx történeti – legkevésbé általános – elemzései már a társadalmi rétegződés vizsgálatának teoretikus, de mégsem szociológiai vizsgálatát, lehetőségeit mutatják.

Nézzük meg viszont, miként határozza meg Kocka a társadalmi rétegződéskutatás lehetőségeit és feladatait. „A történelmi rétegződéskutatás kérdésfeltevéseiben ki kell terjedjen az emberi reprodukció és a demográfiai változásoktól kezdve a gazdasági élet és a munkafolyamatok uralmi és függőségi viszonyáig, a különböző típusú társadalmi és társadalom-pszichológiai struktúrákon és folyamatokon keresztül (családstruktúra, társadalmi élet, folyamatok, nyelv, kollektív mentalitás, szabadidő-felhasználás, egyleti élet) a politikai uralmi rendszerben és a politikai folyamatokban való aktív és passzív részvételtől egészen a művészetek, a vallás, a tudomány fejlődéséig, úgy, hogy megfelelően figyelemmel kísérje a rétegspecifikus különbségeket és hasonlóságokat."[26] A kissé németes és mesterkélt megfogalmazás mellett is elég egyértelmű, hogy Kocka egyfelől a rétegződéskutatás elsődleges, meghatározó és másodlagos, részben erre épülő összefüggéseit nem különbözteti meg, másfelől a szorosan vett társadalmi rétegződésvizsgálathoz sorol jónéhány olyan stúdiumot is, melyeket más szerzők[27] – nézetünk szerint indokoltan – a társadalomtörténet egyéb aspektusaihoz sorolnak. A nagyigényű kérdésfelvetés és a kutatások valósága között tapasztalható ellentmondást Kocka úgy hidalja át, hogy jelzi: a kívánatos nagy szintézishez speciális és részletkutatások sorozatán keresztül vezethet az út. Valóban. Ezt egyaránt tanusítják mind a Geschichte und Gesellschaft című folyóiratban közzétett tanulmányok, mind a Rosenberg-emlékkönyv hasábjain olvasható cikkek. Többnyire városi szinten, meghatározott kisebb termelési ágazatokban és elsősorban a 19. századból – midőn a források mennyiségileg is körülhatároltabbak voltak – rendelkezünk érdemleges társadalomtörténeti munkákkal. A nemzetközi irodalom legismertebb, a munkásosztály kialakulását átfogóan tárgyaló munkái is[28] a 19. század korát tárják fel. Tegyük hozzá, jórészt ez a kor szolgáltatott új, érdemleges társadalomtörténeti forrásanyagot is. Hadd utaljak például a címjegyzékek, házassági kivonatok, egyéb anyakönyvi bejegyzések, örökösödési anyagok és hagyatéki perek anyagára. Végül, de nem utolsósorban a kor viszonylag világosabb gazdasági, társadalmi viszonyai, alacsonyabb technikai fejlettsége, szervezeti egyszerűbbsége is megkönnyíti sok vonatkozásban a vizsgálatokat, hiszen akár az osztályviszonyok, akár a társadalmi rétegek elhelyezkedése lényegesen világosabban, jóval kevésbé komplikáltan jelentkeznek, mint a 20. században.

A nyugatnémet folyóirat első számában közzétett négy tanulmányból három 19. századi témát dolgoz fel, jórészt helytörténeti vonatkozásban.[29] Az anyag jellegénél fogva

[26] *J. Kocka:* Theorien, 34.

[27] *Hobsbawm:* From Social History to the History of Society. Daedalus, 1971.

[28] Pl. *Thompson:* The Making of the English Working-Class. New York. 1963.

[29] *F. Marquardt:* Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg und die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse 1806–1848; *Aycoberry:* Der Strukturwandel im Kölner Mittelstand 1820–1858; *D. Crew:* Regionalmobilität und Arbeiterklasse. Das Beispiel Bochum 1880–1900.

– és ez mit sem von le eredményeik értékéből – elsősorban a társadalmi mobilitás kérdéseire koncentráltak. Olyan téma ez, melyhez az utóbbi években a szociológia bőven szolgált mind teoretikus, mind empirikus irodalommal. A tanulmányokban érezhető az az igény, amit Kocka is megfogalmaz. Eszerint a társadalmi struktúra osztályviszonyokra alapuló, többdimenziós modelljében a rétegződés szempontjából nem hiányozhatnak a következő tényezők: „Osztályhelyzet (termelőeszközök tulajdona vagy annak hiánya), foglalkozáshoz vagy foglalkozási csoporthoz való tartozás rangsor szerint. (A rangsort a történész az egyes foglalkozások státus-presztízsének rangja szerint, valamint a foglalkozás átlagos jövedelmi szintje szerint kell hogy megállapítsa.) Jövedelem- és vagyonnagyság és képzettség mértéke, a politikai hatalomban való részesedés mértéke, különböző vidékekhez, vallásokhoz és nemzedékekhez való tartozás.[30] Kocka nem foglal állást egyértelműen e rétegképző tényezők egymáshoz való viszonyát illetően. Megengedhetőnek tartja, hogy akár abból induljanak ki a struktúra elemzése során, hogy a modern iparosodás eredményeként a különböző rétegek egyre nagyobb szerephez jutnak a társadalmi változásokban és így egyre inkább valamilyen foglalkozáshoz vagy foglalkozási csoporthoz való tartozás határozza meg az egyén helyét a társadalomban. De nem opponálja azt a „Marx által orientált és számos megfigyelés által valószínűsített szempontot sem, mely szerint egy meghatározott társadalmi, gazdasági viszony, azaz a két (a termelőeszközök birtokában levő vagy attól megfosztott) osztály egyikéhez való tartozás a legdöntőbb, mely minden más rétegződési tényezőnél jobban meghatároz mindenfajta életlehetőséget, egyének és csoportok tevékenységét és magatartását, konfliktusokat és szervezkedést."[31]

Ez a teoretikus bizonytalanság érezhető valamennyi tanulmányban. Egyesek ugyan – ellentétben Kockával – határozottan az első, az osztályszempontot elmosó megoldás felé hajlanak. Másoknál nem annyira teoretikus megfontolások, mint inkább gyakorlati nehézségek szólnak elméletileg vitatható megoldások mellett. Mindenekelőtt az ún. középrétegekkel (Mittelstand) foglalkozó tanulmány szövegezésében érezhető ez a dilemma.[32] A munkásosztályra vonatkozó tanulmányok teoretikus problémái lényegesen egyszerűbbnek tűnnek. A vertikális mobilitás irányának bizonyítható kettőssége nem homályosítja el az uralkodó tendenciát, nevezetesen, hogy a lesüllyedők száma lényegesen több volt, mint a munkásosztályból kiemelkedőké.[33] A szerző azonban e megállapítása mellett is vitába száll egy jórészt hasonló témájú cikkében azon NDK-beli történészekkel, akik már az 1848 előtti időszakban a munkásosztály mozgását kizárólag a kapitalista fejlődés függvényében szemlélik.[34] A Rosenberg-emlékkötetben egyébként is jóval kevésbé áll az érdeklődés középpontjában a munkásosztály. Ennek egyik oka feltehetően az, hogy az ott található tanulmányok egy része inkább társadalomtörténeti szemléletű történetfelfogásnak, mintsem szorosan vett társadalomtörténeti tematikának a termékei. Jónéhány írás kimondottan a gazdaságtörténet tárgykörébe sorolható. A kötetet Hans Rosenberg barátai és tanítványai állították össze, megemlékezésül annak a történésznek, aki „egy világos és differenciált elméleti érdeklődésű, mégis a történeti valóság problémái-

[30] *J. Kocka:* Theorien, 41.

[31] *J. Kocka:* Theorien, 41.

[32] *P. Aycoberry:* Der Strukturwandel im Kölner Mittelstand. Geschichte und Gesellschaft, 1975. 1.

[33] *F. Marquardt:* Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg und die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse. Geschichte und Gesellschaft, 1975. 1.

[34] *F. Marquardt:* A Working Class in Berlin in the 1840's. Sozialgeschichte heute. 1972.

hoz kapcsolódó társadalomtörténet számára úttörő munkát végzett." Hans Rosenberg, a hitleri éra elől Amerikába emigrált történész, ellentétben jónéhány más emigráns kollégájával, nemcsak politikailag állott szemben a náci rendszerrel, hanem történetfelfogásában is. Rosenberg élesen bírálta a Németországban már korábban is uralkodó államhatalom- és politikacentrikus, ideológiailag rendkívül konzervatív, erősen nacionalista irányzatú történetfelfogást. Nem véletlenül választotta első nagyobb munkája témájául az 1857–59-es válságot, mellyel az állam és politika, illetve a gazdaság és társadalom német történetírásban uralkodó szétválasztását kívánta áthidalni. További munkásságának fő állomásait a junkerek társadalmi funkciójára vonatkozó tanulmánya, majd a nagy depresszió (1873–1896) feldolgozása, az agrárelem társadalmi befolyásának megvilágítása, végül a „Bürokrácia, arisztokrácia és autokrácia. A porosz tapasztalat" című összefoglaló monográfia jelentették.[35] Ezek a kutatások ugyanakkor szakmai előkészületet is nyújtottak a nagy szintézishez, mely „A nagy depresszió és a Bismarck-korszak. Gazdasági konjunktúra, társadalom és politika Közép-Európában" címmel jelent meg.[36] A kötet összeállítói Hans Rosenberg fő történetírói tevékenységéhez igazodva három fő kérdés köré csoportosították a tanulmányokat: Társadalom és gazdaság a 19. és 20. században; Bürokrácia a 17. század óta; Liberalizmus a 19. században. A gazdasági konjunktúra mint a társadalom és politikai élet formáló ereje jelentkezik – de csak részben – az emlékkötet gazdasági tanulmányaiban. Dieter Groh „Revolutionsstrategie und Wirtschaftskonjunktur" című tanulmányában nemcsak Rosenberg kérdésfelvetéseit követi, hanem Marx és Engels gondolatait. Ismeretes, hogy Marx és Engels szoros összefüggést látott az 1848-as forradalmi hullám hanyatlása és a californiai aranymezők felfedezésével kapcsolatos új gazdasági fellendülés között. Kezdetben Marx az új forradalmi hullámot a konjunktúra hanyatlásának elkerülhetetlen következményeként várta. A korai német munkásmozgalom teoretikus írásait is részletesen ismertető tanulmány utal Marx és Engels túlzott optimizmusára és tévedésére. A történetírás szempontjából különösen fontosnak tartjuk azon következtetését, hogy bár Engels is későbbiekben ismételten óvott a gazdasági összefüggések mechanikus kezelésétől, mégis a szerző szerint részben ide vezethetők vissza a korai munkásmozgalom ökonomista tendenciái.

Ha Groh tanulmánya még besorolható az általunk társadalomtörténetnek tekintett tematikába, úgy Böhme cikke (Bankkoncentráció és nehézipar) vagy Zierba értekezése a német imperializmus társadalmi-gazdasági alapjairól, vagy Hans-Jürgen Puhle dolgozata az agrárpolitikáról, valamint az állami költségvetést tárgyaló tanulmányok hagyományos gazdaságtörténeti munkában is helyet kaphattak volna. Még egyértelműbben gazdaság-

[35] Die Weltwirtschaftskrisis von 1857–1859. Stuttgart. 1934. – The Rise of Junkers in Brandenburg-Prussia 1410–1563. American Historical Review 1943. – Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience. 1660–1815. Cambridge. 1958. – Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa. Berlin. 1967.

[36] Lásd *H. U. Wehler* előszavát a Sozialgeshichte heute című kötethez. Rosenberg társadalmi-gazdasági orientációjú szemlélete egyáltalán nem akadályozta még az Egyesült Államokban élő történetírót az 50-es években az NDK-ban kibontakozó új marxista történetírás igen kemény és olykor nemcsak más szemlélettől vezetett, de politikailag is elfogult és igaztalan bírálatában. Lásd kritikáit pl. a Journal of Economic History évfolyamaiban. A német történeti és ideológiai valóság ellentmondásaihoz tartozott, hogy ennek ellenére történelmi nézetei a liberális demokrata, új történésznemzedék kinevelését segítették elő az NSzK-ban.

történeti a kötet egyik legjobb tanulmánya, mely kimondottan Rosenberg kérdésfelvetéseit kíséri nyomon „A német gazdaság konjunkturális fejlődése" címmel.

Ezeknek a témáknak a metodológiai alapozottsága érezhető. A gazdaságtörténet nemcsak tárgyilag alapozza meg a vizsgálatot, de elvi, módszertani fejlettsége folytán bizonyos mértékig, még ha nem is uralja, de irányítja a társadalomtörténetet. A színvonalas gazdaságtörténeti tanulmányok ellenére, vagy pontosabban mellett, a kötet legnagyobb tudományos értékét, illetve újszerűségét – még akkor is, ha nem feltétlenül ezek a legjobb tanulmányok – olyan, tartalmilag a szorosan vett társadalomtörténet körébe sorolható tanulmányokban látom, mint W. Fann: A porosz minisztérium fejlődése, Friedrich Zunkel: A bányahivatalnokok szerepe a Ruhr-vidék ipari kiépítésében, Robert Biegler: A protestáns papság társadalmi státusa és politikai szerepe Poroszországban 1848 előtt, Elaine Spencer: A tőke, a hivatalnokok és társadalmi ellenérzés a Ruhr-vidéken 1896–1914, Klaus Saul: állami beavatkozás és munkásharc a vilmosi birodalomban 1904–1914.

Időben tehát közel 100 esztendőt felölelő tanulmányokról van szó, melyek között azonban könnyen lehet találni néhány igen világos érintkezési pontot, közös vonalat. Ilyenek a középosztály vagy a középrétegek kérdése, a bürokrácia vagy bürokratizálódás problémája, erős Max Weber-i hatásokkal, s végül, de nem utolsósorban az állam illetve az államapparátus szerepe. Az idézett tanulmányok tehát nem a társadalmi rétegződés, származás vagy összetétel szempontjából vizsgálják a középrétegek vagy az apparátus megfelelő csoportjait. Sokkal inkább ezeknek az erőknek a társadalmi funkciója érdekli a szerzőket. Szerepüket kutatják az ún. modernizációs folyamatban. Arra keresnek választ, milyen helyet foglal el az állami bürokrácia a tőke és a munka harcában, miként válik a központi irányító apparátus egy modern társadalom legfontosabb részévé.

Gondolatilag a kötet szerkesztőjének, Hans Ulrich Wehlernek szervezett kapitalizmus koncepciójához – Hilferding alapján, de történelmileg korábbi korszakra visszavetítve – állnak közel.[37] Wehler, és részben nyomában ezek a tanulmányok lényegében már az 1870–1914-es korszakot az állam növekvő beavatkozása, egyre nagyobb szerepe folytán mint a kapitalizmus külön szakaszát kezelik. A monopóliumok szerepét kiemelő és a monopolkapitalizmusba való átmenetet látó marxista megközelítéssel szemben viszont a korszakban az állami beavatkozást és az új szervezettséget kívánják a korszak jellemző vonásának tekinteni.

Az állam és az államapparátus szerepe tehát a tanulmányok egyik leglényegesebb teoretikus problémája. Ez egyértelműen megfogalmazásra is kerül Jügen Kocka tanulmányában „A porosz állam és az 1848 előtti modernizálódás marxista-leninista interpretációja és problémái". Kocka az NDK történészeinek álláspontját bírálja, akik az abszolutista feudális porosz állam által végrehajtott és jobbára a burzsoázia érdekében álló reformokat jórészt a burzsoázia harcai eredményének tulajdonítják, és nem veszik figyelembe az állam és apparátusa sajátos szerepét, mint e reformok sok esetben kezdeményezőit és feltétlen végrehajtóit.[38]

[37] A kérdésről tudományos konfenrenciát is rendeztek. *H. A. Winkler:* Die Organisierte Kapitalismus. Göttingen. 1973.

[38] *J. Kocka:* Preussischer Staat und Modernisierung in Marxistisch-leninistischen Interpretationen und ihre Probleme. A Sozialgeschichte heute c. kötetben.

Kocka a marxista metodológiát itt is, mint több más tanulmányában a Weber-i kérdésfelvetéssel (és gyakorlatilag Hans Rosenberg felfogásával) akarja kiegészíteni.[39]

Kockát és a kötetben közzétett azon más tanulmányok szerzőit is, melyek az állami bürokrácia szerepét vizsgálják, erősen foglalkoztatja az abszolutizmusra vonatkozó, Engelstől származó megállapítás. Ez abból az ismert tézisből indul ki, hogy a hanyatló nemesség és a felemelkedő burzsoázia között ideiglenesen erőegyensúly alakulhat ki, melynek következtében a központi államhatalom bizonyos egyensúlyozó, stabilizáló, és önállóbb szerephez jut. „Az önállósodása ennek a tiszti hivatalnoki kasztnak – írja Engels – amely úgy tűnik, hogy bizonyos értelemben a társadalom felett áll, az államnak a társadalomtól való önállósodása látszatát adja."[40]

Kocka elismeri, hogy a minden réteg- és osztályérdektől független, csak az általános érdekekért dolgozó hivatalnok-réteg hegeli felfogásával szemben, mely számos német munkában még mindig uralkodik, a marxista vizsgálat helyesen mutat rá a bürokrácia osztály- és társadalmi meghatározottságára. Viszont nem egy alkalommal indokoltan kritizálva az állam és az osztályérdekek között mechanikus kapcsolatot feltételező megfogalmazásokat teoretikusan egyoldalúnak tartja azt a felfogást, mely az államot, az államapparátust egyszerűen csak az uralkodó osztály elnyomó szervének tekinti. A nyugatnémet történész arra is utal, hogy ez a felfogás tematikusan is leszűkítette a vizsgálat körét, hiszen jórészt kizárta érdeklődéséből az államapparátus társadalmi összetételének, teljesítményének (irányító, szervező), konkrét kapcsolatainak, magatartásformáinak, belső konfliktusainak és nem utolsósorban változásainak vizsgálatát. „Mivel nem ismeri el a bürokrácia relatív önállóságát, akár mint intézményét, akár mint társadalmi csoportét, elsiklik és érdektelen marad minden bürokratikus modernizáló intézkedéssel szemben, melyet a bürokrácia nem feudális kötöttségéből, hanem uralmi szempontból és önfenntartó érdekből hoz."[41]

Meggyőződésem, hogy Kocka és sokan mások a marxista történeti irodalom kétségtelen gyenge pontjára tapintottak rá. Az állam és az államapparátus szerepe, relatív önállósága akár pozitív, akár negatív értelemben – gondoljuk nem utolsósorban a fasizmus körüli vitákra – még távolról sem tisztázott. A kötet tanulmányai azonban nem maradnak meg a relatív önállóság elemzése talaján. Fokozatosan abszolutizálódik ez a relatív önállóság és ennek megfelelően halványodik el az állami vagy vállalati bürokráciának az uralkodó osztályokhoz, illetve a nagytőkéhez való kapcsolódása. Nem megfelelően érzékelhető az időhorizont sem. Így kerülnek egy nevezőre az 1848-as forradalom előtti időszak (Vormürz) államapparátusának reformintézkedései, – tekintsünk most el attól, hogy ezek mennyiben történtek az erősödő burzsoázia nyomására vagy más okokból, vagy megfontolásokból, – és a 19. század végi Obrigkeitsstaat szociális reformjai. Pedig a szerzők, de legalábbis Kocka, erősen hangsúlyozza, hogy míg a 19. század közepén, ha az állam még nem is képviselte a burzsoáziát, semmiképpen sem ragadt meg a nemesség elmardt társadalom-képleténél, ezzel szemben a századvégi német birodalom egyik kiáltó ellentmondása a gazdaság viharos fejlődése (modernizálódása) és a

[39] *A. Kocka:* Karl Marx und Max Weber im Vergleich. A H. U. Wehler által szerkesztett Geschichte und Ökonomie c. kötetben Köln, 1973.

[40] Marx–Engels IV. k. 28. Az újabb marxista irodalom vitatja az egyensúlytézist.

[41] *J. Kocka:* Preussischer Staat und Modernisierung. Sozialgeshichte heute, 221.

társadalom politikai szerkezetének ettől való elmaradása között mutatkozott. Az Obrigkeitsstaat konzervatív antiliberalizmusa és ilyen értelmű beavatkozása a tőke és munka nyílt konfliktusába, aligha hozható egy nevezőre a Vormürz reformjaival, még akkor sem, ha azoknak célkitűzésében sem volt mellékes a francia forradalom példájának elkerülése. Nem arról van természetesen szó, mintha a kötet mindig és mindenkor valamiféle ilyen apologetikus koncepciót hirdetne. Sőt tényleges következtetései, ahogy ezt például Klaus Saul Staatsintervention und Arbeitskampf című tanulmányának zárógondolata megfogalmazza: „az állam eszközei a munkásharcok kérdésében végül is lényegében azonosak maradtak, a szakszervezetek elnyomása a közigazgatás és igazságszolgáltatás által"[42] – elég egyértelműen mutatják a teoretikus bizonytalanság és a kutatások tényleges eredményei közötti ellentmondást. Módszertanilag ugyanis nézetem szerint eredményesebb, ha a kutató a társadalmat és gazdaságot egységesnek kezelve analizálja az ebből származó politikai döntéseket és az ezeket kiváltó ideológiát, mintha csupán a társadalomból indul ki és próbálja egyfelől annak gyökereit mind a gazdaságban, mind az uralmi szisztémában keresni. Ezzel elérkeztünk a Rosenberg-emlékkönyv tanulmányainak egy újabb vonulatához. Röviden ezeket ideológiatörténetnek tekinthetnénk, ha ezt a megjelölést a német történetírásban nem foglalták volna le már erősen más módszertani és ideológiai kiindulású munkákra. A lényeges különbség, hogy ebben a kötetben, ezekben a tanulmányokban a szellemi áramlatok és politikai ideológiák feltétlenül és vitathatatlanul a társadalomtörténet részei. Állam, nép és párt, a liberális felfogás és cselekvés kapcsolata 1848 előtt; Politikai liberalizmus, agrárérdekek és a szervezett munkásság 1850-1880; A kisebbségek helyzete mint a társadalmi emancipáció mértéke; A modern antiszemitizmus keletkezése; Az antiszemitizmus társadalmi és politikai funkciója. Az első tanulmányok valóban a gazdasági, társadalmi konfliktusokból vezetik le az ideológiai jelenségeket. Tegyük hozzá, hogy akár a liberalizmus állam- és népfelfogásáról, akár az antiszemitizmus jelenségéről van szó, akkor is inkább a társadalomtörténet aspektusaiban gondolkodhatunk, ha mindkét jelenség esetleg önálló ideológiai életet is élt. Politika és ideológia, a Max Weber-i felfogásban mint küzdelem a hatalmi lehetőségek kiterjesztéséért (nem egyszer a hamis tudat értelmében), mint harc az uralkodó osztály össztársadalmi és részérdekeiért, világosan kapcsolódik a gazdasági fejlődés konjunktúrájához és zavaraihoz, a népesség növekedéséhez és az osztálystruktúra alakulásához.[43]

Az ilyen jellegű tanulmányok sorából külön ki szeretném emelni Reinhard Rürup „Kontinuitas és diszkontinuitas a zsidókérdésben a 19. században" című tanulmányát. A szerző abból az ismert tételből indul ki, hogy „a modern antiszemitizmus a 19. századi polgári társadalom terméke és annak struktúrájából, tendenciáiból lehet csak megérteni."[44] Ennek megfelelően elveti az örök antiszemitizmus tételét, de hangsúlyozza, hogy az antiszemitizmust nem a „zsidókérdés hozza létre, hanem az általános társadalmi viszonyok, melyek az antiszemitizmusnak meghatározott társadalmi, politikai funkciót tulajdonítanak." A szerző történelmileg megkülönbözteti a zsidókérdés jelentkezését, mint a modern kapitalista gazdaság és társadalom kialakulásának természetes kísérő-

[42] Sozialgeschichte heute, 49.
[43] *Max Weber:* Gazdaság és társadalom. Bp. 1967. 241 kk.
[44] Sozialgeschichte heute, 388.

jelenségét, az emancipációs folyamatot, valamint az ennek befejeztével jelentkező új modern antiszemitizmust. Mindezt azonban a rendi korporatív társadalomból az ipari kapitalista társadalomba való átmenet folyamatába illeszti és ideológiailag a nacionalizmus funkcióváltozásával is kapcsolatba hozza. A nacionalizmus eredetileg a polgári emancipáció fegyvere volt a rendi feudális társadalom ellen, „a 70-es évektől a nemzeti állam megvalósulásától a konzervatív erők belpolitikai programjává is vált, állam-ideológiává és részben a polgári liberális követelések elleni harc eszközévé."[45]

A polgári liberális rend identitási válsága természetesen mélyen gyökerezett a gazdasági viszonyokban, nem utolsósorban az 1873-as első nagy gazdasági válsággal és az ezt követő pangással, majd pedig a kapitalizmus újabb jelenségeivel állt kapcsolatban. Korábban a zsidókérdés, illetve az emancipáció kérdése része volt ugyan a kapitalista viszonyok kibontakoztatásának, de nem helyettesítette azt és nem vált más társadalmi problémák megoldásának, illetve a megoldás elodázásának elfedőjévé. Most viszont általános ideológiává vált, egy modellé, melyre a konzervatív erők az akut társadalmi problémák összességét visszavezették és amely a kérdések valódi gyökereinek elleplezését szolgálta. A modern antiszemitizmus, hangzik a végkövetkeztetés, a polgári társadalom új szakaszába való átmenet terméke. Egy olyan társadalomban van helye és funkciója, ahol a polgári liberalizmus egyre inkább defenzívába szorul, ahol a demokratikus és szocialista mozgalmakat üldözik és konzervatív és újfeudális érdekek és nézetek dominálnak.[46] Gyakorlatilag tehát a dolog visszájára fordul és míg korábban a zsidókérdés teremti az antiszemitizmust, most az antiszemitizmus teremti a zsidókérdést. Rürup tanulmánya valóban mélyen elemzi a folytonosság – zsidókérdés a 19. században – és az új jelenségek dialektikáját, azt, hogy vajon a zsidókérdés a polgári társadalom emancipációjának vagy kezdődő válságának részeként jelentkezik. (Nem kétséges, úgy válhat a kontinuitás és diszkontinuitás dialektikájában az antiszemitizmus kérdése napjainkban a polgári társadalmon túlmenően is társadalmi problémává, mely éppen a diszkontinuitás keretében kaphat új határozott társadalmi funciókat.)

A Hans Rosenberg 70. születésnapjára készült kötet tehát a társadalomtörténet valóban komplex felfogását tükrözi. A tanulmányok többségében, még azokban is, melyek számos megállapítása és főleg ideológiai szemlélete erős ellenvetésekre késztet, érezhető a téma komplex feldolgozása és értelmezése. A társadalomtörténet valóban nem izolálható még abban az értelemben sem, mint egy gazdaságtörténeti vizsgálat. Hiszen a gazdasági tevékenység bármily bonyolult, annak mind összefüggése, mind kölcsönhatása mégis elkülöníthető, mivel lehet bizonyos emberi tevékenységet tisztán gazdaságinak tekinteni és úgy vizsgálni. A társadalmi aspektus ilyenfajta izolálására viszont nem nyílik lehetőség.[47]

Természetesen a gazdaságtörténet is csak mint esettanulmány izolálható, hiszen marxista történész számára a gazdaság és társadalom valamiféle különválasztása, egymástól való elszigetelése elméletileg elképzelhetetlen. Az emberi társadalom termelési módjának története képezi ugyanis vizsgálatának tárgyát, tehát a termelő erők és termelési viszonyok története, mely utóbbiban benne foglaltatik a társadalmi felépítménynek a

[45] Sozialgeschichte heute, 402.
[46] Sozialgeschichte heute 408.
[47] *Eric Hobsbawm:* i. m.

gazdasági fejlődéssel legszorosabban kapcsolatban álló része is. Mégis, ha a szaktudományi specializálódás korszakában a társadalomtörténet szinte elkerülhetetlenül is önálló kutatási területeit számbavesszük, akkor jónéhány olyan problémát kell felsorolnunk, mely nem kapott helyet a Rosenberg-emlékkönyv – nyilván az ünnepelt érdeklődési köréhez kapcsolódó – tematikájában.

Hobsbawm szerint a társadalomtörténeti kutatások elsősorban a következő területekre terjedhetnek ki: a) A demográfia történeti aspektusai, b) a várostörténet, c) osztályok és társadalmi rétegek vagy társadalmi struktúra és mobilitás, d) kollektív mentalitás és az ehhez kapcsolódó kultúr- és ideológiatörténet, e) a társadalmi átalakulás vagy modernizáció és ennek intézménytörténeti vonatkozásai, végül, f) a társadalmi mozgalmak, szervezkedés története, melyben természetesen a munkásmozgalom-történet játszik vezető szerepet.[48] Mindenekelőtt itt van tehát a demográfia, melynek történeti vonatkozásai egyre erősebben kerülnek az érdeklődés középpontjába, különösen mióta a francia Louis Henry[49] kidolgozta család rekonstrukciós módszerét. Ez teljesen hiányzik az Emlékkönyv tematikájából, viszont a társadalmi rétegződéssel foglalkozó első szám után ennek a kérdésnek szentelte tanulmányait az új folyóirat második száma. (Meg kell jegyeznünk, hogy az Annales már 1972-ben megjelentetett egy külön számot Család és társadalom címmel.)

Engels is utalt rá, hogy az emberi társadalom történetének központi kérdése az ember reprodukciója. Az emberi reprodukció mértéke mélyreható társadalmi, gazdasági következményekkel jár. Nem egyszerűen az osztályok és rétegek reprodukciós lehetőségéről van szó, hanem a társadalmi munkamegosztás kiterjedésének – minden gazdasági fejlődés alapjának – objektív lehetőségéről. A társadalom méretei a társadalmi kapcsolatok jellegét is meghatározzák, a társadalom határait jelző faktorok mélyrehatóan befolyásolják a pluralisztikus közvetett kapcsolatú társadalomnak centralizált közvetlen kapcsolatú társadalommá váló átalakulását.

Az új családrekonstrukciós módszer, az eddig jórészt csak a 19. századra, a népszámlálásokra és hasonló statisztikai anyagokra szorítkozó történeti demográfiának új forrásanyagot szolgáltatott és a kutatás lehetőségeit szinte egészen a 16. századig vitte vissza (legalábbis egyes országokban). Az egyházi anyakönyvek révén az életkor, a rokoni kapcsolatok, a születési viszonyok tanulmányozhatóvá váltak, mégpedig korszakok és régiók szerint. Család, házasság, szexualitás így vált társadalomtörténeti témává, hiszen megfelelő információkat lehet szerezni az átlagos házasodási korról, a születések közötti időtartamról, születésszabályozásról, házasság előtti kapcsolatokról, a törvénytelen születések arányairól, a csecsemő- és gyermekhalálozás mértékéről, a család nagyságáról, a korcsoportokról.[50] Egyszóval a királyok, csaták, a politikai történet hagyományos témái, valamint a nemesek és jobbágyok harca mellett a mindennapi élet megannyi, eddig történészek előtt jórészt ismeretlen problémáját világítják meg. (Ezek a vizsgálatok a településtörténethez is új értékes adalékkal szolgálhatnak.) A demográfiai kutatások

[48] *Eric Hobsbawm:* i. m.

[49] *M. Fleury – L. Henry:* Nouveau manuel de depoillement et d'exploitation de l'etat civil ancien. Paris, 1965.

[50] *Karin Hausen:* Familie als Gegenstand. Historischer Sozialwissenschaft. Geschichte und Gesellschaft 1975. 2–3.

természetesen akkor kapnak igazán társadalomtörténeti jelleget, ha nem maradnak meg a család és háztartás még oly fontos keretein belül, hanem szorosabb összeköttetésbe kerülnek a külvilággal. A vándorlás, a gazdasági élet különböző szervezeti formái, az oktatás és képzés, a munkavégzés különböző formái és végül, de távolról sem utolsósorban a falusi és városi ökológiai környezet vizsgálata helyezheti szélesebb társadalomtörténeti aspektusba a demográfia eredményeit. A vizsgálatok forrásanyaga két erősen elkülöníthető részre bontható. Egyfelől adva van a szorosan vett demográfiai és statisztikai anyag, másrészt a különböző leíró, nemegyszer irodalmi jellegű források is – és ennek horizontja erősen kitágítható – igénybe vehetők. Mindez el kell hogy helyeződjék a népesedés általános törvényeinek tanulmányozásában, melyekre újabban történeti aspektusból különös figyelmet szentelnek. A vonatkozó nemzetközi szakirodalom néhány legismertebb alkotása magyar nyelven is napvilágot látott.[51]

A Geschichte und Gesellschaft megfelelő száma áttekintést nyújt a történeti demográfia és családkutatás általános irodalmáról és beszámol részben a német, részben az amerikai kutatásokról, elsősorban a módszert érintő kérdésekre helyezve a hangsúlyt. Ezenkívül a 16–18. századi osztrák anyagról számol be a családnagyság, családtípus és a családalakulási ciklus vonatkozásában. Az ún. Ortssippenbuch felhasználásának lehetőségéről szólva egy további tanulmány a régebbi keletű genealógiát kísérli meg összekombinálni az újtípusú családrekonstrukciós eljárással, melyről joggal jegyzik meg, hogy egyéni kutató számára sziszifuszi munka és ezért jórészt csak munkaközösségekben lehet végezni a költséges kutatásokat.[52]

Igaza van tehát Wrigleynek, midőn azt írja „könnyebb a történelemben a népesség, gazdaság és társadalom közötti szoros kapcsolat meglétét igazolni, mint e kapcsolatok konkrét mibenlétét elemezni, mert az összefüggések nagyon bonyolultak.[53]

Wrigley megközelítése világos különbséget tesz az ipari forradalom előtti és az azt követő népesedési törvények között, és mélyrehatóan elemzi a különböző korok népesedési és családtörténeti specifikumát. A folyóirat hasábjain ezekre a gondolatokra támaszkodva Karin Hausen téziseit három alapszempont szerint csoportosítja: 1. Család és háztartás az árútermelés és fogyasztás meghatározott társadalmi formájával összefüggésben vizsgálandó; 2. Család és háztartás osztály és réteg szerint különbözik; 3. Család és háztartás mind az egyén, mind a társadalom számára változó szociális funkciót tölt be...[54]

Az újabb társadalomtörténeti irodalom éppen e történeti és osztályösszefüggések figyelembevételével veszi újból kritikai vizsgálat alá iparosodás és család összefüggéseit.[55] Ezzel viszont eljutunk a társadalomtörténet egy további aspektusához, az urbanizáció folyamatához. (E tárgykörben sem a Rosenberg-emlékkönyv, sem a folyóirat nem jelentetett meg tanulmányt.) A gondolat, mely a család társadalmi funkciójának megváltozá-

[51] *E. Wrigley:* Népesedés és történelem. Bp. 1973.

[52] *Michael Mitterauer:* Familiengrösse – Familientypen – Familienzyklus; *John Knodel:* Ortssippenbücher als Quelle für die historische Demographie. Geschichte und Gesellschaft, 1975. 2–3.

[53] *E. Wrigley:* Népesedés és történelem, Bp. 1973. 19.

[54] *Karin Hausen.* i. m.

[55] *P. Laslett–R. Wall:* Household and Family in Past Time. Cambridge 1972. *Ch. Tilly:* Early Industrialisation. Princeton. 1973.

sához kapcsolódik, éppen a városiasodással tudja e folyamatokat legpregnánsabban ábrázolni. Számos írás mutatja, hogy míg az ipari forradalom előtti tradicionális társadalomban a család egyszerre töltötte be a műhely, az iskola, sok vonatkozásban akár a templom funcióját is, addig az iparosodás a gazdasági tevékenység döntő részét kivette a háztartás kereteiből. Az oktatási és nevelési feladatok is részben az iskolára hárultak, így a család funkciója erősen szűkült.[56] Ez a probléma azonban csak átvezet a várostörténethez, ténylegesen ennek társadalomtörténeti aspektusa azonban lényegesen szélesebb.

A várostörténetet természetesen igen sok aspektusból művelhetjük. Tekinthetjük a várost makroökonómiai egységnek, nézhetjük – pontosabban a régi történeti irodalom kezelte így – mint jogi-politikai egységet, mégis legszélesebben az emberi közösség egy széles és ma egyre elterjedtebb formájának tekinthető, melynek technikai, gazdasági, társadalmi, politikai problémái jórészt a társadalomtörténeti irodalomban és vizsgálódásaiban találhatják meg igazán historiográfiai elhelyezkedésüket. A város egyesíti a termelőerők koncentrációjából és a politikai s a gazdasági hatalom új formáiból származó ellentmondásokat. Városban válnak különösen élessé a társadalmi viszonyok összeütközései, melyek társadalmi tömegmozgalmak életrehívását mozdítják elő és jórészt a városokban összpontosítják az osztálykonfliktusokat. A társadalmi összeütközések kérdéseit, az abban részt vevő osztály- és réteg-specifikumot, az összeütközés szervezeti formáit, gazdasági, poltikai és ideológiai kérdéseit, célkitűzéseit, egyszóval: a társadalmi harcok szorosan vett történetét – hazai irodalmunkban a munkásmozgalom-történetet – természetesen a társadalomtörténeti stúdiumok közé kell sorolnunk. Egy ilyen jellegű munkásmozgalom-történet azonban nem lehet tisztán leíró jellegű és – ez legalábbis nem ritka ma még – nem korlátozódhat a politikai harc ideológiai vetületeire, hanem az osztályharc kérdéseit a korabeli gazdasági-társadalmi problémákba és osztályerőviszonyokba mélyen beágyazva kell vizsgálja. A forradalmak is társadalomtörténeti aspektust nyernek, nemcsak azért, mivel lehet elsősorban társadalomtörténeti szempontú politikai történetet is írni[57], de ezért elsősorban, azért is, mert sohasem lehet a nyílt krízist (forradalom, tömegmozgalom) az átalakuló társadalom más aspektusaitól izolálni. A forradalmi folyamatra való koncentrálás, méginkább a forradalmi aspektusra való koncentrálás a történelmi idő különböző dimenzióiban válik csak érthetővé. A hosszú időtartam, mely a strukturális átalakulást tartalmazza, a konjunktúra, mely kisebb történeti szakasznak felel meg és az eseménytörténet, mely közvetlenül a forradalom periódusát öleli fel, csak együttesen jelentheti társadalomtörténeti szempontból a forradalmat.[58]

A társadalomtörténetnek eme aspektusait azonban szintén hiába keressük mindezideig az új folyóirat hasábjain. A Rosenberg-emlékkönyben is legfeljebb egy-két tanumányt sorolhatunk ebbe a kategóriába. Igaz, joggal állíthatjuk, hogy a társadalmi mozgalmak története talán a társadalomtörténet legjobban kidolgozott ága, de talán ebben a rendkívül gazdag és sokoldalú irodalomban, mely a munkásmozgalom különböző kérdéseiről megjelent, éppen az általunk jelzett aspektus érvényesítése hiányolható a

[56] *P. Laslett:* The World We Have Lost. London. 1971.
[57] Ld. *Asa Briggs:* Soziology and History. London, 1968.
[58] *E. Hobsbawm:* i. m.

leginkább. Az új társadalomtudományok számos fogalmi rendszere, a szociológia, a politikai tudományok új, tartósnak tekinthető megállapításai még alig hatottak a munkásmozgalom-történetben, jóllehet tárgyánál fogva, mivel sok vonatkozásban a marxista elmélet történeti alkalmazását is vizsgálja, ennek kellene a legnyitottabbnak lennie az ilyen eredmények kritikai alkalmazása felé.

Albert Soboul szerint: „... akármi képezze is a társadalomtörténetírás alapját ... társadalomtörténetírás csak akkor nyer igazán értelmet és jelentőséget, ha elvezet a kollektív pszichológia történetéhez és lehetővé teszi az egyes társadalmi csoportok gondokodásmódjának a megértését."[59]

Nyilván el kell tekintenünk a fogalmazás túlzásaitól. Társadalomtörténet létezhet mentalitástörténet nélkül is, de bizonyos értelemben nem lenne teljes, lényeges aspektusai hiányoznának. Különösen akkor, ha a mentalitást kettős értelemben közelítjük meg: egyfelől az adott társadalmi-gazdasági rend mentalitását (pl. a tőke törvényei által meghatározott mentalitás), másfelől viszont az adott társadalmi egészen belül az egyes társadalmi osztályok, csoportok mentalitását. Bár a Rosemberg-tanulmánykötetben fellelhető néhány tanulmány, mely érint ideológiai kérdéseket, elsősorban a kollektív pszichológia vonatkozásában, mégis, az új német társadalomtörténetírásnak e tekintetben még nincs számunkra mondanivalója. Ebben a kérdésben – néhány érdemleges szovjet kísérlet mellett[60] – továbbra is az Annales-iskola írásaiból indulhatunk ki. Sajnálatos azonban, hogy ennek az iskolának éppen a 19. és 20. századra még kevés a kidolgozott mondanivalója.

Az Annales-iskola általános elvei azonban feltétlenül iránymutatóak. Lucien Febvre szerint a történelemnek azzal kell foglalkoznia, amit „az ember a maga számára teremtett, az embert szolgálja, az embert fejezi ki, az emberi jelenlétről tanúskodik, az öntevékenységről, ízlésről és életmódjáról".[61] De természetesen nem akármilyen emberről van szó, hanem olyan emberről, aki meghatározott társadalom és meghatározott társadalmi osztály vagy csoport tagja. Tehát a társadalomtörténeti kutatások tárgya nem egyetlen ember, illetve csak abban az értelemben lehet egyetlen ember, ha abban egy társadalmi osztály, csoport meghatározott történelmi mozgástendenciáinak megtestesítését látjuk.[62] A társadalomtörténetnek az egyes embercsoportok kapcsolatait és kölcsönhatásait, a társadalmi környezet és egyes személyiségek kapcsolatát kell elemeznie. De ez a hatás nemcsak gazdasági, mégkevésbé csak politikai.

Mindezzel újra elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, melyet dolgozatunk elején vetettünk fel, és melynek megválaszolását igyekeztünk egybekötni az új nyugatnémet társadalomtörténeti iskola két reprezentáns művének kritikai áttekintésével. Mi az, hogy társadalomtörténet? Kerülve a mindig szűk és elégtelen definíciókat, arra a két megközelítésre kell először visszatérnünk, mely manapság a nyugati történetírásban társadalomtörténet címén leginkább elterjedt.

[59] *Albert Soboul:* A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései. Világtörténet, 14–15.

[60] *Porsnyev:* Társadalompszichológia és történelem (oroszul). Moszkva. 1966.

[61] *L. Febvre:* Combat pour l'histoire. Paris. 1949.

[62] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. 176. „a társadalom nem egyénekből áll, hanem azoknak a kapcsolatoknak, viszonyoknak az összességét fejezi ki, amelyekben ezek az egyének egymással állnak."

Az egyik álláspont,[63] mely a hagyományos konzervatív iskolákkal szemben a történelmet is egyszerűen a társadalomtudományok egy válfajának tekinti és valamennyi történeti eseményt, cselekvést, személyiséget általános történeti folyamatok és struktúrák lecsapódásának tekint. Ez a szemlélet, ha nem is marxista, de annak bizonyos hatásait magába szívó általános történetszemlélet. De a kauzális és funkcionális összefüggések kérdésében egyáltalán nem biztos, hogy egyértelmű a felfogás. Gyakorlatilag ugyanúgy nyitott egy Max Weber-féle dualista felfogás felé, mint esetleges marxista interpretáció felé. Ha azonban ezt tekintenénk társadalomtörténetnek, akkor nyilván igazat adnánk olyan vélekedésnek, – mint már utaltunk ilyenekre –, hogy a marxista történetszemlélet eleve társadalomtörténet, melyben ilyen külön stúdiumnak nincs helye. Ezért áll hozzánk közelebb az a felfogás, mely a társadalomtörténetet a történettudomány egy speciális részének tekinti. Egy ilyen részstúdium relatív önállóságát a gazdaságtörténet esetében természetesen senki sem vonja kétségbe.[64] A társadalomtörténet területét azonban részben az az űr határolja be, amely az igen fejlett gazdaságtörténet és annak eredményeit többnyire csak formálisan alkalmazó, ha egyáltalán alkalmazó, politikai történet között keletkezett. Aligha kétséges: gazdaságtörténet nélkül nincs társadalomtörténet, de társadalomtörténet nélkül nem teljes a gazdasági folyamatok történeti érvényesülésének ábrázolása. A megkülönböztetés érezhető, a vezető szerep, ha egyáltalán ilyenről beszélhetünk, inkább a gazdaságtörténeté. Nemcsak – a nem mechanikusan értelmezett – gazdaság-primátus elvből kifolyólag, de azért is, mivel a kialakult helyzet következtében a gazdaságtörténet teoretikus módszertana összehasonlíthatatlanul kidolgozottabb.[65] Viszont a gazdaság- és társadalomtörténet nem csupán két önálló rész egymás mellé rakása, hanem egy teljes egymásba fonódás és kölcsönhatás, melyben a két momentum súlyában és jelentőségében történeti körülményektől és esetektől függően jelentkezhetnek változások. Nem a marxista történelemszemléletben jelentkező egységes történeti folyamat szétdarabolásáról van szó. Nem arról, hogy a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatásának folyamatát a történelmi fejlődés egészéből kiszakítsuk, hanem arról, hogy a termelési viszonyok fogalmának a táradalomtudományok egész fejlődésének

[63] *Jürgen Kocka:* Zur jüngeren marxistichen Sozialgeschichte c. tanulmánya Soziologie und Sozialgeschichte (Opladen, 1974) c. kötetben három felfogását különbözteti meg ténylegesen a társadalmi történetnek: 1. az össztörténeti folyamatokat a történelem társadalmi-gazdasági interpretációjában tárgyaló felfogás, melynek képviselői minden jelenséget társadalmi-gazdasági faktorokkal kapcsolnak össze, mégpedig úgy, hogy ezeknek tulajdonítanak vezető szerepet az össztörténeti folyamatokban; 2. azt a struktúratörténeti irányzatot, mely a történeti valóság minden területét – gazdaság, társadalom, eszme, jog, külpolitika – átfogni és szintetizálni kívánja, „az egyének fölött álló rendszerek és folyamatok, a társadalmi viszonyok hangsúlyozásával". Ez a felfogás – hangsúlyozza Kocka – nem feltétlenül tekinti a társadalmi-gazdasági tényezőket tárgyköre centrális problémájának, de szintetizáló igénye az egyéni eseményeket és a személyiség szerepét hangsúlyozó történetkutatástól lényegesen különbözik; 3. a társadalomtörténet mint részdiszciplína, mely a történeti folyamat egy területét öleli fel, más területektől (politikai, alkotmány területe) ugyan elkülöníthető, de a gazdaság- és társadalomtörténet egységét nehéz megbontani.

[64] *P. Léon:* Histoire économique et histoire sociale. Melanges en l'honneur de F. Braudel. Paris. 1974.

[65] Lukács hangsúlyozza „a marxi gazdaságtan . . . mindig a társadalmi lét totalitásából indul ki és ismét ebbe torkollik. . . a gazdasági jelenségek középponti és gyakran – szakaszonként – immanens tárgyalása azon alapul, hogy itt keresendő és található meg az egész társadalmi fejlődés végső soron döntő hajtóereje". (A társadalmi lét ontológiájáról I. köt. 290–291.)

eredményeit felhasználva mélyebb értelmet adjunk; kiszabadítsunk továbbá bizonyos társadalomtörténeti folyamatokat a gazdaságtörténet gyámságából, egyidejűleg pedig néhány eddig szinte alig művelt ágazatot történelmi jelentőségének megfelelően kutassunk.

A társadalomtörténet kialakulása és szerepe elképzelhetetlen lenne a társadalomtudományok, mindenekelőtt a szociológia eredményei nélkül. De amilyen fontos a szociológia eredményeinek felhasználása egyfelől, ugyanolyan lényeges másfelől a társadalomtörténet és a történeti szociológia világos különválasztása. Ha nem is ilyen jelentős, – hiszen az érintkezés akár az empíria, akár a teória területén lényegesen kisebb, – mégis szükséges a kialakuló politikai tudományoktól való elválasztás is. Ez azonban lényegesen kevesebb módszertani nehézséget okoz. A társadalomtörténész ugyanis világosan három típusú kérdéssel foglalkozik: a) hosszútávú gazdasági és demografikus változásoknak a hagyományos társadalmi egyensúlyt felborító tendenciáival, melyek új funkcionális erőket hoznak létre és felbomlasztják a régi struktúrát; b) a társadalmi osztályok küzdelmével, ahol a hatalomért folyó harc világos funkcionális összefüggésbe kerül a hosszútávú társadalmi-gazdasági változások egyensúlyt felborító hatásaival; c) a társadalmi osztályok és rétegek motivációs rendszerével, a társadalom és ideológia kapcsolatával.[66]

Mindez azonban csak a politológiától választ el. Jóval kevésbé különít el a marxista, tehát történeti szempontú szociológiától, mely a szinkrónia és diakrónia dialektikájában foglalkozik a társadalmi struktúrával és a hozzátartozó jelenségekkel. Abban az időszakban, mikor még a historizmus és a politikai eseménytörténet volt a korlátlan egyeduralkodó, akkor még hirdethette a francia Henri Beer, hogy „a történész számára mi sem fontosabb, mint tisztában lenni avval, mi a közös a történelem és a szociológia tárgyában."[67] Lucien Febvre az Annales-nak az embertudományok egységét hirdető programja jegyében hansúlyozta, hogy minden társadalmi tény egyben történeti tény is, és fordítva, minden történeti tény egyidejűleg társadalmi tény is.[68]

Ma azonban aligha feltételezhető, hogy csak a történelemnek és a szociológiának a társadalomtörténetben kialakulható szintézisének kellene örülnünk.[69] Annál is kevésbé, mivel ha az emberiség egész történeti folyamatában kívánunk a társadalomtörténeti stúdiumnak speciális helyet biztosítani, és nem szeretnénk azt egy marxista, tehát társadalomtörténeti koncepció egészében felolvadni hagyni, akkor semmi okunk sincs rá, hogy ne törekedjünk még határozottabban a szociológiától való elválasztásra. A társadalomtörténet végső fokon mégsem a szociológia, bármily sokat tanul tőle metodológiailag és elméletileg, hanem a történettudomány része kell legyen. Az összehasonlító szociológia bármennyire bekapcsolja vizsgálatának dimenzióiba a történelmet és bármennyire alkalmaz éppen történészek által kimunkált koncepciókat, mégsem moshatja el a történész vizsgálatának speciális, teoretikus és metodológiai kérdéseit. Akár a történeti kontinuitást

[66] Ld: Politics and the Social Sciences. Szerk. Seymour Martin Lipset. New York. 1969.

[67] *Henri Beer:* En marge de l'histore universelle. Paris, 1934.

[68] *Lucien Febvre:* De la théorie à la pratique de l'histoire. Annales, 1953. 362.

[69] *Manfred Wustemeyer:* Sozialgeschichte und Soziologie als Soziologische Geschichte. Lásd a Soziologie und Sozialgeschichte c. kötetben, 563.

és diszkontinuitást, akár a történeti idő különböző aspektusait vesszük figyelembe, már világossá válnak az együttműködés és kölcsönhatás mellett a választóvonalak is.[70]

Az esemény és a struktúra az időhorizont és a rendszerezés más kapcsolatát kívánja meg a társadalomtörténetben mint a szociológiában, és mások az összehasonlítás alapelvei is. Nem a formálisan hasonlót, hanem a funkcionálisan hasonlót vizsgálhatjuk, ami a különböző időrendek azonosítását kívánja, hiszen azonos funkciót a különböző országokban különböző időpontban találjuk meg. (A munkásosztály összehasonlító vizsgálata során a 19. század eleji angolt például a századvégi magyarral teszi összehasonlíthatóvá, itt azonban az időt abban az értelemben is figyelembe kell venni, hogy pl. a technika általános fejlődése vagy az angol munkásosztály harcának eredményei mennyiben módosították eleve más európai ország kialakuló munkásosztályának helyzetét.) Azaz elméletileg úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalomtörténetnek a szinkróniát és a diakróniát egyszerre kell figyelembe vennie.[71]

Febvre írja: „első sikereiktől elvakítva a szociológia megkísérelte bekebelezni a történelmet. Szegény Clio! A legkevésbé agresszív szociológus is a szociológia előkelő urainak szolgálójává, zsoldosává akarja tenni a történelmet, mások viszont egyszerűen meg akarják semmisíteni azt egy könnyű operációval. Először mindössze módszerré kívánják degradálni, melyet a kritikai módszerként fognak össze, mely valamennyi humán disciplína közös segítője, majd pedig a történelmet egyszerűen törlik a tudományok jegyzékéből.[72]

A szociológia ilyen bekebelezési igénye annál veszélyesebb, mivel a történészek vagy azok egy része sokkal nyitottabb a társadalomtudományok felé (szociológia), mint fordítva.[73] A társadalomtörténet életre hívása, módszertani kidolgozása, tárgyának pontosabb megjelölése tehát a történettudomány teljességét kell szolgálja és nem lehet a történeti szociológia valamiféle esettanulmánya. Mindez azonban nem egyszerűen óhaj kérdése. A társadalomtörténet sohasem hagyhatja figyelmen kívül történeti jellegéből következő teoretikus és módszertani posztulátumait.

„A társadalomtörténész ugyanúgy különbözik a szociológustól, ahogy a gazdaságtörténész különbözik a közgazdásztól. Mindketten kollégák, partnerek, ugyanannak a csapatnak a tagjai. Egyik sem tekinthet el a másik módszerétől, tapasztalataitól. Ha így tennének, a szociológus megfosztaná önmagát a történész időbeli látásmódjától és több irányú érzékenységétől, történetileg provinciálissá válnék, aki érdeklődését, kutatását csakis a még fennmaradt társadalmak és intézmények kutatására fordítja anélkül, hogy tisztában lenne azzal, hogy miért és hogyan maradtak ezek fenn. A társadalomtörténész a szociológus heurisztikus mélysége és elméleti elemzőkészsége nélkül tudományosan felületes lesz, csupán antikvariusi anyaggyűjtésre korlátozódnék anélkül, hogy anyagának jelentőségét képes lenne értékelni. De egyik sem ura vagy szolgája a másiknak. Mindkettő egyenlő a társadalom történetének tanulmányozásában azt különböző célból közelítve

[70] *H.U. Wehler:* Geschichte und Soziologie. Köln. 1972.
[71] *H. U. Wehler:* i. m.
[72] Annales, 1953. 362.
[73] *Ch. Moraze:* Histoire des Sciences de l'homme, Annales, 1968. lásd pld. Francia viszonyokra vonatkozóan.

meg. A társadalomtörténész dolgozhat ugyanazzal az anyaggal, mint a szociológus, alkalmazhatja annak módszereit is, de más kérdéseket tesz fel és más válaszokat is keres.[74]

Visszatérhetünk tehát mondanivalónk kiindulópontjára: mi a társadalomtörténet, hogy helyezkedik el a történeti stúdiumok rendszerében? Ha helyét a gazdasági élet és a politika között kutatjuk, akkor bizonyos értelemben a társadalom három szintjében gondolkodunk, melyet Rostov a következőképpen fogalmazott meg: „Hasznos konvencióvá vált a társadalmat úgy tekinteni mint amely három színtből tevődik össze, mindegyiknek megvan a saját önálló élete és folyamatossága is, mégis, ha különbözőképpen de szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ez a három színt a gazdasági, a társadalmi és a politikai,[75]

Van azonban egy veszélye az ilyen metszetekben való gondolkodásnak. Nem is annyira arra az alapjában elméleti kérdésre gondolunk, hogy akarva-akaratlan a történelmi folyamat egésze kerül így mesterséges szétdarabolásra, hanem sokkal inkább arra a szintén mutatkozó tendenciára, mely a társadalomtörténetből szinte teljesen ki akarja kapcsolni a politikát. Idéztük ma a rövid Trevelyan-i meghatározást: „a nép története politika nélkül"; kiegészíthetjük ezt egy tőle származó alaposabb, de hasonló szellemben fogant definícióval. Társadalomtörténet „az emberiség mindennapi élete. Ez tartalmazza a különböző osztályok egymáshoz való emberi és gazdasági kapcsolatait. A család jellegét és az otthoni életvitelét, a munka és a szabadidő eltöltésének feltételeit, az ember és a természet kapcsolatát, a különböző történelmi szakaszok ezen viszonyokból kibontakozó kultúráját, mely állandóan változó formákat ölt, a vallásban, az irodalomban, a zenében, az építészetben, a tudományban és a gondolkodásban.[76]

Mindenesetre igényes felfogás, sokkal igényesebb, mint azok a tendenciák, melyek a társadalom történetét a konyhával, az ággyal és hálószobával, vagy akár a szalonokkal és kocsmákkal, báltermekkel vagy sportpályákkal akarják azonosítani. Mégis támad bizonyos hiányérzetünk. A társadalomtörténet csak akkor lehet ugyanis teljes, ha felöleli az ember és az emberiség történetét átfogó valamennyi társadalmi tényezőt. „A társadalom méreteit és jellegét, azaz a népesség nagyságát és megoszlását területi és kor szempontjából foglalkozás, és társadalmi helyzet vonatkozásában. Az intézmények jellegét, a házasságtól az örökösödési szokásokig, a tiszteletadástól a munka- és uralmi viszonyokig. Az egyesülések rendszerét, házasság, céh, lovagrend, iskola, kórház, munkahely, klub, szakszervezet, szakmai szervezet és politikai párt. . . tehát mindaz, amelyben és amely körül az az emberi élet mozog és létezik."[77]

A társadalom mozgása nyilván további kérdéseket is felvet. Azt ugyanis, hogy miként tartja fenn magát a társadalom, miként alkalmazza a rendelkezésére álló emberi és természeti javakat, hogyan osztja el és miként fogyasztja el mindazt, amit megtermelt. Látszólag itt a társadalmi élet gazdasági aspektusairól van szó, – arról is, de távolról sem csak arról. A termékek, a javak felhasználása és elosztása társadalmi kérdés is, mely magában foglalja a hatalom és a politika vonatkozásait. A hatalom kapcsolata a társadalmi struktúrához ma már közhely az ilyen érdeklődésű történészek körében, de az is ismert,

[74] *H. Perkin:* Social History in Approaches to History. Szerk: H. Finberg. London. 1962.
[75] *W. Rostov:* British Economy of the Nineteenth Century. Oxford. 1948. 134.
[76] *G. Trevelyan:* English Social History. 1965. VII.
[77] *H. Perkin:* i. m.

hogy a kapitalizmus előtt a hatalomnak sokkal nagyobb önállósága volt, funkciómechanizmusa kevésbé volt bonyolult, összefüggései egyszerűbbek voltak és a politikai momentumnak kevésbé volt önálló szerepe.[78] A modern hatalom, az állam fejlődése tehát a társadalomtörténet része is, ha természetesen nem is tekinthetjük kizárólag annak.

A hatalom jellege, struktúrája, a kormányzat, a törvényhozás, a közigazgatás, nem maradhat tehát a hagyományos politikatörténet tárgya. Hiszen a mai politikai rendszerek és harcok egyre világosabban társadalmi kérdések körül forognak. Nem mondunk-e viszont így ellent korábbi álláspontunknak, nem tágítjuk-e parttalanná a társadalomtörténet tárgyat, nem lyukadunk-e ki egyszerűen a történelem társadalmi szempontú megközelítésére, végül nem állítunk-e olyan feladatot a történészek elé, melynek sohasem lesznek képesek eleget tenni?

Aligha. Nem azt az álláspontunkat kívánjuk módosítani, mely a társadalomtörténetet a történetírás és kutatás történeti valóságot objektíven tükröző meghatározott szegmentumának, részdiszciplínájának tekinti. Csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az ilyen értelmű társadalomtörténet csak akkor találhatja meg igazán módszerét, tárgyának helyes felfogását, ha egybekapcsolódik az egész történeti folyamat társadalmi értelmezésével. Éppen ez különböztetheti meg néhány olyan divatos áramlattól, mely a politikatörténettől való elfordulást az osztályharc és ellentét elhanyagolása céljából hirdeti és nem a történeti folyamatok teljessége igényéből akarja a társadalmi élet elhanyagoltabb területeit kutatni.

Valóban tehát arról van szó, amit Hobsbawm is Marxnak a történetíráshoz való hozzájárulását kutatva, a leglényegesebbnek tartott „hogy a történelmet társadalomtudománynak tekintsük".[79] De ha az egész történelem csakis a társadalom története, akkor miről van szó, mikor a társadalomtörténet mint külön részdiszciplína létét kutatják. Nagyjából talán arról, hogy a marxista történetfelfogásnak nem csupán máshogy kell szemlélnie a történelmet, hanem arról, hogy tárgyát is máshogy kell felfognia, talán arról, hogy az emberi tevékenység és életforma valamennyi oldalát kapcsoljuk be, és ne korlátozzuk azt csakis a gazdaságra vagy a politikára.[80] Ebben az értelemben a társadalomtörténet tehát nemcsak régi problémák új megvilágítását követeli, de azt is, hogy olyan új területeit tárjuk fel a történeti folyamatoknak, melyek eddig jórészt ismeretlenek voltak a történészek számára.

[78] *J. Habermas:* Zum Thema: Geschichte und Evolution. Geschichte und Gesellschaft. 1976. 4.

[79] *E. Hobsbawm:* Karl Marx. London. 1964.

[80] Lewis Namier megfogalmazása figyelemre méltó: „mivel az emberi dolgok alkotják a történelem tárgyát, valamennyi társadalmi jellegű emberi cselekedet és tevékenység részét kell képezze". The Use of History. London. 1946. 69.

MÉG EGYSZER CSORBA CSABA MÉSZÁROS-KIADVÁNYÁRÓL

Csorba Csaba válaszának elolvasása után szükségtelennek tartom, hogy még egyszer belebocsátkozzam a kettőnk között felmerült érdemi vitakérdések taglalásába. Érdemi kifogásaim egy részének helytálló voltát ugyanis vitaellenfelem maga is nyíltan elismeri, többi kifogásom helytálló voltát pedig ugyanő közvetve ismeri el – vagy úgy, hogy hallgatással megy el mellettük, vagy úgy, hogy vitára ösztönző kijelentéseit utólag megkísérli más értelemmel ruházni fel, mint ami ténylegesen kiolvasható belőlük. (Például: ahol kifejti, hogy a mai magyar történetírást valójában nem felszínességgel vádolta, mikor felszínességel vádolta.) Érdemi vonatkozásban tehát ezúttal már csak egy kiegészítő megjegyzést kell tennem: hogy Csorba megint téved, mikor azt írja, hogy az én Kossuth-emlékkönyv-beli tanulmányomban sincs szó Mészáros Károlyról. A valóságban ugyanis az emlékkönyv II. kötetének 170–171. lapján annak rendje és módja szerint ismertetem Mészárosnak a céhlegények és a gyári munkások támogatására 1848 júniusában közzétett cikkeit (amelyekre egyébként vitairatomban is visszautaltam).

Szükségtelennek tartok továbbá ehelyütt fellépni azellen is, hogy Csorba válaszának címével és egy-két mondatával olyan látszatot próbál kelteni, mintha vélem szemben védelmezni kellene a történeti forrás-publikálás ügyét. Az olvasó ugyanis tudni fogja, hogy a történeti forrás-publikálásnak ténylegesen magam is lelkes híve és egyik szerény munkása vagyok, azt pedig maga Csorba is nyugtázni kényszerült, amit az adott publikációval kapcsolatban már vitairatom első mondatában leszögeztem, hogy tudniillik Mészáros önéletrajzának kiadásával a sajtó alá rendező „nagy szolgálatot tett történettudományunknak". Ehhez tehát most már legfeljebb annyit szükséges hozzáfűznöm – készségesen engedve Csorba ilyen irányú figyelmeztetésének –, hogy a Mészáros-önéletrajz kiadásáért a sajtó alá rendezőn kívül valóban hálával tartozunk az anyagi fedezetet biztosító hajdúdorogi tanácsnak is.

Elkerülhetetlen viszont kitérnem Csorbának arra a feltevésére, hogy vitacikkem megírásakor tollamat „jórészt a szubjektív szenvedély vezette", s teljes határozottsággal le kell szögeznem, hogy ez az állítás csak részben felel meg az igazságnak, bár részigazságot kétségkívül tartalmaz, mert a szenvedélyeket – pontosabban: a szenvedélyes haragot – a legnagyobb igyekezettel sem tudtam volna s nem is igyekeztem legyűrni magamban, tapasztalván, hogy Csorba mennyire gondatlanul szerkesztette meg kiadványát s milyen kirohanásokat intéz benne történetírásunk ellen. Azt a vádat ellenben, hogy szubjektív megfontolások vezéreltek, nyugodt lélekkel elutasíthatom. Egyfelől azért, mert Csorba kirohanásai engem csak annyiban érintettek, amennyiben magam is a mai magyar történetírás egyik művelője vagyok, személyemben azonban annál is kevésbbé sértettek, mivel éppen rólam Csorba – mint vitacikkemben utaltam is rá – kivételes elnézéssel emlékezett meg. Másfelől meg azért utasíthatom el ezt a vádat, mert Csorbával szemben soha semmiféle személyes indulatot nem táplháltam s nem is táplálhattam, hiszen még csak személyes ismeretségben sem vagyunk egymással, mi több: az az igazság, hogy a Mészáros-önéletrajz megjelenése előtt én – szégyenemre – még az ő nevét sem ismertem.

Végezetül pedig még azt szeretném leszögezni, hogy amit vitaellenfelem válaszában a munkáját nehezítő terjedelmi kötöttségekről és határidő-problémákról meg a nyomda hanyagságáról elmond, azt mind kész vagyok elhinni első szóra is. A Mészáros-kiadványban hemzsegő hibákat azonban ezek a nehézségek is csupán részben magyarázhatják s még részben sem mentik.

Spira György

MEGJEGYZÉSEK SPIRA GYÖRGY VISZONTVÁLASZÁHOZ

Spira György viszontválaszát azzal kezdi, hogy szükségtelen tovább érdemi kérdések terén vitázni, s ezután kissé sajátos értelmezésben interpretálja válaszom bizonyos részeit. Egyben igyekszik kivédeni azt is, hogy szubjektív indítékok vezették volna vitacikkének megírásakor, úgy téve, mintha a szubjektivitás egyetlen feltétele az lenne, hogy ismerjük-e személyesen a megbírált személyt vagy sem. Anélkül, hogy szaporítani akarnám a szót, le kell szögeznem, hogy a „szenvedélyes harag" és vitastílus nem győzött meg. Az apróbb stiláris és adatbeli korrekciók mellett mind a bírált kiadványt, mind a vitacikkre írt válaszomat úgy vállalom, ahogy van. A vitacikk és a viszontválasz követte irányban további polémiának nem látom értelmét.

Csorba Csaba

BUDAPEST TÖRTÉNETE I–II.

(Szerk.: Gerevich László és Kosáry Domonkos)

(Budapest, 1975. II. kiad., 429 l. + 3 t. és 469 l. + 1 t.)

Budapest története I–II. kötetét, a szokástól kissé eltérve Érszegi Géza és Vass Előd közösen ismerteti. Az I. kötetben Nagy Tibor az őskortól a római kor végéig terjedő munkáját, Györffy György fejezetét, az Árpád-kor, valamint Gerevich László az Árpád-kor művészetét tárgyaló feldolgozásait Érszegi Géza tekinti át. Gyalmos János „Budapest története megírásának előzményei" c. bevezetőjét és Nagy Tibor a népvándorlás kora történeti feldolgozását Vass Előd mutatja be. A II. kötetben Kubinyi András a későbbi középkort Buda 1541. évi elestéig tárgyaló fejezetét és Gerevich László ugyanezen kor művészettörténetét tárgyaló munkáját Érszegi Géza, míg Fekete Lajos – Nagy Lajos a török hódoltság korát feldolgozó fejezetét Vass Előd ismerteti. Az első magyar nyelvű várostörténeti munkák a 19. század közepétől, már levéltári kutatások alapján készültek. A főváros 1873. évi egyesülése után először Salamon Ferenc kapott megbízást egy összefoglaló várostörténet megírására. Ebből az első vállalkozásból 1878–1885 között három kötet jelent meg, amelyek Budapest történetét az őskortól Mátyás király haláláig, 1490-ig tárgyalják. Az 1870-es években feltárt óbudai római régészeti emlékek megmentése indokolttá tette egy múzeum alapítását. Az első budapesti várostörténeti múzeum felállítása után, a főváros 1889–1906 között megjelentette a Budapest régiségei c. időszaki kiadványt. A századfordulón további négy, a főváros különböző korát tárgyaló népszerű feldolgozás látott napvilágot.

Csánki Dezső, az Országos Levéltár igazgatója 1911. évi kezdeményezésére elkezdődött a főváros középkori történetére vonatkozó forrásanyag összegyűjtése. A harmincas években a főváros a török kiűzésének 250 éves évfordulójára készült és erre az alkalomra egy összefoglaló történeti feldolgozás megjelentetését tervezte. Az előtanulmányok elhelyezésére 1934-től megindították a Tanulmányok Budapest Múltjából c. tanulmánykötetet. A széles kutatómunka és előkészületek után a főváros Szendy Károly polgármester szerkesztésében négy kötetes sorozatban kívánta Budapest történetét megjelentetni. Ebből a sorozatból az I. kötet, Budapest az ókorban (két külön kötetben) 1942-ben, majd a III. kötet, Budapest a török korban, 1944-ben jelent meg. A II. kötet, Budapest a középkorban kézirata teljesen elkészült, de kinyomtatására nem került már sor.

A felszabadulás után a budai Vár és környéke helyreállítása a nagyobb régészeti kutatásokra is lehetőséget nyújtott. A Fővárosi Tanács V.B. 1953 óta egy újabb várostörténeti monográfia megírására tett előkészületeket. A várostörténet megírásának megszervezését a szerkesztő bizottság a Budapesti Történeti Múzeumra bízta. A Fővárosi Tanács V.B. 1961–1971 között több ülésén foglalkozott a főváros történetét összefoglaló monográfia megírásával és végül a hat kötetre történő felosztásban állapodott meg. A tervezett hat kötet a következő: 1. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig (1301); 2. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején (1301–1686); 3. Budapest története a török kiűzetésétől a márciusi forradalomig (1686–1848); 4. Budapest története a polgári forradalomtól a dualizmus végéig (1848–1918); 5. Budapest története a két forradalom időszakától a felszabadulásig (1918–1945); 6.Budapest története a felszabadulástól napjainkig (1945–1975) A hat kötetből az 1–2. kötet 2. kiadását ismertetjük.

Mintegy félmillió éve kezdődött meg Budapest területén az emberiség története. A sinanthropus, akinek eszközeit a Várhegyen találták meg, az emberré válás kezdetét jelenti. Évek százezrei teltek el, amíg a középső paleolitikum idején élt emberek nyomaira bukkanunk. Évezredek múltán jutunk csak el oda, hogy az eddig kizárólag kőszerszámot használó ember a fémre leljen és

abból készítse eszközeit. Az ie. 25–20. századi rézkori emberek életmódjáról számtalan lelet tanúskodik. Állattartók, temetőik vannak, ékszereket használnak. Ellentétben kőkorszaki elődeikkel barlanglakás helyett sövényfalú házakban laktak. Fejlődésük nyomán követhető agyagművességükön is. Díszített, változatos formájú agyagedényeik mutatják a rézkori műveltség gyarapodását. Az ezt követő bronzkor a főváros területén az ie. 20. századtól ie. 700-ig tartott. Szakaszai (korai, középső, késői és végső) híven jelzik e korszak főbb fejlődési fokait. A Dél-Európából érkező népesség hozta ide magával a bronz felhasználásának technikáját. A bronzkor a Harang-edény műveltségnek nevezett korszakkal indul, a Vatya, majd a Halomsíros kultúrán át folytatódik, míg az Urnasíros műveltségben csúcsosodik ki. Ezt követően a vas felhasználása hozott újabb fejlődést. A vas használói közül az illíreken, szkítákon és kimmereken kívül a késői vaskorban megjelenő kelták a legjelentősebbek. Ők az ie. 4–3. századtól laknak fővárosunk területén. Az első időszakban még nem tudjuk, milyen kelta törzsek éltek itt, de az ie. első században betelepülő eraviszkuszokról már többet tudunk. Ez volt az első olyan nép, amely központját Budapest területén építette fel. Ez a kelta központ (oppidum) a Gellérthegy déli lejtőjére és a Tabánra terjedt ki csaknem 30 hektár területen. Méretei kisebbek mint a galliai és németországi kelta törzsi központok, de nagyjából azonosak az Ausztriában és Csehországban találhatókéval. A fallal övezett település lakói különböző (város)negyedekben laktak. A keltákat az ie. első század második felétől dákok szorongatták, amitől végül is a római uralom „váltotta meg" őket.

A római polgárháborúk az iu. első évtizedig tolták el a pannóniai kelták behódolását. Augustus császár hatalomra kerülése és hatalmának megszilárdítása lehetővé tette, hogy a Római Birodalom határai a Dunáig terjedjenek. Noha Rómának harcolnia kellett mind a legyőzött pannóniaiakkal, mind az újra meg újra támadó dákokkal, mégis négy évszázadra a Római Birodalom része lett Pannónia s vele Budapest nyugati fele. A gellérthegyi oppidumot lakói elhagyták, helyette az egyes római katonai táborok lettek a központok. Hogy Pannónia sokáig megmaradhatott Róma birtokában, azt részint a limest támadó barbárokkal való szövetségkötéssel, részint pedig a Pannóniát lakók romanizálásával, a római polgárjog megadásával érték el. Az iu. első század utolsó negyedében azonban megindult újólag a barbárok támadása. Válaszul megerősítették a limest. A harcok elesettjeit a budai Vigadó területén levő temetőben találták meg. E háború befejeztével Traianus császár iu. 106-ot követően alaposan megerősítette Pannóniát. Aquincum a két részre oszlott tartomány egyik felének, Alsó-Pannóniának székhelye lett. A megerősített provinciát ettől kezdve longobárdok, szarmaták, jazigok, roxolánok, kvádok, gótok és alánok támadják, hol külön-külön, hol egymással szövetkezve. Támadásaiknak a hunok megjelenése vetett véget.

Az őskor és ókor népeinek történetét Budapest területén jól nyomon követhetjük. A római kor kivételével nem is tartható túlzottnak a nem Budapesten levő leletek és a nem itt történt események felsorolása. Az ókori pannóniai események némileg bő tárgyalása ellenére a kötetben nem történt számottevő kísérlet arra, hogy a főváros keleti felének ókori történetét is összefoglalja a szerző. A budapesti római telepek és társadalom leírása elég teret kapott. Mindarra kiterjedt a szerző figyelme, ami a fővárosunk történetével most ismerkedők és az azokat már ismerők érdeklődésére számot tarthat.

Az olvasó elé szélesre nyitott történelmi tájon, a hunok európai betörésével induló fejezetben Budapestre vagy akár környékére, az egész Duna medence népvándorlás-kori történetének részletes tárgyalása során csak néhány megjegyzés jut. Korábban, 1943-ban ezt a fejezetet egy másik, a Szendy-féle Budapest történeti sorozat keretében, annak I. kötetében László Gyula már egyszer rövidebben, de „Budapestszerűbben" írta meg. De itt, ebben a fejezetben a hun korszak csupa sejtés és feltételezés, Budapest néhány régészeti feltárásának említése a magyarországi hun uralom általános irodalmából ismert elbeszélésekben tűnik el. Néhány általános megjegyzésünk után, a konkréten Budapest mai területére vonatkozó népvándorlás-kori adatokat megkíséreljük összefoglalni.A régészeti emlékanyag alapján megállapítható, hogy a hun uralom alatt, különösen annak első korszakában Budapest mai területén, tehát a hunok vazallus alattvalóiként, keleti germán (gót) népesség lakott. A hun uralom késői korszakában 431–454 között Észak-Dunántúlon a „sadager" állítólagos „türk" népességet a szerző állításából ismerhetjük meg: „egy türk nevű hun népet találunk" (188. l.). A „türk" név az ótörök helyett való korai és ezért helytelen használatát kifogásolhatjuk, mivel ezt a nevet viselő nép Kelet-Európában, a Don folyó és a Káspi-tenger közötti területen csak később, 570 körül tűnik fel. Egyébként maga a hun nép is ótörök nyelvet beszélt, de ez a hun nyelv, a türk nevet viselő szintén

ótörök nép nyelvével nem azonosítható, csak rokonítható. Budapest mai területén jelenlétük nem mutatható ki, csak közel 150 km-rel nyugatabbra, ezért nem valószínűsíthető budapesti tartózkodásuk.

Budapest és környéke történetét 456 után, a történeti irodalom alapján a Dunántúl területén vizsgálja, ebből Budapest történetére nézve azt a megállapítást vonja le, hogy a keleti gót, svéb, gepida, herul és longobárd népek egymás közötti vetélkedése Budapest történetét is meghatározta. Budapest területén régészeti hagyatékot csupán a Dunántúlra 527-ben benyomuló longobárdok hagytak. A budai oldalon Albertfalván és Óbudán longobárd temetőket tártak fel. Az avarok 568-ban történt benyomulása után a longobárdok továbbélésére is néhány dunántúli avar-kori longobárd sírlelet (Keszthely, Sopron stb.) utal. Az olvasóra bízza a szerző, hogy talán Budapest területén is maradtak longobárdok – mert egyébként miért említené.

Az avar uralom két és fél évszázados történetének az a legjelentősebb eseménye Budapest története szempontjából, hogy hosszabb ideig akkor első ízben kapcsolódott össze a Duna két partja egységes politikai területté, mivel megszűnt a Duna határjellege.

Az avar uralom korát két korszakra osztjuk fel, a korai és késői korra, az utóbbi időszakra jellemző griffes indás övveretes sírmelléklet leletanyagának előfordulása alapján. Ezeket a griffes indás övveretes leleteket a szerző László Gyula korábbi megállapításaival vitázva egy 679. évi Asparuch-féle bolgár bevándorlást egy-két évtizeddel megelőző kuturgur-bolgár bevándorlással azonosítja. A 7. század második felének kelet-nyugat irányú népmozgalmaival újonnan betelepült népelemek régészeti hagyatékát sírleleteik alapján szétválasztja. De a korai és késői avar telepekre egyformán az a jellemző, hogy a dunai átkelőhelyek és az azokhoz vezető utak feltételezhető őrzésére épültek fel, tehát Budapest mai területét egy egységben szemlélték.

Az avarok uralma a 788 után kirobbant kilencéves frank háborúkban szűnt meg, 796–805 között mindössze valamilyen alföldi frank vazallus avar kaganatus maradt utoljára fenn. Ezt a maradék avar területet 805 után, a 7. század végén az Alduna mindkét partján megalakult, első bolgár állam olvasztotta magába, s így a Duna folyóval, mint nyugati határral megszerezte a mai főváros pesti oldalát. A főváros nyugati, budai oldala frank határőrvidéknek számított. A keleti-frank, bolgár-szláv és morva-szláv érintkezés kapcsolatában Budapest területe és környéke, a dunai átkelőhelyek miatt kiemelkedő jelentőségűvé vált. A 9. századi budapesti régészeti lelőhelyek (a nagytétényi római tábor területén, a Pünkösdfürdő Táncsics dülő mellett) a Duna melletti lakosság, frank határvédő szerepére utalnak. A Békásmegyer-Pünkösdfürdő területén kisebb lemélyített padlózatú négyszögű házakat ástak ki, ezek valószínűleg a frankok által idetelepített szlávok házai voltak.

Budapest 9. századi története a honfoglaló magyarok betelepedésével zárul le. A honfoglaló magyarok régészeti hagyatéka itt, a Farkasréten, a Kuruclesi úton, a Tabánban, Budakeszin, a Csúcshegyen és a Testvér-hegyen, az Erdőalja úti sírleletekben, a Mexikói úton, az Erzsébet-híd budai hídfőjénél, tehát az avarokra emlékeztető módon a dunai átkelőhelyeken és az azokhoz vezető utak mentén került elő. A X. század végével a magányos és kis sírszámú temetők háttérbe szorultak, a népesebb temetők mellett, amelyekre az edény, fegyver, ékszer stb. mellékletek hiánya a jellemző. Ez a Budapest területéről is ismert régészeti emlékanyag is jelzi, hogy a 10. század második felében társadalmi változásnak kellett történnie. Az állandó megtelepülés folyamatát a 10–11. században nagyobb sírszámú temetők: a Csillaghegy, Óbuda-Téglagyár, Csepel-Királydomb feltárásai is jelzik.

A magyarok honfoglalásával új, máig tartó fejezete kezdődött Budapestnek... Budapest története – miként az országé is – ugyancsak szűkölködik a honfoglalást követő két évszázad forrásaiban. Ami az országra elmondható, az érvényes a fővárosra is. Ekkoriban ugyanis az ország központja még nem itt volt, Budapest területén levő települések beolvadtak az ország többi települései közé. Bár meg kell említeni, hogy a királyi ménes a Csepel-szigeten és egy királyi kúria Óbudán volt. Ezt kiegészíti két királyi alapítású egyház: Fehéregyház és az óbudai egyház. Igaz ugyan, hogy itt lesz mártír Gellért csanádi püspök és már 1061-ben megemlítik Pest nevét, de valójában fővárosunk II. Géza alatt kezd igazán éledezni. II. Géza adománya fontos fordulópontot jelentett az óbudai egyház és az egész főváros életében. Óbuda fejlődését mi sem jellemzi inkább, mint az, hogy P. mester már Budavárnak ismeri, tehát az itteni királyi kúria megerősített helyen volt.

Mintha azonban a források cserbenhagynák a szerzőt Óbudáról szólva! A források „hűtlensége" már az óbudai egyház alapításánál kezdődik. A hazai elbeszélők egybehangzó vélekedésével szemben itt a szerző azt állítja, hogy nem első királyunk, hanem utódja alapította az óbudai egyházat. Erre érvül

egy olyan latin (francia vagy olasz) szerző munláját hozza fel, aki Lengyelországban élt, ott írta művét és csak úgy vonatkoztatható egyik mondata Óbudára, ha feltételezzük, hogy emellett arab fonémákat használt a magyarországi helynevek kiejtésében. Érezte maga a szerző is azt, hogy ez az érvelés nem megnyugtató, mert nem zárta ki annak lehetőségét, hogy Szent István király idejében, de Péter alapította volna ezt az egyházat. Nem tudni, hogy a helytörténetíró elfogult buzgósága avatta-e P. mestert óbudai prépositá, vagy más, mindenesetre Budapest történetében így szerepel, s kizárólag azért, mert Óbudát *is* ismerte. (Ráadásul éppúgy nem ismerjük az akkori prépost nevét, miként P. mesterét sem.) „Ilyen ingatag praemisszából aligha lehet jogosan és eredményesen Anonymus kilétére következtetni. Módszertani szempontból sem helyeselhető P. mesternek olyasvalakivel való azonosítása, akinek puszta létezése is csak merő okoskodáson alapul" (Tanulmányok Budapest Múltjából (=TBM) 19/1972/21).

Kevésbé tűnik talán egyértelműnek, mindenesetre megfelelő bizonyítás hiányában, inkább elfogadható az, hogy II. András király 1212-es adománylevelének hosszabb változata áll közelebb a valósághoz (uo. 13–19. l.). Ugyancsak nem sikerült bebizonyítania a szerzőnek, hogy II. András 1212 után kelt parancslevele IV. Béla korában keletkezett. Részei ugyanis megférnek II. András korával. Ezt saját maga is megindokolja akkor, amikor e hamis oklevélben szereplő palotaőrök valódiságát szembeállítja P. mester irodalmi közhelyével (ami nem jelenti, hogy nincs valóságtartalma!): „A múltat rózsásan ecsetelő királyi jegyző csak ott lő túl a célon, ahol elragadtatásában azt írja, hogy a közrendűeknek meg a parasztoknak is ezüst edényben szolgálták fel az ételt meg az italt. A valóság az, hogy a távolból éhesen leskelődő szolganép fékentartására intézményes gondoskodás történt. Az első okleveles adat, amely Óbudán királyi lakot említ, a királyi ház őreiről (de custodibus regie domus) szól" – írja (273. l.). Szintén nem hihetjük el azt, hogy a király, II. András eladományozta volna Óbudát az itteni egyháznak s az csak utóbb került vissza a királyhoz (1235), mivel ezt „a bemutatott források nem igazolják" (TBM 19/1972/27).

Óbuda fejlődésével egyidőben a kétparti Pest is kivirágzik. A jobbparton élő németek és a balparti böszörmények mellé a 13. század elején újabb német vendégek érkeztek, akik fellendítették Pest fejlődését. A fejlődésben megakasztotta, de egyúttal újabb lökést is adott a fejlődésnek a tatárjárás. A mongol pusztítás és az abból nyert tapasztalat arra indította IV. Bélát, hogy falak mögé rejtse városát. Igy kerülnek a pesti vendégek a budai oldalra, az üres Várhegyre. Természetesen nemcsak pesti németek, hanem jobbparti magyarok is felhúzódtak a védelmet ígérő falak közé. A pestiek magukkal vitték jogállásukat is új lakóhelyükre, azt, amit nemrég maga a király is aranybullában rögzített (1244). A pestújhelyi hegyen – ahogy mindvégig nevezték magukat Buda város polgárai – egy új Buda nevű város alakul, Óbuda lesz ezzel a korábbi. Pest hamarosan ismét sűrűn lakott település lett az új vendégek beözönlése révén. de sokáig a Pestújhelyi hegyen levő polgárságtól függő viszonyban volt. Az új város keletkezésével új egyházjogi kérdések is felmerültek. Ezeket azonban korántsem Pál veszprémi püspök oklevélhamisítása oldotta meg, ahogy a szerző állítja, hanem ténylegesen az, hogy a király beismerte hibás döntéseit. Hogy a domonkosok anyagi képviselői lettek volna a szigeti apácáknak, azt az „ob instantiam fratrum predicatorum" kifejezés alapján nem lehet tudni; magabiztosan állítani azonban semmi jogunk sincs (uo. 27–29. l.). Nem lenne teljes Budapest története a mai főváros területén levő egyéb települések ismertetése nélkül – ezt a szerző jól oldotta meg. A képet teljesebbé teszik az itteni egyházi intézményekről – ha szűkszavúan is – írottak. Közülük is talán a legjelentősebb a szigeti domonkos apácakolostor volt, ahol IV. Béla király leánya, Margit élt s akinek, ha nem is közvetlenül, de legendái révén sokat köszönhetünk. Nincs még egy olyan forrása a kornak, amely olyan bőséges tárháza lenne a korra jellemző adatoknak, mint éppen Margit királyleány életének leírása. Ugyancsak homályos lenne a kép Budapest gazdasági (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem) élete és társadalmi tagozódása nélkül. Fontos részét képezik a tanulmánynak a város vezetőjéről, a bíróról, majd a kinevezett rektorról szólók. Túlzott egységben mutatja be a fővárosban működő – valójában meglehetősen szétvált – iskolákat, hiteleshelyeket, bíróságokat, amelyek az egész ország hasznára voltak.

A tanulmány elején található beveeztő helyett szívesen olvastunk volna az Árpád-kor történetének végén egy összefoglalást, amelyben a főváros történetének főbb vonásait, az ország más településeihez, az ország egészéhez és az analóg külföldi jelenségekhez való viszonyát ábrázolták volna, megrajzolva egyúttal a korszak fő fejlődési irányát, összefoglalva az elért eredményeket. . .

Fővárosunk történetének az a periódusa, amely az Árpád-ház kihalásától (1301) Buda török kézre kerüléséig (1541) tart, sokkal gazdagabb forrásanyag alapján rekonstruálható, mint a korábbi időszakoké. Ez a korszak az, amikor Óbuda lemarad Pest és Buda mögött. Területe háromfelé oszlik a káptalan, a királynő és az itteni apácák birtokában. Noha kiváltságolt mezőváros, mégsem éri el két hatalmas testvérvárosát. Buda fejlődése némi stagnálás után – amíg Temesvár és Visegrád az ország székhelye – felgyorsul. Kialakul a máig meglevő utcarendszere. Lakói két plébánia köré csoportosulnak „nemzetiségi" megoszlásban. A pesti németek utódai a Nagyboldogasszony, az ugyancsak beköltözött magyarok pedig a Mária Magdolna templomot tekintik plébániájuknak. A korszak fő törekvése az, hogy az előbbi plébániatemplomtól függetlenné váljék az utóbbi, és a két nemzetiség egyenlő számban vegyen részt Buda város irányításában. Ez csak 1439-ben következett be, amit egy emberöltővel később Pest város Budától való függetlenedése követett (1469–1478).

A főváros középkori történetének fénykorát Mátyás uralkodása alatt érte el és ez megszakítás nélkül tartott csaknem Mohácsig, eleven cáfolatául annak a ma már szinte babona számba menő (Pozsony és Sopron sorsán alapuló) hiedelemnek, miszerint a 15. század derekától a városok hanyatlásnak indultak Magyarországon. Fővárosunk történetében mindaz nyomot hagyott, ami az egész országot érintette: Károly Róbert trónrajuttatásának, Zsigmond elleni összeesküvéseknek, Hunyadi László kivégzésének, országgyűléseknek színtere, majd Mátyás reneszász fővárosává lesz, s innen indul 1514-ben a kereszteshadjáratból lett parasztfelkelés. Végül többször kiállja a török látogatását, polgárainak (gazdagabbik) fele elhagyja, németek ostromolják, I. János király reménye és virágzó városa, míg végül az ország közepével együtt másfél évszázadra elveszett.

A város(ok) belső politikai történetéről, valamint a fővárosra jellemző országos eseményekről aligha tudunk meg többet. Itt a fő hangsúly a város(ok) kereskedelmi szerepén, társadalmi megoszlásán, külföldi és belföldi kapcsolatain van. Mindez a legkorszerűbb történetírói eszközökkel s a források magabiztos kezelésével, azok teljes kihasználásával jár együtt. Feltételezés csak, mégis mennyire valószínűsíthető Buda és Pest együttesének hármas piackörzete, a két város hatósugara. A főváros társadalma a legkülönbözőbb megközelítésben látható, a legváltozatosabb oldaláról mutatkozik be. Nem tudja az olvasó, hogy e sokszínű társadalom bemutatásánál mit emeljen ki inkább. Azt, hogy milyen rétegekre bomlik, vagy inkább azt, hogy e rétegek honnan nyertek utánpótlást, milyen családi kapcsolatok fűzték össze őket a belföldön és külföldön élőkkel, esetleg azt, hogy a „nemzetiségi" ellentétek mennyire nem németek és magyarok ellentéte volt? Talán – mint csepp a tengert – a leginkább a pesti collegium caritatis alapítóokmányának (1524) elemzése mutatja be a szerző társadalomtörténészi kvalitásait. A collegium – mint megannyi társa – tulajdonképpen a városi polgárság egyfajta közösségi szociális intézményének fogható fel. Tagjait közös költségen ápolták, ingyen eltemették, ha a város nyolcmérföldes (íme a város egyik hatókörzete!) körzeten belül haltak meg, a városba szállították és ott temették el, a zálogra szoruló tagoknak a collegium kamatmentesen hitelt adott. Ezzel szemben természetesen a collegiumba csakis a társadalom szabályait megtartó, tisztességes életet élő polgárt vették be. Az előírások mögött azonban látni lehet azt a társadalmat, amely a collegiumot létrehozta. A patríciusok igyekeznek általa szorosabbra fűzni a városi plebejus és középpolgári rétegekkel a kapcsolatukat. A collegiumnak a szociális kedvezményei főleg a szegényebb polgárok számára voltak rendkívül kedvezőek. E belső szövetséggel azt remélték a patríciusok, hogy mind belső uralmukat sikerül fenntartaniuk, mind a külső támadások ellen védve lesznek. Az alapítóokmány szövege általános mondanivalójának és a belőle kihámozható társadalmi háttérnek a felvázolása szellemes hasonlattal zárul. Az egyházi terminológiában semmiféle világi társadalmi jelentésárnyalattal nem bíró rebellis (=engedetlen) szót a szerző átfordítja mai jelentésére, amely így egyszerre jellemzi a felszíni formát és a mélyben rejtőző lényeget.

E sokszínű társadalom életének alapja a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság. Ez utóbbi azonban nem jelentős s többnyire csak a bor- és szőlőtermelést jelenti. Nem olyan számottevő mint az ipar vagy a kereskedelem. Az ipar, amelyre elsősorban a céhek és a városi lakosság „vezeték" neveiből következtet a szerző, ugyancsak háttérbe szorul a kereskedelem mellett. A városi és fővárosi funkciók egységét és különbözőségét az ugyancsak éles szemmel megfigyelt művelődési viszonyok teszik láthatóvá. A különböző egyházi intézmények tarka együttese kicsiben jellemzi az ország egyházi intézményeinek összetételét. Amennyit a város nyújtott az egyházi intézményeknek, annyit adtak azok is a fővárosnak. „Egyetemeit" a főváros nekik köszönhette, a koldulórendek pedig eltartásukat a városi polgárságnak. Buda a színhelye az első magyarországi könyvnyomdának, innen járnak a leg-

többen külföldi egyetemre. Az egyetemre járás azonban a polgárfiúk számára nem a kultúra szolgálata, hanem a gazdasági élet eszköze. A külföldre járó polgárfiúk ugyanis az egyetemen nem a tudást, hanem a később is hasznosítható kereskedelmi kapcsolatokat keresik. S mi sem bizonyítja Buda rangját mint az, hogy nem is hiába. Sok olyan német kereskedő tartja Budával a kapcsolatot, akinek egyúttal rokona is itt él a városban. (Az olasz kereskedőket ezzel szemben a királyi kegy pártfogolja s teszi a fővárosi polgárok partnereivé, sokszor versenytársává.) Ahogy megfogalmazzák az országos jogot, úgy sor kerül a budai jog kodifikálására is. A Budai jogkönyv a városi élet minden lényeges oldalát elénk tárja. Belőle táplálkozik utóbb a tárnoki jog, amely a nyolc szabad királyi város egységes jogkönyve lesz.

Az időbeli metszeteken belül tárgyilag tagolt tanulmányból nehéz lenne kihámoznunk mindazt, ami fővárosunk történetéből jelentős volt, ha nem következnék a tanulmány végén az összefoglalás. Itt kapott helyet a főbb eredmények bemutatása és azok összevetése belföldi és külföldi városokkal. Sikeresnek mondható az összefoglalás abból a szempontból is, hogy a várostörténeti irodalom főváros központú bő áttekintésével is gazdagítja a művet. Oly jól sikerült ez, hogy fel sem merül az olvasóban a gondolat, hogy az csak a 15. század derekától fogja össze a fejlődés szálait.

Budapest középkori történetének művészeti emlékeiről külön tanulmány szól, amely megfelelő időbontásban az Árpád-kori, illetve az azutáni részt tárgyaló tanulmányok után található. Nincs még egy helye az országnak, ahol annyi egymást kiegészítő rom, kő és egyéb tárgyi emlék található, mint éppen Budapest területén. Szinte ezek alapján is meg lehetett volna írni Budapest történetét. A legrégibb épület Fehéregyház, vagyis az azzal azonosítható templomrom. Noha egyetlen helyet sem kerestek annyiszor, mint éppen Fehéregyházét – indokolja ezt Árpád vezér itteni sírja –, mégsem lehetünk biztosak abban, hogy megtalálták, ahogy az sem bizonyos, hogy a Szent István alapította óbudai egyház legkorábbi épülete hol volt. A pesti plébániatemplom máig álló épülete könnyebb lehetőséget nyújtott a legkorábbi pesti templom megtalálásához. Egyedülálló emléke a 11. századi tabáni templomnak a mostani templomban talált „trónoló Krisztus" relief. Tudunk a tatárjárás előttről az óbudai királyi várról, a felhévizi Szent Háromság, a szigeti Szent Mihály templomok, a domonkosok és a kánai bencés épületeiről. Ezek mellett az épületek mellett a fémművesség apró emlékei is megtalálhatók. Az Attila (vagy Mikó?) utcai Krisztus korpusz, az oroszlános aquamanile és ereklyetartók jelzik a kereszténnyé vált magyar művészet kezdeteit.

A tatárjárás után újonnan épített épületek már gótikus stílben emelkednek. A pesti polgároknak a Várhegyre való feltelepedése két, román kezdeteken nyugvó gótikus plébániatemplomot, gótikus polgárházakat és gótikus királyi palotát eredményezett. Felépült a Margit királyleányt befogadó domonkos kolostor a Nyulak-szigetén. Gyönyörű síremlékét (illetve inkább az eredetit pótló merész rekonstrukciót) méltán csodálhatjuk. A három város körzetében levő településeken is egyre-másra tűnnek fel a templomok.

Míg az ország a királyjelöltek között ingadozott, megkezdődött Budán a pálosok legnagyobb kolostorának építése. Az Anjou-korban tovább bővül az óbudai prépostság és a királyi vár épületei is csinosodnak, sokasodnak. Középkori művészetünk egyik legcsodálatosabb alkotása nem került el „a barbárul elárverezett templomi kincsek sorát" (319. l.), ugyanis a II. József-féle át nem gondolt feloszlatási rendelet következtében a klarisszák templomában levő Erzsébet királynő adományozta házioltár ma a New York-i Metropolitan Múzeumban van.

A királyi palota építkezéseit feltehetően „Pocakos" János építőmesternek, budai polgárnak tulajdoníthatjuk. A két budai plébániatemplom, valamint a domonkosok kolostora is bővült. E korszaknak köszönhetjük a később is híres budai kályhacsempék készítésének megindulását, a legszebben illuminált kódexeinket, a Képes Krónikát és az Anjou (Vatkáni) Legendáriumot. Kínai porcelánok, díszes üveg- és kristály-, valamint fémedények bizonyítják azt, hogy „az Anjou-kor művészetét egészséges gazdasági fejlődésen alapuló, haladó művészetnek kell tartanunk, amely az akkori világ egyik legfejlettebb társadalma, az itáliai félsziget társadalmának hatása alatt állt" (267. l.),

Zsigmonddal új fejezete kezdődött a fővárosi művészetnek, különösképpen a budavári palotának. Ekkor épül a Friss palota, amelynek egykori szépségét még mindig mutatja a „lovagterem". A palota építészét is ismerjük, Péter mestert. Megerősítik a vár védőműveit, átalakítják az újonnan megjelent tüzifegyvereknek megfelelően. A pesti kis háromhajós román templomot nagy gótikus csarnoktemplommá formálják át. Az itt található freskótöredékek és a várban talált freskónyomok bizonyítják az itáliai trecento festészet hazai hatását. Itt dolgozott talán táblaképein a rejtélyes

Kolozsvári Tamás. A sírkőszobrászat és a Zsigmond-kori könyvtár, valamint a palota kályhacsempéi és az üvegművesség mutatják az építkezéshez hasonlóan, hogy Magyarország van annyira gazdag, hogy Európa legkülönbözőbb vidékein keletkezett stílusokat összeötvözve, ahhoz hasonló kvalitású művek szülője legyen. A Zsigmond-kor művészetéhez talán csak annyi hozzáfűzni valónk lenne, hogy abban nem kapott megfelelő méltatást a címereslevelek képanyaga. Ha ez a város művészetére nem is, de a fővárosera mindenképpen jellemző volt.

Mátyás, a reneszánsz uralkodó időszaka nemcsak a város fénykora, hanem a palotáé is. A vörösmárványt gazdagon használó művészet mecénása a király, megvalósítója a szobrászatban Giovanni Dalmata. Megépül a világhírű Bibliotheca Corviniana és minderről humanisták tájékoztatják az utókort. Közülük is a legkülönb, Bonfini hű képet festett művében a királyi palotáról. Mátyás halálával sem marad abba a reneszánsz művészet virágzása, hiszen a városok gazdasága még virul. A reneszánsz művészet megjelenik a polgárok rendelte műalkotásokon is.

A művészettörténeti tanulmány bizonyítja, hogy mennyire nem lehet egy település történetét a szűkebb és tágabb környezet története nélkül megírni. Az összefoglalás hiánya azonban éppen a szűkebb és tágabb környezet megannyi hatása miatt is feltűnő. Feltűnő, mert éppen ezeket a kölcsönhatásokat nem látja az olvasó tisztán, csak a részletösszefüggéseket.

Talán helvesebb lett volna, ha Budapest középkori helyszínrajzát egy külön fejezet tárgyalta volna, mert így el lehetett volna kerülni az egyes tanulmányokban ismétlődő, olykor ellentmondó topográfiai elemzéseket.

*

Budapest területének török uralom alatti történetéről először Romer Floris (A régi Pest, 1873) írt. Az egykorú utazók és követek útleírásai alapján bizonyos jellegzetes adatok, mint a pesti török mecsetek és fürdők leírásának elbeszélését kísérelte meg. Csupán azért kellett az útleírások elbeszélésénél maradnia, mert Budapest történetének török nyelvű forrásait először – Littke Aurél (Buda-Pest a török uralom korában, 1908) – korábbi kísérletétől eltekintve – az 1930-as évek közepén tervezett Szendy-féle sorozat III. köteteként Fekete Lajos munkája (Budapest a török korban, 1944) ismertette és használta fel. Fekete Lajos munkája tehát az európai forrásokon kívül a török források felhasználásával Budapest területén túlnőve tulajdonképpen az egész magyarországi török hódoltság egyetlen teljes összefoglaló történetét nyújtotta. A kiadásától eltelt 32 évben forrásanyaga – az újonnan közölt források ellenére – még mindig a legjelentősebb, magyar nyelven megjelent török forrásközlésnek számít. A jeles mű hátránya viszont, hogy 1944-ben jelent meg, terjesztésére a háborús viszonyok nem adtak időt, a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda raktárát ért légitámadás következtében példányainak többsége elégett.

Az említett munka kiadása óta eltelt 32 év alatt Budapest török korának történetéhez számos új török forrás, mindenekelőtt az itt élt magyar lakosság adófizetéséről készült egykori adójegyzékek, a defterek kerültek kiadásra. Az előbbieket még több más budai vonatkozású török forrással együtt Fekete Lajos (Die Siyagat Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, I–II. köt., 1955) munkája egészíti ki.

Fekete Lajos az 1944-ben megjelent előző könyvének megírásakor a fenti török forrásokat legnagyobb részében már ismerte, s adataikat elsőként e munkájában közölte. De más forrásközléseket is felhasznált, mint a bécsi levéltárak török forrásait publikáló Velics László és Kammerer Ernő (A magyarországi török kincstári defterek I–II. köt. 1879–1882) közös munkáját, vagy pedig a török elbeszélő forrásokat közlő Thury József és Karácson Imre ismert kiadványait.

Egy új, Budapest török korát újonnan feldolgozó történet megírásának, Fekete Lajos részvételével az ő korábbi könyvének felhasználásával és a fent ismertetett új török forrásközlések adatainak szintetikus feldolgozásával kellett volna elkészülnie. A szerzőnek ehhez különös segítséget nyújtott volna Fekete Lajos személyes részvétele, saját korábbi munkája átdolgozásában, de betegsége ebben megakadályozta és így részvétele konzultációs észrevételek általános közlésére szorítkozott. Az előírt közös feladat végleges megoldása Fekete Lajos halála következtében társszerzőjére, Nagy Lajosra hárult, aki nem orientalista s így a török források jelentőségének értékelését más szemléletben fogta fel. Kitűnik ez a segítségére elkészíttetett Káldy Nagy Gyula által lefordított, Buda, Pest és Óbuda magyar lakosainak 1590. évi összeírása forráskezelésében is (ti. az összeírás adatait alig építi be).

A Budapest történetét felölelő sorozat második kötete a török kort, tárgyi rendben megírt fejezetekben tárgyalja. Viszont a korszak általános eseménytörténetének elbeszélésére a „Visszafoglalási kísérletek" és a „Buda visszafoglalása" c. két időrendben megírt fejezetet szentel, amelyek mintegy közrefogják az egész korszakot tárgyaló öt tárgyi rendbe szerkesztett fejezetet. Ez a szerkesztés az olvasót megzavarja. A két fejezet címe elárulja, hogy csupán a visszafoglalási kísérleteket, tehát a hat budai ostromot tárgyalják, s a közöttük eltelt időben lezajlott, sok-sok évtizedről semmit sem árulnak el. A szellemesen megszerkesztett közrefogott öt fejezet feladata lenne a nem tárgyalt évtizedek ismertetése, de ennek a teljesség igényével alig tud eleget tenni, csupán egyes tárgykörök szűk metszetű felvillantását nyújtja.

Az egész török kort tárgyaló fejezet legnagyobb terjedelmű részfejezete a három város és környéke helyrajza, ami többnyire Fekete Lajos korábbi munkájának szoros felhasználásával készült. De ha ezen munka „A budai vár katonai építményeinek térképe" c. térképét, s az erről leírtakat (74–75 l.) pl. a Bécsikapuról összevetjük Fekete Lajos munkájával, az egyes teljesen megegyező sorokon kívül bizonyos problémákat látunk meg. A topográfiai leírás nagyon ügyesen tagolva és rövidre fogva, de az eltelt 32 évben közölt új források felhasználása nélkül készült. Pest város Rákos-völgyi határának kialakulását tárgyalva (360.l.) az 1590. évi összeírás felhasználását ugyan jelzi, de más helyen új adatokkal nem találkozhatunk. Buda és Pest külső várfalainak és az azok lábánál elterülő mezők leírását s az említett Pest városi határ egyes helyneveit, mint pl. Törökőrt, a Káldy Nagy Gyula által lefordított 1559. évi összeírás tartalmazza, mely a közeljövőben a Pest megyei Levéltár gondozásában jelenik meg. A Buda és Pest környéki jobbágyfalvak életéről (364. és 365. l.) éppen csak szűk általános említésben értesülhetünk, pedig az 1546. és 1562. évi stb. összeírások közlése az új adatokat készen nyújtotta.

A szerzők a gazdasági élet c. fejezetet 16 oldalban tárgyalják; ebből 7 oldal az iparral és az iparosokkal foglalkozik. A fejezet legelőször a budai malomipart érinti, de csak három adatot említ. Ezek közül is a foglalkozási megoszlást tárgyaló táblázat számadatait az 1547., 1559., 1562., 1580. és 1590. évi török adóösszeírások (defterek) családnév feljegyzéseiből „meglehetős bizonysággal" következtette ki. A táblázat összeállítója (367–369.l.) abból a véleményből indult ki, hogy a névadást ebben az időben elsősorban a foglalkozás határozta meg. Bizonytalannak tekintjük ezt a véleményt és a táblázat adatai ilyen formán nem a fővárosi iparosság megoszlását, hanem egy utólagosan feltételezett megoszlást ábrázolnak. A török iparosok a saját iparágaikban működtek, mint a bőripar, fazekasipar, ötvösipar stb., főleg saját katonaságuk igényét elégíthették ki. A szerzők a mezőgazdaságról nagyon keveset írtak, az itt fent felsorolt öt különböző évben készült török defterek adatait, a főváros mai területére egyáltalában nem dolgozták fel. A főváros gazdasági életének bemutatása így elnagyolt, a török hódítók által közvetlenül megszállt Buda, Óbuda és Pest állapotáról néhány jellemző adatot nyújt, de közvetlen piackörzetének a főváros mai területén felduzzadt lakosságú, jelentős termelést folytató helységeit, Üröm, Békásmegyer, Cinkota, Rákoscsaba stb. nem is tárgyalja.

A szerzők a kereskedelem tárgyalását Fekete Lajos korábbi könyve alapján ábrázolták. Ha ezeket ismerve a tárgyalt témát átolvassuk, nagyon ügyesen megírt, rövid áttekintést kapunk. A szerzők a társadalmi viszonyok és társadalmi élet ismertetésére 10 oldalt szántak. A lakosság ismertetése módjául a vallási, nyelvi és lakóhely szerinti megoszlását választották. A lakosság összetételéről nagyon színes általános benyomást szerezhetünk, de számbeli adatairól csak szűken, magyarázat nélküli elbeszélésekben nyerhetünk értesüléseket. Velics A.- Kammerer E. által már részletesebben ismertetett budai szandzsák fejadó összeírásaiban közölt budai, pesti névsorok 1559., 1577., 1581., 1628. és az 1633–39. évi jegyzékei itt csupán megemlítést nyertek. A török családi és mindennapi élet bemutatása nagyon jól sikerült. A török jogrendszer rövid ismertetése során azonban kimaradt a tartományi törvénykönyv (kanunname-i vilayet-i Budin) említése, amelyről jelenleg Törökországban két kéziratváltozat ismeretes, sőt az egyiket az utóbbi években publikálták is. A budai tartomány törvénykönyve 70 fejezetében minden előforduló jogesetre szóló döntvénypéldával, a vallási jog (seriat) és a szultáni törvény (kanun), valamint a magyar királyok korának szokásai figyelembevételével készült. Sadik Albayrak (Budin kanunnamesi ve osmanli toprak meselesi, Istanbul 1973) professzor könyve ugyan később jelent meg, de a kanunnaméről legalább általánosságban Fekete Lajos 1944. évi könyve alapján szólni kellett volna. A könyv a török bíró, a kádi ítélkezéséről (397. l.) sommás leírást közöl: „... egyéni indulattól függött a döntés. Hangulat vagy jellem kérdése volt...", ami így általánosságban eltúlzott. A török városi igazgatás történetét pontosan nem ismerjük, amit eddig

forrásaiból feltártak, annak összefoglalt bemutatása jól sikerült. A török pénzügyigazgatás ismertetéséről szintén elismerően szólhatunk. A török bíró, a kádi és a törvénymagyarázó, a müfti hivataláról már egyszer korábban (397. l.) szó esett, most még részletesebb tárgyalása indokolatlannak tűnik (401. l.). Azonkívül meg kell jegyeznünk, hogy a kádi működésénél csak igazságszolgáltatási és közigazgatási szerepéről esik szó, pedig közjegyzői vagy hiteleshelyi szerepet is ellátott.

A budai bejlerbejek (pasák) rangjáról, pályafutásáról, katonai és diplomáciai működéséről, valamint személyes magatartásukról, sok személyes példa élménydús felemlítésével készült részfejezetet, az egész török hódoltság korát tárgyaló fejezet legsikerültebb részének mondhatjuk. A főváros területén a török uralom alatt működő egyházak, iskolák, valamint az irodalmi élet széleskörű, de ugyanakkor csak szorosan Budára, Pestre és Óbudára szorítkozó adatainak színes bemutatása a kor sajátos sokféle szellemi áramlásának közös együttélését nagyon jól szemlélteti. A budai török világi irodalom tárgyalásánál (421. l.) a rendkívül értékes összeállítás szövegében, Balassi Bálint által felhasznált török népdal szövegébe egy kis sajtóhiba csúszott be: „. . .Gerekmez dünja szensziz. . ." szövegében, a „düjan" szó helyett a „dünja" szó a helyes.

A Budapest török korát feldolgozó fejezet, akár a többi fejezet is, elismerést érdemel, mivel a feladatát lehető legrövidebbre szabva, lényegében hibátlanul megoldja, s az akkori budai, pesti és óbudai középkori életet, annak jellemző sajátosságaival és kihatásaival együtt az olvasó elé varázsolja.

Nehéz egy tárgyilagos hangra törekvő recenzióban mindazt az értéket a felszínre hozni, amely e kötetekben rejtőzik. Ha a recenzensek kifogásokat is hangoztattak, azok sohasem a teljes kötetet érintették, hanem kizárólag részproblémákat. Hogy a részletek kidolgozásában nem egyenletes a mű, az elsősorban annak rovására írható, hogy nem egy személy alkotta. Ez azonban lehetetlen vállalkozás lett volna s biztos, hogy a végeredmény kevésbé lenne ilyen nagyszerű.

Érszegi Géza – Vass Előd

BUDAPEST TÖRTÉNETE III.

Szerk.: Nagy Lajos, Budapest története a török kiűzetésétől a márciusi forradalomig

(Budapest, 1975. 586 l.)

Budapest története egy kicsit az ország története is. Ezért veszi különös érdeklődéssel az olvasó kezébe a főváros történetének immár – időrendben is – harmadik kötetét. Fokozza ezt az érdeklődést az a hosszú és gondos előkészítő munka, mely a művet megelőzte és melyet az irodalmi bevezetés részletesen ismertet. Elég, ha a Tanulmányok Budapest Múltjából című évkönyvben megjelent kíváló tanulmányokra utalunk, melyek közül nem egy a várostörténet alapvető kérdéseit tisztázta. Külön kiemelendő a Budapesti Történeti Múzeum és Budapest Főváros Levéltára által végzett munka a monográfia előkészítése és megjelentetése érdekében. E munka szervezeti kereteit és anyagi alapját a Fővárosi Tanács nagyvonalú és dicséretes támogatása biztosította.

A monográfia ismertetésére önként adódnak azok a kérdések, melyeket Kosáry Domokos bevezetésében szemügyre vesz. Az egyik: a város növekedése az országon, s azzal együtt Európa egészén belül. A második, ezzel kapcsolatban, de ezen túlmenően is: a központi, fővárosi szerep visszahódítása, az újból élretörés – hosszú kiesettség után – a hazai városok versenyében. A harmadik: e különböző etnikumú és nyelvű városi lakosság szerepe a polgári-nemzeti átalakulás előzményeinek fejlődéstörténetében. Egyetértésünk hangoztatása mellett a fenti három kérdéshez egy negyediket csatoltunk: a várostörténeti módszertant és tematikát. Kezdjük talán az utóbbival.

A polgári történetírás – amennyiben egyáltalán a 18. századi várostörténetnek figyelmet szentelt – a korszakot kizárólag eseménytörténetileg (háborúk, járványok, tűzvészek stb.) közelítette meg. Néhány kivételtől eltekintve ügyet sem vetett a városi gazdasági életre, társadalomra, a város-

politika, igazgatás és művelődés összefüggéseire. Így azután 18. századi várostörténetünk alapvető kérdései csaknem a legutóbbi időkig kidolgozatlanok maradtak, nem sokat tudtunk városaink gazdasági és társadalmi fejlődéséről, de – hozzátehetjük – igazgatásukról sem.

Minderre visszahatásként – vagy ellenpólusként – alakult a várostörténet temetikája a felszabadulás után. A gazdasági-társadalmi összefüggések feltárására való törekvés eredményezte, hogy a tematikában csaknem eltűnt az eseménytörténet, a város kronológiai rendbe foglalt fejlődése, az események a különböző tematikai fejezetekben bukkantak fel.

A várostörténet fent említett általános tematikájától a Budapest története monográfia harmadik kötete sem tudott eltérni. A város történetének 1790-el osztott mindkét részében az alábbi hat fejezet található: 1) Helyrajz, 2) Gazdasági élet, 3) Társadalom, 4) Városigazgatás, várospolitika, 5) Művelődési élet, 6) Művészet.

Amint látható, a monográfia mindkét része a topográfiával, a három város és környékének helyrajzával kezdődik. Ennek áttekintése igen bonyolult feladat, hiszen nemcsak Buda, Pest és Óbuda, hanem a környező – ma Budapesthez tartozó – jobbágyfalvak helyrajzát is vizsgálja. Ezek a fejezetek szemléletesek, élvezetes olvasmányt nyújtanak különösen azzal, hogy a helyneveket a maiakkal is azonosítják. Így a mai kor embere is el tudja képzelni, hogy mely területről van éppen szó.

Az a földrajzi adottság, hogy Buda és Pest az ország központja, meghatározta a város gazdasági és társadalmi fejlődését. A központi helyzet gazdasági lehetőségeit egyaránt ismerték a városba települő új lakosok, a közvetlen vagy távolabbi környéken lakó nemesek és jobbágyok. Jellemző, hogy az érvényesülés legfontosabb feltételének az ingatlanbirtoklást tartották, mely a házak birtoklásával együtt a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek birtoklását, a mezőgazdasági területek megmunkálásának lehetőségeiből adódó munkaalkalmakat jelentette. Mindez – különösen a szőlőművelés – a város – és hozzátehetjük, hogy a többi magyarországi város – gazdasági életének csaknem elsődleges tényezője volt. A város igazi gazdasági – kézműipari és kereskedelmi – jellege ez időtájt voltaképpen a mezőgazdasággal, szőlőműveléssel, állattenyésztéssel való foglalkozás közben bontakozott ki. „A városok ugyanis nemcsak falakkal körülzárt emberi települések, és a város határa sohasem és seholsem az a fal, amelyet a polgárok házaik, vagyonuk védelmére emeltek, erősítettek állandóan, hanem ezen a falon túl ott van a határ, a maga változatosságával, különféle művelési ágak számára hasznosítható részeivel" – írja a szerző (76.l.). Ez különösen a város történetének első, 1790-ig tartó szakaszára vonatkozik. Ennek megfelelően az első rész gazdasági fejezetében mezőgazdaság-kézműipar-manufaktúrák-kereskedelem a sorrend, míg 1790 után előtérbe kerül a kereskedelem, ezt követi a kézműipar-manufaktúrák, majd a sort a mezőgazdaság zárja. Ez a szerkezetinek látszó változás a különböző gazdasági ágazatoknak a város történetében játszott növekvő vagy csökkenő szerepét mutatja.

A társadalomról szóló fejezetekben a város betelepülését, a lakosság számát, foglalkozási, nemzetiségi és vallási megoszlását, a társadalmi életet, mozgalmakat, az egészségügyi, közhasznú és jótékony intézeteket vizsgálja a szerző. A növekedés arányát a számadatok is jól mutatják. 1700-ban Budának 11 000, Pestnek 3900, Óbudának 750, vagyis összesen 15 650 lakosa volt. 1847-ig e szám csaknem tízszeresére, vagyis 144 584-re emelkedett. A lakóházak száma ugyanezen idő alatt 2020-ról 8649-re emelkedett. A társadalomról szóló fejezetek híven tükrözik ezt a fejlődést, az egyre mozgalmasabbá váló városi életet.

Különösen kiemelkedő a városban élő nemzetiségek történetének vizsgálata, hiszen még ma sem sokat tudunk a városi nemzetiségek történetéről, asszimilációs folyamatáról. A kérdés bonyolultságát növeli, hogy az 1830 utáni reformellenzék magyar nemzeti nyelvi-irodalmi és politikai programja egy olyan városra támaszkodott, mely lakosságának többsége nem volt magyar anyanyelvű. És itt jutottunk el a városi nemzetiségek történetének egyik alapvető kérdéséhez, a gyors asszimilációhoz. A hagyományos nemesi szemlélet, amely polgári történetírásunkban élt tovább, hajlamos volt a német vagy más nem-magyar polgárságot valami szükségtelen, ártalmas, idegen testnek tekinteni. A magyar köznemesség saját feltételeinek változása folytán, egy kitűnő politikai gárda vezetésével a reformmozgalom és 1848 élére emelkedhetett, előzőleg azonban telve volt a szokásos feudális előítéletekkel – olvashatjuk a bevezetésben (13.l.). Ilyen volt, hogy mindenkit, akivel szemben állt, idegennek minősített, mintha saját soraiban nem lett volna szlovák, német stb. származású. Így idegennek tekintette a nagyrészt más, főleg német anyanyelvű polgárokat. Ezeket a nemzedékeken át itt élő és dolgozó embereket azonban nem minősíthetjük idegeneknek. Budapest és más városok története is arról

tanúskodik, hogy a nem-magyar anyanyelvű városlakók, polgárok, a város gazdasági fejlesztése, életformájának kialakítása, vagy éppen bizonyos kulturális igények és művészeti emlékek létrehozása terén olyan szerepet vittek, amely ugyancsak egyik előzménye, fejlődéstörténeti láncszeme, alkotó eleme lett annak, amivé a főváros vált. „A Pestbudai németek, szerbek, görögök, szlovákok, jiddis nyelvű óbudai zsidók a magyarul beszélő egykorú magyarokkal együtt mind részei, a maguk életével és munkájával, a város egykorú fejlődésének, sőt utódjaikon át ugyancsak szételemezhetetlenül, a mai város és a mai nemzet jelenének is" (13. l.).

A társadalomról szóló fejezetnél mutatkozik meg az eseménytörténetnek a tematikai fejezetekben való – általam fentebb említett – feloldása. A lakosság vallási és nemzetiségi megoszlása című alfejezetben kapott ugyanis helyet a Rákóczi-szabadságharc (150. és következő lapok). Igaz az, hogy a város lakosságának számában és nemzetiségi megoszlásában jelentős változást hozott a szabadságharc, de ez nem eredményezheti a nemzetiségi alfejezetben való szerepeltetését. Különben a szabadságharc negatív értékelést kap a monográfiában. A 114. lapon azt olvashatjuk, hogy „Buda, de különösen Pest kereskedelmének a fejlődését megakasztotta a Rákóczi-szabadságharc". A szabadságharc megakasztotta Pest város demográfiai fejlődését (131. l.), a város a „Rákóczi-szabadságharc után a pusztulás mélységébe zuhant". . ., „a szabadásgharc után csak nehezen tudott erőre kapni" (128. l.). Mindezt az értékelést nehezen tudjuk összeegyeztetni a monográfiában még mindig kísértő „gyarmati vámrendszer"-rel (119.l.). Sokkal inkább elfogadható, amit a kérdésről a bevezetésben Kosáry mond (10.l.): a hanyatláselmélet szerint a bécsi gazdaságpolitika Magyarországot – különösen az 1754. évi vámrendszerrel – egyre kedvezőtlenebb helyzetbe hozta, agrárpiac szerepre korlátozta, kiszolgáltatta Ausztria és Csehország iparának és ezzel megfojtotta a hazai ipart. Az újabb kutatások szerint azonban e két tény között nem állt fenn okozati összefüggés. Magyarország ugyanis már jóval 1754 előtt is elmaradt agrárország volt. Mária Terézia 1764/65-től kezdve több alkalommal is felszólította a magyarországi városokat (de nem az adómentes nemesi birtokosokat) manufaktúrák alapítására. A városok azonban kitértek e javaslat elől, pénzüket inkább birtokosoknak adták kölcsön, ezzel közvetve a mezőgazdaságba, és nem bizonytalan ipari vállalkozásokba fektették. A monográfia maga is utal arra, hogy II. József idején 18 új vállalkozás keletkezett.

A városigazgatással, várospolitikával foglalkozó fejezetek a 18. századi városfejlődés modelljeként is használhatók. Az 1686–1790 közötti korszak Bónis György munkája (ez az egyetlen fejezet, melyet nem Nagy Lajos írt). Munkájából megismerhetjük a két város harcát a kamarai igazgatósággal a szabad királyi rang visszaszerzéséért, igazgatásukat a kamarai fennhatóság alatt, önkormányzatuk kiépítését és szervezetét, a különböző vizsgálatokat és a városigazgatás változásait II. József korában. Választ keres arra a kérdésre, miként illeszkedett be Buda és Pest a rendi törvényhozás, jogalkalmazás és igazgatás kereteibe. Megállapítja, hogy bár városaink azonnal visszakapták a középkorban birtokolt helyüket a rendi országgyűlésen, a két város követeinek ennek ellenére sem jutott szerep a nemesi színezetű diétán. Legfőbb gondjuk – a többi városi követhez hasonlóan – az volt, hogy városuk sérelmeit akár törvényhozási úton, akár a kormányszerveknél, orvosolják. Az egyre ritkuló országgyűlések a két város számára egyben a tárnoki szék ülésszakait is jelentették. A városok felsőbíróságának üléseire már a századfordulón meghívták Budát és Pestet, de csak 1722-ben kebelezték vissza a hagyományos bíróság ülnökei közé.

A feudális Magyarország politikai és jogi rendjébe beilleszkedő Buda és Pest nemcsak bírósági tekintetben tartoztak közös fórumok – a tárnoki szék és később a Kúria – hatósága alá, hanem közigazgatási és pénzügyi főhatóságaik is azonosak voltak. Az uralkodó, illetve a bécsi kormányszervek akaratát a Bécsben működő magyar kancellária közvetítette hozzájuk; közvetlen főhatóságuk a pozsonyi kamara volt. Amikor az 1723-i törvényhozás felállította a Helytartótanácsot, mind a törvények és rendeletek végrehajtását, mind a hadi- és háziadó megfelelő kezelését e szerv ellenőrizte. A háziadó és a házipénztár kezelését 1730-ban a magyar kamarának adták át, ezután a két kormányszék irányította a városok életét, a Helytartótanács inkább az igazgatás, a Kamara inkább a gazdálkodás vonalán. Mindezek ellenére nem jött létre közelebbi kapcsolat a két város között, sőt voltak az együttélésnek viharos epizódjai is, amikor a porció elosztása, a bor és a pálinka kölcsönös megvámolása, vagy a Kúria székhelye körül éles harc folyt köztük, sőt perre is sor került. Egy szemmel látható kapocs volt közöttük: a repülőhíd, amelynek személyzetét közösen nevezték ki, jövedelmét pedig – míg bérbe nem adták – a pesti kamarában kétkulcsos ládában őrizték, majd évente elfelezték. Távol állott tőlük ekkor az egyesülés gondolata. A legtöbb, amit elérhettek, a jószomszédság volt.

II. József a rendi Magyarországot alapjaiban megingató egy évtizedes uralma változást hozott Buda és Pest igazgatásában is. József Budát igazi fővárossá akarta tenni, s ezért 1784-ben ide helyezte át a Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és a Főhadparancsokságot Pozsonyból, a Királyi Kúriát Pestről. Budára került az Országos Levéltár és itt létesült 1787-ben a nemesi földbirtokviszonyok nyilvántartására létrehozott provinciális tábla is. Pestet a felsőbíróságok elvesztéséért némileg kárpótolta az egyetem áthelyezése, mely korábban (1777 óta) Budán működött.

Az 1790 utáni városi igazgatásra az egyre inkább erősödő reformmozgalom nyomja rá bélyegét. A polgárság elégedetlen volt a város vezetésében való részesedésével, több jogot követelt. Erre utalnak azok a tervek és beadványok, melyek a két város polgárságának nagyobb beleszólást kértek az igazgatásba. Ugyanez mutatkozott meg a belső tanács, választott község és a polgárság ellentétében is. Igen tanulságosak a budai és pesti választott polgárság összetételéről a 430. lapon közölt adatok. E szerint a korszak végén a testület tagjainak több mint 50%-a kézműves, több mint 20%-a kereskedő, 8–11%-a értelmiségi, 7%-a őstermelő volt. A választott polgárság apró részletkérdések körülményes tárgyalásával foglalkozott, egyetlen lényegesebb feladata a városi gazdálkodás megtárgyalása, illetve jóváhagyása volt. Lényegesebb kérdésekben való döntésre a kiváltságlevél és a tanács által mereven megkövesített évszados szokásjog következtében nem nyílott lehetőség. Ha kísérleteztek is néha elvi kérdések felvetésével, a tanács határozott visszautasításával találkoztak, vagy be kellett érniök a tanács részéről egy-egy lényegtelen vagy látszatengedménnyel.

Az országgyűlési követeket Budán és Pesten, a többi magyarországi városhoz hasonlóan, a városi tanács nevezte ki a saját soraiból és látta el utasításokkal. A választott polgárságot csak 1839-ben, a Helytartótanács rendeletére, vonta be a tanács a választásba, de ekkor is csak a tanács által kijelölt tanácsosokra szavazhattak. Ebben a kérdésben igen heves összetűzésre került sor a tanács és a választott polgárság között. A Helytartótanács ui. 1843-ban bizonyos mértékű közvetett választójogot biztosított a polgárjoggal rendelkezőknek, amennyiben a városi országgyűlési követek választását egy, a tanácsból, a választott polgárságból és a polgárok által választott (a polgárok létszámának a felével egyenlő) testületre ruházta. A választott polgárság tiltakozott a választójog kiterjesztése ellen. A tanács csak akkor ért el eredményt, mikor 153 polgár írásban közölte, hogy bár nem tartják kielégítőnek a választójog e korlátozott kiterjesztését, a kérdés végleges rendezéséig azonban elfogadják azt. A közvetett választásban Pesten a polgárjoggal rendelkezőknek csak 55%-a vett részt.

A városigazgatási fejezeten belül kapott helyet a városi gazdálkodás is (a Bónis György által írt igazgatási fejezetben azonban nincs szó a gazdálkodásról, mindössze a 25. sz. jegyzetben említi). Nagy Lajos a városi bevételek között a haszonvételek és ingatlanok bérbeadását, a telekkönyvi jövedelmet, a polgártaksát, büntetéspénzeket, akcisát, állat-, termény- és kőeladást említi. Külön kitér a városi adóra, melyet Pesten szerinte 1802-től kezdve fizettek. Többi szabad királyi városaink példája ezzel ellentétben azt mutatja, hogy Gábát (Gaben) a városok már a 18. században is szedtek, ha szükséges volt. Pest igen előnyös helyzetben lehetett, hogy 1802 előtt ezt az adót nem ismerte. Megjegyzem, hogy a haszonvételek bérbeadása nem a városi vezetés belátására volt bízva (440.l.), hanem a kamara a 18. század második felétől szorgalmazta azt.

Az igazgatástörténetnek csaknem ismeretlen területe a mezővárosok és községek igazgatása. Annál figyelemreméltóbb, amit a monográfia 447–449. lapján erről is olvashatunk. Óbuda kamarai mezőváros az Óbuda-visegrádi koronauradalom része volt. Az alsófokú igazgatást és bíráskodást a bíró és a 12 tagból álló tanács látta el. Az egész községet érintő ügyek intézése (bíróválasztás a földesúr által jelölt három személy közül, tanácsosok választása, terhek felosztása, a számadások felülvizsgálata) az 1761-ben létrehozott 30–40 fős külső tanács (választott polgárság) hatásköre volt. Tagja volt a városgazda, az adószedők, árvaatyák, a szegényház (kórház) felügyelője, a hegymesterek és a téglaégetési felügyelő is. Pest vármegye 1840-ben nyilvánította rendezett tanácsnak Óbuda mezőváros belső tanácsát. Ekkor ruházták fel egyik tagját a városkapitányi feladattal, a bírót pedig két tanácsossal együtt a szóbeli perek bíróságának hatáskörével. Ők ítélkeztek ettől kezdve a 200 forint értéket meg nem haladó keresetek esetében, a világos adóssági perekben értékhatár nélkül is, ha az adós magát a szóbeli perek bíróságának alávetette.

Az országos történet – várostörténet konfliktus talán a legjobban a politikai élet, mozgalmak, kultúra, művészet fejezeteknél mutatkozik meg. Igen nehéz ugyanis meghúzni a határt, ahol az országos történet elválik a várostörténettől, különösen olyan városok esetében, melyek egyre növekvő

központi szerepet töltenek be. Két megoldás lehetséges: a szerző vagy szigorúan tartja magát ahhoz az alapelvhez, hogy a város történetére nézve döntő eseményeket, alkotásokat stb. tárgyalja, vagy tárgyal minden olyan – országos – eseményt, mely a városban történt, még akkor is, ha azzal kapcsolatban a város állást nem foglalt, legfeljebb helyet adott. Nagy Lajos ez utóbbi megoldást választotta. Így aztán részletes ismertetést kapunk a Martinovics-mozgalomról, Napóleon kísérleteiről, Széchenyi működéséről és műveiről, Kossuth elfogatásáról, az országos sajtóról, irodalomról stb. Nem látjuk azonban, hol az a határ, amivel a szerző – legalább a maga számára – elválasztotta az ország és a város történetét. Ha pl. a 467. lapon részletesen megírja Dessewffy Aurél hazatérését, miért nem olvasunk a Pest megyei követválasztó közgyűlésen játszott szerepéről, hiszen az is Pesten történt. Talán ha a monográfiának lenne egy eseménytörténeti fejezete, ott ez a kérdés is megfelelő teret nyert volna.

És ezzel visszaérkeztünk a fentebb elmondottakhoz. Mivel a Budapest története példaként szolgál a többi város történetéhez, nem lesz érdektelen alábbi tematikai javaslatom: 1) Helyrajz, 2) A város eseménytörténete, 3) Gazdasági élet, 4) Társadalom, 5) Várospolitika, -igazgatás, -gazdálkodás, 6) Kultúra, művészet.

Az általam elmondottak is világossá teszik, hogy jelentős, mondhatnám irányt mutató munkáról van szó. A 18. századi várostörténet szűkölködik jó monográfiákban, különösen olyanokban, melyek példaként is szolgálhatnak. Különösen dicséretes és szokatlan, hogy e nagy monográfia megírására egy személy, Nagy Lajos vállalkozott. Talán ezzel magyarázható, hogy a III. kötet a tervnek megfelelően, rendben, időben, – és tegyük hozzá magas színvonalon – megjelent.

Kállay István

PÁL LAKATOS:

QUELLENBUCH ZUR GESCHICHTE DER GEPIDEN

(Acta Universitatis de Attila József Nominatae Acta Antiqua et Archeologica. Tomus XVII. Szeged, 1973. 135 l.)

FORRÁSKÖNYV A GEPIDÁK TÖRTÉNETÉHEZ

A Kárpát medence népeinek honfoglalás előtti története az érdeklődés homlokterében áll. E népekre vonatkozó adatok gyűjtése, rendszerezése a kutatás fontos feladata. A népvándorlás kora az írott kútfők szemszögéből viszonylag szerencsés, mert Róma és Bizánc, ahol a történetírásnak, diplomáciai jelentések készítésének nagy hagyományai voltak, figyelemmel voltak a Kárpát medencében megállapodott népekre. Különösen, ha ezek a népek beleszóltak a két birodalom életébe. Már pedig ezt tették. Pannónia sorsa fémjelzi a népvándorlás okozta viszontagságokat. A kérdés most már az, hogy a birodalmak sorsába beavatkozó népekre vonatkozó forrásokat milyen eligazító rendszer szerint csoportosítsuk. A gepidák 454 és 567 között tartózkodtak részben a Kárpátokon belül, tehát viszonylag rövid ideig. A gepidákkal foglalkozó auctorok persze nem korlátozták érdeklődésüket a Kárpátok mögött elhelyezkedett részeikre. A rájuk vonatkozó írott kútfőket összeválogató szakember nyilván nem korlátozhatja gyűjtését a szűkebb földrajzi körzetre. Viszont felmerül az az igény, hogy ahol kétséget kizáróan a Kárpátokon belül élő gepidákról esik szó, a szerző valamilyen módon kiemelést, egyfajta jelzést eszközöljön. A vitatható, vagy bizonytalan utalások is kaphatnak megkülönböztető jelzést, ennek bevált eszköze a kommentálás.

Lakatos Pál szorgalmas anyaggyűjtő munkát végzett, de valahogyan nem vitte végig következetesen. Munkájának egy fázisát tette közzé, ami persze hasznos, bár a befejezettség állapotában jobban kielégítette volna az igényeket. Iordanes, Prokopios és Paulus Diaconus szenteltek legnagyobb figyelmet a gepidáknak, de úgy, hogy közben számos egyéb kérdést érintettek, sok népről és eseményről emlékeztek meg. Maguk a szerzők is elég érdekes egyéniségek voltak, megérdemeltek volna néhány soros bemutatást. A rövid glosszák kevésbé híres szerzőinek bemutatása pedig egyszerűen elengedhetetlen lett volna.

A szövegek a nagy klasszikus forráskiadványokból kerültek a gyűjteményébe. De szöveg- és történeti kritikai kommentárjaik elmaradtak, ami nem lenne baj, hiszen a klasszikus forráskiadványok már oly értelemben is klasszikusak, hogy eljárt felettük az idő. A korszerű forrásközlés, vagy akár szemelvényközlés igényeit már régen nem tudják kielégíteni. Lakatos Pál viszont teljesen sorsára hagyta az olvasót. Nem indokolt feltételeznie olvasójáról, hogy épp oly biztonsággal igazodik el az auctorok között, mint ő maga. Már a múlt század nagy forrásközlői, ha nem is túlzott igyekezettel, de tájékoztatták a kevésbé jártas érdeklődőt.

Kimaradtak a historiográfiai kommentárok. Holott tekintélyes történeti irodalom értékelte, illetőleg vitatkozott az egyes auctorok megjegyzései, utalásai felett. Ismeretük hiányában az a veszély fenyeget, hogy régen elavult következtetések kerülnek ismét felszínre.

Az összeállító szorgalmáról, igyekezetéről tanúskodó forráskötet részben tölti be hivatását. A gyűjtést a Kárpát medence honfoglalás előtti népeire vonatkozó tudományos forrásközlések bizonyára tekintetbe veszik majd, gyűjtőtevékenységük egyik támpontjaként.

Bartha Antal

SZÁDECZKY-KARDOSS SÁMUEL:

EIN VERSUCH ZUR SAMMLUNG UND CHRONOLOGISCHEN ANORDNUNG DER GRIECHISCHEN QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE NEBST EINER AUSWAHL VON ANDERSSPRACHIGEN QUELLEN

(Szeged, 1972. 140 l.)

KÍSÉRLET AZ AVAROK TÖRTÉNETE GÖRÖG FORRÁSAINAK GYŰJTÉSÉRE ÉS IDŐRENDI BESOROLÁSÁRA; MÁS NYELVŰ FORRÁSOK VÁLOGATÁSÁVAL

Az MTA Klasszika-Filológia Bizottsága kívánatosnak tartja a Kárpát Medencére vonatkozó kútfők kiadását Justinianos császár uralkodásától a 10. századig. Az intenciók szerint az eredeti forrásszövegek magyar fordításban is megjelennek és természetesen a korszerű forráskritika színvonalán álló magyarázó jegyzeteket is kapnak. Szádeczky-Kardoss Sámuel forráskatalógusa és -magyarázatai évrendben veszik sorra a görög és latin kútfőket. A szerző regesztaszerűen mutatja be a források tartalmát; az avar történelemnek melyik eseményét mondja el az illető forrás könyvészeti adatainak a felsorolása.

Az eredeti célkitűzést csak jelentős munkaközösség tudja megvalósítani. Ennek során a sokféle szerkesztői feladat közül az egyik legnagyobb gond az egyöntetűség, a könnyen kezelhetőség biztosítása.

Szádeczky-Kardoss Sámuel könyve az előmunkálatok körébe tartozik, nem a teljes forrásszövegeket, hanem csak regesztaszerű ismertetőt nyújt. Az időrendi közlés így is segítség az avar történelemmel foglalkozóknak. Talán célszerűbb lett volna a források rövidített nevei helyett az egyes regeszták alatt adni a forrás teljes címét és könyvészeti adatait. Igy az olvasót megkímélte volna a szerző az állandó visszalapozásoktól, mivel a sokféle rövidítést szinte lehetetlen megjegyezni.

Az avar történelem forrásregesztái azonban így is hasznos feladatot teljesítenek. A teljes forráskiadásig átsegítik a kutatást a nehézségeken. A szerző tömör regesztái bizonyos vonatkozásban a magyarázó kommentár feladatkörét is betöltik. Ugyanakkor az olvasó a forrást már hasznosító történeti irodalom álláspontjairól nem szerez tudomást. Néhány ilyen jellegű könyvészeti tájékoztatás fokozta volna a kötet használhatóságát. Az olvasó azonban így is hálás a szerzőnek munkájáért.

Bartha Antal

RICHARD MARSINA:

ŠTÚDIE K SLOVENSKÉMU DIPLOMATÁRU. I.
(Historické Štúdie 1971. 16. köt. 5–108. l. – Druhá časť. Historické Štúdie 1973. 18. köt. 5–119. l.)

TANULMÁNYOK A SZLOVÁK OKLEVÉLTÁRHOZ. I. MÁSODIK RÉSZ

A tanulmánysorozat a mai Szlovákia területére vonatkozó középkori oklevelek kiadásának munkálatai során keletkezett. Ennek a forráskiadványnak az I. kötete 1971-ben jelent meg, épp úgy, mint a Tanulmányok első része (ismertetését ld. Világtörténet 1972. 22. szám. 121–122. l.). A tanulmány első részében a szerző az oklevéltárba felvett, de hamis vagy kétes 9–11. századi oklevelek kritikáját adta meg, kezdve II. Adorján pápa 869-es oklevelével a szláv liturgiáról, amely valószínűleg csakugyan megvolt eredetire vezethető vissza. VIII. János 880-ból származó oklevelét, amely egyébként hiteles, csak azért tárgyalta itt a szerző, mert az is a szláv liturgia kérdésével foglalkozik, és az előbbi, eltűrő döntéssel szemben már határozottan tiltja. Piligrim passaui püspök 973 táján készült hamisítványai reális történeti adatokat is tartalmaznak, éppígy Német Lajos 829-es oklevele és Theotmar salzburgi érsek 900-as oklevele. A prágai püspökség határait körülíró 1086-os hamis oklevéllel kapcsolatban a szerző a benne levő adatok korabeli forrásait nyomozta ki.

Az itt ismertetésre kerülő második rész az 1000–1235 közti korszakot öleli fel. A magyarországi okleveles gyakorlatot Szentpéterytől eltérően az Árpád-korban két szakaszra bontja, 1000–1185 és 1185–1308. Minthogy Richard Marsina oklevéltárának I. kötetében 1235-ig ment el, itt a második korszak idáig terjedő részét vizsgálja, három alszakaszra bontva (1185–1210, 1211–1225, 1226–1235). Megállapítja, hogy az első alszakaszban elsősorban egyháziak részére adtak ki okleveleket, a másodikban megnövekedett a világiak részére adott oklevelek száma. A paleográfiai vizsgálat révén a második korszak vonatkozásában talált néhány esetet, ahol két-két oklevél azonos kéz írásának látszik. II. András korában már nagyobb az erősen hasonló kézírások száma, de teljes azonosságot nem lehet megállapítani. Az arengáknak (pontosabban az arengák első mondatainak) összehasonlítása alapján néhány alaptípus gyakori ismétlődését tudja kimutatni elsősorban királyi, kisebb mértékben egyházi oklevelekben. Áttekintést ad az oklevéltárba felvett hamis oklevelekről, megállapítja, hogy az egykorú hamisítványokkal a 13. sz. első harmadában lehet már találkozni.

A második rész nagyobb fele egyes hamis oklevelekkel foglalkozik részletesebben. Az 1006-os, a nyitrai káptalan számára adott oklevéllel kapcsolatban kimutatja, hogy az a két 1579-re keltezett okirat, amely ugyanazokra a vitás birtokokra vonatkozik, mint az 1006-os oklevél, szintén hamisítvány, a 18. sz. elejéről, így az 1006-os oklevél hamisítását is egyértelműen a 18. sz. elejére lehet datálni. Géza 1158-as nyitrai oklevele egy hiteles eredeti hamisított változata. A szkalkai apátság 1220-as alapítólevelét valószínűleg Radetius István címzetes apát, későbbi egri püspök hamisította a 16. században.

A garamszentbenedeki bencés apátsághoz több hamis oklevél kapcsolódik. Az 1075-ös alapítólevél 1270 és 1328 közt keletkezhetett. II. András 1217. június 13-i oklevele hiteles eredeti alapján készült hamisítvány, 1244–1270 közt keletkezhetett, esetleg a 14. sz. elején. Martirius esztergomi érsek 1156-os oklevele a Bars megyei bratkai templom számára ugyancsak valószínűleg hiteles eredeti alapján készült hamisítvány 1346 előttről. Tamás nyitrai ispán 1209-es oklevele ugyancsak hiteles eredeti alapján készült hamisítvány, a Susolul és Taszár birtokok közti határra vonatkozó rész interpolált. II. András 1234-es oklevele a szelepcsényi királyi serviensek ügyében valószínűleg határjárási részében hamisított.

Az esztergomi érsekséggel kapcsolatos oklevelek közül II. András 1215-ös oklevele a párkányi vámról 1270-1288 közt keletkezhetett, de véglegeset csak az egész esztergomi vámügy tisztázása után lehet mondani. II. András 1234. június 18-i oklevelét Szentpéteryvel egyetértésben nyilvánvaló hamisítványnak tartja. III. István oklevelét, amely az egyházi állások betöltését a pápával való egyetértésben kívánja végrehajtani, a szerző is 1169-re datálja.

Világiak ebben a korszakban még jóval kevesebb hamisítványt készítettek, mert hiányoztak náluk ennek előfeltételei. Nyilvánvaló hamisítvány III. Béla 1186-os oklevele Márk és Péter birtokainak megerősítéséről, a pozsonyi káptalan 1230-as oklevele Torcs nevű birtokának adományozásáról, II. András 1232-es oklevele Belzsa föld adományozásáról. II. András 1217-es, Szentpétery által először kiadott oklevele szintén teljesen hamis, éppúgy II. András 1221-es oklevele Surány és Nyárhid Nyitra vármegyei birtokok cseréjéről, történeti hitele nincs. II. András 1231-es oklevelét, amely Sebes és Sándor comeseknek visszaadja Béla ifjabb király által elvett földjeiket, a szerző szerint is gyanús, de csak a bazini és szentgyörgyi grófok egész birtoktörténetének alapos feltárása után lehetne a kérdést eldönteni. A bozóki apátság 1135-ös birtokösszeírását lényegében véve hitelesnek tartja, korabeli feljegyzésre vezethető vissza, amilyeneket egyéb birtokosok is készítettek a 11. sz. vége óta.

Az eredetiben vizsgált okleveleken és a magyar szakirodalom beható ismeretén alapuló, részletes francia rezümével is ellátott tanulmány nyilván érdeklődésre számíthat a korral foglalkozó magyar szakemberek részéről.

Niederhauser Emil

K. E. DZSEDZSULA

ROSSZIJA I VELIKAJA FRANCUZSZKAJA BURZSOAZNAJA REVOLUCIJA KONCA XVIII. V.

(Kijev, 1971. 380 l.)

OROSZORSZÁG ÉS A NAGY FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM A 18. SZÁZAD VÉGÉN

K. E. Dzsedzsula professzor munkája a szovjet történetírásban először tesz kísérletet arra, hogy bemutassa a cárizmus, s a 18. századi orosz társadalom különböző rétegeinek, osztályainak reagálását a nagy francia polgári forradalomra.

Könyvében hatalmas – többek között Párizsban, Berlinben, Bécsben gyűjtött – levéltári anyag, valamint a korabeli sajtó és visszaemlékezések felhasználásával dolgozza fel a témát. Megvilágítja Oroszország akkori gazdasági, poltikai és kulturális helyzetét, utalva a belső ellentétek kiéleződésére, az osztályharc fokozódására, de főleg kulturális vonatkozásban tárgyalja a francia–orosz kapcsolatokat, kiemelve az orosz társadalom széles körű és nagy fokú érdeklődését a haladó francia kultúra, a francia felvilágosodás és a forradalom eszméi iránt.

Különösen nagy figyelmet szentel könyvében a francia polgári forradalom fejlődésének az orosz társadalom akkor számbelileg legnagyobb osztályára, a jobbágyságra gyakorolt befolyásának. De alaposan és részletesen megvilágítja az orosz cárizmus viszonyát is a francia forradalomhoz, bemutatva a forradalom ellen az európai monarchiákkal közösen vívott gazdasági, diplomáciai és katonai harcát.

A könyvben egész sor új következtetést találunk. Így többek között azt a megállapítást, hogy Oroszországban a 18. század végén a gazdasági helyzet, a tudomány fejlődése, társadalmi gondolkodás és osztályharc nem volt európai viszonylatban olyan elmaradott, amint az eddigi – főként a burzsoá – irodalom ábrázolta.

A szerző kimutatja, hogy az orosz jobbágyság, amelyet teljesen lebecsült a burzsoá történeti irodalom, a francia forradalom hatása alatt „legyőzte félelmét" és aktív erőként lépett fel. A francia forradalom ezáltal Oroszország népei további sorsának alakulását erősebben befolyásolta, mint Európa más országainak népeiét. Történt ez annak ellenére, hogy az orosz cárizmust arra késztette a növekvő francia forradalmi befolyástól és új jobbágyháborútól való félelme, hogy egyik fő szervezője legyen az európai államok forradalomellenes koalíciójának.

K. E. Dzsedzsula monográfiája, amely kísérletet tesz az orosz történelem és részben a francia forradalom új korszakbeosztására is, jelentős történelmi munka és érdekes olvasmány nemcsak a történészeknek, hanem az olvasók széles táborának is.

N. D.

JAN ŠOŁTA – HARTMUT ZWAHR:

GESCHICHTE DER SORBEN. BAND 2. VON 1789 BIS 1917

(Bautzen, Domowina-Verlag. 1974. 328 l.)

A SZORBOK TÖRTÉNETE. 2. KÖT. 1789–1917

A mai NDK területén élő kis szláv nép történetének a francia polgári és az orosz szocialista forradalom nagy korszakhatárai közé eső szakaszát tárgyalja ez a könyv. Az 1871-ig terjedő első rész Jan Šołta, a második Hartmut Zwahr munkája, egyes alfejezetek és a függelékek készítői Frank Förster, Helmut Faßke, Frido Mětšk és Siegmund Musiat. A nagyjából egységes szerkezetű kötet a két korszak alkorszakain belül először a terület gazdasági és társadalmi fejlődését tárgyalja, azután (az első részben, az 1848. évi forradalomig) a főképp kulturális téren lezajló nemzeti mozgalmat, az 1850-es évektől a germanizáló politikát, a munkásmozgalmat és a kispolgári-nacionalista mozgalmat. Mindegyik alkorszak végén külön fejezet mutatja be a kulturális fejlődés egyes ágait.

A kötet a francia forradalom idején kirobbanó paraszti megmozdulások ábrázolásával indul, azután bemutatja a bécsi kongresszuson bekövetkezett területi változásokat, amelyek értelmében az eddig zömmel Szászországhoz tartozó szorb településterület túlnyomó része, Alsó-Lausitz egészében, Felső-Lausitz jórésze porosz fennhatóság alá került. Ez a szorb fejlődés szempontjából hátrányos volt, mert a porosz kormányzat, elsősorban az iskola útján, sokkal durvább németesítő politikát folytatott, mint a szász, 1871 után pedig birodalmi szintről a szász kormánynál is ugyanilyen kemény intézkedéseket sürgetett. A porosz agrárreform végrehajtása (és a szászországi agrárreform) birtokos parasztságot hozott létre, s a belőle kikerülő értelmiséggel együtt ez teremtette meg a nemzeti mozgalom társadalmi bázisát. Az 1848-as forradalom idején a szorb mozgalom erőteljesebben hangoztatta nemzeti követeléseit, amelyek továbbra is kulturális jellegűek voltak. Az egységes, demokratikus német köztársaság létrehozásának kudarca ugyancsak kedvezőtlenül hatott a szorbok fejlődésére. Az 1917-ig terjedő évtizedekben a német munkásmozgalom volt az, amely a szorb nemzeti mozgalom legbiztosabb szövetségesének számított. Ezzel párhuzamosan fejlődött tovább a kispolgári-nacionalista mozgalom, ezt az egyházak (az evangélikus, ill. a szorbok egy tizedére befolyást gyakorló katolikus) szembe akarta fordítani a szociáldemokráciával. A századfordulóra a parasztságon belül erősödő differenciálódás azonban arra vezetett, hogy a nemzeti mozgalmon belül különvált a haladó, demokratikus és a klerikális, gazdagparaszti (és közvetve nagybirtokosi) befolyás alatt álló szárny. Az előbbi 1912-re jutott el odáig, hogy a különböző szorb gazdasági és kulturális egyesületeket összefogó Domowina társulattal létrehozta a nemzeti mozgalom haladó és részben már politikai jellegű központi fórumát. Ez a megalapozó első és a társadalmi problémákkal is foglalkozó második, ún. ifjú-szorb nemzedék után a harmadik nemzedék műve volt. Kulturális téren az irodalomban, a nyelvtudományban és a zenében születtek jelentősebb alkotások, a képzőművészetben alig egy vagy két nevet lehet említeni, itt a népművészet játszott szerepet. Több alfejezet foglalkozik a többi szláv néphez fűződő szolidaritással, különösen lengyel és cseh vonatkozásban, hiszen a szlávellenes porosz elnyomó és germanizáló politika ezt a két népet érintette közvetlenül is. Lengyel és cseh részről gyakori és érdemleges segítséget kapott a szorb mozgalom. A függelékben szereplő exkurzusok közül kettő a szorb nyelvterület helyzetét vizsgálja 1800, ill. 1900 táján, az első időpontban mintegy 250 000-re becsüli a szorbok számát, a másodikban mintegy 200 000-re, a harmadik a tengerentúli, meglepő módon jelentős részben Ausztráliába irányuló kivándorlást vázolja fel.

A kötet igen pozitívan értékeli a szorbok kétnyelvűségét, amely nemcsak kulturális felemelkedésüket segítette elő, hanem – ami még fontosabb – az osztályharc közös megvívását is a német munkásokkal és parasztokkal. A munkásmozgalmi alfejezetek ugyanakkor világosan mutatják, hogy a gyári proletariátusba bekerülő szorb munkások asszimilálódtak. Egyébként is az egész korszakon keresztül az asszimiláció a paraszti sorból való kiemelkedés feltétele volt. A munkásosztály természetes asszimilációja azonban haladó folyamat, ahogy azt Lenin is jónéhány, a nemzeti kérdéssel foglalkozó munkájában leszögezte.

A munka összefogott, jól tagolt és instruktív képet ad a szorb nép történetének egyik fontos szakaszáról, kitűnő információt nyújt egy kevéssé ismert kérdésben. Érdemes, hasznos könyv.

Niederhauser Emil

VÁRADY GÉZA:

EZERNYOLCSZÁZNEGYVENNYOLC, TE CSILLAG

(Magyar Historia. Budapest, Gondolat. 1976. 277 l.)

Az 1848/49. évi magyar forradalom és szabadságharc iránti érdeklődés változatlanul erős. Az események korszerű rövid összefoglalása tehát időről-időre indokolt, így biztosítva a kutatás, a szakirodalom új eredményeinek a felszívódását a közvéleménybe. A napi sajtóban időnként megjelenő cikkek – és a nyomukban járó hozzászólások – tanúsága szerint publicisztikánknak és a nagyközönségnek egyaránt hasznára lehetnek a jól szerkesztett és olvasmányos népszerű-tudományos összefoglalások. A Magyar História-sorozat, s benne Várady Géza könyve, ezért vállal fontos feladatot magára.

A nagy, és a történészek előtt is népszerű, témák összefoglaló feldolgozása nem hálás feladat. Az egyre bővülő szakirodalom, a témakör gazdagsága és az érdeklődő olvasó feltételezett előzetes tájékozottsága, mind növelik a népszerű összefoglalás szerzőjének gondját. Az önálló véleménykifejtés igénye természetesen együttjár a korábbi eredmények hasznosításával. Melyiken legyen a hangsúly, – és miként gazdálkodjék a kiadó által megszabott terjedelemmel? Mindez tapasztalt szerzőt is próbára tevő feladat. Az „elsőkönyves" Várady Géza teljesítményének mérlegelésekor ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, hogy kiemeljük: a szerző a vállalt feladatot igen arányos és szerencsés szerkezet keretei között oldotta meg.

A mondanivaló jó szerkesztése természetesen nem egyedüli érdeme Várady Géza munkájának. Erre inkább a könyvet végigolvasva figyelünk fel. Ami azonban az első pillanattól szembeötlik, az a jólismert kérdések friss szemű megközelítése. Ilyen pl. az államnemzet-fogalmának és problematikájának bemutatása, a pesti 12 pont elemzése, az „ausztroszláv" elképzelések ismertetése, a baloldal és a „nép" (a parasztság) viszonyának, de általában a parasztkérdés központi szerepének ábrázolása, Kossuth és Görgey tevékenységének és kapcsolatuknak árnyalt értékelése. A szerző általában óvakodik a leegyszerűsített ábrázolástól és sok esetben igen árnyaltan sikerül összefoglalnia ellentmondásos folyamatokat, nem egyértelmű helyzeteket. Vonatkozik ez pl. az országgyűlés hadügyi vitájára, Batthyány és Deák bécsi útjára, az 1849 tavaszi, a Függetlenségi Nyilatkozatot megelőző helyzetre, a Bécs ellen vonulás lehetőségének mérlegelésére, majd az általános katonai helyzet megítélésére, – hogy csak példákat említsünk.

Várady Géza azonban nem elégszik meg egyes részletkérdések hatásosan sarkított vagy érzékletes bemutatásával. Mint az egyik alfejezet élén „A nemzetiségi forradalom" cím sejteti, a szerző 1848–49 tragikus konfliktusában nem vitatja el a magyar forradalommal szembeforduló nemzetiségi mozgalmak forradalmi jellegét. Mint írja: Pest ellen „három oldalról szerveződött a forradalom" (84 l.). Ennek a megállapításnak azonban – ha ennek alapján vizsgáljuk a magyar forradalom *külső feltételeit* – távolabbi következményei is vannak. Elsőként érinti ez a bécsi forradalmat, az azzal való kapcsolatunkat. Ha ugyanis az adott korszak forradalmai elsődlegesen nemzeti forradalmak, s a nemzeti polgárság (vagy azzal azonosuló rétegek) érdekeit képviselik, akkor ez nem zárja ki, sőt valószínűsíti a nemzeti érdekek és az azt kiteljesíteni kívánó forradalmak konfliktusait. A polgári forradalmak cenralizációs törekvései nem egyszerűen a feudális széttagoltság megszüntetését célozzák (ez érdeke volt az abszolút monarchiának is), hanem a hatalomra jutott nemzeti burzsoázia központi szerepének megerősítését. Ez a törekvés adott körülmények között könnyen válik expanzióvá a tényleges vagy vélt nemzeti érdekek szolgálatában. Ez az expanzió nem okoz nemzetek közötti konfliktust, vagy legalábbis nem azonnal, ha nem ütközik össze más nemzetek hasonló és egyidejű, a forradalmi önmegvalósításra – önálló nemzeti létének elismertetésére – irányuló törekvésével. Ez volt a nagy francia forradalom girondeistáinak és jakobinusainak a helyzete. De 1848 bécsi forradalma hatalomra juttatta a Lajtán túli pénzarisztokráciát, az ipari és kereskedelmi érdekeket képviselő köröket, amelyek nem lazítani, hanem saját anyagi érdekeik védelmében megerősíteni akarták a korábbi birodalmi kapcsolatokat. Nem lehet tehát csak az udvari körökre hárítani a Bécs és Pest között bekövetkezett konfliktus felelősségét, mivel azért a forradalom által hatalomra juttatott, az osztrák burzsoázia érdekeit leplezetlenül képviselő alkotmányos kormányokat is felelősség terheli.

Ebben az esetben azonban nem elég a Lajtán túli „kettős hatalom" létéről beszélni, vagy elmarasztalni a Batthyány-kormányt, hogy „kivonta magát a közép-európai forradalom áramából"

(72. l.), hogy „magára hagyta a Lajtán túli forradalmakat" (125. l.). Az adott helyzetben Bécs nem játszhatta Párizs egykori szerepét, s ilyen körülmények között nehéz realitásként kezelni a Bécsben kezdődő vagy lehanyatló „közép-európai forradalom lehetőségét" (73., 172. l.), még akkor sem, ha a bécsi radikálisok egy része, főleg az ősz folyamán, rokonszenvezett a magyar forradalommal. De egészében véve a bécsi forradalom („a Lajtán túli forradalmak"), s főleg a bécsi kormányok kevés jelét adták a magyar forradalom iránti jószándéknak, s a Bécsben egymást váltó kormányok központosító törekvései nem csupán a kamarilla szándékait, hanem saját – az udvari köröktől elkülöníthető – céljait is képviselték. Erre mutatott rá Kossuth országgyűlési felszólalásában 1848. augusztus 3-án, amikor hangsúlyozta: az ausztriai minisztériumot „azzal nem vádolom, mintha az ausztriai szabadságot, az alkotmányosságot lerontani és az absolutizmust visszaállítani akarná", – de azzal igen, hogy a magyar had- és pénzügyek visszaszerzésére törekszik, amivel a reakció eszköze lesz.

Az 1848-as polgári forradalmak egyidejűsége és párhuzamossága tehát nem jelenti az érdekek és célok természetes azonosságát, a forradalomból kinőtt kormányok magától értetődő testvériesülését. Ez csak a korszak romantikus forradalmárainak szép, de meghiúsult reménysége volt. Ezt a korabeli mércét alkalmazva az „olasz segély" ügyére, megállapíthatjuk ugyan, hogy az végső soron „az egyes magyarországi pártok politikájának alapkérdését, az európai forradalomhoz való viszonyukat vetette fel" (115. l.), – de nem bizonyos, hogy valóban az „európai forradalmakhoz való viszony" volt-e az adott kérdés mélyén, s ha igen: hogy realitás volt-e ezzel az „európai forradalommal" számolni? Egyet lehet értenünk azzal, hogy „Magyarország és Itália akarva-akaratlanul, egymásra utaltak" (117. l.), – de csak akkor, ha bebizonyítottuk: a magyar forradalom, pontosabban a Batthyány-kormány – és benne Kossuth – *már ekkor* eljutottak az Ausztriától, a Habsburgoktól való teljes elszakadás gondolatáig. Ebben az esetben lehetett volna Károly Albert szárd király, mint a Habsburgok ellenfele – akár dinasztikus célok vezették, akár forradalmiak – Magyarország szövetségese. (Nem tudunk persze arról, hogy piemonti részről komoly és hivatalos kísérletek történtek volna valamilyen szövetség létrehozására.) A magyar forradalom fejlődése még nem tartott itt, de ott már igen, hogy felismerje: nincs „európai forradalom" a maga elvontságában, hanem egymással párhuzamos, esetleg ellentétes érdekű forradalmi folyamatok vannak, amelyben a maga érdekeinek védelme kell, hogy elsődleges célja legyen. Ez pedig az adott esetben egyszerre kívánta a magyar kormány legalitásának (és a Béccsel való „jóhiszemű kapcsolatának") megtartását, valamint a kért katonai segélynek gyakorlati megtagadását. Ezek az adott helyzetből fakadó elvi kérdések. A formula, amivel ezt biztosítják, a napi politika, a politikai taktika fogalomkörébe tartozik. Az ellenzék oldaláról akkor, a napi politika meg-megújuló küzdelmeiben lehetett ezt támadni, – s e támadást a 20. századi, az internacionalizmus gyakorlattá válását megérő nemzedék nevében lehet méltányolni is, – de akkor az alapkérdés a magára maradó magyar forradalom önvédelme volt.

Valóban konszolidációs kísérlet volt ez, a március-áprilisi forradalmi eredmények konszolidálásának kísérlete, amikor meg nem dőlt el, mert az a körülmények és a szemben álló erők függvénye volt, hogy a konszolidálás továbblépés nélkül (tehát a liberálisok szájíze szerint), vagy az eredményeket továbbfejlesztve (vagyis demokratizálva) fog-e megtörténni. Mindenesetre ennek a konszolidációs kísérletnek lehettek fenntartásai a hazai baloldal törekvéseivel szemben, de nem szükségszerűen kellett aggódnia esetleges európai (pl. bécsi) forradalmi megmozdulásoktól. Az „olasz segély" ügyéből pedig – úgy tűnik – semmi esetre sem lehet azt a következtetést levonni, hogy a magyar kormány szerette volna „lezárni az európai forradalmakat" (119. l.). Nem meggyőző az ugyanitt elhangzó, a fentieket bizonyítandó megállapítás sem, hogy ezért „gyanakvással figyelték a román és szerb fejedelemségekben kibontakozó mozgalmakat . . . s a török birodalom integritását támogatták". Ez a megállapítás három, igen különöző súlyú kérdést kapcsol össze (és nem is értékel pontosan), amely ebben a fogalmazásban valóban igazolni látszik az állítást, hogy a tisztázatlanság „határozta meg az egész magyar külpolitikát" (119. l.).

Ez a kérdés azonban már elvezet a forradalom *belső feltételeinek* témaköréhez, közelebbről a Batthyány-kormány tevékenységének az értékeléséhez. Várady Géza jól látja, hogy az ellenzék – mint az ellenzék általában – kötetlenül kritizálta a minisztériumot, s hogy „könnyedén átsiklott a kormány határtalan nehézségei felett" (110. l.), – de nem viszi végig a következtetést, hogy e nehézségekből fakadóan milyen tényezők határozták meg és szorították korlátok közé a magyar történelem első felelős kormányzatának *lehetséges* politikai, kül- és belpolitikai vonalvezetését. Már induláskor pontatlanul mutatja be a helyzetet, amikor „a függetlenség és a dinasztia" összeegyeztetésének feladatáról

beszél, hiszen ekkor még csak a birodalmon belüli *önállóságról* lehet szó. Ez a „függetlenségelmélet" – hangsúlyozza a szerző – csak a közös uralkodó személyén keresztül ismerte el a Lajtán túli tartományokkal való kapcsolatot. Mégis, ugyanazon az oldalon neheztelően teszi szóvá, hogy „a Batthyány-kormány az udvarral tárgyalt, noha, 'közös dolgai' csak a másik hatalmi pólussal lettek volna" (72. l.). Ha méltányoljuk, hogy az 1848-as magyar politikai vezető réteg tudni sem akart a közös ügyekről, s nézetei védelmében 1848 őszén hajlandó volt fegyvert is fogni, akkor nem kifogásolhatjuk a formát sem, ahogyan a magyar kormány ezt az elvi álláspontját – hogy csak az uralkodó közösségét ismeri el – kifejezésre juttatta.

A Batthyány-kormány megítélésében a szerző kitaposott nyomon jár, méltatlan volna ezért őt elmarasztalni csupán azért, mert egyébként számos esetben tanújelét adta, hogy képes bonyolult kérdéscsoportokat árnyaltan megközelíteni és bemutatni. Így a magyar reformkor évtizedes politikai küzdelmei által kinevelt vezető réteg, pontosabban az ebből formált minisztérium „kissé naivan" hiszékeny (101. l.), köti „a nemzeti egység túlhajszolt rögeszméje" (110. l.), külpolitikai elképzelése – ha logikusnak látszott is – „valójában teljesen elhibázott volt" (110. l.), így érthető, hogy a szeptemberi viharos két hét „elsöpörte Batthyány politikai koncepcióját" (139. l.). Ez a megközelítés nemcsak azért nem megnyugtató, mert túl sommásan formálja meg az értékelést, hanem azért, mert azt sugallja, hogy Batthyánynak és minisztertársainak több reális alternatíva között lett volna szabad választása, – s ők a rosszabbik (vagy a legrosszabb) megoldást választották. Így azután a Bécs által lehetetlen helyzetbe hozott parlementáris kormány lemondása „vereséget beismerő" lépésnek minősül (129. l.), s ebből a koncepcióból egyenesen következik az a megállapítás is, hogy Jellasics „védetlen országra támadhatott" (147. l.), – bár később „üzött vadként" menekült (159. l.). Kérdés, hogy ezt a sikert biztosítani lehetett-e azzal, hogy az utolsó napokban Batthyány és az országgyűlés „meglepő energiával" tevékenykedett a fenyegetett fővárosban (147. l.). A szerzőnek ebben a minősítésében láthatóan ott bujkál némi csodálkozás, ami sejteti: ő maga is érezte, hogy koncepciójába nem illik bele Batthyány és eszmetársainak szeptemberi, a fegyveres önvédelmet mindennek fölébe helyező tevékenysége. . .

A nagy anyagot megmozgató összefoglalásban óhatatlanul akad néhány olyan elírás, vagy pontatlanság, amelyre az olvasók érdekében érdemes a figyelmet felhívni. Igy pl. Lederer nem lövetett május 10-én este a tüntetőkre (107. l.), Angliát – ellentétben Franciaországgal – nem érdekelte a német egység (120. l.), nem tudunk arról, hogy a mobil haderőt (a honvédeket) eredetileg a parasztság ellen szánták volna, s arról sem, hogy Kossuth komolyan részt vett volna szervezésében, illetve költségvetésének kidolgozásában (108. l.), hogy 1848 nyarán, a délvidéki harcok során „zárt egységek" álltak volna át az ellenséghez (137. l.), sem arról, hogy a szeptemberi napokban a fővárosban tüzérezred alakult volna (152. l.). Akadnak ellentmondásos, vagy annak tűnő szövegrészek is. Igy pl. ha a délvidéki hadszíntér eseményei „a szerbek által sikeresen kezdeményezett helyi összecsapások sorozatából" állottak (122. l.), akkor miért kell hangsúlyozni, hogy „Temesvár és Arad átállása újra megerősítette a szerb felkelés bizonytalan pozícióit"? (162. l.) Hasonló a helyzet a Kossuth által toborzott önkéntesek „visszaterelése" (155. l.) és a Mogánál hiányzó népfelkelés emlegetése (167. l.) esetében. Mogának egyébként nem a népfelkelés, hanem a jól fegyverzett honvédség, vagy önkéntes nemzetőrség hiányzott. (De nemzetőrsége azért nem volt fegyvertelen, mint a 172. l. mondja, csak nem rendelkezett elegendő lőfegyverrel.)

Várady Géza stílusával, nem szokványos nyelvi fordulataival le tudja kötni olvasóját. Néha azonban egy-egy fordulatával, – amely mögött érződik egyébként a sűrítés igénye, a terjedelem kényszere – magára hagyja az olvasót, aki esetleg bővebb magyarázatot várna. Ilyen pl. a nemzeti egység „túlhajszolt rögeszméje" (110. l.), a „szláv ügy"-ként bemutatott általános választójog kérdése (119. l.), az abszolutizmus támadásával szemben álló nemzet „változatlan szerkezete" (165. l.), Kossuth „félforradalmi politikája" (200. l.), az 1848-as politika „hamis szabályai" (224. l.), vagy „a konzervatív-liberális nemesség" fogalma (227. l.), – hogy csak a legjellegzetesebb példákat említsük. Ez a stílus egyébként tárgyilagos, néha azonban kiszalad a szerző tolla alól egy-egy tőle idegen megjegyzés. Igy Jellasics „üzött vadként" menekül, az engedelmességet megtagadó várak „fájón égették az ország testét", Lamberg, Ottinger, s a dinasztia „áruló", a Budát védő osztrák sereg „haldokló vadállat" módjára viselkedik, s a nemesség „misztikus pánikot" érez az orosz intervenciótól való félelmében.

Kritikai megjegyzéseink talán túl részletesek, jóllehet nem érintettek minden vitatható, vagy további tisztázást igénylő témát. Ilyen lehetne pl. a váci kiáltvány, e „mindennél súlyosabb csapás" (198. l.) és az azzal összefüggésben emlegetett „bonapartista" diktatúra lehetősége és léte, vagy lehetetlensége (241. l.), továbbá Kossuth és körének viszonya a teljes elszakadás kérdésével, „a harc nyilvánvaló céljával" (210. l.) kapcsolatban. Ezek, mint a kifejtettek jelentős része, nem csupán Várady Géza munkája kapcsán merülhetnek fel. A recenzenst az ösztönzi mindezek elmondására, hogy a szerző személyében új történészgeneráció nyúlt a témához az új, önálló megközelítés szándékával. Mivel pedig nem egy részletkérdés kapcsán, hanem az összefoglalás igényével tette ezt, saját kutatásai korlátozott volta érthetően bizonyos eklekticizmusra, esetleg nem ellenőrzött megállapítások (vagy félreértések) átvételére vezettek. Ez a veszély azonban többé vagy kevésbé minden összefoglalás szerzőjét fenyegeti. Egyetlen védelem ellene egy-egy fontosnak ítélt kérdéscsoport gazdag levéltári anyagra támaszkodó, monografikus feldolgozása. Reméljük, a szerzőt nem kedvetlenítette el a kis könyve körül támadt nagy érdeklődés, hanem az említett irányba haladva, maga is tevékeny részt vállal 1848/49 számos, még feltáratlan kérdésének tisztázásában.

Urbán Aladár

LŐRINC PÉTER:

BÁNÁT MAGYAR NYELVŰ POLGÁRI TÁRSADALOMTUDOMÁNYA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN 1880–1918

(Ujvidék, 1973)

Rendkívül figyelemre méltó munkát végzett – Lőrinc Péter néven publikáló – Lőbl Árpád újvidéki professzor ezzel, a Hungarológiai Intézet kiadásában megjelent kötettel. Fontos témát feszeget akkor, amikor annak a századfordulónak szellemi erjedését vizsgálja meg, amelyben mindazoknak a problémáknak magvai megtalálhatók, amelyek utóbb megnőve és kiterebélyesedve a ma embere számára is több megoldásra váró kérdést vetnek fel. Mindezeknek pedig az adja meg különös ízét, borsát, hogy az író olyan történész, aki az általa feldolgozott korszak egy részét, illetve annak társadalmi kérdéseivel foglalkozók többségét *kortársként* is ismerte, az elemzett életműveket olykor személyes emlékei szűrőjén is átengedi, s így – noha az objektív történetíró analizáló módszerével dolgozik, – helyenként az irodalmár és a kortárs szubjektivitása is ki-kirobban egy-egy mellékmondatban, a szövevényes gondolatok egy-egy oldalhajtásában.

Nemcsak a választott téma lebilincselő azonban, hanem a locus, a hely is, amelyhez kapcsolódik: a soknemzetiségű, a századforduló Magyarországában szinte külön kis „mikrotájat" alkotó Bánát. Egy elsüllyedt világ múltbeli képe ez a társadalomtudósok szemüvegén át, amelyről a szerző – sok érzéssel és megértéssel – kissé elmosódott kontúrú képet rajzol. Mintha egy impresszionista festő képe előtt állna az olvasó. . .

A művet előszó vezeti be, amelyben a szerző röviden vázolja témáját, és a feldolgozásban követett módszerét. Előadja, hogy – tekintet nélkül a szerzők nemzetiségére – mindazokat a társadalomtudományi műveket átvizsgálta és feldolgozta, amelyek a Bánátban születtek, vagy a Bánátról szóltak és magyar nyelven íródtak a jelzett időhatárok között. Esetenként nemcsak a kiadott munkák elemzésére vállalkozott, hanem olyan jelentésekből is merített, amelyek levéltári anyagban találhatók, és szerzői ismeretlenek.

Ezt követően a munka nyolc, egymással lazán összefüggő fejezetre oszlik. Az első „A bánáti társadalomtudomány forrásai" című fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi az oka annak, hogy az akkori Magyarország egyik leghaladóbb polgári sajtója, továbbá a különböző nyilvános fórumokon megnyilatkozó bánáti hozzászólók állásfoglalásából kitetszően az egyik legbátrabb és legélesebb szemű, haladó kritikai érzelmű élgárda erről a területről került ki. (1871-ben Délkelet-Európában először Pancsován jelent meg a Kommunista Kiáltvány, szerb nyelven.) A szerző szerint a Bánátban föld nélkül maradt kb. 80 000 szerződéses jobbágy, a falu társadalmának periferiájára szorult „dohányos" réteg, a paraszti osztályharc széles bázisát képező agrárszegénység adta meg az alapját az

1897-ben szélesen kibontakozó földmunkásmozgalomnak. Ez váltotta ki azután azokat a társadalomtudományi elemző munkákat, amelyek végül is mind a megoldás útját keresték a legkülönbözőbb módon, és lefektették annak a társadalomtudománynak az alapjait, amelynek szálait a szerző a továbbiakban a legkülönbözőbb aspektusból vizsgálja meg, bontja szét, analizálja, majd szintetizálja.

A szerző, utalva az 1897. évi agrárszocialista mozgalmakra, ismerteti az ezt követő alispáni és a kiküldött bizottság jelentéseit. Részletesen is kitér az 1900-ban megrendezett települési tanácskozáson a bánátiak részéről elhangzott felszólalásokra. Rámutat arra, hogy ezen az értekezleten csupán a nagybirtok képviselői kaptak szót. Az itt elhangzott véleményeket szembesíti azután azokkal az – általa a polgári társadalomtudomány képviselőinek tekintett – állásfoglalásokkal, amelyek már a telepítések mögött is a társadalom feszítő szociális problémáit látták és láttatták meg. „... a torontálbánáti kultúra fő jellegzetességévé annak polgári és magyar mivolta vált egy erősen proletár, nem-magyar területen, – állapítja meg a szerző. – Ez a jellegzetesség határozta meg a bánáti társadalomtudományt, – amely mégis, ennek ellenére is, komoly tudományt nyújt és ma is komoly forrásként használható a korszak történetének kutatásához." (30. l.) Ez az alapgondolat vonul azután végig a többi fejezet – problémák szerint csoportosított – analízisén.

A II. fejezet „Lapok és társulatok" címmel a Torontál című újság és a különböző lapok és az e területen megjelent egyleti évkönyvek tanulmányait, jelentősebb cikkeit vizsgálja meg, amelyekben – annak ellenére, hogy a kormánypárt szubvencionált kiadványai voltak – a társadalom égető kérdései nemegyszer nagyon is objektív hangon, sokoldalú megvilágításban tárulnak az olvasó elé.

Lőrinc Péter áttekinti a társadalomtudományi jellegű cikkek és tanulmányok sorát, és ennek kapcsán kitűnő sajtótörténeti ismertetést is ad. Az akkori korszerű témák széles skálája található e helyi lapok és kiadványok lapjain, élénken illusztrálva azt a tényt, hogy a területből kinövő és a helyi problémákat gyökerükig látó vidéki újságok és kiadványok mennyivel objektívebben képesek visszatükrözni az igazságot, mint az országos sajtóorgánumok, amelyekre már millió egyéb érdek hat torzítóan vagy tompítóan, olykor teljesen eltérítően. A kritikus hangja is megszólal azonban e műben, különösen a lapok (Torontál, Temesvári Hírlap, Magyar Dél) parasztság helyzetével foglalkozó cikkeivel kapcsolatosan.

A III. fejezet: „Bánáti szociográfiai viszonyok a századforduló idején a kor íróinak tükrében (1880–1918)" címen áttekinti azokat a statisztikai és egyéb mutatókat, amelyek alapján a terület szociográfiája megrajzolható. Foglalkozik ennek kapcsán a terület művelési ágak szerinti megoszlásával, a lakosság nemzetiségi és szociális összetételével, a birtokparcellázások problémáival, (ez utóbbiakkal különösen érdekesen!) Érinti még a vízlecsapolások problematikáját éppen úgy, mint a mezőgazdasági művelés kérdéseit, a parasztgazdaságok helyzetét, a hitelviszonyokat, a nagyméretű kivándorlást. A nagy fejezet hetedik részfejezete tárgyalja a bánáti városok társadalmi struktúráját. Ennek során a bankok és hitelintézetek szerepének és súlyának bemutatásán kívül foglalkozik a közlekedési hálózat modernizálásának problematikájával éppen úgy, mint a terület egyéb, elsősorban gazdasági problémáival. Utal a közterhek magasságára és a terület viszonylag kisszámú ipari vállalataira. Mindezt a kortársak szemével nézi, azok véleményét idézi, bár helyenként megszakítja azt néhány történetkritikai megjegyzéssel vagy kiegészítéssel.

A IV. fejezet „Vizsgálati módszerek" címen e társadalomtudományi munkák metodológiájának közös és eltérő vonásait veszi számba. E fejezetben ismét vissza-visszatér az a gondolat, hogy „a terephatások" okozzák nagyrészt a bánáti társadalomtudomány kettős arculatát. A tudós és az uralkodó osztályhoz kötődő politikus kettőssége nem egy műben éles kontúrral rajzolódik ki.

„Harc a fatalizmus ellen" című alfejezetben e kettősség egyik pregnáns képviselőjének, Czirbusz Gézának műveit ismerteti, elhelyezve azokat a kor szellemi áramlataiban, s megállapítja pozitív és negatív vonásait. „Az úri renden" című alfejezetben a „polgári utópista" Farkas Geiza műveit tekinti át, majd felvázolja azoknak munkásságát is, akik az úri rendet „belülről" bírálták, bemutatva e réteg „kétarcúságát" is. A „dialektikus idealizmus" címszó alatt Szentkláray-Nedić (horvát-bunyevác-magyar), Poznan Jolán (magyarul író szerb szerző), Vlemir Juga (ugyancsak szerb) és Moldován Gergely (román) magyar nyelvű munkái mellett Aszlányi Dezső filozófiáját elemzi.

Az V. fejezet „Nemzet, faj, vallás" címen elsőként a múltba vetített nemzeti kérdéssel foglalkozik, bemutatva e soknemzetiségű területen a nemzeti kérdésről író szerzők megoldáskereséseit, a széles skálán mozgó elképzeléseket; lelkiismeretesen kielemzi a Bánátban szinte egyes egyénekre

lebontható áramlatokat, véleményeket, nemegyszer az európai kölcsönhatásokat is figyelembe véve, s azokhoz kapcsolva azokat.

A VI. fejezet a terület ugyancsak nagyon égető és többször már érintőlegesen, mélyebben vagy sekélyebben tárgyalt problémáinak szentel nagyobb teret „Agrárpolitika – szociális politika" címen. Vázolja a különböző törekvéseket, illetve a szociális problémák megoldására ajánlott módozatokat, amelyek azonban e területen sem léptek túl az országos – ilyen típusú – irodalom korlátain. A VII. fejezet: „A nő helyzete (lovagiasság vagy egyenjogúság)" címen egy napjainkig is időszerű problémát feszeget. Az utolsó, VIII. fejezet pedig „Alkotó munka és tásadalom" címen a kor polgári ideológiájának bánáti lecsapódásairól rajzol képet. A könyvet egy értékelő és összefoglaló „Zárszó" rekeszti be, amelynek során a szerző utal a *kor* sok belső ellentmondására, s fejtegetései nyomán a társadalom és az egyének „Janus arcúsága" is érthetővé válik.

Ez a könyvismertetés nagyon gyarlóan adhatta csak vissza e munka gondolat- és anyaggazdagságát. Az az alapos történetírói elemzés, amelyet át-átszőnek Lőrinc Péter egyéni gondolatai, – a történetíró összefüggés-látásából fakadó kritikai megjegyzései, – e korszak történetkutatója számára a gazdaság-, a társadalom- és a kultúrtörténet vonalán is hasznosítható munkává teszik ezt az esztétikailag is igen szép kötetet.

T. Mérey Klára

FROM SWEDEN TO AMERICA

(A HISTORY OF THE MIGRATION)

(Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala, Almquist and Wiksell, 1976. 391 l.)

SVÉDORSZÁGBÓL AMERIKÁBA (A KIVÁNDORLÁS TÖRTÉNETE)

A kötet az Uppsala-i Egyetem több, mint tízéves kivándorláskutatási programjának eredményeit foglalja össze. Ez a program az egész skandináv népmozgalmat átfogó kutatás részeként folyt és számos jelentős publikáció született az egyes részkérdésekről. A munka jelentőségét két fő tényező adja: egyrészt a svédországi kivándorlás gyakorisági eloszlásában, intenzitásában és összvolumenében számos tipikus elemet tartalmaz, másrészt a svédországi (és norvégiai) korabeli statisztikai felvételek, források viszonylagos folyamatossága, pontossága és sokrétűsége önmagában véve is pontosabb és mélyebb vizsgálatokra kínál lehetőséget.

A munka szervezői nem választották el a kivándorlás jelenségét más vándorlási folyamatoktól, nemcsak az egyes területek netto veszteségét vagy nyereségét, hanem a bruttó népességmozgást is igyekeztek figyelembe venni, azaz a migrációs folyamatokat szerves egységként fogták fel. A migrációs jelenségek ugyanakkor a társadalmi mozgások rendkívül összetett tényezőire vezethetők vissza, ezért a vizsgálódás szükségképpen túlment a gazdaságtörténet és a történelmi demográfia területein, bevonva eszköztárába a geográfia, a szociológia, a néprajz és a pszichológia módszereit.

A kutatási program ismertetése után a 2. fejezetben Sune Åkerman vázolja azokat az elméleti meggondolásokat és azt a modellt, amire a kutatási tervet alapozták. A korábbi migrációs modellek egy része a kivándorlás egy-két főbb aspektusára szűkítette vizsgálatát, más része pedig fogalmilag túl elmosódó volt ahhoz, hogy empirikus kutatásokhoz egyértelmű alapokat szolgáltathatott volna. Akerman modellje egyaránt számbaveszi a makro-, közép- és mikroszintű vizsgálódás igényeit. Négy alapvető tényező-csoportot vesz fel: A/ alapvető tényezők és feltételek (pl. a társadalmi mobilitás lehetőségei, hatalmi szerkezet, az általános műveltség helyzete, és ide sorolja a permanens jövedelemszakadékot a kibocsátó és a fogadó országok között; B/ változások az alapstruktúrában; C/ ösztönzők (pl. gazdasági ciklusok, információ-ellátottság, vagy pl. negatív ösztönzőként a kvótarendszer bevezetése az Egyesült Államokban); D/ az előzőek különböző kombinációja esetén fellépő pszichológiai-szociológiai tényezők. E tényezők bonyolult összhatásának eredményeképpen választódnak ki végül a

kivándorlás mellett döntő személyek. (Természetesen az alapstruktúrában nem feltétlenül szükséges változás, hisz a kivándorlás hozzá is járulhat az alapstruktúra tartósításához.) Ez a többváltozós modell alkalmas eszköznek látszik a kivándorlás eloszlásában jelentkező nagy regionális és társadalmi eltérések megértéséhez.

A 3. fejezetben a svédországi kivándorlás történeti-statisztikai forrásairól ír Lars-Göran Tedebrand. Az országos statisztikák mellett a mikroszintű kutatásban jól hasznosítható, egyházközségenként rendszeresen, gondosan fölvett adatok érdemelnek említést, amelyek egyben az országos és kikötői statisztikák kontrolljához is felhasználhatók. További fejezet foglalkozik a svéd kivándorlási politika alakulásával (Ann-Sofie Kälvemark). A merkantilizmusból való fokozatos átmenet a gazdasági és politikai liberalizmusba (1840–1860) egyben a tömeges kivándorlás lehetőségét is megteremtette. A század végén jelentkező korlátozó törekvések eredménytelenek maradtak, s mivel az országnak nem volt gyarmata, még az uralkodó osztály érdekeinek megfelelő csatornákba sem lehetett terelni az elvándorolni kívánó tömegeket.

Az 5. fejezet (Sten Carlsson) a kivándorlás időbeli és strukturális eloszlását összegezi az országos, regionális és helyi változatok figyelembevételével. A kivándorlás első fázisában egyes szűk területek játszanak döntő szerepet, majd a mozgalom fokozatosan szétterjed. Ezek a szűk, erős kivándorlási tradícióval rendelkező területek azonban tartósan megtartják viszonylag magas kivándorlási arányukat. Igy ezek a régiók döntően befolyásolják az országos kivándorlás alakulását. A kezdeti időszakban a vándormozgalom társadalmi szelektivitása is nagyobb; a viszonylag tehetősebb rétegek vállalhatják a kivándorlás kockázatát, az akadályok leküzdését. Az alacsonyabb társadalmi rétegek felé mutató trend egybeesik a csoportos, családos kivándorlástól az egyéni kivándorlás irányába mutató tendenciával. Ez utóbbi tendenciával pedig a visszavándorlás emelkedő trendje mutat szoros összefüggést, ami a kivándorlás jellegének módosulására utal: lassan előtérbe kerül a trans-atlanti munkaerő-vándorlás.

A kivándorlás motiváló tényezőinek empirikus vizsgálatához alkalmazott kvantitatív módszert (Automatic Interaction Detector Analysis) és eredményeit S. Åkerman mutatja be a 6. fejezetben. A felvett 12 paraméter közül az egy főre jutó földnagyság és a kivándorlási tradíció, fékező tényezőként pedig az ipari centrum közelsége volt a nagyobb befolyású. Azonban a városokból kivándorlók között is a gyökértelen elemek relatíve nagyobb szerepet játszottak.

A közlekedési eszközök szerepének értékelése a hajózási vállalatok és az ezekhez kapcsolódó ügynökségek eddig kevéssé hozzáférhető archív forrásaira támaszkodik (7. fejezet, Berit Brattne és S. Åkerman). Ezek alapján megállapítják, hogy sem a hajózási kartellek árpolitikája, sem az ügynökségek propagandája nem játszott jelentős szerepet a svéd kivándorlás ösztönzésében, bár a közlekedés fejlődése megteremtette az objektív lehetőséget a tömeges személyszállításra.

A visszavándorlás (8. fejezet, Lars-Göran Tedebrand) csak részleges összefüggést mutat a hosszabb távú gazdasági trendekkel. A csúcsidőszakokat rendkívül rövid időn belül (1–2 év) követték a visszavándorlás görbéjének csúcsai, amiből feltételezhető, hogy a nagyobb kivándorlási hullámok nagyobb arányban tartalmaztak – a kivándorlók szándéka szerint – átmeneti, időszakos munkaerő-vándorlást. Hasonlóan más országok visszavándorlási tapasztalataihoz, a visszatérők túlnyomó többsége (80%) nem az ipari, urbánus életmódot választja hazatérte után, hanem arra az agrárjellegű vidékre tér vissza, ahonnan elvándorolt.

Külön fejezet foglalkozik a svéd bevándorlók beolvadási folyamatával, politikai tevékenységével (Hans Norman, Sten Carlsson) és a Latin-Amerikába irányuló kis létszámú, de sajátos vonásokat mutató kivándorlással (Harald Runblom).

Az Uppsala-i kutatócsoport vállalkozása úttörő jellegűnek tekinthető a kivádorlás kutatása terén elsősorban az alkalmazott interdiszciplináris módszerek szempontjából. E polgári ihletésű és szemléletű munka elméleti és módszertani tapasztalatait igen hasznos és időszerű lenne a magyarországi kivándorlás országos, de főként regionális és mikroszintű kutatásával ellenőrizni, egybevetni.

Gellén József

STEVEN BELA VARDY:

MODERN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

(Boulder, 1976, East European Quarterly, XII, 333 l. East European Monographs 17.)

A MODERN MAGYAR TÖRTÉNETIRÁS

Várdy Béla, a pittsburghi Duquesne-egyetem professzora már közel egy évtizede foglalkozik a magyar történetírás történetével, több magyarországi tanulmányutat tett meg ennek érdekében. Ennek az az előnye is megvolt, hogy nemcsak a kérdés eddigi marxista szakirodalmával tudott megismerkedni, amelyet bőven felhasznál, s így értékelései nagyon közel állnak a hazaiakhoz, hanem a két világháború közti korszak számos szereplőjével személyesen tudott beszélni, sok információt kapott tőlük is, és így nem pusztán az utólagos olvasó szemével, hanem szinte „belülről" látja a korabeli magyar történetírás fejlődését.

A régebbi, különösen a humanista történetírásról külön munkát szándékozik írni, ezért az első részben (amely az egész szövegnek nem is egészen negyedrészét teszi ki) csupán rövid áttekintést ad a magyar történetírás fejlődéséről, a gestáktól és krónikáktól a 19. század végéig. Így persze a 19. század második felének már mai mércével is mérhető történeti irodalmát is csak futólag tudja áttekinteni. Ezt némiképp pótolja, hogy a későbbi fejezetek során a gazdaság- és társadalomtörténet, a kelet-európai kutatások és a történeti segédtudományok vonatkozásában valamelyes visszapillantást nyújt a múlt századi előzményekre.

A könyv zömét a két világháború közti magyar történetírás bemutatása teszi ki. Tartalmi ismertetésként alkalmasint elég, ha csak jelezzük, miről, ill. kikről ír a szerző. A világháború és a forradalmak bukása után előállt politikai helyzetből indul ki, ismerteti Klebelsberg nagyszabású programját, azután Szekfű tevékenységét „A száműzött Rákóczi"-tól kezdve, s ezzel a szellemtörténet megjelenését, ennek irodalomtörténeti bemutatkozásait (Thienemann és a pécsi Minerva-kör, Horváth János), és a szellemtörténet uralomra jutását a Hóman-Szekfű-féle Magyar történettel. A szellemtörténeti irányzatot végig az uralkodó irányzatnak tekinti, amelyet sokan átvettek, vagy legalább is formálisan alkalmazkodtak hozzá, de távolról sem az egyetlen irányzatnak. Mert a fiatalabbak (Deér, Váczy) megjelenésével már a szellemtörténet is differenciálódik. Mellette pedig ott van Mályusz népiségtörténeti iskolája, a nemzeti romantikus iskola (Rugonfalvi Kiss István), a népiesek éles kritikája Szekfűről, bár ugyanakkor a szellemtörténettel egészében nem állnak szemben, a pozitivizmus is tovább él Marczali, Angyal vagy Szabó Dezső munkássága révén. Beszél a kelet-európai kutatásokról (Hodinka, Thim, Steier, Miskolczy), azután Domanovszky művelődéstörténeti iskolájáról és ezzel kapcsolatban a gazdaság- és társadalomtörténetről (Kováts Ferenc), az állam- és jogtörténetről, ahol Eckhartot és a szentkorona-tannal kapcsolatos vitát állítja az előtérbe. Nagy elismeréssel szól Hajnal István egyetemes történeti munkásságáról, végül a segédtudományok fejlődését mutatja be. Természetesen jóval több nevet sorol fel, munkásságukat ismertetve, mint amit itt feltüntettünk, valóban nincs a korszaknak olyan érdemes kutatója, aki kimaradt volna. Szinte azt lehetne inkább mondani, hogy többet is említ a kelleténél, mert Erdélyi László a művelődéstörténet kapcsán valóban említendő, de a nemzeti romantikus iskolán belül Csuday Jenő már nagyon megkérdőjelezhető. Ezt persze Várdy is jól tudja, de arra utal, hogy ez az egészében elmaradott, múlt századi irányzat széles vidéki értelmiségi és dzsentrikörökre még mindig erősen hatott.

A futólagos áttekintés is érzékeltette talán, hogy a szerző nemcsak a korábbi szaktudományi előzményekből, hanem a kor társadalmi és politikai viszonyaiból is értelmezi a történetírás témaválasztását és értékeléseit. Hozzá kell tenni, nagyon is elfogadható módon: a Horthy-korszak társadalmát elavult szerkezetűnek, konzervatívnak mondja. Voltaképpen a történetírás reagálása saját kora viszonyaira sokkal inkább érdekli, mint szakmai mondanivalója, ezért ismerteti pl. részletesen a Magyar történet koncepcióját, a kismagyar–nagymagyar ellentét kidolgozását, vagy a Mályusz-iskolánál Trianon szerepét. De nem hanyagolja el a szűkebb szakmai szempontokat sem, kiemeli a Mályusz-iskola igényességét, vagy Szentpétery Imre magas szakmai színvonalát egy olyan stúdiumban, amely

viszonylag kevéssé kötődik saját korához, s a szellemtörténeti értékelésnek is természeténél fogva ellenáll.

Várdy könyvének számos olyan részletmegállapítása is van, amellyel ugyancsak egyet lehet érteni. Igy mindjárt azzal, hogy a korszakban négy jelentős egyéniséget emel ki, akik vagy iskolát teremtettek, vagy legalább is személyes munkájuk révén messze kiemelkedtek, s ezek: Szekfű, Mályusz, Eckhart és Hajnal. Olykor még Domanovszkyt is ide sorolja, de elsősorban tudományszervező és iskolateremtő munkássága révén. A szellemtörténeti iskola alapvető tévedéseit méltán bírálja meg, különösen a fiatalabbak esetében (Joó Tibor pl.), de arra is utal, hogy korszerűségével, új kérdésfelvetéseivel, intellektuális szintjével a marxista történettudomány számára mindmáig olyan kihívást jelentett, amelyet nemcsak cáfolni kell, hanem meg is haladni.

A szerző csak 1945-ig tárgyalja a fejlődést, néhány olyan szerző kivételével, akik 1945 után is jelentős tevékenységet fejtettek ki (Mályusz és Eckhart mellett Szabó Istvánról van szó), ezeknek 1945 után írt munkáit is ismerteti. Másokkal viszont, akiknek a tevékenysége már zömmel az 1945 utáni szakaszra esik (mint Kosáry pl.), érdemben nem foglalkozik.

A korszak marxista történetírásáról csak röviden szól, arra utalva, hogy politikai okokból alig jelentkezhetett, de korrekten ismerteti Molnár Erik és Mód Aladár munkáit, sőt Révai Józsefet is tárgyalja (bár nem utal rá, hogy az ő tevékenysége jórészt az emigrációban folyt).

A marxizmus térhódítását 1945 után több ízben említi, de egyszerűen tényként szögezi le, egy helyen hozzátéve, hogy ez hivatalos támogatással történt, másszor pedig arra utal, hogy az 1945 után marxista történettudományt művelők közül talán nem mindenki tette ezt egészen szívesen. Egyébként azonban, ha magát a marxista történettudományt már nem is tárgyalja, azzal a megindokolással, hogy ez a korszak még túlságosan közel van, a mai marxista eredményeket, mint már a bevezetőben utaltunk rá, nagyon is pozitívan értékeli, sem szövege, sem lábjegyzetei nem hagynak efelől kétséget.

Egy szót érdemes szólni éppen jegyzetanyagáról, amely az egész kötet terjedelmének közel harmadát teszi ki, és arról, hogy függelékben közli a fontos forráskiadványok jegyzékét a Monumenta Hungariae Historica sorozataitól a Fontes-ig, meg a magyar történettudomány kézikönyvének teljes tervezetét, a megjelent munkák megjelölésével, tehát igen hasznos tárgyi információkat közöl ebben a formában is.

Nyilvánvaló, hogy a mai magyar történész, aki ugyanilyen terjedelemben kapná meg feladatként a Horthy-korszak történetírásának a bemutatását, sok ponton más képet mutatna be, több teret szánna a marxista történettudomány jelentkezésének, jobban hangsúlyozná a korabeli társadalom tőkés-félfeudális kizsákmányoló jellegét, számos nevet eleve elhagyna (gondolunk megint csak a Várdy által nemzeti romantikus iskolának nevezett irányzat képviselőire), hacsak nem tartaná feladatának nemcsak a tudomány, hanem a korabeli történelmi gondolkodás, történelmi tudat bemutatását. Ebben az esetben persze a korszak tankönyveire is ki kellene térnie. Alkalmasint nem kelet-európai történeti kutatásokról beszélne a két világháború közti korszakban. Hiszen Várdy is világosan utal rá, hogy az idesorolt történészek vagy magyar történelmet műveltek (Lukinich), legfeljebb a szomszédokkal való kapcsolatokra tértek ki, vagy voltaképpen a történeti Magyarország nemzetiségeinek a fejlődését vizsgálták, vagyis a kor felfogása szerint még mindig Magyarország történetén belül maradtak. Netán a hangsúlyokat másutt helyezné el, bizonyos kérdésekről meg többet mondana (Hóman középkori tárgyú munkássága nem kerül érdemben elemzésre Várdynál, vagy Szekfű serviensei és familiárisai sem). Stb.

Mindezt alkalmasint így tenné a képzeletbeli magyar történész – ha magyar közönségnek szánná mondanivalóját. Ha a külföldnek szánná, netán angol nyelven való megjelentetésre, akkor alighanem nagyjából hasonló képet adna a korszak magyar történetírásáról. Minthogy azonban pláne ezt az utóbbit még eddig senki sem tette meg, örülhetünk annak, hogy Várdy Béla ilyen hasznos, informatív, alapjaiban véve számunkra is elfogadható képet adott a korszak történetírásáról. Maga is arra szánta, hogy a tévedéseket eloszlassa, a nemtudásból fakadó lebecsülést megszüntesse. Nagyon valószínű, hogy ezt a célját sikerül elérnie.

Niederhauser Emil

BIBLIOGRAFIE ČESKOSLOVENSKÉ HUNGARISTIKY ZA LÉTA 1969–1971

(Szerk. Richard Pražák és Marta Romportlová, František Koukola közreműködésével.)

(Brno, Universita J.E. Purkyně. 1974. 108 l. Materiály k dějinám a kultuře střední a jihovýchodní Evropy 4.

A CSEHSZLOVÁKIAI HUNGARISZTIKA BIBLIOGRÁFIÁJA 1969–1971

A brnói egyetem tanára, Richard Pražák, a magyar történelem és a magyar-cseh kapcsolatok történetének kíváló és nálunk is jól ismert kutatója már a második kurrens bibliográfiai kötetet adja ki a Csehszlovákiában megjelent magyar vonatkozású irodalomról (az 1966–1968-as anyagot felölelő első kötet 1971-ben jelent meg). A vállalkozás nemcsak a magyar történészek számára igen hasznos, hanem irodalomtörténészek, néprajzosok stb. számára is. A kötet ugyanis közli a jelzett három évben Csehszlovákiában megjelent magyar vonatkozású tanulmányok, könyvek jegyzékét, beleértve a magyar munkákról készült recenziókat is, valamint a magyar szépirodalom cseh és szlovák fordításait, a csehszlovákiai magyarokra vonatkozó cikkeket is, a napilapokban megjelent anyag kivételével.

Az anyagot hat nagyobb csoportban, ezeken belül alcsoportokban adták közzé a szerkesztők. Az első rész az általános munkákat tartalmazza, ide csoportosították a forráskiadványokat (és a róluk szóló ismertetéseket), továbbá az iskolaügyre vonatkozó cikkeket. A második rész a nyelvtudomány, a harmadik az irodalomtudomány anyagát közli, ezen belül a szépirodalmi fordításokat és a társadalomtudományi tárgyú magyar szakcikkek fordításait, a negyedik rész a történelem, az ötödik a néprajz, a hatodik pedig a csehszlovákiai magyarok helyzetét tárgyaló munkákat tartalmazza.

A fejezeteken, ill. alfejezeteken belül a szerzők betűrendjében közlik a cikkeket, kiegészítve a szerzők nevét, ahol csak szigla val jelezték, és tárgyi annotációt is adnak olyan esetben, ha a cím nem elég világosan utal tárgyára. A magyar nyelvű címeknél cseh fordítást is adnak. A feldolgozott bibliográfiák és a sajtóanyag jegyzéke, majd szerzői névmutató, ezen belül külön a magyarból fordított munkák szerzőinek a névmutatója egészíti ki a kötetet.

Mint a rövid tárgyi ismertetés is mutatja, nagyon jó és sokféleképpen hasznosítható munkáról van szó. A magyarországi hungarica-gyűjtés számára nélkülözhetetlen segédeszköz, egyúttal nagyon instruktív abból a szempontból, milyen sok ismeretetés jelenik meg Csehszlovákiában magyar munkákról, köztük történeti művekről is. Csak elismeréssel és nagy örömmel szólhatunk Richard Pražák munkájáról, s remélhetjük, hogy a sorozat folytatódik.

Niederhauser Emil

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

I. D. Kovalcsenko – N. V. Szivacsev:

A strukturalizmus és a strukturális-kvantitatív módszerek a mai történettudományban

A szerzőpár azzal indokolja témaválasztását, hogy a tudományok fejlődésének jelenlegi szakaszában előtérbe kerültek az elméleti, metodológiai kérdések. Ez a jelenség a differenciálódási és integrálódási tendenciákkal egyaránt összefügg, de elsősorban a metodológia önálló fejlődése, s olyan új ágazatok kiteljesedése, mint a kibernetika, a rendszerelmélet, az információelmélet stb. állították előtérbe. A strukturalizmus problematikájára az irányította a szerzők figyelmét, hogy ez igen elterjedt irányzata napjaink polgári történetírásának, amelynek művelői a polgári tudomány zsákutcáit remélik elkerülni. A strukturális-kvantitatív módszer vizsgálatánál polgári és marxista alkalmazásának eredményeit kívánja összevetni a tanulmány.

A strukturalizmus kérdéskörének elemzését a történeti megismerés elméleti és módszertani sajátosságainak összefoglalásával kezdi a szerzőpár. Ezt követően kialakulását tekintik át röviden. A szubjektivista, relativista, eseménytörténetinek nevezett irányzatok reakciójaként jelent meg a strukturalizmus. Az összevetést azért alkalmazzák, hogy plasztikusabbá tegyék a tárgyalt iskola jellemző sajátosságait. A megelőző iskolák ismérveként kiemelik, hogy tagadták a történeti felődés immanens, törvényszerű jellegét, ez utóbbiakat spekulációnak tüntették fel, eltúlozták a kutató szubjektumának jelentőségét, az egzisztencializmus egyes tételeivel is érvelve. Cikkünk szerint mindenekelőtt a prezentizmus irányzata tükrözte a polgári történetírás szubjektivista jellegét, válságát. C. L. Becker amerikai történész munkáit említik, mint amelyek reprezentálták ezt a válságot, amelyből a haladó gondolkodású kutatók kiutat kerestek, s eljutottak a strukturalizmushoz.

C. Lévi-Strauss tekinthető az irányzat atyjának. A strukturalizmust azért a francia történetírás termelte ki, mert a szubjektivista irányzatok itt fejlődtek az egzisztencializmus hatására a legirracionálisabb irányokba. Ezek ellenhatásaként jelenttette meg 1958-ban C. Lévi-Strauss „Anthropologie structurale" c. munkáját, a strukturalizmus alapvetését, amely nagy, bár vegyes visszhangot váltott ki. A szubjektum befolyásától mentes társadalmi jelenségek kiválasztását tűzték ki célul, s a struktúrákat tekintették ilyeneknek. Olyan struktúrákat, amelyeket a „tudatosság nélküliség" jellemez, s ezek segítségével remélték a helyes történeti kép rekonstruálását. A „tudatosság nélküli" struktúrák, mint pl. a rokoni, családi viszonyok, a mítoszok, szokások, tradíciók, a különböző intézmények, az irányzat szószólói szerint a történelmi folyamat során változatlanok, típusaik ismétlődnek. Az ember társadalmi gyakorlatának hatását tehát kiiktatják struktúráik vizsgálata során, ami az iskola egyik alapvető fogyatékossága. További problémát a valóságot elszegényítő modellalkotás jelent, valamint C. Lévi-Strauss azon felfogása, miszerint a társadalmi életet nem folyamatként, hanem egyidejűleg létező rendszerek összességeként kell megközelíteni.

Az első megfogalmazásokat követő nagy viták is bebizonyították, hogy a szubjektivista iskolákhoz képest előrelépést jelentett a strukturalizmus, azáltal, hogy tömegjelenségeket vizsgál, hogy a szubjektummal szemben az objektív faktorokból építkezik, lehetőségeket teremtve törvényszerűségek, belső összefüggések láttatására. A forrásbázis kiszélesítése, belső súlypontjának áthelyezése új módszerbeli eljárásokat is indukált, ami szintén előrelépést jelentett a korábbiakhoz képest, annak ellenére, hogy a szubjektivista és relativista irányzatok kritikája, miszerint a strukturalista művekben eltűnik az ember, a struktúra elnyeli az egyéniséget, rendelkezik reális tartalommal. A strukturalista iskola fogyatékosságai a marxista történettudománnyal történő összevetés eredményeként bukkannak elő teljes valóságukban. Bár a struktúra fogalmát a marxizmus klasszikusaitól vette át C. Lévi-Strauss,

iskolája antimarxista jellege kétségtelen, amit szemléletesen bizonyít tanítványa, L. Sebag: „Marxisme et structuralisme" (Paris, 1964). c. könyve, amely szerint a marxizmust a sturkturalizmusnak kell felváltania.

Szerzőink a dialektika hiányát és a végső soron idealista elméleti alapot említik a strukturalizmus fő negatívumaként. Kiemelik, hogy ez a polgári irányzat is elszegényíti a társadalmi valóságot, amikor struktúrákra szűkíti azt le, eltúlozva egy-egy komponenset. Kiiktatja továbbá a történelem színpadán tudatosan és aktívan szereplő embert. A marxizmussal ellentétben a struktúra társadalom- és osztályfeletti, külső tényezők mozgatják, ami a társadalomfejlődés törvényszerű jellegét egyoldalúan adja vissza. A szinkronitás elvének erőltetése a történelem folyamat jellegét sikkasztja el, a modellalkotás abszolutizálása a kvalitatív mozzanatokat taszítja homályba. Mindezekkel szemben cikkünk az esemény – struktúra – fejlődés kategóriák dialektikus kölcsönhatásának feltárását jelöli meg alapvető feladatként, társadalmi meghatározottságukat hangsúlyozza, fejlődésük immanens mozgatóira irányítja a figyelmet.

A tanulmány második része a strukturális-kvantitatív módszer polgári és szovjet eredményeit veti egybe. A módszer polgári alkalmazói a pszichikum szerepét egyoldalúan előtérbe helyező tendenciák ellenpontozásaként jelentették meg műveiket, s az ún. „új" történetírás megteremtését hirdették, elkülönítve annak gazdaság-, politika-, társadalom- és demográfiatörténeti ágazatait. Míg a strukturalizmust a francia történetírás eredményei alapján elemezte a tanulmány, az „új" történetírás az Egyesült Államok kutatóinak érdemeként bontakozik ki cikkünkben. A kezdeteket az 1960-as évek elejére teszi a szerzőpár, amikor az USA Történelmi Társulata külön munkacsoportot hívott életre annak vizsgálatára, hogyan alkalmazhatóak a kvantitatív módszerek, a komputer-technika a történetkutatásban. Egyidejűleg a Michigan State Universityn egyetemek közötti központ kezdte meg működését a levéltári adatok gépi feldolgozása céljából, s 1974-ig több mint 11 millió mikrokártyát készítettek. Mindezt a megfelelő szakemberek kiképzése előzte meg, s széles körű publikálási lehetőség biztosította az új eljárások népszerűsítését.

J. Meyer és A. Conrad munkái indították el azt a folyamatot, amelynek során kibontakozott az „új" gazdaságtörténetírás D. North, H. Woodman, R. Thomas és mások monográfiái révén. R. Fogel: „The New Economic History" c. tanulmánya (Economic History Review, 1966. No. 3) nyújtotta cikkünk szerint a legfrappánsabb elméleti összefoglalást erről az irányzatról. Célkitűzése: hipotetikus-deduktív modellek segítségével totális képet adni a végbement gazdasági fejlődésről. Fogel modelljei a valós adatok ellenpontozását jelentik, s a kettő komparatív analízise adja a történelmet. Módszere sok spekulatív elemet tartalmaz. Ezt bizonyítja műve, amely a vasutak szerepét kívánta meghatározni az USA múlt század végi gazdasági fejlődésében. Modelljét arra építette: hogyan fejlődött volna az amerikai gazdaság a vasutak nélkül. Következtetése: nem játszott kulcsfontosságú szerepet a vasút a polgárháború utáni Egyesült Államokban. Konklúzióját tétellé is fejlesztette. Eszerint a technikai fejlődésnek, a felfedezéseknek nem szabad jelentőséget tulajdonítani. Az amerikai történésznek ez a munkája s következtetései komoly kritikát kaptak. Mindenekelőtt a kutató fantáziájának alárendelt imitációs modelljei bizonyultak spekulatívnak. Ezzel magyarázható, hogy ez a tendencia elszigetelt jelenség maradt.

Bár polgári idológiai alapon, de a való történelmi fejlődés talaján állva vizsgálta témáját R. Fogel és S. Egerman. Az amerikai szakirodalomban egyre többet szereplő rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodás elemzésére vállalkoztak a strukturális-kvantitatív módszer segítségével. Művük dicséretére válik, hogy nem fajelméleti alapon közelítették a témát, hanem annak szociológiai plaszticitású bemutatására törekedtek, a strukturális módszer pozitívumait bizonyítva, magas színten alkalmazva a számítógépes feldolgozás lehetőségeit. Néhány következtetésük ennek ellenére vitatható. A rabszolgatartás felszámolását nem gazdasági, hanem morális okokra vezetik vissza. Szerintük 1865 után nem javult a négerek helyzete, a polgárháború nem gyorsította fel az ipar fejlődését. Végül művük elmossa a rabszolga-ültetvényes, ill. a munkás-tőkés viszony különbségeit.

Az ún. „új" politikai történetírás, amelyet L. Benson könyve indított el, az amerikai politikai élet nagy demonstrációit, a választásokat törekszik feldolgozni kvantitatív eljárás segítségével. Uj, pozitív jelenség, hogy nem a politikai elit nézeteire, cselekedeteire szűkítik le a politikai történetet, hanem a választók tömegeit veszik górcső alá. Igaz, eltúlozzák a mikroszociológiai keretek jelentőségét és nem érvényesítik az osztályszempontot. Az amerikai politikai pártok útját kísérelte meg nyomon követni J. Main monográfiája, hasonló erényekkel és fogyatékosságokkal.

Az ún. „új" társadalomtörténeti kutatás a szociológia befolyását tükrözi, amint ezt J. Demos, Ph. Greven alkotásai is bizonyítják. Családszerkezet-vizsgálattal kísérleteztek, a 17–20. sz. évében vizsgálva az iparilag fejlett országok családszerkezetének módosulásait. P. Laslett kísérletei viszont a fajelmélet jegyeit viselik magukon. Mindent összevetve megállapítható, hogy a kvantitatív módszer alkalmazása új források tömeges feldolgozását teszi lehetővé. Negatívuma a kvalitativitás figyelmen kívül hagyása, a struktúra-központúság, ami miatt a valós folyamatok hiányosan rekonstruálódnak, s ezt a modellalkotás tovább torzítja.

A módszer alkalmazásának korlátait egyes polgári tudósok is elismerték. F. Furet, J. R. Hollingsworth megállapításait idézik a szerzők, amelyek azt mutatják, hogy a korlátok felismerésén túl nem jutottak, pedig a szovjet tudomány a strukturális-kvantitatív módszer alkalmazásában is figyelemre méltó eredményeket mutathat fel. Ezek alapján fogalmazza meg cikkünk a kvantitatív eljárás kulcskérdése, a modellalkotás alaptípusait. A tény modell, az alternatív-hipotetikus és az imitált-hipotetikus típusok közül az első mellett foglal állást. Hangsúlyozza a kvalitativitás érvényesítését a kvatitatív módszer alkalmazását megelőzően. Ebben a vonatkozásban a reprezentativitás helyes megragadása döntő lehet. Pozitív példaként említi egy szerzői kollektíva művét, amely az 1918-as felmérés alapján a szovjet munkásosztály belső rétegzettségét rajzolta meg. Több mint 1 millió összeírólap egyenként közel 60 adatából választották ki a reprezentáns sorokat, amelyek az anyag 1%-át ölelték fel. N. B. Szelunszkaja a századforduló orosz nemesi birtokainak gazdálkodását tipizálta a Nemesi Bank sokatmondó okmányai alapján. Az összorosz agrárpiac kialakulási folyamatát rajzolta meg I. D. Kovalcsenko és L. V. Milov monográfiája, amely a mezőgazdálkodás különböző faktorainak ártendenciáit matematizálta, s vont le következtetéseket. Ezek az eredmények is aláhúzzák az elmélet és módszer összhangjának szükségességét, amely összhang feltétele lehet a továbblépésnek a gépi feldolgozás, a családszerkezet-vizsgálat, a társadalom-pszichológia kutatása, ill. az urbanizáció folyamatának rekonstruálása terén.

(Isztorija SzSzSzR. 1976. 5. szám. 60–92. l.) *M.*

Geoffrey Parker:

Ha az Armada partraszállt volna...

E. H. Carr szerint a „mi lett volna" jó társasági játék, de semmi köze a történelemhez. A szerző szerint mégis van értelme az ilyen kérdésföltevésnek, amennyiben ez a megvalósulttal ellentétes tendenciák, lehetőségek pontos számbavételén alapul. Az eredmény és az elkövetett hibák ismeretében sokszor lebecsüljük egyes vállalkozások jelentőségét, esélyeit – vagy éppen nehézségeit, holott sok esetben a siker és a kudarc közötti választóvonal igen bizonytalan, a kimenetel igen kétes. Különösen gyakori ez a hadtörténetben, pl. a nagyarányú kombinált tengeri és szárazföldi hadműveleteknél, amint ezt az 1943-as anzioi és az 1944-es normandiai partraszállás is bebizonyította. Az ilyen bizonytalan kimenetelű vállalkozások esetében indokolt az „ellenténvezős" (counterfactual) vizsgálat.

A címben szereplő kérdésre nem nehéz válaszolni. Parma hercegének pontos utasításai voltak arra, mit tegyen a sikeres partraszállás után: Kent grófságon átvonulva vegye be Londont, lehetőleg Erzsébet királynőt és minisztereit is elfogva, s a várható helyi Tudor-ellenes fölkelések fölhasználásával hajtsa uralma alá az egész királyságot. Amennyiben ilyen arányú sikerre nem látna lehetőséget, úgy tárgyalások útján engedélyeztesse Erzsébettel a katolikus vallás gyakorlását, adassa át vele az angol kézen levő németalföldi városokat és fizettessen hadisarcot.

A történészek egyetértenek abban, hogy a véletlennek nagy szerepe volt a két hajóhad ütközetének eldöntésében, s kevésen múlott a spanyol siker. Az eseményeket földolgozó első történész, Sir Walter Raleigh, s más kortársak is, a spanyol inváziós hadsereg fölényét egyértelműnek látták. A cikk szerzője részletes levéltári és régészeti adatokkal bizonyítja az inváziós erők létszámban, fegyverzetben, tapasztalatokban és pénzforrásokban egyaránt megnyilvánuló erejét, s a velük szembenállók felkészületlenségét. A számbelileg és katonai morál terén egyaránt a spanyoloktól messze elmaradó angol erők, a gyengén megerősített városok és kastélyok nem sok esélyt nyújtottak az eredményes ellenállásra. Erzsébet, legtöbb kortársával együtt, nem hitte el, hogy a spanyolok képesek

lesznek összeállítani a 130 hajóból álló flottát és a 30 000 fős inváziós erőt. A lakosság magatartása is bizonytalan volt: a spanyoloktól való félelem, az „új vallás" gyökértelensége, Erzsébet utódlásának megoldatlansága mind kérdésessé tette, hogy az angol nép kész lett volna-e a végsőkig harcolni.

Ha – súlyos engedmények árán – Erzsébet meg is tudta volna tartani trónját, a hollandok magukra maradtak volna, s így szintén rákényszerültek volna a kompromisszumra. Valószínűbb azonban, hogy a spanyolok nem tudtak volna ellenállni a teljes győzelem kivívása megkísérlésének, ez pedig a háború elhúzódásához, Spanyolország kimerüléséhez vezetett volna, tehát a végeredmény nem sokban különbözött volna a megvalósulttól. A végeredménytől függetlenül azonban, ha 1588. augusztus 7-én a spanyol hadsereg terveivel összhangban megindult volna London felé, II. Fülöp angliai vállalkozását a történetírás nem súlyos számítási hibának, megbocsáthatatlan tévedésnek tekintené, hanem mesteri lépésnek.

(History, 61. évf. 203. sz. 1976. okt. 358–368. l.) *J. G.*

Samuel F. Scott:

A törvényesség és a rend problémái 1790-ben, a francia forradalom „békés" esztendejében

A francia forradalommal foglalkozó legfrissebb angol, amerikai és francia munkák 1790-et (pontosabban az 1789 október és 1791 tavasza közé eső időszakot) békés szakasznak tekintik a forradalom történetében. A békés fejlődés jelenségeire, a nemzetgyűlés törvényhozó munkájára (alkotmány előkészítése, igazságügy átszervezése, egyház reformja) korlátozzák figyelmüket olyan neves kutatók is, mint Mathiez, Lefebvre vagy Soboul. Álláspontjukat némiképp indokolja, hogy 1789 októberében Párizs nemcsak a forradalom politikai központjává emelkedett, hanem a nemzeti gárda felállításával az ország, sőt egész Európa legjobb rendfenntartó szervezetére is szert tett. A főváros helyzete azonban kivételes maradt, vidéken 1790-ben egymást érik a zajos összecsapások. A szerző célja jelen cikkében az volt, hogy revideálja a „békés" esztendőről kialakult elképzelést. Megállapítja, hogy 1790 összetűzései számos, különféle okból táplálkoztak. Akadt közöttük apolitikus ok is: az éhség, csempészet, útonállás; többségük azonban elválaszthatatlan maradt a forradalomtól. Ez utóbbiakat ismerteti részletesebben cikkében.

A forradalmi változások egyik alapvető következménye Franciaországban a politikai hatalom átrétegződése lett. Ez azonban csak fokozatosan, több lépésben valósulhatott meg. Igaz, hogy az abszolutizmus kizárólagos uralma már 1789-ben megdőlt, a régi államapparátus teljes felszámolása mégis évekig tartott. Közben a tényleges hatalom sokáig megoszlott a régi és új hivatali szervek között, s nem csillapuló hatalmi harcokhoz vezetett. 1790 politikai konfliktusait – a szerző szerint – két csoportba lehet sorolni: egy részük a forradalom előtti ellentmondások továbbéléséből fakadt, ha a politikai változások során új intenzitással is törtek a felszínre, másokat már a megindult forradalmi átalakulás robbantott ki. Az első csoportba tartoznak a hadseregben a legénység és tisztikar ellentétei, továbbá a katolikusok és protestánsok összetűzései, valamint a paraszti elégedetlenség megnyilvánulásai, a másodikba a hadsereg ellenőrzésével s a helyi igazgatási szervek hatókörének kiterjesztésével kapcsolatos kérdések.

Az első csoportba sorolt ellentétek közül a hadseregen belüli feszültség tűnik a legszámottevőbbnek. Az ancien régime seregében a legénység korábban is gyakran elégedetlenkedett a 90%-ában nemesi tisztikar kegyetlensége miatt. A forradalom idején ez parancsmegtagadáshoz, esetenként fegyveres lázadásokhoz vezetett. (Nancyban 250 halálos áldozatot követelt.) 1790-et méltán tekinthetjük a reguláris hadsereg széthullása évének. Ez annál is súlyosabban hatott, mert az abszolút monarchiában korábban maga a hadsereg volt a rendfenntartó erő, s erre akarta felhasználni a reakció a forradalom idején is. – Languedocban, Montauban-ban, Nimesben a katolikusok és protestánsok között robbantak ki fegyveres összetűzések. Ha eddig a protestánsokat sértette a katolikusok uralma, most ez utóbbiak érezték magukat megrövidítve a forradalomban. Az ellenforradalmároktól felizgatott tömegek gyakorta igyekeztek megakadályozni az egyházi vagyon

elkobzását, s ennek során kerültek összetűzésbe a nemzeti gárdával. (Nimesben összecsapásuknak 300 halálos áldozata volt.) – De 1790 a parasztfelkelések felújulásának éve is. Amikor a nemzetgyűlés 1789 augusztusában eltörölte a feudális rendet, még nem szüntette meg valamennyi feudális járadékot. (Ez utóbbira csak 1793-ban került sor.) A parasztság tehát folytatta harcát, nem szűntek támadásai a nemesi udvarházak, kastélyok ellen.

Az új típusú ellentétek csoportjában a szerző a marseillesi és lyoni összecsapásokat vizsgálja. Mindkét város jelentős népességet tömörített, míg a lakosság társadalmilag igen heterogén volt. Igy a harmadik rend képviselői között is éles rivalizálás alakulhatott ki az új hatalmi szervek irányításáért. Nem tisztázódott, hogy kinek engedelmeskedjenek az új típusú katonai egységek, maga a nemzeti gárda, amelynek parancsnokai gyakran kerültek szembe a helyi magisztrátusokkal. Ugyanakkor más kérdésekben a helyi igazgatás szervei igyekeztek elvitatni a forradalom központi kormányzatának illetékességét. Ez utóbbi esetekben a tömegek s a nemzeti gárda általában maga is a város vezetőségének a pártjára állt.

Az 1790-i összecsapásokban rendszerint a felek mindegyike a törvényes hatalom birtoklásának igényével lépett fel. A forradalom ugyan az abszolút királyságot megfosztotta mindenható hatalmától, de – úgy látszott – ezzel az országban mindenféle politikai tekintélyt megsemmisített. Természetes, hogy régi és új képviselői most egyaránt a politikai hatalom visszaállítására törekedtek, de addig, ameddig a forradalom központi kormányzatának nem sikerült helyzetét stabilizálnia, hatalmi igényei sem realizálódhattak. Ezért okozott nehézségeket 1790 helyi ellentmondásainak lecsillapítása.

(The American Historical Review 1975/4. szám, 859–888. l.) *B. J.*

James Chastain:

Jules Bastide és a német egység 1848-ban

James Chastain tanulmányában annak a sokak által képviselt nézetnek helyességét vitatja, mely szerint az egységes német állam megalakulásával szemben Franciaország 1848-ban ellenséges magatartást képviselt volna, s véleményét a francia külpolitika képviselője, Jules Bastide álláspontjának bemutatásával igyekszik bizonyítani.

Polemizáló írásából az derül ki, hogy a májustól decemberig hivatalban levő Bastide a frankfurti parlament megnyitásától 1848 július végéig egyértelműen e testületben kereste az új Németország megalakulását biztosító, a népszuverenitást megtestesítő hatalmat. János főherceg – akinek energikus, határozott fellépésétől a „kommunista tanok" terjedésének megállítását remélte – birodalmi kormányzóvá kinevezése tovább erősítette a megszületőben levő államalakulat iránt érzett szimpátiáját.

1848 július vége–augusztus elejétől a szerző szerint Bastide koncepciója az itáliai konfliktusban Ausztriát támogató frankfurti határozat hatására alapvetően megváltozott. A malmöi fegyverszüneti tárgyalásokról és a poznani kérdésről lezajlott vita a frankfurti nemzetgyűléssel szemben támadt kételyeit megerősítette. A parlamentet a továbbiakban a más népek önrendelkezési jogait megsértő, elsősorban Ausztria korábbi szupremáciájának helyreállítása irányába tevékenykedő „professzorok veszélyes gyülekezetének" tartotta. A nemzetiségi elnyomást és abszolutista kormányzati rendszert megtestesítő Ausztria felülkerekedésének lehetősége az olaszoknak, a lengyeleknek és a dánoknak „szabadságot követelő" Bastide-ot nem kis félelemmel töltötte el. A külügyminiszter 1848 októberében már egyértelműen úgy ítélte meg, hogy a schleswigi, itáliai és poznani kérdésben „ésszerű és korszerű" álláspontot képviselő Poroszország Franciaország „legjobb, legbiztosabb" szövetségese, az egységes, liberális Németország legfőbb biztosítéka, s ennek alapján a porosz vezetéssel létrehozandó egység gondolatát fogadta el. Koncepcióját Chastain szerint tehát nem az egységgondolat megtagadása, s nem is a „megosztás és ellensúly" kialakításának igénye, hanem az osztrák uralom Németországra és Itáliára történő újrakiterjesztése elleni tiltakozás jellemezte.

A fentiekben bemutatott hivatalos francia politika konkrét gyakorlati lépésekre nem vezetett. A szerző elutasítja azokat a szerinte Lamartine és Bastide memoirjainak egyoldalú értelmezésére alapozott álláspontokat, melyek Franciaország passzivitását hadseregének gyengeségével magyarázták.

A nyílt fellépés elmaradásának okait a szerző, nem eléggé meggyőzően, Bastide „romantikus-idealista" elképzeléseiben, – hitt a demokratikus erők békés győzelmének lehetőségében – és az állítólagos francia közeledési kísérletek berlini visszautasításában véli megtalálni.

A cikk írója a Bastide-i álláspont alakulását részben publikálatlan német, francia, osztrák levéltári anyag felhasználásával, a széles nemzetközi szakirodalmon túl a kiadatlan doktori disszertációkat is figyelembe véve rekonstruálja. Jelentős mértékben megnehezíti azonban az olvasó tájékozódását azzal, hogy az esetek többségében megelégszik a különböző álláspontok bemutatásával, s saját véleményének ismertetésétől eltekint. A problémakör megközelítésében gyakran egyoldalúság, olykor lényegbevágó tévedések jellemzik. Még utalásszerűen sem tesz említést a francia külpolitikát alapjaiban befolyásoló belső szociális problémákról, elhomályosul ugyanakkor az egységtörekvéseket belülről akadályozó széthúzó erők negatív szerepe is. Megjegyzés nélkül siklik el afelett, hogy Bastide Frankfurtot Ausztria hegemón törekvései szorgalmazójaként minősíti, de nem korrigálja a külügyminiszter Poroszországot idealizáló, azt liberálisnak feltüntető nézeteit sem. Nem tisztázza, hogy Bastide milyen szerepet szánt Ausztriának a Poroszország vezetésével létrehozandó Németországban. S végül figyelmen kívül hagyja a közép-kelet-európai átalakulás elválaszthatatlan elemét alkotó magyar forradalom hatását is.

(Revue Historique, 1974 július-szeptember) *E. Cs. Cs.*

Eugène P. Trani:

Az Oroszország elleni amerikai intervenció: Woodrow Wilson döntésének ujraértékelése

Sok megközelítés született az évek során, új adatok is napvilágra kerültek, ezek alapján átfogóbb képet lehet immár rajzolni a történtekről – állítja Eugène P. Trani, a Southern Illinois University munkatársa –, annál is inkább, mert a hidegháborús politika megszűntével gyakorlatilag is kedvezőbb lehetőségek nyílnak az ilyen irányú és témájú fejtegetések számára.

A történészek különbözőképpen vélekednek, amikor az intervenció indítékait próbálják kideríteni. Legnagyobb részük Szibériára koncentrál. Említik a japán terjeszkedést, a cseh légió megmentésére irányuló törekvést; mások szovjetellenes megmozdulásról beszélnek, ismét mások egyenes összefüggést látnak a beavatkozás és az első világháborús szövetségi stratégia között. Egy korunkban született feldolgozás szerint pedig Wilsont döntésében az a cél vezette, hogy az orosz „liberális nacionalizmus" támogatásával mind a német imperializmusra, mind az orosz bolsevik mozgalomra csapást mérhessen.

Más történelmi feldolgozások, az észak-oroszországi eseményekre összpontosítva figyelmüket, a szövetségesek nyomását teszik felelőssé a beavatkozásért, illetve az intervenció célját abban határozzák meg, hogy megfossza a németeket a szövetségesek Észak-Oroszországban felhalmozott készletei megszerzésének lehetőségétől.

Az orosz kérdést illetően Wilson egyéni véleményt alakított ki. Már a Fehér Házba kerülése előtt élesen cárellenes volt, az 1917-es februári forradalmat is rokonszenvvel szemlélte. A mexikói forradalom (kellemetlen) tapasztalatait megszívlelve, 1918. június 7-én, a mexikói és az orosz forradalmat párhuzamba állítva kijelentette: mint ahogy a mexikóiaknak, az oroszoknak is maguknak kell az országukban zajló eseményeket irányítaniuk.

Toleráns állásfoglalásáért több oldalról támadták: a kormányon belül is volt ellenzéke, a szövetségesek is követelésekkel léptek fel. Ez a nyomás 1918-ra egyre fokozódott és végül kénytelen volt engedni. Ezt a folyamatot kell – a napvilágra került új adatok és ismeretek birtokában – újraértékelni, hansúlyozza Eugène P. Trani.

A szövetségesekkel való katonai együttműködés volt Wilson legnehezebb problémája az 1918-as évben: ez kapcsolható össze az intervenció vállalásának, vagy nem vállalásának kérdésével is. Az elnök háborús céljai ugyanis nem estek egybe a szövetségesek elképzeléseivel. Wilson kifejezetten katonai célokért viselt háborút és általában hidegen hagyták az antant egyéb célkitűzései. Ebben a szituációban kellett úgy politizálnia, hogy ugyanakkor eleget tehessen a szövetségi követeléseknek is.

Az amerikai beavatkozást legelsősorban Nagy Britannia szorgalmazta: 1917-től kezdve mind katonai, mind politikai vonalon erős nyomást gyakorolt Washingtonra, melyet a németek győzelmétől való félelem és a dominiumok (India) veszélyeztetettségének érzete motivált. A washingtoni brit nagykövet, Reading márki, az elnök közvetlen környezetében igyekezett támogatókat találni az angol szovjetellenes terveknek. Fő érvként a „transzszibériai vasút ellenőrzésének" kérdését vetették fel mondván, hogy az amerikai beavatkozás már csak azért is elengedhetetlen, mert ha a japánok lépnek akcióba, az igen rossz benyomást kelthetne a szövetségesek körében, ugyanakkor a szövetségesek ellen hangulatot kelthetne „az orosz népben. . ."

A Párizsban ülésező Legfelsőbb Haditanács is a beavatkozást sürgette. Az elnök megbízásából 1917-ben Párizsba érkezett House-nak is felvetették már a szovjetellenes orosz erők támogatásának kérdését, de az akciót a legnagyobb súllyal Tasker H. Bliss tábornok, amerikai katonai képviselő „megdolgozására" irányultak – eredménytelenül, noha 1918 januárjától a keleti front helyreállítása igen fontossá vált az antant számára.

Wilson ugyancsak hajthatatlan: január végén újabb angol terv születik a transzszibériai vasút biztosítására, ezt is elutasítja; Bliss tábornok, a Legfelsőbb Haditanács különleges ülésén, hasonlóképpen lép fel egy mégoly korlátozott, a japán beavatkozást támogató terv ellen.

Február közepére az angol politika belátja, hogy csak a legerősebb nyomás veheti rá Wilsont a beavatkozásra. Az oroszországi helyzet változásával változnak a brit érvek: felvetik a breszt-litovszki béke várható kihatásait, a keleten felszabaduló német csapatok nyugatra áramlásának következményeit – mindhiába. A távol-keleti japán intervenciót is csak azért nem vétózta meg az elnök, mert mindvégig remélte, nem lesz rá szükség.

1918 márciusától azonban megrendült Wilson helyzete. Ő elismeréssel értékelte a breszti szovjet tárgyaló felek tevékenységét, kormánya azonban homlokegyenest másként vélekedett. A külügyminisztérium vezetői, Lansinggal az élen – bár kezdetben maguk is ellenezték a beavatkozást –, a breszti fejleményeket követően élesen és határozottan felléptek a szovjet térnyerés ellen. Egy ideig sikerült Wilsonnak ellensúlyoznia ezt az álláspontot, ám hamarosan kiéleződött a helyzet: mind Lansing, mind a külügyminisztérium élesen kikelt az elnök ama hajlandósága ellen, hogy elismerje – a status quo alapján – az oroszországi szovjet vezetést. Amikor pedig február közepén ismét felmerült az Oroszországgal való kapcsolatfelvétel kérdése, mind Nagy-Britannia – mint szövetséges –, mind a külügyminisztérium határozottan tiltakozott és következetesen megtorpedózta az elnök minden ilyen irányú kísérletét.

A külügyminisztérium szovjetellenes volta igen fontos tényező az események alakulásában – emeli ki Eugène P. Trani. Wilson számára gyakorlatilag közömbös volt az orosz események alakulása; House, a tanácsadója is csak a „semmit sem tenni" elve mellett tartott ki. Baker hadügyminiszter viszont, aki korábban maga is támogatta az elnököt a be nem avatkozás politikájában, a Legfelső Haditanács nyomására ingadozni kezdett és komolyan tartott attól, hogy az Egyesült Államok, indifferens magatartása folytán, elveszítheti a szövetségesek bizalmát. Az elnök tehát jószerével teljesen elszigetelődött.

Amikor a breszti béketárgyalások után – az angol jóslatoknak megfelelően – fokozott erővel bontakozott ki a német offenzíva a nyugati fronton, Wilson helyzete végképp tarthatatlanná vált. Bár április végén még mindig reménykedett a szibériai beavatkozás szükségtelenségében, helytelennek érezte a szövetséges hatalmaknak Oroszország belügyeibe való beavatkozási törekvését és „semmi ésszerűt" nem látott az angol tervekben, belátta, nem maradhat tétlen – és az észak-oroszországi akció mellett döntött, azt ítélte kivihetőbbnek. Az angol – és azt támogatva a francia – diplomácia ugyanakkor, a végső győzelem mielőbbi elérhetésének reményében, egyre erélyesebben érvelt most már a szibériai intervenció mellett, hasonlatosképpen a Legfelső Haditanács is egyre sürgetőbben követelte „az orosz nép érdekében" a mielőbbi fegyveres fellépést. Wilson tehát, bár mindvégig azt remélte, hogy nem kell beavatkoznia és hogy az oroszok végül is maguk fogják megoldani belső ügyeiket, kénytelen volt engedni a külső (szövetségesi) és belső (kormányon belüli) nyomásnak. Hozzájárult még ehhez az a meggondolás is, hogy az amerikai katonai jelenlét esetleg visszatartó erőt gyakorolhat a szövetségestársak oroszországi tevékenységében.

Mindazonáltal igyekezett az intervenciót katonai – és korlátozott – keretek közé szorítani. Nem egyezett bele Lansing tervébe, mely a katonák mellett nagy számú polgári személy útbaindítását is tartalmazta „politikai, kereskedelmi és mezőgazdasági" szakemberekből. Mindössze egy igen csekély

kontingenst engedélyezett partra szállani Észak-Oroszországban, továbbá 7000 amerikai katonát mintegy 7000 japánnal együtt Vlagyivosztoknál azzal a céllal, hogy fedezzék a cseh légió behajózását és Franciaországba útbaindítását, valamint hogy az ott levő katonai anyagok őrzését biztosítsák.

Erre is csak azért volt hajlandó, mert a szövetségi politika ezt megkövetelte. Egyébként a szövetségesek beavakozását szerencsétlen lépésnek tartotta, mely sérti az orosz nép önrendelkezési jogát. Ezért tett meg mindent a továbbiakban, hogy az intervenciós csapatok tevékenységi körét minél szűkebbre korlátozza. Wilson igyekezett kitartani, de a külső és a belső nyomás meghátrálásra kényszerítette és ezáltal, ha kényszerűségből is, de segített megnyitni az utat a Szovjet-Oroszország elleni intervenciók előtt – fejezi be tanulmányát Eugène P. Trani.

(The Journal of Modern History. Vol. 48. N° 3, September 1976. 440–461. l.) *Cs. F.*

Eva S. Balogh:

Románia és a szövetségesek részessége az 1919-es magyar államcsínyben

A cikk, amely a szövetséges hatalmak és a románok szerepét viszgálja az 1919-es Friedrich-puccsban, részlet a szerző disszertációjából (The Road to Isolation: Hungary, the Great Powers, and the Successor States, 1919–1920, Yale University, 1974), és olyan kérdéseket elemez, hogy azok joggal tarthatnak számot a hazai kutatók érdeklődésére is.

Balogh Éva abból indul ki, hogy a Peidl-kormány eltávolítását követően nyomban felhangzottak a vádak: a Budapestet megszállva tartó román csapatok bátorították, vagy legalábbis biztosították Friedrichék akcióját, s hogy az ugyancsak Budapesten tartózkodó angol, amerikai, olasz megbízottaknak is szerepük kellett legyen benne. A békekonferencia s az egyes kormányok az antanttal kapcsolatos vádakat azonnal és határozottan visszautasították, minden felelősséget a románokra hárítottak. Balogh megállapítja, hogy a szakirodalom itthon és külföldön hosszú időn át tulajdonképpen a szövetséges hatalmak álláspontját tette magáévá. Rámutat, hogy csak az utóbbi időben, elsősorban Nemes Dezső munkái revidiálták e nézeteket, főleg az antant megbízottak szerepét hangsúlyozva, míg több jelentős hazai kiadvány egyszerűen mellőzi a kérdést.

Ennek következtében a tanulmány két célt tűzött maga elé: cáfolni kívánja, hogy a románok kezdeményezőként, segítőként közreműködtek a puccsban vagy a Friedrich-kormány megalakulásában, egyidejűleg megvilágítja a budapesti antant-megbízottak tényleges szerepét az ellenforradalmárok támogatásában.

Az 1919-es román–magyar helyzetet összegezve azt emeli ki, hogy július végéig e viszony katonai jellegű volt, messzebb tekintő koncepció nélkül. Július 31-én azonban a román békedelegáció memorandumot terjesztett a békekonferencia elé. Ebben azt javasolta, hogy a Tanácsköztársaság leverését követő megszállásba kapcsolódjanak be csehszlovák és jugoszláv egységek, hozzanak létre „politikai tanácsadó testületet" az egykori nemzetiségek képviselőiből. Magyarán szólva: Bukarest, Prága, Belgrád ellenőrzése alatt álló báb-kormányt kívánt felállítani Budapesten. A román javaslatot nemcsak a csehszlovák és jugoszláv kormány utasította el, hanem igen kategorikusan a békekonferencia is. Ez a memorandum azonban, valamint a románok katonai aktivitása megalapozta a békekonferencia gyanúját a Magyarországra vonatkozó román terveket illetően s ezek, – tegyük hozzá – érthetően, megerősödtek a Peidl-kormány eltávolításakor.

Balogh rámutat: míg a románok fegyverrel, addig a szövetségesek diplomáciai-politikai úton igyekeztek siettetni a Tanácsköztársaság megdöntését és létrehozni egy számukra elfogadható kormányt (lásd a júliusi bécsi tárgyalásokat és az ismert nyolc pontos megállapodást), majd igen élénk tevékenységet fejtettek ki, hogy a Peidl-kormányt átalakítsák, kiszélesítsék.

Budapest megszállásakor „Románia kifejezetten arra törekedett, hogy baráti viszonyt teremtsen a magyar szocialistákkal mindaddig, amíg azok készek együttműködni a katonai vezetéssel és a bukaresti kormánnyal" (300. l.). Ezt az együttműködést azonban az augusztus 5-én átadott ultimátum a magyar–román külön-fegyverszünet feltételeiről teljesen lehetetlenné tette. A tanulmány frappánsan mutatja be, hogy a Bécsből sürgősen Budapestre települt szövetséges megbízottak hogyan siettek ekkor

a magyar kormány támogatására, felajánlva közvetítésüket s azt tanácsolva, hogy utasítsák vissza az ultimátumot. Joggal állapítja meg, hogy Peidl-kormány reménytelen helyzetbe került: a szövetséges megbízottak sürgés-forgása ellenére Párizs nem ismerte el és érdemi támogatást nem adott neki, ugyanakkor az ultimátum elutasítása esetén számolnia kellett a Dunántúl román megszállásával is. Balogh hangsúlyozza, ezek a körülmények tették lehetővé, hogy a nyílt ellenforradalom erői fellépjenek a kormány ellen. (301. l.).

A továbbiakban azt vizsgálja igen alaposan elemezve az eddigi irodalmat, építve a kiadatlan forrásokra s a feldolgozásokból eddig kimaradt korabeli vezető nyugati sajtóra, hogy mi volt a szerepe a Friedrich-puccsban a szövetségeseknek. A különböző szövetséges álláspontokat, megnyilatkozásokat, valamint a tényeket nagyon tanulságosan szembesíti, s felhívja a figyelmet az egyes időpontok között tapasztalható nézetkülönbségekre.

A békekonferencia Legfelső Tanácsa már 1919. augusztus 7-i ülésén leszögezte: Románia „hozta létre a reakciós kormányt, ami ellentétben állt a szövetségesek politikájával". A júliusi román memorandum, a külön-fegyverszünetre vonatkozó ultimátum stb. mellett többek között az Angol Élelmezési Misszió (British Food Mission) egyik tagjának, Noel Buxtonnak az információja is erősítette e nézetet. Buxton a békekonferencia egyik értekezletén abban összegezte a budapesti fordulatot, hogy „a kormányváltozás a románoktól kapott támogatásnak volt köszönhető" (302. l.). Másnap azonban a londoni Times közölte budapesti tudósítójának riportját, miszerint József főherceg és Friedrich már augusztus 6-án tárgyaltak az antant megbízottaival. A riportot Henry Wickham Steed szerkesztőségi cikke kísérte, megkongatva a vészharangot a Habsburg-veszély és a szövetségesek kompromittálása miatt.

Balogh Éva leszögezi, hogy a puccs nem érte készületlenül sem a románokat, sem a szövetségeseket, mert tudtak Friedrichék tervéről. Míg azonban a románok semlegesek maradtak, „a szövetséges missziók elfogadták és támogatták azt a kormányt, amelyik kizárta magából a szociáldemokratákat" (303. l.). Ezt a megállapítást olyan tényekkel, eseményekkel támasztja alá, amelyeket hazai publikációink sem hagytak figyelmen kívül.

Részletesen ismerteti a tanulmány a Friedrich-csoport erőfeszítéseit, hogy megnyerjék maguknak a Budapesten tartózkodó szövetséges megbízottakat. Romanellit már augusztus 1-től kezdve ostromolták, több megbeszélést erőszakoltak ki vele. Romanelli azonban nem rokonszenvezett Friedrichhel s a tervvel, a megújuló kérések elől úgy tért ki, hogy Budapestre kérte felettesét, a Bécsben tartózkodó Borghese herceget. A most már Borghesevel folytatott tárgyalás után kiderült, hogy az olasz delegáció nem fogja akadályozni Friedrichék hatalomátvételét.

Friedrich nyomban felkereste Gorton tábornokot is, amikor az Budapestre érkezett, József főherceg pedig augusztus 6-án délután, a puccs előtt tárgyalt vele és kért tőle támogatást. Gorton ugyan utóbb „stupid akció"-nak nevezte a puccstervet, de saját jelentései, valamint Hoover korabeli, Párizsba küldött információi alapján joggal tételezhető fel, hogy az angol tábornok nem volt ellene a Fehér Ház akciójának. Herbert Hoover egyenesen azt állapította meg, hogy Gorton elismerte és bátorította Friedrichet és kormányát. Gortonnak a puccsról küldött korabeli jelentéseiben sem egy Habsburg szereplése, sem a szociáldemokraták félreállítása miatti aggodalomnak vagy sajnálatnak nincs nyoma. Causey őrnagy, az amerikai misszió tagja, augusztus 8-án lelkesen jósolt nagy jövőt a Friedrich-kormánynak. Angol, amerikai részről egyaránt úgy ítélték meg, egyedül és kizárólag a román megszállás fenyegeti és nehezíti a kormány helyzetét (305–306. l.). Mindezek ismeretében Borghese, a Legfelsőbb Tanács, az egyes kormánykörök hivatalos nyilatkozatai, miszerint az antant missziók sosem tárgyaltak József főherceggel és a Fehér Ház tagjaival, hogy a puccs kifejezetten a missziók ellenére történt meg – enyhén szólva is kétségbe vonható. Mi több, a békekonferencia nemcsak a puccsért, hanem azt követően a kormány konszolidálódásának elmaradásáért is a románokat tette felelőssé. Megjegyzendő: utóbbiért teljes joggal.

Foglalkozik a tanulmány azokkal a tényekkel, amelyek ellene szóltak annak, hogy a románok éppen József főherceg akcióját támogassák, de ugyanakkor azt is dokumentálja, hogy a román katonai vezetés magától Friedrichtől tudott a puccstervről. Sőt felhívja a figyelmet Szilassy állítására, miszerint Vasilescu tábornok szükség esetére fegyveres segítséget is kilátásba helyezett Friedrichnek.

A puccsot illetően Románia kényesebb helyzetben volt, mint a szövetségesek – mutat rá a szerző. A nagyhatalmak és Románia viszonya – mint az ismeretes – meglehetősen kiéleződött ez időre. A békekonferencia minden esetleges magyarországi „incidensért" eleve a román megszálló

hatóságokat tette felelőssé. (Incidens alatt kizárólag baloldali jellegű megmozdulást értettek: a forradalmárok, a baloldaliak üldözését a békekonferencia nem rótta fel Bukarestnek.) Mivel a románok előtt sem volt titok – erről Friedrich is gondoskodott –, hogy a szövetségesek legalábbis nem ellenzik a puccsot, a román katonai vezetés semmit sem szándékozott tenni ellene.

Hogyan s miért került mégis Budára, a Szent György térre az objektíve az akciót támogató román katonai egység? Balogh Éva ezt azzal magyarázza, hogy a románok egy esetleges fegyveres összecsapást kívántak megakadályozni. Noha ez a következtetés első tekintetre meglepő, s bizonyára szerepet játszott az is, hogy a románok maguk sem akartak „kimaradni" az ügyből, ha már a nagyhatalmak nem ellenezték, Balogh adatai és gondolatmenete alapján logikusnak, meggyőzőnek kell találnunk. Balogh ugyanis azt is részletesen elemzi, hogy a puccs időpontja és fejleményei minden tekintetben kellemetlenek voltak a románok számára. Az, hogy Budára román katonákat küldtek át (addig csak Pesten állomásoztak), okkal volt úgy magyarázható, hogy a megszállásnak a Peidl-kormányhoz intézett ultimátumban jelzett kiterjesztését kezdték meg. Nagyonis az volt a látszat, hogy a románok azért támogatják Friedrichéket, mert a Peidl-kormány nem hajlandó elfogadni az általuk diktált fegyverszüneti feltételeket. A szövetségesek, akik kezdetben elnézéssel, helyeslőleg fogadták a puccs tervét és végrehajtását, augusztus 22-i táviratukban, amelyet a Budapesti Szövetséges Katonai Misszióhoz intéztek, már úgy nyilatkoztak a Friedrich-kormányról, hogy az nemcsak nem a nép akaratából, hanem a puccs révén és „idegen hadsereg" támogatásával került hatalomra. (309. l.).

Balogh azt hangsúlyozza, hogy a békekonferencia magatartása következetlen volt: egyrészt azzal vádolták a románokat, hogy beavatkoznak a magyar belügyekbe, másrészt azért hibáztatták őket, mert nem védték meg a Peidl-kormányt. Balogh végigviszi az ebből következő gondolatsort s azzal zárja, bármit tettek volna a románok, az Párizs megítélése szerint mindenképpen rossznak, hibának minsősült. Utal arra is, hogy a román megszállók és a Friedrich-kormány viszonya a lehető legrosszabb volt, a kormány helyzetét minden módon nehezíteni igyekeztek s ez szintén arra mutat, hogy nem ők segítették hatalomra a Friedrich-kormányt.

A tanulmány meglehetősen szűkre szabott terjedelme következtében számos ponton meg kell elégednie a szerzőnek rövid utalásokkal (az egyes hatalmak érdekei, ellentétei) s e helyen nem foglalkozhatott részletesebben a Friedrich-puccson túlmenően a Magyarországgal kapcsolatos különböző román (és magyar) kombinációkkal sem. A felsorakoztatott adatok kétségtelenül mutatják, hogy a szövetségeseknek fontos szerepük volt a Peidl-kormány eltávolításában, Friedrich kormányának hatalomra kerülésében, de világos az is, hogy kezdetben meglehetős rokonszenv kísérte Friedrich színrelépését. A felelősség teljes áthárítása Romániára a tények alapján nem indokolható. Mindez nem zárja ki annak lehetőségét, amivel a tanulmány már nem foglalkozik, hogy a románok kezdetben „kezesebb" partnert reméltek vagy remélhettek az új kormányban. Balogh Éva tanulmánya sok tekintetben új megvilágításba helyezi az augusztus 6-i fordulatot, anyagát, megállapításait mindenképpen hasznosítani kell. A kép továbbfinomítása azonban, úgy vélem, csak akkor történhet meg, ha hozzáférhetővé válnak majd a megfelelő román források is, amelyeket eddig mind a hazai, mind a külföldi kutatók nélkülözni voltak kénytelenek.

(East European Qarterly, Vol. IX. N°. 3. 297–314. l.) *L. N. Zs.*

Francis Conte

Lloyd George és a rapallói szerződés

Francis Conte a 20. századi diplomáciatörténet sokat elemzett lépését, a német–orosz megegyezést tartalmazó rapallói szerződést új megközelítésben, a kortárs nemzetközi politika hatékony alakítójának, Lloyd George-nak középpontba állításával vizsgálja.

Tanulmánya jelentős része a szerződéskötés előzményeit tárgyalja, ami érthető, hiszen így válik lehetővé a Lloyd George-i koncepció alakulásának teljes bemutatása. A Rapallóban lejátszódó események megértése érdekében sokoldalúan elemzi azokat a kül- és belpolitikai tényezőket, melyek Lloyd George politikáját közvetlenül befolyásolták.

A háború utáni európai helyzetet reálisan értékelő angol miniszterelnök a kontinens gazdasági életének, a nemzetközi kereskedelemnek újjászervezésében kereste a béke megteremtésének lehetőségét. Álláspontja megfogalmazódása szempontjából döntő jelentősége volt annak az 1921. március 16-a óta érvényben levő angol–orosz kereskedelmi megállapodásnak, amely azonban politikai – de jure – elismerés fedezete híján nem hozott tényleges eredményeket. Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy célja eléréséhez a szövetségesek és a vesztes hatalmak, valamint a különböző rendszerű országok közötti viszony normalizálásán, azaz a politikai konszolidáción át vezet az út.

A szerző az angol belpolitikai nehézségek (súlyosbodó gazdasági problémák, munkanélküliség és a baloldal fokozódó nyomása) növekedésében látja a Lloyd George-i politika egyik fontos alakító tényezőjét. További lényeges mozzanatként mutatja be a miniszterelnöknek azt a felismerését, hogy a Nyugat-Európa számára nélkülözhetetlen termékekkel rendelkező és a fejlett országok iparának, tőkéjének kedvező piaci lehetőségeket biztosító Oroszország olyan jellegű helyreállítása szükséges, amely egy feltétlenül alárendelt helyzetben levő, de így is komoly vásárlóerőt biztosító partnert teremtene. Véleménye szerint ugyanis a Szovjet-Oroszországgal létesítendő kapcsolatok serkentően hatnának az angol gazdasági életre és hozzájárulnának a munkanélküliség csökkentéséhez.

Lloyd George kezdetben a két győztes nagyhatalom együttműködését, vvalamint a Németországot Szovjet-Oroszország felé taszító francia külpolitika merevségének feloldását szorgalmazta. Igy kívánta elérni azt, hogy a vezető kapitalista országok közös álláspontra helyezkedve kezdeményezzenek egy, az érdekeiknek leginkább megfelelő, és Oroszország által is elfogadható gazdasági kapcsolat kialakítását.

Az ismertetett koncepció alaptételét tehát a németek bevonását is feltételező Kelet felé történő nyitás jelentette. Ezt a politikai vonalvezetést szorgalmazta Lloyd George 1922 elején annál is inkább, mivel mindenképpen meg akarta előzni, hogy a tudomása szerint egymáshoz közeledő két „kirekesztett" állam az angolok közvetítése és az angol érdekek figyelembevétele nélkül egyezkedjék. Hamarosan rá kellett azonban döbbennie, hogy a vezető francia politikusok, így Millerand, Briand és Poincaré nem hajlanak erre a megoldásra. A tanulmány szerzője ezt a szigetországétól eltérő francia gazdasági érdekekkel magyarázza.

A kedvezőtlen előjelek ellenére az angol és francia nézetek egyeztetésére összehívott cannesi találkozó (1922. január 6–13.) az angol miniszterelnök politikájának látszólagos győzelmét hozta. A Briand vezette francia küldöttség elfogadta, hogy Szovjet-Oroszország is részt vegyen egy nemzetközi gazdasági-politikai konferencián, s bizonyos feltételek teljesítése esetén annak „de jure" elismerésétől sem zárkózott el. Engedményeiért Briand hivatalával fizetett, s az őt felváltó Poincaré személyében olyan irányzat képviselője került hatalomra, mely a volt szövetségestől elkülönülő, Németországgal szemben a versaillesi cikkelyekben lefektette jóvátételhez mereven ragaszkodó álláspontra helyezkedett.

Francis Conte szerint a párizsi kormányváltozás alapvető fordulatot eredményezett Lloyd George politikájában. A továbbiakban az angol kormányfő a francia magatartással szintén elégedetlen Német- és Szovjet-Oroszország megnyerésével egy London érdekeinek is megfelelő szövetség létrehozásán fáradozott. Terve megvalósítását siettették a szovjet diplomácia aktív kezdeményező lépéseiről, a Genovába induló moszkvai küldöttség Berlinben folytatott tárgyalásairól beérkező információk. A tanulmány a genovai konferencián összegyűlt delegációk munkájának, a miniszterelnök bravúros diplomáciai tevékenységének sokoldalú elemzését nyújtja. Az eddigi feldolgozásoknál részletesebben eleveníti fel a rapallói szerződés aláírását közvetlenül megelőző napok bonyolult tárgyalássorozatát, a németeket állandó bizonytalanságban tartó és félrevezető, az orosz diplomatákkal együttműködő Lloyd George aktív fellépését. Nyomon követi azt a folyamatot, melynek során sikerült elérnie, hogy a Rathenau irányította német delegáció egy, a szövetséges hatalmak és Szovjet-Oroszország közötti, Németország számára hátrányos megegyezéstől tartva, a rapallói szerződést megkösse.

A merészen taktikázó angol miniszterelnök e megállapodás kieszközlésével kettős célt kívánt elérni: meggyőzni saját ellenzékét, elsősorban Curzont és Churchillt Szovjet-Oroszország elismerésének halaszthatatlanságáról, valamint szolgálataival hálára kötelezni Moszkvát. A mesterien diplomatizáló szovjet küldöttség a viszontszolgáltatások elől azonban elzárkózott, ezt a magatartást az angol diplomata nem kis „machiavellizmusát" pozitívan értékelő szerző láthatóan elmarasztalja.

A tanulmány a rapallói szerződés szovjet vonatkozásait a marxista történetíráshoz hasonlóan értékeli. Hiányoljuk azonban a munkából a francia belpolitikai irányzatok – angolhoz hasonló –

árnyaltabb bemutatását és a háttérben meghúzódó Egyesült Államok magatartásának legalább utalásszerű említését. Hasznos lett volna ugyanakkor jelezni azt is, hogy bár a Lloyd George–i irányvonal 1922-ben vereséget szenvedett, az a tény, hogy az érintett országok 1924-ben a Szovjetuniót elismerték, mégis annak realitását igazolta.

(Revue d'histoire moderne et contemporaine. 1976 január-március) *E. Cs. Cs.*

Fred Kupferman – Philippe Machefer:

A sajtó és politika az 1930-as években: a „Petit Journal" esete

Az 1863. február 1-én induló, 5 centimes-ért árusított, kis formátumú, alcímében „quotidien non politique"-nek hirdetett Petit Journal megjelenése annak a 19. század közepétől egyre erőteljesebben érvényesülő tendenciának első konkrét megnyilvánulása, mely a minőségi helyett a mennyiségi szempontot állítva előtérbe, az igényes közönségnek íródott újság helyett az olvasókat kiszolgáló, olcsó – ezért nagy példányszámban eladható – sajtóra helyezte a hangsúlyt. Ez a lap már nem tanítani, nevelni, még csak nem is minden közérdekű eseményt közölni, sokkal inkább tetszeni, meghökkenteni, meglepetést okozni akart, s elsődleges céljának a tömegek kívánságának, ízlésének követését tekintette. Az érdekes, bár középszerű témák, cikkek a munkások, kis fizetésű alkalmazottak és paraszti olvasók előtt népszerűvé teszik az újságot, s így a század végéig rohamosan emelkedő példányszáma majdnem elérte a napi 1 milliót. A századforduló után a korábbi érdeklődés egyre csökkent; az olvasóközönség igénye átalakult, figyelme a napi politikát részletesebben közlő lapok felé fordult. Az 1920-as években az egyre színtelenebbé váló Petit Journalra mind kevesebben fizettek elő, s az 1931-es évet már nagy deficittel zárta a szerkesztőség.

Az európai sajtótörténetben indulásával fejezetet nyitó Petit Journal újabb fellendülő, mozgalmas korszakát, az 1930-as éveket elemzi a sajtó és a két világháború közötti politika komplex, sokoldalú kapcsolatát kutató munkacsoport két tagja: F. Kupferman és Ph. Machefer. A korábban egyértelműen apolitikus újság 1934-től a több lapot kezében tartó Raymond Patenôtre irányítása alatt hatásos politikai orgánummá vált. Egyrészt a laptulajdonos politikai nézeteinek alakulása és ennek tükröződése a lap irányvonalában, másrészt az újság közvéleményt formáló, a kormány politikáját befolyásoló magatartása képezi elemzésük tárgyát.

A Petit Journal kezdetben – Patenôtre személyes barátsága és politikai egyetértése következtében – az először külügyminiszter, majd miniszterelnök Pierre Lavalt támogatta, s igyekezett számára a párizsi és vidéki középosztály szimpátiáját elnyerni. Egyetértett a kormány Itáliához közeledő magatartásával, s bár a náci terrorról is beszámolt, szorgalmazta a Hitlerrel folytatott tárgyalásokat; a Saar-vidéki „incidenst" pedig a Laval által kezdeményezett enyhülési politika fontos, a Franciaország és Németország közötti területi ellentéteket megszüntető fejezeteként tárgyalta. Külpolitikai téren 1934–35 elején Patenôtre tehát egyértelműen Laval mellett állt, a belpolitikai-gazdasági kérdésekben azonban egyre inkább szembekerült vele. A kormány deflációs politikáját, melyet az elhúzódó gazdasági válságból kilábalni igyekvő Franciaország elleni bűntettnek tekintett, határozottan elutasította, s a több országban szerinte eredményesen alkalmazott devalváció végrehajtása, egy New Deal-típusú megoldás mellett szavazott. A hivatalos gazdasági elképzeléseket szintén elutasító Daladier véleményét osztva 1935 novemberében kijelenti: a szükségrendeletekkel csak fokozzák a nyomort, s a „nyomor a fasizmus legjobb toborzója", „véget kell vetni a tétlenség politikájának". Az egyre élesebben bíráló cikkek megjelentetésével Patenôtre végül is a Laval-kormány bukását és a Népfront hatalomra kerülését segítette elő. Magatartása azonban – mint azt a szerzők hangsúlyozzák – nem egy megalapozott antifasiszta ideológiából következett, hanem a fent említett gazdaságpolitikai megfontolásait tükrözte. A kormányváltozást követően „hatalmát", újságjait – elsősorban a Petit Journalt, – Léon Blum szolgálatába állítja és új, baloldali újságírókkal frissíti fel a szerkesztőségét. A lap külpolitikai profilja fokozatosan közeledik a Népfront-kormányéhoz. Egyértelműen arra mutatnak a spanyol polgárháborúval kapcsolatos megnyilvánulásai, szorosabb együttműködés szorgalmazása a Szovjetunióval és az „etióp-kérdésben" kifejtett álláspontjának felülbírálása. Felfigyel ugyanakkor a

fasizmus egyre inkább fenyegető veszélyére és terjeszkedésének várható következményeit is felvázolja: „Tegnapelőtt Abesszínia. Tegnap a Rajna-vidék. Ma Spanyolország. Holnap Prága vagy Strasbourg? " Patenôtre baloldali nézeteinek megerősödését jelzi többek között az is, hogy a l'Humanité főszerkesztője, Vaillant-Couturier oldalán gyűlésen vesz részt és segédkezik Aragon lapjának, a Ce Soirnak megindításában.

A szerzők által rekonstruált folyamat 1937-ben megtörik, a korábban tiszta képlet zavarossá válik, amikor a CGT-vel folytatott és szóbeli megyezéssel zárult rövid tárgyalást követően a Patenôtre de la Rocque tábornoknak, a Tűzkeresztesek, majd 1939-től a Parti Social Français vezetőjének adja el a lapot. A tanulmány utolsó harmada Patenôtre francia sajtóvilágot felkavaró döntésének, de la Rocque tábornok elhatározásának motivációit és következményeit, valamint a háttérben álló Daladier szerepét igyekszik tisztázni. A probléma egyértelmű megoldásához azonban a sokrétű forrásanyag felhasználása ellenére sem jut el.

A Patenôtre irányítása alatt álló Petit Journal jól érzékelteti a 30-as évekbeli sajtó és az olvasóközönség kapcsolatát. A szerzők külön hangsúlyt fektetnek azoknak a módszereknek a bemutatására, melyekkel a tulajdonos a közvéleményt orientálja, formálja és manipulálja. „Ha Franciaországnak diktátorra lenne szüksége – kit választana? " körkérdés alkalmával a válságtól és háborútól rettegő olvasóknak olyan jellemzést ad Lavalról, mely őt a bajok megszüntetésére, a biztonság megteremtésére hivatott államférfiként tünteti fel. Az „európai békéért" indított sajtókampány során – a választásokon kívül – első alkalommal biztosították a tömegek számára azt a lehetőséget, hogy hangot adjanak véleményüknek, azt az illúziót keltve, hogy nemzeti-európai fontosságú ügyekbe szólhatnak bele. A megkérdezettek tíz- és százezrei foglaltak állást: 847 ezerből 530 ezren a teljes semlegességben, a be nem avatkozás politikájában keresték a béke biztosítékát.

A francia történettudomány művelői kedvvel és felkészülten fordulnak sajtótörténeti témák felé. Kutatásaik eredményeit a közelmúltban megjelent számos monográfia és több részkérdéssel foglalkozó publikáció jelzi. Az ismertetett tanulmány a kor politikai, pénzügyi és sajtóvilágának bonyolult kapcsolatrendszerébe betekintést nyújtó, módszertanilag újat hozó munkaként tarthat számot érdeklődésre.

(Revue d'histoire moderne et contemporaine. 1975 január-március) *E. Cs. Cs.*

Thomas R. H. Havens:

A japán nők és a háború 1937–45

A második világháború társadalmi kihatásait sok szempontból tárgyalták már, Thomas R. H. Havens, a Connecticut College történelemtanára Japán esetében vizsgálja a kérdést. Közelebbről a japán nők, az ország legnagyobb társadalmi csoportja helyzetét és az abban bekövetkezett változásokat elemzi. Esetükben volt ugyanis a legélesebb az ellentét a hagyományos női szerep és a háborús körülmények követelményei között; a háború okozta szociális-gazdasági változásoknak ők voltak leginkább az áldozatai.

A cikk első része a nők munkába állításának kérdéseivel foglalkozik, bemutatja a fejlődést, amely 1937 és 1943 között zajlott le. 1937-ben a kormány még csak a hagyományos háborús feladatokat bízta a női szervezetekre, 1943-tól viszont a női munka kérdése egyre inkább előtérbe került. Statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy Japánban a férfimunka, ellentétben más hadviselő országokkal, a háború egész ideje alatt megőrizte fölényét.

Minthogy Japánban hagyományosan csak a férjezetlen nők munkába állását tekintették elfogadhatónak, 1943-ig a kormány is csak az ő összeírásukra tett – papíron – lépéseket; 1943 után, a fellépő munkaerőhiány következtében, az állami szervek 17 olyan iparágat határoztak meg, amelyekben a hajadonok alkalmazását kívánatosnak találták. A férjezett nők számára továbbra is a kézmű- és bedolgozóiparban történő dolgozást tartották elképzelhetőnek.

1944-ben az addigi hazafias munkacsoportok helyett megszervezték az önkéntes munkacsoportokat, amelyek központosított szervezetekként funkcionáltak; feladatuk a hajadonok 39 éves

korig való összeírása és a repülőgép-, valamint más fontos iparágakban munkába állítása volt – szemben az addigi gyakorlattal, amely a hajadon-munkát 15 éves 24 éves kor között határozta meg. A ledolgozandó időt is meghatározták, előbb egy, majd két teljes évben. További lépésként a kormány büntető szankciókat foganatosított azok ellen, akik nem léptek be az önkéntes munkacsoportokba, végül 1944 végén a hadiiparban dolgozó nőket rendeletileg munkahelyükhöz kötötte. A nők munkába állításának kérdésében ez volt az utolsó határozat, az egyre súlyosabbá váló alapanyaghiány, majd az amerikai bombázások hatására a kormány végül is elvesztette ellenőrzését az ipar fölött.

A cikk második része a házasság és a népszaporulat kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a kormány ebben a kérdésben a háborút megelőző társadalmi normák alapján állt. 1941-ben pédául házassági tanácsadó központokat hoztak létre, amelyek működése Tojo miniszterelnök népesedési kampányához kapcsolódott, szemben az addigi túlnépesedési propagandával. A kormány a születések arányát 50%-kal kívánta növelni, ennek érdekében lépéseket is tett, eredménytelenül; hasonlóképpen sikertelen volt a házasságok száma növelésének kísérlete is.

A férfiak és nők hagyományos kapcsolatában is döntő változások álltak be: a nők nagyon sok helyen családfenntartók lettek, ezzel saját maguk előtt, de gyermekeik szemében is módosult szerepük. A cikk a továbbiakban röviden érinti a háborús nehézségek hatását az életmódra, öltözködésre és étkezési szokásokra, kitér a nők erkölcsi állapotára a háborús években, valamint a városban illetve falun élő nők háborús tapasztalatai közötti különbségekre.

Összegezésként megállapítja, hogy bár a kormány – bizonyos kényszerintézkedések megtétele ellenére – mindvégig a hagyományos állásponton maradt a nők szerepét illetőleg és a háború a japán társadalom alapintegritását nem változtatta meg, a háborús gazdaság végső soron aláásta a hagyományos patriarchális ideológiát és a megszállás meggyorsította társadalmi változásokkal. Ez, az ötvenes évek hallatlan gazdasági fellendülésével egyetemben, visszafordíthatatlan folyamat elindítójává vált.

(The American Historical Review. Volume 80. Number 4. October 1975, 913–934. l.) *Cs. K. Gy.*

Walter La Feber:

Roosevelt, Churchill és Indokína: 1942–45

A szerző cikkében egy újabban elterjedt félreértést kíván tisztázni. A mai történeti irodalom ugyanis általában azt sugallja, hogy Indokína 1945 utáni sorsa szerencsésebben alakulhatott volna, ha Truman elnök nem mond le Roosevelt tervéről, hogy e térségben a francia gyarmatosítást ENSz gyámsággal cserélje fel. A szerző megállapítása szerint a valóságban nem Truman, hanem még maga Roosevelt állt el a nemzetközi ellenőrzés tervétől, s ő járult hozzá, hogy a franciák visszatérjenek gyarmatukra. Mivel ez a lépés Roosevelt egész távol-keleti koncepciójának megváltozásából következett, a szerző e politika alakulását is vizsgálatába vonta.

A második világháború folyamán Roosevelt elnök és külügyminisztere, Cordell Hull kezdettől fogva tisztában voltak Indokína jelentőségével az Egyesült Államok számára. Elvesztésétől a déli tenger Amerika számára fontos kereskedelmi útvonalainak forgalmát féltették. Aggodalmukat nem csillapíthatta, hogy a térségben ellenséges katonai beavatkozásra egyelőre nem került sor, bár a japánok a Vichy-i kormánytól számos, Indokínát érintő gazdasági kiváltságot szereztek. Ugyanakkor Roosevelt kételkedett magának Franciaországnak a háború utáni gyors helyreállásában is, s így Indokína jövőbeli sorsát sem látta biztosítottnak. Növelte az elnök aggodalmát de Gaulle előretörése a Szabad Franciaország mozgalomban, mert ez a mozgalom brit orientációját növelte. Távol-keleti céljai miatt pedig a brit politikával is szembekerült. Anglia, hogy a maga érdekszféráját biztosítsa és szövetségest nyerjen, egyértelműen a francia gyarmatbirodalom fenntartását szorgalmazta.

Fokozta az angol–amerikai ellentétet a két hatalom elképzeléseinek különbözősége Kína jövőjéről. Roosevelt Csang Kai-sek országának fontos szerepet szánt rendezési terveiben: Kínának az Egyesült Államokkal együtt Ázsiát kellett volna uralnia a háború után, mint ahogyan Afrikát a britek és franciák, Európát a britek és a szovjetek ellenőriznék majd. Hiába figyelmeztette Eden angol külügyminiszter az elnököt Kína gyengeségére, Roosevelt hajthatatlannak mutatkozott, s legfeljebb

Csang kormányzatának intenzívebb támogatására lett volna hajlandó. Angol partnerét még Hong Kong átadására is rá akarta venni. A Kínáért folytatott harcban tehát London alulmaradt, és pillanatnyilag Amerika látszott győzedelmeskedni. Roosevelt befolyását arra használta fel, hogy Csang Kai-seket indokínai és thaiföldi beavatkozásra bírja rá. Amikor 1943 novemberében Roosevelt és Csang a kairói konferencián találkoznak, Indokínában valóban jelentős a kínaiak befolyása. Csang kínai főséget erőltet rá az 1941 májusában alakult Vietnami Függetlenségi Szövetségre is, amelyet Ho Shi Minh vezet.

Csang mindezek ellenére tartózkodóan fogadta Roosevelt perspektivikus terveit. Elsősorban a belpolitika nehézségei foglalkoztatták: hatalmát két oldalról is fenyegették, a Kommunista párt és a Kuomintang reakciós frakciója. Ezért, nehogy újabb súlyos terhet vegyen országára, függetlenséget javasolt a háború utáni Indokínának. Formálisan ezt fogadta volna el az amerikai elnök is, amikor – a függetlenséghez való átmeneti állapotként – a térségben 20–30 évi nemzetközi (ENSz) gyámság felállítását indítványozta, a gyámsággal azonban lényegében Amerika fennsőbbségét kívánta érvényre juttatni. Roosevelt idealista antikolonializmusa nem zárta ki, hogy Amerika érdekszféráit ha kell, erővel is megvédje. Az immáron közös amerikai-kínai terv ellen megintcsak az angolok tiltakoztak elsősorban. Igaz, hogy Edentől és Lord Halifax washingtoni brit nagykövettől eltérően, Churchill 1942–43-ban még nem mert nyíltan ellentmondani Rooseveltnek. Kína befolyásának ellensúlyozására azonban az angolok létrehozták délkelet-ázsiai parancsnokságukat, élén a tehetséges Mountbatten tengernaggyal. 1944 tavaszán a franciák is felajánlották, hogy az új parancsnokság keretein belül bekapcsolódnak a japánok elleni harcba, ezt azonban Churchill még korainak tartotta.

Roosevelt Indokína-terve végül 1944 nyarán jutott válságba. Megerősödött az elnök belső, külügyminisztériumi ellenzéke, amely a francia uralom e restaurációját pártolta, erősebbé vált az angol s vele együtt a francia tiltakozás is, de ezek nem veszélyeztették volna Roosevelt politikájának sikerét. Válság robbant ki azonban magában Kínában: a Kuomintang nem tudta feltartóztatni a japánok nagy offenzíváját. Rooseveltnek végre rá kellett jönnie, hogy milyen gyenge lábakon áll Csang hatalma. Ugyanakkor Moszkvából befutott Averell Harriman nagykövet figyelmeztetése, hogy a Szovjetunió is érdekeltnek tekinti magát Kína jövőjében. Az elnök nem remélhette többé Kína nagyhatalmi állását, sőt minden erejét Csang hatalmának megerősítésére kellett fordítania.

Ebben a helyzetben vette át a kezdeményezést Anglia. Légiereje gaullista ejtőernyősöket juttatott Indokínába, távol-keleti harcaiba egyre több franciát vont be. Roosevelt most már kénytelen volt szemet hunyni az európaiak térnyerése előtt, bár szavaiban még sokáig nem adta fel a gyámság tervét a térségre. Mégis, amikor a Vichy-i kormány bukásával a japánok átvették Indokína igazgatását, maga nyújtott katonai segítséget a franciáknak, akik ezzel végleg restaurálni tudták gyarmati uralmukat. Truman politikája a térségben már csak a Roosevelt által választott úton haladhatott.

(The American Historical Review 1975/5. 1277–1295. l.) *B. J.*

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Csákvári Ferenc (Cs. F.), E. Csorba Csilla (E. Cs. Cs.), Jeszenszky Géza (J. G.), Csákváriné Kottra Györgyi (Cs. K. Gy.), Menyhárt Lajos (M.) és L. Nagy Zsuzsa (L. N. Zs.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Г. Барта:* Попытки к консолидации в Венгрии после поражения при Мохаче (Правление короля Яноша Запольяи, ноябрь 1526 – август 1527 г.) – *Д. Шпира:* На пороге братоубийственной войны (Развертывание национальных движений в начале революции 1848 года в Венгрии) – СООБЩЕНИЯ – *Л. Тарди:* Персия и Запад до Мохача – *П. И. Варшаньи:* Данные к борьбам на южных областях в 1848 году – *Г. Есенски:* Переписка Оскара Яси и Р.У. Ситона-Ватсона в годы до первой мировой войны – ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ – *Д. Ранки:* Записки об истории общества – ДИСКУССИЯ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *G. Barta:* Essais de consolidation en Hongrie après la défaite de Mohacs. (Le gouvernement du roi Janos Szapolyai: novembre 1526 – août 1527.) – *Gy. Spira:* A la veille de la lutte fratricide. L'épanouissement des mouvements des minorités nationales pendant la Révolution de 1848 en Hongrie. – COMMUNICATIONS – *L. Tardy:* La Perse et l'Occident avant la défait de Mohacs – *P. I. Varsányi:* Remarques relatives aux luttes de 1848 dans les parties méridionales de la Hongrie. – *G. Jeszenszky:* La correspondance d'Oszkar Jasz: et R. W. Seton-Watson avant la Première Guerre Mondiale – THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE – *Gy. Ránki:* Notes sur l'histoire sociale. – DÉBATS – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PERIODIQUES

CONTENTS

STUDIES – *G. BARTA:* Stabilization Attemt in Hungary after the Mohács Defeat (The Government of János Szapolyai November 1526 – August 1527) – *Gy. Spira:* On the Eve of the Fratricidal Struggle. The Evolvement of the Nationality Movements in Hungary of the 1848 Revolution – COMMUNICATION – *L. Tardy:* Persia and the West before Mohács – *I. P. Varsányi:* Contribution to the Struggles of the South in 1848 – *G. Jeszenszky:* The Correspondence of Oszkár Jászi and R. W. Seton-Watson in the Years Preceeding the World War I. – THEORY AND PRACTICE – *Gy. Ránki:* Notes on the Social History – DISCUSSION – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *G. Barta:* Konsolidierungsversuch in Ungarn nach der Niederlage bei Mohács (Die Regierung König Johann Szapolyais November 1526 – August 1527) – *Gy. Spira:* An der Schwelle des Bruderkrieges. Die Entfaltung der Bewegungen der Nationalitäten im Ungarn der achtundvierziger Revolution – BEITRÄGE – *L. Tardy:* Persien und der Westen vor der Schlacht bei Mohács – *P. I. Varsányi:* Beiträge zu den Kampfen in Südungarn i. J. 1848 – *G. Jeszenszky:* Die Korrespondenz Oszkár Jászis mit R. W. Seton-Watson in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg – THEORIE UND METHODOLOGIE – *Gy. Ránki:* Notizen zur Gesellschaftsgeschichte – DISKUSSION – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

1828–1978
Megjelent az Akadémiai Könyvkiadás
150. évében

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Salgó István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VI. 8. – Terjedelem: 18,55 (A/5) ív
78.4601 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusító helyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039-8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁZADOK

A tartalomból:

Függedi Erik: Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai

Baranyi Béla — Timár Lajos: Debrecen iparfejlődésének sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában

KÖZLEMÉNYEK — VITA — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

111. ÉVF. 1977. 5. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Vass Henrik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentősége és nemzetközi érvénye.
Lothar Baar: Az NDK népgazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasisztademokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945—1961)
Vékony Gábor: Adatok Juliánusz utazásának topográfiájához
Fallenbüchl Zoltán: Spanyolok Magyarországon a 18. században

E számunk munkatársai

Arday Lajos, az MTA Kelet-Európa története kutatócsoport munkatársa — *Baranyi Béla* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *ifj. Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa (Bp.) — *Blazovich László* középiskolai tanár (Hódmezővásárhely) — *Bolla Ilona* egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Csatári Dániel* kandidátus, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Erdődy Gábor* muzeológus (Néprajzi Múzeum, Bp.) — *Fügedi Erik* a KSH történeti statisztikai kutatócsoport vezetője (Bp.) — *Horváth Pál* a jogtörténeti tudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Juhász Sándor* a Magyar Történelmi Társulat munkatársa — *Kulcsár Erzsébet* könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Németh Beáta* egyetemi hallgató (Bp.) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pál Lajos* a Századok szerkesztőségének munkatársa — *Perlusz Katalin* levéltáros (MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Bp.) — *Pritz Pál* aspiráns (Bp.) — *Tagányi Zoltán* az MTA Szociológiai Kutatócsoport munkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Timár Lajos* egyetemi tanársegéd (Agrártudományi Egyetem, Debrecen) — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Fügedi Erik: Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai 847

Baranyi Béla—Timár Lajos: Debrecen iparfejlődésének sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában 899

KÖZLEMÉNYEK

Blazovich László: IV. László harca a kunok ellen 941

Horváth Pál: A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai 946

Pritz Pál: Válasz Ádám Magdának 987

BESZÁMOLÓ

Vitaülés a hazai egyetemes történeti kutatás helyzetéről és feladatáról *(Urbán Aladár)* 1000

Korom Mihály doktori értekezésének vitájáról *(Izsák Lajos)* . . . 1009

Tilkovszky Loránt doktori értekezésének vitájáról *(Pál Lajos)* . . 1024

TÖRTÉNETI IRODALOM

Molnár József—Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek (Ism.: *Bolla Ilona)* 1043

Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. (Ism.: *Kulcsár Erzsébet)* 1045

Franciscus Dőry–Georgius Bónis–Vera Bácskai: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) (Ism.: *Fügedi Erik*) 1049
Günther Franz: Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zu 19. Jahrhundert. (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 1052
Bogdán István: Régi magyar mesterségek (Ism. *Vörös Károly*) . . 1055
Simón Bolívar írásai (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1057
Hartwig Brandt: Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz. Politisches Denken im Einflussfeld des monarchischen Prinzips (Ism.: *Erdődy Gábor*) 1058
Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény (Ism.: *Perlusz Katalin*) 1061
G. I. Scsetinina: Universziteti v Rosszii i usztav 1884 goda (Ism.: *Bartha Antal*) 1064
Marie-Luise Recker: England und der Donauraum 1919–1929. Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung (Ism.: *Arday Lajos*) 1067
Gergely Ferenc–Kiss György: Horthy leventéi. A leventeintézmény története. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1072
Salgó László: Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig (Ism.: *Ormos Mária*) 1076

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok
Paula Sutter Fichtner: Dinasztikus házasság a XVI. századi Habsburg diplomáciában és az államvezetés (Interdiszciplináris megközelítés) 1080 – *Joyce Appleby:* Ideológia és elmélet: feszültség a politikai és a gazdasági liberalizmus között a 17. századi Angliában 1081 – *Ingrid Mittenzwei:* A kereskedő- és a manufaktúra-burzsoázia fejlődése a német államokban 1082 – *L. I. Lescsilovszkaja:* A szláv közösség gondolata a 18. század végén és a 19. század első felében 1084 – *Samuel Bernstein:* A Babeuf-összeesküvés – ahogyan ezt az Egyesült Államok sajtója látta 1085 – *P. G. Ründzjunszkij:* Az orosz abszolutizmus és osztálybázisa (1861–1904) 1086 – *A. L. Narocsnyickij:* Az 1875–1878-as balkáni válság és a nagyhatalmak 1088 – *François Bédarida:* A francia munkásmozgalom és a gyarmatosítás kérdése 1090 – *Ralph Desmarais:* Lloyd George és az angol kormány sztrájktörő szervezeteinek kialakulása 1091 – *Joseph M. Hernon jr.:* Az utolsó whig történész és a whig történelemszemlélet. George Macaulay Trevelyan 1876–1962 1091 – *I. P. Gyementyev:* A háború utáni amerikai történetírás főbb irányzatai és iskolái 1092

KRÓNIKA

Történelemtanítás és levéltár. Országos konferencia Kaposvárott. *(Juhász Sándor)* 1095

TANULMÁNYOK

Fügedi Erik:

KAPISZTRANÓI JÁNOS CSODÁI. A JEGYZŐKÖNYVEK TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

1456. október 23-án – szinte pontosan a világraszóló nándorfehérvári győzelem háromhónapos fordulóján – hosszú szenvedés után, különös körülmények között halt meg az újlaki (Valkó megye) ferences kolostorban Kapisztranói János. A haldoklót nemcsak szűkebb kísérete vette körül, nemcsak az általa alapított újlaki rendház tagjai imádkozták vele együtt a haldoklók imáját, ott volt a földesúr, a nagyhatalmú Újlaki Miklós erdélyi vajda és macsói bán megbízottja is, a rendházon kívül pedig Újlak népe zajongott és követelt bebocsájtást.[1] A halál este kilenc órakor állt be, éjszaka lett, mire az újlaki kolostor templomában felravatalozták, ott is hagyták október 29-ig. Ebben az időben történt, hogy Boldizsár újlaki szűcs kislányát, a megbénult és a bénulástól megvakult Erzsébetet elvitte a fáklyákkal és gyertyákkal fényesen megvilágított templomba, a kislánnyal megcsókoltatta a halott kezét, mire a lány „tüstént visszanyerte látását és bénulásából meggyógyultnak érezte magát".[2] Nyilván nem ez volt az egyetlen csodás eset, amelynek híre futott Újlakon és környékén, mert az újlaki plébános szükségesnek tartotta, hogy a közeli Futakon, a magyar király kíséretében időző pápai legátust értesítse: „a barátok temetetlenül hagyják a megboldogult atya holttestét és szentként tiszteltetik", mire a legátus elrendelte azonnali eltemetését, amire október 29-én került sor.[3] A kolostorkertbe temették Kapisztranóit, mert attól féltek, hogy ha a koporsót átviszik a városon „a magyarok túlságos és fegyelmezetlen odaadásukban a holttestet teljesen ízekre tépik vagy az emberek egymást ölik meg."[4]

Az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy Kapisztranóit Újlak népe szentnek tekintette, s ez a csodaváró lelkiállapot hosszas előkészítés eredménye volt, nem is egyedül az újlaki polgárokat kerítette hatalmába. Az obszerváns ferencesek őt szemelték ki Sienai Szt. Bernát után következő szentjüknek. A hagyomány szerint V. Miklós pápa már Bernát kanonizációja alkalmával megkérdezte Kapisztranóit: „Ki fog a Te szentté-

[1] *J. Hofer:* Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. (Bibliotheca Franciscana 1–2) Heidelberg 1965. II. 415–418.

[2] ... duxissetque eam [sc. filiam] ad corpus ipsius beati patris ... antequam terre traditus extitisset cumque osculata fuisset manus exanimati corporis, statim amissum visum recuperavit et a paralisi totaliter senatam se sensit ... I l.

[3] quomodo fratres corpus beati patris inhumatum tenerent et eum pro sancto venarari faciebant ... Acta Sanctorum. Octobris X. 534., vö. *Hofer:* i. m. II. 418.

[4] ne ... ex nimia et inordinata Hungarorum devotione corpus illud penitus laceraretur aut homines mutuo sese interfecerent. Tagliacozzo levele Kapisztranói haláláról 1461. febr. 10. *L. Wadding:* Annales Minorum XII.[3] 464.

avatásodról gondoskodni?"[5] Közvetlen környezete azt vallotta, hogy életében is sok csodát tett, csak szerénységből tulajdonította azokat Szt. Bernátnak. A magyar lakosság előtt is szentnek tűnt, már csak a nándorfehérvári győzelmet megelőző propaganda-hadjárat következtében. Újlak népe már augusztusban a szent várásának lázában égett, s amikor Szalánkeménből a barátok egy hajóval Kapisztranói könyveit szállították Buda felé, az újlakiak abban a hitben várták fegyveresen a hajót és rohanták meg, hogy abban – élve vagy halva – Kapisztranóit hozzák.[6] Szentnek tartotta Újlaki is és nem is titkolta célját, hogy városának és uradalmának szentet akar biztosítani.[7] Nincs semmi megdöbbentő abban, hogy a csodák száma a plébános tiltakozása ellenére egyre nőtt a körül az új fényes síremlék körül, amelybe a templom egyik kápolnájában Újlaki temettette el az exhumált szentet.

1. § A szenttéavatás érdekében teendő lépések nem soká várattak magukra. A kezdeményezők közül az élen két ember haladt, a magyar obszerváns provincia vikáriusa, Varsányi István, azelőtt Kapisztranói közvetlen munkatársa és odaadó híve és Újlaki Miklós. A szükséges adatokat az újlaki polgárok és a ferencesek szolgáltatták. A város polgárait földesuruk helyettesei, a macsói al-bánok szólították fel Kapisztranói csodáinak hiteles formába foglalására, amit a város vezetősége örömmel tett meg „az Isten emberének kijáró tiszteletből, Magyarország nagyságáért, az említett Miklós úr kiválóságáért, Mátyás Magyarország stb. királyának valamint a nagyságos báró uraknak és a főtisztelendő prelátusoknak támogatásával . . ."[8]

A felvett jegyzőkönyvnek két példányát ismerjük, az egyiket a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi, ennek hasonmását és szövegét néhány éve Ivo Mažuran adta ki, a második példányt a római S. Isidoro ferences kolostor őrzi, a magyar ferences rendtartomány budapesti levéltárában megtalálható másolatát a két világháború között P. Kaizer Nándor, Dőry Ferenc és Lukcsics Pál készítették.[9] Ugyanők másolták le a S. Isidoro XVI. számú kéziratát és két vatikáni kódex szövegét. Összesen tehát öt kézirat áll rendelkezésünkre:

1. Újlak város hatósága által kiadott jegyzőkönyv egyik példánya a S. Isidoro-ban (a továbbiakban: I), amely 260 csodát tartalmaz;

2. Ugyanannak a Bibliothèque Nationale-ban őrzött változata (a továbbiakban P), amely csak 188 csodát foglal magában, s amelynek egy egykorú másolata Nápolyban is megtalálható (Biblioteca Nazionale. Misc. A. II. 44.);

3. A „vatikáni" kódex, amely három részből áll (a másolók I–III. számmal jelezték), amely 111 + 192 + 321 = 621 csodáról emlékezik meg (a továbbiakban: V);

[5] *Hofer:* i. m. 435.

[6] Tagliacozzo fentebb (4. j.) idézett levele, *Wadding:* i. m. XII.[3] 452.

[7] dominus Nicolaus eum sanctum tenebat et appellabat. Non mirum ergo, si civitatem suam ipsius praesentia et sepultura decorari affectebat. Uo. 451.

[8] *I. Mažuran:* Čudesa Ivana Kapistrana. Miracula Ioannis de Capistrano, Ilok A. D. 1460. (Historijski Arhiv u Osijeku. Fontes historiam Essekini et Slavoniae spectantes 4.) Osijek 1972. 25. . . . pro debito honore ipsius viri Dei ac etiam pro communi devotione populorum necnon magnificentia istius regni Hungarie, excellentia domini Nicolai prelibati unacum assistentia serenissimi principis et excellentissimi domini Mathie Dei gratia regis Ungarie etc. ac etiam aliorum reverendissimorum prelatorum et magnificorum dominorum et baronum istius regni . . .

[9] A 239 gépelt lapból álló kézirat címe: Testimonia miraculorum a Sancto Joanne a Capistrano in vita et post mortem eius patratorum. Conscripsit P. Ferdinandus Kaizer 1940. E helyen mondok köszönetet a rendi levéltár vezetőjének, P. Szántó Konrádnak, hogy a kéziratot használhattam.

4. A S. Isidoro XVI. számú kézirata, amelyben 331 csoda található;

5. A másik „vatikáni" kódex, amelyben 338 csodát írtak le.

A felsorolt öt kézirat első tekintetre három jól elválasztható csoportra bomlik. Az elsőbe a két újlaki provenienciájú, a másodikba az első „vatikáni" kódex (fentebb 3. sz. a.), a harmadikba pedig a S. Isidoro XVI. számú és a másik „vatikáni" kódex tartozik. Az alábbiakban az első két, ill. a harmadik kéziratból merítünk, az utolsó kettőt a felsorolandó okokból kifolyólag figyelmen kívül hagyjuk. Előrebocsájtjuk, hogy egyik kézirat eredetijét sem volt alkalmunk látni, tehát csak a kiadott, ill. lemásolt szöveg és a Mažuran által közölt facsimile alapján dolgozhattunk.

A fentebb 4. és 5. sorszám alatt említett két kéziratot ismeretlen szerzetes állította össze a 15. század végén. A csodákat igen röviden, néhány sorban jegyezte fel, de akad benne néhány bővebben, sőt bőségesen részletezett eset is, ezeket azonban az újlaki jegyzőkönyvből merítette. Néhol összevonta az újlaki jegyzőkönyvben foglalt eseteket. Gyűjtési területe nem korlátozódott Magyarországra, hanem felölelte az osztrák, cseh és lengyel tartományokat is. Akad ugyan benne néhány olyan magyar eset is, amelyet az újlaki jegyzőkönyv nem említ, különösen sok török fogságból szabadult rab vallomását jegyezte fel.[10] Már ebben a kéziratban megnyilvánul az a törekvés, hogy a csodákat fajták szerint csoportosítsák (haldoklók vagy halottak feltámasztása, más betegségekből való gyógyulás stb.).[11] A csodák sorát hosszabb méltatás fejezi be, amelyben Hunyadi Jánosról is megemlékeznek. Ez a méltatás azonos azzal a bevezetéssel, amelyet Mircse János közölt egy velencei kéziratból,[12] s amelynek szerzője Soproni Péter ferences, Kapisztranói egyik közeli munkatársa, magyar nyelvterületen tolmácsa. Soproninak egy Kapisztranói életrajzát ismerjük és valószínű, hogy egyike volt azoknak a ferenceseknek, akiket a tartományfőnök adatok gyűjtésére Újlakra küldött.[13] A 4. szám alatti kéziratot ennek ellenére sem tartjuk az ő munkájának, legfeljebb az adatok egy része származik tőle.

Az 5. szám alatt felsorolt kézirat a „Miracula eiusdem patris Johannis de Capistrano post mortem" címet viseli, s a csodákat teljesen azok fajtái szerint csoportosítja. Bőven merít az újlaki jegyzőkönyvből, de abból erősen rövidített kivonatot hoz csupán. Külön részt szentel a Kapisztranói életében művelt csodáknak. Gyűjtésterülete az előbbivel azonos.

A két kézirat feldolgozásáról nemcsak azért mondottunk le, mert kevés magyar elemet tartalmaznak, hanem azért is, mert nyilvánvaló összesítések, amelyeknek alapját részben az újlaki jegyzőkönyv, részben egy a szövegben cumulus-ként említett iratgyűjtemény alkotja. A kivonatok rövidsége miatt a két kéziratban a tanúk nevét kihagyták, sokszor a szereplő nevét sem írták be, s maga az elbeszélés annyira a puszta tényekre szorítkozik, hogy a magatartás teljesen megítélhetetlen belőle. A két újlaki

[10] P. Kaizer számozása szerint a 239, 242 és 243. sorszámú esetek.

[11] A kézirat 251–301, 302–331 sz. bejegyzései.

[12] Magyar Sion 7/1869. 104. skk. 11.

[13] Uo. 203. Varsányi 1461. április 5-én Ozorán kelt levele: item pro huius rei gratia fratres maturos ad hoc opus sanctum devotos et sollicitos locavi ad locum nostrum Uylach, quem beatus pater elegit sibi ad quiescendum, ut omnia miracula meritis beati patriis facta recolligant et testimonio civicorum fidedignorum in eadem Uylach ad hoc specialiter deputatorum examinent et conscribant in registro diligenter ... Soproni életrajzának kiadása: Vita et gesta beati Johannis a Capistrano. H. n. (Bécs?) 1523. 172–174.

jegyzőkönyvet és Geszti gyűjteményét szerettük volna társadalomtörténeti szempontból feldolgozni, mert úgy látjuk, hogy egységes szerkesztésük erre lehetőséget ad. Első feldolgozói vagyunk ennek a rendkívül becses forrásnak, de nem első használói, ismerte már őket Karácsonyi János, a Szegedre vonatkozó részeket pedig Bálint Sándor dolgozta fel és közölte legújabb könyvében.[14]

A két újlaki jegyzőkönyv két egymástól eltérő változatban maradt ránk. Újlaki Miklós a polgárokból háromtagú bizottságot hívott életre, amelybe a város jegyzőjét, az itáliai származású Arezzo-i (de Aretio) Guidot, Sáfár Mihály deákot és kereskedőt, továbbá Bertalan számszeríjászt, az íjászok mesterét nevezte ki.[15] A két jegyzőkönyvben a bizottság tagjainak felsorolása azonos, de a két bevezetés eltérő. A P-ben hosszú, nem egyszer dagályos szöveg található, amely megemlékszik a nándorfehérvári győzelemről,[16] Hunyadiról[17] és elmondja, hogy „nemrégen" az országban pusztító török megtámadta a várost, de ártani nem tudott, mert a polgárok elszéledve szüreteltek, s a török sereg a szent ember sírjától megrémülve menekült el a város falai alól.[18] A szöveg befejezésében utal a szenttéavatási per megindulására és a jegyzőkönyvet meg nem nevezett egyházaknak[19] küldi meg felhasználásra.

Az I bevezetése csupán néhány sor, de szintén jegyzőkönyv-jellegű, mert az „Incipiunt quedam miracula" kezdetű mondat felsorolja a bizottság tagjait és megjegyzi, hogy a csodák megtörténtét esküvel és tanúkkal bizonyították.

A közelebbről meg nem jelölt „vatikáni" kódex II. része 111 csodát tartalmaz. Amint az a rövid bevezetésből kiderül, Geszti János ferences gyűjtötte össze őket 1461. május 23.–szeptember 8. között.[20]

A jegyzőkönyvek egymásközti viszonyának tisztázásához figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a szenttéavatás legerélyesebb sürgetője – egyben a leginkább érdekelt személy – a magyar obszerváns rendtartomány főnöke és Újlaki Miklós volt. Az események nagyjából a következő ütemben követték egymást: Kapisztranói halála után a legfontosabb kérdés a keresztes hadjárat, illetve az eretnekek elleni inquisitio folytatása volt. A pápa ezt a megüresedett tisztséget a már húsz évvel korábban Magyarországon járt Marchiai Jakabra bízta 1457. május 17-én kelt bullájával, átruházva rá a Kapisztranói által gyakorolt hatáskört és a vele járó előjogokat.[21] Marchiai Jakab csak Budáig jutott el, itt vezették eléje azt a vakon született lányt, akit Kapisztranói kézrátétellel gyógyított meg.[22]

[14] *Karácsonyi J.:* Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. I. 340. – *Bálint S.:* Szeged reneszánsz kori műveltsége (Humanizmus és reformáció 5.) Bp. 1975. 111–124.

[15] coram prefatis testibus per magnificum dominum Nicolaum de eadem Wylak deputatis, coram ipso scilicet Vito de Aretio et Michaele Safar ac Bartholomeo Arcupare – I. l.

[16] post debellationem Turchorum in Nanderalbensi castro divinitus factam, *Mažuran:* i. m. 23.

[17] bone memorie magnifico domino et illustrissimo principe domino Johanne de Hunyad olim gubernatore regni Hungarie et vero fidei catholice protectore – uo.

[18] Uo.

[19] ad vestras discretiones – Uo.

[20] per me fratrem Johannem de Gezth ordinis minorum de observantia satis insufficientem et indignum mondja magáról a bevezetésben. Geszti előzőleg tövisi guardian volt és személyesen is érintkezett Kapisztranóival annak 1455/56-i erdélyi útja alkalmával. *Karácsonyi:* i. m. I. 333, 335., *Hofer:* i. m. I. 358.

[21] *Wadding:* i. m. XIII.[3] 3.

[22] Uo. 5.

Bár tudjuk, hogy az esetet Marchiai Jakab az esztergomi érsek jegyzőjével foglaltatta írásba, az irat elveszett, így az időpontról is csak találomra mondhatjuk, hogy 1457 nyara lehetett. Nem hihető, hogy ez az eset indította volna meg a csodák gyűjtését, de biztosan lökést adott hozzá, s talán erre vonatkozik Soproni Péternek az a megjegyzése, hogy a gyűjtést „Marchiai Jakab . . . parancsára" végezte.[23] Az obszerváns vezetés – teljesen logikusan – úgy látta, hogy a kanonizációnak Magyarországról kell kiindulnia, ezért 1459. április 29-én a generális Kapisztranói volt titkárát, Tagliacozzo János barátot küldte ki Magyarországra, egy hónappal később Marchiai Jakab is megbízólevelet állított ki számára.[24] Intézkedésüket mindketten azzal indokolták, hogy járt már Magyarországon és végigkísérte ott gazdáját. Tagliacozzo azonban Budáról ugyanúgy visszafordult, mint két évvel korábban Marchiai Jakab, s ennek valószínűleg az volt az oka, hogy közben – valószínűleg Marchiai utasítására – Varsányi munkához látott. Ha hihetünk 1460. április 5-én írt levelének, 1458 őszén küldte ki megbízottait Újlakra.[25] Tagliacozzo útja annyiból volt hatással Varsányi akciójára, hogy most már a királytól (1460. március 27.), Újlaki Miklóstól (1460. március 30.) és Újlak várostól (1460. április 9.) sikerült a szenttéavatást sürgető levelet szerezni, a P változatot pedig 1460. április 21-én lezáratni.[26]

Az irodalom egyhangúan úgy véli, hogy a Varsányi által 1458 őszén Újlakra küldött barátok egyike Soproni Péter volt. Mircse által kiadott és fentebb már idézett jegyzőkönyve összesen 16 esetet tartalmaz, s ha ezeket a többi jegyzőkönyvvel összevetjük, akkor úgy találjuk, hogy közülük 9 eset az I-ben, 4 eset a P-ben található meg, két eset Capistrano-ban történt és csak egyetlen olyan eset marad, amely sem egyik, sem másik kéziratban nem szerepel.[27] Feltűnő, hogy a P-ben szereplő négy esetből egy sem került át az I-be. Két esetben a feljegyzés formailag támadható, mert az egyikben sem lakóhely, sem tanú nem fordul elő, a másikban a csodát nem részletezi.[28] Többször jegyzi fel azonban a csoda vagy a fogadalom teljesítésének időpontját, éspedig:

1. = 1456. október 23–29. (= I 1.)
10. = 1457. június 29. (= I 18),
11. = 1457. augusztus 1. ((= I 37.),
16. = 1459. augusztus 15. előtt, október 13. (= P 130).

[23] M. Sion 7/1869. 106.
[24] Uo. 197–200.
[25] Vö. fentebb, 13. sz. jegyzet.
[26] Mátyás levele *Wadding* XIII.[3] 181–183., Újlakié uo. 185., Újlak városáé uo. 185–186.
[27] A felsorolt 16 eset konkordanciája a következő:

1. = I 1.	9. = I 8.
2. = I 46.	10. = I 18.
3. = nem található az I-ben ill. P-ben	11. = I 37.
4. = P 148.	12. = I 125.
5. = P 166.	13. = I 119.
6. = P 167.	14. = I 31.
7. = } Két Capistrano-ban	15. = I 27.
8. = } történt csodás eset	16. = P 130.

[28] Soproni 4. (= P 148) és 6. (= P 167) esetei.

Itt tehát kétségtelenül a legkorábbi feljegyzéssel állunk szemben, ennek alapján a jegyzőkönyvek keletkezését a következőképpen rekonstruálhatjuk. Elsőnek egy ma ismeretlen verziót gyűjtöttek össze vagy kezdtek összegyűjteni Varsányi megbízottai 1458 őszén. Ebből a verzióból ma csak a Soproni által gyűjtött 16 eset áll rendelkezésünkre. Nincs kizárva, hogy ez az első gyűjtés teljes egészében Soproni Péter munkája volt, ennek azonban ellentmond a két capistrano-i adat. Biztos azonban, hogy már ebben az első lépcsőben a barátokkal az újlaki polgárok is együttműködtek, bár a jegyzéket a ferences kolostorban őrizték.[29] Varsányi törekvése, hogy az újdonsült provincia ilyen rövid idő alatt magyar közreműködéssel adjon szentet az egyháznak és Újlaki Miklósnak az az érdeke, hogy birtokközpontjában saját szentje legyen, remek összjátékot hozott létre a polgárok és a barátok között.

A kolostorban őrzött első variansból készülhetett a P jegyzőkönyv, amelyet a város előljárósága zárt le, mint láttuk, a szenttéavatási kampány első csúcspontján, 1460. április 21-én. De a csodák olyan tömegesen fordultak elő, hogy a másolás ideje alatt is 21 új eset keletkezett, amit pótlólag, mintegy függelékként illesztettek a lezárt jegyzőkönyvhöz. Az I már a harmadik variáns lehetett, mert a P függelékében szereplő csodákat is átvette, ezeket egészítette ki továbbiakkal.

A kéziratok keletkezésére vonatkozó fejtegetésünknek sajnos csak hipotetikus értéke van. Nem oldja meg a felmerülő kérdések egy részét, pl. azt, hogy miért nem vette át az I a P valamennyi esetét, miért nincs az I-nek olyan kiforrott, a városi okleveles gyakorlathoz alkalmazkodó bevezetése mint a P-nek, miért nem zárták le szabályosan.

A legvilágosabb az utolsó gyűjtemény, a V kérdése. Egy évvel az I után keletkezett és nem tartalmaz egyetlen korábban feljegyzett csodát, amiből arra is következtethetünk, hogy az első két varians (az I és a P) nem érte el célját, jobban dokumentált, pontosabban leírt esetekre volt szükség.

A bennünket legközelebbről érdeklő jegyzőkönyv, a P és az I egymáshoz való viszonyát összehasonlítások segítségével közelebbről is megvilágíthatjuk. Azonos a két változatban az esetek feljegyzésének módja. Minden bejegyzés rövid címet kapott, amely a csoda lényegét tartalmazó néhány szóból áll. Ezt követi az eset leírása. Sem a leírás, sem a cím nem egyezik meg pontosan a két változatban, bár lényegbevágó eltérés nem tapasztalható a kettő között. Az eltéréseket példaként az I első öt bejegyzésének címén szemléltetjük.

I	P
1. Paralitica et ceca	Paralitica et ceca
2. Dolore dentium et paralisi gravata	A dolore dentium et paralisi liberata
3. Ulcere gravatus	Patiens sevissimum ulcus
4. Apostema	Ab apostema et contractione liberata
5. Destituta usu membrorum	Gravissima infirmitas

[29] Ujlak 1460. április 9-i levele a csodákról, que apud nos registrata tenentur in monasterio Virginis gloriose, apud fratres minorum – *Wadding:* i. m. XIII.[3] 185. – Soproni is egy mondatban írja: ex mandato reverendissimi fratris Jacobi de Marchia et ex precepto provisoris curie Nicolai de Huylach készítette a jegyzéket, M. Sion 7/1869. 106. – Varsányi is a barátok és a polgárok együttműködésére hivatkozik, vö. fentebb 13. sz. jegyz.

Az esetek leírásában megnyilvánuló különbségre is idézzünk egy példát:

I 38

Item Margaretha uxor Benedicti de Vicha unacum Scolastica uxore Petri Zeles prestito iuramento coram testibus deputatis de Wylak fassa est, quomodo ipsa plus quam per anni circulum usque ad destitutionem virium tertianas et quartanas febres ita immaniter sustunuisset, quod nullo poterat curamine liberari, facto autem voto ad tumbam beati patris plene liberata est a febrium adustione gratias agens bonitati Dei ac meritis beati patris. Huius prestite sanitatis beneficium innotescit toti ville prenotate.

P 27

Margareta uxor Benedicti Sardonis Chica prope Bachiam in distantia quatuor miliarum ab Huylak prestito iuramento coram testibus deputatis unacum patrissa sua nomine Scolastica uxore Petri Zeles recidit (!), quod ex vehementissimis febris tertianis et quandoque quartanis, quas passa fuerat ultra annum, adeo consumpta et attenuata devenerat nec aliquo poterat sanari remedio, facto voto sepulcrum viri Dei integraliter et perfecte sanata est, nec amplius vi febrium molestata, de qua re testimonium facit de tota villa.

Egy és ugyanazon eset kétféle megfogalmazásáról van tehát szó, a P-ben valamivel elegánsabb stílusban. Nem teljes azonban az azonosság a bennünket közelebbről érdeklő ponton, a csodát elmondó személyek neve tekintetében, mert hol az egyik, hol a másik változat bővebb és jobb. A fentebb idézett példában a P pontosabb, mert a falu neve valóban Csika, Szond és Bács között feküdt,[30] ez megfelel a négy mérföldnek, azaz 26–28 km-nek. A személynevek megjelölésében olvasható eltérésekre hadd idézzünk még néhány példát.

I	P
61. Elizabeth uxor Georgii Uzan de villa Zambrithewky	52. Elizabeth uxor Georgii Wzay de Sabritoleze prope Satha
111. Johannes filius Benche prope comitatum Posega	113. Johannes Benchefy de Nagyulg prope Posoga
138. Georgius scolaris de Transilvania . . . cum staret in Gyulafeyerwar	150. Georgius clericus de Transilvania commorans in Gyula causa studii
153. Anna uxor Petri de villa Weroczi	178. Anna uxor Petri de Borochio

Az eltérések szinte minden típusát felsoroltuk: a pontosabb helynévírást, a helység kiegészítő meghatározását *(prope)*. Nem mutattuk be azonban azokat az eseteket, amikor a helynevet magyar vagy latin formájában találjuk.[31] Azt az esetet sem, amikor a helység

[30] *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 235–238.

[31] Pl. Janusfalwa – villa Johannis.

meghatározása egyházi hovátartozósága segítségével történik.[32] Fentebbi példánkban már szerepelt a meghatározás másik módja, a mérföldnyi távolság megadása, s ennek legszebb példája a biharmegyei Pocsaj esete, amely *distat tribus miliaribus a Waradino, 35 miliaribus ab Wylak,*[33] ilyen meghatározás bőven található mindkét kéziratban, még feltűnőbb használata a V-ben.

Sajnos nem következetes az eset tanúinak felsorolása. Fentebbi példánkban az „egész falu" tanúsította az asszony csodálatos gyógyulását. Konkrétabb, ha a tanúkat névszerint sorolja fel, közöttük a legtöbbször újlakiak szerepelnek. A legtöbb esetben azonban a jegyzőkönyv megelégszik annak feltüntetésével, hogy az esetet „az újlaki kijelölt tanúk előtt" mondták el és erősítették meg esküvel.

Az újlaki jegyzőkönyveknél szabatosabb Geszti gyűjteménye. Egyházjogi ismeretei következtében pontosabb a vallomást tevő nevének és lakhelyének meghatározása, nemcsak a mérföldek szerinti távolságot tünteti fel gyakrabban, hanem sokszor az egyházmegyét is, ami igen fontos, mert pl. Aracsát egyaránt találunk a középkori Bács és Torontál megyében, s a szereplők szétválasztását az egyházmegyei beosztás teszi lehetővé, mert a bácsmegyei Aracsa a bácsi, a torontáli a csanádi egyházmegyéhez tartozott.[34]

A sorszámokra vonatkozólag biztosan csak annyit állíthatunk, hogy a P-t eredetileg nem látták el sorszámmal, ezeket Mažuran sorszámozta kiadásában, ami annyiban indokolt, mert az eredetiben minden esetet külön bekezdésbe foglaltak, címet adtak neki és az első betűt díszesebben, iniciáleszerűen írták.[35] Azt sajnos nem tudjuk, hogy az I-t és V-t szerzői vagy kiadói látták-e el sorszámmal. Bárhogyan is áll a dolog, a sorszámot a hivatkozásban megtartottuk, mert sokkal jobban tájékoztat és sokkal biztosabb visszakeresést tesz lehetővé.

Az I és P nagyjából azonos eseteket mond el. A konkordanciajegyzék összeállítása (1. függelék) után megállapítható volt, hogy az I hét esete nem található meg a P-ben.[36] Néhány esetben az I összevonta az egy személy által előadott csodákat, amik a P-ben két külön fejezetben és ezáltal két különböző sorszám alatt találhatók.[37] Az I és P azonos eseteinek száma ennélfogva 160, amihez még hozzá kell adnunk a csak a P-ben meglevő 28, ill. a csak az I-ben meglevő 100 esetet,[38] így a két változatból 288 esettel dolgozhatunk. Ehhez hozzá kell számítani Geszti összeállításának 111 esetét, a rendelkezésre álló esetek száma tehát összesen 399.

A három kézirat (I, P, V) a leírt esetekben a következő információkkal szolgál:
a csodás esetet elmondó személy neve,
lakhelye,
a tanúk neve, lakhelye és társadalmi állása,
végül maga az eset.

[32] I 152: Barbara uxor Emerici de Illew = P 177: Barbara uxor Emerici de Ylle, villa sic vocata, diocesis Bachiensis.

[33] I 47.

[34] *Csánki D.:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. 125, 142.

[35] Ld. Mažuran: i. m. facsimiléjét.

[36] Ezek I 33, 82, 110, 122, 125, 157, 158.

[37] Pl. I 60 = P 50 és 51.

[38] Csak a P-ben található meg: P 42, 74, 76, 92, 124–130, 139–141, 146, 148, 153, 156, 160, 161, 164, 167, 169, 173, 188.

Az információkat többféleképpen értékelhetjük, magunk itt most három szempontból kíséreljük meg a feldolgozást: 1. a lakhely és annak Újlaktól való távolsága alapján a középkori infrastruktúra; 2. a ferences mozgalom társadalmi hatása; 3. a parasztság magatartása szempontjából.

2. §. A feljegyzett esetek jelentős részét újlaki polgárok mondották jegyzőkönyvbe, vallomásuk részben megerősíti, részben kiegészíti azt a képet, amelyet eddig a történeti irodalom a városról kialakított.

Újlak a középkori Magyarország egyik nagyvárosa volt annak ellenére, hogy magánföldesúri joghatóság alatt állt. A 14. század elején a Csák nemzetség Újlaki ágának birtoka volt, majd az ág kihalása után, 1364-ben Kont Miklós nádor kapta királyi adományba.[39] A nádor utódai közül dédunokája, Újlaki Miklós nevezte magát először erről az uradalomról. A város területén földesúri vár állt, amelynek várnagyát és udvarbíráját a jegyzőkönyv is említi.[40] A földesúr maga is szereplője a jegyzőkönyvnek mint a vallomást meghallgató tanú.[41] Kíséretének tagjai is előfordulnak, külön is említik „seneschallus"-át.[42] Ehhez a csoporthoz tartozik a várnagy szakácsa is, aki maga is csodás gyógyulás részese volt.[43]

Nem tudjuk pontosan, kitől és mikor kapta Újlak városi kiváltságait, ezeket Csánki szerint V. László erősítette meg 1453-ban.[44] Városi szervezete, a bíró, az esküdtek valamint az olasz származású városi jegyző a jegyzőkönyv bevezetésében és záradékában szerepel,[45] s az önkormányzat legfényesebb bizonyítéka a város fennmaradt és kiadott jogkönyve.[46]

A város gazdasági alapját a bortermelés és kereskedelem adta meg. Nemcsak szőlőhegyeiről tudunk,[47] hanem élénk kereskedelmi összeköttetéseiről, amelyek a távoli Ragusaval teremtettek kapcsolatot.[48] Borát a középkori Magyarország legjobb minőségű árujának tekintették és két úton szállították észak felé: a Dunán és a Duna mellett húzódó útvonalon Buda, Szegeden és Tiszafüreden át Kassa és Lengyelország felé.[49]

Városias jellegét a legjobban egyházi intézményei bizonyítják. A ferencesek kolostora Karácsonyi szerint a Csák nembeli Ugronnak köszönhette alapítását és 1316-ban már biztosan működött.[50] Kezdettől fogva nagy és nagytekintélyű rendház volt, ahol 1353-ban a magyar rendtartomány közgyűlését tartották. A ferenceseken kívül az ágostonos remetéknek is volt Szt. Anna tiszteletére épült kolostora Újlakon, ezt ugyan első alkalommal 1400-ban említi egy pápai bulla,[51] de nyilván nem lehetett sokkal fiatalabb mint a ferences. Jegyezzük meg, hogy az egész országban mindössze 13 város

[39] *Csánki:* i. m. II. 288.
[40] I 6, I 30.
[41] V 60, V 70.
[42] V 81.
[43] I 30.
[44] *Csánki:* i. m. II. 288–289.
[45] *Mažuran:* i. m. 84–85.
[46] Statutum civitatis Ilok anno MDXXV (Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium XII.) Zagreb 1938.
[47] *Mažuran:* i. m. 23., *Csánki:* i. m. II. 289.
[48] Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér II. Bp. 1956. 3154. sz.
[49] Uo. II. 5533.
[50] *Karácsonyi:* i. m. II. 175–176.
[51] Mon. Vat. Hung. I/4. 279.

dicsekedhetett két koldulórendi kolostorral, rajtuk kívül még négy hárommal, így Újlak mindenképpen az élvonalhoz tartozott.[52]

Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt városi plébániájának gazdagságát mutatja, hogy a benne levő Szt. Kozma és Damján oltár évi jövedelme meghaladta a 100 aranyforintot.[53] A plébános, Tamás is szerepel a jegyzőkönyv tanúi között, a plébániát pedig – némi túlzással – kathedrálisnak nevezi a jegyzőkönyv, amikor a tanúk között a templom írnokát nevezi meg.[54] A plébánián kívül egy Szt. Ilona templomról és egy Szt. László ispotályról tudunk.[55] A város társadalmi fejlettségének egy ispotály már nem is felelt meg,[56] Újlaki Miklós 1451-ben egy Mindenszentek tiszteletére épült kápolna mellett egy második ispotály alapítására nyújtott be kérvényt a római Szentszékhez.[57] A jegyzőkönyvben egy Szt. Péter kápolna, ill. annak Szentháromság oltára is feltűnik.[58] Sajnos sem ezt nem tudjuk elhelyezni, sem azt a Fülöp-Jakab oltárt, amelynek igazgatója ugyancsak előfordul a tanúk között.[59] A jegyzőkönyv a plébánoson, a két oltárigazgatón és a már említett írnokon kívül több papot említ, így az Ilona templom másik oltárosát és egy Pál nevű klerikust, aki iskolamester.[60]

Bonfinitól tudjuk, hogy a város a Duna melletti hegyen állt és fal helyett vesszőfonatos sövénnyel és kis árokkal vették körül.[61] Bővíti ismereteinket a jegyzőkönyv a város utcahálózatára vonatkozólag, Szt. László-, Kőégető (Kewegethew), Halász-, Pozsega- és Kisloncás (vagy Kistiloncás) utcát sorolva fel az érdekeltek lakhelyeként.[62] Szoros kapcsolatban állhatott a tulajdonképpeni várossal – bár nem volt annak része[63] – a Duna balpartján, a várossal átellenben *(ex opposito)* fekvő Pest nevű település. Újlak egy részét Kisújlaknak nevezhették.[64] Vagy a város egy része, vagy a közelben található és szoros kapcsolatban álló település lehetett Buda is, amelyet a jegyzőkönyv mindig megkülönböztet Budától, az ország fővárosától.[65]

Ujlak polgárai közül 44 fő, ha pedig ide számítjuk a pestieket és budaiakat is, akkor 50 személy tett vallomást. Közöttük több halásszal, szűccsel, szabóval, egy-egy arany-

[52] *Fügedi E.:* Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106/1972. 94.

[53] *Lukcsics P.:* XV. századi pápák oklevelei (Olaszországi magyar oklevéltár 2.) Bp. 1938. II. 976. sz.

[54] I 194, I 224.

[55] *Csánki:* i. m. II. 289., *Lukcsics:* i. m. II. 967. sz.

[56] *Fügedi:* id. h. 91–92.

[57] *Lukcsics:* i. m. II. 1231. sz.

[58] V 87.

[59] I 95.

[60] Az oltárt az I 5 bejegyzésnek megfelelő P 3 szövege valóban altarista ecclesie sancte Elene et Nicolay-ként nevezi meg, Mažuran ennek alapján helyesen rekonstruált egy Szt. Ilona és Miklós oltárt. A „Nicolay" azonban elírás, mert az I 5 tételben a szöveg így hangzik: altarista in ecclesia sancte Elene ac nobili Baltazar . . . "

[61] *A de Bonfinis:* Rerum Ungaricarum Decades (ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász) (Bibliotheca scriptorum medii recentiorisque aevorum) Bp. 1941. IV. 259. l. „oppidum est in vertice montis situm non muro, sed vimineo vallo et exigua fossa circumdatum . . . "

[62] I 3, 4, 7, 8, 27, 99, 249, 257.

[63] I 93: de comitatu Bachiensi in Pest ex opposito Uylak. Az újlaki jogkönyv „minor Pesth"-nek nevezi. Vö. Statutum civitatis Ilok (46. j.) 20.

[64] I 150: Elena uxor Georgii de Wylak, que dicitur parva Wylak.

[65] I 134, 137, 165.

művessel *(aurifaber)*, kereskedővel, gölöncsérrel, kőfaragóval és vargával találkozunk.

A város ezekben az esztendőkben (1456–1461) mozgalmas életet élt, Kapisztranói személye már életében nagy vonzóerőt gyakorolt, jegyzőkönyvünkben olyan esetet is elmondtak, amikor a csodás gyógyulás szegedi prédikációja alatt következett be.[66] Holtában tisztelete és hatóereje megsokszorozódott, vele együtt nőtt a sírhoz tódulók tömege. Forrásunk többször emlegeti a „különböző országrészekből odasereglők megszámlálhatatlan tömegét",[67] egy alkalommal egyenesen 12 000 emberről tud,[68] ami nyilvánvaló túlzás. Az azonban biztos, hogy nagy tömegek mozogtak a városban akár a sírnál, akár a barátok kerengőjén.[69] Nem egyszer a nagyhatalmú földesúr, Újlaki Miklós is jelen volt a tanúságtételnél, így akkor, amikor a szentbeszédet mondó barát a szószék mellé állította szegedi emberét, aki fennhangon mondotta el gyógyulása történetét, s a tömeg egy része hangos sírásra fakadt.[70] Tömegesen jelentek meg egyháziak, nemcsak a környékbeli plébánosok (közülük több vallomást tevőt ismerünk), de eljött a bácsi helytartó (aki nem volt illetékes Újlakon), s eljött a veszprémi éneklőkanonok is.[71] Jöttek egyháziak és laikusok, botra támaszkodva, egymásba kapaszkodva gyalog. Hozták a betegeket, nyomorékokat, megkötözött bolond asszonyt kocsin.[72] A Duna is kivette részét a forgalomból, a tolnamegyei Bátáról hajón jöttek többen is,[73] de hajón jöttek az árral szemben Karomról[74] és Bikácsról.[75] Egy báncsai magatehetetlen nemes kocsin vitette magát a Dunáig, onnan hajón jött le Újlakig, a partról ismét kocsin tette meg az utat a barátok templomáig.[76] Népvándorlás indult meg Újlakra a szent ember sírjához, ahol olyan sokan gyógyultak meg gyógyíthatatlannak hitt bajukból, s a nagy folyamban olyan szervezett zarándoklatot is találunk, amilyent a budaiak rendeztek Bátára, onnan Pécsre és Újlakra.[77] A jegyzőkönyv csak a sikeres eseteket tartotta fenn, a próbálkozások száma ennek sokszorosa lehetett, s ha nem is hiszünk abban, hogy egyszerre 12 000 ember volt ott, sokszázat biztosan együtt találhatott a látogató.

Mindent egybevéve élénk forgalmú, gazdag és nagy város áll előttünk a zarándoklat központjaként, ennek ismeretében kell feltennünk a kérdést, kik jöttek el Újlakra

[66] V 13: Cum igitur adhuc vivens beatus pater predicaret Zegedini, ad quem cum mulier predicta pro recuperande sanitatis spe accessisset . . .

[67] I 194: coram domino Thoma plebano de Wylak testibusque deputatis atque innumerabili assistentis populi multitudine.

[68] I 46: coram magna insuper multitudine hominum sexus utriusque, qui devotione beati patris affecti ad tumulum suum ex diversis partibus convenerunt, quorum numerus duodecim milium ab estimantibus censebatur . . .

[69] I 49: in pergula fratrum minorum

[70] V 70.

[71] V 60.

[72] V 73: Cum autem duceret ipsam [= uxorem suam] sic cathenatam et ligatam in curru, pervenit cum ea ad Pesth . . . levaverunt ipsam ad navem, tenentes eam fortiter, timentes ne subverteret navem . . .

[73] V 81, 83.

[74] I 222.

[75] V 102.

[76] V 47.

[77] V 56.

Kapisztrán ravatalához, majd sírjához segítséget kérni bajukra, mennyiben felel meg összetételük Újlak kapcsolatainak.

3. §. Az infrastruktúrára vonatkozó vizsgálatunkat rövid számvetéssel kell kezdenünk. Amint fentebb mondottuk, 399 esetet jegyeztek fel, ami azonban nem jelent ugyanannyi személyt, mert egy személy több esetet is írásba foglaltathatott. Az Újlakkal szemben fekvő Pest egyik lakója, Osvát fia Máté nem kevesebb mint hat eset elmondója volt.[78] Először önmagáról tett vallomást. Egy napon jobb karja úgy megbénult, hogy két hónapig meg sem tudta mozdítani, de amikor fogadalmat tett, hogy meglátogatja a „szent atya" sírját, a bénulás egyik pillanatról a másikra elmúlt. Nem sokkal utóbb látását vesztette el két hónapra, s csak fogadalmának megújítása után nyerte vissza. Ezt a két esetet a jegyzőkönyvvezető egy tételbe foglalta. Ugyanez a Máté vallotta, hogy felesége olyan beteg volt, hogy már az utolsó kenetet is feladták. Az asszonyt a haláltól csak az mentette meg, hogy Máté megfogadta, gyógyulás esetén elzarándokol majd Kapisztranói sírjához. A harmadik tétel alatt Máté fia János szerepel. Korát sajnos nem tudjuk meg, azt azonban igen, hogy „eszét és cselekvőképességét" vesztette, állandó felügyeletre szorult, nehogy a Dunában lelje halálát vagy megölje öccsét. Ismét Máté fogadalma segített a fiún. Másik, név nélkül említett nyolc éves fia a *lupa*-nak (fenének) nevezett betegségbe esett, száján olyan mély seb keletkezett, hogy az ember az újját beledughatta, de az apa helyette tett fogadalma meghozta a gyógyulást. Később ugyanez a fiú megsüketült. Végül harmadik fia esett halálos betegségbe. A felsorolt eseteket az infrastruktúra oldaláról tekintve csak egy személyt vehetünk számba, s ez Osvát fia Máté pesti lakos. Nem ő az egyetlen, aki több esetet mondott el, összesen 30 ilyent kell levonnunk. Számításunk tehát így alakul:

399 eset, ebből levonandó 50 újlaki és 30 ismétlődő = 80 eset, marad 319 személy. A levonásokkal még nem állhatunk meg, mert hat olyan bejegyzést is találunk, amelyekben a lakóhelyet nem jegyezték fel, így a feldolgozható személyek száma 313 fő.

A feldolgozható adatokat a 2. sz. függelékben foglaltuk össze, eredményük 179 helység. Egy egyszerű kis tábla, vagy inkább felsorolás áttekinthetővé teszi a megoszlást.

19 fő 1 helységből	5 fő 2 helységből
10 fő 1 helységből	4 fő 5 helységből
9 fő 1 helységből	3 fő 7 helységből
8 fő 1 helységből	2 fő 36 helységből
6 fő 4 helységből	1 fő 121 helységből

Az értékek óriási szóródást mutatnak 19 és 1 fő között. A többség azoké a helységeké, ahonnan egy-két ember jött el vallomást tenni a Kapisztrán sírjánál vagy közbenjárására bekövetkezett csodáról, a fennmaradó mennyiség – éppen a nagyarányú szóródás következtében – teljesen szétforgácsolódik. A számok rendszertelenségét látva, el kell hagynunk a statisztikai módszert, helyette a kartográfiához kell fordulnunk, amely az adatok rendezéséhez új és – paradox módon – ismét számszerű lehetőséget biztosít.

A nehézségek sajnos itt sem szűnnek meg, 32 helységet még hozzávetőlegesen sem tudunk térképre vinni. Az okok változatosak. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy

[78] I 65–69 és 71.

Újlak és környéke a középkori Magyarország leginkább elpusztult vidéke, amelyről igen kevés forrás maradt fenn a török hódoltságot megelőző évszázadokból. Igy aztán a jegyzőkönyvben előforduló helynév sok esetben ismeretlen, forrásainkban nem jön elő. Bármennyire igyekeztek a történészek a régi település meghatározására, adatok hiányában nem sokra jutottak.[79] Itt-ott jegyzőkönyvünk segít a bajon, mert valamilyen formában meghatározza a helység fekvését vagy helyesbíti az irodalom régebbi megállapításait. Egy Csepcsi nevű falut Csánki Bajától északra a Vajas mentén keresett.[80] Jegyzőkönyvünk szerint Újlaktól hét mérföldnyire, tehát 59–63 km-re feküdt. Baja viszont 14 mérföldre esik Újlaktól, így Csepcsi nem fekhetett még távolabb. Csánkit az vezette félre, hogy két Csepcsit említenek, egyet Tolnában, egyet meg Bodrog megyében, aminek alapján feltételezte azt, hogy a két helységnek egy magasságban kellett lennie. Többször előfordul – és ez ismét az adatsorok hiányosságára vezethető vissza –, hogy a kérdéses helység megyei hovátartozását meg tudjuk állapítani, fekvését azonban nem. Ha a bácsmegyei Balázsfalváról Csánki csak annyit mond, hogy a Nagyvölgyi család birtoka volt, akkor nagyon valószínű, hogy Újlak és Bács városa közé kell helyeznünk, de pontosabb helyét ez még nem határozza meg. Még tágabb a kerete annak az Ormánd nevű falunak, amelynek nemes lakója egy simándi és egy szénahegyi embert hozott magával tanúnak. Simánd a középkori Zaránd megyébe esett, egy Szénás nevű falut pedig Orosháza és Szarvas között találunk, a távolság a kettő között azonban túlságosan nagy, szűkebbre a kör az adatok alapján nem szorítható.

A helységeket a P változat alapján Mažuran is meghatározta, főképpen Csánki, Bösendorfer és Györffy munkái alapján. Néhány esetben az I és V olyan adatokat hoz, amelyek korrigálják Mažuran megállapításait.[81]

Akad olyan is a meghatározhatatlan helységek között, amelyeket a forrásaink adnak meg vagy helytelenül vagy nem elég pontosan. Főképp az ilyen típusú helynevekkel vagyunk bajban, mint amilyen Szentkereszt vagy Felfalu. Ezekből szinte minden megyében volt több is, ha valamilyen megkülönböztető nevet nem adtak neki (vagy azt a jegyzőkönyvvezető nem írta fel), nem tudhatjuk, hogy a sok közül melyikről is van szó.

A megmaradt 147 helységet térképre vive furcsa, több szempontból meglepő kép bontakozik ki. Mindaz, amit eddig a város és a vidék kapcsolatáról tudtunk, azt sugallná, hogy Újlak körül koncetrikus körökben helyezkedjenek az érintett falvak és a központtól kifelé haladva egyre kevesebb település szerepeljen a körön belül. Az a legkevésbé sem volna meglepő, ha a „körök" nem alkotnának szabályos mértani alakot, hiszen a földrajzi tényezők, de főképpen az útviszonyok eltorzíthatják – és szinte minden esetben el is torzítják – a kör formáját. Újlak esetében is több ilyen tényező jelentkezését várjuk el joggal. A város a Duna mellett fekszik, a kört a folyó völgye a nyugat-keleti irányba nyújtja el. A folyó és különösen ilyen nagy folyó, amilyen a korabeli primitív eszközök

[79] Elsősorban Iványi István (Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtára I–IV. Szabadka 1889–1906.), Csánki Dezső és Györffy György munkásságára gondolok. Sajnos sem Iványi, sem Csánki nem értékesítette, nem is értékesíthette a deftereket, amelyek alapján még gazdaságföldrajzi képet is meg lehetne rajzolni.

[80] I 95., *Csánki:* i. m. II. 196.

[81] Pl. a „Sur melleti Goma" falut (P 36) *Mažuran* (i. m. 37. l. 40. jegyzet) a somogymegyei Gombával azonosította, de a facsimile szerint a helyes olvasat „Tur", tehát a Mezőtúr melletti Gyomáról van szó!

mellett a Duna, természetesen akadályt is jelent. Újlaknál átkelőhelyet találunk, ezért volt olyan közeli kapcsolata a vele szemben fekvő Pesttel. A következő átkelőhely meglehetősen távol esett. A folyón felfelé Szatánál és Erdődnél, lefelé Futaknál (Csöregnél) és Péterváradnál, még lejjebb Szalánkeménnél találhatunk révet.[82] Ez az eloszlás abba az irányba befolyásolta Újlak kapcsolatait, hogy azok elsősorban a vele szemben fekvő helységekre terjedjenek ki. De nem félkör-alakban, hanem két ágban északnyugat és északkelet felé, ha a közvetlen magot nem számítjuk. A 13. században a főútvonal Bácstól dél felé Szatánál kelt át a Dunán, Újlakra csak egy mellékes útvonal vezetett. A 15. századra azonban Újlak minden tekintetben felülmúlta Szatát, a két helység szerepet cserélt, most már Újlak volt a fontosabb átkelőhely, csak Futak és Pétervárad tudott vele lépést tartani. Újlak falusi kapcsolatai is elsősorban erre az északnyugati irányba vezető útvonalra alapozódtak és Bácson át meglehetősen messzire, egészen Gergelyiig nyúltak, ami kereken nyolc mérföldnyire (67–72 km) feküdt. Valamilyen útnak kellett lennie kelet felé is, amely közvetlenül kapcsolta össze Újlakot a Bács-Pétervárad közötti nagy úttal, mert a másik közvetlenül Újlakhoz tartozó terület itt helyezkedett el, de távolról sem érte el az északnyugati kapcsolatok kiterjedését, külső határa mintegy négy mérföldnyire esett Újlaktól.

A legfeltűnőbb jelenség, hogy Újlak semmiképpen sem helyezkedik el a vele kapcsolatot tartó falvak közepén (vagy megközelítő közepén), hanem hatáskörének majdnem déli határán. Itt ismét a földrajzi körülményeknek jutott döntő szerep. A várostól délre a Fruska Gora hegyei választják el a Duna völgyét a Száváétól, ezt a hegységet nagyobb útvonal sem vágta át, s ezen a területen alig találunk olyan falut, amelynek lakója jegyzőkönyvünkben szerepelne. A földrajzi körülményeken kívül itt még két tényező játszhatott közre: 1. a vallási és 2. a gazdasági fejlődés. Újlakról már Csánki megállapította,[83] hogy lakossága magyar volt. Megállapítását a jegyzőkönyv mindenben alátámasztja, lakói tehát – és ez érdekel bennünket közelebbről – a latin rítushoz tartoztak. A Száva mentén azonban és főképpen a Szávától délre már délszláv nemzetiségű és részben vagy egészében ortodox népességgel kell számolnunk, amely számára Kapisztranói tevékenysége, a térítés ellenséges volt, nem is érdekelhette, hogy szentté avassák. Lehetséges, hogy dél felé Újlak körzete valamivel nagyobb volt mint a jegyzőkönyvből kibontható kép. Sietve hangsúlyozzuk, hogy nem sokkal, mert a gazdasági megfontolások némiképpen ellentmondanak ennek a feltevésnek. Az újlakiak bortermeléssel foglalkoztak, mezőgazdaságuk minden jel szerint monokultúrás volt, gabonájukat tehát meg kellett venniök. A várostól északra elterülő vidék gabonatermelő volt, a délre fekvő azonban inkább bortermelő, úgy is mondhatnánk, konkurrens. Déli irányba ezért voltak a városnak gyengébb kapcsolatai.

A vallomást tevők körének első csoportját az Újlak közvetlen környékén levő falvak lakóiban találtuk meg, de a térképet szemügyre véve egyetlen rápillantásra is világos, hogy a megadott körön túl is sok helységből jöttek bizonyságot tenni Kapisztranói közbenjárásának csodás hatásáról. A szöveget olvasva az a benyomásunk, hogy ezzel a jegyzőkönyv vezetői is tisztában voltak, mert sok esetben tüntették fel a mérföldben kifejezett távolságot, ezzel is eloszlatva az esetleg felmerülő kétséget. Összesen 23 alkalommal

[82] *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. térképmelléklet.
[83] *Csánki:* i. m. II. 289.

találkozunk a távolság számszerű feltüntetésével, ebből azonban két esetben nem Újlak a végpont. Borosjenőről mondja el a jegyzőkönyv, hogy Buda felett egy mérföldnyire fekszik, másodszor Pocsajról jegyzi meg, hogy Váradhoz három mérföldnyire esik. A fennmaradó 21 eset mindegyikében az Újlaktól számított távolság szerepel (3. sz. függelék), éspedig ebben a megoszlásban:

3 – 10 mérföld 7 eset
11 – 20 mérföld 5 eset
21 – 30 mérföld 2 eset
31 – 40 mérföld 2 eset

Összefoglalóan azt is mondhatjuk, hogy az esetek többségében akkor tüntették fel a távolságot, ha az 100 km-nél (12 mérföldnél) nagyobb volt, másszóval, amikor a cél elérése négy napnál több időt vett igénybe. A távolságot tartalmazó információnak van azonban ennél is fontosabb jellemzője, s ez az, hogy mindig a kisebb, jelentéktelenebb településekre vonatkozik. Látszólag az egyetlen kivétel Várad, de ez sem az, mert a cél ebben az esetben sem az Újlak és Várad, hanem az Újlak és Pocsaj közötti távolság megjelölése volt, Várad csak kisegítőpontként szerepel.[84] De ahogyan csak közvetve szerezhetünk tudomást Váradról, ugyanúgy hiányzik Arad, Temesvár távolságának meghatározása, nem is szólva Budáról vagy Pestről. Nem találunk ilyent Szegedre vonatkozólag, de megtaláljuk a környékén fekvő sokkal jelentéktelenebb Győ, Farkfalva vagy Tápé mérföldekben megadott távolságát Újlaktól.

A távolsági rekordot a több mint 40 mérföldre fekvő Budafalva tartja, utána a 40 mérföldre eső Bernece, a 38 (avagy 37) mérföldre levő Pocsaj és a 30 mérföldnyire található Encs következik. A térképre nézve azt is megállapíthatjuk, hogy Pocsajt kivéve mindegyik teljesen elszigetelt, közel s távolban nincs olyan helység, amely Újlak felé az összeköttetést biztosíthatná. A jegyzőkönyvből nem állapítható meg az információ áramlás útja. Budafalva Zala megyében (Nagylengyel közelében) található, ebben az esetben egy deák *(homo litteratus)* javasolta a betegnek Kapisztranói segítségül hívását. Az ugyancsak elszigetelt somogymegyei Lábodról való István *scolasticus* volt és Bátáról Szlavoniai Gállal együtt tette meg az utat Újlakra. Lehetséges, hogy Istvánnak csak szülőhelye volt Lábod, de nem ott betegedett meg. A zalamegyei Szederkényben élő házaspár figyelmét rokonuk, a falu plébánosa hívta fel Kapisztranóira.

A felsorolt három esetből kettőben az információ áramlásának utolsó láncszemét sikerült a jegyzőkönyvben rögzíteni, de már nem mondhatjuk meg, hogy a bernecei mészáros a csábrádi huszíta börtönben miért éppen Kapisztranóihoz fohászkodott.[85] Ezeket az eseteket kivételnek kell tekintenünk, véletlen folytán kerültek bele az újlaki jegyzőkönyvbe, akár ismerjük az információ áramlás utolsó láncszemét, akár nem. Semmiesetre sem tartoztak Újlak rendszeres kapcsolathálózatához.

[84] Érvelésünk bizonyos fokú ellenpróbája, hogy amikor a szereplő váradi, akkor hiába keresünk távolságra vonatkozó adatot (I 90). Pocsajjal kapcsolatban az I úgy nyilatkozik, hogy est in distantia 37 milliarum Hungaricalium és csak a P mondja, hogy Pocsaj distat 3 miliaribus a Varadino, 35 milliaribus distante ab Huylak (P 37).

[85] V 109.

Nagyon messze fekvő helyekhez tartozik a biharmegyei Pocsaj is, s amint fentebb mondottuk, ezt a helységet a jegyzőkönyv Váradhoz kapcsolja, így egy típus, a nagyvárosok által közvetített kis települések típusának képviselője. Térképünk is azt bizonyítja, hogy a nagyvárosok egy része a környéken fekvő kisebb települések közvetítője Újlak felé. Buda révén szerezhetett tudomást borosjenői, békásmegyeri és talán óbudai emberünk, Szeged révén tápéi, győi és farkfalvi szereplőnk az újlaki sírnál lejátszódó csodás esetekről. A jegyzőkönyv közvetve utal erre a tényre, amikor Borosjenő és Békásmegyer fekvését Budához viszonyítja. A nagyvárosok nemcsak saját lakóikkal szerepeltek, hanem azokkal is, akiket saját környékükről közvetítettek.

A közvetítő szerepnek még egy formája elemezhető ki a jegyzőkönyvből. A nagyváros nemcsak közvetlen környékének (piackörzetének), hanem annak az útvonalnak és a rajta levő településeknek is közvetítőjévé válik, amelyen át Újlakkal fenntartotta saját érintkezését. Ha azt látjuk, hogy a vallomást tevő péterváradi mellett két esetben is temesvári tanú szerepel,[86] akkor nem gondolhatunk másra, mint hogy a temesváriak (Becsén és) Péterváradon át jártak Ujlakra. Geszti gyűjteményében szerepel Albert szentmártoni bíró, származáshelyéről két adatot közöl a jegyzék: 1. Újlaktól 26 mérföldnyire fekszik, 2. a veszprémi egyházmegyéhez tartozik. A két adat a Csepel-szigeti Szentmártonra illik, ezt pedig Buda közvetíthette akár vízi, akár szárazföldi úton. A tanúk mindkét megoldásra lehetőséget adnak, mert egy kölyüdi klerikust (víziút), továbbá egy szondi klerikust és egy böki klerikust sorol fel (szárazföldi útvonalon) a meghatározhatatlan szentpéteri vagy vásároskürti tanún kívül.[87] Nem kívánjuk a példák számát szaporítani, de meg kell említenünk, hogy Iregből is kettő volt, egy Bács, egy pedig Szerém megyében. A kettő csak úgy volt szétválasztható, hogy az egyik mellett Bács városi, a másik mellett erdődi tanú lépett fel.[88]

Vizsgálatunk során eddig megállapítottuk Újlak közvetlen hátországát, s úgy találtuk, hogy az részben a földrajzi, részben az útviszonyok hatására a város magasságában és attól északra 4–8 mérföldnyire, azaz 34–72 km távolságra terjedt ki. Ezen a területen kívül találtunk Újlaktól távoleső helységeket. Egy részük teljesen elszigetelten található térképünkön, ezeket kivételes jelenségnek kell minősítenünk. Más részük a nagyvárosok közvetlen környékén fekszik, a jegyzőkönyv kifejezetten nagyvárosokhoz kapcsolja őket, az onnan származó szereplőknek tehát a nagyváros közvetítette Kapisztranói csodáinak ismeretét. Azt is meg kellett állapítanunk, hogy ezek a városok – de a kisebbek is – közvetítettek olyan helységek esetében, amelyek az őket Újlakkal összekötő útvonalon helyezkedtek el. Ezzel megérkeztünk a városoknak az infrastruktúrában játszott szerepéhez. Már most hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem véletlenül beszéltünk „nagyvárosokról" a régebbi irodalomban szokásos „sz. kir. város" helyett. Ez az utóbbi fogalom csak hátrányosan befolyásolná vizsgálatunkat, amely nem jogi vagy önkormányzati formák, hanem kapcsolatok felderítését célozza.

[86] I 252, V 93.
[87] V 46.
[88] V 34, 50, 51, ill. I 231.

A vallomást tevők közül 47 személy származott 9 nagyvárosból, de közülük bízvást elhagyhatjuk azokat, amelyekből csupán egy-egy egyházi személy ment el Újlakra (Eger, Gyulafehérvár, Zágráb), s akkor névsorunk így alakul:

Buda 8 fő	Szeged 19 fő
Pécs 4 fő	Temesvár 6 fő
Pest 5 fő	Várad 1, összesen 6 városból 43 fő.

A városok névsora önmagában is jellemző. A legnagyobb létszámmal szereplő Szeged és Buda a szerémi bor felvevője, ill. továbbítója, Temesvár pedig szintén kereskedelmi kapcsolatban állhatott Újlakkal. Jellemző, hogy Budáról egy szatócs *(institor)* és egy Szerémi nevű polgár szerepel, a tanúk között pedig Csöreg (az átkelőhely) és Kő lakosait találjuk meg. Pestről is, Budáról is szerepel egy-egy szűcs, akiknek újlaki tanúi szintén szűcsök. Temesvárról egy szatócsot említenek, s egy másik feleségét, aki a temesvári bíró lánya. A nagyszámú szegedi között két szatócs és ismét egy szűcs fordul elő.

Más jellegű kapcsolat fűzi Újlakot Pécshez. Mint mondottuk, Újlak a pécsi egyházmegyében feküdt, s a jegyzőkönyvben szereplők is inkább az igazgatási központ emberei, többek között a polgármester *(magister civium)*. Váradi emberünket is teljesen egyéni kapcsolat fűzhette Újlakhoz, tanúi között szerepel Újlaki Miklós egyik főember szolgája, Geszti László macsói·al-bán. A két jellemző világosan elválik egymástól: a kereskedelemmel és iparral foglalkozó nagyvárosok (Buda, Pest, Szeged és Temesvár) és a központi funkciót játszó Pécs tanúinak csoportjában.

Amikor fentebb a nagyvárosok közvetítő szerepéről beszéltünk, a nagy központok mellett kisebb városokat is említettünk, amelyek közvetítő szerepet játszottak, s példaként Bácsra hivatkoztunk. A vallomást tevők származási helye között 31 olyan települést találunk, amelyeket Csánki műve szerint a 15. században *oppidum*-nak neveztek, s ezért Csánki a „városok" közé sorolt. Más alkalommal már rámutattunk Csánki módszertani hibáira és arra, hogy ez a fogalom ebben a formában inkább gátja. mint elősegítője a várostörténeti kutatásnak,[89] s mintha jegyzőkönyvünk is ezt igazolná. A 4. sz. függelékben összeállítottuk a Csánkinál mezővárosnak minősülő helységeket és feltüntettük, hogy minek nevezik a kérdéses helységet a jegyzőkönyv változatai. Az eredmény: három kisvárost Geszti János *civitas*-nak nevez, amiben nyilván az egyházi nomenklatúrát követi, mert Bács elvileg, Csanád pedig ténylegesen püspöki székhely volt, amelynek ez a cím járt. Túlzott Geszti akkor, amikor ezt a titulust Pécsváradnak is megadta, nyilván ősi bencés apátságára való tekintettel. Érdekesebb, hogy a 21 helység közül 14 nem kapta meg ezt a címet sem Gesztitől, sem – ami még fontosabb – az újlaki városi jegyzőtől. A 14 eset közül hármat tévedésnek kell tekintenünk, mert biztos, hogy Arad, Szávaszentdemeter és Pétervárad nem volt falu. A legjellemzőbb esetek azonban azok, amikor a Csánkinál a „városok" között szereplő Fonót az újlaki jegyző, vagy Parasztit Geszti János egyszerűen *villa*-nak nevez. A kor emberének szemével nézve sem 30 települést, hanem annak csak kétharmadát, 21 helységet tekintettek mezővárosnak, s ítéletüket bízvást elfogadhatjuk.

[89] *Fügedi,* Századok 106/1972. 85–88.

A megmaradó 21 kisváros két egymástól elég élesen elváló csoportra osztható. Az egyik jellemzője, hogy Újlak közelében elhelyezkedő városkákból áll, amelyek (Bácsot kivéve) mind a Duna mentén találhatók. Részben a szerémi bor termelőiről (Acsa, Kamanc, Kő, Karom) van szó, részben a forgalomban, annak is a Dunán lezajló részében nagyobb szerephez jutó kisebb kereskedőgócpontokról (Futak, Pétervárad, Titel, Szata, Erdőd).

A mezővárosok másik csoportja körülöleli azt a magot, amit fentebb Újlak hátországának neveztünk. Ide kell sorolnunk Pécsváradot, Mohácsot és Bátát, Bodrogot és Kölyüdöt, északon Szabadkát, keleten Aracsát, délen pedig Szentdemetert. Abból a tényből, hogy a hátország külső határvonala és közöttük csak gyéren találhatók falvak, vagy pedig üres terület helyezkedik el, önmagából következik, hogy nekik is megvolt a maguk hátországa. Ezen a ponton a nagyon kicsi és a statisztika elvei szerint éppen ezért nem értékelhető számoknak is tulajdoníthatunk bizonyos jelzést. A tíz közeli kisvárosból 44 személy, átlagosan 4 fő, az újlaki hátországon túl elhelyezkedő nyolc városkából 17 személy, azaz átlagosan két fő jött el tanúságot tenni Újlakra. Talán nem vetjük el nagyon a sulykot, ha arra következtetünk, hogy a közeli városkák egy és ugyazon gazdaság-földrajzi (termelési és elosztási) tájnak voltak tagjai. Lehettek – és bizonyára voltak is – kisebb konkurrencia-harcaik Újlakkal, de végső fokon „ugyanabban a hajóban" ültek, ugyanazt az árut termelték és ugyanannak adták el, ugyanazon az útvonalon szállítottak. A földesúri hatalom alatt élők csoportján belül is ugyanazt a relatív szabadságot szerezték meg, minden tekintetben szoros szomszédi viszony fűzte őket egybe, ezért járt közülük több Újlakon.

A hátországtól távolabb eső kisvárosok, átnyúlva saját szűkebb területükön, érintkezésben álltak a szomszédos központok lakóival. Kapisztranói csodatevő hírének ők lehettek közvetítői saját területük felé, de az érintkezés Újlakkal mégis sokkal gyengébb volt, mint a közeli monokultúrás kisvárosokkal.

A kisvárosokkal kapcsolatban ezen a ponton merül fel a hatósugár kérdése. Történeti irodalmunkban Szűcs Jenő vizsgálta meg a 15. századi városok piackörzetét és arra az eredményre jutott, hogy a körülöttük fekvő területen egy 10–15 km-es, majd koncentrikusan 50–60 km-es és végül 150–170 km-es körben helyezkedtek el a várossal piaci kapcsolatban levő falvak.[90] Kubinyi András budai kutatásai során más, inkább jogi természetű adatokat használt fel a város piackörzetének kimutatására, eredményei lényegében megegyeztek Szűcséivel, mert 2, 8 és 24 mérföldes (azaz 17–18, 67–72 és 201–204 km-es) sugarú körök létezését mutatták ki. Kubinyi a megállapított köröket térképre vitte és főleg a városok elhelyezkedése szempontjából értékelte. Városhierarchiát is állapított meg, hat kategóriába sorolva a sz. kir. és mezővárosokat az egyetemek városi származású hallgatóinak száma alapján.[91] Adattárából kiderül, hogy Újlakról 20, Kamancról 29, Futakról 13, Bácsról 11, Kőről 8. Atyáról és Szatáról ennél kevesebb fiatalember iratkozott be a bécsi és krakkói egyetemre. Amint a rövid összefoglalásból látható, Szűcs és Kubinyi szempontjai nem azonosak, ha eredményeik nagyjából meg is egyeznek, mint ahogyan megegyeznek abban is, hogy mindketten a város és nem a falu szempontját érvényesítették.

[90] *Szűcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon Bp. 1955. 105–106.

[91] *Kubinyi A.*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23/1971. 58 skk. 11.

Kapisztranói csodáinak jegyzőkönyvét feldolgozva mindeddig kapcsolatokról és azok térbeli kiterjedéséről beszéltünk; rámutattunk arra is, hogy ezek nem gazdasági, hanem vallási téren jöttek létre. Ennek ellenére sokszor hivatkoztunk gazdasági jelenségekre, a szerémi bor útjára vagy a temesvári, szegedi, budai kereskedőkre, s úgy érezzük, hogy a vallási téren keletkezett kapcsolatok mögött is gazdasági alap húzódik meg, ezért a városok körzetéről tett megállapításaink feljogosítanak a piackörzet kérdésének felvetésére. A feltornyosuló nehézségek itt sem kicsinyek, mert egyrészt nem tudjuk az Újlak körül elhelyezkedő terület településhálózatát rekonstruálni, nem tudunk tehát felelni arra a kérdésre, hogy bizonyos körön belül minden faluból, kivétel nélkül jött-e valaki vagy sem. Másrészt hiányzik az ellenpróba, mert nem állíthatjuk, hogy a közvetlen közelben elhelyezkedő települések kizárólag Újlakkal érintkeztek vagy a környező kisvárosok közül valamelyik másikkal is.

A jegyzőkönyv adatai lehetőséget nyújtottak arra, hogy mérföldben mérjünk, meghúztuk hát a 2, 4 és 8 mérföldes sugarú köröket, s a következő eredményre jutottunk: A származáshely valóban a 2 mérföldes körön belül a legsűrűbb, sőt ezen a körön belül majdnem egyenletes, azaz dél felé nagyjából ugyanolyan sűrű mint észak felé. Ezen a körön belül nem találunk más városias települést. Feltűnő, hogy Gyála és Vaskapu – mindkettő 2 mérföldön belülre esik – Csánkinál ugyan mezőváros, de a jegyzőkönyvek nem nevezik annak. Meghúztuk a 4 mérföldes kört is, s ez épp úgy nem bizonyult hiábavalónak, mint a 8 mérföldes berajzolása. Újlak körzetének északkeleti kifutója 4, az északnyugati nagyjából 8 mérföldnyire terjed ki a várostól. Az északnyugati esetében felmerülhet az a kétely, hogy a Bácson túl fekvő falvakat Bács városa közvetítette, ennek azonban ellentmond, hogy abból a négy faluból, ahol tanúkat sorolnak fel (Csepcsi, Doroszló, Füzeg és Uk) a tanúk között mindig van újlaki, vagy az Újlakkal határos Pestről való ember, ezek a falvak tehát közvetlen kapcsolatban álltak Újlakkal is és valószínűleg Báccsal is.

Az újlaki körzet kiterjedése lényegében megerősíti az eddigi eredményeket, de meg is toldja egy-két jellemzővel. A 2 mérföldes körzet érvényessége vitán felülinek tűnik, még a Fruska Gora dombjai között is érvényesül. A 4, de méginkább a 8 mérföldes körzet azonban teljesen féloldalas, mert az előbbi csak északra, az utóbbi már csak északnyugatra érvényes. Fentebb hangsúlyoztuk Újlak gazdaságának monokultúrás voltát, s azt a magyarázatot is elfogadhatónak tartjuk, hogy a koncentrikus köröknek féloldalas fejlődését is ez a tényező magyarázza meg.

Még egy gondolatot kell felvetnünk a körök határával kapcsolatban. Kubinyi mutatott rá, hogy a két mérföld megfelel a német „Rast" kifejezésnek azaz 17–18 km az a távolság, amit szekéren egy szuszra meg lehet tenni, ezután pihentetni, de főképpen itatni kell a lovakat. Másszóval: két mérföldről pihenő után még aznap vissza lehet fordulni és haza lehet érni 30–35 km menetteljesítménnyel. Logikusnak látszik, hogy ezen a körön belül egy város játssza a központ szerepét. Újlak és szomszédai, nyugat felől Atya, kelet felől Kő között ez a távolság meg is volt, de nem volt meg Kamanc, Futak, Kő és Pétervárad között, amiből az is következik, hogy még ez a távolság sem volt szigorúan betartott szabály. A 4 mérföld távolság értelmét szintén fuvarozási viszonyokban kell keresni, ez az a távolság, ameddig egy nap alatt el lehet érni. Mintha a jogszabályok mögött is a kor technikai felkészültsége húzódnék meg.

Végére értünk a középkori infrastruktúrával kapcsolatos, bizony aprólékos, itt-ott hosszadalmas és fárasztó vizsgálatnak. Összefoglalva azt kell mondanunk, hogy hierarchikus kapcsolatrendszert találtunk. A nagyvárosok hatásköre messzire kiterjedt, Újlak partnerei között ugyanúgy megtaláljuk Budát mint Szegedet vagy Pécset, nem is szólva azokról a jegyzőkönyvben említett összeköttetésekről, amelyek Ragusaval és az itáliai Arezzoval, az újlaki városi jegyző szülőföldjével kötötték össze városunkat. Igaznak bizonyult az is, hogy mennél kisebb egy település, annál kisebb körben mozognak lakói, annál kevesebb forrásból merítik információikat. A kisvárosok a nagyvárosokon kívül elsősorban a szomszédos kisvárosokkal álltak érintkezésben, s valószínűleg minden esetben kialakították azt a szűkebb körzetet, amelyen belül központi szerepet láttak el. A falvak népe úgy látszik ezekhez a kisebb központokhoz kapcsolódott, szerencsés esetben nem is egy, hanem több központhoz is.

Újlak kapcsolatainak megvolt a maguk abszolút határa. Észak felé Budán és az általa közvetített két falun meg Óbudán kívül már csak kivételként találunk két falura, Pécsen és Villányon túl már csak két zalai falu kivételes előfordulása erősíti a szabályt. Az abszolút határ keleti végpontja Arad és Temesvár, délen még sokkal közelebb, a Szávánál fekhetett.

Kubinyi András dolgozta fel Buda és Fehérvár polgárainak származáshelyét, tőle tudjuk, hogy az ország fővárosa Erdély és a Marostól délre eső terület kivételével – az egész országból, Pest szűkebb körzetből toborozta lakosait, Fehérvár pedig szinte az egész Dunántúlról, a Duna-Tisza közéről, Valkóból és egyes Tiszán túl fekvő részekről.[92] Az újlaki részletesebb források ezt az eredményt megerősítették, a nagyvárosok valóban országrészekre, a főváros pedig szinte az egész országra kiterjedő kapcsolatokkal rendelkezett. Azt is feltételeztük eddig, hogy a kisvárosok központok voltak, most ehhez hozzátehetjük, hogy saját körzetükön túl a szomszédos kisvárosokkal is érintkeztek. Ha velük szemben a parasztságról azt kell modanunk, hogy mozgási körlete a legkisebb volt, akkor ehhez hozzátehetjük, hogy a piacközponton át megvolt a lehetősége a távolabbi tájjal való összeköttetésnek is.

A kapcsolatokban a hierarchia kétszeresen érvényesült. Amit eddig mondottunk, az a polgárságra és a parasztságra vonatkozott, de nem az uralkodó osztályra. A papság és a nemesség tagjai sokkal könnyebben törték át földrajzi keretük határát. Nem lehet véletlen, hogy a jegyzőkönyvben említett keleti és nyugati végpontról, Gyulafehérvárról és Zágrábból egy-egy pap jutott el Újlakra, s nem lehet véletlen az sem, hogy Báthory András familiárisa, aki Lovászpatonáról (Veszprém megye) való nemes volt, tanúi között a bácsi vikáriust, a pécsi polgármestert, több pécsi és újlaki polgárt és egy Bálint nevű futaki deákot sorolt fel.[93]

Érdemes volt látszólag ezekért az eredményekért a jegyzőkönyvet az infrastruktúra szempontjából feldolgozni, egy kérdés azonban még hátra van. A jegyzőkönyv nem a mindennapi élet céljait szolgálta, hanem rendkívüli alkalomét. Kapisztranói kanonizációját Újlaki Miklós saját ügyének tekintette, még inkább annak tekintette a ferencesek szigorú ága. Újlaki hatása biztosan nem torzította el a szereplők területi

[92] *Kubinyi A.:* Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából 3/1972. 3. sz. térkép.

[93] I 194.

megoszlását, mert sem közelebbi somogyi vagy szlavóniai, még kevésbé távolabbi északdunántúli (Várpalota, Németújvár), felvidéki (Galgóc, Temetvény) birtokairól nem találunk egyetlen szereplőt sem. Az ő kedvéért talán több újlaki jelentkezett csodás eset alanyaként vagy tanújaként, de más birtokain az egész ügyről látszólag nem is vettek tudomást. Ez annál feltűnőbb, mert az obszervánsoknak Újlaki más birtokain is volt kolostora (Várpalotán és Galgócon). Mindkét rendház annak a hálózatnak volt része, amely esetleg befolyásolhatta a megjelenést és így torzíthatta azt a képet, amelyet fentebb Újlak kapcsolatairól megrajzoltunk.

4. §. Kapisztranói halálakor az obszervánsoknak Magyarországon kereken 40 kolostora működött. Egészen pontos számot sajnos nem tudunk megállapítani, mert nem tudjuk, hogy a paksi és szegedi rendház megvolt-e már 1456-ban.[94] Ha igen, akkor a rendházak száma pontosan 40 volt, ha nem, akkor 38.

A rendtartomány kolostorai mögött ekkor már hosszabb múlt állt. Egy részük a 14. század utolsó negyedétől kezdve a rend szigorúbb ágához tartozónak vallotta magát és a bosnyák rendtartomány háza volt, ezek szinte kizárólag az ország déli vidékén helyezkedtek el.[95] Számuk a 15. század elején 11 volt, alapításukat szinte kizárólag a királynak, főképpen I. Lajosnak köszönhették, aki a bosnyákok és bolgárok katolikus hitre térítését tekintette a barátok legfőbb feladatának. A másik csoportot a 15. század első felében magánföldesurak hívták életre.[96] Ennek a 17 új kolostornak megalapítása erősen megváltoztatta a rendtartomány földrajzi elhelyezkedését. Új őrség keletkezett Erdélyben és annak északnyugati határán, így a provincia északkeleten most már Nagybányáig és Kusalyig, északnyugaton Ozoráig nyúlt fel. Észak felé törekedett a bosnyák rendtartomány is, a 15. század első felében Atyán és a somogyi Igaron alapítva egy-egy új rendházat. A harmadik csoportba az az öt rendház tartozott, amelyet korábban a konventuális (marianus) ferencesek tartottak fenn, de amelyeket 1444–48 között a pápai legátusok az obszervánsoknak adtak át.[97] Ez a változás északnyugaton még messzebbre tolta ki a tartomány határát egészen Esztergomig. A legátusok eljárása természetesen kihívta a marianusok ellenállását. A legélesebb formát a harc Szegeden öltötte, ahol a marianusoknak sikerült megakadályozni rendházuk elvételét, s úgy látszik egy időre elodázták az új obszerváns kolostor felépítését is.[98] Bálint Sándor ennek a feszült viszonynak tulajdonítja, hogy Kapisztranói János szegedi tartózkodásakor nem a marianusoknál, hanem egy laikus házánál szállt meg.

Az obszervánsok belső fegyelme az eretnekek megtérítése érdekében megindított harc kezdetétől fogva erős volt, újabb megerősödését az a pápai intézkedés hozta magával, amely 1448-ban önálló rendtartománnyá szervezte a magyarországi obszervánsokat.[99] Az

[94] *Karácsonyi:* i. m. II. 133, 161.

[95] Alsán, Atya, Cseri, Diakóvár, Ermény, Haram, Karánsebes, Kövesd, Kövi, Orsova, Turnszeverin. *Karácsonyi,* i. m. II. 7, 25, 35, 43–44, 73, 88, 109, 131, 190. Közülük biztosan csak Alsán és Atya volt magánföldesúr alapítása.

[96] Csiksomlyó, Fehéregyház, Felfalu, Gyula, Hacak, Harapk, Jenő, Kabol, Kölyüd, Kusaly, Nagybánya, Ozora, Perecske, Szalárd, Szentlászló, Tövis és Várpalota. Karácsonyi, i. m. II. 26, 45–46, 47, 70–72, 73, 85–86, 87, 103–104, 110, 121, 131–132, 136, 157–158, 174, 198, 205.

[97] Buda, Esztergom, Marosvásárhely, Pest és Patak, Uo. II. 19, 44, 114, 137, 145.

[98] *Bálint:* i. m. 27–28. Az obszerváns kolostor biztosan állt már 1459-ben.

[99] *Karácsonyi:* i. m. I. 338–339.

új provincia – a régebbi ferences szokásnak megfelelően – őrségekre oszlott. Ha nem is ismerjük teljes egészében az őrségek beosztását, azt tudjuk, hogy délkeleti kolostorok (Orsova, Cseri, Hacak, Karánsebes) a karánsebesi, az erdélyiek (Marosvásárhely, Felfalu, Csiksomlyó, Fehéregyház és Tövis) az erdélyi, a délnyugaton elhelyezkedők (Alsán, Atya, Kabol, Diakó, Perecske) egy ismeretlen nevű őrséghez tartoztak.[100] Ehhez az őrséghez osztották be az újlaki kolostort is. Eredetileg ez a kolostor is a marianusoké volt, az obszervánsok részére történő átadását a földesúr, Újlaki Miklós kezdeményezte.[101] Újlaki már korábban, Karácsonyi János szerint 1440 körül Várpalotán alapított rendházat az obszervánsok részére, s ha korábban nem is, 1451-ben már állt az „újonnan alapított rendház".[102] 1456-ban Várpalotán tartották az obszerváns provincia közgyűlését, itt választották meg a rendtartomány fejévé Varsányi Istvánt.[103] Már ez is arra utal, hogy Újlaki szoros kapcsolatban állt az obszervánsokkal. 1451-ben az újlaki kolostor átadását kérte, a tényleges átvételre azonban csak 1455-ben került sor, akkor is Kapisztranói személyes közbelépésére. Azt sem hallgathatjuk el, hogy ezt a tettét saját rendtársai sem nézték jó szemmel.[104] Az átvételt Kapisztranói halála pecsételte meg, sírja pedig egyszeriben Újlakot tette a délnyugati kolostorok központjává, az addig ismeretlen nevű őrséget ezután újlaki őrségnek nevezték, sőt már 1465-ben itt tartották meg a tartományi közgyűlést is.[105]

Az infrastruktúra szempontjából tekintve az obszervánsok szervezete azt jelenti, hogy Újlak körül két újabb koncentrikus kört húzhatunk. Az egyik, a szűkebb, az újlaki őrség kolostorait öleli fel. Mint várható, ez sem szabályos kör alakú, hanem nagyon lapos oválisként helyezkedik el, nyugati vége Alsánnál, a keleti Kabolnál található. A másik, tágabb kör az obszerváns provinciával azonos és az újlaki és karánsebesi őrségen kívül az erdélyit és az ország központjában fekvő kolostorokat is magában foglalja. A két körről készült vázlat nagyon hozzávetőleges. Nem mintha a kolostorok helyét illetően kétségeink lennének, pontosan ismerjük a városokat, amelyekben felépültek, sőt sok esetben még a városon belüli helyüket is meg tudjuk határozni. Amit nem tudunk tekintetbe venni és a térképen feltüntetni, az az egyes rendházak körzete, ezt még Újlak esetében sem tudjuk felmérni. Mert a ferenceseknél, akár konventuálisok voltak, akár obszervánsok, a kolostorokhoz szabályszerű határokkal rendelkező körzetek tartoztak, amelyeken belül alamizsnát gyűjtöttek. Erre a körülményre egy másik koldulórend történetének adata irányította a figyelmünket. Az ausztriai ágostonos remeték két kolostora 1385-ben azzal a kéréssel fordult a magyar rendházhoz, engedje meg az osztrák barátoknak, hogy körzetében, tehát Magyarországon kolduljanak ebben az esztendőben, mert a katasztrofálisan rossz termés következtében osztrák területen az alamizsnagyűjtés kilátástalan.[106] A ferencesekre – éspedig az obszervánsokra vonatkozólag – csak közvetett adattal rendelkezünk. Egy, a 15. század végén keletkezett rendi szabályokat tartalmazó kódexből értesülünk arról, hogy az alamizsnagyűjtésnek megvolt a maga ideje, s ezt a rend

[100] Uo. I 330–331.
[101] Uo. II. 175.
[102] *Lukcsics:* i. m. II. 1250. sz.
[103] Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1901, 205.
[104] *Hofer:* i. m. 413., 244. jegyzet.
[105] *Karácsonyi:* i. m. II. 176–177.
[106] *Fallenbüchl F.:* Az Ágoston-rendiek Magyarországon, Bp. 1943. 32.

szabályozta.[107] Az sem titok, hogy az adakozók köre sem változott nagy mértékben.[108] A másik adatot a szegedi obszervánsok és konventualisok közötti vita lezárása szolgáltatja. A konventuálisok ui. beleegyeztek az új obszerváns kolostor működésébe, de kikötötték, hogy változatlanul ugyanazon a területen szedhetik az alamizsnát mint eddig.[109] Ezek az adatok csak azt a következtetést engedik meg, hogy az országot a koldulórendi házak egymás között felosztották, de a körzetek hozzávetőleges kiterjedésére nem adnak választ.

Visszatérve Újlak kapcsolataihoz, fentebb azt állapítottuk meg, hogy azok három Újlak körüli koncentrikus körben helyezkedtek el: 1. a közvetlen hátország, 2. a környező kisvárosok és végül 3. a nagyvárosok körében. Ha most azt kérdezzük, hogy nem befolyásolta-e ezeknek a köröknek a kiterjedését a ferences, közelebbről az obszerváns kolostorok elhelyezkedése, akkor elsősorban jegyzőkönyvünknek arra a bejegyzésére kell utalnunk, amelyben a ferencesek közvetlen részvételére találunk bizonyítékot. A nemes Járomszentmiklósi Jakab felesége, az ugyancsak nemes Luca asszony vallotta, hogy György nevű fiával együtt megbetegedett, testükön kelések jelentek meg. Mindketten ágynak dőltek. Nemcsak a szomszéd férfiak és nők, hanem egyháziak és „rendünkből való testvérek" gyűltek össze meglátogatásukra és az asszonyok arra bíztatták Lucát, tegyen gyorsan fogadalmat, hogy ellátogat „Isten emberének" sírjához, az ő érdemeiért biztosan meggyógyulnak majd. Luca valóban fogadalmat tett, s előbb fia, majd ő maga épült fel.[110] Az eset leírása Geszti gyűjteményében található, a *„fratres nostri ordinis"* kifejezés alatt tehát obszervánsokat vagy legalább is ferenceseket kell értenünk, s jóllehet a tanácsot az asszonyok adták, nem lehet kétséges, hogy a barátok is felhívták Luca figyelmét Kapisztranói közbenjárásának hatásosságára. A helységet sajnos nem tudjuk lokalizálni. Biztos, hogy Bodrog megyéhez tartozott, Csánki azonban csak nemesi névből ismeri,[111] ennek következtében még csak nem is gyaníthatjuk, hogy a látogató szerzetesek melyik kolostorból jöhettek. Azt a következtetést azonban biztosan levonhatjuk, hogy a ferencesek részvettek Kapisztranói csodáinak hirdetésében. Ha pedig résztvettek, akkor – pusztán elméletileg – kétféleképpen befolyásolhatták annak a területnek kiterjedését, ahonnan a tanúságtevők jöttek: 1. olyan helységekből is jöhettek, amelyeknek Újlakkal semmiféle kapcsolatuk nem volt; 2. növelhették az esetek számát.

Az első elméleti lehetőség, a körzethatár tágításának gyakorlati megnyilvánulása után keresve az előforduló falvak területének nyugati határán találunk különös jelenséget. A tanúk származáshelyének nyugati szélén három helység tűnik fel: Perecske, Peterd és Füzes. Az első kettőből 2–2, a harmadikból egy ember jelent meg Újlakon. Peterdről maga a plébános jött el. Kereszteskénti a nándorfehérvári csatában sebesült meg, egy nyílhegy fúródott arcába. Kapisztranóihoz futott, aki „megjövendölte", hogy sebesülésébe nem hal bele. Nemcsak nem halt bele, de a seb be is gyógyult, a nyílhegy azonban benne maradt, ami miatt nehezen tudta száját nyitni és csukni. Kapisztranói halála után, hallva

[107] *Kollányi F.:* Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében. Századok 33/1898. 411–412.

[108] Uo. 721.

[109] *Karácsonyi:* i. m. I. 272.

[110] V 42: Cum autem miserabiliter ambo pariter sic iacerent multi, non solum vicini et vicine, sed et viri ecclesiastici et fratres nostri ordinis ad visitandos eos undique conveniebant et mulieri dicebant: O bona matrona, cordialiter dolemus de vestris passionibus, sed admonemus te, ut emittas cito votum ad corpus viri Dei et meritis ipsius omnimodam consequemini sanitatem.

[111] *Csánki,* II. 202.

csodáinak hírét, neki ajánlotta magát, s egy nap arra ébredt, hogy a nyílhegy a feje alatt levő tenyerén nyugszik.[112] A történetet azért kellett ilyen részletesen ismertetni, mert belőle egészen világos, hogy két egymástól teljesen független cselekményről van szó. Az első a nándorfehérvári csata, ahol hősünk személyes érintkezésbe került Kapisztranóival. A sebesülés utáni „jövendölés" ugyan Újlakon már a szentéletű ember magasabb képességeinek jeleként tűnik fel, de még itt sem elég meggyőző, még ebben a formában is érződik rajta, hogy ez az alárendelt katona és a parancsnok ügye. Mi sem természetesebb a csata közben mint az, hogy Kapisztranói igyekezett alárendeltjét megnyugtatni. A csata és a kereszteshad feloszlása után a peterdi plébános és Kapisztranói között a kapcsolat megszakadt, plébánosunk csak később, már otthon Baranyában hallott volt parancsnokának csodatevő képességeiről. Peterdtől nem messze fekszik Perecse (kb. 10 km) és jóval messzebb Füzesd. Füzesd esetében gondolhatunk Pécs közvetítő szerepére, mert Pécsről akár a Körös patak mentén, akár Okormindszenten át könnyen elérhető ez a falu. Pécs azonban nem lehetett Perecske és Peterd közvetítője, az odavezető utaknak a villányi dombokat kellett megkerülnie, a főútvonal Pécsről dél felé a Szomorrévhez tartott, de ez is elkerüli a két kisebb helységet. A másik lehetséges közvetítő, Erdőd szintén messze esik Peterdtől és Perecskétől.[113] A magyarázatot nem is az útviszonyokban kell keresnünk, hanem abban, hogy Perecskén 1415-től kezdve obszerváns kolostor működött, ennek tagjai terjeszthették Kapisztranói csodáinak hírét.[114] A két falu tehát nem tartozott Újlak hátországához, de nem is valamelyik város közvetítette őket Újlak felé, hanem a perecskei kolostor, azaz a ferencesek.

Második elméleti meggondolásunk az volt, hogy a ferencesek hatására azokból a helységekből jöttek el többen, ahol ferences kolostor működött. A kérdésre a számok válaszolnak.

19 fő jött el Szegedről, ahol konventuális és obszerváns,
10 fő Atyáról, ahol obszerváns,
9 fő Erdődről, ahol semmiféle kolostor nem volt.
8 fő jött Budáról, ahol obszerváns,
6 fő Aracsáról, ahol konventuális,
6 fő Karomból, ahol obszerváns,
6 fő Temesvárról, ahol dominikánus,
6 fő Füzesdről, ahol semmiféle kolostor nem volt.
5 fő jött Bácsról, ahol konventuális,
5 fő Báncsáról, ahol semmilyen kolostor nem volt.

A 181 helységből az élcsoportot, az első tízet soroltuk fel, s ezek a számok nem igazolják feltevésünket. A rangsor 3., 8. és 10. tagja semmiféle kolostorral nem rendelkezett. Még feltűnőbb, hogy Aracsán és Bácson csak konventuális, Temesváron pedig csak dominikánus kolostor működött. Ez egyrészt arra utal, hogy a viszony az obszervánsok és konventuálisok között mégsem lehetett olyan kiélezett, mint ahogyan azt éppen Kapisztranói

[112] P 164.
[113] *Györffy:* i. m. a Baranya megyét ábrázoló térképmelléklet.
[114] *Karácsonyi:* i. m. II. 136.

esetében hihetnénk; másrészt – ha eltekintünk Erdődtől, Füzegtől és Báncsától – arra a következtetésre indít, hogy több ember azokról a településekről jött, ahol volt koldulórendi kolostor, ahol tehát a vallásos élet élénkebb volt, mint a kis falvakban. A nagyobb helyeken az információáramlást a kolostorok is elősegíthették.

Egy befolyásoló tényező lehetősége a fenti fejtegetés után is nyitva marad, s ez Kapisztranói tevékenységének hatása. Kapisztranói 1455 tavaszán érkezett Magyarországra, 1456-ban bekövetkezett haláláig az ország több városában tartott nagyhatású szónoklatot, 1456 elején pedig lázas tevékenységet fejtett ki a keresztes had toborzása érdekében, főképpen az ország déli részén. Itineráriumát Karácsonyi János és J. Hofer rekonstruálta, bizonyos támpontok Bölcskey munkájában is találhatók. A két rekonstrukció között az eltérés meglehetősen nagy.[115]

[115] Uo. I. 334–338., *Hofer:* i. m. I. 527., *Bölcskey Ö.:* Capistranoi Szent János élete és kora II. Székesfehérvár 1924. A két itinerárium a következő:

Karácsonyi		Hofer	
1455. máj. 30.–júl. 15.	Győr	1455. jún. 5.–júl. 6.	Győr
		júl. 19.	Esztergom
aug. 7.–11.	Buda	júl. 22.	Buda
aug. 18.–24.	Fehérvár	aug. 18.–24.	Fehérvár
szept. eleje	Szeged		
szept. 18.–22.	Csanád	szept. 18.–22.	Csanád
	Temesvár		
okt. 30.	Karánsebes	okt. 30.	Karánsebes
	Lippa		
	Gyulafehérvár		
	Torda		
	Tövis		
dec. 8.	Hunyad	dec. 8.	Hunyad
		dec. 25.	Gyulafehérvár
1456. jan. 6.	Hacak	1456. jan. 6.	Hacak
jan. 15.	Temesvár		
febr. 3.	Pest	febr. 3.	Pest
		márc. 17.	Buda
ápr. 29.	Szeged		
május	Pécs		
	Péreeske		
jún. 14.	Kölyüd		
	Bács		
	Futak		
	Ujlak		Ujlak
júl. 2.	Nándorfehérvár	júl. 2.	Nándorfehérvár

Biztos, hogy Kapisztranói kétszer járt Szegeden, ezt jegyzőkönyvünk is állítja (V 13 és 248, utóbbiban: Benedictus Figedi de Zegedino, in cuius domo illuc veniens vice prima ipse Capistranus hospitatus fuisset), de a második látogatásra nem áprilisban, hanem valószínűleg január második felében került sor, amikor Temesvárról Pestre ment. Március 24–ápr. 8. között Budán találjuk (*Wadding:* i. m. XII.[3] 369 és 370.). Június 14. előtt Kölyüdig hajón tette meg az utat, ott hagyta hátra poggyászával Tagliacozzot (Sem *Hofer:* i. m. 527, sem *Bölcskey:* i. m. II. 269. nem tud mit kezdeni

A nagyarányú eltérésnek több okát adhatjuk. Egyrészt utalhatunk a források hiányosságára, másrészt arra a tényre, hogy az itinerárium összeállításában Hofer volt a hyperkritikus, Karácsony az engedékenyebb, mert az utóbbi elfogadta a meghívóleveleket mint a tényleges tartózkodás bizonyítékát.[116] Végül személyes elemként kell kiemelnünk, hogy Kapisztranóinak a fegyelem nem volt erős oldala, s a kereszteshadjárat hirdetésekor a szervezés sem állt a helyzet magaslatán. 1456 május végén, június elején többször is előfordult, hogy Carvajal bíboros, pápai követ Budáról útnak indított levelével a futár nem találta meg Kapisztranóit.[117] A kalocsai érsek leveléből tudjuk, hogy egyházmegyéjében hatalmas tömeg csődült össze Kapisztranói meghallgatására, Kapisztranói azonban nem jelent meg, s már attól kellett félni, hogy az egybegyűltek élelmiszerkészlete elfogy.[118]

Karácsonyi itinerárium a 1456 elejéig látszik megbízhatónak. Kapisztranói lippai tartózkodását Telegdi Lőrinc 1456. május 15-i levele említi.[119] Csak a tordai és tövisi tartózkodásra nincs adatunk. Egészen más a helyzet az 1456. év első felének útvonalával, ez azonban kiegészíthető és ennek alapján az itinerárium a következőképpen alakul:

1455.		1456.	
május 30.–júl.15.	Győr	jan.6.	Hacak
augusztus 7–11.	Buda	jan.15.	Temesvár
augusztus 18–24.	Fehérvár	jan. vége	Szeged
szept. eleje	Szeged	febr.3.	Pest
szept.18.–22.	Csanád	márc.24.–ápr.8.	Buda
	Temesvár	ápr.29.–máj.18.	Pécs
október 30.	Karánsebes	május vége	Perecske
	Lippa		Kölyüd
	Gyulafehérvár		Bács
december 8.	Hunyad		Futak
		jún.21.–29.	Újlak
		július 2.	Nándorfehérvár

Az itineráriumhoz azt is hozzá kell tenni, hogy Győrben, Budán, Fehérvárott, Pécsett, Csanádon és Szegeden tartotta legnagyobb hatású beszédeit Magyarországon.

Tagliacozzo levelének [TT 1901, 209] „ex loco Hawlud" datálásával, holott világosan Kölyüdről van szó, erre utal az ottani ferences kolostor említése (maga a „locus" kifejezés is ferences kolostorra utal), amelynek kegyura János, tehát Geszti János). Június 21–29. között Kapisztranói Ujlakon tartózkodott.

Az itinerárium adatainak egy részét Szűcs Jenő barátom bocsájtotta rendelkezésemre lektori véleményében, amiért itt is köszönetet mondok.

[116] *Karácsonyi:* i. m. 334–338.

[117] TT 1901 210–211 és 214.

[118] *Wadding:* i. m. XII.[3] 381. His octo diebus sitibundi prestolamur adventum Vestre Paternitatis et hac spe commoti populi circumvicini huc in tanto numero convolarunt, ut iam desint victualia et ob annonae caritatem possit rationabiliter timeri ne fame multi percent.

[119] TT 1901. 203.

Ezeknél is hatásosabb lehetett a keresztes hadjáratot propagáló körútja, amelynek súlypontja Karácsonyi szerint Baranya volt.[120] Tény, hogy május 8-án a siklósi várnagyok és a városi magisztrátus kérték, jöjjön el hozzájuk,[121] s hogy Perecskén is járt.[122] Hosszú, majd háromhetes pécsi tartózkodása alatt is járhatott a vidéken. Hatás szempontjából a legfontosabb terület mégsem ez lehetett. A kalocsai érsek három levelét ismerjük, az első kettőt május 2-án Apátiból keltezte,[123] két héttel később, május 15-én Bácsról sürgette újra Kapisztranói jövetelét.[124] Nincs kizárva, hogy a május 2-i két levél egy és ugyanaz az irat, mert tartalmuk nagyrészt fedi egymást, de csak az egyikben jelzi, hogy az emberek már nagy létszámban gyűltek össze és várják, félő, hogy elfogy az élelmük. A levelek dátumából egy a Duna (Kölyüd, Apáti = a mai Apatin) és az Újlak-Bács-Buda szárazföldi út közötti terület rajzolódik ki. Tegyük hozzá, hogy július 2-án Belgrádból visszament Bácsba, hogy a kereszteseket ténylegesen mozgósítsa, tehát úgy látszik, Kapisztranói is ezt a területet tekintette bázisának.

Ha feltételezzük, hogy hatása befolyásolta az újlaki kapcsolatok fentebb megállapított képét, akkor azt kell várnunk, hogy ezekről a helyekről jelentkezett nagyobb létszámú vallomástevő, hogy itt hamarabb szereztek tudomást a sírjánál történő csodákról és gyorsabban reagáltak rá. A jelzett városokból, Győrből, Esztergomból és Fehérvárról senkit sem találunk a jegyzőkönyvben. Egyedül a nagyszámú szegedi szereplőre és két Csanádról származó tanúra foghatjuk rá, hogy Kapisztranói tevékenységének hatására nőtt meg a szegediek száma és kapcsolódtak be a csanádiak is. Annál több vallomást tevőt találunk a másik területről, Bácstól északra a Duna mentéről, olyan sokat, hogy fel kell tennünk: erről a területről valóban igen sokan Kapisztranói és a ferencesek működésének, főképpen a nándorfehérvári csatát megelőző feszült légkörben végzett propaganda-útjának hatására jöttek el később Újlakra. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Újlak kapcsolatai nem terjedtek ki vagy csak kisebb mértékben terjedtek ki Bács városán túlra. Az a négy mérföldnyi távolság, amivel Újlak északnyugati kapcsolatai nagyobbnak tűnnek az északkeletieknél, a keresztes hadjárat előkészítésének eredményeként kapcsolódott be az újlaki csodák körébe. A baranyai körút ezzel szemben nem vagy csak kevés eredménnyel járt. Önkénytelenül is felmerül a peterdi plébános alakja, akinek esetében szinte két egymástól független személyként tűnik fel Kapisztranói, egyszer a keresztesek parancsnokaként, másszor a csodatévő szentként.

Összefoglalva: a rend és Kapisztranói tevékenysége csak egy pontosan körülhatárolható kis területen befolyásolta az újlaki kapcsolatokat. A Geszti János által feljegyzett eset azonban még egy kitérőre kényszerít. A budai Bálint özvegye, Ilona több asszonnyal együtt zarándokútra indult Bátára, Pécsre és Újlakra. Már úton voltak, amikor egy asszony lebeszélte Ilonát a továbbmeneteltől, mondván, hogy ő is járt Újlakon, de alig tudott megmenekülni az útonállók elől. Ilona visszafordult, de megbetegedett, egyik lába megbénult. Ez arra indította, hogy folytassa zarándoklatát fájdalmai ellenére. Amikor

[120] *Karácsonyi:* i. m. I. 337.

[121] TT 1901, 200.

[122] *Karácsonyi:* i. m. I. 337.

[123] *Wadding:* i. m. XII.[3] 381. és TT 1901, 198–199., ahol Pettkó Béla már felfigyelt a két szöveg eltérő voltára.

[124] TT 1901, 203–204.

Báta és Pécs után megpillantotta az újlaki ferences kolostor templomtornyát, Kapisztranói közbenjárását kérte. Hirtelen gyógyult meg, bár még kicsit sántított, de amikor a templomban elmondotta gyógyulása történetét, ez is elmúlt.[125] Nem tudunk megszabadulni attól a benyomásunktól, hogy Ilona nem mondta el a teljes igazságot. Pusztán lélektanilag elképzelhetetlen, hogy Bátán és Pécsett ne kérte volna gyógyulását. Az útvonalban ugyan az asszonyok már az induláskor megegyeztek, Ilona történetében mégis bizonyos fokú felebbezést látunk. Ujra meg kellett próbálkozni Újlakon azzal, ami Bátán és Pécsett nem sikerült. Meggondolásunkat alátámasztja Péter pécsi polgár özvegyének, Klárának esete is, akinek végtagjai torzultak el, s már csak csúszva-mászva közlekedett mint a kisgyerek. Bátára ment, de „nihil prosperum ibi pro se obtinuit". Ekkor hajóra szállt és Újlakra igyekezett abban a reményben, hogy „forte ibi invenisset misericordiam Dei", ami be is következett.[126] Nem ez a két asszony volt az egyetlen, aki Bátán át érkezett Újlakra. Szlavóniai Gál Újlaki Miklós jelenlétében vallotta, hogy lábai megbénultak, s mert orvosságot nem talált bajára, Bátára vitette magát kocsin. Ezen a ponton jegyzőkönyvünk hirtelen diszkrét hangot üt meg: „kimenvén Bátából, ahogyan odaérkezett, útközben teljesen meggyógyult" és Újlakon jegyzőkönyveztette az esetet.[127] Geszti minden igyekezete ellenére is világos, hogy Gál nem gyógyult meg Bátán, ezért „felebbezett" Újlakra Kapisztranóihoz. Egyébként a vallomástevők között még két bátai származású is akadt.[128]

A bátai bencés apátság a 14. század végétől, de legkésőbb 1415-től kezdve csodás ostya birtokában volt, amelyben „megjelent Krisztus vére testének egy darabkája".[129] Az első híradás Turóczytól származik, aki szerint Garai János bán az ellenség fogságából megszabadulva az apátság templomában helyezte el azt a láncot, amelyen fogva tartották.[130] Alább lesz még alkalmunk megismerkedni a fogadalmak rituáléjával, annyit azonban már most is előrebocsájthatunk, hogy ez az aktus a hálaadás befejező lépése. Báta is búcsújáróhely volt, ezt Garai láncának elhelyezése, Ilona és Klára asszony meg Szlavóniaî Gál vallomása egybehangzóan bizonyítja.[131]

Ha pedig még mindig maradna bennünk kétség, akkor két – az ellenkező végletről származó – híradás végképp eloszlathatja. 1434-ben a pápa búcsút engedélyezett azoknak a hívőknek, akik Urnapján a bátai apátság templomában – ahol Krisztus vérének és más szenteknek ereklyéjét őrzik – meggyónnak és jelen vannak, amikor ezeket az ereklyéket felmutatják. A másik oldalról, a reformáció híveitől 1526-ban, majd a 16. sz. derekán

[125] V 56: Elena relicta Valentini de civitate Budensi . . . dixit, quod cum ipsa ex devotione cum aliis peregrinis mulieribus pro indulgentiis optinendis veniret versus Batham, dehinc ad Quinqueecclesias, ut post hec properaret ad visitandam tombam beati viri in Vylac . . .

[126] V 81: per currum fecit se ducere ad Batham, ubi ostenditur populis corpus Christi sanguinolentem (!) si forte divina miseratio ibidem cum ea pie ageret et senaret, quo cum pervenisset nichil prosperum ibi pro se optinuit. Faciens se portare ad navem, ut in ea descenderet ad tombam hominis Dei vel forte ibi inveniret misericordiam Dei . . .

[127] V 83; Qui se fecit ducere per currum ad oppidum de Batha et de Batha exiens sicut intrans et in via perfecte sanatus est a predicta contractione, qui suis pedibus per 15 miliaria nostra venit iuxta promissionem suum ad beati patris corpus . . .

[128] I 126, 128.

[129] A Pannonhalmi Szt. Benedek rend története (a továbbiakban: PRT) XII/b. 131–132.

[130] Uo. 132.

[131] V 81 (ld. fentebb 126. sz. jegyzet).

súlyos kétségek merülnek fel az ostya csodatevő voltában.[132] Az utóbbi versben olvashatjuk, hogy a katolikusok Rómába, Kölnbe, Aachenbe és Compostellába zarándokolnak.

„Akinek nincs annyi költsége
Menjen csak Bátára vagy Kassára"

A reformációt követő költő a búcsújárást társadalmi szempontból a legérdekesebb ponton érintette. A középkorban a zarándoklat is hierarchia kérdése volt. Az arisztokrácia és magasabb papság zarándoklatai messzire vezettek: a Szentföldre, Compostellába, sőt Tari Lőrinc személyében Irországba. Az uralkodó osztály tagjai Rómában találkoztak a gazdagabb polgárokkal, mert az utóbbiak inkább német földre, Aachenbe és Kölnbe jártak. Sem egyik, sem másik helyen nem találkozunk parasztokkal. Versünk utolsó két sora adja meg a választ: az ilyen költséges távoli úthoz nem volt elég pénzük, ezért az országon belüli búcsúhelyeket látogatták. Újlak is azoknak volt útícélja, akiknek „nincs annyi költsége". Ez eleve határt szabhatott a Kapisztrán sírját felkeresők származáshelyének. Újlak a saját hátországában elsősorban a vele közvetlenül érintkező nagy- és kisvárosok polgári paraszti rétegének volt zarándokhelye.

5. § A tanúságtevők társadalmi összetétele megállapításunkat mindenben alátámasztja. Mindössze két arisztokrata család szerepel, a Szekcsői Herceg és a Kórógyi, az előbbi két férfitaggal. Ez a két család a közeli terület nagybirtokosai közé tartozott, ráadásul Szekcsői Herceg Pál testvére, Ráfael kalocsai érsek volt ebben az időben. Nem hallgathatjuk el azonban, egyik család sem volt Újlak vagy az újlaki uradalom közvetlen szomszédja. Sokkal közelebb feküdtek városunkhoz a Garaiak és Marótiak birtokai, de hiába keressük ennek a két családnak tagjait a jegyzőkönyvben, ott csak a Marótiak egyik udvarbíráját találjuk meg. Pedig Magyarország uralkodó körei minden eszközzel elősegítették Kapisztránói szenttéavatását, ennek érdekében többször nyilatkoztak csodatevő képességéről. Mátyás király maga mondotta el – és ebben a kor felfogása szerint természetfeletti képességet kell látnunk –, hogy Kapisztránói megjövendölte trónralépését.[133] 1455–56 év folyamán sok arisztokrata fordult Kapisztranóihoz, kérve járjon közben Istennél gyógyulása érdekében. A sort Szilágyi Erzsébet nyitja meg, aki levelében arra kérte, hogy halálosan beteg menyéért imádkozzék.[134] Ugyanezt kérte Héderváry László egri püspök a hályogos rokona Losonci Bánffy János érdekében.[135] Ennél sokkal primitívebb megnyilvánulásokat is ismerünk előkelő körökből. Tornai Szilveszter felesége közeledő szülésére tekintettel kérte Kapisztranóit, küldje el neki egyik cingulusát.[136] Politikai vagy egyházi kérdésekben levelezésben állt vele az országnak szinte minden arisztokratája, Garai László, a Marótiak, a Losonci Bánffyak. Azt még valamennyire érthetőnek tarthatjuk, hogy ezek közül a távolabbi birtokosok nem szerepelnek az újlaki jegyzőkönyvben, de az már kevésbé érthető, hogy az egyik vatikáni kódexben olvasható budai tanúk jegyzékében is csak egyetlen arisztokratára, Csáky Istvánra találunk.[137]

[132] PRT XII/b 133.
[133] Magyar Sion 7/1869. 335–336.
[134] TT 1901, 183.
[135] Uo. 181, Pettkó a püspököt tévesen Bánffynak nevezi.
[136] Uo. 197.
[137] P. Kaizer id. kéziarata 59. l.

A legfeltűnőbb Újlaki Miklós magatartása. Fentebb utaltunk rá, hogy 1456 szeptemberében vagy októberében személyesen találkozott Kapisztranóival. Az akkor 71. évében járó Kapisztranói halálos beteg volt, ez nemcsak a környezet, hanem Újlaki előtt is teljesen nyilvánvaló volt. Újlaki nemcsak Kapisztranóinak tanácsolta, hogy térjen vissza az újlaki kolostorba, hanem familiárisainak azt is megparancsolta, hogy Kapisztranóit élve vagy halva Újlakra kell vinni, s ha élve érik el az újlaki kolostort, ott kell tartani, amíg meg nem hal. Erre tulajdonképpen semmi szükség nem volt, mert Kapisztranói maga többször kijelentette, hogy Újlakon, kíván nyugodni. De biztosabb volt így, hogy halálos ágyánál az újlaki várnagy is ott őrködött ura, Újlaki Miklós képében. Kapisztranói halála után Újlaki mindent megtett, hogy szentté avatását előmozdítsa. Említettük már, hogy a jegyzőkönyv felvételére ő adott utasítást, ő jelölte ki a bizottság tagjait, sőt többször személyesen megjelent a csodák elmondásánál. Egy 1460-i levelében, amelyet a kanonizáció érdekében itáliai fejedelmekhez intézett, azt a kijelentést tette, hogy ő is részese Kapisztranói csodáinak, mert szédülése elmúlik, ha a Kapisztranói által használt fejkendőt teszi fejére.[138] Nyilvános vallomást azonban erről nem tett.

Újlaki egész magatartását társadalmi helyzete határozta meg. Uradalma központjának mindenképpen biztosítani akarta egy csodatevő szent jelenlétét, s ebben nem feltétlenül anyagi érdek vezette. Amikor a temetés után a helyszínre érkezett, mélységesen felháborodott, hogy a földbe tették, exhumáltatta, 5 lakattal lezárt érckoporsóba tétette és így temettette el a ferences templom legszebb, Szent Katalin kápolnájában.[139] A nagy zarándokközpontok mind sírnál keletkeztek. A Szentföldet Krisztus, Compostellát Jakab apostol, Rómát az apostolok és végül de nem utoljára – Fehérvárt István, Váradot László sírja miatt keresték fel a zarándokok. Ilyen zarándokhely kiépítésének első feltétele a méltó formába öltöztetett sír, Újlaki első lépése teljesen logikus volt. Ha még tekintetbe vesszük a várpalotai rendház megalapítását, akkor azt kell mondanunk, hogy Újlaki elsőrendű támogatója volt a ferenceseknek. De azt is hozzá kell tennünk, hogy felülről. Ha a pápai legátussal kellett tárgyalni, ha itáliai hatalmasságoknak kellett levelet írni, akkor Újlaki készségesen megtett mindent, ami tőle telt. Ilyenkor még személyes jellegű nyilatkozatra is hajlandó volt, de nem volt hajlandó leereszkedni saját jobbágyai közé és azok között tanúságot tenni.

Újlaki magatartása nem elszigetelt jelenség. Szekcsői Herceg Pál fia csodálatos gyógyulását nem személyesen jelentette be, hanem „per nobiles viros, suos familiares, videlicet Paulum de Lippa, Thomam de Posega, Matheum de Liptho . . . cum depositione iuramenti testimonium dari fecerit".[140] Amikor – más alkalommal – személyesen jelent meg Újlakon, akkor a maga gyógyulását nem a templomban, a tömeg előtt, hanem a kolostorban, a barátok előtt mondta el, azt hozzátéve: „beatum patrem adhuc in carne viventem magno prosequabatur dilectionis affectione et in castro suo in alia quoque mansionis sue domo honorifice susceptum et habundatissime provisionis cultu digna veneratione fovit, proinde non est mirandum, si beneficiorum suorum vicem per eum gratuitam accepit".[141] A nagyúr itt nemcsak primitív gondolkodásról tett tanúságot,

[138] *Bölcskey:* i. m. 576–577., Magyar Sion 7/1869. 269.

[139] *Bölcskey:* i. m. II. 398–399.

[140] I 258.

[141] I 189: dominus iste beatum patrem adhuc in carne viventem magno prosequabatur dilectionis affectu et in castro suo, in alia quoque mansionis sue domo honorifice susceptum

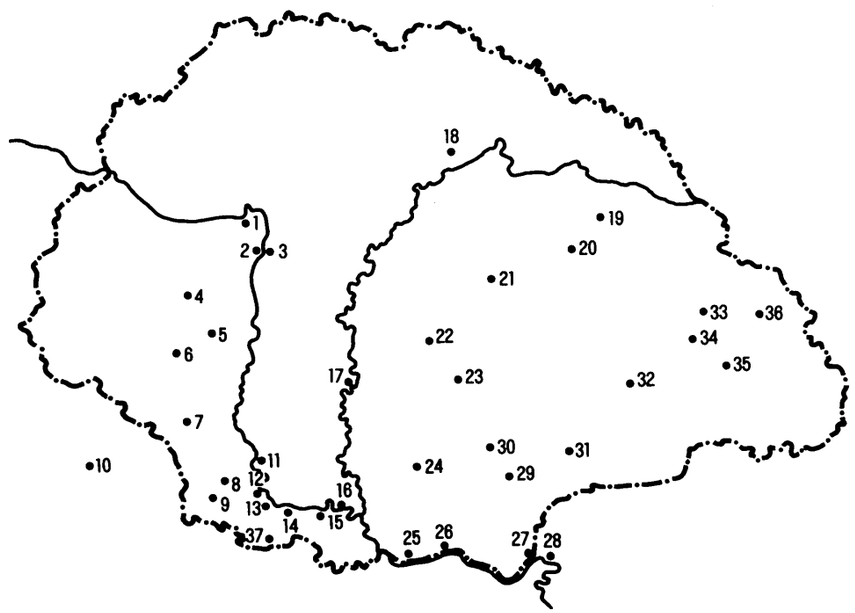

2. Obszerváns kolostorok 1450 körül

1. Esztergom
2. Buda
3. Pest
4. Palota
5. Ozora
6. Igal
7. Perecske
8. Harapk
9. Diakóvár
10. Szentlászló
11. Kölyüd
12. Atyina
13. Atya
14. Ujlak
15. Csöregy
16. Kabol
17. Szeged
18. Patak
19. Nagybánya
20. Kusaly
21. Szentlászló
22. Gyula
23. Jenő
24. Cseri
25. Keve
26. Haram
27. Orsova
28. Szörénytornya
29. Karánsebes
30. Kövi
31. Hacak
32. Tövis
33. Felfalu
34. Marosvásárhely
35. Fehéregyháza
36. Csiksomlyó
37. Alsán

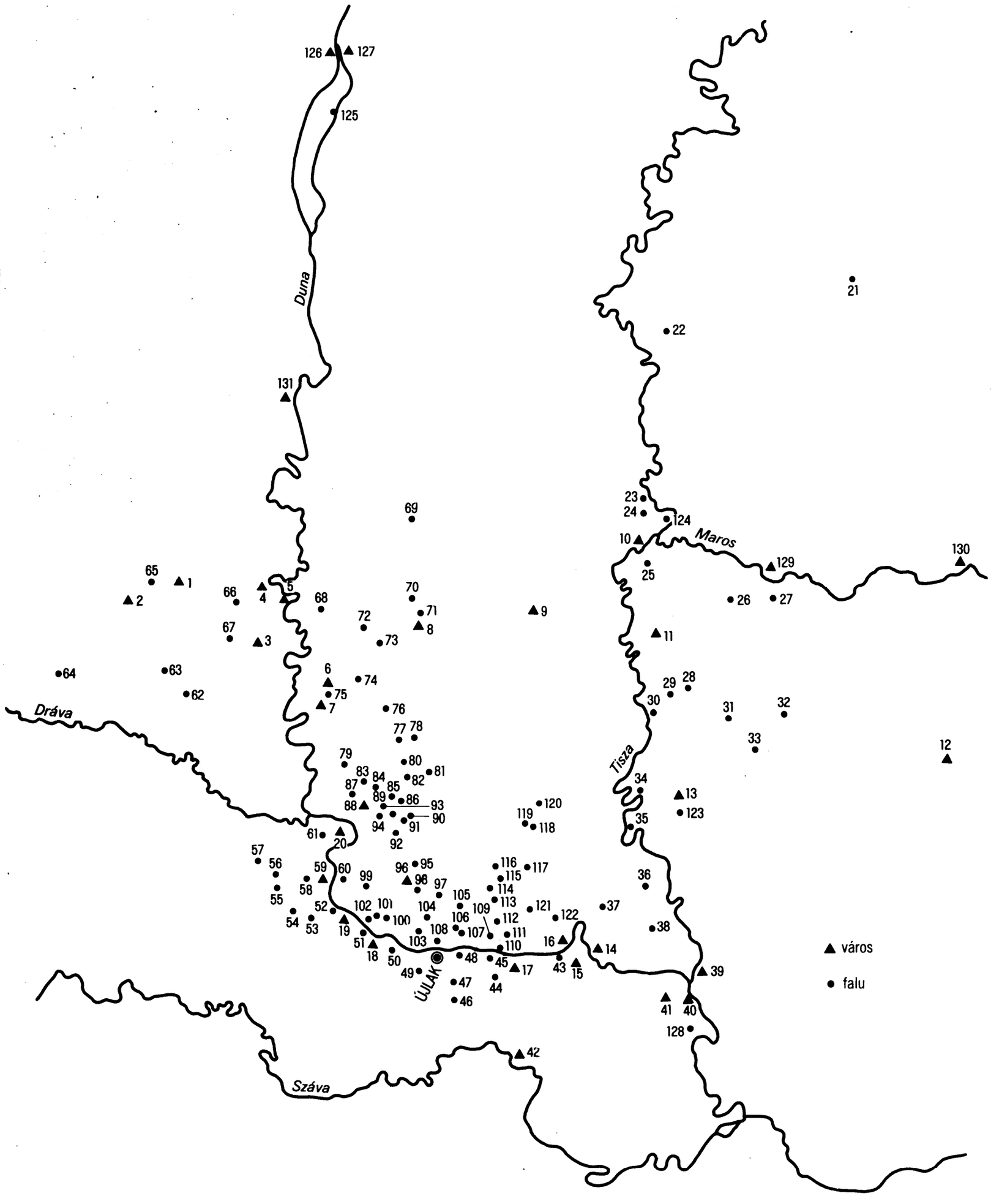

1. Az újlaki szereplők származáshelye

1. Pécsvárad
2. Pécs
3. Mohács
4. Szekcső
5. Báta
6. Kölyüd
7. Bodrog
8. Madaras
9. Szabadka
10. Szeged
11. Révkanizsa
12. Temesvár
13. Aracsa
14. Pétervárad
15. Kamanc
16. Futak
17. Kő
18. Atya
19. Szata
20. Erdőd
21. Gyoma
22. Csépa
23. Győ
24. Fark
25. Királykő
26. Keresztur
27. Mégy
28. Kiskér
29. Batka
30. Peszér
31. Zajhán
32. Horogszeg
33. Bikács
34. Perlek
35. Devecser
36. Boldogasszonytelke
37. Szentgyörgy
38. Rés
39. Titel
40. Karom
41. Szalánkemén
42. Szentdemeter
43. Révfalu
44. Koroska
45. Szilszeg
46. Erdővég
47. Liba
48. Neszt
49. Gyümölcsény
50. Berekszó
51. Moha
52. Zsámbokrét
53. Nagyvölgy
54. Szopot
55. Bátya
56. Kórógy
57. Szerőce
58. Császár
59. Borohó
60. Ireg
61. Béllye
62. Perecske
63. Peterd
64. Füzes
65. Somogy
66. Himesegyház
67. Liptód
68. Töttös
69. Zside
70. Bokod
71. Nagyfalu
72. Gara
73. Rég
74. Kál
75. Illye
76. Gergelyi
77. Coborszentmihály
78. Bugyi
79. Szerénd
80. Csepcsi
81. Jobbágytelek
82. Kenyeres
83. Timpan
84. Szombathely
85. Füzeg
86. Doroszló
87. Szentgergely
88. Szond
89. Csika
90. Ük
91. Tótfalu
92. Aracsa
93. Cseri
94. Fonó
95. Dersfalva
96. Bács
97. Ders
98. Mindszentfalva
99. Bánca
100. Németi
101. Palonya
102. Újfalu
103. Böki
104. Tarján
105. Szopor
106. Vajonca
107. Gyála
108. Pest
109. Cséb
110. Vaskapu
111. Harsány
112. Nagykeszi
113. Kürt
114. Pusztaszentmihály
115. Paska
116. Jánosfalva
117. Páris
118. Paraszti
119. Orbász
120. Fehéregyház
121. Szöllős
122. Ireg
123. Matej
124. Tápé
125. Szentmiklós
126. Buda
127. Pest
128. Szova
129. Csanád
130. Arad
131. Paks

hanem legbelsőbb meggyőződéséről, hogy neki, a várúrnak vendéglátása. de főképpen rangja következtében jár a szívesen látott ferences barát segítsége halálában is, hiszen akárkit nem engedett be házába, még kevésbé várába.[142]

Jellemző a Kórógyiak esete is. Kórógyi Gáspár súlyos gyomorvérzést kapott, majd belehalt. Szabályos fogadalmat tett anyjával együtt és együtt jelentek meg – természetesen kíséretükkel – Újlakon és bizonyították a csodát. És ez mégis kivételes jelenség lehetett, mert familiárisuk ügyében már megelégedtek azzal, hogy levelükkel tanúsítsák az eset megtörténtét.[143]

Az arisztokrácia szívesen látta Kapisztranóit, elfogadta politikai partnerként is, ıathatósan támogatta a ferences mozgalmat – felülről. Szolgálataiért azonban ellenszolgáltatást várt, akár személyes ügyében, akár hatalmának megerősítésére, mint földesúr.

A jegyzőkönyvben vallomást tevő nemes férfiak és nők száma mindössze 24 fő. Névsorukat látva az első érdekesség, hogy a jómódú, középbirtokos nemesség szinte teljesen hiányzik. Az őket jellemző egregius cím csak kétszer fordul elő, egyszer Berekszói Ferenc, egyszer pedig egy közelebbről ismeretlen, az Újlakkal szembeni Budán lakó Ádám Miklós neve mellett, utóbbi valóban jómódú lehetett, mert a sír meglátogatásán kívül arra is fogadalmat tett, hogy két barátot lát el ruhával.[144]

Ha nem is címzik egregiusnak, hanem csak nobilisnek, mégis ide kell számítani Alifánti András is. Társadalmi rangját ő azzal fejezte ki, hogy a fogadalmat familiárisával teljesíttette.[145] A végeredmény tehát két, a legjobb esetben három középbirtokos nemes. Nyoma sincs a Bátmonostori Töttösöknek, a Nagyvölgyieknek Bács, a Harapkói Botosoknak vagy a Serkei Lorántffyaknak Valkó megyéből, s a bácsi Geszti László macsói al-bán is csak „hivatalból" szerepel a jegyzőkönyvben. Ugy látszik, a középbirtokos nemesek teljesen az arisztokráciát követték magatartásukban. Megerősíteni látszik ezt a következtetést, hogy Kölyüdön 1430 körül vagy maga Geszti János vagy apja obszerváns kolostort alapított.[146]

A fentebb említett 24, illetve most már a három középbirtokos leszámítása után csak 21 fő túlnyomó többsége a kisnemesség soraiból került ki. Egy nemesasszony kunnak volt a felesége, négy nemes városi polgárként jelenik meg Aracsáról, Erdődről, Pestről és Szentdemeterről.[147]

Még ha mind a 24 nemest együtt vesszük számba, akkor is igen kicsi ez az arány, az összes szereplőknek alig 6%-a, holott Bodrog megye a közép- és kisbirtokos nemesek hazája volt.[148] Ha pedig eltekintünk attól, hogy a fennmaradó 17 kisnemes közül három

habundatissime provisionis cultu digna veneratione fovit, proinde non est mirandum, si beneficiorum suorum vicem per eum tam gratuitam accepit.

[142] Valószínűleg a baranyai Kőszegről van szó, amely Kölyüddel szemben feküdt és a Szekcsői Hercegeké volt.

[143] I 107, 136.

[144] I 134.

[145] I 156.

[146] *Karácsonyi:* i. m. II. 103–104.

[147] I 221, 117, V. 57.

[148] *Csánki:* i. m. II. 133.

harci cselekmények következtében került bajba, akkor azt is hozzátehetjük, hogy maga tartásukban nem nagyon találunk eltérést a parasztság magatartásától. Ezért feltűnő, hogy két nemes tanúként saját familiárisait is felvonultatta, de ez nem a bajban való mega tartást, hanem csak a társadalmi státussal együttjáró külső díszt jelentette.

Az egyháziakról ugyanazt mondhatjuk el mint a nemességről. Magyarország főpapjai 1455–1456-ban ugyanúgy szoros vagy még szorosabb kapcsolatba kerültek Kapisztranóival, mint az arisztokraták. Világi téren mint a királyi tanács tagjai, egyház téren méltóságukból kifolyólag tárgyaltak vele, s nemcsak az esztergomi érsek, hanem a győri, pécsi, csanádi és erdélyi püspök is vendégül láthatták, még többen szerettek volna vele személyes kapcsolatba kerülni. S ha azt olvassuk, hogy Győrbe érkeztekor a püspök egyházi körmenettel fogadta, akkor az sem lehet kétséges, hogy a prépostok, káptalani dignitáriusok is személyes ismerősei voltak. Említettük azt is, hogy sírjánál Újlakon sok a magasabb klérushoz tartozó egyházi fordult meg. De a jegyzőkönyvet átlapozva megint csak azt mondhatjuk, hogy tanúságtevőként nem találkozunk velük. A legmagasabb egyházi a dersi prépost, az ágostonos (ún. karinges) kanonokház főnöke,[149] a többi egyház mind az alsópapság tagja. Hét kis plébánost és káplánt említenek a tanúságtevők között ami megint igen kicsi szám.[150] Az említett budai jegyzék itt sem változtatja meg az újlaki jegyzőkönyvből kielemezhető képet, mert csak két esztergomi kanonokkal és a váradi segédpüspökkel növeli meg a magasabb egyháziak sorát.[151]

Az infrastruktúra vizsgálatánál úgy találtuk, hogy Újlak hátországa Bács és Bodrog megye déli részét ölelte fel, távolabbi kapcsolatai kisvárosokra és néhány nagyvárosra terjedtek ki. Akár a közvetlen hátországot, akár a távolabbi kis- vagy nagyvárosokat tekintjük, azt kell megállapítanunk, hogy az újlakiak szinte kizárólag a parasztsággal és polgársággal tartottak kapcsolatot. Bármilyen rendkívüli alkalom is volt Kapisztranó csodáinak jegyzőkönyvezése, sem a ferences rend működése, sem Kapisztranói személyes tevékenysége nem növelte számottevő mértékben Újlak kapcsolat-körének kiterjedését, a jegyzőkönyvből kibontakozó határok megfelelnek Újlak tényleges gazdasági kapcsolatainak.

A paraszti-polgári réteg újlaki megjelenését bizonyította a szereplők társadalmi származásának összeállítása is. A tanúságtevők szinte teljes tömegükben a parasztságból és polgárságból kerültek ki, kevés volt közöttük a nemes, s azok nagyobbrésze is a parasztsággal azonos szinten mozgott, vele azonos magatartás hordozója volt. De ami a mi esetünkben Újlakra áll, az áll a ferencesek működésére is. Az uralkodó osztály tagjai – akár arisztokraták, akár főpapok voltak – csak felülről támogatták a ferenceseket, a barátok a parasztság és a polgárság lelkipásztorkodását tekintették főfeladatuknak, ezek adták híveik tömegét.

Újlak a ferencesek és Kapisztranói sírja révén vált búcsújáró hellyé, zárkózott fel a korábban nagy tömegeket vonzó Bátához és Váradhoz. Mindhárom hazai zarándokhely volt, nem az uralkodó osztály, mégcsak nem is a jómódú polgárság nagy tömegeinek búcsújáróhelye. A ferenceseknek Magyarországon ez volt az első zarándokhelyük,

[149] V 4: venerabilis vir frater Fabianus ordinis sancti Augustini, qui vocantur regulares canonici prepositus de Ders

[150] I 142, 202, 121, 229, P 164, V 105, 106.

[151] P. Kaizer kéziratának 58. lapján.

amilyennel addig csak a világi papság és a bencések rendelkeztek. Kapisztranói közvetlen munkatársai úgy tudták, hogy azért akart Újlakon nyugodni, mert ezzel biztosította volna a konventuálisoktól elvett kolotornak obszerváns kézen való megtartását. Ennél sokkal többet ért el, rendjét megajándékozta az első nagyhatású búcsújáróhellyel, újabb fegyvert adott kezükbe a népi vallásos élet mindennapjához.

6. §. A jegyzőkönyvek adatai más szempontból is figyelemreméltóak. Ismét számvetéssel kell kezdenünk. A 399 bejegyzett eset egy részében nem egy, hanem több személyről vagy csodáról van szó, így vizsgálatunk 407 esetet ölel fel. Az első és bizony elég megdöbbentő tény, hogy a 407 esetből 389 betegségből történt csodás gyógyulásra vonatkozik és csak 18 esetben szabadult meg a vallomástevő valamilyen más bajtól. A 18 eset közül néhánytól eleve eltekinthetünk. Figyelmen kívül hagyhatjuk azt a már a komikum határát suroló esetet, amikor egy újlaki kézműves pincéjében a boroshordó venyige abroncsa megpattant, s a bor teljes egészében kifolyt volna, ha a szent nem jár közben.[152] Eltekinthetünk attól az esettől is, amikor a török területre egy portyázáskor becsapó Kórógyi-bandérium egyik nemes apródja verembontás közben mérgezést szenvedett és majdnem otthagyta a fogát. Nem tekinthetünk el a többi különleges esettől, mert ezek lényegében mind egy körülményből fakadnak, a törökökkel folytatott harcból. Tíz esetben török fogságból való szabadulás a vallomás tárgya. A szereplők között volt erdődi, kői és karomi polgár,[153] nemesember, akit Szilágyi Mihály csapatának szétverésekor 1460-ban fogtak el,[154] de volt közöttük nemes és parasztasszony is.[155] Mintha elbeszélésükkel egyenesen Magyarországi György barát tractatusát[156] akarták volna igazolni. Egyetlen egy esetben került az elbeszélő harc során rabságba, a többieket béke idején ragadták el az akindzsik. Volt, akit a szőlőből kapálás, volt akit aratás közben fogtak el.[157] Mindegyiket megkötözve vagy bilincsbe verve szállították a Török birodalom belseje felé. A rabságba egyik sem tudott belenyugodni. Elrágták kezükön a köteleket,[158] a nemesasszony lábbilincsének nyelve nyílt ki.[159] Többször is megszöktek, többször is visszavitték őket. A garai asszonyt a rácok adták török kézre, amikor négy napi étlen gyaloglás után már a Szávához ért menekülés közben. Szilágyi Mihály katonája Szendrőből szökött meg és 35 km-t gyalogolt, amíg Nándorfehérvárra ért. Szinte mindegyiket többször adták el. A kői polgárban gazdag embert sejtett gazdája, 200 fl váltságdíjat kért érte, végül is 10 fl-ért engedte el.[160] S ha nem is rabság, de ide tartozik az

[152] I 10.

[153] I 177, 209, V 82.

[154] V 3: Demetrius nobilis dictus Konya de villa Zayhan ... (vallotta) ... quod cum 1460 magnificus Michael de Zylag cum suo exercitu per Turcos fuisset percussus ac totum suum populum amisisset, qui et iam inter ceteros fuisset detentus et ductus in captivitatem et diris vinculis astrictus ... ac venditus pro 6 ducatis cuidam homini Ragusino ...

[155] I 201, 208.

[156] Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Bp. 1976.

[157] I 239: Item Gregorius sartor de Felfalw ... prestitit iuramentum, quomodo eo quadam vice in vinea ligonizante supervenientibus Turcis ab eis capitur, vulneratur manibusque ligatis, fune in colle misso captivus deducitur ... – V 82: Stephanus Croacius dictus de Karom prestitit iuramentum ... quod cum ipsum Stephanum tempore messis de campo infidelissimi Teucri captivum et ligatum duxissent ultra fluvium Zawe ...

[158] V 80: inde cepit dentibus suis ligaturam manuum dissolvere ...

[159] I 208.

[160] I 162, 177, 201, 208, 209, 239, V 3, 44, 80, 82.

a két eset is, amikor a törökök elleni harcban szerzett sebesülésből gyógyultak ki hőseink.[161]

A török elleni harc, a török részről gazdasági céllal történő rabszedés ugyan hozzátartozott a Délvidék mindennapi életéhez, az esetek túlnyomó többsége mégsem ez, hanem egyszerűen betegség volt.

A bejegyzések alapján minden esetben megállapítható, hogy a beteg férfi-e vagy nő, felnőtt vagy gyerek. A „felnőtt" meghatározása az adatokból nem könnyű. Bár még 16 éves „fiú"-t is találunk, akiről szülei gondoskodtak,[162] már a 15 éves is „adolescens",[163] de 24 éves már férfi.[164] A lányok között a legidősebb 16 esztendős. A megosztás tehát nagyon durva és hozzávetőleges, valamelyes adalékot mégis nyújt abból a korból, amelyben igen kevés demográfiai kapaszkodóval rendelkezünk. A 389 személy a következőképpen oszlik meg:

férfi	125	nő	95	felnőtt	220
fiú	115	lány	54	gyermek	169

Amint látható, a szereplők 43,4%-a 16 év alatti, a férfiaknál ez az arány magasabb (47,9%), a nőknél alacsonyabb (34,9%). Nem lehet véletlen, hogy a fiúk aránya nem esik nagyon messzire a II. József korabeli népszámlálás hasonló adatától.[165] A gyermekek esetében sokszor adták meg életkorukat, a fiuknak kereken kétharmadáról, a leányoknak majdnem a feléről tudjuk, hogy hány évesek voltak. Az esetek jelentős részét tehát kor szerint is bonthatjuk.

	fiú	leány
0 éves	13	4
1– 6 „	30	12
7–10 „	12	4
11–14 „	10	4

Ez a számsor nem alkalmas demográfiai számításokra, ennek folytán megállapításokra sem, de azt mégiscsak jól érzékelteti, hogy a csecsemő- és gyerekhalandóság 6 éves korig iszonyatosan nagy volt. Meg kell jegyeznünk, hogy a kor embere hozzászokott ehhez a jelenséghez és pszichológiailag elfogadta. Amikor a bács-városi Ilona 3 éves kisfia torokgyíkban haldoklott, azzal vigasztalták anyját, többet ne legyen gondja a gyerekre, mert úgyis mindjárt meghal.[166]

7. §. A középkori magyar népi vallásosság és hiedelemvilág egyike történettudományunk reménytelen pontjainak. Máig fennmaradt forrásaink rendeltetése már keletkezésükkor a jogbiztosítás volt, s ha nincs is kétségünk, hogy sok olyan feljegyzés

[161] I 161, P 164.
[162] V 17.
[163] V 89.
[164] I 205.
[165] Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. *Danyi D.* és *Dávid Z.* Bp. 1960.
[166] V 36: et omnes, qui videbant ipsum matri sue dicebant: O bona mulier, ne sis sollicitata de eo, quia iste puer tuus est in precinctu et in potestate mortis . . .

keletkezett ebben az időben, amely nem jogi és nem is gazdasági természetű volt, megtartani és megőrizni az egyházi testületek és világi személyek egyaránt azt az anyagot igyekeztek, amely ősi jussuk bizonyítását segítette elő. Ezért kellett és kell még ma is jóval későbbi feljegyzésekből vagy a közelmúlt néprajzi gyűjtéséből rekonstruálni azt, ami az életnek erről a területéről rekonstruálható. A Kapisztranói csodáiról felvett jegyzőkönyvek ebből a szempontból elsőrangúak, mert 400 esetben nemcsak azt írják le, ami történt, hanem úgy, ahogyan az a cselekvés alanya szerint történt, beleszőve a szokások, a hit és a rítus szálait. A bejegyzéseket olvasva és tudva, hogy ezeket a szövegeket több kiváló történész ismerte, szinte érthetetlen, hogy mindeddig egyikőjük sem vállalkozott részletes feldolgozásukra.

A 400 eset teljes feldolgozására mi sem vállakozhatunk. Részben azért nem, mert ezt meg kellene előznie vagy kísérnie orvosi rendszerezésnek is, másrészt azért nem, mert valamennyi részlet kidolgozásához olyan néprajzi ismeretekre lenne szükség, amelyekkel magunk nem rendelkezünk. Teljesen lemondani mégsem tudtunk róla, nemcsak a kísértés volt túlságosan erős, de két részlettémához elegendő erőt is éreztünk: a fogadalom megtétele és a halállal szembeni magatartás kielemzéséhez.

A romantika óta a középkort az irraconális magatartás korának tartja a közfelfogás. Ha engednénk ennek a szemléletnek, azt kellene mondanunk, hogy a 15. századi délvidékiek úton-útfélen, komoly és komolytalan bajukban fogadalmat tettek. A jegyzőkönyvből ennek pontosan az ellenkezője derül ki: az esetek túlnyomó többségében a baj igen súlyos, jelentős részükben életveszélyről van szó. Mint mondottuk, csupán 18 eset nem vonatkozik betegségre. De ebből is 11 a török fogságra; ennek súlyos voltát a kor magyarjának szemében nemcsak az indokolta, hogy elszakították mindazoktól, akiket szeretett, adható és vehető jószággá alacsonyították le, hanem azért is, mert a törökök között – felfogása szerint – az örök kárhozat várt rá. A cseri ács így imádkozott fogságában: „ments meg engem (Uram) az egész kereszténység ellenségének kezéből, hogy ne veszítsem el katolikus hitemet, amelyet a keresztségben szereztem meg, hogy bűneim megsokszorozódása következtében ne essek kétségbe és ne jussak örök kárhozatra".[167] Amikor néhány évvel ezelőtt Magyarországi György barát tractátusát fordítottuk,[168] azt hittük, kivételesen érzékeny lelkiismeretű egyénnel állunk szemben, most véleményünket úgy kell módosítani, hogy a török rabság = örök kárhozat egyenlete nemcsak őt kínozta, hanem általános gyötrelme lehetett sok ezer rabnak.

Fogadalmat csak súlyos esetben tettek, ezt a betegségekről szóló bejegyzések egybehangzóan bizonyítják. Mihály papnak fonói plébános korában súlyos fekélye támadt torkában, amely nőttön nőtt éjjel-nappal fájdalmat okozott, „orvossággal sem lehetett gyógyítani, ezért már a közeli halált várta",[169] amikor fogadalmát tette. Kórógyi Gáspár gyomorvérzésén „sem lehetett orvossággal segíteni", így „nem maradt más mint a halál".[170] A karomi Zongó Benedek tízéves kisfia olyan súlyosan megbetegedett, hogy

[167] V 80: Domine Deus omnipotens, ostende in me hodie servo tuo virtutem tuam et per merita beati patris fratris Johannis de Capistrano libera me de manibus inimicorum totius christianitatis ne amissa fide catholica, quam professus sum in fonte baptismatis incidam ex multiplicatione peccatorum meorum in desperationem et inde perveniam ad eternam dampnationem . . .

[168] Kimondhatatlan nyomorúság (vö. 156. sz. jegyzet)

[169] I 143: nec aliquo possit remediari medicamine

[170] V 103: ita, quod non restabat aliud, nisi mors

már halálán volt, „ahol a gyógyszerek segítsége megszűnik".[171] Az atyai Török György felesége is akkor futott el otthonról Újlakra, amikor fia már agonizált.[172]

A felsorolt esetekből világos, hogy a betegséget teljesen józanul kezdték kezelni. Egy Szép Péter nevű újlaki polgár ötéves kisfia szintén toroktályoggal küszködött, de első alkalommal kigyógyították, másodszor a tályog nagyobb volt, a vele járó fájdalom is élesebb, ez indította az apát a fogadalom megtételére.[173] Nyilvánvalóan nem orvosi kezelésre kell gondolnunk, hanem évszázadokon át bevált házi gyógyszerekre, túlnyomórészt gyógynövényekre. Egy esetben utal a jegyzőkönyv más módszerek igénybevételére. Az újlaki Ilona asszony szembajt kapott és ennek következtében megvakult. Kapisztranóihoz fohászkodott, hogy ha visszanyeri szeme világát, mindig hűségesen szolgálja majd. „Lelkébe azonban a kétség és bizalmatlanság aggálya furakodott" s ez a következő éjszaka álomban jutott kifejezésre. Három alak jelent meg álmában. Az első azt tanácsolta, gyorsan látogassa meg a szent ember sírját, ha újra látó akar lenni. A második azonban így szólt: „Nem úgy lesz az, mert varázslótól vagy boszorkánytól kértél tanácsot". A vitát a harmadik alak döntötte el, aki azt tanácsolta Ilonának, menjen el és gyónjon meg.[174] Ebben az esetben nem a gyógyítás szabályos módja, hanem más, hatalmasabbnak hitt szellem is csődöt mondott, nem volt segítség.

A kor orvosi ismereteinek vége, a halál közeledte, vagy a jegyzőkönyv szavaival, a „nulla spes" állapota indította a szenvedő felet fogadalomtételre. A kor embere a fogadalmat nagyon komolyan vehette, az Istenhez fordulás végső esetben alkalmazható formájaként ismerte, ezért tették olyan sokszor akkor, amikor már a temetési előkészületnél tartottak.

Ha a fogadalom az Istenhez fohászkodás rendkívüli módja, akkor mi sem természetesebb, mint hogy rendkívüli rítus is tartozik hozzá. A legteljesebb leírást három bejegyzésben olvassuk. Amikor egy újlaki polgár ötéves kislánya inni akart, a csónakból a Dunába esett. Vergődését a parton egy ember észrevette, csónakba szállt és kiemelte, az eszméletlen „elkékült és elfeketült, kihült" kislányt a vízből és a partra vitte. Anyja meghallotta az esetet, odaszaladt és keserves sírásra fakadt. „Letérdelt a földre, kezét összekulcsolta, könnyes szemét az égre függesztette" és lányának megmentése illetve életre keltése érdekében „bízó lélekkel kérte a szentatya segítségét".[175] A szentiványfalvai szűcs felesége látva, hogy fia meghalt, „térdét meghajlítva, nagy jajgatással, könnyezve és nyögve, összekulcsolt kézzel és az ég felé fordított szemmel" mondotta el fogadalmát.[176] A mágyi jobbágyasszony is úgy szabadult meg négynaponként fellépő lázától, hogy „térdet hajtva, könnyező szemmel és égre emelt kézzel nagy jajjal tett fogadalmat".[177]

[171] I 41: quod iam absque spe vite mortis falsibus (!) fuerat propinquatus, at ubi medicaminum suffragia cessaverunt . . .

[172] I 12: prominente morte filii, dereliquit puerum agonizantem ac celeratisque gressibus cucurrit ad Wylak

[173] I. 3.

[174] I 147.

[175] I 216: mater . . . in terram genibus provoluta manibus complosis oculisque lacrimosis atque in celum erectis pro liberatione sew vivificatione filie sue meritorum beati patris patrocinium fiduciose mente cepit implorare

[176] V 45: flectens genus cum magno eiulato lacrimans et flens ac manibus complosis, elevatis oculis versus celum . . . dixit . . .

[177] V 101: flexis genibus ac lacrimantibus oculis levatisque manibus in celum cum magno eiulatu emisit votum

Három esetet mondottunk el. Nem idéztük azokat az eseteket, amikor csak a térdreborulás vagy az összekulcsolt kéz felemelését említik, de azt hisszük, e három eset is eléggé bizonyítja, hogy itt szabályos szertartásról van szó. A részletesen elmondott eset szereplője egy újlaki polgár és két falusi jobbágy felesége volt. A töredékesen elmondott esetekben szegedi és pécsi polgár, egy a baranyai Somogy faluból való molnár, két falusi jobbágy, egy-egy pécsváradi és aracsai meg egy falusi asszonyt találunk A szertartást mindnyájan egyformán végzik, a nagy terület (Pécs, Aracsa), a nem szerinti vagy társadalmi különbségnek nyoma sincs. Egységes vallási nevelésben részesült emberek ösztönszerű biztonsággal követett magatartásának külső megnyilvánulása ez a szertartás. Isten előtt térdre borulva, összekulcsolva kezüket és szemüket az égre fordítva mondották el fogadalmukat.

Az esetleg még felmerülő kétségeket közvetett bizonyítékok oszlatják el, amelyek egyben kiegészítik a már elmondottakat. Az egyik ilyen szabály, hogy a fogadalmat hangosan kellett elmondani. Az újlaki Széles Miklós felesége Erzsébet a lupa nevű betegségben szenvedett. Teljesen legyengült, amikor más asszonyok tanácsára „mert szóval nem tehette, szívében és mély sóhajjal" tett fogadalmat.[178] Egy erdődi polgár is „lelkének indulatával" fogadta meg, hogy elzarándokol Kapisztranói sírjához, mert ekkor már nem tudott beszélni.[179] Hangtalanul hívta segítségül Kapisztranóit az az asszony is, akinek már égő gyertyát tettek a kezébe, mert haldoklott.[180] A fogadalom megtételének tehát a kialakult szertartás nem elengedhetetlen feltétele, még kevésbé lényege, hanem csak formája, amit el is lehet hagyni.

A jegyzőkönyv a legtöbb esetben megelégszik annak megállapításával, hogy az eset szereplője fogadalmat tett. Geszti János azonban hosszabb szövegeket is feljegyzett, amellyel a fogadalmat tették. Korabeli összehasonlító anyag hiányában nem ítélhetjük meg biztonsággal, mennyire tekinthetők ezek a szövegek hitelesnek. Benyomásunk szerint Geszti nem szépített a valóságon, semmi esetre sem követett valamiféle humanista szabályokat, mert a szövegek között nemcsak szépen fogalmazottakat találhatunk, hanem egészen egyszerűeket is.[181] Valószínűbb, hogy az eseteket úgy jegyezte fel, ahogy neki elmondották, itt tehát a primitív embereknek az a szokása tükröződik vissza, hogy saját szavaikat egyesszám első személyében ismétlik. Érdekes, hogy a hosszabb szövegeket mindig nők mondották el.[182] Különösen feltűnő egy aracsai polgárasszony fogadalma, amely a Biblia kánai mennyegzőjére hivatkozik,[183] és egy pécsváradi asszonyé, aki

[178] I 27: quia voce non poterat corde ac suspirio ... meritorum beati patris atrocinationi se commendavit ...

[179] I 32: verum quod vocis sono non potuit, mentis affectu votum de visitando sepulcro beati patris ... fecit.

[180] I 74: in signum propinque mortis iuxta morem patrie a circumstantibus eam supervivere iam non sperantibus accensa candela in manus eius erat data et quia ore loqui non poterat, mente devota ... tumulum eius [b. patris] visitaturam se devovit.

[181] A szöveget Geszti 15 esetben jegyezte fel, ebből a V 31, 41, 48, 65, 82, 87 egészen egyszerű fohászkodás.

[182] V 21, 39, 73.

[183] V 21: Domine Jhesu Christe, rex celi et terre, qui Chananeam mulierem pro filia sua importune ac humiliter orantem exaudisti et filie sue corporis et anime tribuisti sanitatem optatam dyaboli nequiciam ab ea expellendo, exaudi modo et me infelicem matrem et respice oculis tue misericordie ad filiam meam agonizantem ac meritis beati patris sibi pristinam restitue sanitatem, quo si in hac hora exaudita fuero, modis omnibus volo ipsam ducere ad tomban sue beatitudinis ...

fogadalmával férjét mentette meg.[184] Nevükön és társadalmi státusokon kívül semmit sem tudunk ezekről az asszonyokról, így a további következtetésektől is tartózkodni kell.

Az ünnepélyesen vagy csak gondolatban tett fogadalom végrehajtásaképpen a fogadalmat tevő járművön vagy gyalog elzarándokolt Újlakra. A középkori élet ezt az aktust is szertartás formájában szervezte meg. A hívő felkereste az újlaki barátok templomát, abban is a Szent Katalin kápolnát, illetőleg Kapisztranói sírját. Ezen a ponton a jegyzőkönyv sajnos cserben hagyja az olvasót. Az esetek tekintélyes részében ugyanis a gyógyulás már a fogadalom megtétele után bekövetkezett, kisebb részben nem. A jegyzőkönyv csak az utóbbi esetekben említi a sír körüljárását. Ugy látszik, hogy háromszor kellett a sírt megkerülni, a Szentkatalin faluból való Garai Istvánné legalább is a három menet során fokozatosan nyerte vissza látását.[185] A császári Vida feleségével együtt haldokló csecsemő fiát hozta Újlakra és a város első utcáját elérve kibontották a gyerek pólyáját és megállapították, hogy már nincs benne élet. Az apa lemondott a további útról, de az asszony ragaszkodott a sír körüljárásához és a harmadik menetben a gyerek magához tért.[186] Egy esetben a jegyzőkönyv csak többszöri körüljárást említ,[187] a másikban azt emeli ki, hogy a beteg már az első menetben meggyógyult.[188] Az ismertetett esetekből nem állapítható meg, hogy azok, kik már gyógyultan érkeztek, szintén körüljárták-e a sírt vagy sem.

Ha a sír körüljárása bizonytalan is, minden esetben biztos a zarándoklat utolsó lépése, a hálaadás. A fogadalmat tett és meggyógyult beteg hálát adott Istennek a gyógyulásért és Kapisztránóinak a közbenjárásáért és ezt a hálát többféleképpen – de végső fokon azonos módon – külsőleg is kifejezésre juttatta azzal, hogy „gyógyászati segédeszközét" a sírnál hagyta. Újlaki Miklós udvarbírájának szakácsa és a báncsai Debreceni Sebestyén mankóját,[189] egy szegedi ember a sérvkötőjét hagyta ott.[190] Akinek betegsége során semmi ilyesmire nem volt szüksége, kis viaszszobrocskát helyezett el a sírnál. Az sajnos a szövegből nem állapítható meg, hogy a szobor kit, vagy mit ábrázolt.[191] Ha fentebb a fogadalomtétel szertartásánál azt mondottuk, hogy azt polgár és paraszt egyformán tette, itt most azt kell mondanunk, hogy a viaszszobor elhelyezése talán inkább a tehetősebb polgárság szokása volt, mert öt esetből négy szereplő újlaki polgár. De ha a viaszszobrocska a kézműiparral rendelkező város szokása is, a használt mankó és rablánc elhelyezése mégis egybekapcsolja a magyar hívőket a ferencesek által gondozott parasztságtól kezdve egészen az arisztokrata Garai János bánig.

[184] V 39: domine Jhesu Christe, respice oculis tue misericordie super me, ancillam tuam et modo non tollas a me virum meum ne orbata ab eo vitam meam cogar ducere in amaratudine. Si tua benignitas precibus ancille tue acquieverit et virum meum michi sanum restituerit, voveo et promitto in persona sua ipsum mittere ad corpus beati patris fratris Johannis de Capistrano.

[185] I 92.

[186] I 46: cum pater pueri cum ipsa uxore sua funeris defuncti nati baylus (!) tumbam beati patris vice tertia circuiret . . . spiritus pueri in viscera eius est reversus

[187] I 96: aliquociens ipsum sepulcrum circumiens . . .

[188] V 45.

[189] I 30, V 52.

[190] I 139.

[191] I 49, 61, 125, 182, 215. Pl. I 49: Ipsi parentes voto se cum constrixissent ducere puerum cum imagine cerea ad sepulcrum beati patris . . .

A hálaadáshoz tartozott – ha nem is tekinthetjük részének – a csoda elmondása. Újlakon ezekben az esztendőkben ez a mozzanat különös hangsúlyt kapott, hiszen a kanonizáció folyamán hitelt érdemlő módon kellett a bekövetkezett csodát bizonyítani, ennek pedig a beszámoló volt az alapja. De a hívek akkor is elmondták volna ezeket, ha nem kerültek volna jegyzőkönyvbe, legfeljebb kevésbé ünnepélyes formában. Isten dicsőségének hirdetése nemcsak az egyháznak volt kötelessége, hanem minden hívőnek, legfőképpen pedig azoknak, akik valamilyen módon kegyelmének különös megnyilvánulását élvezték. Kapisztranóinak itt csak a közvetítő szerepe jutott, a protektoré, akinek érdemeiért Isten a kérést meghallgatta. A csodás esetek elmondása egyébként nemcsak a középkori egyház missziós gondolatának megnyilvánulása, hanem egyben fenntartója és terjesztője a zarándokhely és az ott nyugvó, már kanonizált vagy még csak szentként tisztelt személy kultuszának.

Megfelelő útmutatás hiányában nem tudjuk értékelni azt a szokást, hogy a fogadalom után rögtön meggyógyultak kíséretében helybeli tanúk is feltűnnek. Egyrészt arról lehet szó, hogy ezek a jegyzőkönyvezés és hitelesség miatt jöttek el, másrészt a kisebb közösségek összetartó erejének bizonyságaként kísérték el a gyógyultat.

Nem sietett mindenki fogadalmát teljesíteni. Jegyzőkönyvünk kilenc olyan esetet tartott fenn, amelyben a szereplők bevallották, hogy ugyan a fogadalom megtétele után tüstént meggyógyultak, mégsem siettek kötelezettségüket teljesíteni. Igy kell kifejezni magunkat, mert a kilenc közül csak egy szereplő vallotta, hogy anyja a fogadalmat nem akarta teljesíteni, a többiek mind azt mondták, hogy túl soká vagy, a jegyzőkönyv szerint, „ultra debitum" halogatták teljesítését.[192] Az ultra debitum egy esetben hat, a másik esetben négy hét időtartam.[193] Oka lehetett a nagy távolság és a cseh (!) háború,[194] vagy egyszerűen világi és családi gondok.[195] A büntetés mindig a betegség visszatérése, lehetőleg súlyosabb formában, amiből újabb, de most már teljesített fogadalom jelentette a menekülést. Egyetlen kivétel a Mindszentfalvára való Fábiáné, akinek maga a szent atya jelent meg álmában, amikor a templom előtti kövön ülve elszundított, felelősségre vonta és kilátásba helyezte, hogy még súlyosabb betegség éri majd. Emberünk „mindent félretéve" teljesítette fogadalmát.[196]

A fogadalmat majdnem mindig a bajba jutott ember maga tette, előfordult azonban, hogy már vagy még nem tehette. Nem tehette már az, aki elvesztette eszméletét[197] és nem tehette meg még az a gyerek, aki nem állt a szellemi fejlettségnek azon a fokán, hogy megtehesse.[198] Ilyenkor a szülők vagy más családtag tesz fogadalmat, hogy a beteget gyógyulása esetén elviszi Kapisztranói sírjához.[199] Az összetartás, a falusi közösség ereje ilyenkor is megnyilvánul. Egy két éves pusztaszentmihályi kislány kútba esett. Egy arra járó vándor inni akart, így fedezte fel a gyereket és segítségért kiáltott. Egy özvegyasszony

[192] I 183.
[193] I 176, 178.
[194] V 85.
[195] I 176: mundialibus domesticisque curis eum prepedientibus
[196] I 176.
[197] I 114.
[198] I 186.
[199] I 114, 171, 213, 247, V 17. Pl. I 114: quem sui cari . . . ducere ad sepulcrum beati patris cum devovissent . . .

próbálta meg kimenteni, de maga is majdnem beleveszett a kútba, végül is egy 18 éves „elegans puella" húzta ki mindkettőt. Ekkorra a kislány anyja is előkerült, mások is odafutottak, egy asszony szétfeszítette a gyerek száját és hassal a földre fektette, de a gyerek hideg maradt és mozdulatlan. „Mialatt mindnyájan keseregtek, egy Klára nevű kegyes asszony nagy lelki odaadással és bizalommal hívta segítségül a szent atyának, Kapisztranói Jánosnak érdemeit, megígérve, hogy sírjához elviszi a kislányt, ha könyörgésére visszaadja a kislány életét."[200] A szöveg sehol nem utal arra, hogy Klára asszony a kislánynak rokona lett volna, sőt a „quedam devota matrona" kifejezés inkább arra utal, hogy nem volt az. De mint a közösség tekintélyesebb tagja (matrona) kötelességének tartotta, hogy mindent megtegyen a gyerek életéért. Ez a kötelességérzet vezette a bugyiszentmiklósi serfőző rokonait (cari sui) fogadalom tételére. Közelebbi és távolabbi hozzátartozók, de ismerősök is abban a meggyőződésben cselekedtek, hogy embertársaikért kötelesek mindent megtenni.

A másik magatartás, amely kibontható a jegyzőkönyvből, a halált érinti. A legfeltűnőbb – bár Ariès nyugat-európai eredményeivel tökéletesen egybevág[201] – a halál tudata. Az érintett tudja, hogy halálán van,[202] de ugyanúgy tudja környezete is.[203] Az érintett a halál gondolatára a halotti szentségek felvételével válaszolt.[204] De a „környezet" kifejezés alatt sohasem szabad szűkebb családra vagy csak a rokonságra gondolnunk. Mint Nyugat-Európában, itt is annak a közösségnek a tagjai jelennek meg, amelyhez a haldokló tartozik. Igy tette fogadalmát a pécsváradi asszony „a plébános úr és káplánja továbbá a férje halálára összesereglettek tömege előtt"[205], így hallunk azokról a haldokló „körül állókról, akik várták, hogy lelke testéből hamarosan kiszáll".[206] A környezet magatartása is világos, tudja, hogy az érintett halálán van és ebben a nehéz órában mindaddig mellette marad, amíg meg nem hal. Mindkét fél itt is egyöntetű magatartást tanúsít.

A haldokló kezébe égő gyertyát adtak és „körülötte minden felől" (nyilván ágyának mindkét oldalán) gyertyát gyújtottak.[207] Egy ismeretlen helyről való asszonynak „közeledő halálának jeléül", hazai szokás szerint égő gyertyát adtak a kezébe a körülállók, akik „már nem reménykedtek abban, hogy ezt túléli".[208] Gyálai Antal nemes ötéves kisfiának is „meggyújtott gyertyát adtak a kezébe, mint a haldoklónak

[200] I 186: Puellula autem mortua deposita erat super terram flebantque super eam omnes circumstantes quam multi ad spectaculum istud concurrebant et volverunt eam versa facie ad terram et quedam mulier cum violentia grandi os eius aperuit ut inbibite aque effluerent de ventre eius; cunctis igitur pro ea amarescentibus quedam devota matrona Clara nomine cum animi devotione et fiducia cepit invocare meritorum beati patris fratris Johannis de Capistrano suffragia promittens puellulam ad sepulcrum eius ducere, si eius precibus vita sibi reddetur . . .

[201] Ph. Ariès: Western attitudes towards death. Baltimore-London 1974.

[202] I 165: de vita sua desperans per sacramentorum ecclesie susceptionem ad excipiandam mortem pararetur . . .

[203] I 74. (lásd 180. jegyzet).

[204] I 165, V 39.

[205] V 39, vö. fentebb 184. sz. jegyzet

[206] V 17. quod filius suus Andreas nomine annorum 16 semel fuisset in agone mortis ita, quod iam preparaverant sibi camisiam, in qua debebat sepeliri . . .

[207] I 137: ad extrema vite deveniens cum sacramentis ecclesie velud moribundus armatus fuisset accensis undique circa eum candelis . . .

[208] I 74.

(szokás)".[209] Ilyenkor hívták el a papot is, hogy feladja az utolsó kenetet és elmondja a haldoklók imáját.[210] Előkészítették azt a fehér inget, amelyet a halál beállta után adtak reá.[211] Ha a halál bekövetkezett, a környezet – ismét „hazai szokás szerint" – megsiratta a halottat.[212] Nem maradt más hátra, mint hogy illő tisztességgel eltemessék.[213] A temetésről kevés adattal szolgál a jegyzőkönyv, hiszen azokat az eseteket mondja el, amikor erre a csoda következtében nem kerül sor. Az egyik esetben a gyermek apja már kapáért ment, hogy a sírt megássa,[214] a másik esetben csak annyit tudunk meg, hogy „hazai szokás szerint temetési szertartását" előkészítették,[215] máskor még ennyit sem.[216] Egy alkalommal azonban egy kisfiú halálakor a szülők „tehetségük szerint minden szükségeset megrendeltek, tudniillik sáfrányt, borsot, kenyeret, gyertyát".[217] A felsorolt élelmiszerek nyilván a halotti tor szükségleteit alkották, a húst valószínűleg nem vették, hanem állatot öltek.

A halállal szembeni magatartás vizsgálata során ismét találkoztunk nemessel, városi polgárral és falusi jobbággyal, ismét meg kellett állapítanunk, hogy magatartásuk egységes volt, egy kultúra hordozójaként jelentek meg. Ariès idézett könyve alapján ehhez még most azt is hozzátehetjük, hogy alapjában véve nem is a speciálisan magyar, hanem az általános európai kultúra hordozójaként.

[209] I 219: ut ei velud moribundo accensa candela in manus traderetur . . .

[210] V 39: ad legendam commendationem

[211] I 78, 181.

[212] I 181: puella exanimis effecta et a matre velud mortua nova camisia induta secundum morem patrie ab omnibus circumstantibus velut defuncta plangebatur . . .

[213] V 1: ut tandem debito cum honore suum sepelirent natum

[214] I 207: paterque pueruli iam foras pro ligone processerat ut ad tumulandum eum fovea foderetur . . .

[215] I 130: quod in eo signa vite non parerent, pro suique funeris tumulacione iuxta morem patrie ceremonaria parerentur . . .

[216] I 64.

[217] V 1: pro cuius sepultura omnia exequalia iam parentes sui iuxta posse suum ordinaverant, videlicet crocum, piper, panes, candelas . . .

1. sz. függelék

Az I és P eseteinek konkordanciája

I 1 = P 1	I 39 = P 28	I 77 = P 68	I 115 = P 117	153 = 178
2 = 9	40 = 29	78 = 69	116 = 118	154 = 179
3 = 2	41 = 30	79 = 70	117 = 119	155 = 180
4 = 10	42 = 31	80 = 71	118 = 122	156 = P 181
5 = 3	43 = 32	81 = 72	119 = 120	157 = –
6 = 4	44 = 33	82 = –	120 = 121	158 = –
7 = 5	45 = 34	83 = 75	121 = 123	159 = 174
8 = 6	46 = 35	84 = 77	122 = –	160 = 182
9 = 7	47 = 37	85 = 78	123 = 131	161 = 183
10 = 8	48 = 36	86 = 79	124 = 143	162 = 184
11 = 11	49 = 38	87 = 80	125 = 132	163 = 185
12 = 12	50 = 39	88 = 81	126 = 133	164 = 186
13 = 13	51 = 40	89 = 82	127 = 134	165 = 187
14 = 15	52 = 41	90 = 83	128 = 135	
15 = 16	53 = 43	91 = 84	129 = 136	
16 = 14	54 = 44	92 = 85	130 = 137	
17 = 17	55 = 45	93 = 86	131 = 138	
18 = 18	56 = 46	94 = 87	132 = 159	
19 = 19	57 = 47	95 = 88	133 = 142	
20 = 20	58 = 48	96 = 93	134 = 145	
21 = 21	59 = 49	97 = 94	135 = 144	
22 = 98	60 = 50–51	98 = 95	136 = 166	
23 = 99	61 = 52	99 = 96	137 = 147	
24 = 100	62 = 53	100 = 97	138 = 150	
25 = 101	63 = 54	101 = 89	139 = 149	
26 = 102	64 = 55	102 = 90	140 = 151	
27 = 103	65 = 56–57	103 = 91	141 = 152	
28 = 104	66 = 58	104 = 107	142 = 154	
29 = 105	67 = 59	105 = 108	143 = 155	
30 = 106	68 = 60	106 = 109	144 = 157	
31 = 92	69 = 61	107 = 110	145 = 158	
32 = 22	70 = 73	108 = 111	146 = 162	
33 = –	71 = 62	109 = 112	147 = 163	
34 = 23	72 = 63	110 = –	148 = 165	
35 = 24	73 = 64	111 = 113	149 = 168	
36 = 25	74 = 65	112 = 114	150 = 175	
37 = 26	75 = 66	113 = 115	151 = 176	
38 = 27	76 = 67	114 = 116	152 = 177	

2. sz. függelék

A helységek szerinti megoszlás

Név	Megye	Fő	Forrás	Megjegyzés
1. Aracsa	Bács	1	V 7	Cs II. 142.
2. Aracsa	Torontál	6	V 9–11, 19, 21,I 221	Cs II. 125.
3. Arad	Arad	1	V 96	
4. Atya	Valkó	10	I 12,13,89, 164, 183 P 124–128	Cs II. 278–279.
5. Bács	Bács	5	I 161,180,181, V 16,36	
* 6. Balázsfalva	Bács	1	I 156	Cs II. 143.
7. Báncsa	Bács	5	I 70,81,102, 113, V 47	Cs II. 143., Gy I. 213.
8. Batka	Csanád	2	I 142,3 107	Cs I. 698
9. Báta	Tolna	2	I 126,128	
*10. Becen		1	I 178	
11. Béllye	Valkó	1	V 104	Cs II. 294.
12. Berekszó	Valkó	2	I 139,155	Cs II. 295.
*13. Berény		1	V 107	
14. Bernece	Hont	1	V 109	Bakács, 91.
15. Bikács	Torontál	1	V 102	Cs II. 126.
*16. Bilag	Bács	2	V 22,31	Cs II. 144.
17. Bodrog	Bodrog	1	V 61	
18. Bokod	Bács	2	V 85	Cs II. 195.
19. Boldogasszonytelke	Bács	1	I 24	Cs II. 145.
20. Boroho	Valkó	1	I 153	Cs II. 280.
21. Borosjenő	Pilis	1	I 257	
22. Böki	Bács	1	I 179	
23. Buda	Pilis	8	I 203,233,243 255, V 53,56, 57, P 146	
24. Buda	Valkó?	2	I 134,137	
25. Budafalva	Zala	1	I 184	Cs III. 40.
26. Bugyiszentmiklós	Bodrog	1		Cs II. 195.
27. Coborszentmihály	Bodrog	1	V 27	Cs II. 197–198.
28. Csanád	Csanád	2	V 98,99	
29. Császár	Valkó	1	I 46	Cs II. 300.
30. Cséb	Bács	1	I 23.	Cs II. 145,177.
31. Csépa	Csongrád	1	V 26	Cs I. 680.
32. Csepcsi	Bodrog	1	I 95	Cs II. 196.
*33. Cserdefalva	Torontál	1	I 201	Cs II. 127.
34. Cseri	Bács	2	V 79,80	Cs II. 146.
35. Csika	Bács	3	I 38,39,154	Cs II. 147.
36. Ders	Bács	1	V 4.	Cs II. 136.
37. Dersfalva	Bács	1	V 86	Cs II. 137.
38. Devecser	Bács	1	V 77	Cs II. 148.
*39. Doboka		1	I 224	
40. Doroszló	Bács	2	I 230,236	Cs II. 148.
41. Eger	Heves	1	I 202	
42. Encs	Heves	1	I 101	Cs I. 61.

Név	Megye	Fő	Forrás	Megjegyzés
43. Ercsi	Fejér	1	I 144	Cs II. 148 Bács is lehet!
44. Erdőd	Valkó	9	I 32,117,177, 190, V 17,24, 25,29,30	Cs II. 282.
45. Erdővég	Valkó	1	V 44	
46. Esztergom	Esztergom	1	I 247	
*47. Ete		1	I 232	
48. Fark	Csongrád	1	V 97	
49. Fehéregyház	Bács	2	V 88,108	Cs II. 149.
*50. Felfalu		1	I 239	
51. Fonó	Bács	1	I 143	Gy I. 219.
52. Futak	Bács	3	I 15,175, V 71	
53. Füzeg	Bács	6	I 25,53,55, 56,62,63	Cs II. 150., Gy I. 220.
54. Füzes	Baranya	1	I 140	Cs II. 482, 484.
55. Gara	Bodrog	1	I 208	Cs II. 199.
56. Gergelyi	Bodrog	4	V 43,58,59,60	Cs II. 199.
57. Gyála	Bács	2	I 219,220	Gy I. 221.
58. Gyoma	Békés	1	I 48	Cs I. 651.
59. Győr	Csongrád	1	I 22	
60. Gyulafehérvár	Fejér	1	I 138	
61. Gyümölcsény	Bács	1	I 28	Cs II. 151.
*62. Harapszállás		1	V 57	A vallomást tevő kun volt!
63. Harsány	Bács	3	I 80, V 110,111	Gy I. 222.
*64. Hidegécs		1	I 198	
65. Himesegyház	Baranya	1	I 127	Cs II. 151.
66. Horogszeg	Csanád	1	I 204	Cs I. 697.
67. Hosszubács	Valkó	1	P 167	Cs II. 318.
68. Illye	Bodrog	1	I 152	Cs II. 201.
69. Ireg	Bács	2	I 231, V 34	Gy I. 222.
70. Ireg	Valkó	2	V 50,51	Cs II. 319.
71. Jánosfalva	Bács	3	I 58,59, V 45	Gy I. 234.
*72. Járomszentmiklós	Bodrog	1	V 42	Cs II. 202.
73. Jobbágytelek	Bács	1	P 76	Gy I. 222.
*74. Kál	Bodrog	1	V 5	Cs II. 203.
75. Kamanc	Szerém	2	I 40,192	
76. Karom	Szerém	6	I 14,16,41,22, 225, V 82	Cs II. 236.
77. Kenyeres	Bács	1	I 36	Cs II. 153.
78. Keresztur	Csanád	2	P 130,172	Gy I. 862.
*79. Kereszturszentmihály		1	I 96	
*80. Keznice		1	I 193	
81. Királykő	Csongrád	1	I 116	
82. Kiskér	Csanád	1	V 73	Cs I. 698.
83. Kórógy	Valkó	1	I 228	
84. Koroska	Valkó	1	I 87	Cs II. 326.
85. Kő	Szerém	3	I 209,234,254	Cs II. 235.
86. Kölyüd	Bodrog	2	I 88,211	Cs II.204.
*87. Kuncfalva		1	I 122	
88. Kürt	Bács	2	I 108,160	Gy I. 226, „ex opp.Wylak"
89. Lábod	Somogy	1	V 84	Cs II. 579.

Név	Megye	Fő	Forrás	Megjegyzés
90. Liba	Valkó	1	I 171	Cs II. 330.
91. Litót	Baranya	2	I 119,120	Cs II. 502.
92. Lovászpatona	Veszprém	1	I 174	
93. Madaras	Bodrog	2	I 196, V 62	
94. Matej	Torontál	2	V 94,95	Cs II. 127.
95. Megy	Csanád	2	V 100,101	Cs I.700.
96. (Békás-) Megyer	Pilis	1	I 245	„ultra Budam"
97. Mindszentfalva	Bács	2	I 173,176	Gy I. 227.
98. Moha	Valkó	1	I 11	Cs II. 335.
99. Mohács	Baranya	1	V 23	
*100. Nagyadorján	Bodrog	1	V 74	Cs II. 192.
*101. Nagybank		1	I 237	
102. Nagykeszi	Bács	1	I 121	Cs II. 154.
103. Nagyfalu	Bodrog	3	I 50, V 1,2	Cs II. 206.
104. Nagyvölgy	Bács	2	I 111,112	Cs II. 158.
105. Németi	Bács	1	I 64	Cs II. 158.
106. Neszt	Valkó	1	I 207	Cs II. 338.
*107. Orbánszentgyörgy		1	V 15	
108. Óbuda		1	I 244	
109. Orbász	Bács	1	V 76	Gy I. 229.
*110. Ormánd		1	I 132	
111. Paks	Tolna	1	I 251	
*112. Palágy		1	V 75	
113. Palonya	Bács	2	V 37,38	Cs II. 158.
*114. Papdi		1	I 206	
115. Paraszti	Bács	1	V 20	Cs II. 138.
116. Paris	Bács	1	I 235	Cs II. 159.
117. Paszka	Bács	1	V 54	Cs II. 159.
118. Pécs	Baranya	4	I 166–168, V 81	
119. Pécsvárad	Baranya	2	V 39,40	
120. Pecski	Valkó	2	I 54,57	Cs II. 343.
*121. Pekcsen		1	I 229	
122. Pekrec		1	V 68	
123. Perecske	Baranya	1	I 253 V 106	Cs II. 516.
124. Perlek	Csongrád	1	I 194	Cs II. 159.
125. Pest	Pest	4	I 78,82,199,200	
126. Pest	Bács	4	I 65,66,93 V 32	„ex opposito Wylak"
127. Peszér	Csongrád	1	I 246	Cs II. 159.
128. Peterd	Baranya	2	P 148,164	Cs II. 516–517.
129. Pétervárad	Bács	4	I 188,252, V 93, P 161	
130. Pocsaj	Bihar	1	I 47.	
131. Pusztaszentmihály	Bács	1	I 94	Cs II. 163.
132. Rég	Bodrog	1	V 14	Cs II. 207.
*133. Rés	Bács	1	I 85	Cs II. 160 cáfolata=Gy I.213
134. Révfalu	Bács	1	I 159	Cs II. 160.
135. Révkanizsa	Csanád	2	V 3141, V 105	Cs I. 692.
*136. Sámon		2	I 217,218	
*137. Seke		1	P 153	Nem tudom Mažuran azonosítását elfogadni.

Név	Megye	Fő	Forrás	Megjegyzés
138. Somogy	Baranya	1	V 41	Cs II. 522.
139. Szabadka	Bodrog	1	I 256	
140. Szalánkemén	Szerém	2	I 33, V 72	Cs II. 238.
141. Szata	Valkó	2	I 31,104	Cs II. 287.
142. Szederkény	Baranya	1	I 187	Gy I. 381.
143. Szeged		19	I 19,29,34, 43–45,91,105, 115,242,248–250, V 64–67, 70,90.	
144. Szekcső	Baranya	2	I 189,258	
145. Szentdemeter	Szerém	2	I 131,223	
146. Szentgergely	Bács	1	V 35	Gy I. 233
147. Szentgyörgy	Bács	1	I 118	Cs II. 161
148. Szentkatalin	Bács	1	I 92	Cs II. 162
*149. Szentmárton		2	I 213.	
150. Szentmárton	Fejér	1	V 46	
*151. Szepesszentkirály		1	V 33	
152. Szerénd	Bács	1	I 197	Cs II. 164
153. Szerőce	Valkó	1	P 173	Cs II. 365.
*154. Szilágy		1	I 210	
155. Szilszeg	Valkó	1	I 86	Cs II. 354.
156. Szombathely	Baranya	1	I 238	Cs II. 459.
157. Szond	Bács	1	I 170	
*158. Szopor	Bács	1	I 100	Cs II. 164.
159. Szopot	Valkó	1	I 145	Azonosítás: Mažuran
160. Szöllős	Bács	1	I 84	Cs II. 164.
161. Tápé	Csongrád	1	V 98	Cs I. 684
162. Tarján	Bács	1	I 172	Gy I. 240.
163. Temesvár	Temes	6	I 26,37,123 129,240,P 141	
164. Timpán	Bács	1	V 49	
165. Titel	Bács	1	I 17	
166. Tótfalu	Bács	1	I 191	Cs II. 166.
167. Töttös	Bodrog	3	I 21,51,72	Cs II. 211.
168. Ujfalu	Bács	1	I 18	Cs II. 166,167
169. Ük	Bács	1	I 259	Cs II. 158, Gy I. 243.
170. Vajonca	Bács	1	I 169	Cs II. 167.
171. Várad	Bihar	1	I 90	
172. Vaskapu	Bács	1	I 135	Cs II. 141
*173. Vicmán		1	V 8	
*174. Volnes		1	I 20	
175. Zágráb	Zágráb	1	I 148	
176. Zajhán	Csanád	1	V 3	Cs I. 702.
177. Zova	Szerém	2	I 185	Cs II. 256.
178. Zsámbokrék	Valkó	1	I 61	
179. Zside	Bodrog	1	V 12	Cs II. 212.

A csillaggal jelölt helységek lokalizálhatatlanok! Rövidítések: Cs=*Csánki:* i. m. Gy.=*Györffy:* i. m.

3. sz. függelék

A jegyzőkönyv által mérföldben megadott távolságok Újlaktól

Bikács (Torontál m.)	12 mérföld	101–107 km.	
Boldogasszonyteleke (Bács)	6 ”	50– 54 ”	
Bernece (Hont)	40 ”	335–358 ”	
Borosjenő (Pilis)	1 ”	8– 9 ”	Budától!
Budafalva (Zala)	40 ”	335–358 ”	
Csepcsi (Bodrog)	7 ”	59– 63 ”	
Encs (Heves)	30 ”	251–268 ”	
Fark (Csongrád)	20 ”	168–179 ”	
Fejéregyház (Bács)	14 ”	117–125 ”	
Győ (Csanád)	20 ”	168–179 ”	
Ireg (Bács)	4 ”	34– 36 ”	
Kál (Bodrog)	9 ”	75– 81 ”	
Keresztur (Csanád)	20 ”	168–179 ”	
Matej (Torontál)	9 ”	75– 81 ”	
Megy (Csanád)	20 ”	168–179 ”	
Németi (Bács)	3 ”	25– 27 ”	
Pécsvárad (Baranya)	16 ”	134–143 ”	
Pocsaj (Bihar)	3 ”	25– 27 ”	Váradtól!
Pocsaj (Bihar)	37 ”	309–331 ”	
Szentmárton (Fejér)	26 ”	212–232 ”	
Tápé	26 ”	212–232 ”	
Zajhán (Csanád)	14 ”	117–125 ”	
Hosszubács	10 ”		olasz mérföld!

4. sz. függelék

Mezővárosok minősítése a jegyzőkönyvben

Aracsa (Torontál m.)	oppidum	V 19
Arad (Arad)	–	
Atya (Valkó)	oppidum	
Bács (Bács)	civitas	V 16, 36.
Bodrog (Bodrog)	oppidum	V 61
Csanád (Csanád)	civitas	V 98, 99
Ders	–	V 4
Erdőd (Valkó)	oppidum	I 190, V 17, 24, 29
Fonó (Bács)	villa	I 143
Futak (Bács)	oppidum	I 15
Gyála (Bács)	–	I 219, 220
Kamanc (Szerém)	oppidum	I 40
Karom (Szerém)	oppidum	I 14, 16, 41
Kő (Szerém)	civitas	I 209
Kölyüd (Bodrog)	oppidum	I 88
Madaras (Bodrog)	oppidum	V 62
Mohács (Baranya)	oppidum	V 23
Paks (Tolna)	oppidum	I 251
Paraszti (Bács)	villa	V 20
Pécsvárad (Baranya)	civitas	V 40
Pétervárad	–	I 188, 252, V 93
Révkanizsa (Csanád)	–	V 105
Szabadka (Bodrog)	oppidum	I 256
Szalánkemén	oppidum	V 72
Szata (Valkó)	oppidum	I 31
Szekcső (Baranya)	–	I 159, 258
Szentdemeter (Szerém)	–	I 131, 223
Szombathely (Baranya)	–	I 238
Szond (Bács)	–	I 170
Titel (Bács)	oppidum	I 17
Vaskapu (Bács)	–	I 135.

Эрик Фюгеди

Чудеса Яноша Капистрана
Социально-исторические выводы протоколов

(Резюме)

23-го октября 1456 года – через три месяца после блестящей победы над турками при Белграде – в францисканском монастыре города Уйлак (совр. Илок, Югославия) умер Янош Капистран (Джованни ди Капистрано). Феодал Уйлака, один из самых властных аристократов Венгрии XV века, и жители города считали Капистрана уже при его жизни святым и за ту неделю, пока он был поставлен на катафалк, случилось несколько чуд. Похоронив его в одной из капелл церкви францисканцев, являющейся окончательным местом успокоения, число чудесных выздоролений всё увеличилось и его могила стала местом паломничества.

Обсервантная ветвь ордена францисканцев придавала большое значение канонизации Капистрана и викарий венгерской провинции уже осенью 1458 года послал своих поверенных, чтобы они вместе с членами комиссии, образованной из граждан Уйлака, занесли чудеса в протокол. К сожалению, первый такой протокол пропал, но по счастливому случаю сохранилось несколько более поздних вариантов. Автор настоящей статьи считает своей целью разработать три из этих вариантов.

1. Протокол, который закончен городом Уйлак 21-го апреля 1460 г., но после этого в него еще были внесены дополнения. Этот протокол повествует о 188 чудесах. Его подлинник тоже потерялся, но современные ему копии можно найти отчасти в Париже (Bibliothèque Nationale, Acta Misc. Lat. 5620 a), отчасти в Неаполе (Biblioteca Nazionale, Misc. II. A. 44.) Парижская копия издана Мажураном факсимиле.

2. Один экземпляр того же протокола, содержащий в себе 260 чуд, находится на хранении в библиотеке римского монастыря Св. Исидора, чью копию, готовую к изданию, представила в наше распоряжение провинция в Венгрии ордена францисканцев. Копия сделана в период между двумя мировыми войнами тремя венгерскими историками (П. Ф. Кайзер, П. Лукчич, Ф. Дёри).

3. Они же скопировали один „ватиканский" кодекс (о котором, к сожалению, не дали подробных информаций). Это состоит из трех частей и вторая часть полностью сохранила 111 чуд, которые собрал венгерский францисканец Янош Гести осенью 1461 года в Уйлаке.

Для этих трех протоколов характерно, что а) каждый из них так подробно рассказывает чудеса, что из этого можно судить о поведении участников; б) в них отмечается имя дающих показания и свидетелей, их местожительство и социальное положение. Информации можно оценивать различным образом, а в настоящей статье они разработаны с трех точек зрения:

1) инфраструктура г. Уйлака в средних веках;

2) соотношение венгерского общества и обсервантной ветви францисканского ордена;

3) некоторые черты религиозности крестьянства.

К этому надо прибавить, что Уйлак был одним из крупных и богатых городов Венгрии XV века. Источников его богатства было виноделие. Вино перевозили отчасти по Дунаю в столицу страны, в Буду, и отчасти по Тиссе – через Сегед и Кашшу – в Польшу. Город расположился на холме между Дунаем и помещичьей крепостью. В нем находились: один монастырь францисканцев, один монастыбь августинского ордена и ряд высокодоходных церковных учреждений. Среди ремесленников города в первую очередь мясники и скорняки организовали цехи. По протоколам не менее 50 жителей Уйлака были причастными к чудесам.

1) Участники разработанных случаев – не принимаг в расчет жителей Уйлака – пришли к могиле Капистрана из 181 местности, к сожалению, 32 из них нельзя локализировать. (Географическую картину см. на карте № 1). Кажется, что те местечки, которые имели связь с городом, более простирались на север, чем на юг. Простирание на северо-восток можно считать вероятным, так как вследствие монокультурного хозяйства Уйлак нуждался в зерновых хлебах, которые были выращены на равнине междуречья Дуная и Тиссы, а на юг, где распо-

ложены винодельческие районы Фрушки-Горы, город мог распространить свои связи лишь на две мили (16–18 км.).

Для системы отношений характерна иерархия. Малые и большие города передали чудодейственную славу Капистрана селам, расположенным вокруг него. Малые города в менее узком кругу окружали Уйлак, чем большие города, среди которых можно найти и так далекие, как Печ, Буда, Варад (совр. Орадеа Марэ).

Надо поставить вопрос: в какой мере оказал влияние на эту картину магнат Миклош Уйлаки, который имел крупные поместья и в далких краях страны? Ответ удивителен: оттуда ни один человек не пошел в Уйлак. Изучение деятельности Капистрана и обсервантных францисканцев (расположение монастырей см. на картинах №№ 1,2), как влияющего фактора, привело к противоречивым результатам. Можно было установить, что речи Капистрана, с которыми он выступил в крупных городах и которые очень внушительными считали его современники, оказали влияние только на жителей Сегеда. Наиболее результативной была пропаганда, которую он вел за крестовый поход в июне 1456 года (в накаленной атмосфере перед битвы при Белграде), в районе между Дунаем и городом Бач.

2. Различные слои венгерского общества поразному относились к обсервантному движению, которому в 1456 году принадлежало 38–40 монастырей, главным образом на южных частях страны. Представителей аристократии и высшего духовенства, которые при жизни Капистрана так стремились войти в личный контакт с ним, только редко можно найти в протоколах и они засвидетельствовали довольно примитивное мышление. Один из них, например, свое чудесное выздоровление рассмативал как ответ Капистрана на то, что его пригласил в гости два раза. Аристократы были склонны к поддержке ордена и дела канонизации „сверху".

Состоятельное провинциальное дворянство, которое приспособилось к поведению аристократии, тоже держалось в стороне от актирования.

Горолская буржуация и крестьянство составили подавляющее большинство дающих показания. Чудеса укрепили связь этого слоя с обсервантами и это оправдалось полвека спустя, во время крестьяноской войны.

3) Протоколы являются особенно ценными именно потому, что они дают возможность хознакомиться с религиозной жизнью крестьянства, составлявшего больше 90% населения страны, о которой других документов не имеются. В ходе анализа отдельных случаев можно было установить, что исключительно в серьёзных случаях дали обет в посещении могилы Капистрана. 10 из 407 разработанных случаев относятся к чудесному освобождению из плена турков. Эти вполне подтвердили трактаты доминиканского монаха Фратера Георгиуса де Хунгария (De moribus et nequitia Turcarum .... Romae 1480), написанные из турецкого плена, по которым пленники – кроме бесчеловечного обращения – устращились утраты душевного блажентсва.

Осталые случаи относятся исключительно к поправлению от болезни и большинство их участников – мальчики и девочки моложе 15 лет.

Церемония дачи обета паломничества была следующая: давшее обет лицо опустилось на колени, сложило руки, подняло глаза к небу и так сказало обещание. В некоторых случаях протокол буквально цитирует векст обещания, и выяснилось, что эти лица – особенно женщины – на изумительно высоком уровне знали Библию и церковный стиль.

Форма приготовления к смерти вполне соответствует поведению средневековых христиан Западной Европы.

Erik Fügedi:

Les miracles de saint Jean de Capistran
Les enseignements de leurs procès-vorbaux du point de l'histoire sociale

C'est trois mois à peine après sa splendide victoire sur les Turcs à Belgrade que s'éteignit saint Jean de Capistran, le 23 octobre 1456, au monastère franciscain d'Ujlak (à présent Ilok, en Yougoslavie). Le Maître d'Ujlak, l'un des plus puissants aristocrates de la Hongrie du XVe siècle, ainsi que toute la ville, considéraient Capistran comme un saint dès avant sa mort, et plusieurs miracles se produisirent pendant la semaine où son corps fut exposé sur son catafalque. Après que le corps ait été enseveli définitivement dans l'une des chapelles du monastère, les guérisons miraculeuses allèrent se multipliant, et le tombeau de Jean de Capistran devint un lieu de pélerinage.

L'aile observante de l'ordre franciscain attachait une très grande importance à la canonisation de Capistran, et le vicaire de la province hongroise manda dès l'automne de 1458 des émissaires chargés d'établir, en collaboration avec la commission qu'avaient formée les bourgeois d'Ujlak, le procès-verbal des miracles. Le premier de ces compte-rendus a malheureusement été perdu, mais on en a retrouvé plusieurs variantes postérieures; dans la présente étude, nous nous consacrons à l'analyse de trois de ces variantes.

1. Le procès-verbal de 188 miracles arrêté le 21 avril 1460 par la ville d'Ujlak, complété après coup, et dont l'original a été perdu lui aussi, mais figure sous forme de copie d'une part à la Bibliothèque Nationale de Paris (MS . . . . .) et d'autre part à la *Biblioteca Nazionale* de Naples (Misc. II. A. 44.), l'exemplaire conservé à Paris ayant été publié en fac-similé par Mažuran.

2. Un exemplaire plus détaillé du même procès-verbal, faisant état de 260 miracles, est conservé à la bibliothèque du monastère San Isidoro de Rome. La confrérie franciscaine de Hongrie a eu l'amabilité de nous en communiquer une copie prête à l'édition. Cette copie a été effectuée pendant l'entre-deux-guerres par trois historiens hongrois, P. F. Kaizer, P. Lukcsics et F. Dőry.

3. Ces mêmes historiens devaient copier un codex „du Vatican" (malheureusement, toute autre précision manque) en trois parties, la deuxième étant consacrée à un recensement de 111 miracles collectés pendant l'été de 1461 à Ujlak par un franciscain hongrois, János Geszti.

Ces trois compte-rendus présentent les caractéristiques suivantes: a) ils décrivent les miracles tellement en détail que l'on peut même juger de l'attitude des acteurs de la scène; b) il y est fait mention du nom des témoins et du rapporteur, de leur adresse précise et de leur position sociale. Ces informations peuvent être appréciées de diverses manières. En l'occurrence, nous les avons traitées selon trois aspects:

1. l'infrastructure médiévale d'Ujlak;
2. les rapports entre l'observance franciscaine et la société hongroise;
3. certains traits de la religiosité de la paysannerie.

A titre d'introduction, nous devons préciser qu'Ujlak était dans la Hongrie du XVe siècle une ville grande et riche. Elle tirait sa richesse de sa production vinicole (c'est de là que provenait à l'époque le meilleur vin de Hongrie), et le vin était envoyé en partie à Buda, la capitale du pays, par le Danube, et en partie en Pologne par la Tisza, en passant par Szeged et Kassa (à présent Košice, en Tchécoslovaque). La ville était située entre le chaâteau du seigneur et le Danube, sur une colline. Elle comptait un hermitage de franciscains et un autre d'augustins, ainsi qu'un nombre incalculable d'institutions religieuses ayant de gros revenus. Parmi les artisans d'Ujlak, les bouchers et les fourreurs furent les premiers à se réunir en corporation. Selon les procès-verbaux dont nous disposones, les miracles rapportés n'eurent pas moins de 50 bourgeois d'Ujlak pour témoins.

1. Si l'on fait exception des habitants de la ville, les acteurs des faits rapportés étaient venus de 181 agglomérations différentes en pélerinage au tombeau de saint Jean Capistran. Malheureusement, 32 de ces agglomérations n'ont pu être localisées. La carte n^{O} 1 permet de juger de la situation géographique. Il semble que l'extension des villages liés à Ujlak ait été bien moindre vers le sud que vers le nord. L'extension de l'aile nord-est peut sans doute être expliquée. En effet, Ujlak, tout entière consacré à la viticulture, avait surtout besoin de blé, céréale qui était cultivée entre le Danube et la

Tisza, tandis qu'au sud, dans le massif de Fruska Gora, autre région vinicole, la ville ne pouvait guère étendre ses relations qu'à quelques deux lieues de distance (16 à 18 km).

Ce système de relations est caractérisé par sa hiérarchisation. Les grandes et petites villes retransmirent aux villages qui les entouraient la réputation de miracle de Capistran. Les petites villes entouraient de beaucoup plus près que les grandes villes Újlak, dont certaines étaient très lointaines, comme Pécs, Buda ou Várad (à présent Oradea Mare, en Roumanie).

La question se devait d'être posée de savoir dans quelle mesure le seigneur du lieu, Miklós Újlaki, influença ce tableau. Újlaki possédait d'immenses domaines dans les parties les plus éloignées du pays. La réponse est surprenante: personne ne vint jamais de ces domaines à Újlak. L'analyse de la collaboration de Capistran avec les observants (Cf. la disposition des monastères, carte n° 2) en tant que facteur d'influence a donné des résultats contradictoires. On a en effet pu établir que les discours tenus par Capistran dans les grandes villes, et que ses contemporains disaient très impressionnants, n'eurent probablement d'influence marquante que sur les habitants de Szeged. Le plus réussi de ces discours fut prononcé au nord-ouest d'Újlak, entre le Danube et le ville de Bács; il s'agissait d'une propagande en faveur de la croisade, développée en juin 1456, dans l'atmosphère tendue d'avant l'historique bataille de Belgrade, et il est vraisemblable que le territoire où ce discours fut prononcé n'appartenait plus au rayon d'action d'Újlak.

2. Les différentes couches de la société hongroise réagirent diversement au mouvement observant, qui possédait de 38 à 40 monastères en 1456, surtout dans la partie méridionale du pays. L'aristocratie et le haut-clergé, qui firent tant du vivant de Capistran pour entrer en contact personnel avec lui, n'apparaissent que sporadiquement dans les compte-rendus, et leurs représentants y font preuve d'une certaine primitivité de pensé. C'est ainsi que l'un d'entre eux considère sa guérison comme un . . . rendu pour un prêté, car il avait invité Capistran dans deux de ses châteaux de son vivant! Les aristocrates étaient disposés à soutenir „par le haut" l'ordre et la cause de la canonisation de Jean de Capistran.

La petite-noblesse aisée de province, qui calquait complètement son attitude sur celle de l'aristocratie, est également absente des procès-verbaux.

La grande majorité des témoignages furent le fait de la bourgeoisie de la ville et de la paysannerie. Les miracles resserrèrent les liens entre cette couche et les observants, ce qui devait s'avérer un demi demi-siécle plus tard, lors des révoltes paysannes.

3. Les procés-verbaux des miracles de Capistran sont particulièrement intéressants du fait qu'ils nous permettent de nous faire une idée de la vie religieuse de la paysannerie – qui représentait plus de 90% de la population du pays –, sujet sur lequel nous ne possédons aucune autre source. En analysant séparément les cas, on se rend compte que c'est exclusivement en cas grave que les fidèles faisaient le voeu d'accomplir le pélerinage du tombeau de saint Jean de Capistran. Sur les 407 cas analysés, 10 portent sur une libération miraculeuse de la captivité turque, ce qui vient entièrement à l'appui de ce qu'écrivit le dominicain Frater Georgius de Hungaria à propos de la captivité turque dans son traité intitulé *De moribus et nequitia Turcarum*... (Rome, 1480), à savoir que les prisonniers, outre le traitement inhumain auquel ils étaient soumis, tremblaient surtout de perdre le salut de leur âme.

Les autres cas portent presque sans exception sur des guérisons, et les miraculés sont en majorité des garçons et des filles de moins de quinze ans.

La coutume voulait que, pour faire voeu d'aller en pélerinage au tombeau, le futur pélerin s'agenouille, ferme le poing et lève les yeux au ciel pour prononcer son voeu. Dans certains cas, le compte-rendu cite mot pour mot le texte du voeu, et l'on peut constater que les fidèles, surtout les femmes, avaient une connaissance étonnante de la Bible et du style ecclésiastique.

Quant à la forme que revêtait la préparation à la mort, elle correspondait en tous points à celle qui était habituelle parmi les chrétiens de l'Europe de l'Ouest au Moyen-Age (Ariès).

Baranyi Béla–Tímár Lajos

DEBRECEN IPARFEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA A TŐKÉS KORSZAK UTOLSÓ NEGYEDSZÁZADÁBAN ÉS A SZOCIALIZMUS ÉPITÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN*

Tanulmányunk alapvető célja, hogy röviden felvázolja a tőkés korszak iparfejlődésének utolsó negyedszázadát és valamivel részletesebben a felszabadulás utáni szocialista iparosítás eredményeit a Tiszántúl „fővárosában". A szocialista iparfejlesztés reális értékelése elképzelhetetlen a korábbi, megelőző évtizedek elemzése nélkül. Az előzmények vázlatos áttekintésével elsősorban azt a nagy utat kívánjuk hangsúlyozni, melyet a tiszántúli nagyváros a felszabadulást követő évtizedekben, történelmi mértékkel mérve talán rövid, de társadalmi, politikai és gazdasági értelemben annál jelentősebb időszakban megtett. Ugy gondoljuk, hogy Debrecen félévszázados iparfejlődésének elemzésével a további tervezéshez is szolgáltathatunk néhány adalékot. Mint *Jánossy Ferenc* írja: „... a múltbeli gazdasági fejlődés ismerete a tervezés döntő fontosságú alapja, sőt két szempontból is elengedhetetlen a tervezés számára. *Egyrészt* ugyanis ismernünk kell a múltbeli fejlődést, mivel ez objektíve meghatározza azt a mozgásteret, amelyen belül vezet majd – akár tetszik ez a tervezőknek akár nem – a jövőbeni fejlődés útja... *Másrészt* a szóban forgó mozgástéren belül a célszerűnek vélt megtervezendő út csak olyan tapasztalatok birtokában jelölhető ki, amelyek végeredményben kivétel nélkül gazdaságtörténeti tapasztalatok."[1]

A múltbeli gazdasági fejlődés természetesen a jövőbeni gazdasági fejlődésnek nem egyetlen lehetséges útját jelöli ki, hanem csupán egy mozgásteret, amelyen belül többféle fejlesztési irány lehetséges. Ennek a mozgástérnek a léte azonban feltétlenül bizonyos objektív kötöttséget jelent a jövőbeni iparfejlődés számára, konkrét korlátozó tényezőket és lehetőségeket adva. Ebből adódóan az az elvi megállapítás, hogy a megtervezendő jövő a jelen állapotban megszüntetve-megőrizve ható múltbeli fejlődéshez kapcsolódik, a gazdasági tervezés számára csak akkor ad konkrét kiinduló pontot, ha a múlthoz kapcsolódó kötöttségek elemzése is konkrét. Ezeket a kötöttségeket időtartamuk – erősségük alapján, hatótényezőként és ágazatonként kell vizsgálni, vázolva a fejlődés objektív mozgásterét alkotó régi-múltbeli adottságok fokozatos eltűnését, s ezeknek a „közelebbi múlt" hatótényezőivel való helyettesítését.

Jelen esetben azonban nem csupán a régmúlt és a közelmúlt hatótényezőinek kölcsönös összefüggéséről van szó, hanem főként arról, hogy a vizsgált félévszázados

*A tanulmány a Debrecen ipartörténetének feldolgozására irányuló – *Ránki György* vezetésével folytatott – kutatásokhoz kapcsolódik.

[1] *Jánossy Ferenc:* Gazdaságtörténet és gazdaságtervezés. In: Tervgazdálkodásunk időszerű kérdései. (Szerk.: Dr. Ganczer Sándor) Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1973. 129.

korszakban történt meg a tőkés rendszer felváltása a szocialista termelési viszonyokkal. A népi demokratikus forradalom eredményeként a társadalmi-gazdasági viszonyok gyökeres átalakulása – a tőkés korszak spontán iparfejlődése helyett – a tervszerűségre épülve olyan makroökonómiai összefüggéseket teremtett, melyek az iparfejlődés dinamikus ütemét és területileg harmonikusabb megoszlását biztosítják. Ezek hatására *a felszabadulást követő évtizedekben Debrecen elmaradott, döntően kisipari jellegű ipara ágazati szerkezetében és technikai színvonalában is korszerű nagyiparrá vált. Az ipar a város gazdasági életének alapvető tényezője lett,* és társadalmunk vezető erejének, – a munkásosztálynak – széles körű és minőségileg egyre magasabb szintű bázisát teremtette meg az ország harmadik legnagyobb városában is.

I. Az iparfejlődés sajátosságai Debrecenben a két világháború közötti korszakban

1. Az iparfejlődés általános feltételei

Magyarország a két világháború közötti időszakban Európa leglassabban fejlődő országai közé tartozott. A gazdaság főbb ágazatainak szerkezeti megmerevedését, fejlődésük általános lelassulását (különösképpen a mezőgazdaság stagnálását) a gyáripar mérsékelt fejlődése nem ellensúlyozhatta.

A gyáripar fejlődésében is megfigyelhető a két világháború közötti korszakban a korábbinál jóval lassúbb ütem. A gyáripari termelés 1913–38 között évente alig több mint 1%-kal növekedett, szemben a 20. század elejével, amikor évente átlagosan 5,4%-kal nőtt a termelés. A gyáripari termelés csak a háború éveiben bővült lendületesebben, 1938–43 között összesen 35%-kal.[2]

Az iparfejlődés lelassulása ugyanakkor – különösen az 1920-as években – Budapest súlyának erőteljes növekedésével járt együtt. Már közvetlenül az első világháború előtt is, de főleg azt követően mindinkább érezhetővé vált az ipar- és városfejlődés fokozódó aránytalansága. Budapest szerepének növekedése mellett a középhegységek vonulata mentén feltárt nyersanyag-lelőhelyek közelében fekvő városok iparosodtak gyorsabban, szemben az alföldi városokkal. A városfejlődés lassúbb ütemű volt néhány délnyugat-dunántúli és általában a határszéli, a területváltozások következtében vonzáskörzetüket elvesztett városokban is.

1930-ban Budapesten az ország népességének 11,6%-a lakott, ugyanakkor a gyáripari munkások 45, illetőleg a Nagy-Budapestet számítva 61%-a dolgozott a fővárosban. Az ipar Budapestre való erőteljes koncentálódása egyúttal azt is jelentette, hogy a technikailag élenjáró ágazatok szinte kizárólag Budapestre települtek.

A két világháború közötti korszakban az ország gazdasági képén különösen a gyáripari fejlődés és városfejlődés vonatkozásában a térbeli egyenetlenség egyre torzuló méreteit figyelhetjük meg. Sajátos módon jelentkeztek ezek a problémák a korábban is jelentéktelen iparral rendelkező Alföld esetében. Az Alföldön 1910-hez képest

[2] *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–44). Bp. Akadémiai Kiadó, 1958.

1930-ban a gyáripari jellegű (20-nál több alkalmazottat foglalkoztató) üzemek száma 235-ről csak 237-re emelkedett. A gyáripari foglalkoztatottak száma ellenben 19 624-ről 18 786-ra csökkent. A legnagyobb csökkenés éppen Hajdú vármegyében volt, ahol 5319-ről 4460-ra mérséklődött a gyáriparban dolgozók száma.[3] De az Alföld többi keleti megyéjében, az ún. Viharsarokban is igen alacsony volt a gyáripar fejlettségi szintje. A Tiszántúl északkeleti részén fekvő Szabolcs megye ipara szintén rendkívül elmaradott volt. Erre utal az is, hogy az egész országban itt voltak a legalacsonyabbak az ipari munkabérek; 1938-ban 607 pengő volt az átlagkereset, kevesebb mint a budapesti átlagbér 50%-a.

Az Alföld iparának ágazati szerkezetében 1910–1939 között a leglényegesebb változást az jelentette, hogy az országos fejlődésnek megfelelően megnőtt a textilipar szerepe, továbbá a villamosítás igénye több településben áramfejlesztő üzemeket hozott létre. Jelentősen visszaesett viszont a korábban is fejletlen nehézipar, amely az első világháború utáni területváltozás következtében elvesztette erdélyi nyersanyagbázisait. Csökkent az élelmiszeripar aránya is a belföldi és külföldi fogyasztópiac szűkülése miatt. Az Alföld egészére jellemző iparszerkezeti változások sajátos módon jelentkeztek a két legjelentősebb ipari városban, Szegeden és Debrecenben. A gyáripari üzemek száma 1930-ra jórészt a válság hatására – 1910-hez viszonyítva Szegeden tízzel, Debrecenben tizenkettővel, az alkalmazotti létszám pedig 1028 illetőleg 740 fővel csökkent. Különösen nagy volt a gyáripari keresők számának és arányának a csökkenése Debrecenben. Míg 1914-ben a 20 munkásnál többet foglalkoztató debreceni üzemek 8010 munkást alkalmaztak, addig 1930-ban csak 4254 főt.[4] Tehát 1930-ban az 1914. évinek csupán 53,1%-át tette ki a gyáripari munkások aránya. A visszaesés a gazdasági válság éveiben továbbfolytatódott. 1934-ben, az 1930 évinek 49,3%-ára, azaz 2097 főre csökkent a gyáripari munkások részvétele a város iparában, még 1940-ben is mindössze 2895 fő volt a számuk, ami az 1914. évi munkás létszám 36,14%-át jelentette. Az ipari munkások egészét tekintve 1930-ban összesen 17 025, 1940-ben pedig csak 13 754 fő dolgozott Debrecen gyáriparában és kisiparában (a gyáripari tisztviselő és egyéb alkalmazotti létszámot is beleszámítva).[5] Tehát miközben Debrecen lakossága 1930–41 között 7,4%-kal nőtt, addig az ipari munkások száma 1930–40 között 30%-kal csökkent, az utóbbiak közül és 1930-ban a kisipari keresők aránya az összipari keresők 75%át tette ki.

Az említett adatok kapcsán egy egészen egyedülálló jelenség figyelhető meg. Debrecenben, amely népességszámát illetően a két világháború között Szeged után a második legnagyobb vidéki város volt, az összipari keresők arányát tekintve a városok rangsorában csak a 14-ik helyet foglalta el. A kisipari keresők száma alapján azonban megelőzte a vidéki városokat. Debrecen kisipara 1930-ban az ország kisipari termelésének 2,8%-át adta. *Az 1930-as adatok szerint a kisipari keresők aránya az összipari keresők 75%-a körül mozgott. Az az arány a magyar gazdaság egészére valamikor az 1880-as évek végén volt csak jellemző.* 1940-re az ipari keresők egészének 30%-os csökkenése mellett a

[3] *Dr. Faragó Kálmán–Dr. Major Jenő:* A magyar iparfejlődés területi-települési vonatkozásai a második világháborúig. Építés- Építészettudomány V. köt. 1–2. sz. 207–209.

[4] Uo. 209.

[5] Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban: M. Stat. Közl.) 1930. III. 153, ill. 226 és a Magyar Statisztikai Zsebkönyv (a továbbiakban: M. Stat. Zsebkönyv) 1943 adataiból, ill. a kisiparra, az önálló kisiparosokra vonatkozó adatok a Debreceni Címtár 1940 adataiból számítva.

kisiparban dolgozók száma 12 775-ről 10 218-ra csökkent. Ez azt jelentette, hogy *a kisipari keresők aránya 1940-ben az ipari keresők 77,9%-a volt, ami majdnem pontosan megfelelt a magyar gazdaság 1880. évi adatának,* amikor a kisiparban dolgozók aránya elérte a 79%-ot. (Magyarországon a két világháború közötti időszakban 45% volt a kisipari keresők aránya az összipari keresőkön belül.)[6] Az összevetés akkor is sokat mondó, ha az eltelt évtizedek során az ipar fejlettségi szintje, szerkezete és a munkafolyamatok jellege lényegesen megváltozott.

1940-ben a debreceni kisipar a város ipari termelésének értékben 38%-át adta. A jelentősebb városok közül csupán Kecskeméten és Miskolcon volt nagyobb a kisipar részesedése az ipari termelés értékéből. A kiemelkedő vidéki iparvárosban, Győrött 1940-ben csupán 11,8%-kal részesedett kisipar az ipar összes termelési értékéből. Ez az arány Budapesten 27,7%, Pécsett 23,3%, Szegeden 29,3% volt.[7]

Az 1930-as népszámlálási adatok szerint Debrecenben a ruházati iparban 99,4%, az építőiparban 93,4%, a bőr- és cipőiparban 89,3% volt a kisiparban dolgozók aránya. A csaknem teljesen kisipari jellegű ruházati iparban az össz ipari keresők 28,2%-a dolgozott. A három erőteljesen kisipari jellegű ágazatban a ruházati-, az építő-, valamint a bőr- és cipőiparban együttesen az ipari keresők 52,7%-a dolgozott. A kisipar magas aránya tehát Debrecenben nyilvánvaló összefüggésben volt az ipar szerkezetével. A döntő kérdés azonban az, hogy miért nem erősödtek meg vagy fejlődtek ki Debrecenben azok az ágazatok, amelyek országosan gyáripari jellegűvé váltak, illetőleg miért fejlődött vissza, legalábbis a foglalkoztatottak számát tekintve a nagyipar a kisiparhoz viszonyítva 1930–40 között. Ezekre a kérdésekre csak a kisipar és a nagyipar részletes vizsgálatával adhatunk pontos választ, amit azonban a hiányos és heterogén statisztikai adatok rendkívül megnehezítenek.

Így is megállapítható azonban, hogy míg *a gyáripari keresők száma országosan a válság előtti csúcspont és a válság mélypontja, 1932 között 30%-kal, addig Debrecenben 1930–34 között mintegy 55%-kal csökkent.*

A debreceni gyáripar válság alatti visszaesésének aránya tehát sokkal nagyobb volt az országosnál, a válság mélypontja pedig az 1933–34-es esztendőre tehető, a válság néhány év alatt a város lakosságának 1/4 – 1/5-öd része szorult hatósági támogatásra, emberileg megalázó inségakciókra. 1931–32 telén 7577 családfő és 21 631 családtag, 1932–33-ban 6900 családfő, illetőleg 17 800 családtag, 1933–34 telén 6210 családfő és 16 490 családtag kényszerült a városi inségakció igénybevételére.[8] Az inségakciók adatai – erre a korabeli források többször is utalnak – nem tükrözik a teljes képet a nyomorgó, éhező családokról.

Különösen szembetűnő a gazdasági válság alatti visszaesés, ha az 1914 évi adatokhoz viszonyítjuk a legjelentősebb gyárak munkáslétszámait. A Dohánygyár 1914-ben 1500 munkást alkalmazott, 1930-ban 612 főt, 1934-ben pedig csak 532 főt. A MÁV Járműjavító 1914-ben 1200, 1930-ban 954, 1934-ben pedig csupán 650 munkásnak nyújtott kereseti lehetőséget. A debreceni téglagyárak az 1914. évi 2500 helyett 1934-ben mind-

[6] Az országos adatok forrása; *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1973. 110. (a továbbiakban: *Berend–Szuhay*).

[7] M. Stat. Zsebkönyv 1943. 133. ill. 141 adataiból számítva.

[8] Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának története (Szerk.: Tokody Gyula). Debrecen, 1970. 224 (a továbbiakban: HBmm).

össze 250 munkást alkalmaztak, a malomiparban pedig ugyanezen időszak alatt 450-ről 150-re csökkent a munkáslétszám.[9] A foglalkoztatottak számának erőteljes csökkenésével egyidejűleg azonban az üzemek és iparágak technikai színvonala nem változott meg lényegesen a tiszántúli nagyvárosban. A technikai fejlődés üteme meglehetősen lassú maradt az eltelt időszakban. Debrecen iparát nem érintette a 20-as évek második felében, főleg a könnyűiparban, a textiliparban, a papír-, valamint a bőriparban országosan jelentkező mérsékelt konjunktúra. A felsorolt ágazatok közül a papíripar Debrecenben nem is volt jelen, a textilipar, amely országosan az egyik leggyorsabban fejlődő iparág volt, jelentéktelen és lassan fejlődő ágazat maradt a 30-as években is.

2. *A gyáripar ágazati szerkezete*

A debreceni gyáripar igen fontos forrása a Debreceni Iparkamara nyilvántartása, amely ágazati bontásban is közölte a munkáslétszámot az 1934–38 évekre vonatkozóan. A nyilvántartás adatfelvétele eltér az 1930-as népszámlálás megfelelő kötetében, illetőleg – a későbbi éveket illetően – a Magyar Statisztikai Zsebkönyvekben publikált adatoktól. Az eltérés abból adódik, hogy a Debreceni Iparkamara a Statisztikai Hivatal egy 1922-ből származó útmutatása alapján készítette el adatfelvételeit a gyáriparról. Az 1922-es útmutatás a technikai felszereltség alapján írta össze az üzemeket és általában már a 2–3 fő segédszemélyzettel dolgozó műhelyeket is gyáripari jellegűnek minősíti.[10] Ezzel szemben

A munkáslétszám alakulása Debrecen gyáriparában ágazati bontásban[11]

Iparág	1930	1934	1938	1930	1934	1938
	fő			%		
Vas- és fémipar	82	98	57	1,86	2,83	1,68
Gépipar	1376	885	842	31,29	25,56	24,76
Villamosenergiatermelés		218	66		6,30	1,95
Építőanyagipar	337	316	381	7,66	9,12	11,20
Vegyipar	162	138	87	3,70	3,99	2,55
Nehézipar összesen:	1957	1655	1433	44,51	47,80	42,14
Textilipar	205	150	105	4,66	4,33	3,10
Ruházati ipar	278	–	–	6,32	–	–
Bőripar	373	612	564	6,20	17,68	16,58
Faipar	376	174	355	8,55	5,03	10,45
Nyomdaipar	217	146	174	4,93	4,22	5,12
Könnyűipar összesen:	1449	1082	1198	30,66	31,26	35,25
Élelmiszeripar	1092	725	769	24,83	20,94	22,61
Összesen:	4498	3462	3400	100,00	100,00	100,00

[9] Uo. 222.

[10] *Dr. Farkasfalvy Sándor:* Kisipari statisztika Magyarországon. M. Stat. Szemle 1935/6. sz.

[11] Az 1930. évi népszámlálás adatai 87. köt.: Hajdú-Bihar megyei Levéltár (a továbbiakban: HBm L.). XXIV. 301/a adatai, ill. a HBm L. XIV. 301.5806/1939 üzemekre vonatkozó anyagai alapján, az Industrie Compass Hungarn 1940 és Compass Ungarn 1940 adataiból számítva.

az 1930-as népszámlálás szigorúbb kritériumok alapján végezte el az összeírást. Azért, hogy összehasonlító adatokat nyerjünk, az 1930-as adatokat korrigáltuk. Ily módon a Statisztikai Hivatal 1922-es útmutatása alapján, a Hajdú-Bihar megyei Levéltár Baleset-elhárítási Felügyelőség adataira támaszkodva, az 1934-es és az 1938-as iparkamarai kimutatással teljesen azonos szempontok alapján nyert adatsorokat kaptunk, amelyek 1930-ra, 1934-re és 1938-ra 200–400 munkással többet tüntetnek fel a debreceni gyáriparban a Magyar Statisztikai Zsebkönyvben közölt adatoknál. Ez a „többlet" a kisipar és a tulajdonképpeni gyáripar között elhelyezkedő, az ún. átmeneti szektorhoz tartozó üzemeknek a munkásait jelentené.

A gyáripar szerkezetét vizsgálva, természetesen figyelembe kell venni, hogy egy 120–130 ezres lakosságú város esetében nem jöhet létre egy „teljes" iparstruktúra, mivel egy-egy város iparszerkezete nem lehet hű mása az országénak. Mégis az *1930-as években szembetűnő az, hogy Debrecen iparstruktúrája inkább az első világháború előtti országos iparstruktúrához kezdett hasonlítani, mintsem az adott időszakéhoz.*

Az élelmiszeriparban dolgozók aránya 1930-ban 24,83%, 1938-ban 22,61%. Országosan pedig 13,5%, illetve 13,4% volt.[1 2] A város élelmiszeriparának szerkezete ugyanakkor egészen sajátosan alakult. 1930-ban a szűkebb értelemben vett élelmiszeriparban a gyáripari keresőknek csupán 6%-a dolgozott, a fennmaradó mintegy 19%-a a dohányiparban, a város egyetlen dohánygyárában, Debrecen második legnagyobb üzemében dolgozott.

Az *élelmiszeripar,* ezen belül a dohányipar magas arányát a város környezetének adottságai részben indokolták. A szűkebb értelemben vett élelmiszeripar technikai színvonala és ágazati szerkezete azonban az első világháború előtti magyar élelmiszeriparra emlékeztetett. A debreceni élelmiszeripar lóerőkapacitásának 60%-a ugyanis a malomiparra esett. Itt dolgozott az élelmiszeripari munkások 16%-a. A malomiparon belül az évszázados István malom az ország legjelentősebb malmai közé tartozott, a városi élelmiszeripar lóerő-kapacitásának több mint 40%-át összpontosította. Az élelmiszeripar egyéb ágazatai közül kiemelkedett még a szalámigyártás, a nagyhírű Vidoni Szalámigyár révén. Ez a gyár 1938-ban 107 munkást foglalkoztatott és az ország negyedik legjelentősebb szalámigyára volt. Az élelmiszeriparban egyébként csak a két fent említett gyár foglalkoztatott 1938-ban 100 munkásnál többet.

A többi élelmiszeripari üzem 20–60 munkást foglalkoztatott. és az ún. „átmeneti szektorhoz" tartozott, a munkafolyamat ezekben az üzemekben kisipari jellegű volt. 1930-ban négy olyan gyár volt Debrecenben, melyek gépállományának lóerő-teljesítménye nem érte el a 10-et (a magyar kisiparban 1930-ban 9,9 lóerő volt az átlag). Mindent egybevetve megállapítható, hogy *a magyar élelmiszeriparban a 30-as évek folyamán lejátszódott pozitív szerkezeti változás a város élelmiszeriparában alig jelentkezett. A növényi konzervipart csupán két jelentéktelen gyár képviselte a 30-as évek végén.*

A *gépiparban* dolgozók aránya 1938-ban mintegy kétszeres (24,76%) volt az országos arányszámnak. A munkáslétszám alapján tehát a gépipar a város legjelentősebb iparágának számított. Ez a megtévesztő adat azonban egyáltalán nem értékelhető a

[1 2] Debreceni adatokat lásd a 10. jegyzetben, az országos adatok *Berend–Szuhay* idézett művéből.

debreceni iparszerkezet pozitívumaként, mivel a gépipar megnevezés alatt szinte kizárólag csak a vasúti járműjavítás értendő. A „gépipar" viszonylag magas, 8,5%-s részesedése a gyáripar lóerőkapacitásából pedig csupán a vasúti járműjavító ipar technikai sajátosságaiból adódott, s egyáltalán nem a debreceni gépipar fejlett technikai színvonalát jelentette (országosan ez az arány 5,1% volt). De a „gépipari" munkáslétszám sem pontos, mert a város járműjavító üzemeiben a gépipar kereteibe sorolható munkák mellett jelentős szerepe volt a fa-, kárpitos-, festő- stb. munkáknak, amelyeket a statisztika a vállalati keretek miatt a gépiparhoz sorolt.

Az *építőanyagiparban* dolgozók aránya 1930–38 között 7,6%-ról 11,2%-ra nőtt Debrecenben. Ezek az adatok nem az építőanyagipar fejlődését jelzik, hanem azt, hogy 1938-ra, a javuló gazdasági helyzet következtében, a gyárak egy része már újra termelt. A gazdasági válság ezt az ágazatot sújtotta ugyanis a legerősebben. 1938-ban a téglagyárak fele még mindig üzemen kívül volt. Az alacsony technikai színvonalat pedig az tükrözi leginkább, hogy 1938-ban is 3 olyan téglagyár üzemelt Debrecenben, amelyek 0–25 LE. gépi állomány mellett, idénymunkák idején 2030 munkást is foglalkoztattak. Az építőanyagipar egészében pedig 1938-ban 1 munkásra csupán 1,1 LE jutott, míg országosan az ágazat már meghaladta a 2,4 LE/főt.

A *vegyiparban* dolgozók aránya 1930–38 között jelentősen csökkent, 1930-ban 3,7%, 1938-ra viszont 2,5% körül mozgott, míg az országos arány ugyancsak 3,7%-ról 4,6%-ra nőtt. *1938-ban a debreceni gyáripar termelési értékének mindössze 3,6%-át adta a vegyipar, holott országosan már 9,1%-os volt a dinamikusan fejlődő iparág részesedése.*

Az elmondottak ellenére az 1930–38 közötti debreceni gyáripar egyik legjellegzetesebb vonásának a textilipar visszafejlődése tekinthető. 1930-ban 205, 1934-ben 150, 1938-ban 105 munkás dolgozott ebben az iparágban. Hogy ez a változás mennyire ellentétes volt az országos tendenciával, azt a százalékos adatok szembetűnően tükrözik.

1930-ban a gyáripari munkásoknak 4,66%-a dolgozott *a textiliparban, országosan 15,9%-a. 1938-ban Magyarországon 19,3%-ra emelkedett, ezzel szemben Debrecenben 3,1%-ra csökkent a textiliparban dolgozók aránya.* 1938-ban országosan a textilipar a gyáripari termelési érték 14,4%-át adta, Debrecenben csak 2,1%-át, miközben az 1 munkásra jutó gépi LE teljesítmény csupán 0,4, országosan pedig 2 lóerő volt. A textilipar a háború időszakában sem fejlődött jelentősebben, a debreceni textilgyárak nem tudtak bekapcsolódni a hadsereg ellátásába. 1942-ben a munkáslétszám alig haladta túl az 1938. évi igen alacsony, 105 fős nagyságrendet, s jellemző, hogy a textiliparon belül a munkások több, mint 90%-a a szalag- és hevedergyártásban dolgozott, a kötött és hurkolt áruk gyártása teljesen jelentéktelen maradt.

A debreceni ipar szerkezetében 1930–38 között a leglényegesebb változást a bőripar szerepének erőteljes növekedése hozta, 1938-ra már a gépjavító és az élelmiszeripar után a legjelentősebb iparággá fejlődött. 1930-ban a gyári munkások 6,2%-a dolgozott ebben az ágazatban, 1938-ban pedig 16,6%-a, országosan viszont csak 2,4, illetve 3,1% volt az arány. Az 1930-as évek végére, a korábbi egy bőrgyár mellé, még 3 fejlődött fel, a cipőiparban pedig 6 gyár tevékenykedett. Mind a bőr-, mind a cipőiparban működő üzemek jórészt csak a munkáslétszám alapján minősültek gyarnak. A cipőiparban például 1938-ban 1 munkásra csupán 0,26 gépi lóerő jutott. A bőr- és sörteiparon belül a legjelentősebb gyár az Egyesült Kefegyár Rt. volt, amely 1938-ban már 226 munkást foglalkoztatott, vagyis többet, mint a textil- és vegyipar együttvéve.

A *faiparban* dolgozók aránya szintén meghaladta az országos arányt. 1930-ban a városban a gyáripari munkások 8,55%-a, 1938-ban 10,45%-a tartozott az iparághoz. A faipart tulajdonképpen egyetlen gyár, a Hajlított Bútorgyár képviselte.

A város iparán belül viszonylag jelentős szerephez jutott a nyomdaipar is. Ez az ágazat a válság időszaka alatt visszaesett, majd 1938-ra ismét növelte az arányát, a háború időszaka alatt pedig továbbfejlődött.

A debreceni gyáripar az üzemméret, a koncentráltság tekintetében is igen sajátos képet mutatott a két világháború között. 1930-ban a két legtöbb munkást foglalkoztató üzem a MÁV Járműjavító (954 fő) és a Dohánygyár (612 fő). Az 500-nál nagyobb munkáslétszámmal dolgozó két üzemben a gyári munkások 34,2%-a dolgozott, míg országosan 29% volt az arány. A 101–500 munkással dolgozó gyárakban a munkások 28,8%-a, országosan pedig 38%-a talált munkaalkalmat. A 100-nál kevesebb munkást alkalmazó gyár jellegű üzemek a munkások 38%-át foglalkoztatták, szemben az országos 29%-os aránnyal. Az utóbbiak esetében a debreceni ipar egyik jellegzetes vonását figyelhetjük meg. A korabeli statisztika a 20-nál több alkalmazottal és gépi technikával dolgozó üzemeket tekintette gyárjellegű üzemeknek. A Balesetelhárítási Felügyelőség mintegy 300 kisüzemre, illetve kisebb gyárjellegű üzemekre vonatkozó adatgyűjtése alapján, (amely a munkakörülmények mellett az alkalmazotti létszámot, a gépek lóerőteljesítményét, a használt munkagépek konkrét felsorolását tartalmazza) a debreceni ipar egyik jellegzetességeként hangsúlyozhatjuk azt is, hogy az 5–20 főt alkalmazó kisipari üzemek és a statisztikai összeírások szerint már gyárjellegű kisebb, tehát 100-nál kevesebb alkalmazottat foglalkoztató üzemek technikai színvonala között csak egészen minimális különbség volt. A nagyobb kisipari üzemek a pillanatnyi kedvező konjuktúra hatására 20 fölé növelték a létszámot, „gyárrá változtak", de ahhoz már nem volt tőkeerejük, hogy technikai felszereltségüket is növeljék. Ugyanakkor egyes ilyen üzemek munkáslétszámuk csökkentésével egyik hónapról a másikra visszasüllyedtek kisipari üzemmé. Az 1930-as kisipari statisztika, amely pontosabb, mint az 1930. évi népszámlálás összeírása, Debrecenben 26 olyan kisipari üzemet említ, amelyben az alkalmazottak száma a 20-at meghaladja, s a 925 dolgozó közül egy-egy ilyen üzemre átlag 35,5 alkalmazott jutott. A kisipari üzemek és a ténylegesen gyárjellegű – általában 100 fős körüli – üzemek közötti sajátos átmenetet jól mutatja az is, hogy miközben a gyáriparban dolgozók száma az 1930. évi 4254 főről 1938-ra 2849-re csökkent, ugyanakkor a „gyárak" száma 39-ről 61-re nőtt.

A gyáripar és a kisipar viszonyának jellemző vonása Debrecenben, hogy a kisipar egyáltalán nem kiegészítője a gyáriparnak abban az értelemben, hogy csak ott tevékenykednék, ahol a technológia már országosan is kisipari jellegű.[13] Debrecenben a kisipar azokban az ágazatokban is jelen volt, ahol a munkaerőkoncentráció szempontjából gyárjellegű üzemek működtek. Éppen azért lehet jelen a kisipar ezekben az ágazatokban, mert a gyárjellegű üzemek a munkafolyamat szempontjából még nem igazán gyáripari üzemek.

Annak okait keresve, hogy a gyáripar miért nem szorította vissza a kisipart, miért játszódott le inkább fordított irányú folyamat 1930–40 között, feltétlenül hang-

[13] A kisipar országos fejlődésére vonatkozóan lásd: *Ránki György:* A kisipari fejlődés szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle, 1964/2. sz.

súlyoznunk kell, hogy jelentős szerepe volt ebben a rendkívül alacsony bérszínvonalnak. A debreceni gyáripar keresők évi átlagbére 1930–40 között mintegy 30%-kal alatta maradt a budapesti szintnek, de elmaradt a győritől, a pécsitől és a miskolcitól is. Igy az olcsó eleven munkához képest túl drága volt a holtmunka, a gépesítés kevésbé volt kifizetődőbb, mint más városokban. A debreceni tőkés számára ugyanazon gép „drágább" volt, mint egy budapesti vagy győri tőkés számára, aki legtöbbször helyben megvásárolhatta az adott gépet, tehát a vételárat szállítási költség nem terhelte. Ezen túl Debrecenben pl. az ipari szén árának 36%-át tették ki a szállítási költségek.[14] Ugyanakkor a debreceni tőkés üzemében beállított gépnek a bérek alacsonyabb szintje miatt nagyobb volumenű eleven munkát kellett helyettesítenie ahhoz, hogy a gépesítés költségmegtakarítást jelentsen, nem beszélve arról, hogy a gépi technika bevezetésében – szemben a budapesti tőkéssel, különösen speciális áruk esetében – a város fogyasztó piaca viszonylag kisebb szerepet játszott.

Debrecenben tehát a gépesítés, a technikai fejlesztés révén megnövekedett terméktömeg a szállítási költségek viszonylag gyorsabb növekedését vonta maga után, mint Budapesten. A fővárosban, ahol Debrecenhez képest óriási fogyasztó piac állott rendelkezésre (1940-ben a főváros népessége nyolcszorosa, a kiskereskedelmi forgalom pedig harmincegyszerese volt a debreceninek), erőteljesebben bontakozott ki a gazdasági fejlődés sajátos, önmagát erősítő folyamata. Hogy a fogyasztó piac méretének milyen nagy szerepe volt a főváros gyáripari fejlődésében, azt az is mutatja, hogy az országosan kisipari jellegű ruházati ipar egyedül Budapesten öltött – a munkaerőkoncentráció, de részben a munkafolyamat szempontjából is – gyári jelleget. Budapest mint a magyar ipar abszolút túlsúllyal, minden más városnál fejlettebb infrastruktúrával rendelkező központja a kumulált gazdasági növekedés sajátos centrumává vált a két világháború közötti korszakban.

Debrecenben az említett folyamat (mely még Budapesten is ellentmondásosan zajlott le) végsősoron nem indulhatott meg. Az okokat keresve, a kisipart kell megvizsgálnunk.

3. *A kisipari fejlődés sajátosságai*

A kisiparban dolgozók létszámának viszgálatánál mutatkoznak a legnagyobb statisztikai adatproblémák. A pontosság növelése érdekében az 1930-as és 41-es népszámlálásokra, ezen kívül még a Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara adataira, valamint az általa 1940-re összeállított Debreceni Címtárra támaszkodunk. Ez utóbbiakat tekinthetjük a legpontosabb forrásnak, különösen az önálló iparosok számát illetően.

1928-ban a kisiparban dolgozók száma 10 182, az egy önálló kisiparosra jutó alkalmazottak száma 3 fő volt. 1940-re (a szálloda és vendéglátó ipar nélkül) a kisiparban dolgozók száma elérte a 10 218 főt. Az 1928-as adatban szerepel a szálloda- és vendéglátóipar is, így az adatok némi pontatlanságát feltételezve, 1928 és 1940 között a kisiparban dolgozók számának némi növekedése valószínűsíthető, miközben az egy önálló kisiparosra jutó átlagos alkalmazotti létszám 2,6-ra csökkent.

[14] *Dr. Dorner Zoltán:* Az ipari telephelyelmélet és az ésszerűség elve. M. Stat. Szemle, 1941/6. sz. 420.

Az 1930. évi népszámlálás alapján részletesebb betekintést nyerhetünk a kisipar szerkezetébe. Az alkalmazottak megoszlása szerint az üzemek 61,3%-a, azaz 2496 kisműhely kisegítő személyzet nélküli, pusztán a tulajdonos kisiparos munkaerejére épülő kisüzem volt. Egy alkalmazottal dolgozott a kisipari üzemek 15,3%-a, kettővel pedig 9.7%-a. Tehát az alkalmazott nélküli vagy egy-két kisegítőt foglalkoztató műhelyek az összes debreceni vállalatok 86,3%-át tették ki. A három-öt és a 6–20 alkalmazottal dolgozó üzemek aránya 8,7%, illetőleg 2,5% volt. Ez utóbbiak száma is csak 84 volt.

Az 1929–33-as gazdasági válság hatása a kisiparban jelentkezik a legsajátosabban. Jelen esetben is érvényes a megállapítás, hogy „általában az alkalmazottat foglalkoztató vidéki iparos elvesztette versenyképességét az alkalmazottat nem foglalkoztató iparossal szemben."[15] Debrecen sem jelentett tehát ez alól kivételt, annak ellenére, hogy a bérek a kisiparban csökkentek a legnagyobb mértékben, több mint 50%-kal.[16] A válság hatására az 1929 decemberi 3941 főről, 1931-ben 2758, 1934-ben pedig 1515 főre zuhant a segédek és segédmunkások száma.[17] Mivel 1930-ban a kisipari üzemek 61,3%-a segéd nélkül dolgozott, az előbbi adatok alapján valószínűsíthetjük, hogy 1934-ben már a kisiparosok mintegy 80%-a nem rendelkezett segédszemélyzettel. Nem mond ellent ennek az sem, hogy a tanoncok számának csökkenése kisebb mértékű volt, ami azzal függött össze, hogy a tanoncok alkalmazása a kisiparosoknak alig került pénzbe.

Az önálló kisiparosok számának válság alatti alakulása ellentétes tendenciákat tükröz. A nehéz időkben a kisiparosok százai mentek tönkre, ugyanakkor a különböző kisegzisztenciák százai próbáltak műhelyt nyitni. Ily módon az önálló kisiparosok száma 1928–34 között nem csökkent jelentős mértékben, 3453-ról 3174-re változott. Az említett ellentétes tendenciák jól tükröződnek a Debreceni Ipartestület jelentéseiben is, melyek közlik az iparengedélyt váltott és az ipart megszüntető kisiparosok számát. 1929-ben 951, 1931-ben 148, 1934-ben 140 iparos számolta fel üzemét. Ezzel egyidejűleg viszont 1929-ben 346, 1931-ben 270, 1934-ben 277 személy váltott ki iparengedélyt. Igen kedvezőtlenül alakult a válság éveiben a debreceni kisiparosok életszínvonala is. 1930-ban egy kisiparban dolgozóra (önálló iparosok plusz alkalmazottak) mindössze évi 595 pengő jutott. Tekintettel arra, hogy Debrecenben 1934-ben, a válság mélypontján egy gyáripari munkásra 874 pengő évi átlagbér esett, a kisiparban alkalmazottakkal dolgozó kisiparos számára nemcsak hogy a műhelybe befektetett tőke nem jövedelmezett kellően, sőt a kisiparos nem volt képes önmagának a munkateljesítményét sem normális munkabérrel díjazni. A válság időszakában a műhelynek csak egy tényleges jelentősége maradt: munkaalkalmat biztosított a kisiparos számára. Jórészt éppen az üzemhez való ragaszkodással magyarázható, hogy a kisiparban dolgozók száma a válság hatására jelentősebben csökkent ugyan, de ezen belül az önálló iparosok száma nem változott lényegesen. Majd 1938-tól, a kedvezőbb gazdasági helyzet hatására ismét fokozatosan növekedett a szám és 1940-ben már elérte a 3890-et. A mérsékelt konjuktúra nyomán a polarizáció kétirányúvá vált, néhány kisiparos „kistőkéssé válik", üzemét gyárjellegűvé fejlesztette. A kisipari fejlődés ellentmondásos vonásairól további adalékot kapunk, ha

[15] *Tahy István:* A magyar kézművesipar válsága é. n. 126.

[16] HBm m. 222.

[17] A Debreceni Ipartestület jelentései 1928–1942-ig

összehasonlítjuk 1930 és 1940 között a kisipar szerkezetének változását az önálló iparosok számának alakulásával.

Volt már szó arról, hogy a kisiparban dolgozók összlétszáma 1928–40 között növekedett. Ez alatt a kisipar szerkezetében is szembetűnő változások történtek. A legjellegzetesebb a szabóiparban dolgozó önálló kisiparosok számának lényeges emelkedése volt. 1929-ben az önálló kisiparosoknak még csak a 9,8%-a dolgozott a szabóiparban, 1940-ben már 16,5%-a.

A kisiparon belül a másik lényeges szerkezeti változás a cipész-kisipar előretörése. 1929 decemberében 11,2%, 1940-ben pedig már 12,7%-a volt cipész a debreceni önálló kisiparosoknak (a cipészek és csizmadiák együttesen 17,1%-ot tettek ki). Jellemző adat, hogy a szabók, cipészek, csizmadiák és fodrászok a debreceni kisiparosoknak majdnem 40%-át jelentették. A kisipar szerkezet változása: a városiasodási folyamat lassú ütemét is tükrözi. A villany-, gáz-vezetékszerelők száma ugyanis 1930-hoz viszonyítva szinte változatlan maradt, a szobafestők száma pedig csökkent. *A kisipar modern ágazatainak önálló* ágazatként való megjelenése tehát igen részleges. „Az automobil javítási és szerelési munkálatoknak önálló külön iparrá való nyilvánítását ezidőszerint – a 30-as évek derekán – kívánatosnak nem látjuk, – írta a Debreceni Ipartestület egyik jelentése –, mert ennek önálló iparrá történő nyilvánítása az eddig ezen munkát végző lakatosok és műszeriparosoknak igen érzékeny kereseti lehetőség csökkenését jelentené".[18] Az adatok ismeretében összegzésként megállapíthatjuk, hogy a népesség és a fogyasztópiac növekedése hatására a kisipar visszafejlődéséről nem beszélhetünk a korszakban. A hagyományos ágazat jórészt megőrizte korábbi hangsúlyozott szerepét a város iparában. Számos jel mutat arra, hogy 1929 és 1940 között valamelyest még nőtt is azoknak a szakmáknak a jelentősége, melyek kevésbé voltak tőkeigényesek. A Debrecen kisiparában, főleg a termelő ágazatokban kimondottan helyi jellegű a város fogyasztópiacára épülő ágazatok domináltak, s a szolgáltató- és javító-ipari funkció erősödött.

4. *Az ipar a második világháború időszakában*

A háborús konjuktúra hatása alig jelentkezett Debrecen iparában. Debrecenben 1939–41 között 18 vállalatot és gyárat nyilvánítottak hadiüzemmé. Az iparban mindez nem eredményezett konjuktúrát, sőt éppen korlátozó tényezőt jelentett. A Debreceni Iparkamara iparfelügyelője 1938-ban írja a debreceni üzemekről: „. . . a dekonjuktúrától való félelem nagyban hozzájárult, hogy mindenféle . . . üzembővítéstől modernizálástól húzódoznak. Pedig az üzemeknek egy jelentékeny része már annyira elavult és elhasznált berendezésekkel bír, hogy emiatt kielégítő hatásfokkal nem is működhetnek."[19]

1939-ben a fonó- és szövőiparban a gyárak teljes kapacitással dolgoztak. Ugyanakkor az építő és sokszorosító iparban a pangás tovább folytatódott. A gépjavító-iparban mutatkozott a legjelentősebb fellendülés. Ennek ellenére a beruházási tevékenység általános megélénküléséről még 1940-ben sem beszélhetünk. Erre utalnak az alábbi sorok is.

„Még tőkeerős vállalatok is kegyelettel ragaszkodnak gyártási módszereikhez azzal . . . az indokolással, hogy a mostani bizonytalan és háborús idők újabb tőke-

[18] Uo.

[19] HBm L. XI. 7. Jogügyi Iratok. Debreceni Kir. Törvényszék ct. 1047/1941.

befektetésekre és az üzemek racionálissá tételére nem alkalmasak. Ezeket a kifogásokat azonban már kerek 30 év óta hangoztatják."[20] A háborús konjuktúra mérsékelt hatását jól tükrözi az is, hogy 1940-ben csak két új gyárjellegű üzem jött létre 55 munkással, 1941-ben pedig egy üzem 15 munkással. 1942-ben egyetlen gyárjellegű üzem sem keletkezett.[21] Egészében már 1942-től az ipari termelés visszaeséséről beszélhetünk a súlyosbodó nyersanyaghiány és egyéb, a háborúval összefüggő korlátozó tényezők miatt. A hiányos adatok is arra utalnak, hogy a vas- és fémiparban 1938-hoz képest nagy visszaesés jelentkezett. 1938-ban ebben az ágazatban 104 LE gépi kapacitás és 57 munkás dolgozott, 1942-ben viszont már csak 52 LE és 27 munkás. A cipőiparban hasonló helyzet alakult ki. 1938-ban 63,3 LE és 251 munkás, 1942-ben 40,2 LE és csupán 77 munkás dolgozott ebben az ágazatban. Az élelmiszeripar visszaesését szintén a munkáslétszám nagy csökkenése tükrözte (1938-ban 769 fő, 1942-ben 581 fő).

5. *A népesség szakmastruktúrája*

A felszabadulás előtti iparfejlődésre ható korlátozó tényezőket az előzőekben az iparszerkezet, a kisipar–nagyipar aránya és a gyáripar koncentráltsági foka szempontjából vázoltuk. Hasonlóan számottevő, több évtizedig ható korlátozó tényezőként értékelhető a lakosság szakmastruktúrája is. (A szakmastruktúra fogalma alatt *Jánossy Ferenc* nyomán a lakosságnak nem csupán az oktatás soran szerzett ismereteit, hanem az embereknek minden munkatevékenységükhöz kapcsolódó képességét, elsősorban a munkában szerzett ismereteket értjük.)

Természetesen a szakmastruktúrát, mint minőségi mutatót mindenekelőtt az iskolai végzettség, a szakképzettség mutatóival lehet megközelíteni. Debrecenben a népesség iskolázottsági szintje kedvezőbb az országos átlagnál. A 7 évesnél idősebb népességnek 1930-ban országosan 11%-a, Debrecenben pedig 7%-a nem tudott írni, olvasni. A városban 1941-re 6,7%-ra csökkent az írástudatlanok aránya. 1930-ban a 7 évesnél idősebbek 47%-a végezte el az általános iskola 1–5. osztályát, vagyis a népességnek közel fele az írni és olvasni tudásnál alig valamivel többet nyújtó végzettséggel rendelkezett, ami az ipar számára a szakképzetlen segédmunkás kategóriának bőséges utánpótlási forrását biztosította. 1941-re az elemi iskolát végzettek aránya valamelyest emelkedett. A 6–7. osztályt végzettek aránya az 1930. évi 25,1%-ról 32,7%-ra nőtt, de még 1941-ben is csupán 12% a 8. osztályt elvégzettek aránya. A közép- és felsőfokú képzés a város iskolaváros jellege ellenére egészen szükkörű volt. 1941-ben is csupán a népesség 3,6%-a rendelkezett érettségi bizonyítvánnyal.[22]

A város oktatási intézményei közül az ipari szakképzés szempontjából a legjelentősebb szerepe az öt szakiskolának volt. Ezek csak korlátozottan tölthették be szerepüket, a nagyarányú munkanélküliség körülményei között különösen a kisipari műhelyekben dolgozó tanoncok, „szakmai gyakorlatot, tudást csekély mértékben szerezhettek".[23]

[20] HBm L. XI. 7. 1941. márc. 8. 51/8.
[21] HBm L. XI. 7. 1944. okt. 3.
[22] KSH 1970. évi népszámlálás 10. köt. Hajdú-Bihar megye és Debrecen adatai II. 44.
[23] A Debreceni Iparkamara jelentése, 1940.

A felsőfokú képzettséggel rendelkezők száma magasabb volt, mint a nagy vidéki városokban (1928-ban Debrecenben 4098, Győrött 2374, Miskolcon 2884 és Pécsett 3576 fő). Az iparfejlődés szempontjából vizsgálva Debrecent, mégsem beszélhetünk a felsőfokú szakképzettségűek kedvező arányáról. 1928-ban a felsőfokú végzettségűeknek majdnem 40%-át tették ki a jogászok és ügyvédek, ugyanakkor a műegyetemet végzettek aránya csupán 2,66%, a közgazdasági egyetemet végzettek aránya csupán 0,26%, azaz 11 fő volt. A felsőfokú végzettségűek a képzettség szerinti sajátos megoszlása mellett szembetűnő az, hogy a felsőfokú végzettségűeknek csupán 5,7%-a dolgozott az iparban, viszont 26,4%-a a közigazgatás és igazságszolgáltatás területén.[24]

A szakmastruktúra fejlődése szempontjából a munkahelystruktúra is kedvezőtlen volt a felszabadulás előtt. A technológiai szempontból szinte teljességgel kisipari jellegű szabóiparban, bőr- és cipőiparban, valamint építőanyagiparban dolgozott az ipari keresők több mint fele. A korszerű iparfejlődés irányába mutató ágazatokat a felszabadulás előtt csupán a mintegy 100 munkást foglalkoztató Rex Gyógyszergyár, valamint a mintegy 40 orvosi műszergyártással foglalkozó kisiparos képviselte. A város iparában főleg a legkedvezőbb adottságokkal rendelkező élelmiszeriparban a korszerű ágazatok előretörése nem jelenetkezett. Egyedül a Vidoni Szalámigyár volt az, amely kiváló minőségű termékeivel az export piacokon is jó hírnevet vívott ki magának. A növényi konzerviparban sem jött létre gyárjellegű üzem, csupán egy-két sikertelen kisüzemi próbálkozás történt az 1930-as évek végén – 40-es évek elején.

1938-ban csak egy ipari üzem, a MÁV Járműjavító Műhely foglalkoztatott 500 munkásnál többet (709 főt), s mindössze hét gyár tartozott a 100–500 munkást foglalkoztató kategóriába. Ezek közül is négyben a munkás létszám éppen csak, hogy túlhaldta a 100 főt. A gyáripar alacsony koncentráltsági foka, elmaradott technikai színvonala és korszerűtlen ágazati szerkezete a felsőfokú szakképzettségűek számára egészen csekély alkalmazási lehetőséget biztosított. 1928-ban a felsőfokú végzettségűek 5,7%-a (233 fő) dolgozott a város iparában. Ebből csupán 109 fő volt a műszaki mérnökök és 11 fő a közgazdasági egyetemet végzettek száma. A gyáripar 1928–40 közötti arány csökkenése, visszaesése sajátos módon tükröződött a Műegyetemet végzettek számának alakulásában. 1928-ban 109, 1940-ben csupán 88 mérnök dolgozott a városban, de közülük is csak 18 keresett munkaalkalmat az iparban.[25]

Összegezve Debrecen két világháború közötti iparáról adott vázlatos áttekintésünk főbb tanulságait, a következőket állapíthatjuk meg: Debrecenben 1930–40 között az iparban dolgozó keresők aránya az összkeresők 31,2%-áról 24,7%-ra csökkent, ami elsősorban az ipari szektor munkaerő felvevő képességének csökkenésével és a népesség mérsékelt ütemű gyarapodásával függött össze.[26] Igaz ugyan, hogy a város népessége 1930–41 között csak 7%-kal növekedett, miközben pl. Győrött 12,4%-kal, Pécsett 18,4%-kal, Budapesten 15,8%-kal, Miskolcon pedig 21%-kal nőt a népesség száma.[27]

[24] M. Stat. Közlemények, 1928. márc. 64.

[25] KSH 1970. évi népszámlálás. Hajdú-Bihar megye és Debrecen adatai II., valamint az 1930. évi népszámlálás adatai 68. köt. és M. Stat. Évkönyv 1928.

[26] M. Stat. Közl. 1930. III. 153. ill. 226, az 1940. évre lásd a gyáriparban és kisiparban dolgozók létszámára vonatkozó adatszámításainkat, valamint M. Stat. Évkönyv 1942. 5.

[27] M. Stat. Évkönyv 1942. 5.

Tehát Debrecenben a népességnövekedésből adódó piacbővülés kisebb mértékű volt, mint más nagyvárosokban. A város ipara, bankrendszere teljességgel a budapesti nagytőkének volt alárendelve. A város legnagyobb bankjainak részvénytöbbségét már a 20-as években a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Általános Hitelbank szerezte meg. A vezető budapesti bankok meghatározó szerepét jól mutatja, hogy a magyar városok összes bankjainak folyószámla tartozásaiból 90,3% jutott a budapesti bankokra.[28] Debrecen iparfejlődésében a fővárosi bankok szerepe méginkább meghatározó volt, mint más vidéki nagyvárosokban. Ezt tükrözi a bérházakra és gyárakra felvett jelzálogkölcsönök megoszlása a budapesti és helyi bankok között (ezeket a kölcsönöket alapvetően ipari célú beruházásokra használták). Debrecenben 1932-ben a helyi bankoktól (gyárakra és bérházakra) felvett jelzálogkölcsönök aránya csak 1,3% volt, míg Szegeden 14,5%, Győrben 32,6%, Miskolcon pedig 3,6% volt a helyi bankok által nyújtott jelzálogkölcsönök aránya. A debreceni vállalatoknak önálló fejlesztési lehetőségei éppen az említettek miatt igen szegényesek voltak, főleg a banktőke termelőtőkévé való átalakulásának voltak a színterei. Az önmagában is igen szerény mértékű tőkeképződést tehát a budapesti nagybankok fölözték le, egyrészt hitelezői monopóliumok alapján, kamatjövedelmek formájában, másrészt mint részvénytulajdonosok, osztalékok formájában.

Debrecen iparfejlődésére kedvezőtlenül hatott az a körülmény is, hogy a város vonzáskörzetéhez tartozó mezőgazdasági területek, mint az ipari termékek fogyasztói (különösen a válság időszaka alatt, de a két világháború közötti korszak egészében is) a gazdálkodás alacsony szintje és az alacsony életszínvonal miatt csekély volumenű és kevéssé differenciált fogyasztópiacot jelentettek. Különösen az 1930-as években volt jellemző a környező területek mezőgazdaságán belül olyan ágazatok szerepének növekedése, amelyek kisebb üzemköltség ráfordítást, főképpen pedig kisebb arányú, ipari eredetű anyag- és eszközfelhasználást igényeltek. A Debrecen környéki parasztgazdaságokban az egy kataszteri holdra jutó ipari eredetű anyagfelhasználás 1930-ban 18,4 pengő volt, 1935-ben pedig 6,5 pengőre csökkent. Mindez azt jelentette, hogy a válság időszaka alatt a Debrecen vonzáskörzetébe tartozó mezőgazdasági területek ipari eredetű fogyasztása csökkent, de nyilvánvalóan csökkent a személyi fogyasztás is. Ezt támasztja alá az is, hogy a parasztgazdaságokban az egy kataszteri holdra jutó tiszta vagyon 1932-ben 33,8 pengővel, 1933-ban közel 10 pengővel, 1934-ben pedig 6 pengővel csökkent.[29] A mezőgazdaság fejlődésének a lelassulása és általános válsága tovább növelte a vidék látens munkanélküliségét, ami a fogyasztópiac további csökkenésével járt együtt, végsősoron az iparfejlődés lehetőségeinek szűkülését eredményezte. Az ipar nem volt képes a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő átvételére, s jellemző, hogy még 1940-ben is a városban 5% az ipari keresőkön belül az inaktív keresők aránya.

A város iparának további szembetűnő vonása volt a felszabadulás előtt, hogy Debrecen iparstuktúrája az 1930-as években inkább az első világháború előtti magyar ipar

[28] Részletesebben ld.: *Dr. Szőnyi Gyula:* Városaink hitelintézetei. Bp. 1938.

[29] 1929–33 között ezekben a gazdaságokban az egy kataszteri holdra jutó ipari eredetű anyagfelhasználás és a bruttó termelési érték között gyenge negatív összefüggés volt (–0,33). A bruttó termelési érték és az üzemköltség között pedig egészen gyenge pozitív korreláció volt (+ 0,19). Vö.: *Timár Lajos:* Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között. Egyetemi doktori értekezés. KLTE 1973 (kézirat).

struktúrájához hasonlított, mintsem az adott időszakéhoz. Az iparosodottság alacsony szintjét jelzi, hogy 1930-ban a második legnagyobb vidéki város, az ipari keresők arányát tekintve a városok rangsorában csak az igen szerény 14-ik helyet foglalta el. De sajátos és torzult arányokat mutatott a nagyipar és kisipar aránya, valamint a gyáripari koncentráció mértéke is.

A tőkés korszak utolsó másfél évtizedében Debrecen iparát tehát egyre torzuló szerkezeti aránytalanságok, az ipar egészének – ezen belül a gyáriparnak – a visszaesése és mélyreható válsága jellemezte. Ebből a helyzetből kiutat csak a hazánk felszabadulása után bekövetkezett alapvető gazdasági és társadalmi változások teremthettek.

II. Az ipar fejlődése és szerkezeti változásai a szocialista termelési viszonyok kialakulása és a szocialista építés időszakában

1. *Debrecen iparfejlődésének főbb szakaszai és jellemzői a felszabadulás után*

1944. október 19-én az előrenyomuló szovjet csapatok kiüzték a Tiszántúl központjából az utolsó fasiszta egységeket is. A felszabadulással Debrecen társadalmi, politikai és gazdasági életében is gyökeres változás kezdődött. A város lakossága, az ipari munkásság rendkívül nehéz körülmények között fogott hozzá a romok eltakarításához, a termelés megindításához, mivel a vidéki városok közül a háborús pusztítás Debrecent érintette a legsúlyosabban. Az 1944. évi nyári és őszi légitámadások, majd a városért folyó hosszú harcok szinte teljesen megbénították az életet. A háborús események, a termelő berendezések és gépek jelentős részének elhurcolása, a visszavonuló fasiszta csapatok szándékos iparbénítása következtében a meglevő üzemek és gépi berendezések, az épületek, az út-, vasút- és villamosvezeték-hálózat nagyrészt használhatatlan állapotba kerültek, az ipari termelés megbénult. A felszabadító Vörös Hadsereg üszkös romokat, rombadőlt házakat, felégetett és szétrombolt üzemeket, kifosztott üzleteket, üzemképtelen villamosokat, feldúlt hivatalokat, elhagyott, élettelen várost, háborútól megrémült embereket talált. Az utcákat törmelék, üveg- és repeszdarabok borították. A város 11 678 lakóépületéből elpusztult, vagy súlyosan megrongálódott 5850 (50,1%), károsodás ért 2317 (19,8%) épületet. A lakóépületek mintegy 70%-át viselte meg, illetve pusztította el a háború. Elpusztult vagy súlyosan megrongálódott az ipari vagy mezőgazdasági célokat szolgáló épületek 59,2%-a, illetve 13,9%-a, az üzleti helyiségek 51,9%-a, a raktárépületek 100%-a, a kultúrát és közoktatást szolgáló épületek 59,7%-a, illetve 62,4%-a. Becslések szerint az összépületeket ért károk az 1938. évi forgalmi érték 32%-át tették ki.

Az infrastruktúra egyéb területein hasonlóan súlyos volt a helyzet. Megrongálódott, vagy megsemmisült a vízvezeték-hálózat 60%-a, a gáz- és villanyhálózat 40%-a, illetve 60%-a, a csatornahálózat 29 utcán rongálódott meg. A felszabadulás után mintegy 7800 m^2 kocsiútburkolat, 2400 m^2 járdaburkolat várt helyreállításra. Megbénult a város közlekedése is. Különösen súlyos károk érték a vasútállomást, és a villamoshálózat is használhatatlanná vált.

Tönkrement az üzemek nagy része. A gyáripar körébe tartozó 6 üzem berendezése teljesen megsemmisült. A visszavonuló fasiszta egységek felrobbantották Debrecen leg-

jelentősebb ipari üzemét, a *MÁV Járműjavító Műhelyt,* amely 80–85%-ban elpusztult. Felrobbantották és felgyújtották az ország egyik legnagyobb és legkorszerűbb malmát, az évszázados *István Malmot.* Romhalmazzá vált a *Hajlított Bútorgyár* két telepe és a *Gázgyár.* A háborús pusztítás tragikus példája volt a *Kefegyár,* amely 90%-ban elpusztult, raktárkészlete pedig teljesen megsemmisült. 52 bombatalálatot kapott, és 75%-os bombasérülést szenvedett a *Villanytelep,* emiatt termelési kapacitása a békeévek napi 4800 kW-járól 600 kW-ra csökkent. Üresen, kifosztva hagyta a háború a *Vas- és Rézbútorgyárat,* a *Vidoni Szalámigyárat,* a *Hunyadi vasöntöde- és gépjavítóműhely* Szoboszlai úti telepét, *a Pikó-, a Veréb- és a Szilágyi-féle Bőrgyárat,* a *Weinberg-féle* és az *Ideál Cipőgyárat.* A háborút csak néhány üzem vészelte át kisebb károsodással (pl. a *Kiss Testvérek Bőrgyára* és a *Dohánygyár*).[30]

A romos, kiégett, megbénult és megcsappant lakosságú város életének normalizálása a felszabadulást követő napokban szinte lehetetlennek látszott. A nehéz történelmi helyzet kevés időt hagyott a töprengésre. A háború súlyos következményeinek a felszámolása, a romeltakarítás, a termelés és az élet alapvető feltételeinek a biztosítása gyors intézkedéseket kívánt. A szovjet katonai parancsnokság hathatós segítsége, a baloldali erők határozott fellépése, a munkások kezdeményezése, az élet normalizálásának sürgető igénye együttesen teremtették meg a feltételeit annak, hogy a felszabadulás utáni napokban és hetekben megkezdődjék a helyreállítás, az üzemek felvegyék a munkát, s élet fakadhasson a romokon. A megrongálódott és magáramaradt üzemekbe lassanként visszatértek a munkások, s hozzákezdtek a romok eltakarításához, a gépek megtisztításához, üzemkész állapotba helyezéséhez, a használható nyersanyagok összegyűjtéséhez, a munka megszervezéséhez. A rendkívül mostoha körülmények és rossz szociális feltételek ellenére egyre több üzemben indult meg a termelés. A dolgozók önként jelentkeztek munkára, s a vezetés nélkül maradt, a tulajdonosok és a műszaki szakemberek által elhagyott üzemekben létrehozták saját forradalmi testületeiket, az

[30] A háborús károk mértékére, a termelés megindítására és a helyreállítás első lépésére vonatkozóan részletesebben lásd: *Baranyi Béla:* Az ipari termelés megindítása Debrecenben a felszabadulás után. A munkásellenőrzés, az üzemi bizottságok és munkaszövetkezetek szerepe az ipar helyreállításában és a termelés megszervezésében. Tanulmányok és források (Szerk.: Serflek István) Debrecen, 1976. 5–40. (a továbbiakban: TÉF) HBmL Debrecen város polgármesteri Hivatal iratai XXI/b. 37. ftsz. 17156/1945. alapszám. Közli: Hajdú-Bihari történelem olvasókönyv. Szerk.: Komoróczy György. (Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei 5) Debrecen, 1973. 352–354; *(Bernáth László–Komoróczy György:)* Tények és adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen történetéből a felszabadulástól a hároméves terv végéig (1944 október–1949 december) (Debrecen, 1955) 8–13. (a továbbiakban: Tények és adatok . . .). Tények és adatok Debrecen 13 éves fejlődéséből 1945–1957, 1958–1960. Mit kap Debrecen a hároméves tervtől? (Kiad: Debrecen Megyei Jogú Város Tanácsa és a Hazafias Népfront). Debrecen, 1958. 15; *Paál Jób–Radó István:* A debreceni feltámadás. Debrecen, 1947. 50–52; *Mikecz Ferenc:* Népi demokratikus forradalmi átalakulás (1944–1948). Megjelent a HBmm c. idézett kötetben. 368–369; *A hatszázéves Debrecen.* Szemelvények a város történetéből (Szerk.: Komoróczy György.) Debrecen, 1961. 195; *Emődy Károly:* A szocialista iparosítás eredményei és struktúrája a megyében. Megj.: Jubileumi Tanácsi Ülésszak (a továbbiakban: JTÜ), Debrecen, 1970. 2. köt. 206; HBmL MÁV Debreceni Műhelyfőnöksége. Üzemtörténeti feljegyzések XXIX. 6./a.9; HBmL Egyesült Kefegyárak R. T. Debrecen iratai. A könyvelés okmányai 1925–1948. XI. 7./3; HBmL Debr. Hajlított Bútorgyár. Közgyűlési iratok 1923–1947. Kárjelentések 1944. XI. 9./1.; Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Hajlított Bútorgyár Rt. iratai. Z. 58. 131.; OL Rex Gyógyszergyár Rt. iratai. 58. 116./2.

üzemi bizottságokat, és jórészt maguk vették kezükbe a termelés megszervezésének, a munka irányításának nehéz feladatát. Az ipar szocialista átalakítása, a tőke kisajátítása felé vezető úton az első erőteljes lépéseket éppen a munkásság választott forradalmi szervei, az üzemi bizottságok, és az azokkal szorosan összetartozó, később jórészt belőlük kifejlődő *munkásszövetkezetek* tették meg. A munkásellenőrzés kezdettől fogva igen erőteljes volt Debrecenben, ahol országosan is elsők között bontakoztak ki a vállalati élet új formái, teremtődtek meg az üzemi demokrácia szervezeti keretei, jöttek létre az üzemi bizottságok, példát mutatva a később felszabaduló országrészek munkásainak. Munkásvezetéssel kezdődött meg a termelés az október 19-ét követő napokban a *MÁV Járműjavító- és Vagongyárban,* a *Dohánygyárban,* a *Kefegyárban,* a *Kiss Testvérek Bőrgyárában,* a *Hajlított Bútorgyárban,* a *Hortobágy Malomban,* a *Világítási Vállalatnál,* a *Gőztéglagyárban,* a *Hangya- és a Skót-Magyar Rt terményforgalmi és -feldolgozó vállalatnál* stb. Az üzemi bizottságok a legtöbb üzemben hosszú ideig szinte egyedül irányították a termelést és vezették a gyárat. Sőt az üzemi bizottságok és a gyári munkások kezdeményezésére, a Kommunista Párt támogatásával a tulajdonosok elmenekülése folytán gazdátlanul maradt, elhagyott üzemeket (a Kefegyárat, a Kiss Testvérek Bőrgyárát, a Hortobágyi Malmot, a Weinberger Cipőgyárat, a Rex Gyógyszergyárat, a Hajlított Bútorgyárat, a Vidoni Szalámigyárat stb.) 1944 végén és 1945 tavaszán birtokba vették a munkások, és egy sajátos szervezeti-tulajdonjogi formát, a *munkásszövetkezetet,* (nevezték munkaszövetkezetnek is), a munkások ún. *gyári szövetkezetét* hozták létre.[31]

A munkások az üzemi bizottságok irányításával, a szövetkezetté alakított üzemeket olyan szívósan védelmezték az egykori tulajdonosokkal szemben, hogy a tulajdonjogban bekövetkezett módosulást később, azok visszatérése után sem lehetett már megváltoztatni. Az a különös helyzet állott elő ezáltal, hogy az elhagyott, de szövetkezetté alakított üzemek *de jure* a régi tulajdonosok birtokában maradtak – azok visszajövetelekor is –, *de facto* azonban a munkások kezébe kerültek. A visszatérő tőkések és megbízottaik mindenütt beleütköztek a munkásérdekeket védelmező üzemi bizottságok ellenállásába. Mindennél többet jelentett azonban a munkásokban kialakult pszichikai, tudati és érzelmi tényező: már magukénak érezték, sőt maguknak is követelték az üzemeket. Példák sokasága bizonyítja Debrecenben is, hogy a visszatérő tulajdonosokkal szemben évekig tartó vitákban, makacsul védelmezték a munkások szerzett jogaikat, s az államosítások végsősoron – az esetek többségében – már egy adott állapotot szentesítettek. Az egykori tulajdonosok és az újraéledő reakció heves támadásai csupán két szövetkezet, a Kefegyári- és a Faipari Munkásszövetkezet (Hajlított Bútorgyár) esetében jártak eredménnyel. Ez a két üzem ugyanis 1946 őszén alulmaradt a fő részvényes Magyar Általános Hitelbankkal

[31] A debreceni üzemi bizottságokra és a munkaszövetkezetekre vonatkozóan ld.: *Baranyi Béla:* i. m. 18–40; a munkásellenőrzés kérdéseinek a tanulmányozásához igen sok segítséget nyújtottak az alábbi munkák: *Sárközi Zoltán:* Az üzemi bizottságok szerepe az ipari termelés megindításában a felszabadulás után. Levéltári Közlemények, 1960. 87–120; *Ságvári Ágnes:* Az üzemi bizottságok megalakulása. Századok, 1962. 5–6. sz. 195–822; *Strassenreiter Erzsébet:* Az üzemi bizottsági rendszer kialakulása és a munkásellenőrzés megvalósulásának kezdete (1944 október – 1945 május). Párttörténeti Közlemények, 1963. 4. sz. 3–28; *Rácz Béla–Strassenreiter Erzsébet:* Az üzemi bizottságok harca a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzésének megvalósításáért és kiszélesítéséért (1944–1948). Párttörténeti Közlemények, 1965. 1. sz. 132–166; *Uők:* Az üzemi bizottságok szervezete (1944–1948). Történelmi Szemle, 1965. 2–3. sz. 200–239.

vívott harcban, és a visszatérő tőkés tulajdonosok átvették a gyárak vezetését. A többi munkás szövetkezetet (melyek időközben újakkal egészültek ki, az *Építőipari*, a *Hajdúsági Olajütő*, a *Debreceni Sütőmunkások*, a *Kövező Munkások Szövetkezetével*, valamint a *Debreceni Textilművek Termelő- és Munkaszövetkezettel* stb.) viszont a két munkáspárt, a szakszervezetek és a munkások összefogásával sikerült megvédeni a reakció meg-megújuló támadásaival szemben. A tulajdonjog és a birtoklás körüli viták végére az államosítások tettek pontot.

A munkásellenőrzés hatékony formái tehát igen nagy jelentőségre tettek szert a felszabadulás utáni Debrecenben, s harcos tőkeellenes tevékenységükkel kezdettől fogva a kollektív tulajdon megteremtéséhez mutatták az utat.[32] A háborús pusztítás okozta rendkívül súlyos helyzetben azonban a gyári munkásság igen sokat tett a város gazdaságának, az iparnak a talpraállítása érdekében is, mivel a felszabadulást követően hosszú ideig az maradt a legfontosabb feladat, hogy a helyreállítás és újjáépítés nehéz munkájának a megoldásával biztosítva legyen az ipari üzemek termelőképessége. Ezen a téren legtöbb eredményt az 1947. augusztus 1-én induló *első hároméves terv* során érte el a város ipara. Közben a népi demokratikus forradalom kibontakozása lehetővé tette a 100-nál több főt foglalkoztató 500 – és még 31 névszerint felsorolt, népgazdasági szempontból rendkívül fontos kisebb – iparvállalat államosását. Az 1948. március 25-i XXV. tc. nyomán gyakorlatilag uralkodóvá váltak a szocialista tervelési viszonyok Debrecen iparában is. A gazdaság területén ily módon elhárult az egyik döntő akadálya a hároméves terv sikeres megvalósításának és a szocialista termelési viszonyok kialakításának. Az államosítás – annak fontos gazdasági hatását nem becsülve le – a város életében mindenekelőtt politikai szempontból volt jelentős. A törvény által érintett több mint félezer vállalat közül ugyanis elenyészően kevés, csupán *kilenc*, az elkövetkező hetekhónapok során kisajátított üzemekkel együtt is összesen csak *tizenhat* vállalat esett Debrecenre. Magyarországon az ismert történelmi okok miatt általában lassan és későn indult meg a nagyipar fejlődése, de a tiszántúli főváros – nem kis részben mostoha adottságai miatt – még ehhez képest is jelentősen elmaradt. Az országnak ez a területe az iparfejlődés számára korábban is kedvezőtlen feltételekkel rendelkezett, mivel Debrecen ipari nyersanyagokban és energiaforrásokban rendkívül szegény, hatalmas mezőgazdasági terület centrumában feküdt. Elsősorban a magánosan, egy-két segéddel, vagy ennél több kisegítő személyzettel dolgozó, korszerűtlen kisipari forma, valamint a 10–20 főt foglalkoztató, főleg mezőgazdasági termékeket feldolgozó kis- és közép üzemek terjedtek el.

Debrecenben 1944-ben mindössze 17 olyan gyár jellegű ipari vállalat volt, amelyben 33-nál több munkás dolgozott, és csupán 44 üzem munkáslétszáma haladta meg a 20 főt.[33] Ez a helyzet 1948-ig nem változott meg lényegesen. Országos jelentőségű ipari üzem a *MÁV Járműjavítón*, a *Dohánygyáron*, az *Egyesült Kefegyáron*, a *Hajlított Bútorgyáron*, a *Városi* (ma Alföldi) *Nyomdán*, a *Vidoni Szalámigyáron* és a *Kiss Testvérek Bőrgyárán* kívül alig volt, (a nagymúltú *István Gőzmalom* a háborúban megsemmisült, az első kettő pedig korábban is állami üzem volt). Igy az államosítási törvény március végén csak néhány üzemet, a *Tiszántúli Építőmunkások Szövetkezetét*, a *Debreceni Bőr- és Cipőgyári Munkásszövetkezetet*, a *Debreceni Textilművek Termelő- és Munka-*

[32] *Sárközi Zoltán:* i. m. 107.
[33] Tények és adatok . . . 41.

szövetkezetet, a *Vidoni Testvérek Szalámigyárát,* a *Debreceni Sör- és Árpagyárat,* a *Városi Nyomdát,* a *Kövezőmunkások Szövetkezetét,* a *Fortuna Állatforgalmi és Feldolgozó Vállalatot* és az *Egyesült Kefegyárat* érintette. A márciusi államosítások egyszeri aktusa után sor került még néhány debreceni vállalat társadalmi tulajdonba vételére. Április 1-én a *Debreceni Textilművek Rt.,* december 9-én a *Hortobágy Malom Munkásszövetkezet,* s ugyancsak az év folyamán a *Debreceni Gőztéglagyár* és az *Alföldi Téglagyár* ment át állami tulajdonba. A XXV. tc. 1. § d. pontja alapján pedig 1949. május 1-i hatállyal a dolgozó nép birtokába került *Debrecen város Elektromos Műve* is. A város egyik híres gyógyszervegyészeti üzemét, a *Rex-gyógyszergyár Rt-t* már az államosítási törvény megjelenése előtt, március elején államosították a budapesti Török-laborral együtt, akárcsak a debreceni *Hajlított Bútorgyárat.* (Ezek a vállalatok ugyanis a kisajátított Hitelbank érdekkörébe tartoztak, s a bankok államosításának következményeként kerültek korábban társadalmi tulajdonba.) A felsorolt üzemek közül nem érte el mindegyik a 100 fős nagyságrendet. A Vidoni Szalámigyár és a Hortobágy Malom államosítását népgazdasági érdek, a közellátás javítása indokolta. (A Vidoni gyár különösen az exporttermelés fokozása termelése szempontjából volt fontos a népgazdaság számára.) A március elején államosított Rex-gyógyszergyár is csak alig több, mint 60 főt foglalkoztatott.[34]

Az államosítások, és a népi demokratikus forradalom betetőzését jelentő pártegyesülés (a két munkáspárt, az MKP és az SzDP 1948 júniusi egyesülése) kedvező feltételeket teremtett az *első hároméves terv* befejezéséhez. Ez a magyarázata annak, hogy Debrecen üzemei két és fél év alatt sikerrel teljesítették hároméves tervüket, s végsősoron megbirkóztak az újjáépítés és a helyreállítás nehéz feladataival. A tervfeladatok teljesítése nem volt zökkenőmentes, az országosan jelentkező gazdaságpolitikai hibák csíráiban már ekkor jelentkeztek, bár ezek főleg a következő tervidőszakban, az első ötéves tervben éreztették negatív hatásukat.[35] A tervfeladatok végrehajtásához azonban minden erőforrást igyekezett mozgosítani a város, s különösen nagy eredménynek számított az országosan is problémát okozó munkanélküliség felszámolása, hiszen 1947–48-ban Debrecen egyik legégetőbb gondja éppen a munkanélküliség volt. A városban még 1948 tavaszán is 5800 ipari és 2000 mezőgazdasági munkanélkülit tartottak nyilván.[36]

A hároméves terv végére jelentősen megváltoztak a Debrecen iparán belüli tulajdonviszonyok is. A magánszektor részaránya visszaszorult az állami és szövetkezeti szektorhoz képest, jóllehet a magánkisipar részesedése még mindig magas maradt. A magánipar felszabadulás előtti 74%-os aránya 41,5%-ra csökkent. A tulajdonjog és a foglalkoztatottak száma szerint végzett csoportosítások 1949-ben a következő képet mutatták:[37]

[34] Az államosításokra vonatkozóan ld.: *Baranyi Béla:* Az államosítások Debrecenben és Hajdú-Bihar megyében. TÉF 1974. 67–79; Néplap, 1948. márc. 28.; *Ránki György:* Magyarország gazdasága az első 3 éves tervidőszakában (1947–1949). Bp. Közgazd. és Jogi K. 1963. 102; OL Z. 58./18.

[35] Vö.: *Berend T. Iván:* Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950. Bp. 1964. 40.

[36] *Baranyi Béla:* Az első hároméves terv Debrecenben (1947–1949). TÉF, 1976. 188–189.

[37] *Levencsik József:* Adalékok a debreceni ipari munkások szakmai összetételének alakulásához a felszabadulástól 1949-ig (kézirat). Debrecen, 1974. 21.

	Üzemek száma	Foglalkoztatottak száma (fő)
Állami vállalat	40	5 215
Szövetkezeti vállalat	20	1 000
Debrecen város tulajdona (községi vállalat)	16	2 500
Részvénytársaság	11	650
Magánkisiparos	3546	5 500
Összesen:	3633	14 865

A hároméves terv befejezéséig történt bizonyos előrelépés az üzemek gépi felszereltsége tekintetében is. 1944-ben csupán 331 üzem, az összes üzemek 10,2%-a volt felszerelve valamilyen elektromos-, gőz-, illetve robbanómotorral. A felszabadulástól eltelt néhány év alatt – nem kis mértékben a tervfeladatok sikeres megoldása nyomán – a motormeghajtással ellátott üzemek száma valamelyest nőtt Debrecenben, és a tervidőszak végére motorikus meghajtással rendelkezett 591 üzem, az összes üzemek 16,3%-a. Ez a még mindig igen alacsony arány azt mutatja, hogy a debreceni vállalatok technikai felszereltség tekintetében alacsony színvonalon állottak.[38]

Az első hároméves terv elsősorban újjáépítési, *rekonstrukciós* és városfejlesztési feladatokat tartalmazott, és így Debrecen iparszerkezete a tervidőszak végére nem változott meg lényegesen. Az összes ipari termeléshez a nehézipar 15%-kal, a könnyűipar 35%-kal, az élelmiszer 50%-kal járult hozzá. Jellegét tekintve a debreceni ipar elsődlegesen továbbra is elmaradott szerkezetű, mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar maradt.[39]

A város iparának mélyreható átalakulása a szocialista iparosítás, az *első ötéves terv* (1950–1954) időszakára esett. Magyarország gazdasági fejlődésének, hatásában máig érvényesülő nagy állomása volt ez a néhány év. A hároméves terv sikeres megvalósításával és túlteljesítésével befejeződött a népgazdaság helyreállítása. Ezzel egyidőben lezárultak azok a mélyreható társadalmi-politikai változások, amelyek 1945-ben kezdődtek. A munkásosztály egységes pártjának a megteremtése alapvető változást hozott a hatalom jellegében. A népi demokratikus forradalom sikeres megvívása nyomán pedig az ország végérvényesen a szocialista építés útjára lépett. A kiteljesedett forradalmi átalakulás, a proletár diktatúra győzelme új szakaszt nyitott és kedvező feltételeket teremtett a

[38] Uo. 12–13 és 22–23.

[39] *Emődy Károly:* A szocialista iparosítás eredményei és struktúrája a megyében. JTÜ 210–211. – Tanulságos összevetni az MKP tervjavaslatának és a városi végleges tervnek a beruházásokra vonatkozó összesítő tételeit, melyből az derül ki, hogy mindkét tervezet a mezőgazdaság fejlesztésére ütemezte a legmagasabb összeget (120, ill. 122 millió Ft-ot). Rendkívül alacsony volt ellenben az iparfejlesztésre jutó hányad (22,5, ill. 27 millió Ft). A 347, ill. a 225,6 millió Ft-os összberuházás fennmaradó jelentős része rekonstrukciós, építkezési, közlekedés, városfejlesztés, kulturális, szociális, egészségügyi stb. célokat szolgált. Mindez összhangban volt a központi terv jellegével, de kifejezte egyben a város és a megye 1945 előtti aránytalan és korszerűtlen gazdasági struktúráját, illetőleg a lakosság élelmiszerrel való jobb ellátása érdekében a mezőgazdasági termelés gyors növelésének igényét. Az ipar területén elsősorban a termelőképesség helyreállítása dominált. Vö.: *Baranyi Béla:* Az első hároméves terv . . . 174–175.

gazdaság- és az iparfejlődés számára is. Ennek az új fejlődési szakasznak két igen fontos mozzanata volt: *gazdaságirányítás és vezetés rendszerének szocialista átszervezése, valamint a gazdaság minden addigit meghaladó, gyors ütemű fejlesztése.* Mindkét mozzanat az 1950 januárjától életbe lépő *első ötéves tervben* teljesedett ki a leghatározottabban.

A tervhez Debrecen is igen nagy lendülettel fogott hozzá. Rendkívüli ipari-beruházási tevékenység kezdődött meg, melynek során számos új nagy létesítmény, rekonstrukció és üzembővítés valósult meg, nagyarányú iparosítás bontakozott ki.

A tervfeladatok gyakorlati végrehajtása előtt 1949 december végén azonban még egy nagyon fontos esemény zajlott le: állami kézbe kerültek a 10 főnél több munkást foglalkoztató és a külföldi érdekeltségű vállalatok. Az iparban ezzel végképp uralkodóvá váltak a szocialista tulajdonviszonyok, s a termelőeszközök túlnyomó hányada társadalmi tulajdonba került.

Debrecenben jelentős számban voltak olyan kisebb üzemek, melyeket az újabb kisajátítási törvény érintett. 1949. december 30-án éjfélig Hajdú-megye és Debrecen területén összesen 56 vállalatot államosítottak. Ezekből Debrecenre 35, a megyére pedig 21 üzem esett. A kisajátított 35 vállalat viszonylag kicsiny ipari telepek, öntödék, motorszereldék, lakatosüzemek, szabóságok stb. voltak, közülük két jelentősebb üzem emelkedett ki: a *Vas- és Rézbútorgyár,* illetve a *Benyáts-féle kötöttáru és harisnyagyár,* melyek munkáslétszáma jóval meghaladta a törvény által rögzített alsó határt.[40]

Az ötéves terv többször felemelt beruházási keretéből Debrecen is igen nagy összeget kapott az ipar fejlesztésére. A város ennek következtében 1950 és 1954 között rohamosan iparosodott. Egész sereg új üzem létesült, a meglevők többsége pedig tovább-fejlődött. Mindez jelentősen megnövelte az ipar álló alapjait. Debrecen az első ötéves terv idején 332 millió forintot fordított a különböző beruházásokra, az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés fejlesztésére, lakásépítésre, szociális és kulturális célokra. A költségvetés több mint fele (182 millió 395 ezer Ft) közvetlenül ipari beruházásokra irányult. Uj ipari létesítmények és üzemek létrehozása, ún. megalapozó beruházásokra ebből 141 103 millió Ft-ot, az élelmiszeripar fejlesztésére pedig 41 292 milliót költött Debrecen.[41]

Az első ötéves terv nevezetesebb ipari beruházásai közül a *Hajdúsági Gyógyszergyár* (mai nevén *Biogál Gyógyszergyár*) és a *Gördülő Csapágygyár* (1963-tól az *MGM Debreceni Gyára*) az iparosítási politika büszkeségei voltak. A város ipari beruházásainak közel háromnegyedét ez a két új, termékeivel azóta már az országhatárokon túl is jól ismert létesítmény használta fel. De az *Orvosi Műszergyár,* a *Mezőgazdasági Gépgyár* és a *Műanyaggyár* létesítése és a *Ruhagyár* korszerűsítése is jelentős összeget igényelt.

A környező területek mezőgazdasági jellegére való tekintettel az *élelmiszeripar* fejlesztése szintén fontos tervfeladat volt, amely elsősorban rekonstrukciós és korszerű-sítési célokat szolgált. A 41 millió Ft-os beruházási keret legnagyobb részét azonban három vállalat, az új 200 vagonos *Hűtőház* és a *Baromfifeldolgozó Vállalat,* valamint a tanácsi kezelésű *Vágóhíd* és a *Kenyérgyár* fejlesztése kötött le.

Az említetteken kívül 1950 és 1955 között még sok igen fontos ipari jellegű létesítmény beruházása valósult meg, pl. a *Konzervgyár* és a *Raktárváros*-rész új telepeinek

[40] Az MSzMP Hajdú-Bihar megyei Archívuma. 25. fond. 30.

[41] Az első ötéves terv eredménye Debrecenben 1950–1954. (Debrecen, 1955) 1–8.

a kialakítása, az *Alföldi-*, a *Hortobágyi-* és a *Gőztéglagyár* egyes részlegeinek fejlesztése stb. Az új alapítású üzemek és ipari vállalatok mellett a város már meglevő, régi üzemei szintén komoly beruházást kaptak. A korábbi helyzethez képest modern nagyüzemmé fejlődött a *MÁV Járműjavító*, a *Tiszántúli Áramszolgáltató Vállalat*, a *Hajdú megyei Hűtőipari Vállalat*, a *Dohánygyár, Bútorgyár, Kefegyár*, a *Vágóhíd* stb. Létrejött még további 18 helyiipari (tanácsi) vállalat és 19 kisipari termelőszövetkezet, melyek szintén az 50-es évek első felében váltak jelentős tényezővé Debrecen iparában.[42]

Az ötéves terv és a város iparosításának sikere elsősorban mégis az ún. nagyberuházások eredményességétől függött (Gördülőcspágygyár, Mezőgazdasági Gépgyár, Hajdúsági Gyógyszergyár, Orvosi Műszergyár, Hűtőház, Baromfifeldolgozó Vállalat, Ruhagyár, Műanyaggyár). A felsorolás is tükrözi, hogy az első ötéves terv, a nehézipar, ezen belül a modern vegyipar és a gépipar fejlesztésével, részben megteremtésével sokat tett a korszerűbb ágazati szerkezet kialakításáért. 1955-től a város iparában a *nehézipar* került az első helyre.

Mindent összevetve megállapítható, hogy az 1950 és 1955 közötti néhány év – az iparosítási politika ismert hibái ellenére – Debrecen iparosodásának nagy időszaka volt. Az első ötéves terv lényegesen megváltoztatta a város arculatát. Debrecen egyre inkább elvesztette agrárvárosi jellegét és fokozatosan ipari várossá vált. A munkaalkalmak szaporodásával nagymérvű népesség-beáramlás kezdődött meg. Az ipari munkásság száma 1952-höz képest 9568 fővel emelkedett, három év alatt több mint megkétszereződött, és elérte a 18 494 főt. (1952 januárjában 8926, 1939-ben pedig 5000 főt foglalkoztattak a debreceni üzemek.) 1944-ben mindössze 17, 1955-ben viszont már 68 olyan üzem volt, amelyben 33-nál több munkás dolgozott.[43] Ez a néhány adat is érzékelteti, hogy Debrecen későbbi gyors fejlődését elsőként az ötéves terv nagy gyári beruházásai alapozták meg, amelyek a vidéki nagyvárosok viszonylatában is igen jelentősek voltak. Erre az alapra épült a város későbbi hatalmas iparfejlődése.[44]

Az 1956-os ellenforradalom rövid időre Debrecen gazdasági életét is megbénította. A városnak okozott károk összege elérte a 200 millió Ft-ot. A termelés-kiesés legközvetlenebbül az ipart sújtotta. 1956 III. negyedévét véve alapul a IV. negyedévben 11 millió, 1957 I. negyedévében 5,5 millió, a II. negyedévben is még több mint 3 millió forinttal termeltek kevesebbet Debrecen üzemei. A béreket viszont folyamatosan kifizették, sőt az ellenforradalom leverését követő szociális intézkedések nyomán a korábbi „feszített" normarendszer megszüntetésével egyidejűleg jelentősen emelték a munkások fizetését.[45] 1957 februárjától kezdve fokozatosan megszüntek a termelés

[42] Uo. 10–13; *Laurencsik Mária:* Az ipari dolgozók munkahelyi körülményeinek alapvető változásai a debreceni üzemekben. JTÜ 109.

[43] Az első ötéves terv eredménye... 10; Tények és adatok Debrecen 13 éves fejlődéséből... 17.

[44] Az ipartelepítési politika iránya alapvetően az 50-es évek végén változott meg. Az 50-es évek közepéig az iparfejlesztés erősen Budapest-centrikus maradt. A párt VII. kongresszusa fokozottabb ütemű vidéki iparfejlesztést az iparilag elmaradott területeken, elsősorban az Alföldön a nagyobb lélekszámú és jelentős munkaerőtartalékokkal rendelkező városokban tűzte ki célul, hogy ettől kezdve az öt vidéki nagy város (az ún. „ellenpólusok") és az iparosításra kijelölt további 22 város súlya számottevően nőtt, Budapest ipari részaránya pedig fokozatosan csökkent. – *Kóródy József–Márton Géza:* A magyar ipar területi kérdései. Bp. Kossuth K. 1968. 30–31.

[45] Tények és adatok Debrecen 13 éves fejlődéséből. 38–39.

zavarai, a szén- és a nyersanyaghiány, és év végére jelentős eredményeket ért el az ipar, túlszárnyalva az 1956. III. negyedévi szintet. Ez utóbbit 100-nak véve 1957. III. negyedévére a termelés elérte a 103,7%-ot.[46]

A *második hároméves terv* (1958–1960) során az elért eredményekre támaszkodva, az országos törekvések szellemében szerény, de reális és megvalósítható feladatokat irányzott elő Debrecen az ipari fejlesztés területén. A terv az ötéves terv során félbemaradt építkezések befejezését, illetve bizonyos új és nélkülözhetetlen építkezési beruházások megvalósítását célozta. A nagyarányú építkezések mellett a figyelem középpontjába került a gépi beruházás, a termelés korszerűsítése és a technikai színvonal emelése. A minisztériumi és helyi ipari vállalatok jelentős összegeket kaptak üzemek építésére és korszerűsítésére, az előbbiek 250, az utóbbiak pedig 4 millió Ft-ot.[47]

A második hároméves tervben megkezdett nagy építkezési és gépi beruházások továbbfolytatódtak a *második ötéves tervben* (1961–1965). A két terv közvetlenül szorosan épült egymásra. E nyolc év alatt folyamatosan valósultak meg az olyan hatalmas beruházások, mint a *Magyar Gördülőcsapágy Művek* új gyára, az *Orvosi Műszergyár* új üzeme és a *Biogál Gyógyszergyár* és a gázleválasztó üzemegység fejlesztése. Ez alatt kapott új korszerű üzemeket a *Hajlított Bútorgyár*, a *Bőr- és Cipőipari Vállalat*, a *Ruhagyár*, az *Alföldi Nyomda* és a *Mezőgazdasági Gépgyár*. A második ötéves terv végén kezdődött meg mintegy 240 millió Ft beruházási költséggel az új *Műanyaggyár* építése is, de nagy gondot fordítottak az építőanyagipar fejlesztésére is.[48] A tervidőszakban előtérbe került az üzemek technikai-műszaki és a gyártási technológia korszerűsítése. Ilyen irányú fejlesztésre a legjelentősebb üzemek közül egyedül a Biogál Gyógyszergyár 215 millió, a MGM 324 millió Ft-ot irányzott elő. Ebből csupán az import gépekre több mint 30 millió Ft-ot fordított a csapágyüzem, a Dohánygyár pedig – az 1964-ben kezdődő hatalmas rekonstrukció kiadásai mellett – 110 millió Ft-ot költött külföldi gépek beszerzésére.[49]

Említést érdemel az *Alföldi Nyomda* is, amely a közel 40 milliós beruházási keret 30%-át építkezésekre, 70%-át pedig gépek és berendezések vásárlására ütemezte be. A *Debreceni Ruhagyár* a 31,8 millió Ft-os beruházási keretből több mint 1000 új bel- és külföldi gép vásárlását, illetve két vidéki telephely építését (Berettyóújfaluban és Ózdon) tervezte.[50] Mindkét tervidőszakban a nehézipar részesült a legnagyobb beruházásban. Megyei szinten az összipari beruházás 78,5%-át a nehézipar, 13,5%-át a könnyűipar, 9%-át pedig az élelmiszeripar kapta a második hároméves tervben. A második ötéves tervben a nehézipar 79%-ban, a könnyűipar 9%-ban és az élelmiszeripar 12%-ban részesült az ipari beruházásokból. A nehézipari beruházás nagy részarányát az magyarázza, hogy azonos

[46] Hajdú-Bihari Napló, 1958. jan. 12.

[47] Vö.: A boldogabb jövő útján Hajdú-Bihar megye 3 éves terve. (Debrecen), 1958. 15–17; Tények és adatok Debrecen 13 éves fejlődéséből 39–44.

[48] *Emődy Károly:* i. m. 214–215; Hajdú-Bihari Napló, 1960. júl. 6. és 1961. ápr. 9., A Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat 2. sz. (Debreceni) Gyáregységének 1973. IX. 26./1433. sz üzemtörténeti feljegyzése. 2.

[49] Uaz 1962. jan. 18.; *Márkus Béla:* A dohányipar műszaki fejlesztése, JTÜ 362, 376; *Hegedűs Jenő–Szikora János:* A debreceni Dohánygyár története, Debrecen, 1971. 71–72.

[50] Hajdú-Bihari Napló, 1960. jún. 26.; Az Alföldi Nyomda igazgatójának, Benkő Istvánnak, 6015./1973. sz. adatközlése, 3–4; Hajdú-Bihari Napló, 1960. jún. 2., 1961. jan. 3. és 19.

termelési érték termeléséhez az eszközlekötési szükséglet az összberuházásból jóval nagyobb a nehézipar esetében, mint a könnyű- és az élelmiszeriparban; másrészt 1950-ben a nehézipar volt a legalacsonyabb termelési szintről induló iparág. Az iparfejlődés eredményei a termelési mutatók alakulásában is megmutatkoztak. Az ipari termelés a második hároméves terv alatt évi 4%-kal, a második ötéves terv alatt pedig évi 12%-kal emelkedett. Különösen a nehéziparban – ezen belül főleg a gép- és a vegyiparban – volt a termelés növekedése gyors, ahol 1958 és 1965 között a termelés értéke közel két és félszeresére nőtt úgy, hogy a termelés emelése mellett a termelékenység növelését is sikerült biztosítani.[51]

A példák további idézése, a termelési eredmények részletezése nélkül is megállapítahtó, hogy Debrecen ipara a 60-as évek derekáig jelentős eredményeket ért el a termelékenység növelése, a gépesítés, a gépek széles körű alkalmazása terén. A második hároméves, de a második ötéves tervben is alapvetően azonban még az *extenzív irányzat* volt a jellemző a város iparfejlesztésében, melyet egyrészt az 50-es évek végén és a 60-as évek elején rendelkezésre álló munkaerő-felesleg – nagyobb részt nők, illetőleg szakképzettség nélküli férfiak –, másrészt a mezőgazdaság kollektivizálása és gépesítése során felszabadult munkaerő elhelyezése tett lehetővé. A második ötéves terv idején a megyében az ipari termelés növekedésének 54%-a a létszám emelkedéséből adódott, s csak 46%-a következett közvetlenül a termelékenység fokozódásából. Ez az adat megközelítő pontossággal tükrözi a debreceni megoszlást is, hiszen a megyei ipar kb. 90%-a itt helyezkedett el.[52]

Debrecen iparában – az országos törekvésekhez igazodva – a 60-as évek közepétől előtérbe került az *intenzív iparfejlesztés*. Különösen a *harmadik* (1966–1970) és a *negyedik ötéves terv* (1971–75) időszakától gyorsult meg az intenzív iparfejlesztés üteme. A beruházási politika jelentős változását tükrözte, a még mindig számottevő építkezések mellett, a gépi beruházások arányának a növekedése, a műszaki-technikai színvonal emelése, a gyártástechnológia korszerűsítése, ezzel együtt a termelékenység fokozása és a minőség javítása, mivel a 60-as évek derekától már a termelésbe, főleg a nehéz fizikai munkába újonnan bevonható munkaerőtartalékok csökkentek, s így az üzemek fokozottabb mértékben rákényszerültek a belső erőforrások jobb kiaknázására. Az ipartelepítés első időszaka 1955-ben lezárult, újabb nagyüzemek létesítésére csak a harmadik és a negyedik ötéves tervben került sor. 1970–71-ben fejeződött be az új *Konzervgyár*, valamint a *Ház- és Betonelemgyár* építése és üzembehelyezése. Időközben felépült a *Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat* új ipartelepe, és a *Tanszergyártó és Értékesítő Vállalat Debreceni Gyára*. Befejező szakaszához érkezett az *Alföldi Nyomda* 1961-ben elkezdődött, hatalmas összegű, 15 éves műszaki fejlesztési programja, amely a 60-as évek végére az ország egyik legmodernebb nyomdájává tette a nagyhírű, négy évszázados üzemet. Tovább fejlesztették a gázszolgáltató- és szerelő, valamint a gépipari javítószolgáltató hálózatot (XIII. sz. Autójavító Vállalat, Finommechnaikai Vállalat stb.). Állandósultak az *MGM*, a *BIOGÁL*, az *Orvosi Műszergyár*, a *Dohánygyár*, a *Mezőgazdasági Gépgyár*, a *Ruhagyár* stb. bővítésének és korszerűsítésének munkálatai. Az intenzív iparfejlesztés útján különösen nagy előrehaladást jelentett a csapágygyártás hazai

[51] *Emődy Károly:* i. m. 215.
[52] Uo.

központjában, az MGM Debreceni Gyárában, a szovjet tervek alapján folyó és befejezés előtt álló hatalmas, közel négy milliárd forint összegű, kapacitásbővítéssel egybekötött rekonstrukciós beruházás, amely nyomán az 1970. évi közel 14 millió db-os termelés 1977-re csaknem 23 millió db-ra ugrik. De nagy ütemben folytatódnak a tanácsi iparvállalatok beruházásai is. Ily módon a 70-es évek elejére Debrecen ipara már számottevő, vegyipari, műanyagfeldolgozó, gépgyártó, könnyű- és élelmiszeriparági bázissal rendelkezett.[53]

A rendelkezésre álló adatok egyértelműen bizonyítják, hogy ma már Debrecen is egyre inkább az *intenzív iparfejlesztés* útját járja, amely megköveteli a műszaki-technológiai színvonal emelését és feltételezi a munka termelékenységének, az áruszerkezet korszerűsödését, valamint a piaci kereslet és a gazdaságos termelés kedvezőbb összhangjának a megteremtését. Mindez együttesen biztosítja a termékek minőségjavulását, a vállalatok export tevékenységének fokozódását és gazdaságosabb munkáját.

2. *Szerkezeti változások Debrecen iparában a felszabadulás után*

Az 1945 utáni évtizedek nagyarányú társadalmi-gazdasági fejlődése és a szocialista iparosítási politika sikere erőteljesen megnövelte az iparnak a város, illetve az ország gazdasági életében betöltött szerepét. Az ipar területén elért kiemelkedő eredményeket jól tükrözi az aktív keresők belső átrétegződése is. A keresők népgazdasági ágankénti megoszlása az ipar jelentőségének a növekedését, ezzel egyidejűleg a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség nagymérvű háttérbeszorulását szemlélteti.

Az aktív keresők megoszlása[54]

Év	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság	Szállítás	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
1949	10 854	1622	9324	4100	3753	14 218	43 871
1960	18 449	3542	8819	5812	5489	14 888	56 999
1970	30 516	5396	7318	6629	7474	18 224	75 557

Az aktív keresők közül százalékban:[55]

Év	Ipar, építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb
1949	28,4	21,3	50,3
1960	38,6	15,5	45,9
1970	47,5	9,7	42,8

[53] Magyarország megyéi és városai. (Szerk.: Dr. Kulcsár Viktor és Dr. Laczkó László), Bp. Kossuth K. 1975. 299–301 és 314 ; A Magyar Gördülőcsapágyművek története. (Szerk.: Gyarmati József–Serflek István), Debrecen, 1977. 69–91.

[54] KSH 1970. évi népszámlálás. 10. köt. 47.

[55] Uo.

Az iparban és az építőiparban foglalkoztatott aktív keresők aránya a 60-as évek végére és a 70-es évek elejére már megközelítette, a szállításban és a kereskedelemben – ipari vagy ipari jellegű tevékenységet végző – dolgozók zömét ideszámítva pedig jóval túlhaldta az 50%-ot, sőt ma már a 66%-ot is, s így Debrecen „iparforgalmi népességgel túlnyomó többségű várossá" vált, felzárkózva a többi megyei városhoz.[56]

A szocialista iparosítási politika és a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében a legnagyobb mérvű társadalmi átrétegződés a két meghatározó népgazdasági ág viszonylatában következett be. Az ipari munkásság elsősorban a mezőgazdasági népesség soraiból töltődött fel, döntően a környező területek mezőgazdasági keresőiből. Debrecen mezőgazdasági aktív keresőinek 1949-hez képest bekövetkezett 2006 fős csökkenése távolról sem fedezhette az ipari-építőipari keresők 23 436 fős növekedését. Ez utóbbiak száma ugyanis 1970-re közel megháromszorozódott. A foglalkoztatottság szempontjából, a többi népgazdasági ágat is figyelembe véve egyértelműen az ipar fejlődése volt a legdinamikusabb az elmúlt évtizedekben. A népszámlálási adatok alapján végzett csoportosítások szerint azonban a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya – a többi megyei városhoz képest is – még számottevő maradt Debrecenben.

Tanulságos összevetni a felszabadulás utáni évtizedek Debrecenben végbement társadalmi változásait a négy megyei város és Budapest átrétegződési folyamatával.[57]

Év	1949		
Város	Ipar, építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb
Budapest	46,1	1,9	52,0
Debrecen	28,4	21,3	50,3
Győr	55,5	12,0	32,5
Miskolc	54,7	6,4	38,9
Pécs	40,9	8,9	50,2
Szeged	32,9	13,2	53,9
Országosan	22,0	53,9	24,1

[56] Uaz: 24. köt. Foglalkozási adatok I., Bp. 1973. 25. – A modern településtudomány és statisztika a népesség számát és foglalkozás szerinti megoszlását, egy adott város jellegét meghatározó tényezőnek tekinti. A foglalkozás szerinti csoportosítás alapján hat kategóriát különböztet meg, első helyen az iparforgalmi népességgel túlnyomó többségű várost, melyben az iparforgalmi népesség aránya meghaladja a 66,6%-ot Ld.: Vidéki városaink. Bp. 1961. 132, idézi: *Fehér István:* Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után 1945–1962. Bp. Akad. K. 1973. 155.

[57] KSH 1970. évi népszámlálás. 6. köt., 47; 9. köt., 47; 10. köt., 47; 11. köt., 47; 21. köt., 19; 24. köt. 20.

Év	1960		
Város	Ipar, építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb
Budapest	55,0	1,8	43,2
Debrecen	38,6	15,5	45,9
Győr	56,6	7,7	35,7
Miskolc	54,1	5,1	40,8
Pécs	52,0	6,9	41,1
Szeged	44,7	8,4	46,9
Országosan	34,4	38,7	26,9

Év	1970		
Város	Ipar, építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb
Budapest	53,9	2,7	43,4
Debrecen	47,5	9,7	42,8
Győr	61,8	6,4	31,8
Miskolc	55,1	4,1	40,8
Pécs	52,3	5,8	41,9
Szeged	50,2	7,5	42,3
Országosan	44,2	25,7	30,1

Az összehasonlító adatok tanúsága szerint 1970-ben még mindig Debrecenben a legalacsonyabb az iparban és építőiparban, illetve a legmagasabb mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők aránya – jóllehet az „egyéb" kategórián belül a szállításban és kereskedelemben foglalkoztatott aktív keresők száma igen magas (8,7, illetve 9.9,%), sőt a tercier ágak dolgozóinak 42,8%-os kimagasló arányát csak Budapest múlta felül. A táblázatból az is kiderül, hogy az aktív keresők tekintetében, 1949-hez viszonyítva Debrecenben játszódott le a legnagyobb mértékű ellentétes irányú mozgás az ipari és a mezőgazdasági keresők arányát illetően. Ez utóbbiak viszonylag magas aránya sem tekinthető egyértelműen kedvezőtlen körülménynek, hiszen abszolút számuk (1970-ben 7318 fő) az összes aktív keresőkhöz képest (1970-ben 75 557 fő) igen alacsony, másrészt Debrecenben a mezőgazdaság fejlődési feltételei – Szegedhez hasonlóan – kedvezőbbek, más történelmi előzményűek, mint az összehasonlításhoz alapul vett városokban. Hozzátéve az elmondottakhoz azt, hogy az ipari-építőipari aktív keresők arányában itt következett be a legnagyobb, pozitív előjelű növekedés.

Az ipari eltartottak aránya szintén kedvezően alakult a tiszántúli nagyvárosban. A 100 ipari keresőre jutó eltartottak száma tekintetében Debrecen 1960-ban már a második

helyen állt, megelőzve Pécset és Miskolcot (Szeged 60, Debrecen 87, Pécs 95, Miskolc 106 fő). Az összes népgazdasági ágat figyelembe véve valamelyest kedvezőtlenebb képet mutat Debrecenben a keresők és eltartottak egymáshoz viszonyított aránya. A fejlődés azonban így is hatalmas, hiszen 100 aktív keresőre 1930-ban 136, 1949-ben 138, 1960-ban 111, 1970-ben pedig már csak 78 eltartott jutott Debrecenben. (1970-ben Budapesten 100 keresőre 47, Győrött 64, Miskolcon 75, Pécsett 72, Szegeden 63, országosan pedig 79 eltartott esett.)[58]

Ágazat	1949		1960	
	szám	%	szám	%
Bányászat	15	0,1	59	0,3
Vas-, acél- és fémgyártás	39	0,3	50	0,3
Gépgyártás	2 405	20,3	4 783	24,8
Villamosigépipar	151	1,3	357	1,8
Műszeripar	273	2,3	758	3,9
Vas- és fém tömegcikkipar	298	2,5	364	1,9
Villamosenergia-ipar	421	3,6	650	3,4
Vegyipar	182	1,6	1 352	7,0
Építőanyagipar	268	2,3	752	3,9
Nehézipar összesen:	4 052	34,3	9 125	47,3
Faipar	1 057	8,9	1 474	7,7
Papíripar	15	0,1	47	0,2
Nyomda- és könyvkötőipar	358	3,0	515	2,7
Textilipar	217	1,8	429	2,2
Bőr- és szőrmeipar	421	3,6	95	0,5
Ruházati ipar	2 751	23,2	3 456	18,0
Könnyűipar összesen:	4 819	40,6	6 016	31,3
Élelmiszeripar	2 619	22,1	3 092	16,1
Iparirányítás, kutatás	–	–	73	0,4
Vegyes-, házi-, népi és vándoripar	350	3,0	940	4,9
ÖSSZESEN:	11 840	100,0	19 246	100,0

A felszabadulást követően nemcsak az iparnak a gazdaság egészében elfoglalt helyében, hanem az ipar ágazati szerkezetében is nagyarányú változások mentek végbe. Ezt tükrözi az aktív ipari keresők belső átrétegződése:[59]

1949-ben a könnyűiparban dolgozott az ipari keresők 40,6%-a, az élelmiszeriparban pedig 22,1%-a. Ez a két ágazat adta a keresők kétharmadát. A nehézipar aránya még csak 34,3% volt. Egy évtized múlva, 1960-ban már a nehézipari keresők aránya megközelítette az 50%-ot (47,3%), miközben a könnyűipari keresőké 31,1%-ra, az élelmiszeripari keresőké pedig 16,1%-ra csökkent. A felsorolásból is látszik, hogy Debrecenben a nehéz-

[58] Uo., valamint 24. köt. 696; *Fehér István:* i. m. 172.
[59] KSH 1960. évi népszámlálás. 13. köt. 252–253.

ipar területén zajlott le a leggyorsabb fejlődés. A 60-as évek derekán már az ipari keresők jóval több mint 50%-a ebben az ágazatban dolgozott. Az ágazaton belüli arányok is a korszerű fejlődés igényeinek megfelelően módosultak. A nehéziparon belül megkétszereződött a *gépgyártás*, csaknem megkétszereződött a *műszeripar*, és közel két és félszeresére nőtt a *vegyipar* (!).

A szocialista iparosítási politika eredményei nyomán tehát jelentősen megváltozott az ipar ágazati szerkezete. A gépipar és a vegyipar gyors fejlődésével, az első ötéves terv után, 1955-től a nehézipar került az első helyre, az 1970-es évek elején pedig már a szocialista iparban foglalkoztatottak 54%-a dolgozott ebben az iparcsoportban. A felszabadulás előtt élelmiszer-, könnyű- és nehézipar volt a sorrend. Debrecen gyáriparára 1945 előtt a környék mezőgazdasági termékeit feldolgozó élelmiszeripar volt jellemző. Az ipari termelés kb. 70%-a ebből a két iparcsoportból származott.[60] Az 1950-es években a foglalkoztatottak száma alapján az ipar legdinamikusabban fejlődő ága a gépipar volt, az 1960-as években viszont a vegyipar fejlődött a leggyorsabban.

Az iparban foglalkoztatottak száma 1949-től napjainkig több mint háromszorosára nőtt. A város szocialista ipara 1973-ban már mintegy 35 000 főt foglalkoztatott.[61] Ezek az eredmények elsősorban az iparosítási politika idején létesített gyáraknak köszönhetők. A Magyar Gördülőcsapágy Művek, az Orvosi Műszergyár, a Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat, a Mezőgazdasági Gépgyár, a BIOGÁL Gyógyszergyár, a Ruhagyár és a Konzervgyár együttesen ma már jóval több mint 10 ezer embert foglalkoztatnak. A meglevő üzemek fejlesztése, bővítése és rekonstrukciója pedig további új munkahelyeket teremtett, növelte az ipar állóeszközeinek értékét, és javította műszaki színvonalát.

Főleg az első ötéves tervben alapított új élelmiszeripari vállalatokkal (baromfi-, tejfeldolgozó-üzem, konzervgyár stb.) jelentős mértékben korszerűsödött az élelmiszeripar is. A felszabadulás előtt ezt az ágazatot a hagyományos malom-, dohány- és húsipar jellemezte.

Az iparfejlődés eredményei az üzemek nagyságában, koncentráltságában is megmutatkoztak. 1930-ban még egyik népgazdasági ág sem dominált abszolút mértékben. Az ipari népesség – keresők és eltartottak – (30,0%) már valamelyest meghaladta a mezőgazdasági népesség (22,0%) arányát, de a mezőgazdaság továbbra is egyik jellegadó gazdasági ág maradt. Annál inkább, mert a 30,0%-nyi ipari népesség túlnyomó többsége magánkisiparos volt, illetve az egy-két munkást foglalkoztató „kisüzemekben" dolgozott. Húsznál több munkás csak 39 (1,0%) üzemben dolgozott. Az akkori debreceni viszonyok között „nagyüzemnek" tekinthetők a húsznál több munkást alkalmazó gyárak, illetve gyárjellegű létesítmények. De ebben a 39 „nagyüzemben" is mindössze csak 4254 munkás dolgozott. Lényegében ez a szám jelentette a gyári munkásságot. Csupán a Vagongyár dolgozói létszáma haladta meg a két világháború között az 1000, a Hajlított Bútorgyáré és a Dohánygyáré az 500 főt.[62] 1968-ban Debrecenben 24 állami iparvállalat közül ezzel szemben már hét üzem 1000 munkásnál is többet foglalkoztatott, négy pedig 2000 főt. A nagyüzemek fejlődését jelzi tehát a nagyfokú munkáskoncentráció. Ezt fejezi ki az is, hogy az állami iparban az egy ipartelepre jutó munkások száma (bedolgozók nélkül)

[60] Magyarország megyéi és városai. 313.

[61] Uo.: 314.

[62] Vármegyei Szociográfiák XII., Debrecenn sz. kir. város és Hajdú vármegye (Bp.) 1940. 125 és 127–128.

1970-ben elérte a 219 főt. Fokozatosan nőtt tehát a munkásosztály, és már 1957 végére a legnagyobb társadalmi osztály lett a városban. A szocialista iparban foglalkoztatott munkások száma 1975-ben elérte a 25 334 főt (az összes foglalkoztatottak száma 36 750 fő). A magánkisiparosok száma viszont évről-évre csökkent, s 1968-ban csupán 916, 1975-ben már csak 782 fő volt. (Összehasonlításul 1955-ben 1426 fő.)[63]

Az ipartelepítési politika 1960-tól egyre hatékonyabbá vált, amely ettől kezdve célul tűzte ki az ország iparilag elmaradott vagy kevésbé fejlett – munkaerőtartalékokkal és egyéb kedvező telepítési adottságokkal rendelkező – alföldi és dunántúli körzeteinek fejlesztését, csökkentette a főváros túlzott ipari koncentrációját. Az 1950-es évek kezdeti erőfeszítései után az iparnak olyan jelentős vidéki bázisait sikerült létrehozni, amely lényegesen megkönnyítette a területek iparának gazdasági továbbfejlesztését.[64] Így töltött be Debrecen a 60-as évek elejétől egyre fontosabb helyet az ország, főként pedig a Tiszántúl és a megye gazdasági életében. Ezt fejezi ki az, hogy az ipar területi koncentrációja rendkívül erős, s a megye egészét tekintve Debrecen ipari túlsúlya a felszabadulás óta változatlan. 1949-ben és 1973-ban is itt dolgozott a megye ipari keresőinek 51%-a. A megyeszékhely szerepe még nagyobb a szocialista ipar vonatkozásában. A 60-as évek végére a szocialista ipar aktív keresőinek 62%-át Debrecen, 16%-át a három hajdúváros, 22%-át a községek ipara foglalkoztatta.[65]

A területi koncentrációnál is gyorsabb volt azonban a vállalati koncetráció az iparban. Ezt jelezték a korábban említett adatok. Erre utal az is, hogy az 1950-es évek első felében Debrecenben átlagosan 30 állami ipar vállalat volt (1953-ban 22 minisztériumi és 8 tanácsi vállalat, 1955-ben 21 és 9). Számuk az elkövetkező évtizedben csökkent. 1966-ban az állami iparhoz 25 (12 minisztériumi, 13 tanácsi), 1970-ben pedig 24 (13 minisztériumi, 11 tanácsi) iparvállalat tartozott. Az állami iparban foglalkoztatott munkások száma ugyanakkor az 1955. évi 12 510 főről, 1966-ban 19 512 főre, 1970-ben pedig 26 577 főre emelkedett. Az egy ipari vállalatra jutó átlagos munkáslétszám az állami iparban az 1955. évi 417 főről 1966-ban 780 főre, 1970-ben már 1107 főre (országosan az 1950. évi 336 főről 1965-ben 1183 főre) ugrott.[66]

Debrecen szocialista iparfejlődése során az egyes szektorok között is megváltoztak az arányok. Az államosításokat követően megszűnt a magántulajdon jelentősége az iparban. A minisztériumi és a helyi-tanácsi ipari üzemek jelentették ettől kezdve az állami ipart. Hozzájuk kapcsolódott a kisipari termelőszövetkezetek tevékenysége, amely a kisiparosok szövetkezeti tömörülése volt. (1953-ban 13, 1966-ban 10, 1970 és 75-ben 15). Az állami és szövetkezeti ipar együttesen alkotta a szocialista ipart, amely mellett elenyésző volt 900–1000 magánkisiparos gazdasági súlya. A szocialista iparon belül az állami iparnak van meghatározó jelentősége. Erre utal, hogy 1968-ban már a város ipari

[63] Uj Debrecen született. (Debrecen, 1944–1969.) Szerk.: Taar Ferenc. Debrecen, 1969. 42; Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai. 1957. Debrecen, 1958. 57; *Uaz:* 1975. köt. 91 és 109; KSH Ipari Adattár II. köt. Bp. 1972. 22.

[64] *Kóródi József–Márton Géza:* i. m. 128–132.

[65] Magyarország megyéi és városai. 301.

[66] HBm fontosabb stat. adatai... 1955. 30; 1966. 57–58, 1970. 52–59; *Berend T. Iván:* A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Bp. 1974. 127. – Ujabban bizonyos csökkenés figyelhető meg vállalati koncentrációban. 1975-ben az állami ipar 23 (14 minisztériumi, 9 tanácsi) vállalata összesen 22 834 munkást foglalkoztatott, az egy vállalatra jutó átlagos munkáslétszám pedig 993 fő volt. Ld.: HBm fontosabb stat. adatai... 1975. 78 és 88.

termelésének 97%-át az állami ipar adta. A fennmaradó 3%-on osztozott a szövetkezeti- és a kisipar.[67]

A szocialista szektor uralkodóvá válása és a magánszektor háttérbe szorulása jól szemlélhető az aktív keresők társadalmi szektor szerinti megoszlása alapján is:[68]

1960

Társadalmi szektor	Aktív keresők %		Ipar %		Építőipar %	
	Debrecen	Magyarország	Debrecen	Magyarország	Debrecen	Magyarország
Állami szektor	77,9	57,8	86,1	85,2	82,9	85,0
Szövetkezeti szektor	7,0	16,9	7,4	8,9	10,3	7,0
Szocialista szektor együtt	84,9	74,7	93,5	94,1	93,2	92,0
Magánszektor	15,1	25,3	6,5	5,9	6,8	8,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1970

Állami szektor	84,9	69,7	88,9	87,3	81,2	78,6
Szövetkezeti szektor	11,4	25,8	8,9	9,9	14,8	15,8
Szocialista szektor együtt	96,3	95,5	97,8	97,2	96,0	94,4
Magánszektor	3,7	4,5	2,2	2,8	4,0	5,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az országos arányokhoz hasonlóan, a Debrecen iparában dolgozó aktív keresőknek csupán a 2,2%-a dolgozott 1970-ben a magánszektor területén, míg a szocialista szektorban 97,8%-a. A szocialista szektoron belül pedig az állami ipar töltött be meghatározó szerepet (88,9%).

Feltétlenül utalni kell itt röviden a *kisipar* szerepére is. A szolgáltató iparban, s általában Debrecen iparában az iparosítási politika időszakában még jelentős helyet foglalt el a magánipar. A kisiparosok többsége ugyanekkor már a város 18, különböző iparágat képviselő kisipari termelőszövetkezetébe tömörült, s közvetlenül is beilleszkedett a szocialista termelési módba. Termelésük igen sokrétű és szerteágazó volt. Termékeik között megtalálhatók bútoripari és ruházati cikkek, különféle vas- és fémtömegcikkek, gyermekjátékok stb. A szocialista iparosítási politika, a szocializmus építése során bekövetkezett szerkezeti változások pozitív hatással voltak a kisiparnak a termelésben elfoglalt helyére. Az évek során a kisiparosok tömegesen léptek be a szocialista jellegű termelőszövetkezetbe. A szövetkezetek szervezése 1948-ban kezdődött és az első ötéves terv idején vált nagyobb üteművé, különösen az 1949 decemberi államosításokat

[67] Uj Debrecen született. 42.

[68] 1970. évi népszámlálás. 10. köt. 60; 24. köt. 35.

követően, amikor sor került a 10 főnél több munkást foglalkoztató vállalatok kisajátítására. Az ugrásszerű növekedés azonban nem volt egyértelműen pozitív jelenség. A szervezés során a meggyőzés, az önkéntesség elve mellett, bizonyos adminisztratív eszközök alkalmazásával, a szervezés erőltetett üteme miatt a magánkisiparosok száma olyan mértékben lecsökkent, hogy a lakosság szolgáltatási igényeit szinte lehetetlen volt kielégíteni. A korábbi évekhez képest a magánkisiparosok száma az ötéves terv végére Debrecenben is – a kívánatosnál nagyobb mértékben – jelentősen megcsappant. 1956. július 1-én a magánkisiparosok összes létszáma 1303 fő volt. Az erőteljes csökkenést érzékelteti az 1944-es adatokkal való összehasonlítás. A debreceni Kereskedelmi és Iparkamara szerint a 36 szakosztályban foglalkoztatott kisiparosok száma 1944-ben 3206 fő volt. Még 1948-ban is, csupán hat szakmában (asztalos, lakatos, szabó, cipész, hentes és fazekas) annyi kisiparos dolgozott, mint az 50-es évek derekán a 88 szakmában együttvéve. (Ez utóbbiban az egy-két kisiparost foglalkoztató szakmák is benne vannak.) A magánkisipar fokozatos visszaszorulása egyfelől Debrecen iparfejlődésének a mutatója, másfelől azonban azt is jelzi, hogy az ötéves terv végére az 1200–1300 magánkisiparos, a jóval több mint 100 ezer lakosú városban kevés volt, különösen a szolgáltatások iránt egyre növekvő igények kielégítése vonatkozásában. A kisiparosok száma a későbbiekben még tovább csökkent. Az önálló magánkisiparosok száma a fontosabb szakmákat figyelembe véve 1970-ben csak 433 fő volt, miközben az egyre népesedő város szolgáltatások iránti igénye óriási mértékben megnőtt. Nem szorul bizonyításra, hogy a több mint 180-ezer lakosú Debrecen számára az 1975-ben nyilvántartott 782 magánkisiparos (1974-ben 870) rendkívül kevés, s a csökkenés kedvezőtlen hatásai ma is észlelhetők.[69]

Az állami iparvállalatok termelésének növekedésében – különösen a 60-as évek derekától, a második ötéves terv időszakától – a termelékenység emelkedése játszik egyre nagyobb szerepet. 1950 és 1957 között a beruházások zömét Debrecenben is még az *extenzív* iparfejlesztés kötötte le. 1958-tól azonban előtérbe került az *intenzív* ipar fejlesztése (felújítások, rekonstrukciók, műszaki fejlesztés, gépi beruházás stb.). De még a második ötéves tervben is a termelés növekedése több mint 50%-ban a létszám – és nem a termelékenység – növekedéséből fakadt. Gyorsabban nőtt a foglalkoztatottak száma, mint a termelékenység rátája. A vállalatok műszaki színvonalának emelése terén, számos új, korszerű, nagyobb teljesítményű gép beszerzése révén, a 60-as évek közepétől sikerült számottevő eredményt elérni. A vállalatok hathatós intézkedéseket tettek a termelés fokozása, a munkafegyelem megszilárdítása, a veszteségidők feltárása, a szervezési hibák kiküszöbölése érdekében.[70] Ily módon az állami ipar termelékenysége gyorsan emelkedett Debrecenben. Ezt tükrözi az egy munkásra jutó napi vállalati teljes termelés alakulása az 1955. év százalékában:[71]

1955. év 100,0%
1958. év 122,5%
1960. év 132,8%
1968. év 185,2%

[69] HBmL közelményei 5. 383–384; HBm fontosabb stat. adatai, 1956. 95, 1975. 109; Az első ötéves terv eredménye. 10; Tények és adatok Debrecen 13 éves fejlődéséből . . . 17.

[70] *Emődy Károly:* i. m. 214 és 215.

[71] Uj Debrecen született. 42.

A termelés és a termelékenység növekedése terén a harmadik és a negyedik ötéves terv időszakában rohamos fejlődés következett be Debrecen iparában. Az 1965. évet 100-nak véve, a szocialista ipar termelése 1970-ben 165,1%-ra nőtt. 1970-et 100-nak véve az emelkedés 1975-re 53,9%-ot (153,9%-t) tett ki. A harmadik és a negyedik ötéves terv idején, a bázis-évekhez viszonyítva az egy foglalkoztatottra jutó ipari termelés 1970-ben 124,1%-ra, 1975-ben pedig 134,9%-ra emelkedett.[72]

A rendelkezésre álló mindenkor megtermelt forintérték alapján (folyó áron) végzett számítások szerint az állami ipar teljes termelése 1954-hez (100,0%) képest 1962-re megnégyszereződött (391,7%), a szocialista ipar termelése pedig 373,9%-ra nőtt. A leginten-zívebb növekedés a nehéziparban következett be. A nehézipar 1954-hez képest csaknem megnyolcszorozta termelését. Ebben a Gördülőcsapágygyár, a Biogál Gyógyszergyár és az Orvosi Műszergyár, valamint a Mezőgazdasági Gépgyár egyre fokozódó termelő tevékenysége jelentős szerepet játszott. A könnyűipar növekedési üteme hasonlóan intenzív volt. Nyolc év alatt megháromszorozódott a teljes termelési értéke. Az élelmiszeripar termelése mérsékeltebb volt, megközelítően két és félszeres. Ez a fejlődés még akkor is számottevő, ha a pénz vásárlóerejének némi csökkenése nyomán, a termelési értékeken alapuló számítások valamelyest magasabb arányokat tükröznek.[73]

Igaz ugyan, hogy Debrecen szocialista iparára jelenleg az országos foglalkoztatottsági létszámból mindössze 1,9% az eszközállományból 1,4% jut, de egyes ágazatoknak, illetve vállalatoknak országos jelentősége van. A Biogál Gyógyszergyárban készül az ország penicillin termelésének 100%-a, az MGM debreceni gyára pedig 1975-ben az országban gyártott csapágymennyiség közel 84%-át adta (16,5 millió db). De itt állították elő 1973-ban – az országos termelési értékhez viszonyítva – a cigaretta 35,2%-át, a női ruhák 18,7%-át és a vágott baromfi 15,7%-át. Egy korábbi, 1969-es adat szerint Debrecenben készült az országban termelt keményből 38%-a is.[74]

A legnagyobb debreceni üzemek termékeinek jelentős része külföldi piacokon kerül elhelyezésre. A Biogál Gyógyszergyár a teljes termelési értékének 1959-ben 10%-a, 1963-ban 47,2%, 1964-ben 61,2%, 1972-ben 40,6%-a exportból származott. Az Orvosi Műszergyár exportbevétele 1951-ben még csak félmillió, 1964-ben pedig már közel 50 millió forint volt. Az export jelentőségét érzékelteti, hogy az Orvosi Műszergyár az 1968. évi áron számított 260 millió forintnyi teljes termelési értékből 1970-ben 200 millió (76,9%), 1971-ben 325-ből 250 millió forintot (76,9%) értékesített külföldi piacokon. A Tisza Cipőgyár debreceni gyára – az egykori Táncsics Cipőgyár – 1963-at megelőzően kizárólag csak belföldi piacra termelt. Exporttevékenységről csak 1965-öt követően lehet beszámolni. A fejlődés ugrásszerű, 1965-ben 29,94 ezer, 1966-ban 50 ezer, 1967-ben 159,7 ezer, 1968-ban 180,59 ezer, 1969-ben 228,9 ezer pár, 1972-ben pedig 314,4 ezer pár (az összes termelés 43%-a) különféle cipő talált gazdára a külföldi piacokon. Az exporttevékenység gyors növekedésének jellemző példája az egyik legjelentősebb debreceni élelmiszeripari üzem, a Baromfifeldolgozó Vállalat tevékenysége. A vállalat

[72] HBm fontosabb stat. adatai. 1975. 84.

[73] Uaz: 1959. köt. 46 és 1962. köt. 66.

[74] Magyarország megyéi és városai. 300, 314; MGM története, 69–91; A megye társadalmi-gazdasági helyzete és fejlődésének főbb tendenciái. KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság. Debrecen (Bp.). 1970. 6.

vágott baromfiból 1950-ben 43 vagont, tojásból 3,7 millió darabot, de 1965-ben már 460,9 vagont, illetve 29,8 millió darabot, 1972-ben pedig 893,7 vagon baromfit és 25 millió darab tojást értékesített különböző külföldi piacokon. A növekedés indexe több mint negyvennyolcszoros, illetve csaknem hétszeres. A debreceni csapágygyár termékeinek mintegy 50%-a kerül ma már külföldre. A BMG debreceni gyára összes termelési értékének is mintegy 12%-a származott 1972-ben külföldi eladásokból.[75]

Számítások hiányában, az adatok hézagossága miatt aligha lehet pontosan megállapítani, hogy a debreceni szocialista ipar 1968. évi 5,5 milliárd forintos termelési értékéből mennyi került a hazai, mennyi a külföldi piacokra. A fenti néhány adat valamelyest mégis érzékelteti az export egyre fokozódó jelentőségét Debrecen iparában, az ország életében.[76]

A szocialista ipar *műszaki színvonalát* vizsgálva, jelentős eltérések tapasztalhatók egyrészt az ágazati sajátosságokból, másrészt az eltérő ütemű fejlesztésből adódóan. A második ötéves terv időszakáig főleg az ipar állóeszközállománya gyarapodott, mindenekelőtt az építkezési beruházások terén. Az állóeszközállomány anyagi-műszaki összetétele – főleg az új gyárak üzembehelyezése, illetve a szociális létesítmények bővítése miatt – az épületek, építmények javára tolódott el. Az ipar állóeszköz állományából a termelőeszközök aránya megyei szinten 1969-ben alig 40% volt, az 1963. évi 54%-kal szemben. Korszerű termelőeszközök, gépi felszerelések, a legmodernebb gépi-technika beépítése stb. a második ötéves terv vége felé (1963-tól) indult meg intenzívebben. 1963 és 1969 között az állóeszközök értéke a nehéziparban nőtt a legjelentősebben, itt volt viszont a legkisebb a termelő állóeszközök értékének növekedése. A nagymérvű létszámgyarapodás miatt az egy foglalkoztatottra jutó összes állóeszközérték mindössze 5%-kal nőtt Hajdú-Bihar megyében – és alatta maradt az élelmiszeripar átlagának –, a termelőeszközök értéke pedig 33%-kal csökkent. A nehéziparon belül főleg a gépek és gépi berendezéseket gyártó iparban volt jellemző extenzív fejlesztés, ahol a létszám közel kétszeres növekedésével szemben az összes állóeszközérték csak 40%-kal nőtt hat év alatt.

A közlekedési eszközöket gyártó iparban, a műszeriparban, az építőiparban és a vegyiparban a termelés emelkedését főleg a technikai színvonal növelésével érték el a vállalatok. Jelentős eszközellátottsági javulás következett be az élelmiszeriparban és a könnyűiparban. A termelőberendezések értéke az élelmiszeriparban nőtt a legerőteljesebben, ami a színvonalban is megmutatkozott. 1969-ben az egy foglalkoztatottra jutó gépek, berendezések értéke egyharmadával haladta meg az 1963. évit.

Volt már szó arról, hogy az 50-es évek végére Debrecenben a nehézipar lett a vezető ágazat, jelentősen megelőzve a korábban meghatározó élelmiszeripart és a harmadik helyen álló könnyűipart. Ezt támasztja alá az is, hogy az összes állóeszközállomány folyó

[75] A közölt adatok sorrendjében: A Biogál Gyógyszergyár által összeállított jelentés (Kézirat) Debrecen, 1973. 4; A Debreceni Orvosi Műszergyár története. Összeállította: Simon Béla üzemgazd., oszt. vez. (kézirat). Debrecen, 1973. 5 és 1-es grafikon; A Tisza Cipőgyár Debreceni Gyárának 1973. szept. 23-án kelt 2135/73-as sz. írásos közlése. 5. o.; A Debreceni Baromfifeldolgozó Vállalat története 1936–1968 (kézirat). Összeállította: Balogh Gusztáv Debrecen, 1973. 10 és statiszt. mell. Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár Debreceni Gyára rövid története (kézirat). Összeáll.: Kovács Béla igazgató és Huszti László főkönyvelő. Debrecen, 1973. Stat. mell.; A magyar csapágyipar kialakulásáról (kézirat). Összeáll.: Szabó Károly főosztályvezető. Debrecen, 1974.

[76] Uj Debrecen született. 41.

Az állóeszközellátottság alakulása iparáganként Hajdu–Bihar megyében (1969)[77]

Megnevezés	Összes állóeszköz	Ebből term. állóeszköz	Egy foglalkoztatottra jutó			
			Összes eszköz	állóeszköz	Termelő állóeszköz	
	növekedése (1963 = 100 %)		1000 Ft	1963 %-ában	1000 Ft	1963 %-ában
Nehézipar	196	124	174	105	72	67
Könnyűipar	150	143	39	117	16	112
Élelmiszeripar	187	196	202	128	57	134
Szocialista ipar	188	134	135	120	52	85

áron számított bruttó értéke 1970-ben az állami iparban 4,66 milliárd Ft volt, s ennek az összegnek a nehézipar egymaga kétharmadát kötötte le (3,019 milliárd Ft), mig az élelmiszeripar 1,279 milliárd, a könnyűipar 317,9 millió Ft-tal részesedett. Sőt a nehézipar legfontosabb ágazata, a gépipar is megelőzte (1,292 milliárd Ft) az állóeszközállomány terén az élelmiszer- és a könnyűipart. A gépek, berendezések és felszerelések bruttó értéke tekintetében hasonlóak, illetve még kedvezőbbek az arányok (állami ipar 1,948 milliárd Ft, ebből a nehézipar 1,324 milliárd, élelmiszeripar 450,2 millió, a könnyűipar 160,2 millió, a gépipar 610,8 millió Ft). Ide kívánkozik azonban annak a megállapítása, hogy mind az állóeszközállomány, mind a felszerelések vonatkozásában a nehézipar sokkal nagyobb befektetéseket igényel, mint az ipar másik két ágazata.[78]

Az utóbbi években kedvezően alakult a megyeszékhelyen az összes állóeszközökön belül az összes gépek és berendezések együttes aránya, mely 1973 végén már elérte a 40,34%-ot (Budapesten 49,97%, Győrött 57,55%, Miskolcon 43,41%, Pécsett 38,44%, Szegeden 38,69%). Az összehasonlítást természetesen csak óvatosan szabad kezelni, mivel az egyes városok iparszerkezetében jelentős eltérések vannak.[79]

A nagyüzemi termelésben fontos szerepet játszanak az erőgépek és a villamosmotorok. Az iparban felszerelt erőgépek és villamosmotorok teljesítő képessége 1969-ben 85%-kal volt több, mint 1963-ban. Ettől is nagyobb mértékben nőtt az iparban felhasznált villamosenergia mennyisége, a növekedés üteme az 1953-tól eltelt tíz év átlagában 14% volt, 1963-hoz képest 1969-re megkétszereződött.[80]

Mind az állóeszközök értéke, mind a villamosmotorok, erőgépek hajtóereje és a felhasznált villamosenergia mennyisége gyorsabban nőtt, mint a foglalkoztatottak száma, ami arra utal, hogy a megyében is erőteljes volt a fejlesztés és a fejlesztésnek egyre inkább az intenzív útja került előtérbe. Az állóeszközérték, a villamosenergia és a hajtóerő egy foglalkoztatottra jutó mennyisége a megyében gyorsabban nőtt mint országosan,

[77] A megye társadalmi-gazdasági helyzete. 21–22.
[78] KSH Ipari adattár II. 39–41 és 43–45.
[79] KSH Területi Statisztikai Évkönyv. Bp. 1974. 81.
[80] A megye társadalmi-gazdasági helyzete. 21–22.

illetve az iparilag elmaradott megyékben. Ennek ellenére a megye iparának műszaki színvonala a 60-as évek végére sem érte el a fejlettebb megyék és az ország átlagát:[81]

A szocialista ipar műszaki színvonala 1968-ban

Megnevezés	Egy foglalkoztatottra jutó			
	összes term. eszköz	ebből állóeszköz	hajtóerő, kW	felhasznált vill. energia 1000 kWó.
	1000 Ft			
Országosan	165	57	3,3	5,3
Iparilag gyengén fejlett megyékben	134	44	2,0	2,2
Hajdu–Bihar megyében	134	51	1,6	2,5
Hajdu–Bihar megye az ország %-ában	81	89,5	48,5	47,2

A megyére vonatkozó elemzésből közvetett úton következtetni lehet Debrecen iparára, mivel az állami iparvállalatok, néhány kivételtől eltekintve, túlnyomórészt a megye székhelyén találhatók meg. A nehézipari üzemek pedig csaknem mind itt helyezkednek el. A megyei adatok kis eltéréssel viszonylag pontosan tükrözik a debreceni állapotokat. Az állóeszköz, a termelő állóeszköz, hajtóerő, a villamosenergia felhasználásra vonatkozóan, városi bontásban ugyanis nem állnak rendelkezésre összehasonlító, áttekintő adatok. Az első ilyen jellegű felmérés 1964-ből való. Ebből érzékelhető a megye és Debrecen aránya, illetve a debreceni ipar kedvezőbb helyzete, fejlettebb volta.

A Központi Statisztikai Hivatal által készített, a szocialista ipar ágazatainak fontosabb összehasonlító adatait tartalmazó reprezentatív felmérés szerint megállapítható, hogy Debrecen az ipari fejlettség terén 1970-ben jelentősen felzárkózott az élenjáró nagyvárosokhoz, jóllehet bizonyos különbségek továbbra is konzerválódtak. A jelzett mutatók alapján lényegesen javult a helyzet a nehéziparban, az élelmiszeriparban pedig Budapest után a második helyre került Debrecen, megelőzve a többi megyei várost. A legnagyobb lemaradás még mindig a könnyűiparban tapasztalható. Ebben az ágazatban, de a szocialista ipar egészét tekintve is az utolsó helyet foglalja el a megyei városok rangsorában.

Az 1973-ból származó fontosabb összehasonlító adatok (az ipari telepek, a munkások és a foglalkoztatottak száma, teljesített munkaórák, felhasznált villamosenergia, az összes állóeszközök, gépek, berendezések stb.) is azt erősítik meg, hogy Debrecen a 19 megyeszékhely rangsorában Budapest, Miskolc, Győr, Pécs, Szeged után következik. De a munkások számától eltekintve, a műszaki mutatók vonatkozásában a nagyipari városok

[81] Uo.: 23.

Az ipartelepek villamosenergia felhasználása, a gépek teljesítőképessége, az állóeszközök bruttó értéke területi részletezésében, 1964 és 1970[82]

	Felhasznált vill. energia mennyisége (1000 kWó.)	Munkagépek közv. hajtására haszn. erőgépek és vill. motorok teljesítő képessége (kW)	Összes állóeszköz	Ebből a gépek, üzemi berendezések és felszerelések
			bruttó érték 1000 Ft	
		1964		
Debrecen	51 902	37 653	2 789 896	1 655 899
Megye összesen	22 800	12 129	963 646	347 909
Debrecen és megye	74 702	49 782	3 753 542	2 003 808
		1970		
Debrecen	96 573	61 127	4 661 658	1 967 771
Megye összesen	50 054	32 196	3 230 505	923 795
Debrecen és megye	146 627	93 323	7 892 163	2 891 566

A szocialista ipar fontosabb adatai 1970-ben[83]

	Szocialista ipar			
	ipartelepek száma	hajtóerő kW *	munkások száma **	felhasznált villamos energia MWó
Budapest	3 158	1 323 680	381 523	1 953 580
Debrecen	200	61 317	24 170	97 175
Miskolc	193	495 581	39 254	537 435
Pécs	162	264 050	27 032	186 900
Szeged	200	74 105	25 257	115 666
Hajdu–Bihar	204	33 131	13 648	51 138
Magyarország	10 601	6 089 712	1 214 765	9 939 552

*A munkagépek közvetlen hajtására használt erőgépek és villamosmotorok együttes teljesítőképessége.

**Bedolgozók nélkül.

[82] HBm fontosabb stat. adatai, 1964. 60, 1970. 64. – A feldolgozás a nem termelő és az egyéb nem ipari jellegű telepek adatait nem tartalmazza.

[83] KSH Ipari adattár I. 81–87. – Az itt nem szereplő Győr szintén megelőzi Debrecent.

közül még Székesfehérvár, Tatabánya, Salgótarján – egyes területeken Szolnok is – megelőzi Debrecent.[84]

3. *Az ipari népesség szakmastruktúrája*

Ezen a téren alapvető változásokat hozott a felszabadulást követő évtizedek valóságos oktatási forradalma, az iskolarendszer reformja. Megszűnt az alapképzés régi, rendkívül alacsony színvonalú 4, illetve 6 osztályos rendszere és az erre épülő zsákutca típusú ún. polgári iskola, s ezzel egyidejűleg kialakult a 8 osztályos általános iskola egységes alapképzést nyújtó rendszere. Ettől kezdve lényegében a tanköteles korosztályok egésze részesült oktatásban, s mind többen végezték el az általános iskola nyolc osztályát, s egyre nagyobb számban jelentkeztek közép- és felsőoktatási intézményekbe a dolgozó osztályok gyermekei.

A munkaerő képzettségi szintjének nagyarányú fejlődésétől és annak gazdasági hatásáról sokat árulnak el az adatok, melyek a különböző képzettségi szintű munka-

Az aktív keresők legmagasabb iskolai végzettsége népgazdasági áganként Debrecenben, az aktív keresők százalékában[85]

Népgazdasági ág	Összesen	Általános iskola				Érettségi	Felsőfokú tanint. oklevél
		0	1–5	6–7	8		
		osztály					
1960							
Ipar	100,0	1,7	16,6	35,2	33,4	11,1	2,0
Építőipar	100,0	1,4	20,1	34,5	25,7	14,8	3,5
Mezőgazdaság	100,0	5,3	40,3	32,2	15,3	4,8	2,1
Szállítás	100,0	0,7	16,3	26,8	38,1	16,0	2,1
Kereskedelem	100,0	1,1	14,7	32,1	35,8	14,0	2,3
Egyéb	100,0	2,0	14,0	21,0	26,9	18,9	17,2
Összesen:	100,0	2,0	20,3	30,3	29,2	13,3	4,9
1970							
Ipar	100,0	0,3	7,0	20,0	50,7	18,8	3,2
Építőipar	100,0	0,4	7,7	19,2	44,2	23,1	5,4
Mezőgazdaság	100,0	1,8	24,6	27,6	28,8	11,0	6,2
Szállítás	100,0	0,2	7,5	15,6	47,4	25,7	3,6
Kereskedelem	100,0	0,5	6,9	20,5	47,0	22,0	3,1
Egyéb	100,0	0,6	6,3	13,9	27,8	28,1	23,3
Összesen:	100,0	0,6	10,0	19,5	41,9	21,5	8,5

[84] Ld. részletesebben Területi Stat. Évkönyv. 80–81.
[85] KSH 1970. évi népszámlálás. 10. köt. 52.

erőknek a főbb gazdasági ágak szerinti megoszlását szemléltetik. Az aktív keresők képzettségi szintje számottevően emelkedett az egyes népgazdasági ágakban, különösen ugrásszerű volt a növekedés az iparban, ami egyben ez utóbbi népgazdasági ág pozitív irányú fejlődésére utal. A képzettség talán az iparban van legközvetlenebb kölcsönhatásban a termeléssel. Az egyre fejlődő gépi-technikai felszerelés, a korszerűsödő technológia elsajátítása, kezelése, a szakmai hozzáértés érdekében nélkülözhetetlen a munkásság tudásszintjének állandó emelése. Ily módon válik a műveltség közvetlenül is termelőerővé.

Az iparban az alapszintű képzettségűek által képviselt „szellemi tőke" aránya csupán tíz év alatt, 34,4%-ról (6,340 főről), 50,7%-ra (15,463 főre), a középszintű „szellemi tőke" aránya 11,1%-ról (2,054 főről), 18,8%-ra (5,730 főre), a felsőszintű pedig 2,0%-ról (363 főről) 3,2%-ra (972 főre) nőtt. Összehasonlításul csak annyit, hogy 1949-ben 553 fő (3,7%) tett érettségi vizsgát, és mindössze 99 fő (0,6%) végzett főiskolát.[86]

A képzettségi szint emelkedése következtében lényegesen megváltozott a debreceni ipari munkásság soraiban a szakképzett és betanított munkások aránya is. A szocialista iparban foglalkoztatottak képzettsége, illetve az alkalmazás minősége szerint – a rendelkezésre álló két összehasonlító adat alapján –, a szakmunkások aránya 1957. október 1-én a munkások állománycsoportján belül 46,7%, 1968. október 1-én pedig már 50,8% volt. A betanított munkások aránya ugyanakkor 31,6%-ról 28,3%-ra, a segédmunkásoké 21,7%-ról 18,1%-ra mérséklődött (1968-ban ide tartozott még 2,8% fiatalkorú kisegítő munkaerő). A munkások több mint fele 1968-ban már szakképzett munkaerő volt. A betanított munkásokkal együtt a debreceni ipari munkásság mintegy 80%-a tehát már viszonylag nagy szakmai hozzáértéssel vehetett részt a termelésben.[87]

Ezek az adatok önmagukban is sejtetik a képzettségi szint emelkedésének az ipari termelésre, a gazdaság egészére gyakorolt rendkívül jelentős, de számszerűen nehezen meghatározható hatását.

*

Az elmúlt félévszázadban, de különösen a felszabadulástól eltelt három évtized alatt Debrecen hosszú utat tett meg az ipar fejlődése terén. A város gyorsütemű iparosodása lényegesen megnövelte az ipar súlyát Debrecen, s ezzel együtt az ország gazdasági életében. A Tiszántúl fővárosában is vezető népgazdasági ág lett az ipar. Az iparfejlődés rendkívül erőteljes, szerteágazó és mélyreható változásokkal járt együtt. Megváltozott a város gazdaságának és társadalmának jellege és az ipar ágazati szerkezete is. A felszabadulás előtti cívis agrárváros helyén napjainkra egy modern ipari város képe bontakozott ki. Debrecenben hosszú ideig fejletlen technikával dolgozó élelmiszeripar volt a vezető iparág. Az 50-es évek közepétől, a nagyberuházásokat követően előretört a *nehézipar* (ezen belül a gép- és a vegyipar), 1960-tól jelentősen növekedett a termelése ennek az ágazatnak, s a 60-as évek derekától már elérte az összipari termelés 50%-át. A valóban jelentős mennyiségi és minőségi fejlődés ellenére bizonyos értelemben még hagyományos maradt az ipari termelés jellege Debrecenben. A nagy „áttörés", amelyet az

[86] KSH 1949. évi népszámlálás. 8./a. köt. Bp. 1950. 16.
[87] HBm fontosabb stat. adatai. 1957. 45; Uj Debrecen született. 42.

iparfejlesztés intenzív útja, a gépesítés magasabb foka, a komplex gépesítés, a termelő folyamatok automatizálása jelent, csak 1965 után, a vidéki ipartelepítési politika hatékonyabb gyakorlati megvalósítása idején következett be. Ez alatt lett az ipar vonatkozásában is a múlté a „maradandóság városa" megrovó jelző, Debrecen gazdasági fejlődésének évszázados tradíciói váltak a „múlt" jellemzőivé, miközben megteremtődtek a fejlett szocializmus alapjai a város gazdasági és társadalmi életében.

Бэла Бараньи–Лайош Тимар:

Некоторые особенности развития промышленности города Дебрецена за последнее двадцатипятилетие эпохи капитализма и в период строительства социализма

(Резюме)

Статья имеет остовной целью представить последнее двадцатипятилетие развития промышленности в эпоху капитализма и результаты индустриадизации после освобождения в „столице" Затисского края. Обрисовывая развитие промышленности эпохи капилализма тем самым отмечаются и те ограничительные факторы, которые впоследствии усиливали трудности социалистической индустриализации. Естественно, что экономическое развитие прошлого отмечает не один возможный путь экономического развития в будущем, а намечает лишь простор, в пределах которого возможно несколько путей развития. Однако наличие этого ограниченного простора всегда представляет объективную условность для развития промышленности в будущем, заключая в себе конкретные ограничительные факторы и возможности.

О низком уровне индустриализации в последние десятилетия капиталистического периода свидетельствует, что в 1930 году город Дебрецен занимал второе место среди крупных провинциальных городов, а по соотношению занятых в промышленности – только скромное 14-е место. Но своеобразно и искаженно и отношение крупной и мелкой промышленности, а также объем промышленной концентрации. По данным 1930 года в мелкой промышленности было занято 75% общего состава занятых в промышленности в целом. Такая пропорция была характерна для венгерской промышленности в целом в конце 1880-х годов. К 1940 году число занятых в промышленности в целом уменьшилось на 30%, а занятые в мелкой промышленности составили 77,9% занятых в промышленности в целом. Эти данные почти полностью соответствуют данным венгерской экономики в 1880 году. Сопоставление многозначительно и том случае, если за истекшие десятилетия степень развития и структура промышленности и характер трудовых процессов изменились. В 1938 году в городе был лишь один завод с числом рабочих свыше 500, и всего семь фабрик с число 100–500 рабочих. Среди них в четырех число рабочих только что превысило 100 лиц.

Вследствие низкого уровня концентрации, отсталого технического уровня и анахронической системы отраслей фабрично-заводской промышленности требовались главным образом неквалифицированные подсобные рабочие и в 1928 году лишь 5,7% лиц с высшим образованием (233 человека) работали в промышленности.

Неразвитая промышленность Дебрецена потерпела тяжелые убытки во время второй мировой войны. По оценкам ущербы, причиненные зданиям, составили 32% оборотной стоимости 1932 г., и почти все значительные фабрики города разрушились. В период первого трехлетнего плана восстановление широкими размахами продолжалось. Заводы Дебрецена за два с половиной года успешно завершили выполнение их трехлетнего плана. К концу декабря 1949 г. социалистические отношения собственности приняли всеобщий характкр в промышленности города.

Первый пятилетний план открыл новый этап и в развитии промышленности Дебрецена. Этот этап развития имел два очень важных момента: социалистическую реорганизацию системы управдения и руководства экономикой, а также превосходящее все предыдущие развитие промышленности. Развитием тяжелей промышленности, включая и современную химическую промышленность и машинностроение, первый пятилетний план много делал для создания более современной отраслевой структуры. С 1955 года уже тяжелая промышленность стала важнейшей отраслью промышленности. Дебрецен все более утратил характер аграрного города и постепенно становился промышленным городом.

Те капиталовложения, произведение которых в строительство и механизацию началось в период второго трехлетнего плана (1958–1960), продолжались во втором пятилетнем плане (1961–1965). За эти 8 лет постепенно осуществлялись такие крупные капиталовложения общегосударственного значения, как новая фабрика по производству подшипников качения, новый завод медицинских приборов и химико-фармацевтический задов „Биогал".

Руководствуясь общегосударственными стремлениями, с середины 1960-х годов в промышленности Дебрецена тоже выдвинулось на первый план интенсивное развитие промышленности. Особенно в период третьего (1966–1970) и четвертого (1971–1975) пятилетних планов ускорилось темп интенсивного ращвития промышленности.

О динамике социалистической индустриализации свидетельствует тот факт, что если в 1940 году в промышленности и строительстве было занято 24,7% самодеятельного населения, то в 1960 году – 38,6%, а в 1970 г. уже 47,5%. Так и в отношении промышленности стал „прошлым" порицательный эпитет „город неизменности" и вековые традиции экономического развития Дебрецена стали характеристиками прошлого, причем в общественно-экономической жизни города созданы основы развитого социализма.

Béla Baranyi, Lajos Tímár:

Quelques particularités du développement industriel de Debrecen au cours des vingt-cing dernières années de la période capitaliste et pendant l'édification du socialisme

(Résumé)

L'objectif fondamental de la présente étude est d'esquisser les résultats de l'industrialisation de la „capitale" de la Hongrie d'au-delà la Tisza au cours des vingt-cinq dernières années de l'industrialisation capitaliste et à partir de la Libération. En retraçant le développement industriel de la fin de la période capitaliste, les auteurs ont notamment voulu mettre en lumière les difficultés qui ont entravé l'industrialisation socialiste à ses débuts. Bien entendu, le développement économique du passé n'indique pas seulement une voie possible de développement économiwue de l'avenir, mais simplement un champ d'action à l'intérieur duquel il est possible de choisir entre plusieurs directions de développement. Mais dans la mesure où il pose des possibilités et des facteurs limitatifs concrets, ce champ d'action limité représente dans tous les cas une contrainte objective pour le développement industriel ultérieur.

Le degré assez bas de l'industrialisation qui caractérisa les dernières décennies de la période capitaliste apparaît bien dans le fait que Debrecen, qui était en 1930 la deuxième grande ville de la province hongroise par sa population, ne venait qua'au 14ème rang par sa proportion de travailleurs industriels. Mais on retrouve des proportions particulières et déformées également dans la proportion de la grande et de la petite industrie, ainsi que dans le degré de concentration de l'industrie usinière. Selon les chiffres enregistrés en 1930, la proportion des travailleurs de la petite industrie par rapport à l'ensemble des travailleurs industriels de la ville représentait environ 75%. Ce pourcentage était caractéristique de l'ensemble de l'industrie hongoise à la fin des années 1880! En 1940, alors que le nombre des travailleurs industriels en général avait baissé de 30%, la proportion des travailleurs de la petite industrie représentait 77,9% des travailleurs industriels, soit presque exactement le même chiffre que celui de l'économie hongroise pour l'année 1880. La comparaison reste parlante même lorsqu'on considère les changements essentiels intervenus au cours des dernières décennies en ce qui concerne le

degré de développement de l'industrie, sa structure et le caractère des procedés de travail. En 1938, Debrecen comptait en tout et pour tout une entreprise employant plus de 500 ouvriers, et 7 usines au total dans la catégorie des entreprises employant de 100 à 500 ouvriers. Et encore, dans quatre de ces dernières, les effectifs dépassaient à peine les 100 ouvriers!

Par suite de son degré de concentration très bas, de son niveau technique retardé et de sa structure sectorielle dépassée, l'industrie usinière recherchait surtout les manoeuvres dépourvus de formation; en 1928, 5,7% des diplômés supérieurs (soit 233 personnes) travaillaient dans l'industrie.

L'industrie sous-développée de Debrecen subit de graves dommages au cours de la seconde guerre mondiale. D'après les estimations, les dégâts infligés aux bâtiments représentent 32% de la valeur marchande enregistrée pour l'année 1938. Presque toutes les usines importantes de Debrecen furent détruites. La reconstruction et la remise en état se poursuivirent à un rythme accéléré pendant l'exercice du premier plan triennal. En l'espace de deux ans et demi, les entreprises de la ville parvinrent à mener à bonne fin leur plan triennal. Fin décembre 1949, la mise en place des rapports de propriété socialiste était terminée dans l'industrie de Debrecen.

Avec le premier plan quinquennal hongrois, c'est une nouvelle période qui s'ouvrit dans le développement industriel de Debrecen aussi. Cette période de développement se divise en deux phases particulièrement importantes, à savoir la réorganisation socialiste du système de gestion économique et de direction et le développement (plus rapide que tous ceux enregistrés auparavant) de l'économie. En développant l'industrie lourde, et plus particulièrement l'industrie chimique et l'industrie mécanique modernes, le premier plan quinquennal a beaucoup fait pour la mise en place d'une structure sectorielle de caractère moderne. A partir de 1955, l'industrie lourde était devenue le secteur industriel le plus important. Debrecen perdit de plus en plus son caractère de ville agricole, pour se transformer peu à peu en ville industrielle.

Les grands investissements de construction et de mécanisation commencés au cours de l'exercice du second plan triennal (1958–1960) se poursuivirent pendant la période du deuxième plan quinquennal (1961–1965). C'est au cours de ces huit années que furent réalisés des investissements d'importance nationale comme la nouvelle usine des Roulements à Bille Hongrois et celle de l'Usine d'Instruments Médicaux, ainsi que l'Usine pharmaceutique Biogal.

A partir du milieu des années soixante, à Debrecen comme dans le reste du pays, un développement industriel intensif a été placé au centre des préoccupations de l'industrie. C'est surtout au cours de l'exercice des troisième et quatrième plans quinquennaux (1966/70 et 1971/75) que le rythme de la promotion industrielle intensive s'est accéléré.

La dynamique de l'industrialisation socialiste se reflète bien dans le fait que, tandis qu'en 1940, 24,7% seulement des travailleurs étaient dans l'industrie et dans le bâtiment, ce chiffre était de 38,6% en 1960 et de 47,5% en 1970. C'est ainsi que le surnom péjoratif de „ville de la stabilité" de Debrecen fait désormais partie du passé et que les traditions séculaires de son développement industriel se sont inscrites dans le présent, tandis que les bases du socialisme avancé étaient jetées dans la vie économique et sociale de la ville.

Blazovich László:

IV. LÁSZLÓ HARCA A KUNOK ELLEN

A múlt században a magyar középkor történetét tárgyaló szakirodalomban nemcsak a Hód-tavi (Hód-mezei) csata helyét, hanem idejét illetően is eltérő vélemények alakultak ki. A helyszínre vonatkozóan a századfordulón egységes állásfoglalásra jutottak történészeink:[1] a Képes Krónika által említett Hód-tót – amely közelében a csata lezajlott – a mai Hódmezővásárhely város területére lokalizálták. A csata időpontjáról azonban – amelyet *Szabó Károly* és *Pauler Gyula* 1280 nyarára (aug. első felére),[2] *Karácsonyi János* pedig 1282 április végére illetve május elejére[3] tesz – azóta is eltérő módon vélekednek kutatóink.[4] E nézetkülönbség feloldására teszünk kísérletet jelen munkánkban. A téma újrafelvételét az oklevéltani kutatás újabb eredményei[5] teszik lehetővé, a megoldást Hódmezővásárhely monográfiájának előmunkálatai szorgalmazzák.

Bár IV. László és a kunok közötti összecsapás időpontjára vonatkozóan *Szabó* és *Pauler* valamint *Karácsonyi* álláspontja között alapvető eltérés van, abban megegyeznek, hogy a király és kunjai között két alkalommal döntöttek fegyverek. Az előbbiek szerint az Abák fogságából 1280 nyarán szabadult uralkodó esküje, amelyben megígéri a bárónak, hogy korábbi vétségeit (elfordulását a kereszténytől, a kunbarátságot) nem követi el, és mindenkinek megbocsát, sérelmes volt a kunok számára, s ezért fellázadtak. Ezeket a Tisza-Maros szögében fosztogató, rabló kunokat veri le IV. László a Hód tava mellett. Innen Fehérvárra megy, majd ismét sereget gyűjt, és ugyanazon év őszén az országból kivonuló kunok után siet, hogy visszahozza őket alföldi lakhelyükre.[6]

[1] *Szabó* és *Pauler* véleménye nyomán a történészek többsége a csata helyét illetően a mai Hódmezővásárhely vidékét fogadta el. A századforduló környékén lezajlott vitára ld. *Pesty Frigyes:* Magyarország helynevei történeti; földrajzi és nyelvészeti tekintetben I. Bp. 1888. 133–139. A későbbiekben ezzel ellentétes felfogást fejtett ki *Czimer Károly:* Az 1282-iki Hód-tavi csata helye és lefolyása. Hadtörténeti Közlemények, 1929.

[2] *Szabó Károly:* Kun László 1272–90. Bp. 1886. 99–102. 6. jegyz. *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt II. Bp. 1893. 179. és 251. jegyz.

[3] *Karácsonyi János:* A Hód-tavi csata éve. Századok, 1901; 631 (a továbbiakban: Karácsonyi J.). *Karácsonyi János:* Uj adat a Hód-tavi csata évéhez. Századok, 1907. 948–949.

[4] Az 1280-as adat mellett foglalnak állást: *Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György:* Magyarország története I. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 163. A vonatkozó részt Lederer Emma írta. *Kristó Gyula:* Az aranybullák évszázada. Bp. Gondolat. 1976. 174. A csata időpontját 1282-re teszi: *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 859 (a továbbiakban: Tört. Földr. I.).

[5] Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 2–3. füzet. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1961 (a továbbiakban: *Borsa*).

[6] *Szabó:* i. m. 99–100, 103–104. *Pauler:* i. m. 476–480.

Karácsonyi is szól arról, hogy a királyi eskü hatására a kunok el akarták hagyni az országot, és szándékuk megakadályozása végett vezetett hadjáratot ellenük a király 1280 őszén, a vele szembeszálló Oldamurt és társait viszont csak később, 1282-ben a Hód-tavi csatában veri le.[7] A kutatók tehát nemcsak a két kunellenes hadjáratot illetően vélekednek azonosan, hanem megegyeznek abban is, hogy az egyik 1280 őszén volt.

Vajon mi az oka ezen megfeleléseknek történészeink hipotéziseiben? *Szabó*-t és a feltevését elfogadó *Pauler*-t a Hód-tavi csata időpontjának meghatározásakor az 1280. augusztus 24-vel keltezett, Fehérváron kiadott oklevél vezette, amelyben a király Cheemee fiát: Dénest, Hung-i várjobbágyot, aki magát a Hód-i csatában kitünte̓tte, a nemesek sorába emeli.[8] Ezen oklevél ismeretében a két történész a Hód-tavi csatát augusztus első felére helyezte. Mivel az oklevélben nemcsak a kiállítás időpontja, hanem a helye, Székesfehérvár is szerepel, úgy ítélték meg: innen indult László a kivonuló kunok megállítására. Azóta az oklevélről fogalmazása, íráshibái, tárgyi hibái és írása alapján bebizonyították hamis voltát,[9] ennek következtében a csata dátumának meghatározására vonatkozó adatait nem vehetjük figyelembe. Azt viszont, hogy valóban járt a tárgyalt időszakban IV. László az Al-Dunánál, maga mondja el 1280. november 11-én Szalánkeménben kiadott oklevelében.[10] Itt-tartózkodásának tényét megerősíti egy másik, az előzővel azonos időpontban, ugyancsak Szalánkeménben keltezett oklevele is.[11]

Marcellus fia, Severidus comes̓ részére kiállított oklevélben az alábbi módon emlékezik meg a kunok elleni hadjáratról az uralkodó illetve kancellistája: Quod cum nos procederemus contra comanos de regno nostro recendentes et inferius iuxta Danubium descendissemus . . .[12] Az oklevél ezen szakasza alapján állítja *Szabó*, hogy a király az országból távozni akaró kunok visszahozatala végett táborozott az Al-Dunánál. *Pauler* is hasonló módon vélekedik, *Karácsonyi* értelmezése szerint pedig az országból a király akarata ellenére kivonuló kunok ellen indított hadjáratról van szó az oklevélben.[13] Feltételezésünk szerint az oklevél inkriminált része ezen szövegértelmezéseket grammatikailag nem teszi lehetővé, benne sem a király akarata ellenére kivonuló kunokról, sem azok visszahozataláról nem esik említés.[14] Mellettünk szól az is, hogy IV. László ezen hadjáratának a fentiekben bemutatott interpretálási módját az általunk ismert, idevonatkozó oklevelek egyike sem erősíti meg.[15] Talán közelebb járunk a valósághoz, ha

[7] *Karácsonyi J.*: 628.

[8] Hazai okmánytár, Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. I–V. Győrött 1865–1873. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső. VI–VIII. Bp. 1876–1891, VIII. 207. (a továbbiakban: H.)

[9] *Borsa* 3070. *Karácsonyi J.*: 628–631.

[10] *Borsa* 3079 (H. Vi. 317) A teljes szövegkiadásokat Borsa munkájára való hivatkozás után zárójelben közöljük.

[11] *Borsa:* 3078. (H. VI. 319).

[12] *Borsa:* 3079. (H. VI. 317).

[13] *Szabó:* i. m. 99. *Pauler:* i. m. 479. *Karácsonyi J.*: 628–631.

[14] Vö. *Borsa:* 3079.

[15] Az alábbi oklevelekben találunk utalást IV. László és a kunok közötti fegyveres harcra vonatkozóan. Felsorolásunkban azokat az okleveleket, amelyekben a Hód-tavi csatáról is említés esik a helynév feltüntetése mellett, Hód szóval jelöljük. *Borsa:* 3070. (H. VIII. 207, Hód.; 3078. (H. VI. 319); 3079. (H. VI. 317); 3171. Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874. IX. 329. Hód (a továbbiakban: W.); 3179. (H. VIII.

szövegünk fordításakor az országból visszavonuló kunok elleni előrenyomulásról, esetleg a menekülők követéséről, üldözéséről beszélünk. Az elmondottak alapján nincs okunk azt feltételezni, hogy fél éven belül két ellentétes cél elérése érdekében vezetett a király kunjai ellen hadjáratot. Inkább valószínűsíthető: egy hadjárat különböző időpillanatait örökítették meg a ránk maradt források.

Miután megpróbáltuk az 1280-as év vizsgálódásunk szempontjából fontos eseményeinek forráshagyatékát elemezni és újraértelmezni, nézzük meg: *Karácsonyi*-t milyen megfontolások vezették abban, hogy a Hód-tavi csata időpontját 1282 április-májusára tegye. Feltételezésének kialakításában mindenekelőtt az vezette: a Képes Krónika szerzője erre az évre teszi a csata időpontját. Ugy véli: ezen dátum helyességét megerősíti az a tény, hogy Panyit fia László, akit Kézai az ütközet elesettjei között említ, 1281-ben az egri káptalan előtt személyesen megjelent. Továbbá, mivel a király 1281-ben Gede és Szalánc várának ostromával volt elfoglalva, a csata csak a következő évben, 1282-ben lehetett.[16] *Karácsonyi* egy másik közleményében újabb adattal gyarapítja bizonyítékait. Kézainál a csata áldozatai között felsorolt Rosd nembeli Mihály fia, Demeterről igazolja, hogy még 1282 elején élt.[17] Ugyanis egy ugyanezen évben kelt oklevél bizonyítja, hogy a birtokával szomszédos Eszény elővételi jogáról lemondott. Szerzőnk e valóban látványosan ható és bizonyító erejű érvelését egyéb adatokkal egészíti ki. Egy 1282-ben kelt királyi oklevél a dürnkruti csata (1278) és Szalánc ostroma (1281) után említi a Hód-tavi csatát. Egy másik pedig Gede megvívása (1281) és a Borostyánkő ostroma (1284) között sorolja fel.[18]

Talán fellelhetjük néhány olyan pontját e bizonyításnak, vagy találunk olyan adatokat a rendelkezésünkre álló forrásokban, amelyekre támaszkodva megingathatjuk e hipotézis állításait. Ha áttekintjük a Hód-tavi csatáról – nevének feltüntetése mellett – megemlékező oklevelek kiadásainak keltezését,[19] megállapíthatjuk: az ütközet időpontjának meghatározására nem nyújtanak segítséget. A kiadások évenkénti „szórásából" következtetéseket nem vonhatunk le. Az oklevelek hitelességének vizsgálatakor azonban feltűnt az, hogy nemcsak a már ismertetett, 1280-as kiadású oklevél bizonyult hamisnak, hanem az 1282-ből szereplő három oklevél közül kettőt ugyancsak annak vél *Borsa*, sőt a

450. Hód.; 3200. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1839–1844. V. 3. 122. Hód. (a továbbiakban: F.); 3212. (H. VI. 289); 3220. (W. IX. 276. XII. 392); 3238. (F. V. 3. 165); 3239. 3265. (F. V. 3. 164) Hód.; 3266. (Hazai oklevéltár 1234–1536. Kiadja a M. Történelmi Társulat. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879. 99) Hód. (a továbbiakban. Hokl.); 3284. (W. IX. 380); F. V. 3. 207; 3330. Hód.; 3332. (F. V. 3. 249–250 Hód.; 3343 (W. IX. 384); 3324. (H. VI. 302–303); H. VI. 306–307; H. VI. 309. H. VI. 312; W. IV. 264; F. V. 3. 215). 3348. (F. V. 3. 258); 3355. (W. IX. 419); 3386. (F. V. 3. 279) Hód.; 3409. (H. VI. 315); 3433. (W. XII. 453) Hód.; 3431. Hód.; 3499. (F. V. 3. 40. Hód.; 3505 (H. VI. 330); 3534. (Székely oklevéltár. I. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvárt. 1872. 21) Hód.; 3544. (Hokl. 116) Hód.; W. XII. 496–497; W. V. 67.

[16] *Karácsonyi J.:* 632–633; Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I. Budapestini 1937. 187 (a továbbiakban: SRH. I.)

[17] *Karácsonyi:* i. m. 848–849; SRH. I. 187.

[18] *Karácsonyi J.:* 633. *Borsa:* 3220.

[19] 1280/1; 1281–1282/3; 1283/2; 1284/2; 1285/1; 1286/1; 1287/2; 1288/1; 1289/2; 1290/1.

harmadikról is megállapítja: nem ment a hamisság gyanújától.[20] A Hód-tavi csatára vonatkozó első valódi tanú az a királyi levél, amely a Naas falubeli királyi erdőőröket a nemesség sorába emeli az összecsapás során mutatott bátor helytállásuk jutalmául, 1283-ban keletkezett.[21] Az előző évből tehát nem mondhatunk magunkénak egyetlen megnyugtató módon hitelesnek tekintett oklevelet. Talán nem kizárt, hogy e hamis oklevelek keltezése esetleg a krónikában szereplő, a Hód-tavi csatát 1282-re tevő dátum „sugallatára" történt. A csata idejére vonatkozóan az sem lehet irányadó, hogy az egyes oklevelek a király hadjáratait, amelyekben az illető adományozott részt vett, milyen sorrendben sorolják fel. Igaz, hogy a *Karácsonyi* által említett két oklevél mellett találtunk mi is másik két olyat, amely Szalánc megvívása utáni időre sorolja a kunok elleni hadjáratot, illetve a Hód-tavi csatát,[22] tudunk azonban olyan oklevelekről is, amelyekben más sorrend található. Talpas Tamás mester Wezweres és Warhyg nevű birtokait azért kapja a királytól, mert bátran küzdött, és sebeket kapott a Hód-tavi csatában, valamint részt vett a menekülő kunok elleni hadjáratban is. Egy 1290-ben Aba Amadé részére kiállított oklevélben ugyancsak előbb esik említés a kunok elleni szerencsés győzelemről, és csak azután a menekülésükről.[23] E két adat tehát ellentmond Karácsonyi felfogásának, ti. hogy a király előbb (1280) visszahozza az országból távozni szándékozó kunokat, és csak két év múlva (1282) veri le Oldamurt és seregét a Hód-tavi csatában.

Pauler az 1281-ben keletkezett oklevél – amelyben a Kézai szerint Hód-tavánál elesett Panyit fia, László szerepel – és IV. László krónikásának állítása közötti ellentmondást úgy oldja fel, hogy az oklevél szövegének olyan értelmezése is lehetséges, amely szerint a benne leírt egyezséget előbb kötötték meg, és valamivel később, amikor már Panyit fia, László nem élt, készült az oklevél.[24] Mindez feltételezhető, azonban nem szükséges mankót keresnünk *Pauler* magyarázatában. Az egri káptalan egyik 1285-ben kiadott oklevelében[25] ugyanis arról van szó, hogy Elye fia, János Panyit fia, Lászlóval együtt részt vett a Hód-tavi csatában, és ott meghalt, Panyit fia, Lászlóról nem állítja ugyanezt az oklevél. Kézai bár kortársként élte át a XIII. század általunk tárgyalt szakaszának eseményeit, úgy látszik, a Hód-tavi csata tőle származó halotti listájának nem minden adatát lehet „készpénznek" venni. Talán Panyit fia, László esetéhez hasonlóan tévesen értesülhetett Kézai a Rosd nembeli Kis (Parvus) Mihály fiának, Demeternek sorsáról is, aki 1282-ben lemond Eszény elővételi jogáról. Mindezek megítélésében vegyük azt is fontolóra, vajon Kézai a krónika adta keretek között különbséget tudott-e tenni a csatában elesettek és a súlyos sérülésükből mégis fölépült harcosok között. Végül a király itinériuma nemcsak az 1282 tavaszán bekövetkező összecsapás igazolásához nyújt támogatást, hanem egy korábban, 1280 őszén lefolyt ütközet lehetőségét is megerősíti.

A 13. század utolsó harmadából ránk maradt írásos források egymásnak ellentmondó adatai nem nyújtanak elegendő alapot IV. László és a kunok közötti harc időpontjának pontos meghatározásához. A két fél között kialakult ellentét okait, a

[20] *Borsa:* 3171, 3200, 3179.
[21] Uo. 3265.
[22] Uo. 3348, 3431.
[23] Uo. 3499. *Karácsonyi J.:* 633.
[24] *Pauler:* i. m. 720. 251. jegyz.
[25] W. 160. A keltezésre ld. Tört. földr. I. 858.

fegyveres megoldást motiváló tényezőket gondosan mérlegelve és egybevetve a forráshagyománnyal – miként *Szabó* és *Pauler* is tették – talán jobban megközlíthetjük a lejátszódott eseményeket és időpontjukat.

Mint ismeretes, IV. László uralkodása idején az országot irányító királyi hatalom tekintélye névlegessé vált. A közbiztonság hiánya, a hatalmaskodások és erőszakos birtokfoglalások szaporodása sértették az egyház érdekeit is. III. Miklós pápa, miután mindez tudomására jutott, többek között a belső béke megteremtése és az egyházi szabadság helyreállítása érdekében Fülöp fermói püspököt 1279 elején Magyarországra küldte. A legátus, akit a király és környezete nem fogadott jó szívvel, elérte, hogy IV. László kiadja a két kun törvényt, majd pedig az egyház belső ügyeit tárgyaló budai zsinat végeztével kimondta az egyházi átkot az uralkodóra. IV. László csak színlelte a bűnbánatot, kunjaihoz ment, sőt a püspököt is elfogatta, és kiszolgáltatta a kunoknak. A királynak ez a cselekedete nem tetszett a bárónak, fogságba ejtették, és ezzel nemcsak azt érték el, hogy a püspök kiszabaduljon, hanem a király kunokra nézve kedvezőtlen esküjét is megszerezték. Az eskü hatására 1280 nyarán az urukban csalódott kunok pusztították és dúlták a Tisza, Maros és Körösök vidékét. (Az 1282. évből nincs tudomásunk olyan eseményről, amely a király és a kunok között valamiféle incidens oka lehetett volna.) Ekkor támadtak az egresi monostorra, ostromolták Hajszentlőrinc egyházát, és talán ekkor kerülhetett sor *Swinwar* (Sövényvár?) védelmére is.[26] Ha az oklevél hamissága miatt előadásában kételkednünk kell, az a tény, hogy Pongrác fia, Tamás a kunok pusztításaira hivatkozva kéri[27] egyetlen megmaradt oklevelének átírását, bizonyságul szolgál a kunok felkelésére, ugyanis annak emléke még később is élt az emberek tudatában.

Az uralkodó, miután értesült a zavargásokról, főként az ország északkeleti és erdélyi részéből érkező nemesek csapataiból álló seregével Várad felől indulhatott a kunok ellen.[28] Maga az összecsapás október utolsó illetve november első napjaiban történhetett, hiszen a király november 11-én már Szalánkeménben tartózkodott.[29] Száraz időjárás esetén – csatát vívni a Tisza-Maros szögében ősszel és tavasszal egyaránt csak ilyen körülmények között lehetett – a Hód-tava mellől egy hét alatt megérkezhetett a király és tábora Szalánkeménbe. Innen mehettek tovább a tatárok vidékének határáig. Hogy elérte-e célját e hadjárattal az uralkodó, hogy szándéka nemcsak az országból távozó kunok követése, üldözése volt, hanem megállítása és visszahozása is, annak megállapítása újabb elemző munka feladata lesz.

Vizsgálódásunk eredményeként megállapítható: a Hód-tavi csatára vonatkozó írott forrásanyagot az oklevelek ellentmondásai miatt – ha a csata időpontját szándékozunk meghatározni – nem tekinthetjük hitelesnek. A valósághoz talán közelebb juthatunk akkor, ha az 1280–82-es évek történelmi eseményei felől közelítve keressük a megoldás lehetőségét, nem mondva le a csatában részt vevők életrajzi adatainak további kutatásáról.

[26] Minderre ld. *Pauler:* i. m. 425–477. *Kristó:* i. m. 167–172. F. V. 3. 207.
[27] *Borsa:* 3343.
[28] *Borsa:* 266–269.
[29] Uo. 3078. 2079.

Horváth Pál:

A KOORDINÁLT ÖSSZEHASONLITÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓMUNKA ALAPVETŐ FORRÁSAI

A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető összetevőit keresve, hazai jogfejlődésünk szinte minden korszakában a kiaknázatlan lehetőségek széles skálája tárul elénk. Az adott tudományágazat aktív művelőinek munkásságában – a klasszikus megállapítással élve – „egyenes arányban áll ez a felismerés az elmélyülés fokával". A szűkebb értelemben vett jogtörténeti kutatómunka tervszerű előrehaladásának elvárásaira utalva mondható, hogy nálunk többé-kevésbé osztatlan elismerésben részesül a kutatómunka koordinációjának szükségessége. Ennek alátámasztásaként idézhetnénk a hazai jogfejlődés főbb szakaszaival, a jog egyes ágazataiban lezajlott előrehaladással, vagy éppen a magyar jogtörténet nagy történelmi sorsfordulataival összefüggő specializálódást kutatóink körében. Még inkább kifejező példáját szolgáltathatnánk a koordinált jogtörténeti kutatómunka tudatos formálásának, ha a polgári kori, ill. szélesebben az újkori és legújabbkori jogfejlődésünk előtérbe kerülésére gondolunk, amely még a viszonylag szerénynek mondható eredményeivel is meggyőző bizonyítékokat szolgáltat az összehangolt kutatómunka mellett. Ennek ellenére bizonyára nem véletlen az a jelenség, hogy a feladatok megoldásában – még az imént jelzett korszakhatáron belül is – szembetünően jelen van az aránytalanság, amely akár a polgári jellegű jogrendre való áttérés, akár annak (a maga módján történő) kiteljesedése ill. hanyatlása területén közjogi, jobb esetben közigazgatástörténeti, avagy éppen büntetőjogtörténeti súlypontokat állít előtérbe, míg a valójában nagyobb jelentőségű árutermelő (burzsoá) jog fejlődésével viszont csak a legszűkebb keretek között foglalkozik. Mintha csak a korabeli jogi közgondolkodásunk egyoldalú közjogias nézőpontja kísértene. Nem arról van szó, hogy az alapvető társadalmi-gazdasági okokban rejlő lehetőségektől szakadna el az idevágó részletkutatás, hanem az okozat leglényegesebb magyar valósága, a hazai feudálkapitalista magánjog bonyolult világa (természetesen nem csak a jogalkotást, hanem a jog megvalósult gyakorlatát is értem rajta) marad háttérben. Tagadhatatlanul része van ebben annak a jól kitapintható jelenségnek, hogy nálunk a jogtörténeti kutatómunka ún. belső koordinálásának szükségességét is az egyfajta leegyszerűsítéssel tettük magunkévá. A belső koordináció jelentőségét valójában az újkori és legújabbkori magyar jogfejlődés megoldatlan feladatait vállaló törekvések szinte mindegyike kifejezi, mégis a fokozottan munkaigényes feudálkapitalista magánjog színképe is csak a hatályos jog művelőjétől bontakozik ki előttünk,[1] de még a római jog aktív művelője is problémaérzékenyebben nyúl pl. a

[1] Joggal mondhatjuk, hogy avatott kézből származik ez az alapozás. Ld. az immár második kiadású kézikönyv anyagában: *Csizmadia-Kovács-Asztalos:* Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972.

magyar öröklési jog kodifikációját célzó törekvések jogtörténeti feltárásához,[2] mint a kapitalizmuskori jogtörténészek szűkebb köre. A felidézett, inkább csak példálózó gondolatok ellenére az általános jogtörténettel foglalkozó számára kézenfekvő, hogy a belső koordináció eredményesebbé tételéhez az ún. külső koordináció forrásainak feltárásával járuljon hozzá.

A jogtörténeti vizsgálódás együtt jár egyfajta koordinatív rendező tevékenységgel. A kutató eleve számba venni kényszerül az adott témakörhöz kapcsolódó kutatási eredményeket, vagy éppen folyamatban levő kutatásokat. Az alapot képező kútfők, források, ill. esetenként a forrásértékű kapcsolódó irodalom anyagában történt rendszerezés is egy második gyűjtőköre a koordináló tevékenységnek. A belső koordináció egy már igényesebb szintjén jelentkezik továbbá az érintkező, főként jogi, ill történettudományi ágazatok elért eredményeinek felmérése, jobb esetben az ezek által adott ismeretek és módszertani lehetőségek komplex kezelése.

Kiépült jogtörténeti kutatóbázisaink levegőjében benne van az a felismerés, hogy pl. a modern történeti segédtudományok, a hivataltörténet, a művelődéstörténet, avagy éppen a hazai historikus tudományok egyik legintenzívebben fejlődő területeként ismert marxista gazdaságtörténetünk vívmányaival összhangban lehet csak megalapozott eredményekhez jutnunk a jogtörténetben is. Éppen ez utóbbi tudományterület művelői mutattak rá, olyan történelmi folyamatokra, amelyek a jogi historizmus látókörének kiszélesítésére ösztönöztek és amelyek éppen az újkori és legújabbkori jogfejlődés terén — az esetek legnagyobb részében — a koronkénti hatályos jog állami (ill. nemzeti) kereteit túllépték. Ez az a dimenziójában gyakran nehezen áttekinthető, az összefüggések egész rendszerét magába foglaló terület, ahol a konkrét kutatási feladat tárgya, jellege és sok más tényező figyelembevétele mellett a külső koordináció igénye elodázhatatlanul jelentkezik. Marxista jogi historizmusunk sok értékes alkotása bizonyítja, hogy az egyes részletkutatások csakúgy, mint a szintetizáló — rendszerint kollektív erőfeszítések eredményeként születő — törekvések gyakran kontinentális, ill. jogcsoportok kereteiben ható összefüggésekkel kapcsolják össze sikerrel a hazai jogtörténettudomány eredményeit. Az a hamis izoláltságot hirdető jogi historizmus is egészében meghaladottnak mondható,[3] amely megtagadta, vagy tudománytalanul leértékelte a környező, jobbára egyidejűleg az önálló államiságtól megfosztott népek jogfejlődésének megértéséhez fűződő érdekeltségünket.[4] Egyet kell értenünk azzal a törekvéssel, amely a komparatív kutatómunka kibontakozó lehetőségeit méltányolva az azonos vagy közelálló társadalmi-gazdasági meghatározókat hordozó, történelmileg a hazai jogfejlődéssel érintkező jogfejlődési összefüggéseket állítja a koordinálható kutatómunka előterébe.[5] Ezért kell elfogadnunk a jogos

[2] Ld. a ma már külföldön is ismert értékes eredményeket illetően: *Polay Elemér:* Kísérlet a magyar öröklési jog önálló kodifikációjára a XIX. század végén. Acta Jur. et. Pol. Szeged, Tom. XXI. Fasc. 4. 51.

[3] Ennek leküzdésére ld. *Pach Zsigmond Pál:* A magyar történettudomány 25 éve. Történelmi Szemle XIII (1970) 2. sz. 131.

[4] Ld. — csak példaként — a felszabadulásig kézikönyvként használt *Illés*-féle állásfoglalásokra: Bevezetés a magyar jog történetébe (1930) 26.

[5] Miként a jeles lengyel jogtörténész *Juliusz Bardach* mondja: Az előttünk álló feladat, hogy az összefüggések oly csoportját ragadjuk meg elsődlegesen, amelyekben a gazdasági, politikai és a jogi struktúra hasonló, vagy közelálló volta módszeresen kimutatható. Ld. Metoda porównawcza.

kritikai állásfoglalást, amely a leginkább eredményesnek mondható csehszlovák-magyar jogtörténeti együttműködés ellenére éppen a nyilvánvalóan közös feladataink összehangoltságában mutatkozó hiányokat jelzi számunkra.[6] Érdemes itt utalni arra, hogy a környező szocialista országok jogtörténetirodalmán belül egyre gyarapodik az ilyen értelmű kritikai állásfoglalás. Vaclav Vaněček szintetizáló, Dejiny štatu a prava v Československu c. művéhez kapcsolódik az egyik ilyen állásfoglalás,[7] amely a nyilvánvalóan kapcsolódó magyar marxista középkori jogtörténetkutatási eredmények fokozottabb összehangolásának igényét fogalmazta meg. Hogy valóban vannak ilyen, a koordinálható munka létjogosultságát igazoló eredményeink, azt igen meggyőzően ugyancsak a csehszlovák jogtörténészek bizonyították a Dejiny štatu a práva (1848–1945) rendkívül gazdag kétkötetes anyagával.[8] Éppen az utóbbi eredményeknek a hazai jogtörténetünk területén történő felhasználására is áll azonban Henryk Grajewski, lengyel kutató megállapítása, miszerint éppen a közép- és kelet-európai népek jogfejlődésében objektíve meglevő összehasonlítási, ill. koordinációs lehetőségekkel még mindig nem számolunk megfelelő mértékben a jogtörténeti kutatómunka mindennapos gyakorlatában.[9]

A környező népek jogfejlődésének szerepe a kutatómunka koordinálásában

A jogtörténeti kutatómunka összehangolását célzó törekvések az európai szocialista országok jogi historizmusának jellemzőivé váltak, főként az utóbbi két évtized folyamán. Az előrevetített felismeréseket ma már szép számmal alátámasztják azok a tapasztalatok, amelyek a közép- és kelet-európai országok jogtörténészeinek együttműködését kifejező nemzetközi konferenciákon születtek. Polgári jellegű jogi historizmusunk egész korszaka sem tudott felmutatni hasonló erejű előrelépést,[10] mégis mindez csak a jogtörténeti kutatómunka külső koordinációjához való hozzájárulás. A szóban forgó nemzetközi tudományos fórumaink mindegyikéről elmondhatjuk, hogy azok a kitűzött feladatokat[11]

Czasopismo prawno-Historyczne XIV (1962) Zeszyt 2. 31. Vö.: *Uő.:* Az egyetemes állam- és jogtörténetben alkalmazott összehasonlító módszer. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény 3. évf. (1963) 3. sz. 494.

[6] Ld. *Jozef Karpat:* Zo sučasnej maďarskej právny historiografii. ih. (1970) c. munkájára utalva. *Horváth Pál:* Módszertani és koordinációs problémák szerepe a modern jogtörténetben. Acta fac. Politico-Iuridicae Univ. Budapestinensis Tom. XVIII (1976) 5–6. Ld. továbbá az idesorolható állásfoglalásokat Diskusia o vysokoškolskej učebnici „Dejiny štatu a práva v Maďarsku" (rec. *M. Fodorova*) Právny Obzor 56. évf. (1973) 8. sz. 699–700.

[7] Ld. *M. Vietor: V. Vaněček:* Dejiny štátu a práva v Československu. Právněhistorické Studie (1963) 9. sz. 325–328.

[8] Ld. Dejiny štatu a práva na území Československa v období kapitalizmu 1848–1945. 1–2. Bratislava, 1971, 1973.

[9] Vö.: *H. Grajewski:* Problemy historii państwa i prawa Bulgarii. Ld. Czasopismo Pravno-Historyczne Tom. XIII. (1961) 1. sz. 134.

[10] Ehhez természetesen hozzájárul az a körülmény is, hogy „Kelet-Európa hatalmas politikai, társadalmi-gazdasági átalakulása, szocialista útra lépése különösen felkeltette az érdeklődést e térség országai iránt, beleértve modernkori történelmünket" is. Ld. *Berend T. Iván–Ránki György:* Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről. Bp. 1972. 590.

[11] Ezek tematikusan már egyfajta koordináltságot elvitathatatlanul kifejezésre juttattak.

önmagukban sikeresen teljesítették, de a koordináció magasabb fokát jelentő összehangolt (akár csak összeszerkesztett) tudományos eredményeket még szűkebb történelmi időszakokat illetően sem eredményeztek. A konkrét ismeretanyag értékét nem kisebbítve azt mondjuk, hogy a kontinens eme térségének jogfejlődésében kiemelt jelentőségűnek vélt történelmi folyamatok elemzésében a tények és a különböző tudományos törekvések egyeztetésének lehetőségeit, ill. egynémely törvényszerűséget magában rejtő folyamatnak a felismerését is előmozdította az európai szocialista országok jogtörténészeinek együttműködése. Szélesebb értelemben a jogi közgondolkodás területén pedig általánosan elfogadottá tette azt, hogy a közép- és kelet-európai népek történelmi sorsközössége a kölcsönhatások eredője, s hogy a meghatározó társadalmi-gazdasági viszonyok bonyolult összefüggésrendszerében jogfejlődésünk területén is a tartalmilag analóg, vagy közelálló problémák dominálnak. Jogi historizmusunk ezen az alapon került közel a modern gazdaságtörténet felfogásához, hogy népeink fejlődésében – a különbözőségek ellenére – alapjában „hasonlóak a problémáink, amelyekkel történelmünk során szembe kell néznünk".[12] Mindezek felismerése azonban módfelett munkaigényes, koordinált kutatómunka kifejlesztését sürgeti.

A hazai jogtörténettudománynak az utóbbi negyedszázad folyamán elért sikerei ellenére sem mondhatjuk, hogy az ide sorolható törekvések akárcsak a környező országokban tapasztalt[13] jelentőségre emelkedhettek volna. Éppen ezért csak sajnálni lehet, hogy az MTA Jogtudományi Bizottságának egyik legutóbb lezajlott ülése a tudományági helyzetelemzést a fentiekben előrevetített külső koordinációs lehetőségekre lényegében nem, vagy csak töredékesen tudta ismét kiterjeszteni.[14] Könnyen érthető természetesen, hogy egy ilyenfajta elemző vizsgálódás jogi historizmusunkat valójában átfogóan érinti és esetenként az adott tudományágazatok ismert nemzetközi reprezentánsainak jelenlétét is igénybe vehetné. Korlátozott lehetőségeink tudatában egy nagyon is célszerűnek minősülő alternatívára azonban rá kell irányítani a figyelmet.

Jogtörténetírásunknak egyik elvitathatatlan pozitívumaként beszélünk a gyümölcsöző nemzetközi tudományos kapcsolatok céltudatos fejlesztéséről és ebben a szovjet jogtudomány tapasztalatainak alapvető jelentőséget tulajdonítunk. Mégis a koordinált jogtörténeti kutatómunka lehetőségeit tekintve érthetően a közel környező országok jogtörténészeinek egyes eredményei váltanak ki nagyobb érdeklődést jogtörténészeink körében. Pedig még csak az sem mondható, hogy a kapcsolódó és ugyancsak nagy nemzetközi reputációt szerzett szovjet periodikák nem közölnének kifejezetten magyar vonatkozású új tudományos eredményeket.[15] Témánkhoz kapcsolódva az utóbbi

[12] Ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Közép- Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19. és 20. században. Bp. 9. Vö.: *Horváth P.*: A közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének jelentősége jogtörténetírásunkban. Jogtörténeti tanulmányok I. Bp. 1966. 23–25.

[13] Ld. főként a cseh, lengyel jogtörténetírást, mind a kutatóbázisok, mind az önálló jogtörténeti periodikák, illetve a tudományos eredmények gazdagságát tekintve.

[14] Ld. az MTA 1976. évi febr. hó 16-án tartott ülésének egyébként nagyon tanulságos anyagát: Tudományági helyzetelemzés a római jog és a jogtörténet köréből. Vitavezető *Csizmadia Andor*. Vö. az ülés közreadott anyagával: *Nagyné, Szegvári Katalin*: Jogtörténeti helyzetelemzés. A tudományág eredményei és perspektívái a felszabadulás után. A jogtörténeti munkaközösség kiadványa. Bp. 1976.

[15] Anélkül, hogy egy tematikusan heterogén felsorolást hoznék a Voproszi Isztorii, az Isztorii SzSzSzR., a Srednije Veka vagy a nagy számban ismeretes Vesztnik-sorozatok, ill. a jogi szakperiodikák hasábjairól, jelzem csupán *E. A. Kilikova* nagy feltűnést keltett írását Magna Hungaria

idők egyik legfontosabb eseménye az a tanácskozás, amely Moszkvában zajlott le 41 tudományos intézet (ill. egyetemi kutatóhely) részvételével.[16] A tanácskozás munkájára méltán felfigyelt a nemzetközi tudományos élet. A tanácskozás alapgondolata, nevezetesen az „állam- és jogfejlődés törvényszerűségeinek" keresése[17] jelzi a résztvevők törekvését, hogy a modern jogtörténetírás módszertani és koordinációs problémáinak újszerű megközelítésével, az elméleti és történeti jogtudományok hatékonyabb együttműködésével, az időközben ugyancsak jelentős kutatóbázisokat kifejlesztő, és egymástól gyakran távoleső tudományos központok törekvéseit a szocialista jogi közgondolkodás formálására alkalmas jogi historizmus fellendítőjévé tegyék. Két vitaindító előadás teremtett alapot a termékeny tanácskozás számára,[18] egyenként feltárva a módszertani ill. a koordinációs tapasztalatok rendkívüli jelentőségét a tudományos kutatómunka megváltozott körülményei között. A korunk jogi gondolkodásának formálására alkalmas kutatási eredményeket vette ezúton számba N. P. Farberov bevezető előadása és az ilyen természetű alkotómunka ösztönzését szolgálva vette vizsgálat alá főként a módszertani előrehaladás hiányosságait. V. N. Kundrjacev is a jogi historizmus tudatformáló szerepéből indult ki, de már elsődlegesen a koordinálás konkrét formáinak feltárására ösztönözte a tanácskozást. Gazdagon lehetne felidézni a konferencia résztvevőinek a megoldásra váró problémáinkat érintő állásfoglalásait.[19]

Mielőtt témánk kapcsán egynémely tanulságos állásfoglalást felidézhetnénk, utalni kell arra is, hogy ez a fajta modern útkeresés nem egészen újkeletű jelenség a szovjet jogtudományban. Méreteiben szerényebb, de hasonló célokat követő tanácskozásokról kaptunk hírt már a 60-as évek folyamán a Vesztnik Moszkovszkogo Univ. ill. a Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo hasábjain.[20] S hogy e törekvések átütő erejének nem egyoldalú túlértékeléséről van szó, jelezzük csupán, hogy ezekkel a tanácskozásokkal egyidejűleg egész sor hasonló állásfoglalás látott napvilágot annakidején már a Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo hasábjain.[21] A szovjet jogtörténetkutatás több kép-

címen, Ld. Voproszi Isztorii 1975. 7. sz. 37–43. Az MTA Középkori Munkabizottsága e témakört nyilvános vitára tűzte. Ld. *Váczy Péter:* Magna Hungaria fekvéséről a Munkabizottság 1976. márc. 25-i ülésének anyaga.

[16] Ld. a témánk szempontjából különösen tanulságos tájékoztatást *I. I. Miszjulja, M. M. Szlavin:* Koordinációnnoje szovescsanyie isztorikov goszudarsztva i prava. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1975. 4. sz. 153–155.

[17] Ld. a tanácskozás címében: „Zakonomernosztyi razvityija goszudarsztva, upravlenyija i pravo" kifejezésre juttatva.

[18] A megnyitó előadást *N. P. Farberov* és *V. N. Kundrjacev* tartották. Ld. uo. 153.

[19] Ld. ezek sorában: O. I. Csisztjakov. A. I. Korolev, O. A. Zsidkov, G. Sz. Kalinyin, Sz. Z. Zimanov, N. A. Krasenikova, G. I. Litvinov, E. A. Szkripilev, A. M. Davidovics, V. M. Kuricin, K. A. Szofronyenko stb. Ld. ih. (1975) 154–155.

[20] Ld. Moszkovszkaja Konferencia jurisztov isztorikov. Vesztnyik Moszk. Univ. Szerija Pravo X. (1961) 1. sz. Hasonlóan: Szektor isztorii goszudarsztva i prave IGPAN: O nyekotoriih problemah nauki isztorii szovjetszkogo goszudarsztva i prava. Ld. Szov. Gosz. i Pravo. 1962. 10. sz. 25–36.

[21] Ld. Pl. *V. M. Kuricin, Sz. L. Ronyin:* O predmete i szisztyeme kursza isztorii szovjetszkogo goszudarsztva i prava. Szov. Gosz. i. Pr (1971) 12. sz. 46–56, *Ju. P. Tyitov, O. I. Csisztjakov:* Nyekotoriie voproszü isztorii goszudarsztva i prava SzSzSzR. Szov. Gosz i Pr. 1961. 3. sz. 30–39; Novüe isszledovanyija po isztorii szovjetszkoj goszudarsztvennoszty i szovjetszkogo prava v szojuznüh reszpublikah. Szov. Gosz. i Pr. 1962. 12. sz. 150–164, *N. K.:* Obszuzsgyenije ucsebnyika, Sz. V. Juskova po isztorii goszudarsztva i prava SzSzSzR. Szov. Gosz. i Pr. 1963. 2. sz., *G. B. Galperin, A. I. Korolev:* Isztorija szovjetszkogo goszudarsztva i prava kak nauka, jevo predmet i zadacsi. Szov. Gosz. i Pr. 1962. 10. 37–45 stb.

viselője ugyanakkor a történettudomány ismert kiadványaiban, ill. külföldi szakfolyóiratok hasábjain is ismertette ezeket a törekvéseket.[22]

Visszatérve az 1974 decemberében lezajlott módszertani-koordinációs tanácskozások tapasztalataihoz, nem sorrendiséget jelent, ha elsőként emelem ki a több szintetizáló jogtörténeti alkotása nyomán nemzetközileg ismert kutató O. A. Zsidkov állásfoglalásait. Z. M. Csernyilovszkij, P. N. Galanza és más neves szovjet kutatók mellett – miként a korábbiakban felidéztük – O. A. Zsidkov egyike azoknak, akik felmutatták azokat az eredményeket, amelyek a leíró jellegű kutatómunka hibáit leküzdve korszerű összehasonlító (általános) jogtörténeti szintéziseket alkottak. Éppen ezért tekinthető autentikusnak ítélete, hogy nem csak az összehasonlító jogtörténetnek, hanem valójában mindennemű módszeres jogtörténeti kutatásnak számolni kell ma már az együttműködés bizonyos formáival. Az a viszonylagos elmaradás, ami a jogtörténeti kutatások területén általában jelentkezik, a koordináció hiányából is fakad, mondja meggyőző erővel ez az állásfoglalás.[23] Sz. I. Zimanov, ill. a módszertani kutatásai alapján ismert A. I. Korolev ezt a törekvést a modern forráskiadás szervezett, és ugyancsak koordinált kereteinek kialakításával kapcsolta össze, amely a helyenként még fellelhető leíró törekvések felszámolásának, az összefüggések mélyebb elemzésének lehetnek eszközei. Aktuális problémáinkhoz került közel E. A. Szkripilev álláspontja, amely a jogtörténeti kutatómunka nemzetközi szerveivel és fórumaival való együttműködéshez kapcsolva elemezte a kutatómunka koordinálásának új távlatait, V. M. Kuricin pedig a szocialista jellegű jog fejlődésének komplex kutatást igénylő feladataira irányította a figyelmet,[24] amely szélesebb értelemben aktuális, természetesen az európai szocialista országok jogi historizmusában.[25] Mint látjuk a jogtörténeti tudományos élet fellendítésének eszközeit a kritikai szemlélet, ill. a módszeres historiográfiai kutatás megteremtésének szükségességét és sok más értékes támpontot nyújt számunkra ez a tanácskozás.

A modern jogtörténeti kutatómunka előrehaladását szolgálva a fentiek alapján a koordináció ama lehetőségeit kell keresnünk, amelyek szerves (történelmi) kapcsolatot képeznek a magyar jogtörténetírás napirenden levő feladataival. Könnyen érthető, hogy ezek a törekvések a környező országok jogi historizmusára irányítják elsődlegesen a figyelmet. Módszertanilag is megalapozott e törekvés, hiszen ma már nem ismeretlen előttünk, hogy e térségben éppen az utóbbi évszázad folyamán a jogtörténeti kutatómunka tekintélyes bázisai fejlődtek ki és a tudományos tapasztalatok egészében hasonló, vagy sok tekintetben a hazai jogfejlődéshez közelálló eredményekhez vezettek. Ezen túlmenően gyakran a környező népek újkori története, ill. a polgári jellegű jogrendje is egy-egy soknemzetiségű állam keretei között kibontakozó történelmi sorsközösségben alakult. Ezek a századokat átívelő történelmi keretek a jogfejlődés összefüggő voltának

[22] Hazánkban jobbára a módszertani kutatásainkhoz felhasznált kútfőként, ill. az elméleti jogtudomány által felszínre vetett komparatív jogi irodalomban láthatjuk ezeket a támpontokat szinte teljességben.

[23] Ld. *I. I. Miszjulja, M. M. Szlavin:* Koordinacionnoje szovescsanyije, ih. (1975) 154.

[24] A szerző ezt a gondolatot a szovjet jog szerteágazó problémáinak, a történeti, az elméleti, esetenként a szociológiai és jogtörténeti vizsgálódásoknak a koordinálásaként fogta fel.

[25] V. M. Kuricin az itt említett komplex kutatási programot tematikusan is megkísérelte felvázolni.

természetes hordozói, kézenfekvő tehát a koordinálható kutatási feladatok behatárolásának igénye.

Amennyire helyénvaló ez a törekvés a kutatómunka egyes területein, legalább annyira fontos, hogy ez a nézőpont leegyszerűsítő (ahistorikus) kutatástechnikai modellé ne váljék a modern jogtörténetírásban. Ez utóbbi gondolat alátámasztásaként csupán arra kell utalnunk, hogy a térség soknemzetiségű államkeretei soha sem számolták fel a helyi (esetenként a nemzeti) sajátosságokat, sőt gyakran a birodalmi államok határain belül – még egy szűkebb időszak keretében is – lényeges fejlődési és fejlettségi különbségek hordozói lehettek.[26] Nem lehet tehát sem a környező térség – egyébként is elasztikusnak mondható – fogalmát, sem a soknemzetiségű, birodalmi államkereteket általános érvényű modellként felfogni a kutatómunkában. A kontinens keleti felének újkori jogfejlődésében tehát megfelelőbb modellt kell keresnünk. Ezt a jogrendszer-tipológiára támaszkodó modellt nyújtja a modern marxista komparatisztika a közép- és kelet-európai térség megkésett (ill. késleltetett) polgári átalakulásának vizsgálatával. Kutatástechnikai modellként nyilvánvalóan kitapinthatók e térség alrégiói (jogcsoportösszetevői) is, egészében azonban „a polgári átalakulás összefüggő és meghatározó folyamatai a jellemzők".[27] A koordinációs munka során tehát mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a modern történetkutatás legújabb eredményei szerint Közép- és Kelet-Európa – és benne a hazai jog – „évszázadok óta úgy fejlődött, hogy számos gazdasági-társadalmi, sőt politikai jelenség (is) párhuzamos vagy hasonló volt". Következésképpen az alrégiókban szembetűnő különbségeket is hordozó társadalmi formáció a kontinens eme szélesebb területein „funkcionális egységet alkotott". Miként történetírásunk mondja: „. . . figyelembe kell venni, hogy Kelet-Európa (egészében) már évszázadok óta úgy fejlődött, hogy fejlődésében éppen a hasonló vonások uralkodtak, (hogy) ezeket végső fokon a területi összetartozás is erősítette". Ime ezért van hazai „történelmünknek specifikusan közép- és kelet-európai jellege",[28] amelyből tehát jogosan adódik a következtetés, hogy az előzőekben vázolt, szélesebb kelet-európai összefüggéseket a koordinálható jogtörténeti kutatómunka forrásait keresve nem hanyagolhatjuk el.

Egészében a magyar jogtörténet, de főként a feltárást sürgető polgári kor elemző vizsgálódásai során persze tagadhatatlanul elsődleges a szerepe azoknak az összefüggéseknek, amelyek a környező országok jogtörténészeinek együttműködését igénylik. A módszeres jogtörténeti kutatómunkában ez az egyenként is különböző dimenziókat megragadó törekvés a maga szükségességét azáltal igazolja, hogy lényegileg az adott jogcsoportrégión belül található összefüggéseket, ill. az azokban kifejeződő sajátosságokat hozza felszínre. Ezek a kisebb jogcsoportfejlődést kifejező összefüggések nem mindig

[26] Mint a gazdaságtörténetírás is megállapította „Közép- és Kelet-Európára általában jellemző folyamatok mellett a térség országai között lényeges fejlődési, fejlettségi különbségek (is) maradtak." Ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Gazdaság és társadalom . . . 115.

[27] „A szembetűnő különbségek ellenére", tehát a helyi specifikumok dacára. Ld. *Ránki Gy.:* A kapitalista gazdaság fejlődése a Kelet- és Délkelet-Európa országaiban. Bp. 1973. 8–9, vö.: *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Zur Methodologie und zum Konzept der „allgemeinen Wirtschaftsgeschichte" (1971) 267.

[28] Ld. *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Az összehasonlító történetírás módszertanához. Történelmi Szemle, 16. évf. (1973) 1–2. sz. 254–257. Vö.: *Szűcs Jenő:* A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Értekezések a tört. tud. köréből. 51. sz. Bp. 1970. 52–53.

esnek egybe a vizsgált jelenségeket hordozó korabeli államalakulatokkal, sőt gyakran eme kereteken belül is jelentős fejlődési szintkülönbségek, vagy sajátságok tárulnak fel előttünk. A módszeres jogtörténeti kutatómunka ezért ezeket a történelmi jelenségeket a maga valóságában, az alapvető társadalmi-gazdasági, esetenként a helyi nemzeti ill. kulturális okok bonyolult kölcsönhatásában kell, hogy szemlélje.[29] A jogtörténetben – a történeti tudományok bármely más területéhez képest – leginkább fennáll az a veszély, hogy ezeket az érintkező kutatási felületeket a porosz, az osztrák vagy éppen az orosz birodalom által szankcionált jogrenddel azonosítva szemléljük. A sokféle bizonytalansági tényező jelenlétében gyakran úgyis megfogalmazódott a kérdés, hogy lehet-e egyáltalán a felidézett állami keretek között élő, különböző népek és nemzetek jogfejlődéséről, ill. eme fejlődés viszonylagos önállóságáról beszélni.

Közismert az a sajátos történelmi körülmény, hogy a környező – ma már erőteljes jogtörténeti kutatóbázisokkal rendelkező – országok népeinek éppen a polgári jellegű jogrend kialakulása idején szakadatlan harcot kellett vívniuk az állami (ill. nemzeti) függetlenségért. Jó példáját szolgáltatják ennek a lengyel területek, ahol – a térség három reakciós hatalmának uralma a polgárosodó jogrend alapjainak kibontakozását is rendkívül bonyolulttá tette. Közgondolkodásunkban immár századok óta él a lengyel-magyar történelmi sorsközösség tudata, jogtörténetírásunk azonban az érintett korszakot illetően csak a legutóbbi időkben kezdi észlelni e két nép jogfejlődésének hasonlóságait. Történetírásunk ebben is előbbre jutott, és joggal reméli, hogy „szélesebb perspektívában fogjuk szemlélni saját történelmünket is" ezáltal.[30]

Jogtörténeti kutatómunkánk számára természetesnek kell lennie, hogy a nagy tradíciókkal rendelkező lengyel jogtörténetírás tapasztalataiból merítsen. Annak ellenére, hogy a 18. század végén a reakciós hatalmak Lengyelország függetlenségét felszámolták, a jogi gondolkodás historizmusának kifejlődését nem lehetett meggátolni. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy a módszeres jogtörténeti kutatómunka alapjainak lerakására is szinte a hazaival egyidejűleg került sor (A. Maciejowski, J. Bandtkie, A. Kraushar stb.), az ismert főbb eszmei irányzatok pedig szinte szinkronban követték egymást a 19. század folyamán.[31] Kutatóink azonban ennek gazdag eredményeit csak töredékesen ismerik és jobbára a jelenkor lengyel jogtörténetírás jóval gazdagabbnak tűnő eredményei vonják magukra figyelmünket.[32] Nem előzmény nélküli jelenségek ezek, hiszen a kutatómunka koordiná-

[29] Mint teszi ezt a marxista történettudomány. Ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Gazdaság és társadalom (1972) 115–116, *Arató Endre:* Az összehasonlító irodalom- és történettudomány kérdéseihez. Filológiai Közlöny, (1972) 3–4. sz. 273–274.

[30] Mert „a lengyel történelem igen tanulságos számunkra, történész és olvasó egyaránt észreveszi a gazdasági, társadalmi, valamint a politikai és kulturális életben mutatkozó meglepő azonosságokat . . . " Ld. *Perényi József:* Lengyelország története. Gondolat. Bp. 1962. 395.

[31] Ld. a történeti jogi iskola, a romantikus irány, a pozitivizmus stb. területén: *J. Bardach:* Historia państwa i prawa polski. Tom I. Do połowy XV. wieku. Warszawa, 1964. 27–29. Vö. e sorok írójától: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974. 120, 275.

[32] Ez az egyik európai szocialista ország, amelynek jogtörténeti profilú periodikája, erőteljes szakirodalma és forráskiadása van. Ld. Czasopismo Prawno-Historyczne. Poznań, Kwartalnik Hystoryczny. Warszawa. Hasonlóan gazdag lehetőséget kínál még a koordinációra a historikus kutatásokat is közreadó Państwo i Prawo (Warszawa) is, és az egyetemi Acta-sorozatok, ill. A krakowskie Studia Prawnicze, (Wrocław-Warszawa-Kraków). Vö.: *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur aus den Jahren 1945–1970. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Germanische Abteilung 89. Bd. (1972). 455–456.

cióját tekintve kiemeltnek mondható lengyel jogtudományban született először egy olyan erőteljes tudományos központ (az ún. lembergi központ), amely már évtizedekkel korábban létrehozta az első homogén profilú jogtörténeti periodikát,[33] amely – főként közjogtörténeti elkötelezettségét tekintve – a hazai kutatómunkának is tanulságos ismereteket tartogat. Jan Adamus-t, Karol Koránvi-t, Adam Vetulani-t és a lengyel jogtörténetírásnak más jeles reprezentánsait még csak ismerjük, de már pl. Oswald Balcer-nek az ún. szellemtörténeti iránytól való elhatárolódására nem figyeltünk fel, pedig az a historiográfia egyidejű, hazai jelenségeinek jobb megértését is előmozdíthatta volna.[34] A lengyel pozitivista jogtörténet,[35] még korábbi időkben a Habsburgok iránt lojalitást hirdető, konzervatív krakkói iskola,[36] vagy a szláv jog romantikus ősforrásait kereső irányzatok szinte teljesen ismeretlenek maradtak jogi historizmusunkban.[37]

A koordináció lehetőségeit keresve mégsem véletlenül fordul a figyelmünk a modern lengyel jogtörténetírás felé, amelynek az egyetemi kutatóhelyeken túl[38] a Lengyel Tudományos Akadémia kereteibe tartozó intézeti kutatóbázisai is kiépültek.[39] Mindez a kutatómunka differenciáltabb előrehaladását is magával hozta, korszakonként és ágazatonként[40] szélesebb teret biztosítva a specializálódásnak. Témánkat tekintve mégis a legfontosabb körülménynek az tűnik számunkra, hogy a modern lengyel jogtörténetírás – hazai viszonyainkhoz hasonlóan – az utóbbi évtizedekben figyelmét alapvetően az elmúlt két évszázad vizsgálatára összpontosította.[41] Ez a jelenség a lengyel jogi historizmus természetes reakciója a másfél évszázados idegen elnyomással szemben. Természetes továbbá az a törekvés is, hogy a marxista jogtörténetírás a nemzeti függetlenségi harcok tragikus sorsfordulatainak tudományosan megalapozott feltárását tekinti feladatának. Az eredmények, amelyek ide sorolhatók, módfelett gazdagnak mondhatók, miután az érintett történelmi korszakban a lengyel területeket hódító soknemzetiségű államok jogfejlődésében érthetően a kölcsönhatások vonták magukra a figyelmet.

[33] Ld. *O. Balcer, Wł. Abraham, Pr. Dąbkowski* munkássága alapján, és ez utóbbi szerkesztésében 1930-tól megjelenő Przewodnik Historyczno Prawny c. folyóiratot. Tájékozódásul e kor kutatási eredményeiről ld. *K. Koranyi, Jadwiga Koranyi:* Bibliográfia historyczno-prawna za lata 1937–1947. Toruń, 1953–1959. *K. Koranyi:* Bibliografia historyczno-prawa za lata 1926–1936. Lwów, 1938–1939.

[34] Ld. a jogtörténeti historiográfiánk horizontját kiegészítő elemzést *Perényi J.:* i. m. 1962. 363.

[35] *Jan Fijałek, Adolf Pawiński, Bolesław Ulanowski* stb. munkássága, ld. *J. Bardach:* Historia państwa i prawa (1964) 32.

[36] *A. L. Helcel, W. Kalinka, J. Szujski, M. Bobryzyński* stb. ld. uo. 29, 30.

[37] Magyar fordításban csak *S. Hüppe* lengyel alkotmánytörténetére utalhatnánk. Ld. Bp. (1894).

[38] Igy Warszawa, Kraków, Poznań, Wrocław, Łublin, Łodz, Toruń újabban Katowice és Gdańsk egyetemein.

[39] Az ott elért eredményeket láthatjuk Studia nad Historia Państwa i Prawa, ill. a Starodawne Prawa Polskiego Pomniki című forráskiadványsorozatok alapján. Bibliográfiai feldogozásként követi ezt rendszeresen (*Jakub Sawicki*-től) a Czasopismo Prawno-Historyczne, amelynek 1948-tól 1970-ig 22 kötete jelent meg, (1954-től évenként két kötet).

[40] A lengyel nemzeti jogtörténetről, az általános jogtörténetről, a római jog ill. a politikai tanítások történetének elkülönült ágazatairól van itt szó.

[41] Könnyen érthető ez a lengyel jogi kultúrát ért pusztítások után, vö.: *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur, (1972) 457–458.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy e források feltárása során mindenekelőtt azokra a szintetizáló alkotásokra figyelünk, amelyek jól mutatják a lengyel jogtörténetírás megnövekedett hatóerejét. Rendkívül jelentős, mégis átmeneti formákként tekinthetjük Zygmunt Wojciechowski és Stanisław Kutrzeba első összefoglaló alkotásait az újjáéledő lengyel jogtörténetírásban.[42] Jakub Sawicki jogtörténeti kresztomatiaja is közel ennek az időnek a terméke,[43] de már a ma is használható koordinációs forrásbázisok egyikének mondható. A kézikönyv-jellegű összefoglaló alkotások jobbára mégis az 50-es évektől vonják magukra figyelmünket.[44] Juliusz Bardach, Zdzisław Kaczmarczyk, Bogusław Lesnodorski és Franciszek Ryszka nevéhez fűződnek[45] ezek a kézikönyv-értékű, szintetizáló alkotások. Joggal mondhatnánk, hogy ezek a művek a külső koordináció lehetőségeinek tudatos megragadását kínálják számunkra. Kívánatos volna, hogy e kézikönyvek a polgári jellegű jogrend korszakát is teljességgel átfogják. Sajnos azonban – a hazai jogtörténetírás alapproblémájával analóg jelenségként – az 1795-től az első világháború végéig terjedő korszak szintézise mind a mai napig várat magára. A hiányt a lengyel jogtörténetírás is az adott korszak köztörténeti összefoglaló műveivel hidalja át.[46] Ez az oka annak, hogy még az erőteljesen fejlődő hazai kelet-európai történeti szakirodalmunk, jelesül a historiográfiai irodalmat leggazdagabban hasznosító feldolgozás sem nyújt jogtörténetírásunknak kielégítő támpontokat.[47]

Eme körülmények nyilvánvalóan egybeesnek azzal a hazai viszonyainkat is sokáig nehezítő problémával, hogy a polgári jellegű jogtörténetírás jobbára középkor-centrikus volt Lengyelországban is, ill. a korábbi szakirodalom objektíve nem volt abban a helyzetben, hogy az idegen elnyomó hatalmak alatt élő nemzet jogfejlődésének utóbbi másfél évszázadát tudományosan feltárja. A neves kutató, Konstantin Grzybowski azonban még a 60-as évek folyamán vállalta azt a feladatot, hogy a feudális jogrend hanyatló korszakát, illetve a polgári jellegű jogrendnek a három elnyomó hatalom uralma alá került területeken való kibontakozását egységes rendszerbe foglalja. A lengyel állam megalapításának ezredfordulójára lényegileg el is készült ez a hatalmas vállalkozás, amelynek

[42] Ld. *Z. Wojciechowski:* Pantswo polskie w wiekach średnich. Poznań, 1945. Külföldön megjelent változata: L'état polonais au moyen-âge. 1949, *St. Kutrzeba:* Historia ustroju Polski w zarysie, amely *A. Vetulani* átdolgozásában jelent meg. Warszawa, 1949.

[43] L. Wybór tekstów zródlowych z historii państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1952–1953.

[44] Ld. *W. Kula:* Kształtowanie sie kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955, *R. Kolodziejczyk:* Kształtowanie sie burzuazji w Królestwie Polskim. Warszawa. 1957. Ide sorolható a *Karol Koranyi* által megkezdett összehasonlító jogtörténetírás kézikönyv anyagának közreadása is, ld. Powszechna historia państwa i prawa I. Warszawa, 1951, 2. kiad. 1954. II. k. Warszawa, 1955, III. k. Warszawa, 1959. Az idevágó nemzetközileg is kiemelkedő, összehasonlító jogtörténeti eredményekre hívja fel figyelmünket legutóbb *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur, Zweiter Teil (1973), 445–446.

[45] Ld. *J. Bardach:* Historia państwa i prawa polski. Tom I. Warszawa, 1957, 2. kiad. 1964, 3. kiad. 1968, amely a 15. századig ad szintézist, *Zd. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski:* Historia państwa i prawa II., amely 1957, 1966, 1968-as kiadásokban ismert és a 15. sz.-tól 1795-ig jelent összefoglalást, míg a Historia państwa i prawa (1918–1939) két kötetben. Fr. Ryszka szerkesztésében, a két világháború közti idő jogfejlődésének szintézisét adja. Ld. Warszawa, 1962, 1968.

[46] Miként *L. Pauli* mondja, még a jogtörténeti oktatás is pl. az A. Ajnenkiel, B. Leśnodorski, W. Rostockii feldolgozásában készült Historia ustroju Polski 1764–1939 (Warszawa, 1968, 1970) c. műre támaszkodik. Vö.: Polnische rechtsgeschichtliche Literatur. ih. (1972) 460. Hasonló eszközül szolgál az általunk is felhasznált *St. Kieniewicz:* Historia Polski 1795–1918. (Warszawa, 1969) c. mű.

[47] Ld. *Arató E.:* Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp. 1971. 493–494, 532, stb.

felépítését Wladisław Sobocinski közlései alapján ismerjük.[48] A mű alapszövegét a Lengyel Tudományos Akadémia történész-jogtörténész kutatóinak bevonásával még 1968-ban vitára bocsátották. Wł. Sobociński, ill. J. Wąsicki elemző kritikája alapján zajlottak le ezek a tanácskozások, amelyek – témánkat tekintve – az 1974. évi szovjet módszertani-koordinációs fórum eredményeivel felérő tapasztalati anyagot szolgáltatnak.

A tanácskozás résztvevőinek alapvető erőfeszítései érthetően arra irányultak, hogy miképpen lehetne tudományosan megalapozott keretbe foglalni mindazt, ami a három részre szakadt és egyenként is rendkívül összetett fejlődésű lengyel területek jogrendjében 1795-től az első világháború végéig lezajlott. Wł. Sobociński, J. Wasicki csakúgy, mint a tanácskozás több résztvevője rámutatott, hogy a három országrész fejlődésének mechanikus egybevetése, – akár korszakonként, akár institucionálisan – a korabeli porosz, osztrák, ill. az orosz birodalmi jog vázlatos bemutatását eredményezné. J. Wasicki egyenesen azt mondja, hogy a lengyel jogtörténészek a legnehezebb feladat megoldása előtt állnak, hiszen a megszállt területeken egymástól is eltérő jogrend jelenlétével kell számolni, és az egészet egy olyanfajta egységgé kell ötvözni, amely a nemzeti történelem polgári jellegű társadalmának kibontakozását is magában foglalja.[49] Ezért is érvelt Juliusz Bardach azzal, hogy az idegen hatalmak által szankcionált jogrend bemutatása mellett a lengyel jogi kultúra megtűrt elemeit és a nemzeti felszabadító harcoknak a jogfejlődésre gyakorolt hatását szerves egységként kell kezelni.[50] Az adott kort kutató lengyel jogtörténészek szinte egyöntetűen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az idetartozó feladatok megoldásában csakúgy, mint a szintetizáló műben az összehasonlító kutatásokat kell alkalmazni. Egyenként a főbb komparatív módszerek alkalmazásának lehetőségei is felmerültek annak a célnak az érdekében, hogy a polgárosodás egyenlőtlen fejlődésének arányai érzékelhetővé váljanak.[51]

Témánkhoz még közelebb vezet bennünket Michał Sczaniecki, aki a modern összehasonlító (általános) jogtörténetben is nemzetközi reputációt szerzett.[52] A kifejlődő burzsoá jellegű jogrend feltárásáról van itt szó elsődlegesen – mondja Sczaniecki – és ennek a kontinens szélesebb területein kibontakozó összetevőivel jobbára az elnyomó hatalmak által szankcionált (többnyire oktrojált) jogként találja szembe magát a kutatás. Csak az elmélyült összehasonlító vizsgálódás lehet tehát alkalmas arra, hogy a

[48] Ld. *Wł. Sobocinski:* Tom IV. Historia państwa i prawa Polski. Czasopismo Prawno-Historyczne XX. (1968) 2. sz. 105–109. Ez a rendszer a hagyományos jogtörténeti szerkezetben (jogforrások, államhatalmi és igazgatási szervezet, főbb jogágazatok, ill. a bíráskodás és a perjog) akarta egységbe foglalni a lengyel területek jogfejlődését.

[49] Ld. *J. Wąsicki:* Uwagi o cześci tomu IV. Historia państwa i prawa polskiego obejmującej zabór pruski w okresie od 1847 do 1918 r. Czasopismo Prawno-Historyczne XX (1968) 2. sz. 116.

[50] Ld.: Dyskusja nad IV. tomem Historia państwa i prawa Polski. Uo. (1968) 124. Hasonlóan *A. Vetulani* is a helyi, a nemzeti (gazdasági-kulturális) törekvések összetartozandóságára hívta fel a figyelmet, ld. uo. 126.

[51] *St. Salmonovicz, St. Grodziski, M. Sczaniecki* és mások tematikusan is felvetették az összehasonlító feldolgozásban rejlő lehetőségeket. *Wł. Sobociński* vitaindító előadása pedig ezt az igényt a terminológiailag egységes rendszer megteremtése érdekében látta elkerülhetetlennek. Ld. Dyskusja nad IV. tomem Historia państwa i prawa Polski ih. (1968) 122–123, vö.: *J. Wąsicki:* Uwagi o części tomu IV. Ld. uo. (1968) 114–115.

[52] Az összehasonlítás új lehetőségeire ld. *M. Sczaniecki:* Powszechna historia państwa i prawa (Tom. I. Warszawa, 1968, 354, Tom. II. Warszawa, 1970. 274 c. művét; vö.: Ujabb jogtörténeti szintézisek (rec. H. P.), ld. Világtörténet 1969. évf. 19. sz. 105–111.

különböző lengyel területeken egyidejűleg lezajló társadalmi-gazdasági előrehaladással, a polgárosodás valóságos történelmi igényeivel a kialakult – és rendkívül összetett – jogállapotokat szembesítse. Feltétlenül helytálló ez a szemlélet a fennálló feudális jogra, az idegen uralom által megtűrt jogi viszonyok szerepének tisztázására vonatkozóan csakúgy, mint a nemzeti függetlenségi küzdelmek sorozatosan elbukott reformtörekvéseit illetően. A tanácskozás tehát számunkra is nagyon tanulságosan emeli ki a kor tartalmilag közelálló, polgári jellegű avagy éppen a feudális viszonyok konzerválását szolgáló törekvések komplex összehasonlító vizsgálatát.[53]

A megkésett polgári átalakulás jogrendjének meghatározó elemei tehát belső és külső összetevőkből ötvöződnek, integráns részévé válva a lengyel nép jogtörténetének. A megtűrt szokásjogban, a bomló feudális jogban, vagy az oktrojált idegen jog hatásában egyaránt a lengyel valóságot keresi ez a szemlélet. A társadalmi haladást kereső komparatív szemlélet következetesebb alkalmazásának igényét fogalmazta meg tehát a főbb összetevők sorrendje körül támadt vita is. A különböző lengyel területek jogfejlődésének sorrendje ugyanis „lényeges tartalmi problémákat vet fel".[54] Wł. Sobociński és mások ellenvetése azonban közelebbről a hazai jogtörténet érdeklődését is kiváltja. 1848 előtt ugyanis az osztrák uralom alatt álló területek egy része a polgárosodásban elől járt, de már a század második felében látható, hogy a porosz-lengyel területek álltak a tőkés fejlődés élvonalában.[55] Nyilván a szokásjog visszahúzó szerepe is erőteljesen hozzájárult a fejlődési egyenetlenségek kialakulásához. A lengyel szokásjog pedig – a hazai viszonyainkhoz hasonlóan – még a századforduló körül is jelentős szerepet játszott főként az osztrák, ill. az orosz uralom alatt álló területeken.[56] Ez a jelenség tehát szervesen összefügg a Habsburg-udvar jogpolitikai törekvéseivel, amelynek következményei a magyar magánjog fejlődésében is – közel egyidejűleg – kimutathatók. Nyilván célszerű volna tehát, ha a polgári átalakulás korát elemző lengyel jogtörténetírás újabb tapasztalatait közelebbről megvizsgálnánk.

Az a törekvésünk, hogy a környező országok jogfejlődésének gazdag tapasztalati anyagában a tájékozódás lehetőségét kiszélesítsük, nyilvánvalóan nem lehet teljes. A lengyel jogtörténetkutatás újabb eredményeiről is joggal mondjuk ezt, pedig egyfajta kiemelt jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy az e téren feltárt tapasztalatok helyenként már szerves kapcsolatban vannak előtérbe került feladatainkkal. Utalhatnánk továbbá arra is, hogy jogi historizmusunk szélesebb értelemben vett különös érdeklődése a lengyel jogtörténet iránt nem újkeletű,[57] modern marxista kutatómunkánk pedig a szorosabb együttműködés területeinek egyikét látja abban. Felkeltette érdeklődésünket általában a lengyel jogi kultúra, a középkori jogfejlődés, ill. annak a római jogi továbbélésben játszott

[53] Ld. a tanácskozás anyagában *Jozef Mazurkiewicz, Kazimierz Orzechowski, Michał Sczaniecki* és mások állásfoglalásait ih. (1968), 122–123.

[54] *K. Grzybowski*, általában az orosz-lengyel területek jogfejlődését állította előtérbe. *M. Senkowska, St. Kieniewicz* ezt nem tartották indokoltnak, mivel éppen e területek társadalmi fejlődése a leginkább elmaradottnak mondható. Ld. Dyskusja nad IV. tomem ih. (1968) 124.

[55] Ld. *Wł. Sobociński*, ih. (1968) 98–101.

[56] *Wł. Sobociński* pl. az örökjogot hozta fel, amelynek átalakításához az idegen uralom jogalkotásának nem fűződött érdeke. Uo. 105.

[57] Ld. e sorok írójától: A közép- és kelet-európai népek jogfejlődése iránti érdeklődés a magyar burzsoá jogtörténetírásban. Jogtudományi Közlöny, XXII. (1967) 6. sz. 341–353.

szerepe, a városjogkutatás, a szokásjog és a lengyel rendi jogalkotás feltárásában mutatkozó előrehaladás, valójában azonban még az idevágó újabb forráskiadást sem használtuk fel kellőképpen.[58] Pedig ezt az előrelépést rendkívül gazdag elemző kutatás is követte az újabb lengyel jogtörténetírásban.[59] A kútfők közreadása által mondhatni, hogy a modern lengyel jogtörténetírás megteremtette a koordinált kutatómunka feltételeit és ebben nem állt meg a 18. század végénél. Hiányozzék bár az iránymutató szintézis, a feudális jogrend válsága, a nemzeti függetlenségi harc kezdeteit jelző alkotmányos törekvések csakúgy, mint a felvilágosodás hatásának markáns kifejezői a feltárt forrásokban tovább követhetők.[60] Az elemző kutatómunka hasonló intenzitással ragadta meg a hanyatló feudális jogi kodifikáció módszeres vizsgálatát,[61] és főként a Habsburg hatalom alatt álló Galícia jogrendjének beható elemzésével, illetve az 1796-os nyugatgalíciai büntető törvénykönyv szerepének vizsgálatával pedig szerves kapcsolatot teremtett hazai jogtörténetírásunk törekvéseivel.[62]

Az európai reakció csapásai alatt Lengyelország állami függetlensége 1795-ben gyakorlatilag megszűnt. Poroszország, Ausztria és Oroszország egyaránt a francia

[58] Ld. példaként a középkori lengyel jog kútfőiből: Najstarszy zwód prawa polskiego (J. Matuszewski kiadásában), Statuta Kazimierza Wielkiego (a törvényi jog első emlékeiből), amelyet Oswald Balcer kéziratos hagyatéka alapján Z. Kaczmarczyk, M. Sczaniecki és St. Weyman adott közre. (Poznań, 1947. fr. nyelven ld. Les Statutes de Casimir le Grand. Paris, 1948), Polskie statuty ziemski, (Wrocław, 1958, *L. Łysiak és St. Roman*-tól), az orosz-lengyel jogfejlődés összefüggéseiből: Ruski przekład polskich-statutów ziemskich z rekopisu moskiewskiego (Wrocław, 1959. St. Roman és A. Vetulani összeáll.) A Sejm-konstituciók anyagából: Artikuly Henrykowskie (Poznań), 1947. Z. Kaczmarczyk-től), a városjogokból: Przywilege lokacyne Krakowa i Poznania (Poznań, 1947); Poznańska ksiega prawa magdeburgkiego i misnieńskiego (Wrocław, 1964); Wielkierze poznańskie I–III. (Wrocław, 1966–1969). Vö.: pl. *Bónis György:* Középkori jogunk emlékei. Bp. 1972. 6–7, 79, stb.; *Horváth P.:* A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968 idevágó összetevőivel, vagy pl. a hazai forráskiadásunk lengyel jogtörténeti anyagára vonatkozóan: Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba (a feudális jog forrásai) 1–2. k. Bp. 1966.

[59] Ld. tematikusan a kereszténység felvételétől a késő középkorig kiterjedően ezt a forráskutatást. *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur, (1972) 161–162, 166–167, *L. Pauli* ezt a gazdag irodalmi bázist további rendszerezésben adja, ld. Polnische rechtsgeschichtliche Literatur. Zweiter Teil. ih. 90. (1973) 431–440.

[60] Ld. a *Z. Kaczmarczyk* által közreadott Konstytucja 3 maja czyli tzw. (Poznań, 1946); Konstytucje grodzieńskie z. r. 1793 (Poznań, 1949); Konstytucje sejmu grodzieńksiego z 1973 (a Volumina Legum 10. kötetében. Poznań, 1952), Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego (J. Wolinski kiad. Wrocław, 1955–1969).

[61] Pl. a Zamojski-féle polgári tvk. tervezetéről: *L. Kurdybach:* Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamojskiego. Warszawa, 1951. (A témakör részletkutatói még *A. Ohanowicz, Zb. Radwański, Z. Zdrojkowski*). A porosz jogi kodifikáció szerepéről *Z. Zdrojkowski* (ld. Czasopismo Pr.-H. XIII (1961) 2. sz 109–157), az Allgemeines Landrecht bevezetéséről *Zb. Radwański* és *J. Wasicki* (uo. VI (1954) 182–222) végeztek elemzést. A felvilágosodás hatásának eszmetörténeti vizsgálatában *W. Voise, H. Olszewski,* a lengyel jakobinusok mozgalmáról pedig *B. Leśnodorski* publikált (ld. Les Jacobini Polonais. Paris, 1965) fontos műveket a koordinálható kutatómunka számára.

[62] Ld. Czasopismo Pr.-H. XVI. (1964) 175–187, *Stanisław Salmonovicz* büntetőjogtörténeti kutatásait ld. uo. XVII (1965) 2. sz. 123–149, *vö.:* Prawo karne oswieconego absolutyzmu. Ld. Zdiejów kodifykacja karnych przelomu XVIII–XIX. w. Toruń, 1966, *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur. ih. (1972) 466–468. Vö.: *Hajdu Lajos:* Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex tervezet. Bp. 1971. *Uő.:* A Habsburg-birodalomban 1752–1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése. Acta Facultatis Univ. Sc. Budapestinensis. Tomus V. fasc. 1. (1963) 81–114.

forradalom hatásának feltartóztatására hivatkozott és az elbukott nemzeti felkelés vívmányait is felszámolni törekedett.[63] Az ország fejlettebb gazdasággal rendelkező területeit Poroszország, ill. Ausztria ragadta magához, Oroszország pedig a területileg legkiterjedtebb lengyel országrészhez jutott. A lengyel feudális társadalom politikai rendszere tehát jóval a polgári átalakulást megelőzően szétesett. „A csőd nyilvánvalóbb volt, mint az új rendszer kibontakozása" – mondja találóan Arató –[64] és ez a jelenség szélesebben is érvényes a korabeli közép- és kelet-európai társadalmak fejlődésére vonatkozóan. Ennek megfelelően a levert lengyel nemzeti mozgalmak vezetői is a külső tényezők kedvezőbb alakulásától, jelesül a forradalmi Franciaország támogatásától remélték a nemzeti függetlenség visszaállítását. Hazánk és a lengyel történelem sorsközössége valójában ekkor vált teljessé, miként a kibontakozás útjainak keresése is rövidesen a történelmi egymásrautaltság felismeréséhez vezetett. Valójában azonban a magyar reformkort megelőző évtizedek anélkül teltek el, hogy akár a jakobinus mozgalmakban, akár a nyelvi kulturális törekvések területén, vagy a külső tényezők kedvezőbbé formálásában a cselekvő együttműködés számottevő mértékben kimutatható volna. Talán innen fakad, hogy a polgári jellegű jogi historizmusunk az önálló lengyel állami lét maradványait védelmező, ill. újratermelő századeleji küzdelmekkel szinte egyáltalán nem foglalkozik.

A forradalmi Franciaország és a Napóleon elleni koalíciók évtizedei során valójában a lengyel nemzeti mozgalmak rendkívüli aktivitást tanúsítottak, sőt e küzdelmek során átmeneti eredményeket is értek el. A több alkalommal újjászervezett lengyel légió bár a legkülönbözőbb európai harctereken küzdött a francia politikát segítve, Napóleon Austerlitznél elért sikerei (1805) után azonban a lengyel földek felszabadítása is elérhető közelségbe került. Jena és Auerstädt után a császár Berlinből tette közzé felhívását a lengyelekhez, amelyben a porosz hatalom alól kiszabadult területeken egy alkotmányos monarchia kialakításának lehetőségét rögzítette. A Varsói Hercegség trónjára ugyan a szász királyt, III. Frigyes Ákost ültette, de az 1807-ben Drezdában személyesen a császár által diktált lengyel alkotmány alapján némi remény volt önálló központi és helyi államszervek kiépítésére is.[65] Az oktrojált alkotmány és a Hercegség törvényhozó szerve által kibocsátott dekrétumok némi társadalmi reformok elindítói is lehettek.[66] A „polgár egyenlő a törvény előtt" – mondja a Napóleon által diktált lengyel alkotmány, de ennek értékét világosan mutatja, hogy az idézett dekrétumok viszont a föld kizárólagos tulajdonjogában a földesurakat erősítették meg. A Hercegség még területi gyarapodást is nyert, valójában azonban mindez csak az állami függetlenség látszata volt. A háborús konjunk-

[63] A Tadeusz Kościuszko által vezetett nemzeti felszabadító harcról, ill. az ún. Ideiglenes Tanács 1794. évi Polanieci kiáltványában meghirdetett társadalmi reformokról (a jobbágyság személyes felszabadítása) van szó.

[64] Ld. Kelet-Európa története a 19. század első felében. 98.

[65] Ld. Az újabb kutatásokból: *Wł. Sobociński:* Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego. Toruń, 1964, *Uő.:* részlettanulmány Napóleon és a Hercegség viszonyáról. Przegląd Historyczny 56. (1965) 1. sz. 46–47, *M. Kallas:* Konstytucja Księstwa Warszawskiego. Toruń, 1970, *E. Halicz:* Geneza Księstwa Warszawskiego. Warszawa, 1962 stb.

[66] Ld. pl. az 1807. dec. 21-i dekrétumot a jobbágyi terhek szerződéses felszámolásáról, amely a Varsói Hercegség alkotmányának 11. §-ában foglalt lehetőségek valóraváltása volt. Vö.: *St. Kieniewicz:* Historia Polski 1795–1918. Warszawa, 1969. 10–12. Ezeket a dekrétumokat W. Bartel, J. Kosim és W. Rostocki adta ki; ld. Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego 1807–1913. Warszawa, 1964–1969.

túra annál inkább növelte a polgárosodás lehetőségeit, majd pedig a birtokos nemesség széles tömegeinek elszegényedését.[67] Ilyen vizsgálódás nyilván a korabeli magyar közélet viszonylagos passzivitásának megértését is szolgálná.

A bécsi kongresszus azonban felszámolta a francia védnökség alatt szervezett Varsói Hercegséget. Lengyelország ún. negyedik felosztására került most sor, de a győztes hatalmak egymással folytatott küzdelme ismét az orosz orientáció híveinek nyújtott némi lehetőséget a nemzeti függetlenség maradványainak védelmezésére. Ausztria és Poroszország jórészt visszakapták lengyel birtokaikat, Krakkót a hatalmak szabad várossá nyilvánították, a megmaradt területeket pedig a Lengyel Királyságként – autonómiával rendelkező – perszonális unió keretei közt Oroszországhoz kapcsolták. Az ún. Lengyel Királyság még liberális színezetű alkotmányt is kapott (1815) a cári udvartól, amelyben a polgári jellegű állami alapelvek egynémelyikének formális lerögzítésére is sor került. Az uralkodó osztály a két házból álló országgyűlésben, a tartományi gyűléseken, sőt a kollégiális állami bürokráciában is helyet kapott, a vámunió pedig a lengyel polgárságnak kedvezett.[68] Hasonló változások érlelődtek a Poznańi Hercegség területein is, ahol a polgárosodás erőteljesebb mértékű volt és a porosz jobbágyfelszabadító reformtörvények hatása már érezhetővé vált.[69] Nyilvánvaló, hogy ezek a változások már a megkésett polgári átalakulás közép-európai formáinak előtörténetéhez tartoznak és az osztrák uralom alá került Galícia, ill. Krakkó szabad városának jogéletében is jelentkeztek. Az újabb lengyel jogtörténetkutatás gazdagon tárja elénk a fennálló jogrend tükrében a négy részre tagolt lengyel társadalom belső válságát,[70] sőt az adott kor joggyakorlatában és büntetőjogában jelentkező változások vizsgálatával az osztrák uralom alatt élő területek jogfejlődésére is ráirányítja figyelmünket.[71] Eme gazdag kutatási eredmény alapján látjuk, hogy pl. az esküdtszék bevezetését, ill. a büntetőjog gyökeres átalakítását követelő törekvések a lengyel területeken már a magyar reformkort megelőzően jelen vannak.[72]

[67] Erre B. Rieger kutatásai már a századforduló idején felhívták figyelmünket; ld. *B. Rieger:* Královstvi koronah české a Napóleon I. r. 1808. Drobné spisy I. 1904. 364. Vö.: *V. Vaněček:* Zur Geschichte der tschechischen Staatlichkeit in den letzten hundert Jahren des Feudalismus. Ld. Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt-Univ. Berlin, 1968. 133–143.

[68] 1825-ben még a polgári házasság bevezetésének meghirdetésére is sor került. Ld. *St. Kieniewicz:* i. m. (1969) 32.

[69] Az 1807, 1811-es törvényekhez képest bár megszorításokkal, de az 1816-os, ill. az 1821, 1823-as regulációkkal továbbhaladt.

[70] Ld. *R. Kołodziejczyk:* Kształtowanie sie burzuazji w Królewstwie Polskim. 1815–1850. Warszawa, 1957, *W. Kula:* Kształtowanie sie kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955. *J. Leskiewiczowa:* O poczatkach kapitalistycznego rolnictwa w Królewstwie Polskim. Kwartalnik Historiczny (1952) 2. sz. 493–498.

[71] Ld. pl. a galíciai jogforrásokról *S. Grodziski* kutatásait (Czasopismo Pr.-H. 16. (1964) 175–187), *L. Pauli:* A büntetőjogi kodifikáció szerepéről. (Zeitschrift der Savigny Stiftung. G. A. 87. (1970) 224–238). Vö.: *S. Wachholz:* Rzeczpospolita Krakowska. Warszawa, 1957. Hasonlóan a Kongresszusi Lengyelországra vonatkozóan *J. Sliwowski, W. Daszkiewicz, Wł. Sobociński,* a Poznani Hercegségre vonatkozóan *J. Wasicki, T. Cieslak, A. Wiepolski* és mások kutatásait. Vö. *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur. (1972) 468, Zweiter Teil (1973) 441–442.

[72] Ld. *J. Sliwowski:* Kodeks karzacy Królewstwy Polskiego. Warszawa, 1958. *W. Daszkiewicz:* Az esküdtszéki eljárás bevezetésének kísérletéről. Czasopismo Pr.-H. 10. (1958) 125–152, ld. továbbá az idevágó részletkutatásokat *(Wł. Sobociński, L. Lysak, G. Baltruszajtys, T. Mencel, H. Goryszewski, J. Muszyński)* illetően. *L. Pauli:* i. m. (1973) 448–450.

A belső és külső reakció erőivel szemben ezek a reformtörekvések csak igen mérsékelt eredményekkel járhattak. A haladó nemesi liberalizmus ilyen körülmények közt rövidesen a cenzúrával és titkos rendőrséggel találta szembe magát. A nyelvi kulturális harc, a titkos politikai szervezkedés, és a szabadkőműves páholyok körül – hazai viszonyainkhoz hasonlóan – a polgári értelmiség csoportosult, de ennek a társadalmi rétegnek a forrása is elsődlegesen az anyagi helyzetében megrendült birtokos nemesség volt. Nem véletlen tehát, hogy még a hazai juratus-mozgalmakhoz hasonló titkos diáktársaságok fejlődésében is közös vonásokra bukkanunk.[73]

A nemzeti függetlenség ügyét szolgáló titkos politikai szervezkedés a júliusi forradalom hatása alatt (1830) a fegyveres felkelés vezetését is vállalta a Kongresszusi Lengyelországban. Az önálló lengyel állam ideiglenes szervezete azonban végül is Paszkievics herceg csapásai alatt széthullott. A magyar reformpolitikusok és a megyék liberális nemessége ekkor már nyíltan fellépett a lengyel ügy mellett és az emigrációba kényszerültek egy része hazánkban nyert menedéket.[74] 1831-től a magyar megyei gyűlések feliratain, röviddel később a pozsonyi országgyűlés ülésein is (1832–1836) a liberális reformerek politikai hitvallásának szerves részeként jelentkezett a lengyel ügy melletti kiállás.[74a] Talán ez is hozzájárult az udvarnak az 1846-os galíciai felkelés idején tanúsított kétarcú politikájához és kétségtelenül mérséklően hatott a hazai szláv népek és a magyar nemesség nemzetiségi ellentéteire.

Nem volna indokolt tovább követni tematikusan az ismert lengyel-magyar történelmi kapcsolatok alakulását, amely a lengyel hazafiak hősies helytállásával tetőzött a polgári átalakulásunk, ill. a nemzet függetlenségi harca idején. Mindez az újabb lengyel jogtörténetkutatás eredményeinek fokozottabb figyelembevétele által kétségtelenül gazdagíthatja ismereteinket, a módszeres jogtörténeti kutatómunka mégis előtérbe kell, hogy helyezze azokat a történelmi folyamatokat, amelyek a polgári jellegű jogrend kialakulásában tűntek fel.

A tőkés árutermelő jog történelmi analógiái a cseh-szlovák-magyar, ill. a lengyel és az orosz birodalmi területeken

A félúton elakadt polgári forradalmak örökségének kényszerű végrehajtói lengyel földön azok a hatalmak, amelyek már a többnyire kényszer útján behozott hatályos jogukkal maguk is a megkésett polgári átalakulás feudál-kapitalista jogrendjének

[73] 1815 és 1848 között közel félszáz ilyen társaságot ismerünk, amelyek a német Burschenschaftokhoz és a magyar reformkor diáktársaságaihoz hasonló szerepet játszottak. Ld. *St. Kieniewicz:* i. m. (1969) 32–35. Vö.: *Bodolay Géza:* Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963. Az 1817-ben keletkező vilnói Filomata Társaságnak (A Tudomány Barátainak Köre) a nagy lengyel költő Adam Mickiewicz is tagja volt.

[74] Hasonlóan az 1846-os krakkói felkelést követően, amikor a három reakciós hatalom a krakkói városállam viszonylagos önállóságát is felszámolta. Ld. *Perényi J.:* Lengyelország története (1962) 197, 213. *Arató E.:* Kelet-Európa története (1971) 291–297, 302–310, vö.: *St. Kieniewicz:* i. m. (1969) 46–56. Az újabb szakirodalomból ld.: *W. Rostocki:* Władza wodzów naczelnych w powstaniu listopadowym. Studia historyczno-prawne. Warszawa, 1955; *M. Meloch:* Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym. Warszawa, 1953.

[74a] Erről ír *Kovács Endre:* A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon c könyvében. Bp. 1959.

hordozóivá lettek a század második felében. Ime ezért van az, hogy a megszállók hatalma alatt álló lengyel társadalom polgárosodása, a jobbágyság felszámolása, ill. az ipari kapitalizmus jogrendjének fokozatos kiépülése területén számos analóg, vagy közelálló történelmi folyamat kibontakozásának vagyunk tanúi. Nem érdektelen nyilván számunkra a porosz-utas agrárátalakulást elemző lengyel jogtörténetkutatás,[75] vagy az ismét a Habsburgok hatalma alá került Galícia polgárosodása és viszonylagos önkormányzata,[76] ma mégis aktuálisabbnak tűnik a jogszolgáltatás polgári jellegű átalakulásából, ill. az árutermelő magánjogi viszonyok feltárásából meríthető tapasztalatoknak a felhasználását sürgetni. Lesław Pauli igen jó szolgálatot tett számunkra is, amikor az idevágó új kutatási eredményeket már a főbb jogágazatokra lebontva csoportosítja. A század második felében kifejlett törvénykezési, közigazgatási reformok, a porosz Kulturkampf és a váltakozó intenzitással jelentkező nemzeti elnyomás módszeres feltárásának eredményei mellett a főbb anyagi jogi, ill. perjogi ágazatokban zajló változások is nyomon követhetők e rendszerező munka alapján. Az árutermelő viszonyok fokozatos térhódítását kifejező magánjogi változások, ill. a párhuzamosan kitapintható feudális maradványok determináló jellemzői eme kutatási eredmények alapján magukra vonják a figyelmünket. A kutatómunka koordinációját azonban nemcsak a nyilvánvaló analógiák, hanem a dualista birodalom hatalma alatt álló galíciai területek magánjogában lezajló változások is indokolják.[77] Nemcsak a feudális maradványok és a nagybirtok tartós konzerválódása,[78] hanem az ipari forradalom és a modern bankrendszer késői kibontakozása, ill. az idegen érdekek szolgálatában álló protekcionista gazdaságpolitika deformáló tényezői is magukra vonják figyelmünket. Ebben a történelmi átalakulásban, ill. annak sokoldalú jogtörténeti feltárása által érthetjük meg majdan, hogy nem csupán sorsközösséget (analógiát) kell látni népeink történetében, hanem a modern árutermelő társadalom kialakulásának történelmi összefonódását is. Jól látja a modern gazdaságtörténeti kutatás, hogy a modern gazdaságra történő áttérésnek a magyar, a lengyel, ill. az európai orosz területeken egy összefüggő alrégiója (típusa) alakult ki.[79] Nyilvánvaló, hogy az áttérés konkrét megjelenési formái – így különösen a feudálkapitalista jogrend belső változásai – nem mentesülhettek a helyi sajátosságoktól, ill. a fennálló soknemzetiségű államalakulatok

[75] Főbb reprezentánsai: *M. Kniat:* Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim. 1–2. Poznań. 1949, *W. Jakóbczyk:* Uwłaszczenie chlopow w Wielkopolsce w XIX wieku. Warszawa, 1951, *J. Jasiński:* Reformy agrarne na Warmii na Początku XIX. wieku. Olsztyn, 1967; *K. Groniowski:* Kwęstia agrarna w Królewstwie Polskim 1871–1914. Warszawa, 1966. A részletkutatásokra ld. *L. Pauli:* i. m. Zweiter Teil (1973) 441–442.

[76] Az újabb lengyel jogtörténetirodalomból ld. *K. Grzybowski:* Galicja 1848–1914. Historia ustroju polyticznego na tle historii ustroju Austrii. Wrocław, 1959; *J. Buszko:* Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914, Warszawa, 1956; *R. Rozdolski:* Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. 1–2 Warszawa, 1962. stb.

[77] Ld. *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur: (1973) 450–453.

[78] Ez a szétdarabolt Lengyelország egész területén jellemző annak ellenére, hogy az orosz birodalom az 1863. évi lengyel felkelés leverése után Kelet-Európa legradikálisabb jobbágyfelszabadítását hajtja végre a keleti lengyel területeken. Ld. *Perényi J.:* Lengyelország története 233, *Niederhauser E.:* A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. 237–240. A nagybirtok és a hitbizomány szerepét illetően ld. *St. Kieniewicz:* Historia Polski (1969) 126, 146–148.

[79] Hogy „egészében, tehát a gazdaság minden ágára kiható változások (itt) a 19. század utolsó harmadában zajlottak le". Ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Közép-Kelet-Európa (1969) 153–155.

befolyásától. Egészében azonban még ezek a sajátosságok is többnyire abba az irányba mutatnak, hogy a burzsoá jogrend közép- és kelet-európai formája a későn megkezdett, a felemásan és ellentmondásosan véghezvitt, „sőt valóban végig sem járt, valóban be sem fejezett" történelmi átalakulást példázza. Magától értetődik tehát, hogy akár az idevágó részletkutatások területén is egy szélesebb aspektus érvényesülését feltételezze a mai modern jogtörténetírás. Ennek az igénynek az alátámasztását szolgálva – szorosan a tárgyunkhoz tapadva – ragadjuk meg az alábbiakban a modern kapitalizmus magánjogának egyik leginkább jellegzetesnek mondható tünetét, a tőkés monopolizációt, illetve annak a közép- és kelet-európai térség jogfejlődésében kimutatható összefüggéseit.

Utaltunk már arra, hogy a jogtörténettudomány egyfajta sajátos, határterületi szerepet tölt be a jogtudományok ill. a különböző történetkutatási ágazatok között. Szerepe talán a modern gazdaságtörténethez volna hasonlítható, bár ez utóbbi jóval közelebb áll a történettudomány alapvető területeihez, mint a jogtörténet. A gazdaság és a jog minden időkben fennálló szoros kapcsolata azonban – főként az újabb időkben – sok közös vonást hozott felszínre a gazdaság- és jogtörténet fejlődésében. Valójában az érintett tudományágazatok egymásrautaltságáról van szó, amely főként a modern tőkés gazdaság és jog módszeres feltárása folyamán tűnik ki. Igy a gazdaságtörténeti kutatás eredményei gyakran közvetlenül ösztönzik az újkori jogtörténetírás előrehaladását. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a marxista jogtörténetírás sikerrel felszámolta a történeti jogi szemlélet egyoldalúságát és növekvő intenzitással fordult az újkor, ill. a modern kapitalizmus jogfejlődésének feltárása felé. Mind a hazai, mind az általános jogtörténet művelésében történtek e téren lényeges előrelépések, mégis az elért eredmények számos esetben csak a hiányzó alapkutatások lehetőségeit hozták felszínre. Ez a kép tárul elénk a modern kapitalizmus talán mindmáig legmarkánsabb kísérőjelenségének, a tőkés monopóliumok történetének feltárásában is. Ezért van különös jelentősége annak, hogy az idevágó újabb nemzetközi tapasztalatokra felfigyeljünk.

A modern kapitalizmus fejlődését elemző marxista történettudomány már az 50-es években felkeltette figyelmünket a burzsoá magánjog hagyományos kereteit szétfeszítő, tőkés monopóliumokra.[80] Az első konkrét lépések megtételére pedig már a hazai gazdaságtörténet adott ösztönzést a jogtudomány művelőinek,[81] akik azonban jobbára csak az újjászülető tételes jogtudományok szempontjából nyúltak vissza a közelmúlt idők történetéhez. A kritikai elemzés egyébként is az ellenforradalmi rendszert állította a vizsgálódás középpontjába, aminek eredményeként a tőkés monopóliumok ún. jogrendjének egzakt vizsgálata még háttérbe szorult.[82] Ezzel egy időre kiesett a hazai marxista jogtörténetírás figyelméből a monopolkapitalista magánjog módszeres elemzése,

[80] Ld. a magyar ipartörténet kézikönyvein túl *Sándor Vilmos:* A budapesti malomipar története. Tanulmányok Budapest múltjáról. Bp. 1954; *Berend T. I.–Ránki Gy.:* A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon. 1900–1944. Bp. 1954; Az 1929–1933. évi gazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1955 stb.

[81] Ld. Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. (Szerk.: Csizmadia A.) Bp. 1958. c. gyűjteményes mű anyaga alapján.

[82] Sőt az idevágó forráskutatás első eredményei is csak a kibontakozó csehszlovák-magyar jogtörténeti együttműködés keretében jelenhetett meg: Ld. *P. Horváth, A. Prandler:* Právna úprava kapitalistických monopolov s osobitným zretel'om na tvorbu práva v Maďarsku. Právnické Študie. V. (1957) cislo 2. 323–338.

miközben a gazdaságtörténet megkettőzött léptekkel vitte előbbre az idevágó első eredményeit és a polgári kor egészére kiterjesztette vizsgálódásait.[83] Így az „ellenforradalmi kor gazdaságtörténetének néhány kérdéséről" szóló vita,[84] és a 60-as években kiszélesedő részletkutatások is a jogtörténettudomány aktív közreműködése nélkül haladtak előre. A burzsoá magánjogtörténeti kutatómunka hiányára csak akkor figyeltünk fel, amikor a gazdaságtörténet már a hazai árutermelő gazdaság fejlődésének felszínre hozott alapvető ismeretanyagát a közép- és kelet-európai összefüggések rendszerébe is elhelyezhette.[85] Ez a körülmény persze új lehetőségeket is teremtett számunkra, ezekkel a lehetőségekkel azonban még a nagy nemzetközi összefogást kifejező „Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa" c. kötet[86] is csak szerény keretek között élt. A csehszlovák-magyar jogtörténeti együttműködés eredményeinek tudható ismét be, hogy e fontos kutatási feladat mégsem tűnt el a hazai jogtörténettudomány látóköréből. Szélesedő nemzetközi tudományos kapcsolataink útján sorra megismertük a környező országok újjáéledő jogtörténetírásának első eredményeit, amelyek a tőkés monopolizáció feltárását kiemelt feladatként kezelték.[87] Ezek sorából főként a módszeres csehszlovák, ill. lengyel jogtörténetkutatás vizsgálódásai érdemelnek figyelmet.[88] A Zd. Jindra, ill. L. Bianchi által közreadott eredmények ugyanis szorosan a magyar jogtörténet megoldandó feladataihoz kapcsolódtak. Sőt a nemzetközi tudományos együttműködés kifejlesztésében sokat fáradozó L. Bianchi 1967-ben ezeket az eredményeket ismertette egy hazánkban megtartott előadásában is.[88] További lépést jelentett, hogy a jeles szlovák jogtörténetkutató ezeket az eredményeket a Die Tschechoslowakische Republik als bürgerlich-demokratischer Staat[90] c. műve egy fontos történelmi korszakban láttatja. Ez utóbbi ered-

[83] Ld. csak példaként *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Magyarország gyáripara 1900–1944. Bp. 1958, *Uők.:* A nemzeti jövedelem és a tőkefelhalmozódás Magyarországon 1867–1914. Történelmi Szemle (1966) 2. sz. *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867–1900. Bp. 1954 stb.

[84] Ld. Századok, 90. évf. (1956), 1–2. sz. 221–238.

[85] Ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. Századok, 102. évf. (1968) 1–2. sz. 35–78. *Uő.:* Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése (1969).

[86] Ld. A X. Csehszlovák-magyar jogtörténeti tudományos konferencia (1967) munkája nyomán megjelent kiadvány: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944). Herausgegeben von *A. Csizmadia, K. Kovács.* Bp. 1970 anyaga alapján. Vö. Tudományági helyzetelemzés a jogtörténet köréből. A MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülési anyaga. (1976. febr. 16.) VII. Rész, 8–9.

[87] Ld. *N.N. Constantinesco, V. Axenciuc:* Capitalismul monopolist în România. Bucureşti, 1962, *I. Munteanu, Gh. Matei:* Aspecte ale dezvoltării capitalismului monopolist în România. Bucureşti, 1957; *V. Axenciuc:* Les monopoles dans l'industrie de la Roumanie. Revue Roumanie D'Histoire. Bucureşti, 1965; *Z. Natan, L. Berov:* Monopolisztycsnijat kapitalizm v Bălgarija. Szofija, 1958; *G. Cseperovics:* Szindikatü i treszti v dorevoljucionnoj Russzi. Moszkva, 1927; *J. Varga:* Die grosse Kriese und ihre politischen Folgen. Moszkva-Leningrad, 1934; *L. Groszfeld:* Ekonomicseszkij krizisz, 1929–1933 gg. v Polsce. Moszkva, 1954.

[88] Ld. pl. *Zd. Jindra:* Průmyslové monopoly v Rakousku-Uhersku. Československý Časopis Historický. 1956; *E. A. Flejszyc:* Burzsoazne prawo-cywilne na uslugach monopolisticznego kapitalu. Warszawa, 1949, *L. Grosfeld:* Państwo przedwrześniowe w służbe monopoli kapitalistycznych. Warszawa, 1951.

[89] A „Právne formy monopolizacie za buržoáznej CSR" (Bratislava, 1965) c. műve alapján ld. a Die Rolle des Vertrages bei der Monopolisierung des Wirtschaftslebens c. (1967. máj 22–24.) előadás anyagát.

[90] Ld. Arbeiten zur Rechtsvergleichung 44. sz. Frankfurt/M.-Berlin, 1969.

mények már nyilvánvalóvá tették számunkra, hogy a tőkés monopolizáció feltárása a környező országok jogtörténészeinek együttműködése által vezethet csak maradandó eredményekhez.

A tőkés monopolizáció könyvtárrá duzzadó irodalma az utóbbi évtizedekben lényegesen gyarapodott. E körben a jelenkori gazdasági és jogi struktúrák vizsgálatának, a gazdaságtörténeti, ill. az összehasonlító jogtörténeti kutatásoknak van különös jelentősége. Az említett tudományterületeket illetően közismert a marxista kutatómunka nagyfokú előretörése és az ide szorosan kapcsolódó történetkritikai (historiográfiai) alapvetése.[91] Az idesorolható tudományos előrelépés egyik legfontosabb felismerése, hogy itt a viszonylag rövidéletű polgári jellegű jogrend a monopolizálódás közép- és kelet-európai formáinak regionális sajátosságait és a nemzetközi monopóliumok kiélezett küzdelmét hordja magában.[92] A tőkés monopolizáció sajátos történelmi típusjegyeire hívták fel a figyelmet N. N. Constantionescu, ill. V. Axenciuc román kutatók írásai,[93] és a témánkhoz közelebbről kapcsolódó csehszlovák és lengyel kutatási eredmények is ezt az összetett szemléletet képviselik.

Hazánk és a környező népek életében a 19. század közepéig, sőt egyes országokban a század utolsó harmadáig szembetűnő, hogy a társadalmi-gazdasági elmaradottság, a „tőkefelhalmozódás gyengeségei (amit helyenként az idegen megszállás is súlyosbított), bénító hatást gyakoroltak a modern árutermelő gazdaság fellendülésre."[94] Ez a konzekvencia azonban nem általánosítható a kontinens keleti területeinek fejlődésére. A modern tőkés gazdaság fejlődését tekintve – bár a megkésett polgári társadalom szerves alkotóeleme – az egykori porosz területek, az osztrák örökös tartományok, ill. a cseh-morva földek ez alól kivételnek mondhatók.[95] Témánkhoz kapcsolódva ezért kell különös jelentőséget tulajdonítanunk annak a több évtizedes kutatómunkának, amit Leonard Bianchi immár két idevágó monográfiája képvisel.

Miként a fentiekben jeleztük, L. Bianchi már a 60-as évek derekán közreadta azt az alapvető művét, amely a monopolizálódás konkrét megjelenési formáit, ill. annak a modern gazdaságban játszott szerepét tárta fel a csehszlovák köztársaság egész történelmi korszakában. Az elért eredmények egyidejűleg a jogtörténettudomány nemzetközi

[91] Ld. csupán példaként: Monopole und Staat in Deutschland. 1917–1945. Berlin, 1966; *V. Cserpakov:* Goszudarsztvenno-monopoliszticseszkij kapitalizma. Moszkva, 1969. Goszudarsztvenno-monopoliszticseszkije regulirovanyije ekonomiki. Moszkva, 1971; *M. Ohlsen:* „Ständischer Aufbau" und Monopole 1933/34. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. XXII. (1974) 1. sz. 28–46. Der Staatsmonopolistische Kapitalismus. Einführung in marxistische Analysen aus der DDR, Frankreich und der Sowjetunion. Hrsg. Institut für Marxistische Studien und Forschungen. Frankfurt/M. 1972; Monopole und Wissenschaft. Bearb. H. Riesbaus, Wolfen, 1972. Említsük meg végül az Sz. A. Ivanov szerkesztésében megjelent Goszudarsztvenno-monopoliszticseszkij kapitalizm i burzsoaznije pravo (Moszkva, 1969) c. összehasonlító művet.

[92] Utalhatnánk csupán az újabb szovjet szakirodalomból *P. V. Volobujev:* Monopoliszticseszkij kapitalizm v Rosszii i jego oszobennosztyi (Moszkva, 1956) c. művére, ill. *M. Ja. Geftyer, M. M. Gurevics, K. F. Sacilo* és *V. Ja. Lazarevics* idevágó újabb írásaira (ld. Isztoricseszkije Zapiszki T. 54, Voproszü Isztorii 1962. 2. sz.; uo. 1962. 12. sz., Isztorija SzSzSzR 1969. 3. sz. stb.) is.

[93] Vö.: Századok (rec.) 99. évf. (1965) 3. sz. 554–555.

[94] *Berend T. I.–Ránki Gy.:* i. m. Századok. 102. évf. (1968) 1–2. sz., 41.

[95] Ez tehát az első, viszonylag legfejlettebb szintet képviselő alrégió, amelynek monopolizálódása is közel azonos formákkal és intenzitással jelentkezik.

fórumain is közismertté lettek. Ezek a vizsgálódások a közép-európai tőkés gazdaság egyik legfejlettebb területére irányították a figyelmet, mégis egészében összetetté lettek azáltal, hogy a köztársaság keretei közt élő szlovák területek jogrendjének változásait is feltárták. Eleve összetetté vált tehát a kutatás, mert a szlovák terület a monopolizálódás jóval fejletlenebb szféráját képviselte, amelynek jellemzői inkább a lengyel-magyar analógiákhoz kerültek közel.[96] Nemcsak arról van tehát szó, hogy L. Bianchi volt képes elsők között láttatni az erős nemzetközi organizációkkal is összefonódó monopóliumoknak a tevékenységét a közép-európai térség különböző fejlettségi szinten álló társadalmában, hanem az eredők feltárása területén is egy szélesebb közép-kelet-európai összefüggésrendszerbe vezetett el bennünket. A burzsoá magánjogtörténet alapvető összefüggései ezek, amelyek a késleltetett polgári átalakulás hatása alatt kifejlődő polgárosodásban gyökereznek.[97] A tőkés monopolizáció csehszlovák formáinak előtörténete tehát természetszerűen visszanyúlik az Osztrák-Magyar Monarchia korszakára, következésképpen magán viseli mindazokat az ellentmondásokat, amelyek már az említett soknemzetiségű birodalom keretei közt kibontakozó polgárosodást a jogrend egész területén jellemzik. Esetenként L. Bianchi kutatásai még arra is felhívták a figyelmet, hogy a csehszlovák monopolizáció gyakran a Monarchia által kitermelt jogi formákat a két világháború között is hosszú ideig felhasználta. A tőkés fejlődés üteme és a monopóliumok hatóereje tekintetében persze a cseh-morva monopóliumoknak már a Monarchia keretei között kiemelkedő szerepük volt. A gazdaság, ill. a hitelélet monopolizálásában rejlő lehetőségeket azonban 1918-ig jórészt a német-osztrák érdekeltségű tőkés csoportok tudták hatékonyabb mértékben kihasználni. A cseh burzsoázia 1919-ben kialakított bankkonzorciuma[98] azonban végetvetett ennek a helyzetnek. A lezajlott változások után – viszonylag rövid idő alatt – tömegesen formálódtak ki a fejlett tőkés monopolizáció alapvető típusai,[99] és a világgazdasági válság küszöbén (1929) összesített adatok szerint a polgári demokratikus jogrend által megtűrt monopóliumok egynegyede[100] már nemzetközinek bizonyult. A kartell természetesen itt is a legáltalánosabb formája a tőkés monopolizálódásnak, de ezen belül is döntő súllyal bírnak a nemzetközi kartellek, főként a vas, az acél és a vegyipar területén. A korabeli hazai adatainkkal összevetve mindez a

[96] Az egyik legjellemzőbb tünetre utal a közelmúltban Ránki Gy., hogy az állami beavatkozás ebben a második alrégióban még az 1929–33-as válság idején is a viszonylag legerőtlenebb és az ipari válság kiéleződése is elhatárolja a lengyel-szlovák-magyar régiót az osztrák-cseh-morva területektől. Ld. *Ránki Gy.*: A kapitalista gazdaság fejlődése (1973) 67–71; vö.: *Berend T. I.–Ránki Gy.*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése (1969) 266–268.

[97] Vö. ilyen értelemben *Eörsi Gyula:* A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Jogcsoportok a burzsoá magánjogban. Gazdaság- és Jogtudomány. Az MTA IX. Oszt. Közl. III. (1969) 245–247. *Uő.:* Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 141–142.

[98] Ld. *L. Bianchi:* Die Tschechoslowakische Republik. (1969) 31–32.; *Uő.:* Die bürgerlich- und handelsrechtlichen Formen der Monopolisierung des Wirtschaftslebens in der Tschechoslowakei in den Jahren 1918–1938. Festschrift für Ernst Carl Hellbling. Herausg. H. Lentze etc. Salzburg, 1971. 17–49. Az előzményeket illetően ld. Uő.: Zakonodarstvo a vývoj priemyslu v Uhorsku za dualizmu (1867–1919), Právnehistorické Študie 17. (1973) 113–114.

[99] Jellemzően itt az egyszerűbb kartell alakulatok mellett a szindikátusok, trösztök, konszernek, ill. a nagy tőkeerőket mozgósító konzorciumokról, továbbá a nagy nemzetközi monopóliumokkal összefonódó organizációkról van szó.

[100] 120-ból számszerint 31; L. Bianchi adatai alapján.

tőkekoncentráció jóval magasabb fokát jelzi a csehszlovák köztársaság területén. Más kérdés, hogy a már érintett szlovák területeken a monopolizáció foka jóval közelebb állt a második alrégióként felfogható lengyel-magyar viszonyokhoz.

A kartellizált csehszlovák gazdasági élet általános jellemzője volt ebben a korban a szabadverseny kizárása többnyire a kontingentáló-, a kondíció-, a ring-, ill. az ún. rayon-egységek sűrű szövevénye által, amelyek a hagyományos polgári jogi kereteket már szinte teljes egészében szétfeszítették. A tulajdonképpeni válságjogot e területen tehát megelőzte már az egy-egy ágazatban (bár még átmenetileg) kialakult kényszerszindikalizáció is (1929). A burzsoá köztársasági törvényhozás ezt az állapotot törvényileg rögzítette[101] és ezzel lényegileg legalizálta az iparági monopolizáció egy viszonylag előrehaladott stádiumát.

Az államhatalomnak a tőkés monopolizációt meggyorsító szerepe a csehszlovák köztársaságban is a 30-as évek elejétől teljesedett ki. Így a hazai kartell-törvényünk[102] bár időben előbbi keletű, a monopolizációnak egy jóval fejletlenebb szintjét képviseli. Abban persze mindkét jogalkotási forma közel áll egymáshoz, hogy állami beavatkozás formájában jogilag is elismertté tette a szabadversenyes kapitalizmus jogrendjétől még idegennek tekinthető monopóliumokat. A csehszlovák válságjog, ill. a szélesen kifejlett kartell-jogalkotás azonban rövidesen az állammonopolista formákat is kitermelte. A 30-as évek második felében már tucatszám szaporodnak itt a kartelljog forrásai. L. Bianchi ezt a folyamatot egészen a hadigazdálkodás koráig kíséri nyomon és szemléltetően bizonyítja, hogy a jogalkotás a monopolizáció ösztönzőjévé vált. A jogalkotás és a hazaihoz hasonló kartellbíráskodás sem nyújtott többé semmi néven nevezhető védelmet a fogyasztóknak, ugyanakkor a fejlett monopolizáció, mint folyamat, lassan áttekinthetetlenné vált. Az állami beavatkozás tehát a polgári demokratikus állam keretei közt is erőtlennek bizonyult a monopóliumok hatalmának korlátozására.[103]

Mielőtt alább a monopolizáció közép-kelet-európai formáinak második csoportjába sorolt hazai viszonyokra utalnánk – néhány reprezentatív példát felhasználva – térjünk vissza a széttagolt lengyel területeken, ill. a Piłsudski-féle lengyel köztársaságban kialakult burzsoá magánjogi változásokra. Az újabb kutatások sorában a monopolizálódás eredőinek jellegzetességeit rendszerezte még a 60-as évek folyamán Z. Pustuła munkája,[104] aki az iparági monopolizáció kezdeteinek feltárásával vitte előbbre a modern tőkés fejlődés közép- és kelet-európai formáinak vizsgálatát. Számottevő részletkutatási eredmények birtokában nyúlt a tőkés gazdaság egyik legérzékenyebb reagenséhez, vagyis a fémiparban kifejlődő monopolizálódáshoz, a cári Oroszország hatalma alatt álló területeken. Az elért eredményekből kiemelkedik az idegen hatalom uralma alatt is kibontakozó monopolizáció, amelynek kezdettől jellegzetes tünetévé lett a külföldi

[101] Ld. az 1933. évi 142. sz. tv.

[102] Ld. az 1931. XX. tc.; vö. e sorok írójától: Gestaltung der Rechtsverhältnisse kapitalistischer Monopole in Ungarn und die Kartellgesetzgebung. Rechtshistorische Abhandlungen. Heft 6. Bp. 1974. 169–172.

[103] Az összegző konzekvenciákat ld. *L. Bianchi:* Die Tschechoslowakische Republik (1969) 30–34.

[104] Początki kapitała monopolistycznęgo w przemysle hutnico-metalowym Królęstwa Polskiego (1882–1900.) PWN. Warszawa, 1968. 287.

tőkeérdekeltségek egymással folytatott ádáz küzdelme. A kutatás elsődlegesen a vasiparra irányította a figyelmet, amely valóban az egyik legérzékenyebb reagensnek mondható a monopolizáció fejlődésében, egyben ez az a terület, ahol az idegen érdekeket szolgáló protekcionista gazdaságpolitika módosító szerepe is szembetűnően kitapintható.

Talán hazánkban is a monopolizációk korai formáinak, ill. a korai monopolizáció nemzetközi összefüggéseinek a területén a leghézagosabbak ismereteink. Z. Pustuła idevágó kutatásai bizonyítják, hogy csak az adott kor komplex gazdaságtörténeti, gazdaságstatisztikai és jogtörténeti elemzése által juthatunk közelebb a kevéssé ismert korai formák eredőinek feltárásához. Egyidejűleg azt is bizonyítja, hogy az idegen uralom alatt élő környező népek tőkés gazdaságának fejlődésében a kartellizálódás területén eleve kiemelkedő szerepe van a külföldi tőkének, ill. a nemzetközi monopóliumoknak. Az adott területeken pl. a protekcionista (orosz) politika közvetlenül is hatást gyakorolt a vasipar monopolizálódására, hogy ezáltal a helyi ill. a behatoló idegen (főként német) tőke konkurrenciáját csökkentse.[105] Hatásában mindez a társadalmi és a nemzeti ellentéteket is szinte azonos intenzitással növelte. Az idegen tőke ezúttal megjelenésétől kezdve kartellizáló hatást fejt ki,[106] és a helyi ipari vállalkozások önállóságának mielőbbi megfosztására törekszik. Az egymást követő ipari pangások teszik a továbbiakban rendkívül összetetté ezt a fejlődést, amelyek hatása alatt az első orosz-lengyel kartellszövetségek is megszülettek, harcban a német birodalmi nagytőke expanziójával. A felidézett eredmények különös színfoltja végezetül, hogy a német-orosz tőkeérdekeltségek szerepén túl, a francia monopóliumok behatolásának a következményeit is számba veszi a kutatás, és a szerző ezek együttes eredményének tulajdonítja a külföldi monopóliumok primátusát a lengyel vasipar korai monopolizálódásában.[107]

Az iparági monopolizáció előrehaladottabb fázisainak jellegzetességeit már számos lengyel részletkutatási eredmény nyomán követhetnénk. Ezek sorából a cementipar monopolizálódásának feltárását ismét csak reprezentatív példaként használjuk, mivel az a legalizált állami beavatkozás koráig vezet el bennünket. Zbigniew Landau egyik idevágó kutatásáról van szó,[108] amely az ún. „Centrocement-precedens-ként" (1933) ismert látványos állami beavatkozással példázza a koordinált jogtörténeti kutatómunka érdekeltségét e témakörben.

A világgazdasági válság különösen súlyos helyzetet teremtett a közép- és délkelet-európai államok életében. Ezen a talajon születik az a látványos, kartell-ellenes állami beavatkozás, amely Piłsudski Lengyelországában a hazaihoz leginkább közelálló körül-

[105] Ld. *Z. Pustuła:* i. m. (1968) 41–45.

[106] Ennek jó példáját szolgáltatta a lengyel vasiparnak és a vasúti árufuvarozásnak a délorosz tőkés érdekeltségek kezére történt átjátszása. Ld. a lengyel vasipar konszernjeinek szerepéről, uo. 152–155.

[107] E jelenség szélesebb közép-kelet-európai érvényesülésére a hazai, sőt a Balkán példáit is felidézhetnénk. Ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése 110–129, 174–175, 184–186. Az egyesült román államok gazdasági fejlődésében is hasonló eredményekre jutott az újabb kutatás. *N. N. Constantinesco, V. Axenciuc:* i. m. (1962) eredményeire utal *Szász Zoltán* (rec) Századok 102. évf. (1968) 1–2. sz. 554–555.

[108] Ld. Rozwiazanie kartelu cementowego w Polsce w 1933 roku. Studia Historyczne, XV. (1972) 1. sz. 85–98.

ményeket eredményezett.[109] Közép-Európa eme térségének tőkés gazdaságát a kartellizálódás viszonylagos gyengesége jellemzi. Ennek ellenére éppen a felidézett Landau-féle kutatás alapján jól látjuk, hogy a gazdaság legfontosabb iparágainak szinte teljes kartellizáltsága nem áll ellentétben a fenti megállapítással.[110]

Nincs tehát semmi különös abban, hogy a Centrocement közvetlen előzményeiként ismert kartellegyezségek valójában már 1929-ben az ország cementiparát teljes egészében átfogták.[111] Az árfelhajtásból származó haszon így a válság nehéz éveiben is lehetővé tette számukra, hogy az elavult keleti, ill. kis-lengyel üzemek tuladjonosait álláspénzzel elégítsék ki.[112] Ezúttal az állami beavatkozás ill. a Centrocement bírói döntés útján történt feloszlatása formailag azért következett be, mivel a két konszern a külföldi monopóliumokkal megállapított exportquotájáról is lemondott kártalanítás ellenében és ezáltal a munkanélküliséget közvetlenül okozó magatartást tanúsított. Mint látható, ezúttal is feltűnik az 1933. március 28-i lengyel kartell-törvény alapján működő kartellbíróság,[113] amely a hazai gyakorlattal azonos módon csupán a közvélemény megtévesztését szolgálta.[114] Zb. Landau kutatási eredményeit azonban nemcsak a szembetűnő lengyel-magyar analógiák szempontjából kell felidézni, hanem azért is, mivel az értékes részletkutatások rövidesen lehetővé tették számára a tőkés monopolizáció átfogó jogtörténeti értékelését. Az állami beavatkozás, a világgazdasági válság, ill. a korabeli tőkés gazdaságpolitika szerteágazó eredményei sorában ez az átfogó jogtörténeti tanulmány mutatja ki a tőkés monopolizáció sajátosságait,[115] amelyek a megkésett polgári átalakulás örökségében osztozó közép-európai országokban különösen szembetűnővé lettek. Lényegében – a lengyel területekre koncentrálva – négy egymástól jól elhatárol-

[109] Főként a német kartelltörvényhozás szolgai követésében, amely ismét a lengyel–magyar analógiák egyike. Vö.: *Ránki Gy.:* A kapitalista gazdaság fejlődése (1973) 67 kk.

[110] Ld. *Zb. Landau:* i. m. (1972) 86–88, vö.: Historia państwa i prawa Polski 1918–1939. Pod red. Fr. Ryszka: Warszawa, 1962. 407.

[111] Az egyik egyezség Bécsben született (4 gyár kartellje), a másik pedig Varsóban (Varsói Cement Érdekközösség), majd a két kartell konszernné formálódva 1930-tól 5 évre szóló kartellszövetségre lépett a cementipar szanálása, ill. az árfelhajtás céljából. Ld. uo. 88.

[112] Hazánkban a malomipar monopolizálása vezetett hasonló eredményre, ld. *Horváth P., Prandler Á.:* i.m. (1958) 125–126, *P. Horváth:* Kapitalistische Monopole in Ungarn. Das Überhandnehmen der Monopole in der Zeit der Weltwirtschaftskrise in Ungarn. Annales Univ. Sc. Budapestinensis XVI. (1974) 88–89.

[113] Sadu Kartelowego, amely a Centrocement egyezményt 1933 IX. 18-án felfüggesztette, majd X. 18-val feloszlatta. Ld. *Zb. Landau:* i. m. (1972) 92–93; Vö.: Historia państwa i prawa Polski (1962) 410–411.

[114] Általa az „utca szimpatiáját" kereste a kormányzat – mondja *Zb. Landau* –, ugyanakkor a feloszlató döntés nem érintette a Centrocementnek a 9 külföldi monopóliummal kötött megállapodásait. Vö.: Orzeczenie Sadu Kartelowego w sprawie kartelu cementowego. In Orzecznictwo Sadów Najwyzszych w sprawach podotkowych i administracyjnych 1934. 578.

[115] A monopolizálódás „szembetűnő kinövései"-t, így a parazita árfelhajtást, a termelési stabilitás felbomlasztását, a termelő kapacitás kihasználatlanul hagyását és a technikai haladás eltorlaszolását stb. ld. *Zb. Landau:* Rozwój ustawodawstwa kartelowego w Polsce międzywojennej na tle polityki kartelowej rządu. Kwartalnik Historyczny 79. (1972) 1. sz. 69–70; vö.: *L. Grosfeld:* Polska w latach kryzysu goszpodarczego 1929–1933. Warszawa, 1952; *R. Gradowski:* Polska 1918–1939. Niekotóre zagadnienia kapitalizmu monopolistycznego. Warszawa, 1959. Az állami beavatkozást elemző újabb jogtörténetirodalomra vonatkozóan ld. *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur, (1973) 444–445; Historia państwa i prawa Polski (1962) 369–371.

ható fejlődési szakaszban látjuk ezeket a sajátosságokat. Az első szakaszban a monopolizálódás az idegen jogok keretei közt zajlik,[116] a Z. Pustuła kutatásai nyomán felidézett sajátosságokkal. Az első világháborút követően egy rövid szakaszon (1924-ig) a monopolizáció viszonylagos gyengesége párosult a polgári jogi kodifikációk hiányából eredő jogbizonytalansággal.[117] 1925-től a német-lengyel gazdasági háború adott ösztönzést egy kartell-pártoló politika születésének, amelynek hatása alatt a joggyakorlat lényegében legalizálta az új 1927. évi lengyel ipartörvénytől idegen monopóliumokat. A köztársaság rendjének hanyatlásával, Piłsudski katonai diktatúrájával esik egybe ez a korszak, és bár a kartell-törvény első tervezetét előkészítő Speciális Bizottság már 1927-től működött, a kormányzat felettébb óvatos magatartást tanúsított a tőkés monopolizáció irányában. A Piłsudski-csoport és az egyes iparágakat átfogó monopóliumok közvetlen összefonódásának bizonyítékai is ismeretesek,[118] témánk szempontjából azonban a feltárt kartell-megállapodások számának szembetűnő előretörése mutatja ismét a hazai viszonyainkhoz közelálló analógiák meglétét.[119] Könnyen érthető, hogy ez a kép a tőkés monopolizáció közép-európai alrégiójába sorolta a lengyel fejlődést, amelyet a kartellizálódás különösen torz kinövései tettek jellegzetessé. Az ide sorolható területek jogéletét a polgári demokratikus hagyományok kialakulatlansága, a hagyományos burzsoá jogi kodifikáció hiánya és a nemzetközi monopóliumok uralkodó pozícióinak korlátlansága jellemzi. Ez utóbbi tényezők – bár a második világháborút megelőző évtized folyamán látványos szerepváltásban követik egymást a lengyel tőkés gazdaság legfontosabb kulcságazataiban – lényegében azonban az állami beavatkozások korszakának minősített negyedik szakaszban[120] is növelni tudták pozícióikat. Főként a két lengyel kartell-törvény novella (1935, 1938) alapján tűnik indokoltnak az állami beavatkozás koráról beszélni,[121] ami azonban nem a monopolizáció korlátozásával, hanem annak kiterjesztésével, adott esetben a hadigazdálkodás érdekeire hivatkozó kényszerkartellizációval járt együtt.[122]

A tőkés monopolizáció közép-kelet-európai formáinak jellegzetességeit feltáró újabb kutatások tükrében a korabeli hazai viszonyokat is érdemes felidézni. Erre a

[116] Az orosz, az osztrák (1860), a magyar (1884), ill. a német (1869) ipartörvények és a BGB keretei között ld. *Zb. Landau:* Rozwój ustawodawstwa (1972) 72–73, vö. Historia państwa i prawa Polski (1962) 388–390.

[117] Jellemző, hogy még az 1927. évi lengyel ipartörvény is a gazdasági liberalizmus (iparszabadság) elvén áll. Ebben az időben (1922–25 közt) 47 kartell ismeretes. Ld. uo. 405.

[118] Így pl. a cukorkartell az 1926-os hatalomátvételt követően 3 millió zł-val támogatta közvetlenül Piłsudski hatalmának megszilárdítását (árfelhajtásból 27 millió zł. nyereséghez jutott ennek ellenében.); ld. Historia państwaa i prawa 1918–1938). (1962); vö.: *Zb. Landau:* Rozwój ustawodawstwa (1972) 71. Egészében láttatja ezt a folyamatot *Uő.:* Tendencje rozwojowe przemysłu polskiego 1927–1929. Sobotka. (1971) 2. sz. 219–223.

[119] 1926–1929 között már 105, 1930–1943 között 278 kartell keletkezése ismeretes.

[120] Amit az 1933. márc. 28-i kartell-történtől, ill. annak az 1935 (XI. 27.)-ben kiadott novellája és az 1938-as 2. novella (életbe már nem lépett) alapján vélelmez a kutatás. Ld. *Zb. Landau:* Rozwój ustawodawstwa (1972) 76–77, 83–84.

[121] Ennek etatisztikus jellegéről és a totális államesemék hatása alatt keletkező állami beavatkozásokról ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 471–495, amelyek főként az iparjog, ill. a bányajog hatályos anyagában is változásokat idéztek elő.

[122] Ez utóbbi jelenséget az 1938-as novella már törvényileg is rögzítette, de az etatizmus kezdeteit jelentő évekre vonatkozóan is érdemes felfigyelni arra, hogy az 1933-as kartelltörvény után pl. az 1935–1936-os években újabb 159 kartell alakult. Ld. Mały Rocznik Statystyczni. 1937. köt. 107.

fentiekben már említett részletkutatások mellett a magyar burzsoá magánjogtörténet első összefoglaló alkotása nyújt lehetőséget,[123] amely a hazai tőkés monopolizáció fejlődésének főbb mozzanatait is bemutatja. A korabeli magánjogtudományt, ill. a joggyakorlati tapasztalatokat is rendszerező kutatás különös jelentőségre tett szert a modern tőkés gazdaság fejlődésének megítélésében. Egy komplex vizsgálódás tapasztalati anyaga alapján látható, hogy a hazai tőkés árutermelő gazdaság a német-osztrák-cseh területekhez képest elmaradott és egyes ágazataiban súlyos torzulásokat mutat már a 19. század második felében. Ennek megfelelően a monopolizáció korai formái hazánkban is csak a századforduló előtt jelentkeznek, ill. a felidézett lengyel viszonyokhoz hasonlóan, e szakaszt nálunk is jobbára az idegen tőke behatolásával összefüggő ipari monopolizáció jellemzi.[124] A kibontakozó folyamatot azonban sem a kétségtelenül fennálló társadalmi-gazdasági elmaradottság, sem a feudális elemekkel keveredő liberálkapitalista jog fel nem tartóztathatta. Ugyanakkor a hazai magánjogtörténet monográfusa már felhívta a figyelmet arra is, hogy a tőkés monopolizáció a közép- és kelet-európai térségben gyakran eltérő fejlettségű kapitalista előzményekre épül. Ahol pl. az ipari kapitalizmus erőteljesebb módon fejlődött (így az osztrák és cseh területeken), ott a modern árutermelő gazdaság és a jog is szembetűnően átformálódott a monopolizálódás időszakában. A hazai földön viszont, továbbá a román, szlovák, lengyel és egyes délszláv területeken ez a folyamat – „a múlt hagyományai és feltételei nyomán is" – sokkal ellentmondásosabb viszonyok között jelentkezett. A burzsoá magánjogtörténet komplex vizsgálata vezet e fontos következtetéshez, melynek során a vizsgálódás nem egyszerűsödik le a ciklikus válságperiódusok nyomában jelentkező állami beavatkozási kísérletek elemzésére. A modern gazdaság válságának törvényhozási kísérőjelenségei[125] ugyanis egy meglehetősen leegyszerűsítő sémát öltenek magukra, és gyakran elfedik a valóságban meglevő regionális sajátosságokat is. A hazai tőkés gazdaság egyes ágazatainak eltorzult fejlődése a külföldi tőkés monopolizáció túlhatalma stb. mellett szembetűnően releváns tényezője lett itt a burzsoá jogrend kiépítetlenségéből fakadó jogbizonytalanságnak, ill. a polgári jogi kodifikáció hiányának. Az állami beavatkozás pedig a gazdaság és a jog viszonylagos elmaradottsága ellenére is – akarva vagy akaratlanul – a monopóliumok legalizálásához vezetett el. A monopolizálódás kezdetlegesebb formáinak (kartell) általánossá válása mellett mind a joggyakorlatban, mind a jogalkotási kísérletekben a kétarcúság, ill. az állami beavatkozás erőtlensége jelentkezett.[126] A monopolizáció közép-európai alrégiójába sorolható hazai jogfejlődésünkben ugyanis akár pl. a valorizáció, a gazdasági lehetetlenülés, vagy éppen a kartellszabályozás mögött egy konzervatív szemlélet állott, amely átmeneti jelenségként fogta fel a tőkés gazdaság idevágó problémáit. Valójában tehát a válságjog kialakulásáról sem beszélhetünk hazánkban, ami e területek jogfejlődését a német-cseh-osztrák területektől is elhatárolja. Ezt a felismerést hozza felszínre a magyar magánjogtörténet komplex vizsgálata, amely tudománytörténeti vizsgálódásokkal alá-

[123] Ld. *Asztalos László:* A magyar burzsoá magánjog rövid története. Bp. 1970.

[124] Ld. *Asztalos L.:* i. m. 37, 192–195, 295.

[125] Pl. a tisztességtelen verseny korlátozása, a versenyjog, a kartelljogalkotás és a válságjog stb.

[126] Ez tükröződik az 1923. évi V. tc., vagy az 1931. XX. tc. születésének körülményeiben és az ide tapadó bírói gyakorlatban is. Ld. e sorok írójától: Kapitalistische Monopole in Ungarn (1972) 89–94.

támasztva utal ismét egy szélesebben ható közép-európai jellegzetességre, hogy e térségben még a válságjog szerepének megítélését is a külső (főként német) hatások és a fasizálódás teszik bizonytalanná.[127] Lényegében tehát „ebben az időben még a legjobban képzett magánjogászok sem ismerték fel azt, hogy a válság és a válságjog nem atipikus jelenség, hanem a kapitalizmus, s különösen a monopolkapitalista gazdasági berendezkedés szükségszerű együttjárója".[128] Innen fakad egyben az az igény, hogy a modern jogtörténetírás a monopolizálódásra vonatkozó alapvető ismereteinket a szélesebb nemzetközi összefüggésekkel szembesítse.

Az a törekvés tehát, amely a hazai burzsoá magánjog történetét tudományos rendszerbe kívánta foglalni, jelentős szolgálatot tett a jogtörténettudománynak[129] a monopolizáció fejlődésének megértése területén is. Jellemzi ezt is, miként a témakörhöz kapcsolódó újabb nemzetközi tudományos előrehaladást a komparatív szemlélet, ill. a szűkebb nemzeti kereteken történő túltekintés. Általánosnak mondható ez a törekvés jogi historizmusunk fejlődésében, amit esetenként célszerűségi szempontok, az ismert történelmi kapcsolatok, ill. a feltáruló regionális összefüggések is alátámasztanak. A tőkés monopolizáció területén ez a közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoport egyik alrégióját jelenti elsődlegesen, de nem zárja ki a rendszerező munka lehetőségét a jogcsoport egészére vonatkozóan. Ami azonban a szűkebb alrégió határán, ill. a jogcsoport körén túlterjedő összefüggésekre vezet, már az általános jogtörténeti kutatómunka feladatának minősül. A modern marxista jogtörténetírás újabb eredményei ma már ez utóbbi feladatok megoldásában is tudományos alapokat teremtettek. Zsidkov szovjet jogtörténész egyik újabb alkotása reprezentálja pl. igen célszerűen a tőkés monopolizáció általános jogtörténeti megalapozását.[130]

A szovjet jogtörténetírás ezúttal a tőkés monopolizáció kiterjedt szakirodalmára hívja fel mindenekelőtt a figyelmünket, amely többnyire a burzsoá osztályérdekek nyílt vagy burkolt szolgálatában fogant. Így látjuk, hogy az állammonopolista kapitalizmus teoretikusainak különösen kedvenc vizsgálódási területe mindmáig a kartell- ill. trösztellenes (anti-trust) törvényhozás, amelyből táplálkozik a „jogállam", a „jóléti társadalom" és a különböző burzsoá reformizmus eszméje is.

Különös érdeme Zsidkov felidézett vizsgálódásának, hogy a tőkés monopolizáció kísérőjelenségeiként ismert törvényhozási törekvéseket a legtipikusabb burzsoá jogcsoportok[131] keretei közt vizsgálja, és nem elégszik meg az állami beavatkozás különböző módozatait reprezentáló jogalkotási munka eredményeinek bemutatásával. Fő törekvése – és ezáltal a koordinált kutatómunka bázisait is kiszélesítette –, hogy a konkrét

[127] Vagyis kialakulhatott az a sajátos helyzet, hogy „a feudális és a fasiszta jellegzetességek teljesen összhangban állnak a kor uralkodó konzervativizmusával". Ld. *Asztalos L.*: A magyar burzsoá magánjog tört. 201–204, 215–216.

[128] Ld. uo. (1970) 217.

[129] Kiváltképpen a magyar jogtörténetírásnak, amely méltán adott helyet ezeknek az ismereteknek az első marxista magyar állam- és jogtörténet (szerk. Csizmadia A. Bp. 1972) kézikönyvében.

[130] Ld. *O. A. Zsidkov:* Zakonodatyel'sztvo o kapitaliszticseszkih monopolijah. Moszkva, 1968. 175. Vö.: *B. Sz. Gromakov, N. A. Szeleznyov:* Zakonü i monopolii (rec.) Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo (1970) 12. sz. 147–149.

[131] Így mindenekelőtt az angol-amerikai, a francia, német ill. japán jogcsoportok polgári jogában lezajlott változásokra irányítja a figyelmet.

jogalkotási formákat a korabeli joggyakorlattal is egybevesse.[132] Zsidkov tehát a tőkés világ legnagyobb monopolorganizációinak törekvésein keresztül mutatja be az anti-trust joggyakorlatot a maga valóságában, amely már a törvényekben meghirdetett céloktól messze áll.

A burzsoá magánjogtudomány területén mind a mai napig él az illúzió, hogy „a belső jogi szabályozás a kartellel mindig enyhén szemben áll, mert abban a verseny alattomos ellenségét látja".[133] Ha azonban a burzsoá jogalkotást valóban kartellellenesnek minősítenénk, akkor az ide vonatkozó kartell-joggyakorlatot a jogalkotás teljes megcsúfolásának mondhatnánk, hiszen az – miként Zsidkov bizonyítja – a monopolizáció minden terhét közvetlenül vagy közvetve a fogyasztóra hárította át. Éppen a vezető tőkés hatalmak joggyakorlatának történetkritikai bemutatása által bizonyítja ugyanis ez az elemzés a „jó kartell" fogalmának tarthatatlan voltát.[134] A komparatív jogtörténeti kutatómunka módszertani követelményeinek következetes alkalmazásával jut ez a kutatás oda, hogy az ún. anti-trust joggyakorlatot szervesen összekapcsolja az állammonopolista kapitalizmus magánjogának átalakulásával, feltárja egyidejűleg azt a módfelett összetett jogpolitikai küzdelmet is, amely a vezető tőkés hatalmak jogrendjében az idevágó törvényalkotó munkát kíséri.

Az állammonopolista szabályozás, de a burzsoá magánjog területén jelentkező bármely formája az állami beavatkozásnak „társadalmi érdekekre" hivatkozik, a nyomában jelentkező joggyakorlat azonban a monopoltőke hatalmának kiterjesztését eredményezi. Az analóg történelmi folyamatok nyomában haladó Zsidkov elsődlegesen a monopolizáció következményeit keresi a hagyományos burzsoá magánjogban, feltárva a legmarkánsabb változások konkrét megjelenési formáit, amelyek az adott jogrendszerek tradicionális normáival nyilvánvalóan szembekerültek. A tőkés monopolizáció szembetűnő sajátossága tehát, hogy a nyomában kifejlett anti-trust jogalkotás leplezetlenül megbontja a hagyományos jogrendet, szétfeszíti elsődlegesen a kiépült burzsoá magánjog tudományosan megalapozott kereteit. Az anti-trust joggyakorlatból válik továbbá nyilvánvalóvá – mondja Zsidkov –, hogy ez a jelenség nem csupán a magánjog hagyományos rendjének megbontásával jár, hanem permanens folyamattá teszi a burzsoá törvényesség válságát.[135]

A szovjet jogtörténetírás ilyen és hasonló természetű eredményei tehát közvetve segíthetik azokat a koordinált jogtörténeti kutatásokat, amelyek a közép- kelet-európai

[132] Hazai töredékes ismereteink alapján is köztudott ugyanis, hogy pl. a kartell-bírósági gyakorlat egyáltalán nem igazolta a hozzá fűzött illúziókat. Találóan idézhetnénk persze ide is a hazai viszonyokhoz közelálló lengyel szejm-gyűlési állásfoglalást (Raguszczek): „Nem kell becsapni magunkat azzal, hogy ez a törvény (1933. III. 28-i lengyel kartell-tv.) valamilyen pozitív eredményt hozhat. Ezt egyeztették a kartellekkel, tudomásukkal hozták ide a Szejm elé, azok akaratából és beleegyezésével, a kartellek pedig tovább fogják folytatni azt, amit eddig is folytattak." Ld. Historia państwa i prawa Polski 1918–1939. (1962) 409.

[133] Ld. *H. Kronstein:* Das Recht der internationalen Kartelle (Berlin, 1967) c. művének alapgondolatát felidézi *Mádl Ferenc:* Kézikönyv a nemzetközi kartellek gazdasági és jogi struktúrájáról. Jogtudományi Közlöny, XXIII. évf. (1968) 7–8. sz. 417.

[134] Meggyőző kritikáját adva ezáltal annak az ismert burzsoá reformista tételnek, hogy csak a tisztességtelen, ill. a modern gazdaság fejlődését akadályozó monopolizációt kell tiltani.

[135] Angol, amerikai, francia, belga, skandináv példák útján halad ez az összehasonlító elemzés, de mindvégig kiemelt jelentőséget tulajdonít az USA-ban kialakult joggyakorlatnak.

térség viszonylag rövidéletű tőkés jogrendjének maradandó értékű feltárását célozzák. Tárgyunkat tekintve mégis ez a kitekintés arra szolgálhat eszközül, hogy a koordinált jogtörténeti kutatómunka racionálisnak mondható dimenzióit érzékeltessük. Az ilyen természetű tudományos tapasztalatok értéke persze nem csökken felismerésünk által,[136] mégis nyilvánvaló, hogy az előtérbe került burzsoá magánjogi viszonyaink feltárásában a módszeres kutatómunka koordinálásának határa a környező térséggel, és azon belül is elsődlegesen a történelmi kölcsönhatásokkal, ill. az azonos vagy közelálló fejlettségi szintet kifejező folyamatokkal esik egybe. Ezért tulajdonítunk különös jelentőséget a lengyel jogtörténetírás újabb tapasztalatainak is, amelyek az utóbbi évszázad jogfejlődésének elemzésében is kiaknázatlan lehetőségek egész sorát kínálják fel számunkra.

Adalékok a környező országok állami struktúrájának két világháború közti történetéhez

Sajnálatos az a körülmény, hogy a hazai jogtörténetírás az újkori, ill. legújabbkori lengyel jogfejlődés tapasztalati anyagából mindmáig rendkívül szerény keretek közt merít. A reprezentatív összehasonlítás eszközeit alkalmazó általános jogtörténetünk is csak vázlatos képet nyújt a hazai jogi historizmus számára[137] a környező országok burzsoá jogrendjének 20. századi történetéből. Jogi historizmusunk világképét tehát ebben a korszakban is a hazai történetírás eredményei egészítik ki.[138] Így alakult ki az a helyzet, hogy az önálló lengyel állami lét újjászületésének és két évtizedes fejlődésének nem egy magyar vonatkozású összefüggése került felszínre a módszeres jogtörténeti kutatómunka közreműködése nélkül. Nem érdektelen talán két ilyen példát is felidézni, mielőtt e kor sajátosan koordinált jogtörténeti kutatásokat igénylő feladataira irányítanánk a figyelmet.

Gyakorlatilag már az első világháború előkészületei folyamán megtaláljuk a német, az osztrák-magyar, ill. az orosz diplomácia játékát a lengyel területek autonomiájának ígérgetésével. A lengyel uralkodó osztályok felsőbb rétegeit az orosz seregek főparancsnokának 1914 augusztusában meghirdetett kiáltványa[139] állította az antant oldalára. A polgári középrétegek szószólójává lett Piłsudski fegyveresei azonban szinte egyidejűleg kezdtek akcióba a központi hatalmak oldalán. Az ismert német Mitteleuropa-tervek is számoltak egy jövőbeli vazallus lengyel állam gondolatával. Határozottabb képződmény kontúrjait jelentette azonban Piłsudski számára az Osztrák-Magyar Monarchiától remélt trialista átszervezés esetleges lehetősége. A Krakkóban megszervezett lengyel Nemzeti Főbizottságnak azonban rövidesen csalódást jelentett e terv elejtése, amelyben a magyar

[136] Hiszen pl. a szűkebb regionális keretek között működő nemzetközi monopóliumok jogtörténeti elemzésére behatárolt vizsgálódásnak már természetes forrása lehet az ilyen tapasztalati anyag is.

[137] Ld. a jogi oktatás céljainak alárendelt kézikönyvet, az Egyetemes állam- és jogtörténet II. (szerk. Horváth Pál), Bp. 1975. 314–317, vö. a még szűkebb lehetőségeket hordozó kézikönyv anyagával *Bónis Gy., Sarlós M.*: Egyetemes állam- és jogtörténet. Bp. 1957. 468–470.

[138] Ld. az idézett *Perényi J., Niederhauser E., Kovács E.* és mások, ill. a felhasznált gazdaságtörténeti kutatómunka alapján.

[139] Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg kiáltványában az összes lengyel föld cári segédlettel történő egyesítését és majdani autonómiáját hirdette meg. Ld. *Perényi J.*: i. m. (1962) 292.

uralkodó körök ellenállása is közrejátszott.[140] A kérdés jogtörténeti feltárásával csakúgy adósak vagyunk, mint a fasiszta német megszállás előestéjén kezdeményezett lengyel-magyar „közös határ" kudarcának a fasizálódó magyar kormányzatra gyakorolt hatásával.[141]

Az önálló lengyel állam megjelenése Európa térképén a két világháború között jogi historizmusunkban eleve egy ahistorikus kép kialakulásának veszélyét hordja magában. A politikai történetírás közismert tanításához tapadó közgondolkodás az első világháborút lezáró európai rendezés szerves részeként, illetve annak egyik eredményeként tekinti a Piłsudski-féle lengyel köztársaság születését. Valójában ez a változás jóval bonyolultabb történelmi folyamatok egymásrahatásának az eredménye, amelynek megértése a kontinens keleti felében, és elsődlegesen a cári Oroszországban lezajlott forradalmak hatásának figyelembevételével lehet csak eredményes.

A többféle változatban ismert trialista, ill. Mitteleurópa-tervek vonalán haladva 1916-ban már létezett egy osztrák-német segédlettel létrehozott „lengyel állam",[142] amelynek léte alig képviselt több reális hatalmat, mint az antant vezető hatalmainak a független lengyel állam háború utáni megteremtését célzó állásfoglalása.[143] A Párizsban szervezkedő lengyel emigráció Nemzeti Bizottsága (1917 aug.) is csak az Oroszországban lezajló forradalmi átalakulás hatása alatt jutott el az antant hatalmak elismeréséhez, miután a breszti tárgyalásokon megjelent szovjet delegáció már egy valóban független lengyel állam megteremtését sürgette.[144] Államjogi értelemben a központi hatalmak is eljutottak ilyen szintre, amikor Varsóban osztrák-magyar, ill. német birodalmi segédlettel Régenstanács[145] alakult, de ez sem nyert bebocsátást még a breszti tárgyalásokra sem. A Régenstanács ellenpólusaként számontartott párizsi Lengyel Nemzeti Komité hadviselő félként történt elismerése (1918) és az újabb európai forradalmak egy időre még mindenfajta lengyel államalakulat sorsát bizonytalanná tették. Osztozott ebben a Monarchia felbomlásával egyidejűleg keletkező galíciai ún. Felszámoló Bizottság[146] és a tanácshatalom terjedésének feltartóztatását célzó lublini „népi" kormány[147] is. A német hatóságok börtönéből kiszabadult Józef Piłsudski[148] 1918 novemberében viszonylag

[140] *St. Kieniewicz* a magyar uralkodó körök ellenállásának forrását a német birodalmi kapcsolatokkal hozza összefüggésbe. Ld. Historia Polski (1969) 165–166.

[141] 1938-ban, Hitler Csehszlovákia elleni agressziójával felhasználva, a Těšin-vidéket szállták meg a lengyelek, de további területszerzést reméltek Beck külügyminisztertől – magyar-lengyel közös követelések eredményeként, ami azonban nem valósult meg.

[142] A bábállamnak még ideiglenes államtanácsa is volt, de sorsát Bécs és Berlin tartotta kezében.

[143] Wilson 1917. jan. 22. nyilatkozata, 1918 januárjában pedig a közös angol-amerikai állásfoglalás jelzi, hogy a jövő imperialista békerendszere számol egy burzsoá lengyel állam létével.

[144] A Komitet Narodowy Polski w Paryzu sorsát illetően, amely 1919 tavaszán, formailag is feloszlott, ld. Historia państwa i prawa Polski 1918–1939 (1962) 25–26.

[145] 1917. nov. 21-től a Régenstanács (Rada Regencyjna) az első lengyel kormány formális megalakítására is lehetőséget kapott.

[146] Ld. Polska Komisja Likwidacyjna, 1918. okt. 31.

[147] Ez a reformista szociáldemokrata Daszinski vezetésével alakult 1918. nov. 7-én a néptömegek megtévesztésére és nov. 11-én ellenkezés nélkül oszlatta fel magát, amikor Piłsudski hatalomra került.

[148] Piłsudski változatos politikai pályafutása az 1892-ben alakult Lengyel Szocialista Párttal (revizionista) és az erősödő polgári nacionalista törekvésekkel fonódott össze. Ld. *Perényi J.*: i. m. (1962) 262–265.

könnyen úrrá lett a felidézett kezdetleges állami képződmények felett, de a valóban népi tanácsmozgalom további térhódításának csak 1919 nyarán tudott gátat vetni. A Magyar Tanácsköztársaság sorsát érintő kutatásaink érintkeznek itt ismét a lengyel állam újjászületésének ügyével és a tanácsmozgalom vívmányait feltáró kutatások[149] érzékeltetik valójában a történelmi változások lényegét.[150] Ezeket a küzdelmeket már az 1918 decemberében alakult Lengyel Kommunista Párt irányította. A tanácsmozgalom erőteljes kibontakozása alapján látható tehát, hogy már 1918 őszén jelen vannak azok az új társadalmi erők, amelyek a népi Lengyelország megszületésének lehetőségeit rejtik magukban. Ezek az erők a szervezett munkásmozgalom közel negyedszázados fejlődése folyamán alakultak ki,[151] és az első orosz polgári demokratikus forradalomban történelmi tapasztalatokat is szereztek. Az 1905. január 26-án kitört varsói barrikádharcok ugyanis már szervesen összefonódtak az oroszországi forradalom ügyével. A polgári pártok ettől kedve végképp elvesztették hitelüket, sőt a reformista Szocialista Párt is szakítani kényszerült a burzsoá nacionalizmust hirdető Piłsudskival.[152] Pártszakadás és a súlyos elméleti hibák átmenetileg a Lengyel Szociáldemokrata Párt harcát is megrendítették, de már az imperialista háború elleni fellépés szervezése során a munkásmozgalom következetes erői ismét a társadalmi felszabadítást állították előtérbe. A népi tanácsmozgalom és a nemzeti függetlenség ügyének összefonódását hozta ilyen előzmények után a Lengyel Kommunista Párt fellépése, amely végül is a hazai és a külföldi reakciót gyors cselekvésre ösztönözte a burzsoá osztályuralom fenntartása érdekében. Ez az a sajátos történelmi szituáció, amely Piłsudski kezére játszotta a hatalmat,[153] és a születő lengyel államot a szovjethatalom elleni intervenció eszközévé tette. A szovjetellenes háború azonban súlyos válságba sodorta a kormányzatot, amelynek leküzdésére a Tanácsköztársaságot eltipró Horthy-rendszer is felajánlkozott. A magyar és a lengyel uralkodó osztályok érdekeit szorosan összefűzte a szovjetellenesség, Piłsudski kormányzata azonban többet remélt a rövidesen megkötött lengyel-francia, ill. a lengyel-román

[149] Ld. *Z. Rybicki:* Rady delegatow robotniczych w Polsce 1918–1919. Warszawa, 1962; *St. Kubiak, Fr. Łozowski:* Rady robotniczo-rolnierskie w Wielkopolsce 1918–1919. Poznań, 1962; *St. Krzykoła:* Lubelska Rada Delegatów Robotniczych. Lublin, 1957; *Zb. Dworecki:* Polskie rady ludowa w Wielkopolsce 1918–1920. Poznań, 1962; *A. Kałuza, St. Poprawka:* Rady delegatów robotniczych w Zagłebiu Dąbrowskim 1918–1919. Katowice, 1962. A jogtörténeti részletkutatásokat tekintve ld. *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur 443–444.

[150] Elengedhetetlen követelménynek kell tekintenünk, hogy ezeket a modern kutatási eredményeket – legalább az összefoglaló kézikönyvek nyomán – jogi historizmusunk forrásaivá tegyük. Ld. ilyen értelemben az idézett Historia państwa i prawa Polski 1918–1939, (1962) 23–26,37 skk. stb.

[151] Főként a II. Internacionálé keretei közt, de a bolsevikokhoz legközelebb álló Lengyel Szociáldemokrata Párt (1893-tól) körül csoportosultak.

[152] 1906-ban kizárták a Szocialista Pártból Piłsudskit, aki rövidesen Galíciában az osztrák megszállók szolgálatába állt.

[153] 1918 novemberében államfővé kiáltva ki magát (Naczelnikiem Państwa), amit az antant hatalmak is nyomban elismertek, sőt a párizsi emigráció irányításával szervezett 50 000 fős lengyel hadsereget is rendelkezésére bocsátották. Ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 23, 108–110. Vö.: *H. J. Jablonski:* Narodzieny Drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1919. Warszawa, 1962. A reakciós politika további fejleményeit illetően: *J. Ryng:* Przyczynek do genezy imperializmu polskiego. Warszawa, 1957.

katonai szövetségtől,[154] a burzsoá Lengyelország rendezetlen problémáinak megoldását (keleti terjeszkedés, Felső-Szilézia kérdése stb.) főként a francia orientációtól várva. Ez a körülmény is befolyásolta, hogy a Piłsudski-féle reakciós kormányzat konszolidálódása egy rövidéletű köztársasági államforma keretében zajlott le.

Az 1919-ben megtartott első nemzetgyűlési választásokon a burzsoá Nemzeti Demokrata Párt szerezte a legtöbb mandátumot, de csak a Keresztény Demokrata, ill. az ún. Piast parasztpárttal koalícióban tudott kormányt alakítani. A nemzetgyűlés Piłsudskit ismét megerősítette az államfői hatalomban, de jogalkotási hatalmát már korlátok közé szorította.[155] A néptömegek leszerelése érdekében a Szejm földreformtörvényt fogadott el, majd a kormányzati válság megoldását célozva 1920 őszén az alkotmánytervezetet vitte vitára. Ezek a törekvések vezettek az 1921. évi márc. 17-én megszavazott köztársasági alkotmányhoz. A polgári kormányzat viszonylagos konszolidálódása azonban csak a következő években megalkotott, ún. (alkotmányhoz) kapcsolt törvényekkel zárult le.[156] A márciusi alkotmány életbeléptetésére is csak 1922 decemberében került sor, következésképpen a mai lengyel jogtörténetírás ezt a korszakot a kapcsolt törvényekig átmenetinek minősíti. Egy rövid második periódus (1922–1926) követi ezt, amelyet a korlátozott parlamenti demokrácia jellemez, majd az 1926-os májusi puccsal átadja helyét az alkotmányellenes rezsimnek (régime antyconstytucyjny), amely a polgári köztársaság vívmányainak felszámolását, ill. a fasizálódás kezdeteit hozta Lengyelország történetében. Német, olasz minták követése jellemzi végül az 1935-ös alkotmány életbelépésétől a második világháborúig terjedő korszakot.[157]

A közjogtörténeti periodizáció előrevetítése alapján nyilvánvaló, hogy a lengyel burzsoá állami struktúra fejlődését az Európa-szerte ismert ún. újkonstitucionalista törekvés befolyásolta az első világháború után. Az 1921. évi márciusi alkotmány tükrében Lengyelország a közép-kelet-európai térség azon államalakulatai közé sorolható, ahol a chartális alkotmánnyal rendelkező polgári demokratikus köztársaság alapvető államjogi intézményei is jelen vannak.[158] Az állami struktúra tüzetesebb elemzése nyomán azonban azt látjuk, hogy ez a közjogi modell távolról sem azonos történelmi körülmények közt születik, és a lengyel burzsoá állami struktúra inkább csak az ismert modell határterületi jellemzőit hordja magában. Ezért is célszerűnek tűnik, hogy az újabb lengyel jogtörténeti kutatómunka eredményei alapján a lengyel közjogi fejlődés egyes korszakainak sajátosságaira a figyelmet felhívjuk.

[154] Ld. a 1921. febr. 19-i lengyel–francia, 1921. márc. 3-i lengyel–román szerződéseket. Ismert egyébként, hogy a Horthy-rezsim katonai támogatásának realizálását egyelőre az antant-hatalmak is ellenezték.

[155] A törvényhozás a Szejm hatáskörébe került, miniszteri ellenjegyzést meghonosítva a tv. kihirdetésénél. Az államfői dekrétum (ustaw) pedig csak törvényes felhatalmazás alapján születik, ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 102–105.

[156] Ld. az 1922. júl. 28. tv. a Szejm-választások rendjéről; 1922. júl. 28. tv. a szenátusi választásokról; 1922. júl. 27. tv. az elnök választásáról; 1923. jan. 12. tv. a Szenátus működéséről; 1923. febr. 16. a Szejm működési rendjéről; 1923. ápr. 22.. tv. a Szejm-bíróság működéséről és az 1925. febr. 10. tv. a római egyház kiváltságairól. Ld. uo. 125–129.

[157] Ld. uo. 97–99.

[158] Ilyennek tekintjük a Weimari Köztársaságot, a Csehszlovák (polgári demokratikus) Köztársaságot, ill. az Osztrák Köztársaságot.

Elsőként az átmeneti korszakként kezelt első periódus vonja magára figyelmünket, amelyben a születő polgári kormányzat szakadatlan válságban volt és 1919 augusztusáig a népi tanácsmozgalom jelenlétével sem tudott megbirkózni. Valójában az ideiglenes polgári állam hatalmi szervei az átmeneti korszak egy rövid alperiódusában fejlődtek ki. 1918 novemberétől az első nemzetgyűlési választások alapján összehívott Szejm-gyűlés tavaszi ülésszakáig tartó időben épültek ki ezek az ideiglenes hatalmi szervek. A német-osztrák védnökség alatt született Régenstanács 1918 őszéig semmiféle reális hatalommal nem rendelkezett, és csak az őszirózsás forradalmak hatása alatt önállósította magát, kormányt alakítva (október 23-án), amelyben az antantbarát és központi hatalmak oldalán álló politikai csoportok is helyet kaptak. Ez a kormányzat jobbára a felbomló osztrák haderőkből átvett tisztikarral nyomban a fegyveres erők szervezésébe fogott, de a kibontakozó forradalmi tömegmozgalommal még nem tudott leszámolni. 1918 október-novemberében ugyanis a tanácsmozgalom lendülete még töretlen volt, sőt a nyugati tartományokban ereje valójában csak most vált fenyegetővé.[159] A Régenstanács – helyzetének tarthatatlanságát látva – 1918. november 11-én Piłsudskit ruházta fel teljhatalommal, majd kimondta önmaga feloszlatását. Piłsudski dekretumnak nevezett kiáltványában, a nov. 7-én Lublinban alakult „népkormány" szociáldemokrata vezetőjét, Daszynskit kérte fel kormány alakítására, majd a Komitét Narodowy Polski párizsi vezetőinek tett gesztusként november 22-én proklamálta a lengyel köztársaságot (Republika Polskia). Ez az a közjogi megalapozást nélkülöző dekrétum, amely alkotóját „államvezetővé", az általa kreált kormányt a Lengyel Köztársaság kormányává kiáltja ki.[160] A bonyolult politikai válság kellős közepén született végül a harmadik (most már köztársasági) államvezetői dekretum (nov. 26.), amely az első nemzetgyűlési választások ideiglenes szabályozását foglalta magában.[161] A nemzetgyűlési választásokat a következetesen forradalmi erők bojkottálták, így szinte kizárólag a polgári pártok alkották a törvényhozó Szejm-gyűlést, amely jellemző módon Piłsudskit a „haza egyetlen ura és gazdája"-ként üdvözölte. Piłsudski ez előtt a testület előtt mondott le formálisan hatalmáról, hogy a szuverénnek mondott törvényhozó Szejmtől nyomban visszanyerje, most már a Lengyel Köztársaság elnökének címzett méltóságát. A Szejm megalkudott azzal, hogy az elnök a törvényhozó hatalommal egyetértésben, de maga jelölje ki a végrehajtó hatalom (kabinet) tagjait, viszonzásként elismerést nyert a gyűlés szuverenitása a törvények alkotásában.[162] Mindezt a korlátozott parlamenti demokratizmus kezdeteinek minősíthetnénk, ha nem volna ismeretes, hogy Piłsudski lépten-nyomon semmibe vette a törvény-

[159] Az 1918 decemberében lezajló poznani felkelés és a Legfelsőbb Népi Tanács Népbiztosságának (Komisariat Naczelnej Rady Ludowej) megalakulása (Poznań) bizonyítja ezt.

[160] Ld. Rada Republiki Polskiej; vö.: Konstytucja i padstawowe akta ustawodawcze Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Red. A. Gwizdz. Warszawa, 1967. Megjegyzendő, hogy ebben a lépésben Piłsudski maga mögött érezhette a galíciai és orosz-lengyelországi kispolgári pártok támogatását is, amelyekkel már 1918 februárjában, a Krakkóban megtartott tárgyalásokon a burzsoá köztársaság megteremtése mellett kötelezte el magát.

[161] A tömegmozgalmak leszerelését célozva, a választójog általános, egyenlő és titkos volt, ill. a mandátumok arányos felosztásának elvét alkalmazta. Ld. Historia państwa i prawa Polski 1918–1939 (1962) 110.

[162] Törvényeket az elnök hirdethetett csak ki, a tárgy szerint illetékes miniszter ellenjegyzésével. Ezeket a törvényhozási aktusokat nevezték a lengyel köztársaság kis-alkotmányának.

hozó Szejm előjogait, amire a szovjetellenes katonai intervenció idején különösen kedvező körülmények voltak.

Az első lengyel törvényhozó nemzetgyűlést alkotó polgári pártok tisztában voltak a parlamentáris jogok ingatagságával, de a tanácsmozgalom erőinek letörésében még nem nélkülözhették az elnök terrorisztikus hatalmát. A kialakult rezsim egyetlen szilárdnak vélt külső támasza, Franciaország is számolni kényszerült a kialakult helyzettel, politikai exponenseit azonban a francia mintájú alkotmányos állapotok mielőbbi megteremtésére ösztönözte. Ezért születik már a törvényhozó Szejm-gyűlés negyedik napján a döntés, hogy Alkotmányozó Bizottságot hoznak létre egy chartális alkotmánytervezet megteremtése érdekében.[163] Ez az eredmény alkalmas volt arra, hogy a különböző monarchikus (alkotmányozó) elképzeléseket[164] háttérbe szorítsa. A francia monopóltőke most már az Oroszországban elszenvedett vereség kárpótlásaként alkalmasnak vélte a francia modell szerint kiépíthető lengyel köztársaságot támogatni sziléziai, baltitengeri és ukrajnai területszerző törekvésekben.[156] Franciaország főként a Népszövetség leple alatt avatkozott be a lengyel igényeket támogatva,[166] de lépéseit már az olasz, ill. angol diplomácia keresztezte.[167] Mindez a kormányzat belső helyzetét időnként válságossá tette és a politikai gyilkosságok légkörében zajló 1922-es elnökválasztások után Piłsudski és hívei egy rövid időre háttérbe is kényszerültek. (G. Narutowicz elnök meggyilkolása, dec. 16.) Valójában tehát ettől kezdődik az a rövid közjogtörténeti szakasz, amelyben egy korlátozott parlamentáris köztársasági állam kontúrjai feltűntek. Ennek megértése érdekében utaljunk vissza az 1921. évi márciusi alkotmány alapvető jellemzőire.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásának egyik kontinentális méretekben kitapintható eredménye volt, hogy – a polgári osztályuralom konszolidálását szolgálva – a burzsoá alkotmányos mozgalom ismét újjáéled. Még a történelmi hagyományokkal rendelkező tőkés államok is szükségét érezték az alkotmányos jogok és garanciák formális kiterjesztésének, hogy ezáltal legalább a középrétegek támogatását megszerezzék és elejét vegyék a proletár forradalmak által előidézett politikai erjedésnek. A szovjethatalom első

[163] A Szejm Alkotmányozó Bizottsága – az erőviszonyokat tükröző – 14 tagú kormánybizottsággal egészült ki és több mint egy évig tartó munka után is csak a III. Francia Köztársaság alkotmányos törvényeinek szolgai lemásolásáig jutott el. Ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 113–117, vö.: *S. Rozmaryn:* Polskie prawo państwowe. Warszawa, 1951; *A. Burdi, R. Klimovieczki:* Prawo państwowe. Warszawa, 1959; *H. Jabłonski:* Konstitucje polski. Państwo i Prawo 1952. 2. sz.; *M. Swiecicki:* Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918–1939. Warszawa, 1960 stb.

[164] Ilyen létrejött már 1917-ben az ún. (Orosz-) Lengyel Királyság Államtanácsában, amelynek időszerűségét az Októberi Forradalom semmítette meg.

[165] A francia tőke szinte korlátlan koncessziós engedményeket kapott Lengyelországban, főként a német tőkeérdekeltségek ellenében. Ld. a sziléziai autonómia kulisszatitkaira vonatkozóan *F. Ryszka:* Kulisy decyzji w sprawie Śląska w r. 1921. Kwartalnik Historyczny. 1953. 1. sz., továbbá Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 129–132.

[166] A versaillesi békeszerződés 88. §-a ugyancsak autonómiát ígért lengyel-Sziléziának (Autonomii Śląska), ami a nemzetközi ellenőrzéssel végrehajtandó népszavazás útján jöhetett volna létre. Felső-Szilézia autonómiája gyakorlatilag lengyel uralom alatt realizálódott 1922 júniusára.

[167] Így a lengyel etnikum egy jelentős része német uralom alatt maradt, Gdańsk népszövetségi ellenőrzés alá került, az ország keleti határait pedig csak az 1923-ban megrendezett nagyköveti konferencia rögzítette véglegesen.

dekrétumainak közismertté válásával szinte egyidejűleg bontakozik ki ez a mozgalom és rövid néhány év alatt az ún. újkonstitucionalizmus formájában ölt testet. Közép- és Délkelet-Európa régi és új államalakulatai többnyire szintén felismerték, hogy a feléledő burzsoá alkotmányos mozgalom az osztályuralom átmeneti megszilárdításának szolgál eszközül. Az Alkotmányos Blokk és a köztársaság gondolata még az összeomlás előtt álló bolgár cárságban is felmerült, sőt a monarchikus államformát megőrző román király a fasiszta jellegű királyi diktatúra bevezetését (1938) is egy chartális alkotmány leple alatt akarta legalizálni. A weimari német (1919), a csehszlovák (1920), az osztrák (1920) burzsoá demokratikus alkotmányokat – miként felidéztük – lényegesen összetettebb feltételek közt követi az 1921. évi március 17-i lengyel köztársasági alkotmány.[168] Távolról sem mondható tehát, hogy a belső társadalmi feltételek értek meg végre Lengyelországban a polgári demokratikus köztársaság megteremtésére, ellenkezőleg, a belső feltételek rövidesen azt a viszonylagos előrelépést is felemésztették, amit a márciusi alkotmány magában rejtett.

A modern lengyel jogtörténetírás egyik leggazdagabb tapasztalati anyaga nem véletlenül fűződik tehát a burzsoá lengyel alkotmányos köztársaság rendjének történetkritikai feltárásához.[169] A kort egészében átfogó jogtörténeti szintézis már ezt a tapasztalati anyagot lényegében összegezte, így világos képet tár elénk a márciusi alkotmány születésének bonyolult nemzetközi összefüggéseiről is.

A korai, a klasszikus, ill. a megkésett (késleltetett) polgári átalakulások nyomán kifejlett burzsoá állam- és jogrendszerek közül az első imperialista világháború azt taszította a legmélyebb válságba, amely igazában végig sem járta, be sem fejezte a modern tőkés árutermelés rendjére való áttérést. A közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoportról van tehát ismét szó, amelynek leggyengébb láncszeme a cári Oroszország volt. A válsággal azonban közel azonos intenzitással osztozott a német, az osztrák, ill. az orosz birodalom népeinek sokasága. Az erőszakosan fenntartott soknemzetiségű birodalmak összeomlásával most a helyi burzsoá osztályuralom válsága is teljessé lett. Ebből a közép- és kelet-európai típusú burzsoá jogrendszert jellemző általános válságból keresnek kiutat a környező országok uralkodó (jobbára tőkés – földbirtokos) osztályai, a győztes – de egyenként önmagában is megrendült – nyugati antant-hatalmak támogatásának megszerzésével. Az ezúttal ismét csak vázlatosan felidézhető, általános politikai válság szinte empirikusan tapintható az 1921. évi lengyel köztársasági alkotmány intézményeiben.

Az 1921. évi márciusi alkotmány tervezete közvetlenül az (1875-ös) francia köztársasági alkotmánytörvények mintául vétele alapján keletkezett. A reakciós összetételű Alkotmányozó Bizottság a tervezet szövegében persze a francia mintától számos

[168] A folyamat távolról sem lezárt ezzel, hiszen alig néhány hónappal később, szent Vid napján még az ún. Szerb-Horvát-Szlovén Királyság is alkotmányos (vidovdáni alk. 1921. jún. 28.) monarchiává alakult át.

[169] Ld. a főbb kutatási eredmények közt: *A. Gwizdz:* Burżuaznyjno-obszarnicza konstytucja z 1921 r. w praktyce. Warszawa, 1956; *M. Podlaszewski:* Ustrój polityczny w latach 1920–1933. Gdynia, 1966; *G. L. Seidler:* Władza ustawodawcza i wykonawcza w polskich konstytucjah ustrojowych 1917–1947. Kraków, 1948; *A. Ajnenkiel:* Sejmy i konstytucje w Polsce 1918–1939. Warszawa, 1968. A szileziai autonómiára, ill a korabeli közjogtörténet részletkutatásaira vonatkozóan ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 99–100, 118–130; *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur (1973) 444–445.

esetben eltért, de szinte minden esetben még ahhoz képest is visszalépést akart meghonosítani. Az alkotmányozók pl. természetes követelménynek tartották, hogy a törvényhozó hatalom két házból álljon,[170] kiáltó ellentmondásban az alkotmány 2. §-ával, miszerint a „legfelsőbb hatalom a népé".[171] A hajdan magát szocialistának nevező Piłsudski elnök azonban már azért is közel kétségessé tette az alkotmányozók munkáját, hogy azok a két ház jogává akarták tenni az államelnök megválasztását.[172] Visszalépést jelentett a francia mintától a katolikus egyház kiváltságos helyzetének alkotmányos elismerése és a polgári szabadságjogok fokozottabb korlátozása. A hagyományos polgári demokratikus követelmények formális kielégítése főként az általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazati jog megadásában öltött testet, de már akár Szejm-képviselővé, még inkább a Szenátus tagjává csak kor- és helybenlakási cenzus alapján volt választható az állampolgár.[173]

Az alkotmány és a kapcsolt (alkotmányos) törvények a törvényhozó hatalom primátusának látszatát eredményezték. Az állami szuverenitás hordozójának tekintett törvényhozó testületeket illeti meg a törvényalkotás kizárólagos joga, ami természetesen nem állhat ellentétben az alkotmánnyal (38. §). A kezdeményezés (törvényjavaslat) joga azonban már a kormányt éppen úgy megilleti, mint a Szejm tagjait. Valójában a törvényalkotás kizárólagos jogát az alkotmányos felhatalmazáson nyugvó rendeleti (rozporząd) jogalkotás ásta alá, miután erre az alkotmány a kabinettanácsot és az egyes minisztereket is felhatalmazta. Az egyenlőtlen kompromisszum azonban 1924-ben már oda jutott, hogy a Szejm az államelnök törvényerejű rendeleti jogalkotó hatalmát is elismerte.[174] Ezek után már csak a burzsoá parlamenti demokrácia formális biztosítékai maradtak meg, amelyek a követek sérthetetlenségének rögzítésében, az interpellációs jogban, a parlamenti tisztségviselők megválasztásában stb. realizálódhattak. Korlátozott biztosítéknak tekinthető, hogy a végrehajtó hatalom vezető szerepének egyetlen reálisnak mondható alkotmányos biztosítéka a költségvetési törvény megszavazásában (ill. a beszámoltatás jogában) volt jelen, ezt a lehetőséget azonban a kormány belföldi kölcsönjegykibocsátási joga tette illuzórikussá.[175]

[170] Ld. az elfogadott Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej szövegének II. fejezetében; vö.: Konstytucja i podstawowe acta (1967).

[171] Az alkotmány a hatalommegosztás fikciójából jut oda, hogy a „nép szervei a Szejm és a Szenátus"; ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 118–124.

[172] A Piłsudski-csoport általános választás útján akarta az elnök kijelölését biztosítani, hogy az elnök ne függjön a törvényhozó hatalomtól. Mivel a vitában ellenfelei győztek, Piłsudski fenyegetően visszavonult átmenetileg a politikai életből.

[173] A Szejm-képviselők választására a 21 éven felüli, a Szenátus tagjainak választására 30 éven felüli és 1 év helybenlakást igazoló állampolgár jogosult. Ugyanakkor képviselő csak 25 éven felüli, szenator pedig 40 éven felüli személy lehetett.

[174] Szemben a rendeleti jogalkotás esetében fenntartott bemutatási kötelezettséggel ti. a (Szejmnek), az elnök törvényerejű rendeleteivel szemben ezt elejtette, sőt az ilyen aktusokkal való törvényrontást is elismerte.

[175] Költségvetési egyensúly eleve nem létezett, az államadósságok területén pedig Lengyelország a román királyság helyzetéhez közelálló körülmények közé került. Ld. *Berend T.I.–Ránki Gy.*: Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között. Történelmi Szemle, XVIII. évf. (1975) 4. sz. 621, 622. Ez a folyamat már 1923-ban látható, amikor Wł. Grabski kormánya úgy került hatalomra, hogy a pénzügyi stabilizáció érdekében a külföldi kölcsönök felvételében is szabad kezet kapott a parlamenttől. A lengyel złoty ekkor születik, olasz kölcsön útján. Vö.: *Perényi J.*: i. m. (1962) 324–325.

A Szejm, illetőleg a Szenátus formailag a törvényhozók többségének bizalmából hagyja jóvá a miniszterek kinevezését (58. §), akik egyenként és az államelnök utasításainak végrehajtása területén is ellenjegyzésükkel felelnek cselekedeteikért. A két ház együttes ülése választja meg a köztársaság elnökét, aki a törvényhozással szemben sem az ún. abszolút, sem a felfüggesztő vétójoggal nem bír, de jogkörében foganatosított intézkedéseiért felelősséggel sem tartozik.[176] A miniszteri ellenjegyzéshez tapadó közvetett felelősség pedig még a törvényhozó hatalom bizalmatlansági határozata (votum nieufności) esetében sem az elnöknek szól, hanem a kabinet vezetőjének. A burzsoá parlamentáris demokrácia alkotmányos biztosítékainak szűkreszabott katalógusa ezzel gyakorlatilag ki is merült a márciusi alkotmány, ill. a kapcsolt törvények alapján. Mindezek igazi értéke jól látható az 1926-ban lezajló reakciós politikai fordulat tükrében.

A lengyel burzsoá köztársasági alkotmány a főbb hatalmi ágazatok perifériáin nyújtott inkább lehetőséget a klasszikus polgári államépítés tapasztalatainak megkésett átplántálására. Ilyenként utalhatunk a vajdasági és járási önkormányzati szervek kifejlődésére, amelyek a hagyományos képviseleti rendszerben születtek. Működésük felett – a francia centralizmus módosult formájának megnyilvánulásaként – a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság gyakorolta az ellenőrzést.[177] Hasonlóan némi garanciának tűnt a bírósági szervezet újjárendezése, a bírói függetlenség lerögzítése, a modern eljárásjogi alapelvek átvétele és a bűnügyekben (politikaiakban is) alkalmazandó esküdtszéki eljárás. Még szélesebb a sora a márciusi alkotmányban lerögzített polgári szabadságjogoknak,[178] amelyek azonban egytől egyig keretjogszabályok formájában nyertek rögzítést. Egyidejűleg a burzsoá alkotmányos törvényhozás egyetlen esetben sem mulasztotta el utalni a polgári jogok gyakorlásának különleges feltételeire. A polgári szabadságjogok széles katalógusát azonban az e tárgyban egyenként jelenlevő szabályrendeleti jogalkotásra történő utalás ásta alá, amely esetenként az illetékes hatóságoknak illetve a kiváltságos jogokkal felruházott egyházi szerveknek is biztosította a korlátozó intézkedések lehetőségét.[179] Ha már most mindehhez hozzávesszük az alkotmánynak a kivételes hatalom bevezetéséről, illetve a polgári jogok felfüggesztéséről szóló, precizírozott szakaszait,[180] akkor nyilvánvalóan fiktív jogoknak minősíthetjük azokat. Joggal mondja tehát a mai lengyel jogtörténetírás, hogy a burzsoá parlamenti demokrácia

[176] Ellene csak hazaárulás vagy az alkotmány megszegése esetén kerülhet sor különleges eljárásra, amely a Szejm 3/5-ös többséggel hozandó vádemelő törvénye útján kezdeményezhető.

[177] Ez az institucionális analógián túlterjedő módon magára vonja figyelmünket. Pusztán az összehasonlító jogtörténeti párhuzam is szembetűnő a hazai analóg viszonyainkkal. Vö.: *Csizmadia Andor:* A magyar közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. 239–242.

[178] Ld. az élet, tulajdon, a jogi egyenlőség (26. §), a bírói fórumhoz való jog (28. §), a lakás, a megélhetés (102., 103. § §), a gondolat (104. §), a sajtó (105. §), a levéltitok (106. §), a kérelmezési jog (107.. §), az egyesüléshez (1077. §), a nemzetiséghez (109–110. § §), a valláshoz (117. §), az iskoláztatáshoz (119. §), való jogokat. Szinte kivétel nélkül megtalálhatók azonban a korlátozás lehetőségei is az alkotmányban, ld. Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 120–122.

[179] A kapcsolt törvényként számon tartott 1925. évi febr. 10-i Konkordátum adta lehetőségeket. Vö.: *H. Stanisławski:* Stosunek państwa do kościoła w roznych krajach. Warszawa, 1952.

[180] Ld. az alkotmány 123–124. §-ait, amelyek a végrehajtó hatalom (kormány) kezdeményezése alapján, ill. a köztársaság elnökének hozzájárulásával törvény útján foganatosíthatók.

rövid periódusában az állampolgári jogok gyakorlatilag ki sem fejlődhettek, a forradalmi mozgalmakkal, illetve az elnyomott nemzetiségekkel (ukránok, beloruszok stb.) szemben pedig a jogfosztottság, vagy legjobb esetben a nyíltan alkalmazott diszkrimináció honosodott meg.[181]

Piłsudski 1922. évi politikai visszavonulása után a francia orientáció egyik legismertebb exponense, Wł. Grabski került kormányra és a kaotikus pénzügyi helyzetre hivatkozva, az alkotmánnyal ellenkező teljhatalmat kapott. A korlátozott parlamenti demokrácia második esztendejében (1924-ben) ezzel a kormány – az újabb francia, ill. amerikai kölcsönök felhasználása érdekében – a törvényerejű rendeleti jogalkotás lehetőségéhez jutott. A kormányzat belső válsága a következő években tovább fokozódott, amit a francia befolyás csökkentését célzó angol diplomácia igyekezett térnyerésre felhasználni. A szovjet-lengyel egyezmények (Csicserin látogatása, 1925) adta lehetőségek elszalasztása után akadálytalanul jelentkezhetett az „erős kéz" hatalomra juttatásának törekvése. Piłsudski, a híveinek irányítása alatt álló helyőrségi csapatokra támaszkodva, 1926. május 12–13-án hajtotta végre államcsínyét, amely egy fasiszta jellegű diktatúra kialakulásának nyitánya lett. Formailag nem számolta fel az alkotmányt, de elsőként nyúlt az elnök „szükségrendeleti" jogalkotó hatalmának kikényszerítéséhez. A katonai puccs hatása alatt a Szejm elfogadta az alkotmány megcsonkítását (44. §) az „állami szükségre" hivatkozva. A változások mögött az amerikai-angol tőkebehatolás állt, amely közben Németországban is megerősítette pozícióját. Az elnöki és kormányfői hatalmat kezében egyesítő „államfő" szinte teljesen függetlenítette magát az alkotmányos törvényektől. A sajtót korlátozta, antiszociális rendeleteket foganatosított és rövidesen internáló táborokat is szervezett. A „független" bíróságok sem merészkedhettek többé kétségbe vonni az államfői rendeletek jogforrási erejét, a Szejm pedig – egy-két tétova visszavonást igénylő állásfoglalás után – erőtlenül szemlélte az események alakulását. A világgazdasági válság nyomasztó éveiben valamiféle antifasiszta front kontúrjai bár bontakoztak, de a polgári ellenzék is rövidesen a bresti erődben találta magát (1930). A lengyel „viharsarok" (belorusz és ukrán föld) és a kommunista mozgalom következetes harca sem tudta többé feltartóztatni a kormányzat önkényét. A Németországban időközben lezajlott változások hatása alatt a diktatúra külpolitikája zavarossá és bizonytalanná vált,[182] a válság enyhítésével indokolt állami beavatkozás pedig meghátrált a külföldi tőke befolyása előtt. Sokkal hatékonyabbnak tűnt a kormányzat a munkásellenes törvényhozás, a sztrájkok büntetése (1933) és általában a büntetőjogi megtorlás eszközeinek (Btk. 1933) kiterjesztésében.[183] Kiegészíti ezeket a lépéseket az egyesülési jog korlátozása, az önkormányzati jogok megszorítása, az ügyvédi tevékenység szabályozása és az ún. Állami Legfőbb Közigazgatási Bíróság hatáskörének kiterjesztése,

[181] Közjogtörténeti példával élve csupán ez utóbbi (ukrán, belorusz) területeken egyetlen mandátum megszerzéséhez pl. 86 ezer, míg a központi lengyel területeken ennél jóval kevesebb érvényes szavazatra volt szükség.

[182] 1932-ben még szovjet-lengyel megnemtámadási egyezményre, 1933-ban németellenes közös lengyel–francia fellépésre, de 1934-ben már a Hitlerrel megkötött megállapodásokra került sor.

[183] A népelnyomó rendszer jogi biztosítékainak kiépítése 1927-től folyt: ld. a hatósági személyek védelméről (1926), a sajtóról (1927), az államrendőrségről (1928), a büntetések végrehajtásának szabályozásáról (1930), továbbá a kémkedésről és az államelleni bűncselekményekről (1928), valamint a rögtönítélő eljárásról (1928) szóló törvények, ill. az ugyancsak 1928-ban kiadott Katonai Btk.

kivétel nélkül az 1932-es esztendőben. Különösen 1933-tól látható, hogy a német fasiszta minták alkalmazása vált gyakorlattá.[184] A politikai internálás bevezetése, az 1934-es munkásellenes törvények, az osztatlan parasztbirtokról szóló 1937-es rendelkezések, vagy az ún. Nemzeti Védelmi Alap (Fundusz Obrony Narodowej) (1936) csak a szembetűnőbb mozzanatai ennek a folyamatnak. Nem véletlen tehát, hogy a korlátozott parlamenti demokrácia látszatának felszámolása után, már 1935 áprilisában újabb alkotmánytörvény kiadására került sor,[185] amely az elnök és a kormány korlátlan hatalmának, az ellenjegyzések nélkül alkalmazható elnöki előjogok (prerogatywny) önkényének eszközévé lett.[186]

Alakiságát tekintve az 1935-ös ustaw a chartális alkotmány látszatát keltette. Valójában azonban már az egyszerű többség útján kimondott, így jogellenes elfogadása is kétségessé teszi az ustaw közjogi jellegét. Piłsudski az elnöki prerogatívákkal nem sokáig élhetett (1935. május 12-én meghalt), pedig a fasiszta alkotmány csak az „isten és a történelem előtt" tette felelőssé. Egy évvel később a fasiszta párttá szervezett ún. Nemzeti Egyesülés Tábora viszont a totális állam fejét „vezérré" emelte, aki a náci szóhasználattal élve a „munka államának" élén áll. A vezér-elnök dekrétumai a törvénnyel egyenlő erejűek, sőt a törvényeket mindenkor leronthatják és alkotmányos (törvényi) változást is csak egyedül az államfő kezdeményezhet. A Szenátus egyharmadát maga az elnök jelöli ki ebben a rendszerben, de a választott tagok sorába is csak „érdem és bizalom" útján lehet bekerülni.[187] Ilyen körülmények közt érthető, hogy alig egy esztendő elmúltával már a fasiszta párt kongresszusának (a legionisták kongresszusa) határozatait tekintik közjogi jogforrásként. A fasiszta jellegű államhatalom háromszögét a vezér-elnök, a fegyveres erők főfelügyelője és a kabinet elnöke képviseli, a Szejm megüresedett elnöki székét pedig a fasiszta párt vezetője foglalja el.

A német fasiszta állam gyakorlatából ismert minták átplántálásával a lengyel kormányzat mégsem háríthatta el a növekvő veszélyt, amely a második világháború küszöbén bekövetkezett. A kormányzat szakadatlan válságban volt és ezt a Csehszlovákia terhére nyert területszerzéssel (1938. okt. 2.) vagy a Gdańsk bekebelezése ellenében remélt keleti terjeszkedés szításával sem lehetett megszüntetni. A népellenes kormányzat tehetetlenül haladt az összeomláshoz, amely példátlan méretű áldozatokat követelt a lengyel nép történetében.

Nincs lehetőség ezúttal a lengyel polgári kormányzat felbomlásának bemutatására, bár a koordinált kutatómunka további lehetőségét rejti magában az a tapasztalati anyag is, amit a modern jogtörténetírás az ún. okkupációs korszak feltárása által nyújt.[188] A

[184] Az 1933-as közmunkaalap létrehozásával, a szociális kiadások megnyírbálásával kezdődik ez a folyamat.

[185] Ld. a hivatalos megjelölés szerint: Ustaw konstytucyjna zdnia 23 kwietnia 1935 r. Vö.: Historia państwa i prawa 1918–1939 (1962) 151–153.

[186] A polgári jogok teljes elhagyása, a Szejm és a Szenátus elnöki hatalomnak történt alárendelése, az interpelláció, a bizalmatlansági indítvány és a választójog hagyományos rendjének felszámolása stb. jellemzik ezt a fasiszta alkotmányt.

[187] 64 ilyen személyt a vajdasági választási kollégiumok delegálnak. Ld. 1935. júl. 8. tv. a szenátusi választásokról.

[188] Ld. *K. Pospieszalski:* Polska pod niemieckim prawem. 1939–1945. *Zb. Janovics:* Ustroj administracyjny zien polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Poznań, 1951. Az

szűkebb közjogtörténeti kitérésünk is csupán annak a gondolatnak adózik, hogy a koordinált jogtörténeti kutatómunka aktualitását igazoljuk a környező országok állami struktúrájának a két világháború közötti történetében. A lengyel burzsoá köztársaság rendjének kialakulása, majd annak a fasiszta diktatúrák egyik sajátos redszerévé ötvöződése nem egyedülálló jelenség a kontinens újabbkori történetében. Szembetűnő azonban, hogy a burzsoá alkotmányos formák átmeneti megjelenése ellenére nem sorolhatjuk egészében ezt a közjogi fejlődést az osztrák-cseh-weimari köztársasági struktúrák régiójába. A márciusi alkotmány gyökértelensége, a szakadatlan válsággal küzdő polgári kormányzat ellenforradalmi jellege és az állami mechanizmus fokozatos fasizálódása inkább a közép-európai népellenes rendszerek egy másik csoportjának modelljéhez szolgáltatnak adalékokat.[189] Egy ilyen – nyilván adekvátabb világkép – kialakítását célzó kutatómunka, akár csak a sajátságok feltárása által is maradandó hozzájárulással szolgálhat a hazai ellenforradalmi rendszer mibenlétének tisztázásához. Ebben a törekvésünkben a modern lengyel jogtörténetírás szinte kiapadhatatlan forrásokat nyújt, következésképpen jogosnak tűnik ez a megállapítás a hazaival szinte egyidejűleg felbomló burzsoá jogágazatokra,[190] esetenként a hazai jogtörténet idevágó részletkutatásaira, sőt ma már a napirenden levő szocialista jogfejlődésünk módszeres vizsgálatára vonatkozóan is.[191] Elvitathatatlanul jelen vannak minden ilyen törekvésünkben az azonos, vagy közelálló fejlettségi szintet kifejező társadalmak jogrendjének összehasonlító vizsgálatához fűződő módszertani követelmények, amelyeknek korunk jogi historizmusában betöltött szerepét a jeles lengyel jogtörténész – Juliusz Bardach – tanításai a koordinált jogtörténeti kutatómunka szükségességével is összekapcsolták. Ujkori és legújabbkori jogtörténetünk történelmi sorsközösségének távolról sem kimerített példatárára visszautalva valóban természetesnek mondhatjuk, hogy jogi historizmusunk elsődlegesen a környező

---

idevágó részletkutatásokat ld. *L. Pauli:* Polnische rechtsgeschichtliche Literatur (1973). 445. A kor összehasonlító jogtörténeti feltárásához egyébként az újabb csehszlovák kutatómunka is fontos adalékokat szolgáltat, Ld. *J. Houser:* Die nazistische Ideologie und die Socialpolitik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei. Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt-Univ. Berlin, 1968. 174–193, Vö.: *L. Bianchi, J. Karpat:* Die Ergebnisse der Rechtsgeschichtsforschung (1974) 393–402.

[189] Egy beható összehasonlító elemzés eredményeiként tárulhat csak fel, hogy ennek a közjogtörténeti alrégiónak a határai milyen mértékben érintik éppen a balti, a lengyel, a szlovák, ill. a hazai államtörténet két világháború közti szakaszát.

[190] Ld. csupán példaként néhány kiemelkedő magánjogtörténeti és büntetőjogtörténeti alkotásra utalva: *M. Święcicki:* Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918–1939. Warszawa, 1960; *A. Ajnenkiel:* Polozenie prawe robotnikow rolnych w Polsce 1918–1939. Warszawa, 1962. A családjog és a házassági jog területén történt változásokat illetően *J. Godlewski* (Państwo i Prawo 1967. 11. sz. 750–761) tanulmányára, a *A. Vetulaninak* a német birodalmi beavatkozások következményeit elemző tanulmányára (Czasopismo Pr.–H. 12 (1960) 1. sz. 235–250, a büntetőjog körében *W. Daszkiewicz, J. Litwin, Z. Kropiwnicki* és mások eredményeire lehet a figyelmet felhívni.

[191] Nem véletlenül figyelünk fel tehát *J. Osuchowski* állam és egyház viszonyát elemző kutatásaira (ld. Studia z dziejów kościoła katolickiego 3 (1963) 1. sz. 71–102; vagy a lengyel Nemzeti Bizottságok analógiáit felvető *S. Zawadski* (ld. Państwo i Prawo 1954. 7–8. sz.) és *R. Rybicki* kutatásaira (ld. Czasopismo Pr.-H. 15 (1963) 2. sz. 7–39; vö.: *Csizmadia A.:* A nemzeti bizottságok állami tevékenysége 1944–1949. Bp. 1968. 386–390; *Uő.:* A magyar közigazgatás fejlődése (1976) 518–520.

népek jogfejlődésének megértésében érdekelt.[192] Ez a tudományosan megalapozott elkötelezettség azonban csak a koordinált kutatómunka mindennapos gyakorlatában válhat egy eszmeileg is tisztultabb jogi közgondolkodás megteremtésének eszközévé. A munkaigényes feladat tehát nemcsak a komparatív jogtörténeti kutatómunka sajátja, hiszen még a jogfejlődés nemzeti sajátosságainak maradandó értékű feltárása sem képzelhető el más úton. Ugyancsak a lengyel jogtörténetírás tapasztalataira utalva mondhatjuk azonban, hogy a modern nemzeti jogtörténetírás vizsgálódásainak kiinduló pontja ma is az adott nép releváns jogtörténeti forrásanyaga,[193] mégis az elérendő tudományos konzekvenciák érdekében a kutató szemléletének egy szélesebb horizontja feltételezett. Esetenként egy jellegében azonos jogcsoport, régió (vagy alrégió) keretei közt bontakozik ki előttünk ez a horizont, amely a jogfejlődés különböző szakaszaiban modellekké formálódva képez hidat számunkra az adott kor jogfejlődésének általános törvényei és törvényszerűségei irányába. Ezért van az, hogy igazában a nemzeti jogfejlődésünk megértését is akkor szolgáljuk, ha a megragadott feladatok során a szomszédos kortárs társadalmak jogfejlődésének tapasztalatait is figyelembe vesszük, „amelyek szűntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére éppen közelségük és egyidejűségük folytán ugyanazok az okok hatnak és amelyek legalábbis részben közös forrásokból erednek".[194]

---

[192] „. . . amely térség népeinek jogfejlődésével valóságos történelmi kapcsolataink kimutathatók, ahol a jogfejlődést determináló társadalmi-gazdasági okok hatása szélesebb értelemben is jelen van". Vö.: *J. Bardach:* Metoda porównawcza w historii państwa i prawa (1962) 49–50.

[193] Ld. *T. Manteuffel:* O historii powszechnej słow pare. Studia historica w 35-lecie naukowej Henryka Łowmianskiego. Warszawa, 1959. 25–26.

[194] Ld. a modern komparatisztika klasszikusaként számontartott Marc Bloch idevágó megállapításait: *M. Bloch:* A történelem védelmében. (Bp. 1974) 70–71.

VITA

Pritz Pál:

VÁLASZ ÁDÁM MAGDÁNAK[1]

Ádám Magda hozzászólását olvasván többször eszembe ötlöttek a dialektika bölcs – ám már régóta nem követett – „játékszabályai". Ezek szerint ugyanis a vitába szállónak első feladata az volt, hogy adekvátan összefoglalja azt a felfogást, amelyet kritika tárgyává kívánt tenni. Ezáltal kellett bebizonyítania, hogy valóban megértette azt, amit egyáltalán vitathatónak és vitatandónak tart.

Nos, ha vitapartnerem is meg kívánt volna felelni ennek a követelménynek, úgy előadásának fonala igen hamar elakad.

Pedig helyzete nem is lett volna különösebben nehéz. Hiszen tanulmányom mondanivalóját annak elején és végén félre nem érthetően összefoglaltam. Miképpen adja ezt vissza bírálóm? Először – majdnem hibátlanul – két mondatot idéz tőlem: e két mondatból nála már csak egy lesz, egy névelőt beépít az ott volt mutatószó helyére, és kiemel egy passzust, mintha azt én tettem volna.[2] A nagyobbik baj az, hogy a „szószerint" idézett rész után olyan „tartalmi" összefoglalást nyújt, amely felfogásomat eltorzítja és *így* talál alapot ahhoz, hogy utána megsemmisítően kijelentse: állításom „tarthatatlan".[3]

Ugy állítja be, mintha azt mondanám, Kiel vált „olyan *jelentős tényezővé* (Ádám Magda kiemelése – P. P.), hogy Hitler, aki nem akart Münchent, hanem Csehszlovákia teljes felszámolását, kénytelen volt belemenni a müncheni megoldásba. A szerző – írja Ádám Magda – hozzáteszi ugyan, hogy München létrejöttében egyéb okok is szerepet játszottak, csakhogy – veszi most már át ő a szót – ezek a *mellékesen* említett 'egyéb okok' voltak a döntőek, s Magyarország politikája *(bármilyennek is ítéljük augusztusi magatartását)* ebben a nagyhatalmi alkuban igen kevéssé játszott szerepet, *akárcsak a többi kis állam politikája*"[4] (Kiemelések – P. P.).

Mindezzel szemben az eredeti szöveg így hangzik: „Hitler nem akart Münchent, nem akart néprajzi elven nyugvó megállapodást. Egyet akart, Csehszlovákia teljes felszámolását. Őrülten vakmerő terv volt. Mégis – *az akkori nemzetközi helyzet jellemzőit figyelembe véve* úgy véljük – végrehajtása sikerének lett volna valószínűsége. (Mostani kiemelés – P. P.) Hogy *akkor (eredeti kiemelés – P. P.)* ez nem következett *be, abban*

[1] *Ádám Magda:* A kieli találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről. Századok 1977. 3. szám *554–579. (A továbbiakban: Ádám)*

[2] *Ádám* 556.

[3] Uo.

[4] Uo.

számos egyéb ok közrejátszása mellett van szerepe Magyarország magatartásának is."[5] (Mostani kiemelés – P. P.) Ime, az idézett eredeti szöveg és ezen belül a kiemelt rész egyértelműen mutatja, hogy Ádám Magda beállításával ellentétben nem a számos egyéb ok közrejátszását tartom mellékesnek, hanem úgy látom, ezek *mellett* „van szerepe Magyarország magatartásának is". És ha esetleg lenne még kétely felfogásom valódi lényege iránt, akkor legyen szabad tanulmányom vonatkozóan befejező passzusát felemlítenem. „Mindez talán kellő módon érzékelteti – írom összefoglalóan –, hogy Hitler tervében milyen fontos szerepet játszott Magyarország. Természetesen a békés megoldás létrejöttében feltehetően számos más ok is közrejátszhatott. De ezek között – szerintünk – *ekkor Magyarország állásfoglalása számbaveendő volt*"[6] (mostani kiemelés – P. P.)

Vajon – merülhet fel ezek után a kérdés – a nekem tulajdonított felfogáson túl bírálómnak tényleges nézetemmel is van vitája, vagy azt esetleg elfogadhatónak látja? Nem, erről sincsen szó. Álláspontja nagyon határozott és világos. Eszerint – mint azt fentebb már kiemelten idéztük – a többi kis állam politikájához hasonlóan Magyarország politikája „igen kevéssé játszott szerepet". A nyomaték kedvéért azt is kijelenti: „bármilyennek is ítéljük augusztusi magatartását". Mivel teljesen magától értetődő, hogy egy történelmi tény teljesen független a róla szóló utólagos vélekedésektől, ennek a véleménynek egyetlen értelme lehet: bármilyen is volt a magyar vezetők augusztusi politikája, az nem változtat azon a „tényen", hogy az ország politikája a többi kis állam politikájához hasonlóan az események alakulásában igen kevéssé játszott szerepet.

Felfogásom a tanulmány elkészítésekor – és most is – alapvetően különbözött, illetve különbözik az ilyen szemléletmódtól. Amikor – immáron sok évvel ezelőtt – a téma tanulmányozásába fogtam, megismertem az arra vonatkozó szakirodalmat, lapozgattam a forrásokat, hovatovább az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy – amint azt dolgozatom elején megfogalmaztam – a kieli találkozónak „lényegesen nagyobb jelentősége volt, mint amit az eddigi szakirodalom – Jörg K. Hoensch könyvét nem tekintve – tulajdonít neki."[7] Jól tudván, hogy a kérdéssel több kitűnő történész már foglalkozott, tehát, hogy a téma – amint cikkem elején írom – „nem feldolgozatlan",[8] nem lehetett kétséges, hogy mondanivalómat csak akkor tudom a meggyőzés reményében előadni, ha igen nagy aprólékossággal, a forráskritika módszerét alkalmazva gyűjtöm össze és dolgozom fel a fellelhető anyagot. Munkámnak a lényege ez, képviselt álláspontom ebből fakad, erre alapozódik. Ezzel kapcsolatban vitapartneremnek *érdemben* nincs észrevétele. Sem elismerő, sem elmarasztaló értelemben. Egy-két elismerő szava – mondanivalójának kontextusában – teljesen súlytalan. Elmarasztaló szavai ugyan bőségesen áradnak, de ezek – amint arról a továbbiakban részletesen lesz szó – tanulmányom érdemét nem érintik.

A szerző hozzászólásában azt a benyomást törekszik kelteni, mintha a hazai és külföldi szakirodalom ebben a kérdésben teljesen egységes lenne, mintegy annak szószólójaként bírálja felfogásomat. Ebbéli törekvésében odáig megy el, hogy Hoensch

[5] *Pritz Pál:* A kieli találkozó. Századok 1974. 3. szám 646–679. (A továbbiakban: Pritz) 646. l.

[6] *Pritz* 678.

[7] Uo. 646.

[8] Uo.

felfogását puszta feltételezésnek állítja be.[9] Ezért már előljáróban siet kijelenteni, hogy a német szerző könyve állításomat „távolról sem" támasztja alá.[10]

Meg kell mondanom, hogy a német kutatót nem azért említettem fel, hogy ekképpen igazoljam nézetemet, egyszerűen a tudományos etika sarkallt erre. Magától értetődő volt számomra, hogy jelezzem: nem én vagyok az első, aki erre a felfogásra jutott. *Innét* nézve nincs jelentősége annak, hogy a szóban forgó kutató csupán egy feltételezésnek, vagy határozott, kiforrott véleménynek adott hangot. Nem szükséges tudománytörténeti fejtegetésekbe bocsátkozni annak bizonyítására, hogy egy-egy megsejtés, tétova felismerés is sokszor a megismerés fejlődésén többet lendítő, mint a nagy határozottsággal kifejtett nézetek. Az eredeti szöveg magyar fordítása így hangzik: „Bármennyire is képtelenül hangozhat, mégis úgy tűnik, hogy a magyar politikusoknak a berlini látogatáson nyilvánvalóvá vált álláspontja, – hogy nem engedik magukat Hitler által háborús kalandra csábítani addig, amíg a nyugati hatalmak, sőt Jugoszlávia, Románia és a Szovjetunió részvétele a konfliktusban kétségtelenül ki nem zárattatott, – hozzájárult szeptemberben a háború elkerüléséhez és a müncheni egyezmény létrejöttéhez."[11]

Ami pedig – Hoenschtől függetlenül – a szakirodalom egységességét illeti, kétségtelen, hogy egy szempontból – amint arra cikkem elején utaltam[12] – magam is egységesnek tekintem. Ez az egység azonban felettébb viszonylagos. Karakterisztikus különbség van a hazai és a külföldi szakirodalom között. Azt hiszem, hogy ez kézenfekvő, taglalása felesleges. Ezért talán inkább a hazai irodalom egységességét vegyük szemügyre. Nekem e szakirodalomból lényegében egyetlen munkával, bírálóm 1968-ban megjelent monográfiájával[13] volt vitám. Ez a munka olyan időben született, amikor a valóságfeltáró történetírói teljesítmények megszületésének a korábbi esztendőknél lényegesen kedvezőbb lehetőségei nyíltak. Az elvárásnak tehát itt nagyobbnak, a mércének magasabbnak kell lennie, mint például az Ádám Magda által megjelölt korábbi hazai szakirodalommal szemben.[14]

Vitapartnerem elégedetlen a szakirodalom felhasználásának mértékével is. Azt írja, hogy „a magyar könyvek és tanulmányok megírása óta *mintegy másfél évtized* telt el, s ezalatt külföldön – különböző nyelveken – a csehszlovák válsággal foglalkozó *tucatnyi* fontos mű jelent meg". (Kiemelések – P. P.) Ezek tanulmányozását azonban „elmulasztottam".[15]

[9] *Ádám* 555.

[10] Uo. 554. l.

[11] Az eredeti német szöveg a következő: „So widersinnig es auch klingen mag, so scheint doch die bei dem Berlin-Besuch zutage getretene Einstellung der ungarischen Politiker, sich von Hitler zu keinem kriegerischen Abenteuer verleiten zu lassen, solange eine Beteiligung der Westmächte, ja auch Jugoslawiens, Rumäniens und der UdSSR an dem Konflikt nicht zweifelsfrei auszuschalten war, zur Vermeidung eines Krieges im September und zu dem Zustandekommen des Münchener Abkommens beigetragen zu haben." (*Jörg K. Hoensch:* Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen 1967. 80.)

[12] *Pritz* 646.

[13] *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. (A továbbiakban: Ádám 68.)

[14] Ld. *Ádám* 554. l. 4. lábjegyzet.

[15] Uo. 554.

1974-ben megjelent cikkemet *1973* nyarán juttattam el a Századok szerkesztőségéhez. Az Ádám Magda által említett szakirodalomból legtöbbet *1968*-as könyvével foglalkoztam. Igy – igen enyhén szólván – túlzás másfél évtizedet emlegetni. Ezen kívül Ormos és Juhász könyve 1969-ben, Siposé 1970-ben, Kovácsé 1971-ben látott napvilágot.[16] Mindez természetesen nem zárja ki azt, hogy „tucatnyi fontos" külföldi munka feldolgozását elmulasztottam. De vajon melyek ezek a fontos művek? Bírálóm egy csehszlovák történész *1973*-ban megjelent munkáját említi és egyben hasznosítja, a „többit" maga sem említi.

Ádám Magda felveti azt a kérdést is, vajon jutottak-e új – állításomat bizonyító – dokumentumok a birtokomba? Negatív válaszával nem késlekedik: „Pritz Pál lényegében a magyar történészek által feltárt, illetve feldolgozott forrásokat használja. Az öt új irat: a Rátz-féle jelentés a Hadtörténelmi Levéltárban, valamint a Potsdami Levéltárban talált 4 dokumentum, *lényegét tekintve* azonos a témára vonatkozó, már publikált *számtalan* irattal."[17] (Kiemelések – P. P.)

Valóban nem jutottak olyan iratok birtokomba, amelyek *önmagukban* bizonyítanák felfogásomat. Ebben az értelemben el lehet mondani, hogy az új források „lényegét tekintve" azonosak az eddig ismertekkel. E fogalmazás mégsem szerencsés, mert tanulmányom lényegét fedi el. Tudniillik azt, hogy a már eddig is ismert, valamint az újonnan hozzáférhetővé vált iratok *együtteséből, egészéből* lehet olyan összefüggéseket kielemezni, amelyek a kérdést *összességükben* helyezik új megvilágításba.

Ádám Magda úgy állítja be, mintha a problémakör feldolgozásához *számtalan* forrás állna rendelkezésre. Munkám 651–652. lapján vettem számba a rendelkezésre álló kútfőket. Ezen áttekintés arra vall, hogy számtalanságukról félrevezető beszélni. Áttekintésemben – éppen Ádám Magda egyik lábjegyzetére hivatkozással – jelzem, hogy a magyar külügyminisztérium „vonatkozó állagaiban a németországi látogatásról készült iratokat nem lehet fellelni".[18] A Rátz Jenő honvédelmi miniszter készítette hosszabb feljegyzés azért bír a kutatás számára beccsel, mert lényegében ez az egyetlen magyar részről fennmaradt elsődleges forrás. A Német Központi Levéltárban talált négy iratról magam jegyzem meg, hogy azok „szerényen egészítik ki"[19] a források körét. A megismert kútfők egymáshoz viszonyított „értékrendje" szempontjából nincs okom arra, hogy véleményemet módosítsam. Ha azonban arra gondolok, hogy 1977-ben még akad kutató, aki úgy vélekedik: az 1934-es gazdasági egyezménnyel Németország „a kezében tartotta" Magyarországot,[20] akkor – e szempontból – ezeket a potsdami iratokat többre kell tartani. Hiszen ezek is nyomatékkal korrigálják a korszakbeli magyar-német kapcsolatokat helytelenül beállító véleményt.

Bírálóm előadása azt a benyomást kelti, hogy számára azonos dolog egy forrásból meríteni és azt feldolgozni. Ha nem így lenne, akkor nem állítaná olyan határozottan, hogy feldolgozott téma ismételt feldolgozásába fogtam.

[16] E munkák bibliográfiai adataira ld. *Pritz* 678–679.
[17] *Ádám* 555.
[18] *Pritz* 651. l. és ugyanott a 32. sz. lábjegyzet.
[19] Uo. 651.
[20] *Ádám* 568.

Ádám Magda szerint csak akkor utalok az iratok feldolgozottságára, ha valami pontatlanságot „vélek" felfedezni az idézésben.[21] Bizonyságképpen írásom 192. jegyzetét említi fel. Kezdjük azzal, hogy e munkában nincs is 192 jegyzet, következőleg 192. sincs. Ádám Magda nyilván a 172. jegyzetre utal. Ami pedig a dolog érdemét illeti: valóban feltételeztem, hogy Ádám Magda ugyanabból az iratból idéz könyvében, mint amelyet forráskiadványában közzétett. Miért? Azért, mert 1968-as könyvében azt a jelzetet adja meg lelőhelyként, amelyen a forráskiadványban publikált számjeltávirat található. Elvileg természetesen feltételezhető, hogy egy levéltári jelzethez több irat tartozik. Tehát, például, számjeltávirat és jelentés is. Ez esetben azonban erről nicsen szó. A megadott jelzet – K 64. 1939–7/a–832 – csupán és *kizárólag* Hory számjeltáviratát tartalmazza. Mindez egy általánosabb problémára hívja fel a figyelmet. A „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához" című sorozat köteteit – más forrásközlésekhez hasonlóan – nyilvánvalóan azzal a céllal tették közzé, hogy a kutatást megkönnyítsék, és nem azzal, hogy megnehezítsék. Vitapartnerem – aki az *1965*-ben megjelent II. kötet anyagát összeállította és sajtó alá rendezte – azzal a „módszerrel" élt, hogy *1968*-as könyvében (amelynek forrásbázisa jelentős mértékben e kötet anyagából tevődik össze) egyetlen helyütt sem adja meg a forráskiadványt lelőhelyként, hanem mindenütt csak levéltári jelzeteket közöl. Igy saját maga volt az, aki a dokumentumkötetet a szakirodalomból kirekesztette, a későbbi kutatók számára az eligazodást pedig kifejezetten megnehezítette. Ezek után meglehetősen furcsán hangzik tőle a magyarázat: „Egy-egy fontos eseményről ugyanis a követségek előbb számjeltáviratot, majd írásbeli jelentést is küldtek." Ezt Ádám Magdának akkor is tudnia kellett, és ez még inkább indokolta volna, hogy ahol publikált iratot közöl, illetve ilyenre hivatkozik, ott azt is megjelölje.

A hozzászólás első része „módszertani" alapon marasztalja el munkámat. (Fejtegetéseinek „módszertani" jellegét kénytelen vagyok idéző jelbe tenni, hiszen tanulmányom módszeréhez, a forráskritikai eljárás vizsgálatához érdemben el sem jut.) Ennek végén azt is megemlíti, hogy „a már feldolgozott iratok idézésénél nem elég körültekintően" jártam el, és – lábjegyzetben – hozzáfűzi: „Ez vonatkozik más szerzők gondolatainak az átvételére is. Ma már sok minden közhelynek tűnik, aminek megállapításához azonban sok éves kutatásokra, a korabeli nacionalista és az ötvenes évekbeli dogmatikus nézetek elleni harcra volt szükség."[22] Arra, hogy a szakirodalom megállapításait munkám során figyelembe vettem, azokra számos helyütt támaszkodtam, jegyzetapparátusom a bizonyság. Abban azonban – megvallom – most is teljesen tanácstalan vagyok, hogy miképpen lehet egy-egy „közhelynek tűnő" megállapítást egy-egy szerzőre hivatkozva átvenni. Idáig az volt a szilárd meggyőződésem, hogy olyan esetekben kell az adott szerzőre hivatkozni, ahol az nem közhelyeket ismételget, hanem saját gondolatait adja elő. Abban Ádám Magdának természetesen igaza van, hogy sokszor a már „közhelynek tűnő" megállapítások – mondjuk ki egyszerűen: közhelyek – megszületését annak idején kitartó kutatómunka tette lehetővé. De ennek feltárása és e küzdelem megörökítése talán inkább a historiográfia tárgykörébe tartozik. Ám – ha már a szerző felvetette a dolog *egyik* oldalát – a teljesebb kép végett legyen szabad utalnunk a *másik* oldalra is. Arra ugyanis, hogy e historiográfiai fejlődés útját nemcsak az eredmények,

[21] Uo. 555. l. és uo. a 7. lábjegyzet.
[22] Uo. 555–556. l. és 8. sz. lábjegyzet.

hanem az újabb hibák is szegélyezik. Ezek leküzdése pedig nemcsak a hibát elkövető kutató számára hozhat – ha él benne az igény, hogy hibás felfogásától megszabaduljon – kínlódást, hanem a később jövő kutató számára is, aki kellő tapasztalat híján eleve foglyává válhat e téves nézeteknek, és főleg a források mennél szélesebb körű tanulmányozása révén tud megszabadulni a helytelen szakirodalmi beidegzettségektől.

Ádám Magda nemcsak azt mondja, hogy állításom „tarthatatlan", hanem „tévedésem" okát is feltárja. Egyrészt – írja, és később hiába is kutattam a „másrészt", a „harmadrészt", úgy látszik ez az „egyrészt" annyira perdöntő lehetett számára, hogy okmányozását tovább már nem is folytatta – „az augusztusban kelt és az adott helyzetet tükröző iratokat egy hónappal későbbi, lényegesen más történelmi szituációra" alkalmaztam. „Nemcsak az órát és napot, hanem sajnos a hónapot is figyelmen kívül" hagytam. Bírálóm vázlatosan utal arra, hogy mi minden változott e hónap során, sőt még azt is megemlíti, hogy „mindezekre Pritz különböző összefüggésekben utal". Ezek az „utalásaim" azonban „nem zavartak abban", hogy határozottan kijelentsem: „Ugyanazok a tényezők, amelyek augusztusban fékezőleg hatottak a magyar kormányra, szeptemberben változatlanul hatottak."[2] [3]

Valóban nem zavartak. Most sem zavarnak. Ha az ember egy idő után rájön arra, hogy a dolgok bonyolultak, hogy nem ritkán feszülő ellentmondásoktól terhesek, akkor e bonyolultság nem zavarja. Inkább izgatja, szeretné először mibenlétüket pontosan meglátni, másokkal megláttatni, és – ha futja erejéből – az okokat is felfejteni.

Milyen szövegből is emelte ki „idézetét" – amely minden, csak nem idézet – Ádám Magda? Kénytelen vagyok kissé hosszabban idézni.

„Az 1938 szeptemberi vészterhes napoknak, a müncheni egyezmény létrejöttének történetét az eddigi szakirodalom fontosságának megfelelő részletességgel feldolgozta. Ebből a bonyolult kavargásból csupán egyetlen kérdés – a Csehszlovákia elleni német-magyar együttműködés – lényegét szeretnénk felvillantani.

A magyar kormány magatartását úgy lehet jellemezni, hogy az az augusztusi vizit után fokozza ugyan a Csehszlovákia ellenes diplomácia és propaganda akcióit, azonban a fő kérdésben – most mindegy, hogy félelemből; az objektív eredmény a fontos – korántsem hajlandó a német kívánságnak megfelelően cselekedni. A szeptember derekán ismeretessé váló hír – Chamberlain Hitlerhez intézett távirata – Budapesten is bombaként hatott. Nem valószínű, hogy a magyar politikai vezetés ne látta volna át jelentését, jelentőségét, várható hatását. De azok a körülmények, amelyek Kielben a magyar partnert oly tartózkodóvá tették, szeptemberben is változatlanul hatottak. Ezért ekkor is úgy vélekednek – amint azt Hory András varsói magyar követ formálisan magánvéleményként, de nézetünk szerint az akkori magyar politika alapállásaként kifejezte, – hogy 'ilyen *súlyos elhatározások idején a legfontosabb várni tudni*." *(Hory kiemelése – P. P.)*[4]

Ugy gondolom, ehhez nincs szükség bármit is hozzáfűzni.

Ádám Magda szerint „Hitler katonai tervei szempontjából irreleváns, hogy változott-e, vagy nem a magyar magatartás."[5] Ez legalább olyan fundamentális megállapítás, mint az, hogy „bármilyennek is ítéljük (Magyarország) augusztusi magatartását".

[3] Uo. 556–557.
[4] *Pritz* 676–677.
[5] *Ádám* 557.

A cikkíró számára megint az okoz gondot, hogy miért nem látok ellentmondást. Tudniillik, hogy magam is hangsúlyozom az ország katonai gyengeségét. Az ellentmondást nemcsak most, hanem cikkem megírása közben is láttam. A 94. sz. terjedelmesebb lábjegyzetben – talán nem eredménytelenül – kísérletet tettem feloldására. Minthogy bárki számára könnyen hozzáférhető, ismételt előadását mellőzöm.

Az angol külpolitika vázlatos rajzához nem fűzök véleményt, mert ezeknek a fejtegetéseknek csak akkor lenne funkciójuk, ha felfogásom valóban úgy festene, amiképpen azt a szerző beállítja. A német politika bemutatását azonban nem hagyhatom szó nélkül. Az 559. lapon azt állítja – az angol miniszterelnök szeptember 11-i nyilatkozata kapcsán –, hogy Hitler a Szudéta-vidék megszerzésénél átmenetileg nem is akart többet. Egy lappal odébb elmondja, hogy „Hitler lemondott Csehszlovákia teljes feldarabolásáról, mert az 1938 őszén európai háborúvá szélesedhetett volna". Hogyan? Ősszel kellett jobban tartani a háborús konfliktustól, éppen amikor az angol álláspont veszít a keménységéből? Természetesen feltételezhető, hogy a megenyhülő brit álláspontot Hitler eleve fel akarta használni a megegyezésre, hiszen nyeresége így is tetemes lett volna. De akkor mit tegyünk a tényekkel, hagyjuk teljesen figyelmen kívül a náci vezér taktikáját, amely már addig is több ízben bevált, és amelynek ismerete ma már valóban közhely? Hagyjuk figyelmen kívül, hogy Hitler szeptember 20-án még mindig tárgyal Imrédyvel és Kányával? Csöppet sem abban a szellemben, mintha számára a Szudéta-vidék lenne a cél.

Tanulmányomban idéztem, most kénytelen vagyok ismét idézni a vonatkozó *német* forrást:

„A Führer elhatározta, hogy még a világháború kockázatától sem riad vissza ... Véleménye szerint az lenne a legjobb, ha Csehszlovákiát szétvernék. Biztos, hogy hosszú távra nem lehet eltűrni Európa szívében ezt a repülőgépanyahajót ... A csehszlovákkérdést a Führer legkésőbb három héten belül megoldja ...

A Führer kijelentette továbbá, hogy Chamberlainnel szemben brutálisan fogja képviselni a német követeléseket. Felfogása szerint az egyedül kielégítő megoldás a katonai fellépés. *Fennáll azonban az a veszély, hogy a csehek mindenbe belemennek.*" (Kiemelés – P. P.)

Valójában – fűzöm hozzá – ugyanannak a gondolatnak a folytonos ismételgetéséről van szó. Hitler félelme – mint a kiemelés mutatja – éppen az ellenfél engedékenysége. Hogy nem nyúlhat a fegyverhez. Ezért kell neki a magyar támadás.

Imrédyék azonban nemet mondanak."[26]

„Hitler kijelentését Darányinak, Csákynak – hirdeti a cikkíró – ... történész kutató nem veheti komolyan." Vajon miért? „Hiszen ez – hangzik az indoklás – München után másfél illetve négy hónappal hangzott el, amikor Hitler indokolni és igazolni kívánta szembeállását a Szlovákiára és Kárpát-Ukrajnára vonatkozó magyar követelésekkel."[27] (Kiemelés P. P.) Nem nehéz belátni, hogy Hitler előadását ezek a taktikai megfontolások *is* motiválták. Ha elvonatkoztatunk az előzményektől, a magyar–német kapcsolatok előző hónapokban történt alakulásától, akkor is kielemezhető a szóban forgó két német irat fontosabb vonulata. Az, amelyből e relációra lehet következtetni. Minthogy azonban ez a

[26] *Pritz* 677.

[27] *Ádám* 560–561. A szerző tévesen ír másfél hónapról. Darányi október 14-én találkozott Hitlerrel.

történet elég részletesen rekonstruálható, e két dokumentum elemzését nem szükséges önmagában végezni. Értelmük szépen beleillik az általunk előadottakba, annak érvényét erősíti.

A Magyarország szerepét lebecsülő felfogással szemben tanulmányomban – anélkül, hogy eltúloztam volna – arra a szerepre iparkodtam rámutatni, amelyet ebben az időszakban az ország a sajátos nemzetközi helyzet adottságai révén játszott. Megszépítésről szó sincs. Az pedig, mintha Münchent „a béke megvédésével ekvivalens eseménynek" tartanám,[28] súlyosan valótlan állítás, amelyet kénytelen vagyok visszautasítani.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy a müncheni egyezmény a csehszlovák válságot egy adott fázisában nem fegyverrel, nem háború révén, hanem *békés úton* zárta le. Ez egy dolog. Ez a tények egyszerű számbavételét igényli, nem többet. Nem gondoltam volna – kiváltképp egy olyan kutatóról, aki „másfél évtizede" ezzel foglalkozik, „ebben él" –, hogy ennek a ténynek a számbavétele ilyen torz következtetést válthat ki egy olvasóban. Hiszen az, aki ezt az egyszerű számbavételt elvégzi, az még egyáltalán nem mondja, nem feltételezi és nem sugallja, hogy München megmentette volna a békét.

Ádám Magda terjedelmes írásának mintegy egy harmadában foglalkozik Kiel-lel. Cikkének nagyobbik hányadában a bledi egyezményt, a hozzá vezető utat taglalja, majd Bled – és a hozzá kapcsolódó néhány kérdés – általam adott interpretációjának „hibáit" kívánja kimutatni és helyesbíteni.

Tanulmányom és a szerző írása között etekintetben még a fordított arányosságról sem lehet beszélni, hiszen Bleddel igen röviden, csak addig a pontig foglalkozom, ameddig a németországi látogatás feldolgozása szempontjából elengedhetetlenül szükséges volt. Ádám Magda azonban ezen a téren láthatóan otthonosabban mozog, így azután előadása is jóval hosszabbra sikerült. Mintegy 10 oldalt fordít a nagyhatalmak, főleg Anglia középkelet- és délkelet-európai politikájának, az itteni országok törekvéseinek, a bledi egyezményhez fűzött ellentétes érdekek bemutatására.

Ezeket a lapokat tanulsággal lehet olvasni, mert a szóban forgó időszak politikatörténetének valósághűbb kimunkálásához jelentenek hozzájárulást. Kifogástalannak ugyan e részt sem találom, de lényegesen jobbnak, mint az 1968-as monográfia vonatkozó szakaszát. Minthogy e vitaírás keretébe illesztése erőltetett, ezért kritikai észrevételeket nem fűzök hozzá. Ugyanis megalapozatlan a cikkírónak az a beállítása, mintha a bledi egyezményt „kizárólag magyar aspektusból, egyoldalúan" tárgyalnám.[29] Nem tagadom, hogy a problémát leegyszerűsítettem, amiképpen a tudományos megközelítés – a vizsgált fő kérdés lényegének megmaradása érdekében – mindig is lehetővé teszi (és egyben megkívánja) a leegyszerűsítéseket. E leegyszerűsítés ellenére Bledet nemcsak magyar aspektusból, hanem – témám jellegéből következően – Kiel aspektusából néztem. Ez pedig azt jelenti, hogy erősen német vonatkozásban is. És – a szükséghez képest – tekintettel voltam az angol álláspontra is.

A szerző – akarva, akaratlan – azt a benyomást kelti, mintha mostani fejtegetései megfelelnének az 1968-as álláspontnak. A két szöveg egybevetése azonban arra vall, hogy e téren Ádám Magda megváltoztatta álláspontját.

[28] Uo. 561.
[29] Uo. 572.

Mi is történt Bledben? Az 1968-as könyvben a következőket olvashatjuk: „A fegyverkezési egyenjogúságról és a megnemtámadási kérdésről teljes megállapodás jött létre *Magyarország és a kisantant mindhárom állama között.* Megegyezés történt a kisebbségi kérdésben is, gentlemen's agreement formában – Jugoszlávia, Románia és Magyarország között – amelyeket augusztus 23-án *a kisantant részéről Stojadinović,* Magyarország részéről Bakach-Bessenyey György parafáltak. Az egész megállapodás-komplexum véglegesítése azonban – mivel a csehszlovák kisebbségi nyilatkozat függőben maradt nem történt meg. Románia és Jugoszlávia a parafált egyezményt csak Csehszlovákiával együtt voltak hajlandók aláírni."[30] (Kiemelések – P. P.)

Most viszont Ádám Magda így ír: „Ideiglenes megállapodás jött létre Magyarország és *a kisantant két állama:* Jugoszlávia és Románia között valamennyi, vagyis mindhárom kérdésben. *Csehszlovákiával,* miután a harmadik pontban, a kisebbségi kérdésben nem tudtak megegyezni, *nem jött létre még ideiglenes megállapodás sem.* (Az első két kérdésben történt megegyezés a harmadik pontnak a függvénye volt.)"[31] (Kiemelések – P. P.)

Cikkemben arról írok, hogy Magyarország „a kisantanttal mint egésszel *ideiglenes* megegyezést kötött, míg az egyes államokkal folytatandó tárgyalások révén történt volna meg a megállapodás *véglegesítése,* de ez már kétoldalú megegyezések eredményeként."[32] Erre a megállapításra a megegyezésről kiadott kommüniké alapján jutottam. A vitacikk írója felveti. „Nem állnak-e egy kutató rendelkezésére ennél a megbízhatóbb források egy-egy történelmi esemény jellegének meghatározásánál? Pl. egyezmény esetében a tárgyalások jegyzőkönyve s a megállapodás szövege?"[33] A választ nem nehéz megadni: van amikor rendelkezésre állnak, van amikor nem. Mindenesetre – hiszen erről van szó – ebben az esetben nem álltak rendelkezésre. Ádám Magda a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához II. kötetében szövegtervezeteket ugyan közölt, de végleges megállapodást nem. A hatvanas években neki még módja volt a prágai külügyi levéltárban kutatásokat végezni. Könyvében – amelynek tematikájába a bledi egyezmény előadása sokkal inkább beletartozik mint az én írásomba – úgy adja elő a kérdést, hogy ezekre a „megbízhatóbb forrásokra" nem hivatkozik, azokat nem használja fel, hanem csak a kiadott közleményeket közli, majdnem hibátlanul.[34] Mindezek után megjegyzése: – e források „tanulmányozását azonban Pritz elmulasztotta" – nem hangzik éppen korrekten.[35]

Ádám Magda számára gondot okoz, hogy miképpen tudom „az egyértelműen németellenesnek beállított bledi egyezménybe" beilleszteni azt a tényt, hogy „a magyar kormánynak sikerült Bledben Csehszlovákiát a megegyezésből kirekesztenie, a kisantantot szétrobbantania". Szerinte észre sem veszem az ellentmondást.[36]

Helyzetem nem tűnik különösebben nehéznek, hiszen a választ éppen a szerző segítségével adhatom meg. Ismét azt a részt kell idéznem, amelyeket már tanulmányomban is hasznosítottam. „Hitlerék nagy elégedetlensége azzal magyarázható, hogy a magyar kormány tárgyalt és két kérdésben – ha felemás módon is – megegyezett Cseh-

[30] *Ádám* 68. 259–260.
[31] *Ádám* 573–574.
[32] *Pritz* 658.
[33] *Ádám* 573.
[34] *Ádám* 68. 259–260.
[35] *Ádám* 573.
[36] Uo. 572.

szlovákiával, melynek megsemmisítését ők a közeljövőre tervezték."[37] Nos, *ebben az értelemben tartom a bledi egyezményt németellenesnek.* Ez azonban nem jelenti azt, hogy e németellenességet abszolutizálnám. Ennek bizonyítására munkámból idézetet aligha lehet felhozni. De arról sem lehet beszélni, mintha annak szövege sugallna általában ilyen szellemet. Az igaz, és most is így látom, hogy könyvében Ádám Magda csorbította az egyezmény németellenes élét. A joggal felmerülő kérdésre, hogy vajon miképpen lehet Bled németellenességét éppen egy olyan szerzőre támaszkodva bemutatni, aki másfelől az egyezmény tényleges németellenes voltát kisebbíti, azt válaszolhatom, hogy Ádám Magda könyvét olyan munkának ismertem meg, amely nem egy ellentmondástól terhes, ám ezek az ellentmondások nem az ábrázolt történeti folyamatot bonyolultságát, hanem inkább azt a tényt tükrözik vissza, hogy a szerző álláspontja nem mindenütt eléggé kiérlelt, a forrásokból kirajzolódó képet nem mindenütt tudja a maga bonyolultságában megragadni, leegyszerűsítései nem mindig szerencsések, nem a lényeg megragadását segítik, hanem inkább ellentmondásokat eredményeznek.

Ádám Magda beállításával ellentétben sehol nem írom, hogy „Bled *fő célja* a jugoszláv semlegesség biztosítása"[38] lett volna. (Kiemelés – P. P.) Arról beszélek, hogy Bleddel a magyar diplomáciának célja volt a jugoszláv semlegesség biztosítása. Mint ahogy Bledre azért is szüksége volt, hogy ezáltal jó pozíciót teremtsen magának a hitleri ajánlat visszautasításához.[39] Így belátható, hogy az a németellenesség, amelyet valóban tulajdonítok Blednek, megfér azzal a magyar szándékkal, amely a jugoszláv semlegesség biztosítására irányult.

A cikkíró kereken kijelenti: „Sem Ribbentrop, sem a többi náci vezető nem tudta *rögtön* (eredeti kiemelés – P. P.), hogy a bledi megállapodások mögött a jugoszláv semlegességnek a biztosítása húzódik meg, *különben érthetetlen lett volna a magyarok ellen Kielben intézett kirohanása* (hiszen ez teljesen egybevágott a nácik terveivel)."[40] (Kiemelés – P. P.)

Nem ismeretlen tény, hogy a németek tudtak a kisantanttal folytatott magyar tárgyalásokról. Több alkalommal Budapestről is kaptak tájékoztatást. Augusztus 17-én pedig Sztójay berlini magyar követ felkereste Ribbentropot és jelezte számára, hogy – úgy tűnik – bizonyos fordulat következett be, és így esetleg egyezmény megkötésével lehet számolni. Ribbentrop azt válaszolta a magyar követnek, hogy a jelen pillanatban a kisantanttal és így Csehszlovákiával folyó tárgyalások nem szerencsések. Az elképzeléseit kersztezve látó és ezért bosszús miniszter szerint, ha Magyarország a kisebbségi kérdésre vonatkozó „erőtlen nyilatkozattal" megelégszik, akkor e politika helyes lehet. Ha azonban revízióra törekszik, akkor e Kellog-paktum szellemében fogant nyilatkozat csak megnehezíti az oda vezető utat.[41] A magyar diplomácia a tárgyalások miatt nyugtalan németeket azzal iparkodott befolyásolni, hogy a jugoszláv semlegesség megteremtése német érdek is. Másfelől a németek tisztában voltak azzal, hogy Magyarországnak Csehszlovákia elleni fellépését a tisztázatlan jugoszláv magatartás erősen gátolja. Mindezek

[37] *Ádám* 68. 262.
[38] *Ádám* 572.
[39] *Pritz* 658., 664.
[40] *Ádám* 573.
[41] Országos Levéltár, Filmtár 14 288. sz. doboz F 60 288–89. sz.

alapján Ribbentrop számára nem okozhatott nagyobb gondot, hogy Bled mögött meglássa a jugoszláv semlegesség elérésére irányuló magyar szándékot.

Ádám Magda szerint azon törekvésemben, hogy „a kisantant szétrobbantására vonatkozó" megállapításom „ne mondjon ellent a németellenesnek minősített bledi egyezménynek, – új elméletet" állítottam fel. Eszerint Hitler 'míg korábban a kisantant megbontását tűzte napirendre, addig most egyik tagállamának megsemmisítését'.[42] Valami ilyesmit valóban írok. De hogyan? Ugy, hogy először Ádám Magdától idézek egy mondatot. Ime a mondat: 'Napirenden már nem a kisantant megbontása, hanem egyik tagállamának megsemmisítése állt.' Majd hozzáfűzöm: „Kimondatlanul is itt maga a szerző szögezi le, hogy Hitlernek a kisantanttal kapcsolatos taktikája *megváltozott.* Hiszen ő tűzte *korábban* napirendre a megbontást, mint ahogy *most* egyik tagállamának megsemmisítését."[43]

Az „elmélet" tehát se nem új, se nem az enyém. Hanem Ádám Magdáé. Nem azért használtam fel, amiért a szerző állítja, hanem azért, hogy az 1968-as könyv vonatkozó részének ellentmondásos gondolatmenetéből kiemeljem azokat a részeket, amelyek – hitem szerint – a történeti valóságot helyesebben tükrözik.

Különös módon kissé odébb – az 52. lábjegyzetben – Ádám Magda rájön arra, hogy ez az „új elmélet" mégis tőle származik. Ott sincs vele megelégedve, ezért azt írja, hogy az „nem pontos, s ezért félreérthető. Helyesen így kellene, hogy hangozzék: 'Napirenden már nem *csak* a kisantant megbontása, hanem egyik tagállamának megsemmisítése állt."[44] Azt hiszem, erre a helyesbítésre nem lett volna szükség.

Ádám Magda számára „teljesen érthetetlen", hogy miért kellett volna Bleddel kapcsolatban, „amikor Neurathnak csak a magyar-csehszlovák tárgyalásokra vonatkozó álláspontjára" kívánt utalni, ismét idéznie „a már korábban szószerint leközölt Kánya idézetet". Szerinte úgy próbáltam beállítani a kérdést, mintha ő elhallgatta volna, „hogy a németek nem járultak hozzá a Csehszlovákiával való megegyezéshez".[45]

Azért lett volna szerencsés az általam kívánt részt *ismét* idézni, mert ez arra figyelmeztette volna a szerzőt, hogy – amint írtam – „még ha *nem* változott volna meg Hitler felfogása, akkor sem esett volna Bled egybe a német érdekekkel". Igy elkerülhető lett volna az az alig tartható megállapítás, mely szerint 'az események már túlhaladtak Kánya tervein, és így a lényegében német-magyar elképzelések gyakrolati megvalósítása a visszájára fordult'.[46] Kifogásomnak ez a lényege és nem az, mintha azt állítanám, hogy Ádám Magda elhallgatta volna: „a németek nem járultak hozzá a Csehszlovákiával való megegyezéshez."

Nem figyel fel Ádám Magda arra sem, hogy az általa használt „jóváhagyását" kitételt idézőjelbe tettem.[47] Egyáltalán nem véletlenül. Mert a német-magyar kapcsolatok helytelen beállítása az, mintha a német külügyminiszter „jóváhagyta" volna a magyar külpolitika valamely törekvését. Különösen Gömbös bukása után, Darányi kormányzásának első szakaszában – hiszen 1937 júniusának első felében vagyunk – nem lehet hitelt

[42] *Ádám* 574.
[43] *Ádám* 68, 262. és *Pritz* 659. l. 74. lábjegyzet.
[44] *Ádám* 574.
[45] *Ádám* 575.
[46] *Pritz* 659. l. 74. lábjegyzet, *Ádám* 68. 262.
[47] Erre Ádám Magda pontatlan idézetéből lehet következtetni. Ádám 575.

érdemlően arról beszélni, hogy az ország annyira elvesztette volna már a függetlenségét, hogy külpolitikai lépéseihez német jóváhagyást igényelt volna. Persze erősek voltak a kapcsolatok, és a mélyben érlelődött már mindaz, ami később az országot katasztrófába taszította. Ezért úgy véljük, hogy itt leghelyénvalóbb az „egyetértett" kifejezés lett volna.

Ádám Magda azt írja a 110. sz. lábjegyzetemről, hogy a „problémakörből csak a második részt" emelem ki. „Az elsőről, amely nélkülözhetetlen a kérdés megértéséhez", megfeledkezem, mert bírálatom „így hatásosabb". Ami „nélkülözhetetlen" a megértéshez és, amit „figyelmen kívül" hagytam, az az, hogy „Mastný berlini csehszlovák követ Horthy Berlinbe érkezésekor megjelent a pályaudvaron".[48] Nem hagytam figyelmen kívül. Olyannyira nem, hogy e tényt főszövegben szerepeltetem. (A kifogásolt 110. jegyzet éppen *ehhez* kapcsolódik.) „A magyarok úgy érezték – írom –, hogy cselekedniök kell. 25-én utasították a prágai magyar követet, hogy a csehszlovák kormány előtt rosszallását fejezze ki a berlini csehszlovák követ, Mastný tisztelgése miatt."[49] Ugyancsak valótlan az az állítás, mely szerint Horthy lépését „igazolni"[50] próbáltam. Egyre törekedtem: Ádám Magda egyoldalú beállításával szemben a tények teljes számbavételére.

Állításával ellentétben „kiragadott" idézetemmel nem fordítottam „ellenkezőjére" Horthy 1936 augusztusi feljegyzésének értelmét.[51] Nincs annak értelme, hogy e feljegyzésben „kulcsmondatot" keressünk. De még abban az esetben is, ha valóban az irat kulcsa az Ádám Magda által felhozott mondat lenne, akkor se sérti az általunk idézett rész értelmét. Idézetünknek az volt a célja, hogy – más, ugyancsak citált véleményekkel együtt – dokumentálja a főszövegben általunk mondottakat. Vagyis azt, hogy a magyar politikai vezetők azzal a vízióval viaskodtak, „egy újabb *vesztes* háború Magyarországnak a térképről való eltüntetését fogja eredményezni".[52] (Kiemelés most – P. P.) A dolognak a másik oldala az a közhely, hogy revíziót akartak és tudták, hogy az háború nélkül nem fog menni. Nem szükséges az egyik oldalt sem negligálni.

A szerző szememre veti, hogy túlzottan előtérbe állítom Kánya figuráját, Imrédyt viszont alig méltatom.[53] Meglehet. Néhány tényezőt azonban nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni. Az egyik az, hogy az ellenforradalmi korszakot feltáró történetírásunk még korántsem jutott el odáig, hogy részleteiben is pontosan számba vette volna a korszak vezető politikusainak a politikai irányvonal, egy-egy döntés kialakításában játszott személyes szerepet. Amikor Kánya szerepéről a szokásosnál többet írtam, akkor arra is törekedtem, hogy szerény erőmhöz képest, e munkához járuljak hozzá. Ugyanakkor változatlanul az a véleményem, hogy nemcsak az iratokban, hanem az ország külpolitikájában is Kánya állt az előtérben. Nyilvánvaló, hogy az irányvonal kialakítása nem ment Imrédy nélkül, mint ahogy ebben az időben megnövekszik Horthy közvetlen jelenléte is, aki – amiképpen arra történetírásunk már rámutatott –[54] mindig akkor lépett előtérbe, amikor súlyosabb döntések kialakításáról volt szó. A külpolitika operatív

[48] Uo.
[49] *Pritz* 664.
[50] *Ádám* 575.
[51] Uo. 576.
[52] *Pritz* 658. és uo. a 71. sz. lábjegyzet.
[53] *Ádám* 577.
[54] *Ormos Mária–Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919–1939. Bp. 1976. 162. l.

irányítása azonban Kányának maradt. Munkám aprólékos jellegéből következőleg ez szükségszerűen vonta maga után Kánya gyakoribb szerepeltetését.

Kánya jobboldali konzervatív politikus volt, aki a náci Németországot sohasem csodálta, a náci vezetőkről – szélesebb politikai körök előtt ismerten – meglehetősen becsmérlőleg nyilatkozott. Mindez a budapesti francia követ – aki pedig a magyar külügyminiszterrel szemben nem kevés averzióval viseltetett – egyik 1933 májusi jelentéseiből is megállapítható.[55] A náci Németországot *berlini követként* Kánya egyébként sem csodálhatta. Hacsak nem arra a néhány napra gondol Ádám Magda, amit Kánya még január 30-a után a külügyminiszteri szék elfoglalásáig a német fővárosban töltött.

Válaszomat ezzel be is fejezem. A tanulmányomat ért bíráló észrevételek zömére válaszoltam. A vitacikk mindegyik megállapítására nem tértem ki. Azt gondolom, hogy erre – az eddig előadottak alapján – nincs is szükség.

[55] Documents diplomatiques français 1932–1939 Ire Série (1932–1935) II. kötet. Paris 1967. 256. sz. de Vienne 1933. V. 8-i jelentése.

VITAÜLÉS A HAZAI EGYETEMES TÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT Budapesti Szervezetének Történelmi Szakosztálya 1976. december 9-én *Vass Henrik*, a Történelmi Társulat alelnökének vezetésével vitát rendezett a Kossuth Klubban „Az egyetemes történeti kutatás helyzete és feladatai Magyarországon" címmel. A vitaülés előre felkért hozzászólói *Niederhauser Emil*, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa és *Tokody Gyula*, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa voltak.

Niederhauser Emil rövid áttekintést adott a hazai egyetemes történeti kutatások előzményeiről. Kifejtette, hogy 1918-ig a polgári történetírás nagy anyagfeltáró munkát végzett ugyan a külföldi levéltárakban, de csak a magyar vonatkozású forrásokat kereste. 1918 után a történeti Magyarország széthullása a nemzetiségi kérdésre irányította a figyelmet, de valójában nem az egyes nemzetiségek történetével foglalkozott, hanem azzal, hogy milyen szerepet játszottak a magyar nemzeti fejlődésben.

A felszabadulás után egyrészt – a múltbeli hibák korrigálására – megkezdődött a szomszéd népekkel való kapcsolatok történetének feltárása, másrészt megmaradt a nemzetiségek története iránti érdeklődés, amely most már azt vizsgálta: miként alakult ezek története önmagában. Ebből a kettős érdeklődési körből nőtt ki a hazai kelet-európai történeti kutatás, amelynek terén marxista történettudományunk már eddig is jelentős eredményeket ért el. Az 1960-as években indultak meg a kutatások a nagyhatalmaknak a két világháború közötti időszakban Magyarországot érintő, vagy általában a közép-kelet-európai térséggel kapcsolatos politikáját illetően. Egy-két kutató foglalkozott Latin-Amerika, vagy a harmadik világ egyéb térségeinek történetével, részben a második világháború utáni korszak vonatkozásában is. Jelentős kutatások folytak az eddigiekben a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseivel kapcsolatban is.

Az előadó a továbbiakban kifejtette, hogy a hazai egyetemes történeti kutatásnak többnyire másfajta, a hagyományos forrásanyagtól eltérő forrásokkal kell dolgoznia, hiszen számos kérdés külföldi levéltári anyagának a feltárása végképp meghaladja lehetőségeinket. Ezért nyomtatott forrásokkal, a korabeli sajtóval, forráspublikációkkal kell dolgozni, sőt sok esetben forrásként kell feldolgozásokat is használni.

Módszertanát illetően az egyetemes történettel foglalkozó hazai publikációk két típusba sorolhatók: vagy egy bizonyos külföldi ország történetét tárgyalják – s ebben az esetben forrásanyaguk is többnyire hagyományos –, vagy egy nagyobb régió, esetleg egy történeti probléma kérdéseit. A feldolgozás módja lehet hagyományos eseménytörténeti (pl. diplomáciatörténet), vagy elemző (pl. egyes eszmeáramlatoknál), vagy összehasonlító (pl. egyik vagy másik történeti régió esetében).

Ilyen értelemben a második típushoz tartozó egyetemes történelmet Magyarországon is lehet művelni, hiszen a szóbajöhető forrásanyag jelentős része nálunk is megtalálható. De ezeket érdemes is művelni, hangsúlyozta az előadó. Ennek egyrészt a tájékoztatás érdekében van jelentősége, másrészt a történettudomány ideológiai funkciója szempontjából is fontos, mivel segít a nacionalista maradványok elleni harcban, s az internacionalista szemlélet meggyökereztetésében. A történésznek a magyar közönség számára kell írnia, annak ismereteit figyelembe véve, – de nem magyar szempontból, mert az torzításhoz vezethet. Viszont éppen az egyetemes történet nagy kérdéseinek valóban egyetemes szempontú tárgyalása mutathatja meg reálisan Magyarország helyét Európában, a nagyvilágban, s elősegítheti ezzel a helyes nemzeti önismeretet. Rámutatott arra is, hogy a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség nem volt mindig annyira harmóniában – sem nálunk, sem másutt –, ahogy azt általában hisszük.

Téma szempontjából Niederhauser Kelet-Európa és Nyugat-Európa történetét egyformán fontosnak mondotta, sőt utalt arra, hogy hamarosan a harmadik világ is fontos témává lép elő, ezért annak történetével is kell foglalkozni. Minden korszak tárgyalása fontos, kezdve az ókortól, – amelynek művelése fontosságát senki nem vonta kétségbe. Befejezésül utalt arra, hogy szerinte a szakma képviselői körében bizonyos szemléleti változásokra van szükség, nehogy az egyetemes történet csak megtűrt, kiegészítő tudományág legyen a magyar történelemmel foglalkozó szakemberek széles köre számára.

Tokody Gyula referátuma előljáróban hangsúlyozta: az egyetemes történelem művelése nálunk nem ütközik elvi akadályokba, sőt a gyakorlatban nemcsak a cikkeket fogadják szívesen, hanem a nagyobb, egyetemes történeti vonatkozású munkák is kiadóra találnak. Minden illetékes szerv és fórum elismeri és hangsúlyozza a hazai egyetemes történeti kutatások fontosságát. Ennek ellenére vannak olyan problémák, amelyek megvitatásra érdemesek, s amelyek megoldása javítana a helyzeten. Az előadó az alábbi kérdéseket tartotta szükségesnek kiemelni:

1. Vannak olyan történészek, akik kétségbe vonják a tisztán egyetemes történeti publikációk tudományosságát és jogosultságát, hivatkozva a forrásproblémákra, nyelvi nehézségre, versenyképtelenségre és egyebekre. (Ez a fenntartás azonban nem terjed ki a kapcsolattörténetre, vagy a magyar vonatkozású diplomáciatörténetre.)

2. Van olyan vélemény is – bár ki nem mondva –, amely az egyetmes történet művelését azonosítja a magyar történelem egyetemes történeti szemléletével. Ezen vélemény szerint a magyar témát kutatók nagy része széles nemzetközi összefüggésbe helyezve tudja csak vállalt feladatát megoldani. Ez utóbbi kétségtelen tény – mutatott rá az előadó –, de kérdés, hogy ez helyettesítheti-e a kapcsolattörténet, vagy tisztán egyetemes történeti kutatásokat.

3. Bár az egyetemes történeti kutatások eredményei kétségtelenül elismerésre méltóak, ugyanakkor láthatóan elmaradnak a társadalmi szükséglettől. Ha ennek mércéjéül a történeti oktatást vesszük, akkor azt látjuk, hogy akár a középiskolában, akár az egyetemen az egyetemes történelem oktatása azonos súllyal szerepel, ami kifejezi azt az igényt, amit az élet támaszt az általános műveltség és a történeti ismeretek terén. A kérdés az, hogy követi-e valamennyire is ezt az arányt a tudományos kutatás. Tokody szerint ez legfeljebb az egyetemekre mondható el. A jelenlegi ötéves tudományos tervben ugyanis az MTA Történettudományi Intézetének 14 fő témájából 3 tekinthető egyetemes történeti vonatkozásúnak, 1 pedig tisztán egyetemes történetinek; a Párt-

történeti Intézet 9 fő témája között 1–1 egyetemes történeti vonatkozású ill. *tisztán* egyetemes történeti téma található. Az egyetemek tanszékei összesen 39 fő témát jelentettek be, s ebből 8 egyetemes vonatkozású, 10 pedig tisztán egyetemes történeti. Ez 50%-os arány, tette hozzá az előadó, s ebben nincsenek benne az ókortörténeti témák, sem az ELTE Kelet-Európa Tanszék témái (mely utóbbiak nem állottak az előadók rendelkezésére). Hasonlóak az arányok a kutatók megosztását illetően is: az egyetemen az oktatóknak kb. 50%-a dolgozik egyetemes történeti tanszékeken, míg a Párttörténeti Intézetben az egyetemes témákkal foglalkozók aránya kb. 15%, s valószínűleg azonos a helyzet a Történettudományi Intézetben. Ezen a képen természetesen javít az, hogy mindkét intézetben szép számmal vannak olyanok, akik mindkét területen eredményes, sőt kiemelkedő munkát végeztek.

4. Az előadó hangsúlyozta: a maga részéről aggasztónak tartja az utánpótlás lehetőségét is. Egyetemes történészeink többsége 50 év körüli, vagy idősebb. Az egyetemen vannak fiatalok is, de a közismert státusproblémák miatt csak kevesen, s ezek számának tervszerű emelése az adott körülmények között nem valósítható meg. Az intézetekben pedig mintha háttérbe szorulna az utánpótlás kérdése, amit az MTA Történettudományi Intézetében még kiegészít az egyetemes történeti osztály megszüntetése. Ha ezen a téren nem történik javulás, félő, hogy 10–15 éven belül mind az oktatás, mind a kutatás terén erősen érződni fog a káderhiány. Főleg akkor, ha feltételezzük: a társadalmi érdeklődés nem fog csökkenni az egyetemes történelem iránt.

5. Az előadó ezután kifejtette, hogy szerinte több elvi kérdés tisztázatlansága is nehezíti az előrelépést. Ezek a kérdések nem újak, de vagy háttérbe szorultak, vagy nem vizsgáltuk azokat az egyetemes történelem művelésének szempontjából. Ilyenek például a tudományosság és népszerűsítés kapcsolata ill. ellentéte, a társadalmi és tudományos szükséglet összefüggései, a nemzeti és egyetemes történetírás viszonya, de ilyen a világtörténelem fogalma és marxista értelmezése, továbbá a főbb módszertani és témaválasztási kérdések: az összehasonlítás, a hatásvizsgálat, a kapcsolattörténet, az egy országra vagy irányzatra irányuló regionális és súlyporti kutatások fontossága. Ezt a felsorolást az előadó azzal zárta, hogy a politológia, a tudományos szocializmus és az egyetemes történetírás viszonya is tisztázandó.

6. Befejezésül Tokody hangsúlyozta az erők koncentrálásának és a propagandamunka megjavításának szükségességét. Feltette a kérdést: lehet-e és szükséges-e a káderek és a témák jelenlegi szétforgácsoltságát megszüntetni, vagy legalább lényegesen csökkenteni? Fel lehet-e mérni a rendelkezésre álló hazai forrásokat, s lehet-e azokat valamely közkönyvtárban koncentrálni? Az egyetemek képesek-e ilyen feladat megvalósítására, vagy a kutatóintézetek feladata lenne, esetleg egy egyetemes történeti kutatócsoport létesítése hozna megoldást? Szerinte a legreálisabbnak az egyetemek, főleg az ELTE központi szerepének növelése tűnik. Az egyetemes történet eredményei ismertetésének, a propagandamunka megjavításának érdekében ismét felvetette a régen vajudó kérdést: egy tudományos népszerű – pl. a Valósághoz hasonló – történeti folyóirat megvalósításának kérdését.

Jemnitz János (Történettudományi Intézet) hozzászólásában először azt említette meg, hogy a jelen megbeszélésre elsősorban kutatók, s idősebbek jöttek el, – 30 éven aluli alig akad. A létszám és az életkor egyaránt jelzik az érdekeltek szűk körét és az utánpótlás hiányát. Ennek kapcsán rámutatott arra, hogy az elöregedés már most riasztó

tény, de ha nem történik változás, s ez a tendencia nem fordul meg, a helyzet még riasztóbb lesz 4–5 év múlva. Ezt súlyosbítani fogja a követelmények és az eredmények közötti szakadék várható növekedése, már csak azért is, mert nemcsak az 1945 utáni korszak, hanem az 1900 utáni fejlődés alaposabb felmérésére és igényesebb feldolgozására is szükség lesz.

A továbbiakban a hozzászóló hangsúlyozta, hogy az utóbbi időben számos, feltétlenül szükséges szintetizáló, tankönyvjellegű munka is megjelent. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a problémakörrel kapcsolatos munkálatokat ezzel befejezettnek tudhatjuk, mert az ilyen típusú munkák nem pótolhatják a részletes problémafelvető és elemző tanulmányokat. Ezekkel a feladatokkal kapcsolatban utalt a kutatók Tokody által említett százalékos megoszlására és hangsúlyozta: egyes nagyobb feladatok elvégzése valóban csak komplex-csoportok létrehozásával képzelhető el. De ha maguk a szükséges egyetemes történeti témák nem szerepelnek a megoldandó feladatok között, az ilyen csoportok kialakítása is elmarad.

A hozzászóló kitért a kis ország – nagy ország problematikájára és kifejtette: magától értetődő, hogy egy kis ország története még kevésbé szakítható ki az egyetemes összefüggésekből, mint egy nagy országé. Mégis – helyzetünk sajátos kontrasztjaként – elmondhatjuk, hogy a Szovjetunióban számos egyetemes történeti kutató intézet működik, s ezek száma nem is olyan régen szaporodott is. Hazai vonatkozásban az egyetemes történeti kutatások szervezeti nehézségei ellentmondásos helyzetet szülhetnek a jelen történeti megalapozottságú szemléletének vonatkozásában is.

Urbán Aladár (ELTE) hozzászólásaiban hangsúlyozta, hogy az egyetemes történeti kutatás helyzetéről és feladatairól szólva nem lehet figyelmen kívül hagyni a publikálás, a publikációs lehetőségek kérdését sem. Vagyis az egyetemes történettel való foglalkozást nemcsak az ismert – és kétségtelen – forrásnehézségek akadályozzák, hanem az is, hogy esetleg értékes munkák (mondjuk pl. az indiai szipáj-felkelésről készült szakdolgozat) a kiadói érdektelenség miatt nem, vagy csak igen nehezen jelennek meg nyomtatásban. Ez természetesen nem az idősebb generáció problémája, hiszen az többnyire az igények és lehetőségek együttes ismeretében – vagy éppen megrendelésre – vállalkozik egyetemes történeti témájú munkára, hanem a fiataloké, a lehetséges utánpótlásé. Nem kell feltétlenül kutatóhely, hogy valaki egyetemes történeti témával foglalkozzék, hiszen a hazai történeti témákkal foglalkozó tanulmányok jelentős része sem a tudományos intézetekben vagy az egyetemeken születik, – de az igen, hogy a publikálás lehetősége megjavuljon. A fejlesztés korlátozott lehetőségeinek ismeretében különösen fontosnak tűnik, hogy azoknak a fiatal szakembereknek, akik – kellő nyelvismeret birtokában – szakdolgozatukat készítve megismerkedtek egy egyetemes történeti témával, kellő ösztönzést nyújtsunk munkájuk folytatására. Ma ugyanis az a helyzet, hogy az életbe kilépve nemcsak a forráshasználat és a megjelentetés nehézségével találjuk magukat szemközt, hanem azzal a ténnyel is, hogy a hely- vagy üzemtörténeti téma művelése ígért azonnali és biztos publikációs lehetőséget – és többnyire jobb honoráriumot. Ezen csak megfelelő időszaki kiadvány, a létező Világtörténet profiljának átalakítása, vagy más, az egyetemes történeti kutatásban potenciális utánpótlást jelentő fiatal szakemberek tanulmányainak megjelenését biztosító folyóirat segíthet. (A hozzászóló ennek kapcsán kitért a Világtörténet c. kiadvány tartalmi és technikai problémáira is.)

A hozzászólás a továbbiakban – Tokody Gyula megállapításaihoz csatlakozva – hangsúlyozta egy, az egyetemes történeti kutatást szolgáló könyvtári bázis fontosságát,

amely mind a hazai könyvészeti anyag felmérése és nyilvántartása (központi katalógus), mind a könyvtárközi kölcsönzés intézése révén fontos szerepet tölthetne be.

Vadász Sándor (ELTE) előljáróban azt hangsúlyozta, hogy az egyetemes történet iránti érdeklődést a nagy országokban is elsősorban a külpolitika, tágabb értelmezésben a kitekintés igénye keltette fel. Igy jött létre a közelmúltban a moszkvai amerikanisztikai intézet, amely a szovjet-amerikai kapcsolatok jelenlegi alakulásának és perspektíváinak kutatásában máris jelentős eredményeket könyvelhet el. Egy kis ország esetében nyilvánvalóan hatványozott mértékben szükséges számba venni a nemzeti történetet befolyásoló, sőt meghatározó nemzetközi tényezőket.

A hozzászóló nem értett egyet azzal a gyakorta hangoztatott érvvel, hogy hazánkban úgyszólván teljesen hiányoznak az egyetemes történet primér forrásai. A dualista korszakban számos egyetemes érdekű, többnyire diplomáciai eredetű irat került a magyar miniszterelnökség vagy a belügyminisztérium irattárába. Ehhez hozzá kell számítani azokat, az Országos Levéltár mikrofilmtárába került anyagokat, amelyeket az utolsó 20–25 évben külföldön járt kutatók hoztak haza, vagy rendeltek meg. Kétségtelen persze, hogy csak hazai források alapján valóban nem lehet egyetemes történetet művelni. A tudományos utánpótlás biztosítása érdekében a hozzászóló ezért szükségesnek vélte valamiféle központi alap létrehozását, amelyből a fiatal kutatók utazásait és költségeit fedeznék. Saját tapasztalataira hivatkozva hangsúlyozta a külföldi kutatóutak hasznosságát: nemcsak a begyűjtött anyag, hanem a szemhatár kitágulása, új összefüggések felismerése is együtt jár a külföldi tapasztalatokkal. Amellett az a felismerés sem lebecsülendő, hogy a nagy külföldi levéltárakban (saját tapasztalatai szerint pl. Franciaországban és a Szovjetunióban) még korántsem merültek ki a magyar történelem sorsfordulóira – pl. az 1848/49-es forradalomra, 1918/19-re, valamint 1945-re – vonatkozó levéltári források. Túlzás nélkül állítható, hogy ezek ismerete nélkül nem lehetséges teljes képet rajzolni az említett korszakokról.

Mayer Mária (Történettudományi Intézet) örömét fejezte ki, hogy a Történettudományi Intézet által 1964 óta kéziratként kiadott, a külföldi történeti irodalomról tájékoztató kiadvány, a Világtörténet kérdését többen érintették. Mint a folyóirat szerkesztője, megragadta az alkalmat, hogy tájékoztasson a kiadvány helyzetéről. A Világtörténet – mondotta – pár éve 500, most 800 példányban jelent meg, de ez is kevés. Az Akadémiai Könyvesboltba 70–80 példány jut, s a Történelmi Társulat tanári tagozatának igényeit, vagy az esetleges külföldi megrendelőket csak a példányszám növelésével lehetne kielégíteni. De ez is, valamint a kiadvány technikai színvonalának javítása is (hogy ti. ne gépelt és filmezett formában, hanem nyomdai szedéssel jelenjék meg) anyagi kérdés. Ugyancsak az anyagi támogatáson múlik, hogy az évi átlagosan két szám helyett több kerüljön az olvasók kezébe. (1964–1976 között 25 kötet jelent meg, a 26. szám most van nyomdában.)

Mayer Mária a továbbiakban elmondotta, hogy a folyóirat tizenkét esztendős fennállása alatt komoly átalakuláson ment át tartalmi tekintetben. Ez elsősorban a referált szakfolyóiratoknak számbeli növekedésében és nyelvi sokféleségében jelentkezik, amit az tesz lehetővé, hogy a Világtörténet szerkesztői mögött az Intézet egy, szakreferensekkel rendelkező külön osztályának segítsége áll. Uj rovatok is megjelentek a lapban, így a magyar szerzők műveinek külföldi visszhangjáról, vagy a külföldön megjelent magyar vonatkozású könyvekről szóló tájékoztatások, az Intézetbe érkezett fontosabb

könyvek jegyzéke. A lap igyekezett az MTA keretében megalakult történész-vegyesbizottságok működéséről is tájékoztatni. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a rovatok nem állandóak, mert pl. eltűntek a szemelvények, s az utóbbi időben megszűntek a könyvismertetések. Mindezek azonban, hangoztatta a hozzászóló, meggyőződése szerint csak átmeneti jelenségek, amelyeknek megváltoztatása az Intézet igazgatóságának döntésétől függ.

Kövér György (Közgazdaságtudományi Egyetem) arról szólt, hogy a magyar történészek már az 1930-as években egy, a maga korában színvonalasnak tekinthető egyetemes történeti szintézist hoztak létre. Volt továbbá ebben az időszakban egy egyetemes történeti igényű folyóirat is Magyarországon, a Revue d'histoire comparée. Egyben annak a véleményének adott kifejezést, hogy a 60-as évek elején a hazai egyetemes történetírás komoly fellendülést mutatott, most azonban – úgy látszik – hullámvölgyben van.

Erényi Tibor (Párttörténeti Intézet) véleménye szerint a hazai egyetemes történeti kutatás terén pozitív jelenség, hogy szakfolyóiratainkban viszonylag nagyszámú egyetemes történeti témájú írással találkozunk. Elismerés illeti az Akadémiai Kiadót, amely egyes, egyetemes történeti munkákat első közlésben idegen nyelven jelentet meg. Az előadók által mondottakat egy vonatkozásban kiegészítve, a hozzászóló rámutatott, hogy az egyetemes történelem művelése nemcsak a magyar olvasóközönség számára fontos, hanem érdekes és hasznos lehet a nemzetközi történész közvélemény számára is. Vannak olyan egyetemes történeti, tehát „külföldi" témák, amelyeket egy magyar történész esetleg kötetlenebbül, elfogulatlanabbul tud feldolgozni, mint egy „hazai".

A továbbiakban Erényi Tibor hangsúlyozta a nemzetközi munkásmozgalom történetének fontosságát. A szocialista mozgalom már eleve nemzetközi, egyetemes történeti művelésének nagy jelentősége van. Ebben a vonatkozásban örvendetes eseményként említette a Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti Évkönyv 1975. évi megindítását. Az egyetemes történeti kutatás szétforgácsoltságát ő is ténynek tekintette és fokozottan fontosnak tartotta a koordinálást. A forrásanyag kérdéséről szólva kijelentette, hogy a hazai egyetemes történeti kutatóknak is vissza kell nyúlni a levéltári forrásokhoz, s vissza is tudnak nyúlni, amire a közelmúlt történeti irodalomban számos jó példa is akad. Erre mind a megjelent forráskiadványok, mind – az ösztöndíjak révén hozzáférhetővé vált – archivális anyagok adnak lehetőséget. Óvott azonban az olyan témáktól, amelynek forrásanyaga nem férhető hozzá kellő mértékben.

Vígh Károly (Nemzeti Múzeum) örömmel hallotta emlegetni a Revue d'histooire comparée c. folyóirat egykori tevékenységét. Mint a régi Történettudományi Intézet, s egyben az említett folyóirat munkatársa szólt arról, hogy a Revue a Kárpát-medence, a közép- és délkelet-európai régió népeinek és országainak összehasonlító jellegű, francia nyelvű történeti folyóirata volt, amely a náci „Drang nach Osten" elleni közös szellemi védekezés szükségességét hirdette.

Rátérve az egyetemes történeti kutatást segítő kiadványokra, Vígh Károly megemlítette még az Országgyűlési Könyvtár kiadásában megjelenő, a külföldi fontosabb történettudományi munkákról negyedévenként számot adó jegyzéket. Sajnálattal állapította meg, hogy ez az 1959-ben eredetileg annotált formában megindult kiadvány ma már annotációk nélkül jelenik meg, holott a tájékoztatás szükséges, mert a könyvcímekből nem mindig lehet megállapítani azok tartalmát. A hozzászóló befejezésül annak a véleményének adott hangot, hogy a szocialista országok közötti egyre szorosabb kapcsolatok talaján elképzelhetőnek tartaná, hogy az érdekelt történettudományi műhelyek között

valamiféle tervezési és munka-kooperáció jöjjön létre a közös érdekű kutatások összehangolására.

Jeszenszky Géza (Közgazdasági Egyetem) is fontosnak tartotta annak leszögezését, hogy a magyar kapcsolatok, kölcsönhatások, a fontosabb események fogadtatásának, vagy Magyarország külföldi képének vizsgálata a magyarországi egyetemes történeti kutatások legkézenfekvőbb területe. Az ilyen témák nyelvigényének külföldi kutatók ritkán felelnek meg, ugyanakkor külföldön is komoly érdeklődés mutatkozik irántuk, így feldolgozásuk elsősorban a magyar történészekre vár. Az ilyen munkák egyúttal a magyarországi marxista történettudomány eredményeinek külföldi terjesztésére is igen alkalmasak. Jó kezdeményezés szerinte, hogy a magyar kiadók – elsősorban az Akadémiai Kiadó – külföldi cégekkel közösen jelentetik meg magyar szerzők műveit. Kívánatosnak tartaná az ilyen vállalkozások számának növelését, mert ez tűnik a magyar könyvek külföldi terjesztése legjárhatóbb útjának. Ezzel azonban nem azt akarta mondani, hogy a „tisztán" egyetemes történeti kutatásoknak Magyarországon nincsen létjogosultságuk.

Az egyetemes történeti kutatásokat, s még inkább az egyetemes történeti érdeklődést, tájékozottságot szerinte nagyban előmozdítaná, ha az alapvető forrásokul szolgáló sokkötetes iratpublikációk, dokumentumgyűjtemények, valamint a szakfolyóiratok meglevő évfolyamai a jelenleginél könnyebben hozzáférhetőek és használhatók lennének a könyvtárakban, akár nagy kézikönyvtárral rendelkező szak-olvasótermek, akár szabadpolcos raktárhelyiségek formájában. Ezen a téren nagy előrelépést jelent majd, ha az 1980-as években a Széchényi Könyvtár felköltözik a Várba és ott megnyitja történettudományi olvasótermét. A hozzászóló végezetül maga is kívánatosnak tartotta a Magyarországon rendelkezésre álló egyetemes történeti könyvállomány felmérését és jobb feltárását, esetleg jobb koncentrálását, egyes könyvgyűjtemények egyesítését.

Lukács Lajos (ELTE) annak a véleményének adott hangot, hogy a változatos hozzászólások helyrebillentették a mérleget, amelyet a vitaindító referátumok kissé negatív irányba mozdítottak el. Szerinte így reálisabb a kép, mivel nem szabad elfeledkezni arról, hogy történettudományunk három évtizedes időszakából az első évtizedhez képest előnyös változásoknak és az egyetemes történet – politika- és gzadaságtörténet, nemzetközi munkásmozgalom- és kultúrtörténet – területén bíztató eredményeknek vagyunk tanúi. Tokody Gyula referátumának ahhoz a részéhez kívánt csatlakozni, amely az eredmények kiemelése mellett a további teendőkről beszélt. De fenntartásokkal fogadta az általa alkalmazott statisztikai módszert, mert szerinte pusztán a történettudomány öt éves tervében szereplő címek alapján aligha lehet azokról tartalmi vonatkozásban pontos képet kapni. Az egyes kutatókkal folytatott személyes konzultáció adhatott volna csak reális képet arról, hogy egy-egy kutatás milyen mértékben érintkezik az egyetemes történelemmel.

Lukács Lajos a továbbiakban arra a kérdésre kereste a választ, hogy mit is kell értenünk egyetemes történeti kutatásokon. Szerinte az egyetemes történelem hazai művelésének két feladatkörét kell megkülönböztetni. Az egyik a tudományos-népszerűsítő feladatok ellátása, beleértve a közép- és felsőfokú oktatással összefüggő egyetemes történeti témakörű munkákat és feladatokat. Ezek terén nincs is nézeteltérés, szükségességüket senki sem vitatja, s a kiadók is szívesen fogadják az ilyen jellegű munkákat. A másik csoportba a hozzászóló a szűkebb értelemben vett, széles körű levéltári megalapozást igénylő tudományos munkákat sorolta, amelyek – ha különböző

fokig is – kapcsolatban állanak az egyetemes történelemmel. Itt a „tisztán" egyetemes történeti témák kapcsán – példaképp említve a Dreyfus-pert – kifejtette, hogy az általa ismert nagyobb európai levéltárak anyaggazdagsága, egymástól (és a hazai levéltáraktól) eltérő őrzési rendszere olyan akadályt jelent, hogy külföldi kutató aligha veheti fel a versenyt egy ottani akár középszerű szorgalmas kutatóval. Lukács Lajos nem zárta ki, hogy egyes jól körülhatárolható speciális és „tisztán" egyetemes témák nem kutathatók, s nem vitatta, hogy azok eredménye megközelítheti, vagy el is érheti a nemzetközi tudományos szintet az egyetemes történet vonatkozásában. Általában mégis azokat az egyetemes történeti témákat tartotta kívánatosaknak, amelyek szoros kapcsolatban állanak Magyarország történetével, de a velük összefüggő dokumentumok, vagy azok jelentős része külföldi levéltárakban található. Az ilyen témák művelése nem vezet „hungarocentrizmushoz", hanem ellenkezőleg: alapos feldolgozásuk hozzásegít, hogy hazánk történetét az egyetemes fejlődés egészébe illesztve, azzal szoros összefüggésben ismerjük meg, s az általános egyetemes fejlődés értékrendjét a lehetőséghez képest alkalmazzuk a magyar történeti témák feldolgozásánál. Az ilyen témák feldolgozása egyben gyümölcsözőnek ígérkezik azért is, mert azokra külföldi kutató – éppen a sajátosan magyar vonatkozások ismeretének hiányában – aligha vállalkozhat, – ugyanakkor az eredményekben a külföldi kutatók is érdekeltek.

Tokody Gyula válaszában a hozzászólások nagy részével egyetértett, s úgy vélte: valóban hasznos szempontokkal egészítették ki a bevezető referátumokat. Kövér György felszólalásának ahhoz a részéhez, hogy a 60-as évek fellendüléséhez viszonyítva, most visszaesés mutatkozik az egyetemes történet kutatása terén, kifejtette: ha a 60-as évek elején volt fellendülés, az akkor most is tart, hiszen nagyjában-egészében most is azok a személyek művelik az egyetemes történetírást, mint akkor, – csak ma már nagyobb tudással. Szerinte nem visszaesésről van szó, hanem arról, hogy a fejlődés nem eléggé dinamikus, s a káderutánpótlás bizonytalansága miatt fennáll a későbbi visszaesés veszélye. Befejezésül Tokody Gyula ismét állástfoglalt a tisztán egyetemes történetírás fontossága mellett.

Vass Henrik a hozzászólások összefoglalásaként kifejtette véleményét az elhangzottakról. Hangsúlyozta: a megbeszélés egyik célja az volt, hogy megállapítsa, hol tart ma az egyetemes történelem kutatása hazánkban. Ezt a kérdést azonban nem önmagában, hanem az egész részeként, az egész magyar történetírás helyzetéből kiindulva kell és szabad megvizsgálni. Az egyébként tartalmas vita során ez a megközelítés háttérbe szorult. A magyar történetírás objektív helyzetére az a jellemző, hogy az utóbbi másfél évtizedben nagy kollektív vállalkozások álltak a munka középpontjában, amelyek a történészfront legjobb erőit lekötötték, vagy még jó ideig lekötik a jövőben is. Példaként hozta fel Magyarország története c. több kiadást megért két kötetes nélkülözhetetlen kézikönyvet; a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéről készült szintézist, a jó néhány esztendeje a történeszfront központi feladataként kezelt Magyarország története tíz kötetes nagy vállalkozást, és a hat kötetes egyetemi tankönyvet. Ezek – hangsúlyozta az összegezés – csupán példák, mert ez az utóbbi másfél évtized igen termékeny szakasza a magyar történettudománynak, amely nemcsak mennyiségében, tematikai és műfaji gazdagságában kiemelkedő periódus, hanem minőségileg is nagy fejlődés időszaka ez. Egyebek között éppen témánk szempontjából szükséges ezt külön is hangsúlyozni, mert ebben a periódusban – túlzás nélkül – az egyetemes történeti szemlélet a magyar történészek munkájának egyik meghatározó jegyévé vált. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a

felsorolt művek fontos társadalmi igényt elégítenek ki és nyugodtan elmondhatjuk, hogy a magyar történettudomány sohasem tett ennél nagyobb mértékben eleget a vele szemben támasztott igényeknek, mint éppen ebben az utolsó másfél évtizedben. Itéletünk csak akkor lehet reális, ha ebben a keretben vizsgáljuk tudományágunk különböző diszciplínáinak helyzetét.

Persze hiba lenne tagadni az egyetemes történeti kutatómunka helyzetéről elhangzott gondokat, mutatott rá Vass Henrik. Ezek létező gondok, amelyeknek a megszüntetésével vagy csökkentésével intézményesen is foglalkozni kell. De szerinte, az összkép jobb, s a helyzet nem olyan sötét, mint azt a hozzászólások egy része állította. (Ennek kapcsán felsorolta az elmúlt két évtized hazai egyetemes történeti irodalmának legjelentősebb eredményeit.)

A káder kérdésről és a középtávú tudományos tervekben szereplő témákról szólva hangsúlyozta, hogy ez elsősorban nem mennyiségi kérdés, amit statisztikai adatokkal kell vagy lehet mérni. Egyébként is tudomásul kell vennünk a hazai lehetőségeket, társadalmi igényeket és csupán ehhez mérten szólhatunk a fejlesztés mértékének szükségességéről. Ami a káderhelyzetet illeti, ez nem csupán az egyetemes történet, hanem az egész történettudomány utánpótlásának keretében vetődik fel. Mint mondotta: az utánpótlás egyetlen területen sem látszik kellően biztosítottnak, ezen belül talán még nagyobb gondként jelentkezik az egyetemes történettel foglalkozók utánpótlásának hiánya. Itt nagyobbak az igények, ehhez a munkához idegen nyelvek ismeretére, szélesebb körű felkészültségre van szükség. Ezen a téren valóban sürgős intézkedések kellenek anélkül, hogy háttérbe szorítanánk a káderutánpótlás általános gondjait. Ehhez mérten a szervezeti kérdések nem elsődlegesek. Az egyetemes történeti kutatás eredményei nem azon múlnak, hogy szűkülnek-e a lehetőségek az MTA Történettudományi Intézetében és bővülnek-e – mondjuk – az egyetemen működő kutatócsoportokban. Az elsődleges az, hogy reálisan értékeljük a meglevő eredményeket és reálisan – a társadalmi igényeknek megfelelően – tűzzük ki a feladatokat. Ez egyébként összefügg a publikálás kérdéseivel is: jól megválasztott téma és a kellő színvonal a publikálás lehetőségének a feltételei. Nem tud olyan esetről, amikor arra érdemes munka publikálása megoldhatatlan akadályokba ütközött volna. Ennek kapcsán kritikusan szólt a túlzottan szűkkörű, úgynevezett „parcella"-témák műveléséről, amelyeknek publikálása érthetően nem könnyű feladat.

Befejezésül Vass Henrik kiemelte a forrásoknak a vitában többször említett kérdését. Egyetértett azzal, hogy el kell végezni az egyetemes történetírás számára hasznos hazai forrásanyag felmérését és nyilvántartásba vételét. De szerinte túl nagy hangsúlyt kapott a másodlagos források kérdése. A forrásként használt (hazai és külföldi) feldolgozások magukon hordják szerzőik szemléletét is, amit az elsődleges források ismerete nélkül „veszélyes" felhasználni. Még a forráskiadványok is fokozott gondot kívánnak a kutatótól, mert amíg az első esetben az eredeti források egyáltalán nem ismertek, a másodikban esetleg tendenciózusan kiválogatott anyagok szerepelhetnek. Igy érthető kívánalom az elsődleges források előtérbehelyezése, s ezért a témák kiválasztásánál a szükséges források hozzáférhetősége meghatározó szempont kell, hogy legyen.

Végül Vass Henrik hangsúlyozta a színvonalas vita hasznos voltát, és újfent kiemelte: szerinte nem valamiféle szemléleti változásra van szükség, hanem a valóságos igények és a valóságos lehetőségek reális számbavétele alapján kell foglalkozni az egyetemes történetírás hazai fejlesztésének kérdéseivel.

Urbán Aladár

AZ IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNY LÉTREJÖTTE ÉS MAGYARORSZÁG ÁTÁLLÁSA AZ ANTIFASISZTA KOALICIÓ OLDALÁRA

Beszámoló Korom Mihály doktori disszertációjának vitájáról

Korom Mihály fenti című doktori értekezésének nyilvános vitáját *Berend T. Iván* akadémiai levelező tag elnökletével 1976. szeptember 28-án tartották meg.

A közel ezerháromszáz oldalas értekezés – benne 200 oldalnyi forráshivatkozással és jegyzettel – fő feladatának azt tűzte ki, hogy feltárja és vizsgálja azokat a körülményeket és eredményeket, amelyek között Magyarország a második világháború utolsó szakaszában a német fasiszta szövetségből kilépett és átállt az antifasiszta koalíció oldalára. Ezt, az egész ország számára létfontosságú tettet az 1944 végén Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány vitte véghez. Ezért szükséges – állapítja meg a szerző az értekezés célját meghatározó bevezetésében – az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény részletes tárgyalása előtt elsődlegesen az átállás végrehajtására létrehozott ideiglenes kormány megalakításának nemzetközi és hazai lehetőségeivel és körülményeivel, valamint kialakított programjával is foglalkozni. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az ország életében bekövetkezett döntő jelentőségű fordulat nem előzmények nélküli. Ezért vizsgálnia kellett azokat a körülményeket is, amelyek a sorsdöntő változásokat az előző korszakokkal is összekötötték. Az „összekötő kapcsok", pontosabban azok vizsgálata azért is fontos, mert Magyarország háborúból való kilépésének az előzményeit is alkották. Nélkülük a magyar átállást csak a valóságos történelmi körülményeitől kiszakítottan lehetne tárgyalni, ezért kellett vizsgálnia az átállásnak mind nemzetközi politikai és katonapolitikai előzményeit, mind pedig a belső előkészületi munkákat, a különböző irányú és célú, a felemás vagy valóságos próbálkozásokat is. Mivel az előzmények egy része egyben a magyar átállás előfeltételét is képezte – állapítja meg Korom Mihály –, így a téma elszakíthatatlan részeként kellett vizsgálnia az antifasiszta nagyhatalmaknak a hitlerista szövetség kisebb országai irányába kialakított politikáját, az ország felszabadításának folyamatát és hatását, valamint a magyar antifasiszta, demokratikus és népi erők átállási terveit és tevékenységét. Ezek ugyanis együttesen tették lehetővé, hogy létrejöhessen Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya, amely első leglényegesebb intézkedéseként kivezette az országot a fasiszta koalícióból, majd a hitleri Németországnak szóló hadüzenettel és a fegyverszüneti egyezmény megkötésével döntő lépést tett az országnak az antifasiszta koalíció oldalára történő átállása végrehajtására.

Az értekezés célját meghatározó bevezetés után – amely egyúttal részletes historiográfiai áttekintést is ad a témával kapcsolatos hazai és nemzetközi történeti irodalomról – a szerző 11 fejezetre tagolva vizsgálja és elemzi kutatásának eredményeit. Az első fejezet az antifasiszta nagyhatalmak háborús politikáján és célkitűzésein belül részletesen mutatja be azoknak a körülményeknek és lehetőségeknek a kialakulását, amelyek között

1944 második felében mód nyílt arra, hogy a német szövetségből a fasiszta koalíció kisebb országai kiléphessenek, és átállhassanak a Hitler-ellenes erők oldalára. E kérdések első részletekbe menő hazai vizsgálata során a szerző az olasz, a finn, a román és a bolgár kilépési próbálkozások, átállásuk s fegyverszüneti egyezményük példáit és tapasztalatait összevetve jut arra a következtetésre, hogy Hitler volt kisebb szövetségesei vonatkozásában az antifasiszta nagyhatalmak 1944-től eltekintettek a „feltétel nélküli kapituláció" követelésétől. Ehelyett, bizonyos előzetes feltételek elfogadásától és teljesítésétől tették függővé a fegyverszünet megkötését ezekkel az országokkal. Ennek következtében – a háború utolsó szakaszában – a volt csatlós országok számára kedvezőbbé váltak a körülmények a Németországgal történő szakításhoz, ugyanakkor a szövetségesek így kialakult politikája egyben az átállás nemzetközi feltételét is alkotta.

A második fejezet a magyar uralkodó köröknek a demokratikus nyugati hatalmaknál tett rendszerátmentő kilépési kísérleteit összegezi a háborúban bekövetkezett döntő fordulat után. Ezek során mindenekelőtt az áruló Sztójay-rezsimmel szakító horthysta diplomaták, a legitimista emigránsok, és egyéb, külföldön élő személyek, csoportok németellenes szervezkedési kísérleteit, a nyugati hatalmaknak velük és az egész országgal kapcsolatos konkrét állásfoglalásait, Magyarország átállása esetére előre kidolgozott angol és amerikai, a kedvezményeket is felölelő részletes fegyverszüneti szövegezéseket ismerteti és értékeli. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy a magyar uralkodó köröknek szovjetellenes és csak a nyugati hatalmakkal fegyverszünetet akaró, egészen 1944 szeptember közepéig folytatott rendszerátmentő kísérleteivel kapcsolatban a nyugati hatalmak politikájában végső soron – ha időnként bíztatták is Horthyékat – mégis mindig győzedelmeskedett az antifasiszta koalíciót összetartó álláspont. Ezért a kísérletezések ebben az irányban nemcsak irreálisak, hanem a Szovjetunió szerepének a növekedésével egyre jobban eleve kudarcra ítéltek is voltak.

A harmadik fejezet azt a küzdelmet mutatja be, amelyet a kommunisták és más antifasiszta erők folytattak Magyarországnak a rablóháborúból történő kivezetéséért. E harc középpontjában egy antifasiszta, németellenes kormány megteremtése állt, amelyre vonatkozóan mind az elméleti-politikai elképzeléseket – a népfront kormánytól, a honmentő kormányig – mind pedig az érte megtett gyakorlati tevékenységet bemutatja a szerző. Ezzel kapcsolatban kimutatja, hogy a magyar demokratikus erők 1944 második felében készek voltak Horthy Miklós kormányzóval is együttműködni – a kommunista pártot is beleértve –, hogy minél kevesebb áldozattal és minél gyorsabban véget vethessenek a háborúnak és megmenthessék az országot a katasztrófától. Nem rajtuk múlott – állapítja meg –, hogy tervük nem válhatott valóra.

A negyedik rész Horthy 1944 októberi leválási kísérletét veszi vizsgálat alá a Hitler-ellenes nagyhatalmak politikája és tevékenysége tükrében. A katonai helyzet 1944 szeptemberének utolsó harmadában arra kényszerítette Horthyt és környezetét, hogy a Szovjetunióhoz is forduljon fegyverszünetért. A fejezet újonnan feltárt anyagok és dokumentumok alapján vizsgálja a moszkvai előzetes fegyverszüneti tárgyalások hazai előkészítését, moszkvai lefolyását és az előzetes feltételek aláírását. A megállapodás hazai érvényesítéséért megtett lépések, illetve elmulasztott teendők elemzése során jut arra a következtetésre, hogy 1944 október 15-ének sikertelenségéért a volt miniszterelnöknek, Lakatos Gézának és néhány minisztertársának, valamint a katonai iroda volt főnökének sokkal nagyobb a felelőssége, mint azt a korábban készült feldolgozások tanúsítják.

A fejezet szinte naptári részletességgel kíséri nyomon elsősorban a szovjet kormánynak és katonai szerveknek, de a nyugati megbízottaknak is azt a segítő készségét és kezdeményezéseit, amelyekkel biztosítani kívánták Horthy támogatásával is Magyarország sikeres átállását.

Az ötödik fejezet azokat a kormányalakítási és átállási próbálkozásokat tárgyalja, amelyeket Horthy volt fegyverszüneti küldöttsége és a Vörös Hadsereg oldalára átállt magyar tábornokok, a szovjet politikai és katonai vezetők bíztatására a Szovjetunióban 1944 októberének második felében és novemberében tettek. E kísérletek három fő részre oszthatók. Az október 16-a és 25-e közötti időben a szovjet kormány gyors katonai és politikai akciókkal próbálta segíteni a kormányzó által elfogadott előzetes feltételekre támaszkodó magyar átállás legalább részbeni végrehajtását. Ehhez Moszkvában a fegyverszüneti bizottságra támaszkodva és Horthyval továbbra is számoló kormányközpontot gondolták létrehozni. Október legvégén és november első harmadában pedig olyan elképzelés került előtérbe, hogy Magyarország átállásához szükséges új hatalmi központ megteremtése csak Budapestnek, az ország politikai centrumának a gyors katonai felszabadítása után valósítható meg. A több alkalommal megkísérelt ilyen támadásnak az eredménytelensége következtében — állapítja meg a szerző — november közepén újra előtérbe került a még mindig valóságos átállónak gondolt Horthyra és követőire is számító antifasiszta, németellenes magyar kormány terve. Megvalósulására azután az átállt horthysta csoport huzavonája miatt most sem kerülhetett sor. Ennek következményeként került előtérbe annak a lehetőségnek a kihasználása, hogy a már felszabadult magyar területeken megindult kibontakozó demokratikus erőkre is épüljön Magyarország átállításának további kísérlete.

A hatodik fejezet az események fejlődéséből ítélve erre az utóbbi lehetőségre is számító kommunisták 1944 őszi felkészülését veszi vizsgálat alá. Ezzel összefüggésben kimutatja, hogy egy, a demokratikus népi erők tevékenységére és részvételére számító megoldási formával mind az illegalitásban dolgozó, mind pedig az emigrációban tevékenykedő magyar kommunista vezetés számolt. Ezért a párt központi vezetőségének mindkét része akcióprogramot dolgozott ki 1944 októberében. A fejezet mindkét akcióprogram kialakítását, a róluk folyó vitákat és a bennük részletezett, németellenes és antifasiszta demokratikus feladatokat elemzi és arra a következtetésre jut, hogy a szovjetunióbeli emigrációs pártvezetés 1944 szeptemberi és október eleji akcióprogram-elképzelése semmilyen vonatkozásban sem múlta felül a szintén ebben az időben kialakított illegális központi bizottság tervezetét. Az akcióprogramnak az a végleges formája, amelyet később Debrecenben nyilvánosságra hoztak, az október második felében tett kiegészítésekkel, már magában foglalta az antifasiszta nagyhatalmaknak Magyarország irányában erre az időre kialakított politikája követelményeit és más kommunista pártoknak lengyel, román — szintén erre az időre a gyakorlatban szerzett tapasztalatait is.

A következő fejezet az 1944 december közepéig felszabadult magyar területeken a helyileg megkezdődött és december elejére már nagy részére kiterjedt népi forradalmi és antifasiszta demokratikus politikai s katonai újjászületés útját mutatja be. A szerző szinte városról-városra haladva vizsgálja és mutatja be azoknak az új demokratikus és népi erőknek a kibontakozását, életrekelését, amelyeknek a megléte és az 1944 december eleji országos összefogása nélkül nem lehetett volna új és demokratikus hatalmat teremteni. Ennek során bizonyítást nyer az a történelmi tény, hogy hazánkban 1944 szeptember végére, december elejére az ország helyzetében lényeges változás következik be. Egy-

részről bebizonyosodott, hogy Horthyra és követőire építve nem lehet Magyarország átállását elérni, másrészről a kibontakozott demokratikus népmozgalom lehetővé tette, hogy az ország háborúból való kivezetésében reá is támaszkodjanak. Vagyis ez az az időszak, amikortól az ország megmentésének a kérdésében is fokozatosan a munkásosztály és a kommunisták vezette demokratikus erők kezdik a mind döntőbb tényező szerepét betölteni.

1944 november utolsó napján utaztak Moszkvába Szegedről a demokratikus népmozgalom küldöttei, hogy az ekkor nyilvánosságra hozott és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai által is elfogadott kommunista akcióprogram alapján kérjék a Moszkvában tartózkodó németellenes horthysta személyekkel együtt az antifasiszta nagyhatalmak hozzájárulását egy új, ideiglenes kormány megteremtéséhez. Az értekezés nyolcadik fejezete bemutatja és értékeli a december elején Moszkvában a szovjet kormány képviselőivel folyó tárgyalásokat, amelyek sikerre vezettek. Az antifasiszta nagyhatalmak lehetővé tették, hogy a Hitler-ellenes koalíció érdekeit szem előtt tartva ideiglenes magyar kormány jöjjön létre Debrecenben valamennyi demokratikus és németellenes erőre támaszkodva.

A disszertáció következő fejezete az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága debreceni létrehozását, a felszabadult országrészeken lezajlott nemzetgyűlési választásokat, valamint a nemzetgyűlés s a kormány létrehozásának politikai, személyi, tárgyi és egyéb előkészítését ismerteti. Ezek során végigkíséri a közel ötven helyen végrehajtott választás főbb sajátosságait, a jelölő és a választást vezető szervezetek, a megválasztott delegátusok küldő szerve, pártok szerinti összetétele és a választás formája szerint.

A tizedik fejezet magának az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek a két debreceni ülésével foglalkozik részletesen. Ennek során behatóan vizsgálja az Ideiglenes Nemzetgyűlés vezető szervei és bizottságai létrehozása körüli személyi és feladataikat megszabó vitákat és ellentéteket, valamint részletesen ismerteti a kormányzat (miniszterek, államtitkárok és a megyei kormánymegbízottak) létrehozásának körülményeit. A nemzetgyűlésnek, vezető szerveinek és a kormánynak pártpolitikai összetételét érintő elemzése és a feladataikra is kiterjedő összehasonlítása választ is ad az új, demokratikus hatalom jellegét érintő kérdésekre. Vagyis, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívása és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása egyúttal a népi demokratikus Magyarország történetének a kezdetét, pontosabban a korszakhatárát is jelentette, illetve jelenti.

Az értekezés tizenegyedik, egyben záró fejezete részletesen vizsgálja az Ideiglenes Nemzeti Kormány szakítását a hitlerista Németországgal, a hadüzenetre vonatkozó döntése megszületését és fegyverszünetkérése körülményeit. Ezek során feltárja annak a több napos késésnek is az okát, amely a hadüzenet és a nemzetgyűlés, ill. a kormány létrejötte között volt. Majd részletesen ismerteti az antifasiszta koalíció nagyhatalmainak álláspontját a magyar fegyverszünettel kapcsolatban. Elemzi a végleges fegyverszüneti szöveget kialakító, több hetes háromhatalmi – Szovjetunió, USA és Anglia – tárgyalássorozatot, Jugoszlávia és Csehszlovákia képviselőinek észrevételeit, majd befejezésül a magyar küldöttséggel folytatott megbeszéléseket és az egyezmény 1945. január 20-án történt ünnepélyes aláírását. Az utóbbival vált ugyanis teljessé Magyarország átállása az antifasiszta koalíció oldalára, amely egyben az új népi demokratikus Magyarország első nemzetközi biztosítékát is nyújtotta. A hitleri szövetségből való kilépést és a fegyverszüneti egyezmény megkötését Magyarország, volt nagybirtokos – nagytőkés érdekű

vezetőinek a hibáiból, igen későn, csak 1945-re fordulva tudta elérni – állapítja meg összegezésül Korom Mihály –, ezért elesett több olyan kedvezménytől, pozitívumtól, amelyeket egy korábbi átállás esetén – habár azt a földrajzi helyzetének megfelelően szintén csak utolsónak, de a hadműveletek menetével összhangban tette volna meg –, és hatékony Németország elleni harc eredményeként, élvezhetett volna. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a háborúból való kilépés időpontja, az Ideiglenes Nemzeti Kormányt létrehozó és alkotó erők jóvoltából nem volt még olyan késő, hogy hazánkat a korábban átállt, szintén volt német szövetséges országoktól minőségileg eltérően ítélték volna meg. Vagyis, az átállás ahhoz még eléggé időben történt, hogy az országot ezután külön kezeljék a győztes antifasiszta nemzetek Németországtól. Tehát, az ideiglenes kormány, mint jelentős sikert könyvelhette el a fegyverszünetet, hogy a választóvonal nem egyrészről a kissé később, jelszószerűen annyira hangsúlyossá vált „utolsó csatlós Magyarország" és Németország, másrészről a többi volt német szövetséges ország között húzódott, hanem mind elviekben, mind anyagiakban és katonai téren is Magyarországot a később feltétel nélkül kapituláló Németországtól eltérően, az előbbiekkel azonosan ítélték meg a háború végén s azt követően.

Az értekezés nyilvános vitáján elsőként *Orbán Sándor*, a történettudományok doktora terjesztette elő opponensi véleményét. Mindenekelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy az alig több mint három évtizeddel ez előtti történelmi forduló olyan folyamatokat tett szabaddá vagy indított el, amelyek manapság is zajlanak. A történész tehát, aki e fordulót kutatja, nagyon is közvetlenül avatkozik be életünkbe. Közvetlenül, de nem illetéktelenül, mert elsősorban a történészek feladata, hogy a legapróbbnak tűnő részleteket is felkutassák, értelmezzék és belőlük a ma is elevenen ható folyamatok keletkezését, korábbiakkal való kontinuitását megrajzolják. Korom Mihály mind szemléletével, mind mesterségbeli tudásával, mindpedig tárgyismeretével emellett az illetékesség mellett tett bizonyságot, – szögezte le a fentiekkel kapcsolatban Orbán Sándor. Ugyanakkor utalt arra is, hogy a disszertáció témája mind a diplomáciatörténetben, mind a had- és politika történetben való jártasságot feltételezi a jelölt részéről, s hogy a lehetőség határain belül e területeket valóban be is járta, azt jól bizonyítja hatalmas és sokrétű forrásanyaga. Hiszen a korszak historiográfiájától kezdve dokumentációjában felhasználta a hazai központi és területi levéltárak, több szomszédos ország levéltárának vonatkozó anyagát, a publikált magyar és idegen nyelvű forrás-gyűjteményeket, a hazai és külföldi memoárirodalmat, sőt a korabeli vezetők maga által gyűjtött visszaemlékezéseit is. Ezután a disszertáció kronológiai felépítésével kapcsolatban megjegyezte, hogy az teljesen megfelel a tárgy természetének, bár kezdetben ezt megtörni látszik a nemzetközi, illetve a katonai helyzet alakulásának, továbbá a hazai uralkodó körök rendszerátmentő akcióinak, másfelől a forradalmi erők, a párt harcának külön-külön való ábrázolása, de ebben a tematikai csoportosítás valóságos igénye jut kifejezésre.

Az opponens a továbbiakban kiemelte, hogy már az értekezés indítása is nemcsak arról győzi meg az olvasót, hogy 1944-re kedvezőbbek lettek az antifasiszta nagyhatalmak előtti kapituláció feltételei, hanem a szerző modelleket is állít ennek lehetőségeire, mégpedig a hitleri Németország kisebb szövetségeseinek „kiugrása" alapján. A horthysta-körök rendszerátmentő törekvései azonban összeférhetetlenek voltak e modellek nyújtotta lehetőségekkel. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a fentebbi törekvések, pontosabban a horthysták extra-kívánságai irreálisnak bizonyultak, részben az

antifasiszta koalíció viszonylagos összetartása, részben pedig annak folytán, hogy 1944 nyara végére a szovjet csapatok elérték Magyarország határát. Így a kapituláció lehetőségei megnőttek és az sem tekinthető véletlennek, hogy a hazai demokratikus erők, még a kommunisták is készek voltak a horthysta-körök „kiugrási" szándékát támogatni. Így Horthynak és a Lakatos-kabinetnek mégsem csak ennek elhárításáért, de a megindult fegyverszüneti tárgyalások elhúzódása miatt is nagyobb a felelőssége annál, mint ezt a korábbi irodalom mérlegelte. Éppen ezért Horthy távolról sem tragikus figurája 1944. október 15-ének, hanem felelős annak kudarcáért.

A fentiek után Orbán Sándor utalt arra is, hogy a szerző szinte eddig teljesen ismeretlen és feldolgozatlan adatok sokaságát prezentálja arról, hogy az előzetesen megkötött fegyverszüneti egyezmény Horthyék általi megszegése és végre nem hajtása ellenére, 1944. október 15-e után is, miért és hogyan folyhattak tovább a volt fegyverszüneti küldöttség és a Moszkva közti tárgyalások Magyarország „átállásáról" és az ahhoz szükséges új kormányzat felállításáról. Október-november fordulóján még úgy látszott, hogy ennek realitását Budapest gyors felszabadítása is elő fogja segíteni. A katonai helyzet és az ország felszabadított részén meginduló forradalmi erjedés folytán azonban megváltoztak az elképzelések és joggal lehetett arra számítani, hogy a megerősödő hazai demokratikus erőkre épülhet az „átállás" és az új kormányzat megvalósítása. Mindez aktuálissá tette a magyar párt moszkvai vezetőségének felkészülését és programalkotását a közvetlen és az ország felszabadítását követő teendőkre, amellyel kapcsolatban a szerző elsőként mutatja be a Moszkvában lezajlott belső vitákat és veti össze a programot a korábban készült hazai pártprogram-tervezettel. Az utóbbival kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy a kettő között nem volt színvonal-különbség: egyik is, másik is egyaránt megfelelt az adott időszak feltételeinek.

A disszertáció 6. és 7. fejezetével kapcsolatban felhívta a figyelmet az opponens arra, hogy a szerző ettől kezdve egyre nagyobb teret szentel az 1944 őszén kibontakozó, majd decemberben kiterjedtté váló hazai forradalmi, antifasiszta demokratikus népmozgalomnak. Mindezzel összefüggésben jelzi, hogy Moszkva nem mondott le ugyan az antifasiszta küzdelem szempontjából még bizonyos lehetőségekkel rendelkező horthysta csoportok bevonásáról, de önálló kormányalakítási elképzeléseiket éppen úgy irreálisnak tartotta már, mint ahogy az átállt tábornokok német-ellenes felszabadító hadszervezését sem támogatta. Akcióegység-elképzelése láthatóan átmeneti hatályú volt és – nem is szólva a magyar párt moszkvai vezetőségének teljes ellenzéséről, – maga is minden eszközzel elejét kívánta venni a Horthy-féle jogfolytonosság melengetésének. Így az ország háborúból való kivezetésének és a fasiszta Németország ellen fordításának alapjai már szorosan összekapcsolódtak egy új demokratikus hatalom megteremtésének igényével, egyszersmind lehetőségével. A 7. fejezetet illetően külön kiemelte azt is, hogy a jelölt szinte városonként és megyénként vizsgálja azoknak a demokratikus népi erőknek a kibontakozását és megerősödését, amelyek – a Horthy-féle jogfolytonosság helyett – az új hatalom garanciáját képezték. A népi erők szerveződésének nemcsak sokféleségét, de azon ellentmondásait is bemutatja, amelyek részben az antifasiszta tábor kiszélesítésének objektív igényéből, valamint a proletárhatalom megteremtésének túlzó követeléséből adódtak, részben pedig azért állhattak fenn, mert a magyar párt moszkvai vezetésének korábbi, a horthystákkal való átmeneti akcióegységet mereven visszautasító álláspontja vált irányadóvá a felszabadult területeken. Azután a jelölt is hangsúlyozza – szögezte le

az opponens –, hogy az így adódó problémák legfeljebb csak belejátszottak abba az alapellentétbe, amely az újjászületés plebejus és polgári irányzata között jelentkezett. A tisztázódást nagyban elősegítette az MKP helyes akcióprogramjának a Szegeden 1944. december 2-án megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front általi elfogadása. A felszabadult területek pozitív magatartásával foglalkozó fejezetnek igen lényeges következtetése az a megállapítás – hangsúlyozta Orbán Sándor –, hogy Magyarországon egy demokratikus fordulatnak kellett létrejönnie a németekkel való teljes szakításhoz. Ugyanakkor e demokratikus fordulattal megteremtődött egy kormányképes demokratikus koalíció lehetősége is az öt párt és a szakszervezet részvételével.

A nyolcadik fejezettel kapcsolatban az opponens rámutatott arra, hogy az ott felszínre hozott adatok és tények alapján a szerző sikerrel oszlatja el azokat a tévhiteket, amelyek az ideiglenes kormány összetételének egyoldalú (moszkvai) elhatározásához kapcsolódtak. Ugyanakkor mind a nyolcadik, mind pedig a kilencedik fejezetben utal azokra a nehézségekre, amelyek a kormányt megalakító ideiglenes nemzetgyűlés összehívása folytán, részben az időbeli és a technikai feltételek miatt, részben pedig a választási demokrácia érdemi kérdéseiben felmerültek. Mivel azonban a nemzetgyűlés összehívásával többről volt szó, mint az új kormány megalakítása, a jelölt elhanyagolhatónak tartja a korábbi helyzetet még így is messze meghaladó választási demokrácia formális követelményeinek betartását. Az utolsó két fejezettel kapcsolatban Orbán Sándor megállapította, hogy a bennük felsorakoztatott új tényanyag elvezeti a jelöltet annak a következtetésének a levonásához, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány valójában nem fejezi ki az MNFF-ben megtestesülő erőviszonyokat, nem lehet azt a munkás-paraszt demokratikus diktatúra szervének tekinteni, mivel az szélesebb összefogást valósított meg. Így létrejöttének jelentőségét annak alapján kell megítélni, hogy általa – pl. Németország esetéhez képest – még ideiglenesen sem veszítettük el nemzeti szuverenitásunkat, hanem megteremtettük egy demokratikus állam létalapjait és annak lehetőségét, hogy hazánk szakítson és fegyveresen is szembeforduljon a hitlerista blokkal. A fegyverszünet megkötése körülményeinek, valamint tartalmának higgadt, tárgyilagos elemzése pedig egyértelműen bizonyítja, hogy a létrejött fegyverszüneti megegyezés döntően hozzájárult ahhoz, hogy hazánkat az antifasiszta nagyhatalmak ne kezeljék alapvetően eltérően a korábban átállt volt német-szövetséges országoktól és ne sorolják egy helyre a szuverenitását átmenetileg elvesztő Németországgal. S mindez nem kevés, ha azt tekintjük, hogy ez az aktus, valamint a nyomában kialakult új viszony a Szovjetunióval, kiinduló pontja lehetett az ország demokratikus, majd szocialista átalakulásának.

A fentebb elmondottak után tette meg kritikai észrevételeit Orbán Sándor. Ezek sorában elsőként annak az észrevételének adott hangot, hogy nem kétséges, hazánk történelmének alapvető jelentőségű állomása volt az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása, valamint az ország átállása az antifasiszta koalíció oldalára, mégis már a disszertáció címe – amely a kérdés tárgyalásának terjedelméhez képest elhagyja az Ideiglenes Nemzetgyűlés jelentette egyik állomást – magában is azt sugallja, és azt erősíti meg a befejezés is, hogy mintha az előbbi aktusnak csak az átállás biztosítása lett volna az egyetlen funkciója. Ez a kormány a demokratikus átalakulást illető kérdések egész sorában állást foglalt és határozott lépéseket tett, erre pedig utalni kellett volna. Elvi jelentőségű konzekvenciákat kimondani a hatalom jellegéről ugyanis – hangsúlyozta – a kormány összetételének vizsgálata mellett szükségessé teszi annak statikus állapoton

túlmenő funkcionális jellegét érintő tanulmányozását is. Ugyanakkor, utalt arra is, hogy ennek az igénye azért is felmerül, mert különben megválaszolatlanul maradnak a Komintern VII. kongresszusát követő stratégiai fordulattal jelentkező problémák, amelyeket egyébként Korom Mihály is részletesen ismertet.

Orbán Sándor ezután az értekezésnek ahhoz a részéhez fűzött megjegyzéseket, amelyek a felszabadult területeken kibontakozott demokratikus népi mozgalmakkal foglalkoznak. Szerinte ugyanis a szerző szinte kétszer is áttekintette azt: egyszer önmagában, azután pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjainak megválasztásakor. Igy elsősorban ezeknek a részeknek az összevonását, tömörítését javasolta. Problémaként vetette fel azt is, hogy a jelölt keveset foglalkozik a még fel nem szabadult területek lakosságát érintő hatásokkal. Hiszen oda sorra kiáltványt, üzenetet intéztek a már felszabadult helységekből. Kifogásolta azt is, hogy a szerző Budapest felszabadítása elhúzódásának csupán katonai vonatkozású okait tárgyalja és keveset kap az olvasó arról, hogy a fővárosban miképpen reagáltak a Debrecenben történtekre, s főleg, hogy mennyiben volt azokban szerepe a budapesti pártvezetőségnek. Végül a németek elleni fegyveres harc kérdésével foglalkozott az opponens. Szinte alig van olyan jelentősebb állomása a fejleményeknek – állapította meg –, ahol ez valamilyen formában föl ne merülne. Igy csak arról van-e szó – vetette fel a kérdést –, hogy az a horthysta tábornokok maximális igénye, vagy a hadi helyzet kedvező alakulása, netán a nyugati hatalmak ellenzése folytán húzódik és válik egyre jobban megfoghatatlanná. Nem részes-e ebben a naiconalizmustól való – egyébként nem feltétlen jogtalan – félelem? Ugyanakkor gondolni kell arra is – hangsúlyozta –, hogy a kedvező irányban bontakozó társadalmi és politikai polarizáció valamiféle kedvezőtlen ellensúlyt kapott volna egy jelentősebb katonai erő felállításával.

Befejezésül Orbán Sándor leszögezte, hogy megjegyzései csupán a munka egyes részletkérdéseit érintették, mintegy kiegészítve, módosítva egyes pontokon azokat, ez pedig külön is a művet dicséri. Véleményét abban foglalta össze, hogy történelmi újjászületésünkről alapvető jelentőségű munkát alkotott Korom Mihály, amelynek szemlélete, módszeressége, imponálóan nagy forrásdokumentációja, valamint világos szerkesztése és megírása alapján nyugodt szívvel és örömmel javasolja a történettudományok doktora fokozat megadását a szerzőnek.

Csizmadia Andor, az állam- és jogtudományok doktora opponensi véleményét azzal kezdte, hogy a tudományos fokozatokról és a tudományos minősítésről szóló törvény a doktori fokozat elnyerésének alapjául a tudományágazat továbbfejlesztését eredményező olyan átfogó tudományos feladat megoldását kívánja, amely összhangban áll a társadalmi fejlődés követelményeivel. A témaválasztást – a fentiek szempontjából nézve – jónak tartotta, sőt kiemelte, hogy az a történettudomány olyan területét öleli fel, amely a magyar nép múltjának egyik legdöntőbb fordulatát kívánja ábrázolni, amelyről eddig csupán résztanulmányok – nem utolsó sorban Korom Mihály tanulmányai – jelentek meg; e szóban forgó munka az első összegezés erről az időszakról. Egyúttal felhívta a figyelmet arra is, hogy bírálatában a hangsúlyt a jogi szempontok vizsgálatára helyezi, de kitér a disszertáció általános problémáira is.

Az utóbbiakat tekintve kiemelte, hogy a munka történelmünk néhány, jelentőségében azonban döntő fontosságú hónapját tárgyalja. Magyarországnak a német fasiszta szövetségből való kilépése és átállása az antifasiszta koalíció oldalára azonban nem történt előzmények nélkül és nem volt egyedülálló elhatározás Európa országainak történetében.

Igy a szerzőnek tisztáznia kellett a nemzetközi összefüggéseket, amelyek közvetlen befolyással voltak a magyar elhatározásra és azt gátolták, illetve előrelendítették. Ezek ugyanis együttesen tették lehetővé, hogy Debrecenben létrejöhetett az ország ideiglenes kormánya, amely végül is kivezette az országot a fasiszta koalícióból. Az opponens kiemelte azt is, hogy a szerző a forrásokat a legszélesebb körben kiaknázta; nem elégedett meg a vonatkozó irodalom, monográfiák, cikkek és emlékiratok, visszaemlékezések felhasználásával, sem a levéltári kutatás elvégzésével, hanem – a lehető legnagyobb teljességre törekedve – megszólaltatta a korszak fontos szereplőit is azért, hogy kimutassa a forrásokban fellelhető ellentmondásokat és a marxizmus-leninizmus fegyvertárával felszerelve felderítse az események valóságos menetét és azok indokait.

Csizmadia Andor ezután – utalva a disszertáció vonatkozó részeire – először azzal a kérdéssel foglalkozott, hogyan alakultak ki a lehetőségek a fasiszta koalícióból való kilépésre 1944 második felében. Ennek kapcsán megemlítette, hogy a szerző felderíti és értékeli a magyar uralkodó körök kacérkodásait az angol-amerikai szövetségesekkel, s leleplezi az egykor sokakban reményt keltett hintapolitika irrealitását, utal Bethlen Istvánnak Horthyhoz küldött javaslatára – amely a Sztójay-kormány gyors felváltását ajánlotta egy erőskerű, katonákból és szakemberekből álló kormánnyal és ennek feladata a háború likvidálása lett volna –, a javaslat helyes értékelése mellett azonban nem emeli ki, hogy Bethlen tervei nemcsak szimpatikusak lehettek, hanem azokat Horthynak és klikkjének komolyan meg kellett volna fontolnia. Felhívta a szerző figyelmét arra is, hogy 1944 őszén még bizonyos lehetőség volt a magyar jogéletben nélkülözhetelennek tartott „jogfolytonosság" fenntartására.

A fentieket illetően utalt arra, hogy a disszertáció is érzékeli, s különösen a moszkvai tárgyalások során végigkíséri a jogfolytonosság biztosításának, Horthy kormányzó jogfolytonossága biztosításának kívánságát. Mikor a Vörös Hadsereg egymásután szabadítja fel a magyar városokat és falvakat, a nép maga veszi kezébe saját ügyeinek irányítását és létrehozza a nemzeti bizottságokat, sőt Szegeden megalakul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, a jogfolytonosság figyelembevétele akkor is felbukkan. Még december elején sem szakítanak egyértelműen Horthyval és az új kormány Horthytól származó jogfolytonosságának is voltak hangjai. Ettől eltekintve azonban – szögezte le az opponens – a magyarországi demokratikus erők nem helyezkedtek a jogfolytonosságot jelentő álláspontra, hanem az államhatalom intézményeinek forradalmi átalakulását tűzték ki célul. Konkrét példákat említve utalt arra is, hogy december elején már a polgári demokratikus körök sem tudtak azonban Horthyra reálisan „jogfolytonosan" támaszkodni. A Debrecenben összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés ezután véglegesen szakított a kapitalista kor jogfolytonosságával. Itt már a képviselők a népet, a nép akaratát és a nép hatalmát képviselték, a nép maga vált a nemzetgyűlésben jogforrássá s így elvetett minden jogfolytonosságot. Ezután az opponens rövid jogtörténeti áttekintést adott arról a „görcsös ragaszkodásról", amit történelmünk során a jogfolytonossághoz, valóban a kizsákmányolás jogfolytonosságához való kapcsolódás jelentett. A felszabadulás után – állapította meg – a jogfolytonosság teoriájával legelőször azok a nemzeti bizottságok szakítottak (pl. az egri, ill. Heves megyei), amelyek központi szervek normális működésének nem létében úgy látták, hogy „vacuum juris" állott be, s nekik kell a jogforrás feladatát is ellátniok. Az ország egész területének felszabadítása után, mikor már a hivatalos lap megindult és eljutott az ország minden részébe, a nemzeti bizottságok

szükségszerűen végleg beszüntették jogalkotó tevékenységüket, a jogfolytonosság kérdésében felmerült a quid nunc? Ekkor már senki sem vitatkozott a Horthy-féle jogfolytonosságon s alkotmányjogi problémák talaján a jogfolytonosság fel sem merült. A nemzetgyűlés szuverén jogát az államhatalmi és igazgatási szerv kiépítésére, a régivel való teljes szakításra mindenki elismerte. A nemzetgyűlés, és felhatalmazásból a kormány, az élet egész területén új jogszabályokat alkotott, a régieket hatályon kívül helyezte. A felszabadulás utáni néhány éves fejlődésre ezután a koronát – szögezte le a jogfolytonossággal kapcsolatos fejtegetéseit végül az opponens – a jogforrások terén a Magyar Népköztársaság alkotmánya tette, amely és végrehajtását szolgáló törvényei a szocializmust építő népi demokrácia egységes jogrendszerét fektették le, amelynek keretében a régi jogszabályoknak csak úgy maradt továbbélési lehetősége, ha a demokratikus építés célját szolgálták.

Csizmadia Andor ezután leszögezte, hogy a jelölt egész munkájának koncepciójával egyetért, helyesli a szerkezeti felépítést, dokumentáló módszerét és jónak tartja alapos elemzéseit. Majd néhány konkrét részletmegjegyzést tett a kézirattal kapcsolatban. Igy többek között nem tartotta elég világosnak, hogy a fegyverszünet megkötése kérdésében a kormány a parlamentnek milyen ígéretet tett. Miért nem ad a szerző végleges megnyugtatást Molnár Erik pártállásáról, hiszen róla köztudott volt, hogy tagja az MKP-nek. Szentpéteri Kun Béla mikor volt baloldali és miért? Felhívta a szerző figyelmét néhány közigazgatási probléma – szabad királyi városok, törvényhatósági jogú városok, törvényhatósági bizottság jogkörének megállapítása, megyei jogú város jogállása stb. – alaposabb jogi elemzésére és értelmezésére. Végül abban összegezte véleményét, hogy a szerző a kitűzött tudományos feladatot kitűnően oldotta meg, új tudományos eredményeket alapos dokumentációval bebizonyítottan hozott létre; a marxizmus–leninizmus elmélete alapján és módszereinek messzemenő felhasználásával történt a forrásanyag feldolgozása, elvi és elméleti kérdéseinek megválaszolása. Mindezekre tekintettel a történettudományok doktora fokozat odaítélését teljes meggyőződéssel javasolja.

A disszertáció haramdik opponense *Zsilák András,* a történettudományok kandidátusa volt. Bírálatában először ő is a témaválasztás kérdésével foglalkozott, amellyel kapcsolatban külön is kiemelte, hogy Korom Mihály témaválasztásának fontosságát nemcsak az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának és Magyarország átállásának izgalmas előzményei és körülményei igazolják, hanem a belőlük fakadó következmények is, vagyis azok a sorsfordulós események, amelyek szocialista jelenünk megalapozói, Magyarország népi demokratikus fejlődésének kiinduló pontjai voltak. Ezután külön is kiemelte, hogy a minden fejezetében sok új adatot és következtetést tartalmazó mű legértékesebb részeinek azokat tartja, amelyekben a szerző a téma központi kérdéseit vizsgálja, így: Horthy októberi kilépési kísérletét és az előzetes fegyverszüneti tárgyalásokat, az átállás akkori lehetőségeit, Magyarország felszabadulásának kezdeteit, az új államalapítás bel- és külpolitikai feltételeit, valamint az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának és a fegyverszüneti egyezmény megkötésének körülményeit.

Zsilák András először sorra vette a disszertáció fentebbi részeinek azokat az új eredményeit, amelyek az 1944. október 15-i események jobb megértését szolgálják és egyúttal annak előkészítetlenségét is bizonyítják. Ezután részletesen foglalkozott a mű legterjedelmesebb – mintegy 300 oldalnyi – 7. fejezetével, amelyben a szerző az új

államalapítás itthoni politikai feltételeinek kialakulását tárgyalja. Ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy Korom Mihály végigkíséri a közélet újjáéledésének, a demokratikus összefogás születésének összetett, bonyolult folyamatát, külön-külön vizsgálja a fontosabb települések, a nagyobb közigazgatási egységek felszabadulásának körülményeit, a felszabadulásuk utáni állapotokat, a községi és városi tanácsok, vagy más elnevezésű népi szervek és bizottságok, valamint a politikai pártok alakulását és mutat rá az egyes nagyobb területeken meginduló közélet sajátos egymástól eltérő vonasaira. A feldolgozásnak ez a módja kedvező lehetőségeket adott a szerzőnek arra – állapította meg az opponens –, hogy közvetlen közelről nyújtson bepillantást a nemzeti demokratikus újjászületés lüktető eseményeinek vizsgálatába. Az eseményeknek ez a részletekbe menő vizsgálata azonban nemcsak előnyökkel járt, hanem azzal is, hogy a részletek tengerében itt-ott elhomályosultak a főbb folyamatok. Így például a szerző a kormányalakítás belpolitikai feltételeinek vizsgálatakor a közélet szakigazgatási vonatkozásait és a politikai pártok szervezeteinek alakulási aktusait részesíti előnyben, s a jelentőségénél kevesebb figyelmet szentel a tömegek magatartására. Hasonlóan utalt arra is, hogy a közigazgatás helyzetével kapcsolatban pl. túl nagy jelentőséget tulajdonít a szerző annak, hogy a tisztviselők döntő többsége elmenekült. Ezt a divatosan „vákuumnak" nevezett jelenséget – mondotta Zsilák András – nem lenne szabad felnagyítani s még kevésbé tragikusnak tekinteni, mert a magyar nép különböző elnevezésű bizottságai által a legtöbb helyen napok alatt birtokába vette az elhagyott intézményeket. Sőt, ezt a honfoglalást a lakosság nemcsak tudomásul vette, hanem cselekvően támogatta is. A politikai pártok alakulásával kapcsolatban az opponens felhívta a szerző figyelmét arra, hogy itt a formális tények rögzítése mellett behatóbban kellett volna elemeznie a pártoknak a demokratikus összefogás megteremtésében játszott szerepét. Ez utóbbit Békés és Csanád megye vonatkozásában konkrétabban is elemezte az opponens, amelynek során kimutatta, hogy a kommunista pártszervezetek túlnyomó többsége szükségét érezte a széles nemzeti összefogásnak – így bírálatuk a szerző részéről e tekintetben nem mindig megalapozott – és ebben a szellemben dolgozott, még mielőtt megismerte volna a párt programját, s ezzel hozzájárult a pártok közötti együttműködés társadalmi tömegbázisának a megalapozásához.

A továbbiakban az opponens szóvá tette a kialakulóban levő kommunista mozgalomban előforduló visszásságokat. Ezzel kapcsolatban megemlítette, hogy egyes települések élére kezdetben hangoskodó, „kalandorságra hajlamos" személyek kerültek, akiknek viszont a tetteit nem a mozgalom vélt érdekei, nem a szocializmus bevezetésének a szándéka, hanem személyes ambíciók motiválták. Felhívta a szerző figyelmét arra is, hogy amikor – helyesen – ezekről szól, utalnia kellene arra is, hogy az emigrációból hazatért vezetők is sokszor tartottak attól az elevenségtől és sokszínűségtől, amellyel itthon találkoztak, és ami ebből nem fért bele saját elképzelésükbe, azt a kommunista mozgalom rovására írták. Így néha ők maguk nagyították fel a hibákat, sokszor pedig a pártszervezetek munkáját uniformizálták.

Végül utalt arra, hogy opponensi véleményében csupán két, de – szerinte – a téma szempontjából legfontosabb problémakör ismertetésére szorítkozott. E két problémakör feldolgozásánál viszont a szerző a legtöbbel járult hozzá ismereteink gazdagításához. A disszertáció többi részének következtetéseivel viszont egyetért, így összefoglalásul megállapította, hogy Korom Mihály doktori értekezése hézagpótló, egészében és részleteiben

egyaránt újat nyújtó, marxista igénnyel megírt mű; szerzőjét érdemesnek tartja a történettudományok doktora fokozat elnyerésére.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Borus József* kandidátus szólalt fel. Rövid hozzászólásában a disszertációban szereplő fontosabb katonai személyek – Dálnoki Miklós Béla, Vörös János – szerepével, jellemzésével kapcsolatban tett néhány kiegészítő megjegyzést. Egyúttal felhívta a szerző figyelmét azokra az újabban megjelent hadtörténeti munkákra, amelyek eredményeit – a disszertáció kiadásra történő előkészítése során – hasznosíthatja.

Korom Mihály válaszában mindenekelőtt köszönetet mondott opponenseinek azért, hogy alapos és értékes elemzés alá vették munkáját. Egyúttal hangsúlyozta azt is, hogy kritikai észrevételeiket is úgy fogadja, mint amelyeket egytől-egyig áthatott a segítő szándék, s amelyek egyrészt lehetővé teszik a munka további javítását, másrészt pedig olyan problémákra hívják fel figyelmét, amelyek még nem megoldottak, illetve hozzájárulnak az általa tárgyalt történelmi időszak egészének az értekezés témáján túlmenő teljes feldolgozásához is. Témaválasztását illetően megjegyezte, hogy annak a nemzetközi politikai, katonai és diplomáciai keretben történő részletes vizsgálatát, a kül- és belpolitikai előzmények feltárását opponensei elismerték, viszont módszertani vonatkozásban jogosan teszik szóvá, hogy a felszabadulás nyomán kibontakozó új élet bemutatása során túlzottan részletesek leírásai, illetőleg magyarázatai. Ezután külön-külön válaszolt opponenseinek az általuk felvetett kérdésekre.

Orbán Sándor azon kritikai észrevételével, hogy a hatalom jellege megállapításához elengedhetetlen a kormány összetételén és programján kívül funkcionális tevékenységének a vizsgálata is, egyetértett. Ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a probléma abból adódik, hogy ténylegesen mind az MKP, mind pedig az antifasiszta nagyhatalmak az Ideiglenes Nemzeti Kormányt *elsősorban* olyan feladatokkal kívánták létrehozni, hogy a honmentés kormánya legyen, vagyis, hogy az átállást végrehajtsa és megkösse a fegyverszünetet. A demokratikus feladatok megoldására viszont már új összetételű kormányt gondoltak alakítani. Ugyanakkor az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek hosszabb távú feladatot szántak, olyan demokratikus, antiimperialista teendőket is, amelyeket az 1944. december 22-én létrehozott Ideiglenes Nemzeti Kormány nem vett fel programjába, de az előtte való napon létrejött Nemzetgyűlés igen. Mindezekből következik, – szögezte le Korom Mihály, – hogy az 1944 végétől kialakuló új hatalom jellege vizsgálatánál, különösen fontos a hatalom minden szintjének – az Ideiglenes Nemzetgyűléstől a falusi, népi-nemzeti bizottságokig és képviselő testületekig – az alapos vizsgálata. Annak, hogy az értekezés címében ez nem tükröződik, nem elvi, nem módszertani és szemléletbeli okai vannak, hanem egyszerűen csak a rövidebb, tömörebb megfogalmazás. Jogos igénynek tartotta a jelölt Orbán Sándor azon kívánságát, hogy világítsa meg: mik voltak a valóságos okai annak, hogy a németellenes magyar katonai fellépés elhúzódott, elmaradt.

Ezzel kapcsolatban válaszában utalt arra, hogy a teljesség és a közvetlen hadtörténeti vonatkozások részletes vizsgálatának igénye nélkül ugyan, de az előkerült újabb források alapján – úgy tűnik – egy-két területen már világosabban meg lehet fogalmazni az okokat. Annak, hogy 1944 október közepéig-végéig az akkori magyar fegyveres erők nem fordultak szembe a fasiszta Németországgal, elsősorban Lakatos Géza miniszterelnök és Horthy Miklós államfő negatív magatartása, majd az október 15-i elszakadást, vagy pontosabban Németországról való „leválást" megkísérlő politikai és katonai csoport

(Vattay Antal, Hennyey Gusztáv, Vörös János, Csatay Lajos stb.) és a hadseregek élén álló tábornokok (mindenekelőtt Miklós Béla és Veress Lajos) határozatlansága, egyértelmű vagy önálló tevékenységének, tenni akarásának a hiánya volt az oka. Ekkor egy központi, a magyar fegyveres erők zömére kiható kezdeményezést nem keresztezhetett – ugyànúgy, mint Romániában sem keresztezett – semmilyen magyar nacionalizmustól való félelem a szomszédos országokban. Ilyen megmozdulást nemcsak vártak az antifasiszta nagyhatalmak, – szögezte le Korom Mihály, – hanem maximálisan elő is segítették – elsősorban a Szovjetunió. Hasonlóan tevékenykedtek a hazai antifasiszta demokratikus erők is. Ugyanakkor, arra is utalt a szerző, hogy a szomszédos országoknak – elsősorban Csehszlovákiának és Jugoszláviának – a magyar nacionalizmustól való valóságos, illetve vélt félelme egy, az országon kívüli magyar reguláris haderő megteremtésére lehetett – úgy tűnik – volt is negatív hatással már 1943-tól kezdődően. Mindenekelőtt – memoárjából is kivehetően – Eduard Beneš, emigráns csehszlovák köztársasági elnök fejtett ki ilyen irányú tevékenységet. Ennek azonban – a konkrét források hozzáférhetetlen volta miatt – az 1944 végi és 1945 eleji hatását vagy hatástalanságát biztosan felmérni nem lehet – mondotta a jelölt válaszában. Egyúttal megemlítette, hogy a korabeli felelős debreceni magyar vezetők (Gerő Ernő és Balogh István) visszaemlékezései és a fegyverszüneti tárgyalások anyagai alapján ítélve konkrét ellenvetés az említett országoktól 1944 októbere és 1945 januárja közötti időben az új magyar haderő megteremtése ellen nem volt. Hangsúlyozta azt is Korom Mihály, hogy az antifasiszta nyugati nagyhatalmak általában ellenezték a volt németszövetséges országok haderejének fenntartását és a harcokban való felhasználását Németország ellen. A közvetlen megtiltásig azonban ők sem jutottak el, sőt Olaszország hadbelépését saját oldalukon 1943 végén engedélyezték is. Az 1944 októbere-novembere utáni időkben magyar haderőnek Németország elleni fellépése kívánatos volt a Szovjetunió szemében is, de annak szükségessége, fontossága egyre jobban veszített jelentőségéből. A nyugati hatalmak továbbra sem kívánták és nem támogattak ilyen kezdeményezést sem Bulgária, sem Magyarország vonatkozásában, de a szovjet vezetés ezirányú politikáját kategorikusan nem is keresztezték. Eltúlzottnak tűnik az a korábbi beállítás – szögezte le a szerző –, hogy a szovjet oldalra átállt volt horthysta tábornokok és tisztek nem akarásán, ellenállásán bukott meg magyar seregtestek gyors felállítása a felszabadult területeken, vagy Ukrajnában, és harcbavetésük. Lényegesen nagyobb hatása volt annak a körülménynek, hogy a katonai helyzet az idő előrehaladtával mind kedvezőbbé alakult a Szovjetunió hadseregei számára a Kárpát-medencében is, és ez már egyre feleslegesebbé tette egy még nagyon is bizonytalan értékű és magatartású magyar haderő felállítását. Másrészt gátolta új magyar seregtestek igen gyors felfegyverzését szovjet részről a Dél-Kelet-Európában harcoló II. és III. Ukrán Frontok nagy gonddal járó utánpótlási helyzete és – mint nem főirányú frontoknak – a nehézségei is. Ezek nem tették lehetővé ugyanis, hogy könnyen és gyorsan a fenti célra tartalékolják, illetve rendelkezésre bocsássák a szükséges eszközöket.

Csizmadia Andornak adott válaszában a szerző először köszönetet mondott azért, hogy a jogfolytonosság többszázéves problematikájának felvázolásával segített jobban megérteni azt a nagy történelmi lépést, amelyet 1944 végén a magyar demokratikus erők megtettek azzal, hogy teljesen szakítottak a feudális eredetű jogfolytonosság elvével és gyakorlatával. Bethlen István személyével és korabeli tevékenységével kapcsolatban utalt arra, hogy még a felszabadulást követően is, azután hogy 1944 december elején átkerült a

Vörös Hadsereghez, makacsul kitartott korábbi álláspontja mellett. Visszautasította mind a magyar demokratikus erők, mind a szovjet politikai szervek azon törekvését, hogy őt bekapcsolják az új politikai élet kialakításába. Horthy nélkül erre még ekkor sem volt hajlandó.

A fegyverszünet megkötése problémájával kapcsolatban Korom Mihály kijelentette, hogy a Lakatos-kormányt ugyanúgy, mint a többi háborús kabinetet, semmilyen törvény nem kötelezte arra, hogy fegyverszünet kötésére irányuló szándékát a parlamentnek előre bejelentse. Ilyen törvényes kötelezettsége a kormányzónak sem volt. Lakatos Géza miniszterelnök azonban 1944 október elején a szélsőjobboldali képviselők vezetőjének határozott ígéretet tett a kormány nevében, hogy érdemben a parlament tájékoztatása, illetve véleményének kikérése nélkül e téren egy lépést sem fog tenni. Ezt az ígéretet kérik ezután számon a jobboldalról, illetve Lakatos Géza kíván – október 14–15-én mindenáron eleget tenni ígéretének, még a kormány formális lemondása árán is, hogy az új kabinetet már ne kösse ígéretének betartása. Ez bonyolította Lakatos magatartását 1944. október 15-én is. Molnár Erik népjóléti miniszter párttagságára vonatkozó észrevétellel kapcsolatban a szerző utalt arra, hogy kutatásai alapján éppen azt sikerült feltárnia, miszerint nem a Magyar Kommunista Pártnak volt szüksége arra, hogy eltitkolja egyik miniszterének párttagságát – hiszen azt azonnal nyilvánosságra hozta –, hanem éppen a Független Kisgazdapártnak. Ugyanis az nem kívánta nyilvánosságra hozni, hogy egyik volt horthysta vezérezredes tagja lett ennek a pártnak. A hivatalos kommünikéket pedig a kisgazdapárt tagja, a sajtófőnökké is lett miniszterelnökségi államtitkár, Balogh István adta ki. Tehát nem úgynevezett „kommunista manőver" volt ez sem – hangzott a válasz –, mint ahogy több korabeli jobboldalivá vált politikus, illetve polgári felfogású feldolgozás szerette volna elhitetni. Szentpéteri Kun Béla bal- és jobboldali politikai tevékenységére vonatkozó kérdésre azt a választ adta a szerző, hogy a debreceni baloldali mozgalmi vezetők 1918–1919-es időre vonatkozóan beszélnek róla úgy, mint aki akkor még együtt működött a helyi haladó erőkkel, viszont a harmincas évektől egyértelműen az ellenforradalmi rendszer kiszolgálójának bizonyult a népi erőkkel szemben. A jelölt köszönetét fejezte ki Csizmadia Andornak a volt főispáni jogkörre, a volt szabad királyi, törvényhatósági, illetve megyei stb. városokra vontkozó pontosító kiegészítéseiért, megjegyzéseiért.

Zsilák András opponensi véleményével kapcsolatban Korom Mihály megjegyezte, hogy annak leglényegesebb bírálati megjegyzéseit elfogadja. Mégpedig a következőket: a felszabadult területeken kialakuló új politikai életet bemutatva és vizsgálva nem sikerült egyrészt a tömegek aktivitását, tevékenységét olyan mértékben és alapossággal nyomon követnie, mint ahogyan azt pl. a pártok újjászerveződéseinél, a közigazgatás megindulásánál, vagy a népi bizottságok megszerveződésénél megtette. Ezután utalt arra is, – hogy a fentiekhez hasonlóan – kevésbé sikerült bemutatnia a hazai politikai élet felszabadulás utáni kialakulásának azt az igen fontos sajátosságát, hogy a kommunisták, baloldali népi erők kezdeményező fellépése és tevékenysége folytán nemcsak a romok eltakarítása, a rend helyreállítása, a közigazgatás és a termelőmunka megindulása kezdődött el, hanem ezzel együtt, illetve éppen ezek során a helyi demokratikus erők összefogása is gyakorlatilag kifejezésre jutott már azt megelőzően, hogy a különböző pártok helyi, vagy országos szervei újjáalakultak volna formálisan is, illetve az MNFF szervezetileg is megteremtődött volna. Miután a formális szervezeti keretek megalakulása

előtt már a kommunisták irányításával a legtöbb helyen valamennyi demokratikus erő együttműködött, – mondotta Korom Mihály – ez mint társadalmi-politikai bázis és gyakorlati tény követendő példát jelentett az újjászerveződő többi párt helyi és országos szervezetei, illetve vezetői számára is. Ez a kommunisták kezdeményezte alulról kibontakozó demokratikus együttműködés erősödött fel országosan is a pártok megteremtésével és koalíciós összefogásával, s így képezte az a kormányalakításnak is egyik leglényegesebb belpolitikai előzményét és szolgált egyben politikai bázisául is. Ugyanakkor utalt arra is, hogy szerinte témája szempontjából a pártok formális megalakulását és országos szervezeti összefogásuk megteremtését, valamint a közigazgatás és a rend helyreállítását azért is igen részletesen kellett vizsgálnia, mert az antifasiszta nagyhatalmak előtt kellett a formális megalakulás tényével is dokumentálni 1944 végén, hogy a magyar nép kész és érett egy antifasiszta demokratikus kormány megteremtésére. A közigazgatási tisztviselők elmenekülésével kapcsolatban a jelölt kijelentette, hogy azért foglalkozott munkájában részletesen ezzel a jelenséggel, mert alaposabban és sokoldalúbban akarta bemutatni a rendszer válságát és összeomlásának folyamatát.

Zsilák Andrásnak a felszabadult területeken életre kelt kommunista mozgalommal és az emigrációból hazatért vezetők tevékenységével kapcsolatos kritikai észrevételére megjegyezte, hogy nem védi a disszertációban kifejtett álláspontját. Egyúttal azonban hangsúlyozta azt is, hogy értekezésében ezeket a kérdéseket az alapproblémák szempontjából vizsgálta, vagyis abból a szempontból, hogy reálisan nézve, mennyire segítették elő konkrétan és általában is egy, valamennyi németellenes, demokratikus erőt összefogó és az antifasiszta nagyhatalmak számára is elfogadható uj kormányzat megteremtését és ezzel Magyarország kilépését a fasiszta szövetségből. Végül köszönetet mondott Borus Józsefnek a disszertációt érintő hadtörténeti problémákhoz nyújtott kiegészítéseiért.

Az opponensi vélemények és a jelölt válaszának meghallgatása után foglalta össze véleményét a Bíráló Bizottság. Ebben megállapította, hogy Korom Mihály értekezése részletes és átfogó képet ad Magyarországnak a fasiszta háborúból történő kilépési kísérletéről, annak sokoldalú hazai, nemzetközi, politikai, diplomáciai, valamint katonai körülményeiről, az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozásáról, az ország átállásáról az antifasiszta koalíció oldalára. A disszertáció forrásbázisát illetően hangsúlyozta, hogy rendkívüli mennyiségű, mindeddig ismeretlen hazai és igen széles körű külföldi levéltári anyagra épül, ugyanakkor felhasználja a hazai és külföldi memoárirodalom és publicisztika termékeit, valamint a szerző által – a korabeli vezető személyiségektől – gyűjtött forrásértékű visszaemlékezéseket, stb. Külön kiemelte a határozat a marxizmus–leninizmus helyes elvi és módszertani alkalmazását, aláhúzva azt a tényt, hogy Korom Mihály értekezése marxista-leininsta történetírásunk egyik kiemelkedő jelentőségű és maradandó teljesítménye. Témájánál, anyaggazdaságánál és új tudományos eredményeinél fogva méltán tarthat számot a hazai tudományos élet és a szélesebb közvélemény mellett a külföld érdeklődésére is. Végül egyhangúlag javasolta a szerző számára a történettudományok doktora fokozat megadását.

Izsák Lajos

A NÉMET „NÉPCSOPORTPOLITIKA" ÉS MAGYARORSZÁG 1938–1945

Beszámoló Tilkovszky Loránt doktori értekezésének vitájáról

A Tudományos Minősítő Bizottság által kiküldött Bírálóbizottság előtt, melynek elnöke *Zsigmond László* akadémikus, titkára *Tokody Gyula,* a történelemtudományok doktora, további tagjai *Balogh Sándor,* a történelemtudományok doktora, *Csatári Dániel* kandidátus, és a három opponens: *Arató Endre* és *Mérei Gyula* akadémikus, *Pamlényi Ervin* kandidátus voltak, a jelölt 1977. február 16-án védte meg értekezését a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében tartott nyilvános vitában.

A jelölt eddigi tudományos munkásságának ismertetése során Tokody Gyula kiemelte, hogy Tilkovszky 1955-ben megvédett kandidátusi értekezése óta 7 önálló kötetet és mintegy 40 nagyobb tanulmányt jelentetett meg. Munkásságának első éveiben a 19. századi Magyarország történetének problémái foglalkoztatták. Feldolgozta a magyar reformkor egy nagy politikai kihatású eseményét, „Az 1831. évi parasztfelkelés" címmel (Művelt Nép Kiadó, Bp. 1955), majd tanulmányokat írt a kor két nagy reformeréről, Széchenyi Istvánról és az agrártudós Balásházy Jánosról. Ez utóbbiról készített monografikus életrajza később „A múlt magyar tudósai" című sorozatban is megjelent (Akadémiai Kiadó, Bp. 1970).

Másfél évtizede új kutatási területre tért át: Magyarország 1919–1945 közti történetével foglalkozik, elsősorban a második világháború időszakával, s az azt közvetlenül megelőző évekkel. Részt vett a német külügyminisztérium magyar vonatkozású iratainak publikálásában, („A Wilhelmstrasse és Magyarország", Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968); megírta Teleki Pál életrajzát („Teleki Pál, Legenda és valóság". Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1969) amely azután angolul is megjelent („Pál Teleki 1879–1941. A biographical sketch." Akadémiai Kiadó, Bp. 1974). „A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975" (Akadémiai Kiadó, Bp. 1975) című kötetben legfőbb tudományos intézményünk 1918–1948 közti három évtizedének történetét dolgozta fel. A „Magyarország története" tízkötetes szintézis 8. kötetében az 1936–1944 közti belpolitika történetét írta.

Széles skálájú munkásságának legspeciálisabb területe a nemzetiségi problematika kutatása. „Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik 1938–1941" című tanulmányán (Acta Historica, Bp. 1966), valamint „Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941" címmel megjelent könyvén (Akadémiai Kiadó, Bp. 1967) kívül még számos kisebb-nagyobb munkája jelent meg e tárgykörből; legutóbb önálló kötetként látott napvilágot az „SS-toborzás Magyarországon" (Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974). Az 1975. évi San Francisco-i nemzetközi történészkongresszusra kiadott magyar tanulmánykötetben megjelent tanulmányában átfogó áttekintést adott az ellenforradalmi

korszak magyarországi nemzetiségpolitikai irányzatairól („Nationalitätenpolitische Richtungen in Ungarn in der gegenrevolutionären Epoche 1919–1945").

Tilkovszky Loránt tudományos munkássága az ország határain túl is megérdemelt figyelmet keltett. Csehszlovákiában, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban több munkáját le is fordíttatták és megjelentették. A magyar, német, szlovák, ukrán nacionalizmus közelmúltbeli történetének kérdéseiről nemzetközi konferenciákon is kifejtette marxista elvi alapokon nyugvó álláspontját. A viták tanulságait hasznosítva írta meg az ország nemzetiségeiről s a magyar nemzetiségpolitikáról, valamint a szomszédos országok magyar kisebbségei két világháború közti történetéről szóló részeket a „Magyarország története" 8. kötetében. Mint hazai és külföldi történeti munkák nagy felkészültségű kritikusa is igen érdemlegesen járul hozzá történettudományunk fejlesztéséhez.

Az értekezés tézisei arra mutatnak rá, hogy Magyarország történetének beható vizsgálata a revíziós területgyarapodások s a második világháború időszakában nem nélkülözheti az ország nemzetiségeivel kapcsolatos kérdések alapos tanulmányozását. Ezen belül egészen különleges jelentősége van az 1938–1945 közti időszakban a német nemzeti kisebbséggel kapcsolatos problematikának. A magyarországi ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikája elsősorban ezen a vonalon kerül összeütközésbe – (a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek tekintetében viszont kísértésbe) – a kisebbségvédelem egyedül célravezetőnek hirdetett új formájával, a „népcsoportpolitikával", amelyet a náci Németország valójában hatalmi befolyása kiterjesztésének eszközéül használt fel.

Az értekezés címében szereplő „német népcsoportpolitika" (deutsche Volksgruppenpolitik) kifejezés arra a Magyarországgal szemben is alkalmazott – németbirodalmi hatalompolitikai, illetve szolgálatába szegődött hazai német kisebbségi – politikára utal, amelynek ideológiai alapja az a felfogás, hogy a német birodalom határain kívül, más országok állampolgáraiként élő németek – ezeket nevezték „népinémeteknek" (Volksdeutsche), megkülönböztetésül a külföldön élő németbirodalmi állampolgároktól, – többé nem a nekik otthont adó ország (Gastland) nemzeti kisebbsége (nationale Minderheit), hanem az országhatárokra való tekintet nélkül a német birodalom védelme és irányítása alatt álló hatalmas német népközösség (Volksgemeinschaft) tagja, a német vér közösségén (Blutgemeinschaft) alapuló egységes német nép-nemzet szerves része, – szemben a korabeli magyar nemzetfelfogással, amely a hazai nemzetiségeket, így a németséget is, a politikai értelemben vett magyar nemzet integráns részeinek tekintette. A „német népcsoport" kifejezés tehát ebben a felfogásban nem egyszerűen német etnikai csoportot jelöl, hanem a német faj „idegen uralom alatt élő" szerves részét, amelyet a „népcsoportpolitika" mindinkább kivonni igyekezett az „idegen" államhatalom ellenőrzése alól, hogy „a maga urává", – valójában a német hatalmi politika eszközévé – tegye.

A megvívandó „népiségi harc" (Volkstumskampf) első szakaszának célkitűzése az asszimiláció abszolút meggátlása és a minél teljesebb „népiségi elkülönülés" (völkische Aussonderung), amely a népcsoporthoz tartozók gazdasági termelőmunkáját és termény-értékesítését, szociális ellátását, társadalmi és politikai aktivitását, kulturális életét és egyházi viszonyait, gyermekeinek iskoláztatását, ifjúságának katonai előképzését és katonai szolgálatát, a közigazgatás őket érintő feladatainak ellátását stb. faji kizárólagos-

sággal létrehozott autonóm német szervek számára sajátítja ki. A német népcsoport önkormányzatának (Volksgruppen-Autonomie) ezek a szervei a német birodalom megfelelő szervezetei mintájára épülnek ki és azokhoz kötik az otthont adó országtól mindinkább eloldott szálakat; az „idegen" és egyre idegenebbnek talált állam iránti kötelességek helyébe a saját német faj és hitleri birodalma iránti kötelességek nyomulnak; a magyarországi, romániai, jugoszláviai németek állampolgársága (Staatsbürgerschaft) jelentőségét veszíti ezek német „néppolgárságával" (Volksbürgerschaft) szemben. Ez az az út, amely a „népiségi harc" második szakaszához vezet: a disszimilációs irányzat milliós tömegeket remél regermanizálni, s ezzel a német népiség hegemóniáját megvalósítani azokon a területeken, ahol az imént még kisebbségként élt. Ezek a területek azután részben közvetlenül tagozódnak be a „népiségi" értelmezésű birodalmi gondolat (völkischer Reichsgedanke) alapján a Nagynémet Birodalomba (Grossdeutsches Reich), részben – kettős állampolgárságot kapó német lakosságuk révén is – szorosan kötődnének ahhoz.

A német népcsoportok így képzelték a jövőt, s a szülőföldjükön elérhető hegemon helyzetük perspektívájában ragadták meg az elkülönülési törekvéseikhez nyújtott német-birodalmi segítséget. A német népiségpolitika németországi „hagyományos" tényezői (VDA, DAI stb.) ugyanezzel az elgondolással vártak a hatalomra jutott nemzeti-szocializmustól minden korábbinál hatékonyabb támogatást. Ez nem is maradt el, de döbbenten tapasztalhatták, hogy a német „népcsoportpolitikának" Hitler egy másik alternatíváját képviseli: eszerint a népiségi elkülönülés valódi jelentősége az, hogy előkészítse és megkönnyítse az idegenbe szakadt és „veszélyeztetett helyzetben levő" népcsoportok hazatelepítését a keleti hódított – és sürgősen elnémetesítendő – területekkel meggyarapodott német birodalomba. Addig is, míg a délkelet-európai német népcsoportok Hitler által elhatározott áttelepítésére is sor kerülhet, az elkülönülési tendenciák támogatásával és a német népközösségi szellem ennek megfelelő erősítésével Hitler mindenekelőtt arra törekedett, hogy e népcsoportok emberanyagát és gazdasági erejét a német birodalom hadigépezete számára minél erőteljesebben kisajátíthassa a második világháborúban.

Az a tény, hogy a német népcsoportpolitikának két alternatívája volt, s hogy a hitleri áttelepítési politika a hazai németségben félelmet és zavart keltett, továbbá az a körülmény, hogy Hitler igyekezett elkerülni a háborús szövetségesi viszony súlyosabb megterhelését, s a zavaró elemeket a jövőre vonatkozóan is kiküszöbölni ígérte, bizonyos manőverezési lehetőséget biztosított a magyarországi ellenforradalmi rendszer kormányai számára a harcos népcsoportszervezet szerepét betöltő Volksbund törekvéseinek gátlására. Mivel azonban ezek a kísérletek a háborús szövetségi kapcsolat keretein belül jelentkeztek, viszonylagos eredményességük csak még inkább hozzájárult a szövetségesi kapcsolat erősödéséhez, s ez mindennél súlyosabb általános következményekkel járt.

A 23 fejezetből álló, közel ezer oldal terjedelmű értekezés az 1938–1945 évekre vonatkozóan részletesen tárgyalja a magyarországi német „népcsoport" törekvéseit és a magyar nemzetiségpolitikát, szoros összefüggésben a német-magyar külpolitikai viszony és a hazai belpolitikai helyzet problémáival. Igyekszik feltárni a Volksbund által képviselt hazai német nemzetiszocialisták és a velük civakodó, a „népcsoportpolitika" számára mégis utat egyengető, a baloldali erőkkel szemben pedig velük szorosan együttműködő magyar nemzetiszocialisták kapcsolatát; vizsgálja a baloldali pártok, a munkáspártok

álláspontját a nemzetiségi kérdéssel, s különösen a német népcsoportpolitikával kapcsolatban. Megkísérli reálisan felmérni a Volksbund szervezeti erejét és befolyását a magyarországi németek körében, megállapítani különböző akciói (SS-toborzás, háborús gazdasági munkaszolgálat, szociális segélyakciók stb.) eredményeit; vizsgálja a hazai németségen belül a magyarsággal való együttélés és a magyar hazához való hűség jegyében mutatkozó ellenállást a „népiségi elkülönülés" politikájával szemben.

Az értekezés tehát, amely a német népcsoportpolitikával szükségképpen a maga elválaszthatatlan kettős értelmében foglalkozik: ti. a magyarországi német népcsoport vezető szervének, a Volksbundnak politikáját a külföldi német népcsoportokkal folytatott németbirodalmi hatalmi politika magyarországi megnyilvánulásaként vizsgálja, szoros összefüggésben a német népcsoportjog (Volksgruppenrecht) délkelet-európai érvényesülésének, a német népcsoportautonómia szomszédországokbeli megvalósulásának magyarországi hatása bemutatásával, nem egyszerűen a Volksbund története, vagy a hazai német nemzeti kisebbségé a tárgyalt periódusban, hanem a korabeli magyar nemzetfelfogás és nemzetiségpolitikai irányzatok ideológiatörténetileg is sok újat adó vizsgálatán kívül egyben hozzájárulás ezen évek magyar kül- és belpolitikája történetéhez, s némileg a magyarországi ellenállás problematikájához is.

A kérdés historiográfiájáról az értekezés bevezető fejezetében nyújtott áttekintésből az tűnik ki, hogy az 1945 utáni hazai és külföldi történetírás számos terméke érinti a témát kisebb-nagyobb mértékben, és segítséget nyújt a problematikában való eligazodáshoz, speciálisan azonban csak kevés munka foglalkozik a témával, vagy annak egyes vonatkozásaival, részleteivel. Ezekre többnyire az jellemző, hogy a témát mint a magyarországi németek második világháború utáni kitelepítésének előzményét, történelmi hátterét közelítik meg. Az értekezés különös figyelmet fordít a kitelepítettek „történetírói" irányzataira, a magyar emigráns irodalom e kérdésben elfoglalt álláspontjára, a heves vitákra. Bemutatja a hazai, marxista történetírás reagálását az e téma kapcsán ellene intézett támadásokra, és igazolja a problematika minél alaposabb tudományos feltárására irányuló célkitűzésének helyességét, amely a német népcsoportpolitika fölött gyakorolt bírálatát a magyar nacionalizmussal kapcsolatban elfoglalt következetes álláspontjával hitelesíti.

A téma feldolgozásának módszere komplex és komparatív. Az értekezésben tárgyalt, kül- és belpolitikai szempontból egyaránt jelentős nemzetiségpolitikai kérdéseknek nemcsak politikatörténeti, hanem hadtörténeti, ellenállás-történeti, eszmetörténeti, gazdaságtörténeti vonatkozásokban is hasznosítható vizsgálata feltétlenül komplex módszert igényelt, és kívánatos volt a problematikának a német birodalom által a német népcsoportokkal folytatott politika összefüggéseinek szélesebb keretei közt való szemlélete, a magyarországi vonatkozású német népcsoportpolitika sajátosságainak, hatékonyságának a szomszédos országok német népcsoportjaihoz való viszonyítással történő megvilágítása.

Arató Endre opponensi véleménye megállapította, hogy az értekezés hét esztendő igen szövevényes problematikáját rendkívüli alapossággal és gondolatébresztően mutatja be. Nemcsak a páratlanul gazdag új forrásanyag, hanem a frappáns elemzések is értékessé teszik a művet. A szerző olyan összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyeket eddig nem ismertünk. Az értekezésből, amely témáját a magyar-német államközi viszony és a magyar belpolitika problematikájával egybekapcsoltan vizsgálja, kiderül, hogy a tárgyalt idő-

szakban a magyar kormányok, annak ellenére, hogy szoros szövetségben voltak a német birodalommal, nemzetiségpolitikájukban, amelynek persze számos negatív vonása volt, meg tudták őrizni a szuverenitás bizonyos maradványait.

A munka ideológiatörténeti szempontból is figyelemre méltó: megvilágítja azt az ellentétet, amely a magyar uralkodó osztályok különböző irányzatainak nemzetiségpolitikai koncepciói és a német népcsoportelmélet között fennállt. Uj megállapítása, hogy a Szálasi pártjában bekövetkezett szakadás nem utolsósorban annak következménye volt, hogy a nyilasvezér ragaszkodott a nemzetiségek, köztük a németek, magyar hegemónia alatti szervezéséhez, ami nem volt összeegyeztethető a német népcsoportfelfogással.

A szerző bemutatja a Szociáldemokrata Párt munkáját a német lakosság körében; erőfeszítéseit arra, hogy kivonja azt a náci métely befolyása alól. Látja az SzDP politikájának korlátait is, s kiemeli a kommunisták helyes álláspontját a nemzetiségi kérdésben.

Az értekezést bevezető historiográfiai fejezet igen gyümölcsöző módon tárja fel a Német Szövetségi Köztársaságban élő, volt magyarországi németek „történetírói" irányzatainak egymáshoz, illetve a magyarországi marxista történetíráshoz való viszonyát. A szerző tényszerű, meggyőző érvelése növeli az egészében polemikus jellegű munka értékét. A komparatív módszer alkalmazásával tanulságosan viszonyítja egymáshoz a magyarországi, szlovákiai, romániai, horvátországi német „népcsoportok" helyzetét.

Rendkívül érdekesek a hitleri áttelepítési terv hatásáról és a magyar politika általi kihasználásáról írottak, a volksbundisták és a nyilasok viszonyának bemutatása, a nyilasok nemzetiségi törvényjavaslata, a bécsi „népcsoportegyezmény", s egy újabb egyezménytervezet német részről történt kidolgozása körülményeinek megvilágítása. Az értekezés szemléletes képet ad Basch magatartásáról, a magyar és a német kormány közt a magyarországi német „népcsoport" kérdésében folytatott vita taktikájáról, s az egész kérdés parlamenti visszhangjáról. Bemutatja a Volksbund szervezeti felépítését, gazdasági erőforrásait, tömegbefolyását és annak eszközeit, a német birodalomból történő irányításának mechanizmusát. Jelentőségének megfelelően foglalkozik a magyarországi németek közötti SS-toborzásokkal, és igen reális képet ad a Volksbund-ellenes Hűségmozgalomról.

Kritikai észrevételei során Arató Endre mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy az alapjában kronologikus felépítésű értekezésben helyenként előforduló tematikus fejezetek megbontják a munka egyöntetűségét; ismétlődések fordulnak elő; a címek olykor csak részben fejezik ki az egyes fejezetek teljes tartalmát; vannak fejezetek, amelyeket – a bennük tárgyalt kérdések összefüggésének jobb megvilágítása érdekében – össze lehetne vonni.

Kifogásolta, hogy az értekezés, amely 1938 tavaszától tárgyalja a témát, a történeti előzményeket csupán hivatkozásszerűen mutatja be. Utalt arra, hogy a problematika gyökerei – legalábbis – a magyarországi német mozgalomban Bleyer 1933-ban bekövetkezett halála után kirobbant ellentétekig, majd a Volksdeutsche Kameradschaft megalakulása nyomán 1936-ban történt szakadásig vezethetők vissza. De a trianoni országterület, valamint Bácska, illetve Erdély német lakosságának eltérő fejlettségi szintje magyarázatául vissza kellene tekinteni tulajdonképpen a dualizmuskori gazdasági és politikai viszonyokra, sőt a sokévszázados szász autonómia kérdésére. Az ideológiatörténeti előzmények is messzire nyúlnak vissza: a német nemzetkoncepció Herderhez, a magyar nemzetfelfogás Eötvöshöz. A Szociáldemokrata Párt németek közötti helyes politikájának

is megvoltak az előzményei a szocialista munkásmozgalom kezdeteitől, a dualizmus korán keresztül, a Horthy-fasizmus első évtizedeiig.

A továbbiakban az összehasonlító módszer alkalmazásával kapcsolatban is azt hiányolta az opponensi vélemény, hogy a Magyarország és a szomszédos országok német „népcsoportjai" helyzetének egybevetése és a különbségek megállapítása nem kapcsolódik az azokat előidéző okok vizsgálatával. Igy pl. azzal, hogy Tiso Szlovákiáját és Pavelić Horvátországát Hitler hozta létre, s ezeknek nem voltak olyan ellentéteik a német birodalommal, mint Magyarországnak, amelynek hivatalos körei revíziós célkitűzéseik érdekében támaszkodtak ugyan reá, de parlamentarizmusának maradványai lehetővé tették az ellenzék működését, s befolyásos polgári liberális sajtója is hangot adhatott a német birodalommal és a Volksbunddal kapcsolatos állásfoglalásának. Az említett országokban és Romániában nem voltak a németségen belül sem olyan ellentétek, mint amit Magyarországon a Volksdeutsche Kameradschaft és a Volksbildungsverein, majd a Volksbund és a Hűségmozgalom szembenállása fejezett ki. Arató Endre véleménye szerint „ezekben az országokban, múltjuk sajátos viszonyai között nem alakult ki az egy politikai nemzet koncepciója, amely a népcsoport-elmélettel oly éles ellentétben állott". Továbbá Magyarországtól eltérően ezekben az országokban nem működött a német nemzeti-szocializmussal szembenálló szélsőjobboldali párt. S még ki lehetne terjeszkedni a nemzeti alapon működő gazdasági szervezetek, kulturális intézmények terén fennálló különbségek történeti okainak vizsgálatára is. Hiányolta az összehasonlító szempont alkalmazását a magyarországi nemzetiségek helyzetének egymáshoz viszonyítása tekintetében: a szerző idevágó széleskörű felkészültsége ellenére nem veti egybe a magyarországi németek kedvező viszonyait a hazai szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének és románok súlyos körülményeivel.

A két különböző nemzetfelfogás, s az annak megfelelően összeütközésbe is kerülő német népcsoportpolitika és magyar nemzetiségpolitika kérdéseivel kapcsolatban arra mutatott rá Arató Endre opponensi véleménye, hogy „az egy politikai nemzet tipikus magyar nacionalizmusa, a németek kollektív jogának el nem ismerése, joggal hibáztatható", mégha ez az egy politikai nemzet koncepció nem egy esetben antifasizmussal kapcsolódott is egybe. Baschék részéről önmagában indokolt kívánság volt a német népcsoport kollektív jogának elismerése, de diszkreditálta azt a német birodalommal való elválaszthatatlan egybekapcsolódás, és a nagyarányú erőszakos disszimilációs törekvés. Hiányolta az opponens a magyarországi németek nemzeti tudata problémájával kapcsolatban a természetes asszimilációs folyamat előrehaladásának vizsgálatát. Kifogásolta továbbá, hogy az értekezés által tárgyalt időszakban megjelent, a magyar nemzet-koncepcióval foglalkozó társadalomtudományi munkákat a szerző többnyire említi ugyan, de nem mutatja be azokat. Arató Endre opponensi véleménye maga idézte azok néhány gondolatát, annak bizonyságául, hogy mennyire az értekezés témájába vágnak. Az értekezést, mint időtálló szép monográfiát, elfogadásra ajánlotta, és javasolta a történelemtudományok doktora fokozat megítélését szerzőjének.

Mérei Gyula opponensi véleménye úgy jellemezte az értekezést, mint a politikai gondolkodás történetének, a nemzetiségi kérdés és a nemzetiségi politika történetének tudományos kutatása szempontjából nélkülözhetetlen művet, amely a múlt tanulságai alapján népünk jelene és jövője szempontjából is fontos politikai okulással szolgál. Gazdag forrásanyagával, szilárd marxista-leninista szemléletével nagy segítséget nyújt mind a ma

ismét előtérbe nyomuló nacionalizmus, mind az ezzel egy tőről fakadó szupranacionalizmus ellen nemzetközi méretekben folyó eszmei küzdelemhez is.

A forrásbázis szélességét és mélységét illusztrálva, felhasználásának minőségi értékeit méltatva, kiemelte a nyilasok nemzetiségi törvényjavaslatának kidolgozásához nyújtott – eddig csak legfeljebb gyanított – német segítség dokumentálását, a bécsi népcsoportegyezmény megkötésének körülményeit megvilágító iratok feltárását, egy újabb, – eddig teljesen ismeretlen – egyezménytervezet, illetve egy német memorandumtervezet felfedezését, amelyek révén különösen alapos betekintést nyújt a szerző a magyarországi német népcsoport nyíltan nem a maga teljes mivoltában képviselt követeléseibe és célkitűzéseibe, illetve a magyar és a németbirodalmi kormány közt e kérdésekben folyt taktikai harcba. A felhasznált források alapján feltárulnak a Volksbund németországi kapcsolatainak az Auswärtiges Amthoz illetve a Volksdeutsche Mittelstelléhez vezető szálai, s többek közt fény derül a történeti irodalomban eddig ismeretlen Steyer-iroda működésére is. A szerző elsőként tárja fel a Volksbund szervezeti felépítését, működési mechanizmusát, pénzforrásait; a magyarországi németeknek a német birodalmat és a háborúját szolgáló termelési eredményeit. Az értekezésben sokszor szó szerint közölt dokumentumokat többnyire elégséges volna azonban csak lényegüket illetően ismertetni; ezáltal a mondanivaló károsodása nélkül csökkenthető lenne a munka terjedelme.

A szakavatott forráskritikával kezelt gazdag anyag teszi lehetővé, hogy a szerző az egyes konkrét kérdések tárgyalása során a történeti tények objektív alapjára helyezkedve szálljon vitába a Volksbund iránt elfogult, 1945 után keletkezett, főleg a kitelepített németek „történetíróinak" tollából származó irodalmi termékek állításaival. Az értekezés historiográfiai bevezető fejezete kritikailag elemző módon tekinti át a témára vonatkozó irodalmat, amely azonban nem nagy számú és meglehetősen érintőleges. Az opponens szerint a most vitára kerülő munka egyedülálló a maga nemében, mert sem hazánkban, sem külföldön az értekezés címében megnevezett témával senki sem foglalkozott megközelítő szélességű forrásbázisra építve, még kevésbé olyan sokoldalú összefüggésrendszerbe állítva a magyarországi német népcsoport problematikáját, mint az értekezés teszi. Helyeselte, hogy nem a későbbi, az 1945 utáni fejlemények előzményeként, hátttereként, hanem a két eltérő nemzetfelfogás illetve a német népcsoportpolitika és a magyar nemzetiségi politika konfrontációjaként elemzi a problémát, a német hatalmi politikával illetve a magyar politikai vezetőréteg területi revíziós törekvéseivel összefonódott mivoltában.

Az opponens szerint az izgalmas historiográfiai részt még érdekfeszítőbbé tehette volna az, ha a szerző több figyelmet fordított volna annak megvilágítására, mely művek keletkeztek a hidegháború nyíltan revansista légkörében, melyeken észlelhető a szupranacionalizmus tőkés integrációs szellemű föderációs koncepciója, az 1972 után megjelenteken pedig az ún. keleti szerződésekben érvényre jutó, és a status quot kényszeredetten, de realitásként elfogadó, szintén szupranacionális ideológia, amelynek keretében jól megfér az emberek és eszmék szabad áramlásának tétele mögé nem is nagyon rejtett békés, szabad elhatározásból történő áttelepülés, és a különböző rendszerű két német állam békés újraegyesítésének, az egyetlen német nemzetnek nacionalista és immár történetietlen koncepciója. Az irodalom ilyen jellegű megközelítése újabb adalékokkal járulhatott volna hozzá annak dokumentálásához, hogy az integrálódás történelmi

tendenciája, tőkés társadalmi viszonyok uralma alatt álló területeken, a mindenkori történelmi körülményektől függően, hamis tudati tükröződésként, hol a hidegháborús nacionalista revansizmus, hol a kozmopolita szupranacionalizmus félreérthetetlenül szovjet- és szocializmus-ellenes föderációs koncepciója, hol az emberi jogok elvont-humanista álarcát ölti magára, minden esetben nacionalista törekvésekkel összefonódva.

Az opponensi vélemény a továbbiakban arra mutatott rá, hogy az értekezés módszere a korszerű összehasonlító eljárás, amely során a történettudomány egyes szakágazati eredményeit is hasznosítja. Ugy adja elő mondanivalóját, hogy a magyarországi német népcsoporttal kapcsolatos politikát egyrészt beágyazza a német birodalom hódító politikájának, ezen belül a német-magyar baráti, szövetségesi, majd fegyvertársi kapcsolatoknak a keretébe, másrészt egybeveti a szlovákiai, a horvátországi és a romániai német népcsoportpolitikával, hogy így kellően kidomboríthatók legyenek a magyarországi németekkel kapcsolatos magyar kormánypolitika sajátosságai és ezeknek okai, forrásai. A szerző lépésről lépésre haladva feltárja a magyar kormányoknak a német nemzeti kisebbséggel kapcsolatos, őket a többi nemzetiségtől is előnyösen megkülönböztető politikáját, eltéphetetlen kapcsolatban előbb a bécsi területi revíziós döntésekkel, majd a Jugoszlávia megszállása után a németek által juttatott újabb területi gyarapodással, 1941 júniusa óta a Szovjetunió ellen vívott háborúval. Szépen világítja meg, miként használhatta fel a német birodalom a magyar politikai vezetőkörök területi revíziós, nacionalista aspirációit előbb politikai zsarolásra a magyarországi német népcsoport jogainak kiszélesítése érdekében, majd hogyan fékezte le a hitleri Németország hivatalos diplomáciája, de maguk az SS-irányítás alatt álló szervek is a Volksbund-vezetők törekvéseit annak érdekében, hogy elsősorban minél nagyobb termény- és egyéb, a német hadigépezetet szolgáló teljesítésekre kérje a magyar kormányt, 1942-től pedig emberanyagszolgáltatásokra is, részben a 2. magyar hadsereg, majd ennek pusztulása után további egységek harcbavetése révén, részben pedig a magyarországi németek között háromízben tartott SS-toborzás útján.

Lényegesek azok a részek is, amelyekben a Volksbundnak a magyarországi népinémet törekvéseket Henleinék programjához, az autonóm, majd Csehszlovákia likvidálását követően önálló Szlovákiában Karmasinék által elért népcsoportjogokhoz, valamint később az önálló Horvátországban s az erdélyi szászok által élvezett népcsoportjogokhoz igazító terveiről, Basch és elvbarátai faji alapra helyezkedő disszimilációs törekvéseiről esik szó.

Gondosan tárgyalja a mű a magyar kormányoknak a Volksbund-törekvéseket a szomszéd országokban élő magyarok helyzetével összefüggésben szemlélő elképzeléseit is. Rendkívül tanulságosak a nem-volksbundista németek magatartásáról és a Hűségmozgalom ellentmondásosságáról szóló részek, különös tekintettel a magyar politikai vezetőréteg egyes képviselőinek e mozgalom szervezésében játszott szerepére, a katolikus egyház befolyására a nem-volksbundista németek e szervezetbe tömörítése érdekében, a nacionalista töltésű magyar nemzeteszme szolgálatában. Erről árulkodik az a tény, hogy a mozgalmat vezetői hermetikusan igyekeztek elzárni minden antifasiszta demokratikus törekvéstől, mindenekelőtt a munkásmozgalomtól. Nemcsak a Volksbund, hanem a Hűségmozgalmat irányító klérus is minden erejével igyekezett távoltartani, elsősorban a német munkásság körében befolyással rendelkező Szociáldemokrata Párttól, a magyarországi németeket. Igy azután nem meglepő, hogy az SzDP-nek nem sikerült ellen-

súlyoznia a Volksbund hatását, amely leginkább a német lakosság szegényebb, ill. kevésbé módos rétegeit tudta befolyása alá vonni. Mindezek előadása közben meggyőzően vitázik az értekezés a Hűségmozgalom szerepét egyértelműen pozitívnak értékelő felfogással.

Az opponens szerint megkülönböztetett figyelmet érdemel az értekezésben annak bemutatása, hogy a Duna-medencei német hagemóniára való törekedéssel szemben az áttelepítés alternatívája milyen manőverezési lehetőséget jelentett a magyar kormányok számára. Tanulságosak azok a részek is, amelyek a különféle nyilas pártok és a Volksbund ellentéteit, de ugyanakkor együttműködésüket is árnyaltan, az egyes nyilas pártok szerint differenciáltan mutatják be.

Elsőként szól az értekezés a szakirodalomban arról, hogyan iparkodtak a magyar politikai vezetőréteg kormányai megőrizni a szuverenitás bizonyos maradványait a nemzetiségi politikában is. Bemutatja, hogy mi tette lehetővé e törekvéseknek a német népcsoport javára tett mind több engedmény árán és így csökkenő mértékben való érvényesülését, ami azonban elegendő volt ahhoz, hogy a magyarországi németek ne élvezhessenek olyan mértékben külön jogokat, mint a szlovák, a horvát fasiszta bábállamokban, vagy Romániában, annak ellenére, hogy a magyar kormányok előbb területi revíziós igényeik bizonyosfokú kielégítése érdekében, 1941 júniusa óta pedig változatlanul következetesen szovjetellenes és demokrácia-ellenes alapbeállítottságuk folytán versenyeztek a náci Németország kegyeiért. Az értekezés meggyőzően bizonyítja, hogy az antifasiszta, demokratikus erőktől elzárkózó, sőt azok legkövetkezetesebb képviselőit üldöző rendszer képtelen volt hatékony ellenállásra, a nemzeti érdekek, értékek következetes védelmére. Az értekezés nyomatékosan mutat rá, hogy az egyedül helyes utat az illegalitásba szorított KMP mutatta meg az antifasiszta demokratikus, nemzeti függetlenségi mozgalom célkitűzéseinek megfogalmazása és ezeknek a mozgalomban történő érvényrejuttatására irányuló tevékenysége révén.

A hatalmas munka érdemeinek sorából nem maradhat ki az egyes magyar kormánypolitikusok, magyar szélsőjobboldali és német népi pártvezetők politikai arculatát markáns vonásokkal jellemző portrék említése sem, – mondotta az opponens, – majd abban összegezte véleményét, hogy a szerző megállapításait minden lényeges kérdésben helytállónak, érvelését meggyőző erejűnek tartja. Utalva a kandidátusi fokozat elnyerése óta végzett széleskörű tudományos és közéleti tevékenységére is, értekezése alapján részére a doktori fokozat megítélését javasolja.

Pamlényi Ervin opponensi véleménye bevezetőül visszapillantott a jelölt sokoldalú történetkutatói munkásságára, amelynek homlokterében a magyar nemzetiségpolitika áll, majd az értekezésről megállapította, hogy az mind formai, mind tartalmi vonatkozásban teljes mértékben megfelel a követelményeknek. Gondosan ismerteti forrásait, felsorolva a levéltári kútfőket, a kiadott forrásanyagot, a történeti irodalmat. Különösen kiemelendő, hogy a szerző milyen széleskörűen értelmezte forrásfeltáró munkáját, s jól felhasználva tanulmányútjait, milyen mélyrehatóan aknázta ki a Német Szövetségi Köztársaságban a Külügyi Hivatal politikai levéltára, és a koblenzi Budesarchív állagait. Munkájában mindvégig jól megőrizte a levéltári anyag – történeti irodalom egyensúlyát, s az értekezés anyaga szinte teljesnek mondható, már amennyire ma az újonnan feltáruló források és feldolgozások mérhetetlen áradatában egyáltalán teljességről lehet beszélni. Talán azt lehet mégis szóvá tenni, hogy a tárgyalt téma liberális sajtóvisszhangjának bővebb felhasználása elősegíthette volna a korabeli atmoszféra érzékeltetését.

Példamutató részletességgel, gondossággal tett eleget a szerző a historiográfiai áttekintésre vonatkozó követelménynek is. Hazai és külföldi publikációk hosszú sorát ismerteti-bírálja ebben a fejezetben. Historiográfiai értékű a ma a Német Szövetségi Köztársaságban élő, elmenekült vagy kitelepített egykori Volksbund-tagokkal, vagy követőikkel folytatott – és a bécsi egyezmény kapcsán külön fejezetet igénylő – vitája. Hatékony bírálatát adja a Volksbundot mentegető irányzatnak, de felfedi annak a felfogásnak a gyengéit is, amelyik a múlt hibáit elismerve próbálja átmenteni a jövőre a népcsoport-elv lényegét. Külön is szükséges megemlíteni a szerző nagyon is eredményes törekvését a fogalmi tisztaságra és szabatosságra, az egyes terminus technikusok részletes kifejtésére és definiálására; ez a sok homályt eloszlató bevezetés nemcsak az értekezés pontosabb megértését készíti elő, hanem minden bizonnyal hasznos lesz a kezdő nemzetiségtörténeti kutatók orientálására is.

Az értekezéssel szemben támasztott követelményeknek megfelelően a jelölt maga is összefoglalta munkájának új tudományos eredményeit. Ennek tartalmával teljesen egyetértve, az opponensi vélemény néhány továbbgondolásra érdemes kérdésre irányítja a figyelmet.

A Wilhelmstrasse és Magyarország c. kötet 1933–1938 közötti iratainak összeállításakor volt alkalmunk felfigyelni arra, – mondotta az opponens, – hogy még a hitleri Németországnak erősen elkötelezett Gömbös Gyula kormányzása idején is a magyar kormányzati szervek milyen kitartóan akadályozták meg a maguk módján a német nemzetiségi mozgalom önállósulási törekvéseit. A most tárgyalt értekezés pedig egészen 1945-ig világítja meg, hogy az egymást követő kormányok – persze sok engedménnyel, változó engergiával, – tulajdonképpen ugyanezt a vonalat vitték tovább. De nemcsak a kormányok, hanem még Szálasi és mozgalma is szembekerült a Volksbund felfogásával és politikai gyakorlatával; a nyilasok, noha maguk is nemzetiszocialisták voltak, ragaszkodtak a „hungarista", azaz magyar nemzetiszocialista birodalomhoz. Mikor az értekezés szerzője ezeket a tényeket regisztrálja, egyáltalán nem esik optikai csalódás áldozatául, hiszen határozottan utal ugyanezen kormányok agresszív nacionalizmusára sok más vonatkozásban, nem is szólva a nyilas politika határozott elítéléséről. Ebben a megvilágításban a magyar kormányzatnak a német kisebbséggel szembeni nemzetiségi politikája és a hitleri Németország melletti külpolitikai elkötelezettsége egymást kiegészítő eszközök voltak hatalmuk, az önálló magyar államiság megőrzésére, illetve növelésére a területi revízió segítségével. Mindez csak újra aláhúzza azt is: milyen pontosan kell differenciálnunk németellenesség és antifasizmus között, mennyire szükséges tisztán látnunk az indítékokat, a motívumokat, amelyek végül is egy táborba, az ellenállás táborába hoztak nacionalistákat, hívő katolikusokat, polgári humanistákat, és szociáldemokrata vagy kommunista munkásokat, – hogy csak a legjellemzőbb komponenseket említsük.

Pamlényi Ervin is hiányolta a volskbundista mozgalom és ideológiája történeti előzményeinek, az asszimilációs és disszimilációs törekvések messzire visszanyúló gyökereinek bevezetőül szükséges rövid megvilágítását, majd a magyar uralkodó körök nemzetiségpolitikai felfogásával kapcsolatban a „szentistváni állameszme" értelmezése tekintetében tett néhány észrevételt. Mindenekelőtt azt állapította meg, hogy a magyar revíziós törekvések ma még nincsenek történetileg feldolgozva, ma még nem tudjuk pontosan nyomon követni ezek tartalmi változásait két és fél évtizeden keresztül. Annyi

azonban kétségtelen, hogy bizonyos változáson mentek keresztül. A „szentistváni állameszme" ennek a revíziós politikának történeti-ideológiai kifejezése volt, nagyon primitíven szólva: mézesmadzag volt a nemzetiségeknek, akik számára – az Intelmek ismert helyéből kiindulva – visszatérésük esetén a szentistváni nemzetiségi politika – állítólagos – türelmét, méltányosságát helyezte kilátásba. Amennyire nyomon követhető, a szentistváni állameszme 1919 utáni megfogalmazásában nem helyezkedett a „politikai nemzet" alapjára. Nem azért, mintha ez elvi fenntartása lett volna, hanem abból az okból, hogy ez az elv éppen az újonnan alakult csehszlovák és jugoszláv állam, valamint Románia malmára hajtotta volna a vizet, számukra lett volna a magyar kisebbség vonatkozásában használható. Szekfű, aki nagyon sokat tett a szentistváni állameszme propagálása terén, egyébként a népi elvet is elutasította, különösen 1933 után; sőt önmaga később tudatosan regisztrálja a szentistváni állameszme változásait. 1938-ban, éppen Szent István évében, az Emlékkönyvben megjelent tanulmányában már arról írt, hogy számunkra a viszonyok gyökeresen megváltoztak, közben a nemzetiségek felnőttek, tulajdonképpen már a primus inter pares szerepre sem lehet igényünk, s az új szentistváni birodalom egyenrangú népek hazája lesz. Ismeretes egyébként, hogy ebben az időben ő már a magyarsághoz való tartozás kritériumának a történeti múlt által kialakított közös lelki alkatot tekintette. Az igazság kedvéért azonban szükséges megjegyezni, hogy az egyébként bátor antifasiszta Joó Tibor, aki Szekfű gondolatait terjesztette, „Magyar nacionalizmus" című kötetében, amely már az „országgyarapítás" másnapján jelent meg, ismét arról az éppen feltámadni készülő magyar birodalomról írt, melyben az a magyarság játssza majd a vezető szerepet, amelyik igazán ért az uralkodáshoz, mert megtanulta ezer esztendőn át.

Az opponens végül arról szólt, hogy Tilkovszky Loránt történetírói munkásságának fontos állomása ez az értekezés. Nemcsak a doktori fokozat, az ő tudományos grádusa szempontjából, hanem történetírói fejlődése, felfogásának formálódása tekintetében is. Mint csaknem másfél évtizedig közvetlen munkatársának, volt alkalma megfigyelni történetkutatói alkatának jellemző vonásait: kivételesen nagy szorgalmát a források felkutatásában, kitartását a források feldolgozásának terhes munkájában, egyre elmélyültebb készségét a valódi történeti problémák felismerésére, egyre finomuló módszereit, stílusát a felismert problémák megoldásában, – mondotta. Történetírói szemléletét mindig a megismert valóság tisztelete jellemezte, s ettől soha nem engedte magát eltántorítani. Központi témáját, a magyar nemzetiségi politikát is a valóságnak ezzel a tiszteletével vizsgálta, mentesen minden illúziótól, és nagyon is szükséges önkritikus szellemben. És amennyire a közfelfogásra való tekintet nélkül, teljes tárgyilagossággal tudott szólni a magyar nemzetiségpolitika agresszivitásáról más vonatkozásban, annyira őszintén és előzetes koncepciók nélkül tudott szólni ebben a munkájában a magyar nemzetiségi politika olyan fontos területéről, ahol az defenzív pozícióban volt, ahol a német kisebbség náci irányzata – és ezzel a hitlerista Németország – további hazai térfoglalását igyekezett megakadályozni. Régebbi és újabb munkái így szervesen kiegészítik egymást, így teszik teljessé képünket a magyar nemzetiségi politikáról és ugyanakkor Tilkovszky Loránt jelentős történetírói munkásságáról. Értekezése alapján melegen ajánlotta a doktori fokozat odaítélését a jelölt számára.

Az opponensi vélemények elhangzása után megindult *vitában* elsőnek a magyarországi német mozgalom egyik régi résztvevője szólalt fel, hangsúlyozva, hogy Basch nem

a magyarországi németek egységes akaratából lett azok vezetője; nem volt jogosult arra, hogy valamennyiük nevében beszéljen. Ezt követően *Bellér Béla* kandidátus részletes felszólalásban foglalkozott az értekezéssel, amelyet kitűnőnek mondott ugyan, de számos kifogásoló észrevételt tett. Imponálónak találta a felhasznált forrásmennyiséget, minőségi szempontból azonban – minthogy a Volksbund saját iratanyaga megsemmisült – jórészt másodrendűnek ítélte a forrásanyagot, s különösen a magyar rendőrségi, csendőrségi jelentések forrásértékét, megbízhatóságát vonta kétségbe, utalva arra, hogy azok szerinte nem eléggé kritikus használata miatt a szerzőt Weidlein és más nyugatnémetországi szerzők részéről is bírálatok érték. Elismerően állapította meg, hogy a szerző szinte könyvtárnyi irodalmat használt fel munkájához, de kifogásolta, hogy a historiográfiai fejezetben egyoldalúan politikai szempontok alapján értékeli azokat. Helyeselte, hogy a szerző érdemi vitát folytat a témával foglalkozó nyugatnémetországi szerzőkkel; érvelése általában tényszerű, logikus, világos, helyenként azonban nem egyértelmű. Határozottabban kellene például szerinte leszögezni, hogy a magyarországi németek nem akartak kitelepülni, – mint mondotta, – megindítóan ragaszkodtak szülőföldjükhöz. Nem tartja meggyőzőnek, hogy német nemzetiségűek politikai bűncselekmények címén való elítélésében a magyar kormányt a német birodalomhoz fűződő viszony feszélyezte volna.

Bellér szerint a szerző példamutatóan tárja fel a Volksbund németbirodalmi kapcsolatait. Nyilvánvaló, hogy a német külpolitika kezében a magyarországi németség eszköz volt a magyar kormány befolyásolására, de nem ért egyet a szerzővel abban, hogy államot akart volna képezni az államban, s hogy az ötödik hadoszlop szerepét töltötte volna be, hiszen Magyarország nem ellenséges, hanem Németországgal szövetséges állam volt. A hazai németség háborús gazdasági erőfeszítéseit is ebből a szempontból kell megítélni; ezek – véleménye szerint – magyar szempontból is hasznosak voltak. A katonai részvételre vonatkozóan megemlítette azt a gondolatot, amelyet Nemeskürty István „Rekviem egy hadseregért" című könyve is felvet, Weidlein pedig német vonatkozásban állít, hogy a halálra ítélt honvédhadsereg nemzetiségi összetétele a nemzetiségek pusztulásba küldésének szándékát tükrözi.

A továbbiakban a felszólaló dicsérte a Volksbund és a különböző magyar pártok egymáshoz való viszonyának bemutatását, de kevésbé találta világosan ábrázoltnak a Volksbildungsverein viszonyát a Volksbundhoz, illetve a magyar politikai, társadalmi szervezetekhez. Hiányolta a Volksbund társadalmi bázisának, a magyarországi németség szociális struktúrájának és nemzeti öntudatának, a Volksbund-tagság összetételének, valamint a szervezet területi fejlődésének alapos vizsgálatát. Véleménye szerint a magyarországi németség elnyomott helyzetben volt; kulturális szempontból egyenesen siralmasnak mondott állapotát az anyanyelvi iskolázás adataival illusztrálta.

A német népcsoportelmélet és a magyar nemzetfelfogás körüli vita kérdésében Bellér Béla azon véleményének adott hangot, hogy Hubay Kálmán a nemzetiségek kollektív joga tekintetében helyesebb álláspontot foglalt el, mint Szekfű Gyula; az „egy magyar nemzet" fogalmat, szemléletet a Szociáldemokrata Párt is magáévá tette, a Kommunista Párt pedig nem jutott túl a Volksbund feloszlatása követelésének negatívumán.

Ezek után a felszólaló az értekezésnek az 1941. évi népszámlálás német nemzetiségi vonatkozású kérdéseit fejtegető részével kapcsolatban tett kritikai észrevételeket.

Kétségbe vonta, hogy ekkor és az adott körülmények közt német viszonylatban a disszimilációs veszély állt volna előtérben, s a népszámlálási eredményekben is a töretlen asszimilációs folyamatot látja tükröződni.

Végül arról szólt Bellér Béla, hogy véleménye szerint a hazai németségnek nem volt kiútja 1940–1945 között. Ha az állampolgári hűséget tartotta szem előtt, le kellett mondania nemzetiségéről, ha hű volt nemzetiségéhez, akkor az állammal került szembe. A hazai németség nemcsak bűnös volt a második világháború alatt, hanem áldozat is volt, ezért mindkét aspektusból vizsgálnunk kell a kérdést. A szerző munkájával szemben felhozott sok kritikai észrevétele ellenére, – mint mondotta, – olyan értékálló alkotásnak tartja az értekezést, amelyre az egész magyar történettudomány joggal büszke lehet.

Mérei Gyula – Bellér Béla felszólalására reagálva, – nem értett egyet azzal, hogy a magyarországi németség elnyomott lett volna, és arra hivatkozott, hogy állami hivatalokban s különböző magas tisztségekben mily nagy számban voltak németek. A magyarországi németség jogai körüli korabeli vitában Szekfű illetve Hubay által elfoglalt álláspont összevetése és értékelése is véleménye szerint több megfontolást érdemelne. Majd hangsúlyozta, hogy bár Basch az egész magyarországi német lakosság beszervezésére törekedett, nem minden német volt volksbundista, hanem a magyar haza – nem a magyar uralkodóosztályok – híve volt, és ragaszkodott ehhez a hazához. Ezt a megkülönböztetést teljesen indokolt megtenni, de statisztikailag nehezen megfogható. Az értekezés szerzőjének forráskritikáját – a rendőrségi jelentések vonatkozásában is – teljesen korrektnek tartja, szemben a Bellér által sűrűn idézett Weidlein és más hasonló nyugatnémetországi szerzők munkásságával, amely nem felel meg a történelmi valóságnak és a historiográfiai követelményeknek.

Bellér Béla, – Mérei Gyulának válaszolva – hangsúlyozta: nem azt állítja, hogy Basch, aki egyébként választott vezetője volt a Volksbundnak, az egész németséget képviselte volna, hanem, hogy a német nemzetiség államhű része nem talált magának megfelelő szervezetet; a Hűségmozgalmat – asszimilációs törekvései miatt – nem érezhette igazán magáénak. A hivatalokban elhelyezkedett németek asszimilánsok voltak; a rendelkezésre álló statisztikai adatsorok a németség asszimilációjáról tanúskodnak. Pusztán a német nemzetiséghez tartozás megvallása miatt nem lehet senkit felelőssé tenni.

Ezek után következett *Tilkovszky Loránt válasza az opponenseknek és a vitában felszólalóknak.* Elmondotta, hogy az értekezése témájául választott bonyolult problematika történeti előzményeivel vázlatosan már foglalkozott „A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja" című tanulmányában (Történelmi Szemle, 1970); a Német Szövetségi Köztársaság levéltáraiban folytatott újabb, 1975 őszi kutatásai azonban új megvilágításba helyezik ezeket az előzményeket is, amelyek feldolgozására külön monográfiát szán. Ebben részletesen szó lesz a Bleyer-féle mozgalomról és eddig teljesen feltáratlan külföldi kapcsolatairól, a Bleyer alapította Volksbildungsverein és a Basch-féle Volksdeutsche Kameradschaft viszonyáról; a magyarországi németség társadalmi struktúrájáról és asszimilációjának kérdéseiről, a magyarországi németek szemléletét befolyásoló volksdeutsch ideológiai hatásokról, a német nemzetiszocializmus térhódításáról a magyarországi német mozgalomban; az 1919–1938 közti magyar nemzetiségpolitikáról, a magyarországi pártoknak, társadalmi szervezeteknek, sajtónak a német nemzetiségi mozgalommal kapcsolatos magatartásáról. Mindez ugyancsak nem oldható meg az erre vonatkozóan 1945 után keletkezett német irodalommal, illetve egyes

hazai szerzőkkel folytatandó szakszerű polémia nélkül. Megvalósíthatónak tartja azonban, hogy a jogos igénynek eleget téve, jelen értekezése bevezetője gyanánt is röviden, de összefüggően bizonyos vázlatos képet adjon a történelmi előzményekről.

Egyetértett azzal, hogy helyes lett volna alaposabban jellemeznie – és bírálnia – a német nemzetfelfogással szembesített korabeli magyar nemzetfelfogást, amelynek gyökerei a Deák-Eötvös féle 1868. évi törvényhez nyúlnak vissza, s ugyanakkor megvilágítania azokat a változásokat is, amelyek az ún. szentistváni állameszme értelmezésében az ellenforradalmi korszak folyamán, de még az értekezésében részletesen tárgyalt időszakot megelőzően bekövetkeztek. Az ellenforradalmi korszak nemzetiségpolitikai irányzatairól az Etudes Historiques-ban 1975-ben megjelent tanulmányában már érzékeltette, hogy Trianon után, a szomszéd országokban kisebbségi sorsra jutott magyarokra való tekintettel, és összefüggésben a Nagy-Magyarország helyreállítását célzó revíziós törekvésekkel, amelyek vonzó hatást kívántak gyakorolni az elszakadt nemzetiségekre, a kollektív nemzetiségi jogok, nevezetesen a nemzetiségi autonómiák kérdésében való állásfoglalás az ellenforradalmi korszakban korántsem oly egyértelműen elutasító, mint következne abból, hogy a nemzetiségi politika alaptörvénye ismét és változatlanul az az 1868. évi törvény, amely kizárólag individuális nemzetiségi jogokat ismer, amelyek tehát a nemzetiséghez tartozó egyént, de nem a nemzetiséget, mint kollektívumot illetik meg, közjogi természetű jogi érvénnyel. Foglalkozott az egyenesen Bethlen sugalmazására már 1928-ban, a Szekfű szerkesztette Magyar Szemlében Ottlik cikke által meghirdetett Uj Hungária koncepcióval, amely a nemzetiségi autonómia változatos formáival, szlovák, kárpátukrán és erdélyi vonatkozásban területi autonómiával kecsegtetett teljes visszacsatlakozás esetére, s egy föderatív szerkezetű szentistváni birodalom képét rajzolta fel. Ennek a szentistváni állameszmének Szekfű volt különösen jelentékeny propagátora, az opponensi véleményben említett Szent István Emlékkönyvbeli tanulmánya, amely e vonatkozásban nyíltan hivatkozik Bethlen egy 1937. évi, – koncepcióját nyomatékosan megújító – beszédére, csak az egyik láncszem ebben a tudományos és publicisztikai sorozatban. Említett tanulmányában érzékeltette azonban azoknak az ellenerőknek – különösen Bethlen bukása után fokozódó – erejét, amelyek hatékonyan keresztezték a szentistváni nemzetiségpolitika törekvéseit, s ezt „Revízió és nemzetiségpolitika" c. könyvében részletesen is bemutatta Teleki kidolgozott kárpátukrajnai autonómia-terve sorsán.

A német nemzetiség bizonyos kollektív jogai érvényesítésére véleménye szerint Bethlen kormányzása idején – a magyar soviniszták nagy hangulatkeltése és ellenállása ellenére – mutatkozott hajlandóság; Bethlen rendszeres tárgyalásai a gyakorlatilag a hazai németség reprezentánsának tekintett Volksbildungsverein vezetőivel a német kisebbséget érintő kérdések, elsősorban az iskolai oktatásban az anyanyelv fokozottabb érvényesítése ügyében, megengedik talán ezt a megállapítást, ha területi autonómiáról – a német települési viszonyokkal is összefüggésben – ekkor szó sem volt. A külső nyomás igénybevételére alapozott bleyeri majd különösen Basch-féle politika visszahatásai visszavetették azonban ezt az óvatos tendenciát, s a német-magyar államközi viszony Gömbös óta szorossá válása sem változtatott ezen. Amikor a náci német kormány már nyíltan pártfogásába vette a magyarországi volksdeutsch radikálisokat, beavatkozva érdekükben – mint annyi más vonatkozásban is – Magyarország belügyeibe, a magyar nemzetiségpolitika szuverenitásának védelme előtérbe állította az alkotmányosságot e vonatkozásban

jelképező 1868. évi nemzetiségi törvény hangsúlyozását, sajnos annak a kollektív nemzetiségi jogot el nem ismerő ortodox értelmezéséhez való erőteljes visszakanyarodással. Az értekezésben tárgyalt 1938–1945 közti periódusban a német nemzetiség kollektív joga a népiségi elkülönülés és disszimiláció alapjára helyezett, a németbirodalmi hatalmi politika eszközévé tett népcsoport autonómia formájában tört megvalósulásra, amit természetesen teljesen indokolt volt elvileg elutasítani és gyakorlatilag lehetőség szerint gátolni, de valóban joggal kérhetjük számon a kollektív jogok érvényesítésének olyan megoldását, amely több jeles magyar jogtudós korabeli véleménye szerint nem lett volna összeegyeztethetetlen az 1868. évi törvényben kimondott egységes politikai magyar nemzet eszméjével, amelynek elsősorban olyan jelentőséget tulajdonítottak, hogy az ország nemzetiségi szempontból differenciált lakosságának, Magyarország állampolgárainak államhatalmi értelemben vett politikai egységét reprezentálja kifelé, a szomszédos országok – s 1938 óta Németország is ilyen – törekvéseivel szemben. Nem arról van tehát szó, hogy a szentistváni állameszme ekkori megfogalmazása már nem a politikai nemzetfogalom alapjára helyezkedett volna, hanem annak egy olyan értelmezését alkalmazta, amelybe bizonyos kollektív jogok belefértek volna; sem azt nem jelenti, hogy a megváltozott viszonyokra való tekintettel a korábbi uralmi helyzet fenntartása illetve helyreállítása lehetetlenségének belátása lemondás lett volna a Duna-medencei magyar hagemónia, vezetőszerep igényéről, vagy hogy egy, az egyenjogú népek hazájának hirdetett Magyarországon ne a magyarság kezében lenne az állami főhatalom, a suprema potestas. Azt is jellemzőnek tartja viszont, hogy a németeket nem elégítette volna ki a nemzetiségek egyenjogúsítása: mint Viktor Lorenz írta a Volksbund folyóiratában, a Südostdeutsche Rundschauban Mikó Imrének a nemzetiségi jogot és nemzetiségi politikát tárgyaló, a kollektív nemzetiségi jogokért síkraszálló könyvéről: „A német birodalom népcsoportpolitikájának vezéreszméje nem egy sablonos egyenjogúsítás, hanem a német élet primátusa". Más szavakkal: német hegemónia a Duna-medence népei felett.

Ezután Tilkovszky arról szólt, hogy az opponensek elismeréssel fogadták az értekezésben a magyarországi német kisebbség helyzetének összehasonlítását a szomszédos országokban élő németek helyzetével az 1938–1945 időhatárok között, de hiányolták annak megvilágítását, hogy mi az oka a megállapított különbségeknek. Egyetértett azzal, hogy az ok jórészt a korábbi fejlődés eltérőségeiben rejlik, különösen a túlnyomóan magyar népességű trianoni országterület kevésbé zárt településű német lakosságának erősebb asszimiláltságában, melynek következményei a német nemzetiségi öntudat alacsonyabb foka, a nemzetiségi alapon való gazdasági, kulturális, politikai szervezkedés gyengesége, viszonyítva különösen az erdélyi szász és bánáti-bácskai sváb lakosság öntudatához és szervezettségéhez, nem is szólva a sok évszázados szász autonómia – illetve továbbélő maradványai – jelentőségéről. Témájához közelebb áll azonban az 1918 utáni fejlődés eltérő vonásainak vizsgálata, s itt némileg kiegészítené, illetve módosítaná az opponensi véleményben felvetetteket. Kiegészítené azzal a szerinte nagyon lényeges momentummal, hogy a szomszédos országokban a kormányok szemlátomást támogatták a német nemzetiségi törekvéseket a magyar kisebbség nemzetiségi törekvéseivel szemben, s ezen országok német kisebbsége, bár helyzetével nem volt elégedett, gyarapodására és szervezkedéséhez igen eredményesen felhasználta a kapott engedményeket, – Csehszlovákiában 1936–37-ig, Jugoszláviában és Romániában pedig úgyszólván mindvégig tartózkodva ennek fejében a magyarokkal való kisebbségi együtt-

működéstől. Minthogy ezek a kormányok a magyar kisebbség jogos kívánságait is az azokat tényleg felhasználni próbáló revíziós törekvések számlájára írták és elutasították, a német kisebbséget mint antirevíziós szövetségest kezelték, s asszimilációs politikájukat vele szemben kevésbé erőltették. Ebben látja a lényeget, s nem egészen osztja azt a nézetet, hogy „az említett országokban nem alakult ki az egy politikai nemzet koncepciója", amely Magyarországon már jelentős múltra tekinthetett vissza; a jogászok véleménye szerint 1918 után ezek az országok maguk is a francia típusú nemzetfogalom alapjára helyezkedtek, s elgondolkoztató, hogy a csehszlovakizmus, jugoszlávizmus nem valami hasonlót fejezett-e ki, illetve célzott, mint a politikailag egységes magyar nemzet koncepciója, s talán Romániában is kimutatható ekkor ilyesféle egységes politikai nemzet tendencia létezése. A csehszlovák, jugoszláv, román nemzetiségpolitika általános gyakorlatától eltérő, meghatározott célú tolerancia sőt kedvezés a német kisebbség irányában, nemcsak nagyobbarányú szervezkedési lehetőséget biztosított számukra, mint ami a magyarországi németség rendelkezésére állott, hanem párosulva a német birodalom e német „népcsoportokkal" kapcsolatos kívánalmai engedékenyebb respektálásával, oda vezetett, hogy ezekben az országokban a német „népcsoportok" gleichschaltolása és németbirodalmi befolyás sőt irányítás alá helyezése előbb, mélyrehatóbban és teljesebben valósult meg, mint Magyarországon, ahol az 1938 őszén megalakult Volksbund mellett 1940 őszéig még a Volksbildungsverein is fennállt, majd különböző kísérletek után a Hűségmozgalom szegült szembe a náci irányzat egyeduralmával. Az opponensi véleményben az eltérésekre vonatkozóan felsorolt okok közül az értekezés már behatóan foglalkozik azzal a körülménnyel, hogy Szlovákia és Horvátország német-kreatúra bábállamok, amelyek nemcsak hogy súrlódásmentesen, de egyenesen „példamutató módon" igyekeztek rendezni a német „népcsoport" helyzetét, s hogy az Romániában is oly széleskörű jogokat élvezett, amelyekkel a németek zsarolni tudták a magyar nemzetiségpolitikát.

Felmerült az opponensi véleményekben olyan észrevétel is, hogy az értekezés nem veti egybe a magyarországi németek helyzetét az országban élő más nemzetiségek helyzetével. A németek megkülönböztetett helyzetéről állandóan szó esik ugyan, de valóban hasznos lehet egy ilyen tömör összehasonlítás. Az összehasonlító módszerrel kapcsolatos opponensi megjegyzésekhez annyit fűzött még hozzá, hogy jelenlegi tervmunkája – „Nemzeti kisebbségek és nemzetiségi politika a Duna-medencében 1919–1945" – kifejezetten komparatisztikus célokat tűz maga elé, s ez remélhetőleg megnyugtató összképet fog nyújtani az egész korszakra vonatkozóan, egységben szemlélve mind az itteni országok kormányainak nemzetiségpolitikáját, mind a határaik közt élő nemzeti kisebbségek egymáshoz viszonyított helyzetét.

Az értekezés historiográfiai fejezetével kapcsolatban Tilkovszky elmondotta, hogy ahhoz olyan gazdag további anyagot sikerült gyűjtenie, hogy nagyobb önálló tanulmánnyá fejlesztésén gondolkozik. Ez a teljesebb anyag lehetővé teszi, hogy jobban megfeleljen annak a nagyon fontos opponensi igénynek, hogy az általános világhelyzet, s azon belül a nyugatnémet politika és politikai ideológia változásaival és irányzataival szorosabb összefüggésben vizsgálja a témára vonatkozóan keletkezett irodalmat. Ezekben a terveiben az értekezésben jelzettnél jóval nagyobb súllyal szerepel annak a tendenciának konkrét anyag alapján való beható vizsgálata, hogy a népcsoport-elméletet és népcsoportjogot „megtisztítva" a hitleri időszakban elszenvedett – mint mondják –

„felületes torzulásoktól", a mai Európa nemzetiségi problémái rendezésére alkalmas principiumnak illetve eszköznek tüntessék fel.

Ezek után az értekezés tömörebbé, világosabb szerkezetűvé alakításának lehetőségeiről beszélt, megjelölve azonban több olyan pontot, ahol újabb kutatási eredményei alapján kiegészítéseket kíván tenni. Ezek közül a legjelentősebb felfedezés egy, a háború utáni Európa-rendezésre vonatkozó német terv, amelynek Magyarországra vonatkozó része – a Volksbund törekvéseivel egybehangzóan – a Dunántúl Balatonig terjedő észak-nyugati felének a német birodalomba való bekebelezését irányozta elő, az ottani magyar lakosság kitelepítésével s a magyarországi németség oda koncentrálásával.

A vitában elhangzottakkal kapcsolatban először annak a Paul Flach és mások által erőteljesen propagált, s messzemenő következtetésekre felhasznált tézisnek tarthatatlanságára mutatott rá, miszerint más országok német népcsoportjainak vezetőivel szemben Basch nem Berlinből kapott kinevezés, hanem demokratikus választás folytán került a magyarországi német népcsoportszervezet, a Volksbund élére. Utalt a Volksdeutsche Mittelstellének a népcsoportvezetők kiválasztásánál követett szempontjaira, Basch Berlinből követelt, kizárólagos vezetőszerephez juttatásának cáfolhatatlan tényeire, s elképzelhetetlennek mondotta, hogy Basch helyén maradhatott volna, ha nem felelt volna meg a Berlinből támasztott követelményeknek.

Ugyancsak jogosulatlannak tartja annak – a volt volksbundisták „történetírásával" szintén harmonizáló – kétségbevonását, hogy a Volksbund által szervezett német népcsoport „ötödik hadoszlop" szerepet töltött be Magyarországon, s arra törekedett, hogy állam legyen az államban. Az „állam az államban" formula szerinte igen találóan fejezi ki a megvalósítani kívánt népcsoportautonómia fogalmának az értekezésben minden vonatkozásban konkrétan bemutatott tartalmi jelentését. Ami pedig a németek magyarországi „ötödik hadoszlopát" illeti: igaz ugyan, hogy Magyarország „baráti" viszonyban volt Németországgal, de ahhoz, hogy azt szövetségesi sőt fegyvertársi viszonnyá fejlesszék, s hogy Magyarországot abban meg is tarthassák, szükség volt „ötödik hadoszlopra". Ez nemcsak a volksbundistákból állt, hanem a nyilasokból, imrédystákból, sőt a kormánypárt szélső jobbszárnyából is. A sajátosság a német birodalom magyarországi „ötödik hadoszlopával" kapcsolatban az, hogy Hitler nem vezette rohamra, hanem létével jelentett az fenyegetést: úgy állomásozott itt, mint bármikor felhasználható potenciális erő, amelyet Hitler leépíteni is hajlandónak mutatkozott – ennek jegyében ajánlotta fel a magyarországi németek kitelepítését is, – ha garanciákat kap a magyar kormány maximális háborús erőkifejtésére.

A hitleri kitelepítési tervvel szemben a szülőföldhöz való ragaszkodás, – mint értekezésében kimutatta, – nem volt egyértelmű: a Volksbund befolyása alatt állók azt kívánták, hogy ne nekik kelljen kitelepülniük, hanem „Hitler jöjjön ide", s szülőföldjükön juttassa őket hegemóniához. A „német népiség hegemóniája" célkitűzésével összefüggő nagyszabású disszimilációs tervekről értekezése számos megdöbbentő dokumentumot közöl; ezek ismeretében az adott időpontban a disszimilációs veszély valós voltát, illetve az elhárítására tett akciók védekező jellegét véleménye szerint nem homályosíthatja el sem a magyar nemzetiségpolitika egyébként asszimilációs tendenciája, sem a népszámlálási eredmények megbízhatósága körüli bizonytalanság. E problematikát illetően speciális kutatásokat és további vitákat lát szükségesnek.

Ezután arról szólt, hogy a frontra küldött honvédhadsereg nemzetiségi összetételére vonatkozó egykorú kimutatások, valamint a nemzetiségek aránya a veszteségkimutatásokban, nem igazolják azt az ugyancsak elsősorban Weidleinék által propagált tézist, hogy a németek a magyar hadseregben reájuk váró biztos pusztulás elkerülésére vállalták olyan nagy számban az SS-ben való szolgálatot. A németek a többi nemzetiséghez viszonyítva kivételes helyzetben voltak a magyar hadseregben; a legértékesebb ún. védett alakulatokban magyarokon kívül kizárólag német nemzetiségűek lehettek.

Nem ért egyet azzal sem, hogy a hazai németek gazdasági teljesítményei – a német szövetségben vívott háború időszakában – mint példának állított magas mérce, javára szolgáltak volna az országnak. Ez is olyan „érv", amelyet a Volksbund-apologéták használnak. Bellér Béla azon megállapításával kapcsolatban, hogy a hazai németség nemcsak bűnös, hanem áldozat is, leszögezte, hogy értekezésében sohasem a németség, hanem a Volksbund bűnösségéről szólt. Amennyiben a hazai németség áldozat, úgy jelentős mértékben a Volksbund áldozata; a problematika differenciált vizsgálata ezt erősíti meg.

A jelölt válasza után a bírálóbizottság határozathozatalra vonult vissza, majd Tokody Gyula, a bizottság titkára, ismertette a döntést: *a bizottság egyenhagúan javasolja a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését Tilkovszky Lorántnak,* aki ezzel az értekezésével érte el sokoldalú kutatómunkásságának eddigi legkiemelkedőbb eredményét. A hazai és külföldi történeti irodalomban még senki sem foglalkozott a magyarországi németség második világháború alatti problematikájával hasonló szélességű forrásbázis alapján, a nemzetközi helyzet, illetve a magyar belpolitika bonyolult összefüggésrendszerébe ágyazva. Számos értéke, új tudományos eredménye közül a bizottság külön kiemelendőnek tartja a népcsoportpolitika értelmezésének, a nemzetiségpolitikától való eltéréseinek árnyalt vizsgálatát, az előbbi gyakorlatának bemutatását, és szerepét a nemzetiszocialista német birodalom nagyhatalmi koncepcióiban, illetve törekvéseiben, s az utóbbi, tehát a nemzetiségpolitika összefonódását a magyar revíziós, németbarát, egyúttal azonban az állami önállóság biztosítását is célzó politikával. Uj szempontokkal gazdagítja a disszertáció a második világháború alatti magyar-német kapcsolatok történetét, valamint a magyarországi németség történelmi szerepét; ismerteti és kritikusan elemzi az idológiatörténeti szempontból nagy fontosságú nemzetiségpolitikai felfogásokat, sokoldalúan ábrázolja a Volksbund történetét, s vázolja a magyarországi németség többi irányzatának politikáját.

Az értekezés alapvető forrásbázisát eddig jórészt feltáratlan, magyar és német archívumokban őrzött levéltári anyagok, továbbá a korabeli magyar- és német nyelvű napilapok, illetve folyóiratok képezik. A témára vonatkozó irodalom teljes és minden részletre kiterjedő feldolgozása kiegészül a polgári, főleg az NSzK-ban megjelent művek színvonalas kritikájával.

Az opponensi véleményekben felmerült kritikai észrevételek mellett a vita során megjegyzések hangzottak el a disszertációban alkalmazott forráskritikai módszerekkel, a polgári irodalom értékelésével, az asszimiláció ill. a disszimiláció méreteivel, különösen pedig a magyarországi németség korabeli politikai magatartásával kapcsolatban. A Bírálóbizottság megállapította, hogy Tilkovszky Loránt a vitakérdésekre sokoldalú és magas színvonalú választ adott. Kilátásba helyezte az észrevételek részbeni figyelembe-

vételét, s megemlítette, hogy legújabb kutatásai alapján több kérdésben finomította, gazdagította álláspontját.

A Bírálóbizottság megfontolásra javasolta a jelöltnek, hogy további munkássága során fordítson gondot a téma történeti előzményeinek bemutatására, az összehasonlító módszer eredményességének növelése céljából a szomszédos országokban élő német kisebbségek helyzetének behatóbb tanulmányozására, a magyarországi németek nemzeti tudatának, valamint a polgári történeti irodalom kritikája során a politikai szempontok befolyásoló szerepének árnyaltabb mérlegelésére.

*

A TMB Történelemtudományi Szakbizottsága 1977. február 28-i ülésén egyhangúlag elfogadta a Bírálóbizottság véleményét, és előterjesztése alapján a TMB plénuma 1977. március 30-án Tilkovszky Lorántnak a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

Pál Lajos

MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI:

MAGYAR NYELVEMLÉKEK

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1976. 287 l.)

A kiadvány megjelenése megelégedéssel tölheti el a magyar nyelvemlékek iránt érdeklődő olvasókat. Mindeddig az 1929-ben napvilágot látott, s már ritkaságnak számító Ó-magyar olvasókönyv (Jakubovich Emil–Pais Dezső összeállítása) adott gyűjteményes tájékoztatást azokról a nyelvemlékeinkről, amelyek a legkorábbi időktől 1427-ig keletkeztek. Az új kiadvány ezeket az időhatárokat megváltoztatja, mert az 11. század elejétől 1600-ig nyújt válogatást az anyagból. A kötet nagyon szép kiállítású.

A szerzők elsősorban egyetemi tankönyvnek szánták a kiadványt. Ezen kívül célul tűzték ki, hogy a hazai nagyközönség is megismerhesse nyelvemlékeinket, s tekintettel voltak a nemzetközi érdeklődésre is.

A terjedelem által megszabott határokon belül a szerzők a 11–16. század gazdag anyagából válogattak úgy, hogy a nyelvemlékek változatos típusaival megismertessék az olvasót, s áttekintést adjanak anyanyelvünk szókincséről, fejlődéséről. A közölt anyag századról-századra olyan mértékben növekszik, ahogyan szaporodnak nyelvemlékeink. 1400-ig századonként 2–3 forrásközlés szerepel, 1400-tól 1600-ig viszont az előzők sokszorosát, mintegy 70 nyelvemléket – főleg leveleket, kódexeket, nyomtatványokat – mutatnak be. Minden nyelvemlék egyszersmind külön tanulmány, monografikus feldolgozás tárgya. A könyv használatát megkönnyíti az egyes nyelvemlékek azonos szempontú tárgyalása, 9 pont alapján.

Az egyes fejezetek tartalmazzák:

1. a nyelvemlék hasonmását (kevés kivételtől eltekintve szép, olvasható kivitelben),
2. a nyelvemlék rövid történetét,
3. a nyelvemlék betűhiv átírását,
4. a nyelvemlék olvasatát az APhI (Association Phonétique Internationale) nemzetközi fonetikus átírás jelrendszerével,
5. a nyelvemlék helyesírási kulcsát, helyesírási táblázatban,
6. a nyelvemlékben előforduló nyelvjárási jelenségeket,
7. a nyelvemlékben előforduló régi szavak magyarázatát,
8. a nyelvemlék esetleges latin megfelelőjét, ill. forrását,
9. a nyelvemlékkel foglalkozó irodalom bibliográfiáját.

A gazdag tartalmú és jól áttekinthető nyelvemlék-feldolgozás nemcsak a nyelvtudománnyal foglalkozó egyetemi hallgatók körében válhatott kézikönyvvé, hanem szélesebb közönséget hódított meg. Ennek következtében a kötet könyvárusi forgalomban már nem kapható. Az új kiadás előkészítésénél érdemes lenne néhány szempontot figyelembe venni avégett, hogy a könyv ne csak a nyelvészetet, hanem más tudományágat

– többek között a magyar történelmet – tanulmányozók számára is még jobban hasznosítható gyűjtemény legyen. Esetenként ugyanis az olvasónak nehézsége, bizonyos vonatkozásokban pedig hiányérzete támad a könyv használata közben.

A könyv használatának nehézségei az alábbiakban mutatkoznak meg. A szerzők bizonyára helyesen jártak el, amikor az egyes nyelvemlékek olvasatánál az APhI jelrendszerét alkalmazzák. Az APhI-féle hangjelölési rendszert röviden ismertetik a könyv előszavában. A nyelvészetben tájékozatlan olvasó számára ez az ismertetés nem elégséges a szövegek olvasásához. Célszerű lenne példákkal illusztrált, nagyobb táblázat készítése, hasonló kiejtési példákkal, mint ezt a jegyzetben közölt négy magánhangzó ejtésének bemutatásával teszik (6. l.).

Megfontolandó továbbá, célszerű-e a fentebb ismertetett 9 pont mindegyikét hat évszázad nyelvemlékeire egyaránt alkalmazni. Különösen megkérdőjelezhető a 6. pont egyöntetű alkalmazása az összes nyelvemlékben előforduló „nyelvjárási" jelenségekre. A laikus számára ez a pont megtévesztő. Általános érvényű nyelvi norma keresésére készteti olyan korban is, amikor ilyen nem volt. A nyelv-, ill. hangtörténeti jelenségeket nyelvjárásiakként foghatja fel a járatlan olvasó.

A hiányérzet az ismertetett nyelvemlékek típusbeli és korszakonkénti megoszlásának aránytalansága, helyenként pedig a szómagyarázatok elnagyoltsága vagy hiánya miatt keletkezik. Az aránytalanság számszerűségben is szembeötlő. Mi indokolja pl. az államalapítás előtti kor szórványemlékeinek teljes mellőzését? Továbbá államiságunk első négy évszázadának nyelvi bemutatását összesen 9 (!) nyelvemlék szolgálja, a következő két évszázadét azonban ennek mintegy nyolcszorosa. Az aránytalanság akkor is fennáll, ha a jelzett négy évszázadból – a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom kivételével – főleg nyelvemlék-töredékek, szórványok, glosszák, míg a másik két évszázadból összefüggő szövegek állnak rendelkezésre, amelyek a nyelvi állapotra sokkal jobban rávilágítanak. Ám valamely korszak bármilyen jelentős számú nyelvemléke is nagyjából azonos fejlettségű szókincset tükröz. A szerkesztés egyenetlenségének következtében a történetiség elve csorbát szenved.

A 12–13. századi – az Ó-magyar olvasókönyvből átvett – szemelvényeket frissebb, hasonlóan gazdag szórványemléket tartalmazó szövegekkel lehetett volna felújítani. Különösen bővítésre szorulna a 14. század nyelvemlékanyaga, amelyet a kötetben a Gyulafehérvári Sorok és a Königsbergi Töredék képvisel. A 14. századtól szórványemlékeket már nem közölnek a szerzők, noha a 14–16. századból fontos lenne legalább egy urbárium-részlet közlése. Ez a nyelvészettel foglalkozók ismereteit is gazdagíthatná: részint támpontot nyújtana a névtudományi vizsgálatokhoz, az egy- és kételemű nevek közötti átmeneti típus megfigyeléséhez (pl. Nicolaus dictus Thouth, Phynta dictus Molnar stb.), másrészt a gazdasági élet fejlődésével a szókincs olyan bővülését lehetne megvilágítani, amilyenre a közölt forrásokban nincs példa (a városi fejlődéssel jelennek meg pl. az utcanevek: Cherwcza, Hathmegwcza, Huzwwcza, Zydowcza stb.). Nem lenne érdektelen olyan oklevélrészlet közlése, amelyből nyomon lehetne követni a 13. századi és a 16. századi nyelvi állapotot egyaránt. Pl. 1273-ból fennmaradt Kun László király Rajka földről szóló oklevele, terjedelmes határleírással, sok magyar szórványemlékkel. Az oklevelet 1546-ban magyar nyelven átírták, azaz lefordították. A két oklevélnek, vagy legalább helyneveik egy részének az összevetése a nyelvtudomány szempontjából is hasznos lenne. (Mindkét oklevél eredetije megtalálható az Országos Levéltárban, kiadásait

közli *Borsa Iván:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. k. Bp. 1961). Ha az újból kiadandó kötet terjedelme nem bővíthető, néhány oklevélrészlet közlése akár a nagyszámú, egyéb típusú 16. századi szöveg rovására is ajánlatos lenne.

Amennyire korszerű az APhI jelrendszer alkalmazása, annyira elavult bizonyos kifejezések magyarázata a Pallas Lexikon alapján. (Pl. a 212. l.-on. a lexikon nyomán magyarázott szó, a deliberatio a szövegben természetesen nem ige, hanem főnév, s itt bírói végzés, ítélet értelme van és nem „hozzászól, megfontol".)

Javításra szorul továbbá néhány magyar szó latin megfelelőjének feloldása, magyarázata, illetve magyar szavaknál pótolandó a mellőzött magyarázat. Pl. a Rotenburgi János deák szójegyzéke az obszcén helyek nélkül is megfelelne a tankönyv számára úgy, ahogy azt az Ó-magyar olvasókönyv közli. Ha már a teljes szöveg bemutatására került sor, a latin szöveget is érdemes helyes feloldásban közölni. A mellékelt facsimilében az értelmetlen „superpone" helyett supponere áll (64–65). A kalotaszegi osztozólevélben a „ménes ló" általában sem jelent csődört, hanem egyszerűen mindkét nembeli ménesbeli lovat (208–209). Hiányos az udvarhelyszéki tetemrehívás néhány szavának magyarázata. A „casus" itt nem egyszerűen eset, hanem a feudális-kori jogból ismert nagyobb hatalmaskodás öt esete (a szövegben „öt casus"). Bármelyiknek az elkövetését, itt a házra és malomra törést, fej- és jószágvesztéssel büntették. Ezt tetézi a szövegben az emberölés. A „fejeken, jószágokon maradás, v. levés" a szövegben a fej- és jószágvesztést jelenti. A hibásan „J(uctu)s"-nak feloldott inctus, ill. incattus alperest, az actor pedig felperest jelent (210–212). Az ide vonatkozó magyarázat bármely jogtörténeti kézikönyvben megtalálható.

A mind külső kiállításra, mind belső tartalomra nézve szép munka nemcsak a magyar nyelvtudomány művelőinek és tanulóinak, hanem valóban a nagyközönségnek is nyeresége, s remélhető, hogy a könyv rövidesen újra megjelenik. Az új kiadásnál figyelembe kellene venni a szövegek olvashatóságának megkönnyítését, esetenként a szómagyarázatok teljesebbé tételét, s a szövegtípusok némi kiegészítését. A hiányosságok pótlásával és a – csak a használat során felmerülő – előre nem látható szempontok figyelembevételével a remélhető új kiadás hosszú ideig hasznos és értékes segédeszköz lesz mindazok számára, akiknek a szerzők szánták.

Bolla Ilona

BERTÉNYI IVÁN:

AZ ORSZÁGBIRÓI INTÉZMÉNY TÖRTÉNETE A XIV. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 270 l., 14 t.)

A marxista történetírás a mai napig adós 14. századi intézménytörténetünk alapos és mélyreható feldolgozásával. Ennek az adósságnak egy jelentős részét törleszti e monográfia. Középkori történelmünk elhanyagolt területét vizsgálja, az 1301 és 1395 közötti jogszolgáltató tevékenységet, pontosabban az országbírói tisztségnek és az irányítása alatt működő iroda tevékenységének részletekbe menő elemzésére és értékelésére vállalkozott.

A „Bevezetés"-ben a szerző historiográfiai áttekintést nyújt az országbírói intézményt érintő magyarországi szakirodalomról, majd a munkájában alkalmazott periodizációt indokolva rámutat arra, miért nem egyezik az összefoglaló jellegű munkákban található korszakhatárokkal, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlődéshez igazodnak. A szerző szerint „az egyes nagyobb történeti időszakon belül számolnia kell a kormányzat bizonyos „önmozgásával", s az egyes alkorszak-határokat olykor a köztörténettől függetlenül kell kialakítania" (9. l.).

„Nemzetközi párhuzamok" címmel külön fejezetben foglalkozik azokkal a nyugat- és kelet-európai államokkal, amelyekben a korabeli Magyarországhoz hasonló jellegzetességeket vél felfedezni, utalva arra, hogy olykor az országbírói tevékenység a nádor, a tárnokmester és a kancellár működésével összeolvadt. Összehasonlító vizsgálódásai során az intézmények közötti hasonlóságok és eltérések vizsgálatán kívül figyelmet fordít az uralkodó és a nagybirtokosok erőviszonyának alakulására, amelynek függvényeként működtek a jogszolgáltató szervek, valamennyi érintett államban (Franciaország, Németrómai Birodalom, Ausztria; Csehország és Lengyelország).

Magyarországon is hasonló volt a helyzet. Ez szolgál kiindulási alapgondolatként a „Magyarország politika- és intézménytörténetének vázlata a XIV. században" című fejezethez.

Az országbírói intézmény kialakulásának és működésének Árpád-kori vizsgálatakor sem marad el a minden fellelhető szakirodalomra utaló historiográfiai áttekintés. Ezt követi az udvar intézményeinek bemutatása, valamint ezek későbbi differenciálódása és fő tisztségviselőinek leírása. Váczy Péter kutatási eredményeire hivatkozva a szerző utal arra, hogy az országbíró elődje, az udvarispán II. István uralkodása alatt jelent meg: a király felmentette a nádort az udvarispáni teendők alól és számára új bírói széket szervezett. Ezt a jogkört a curialis comes kapta meg. 1127-től 1131-ig tartó rövid időszakban tűnt fel a curialis comes, aki a királyi jelenlét bírája lett.

E század elejétől a tárnokmester (magister tavarnicorum) átveszi a gazdasági ügyek intézését az udvarbírótól, akinek ideiglenesen voltak kezében. A tárnokmesteri tisztség megjelenésével egyidőben a comes curialis megnevezés iudex curiae-re változik, 1214-től. A 13. században az országbíró ítélőszékén is előtérbe kerül az okleveles bizonyítékok felülvizsgálata, s mert ezentúl az országbírói oklevélnek is autentikusnak kell lennie, kialakult az országbíró hiteles helyi jellegű tevékenysége is. 1222-ben és 1290-ben már mint az ország egyik jelentős tisztségviselőjét említik meg. A 13. század utolsó harmadában azonban személyére a központi hatalom nem támaszkodhatott, mert a pártharcok közepette III. Andrásnak valóságos hűbéri szerződést kellett kötnie több jelentős tisztségviselővel, köztük István országíróval is. Ezek a körülmények indokolják azt, hogy a király olyan személyt keresett, aki a praesentia regia bíróságán az ő elképzeléseinek megfelelően ítélkezik, s ezt a személyt az alországbíróban találta meg.

Gerics József kutatásai nyomán ma már világossá vált, hogy az országbíró és alországbíró között ebben az időszakban familiárisi viszony volt, az alországbíró az országbíró familiárisaként vezette a praesentia regia bíróságát, de ugyanakkor más adatok arra vallanak, hogy a király személyesen bízta meg ítélethozatallal az alországbírót, tehát az uralkodóval éppenolyan kapcsolatban állt, mint az országbíróval. A nagybirtokos országbírókkal szemben a király egy tőle inkább függő, kisebb birtokos kezébe adta bíróságának vezetését, benne keresve hatalmának egyik támaszát. A 14. század 70-es éveiben ugyanez

a jelenség megismétlődik az országbírók esetében, történetesen Szepesi Jakab országbíróvá emelésében. A 13. században már megjelennek az országbírói intézmény alacsonyabb rangú beosztottjai is, az ítélőmester, később a jegyző. A 13. század végére tehát kialakították az országbírói intézmény szervezeti kereteit.

Tovább vizsgálja szerzőnk az országbírói intézmény történetét a partikuláris erők uralma és letörésük idején (1301–1328). Vizsgálódásait megkönnyíti az a tény, hogy az országbírói intézmény kutatásával kapcsolatban felhasználható oklevelek száma az itt tárgyalt időszakra vonatkozóan fokozatosan – az országbírói intézmény jelentőségével együtt – nő. A 14. század elejének trónviszályai idején a nádori tisztséghez hasonlóan mindig betöltötték az országbírói tisztséget is, valószínűleg egyszerre két személy is viselte azt.

Sorra veszi a szerző azokat az országbírókat, akiknek politikai szerepléséről bővebb adatok birtokába jutott. Az első ilyen országbíró Csák János, aki Károly Róbert ellenfelével, Csák Mátéval állt rokonságban. Felmérve a helyzetet, a királyjelöltek várható esélyeit, Károly Róbert mellé állt, és legbelső tanácsosai közé került. Csák Jánost a Hermány-nembeli Lampért követte az országbírói székben, Károly Róbert okos választásaként. Megismerkedünk Lampért pecséthasználatával, akinek működése idején az autentikus nagypecsét mellett megjelenik a később általánosan használni kezdett kisebb pecsét. Ha a nagypecsét távol van, az országbíró saját gyűrűs pecsétjével helyettesítik. A szerteágazó bírói tevékenysége során kiállított oklevelekkel éppúgy foglalkozik a szerző, miként a bírói hatáskörrel, amely az anyaországon kívül Erdélyre és a Délvidékre is kiterjedt. Ugyanakkor nem kerüli el figyelmét az országbíró vagyoni helyzete, ami a különböző ajándékokból is jelentősen növekedett. Megpróbálja összeállítani az országbíró irodájának személyzetét is, bár arról a 14. század első negyedében nem sokat tudunk. A Lampértet követő Köcski Sándor működéséről szintén részletes, mindenre kiterjedő jellemzést nyújt.

Köcski Sándort Nagymartoni Pál követi az országbírói tisztségben. Annak a korszaknak reprezentánsa Pál országbíró, amelyben a központi hatalom fölénye, valamint kedvező személyi feltételek révén az országbíróság kúriája megfelelően fejlődhetett. Ezt az időszakot Bertényi Iván az országbírói intézmény állandósulásának tartja, mert 1328 és 1349 között „a későbbiek során olykor évszázadokig fennálló, állandósuló elemet fedezhetünk fel az országbírói intézmény munkájában" (75. l.). Az 1330-as és 1340-es években az országbírói intézmény a királytól és annak kancellárjától elkülönült, önálló szervezeti egység. Az országbírót a királyhoz személyi kapcsolat fűzi. Olykor bírótársaival együtt Erzsébet királynétól való félelmükben nem jogszerűen döntenek.

Az országbírói kúria működéséről szólva szerzőnk megállapítja, hogy a királyi udvar székhelyével együtt változott az országbíró tartózkodási helye is, az országbírót tisztsége uralkodójához kötötte, ezért követte őt. Az országbíró személyzetét viszont a familiaritás kötötte főnökéhez. Ezek között az első helyet az alországbíró foglalja el, bírótársként szerepel, de nagyobb fokú önállósága nem volt. Nagymartoni Pál országbírósága idején növekedett meg az ítélőmester szerepe, aki korábban inkább jegyző volt, most azonban igen fontos szerepet kapott az ítélkezésben. Ugali Pál személyében az országbíró olyan ítélőmesterre talált, aki szakmai képzettségének köszönhette hivatali karrierjét, áttörve a familiaritás korlátait, és jelentőségében felülmúlta az akkori alországbírót. Az országbírói iroda írásbeli tevékenységét ugyanekkor a jegyzők végezték. Megemlíti még a szerző az

országbíró káplánját is, az országbírói kúria személyzete mellett, de neki nem tulajdonít semmiféle szerepet az országbírói ítélőszék és iroda munkájában.

A továbbiakban az országbíró szerepét vizsgálja az államkormányzatban és a diplomáciai életben. Az országbíró minden alkalommal a legfontosabb világi tisztviselők között található. Ehhez járult az udvarhoz kötöttsége, lehetővé téve azt, hogy a királyi tanács legállandóbb tagjai között tartsák számon.

Miközben a monográfia az országbírói intézmény fejlődését vizsgálja, mindegyik országbíróról rajzol egy – a fellelhető forrástól és a működés maradandóságától függően – szemléletes portrét, s ezek apró mozaikként, a fejlődés szálaival összekapcsolva formálják egésszé a monográfiát. Igy történt ez Nagymartoni Pál esetében is, akinek tevékenységét korszakalkotó jelentőségűnek tartja, mert „az országbíró munkáját olykor évszázadokon keresztül megszabó újításokat vezetett be". (104. l.) A szerző nagy érdeme, hogy vizsgálódása kiterjed az országbíró működésen túl is, rámutatva arra, hogy a Nagymartoni család, elsősorban Pál, az utolsó olyan feltétlen királyhű nagybirtokosok közé tartozik, akit végül mégis a király foszt meg országbírói tisztségétől, jelezve ezzel azt a politikai fordulatot, – s itt a szerzővel kell egyet értenünk Pór Antal „kegyvesztettségre" utaló felfogásával szemben, – amely szerint ezentúl a tisztségtől való megfosztás a szemben álló politikai erők alakulásának függvénye.

„A viszonylagos állandóság időszaka (1349–1372)" című fejezetben mindenekelőtt egy lényegretörő kül- és belpolitikai helyzetképvázolással találkozunk, amelyben a szerző körültekintően elemzi a nagybirtokosok lelkesedését a nápolyi hadjáratokért remélhető birtokadományokért, s a király szándékát a köznemesség megnyerésére. Jelentőségének megfelelően értékeli az 1351-es törvényt, majd e fejezetben részletekbe menően foglalkozik a jogi kérdéseket érintő cikkelyek elemzésével, amelyek a nádor és az országbíró különös jogait rögzítették a bírói eljárásban. Szerkezetileg ez a rész is az előzőekben alkalmazott megoldást követi, ugyanolyan alaposságról és széles körű forrásfelhasználásról téve bizonyságot.

Az egymást követő különböző nagyúri érdekcsoportok képviselőit az országbírói méltóságban 1372-ben Szepesi Jakab középbirtokos nemes váltotta fel. Ez a megoldás kompromisszum következményeként fogható fel, amellyel a hatalmi erők a kialakuló egyensúlyi helyzetet szándékoztak megőrizni, de hozzájárult ehhez Szepesi Jakab személyi képessége, jó egyházi kapcsolatai és házassága. Hivatali pályafutásának bemutatása során megismerkedünk a 14. század 70-es éveiben bekövetkezett kúriai reformokkal, minden eddiginél világosabban tárulnak fel előttünk a feudális jog- illetőleg intézménytörténet vonatkozó, ezideig tisztázatlan részei.

Szepesi Jakab első országbírósága nem volt hosszú életű, mert 1373 januárjában már elmozdították tisztségéből. Még be sem fejezhette megkezdett perét, máris Zudar Péter folytatta helyette. Szerzőnk szerint Szepesi Jakab leváltása Erzsébet anyakirályné ideiglenes visszaszorítását eredményezhette, mert Jakab az ő bizalmát élvezte. Zudar Péter személye pedig elfogadhatónak bizonyult az anyakirályné és Lajos számára egyaránt. 1373 májusában ismét Szepesi Jakab váltotta fel Zudar Pétert. Ezzel útjára indította a kúriai reformok sorozatát.

Elsőként a kápolnaispán hiteleshelyi jellegű tevékenységének megszűnését, királyi audientiává alakulását követhetjük nyomon. Az 1370-es években a központi hatalom városbarát intézkedéseinek egyik megnyilvánulása Szepesi Jakab országbírói címének a

királyi városok bírája címmel való bővítése. Később a zsidók bírája tisztség is a kezébe kerül, bár élete harmadik szakaszában ezeket a tisztségeket ismét elveszik tőle. Halála után kúriája felbomlott, új személyek kerültek a régiek helyére, de beosztottjai egy része továbbra is viselt valamilyen tisztséget.

A következő fejezet a nagybirtokos erők újabb előretörésének időszakával, a királynő uralma és a kettős királyság évei (1380–1395) alatt bekövetkezett változásokkal foglalkozik. Ebben az időszakban egyre inkább érezhető, hogy az országbírói szék betöltése a főúri ligák hatalmi harcától függ. A perek növekvő száma az oklevelek kiállításában is változásokat hozott. A 14. században megjelent új oklevélanyag, a papír használata is egyszerűsítéshez vezetett, az okleveles gyakorlat tömegessé vált, a pecsétek száma is növekedett.

A „Függelék"-ben a 14. századbeli országbírók archontológiáját és az országbírói intézmény által használt pecsétek leírását nyújtja a szerző. Név- és helységnévmutató teszi könnyebbé az eligazodást.

Külön meg kell említeni a remekül sikerült borítót és a facsimilék, valamint pecsétek jól sikerült képanyagát, ami a kiadó érdeme.

A monográfiát pedig – végső összegezésként megállapíthatjuk – jelentős eredményei miatt méltán sorolhatjuk középkorkutatásunk kiemelkedő alkotásai közé.

Kulcsár Erzsébet

FRANCISCUS DÖRY–GEORGIUS BÓNIS–VERA BÁCSKAI:

DECRETA REGNI HUNGARIAE. GESETZE UND VERORDNUNGEN UNGARNS 1301–1457

(Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11. Bp. Akadémiai Kiadó 1976. 491 l.)

„Az 1526 előtt keletkezett magyar decrétumoknak az eddigiektől eltérő, korszerű kritikai kiadása ezzel a kötettel indul meg" – állapítja meg teljesen jogos büszkeséggel a munka első mondata és az olvasó magában gyorsan hozzáteszi: végre. Végre, mert ennek a kötetnek is megvan a maga hosszú, fordulatokban gazdag és bizony legalább hetven éves története. A tudományos igény már nagyon régi, valamikor a 18. század végén Kovachich Márton György munkásságának is ez volt az alapja, már ő is tisztában volt azzal, hogy a Corpus Juris Hungarici szövege a másolatok másolata, a többszörös áttétel okozta, nem egyszer az értelmet megváltoztató hibák tömegével, nem is beszélve arról, hogy középkori törvényalkotásunknak nem teljes egészét őrizte meg a patinás gyűjtemény, hanem annak csupán szemelvényeit. A Corpus Jurisban található tizenhárom decrétummal szemben a szerzőknek – a töredékeket is ideszámítva – 60 létezését sikerült kimutatni és jelentős részük szövegét teljesen közölni, vagy legalább részben rekonstruálni. Az ősi alkotmányt jelentő Corpus Juris áthagyományozott szövegének megváltoztatásáról azonban nemcsak Kovachich idejében nem lehetett szó (amikor még a fennálló jogrend szerves része volt), hanem a két világháború között sem, amikor már nem volt az. A századfordulón érkezett

el a pillanat, amikor a közélet és a tudomány érdekei többé már semmiképpen sem voltak összeegyeztethetők, egyre sürgetőbbé vált a kritikai kiadás. Ekkor adta ki Závodszky Levente (A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai Bp. 1904) a 11. századi törvényeket és ezzel szinte egyidőben kezdte meg Dőry Ferenc fél évszázadra terjedő kutatását, amelynek „eredményeként az I. Istvántól Mohácsig hozott decrétumokból álló gyűjteménye a legteljesebb volt, amelyet magyar kutató valaha is megteremtett" (60. l.). Később – nem tudva Dőry munkájáról – Szilágyi Lóránt tett javaslatot az Árpád-kori törvények kritikai kiadására, abban a két tudós meg is egyezett, hogy Szilágyi a korai, Dőry pedig a 14–15. századi törvényeket publikálja majd. Szilágyi 1953-ban Bónis Györgyöt kérte fel az 1301–1526 közötti törvények történeti bevezetésének és tárgyi magyarázatának elkészítésére. 1960-ban – ebben az évben halt meg Dőry Ferenc – Bónis vonta be a munkába Bácskai Verát, elsősorban a gazdasági természetű intézkedések jegyzetelésére. Ezután még majdnem újabb másfél évtizedre volt szükség, amíg a kiadvány napvilágot látott.

A kötet az eddigi kiadásokat, a decrétum fogalmát, hatását és társadalmi szerepét, továbbá a kiadás elveit tárgyaló bevezetésből (magyarul 39–60. l.) a decrétum szövegekből (73–386. l.), a hozzájuk csatlakozó Appendix-ből (387–434. l.), egy konkordancia-jegyzékből (435–440. l.) és végül mutatóból (441–491. l.) áll. A törvényszöveget minden esetben német nyelvű bevezető előzi meg, ezt követi a kiadás alapjául szolgáló (Mohács előtti) oklevelek ismertetése. Ha több eredeti vagy átírás maradt fenn, akkor ezek értelemszerű betűsziglákat kaptak (pl. a Somogy-megyéhez küldött példány jelzete *S* vagy *So*), ez alatt a szigla alatt jelennek meg a betűvel ellátott jegyzetekben a lekciovariánsok. A törvény szövege természetesen nem mindig maradt fenn 1526 előtti eredetiben, ilyenkor a későbbi példányból vett kiegészítést eltérő betűtípus jelzi. A törvényszöveget a kritikai betűs jegyzeteken kívül számmal ellátott tárgyi jegyzetek kísérik. Formai szempontból tehát a szerzők a jelenlegi legfejlettebb rendszert alkalmazták.

A három generáció együttes munkájával létrejött gyűjtés kiadásának elvi alapját Bónis dolgozta ki. Elvetve minden, az írott törvénnyel kapcsolatos jogászi merevséget, minden „általános érvényű rendelkezés, amelyet a király illetve az állami főhatalmat gyakorló szerv alkot" (50. l.) belekerült a gyűjteménybe, tehát az interregnum alatt hozottak is. Ennél még egy lépéssel tovább ment. A bevezető tanulmány második fejezetében („A decrétum fogalma, hatása és társadalmi szerepe") alapos vizsgálatnak vetette alá az 1301–1457 közötti törvényhozást. Az Anjou-korból kevés emlék maradt fenn, ami a hagyományozás következetlenségén kívül elsősorban annak tulajdonítható, hogy a szabályok szerepe a szokásjoggal szemben még háttérbe szorult, részben annak, hogy sem I. Károly, sem I. Lajos nem törekedett átfogó rendelkezésre, inkább a jogszolgáltatás és a pénzügyek terén hozott új törvényeket. A 15. században az írott törvény tekintélye egyre jobban megszilárdult, nemcsak a jogszokással, hanem az uralkodóval szemben is. A rendi állam dualizmusán belül ugyan még most is a pillanatnyi erőviszonyok határozták meg a törvényhozásban résztvevők körét, mégis kialakultak bizonyos szabályok. A király előterjesztette elképzelését *(propositio)*, a rendekkel azokat megtárgyalta, majd – nem egyszer saját érdekében elkövetett kegyes csalással módosítva azt – kancelláriájával írásba foglaltatta és kihirdetés végett megküldte a megyéknek és városoknak. A királyi *propositiók*, a törvények létrejöttének ezek az elengedhetetlen forrásai teszik ki az Appendix túlnyomó részét, ide került az a törvénybe iktatott

„compilatio" is, amely 1300 körül keletkezett, amelyre a királyok koronázásukkor – legalábbis I. Ulászlótól kezdve – esküt tettek. A *propositiok* felkutatása és közlése önmagában véve is igen jelentős lépés volt és a szövegek modern kritikai kiadása mellett a szerzők második nagy érdeme. A harmadik a tárgyi jegyzetekben felhalmozott anyag, amely bámulatos, bizony sokszor váratlan gazdagságával lepi meg a kötet használóját. Egyes perek ítéletében, néha a halasztást elrendelő oklevélben teljesen elszórtan és ötletszerűen található hivatkozás, konkrét alkalmazás vagy magyarázat, amely elősegíti a kérdéses törvénycikk megértését és elsőrangú szempontokkal szolgál szinte minden téma kutatásához. Ugyanezekben a jegyzetekben kap helyet a törvényen belüli vagy más törvényre történő utalás, amely elengedhetetlen feltétele minden munkának. A törvényekkel kapcsolatos szétszórt anyag felkutatása és beillesztése emeli ezt a kötetet medievisztikánk legkitűnőbb teljesítményei közé.

E teljesítményt csak az értékelheti igazán, aki függetlenül időrendtől vagy területtől tematikus anyaggyűjtést próbált végezni középkori okleveleink közt és oklevélkiadásainkban. Csak az Országos Levéltárban őrzött 106 ezer oklevél darabszerinti átnézése segít ilyenkor, ez a hosszú éveket igénybevevő munka semmiképpen sem arányos a várható eredménnyel. S ha ezt az erőfeszítést vállalta valaki, a véletlen akkor is kijátszhatja. A kötet megjelenésének időpontjában adta a kezembe a véletlen azt a decretum-szöveget, amely a kötetből kimaradt – sietve teszem hozzá: nem a szerzők hibájából. Albert király koronázásának ordója egy melki kódexben fennmaradt. Ez már a 18. század óta tudott dolog volt, mert B. Petz 1729-ben kiadta. Amikor a koronázási ordó kutatásánál Petz kiadását ellenőriztem, váratlanul kiderült, hogy a Csapodi Csaba által felkutatott és filmre vétetett kódexben az ordón kívül még más magyar érdekű fontos szövegek is találhatók, köztük az 1439. május 29-i decretum szövege (283. l.), de Pozsony 1438 december 18-i keltezéssel és több fontos eltéréssel. (Cod. Mell. 751. f-o 96/a „Incipiunt leges et consuetudines ac libertates antique regni Hungarie in quibus dominus novus rex Albertus promisit ipsum regnum conservare" MTA mikrofilmtár 2663/II). Ennek a decretum-szövegnek létezését csak megálmodni lehetett volna, kikövetkeztetni nem.

A törvények szövege természetesen latin, és latin a szövegkritikai jegyzetelés is. A törvények bevezetése és a tárgyi jegyzetelés azonban német, és Bónis kitűnő bevezető tanulmánya németen kívül magyarul is olvasható. A német szövegen erősen érződik, hogy fordítás, hellyel-közzel nehezen érthető meg a gondolatmenet, pedig Bónis magyar nyelvű bevezetésének stílusa világos. A kötetnek ez a „többnyelvűsége" zavaró – és mint látni fogjuk, a mutató készítésénél zavarokat is okozott; – megfontolandó, hogy feltétlenül szükséges-e a bevezető tanulmányt magyarul is közreadni, s főleg hogy a német nyelv biztosítja-e optimálisan a kötet nemzetközi publicitását.

A Csóka Ferenc készítette mutató alapvetően a latin szövegű decretumokra utal, de tekintetbe vette a német és magyar szöveget is. Igy egy kis következetlenség is elég volt ahhoz, hogy Alsólendvai Bánfi Istvánt „Bani de Alsolindwa (!), Stephanus filius" alatt találjuk meg, hogy az 1361-ben működő egri prépostot „Vilmos", Drugeth Vilmos szepesi ispánt viszont „Willermus" néven hívják. Ennél nagyobb baj, hogy a latin fogalmak meglehetősen esetlegesen kerültek bele vagy maradtak ki a mutatóból. Az *exactor iudiciorum* pl. a 75. lapon sokszor fordul elő, de az index szerint csak a 105. lapon van róluk szó. *Nobiles* van, *de nobilitas* (216. l.) nincs, és erről a lapról még *nobilis* sincs. Mint

ahogyan *prefectio* sincs, pedig a fiúsítást tárgyaló, (sajnos elveszett) decretumról nagyon helyesen külön fejezet szól (101. l.). A felsorolást nem érdemes folytatni, csak azt kell leszögezni, hogy bármilyen jó a forráskiadvány, a használhatóságát elsősorban a mutató biztosítja.

A törvényszövegek sokféle betűfajtát és típust alkalmazó szép és gondos szedésével szemben a mutató egyszerűen sokszorosított gépelés. Azt a benyomást kelti, mintha ezen a ponton már megunták volna a könyv gondozását.

A hibák bosszantók és nyilván csökkentik a kötet használhatóságát, de reméljük, hogy a következő kötetekben helyreigazításukra még nyílik alkalom. Most, a módszer kidolgozása után nem lehet kétséges, hogy középkori törvényeink modern és magas tudományos színvonalon való közzététele nemcsak megoldható feladat, hanem mindenképpen szükséges.

Fügedi Erik

GÜNTHER FRANZ:

GESCHICHTE DES DEUTSCHEN BAUERNSTANDES VOM FRÜHEN MITTELALTER BIS ZUM 19. JAHRHUNDERT

(Deutsche Agrargeschichte IV. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1976. 2. Auflage. 280 l.)

A NÉMET PARASZTI REND TÖRTÉNETE A KORAI KÖZÉPKORTÓL A 19. SZÁZADIG

A nyugatnémet történetírás Abel és Lütge után az egyik legkiemelkedőbb egyénisége Günther Franz, aki kísérletet tett immár másodszor kiadott munkájában a német paraszti rend történetének megírására. A parasztság történetének kutatása nagyon is indokolt, mert pl. Németországban 1800 körül a nemzeti jövedelem 85%-a a mezőgazdaságból származott és ekkor a népesség 85%-a a mezőgazdaságból élt.

A szerző elmefuttatását a Karoling-korszakig viszi vissza és egyben jelzi, hogy különböző paraszti rétegeket figyelhetünk meg ebben a korszakban a servus-jellegű elemektől egészen a törzsi szabad parasztokig. A frank területeken nagyon korán bekövetkezett a parasztságnak az alávetése és a jobbágyi függőség kialakulása. A német területeken azonban ez később következik be és addig is megfigyelhető egy szabad paraszti réteg, mely a királyi fennhatóság alá tartozva, irtványföldeket fog művelés alá, és az ezzel együttjáró kiváltságokat élvezi, sőt mi több, megfigyelhető az „agrarii milites"-ek rétege, is, mely királyi fennhatóság alá tartozik és lényegében csak katonai szolgálatokra volt kötelezve. A jobbágyi jellegű alávetettség Németország nyugati területein csupán a 11. században figyelhető meg, Szászországban azonban még ekkor továbbra is fellelhetők a törzsi viszonyok, még ekkor is folyik a királyi fennhatóság alá tartozó parasztság irtásos települési akciója, és még ekkor is megfigyelhető egy szabadparaszti, fegyverviselő réteg.

A parasztság rendiségének kezdetei a 14. században jelennek meg, ekkor tűnnek fel a forrásokban olyan kifejezések mint pl. az „ordo", „conditio", „gradus" és „status" szavak. Azonban ebben az időszakban, a 13–14. században figyelhető meg a „Grund-

herrschaft" kialakulása, a parasztságnak jobbágyi kötelékekbe való belekényszerítése és a servus-sal együtt említett rusticus a nemesség korai „prédium" jellegű birtokán a „familia"-n ill. a „Hof"-on (udvar) a kölcsönös segítség („Bede" ill. „Bittarbeit") formájából kisarjadó szolgáltatásokra van kötelezve. Ekkor különül el a parasztságtól a fegyvertviselő réteg, mely elkülönülés egyben azt is jelenti, hogy a parasztságot fegyverviselési jogától megfosztják. Németország területén azonban ez a jobbágyi kötöttség a nyugati területeken nem tart sokáig, ugyanis a 13. századi jobbágyfelkelések és megmozdulások eredményeként ezeken a terheken könnyítenek. E megmozdulások következtében a nyugati területeken a parasztság maga választhatta meg soltészait, a „Meier"-eket.

Ezen előzmények bemutatása után vázolja fel a falusi földközösség képét, mely faluközösségek létrejöttének előfeltétele a „Markgenossenschaft", azonban ennek a háromnyomásos rendszerrel, szabad legelő- és erdőhasználattal („Allmende") együttjáró intézmény kialakulását késői korra teszi. Ez szerinte új jelenség és gyökerei a római birodalom faluközösségeihez és a 6. századi frank területeken – Szabó István kifejezésével élve – a földesúri „villa rustica"-hoz nyúlnak vissza. A faluközösség a háromnyomásos rendszer és a közös haszonvételek szabályozása mellett egyben bírósági és közigazgatási egység is. Felfogása szerint a faluközösség paraszti intézmény, azonban a 13. századtól kezdve a földesúri hatalom egyre jobban beavatkozik ennek ügyeibe és intézkedései révén („Weistümer") a faluközösség autonómiáját korlátozza. Ez a beavatkozás a keleti területeken teljes sikerrel járt és a „Gutsherrschaft" kialakításával egyidőben a jobbágyi függőséget jelentő patrimoniális bíróság is létrejött. A falusi földközösség azonban elsősorban Németország nyugati, délnyugati és északnyugati területein, valamint Tirolban és Svájcban (Schwyz, Uri, Unterwalden) egészen a 17–18. századig fennmaradó paraszti államok kialakulásához vezetett. A 12–13. század a faluközösségek kialakulásának korszaka és egyben a technikai újítások időszaka: ugyanis megjelenik a nehéz eke, a háromnyomásos rendszer, valamint megindul a kelet felé irányuló kolonizációs mozgalom, mely a telekrendszerrel („Hufe") és a soltészi közigazgatás alatt álló utcás, orsós középterű és erdei irtásos települési formákkal jár karöltve. Ezt a 13. századi fellendülést hanyatlás, pusztásodás követi. Erre az időszakra esik a német parasztháború, mely elsősorban vagyonos paraszti réteg, soltészok és városi vezetők irányításával – a régi jogokra hivatkozva – a faluközösségi autonómia visszaállítását követeli ott, ahol a nemesség a szabad faluközösségi haszonvételeket, valamint a halászati és vadászati jogokat korlátozta. A német parasztháború eredményeként a parasztságot végképp megfosztják a fegyverviselés jogától, azonban a nyugati területeken a földesúri nyomás gyengülése figyelhető meg.

A német parasztság történetében lényeges fordulatot jelent a harmincéves háború, mely további pusztásodást idéz elő. A földesúri hatalom a pusztán maradt telkekre nem parasztokat, hanem a „Gutswirtschaft"on robotra kötelezett zselléreket telepít. A robotkényszer a 17–18. században paraszti felkelésekre és megmozdulásokhoz vezet, mely megmozdulások ideológiai alapja a rossz földesúr és a jó király, és ezek a központi hatalomtól várják a parasztság terhei enyhítését, amelyre helyenként sor is kerül. Igy pl. Csehországban 1680-ban a robotnapok számát I. Lipót korlátozza. Azonban ezen törekvések és beavatkozások nem hozták meg a kívánt eredményt és elsősorban a „Gutswirtschaft" nyomására, valamint a nyugati és délnyugati német területeken a birtokok elaprozódása és a falvak túlnépesedése következtében megindul a 17–18.

században a keletre való német kivándorlás, mely paraszti kivándorlás hullámai még a Volga vidékéig is elérnek. Erre a korszakra válik feltűnővé az a jelenség, ami már részben a 13–14. században is megfigyelhető volt, hogy a parasztság erősen differenciálódik, kialakulnak a zsellérség különböző fajtái. A zsellérség egy része Németország nyugati területein a birtokok elaprozódása következtében az intenzív, munkaigényes szőlő művelésére tér rá. Ugyanekkor ezeken a területeken a faluközösségi legelőkre való kihajtás jogával élve, még az állattartásból is valahogy fenn tudta tartani magát, a keleti területeken azonban ez a lehetőség nem volt megadva és éppen ezért ezeken a területeken a zsellérség járulékos foglalkozásokból, így elsősorban falusi háziipari takácsmesterségből tartja fenn magát.

A 18. században a paraszti réteg gazdasági prosperálása figyelhető meg, ekkor a parasztság a polgári kultúra sok elemét veszi át, ebben az időszakban jelennek meg az állami parasztvédő intézkedések és erre a korszakra születik meg az a paraszti, Rousseau-i idill, mely a földműves lakosságban a tiszta erények és a nemesség hordozóját látja. A könyvet a francia forradalom és a napóleoni háborúk következtében megfigyelhető paraszti megmozdulások és az első felszabadítások (1807-ben Tirolban, 1813-ban Lüneburgban) leírásával zárja le a szerző, mely felszabadítási mozgalmak az 1848-as évben érik el tetőpontjukat és létrehozzák a mai parasztságot.

A szerző munkájában elsősorban a falusi földközösség, valamint a parasztság 17–18. századi rétegződésének bemutatásával kitűnő teljesítményt nyújtott, azonban ennek ellenére véleményünk szerint a könyv alapvető koncepciójával és egyes részletkérdéseivel is vitázni lehet. A mű egész alapkoncepciója, hogy a parasztságot mint társadalmi rendet mutatja be és ez a jelenség nem elszigetelt, mert a német történetírásban ez már Werner Sombarttól kezdve kísért. Mind ezen kísérletek ellenére a parasztságnak rendként való felfogását a francia forradalmat megelőző és az azzal együttjáró szellemi irányzatok hozták létre. A paraszti rendiség elméletét a polgári közgazdaságtanban elsőként Quesnay dolgozta ki, aki megkülönböztette a termelők, a parasztok rendjét, a második, a földesurak rendjét és a harmadik rendet, a munkásság és hivatalnokok rendjét. Erről ugyan a szerző nem tesz említést, azonban maga is helyenként utal arra, hogy a feudalizmus korszakában a parasztságról mint rendről nagyon nehéz beszélni. Munkájában maga is említi, hogy mikor a történeti források paraszti rendről („ordo"-ról) beszélnek, addig Németország egyes helyein, pl. Szászországban még törzsi viszonyok uralkodnak. Ugy szintén a társadalmi rétegek leírásánál is felhívja a figyelmet arra, hogy a 18. században az erős zselléresedés következtében nem parasztságról, hanem csupán falun lakó népességről beszélhetünk, és mi több, ebben az időszakban a városi polgárság egy jelentős része is a mezővárosokban („Ackerstädte") földműveléssel foglalkozott, vagyis a parasztság és a polgárság rétegei egymást átfedik. Megjegyzést tesz arra vonatkozóan is, hogy a jobbágyfelszabadítás pillanatában a jobbágyi parasztság területileg erősen megosztott volt és erről mint önálló rendről nem beszélhetünk.

Nemcsak a rendiség kérdése nyitott és megoldatlan ebben a munkában. Véleményünk szerint nem lehet parasztságtörténetet írni a földesúri mezőgazdasági üzem szerkezetének és működésének bemutatása nélkül. Csupán futólag tesz arról említést, hogy a feudalizmus korai századaiban a német paraszt a földesúri udvaron „Hof"-on illetve „familia"-n teljesít szolgálatot. Ez a jelenség azért is érdemel figyelmet, mert ez az a korai allódium, melyet Szabó István a prédiumról szóló tanulmányában, Werner

Sombart pedig „Der Moderne Kapitalismus" című munkájában a korai „Fronhof", „Gutswirtschaft" ill. „Sallenwirtschaft" formájában oly kitűnően írt le. Továbbiakban a német történetírás egyik a marxizmus klasszikusai révén nagyon részletesen kidolgozott és a korabeli polgári történetírás részéről is felismert jelensége, hogy az Elbától nyugatra a „Grundherrschaft" és ezzel együttjárva a bérleti rendszer alakult ki, addig viszont az Elbától keletre a „Gutswirtschaft" és az ezzel együttjáró robotoltatás rendszere jelent meg. Azonban ez a jelenség teljesen másodrangú kérdésként jelenik meg a szerzőnél és ezt a problémát nem tárgyalja rendszerezett formában. A szerző megkülönböztetett figyelmet szentel a német telepítési mozgalomnak és elsősorban a paraszti népességnek kelet felé történő előrenyomulásának. A 13. századi telepítési mozgalomról például megjegyzi, hogy ez nem tekinthető kolonizációnak (a gyarmatosítás értelmében), mert ez írtásos telepítés volt és nem járt együtt az őslakosság kiszorításával, de ugyanakkor pl. a német lovagrend tevékenységéről említést sem tesz és a nyugati szlávság sorsát is teljesen epizodikusan jelzi. Továbbiakban, amikor a 17–18. századi telepítési mozgalomról ír, mintha a „Drang nach Osten" után érzett nosztalgia volna érezhető a szerző munkájában, amikor arról beszél, hogy valaha a német etnikai határok egészen a Volga vidékéig nyúltak.

Tagányi Zoltán

BOGDÁN ISTVÁN:

RÉGI MAGYAR MESTERSÉGEK

(Budapest, Magvető Kiadó. é. n. 407 l.)

A szép kiállítású kötet, mely Bogdán István évek során át tartott nagysikerű rádióelőadásait gyűjti össze, és adja most már az olvasónak is kezébe, a magyar történetírásnak egy régen, Takáts Sándor és Trócsányi Zoltán halálával megszakadt, elhalt műfaját kelti életre: a színesen és népszerűsítően, de mégis szakszerűen megírt magyar művelődéstörténeti tárcacikket. Olyan műfaj ez, melynek eltűntét nem sajnálhattuk eléggé, – annál is inkább, mert az ismeretterjesztés nagy lehetőségei rejtőznek benne: lehetőségek, melyekre Takáts egy újabb kiadásának nagy sikere épp úgy felhívhatta a figyelmet, mint Bogdán előadássorozatának meleg fogadtatása.

Bogdán sorozatának mindenekelőtt igen szerencsés témaválasztását kell dicsérni. A könyv a hazai kézművesiparitermelés története: téma, mely szerves egészbe fog össze technikatörténetet, társadalomtörténetet, és az ehhez fűződő, ebből kinőtt életmód és kultúra történetét. Bogdán nemcsak jó szakíró (amiről a hazai papíripar régebbi történetének mintaszerű, gazdag forrásanyagot mozgósító feldolgozásával tett tanúságot), hanem jó népszerűsítő is: meg tudja ragadni a lehetőségeket, és jó érzékkel emeli ki a valóban jellemző elemeket. A kötet lapjain 37 régi magyar kézművesmesterség emlékezete sorakozik fel: ismerteké és elfelejtetteké, már a maguk korában is ritkáké és most is élőké a papírkészítőktől a nyomdászokon, a csizmadiákon, a fazekasokon, a lakatosokon, a halászokon, a molnárokon, a takácsokon, a tűzoltókon, a serfőzőkön át a vincellérekig, – hogy csak a legjellegzetesebbekre, a kötet széles szemhatárát leginkább érzékeltetni alkalmasakra hivatkozzunk. Az egyes cikkeken belül a szerző általában azonos rendszert

követ: ismerteti a termelés technológiáját és eszközeit, szerszámait épp úgy, mint a munkaszervezetét, – ide értve az általa többé-kevésbé meghatározott életmódot és az ebből kinőtt művelődést is: mindennek során gazdagon élve egykorú szövegek, versek, irodalmi alkotások a különben is színes, eleven előadást még színesebbé tevő idézésével. A cikkek sorát egy, a mesterségjelvényeket, cégéreket, majd egy másik, a diákéletet bemutató cikk zárja le: ezekhez csatlakozik a forrásokat cikkenként felsoroló jegyzetapparátus, benne az egyes cikkek gazdag levéltári forrásbázisára is utalva. A nyomdatechnikailag is igen igényes kiállítású kötetet számos szép kép, egykorú ábrázolás teszi még elevenebbé, szemléletesebbé. Mindennek révén Bogdán könyve legjobb tulajdonságaiban: rendszerességében, adatgazdagságában és igényeiben messze kiemelkedve az ismeretterjesztő irodalom átlagából, a szaktörténész számára is hasznos információkat tartalmaz. Bemutatja a régi idők hazai kézműipari munkamegosztásának meglepő differenciáltságát, rövid, de világos áttekintést ad a régi technológiákról, az életmód és kultúra alakulásába is differenciáltan bevilágít.

Mindezen erényei mellett Bogdán könyve azonban nem mentes bizonyos hibáktól sem: ezek részint műfajának, részint példaképeinek hibái is.

A kötet rádióelőadásszövegek lényegében változatlan lenyomása. Ezek az előadások évek során, egymástól időben viszonylag távol hangzottak el, ami óhatatlanná tette ugyanazon, majd minden iparágban, mesterségben közös dolgok szinte állandó ismétlését. *Ott* ez nem volt feltűnő: *itt* azonban igen, – kivált akkor, amikor (és többször is) az előadás műfaji szabályai szerint csak *említett* dolgoknak legalább egyhelyütt valamely rendszeres, mozgásában, fejlődésében való *kifejtése* lenne szükséges: olyan összefoglalás, mely ugyanakkor feleslegessé tenné az egyes cikkekben állandó (bár így szükséges) ismétlődéseket.

Szükségét ennek kivált három vonatkozásban érezzük: *egyrészt* egy általános történeti háttér felvázolásában, mely egyszersmind némi magyarázatául szolgálhatna a „régi" kritériumának (jelenleg ez, úgy látszik, főleg a 16–17. századot jelenti, de hogy miért, azt nem tudjuk), és megmutatná az egész ipari termelésnek és adott intézményhálózatának szerepét helyét a kor hazai történetében; *másrészt* a minden mesterség munkaszervezeti keretéül szolgáló s ennek megfelelően mindenhol sűrűn és ismételgetve idézett céhes rendszer valamely részletesebb kifejtésében; *végül* az általános műszaki fejlődés főbb tendenciáinak és állomásainak összefoglalásában. Az olvasó számára mindez a lényegében gazdaságtörténeti igényű alapozás (hiszen végül is a könyv gazdaságtörténeti kérdést tárgyal) nagyban megkönnyítené a gazdag és végül is jelenleg szétesó, sokban csak példaként idézett adat- és tényanyag valamely szervesebb elhelyezését a történeti fejlődés nagy folyamatában.

Ha ezt a hiányosságot többé-kevésbé az eredeti műfaj következményének tekinthetjük is, a kötet másik hiányosságában mintaképeinek, elsősorban Takáts Sándornak hatását kell meglátnunk: a múlt, a régi magyar mesterségek világának bizonyos idilli ábrázolása ez, a régi szép céhes idők tejjel-mézzel folyó idilljének visszatérése: kövér és tudós mesterekkel, vidáman énekelve dolgozó serény legényekkel és huncut inasokkal. Talán igaztalanul élesen karikírozó kép ez, de nem egészen alaptalan: az egyes cikkekből a céhes rendszer teljes békéje, kifogástalan funkcionálása látszik: olyan kép, mely mentes minden belső és külső feszültségtől, a külföld áruinak versenyétől épp úgy, mint a kontárok ármánykodásától, és a magában a szervezetben végbemenő változások nyomán

élesedő – érlelődő feszültségektől. Kétségtelen, hogy az ábrázolás gerincévé tett 16–17. század a céhrendszernek ebből a szempontból viszonylag stabil korszaka, az olvasó azonban joggal igényelheti, hogy a *régi* mesterségek statikus, idilli képe meg is elevenedjék: kitekintést nyújtva a mesterség további alakulására s a változás okaira is. Kérdésekre, melyek részben az előbb hiányolt – tudtunkkal a szerző által tervezett, de a kiadótól nem vállalt – összefoglalók révén meg is oldhatók lettek volna.

E két nagy, az egész kötetre kiterjedő problémacsoport mellett már csak egyes részletproblémák említése marad hátra: az ábrázolásnak helyenként sematikus volta, nem egy helyütt mellékes mozzanatok mintegy jobbak híjján az adásidőt kitölteni hivatott túlhangsúlyozása (pl. a kőműveseknél a vár leírásával); a mesterségek és általában az iparosság magyar voltának kérdése (amit a műszavaknak több szakmában többnyire német volta kérdőjelez meg); a stílus több ponton bizonyos keresett „ízessége"; egyes apróbb tárgyi tévedések (pl. Petőfi apjának nem létező nemessége, 166. l.). S nem hagyhatjuk szó nélkül az elég kínos ellentétet, mely a címlapon nagy betűvel hirdetett régi *magyar* mesterségek és az alatta levő ábra: az eperjesi céhpecsét *német* felirata között feltűnve szúrja az olvasó szemét.

Mindez azonban nem változtat a tényen, hogy Bogdán István könyve egészében és elsősorban hasznos és jó könyv: sokban alkalmas minta lehet a hasonló típusú történeti ismeretterjesztés számára, mind formájában, mind tartalmában, mind színvonalában, – még ha ez nem jelentheti szóvátett hibáinak is utánzását és követését.

Vörös Károly

SIMÓN BOLÍVAR IRÁSAI

(Budapest, Európa. 1976. 312 l.)

Simón Bolívar (1783–1830) a spanyol gyarmati uralom ellen irányuló latinamerikai felkelések sorozatának egyik vezető alakja, Dél-Amerika északi országainak felszabadítója, a kialakuló új államrendszer egyik megteremtője, katona és államférfi. A név, az események sorozata nagyjából eddig is ismert volt a magyar szakemberek körében. Válogatott írásainak a megjelentetése viszont mintegy életközelbe hozta az eddig ismeretes köztéri szobrot.

Manuel Pérez Vila „Simón Bolívar, a Szabadító" c. rövid életrajza a pálya fő állomásait villantja fel. Nyilván spanyol-amerikai közönségnek készült eredetileg, így valóban csak szorosabban véve Bolívar életrajzi adatait közli, s nem helyezi el tevékenységét a felszabadító mozgalom egészében. Több ismeretet tételez fel, mint amennyi bármilyen európai közönségtől várható.

Az írások: levelek, rendeletek, beszédek, kiáltványok eléggé sokoldalúan mutatják be Bolívar tevékenységét. A Jamaikai levél (1816), vagy az angosturai kongresszuson (1819) mondott beszéd Bolívar politikai elképzeléseit körvonalazza. A program: a spanyol gyarmatok felszabadítása, ahogyan az angol gyarmatok néhány évtizeddel korábban az angol uralom alól felszabadultak, a rabszolgaság intézményének felszámolása (erről más alkalmakkal is egyértelmű hevességgel szól Bolívar), azután a szabadság és egyenlőség – itt már általánossá válik a mondanivaló, hiszen végeredményben a burzsoá rend megteremtéséről van szó. Az ocañai kongresszushoz intézett üzenet (1828) az új állam-

alakulás, a kolumbiai köztársaság belső nehézségeit tárja fel, elsősorban a végrehajtó hatalom (vagyis saját elnöki jogköre) megszorítását panaszolja fel a törvényhozó hatalom által. Az írásokból megvilágosodnak Bolívar elképzelései a spanyol-amerikai terület néhány nagy államban való egyesítéséről, ami az ő idejében átmenetileg meg is valósult, de már maga is tanúja volt a felbomlásnak. A panamai kongresszussal, egy Amerika nagy részére kiterjedő föderáció tervével (1826) is megismerkedhetünk az írásokból.

De kibontakozik az írásokból az egyéniség, a romantikus álmodozó (Látomás a Csimborasszón, 1823), a heves szerelmes (Szerelmeslevél Bernardina Ibáneznek, 1822), az öntudatos és hiú ember (Levél José de la Mar tábornokhoz, 1822).

Ahogy már a bevezető hiányossága, hogy az események hátterét értő közönségnek szól, az írásokban is sok olyan mozzanat kerül elő, amelyet a dél-amerikai művelt olvasó nyilván ismer, vagy legalábbis van valami fogalma róla, de az európai, konkrétan a magyar közönség számára hasznos lett volna ezekhez magyarázó jegyzeteket fűzni.

De hiányoló zsörtölődés helyett inkább örüljünk annak, hogy ez a kis kötet a szélesebb magyar közönség előtt egészen ismeretlen világot tár fel. Manapság, amikor a harmadik világ egyre inkább behatol az európaiak akár mindennapi életébe is, amikor az érdeklődés iránta elkerülhetetlen, pozitívumként nyugtázhatjuk Simón Bolívar válogatott írásainak a megjelenését.

Niederhauser Emil

HARTWIG BRANDT:

LANDSTÄNDISCHE REPRÄSENTATION IM DEUTSCHEN VORMÄRZ. POLITISCHES DENKEN IM EINFLUSSFELD DES MONARCHISCHEN PRINZIPS

(Hermann Luchtterhand Verlag, Neuwied und Berlin 1968. 331 l.)

RENDI KÉPVISELET A VORMÄRZ IDŐSZAKÁBAN. POLITIKAI GONDOLKODÁS A MONARCHIKUS ELV BEFOLYÁSI ÖVEZETÉBEN

A Politica c. sorozat 31. köteteként jelent meg Hartwig Brandt 1966-ban készült doktori disszertációja, amely a német alkotmány- és eszmetörténet egyik jelentős fejezetét, a Vormärz politikai gondolkodásának alakulását vizsgálja. A korábbi feldolgozásokkal ellentétben a szerző arra törekedett, hogy a korukat messze megelőző, s ezért nem annak tipikus tendenciáit megtestesítő nagy gondolkodók helyett, a Vormärz eszmei légkörét valójában képviselő, s annak megértéséhez, átfogó értékeléséhez elengedhetetlenül szükséges széles rétegeket mutassa be. Elemzése vezérfonalául a népképviselet megteremtésének ezidőtájt központi kérdéssé váló problematikáját választja, s e rendező motívum segítségével foglalja egységbe a különböző áramlatok kaleidoszkópszerű sokaságát.

Hartwig Brandt a politikai gondolkodást a társadalmi és szociális körülmények által meghatározott, azokat tükröző tényezőként fogja fel. Leszögezi, hogy a politikában érdekelt nemesség hiánya és a polgárság közömbössége következtében az 1815 utáni németországi állapotok eleve megakadályozták egy az angol vagy francia mintához

hasonló szisztéma kialakítását: a képviseleti intézmények bevezetését. Az alkotmányos parlamenti államrendért indítandó harc társadalmi bázisának gyengeségével magyarázza, hogy a francia forradalom liberális-demokratikus követelései Németországban rendi hagyományokkal keveredtek, hogy állandó, jelenlevő tényezőként a népképviseleti és a monarchikus elv ellentéte (utóbbi tartós fölénye jegyében) hatott, s hogy a korszak fő tendenciájává a régi rendi tradíciókat új-rendi, a parlamenti képviseletet monarchikus irányba módosító törekvések váltak. A fejedelem monopolhatalma lényegében töretlen maradt, a rendi képviselet nem vált a modern képviselet forrásává.

A 19. század első felének német politikai irányzatait a szerző négy átfogó tematikus egység keretében (konzervatív, felvilágosult-kormánypárti, alkotmányos-liberális és demokratikus ellenzéki) elemzi, s nemzetközi összefüggésekben láttatásuk érdekében külön fejezetben mutatja be a nagy befolyással rendelkező francia és angol alkotmányos gondolkodás német szempontból legjelentősebb alakjait, Rousseau, Sieyès, Guizot, Burke és Mill elméletének lényegét. Kiemeli az egyes csoportokat általánosan jellemző vonásokat, s a leglényegbevágóbb mozzanatokat megragadva érzékelteti a különböző áramlatokat egymástól elválasztó, olykor csak árnyalatnyi eltéréseket.

A képviseleti alkotmányt *konzervatív* oldalról bírálók fő törekvésének a rendi alapon álló képviselet és a monarchikus elv összeegyeztetését tekinti. Érvelésük közös jegyeit a következőkben foglalja össze: a képviseleti szisztéma nem a „reális társadalomnak", annak sokféle csoportérdekeinek, hanem a társadalom „fiktív közakaratának" megjelenítését célozza; a küldöttek mentessége a választói utasításoktól az oligarchikus elzárkózás veszélyét hordozza magában; az alkotmányos berendezkedés szükségszerűen köztársasági államformához vezet, s végül a német államok hagyományos rendi struktúrája alkalmatlan a képviseleti rendszer bevezetésére.

A továbbiakban egyenként követi nyomon a konzervatív ideológia fő képviselőit. Megkülönböztetett figyelmet szentel a harmincas évek konzervatív jelszavát (ti., hogy a parlamenti képviselet a monarchikus és a rendi jelleg primátusát támadja) megfogalmazó *Fr. Gentz*nek; az új-rendi koncepció (az emancipációs követelések mérséklése érdekében a polgárság és bizonyos gazdag-paraszti elemek is jussanak képviselethez) meghirdetőinek, a politikai katolicizmus első németországi konzervatív teoretikusának, *K. E. Jarcke*nek és *K. Kr. Vollgraf*nak; valamint az angol és francia hatásokat is magánviselő, a rendi tagolódást és a fejedelmi hatalom integritását azonban tiszteletben tartó *Fr. J. Stahl* „hídverési kísérletének" a rendi monarchikus és az alkotmányos irányzatok között. Az előbbieknél kisebb terjedelmű, de ugyancsak pontos képet rajzol a háromrendi sémához ragaszkodó, azt a jövőben is érvényes formációnak tekintő, s minden képviseleti kezdeményezést a jakobinus diktatúra falrafestésével elriasztani akaró romantikus-órendi *A. Müller* és *Fr. Schlegel,* s a politikai pártok jelenlétének szükségességét először kimondó Solms-Lich hercege, *Ludwig* és *J. Türckheim* elméletéről.

Az órendi és a liberális-demokratikus tendenciáktól egyaránt elhatárolodó, a reformabszolutizmus kísérletével szimpatizáló *felvilágosult-kormánypárti* nézeteket a porosz modell középpontba állításával közelíti meg. Az egymást kizáró ellentétek a politikailag hatásos népképviseletnek és a társadalom egységét megtestesítő uralkodó kétségbevonhatatlan teljhatalmának – összebékítésére irányuló törekvések fő szorgalmazójának *L. Hoffmannt* nevezi és ebben az összefüggésben keresi az állam és a társadalom közötti közvetítést a rendek feladatának tekintő *Hegel* helyét is.

A konzervatívokéhoz hasonló részletességgel dolgozza fel az *alkotmányos-liberális* tábor különböző (ronantikus-organikus-monarchikus, észjogi-monarchikus és haladó-alkotmányos) irányzatait. Általánosan jellemző jegyüknek azt tekinti, hogy kialakulásuk feltételeit nem elsősorban hazai viszonyok termelték ki. Képviselőik a francia tanokat követték, de ideológiájuk felvilágosult alapjait romantikus elképzelések gyengítették, ami a monarchikus elvhez történő alkalmazkodáshoz vezetett.

A liberális fejlődés három szakaszát különbözteti meg. Kezdeteit a Napóleon elleni háborúval kapcsolja össze, amikor az addig csak latens nemzeti tudat konkrét formában jelentkezett. Megszületett a számos új-rendi elemet is megőrző antiracionális és francia ellenes *romantikus-organikus* irányzat, mely a fejedelem és a népszuverenitás dualizmusának megszüntetésére, a fejedelem és a rendek közötti bipolaritás okozta feszültség mérséklésére törekedett az alkotmányos állam nevében. A dilemma egyértelmű feloldásával azonban adós maradt. Az „organikus" kiegyenlítődés történelmi előképének a földmagántulajdonra épülő ógermán szabad államot tekintette, s magát a népképviseletet a régi ógermán szabadság egykorú megjelenési formájaként értelmezte (ld. *Fr. Chr. Dahlmann* és *K. Th. Welcker*). Az elképzelt szisztémában a rendek feladatának az egyes érdekek összességének képviseletét, az uralkodóénak pedig az egyes társadalmi csoportoknak közössége integrálását tűzte ki.

A romantikus-organikus irányzat mellett bontogatta szárnyait a társadalmi szerződés elméletét elfogadó, de a monarchikus elvhez feltétlenül ragaszkodó *észjogi-monarchikus* irányzat. Fő ideológusa *K. H. L. Pölitz* őszintén hitte, hogy a rendi és a képviseleti elképzelések ellentéte harmonikusan feloldható, s véleményében osztozott az angol minta követésének igényét felvillantó *Fr. H. Hergewisch*, az elképzeléseibe a parlamentarizmus számos elemét beépítő, a minsizteri felelősség követelményét először megfogalmazó „első rajnai liberális" *J. Fr. Benzenberg*, valamint az „új-rendi közvetítés" divatbajött elméletét (ti., hogy az új-rendi kompromisszum és a képviseleti rendszer összeegyeztethető) erősen támadó *L. H. Almendingen* is.

A liberális mozgalom németországi fejlődése szempontjából az 1819-es karlsbadi konferencia jelentette az újabb fordulatot. A szabadelvű gondolkodás elfojtására hozott határozatok számos korábbi illúzió felszámolásának kedveztek. Az események elsősorban az észjogi-monarchikus irány terjedését segítették elő, de felgyorsult a monarchikus elv leértékelődésének folyamata is. Mivel a nyugati típusú parlamenti miniszteriális kormányzás egyértelmű követelése helyett a túlnyomó többség egy harmadik út, egy ún. „új típusú dualizmus" bevezetésében kereste a kibontakozást, az elkövetkező években a két monarchikus irány kiegyenlítődése következett be.

A jelzett folyamattal csak kevesen fordultak szembe. Köztük *H. A. Zachariä*, aki előtt egyértelműnek mutatkozott, hogy a monarchikus és a liberális-demokratikus elemek összekapcsolásával nem oldhatók meg a problémák, hogy a parlamenti-képviseleti gondolat egy „fejedelmi-felsőbbségi" szisztémába nem építhető be hézagmentesen. A dualizmus megszüntetésére angol recept szerint az állam – politikai pártok bevezetésével történő – társadalmasítását ajánlotta és azt, hogy a kormányzati pozíciókat a többségi párt tartsa kezében, természetesen a felelősség alapján. A szociálisan strukturált népképviselet és a miniszteri felelősség kombinációjával, valamint a monarcha politikai elsőbbségének megtörésével képzelte el a változásokat *R. Mohl* is, aki azt sürgette, hogy a minden rendi tradíciótól megtisztított parlament váljék az empirikusan megfogható társadalom képviselőjévé.

A Vormärz liberális fejlődésének harmadik szakaszát az 1830-as francia forradalom vezette be. Hatására a 40-es években a népképviselet a fejedelmi hatalom azonosértékű ellenpólusa lett, a végrehajtóhatalom parlamentizálásának szükségességét azonban továbbra is csak néhányan ismerték el. Ennek követelése jellemezte az *alkotmányos-haladó* irányzatot, annak legnevesebb képviselőit *K. v. Rotteck*et és *Fr. Murchar*dot. Elméletben a csorbítatlan népszuverenitás platformjára helyezkedtek, a gyakorlatban azonban a német viszonyokhoz igazodva az államhatalmat ők is a fejedelem és a népképviselet között kívánták megosztani, de már úgy, hogy ezen újtípusú „dualisztikus rendben" a parlamenté legyen a túlsúly, s az állam legfontosabb integráló erejét a népképviselet jelentse.

Hartwig Brandt az 1830 után fellépő, de viszonylag nagyobb befolyással csak a következő évtizedben rendelkező *J. Fröbel* „Neue Politik" c. írásának elemzésével zárja munkáját. A *politikai radikalizmus* hirdetője a szuverenitást immár minden megszorítás nélkül a népben fektette le, s az állami integráció egyetlen lehetséges garanciáját az állampolgárok politikai beleegyezésében kereste.

Hartwig Brandt könyve sok-sok önálló kis elemzésből áll, melyeket a szerző az óriási feldolgozott anyagban tanúsított imponáló tájékozottsággal kapcsol egységes rendszerbe, s biztosítja az olvasó számára az eligazodást. Felhasználja a korábbi szakirodalom termékeit, enciklopédiákat, jog- és államtörténeti feldolgozásokat, hatalmas röpirat- és sajtóanyagot. A megrajzolt kép szemléletessebbé tétele érdekében gyakran támaszkodik eredeti idézetekre, megkönnyítve ezzel az egyes elméletekben jelentkező ellentmondások felismerését.

Ugy véljük, hogy Hartwig Brandt könyve a magyar szellemi életre is jelentős mértékben ható német Vormärz politikai irányzatainak sajátos szempontjából történő bemutatásával hasznos ismeretekkel szolgál a korszak kutatói számára.

Erdődy Gábor

KOVÁCS ENDRE:

SZABADSÁGHARCUNK ÉS A FRANCIA KÖZVÉLEMÉNY

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 331 l.)

A 19. század első felében a hazájuk polgári átalakulásáért és nemzeti függetlenségéért küzdő európai mozgalmak úgy tekintenek Franciaországra, mint a forradalom hazájára: innen várnak egy új forradalom jeladására, innen remélik ügyük támogatását a nagy francia forradalom elvei jegyében.

Az 1848-as februári forradalom nyomán megalakult polgári köztársaság azonban nem tudott és nem akart a szabadságukért küzdő népek protektora lenni. A második francia köztársaság saját létének elismertetésére, és az abszolutista rendszerekkel békés viszonyra törekedett; nem támogatta – legfeljebb szép szólamokkal – a nemzeti mozgalmakat sem, a magyar ügyet is sorsára hagyta.

Kovács Endre munkájának bevezetőjében megállapítja, hogy a föntebbi „sommás összegzéssel" megelégedvén, történetírásunk eddig még nem tárta föl a magyar események

francia visszhangjának részletesebb, pontosabb történetét. Monográfiájának céljául azt tűzi ki, hogy a magyar forradalomról és szabadságharcról Franciaországban alkotott különböző vélekedéseket történetiségükben, változásukban mutassa be, ahogyan a korabeli lapokban tükröződtek. Figyelembe veszi azt a tényt, hogy a magyar események megítélése nagy mértékben függött a francia belpolitikai élet és az európai nemzeti mozgalmak alakulásától is.

A szerző nem vállalkozik a francia közvélemény egészének, annak minden árnyalatának bemutatására. (A témában egyébként is további kutatásokat tart szükségesnek.) A forradalom időszakának csak legjelentősebb – így is roppant terjedelmű – sajtóanyagát tekintette át, aminek alapján az európai mozgalmak megítélésére vonatkozóan két világosan elkülöníthető véleménycsoportot különböztet meg. A konzervatív, reakciós nézeteket képviselő lapokét, amelyek eleve ellenszenvvel néztek minden forradalmi mozgalmat, és az abszolutista hatalmakkal megegyezésre törekedtek. Homlokegyenest ellenkező álláspontot fejeztek ki a republikanizmus, a demokratizmus, a kispolgári szocializmus különféle irányzatainak véleményét tükröző lapok. (Utóbbiakat összefoglalóan baloldali sajtónak nevezi a szerző, hangsúlyozza azonban, hogy a baloldal maga sem volt egységes, így a magyar kérdés megítélésében is komoly nézetkülönbségek mutatkoztak.) A baloldal sajtója rokonszenvezett az európai társadalmi-nemzeti mozgalmakkal, a nagy francia forradalom eszmei örökségéhez kívánt visszatérni, amikor követelte a kormánytól e mozgalmak támogatását.

A francia közvéleményt befolyásoló tényezők között ott szerepeltek a Párizsban élő kelet-közép-európai emigráns csoportok sajtókiadványai, melyek általában szimpatizáltak a nemzeti mozgalmakkal, de a magyarságban csak az elnyomó nemzetet a szláv és román népek érdekeinek elnyomóját látták. E lapok közül a Szláv Társaság kiadványának, a La Pologne-nak vélekedését követhetjük nyomon Kovács Endre munkájában.

A magyar kérdés megítélését európai összefüggésbe helyezendő, a szerző könyvének első fejezeteiben a kelet- délkelet-európai mozgalmak francia visszhangjával foglalkozik. A francia kormánytól nemcsak a magyar forradalom remélt támogatást. Joggal bízott ebben a Párizsban élő lengyel emigráció, hiszen a lengyel üggyel régóta rokonszenvezett a francia közvélemény. A moldvai, havaselvei fejedelemségek francia eszméken nevelkedett forradalmárai ugyancsak Franciaország segítségét várták, legalábbis diplomáciai lépéseket a fenyegető orosz invázióval szemben. A baloldali sajtó már ekkor felhívta a figyelmet az orosz veszélyre, mely a román fejedelemségek elfoglalása esetén egész Európát, tehát Franciaországot is fenyegetheti. A hivatalos francia álláspont, hűen az Európa kormányaihoz intézett 1848. március 2-i nyilatkozathoz, nem kívánt háborúba keveredni a forradalmi eszme terjesztéséért, s bár maga is tartván az orosz agressziótól, ezt az Oroszország irányába mutatott lojális külpolitikával óhajtotta megelőzni.

Az 1831-es felkelés óta nagy rokonszenvvel kezelt lengyelek ügyének elejtése mindennél jobban bizonyította, hogy a nemzeti mozgalmak támogatása nem „érzelmi kérdés". A hatalomra jutott burzsoázia saját hazájában, Franciaországban sem nézte jó szemmel a baloldal forradalmi mozgolódását, természetes tehát, hogy külpolitikájában ugyanezt az elvet követte. A francia baloldal az európai demokratikus függetlenségi mozgalmak eseményeire való reagálását mindenkor szorosan összekapcsolta a francia belpolitika bírálatával, illetve ezektől a mozgalmaktól maga is erősítést szeretett volna

kapni a forradalom hanyatló hazai lángjának élesztéséhez. Ez határozta meg a francia baloldalnak a magyar eseményekre való reagálását is. A magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek francia fogadtatását tárgyaló fejezetekben Kovács Endre kronologikus rendben haladva, 1848 nyarától, 1849 őszéig követi nyomon – elsősorban a baloldal lapjaiban – a magyar mozgalom keltette visszhangot. A jobboldal sajtójából az akkoriban tekintélyes Revue des Deux Mondes című folyóirat reflexióit kíséri figyelemmel.

A kérdéses időszakban a magyarságról alkotott vélemény az események sodrában döntő változáson ment keresztül. 1848 nyarán, őszén a francia sajtó szinte egyértelműen magyarellenesnek tekinthető, a baloldali lapokat is beleértve. Franciaországból nézve nem volt világos, hogy a Kelet-, Délkelet-Európában forrongó, egymással is szembenálló nemzeti, nemzetiségi mozgalmak közül melyik, vagy melyek állanak valóban az európai haladás vonalában. Igy helyet kaptak olyan vélekedések is, miszerint a magyarság tekinthető a szláv népek elsőszámú ellenségének, elnyomójának. A La Pologne például tiltakozott az ellen, hogy lengyelek a magyarok oldalán harcoljanak. Kivételt képezett a Le National véleménye, amely elfogadta azt a magyar érvelést a nemzetiségi kérdésben, amely szerint az egyenlő állampolgári jogok biztosítása szükségtelenné teszi a nemzetiségi jogok szavatolását.

A baloldali sajtó hangját voltaképpen az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány és a cári intervenció veszélyének eshetősége változtatta meg. Ettől kedve az ausztriai szlávokat a lengyel példa követésére: a magyar harc támogatására buzdították, s felvetődött az a gondolat, hogy a magyaroknak (és az olaszoknak) francia segítségre volna szükségük. A lengyel tábornokok – Bem, Dembinski – bekapcsolódását a magyar szabadságharcba pedig úgy értékelték, mint a magyar forradalomnak lengyel-magyar forradalommá alakulását. Ebben az összefüggésben a szabadságharcot már nem egyszerűen a magyarság ügyének, hanem a szláv népek érdekéért, majd továbbmenve, az európai közös szabadságért vívott harcnak tekintették.

A magyarok harcának támogatása érdekében megkísérelték fölrázni a francia közvéleményt, a kormánytól pedig követelték: lépjen közbe a cári intervenció megakadályozására. 1849 tavaszán, nyarán az egyre inkább defenzívába szorult francia baloldal gyenge volt ahhoz, hogy más forradalmak érdekében tömegeket tudjon megmozgatni. S miközben Teleki László még mindig bizakodott a francia kormány megnyerésében, a francia baloldal minden reményét a magyar szabadságharc győzelmébe helyezte. A magyar ügy sikerétől új európai forradalmi hullám kibontakozását várták.

Mindkét várakozás illúzió maradt. A szerző által bemutatott forrásanyagból is világosan kitűnik, hogy a francia diplomácia egy lépést sem szándékozott tenni a cári agresszió megakadályozására, ellenben az 1849. június 13-i tiltakozó tüntetést felhasználva, a kormány hozzákezdett a baloldali ellenzékével való leszámoláshoz. A magyar forradalom mérlegét – Világos után – már csak azok a lapok vonhatták meg, amelyek túlélték ezt a leszámolást. A szerző külön fejezetet szentel e témának: hogyan értékelték végső soron 1849 őszén a francia sajtóorgánumok a magyar forradalom és szabadságharc egész történetét.

Kovács Endre az átivzsgált francia lapokból vett részletekkel gazdagon dokumentált könyvében eredményesen oldja meg a magyar események francia szemszögből s egyszersmind európai összefüggésben való ábrázolását. Az általa feltárt forrásanyagból még inkább kitűnik a magyar, német, olasz, szláv – és hozzátehetjük – a francia nép

forradalmának és a nemzeti egységért folytatott küzdelmének összefonódottsága. Ezzel kapcsolatosan különösen figyelmet érdemel a Czartoryski herceg vezette lengyel monarchista emigrációnak a magyar üggyel kapcsolatos diplomáciai erőfeszítéseinek bemutatása.

Problémát okoz a francia dokumentumanyag eredetiben történő túlságosan gyakori idézése. Ez nem mindig indokolt, nem szolgálja minden esetben a mondandó plasztikusabb ábrázolását, viszont a francia nyelvet nem, vagy kevéssé bírók számára nehezen használhatóvá teszi a művet.

Perlusz Katalin

G. I. SCSETININA:

UNIVERSZITETI V ROSZII I USZTAV 1884 GODA

(Moszkva, Nauka. 1976. 229 l.)

AZ EGYETEMEK OROSZORSZÁGBAN ÉS AZ 1884. ÉVI TÖRVÉNY

Az 1861. évi jobbágyfelszabadítást követően, Oroszországban a felsőfokú képesítéssel rendelkező szakértők iránti kereslet rohamosan növekedett. Az egyetemek nem tudtak lépést tartani a kereslet növekedésével. A társadalom tőkés átalakulása menetében kialakuló intézmények működése elképzelhetetlen volt egyetemi vagy vele egyenrangú képesítéssel rendelkező szakértők nélkül. A polgári átalakulás számára utat nyitó reformok következetlensége miatt, a történelmi osztályok feudális eredetű előjogai a hivatalviselés terén sem szűntek meg. Ennek ellenére nyomasztóvá vált a szakértők hiánya.

A reformok az egyetemi szervezetet és oktatást is érintették; az abszolutista állam gyámkodásának legkirívóbb, az egyetemeket leginkább megnyomorító formái megszűntek. Az autonómiához jutott egyetemek korszerűsítették szervezetüket, oktatási és kutatási programjaikat. Igyekeztek alkalmazkodni az élet követelményeihez. Az abszolutista állam számára megszokott feladatkört jelentett az egyetemek régi típusú ellenőrzése, ami bizonyos vonatkozásban érintkezett az egyetemi „szabadgondolkodók" rendőri jellegű ellenőrzésével. Az új körülmények és követelmények szokatlanok voltak.

A helyzet jellemzésére a szerző idézi V. I. Vernadszkijt, a neves orosz tudóst, aki a következőképpen foglalta össze a helyzetet. „A 19. század második felétől eltelt évtizedek története felhívta a figyelmet a technika jelentőségére az állam életében, ugyanakkor az állami politikában sajátos módon megszokták, hogy a tudományos technikát külsődleges, véletlen tényezőnek fogják fel, amelynek kibontakozása az állami tevékenységtől független."

A cári államgépezet szemszögéből a szervezési és pénzügyi gondokat politikai természetű aggályok tetézték. Az egyetemi önkormányzat kizárta, legalábbis korlátozta ellenőrzés „lehetőségét". A cárizmus ilyen körülmények közepette igyekezett biztosítani a rendszer és a történelmi osztályok iránt elkötelezett szakértelmiség képzését. Az utóbbi viszont mereven elzárkózott a cárizmus feltétel nélküli támogatásától, és legkedvezőbb esetben is, udvarias hallgatásba burkolózott a rendszer politikai támogatását illetően.

A tőkés átalakulás szükségszerűségéből és a feudális maradványok görcsös védelmezéséből következő igényeknek az egyeztetése holtpontra jutott. Az egyetemi életet dilemma elé állító feladat megoldására a konzervatív, de az egyetemi képzés korszerűségét szem előtt tartó cári politikusok nem rendelkeztek megfelelő elképzelésekkel. Valóban nehéz feladat volt a korszerűség igényének megvalósítása úgy, hogy a pravoszláv egyház szent Szinodusa vétójogot tartott fenn magának az egyház tanításaival ellenkező oktatási programokkal szemben.

A 19. század 60–80-as éveinek forradalmi és polgári liberális mozgalmai közepette az egyetemek nehezen őrizhették volna meg politikamentességüket. A forradalmi mozgalmak híveket szereztek az egyetemi ifjúság körében. A tanárok sem zárkózhattak el a forradalmi erjedéstől, s bár forradalmi tevékenység körükben rendkívül ritkán fordult elő, a különböző demokratikus reformmozgalmakban nagy szerepet játszottak.

Az egyetemi tanulás költségei komoly terhet jelentettek. Állami ösztöndíj kevés volt. Az egyetemek úgy segítettek diákjaikon, hogy jövedelmeiknek egy hányadát szociális segélyekre, hozzájárulásokra fordították. Scsetinina kimutatja, hogy a hallgatók igen nagy része kapott rendszeres egyetemi támogatást, mert csak így folytathatta tanulmányait. Ugyanakkor az egyetemi hallgatók körében a nemesi származásúak domináltak, de a birtokkal vagy jelentős vagyonnal rendelkező családokból származó egyetemi hallgatók aránya rendkívül alacsony volt. Az értelmiségi pályákat zömmel elszegényedett nemesi ivadékok választották. A hallgatók másik nagy hányada papi vagy mérsékelt jövedelemmel rendelkező kereskedő-ipari polgár, továbbá értelmiségi családokból került ki. Viszont munkás vagy paraszt származású fiatalember alig került egyetemre. Igy zömmel a történelmi osztály és a felemelkedő polgárság fiai mentek az egyetemekre, de anyagi helyzetüknél, érzelmi hangoltságuk alapján új módon keresték társadalmi beilleszkedésük módozatait. Ezek származásuk ellenére sem számítottak a cári abszolutizmus feltétel nélküli híveinek.

Az egyetemi rendes tanárok 40–42%-a nemesi családokból származott, de tényleges vagyont jelentő, jövedelmet hozó birtokkal csupán néhányan rendelkeztek. Az egyetemi tanárok nagyobb hányada polgári vagy papi családból került a tanszékekre. Néhány paraszt származású egyetemi tanár is volt. Az egyetemi értelmiség alacsonyabb kategóriáiban a vagyontalanok és nem nemesi származásúak még nagyobb arányt képviseltek.

Az elemzés rávilágít, hogy az egyetemi értelmiség a maga egészében – ide értve a hallgatókat is – csak a névleges statisztika szerint tartozott a politikai rendszer támaszához. Helyzeténél, hangoltságánál fogva a polgári átalakulás radikális vagy legalábbis liberális-reformista útjának voltak a hívei. A cári bürokrácia még azokat is elriasztotta, akik hajlamaiknál fogva készek lettek volna a kormányzat támogatására.

A statisztikákban felszínre nem kerülő társadalmi átalakulás figyelmet érdemel. Érdekes lett volna tájékoztatást kapni abban a vonatkozásban, hogy az egyetemi értelmiség igen szűk körén túlmenően, a történelmi osztályok egész szerkezetében érvényesültek-e hasonló jellegű változások, eltolódások. Érdeklődésre tartana számot az is, hogy az uralkodó osztály anyagilag leromlott rétegeit érintő változások mennyiben tükröztetik az orosz társadalom egészének reform utáni mozgását. Értve ezen az érzelmi és politikai áthangolódást is. A kérdésre vonatkozó irodalom jegyzetekben való feltüntetése is jól szolgálta volna az olvasó tájékoztatását.

A 19. század 70-es éveinek végén, a 80-as évek elején a kormányellenes megmozdulások megriasztották a kormányköröket. A politikai és ideológiai erjedés fészkeit nem alaptalanul, de egyben eltúlozva a helyzetet, az egyetemekben, pontosabban a liberalizált oktatási programokban látták. Az 1880-as években a reakció „Batu káni sisera hada" ellentámadásba ment. A jobbágyok felszabadítása felől intézkedő „szerencsétlen" dekrétum kibocsátása 25. évfordulójának megünneplését a kormány megtiltotta. Az ebből az alkalomból készült cári leirat a nemesség történelmi elhivatottságát méltatta és továbbra is az egész nemzetért felelős szervező erőnek nyilvánította. A reformmal és annak végrehajtásával elégedetlen parasztságot és kormányellenes megmozdulásait nem említi a leirat, de azoknak nyilvánvaló hatása alatt a leirat részletesen foglalkozik a nemesség felelősségével a parasztság irányításában.

Ilyen légkörben adták ki, igen hosszúra nyúlt vita után, az 1884. évi egyetemi törvényt, amelyik mindent visszavett a liberális engedményekből. Eltörölte az egyetemi önkormányzatot, központilag írta elő az oktatási programot. A német egyetemek példájára a klasszikus görög-latin antikvitás került az egyetemi képzés középpontjába. Ez azonban olyan túlzó módon került megvalósításra, hogy a római jog volt a „legkorszerűbb" jogi ismeret, amiben a hallgatók elmélyedhettek. A latin és a görög filológiával ellentétben az orosz nyelv és irodalom csak fakultatív előadásokon kapott helyet. A törvény egyetemenként és karonként meghatározta a tanszékek számát és szakmai megoszlását. Ebben a vonatkozásban valamelyest előnyösebb helyzetbe került a két főváros egyeteme és a kazányi egyetem. (Az utóbbi az orientalisztikában szerzett érdemeinek elismeréseként.) A törvény meghatározta az egyetemi tanárok, magántanárok létszámát és az előléptetések rendjét. A humán karok oktatási programját az abszolutizmus védelmének ideológiája határozta meg. Ezek a karok különösen megsínylették a korlátozó intézkedéseket, a humán tárgyak oktatása hanyatlásnak indult. Az egyetemi tanárok fizetését volt hivatva kiegészíteni az előadásonkénti honorárium, amit a hallgatók fizettek. A képtelen intézkedés következtében egy középszerű jogász javadalmazása 120-szor volt nagyobb, mint egy világhírű orientalistáé. A hallgatókat sújtó anyagi természetű és represszíós intézkedések következtében az egyetemek elnéptelenedtek. Ennek pedig súlyosabbnál súlyosabb következményei szinte egyik napról a másikra jelentkeztek. Az összesen 6 egyetem amúgy sem tudta kielégíteni az óriási birodalom szakemberigényét. Az egyetemek állami költségvetésből eredő javadalmazását drasztikusan lefaragták. A 6 egyetem évi összes költésgvetése a cári udvartartás évi költségvetésének alig 1/5-t tette ki.

A megindult kutatási programok befagytak, az egyetemek felügyelete alatt tevékenykedő, tekintélyes tudományos társulatok tevékenysége megtorpant.

Az elszomorító következmények úgy következtek be, hogy a törvénytervezet nem eredeti alakjában került bevezetésre. A tervezet eredeti szövegezése ugyanis a cári szenátus és a szent Szinodus konzervatív, de művelt és széleslátókörű tagjait megriasztotta. Ők szokatlanul keményen léptek fel a törvénytervezet vitáján. Az „enyhített" egyetemi törvény hatása is olyan súlyos volt, hogy 1889-ben a kormány kénytelen volt elállni a humán szakokat sújtó korlátozásoktól. Ugyanis éppen a törvény végrehajtása következtében dőlt ki a törvény egyik ideológiai oszlopa, a klasszicizálás. Egyszerűen megszűnt a középiskolai tanárok utánpótlása. Az élet halomra döntötte az abszolutista elképzeléseket az egyetemi oktatás terén. Elakadt a birodalom fejlődése

szempontjából oly fontos vasúti mérnökök képzése. A diákmozgalmakat sem sikerült felszámolni. A törvény hatására Összorosz Diák Liga jött létre, az egyetemek közösen léptek fel érdekeik védelmében. Szűkös anyagi erőforrásaikat úgy forgatták, hogy szegény, de tehetséges diákjaik számára valamelyes szociális segélyt biztosítani tudjanak. Igy a „nyugtalanok" szűkölködésre kárhoztatva ugyan, de folytathatták tanulmányaikat.

A szerző végül részletesen mutatja be a törvény összeomlásának történetét. Az olvasmányos könyv sok érdekes adatot ismertet. A rövid terjedelem következtében azonban több érdekfeszítő kérdés nézőpontján kívül rekedt. Egy ilyen, ahol a szerző arról ír, hogy az egyetemi értelmiségnek a polgári átalakulásért, a reformok védelmében vívott küzdelme elválaszthatatlan általában a haladó és forradalmi orosz mozgalmak történetétől. Erre az összefonódásra V. I. Lenin figyelmeztetett. E kapcsolódásnak lényegi szálait nem mutatja meg a szerző. Talán érdemes lett volna bemutatni a konzervatív uralkodó osztályokon belül azt a társadalmi-politikai csoportosulást, amelyik kezdeményezte és végrehajtotta a félresikerült egyetemi törvényt. A cári szenátus megoszlása jelzi, hogy az abszolutizmus és a konzervatizmus támaszának volt egy felvilágosultabb része is. Tekinthető ez irányzatnak, vagy csupán alkalom szülte csoportosulás volt? Bárhogyan is volt a valóságban, a kérdés elemzést érdemelt volna.

Bartha Antal

MARIE-LUISE RECKER:

ENGLAND UND DER DONAURAUM 1919–1929 PROBLEME EINER EUROPÄISCHEN NACHKRIEGSORDNUNG

(Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts in London, Band 3. Stuttgart, Ernst Klett Verlag. 1976. 324 l.)

ANGLIA ÉS A DUNA-MEDENCE 1919–1929 EURÓPA HÁBORU UTÁNI RENDEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A 60-as évek közepén a brit munkáspárti kormány 50-ről általában 30 évre szállította le az angliai levéltárakban a kutatási zárlat idejét, s most, tíz év múlva kezdenek megjelenni azok az összefoglaló művek, amelyek e gazdag és értékes iratanyag felhasználásával készültek.

Ilyen szintetizáló munka M. L. Reckeré, aki a münsteri Vilmos Egyetemen 1974-ben kiírt disszertációs témák egyikét dolgozta ki a Volkswagen Művek 3 éves kutatói ösztöndíjával az oxfordi St. Antony College-ben. Bár ez a brit külügyminisztérium kutatóintézetének tekinthető, ahol a napi politikai igényeknek megfelelő tanulmánytervek készülnek, s ahová hivatásos diplomaták vonulnak vissza tudományos munkára és emlékirataikat megírni, s a szerző mindenekelőtt a Foreign Office dokumentumaiból merített,- műve nem politikai vagy diplomácia-történeti, hanem gazdaságtörténeti tanulmány. Az első világháborút követő átrendeződés kérdéseit a gazdasági élet rekonstrukciója szempontjából vizsgálja, az egyes országok gazdasági-pénzügyi szanálása történetének keretében.

A 13 fejezetre bontott mű bevezetésében körülhatárolja a vizsgálandó területet: az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaival kíván foglalkozni, amelyek közé sorolja Jugoszláviát és Romániát is, de Lengyelországot, amely „. . . híd vagy gát Németország és Oroszország között," nem. Recker a téma tárgyalása során később maga is bővíti azonban vizsgálódásának körét, s ez természetes is, hiszen sem a gazdasági-pénzügyi stabilizáció, sem a nagyhatalmak politikájának bemutatása nem képzelhető el Lengyelország említése nélkül, nem is beszélve a „keleti Locarno" kérdéséről. Bulgária bevonása minden szempontból indokolt, Albániáé viszont annál kevésbé – a róla írt pár sor nélkül is kerek lenne a kép.

A következő 5 fejezet foglalkozik az angol politikai és gazdasági élet legfelső fórumainak elvi és gyakorlati politikájával és a háború utáni rendezés kérdéseivel Kelet-Közép-Európában – lényegében az 1919-es év eseményeivel. A második rész (VII–IX. fejezet) bemutatja a gazdasági-pénzügyi stabilizáció brit elképzelések szerint való megvalósítását e térségben a Népszövetség égisze alatt 1920 és 1924 között, míg a harmadik (X–XII. fejezet) a brit politika részleges győzelmét, de gazdasági visszavonulását hozó locarnói időszakot tárgyalja 1930-ig, majd egy rövid zárófejezet foglalja össze a szerző legfontosabb megállapításait.

A döntést hozó brit szervek politikájának ismertetésénél megállapítja, hogy a *kabinet* ritkán foglalkozott e területtel közvetlenül, s a politikai elkötelezettség mértékét a Dunamedencében a *Foreign Office* szabta meg, amely a koordinátor szerepét is betöltötte. Olvashatunk arról, hogy jelentősége Lloyd George alatt csökkent, de a miniszterelnök politikájának felvázolásával adós marad. Igy a brit külpolitika megosztottságának forrását is a külügyminisztériumban keresi. A „New Europe"-csoport (Tyrrell, Headlam-Morley, Namier, Nicolson, a Leeper-fivérek) és védnökük, a brit külpolitika szürke eminenciása, Sir E. Crowe befolyása valóban korlátlan volt e térség angol és szövetséges politikáját illetően: a Monarchia helyébe lépő nemzeti államok kialakulása során a két vezérelvet, az önrendelkezést és a gazdasági-stratégiai életképességet csak a volt „kisebb szövetségesek" érdekében alkalmazták. E „középhatalmak" Németország és Oroszország időleges kiesésével kialakult hatalmi vákuumban a reálisnál nagyobb jelentőségre és befolyásra tettek szert.

A gazdaságilag életképtelennek tekintett Ausztria és Magyarország, valamint a három háború által tönkretett Bulgária – pontosabban egy átfogó, és nemcsak a győztesek igényeit kielégítő közép-európai rendezés – érdekében szót emelő brit képviselők csoportja azonban nem szerveződhetett meg a Foreign Office-ban.[1]

[1] Az idézettek közül Sir W. Beveridge a diplomaták által lenézett Élelmezési Minisztérium államtitkára, a brit segélyszervezet közép-európai vezetője volt, akit éppen Crowe nyomására menesztettek föderációs elképzelései miatt; C. K. Butler, ugyanebből a minisztériumból, hasonló okokból válik meg segélyszervezeti beosztásától 1920-ban, de semmi köze N. M. Butler-hez, aki 1922-től a Foreign Office közép-európai osztályának munkatársaként valóban tárgyilagos megjegyzésekkel látja el a beérkező ügyiratokat. M. W. Lampson – 1923–26-ig az ügyosztály vezetője – inkább középutas; F. E. Adam az angol diplomaták harmadik vonalbeli garnitúrájához tartozott, míg az időnként a legyőzöttek érdekeiért is szót emelő C. H. Smith, s a nem említett W. H. Mack és J. D. Gregory nem is vitték sokra abban a minisztériumban, ahol a Crowe majd Vansittart által követett francia-kisantant orientáció uralkodott, s ahol Benešt tartották „. . . . Közép-Európa legnagyobb emberé"-nek (Lampson).

A *Treasury* (pénzügyminisztérium) a rendezés két kulcskérdését tartotta kezében: a jóvátételekét, háborús tartozásokét és a rekonstrukciós hitel- és segélyügyeket – ez utóbbiakban a Foreign Office-szal szemben is vétójoga volt. A Treasury érvei nagy súllyal estek a latba, s korlátozásait a külügyminisztériumon kívül a fegyveres erők három minisztériumának is figyelembe kellett vennie Európához való viszonyuk alakításában, így a külföldi pénzügyi és katonai elkötelezettségek váltak a takarékossági, deflációs politika első áldozataivá. A pénzügyi körök véleménye szerint először Angliában kellett volna rendet teremteni, s a hitel-igények kielégítésének sorrendjében a birodalom és a font-öv országai után utolsó helyen szerepeltek az „egyéb országok". Ez tényleges embargót jelentett, amely rövid megszakítással 1925 végéig volt érvényben.

A „retrenchment policy" és a „sound finance" elvének legkövetkezetesebb képviselője M. Norman, a *Bank of England* teljhatalmú kormányzója volt. Az ő és Niemeyer (Treasury) elképzelései szerint ment végbe a kelet-közép-európai államok gazdasági talpraállítása, valutareformja a húszas években. A Norman-terv előirányozta a gazdasági együttműködés megjavítását, távlatilag pedig gazdasági unió megteremtését az utódállamok között. Az Angol Bank és a többi pénzintézet[2] jegyezte az osztrák, magyar és bolgár stabilizációs kölcsönök tetemes részét, közreműködtek a lengyel, csehszlovák, román és jugoszláv államkölcsönök kibocsátásában, kiépítették az Angol-Osztrák Bank új fiókintézeteinek hálózatát Prágától Nagyváradig, élénk érdeklődést tanúsítottak a dunai hajózás iránt, de Grenfell grandiózus terve egy brit részvénytöbbséggel rendelkező és monopolhelyzetben levő hajózási társaság létrehozására nem járt sikerrel. Viszont a csehszlovák élelmiszer-, az osztrák és a román nehézipar, valamint a román olajfúrás és -kitermelés jelentős részét a brit tőke ellenőrizte.

A *Board of Trade*-nek is megerősödött befolyása a külpolitikára. Új ügyosztálya, a tengerentúli kereskedelemmel foglalkozó (DOT), összekötő és közvetítő szerepet játszott a Foreign Office és a kereskedelemügyi minisztérium között, – képviselőit mindenütt ott találjuk a brit követségek tisztviselői karában.

Ami a brit politika egészét illeti, abban a Dunamedencének mellékes szerep jutott.[3] A térség problémáival csak akkor foglalkoztak legfelső szinten, amikor – 1919-ben – a forradalmi hullám, az egész „békeművet" fenyegette (a Négy Nagy tárgyalásai, a Smuts- és a Clerk-misszió) vagy a nagyhatalmi versengés mellékszíntereként, mint a 20-as évek második felében. A három keleti „szárnyhatalom" összeomlása egyszer adódó nagy lehetőségnek tűnt a nyugati hatalmak szemében, hogy számukra kedvező gazdasági és politikai viszonyokat valósítsanak itt meg, de az egységes elképzelés és cselekvés hiányában ezt elszalasztották.

A Lloyd George, Curzon, majd A. Chamberlain által képviselt külpolitika célja – felismerve a világot háborúba sodró szövetségi rendszer veszélyeit – az volt, hogy egy regionális megegyezés keretében összebékítse az utódállamokat, természetesen a status

[2] Morgan, Grenfell & C.o, Schroeder & C.o, N. M. Rothschild & Sons, Barring Brothers & C.o, Barclay's, British Overseas Bank, Glyn, Mills, Currie & C.o.

[3] „. . . Nyugat-európai ügyekben partnerek vagyunk, (míg) . . . Kelet-Európában szerepünk inkább az érdektelen amicus curice-é." A. Chamberlain megjegyzése 1925. febr. 21-én. PRO F. O. 371. vol. 11 064 W. 1252/217.

quo alapján, elfogadtatva az új „békerendet".[4] A térség gazdaságpolitikai újjáépítéséhez nyújtott brit segítség célja az volt, hogy Finnországtól Görögországig minden állam biztosan álljon a lábán, amikor Németország és Oroszország ismét elfoglalja helyét Európában, s hogy a korábban Berlinhez, Bécshez és Pétervárhoz fűződő szálak Londonba vezessenek.

E politika – ha fel is mutathatott múlékony sikereket – már a tárgyalt időszakban meghiusult az egymással is versengő franciák és olaszok kihívása miatt. A franciák – nyugati határuk biztosítása mellett (Locarno) – szilárd szövetségi rendszer kiépítésére törekedtek „Köztes-Európában", (Zwischen-Europa), és sikereiket egy egész sor gazdasági, politikai és katonai egyezmény bizonyítja.[5] A Bank of England helyét a Banque de France vette át, s mivel a francia pénzügyi és ipari vezetés kapcsolata szorosabb volt, e szerződések sokkal hatékonyabb francia behatolást biztosítottak, mint a népszövetségi mezbe bújtatott és amerikai támogatással végrehajtott brit szanálási programok.

A leggyengébb partner, Olaszország, szintén a Monarchia vezetőszerepének átvételére törekedve, Jugoszlávia bekerítésének és az új államok közti közeledés megakadályozásának politikáját folytatta, majd 1927 után a revízióért kiáltók védnökévé vált.

Az ellentétek ekkor még nem áthidalhatatlanok: Chamberlain erőfeszítései arra irányultak, hogy a Dunamedencében is létrehozzon egy, a locarnóihoz hasonló biztonsági rendszert, s ezt a politikát Briand-nal és Mussolinival is egyeztette.

A térség államai közül a szerző legrészletesebben *Ausztriával* foglalkozik, egyrészt, mivel „. . . Ausztria esetében mindig Németország állt a háttérben," másrészt, mert annak példáján mutatja be az angol szanálási modell buktatóit és sikereit.

Londonból nézve *Csehszlovákia* volt a térség mintaállama, „. . . az egyetlen szilárd és biztos pont Közép-Európában, . . . Anglia előnyben részesített, kedvelt partnere." A brit politikusok Csehszlovákia megőrzését és dinamikus fejlődését presztízs-kérdésnek, a közép-európai békerend próbakövének tekintették.[6] A szerző ugyanakkor leszögezi: a brit államférfiak és gazdasági szakemberek által ideális megoldásnak tartott dunai konföderációs tervek kudarcáért a világháború és a tőkés gazdasági válság közötti időszakban egyértelműen Csehszlovákia és a kisantant (amelynek kialakulásáról, céljairól alig tudunk meg valamit) vezetőit terheli a felelősség.[7]

[4] „. . . Európának mindenekelőtt biztonságra van szüksége. De ésszerű stabilitás nélkül nincs biztonság. Ezért nem vagyok hajlandó tanulmányozni, hogyan lehetne átrajzolni Európa térképét. Könyörögjünk mindnyájan, ha egyáltalán el kell végezni ezt a munkát, egy oly nemzedék feladata legyen, amely valamit már felejtett a tegnap keserűségéből." A. Chamberlain megjegyzése 1925. máj. 21-én. PRO F. O. 371. vol. 10 695. C 6952/218 f.

[5] 1923-ban egyezmények kötése Lengyelországgal, Jugoszláviával és Romániával francia fegyverzet szállítására 800 millió frank értékben. 1924 január: francia–csehszlovák politikai szövetség, mely előirányozta a vezérkarok együttműködését.

[6] „. . . Csehszlovákia magasan áll az európai nemzetek között. . . . Érdekünk, hogy prosperáljon, s mi több: mivel az összes új államok közül ez mutatja a stabilitás és a politikai bölcsesség legtöbb elemét, megérdemelten biztosította a maga számára elismerésünket és támogatásunkat. Csehszlovákia a békekonferencia legfőbb igazolása, s ha szétesik vagy kudarcot vall, 1919 államférfiai kétbalkezes amatőröknek bizonyulnak majd száz évvel korábbi bécsi elődeikhez képest." Sir G. Clerk évi jelentése 1923. PRO F. O. 371. vol. 9678. No. 4053/207.

[7] „. . . Prágában, Bukarestben és Belgrádban látták, hogy egy gazdasági föderáció Bécs és Budapest vezető helyzetét erősítené meg, és megakadályozná saját nemzetgazdaságuk kiépítését. Hogy valóban függetlenné váljanak, ezeknek az államoknak meg kellett szakítani régi gazdasági kapcsolataikat – ezért nem valósulhatott meg egyetlen ilyen konföderációs terv sem" (130).

A magyar politikai történetről szóló részek elnagyoltak és helyenként pontatlanok.[8] Helyesen állapítja meg, hogy határainkat már a Tanácsköztársaság létrejötte előtt rögzítették.[9] Károlyi és Bethlen szerepét a brit értékelésnek megfelelően mutatja be.

Jugoszláviának nem sikerült stabilizációs kölcsönt szereznie Angliában. A királyi hatalomátvételt örömmel üdvözölték Londonban, mert a rég várt konszolidáció kezdetét látták benne.

A könyvből egyértelműen kiderül: Nagy-Britannia hanyatlása már az első világháború után megkezdődött. Az elavult termelési struktúra, az Egyesült Államokkal szemben való eladósodás, a „társadalmi nyugtalanság" a győzelem ellenére sem tették lehetővé, hogy megfeleljen az iránta táplált nagy várakozásoknak. A nemzetközi közvélemény és néhány brit államférfi[10] tudatában a Brit Birodalom a világ első nagyhatalmaként élt tovább, de az anyaország belső gyengesége miatt többé már nem játszhatta az „arbiter mundi" szerepét, és a brit koncepciók nem érvényesülhettek Európa délkeleti részén sem: – a gazdasági és politikai vezetőszerepet e térségben 1925 után át kellett engedniük Franciaországnak.

A mű nem támadja, de nem is védi a versaillesi békerendszert, s nem foglal állást a térségben feszülő nagy kérdések (politikai és nemzetiségi ellentétek, revízió), egyikében sem. „Pártatlansága" az angol források zömének hűvös érdektelenségéből fakad, mert a szerző műveltsége, felfogása és értékelése teljességgel polgári: nem szól az 1917–18-as forradalmak hatásáról, s még az 1919 „március–áprilisi krízis" tárgyalásánál sem említi a szocialista rendezés alternatíváját.

A könyv szerkezeti felépítése időrendi-tematikus: egy-egy időszak legjelentősebb eseménye köré csoportosítja mondanivalóját. Az első részben nem szerencsés a fejezetek sorrendje – helyesebb lett volna a fegyverszüneti időszak problémáival (segélyprogram, a márciusi áprilisi válság – V. fejezet) kezdeni, ezt követően tárgyalni a békerendezés területi határozatait és gazdasági rendelkezéseit (VI. fejezet), s csak ezek után ismertetni az új rend következményeit a Duna-medencében (III. fejezet). Német stílusa elegáns és könnyen érthető. A biztos ítélettel és mértékkel megválasztott idézeteket eredetiben, angolul adja közre. A szerző azonban egyetlen más nyelven írt műre sem hivatkozik, s itt felmerül a kétely: lehet-e a „the Land Between" bármilyen kérdésével érdemben foglalkozni a nemzeti nyelvek néhányának ismerete nélkül?

[8] József főherceget nem Clerk mondatta le (106); Jugoszláviához nem 200 ezer magyar került (111); a területi döntéseket nem koordinálta sem a központi területi bizottság, sem más szerv (109); Csehszlovákiának, Jugoszláviának és Romániának nem „minimális követeléseit" teljesítették, Magyarország és Bulgária óhaját pedig egyáltalán nem vették figyelembe (110).

[9] Teljesen új és megalapozott az az állítása, hogy a román-magyar határt „... Magyarország javára módosították, csekély mértékben, hogy Kun Bélát a békekonferencia döntéseinek elfogadására rábírják." Ugyanakkor „... Burgenland Ausztriának való átadását az a törekvés diktálta, hogy Ausztria ellenálló erejét a bolsevizmussal szemben megnöveljék" (113).

[10] Curzon külügyminiszter, a birodalmi vonal kiemelkedő képviselője 1920 áprilisában emlékiratban sürgette a brit jóvátételekről és háborús tartozásokról való egyidejű és egyoldalú lemondást, amellyel „... egycsapásra magunkhoz ragadjuk az erkölcsi vezetőszerepet a világon.... Mert Európát nem lehet újjáépíteni, sem Németország és Közép-Európa többi részének problémáját megoldani, ha nem vagyunk olyan helyzetben, hogy vezessük, vagy irányítsuk szövetségeseinket, s ha szükséges, nyomást gyakoroljunk rájuk a gazdasági és politikai rekonstrukció kérdéseiben, melyeknek részét alkotják a jóvátételek is..." PRO CAB. 24/103 Cp 1093 (175).

A 34 oldalon át sorolt gazdag és friss forrásanyag alapján merészebb és újszerűbb alkotást reméltünk. Bizonyos csalódással tesszük le a könyvet, mert az voltaképpen sehol és semmiben nem hoz újat, érdeme abban áll, hogy a nagy vonásokban már ismert jelenségeket új, részletes levéltári adatokkal támasztja alá, s itt elsősorban a külügyminisztérium tisztviselőinek megjegyzéseire gondolunk. Imponáló bőségű a másodlagos feldolgozások listája is. A mű értéke mindenekelőtt adatgazdagságában van, s emiatt a korszak minden kutatójának ismernie kell.

Arday Lajos

GERGELY FERENC–KISS GYÖRGY:

HORTHY LEVENTÉI A LEVENTEINTÉZMÉNY TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 281 l.)

„Sokan emlékeznek még a leventére, sokan személyes emlékeket őriznek róla. Mi is volt tulajdonképpen a leventeintézmény? " – teszik fel a kérdést a szerzők, s így válaszolnak rá: „A negyedszázados Horthy-fasiszta rendszer ifjúságpolitikájából eredő jellegzetes alakulat, a korszak legnagyobb létszámú ifjúsági szervezete . . . Szervezői a sportolási-testedzési lehetőségek biztosításával, a testnevelés fontosságának hangsúlyozásával, a fasiszta katonai előképzést kívánták megalapozni".

Az előzmények bemutatása során világossá válik, hogy az ifjúság honvédelmi nevelésének Eötvös József által már 1868-ban felvetett helyes igénye a 19. század végén, a 20. század elején az uralkodó osztályok politikai érdekeinek megfelelően, különösen a balkánháborúk hatására, militarizmussá torzult, s a szocialista, agrárszocialista mozgalmak hatására egyben bizonyos proletárellenes karhatalmi elképzelésekkel párosult. Nem véletlenül kapcsolódott tehát az egész kérdés oly szorosan a polgári lövészegyletek, lövésztanfolyamok ügyéhez, s ez még világosabbá válnék, ha megemlítenék a szerzők Szemere Miklós nevét, akire a Horthy-korszak leventemozgalmának vezetői úgy tekintettek, mint e – különösen reakciós szellemiségű – honvédelmi nevelés legfőbb sürgetőjére, előharcosára.

Szívesen olvastunk volna részletesen is arról, milyen fordulatot hoztak 1918–1919 forradalmai az ifjúság hovédelmi nevelése kérdésében; főleg arról, hogy a Tanácsköztársaság forradalmi honvédő harca milyen közvetlen és hatékony nevelőerőt jelentett. Erre a kötet inkább azáltal utal, hogy idézi a felülkerekedett ellenforradalom panaszkodását az ifjúság, sőt a vezetésükre hivatott pedagógus stb. rétegek „mély fertőzöttségéről".

A szerzők igen helyesen mutatnak rá arra, hogy a forradalmak után az ellenforradalmi szellemű honvédelmi nevelés megvalósításáért mily energikusan lépett fel a MOVE. Kár viszont, hogy átveszik azt az általánosító túlzást, miszerint a MOVE „a Horthy-korszakban időnként szinte 'második államhatalomként' befolyásolta a bel- és külpolitikát". (125. l.)

Az 1921 decemberben megszülető leventeintézmény elsősorban a trianoni békeszerződés katonai korlátozó intézkedései miatt nem lehetett nyíltan militarista szervezet.

De azért sem, mert az ellenforradalom kevésbé szélsőséges erőinek némileg más felfogásuk volt a honvédelmi nevelésről, s ez az 1921. évi LIII. tc.-ben, a „testnevelési törvényben" is kifejeződött. A dolgozó ifjúság számára a 21. életév betöltéséig kötelezővé tett iskolán kívüli testnevelés legfőbb irányító szerve a még 1913-ban alakult, s a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak alárendelt Országos Testnevelési Tanács lett; az országszerte megalakuló testnevelési bizottságok, az oktatói kar, a leventeegyesületi vezetőségek összetétele egyaránt a politikailag is szélsőséges katonatiszti elemeknek a kezdeti szervezkedési időszaknál szűkebb mozgástérre szorítását jelezte. A kötet jól érzékelteti a következő évek vonatkozásában is két tendencia küzdelmét: az egyik növelni kívánja a katonai vezetés (Honvédelmi Minisztérium) befolyását, katonai kiképzési célokat tart szem előtt, katonai szabályzatokat akar mintául venni, fegyelmező gyakorlatoknak tulajdonít különös jelentőséget; a másik a honvédelmi nevelési célt nem szűkíti le a katonai kiképzésre, nem kiképzett újoncokat akar közvetlenül nyerni, hanem tömegsporttal megedzett, egészséges, fegyverképes ifjúságot, követendő módszere nem a drill, hanem az önkéntes cserkészmozgalomtól elsajátítható, a játékosságnak teret engedő, a korosztályi sajátosságokat figyelembe vevő, vonzásra, élmény-nyújtásra törekvő módszer, amely alkalmazására pedagógusokat és papokat, testnevelő tanárokat és sportoktatókat alkalmasabbnak ítélt, mint a többnyire igen szűk szemhatárú katonatiszteket.

Maga az a körülmény, hogy az 1921. évi „testnevelési törvény" végrehajtási utasítása csak 1924 februárjában jelent meg, utal a nehézségekre, amelyek nem utolsósorban a jelzett tendenciák küzdelméből eredtek. Az 1927 januárjában megjelent „Testnevelési Utasítás" már mindenesetre erőteljesebben közeledett a tömeges katonai előképzés kívánalmaihoz, s olyan sportszakosztályok felállításáról intézkedett, amelyek a katonai szempontból közvetlenebbül fontos ágakat (ökölvívás, birkózás, lovaglás, úszás, céllövés, kerékpározás, motorkerékpározás stb.) karolták fel. Az anyagi nehézségek azonban továbbra is meglehetősen korlátozták a leventemozgalom hatékony kiépítését. A könyv méltán foglalkozik behatóan az anyagi bázis biztosításának kérdéseivel.

A szerzők igen meggyőzően bizonyítják, hogy a leventeintézmény nem tudott az ifjúság számára vonzóvá válni. A levente csapatfoglalkozásokon való részvétel és „fegyelmezett magatartás" biztosítására kezdettől fogva kényszerítő eszközök igénybevételére is szükség volt: ezeket aztán az 1927 szeptemberében megjelent „Fegyelmi Fenyítő Szabályzat" foglalta egységbe. De a levente-egyesületek keretében folyó művelődés és szórakozás (szabadidő-mozgalom), – amelynek tartalmáról és alacsony színvonaláról eleven képet kapunk, – sem lehetett olyan vonzóerő, amely akár az agrárifjúságot, akár különösen a munkásifjúságot a várt módon „a levente-eszmény szolgálatába" állította volna. A könyv legértékesebb fejezetei közé tartozik annak bemutatása, hogyan leplezte le a levente-mozgalom célkitűzéseit és módszereit a Szociáldemokrata Párt sajtója, és a parlamentben interpelláló képviselői; hogyan lépett fel a párt jogvédő irodája az oktatóik által bántalmazott leventék védelmében, hogyan küzdött a párt Országos Ifjúsági Bizottsága a „levente-szellem" kártevésének megakadályozásáért; de különösen fontos a KMP-nek a leventeintézménnyel kapcsolatos állásfoglalása, valamint a KIMSz 1930 óta alkalmazott azon taktikájának ismertetése, hogy a levente-mozgalom korábban folytatott szabotálása helyett az ellene belülről vívott harcra szólított fel.

A leventeintézmény történetében fordulópontot jelentett a fegyverkezési egyenjogúság visszanyerése nyomán meghozott „honvédelmi törvény", az 1939. évi II. tc. (A

törvényjavaslat parlamenti vitájában az egyház álláspontját kifejező papképviselő neve – a 168. lapon – helyesen: Reibel Mihály). A testnevelési kötelezettség a honvédelmi kötelezettségek sorába tartozó leventekötelezettséggé alakult át, a büntető rendelkezések további szigorításával; a megyei, kerületi, községi testnevelési bizottságok leventebizottságokká alakultak. Immár nyíltan kimondott cél az egész – iskolás és iskolán kívüli – ifjúság egységes katonai előképzése lett, a Honvédelmi Minisztérium irányításával, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak immár csak „közreműködésével". A törvény leventevonatkozású rendelkezéseihez készült, 1940 decemberében kelt végrehajtási utasítás igen nagy részletességgel szabályozta a levente-ügyet, amelynek egységén azonban csorbát ejtett a volksbundista ifjúsági szervezet, a Deutsche Jugend – (a kötetben következetesen helytelenül: Deutsche Jugendbund) – részére 1941. március 21-én tett engedmény. Igen érdemlegesek általában a nemzetiségi leventékkel való bánásmódról írottak.

Egy 1941. július 31-i miniszterelnökségi rendelet az ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés valamennyi területét egy országos vezető (IHNOV) kezében egyesítette. Az e tisztséget betöltő vitéz Béldy Alajos altábornagy nem maga volt azonban „a leventeintézmény vezetője" (249. l.), hanem a néki alárendelt, a kötetben név szerint nem is említett vitéz Kudirczy István, mint „a leventék országos parancsnoka"; Béldy másik alárendeltje „a társadalmi sport és testnevelés vezetője" feladatkörét betöltő vitéz Tárczay-Felicides Román volt, aki a megszűnt Országos Testnevelési Tanács helyébe lépő Országos Sport Központot, s az ennek keretében működő Nemzeti Sport Bizottságot irányította. Az Országos Ifjúsági Egészségügyi Bizottság felállításával összefüggésben indult meg a levente-ifjúság orvosi vizsgálata, – hasonló méretű tömegvizsgálat még nem volt eddig Magyarországon, – melynek közzétett eredményei számos súlyos egészségügyi problémára hívták fel a figyelmet. A széles, átfogó ifjúsági mozgalommá fejleszteni kívánt leventeintézmény hatását nagyban előmozdította sajtója: a „Szebb jövőt!" című leventeújság a 40-es évek elején az ország legnagyobb példányszámú (225 000) és legolcsóbb képes hetilapja volt. Mindezek mellett érdemes lenne még megemlíteni a „honvédelmi ismeretek" oktatásának bevezetését a közép- és felsőfokú iskolákban, egyetemeken, az 1942/43-as tanévvel kezdődően. Részletesen szó esik viszont a levente-ifjúságnak a mezőgazdasági és ipari haditermelésben való fokozott részvétele kérdéseiről.

A Béldy irányította csúcsszervet létrehozó miniszterelnökségi rendelet mondotta ki a leányifjúság önkéntes honvédelmi nevelésének szükségességét. 1941-ben honvédelmi miniszteri rendelet jelent meg „a leventeegyesületek női szakosztályának megalakítása" tárgyában, de még ugyanebben az évben egy újabb rendelet leállíttatta a megindult szervezkedést. A háttérben az egyház részéről támasztott különféle aggályok, kifogásoló észrevételek állottak, amelyek miatt – hosszas egyezkedő tárgyalások után – csak egy 1943 októberi rendelet intézkedhetett a leány-levente-mozgalom megszervezéséről. A kötet, amely az egyháznak a leventeintézményhez való ellentmondásos viszonyát mindvégig figyelemmel kíséri, különösen ezen a ponton, a leány-levente kérdésben ad igen plasztikus képet.

A leventeintézmény és a cserkészet viszonyát 1942-ben külön miniszterelnöki rendelet szabályozta. A kötet többször is helyesen utal arra, hogy a cserkészmozgalmat az ellenforradalmi rendszer bizonyos ifjúsági elit-nevelési célokra kívánta felhasználni; önkéntes jellegével, továbbá nevelési módszerében és szellemében előnyére különbözött a kezdettől fogva kényszer-jellegű, és egyre inkább a katonai drill irányában fejlődő

levente-mozgalomtól; nemzetközi kapcsolatai is szélesebbek voltak, mint az immár a fasiszta országok ifjúsági mozgalmaival való kapcsolattartásra szorítkozó levente-mozgalomé. A második világháború alatt érezhető törekvés mutatkozott a cserkészet „gleichschaltolására" az IHNOV hatáskörében; de ezzel szemben az ellenforradalmi rendszer számottevő vezető köreiben tapasztalható ellenállás hatására – bizonyos károsan ható módosulások mellett – a cserkészet párhuzamosan fennmaradhatott. Németországban, mint tudjuk, a cserkészet nem maradhatott fenn a Hitler-Jugend mellett. (Baldur von Schirach egyébként nem a Hitler-Jugend vezetője volt (98. l.), hanem – mint „Reichsjugendführer" – a 30-as években valamennyi németbirodalmi ifjúsági szervezet felett rendelkezett.) A szerzők a levente-mozgalommal foglalkozó könyvük nagy hiányt betöltő szerepéhez hasonló jelentőségű feladatot oldanak meg, ha valóra váltják az előszóban jelzett szándékukat, hogy a magyarországi cserkészmozgalom történetét is megírják.

A levente-mozgalom ideológiai „nevelőtevékenységéről" a kötet úgyszólván valamennyi fejezetében szó esik, igen jellemző illusztratív adatok és idézetek bemutatásával. Érdemes lett volna talán emellett egy külön fejezetben összefogottan és rendszerezetten is áttekinteni a fiatalok egész évjáratait károsan befolyásoló ezen tevékenység célkitűzéseit, eszközeit és módszereit.

A harmadik ún. zsidótörvény életbe lépését követően az 1939. évi honvédelmi törvény módosítására került sor (1942. évi XIV. tc.); ennek keretében a „zsidónak minősülők" leventekötelezettség helyett „kisegítő előképző szolgálatra" lettek kötelezve. „Foglalkoztatásuk", – amely a gyakorlatban a testi-lelki megalázások sorozata volt, – a leventéktől elkülönítve, külön osztagokban folyt; megkülönböztető jelzésül sárga karszalagot (a keresztény vallású zsidó származásúaknak fehéret) kellett viselniök (nem sárga csillagot, mint a 209. lapon tévesen szerepel).

Az ország német megszállása után – mint a szerzők rámutatnak, – a „kisegítő előképzősök" osztoztak abban a sorsban, amely a magyarországi zsidóságra várt; a leventék fasiszta métellyel fertőzése pedig minden korábbinál intenzívebbé vált. A hatalmat 1944 őszén átvevő nyilasoknak ez sem elég; Béldynek mennie kellett. A hungarista ifjúságszervezési tervek megvalósításába azonban beleszólt a front közeledése: ennek hatására a leventék kiürítésére törekedtek a „veszélyeztetett" területekről, felső korcsoportjuk egy részéből viszont nemzetőr, majd kisegítő karhatalmi alakulatokat szerveztek. Ezek azonban nem egyhelyütt az ifjú életek átmentése kereteivé, sőt az aktív ellenállás fedőszerveivé váltak. Akiket viszont kényszerrel vagy félrevezetéssel be tudtak vonni az esztelen harcba, többnyire szomorú véget értek; akiket Németországba kihurcoltak, azok is sok szenvedésen mentek keresztül, míg végre hazatérhettek. A felszabadult Magyarországon a népi demokratikus államhatalom a levente-mozgalmat feloszlatta, bűnös vezetőit felelősségre vonta, a levente-szellem maradványait felszámolta, s megteremtette a demokratikus ifjúsági mozgalom kereteit.

Gergely Ferenc és Kiss György könyve, amely úttörő és egyben hézagpótló marxista munka a leventeintézmény történetéről, nélkülözhetetlen az ellenforradalmi korszakról alkotott képünk teljességéhez. A szerzők alapos forrásfeltáró munkát végeztek, gondosan elemezték a vonatkozó törvényes rendelkezéseket épp úgy, mint az intézmény működésére fényt vető tényeket. Vizsgálódásaik eredményeit jól hasznosíthatja majd a korszak társadalomszervezésére, és a társadalom ideológiai befolyásolására vonatkozó minden további kutatás.

Tilkovszky Loránt

SALGÓ LÁSZLÓ:

GYARMATPOLITIKA NAPÓLEONTÓL DE GAULLE-IG

(Budapest, Kossuth Kiadó 1977, 385 l.)

Gyarmatpolitika Napóleontól Giscard-ig is lehetne a könyv címe, hiszen szerzője – ha röviden is – szentel teret benne a legutóbbi évek francia neokolonializmusának. Igy mintegy 180 év francia gyarmatpolitikáját tekinti át kb. 330 oldalon. (A könyv további része a jegyzetanyagot, egy bőséges irodalmi tájékoztatót, egy eléggé kurta időrendi táblázatot, valamint a személy- és helynevek mutatóját tartalmazza.) A vállakozást segítették az irodalmi előzmények, igazi értékét azonban nem is annyira a megbízható tényismeret, mint Salgó László rendező koncepciója biztosítja.

A téma méreteiből és a feldolgozás terjedelméből önként adódik, hogy a szerző a nagy vonalakat igyekszik tisztázni és számos részletet mellőz. Következik az is, hogy a témát – mint egyébként a címben jelzi – kizárólag az „anyaország" oldaláról mutatja be, s a gyarmatok történetét legfeljebb ebből a szempontból érinti.

A magyar olvasó számára ez az aspektus is sokat ígér, mert a többé-kevésbé ismert kontinentális Franciaország után ezúttal megismerkedhet egy másikkal: a birodalmival, a gyarmatival. Megtudja azonban egyúttal azt is, hogy saját korábbi francia képe nem volt sokkal egyoldalúbb, mint a legtöbb franciáé, mivelhogy a francia közgondolkodás csaknem végig megmaradt kontinentálisnak. Vulgárisan szólva: egy átlag francia nem sokkal többet tudott a francia birodalomról, mint egy átlag magyar.

Salgó László koncepciójának egyik lényeges eleme éppen az, hogy a gyarmati politika nem egy felismert gazdasági szükségességből indult ki, hanem mindenekelőtt presztízs és nagyhatalmi szempontokból; a gyarmatok elsődleges hivatása a kontinentális hatalom alátámasztása volt. E tétel igazolása 1870-ig (Napóleontól III. Napóleonig) nem okoz semmi nehézséget. Bonyolultabb a helyzet a III. Köztársaság idején, mikor Jules Ferry – mint Salgó rámutat: Hobson előtt – kidolgozta a modern gyarmatosítási elméletet. A gyarmatpolitika elvileg már támaszkodhatott volna erre, ám Salgó László kimutatja, hogy gyakorlatilag továbbra sem a Ferry által megfogalmazott gazdasági elvek mozgatták, hanem elsősorban a belső feszültség-levezető hatásra támaszkodott. Bázisa pedig sokkal inkább a hadsereg volt, mely égett a vágytól, hogy az 1870-es csorbát kiköszörülje, mintsem a nagytőke, amely Ferry expanzióját ugyan útjára engedte, de már sokkal kevésbé követte. Mi sem mutatja e tényt jobban, mint az a számsor, mely szerint a francia tőkekivitelből 1913-ban még 10% sem jutott a gyarmatokra, míg több, mint egynegyedét az oroszországi kivitel tette ki. Csekély mértékben részesültek a gyarmatok a külkereskedelemben is (1909–1913-ban az import 9,28%-át adták és az export 10,92%-át vették fel.) A szerző e tények alapján úgy véli, hogy Lenin 1916-ban tett megállapításai a francia imperializmus gyarmati vonatkozásairól (melyeket alapvető források hiányában tett) majd csak a jövőben kezdtek érvényesülni.

A gyarmatok „felfedezésének" kezdete összeesett azzal, hogy az Októberi Forradalom után a francia tőke elveszítette az oroszországi tőkepiacot. A gyarmatokra jutó tőke 1913-hoz képest 1920 és 1930 között megháromszorozódott, a következő évtizedben pedig újból megkétszereződött. Nőtt a külkereskedelmi forgalom és meg-

született a frank-zóna is. Ám az angol értelemben Franciaország ebben a periódusban sem vált igazi gyarmatbirodalommá. A kolóniákkal szembeni magatartásban megőrzi a kezdetek militarista módszereit, a gyarmatok asszimilálására nem is törekszik, magabiztosan folytatja az elidegenítés politikáját. E helyzeten alapjában véve a népfrontkormányok sem változtatnak, úgyhogy Franciaország a lehető legrosszabb előjelekkel érkezik a 20. századi nagy dekolonizálás előperiódusához, a második világháborúhoz. A rossz ómenek a határozott katasztrófa körvonalait veszik fel akkor, midőn a hadsereg napok alatt történő összeomlása után franciaország a „súlytalanság állapotába" jut.

A következő történelmi szakasz: a háború és közvetlen utóhatásainak vizsgálatából elsősorban két motívum marad emlékezetes. Az egyik De Gaulle (és a mögötte állók) politikai zsenialitása a háború alatt, a másik De Gaulle (és a mögötte állók) politikai szűklátókörűsége a háború után. De Gaulle felismeri, hogy Franciaországot csak a gyarmatok útján és segítségével lehet kimenteni a háború romjai alól, s ez magába foglalja a birodalmi Franciaország gondolatát. Programját a tábornok nagy kitartással, taktikai készséggel és sok szerencsével végre is hajtja. Sem ő, sem a francia politikai élet különböző csoportjai nem képesek viszont megteremteni, de még csak megérteni sem a politikai feltételeket, melyek a Francia Unió tényleges kialakításához és a gyarmatok ekkor már a nagytőke szemében elengedhetetlennek mutatkozó gazdasági hasznosításához szükségesek. A francia nagytőke, mely számára az európai cselekvési lehetőség újból alaposan beszűkült, ekkor kezd igazán dinamikus gyarmati tevékenységbe, az 1950-ig tartó fellendülés azonban csakhamar ellankad a politikai stabilitás hiánya miatt. Megkezdődik az ellentétes előjelű folyamat: a tőke kimenekítése, s az évről-évre fokozódik, abban az ütemben, amelyben nőnek a politikai problémák.

Salgó László érzékelteti, hogy e problémák árnyékukat valójában már a háború idején előrevetítik, noha De Gaulle birodalmi gondolkodása és gyakorlati tevékenysége objektíve létrehozza az alapot a gyarmati politika átértékelésére, a valódi birodalom megteremtésére. A helyzet kényszerítő hatása alatt odáig is el kell jutni, hogy az átértékelés objektív szükségességét belássák. A gyarmati hátvéd ugyanis, melyre a tábornok támaszkodni akar, több oldalról is veszélyeztetve van. A vichy-i kormány mindent elkövet, hogy a gyarmatokat befolyása alatt tartsa, a németek, olaszok és japánok egyformán igyekeznek megszerezni őket, sőt Franciaország volt és De Gaulle jelenlegi szövetségesei is szemet vetnek rájuk. Be kell tehát látni, hogy megtartásuk „ingyen" nem sikerülhet. A francia politikai vezetők, s köztük De Gaulle is, még mindig csak nagyon keveset akarnak fizetni. Kis ígéretek az egyik oldalon és a Napóleontól örökölt katonai módszer a másikon; e két elem váltja, kergeti egymást, s alkotja a bűvös kört, melyben a francia politika 1944-től mozog.

Kezdődik a folyamat 1944-ben Brazzaville-ben, mikor is az ott tartott gyarmati konferencián (a gyarmatok képviselői nélkül) a gyarmatok státusának javítására tett előterjesztések mellett De Gaulle leszögezte, hogy „a francia nemzetre és kizárólag a francia nemzetre tartozik megfelelő időben dönteni a francia birodalmi struktúra reformjáról . . . ". Folytatódik a hibás kör a győzelem napjaiban végrehajtott „megtorló hadjáratokkal" egyes gyarmatokon, majd megegyezés helyett az indokínai háború kirobbantásával.

A birodalmi átszervezés, mint tényleges lehetőség azonban akkor vesztett igazán csatát, midőn az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által elfogadott demokratikus alkotmányt

és benne a demokratikus Unió-tervet a népszavazás 1946 májusában elvetette. A végül elfogadott alkotmány a Francia Unióról szólva nem biztosította sem az egyenlőséget, sem az önkormányzatot. Ellenkezőleg: megalapozta a gyarmati háborúkat.

Jóllehet a gaullisták sokat tettek annak érdekében, hogy a tábornok szerepét e fejleményekben a történelem számára „átírják", Salgó László hitelt érdemlően kimutatja szerepét az alkotmányos keretek beszűkítésében, s azt is, hogy mind Indokína esetében, mind később, az algériai háború első szakaszában a katonai megoldás mellett lépett fel.

Franciaországnak a politikai konzervativizmus a gyarmati kérdésben sokba került. Az 50-es években kudarcot kudarc követett. Katonai összeomlás Vietnamban, súlyos presztízs-vereség 1956-ban Szueznél, katasztrófális helyzet kialakulása Algériában. E reménytelennek tűnő helyzetben léphet fel De Gaulle újból megmentőként. Ugy jelentkezik, mint a birodalom megmentője, a valóságban azonban a dekolonizálás útján menti meg a helyzetet. E ponton a szerző egy kis kitéréssel valószínűsíti, hogy a tábornok az érte és körötte folytatott akciókról távolról sem volt oly tájékozatlan, mint azt utólag elhitetni szerette volna. Aktív lépéseinek egyike éppen az volt, hogy híveinek a gyarmatok, s mindenekelőtt Algéria megtartását ígérte, amit azután igencsak gyorsan feledett, miután a hatalmat megszerezte. Sok polémiára vezetett már, hogy De Gaulle vajon előzetesen csak taktikázott, vagy valóban arról volt meggyőződve, hogy a „francia" Algériának vannak esélyei. Salgó László úgy véli, hogy De Gaulle valóban csak a hatalomra történt visszatérése után mintegy három hónappal látta át a maga egészében a helyzetet. Bárhogyan is történt, ettől az időtől kezdve óvatosan és lassú léptekkel, de határozottan elindította a dekolonizálás folyamatát. Ennek vonala éppen Algéria esetében alakult ki a leglassabban, amit magyaráz, hogy saját hívei, a hadsereg, az ultrák és egészében véve a francia politikai közvélemény miatt e kérdésben nagy óvatosságra volt szüksége.

A birodalom felbontásának folyamatát – ezúttal már a brit példán is okulva – igyekezett úgy végrehajtani, hogy a hatalmat a franciabarát elemek kezére juttatva bizotsítsa a további francia jelenlétet a volt gyarmatokon. Mivel az elhatározás késleltetve, drámai pillanatokban született, nem csoda, hogy e fáradozást sokszor nem koronázta siker.

Franciaország afrikai relációinak alárendelt kísérőjelensége volt – mint a szerző kimutatja – a francia kormányok Izrael-politikájának hullámzása. Pro-Izrael magatartás, amíg az arab államok katonai fenyegetéséről volt szó, a kapcsolatok fokozatos lazítása, ami eljut az Izrael ellen alkalmazott fegyverembargóig, midőn választani kell, s midőn Franciaország aktivizálja politikáját a maghreb államokban a gazdasági visszatérés érdekében.

A visszatérés útja keserves és hosszadalmas. Gyakorlatilag a dekolonizálással egy időben kezdődött, amit Pompidou folytatott a „csatabárd" elásásával, majd Giscard folytat „kevésbé kolonialista lélekkel", sokkal nagyobb tőkeösszegekkel és nem jelentéktelen sikerrel.

A politikai befolyás relatív csökkenése mellett Franciaország afrikai érdekszférájában megőrizte vezető szerepét. A francia tőkekivitelnek manapság már több mint a fele ebbe az övezetbe irányul; az áruforgalom növekedő tendenciát mutat. A gyarmatbirodalom felszámolása késleltetve, s a brit birodalomnál dramatikusabb módon, szinte robbanásszerűen ment végbe, ám Franciaország, mint középhatalom neokolonialista

politikájában gyors alkalmazkodást mutat. Kérdésként azonban ma is fennáll, hogy a gazdasági kapcsolatok megőrzött egyoldalúsága mennyire alkalmas a piacok szilárd megalapozására.

Végeredményben a Salgó László által felfestett történeti kép lényegeként az mutatkozik, hogy a kezdetben elsősorban politikai célokat szolgáló gyarmatok (politikai jelentőségüket átalakult formában megtartva) a francia nagytőke számára az első világháború lezárulásától kezdve nyertek fokozódó gazdasági jelentőséget; s ez a szerepük a dekolonizálástól számító neokolonizálás folyamán még csak tovább növekedett.

Salgó László minden etapban összeveti e fejlődési vonalat a brit, s részben más gyarmati hatalom koloniális politikájával, s rámutat a francia út speciális, egyedi vonásaira.

A Kossuth Kiadó gondozásában megjelent könyv 7500 példánya bizonnyal gazdára talál, vagy talán már talált is. Epikus része ugyan elég kevés, a gyarmati kaland azonban önmagában szolgáltatja a nagy „sztorit", amit Salgó László fordulatosan ad elő, nem mulasztva el mondandójának adatszerű alátámasztását sem. Mindent összevéve, a hazai – elég szerény – egyetemestörténeti irodalom könyve által olyan átgondolt munkával gyarapodott, amely egyúttal a széles olvasóközönségnek is örömére szolgálhat.

Ormos Mária

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Paula Sutter Fichtner:
Dinasztikus házasság a 16. századi Habsburg diplomáciában és az államvezetésben

Egykor népszerű, de régóta háttérbeszorult terület kutatását próbálja feleleveníteni a tanulmány szerzője: a dinasztikus kapcsolatok vizsgálatát. A 16. században még magasra értékelték e házasságok jelentőségét, pedig az emberi kapcsolatokat semmibevevő, lealázó személytelenségüket Morus Tamás és Erasmus is kritizálták. Éppen a 16. században szerzett a Habsburg-család házasságai révén Magyarországtól Spanylországig (s rajta keresztül Amerikáig) terjedő birodalmat. A felvilágosodás filozófusai azonban – sok más tényező mellett – az uralkodó családokra fordított történetírói figyelmet is kritizálták, sokallták, s ezzel aláásták a dinasztikus kapcsolatok vizsgálatát. Kutatása azóta sem szerezte vissza helyét a történetírásban, pedig a téma a jelenlegi közömbösségnél mindenképpen többet érdemelne.

Közismertek azok az okok, amelyek a dinasztikus házasságokat ösztönözték: belpolitikailag a törvényes örökösök biztosítását, külpolitikailag az ország tekintélyének emelkedését lehetett tőlük elvárni. De egy termékeny házasság a fiúgyermekek révén az egymás pozícióira féltékenyen vigyázó arisztokrata családok tagjainál könnyebben elfogadható helytartókat s alkirályokat is biztosíthatott az uralkodó számára. Végül egy házasság ürügyén ügynökök, megfigyelők tucatjait lehetett valamely szövetséges országba küldeni. E nyilvánvalóan racionális okokat azonban a tanulmány szerzője nem tartja elegendőnek a dinasztikus házasságok gyakoriságának indoklására. További magyarázatuk céljából a néprajz valamint a szociológia segítségéhez fordul. Vizsgálatában a Habsburgok házassági szokásait, mindenekelőtt pedig I. Ferdinánd gyermekeinek házassági (eljegyzési) szerződéseit tekinti mintának, s ezek eredményeiből próbál általánosítani.

A dinasztikus házasságokban fontos tényező az uralkodócsaládok párválasztásának eltérő gyakorlata a társadalom más köreitől. Ausztriában a fennmaradt adatok, hiányos voltuk ellenére is azt igazolják, hogy a parasztság és a városi lakosság házasságaiban nem találunk meghatározott családok közötti ismétlődést. Az osztrák arisztokráciában az ismétlődés (tehát az ugyanabból a családból választott mennyasszony) már korlátozottan előfordul, míg az európai uralkodócsaládoknál ez megszokott jelenség. Így a Habsburgoknál is. Az általuk előnyben részesített idegen uralkodócsaládok: a lengyel és a francia királyi ház, ezzel szemben Angliát s – a Wittelsbachok kivételével – a német fejedelmi házakat mellőzték házasságkötéseiknél. Ez nagyjából tükrözi a tartósabb politikai szövetségek orientációját is.

A következőkben a szerző azt vizsgálja, hogy mi teszi a dinasztikus házasságokat a külpolitika eszközévé. E téren szolgálhat hasznos adalékokkal a néprajz. A házasságok szinte időtlen idők óta a politikai-katonai szövetségek megerősítésének különleges módját jelentik: a kétoldali ajándékozás éppen a kölcsönösséget fejezi ki benne. Egyes tudósok szerint már a primitív népek exogámiájában is szerepet játszott a minél több szövetséges nyerésének óhaja. Az európai fejedelmi családok exogámiája a 10. századtól nyomon követhető, de az is lehet, hogy ennél régebbi eredetű. Az ajándékozás formálissá válhat: esetenként a két fél azonos összegű pénzajándékot cserélt, ami végül csak a kölcsönös elkötelezettséget jelképezte. Más esetekben a pénzajándék tekintélyes nagyságú összeg lehetett: V. Károly leányának csak a pénzbeli hozománya meghaladta a török ellen Magyarországon tartott hadsereg fenntartásának egy évi költségét.

A leszármazottak megbecsülését a befogadó országokban a házassági szerződések igyekeztek biztosítani. Ugyanakkor lemondatták őket a kibocsátó országgal szemben támasztott mindenfajta utólagos igényről: I. Ferdinánd leányainak leszármazottait eleve megfosztották bármiféle magyar- és

csehországi trónigénytől. – Előnyeik miatt a dinasztikus házasságok szinte kötelezővé váltak az uralkodócsaládok számára, míg az előnytelen házasságokat igyekeztek elkerülni. Amikor I. Ferdinánd hasonnevű fia 1557-ben titokban házasságot kötött Philippina Welserrel, az augsburgi patriciuscsalád sarjával, apja őt s minden utódát kizárta a trónigényből s megfosztotta az uralkodói javadalmazástól.

A dinasztikus házassági szerződések egyértelmű hasznát persze már Erasmus is megkérdőjelezte. A nemzetközi erőviszonyok állandó átformálódását nem voltak képesek megakadályozni, a szerződések feltételeit így nem mindig lehetett betartani, a házasságok ellenére gyakoriak voltak a háborúk az uralkodócsaládok között is. Más esetekben éppen egy jólsikerült házasság adhatott alapot a hódító háborúra, expanzióra. Tükrözi ez persze a korszellemet is, amely az államot az uralkodó magántulajdonának tartotta. Ezen problémák ellenére a dinasztikus házasságok rendszere fennmaradt, hiszen a legjobb eszköznek számított arra, hogy a hatalom, a vagyon szűk körben való megőrzését megvalósítsa.

(The American Historical Review 1976/2. sz. 243–265) *B. J.*

Joyce Appleby:
Ideológia és elmélet: feszültség a politikai és a gazdasági liberalizmus között a 17. századi Angliában

A 17. század végi Angliában, 90 évvel Adam Smith munkája, a *Nemzetek gazdasága* megjelenése előtt egyszerre több közgazdasági szakíró is kétségbe vonta, hogy a gazdasági növekedés csak aktív kereskedelmi mérleg mellett lenne elképzelhető. Az uralkodó merkantilista gazdaságpolitikával való szembefordulás ezen úttörői eddig sem voltak ismeretlenek a történetírásban, értékelésük azonban mind a mai napig nem mondható kielégítőnek. Hiszen fellépésükkel kapcsolatban két fontos kérdés is tisztázásra vár: egyrészt, hogy egyáltalán milyen okokból lehet levezetni a szabadkereskedelem elméletének ezen korai megjelenését, másrészt, hogy ha már ismerték, s propagálták, mégis miért kellett oly sokáig várnia a győzelemre.

A válaszadás az első kérdésre látszik könnyebbnek. A szabadkereskedelmi elméletet megelőző merkantilizmus úgy ösztönözte az értékesítést, a piacok áruval való ellátását (exportot), hogy közben teljesen elhanyagolta a fogyasztás, a fogyasztók vizsgálatát. Ez nem is csoda. A 17. századi Angliában a fogyasztásnak valóban szemmellátható korlátai voltak. A vásárlók főleg a társadalom leggazdagabb és a legszegényebb rétegeiből kerültek ki. Az előbbiek számukban kevesen voltak, az utóbbiak anyagi ereje szinte hihetetlenül mélyen állt, vásárlóereje tehát egyik rétegnek sem volt erős. Az országnak, ha gyártmányait el akarta adni, külföldi piac után kellett néznie. A merkantilizmus korában Angliát gazdasági vezetői nagy részvénytársaságnak tekintették, amelynek egyetlen feladata, hogy a többlettermékeket valahol eladja. E részvénytársaság persze csak ideál volt, hogy a különben egyre inkább atomizált társadalomban az egység látszatát keltse.

A belső fogyasztás a XVII. század végén mégis hirtelen növekedésen ment át. Váratlan keresletet eredményezett az 1666-i nagy londoni tűzvész kárainak helyreállítása. De az áttörést a keleti, indiai textíliák divatja hozta meg. Az eddig szinte csak létszükségleti cikkeket vásárló angolokat hatalmába kerítette a könnyű, világos, színes kelmék, főleg a festett kalikó divatja. A divat egyszerre rávilágított a piaci kereslet, a fogyasztás rugalmasságára. Átalakultak a pénzről alkotott elképzelések: az arany és ezüst már nem a merkantilizmus gazdagságot kifejező eszközei, hanem a vásárlás feltételei. A merkantilizmus kritikája a belkereskedelemre, a fogyasztás kielégítésére és irányíthatóságára terelte a figyelmet. Az említett írások mögött végső soron tehát az Angliában végbement forradalmi erejű gazdasági változások álltak: a belső piac említett kiszélesedésén túl a gyarmati kereskedelem és a mezőgazdasági termelés növekedése, a népesség és a gazdasági központok átcsoportosulása, London lakosságának észrevehető felduzzadása, az Angol Bank megalapítása stb.

Az 1690-es évek kész anyagot nyújtottak egy új gazdasági elmélet számára, de ezeket az elemeket a következő évtizedekben nem dolgozták fel. A történetírásban eddig felmerült válaszokat – az új eszmék terjedésének lassúságára vagy a puritán aggályokra való hivatkozásokat – a cikk szerzője nem tartja kielégítőnek. Szerinte a gazdasági fejlődés ezen új elméleti termékei egyelőre összegyeztethetetlenek voltak az angol társadalom ideológiai imperativuszaival. A gazdasági téren kezdeményezett

vita, az adott körülmények között, könnyen veszélyessé válhatott a társadalmi rend szilárdságára. A merkantilizmus ezzel szemben továbbra is olyan gazdasági fejlődést kínált, amely biztosította a politikai stabilitást. Így a 18. század első felében olyan gazdasági ortodoxiává vált, amely által ellenőrizni lehetett a gazdasági növekedést, korlátozni a szegényeket, alárendelni a különféle csoportok harcát. Az új gazdasági lehetőségeket feltáró, de a helyi viszonyokban kevésbé érdekelt kereskedőíróknak ezek a tényezők nem jelentettek problémát. A helyhez kötött, a burzsoázia többségét kitevő manufaktúra tulajdonosoknak igen. Számukra a társadalom szegényei továbbra sem fogyasztót, hanem bérmunkást jelentettek.

A liberális etika a tulajdon felszabadítása mellett fel akarta szabadítani az egyik embert a másik fennhatósága alól. Ez azonban csak úgy mehetett volna végbe, ha a vagyontalanokat (munkaerő árujukat) a piac törvényeinek rendelik alá. A piac hatalmát a kortársak felismerték, a kapitalizmus törvényeit, a munkaerő ilyen alávetését, az egyéni szabadság korlátozását azonban egyideig összeegyeztethetetlennek vélték a liberalizmussal. A modern liberalizmus győzelmének kulcsa az általános gazdasági racionalitás elvének elfogadása lett. Ez pedig valóban csak Adam Smith fellépésével következett be.

(The American Historical Review 1976/3. sz. 499–515) *B. J.*

Ingrid Mittenzwei:
A kereskedő- és a manufaktúra-burzsoázia fejlődése a német államokban

A polgári és a marxista történészek körében sok szó esik a német fejedelemségek gazdasági, társadalmi és politikai fejlődéséről, s a viták kereszttüzében különösen az a kérdés áll, hogy miért nem teremtődtek meg a polgári forradalom objektív és szubjektív feltételei.

A polgári történészek jelentős része azt a nézetet képviseli, hogy a német területek felvilágosult fejedelmei által végrehajtott reformok a forradalmi átalakulást feleslegessé tették. Ez a fejlődési mód a kontinuitás megszakadása nélkül, a vérontás és a tömegek valamint a felső rétegek közötti szakadék kialakulásának elkerülésével hozta létre a szükséges változásokat. (E nézetet főként E. Walder képviseli. Főbb idevonatkozó művei: A felvilágosult abszolutizmus és a forradalom – 1957; A Szent Római Birodalom 1776–1806 – 1967; A felvilágosult abszolutizmus – 1974.)

Más polgári történészek a forradalmi átalakulás elmaradásának okait a kor szociális szükségleteiben látják. A vizsgálat középpontjában a polgár áll, de nem mint városi polgár vagy mint árutermelő, hanem mint a „társadalmi rend alkotó eleme". Felfogásuk szerint a német államokban a 19. századig a nagypolgárságnak még nem volt olyan rétege, amely kiemelkedő gazdasági és politikai súllyal rendelkezett volna. – „A polgárságnak nincs ütőképes rétege, tehát nincs forradalom". (K. Schwieger: A porosz polgárság a francia forradalom előtt – 1971.)

Ahhoz, hogy az osztályfejlődés bizonyos állapotát, elért szintjét vizsgálhassuk, ismernünk kell az új osztályerők helyzetét és struktúráját. A marxista történészek kb. 10 éve kezdték el a téma kutatását, s nyomukban a polgári történészek is bekapcsolódtak a munkába. A vizsgálatok azonban nem terjednek ki a burzsoá erők egészére, hanem csak a manufaktúravállalkozókkal foglalkoznak. A kutatás Poroszország tekintetében van a legkedvezőbb stádiumban. H. Hoffmann forráskiadványa és értékelése a 18. sz. utolsó harmadáról ad (Szilézia kivételével) meglehetősen alapos képet. G. Slawieger a bajor, J. Kermann a rajnai, Forberger a szász manufakturális fejlődéssel foglalkozik.

A manufaktúrák alapításában és fejlesztésében nagy arányban vettek részt a kereskedők, s ez a közvetlenül a termelésben résztvevő erők tőkeszegénységét mutatja a kor német államaiban. A kereskedőtőkések nagyobb tőkéjük és jobb piactapasztalataik révén az új termelési formációba való átmenet idején abszolút fölényben voltak. A kutatások jelenlegi állása alapján – a szerző megállapítása szerint – nem készíthető még el a társadalmi munkamegosztás helyzetét, a vállalkozóknak az egyes gazdasági területeken belül elfoglalt helyét, a közvetlen termelőknek a tőkések uralmától való függését elemző nagy szintézis.

Az osztályfejlődés színvonaláról sem adhatunk végső ítéletet. A gazdasági-társadalmi fejlődés következtében az új osztályerők kifejlődésének politikai kerete is megváltozott. A középkori városi polgárság a fontos településeken, városokban koncentrálódott, amelyek a városfalak és a városi jog segítségével élesen elkülönültek a környező területektől. (Berhold, Engel, Laube). Az autonóm városokat a királyok vagy a hercegek gyakran erőszakosan fennhatóságuk alá vonták. Ez a polgárság ellenállásához vezetett. A folyamat Franciaországban és a német fejedelemségekben az abszolutista államhatalom kialakulásához vezetett. A polgári történetírás az államhatalomnak a „nagypolgári erők" kialakulási folyamatában nagy szerepet tulajdonít. A régi városi társadalom átakalulása „modern katonai és közigazgatási állammá", ill. az ipari forradalom O. Brunner kutatási területei. H. Freyer az abszolutizmus kialakulását így foglalta össze: „A nyugati újkor új történelmi faktora, a racionális katonai és hivatalnokállam a polgárság történetében is új fejezetet jelentett. Elnyomó szerve, „rendőrsége" és merkantilista gazdaságpolitikája révén korlátozta a városközösségek önkormányzatát, így a polgárság a nivelláló államhatalomnak volt kiszolgáltatva, a város az állami közigazgatási apparátus legalsó fokán állt."

Ingrid Mittenzwei hangsúlyozza, hogy a területi széttagolódás hátráltatta a nemzeti piac és a polgári nemzet kialakulását, s így a manufaktúraburzsoázia kialakulását is. Jellemzi az egyes fontosabb fejedelemségek fejlődését. Az új kutatásokra támaszkodva adja meg a manufaktúraburzsoázia eredetét és a termelés struktúráját szemléltető számadatokat.

Fontos kérdés annak eldöntése, hogy az egyes területeken mennyire érvényesültek az állami gazdaságpolitikai utasításai, ill. a helyi adottságok és szükségletek. A tanulmányíró nagy figyelmet szentel Poroszország gazdasági életének, amely egyrészt a legfejlettebb területek közé tartozott, másrészt ahol a legközvetlenebbül hatott a központi gazdaságpolitika. Igy főként Berlin, Potsdam manufaktúravállakozóira kell gondolni. Szilézia Ausztriával és Szászországgal történelmileg kialakult gazdasági kapcsolatban állt, amelybe II. Frigyes központi utasítások révén beavatkozott.

Fontos annak eldöntése, hogy milyen méretűek voltak a feudális abszolutizmus és az új osztályerők közötti ellentétek. Poroszországban a feudális urak pozíciói erősek, az új szociális erők viszont gyengék voltak. A vállalkozók és a kereskedők érdekeik szerint kétféle magatartást tanúsítottak az állami gazdaságpolitikával szemben: A hadiszállítók (fegyver-, élelmiszer-, mundérszállítók) főként a hétéves háború idején jelentős megbízatásokat kaptak az államtól. Igy a monopolista és protekcionista gazdaságpolitika támogatói voltak. Mások éppen ellenkezőleg, érdekeik alapján a szabad konkurrencia és a szabadkereskedelem érvényre juttatása mellett foglaltak állást (pl. fafeldolgozó-ipar, melynek külföldi piacokra is szüksége volt). A legtöbb város már elveszítette autonómiáját, így a város már nem vagy csak részben adta a burzsoá erők politikai formálódásának kereteit.

Az új gazdasági és szociális tartalmú osztályharcok a következő tényezőkkel tevődtek össze:
1. az abszolút monarchia és burzsoá osztályerők; 2. a kereskedő- és manufaktúratőkések, ill. a kistermelők és a bérmunkások; 3. a manufaktúrák és a céhekben tömörült mesterek közötti ellentétek.

Felmerül a kérdés: a kistermelők a végbement differenciálódás és a tönkremenés állandó veszélye ellenére miért nem képeztek jelentős tényezőt az osztályharc számára. A kis- és középtermelők a porosz katonaságnak tett szállítások révén termékeik egy részét ugyan el tudták helyezni, azonban képtelenek voltak arra, hogy a piacon helytálljanak és a változó konjunktúraviszonyokhoz alkalmazkodjanak. A kistermelők elégedetlenségét, romló helyzetét tükrözik a hadsereg ezredparancsnokaihoz valamint a városi magistratusokhoz írott leveleik. (Nagyobb hadimegrendelések igénylése, panasz a magas gyapjúárakra, mentegetőzés a gyenge minőség miatt.)

A számos kistermelő és az állam közötti különösen szoros gazdasági kapcsolat abból eredt, hogy a városi adminisztráció I. Frigyes Vilmos idején történt átszervezése révén a polgárok teljesen az állam ellenőrzése alá kerültek, ami passzivitásukat eredményezte. E folyamat Poroszországban volt a legszembetűnőbb. Az állam a céheket is erőteljesen ellenőrizte. A kistermelők ennek ellenére az abszolút monarchiánál is jobban tartottak a burzsoá erőktől, a falusi kézművesektől és az ún. kontároktól. Szászország polgársága önállóbb volt, és nem állt olyan szoros kapcsolatban az állammal, mint Poroszországé.

A szerző a polgári forradalom elmaradását a német államokban azzal magyarázza, hogy a 18. sz.-ban végbement minőségi és mennyiségi változások ellenére sem vált még antagonisztikussá a kialakulóban levő polgárosztály és a későfeudális rend ellentéte. Az antifeudális ideológia sem

kristályosodott még ki. Az egyes territoriális államokban a polgárság körében még voltak olyan nagyobb csoportok, amelyekre az uralkodók hatást tudtak gyakorolni (pl. gazdasági érdekeik révén). Végezetül az abszolút monarchia még erős volt, és be tudta tölteni hivatását.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1975/2. sz. 179–191) *N. B.*

I. I. Lescsilovszkaja:
A szláv közösség gondolata a 18. század végén és a 10. század első felében

A szlavisztika hagyományos, gazdag irodalommal rendelkező témája a szláv közösség gondolatának kialakulása. Elsősorban nemzeti keretekben vizsgálták a kérdés kutatói, de egyre eredményesebbek a komparatív, átfogó képre törekvő közelítések. Igaz, a terminológiai apparátus egyértelművé, egységessé tétele továbbra is feladat. A szovjet történészek jelentős eredményeket értek el a szláv népek kiemelkedő gondolkodói eszméinek, munkásságának elemzése, értékelése terén, társadalmi meghatározottságukat keresve vezérfonalként. Lescsilovszkaja ezekre az eredményekre támaszkodva kíván összehasonlító történeti jellemzést nyújtani a szláv közösség eszméjének fejlődéséről a 19. század első felében.

A szláv népek etnikai és nyelvi rokonságának tudata korábbi eredetű. A 16–17. században horvát és lengyel költők, gondolkodók fogalmazták meg tudatosan. A horvátokat sújtó idegen elnyomás, a lengyeleket nyugatról és délről fenyegető veszély segítette elő a szláv közösség gondolatának megfogalmazását. Kulturális és politikai téren, Oroszország vezetésével képzelték el. Túlzó legendáktól sem riadtak vissza a szlávok számbeli súlyának, történelmi érdemeinek, dicsőségének méltatásakor. A 18. század második felében társadalmi méretűvé szélesedett az érdeklődés a szlávság eredete, őshazája, történelme, nyelvi fejlődése, egyetemes jelentősége iránt. A cikk e jelenséget a polgárosodással hozza összefüggésbe, a feudalizmus, az idegen elnyomás elleni fellépés ideológiájaként ábrázolja. Tudományos igénnyel készült munkák is napvilágot láttak, amelyek a szláv etnikai tudat tartalmába a közös eredet, a nyelvrokonság mellett a történelmi sorsközösség, a kultúrközösség gondolatát is beépítették. (J. Dobrovský, J. Kopitar, P. J. Šafárik). Egyidejűleg lendületet vett az egyes, fejlettebb szláv népek nemzeti öntudatának kibontakozása. Ezeknél a nemzeti és a szláv tudat egyeztetésére tettek kísérletet, a társadalmi érdekeket szem előtt tartva.

A szláv népek nemzeti és szláv tudatának formálódásában a belső társadalmi feltételek mellett külső tényezők is szerepet játszottak. A Habsburg-birodalom szláv népeire a német és olasz nemzeti egységmozgalmak eszméi hatottak, szláv öntudatuk pedig az osztrák-német burzsoá, konzervatív centralizáló és magyar liberális nemesi nacionalista törekvések ellenében kezdett fejlődni. J. Kollár sorait idézve, az Oroszország vezette Napóleon-ellenes háborúk jelentőségére is rámutat a szerző. A 18–19. század fordulóján néhány gondolkodó fogalmazta meg a nemzeti és szláv eszmét, a 19. század első felében a burzsoázia nemzeti érdekei, törekvései határozták meg tartalmukat. J. Jungmann, F. L. Čelakovský, L. Štúr, L. Gaj munkássága tükrözte ezt a változást. Az alsó papság számos jeles képviselője – J. Dobrovský, J. Kollár, – vált a szláv közösség gondolatának hirdetőjévé, szemben a klérus vezetőivel, akik az udvar konzervatív, centralizáló törekvéseit támogatták. A szerző az 1830-as évektől számítja az egyes nemzeti eszmék kiteljesedését, amelyben a szláv közösség gondolata is szerepet játszott.

Részletezve méltatja J. Kollár munkáit. A cseh nemzeti eszme atyja egységes szláv nemzetet tételezett fel, amelyet négy törzs (csehszlovák, orosz, illir, lengyel) alkotott. A csehszlovák egység gondolatát alapozta meg Kollár felfogása. A cseh burzsoázia expanzivitása, védekezése a német hegemónia ellen, a szlovákok riadalma a magyarosítástól, húzódtak meg a háttérben. Elsősorban nyelvi-kulturális közösséget akart, társadalmi mondanivalója alig akadt, sok utópisztikus ideológiai és politikai elem vegyült benne. Hatása a délszláv tudat alakulását is érintette. A szerb és horvát nyelvi vitából L. Gaj és V. Karadžić nyelvi reformja jelentette a kiutat. A liberális cseh gondolkodók körében Oroszország megítélése kezdetben sok romantikus elemmel, a cár országának küldetéséről hirdetett nézetekkel párosult. Még a lengyelek körében is akadtak ennek hívei (S. Staszič). 1831 után természetesen különbséget tettek a cárizmus rendszere és a haladó orosz társadalmi-politikai erők között.

Sokan úgy ítélték meg, hogy a szentpétervári politika kihasználta a szláv közösség eszméjét, visszaélt vele. Elfordultak Oroszországtól, az ausztroszlávizmus, a cseh burzsoázia hegemóniáját hirdető csehszlovák eszme követőivé váltak (K. Havliček). Ez utóbbi a cseh burzsoázia Habsburg-birodalmi ambícióit tükrözte, amelyeknek alárendelték a szláv gondolatot.

A szláv közösség gondolata nem csupán polgári talajból nőtt ki. Feudális, félfeudális társadalmi erők is felsorakoztak mögötte. a társadalmi átalakulás kérdéseit mellőzték, pozícióik megtartására, megszilárdítására törekedtek. A cseh nemesség az 1840-es években a Habsburg birodalom kereteinek fenntartását tekintette érdekének, amelyen belül a cseh királyság különleges helyzetet élvezett volna. A horvátoknál J. Drašković a kollári kultúra-közösség eszméjéből is merített, s horvát vezetéssel tervezte egyesíteni a délszláv népeket, a Habsburg-birodalom kereteiben. Ez a konzervatív vonal – különösen 1831 után – a lengyeleknél bizonyult a legtartósabbnak. Nyugati orientációjú volt a lengyel emigráció, csupán 1846 után gondoltak az Oroszországgal való megbékélésre. Czartoryski elvetette a szláv egység gondolatát. A hatalmi-politikai alakulások függvényévé tette a lengyel nemzeti ügyet. Törökország fokozatos felbomlására számított, nagy délszláv állam kialakulását remélte, amely ellensúlyozná Oroszország befolyását. Ügynökei a szerb udvarban tervezgették a délszláv nemzeti kérdés rendezését. A szerb nagyhatalmi ábrándok egybeestek Czartoryski törekvéseivel. Ez is hozzájárult I. Garašanin 1844-es fellépéséhez. A konzervatív közelítéseket társadalmi mondanivalójuk hiányosságai miatt marasztalja el a cikk.

Liberális és konzervatív alapállás az orosz szlavofilok körében is elkülöníthető a szláv közösség gondolatával kapcsolatban. A Nyugattal szembeállított Kelet a szláv népeket foglalta magába, élükön Oroszországgal, mint idősebb testvérrel. A fejlődés külön útjáról, a szlávok messianisztikus küldetéséről szónokoltak, hangsúlyozták a pravoszlávia összetartó szerepét. Egyes képviselőik (A. Sz. Homjakov) mérsékelt társadalmi változásokkal is számoltak, túlmutatva a feudális kereteken. Az 1830–40-es években többen tudományos utazást tettek a Habsburg-birodalom szláv lakta területein, eszméiket is terjesztve. A liberális közvélemény körében nem találtak kedvező visszhangra, mert azok számára a nyugati fejlődés volt a modell. A szláv közösség gondolatát csak annyiban fogaadták el, amennyiben nemzeti és társadalmi érdekeiket nem sértette. Igaz, a szlavofilok is az önkényuralmi Oroszország, a pravoszláv birodalom befolyásának erősítése végett léptek fel a szláv gondolat nevében.

Az orosz nemesi forradalmárok (Ragyiscsev, a dekabristák) a feudalizmus elleni harc, az elnyomott népek mozgalma oldaláról közelítették meg a szláv közösség gondolatát. Demokratikus föderációban kívánták egyesíteni a feudális és a nemzeti elnyomás alól felszabadult szláv népeket. Fellépésükkel új impulzust kapott a szláv közösség gondolata, tartalmában is progresszívvé vált. A lengyel demokraták körében is népszerű lett a demokratikus föderáció terve. A kis népeket kívánták egy nagy szláv államba tömöríteni, amelyhez Oroszország csak a cárizmus felszámolása után csatlakozhatott (J. Lelewel). A lengyel Demokrata Társaság programját a szerző utópisztikusnak ítéli, vonzó elméleti konstrukció, de megvalósításához a vizsgált korszakban hiányoztak a feltételek.

Befejezésül a szláv népek nemzeti öntudata, társadalmi mozgalmi és kulturális fejlődése szempontjából pozitívan ítéli meg Lescsilovszkaja a szláv közösség gondolatát. Hangsúlyozza a társadalmi meghatározottság fontosságát.

(Voproszi Isztorii 1976. 12. sz. 75–92) *M.*

Samuel Bernstein:

A Babeuf-összeesküvés – ahogyan ezt az Egyesült Államok sajtója látta

A több kötetnyi tanulmány és könyv szerzője írását úgy indítja, hogy az ugyancsak elismert francia történész, Georges Lefebvre 1957-es szavait idézi fel, amikor az Buonarotti munkájának újrakiadásakor megjegyezte, hogy a történészek még mindig adósak a Babeuf-összeesküvés részletes történetének megírásával. S. Bernstein megjegyzi, hogy az 1960-ban rendezett nemzetközi konferencián egy dolog világossá vált, hogy a babeufista mozgalom nemzetközi hatása nagyobb volt a korábban feltételezettnél. Ezen a konferencián a német, osztrák és olasz visszhangról emlékeztek meg. Bernstein ezúttal ezt a képet egészíti ki az angol és amerikai vonatkozások összesítésével.

A szerző hangsúlyozza, hogy ezek az állásfoglalások zömükben ellenségesek voltak. Az amerikai sajtó annak idején rendszeresen adott híreket a francia forradalomról is, s a francia forradalom megítélése bizonyos válaszfalat is emelt a konzervatívok és liberálisok közé, a babeufista összeesküvés esetében azonban ez a különbség eltűnt, s mindkét irányzat egyaránt ijesztőnek tüntette fel a „negyedik rend" fellépését. Üdvözölte a Direktóriumot az összeesküvés elfojtásáért, amelyet egyesek anarchista jellegűnek tüntettek fel, de voltak olyan állásfoglalások is, amelyek azt magyarázták, hogy az összeesküvést külföldről szőtték, s az a francia köztársaság megdöntését, a monarchia visszaállítását célozta. Végeredményben mind a republikánus, mind a federalista lapokban sűrűn szerepeltek az olyan jelzők, hogy az összeesküvés „anarchista", „terrorista" avagy „királypárti" jellegű.

A konzervatív és liberális szellemű értékelések mellett azonban megjelent néhány más felfogású írás is. A Philadelphiában megjelenő Aurora például részletesen idézte a babeufista összeesküvők programjának egyes részleteit, s noha az „anarchista-terrorista" összeesküvőktől ez a lap is elhatárolta magát, a szerző a tőkés társadalommal szemben mégis valamiféle alternatívát keresett – és végeredményben legjobb variánsként a kistermelők közösségeinek megteremtését tartotta.

S. Bernstein több olyan cikkre és lapra hivatkozik, amelyekben az összeesküvés programját idézték – vagyis a program végül is elterjedhetett az Egyesült Államokban, miként Babeufről több életrajzi írás – megemlékezés is megjelent az amerikai lapokban.

(International Review of Social History) *J. J.*

P. G. Ründzjunszkij:
Az orosz abszolutizmus és osztálybázisa (1861–1904)

A tanulmány első része a téma forradalomelméleti jelentőségét hangsúlyozza. Idézi a marxizmus klasszikusainak megállapításait, amelyek szerint az európai forradalmi mozgalom központja Oroszország lett, döntő kérdéssé vált a cárizmus politikai rendszerének, mint a reakció bástyájának a felszámolása. Kitér a szerző azokra a tényezőkre, amelyek megnehezítették, hogy az orosz politikai gondolkodás megfelelően feltárja az orosz abszolutizmus társadalmi természetét. A hivatalos nemesi-burzsoá historigoráfia, a narodnyik ideológia következményeként értékeli a cárizmus erejének, szerepének túlértékelését, az állam osztályokfelettiségét valló nézetek eluralkodását, ami miatt az orosz felszabadító mozgalom több irányzata a rendszer engedményeitől remélte az országot feszítő problémák megoldását. Emlékeztet arra, hogy a demokrata értelmiség egy része a századfordulóra – ideológiai zűrzavara következtében – elvetette a köztársasági berendezkedést, mint a burzsoázia uralmának eszközét. Sokan érveltek az orosz nép monarchia iránti tiszteletével, amely lehetetlenné teszi a népforradalmat. A liberális narodnyikizmus és a szlavofil ideológia ötvöződését jelentette ez, a népiszocialista Pesehonov emelkedett ki hirdetői közül. Ründzjunszkij felvonultatja a Plehanov államfelfogásában rejlő ellentmondásokat, a munkásosztály szövetségi politikájának hibás értelmezését, s ezzel a lenini forradalom elméletet állítja szembe.

Hangsúlyozza a tanulmány, milyen nagy jelentőséget tulajdonított Lenin az orosz társadalmi-politikai erőviszonyok megfelelő feltárásának, s erre építve a cárizmus társadalmi természete meghatározásának. Rámutat a szerző, hogy a szovjet történettudomány egyelőre adós a vonatkozó lenini megállapítások elemzésével, amely pedig jó kiinduló alap lehetne a cárizmus osztálybázisának feltárásához. Pedig az 1920-as években, Lenin ösztönzésére előtérbe helyezték a kérdés vizsgálatát. Pokrovszkij néhány megállapítását ma is időtállónak tekinti. A téma hosszú ideig elkerülte a kutatók érdeklődését, ma azonban a nem marxista torzítások korrigálása is szükségessé teszi napirendre tűzését. Vannak a cári kormányzat politikáját egyes területeken elemző színvonalas monográfiák. Az agrárpolitika kutatásában M. Sz. Szimonov, Je. V. Brusznyikin munkássága érdemel különös figyelmet, a pénzügyi, ipar- és kereskedelempolitika analizálásával I. F. Gingyin, A. P. Pogrebinszkij munkái tűnnek ki, a kulturális politikát G. I. Setinyina monográfiája dolgozta fel, a munkás politika vizsgálatának gazdag irodalmából V. Ja. Lavericsev könyvét említi meg a szerző. Az alapos és színvonalas részmonográfiák eredményeire is támaszkodott P. A. Zajoncskovszkij, amikor az 1860–1896 közötti időszakot átfogva tett kísérletet a cári politika osztályjellegének vizsgálatára. Hasonló célt tűzött maga elé Ju. B. Szolovjov „Az önkényuralom és a nemesség a 10. sz. végén" (Leningrád, 1973) c. könyvében.

Mindezek alapján Ründzjunszkij az udvari körök politikai szerepét, az államhatalom intézményrendszerének jellegét, a hatalmi apparátus szociális összetételét és mindenekelőtt a politika jellegét, érdekmozgatóit tekinti vizsgálandónak a téma kutatásakor. A nemesi vagy burzsoá monarchia alternatívával szemben az osztálybázis kettősségét, a társadalmi jelleg átmenetiségét hangsúlyozza. Úgy ítéli meg, hogy az udvari körök jelentős politikai szerepe, *az intézményrendszer jellege,* az apparátus szociális összetétele alapján feudális, nemesi monarchia volt a cári abszolutizmus. A politika jellege, *érdekmozgatói* alapján azonban a burzsoá monarchia jegyei is kimutathatók. Elengedhetetlenül szükségesnek tekinti a rendszer két alapvető osztálya társadalmi természetének feltárását. Az 1861 utáni évtizedekben ugyanis a nemesi földbirtokos réteg megszűnt tisztán feudális jellegű osztály lenni. Bekapcsolódott az árutermelésbe, vállakozóvá lett. Az orosz burzsoázia ugyanakkor jelentős részben származott a volt feudális uralkodóosztályából, összefonódott az állam hivatalnoki rétegével. Az orosz nemzeti piac formálódási folyamatában tehát a nemesi földbirtokosok feudális jellege, a burzsoázia kapitalista jellege egyaránt módosulásokat szenvedett, ami kihatott érdekeikre az azokhoz igazított kormánypolitikára, így határozva meg a cárizmus társadalmi természetét.

A szovjet történetírás hosszú ideig elhanyagolta a nemesi földbirtok kapitalizálódási folyamatának és ennek társadalmi következményének vizsgálatát. Az 1920-as években Grekov és Picseta munkái hoztak eredményt a nemesség piaci kapcsolatainak feltárásában. Ujabban A. M. Anfimov és L. P. Minarik kutatásai bizonyítják, milyen jelentős volt a nemesi birtok kapcsolata a tőkés árutermeléssel, milyen súlyuk volt a nemesi földbirtokosok vállalkozásainak, pl. a szesz, cukor és faiparban. Természetesen a másik tendenciát is látni kell. Általánosabb volt, hogy a földbirtokosok és a hivatalnokok pénztőkéjüket bankba helyezték, s annak járadékából éltek, birtokaikon a ledolgozási rendszer, a paraszti földbérlet elmaradott formái uralkodtak. A század vége felé azonban ezek a formák sem függetleníthetők, a formálódó tőkés nemzeti piactól. A földbérlet, a mezőgazdasági bérmunka, a ledolgozási rendszer feltételeit egyre inkább a tőkés árutermelési viszonyok befolyásolták. Ez az alapja annak a megállapításnak, hogy – ha közvetve és ellentmondásosan is, – a rendszer burzsoá jellegű gazdaságpolitikai intézkedései (vámpolitika, vasúti tarifa, munkás törvényhozás) a nemesség érdekeit is szolgálták. Természetesen a nemesi vállalkozáshoz nyújtott kedvezmények a feudális uralkodó osztály pozícióit szilárdították, annak kiváltságait is körülbástyázták, ami a burzsoá vállalkozók (kereskedő tőkések) érdekeit sértette, s ez a rendszer társadalmi bázisának kettősségét, ellentmondásosságát, az egyensúly hiányát tükrözte. A nemesi földbirtokosi és a burzsoá érdek kielégítésére irányuló törekvés részben szélesítette a cárizmus társadalmi bázisát, lavírozását, lehetővé tette számára az egyensúlyozás kísérletét, ugyanakkor mindkét osztályon belül kiváltotta az ellenzék fellépését, amelynek határozottságát a kormánypolitika módosulásai, a tömegek osztályharcának élessége befolyásolta.

Az uralkodó osztályok (cári kormányzat, árutermelő nemesi földbirtokosok, kereskedő burzsoázia) érdekeinek egybeesése és ellentmondásossága tükröződött az 1861-es jobbágyreformban, s a következő évtizedek parasztpolitikájában. A konzervatív, feudális érdekek kerültek előtérbe az 1880-as évek ún. ellenreformjaiban, (az áttelepülés korlátozása), burzsoá érdekek a századforduló intézkedéseiben (az egyetemleges kezesség eltörlése). Bonyolítja a politika értékelését, hogy az obscsina felszámolását konzervatív reakciós elemek szorgalmazták. Magántulajdonossá akarták tenni a parasztot, hogy érdekelt legyen a rend fennmaradásában, ellenálljon a forradalmi propagandának. Ennek az anarchaikus intézménynek a leghangosabb védelmezői ugyanakkor – más megfontolásból – a kispolgári forradalmárok voltak. A rendszer ipari, kereskedelmi és a munkásokat érintő politikája szintén ellentmondásos volt, ami a burzsoázia viszonyulására is kihatott. A munkásság első megmozdulásai eredményeztek néhány polgári jellegű intézkedést (1882: a gyermek munka szabályozása, 1885: a női munkaerő alkalmazásáról szóló rendelet.), egészében véve azonban a cárizmus munkáspolitikáját a rendőri- bürokratikus gyámkodás jellemezte. A sztrájk például a büntetőjogba ütközött, a gyári felügyelőség intézménye, a sztaroszta rendszer a hatalom gyámkodását jelentette, nem beszélve a Zubatov nevével fémjelzett ún. rendőrszocializmusról.

Szerzőnk úgy ítéli meg, hogy a cári abszolutizmus burzsoá jellegű intézkedéseit a gazdasági-társadalmi fejlődés, az ellenzék és a forradalmi erők fellépése kényszerítette ki. A reakciós jelleg, az ellentmondásosság az abszolutizmusból, annak eredendő társadalmi bázisából, a gazdasági-társadalmi viszonyokban fennmaradt feudális maradványokból fakadt. A politika módosulásait két antagonisztikus erő harcának alakulásával is összefüggésbe hozza. Egyik erőként a burzsoá-nemesi monarchia

és a nemesi-burzsoá liberalizmus monarchista alapon való együttműködését, másik erőként a munkásság és parasztság monarchia ellenes, köztársaságra törekvő forradalmi harcát említi. Megállapítása szerint a kormánypolitika 1861-ben is, és azt követően mindvégig kénytelen volt számolni a tömegek hangulatával. Az 1861-es reform kihirdetésekor és aztán még évekig rendőri sőt katonai óvintézkedéseket tettek, félve a parasztság fellépésétől. Ründzjunszkij szerint a cári kormányzat tudatában volt a társadalom alsó rétegei részéről jelentkezhető veszéllyel. A történetírás azonban eddig még nem tárta fel kellő alapossággal, milyen szerepet játszott mindez a kormánypolitika alakulásában, a rendeletek indoklásában, időzítésében. Szerzőnk véleménye szerint a cárizmus kom lyabbnak tartotta a társadalom alsó rétegeinek elégedetlenségét, mint ahogy az a szakirodalomban tü röződik, s az komolyabb is volt.

A parasztság osztályharcáról az az értékelés vált általánossá, hogy egyre erőtle bbé vált, háttérbe szorult más forradalmi mozgalmakhoz képest. Ründzjunszkij úgy véli, nincs por s és teljes képe a kutatásnak a parasztságról. Fellépéseit, megmozdulásait regisztrálják, gazdasági ársadalmi viszonyait, politikai helyzetét elemzik, értékelik, de az ideológiájáról kialakított kép gyoldalú, felületes. Egy 1847-es folyamodványt idéz, amelyben a parasztok azt remélik, hogy a cs fellép a földbirtokosok ellen és a földkérdést az ő érdekeiknek megfelelően oldja meg. Megítélés zerint itt sem egyszerűen a jó cárba vetett hitről van szó. Mert élhetett a jóságos uralkodóba vete hit, de a folyamodvány a konkrét cárral és politikájával szemben fogalmazta meg a parasztok elégedetlenségét. Ezért volt óvatos a kormányzat a cár-illúzió politikai tőkeként való kamatoztatásában. A parasztok ugyanis földbirtokos nemesek és hivatalnokok nélkül képzelték el a jó cárt, ami utópia volt, de tükrözte a rendszerrel szembeni elégedetlenségüket. A század végére egyre mélyült a szakadék az idealizált uralkodó és a valóságos II. Miklós között. Mind elkeseredettebb lett a paraszti elégedetlenség. Ezt a potenciális erőt ismerte fel Lenin és állította a munkásosztály szövetségi politikájának középpontjába. Oroszország 20. századi forradalmai bebizonyították: nem alaptalanul.

A cikk befejező része az ún. Vitte korszak értékelésével foglalkozik. A szűkebben vett századforduló kapitalizálódásának gazdag, de tendenciózus külföldi irodalma van. Idealizálják Vitte gazdaságpolitikáját, amely felzárkóztathatta Oroszországot a fejlett kapitalista országok mögé. Szerzőnk szerint ezek az értékelések figyelmen kívül hagyják: milyen áron biztosította Vitte politikája az ipar és kereskedelem viszonylag gyors fejlődését. Általában a mezőgazdaság, különösen a parasztság gazdasági helyzete sínylette azt meg. Az orosz nemzetgazdaság erősítését tűzte ki célul, de az agrárválság krónikussá vált, a külföldi tőke meghatározó szerepet játszott. 1890-ben 186 millió rubel külföldi tőke áramlott be az országba, 1900-ban már 762 millió. Az orosz gazdaság eltorzultan fejlődött. A cári birodalom ugyan nem vált félgyarmattá, de erőteljesen eladósodott, s a függőségtől is megmentette Lenin Októbere.

(Isztorija SzSzSzR 1977. 2. sz. 34–52) *M.*

A. L. Narocsnyickij:
Az 1875–1878-as balkáni válság és a nagyhatalmak

A szerző a kérdés rendkívül gazdag irodalmának szintézisére tesz kísérletet. Előljáróban áttekinti a historiográfia főbb állomásait. Az első időkben sok tudománytalan állítás épült be az egykorú publicisztikából a történeti munkákba. Ezek szerint a balkáni népek fellépését orosz ügynökök mesterkedése váltotta ki, az orosz külpolitika évszázados célja volt Konstantinápoly elfoglalása, az angol és az osztrák-magyar politika védte Törökország integritását, stb. A későbbi időszak polgári történetírása egyoldalúan, csak diplomáciatörténeti aspektusból tárgyalta az eseményeket. Nem vizsgálta a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmait, nem tárta fel a nagyhatalmak fellépésének osztály-politikai mozgatóit. Napjainkban természetesen a polgári kutatók is a mélyebb tudományosság igényével dolgozzák fel az 1870-es évtized nemzetközi kapcsolatainak történetét. Az objektív tudományos feltárás azonban a marxista történettudomány érdeme. A jugoszláv történészek például a bosznia-hercegovinai felkelés belső okait dokumentálták, megcáfolva a szerb polgári szerzők téves értékeléseit. A marxista bolgár tudomány az angol „Kék könyvek" adatai ellenében bizonyította: a

balkáni szláv népek törökellenes harcát nem külső erők inspirálták. Szerzőnk – a tanulmány kereteiben – a szovjet kutatók eredményei alapján készít összegzést az egyes nagyhatalmak politikájáról.

Elsőként az orosz külpolitikáról ad értékelést. Sz. D. Szkazkin, V. M. Hvosztov és Sz. A. Nyikityin munkáit említi, amelyek elsőként állították új megvilágításba II. Sándor cár és Gorcsakov politikáját. Az orosz uralkodó és kancellárja eszerint diplomáciai eszközökkel kívánta megoldani a balkáni válságot. Készületlennek tartották Oroszországot a katonai fellépésre. Ezzel magyarázható, hogy a Török Birodalom felbomlasztását sem tartották előnyösnek, mert úgy ítélték meg, hogy a keletkező hatalmi-politikai vákuumot Anglia és a Monarchia töltené ki. Így vált érthetővé, miért nem támogatta az orosz politika egy általános balkáni felkelés gondolatát, s a szultántól kicsikart reformígéretekkel törekedett enyhíteni az ellentéteket. Amikor azonban kitört a válság, befolyásának megtartása, növelése érdekében – óvatosan bár – támogatta a balkáni szláv népeket. Pétervári udvari körökben sem volt egyetértés a folytatandó politikát illetően. A konstantinápolyi orosz követ, Ignatyev gróf határozott és aktív törökellenes fellépést sürgetett. A belpolitikai feszültség enyhítése érdekében hasonló szellemben lépett fel Pobedonoszcev is. Szerbia veresége olyan helyzetet teremtett, amely a cári politika közvetlen beavatkozását eredményezte.

Oroszország területi igényeiről is különböző vélemények rögződtek a kérdés gazdag szakirodalmában. A szovjet kutatók álláspontja szerint a török főváros nem volt cél. Dél-Besszarábiát és Batum körzetét akarták az oroszok megszerezni. Elterjedt álláspont a polgári szerzők munkáiban, hogy Oroszország elsősorban a bolgár törekvéseket támogatta, Szerbia és Montenegro igényeinek kielégítéséhez nem nyújtott aktív segítséget. Cikkünk emlékeztet az 1867-től érvényesülő szerb–osztrák-magyar közeledésre, a Pétervár és Bécs közötti megegyezésekre (Reichstadt, Budapest), amelyek ebben a térségben megkötötték az orosz külpolitika kezét. Az orosz-szerb, orosz-montenegrói kapcsolatok dokumentumainak teljes feltárásával egyelőre adós a történettudomány. Az orosz-bolgár viszony értékelésében is mutatkoztak tendenciózus törekvések. Ezek szerint a bolgár nép passzív szemlélője volt az eseményeknek, tudomásul vette, hogy az orosz seregek kiűzték a törököket. A bolgár és szovjet szakemberek eredményei alapján a szerző a bolgár nép Oroszország iránti bizalmát, a felszabadító harcokban való együttműködését bizonyítja. Érinti Narocsnyickij az orosz-román viszony kérdését is. Utal az angol és osztrák-magyar törekvésekre, amelyek távol akarták tartani a román fejedelemségeket a balkáni eseményektől, megnehezítendő az orosz politika helyzetét. Hangsúlyozza, hogy a román államiság, Románia függetlensége szempontjából nagy jelentősége volt az Oroszországgal való együttműködésnek.

Egészében véve a cikk arra a következtetésre jut, hogy a szovjet történetkutatás feltárta a cári külpolitika reakciós osztály összetevőit, a nagyhatalmi hegemonisztikus törekvéseket, a területi célkitűzéseket. Ugyanakkor hangsúlyozta Oroszország pozitív szerepét a balkáni szláv népek nemzeti felszabadító küzdelmeinek támogatásában, különös figyelmet szentelve a haladó orosz társadalmi erők közreműködésének. A román államiság megszilárdítása, a bolgár nemzeti állam megteremtése a társadalmi haladás lehetőségét is magába foglalta, a nagyhatalmi és a pánszláv tényezők ellenére is.

A szovjet kutatók komoly figyelmet fordítottak az Osztrák-Magyar Monarchia politikai szerepének elemzésére. Bécs és Pétervár rivalizálása is indokolttá tette a Ballhausplatz törekvéseinek feltárását. A bécsi udvari körök érdekei határozták meg a Monarchia célkitűzéseit. Expanzív törekvések, a szláv nemzeti mozgalmak elfojtására irányuló lépések jellemezték ezt a politikát. A szovjet szakemberek a magyar uralkodó osztályok Andrássy gróf által képviselt érdekeire is rávilágítottak. A magyar arisztokrata félt az orosz befolyás erősödésétől, a szláv népek felszabadulásától. A bécsi körök terjeszkedési törekvései sem feleltek meg a magyar érdekeknek, különösen nem a trialisztikus átalakulás lehetősége miatt. Az osztrák uralkodó körök érdekei érvényesültek, az osztozkodási politika hívei kerekedtek felül. A magyar közvélemény elégedetlensége ellenére 1878 Bosznia-Hercegovina okkupációját eredményezte.

A német diplomácia szerepének értékelésében is jelentős eredményeket mutathat fel a szovjet történettudomány. A német polgári és a mai nyugat-német történeti irodalom a „becsületes alkusz" legendát fonta Bismarck köré. Az európai béke őreként ábrázolták, szembeállítva az orosz külpolitika törekvéseivel, amelyek a keleti kérdés kiélezésére irányultak. A szovjet történészek munkái egyrészt a „vaskancellárnak" azt a célkitűzését világítják meg, amely a dualista állam aktivitását a Balkán felé orientálta. Másrészt rámutatnak, hogy Bismarck Oroszország elszigetelésére törekedett, ezáltal is

szilárdítva Németország kontinentális pozícióit. Az 1879-es kettős szövetség előkészítéseként értékelik a német diplomácia manőverezését az 1875–78-as balkáni események hátterében.

Az angol és részben az amerikai történetírásban is megfigyelhető egy áramlat, amely a konzervatív brit politika igazolására vállalkozott. Az angol politika defenzív, az orosz diplomácia agresszív szerepét állítják szembe ennek az áramlatnak a követői. A Disraeli-kabinet politikájáról már az egykorú angol publicisztika más értékelést adott. Gladstone a politikai vetélytárs sugallta a leleplezéseket. V. M. Hvosztov és mások érdeme a valóságos kép megrajzolása, a konzervatív és liberális politika árnyalása. a célokat tekintve nem volt lényeges különbség. Imperialisztikus expanzivitás, a nemzeti felszabadító mozgalmak elnyomása, a befolyás alá vont Törökország integritásának fenntartása, s legfeljebb a brit érdekek szerinti csonkítás (Egyiptom, Ciprus). Disraeli mindezt a flotta felvonultatásával, egyoldalú török orientációval kívánta elérni, míg politikai ellenfele – a közvélemény hangulatával is számolva – a balkáni népek befolyásolása révén törekedett Oroszország térnyerésének gátat vetni, az angol pozíciókat megszilárdítani.

Franciaország és Olaszország szerepéről részletes elemzés még nem készült. Fő vonalaiban tárta fel csupán a szovjet történetírás az elszigeteltségből kiutat kereső két európai hatalom szerepét az 1875–78-as balkáni eseményekben.

(Voproszi Isztorii 1976. 11. sz. 32–52) *M.*

François Bédarida:

A francia munkásmozgalom és a gyarmatosítás kérdése

A szerző mindenekelőtt megállapítja, hogy e kérdés túlságosan bonyolult ahhoz, hogy egyetlen tanulmányban el lehetne végezni kimerítő elemzését, így pusztán csak néhány kérdésre reflektál. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az ilyen áttekintések elkerülhetetlenül elsősorban a teoretikusok állásfoglalásaival, írásaival foglalkoznak, hiszen a szocialista tömegek szemléletét rendkívül nehéz „megfogni". Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy az imperializmus fogalom milyen későn és bizonytalanul jelent meg a francia szocialista irodalomban: hosszabb időn át úgy vélték ugyanis, hogy az merőben angol jelenség. Ez azonban nemcsak a szocialisták írásait, hanem méginkább az „akadémikusi" összefoglalókat, enciklopédiák címszavait is jellemezte. A francia munkásmozgalom gyakorlatilag 1880 és 1912 között került szembe a gyarmatosítással, a gyarmatosító törekvésekkel: ekkor fejeződött be Tunisz és Marokkó gyarmatosítása. Ami a munkásmozgalomban ezzel kapcsolatban kirajzolódó álláspontokat illeti, Bédarida három nagyobb irányzatot különböztet meg. A baloldalon azokét, akik a gyarmatosítást a leghatározottabban elutasították, a másik póluson, a jobboldalon azokét, akik a gyarmatosítást átmenetileg szükségesnek vélték, úgy gondolva, hogy az ha embertelen káros kinövéseit lenyesik, az egyetemes haladást szolgálhatja, civilizációs hatást fejthet ki. E két markáns irányzat mellett végül kiformálódott egy bizonytalanabb, lazább centrum, – ide tartozott a szerző szerint Jaurès is. Ezeknek a centristáknak a véleményében bizonyos dualizmus jelentkezett, bár Jaurès a maga részéről ebben a kérdésben is valamifajta szintézis kialakítására törekedett. Miközben bizonyos civilizációs hatást elismert, ugyanakkor a jobboldali gyarmatosítókkal szemben sokkal nagyobb hangsúlyt helyezett az illető népek belső életformájának, kultúrájának, értékeinek átmentésére.

Bédarida rávilágít, hogy a francia munkásmozgalomban P. Lafargue az elsők között volt, aki rendkívül élesen elítélte a gyarmatosítást, és kimutatta a kapitalizmus, a gyarmatosítás és a militarizmus terjedése közötti összefüggéseket. Paul Louis ezt később nagyobb gonddal és részletességgel mutatta ki, mégis előfordulhatott, hogy néhány évvel a guesde-ista képviselők, avagy az anarcho-szindikalista Le Mouvement Socialista csoport is elfogadta – Marokko esetében konkrétan is – a civilizációs misszió tételét.

(Le Mouvement Social. 1974 január – március) *J. J.*

Ralph Desmarais:
Lloyd George és az angol kormány sztrájktörő szervezeteinek kialakulása

A háború utáni Lloyd George kormányok iratainak, valamint Lloyd George személyes archívumának megnyitása új megvilágításba helyezte Lloyd George tevékenységét, s ezen belül azt a kérdést, hogy ténylegesen mi volt az álláspontja a szociális problémák, s kiváltképpen a munkások helyzetének, a munkáskérdésnek a megoldására. Az új források alapján készült új feldolgozások szerzői – zömükben amerikaiak – arra hajlanak, hogy azt emeljék ki: Lloyd George-nak voltak átfogó tervei, de ezek megvalósításához a külpolitikai bonyodalmak miatt nem volt sem ideje, sem energiája, illetve terveit a konzervatívok makacs ellenállása, Austen Chambarlain pénzügyminiszter szüklátókörűsége hiúsította meg. Desmarais szerint viszont e szerzők „szebbre" akarják festeni Lloyd George arcképét, s éppen az új forrásanyagokra támaszkodva azt húzza alá, hogy inkább a régi „klasszikus" angol munkáspárti történészeknek, közgazdászoknak, teoretikusoknak van igazuk, olyanoknak, mint Cole, Tawney és mások, akik azt hangsúlyozták, hogy Lloyd George 1910-től kezdődően már elveszítette korábbi szociális radikalizmusát. Az új dokumentumokból kiderül, hogy éppen Lloyd George volt a háború idején annak a tervnek a kikovácsolója, hogy a sztrájkoló vasutasokat és bányászokat az élelmezési segélyek megvonásával kényszerítsék vissza a munkába. A szerző azt is aláhúzza, hogy sok kortársával szemben Lloyd George nem hitt igazán a forradalmi veszélyben, – sokkal inkább arról volt szó már a háború alatt, majd később, 1917 után, amikor a „bolsevik veszély" szóhasználat az ő beszédeiben is feltűnt, hogy az angol közvéleményre saját politikájának alátámasztására kívánt ezzel hatni.

Mindemellett persze igaz, hogy míg a kiküldött kormánybizottságok 1917–1918-ban azt jelentették, hogy a forradalmi erjedés az angol munkások körében csak annyiban és azért léphet fel, mert gazdasági körülményeik hirtelen leromlottak – Lloyd George-nak ténylegesen voltak reformelképzelései, ezeket A. Chamberlain mint pénzügyminiszter azért húzta keresztül, mert csak a fizetési mérleg egyensúlyban tartására gondolt. A taktikai különbségek valósak voltak. Végeredményben azonban a kormány egységesen jutott munkásellenes politikai platformra, s amikor 1918 telén, 1919 tavaszán újabb munkássztrájkok kezdődtek, W. Churchill vetette fel, hogy a sztrájk letörésére a katonaságot kell felhasználni, s vele szemben Curzon egy másik taktikai fegyvert ajánlott: újfajta szervezetek felállítását – kifejezetten a sztrájkok letörésére. A konzervatív miniszteréknek ezt a javaslatát pedig a liberális Lloyd George is felkarolta. R. Desmarais ezzel kapcsolatban a Labour Party Macdonald-féle vezetőinek rovására írja, hogy a kormánynak és Lloyd George-nak ezt a színeváltását nem látták meg, s Cole-lal és Tawney-val szemben régi reminszecenciák alapján bizonyos illúziókat tápláltak Lloyd George iránt.

(International Review of Social History 1975/1. sz.) *J. J.*

Joseph M. Hernon Jr.:
Az utolsó whig történész és a whig történetszemlélet. George Mccaulay Trevelyan 1876–1962

Senki sem születik klasszikusnak, a művészet és tudomány nagyjainak rendszerint alaposan meg kell küzdeniök a hírnévért. Nem nélkülözhetik az eredetiséget, nem mondhatnak le az újításokról, amelyek nélkül nem emelkedhetnek ki kortársaik közül. S még az is előfordulhat, hogy pályakezdő korukban egyenesen szembekerülnek „szakmájuk" céhbeli képviselőivel. George Macaulay Trevelyan, az angol történetírás ma már klasszikusnak számító 20. századi nagysága legalábbis így járt, amikor történeti munkáiban először alkalmazta sajátos eszközeit.

Trevelyan 1876. február 16-án született Stratford-on Avonhoz közel, vezető liberális családból. Apja – szintén történész – nem sokkal korábban publikált könyvet saját anyai nagybátyjáról, a híres whig történész Thomas Babington Macaulay-ról, s a család büszkeségének emlékét fia nevében is meg akarta örökíteni. Az ifjú George-ot a késő-viktoriánus Anglia új szellemi arisztokráciájának sziporkázó tagjai vették körül. Tanulmányait Harrowban és Cambridge-ben végezte, az utóbbi helyen

különösen történészprofesszorának, Lord Actonnak tudása és optimizmusa hatott rá. Történészpályájának kezdetétől fogva tudatosan vállalta a nagy rokon, Macaulay által alapított whig történészszemlélet szellemét: a hitet a haladásban, az alkotmányos-parlamentáris kormányzásban, a szabadon nevelt értelmiségben.

Már első munkáiban megnyilvánulnak azok a nézetei, amelyek a „céhbeli" történészek kritikáját kiváltották. Trevelyan a történelmet legalább annyira tartja művészetnek is, mint amennyire tudománynak. Nem szabad elhanyagolni a történeti munkák irodalmi kidolgozását – mondja. Az új ismeretek szerzésében pedig a dolgok megérzése sokszor fontosabb lehet, mint az adatszerű megismerés. Egyik későbbi munkájában arra bíztatja történész-kortársait, hogy igyekezzenek beilleszkedni az elmúlt korszakok emberének gondolkodásába. Ugy kell szemlélnünk a múltat, ahogyan a kortárs látta, s nem ahogyan az utókor. S ebben a szemléleti azonosulásban – szerinte – még az elfogultság sem lehet bűn. Kell a téma, a főhős szeretete, anélkül a pártatlan, érzelemnélküli történész a szárnyas Pegazus helyett csak siralmas gebén találja magát. Saját munkái – amelyek persze valóban nem minden részletükben állják a mai kritikát – éppen irodalmi vénájukkal, olvasmányosságukkal, a múlt iránti szeretetükkel váltották ki az olvasó közönség szimpátiáját. Élénk példája lehet ennek az „Anglia a Stuartok alatt" (1904), amely egy Anglia-történeti sorozat számára készült, s – a történészek kritikája ellenére – a sorozat legnépszerűbb darabjává válva végül messze túlélte a többi darabot s 23 kiadást ért meg.

Sok kritikát váltott ki Trevelyan aktualizáló, a régmúlt eseményekhez minduntalan modern párhuzamot kereső ábrázolási módszere is. Nem idegenkedett saját kora eseményeinek értékelésétől sem, bár a kortörténetet nem tartotta specialitásának. Örömmel fogadta az 1905-i oroszországi forradalmat és az 1917 februárit is, de nem jutott túl a polgári demokrácia igenlésén, félt a „bolsevizmustól", de szembe fordult a fasizmussal. 1933-tól a fizikus Lord Rutherforddal együtt szorgalmazta a hitleri Németországból elűzött zsidó és náciellenes egyetemi oktatók angliai befogadását és álláshoz juttatását. Megmaradva hagyományos meggyőződésénél fokozta próbálkozásait, hogy a kiábrándult liberálisokat felrázza. 1935-ben különleges alkalma nyílt arra, hogy a whig történelemszemléletet hivatalos véleménnyé emelje: megbízást kapott, hogy V. György ezüstjubileumára a királynak beszédet írjon. A parlament két háza előtt elhangzott beszéd a parlamentarizmus apoteózisa.

Élete csúcspontját cambridgei professzorsága (1927–1940) jelentette. Szemlélete új színt vitt az oktatásba, ha pedagógiailag nem is mindig a legkívánatosabbat. Emlékezetes marad az a véleménye, amely szerint történésznek születni kell. Ahogyan vele a whig történetszemlélet az előcsarnokból az előadóterembe került, úgy mérséklődött annak vitatkozó szelleme, s hatotta át az akadémikus légkör. Ekkor született legnépszerűbb munkája is, az „Angol társadalomtörténet". Bár 1940-ben életkora miatt (65 éves) kellett visszavonulnia a katedráról, a háború, Churchill miniszterelnöksége nézeteinek egyértelmű visszaszorulását, Trevelyan passzivitásba kényszerülését eredményezte, ahonnan igazán később sem tudott kitörni.

(The American Historical Review 1976/1. sz. 66–97) *B. J.*

I. P. Gyementyev:

A háború utáni amerikai történetírás főbb irányzatai és iskolái

A szovjet kutatók újabban igen sokrétűen elemzik az amerikai történetírást. Gyűjteményes munkák láttak napvilágot az USA történetének amerikai historiográfiájáról, monográfiák értékelték a jelentősebb történészek munkásságát. Különös figyelmet szenteltek a polgári történetírás elméleti és módszertani sajátosságainak. Az eddigi eredmények alapján vállalkozik cikkünk szerzője: összegző áttekintést adni a háború utáni amerikai történetírás jellemző irányzatairól. A vizsgált időszak egészére érvényes tendenciának tekinti a történettudomány társadalmi-politikai jelentőségének növekedését. Általában, és ebben a vonatkozásban is két fő szakaszt különít el. A háború befejezését követő évtizedet, amikor a hidegháborús légkör magával ragadta, eszközévé tette a polgári történetírást. Az 1950-es évek végétől a politika szorító béklyója lazult, megélénkültek a neoliberális, újbalodali

irányzatok, jelentkezett az ipari társadalom és a konvergencia elmélete. A történetírás fellélegzése társadalmi és ideológiai jelentőségének fokozódásával járt együtt, ami elősegítette az intézményhálózat és a szakember bázis kiszélesedését. Jellemző tényként említi a cikk, hogy száz körül van a Szovjetunióval foglalkozó intézmények száma.

A szerző összefoglalja az újabb elméleti és módszertani jelenségeket. A klasszikus pozitivizmus bírálatát jellemző irányzatnak tartja, amely eklektikus eszmei bázisra épít. Az újkantiánizmus, a hagyományosan amerikai pragmatizmus, az egzisztencializmus és a behaviorizmus szubjektív idealizmussal párosuló elemeit sorolja fel. A „Theory and Practice in Historical Study" (New York 1946.) c. gyűjteményes kiadványra utal Gyementyev, valamint Ch. A. Beard nevét említi, aki elsőként lépett fel a fenti eszmei alapon a pozitivizmus ellen, egyúttal a marxista felfogást is támadva. Hasonlóan értékeli O. Handlin: Chance of Destiny. Turning Points in American History (Boston, 1969) c. monográfiáját, amely eltúlozta az intuíció, a szubjektív tényezők és a véletlenek szerepét. Hatott a prezentista történetfelfogás, több munkában tükröződött A. Toynbee ciklikus elméletének hatása és Rostow kapitalizmus apológiája is elterjedt.

A háború utáni évtized uralkodó irányzata volt az ún. „consensus" felfogás. Eszerint az amerikai társadalmat történeti fejlődése során a konfliktustól való mentesség jellemezte, s ez adja az USA történetének sajátszerűségét. R. Hofstadter: The American Political Traditon (New York 1948) c. könyve jelentette az irányzat alapvetését, amely az 1960-as évtizedig ránehezedett az amerikai polgári történetkutatásra. 1968-ban maga Hofstadter fogalmazta meg a „consensus" koncepció fogyatékosságait. Nem teszi lehetővé a Függetlenségi Háború radikális mozgató erőinek a megragadását, s kívül esnek horizontján a faji, etnikai és vallási kérdések. A nyelvtudomány, a szociológia, a matematikai módszerek fejlődése, elterjedése lendületet adott az interdiszciplináris kutatásoknak, amelyek megingatták a régi felfogások talaját.

A háború utáni amerikai történetírás egyik uralkodó iskolája a neokonzervativizmus jegyében működött. Egyesek az USA egész történetének átértékelése igényével léptek fel, (D. Boorstin, R. Brown, L. Hartz) de elsősorban a gyarmati korszak, a Függetlenségi Háború kora foglalkoztatta őket, amelyet az amerikai nemzeti egység formálódása szempontjából alapvetőnek tartottak. Alkalmazták a komparatisztikát, új eredményekre jutottak a kultúra történetének kutatásában. Egyes képviselőik – J. Randall, A. Crawen –, szerint az USA társadalmának arculatát a középosztályok túlsúlya jellemzi, ez demokratikussá teszi a gazdasági tevékenységet, ami a politikai demokratizmus alapja, s ebben rejlik az USA fejlődésének sajátszerűsége. A társadalmi konfliktusokat azonban figyelmen kívül hagyták, a polgárháború jelentőségét lebecsülték. Nem Észak és Dél társadalmi berendezkedésének különbözőségében jelölték meg az ellentétek forrását, hanem az alkotmányosság, a morál és az ideológia eltérő voltában. Megítélésük szerint a rabszolgakérdést az evolúciós fejlődés megoldotta volna. A polgáháborút szerintük Lincoln türelmetlen politikája eredményezte.

A neokonzervatív irányzat egyik áramlata az ún. „business history" iskola. A nagy monopóliumok történetét kutatták, híres vállakozó dinasztiák biográfiáját készítették el. A második világháború után megnőtt az igény az ilyen jellegű munkák iránt, amelyeknek szerzői (F. Hayek, A. Nevins) a nagyvállakozókat az amerikai fejlődés hajtóerejeként értékelték. Kezdetben az individualizmust idealizálták, újabban a munkásság érdekeivel érvelnek a tőkés vállalkozások mellett.

A neoliberális irányzat elismeri az amerikai társadalom belső megosztottságát, de a középosztályokra építő állami reformpolitikát a konfliktusokat megoldó tényezőként értékeli. R. Hofstadter a legjelentősebb képviselőjük, aki kutatta a századforduló viharos gazdasági fejlődését, foglalkozott a középrétegek átalakulásával, vizsgálta a társadalom-pszichológiai jelenségeket. A. M. Schlesinger munkáiban tükröződött H. Toynbee felfogása, amennyiben a reformok és a konzervatív konszolidáció korszakainak váltakozásaként ábrázolta az Államok történetét. A neoliberális irányzat hagyományosan élénk érdeklődést mutat a munkásmozgalom történetének kérdései iránt. Az 1930-as években az ún. Wisconsin iskola követői a szakszervezetek és a vállalkozók egyezkedését, megegyezéseit állították előtérbe, ami ezen kívül esett, azt anomáliának tekintették, figyelmen kívül hagyták. Az 1960-as években az érdeklődés (elsősorban I. Bernstein és W. Calenson kutatásai) a munkakörülmények, az osztály fellépései és a kormány munkáspolitikája felé irányultak. Ez utóbbin belül a Roosevelt-éra intézkedéseit idealizálták, az állam osztályok-felettiségét bizonygatták, és eltúlozták a megegyezésre kész nagy szakszervezetek szerepét. Igaz funkciójukat nem szűkítették gazdasági, szociális problémákra, sőt társadalmi és politikai felelősségüket is hangsúlyozták, de reformista, opportunista szellem-

ben. Az önálló munkáspárt létezését, működését nem tudták beleilleszteni a demokraták és republikánusok váltógazdálkodásába.

Az 1960–70-es éveket a pluralizálódás jellemezte. Felléptek az ún. újbaloldal, a radikálisok képviselői. Ujra jelentkeztek egyes, az 1950-es évtizedben szinte eltűnt iskolák, mint pl. a „gazdasági iskola". Mindezek együtt azt eredményezték, hogy az USA történetének egyes kérdéseit illetően figyelemre méltó eredmények születtek. A Függetlenségi Háború előzményeiről M. Jensen és tanítványai, a megújult „gazdasági iskola" képviselői alakítottak ki újszerű képet. A 18. századi Amerika társadalmának tagoltságát, ellentmondásait, alsó rétegeinek elégedetlenségét mutatták be, mint a Függetlenségi Háború előfeltételét. A neokonzervatív irányzat is igyekezett lépést tartani a korral. Konklúziójuk továbbra is az ellentmondásoktól mentes, egységes amerikai társadalom, az amerikai nép különlegessége, de eszmei, ideológiai síkon válságról, megosztottságról, ellentmondásokról beszélnek. A polgárháború értékelésében is jelentős változások következtek be. Ennek is következménye, hogy a négerség problémáját is többen új megvilágításba helyezték. Az eklekticizmus a filozófiai idealizmus ellenére eredménynek, előrelépésnek tekinthető, hogy az USA története részeként, a rasszizmust elítélve értékelik a négerség mozgalmait. Eltűnőben vannak az amerikai Dél apológiájára vállalkozó publikációk, egyre több igényes munka jelenik meg az abolicionista mozgalomról (D. Donald).

A munkásmozgalom történetírásának előrelépésében – a szemléletmód változása mellett – az egyre teljesebb, egyre sokrétűbb forráspublikációk, a matematikai és egyéb modern módszerek elterjedése játszottak fontos szerepet. Az „új hullám"-hoz sorolt kutatók (S. Thernston, H. Gutman és mások) a helyi levéltárak anyagait is bevonták vizsgálódásaikba, szociológiai módszerekkel elemezték a munkások nemzetiségi összetételét, műveltségi szintjüket, vallási hovatartozásukat. Kutatásaikat kiterjesztették a kis szakszervezetek irataira, a szakszervezetek tagságának összetételére is. Eredményeiket elsősorban a „Labor History" hasábjain teszik közzé. A gazdag anyagra támaszkodó, korszerű módszerek alkalmazásával született munkák azonban az osztályaspektust figyelmen kívül hagyják. Hasonló következtetésre jut cikkünk az amerikai választási, politikai mechanizmust modern módszerekkel feltáró fiatal kutatók tanulmányait illetően is. A matematikai módszerekkel a szociologikus szemléletmód segítségével a különböző közösségek etnikai és demográfiai folyamatait plasztikusan mutatják be. Szinte divat lett a családvizsgálat. Komoly eredmények születtek a gazdaságtörténet területén is. Egykorú adójegyzékeket és más nagy tömegű adatsort dolgozott fel J. A. Henretta a 17–18. századi társadalom vizsgálatánál, R. W. Fogel pedig az amerikai vasút történetének és más gazdaságtörténeti munkáknak a megírásakor.

Az új baloldal, a radikálisok a néptömegek történelmi szerepét is felismerték. Eszmei eklekticizmusuk azonban nem teszi lehetővé, hogy reális képet rajzoljanak róla. J. Lemish a Függetlenségi Háború korát dolgozta fel, G. Kolko (The Triumph of Conservatism. New York 1963) könyve a reformok korában – 1898–1914 – mutatta ki az állami monopolista kapitalizmus elemeit, P. Conkin (The New Deal. New York 1967) pedig egyoldalú kritikával ábrázolta a roosevelti reformokat.

Befejezésül a marxista szemléletű kutatók eddig még kisszámú táborának munkásságát méltatja a szerző. W. Forster, G. Hall mellett elsősorban Ph. Foner és a néger kérdésben tekintélyként elismert H. Aptheker műveit értékeli.

(Voproszi Isztorii 1976. 10. sz. 67–90) *M.*

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Jemnitz János (J. J.), Menyhárt Lajos (M.) és Németh Beáta (N. B.).

TÖRTÉNELEMTANITÁS ÉS LEVÉLTÁR – KONFERENCIA KAPOSVÁROTT

A Magyar Történelmi Társulat, a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatósága és Somogy-megye Tanácsa 1976. november 9–10-én országos konferenciát rendezett Kaposvárott „Történelemtanítás és levéltár" címmel. A rendezvény az 1975-ben Debrecenben tartott „Történelemtanítás és múzeum" konferenciáihoz hasonló jellegű és célkitűzésű volt. A tanácskozáson levéltárosok, történelemtanárok és oktatási szakemberek cserélték ki véleményüket együttműködésük módozatairól, a történelemtanítás eredményesebbé tétele érdekében.

Honfy István, a Megyei Pártbizottság titkára mondott ünnepi megnyitót, melyben a tanácskozást dicséretet érdemlő kezdeményezésének nevezte. Meggyőződése, hogy rövidesen mutatkozni fog társadalmi hasznossága külön megtiszteltetés Kaposvár városára, hogy erre a konferenciára itt kerülhetett sor. Ebben jelentős szerepe van a Somogy-megyei Levéltár úttörő munkájának is. A Somogy-megyei Levéltár és a Somogy-megyei pedagógus továbbképzés együttműködése jó úton halad. A levéltár korábbi kiadványaihoz a közelmúltban három módszertani füzet csatlakozott, melyek kifejezetten iskolai célokra készültek. Ennek a dicséretes kezdeményezésnek a folytatását várják, a megye pedagógusaitól pedig azt kérik, hogy az eddigieknél hatékonyabban hasznosítsák a tanítás során ezeket a kiadványokat.

A megnyitó után *Szabolcs Ottó,* a Magyar Történelmi Társulat főtitkára tartott előadást. Rámutatott arra, hogy a történelemtanításnak igen fontos része és feladata van a fiatalság társadalmi tájékozódóképessége, társadalmi tudata kialakításában. A társadalom múltjának ismerete a jelenben való eligazodás egyik kulcsa, elengedhetetlen előfeltétele.

A múlt írásos emlékeinek őrzése és gondozása, amely a levéltárak nemes feladata, semmiképp sem önmagáért való tevékenység: szolgálja a tudományt – az iratok gyűjtésével, rendezésével, legkülönbözőbb jellegű feldolgozásával jórészt tudományos feladatot látva el –, ugyanakkor jelentékeny szerepet tölthet be a köztudat formálásában. E szempontból nem is lehet külön beszélni a történelemtudomány, illetve történelemoktatás feladatáról és kötelezettségéről. Az azonos tartalomban, s szakemberi erkölcsi kötelezettségekben csak megvalósítás-módszertani, munkamegosztásbeli különbségek vannak. A dolog lényege szempontjából azonban nem a különbségek dominálnak, hanem az egységi, a feladat, a hivatás, az elkötelezettség azonossága. Azért találkoznak ma itt történelemtanárok és levéltárosok, hogy ilyen értelemben beszéljenek közös gondjaikról és alakítsák ki együttműködésük formáit.

A levéltárak – s így a levéltáros kollégák – szerepe nem kisebb a történelemoktatásban, az ifjúság történelmi tudatának alakításában, mint a múzeumoké, vagy a történelmi emlékek bármely más őrzőjé. Ez azonban egyelőre korántsem tekinthető általánosan elismertnek. Eddig elért szép eredményeik ellenére a levéltárak még közel sem kapják meg az őket megillető helyet az ifjúság nevelésében. Először azonban elsősorban maguknak a levéltárosoknak kell felismerniük a dolog fontosságát, a gyakorlatban megkeresni a levéltárakban levő lehetőségeket az ifjúság történelmi tudatának formálására, kialakítva a módszereket, létrehozva és kifejlesztve a „levéltárpedagógiát". Ez csak a levéltárosok és tanárok összefogásával, tudatos és tervszerű együttműködésével lehetséges.

A történelem forrásai a történelemtanítás számára nélkülözhetetlenek. Nemcsak az ezekből a múltra vonatkozó ismeretek miatt, hanem azért is, mert ezek segítségével sajátíthatja el az ifjúság a történelmi látásmódot. Ezt a látásmódot kell alkalmaznia, ha a múlt, vagy akár a jelen társadalmi-történeti jelenségeivel találkozik. A sajtó, a televízió, a rádió ontja az információt, amit a fiatal csak

akkor tud kritikával megítélni, ha történelmi gondolkodása fejlett. A levéltárakban őrzött írásos, és a múzeumokban őrzött tárgyi emlékanyag a történelemmel való közvetlen találkozás élményét adja, ezért óriási jelentősége van a történelemtanításban. Ha hiányzik belőle a valódiság levegője, a fiatalság nem, vagy nem eléggé vonzódik a történelemhez. Pedig a történelem lényegénél fogva roppant érdekes és izgalmas, de a szaktudomány és annak iskolai alkalmazása, a tanítás sokszor unalmasan, érdektelenül tárgyalja. Az irodalom és művészet egy része ezzel szemben – legalábbis jobb alkotásaiban – vissza tudja adni, sőt felfokozza a valóság élményerejét.

Ha a történelemtanítás és a történelemtudomány hatékonyan be kívánja tölteni köztudatformáló szerepét, arra van szükség, hogy felülvizsgáljuk lehetőségeinket és tevékenységünket. Nem arról van szó, hogy konkuráljunk a művészekkel, hanem hogy hasonló élményhatású tudományos és oktatási munkálkodással közösen törekedjünk a köztudatformálás sikerére. Egy ilyen célú önvizsgálat a történelem jobb, élményszerűbb bemutatásának nélkülözhetetlen eszközeihez, a történelmi források, emlékek, iskolai közvetlen felhasználásának fokozott igényéhez vezet el bennünket. Ez pedig a levéltárak, a múzeumok, az iskolák szoros együttműködését, a módszerek közös keresését sürgeti. Az iskoláknak, a történelemoktatásnak égető szüksége van a levéltárak fokozott segítésére, de a levéltáraknak is vitális érdeke egy történelem iránt érdeklődő és történelmet értő generáció kialakulása. Tulajdonképpen az lenne a legjobb, ha levéltárosok, muzeológusok, tanárok mindannyian együttesen beszélnék meg közös gondjaikat, együttműködésüket.

Úgy tűnik, hogy a muzeológusok megelőzték a levéltárosokat az oktatás érdekében való munkálkodásban, a múzeumok és az iskolák együttműködésében. Erre utal az is, hogy az elmúlt év júniusában Debrecenben a muzeológusok és a tanárok már nagyszabású országos konferencián tanácskozták meg a „múzeumpedagógia" kérdéseit. Ennek a tanácskozásnak az anyaga azóta már kötetben is napvilágot látott, mindenki számára hozzáférhető. Gondolatgazdagsága ugyanúgy bizonyítja a hozzáértést, a sok jóakaratot és nem lebecsülendő tapasztalatot mint az ilyen országos tanácskozás értelmét. Azonban nemcsak és nem is elsősorban a kötetről kell itt szólni, hanem a konferenciát követő rendkívüli pezsgésről, s az azóta eltelt rövid időben is már mutatkozó eredményekről. A múzeumok jelentős részében azóta szinte mozgalom indult az ifjúság nevelése érdekében; a Hadtörténeti Múzeum, a Munkásmozgalmi Múzeum, a Közlekedési Múzeum és mások szinte műhelyeivé váltak az ifjúság nevelésének, s múzeumpedagógiai fejlesztésének. Az iskolai tantervekhez igazodó múzeumi programok megjelenése, a múzeumlátogatók megtervezése, a múzeumi órák módszereinek kialakítása jelzi a megtett utat, s a jövő perspektíváit. A Kulturális Minisztérium által a múzeumok számára kiadott, a muzeológusokkal előzőleg többször megvitatott „Ajánlás" pedig számos téren, az iskolai letétektől kezdve, a múzeumpedagógiai kézikönyv kiadásáig, kaput nyit az iskolák és múzeumok államilag is támogatott igen széles körű együttműködésének.

A történelem emlékeit őrző két nagy intézménytípus közül tehát a múzeumok előreugrottak, s most úgy tűnik, a levéltárakon van a sor, hogy behozzák lemaradásukat. Az igazság azonban az, hogy a levéltárak egy része semmivel sem később ismerte fel a feladatot, mint a múzeumok, s a levéltárak részéről is igen sok és értékes kezdeményezésnek lehetünk tanúi. Ha mást nem is vennénk számba, csak az utóbbi évtizedben megjelent levéltári kiadványokat, s ezek között is a helytörténeti olvasókönyveket, forrás- és szemelvénygyűjteményeket, amelyek egyre inkább figyelembe veszik az iskolai igényeket, akkor is igen meggyőző képet kapnánk. Gondoljunk csak az iskolai szempontból is legjobbakra, nem kis részben épp az úttörő munkát végzett Somogy-megyeiek kiadványaira, olyanokra, mint Kanyar József: Harminc nemzedék vallomásai Somogy megye múltjából, Történelmi arcképcsarnok Somogyban, vagy a Tanácsköztársaság Somogyban. Vagy megemlíthetjük az 1973-ban megjelent Hajdú-Bihar megyei, – az 1971-ben megjelent Zala megyei, – az 1964-ben kiadásra került Sopron és a megye múltjának egykorú iratai c. köteteket. Ugyanúgy méltatást érdemel Implom József Olvasókönyv Békés megye történetéből, a Szabolcs-Szatmár megye történelmi olvasókönyve 1970-ben kiadott kötete, Lengyel Alfréd: Győr megye történetének írásos emlékei c. érdekes kiadványa, az ugyancsak e levéltár kiadványaként napvilágot látott Helytörténeti szemelvények a 20. század történetének tanításához című munka is. Példaként említhetjük még Vas megye, Nógrád megye szép kiadványait is, anélkül, hogy a felsorolásban a teljességet akár csak megközelíthetnénk.

A megyei levéltárosok kezdeményezése szerencsésen találkozott az irányító szervek törekvéseivel s intencióival. Hiszen már az MSzMP KB közművelődési határozata megjelenése előtt a történelemoktatás szakemberei, az iskolák és a levéltárak tárgyalásokat folytattak az együtt-

működésről, a határozat után pedig konkrét tervet dolgoztak ki az együttműködés egyes módjai tekintetében. A tudatosság és az elhatározottság tehát a levéltárosok részéről sem kisebb, mint a muzeológusoknál, a különbség talán muzeológus kollégáink nagyobb mozgékonyságán túl a múzeumok és a levéltárak közötti különbségből, a lehetőségek különbözőségéből következik. A múzeumok pedagógiai munkájának lehetőségei kézenfekvőbbek, világosabbak, egyszerűbbek, s talán könnyebbek is, mint a levéltáraké. A múzeum nemcsak őrző, de egyben bemutatóhely is, a múzeum nemcsak tudományos műhely, de kiállítás is. A levéltárakban a lehetőségek rejtettebbek, több a nehézség is. De bizonyos, hogy itt is számos fel nem tárt lehetőség van. Ha a levéltárosok és a pedagógusok együtt megkezdik e lehetőségek felderítését, s megkeresik a velük való élés módjait, akkor nagyban szolgálják a közérdeket.

Kanyar József a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, a Somogy-megyei Levéltár igazgatója, vitaindító előadásának első részében azt vizsgálta, hogy mit tettek eddig a levéltárak az iskolai történelemoktatás és a történeti tudat erősítésében végzett közművelődési tevékenységük során.

Miután a megyei levéltárak törvényeink szerint is helytörténeti bázisintézményekké váltak, s az egyetemi levéltárosképzés immár az ezzel kapcsolatban igényelhető felkészültség előmozdítására is kiterjed, jelentősen fellendült a helytörténeti dokumentáció gyűjtése, helytörténeti adattárak kialakítása. E tevékenységet alapozta meg a Levéltárak Ügyviteli Szabályzata is, amikor a levéltári kiadványok készítése és közzététele c. fejezet (XVI.) 100. §-ának 3. bekezdésében az alábbiakat rögzítette: „A levéltárak illetékességi-, illetőleg gyűjtőterületre vonatkozó, saját őrizetükben levő vagy más levéltárban, illetőleg közgyűjteményben őrzött levéltári anyag felhasználásával történeti forráskiadványokat készítenek és tesznek közzé, ideértve a statisztikai módszerekkel feldolgozott forráskiadványokat közzétevő kiadványokat is." Mindezt a tevékenységet nyomatékkal húzta alá az Ügyviteli Szabályzat A levéltári anyag közművelődési felhasználása című (XIX.) fejezetének 129. §-a is. E szabályok alapján a levéltáraknak az iskolák felé forduló – egyre erősödő – közművelődési tevékenysége a levéltári feladatok szerves részét képezi.

A megyei levéltárak a kezdeti közművelődési kampányakciók során még nem tudtak olyan eredményt elérni, mint a ma már rendszeres és folyamatos kiadványaikkal. Az igazi frontáttörések tekintetben a helytörténeti olvasókönyvekkel érték el: 15 kötet jelent meg eddig. Ezek az olvasókönyvek nagyon változatos szerkezetben bocsátották rendelkezésére a tanulóifjúságnak, a történelemtanárnak, a honismereti szakkörvezetőnek, de a megyék története iránt érdeklődő olvasóközönségnek is ezt az újfajta és újcélú helytörténeti szöveggyűjteményt. A Somogy-megyei levéltár történelmi olvasókönyve is nemcsak a tanulóifjúság és a tanárok kezében kívánt a szülőföld vonzó történetének a példatára lenni, de olyan speciális pedagógiai segédkönyv is, hogy belőle a pedagógus továbbképző intézmények, az egyetemek és főiskolák oktatói és hallgatói, sőt a köztörténészek és a helytörténeti kutatók is mindenkor áttekinthessék a megye történetét.

A kötet mindezeken felül ismeretterjesztési célokat is szolgált, hiszen az olvasóközönség részére szinte összefüggő olvasmányként kínálta a megye történetét, újfajta kapcsolatot teremtve az olvasóközönség és levéltár között, keresve a levéltári iratanyag felhasználásának korszerű útjait és módszereit. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy az emberek szeretik olvasni szülőföldjük történetét, szeretik fürkészni a levéltár „titkait", amelyek – célkitűzésünk szerint – többé ne legyenek titkok, hanem napi életünk ható tényezői, hasznos példázatai, előremutató tanulságai.

A Somogy-megyei helytörténeti olvasókönyv modellt is jelentett. Sokoldalú válogatási elvként eredeti levéltári oklevelekből, okiratokból, krónikás kútfőkből, egykori történettudósok munkáinak vonatkozó részleteiből, korabeli utazók leírásaiból, írók és képzőművészek vallomásaiból, sajtótudósítások szövegrészeiből állt össze az a helytörténeti körkép, amely az idézett kor politikai, társadalmi, gazdasági és művelődéstörténelmi életét és levegőjét mutatta be a kötet minden olvasójának. Tehát az olvasókönyv a történeti dokumentáción kívül az élénkítő és színező irodalmi és művészeti emlékek leírását is gyűjteményébe foglalta. A komplexitás tehát elsősorban arra vonatkozott, hogy a történeti adatrendszereket azokkal az adatsorokkal vagy szövegrészekkel egészítse ki (irodalom, művészettörténet, néprajz, régészet, technikatörténet stb.), amelyek szorosan már nem is tartoztak egy-egy helytörténeti feltárás munkálataihoz. Míg az országos forráskiadványok köztörténeti aspektusból válogatták ki a dokumentumokat, (itt-ott helyet adva néhány helyi vonatkozás közlésének, illusztrációjának), addig e helytörténeti olvasókönyvnek szálanként kellett minden dokumentumot bekötni a köztörténetbe, a bevezető, az összekötő, a kommentáló fejezetszövegek segít-

ségével. Tehát bennük a dokumentum és a magyarázatok együtt adták a diáknak és tanárnak egyaránt az alapvető információt a helytörténetben exponált kérdéskörökről. Ahhoz, hogy a helytörténeti olvasókönyv valóban komplex legyen, interdiszciplináris területeket is be kellett vonnia. Ugyanakkor az olvasókönyvnek érdeklődést keltőnek is kellett lenni, hogy az olvasó később más, alapvető történelmi munkákat is a kezébe vegyen majd.

Így szolgáltak kettős célt e történeti olvasókönyvek. Egyfelől az országos jelentőségű történelmi események megyei vetületét és lecsapódását mutatták be olvasóiknak, másfelől pedig a megyei események országos hatásainak a bemutatásával, a helytörténet árnyaltabb színeivel, legjellegzetesebb elemeivel és finomabb részleteivel járultak hozzá az országos történeti kép teljesebbé tételéhez. E sokszínű helytörténeti körkép, ha teljességre nem is törekedhetett, a legváltozatosabb történeti valóságról gyűjtötte össze szemelvényeit, arra törekedve, hogy az élet teljességét mutassa be. Az ilyen, valójában a hétköznapokat bemutató helytörténeti körkép sok-sok színnel gazdagíthatta a történelemtanárok előadói és nevelői fantáziáját és élvezetesebben, sokszínűbben közvetíthette a köztörténet országos eseményeit is a tanulóifjúság számára, s a könyvet pusztán időtöltésből és szórakozásból kézbe vevő olvasóközönségnek is hasznos művelődésére szolgálhatott.

Ezek a helytörténeti olvasókönyvek nagy szolgálatot tehetnek az országos történetírásnak is; a helytörténész-levéltáros az országos köztörténet rekonstruálásának igen fontos munkásává lehet. Nem vitás a levéltárak újabb és újabb forráskiadványai révén tüntethető csak el köztörténetírásunknak sok homályos foltja. Ezek a kiadványok számos nyitott kérdésre válaszolhatnak, hiányos és ferde képet korrigálhatnak, vitás problémákat tisztázhatnak és esetlegesen sok romantikus képet is reálisabbá árnyalhatnak.

A történelemtanárok a helytörténeti olvasókönyvekben közölt dokumentumok alapján nyugodtan hozzáfoghatnak a megye történetének a tanításához, a helytörténetnek pedig egy-két részlet továbbkutatása után – annak feldolgozásához, megírásához is. A forrásokat olvasókönyveinkben a teljes történeti folyamatba ágyazzuk be, hogy ezáltal elkerülhessük a kötetek töredezettségét, s kaleidoszkóp-szerűségét. A közölt dokumentumok időben ne essenek távol egymástól; egymásra következésük történeti logikája érzékelhető legyen az olvasó számára.

Az olvasókönyvek általában a megyék mindenkori történelmi területét fogják keresztül. Miután a megyék középkori és hódoltságkori dokumentumai rendkívül hiányosak, a kötet összeállítóinak e korszakok forrásanyagát megyénkívüli levéltárak fondjaiból kell kiegészíteniük. A szerkesztők mindenkor tudatában voltak annak, hogy a feudális-kori megyék hagyományai csak akkor válhatnak értékké, ha azok egyúttal nemzeti hagyományainknak is értéket jelentenek, s egyben a mai, az élő hazaszeretetet is táplálják. Ugyanígy tudatos szerkesztői elv érvényesült abban, hogy nagyobb teret adtak a hozzánk időben közelebb eső korszakok – számbelileg különben is egyre növekvő – dokumentumainak. Közismert, hogy a mai kor embere hasznosabban fordíthajta figyelmét arra az időszakra, amelyet az élő emlékezet még bármikor figyelemmel kísérhet és ellenőrizhet.

A megye történetének folyamatos bemutatását szolgálták a forrásszöveget elemző, magyarázó és értékelő kommentárok és átkötő szövegrészek is a helytörténet legjellegzetesebb elemeire is utaló apparátus és irodalom. A kötethez készült helytörténeti kalauz (bibliográfia), név- és tárgymutató, térkép- és grafikon-mellékletek, történetstatisztikai táblázatok, de a metszetek és fénykép mellékletek, is ezt a célt kívánták szolgálni. Tudott dolog ugyanis a képekkel ábrázolt történelmi olvasókönyv fokozott nevelő és oktató hatása. A képes történeti ábrázolásokat aligha tudják pótolni a különféle leírások. Hiánytalan képsor ugyan nem állt rendelkezésünkre, annyi azonban igen, hogy a megye politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének egyes állomásait, kiemelkedő személyiségeinek a tevékenységét képileg is nyomon követhettük, így a közölt szöveggyűjteményeket a képek beszédesebben ábrázoló erejénél fogva kiegészíthettük.

A megyei levéltárak nagy része a történeti olvasókönyvek elkészítése után más típusú kiadványokkal is kísérletezett; ezeket bemutatja e konferenciánk alkalmából készült kiállításunk. A Somogy megyei levéltár is a szemléltető-dokumentációs forráskiadványok elkészítésével tett újabb lépéseket az iskolai történelemoktatás segítése útján. E kiadványaink a tanári továbbképzés és az iskolai oktató- és nevelőmunka nélkülözhetetlen részeivé váltak.

Három esztendeje történt kezdeményezésünknek az volt a célja, hogy a történelemnek a tankönyvekben tárgyalt anyagát helytörténetileg kiegészítve életszerűbbé tegyük. Évente két-két kiadványt készítettünk – eddig hatot bocsátottunk útjára – az általános- és középfokú iskolák részére,

amelyek bevezető tanulmányokból és forrásdokumentumokból állanak. Minthogy az iskolai történelemtanítás – egyre növekvő mértékben igényli a helytörténeti források feltárását és közkinccsé tételét, a levéltáraknak tovább kell kutatniuk a még feltáratlan és ismeretlen forrásokat, hogy azokat – a didaktikai elveknek megfelelően kiválasztva és feldolgozva – az iskolák rendelkezésére bocsássuk. Kezdeményezésünk jó kilátással bíztat a jövendőre nézve bennünket.

Az Iskola és Levéltár – dokumentumok a szülőföldről – című sorozatunk tervezetét 1980-ig elkészítettük. E kiadványok között már eddig is haszonnal forgatták iskoláink a Történelmi Arcképcsarnok I. című, majd a reformkor és a szabadságharc, a Tanácsköztársaság és az uradalmas megye cselédkérdéséről szóló forráskiadványokat. Készülőben van a megyeszékhely képekkel illusztrált várostörténete, valamint a műemlékvédelem és a természet- és környezetvédelem céljait is szolgáló képes műemlékjegyzék és a megyei természetvédelmi tájak (arborétumok) képes jegyzékének a közzététele is, majd megyénk jeles mézgazdászairól, műszaki szakembereiről, pedagógusairól, orvosairól, sportolóiról készül arcképcsarnokok, továbbá kiadványok balatoni emlékhelyeinkről, megyénk néprajzáról és népművészetéről. Kívánatos, hogy az ilyen sorozat szerkesztői és összeállítói a levéltár és az iskola együttesen legyenek, a téma kijelölését az iskolák, a források válogatását pedig a levéltárosok végezzék el.

Ujtípusú kiadványsorozatunk a Somogyi Almanach. A sorozat nemcsak helytörténeti, hanem megyei vonatkozású irodalomtörténeti, művészettörténeti és néprajzi kiadványokat is jelentetett már meg 25 kötete sorában. Igy emlékeztünk meg a sorozatban 1848-ról és 1919-ről, Rippl-Rónairól, Vaszary Jánosról, ezidén pedig Berzsenyi Dánielről, akinek születése 200. évfordulóját ünnepeltük, vagy a Rákóczi-emlékév kapcsán közöltük a kurucok első dunántúli hadjárata ismeretlen forrásait a Károlyi levéltár fondjaiból. Ezekkel a kiadványainkkal nemcsak a szülőföldhöz való kötődést, hanem a történeti közgondolkodásunk színvonalát is javítani kívántuk. Kiadványsorozataink között jelentős helyet foglalnak el levéltári évkönyveink. (Somogy megye múltjából.) E sorozat évről-évre történő megjelentetésével, s benne 10–12 alapvető helytörténeti tanulmánnyal elsősorban a történelmet tanító tanárok továbbképzését és önművelését szolgáljuk. Ennek érdekében megyei hatóságainkkal egyetértve minden kiadványunkat a megjelenés után rendelkezésére bocsájtjuk oktató pedagógusainknak, az iskolai és ifjúsági, de a közművelődési könyvtáraknak is. Ma már örömmel tapasztaljuk, hogy e helytörténeti kutatások eredményei egyre inkább alkotó elemeivé válnak a tanári továbbképzésnek. E kiadványok felhasználásával a tanárok hatékonyabban taníthatják a történelmet. Ugy véljük, a jövő útja nem az, hogy a tantervek helytörténeti óra beállításával foglalkozzanak, hanem jóval inkább az, hogy a helytörténet alapos ismeretében minden órán tudjon a jól felkészült történelemtanár ezzel is hozzájárulni a köztörténet tanításához.

A történelemtanítást szolgálja a Somogy megyei Levéltárban az a helytörténeti-könyvtári gyűjtemény is (Bibliotheca Simighiensis), amely több mint ezer kötetével és kéziratával áll a tanárok és a diákok rendelkezésére. (E gyűjteményben foglal helyet a levéltár tudományos dolgozóinak az elmúlt negyedszázad alatt publikált 120 tanulmánya, valamint a levéltár fondjainak felhasználásával nem levéltári dolgozók tollából publikált 100 kiadvány is.) Egyre látogatottabb – egyelőre még csak középiskolai fokon – a kutató-klub, amely a külön e célra életrehívott sajtó-archívumra támaszkodik, a levéltár szakkönyvtári és helytörténeti, valamint kutatótermi segédkönyvtári állományán kívül. Az évről-évre a levéltár falai között – más intézményekkel közösen is – rendezett kiállítások szintén hasznos alkalmai a levéltárban tartott helytörténeti és szakköri óráknak és tanári továbbképzésnek. De ezt a célt szolgálják a Levéltári Ügyviteli Szabályzat alapján (133–134. §) a tananyag egyes részeihez kapcsolódó osztály- és szakköri levéltárlátogatások és levéltárismertetések is, amelyek akkor a legeredményesebbek, ha tanárok és levéltárosok a közös feladatot együttesen végzik el.

A tanárok kapcsolata a Somogy megyei Levéltárral jónak mondható. Szép számmal vesznek részt közülük a különféle agrártörténeti, várostörténeti, és művelődéstörténeti kutatásokban is; nem egy tanulmánykötet igazolja milyen értékes publikációkat alkottak. A Levéltár egy pillanatra sem mondott le a történelemtanárok tudományos munkára serkentéséről. Támogatja azt a törekvést, hogy a tanárok órakedvezménnyel, – később talán ösztöndíjakkal is – kutatómunkát végezzenek.

Szoros egymásra utaltság van a levéltárosok és a történész pedagógusok munkájában. A történelemtanárok, mint a történeti tudat fomálói, támaszkodjanak a levlétárosok által rendelkezésükre bocsájtott forrásokra, igy neveljenek aktív szocialista hazafiságra. Az a sokszínű és sokarcú tevékenység, amellyel levéltáraink támogatják az iskolai történelemoktatást, igy – szoros együtt-

működésben hozhatja meg a kívánt eredményeket. Feltétlenül szükséges, hogy a tanügyi irányító emberek és az iskolák gyakorló tanárai, a pedagógus továbbképző intézmények és a szakfelügyelők időről-időre egyeztessék terveiket a levéltárakkal, hogy ezáltal a levéltári kiadványok és egyéb hasznos levéltári „szolgáltatások" évről-évre szervesen illeszkedhessenek a tantervi utasítások és az órarendek kereteibe.

A másik vitaindító előadást *Gyapai Gábor,* az ELTE gyakorló gimnáziumának tanára tartotta „A történelemoktatás és a levéltár" kapcsolatáról.

A levéltárak és az iskolai történelemoktatás közt kezdettől fogva fennáll az az indirekt kapcsolat, hogy oktatásunk a történelemtudományon alapul, a történettudomány pedig a – nagyrészt levéltári – forrásokon. A forráskiadványok felhasználása a történelemtanításban hosszú múltra tekinthet vissza, s nélküle ma már szinte elképzelhetetlen. A mai korszak újdonsága viszont, hogy a levéltárak és a történelemoktatás viszonyában direkt-kapcsolatok keletkeztek és léptek előtérbe.

E direkt kapcsolatok egyik formája: a levéltárlátogatás. Itt az a cél, hogy a tanuló megismerje, mi a levéltár, milyen jellegű iratokat őriznek ott, és esetleg kézbe is vehesse a legjellemzőbbeket. Ha a tanuló egy középkori oklevelet, egy úrbéri összeírást, vagy egy munkásmozgalmi dokumentumot eredetiben lát, akkor bizonyos tisztelet ébred benne nemcsak a források, hanem azok őrzője és kezelője, a levéltáros iránt is. Az ilyen levéltárlátogatásoknak elsősorban érzelmi hatásuk van, de bizonyos intellektuális hatást is érhetünk el velük, hiszen a kézbe adott iratokat tartalmilag is bemutathatjuk.

Egy másik lehetséges forma a levéltárban tartott történelemóra. Ebben az esetben is igen pozitív szerepet tölthet be a „helyszín varázsa", s az órán tárgyalt témára vonatkozóan a levéltárban fellelhető dokumentumok bemutatásának közvetlen lehetősége.

Amikor nem szokványos történelemórát, hanem bizonyos konkrét feladatok megoldását célzó ún. munkaórát tartunk a levéltárban, különösen szoros kapcsolatnak kell kialakulnia a történelemtanár és a levéltáros között; a levéltárosnak bele kell élnie magát a tanár és a tanulók helyzetébe, hogy megfelelően segíthesse munkájukat a szükséges iratok kiválogatásával és előkészítésével.

A levéltárak többnyire szűkös helyviszonyaira tekintettel elsősorban a kisebb létszámú, 8–10 fős történelmi szakköri foglalkozások lehetségesek. A szakkör tagjait már előzetesen nagyon gondosan fel kell készíteni a levéltári anyag tiszteletére; pótolhatatlanul értékes anyagokat vesznek kezükbe; azokkal a legnagyobb gondossággal kell bánniuk.

A levéltárban végezhető szakköri munkának számos lehetősége van. Így a szakkörön feldolgozható a feudális kori országos összeírások iratanyaga. Az összeírások latinnyelvűsége nem jelent megoldatlan problémát, mert elsősorban az egyes rovatok megnevezéséről van szó, s ezek lefordítását a tanár vagy a levéltáros elvégezheti.

Egy-egy község különböző időkből származó összeírásait sorba véve, az egyes családok adatait kicédulázva és összehasonlítva, nagyon szépen kibontakozik a tanulók előtt a zselléresedés folyamata egy hosszabb periódus feldolgozása során.

Ugyancsak nagyon jó feladat lehet a szakköri munkában a Mária Terézia-féle úrbéri tabella feldolgoztatása. Minden tanuló kap egy úrbéri összeírást, és megvizsgálja ki a földesúr, hány jobbágya, hány zsellére, hány házatlan zsellére van, s megállapítja e rétegek százalékos arányát. Következtet – a nevek alapján – a lakosság nemzetiségi összetételére, vizsgálja a vagyoni helyzetet, s ennek alapján a falu egészének gazdasági helyzetére vonatkozóan is ismereteket szerez. További lehetőséget jelent a levéltárakban őrzött különböző egykorú térképek vizsgálata, értékelése. A gazdasági jellegű iratok feldolgozásába is be lehet vonni a tanulókat. Az iskola történetével kapcsolatos kutatásokban is a legtöbb esetben nagy kedvvel és hasznosan vehetnek részt.

A levéltárakban végzett történelmi szakköri munkával kapcsolatban megjegyzendő, hogy annak célja nem publikációra alkalmas anyag gyűjtése és feldolgozása, hanem a történelem iránti érdeklődés és történeti szemlélet elmélyítése a forrásokkal való megismerkedés és vizsgálatokkal való tevékeny foglalkozás útján. A jövőben nagyobb tere lehetne annak, hogy szünidőben diákjaink a levéltárakban munkát vállaljanak. Ez számos problémát vet fel ugyan, de megfelelő levéltárosi irányítás mellett, amelynek gondja van arra is, hogy a diákok munka közben megfelelő ismeretekre is szert tegyenek, igen hasznos lehet és kedvet is kelthet a levéltárosi pálya iránt.

Történelem-oktatásunk ügye jelenleg az átalakulás állapotában van. Köztudomású, hogy a „maximalizmus" kiküszöbölése érdekében tankönyveinket, ill. a történelemoktatást tananyag-

csökkenéssel módosították. Helytelen volna azonban, ha a túlterhelés megszüntetésének valamiféle egyoldalúan kvantitatív szemlélete folytán növekednék annak veszélye, hogy a tananyag belső összefüggéseit nem tudják a tanulók megérteni. A jövő feladata az, hogy olyan irányban mélyítsük el a tanulók ismereteit, amely a történelem megértését közelebb hozza, amely a történelmi élet egészét tenné számukra átélhetővé. Ezzel kapcsolatban a levéltár sokat segíthet például olyan mai oktatásban elhanyagolt kérdések vonatkozásában, mint az írásbeliség, a hivatali ügyintézés, az igazgatás története. Bizonyos fokig ugyanis ezekben is tükröződik az általános társadalmi fejlődés.

A jövő történelemoktatása érdekében igen hasznos lenne, ha a történelemtanár-jelöltek gyakorló-évük során néhány hónapos gyakorlati munkát végeznének levéltárban. Történelemszemléletük plaszticitását rendkívüli mértékben növeli az, ha az iratokkal foglalkozva tartalmilag is közvetlenül ismerkednek meg a forrásokkal.

Továbbá rendkívül hasznos lenne, ha egy hazai levéltárak legfontosabb és legjellemzőbb iratfajtáit bemutató kiadvány készülne. Az lenne célszerű, ha minden iratfajtáról egy-egy fakszimile képet közölne ez a gyűjtemény, utána megadná annak olvasatát – tehát amennyiben latin nyelvű az irat, latin szöveget, már csak azért is, hogy a tanuló a paleográfiai összehasonlításokat elvégezhesse, – majd az irat magyar fordítását, és végül a szükséges jegyzeteket. Egy ilyen kiadvány nem lenne olcsó, de hézagpótló szerepet töltene be, mint pl. az NDK-ban megjelent hasonló gyűjtemény.

Nagyon fontos, hogy a levéltárosok a helytörténeti anyag publikálását továbbra is folytassák, ügyelve arra, hogy az élet teljességét tükröztessék közölt szemelvényeikben, tehát ne csak a történelem forradalmi periódusait mutassák be, hanem a „csendes periódusok" fejlődését is. Ugyancsak nagyon fontos lenne, hogy ezekben a helytörténeti kiadványokban egyrészt az országos jelenségek helyi tükröződése, másrészt a speciálisan helyi dolgok külön hangsúlyt kapjanak. Nagyon kívánatos lenne továbbá, hogy az egyes iratokhoz forráskritikai apparátus is kerüljön. Hozzá kell szoktatni ugyanis a tanulókat a források hitelességének vizsgálatához.

A levéltárak szép feladata lehet az iskolai történelem-szakkörök munkájának segítésén túl a ma már országos mozgalmat jelentő ifjú történelembarátok körének támogatása. Nemcsak a tanulók kereshetik fel a levéltárat, hanem a levéltárost is fel lehet kérni, mint ahogy eddig is számos esetben történt, hogy tartson előadást az iskolában, s a levéltár kiállítást is rendezhet az iskolában. Ilyenkor ne csak a diákok passzív szemléletére számítsunk, hanem okvetlenül meg kell kérni a levéltárosokat, segítsenek a tanároknak a tanulók aktivizálásában. Az írók, illetve az irodalomtörténészek nagyon sokszor végeznek szép verselemzéseket. Ugyanezt meg lehetne csinálni a levéltári iratokkal is. Tehát, ahogyan „Miért szép" címen a szépirodalmi elemzéseknek számos kötete jelent immár meg, úgy „Miért érdekes, miért tanulságos", vagy hasonló címen lehetne levéltári anyag elemzését is adni. Ez nem is újdonság, hiszen Unger Mátyásnak „A forráselemző órák bevezetése" című könyve már kitűnő útmutatást adott ehhez.

Egy valamely jelenségre vonatkozó több forrásnak a feldolgozását komplex módon lehetne elvégezni a régészet, a néprajz, a gazdaságtörténet stb. vonatkozó anyagának felhasználásával. A történelemtanárok és levéltárosok tartós és intenzív együttműködése nem gyorsan hozza meg az eredményt, de bőven fog kamatozni, és ebből jut az iskolának és a levéltáraknak is.

A vitaindító előadások után a felkért hozzászólók korreferátumai következtek. *Ságvári Ágnes,* a Fővárosi Levéltár igazgatója, Forráskutatás és világnézet, *Kiss Géza,* a pécsi Pedagógiai Főiskola docense, A levéltárak és az általános iskolai történelemszakos tanárképzés, *Szabó Károly,* az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa, A helytörténeti olvasókönyvek iskolai felhasználása, *Balassa Tibor,* a Somogy megyei Tanács elnökhelyettese, Somogy megye helytörténeti szerepe az oktatásban és a közművelődésben, *Müller Veronika,* a Levéltári Igazgatóság munkatársa, A levéltári források felhasználásának lehetőségei egy középiskolai történelemórán, *Kelemen Elemér,* a Somogy megyei Pedagógus Továbbképző Intézet igazgatója, A levéltár kiadványainak szerepe a pedagógusok művelődésében, *Ortutai András,* esztergomi levéltárigazgató, A levéltári óra, *Sallai Gézáné,* budapesti tanár, Levéltári anyag az iskolában, *Szili Ferenc,* a Somogy megyei Levéltár munkatársa, Az iskolatörténész levéltáros feladatai a levéltárban, *Huszár János* vezető szakfelügyelő, Pápa, Az általános iskola és a levéltár kapcsolata a történelemtanár szemszögéből, *Bedécs Gyula,* a győri Révai gimnázium

tanára, Helytörténeti szakköri foglalkozások a Levéltárban, *Rácz Jenő,* a Somogy megyei Pedagógus Továbbképző Intézet munkatársa, a Somogy megyei levéltári anyagok kiadványok felhasználásának elvi és módszertani kérdései, és *Andrássy Antal,* a Somogy megyei Pártarchívum vezetője, A levéltár és a munkásmozgalom tanítása, népszerűsítése címmel tartott felszólalást.

A konferencia munkáját *Varga János,* a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatóságának vezetője foglalta össze.

Juhász Sándor

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Э. Фюгеди:* Чудеса Яноша Капистрана. Социально-исторические выводы протоколов – *Б. Бараньи–Л. Тимар:* Некоторые особенности развития промышленности города Дебрецена за последнее двадцатипятилетие эпохи капитализма и в период строительства социализма – СООБЩЕНИЯ – *Л. Блазович:* Борьба Ласло IV против куманов (половцев) – *П. Хорват:* Основные источники координированной исследовательской работы по истории права – ОТЧЕТ – Дискуссионное совещание о настоящем положении и задачах исследований по всемирной истории в Венгрии *(А. Урбан)* – Обсуждение докторской диссертации Михая Корома *(Л. Ижак)* – Об обсуждении докторской диссертации Лоранда Тилковски *(Л. Пал)* – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

TABLES DE MATIERES

ETUDES – *E. Fügedi:* Les miracles de saint Jean de Capistran. Les enseignements de leurs procès-verbaux du point de vue de l'histoire sociale. – *B. Baranyi–L. Timár:* Quelques particularités du développement industriel de Debrecen au cours des vingt-cinq dernières années de la période capitaliste et pendant l'édification du socialisme – COMMUNICATIONS – *L. Blazovich:* La lutte de László IV contre les Coumains – *P. Horváth:* Les sources fondamentales des recherches coordinées en matière d histoire de droit – BULLETIN – Discussion sur la situation et les devoirs des recherches en domaine d'histoire universelle en Hongrie *(A. Urbán)* – Discussion sur la thèse de doctorat de Mihály Korom *(L. Izsák)* – Discussion sur la thèse de doctorat de Loránt Tilkovszky *(L. Pál)* – LITTERATURE HISTORIQUE–REVUE DE PERIODIQUES–CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES – *E. Fügedi:* The Miracles of Giovanni Capistrano. The Social Historical Lessons of the Minutes – *B. Baranyi–L. Timár:* The Peculiarities of Debrecen's Industrial Development in the Last Quarter of a Century of the Capitalist Period and in the Epoch of Socialist Construction – COMMUNICATION – *L. Blazovich:* The Stuggle of Ladislaus IV. Against the Cumans – *P. Horváth:* The Fundamental Sources of the Coordinated Research on Legal History – REPORT – Debate on the Condition and Roll of the Hungarian Research on World History *(A. Urbán)* – Discussion on the Doctor's Thesis of Mihály Korom *(L. Izsák)* – Discussion on the Doctor's Thesis of Loránt Tilkovszky *(L. Pál)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *E. Fügedi:* Die Wunder des Johannes Capistranus. Die gesellschaftsgeschichtlichen Lehren aus den Protokollen – *B. Baranyi – L. Timár:* Die Eigenheit der Industrieentwicklung Debrecens im letzten Vierteljahrhundert der kapitalistischen Epoche und im Zeitalter des Aufbaus des Sozialismus – BEITRÄGE – *L. Blazovich:* Der Kampf Ladislaus IV. gegen die Kumanen – *P. Horváth:* Die grundlegenden Quellen der koordinierten rechtsgeschichtlichen Forschungsarbeit – BERICHT – Diskussion über die Lage und die Aufgaben der ungarischen weltgeschichtlichen Forschung *(A. Urbán)* – Diskussion über die Doktordissertation von Mihály Korom *(L. Izsák)* – Diskussion über die Doktordissertation von Loránt Tilkovszky *(L. Pál)* – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Budai László
A kézirat nyomdába érkezett: 1977 XI. 30. Terjedelem: 22,75 (A/5) ív
78.5228 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban;(1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039—8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁZADOK

PÁRTTÖRT... INTÉZET KÖNYVTÁRA

A tartalomból:

Vass Henrik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentősége és nemzetközi érvénye

Lothar Baar: Az NDK gazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasisztademokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945—1961)

KÖZLEMÉNYEK — FIGYELŐ — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

111. ÉVF. 1977. 6. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Tilkovszky Loránt: Német befolyás a magyar nemzetiségpolitikára (1921—1924)
Pritz Pál: Gömbös Gyula első kormányának külpolitikája, megalakulásától Gömbös németországi útjáig
Simon V. Péter: A Nibelungének magyar vonatkozásai
Szente Péter: Egy elfelejtett amerikás magyar — Haraszthy Ágoston

E számunk munkatársai

Lothar Baar tanszékvezető egyetemi tanár (Berlin, NDK) — *Erényi Tibor* a történelemtudományok doktora, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos osztályvezetője — *Fallenbüchl Zoltán* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa — *Fügedi Erik* kandidátus a KSH Könyvtára történeti statisztikai kutató csoportjának vezetője — *Hársfalvi Péter* a Nyíregyházi Tanitóképző Főiskola igazgatóhelyettese — *Hegyi Klára* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Juhász Gyula* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kemény G. Gábor* kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Mayer Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Palotás Emil* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Információs és Bibliográfiai Osztályának munkatársa — *Sipos Levente* a Párttörténeti Közlemények szerkesztőségének munkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szakács Sándor* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Szincsók Pálné* az MTA Történettudományi Intézet Információs és bibliográfiai osztályának munkatársa — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Vass Henrik* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet igazgatója — *Vékony Gábor* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
111. ÉVFOLYAM 1977. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Vass Henrik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentősége és nemzetközi érvénye 1107
Lothar Baar: Az NDK népgazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasiszta-demokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945–1961) 1124

KÖZLEMÉNYEK

Vékony Gábor: Adatok Juliánus utazásának topográfiájához 1175
Fallenbüchl Zoltán: Spanyolok Magyarországon a 18. században . . 1192

FIGYELŐ

Fügedi Erik: Jakó Zsigmondról, legfrissebb könyve nyomán 1231

BESZÁMOLÓ

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás történeti szekciójának ülése *(Sipos Levente)* 1241
A történettudományi kutatóhelyek 1976–1980. évi középtávú kutatási tervei *(Stier Miklós)* 1254
Magyar–szovjet történész tanácskozás Szibériában és a Távol-Keleten *(Mayer Mária)* 1292
Magyar–angol történész konferencia *(Juhász Gyula–Niederhauser Emil)* 1305

TÖRTÉNETI IRODALOM

Obscsesztvo i goszudarsztvo feodal'noj Roszszii. Szbornik sztatej, poszvjascsennüj 70-letiju akademika L'va Vladimirovicsa Cserepnina (Ism. *Niederhauser Emil*) 1316
Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege (Ism. *Hegyi Klára*) 1321
Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában (Ism. *Palotás Emil*) 1324
Szabó István: Jobbágyok – parasztok (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1327
Novaja Isztorija (Vtoroj period). (Ism. *Niederhauser Emil*) 1331
Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben (1914–1917) (Ism.: *Erényi Tibor*) 1333
Iratok az ellenforradalom történetéhez (1919–1945) (Ism. *Szakács Sándor*) 1337
Enzo Santarelli: Fasizmus és újfasizmus (Ism. *Ormos Mária*) 1338
Megfigyelés alatt . . . Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1341
Erdei Ferenc: Magyar falu (Ism. *Hársfalvi Péter*) 1346

FOLYÓIRATSZEMLE

A. V. Sipulina–Ju. A. Jakobszon: A munkásküldöttek szovjetje Ivanovo-Voznyeszenszkben 1905-ben 1349. – *A. M. Andrejev:* A szovjetek harca az ellenforradalommal az Októberi Forradalom előestéjén 1351. – *Je. G. Gimpelszon:* A munkásosztály az ipar irányításában a szovjethatalom első éveiben 1352. – *V. V. Garmiza:* A Direktórium és Kolcsak 1354. – *Ju. J. Sesztak:* Az eszer-maximalisták csődje 1356. – *N. F. Bugaj:* A forradalmi bizottságok mint a proletárdiktatúra rendkívüli szervei (1918–1921) 1358. – *Dave Priscott:* A Kommunista Párt és a Munkáspárt 1359. – *H. J. Hobsbawm:* A munkásmozgalom és a katonai puccsok 1360.

KRÓNIKA

A Szerb Matica újvidéki jubileumi kongresszusa (az intézmény alapítása 150. évfordulója alkalmából). *(Kemény G. Gábor)* . . . 1362
Hetedik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Edinburgh 1978) 1366

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1976. január 1.–december 31.) Összeállították: *Rozsnyói Ágnes* és *Szincsók Pálné* 1368

TANULMÁNYOK

Vass Henrik:

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE ÉS NEMZETKÖZI ÉRVÉNYE*

Könyvtárnyi irodalom látott már napvilágot a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéről, az érdeklődés iránta mégis mindmáig változatlan. Önmagában nem is szokatlan jelenség ez, hiszen még napjainkban is heves polémiák folynak az angol és a francia polgári forradalmakról, az amerikai polgárháborúról és más történelemformáló eseményekről. De ezek a viták jobbára história töltésűek, míg a Nagy Októberrel összefüggő kérdések *mindmáig eleven korproblémák.* Hiszen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom *alapjaiban és elvileg* különbözik minden megelőző revolúciótól, mert ez az első olyan forradalmi változás az emberiség történetében, amelynek során az osztálynélküli és a kizsákmányolás mentes társadalom valósult meg. Október eredményeiben először testesült meg a szocializmus és a demokrácia elszakíthatatlan kapcsolata: első ízben jött létre a valódi néphatalom, amely bármely antagonisztikus osztályviszonyokra épülő társadalomban megvalósíthatatlan és elképzelhetetlen. *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségű tett volt, utat nyitott a földkerekség legújabb társadalmi átalakulásának megvalósításához,* egyesítette a forradalmi elméletet a forradalmi gyakorlattal.

Ugy véljük tehát, hogy nem jelent kötelezően előírt gépies főhajtást, ha azt állítjuk, hogy Októbert vizsgálni, újra és újra visszatérni hozzá, elemezni menetét, a győzelem körülményeit, gondolkodni hatásáról és következményeiről – nem egyszerűen ünnepi vagy történetírói kötelezettség, hanem *kiindulópont ahhoz, hogy megértsük az emberi társadalom fejlődésének menetét az utóbbi hat évtizedben.* Ennek az oka egyfelől az, hogy Október *egyetemesebb érvényű* volt minden más forradalomnál. Másfelől sokkal bonyolultabb is, hiszen Oroszország *a kor minden ellentétének csomópontjává vált.* A 20. század második évtizedének végén a tőke–munka harca éppenúgy megtalálható itt, mint a paraszt–földesúr ellentét. Kiéleződött a gyarmattartó hatalom és az elnyomott nemzetek viaskodása, valamint az uralkodó osztályok belső hatalmi vetélkedése. S az első világháborúban meggyengült cári birodalom valamennyi kibékíthetetlen antagonizmusa *együtt és egyszerre* éleződött ki, a forradalmi megoldás elodázását nem tűrő hevességgel. Éppen ez az egyetemes hatás, a talán sokat hangoztatott, de érvényét nem vesztett *világtörténeti jelentőség,* továbbá ez a példátlan összetettség, valamint a rendkívül bonyolult és nehéz körülmények között is szocialista világhatalommá növekedő Szovjetunió fejlődésének világraszóló eredményei vonzzák mindmáig a tudósok, politikusok kutató szenvedélyét Októberhez.

*Elhangzott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmával a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos konferencián.

A nagy forradalom két – egymástól egyébként csak a módszertani megközelítés, az elemzés metodikája tekintetében elválasztható – szempontból közelíthető meg: egyfelől mint bizonyos időben, helyen, társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai feltételek közepette végbement *esemény* és másfelől *mint jelenség,* amelynek máig szóló tanulságai vannak a nemzetközi kommunista mozgalom és az egész emberiség számára.

A forradalomnak *mint eseménynek* a megítélésében a burzsoá történetírás egyik leggyakoribb, újra és újra felbukkanó nézete, hogy voltaképpen a revolúció „véletlen" volt, elkerülhető lett volna, így győzelme, illetve az, hogy egyáltalán sor került rá, nem annyira a forradalmárokon múlott, hanem a hatalom birtokosai által elkövetett súlyos hibáknak tudható be. Ehhez kapcsolódik az a felfogás, hogy itt csupán egy ügyesen megszervezett, az ellenség tévedéseit, tehetetlenségét kihasználó kis csoport „államcsínyéről" volt szó.

Kétségtelen, hogy az uralkodó osztályok politikusainak kapkodása, koncepciótlansága hozzájárult a forradalom sikeréhez, amelyet az is előmozdított, hogy a bolsevikok valóban kitűnően ismerték és kitűnően alkalmazták a fegyveres felkelés szabályait, a hatalomátvétel technikáját.

Önmagában persze bármily alapos terv sem biztosította volna a sikert, ha a fegyveres felkelés nem támaszkodott volna a dolgozó tömegekre, amelyek a forradalmi válság során önfeláldozóan bizonyították: készek a fegyveres ütközetre is a hatalomért.

A burzsoá történetírás általában elszakítja az oroszországi földbirtokos-tőkés társadalom mély krízisét a szocialista forradalomtól, amelyet nem tekint a válságot kiváltó ellentétek megoldására irányuló első és alapvető lépésnek. Ugyanakkor nem is úgy értékeli, mint a Ragyiscsevtől, majd a dekabristáktól induló, az 1870-es évek közrendi (raznocsinyec) forradalmárai által folytatott, majd 1905-ben az első ütközetét vívó forradalmi mozgalom szerves folytatását és betetőzését. Figyelmen kívül hagyja magának az 1917-es esztendőnek konkrét történelmi valóságát is, amelynek legjellemzőbb vonása: *a bolsevikok eredményes harca a tömegekért.*

A szovjethatalom első dekrétumai a dolgozó tömegek százmillióinak kívánságait fejezték ki. A *békedekrétum,* amely elítélt mindenféle annexiót és kinyilvánította a népek egyenjogúságát, mindmáig szóló érvénnyel megszabta a világ első szocialista államának külpolitikáját, lefektette alapjait a nemzetek közötti kapcsolatok új normáinak és a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének.

A földről kiadott rendelet pedig megszüntette a föld magántulajdonát, össznépi tulajdonná nyilvánította azt és örök használatra a parasztság kezére adta. Ezen első intézkedéseknek a forradalmi hatalom megszilárdításában játszott sorsdöntő jelentőségéről szólva, *Gramsci* a következőket írta: „A bolsevikok éppen azért tudtak győzni, mivel képesek voltak kiadni azokat a jelszavakat, amelyek Oroszország tömegeinek mély és elodázhatatlan törekvéseire válaszoltak: *béke és föld.*"[1]

A szocialista forradalomról, mint *történelmi jelenségről* szólva, a polgári történetírás legfőbb célkitűzése, hogy „behatárolja", korlátozza a nagy Október jelentőségét, azt hangoztatva, hogy voltaképpen „sajátos orosz fejleményről" van szó, amelynek semmiféle általános érvényű vonatkozása nincsen. Holott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nem egyszerűen az oroszországi társadalmi gazdasági fejlődés egyik fontos csomópontja, s

[1] Unità. 1926 szeptember.

világtörténelmi jelentősége sem korlátozódik csupán közvetlen hatására: a forradalmi hullám kiváltására az 1910-es és 1920-as évek fordulóján.

Október elemzése valójában aktuális, a máról és a mának szóló stúdium, s a 60 év előtti események rekonstruálása, a fejlődésvonalak megrajzolása közvetlen kapcsolatban áll napjaink nemzetközi munkásmozgalmának feladataival, problémáival. Hiszen ki állíthatja, hogy már csak történeti érdekességű olyan kérdések vizsgálata, mint a *munkásosztály történelmi szerepe, a proletárhatalomhoz vezető utak és módok, a demokrácia és a diktatúra viszonya* a hatalomra került munkásosztály politikájában, a *forradalmi munkáspárt jellege és feladatai, a szövetségi politika, a nemzeti sajátosságok és az általános érvényű tapasztalatok dialektikus összefüggése, a proletár nemzetköziség,* benne a nemzeti kérdés demokratikus és forradalmi megoldása. Sőt, mindez és még számos más, a nagy Októberrel szorosan összefüggő elméleti tárgykör nemcsak elvi jelentőségű korunkban, hanem „most és itt" megválaszolandó problémák rejlenek bennük, szoros összefüggésben a kommunista pártok gyakorlati politikájával, akár a kommunizmus és szocializmus építését vezetik a hatalomra jutott munkásosztály élén, akár a hatalomért küzdenek a tőkés országokban.

Az alábbiakban tekintettel arra, hogy minden említett probléma külön stúdiumot igényelne, csupán néhány különösen fontosnak ítélt mozzanatra térhetünk ki.

*

Manapság, a történelem „meggyorsulásának időszakában" sokan elfeledkeznek a múlt és a jelen dialektikus összetartozásáról, arról, hogy a társadalmi változások ma is a „megszüntetve megőrzés" törvénye szerint zajlanak le. Az igazság az, hogy a szűntelenül és viharosan változó világban a születő új mindig ezer szállal kötődik a régihez, a változás minden mozzanatát bizonyos fokig determinálja a múlt. A változások és az új jelenségek megértésében és irányításában éppen ez a gyorsulás teszi még fontosabbá a történeti tapasztalatok tudatos figyelemmel kísérését és alkotó tanulmányozását.

Kétségtelen, maga az Októberi Forradalom *egyedi és megismételhetetlen,* s a délkelet-európai országokban 1945 után vagy másutt lezajlott szocialista forradalmakban nem is az volt a munkásosztály feladata, hogy kísérletet tegyen az Oroszországban 1917-ben és 1917 után történtek utánzására, s ma sem ez a kapitalizmus ellen harcoló proletariátus teendője. Október abban az értelemben példakép: *hogyan kell egy addig példa nélkül álló történelmi helyzetben alkotóan alkalmazni a marxizmus tanításait és miként lehet a tapasztalatokat, tanulságokat a konkrét helyzetben elvi szinten összegezni,* ami a leninizmusnak, a marxizmus alkotó továbbfejlesztésének a lényege.

A marxizmus úgynevezett „továbbfejlesztése" ürügyén fellépő különféle revizionista, álmarxista és antimarxista nézetek hirdetői körében divatossá vált a *történelmi tapasztalatok jelentőségének kétségbevonása.* A legtöbb ilyen áramlat eszmei gyökerei fellelhetők a marxizmus-leninizmus által tudományosan már régen megcáfolt elméleti rendszerekben. *A munkásmozgalmon belül már az I. Internacionálé óta megfigyelhető irányzatok kialakulásának objektív okai vannak.* Ez a helyzet ma is, ezért szükséges minden esetben a konkrét viszonyok elemzése.

Ismeretes, hogy a szociáldemokrata mozgalmat eltorzította, sőt esetenként a kommunista mozgalomba is beszüremkedett az a felfogás, amelynek kifejlett történeti őse

a *bernsteini revizionizmus* volt. Mi más lenne a tőkés fejlődés „demokratizálódásával", a polgári állam „osztályfelettiségével", a „konvergenciával" kapcsolatos illúzió? Mindez, *az egyébként fontos parlamenti küzdelem* felértékelésében, ugyanakkor az egyéb harci formák háttérbe szorulásában is megmutatkozik. Ha jól megnézzük a parlament szerepének túlbecsülését, esetenként még az általános titkos választójogot fetisizáló *lassalleanus nézetekkel* is találkozunk, amelyek éles ellentétben állanak a szocialista forradalom marxi-lenini elméletével. Némelykor megmutatkoznak a szakszervezetek túlbecsülésének jelei (a párt rovására), ami viszont esetenként az *anarcho-szindikalizmust* idézi fel. Ezekkel a nézetekkel rokon az a felfogás is, hogy az igazi osztályszervezetek a szakszervezetek.

Az ún. „új baloldal" soraiban köztudomásúlag még Proudhonra és Bakunyinra visszavezethető „klasszikus" anarchista nézetek is kimutathatók. Proudhon és Bakunyin már politikailag is régen halott, nézeteikről ugyanez nem mondható el. Gondoljunk a politikai célzatú terrorista akciókra (itt nem a banditizmusra gondolunk,) a pártról szóló tanítás elvetésére, a megvalósult szocializmus elfajulásáról, bürokratizálódásáról szóló nézetekre. Végső fokon anarchista jellegű az az egalitárius felfogás is, amely egyes pártokban, mozgalmakban erősen érvényesül, s amely „az emberek teljes egyenlőségét" kívánja doktriner módon erőltetni. Nem idegenek a jelenben sem a gazdasági problémákat abszolutizáló, *ökonomista, trade-unionista nézetek* sem, amelyek az elmélet és a politikai mozgalom lebecsüléséhez vezetnek. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy nem tekinthetők véglegesen elmúltaknak a tőkés rend *„automatikus csődjé"-ről szóló* és a munkásosztály *egészét* forradalmi élcsapatnak felfogó luxemburgista nézetek sem, akkor azt látjuk, hogy még mindig időszerű feladat a nemzetközi munkásmozgalom múltjából ismert szinte valamennyi fontosabb irányzat bírálata.

Természetesen a történeti helyzet más ma, mint évtizedekkel ezelőtt. A hamis párhuzamtól, aktualizálásától óvakodnunk kell. Bizonyos maradványok azonban szembetűnőek. Mindezek a jelenségek az elméleti-történeti munka fontosságát és politikai időszerűségét húzzák alá. Továbbá annak szükségességét emelik ki, hogy az eddiginél behatóbban foglalkozzunk a marxista-lininista forradalomelmélet kérdéseivel, a mozgalom, benne kiemelkedően a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom történeti tapasztalatainak elméleti általánosításával,* az ezekből eredő időszerű elméleti és gyakorlati kérdésekkel. Az új válaszok, valamint az új utak és módszerek keresése, nem egyes személyek, pártok, irányzatok igénye, hanem korunk igénye. Az új helyzet mindig új válaszokat is követelt és ez a marxizmus-leininizmus, az *élő elmélet és az élő mozgalom reális* igénye. Ezek elutasítása az elmélet skatulyába szorítását, megmerevítését eredményezné, amely a történelmi tapasztalatok alkotó alkalmazása helyett, a mozgalom fejlődése általános érvényű törvényeinek a negligálását is jelentené.

A Nagy Október tapasztalatai szemléltetően bizonyítják, hogy a marxizmus-leninizmus soha nem elvont eszmefuttatásokból építette fel elméleti rendszerét, amelyben a tézisek csupán egymásból következnek és egymást igazolják anélkül, hogy érvényüket a valósággal szembesítették volna. *Marx és Engels* az emberi társadalom fejlődéstörténetének vizsgálata alapján, s ezen belül különösen az angol kapitalizmus útjának áttekintése, valamint a 19. századi ideológiai áramlatok és forradalmi mozgalmak kritikai értékelése alapján alakították ki gondolatrendszerüket, amit egyébként soha nem értékeltek örök időkre szóló, megváltozhatatlan építménynek. Lenin rámutatott arra, hogy Marx tanítása

„a tapasztalatoknak mély filozófiai világnézettel és gazdag történelmi ismeretekkel megvilágított *összegezése."*[2]

Lenin Marx és Engels tanait olyan történelmi jelenségnek tekintette, amelyet a kapitalizmus új fejlődési szakasza, az imperializmus viszonyai között tovább kell fejleszteni, egyes tételeit kritikailag át kell értékelni, éppen *az alapvető, lényegi tartópillérek megőrzése érdekében.*

Ugy véljük ugyanez kell, hogy legyen a mai kor kommunistáinak a viszonya a Nagy Október történelmi tapasztalataihoz. Hiszen a marxizmus-leninizmus lényegéhez tartozik egyfelől az *elvhűség,* a *gondolati szilárdság,* anélkül, hogy ez dogmatizmussá fajulna; valamint *az állandó megújulásra való képesség,* anélkül, hogy ez a lényegi tartalom kiiktatását, a revizionizmust igazolhatná. Ezt a dialektikus összefüggést fejtette ki Kádár János elvtárs az európai kommunista és munkáspártok 1976-os berlini konferenciáján: „Az egyes országokban önálló politikai tényezővé vált munkásosztály és az egész nemzetközi munkásmozgalom számára a cselekvés vezérfonala tudományos világnézetünk, amely nem dogmák gyűjteménye, hanem élő, fejlődő tudomány. A marxizmus-leninizmus általános érvényű tanításait az egyes kommunista és munkáspártok . . . önállóan alkalmazzák. Ma, amikor a kommunista világmozgalomnak nincs központja vagy vezető pártja, amikor a testvérpártok önállóan határozzák meg taktikájukat és stratégiájukat, különös jelentőségű a *marxista-leninista elmélet tisztaságának megőrzése, a gyakorlat tapasztalatainak elméleti hasznosítása és a proletár internacionalizmus elvének érvényesülése."*[3]

E követelmények valóra váltása elképzelhetetlen a Nagy Október és az általa elindított világforradalmi folyamat történelmi tapasztalatainak marxista eszmeiségű tanulmányozása nélkül. *Eme tapasztalatoktól elválaszthatatlanok azok a következtetések is, amelyeket a szocialista építés nyújtott és nyújt a Szovjetunióban és a többi szocialista országban.* Éppen a kritikai elemzés, a pozitív és a negatív tapasztalatok elméleti szintű rendszerezése adhatja meg Október jelentőségének igazi értékelését. Ezzel összefüggésben kell megemlíteni, hogy rendkívül fontos az elmélet és a valóság összhangjának folyamatos biztosításában – *a konkrét helyzet konkrét elemzése.* A „helyzet" fogalmának dialektikus értelmezésébe úgy véljük, a következő tényezők sorolhatók: egy ország gazdasági fejlettségének színvonala, a társadalmi feltételek, az egyes osztályok, rétegek erőviszonyai, szervezettsége, tudati állapota, továbbá a politikai és kulturális hagyományok össznemzeti szinten és az egyes társadalmi erők vonatkozásában, valamint a nemzetközi elhelyezkedés, kapcsolatok, a regionális és kontinentális nemzetközi viszonyok.

Október tapasztalatainak nemzetközi, világméretű jelentősége tehát *nem merülhet ki a forradalom nagy vívmányainak bármiféle felsorolásában.* Az idő múlása eme tapasztalatok egyre újabb határvonalait tárja fel, egyre újabb oldalai nyernek nemzetközi jelentőséget. Október példája meggyőzően bizonyítja, hogy a bolsevikok messzemenően támaszkodtak a párizsi kommunárok, az oroszországi forradalmak és harcosaiknak, a múlt sok más forradalmának, a nemzetközi munkásmozgalom felhalmozott tapasztalataira. Ezekből kiválogatták mindazt *a lényegest, ami az idő múlása, a forradalmi harc*

[2] Állam és forradalom (Lenin Válogatott Művei. Bp. 1954. 2. k. 175).
[3] A konferencia jegyzőkönyve. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 236.

körülményeinek változása ellenére sajátos formában újra termelődött. Győzelmük, tartós sikereik egyik fontos forrását ebben találjuk.

Megtalálni a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc konkrét útját és formáit az adott nemzeti-történelmi körülmények között: ez korántsem azt jelenti, hogy minden esetben, valamennyi országban a nulla pontról kell elindulni. Ez amióta a nemzetközi munkásmozgalom létezik, soha sem volt szükséges. Elég itt utalni arra, amit *Lenin* a bolsevik párt történetéről szólva mondott: a párt különösen mohón és sikeresen sajátította el az amerikai és az európai tapasztalatok megfelelő „legújabb vívmányait".

*

Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről szólva két aspektust különített el. Egyfelől *széles értelemben* véve a forradalom győzelmének az összes többi országban vívott osztályharc fejlődésére gyakorolt hatásáról volt szó. Ez a hatás napjainkban is érvényesül, hiszen a megvalósult szocializmus továbbra is hatalmas forradalmasító befolyást gyakorol, s ebben *Október folytonossága* jut kifejezésre. Másfelől a szó *legszorosabb értelmében* ez a jelentősége abban áll, hogy a proletár szocialista forradalom egyes, *alapvető vonásai* meg fognak ismétlődni más országokban is a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában.

A dogmatikus felfogás úgy értelmezte Leninnek ezt a tételét – amitől Lenin óva intett –, hogy mechanikusan másolta a bolsevik párt politikáját, nem volt tekintettel a konkrét viszonyokra. Ez a szemlélet a tapasztalat fogalmát metafizikusan fogta fel és nem vette figyelembe a marxista-leninista dialektika azon alapvető tanítását, hogy *a szocialista forradalom általános törvényszerűségei mindig valamilyen konkrét és egyedi helyzetben érvényesülnek,* egyetemes érvényük sajátos nemzeti és történeti formában jelenik meg.

A revizionizmus viszont tagadta Október általános vonásait, felnagyította az egyedit és a különöst, elvetette a szocialista forradalmakban érvényesülő törvényszerűségeket. Ez alapjában éppenúgy antidialektikus szemlélet, mint a dogmatikus álláspont. Október általános törvényszerűségeinek tagadása – akarva vagy akaratlanul – a forradalom elvetését, vagy legalábbis megkérdőjelezését jelenti.

Az olyan forradalom, amely megdönti a kapitalista rendet és megteremti a feltételeit egy új, kizsákmányolástól mentes társadalom felépítésének, *csak egyféle és egyetlen típusa lehet a revolúciónak:* a munkásosztály társadalmi forradalma, élén a marxista-leninista párttal, amely magával ragad a küzdelemben minden kizsákmányoltat, minden dolgozót, és biztosítja számukra a hatalom tartós gyakorlását és szűntelen fejlesztését. Ebben az értelemben nincs „nemzeti" vagy „regionális" típusú szocialista forradalom. S ugyanígy, csak *egyetlen szocializmus létezik, mint meghatározott társadalmi formáció, amely különbözik minden más korábbi társadalmi rendszertől.* A szocialista forradalom és a szocialista építés alapvető törvényszerűségei általánosak, függetlenül attól, mely országról, régióról vagy kontinensről van szó.

Senki sem vonja kétségbe, hogy például Hollandiában, Angliában, Franciaországban, vagy Németországban és más országokban a 18. és a 19. században – az igen számottevő különbözőségek ellenére – egyöntetűen *polgári forradalmak* zajlottak le, amelyeknek *alapvető közös célkitűzése* az volt, hogy felszámolják a feudális rendszert és annak maradványait. A feladat az egyes országokban igen eltérő következetességgel valósult meg,

és az egyes társadalmak lényegesen különböznek ma is egymástól társadalmi szerkezetük sajátosságai, a politikai élet szervezetei, és annak formái tekintetében, de az említett országokban mégis ugyanaz a társadalmi rend uralkodik, *a kapitalizmus.* Ugyanígy a forradalmak minden sajátos körülményei és formái mellett sem tagadhatók a szocialista forradalom és a szocialista rend *általános érvényű vonásai mindazon országokban, ahol az a Nagy Októbert követően győzedelmeskedett.*

Október nemzetközi hatása a lenini „tágabb" értelemben korunkban több vonatkozásban érvényesül:

a) A 60 esztendővel ezelőtt megkezdődött világforradalmi folyamat eredményeképpen létrejött *a szocializmus mint világrendszer.* A szocialista országok között gazdaságilag, politikailag, kulturális, ideológiai tekintetben a még megoldatlan és gyakorta polémiát kiváltó problémák ellenére – nem volna méltó Lenin és Október szelleméhez, ha ezekről hallgatnánk – állandó kiegyenlítődési folyamat megy végbe. A mozgás iránya törvényszerűen a testvéri pártok, a baráti népek és kormányok elszakíthatatlan szövetsége.

b) A világ első győztes szocialista forradalmának következménye az is, hogy napjainkban *a nemzetközi munkásmozgalmon belül* meghatározó jelentőségű szerepe van *a forradalmi irányzatnak.* Bebizonyosodott, hogy az imperializmus legyőzhető és lehetőség nyílik minden ország proletariátusa számára a szocializmus megvalósítására. Elválaszthatatlanok Októbertől azok a fontos reformok is, amelyeket a fejlett tőkés országok munkásosztálya az utóbbi hat évtized során kivívott az anyagi jólét és a politikai jogok terén.

c) Történelmileg 1917-ben kezdődött meg és napjainkban teljesedett ki az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása. *A forradalmi folyamat* egyik jellemző vonása korunkban az, hogy ténylegesen *világméretűvé vált.*

d) *Társadalmi tekintetben* pedig a nemzetközi forradalmi folyamat sajátossága: *egyetemes jellege,* amennyiben mindenfajta kizsákmányolás ellen folyik a küzdelem, és a forradalom feladata, hogy felszámolja a monopolkapitalizmust, a neokolonializmust, a feudális és félfeudális maradványokat, sőt helyenként a még kezdetlegesebb kizsákmányolási formákat. Ez a világforradalmi folyamat egységes és oszthatatlan, mert három fő erejének: a szocialista világrendszernek, a tőkés országok forradalmi munkásmozgalmának és a nemzeti felszabadító mozgalomnak, a fejlődő országok dolgozóinak sikerei és kudarcai kölcsönösen hatnak egymásra. És mindezeket összegezve leszögezhetjük, hogy a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom nélkül nem jött volna létre és nem létezhetne sem a szocialista világrendszer, sem a kontinenseket átfogó, tömegméretű kommunista és munkásmozgalom, nem bontakozhattak volna ki az imperializmus gyarmati rendszerének szétesését előidéző nemzeti függetlenségi és felszabadító mozgalmak sem.*

*

A Szovjetunió döntő szerepe a második világháborúban, a fasizmus szétzúzásában, a szocializmus és a nemzetközi munkásosztály, valamint a nemzeti felszabadító mozgalmak erőinek további megerősödéséhez vezetett. Mindez gyökeres módon megváltoztatta az osztályharc történelmi feltételeit. Számos országban győzött a munkásosztály és e harcok tanulságaival gazdagodott az osztályharc elmélete.

Különböző típusú forradalmak zajlottak le, s ezek igazolták az *általános* és a *sajátos* dialektikáját a marxi-lenini forradalomelméletben. *Európában* végbementek a népi demokratikus forradalmak, amelyek az antifasiszta küzdelemből fejlődtek ki és számos sajátos vonást tartalmaztak a szakaszok, a fejlődés üteme, a társadalmi erők megoszlása, a harc módszerei és formái tekintetében. *Ázsia* több országában az antiimperialista és antifeudális forradalmak szocialista jellegűvé fejlődtek át, megnyitva ezzel a kapitalizmus általános válságának új szakaszát.

A világforradalmi folyamat elválaszthatatlan részeként győzött *a kubai nép* is, és ez a küzdelem feltárta a mozgalom sajátosságait Latin-Amerikában. Fontos fejleménye volt a világimperializmus elleni küzdelemnek a népi egység koalíciójának győzelme *Chilében* és a vezetése alatt megvalósult nagymérvű forradalmi átalakulás. Bár a chilei forradalom vereséget szenvedett, tanulságai mégis igen lényegesek a szocializmushoz való békés átmenet kérdései szempontjából.

Mindezen jelenségek elemzése messzemenően alátámasztja bizonyos közös vonások törvényszerű voltát, amelyek egyik legfontosabbika: *a hatalom birtokbavételével és megtartásával összefüggő ismeretek általánosítása.*

A munkásosztály forradalmi harcának közvetlen, elsődleges célja a politikai hatalom megszerzése, annak érdekében, hogy a burzsoáziát megfossza a tömegek elnyomásának eszközeitől, kisajátítsa, majd fejlessze a termelési eszközöket, kibontakoztassa a kulturális forradalmat és biztosítsa a proletárhatalmat az ellenforradalmi kísérletekkel szemben. *A hatalom meghódításának igen sokféle módja lehet.* E téren korunkban különösen aktuális a békés út kérdéseinek vizsgálata, hiszen aligha van más olyan problémakör, amelyben a burzsoá és revizionista ideológusok olyannyira meghamisítanák a marxizmus-leninizmus álláspontját, mint éppen a hatalomhoz vezető út eszközeiről vallott felfogás interpretálásában. Itt a „tudományos" megnyilatkozásokon túl még a mindennapos politikai propaganda szempontjai is érvényesülnek abból a célból, hogy elriasszák a kispolgárságot a társadalmi haladás gondolatától, hogy a gyökeres változást és átalakulást összekapcsolják a véres erőszakkal, a kegyetlenkedéssel, az általános felfordulással.

Holott a marxizmus-leninizmus klasszikusai igen sok munkájukban kifejtették *és* a történelem is igazolta a szocialista forradalom *békés győzelmének* lehetőségét. 1917-ben Lenin egészen a júliusi fordulatig több ízben hangoztatta a békés út realitását, sőt még szeptemberben, a Kornyilov-lázadás leverése után is egy ideig elképzelhetőnek tartotta a hatalomátvételt fegyveres felkelés nélkül. A második világháború után pedig egy sor országban a szocialista forradalom békés úton győzött.

Korunkban a szocialista közösség megnövekedett ereje, befolyása, és a tőkés országok proletariátusának mind számottevőbb társadalmi súlya következtében a szocialista forradalom békés győzelmének lehetősége kiszélesedett. Másfelől azonban a békés út is *csak osztályharc révén* valósulhat meg, hiszen a burzsoázia önként nem adja ki a kezéből a hatalmat. *Georges Marchais,* az FKP főtitkára, az európai kommunista- és munkáspártok 1976-os berlini konferenciáján hangsúlyozta: „A szocializmushoz vezető útunk demokratikus és békés út. Azt jelenti-e ez, hogy a nagyburzsoázia és a politikai képviselőinek hirtelen leköszönésére számíthatunk, arra, hogy önként és lemondóan lelépnek a történelem színpadáról? Nem. Mi azt mondjuk a dolgozóknak: harcolni kell a demokratikus változás megvalósításáért ... vagyis tartós küzdelmek sorozatára van szük-

ség, melynek fő ereje a munkásosztály; egységes, széles, szövetségesekkel megerősített tömegharcok sorozatára van szükség. Nincs haladás küzdelem nélkül."[4]

Azonban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom története azt is igazolta, hogy a hatalomért való harc nem ér véget a kormányzás átvételével. A munkásosztály forradalmának győzelmével csupán megkezdődött *az átmeneti korszak* a kapitalizmus és a kommunizmus között, amelynek állama – Marx szavával – „a proletariátus forradalmi diktatúrája". E fogalom értelmezése korunk forradalmi munkásmozgalmának egyik kulcskérdése.

Lenin a proletárdiktatúrát *nem* formális szempontból fogta fel, *nem* meghatározott intézményekben jelentkező államszervezetként, hanem mint az átmeneti korszak tartalmát, amely különböző felépítésű és formájú államszervezetekben fejeződhet ki. *Az elsődleges tehát a proletárdiktatúra tartalma,* mely Lenin megfogalmazásában „nem egyéb, mint a proletariátus osztályharca olyan eszköz segítségével, mint az államhatalom, osztályharc, amelynek egyik feladata az, hogy hosszú tapasztalat, számos gyakorlati példa alapján megmutassa a nem proletár dolgozó rétegeknek, hogy előnyösebb nekik, ha nem a burzsoá diktatúra, hanem a proletárdiktatúra mellé állanak, s hogy harmadik út nincs."[5] A proletárdiktatúra ebben az összefüggésben,- amely a hatalom megszilárdulása és a gazdasági-kulturális építőmunka kivitelezése szempontjából a legfontosabb –, *valójában harc a tömegekért – a többségért.* A burzsoá demokráciának az alapvető funkciója, hogy a közbülső, nem proletár és nem tőkés rétegek támogatását a maga számára biztosítsa. Az egész polgári rendszer, a politikai intézmények, a gazdaság és a politika elválasztása, a kispolgárság korrumpálása, érdekeltté tétele a bürokratikus apparátus fenntartásában, a pártstruktúra, a tömegkommunikációs eszközök, a vallás – mind erre a feladatra, tehát a többség megnyerésére irányulnak. A proletárdiktatúra kiragadja a burzsoázia kezéből az elnyomott osztályok vezetését és az átmeneti korszakban ezt a proletariátus számára biztosítja. A hatalomra jutott munkásosztály fontos törekvése, hogy a szocializmus építésében biztosítsa az általa vezetett társadalmi erők, a burzsoáziától elhódított többség aktivitását.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előzményeit tárgyaló irodalomban gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a proletárdiktatúra megvalósításának *békés útja és a fegyveres felkelés egyaránt feltételezi a többségre és a demokráciára vonatkozó marxi-lenini elvek érvényét.* Az a felfogás, hogy csak a békés út lehet azonos a többségi hatalommal és a demokráciával, míg a fegyveres mód kizárólag „elit" forradalmat és diktatúrát jelent, *nem más mint a dolgok lényegének elferdítése.* Sem Leninnél, sem pedig a forradalom más vezetőinél nem fedezhető fel ebben a vonatkozásban különbség. Nézeteltéréseik a forradalmi folyamat lehetőségeinek és ebből következően módszereinek különböző megítéléséből fakadtak. A „demokrácia és a többség" követelményét mind a két megoldás esetén természetesnek, sőt előfeltételnek tekintették. Lenin az Áprilisi tézisekben – és ettől kezdve minden írásában – továbbfejlesztve korábbi elképzeléseit, úgy foglalt állást, hogy a proletárdiktatúrához mindenképpen demokratikus, többségi út vezet; *vagy békésen,* ha a burzsoáziától már megtisztított szovjetekben hatalmát gyakorló munkás-paraszt demokratikus diktatúrán *belül* a munkásosztály túlsúlyra kerül; *vagy a*

[4] A konferencia jegyzőkönyve 214.

[5] Lenin Művei. 40. k. Bp. Kossuth 1974. 17.

fegyveres felkelés útján. De egyben azt is számtalanszor hangsúlyozta, hogy a proletárdiktatúrának *nem az erőszak a lényege,* hanem a társadalom megszervezése, a fejlődés feltételeinek megteremtése. A hatalomra jutott munkásosztály – mint azt a történelmi példák is bizonyították – csak annyiban és akkor alkalmazza az erőszakot, amennyiben az osztályellenség erre rákényszeríti.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a leninizmus abszolutizálja és formálisan fogja fel a többségi elvet. Lenin tudatában volt annak, hogy mezőgazdaságilag elmaradott, iparilag kevésbé fejlett országokban (ilyen volt a cári Oroszország is) az ipari proletariátus az egész népességnek csak kisebbsége lehet és világosan látta, hogy az ipari proletariátus egésze sem áll a politikai fejlődésnek azon a fokán, amelyet saját osztályérdekei megkövetelnek. Ezért azt vallotta, hogy:

1. Léteznek *objektív* proletár osztályérdekek még akkor is, ha a munkásság jelentős része – esetenként többsége – ezeket nem minden esetben ismeri fel.

2. *Érdekazonosság* áll fenn – legalábbis hosszabb történeti távon – a munkásosztály érdekei és a dolgozó nép *egészének* érdekei között. *Ez az utóbbi felismerés a lenini szövetségi politika alapja, amelynek történetileg legfontosabb eleme a munkás-paraszt szövetség elmélete és gyakorlati megvalósítása.* Természetesen jelenleg azokban az országokban – fejlett tőkésországokról van szó –, amelyekben az ipari fejlődés előrehaladt, a hagyományos értelemben vett parasztság jelentős részben megszűnt, már nem a parasztkérdés, hanem az alkalmazotti rétegek, a „középosztály" kérdése a döntő. Viszont a fejlődő országokban a parasztkérdésnek továbbra is igen nagy jelentősége van. A kérdést tehát konkrétan kell vizsgálni.

A munkáshatalom számára igen veszélyes következményei vannak mind a szövetségi kötelékek meglazulásának, mind a párt és a munkásosztály közötti kapcsolatok megromlásának. Csak utalásszerűen említhetjük itt, mint talán a legjellemzőbbet *a magyarországi helyzet alakulását 1949–1956 között.* Ugyancsak tanulságos a lenini többségi elv és tömegpolitikai gondolkodás szemszögéből az ellenforradalom leverését követő konszolidációs időszak. A többség megnyeréséért folytatott küzdelem nem jelenti azt, hogy a marxizmus-leninizmus abszolutizálja a többségi elvet. *Ellenkezőleg:* tudatában van annak, hogy a munkásosztály egyrészét is befolyásolják retrográd nézetek, létezik hamis tudat is, és arra az álláspontra helyezkedik, hogy esetenként a forradalmi kisebbségnek van igaza, *és e kisebbségnek kötelessége, hogy igazát érvényesítse* – s minthogy ennek az objektív alapjai megvannak – *többségi igazsággá tegye.*

Kádár Jánosnak 1957 elején, nagyon nehéz körülmények között elhangzott és úgy véljük, mindmáig érvényes szavai szerint: nem az a jó vezető, aki a *tömegek hangulata* szerint cselekszik, hanem az, aki a *tömegek érdekeiből indul ki.* Lehet átmeneti eredményt elérni az előbbi alapján is, de a tömegek azt a vezetőt fogják tisztelni és követni – beleértve a pártot is –, aki nem úszik az árral, hanem a nép valóságos érdekei mellett áll ki, s jelöli meg a dolgozók előtt álló feladatokat. *Az MSzMP húsz esztendős fejlődése bebizonyította ezen szilárd elvi alapon nyugvó politikai megfontolás igazát.* Az ellenforradalom után szívós politikai és ideológiai munkára volt szükség, hogy a tömegek – saját tapasztalataik alapján – e politika helyességéről meggyőződjenek és annak *aktív támogatóivá* váljanak. Ennek egyik alapvető eleme ma is: a párt lenini szövetségi politikája. A szövetségi politika alapkérdése – a mi viszonyaink között – a *munkásosztály* és a *termelőszövetkezeti parasztság,* a számszerűen gyorsan fejlődő *szellemi foglalko-*

zásúak és *más társadalmi rétegek* érdekeit is kifejező, mind szorosabbá váló szövetsége, a fejlett szocialista társadalom építésének nélkülözhetetlen feltétele. A szövetségi politika fogalmát és hatókörét – hazánk társadalmi viszonyainak megfelelően – pártunk ennél is szélesebben értelmezi. A szövetségi politika feladatának tekinti, hogy az elősegítse a társadalmi osztályok és rétegek, párttagok és pártonkívüliek, materialisták és hívők, hazánk magyar és nemzetiségi lakosainak aktív közreműködését a fejlett szocialista társadalom építésében. Döntései, intézkedései meghozatalánál ezeket figyelembe veszi. Mindez nemcsak megfelel a marxizmus-leninizmus eszmeiségének, hanem ezzel a politikával biztosítja egyben *a proletárdiktatúra tömegbázisának megszilárdítását, a nagy többség tartós szövetségét* a hazai és a nemzetközi osztályharc küzdelmeiben népünkre háruló feladatok megoldásában.

*

A forradalom győzelmének és az új társadalom építésének elengedhetetlen feltétele volt és maradt: *a proletár internacionalizmus.* – Ez a Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyik további fontos tanulsága és egyetemes érvényű tapasztalata.

Marx és Engels már a munkásmozgalom korai tapasztalatai alapján kimutatták a proletár internacionalizmus történelmi tendenciáját: azt, hogy az a proletár osztályharc sikerének elengedhetetlen előfeltétele. *Megfogalmazták leglényegesebb ismertető jegyeit és a proletárpártok, proletárszervezetek internacionalista magatartásának alapvető követelményeit.* „Világ proletárjai egyesüljetek!" – hirdették már a Kommunista Párt Kiáltványában. A proletár internacionalizmus *objektív társadalmi alapja* abban van, hogy a tőkés kizsákmányolás és elnyomás túllépi a nemzeti kereteket, nemzetközi rendszerré válik. Még fokozódott ez az imperializmus időszakában.

A proletariátus nemzetközi összefogásának szükségessége azonban nem automatikusan válik tudatossá és az osztály gondolkodásának, érzületének és cselekvésének meghatározó motívumává. Az élcsapatnak az osztályharc tapasztalatainak tudatosításával kell elvezetnie a munkásosztályt a proletár internacionalizmus eszméjéhez, mégpedig a burzsoá társadalom sokféle ellentétes tartalmú hatásának leküzdésével. A burzsoá társadalom ideológiai apparátusa ugyanis egyre kifinomultabban terjeszti a proletariátus megosztását szolgáló eszméket s különösen a proletár internacionalizmus szükségességét elhomályosító nacionalizmust, sovinizmust, faji elméletet és előítéleteket, nem utolsó sorban pedig a szovjetellenességet.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a proletár hatalom megszilárdulása csak a proletár internacionalizmus eszméjének valóra váltásával mehetett végbe. A soknemzetiségű cári Oroszországban a proletár osztályharc sikerének nélkülözhetetlen előfeltétele volt a különböző nemzetek, nemzetiségek proletariátusának szilárd, megbonthatatlan összefogása, közös harca a cárizmus ellen, a burzsoázia hatalma ellen, a szovjethatalom megvédéséért, az elpusztult ország helyreállításáért és a szocializmus felépítéséért. A bolsevik párt egész tevékenysége arról tanúskodik, hogy felismerte ezt és következetesen alkalmazta a nemzetköziség elvét a soknemzetiségű Oroszország nemzetiségi munkáspártjai egységének megteremtésében. A párt Lenin útmutatásai alapján megtalálta az utat, hogy Oroszország elnyomott nemzetinek az önrendelkezési jogáért

folytatott harcát összekapcsolja a proletariátus közös forradalmi harcával a demokráciáért és a szocializmusért, a munkás és paraszt tömegeket saját tapasztalataik alapján vezette el a nemzetközi összefogás, a különböző nemzetek, nemzetiségek forradalmi erői egységes fellépése szükségességének felismeréséhez.

Ez nem ment könnyen. „Ezért – hangsúlyozta Lenin – amikor tántoríthatatlanul a nemzetek egységére törekszünk, könyörtelenül üldözünk mindent, ami elválasztja őket, nagyon óvatosnak, türelmesnek kell lennünk a nemzeti bizalmatlanság csökevényeivel szemben." Lenin arra is választ adott, hogyan lehet a legjobban a nemzetek között fennálló bizalmatlanságot leküzdeni. „Ennek a legjobb eszköze – írta –, ha a proletárdiktatúrát és a szovjethatalmat együttes munkával védjük a világ földbirtokosai és kapitalistái ellen folyó harcban, feltétlen hatalmuk visszaállítására irányuló próbálkozásaikkal szemben."[6]

A szovjet kormánynak az a javaslata, hogy az első világháború után a nemzetek önrendelkezési jogának elismerése, *a nagy és kis nemzetek egyenlősége* alapján kössenek békét: *ez a nemzeti kérdés elvileg új megközelítése volt.*

A bolsevik párt a forradalmi harc legnehezebb időszakaiban is tudatosította a tömegekben óriási áldozatokkal, nélkülözésekkel és megpróbáltatásokkal járó küzdelmüknek *a nemzetközi proletár osztályharccal való összefüggéseit.* Nem volt ez nehéz az oroszországi forradalom győzelmes előrenyomulása idején, hiszen maga Október és a proletárhatalom közvetlenül utána elért sikereivel a világ millió és millió munkásának szívében felébresztette a saját erejébe vetett hitet és felgyújtotta a lelkesedés lángját.

Az Októberi Forradalmat nemcsak Oroszországban tekintették nemzetközi jelentőségű tettnek, hanem a földkerekség szinte minden országában a munkások és parasztok milliói. Leghamarább a forradalom közvetlen élménye a hadifoglyokként Oroszországba került munkások és parasztok százezreiben váltotta ki azt a gondolatot, hogy *az oroszországi forradalom minden ország kizsákmányoltjainak és elnyomottjainak közös ügye.* Ez vált többek között a mintegy százezernyi magyar hadifogoly cselekvésének főmotívumává, akik vállvetve küzdöttek Oroszország munkásaival és parasztjaival a szovjethatalom védelméért és megszilárdításáért. Számtalan példával lehetne illusztrálni a proletár internacionalizmus megnyilvánulásait más országokban is. Hogy csak egyet említsek: az „El a kezekkel Oroszországtól!" jelszó alatt felsorakozó munkástömegek fellépése nem kis mértékben nehezítette az antanthatalmak Szovjet-Oroszország megfojtására irányuló terveinek a megvalósítását.

A Nagy Október s annak fejleményei Oroszországban és a világon tehát *igazolták a tudományos szocializmusnak a proletár internacionalizmusról szóló tételeit,* tapasztalatai gazdagították tartalmát, megnyilvánulásainak újabb formáit hozták felszínre és értékes útmutatásokkal szolgáltak a munkás- és paraszttömegek internacionalista neveléséhez, megvilágították a különböző nemzetek és nemzetiségek hatalomra került proletariátusa egyesülésének elméleti és gyakorlati problémáit.

Az Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta eltelt hatvan év történelmi tapasztalatai is arra késztetnek bennünket, hogy kitartsunk a tudományos szocializmusnak a proletár internacionalizmusra vonatkozó, elméletileg és a forradalmi gyakorlat által igazolt megállapításai érvényessége mellett.

[6] Lenin Művei. 20. k. 40 és 42.

A proletár internacionalizmus érvényesülése korunkban, a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egész korszakában az osztályharc objektív feltételeiből következő tendencia. Az osztályharc feltételeinek, feladatainak változásával az internacionalizmus tartalma bővül, gazdagodik, hatása a társadalom mind szélesebb szféráiban jelentkezik, megnyilvánulási formái változnak, megvalósításának egyre sokrétűbb és bonyolultabb problémái merülnek fel. Minderre sok példát szolgáltatnak napjaink társadalmi összeütközései, a szocialista országok egymáshoz való viszonyának tapasztalatai.

A proletár internacionalizmus jellemzésekor általában a dolgozók és elsősorban a munkásosztály nemzeti és internacionalista érdekeinek egységéről beszélünk. *A proletár internacionalizmus eszméi azonban nemcsak a munkásosztály érdekeit fejezik ki,* hanem a lakosság sokkal szélesebb rétegeinek, gyakorlatilag valamennyi dolgozó embernek az érdekeit is. *Antonio Gramsci* szavaival: „Egy nemzetközi osztálynak, ha nemzeti társadalmi rétegeket vezet, bizony nem is túlságosan szűk értelemben, nemzetivé kell válnia."[7] A nemzeti és a nemzetközi összehangolásában érvényesül az általános és a különös dialektikája, hiszen az osztályharc általános elveinek megvalósítása mindig az adott nemzeti-történelmi körülmények között folyik.

Az elmúlt másfél évtizedben az imperializmus ellen folyó nemzeti és nemzetközi osztályharcnak a feladatai sokrétűbbek, feltételei különbözőbbek, tényezői erőteljesebbek és a társadalom szélesebb rétegeit magukban foglalók lettek, mint bármikor eddig a munkásmozgalom történetében. *Mindez kihatással van a proletár internacionalizmus elméleti felfogására és megvalósításának gyakorlatára.* Alaptételeinek változatlan érvényét a mai helyzetben így fogalmazta meg 1976 júniusában az európai kommunista és munkáspártok berlini konferenciája: „A szocializmusért a saját országban vívott harc és mindegyik pártnak saját munkásosztálya és népe iránti felelőssége összekötődik a világ dolgozóinak, minden haladó mozgalomnak és valamennyi népnek kölcsönös szolidaritásával, a szabadságért és a függetlenség megszilárdításáért, a demokráciáért, a szocializmusért és a világbékéért folytatott küzdelemben."[8]

A munkásmozgalom története, a Nagy Október, mint ennek kiemelkedő állomása, s ami azóta történt arra is tanítanak bennünket, hogy a proletár internacionalizmus érvényesülésének útját *ellentétes erők,* gátlólag ható tendenciák keresztezik. Ezeknek objektív alapjuk van a társadalmi valóságban és ideológiai tükröződésük az emberi tudatban. Ezért folytat a szocializmus mindenfajta ellensége ideológiai hadviselést a proletár internacionalizmus tudatosításának a megakadályozására, már kialakult gondolat- és érzelemvilágának megbontására. Az ellentétes tendenciák leghatékonyabb ideológiai megnyilvánulásai a burzsoá nacionalizmus és a rasszizmus. De visszavetheti a proletár internacionalizmus térhódítását annak *hibás értelmezése,* időszerűtlenné vált formához való ragaszkodás, ha az élcsapat, a kommunista pártok kereteiben lép fel. Ez is lehetőséget nyújt a szocializmus ellenségeinek a proletár internacionalizmus elleni harc fokozásához.

A proletár internacionalizmus eszméit, gyakorlatát a Nagy Október tapasztalatai igazolták a mozgalom azóta végbement fejlődése újból és újból megerősítette és semmi okunk nincs arra, hogy érvényesülésében kételkedjünk.

*

[7] Unità, 1926 szeptember.

[8] A konferencia jegyzőkönyve 107.

Ezeknek, a 60 év óta mindmáig időszerű problémáknak a vizsgálatával is a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára emlékezünk. A világ fejlődése Október eszméinek győzelméről, a lenini eszmék eddig soha nem látott nagymértékű térhódításáról tanúskodik. A szocialista világmozgalom korunk történetének meghatározó tényezőjévé vált; *a jelenben nem képzelhető el olyan forradalmi jelenség, olyan fejlődési út, amely – valamilyen formában – ne lenne visszavezethető 1917 októberére. És nem létezik olyan jelentős nemzetközi kérdés, amelyet a Szovjetunió és a szocialista tábor nélkül vagy akarata ellenére dönthetnének el.*

A szocialista forradalom azonban út, eszköz, nem pedig cél. Éppen napjainkban láthatjuk, hogy hat évtized leforgása alatt a szovjet társadalom – a proletárdiktatúra fokozatán áthaladva – elérkezett az *össznépi állam* fokozatához. Nálunk és más szocialista országokban is hasonló folyamat bontakozik ki. Ez is arra mutat, hogy a kommunistáknak – mint azt már a Kommunista Kiáltvány is megállapította – nincsenek külön érdekeik, sőt nemcsak a munkásosztály érdekeiért, hanem *össznépi érdekekért küzdenek.* Számolnunk kell az utak sokféleségével, de ezeknek az utaknak – végső fokon – egy irányban kell haladniuk: *a szocializmus irányában.* Létezhetnek és nyilván lesznek a helyi adottságoknak megfelelően különböző formák, de ezek nem térhetnek el *gyökeresen* egymástól, alapvető jellemvonásaik nyilvánvalóan közösek lesznek. A marxizmus-leninizmusnak megvan a maga szocializmus fogalma, különböző feltételek között ezt kell valóra váltani.

1945-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi jegyében nevelt szovjet emberek szabadították fel hazánkat, nyújtottak kezet az új élet megindulásában fáradhatatlan és önzetlen munkájukkal egy elesett ország felemelkedni kívánó népének *Juhász Ferenc* szavaival: „Ezek a kezek azt mondták: / a szabadság, föld, kenyér, béke. / Ezek a kezek azt mondták: / munka s boldogság cserébe. / Ezek a kezek azt mondták: / Ukrajna, az élet határa, / Ezek a kezek azt mondták: / Párt a jövőnek kovásza! / Ezek a kezek azt mondták: / Lenin, jövőnk teremtője!"

Хенрик Ваш:

Историческое значение и международное действие великой октрябрьской социалистической революции

(Резюме)

Великая Октябрьская социалистическая революция *в основном* и *в принципе* отличается от всех предшествующих ей революций, ведь она представляла собой первое революционное изменение, в ходе которого осуществилось бесклассовое общество, свободное от эксплуатации.

Великая Октябрьская социалистическая революция явилаясь делом международного значения, она открыла путь к осуществлению нового общественного преобразования земного шара и сочетала революционную теорию с революционной практикой.

К великой революции можно подойти с двух точек зрения: с одной стороны, ее можно рассматривать как событие, происшедшее в определенное время, на определенном месте и при определенных общественно-экономических, политических и идеологических условиях, а с другой стороны – как такое явление, которое имеет и поныне действительные уроки для международного коммунистического движения и всего человечества.

Изучая эту революцию, как событие, и утверждая, что она была случайной революцией илии „государственным переворотом", буржуазная историография не принимает во внимание, что эта революция представляла увенчание органического революционного процесса и предпосылкой ее осуществления явилась успешная борьба большевиков за массы. Первые декреты советской власти тоже выразили желание миллионов трудящихся масс.

Отябрьская революция является однократной и неповторимой, но тем самым она служит примером и для того, что в данной исторической ситуации как надо творчески применять учения марксизма и в конкретной ситуации каким образом можно суммировать опыт и выводы на принципиальном уровне. В этом состоит сущность ленинизма, как творческого дальнейшего развития марксизма. Это приходится подчеркивать и потому, что на международном уровне даже в наши дни действуют оппортунистичные, ревизионистские, порой анархо-синдикалистские взгляды, которые – переоценивая парламентаризм (являющийся, кстати, важным), оттесняют на задний план другие формы борьбы, или же переоценивают именно роль профсоюзов.

В рядах т.н. „новых левых" появляются и анархистские направления, но известны и тред-юнионистские взгляды, абсолютизирующие экономические проблемы.

Из-за них необходимо глубже, чем до сих пор, заниматься вопросами марксистско-ленинской теории революции, теоретическим обобщением исторического опыта Великой Октябрьской социалистической революции и вытекающими из них актуальными теоретическими и практическими вопросами.

Коммунисты нашей эпохи должны относиться к опыту Великого Октября так, чтобы сохранить содержание его по существу, и на почве принципиальности и идейной прочности обладать способностью к постоянному обновлению. Для постепенного обеспечения соответствия теории практике чрезмерную важность имеет конкретный анализ конкретного положения.

Международное влияние Великого Октября в наше время сказывается во многих отношениях: а) возник социализм, как мировая система; б) в наши дни в международном рабочем движении определяющая роль принадлежит революционному направлению; в) революционный процесс происходит в мировом масштабе.

В социальном аспекте международный революционный процесс имеет универсальный характер, поскольку он направлен против всех видов эксплуатации.

Процесс мировой революции является единым и неразделимым, так как взаимодействуют успехи и нещдачи его трех главных сил: мировой социалистической системы, революционных рабочих движений капиталистических стран и национально-освободительных движений, трудящихся развиваюихся стран.

Анализ революционных явлений, появлявшихся со времени окончания второй мировой войны, широко подтверждает закономерный характер некоторых общих черт, важнейшей из которых является обобщение знаний, связанных с завоеванием и поддержанием власти. В отношении завоевания власти в настоящее время особенно актуально изучение вопросов мирного пути. В то же время мирный путь может быть осуществлен тоже посредством классовой борьбы, ведь буржуазия добровольно не выпускает из рук власть.

История Великой Октябрьской социалистической революции подтвердила и то, что борьба не кончается принятием правления. Государство переходного периода – это, революционная диктатура пролетариата, в которой первоочередной является ее содержание. В таком аспекте диктатура пролетариата, это, на самом деле, – борьба за массы, за большинство.

Сущность диктатуры пролетариата состоит не в насилии, а в организации общества и создании условий развития.

Непременным условием победы Великой Октябрьской социалистической революции и строительства нового общества был и остался пролетарский интернационализм, который дей-

ствителен и в наше время и который в весь период перехода от капитализма к коммунизму является тенденцией, вытекающей из объективных условий классовой борьбы.

Социалистическая революция, это, – путь, средство, а не цель. Именно в настоящее время видно, что за 60 лет советское общество перешло степень диктатуры пролетариата и пришло к степени всенаронного государства. Опыт тоже свидетельствует о том, что надо считать многообразием путей, но эти пути должны вести в одном направлении, к социализму. Местные условия могут создать различные формы, но последние не могут коренно отличаться друг от друга. Марксизм-ленинизм располагает своим пониманием социализма и это нужно осуществлять в разных условиях.

Henrik Vass:

L'importance historique et internationale de la Graned Révolution Socialiste d'Octobre

(Résumé)

La Grande Révolutin socialsite d'Octobre diffère par ses fondements et par sa théorie de tout autre révolution précédente, puisque c'est le premier changement révolutionnaire par la suite duquel une société sans exploitation était réalisée.

La Grande Révolution socialiste d'Octobre était un fait d'importance internationale qui laissait issue libre à la réalisation de la plus nouvelle transformation sociale du monde entier, et elle unissait la théorie et la pratique révolutionnaire. Nous distinguons la Grande Révolution de deux points de vue: d'une part comme des événements survenus en un certain temps et lieu, sous certaines conditiones sociales, économiques, politiques et Idéologiques; d'autre part, comme un phénomène possédant des enseignements valables même aujourd'hui pour le mouvement communiste international et pour la humanité entière.

L'historiographie bourgeoise, – quand il examine la révolution comme événement et quand elle affirme qu'elle était une révolution ou un „coup d'Etat" par hasard, ne prend pas en considération que la révolution était l'aboutissement d'un processus révolutionnaire organique, et la condition première de sa réalisation était la lutte efficace des communistes pour les masses. Les premiers décrets du pouvoir des soviets exprimaient également les désirs des millions des masses laborieuses. La Grande Révolution d'Octobre est unique et irréitérable, mais en même temps, elle nous donna example, comment nous servir d'une manière créatrice des enseignements du marxisme dans une situation historique déterminée et comment résumer sur le niveau théorique les expériences dans une situation concrète. C'est l'essence du léninisme, du dévéloppement progressif du marxisme d'une manière créative.

Ceci doit ëtre accentué, parce que même aujourd'hui s'affirment sur le niveau international des vues opportunistes, révisionistes et quelques fois anarcho-syndicallistes qui, en exagérant le rôle du parlementarisme – d'ailleurs très important – poussent à l'arrière-plan les diverses formes de lutte, ou qui font prévaloir justement le rôle des syndicats.

Dans les rangs de la „Nouvelle Gauche" prévalent même des tendances anarchistes, ainsi que les vues trade-unionistes et économistes absolutisant les problèmes économiques.

C'est ainsi qu'il est nécessaire de nous occuper plus profondement d'une part des questions de la théorie révolutionnaire marxiste-léniniste, de la généralisation théorique des experiences de la Grande Révolution socialiste d'Octobre – et d'autre part des problèmes théoriques et pratiques actuels qui prennent leur source dans la Révolution.

La relation des communistes de notre epoque aux experiences de la Grande Révolution d'Octobre doit être la capacité au renouveau continuel sur la base de la fermeté des principes en gardant le continu essentiel.

L'influence internationale de l'Octobre prévaut en plusieurs points de nos jours:

a) le socialisme est devenu régime embrassant le monde entier;

b) De nos jours, au sein du mouvement ouvrier international la tendance révolutionnaire a un rôle décisif;

c) Le processus révolutionnaire embrasse le monde entier.

Du point de vue social, la spécificité du processus révolutionnaire international, c'est son caractère universek, pour autant qu'il se vise contre tout exploitation.

Le processus révolutionnaire mondial est uni et invisible, parce que les succès et les échecs de ses trois forces principales, notamment ceux des pays socialistes ceux des mouvements ouvriers révolutionnaires des pays capitalistes et ainsi que ceux des mouvements de libération nationale et ceux des travailleurs des pays en voie du dévéloppement s'influencent les uns les autres.

L'analyse des phénomènes révolutionnaires survenus depuis la fin de la deuxième guerre mondiale nous prouve le caractère régulier de certains traits communs dont un des plus importants est l'abstraction des connaissances relatives à la conquète et au maintien du pouvoir.

Dans le domaine de la prise du pouvoir, l'examen des problèmes de la voie pacifique paraît être particulièrement important à notre époque. En même temps, la voie pacifique ne peut être réalisée wue par la lutte des classes, puisque la bourgeoisie ne renonce pas volontairement au pouvoir.

L'histoire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre a prouvé que la lutte ne prend pas sa fin par la mise en main du gouvernement. L'Etat de l'époque transitoire est la dictature révolutionnaire du prolétariat où le contenu joue le rôle principal. En ce sens, la dictature du prolétariat n'est d'autre chose qu'une lutte pour le peuple, pour la majorité.

L'essentiel de la dictature du prolétariat n'est pas la violance mais l'organisation de la société, la création des conditions du dévéloppement.

L'internationalisme prolétaire toujours valable qui est une tendance venant des conditions objectives de la lutte des classes pendant l'époque entière où se déroulait le passage du capitalisme au socialisme, restait la condition indispensable de la victoire de la Grande Révolution d'Octobre et de la construciton de la nouvelle société.

La révolution socialiste est une voie, un moyen et non pas un but. Nous pouvons voir justement à nos jours, que la société soviétique pendant six décennies – en traversant le degré de dévéloppement de la dictature du prolétariat – est arrivée au degré de l'Etat du peuple.

Les expériences montrent qu'il faut tenir compte de la multiplicité des voies, mais ces voies doivent suivre la même direction, celle du socialisme. Les traits caratéristiques régionaux peuvent créer de diverses formes, mais fondamentalement elles ne peuvent pas différer les unes des autres.

Le marxisme-léninisme possède sa propre notion de socialisme et il faut la réaliser sous des conditions différentes.

Lothar Baar:

AZ NDK NÉPGAZDASÁGÁNAK KIINDULÁSI ÉS FEJLŐDÉSI FELTÉTELEI AZ ANTIFASISZTA–DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁS ÉS A SZOCIALIZMUS ALAPJAINAK LERAKÁSA IDEJÉN (1945–1961)

A Német Demokratikus Köztársaság dolgozói Németország Szocialista Egységpártjának vezetésével több mint három évtized alatt olyan építő munkát végeztek, amely a német történelmben egyedülálló. „Egységes forradalmi folyamatban, elkeseredett harcban az imperialista reakcióval és cinkosaival valósították meg az antifasiszta-demokratikus átalakulást és segítették győzelemre a szocialista forradalmat."[1] A német földön első munkás- és parasztállam ebben az időszakban modern, magas fejlettségű szocialista ipari állam lett intenzív mezőgazdasági nagyüzemi termeléssel. A fasizmus totális összeomlásának súlyos katasztrófájából szilárd és dinamikus szocialista köztársaság keletkezett. Habár az NDK területe szerint csak a 96., lakosainak száma szerint a 36. helyet foglalja el a földön, ma a tíz vezető ipari állam és a világ gazdaságilag legfejlettebb országai közé tartozik. Míg a köztársaság alapításának évében, 1949-ben, amikor megtörtént az átmenet az antifasiszta-demokratikus átalakulásból a szocialista forradalomba, a nemzeti jövedelem csupán 22 milliárd márkát tett ki, ma több mint hatszorosára, 141 milliárdra rúg, az ipari termelést pedig a nyolcszorosára sikerült emelni. A párt és a kormány folyamatos gazdasági politikájának eredményeként a közgazdaság fejlődésmenete az NDK-ban már a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában, 1961/62-ig gyorsabb volt, mint a Német Szövetségi Köztársaságban, és két-háromszorosan meghaladta az USA-ét, Franciaországét vagy Nagy-Britanniáét.

Fejlődésének eme sikeréhez az NDK-nak épp úgy, mint a többi szocialista országnak egész sor kedvező feltétel állt rendelkezésére. Ez különösen a Szovjetunió szerepére vonatkozik a fasizmus szétzúzásában és a világforradalmi folyamatban, amely a második világháborút követően új, magasabb szintre érkezett.[2] Todor Zsivkov írta erre vonatkozóan: „A történelem megmutatta, hogy egy egész sor új szocialista állam keletkezésének folyamatát és a szocialista világrendszer kialakulását a Szovjetunió nemcsak aktívan támogatta, hanem a fasiszta katonai gépezet szétzúzásával kedvező feltételeket teremtett a népi erők győzelméhez, és azoknak az országoknak, amelyek széttörték a tőke rabláncait, sokoldalú politikai, katonai és gazdasági segítséget nyújtott."[3] A fasiszta német imperializmus szétzúzása a Szovjetunió és a hitlerellenes koalíció többi állama által megadta a német népnek a lehetőséget, hogy történelmében alapvető fordulatot hajtson

[1] A Német Szocialista Egységpárt (NSzEP) programja, melyet a IX. pártkongresszus Berlinben, 1976. május 18–22-én fogadott el.

[2] Klassenkampf, Tradition, Sozialismus. Berlin, 1974. 484. kk.

[3] *T. Zsivkov:* Revolutionär, Tribun, Theoretiker. Georgi Dimitrov születésének 90. évfordulójára. In: A béke és szocializmus problémái, 1972, 3. füzet 297.

végre. Kedvező feltételek keletkeztek arra, hogy Németországban kiirtsák az imperialista háborús politika gyökereit, antifasiszta-demokratikus rendet létesítsenek és rálépjenek a szocializmus útjára.[4]

A Szovjetuniónak a világforradalmi folyamatban és a nemzetközi osztályharcban betöltött szerepe, valamint a szocializmus útjára lépett népeknek nyújtott segítsége nem csupán külső tényező volt, hanem a Szovjetunió egyúttal mindezen országok belső erőviszonyainak konstitutív elemeként is szerepelt.[5]

Németország keleti részén a nép antifasiszta erői a demokratikus átalakulásért folytatott harcokban, új állami szervek létesítésénél, a földreform végrehajtásánál és a monopoltőke hatalmának megtörésénél különösen nagy mértékben támaszkodhattak a Szovjetunióra, amely mint szocialista megszálló hatalom a közös érdekek alapján ezt a folyamatot elősegítette, átfogóan támogatta és biztosította.

Ennek a politikai és társadalmi-gazdasági átalakulásnak előfeltétele volt a munkásosztály egysége és a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége. A demokratikus újjáépítésben már az 1945 májusa óta elért eredmények sem lettek volna lehetségesek a kommunisták és szociáldemokraták szoros együttműködése nélkül. Így tehát Németország Kommunista Pártjának és Németország Szociáldemokrata Pártjának egyesülése Németország Szocialista Egységpártjává (NSzEP) 1946. április 21–22-én, a legnagyobb vívmányok közé tartozik a német munkásmozgalom és a német nép történetében. A német munkásosztály egységének marxista alapon történt létrehozása megteremtette a feltételeket a forradalmi átalakulás következetes folytatásához és sorsdöntő lépés volt a szocialimus felé vezető úton.[6]

Ami a konkrét történelmi-gazdasági feltételeket illeti, amelyek az NDK-ban az átmenetet a kapitalizmusból a szocializmusba megkönnyítették, mindenekelőtt az a tény jelentős, hogy Németország már a kapitalizmus feltételei közt fejlett ipari ország volt, számszerűen erős, nagyüzemekben koncentrált munkásosztállyal, sok jól képzett szakmunkással. A termelőerők fejlettségének magas foka, az erősen fejlett ipar és erős munkásosztály különösen az antifasiszta-demokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején az NDK-ban a legtöbb más népi demokráciához viszonyítva kétségtelenül kedvező körülmény volt.[7]

Ezzel szemben épp gazdasági téren számos nehézség is szemben állott, s ez a tárgya az NDK népgazdasága kiindulási és fejlődési feltételei alább következő vizsgálatának. Különösen a nyugatnémet imperializmus kiindulópontjával való összehasonlítás szempontjából fontos annak elemzése, hogy „hogyan és milyen feltételek közt sikerült a gazdaság demokratikus újjáalakítását keresztülvinni, teljesítőképes népgazdaságot felépíteni és a szocialista termelőviszonyokat győzelemre segíteni".[8]

[4] 25 Jahre Deutsche Demokratische Republik – ein Vierteljahrhundert Kampf für Frieden, Demokratie und Sozialismus. Berlin 1974. 8. kk.

[5] *H. Heitzer:* Neue Probleme der Erforschung der Geschichte der DDR. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972. évf. 8. sz. 955 k.

[6] DDR, Werden und Wachsen. Berlin, 1974. 75 kk.

[7] *H. Heitzer:* i. m. 962 kk.

[8] *E. Honecker:* Bericht des Politbüros an die 11. Tagung des Zentralkomitees der SED. In: Neues Deutschland, 1965. dec. 16. 7. l.

Ahhoz, hogy az NDK népgazdasága megszerezze azt a jelentőséget a világban, amellyel ma rendelkezik, rendkívül súlyos és bonyolult körülményekkel kellett megküzdeni. „Első ízben kellett az átmenetet a kapitalizmusból a szocializmusba fejlett, de elpusztított ipari államban, egy széthasadt nemzet feltételei közt végrehajtani. Minden lépés előre a másik német állammal, az imperialista Nyugatnémetországgal – amely ma Európa legerősebb imperialista állama – való kemény harcban történt és történik."[9]

Éppen azáltal vált a helyzet különösen nehézzé, hogy az NDK gazdasági kiindulópontja sok tekintetben kedvezőtlenebb volt, mint a Német Szövetségi Köztársaságé. Az NDK munkásosztályának a gazdasági versenyt olyan feltételek közt kellett folytatnia, amelyek az NSzK imperialista burzsoáziájával szemben már előre tetemes hátrányt jelentettek.[10]

Az NDK átvette ugyan a hajdani Németország gazdasági potenciáljának egy lényeges részét. Az Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottságának (ECE) becslése szerint az NDK területe (Berlin nélkül) 1936-ban az ipar netto termelési értékének 24 százalékával rendelkezett, Berlin 9 százalékával. A mezőgazdaság netto termelési értéke ellenben 26 százalékra rúgott.[11]

Eszerint az NDK területén (fővárosával együtt) a második világháború előtt Németország brutto ipari termelésének közel egy harmadát állították elő.

Mégis az NDK népgazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei alapvetően különböztek az NSzK-étól. Itt ugyanis nemcsak olyan tényezőkről van szó, amelyek a két német állam eltérő gazdasági kiindulási helyzetét a második világháború utáni első években jellemezték, hanem olyan feltételekről, amelyek az NDK gazdasági felépítését 1945-től 1961-ig és azon túl befolyásolták, és következményeiben hosszú időre ellentmondásra vezettek a tudományos-technikai forradalom objektív követelményei és a népgazdasági lehetőségek közt, amint az különösen a felhalmozási alap terjedelmében fejeződik ki. Eme feltételek hatásának intenzitása azonban az egyes fejlődési szakaszokban különböző nagyságú volt. A gazdaság helyreállításának szakaszában, az antifasiszta-demokratikus átalakulás alatt, 1945–1949 között mások voltak a feltételek, mint a szocializmus alapjai lerakásának szakaszában az 1961-ig terjedő években, amikor új tényezők léptek fel, ill. mások csak akkor érték el teljes hatékonyságukat. A Szovjetunió és a többi szocialista ország átfogó segítsége nélkül ily nehéz körülmények között nem lett volna lehetséges, viszonylag rövid idő alatt az NDK-ban is véghezvinni az átmenetet a kapitalizmusból a szocializmusba.

1. A második világháború gazdasági kihatásai

1.1. Már az ipart ért rombolások, amelyekhez a hitlerfasizmus totális háborúja a volt szovjet megszálló övezetben vezetett, és amelyhez alig található történelmi párhuzam, az NDK-t rendkívül nehéz feladatok elé állították. Közvetlenül a háború befejezése után alig dolgozott egyetlen ipari üzem is. A kapcsolat az egyes üzemek és az ipari és gazdasági

[9] Uo.

[10] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 7. köt. Berlin, 1966. 81.

[11] United Nations, Economic Bulletin for Europe, Third Quarter, 1949. Vol. 1. No. 3 (Prepared by the Research and Planning Division Economic Commission for Europe, Geneva, January 1950) 25.

ágazatok közt megszakadt, az egész gazdasági vérkeringés pangott. A lakosság élelmiszerekkel, ivóvízzel, villanyárammal és gázzal való ellátása sem volt már biztosítva.[12] A különböző ipari és gazdasági ágak beindítása lett ezért a kommunista kezdeményező csoportok első és legsürgősebb feladata, amelyek Berlinben, Drezdában és Mecklenburgban Anton Ackermann, Hermann Matern, Walter Ulbricht és Gustav Sobotka vezetése alatt tevékenykedtek. Eközben a kommunisták és a szociáldemokraták, akik a német nép eme nehéz óráiban közös cselekvésre gyűltek egybe, a németországi szovjet katonai adminisztráció (SMAD) segítségére támaszkodhattak, amely tanácsaival és tekintélyével segített a szinte legyőzhetetlen nehézségek leküzdésében. Ettől a közös cselekvéstől függött 1945 ezen heteiben és hónapjaiban az emberek fizikai léte. Csak ezáltal lehetett leküzdeni a lakosság nagy részének agóniáját.

A gazdasági élet megindításához sokszor először az elpusztított üzemek romjait kellett eltakarítani, s gépeket és felszereléseket összegyűjteni és kijavítani. Sokszor a termelést műszakilag át kellett állítani, amennyiben eddig teljesen hadianyag termelésére volt beállítva.[13] A beindított üzemek – különösen a fogyasztási cikkek előállítására szolgálók – sokszor műszakilag elavultak voltak, a gépek a fasiszta felfegyverkezés és a háború következtében erősen elhasználódtak, teljesítőképességük csekély volt.[14] Nagy nehézségek adódtak azonban nemcsak a nagyfokú pusztulás és elhasználódás folytán, hanem azáltal is, hogy minden téren hiányoztak a nyersanyagok. Ez a körülmény különösen a fémfeldolgozó iparban volt nagy akadály; sokszor a helyreállított kapacitásokat anyaghiány miatt nem lehetett kihasználni. Sok üzem a béketermelésre történő átállításnál kénytelen volt rögtönözni. A gazdaság újra indításának időszaka tehát, amikor az üzemeknek a romok eltakarításával, a nyersanyag-, energia- és sok egyéb hiánnyal kellett küszködniük, a szükségtermelés fázisa volt; mert a termelés sokszor provizorikus és semmiképp sem szakosított. A szükségtermelés fázisa különösen 1945 második felére jellemző.

A károk nagyságára jellemző, hogy ebben az időben az ipari bruttótermelés az 1936-osnak kb. 1/4-ére csökkent. Sőt még 1946-ban is, több mint egy évvel a háború vége után az akkori szovjet megszállási zóna ipari termelése az 1936-osnak csak kerek 42%-át érte el.[15] Az alapanyagipar területén ebben az időszakban az ipari bruttótermelés 52%-ra, a fémfeldolgozó iparban 29%-ra és a könnyűiparban 44%-ra süllyedt. Sőt a fémkohászat területén, amely a szovjet megszállási zónában csak gyengén volt képviselve, egészen 16%-ra csökkent.[16] Ez is arra vezethető vissza, hogy a háborús károk következtében a különben is csekély fémkohászati kapacitás kerek 80%-ban elpusztult.[17]

Az összes bányatermék termelése csak azért süllyedt a háború előtti szint csupán 2/3-ára és mutat viszonylag csekély csökkenést, mivel a munkásosztály pártjának és az összes antifasiszta-demokratikus erők közös erőfeszítésével és a SMAD segítségével

[12] Vö. Die Volkswirtschaft der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin. 1960. 101.

[13] Uo.

[14] Geschichte der Deutschen Arbeiterbewgung. 7. köt. 81.

[15] Statistisches Jahrbuch der DDR 1960/61. Berlin, 1961. 298.

[16] Uo.

[17] Vö. *H. Rau:* Zu einigen Fragen der volkswirtschaftlichen Rolle und Bedeutung unseres Außenhandels. In: Einheit; 1957/2. füzet 171.

sikerült a barnaszéntermelést az 1936 évi 101 056 000 tonnáról 1946-ra 108 400 000 tonnára növelni, barnaszénbrikettből pedig 23 529 000 tonnáról 29 000 000 tonnára.[18]

Különféle más termékcsoportoknál a termeléscsökkenés csak lényegtelenül különbözik az egész ipari bruttótermelés indexétől. Ez vonatkozik az elektrotechnikai termékekre (39%), a finommechanikai és optikai termelésre (41%), textíliák termelésére, a műszálakat is beleértve (42%), valamint a ruhaneműkre, a fehérneműkre és bőrre, cipőkre és dohányárukra (48–48%).[19] Az építőanyagtermelésnek 31%-ra történt visszaesése, a városok nagyarányú pusztulását tekintve, különösen súlyos következményekkel járt. Míg 1936-ban az NDK területén 1 686 000 tonna cementet termeltek, 1946-ban még csak 570 000 tonnát.[20]

Éppen emiatt a szovjet megszálló hatóság főként az építőanyagiparnak már 1945 nyarán konkrét termelési parancsokat adott, amelyek alapján az ipar központi igazgatása, valamint a tartományi és kerületi kezelőségei termelési terveket kaptak. Az ilyen termelési parancsok képezték az első lépcsőfokot a tervgazdálkodás kialakításához az NDK-ban. A fasiszta háború különösen az energiagazdálkodásnak okozott súlyos károkat. Az NDK területén az 1943-ban beruházott elktromos gép teljesítmény 1945-ben még csak 49,5%-ot ért el. Több mint 50% megsemmisült a háborúban. Míg 1943-ban összesen 27,2 milliárd kWh-t állítottak elő, 1946-ban csak 11,5 milliárdot, azaz 42,3%-ot.[21]

Természetesen egész Németországban akadályozták a béketermelés megkezdését a szörnyű pusztulások. Épp ezért Németország Kommunista Pártja központi bizottságának 1945. június 11-i felhívásában ez állt: „Bárhová tekintünk, romok, törmelék és hamu. Városaink elpusztultak, azelőtt termékeny területek elpusztultak és elhagyottak. A gazdaság dezorganizált és teljesen béna ... Németországot elképzelhetetlen méretű katasztrófa érte, és a romokból a hajléktalanság, a járványok, a munkanélküliség, az éhség kísértete néz reánk."

Mégis a feltételek Németország keleti részében ebben a tekintetben lényegesen kedvezőtlenebbek voltak mint Nyugat-Németországban. Igy, mint ismeretes, a harci cselekmények Németország azon részeiben, amelyek az NDK-hoz kerültek, sokkal intenzívebbek voltak, mert nagyrészt a fasiszta haderő elkeseredett harcainak színterei voltak. Ellentétben a nyugati fronttal, ahol nagy területeket szinte harc nélkül adtak át az angol-amerikai csapatoknak, a fasiszta vezetés keleten az utolsó pillanatig kétségbeesett katonai ellenállásra adott parancsot. Ezen felül maguk a nácik által végzett pusztítások is a keleti harci területen sokkal kiterjedtebbek voltak. A fasiszta csapatok számos életbevágóan fontos objektumot semmisítettek meg, gyárüzemeket és hidakat robbantottak és élelmiszerraktárakat gyújtottak fel.[22] Saját népükkel szemben alkalmazták a felperzselt föld hirhedt taktikáját, amellyel előzőleg már a Szovjetunióban szörnyű pusztításokat okoztak.

[18] Statistisches Jahrbuch der DDR 1966. Berlin, 1966. 25.

[19] Statistisches Jahrbuch der DDR 1960/61 299.

[20] Statistisches Jahrbuch der DDR 1966.

[21] Vö. *H. Koziolek:* Probleme der Wirtschaftsentwicklung der Deutschen Demokratischen Republik in der Zeit von 1950–1955. Kieler Vorträge gehalten im Institut für Volkswirtschaft an der Universität Kiel. Neue Folge 11, Kiel, 1957. 10.

[22] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 6. köt. 14, 7. köt. 81.

Ezzel szemben Nyugat-Németországban csak Aachen vidékén, a Ruhr-vidék néhány nyugati körzetében és néhány délnémet városban keletkeztek harci cselekményekből eredő háborús károk. Ezért Nyugat-Németországban az 1936 és 1945 közötti kapacitásbővítések nagyobbak voltak, mint a harci cselekmények folytán bekövetkezett kapacitásveszteségek.[23] Tehát ebben a vonatkozásban is különbözik egymástól Németország két része.

De nemcsak a közvetlen harci cselekmények folytán bekövetkezett pusztulások voltak az NDK területén kiterjedtebbek. A szövetségesek légitámadásai is, amelyek 1944 óta nagy mértékben a későbbi szovjet megszállási övezetre koncentrálódtak, nagyobb fokú pusztításokat okoztak. Különösen 1945 kezdete óta valósították meg a Pentagon vezető körei szándékukat, hogy a leendő szovjet megszállási övezetben fekvő fontos ipartelepeket és városokat légitámadásokkal tervszerűen elpusztítsák. Az USA-imperializmus ezzel már kiadta a parancsokat a hidegháború megkezdésére olyan időben, amikor még sok amerikai katona együtt harcolt a szovjet hadsereggel a fasizmus ellen.

Az oly városok és ipari központok, mint Berlin, Lipcse, Magdeburg, Drezda, Dessau, Karl-Marx-Stadt, Leuna és Plauen különösen sok kárt szenvedtek a légitámadásoktól. A berlini ipartelepek 50–60 százalékos pusztulását lényeges mértékben a légitámadások okozták.[24] Ez vonatkozik arra a 2.9 millió lakásra is, amely háborús cselekmények folytán elpusztult és arra a 4,4 millióra, amely megsérült.[25] Összesen a városi lakások 30%-a pusztult el vagy szenvedett súlyos károkat, sőt a nagyvárosokban átlagosan 50%.[26]

Igaz, hogy Nyugat-Németországban is az 1943-ban megindult súlyos bombatámadások elsősorban a polgári lakosságot sújtották, s a lakóépületek nagyfokú pusztulását okozták. Mivel a szövetséges légiháború jellege nem abban állt, hogy a német hadiipart megsemmisítse, hiszen azt a háború befejeztével fel akarta használni, az USA és Nagy-Britannia jövendő megszállási területén a fegyverkezési és alapanyagipar jelentős részeit megkímélték a bombázásoktól.[27]

Lényegében csak a fasiszta fegyverkezés néhány kulcsiparát pusztították el, mint pl. a szintetikus üzemanyagot és műgumit (buna) termelő telepeket, valamint a repülőgépeket, páncélosokat és lőszert előállító gyárakat. Jellemző, hogy az NDK vegyi nagyüzemeivel (Leuna) ellentétben nyugatnémet vegyi nagyüzemek alig pusztultak el légitámadások folytán. Az IG Farbennek a jövendő amerikai megszállási övezetben fekvő 55 vállalata közül csak 2 sérült meg. A légitámadások okozta termelési kiesés más nyugatnémet ipari ágazatokban is csekély volt. A nyugatnémet ipar háborús károsodásának e csekély mértékére utalt az amerikai közgazdász H. C. Wallich.[28] Hangsúlyozta, hogy a károk helyreállítását figyelembe véve a paralizált kapacitások kisebbek voltak, mint a háború

[23] H. Heininger: Der Nachkriegszyklus der westdeutschen Wirtschaft 1945–1950. Berlin, 1959. 62.

[24] Vö. Berlin im Neuaufbau. Das erste Jahr. Rechenschaftbericht des Magistrats der Stadt Berlin. Berlin, 1946. 139.

[25] W. Ulbricht: Zur sozialistischen Entwicklung der Volkswirtschaft seit 1945. Berlin, 1960. 52.

[26] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 6. köt. 14. Továbbá: The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy, Overall Ecnomic Effects Division. 136.

[27] Vö. ehhez és a továbbiakhoz H. Heininger: i. m. 60 kk.

[28] Vö. *H. C. Wallich:* Triebkräfte des deutschen Wiederaufbaus. Frankfurt am Main (1955). 6.

alatt újonnan létesítettek, úgy hogy együttvéve a nyugatnémet ipar a légitámadások ellenére a háború után nagyobb kapacitással rendelkezett, mint a háború előtt.

Ugyanezt nem lehet elmondani az NDK sok iparágára. Ennek oka nemcsak abban rejlik, hogy a termelő berendezések nagyobb mértékben pusztultak el, hanem abban az addig kevésbé figyelembe vett tényben, hogy az NDK sok iparüzemét a későbbi szovjet megszállási övezet egyes részeinek amerikai és brit átmeneti megszállása idején amerikai és brit csapatok kirabolták.

Már a Vörös Hadsereg elől menekülő náci nagyságok és háborús bűnösök minden még rendelkezésre álló szállítóeszközzel nagy értékeket hurcoltak Nyugat-Németországba. De ezt tették az amerikai és brit csapatok 1945 június végén, július elején, amikor Mecklenburg, Szászország és Thüringia általuk megszállt nyugati területeit kiürítették.[29]

H. C. Wallich felhívja a figyelmet arra, hogy gyárfelszereléseket is szétszedtek és magukkal vittek.[30] Részben az eltulajdonított gyártmánydokumentációk és gépek szolgáltak alapul az NSzK-beli konkurrens vállalatok felépítéséhez, amelyek nem ritkán a régi cégnevekkel visszaélve nyomultak előre a világpiacon. Azt a kárt, amely az NDK-t ezáltal érte, csak nehezen lehet felmérni. Ezáltal az NDK-nak a nagyobb háborús károk miatt már eleve kedvezőtlenebb gazdasági kiindulási feltételei még tovább súlyosbodtak.

1.2. Az NDK népgazdaságának kiinduló feltételei nemcsak az iparban elszenvedett nagyfokú pusztulások folytán voltak rendkívül nehezek, hanem a szállítóeszközök és forgalmi berendezések megsemmisülése következében is. A fasiszta háború utolsó fázisában a harci cselekmények és koncentrált légitámadások az NDK területén nagy károkat okoztak a helyi forgalomban. De a távolsági forgalom terén is tetemes veszteségek keletkeztek. 1945 után már csak a szállítóeszközök 40 százaléka állt rendelkezésre.[31]

A mozdonyok kb. 2/3-a és a személyszállító kocsik 60%-a veszendőbe ment, 970 vasúti hidat pusztítottak el.[32] Nagyszámú pályaudvar és pályaberendezés vált használhatatlanná. Miután egyes szakaszokon és területeken semmiféle forgalom nem volt lehetséges, vasúthálózatról már nem lehetett szó. A forgalom másik lényeges tényezőjét, a belföldi hajózást is nagy veszteségek érték. Több mint 2000 hajó süllyedt el. Sőt még az országúti közlekedést is akadályozta, hogy kb. 1100 közúti híd rongálódott meg és maguk az utak is háborús károkat szenvedtek, 4,5 – 5 milliárd márka összegben.[33] A munkásosztály pártja, a NSzEP alapelveiről és céljairól 1946. április 21-én hozott határozatában a szállításügy helyreállítását és a közelekedés biztonságát a legfontosabb intézkedések egyikeként jelölte meg a gazdaság felépítéséhez.

Nyugat-Németországban a közlekedés különböző területein nagyobbak voltak ugyan a károsodások mint a gazdaság más ágaiban, mert a közlekedési berendezések igen sokszor voltak légitámadások célpontjai, az NSzK azonban a kiinduláskor mutatkozó sokkal kedvezőbb feltételei folytán az ilyen veszteségeket sokkal könnyebben és gyorsabban kompenzálhatta. Az NDK-ban szintén gyors ütemben hozták ugyan helyre a közlekedés terén elszenvedett károkat és sokat tettek, hogy a vasúthálózat fasizmus-

[29] Geschichte der deutschen Arbeiterbewgung, 6. köt 94.
[30] *H. C. Wallich:* i. m. 193.
[31] *W. Ulbricht:* i. m. 52.
[32] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 6. köt. 15.
[33] Die Volkswirtschaft der DDR. 214, 230.

korabeli műszaki elhanyagoltságát leküzdjék, azonban a közlekedés számára rendelkezésre álló összegeket lényegében már a háborús károk helyreállítása felemésztette. Az ország kettéosztása által keletkezett diszpropozíció következtében nem lehetett további összegeket ide fordítani, mert a beruházásokra szánt pénzek legnagyobb részét sürgősebb népgazdasági ágakba kellett befektetni. Így több mint 10 éven át objektíve lehetetlen volt a vasútügy terén az egyszerű reprodukciót biztosítani, nem is beszélve bizonyos korszerűsítési tervekről.[34]

A hatvanas években ezért oly mozdonyokat és teherkocsikat használtak, amelyek átlag 30–35 évesek voltak, eltekintve attól, hogy a vasúti szállítmányok kerek 84%-át a nem gazdaságos gőzmozdonyokkal kellett legonyolítani, s ehhez évente 8–9 millió tonna szénre volt szükség. Általános áttérés modern vontatóeszközökre s a sok különböző típus révén szétforgácsolt mozdony- és kocsipark egységesítése hosszú időn át nem volt lehetséges. Ez vonatkozott az elavult sínhálózat és a rendező pályaudvarok javítására épp úgy, mint a csekély fokú gépesítésre, az alapberendezések karbantartására és javítására. Ezáltal a költség- és munkaerőszükséglet különösen a vasútügy terén igen magas volt. Hasonló volt a helyzet a gépjárműforgalom terén is.

1.3. Nagy mértékű pusztulás és ezzel kedvezőtlen indulási és fejlődési feltételek voltak a mezőgazdaságban is. A későbbi NDK egyes vidékein a harci cselekmények folytán nagy mezőgazdasági területek váltak pusztává. Ezen felül nagy területeken 1945-ben nem lehetett a tavaszi munkákat elvégezni. Tábori erődítmények és aknamezők még később is lehetetlenné tették az érintett szántóterületek használatát.

A mezőgazdasági termelés csökkenését, amely már a háború második felében bekövetkezett, a hiányos trágyázás és a jó vetőmag hiánya, a talajművelés minőségének rosszabbodása, valamint a meliorációs rendszer elhanyagolása következtében, ugyanezen tényezők még lényegesen tovább fokozták.

1939-hez viszonyítva a vetésterület 1945-ben közel 10%-kal csökkent. Különösen nagy volt a vetésterület csökkenése oly főkultúráknál, mint gabona, burgonya és cukorrépa.[35] Ugyanakkor már a háború alatt a rablógazdálkodás folytán a hektáronkénti termésmennyiség is csökkent. A terméshozam gabonánál, amely 1934/38-ban 20,6 q/ha-t tett ki és 1943-ig a náci autarkpolitika folytán 22,9 q/ha-ra volt növelhető, 1945-ben a háború előtti átlag 72,1%-ára esett vissza. Burgonyánál a hozam 1943-tól kezdve esett (1934/38 = 173 q/ha, 1943 = 135 q/ha) és 1945-ben a háború előtti átlagos hozamnak csak 80,9%-át tette ki. Cukorrépából 1934/38-ban még 291 q/ha-t takarítottak be, 1943-ban már csak 278 q/ha-t. 1945-ben ennél a kultúránál a hektáronkénti terméshozam a háború előttinek csak 65,4%-át érte el és ezzel a mélypontra jutott.[36]

Az állati termékek terén sem voltak jobbak a viszonyok. Az állattenyésztés még többet szenvedett a háború és következményei folytán. Itt tekintetbe kell venni, hogy már a háború előtt sem lehetett állati termékek terén a későbbi NDK területén mutatkozó szükségleteket kielégítően fedezni. Annál súlyosabban érintették a háborús cselekmények

[34] Vö. ehhez és a következő kérdésekhez: *G. Mittag:* Bericht des Politbüros an die 13. Tagung des Zentralkomitees der SED. In: Neues Deutschland (B.) 1966. szept. 18. 4.

[35] Vö. *G. G. Kotow:* Agrarverhältnisse und Bodenreform in Deutschland, 2. rész. Berlin, 1959. 66.

[36] Uo. 67.

az állattenyésztést. A fasiszta haderő számára végzett vágások, valamint a háborús cselekmények által beállt veszteségek még azáltal is súlyosbodtak, hogy az állatállomány jelentős részét a szovjet hadsereg elől menekülő nagybirtokosok Nyugat-Németország területeire hajtatták. A szovjetzónában 1945-ben a háború előtti (1938) állománynak csupán 2/3-a (65,7%) volt meg marhából, 1/5-e (20,7%) sertésből és valamivel több mint 2/5-e (42,5%) juhokból. A lóállomány az 1938. évinek 72,3%-ára csökkent.[37] De nem csupán az állatállomány csökkenése járt súlyos következményekkel az élelmezési helyzetre, hanem az állattenyésztés termelékenységének csökkenése is, amely a takarmányhiány következtében már a háború alatt bekövetkezett. Különösen a tehenek csökkenő tejelésében mutatkozott ez meg.

A vetésterület csökkenése, a terméshozamok és az össztermés kevesbedése egyrészt, az állatállomány rendkívüli csökkenése és a még meglevő állatok termelékenységének csökkenése másrészt, jellemzik azt a katasztrófális helyzetet, amely az antifasiszta-demokratikus erők előtt állt, amikor a háború után a mezőgazdaság újraépítését megkezdték. Még jobban megnehezítette ezt az újjáépítést a mezőgazdasági gépek és eszközök hiánya, ezek kb. 30%-a a háború folytán használhatatlanná vált, vagy elpusztult. Ezen felül bonyolította a helyzetet bizonyos, a mezőgazdasági termelés számára szükséges trágya hiánya. Mindezen okokból alig mutatkozott az agrártermelés terén az NDK-ban előny az NSzK-val szemben, habár cukorrépából az 1934/38-as évek átlagának több mint a felét (56,1%), burgonyából 2/5-ét (40,6%), gabonából csaknem 2/5-ét (38,1%-át) az NDK területén termelték. Igen kiterjedt volt az olajosmagvak és a zöldség termelése is, míg a hús- és tejtermelés a későbbi szovjetzóna területén már a háború előtt visszamaradt a későbbi brit zóna mögött.[38] Eltekintve az NDK mezőgazdaságának nagyobb fokú károsodásától, a nyugatnémet mezőgazdaságnak egyébként is kedvezőbb történelmi előfeltételei voltak. Nyugat-Németországnak nem kellett a kelet-elbai feudális és junkeruralom által jellemzett mezőgazdaságot átvennie, amely állammonopolista szubvencionálás ellenére műszakilag visszamaradt volt.

Ezt mutatja az is, hogy a második világháború előtt a mezőgazdasági gépek termelésének csak valamivel több mint 20%-a esett az NDK területére, holott a vetésterület aránya 37 : 63 volt.[39]

A mezőgazdaság teljesítőképessége Németország nyugati részén a történelmi fejlődés folytán összességében tehát nagyobb volt. Ezenfelül az NSzK-nak – általában kedvezőbb indulási helyzete folytán – nagyobb szubvenciós lehetőségei voltak a mezőgazdasága számára is. Még a keleti gabonaszállítmányok kiesése sem okozott hosszantartó nehézségeket, mivel a nyugatnémet ipar exportoffenzívája által lehetségessé vált, gabonát ill. élelmiszert a szükséges mennyiségben más országokból behozni.[40]

Hogyha a szovjet zónában a háború után hamarabb és jobban sikerült az élelmezési nehézségeket leküzdeni, mint Németország nyugati zónáiban, akkor ez a munkásosztály pártjának és az összes antifasiszta erőknek a fenyegető éhinség elkerülése érdekében kifejtett nagy erőfeszítéséről tanúskodik. A SMAD számos paranccsal támogatta az újjáépítést a mezőgazdaságban, és ezzel lehetővé tette az újonnan létesített demokratikus

[37] Uo. 68.
[38] Vö. Uo. 1. rész 8 köv. l.
[39] Vö. H. *Koziolek:* i. m. 18.
[40] *H. C. Wallich:* i. m. 6, 189.

hatalmi szerveknek, hogy már 1945-től mezőgazdasági művelési terveket készítsenek. Az NSzEP pártkongresszusai és pártkonferenciái a mezőgazdaság újjáépítését mindig középpontba állították. A NKP 1. birodalmi konferenciája 1946 március elején azt követelte, hogy a mezőgazdasági tervben a gabona, burgonya és cukorrépa vetésterületének 1946-ra előirányzott növelése legyen az élelmezési válság megoldásának első lépése.[41] Mivel a terméseredmények lényeges növeléséhez az anyagi előfeltételek eleinte még nem voltak meg, a párt gazdaságpolitikája előbb a mezőgazdaság eme főfeladatára irányult. Ezáltal vált lehetővé, hogy 1950-ig 98,4%-kal megközelítőleg elérjék a háború előtti vetésterületet.[42]

Lényeges változást azonban csak úgy lehetett elérni az élelmezési helyzetben, hogy sikerült a terméshozamokat is fokozni, az állatállományt gyarapítani és az állatok produktivitását növelni. Az NSzEP első pártkonferenciája 1949 januárjában főként ezekre a kérdésekre terelte a figyelmet. A mezőgazdaságnak ez a második főfeladata azonban sokkal nehezebben volt megoldható, mint az első, és hosszabb időt is igényelt. Ennek oka elsősorban a műtrágya termelésének körülményeiben rejlett. A gazdag kálisókészlettel szemben nitrogén- és főként foszfortrágyából. A szovjet zóna területén meglevő 6 kis szuperfoszfát (évi kapacitás csak 40 000 tonna) távolról sem fedezhette a szükségletet.[43] De még az ilyen elégtelen kapacitás is csak nyersfoszfát behozatalával volt felhasználható, mert saját nyersanyaglelőhelyek nem voltak. Ez a mezőgazdaság szempontjából aggasztó hiány csak új vegyi üzemek építése és behozatal által volt leküzdhető. Ezért már csak a II. pártkongresszus 1947-ben nagyobb erőfeszítéseket követelt jó minőségű vetőmagú beszerzésére, továbbá a mezőgazdaság nitrogéntrágyával való jobb ellátására és nyers foszfát behozatalára.[44]

A párt és a kormány e folyamatos erőfeszítései 1950-ig lényegében elvezettek a háború előtti hektáronkénti terméseredmények eléréséhez.[45] A terméseredmények terén tapasztalható ingadozások és visszamaradások, amelyek az ötvenes években újból bekövetkeztek, részben még mindig arra voltak visszavezethetők, hogy a trágyaellátás nem volt kielégítő és nem történt idejében. Ezen felül hátráltatóan hatott a gép- és vontatóerőhiány, amelyet a saját mezőgazdasági gépgyártás gyors fejlesztése által sem lehetett elég gyorsan leküzdeni. Végül a mezőgazdasági termelést 1950 után az akut munkaerőhiány is erősen akadályozta. A háború utáni első években eleinte nagy munkaerőáramlás indult meg a mezőgazdaságba, mert a sok áttelepülőt Lengyelország nyugati területeiről legkönnyebben falun lehetett a munkafolyamatba bekapcsolni. Nem kevés munkaerő áramlott azonban az élelmezési helyzet miatt is ebben az időben más foglalkozásokból a mezőgazdaságba. Míg az iparban és kisiparban az 1939 és 1946 évi foglalkozási statisztika szerint tetemes csökkenés mutatkozik – 48,0%-ról 42,0%-ra – a szovjetzónában a mező és erdőgazdaságban a foglalkoztatottak számaránya 1939 és 1946 közt 22,0%-ról 29,2%-ra emelkedett.[46]

[41] *W. Ulbricht:* i. m. 36.
[42] *G. G. Kotow:* i. m. 2. rész 85, 87.
[43] Uo. 81.
[44] *W. Ulbricht:* i. m. 62.
[45] Statistisches Jahrbuch der DDR. 1956. 384.
[46] Vö. a szovjet megszállási övezet kereső népességét 1939 és 1946-ban, in: Statistische Praxis 1948 évf. 10. füzet.

Abban a mértékben azonban, ahogy az élelmezési helyzet javult és az iparfejlődés üteme gyorsult, munkaerő-visszavándorlás következett be a mezőgazdaságból az iparba. A munkaerő-túlkínálatból hiány lett, amikor az NSzK által irányított vándorlás az NDK-ból az ötvenes években különösen a falusi területeket érintette. Sok növénygondozási munka, különösen a kapásoknál, a munkaerőhiány folytán lehetetlenné vált, ami tetemes visszaeséshez vezetett a terméshozamban, különösen a cukorrépánál. A mezőgazdaság fejlődési feltételei ezáltal újból súlyosbodtak, olyan időpontban, amikor a legnagyobb pusztításokat már helyrehozták,

Miként a mezőgazdaság terén, úgy a gazdaság és az ipar helyreállításában és termelésének megindításában a Szociáldemokrata Párttal szoros akcióegységben tevékenykedő Kommunista Párt – az egyesülés óta Németország Szocialista Egységpártja – lett a kezdeményező. Az NKP egy gazdasági konferenciája, mely 1945 végén, 1946 elején folyt le, további irányelveket dolgozott ki a gazdaság újjáépítéséhez; ezeket az NKP pártkonferenciája 1946 márciusában jóváhagyta.

Ennek a kezdeményezésnek látható kifejeződése volt, hogy míg 1945 második felében csak kevés üzem kezdte meg a termelést, 1947 végén már 40 000 üzem dolgozott.[47]

Nagy része volt a károk leküzdésében és a gazdaság újjáépítésében továbbra is a szovjet katonai közigazgatásnak. A tartományi és kerületi közigazgatás létrehozása után a 17. sz. paranccsal 1945 júliusában német központi igazgatóságokat létesített a különféle gazdasági területek számára. Az intézményes és gyakorlati gazdasági fejlődés a háború utáni első években kifejezetten a SMAD parancsai által ment végbe, amely szorosan együttműködött a német szervekkel és azoknak több és több döntést engedett át.[48] Ez vonatkozik a népgazdaság vezetésének és tervezésének kezdeteire is; ezt eleinte a Vörös Hadsereg tisztjei vették át és termelési parancsok alapján folyt. „A tervezés a legfontosabb nagyüzemek, az energiaellátás, a szállítás és az egyes iparok számára kiadott termelési parancsokkal kezdődött. Azután tervek következtek az egyes iparágak anyagellátásáról, míg végül az alulról jövő felépítés, a gazdaság különféle területein szerzett tapasztalatok összegezése által lehetséges lett reális számok kidolgozása, amelyek a negyedévi tervekben majd az 1948 második felére szóló félévi tervben rögzítődtek. Ez egy népgazdasági összterv kezdete volt.'[49] A félévi tervhez csatlakozott a kétéves terv (1949–50) és az első ötéves terv (1951–1955).

A népgazdasági összterv előkészítésének időszaka, amelyben a gazdaság helyreállítását katonai parancsokkal szabályozták, mégsem volt tisztára adminisztratív teljesítményperiódus. Az 1948/49-ben elkerülhetetlen adminisztratív rendszabályok mellett kezdettől kifejlődtek a gazdasági vezetés gazdasági módszerei. A munkásosztály pártja és a német közigazgatási szervek a SMAD-dal együtt arra törekedtek, hogy a parancsokban megnevezett gazdasági célokat gazdasági eszközökkel érjék el.[50] Erre példa a mezőgazdaságban a beszolgáltatási mennyiségek és a „szabad csúcsok" politikája, az iparban pedig különösen az ismert 234. sz. parancs, amelyet 1947 október 10-én tettek közzé és amelyet gazdasági

[47] W. Ulbricht: i. m. 117.
[48] *F. Oelssner:* 20 Jahre Wirtschaftspolitik der SED. Berlin 1966. 7.
[49] Protokoll des III. Parteitags der SED I. köt. 343.
[50] *F. Oelssner:* i. m. 8.

emeltyűként alkalmaztak, növelve az anyagi érdekeltséget a munkatermelékenység emelésében, és a munkafegyelmet.[51] Tekintettel a háborúnak az emberi termelőerőre gyakorolt súlyos következményeire, az ilyen gazdaságpolitika, amely a 234. sz. parancsban jutott kifejezésre, szükségesnek és eredményesnek mutatkozott.

2. A második világháború kihatásai az emberi termelőerőre

2.1. Az újjáépítést és az NDK népgazdaságának fejlődését még ma is súlyosan megnehezítik a második világháborúnak és a nemsokára azután kezdődő hidegháborúnak az emberi termelőerőre történt kihatásai. A lakosság az NDK területén, fővárosát is beleértve, az 1939. évi 16,7 millióról 1946 végére 18,6 millióra emelkedett ugyan,[52] de ez a növekedés nem a születések számának emelkedésére vezethető vissza, hanem a Németország volt keleti területeiről történt ideáramlásra. Majd azonban ismét visszaesés következett 1950-ig, 18,3 millióra, 1961-ig 17,8 millióra, míg a hetvenes évek közepén az NDK lakossága már csak 16,9 milliót tett ki.[53] Nagyobb növekedéssel a közeljövőben nem lehet számítani. Ez a háború után eleinte megnövekedett lakosság Németország minden részében életkor és nem szerint roppant kedvezőtlen struktúrát mutatott. A valóban munkaképesek száma viszonylag csekély volt, a gyermekek, asszonyok és öregek száma viszont mértéken felül nagy. A háború egész Németországban az emberi munkaerőt 1936-hoz viszonyítva kb. 15–20%-kal csökkentette.[54] Mivel a fiatalabb férfilakosság amely a népgazdaságnak sok produktív és kvalifikált munkaerőt adhatott volna, nagy részben a háború áldozata lett, vagy a háború utáni első években még hadifogságban volt, erősen megnövekedett a munkaképes lakosságban a nők százalékaránya.

A szovjet megszállási övezetben a lakosság 1939-hez viszonyítva, a 18–25 évesek korosztályában 33,5%-kal volt csekélyebb, a 25–30 éveseknél 74,3%-kal és a 30–40 éveseknél 52%-kal.[55] A háború következményei a fiatalabb férfilakosságra megmutatkoztak a férfi munkások korosztályai tagozódásában is 1939 és 1946 közt a népgazdaság minden ágában. Míg 1939-ben a 25–35 évesek részesedése 30% volt, 1946-ban ez már csak 13,4%-ot tett ki.[56]

Hogy milyen kihatással kellett ennek lennie a népgazdaságra, mutatja az a tény, hogy a szakmunkások aránya az iparban alkalmazottak összlétszámában az 1938 évi 50%-ról 1950-re kb. 42%-ra csökkent.[57] A női munkaerők részesedése a munkaképes lakosságban az 1939 évi csaknem 50%-ról 1946-ra 3/5-re növekedett, amivel a kiesést mennyiségileg ugyan igen, de minőségileg nem lehetett kompenzálni.[58]

[51] *St. Doernberg:* Die Geburt eines neuen Deutschland. Berlin, 1959. 397. k.

[52] Statistisches Jahrbuch der DDR 1974. 15.

[53] Statistisches Taschenbuch der DDR 1974. 15.

[54] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 6. köt. 14.

[55] Vö. Fläche und Bevölkerung der Sowjetischen Besatzungszone. In: Statistische Praxis 1946. évf. 3. füzet.

[56] Altersaufbau der Arbeiter in der sowjetischen Besatzungszone. In: Statisztische Praxis 1949. évf. 4. füzet.

[57] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 123.

[58] Uo. 6. köt. 38. (Habár a női munkaerők minősítése lényegesen előrehaldt, még a hatvanas évek közepén is a termelésben résztvevőknek csupán 20%-a volt asszony és leány.)

Már ebben a helyzetben is fontos volt a meglevő munkaerőket súlyponti feladatokra koncentrálni. Tekintettel a teljes értékű munakerők terén mutatkozó hiányra, már eleve különös jelentősége volt a munkatermelékenység fokozásának, amely a háború előtti szinthez képest mélypontra jutott. E téren teljesen helyesnek és szükségesnek mutatkozott az akkori szovjet megszállási zónának gazdaságpolitikája, hogy a nehéz testi munkát végzők élelmezését magasabb élelmiszeradagokkal biztosítsa. Mindenekelőtt fontos volt azonban elérni, hogy az emberek új módon viszonyuljanak a munkához. A háború utáni évek feltételei közt ez nem volt egyszerű dolog, hiszen a háború sok embert demoralizált, s ez a minőség elhanyagolásában és lazaságban mutatkozott meg. Mindenekelőtt az – 1948 óta Adolf Hennecke nevével kapcsolatos – élmunkásmozgalom volt az, amellyel új munkaerkölcsnek és a munkatermelékenységnek az alapjait lerakták. A munkatermelékenység állandó növelése az NDK sajátos feltételei közt a következő években mindinkább a termelés fokozásának és a nemzeti jövedelem növelésének döntő tényezőjévé vált. Míg más erősen fejlett ipari országokban, más szocialista országokban is, a megnövekedett nemzeti jövedelem jelentős része a produktívan működők számának megnövekedésére volt visszavezethető, az NDK-ban ennek a tényezőnek mindig kisebb volt a jelentősége.

Sikerült ugyan a háború utáni első évtizedekben még kereken 2,5 millió további munkaerőt a népgazdaságnak megnyerni. Ha figyelembe vesszük a rokkantság, halál stb. által beállt kiesések pótlását, kerek 4 millióról van szó.[59] Az ötvenes évek végétől az NDK népgazdaságának egészéhez véve már nem álltak további munkaerők rendelkezésre.[60] A tartalékok kimerülésével a továbbiakban csak a foglalkoztatottak számának állandósítására volt lehetőség. A hatvanas években ezért a termelés területén dolgozók száma nem volt magasabb, sőt valamivel csekélyebb, mint 1950-ben, amikor 6,3 milliót tett ki. A nemzeti jövedelem megnövekedése, amely a munkatermelékenység növekedéséből eredt, még napjainkban sem a produktív dolgozók számának növeléséből, hanem a társadalmi termelés hatékonyságából és intenzifikálásából ered. Csak az 1976–80-as ötéves tervben fog átmenetileg több százezres csekély növekedés bekövetkezni a dolgozók létszámában, a népesebb évjáratoknak a munkafolyamatba való bevonásával.

Az NDK népgazdaságának növekedését rendkívül megnehezítő feltételek oka azonban nem csupán a második világháborúban elszenvedett emberáldozatokra vezethető vissza, hanem annak következményeire is. A háborút követő években csak kevés ember született. Csak 1949-től kezdve mutatkozott az NDK-ban csekély természetes népszaporulat, míg addig a háború következményeiként a halálesetek száma volt magasabb.[61] Ettől kezdve azonban az NDK természetes népszaporulatát az NSzK által irányított rendszeres munkaerő-elcsábítás is tetemesen befolyásolta, hisz ez mindenekelőtt fiatal polgárokra irányult, akik így az NDK-ban nemcsak a munkafolyamatban, hanem a családalapítás terén is kiesést jelentettek.

[59] *Arnold (Borcherdt) Schmidt:* Ökonomik der sozialistischen Industrie in der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1961. 569.

[60] *W. Stoph:* Die Durchführung der volkswirtschaftlichen Aufgaben. Referat auf dem VII. Parteitag der SED. In: Neues Deutschland 1967. ápr. 20. 6.

[61] Uo.

Az NSzK így az NDK rovására pótolhatta a háború következtében mutatkozó munkaerőhiányát. Ezzel demográfiai szempontból magában véve is kedvezőbb indulási feltételeit tovább javíthatta. Az NDK-val szemben már azáltal is előnyben volt, hogy háromszor akkora lakossága volt, s ipari munkássága is átlagosan nagyobb volt.[62] Maga a munkatermelékenység az Elba és Odera közti területen történelmi okokból átlagban alacsonyabb volt, mint Nyugat-Németországban.[63]

Az NSzK által történt munkaerő elcsábítás azonban nem csupán tisztán mennyiségi lakosságveszteséget okozott, hiszen igen sokszor kvalifikált szakmunkásokról, és az intelligencia tagjairól volt szó. Sokuk kiképzését csak a munkás-paraszthatalom tette lehetővé.

Az NDK eme tudatos megkárosítását 1945 júliusáig lehet visszafelé követni. Akkor kezdték a szovjet megszállási övezetből kivonuló amerikai csapatok a szakmunkások és a tudósok toborzását, többnyire kényszer alkalmazásával.[64]

A régi intelligencia számos tagja segített ugyan a háború következményeit felszámolni és a népgazdaságot újjáépíteni. Igy pl. a központi német iparigazgatásban 1945 őszén a polgári intelligencia összesen 24 pártonkívüli képviselője dolgozott vezető állásban. Nagyfokú szakismereteiket felhasználták a népgazdaság felépítésénél.[65] Egészében véve azonban az antifasiszta-demokratikus szervek a Németország kettéosztása folytán előállt különleges feltételek mellett sokkal csekélyebb mértékben támaszkodhattak a lojális polgári intelligenciára, mint a többi szocialista országban.

A népgazdaság szervezésénél és irányításánál adódó nehézségek ezáltal még inkább megnőttek. A munkásosztálynak kellett megtanulnia minden síkon a gazdaság vezetését. A munkásosztályból származó kvalifikált káderek hiánya eleinte a népgazdaság irányításának és tervezésének szigorú központosítását tette szükségessé, habár ezt más tényezők, mint pl. beruházáspolitika, szintén megkövetelték.

Hogy az államosított üzemek vezetésénél milyen nehézségeket kellett leküzdeni, azt a szászországi ipar példája mutatja. 1948-ban Szászországban az üzemvezetők nagy része már munkásszármazású volt, 80,6%-uk azonban csak népiskolai képzettséggel rendelkezett és csak 2,6%-uknak volt felsőfokú képzettsége.[66] Ilyen feltételek mellett sürgető feladat volt, a munkásosztály és a dolgozó nép soraiból intelligenciát teremteni.

2.2. A munkásosztály pártja, az antifasiszta-demokratikus közigazgatási szervek és később az NDK kormánya ezért a képzés ügyének nagy figyelmet szenteltek. A tudományos-műszaki forradalom folytán az utóbbi évtizedekben a képzés a népgazdasági reprodukciós folyamat közt állandóan növekvő korreláció mellett ez a politika helyesnek és rendkívül szükségesnek bizonyult. A képzésre fordított magas befektetések az indulási és fejlődési feltételeket eleinte tovább súlyosbították ugyan az NDK-ban; ez azonban olyan ráfordítás volt, amely „a termelés jövőbeni kiterjesztését, a munkatermelékenység

[62] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 6. köt. 37.

[63] Uo. 7. köt. 81.

[64] Uo. 6. köt. 94.

[65] Vö. *H. Lautenschläger:* Die historischen Bedingungen für die Entwicklung der Volkswirtschaft während der antifaschistisch-demokratischen Umwälzung im Osten Deutschlands unter besonderer Berücksichtigung der Kadersituation, dargestellt am Beispiel der Zentralvarwaltung Industrie. Gazdasági Főiskola, Berlin, 1965. 52.

[66] Vö. *St. Doernberg:* i. m. 401.

jövőbeni növelését, a termelőerők jövőbeni haladását" szolgálta.[67] A képzést szolgáló beruházásoknak a gazdasági növekedés szempontjából való jelentőségét helyesen felismerve, az NDK-ban a képzésre oly összegeket fordítottak, amelyek 1960-ban a nemzeti jövedelem kb. 5,8%-ára rúgtak s ezáltal az ország a világon az ötödik helyet foglalta el.[68]

A háború utáni első években először is tetemes pénzeszközökre volt szükség a képzés terén az elpusztult berendezések újjáépítésére. A háború következtében a berlini egyetem 54%-ban, a lipcsei egyetem 64%-ban, a drezdai műszaki főiskola pedig 80%-ban romokban hevert.[69] Ez a nagymérvű pusztulás hátrányosan befolyásolta a képzés ügyét és az 1945 utáni első években az eddig meglevő képzési kapacitások helyreállítása volt a legfontosabb. 1945 októberétől 1946 februárjáig a hat egyetem, Jena, Berlin, Halle, Lipcse, Greifswald és Rostock már újból megkezdhette működését. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a felsőoktatás demokratikus átalakítása, a fasiszta tudósok eltávolítása, és a diákság társadalmi összetételének alapvető megváltoztatása.[70]

Ezek az intézmények azonban a tudományos-műszaki forradalom követelményeinek sohasem felelhettek volna meg, ha a párt és a kormány által követett tudománypolitika nem rakta volna le ehhez már igen korán az alapokat. Az NDK területén eredetileg meglevő képzési intézmények azonban sohasem lettek volna elégségesek a népgazdaság állandóan növekvő káderszükségletének kielégítésére. Németország kettéosztása által a tudomány terén is komoly aránytalanságok álltak elő. A műszaki főiskolák többségükben Nyugat-Németországban voltak. De minőségi szempontból sem felelt meg a műszaki felsőoktatás a szocialista társadalom követelményeinek. Ezért az NDK kormánya az ötvenes évek elején új, mindenekelőtt műszaki főiskolák létesítését határozta el Karl-Marx-Stadt-ban, Magdeburgban, Ilmenauban, Leunában, Drezdában és Lipcsében. Már 1950. október 4-én megnyílt a tervgazdasági főiskola, a mai gazdasági főiskola, hogy a népgazdaság irányítása és tervezése terén fennálló káderhiányt meg lehessen szüntetni. Ugyanakkor orvosi akadémiák létesítése Magdeburgban, Erfurtban és Drezdában az egészségügy terén az NSzK és az NDK közt történelmileg kialakult különbség kiküszöbölését szolgálta. Eme rendszabályok folytán oktatási és kutatási célokra már akkor sokkal többet költöttek fejenként, mint bármikor azelőtt Németországban.[71] Az NDK szocialista felsőoktatása nagy teljesítményeiről tanúskodik, hogy az intelligencia sok tagjának 1961-ig szervezetten folyt elcsábítása ellenére, a főiskolás káderek száma 1955-től 1962-ig duplájára emelkedett.[72]

Azonban nemcsak a felsőbb oktatás költségei terhelték az NDK népgazdaságát és nehezítették meg a fejlődési lehetőségeket az NSzK-val szemben. Tekintetbe kell venni azt is, hogy az üzemek kvalifikációs szintjének emelésére az NDK-ban lecsökkent

[67] H. Mottek: Zu einigen Fragen der Entwicklung der Produktivkräfte und ihrer gesellschaftlichen Bedingungen. In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Teil II/III. Berlin 1964. 197.

[68] Vö. *H. Maier:* Über die ökonomische Potenz der Bildung In: Wirtschaftswissenschaft, 1966. évf. 5. füzet 807.

[69] *E. Schwertner–A. Kempke:* Zur Wissenschafts- und Hochshulpolitik der SED 1945/46–1966. Berlin 1967. 18.

[70] Uo. 21.

[71] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 124.

[72] *E. Schwertner–A. Kempke:* i. m. 28.

szakmunkás törzs ki- és továbbképzésére kiadott összeg igen magas volt és állandóan emelkedett.[73]

S mindennek olyan időben kellett történnie, amikor a Németország kettéosztása folytán az iparban előállt súlyos aránytalanságok igen magas beruházásokat igényeltek.

3. Németország kettéosztásának hatása az NDK népgazdaságára

3.1. A népgazdaságban bekövetkezett nagy pusztulás leküzdésében, az új munkaerőkölcs kialakításában és a munkatermelékenység növelésében elért sikereket annál nagyobbra kell értékelni, mivel mindez Németország kettéosztásának feltételei közt ment végbe, úgy hogy a háború súlyos következményeihez még a kettéosztás igen bonyolult és mélyreható hatásai is hozzájárultak.

Németország kettéosztását az 1945 utáni első években hivatalosan ugyan még nem hajtották végre, a nyugati hatalmak politikája folytán azonban az ténylegesen már megtörtént. Katonai kormányzat utasítására az amerikai és brit megszállási zónák gazdasági miniszterei már 1946 szeptemberében elhatározták közös gazdasági tanács alakítását Mindenben. A Bizónia létesítésével 1946 decemberében és a Bizóniai-gazdasági tanács alakításával 1947 júniusában a kettéosztást tovább mélyítették, és végül az 1948-as velutareformmal és a nyugat-német állam 1949-es megalapításával teljessé tették.[74] Ezzel szétszakították a német népgazdaság szervesen fejlődött egységét is, az erősen territoriális társadalmi munkamegosztást és az ebből adódó kereskedelmi forgalmat Németország egyes részei közt. Ennek ugyan mindkét részre negatív következményei voltak, azonban az akkori szovjetzónában és azután az NDK-ban összehasonlíthatatlanul nehezebb volt annak leküzdése. Az NDK kisebb gazdasági területére a történelmileg kialakult munkamegosztás széttörésének különösen erősen kellett kihatnia, hiszen az ENSz Európai gazdasági bizottságának (ECE) becslése szerint 1936-ban az NDK területén fogyasztott ipari és mezőgazdasági termékek 45%-a más német területekről származott, míg a későbbi NSzK-ban csak 18%. Még tetemesebb az aránytalanság az ipari termékek fogyasztásánál, amelyekből az NDK 55%-ot, az NSzK csupán 21%-ot szerzett be Németország más területeiről. A mezőgazdasági termékekből (az élelmiszeripart is beleértve) az ENSz becslések szerint az NDK terület behozatala 19%-kal magasabb volt, mint Nyugat-Németországé, amely csak 12%-ot tett ki.[75] Ebből adódik, hogy az NDK gazdasági területének sokkal nagyobb mértékben kellett eleinte a nyugat-németországi behozataltól függnie, mint fordítva. Ennek okait elsősorban a német ipar telephelyei eloszlása történelmi folyamatában kell keresni. A német burzsoázia már a 19. század ipari forradalma idején a termelési központok kijelölésénél csak profitérdekekből indult ki és mindenekelőtt a tőke lehető legnagyobb hasznosítását szolgáló nyersanyag-lelőhelyeket tárta fel. Igy alakult ki, a Rajna-Ruhr-vidék nagy kőszéntelepeire építve, a német alapanyagipar központja. A magas acéltermelés ugyanakkor jelentős nehézgépipar létesítését tette ott lehetővé. De a vegyi iparnak a kőszén feldolgozására épülő részei később itt találtak kedvező termelési feltételeket. Mint a Ruhr-vidéken a kőszén nyújtotta alapon, úgy keletkezett később

[73] *H. Maier:* i. m. 807.

[74] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 6. köt. 180.

[75] Vö. UN Economic Bulletin for Europe, 28.

Németország keleti részében Halle-Lipcse térségében a barnaszén nyújtotta bázison egy vegyipari központ.[76]

Előnyös befektetési feltételeket talált a tőke ott is, ahol olcsó munkaerő, ill. ipari gyártáshoz szükséges előismeretekkel rendelkező munkaerő létezett és ahol jó közlekedési viszonyok folytán kedvező beszerzési és értékesítési lehetőségek voltak.[77] A munkaerőtényező volt mértékadó textilipari központ létesítésében Szászországban, ahol egyidejűleg a textil-gépipar területi központosítása is lehetővé vált. Ez a szempont volt – a közlekedési viszonyok mellett – mértékadó abban is, hogy Berlin a német villamossági és ruházati ipar vezető telephelyévé nőtt.[78]

A 19. század harmincas évei ipari forradalmával kezdődő németországi tőkés iparosítás révén a második világháború után az NDK területe is – a legtöbb más szocialista országgal ellentétben – magas fokú iparosított népgazdasággal rendelkezett. Ez azonban olyan népgazdaság volt, amelynek teljes működőképessége a telephelyelosztás következtében a nemzeti és világgazdasági munkamegosztás bonyolult rendszerébe való integrálásától függött. A német ipar területi specializálódása, a termelés különböző lépcsőfokainak elkülönülése, és a bizonyos termékek szerinti elválasztódás, amiket a monopolizálási folyamat még tovább erősített, a második világháborúig az egész népgazdaság belső egybefonódásához és függőségéhez vezetett, széles és mély piaci kapcsolatokhoz az egyes termelési ágak közt, sőt azokon belül is.[79] Az NDK területén történelmileg olyan népgazdaság fejlődött ki, amelynek ipara túlnyomórészt feldolgozó jellegű volt és ezáltal nagy mértékben a nyersanyagoktól függött. Ez – saját nehézipari bázis messzemenő hiánya következtében – főleg a fémfeldolgozó iparra vonatkozik. Az egységes gazdasági szervezet szétszakítása folytán így az újratermelési folyamatban 1945 után a legnagyobb zavaroknak kellett keletkezniük. Ezen túl azonban csaknem az összes többi termelési ágban is komoly aránytalanságok mutatkoztak.

Az NSzK-ban azonban az alapanyag- és feldolgozó iparban nem volt struktúra probléma. De még a német telephely-megoszlás következtében a textilipar valóban gyengébben képviselt ágazatai pl. a harisnyagyártásban sem adódtak komoly aránytalanságok, és ezeket a nyugat-német beruházás-potenciál terjedelme mellett könnyen lehetett kiegyenlíteni. Semmi esetre sem befolyásolta ez Nyugat-Németország háború utáni fellendülését negatívan. Ez inkább a konjuktúrát fellendítő tényező volt, mert az ilyen gyengébben képviselt ágazatok új berendezésük által a termelőeszközöket gyártó iparnak jó elhelyezkedési lehetőségeket, az egész iparnak pedig alapot nyújtottak az új ciklikus fellendüléshez.

H. C. Wallich ezért jogosan hangsúlyozza, hogy az NSzK gazdasági szempontból meglepően keveset szenvedett a kettéosztás által. „A kettéosztás – nyugati szempontból – aligha történhetett volna jobban."[80]

Kiszámították az NDK részesedését Németország ipari potenciáljában az 1936-os állapot szerint és a mai határok közt. A következő táblázatban közreadott adatok

[76] Die Volkswirtschaft der DDR. 103.

[77] Vö. Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals und die Arbeiterklasse. Berlin, 1960. 128.

[78] *E. Baar:* Die Berliner Industrie in der industriellen Revolution. Berlin, 1966. 73. 1322.

[79] Vö. Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion. 129.

[80] *H. C. Wallich:* i. m. 3, 5.

azonban csak korlátozott mértékben kifejezőek, mert 1. nem veszik figyelembe az ipar háborús pusztulása terén mutatkozó tetemes különbséget, 2. mert a jóvátételi kötelezettségek folytán végzett leszerelések által is bizonyos eltolódások keletkeztek, 3. mert a két alapul vett év, 1936 és 1945 között tetemes struktúraváltoztató beruházásokat végeztek, úgy hogy az NDK részesedése Németország 1936-os ipari potenciáljában nem lehet teljes terjedelmében érvényes a háború utáni időre. És ilyen beruházásokat a háború végéig mindenekelőtt a fegyverkezés szempontjából fontos alapanyagiparban és a termelő javakat ill. beruházási javakat előállító iparban végeztek. Az álló tőke jelentős felújítása és bővítése az I. csoport termelési ágazataiban a fasiszta háborús előkészületeket és a hadviselést szolgálta, de szükségszerűen különösen a nyugatnémet gazdasági területet kellett érintenie.[81]

Ezáltal azonban a nyugatnémet kiindulási helyzet 1936-hoz viszonyítva még inkább javult. Ha az NDK területén a háború végéig lényeges kapacitáskiterjesztések történtek is különösen a fémfeldolgozó és vegyi iparban, nem szabad viszont arról megfeledkezni, hogy a beruházási tevékenység oly termelési ágakban, mint a textilipar, amely főként keleten koncentrálódott, már 1939 előtt alacsony volt, és a háború alatt tovább esett. Itt, valamint a II. csoport egyéb ágaiban a géppark erősen elöregedett, mivel a szükséges kiegészítő beruházások elmaradtak.[82]

A következő, 1936. évi statisztikai adatok ezért csak hozzávetőlegesen tükrözik azokat a hátrányokat, amelyek az NDK-ban az ipari potenciál, főként pedig az ipar struktúrája tekintetében az NSzK-val szemben a második világháború után fennálltak.

Az NDK területének részesedése a német iparban, az 1936. évi összértékesítés alapján (kiválasztott ágak ill. termékek)[83]

Termelési ágazat	*Százalékos részesedés*
Vasércbányászat	5,1
ólom- és cinkbányászat	3,9
rézbányászat	92,8
kősó- és kálisóbányászat	59,7
kőszénbányászat	2,3
barnaszénbányászat	64,1
ásványolaj-termelés	0,02
vastermelő ipar	6,6
egyéb fémipar	31,5
öntőipar	21,6
tüzelőanyagipar[a]	40,1
műtrágyaipar, karbid, nitrogén- és foszforvegyületeket beleértve	32,9

[81] *H. Haininger:* i. m. 54 k.

[82] Vö. uo. 46. 56.

[83] Az Állami Központi Statisztikai Igazgatás adatai szerint. In: *G. Kohlmey:* Spaltungsdisproportionen und Außenhandel. Wirtschaftswissennschaftliche Informationen, 1958, 4/5. füzet, 24, 29 (az NDK fővárosát, Berlint is beleszámítva; kivételek külön jelezve).

(táblázat folytatása)

Termelési ágazat	*Százalékos részesedés*
műanyagipar	35,9
vegyi-műszaki ipar[a]	24,0
kaucsuk- és azbesztipar	17,1
kőzet és föld	26,2
vas- és acéláruipar	23,4
gépipar[b]	
ebből: szerszámgépek[a]	37,9
textilgépek[a]	54,3
mezőgazdasági gépek[a]	22,2
járműipar[a]	27,5
villamosipar	25,4
finommechanikai és optikai ipar	33,1
kerámia és ügevipar	38,1
nyomó- és papírfeldolgozó ipar	37,1
bőripar	24,5
textilipar	37,2
ruházati ipar	44,9
élelmiszer- és tápszeripar	31,9

[a] Berlin nincs figyelembevéve, mivel eme ágazatok termelése terén nem állt rendelkezésre felosztás egyrészt az NDK fővárosa, másrészt Nyugat-Berlin közt.

[b] járműkészítéssel, hajóépítéssel, repülőgépgyártással együtt.

3.2. Nyilván Németország kettéosztása által keletkeztek az NDK népgazdasága számára a legsúlyosabb aránytalanságok a nehézipar döntő kapacitásainak hiánya folytán, mert ezek lényegében a Rajna-Ruhr-vidéken koncentrálódtak. Maga az NDK területén levő nehézipar sem tudott teljes mértékben működni, mert nyersanyag- és energiabázisa legnagyobb részt elveszett. Ez különösen a fekete fémekkel való ellátásra vonatkozik. 1936-ban a nyersacéltermelés az NDK területén csupán kereken 7%-ot tett ki.[84] Ezen felül a háború előtt az acéltermelés számára a nyersvastermelés nem játszott nagy szerepet, hiszen annak részesedése az egész német termelésben 1936-ban csak 1,6%-ot, vagy 200 000 tonnát tett ki.[85] Ez megint szoros összefüggésben áll a vasércbányászattal. A német nyersvastermelés egészében ugyan nagy mértékban a vasérc behozataltól függ, s már 1938-ban kb. 15,4 millió tonna össztermelés mellett csupán 3,2 millió tonnát fedeztek hazai érccel;[86] de az aránylag csekély belföldi ércbányászatból ismét csak kerek 5 százalék esett az NDK területére.

[84] Vö. Die Volkswirtschaft der DDR. 352 k.

[85] Uo.

[86] Industrie und Technik in der Deutschen Demokratischen Republik 1945–1955. Berlin, 1960. 86.

Ebből érthető az is, hogy az NDK-ban meglevő kevés acélgyár számára a mennyiségileg döntő nyersanyagot a gépiparban ill. a fémfeldolgozó iparban előálló hulladékacél jelentette. A Simens-Martin rendszerrel magas hulladék-felhasználással dolgozó acélgyárak Németország keleti részében csak azért keletkeztek, mert ez a nyersanyagforrás megvolt.[87] A háború utáni években a nyugat-németországi hengereltacél-behozatal az NDK gépgyártása számára tetemesen lecsökkent, úgy hogy a hulladékvas-forrás is csökkent. A saját hengerelt acél-termelés azonban már a háború előtt csak kb. 8%-ot tett ki. Igy a súlyos aránytalanságok mellett, amelyek a német nehépipar kapitalista telepelosztásából származtak, 1945 után újabb aránytalanságok keletkeztek, amelyek a kiindulási feltételeket tovább bonyolították.

Ezzel Németország kettéosztásából az NDK számára az ipar újratermelési folyamatában különösen a fémkohászat és a fémfeldolgozás közti aránytalanság miatt az ipar és az alapanyagipar között zűrzavaros állapotok keletkeztek.[88] Az NDK legfontosabb iparágának, a fémfeldolgozó iparnak ellátása nyersanyaggal rendkívül nehéz lett és hosszú ideig az is maradt. Az 1949–50-es kétéves terv tekintetében meg kellett állapítani, hogy „a Ruhr-vidék elválasztása Németország többi részétől fölötte akut vas-, acél- és fémhiányt okoz, amely fékezi az ipar, valamint a közlekedés helyreállítását és bővítését."[89] Ez főként abban nyilvánult meg, hogy ebben az időpontban a gépgyártás kapacitásának mintegy 40%-át anyaghiány miatt nem lehetett kihasználni.[90] Azonban nemcsak a feketefém-ellátás vezetett komoly aránytalanságokhoz, a színesfémkohászat is tetemes mértékben osztozott ebben. Nyugat-Németország részesedése a nem-vas fémek előállításában csekélyebb volt ugyan mint a vasnál és acélnál, de a háború előtt mégis átlagosan kerek 70%-ot tett ki. Nagy nehézségeket okozott mindenekelőtt, hogy az NDK-ban alig van ólom- és cinkbányászat és a nikkel- és óntermelés csekély.[91]

Az egész fémkohászatra, amelynek részesedését 1936-ban mindössze 15%-ban adják meg,[92] jellemző tehát, hogy még ezeket a csekély kapacitásokat is – a behozataltól eltekintve – csak a fémbányászatba történt befektetések után lehetett kihasználni. Az acéltermelés kibővítése is a nyersvas előzetes bővebb termelésétől függött. Az acélgyártás előkészítésébe történt nagyobb beruházások vezethettek csak magának az acéltermelésnek a fokozásához, de nem tudták azonnal elérni az 1936-os alacsony szintet. Hasonló volt a helyzet a színesfémkohászatban. Itt szintén nagy beruházásokat kellett végezni a szállítási és feldolgozó kapacitások terén, hogy megközelítőleg elérjék a megmunkálási kapacitás színvonalát.[93] Különösen világosan mutatkozik ez meg a feketefémbázis rögzítésénél az NDK népgazdasága részére, hiszen az itteni egyetlen, négy elavult nagyolvasztóval rendelkező kohóművel az NSzK-ban 121 – többnyire igen modern – nagyolvasztó állt szemben. Ennek a lényeges aránytalanságnak az enyhítéséhez és megszüntetéséhez nem volt elégséges csupán az unterwellenborni Maxhüttét, az 1945 után az NDK területén

[87] Vö. Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals. 135.
[88] Die Volkswirtschaft der DDR. 104.
[89] Der deutsche Zweijahrplan für 1949–1950. Berlin 1948. 180.
[90] *W. Ulbricht:* i. m. 128.
[91] Vö. Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals 136 k.
[92] *G. Kohlmey:* i. m. 23.
[93] Die Volkswirtschaft der DDR. 106.

meglevő egyetlen fémkohászati üzemet kerek 120 millió márka befektetésével modernizálni.[94] Ehhez teljesen új kapacitásokra volt szükség, melyeket 1950 óta az Eisenhüttenkombinat Ost és a Calbe melletti Hüttenkombinat West építésével létesítettek.

3.3. A Németország kettőosztása által keletkezett és részben még tovább fokozódó aránytalanságok azonban semmiképp sem korlátozódtak a fémkohászat és fémfeldolgozás közti rossz arányra. Emellett messzemenő következményekkel járt a közvetlenül meglevő primér-energiaellátás és az ipari kapacitás közti aránytalanság. A kőszénhiánynak itt különösképpen fékezően kellett hatnia, hiszen a második világháború előtt a kőszénbányászatban az NDK területe kereken 2%-ban részesedett. Ez mindenekelőtt azért volt így, mert éppen a kőszén terén állt fenn szoros összefonódás más iparágakkal. A csekély saját kőszénelőfordulás és a Nyugat-Németországból jövő szállítmányok teljes elégtelensége ebből az okból nemcsak a villamosenergia előállítását nehezítette meg tetemesen. Nyugat-Németország – a maga kőszénbányái folytán – a koksztermelés 99%-ával is rendelkezett.[95] Abban a mértékben, ahogy az NDK feketefémkohászata kifejlődött, jó minőségű kokszolható kőszén lelőhelyek hiánya folytán újabb aránytalanságoknak kellett keletkezniük. Ezen túl a kokszolásnál adódó kőszénkátrány, amely fontos nyersanyaga a vegyi iparnak, szintén nem állott rendelkezésre az NDK-ban.

E sokfajta nehézség leküzdése csak részben történhetett barnaszénnel; ennek termelésében az NDK területe 1936-ban igen nagy mértékben, 64%-ban részesedett, és ezzel még ma is vezető helyet foglal el a világon. A barnaszéntermelésnek ezért a háború után gyorsan el kellett érnie a háború előtti színvonalat. Ez mégsem lehetett teljes kompenzáció a kőszénért, mert a barnaszén nemesítése több termelési fokozatot, és ezzel nagyobb társadalmi munkafelhasználást igényel, és mert a kőszenet nem lehet minden esetben barnaszénnel pótolni.

Sikeres volt azonban az NDK tudósainak fáradozása, hogy a fémkohászathoz szükséges kőszénkokszot barnaszénből előállított kohóképes koksszal pótolják. Az erre a célra Lauchhammerben épített nagykokszoló már rövid idő múlva jelentős mennyiségű magashőfokú kokszot tudott előállítani barnaszénből.[96]

A villamosenergiatermelés területén szintén messzemenően sikerült az átállítás barnaszénre. Ezt igen világosan mutatja a következő összeállítás:[97]

Az energiahordozók százalékos részesedése a villamosáramtermelésben Németországban 1936-ban és az NDK-ban 1955-ben:

Villamosenergia	1936	NDK 1955
kőszénből	46,5	5,9
barnaszénből	35,2	88,2
vizierőműből	16,2	2,6
egyéb éghető anyagból	2,1	3,3

[94] Neues Deutschland (B) 1965. május 9., 10.
[95] Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals. 134.
[96] Die Volkswirtschaft der DDR. 116.
[97] *H. Koziolek:* i. m. 12.

Amíg az NSzK-ban az energiahordozók részesedése a villamosáramtermelésben a háború után alig mutatott eltolódást, az NDK-ban – a kőszénhiány miatt kényszerűen – több mint 88%-ban (ma 84%-ban) barnaszénre támaszkodott. Az NSzK azonban nemcsak ebben az összefüggésben takaríthatta meg a barnaszénbányászathoz szükséges nagy beruházásokat és az erőművek átállítását.

Mivel már eleve nagyobb erőművekkel rendelkezett, ott nem is volt ugyanabban a mértékben szükség, mint az NDK-ban a kapacitásokat új nagy arőművek létesítésével kibővíteni. Ehhez járul, hogy az NSzK több mint egyötödében vízierőművekre támaszkodhat, az NDK-nak földrajzi viszonyai folytán nincs ilyen lehetősége.[98] Eme jobb indulási feltételek mellett az NSzK villanyáramtermelését 1950-ig 44.5 milliárd kWh-ra, vagyis 1936-tal szemben 185%-ra, 1955-ig 75,8 milliárd kWh-ra ill. 315%-ra emelhette. Ugyanakkor az NDK nagy erőfeszítéseiről tanúskodik, hogy kedvezőtlen előfeltételek ellenére, a villanyáramtermelését 1950-ig 19,5 milliárd kWh-ra, az 1936-os termelés 139%-ára, 1955-ig 28,7 milliárd kWh-ra, ill. a háború előtti színvonal 205%-ára emelte.[99]

Ez a teljesítmény mégsem volt elégséges a népgazdaság állandóan fokozódó szükségeletének kielégítésére. Az NDK energiagazdálkodásában mutatkozó nehézségeket csakis új kapacitások létesítésével lehetett kiküszöbölni.

És ha az első erőmű építését csak 1955-ben kezdték meg, akkor ez többek közt a gépgyártásban mutatkozó aránytalanságok, az energiagépgyártás hiányának rovására írandó.

3.4. A gépgyártóiparon belül azonban nemcsak az energiagépgyártás hiánya a turbinákban, generátorokban, varrat nélküli csövekben, kazánlemezekben és erőmű-kazánokban meglevő hiány volt az, ami Németország kettéosztása folytán tetemes aránytalanságokhoz vezetett. Egészében a nehézgépgyártás, ezen belül nagy agregátorok előállítása a kohóipar számára az NDK területén alig volt kifejlődve. Az NDK-nak ebben a termelési ágban mutatkozó kielégítő százalékos részesedése mögött azonban itt is erős aránytalanság húzódott meg, amely a német ipar telephelyelosztásában történelmileg keletkezett. Ez különösen a kohó- és hengerműi említett termelésére vonatkozik, amely 1936-ban csak 6,3%-ban volt az NDK területén, úgyszintén az erőgépgyártásra, amelynek részesedése valamivel több mint 14 százalékra terjedt.[100] Az NDK már említett csekély mezőgazdasági gépgyártásánál különösen az aratógépekben mutatkozó hiány került előtérbe. Ezen túl súlyos nehézségek mutatkoztak oly kulcstermékeknél, mint hajtóművek és gördülőcsapágyak, amelyek csak kerek 15%-ban voltak képviselve. A bőrfeldolgozó ipar az NSzK területére volt koncentrálva, ennek következtében a cipő- és bőriparban szükséges gépek előállítása csak kb. 16%-ban volt meg. Ezzel szemben az NDK átlagon felül részesedett textilgépek, irodagépek és papirosfeldolgozó gépek termelése terén. Szerszámgépekben, varrógépekben és nyomógépekben is kielégítő volt a termelés.

[98] Más természetes energiaforrások is, mint olaj és földgáz messzemenően hiányzanak az NDK-ban; geológiai kutatások nem hoztak lényeges javulást.

[99] Vö. *H. Koziolek:* i. m. 11.

[100] Ezek és a következő számok az NDK-nak a német gépgyártás termelésében való részesedésére vonatkoznak, az 1938. évi eladás alapján, de Berlin nélkül. (A számítások alapja: Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals, 137, ill. Statistisches Jahrbuch für den Machinenbau. Frankfurt a. M. 1954.)

Különösen bonyolult volt a helyzet mozdonyok előállítása terén, mert ilyen üzemek csaknem kizárólag Nyugat-Németországban voltak. Ez vonatkozik a hajóépítésre is, amely lényegében az Északi-tenger mentén, Hamburgban, Brémában is Kielben összpontosult, míg 1945-ig az NDK területén levő kikötők csak helyi jelentőségűek voltak, és túlnyomórészt a halászatot és a parti hajózást szolgálták.[101] Éppen ennek az aránytalanságnak kellett érzékenyen megmutatkoznia, amikor az ötvenes években a népgazdaság gyors fellendülésével a tengeri külkereskedelem fokozása szükségessé vált.

Az NDK azonban 1950-ben csak 1,5 évvel később csak 9 tengeri kereskedelmi hajóval rendelkezett és egyetlen teljesítőképes, tengerentúli kereskedelemre alkalmas kikötője sem volt.[102]

Az egy termelési ágon belül mutatkozó erős aránytalanságok egy további példája a gépkocsigyártás. Az 1936-ban Németországban gyártott személygépkocsik 37%-a az NDK mai területére esett ugyan, de a szolgáltatóiparnak csak 14%-a volt ugyanott, azaz az elektrotechnikai felszerelés, a gyújtó agregátorok, gyertyák, karburátorok legnagyobb részét, de dugattyúkat, abroncsokat, üveget stb. is a mai Nyugat-Németország területeiről szerezték be.[103]

Az egész gépiparra, speciális ágazatait is beleértve jellemző tehát, hogy tetemes struktúrát változtató beruházásokra volt szükség, hogy meglegyenek az előfeltételek a saját ágazatokban, különösen pedig a más iparágakon belül mutatkozó aránytalanságok kiküszöbölésére.

3.5. Az NDK vegyi ipara a gazdag barnaszén-, kősó-, kálisólelőhelyekre, valamint olyan nyersanyagokra, mint agyag és gipsz, építhet. A nagy barnaszéntartalékok alapot nyújtottak kátrányégetők létesítésére, amelyek főtermékei egyebek között barnaszénkátrány, ill. közép- és könnyűolajok és paraffin. Azonkívül a barnaszén, mint ismeretes, fontos nyersanyag a benzinszintézishez. A számottevő kálisó- és kősóbányászat pedig a volt Sachsen-Anhalt tartományban kedvező előfeltétel volt a szóda, marónátron, magnézium, klór, sósav, műtrágyák stb. termeléséhez.

Az NDK területén keletkezett vegyi ipar a természetes feltételek mellett nem alapulhatott a kőszénnemesítésen. A kőszén kokszolásánál nyert illó alkotórész, a nyersgáz, valamint a kőszénkátrány, annak a vegyi iparnak adtak nyersanyagot, amely a Rajna középső és alsó folyásánál telepedett meg. Különösen a különféle kőszén-kátrányolajok voltak jelentősek, ezeken az alapokon épült fel a nyugatnémet festék- és gyógyszeripar. Ezért a vegyi iparnak ez a két termelőága volt az, amelyben a kettéosztás után eleinte igen érezhető aránytalanságok léptek fel. Az NDK-é volt ugyan Németország legnagyobb festékgyára Wolfenben, ez azonban kénfestékanyagra specializálta magát és különösen sötét színárnyalatokat termelt, míg Nyugat-Németország indanthrenfestékeket, mindenekelőtt kőszénkátrányból előállítható festékeket termelt.[104] A kátrányfestékanyagok előállításának hiánya hosszú ideig kihatott a textiliparra, amely nem kapta meg a szükséges festékanyagokat. Mivel a gyógyszertermelés lényeges részében szintén az ilyen nyersanyagokon nyugszik, az NDK a német farmakológiai ipar terén is csak aránylag csekély arányban részesedett.

[101] Die Volkswirtschaft der DDR. 225.
[102] Gesischte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 120.
[103] *G. Kohlmey:* i. m. 32. vö. továbbá Vierteljahrshefte zur Statistik der DDR. 3/1957. sz. 99.
[104] Vö. Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals. 140 k.

Emellett a nyersgázban a benzol mellett nyerhető ammoniák hiánya is érezhetővé vált, amelyet egyebek között a nitrogéntrágya készítésénél használtak fel. Az NDK-ban azonban nemcsak azért adódtak nagy nehézségek a műtrágya ellátásban, mert a dús kálisókészletekkel szemben nitrogéntrágyában hiány volt, hanem azért is, mert az acélgyártásnál nyert Thomas-salak – és az ebből nyerhető foszfortrágya – hiányzott.

Ilyen aránytalanságok a vegyiiparban nemcsak azáltal keletkeztek, hogy hiányoztak a kőszénfeldolgozáson alapuló különleges iparágak. Ha nem is mutatkozott teljes hiány szervetlen vegyi alapanyagok előállításában, de összességében nem volt megfelelő az arány a szervetlen alapvegyészet és a feldolgozó vegyészet kapacitása között. Különösen hátráltató volt az a körülmény, hogy már a háború előtt az NDK területének részesedése a kénsavtermelésben csak mintegy 20 százalékban volt meg, és pirit hiányában, még ezt a csekély kapacitást is csak kis részben lehetett kihasználni.[105] Amellett hiány mutatkozott olyan alapvegyianyagokban, mint szóda, marónátron, magnézium stb.; ezek terén különböző években szűk keresztmetszet állott fenn, mivel jóvátételi kötelezettségeknek kellett eleget tenni.[106] A meglevő termelőkapacitások kihasználása a feldolgozó vegyi iparban nemcsak egyszerűen a termelés növelését követelte meg, hanem a szervetlen alapkémia költséges kiterjesztését és kiépítését is.

Különösen fontos volt a kénsavtermelés gyors növelése, mert ettől függött a műszálelőállítás gyors fejlődése. Hogy milyen következmények adódtak a vegyi alapanyagok hiányából és milyen kihatásokkal volt ez a lakosság textilanyag-ellátásában, azt a műselyemtermelés összehasonlítása (1000 tonnában) mutatja:[107]

Év	NDK	NSzK
1936	12,4	26,4
1950	9,0	48,6
1965	22,3	68,6

Míg az NSzK már 1950-ben túllépte a háború előtti szintet, az NDK vegyi ipara ebben a részágban csak az első ötéves terv keretében tudta az 1936. évi termelést messze túlhaladni.

Ettől eltekintve az NDK egész vegyi iparára jellemző, hogy hála a már korán megkezdett tervszerű felépítésnek, már 1948-ban elérte a háború előtti 1936-os szintet, bár ebben az időpontban a struktúra és a termékválaszték még semmiképp sem lehetett kielégítő. A meglevő aránytalanságok csak 1950 és 1955 között csökkentek lényegesen; ezekben az években a termelés volumene csaknem megduplázódott. Ebben az időszakban a műtrágya és műszáltermelés állt előtérben, de gépkocsi- és kerékpárabroncsok előállítása is lényegesen növekedett, amely a múltban csaknem teljesen az NSzK-ban koncentrálódott. Az egészségügy érdekében különös figyelmet fordítottak teljesítőképes gyógyszeripar felépítésére, amely az NDK-t messzemenően függetlenné tette az importtól, sőt közben magas értékű preparátumoknak a világpiacon való elhelyezését is lehetővé tette.

[105] Die Volkswirtschaft der DDR. 118.
[106] Vö. *W. Ulbricht:* i. m. 252.
[107] *H. Koziolek:* i. m. 9.

Az NSzEP V. kongresszusának javaslatára 1958 novemberében elfogadott vegyipari program azután – az eddig elért eredményekre építve – biztosíthatta a vegyi ipar fejlődését, amely ma nemzetközileg vezető helyen áll.

3.5. A könnyűipar kapacitás részesedése az össziparban az NDK területén több mint kielégítő volt. Ez mindenekelőtt a textiliparra vonatkozott, amely a nyugatszász-thüringiai területen és a mai Cottbus körzetben jelentős méreteket öltött. Az értékesítési értéken és a foglalkoztatottak számán mérve a statisztikai megállapítások szerint 1936-ban a német textilipar kb. 1/4-e egyedül Szászországra esett.[108] Az NDK területe tehát viszonylag nagy mértékben (37,2%) részesedett a német textiliparban.

Különösen feltűnő volt a gyapjúipar részesedése. A fésűsfonó- és kártolóüzemekben az összes orsók több mint 65, ill. 61%-a az NDK területére esett. Ez a kedvező arány mutatkozik a szövőszékek számánál is (67%). Hasonló magas koncentráció fejlődött ki a szőnyegszövés területén is. A kötött- és hurkoltáruipar a nyugatszász-thüringiai térségben telepedett meg, az NDK részesedés ennél a termelésnél átlagonfelüli volt. Ez mindenekelőtt harisnyákra és kesztyűkre vonatkozik (91 ill. 98%), de szövött és kötött alsó- és felsőruházatra is (51 ill. 40%). Ezzel szemben a gyapotiparban az NSzK-hoz mérten nagy hiány mutatkozott. Mind a pamutfonás (az orsószám 21,3%-a), mind a pamutszövés terén (a szövőszékek 16,7%-a) az NDK túl csekély kapacitásokkal rendelkezett.

Ezek az 1936-os évre vonatkozó számítások lényegében a háború utáni időre is érvényesek, mivel az I. csoport különféle ágazataival ellentétben a fogyasztási cikk iparban 1936 és 1945 között alig volt kapacitáskiterjesztés, ill. struktúrát megváltoztató beruházások, úgyhogy a háború után a textiliparban hasonló arányok voltak. Az aránytalanságok – amelyeket az NDK-nak a fonás és szövés terén át kellett vennie és amelyek jelentős bővítési beruházásokat igényeltek – mellett a tényleges termelési kapacitásokat sem lehetett kihasználni, a rendkívül súlyos nyersanyaghiány miatt. Jóllehet a német textilipar mindig is nagy mértékben függött a nyersanyag behozataltól, az 1936. évben saját termelésből és régi belföldi nyersanyagokból csak 30%-ban lehetett a szükségeletet kielégíteni. A kezdődő műszáltermelés és a behozatalnak a fasiszta autarkiatörekvések által történt korlátozása, valamint ezzel egyidejűleg a régi anyagok fokozott felhasználásával a saját forrásokból eredő nyersanyagellátás 1939-ig csaknem 50%-ra emelkedett.[109] A német textilipar mégis a behozataltól függött továbbra is, és így maradt ez a háború után is a mai napig.

Az NDK számára azonban – az NSzK-val szemben – további nehézségek adódtak abból, hogy csaknem lehetetlenné vált a háború előtt importált olyan nyersanyagok beszerzése is, mint az ausztrál gyapjú, az amerikai és eleinte egyiptomi gyapot. Az eddigi szállító országok bojottálták a külkereskedelemben az NDK-t, míg másrészt a saját népgazdaság eleinte nem volt abban a helyzetben, hogy gépipari gyártmányok és más termékek bőséges kivitelével megteremtse az előfeltételeket a könnyűipar nyersanyagellátása behozatallal való biztosításához.

[108] Vö. ehhez és a következőhöz Standorte und Struktur der Textilindustrie in der sowjetischen Besatzungszone. In: Statistische Prexis, 1947. évf. 12. sz. (Ezek az adatok az 1936. évi német összтermelésben való részesedésre vonatkoznak, tehát az akkori határok közt – L. B.)

[109] Vö. Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals 144.

De nemcsak a textilipar területén volt súlyos a nyersanyagellátás, hanem olyan ágazatoknál is, mint a bőr- és bőrfeldolgozó ipar, amely csaknem teljesen külföldi bőrökre volt utalva. Különben is ez olyan termelési ág volt, amely az NDK területén kevesebb mint 20%-kal volt csak képviselve.[110]

Igy a textilipar és a könnyűipar más ágai számára az a helyzet adódott, hogy a látszólagos regionális kiegyensúlyozottság és arányosság mögött valójában sokszoros külcsönös függőség mutatkozott bizonyos termelési fajtákat és különböző előállítási fokokat illetően, különösen a nyersanyagellátásban.

3.6. Németország imperialista kettéosztódása az NDK népgazdaságára számos következménnyel járt, itt ezekből csak néhányat vizsgálhattunk meg. Csupán az alapanyagiparból és a fémfeldolgozásból, a vegyi iparból és a textiliparból vett példák is mutatják azonban, hogy milyen súlyos következményei voltak az NDK népgazdaságára az ország kettéosztásának. Hogy az aránytalanságokat legalább a döntő ágazatokban enyhítsék, rendkívül nagy beruházásokat kellett elvégezni. Kezdettől fogva szükséges volt tehát a pénzügyi eszközök koncentrálása, mivel másképp nem lehet biztosítani az első német munkás – paraszt állam gazdasági alapjait.

A sokféle nehézség leküzdésénél a kezdeményezés a munkásosztály pártjától indult ki. Már a NSzEP II., 1947 szeptemberében megtartott kongresszusa előterjesztett alapelveket a gazdaság talpraállításához. Mindenekelőtt azonban az átfogó népgazdasági tervezés kezdete óta a legfontosabb aránytalanságok fokozatos kiküszöbölése lett a gazdasági felépítés központi kérdése. Az NSzEP pártvezetőségének 11. ülésszaka 1948 végén ezért már az 1949–50-es kétéves tervet illetően hangsúlyozta, hogy hosszúlejáratú tőkeberuházások szükségesek az alapanyag- és a nehéziparban.[111] Az NSzEP III. kongresszusán 1950 júliusában elfogadott okmány – „Az NDK népgazdasága fejlesztésének ötéves terve (1951–1955)" – a következő öt évre ezt a népgazdaság legfontosabb intézkedésének nyilvánította. Ettől kezdve a beruházási tevékenység középpontjában azok a termelési ágazatok álltak, amelyek felépítése nélkülözhetetlen volt az NDK gazdasági és politikai függetlenségéhez: a fémkohászat és a nehézipar, a barnaszénbányászat és az energiagazdaság, valamint a vegyiipar. Az ezekben az ágazatokban az első ötéves terv idején elért tetemes termelésfokozással az ötvenes évek közepéig sikerült a legsúlyosabb gazdasági aránytalanságok egész sorát korlátozni.[112]

Az 1936-os évvel szemben 1955-ben a nyersvastermelés 751,5%-ra emelkedett, a nyersacéltömböké 209,2%-ra. Ezzel egyedijűleg a vasérckitermelést 409,7%-ra emelték.

A barnaszénbányászat 198,5%-os termelésnövekedést mutatott, míg a villamos energia termelése az 1936. évi 205%-át tette ki. A kénsavhiányon a 160,4%-os termelésnövekedés enyhített. Ez nitrogén- és foszforműtrágyára is vonatkozik, itt a növekedés 128,1 ill. 262,2%-ot tett ki.[113] A többi ágazatban is lényegesen emelkedett a termelés.

Ez a tetemes növekedés azonban többnyire nem volt elégséges a Németország kettéosztása által keletkezett aránytalanságok kompenzálására, mivel nemcsak állandósult igény, hanem folyton növekedő kereslet kielégítéséről volt szó. Másrészt figyelembe kell

[110] Uo. 145.
[111] Vö. *W. Ulbricht:* i. m. 126.
[112] Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung. 8. köt. Berlin, 1966. 22.
[113] Statistisches Jahrbuch der DDR 1955. 162 kk.

venni, hogy az itt megadott átlagos értékek nivellálnak és részben elleplezik azokat a tetemes deficiteket, amelyek a különböző termékcsoportok egyes tételeinél, mint pl. bizonyos acélötvözeteknél, golyóscsapágyaknál, lemezeknél stb. fennálltak.[114] Sőt különbözőképp új aránytalanságok mutatkoztak, vagy meglevők fokozódtak az általában gyors ipari növekedési ütem folytán. Igy az ötvenes évek közepén, erős termelésnövekedések ellenére az energia- és az építőiparban visszamaradás volt tapasztalható, épp úgy az elektrotechnika, a vegyiipar és a gépgyártás néhány ágazatában.[115]

A második ötéves terv kidolgozásánál ezért a barnaszénbányászat és a villamosáramgazdálkodás terén hozandó rendszabályok mutatkoztak különösen fontosnak. Ezt szolgálta mindenekelőtt a szén- és energiaprogram, amelyet az NDK minisztertanácsa 1957 márciusában határozott el. De egészében sem lehetett megszakítás a kétéves és az első ötéves terv óta gyakorolt beruházási politika folyamatosságában. A szocializmus alapjai felépítésének az NDK-ban ez volt a konzekvenciája. Az NSzEP központi bizottságának jelentőségteljes 21. ülésszaka 1954 novemberében az átmeneti időszakra kidolgozott koncepciót ezért a 3. pártkonferencián, 1956 márciusában és 1958 júliusi V. pártkongresszuson általános irányelvvé fejlesztették a szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtéséhez. A még meglevő aránytalanságok és az NDK népgazdaságának ezen aránytalansággal kapcsolatos, az NSzK monopolisztikus gazdaságától való részleges függősége szempontjából különös jelentősége volt az V. pártkongresszusnak. Határozataiban újból kiemelte a döntő népgazdasági ágazatok elsőrendű fejlesztését, ugyanakkor azonban különféle fontos gazdasági ágak termelési profiljának és struktúrájának megváltoztatását ajánlotta: amihez a KGST kereteiben a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal kifejlődő munkamegosztás és kooperáció folytán most jobb feltételek voltak.[116] A pártkongresszus ezért a hangsúlyt azoknak az ágazatoknak erősebb növekedésére helyezte, amelyekhez az NDK-nak kielégítő saját nyersanyagbázisa volt, vagy amelyeket a szocialista országokból történő szállításokkal lehetett ellátni. Ilyen volt elsősorban a vegyiipar, főként a petrolkémia. Vonatkozott ez azonban a gépgyártásra is, amelynek erősebben kellett koncentrálnia olyan nagyértékű gépek és berendezések előállítására, amelyek igen munkaigényesek, főként műszaki-tudományos munkát kívánnak meg. A fémkohászatban elsősorban a második feldolgozási lépcsőfok fejlesztését tekintették szükségesnek, úgy azonban, hogy lehetőleg az anyagigényes termelés korlátozásához vezessen.

Az V. párkongresszus e gazdaságpolitikai iránymutatásának helyességét azután a következő évek gyakorlata igazolta. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején azután az ipari termelés növekedésével láthatóbbá vált, hogy az alapanyagipar termelésének gyors emelkedése ellenére a népgazdaság folyamatos és kielégítő anyagellátását nem lehetett teljes mértékben biztosítani. A döntő ágazatokban 1961-ig az aránytalanságokat tetemesen enyhítették ugyan, de nem küszöbölték ki teljesen. A nyugatnémet monopolkapitalizmusnak az NDK ellen viselt gazdasági háborúja, a kereskedelmi szerződések újabb felmondása folytán az 1961–62 utáni években is nagy erőfeszítésekre volt szükség, hogy az NDK népgazdaságának saját termelésből és behozatalból kellő mennyiségű alap- és

[114] *G. Kohlmey:* i. m. 28.
[115] Uo. 22.
[116] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 8. köt. 133.

segédanyag álljon rendelkezésre. Ugyanakkor azonban különösen azokat az ágazatokat fejlesztették tovább, amelyek az NDK népgazdaságának struktúráját határozzák meg: az elektrotechnika és az elektronika különféle területei, a tudományos műszerek előállítása, a gépgyártás és a vegyiipar.

Az NDK által követett beruházási politika, hogy szilárdabb alapot teremtsen a népgazdaság számára, bizonyos következményekkel járt. Ez már a háborút követő első években megmutatkozott, amikor gépeket és alkatrészeket egyáltalán nem kifizetődő módon oly üzemekben kellett előállítani, amelyekben addig nem voltak meg az ahhoz szükséges előfeltételek.[117] Különösen megmutatkozott ez az első ötéves terv kezdetétől, amikor elkerülhetetlenné vált az alapanyagipar kifejlesztése, az ipar bizonyos alapstruktúrájának kialakítása. Az NSzK embargo-politikája és az NDK külkereskedelmének diszkriminálása általa és a többi kapitalista ország által az NDK-t ettől az időtől kezdve arra kényszerítettek, hogy nagy beruházásokat végezzen új kapacitások létesítésére, a termelés oly ágazataiban is, amelyekben a természetes feltételek folytán túlságos költségek keletkeztek és amelyekben részben veszteséggel kellett dolgozni.[118] Oly beruházásokat kellett végezni, amelyekre normális fejlődési feltételek mellett nem lett volna szükség. Ez vonatkozik egyebek között új bányák nyitására, réz és különféle nem-vasfémek költséges saját termelésére. Vonatkozik azonban ez a tüzelőanyagipar és a barnaszénbányászat finomítás kiépítésére is; terjedelmes eszközöket kötöttek le közlekedést szolgáló építkezések, mint Rostock interkontinentális kikötője és a berlini külső gyűrű.

Már a népgazdasági össztervezés kezdetekor a rendelkezésre álló beruházási eszközök egy lényeges részét a vas- és acélelőállítás szükséges növelése, a szénbányászat és energiatermelés kötötte le. 1948-ban kezdődött rézbányák újramegnyitása, amely már az első évben tetemes összegeket igényelt. 1949-ben kezdtek acél- és hengerműveket építeni. Az eszközök bővítési beruházásokra koncentrálása az alapanyagiparban különösen az első ötéves tervet (1951–1955) jellemezte, de az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek első felében sem változott meg a kép lényegesen. Ebben az egész időszakban az ipari összberuházás több mint 2/3 része az alapanyagiparba folyt, egyes években közel 3/4 része. Ez utóbbi történt 1956-ban, amikor a villamosenergia terén új kapacitások létesítésére vonatkozó beruházási tervet meg kellett változtatni. 1960-ig energia és bányászat az ipari beruházások 40–50%-át kapták. Ez az alapanyagipar területén közel 70%-ot jelentett.

Így pl. 1959-ben az alapanyagipar az összes ipari beruházások 71%-át kapta, ebből csak az energiaüzemek és a bányászat 42,4%-ot. 1964-ben az alapanyagipar még mindig 68,4%-ot tett ki: ebben ismét az energiagazdálkodás és a bányászat részesedett nagy mértékben, mivel a geológiai viszonyok rosszabbodása folytán a barnaszéntermelés termékenkénti költségei évről évre növekedtek új felszíni felépítményeket kellett létesíteni és további nagy erőműveket építeni.[119]

Ennek volt következménye, hogy más fontos ágazatokban, mint a vegyi iparban, a csökkenő beruházási lehetőségek miatt időközi nehézségek álltak be a fejlesztés terén. Az

[117] *W. Ulbricht:* i. m. 116. k.
[118] Vö. *G. Mittag:* i. m. 4.
[119] Uo.

első ötéves terv végén a vegyi ipar növekedési üteme ilymód lelassult és ez a tendencia 1958-ig tartott.

Ha a beruházási politikában az alapanyagipar területén eleinte szükségképpen új kapacitások létesítése és a meglevők bővítése állott is előtérben, az aránytalanságok csökkentése vagy kiküszöbölése végett, az másrészt mégsem azt jelenti, hogy ez kizárólag extenzív módon kibővített újratermelés korszaka volt, amelyben a korszerűsítési beruházások teljesen elmaradtak. Ilyen állítás már azért sem volna indokolt, mert kapacitások új létesítése és bővítése is minden esetben tartalmazta az intenzív kibővített újratermelés elemeit.

Azonban kétségtelen, hogy a beruházási politika e kényszerű iránya következtében sok termelési ágban a korszerűsítési beruházások elmaradtak. Hosszú ideig le kellett mondani – különösen a feldolgozó ipar területén – az állóeszközök átfogó és kielégítő felújításáról. A fémfeldolgozó ipar pl. 1959-ben az összes ipari beruházásnak csak 16,3%-át kaphatta, a könnyű- és élelmiszeripar csak 12,7%-át.[120] Ez azonban már kedvező arány, mivel a háború utáni első 10–12 évben a II. csoport ágazataiban még kevesebb beruházás volt, úgy hogy tetemes számú új gép, szerszám és berendezés mellett sok üzemben még hosszú ideig használtak műszakilag elavult eszközöket. Néhány termelési ágazatban ilyen feltételek mellett még az egyszerű újratermelés biztosításában is komoly nehézségek jelentkeztek. A fogyasztási javak iparában mindenekelőtt azért kellett ennek súlyos következményekkel járnia, mert azt a fasizmus idején technikailag amúgyis elhanyagolták.

A beruházási eszközöknek ez az alapanyagiparra koncentrálása egyúttal azt is jelentette, hogy a sokoldalú technikai felépítés, egyes termelési folyamatok automatizálása a meglevő iparágakban elhúzódott; míg az NSzK gépgyártásában, de könnyűiparában is megtehette a beruházások koncentrálását. A feldolgozóipar állóeszközeinek kedvezőtlen összetétele hátráltatta ezekben az ágakban a termelékenység emelkedését és nagyszámú munkaerőt kötött le javításokra. Az ehhez szükséges ráfordítás olyan magas volt, hogy az iparban a javítási költségek elérték a gépek pótlása amortizációs volumenének nagyságát.[121] Más szocialista országokban is előfordulatak ilyen esetek. Igy pl. Magyarországon a textilgépállomány elöregedése hosszú üzemszünetekhez, ill. javítási időkhöz vezetett.[122] Ezen túl a beruházási eszközök koncentrálása a közlekedés korszerűsítésében elmaradásokat okozott, és ott is, mint pl. a vasút terén, időnként nem tudta az egyszerű reprodukciót biztosítani. Befolyásolta ez a lakásépítés ütemét is, mint általában a lakosság életszínvonalának gyors növelését.[123]

Nagyra kell értékelni azt, hogy ilyen súlyos fejlődési feltételek mellett az NDK-ban olyan népgazdaság keletkezett, amely megbízható alapzat a fejlett szocialista társadalom felépítéséhez.

[120] Uo.

[121] Uo.

[122] Vö. *I. T. Berend–Gy. Ránki:* Zur Gesichte der Entwicklung der sozialistischen Volkswirtschaft in Ungarn. In: Jahrbuch für Volkswirtschaftgesichte, Teil II. Berlin 1965. 161 k.

[123] Vö. *G. Mittag:* i. m.

4. A két német állam közti kereskedelem fejlődése

Németország kettéosztása súlyos következményeit a különféle megszállási zónák és később a két német állam közti intenzív gazdasági kapcsolatok kifejlesztése által lényegesen csökkenteni lehetett volna. Valójában azonban az NDK kereskedelme az NSzK-val hosszú ideig megközelítőleg sem érte el a háború előttit, nem is beszélve a megnövekedett ipari potenciál által megkövetelt nagyobbodásról.

A Németországban történelmileg kialakult munkamegosztást 1945 előtt a szoros gazdasági kapcsolatok mindenekelőtt a későbbi NDK területére szállított ipari termékek jellemezték.[124] Ahogy a kettéosztás következményeinek elemzése mutatta, főként nyersanyag- és anyagszállításokról volt szó, míg az NDK területe bizonyos készárukat szállított Északnyugat-, Nyugat-, és Dél-Németországba.[125]

Ennek a háború előtti árucserének mennyiségi terjedelméről különböző adatok vannak. A számítások és becslések 4 és 6 milliárd birodalmi márka közt ingadoznak.[126] E számoknak a két német állam háború utáni kereskedelme volumenével való szembeállításánál azonban nem szabad árváltozásokat figyelmen kívül hagyni. Mivel az árszínvonal magasabb volt, mint a háború előtt, az árucsere volumene még csekélyebb volt, mint a megfelelő érték szerinti forgalom.[127] De a hatvanas évek kezdetéig vizsgált időszakban még ez is csak ritkán érte el a háború előtti szint 20–25%-át; többnyire lényesen kevesebb volt.

Az eleinte a nyugati hatalmak és később a bonni kormány által az NSzK és az NDK közti kereskedelem terén folytatott politika már a háború utáni első években kezdett mutatkozni. Közvetlenül a háború után semmiféle gazdasági kapcsolat sem volt a megszállási zónák közt, úgy hogy mindegyiknek azzal kellett megelégednie, ami a területén megvolt. Amikor azonban 1946-ban kereskedelmi kapcsolatokat lehetett felvenni, csakhamar kitűnt, hogy a szovjetzóna az újraépítésnél továbbra is lényegében saját gazdasági lehetőségeire van utalva. Létesültek ugyan zónaközti kereskedelmi megállapodások kőszén, koksz, vas és acél szállításáról a szovjetzónába, ezeket azonban a nyugati megszálló hatalmak valamint az újra feltámadt német imperializmus kezdettől fogva rendszeresen szabotálták, hogy ezáltal fékezzék keleten az ipar és az egész népgazdaság helyreállítását. Így már az első zónaközti megállapodások volumenükben többnyire elmaradtak a kívánalmak mögött és igen sokszor nem is teljesítették azokat.

Első kereskedelmi megállapodásra a szovjet megszállási zóna és egy nyugati zóna között már közvetlenül a háború utáni első lipcsei vásár után, 1946 tavaszán került sor. A mindenkori megszálló hatalom engedélyével az úgynevezett 1. sz. országtanácsi üzletet (Länderratsgeschäft) a szovjet megszállási zóna részéről a Német Kereskedelmi és Ellátási Igazgatás, az amerikai megszállási zóna részéről az USA megszállási zóna országos tanácsa kötötte. Ez azonban csak 36 millió márka értékű áruforgalomra vonatkozott.[128] Ezt kö-

[124] Vö. uo.

[125] *G. Kohlmey:* i. m. 44.

[126] *H. Rau:* i. m. 172; *H. Heininger:* i. m. 49; Die Volkswirtschaft der DDR 296; *G. Kohlmey.:* Der demokratische Weltmarkt. Berlin, 1955. 321.

[127] Vö. *H. Rau:* i. m.

[128] Die Volkswirtschaft der DDR. 289.

vette az első úgynevezett zónaközti kereskedelmi egyezmény, melyet az illetékes katonai kormányok Mindenben kötöttek (mindeni egyezmény) 1947 januárjában 210 millió márka forgalomról mindkét irányban.[129] Azonban már ebben az első kereskedelmi időszakban sem teljesítette kötelezettségeit Nyugat-Németország. Igy a szovjet megszállási zóna 1947-ben a megállapított 312 000 tonna hengerelt acél helyett csak 192 000 tonnát kapott a nyugati zónákból.[130] A fémfeldolgozó ipar, a legnagyobb hengereltacél-fogyasztó ezzel a mennyiséggel természetesen sohasem elégíthette ki szükségletét, hiszen már a háború előtt (1936) kb. 1,1 millió tonna hengereltacélt szállítottak Nyugat-Németországból a későbbi NDK területére.[131] Hogy az 1947 januárjában kötött megállapodásokat le lehessen bonyolítani, ugyanezen év augusztusában 1948 márciusáig meg kellett hosszabbítani. Közben azonban 1947 novemberében újabb megállapodásra került sor (berlini egyezmény) az 1948. évre, amely 155 millió márka értékű forgalmat irányzott elő. Ennél már nem a megszálló hatalmak álltak egymással szemben mint szerződéskötő partnerek, hanem már a szovjet zóna és Bizónia (amerikai és brit zóna) német képviselői.[132] A további időkben azonban a kettéosztás egyes etapjai mind erősebben befolyásolták az árucserét. 1947 őszén Nyugat-Németországot bevonták a Marshall-tervbe, 1948 februármárciusában átadták neki a „londoni ajánlásokat", és ugyanazon ősz júniusában a nyugatnémet hatóságok a megszálló hatalmakkal közösen végrehajtották a külön valutareformot. Ez közvetlen indíték volt arra, hogy az USA a frankfurti gazdasági tanácsot a szovjet zóna részére szerződésileg megállapított acél- és vasszállítmányok teljes beszüntetésére ösztönözze.[133] Ettől kezdve a kereskedelem csaknem teljesen megszűnt.

Csak 1949 októberében írták alá Frankfurt am Mainban (frankfurti egyezmény) az új megállapodást több mint 287,7 millió elszámolási egységben kilenc hónapi lejárattal.[134] Ennek a megállapodásnak hatása a forgalom növekedésében mutatkozott meg: a májusi 8,7 millió márkáról az 1949 decemberi 141,5 millióra. Bonn azonban már 1950 február 7-én beszüntette a főbiztos utasítására a frankfurti egyezményben előírt acélszállítmányokat. Az árucserét annyira megszorították, hogy 1949 decemberétől 1950 februárjáig több mint 75%-kal csökkent.[135] Acélt és a nehéz gépipar termékeit a következőkben az NDK-val folytatott kereskedelem embargolistájára tették, amely a többi szocialista országgal folyó kereskedelemre is vonatkozott. Ujabb nehézségek álltak elő, amikor Bonn 1950 augusztusában szigorúbb kiírási és engedélyezési eljárást vezetett be.

An NDK logikus válasza csak az első ötéves tervben a nehéziparban mutatkozó lényeges hézagok betöltése lehetett, hogy minden zsarolási kísérlet ellen védekezzék és a szocializmus építését lehetővé tegye.

[129] *G. Kohlmey* Der demokratische Weltmarkt. 320.

[130] Vö. Die Volkswirtschaft der DDR. 105.

[131] Vö. UN Economic Bulletin for Europe. 1949. Vol. 1, No. 3.

[132] *G. Kohlmey:* i. m.

[133] *W. Ulbricht:* i. m. 123.

[134] *G. Kohlmey:* i. m. Egy másik forrásban 312 millió elszámolási egység szerepel (Die Volkswirtschaft der DDR. 295).

[135] Vö. Die Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 39.

Ezért megkezdődött ebben az időben az egykori Mitteldeutsche Stahlwerke (Brandenburg) újjáépítése, a Maxhütte, és a Gröditzben, Hennigsdorfban és Riesaban levő acélművek további kiépítése. A III. pártkongresszus (1950) után helyreállítottak ill. újonnan építettek 24 nehézipari üzemet.[136]

Hogy mily helyesek voltak ezek az intézkedések, az a következő években tűnt ki, amikor az NDK-val folytatott kereskedelem szabotázsa mindinkább az osztályharc egyik lényeges formájává vált. A frankfurti egyezményre, amelyet ismét meg kellett hosszabbítani, 1951. szeptember 20-án a berlini egyezmény következett 550 millió elszámolási egységben. A nyugati hatalmak szorgalmazására pár hét múlva ezt szintén megszegték. Csak 1952 májusában indult meg újból az árucsere a berlini egyezmény alapján, és az 1953 februári egyezménnyel folytatták, amely 547,5 millió elszámolási egység értékű forgalmat irányzott elő.[137]

A következő években ebben az NSzK kormánya által az NDK ellen szervezett gazdasági háborúban csak időnként állt be némi enyhülés. Még 1955-ben is, amikor a forgalom első ízben haladta meg az egy milliárdot (1,17 milliárd elszámolási egység), még mindig kb. felével elmaradt a megegyezett értéktől.[138] Hogy mily kevéssé volt hajlandó az NSzK ezekben az években is az NDK szükségletét oly fontos nyersanyagokban, mint kőszén és acél fedezni, azt még a háború előtti helyzettel való összehasonlítás mutatja. A háború előtti utolsó években az NDK területe a Ruhr-vidékről évente kb. 7 millió tonna kőszenet és kokszot, és kb. 1,1 millió tonna hengereltacélt kapott.[139] 1955 és 1956-ban azonban a nyugatnémet kőszén és koksz szállítmányok csak 0,4 – 0,5 millió tonnát értek el, a hengereltacél-szállítmányok évi átlagban csak kb. 0,1 millió tonnát.[140] A két német állam közti gazdasági kapcsolat ezért az NDK külkereskedelmében egészében véve is csak aránylag csekély hányadot jelentett. Ez a részesedés 1950-ben még 19,1% volt, 1951-re azonban 6,4%-ra és 1952-ben, 5,5%-ra csökkent. 1953-ban és 1954-ben ismét lassú emelkedés mutatkozik 7,3 ill. 9,6%-ra, a következő két évben pedig 12,3%-ot tett ki.[141] Az ötvenes évek második felében nem álltak be lényeges változások. 1957-ben a forgalom elérte ugyan az 1956-os 1,3 milliárd elszámolási egységet,[142] 1959-ben pedig először érte el a 2 milliárdos határt, de még ezzel sem voltak a lehetőségek kimerítve és távolról sem érték el a háború előtti szintet.[143]

1960 elején a két német állam közti kereskedelemben új fázis kezdődött. Ettől az időtől kezdve a nyugatnémet monopoltőke célirányos embargopolitikát követett és ismét szerződésszegő lett. Rendszeresen hagyták, hogy az acélszállításokban nagy elmaradások keletkezzenek. Ezertonnaszámra tartották vissza a varratnélküli csöveket, ötvözött és ötvözetlen rúdacélt, dróthuzalt, hideg-, konzerv- és rugós szalagpánt és automata-acél

[136] Uo. 40, 118.

[137] Vö. *G. Kohlmey:* i. m. 320; Die Volkswirtschaft der DDR 295.

[138] Uo.

[139] UN Economic Bulletin for Europe. 1949. Vol. 1, 3. sz.

[140] *G. Kohlmey:* Spaltungsdispropertionen . . . 47

[141] *G. Kohlmey:* Spaltungsdisproportionen . . . 46. Az Állami Statisztikai Központi Igazgatás adatai szerint.

[142] *H. Rau:* i. m. 172.

[143] Die Volkswirtschaft der DDR. 296.

szállítmányokat. Ugyanez mondható kiegészítő anyagokról, fontos vegyi és segédanyagokról is. Az NDK elleni gazdasági háború ezen új csúcspontja következtében komoly zavarok keletkeztek az erőgépkészítésben, a kábelgyártásban, a járműiparban, a műanyagfeldolgozás terén, a TV-csőgyártásban és a mosószer-előállításban.[144] 1960. szeptember 30-án az NSzK kormánya azzal a határozattal tette fel erre a politikájára a koronát, hogy az NDK-val fennálló kereskedelmi szerződését 1960. december 31-ére felmondta.[145]

Válaszul erre az újabb zsarolási kísérletre, az NDK népgazdasága a következő években még inkább igyekezett mentesülni az ilyen zavaroktól. Ez ismét csak a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal fennálló külgazdasági kapcsolatok élénkítésével, a munkamegosztás, specializálás, kooperáció növelésével volt elérhető, amelynek fejlődése az 1961 decemberi XV. tanácsüléssel (Varsó) és „a nemzetközi szocialista munkamegosztás alapelveiről" szóló határozatával a hatvanas évek elejétől új fázisba lépett.

5. Németország nemzetközi gazdasági összefonódása a második világháború előtt és az NDK külkereskedelmi kapcsolatainak fejlődése a KGST tagállamaival

5.1. A szovjetzóna és később az NDK külgazdasági kapcsolatainak szabotálása azonban semmiképpen sem korlátozódott a két német állam közti kereskedelemre, Hidegháborújuk keretében az imperialista nyugati hatalmak – az NSzK által tevőlegesen támogatva – mindent elkövettek, hogy az NDK kereskedelmi kapcsolatait a tőkés világpiac országaival és a fiatal nemzeti államokkal megakadályozzák. Nyugat-Németországnak sem volt meg ugyan a lehetősége arra, hogy mindjárt 1945 után újból felvegye régi külkereskedelmi kapcsolatait, mivel 1949-ig a nyugati hatalmak a külkereskedelem terén az NSzK-val szemben olyan politikát folytattak, amely a készárukivitel csökkentésére és a nyersanyagkivitel növelésére irányult. Olyan politika volt ez, mint amelyet gyarmati országokkal szemben folytattak, hogy megakadályozzák saját iparosodásukat. Ezt a gyarmatosító politikát azonban az újjáéledő német imperializmussal létrejött szövetség folyamán feladták. Az NSzK 1949 óta addigi külkereskedelmi partnereivel ismét normális kereskedelmi kapcsolatokat vehetett fel, és ezzel átttörhette elszigeteltségét. A nyugatnémet ipar kereskedelmi expanziója immár megnyílt az egész világpiac számára. Mivel az NDK-nak megtagadták, vagy legalábbis nagyon megnehezítették külkereskedelmi kapcsolatok felvételét a tőkés világpiac országaival, ebből további hátrány adódott számára.

A háború előtti munkamegosztás azonban a későbbi NDK területét is bevonta a nemzetközi gazdasági kapcsolatokba. Ez abban is kifejezésre jut, hogy a külkereskedelem 80–85%-a oly országokba irányult, amelyek ma nem tartoznak a szocialista világpiachoz. Ennek bizonyítására szolgál a következő táblázat.

[144] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 8. köt. 254.
[145] Uo.

I. *A német külkereskedelem regionális tagozódása 1928 és 1936 közt*[146]

(A behozatal – B –, és a kivitel – K – százalékában)

Beszerzési és értékesítési terület		1928	1932	1936
Európán kívül összesen	B	48,9	46,4	39,9
	K	25,2	19,0	29,2
ebből				
Ázsia	B	11,8	12,6	11,8
	K	7,7	6,9	9,8
Afrika	B	5,1	5,5	6,9
	K	2,3	1,9	3,3
Amerika	B	29,4	25,2	19,9
	K	14,6	9,7	15,2
ebből				
USA	B	14,4	12,7	5,5
	K	6,6	4,9	3,6
Ausztrália	B	2,6	2,4	1,3
	K	0,6	0,4	0,9
Európa összesen[b]	B	51,1	53,6	60,1
ebből.	K	74,8	81,0	70,8
Belgium–Luxemburg	B	3,4	3,1	3,3
	K	3,9	5,3	4,4
Dánia[c]	B	2,6	2,6	3,6
	K	3,5	2,9	3,8
Franciaország	B	5,3	4,1	2,3
	K	5,6	8,4	5,3
Nagybritannia	B	6,3	5,5	6,2
	K	9,6	7,8	8,5
Olaszország	B	3,3	3,9	4,9
	K	4,4	3,9	5,0
Hollandia	B	5,1	5,8	4.0
	K	9,6	11,0	8,3
Ausztria	B	1,6	1,4	1,8
	K	3,5	2,8	2,3
Svédország	B	1,8	2,3	4,5
	K	3,5	3,9	4,8
Svájc	B	2,3	1,9	2,5
	K	5,0	7,2	4,7
A 9 európai ország részesedése	B	31,7	30,6	33,1
	K	48,6	53,2	47,1

a) 1928 és 1932 Törökországgal együtt
b) 1928 és 1932 Törökország nélkül
c) 1928 Izlanddal együtt

[146] Számítás a behozatal és kivitel értéke alapján: Der Außenhandel Deutschlands in seiner Verflechtung mit Europa von 1913 bis 1944. In: Statistische Praxis, 1947/5. (A számítások Németország mindenkori területéről indulnak ki, azaz 1928 és 1932 között a Saar-vidék nélkül. 1925-től 1932 júniusáig a jóvátételi dologi szállítások a külkereskedelem részét alkották. – L. B.)

II. *A Szovjetunió és a későbbi szocialista országok százalékos részesedése a német külkereskedelemben (1928–1936)*[147]

Ország		1928	1932	1936
Szovjetunió[a]	B	2,7	5,8	2,2
	K	3,3	10,9	2,6
Lengyelország	B	2,5	1,3	1,4
	K	3,3	1,2	1,1
Csehszlovákia	B	3,8	3,0	2,6
	K	5,3	4,3	2,9
Magyarország	B	0,5	0,8	2,2
	K	1,3	0,8	1,7
Románia	B	1,3	1,6	2,2
	K	1,4	1,1	2,2
Bulgária	B	0,4	0,7	1,4
	K	0,3	0,4	1,0
Albánia	B	0,0	0,0	0,0
	K	0,0	0,0	0,0
Jugoszlávia	B	0,5	0,0	1,8
	K	1,0	0,8	1,6
Kína	B	2,3	3,8	2,7
	K	1,3	1,5	2,8
Összesen	B	14,0	17,0	16,5
	K	17,2	21,0	15,9

a) Litvániával, Észtországgal és Lettországgal együtt

Amint az I. sz. táblázatból is látható, Németország külkereskedelmi összefonódása a háború előtti periódusban természetesen lényegesen erősebb volt az európai országokkal, mint az Európán kívüli területekkel. 1928-ban mégis az Európán kívüli földrészre a német kivitel egy negyede irányult. A világválság idején ez az arány egy ötöd alá szüllyedt, 1936-ra azonban ismét több mint 29%-ra emelkedett. Németország behozatala ezekből az országokból lényegesen magasabb volt. Aránya 1928-ban és 1932-ben csak kevéssel volt 50% alatt, 1936-ban szűken 40% volt.

Németország behozatalában és kivitelében a fő részes Amerika volt, utána következett Ázsia, míg Afrika és Ausztrália erősen lemaradtak. A legfontosabb kereskedelmi partner az amerikai kontinensen az USA volt, jóval mögötte következett Argentína és Brazília. 1929-től kezdve mindenesetre észrevehetően csökkent a kereskedelem az USA-val és a többi amerikai állammal. Figyelembe kell továbbá venni, hogy ebben az

[147] A számítások alapja: Statistisches Handbuch für Deutschland, 410 k., a számításokat végezte: G. Kohlmey: Spaltungsdisproportionen 65; a kiegészítő számítások alapja: Der Außenhandel Deutschlands in seiner Verflechtung mit den Erdteilen. In: Statistische Praxis 1974/5. (Az itt nem említett szocialista országokra vonatkozóan nincsenek adatok. Kohlmey számításait részben csekély mértékben korrigáltam. – L. B.)

időben a külkereskedelmi forgalom összvolumene szintén tetemesen csökkent. Ez vonatkozik Németország külkereskedelmére az európai országokkal is, ha ezáltal nem is állt be lényeges eltolódás az egyes kereskedelmi partnerek részesedésében. Az európai országok részesedése a német kivitelben 1928-ban közel 75% volt, 1932-re 81%-ra emelkedett, 1936-ra közel 71%-ra csökkent. Az 1932-ben beállt emelkedés lényeges oka az volt, hogy a Szovjetunió nagy mennyiségben vásárolt német árut. A behozatal az európai országokból ugyanabban az időben 50 és 60% közt mozgott. Különösen Nagybritanniával és Hollandiával folytatott külkereskedelem volt fejlett. Kilenc kiválasztott európai országgal lebonyolított áruforgalom elemzése ezen felül azt mutatja, hogy ezek az államok 1928 és 1936 közt átlag csaknem 50%-ban részesedtek a német kivitelben. A behozatal ellenben 30 és 33% közt mozgott ezekből a kiválasztott országokból. Ezeknél az országoknál azonban, amelyek a háború előtt különösen erősen részesedtek a német külkereskedelemben, kizárólag olyanokról van szó, amelyek nem tartoznak a szocialista világpiachoz.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország részesedése a német külkereskedelemben ellenben – mint a II. sz. táblázat mutatja – az összforgalom kb. 15–20%-át tette. Míg a részesedés a kivitelben 1928-ban 17,2% volt és 1936-ban közel 16%-ot ért el, 1932-ben 21%-ot tett ki. A behozatal ezzel ellentétben 1928-ban 14% volt, 1932-ben 17%, és négy évvel később is csak alig esett ez alá. 1928-ban a későbbi szocialista országok közül a német behozatalban és kivitelben a legnagyobb mértékben Csehszlovákia részesedett, ezt követte a Szovjetunió és Lengyelország. Nagy távolságban Kína és Románia következett, míg a többi szocialista ország részesedése 1% körül mozgott, vagy ezt sem érte el. 1932-ig azonban erős eltolódás mutatkozott a viszonylatokban. A Szovjetunió, mint említettük, a világgazdasági válság idején a német iparnak nagy értékesítési lehetőségeket nyújtott; ezáltal részesedése a német kivitelben közel 11%-ra emelkedett, és ezzel még Nagybritanniáét is túlhaldta.

A többi később szocialista ország esetében 1932-ig nem álltak be lényeges változások, csupán Csehszlovákiánál és Lengyelországnál mutatkozott erősebb visszaesés, amely a későbbi években is tartott még. 1933-tól kezdve azonban a Szovjetunióval szemben is az 1928-as szint alá süllyedt a forgalom, mivel a német fasizmus leplezetlenül ellenséges érzülete a Szovjetunió iránt a gazdasági viszonylatokra is kihatott. A későbbi szocialista államoknál – Lengyelország és Csehszlovákia kivételével – ellenben növekedett a forgalom, mivel ezekkel szemben bilateriális egyezmények voltak érvényben, amelyek a német fasizmusnak a fegyverkezés szempontjából fontos nyersanyagokat és monopolkapitalizmusnak nagy értékesítési lehetőségeket biztosítottak. Mégis még ebben az időben is, közvetlenül a második világháború előtt, ezeknek az országoknak a részesedése a német külkereskedelemben lényegesen csekélyebb volt, mint Nyugat-Európáé.

Egészében véve tehát úgy tűnik, hogy Németország a háború előtt külkereskedelmi téren 80–85%-ban volt összefonódva oly országokkal, amelyek ma a tőkés világpiachoz tartoznak és amelyek a külkereskedelem terén az NDK-t soká bojkottálták és diszkriminálták. Hogy ebből mily súlyos következmények adódtak az NDK népgazdasága fejlődésére, azt csak akkor lehet felmérni, ha a külkereskedelem, különösen a behozatal struktúráját figyelembe vesszük. Ha a behozatalra vonatkozóan rendelkezésre álló becsléseket csak korlátozottan lehet is felhasználni, mégis kitűnik belőlük, hogy nagy szükség volt oly nyersanyagokra, mint a gyapot és gyapjú. Ezek oly országokból voltak beszerezhetők, amelyek mint kereskedelmi partnerek 1945 után az NDK számára teljesen

kiestek vagy amelyekkel kereskedni csak megnehezített feltételek mellett lehetett. Az NDK népgazdaságának erős függése a behozataltól pl. hengerelt termékek terén azért nem tükröződik a háború előtti külkereskedelmi statisztikákban, mert a szükségletet tetemes részben Nyugat-Németországból és az akkor német Felső-Sziléziából fedezte.

5.2. Az ebből adódó nagy nehézségekből csak az lehetett a kiút, hogy az NDK külkereskedelmét a Szovjetunió és a többi szocialista ország segítségével újraorientálják és új nemzetközi kapcsolatokat létesítenek. Ez a politika olyan eredményekhez vezetett, mint korai kereskedelmi szerződések kötése, különösen a Szovjetunióval. A Szovjetunió mellett, amely az NDK népgazdaságának felépítését nyersanyagok, gépek és élelmiszerek szállításával, valamint különböző nagyvonalú hitelek nyújtásával támogatta, már nagyon korán alakultak a külkereskedelmi kapcsolatok Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Magyarországgal, Bulgáriával és Romániával. A délkelet-európai országok már a háború előtt szállítottak élelmiszert és nyersanyagokat Németországba és ezek ellenében ipari készárut, mint gépeket és berendezéseket, valamint elektrotechnikai, finommechanikai és vegyi termékeket vettek át Németországból.[148] Az új kereskedelmi kapcsolatokat azonban az egyenjogúság alapján kellett fejleszteni és mindenekelőtt a háború előtti szinttel szemben kiterjeszteni.

A szovjet megszállási zóna már 1946-ban létesített komoly kereskedelmi kapcsolatokat népi demokratikus és egyéb országokkal. Az és február 2-án a Lengyel Népköztársasággal kötöttek kereskedelmi egyezményt 14 millió márka volumennel. Az NDK akkor a beinduló ipari termeléshez sürgősen szükséges kőszenet és kokszot kapott, s a maga részéről vegyi készítményeket, főként kálisókat szállított. Bulgária volt az első ország, ahová az NDK a textilgépipar termékeit exportálta. Ezen túl tőkés országokkal 1946-ban kompenzációs alapon bonyolítottak le külkereskedelmi üzleteket. Svédország, Dánia és Norvégia barnaszenet kaptak, Franciaország vetőburgonyát importált, Svájc üvegárut.[149]

A következő években – kormánytárgyalások után – tovább bővült a kereskedelem Magyarországgal, Csehszlovákiával, Romániával és Bulgáriával.[150] 1947-ben – a jóvátételi szállítmányok mellett – a Szovjetunióval is valódi külkereskedelem fejlődött ki. Kivitele ellenében a szovjet megszállási zóna fontos ipari nyersanyagokat, többek közt 23 000 tonna gyapotot, fémeket, foszfátot és 40 000 tonna gabonát kapott.[151] A legfontosabb kereskedelmi partner azonban ebben az évben is Lengyelország maradt. A legfontosabb exportanyagok textíliák (az összes kivitel egyharmada), valamint vegyi termékek voltak. A behozatal ellenben továbbra is bányatermékekből, kőolajból és élelmiszerből állt. A következő, 1948. évben a szovjet megszállási zóna külkereskedelme tovább növekedett.

A szovjet megszállási zóna külkereskedelmi forgalma 1946 és 1948 közt (millió márkában)[152]

Év	Összforgalom	Kivitel	Behozatal
1946	70	40	30
1947	198	143	55
1948	680		

[148] Vö. Deutschlands Außeshandel mit Südost-Europa. In: Statistische Praxis 1948/4.
[149] Die Volkswirtschaft der DDR. 289.

1949-ig a forgalom 1947-hez képest már több mint ötszörösével emelkedett; a Szovjetunió és a népi demokráciák részesedése az NDK külkereskedelmében ebben az időben 28%-ról 78%-ra.[153] De még az 1949. év szintje is még mindig aránylag alacsony volt.

Kitűnt: hosszabb időre van szükség, hogy szocialista országokkal a kooperáció oly fokát lehessen elérni, amilyen a mai, és amely az elveszett kereskedelmi kapcsolatok kompenzálásához szükséges volt. Az ilyen kiegyenlítődés elérése nemcsak azért okozott nagy nehézségeket, mert régi kereskedelmi kapcsolatokat újakkal kellett pótolni, hogy az NDK terjedelmes feldolgozó iparának értékesítési területet és stabil nyersanyag- és tüzelőanyagbázist biztosítsanak, hanem mert a korábbi Németországon belüli árukapcsolatok helyébe most szükségszerűen a baráti országokkal való külkereskedelmi kapcsolatok léptek. Az NDK ezért már 1951-ben és 1952-ben hosszúlejáratú kereskedelmi megállapodásokat kötött a Szovjetunióval, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Romániával, Magyarországgal, Albániával; Valamennyinek 1955 volt a lejárati ideje.[154] 1945 augusztusában megtörtént a kereskedelmi kapcsolatok újrafelvétele Jugoszláviával.[155] Ezzel az első ötéves terv időszakában a külkereskedelem erős növekedése volt elérhető. 1955-ig az NDK kivitele az 1950-essel szemben messze több mint háromszorosára emelkedett, míg a behozatal a másfélszeresére nőtt.[156] Különösen 1954-től emelkedett a kivitel, amikor a Szovjetunió lemondott további jóvátételi szállítmányokról, és másrészt a volt SAG-üzemek (Sowjetische Aktiengesellschaften = Szovjet Részvénytársaságok) bekapcsolódhattak a külkereskedelembe.

Az egész idő alatt továbbra is 70%-kal a szocialista országok részesedtek nagyrészt az NDK kivitelében és behozatalában, miközben mind nagyobb mértékben a Szovjetunió lett a legfontosabb külkereskedelmi partner. Az NDK és a Szovjetunió közti kereskedelmi és hitelkapcsolatok terén döntő jelentőségűek voltak az 1953. évi kormánytárgyalások, amelyek a jóvátételi fizetések megszűnése mellett élelmiszer- és nyersanyagszállításokról szóló egyezményhez vezettek. 590 millió rubel értékben az NDK akkor különösen nagy értékű termékeket kapott, mint hengerműtermékek, réz, ólom stb. Ezenfelül a Szovjetunió 485 millió rubel hitelt nyújtott az NDK-nak, ebből 135 millió rubelt szabadon konvertálható valutában.[157]

A következő években is a Szovjetunió biztosította az NDK ipara nyersanyagszükségletének nagy részét. 1955-ben nyersanyagok, fűtőanyagok és félkészáruk képezték csaknem 75%-át az NDK behozatalának a Szovjetunióból.[158] Lengyelország és Csehszlovákia szintén a nyersanyag- és tüzelőanyagszükséglet lényeges részét fedezték.[159] Hogy milyen mértékben állott be változás a nyersanyag- és élelmiszerellátásban, azt az 1954. évi

---

[150] *W. Ulbricht:* i. m. 135.
[151] Uo. 135 k.
[152] Összeállítva: Die Volkswirtschaft der DDR 289 k. adatai alapján.
[153] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 50.
[154] *G. Kohlmey:* Weltmarkt. 222.
[155] Die Volkswirtsachaft der DDR 293.
[156] A számítás alapja: Statistisches Jahrbuch der DDR 1960/61. Berlin, 1961. 573.
[157] Vö. Die Volkswirtschaft der DDR. 39.
[158] *G. Kohlmey:* Spaltungsdisproportionen. 69.
[159] Uo. 74.

behozatal áttekintése mutatja. Ebben az évben oly termékek, mint réz és ólom 100%-ban szocialista országokból származtak, kőszén és vasérc több mint 99%-ban, koksz 92%-ban és hengereltanyag 88%-ban. Az NDK textilipara a gyapot 95%-át és a gyapjú 84%-át szintén szocialista országokból szerezte be, míg a kenyérgabonát 100%-ban, a húst 96%-ban hozták be a baráti államokból.[160]

Az NDK legfontosabb kiviteli javai ellenben gépek és felszerelések, valamint vegyi és finommechanikai-optikai termékek voltak. A fémfeldolgozó ipar adta a Szovjetunióba és az összes többi szocialista országba irányuló kivitel fő részét.[161]

A külkereskedelem fejlődésének e pozitív mérlege ellenére 1955-ig nem lehetett kiküszöbölni az NDK sok gazdasági nehézségét. A külgazdasági összefonódás a szocialista országokkal még soká nem érte el azt a fokot, amelyre szükség lett volna, hogy Németország két részre szakadása és a régi kereskedelmi kapcsolatok elvesztése által beállt aránytalanságokat ki lehessen küszöbölni. Ebben az időben még lényeges feltételei hiányoztak kiterjedt nemzetközi munkamegosztásnak a szocialista országok közt.

A Szovjetunióban és a népi demokráciában elszenvedett rendkívül nagy pusztítások eleinte sokáig akadályát képezték annak, hogy az NDK külkereskedelme a szükséges mértékben fejlődjék. Mivel ezek a pusztítások főként a közlekedést érintették, ez is akadályozta a kereskedelem sokoldalú kiterjesztését. A háborús károk mellett a közlekedés a legtöbb népi demokráciában eléggé elmaradott is volt.[162] Így pl. a külkereskedelem a Szovjetunióval a lengyel vasúthálózat Brest és Frankfurt közti kapacitáskorlátjába ütközött.

Ezenkívül természetesen a népi demokráciák eleinte túlnyomóan agrárstruktúrája is megnehezítette a szocialista országok nemzetközi munkamegosztásának fejlődését. Ez a többségében agrárstruktúra tőkés feltételek közt oly munkamegosztáshoz vezetett, amely semmiképp sem képezhette egyenlőjogú szocialista gazdasági kapcsolatok alapját. Ennek leküzdése azonban a belső előfeltételektől, az országok szocialista iparosodásától függött, ami pedig nem következhetett be pár éven, vagy egy évtizeden belül.[163] Ha ezért a népgazdasági területeknek és komplexumoknak az integráció értelmében való nemzetközi-gazdasági egybefonódásának és összeolvadásának foka még sokáig csekély maradt, akkor ez a termelőerők objektíve történelmileg kialakult különféle fejlődési szintjére volt visszavezethető. Szocialista gazdasági integrációról mindenekelőtt azért nem lehetett még szó, mert integrációképes partnerországoknak kellett előbb kifejlődniük.

Másrészt pedig nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egyes országokban szubjektív elképzelések a külkereskedelem és a nemzetközi szocialista munkamegosztás lebecsüléséhez vezettek. Minden egyes ország termelésének autarkiájáról fennálló felfogások, nacionalizmus és bizonyos gazdasági egoizmus maradványai részben útját állták a szocialista országok nemzetközi gazdasági összefonódása gyors fejlődésének. Ez az ötvenes évek közepéig, részben még tovább is, kölcsönösen meg nem állapodott termésfelvételekhez és kapacitásbővítésekhez vezetett. Elsietett és egyes országok számára nem jövedelmező iparosítási folyamatok is előfordultak. A műszaki-tudományos együttmű-

[160] *G. Kohlmey:* Weltmarkt. 287.
[161] Vö. *G. Kohlmey:* Spaltungsdisproportionen. 74.
[162] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 78.
[163] Vö. *G. Kohlmey:* Spaltungsdisproportionen. 4 k.

ködésben meglevő hiányok következtében részben izolált fejlesztési munkák folytak.[164] Az ilyen szubjektív jelenségeknél persze nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezeket sokszor a kevés tapasztalat is okozta. Az NDK szempontjából oly szükséges gazdasági -együttműködés a szocialista országokkal – mindenekelőtt a háborút követő első évtizedben – ezen okok következtében elmaradt tehát a lehetőségek mögött.

Ez az NDK-nak főként az ötvenes évek elejétől okozott nehézségeket, amikor az első ötéves tervvel gyors termelésnövekedés állt be és ezzel megnőtt az intenzív kereskedelmi kapcsolat szükségessége is. Ugyanakkor azonban az imperialista nyugati hatalmak bojkottálták az NDK-t a külkereskedelemben és nyomást gyakoroltak a semleges országokra és a keletkező új nemzetállamokra is. Így 1950-ig csak 3 nemszocialista országgal lehetett szilárd kereskedelmi összeköttetést létesíteni.[165] 1953-ban az NDK további külkereskedelmi megállapodásokat kötött Indiával, Argentínával, Uruguay-jal, Indonéziával, Egyiptommal és Libanonnal, de az európai kelet-nyugati kereskedelemben (az NSzK-val folyó kereskedelem kivételével) az NDK az ötvenes évek közepén 10%-os részesedésével Európa szocialista országai közt az utolsó helyen állt.[166] Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az NDK külkereskedelmi kapcsolatai a tőkés országokkal sokszor nem állami kereskedelmi egyezmények alapján működtek, hanem – amint részben az NDK világméretű nemzetközi jogi elismeréséig még gyakorlat volt – kereskedelmi kamarai egyezmények, bankmegállapodások vagy kompenzációs üzletek alapján.

Az imperialista hatalmaknak az NDK ellen folyó gazdasági harcának közvetlen következménye volt, hogy a külkereskedelemben hosszabb átmeneti fázis következett. Ebben az átmenetben az NDK messzemenő gazdasági autarkiára kényszerült, amely gazdasági fejlődését nagymértékben megnehezítette.[167] Ez alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy bizonyos áruk termelésére irányuló koncentrálódásaik és specializálódásaik tendenciája közvetlen ellenhatásokat váltott ki. Így pl. a német gépgyártásban a termékstruktúrára irányuló történetileg kialakult tendenciájának meg kellett erősödnie. A fémfeldolgozóipar, de más termelőágak termékskálája ilyen feltételek mellett nem növekedhetett; sőt a hiányos cserelehetőségek folytán csökkent. Így pl. még a hatvanas évek közepén is az NDK gépiparában az alkatrészkészítésnél az átlagos választék 50 és 200 darab között váltakozott, ami által a technikai átalakítás nagy termelékenységű rendszereit az alkatrészválaszték lényeges hányadára nem lehetett gazdaságosan bevezetni. Ez pedig végeredményben a termelési költségek emelkedéséhez is vezetett. Egyes darabok költségei csak akkor lehetnek alacsonyak, ha nagy szériákban állítják elő azokat. Nagy szériák pedig csak akkor lehetségesek, ha elegendő mennyiséget lehet biztosan elhelyezni, ha a termelés kielégítő nemzetközi specializálása és kooperációja megvalósult.

A társadalmi munkamegosztás csekély hatásfoka szükségszerűen az új beruházások hatásfokának csökkenéséhez, csekélyebb akkumulációhoz és ezzel a gazdasági növekedés ütemének lelassulásához vezetett. A munkatermelékenység növelése a meglevő kapacitásokban lelassult, ill. visszamaradt a lehetőségek mögött. Végül ezzel áll összefüggésben,

[164] Vö. uo. 6. 16; Magyarországra vonatkozó példák: *I. T. Berend – G. Ránki:* i. m. 145 kk.

[165] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 52.

[166] *G. Kohlmey:* Weltmarkt. 336 k.; uő.: Spaltungsdisproportionen 68.

[167] Vö. ehhez: *L. Baar:* Zu den Ausgangsbedingungen des ökonomischen Aufbaus der Deutschen Demokratischen Republik. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Ökonomie. Berlin, 1966. évf. 2. füzet. 105.

hogy lényegesen könnyebb volt a mennyiségnél, a bruttótermelésemelésnél sikereket elérni, mint a minőségnél.

Ez is az oka annak, hogy az NDK-nak és a többi szocialista országnak objektíve hosszabb időre van szüksége a fontosabb tőkés országok történeti előnyének behozására oly döntő gazdasági jelzőszámokban, mint az állóeszköz-hatékonyság, új beruházások hatékonysága és főként a munkatermelékenység terén.

A szocialista országok nemzetközi gazdasági integrációjának az NDK külkereskedelmének eleinte csekély fejlettségi foka mellett az NDK-nak tehát csak arra volt lehetősége, hogy nemzeti gazdasági szint fejlesztéséhez a szükséges nyersanyagokat és élelmiszereket importálja és késztermékét exportáljon. A nemzeti gazdasági komplexumok integrációja az NDK külkereskedelmének ebben az átmeneti időszakában csak nehezen volt lehetséges a termelt áruk cseréje abból a célból, hogy a belső választék növekedjék és nagyobb darabszámot érjenek el a költségek egyidejű csökkentésével.

Az ötvenes évek második felében megkezdődött ennek az NDK és többi szocialista ország gazdasági fejlődését rendkívül akadályozó állapotnak a fokozatos leküzdése. Ebben az időben a baráti államok nemzetközi együttműködésének egy sor objektív és szubjketív akadálya már nem állt fenn, vagy lényegesen csökkent. Az 1949 januárjában a Szovjetunió és 5 népköztársaság által alapított KGST, amelyhez 1949 februárjában Albánia és 1950 szeptemberében az NDK is csatlakozott, most lényegesen hatékonyabb lehetett, mint addig. Igy a korábbi tervperiódusokkal szemben már kísérlet történt a Szovjetunió és a többi európai szocialista ország hosszúlejáratú gazdasági terveiben a fő jelzőszámok koordinálására. Ezen a téren különleges jelentősége volt a KGST VII., Berlinben megtartott ülésszakának 1956 májusában, amelyen kidolgozták és elfogadták a termelés fő ágainak koordinálását. Az iparági bizottságok (állandó szakbizottságok) megalakítása a KGST-országok gazdasági együttműködésének szervezeti feltételeit is megjavította.[168] Az NDK számára különösen azok a koordinálási megállapodások és együttműködési rendszabályok voltak igen fontosak, amelyeket a KGST a gépgyártás terén hozott. Az NDK-t illetően akkor a barnaszéntermelést és a vegyi alapipart szolgáló felszerelések specializálására törekedtek. Az volt a kívánalom, hogy a nyomda- és textilgépeknek az NDK-ban hagyományosan nagy termelésével a többi KGST-ország szükségletét messzemenően fedezzék. Ezen kívül megegyezés jött létre, hogy a golyóscsapágytermelésnél, a mozdony-, vagon- és gépkocsigyártásnál és különféle más termékek előállításánál az egyes országok szerint bizonyos típusokra és választékokra specializálódjanak. Emellett külön koordinálási megállapodásokra került sor berendezések, felszerelések és gépek gyártását illetően az NDK és a Szovjetunió, valamint Csehszlovákia és Lengyelország közt.[169]

Ezen ajánlásoknak a KGST-munka egészére vonatkozóan viszonylagos hatása volt. Az egyes termékekre vonatkozó sok-sok specializálási és koordinálási megegyezés nem fedheti el azt, hogy a gazdasági fejlődés súlypontjait még nem érte el a specializálás. Ez mindenekelőtt a KGST-országok gépgyártására vonatkozik, ahol párhuzamos termelések továbbra is akadályozzák, hogy magasabb termékskálák és optimális üzemnagyságok által az ipari beruházások hasznossága biztosíttassék. A feldolgozó ipar együttműködésében mutatkozó eme csekélyebb haladással a kitermelő ipar jobb eredményei állnak szemben.

[168] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 8. köt. 27. – *G. Kohlmey:* Spaltungsproportionen . . . 52.

[169] Uo. 6, 53.

Ami ennek az okait illeti, arra kell rámutatni, hogy minden koordinálás, specializálás és kooperáció alapvetően bonyolult. Ez mindig mélyreható következményekkel jár; a nemzeti népgazdaságokban súlyos és szükséges struktúraváltozásokat igényel. De az ilyen döntések kívül esnek a KGST-bizottságok illetékességén. Ettől eltekintve az ilyen lényegbevágó átállításokat nem lehetett rövid idő alatt megoldani, még nem volt meg az együttműködés több fontos eszköze, amelyeket csak a hatvanas években lehetett kifejleszteni és kipróbálni. A szocialista országok nemzetközi együttműködése mégis – az ötvenes évek második felében megindított rendszabályok által – a tiszta árucseréből egy újabb fázisba nőtt át, amelyet a termelés specializálásának kezdetei, a beruházási és termelési tervek koordinálása, továbbá erősebb tudományos-technikai kooperáció is jellemzett. Növekedett licencek és műszaki dokumentációk cseréje, valamint kölcsönös segítségnyújtás, specialisták cseréje és közös fejlesztési és kutató munkák által. Különösen szoros kapcsolat fejlődött ki ebben a tekintetben is az NDK, a Szovjetunió és Csehszlovákia között.

Az árucsere terén is a szorosabb együttműködés gyorsabb mennyiségi kiterjedéséhez vezetett. 1955 és 1960 közt az NDK kivitele a szocialista országokba 3760 milliárd rubelről 6630 milliárdra emelkedett, míg a behozatal ugyanabban az időszakban 3312 milliárdról 5415 milliárdra.[170] A legfontosabb kereskedelmi partner a Szovjetunió maradt; vele bonyolította le az NDK egész külkereskedelmének kerek 45%-át.[171] Alapul az 1957 őszén kötött 1958–1960-ra szóló hosszúlejáratú kereskedelmi egyezmény szolgált és egy 1959. november 21-én kötött egyezmény a kölcsönös szállításokról 1961–1965-ben; ez összesen 42,5 milliárd rubel értékű árucseréről szólt.[172] Lényeges segítséget jelentett emellett a Szovjetunió által 1957-ben az NDK-nak nyújtott 340 millió rubeles hitel szabad valutában, mellyel fontos nyersanyagokat lehetett beszerezni.

De a többi európai és ázsiai szocialista országgal is gyorsan emelkedett ezekben az években a külkereskedelem; itt is hosszúlejáratú vagy egyéves megállapodások jöttek létre. Szorosabb külkereskedelmi kapcsolatok fejlődtek ki Csehszlovákiával és Lengyelországgal, tehát azokkal az országokkal, amelyek ma a Szovjetunió mellett az NDK legfontosabb kooperációs partnerei.

A hatvanas években – az előző évtizedekben elért eredmények alapján – tovább javultak a KGST tagországai közti gazdasági együttműködés feltételei, habár még egyáltalán nem meríthették ki az összes lehetőségeket. Ez a javulás nemcsak a megnőtt gazdasági feltételekből adódott, hanem mindenekelőtt abból a magasabbrendű társadalmi fejlődésszakaszból, amelybe a szocialista államok közössége belépett. Különösen a kommunista és munkáspártok 1960. évi moszkvai nemzetközi tanácskozásának eredményeiből tűnik ki a kapcsolat a két folyamat közt, azaz az átmenet a szocialista országok társadalmi fejlődésének egy magasabb fázisába és gazdasági együttműködésük magasabb formájába. Ezért ennek az évtizednek kezdete óta a munkamegosztás további elmélyülésével világosan felismerhetők az integráció kezdetei, habár ebben az időpontban még korai volna népgazdasági területek és komplexumok szocialista gazdasági integráció értelmében vett egybeolvadásról beszélni, ahogy az a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején bekövetkezett.

[170] Vö. Statistisches Jahrbuch der DDR. 1960/61. 573.
[171] Die Volkswirtschaft der DDR. 279, 292.
[172] Uo.

6. Az NDK jóvátételi kötelezettségei

Az NDK gazdasági teljesítményeit, amelyeket háborús pusztítások, Németország kettészakadása által előidézett aránytalanságok és a külgazdasági kapcsolatok megnehezítése ellenére elért, annál nagyobbra kell becsülni, mivel ugyanakkor 1953-ig a fasiszta agresszió által okozott háborús károk jóvátételéhez komoly mértékben hozzá kellett járulnia. Ezzel kapcsolatban az államtanács a népi kamara előtt 1960. október 4-én a következő programatikus nyilatkozatot tette:

„Tisztában voltunk azzal, hogy német népünk nem vonhatta ki magát az igazságosság és az emberiesség legelemibb alapelvei alól, és hogy a nácizmus által a Szovjetunióban és egyéb, a német hadseregek által megszállt országokban okozott károk jóvátételének legalább egy részét vállalnia kellett. Önök tudják, hogy az 1945 utáni első tíz évben gyakorlatilag gazdasági erőnket legnagyobb részt arra kellett felhasználnunk, hogy jóvátételt teljesítsünk és leküzdjük a háború következményeit, és mindenekelőtt a saját iparunkon belüli súlyos aránytalanságokat. Sokszor súlyos döntések voltak azok, amelyeket gazdaságunk fejlesztésére kellett hoznunk."

Ennek a kérdésnek a megítélésénél az imperialista történetírás mindegyre tudatosan elhallgatja, hogy milyen szörnyű károkat okoztak a fasiszta hadseregek a Szovjetunióban. A Szovjetunió a legnagyobb véráldozatok, 20 millió ember fizikai elpusztulása mellett szörnyű anyagi veszteségeket is szenvedett. 1710 város, több mint 70 000 falu és település és kb. 32 000 ipari üzem pusztult el. Kifosztottak 98 000 kolhozt, 1876 szovhozt és 2890 gép- és traktorállomást. A sínhálózat összesen 65 000 km hosszúságban vált a felperzselt föld fasiszta taktikájának áldozatává. Emellett számtalan iskola és kórház is használhatatlanná vált. Az összes anyagi kár, amely ezen értékek elpusztításából, a hadi kiadásokból, az ipar és mezőgazdaság termelési kieséséből az átmenetileg a fasiszta csapatok által megszállt területen előállt, 2569 milliárd rubelt tett ki.[173] Ez olyan összeg, amelyet németek generációinak kellett volna megfizetnie.

A Németországra kirótt jóvátételi teljesítmények ezért az okozott károkkal összehasonlítva kétségtelenül csekélyek voltak. A krimi konferenciával összhangben a potsdami egyezmény IV. fejezete leszögezte, hogy a Szovjetunió jóvátételi igényeit 1. „Németországnak a Szovjetunió által megszállt területéről származó javakkal és megfelelő német külföldi követelésekből fogja kielégíteni", és hogy 2. a Szovjetúnió, Lengyelország jóvátételi igényeit saját jóvátételi részesedéséből fogja kielégíteni. E jóvátételi szolgáltatásokon kívül a Szovjetuniónak Németország nyugati zónáiból is kellett volna szolgáltatásokat kapnia (a potsdami egyezmény IV. 4. szakasza). A szovjet megszállási zóna részére összesen 10 milliárd dollár volt előirányozva. 1950 végéig ebből is jelentős részt, 3658 millió dollár összegben, meg is fizettek. Az ezután még esedékes összeget a szovjet kormány nagyvonalú előzékenysége folytán 1950 májusában 50%-kal, 3171 millió dollárra csökkentették, amelyet 15 éven belül a folyó termelésből származó árukkal kellett kiegyenlíteni. A csökkentés az eredeti 10 milliárdnak kerek harmadát tette ki.[174] 1954. január 1-től a Szovjetunió lemondott azonban a további jóvátételi szolgáltatásokról

[173] Vö. Geschichte der Sowjetunion 1917–1957. Berlin, 1960, 658.

[174] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 7. köt. 354 k., 15. sz. okmány.

(2537 millió dollárról).[175] Ugyanakkor a még meglevő 33 SAG-üzemet is ingyen átadták az NDK-nak; ezek a Szovjetunió által többségükben jól fel voltak szerelve műszakilag és a visszaadásukkor 2,7 milliárd márka értéket képviseltek.[176] Ez az NDK-nak összesen 13,5 milliárd márkát jelentett. A további gazdasági fellendüléshez ez felbecsülhetetlen jelentőségű volt. Ez a lakosság megélhetésére is közvetlenül kihatott, mert egy sor árcsökkentés vált lehetségessé.

A jóvátétel értékelésénél, amelyet az NDK erejéhez mérten teljesített, mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy az NDK ezáltal növelhette tekintélyét a népek közt és új alapra helyezhette viszonyát a Szovjetunióhoz és a többi szocialista országhoz. Másrészt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az NDK-nak az 1945 utáni első tíz évben a háború következményeinek és a súlyos aránytalanságok leküzdése mellett legnagyobbrészt a jóvátételre kellett fordítania gazdasági erejét. Ezek a jóvátételi szállítmányok eleinte a folyó termelésből vett fogyasztási cikkeket jelentettek, mint pl. cipőket és textíliákat, valamint a kálitermelés részeit.[177] Ez azonban hamarosan megváltozott. Már nem a tömegszükséglet árui voltak, hanem bizonyos nagyértékű gépek.[178]

Termelési javak, a gépgyártás termékei szállításának azonban az újratermelés megnehezítéséhez kellett vezetnie. A nagymérvű pusztulás mellett ezek a szállítások a népgazdaságban újabb problémákat vetettek fel. Az 1948. évi jóvátétel az ipari bruttó termelés 10%-át, ill. a nettotermelés 17%-át tette, míg a megszálló szervek részére a bruttótermelés 5%-a, ill. a nettotermelés 8%-a ment.[179]

Természetesen Németország nyugati megszállási zónáit is érintette a jóvátétel. Itt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fasiszta háború által okozott károk az USA-ban és nagy-Britanniában a Szovjetunió által elszenvedett károkkal szemben csekélyek voltak. Az USA gazdasági potenciálja viszont a háború által jelentősen gyarapodott. A nyugati hatalmak mégsem mondtak volna le soha a magas jóvátételről, ha nem akarták volna ezzel a nyugatnémet imperializmus mint a szocializmus elleni bástya restaurációját elérni. Ezért nem szereltek le sok nagy hadifelszerelési üzemet, hanem – a potsdami egyezmény rendelkezései ellenére – meghagyták őket.[180] Mivel ugyanakkor az imperialista megszálló hatalmak a nyugati megszállási zónáknak a Szovjetunióval szembeni jóvátételi kötelezettségek teljesítését szabotálták, a német jóvátételi kötelezettségek

[175] Uo. 240.

[176] Vö. Die Volkswirtschaft der DDR 39; Klassenkampf, Tradition, Sozialismus 626. – A SAG-üzemeket a szovjet katonai közigazgatás parancsai alapján létesítették (1946. márc. 8-i, 1946. okt. 8-i, valamint 167. sz. 1946. jún. 5-i parancs). 202 üzemről van szó, amelyeket eredetileg leszerelésre ítéltek, de azután az NSzEP javaslatára mint szovjet részvénytársaságokat meghagytak azzal a céllal, hogy termelésükkel a jóvátételi kötelezettségüket elégítsék ki. Termelésük jelentékeny részét azonban csakhamar a német igény fedezésére rendelték. Az NSzEP két elnöke W. Pieck és O. Grotewohl a SMAD főnökével, Szokolovszkij marsallal 1947. január 11-én folytatott tanácskozásai után 1947 februárjától a leszereléseket beszüntették és az első 74 SAG-üzemet átadták a tartományi kormányoknak. 1950 májusában az NDK további 23 és 1952 májusában 66 üzemet kapott vissza (Vö. *St. Doernberg:* i. m. 435 kk.).

[177] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 6. köt. 198 k.; Klassenkampf, Tradition, Sozialismus, 532.

[178] *W. Ulbricht:* i. m.

[179] Uo. 121.

[180] Vö. *H. Heininger:* i. m. 193.

nagy részét a szovjet megszállási övezet ill. az NDK viselte. Az NDK polgárainak munkájából származott egész Németország jóvátételi szolgáltatása.[181]

Ezt az ismert nyugatnémet közgazdász dr. Fritz Baade professzor egy, a „Mezinárodni politika" c. csehszlovák folyóiratnak adott interjúban be is ismerte. Ebben kiemelte, hogy az NDK a legkritikusabb időben jóvátételt teljesített: „és ezeket – hangsúlyozom – egész Németországért, tehát az NSzK-ért is teljesítette." Ezzel szemben az NSzK gyakorlatilag nem fizetett jóvátételt, ill. az esetleges jóvátételi teljesítményeket bőségesen kompenzálták külföldi dotációkkal."[182]

Jóvátételi kötelezettségek nemteljesítése és az USA széleskörű kölcsönei vagy közvetlen tőkeberuházásai pedig lehetővé tették a nyugatnémet monopoltőkének, hogy a termelőberendezések műszaki újrafelszerelésénél, üzemek modernizálásánál és mindenekelőtt a munkatermelékenység növelésénél tetemes előnyhöz jusson. Az NDK-nak ezekből az okokból kifolyólag is a gazdasági versenyt lényegesen kedvezőtlenebb feltételek mellett kellett megkezdenie.[183]

7. A nyílt államhatár jelentette különleges feltételek[184]

Az NSzK azonban nemcsak messzemenően kivonta magát a jóvátétel erkölcsi kötelezettsége alól, de ezen túl a nyugati hatalmakkal szövetségben arra használta ki a nyílt államhatárt, hogy az NDK-nak súlyos károkat okozzon. Az NDK népgazdasága ezáltal 1961-ig további súlyos megterheléseknek volt kitéve. Azok a károk, amelyeket az NDK a nyílt határból kifolyólag elszenvedett, kerek 100 milliárd márkát tettek ki.[185] Ehhez jön még a jóvátétel, amelyet az NDK egész Németországért teljesített. Ez összesen oly összeg, amely meghaladja az NDK népgazdaságába 1950 és 1961 közt végzett beruházásokat.[186]

An NDK gazdasági veszteségei már 1949 előtt is tetemesek voltak, de különösen a köztársaság megalapítása óta a szervezett kivándorlás és a szakkáderek toborzása által még nagyobb mértéket öltöttek. Az így toborzott káderek közül sokan az NDK fő- vagy szakiskoláin tanultak. Átlag négyéves tanulmányi időt számítva, az állam minden tanulóra 25 000 márkát fordított. 2–3 éves szakmatanulás költségei pedig 4000 – 6000 márkát tettek ki. De nemcsak a toborzott káderek ellátására, nevelésére és kiképzésére fordított társadalmi ráfordítás okozott nagy veszteségeket a nemzeti jövedelemben, hanem mindenekelőtt a termelésben beállott tetemes kiesés, amely ezáltal keletkezett; hiszen elsősorban oly emberekről volt szó, akik még sokáig a termelő folyamatban álltak volna.

Terjedelmükben kisebbek, de semmiképpen sem lebecsülendők voltak azok a károk, amelyek hatása a Nyugat-Berlinbe átjárás, valutaspekulációk és Nyugat-Berlinbe csempé-

[181] Vö. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 6. köt. 197 és 7. köt. 81.

[182] Die Presse der Sowjetunion, Ausgabe A, Nr. 46. 1965. ápr. 21., 23.

[183] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 7. köt. 85.

[184] Vö. a 2. fejezettel.

[185] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 8. köt. 292 k.

[186] 1950-től 1961-ig 113 272 milliárd márkát fektettek a népgazdaságba. (A számítások alapja: Statistisches Jahrbuch der DDR 1968, 22).

szés által keletkeztek. Tetemes költségeket okoztak ezen túl az NDK és az NSzK közti kereskedelemben állandóan előállt zavarok.[187]

A tőkés államok különböző közgazdászai saját számításokat végeztek az NDK gazdasági kifosztásáról, amelyek igazolták a mi adatainkat. Igy H. Apel, a bridgeporti (USA) egyetem professzora az NDK összes veszteségét, beleértve a szakmunkaerők elvonása által elvesztett termelést és beruházásokat, valamint az ilyen beruházásokból elmaradt hasznot 83,3 milliárd márkára becsülte. Hangsúlyozta, hogy ezek a károk közvetlenül befolyásolták az NDK beruházási tevékenységét.[188]

Hasonló számításokra hivatkozik a nyugatnémet F. Baade professzor is, aki arról szólt, hogy az „NDK potenciálisan 85 milliárd márkát veszített". Szintén kiemeli a termelésben azon káderek által előállott kieséseket, akiket „rendszeresen előnyös kereseti feltételekről szóló ígéretekkel vagy más okokból átcsábítottak".[189] Az amúgy is nagy gazdasági nehézségek tehát a nyílt államhatár által sokszorosan tovább növekedtek. Egyetlen más szocialista ország sem volt ilyen helyzetben.

*

Ez a megállapítás nem túlbecsülése ama problémáknak, amelyeket az NDK-nak meg kellett oldania. Kétségtelenül a többi szocialista ország is, éppen a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában, sok bonyolult feltétellel találta magát szemben. De különbség, hogy valamely ország a szocializmusba való átmenetkor fejlett iparral rendelkezik-e vagy sem, hogy volt-e forradalmi parasztmozgalma, vagy nem, hogy az opportunizmus befolyása a munkásmozgalomban többé vagy kevésbé erős volt-e, és hogy a forradalmi erők erős és tapasztalt, vagy pedig gyenge burzsoáziával álltak-e szemben. A fejlődési problémák legnagyobb része azonban a kapitalizmus által hátrahagyott örökségből, a gazdasági aránytalanságokból stb. eredt. Ezek a tényezők határozták meg nagy mértékben az átalakulás ütemét, formáit és módszereit és az egyes országok kommunista és munkáspártjai politikáját. Hiba volna tehát tagadni a súlyos különbségeket a konkrét kiindulási helyzetek közt és az egyes szocialista országokban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet nivellálását hangsúlyozni.[190]

Ami az NDK-t illeti a kapitalizmusból a szocializmusba való történelmi átmenetkor az általános, különös és egyedi vizsgálásánál kiemelendő az ország és népgazdasága kettéosztásának, az 1961-ig nyílt államhatárnak, és az imperialista NSzK-val való állandó konfrontációnak egyszeri és egyedülálló volta.

Ennek a történelmi folyamat dialektikájában való ábrázolása rendkívüli jelentőségű a fiatal nemzedék, főként a diákság nevelésében. „Némely diák hajlamos arra, hogy a nem személyesen átélt történelmet leegyszerűsítse, győzelmeinket igen logikusnak és magától

[187] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 8. köt. 292 k.

[188] *H. Apel:* East German Miracle? After occupation dismantling and reparations, in: Challenge, The Magazin of Economic Affairs, Vol. 12, Nr. 2, Nov. 1963, 12 (published by Institut of Economic Affairs New York University).

[189] Vö. Presse der Sowjetunion. i. h.

[190] *H. Heitzer:* i. m. 961.

értetődőnek és hibáinkat elcsodálkoztatónak és könnyen elkerülhetőnek tartsa."[191] Ezért a történelmi nevelés és képzés lényeges feladata, hogy a szocializmus győzelmeit és vívmányait „ne ábrázoljuk társadalmi törvények és kommunista eszmények problémátlan 'hatálybalépéseként', sem egyik vagy másik nehézség kicsinyes, pragmatikus leküzdéseként, hanem mint az ideális valóság, törvényszerűség és emberi cselekvés dialektikájának állandó uralását a munkásosztály gyakorlati tevékenysége által szövetségben a parasztokkal és a többi dolgozóval, a párt vezetésee alatt."[192]

Befejező megjegyzések

A hatvanas évek elején a szocializmus további felépítéséhez az NDK-ban minőségileg új belső és külső feltételek jöttek létre.[193] A szocializmus és imperializmus közötti nemzetközi osztályharcban ebben az időpontban jelentős döntések születtek. A politikailag, gazdaságilag és katonailag megerősödött szocialista világrendszer végérvényesen átvette a történelmi kezdeményezést és lényeges változásokat ért el a nemzetközi erőviszonyokban. Mind jobban meghatározta a társadalmi fejlődés fő tartalmát és irányát. Egyre jobban erősödött a szocialista államok közössége, melynek a Szovjetunió képezte a magvát, s amely a Varsói Szerződésben és a KGST-ben szerveződött és ezeket a szervezeteket mindjobban hasznosította.

A hatvanas évek elejéig a legtöbb szocialista országban a munkásosztály és marxista-leninista pártjai vezetésével a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak lényegében már lezárult. Ez az embernek ember által való kizsákmányolása megszüntetését, a szocializmus politikai rendszerének kialakítását és a szocialista termelési viszonyok győzelmét jelentette. Ezzel az osztálystruktúrában alapvető változások mentek végbe és létrejöttek a szocialista nemzetté válás előfeltételei.

Ebben az időszakban az is a fejlődés sajátossága volt, hogy a fejlett szocialista társadalom felépítése a tudományos-technikai forradalom feltételei között zajlott le, a tudomány közvetlen termelőerővé vált.

Az NDK szempontjából a szocializmus teljes felépítésének megkezdésekor különösen jelentősek voltak ezek a minőségileg új külső és belső feltételek. Az NDK, a Szovjetunió és a Varsói Szerződés összes államainak közös akciója biztosította az NDK határait Nyugat-Berlin és az NSzK felé, úgy hogy a szocializmus további felépítése, a szocialista társadalmi rend teljes kifejlesztése ettől kezdve az imperializmus közvetlen gazdasági és polktikai zavaró hatásai nélkül volt folytatható.

Az államhatárnak 1961. augusztus 13-án történt biztosítása után az NDK-ban először a szocilaizmus gazdasági alapjait stabilizálták. A feladat a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet eredményeinek megszilárdítása, valamint az olyan még meglevő aránytalanságok kiküszöbölése ovlt, mint amilyen a nyersanyag előteremtése és a

[191] *G. Schirmer:* Erfahrungen und Probleme der weltanschaulichen Bildung und Erziehung der Studenten. Leipziger Universitätsreden, Neue Folge, Heft 39, Leipzig 1976. 28.

[192] Uo.

[193] Vö. ehhez és a következőkhöz: Klassenkampf, Tradition, Sozialismus 679 kk.; DDR. Werden und Wachsen, 391 kk.

feldolgozó kapacitás, a lakosság vásárlóereje és az árukínálat között mutatkozott. Vonatkozott ez azonban éppúgy a növekvő munkaerőszükséglet és a korlátozott tartalékok, a munka termelékenység és az átlagbér közötti aránytalanságokra.[194]

Anélkül, hogy az így a hatvanas években elért eredményeket lebecsülnénk, mégis meg kell állapítani, hogy a népgazdaságnak egy ötéves tervidőszak keretében elérhető legnagyobb teljesítménynövekedés az NDK-ban a NSzEP 1971. évi VIII. pártkongresszusa óta következett be. Ez a pártkongresszus minden irányban kijelölte azokat a feladatokat, amelyeket a fejlett szocialista társadalom kialakításakor meg kell oldani. A fő feladat megoldásán való munkálkodás, amelyben gazdaság- és szociálpolitika szilárd egységet képez, a népgazdasági teljesítő erő dinamikus növekedéséhez és az emberek életszínvonalának lényeges növeléséhez vezetett. Kimunkálták az eszközöket ahhoz, hogy az NDK történetében eddig legkiterjedtebb szociálpolitikai programot megvalósítsák.

Kiindulva a történelmi vívmányokból, amelyeket a munkásosztály és az NDK minden dolgozója a párt vezetése alatt kiharcolt, és az új társadalmi követelményeknek megfelelően a NSzEP IX. pártkongresszusán 1976 májusában a következő szakaszra célul tűzhette: „a Német Demokratikus Köztársaságban továbbra is fejlett szocialista társadalom kialakulását és így alapvető feltételek megteremtését a kommunizmusra való fokozatos átmenethez".[195]

Лотар Бар:

Условия исхода и развития народного хозяйства ГДР во время антифашистско-демократического преобразования и закладки фундамента социализма (1945–1961 гг.)

(Резюме)

В статье рассматривается процесс, в результате которого ГДР стала одним из 10 ведущих промышленных государств мира, одним из самых развитых в экономическом отношении стран.

В успехе развития основную роль играл СССР, который разгромив фашизм поднял и мировой революционный процесс на новый, высокий уровень.

Антифашистские силы народа, проживающего на восточной части Германии, в борьбе за демократическое преобразование опирались на Советский Союз, который содействовал этому процессу, широко поддержал и обеспечил его.

Но борьба велась в чрезмерно тяжелых и сложных условиях, главным образом потому, что экономический исходный пункт ГДР во многих отношениях был более неблагоприятным, чем в ФРГ.

На восточной части Германии война причинила существенно большие ущербы, чем на западной части. Поэтому после войны западно-германская промышленность обладала большей мощностью, чем до войны. На восточной части тяжелые вреды получились и в транспортных средствах. В сельском хозяйстве крупные территории стали путыней вследствие боевых действий. Народное хозяйство даже и ныне тяжело затрагивают влияния мировой войны на

[194] DDR, Werden und Wachsen, 402.

[195] Az NSzEP programja.

человеческие производственные силы. После войны структура населения по возрасту и по родам оказалась чрезмерно неблагоприятной. Начиная с конца 1950-х годов народное хозяйство ГДР уже не располагало трудовыми резервами, даже в наши дни оно не может умножать число продуктивных рабочих.

После войны родилось очень мало детей, потом естественное увеличение прироста населения значительно сократилось вследствие регулярного снятия рабочей силы со стороны ФРГ, которое было направлено, в первую очередь, на молодых граждан и это означало хиатус не только в процессе работы, но и в области заведения семьи.

Расходы на восстановления учебных заведений и на подготовку новых кадров значительно нагрузили народное хозяйство ГДР и все это произошло в такой период, когда грубая непропорциональность в промышленности требовала капитальных вложений с большими суммами.

Вследствие раскола Германии для народного хозяйства ГДР самые большие диспропорции появились в области тяжелой промышленности. Из этого вытекала и диспропорция металлообработки и цветной металлургии. Хаотическим было отношение между промышленностью и производством сырья. Трудности только продолжали усиливаться вследствие неблагоприятного состава мощности энергии ГДР.

В области химической промышленности ГДР относительно быстро достигла довойного уровня производства, хотя структура последнего и ассортимент продуктов еще долгое время оказались неудовлетворительными.

В текстильной промышленности трудности вытекали из того, что вследствие внешнеторгового бойкота стран-поставщиц почти невозможной стала покупка некоторых сырьевых материалов, которые до войны были импортными. Подобное положение складывалось и в кожевенной промышленности.

Изложенные диспропорции привели к значительному концентрированию промышленных капиталовложений главным образом на производство сырья и энергопромышленность. В других отраслях уменьшающиеся капиталовложения создали затруднения в области развития.

Тяжелые экономические трудности можно было бы уменьшать с помощью интенсивных хозяйственных отношений между двумя германскими государствами. Основой этого могло бы служить исторически возникшее в Германии распределение труда.

Поставки, которые начались с некоторыми потрясениями в первые годы, с 1950 г. почти полностью остановили западно-германские власти. В интересах преодоления трудностей, возникших вследствие политики эмбарго, ГДР переориентировала свою внешнюю торговлю, в первую очередь, в реляции социалистических стран. Важнейшим ее партнером во внешней торговле стал Советский Союз.

Новую и более эффективную форму экономических связей между социалистическими странами означал СЭВ, к которому в 1950 году присоединилась и ГДР.

На хозяйство ГДР годами падали и значительные репарационные обязанности. ФРГ причинила значительный ущерб ГДР через открытые государственные границы. Сумма этого ущерба и репарации превысила стоимость капиталовложений, осуществленных в период между 1950 и 1961 годами.

ГДР совладала с тяжелыми экономическими трудностями, не в последнюю очередь с помощью социалистических стран, и IX съезд СЕПГ в мае 1976 г. справедливо ставила себе целью „. . . формировать развитое социалистическое общество и таким образом создать основные условия для перехода к коммунизму . . . "

Lothar Baar:

Les conditions de départ et de dévélopment de l'économie nationale de la RDA pendant l'époque de la transformation antifasciste-démocratique et pendant celle de l'établissement des bases du socialisme

(Résumé)

L'étude suit le processus par la suite duquel la RDA est devehue l'un des dix pays industriels dirigeants les plus dévéloppés économiquement.

Pour atteindre ce succès, l'Union Soviétique jouait un rôle décisif, qui, en écrasant le fascisme, a démané le processus de la révolutin embrassant le monde entier.

Dans les parties orientales de l'Allemagne, les forces antifascistes du peuple, au cours de la lutte menée pour la transformation démocratique, pouvaient prendre pour point d'appui l'Union Soviétique qui aidait, sollicitait et rendait possible ce processus. Mais la lutte se passait parmi des conditions graves et compliquées, en premier lieu parce que les bases économiques de la RDA étaient de plusieurs points de vue moins favorables que celles de la RFA.

A l'Est de l'Allemagne, les dégats matériaux causés par la guerre étaient beaucoup plus grands qu'à l'Ouest.

C'est pourqui l'industrie ouest-allemande disposait d'une capacité plus importante après la guerre qu'avant la guerre.

Sur les territoires de l'Est, d'immenses dégats se produisaient concernant les moyens de transport. Dans l'agriculture, de grands territoires sont devenus déserts par la suite des actions guerrières. L'économie nationale de la RDA était gravement atteinte par les conséquences de la guerre mondiale surtout dans le domaine des forces productives humaines. Après la guerre, la répartition de la population selon l'âge et selon le sex a montré une structure très défavorable. Dès la fin des années de cinquante, l'économie nationale de la RDA ne possédait plus de réserves de main d'oeuvre, et même aujourd hui, elle ne peut pas augmenter le nombre des travailleurs produtifs.

Après la guerre ne sont nés que peu d'enfants, et la poussée démographique naturelle était importamment diminuée par la séduction regulière de main d'oeuvre effectuée par la RFA. Ce dernier fait concernait en premier lieu les jeunes citoyens et cela signifiait une perte considérable non seulement dans le processus de travail, mais aussi dans le domaine des mariages.

Les frais de la reconstruction des établissements d'enseignement et de la formation du recrutement des cadres ont signifiquamment chargé l'économie nationale de la RDA, et en plus, tout cela se passait à une époque où les graves disproportions survenues dans l'industrie exigeaient des investissements de grand volume.

Par la suite de la division en deux parties de l'Allemagne, les plus graves disproportions pour l'économie de la RDA se sont montrées dans le domaine de l'industrie lourde. De ce fait venait également la disproportion de la métallurgie et de l'usinage des métaux. Une situation bien confuse caractérisait l'industrie et l'industrie de matière première. Les difficultés étaient augmentées par la composition bien défavorable de la capacité d'énergie de la RDA.

Dans le domaine de l'industrie chimique, la RDA a atteint relativement vite le niveau de production d'avant- guerre bien que sa structure et le choix des produits n'aient pas été suffisants.

Dans l'industrie de textile, les difficultés sont survenues du fait que l'achat de certaines matières premières importées avant la guerre était devenu presque impossible par la suite du blocage effectué dans le commerce extérieur des pays fournisseurs. C'était la même situation dans l'industrie de cuir également.

Les disproportions mentionnées ont causé la concentration des investissements industriels en grande partie à l'industrie de matières premières et d'énergie. Dans d'autres branches, les investissements diminants ont causé des difficultés dans le domaine du dévéloppement.

Les graves problèmes économiques pouvaient être diminués par des relations économiquqes intensives entre les deux Etats allemands.

Pour cela aurait pu servir en base la coopération historiquement formée en Allemagne.

Les transports effectués avec plus ou moins de problèmes étaient arrêtés presque totalement par des autorités ouest-allemandes à partir des annés ı de cinquante. La RDA a réorienté son commerce extérieur en premier lieu vers les pays socialistes pour pouvoir surmonter les diffivultés survenues par la suite de la politique d'embargo. L'Union Soviétique est devenue le plus important partenaire dans son commerce extérieur.

Le COMECON constituait une nouvelle forme plus efficace des relations économiques entre pays socialistes. En 1950, la RDA s'est associée également à cette organisation.

Pendant des années, l'économie de la RDA était chargée par d'importantes réparations. La RFA a causé d'immenses dégâts à travers des frontières ouvertes. Le montant de ce dégât et celui des réparations excédait la somme totale versée pour des investissements effectués de la RDA entre 1950 et 1961.

La RDA s'emportait sur les graves difficultés économiques, non en dernier lieu avec l'appui des pays socialistes, et le IXe Congrès du Parti organisé en mai 1976, pouvait prendre pour but à juste titre: „la formation de la société socialiste dévéloppée est l'établissement des conditions fondamentales pour la transition au communisme."

KÖZLEMÉNYEK

Vékony Gábor:

ADATOK JULIANUS UTAZÁSÁNAK TOPOGRÁFIÁJÁHOZ*

A magyar őstörténet vizsgálatakor különös jelentősége van a „Magna Hungaria"-kérdéscsoportnak, így a kérdéscsoport alapvető forrása, Julianus utazása adatainak. Az értékelések azonban sok vonatkozásban eltérnek egymástól, néha úgy tűnik, hogy alig vagyunk közelebb a kérdés megoldásához, mint az adatok első vizsgálata idejében. Sokan ugyan, és a tudományos közhit általában szorosan egybekapcsolja Julianus útját a baskir-magyar kérdéssel, ugyanabban az összefüggésben vizsgálva az arab források és Julianus útjának adatait. Ezt az összekapcsolást csak Bromberg[1] és Perényi[2] nem veszik figyelembe, s ténylegesen más adatokhoz jutnak így Julianus Magna Hungariajának meghatározásakor. Itt kell említenünk azokat a véleményeket is, amelyek Julianus útja forrásainak értékét vitatták, így korábban Vámbéry[3] és Mészáros,[4] legutóbb pedig alaposabb érvekkel Sinor.[5] Ezekre a kételyekre – Sinor után is – érvényesnek tartható Gombocz megjegyzése: „. . . . senki, aki az itt felsorolt adatokat (vagy legalább egy részüket) ismeri, józan ésszel nem kételkedhetik abban, hogy *Julián* 1235/6-ban csakugyan járt . . ., s hogy 1237/8-ban újra megkísérlette eljutni Nagymagyarországba."[6] Okkal maradt itt ki Gombocz szövegéből a *Volga-Bjelaja vidék*, mert megjegyzése ezzel együtt, mint alább látni fogjuk, aligha tartható. Julianus útja forrásainak Sinor-féle magyarázatára korábban magam is gondoltam (összekapcsolva a Julianus-féle Magna Hungaria kérdését a baskir-magyar kérdéssel), azonban Sinor érvei közül csak az meggondolkoztató, hogy Aubry de Trois Fontaines[7] és Mathias Parisiensis[8] Magna Hungariara vonatkozó adatai kizárólag a

*Perényi József közelmúltban megjelent cikke (A Keleten maradt magyarok problémája. Száz. 109. 1973. 33–61) időszerűvé teszik a Magna Hungaria kérdés újbóli tárgyalását. Mivel dolgozatunk nagyobb része nem érintkezik közvetlenül a Perényi József által tárgyalt témával, indokolatlannak látszik a cikkére való részletes hivatkozás. Annyit mindenesetre meg kell jegyeznem, hogy a kései adatokat részben hozzá hasonlóan értékelem.

[1] *J. Bromberg:* Zur Geographie der Reisen des Dominikaners Julian. Finnisch-Ugrische Forschungen 26 (1940). Anzeiger (a továbbiakban: FUF Anz.) 60. skk.

[2] *Perényi J.:* A Magna Hungaria kérdéshez. Magyar Nyelv (a továbbiakban: MNy) 55 (1959) 385. s kk., 488. s kk.

[3] *Vámbéry Á.:* A magyarok eredete. Bp. 1882. 487. skk.

[4] *Mészáros Gy.:* Magna Hungaria. Bp. 1910.

[5] *D. Sinor:* Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie. Bulletin of the Oriental and African Studies (a továbbiakban: BSOAS) 14–2. (1952) 589. skk.

[6] *Gombocz Z.:* A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. Nyelvtudományi Közlemények (a továbbiakban: NyK), 46. (1923–26) 25.

[7] Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. XXIII. 942.

[8] Mathias Parisiensis VI 75. ed. Luard.

Julianus-levélre mennek vissza.[9] Ez az érv viszont elveszti erejét, ha meggondoljuk, hogy a Julianus-levelet egész Európában terjesztették, míg a Riccardus-jelentés a római curia számára íródott, így adataik felhasználási lehetősége közt jelentékeny különbség van. Ha Sinor a Julianus-levél azon helyére hivatkozik, ami szerint Magna Hungaria magyarjai 14 (tulajdonképpen 15) évig harcban álltak a tatárokkal,[11] másrészt valamilyen származási kapcsolatban kell állnia a Riccardus-jelentés adatával, ami szerint Magna Hungaria magyarjai és a tatárok egymással szövetségben 15 országot meghódítottak.[12] Bármi is legyen azonban az idézett két szöveghely viszonya, a Julianus-levél adatát nem lehet annyira szó szerint venni, mint Sinor teszi (nem is egyeztethető a más adatokból igazolható történeti eseménysorral), s ilyen érvek alapján végül is azt állítani, hogy a Riccardus-jelentés a Julianus-levél felhasználásával készített hamisítvány. Ugy látszik, hogy egy Sinoréhoz hasonló magyarázat legfeljebb olyan formában lenne fenntartható, amely a Riccardus-jelentés útleírását, ill. lényegében az egész jelentést Otto frater útjára vonatkoztatja. A dolog lényegén azonban ez sem változtatna, a Riccardus-jelentés és a Julianus-levél ebben az esetben is önálló forrásokként volnának kezelendők, mert a Riccardus-jelentés Otto útjának adatait és esetleg a Julianus-levél egyes adatait rögzítené. Forráselemző szempontból tehát lényegtelennek látszik, hogy Julianus egy utat tett-e avagy kettőt, mert a Riccardus-jelentés – részletes útleírásával – nem lehet a Julianus-levélről készített apokrif irat.

A Magna Hungaria kérdéskörrel foglalkozók fentiek értelmében három csoportra bonthatók: 1. A Julianus út forrásainak értékét tagadókra (Vámbéry, Mészáros, Sinor); 2. a forráscsoportot a baskir-magyar kérdéstől külön kezelő kutatókra (Bromberg, Perényi) és végül 3. a forráscsoportot a baskir-magyar kérdéssel összefüggésben tárgyalókra (Pauler, Munkácsy, Thury, Nagy G., Gombocz, Németh Gy., Zichy, Czeglédy, Györffy stb.). Láthatjuk, hogy a kérdéscsoport kutatóinak többsége szoros összefüggést lát az arab források baskir-magyar azonosságra vonatkozó adatai és Julianus Magna Hungaria-ja között. Ezt a nézetet a Julianusszal egykorú források is támogathatják: Piano *Carpini* V 29. „... Bascart (var. Bosarcos, Biscart, Baschares), id est Hungariam magnam ..."[13]; Benedictus *Polonus* 8. „... postea Bascardos, qui sunt antiqui Ungari ..."[14]; Willelmus de Rubruk XXI 1. „... Ydioma Pascatur et Ungariorum idem est ...",[15] XXI 5. De illa regione Pascatur exierunt Huni, qui postea Hungari ...".[16] Ha ezekhez az adatokhoz hozzávesszük, amit Rubruk forrásából ír: „Hoc quod dixi de terra Pascatur, scio *per fratres predicatores, qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum,* ... Alia possunt sciri per cronica ...", akkor egyértelműen arra kellene gondolnunk, hogy Julianus valóban Baskiriában járt. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Gombocz a

[9] Vö. *D. Sinor,* BSOAS 14–2.599.

[10] *H. Dörrie:* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Göttingen 1956. 173. Ep. de vita Tartarorum $1_{,3\,4}$ (a sor alatti szám a szakaszon belüli mondatot jelzi a szövegkiadásban).

[11] Vö. *Gombocz Z.:* i. m. 11.

[12] Riccardus (a továbbiakban: Ricc.) $4_{,\,8-9}$, *Dörrie,* Drei Texte 158.

[13] *A. van den Wyngaert:* Sinica Franciscana. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV. I. Ad Claras Aquas 1929. 73.

[14] Uo. 138.

[15] Uo. 218–219.

[16] Uo. 220.

Rubruk által említett barátok kapcsán a harmadik dominikánus expedíció eltűnt tagjaira gondol, úgy, hogy közben tévesen értelmezi a forráshely bizonyos részeit.[17] Györffy szerint az adat „Julianus és domonkos rendtársainak utazására való célzás",[18] s így mindenesetre Rubruk helye magyarországi dominikánusokra vonatkozik, értesüléseit magyarországi domonkosoktól szerezte. Ezek közvetlen tudását azonban jól rögzíti a Riccardus-jelentés és a Julianus-levél, amelyekben viszont nem esik szó a baskir-magyar kapcsolatról. A Magna Hungaria-Baskiria azonosításának első nyugati adata csak 1245-től tűnik fel, Piano Carpini útijelentésében. Aligha vitatható, hogy Carpini azonosítása nem származhat magyarországi domonkosoktól, földrajzi excursusa, ahol a Magna Hungaria-Baskiria azonosítás szerepel,[19] valószínűleg a Batu udvarában eltöltött időszak adatait összegzi. Leírását ugyanis Batu ordajának elhagyása eseményeihez kapcsolja, a további út részletezése előtt. Ugyanakkor az adatokat a kun területek köré csoportosítja, noha azok egy része a további úttal válik számára ismertté. Volga menti tájékozódási központra utal az is, hogy a kunok déli szomszédjaiként elsőnek az alánokat nevezi meg. Mindebből az a feltevés következhetne, hogy Carpini a Magna Hungaria-Baskiria adatot, ill. a magyar-baskir azonosítást Batu ordajában ismerte meg. Kérdés természetesen, mennyiben képzelhető el ennek lehetősége. Már Gombocz arra gondolt, hogy az arab tudós hagyomány baskir-magyar azonosítása a mongol káni udvar*ok*ban is el volt terjedve.[20] Perényinek ezt lényegében bizonyítani is sikerült,[21] ugyanis J̌uvainī I 225 azt írja, hogy Batu az oroszok, kipcsakok és alánok leverése után a kelârok és bašγirdok keresztény és frankok mellett lakó népei ellen fordult.[22] Rašīdu-'d-Dīn 54. pedig, hogy a hercegek (sc. Batu és társai) elfoglalták a „Bāshqurd, *Mājār, Sāsān" népek területét és előzték a *Kilarnak nevezett uralkodójukat.[23] Szempontunkból lényegtelen, hogy Pelliot J̌uvainī *kelār* és *bašγird* névalakjait Rašīdu-'d-Dīn 44. **bōlar* és *bašγird* alakjaival egyezteti,[24] mert a baskir név itt mindenképpen magyarországi lakosokra vonatkoztatható, ami az uralkodó „király" nevének említéséből is kiderülne, ha a leírt események nem vonatkoznának világosan a magyarországi tatárjárásra. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a mongolok a keler és majar mellett a magyarokat baskir néven is ismerték, ez pedig egy eredeti baskir-magyar azonosítás eredménye lehet, nem valószínűtlen, hogy éppen ez magyarázza a névkettőzéseket. Ugyanakkor feltétlenül figyelemreméltó, hogy a Mongolok titkos történetében nincs meg a baskir-magyar azonosítás, az ott szereplő *bajigit* Pl. név ugyanis feltétlenül az Ural vidéki baskirokat jelöli. A Titkos történet népfelsorolása[25] ti. világosan *két itinerárium* adataiból tevődik össze:

1. kanglin, kibcsaut, badzsigit, oroszut, madzsarat
2. aszut, szaszut, szergeszüt, kesimir, bolar, keler.

[17] *Gombocz Z.:* i. m. 20.

[18] Napkelet felfedezése. Közreadja *Györffy Gy.* Bp. 1965. 537. j.

[19] *Piano Carpini* IX 20., *Wyngaert:* i. m. 111–112.

[20] *Gombocz Z.:* i. m. 31.

[21] *Perényi J.,* MNy 55. 490–492.

[22] *J. Minorsky:* Caucasica III. BSOAS 14 (1952) 223.

[23] Uo. 227.

[24] *P. Pelliot:* Notes sur l' histoire de la Horde d'Or. Paris. 1950. 136. skk.

[25] A mongolok titkos története. Fordította *Ligeti L.* Bp. 1962 (a továbbiakban: MTT) XII (262).

Az MTT XII (270) már más helyen adja a madzsarat nevet, ugyanakkor a keler név itt is a bolar után következik. A névsor kettéválasztása után tisztán áll előttünk egy K-Ny és egy D-É irányú útvonal, amelyekben a másként sem magyarázható adatokon kívül (kesimir = ? Kasmir) tulajdonképpen minden a helyén van. Ezért aztán igazat kell adnunk Perényinek abban, hogy a mongol vezető körök nem azonosították a magyarokat a baskirokkal,[26] pontosabban, az a körülmény, hogy az MTT-ben nem tükröződik a baskir-magyar azonosítás, arra utal, hogy Carpini erre vonatkozó tudós adata nem származhat Güyük környezetéből. Ezen kívül viszont Carpini hosszabb ideig csak Batu környezetében tartózkodott, sőt itt került első ízben kapcsolatba a mohamedán tudományossággal is, amikor a pápai levelet orosz, szaracén (= perzsa) és tatár írásra fordították le (IX 16.). Carpini azonosítása így minden valószínűség szerint Batu udvarából származik, s tőle 1247 után akadálytalanul elterjedhet Európában, mint ahogy megjelenik Magyarországon is a hun-magyar krónika szerzőjénél a 13. század hatvanas éveiben. Ebben az összefüggésben érthetők Rubruk szavai, miszerint a Baskiriáról mondottakat (magyar) domonkos szerzetesektől hallotta. Carpini ugyanis beszámolt IV. Bélának útjáról,[27] de Béla tatároknál járt követei is terjeszthették a Baskiria-Magna Hungaria azonosságot, amely így Európában, de Magyarországon is 1247/8-tól datálódik, vagyis minden további adat az ekkoriakból származtatható. Nincs tehát kényszerítő okunk arra, hogy ezt az azonosítást a magyar domonkos expedícióktól származtassuk, éppen ezért, mint azt Perényi írja: „. . . . nyilvánvaló, hogy Magna Hungaria fekvésének pontos meghatározásához csakis Riccardus jelentését, Julianus leveleit . . . használhatjuk fel".[28]

Nézzük meg tehát, milyen következtetéseket vonhatunk le a fentebb kijelölt forrásokból. A Riccardus-jelentés leírása nem teszi problematikussá az expedíció útvonalát Tamanig (Matrica), a Taman-Alánia útvonal meghatározásánál azonban már bizonytalanságok mutatkoznak. Perényi a 13 napi út végpontjaként Krasznodar és Sztavropol környéke közt ingadozik.[29] Cholnoky az alánok fahordásából a Kaukázus közelségére következtet,[30] s ekkor a barátoknak nemcsak Sztavropol környékét kellett elérniük, hanem azon túl is kellett jutniuk. Ez persze mintegy 500 km-es útszakaszt jelent, aminek megtétele csak lovas utazással képzelhető el.[31] Úgy tűnik az alániai tartózkodás helye pontosabban is meghatározható. Itt ugyanis valamilyen kereskedővárosnak kellett lennie, csak így válik érthetővé, hogy a tatároktól való félelem miatt nem indult karaván,[32] de a két barát áruba bocsátása[33] is csak valamilyen rabszolgapiacon képzelhető el. Bizonyos, hogy ez a helység a Taman-Szakszin közötti kereskedő úton feküdt. Mivel azonban a barátok (Gerhardus és Julianus) észak felé (erre vö. alább) is karavánúton mentek, az alániai városon D-É irányú útnak is át kellett mennie. Ez a Derbend felől jövő út aligha lehet topográfiai okok miatt, így a D-É irányú karavánutat az Alán-kapu határozhatja

[26] *Perényi J.*, MNy 55. 490.
[27] *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése 31.
[28] *Perényi J.*: i. m. 493.
[29] Uo. 494.
[30] *Cholnoky J.*: Julianus barát. Turán 18 (1923) 4.
[31] Vö. *Perényi J.*: i. m. 494.
[32] Ricc. 2_{21}, *Dörrie*, Drei Texte 154.
[33] Ricc. 2_{24-25}, *Dörrie*, 155.

meg. Ekkor pedig Alánia kereskedővárosa a Kuma nagy kanyarai, valószínűleg a második nagy kanyar mellett, körül volt. Ez a pont sajátosan egybeesik a forrásokban később adatolt Madžar város helyével.[34] Ettől a ponttól kell tehát számítanunk a további utat, amely, mint azt a késői kutatás egységesen elismerte, északi irányú volt. Madžar környékéről ugyanis két út indul ki, az egyik Szakszin irányában, a másik észak felé. Mivel Julianus útjának későbbi topográfiai adatai (Veda, Bundaz) a Volgától nyugatra eső területre utalnak, a barátok csak az utóbbi úton indulhattak el. A szakszini irányt az is kizárhatja, hogy a Volga túlsó partján már tatár uralom volt,[35] erre közvetett utalás történik a Riccardus-jelentésben is.[36] A szerzetesek „néhány pogány társaságában" 37 napi utat tettek meg, s az út 37. napján *Veda* tartomány *Bundaz* nevű városába érkeztek.[37] Legutóbb Perényi a 37 napi utat 740 km-nek számította,[38] hihetőleg azonban ebben az esetben nem számíthatunk napi 20 km-es átlagot. A barátok ui. „continue" mentek,[39] ami egyrészt pihenőnap hiányát jelenti, másrészt valószínű, hogy egy erősebb, folyamatos menetelésről van szó. Emlékeznünk kell arra, hogy Alániából a tatároktól való félelem miatt nem indult karaván, következésképp, ha néhányan elindultak, bizonyára megerőltető, sietős utat tettek meg. A barátok erős legyengülése, amely Gerhardus életét követelte, feltehetően nemcsak ellátottságuk hiányosságának következménye, hanem a megerőltető útnak is. Fenti okok miatt minden bizonnyal legalább napi 25 km-es átlagot, ha nem többet kell számolnunk. Ez pedig legkevesebb 925 km-es utat jelent, ami a Kuma-kanyar (Madžar) és Penza közötti távolság, azaz a Szura-hajlat vidékét kapjuk végpontul.

Ebben az összefüggésben figyelemre méltó lehetne Bromberg Bundaz = Penza azonosítása,[40] ha azt a város 17. századi alapítása nem cáfolná.[41] Kézenfekvőbb a *Bundaz* alak mögött a *burtas* nevet keresnünk. Ibn Haukāl, Indrīsī és Jākūt említik, hogy a burtasoknak van Burtas nevű városuk,[42] sőt Burtas helyneveket ma is ismerünk, pl. 4 falut a volt penzai kormányzóság kerenszki járásából,[43] így valószínűnek vehető, hogy a Bundaz egy *Burdaz* alak elírása.[44] Sinor szerint ugyan Györffy azonosítása alig meggyőző,[45] amivel szemben rá kell mutatnunk, hogy a Burtas = Bundaz azonosítás mellett szólhat a Veda területnév is. Utóbbit Bromberg a Vjada folyó nevével egyezteti, de ez az alak, mint népnév ismert 13. századi orosz forrásból. Az 1225-ben, Novgorodban írt „Slovo o pogibeli Russkoj zemli"[46] szerint a következő keleti népek adóztak Vladimir

[34] *Rtveladze,* Sovetskaja Archeologija 1972–3. 149. skk. 1. kép.
[35] *R. Grousset:* L'empire des steppes. Paris. 1938. 308.
[36] Ricc. 2_{21}, *Dörrie,* 154.
[37] Ricc. 3_{77}, *Dörrie,* 155.
[38] *Perényi J.,* MNy 55. 495.
[39] Ricc 3_{11}, *Dörrie,* 155.
[40] *J. Bromberg,* FUF Anz. 26. 68.
[41] *Czeglédy K..:* Magna Hungaria. Száz., 1943 283/2. j.
[42] *Györffy Gy.:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 72.
[43] *A. M. Ščerbak:* Materialy i issledovanija po archeologii SSSR (a továbbiakban: MIA) 75. M-L. 1959. 374/102. j.
[44] Vö. *Györffy Gy.:* Krónikáink és a magyar őstörténet 73., *Perényi J.:* i. m. 496.
[45] *D. Sinor,* BSOAS 14–2. 592/1. j.
[46] Keletkezésére: *M. N. Tichomirov:* Trudy Otdelenije drevnerus. lit-ry, IRLI AN SSSR VIII. 1951. 243–244.

Monomachosnak: burtasy, čeremisa, vjada, mordva.[47] A vjada nevet Gudzij a vótokkal azonosítja,[48] Rybakov a Vjatka folyó menti udmurtokkal,[49] Tichomirov a Vad vidéki mordvákkal.[50] Az előbbi két azonosítást egyszerű topográfiai okok zárják ki, a Slovo alapján a vjada nevet a burtaszok, cseremiszek, mordvinok területének figyelembevételével kell elhelyeznünk. Ha az orosz népsor topográfiai viszonyt is jelöl, Vjada a cseremiszek és mordvinok közé helyezhető, azonban egy ilyen topográfiai rend itteni meglétét kizárja a burtaszok és cseremiszek egymás melletti említése. Vjada területe így csak megközelítőleg határozható meg a mellette felsorolt nevek segítségével. Ugyanakkor a „Slovo" felsorolása első olvasásra mintha kizárná feltevésünket, Vjadának a burtaszok területével (ill. annak egy részével) való azonosítását. Ezt a nehézséget azonban kikerülhetővé teszi az a körülmény, hogy a névsor csak a burtaszokat jelöli nevük plurálisával, a többi esetben *-a* területnévképzővel ellátott neveket találunk. Nem elképzelhetetlen ezért, hogy a burtaszok kétszer szerepelnek az adózó keleti népek között, egyszer népnevükön, egyszer területük nevével. Erre a másik két nép esetében nem kerülhetett sor, mivel területnevük népnevükből képzett. Aligha kell viszont közismert példákat idézni arra, hogy egykori forrásaink hogyan gyarapítják az alávetett, legyőzött stb. népek számát az egy-egy népre vonatkozó különböző nevek együttes felsorolásával (legközelebb ilyen adatot az MTT-ben találunk). A Vjada területnév másrészt jól összhangba hozható a Riccardus-jelentés adatával, amely Vedát területként jelöli.[51] Ide kell vonnunk a Julianus-levélnek azt az adatát is, amely aprólékosan részletezi a Volga-kanyar vidékének tatár meghódítását, de nem említi a burtasz nevet, ugyanakkor a *bolgárok után* egy Wedin-ről szól.[52] Ez a név pedig a *Veda (Vjada)* megfelelője lehet, egy *Vjad-* földrajzi névből *-in* végződéssel képezve. Így Sinor kétségét aligha tudjuk alátámasztani, mivel a Veda (Vjada) név a burtaszokkal hozható kapcsolatba, ennek megfelelően az egyébként is meggyőző Bundaz = Burtas azonosítást valósnak kell tartanunk. Ebből viszont az is következik, hogy Julianusék 37 napi útjuk végén mindenképpen elérték Penza környékét, mert a burtaszok déli határát a Tambov-Kujbisev vonal határozza meg, legalábbis *burtasz* helynevek a Tambov-Kujbisev-Kazan-Gorki négyszögön kívül nem találhatók.[53]

Bundaz = Burtasból a szerzetesek egy másik városba mennek át, amelyik nyilván még burtas területen volt. Ez egyértelműen kiderül abból, hogy a város mohamedán lakosságú, mivel Julianusék egy mohamedánnál (szaracén) találnak helyet, s Gerhardus halála után Julianus egy mohamedán pap szolgájaként megy a *pogány* Magna Bulgariaba. Hogy hol feküdt ez a burtas város, azt nehéz lenne megmondani, ugyanígy nehézségekbe ütközik meghatározni annak a bolgár városnak a helyét, ahova Julianus eljutott. Mindenesetre a jelentés bolgár területét meghatározza lakóinak pogány volta,[54] amely így

[47] *N. K. Gudzij:* Xrestomatija po istorii drevnerusskoj literatury. Leningrad 1935. 154., *J. K. Begunov:* Pamjatnik russkoj literatury XIII veka „Slovo o pogibeli Russkoj zemli" M-L. 1965.

[48] *Gudzij:* i. m. 154/g, j.

[49] *Rybakov:* Sovetskaja Archeologija 17 (1953) 30/1. j.

[50] *Tixomirov,* i. h.

[51] Ricc 3,$_{17}$, *Dörrie,* 155.

[52] Epistola de vita Tartarorum (a továbbiakban: Júl.) 1,$_{36}$, *Dörrie,* 173.

[53] *Ščerbak:* i. m. 374.

[54] Ricc 3,$_{13}$, *Dörrie,* 156.

a Volgától nyugatra, a Volga-Szura között fekvő vidékkel,[55] ill. a bolgár fennhatóság alatt álló mordvin részekkel,[56] azaz az Alatyr és részben a Pjana mentével azonosítható. A terület körvonalazásával azonban alig jutunk közelebb Julianus útvonalának megrajzolásához. A további adatokból nagyon kevésre tudunk visszakövetkeztetni. A Magna Bulgaria városában megismert magyar asszony szerint két napi távolságra találhatók a magyarok,[57] akikre Julianus az Ethyl (= Volga) folyó közelében bukkan.[58] Valószínűnek kell vennünk, hogy itt a két napi út lovasútként számítandó, mivel távolabbi interetnikus házasságok gazdagabb családok között mennek végbe, így aligha feltehető, hogy a bolgár városában fellelt magyar nő nem lovasútként ismerte ezt a távolságot. A bolgár arisztokrácia és a mordvin felső réteg között vannak is ilyen házasságokra adataink.[59] A bolgár város és az Ethyl *közelében* levő magyarok közti út ezért 100 km körüli távolságnak felel meg. A fentebb meghatározott pogány bolgár területet (amely természetesen nem etnikai, hanem politikai értelemben veendő) figyelembe véve, a Julianus által említett város egy, Izna környékétől Alatyron keresztül a Pjana forrásvidékéig húzódó vonalon helyezkedhetett el. Ez a vonal a Volga vonalától 100 km-nél nagyobb távolság megrajzolásával állítható elő (a „iuxta flumen magnum Ethyl" kifejezés miatt 100 km-nél mindenképpen többet kell számítanunk), annak feltételezésével, hogy Julianus *addig* nem került közelebb a Volgához (utóbbi alapja persze egy argumentum ex silentio). Ezen az alapon azonban Julianus magyarjai Uljanovszktól Liszkovoig bárhol kereshetők a Volga mentén, így „Magna Hungaria" területének meghatározásához aligha jutunk közelebb.

Lényegesebbnek látszik Julianus visszaútjából levonható következtetésünk. A szerzetes ugyanis, elhagyván a pogány magyarokat „transivit in fluvio regnum Morduanorum quindecim diebus".[60] A folyón itt általában a Volgát értették,[61] később Dörrie az Oka és Kljazmára gondol.[62] Perényi a Moksával azonosítja Julianus folyóját, mondván, hogy a „fluvius regnum Morduanorum" (= Mordvaország folyója!) nem lehet a Volga.[63] Ugyancsak a Moksát határozza meg Julianus víziútjaként Györffy.[64] Perényivel szemben meg kell jegyeznünk, hogy az idézett mondatrészben nincs szó „mordvinok folyójáról", csak arról, hogy Julianus a mordvinokon keresztül folyón utazott. Éppen ez a „transivit . . . regnum Morduanorum" szólna azonban valóban a Moksa folyó mellett, ennek hossza a 15 napi útnak meg is felelne, ehhez viszont Julianusnak vissza kellene térnie Burtas város közelébe, amit elképzelhetetlennek tarthatunk, miután a Riccardus jelentés szerint eleve más úton indult. Ez a víziút meghatározható akkor, ha figyelembevesszük Julianusnak egy, eddig figyelmen kívül hagyott, a mordvinokra vonatkozó adatát. E szerint[65] a mordvinok jósaiktól megtudván, hogy kereszténnyé kell lenniük, a *szomszé-*

[55] Vö. *Perényi J.*: i. m. 497.

[56] Ld. *A. P. Smirnov:* Volžskije bulgary, Moszkva. 1951. 48, MIA 28. M. 1952. 153.

[57] Ricc. $3_{,1\,8}$, *Dörrie,* 157.

[58] Ricc. $4_{,1}$, *Dörrie,* 157.

[59] Očerki istorii Mordovskoj ASSR I. Saransk. 1955. 31., vö. *A. P. Smirnov:* Volžskije bulgary 66., MIA 28, 153.

[60] Ricc. $5_{,7}$, *Dörrie,* 160.

[61] Vö. *Czeglédy K.* Századok, 1943. 284.

[62] *Dörrie,* 160/j.

[63] *Perényi J.,* i. m. 497–498.

[64] *Györffy Gy.:* Napkelet felfedezése 24.

[65] Ricc. $5_{,1\,2}$, *Dörrie,* 160.

dos orosz föld, Nagy Lodoméria fejedelméhez fordulnak a kereszténység felvétele végett. Az, amit a Riccardus-jelentés ezek után mond itt a római egyházzal kapcsolatban, alig érdemel külön hitelt, az idézett helynek ugyanakkor történeti alapja van. A 13. század elején ugyanis orosz források a mordvinok két politikai egységéről tudnak. E két egység élén Purgas és Pureš (ill. fia) állt, s a köztük folyó harcok világos adatokat tartalmaznak politikai orientációjukról (vagy kötöttségükről?). Igy, amikor 1228-ban az oroszok Purgas területére (Purgasov volost') támadnak, a bolgárok Puret ellen vonulnak, aki a Lavrentevskij ljetopis szerint „rotnik Jurgeva", azaz Jurij Vsevolodovič (II.) Vladimir suzdali nagyfejedelem vazalusa.[66] 1229-ben Purgas Novgorodot támadja meg, őt viszont ugyanabban az évben Pureš fia kun szövetségben.[67] Az adatok alapján már Smirnov arra következtetett, hogy a mordvinok ebben az időben részben az orosz fejedelemségek, részben a bolgárok uralma alatt voltak.[68] Régen felvetődött, hogy a két mordvin fejedelem a mokšákon, ill. az erzäken uralkodott.[69] Cirkin szerint Pureš mokša, míg Purgas erzä fejedelem lenne.[70] Csakhogy a Purgasszal kapcsolatba hozható helynévanyag a Moksa folyó mellett, Kadom környékén található,[71] ami Purgas mokša kapcsolatára utalna.[72] Nem szól egy ilyen kapcsolat ellen Purgas novgorodi támadása, de az sem, hogy Pureš fia kun szövetségben támad Purgasra. A Pjana mentén ugyanis kun temetkezések ismertek,[73] azaz éppen azon a területen, amelyik az erzäk települési körzetéhez tartozik, másrészt, a Kalka menti csata utáni időről lévén szó, szinte kötöttség nélkül számolhatunk bárhol kun csoportokkal. Következtetésünket megerősíti a Julianus levél, amikor arról beszél, hogy a mordvinok két fejedelmének egyike behódolt a tatároknak, a másik erődített helyek védelmébe vonult.[74] Értelemszerűen Purgas mordvinjai kell legyenek azok, akik a tatároknak hódolnak, akkor, amikor a volgai bolgár állam – szövetségesük – összeomlott, ezzel szemben Pureš (ill. fia) mordvinjai még támaszkodhatnak a szövetséges oroszokra. Purgas mordvinjai esetében a megelőző évek oroszellenes háborúi aligha tették lehetővé az ezekkel való kapcsolat felvételét. Rubruk XIV l. alapján viszont tudjuk, hogy a tatárok nyugati hadjárataiban a mokšák (Moxel) vesznek részt, így a tatároknak behódoló Julianus-féle mordvinok a mokšákkal azonosíthatók.[75]

Julianus idézett adata azokról a mordvinokról, akiknek területén keresztülutazott, aligha értékelhető az orosz források figyelembevételével másként, mint hogy ezeket az oroszoktól, pontosabban Jurij vladimiri fejedelemtől függőknek tartsuk, azaz Pureš

[66] Polnoe sobrannie russkich letopisej I. 1926. 451, Ocerki istorii Mordovskoj ASSR I. 32, Očerki istorii SSSR, Period feodalizma I. ed. B. D. Grekov. Moszkva. 1953. 726.

[67] Polnoe sobrannie russkich letopisej I. 451.

[68] *A. P. Smirnov:* Volžskie bulgary 48.

[69] Očerki ist. Mord. ASSR I. 32.

[70] *A. V. Cirkin:* Russko-mordovskie otnošenija v X–XIV vv., Saransk 1968. 21–22, 40, Očerki ist. Mord. ASSR I. 31–32.

[71] *P. Stepanov:* Purgasovo gorodiščе, Zapiski N.-i. instituta pri Sovete Ministrov Mordovskoj ASSR vyp. 6. Saransk 1946. 39. Ocerki ist. SSSR, Per. feod. I. 726, *A. L. Mongajt,* Rjazanskaja zemlja. M. 1961. 144.

[72] Vö. Očerki ist. Mord. ASSR I: 33, ahol a moksák a Cna, Mokša, Vad és Issa, az erzäk a Pjana, Alatyr, Sura mellékére lettek elhelyezve.

[73] *A. P. Smirnov:* Volžskie bulgary 48.

[74] Júl. 1,3 6, *Dörrie,* 173.

[75] Očerki ist. Mord. ASSR I. 42, *Kozlov:* Sovetskaja Etnografija 1958–2. 47, 1 kép.

mordvinjaival azonosítsuk. Területüket egyébként maga Julianus pontosan meghatározza, amikor a vladimiri fejedelemséget szomszédosnak mondja velük. A Vladimir-suzdali fejedelemséget ugyanis délkeleten, az Oka mentén a muromi fejedelemség határolta, Vladimir-Suzdal határa ezzel valahol a Tjoša Okába torkolásánál találkozott, s innét húzódott megközelítőleg DNy-ÉK irányban az Oka mentén, majd a Volga túlpartján.[76] A Julianus által említett mordvinok így csak a Tjoša vidékére, Tjoša-Oka-Volga közé helyezhetők. Ezen a területen toponymiai adatok alapján erzä települést kell feltennünk,[77] míg mokšákra utaló helynévanyag a Mokša és Cna folyók mellett található. Julianus ennek megfelelően nem utazhatott a Mokšán, hanem a Tjoša-Oka vagy a Serjoža-Tjoša-Oka víziutat használhatta. Az első két folyó mellett az erzä-mordvinok laktak, s ugyanez volt a helyzet részben az Okánál is, amelynek partjain ekkor egyrészt (keleten) szintén az erzäk, másrészt (nyugaton) az ugyancsak mordvin muromok maradványai találhatók.[78] Julianus további útja a Kljazma torkolatától Vladimir felé folytatódott, ahol minden bizonnyal megfordult.[79]

Az eddig elmondottak alapján viszonylag szűk területre szoríthatjuk Julianus Magna Hungariáját. Odaútjának utolsó, biztosan meghatározható pontja az Inzától Alatyron keresztül a Pjana forrásvidékéig húzódó ívelt vonalon helyezkedik el, visszaútjának első adata a Tjoša vagy a Serjoža folyóra vonatkoztatható. Itt feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy mivel a Riccardus-jelentés Julianus egész további útját rögzíti (Oroszországon és Lengyelországon keresztül), nincs alapunk egy olyan feltételezésre, amelyik a visszaúthoz a mordvinok előtt még további területeket csatolna. Minden olyan kísérlet, amelyik Julianus útvonalát a meghatározott pontokon túl bővíteni akarja, azzal kell számoljon, hogy egy ilyen bővítés csak forrásunktól függetlenül hajtható végre. Nézetünk szerint a visszaút Serjožà-Tjošára vonatkoztatható adata, azzal, hogy Magna Hungaria „iuxta . . . Ethyl" fekszik (ami a víziút kezdőpontjaként a Serjožát részesíti előnyben) Julianus magyarjait a Serjoža forrásvidéke-Pjana kanyar-Liskovo-Gorki által meghatározott területre helyezi.[80]

Mielőtt a Riccardus-jelentés egy olyan adatával foglalkoznánk, amelyik másként is értékelhető, vegyük figyelembe a Julianus levél adatait is, amelyek – úgy tűnik – megerősítik fenti Magna Hungaria-helymeghatározásunkat. Julianus második útján már Poroszország végein értesül a magyarok megsemmisüléséről, ennek ellenére folytatja útját Suzdalba. Itt („in finibus Ruscie") találkozik a tatárok elől menekülőkkel: „. . . Rutheni, Hungari, Bulgari, qui ante (thartaribus) fugerant . . . ". Aligha tekinthető esetlegesnek ebben a felsorolásban a sorrend. Julianus először az oroszokat említi, s legvégül a bolgárokat, ami megfelel e népek Suzdalból tekintett topográfiájának, azaz a „hungari" e két nép között kellett elhelyezkedjenek. Ez pedig pontosan megfelel a Riccardus-jelentés alapján adott képnek. Nižni-Novgorod (Gorki) környékén ugyanis már oroszok laktak, a Sura-torkolat vidékén pedig bolgárok. Hasonlóan lényegesnek látszanak

[76] *Mongajt:* i. m. 46. kép.

[77] Vö. *P. D. Liberov,* MIA 177. 109, 110, 4. kép.

[78] *A. P. Smirnov,* MIA 28. 144. skk, *Mongajt:* i. m. 116. skk. 43. kép. Ebben az esetben a Kljazma torkolatáig 300 km-es utat kell számítanunk, az átlagos hajósebesség 20 km/1 nap.

[79] *Györffy Gy.:* Krónikáink 76.

[80] Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy a Serjoža forrásvidéke és a Volga között, ill. ettől a vonaltól keletre hiányzik a mordvin (erzä) toponymia: *Liberov:* i. h. 3–4. kép.

a négy anonym domonkos útjának adatai. Ezek Suzdal határában menekülő magyarokkal találkoznak, akiket megkeresztelnek, ezért a suzdali fejedelem kiutasítja őket országából.[81] A barátok Rjazanba mennek, „si viam haberent, ut in magnam Hungariam vel ad Morducanos, vel ad ipsos thartaros pertransirent".[82] Perényi ebből csak Magna Hungaria és a mordvinok egymásmellettiségét következteti,[83] pedig ez az adat közvetve azt is jelenti, hogy Magna Hungaria a mordvinokkal együtt az orosz területek közvetlen szomszédságában van.

Fenti Magna Hungaria-meghatározásunknak a Julianus levél egy elbeszéléssora mellett a Riccardus-jelentés egyetlen szakasza mondana ellent. Az ti., amikor a jelentés a tatárokat a magyarok szomszédságába helyezi, s seregüket a magyaroktól 5 napra állomásoztatja.[84] E hely ilyen értelmű felhasználhatóságát Györffy is felismerte: „Az a körülmény, hogy a tatárok a Julianus által fellelt magyarokat szövetségessé kényszerítették s velük együtt hadakoztak, hogy a magyarok közt tatárok, sőt egy tatár követ is volt, továbbá, hogy a tatár sereg 5 napi járóföldre a magyaroktól helyezkedett el, arra mutat, hogy ezek a magyarok a Volgától keletre laktak. A tatár sereg valószínűleg az Urál folyónál helyezkedett el."[85] Nos, számunkra úgy tűnik, a Julianus által leírt helyzet nem szükségképpen követeli meg, hogy a pogány magyarok a Volgától keletre legyenek. Mindenekelőtt figyelmeztetnünk kell arra, hogy a tatár-magyar kapcsolatról szóló adat a Julianus levélben ismétlődik,[86] ott azonban nincs szó tatár-magyar szövetségről, hanem 15 évi ellenségeskedésről. Mivel a két forrás adata valamilyen formában összefügg, egyikük magyarázata valószínűleg hozzásegít a másik értelmezéséhez is, nézzük meg részletesen a Julianus levél adatait, a tatár hadjárat leírását. A tatárok a perzsák után „. . . Cumanos superavit terram sibi subiugans eorum. Inde reversi ad magnam Ungariam de qua nostri Ungari originem habuerunt, et expugnaverunt eos quatordecim annis et quintodecimo anno obtinuerunt eos, sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt. Illis obtentis reversi versus occidentem spacio unius anni vel parum amplius quinque regna paganorum maxima obtinuerunt; Faschiam (Sasciam D.), Meroviam, Regnum expugnarunt Bulgarum (Fulgariam D.), quod quadraginta castra munitissima continebat tam populosa, quod de uno poterant exire quinquaginta millia armatorum, ceterum et Wedin et Merowiam, Poydowiam Mordanorum (D) regnum expugnabat, cuius duo principes erant . . . "[87] A zavaros sorrend 5 országa a következő: Faschia/Sascia, Merowia, regnum Bulgarum, Wedin, Poydowia/Mordanorum regnum. E sorból azonnal kiderül, hogy Julianus nyugati iránya összezavarodott, mert Bulgaria aligha feküdt nyugatra Meroviától. Ezt a feltett sorrendcserét esetleg Magna Hungaria kiemelése okozta, de akár ez, akár más, ebben az esetben csak a felsorolt topográfiai egységek pontos helymeghatározásával juthatunk közelebb a valós képhez. Nem jelent különösebb problémát „regnum Bulgarum" és Merovia lokalizálása. Utóbbit egyesek az orosz évkönyvek merjáival kapcsolják

[81] Júl. $5_{,1-2}$, *Dörrie,* 180.
[82] Júl. $5_{,3}$, *Dörrie,* 180.
[83] *Perényi J.*: i. m. 498.
[84] Ricc $4_{n,11}$, *Dörrie,* 158.
[85] *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése 224/26. j.
[86] Júl. $1_{,34}$, *Dörrie,* 172.
[87] Júl. $1_{,34-36}$, *Dörrie,* 172–173.

össze.[88] Mivel azonban a merja terület ekkoriban a Vladimir-suzdali fejedelemséghez tartozott,[89] itt inkább a független marikat kell értenünk a Volga–Vjatka közötti területen. Bulgária ezektől D-DK-re helyezkedik el, Wedin (~ Veda) pedig az utóbbitól DNy-ra. Poydowia[90] Julianus szerint a mordvinok országa, Wedintől Ny-ra, ill. ÉNy-ra helyezhető. Nehezebb Faschia ~ Sascia elhelyezése. Gombocz,[91] s utána mások Szakszinnal azonosították, annak előrebocsátásával, hogy nyilván Sascia a helyes kézirati hagyomány. Kétségtelen, hogy míg a Dudik-féle változat több tényanyagot tartalmaz, névalakjai romlottabbak. (Fulgariam Bulgarum helyett, Recennie ~ Risennie, Orvcheruch ~ Orgenhusin = ?Voronež), s a Faschia alak *ch*-ja mindenesetre pontosabban adja vissza a név bizonyára eredeti *-k/q-* hangját. Részünkről ezt a Faschia alakot Rubruk Pascatur (~ Pascata, Paschata, Pascatir) nevével állítanánk egybe,[92] ami forrásunk topográfiája alapján azonosítható a baskirokkal. Figyelembe kell itt vennünk, hogy Faschia azonosításához a Közép-Volga-Káma vidékén a 13. században aligha találunk megfelelő névalakot a baskirokén kívül. Másrészt a mongolok a bolgárok 1236-os leverése előtt valóban uralmuk alá hajtották a baskirokat,[93] így jogosan számolhatunk említésükkel Julianusnál.[94]

Ha ezt a vázolt topográfiai képet Julianus kronologikus rendjével összevetjük, akkor ki kell derüljön, hogy a tatárok először a baskirokat, majd a cseremiszeket támadták meg, ezután fordultak a bolgárok ellen, az utóbbiak legyőzése után pedig nyugati irányban támadtak Vedára és a mordvinokra (Merowia újbóli említése minden bizonnyal másolási hiba lesz). Mivel a bolgárok végső veresége 1236 őszén történt,[95] ez év tavaszán-nyarán a tatárok már birtokában voltak Meroviának, ebből érthető meg, hogy Julianus ottjártakor[96] a pogány magyarok szomszédságában vannak (ill. van egyik seregük),[97] ti. a Volga túlpartján állomásoztak, – így a Riccardus-jelentés vizsgált helye nem alkalmas a Baskiria melletti érvelésre. Topográfiai vizsgálatunkból egyben kiderül, hogy a Julianus levél tatár hadjáratra vonatkozó adatai a helyükön vannak, kivéve Magna Hungariat, amelyre vonatkotóan az eddigiekkel ellentétben azt következtethetnénk, hogy keletre van Bulgá-

[88] *Gombocz:* i. m. 10/2. j.

[89] Vö. *Mongajt:* i. m. 43. kép, *Smirnov,* MIA 28. LXI. tábla.

[90] Ha igazolható, hogy ez a Poydowia egy eredeti *Pojovьja* változata, amely szabályos orosz területnévképzés a mordvin *Jov* 'Moksa folyó' névből, akkor a tatár iga alá került mordvinok területét pontosan meghatározhatjuk, s ekkor megint bolgár kapcsolatú moksákról lenne szó!

[91] *Gombocz:* i. m. 10/1. j.

[92] *Rubruk* XXI 1–2, 5, *Wyngaert:* 218–220.

[93] MTT XII (274) ed. Ligeti, 132, erre ld. fentebb.

[94] Ezek a névalakok nehezen magyarázhatók, a szókezdő *p-* miatt viszont biztosan nem baskir eredetűek. Számolhatnánk népetimológiával is (vö. komi-perm. *otir* 'nép'), úgy tűnik azonban, hogy más úton közelebb kerülünk e nevek eredetéhez. Rubruk Pascata/Paschata alakjai ugyanis meglepően közelesnek a baskir név mongol többeséhez, a *bafigit* < *bafgit*-hoz. A Pascatur forma – ha eredetibb – a mongol többes alapján létrejött keverékforma lehet. Julianus Faschia-ja a mongol többesből helytelenül kikövetkeztetett singularisból származhat. Persze a hangmegfelelések ekkor is problematikusak, de a név útját nem ismerjük.

[95] *Grousset:* i. m. 329, *V. D. Grekov–A. Ju. Jakubovskij:* Zolotaja orda i ejo padenie. M-L. 1950. 207–208.

[96] Julianus útját *Dörrie,* 138. keltezésével – 1234–5 – szemben továbbra is 1235–6-ra tesszük.

[97] Vö. *Dörrie,* 158.

riától,[98] de ezért aligha érthetjük alatta Baskiriát (= Faschia!), mert a szöveg alapján ettől is keletre lenne helyezhető, vagyis az Uralon túlra. Ez aztán végleg nem hozható kapcsolatba a Riccardus-jelentés adataival, de magának a Julianus-levélnek más helyeivel sem. Ennek magyarázatául több lehetőség adódik. Egyrészt tudjuk, hogy a jelenleg ismert változatok között jelentős szövegmennyiségi különbségek találhatók, amiből nyilvánvaló, hogy a széles körben terjesztett,[99] – de mint ajánlásából kiderül, egy eredetire visszamenő – levélszöveget több helyen megcsonkították, s az egyben betoldásokat is tartalmazhat. Ugyanakkor idézett szövegünk Ungari pagani-ról szóló mondata még az 1220-as évek elejének hadjárataihoz kapcsolódik, ezek és az 1235-ös kuriltajon elhatározott nyugati hadjárat között történt egy s más, hogy csak arra a perzsiai hadjáratra utaljunk, amiről a Riccardus-jelentés is említést tesz.[100] Másrészt az idézett hely adatai világosan két különböző közlést ötvöznek. A pogány magyarokra vonatkozó rész magyaroktól származik („. . . sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt."), a továbbiak viszont orosz eredetűek, mint arra többek között a névalakok is utalnak. A két közlés egyeztetése önmagában is zavart okozhatott, amihez a korábbiak alapján hozzávehetjük, hogy a jelenlegi szöveg esetleg az eredeti csonka változatát adja visssza e helyütt. Feltevésünk jogossága mellett más is szól. A szöveg, mint láttuk, egészen máshová helyezi Magna Hungariát, mint ahová többi forrásadatunk lokalizálja, ezzel együtt olyan területet ad meg a pogány magyarok lakhelyéül, amelyik *nem* a Volga mellett van, ahol Julianus 1236 nyarán *nem* járhatott stb., azaz, ha a Julianus levél e részét a jelenleg ismert formában nem tartjuk tévesnek, szükségképpen a Julianus-útra vonatkozó forráscsoport hitelét kell kétségbevonnunk (és nemcsak a Riccardus-jelentés, hanem a Julianus levél többi, egyértelmű helyrajzi adatát is), erre viszont, mint korábban láttuk, nincs jogunk. Marad tehát megoldásként az, hogy szövegünkben az „illis"-t nem vonatkoztathatjuk az Ungari pagani-ra, s ezzel a szöveg magyarokra vonatkoztatható topográfiai adata is elvetendő.

Vissza kell térnünk arra az adatra, miszerint a suzdali fejedelem kiutasítja országából a menekülő magyarokat megkeresztelő domonkosokat.[101] A kiutasítást nézetünk szerint nem csupán Jurij Vsevolodovič pravoszláviájával kell magyaráznunk, mint azt Perényi teszi.[102] Már ő is úgy magyarázta e magyarok politikai helyzetét, hogy azok valamilyen (idegen) államszervezettől függőek voltak, s mivel Julianus magyarjait Tjetjuši környékére helyezi, bolgár függőségre gondol.[103] Magna Hungaria fentebb adott lokalizációja viszont valószínűtlenné teszi a bolgár függőséget, lehetőséget ad ugyanakkor orosz függőség feltevésére, a vladimir-suzdali nagyfejedelemség ugyanis ebben az időben már túlterjedt az Okán (vö. fentebb). De a Suzdalba érkező, Julianus által leírt orosz menekülők is az Okán (és a Volgán) túlról jöhettek, ahol közvetlen volt a tatár veszély. A domonkos barátok kiutasítása tehát azzal magyarázható, hogy (cuius regio, eius religio) a pogány magyarok a suzdali fejedelem alattvalói voltak, vagy legalábbis alattvalóinak

[98] Vö. *Czeglédy:* i. m. 288.
[99] *Gombocz:* i. m. 7.
[100] Ricc. $4_{,12}$, *Dörrie,* 158.
[101] Júl. $5_{,1-2}$, *Dörrie,* 180.
[102] *Perényi J.:* i. m. 498.
[103] Uo. 497.

tekintette azokat. Hogy Julianus ezt a függést miért nem említi, annak – úgy tartjuk – nem kell külön okát adni.[104]

A Julianus-levélnek még egy, igen lényeges, sajnos rontott adata van, ami a keleti magyarok meghatározásához közelebb vihet bennünket. Julianus már Poroszország határain megtudja, hogy a magyarokat, bolgárokat stb. a tatárok megsemmisítették. Ezt a helyet a kéziratok kétféleképpen adják: 1. „. . . Ungari pagani et Bulgari et regna plurima a Tartaris sunt destructa."; 2. „. . . quod omnes thartari, qui etiam Ungari pagani vocantur . . . a Thartaris sunt destructa." Az itt szereplő „thartari" alak „bascardi"-ra javítása paleográfiailag nem indokolható.[105] Kézenfekvőbb lenne Györffy György feltevése, aki a *tharcani* név elírására gondol, utóbbiak (tarchany) baskirokkal és možerjanokkal szerepelnek Temnikovban, a 16. században.[106] Egy ilyen javításnak viszont tárgyi akadálya van, ti. a Temnikovban szereplő tarchanok egy mongol-kori társadalmi réteg tagjai,[107] így nem azonosíthatók *egy bizonyos* etnikai csoporttal. Egy ilyen azonosításnál természetesen mindenekelőtt kívánalom, hogy a javított formának megfelelő alakot az egykorú forrásokból idézni tudjunk. Perényi annak idején az MTT maǰar adatát vonatkoztatta a keleti magyarokra, erről azonban láttuk, hogy valójában a Kárpát-medencében élő magyarságra vonatkozik, egyben azt is észre kell vennünk, hogy az MTT XII (262) népnévsorának két itinériumra való tagolása *kizárja* az itt szereplő kerel név nyugati magyarokkal való kapcsolását. Már ott figyelmeztettünk arra, hogy e név minden esetben a (volgai) bolgárok mellett szerepel, így, ha magyarokra vonatkoztatható, azok a keleti magyarok kell legyenek. A kerel az MTT-n kívül J̌uvainínál (kelār) és Rašīdu-'d-Dīnnél (kerel, kelār) fordul elő,[108] mint azt a korábbiakban is láttuk. A nevet valóban kézenfekvő volt a magyar király szóból származtatni,[109] amikor a Jüan-si magyarországi események kapcsán azt mondja, hogy a kerel (k'ie-lien) a magyarok (ma-ča-r) ura,[110] s Minorsky emendációja szerint Rašīdu-'d-Dīn 44,54. alatt is előkerül ez a név* *kilar* alakban, IV. Bélára vonatkoztatva.[111] Ligeti szerint Rašīdu-'d-Dīn *kelar* (Minorsky: *kilār*) alakja J̌uvainī hatása,[112] kiindulópontul pedig egy magy. *kerály* alakot vesz föl, amiből a mongolban a vokalizmus kiegyenlítődésével *kirel* ~ *kerel* alakul, majd *r* ~ *l* cserével a mongolban vagy törökben *kelēr*, ahol $\bar{e} = \bar{a}$.[112] Az a körülmény viszont, hogy az MTT-ben, Altan tobčiban és Güyük Carpini által küldött levelében következetesen *kerel* szerepel, a perzsa íróknál pedig ez váltakozik egy *kelār (kilār)* alakkal,[113] amelynek vokalizmusa meglepően hasonlít a kiindulópontul feltehető *kerály* vagy *király* alakhoz, talán arra utal, hogy a két alak, ha keverik és ugyanolyan értelemben használják is őket, etimológiailag nem azonosítható. Ezt a lehetőséget lényegében megerősíti, hogy az MTT

[104] Vö. *Perényi J.* fejtegetéseivel. i. h.

[105] *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése 225/42. j.

[106] *Györffy Gy.*: Krónikáink 77.

[107] *Grekov–Jakubovskij:* Zolotaja orda 105–106, de vö. *Györffy*nél Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 59/119. j. is!

[108] Vö. *Ligeti L.*: MNy 60. 392, 402.

[109] Összefoglalóan *Pelliot:* i. m. 115–162.

[110] Uo. 130–133.

[111] *Minorsky:* i. m. 224–225, 227.

[112] *Ligeti:* i. m. 403.

[113] Uo. 402.

XII (262) kerel népének tárgyi és kronológiai okokból nincs köze a nyugati magyarokhoz, így természetesen ez a népnév nem is származhat a magyar *király* szóból.

Ugy véljük viszont, hogy jó úton járt Pelliot, amikor ezt a népnevet egy Carpininél szereplő névalakkal vetette össze.[114] Carpini VII 9. alatt ugyanis a tatárok által legyőzött népek között, a volgai bolgárok után találunk említve egy Karola nevű népet: „. . . Byleri id est Magna Bulgaria, Catora (Karola, Korola, Corotn, Colona) . . .".[115] Ezt Risch Bretschneider alapján a karlukokkal azonosítja,[116] Györffy pedig a következő „Tomiti" névvel együtt kori-tümet-nek olvasná.[117] A Bretschneider-Risch-féle azonosítást már Pelliot jó okkal elutasította,[118] de a szövegváltozatok Györffy magyarázatát sem erősítik meg, amihez vegyük hozzá, hogy Carpininál egy esetben sem fordul elő egy név két részben való közlése, ill. elírása. A bolgárok után, a bolgárokkal való együttes szereplés ugyanakkor nyomós ok arra, hogy Carpini Karola-ját az MTT kerel-jeivel kapcsoljuk. Ligeti egy ilyen azonosítást azzal az érvvel gyengít, hogy a geográfiailag rendszertelen népjegyzék alapján aligha lehet egy nép lakhelyét meghatározni,[119] ezzel azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a népvévsorban topográfiai sorokat találunk (amelyek egymáshoz való viszonya valóban rendszertelen), s gyakran előfordulnak geográfiai kapcsolatban levő népnévpárok (pl. Kangit, Comani). Utóbbiak közé lehet sorolni a „Bulgaria, Karola" párt is, ami ugyanolyan belső viszonyt mutat – ezt újra hangsúlyoznánk – mint az MTT XII (262) „bolar, kerel" adata. Azonosításunk esetén persze problematikus lesz a két név eltérő vokalizmusa, s Carpini alakjának végződése. Úgy tűnik azonban, nincs komoly akadálya annak, hogy ezt a Carpini-féle alakot valamilyen orosz közvetítéssel magyarázzuk. Szerzőnk egyrészt adatolhatóan érintkezett oroszokkal Karakorumban is, másrészt a legyőzött népek jegyzékében szereplő „Mordui, Torci, Gazari, Samogedi" nevek sem igen magyarázhatók másként, mint orosz forrás feltevésével. A *mordui* ugyanis egy orosz *mordъva* latinizált plurálisa, de különösen sokat mond a *torci* név, amely mindenképpen az uzokra használt orosz *torkъ* megfelelője.[120] Orosz forrás feltevése esetén pedig jól magyarázható Carpini alakjának végződése, ez az *-a* ugyanis az idegen eredetű neveknél használt terület- és (népnév)képző lesz.[121] Orosz közvetítéssel válik érthetővé Carpini Karola-jának vokalizmusa is, ha ennek és a *kerel* alaknak egy *käräl* előzményt teszünk fel. Mivel az oroszban az *ä a*-val vagy *ja*-val helyettesítődik, a Carpini-féle forma azonosítható egy *käräl*-ből származtatható orosz *kárala*-val. Nézetünk szerint e, magyarokkal kapcsolatba hozható név szerepelt eredetileg a Julianus levélben is, ill. torzult abban *thartari* alakúra. Utóbbi írásképét a kéziratok állandó t ~ c cseréi miatt *charari*-ra is javíthatjuk, egy ilyen alak csak az r utáni t hiányával tér el a thartari-tól, s a másoló a hasonló írásképű ismeretlen nevet könnyen elírhatta az általa ismert thartari-ra. Emendált alakunk egy orosz **karar*-t adhat vissza (de

[114] *Pelliot:* i. m. 139–141.

[115] *Wyngaert:* 89. Vö. *D. Sinor,* Journal of the Royal Asiatic Society 1957 oct. 200.

[116] *J. Risch:* Johann de Plano Carpini, Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245–1247. Leipzig. 1930. 193/7. j.

[117] *Györffy Gy.:* Napkelet felfedezése 235/233. j.

[118] *Pelliot:* i. m. 140.

[119] *Ligeti:* i. m. 140.

[120] Ezekre: *Rasovskij:* Seminarium Kondakovianum VI. Praga. 1933. 50. skk.

[121] *Zsirai M.,* NyK 48. 43–45.

*karara-t is). Mivel a későbbi -*l*-es alakok könnyen magyarázhatók disszimilációval, amire -rVr- hangsor esetén a nyelvek nagy részéből vannak adataink, s a névalakok közül a Julianusnál feltett **karar* (~ **karara*) a legkorábbi, valószínűsíthetőnek látszik, hogy itt egy eredeti ? tör. **kärär*-rel kell számolnunk.[122]

Magna Hungaria magyarjainak a volgai bolgárok által adományozott, mongolkori *kärär neve további, nem lényegtelen problémákat vet fel (pl. összefügghet-e ez a név egykorú, hasonlóan értelmezhető, így esetleg azonosítható népnevekkel? stb.), ezek megválaszolására azonban egyelőre elégtelen adatokkal rendelkezünk. Van viszont még egy kérdéscsoport, ami a Julianus út kapcsán vizsgálatot igényel. Ugy tűnik ugyanis, hogy Magna Hungaria fentebb adott lokalizálása azonos vagy közelálló területre vezet bennünket, mint néhány 15. századi forrásunk keleti magyarokra vonatkozó adatai. Ezt az adatcsoportot, amely egészében Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius) tudósítására megy vissza, általában a Jugria kérdésnél szokás taglalni. Ilyen felfogáshoz – úgy tűnik – elsosorban Ransanus szolgálhat támpontul, aki világosan összekapcsolja az Aenaas Sylvius-féle adatot Jugriával. Hogy a kérdésben valamivel világosabban lássunk, idézzük Ransanus szövegét: „Excedunt (Hungari), inquam, a parte quadam Europae Sarmatiae, quam hodie quoque Sarmatae ipsi vocitant Hungariam: cuius regiones incolae, magna ex parte loquuntur, vt affirmant complures, qui inter eam nationem versati sunt, lingua, qua nostri Hungari utuntur. Id verim esse eo etiam confirmari potest; quod Joannes Sarmatarum imperator, quem vocitant Moschoviae ducem, inter caeteros Principatus sui insignes titulos, Hungariae quoque se Ducem appellat, ut et libro VII. rei huius habentes mentionem, ostendimus. Non autem nostrae huius Hungariae, ducem se dicit: sed illius Sarmaticae, unde profecti sunt Hungari, qui Pannonias tenent."[123] Ransanus itt láthatóan egy olyan nézetre reflektál, miszerint a magyarok Kelet-Európa azon részéből erednének, amelyet az oroszok (Sarmatae) Hungariának neveznek. Ez persze egészen nyilvánvalóan csak Jugriára vonatkozhat, különösen, miután Ransanus azzal támasztja alá ezt az állítást, hogy III. Iván a „dux Hungariae" címet is viseli. Akkor viszont, ha Ransanus, többekre hivatkozva, akik e terület lakosai között jártak, azt állítja, hogy nyelvük megfelel a dunavidéki magyarokénak; forrásaiban bizonyosan ott van Aeneas Sylvius is, akinél a következőket olvassuk: „Extat adhuc non longe ab ortu Tanais altera *Hungaria, nostrae huius* de qua sermo est mater, lingua et moribus pene similis . . . ".[124]

[122] Ez a név összefügghet a következő török igealakokkal: csag., kumük *qaz-* 'umherirren, sich umtreiben', csag. kaz. *käz-*, kirg. *kez-* 'ua', mong. *kerü-* (*Gombocz Z.*, Nyelvtudományi Értekezések 24, 23), pt.* **käz-* 'brodit', stranstvovat' '(*Ščerbak*, Sravnitel'naja fonetika tjurskich jazykov, Leningrad 1970. s.v.). Ennek bolgár-török alakja **kär-* lehetett, amiből szabályos képzés egy *kärär*. Az azonosítható **charari* = *Carola* = *kerel* alakok vokalizmusa mindenképpen arra utal, hogy az eredetiben *-ä-* szerepelt, ekkor pedig az *-ar/är* végű török nevek gyakorisága miatt valószínű nevünk török eredete (a névadásra vö. qazaq). A volgai bolgároktól kerülhetett a név a mongolokhoz és az oroszokhoz. Hogy aztán a keleti magyarok nevét a nyugati magyarokra is alkalmazzák, (perzsa történetírók, Güyüklevél), annak etnikai kapcsolata esetén érthető magyarázata van, de a névhasználathoz itt még a magyar *király* cím elterjedése is hozzájárul. Ami Rasïdu-' d-Dïn nem dunai magyarokra vonatkoztatható kelär-adatait illeti, amelyek mindig a baskirok neve mellett találhatók (*Ligeti:* i. m. 396–397), azokat nem kell Pelliot-val egy **bolär*-ból magyaráznunk (vö. i. m. 130. skk.), mivel e névpár létrejötte a mohamedán tudományosság baskir = magyar azonosításból megérthető.

[123] *M. Florianus:* Fontes Domestici IV. 174.

[124] *Aeneas Sylvius:* Opera quae extant omnia, 388.

A kiemelt kifejezés megtalálható Ransanusnál: „. . . qua (sc. lingua) *nostri Hungari* utuntur."; „Non autem *nostrae huius Hungariae* . . . " ami arra mutat, hogy szerzőnk használta Aeneas Sylviust. Arra azonban, hogy az oroszok a magyarok által lakott területet Hungariának (:Jugriának) neveznék, Aeneas Sylviusnál nem találunk adatot, s nyilván nem volt ilyen adat ennek forrásánál, a veronai szerzetesnél sem, azaz Ransanus Jugria-adata tőlük aligha származhat. Feltehetünk itt viszont magyar forrást, legalábbis erre lehetne következtetni Ransanus szavaiból: (III. Iván) „Non autem nostrae huius Hungariae, ducem se dicit; sed illius Sarmaticae . . . ". Egy ilyen *magyarázkodás* legfeljebb magyar forrásnál érthető és szükséges, vagy egy olyan esetben (s ekkor ugyanoda jutunk), ha a moszkvai nagyfejedelem címei között szereplő „dux Hungariae (velikij knjaz jugorskij) valamilyen diplomáciai feladatot végző személyt célja elérésében hátráltat. Mivel Moszkvát a Magyarországgal való eredményes diplomáciai kapcsolatban ténylegesen akadályozhatta ez a körülmény, Ransanus adatát magyar környezetből, végső fokon orosz forrásból kell származtatnunk, ahogy ezt a lehetőséget Gombocz is valószínűnek tartotta.[125] Ennek megfelelően értékelendő Bonfini, amikor Aeneas Sylvius tudósítása kapcsán azt mondja, hogy Mátyás király tudott „a Sarmaticis quibusdam mercatoribus" ezekről a keleti magyarokról, s oda követeket és felderítőket küldött.[125a] Hogy az orosz értesítések pontosan mire vonatkoztak, az szempontunkból lényegtelen, mert bizonyosra vehető, hogy ezekből az orosz-magyar érintkezésekből származhat egy ugry = jugry azonosítás és a Jugria (= Hungaria, Rans.) név ismerete. Igy Ransanus mellett részben Bonfini közlései is azt sugallhatnák, hogy Aeneas Sylvius értesítését is kapcsoljuk valahogy a Jugria-kérdéscsoporthoz. Csakhogy a végső forrásul szolgáló veronai szerzetes útját „per Poloniam et littanam ad Fontes Thanais" pontosan ismerjük, s a Thanais („qui duobus hostiis Meotim ingreditur") elhelyezése és az ehhez való viszonyítás ebben az esetben nem a középkori geográfiai szemlélet alapján végzendő el (mint Gombocz teszi,[126]) hiszen itt az illető veronai személyes megfigyeléséről van szó („Scythicas lustrasset partes" írja az Aeneas Sylviust másoló Thuróczi).[127] Ezért, ha szerinte „ultra Tanaim non procul a fontibus eius in Asiatica Scythica"[128] magyarok találhatók, akkor ezt a földrajzi meghatározást megközelítőleg pontosnak kell elfogadnunk, s a népet („populus, qui Hungari appelantur") valahova a rjazanyi fejedelemség keleti határaira helyeznünk. Ide vonandó, hogy ezekkel a keleti magyarokkal kapcsolatos, II. Jenő pápa (1431–1447) által szorgalmazott ferences missziót a moszkvai nagyfejedelem akadályozza meg, amit a hasonló, Julianus által leírt 13. századi esetnek megfelelően magyarázhatunk.[129] A kettő közötti összefüggést Gombocz is észrevette,[130] de előzetes megjegyzéseivel szemben Aeneas Sylviusnál nem utal rá, nyilván, mert akkor annak szövege aligha lett volna kapcsolatba hozható a Jugria-kérdéssel. Utóbbi területe 1447 előtt semmiképpen nem tartozott moszkvai érdekkörbe. Az ekkori, Moszkva által

[125] *Gombocz*, NyK 46 178.
[125a] Rerum Ungaricarum Dec. I. lib. II. 190., ed. Fógel–Iványi–Juhász, Bp. 55.
[126] *Gombocz:* i. m. 175.
[127] *Turóczi* I, IX, *Schwandtner*, Scriptores 89.
[128] *Aeneas Sylvius*, Commentarii 324.
[129] Júl. 5_{1-2}, *Dörrie*, 180.
[130] *Gombocz*, NyK 46. 13.

ellenőrzött területen viszont adatunk van olyan népre, amely azonosítható a veronai szerzetes által felfedezett magyarokkal. Egy 1483. jún. 9-én kiállított, III. Iván moszkvai nagy fejedelem és a rjazanyi Ivan Vasil'jevič közötti „végzés" kötelezi az utóbbit a kasimovi kánság területéről Rjazanyba menekült „fekete emberek" (černye ljudi) visszabocsátására. Ezek között találunk valami močarokat (močarinov) is,[131] akik, amennyiben nevükben,[132] úgy topográfiailag is azonosíthatók a veronai magyarjaival, mert az alsó Oka mentén fekvő kasimovi kánság[133] „ultra Tanaim non procul a fontibus eius" található.

Aeneas Sylvius keleti magyar adata így nem kapcsolahtó a Jugria kérdéshez, noha már a 15. században is ahhoz kapcsolták. Ennek oka az orosz ugry = jugry azonosítás európai elterjedése volt a nyugatra irányuló orosz diplomáciai akciók következményeként,[134] ahogy Bonfini közvetlenül utal arra a forrásra, ahonnét az azonosítás származik, s Ransanus, feltehetően magyar közlése alapján,[135] már egy olyan teóriára reflektálhat, amelyik Jugriát tartja a magyarok őshazájának. Hogy ez a teória magyar, ill. magyar kapcsolatú tudományosságból származik, arra elég világos utalás, hogy – mint Gombocz adattárából látható – más korai európai Jugria-említések hallgatnak a magyarokról.

Julianus magyarjainak maradványai tehát két évszázad múltán is megtalálhatók az Oka-Volga vidékén. Területileg persze nem ugyanott, ahol Julianus utazásának idejében voltak, ami természetes annak figyelembevételével, hogy az 1230-as évek végének mongol felvonulása a Közép-Volga vidék etnogeográfiájának módosulását idézte elő: már Julianus második útja alkalmával hallunk nyugatra menekülő keleti magyar töredékekről. A terület népeinek-népcsoportjainak nagy ütemű átcsoportosulása csak a 15. század második, 16. század első felében szűnhet meg, amikor a középső Volga vidékén egy évszázadig két szilárd államalakulat, a moszkvai nagyfejedelemség és a kazáni kánság állandóbb határai és belső rendszerük gátat szabnak egy nagyobb méretű népi mozgásnak. Ezt a körülményt a vidék népeinek későközépkori topográfiájának kialakulásakor bizonyára figyelembe kell vennünk.

[131] Duchovnye i dogovornye gramoty velikich i udel'nych knjazej XIV–XVI vv., M.-L. 1950. nº 76. 284.

[132] Vö. *Moór E.:* Acta Etnographica ASH II. 129.

[133] *Grekov–Jakubovskij:* Zolotaja orda 418–419. Aeneas Sylvius adatát először *Bendefy L.* (Turán XX–XXI. 1937–38. 138–153) vonatkoztatta a keleten maradt magyarokra.

[134] Vö. *Gombocz,* NyK 46. 176–177.

[135] Uo. 178.

Fallenbüchl Zoltán:

SPANYOLOK MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZADBAN

Magyarország területén a középkor óta ismételten jelentek meg az ibériai félszigetről származó személyek. Ezek egyedileg vagy kisebb-nagyobb méretű csoportos migráció során kerültek ide. Megjelenésük főként dinasztikus kapcsolatok és hadjáratok folyományaként történt. Közülük némelyek Magyarországot végleges lakóhelyükké választották. Árpádházi Imre és II. Endre királyok idején a 12–13. században különösen jelentős a spanyolok magyarországi szereplése, majd a 16. század közepétől a török harcok hoznak kisebb-nagyobb spanyol csapategységeket Magyarországra.

Uj fejezetet a felszabadító háborúk időszaka nyit a 17. század végén. Ennek jellegzetessége, hogy a Magyarországon megjelenő spanyoloknál a végleges itteni megtelepedés lehetősége a korábbinál fontosabb szerepet játszik. Ez a tendencia a 18. század harmincas éveiben kulminál, amikor a telepítések során a Bánát területén egy zárt spanyol kolónia megalapítási kísérletére is sor kerül.

E spanyol telepeshullám szakirodalmi feldolgozására az első kísérleteket a múlt század második felében főként délvidéki hely- és tájtörténészek tették. A pesti és budai anyakönyvekben fellelhető spanyol nevekre Némethy Lajos figyelt fel, tanulmányt is szándékozott róluk írni, de ez nem került sajtó alá. A bánáti spanyolokkal később, az 1930-as években Milleker Félix foglalkozott behatóbban, német nyelven.[1] A kérdés összefoglalása, a spanyolok magyarországi útjának végigkísérése a magyar történetírás részéről azóta sem történt meg. Az alábbiakban ezt a hiányosságot kívánjuk pótolni.

*

1683 után kezdődik az az eseménysorozat, amely tömegeiben is számottevő spanyol elemet sodor magyar földre, amelynek kulturális jelentősége azonban még nagyobb.

Bécs ostroma alapjában rázta meg az egész Európa közvéleményét. A török támadás elhárításának szükségessége rátereli a figyelmet Magyarországra. Számos könyv, röpirat, térkép jelenik meg Magyarországról Spanyolországban is, a spanyol uralom alatt álló többi európai tartományban is. Ezek élénk visszhangot keltenek. Mire Budavár visszafog-

[1] *Miletz J.:* Adatok a délmagyarországi spanyol telepek történetéhez (= Délmagyarországi Tört. és Régészeti Múzeum-Társulat Értesítője. Temesvár. 1878. IV. köt. 75–86); *R[éti] L [ászló]*: Magyarországi spanyol telepek (= Ethnographia 1890. 300–302); *Felix Milleker:* Versuch einer Ansiedelung von Spaniern im Banat, Werschatz. 1937.

lalására kerül a sor, 1686-ban, már számos spanyol önkéntes harcol a felszabadító sereg soraiban. Jellemző az is, hogy míg Spanyolország más részeiben a magyarországi „reconquista" inkább a vezető társadalmi rétegekben talál visszhangra, addig Katalóniában, a (Földközi) „tenger felé forduló ország"-ban,[2] a magyarországi hadjárat a széles népi rétegeket is megmozgatja. A török elleni harcra az a terület rezonál legjobban, mely a mohamedán-török veszélyt nemcsak könyvekből és röpiratokból, hanem az állandó kalóztámadások eleven tapasztalatából, rabszolgaságba hurcolt honfitársai sorsából ismeri. Bécs fölmentése után és a magyarországi felszabadító harcok kezdeti időszakából, 1684-ből, még főleg madridi nyomtatványok ismeretesek, amelyek a török háború eseményeit tárgyalják,[3] bár nem kizárólagos jelleggel. José de Tallada hősköltemény is sevillában, nem a fővárosban jelent meg.[4] 1685-től a barcelonai és a nápolyi spanyol nyelvű kiadványok dominálnak. Különös említést érdemel az a Mathavat nyomdából kikerült röplap, mely a Felvidék elfoglalásáról számol be és az 1685 októberi helyzetet vázolja.[5]

A pápa keresztes hadjáratra hívó bullája Spanyolországban mindenütt élénk visszhangra talált. Egyedül Katalóniából háromszázan jelentkeztek, hogy zsold nélkül, ingyen hadakozzanak a török ellen. Egyesek közülük oly szegények voltak, hogy csak Buonvisi bíboros anyagi segítsége enyhített nyomorúságukon.[6] A külföldi önkéntesek közt egyébként ez a kontingens volt számra nézve a legnagyobb. Az angolok lényegesen kevesebben voltak és még kisebb számmal a franciák, akiket hihetőleg XIV. Lajos magatartása tartott vissza a tömeges jelentkezéstől.[7]

A spanyol harcosok közül sajnos kevésnek a neve ismeretes a magyar történeti irodalomban. Ezek: Don Felix de Astorga, az önkéntesek parancsnoka, Avilafuente márki, Bejar herceg (Veja, Vescar néven is szerepel, elesett), Castel Moncajo márki, Don Rodrigo de los Henares lovassági kapitány, Don Juan Francesco Manrique Antonio Mendoça, Don Matheo Moron, Piccolomini herceg (a család aragóniai ágából; elesett), Valero márki (megsebesült), Don Gaspar de Zuniga (megsebesült), Escalona (megsebesült).[8] Alig egy tucat név ismert százak közül. A spanyolok vesztesége különösen a július 13-i sikertelen rohamnál volt nagy, mikor lendületes támadásuk a többi önkéntest is magával ragadta.

Buda visszafoglalásának híre Spanyolországban nagy visszhangot keltett. Számos nyomtatvány adott hírt a győzelemről, különösen Barcelonában, amelynek fiai nagy számmal voltak ott a budai bástyák alatt. Rafael Figuero kiadásában több más hasonló tárgyú nyomtatvány között egy hősköltemény is jelent meg a spanyol vitézek tetteinek

[2] *Franz Pauser:* Spaniens Tor zum Mittelmeer ... Leipzig-Berlin. 1938, 52.

[3] Compendio de la Vida ... Apponyi Hungarica II. 1147; Diario y description ... App. Hung. II. 1149; Manifesto Sacrilego ... App. Hung. II. 1157. *Apponyi Sándor:* Hungarica ... Tom. II. München 1902.

[4] Metrica Panegyrica Description ... App. Hung IV. 2285.

[5] Nuevas venidas por el Correo de Flandes ... App. Hung. 2227. Ld. még: *Karl Lajos:* Buda visszafoglalása a valenciai költők akadémiáján (= Kath. Szemle 1937. 726–732).

[6] *Károlyi Árpád:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átd. Wellmann Imre. Bp. 1936. 77 és 119.

[7] *Wagner:* Historia Leopoldi Magni. Tom. I. (1719) 694 alapján *Ferd. Zieglauer:* Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686. Innspruck. 1886, 97–98.

[8] *Károlyi Á.:* i. m. 119 és 260, valamint Nuevo Romance ... App. Hung. IV. 2269. jegyzetében. *Apponyi S.:* Hungarica. Tom. IV. München. 1927, 222–225.

különös kiemelésével.[9] Figuero különös szorgalommal terjesztette a magyarországi keresztény győzelmekről szóló híreket.[10]

A győzelem után a spanyol önkéntesek nagyrésze valószínűleg hazatért. Hagyomány szerint azonban a katalán kézművesek a visszafoglalt városban letelepedési engedélyt kértek Lotharingiai Károlytól és azt meg is kapták. Állítólag Ujlakon telepedtek le, félóránvira a budai vártól s ennek az elővárosnak ők voltak az első telepesei.[11] Hogy azután mi lett a sorsuk, nem ismeretes. A 17. század végén kétségtelenül sok a neolatin eredetű családnév Buda népességében: ezek legnagyobb része azonban valószínűleg olasz. A katalánok állítólag beolvadtak a velük együtt élő németek közé. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy reményeik nem váltak valóra s máshová költöztek, vagy utóbb a nagy pestisjárvány áldozataivá lettek. Bizonyos, hogy Buda ekkor még semmiesetre sem volt olyan város, mely a nagy és forgalmas Barcelona fiainak megfelelő érvényesülést nyújthatott volna.

Mivel az anyakönyvek Ujlakon csak jóval később kezdődnek, a kérdés nehezen dönthető el. A kereszteltek anyakönyve csak 1705-től kezdődik; a város visszafoglalásától azonban addig 20 év, csaknem egy nemzedéknyi idő telt el. Az újlaki anyakönyvben szereplő nevek kezdettől túlnyomóan németek; az a néhány neolatin név, mely 1708-ban majd 1713-ban szerepel (Rovermeno, Cambiano) inkább olasz, mint spanyol-katalán eredetre enged következtetni.

Spanyol katonák nemcsak Buda visszafoglalásánál tüntették ki magukat. A császári sereg jellege, a dinasztia különböző országaiból összetevődött állománya kedvezett – főként a nemesi rétegből származó – egyenként jövő, hivatásos katonák pályafutásának. Kevéssé ismert, hogy Székesfehérvár visszafoglalója és első várparancsnoka, Areyzaga János báró is spanyol-baszk eredetű volt.[12] Nevét spanyolosan, Areyçaga-nak írta.[13] Csak néhány évig maradt a székesfehérvári erőd élén; 1691-ben már budai helyettes parancsnok,[14] 1692-ben pedig Érsekújvárott parancsnokolt. Ugy látszik családja is megtelepedett. Az ő leánya lehetett az az Areizaga Mária Franciska Józéfa bárónő, aki Hallewil Ferenc-János magyar kamarai tanácsos neje volt.[15]

E korszakban több spanyol család is telepszik meg Magyarországon. Megtelepedésük azonban szórványosan megy végbe. Az indigenátust nyert nemesek közt már a 17–18.

[9] Nuevo Romance, del Sitio, y Toma di Buda ... Barcelona. 1686. App. Hung. IV. 2269.

[10] Copia de la Carta ... Barcelona. 1686, App. Hung. IV. 2244; Relacion verdadera de las felices nuevas ... Barcelona. 1686, App. Hung. IV. 2277. Rómában Sebastian de Armendariz adott ki spanyol nyelven hosszabb ismertető leírásokat a harcokról: Description de la Plazas de ambas. Vngarias ... 1686. App. Hung. IV. 2251, Diario de la svcedio ... de Bvda ... 1686. App. Hung. IV. 2252. A spanyol nyomtatványok áradata a következő években sem szünetelt, s továbbra is főként Barcelona volt a kiadások helye.

[11] *Barcsay-Amant Zoltán:* Spanyol-magyar kapcsolatok és győri vonatkozásaik (= Győri Szemle, 1935. 133–134). E cikk írója – nehezen megállapítható alapon – az újlaki templom körüli házakat a spanyol patio-háztípusra vezeti vissza.

[12] *Sebestyén Gyula:* Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól. Szfv., 1920. 57.

[13] Orsz. Ltr., Magyar Kamarai Levéltár (a továbbiakban: MKL), Budai Kamarai Adminisztráció Levéltára, Buchhalterey-Acten. Tom. 7 (1692), No. 115, 119, 136.

[14] *Nagy I.:* Buda adóterhei ... Tanulmányok Budapest Múltjából, IX. köt. 1956. 41.

[15] Pozsonyi Szent Márton róm.kat. székesegyházi plébánia, kereszteltek anyakönyve, 1702. júl. 27. (Bratislava, Štátny Archiv v Bratislave. Mikrofilmen: Orsz. Ltr., Mikrofilmtár, C 895. tekercs).

század fordulóján akad néhány spanyolos hangzású név. Ezeken kívül azonban bizonyosan voltak a polgári rendhez tartozók is, és olyan nemesek, kik nem kértek s nem is kaptak indigenátust. Túlnyomó részüket a katonaság vagy a császári adminisztráció hozta ide. Azonosításuk nem könnyű, mert a név maga nem jelöl mindig közvetlen származást, olykor inkább csak eredetet. A Habsburg-ház osztrák és spanyol ágai közti erős dinasztikus kapcsolat mindenesetre kedvezett annak, hogy spanyolországi vagy más európai (itáliai, németalföldi) spanyol kézen levő tartományokból származó személyek az osztrák Habsburgok kezén levő területeken kisebb-nagyobb karriert futhassanak be. Magyarországon a döntő lökés ezirányban mindenesetre a török elleni felszabadító háború volt.

Spanyol eredetű, talán éppen Spanyolországból került a török elleni harcok során Magyarországra az a De Castro Ferdinánd, sóhivatali felügyelő, aki 1695-ben szerepel a Pest városi tanács előtt.[16] Bizonyosan spanyol származású volt Fonseca Kristóf Antal a Budai Kamarai adminisztráció számjegyzője (ingrossista), aki 1696 óta működött Budán. Még 1714-ben is említik.[17] Fonseca pályája is mutatja, milyen változatos módon kerültek a spanyolok Magyarországra. Atyja, Lajos, Katalóniában volt katona és a századosi rendfokozatot érte el. Lipót császár első nejének, Margit hercegnőnek kíséretében jött Bécsbe, ennek ajtónállója lett. E minőségben 31 évig szolgált. Fia, a számjegyző, kiről nem tudni, még spanyol földön született-e vagy már Bécsben, Olmützben végezte tanulmányait, azután báró Saponara mellett követségi titkár volt, az olasz és spanyol nyelvű ügyek intézője, majd császári udvari kamarai szolgálatba lépett. Budára valószínűleg 1694-ben került.[18] Itt soká működött s az adminisztráció megszüntetése után Pesten telepedett le. 1717-ben itt házasodik, 1719-ben mint tanú szerepel Pesten.[19] Megérte azt az időszakot is, amikor spanyol katonák nagyobb számban jelentek meg Budán és Pesten.

Kétségkívül a hadsereg hozta Magyarországra Serrano hadmérnökét és családját, kik már 1710 körül Pozsonyban tartózkodnak.[20]

Már 1701-ben, az örökösödési háború kezdetén számos spanyol jelent meg Bécsben. Szavojai Jenő Magyarországra akarta őket küldeni: de erre akkor még nem került sor.[21] Az említett Serrano is valószínűleg ebbe a sorba illeszthető. Egyháziak közt is akadtak, akik – még a spanyolországi kudarcot megelőzően – Magyarországon javadalomhoz, vagy legalább valami címhez jutottak. Ilyen volt Morales Zuñeros Mendoza Károly kapisztránus szerzetes, ki 1707-ben a bakonyi apát címét kapta.[22]

[16] *Dümmerth D.:* Pest város társadalma 1686–1696. Bp. 1968. 231.

[17] Orsz. Ltr., MKL, Litterae ad Cameram Exaratae, 1716. No. 104.

[18] Orsz. Ltr., MKL, Budai Kam. Admin., Buchhalterey Acten, Tom. 10. No. 66 (fol. 133) és No. 96 (fol. 185).

[19] Pest-Belvárosi Szűz Mária mennybemeneteléről nevezett róm. kat. plébánai házasultak anyakönyve, 1717. jún. 29. és 1719. máj. 14. (Plébániai levéltár).

[20] Serrano Ferenc Mátyás császári főhadmérnök özvegye 1723. szept. 22-én halt meg Pozsonyban a Szt. Márton székesegyházi plébánia halálozási anyakönyve szerint, 60 éves korában. Egy Serrano Péter – nyilván a fia – azonban már 1710-ben szerepel a pozsonyi Jézustársasági Gimnázium Mária-kongregációjának anyakönyvében (Album Sodalium Marianorum ... Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 3392, fol. 134). E család tagja az a „Herr Serrenus" Bécsben élő császári százados is, kinek háza Budán 1723-ban leégett (Orsz. Ltr., MKL, Litterae ad Cameram, 1723. No. 312).

[21] *H. Benedikt:* Kaiseradler über dem Appenin. Wien-München. 1964. 232.

[22] Orsz. Ltr., MKL, Protocollum Cameralis Consilii 1707 (Tom. 22.), 73.

A spanyolok igazán nagyarányú megjelenése hazánkban azonban csak Károly spanyol trónörökös, a későbbi III. Károly király barcelonai katasztrófája után kezdődött.

Kevéssé ismert tény, hogy I. József halála után, mikor Károly főherceg lett az utóda, ő a szatmári békét is Spanyolország területén, Barcelonában erősítette meg 1711 július 20-án.[23] Nemsokára serege roncsaival, melyben németek és magyarok is harcoltak,[24] el kellett hagynia a várost. A csapatok maradványait a Maricone-fivérek hajói szállították el, akik még sokkal később is hivatkoznak az akkor hozott nagy anyagi áldozatokra.[25] De a város maga Károly seregének távozása után még egy évig folytatta az ellenállást a francia-spanyol sereggel szemben, ami annál figyelemreméltóbb, mert a lakosság már több, mint egy évszázada keveredett a francia eredetű bevándoroltakkal.[26] Károly ígéretet tett a katalánoknak, kikben még élt a hetven év előtti függetlenségi mozgalom emléke, hogy nem hagyja őket sorsukra: ebben bízva, álltak ellen tovább is.[27] A spanyol történetírás ezért elítéli őt.[28] De tény az is, hogy a miatta elmenekült spanyol alattvalóival, híveivel szemben mindig érezte kötelezettségét és igyekezett őket kárpótolni. Lemondása spanyol terveiről sem végleges, sem őszinte nem volt, hanem csupán az európai politika diktálta kényszerhelyzet, melynek még megváltozását remélte dinasztiája javára. A spanyol trónról csak 1717-ben mondott le,[29] de később is táplált, főként kereskedelempolitikai síkon, reményeket ez országgal kapcsolatban. Emigrált spanyol alattvalóit külön jogi státusban kezelte, nyugdíjakban részesítette, őket külön alakított dikasztérium, a Spanischer Rat igazgatta, mely 1712-ben szerveződött. A spanyol emigráció központja a Nápolyi Királyságban volt, mely aragon jogon előbb Spanyolországhoz tartozott, az utrechti béke értelmében Károly császár és király kezén maradt. Itt történt a megmaradt spanyol hívek összevonása, ami annál jelentősebb, mert az új Bourbon uralom Spanyolországban centralista tendenciájával nemcsak a rendi és helyi jogokat nyirbálta meg, de az ottani vezető társadalmi rétegeket gyakran egzisztenciálisan is károsan érintette.[30]

Károly 1725 április 30-án Bécsben VI. Fülöp spanyol királlyal béke- és kereskedelmi szerződést kötött. E szerződés szövegét[31] 1725 júliusában 150, egyenként négyíves példányban a pozsonyi Royer János Pál nyomdásznál ki is nyomatta, főként a Helytartótanács részére. A cél az volt, hogy a hivatalos szervek ismerjék meg alaposabban a szerződést és a belőle folyó lehetőségeket.

[23] *Lukinich I.:* A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. 547.

[24] Igy pl. Baczkó Antal, aki Barcelona védelménél a spanyol nemesi karabélyosok közt Ulfeld gróf tábornagy alatt harcolt s utóbb Nápolyban élt (Orsz. Ltr., Magyar Kancelláriai Levéltár. Originales Referadae, 1736 No. 41).

[25] Orsz. Ltr. Magy. Kancell. Ltr., Orig. Ref. 1733 No. 101.

[26] *E. Moreu-Rey:* Els Immigrants Francesos a Barcelona. Barcelona. 1959, p 19. etc.

[27] *A. Sieberer:* Katalonien gegen Kastilien. Wien. 1936, 33.

[28] *Charles E. Chapman:* A history of Spain. Founded on the Historia de España ... of Rafael Altomira (New ed.). New York. 1965, 372.

[29] *Benedikt:* i. m. 255, 257.

[30] *J. H. Elliott:* The revolt of the Catalans. A study in the decline of Spain. 1598–1640. Cambridge. 1963, 548.

[31] Orsz. Ltr., MKL, Litt. ad Cam. Exaratae 1725 No. 219. – *Benedikt:* i. m. 265.

A Spanyolországból eljött és a Nápolyban régtől fogva honos, de spanyol nemzetiségű és nyelvű császárhű elem már az 1710-es évek közepén megkezdte a fokozatos áttelepedést Bécsbe, a császári székvárosba. Közismert, hogy az udvarnál nem volt kevés a spanyolok száma. Az udvaroncok vándorlásánál – akik földrajzilag a császárvároshoz kötődtek – sokkal nagyobb számú volt azonban az a migráció, mely a katonai alakulatok révén ment végbe, s amely Magyarországra is erősebben kihatott. Mivel a sereg az uralkodót követi, Károlyt spanyol katonái közül is sokan követték Bécsbe. Többen közülük magas rangokat értek el: Don Juan conte de Ahumada Cardenas 1716-ban, Don Emanuel Sylva conte de Galbes Mendoza 1717-ben lett altábornagy, 1723-ban mindketten táborszernaggyá léptek elő.[32] Mindkettőnek saját ezrede volt. Ezek az ezredek 1716-tól kezdve főként Magyarországon állomásoztak. Ez évtől kezdődően a budai anyakönyvek számos olyan bejegyzést tartalmaznak, mely ezredeik jelenlétét, itteni beszállásolását bizonyítja. Bécsben e tekintetben kettős intenció uralkodott. Az egyik szerint: a csak nemrég megbékített Magyarországon a spanyol katonák jelenléte kevésbé ellenszenves a lakosság előtt, mint a németeké. Spanyol katonák ittléte azt dokumentálja, hogy a császár-király nemcsak a németek uralkodója, hanem más nemzeteké is. Másrészt – főként Szavojai Eugén intenciójára – a még benépesítésre váró országban a kiöregedő és leszerelő katonák elhelyezkedését a polgári életben inkább remélhették, mint a sűrűn lakott német vagy cseh örökös tartományokban. Azok Magyarországra irányításában tehát komplex okok játszottak szerepet.

A spanyolokat szórványosan az egész ország területén meg lehetett találni. Így a felvidéki Selmecbányán 1715 januárjában az anyakönyvben említve van Queralto József spanyol hadnagy, mint keresztapa.[33] Ott azonban ez elszigetelt adat, viszont Budán és Székesfehérvárott, az ország közepén ugyanakkor szinte egyszerre jelennek meg spanyol és nápolyi ezredek. Székesfehérvárott az előző évben ott álló német Heister-ezredet 1715-ben a nápolyi Fabri-ezred váltja le. Katonái és az ezredet kísérők soraiban sok a spanyol hangzású név (Sylva, Riepollya, Montanior, Che). Tisztjeik: Ulloa és Sencilla kapitányok is spanyolok. Az ezred még 1720–1721-ben is itt állomásozik. Az, hogy főként tisztekről vannak adataink, arra mutat, hogy a spanyol és délitáliai területről való eljövetel miatt utánpótlási bázisától elszakadt ezred, melybe úgy látszik más nemzetiségűeket egyelőre nem vesznek be, fokozatosan szűkülő közösséggé vált. Sencilla kapitány egyébként katonai rangja megtartása mellett székesfehérvári polgár is lett. 1725-ben a közérdekre hivatkozva a Magyar Kamaránál panaszt emelt városi mészáros céh ellen.[34]

Budán a német Regall-ezredet 1716 februártól az Ahumada spanyol ezred váltja le. Bár más ezredek katonáiról is van adatunk, de mégis észlelhetően főként ők adták Buda őrségét. Különösen az újlaki plébánia templom alá tartozó városrészben szállásolt sok spanyol katona: egyedül az 1717-es évben négy házasodik itt, mind a négyen német nevű nőt vesznek feleségül. A spanyol katonák összeházasodása a környező német lakossággal tehát ekkor már folyamatban van. Valószínű, hogy egyházi pasztorációjuknak is itt volt a központja. Bizonyos, hogy saját tábori lelkészük volt Quadalanara Mihály, mercedárius

[32] *A. P. Petri:* Die Festung Temeschwar . . . München. 1966, 5, 42.

[33] Selmecbányai rk. pléb. kereszteltek anyakönyve, Littera M. 1715. febr. 14. (Hankovics Jos. fia Matthias). Štátny Archiv v Banské Štiavnice.

[34] Orsz. Ltr., MKL, Litt. ad Cam. Exaratae, 1725 No. 280.

szerzetes, ki maga is Budán halt meg.[35] Az Ahumada ezred jelenléte a budai anyakönyvekből még 1722-ben is kimutatható.[36]

Arra is van adat, hogy a spanyol katonáknak helybeli olasz személyiségekkel van társadalmi kapcsolatuk. Így pl. Gertzi (vagy Gutzy) Jakab spanyol katona esküvőjén 1717 júliusában a déltiroli olasz Fortunato Prati kamarai mérnök,[37] Buda közéletének jelentős személyisége a házassági tanú. Ez amellett szól, hogy a latin-mediterrán kultúrkörből származó spanyolok a nyelvrokon olaszokban közvetítőkre, támaszra találtak. Állandó beilleszkedésüket az adott települési keretekbe nagyon megnehezítette, hogy a spanyol ezredeket, mint a többieket is, folyvást mozgatták. Az előbb említett Gutzy leánya is 1718 elején Pozsonyban, nem Budán született és került keresztvíz alá.[38]

A spanyol ezredek mozgása mégis főként észak-déli irányú volt. Ennek oka a török háború. Ahumada és Galbes ezredeikkel Temesvár visszafoglalásában is részt vettek.[39] Utána azonban az ezredek a régi Délmagyarországon maradnak. Az udvari kamarának az 1718/19 évi téli beszállásolás ügyében 1718 november 8-án a szlavón kamarai inspektorátushoz intézett átirata megjegyzi, hogy a spanyol ezredek, melyeket Szlavóniába szándékoznak küldeni téli szállásra, nem oly nagy létszámúak, hogy észrevehető megterhelést jelentenének.[40] A tendencia tehát a Magyarországhoz még nem reinkorporált területekre való irányítás. Ez összefüggésbe hozható a meginduló telepítési szándékokkal. A Habsburg-hűségük miatt hazájukból kiszorult spanyolok számára Délmagyarországon kívánt az uralkodóház új hazát biztosítani. Egy 1720 november 18-án kelt udvari kamarai reskriptum is, mely a Vasquez-ezred elhelyezését tárgyalja, Eszék körzetét jelöli meg e spanyol csapat elhelyezésére.[41]

1721-ben Ciffuentes (Cienfuegos) spanyol grand Plazko dominium ügyében Omuchevich horvát főnemessel kerül összeütközésbe.[42] Cardona tábornok ugyancsak Szlavóniában Orahovicz kerületben 20 000 forint értékű birtokot kap a kamarai javakból.[43] Az unokaöccseivel együtt már 1715-ben indigenátust nyert Cardona így ténylegesen is birtokossá válik Magyarországon.[44] E birtokadomány mögött nyilván az a szándék húzódik meg, hogy Cardona birtokán, különböző funkciókban minél több honfitársát helyezhesse el, – ezek így nem lesznek az uralkodó kincstárának terhére.

[35] Quadalanara halála: Budai főszékesegyház halálozási anyakönyve, 1715. ápr. 14. (Várplébánia Levéltára, Bp.).

[36] Az Ahumada ezred kaszárnyájára vonatkozólag a budai inspektoratus számadásaiban 1720-ban és 1721-ben is találhatók adatok. *J. A. Salgari:* Ofnerische . . . Rechnung . . . 1720. – Orsz. Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Germ. 256. 23, 42. fol.

[37] Budapest-Ujlak rkat. plébánia, házasultak anyakönyve, 1717. júl. 27. (Buda-Ujlaki Rkat. Plébánia Levéltára, Bp.).

[38] Pozsonyi rk.pléb. kereszteltek anyakönyve 1718. jan. 27. A név itt Gutzy-nak van írva, de a személy azonossága kétségtelen.

[39] *Petri:* i. m. 5–17.

[40] Orsz. Ltr., MKL, Szlavón Kamarai Adminisztráció Levéltára. Hofkammerreskripte, 1718. nov. 8.

[41] Orsz. Ltr., MKL, Szlavón Kamarai Adminisztráció Levéltára, Hofkammerreskripte, 1720. nov. 18. és dec. 30., 1721. jún. 9., 1722. jan. 22. (Az Alcaudete-gránátosok áthelyezése Eszéken a várba.)

[42] Orsz. Ltr. uo. 1721. nov. 8.

[43] Uo., 1722. aug. 18.

[44] Orsz. Ltr., Magy. Kancellária Ltra, Orig. Refer. 1728 No. 25.

Feltűnő az is, hogy 1722 júliusa és 1723 júniusa közt egyetlen éven belül tíz spanyol úr kapott magyar indigenátust, még hozzá jobbára bárói sőt grófi címmel. De rajtuk kívül recipiáltak olyan családokat is, amelyekről a spanyol származás csak valószínűsíthető. Az előbb említett urak közül Ramirez valenciai, egy másik, Rodrigo de Santa Cruz „numantiai" (Soria, Ókasztília), a többi: Quadredo de Herrera, Garsia y Torres, Giner, Diez de Aux, Peralta, Verdeguer, Ferrando, Cerdaned, valamint a Bécsben élő Perlas de Rialp spanyol származásúként van jelezve.[45] Ez a nagyarányú indigenátusszerzés ily rövid időn belül kétségtelenül magyarországi letelepedés vagy legalábbis birtokszerzés szándékával állt kapcsolatban.

1722-ben állítólag Mercy Claudius Florimund tábornok bánáti kormányzó Nagybecskereken biscayai spanyolokat telepített; ezek, a hagyomány szerint, pár év alatt kihaltak a járványok következtében.[46] Az 1722. évi becskereki spanyol telepítést – levéltári adatok hiján – kétségbevonták, sőt azt is, hogy Mercy idején egyáltalán spanyol letelepedésre sor került volna a Bánát területén.[47] Ez a Griselini által megőrzött hagyomány mégis érdekes két szempontból.[48] Az egyik az 1722-es évszám, a másik az, hogy biscayai spanyolokról – vagy inkább spanyolországi baszkokról – vél tudni.

Az 1722-es évszám megfelel a szlavóniai állomásoztatás és a nagytömegű indigenátusban részesítés időpontjának: tehát valami ténylegesség magvát őrzi. A biscayaiak csoportos bevándoroltatása – hacsak nem katalánokkal való összetévesztésről van szó – mást fed: valószínűen felmerült az adminisztráció valamelyik fórumán, Temesvárott vagy Bécsben, hogy a vándorló élethez szokott katonák letelepítése mellett, esetleg ezekkel együtt, a meggyökeresedés előmozdítására jó lenne állhatatosságukról és szorgalmukról híres biscayaiakat is telepíteni és egy nagyobb spanyol kolóniát hozni létre Délmagyarországon. E tervnek a híre kapcsolódhatott aztán utóbb – tévesen – az 1722. esztendőhöz. De bizonyos, hogy az univerzális császárság nemzeteken túlnyúló koncepciója Mercytől, a lotharingiai franciától nem volt idegen. Olaszokat kétségtelenül hozott is a Bánátba.

Kollektív spanyol telepítésnek nem nagyon volt adva a feltétele ebben az időszakban: a Magyarországra eljutó spanyolok vagy a vezető társadalmi rétegek tagjai voltak, vagy pedig tartós telepedésre nehezen kapható katonák, a „militaris"-nak nevezett rétegből rekrutálódtak. Kézművesek, földművelők nem nagyon voltak köztük, s ha eredetük e rétegbe nyúlt is vissza, az ilyen munkától már eltávolodtak. Inkább olyanok jöttek, akik birtokot, állást vagy valamilyen szolgálatot reméltek Magyarországon. Némelyek az Európaszerte szokásos uralkodói kegyadományok révén kerültek az ország pénzügyigazgatásával kapcsolatba: például kegyadományt kapott a spanyol Ordonez bárónő is, Rosenzweig főhadbiztos özvegye.[49] Az elhelyezkedési lehetőségeknek megfelelően azonban a spanyolok itt is, ott is, szétszórtan bukkantak fel az országban. Castillo

[45] Esztergom, Primási Levéltár, Archívum Saeculare Protocollum L. Rakt. Nr. 11. 898–904 (Dr. Rosdy Pál levéltárvezető szíves közlése).

[46] *Szentkláray Jenő:* Nagy-Becskerek utczáinak és tereinek magyarosítása . . . Nagy-Becskerek. 1879, 16. és *Milleker Bódog:* Versecz szab. kir. város története. Bp. 1886. I. köt. 102.

[47] *Baróti Lajos:* A becskereki spanyol telep (= Délmagyarországi Tört. és Régészeti Múzeum Társ. Értesítője. Temesvár. 1892, 193–194.

[48] *F. Griselini:* Versuch einer natürlichen und politischen Geschichte des Temesvarer Banats . . . Wien. 1780, Bd. I. 156.

[49] Österr. Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Gedenkbücher, Ung. Reihe, Band 1727/1728 205; 11. Júli 1727.

Ildefonz Jakab pl. 1727-ben Szegeden kezd gyógyszerészi gyakorlatot,[50] ugyanakkor Erdélyben is, a ribniki vámállomáson felbukkan egy Quintana nevű, bizonyosan spanyol hivatalnok, bár nem soká marad állásában.[51]

1725 és 1727 közt az Eszéktől nem nagyon távol fekvő Baján is spanyol katonák állomásoznak. Az anyakönyvekben a Galbes majd a Cordova-ezred katonái szerepelnek. Az itteni házassági bejegyzések is a spanyoloknak hasonló rangú német családokkal való összeházasodását mutatják: Villagarsia zászlós von Majer nemes, Lucralto hadnagy pedig a néhai Albert János kapitány leányát veszi feleségül. Pesten is ugyanebben az időszakban ugyanez a társadalmi folyamat észlelhető. Pestet az 1715–1717. évi budai spanyol beszállásolás nem érintette. 1726 októberében sem aktív, hanem egy Alcaudete-ezredbeli elbocsátott katona esküvőjéről értesülünk. Ez a Lopez Ferenc torralbai származású. Házassági tanúi figyelemreméltóak: Simonetti Amabile, akit a következő évben mint útkövezőt Budán polgárrá vesznek fel, s aki mint apa szerepel 1730-ban a budai Vízivárosban.[52] A másik tanú Emanuel vagy Manole Péter „francia", kit 1728 januárjában pesti polgárrá vettek fel.[53] Egyébként Lopezzel egyazon napon kötött házasságot volt ezredtársa, a mursiai születésű Barbudo Ferenc is. Mindketten német nőt vettek el. Tanúik azonosak. Néhány hónappal előbb ugyanitt ment férjhez egy feltehetően cseh eredetű katonához a La Granada községből, Katalóniából eredő Trave Terézia, aki nyilván ugyanezzel a spanyol katonai körrel került Magyarországra.[54] A spanyol katonák olasz, francia nevű tanúi ismét arról tanúskodnak, hogy a nyelvi és kulturális affinitás még akkor is él, amikor annak képviselői már leszakadtak az ezredközösségek ide-oda helyezett, de mégis masszív nemzetiségi tömbjeiről.

Míg a már Magyarországon levő spanyolok és a többi itt élő lakosság közt megfigyelhető a társadalmi integráció jelensége, addig Bécsben, az udvarnál a spanyol előkelőek igyekszenek honfitársaik részére pozíciókat szerezni. E pozíciószerzés Magyarországot is érinti, akkor is, ha képviselői nem jelennek meg az ország területén.

A legprominensebb, Magyarországon nem élő, de itt fontos hatást kifejtő személyiségek egyike Cienfuegos Alvaro pécsi püspök volt. Cienfuegos mint bíboros és császári követ Rómában élt, de III. Károly támogatásával elnyerte a pécsi püspökséget. Kinevezése ugyan csak 1734-ben történt, de már korábban is voltak kapcsolatai Magyarországgal.[55] Bár egyházmegyéjét helyette adminisztrátor kormányozta, nem mondható, hogy nem törődött volna annak ügyeivel. Különösen személyi kérdésekben volt érezhető befolyása.[56]

1733-ban tört ki a lengyel örökösödési háború. Ennek során a császári sereg Itáliában vereséget szenvedett s VI. Károly császárnak le kellett mondania a győztes

[50] *Reizner J.*: Szeged város története. III. köt. Sz. 1900, 210.

[51] Status Caesareo-Cameraticae Directionis Principatus Transylvaniae . . . ab Ao. 1709 . . . OSzK Kézirattára, Fol. Lat. 1159.

[52] Lopez esküvője: Pest, 1726. okt. 27.; Simonettire vonatkozólag ld.: *Illyefalvi Lajos:* Buda város polgárai 1686–1848. [Bp. 1944]. Nyomtatvány kézirat gyanánt a Fővárosi Szabó E. Ktr. Budapest-gyűjteményében.

[53] *Illyefalvi L.*: Pest város polgárai 1686–1848 [Bp. 1944]. Nyomtatvány kézirat gyanánt, uo.

[54] Pest-Belváros. Házasultak anyakönyve, 1726. máj. 1. (Plébániai lt.).

[55] Pl.: Orsz. Ltr., Magyar Kancellária Ltra, Orig. Referadae, 1728 No. 3.

[56] Pl. Givovich József Miklós az ő ajánlásának köszönhette pécsi nagypréposti kinevezését (1737. júl. 1.). Orsz. Ltr., Magy. Kancell. Ltr., Orig. Refer. 1737, No. 48.

Bourbon-ház javára Nápoly és Szicília királyságairól. Nápolyban élő hívei – kiknek egy része itt régtől fogva élő spanyol, más része pedig 1714 utáni közvetlenül Spanyolországból menekült – választás elé kerültek: a számukra bizonytalan új kormányzat alá kerülnek, vagy követik a császárt német földre? Némelyek számára emigrációs kényszer is állott fenn, sokan viszont kedvezmények reményében távoztak innen.

1734-ben Bécsben tömegesen jelentek meg a Nápolyból érkező spanyol emigránsok. Szórványosan a 17. század vége óta, még inkább a spanyol örökösödési háború kedvezőtlen végkifejlete óta éltek már ott nagyobb számban spanyolok.[57] A tömeges elhelyezés 1734 óta vált problémává. A Bécsbe jött spanyol, italo-hispán és részben olasz hivatalnokok, tisztek, közkatonák számára Nápoly elvesztése több volt egyszerű politikai fordulatnál. Most vesztették el azt a területet, ahol még hagyományos életformájuk szerint élhettek. Nápoly megszerzése a francia politika számára nemcsak az itáliai terjeszkedés bázisát, hanem a Habsburg-barát spanyol emigráció gyülekezőhelyének felszámolását is jelentette. Ezzel Bécsben is tisztában voltak.

Mint láttuk, már korábban, 1714 után is történt kísérlet a Német-Római Birodalommal tartó spanyolok territoriális megkötésére Délmagyarországon, Eszéken és Szlavóniában. Akkor azonban egy jórészt fiatal, életerős csoportról van szó.

Ez az emigráns-csoport azóta elöregedett. Most újabb, nagyszámú menekült csatlakozott hozzá. Ennek az emigrációnak az 1714-esnél is nagyobb mértékben jellemzője volt a vezető társadalmi rétegekhez tartozók és családtagjaik nagy száma, az ipari vagy mezőgazdasági munkából élők vagy arra bírhatók hiánya. A spanyol emigránsok elhelyezése egyszerre volt politikai, nemzetközi jogi, rangbeli pretenziós, etnikai és generációs probléma. Az új emigránsok közt sok volt az idősebb ember, akik egyszer, 1714-ben már hazát cseréltek, s most újra arra kényszerültek.

A közvetlenül Nápolyból jövő spanyolok a kormányzat anyagi támogatására voltak utalva. Egyesek birtokaikat, ingóságaikat vesztették el odalent: mások már előbb kaptak penziókat, de ezeknek alapja: a nápolyi királyság jövedelme, az uralkodó kincstárából most hiányzott. A régebbiek pedig – jobbára katonák – állásukat már nem tudták betölteni, háború nélkül is invalidussá váltak. Mindezek megélhetésükért a Bécsben székelő Spanyol Tanácsot ostromolták.

Hogy mennyien voltak a spanyolok Károly császár és király országaiban, csak megbecsülni lehet. Ha az emigráció kezdetén 2–3 spanyol ezreddel számolunk (Ahumada, Galbes, a részben olasz Fabri), melyek mindegyike legalább 4–500 főből állhatott, 1200–1500 kombattánssal és kb. háromszorannyi családtaggal kell számolnunk. A családtagok azonban nem voltak mind spanyolok – láttuk, a spanyol katonák gyorsan és eléggé fenntartás nélkül keveredtek el a német népességgel – viszont ugyanakkor számításba kell venni azokat a spanyolokat is, akik nem éltek katonai kötelékben: egyes

[57] Figyelemreméltó, hogy a külföldi szakirodalom a spanyolok tömeges bécsi megjelenését nem hozza hangsúlyozott összefüggésbe a politikai eseményekkel. Igy pl. *Rudolf Till:* Die Ansiedelung spanischer Pensionisten von Wien im Banat im Jahre 1736/37 (= Wiener Geschichtsblätter 2(62) Jg. 1947. No. 2–3, 27–31), és nyomán *Joseph Kallbrunner:* Das kaiserliche Banat. 1. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739. München. 1958, 36 szerint úgy tűnik, mintha már a spanyol örökösödési háború vége óta Bécsben élő csoport Bánátba küldéséről volna szó, holott a kérdést már *Milleker Bódog:* Versecz ... története [Bp. 1886] c. művében helyesen hozta az 1733 után bekövetkezett itáliai politikai fordulattal kapcsolatba (I. köt. 101–102).

nemesurakat, azok családját és kíséretét, hivatalnokokat, néhány kereskedőt és iparost is. Igy a 3500–4500 főnyi létszám nem látszik túlzottnak, sőt 5000 fővel is számolhatunk. Ezeknek 4/5 része, kivált az ezredek, túlnyomóan az egykori magyar államterületen tartózkodott: Magyarország városai mellett tömegesebben inkább csak magában Bécsben élhettek. Ez a népességi csoport, mely önmagát regenerálni nem tudta, s különösen az obsitos közkatonák rétegében az új környezethez való asszimiláció révén is fogyott, most Nápolyból utánpótlást kapott.

Az idő elérkezett tehát a megélhetés alapjainak új intézményes biztosítására.

Till szerint, ki e kérdést bécsi levéltári források alapján tanulmányozta, a tisztek közt a nyugdíj folyósítása ellenére is nyomorúság uralkodott. A menekültek súlyos szociális problémát jelentettek Bécsben: amellett a penziók nagyon nehéz megterhelést jelentettek az államháztartás számára. A nehéz körülmények közt élő, emiatt gyakran nem is megfelelően viselkedő spanyolok részére intézményes létbiztosítás kellett. Tervek voltak a katonai besorozásra, az egyháziaknál való elhelyezésre – főként idősebb emberek esetében –, sőt a keresőképes személyeknek saját erejükre utalására is. Polgári állásokban való tömeges elhelyezés a kellő állások hiányán kívül azért sem volt lehetséges, mert legtöbbjüknél sem a nyelvismeret, sem az itteni igazgatási módok, a jog és a törvények ismerete nem volt meg. Életformájuk sem volt tevékenynek mondható s ezt a más normákhoz szokott német lakosság idegennek érezte. Így került sor az intézményes délmagyarországi, bánáti telepítés tervére. A spanyol emigránsokat, a nemzetközi politika új feszültségeiben, Bécstől távolabbra is akarták küldeni. A német tiszteket és urakat nem kívánták a spanyolok túlzott kedvezményezésével megbántani: viszont a régi személyes híveket sem akarták elveszíteni: ezek fontosak lehettek a leányág trónörökösödésének biztosítása miatt, morális szempontból is. A kormányzat felelősséget érzett iránt uk. Zárt telepítésük ott látszott leginkább lehetségesnek, ahol a kormányzat a területtel korlátlanul rendelkezett: a Temesközben.

Azzal, hogy egy ilyen telepítés nem lesz rövid távon kifizetődő, számolt a bécsi kormányzat. A finomabb igényeket képviselő, fogyasztói tendenciát mutató spanyolok azonban megfeleltek a merkantil gazdaságpolitikának. Csak azt kellett eldönteni, hogyan lehet hosszabb távon mégis kifizetődő, valamilyen speciális kultúra révén a telepítésre fordított összeg.

A kolonizációk sikertelenségének történetében ismétlődő tényező a helyi adottságok helytelen megítélése. A császári kormányzat a 18. században nem tudott egészen attól az előítélettől megszabadulni, hogy a Bánát, Délmagyarország, melegebb éghajlatú, mediterrán telepesek részére alkalmas terület.

Kétségtelen, hogy Délmagyarország a 45-ik szélességi fokon fekszik, mint Észak-Itália. Egyes izolált területeken, mint pl. Pécs, érezhető a Mediterráneum viszonylagos közelsége. De a Bánát éghajlatát a kontinentális jelleg határozza meg, akár csak a Nagyalföld többi részét: ez pedig a Dél-Európából származó ember számára hideg és zord. A császári kormányzat a Bánát benépesítésében olasz telepesekkel is kísérletezett. A terület éghajlatáról táplált vélemény határozta meg a mezőgazdasági termelés lehetőségeiről vallott nézeteket is.

A spanyolok tervbevett telepítésénél a rizstermelés a csoport társadalmi jellege miatt kizárt volt. Ez a munka fárasztó, piszkos; idegen munkaerővel való dolgoztatás pedig nem jöhetett számba. Maradt egy másik speciális kultúra: a selyemtermelés. Ez is

olyan foglalkozási ág, melyet a spanyolok és az itáliaiak ismertek. A falevelek szedése fárasztó ugyan, de a munkának csak kisebb része: a hernyók táplálása, a gubók kezelése és a selyemszövés viszont számos olyan munkafázist kíván, mely női és gyermekmunkát is lehetővé tesz és egész családoknak tud keresetet nyújtani. Az eperfák ültetésében, a levélszedésben a német, szerb és román lakosság közreműködését tervezték, úgy hogy a spanyol telepeseknek a belső, finomabb, szakszerűbb munka és a felügyelet jutott volna. Ennek adminisztrációja is számos spanyolnak biztosíthatott volna megfelelő szintű állást, – ha a munka beindul. Az átmeneti időszak alatt – nyilván ez volt a terv – a spanyolokat segélyezik, ők viszont megtanulják a lakossággal való érintkezéshez szükséges nyelveket és szakismereteket szereznek a selyemügyben. Mindez együtt-tartásukat és munkájuk bizonyos fokú irányítását írta elő. Kézenfekvő volt, hogy számukra külön települést létesítsenek, mely azután a selyemtermesztés és feldolgozás központjává válik, s városias jellegénél fogva az urbánus élethez szokott spanyolokat meg is tudja tartani.

Így fonódtak össze szociálpolitikai, gazdasági és kulturális szempontok abban a tervben, mely Uj-Barcelona vagy másként Carlogaben alapításához vezetett.

A Bánátba irányítást elhatározó értekezlet 1734 október 4-én zajlott le Bécsben. A konferencia résztvevői az egész spanyol csoportot szerették volna a Bánátba küldeni, s a császár is ezt a nézetet osztotta, de a bánáti adminisztráció elnökének, Hamilton grófnak, aki a helyzetet a legjobban ismerte, sikerült elérnie, hogy Starhemberg gróf kompromisszumos javaslatát fogadják el. Ez abban állott, hogy a spanyol nyugdíjasokat a leküldés sorrendjében osztályozzák és fokozatosan küldik oda.[58] A fő szempont a kincstár tehermentesítése, a spanyolok eltávolítása Bécsből. A költségeket a bánáti adminisztráció bevételei fedezték volna. A leszállítás előkészítésével a Spanyol Tanács hivatalnokát, Miguel de Sole Piloát bízták meg, aki a kívánt jegyzékeket el is készítette.[59] Az első jegyzékre 325 fő került, köztük száznál több gyermek és egy pap.

A leköltözés sikerét illetően a spanyol csoport bécsi vezetői, Villasor márki – már Spanyolországban is a Habsburg-párt vezető személyisége[60] – és Ramon Vilana-Perlas de Rialp, a barcelonai ügyvédből lett államtitkár, VI. Károly itáliai ügyeinek fő tanácsadója,[61] az említett értekezlet résztvevői, már kezdettől kifejezték kételyüket a siker tekintetében.[62] A Spanyol Tanács vezető hivatalnokai, akik már régóta nem spanyol, hanem itáliai ügyeket intéztek, nem örültek a spanyol-nápolyi problémát napirenden tartó honfitársak leküldésének. Most az is nyilvánvalóvá lett, hogy elsősorban azok jönnek csak számba a Bánátba településre, akiknek eddig nem sikerült elhelyezkedniök az adott keretek közt: a hadseregben, a Spanyol Tanács hivatali karában vagy az udvarnál. Azonban így is sokan kaptak engedélyt, hogy egyelőre visszamaradhassanak Bécsben.

Rudolf Till szerint a leköltözés 1736 nyarán zajlott le.[63] Az Országos Levéltár adatai szerint feltehetően már korábban: 1735 decemberében már van egy szállítmány spanyol Pancsován. Baróti Lajos is ezt az évszámot említi. Valószínű, hogy már ez év őszén

[58] *R. Till:* i. m. 25–28.

[59] Wien, Österr. Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Banater Akten Faszikel rote Nr. 8. Nr. 857, 861, 865, 870, 881 (Mikrofilmen Orsz. Ltr. W 635 sz. tekercs).

[60] *Benedikt:* i. m. 245.

[61] Uo. 33–36.

[62] *Till:* i. m. 25.

[63] *Till:* i. m. 29.

megérkeztek. Hajóval jöttek Bécsből, Budán és Belgrádon keresztül.[64] Valószínűnek látszik, hogy útközben többen lemaradtak. Tudunk pl. egy Figuera nevű belgrádi kanonokról, aki 1737-ben Becskereken elhunyt rokonától örökül.[65] Valószínű, hogy ő is ezzel a szállítmánnyal érkezett. 1736 folyamán 9 hajón érkezett egy újabb szállítmány, köztük nemcsak tisztviselők és kiszolgált katonák, hanem iparosok is. Ezt a szállítmányt Versecen helyezték el.[66]

1736 júniusában vagy júliusban érkezett a harmadik, legtöbb gondot okozó szállítmány. Ezúttal nemcsak Nagybecskerekre, az eredetileg tervezett helységbe irányították őket, hanem, mivel ott nem volt elég férőhely, Ujpalánkára, Versecre, Csákovára, de Temesvárra, sőt Lippára, Lugosra és Karánsebesre is. A szétosztás természetesen csak ideiglenes jellegű volt, mert közben már Becskerek mellett kijelölték az újonnan alapítandó spanyol város helyét is. E munkálatban nagy része volt Deschan de Hanssen adminisztrációbeli tanácsosnak – ki utóbb a Magyar Kamara sóügyi igazgatója lett –, továbbá Hagen főszámvevőnek, aki Kayser mérnökkari századossal az új spanyol város tervrajzát is elkészíttette. Az új város pontos területét a következő évben a spanyolok képviselőinek jelenlétében mérték ki és 1737 augusztus elején már készen is volt a tervrajz.

1736 végén 157 spanyol család volt a Bánátban: egyharmad részük olyan, akinek érkezését nem is jelentették előre.[67]

A városépítés viszont vontatottan haladt. Pénzhiány éppúgy gátolta az építést mint az intézkedések lassúsága. A spanyol telepesek elégedetlenek voltak helyzetükkel: különösen az éghajlatra panaszkodtak. Az uralkodói abszolutizmus által elhatározott telepítés azonban presztízskérdés lett, s az adminisztráció megtette, ami csak tőle telt.

Az objektív nehézségek igen nagyok voltak. A paraszti vagy kézműves környezetből jövő német telepes, megkapva házát, nyomban hozzálát a munkához. A spanyol úrnak vagy katonának ezt előbb meg kell tanulnia. Jellemző, hogy maguknak a spanyoloknak a saját városuk építésében való részvételére alig van adat. Az építőanyagot is messziről, részben éppenséggel Ausztriából kellett hozni; élelmiszer sem volt helyben elegendő.[68] 1737 szeptemberében arról szól egy jelentés, hogy a lakatosok nem tudnak dolgozni, mert nincs műhelyük.[69]

Eközben pedig egyre érkeztek a spanyolok a Bánátba. A jegyzékek szerint 852 embernek kellett volna beérkeznie, de ténylegesen kevesebben jöttek meg.

Sokan feltehetően már útközben lemaradtak. Némelyek nem utaztak tovább Budánál, mások magánföldesurak birtokain helyezkedtek el. Állítólag földesurak erőszakkal is vittek el közülük telepeseket a saját birtokaikra.[70] Hogy ezek kik voltak és hányan,

[64] Orsz. Ltr. Banatica, 1735. dec. 1. 360 : 3. Idézi *Baróti L.*: Adattár Délmagyarország 18. századi történetéhez. Temesvár 1893–1896. *Baróti L.*: A becskereki spanyol telep (ld. 47 jelzet) 195. Ugyanígy *F. Milleker:* Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek. V. B. 1933. 21. *Takáts S.*: Spanyolok telepítése Pancsovára (= Magy. Gazdaságtört. Szemle VII. k. 1900. 4 és uo. X. k. 1903. 47–48).

[65] *Baróti L.*: Adattár, 1737. febr. 18. 318 : 13.

[66] *Milleker B.*: Versecz . . . (ld. 46. jelzet) I. köt. 101.

[67] *Till:* i. m. 29.

[68] *Baróti L.*: Adattár, 1737. ápr. 22, 28. 319 : 2,319 : 4.

[69] Uo. 1737. szept. 1. 320 : 1.

[70] *Till:* i. m. 30.

a forrásokból nem derül ki: de feltehetően éppen a munkás-elem, volt közkatonák, szolgák, esetleg iparosok, akikre a Bánátban sok munka várt volna. A nyugdíjukból élni kívánkozó hivatalnokok és tisztek viszont eljutottak úticéljukhoz, akár becsületérzésből, akár azért, mert nem volt más választásuk.

Lelki gondozásukat és egyben szervezésüket is spanyol papok látták el. Az első ilyen Brihuega Alfonz trinitárius szerzetes volt: ő „a Bánátban lakó összes spanyolok lelkipásztora" címet viselte. Utóda, Cuttie y Salcedo Antal, Versecen székelt.[71] Temesvárott működtek Vall de Oriola József és Villatersana József, Becskereken pedig Oreal mercedárius szerzetes. Mercyfalván működött a Bánátban már 1733 óta kimutatható, spanyol származású, de az ottani olaszokat gondozó Muñoz József. Átlag 200 hívőre jutott egy pap: ilyen kedvező lelki gondozásban egyetlen más telepes-csoport sem részesült akkor, de ez inkább annak volt folyománya, hogy a spanyol menekültek közt tekintélyes számmal akadtak egyházi emberek.[72] A spanyol papok ettől kezdve nemcsak osztoztak híveik vándorútjában, de tömörítésükben is nagyon fontos szerepet játszottak, amennyiben őket külön egyházközségként láthatták el: ez az esztergomi érsek, Esterházy Imre jóváhagyásával történt.[73]

A Bánátban megtelepedni készülő spanyol családokról eredethely és népességösszetétel szempontjából áttekintést nyújtani hálás feladat lenne, de az adatok hézagossága miatt ez csak korlátozottan valósítható meg. Megfelelő származáshely- és életkor-adatok ugyanis csak viszonylag kevés személyre vonatkozólag maradtak fenn, s így csupán a fellelhető adatok általánosítására lehet szorítkozni. Mégis, ez a kevés adat is, úgy véljük, hű képet ad összetételükről.[74]

Az anyakönyvi bejegyzések általában azt a tartományt adják meg, ahonnan az illető személy származott. Ezek alapján 7 személy, illetve család eredethelye Katalónia illetve Barcelona: 4 esetben a származáshely Aragónia, 3 esetben Valencia. Murciából 2 családról tudunk; Madrid Muñoz lelkész származáshelye volt; Leonból is ismeretes egy bevándorló. A többiek csak mint „Hispanus"-ok vannak említve, de kétségtelen, hogy túlnyomórészt magából Spanyolországból jöttek s nem Itáliából. A szintén spanyolnak jelzett Gusman származáshelye Nápoly, míg egy másik itáliai eredetű, de szintén spanyol nevű asszony a toscanai Orbitelloból jött. Ezek már az 1714-es exodus után született személyek vagy itáliai, régen megtelepült spanyol családok tagjai, italohispánok. A felsorolt számadatok bizonyossá teszik, hogy az italo-hispánok részesedése nem több 10–15%-nál, s a túlnyomórész az aragón-katalán területről jött közvetlenül, tehát onnan, ahol VI. Károly pártja a legerősebb volt. Kasztília, Asztúria, Andalúzia, a Vascongados alig vannak képviselve a beköltözöttek közt.

A származáshelyekkel szinkronban van az életkorra vonatkozó adatok vizsgálata is. A Bánátban eltemetett spanyol halottak életkora ugyan igen kevés esetben ismert, de jellemzően csak egy személyről tudjuk, hogy fiatal volt. Az adatok összesítése alapján az ott elhaltak átlagéletkora 51 esztendő, – ennek a korszaknak átlagához képest igen

[71] *Milleker B.*: Versecz . . . I. köt. 102.

[72] *Till*: i. m. 28.

[73] Esztergom, Prímási Levéltár, Archívum Vetus Nr. 958.

[74] *Miletz J.*: Adatok a délmagyarországi spanyol telepek történetéhez. Délmagyarországi Tört. és régészeti Múzeum-Társulat Értesítője. Temesvár. 1878. IV. köt. 75–86, valamint *Takáts S.*: Spanyolok telepítése . . . (64. jegyzet) származáshely és életkor adatai alapján.

magas. Bizonyos, hogy az idősek korcsoportjának részesedése magas volt, ami abból is adódott, hogy az 1714-es emigrációnak 1736-ban legalább 40 év körülinek s ennél idősebbnek kellett lennie. E demográfiai tény önmagában is sokat megmagyaráz abból a gondoskodásból, amivel az uralkodóház elöregedett híveit körülvette.

Az analízis természetesen csak a felnőtt népességre vonatkozik. Mert a gyermekek – akiknek száma nem volt csekély, körülbelül 250 fő – legnagyobbrészt Itáliában, Bécsben vagy más örökös tartományokban születtek, sőt Magyarországon is. A spanyolok közt már kezdettől számos volt a csonka család: özvegy férfiak illetve asszonyok gyermekeikkel, továbbá sok egyedülálló személy is, esetleg nevelőszülőként vagy teljesen magányosan. A kormányzat a telepítési terveknél – mint más államoké is a tengerentúli gyarmatosításnál – szívesen számolt árvákkal. Ezekből saját számára hasznos és bármily munkára fogható telepeseket akart nyerni s egyszersmind azok eltartásának költségeitől is meg kívánt szabadulni. Ezzel a szándékkal küldték azt a négy spanyol árvát is, akik 1738 április elején utolsó szállítmányként érkeztek Versecre: akkor, amikor honfitársaik már elhagyták a Bánátot vagy éppen menekülőben voltak.[75] Ez természetes is, mert a halálozások száma a spanyolok közt a Bánátban – nem teljes adatok szerint ugyan, de igen jellemzően – 63-mal múlta felül a nagyon gyér születések számát.[76] Ekkor már féléve tartott a spanyolok visszaszivárgása Magyarország, jelesül Buda és Pest felé. A pestis és a török háború csak ezután éreztették igazában hatásukat.

Bizonyos, hogy a spanyolok, befolyásos honfitársaik révén, jól voltak informálva a valóságos helyzetről. Tudták, hogy a Bánát bizonytalan terület, a török bármikor beüthet, – a terepet pedig tapasztalatból ismerték meg. Az újdonsült telepesek nem tájékozatlan, falusi közösségből jövő emberek, hanem sok országot megjárt és nemegyszer igen nagy képzettséggel vagy élettapasztalattal rendelkező személyek; nem csoda, ha hamar felismerték, hogy ez a terület nem nekik való. Felismerték, hogy támogatásra is csak addig számíthatnak, míg Károly császár él; Carlogaben városának felépülésében pedig nem bíztak. Olyan helyet kerestek tehát, ahol viszonylag nagyobb biztonságban élhetnek. Erre a célra, már központi fekvésénél fogva is, Buda és a szomszédos Pest látszott legalkalmasabbnak.

Ha a Nápolyból közvetlenül jött spanyolok nem is, de a köztük levő spanyol katonai nyugdíjasok közül azok, akik már szolgáltak az országban, Magyarországot tapasztalatból ismerték. Ebben nagy része volt annak, hogy a spanyol ezredek már régebben itt állomásoztak.

Egy 1727-ből származó kimutatás szerint a császári seregnek 47 gyalogos és 35 lovasezrede volt, összesen tehát 82 ezrede. Közülük kétségkívül spanyol a Galbes vérteslovas és az Alcaudete gyalogezred.[77] Mindkettőnek magyarországi tartózkodásáról vannak adatok; ugyanígy a részben olasz Marulli ezredéről is.[78] A Cordova-ezred 1735-ben résztvett a Pero-féle felkelés leverésében is.[79] Vasquez-ezredről az 1735 utáni

[75] *Baróti L.:* Adattár, 1738. ápr. 10. 517 : 9.

[76] *F. Milleker:* Versuch einer Ansiedelung von Spaniern im Banat. W. 1937. 9.

[77] Status Militaris pro Anno 1727. Wien, Hofkammerarchiv, Handschrift 482 (Mikrofilmen O. Ltr. W 523. sz. tekercs).

[78] Orsz. Ltr. I. 49. Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Varia Hungarica fasc. 3. valamint: bajai r.kat. plébánia anyakönyvek, 1720-as évkör (Róm. kat. Plébánia Levéltára, Baja).

[79] *Márki Sándor:* Péró lázadása. Bp. 1893. 62.

időkből van adat: ekkor Szigetváron található.[80] A Cordova-ezred, mely szintén spanyol jellegű, legalábbis erre mutat nyugdíjas tisztjeinek névsora, 1736 és 1738 közt a pozsonyi kerületi hadipénztártól kapja tiszti ellátmányát; ugyanígy az Alcaudete-ezred is. Ugyanebben az időben a Marulli-ezred spanyol nevű tiszti nyugdíjasait a kassai pénztár fizeti.[81] Az országban tehát különböző területeken találhatók spanyol tisztek, tényleges vagy nyugállományban. Más ezredekben is találni, a tisztikarban különösen, spanyolokat vagy spanyol nevű személyeket. Pl. a Saint-Ignon vértesezred parancsnoka, Cercano ezredes és helyettese, Portulano alezredes, szintén spanyolok.[82] 1737 végén Eszékről visznek rekrutákat a Vasquez-ezred számára Belgrádba.[83] Eszéken és Szlavóniában általában, ekkor az Alcaudete-ezred tisztjei és altisztjei közül többen élnek: Martinez zászlós és Canillas őrmester nyugdíjügyeiben a Szlavón Adminisztráció intézkedik.[84] Viroviticán 1738-ig a parancsnok Valentiano hadnagy; Eszéken él a neve alapján szintén spanyol orvos dr. Cavallar, egész családjával.[85] Szlavóniában ekkor még volt egy kis, a császári katonai és polgári adminisztráció körül kialakult spanyol góc, de ez már veszített jelentőségéből. Ez is magyarázza, miért Budára és nem ide törekedtek a Bánátba telepített spanyolok.

A török ellen vezényelt seregben ott voltak a spanyol nevek viselői is, köztük a Vasquez-ezred parancsnoka, Don Juan Conde de Escotti, aki csak kevéssel előbb avatkozott be a Bánátban Cuttie y Salcedo páter verseci működésének engedélyezése érdekében.[86] Escotti különben 1740 és 1742 közt a Bánát katonai kormányzójaként is tevékenykedett. Hogy kik és hányan voltak a spanyolok közül, kik a török háborúban részt vettek és életüket is áldozták, nem tudjuk: az elesettek neveit nem őrizték meg anyakönyvek. Hogy bizonyosan voltak, már a korábbi feldolgozások is említik.[87] Az is kétségtelen, hogy a Bánátba települt spanyolok nagy vesztesége mégsem az elesettekből, hanem a betegségek következtében természetes halállal elhunytak közül került ki. Demográfiai jellemzőjük, rövid bánáti tartózkodásuk idején a nagyarányú halálozás volt, mely egyértelmű a regeneráció nélküli pusztulással. Itt tehát csak a menekülés segíthetett. Józan ésszel senki sem kívánhatta a spanyoloktól, hogy az uralkodó és az udvari körök téves helyzetmegítélése miatt elpusztíttassák magukat.

Torontál vármegye történetének a századfordulón megjelent kötete – mely nagy elterjedtségnek örvendett – azt a téves képet vitte a köztudatba, hogy a spanyolok „a klímát nem bírták s két év alatt valamennyien áldozatai lettek. 1739-ben már nem volt életben közülük más, mint kb. 50 árva gyermek, kiket a kormányzóság különböző

[80] *Németh Béla:* Szigetvár története. Pécs. 1903. 327–328 (tévesen Vaskői-nek nevezi).

[81] Ld. 78. jegyzet.

[82] Liste der im Jahr 1738 wider dem Erbfeind commandirenden Generalität . . . *Joh. Van der Bruggen:* Tabula XII repraesentans Regnum Hungariae . . . Vienna. 1738 függelékében.

[83] Orsz. Ltr., MKL, Szlavón Kamarai Igazgatóság iratai, Universal Bancalitäts Rescripte . . . 1737. okt. 12.

[84] Uo. 1735. júl. 29., 1738. szept. 2., 1741. szept. 15., 1743. dec. 7., 1744. jan. 28. valamint Miscellanea Slavonica, Másolati könyv, 233. és 242.

[85] *Ive Mažuran:* Najastariji zapisnik općine Osijek tvrda od 1705 do 1746 godine. Uvod u historiju Osijeka XVIII. stoljeća. Osijek. 1965, 50.

[86] *Milleker B.:* Versecz . . . I. köt. 102.

[87] Uo. I. köt. 111 és u.a.: Werschatz und seine Umgebungen in den Drangsalen der Jahre 1737 bis 1740. Werschatz. 1883, 11.

telepeken igyekezett elhelyezni."[88] A történészek előtt, kik a forrásokat ismerték, a spanyol kolónia zömének életbenmaradása ismert volt. A köztudatba mégis az előbbi vélemény került. A spanyol csoport azonban nem semmisült meg. Sorsának további, bár kevésbé látványos fejezete: a beilleszkedés az adott magyarországi keretek közé csak ezután kezdődött meg.

A Budára és Pestre költözésnél nem szabad figyelmen kívül hagyni egy tényezőt. 1737 júniusa előtt már élt ott két spanyol család: Salon Sebestyén kapitány és Petillas Viktória tiszti özvegy fiaival. 1738-ban, az összeíráskor megjegyzik róluk, hogy már több éve Budán élnek.[89] Salon a vár vezető társadalmi rétegéhez tartozott. Kapcsolata a helybeli előkelőségekkel az anyakönyvekből is kiderül. A budai és pesti spanyol emigrációs központ létrejöttében szerepe a kontaktus-teremtés tekintetében bizonyos. A spanyolok közt a társadalmi összetartozástudat ápolásának másutt is vannak példái, azonban éppen Budán nyert szervezetük végleges, bár nem királyi, állami, hanem egyházi szentesítést. 1737 június 8-ával nyert Val de Oriola Ferenc mercedárius szerzetes Esterházy Imre esztergomi érsekprímástól engedélyt arra, hogy mint a Temesvárról áttelepült spanyol családok káplánja működhessék.[90] Az áttelepülés királyi jóváhagyása, a hivatalos irat elküldése azonban csak később történt meg, amikor már néhányan felköltöztek. Ez tehát egy már ténylegesen megindult folyamatnak csak a szentesítése volt.

A nagyarányú felköltözés 1738 folyamán ment végbe. Már februártól állandóan növekszik a felköltözők száma. Június végéig összesen 263 személy jött, kizárólag a Bánátból. De míg az előbbiek a Temesvárott, tehát a központban elhelyezettek közül kerültek ki, a későbbiek közt a Pancsován szállásolók domináltak. Az utolsó, június 18-án érkezett csoportban 24 fő között csak egyetlen férfi volt, egy nyugalmazott közkatona; a többiek özvegyek és azok gyermekei.[91] Ugy látszik, azok a fegyverbíró spanyolok, akik eddig nem jöttek el, lent maradtak a Bánátban és a császári sereg oldalán a török ellen küzdöttek.

Egy évvel később, 1739 novemberében Brihuega Alfonz páter elárvult spanyol gyermekek Pestre hozataláért 148 forintot kap a Magyar Kamarától.[92] Máskor a Kamara jegyzőkönyveiben ugyancsak a Bánátból felhozott árvákról van szó. Ezeket előbb Vaina (Bajna ?) helységbe, majd Cseklészre irányítják, Hancke menekült bánáti harmincados felügyelete alatt: onnan a Kamara Selmecbányára szándékozott küldeni őket.[93] A nagy törődés arra mutat, hogy ezek katonaárvák, részben spanyol katonaárvák lehettek.

1738 nyarától az év végéig már alig jöttek spanyolok a Bánátból: annál inkább Bécsből, sőt ketten Erdélyből is.[94] Összesen 409 spanyol telepedett Budára és a

[88] Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky S. Torontál vármegye. Bp. é. n. 565–566.

[89] Budapest, Fővárosi Levéltár, Pest város levéltára. Járványügyi iratok, jelzetlen iratok (a csomó végén). Összeírás a Budára és Pestre költözött spanyolokról és olaszokról (olasz nyelven).

[90] Esztergom, Primási Levéltár, Archivum Vetus. Nr. 958. 8 különböző ügyirat a spanyol egyházközségek papi jurisdictioja tárgyában 1737. jún. 8. és 1743. jan. 31. között.

[91] A statisztikai adatok a Bp. Főv. Ltr., Pest v. ltr., Járványügyi iratok közt található összeírás kiértékelése alapján.

[92] *Baróti L.*: Adattár . . . 1739. nov. 4. 48 : 5 és u.a.: A becskereki spanyol telep . . . 197.

[93] Orsz. Ltr., MKL, Protocollum Cameralis Consilii 1739. év 375, 402, 405, 408, 410, 412, 431, 448, 454, 464, 479, 495, 497, 541, 575, 585, 599, 609, 635, 664, 671, 673, 698.

[94] Ld. a 91. sz. jegyzetet.

szomszédos Pestre: 62 közülük Bécsből, a többi a Bánátot megjárva. Ilymódon a két város a spanyol menekültek magyarországi gyülekezőhelyévé vált. Ha fontolóra vesszük, hogy a Bánátba összesen körülbelül 800 spanyolt irányítottak, úgy találjuk, hogy ez a csoport mintegy három év alatt állományának több mint 50%-át elveszítette, részben halálozás, részben azonban szétszóródás révén is.

Ha meggondoljuk, hogy Buda és Pest lakossága ekkor együttesen is csak kb. 20 000 fő volt, érthetővé válik, hogy az új lakosokkal milyen új színt kapott a két város.[95] 400 spanyol a két város lakosságának csak 2%-át tette: de szerepük és jelentőségük ennél sokkal nagyobb. Budán csak 84 fő telepedett le: ezek közül azonban 64 a magasabb társadalmi rétegekhez tartozott. Egy-két a Várban és Ujlakon megszállt családot nem tekintve, valamennyien a Vízivárosban tömörültek.[96] Ekkor pedig a Budán a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó népesség főleg a Várban koncentrálódott. A spanyolok tehát más, Belgrádból és a Bánátból, Szlavóniából felköltözött, főként menekült tisztviselő- és kereskedő családokkal együtt a Vízivárosban hamar egy emeltebb helyzetű, bár meg nem gyökeresedett úri réteget alkottak.

Pesten 321 spanyol lakott 1738-ban: ezek százalékaránya a 8–9000 főnyi lakosságban 3.3–4.0%. Ez számszerűen sem kevés, bár csak minden huszonötödik ember volt spanyol, de jellegzetes magatartásukkal kétségtelenül feltűntek a városi népességben. Ezek közül 184 fő, az erős többség, az úri rendhez számítható. De Pestnek nem volt sem oly nagy számú, sem területileg oly élesen elkülönülő úri rétege, mint Budának, itt tehát a spanyol urak és volt katonák megjelenése erősebb hatást tett a szerény kézműves-kapás lakosságra, mint a tagozottabb társadalmú Budán. 1738 június 15-től a pesti spanyol csoportnak is volt külön lelkésze Cuttie y Salcedo Antal trinitárius szerzetes személyében.[97]

Ismeretes a spanyolok pesti elhelyezése is.[98] Az összeírások alapján térképre is lehetne vinni azokat a házakat, amelyekben laktak. Ennyire nem kívánva a részletekbe hatolni, megállapítható, hogy a spanyol felköltözők – menekülteknek is nevezhetők – elhelyezésében a pesti jómódúak és szegényebbek egyaránt résztvettek. A beszállásolás hatósági úton történt. Gailstockh Sebestyén házában 18, a Führmondt (Virmont)-házban 19, a városi irodaházban 9, a Windegg-házban szintén 9 ember nyert elhelyezést. A legtöbben azonban külön, vagy egy-két család együtt kapott szállást valahol. Még a József elővásorban is laktak huszonöten a spanyolok közül: egyedül a Rupp-féle házban öten. Csaknem valamennyi spanyol elhelyezésének adatai ismertek ebből az időből. Friedreich Endre szerint egyesek az Invalidusházban is laktak.[99] A pesti Invalidusház ügyeit intéző bizottság elnöke, gróf Cordua Gáspár tábornagy szintén spanyol volt. Ő 1750-től az egész Habsburg-birodalom rokkantügyi főbiztosává lépett elő.[100] Ebben a pozíciójában sokat

[95] Pest lakosságának létszámára ld. *Fallenbüchl Z.:* Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez (= Tört. Stat. Közl. 2. évf. 1958. 1–2. sz.) 65–72.

[96] Ld. a 91. sz. jegyzetet.

[97] Esztergom, Prímási Levéltár, Archivum Vetus. Nr. 958; Pozsony 1738, jún. 15. keltű irat.

[98] Összeírás házanként az elhelyezett spanyolokról; Főv. Ltr. Pest v. ltra, Járványügyi iratok, jelzetlen. (Ld. a 89. sz. jegyzetet).

[99] *Friedreich Endre:* A pesti piarista gimnázium tanulói 1717-től 1780-ig. Klny. Bp. Kegyestanítórendi Gimn. Évk. 1931/32. Bp. 1932. 5.

[100] *J. Kallbrunner–M. Winkler:* Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 2. Bd.: Aktenstücke. Wien. 1925, 370, 388.

tehetett a – jórészt kiöregedett katonai személyekből és azok hozzátartozóiból kikerült – spanyolok érdekében.

Ebben a korszakban a társadalmilag emeltebb helyzet megőrzésének egyik velejárója már az iskoláztatás is. Természetes, hogy a spanyolok iskoláskorú gyermekei a betelepülés időpontjában szinte azonnal megjelennek Pest város egyetlen gimnáziumában, a piaristák iskolájában. Valószínűleg ugyanígy történt Budán is, de a budai jezsuita gimnázium anyakönyvei a második világháborúban elpusztultak, s így azok adatait nem ismerjük. Pesten a piarista gimnáziumot szinte ellepik a spanyol diákok.[101] Szívesen is fogadták őket, a rendalapító Calasantius honfitársait. Számuk a városban elért százalékarányuknak többszöröse, sőt, egyes osztályokban megközelíti még a 25%-ot is. Mindez nem volt kulturális előzmények nélkül.

A spanyolok, bármily szegények voltak is, tisztán látták, hogy gyermekeik jövője, kivált a számukra idegen országban, nagyon nagy mértékben az oktatás adta érvényesülési lehetőségek útján biztosítható. Az emeltebb társadalmi helyzetűeknél ez nem is csodálható; de az iskolai anyakönyvek névanyagának a szülők foglalkozásával való egybevetéséből az tűnik ki, hogy a szerényebb társadalmi helyzetű spanyol családok fiai éppúgy a tanulás révén igyekeztek jövőjüket megtalálni, mint előkelőbb társaik. A közös sors egyébként is az eredetileg heterogén helyzetű embercsoportot közel hozta egymáshoz, megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy a spanyol csoport közszelleme tanuláspárti volt.

Eltekintve egyes régebbi diákoktól, akiknek spanyol származása feltehető, de kérdéses (Martinecz 1722, Kampion 1726 stb.) a pesti piarista gimnáziumot két előkelő spanyol család: az Olsina és a gróf Oriola fiai kezdték először látogatni, még az 1735/36-os tanévben, tehát már a spanyolok pesti és budai megjelenése, sőt bánáti költözése előtt. Olsina József kapitánynak nem is kellett leköltöznie a Bánátba, mert engedélyt kapott, hogy Bécsben maradhasson. Ő maga nem lakott állandóan Pesten, csak három fiát járatta itt iskolába; azonban ezek már az 1736/37. tanévvel elmentek az iskolából, valószínűleg apjukat követték. Oriola gróf nem volt nyugdíjas: Szigeten (más bejegyzés szerint Cegléden) állomásozó magasrangú katonatiszt. Az 1738/39-es tanév után az ő fia sem szerepel az iskolai anyakönyvben, holott még csak a syntaktikai osztályt végezte el. Úgylátszik, áthelyezték és fia átment egy másik, állomáshelyéhez közelebbeső iskolába. Az 1738/39. tanévben – mindenesetre annak második felében – jelentek meg tömegesen a spanyol diákok a pesti gimnáziumban: egyszerre tizenhárman, a következő években újabbak is csatlakoztak hozzájuk. Ettől kezdve a pesti piarista gimnázium a spanyolokra éppoly vonzóerőt gyakorol, mint az ugyancsak főleg a déli vidékekről érkező örmény fiatalságra. Spanyol nevek egészen az 1780-as évekig – ha kisebb számban is, mint a Pestre költözés idején – állandóan fel-felbukkannak az iskola anyakönyveiben. Az 1770-es évek végéig nem kevesebb, mint ötven spanyol diák tanult hosszabb-rövidebb ideig itt; sokan itt is fejezték be tanulmányaikat, mások, a kor szokása szerint, egy idő után más iskolába mentek át. Az iskola nagy látogatottságában a közelségnek is volt kétségtelenül szerepe. Az 1738/39-es tanévben 11, az 1739/40-esben 15, 1740/41-ben 10, 1741/42-ben már csak 7 spanyol diák tanul itt. Az összes tanulólétszám a vonatkozó

[101] A közölt adatok a Kegyestanítórend Központi Levéltárában (Budapest) őrzött Matricula Studiosorum, Tomus I. alapján.

években 252, 151, 255 és 225. A betelepülést követő tanévben a spanyol diákok az egész tanulólétszám 10%-át teszik ki, ami nagyon figyelemreméltó arány; de az is igaz, hogy ekkor, a pestisjárvány miatt, a diákság száma lecsökkent. 1740/41-ben arányuk 4% körül van, ami már nem sokkal haladja meg a spanyoloknak a pesti összlakosságban elfoglalt arányát. De figyelembe kell venni, hogy a pesti gimnázium csak részben kapta diákságát a városi lakosság fiaiból: a tanulóknak több mint fele máshonnan jött, közelebbi vagy távolabbi vidékek családjaiból. Ha tehát csupán a városlakókéhoz hasonlítjuk arányukat, ismét csak azt a képet kapjuk, hogy a spanyolok sokkal nagyobb arányban taníttatták gyermekeiket, mint a pesti népesség átlaga – noha ezek jelentős része sokkal jobb anyagi helyzetben volt, mint a spanyol menekültek. Amellett azt is figyelembe kell venni, hogy nemcsak Pesten – és Budán – voltak spanyol diákok. Egerben pl. az 1738-as pestis miatt készült diákösszeírásban a milanoi születésű, de spanyol származású Rodriguez testvérek, Antal és Bernát nevével találkozunk; Pozsonyban 1739-ben a Temesvárról felköltözött Texadillos Józsefével, aki ugyanott 1741-ben mint szentesi illetőségű szerepel: családja ekkor, úgylátszik, Szentesen élt.[102]

A spanyolok jelenlétét Pesten is, Budán is, éveken keresztül bizonyítják az anyakönyvi bejegyzések a különböző plébániákon. A budai spanyol lelkészség fennállására 1743-ból is van adat, amikor Esterházy érsek meghosszabbítja a Val de Oriola atyának adott joghatóságot.[103] A teljes kép megszerkesztése azért nem lehetséges, mert hiányzik a pesti Invalidusházban fennállott katonai lelkészség anyakönyve, noha bizonyos, hogy ebben is nemegy spanyolt anyakönyveztek. A Temesvárott és Versecen megfigyelhető demográfiai irányzat – ha sokkal kisebb mértékben is – az új helyen is észlelhető: a legnagyobb a halálozások száma, kevesebb a házasságoké és a kereszteléseké. De azért Pesten és Budán nem kevés spanyol gyermek is született, ami a Bánátról nem volt elmondható.

A budai Várban lakók társadalmi integrációja az adott települési keretben élő – egyébként soknemzetiségű és a katonaság által meghatározott – népességhez aránylag a legelőrehaladottabbnak mondható. De Salon Sebestyén kapitány említett családja a budai anyakönyvekben még az 1780-as években, tehát félszázaddal a telepedés után is kimutatható. Mint katonák, valószínűleg nem laktak szakadatlanul a Várban, de itt volt családi székhelyük.

Salon kapitány nejével és egyetlen fiával telepedett le Budán. 1743-ban már nem élt: de ebben az évben hasonlónevű fia keresztszülőként van említve budaörsi vincellére gyermekének keresztelőjénél.[104] Ebből az is kitűnik, hogy a család ingatlantulajdonos volt és szőlővel rendelkezett. Az ifjabb Salon Sebestyén nagyjából egész életét Budához kötődve élte le. 1750-ben anyjával, Teréziával együtt szerepel az anyakönyvben.[105] Mivel katona volt, valószínűleg változtatta állomáshelyeit, de minthogy anyja itt élt, ő is ide tért mindig vissza. Anyját, aki csaknem harmincévesen került Budára és haláláig itt is

[102] Orsz. Ltr., Helytartótanács Ltra. Miscellanea, fasc. 29. nr. 192. Studiosorum Cathalogus et regulatio.

[103] Ld. a 90. sz. jegyzetet.

[104] Buda, Nagyboldogasszonyról nevezett róm. kat. Várplébánia anyakönyvei, Kereszteltek anyakönyve, 1743. júl. 13. (Plébániai levéltár).

[105] Uo., 1750. febr. 19.

maradt,[106] csak két évvel élte túl, 1774 január 15-én halt meg Budán mint alhadnagy. Kisfiát, Józsefet 8 évvel előbb elvesztette; a gyermek alig hetedfél évet élt.[107] Özvegye, Franciska azonban még 10 évvel élte túl férjét.[108] A kor szokása ellenére nem adta fel özvegyi állapotát új házasság kedvéért.

Magának a Budán megtelepedett idősebb Salon Sebestyénnek halálozási bejegyzését nem ismerjük. Valószínű, hogy nem itt halt meg. Nem sokkal a Budára költözés után kitört az osztrák örökösödési háború és Salon kapitány – talán valamelyik távoli csatatéren – életét áldozta azért a Habsburg uralkodóházért, mely neki és családjának a szülőföldről való eltávozás kényszerűségét juttatta osztályrészül, de amelyhez mégis a lovagi hűség szálával kötődött. Más leszármazottról nem tudunk, a név utóbb nem szerepel a Várplébánia anyakönyveiben. Ha maradt még más utód is a fentemlített alhadnagy családján kívül, az elszármazott Budáról.

Még tipikusabb sors volt a spanyolok közt Palleres Ferenc nyugdíjasé. Egyedülálló, nőtlen emberként került Budára, az is maradt. A családalapítás és meggyökeresedés vágya vagy nem volt meg benne, vagy nem volt ehhez kellő lehetősége. Palleres nem katonai, hanem – az 1738-as jegyzék szerint – „politikai" nyugdíjas, tehát oly emigráns, aki polgári hivatalt viselt, vagy a nápolyi Habsburg-uralom valamilyen ágense volt. Volt azonban katonai, zászlósi rangja is. Nyugdíja 1743-ban 180 forint, nem kevés, de családalapításhoz, rangszerűen legalábbis, kevés.[109] Palleres viszonylag fiatalon, 33 éves korában hunyt el, kilenc évi budai tartózkodása után, 1747 januárjában.[110] Saját kérésére a Vártemplom – a Mátyástemplom – kriptájába temették, ünnepélyes rekviemet tartottak felette. Végrendeletében a jezsuitáknál misealapítványt tett, más szerzetesekre 25, a vízivárosi Szent Anna templom építésére 50, a polgári kórházra 12, háziasszonyára, Jäger Katalinra, kinél kosztban-kvártélyban lakott, ugyancsak 25 forintot hagyott. Vagyona nem volt éppen sok, de az jellemző módon főleg kötelezvényekből állott: Bécsben egy gróf 200, Budán a telekkönyvvezető 300, egy molnármester pedig 200 forinttal tartozott neki. De volt 30–40 forint készpénze és voltak ékszerei is.[111] Egész vagyona tehát körülbelül 800 forint lehetett, ami alatta marad ugyan a jobbmódú pesti és budai agrárpolgárénak, de azért eléggé számottevő. Mivel kölcsönei kamatoztak is, tehát egyfajta kis arányú bankárkodást is folytatott, s ezzel némileg gyarapította szerény vagyonkáját. Jellemző az is, hogy bár Palleres végrendeletének hitelesítője Val de Oriola páter, a „Capellanus Yspanice (Hispanicae) familiae", a budai spanyolok lelkésze, de tanúi nem budai honfitársak, hanem két előkelő itteni német polgár, Mayer János György és Neuhauser Ferenc. Maga a végrendelet sem spanyol, hanem német nyelvű.

A végrendeletből némi bonyodalom származott. 1747 az osztrák örökösödési háború utolsó esztendeje, a csillagászati számokra rúgó állami költségvetési deficit ideje.

[106] Uo., Elhunytak anyakönyve, 1772. jan. 12.

[107] Uo., 1766. okt. 21.

[108] Uo., 1784. máj. 16.

[109] Bp. Főv. Ltr., Pest v. ltra, Járványügyi ir. 2. cs, továbbá Wien, Österr. Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Banater Akten, Faszikel 8. Nr. 1443; id. *Till:* Die Ansiedelung . . . (ld. az 57. sz. jegyzetet).

[110] Buda, róm. kat. Várplébánia, Elhunytak anyakönyve, 1747. jan. 24. A betegség megjelölése: „ex pleuritide et cancrena interna" – oldalnyilallás és belső rákfene. A dátum a temetés, nem a halálozás napja.

[111] A végrendelet kelte: 1747. jan. 21. Budapest Főv. Ltr., Buda város ltra, Testamenta I–1900.

Természetes, hogy az állami pénzügyigazgatás emberei azonnal ott termettek és zárolni akarták Palleres lakását, hogy – háramlás címén – annak hagyatékát a király nevében és részére lefoglalják. Val de Oriola ellenszegült honfitársa végakarata megmásításának. Érve úgy szólt, hogy végrendelet van, s így a Kamara illetéktelen. Sikerült is a lefoglalást elodáznia.

Azonban a pénzügyigazgatás sem maradt tétlen. Az ügyet felterjesztették Pozsonyba a Kamarához, mely nagyon gyorsan, alig tíz nappal Palleres halála után, február 3-i ülésén már foglalkozott az üggyel. Mikits harmincados és Pleyern perceptor, budai pénzügyigazgatási tisztviselők a Kamarához intézett leveléből némi fény derül arra, hogy milyen helyzetben voltak a budai és pesti spanyolok. „Nimirum Copiosi tales Pensionistae et Budae et Pestini et multi sat pecuniosi" – írják róluk a pénzügyigazgatás emberei.[112] Tehát, ha nem is mind, de sokan közülük elég jó anyagi helyzetben voltak. Hogy ilyen eset ne ismétlődjék, úgy határozott a Kamara tanácsa: írjanak a budai harmincadosnak, ha Pesten van a királyi ügyigazgató, keresse azt meg, s az intézkedjék. Ha a spanyol nyugdíjasok közül a jövőben valaki végrendelet, feleség vagy gyermek nélkül hal el, hagyatékát a királyi ügyigazgató jelenlétében foglalják le. Egyúttal felkéri a tanács Palleres végrendeletét is.[113] Az ügyből mindenesetre az látszik, hogy a budai és pesti spanyol közösség nem volt mindenestől nyomorgók gyülekezete. Bizonyos társadalmi tekintélyük is volt, a hasonló helyzetű rétegek tagjaival ismeretségi szálak fűzik össze őket. Összekötő kapcsuk és jogi képviselőjük az egyházközség és ez a spanyol egyházközség olykor a városi sőt az állami igazgatással szemben is képes megvédeni érdekeiket. A hazátlanná vált spanyol csoport összetartója az egyházi közösség, – mint oly sokszor a kivándorlások történetében.

A budai és pesti spanyoloknak volt azonban olyan törekvése is, hogy a két városból elköltözve, a nagyobb lehetőségeket nyújtó fővárosba költözhessenek. Főváros alatt – minthogy nem a magyar, hanem a császári közjog kereteiben gondolkoztak – nem Pozsonyt, hanem Bécset értették, amelyet már régebbről ismertek. Bár Pozsony anyakönyveiben is találunk spanyolokra vonatkozó bejegyzéseket, az elköltözők túlnyomórészt a császárvárosba mentek.

Ha az 1738/39. évben Budán és Pesten tartózkodók névjegyzékét összehasonlítjuk az 1743. évi pesti és bécsi fizetési jegyzékkel,[114] nyomban láthatóvá válik, hogy a Bécsbe vándorlás nem kis mértékben apasztotta a két magyar testvérvárosban élő spanyolok számát. Az 1743-ban már ismét Bécsben élő spanyolok száma nagy. Számos, addig Budán vagy Pesten szereplő spanyol család nevét ekkor a császári székvárosban folyósított nyugdíjak élvezőinek sorában találjuk meg. Számos spanyol tehát Bécsbe, vagy legalábbis az osztrák örökös tartományokba költözött, így Alemagna, Alvardo, Belaer, Bonditto, Capurro, Casasas, Dolcet, Font, Ganzia, Gomes stb. családtagjaikkal. Az udvar magatartása engedékenyebb lett velük szemben. Mária Teréziát már nem köti úgy apja ígérete; nem szorgalmazza úgy a spanyol közösség magyarországi megtelepülését, és átengedi e közösséget a természetes sorsának, a szétoldódásnak, hogy mindenki egyedileg kísérelje meg sorsát alakítani. A régebbi spanyol vezetőréteg az itáliai Habsburg-birtokokon is

[112] Orsz. Ltr., MKL, Litterae ad Cameram Exaratae, 1747. No. 41.
[113] Orsz. Ltr., MKL, Protoc. Camer. Cons. 1747. p. 151.
[114] Wien, Österr. Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Banater Akten, (Ld. az 59. sz. jegyzetet).

észrevehetően háttérbe szorul a királynő férje által kedvezményezett lotharingiaiak és az országbeliek, az olaszok mögött.[115]

A spanyol csoport egyébként sem volt homogén társadalmilag; láttuk azt is, hogy a szerényebb helyzetűek integrálódása a külvilághoz már régóta megindult. A legnagyobb probléma a prominens nemesi családok helyzete. Ezek hiába szerezték meg – részben – az indigenátust, Magyarországon nem tudnak óhajaiknak megfelelően elhelyezkedni. A nemesi életszintet biztosító birtok hiányzik számukra, sőt reményük sem lehet ilyenre. Még az Odescalchiak régebbi szerémi hercegségét is megtámadta a Magyar Kancellária, kimutatva, hogy ez történeti jogokra nem hivatkozhatik.[116]

A városi életformában is választás elé kerülnek. Vagy valamilyen formában a királyi szolgálat – esetleg magánföldesúri szolgálat – áll nyitva a számukra, vagy a beilleszkedés a kereskedő és kézműves, de Magyarországon nem sok tekintéllyel rendelkező polgári rétegbe. Az idősebbeknek a nyugdíjas állapot megoldás, de a fiatalabb nemzedékről már nem gondoskodnak tovább, ezeknek valamilyen foglalkozás kell.

Az ipari foglalkozás folytatása nehéz. A céhek zártak és amellett nemzetiségileg is gyakran elkülönülésre hajlamosak. Érthetően idegenkednek a munkátlanság gyanújába eső, távoli idegenből jött, katona-féle emberek felvételétől, – ezeknek legtöbbje idős is arra, hogy a céhes ipar feltételeinek megfelelve, „átképezze" magát.

Belgrádból a spanyolokkal egyidőben több menekült német iparos polgár is jött Budára és Pestre; ezeket a két város felveszi kereteibe. De ezt a példát kevés spanyol követhette. Háztulajdonra sem igen futja nyugdíjukból, legfeljebb a magukkal hozott értékekből. Így a polgárfelvételnek ez az útja sem járható számukra. Pesten csak egy spanyolról tudjuk bizonyosan, hogy polgárjogot nyert. Ez a Tarde Mihály nevű beköltöző a polgárjegyzékben „Spanischer Pensionist" megjelöléssel szerepel; úgy látszik, nem folytatott kereső tevékenységet.[117] Kapcsolata egy másik Tarde nevű személlyel, Antal bodnármesterrel nem dönthető el bizonyosan; ez német földön született, lehet, hogy második generációs katona-utód.

Budán 1747-ben veszik fel polgárrá a szintén spanyol Valero Józsefet, kinek foglalkozása parókakészítő. Rossi Antal, ki 1752-ben került a budai polgárok közé,[118] bizonyosan azonos azzal a Rossi Ferenc Antallal, ki 1738-ban jött fel Temesvárról a többiekkel, s 1743-ban a pesti spanyolokkal együtt kapta nyugdíját.

A polgári életkeretben a spanyolok részére leginkább olyan foglalkozások űzéséről lehet szó, melyeket vagy nem termelt ki magából a honos polgárság, vagy amelyek olyan személyi teljesítmény nyújtására képesek, amilyent más nem tud felmutatni. Ilyenek a művészethez közelálló, de e korban még ipari jellegű ágazatok: festő, szobrász, ötvös – sőt az előbb említett parókakészítő is. Ezek ugyan még bizonyos fokig céhszerűen szervezettek, de kis számuk, s a rendelések individuális jellege miatt félig-meddig már szabadpályává váltak. E pályák leginkább művészi ágazatában, a festők között is találunk spanyol beköltözőt vagy annak utódát.

[115] *Adam Wandruszka:* Österreich und Italien im 18. Jahrhundert. Wien. 1963, 48–49.

[116] Orsz. Ltr., Magyar Kancellária Ltra, Originales Referadae, 1745. No. 48, 1750. No. 162, 1751 No. 45 és 49

[117] *Illyefalvi L.:* Pest város polgárai (ld. az 53. sz. jegyzetet).

[118] *Illyefalvi L.:* Buda város polgárai (ld. az 52. sz. jegyzetet).

Onrubio József spanyol közkatona feleségével és két gyermekével 1738 júniusában költözött fel Temesvárról Pestre, ahol a Fischer-féle házban szállásolták el. 1743-ban is itt Pesten kapja 120 forintnyi nyugdíját. Vagy ő maga, vagy fia az az Anrubia Jeromos festő, aki 1753 januárjában Pesten, mint özvegyember új házasságot köt. Bizonyos, hogy ugyanarról a családról van szó; a spanyol települő-hullámmal egy festő is került a városba, illetve egy spanyol ilyenként működött itt.[119] Munkássága ezidőszerint kevéssé ismert; bizonyosra vehető, hogy a kor divatja szerint rendelésre arcképeket, vagy szentképeket festett.

Ismertebb, de vitatható az ugyancsak a spanyol nyugdíjasok sorába tartozó Conti Placidus tevékenysége. Conti – akinek származáshelye a pesti polgárjegyzék szerint Messina – előbb közkatona volt az egyik spanyol ezredben. Neve is, származáshelye is arra enged következtetni, hogy olasz, vagy italo-hispán, de minthogy katonai szolgálata révén a spanyol közösséghez kapcsolódott, neje, Canoval Josepha pedig szintén spanyol volt, kétségkívül ehhez a társadalmi csoporthoz tartozott. Pestre 1737 októberében érkezett.[120] Első, német származású feleségét hamar elvesztette: második neje spanyol. E házasságkor, 1741 áprilisában az anyakönyv a volt közkatonát úrnak, Dominus-nak jelzi.[121] E házasságból több gyermek származott. A házasság tanúi még spanyolok: a gyermekek keresztszülei ellenben már a város német polgárságából kerültek ki. Conti szerény, 72 forintnyi nyugdíja ily népes család eltartására nem volt elegendő. 1747-ben Pest várostól kávémérői engedélyt kért, de kérését elutasították.[122] Mégis, még ugyanabban az évben meg kellett kapnia az engedélyt, mert mint kávémérő kapott pesti polgárjogot május 21-én.

Conti 1758-ban megjelent a szegedi vásáron és itt is kávét mért. A városi tanács megtiltotta ezt neki, de a Helytartótanács beavatkozott az érdekében. A városi tanács, azzal az indoklással, hogy Conti a kávéfőzés mellett rosszhírű nőket is tart a sátrában, működését ismét megtiltotta.[123] Mi volt igaz a vádból, – bizonytalan. Bizonyos azonban, hogy Continak jó kapcsolata volt a Helytartótanácshoz, mert ezt az érdekében való intervencióra tudta bírni. Bizonyos az is, hogy vállalkozószellemű ember volt, aki üzletmenetének gyarapítása érdekében távolfekvő helységeket is felkeresett. A kávéfőzés akkor még nem régi divatjának előharcosa volt az országban. Ez ismeretét nyilván Itáliából hozta magával. Mégis a kávéfőzés nem jövedelmezhetett nagyon jól, mert 1765-ben, Conti özvegye gyermekeivel a Magyar Kamarától 50 forint alamizsnát kap, mert igen szegény, nyomorog.[124] Utóbb a kávémérés mégis kifizetődhetett, mert Pest 1774 január 29-én felveszi polgárai sorába azt a Conte János kávést, aki nem más, mint a volt közkatona 1744-ben Pesten született fia, s akinek sikerült némi eredményt elérnie az atyai mesterségben.[125] A Conti-családban olyan spanyol família típusa ismerhető meg,

[119] Onrubioról – Anrubra néven – a *Thieme-Becker:* Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler c. m. is megemlékezik. (Bd. 1. Leipzig. 1907, 536; az Archeológiai Értesítő, Uj folyam III. köt. 99. lapjára hivatkozik).

[120] Bp. Főv. Ltr., Pest v. Ltra. Járványügyi iratok, 2. cs. összeírás.

[121] Pest-Belváros Rk. Plébánia anyakönyve, Házasultak, 1741. ápr. 8.

[122] Bp. Főv. Ltr., Pest v. ltra, Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1757. 234.

[123] *Tápay-Szabó G.:* Szeged erkölcsei a 18. században. Szeged. 1935. 75.

[124] Orsz. Ltr., MKL, Benignae Resolutiones Camerales. Tom. 95. p. 239–1; 1765. jún. 3.

[125] *Illyefalvi L.:* i. m. (Pest) ld. az 53. sz. jegyzetet.

amely nem a stúdium, hanem a gyarkolat révén kereste boldogulását. A spanyol családok legtöbb tagja mégis abban a foglalkozási ágazatban igyekezett elhelyezkedni, amelyben a tanulás az érvényesülés alapfeltétele: a közszolgálatban.

Ez nem volt könnyű. Az üresedésben levő állások száma csekély, a pályázóké nagy. Sokan előbb jelentős érdemeket szereztek már; a spanyolok egy része viszont, bizalmi állásra legalábbis, nem jöhetett tekintetbe. Mégis, nem keveseknek sikerült az elhelyezkedés.

Az uralkodói szolgálatban elhelyezkedett spanyolok közt különös említést érdemel Rodriguez de Campomanes Antal.[126] Már 1734 szeptember elején Magyarországon tartózkodott: ekkor kereszteltetí újszülött leányát a pozsonyi székesegyházban. Az itteni anyakönyvekben szerepelnek gyermekei 1742-ig. Rodrigueznek nem kellett a Bánátba mennie, s nem települt Pestre sem. 1738-tól mint a hainburgi dohánygyár inspektora, utóbb mint fabrikáns szerepel.[127] Gyermekeinek keresztszülei Maholány József báró kamarai tanácsos és Konkell Károly ugyancsak kamarai tanácsos. Neki sikerült az udvartól megfelelő állást kapnia, s így nem vett részt honfitársai hazai viszontagságos útjában. Fia azonban az 1760-as évek végén sómázsáló lett Pécsett, ott is halt meg 1770-ben.[128]

Ugyancsak a sóügyben helyezkedett el a Pestet is megjárt Ribes de Soldevilla család egyik tagja, Kelemen is, 1765-ben. Ribes János kapitány 1738 decemberében már Pesten él:[129] még 1752 elején is megtalálható a házasultak anyakönyvében, mint tanú. Az említett Kelemen bizonyosan a fia, ki a pesti piarista gimnáziumban végzi tanulmányait 1737-től 1742-ig. Az iskolai nyilvántartás szerint Nápolyban született – tehát a spanyol emigráció korábbi központjában. Előbb a Bethlen-féle magyar ezredben volt lovashadnagy, s innen került 1765-ben a fontos eszéki sóhivatali ellenőri állásba.[130] Jellemző az is, hogy halála előtt két hónappal, őreá, a spanyol származásúra bízták a pécsi selyemtermelési pénztárat – nyilván ezirányban is árult el hozzáértést. Özvegye különben magyar nő volt, Nagy Auguszta, ami azt is mutatja, hogy a spanyol nemes tiszt családja milyen irányban keresett társadalmi kapcsolatot Magyarországon.[131] Bár Ribes Kelemen gyermekeire vonatkozólag nincs adat, családja egészen biztosan nem halt ki: 1810-ben Temesvárott működött egy Ribes von Soldevilla János nevű mérnök.[132]

Sóügyi szolgálatba jutott a Gonzalez család egyik tagja is. Gonzalez Domonkos közkatona 1738 májusában jött fel Temesvárról Pestre, ahol ez év novemberében,

[126] A Rodriguez de Campomanes család egyik ága Spanyolországban grófi címet viselt. A nemzetség egyik közhivatalnok tagja odahaza az 1760-as és 1780-as években mint közigazgatási reformer tűnt ki. (Ld.: *Leo Gershoy:* L'Europe des princes éclairés. 1763–1789. Paris. 1966, 145.)

[127] Pozsonyi róm. kat. Szent Márton székesegyház anyakönyvei, Kereszteltek anyakönyve, 1738. ápr. 26. és Elhunytak anyakönyve 1740. okt. 10. (Mikrofilmen: Orsz. Ltr., Mf. C 899 és C 919 tekercs).

[128] Orsz. Ltr., MKL, Miscellanea Salinaria, fasc. 70. (Pécs). E Campomanes Károly mázsáló egyébként a Pécs melletti kőszénfeltárásban is figyelemreméltó szerepet játszott, bár korai halála további tevékenységét megakadályozta. (Orsz. Ltr., MKL, Litterae ad Cameram Exaratae, 1770. No. 147.)

[129] Bp. Főv. Ltr., Pest v. Ltra, Járványügyi iratok, 2. cs. Jelzetlen iratok.

[130] Orsz. Ltr., MKL, Benignae Resolutiones, Tom. 95, p. 54–1 és 134.

[131] Uo., Tom. 102, Mutató.

[132] *Fodor F.:* A magyarországi kéziratos vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig. III. füzet. Bp. 1956, 189. 1973. sz.

özvegyemberi állapotát feladva, újra megnősül. Menyasszonya is, a tanúk is mind spanyolok. 1747-ben egy Gonzales József nevű gyermek jár a pesti piarista iskolába, annak legalsóbb osztályába. Bár a bánáti menekültek közt még egy Gonzalez – Gonzalez de Carbajal – családfő van, bizonyosra vehető, hogy az említett Domonkos fiáról van szó. Egyébként az apa, közkatona létére is Dominusként szerepel az anyakönyvben. E társadalmi presztízs arra enged következtetni, hogy az a Gonzalez József, aki 1767-től előbb mint sóügyi gyakornok, majd mint szegedi és szolnoki sóhivatalnok működött, és 1769 júniusában a budai székesegyházban tartotta esküvőjét, azonos a kiérdemesült spanyol katona fiával.[133] E Gonzalez József 1787-ig működött a sóügyben, utoljára aradi sóperceptor volt. Négy árva leánya 1794-ben a mohácsi sóállomásról kapta elhalálozott apja korábbi nyugdíját.[134]

Egyesek szerint Katalóniából származott az a Trux család is, melynek egyik, bécsi születésű tagja, Ferenc, 1744-ben kezdte el – utóbb Máramarosban magasra ívelő – pályáját a pesti sóhivatalban. Egy Trucs Amado 1738 szeptemberében mint apa szerepel a pesti anyakönyvben; ez Ferenc apja lehetett. Nemzetisége nincs jelezve az anyakönyvben s nem szerepel a nyugdíjasok jegyzékében sem, de ez nem jelenti azt, hogy nem spanyol, csupán azt, hogy nem tartozott a nyugdíjasok kollektíven vándorló közösségéhez. Megjelenési időpontja Pesten viszont bizonyítani látszik azt, hogy e közösséghez kereste a kontaktust.

A magyarországi sóügyben tehát – ahol ekkor még a bécsi Udvari Kamara befolyása, ha korlátozottan is, érvényesül – több spanyolnak, vagy pontosabban spanyol származéknak sikerült elhelyezkednie. Magasabb intézkedő pozícióba azonban Magyarországon kevesen juthattak, aminek egyik oka az osztrák örökösödési háború nyomán megújult régi rendi igény, amely a közhivataloknak született magyar nemesekkel való betöltését követelte. A bányaügy, mely nem tartozott a magyar hivatalok hatáskörébe, maradt leginkább Bécs irányítása alatt, így nem csodálható, ha éppen ott találunk spanyolt vezető állásban. Ez Ibara Ignác gróf felsőbányai üzemigazgató, akinek extraneus, azaz külföldi származását a magyar rendek 1764-ben kifogásolják.[135] Ő a Pesten huzamosabban élő Ibara János gróf, kapitány fia volt. Ibara kapitány 1737 októberében jött fel Temesvárról s itt mint házassági tanú még 1749-ben is kimutatható.[136] Egy másik, bányaügyben elhelyezkedett spanyol, Lo Presti Ferenc báró, 1763-ban Selmecen bányatanácsosként működött.[137]

Az udvarhoz kapcsolattal rendelkező vagy ilyet teremteni tudó spanyol családok – a legelőkelőbbek – sorsa valamivel könnyebb volt, mint a nyugdíjasok nagy többségéé. Az összeköttetések révén elhelyezkedésük az adott keretekben már kezdettől fogva sikere-

[133] *Gonzales:* Orsz. Ltr., MKL, Protoc. Camer. Cons. 1768. jún. 10., 778 valamint 1772. máj. 30., 316; Calendarium Jaurinense 1780–1787. évek; továbbá Buda, Rk. Várplébánia, Házasultak anyakönyve, 1769. jún. 12. (Plébániai ltr.).

[134] Orsz. Ltr., MKL, Miscellanea Salinaria fasc. 69 (Mohács).

[135] Acta Comitiorum Inclyti Regni Hungariae . . . propositiones . . . mandata et decreta nec non diarium . . . 1764. OSzK Kézirattára, Fol. Lat. 636, fol. 76. r.

[136] Pest-Belváros Rk. Plébánia. Házasultak anyakönyve, 1742. jún. 4. és 1749. febr. 16. (Pléb.ltr.).

[137] Wien, Österr. Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Handschriften, Nr. 373, f. 125 (Personal Stand 1763).

sebb; az osztrák örökösödési háború pedig azoknak, akik a harcban részt venni hajlandók és képesek voltak, gyors előlépési lehetőségeket kínált. A jó erőben levő, katonai szolgálatra képes, Dél-Itáliából eljött spanyolok közt olyanok is voltak, akik a bánáti majd budai és pesti időzés útját nem járták végig, hanem Magyarországon csak az osztrák örökösödési sőt a hétéves háború után jelentek meg. A Lo Presti – teljes nevén Fontana d'Angiolo Lo Presti – család, mely aragon eredetű, a 14. század óta Szicíliában birtokos, az 1730-as évek emigrációs hullámával jött ugyan el onnan, de csak két évtizeddel később telepedett Magyarországra. Nehéz eldönteni e nemzetségről: spanyol-e inkább, vagy már elolaszosodott és itáliainak tekinthető-e.[138] Spanyol származását mindenesetre büszkén vallotta. A spanyol emigránsok jegyzékében nem is szerepel. Lo Presti Rókus ugyanis már 1731 óta császári katonai szolgálatban állott. Itt az ezredességig vitte és előbb Ausztriában nyert honosságot, végül magyar indigenátust is. Négy fia közül az egyik, Ferenc, volt az említett selmeci bányatanácsos. Ez Esterházy Júliát vette feleségül s ezzel a magyar főnemességgel teremtett kapcsolatot. Két másik fiú közül az egyik, Lajos, a Magyarországon nem sokkal előbb megtelepedett Le Roy de Lozambrune családból nősült, a másik, Lajos, Genovából házasodott. Észrevehető, hogy a latin orientáció a családban a második nemzedékben is megmaradt. A Lo Presti család egyébként a Bánátban és Arad megyében tekintélyes birtokokra tett szert, többek közt övé volt az olasz telepesekkel benépesített Mercyfalva is. Lo Presti Rókus negyedik fia, József, nem volt házas. Harmincéves korában mint hadnagy, az Uj-Palánka közelében levő Rama helységnél – más verzió szerint a Veterani-barlangnál – 1788-ban, szakasza 23 katonájával együtt a török túlerő ellen küzdve, hősi halált halt.

Voltak olyan spanyolok is, akik megtelepedés szándéka nélkül, ideiglenesen jelentek meg Magyarországon, de itt-tartózkodásuknak mégis írásos nyomai maradtak. Egyes spanyolok, vagy spanyol származékok az örökös tartományokból csak alkalmilag jöttek át Magyarországra, például házasságkötés vagy rokonlátogatás céljából. Igy jelent meg például 1748 júliusában Piloa Vince báró Bécsből Pozsonyban, hogy jegyesével, Schaffrath Franciskával a Szent Márton székesegyházban esküdjön meg. Bizonyosan a Spanyol Tanácsnál is működött de Sola Piloa Mihály hozzátartozója volt, ki maga is Pozsonyban halt meg 1742 szeptemberében.[139] Bár egyik rokonuk – szintén Piloa Vince – a Bánátban halt el, ez a család azoknak a honfitársaknak a sorában foglalt helyet, kiknek sikerült a császári udvar környezetében pozíciót szerezniök. Az ifjú Piloa Vince magyar kapcsolataira jellemző, hogy esküvőjén 1748-ban az egyik házassági tanú Fabiankovics György, a Magyar Királyi Helytartótanács irodaigazgatója volt. De az esketö pap is Piloa, Piloa Károly, a Keresztesvitézek Rendjének (Militaris Ordo Crucigerorum cum Rubea Stella) kommendánsa. Még csaknem négy évtizeddel később, 1783-ban is felbukkan a Piloa név Pozsonyban, éspedig az elhunytak anyakönyvében, amikor von Dietrichné született br. Piloa Mária Teréziát temetik el, aki 1783 októberében halt el 66 éves

[138] *Schlauch Lőrinc:* Fontana D'Angioli báró Lo Presti család nemzedékrendje. Bp. 1885, 9, 12–15 és 34.

[139] *Till:* i. m. 28 valamint Pozsony, Rk. Szt. Márton Plébánia, Házasultak anyakönyve, 1748. júl. 2. (Mikrofilmen: Orsz. Ltr., Mf. C 915) és Elhunytak anyakönyve, 1742. szept. 25. (uo. Mf. C 920). A családnak Temesvárott elhalt, ugyancsak br. Piloa Vince nevű tagjára vonatkozólag ld. *Miletz:* Adatok . . . (1. jegyzet) 79.

korában. A Keresztesvitézeknek Pozsonyban kórházuk volt, még Keresztély Ágost érsek donációjaképpen. A Piloa-család tagjainak pozsonyi tartózkodásai a család egyik tagjának a rendben viselt tisztségével és az ilymódon teremtődött kapcsolatokkal állnak összefüggésben: Dietrichné is nyilván egykori kórházukban illetve szegényházukban hunyt el.

Mint az említett példából is látszik, a helyzetüket valamennyire tartani tudó előkelő spanyolok a magyar vezető körökkel létesítettek kapcsolatokat. Elkülönülésük az országba jött kevésbé szerencsés honfitársaiktól abban is kifejezésre jut, hogy ők sokkal könnyebben őrzik meg társadalmi helyzetüket és beilleszkednek a Habsburg-birodalom vezető köreibe, – a Magyarországra települt nyugdíjasok viszont az izoláció és a szerény viszonyok tudatos vállalása közti választásra kényszerülnek. A beilleszkedésnek egyik útját „szolgálati", a másikat „polgári" útnak nevezhetjük. Az előbbit a katonai és a hivatali pályafutás, az utóbbit a városi meggyökeresedés és új megélhetési ágazatok keresése jellemzi.

A katonáskodás – mint láttuk – a spanyolok nagyrészének hagyományos foglalkozása volt. Zömük ilyen minőségben hagyta el előbb Spanyolországot, illetve Katalóniát, utóbb a Nápolyi Királyságot, hol átmenetileg gyökeret verni szándékozott. Azonban a katonák – legalábbis mint családok – sehol sem telepedhettek meg véglegesen, így Magyarországon sem. Ez szolgálatukból is, de a bécsi császári „katonapolitika" jellegéből is folyt. Az ezredek állandóan mozognak, róluk hol itt, hol ott válnak le egyesek vagy kisebb csoportok; de ezeknél is alig beszélhatünk polgári színezetű meggyökeresedésről, amihez nemcsak a háztulajdon, de az abban való állandó lakás is hozzátartozik. Az a társadalmi képlet, amibe a spanyol utódok beolvadtak, nem is annyira a magyar, az osztrák vagy a cseh társadalom, hanem inkább az a tiszti réteg, amely a következő évszázadban a „közös hadsereg tisztikara" néven lett az uralkodó dinasztia egyik hatalmi bázisa, s amelyet az osztrák történetírás ma az „Altösterreich" fogalmának lényeges elemeként ismer, s amely sorsában is a Habsburg-dinasztia történetéhez kapcsolódott. E réteg multi- vagy inkább szupranacionális jellegének kialakulásához, távoli hazájukra utaló, halványuló családi emlékeik és hagyományaik megőrzésével jelentősen hozzájárultak a spanyol katonacsaládok is.

Ha meggondoljuk, hogy Magyarország területén ekkor mily számos várparancsnok volt spanyol vagy spanyol eredetű, akkor látható tisztán szerepük, mely éppenséggel nem véletlen. Zimony parancsnoka 1755-ben Villar gróf,[140] Aradé az 1760-as években Urraca Jácint vezérőrnagy.[141] Szolnokon 1775 és 1782 közt Ferrer őrnagy parancsnokol,[142] a horvátországi Károlyvároson pedig 1788–1789-ben Brambila ezredes.[143] Hozzá kell tennünk még, hogy a sor távolról sem teljes, hiszen a várparancsnokok archontológiája csupán az 1760-as évek közepétől ismeretes, a korábbi időszaké csak hézagosan; a várak száma pedig az akkori Magyarországon csekély, el sem éri a két tucatot. A spanyol tisztek részesedése tehát az összes várparancsnoki álláson belül magas. De még különösebb hangsúlyt kap ez a tény akkor, ha megfontoljuk, hogy az 1770-es években

[140] Orsz. Ltr., MKL, Protocollum Cameralis Consilii 1755, p. 774.

[141] Calendarium Jaurinense, 1765–1767. év.

[142] Uo., 1776–1782. év.

[143] Calendarium Titulare pro Anno 1789. Budae (1788) és Vetus et novum calendarium ad Annum 1789. Budae et Posonii.

még maga a magyarországi főhadparancsnok (supremus armorum praefectus), D'Ayassassa József is, aki előbb Ostende várának élén állott, spanyol eredetű.[144] D'Ayassassa 1779 májusában Pozsonyban is halt meg.[145] A várparancsnokok különben többnyire idősebb, hosszú szolgálattal rendelkező, néha rokkant tisztek, akik nagy hadi érdemeket szereztek. Általában feltűnően sok köztük a nem-német nevet viselő. Ez a tény összefüggésben van azzal, hogy a rokkantak közül Magyarországra a nem-németeket és nem-cseheket küldték – ezek részére külön rokkantházak is létesültek Grazban és Brno-Brünnben –, hanem magyarokat és az egyéb nemzetiségűeket, így a spanyolokat is. Magyar várparancsnok azonban csak kivételesen volt. Elsősorban tehát az a hadszervezésügy, az a „katonapolitika" állított spanyol tiszteket a magyar korona országaiban levő várak parancsnoki állásaiba, mely már az előző század végén, a visszafoglaláskor is előszeretettel helyezett ide olasz vagy vallon-francia – szóval nem-magyar és nem-német – tiszteket. Ezek nyilvánvalóan a magyar rendek esetleges, a német tisztekkel szembeni ellenszenvének leszerelésére kerültek állásukba, amellett katonai képzettségük is többnyire jobb volt. Így jutottak már a 17. század végén Szolnok várába Amigoni Albert,[146] Szigetvárra Huyn János-József[147] gróf, Eperjesre Carabelli gróf, Kassára Nigrelli Oktáv és mások is.[148] A 18. század folyamán – de különösen az 1763/64. évi országgyűlés körüli időszakban – ezért jutottak ismét különös szerephez Magyarországon spanyol vagy spanyol származású tisztek.

Ezek a spanyol tisztek Magyarországon nemcsak katonai szerepük miatt voltak jelentősek. Igyekeztek itt vagyont is szerezni s némileg a helyi társadalomban szerepet játszani. Helyhez azonban ekkor sem kötődtek, nem is igen kötődhettek, mert szolgálatuk ezt alig tette lehetővé. Gyakran viszont szép summák felett rendelkeztek. A földbirtok helyett a készpénz-vagyont részesítették előnyben. Az akkori korban tehát „modernebbül" gondolkodtak, mint magyar kortársaik legtöbbje, sőt számos indigéna is, akik elsősorban ingatlanvagyonra törekedtek. Piños Vasquez kapitánynak például 1772-ben nem kevesebb, mint 20 000 forintos tőkéje volt a Magyar Kamara kezelésében 5% kamatra adva, ami évi 1000 forintnyi gyarapodást jelentett.[149] Ez a Vasquez kapitány Vasquez de Vergas de Piños de la Puente Cabanillas márki császári táborszernagy fia, anyai ágon Villna-Perlas Ramon államtitkár, III. Károly befolyásos tanácsadójának unokája.[150] Családja, mely a 12. században már nemes, 1344-ben lett gróf a spanyol földön: Ausztriába már 1711-ben áttelepült, tehát a régebbi spanyol bevándorlók közé tartozott. Ez már magában is sokat megmagyaráz nagyarányú vagyonosodásából is. Egyébként Vasquez kapitány mint katona is kitüntette magát: 1789-ben karácsony napján a horvátországi Krestina mellett a határakadályok védelmében a szluini határőrez-

[144] Calendarium Jaurinense, 1774–1779. év.

[145] D'Ayassassa halála: 1779. máj. 28. Ugyancsak Pozsonyban haltak meg br. Rejas Antal 1786. dec. 31. és Rochas Dénes 1790. júl. 30. spanyol származású ezredesek is. (Pléb. Elhunytak anyakönyve; OL. Mf. c. 922. tekercs.)

[146] Orsz. Ltr., MKL, Budai Kamarai Adminisztráció Levéltára, Buchhalterey Acten. Tom. 6. Nr. 52.

[147] *Németh B.*: Szigetvár története. Pécs. 1903, 320–325.

[148] *Lukinich I.*: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Bp. 1935. 1. köt. 10, 11, 43, 128.

[149] Orsz. Ltr., MKL, Consignatio Universorum Capitalium . . . és Credits Commission, 1773 : 1, fol. 56.

[150] *Benedict:* i. m. 35.

red tisztjeként szerzett hadi érdemeket.[151] Talán az ő fia volt az a Vasquez Károly gróf, aki a reformkorban, az 1830-as években készített szép Pest-Buda térképpel beírta nevét a magyar kartográfia történetébe. Ez a Vasquez Károly 1798-ban született s 1848-ban még élt.[152] A reprezentatív térképmű az 1838-as árvíz körüli években jelent meg. Vasquezneknek, ha másként nem, családi hagyományból tudnia kellett spanyol rokonai és honfitársaik Pesten és Budán élt kolóniájáról. A Pestre került bánáti menekültek jegyzékében szerepel egy bizonyos Don Vasquez Francesco hat gyermekével. A Vasquez-fiúk a piarista gimnáziumba jártak: családnevük 1738/39-től 1751/52-ig mindig megtalálható az iskola anyakönyvében. Vasquez Ferenc, Miklós, Pál, Péter és Vince hol származásuk szerint Hispanusnak, hol pedig születési helyük szerint Italusnak vannak jelezve, hiszen még a délitáliai exodus idején jöttek a világra: Péter éppenséggel Rómában, a Pápai Államban, a menekülésekor, útközben, hol szülei akkor tartózkodtak. Hogy a Pesten és Budán élt Vasquez család közelebbről milyen rokonságban állt a táborszernaggyal, Vasquez Jánossal, nem ismeretes.

A pesti és budai spanyol kolónia az 1740-es évek folyamán fokozatosan egyre ritkábban hallat magáról. A beilleszkedés, mely nem könnyű, lassan végbemegy.

Az 1746/49 évek során végrehajtott nagy közigazgatási és pénzügyi reform nem maradt a pesti és budai spanyolokra sem hatás nélkül. 1749 február 11-i üléséről a Magyar Kamara tanácsa olyan értesítést küld Pestre, hogy a spanyol nyugdíjak terén is új rendszer lép érvénybe. Királyi határozat intézkedett ugyanis arról, hogy a spanyol nyugdíjakat ezután a Hadipénztár s nem a sóhivatal folyósítja.[153] Azt a 47 798 forintnyi összeget, melyet eddig némely spanyol családoknak a pesti sóhivatal pénztárából fizettek ki, az 1748 november 1-től esedékes részlettől kezdődően már az új szisztéma szerint kellett folyósítani: a negyedéves részleteket Bécsbe kell küldeni. Ezentúl a különleges pénztár folyósítja a spanyol nyugdíjakat. Ha novemberre és decemberre már fizettek valamit, erről információt kell felküldeni, nehogy kétszeresen utalják ki az esedékes részleteket. E tárgyban értesítették Kayser pesti sóinspektort,[154] és értesítést kapott az eszéki sóhivatal is a fizetések beszüntetéséről.[155] Somogyi József pesti sópénztárnok nyomban jelentette Pozsonyba a Kamara központjának, hogy 1748 november-december hóban a spanyol nyugdíjasoknak 7400 forintot fizetett ki. Kayser inspektor is jelentést küld, hogy 1748 végéig kifizette a járandóságokat, tudomásulvéve a rendeletet a jövőre nézve a kifizetéseket betiltotta.[156]

A folyósított összeg nagyságából látható, hogy Pesten és Budán, tíz évvel az áttelepedés után még elég sok nyugdíjasnak kellett lennie. Pedig a halandóság erősen

[151] Cím nélküli rézmetszetes hadtörténeti atlasz, 1787–1790. OSzK. Térképtár, TA 55, 58. l.

[152] Gothaischer Hof- u. Taschen-Kalender. Jg. 1848. – A térkép kb. 1838-ban jelent meg két nyelven. Hat lapos mű. Mindegyik lap 83.5 × 64 cm nagy haránt album alakú tokban. Az első lap csak a címet tartalmazza, a második Buda és Pest látképeit neogót ablakokból nézve: a lapot főrangú családok címerei díszítik, utalva Vasquez magyar főnemesi kapcsolataira. A harmadik lap a két város környékét ábrázolja, peremén köröskörül 22 szép látképpel. A negyedik Budát mutatja be, szintén 22 látképpel, az ötödik a Teréz- és Lipótvárost, Pest elővárosait 16 látképpel. A hatodik lap is pesti elővárosokat ábrázol: A Ferenc-, József- és Terézvárost szintén 16 látképpel.

[153] Orsz. Ltr., MKL, Benignae Resolutiones, Tom. 84. 36.

[154] Orsz. Ltr., MKL, Protoc. Camer. Cons. 1749, p. 103, 108 (febr. 11. és 12. ülés).

[155] Orsz. Ltr., MKL, Exped. Cam. Negotio Salis 1749. febr. Nr. 43.

[156] Orsz. Ltr., MKL, Protoc. Camer. Cons. 1749. pag. 121 (febr. 21-i ülés).

ritkította soraikat, az utódok pedig, nem lévén nyugdíjképesek, a kifizetések szempontjából nem, vagy alig jöhettek számításba. Másrészt az a tény, hogy ezután a spanyol nyugdíjak folyósítása Bécsből történik, nemcsak az adminisztráció általános központosításával függ össze, hanem azzal is, hogy valószínűleg sokan költöztek máshová – mint ezt Bécs vonatkozásában már említettük –, s így a kifizetések ellenőrzése rendkívül bonyolulttá vált. Az ellenőrzés körülményessége egyébként visszaélések lehetőségét is rejtette magában.

1749 tavaszán Schustek Márton pesti hadipénztárnoknak a Kamara 1900 forintnyi összeget engedélyez a spanyol nyugdíjasok fizetésére azzal a meghagyással, hogy az átvételi elismervényt fel kell küldenie a Kamarának. Schustek a kifizetést a sójövedelemből eszközölhette, tehát a továbbra is a Magyar Kamara bevételeiből, de ezt az udvari kvóta, a Quota Aulica javára könyvelhette el a Kamara.[157] Az átiratok egyikében a spanyolok mint „Natio Hispanica" vannak említve, ami arra mutat, hogy különleges közjogi státusuk még nem ment egészen feledésbe.

Mikor 1751-ben ismét a pesti sóhivatal bevételeiből fizeti ki a spanyol nyugdíjasokat Schustek hadipénztárnok, csupán 1519 frt. 24 krajcárról van szó. Az összeget most is az udvari kvóta javára könyvelheti el a Magyar Kamara, az ügyet pedig a telepítések körül kifejtett munkásságáról ismertté vált Cothmann Antal tanácsos intézi.[158] A kisebb összegből arra lehet következtetni, hogy a pesti spanyol nyugdíjasok száma – elhalálozás és elvándorlás következtében – az utolsó években erősen csökkent. Egyesek bizonyosan ismeretlen helyre távoztak vagy elhaltak anélkül, hogy a hatóság tudomást szerzett volna róla. 1751 végén például keresik Conse József Antal spanyol nyugdíjast – ő az 1738. évi kimutatásban nem szerepel, úgylátszik időközben költözött Pestre vagy Budára –, ekkor a pesti sóhivatal azt válaszolja a Kamarának, hogy sem a sóhivatal tisztviselői, sem az ezügyben megkérdezett spanyol nyugdíjkifizető („Hispanorum Pensionistarum Solutor") nem tud róla semmit.[159] E címet hihetőleg Schustek hadipénztárnok viselte, de az is lehet, hogy mellette külön személy foglalkozott a spanyol nyugdíjasok ügyeivel. Mindenesetre ez arra mutat, milyen nehéz volt a szétszóródásra hajlamos kolóniát nyilvántartani.

Az elvándorlás természetesen főként Bécs felé irányul. Bécs ekkor már nagyváros, változatos egzisztenciális lehetőségekkel, így oda törekszenek a legtöbben. 1752-ben Pesten esküszik egy Careras György nevű bécsi ifjú, kétségtelenül spanyol származék (alighanem az 1738. évi pesti jegyzékben szereplő Carreras Scolastica özvegy fia) Galliati Teréz nápolyi származású leánnyal, aki valamelyik, a pesti rokkantházban élő délolasz, esetleg spanyol katona leánya. Tanúik pesti német polgárok.[160] Carreras nyilván Pestről Bécsbe ment egzisztenciát keresni, s azt megtalálva, visszajött Pestre menyasszonyáért.

A pesti spanyolokra vonatkozó adatok az 1760-as évek táján meggyérülnek. Hiányuk az anyakönyvekben azonban annak is lehet következménye, hogy őket, mint katonai személyeket, illetőleg nyugdíjasokat, a rokkantak házának plébániáján anyakönyv-

[157] Orsz. Ltr., MKL, Protoc. Camer. Cons. 1749, p. 341, 401, 587 és Exped. Cam. Neg. Sal. 1749 aug. Nr. 262, 1749 szept. Nr. 291.

[158] Uo. Protoc. 1751. p. 249 és Exped. 1751. márc. Nr. 108.

[159] Uo. Protoc. 1751. p. 1027, (okt. 21-i ülés).

[160] Pest Belvárosi Rkat. Plébánia, Házasultak anyakönyve. 1752. máj. 24. (Pléb. Ltr.).

vezték: ez az anyakönyv azonban nincs meg az Országos Levéltár mikrofilmezett állományában.

Budán kevesebb a spanyol család, de úgy tűnik, ezek jobban meggyökeresedtek. Már előbb volt szó Salon kapitányról és famíliájáról, melynek sikerült a megtelepedés e városban. Sokáig követhető a Valero család is az anyakönyvekben. Valero Józsefről, a parókakészítőről is történt említés: fia, vagy unokája, Valero Mihály, budai polgári származásúként 1776-ban és 1777-ben a pesti piarista gimnáziumba jár: nemzetségéül itt már „Germanus" azaz német van megadva – nyilván a beházasodás következtében a család már elnémetesedett. 1756-ban jelennek meg a pesti gimnáziumban a Piacentino-testvérek, Ferdinánd és Ferenc is, kik eleinte spanyolokként szerepelnek az iskolai matrikulában. Az ifjabbik, Ferenc, ki 1756-ban még csak hétéves, utóbb felváltva hol egyik évben németnek, másik évben olasznak van beírva. Látszik, hogy nemzetiségi hovatartozása mennyire problematikus, a spanyol megjelölés azonban az eredetre ad elirányítást. A Piacentino-testvérek szülei különben nem tartoztak sem a pesti, sem a budai spanyolok közé, hanem Péterváradról kerültek Pestre. Atyjuk az exodus idején aktív katona volt, s az is maradt továbbra is. Aktív szolgálatból került Prágából némileg később a szintén spanyol eredetű Prietto család is Budára, 1770 körül. Ők a spanyol bevándorlórétegnek itt legkésőbben érkezettjeihez számítanak.

Prietto Mihály nyugalmazott hadnagy életkörülményei 1791-ben készült végrendeletéből világlanak ki.[161] Ebben arra kéri fiait: Lipótot, Vencelt és Miklóst, hogy katonaruhában temessék el. Fiai már csak félig voltak spanyolok: anyjuk családneve német. A végrendelet jómódú polgári családra utal, melynek majolika és porcelán edényei s ezüst tárgyai vannak. Prietto Mihály nemcsak nyugdíjából élt, hanem ipart is űzött, dohánykészítő volt. Meghagyja fiainak, hogy a „vorfindige Spanische Tobach"-ot egyenlően osszák el a testvérek, bár a többi dohánykészlet egyetemlegesen Lipót fiáé. Az 1800 júliusában készült pótvégrendelet ezt megerősíti. Nyilvánvaló, hogy ez nemcsak vagyoni okokból történt: azt akarta, hogy a spanyol dohány, mint „hazai", származásukra emlékeztető, egyenlően jusson mindegyik fiának. Mikor Prietto Mihály 1803-ben meghalt, családja legalább harminc éve már Budán élt. Lipót fia, a főörökös, a dohányipar folytatója, 1774-ben a pesti piarista gimnázium anyakönyvében már mint budai van feltüntetve, tehát a család egyideje akkor már ott élt. Rangját tekintve az iskolában hol nemesként, hol polgárként, hol nem-nemesként tartották nyilván. A Prietto-család bizonyára spanyol nemesi származású – az apa végrendeletén nemesi jellegű címerpecsétet használt –, de a spanyol nemesség Magyarországon honosítás nélkül nem volt érvényes. Igy a volt hadnagy családja, iparűzésének, polgári foglalkozásának megfelelően nem a magyar nemességbe, hanem a budai német polgárságba olvadt be, melyhez életformájánál fogva közelebb állt. Ugy is lehetne ezt megfogalmazni, inkább előkelő polgárrá kívánt lenni, mint birtoktalan szegény nemessé.

Hogy Prietto miért jött el a nagyobb, virágzóbb Prágából Budára, arra több felelet is adható. Az egyik: a dohánykészítésre itt jobb lehetőségeket remélt. De valószínűen belejátszott az is, hogy tudott az itteni spanyol kolóniáról, rokonai vagy barátai éltek itt, akikre esetleg éppen üzlete megindításában segítőként is számíthatott. Mikor Prietto Budán megjelenik, még élt ott a tekintélyes Salon család, s még más spanyolok is. 1772

[161] Bp. Főv. Ltr., Buda v. Ltra. Végrendeletek, Testamenta II/a – 113.

október 19-én halt meg Budán a spanyol község lelkésze, Val d'Oriola Ferenc, 108 éves korában.[162] Szinte hihetetlen életerőről tett tanúságot a fiatalabb éveiben sok hányattatáson keresztülment pap; már a spanyol örökösödési háború idején is javakorbeli ember volt; öregen tette meg az utat híveivel a Bánátba, onnan vissza, a menekülés napjaiban Budára, ahol végre nyugalmasabb évek következtek a számára. Bizonyos, hogy egyik tömörítő személyisége, „great old man"-je volt a spanyol kolóniának. Priettoék is bizonyára még az ő életében telepedtek Budára. A spanyol lelkészség mindenesetre Val d'Oriola haláláig fennállott, Budán, papi jurisdictiójának visszavonására nem került sor, rangja a halálozási anyakönyvi bejegyzésben is szerepel.

Buda és Pest mellett további spanyol központ még ebben az időszakban Temesvár is. Bizonyos, hogy 1737/38-ban nem minden spanyol hagyta ott a Bánátot. Mások később tértek oda vissza. Hogy ezek hogyan helyezkedtek el az 1739-es háborús események után, még további kutatások tárgya lehet. Bizonyos, hogy Villana-Perlas de Rialp Ferenc, császári és királyi titkos tanácsos, kamarás, aki 1753-ban vette át a Bánát területén működő Temesi Adminisztráció elnökségét[163] újra felvetette honfitársai bánáti megtelepítését. Tömeges, zárt telepítésről természetesen már nem lehetett szó. Ennek céltalanságát az eddigi események megmutatták. Nemcsak a megfelelő pénzügyi előfeltételek és a spanyolok részéről az agrárgyarmatosítás iránti hajlandóság hiányzottak, hanem a nagyobb létszám is. A Budán és Pesten valamennyire megállapodott, az ottani helyi társadalomba fokozatosan beépülő spanyol kolóniához nem volt sem célszerű, sem érdemes hozzányúlni. A közben jelentősen öregedő, számra fogyatkozó emberek egy kollektív telepítés céljára most még kevésbé jöhettek számításba, mint másfél évtizeddel előbb. 1752 derekán ugyan a Magyar Kamara szóbahozza az 1737/38-ban a spanyol nyugdíjasok részére átalakított temesvári épület ügyét: de újabb használatbavételre már aligha számítottak, inkább csak a függőben maradt pénzügyi kérdéseket akarták tisztázni.[164]

VI. Károly halálával a spanyol telepítésen túlhaladt az idő. Mária Terézia nem kívánta atyja intencióit e tekintetben folytatni. Most másról volt szó, mégpedig arról, hogy a spanyol kolónia ifjúságának a Bánátban rangjuknak megfelelő és az állam részére is hasznos egzisztenciát teremtsenek. Ez a gyakorlatban olyan, főként adminisztratív jellegű állásokat jelentett, melyekre őket, másokat megelőzve, nemcsak őseik érdemeire, de saját képzettségükre hivatkozva is, ki lehet nevezni. A Temesi Adminisztrációban Villana-Perlason kívül, ki 1753-tól 1769-ig állt annak élén, Puebla Antal altábornagy katonai kormányzó támogatására is számíthattak az ide törekedő spanyol-utódok, bár ez az utóbbi csak rövid ideig működött ott.[165]

Spanyolnak tartották Delpondio Péter Antalt, Temesvár bíráját is, ki három ízben: 1758–1761, azután 1774–1780 közt és végül 1782-ben állt a város élén.[166] Delpondio

[162] Buda. Vízivárosi kapucinus templom anyakönyvei, Elhunytak anyakönyve. 1772. okt. 19. (Pléb. ltr.).

[163] Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky S. Temes vármegye. – Temesvár város. Bp. é. n. (egybekötve). Temesvár, 84–85.

[164] Orsz. Ltr., MKL, Protoc. Camer. Cons. 1752. p. 680.

[165] Magyaroroszág vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky S. Temes vármegye – Temesvár város. Bp. é. n. (egybekötve). Temes vm., 356.

[166] *Petri:* Die Festung Temesvar (ld. a 32. sz. jegyzetet) 85 és *Borovszky:* Temesvár, 86, 108.

nem spanyol, hanem olasz származású. Az 1741. évi összeírásban Temesvárott mint kéményseprőmester szerepel, – ezt a foglakozást pedig, privilégium alapján olaszok űzték. Del Bondio Éva, nyilván családtagja, 1739-ben az olasz lakosságú Mercydorfon bába. Utóda, Delbondio Ignác, 1775-ben a pesti gimnáziumban már németként van említve; nyilván akkorra a család elnémetesedett. De az jellemző, hogy Delpondio városbírót spanyol származásúnak tartották. Itália Habsburg-uralom alatt álló részeit sokáig spanyolok kormányozták[167]: kézenfekvő, hogy egy előkelő olasz származású polgár szívesen vette a Bánátban is, ha spanyolnak és nem olasznak tekintik. Analóg ez az eset a messinai születésű, olasz nevű, de spanyol ezredben szolgáló és spanyol családba beházasodó pesti Conti Placiduséval.

A Temesközben megtelepedett – az 1753 utáni időkben ide visszatért – spanyol családok tipikus példái a Dies de Aux és a Ribes de Soldevilla famíliák. A régi katalán nemes Dies de Aux család, melynek tagjai odahaza előkelő tisztségeket viseltek, a 18. század 50-es éveiben jelenik meg Pesten.[168] A Nápolyi Királyságból elmenekült két Dies de Aux fivér, Ildefonz ezredes és Ignác politikai emigráns a bánáti telepítés idején maradási engedélyt kapott Bécsben.[169] Később jöttek Pestre, mint a Bánátot megjárt felköltözők. Dies de Aux Gáspár, majd fivére, Károly, itt jártak iskolába 1750/51 és 1756/57–1760/61 közt. Ildefonz ezredes fiai voltak, ki már régebben, 1722-ben járt Magyarországon, Eszéken szolgált, s magyar indigenátust is szerzett. Milleker szerint Károly is Eszéken született 1749 körül. 1766-ban lépett osztrák állami szolgálatba, 1770-ben selyemügyi praktikáns volt, mestere a nagyhírű Solenghi. 1778-ban, a Bánság visszacsatolásakor Niczky Kristóf gróf királyi biztos javaslatára a bánsági selyemszövésügy vezetője lett.[170] Neje is spanyol származású volt: Ribes de Soldevilla Erzsébet, a Pesten még 1750 körül is kimutatható Ribes de Soldevillas János kapitány leszármazottja. Dies de Aux-ék Pesten és a Bánátban egyaránt otthon érezték magukat. Dies de Auxné 1776 elején egy ékszervásárlási üggyel kapcsolatban magyar barátnőjének, özvegy Ujfalussynénak tanúskodik.[171] Pest egyre inkább vezető szerepet játszó magyar nemesi rétegével álltak baráti kapcsolatban. Dies de Aux Károly Versecen szövőüzem, dohánytermesztés és festék-alapanyag készítés tekintetében szerzett magának érdemeket. Versecen is halt meg 1795 márciusában. Társadalmilag tisztelt helyzetük ellenére is a család tagjai szegények maradtak. Mikor Dies de Auxné 1803-ban végrendelkezett, alig 13 forint maradt utána és valamelyes követelése is volt a Rudnyánszky családnál. Fia, az ifjabb Dies de Aux Károly ekkor Versecen él és tanul mint selyempraktikáns.[172] Leszármazottai még a 19. század 70-es éveiben is ott éltek és szegénységük ellenére büszkén tartották nyilván spanyol eredetüket. Egy másik Dies de Aux báró mint kamarai mérnök ugyancsak a Bánátban tevékenykedett, s ott 1791 februárjában hunyt el.[173] Dies de Auxné Ribes de Soldevilla

[167] *Benedikt:* i. m. 39.

[168] Igy pl. Díaz Aux Luis, urgeli püspök, ki 1626/27-ben Katalónia alkirálya volt. Ld.: *J. H. Elliott:* The revolt of the Catalans. Cambridge. 1963, 568.

[169] Wien, Hofkammerarchiv. Ld. az 59. sz. jegyzetet.

[170] *F. Milleker:* Versuch . . . (ld. az 1. sz. jegyzetet).

[171] Pestmegyei Levéltár, Bevégzett polgári perek, fasc. 72. 1775. Nr. 15.

[172] Bp. Főv. Ltr., Pest v. ltra., Testamenta, Acta Media 1197.

[173] Dies de Aux: Orsz. Ltr., MKL., Temesi Admin. Iratai. 1791. Nr. 31; Ld. OSzK Kézirattár, Fond 165/562, 1. tétel, 7. fol, 23. tétel, 41. fol. (Irmédi–Molnár L. levéltári anyaggyűjtése).

Erzsébet fivére, János 1803-ban ugyancsak a Bánátban, Temesvárott élt. A kamarai adminisztráció tisztviselője volt. Ő készítette Hubella társszerzővel együtt 1810-ben Thurita (utóbb Turegyház) térképét Temes megyében.[174]

Ezek a spanyol-utódok a Bánátba származtak el és ez nem véletlen. Noha spanyol nemesek voltak, nem tudtak beilleszkedni a földbirtokláson alapuló magyar nemesi társadalomba és inkább a polgári fejlődésű Bánátban keresték meg kenyerüket. A magyar királyi szolgálatba császári szolgálaton keresztül jutottak el. Pesthez, az ország folyvást fejlődő centrumához bizonyos szálakkal ők is kötődtek. Temesvárott viszonylag későn keletkezett teljes gimnázium, ezért fiaikat Pestre küldték tanulni. Pesten az iskolát vezető szerzetben is volt spanyol eredetű, féligmeddig honfitársuk: Valero Vince Jakab piarista. Amellett a városban akadtak távolabbi vagy közelebbi rokonok, barátok, akikhez gyermekeiket kosztba és szállásra adhatták. A temesvári, olykor fehértemplomi sőt mehádiai származásúként jelzett Rodriguez-fiúk is Pesten járnak az 1760-as és 1770-es években iskolába és megfigyelhető az iskolai anyakönyvből, hogyan válik fokozatosan a Rodriguez családnévből Roderich s a nemzetiség is hogyan vált spanyolból németre. Rodriguezek Pesten is életek. Azonban nem a bánáti telepeshullámmal költöztek fel oda. Rodriguez Emánuel 1736-ban engedélyt kapott, hogy Bécsben maradhasson, 1743-ban pedig Rodriguez József ugyancsak Bécsben kapja nyugdíját. Valószínű, hogy a bánáti Rodriguez-család csak a török háború után került a Bánátba. Ott mindenesetre erős gyökeret vert, s még a 19. század végén is megtalálható volt.[175] A család egyik leszármazottja, Béla, pénzügyi titkár, 1914-ben az első világháború elején hősi halált halt. Fia, Ödön, színész és író lett s Barsi Ödön néven az 1930-as és 1940-es években a magyar rádió munkatársa.[176] Egy Rodriguez Endre pedig a két világháború közti időben ismert filmrendezőként működött.

A Bánáton kívül az országban másutt is voltak elszórva spanyolok és spanyol-utódok a 18. század második felében. Nemegy közülük nyomorúságosan tengette öreg napjait, mint például Baranya megyében Gutierrez Rajmunda bárónő, aki 1761-ben éppen szegénységére hivatkozva folyamodott a Magyar Kamarához. Kapott is havi 10 forintos, nem is csekélynek mondható összeget. De amikor elhalt, hagyatéka olyan jelentéktelen volt, hogy a Kamara elállt a hagyatéki eljárás lefolytatásától.[177] Kevés olyan spanyol akadt, aki magyar birtokos nemes családokkal házasodott össze. Az egyik ilyen, Torres nevű, Tallián Annát vette feleségül.[178] Ibarra gróf, bányaigazgató Erdélyben, ki Besztercén lakott, szintén magyar birtokoslányt vett nőül, az Andrássy-családból házasodott.[179] Ugyanígy a már említett pécsi sótisztviselő is. A legtöbb spanyol azonban életét szűkös körülmények közt valamelyik városban, albérlőként lakva fejezte be, vagy a bécsi Spanisches Spitalban, ahova egyébként nemcsak spanyolokat vettek fel.

[174] *Fodor F.*: A magyarországi kéziratos vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig (ld. a 132. sz. jegyzetet).

[175] *R[éti] L[ászló]*: A magyarországi . . . (ld. az 1. sz. jegyzetet).

[176] *Gulyás Pál:* Magyar Irók Élete és Munkái. Bp. 1940. 2. köt. 520. h. (utalás) és Magyar Irodalmi Lexikon I. köt. Bp. 1963, 109.

[177] Orsz. Ltr., MKL, Benignae Resolutiones Camerales. Tom. 91. p. 197–2, 1761. ápr. 16. és MKL, Fiscalia seu Juridica, 1774. Aug. Nr. 44.

[178] Orsz. Ltr., Magyar Kancellária Levéltára, Acta Generalia 1789. Nr. 8840 és 10 891.

[179] *Birkás G.*: Francia utazók Magyarországon. Szeged. 1948, 84 és 87.

A magyar gazdaságtörténetben kiemelkedő szerepet játszó Valero selyemgyárosdinasztia is spanyol eredetű volt és annak őse is a spanyol csapatokkal került Magyarországra. Ez a dinasztia indította meg Magyarországon a korszerű nagyipari selyemgyártást. Polgári magánkezdeményezése egyike az elsőknek az országban; a korábbi manufaktúragyáripar mint szubvencionált, királyi vagy földesúri kezdeményezésű volt.

Katona-eredetét a Valero család is ismerte. Az egyik családtag Baján bukkan fel. 1727. április 28-án tartja ott esküvőjét Valero József ifjú, segoviai kereskedő fia, Gaukler Borbálával, Gaukler Kristóf leányával. Az anyakönyvi bejegyzések ezidőben ott több spanyol nevet is tartalmaznak s általában túlnyomóan a Galbes lovasezred katonáira vonatkoznak, kézenfekvő tehát az a következtetés, hogy Valero József is ennek az ezrednek volt a katonája. Ez a Valero József talán bátyja lehet annak a Valero Ferencnek, aki a spanyol nyugdíjasokkal együtt jelenik meg 1738 után Pesten és itt is esküszik ugyancsak spanyol menyasszonyával, Duran Rózával 1743. július 25-én; házassági tanúi is mind a pesti spanyol kolónia tagjai: Marimon és Casavante urak. Ennek a házaspárnak a fiai voltak a későbbi gyáralapítók, István és Tamás. Rokonságuk a budai parókakészítővel, Valero Lajossal nem állapítható meg pontosan, de feltehetően közeli volt. A két fiú a selyemgyártási gyakorlatot a bécsi Leopoldstadtban levő manufaktúrában sajátította el, s először Bécsben alapítottak műhelyt, melyet utóbb a pesti vállalkozással cseréltek fel.

A gyáralapítás körülményei – noha két tanulmány is foglalkozik az üzem fejlődéstörténetével – még mindig nem eléggé ismertek.[180] Mikor ugyanis Valero István 1781-ben, Tamás pedig 1782-ben pesti polgárjogot nyernek, már gyárosok, az alapítási nehézségeken túl vannak. A szakképzettséget nyilván Bécsben szerezték, de honnan vették a nélkülözhetetlen tőkét? Az, hogy Mária Terézia királynő kifejezetten Magyarországra irányította őket, azt sejteti, hogy a kormányzat nyújtott nekik segítséget az önállósodáshoz.[181] Biztos az is, hogy előbb voltak bécsi, mint pesti polgárok. Viszont tény, hogy a vállalat rendkívül gyorsan fellendült, ami azzal is összefügg, hogy technikailag a kor legjobb színvonalán állott. Lendkerekes és más mechanikai készülékekkel volt felszerelve. A szükséges nyersanyagot az üzem főként az országból, a Délvidékről szerzi be, hol már hosszabb ideje folyik a selyemhernyótenyésztés. 1785-ben üzembővítés is válik szükségessé: ekkor 1800 orsón dolgoznak munkásaik és 150 embernek adnak kenyeret. Selymük a debreceni és a pesti vásáron jó pénzért talál vevőre. A divathoz való alkalmazkodás Magyarországon éppen ezidőtájt nagyon megnöveli a selyemáruk iránti igényt s ez kedvez a gyárnak. Hosszabb prosperitási időszak következik és a vállalkozók ezt ki is tudják használni.

II. József támogatta a Valerok oktatótevékenységét, mert az általuk nevelt képzett selyemszövő gárda révén remélte a szabad királyi városokban a selyemipart népszerűsíteni és elterjeszteni. A Valerok gyárukban Fachini tervét, a gépeknek vízierővel való hajtását is alkalmazták, sőt továbbfejlesztették. Olaszországból is hozattak szakmunkásokat. A gyár az 1800-as évek nagy válságait átvészelte, de családi viszály és örökösödési problémák miatt átmenetileg visszaesett. Az 1820-as években aztán Valero István fia, Antal ismét felvirágoztatta a vállalatot. Ekkor százon felüli munkáslétszámmal dolgozott a gyár s

[180] E gyárra vonatkozólag részletesen: *Bud Melitta:* A Valero selyemgyár. Az első pesti gyár története. Bp. 1941 és *Szakács M.:* A Valerogyár. Bp. 1958.

[181] *Bud M.:* i. m. 20.

fontos szempontja továbbra is a fiatal szakmunkások nevelése. Egyfelől igaz, úgy tűnik, hogy a gyár részben gyermekmunkán is alapult, de másfelől viszont tény, hogy ezzel biztosították a szakember-utánpótlást és biztosabb kenyeret adtak neveltjeik kezébe.

Amikor a kereslet áruik iránt megcsappant, csökkentették a munkaidőt, de nem bocsátották el munkásaikat, nehogy azok kenyerüket veszítsék el. Olyan szempontokat érvényesítettek tehát, amilyeneket gyártulajdonosok ebben az időben másutt Európában általában nem, vagy csak alig alkalmaztak. Valero Antalra Széchenyi István is felfigyelt és barátságával tüntette ki.

A szabadságharc után az üzemet Ausztriába majd Csehországba helyezték át. Annak ellenére, hogy iparvállalatukkal Magyarországnak jelentős hasznot hajtottak, érdekes, hogy az uralkodóház által elég sűrűn osztott magyar nemességet nem nyerték el, sem 1801-ben, sem 1840-ben, pedig az utóbbi esztendőben Kopácsy József esztergomi érsek is támogatta őket kérésükben. A régi spanyol nemes család ivadékai magyar polgárok lettek és maradtak.[182]

A Dies de Aux-ok és a Valerok mellett a 18. század későbbi éveiben, ha szórványosan is, de akadtak közvetlenül Spanyolországból később jött spanyolok is, akik a selyemkészítésben való jártasságuk révén kívánatos elem voltak a bánáti selyemügy szempontjából. Igy szerepel például egy 1772. május 16-án Bécsből a Bánátba irányított telepes-szállítmányban a Valenciából való Liso Gergely, ki 7 személlyel – nyilván népes családjával – indult a Bánátba. Foglalkozásul „Fabricant" van jelezve: nyilvánvalóan selyemszövő.[183] A már régebben meghonosodott spanyolok mellett tehát a kormányzat szívesen vette az újabban bevándorló spanyol szakembereket is. Mindezekből az adatokból kiviláglik, milyen jelentős szerepet játszottak – az olaszok mellett és azokkal egyidőben – a spanyol származásúak Magyarországon.

A Valero családról szólva nem maradhat említés nélkül Valero Antal, szerzetesi nevén Valero Vince Jakab sem.[184] Baján született 1725 január 23-án. Tizenhétéves korában lépett a piarista rendbe, melynek tanáraként élte le életét s nem sokkal halála előtt helyettes magyar tartományfőnöke is lett. Mint kiváló pedagógus Festetics Lajos és Batthyány Ferenc nevelőjeként is működött. 1757–1761 közt Pesten filozófiát tanított. Ebben a minőségben adta ki Justus Lipsius művét, a Monita et exempla politica-t, mely Pesten jelent meg 1761-ben igen díszes kiadásban.[185] A kor érdeklődésének nagyon megfelelő történetfilozófiai tárgyú mű kelendőségnek örvendett. Ezután Valero Debrecenben működött. Teológiát tanított ott. 1764-ben az újonnan szervezett szempczi Collegium Oeconomicum igazgatója és földméréstan-tanára. A Collegium Oeconomicum volt az első közgazdasági-műszaki irányú főiskola Magyarországon, de Európaszerte is úttörő. Hogy az alapításnál mennyire játszott közre Valero spanyol származása és a spanyol viszonyokban való jártassága, figyelmet érdemelne. Ugyanis éppen Spanyolországban alakult ki a 16–17. század fordulóján a Casa de Contratación, az amerikai

[182] *Bud M.*: i. m. 27, 51.

[183] *Franz Wilhelm–Josef Kallbrunner:* Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa. München. é. n. 154/30.

[184] Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Bp. 1960. 945–946.

[185] Az OSzK tulajdonában levő példány jelzete 316.315. Egykor a váci kegyestanítórendi rendház könyvtáráé volt; kötése egykorú és pesti, budai vagy váci könyvkötőműhelyre enged következtetni.

kereskedelmet kezében tartó központ keretében olyan oktatás, mely speciális ismereteket nyújtott a hajózás és az azzal összefüggő ismeretek terén.[186] Hogy ez esetleg mennyiben befolyásolta Valerot, volt-e és mekkora szerepe a szempczi főiskola és tantervének létrehozatalában, még tisztázandó. Mindenesetre a két intézménynél voltak a képzés terén analógiák, így pl. a térképészet oktatásában. A Collegium Oeconomicum diákjai a matematika, könyvvitel, politika mellett kartográfiát is tanultak. A főiskola célja a kor színvonalán álló pénzügyigazgatási államhivatalnokok nevelése volt. Valero teljesen összeforrott az intézménnyel. Mikor azt megszüntették, 1776–1780 között Tatán folytatta a geometria főiskolai szintű oktatását. Építészként is kiválót alkotott: ő tervezte és kivitelezte a tatai piarista gimnázium épületét. 1798. szeptember 10-én halt meg. Munkássága a magyar mérnökképzés szempontjából úttörő jelentőségű volt. Valero életművére talán spanyol családi eredetén kívül még szerzetesrendje hispániai kultúrkapcsolatai is befolyást gyakorolhattak.

A 19. század elejére a Magyarországra beköltözött spanyol katona- és hivatalnokcsaládok beolvadása az őket körülvevő társadalmi környezetbe teljessé vált. Nyelvüket lassan-lassan feladták, elfeledték; családi hagyományaikat azonban nem. Egy-két család a magyar középnemességgel teremtett kontaktust, de ebbe a rétegbe olvadtak viszonylag a legkevesebben. Akadt viszont olyan spanyol család is, mely az alföldi magyar parasztság sorait gyarapította.[187] Egy-két család a főnemesség soraiban, annak főként a szélén foglalt helyet; a túlnyomó rész viszont a német eredetű polgárság útját járta s azzal együtt, abba olvadva vett részt a 19. század mozgalmaiban. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy nagyon sok spanyol név véglegesen eltűnt, részint azért, mert viselői nem hagytak hátra utódokat, részint pedig, mert a leszármazottak elköltöztek az ország területéről. Emlékük azonban nem enyészett el egészen és több spanyol családnév fennmaradt, sőt az osztrák örökös tartományokból később is származtak be e spanyol bevándorlási hullámhoz tartozó családok utódai.[188] Ha számuk nem is volt nagy más 18. századi bevándorlókéhoz képest, jelentőségük sem becsülhető le és kulturális, de részben gazdasági téren is e spanyolok sajátos színekkel gazdagították az ország művelődési képét.

*

A spanyol bevándorlás kutatásának sajátos centenáriumát jelenti az 1977. esztendő. 1877-ben, Pesty Frigyesnek „Míveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században" címmel a Századokban írt cikkével kezdődött az újabb historiográfiában a spanyolokra vonatkozó kisebb-nagyobb adatközlések és cikkek sorozata. 1878-ban Miletz Imre emelte fel az elejtett fonalat a temesvári Történelmi és Régészeti Értesítőbe írt cikkével, s ettől

[186] *Ch. Chapman:* A history of Spain . . . New York. 1965. 341.

[187] E család neve Gonzalez és Jászjákóhalmán volt elterjedve. (*Kele J.:* A Jászkunság megváltása. Szolnok. 1905, 415.)

[188] Említést érdemel még pl. a spanyol eredetű, de németalföldi születésű Gomez y Parientos Móric (1744–1810), ki a császári hadseregben táborszernagyi rangot ért el. Az 1788/89-i hadjáratban Erdélyben tüntette ki magát, majd utóbb részt vett az 1809-es nemesi felkelés szervezésében, s előharcosa volt az akkor még meg nem valósult első magyar katonai akadémiának is. (Révai-Lex.) Egy másik, a 19. században szereplő spanyol eredetű magyar család, a Cebrian is kimutatható már a 18. század végén, Sopronban (Orsz. Ltr., MKL, Miscellanea Salinaria, fasc. 72).

kezdve Milleker Félix, Schlauch Lőrinc, Réti László, Baróti Lajos egymásután tették le tanulmányaikat az olvasók elé. A századfordulón Takáts Sándor foglalkozott ismételten kisebb közleményekben a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle hasábjain a kérdéssel. Aztán, hosszabb szünet után, a harmincas évek közepén kerültek ismét az érdeklődés előterébe, főként Milleker német nyelvű tanulmánya révén.

Mindezek a munkák különösen egy-egy részlettel foglalkoznak és értékes közléseket tartalmaznak. Összefoglalólag, az adatok szétszórtsága miatt, amely nagyobb gyűjtőmunkát feltételezett, nem foglalkoztak a kérdéssel. A fentiekben – e sajátos historiográfiai jubileum alkalmából – megkíséreltük nemcsak az eddigi ismeretek összefoglalását, hanem új adatokkal való kiegészítését és bizonyosfokú értékelését is. Érdekes, hogy a becskereki állítólagos biscayai telepítés kérdésében Pesty és Miletz közt kialakult vitában, bár mindkettő kezdettől szkeptikus volt, nem tudott határozott álláspont kialakulni. Figyelemreméltó, hogy a beköltözött spanyolok megítélésében az alaphang inkább negatív volt, bár Miletz és főként Milleker pozitívabban értékelte szerepüket; Takáts elmarasztalóan nyilatkozott róluk. Azonban egyik sem mutatott rá arra a tényre, hogy a hazai környezetből való kiszakadással járó megpróbáltatások, azok pszichikai hatásai – nagyrészében emigráns csoportról lévén szó – nem engednek meg szigorú megítélést. Arra sem mutattak rá, hogy e spanyolok végtére is a Habsburg-ház világhatalmi ábrándjainak áldozatai voltak, akkor is, ha ennek nem voltak tudatában. Így a spanyol kolónia, vagy inkább diaszpóra magyarországi szereplése és sorsa inkább megértő, mintsem kedvezőtlen méltatást érdemel.

Fügedi Erik:

JAKÓ ZSIGMONDRÓL, LEGFRISSEBB KÖNYVE NYOMÁN

Az 1976. év végén a bukaresti Kriterion kiadónál „Irás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez" címmel jelent meg Jakó Zsigmond 18 összegyűjtött tanulmánya a szerző 60. születésnapjára. Több évtizeddel ezelőtt tanítványai, barátai és tisztelői nyilván emlékkönyvet jelentettek volna meg, a tanítványok azért, hogy a maguk szűkebb kutatási területén mutassák be a professzortól kapott módszertani útmutatás eredményét, a barátok, tisztelők, hogy feleljenek azokra az indítékokra, amelyeket a kutató tudós munkássága keltett fel bennük. Az ismertető már ezen a ponton is kicsit zavarba kerül, mert úgy érzi, hogy ez a forma, a „számadás és bizonyság" ahogyan Jakó nevezi, nemcsak modernebb, hanem a megfelelőbb is. Azt is be kell vallja, most mindjárt az elején, hogy nem törekszik az ismertetésnek arra a szabályos, – objektív, leíró és elemző – módszerének megvalósítására, amelyre egyébként törekedni szokott, hanem attól eltérve, kevésbé a kötetről, mint inkább annak kapcsán a magyar kultúra fáradhatatlan munkásáról szeretne írni, akit kereken negyven évvel ezelőtt ismert és kedvelt meg, s azóta is őszintén becsül szakmai teljesítményeiért, de még inkább emberi magatartásáért. A tanulmányok ugyan a kötetben három csoportba foglalva jelentek meg (I. Irástudás – íráshasználat – értelmiségfejlődés., II. Irásemlékek – iratvédelem – levéltárügy., III. Könyv – könyvnyomtatás – könyvtár), ami önmagában is már a rideg kronológia tematikus felbontását jelenti, de az ismertetés még ehhez sem tartja magát.

*

A 18. század második fele a feudális Magyarország átalakulásának egyik fontos szakasza, különösen az államvezetés és ezzel együtt a kapcsolódó levéltárügy terén is. „A központi kormányszékek okszerű iratkezelése éppen úgy ezeknek az évtizedeknek az újítása, mint a vidéki közlevéltárak legbecsesebbjeinek számító régi városi és megyei archívumok rendszerezése. Sőt, fontosabb egyházi és családi levéltárak rendje szintén ennek a félszázadnak a nevelőmunkája nyomán alakult ki." (96. l.) A legsürgősebb, de egyben legsúlyosabb kérdést a teljesen rendszertelenül összeállított anyag racionális rendbetétele, lajstromozása jelentette. Ez előtt a probléma előtt állt az ország egyik legnagyobb megyéje, Bihar is és 1777-ben messze földről, egy pécsi – minden jel szerint német vagy legalábbis német származású – szakembert, Viser Lipót „vándorlevéltárost" hívta meg és kérte fel iratainak rendezésére. A szerződés mindössze három évre szólt, de Viser végleg megragadt Váradon, ott is nősült, bihari nemeslányt vett el, „ezáltal szorosabbá vált a kapcsolata a vidék hevesen ellenzéki nemességével" (98. l.), s amikor – az

előirányzottnál sokkal később – a megyénél a munkát befejezte, a káptalani levéltárt szedte rendbe. Általános csodálatot kiváltó munkáján kívül kéziratban két tanulmánya maradt fenn. Életét, de főképpen munkásságát ismerteti Jakó Zsigmond *„Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstormozásáról 1785-ből"* c. eredetileg 1956-ban írt és 1958-ban a Levéltári Közlemények-ben megjelent tanulmányában (96–102. l.), elhagyva ezúttal az eredeti latin nyelvű értekezés közlését.

Jakó Zsigmond Biharból származik (Biharfélegyházán született 1916. szeptember 2-án), s nemcsak helyileg, hanem a származás szó szoros értelmében. Ősei között – ahogyan azt Csetri Elek születésnapi gratulációjában megfogalmazta – „bőven akadtak értelmiségiek és katonák, megyei és uradalmi tisztviselők. Egyik anyaági ősét, ifj. Szilágyi Sámuelt mint felvilágosult agrárszakembert, Johann Wiegand munkájának fordítóját tartjuk számon" (Utunk 1976. szeptember 10.). Nagyapja – mint azt maga Jakó mondta el – a múlt század végi nagy folyószabályozásoknál működött, s bár ez a munka az ő képzeletét is megragadta, a (bihari) micskei régi házak, a családi hagyomány hamarosan másfelé terelték figyelmét, s mire a hajdúböszörményi református kollégiumban megkezdte középiskolai tanulmányait, eldöntött kérdés volt a pályaválasztás. S ha a böszörményi kollégium nem is hagyott különösebb hatást, abban nyilván volt része, hogy Jakó előszeretettel foglalkozik a kollégiumok – különösen az enyedi Bethlen kollégium – múltjával, s általában a református egyházéval. „A feudalizmus nyomasztó körülményei között a jobbágysors nehézségeivel viaskodó tömegek számára különleges fontosságuk volt az egyházi kereteknek. Ugyanis hovatovább ez maradt az egyetlen átfogóbb szervezet, amelyben többé-kevésbé maguk igazgathatták legalábbis legsajátosabb kérdéseiket" írja *„A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében"* c. tanulmányában, amely ebben a kötetben lát először napvilágot, bár 1948-ban készült (103–137. l.).

*

A kötet előszava szerint Jakó „választása azért esett az írás, a könyv és a középkori értelmiség történetével foglalkozó tanulmányaira, mert úgy érzi, hogy kutatói egyénisége döntő módon e témakörön munkálódott ki" (7. l.). A szerző és az ismertető találkozásának színhelye Mályusz Elemér professzornak az 1935/36. tanévben tartott szemináriuma volt, az ott folyó gyakorlat pedig kiegészítője az azóta *„Egyházi társadalom a középkori Magyarországon"* címmel (Bp. 1971) nyomtatásban is megjelent főkollégiumnak, az utóbbi Jakó „ilyen irányú érdeklődésének felkeltője és első ihletője volt" (310. l.).

A tanulmánykötet „mindenekelőtt a tanítvány nekik (egykori professzorainak) szóló számadása arról, hogy miként sáfárkodott a tőlük kapott indításokkal és talentumokkal" (7. l.), s ezt a mondatot olvasva elkerülhetetlen a közösen végzett egyetemi évek néhány vonásának felidézése. Mályusz Elemért mint a középkori magyar történet tanszékének professzorát akkor a hallgatók körében leginkább két vonása jellemezte: fiatalsága és nagyfokú szigorúsága. Ez az utóbbi – felkészültség és vérmérséklet szerint – heves vagy lemondó elutasítást váltott ki a diákok között, de ugyanígy kiváltotta egy kis csoportból az egyetemi hallgató életkorának megfelelő „csak azért is" álláspontját, s ez a kis csoport a kezdeti nehézségek után megkapta a maga jutalmát is. Nem lexikális tudást, hanem inkább a teljességre törekvés megvalósításához szükséges fegyverzetet. Teljességre kellett

törekedni a téma irodalmának ismeretében, s ez akkoriban – megfelelő bibliográfiák hiányában – nem volt éppen könnyű feladat. Teljességre kellett törekedni a téma külföldi párhuzamainak ismeretében, de ugyanígy teljességre kellett törekedni a forrásanyag összegyűjtésében, a rokon tudományágak törekvéseinek, esetleg felhasználható anyagának vagy módszertani eljárásának figyelemmel kísérésében is. Ez hozta magával, hogy a tanítványok a szeminárium rövid előadása és beszélgetés keretében ismerkedhettek meg az akkor pályájukon elinduló fiatal magántanárokkal, Szabó Istvánnal, Kardos Tiborral, de a társtudományok olyan képviselőjével is, mint amilyen Kniezsa István volt. Mályusz professzortól kaptak biztatást, hogy néprajzi, régészeti, irodalomtörténeti előadásokat hallgassanak a kötelező anyagon túlmenőleg. Jakó Zsigmondot a társtudományok közül a művészettörténet vonzotta a legjobban, amiről mostani kötetének illusztrációi, az egykorú ábrázolásoknak forrásként való bekapcsolása tesz tanúságot, de ennek a képzettségnek és vonzódásnak volt eredménye 1957-ben Kelemen Lajos emlékkönyvében megjelent *„Az otthon és művészet a XVI–XVII. századi Kolozsváron"* c. tanulmánya is, nem beszélve a szinte minden tanulmányban előbukkanó érdeklődésről, amely pl. a bihari megyei levéltár barokk szekrényeit Viser munkásságának részeként fogja fel.

*

A főkollégium két év múlva olyan témát vetett fel, amely akkor – de főképpen a tudomány akkori átlagsebessége mellett – még nagyon is friss volt, a településtörténetet. A tanult módszert itt kellett gyakorlatilag alkalmazni. Meg kellett rajzolni egy-egy terület kialakulásának menetét, tekintetbe véve a földrajz, a régészet és nyelvészet eredményeit, azokat összevetve az oklevelek tanúságával. S mert a professzor annakidején egy megyét választott ki saját disszertációjául, hát Jakó Zsigmond is saját szűkebb pátriájáról írta meg a szokványos színvonalat messze meghaladó bölcsészdoktori értekezését *„Bihar megye a török pusztítás előtt"* (Település- és népiségtörténeti ért. Bp. 1940) címmel. Kemény iskola volt, többévi levéltári kutatást követelt meg, de ezután paleográfiai nehézségek többé már egyáltalán nem vagy csak egészen kivételes esetben merülhettek fel.

A most ismertetendő kötetben ennek az iránynak képviselője *„A torockói legenda"* c. tanulmány (62–79. l.), amely lépésről-lépésre deríti fel és mondja el, hogyan hamisította 500 forintért Medve Mihály jogügyi helyettes igazgató a torockóiak 1291-re keltezett kiváltságlevelét, amely ugyan lényegesen nem segítette elő a jobbágyok ügyét, de hatása a „lakosság önérzetének további fokozásában és történettudata átalakításában mutatkozott" (73. l.). Mikszáthnak való téma, s Jakó sorok között megcsillanó humora nem marad el a témától.

Torockóval kapcsolatban ez a tanulmány későinek mondható, 1974-ben keletkezett, de nem máról-holnapra. Az előzményt a Thorotzkay család levéltárának ismertetése *(Jakó Zs. – Valentiny Antal: A toroczkószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára 1. Kolozsvár 1944)* és a torockói jobbágylázadásokat feldolgozó tanulmány (*Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez. Erdélyi történelmi adatok V/1. Kolozsvár* 1945) jelentik.

Ha a felsoroltakhoz még a Szolnok-Doboka megye lakosságáról írott dolgozatát is hozzászámítjuk (*Belső Szolnok-Doboka magyarsága az újkorban.* Kolozsvár 1944), akkor le is zárhatjuk a településtörténeti vagy azokhoz kapcsolódó vizsgálatok sorát. Sietve

hozzá kell tenni: a magyar tudomány kárára. Indokolásként elsősorban arra kell rámutatni, hogy a Mályusz-tanítványok disszertációi éppen Jakó könyvével léptek újabb, a települési folyamat jobb, több földrajzi és gazdasági vonást figyelembe vevő, teljesebb adatgyűjtésre törekvő stádiumába. Ez megindíthatta volna a településtörténeti vizsgálatok újabb szakaszát, de a szakmai értetlenség, s nem utolsó sorban helytelen tudománypolitikai intézkedések következtében a magyar településtörténet harminc évre megszűnt, a szomszédos országokban pedig, ahol ezt a munkát folytatták, módszertanilag nem tudott tovább fejlődni, talán az erdélyi szászok kivételével.

*

Az 1930-as évek szokásainak megfelelően Mályusz Elemér a vezető professzor szerepét játszotta Jakó tanulmányaiban, „a középkorvégi művelődés társadalomtörténeti vonatkozásairól tartott előadásai már az első évben" elkötelezték Jakót a medievisztikának (A bukaresti „A Hét" 1976. szept. 3.), de a bölcsészdoktori fokozat megszerzéséhez még két professzor véleményére volt szükség, s az ő kezük nyomát sem nehéz felfedezni a kötetben vagy a többi publikáció sorában. Az sem dönthető el, hogy Szentpétery Imre és Hajnal István neve közül lehet-e az egyiket előbb kiejteni, mint a másikat. Az oklevéltan, a kronológia, a paleográfia vagy akárcsak az oklevélolvasás gyakorlata a segédtudományok katedrájához, személy szerint tehát Szentpétery Imréhez tartozott. Az általa közvetített ismeretek és módszer nélkül aligha léphetett a hallgató arra az útra, amelyen akkor nagy lelkesedéstől kísérve, de mégis magányosan Hajnal István haladt, s amely a segédtudományok – mi tagadás, száraz – ismereteit a szociológia segítségével ugyanolyan emberi tevékenységnek, öreg földrészünket behálózó szellemi mozgalmakkal teljesnek mutatta be, mint a politikai történet legizgalmasabb pillanatait. *„Az erdélyi vajdai kancellária a XVI. sz. elején"* eredetileg 1946-ban románul, majd 1947-ben magyarul az Erdélyi Múzeum-nak egy Kelemen Lajos tiszteletére kiadott számában jelent meg (42–61. l.). Lényegében a vajdai kancellária ki- és átalakulásáról van szó, amelyben három tényező játszott döntő szerepet, „az erdélyi társadalom igényei, a vajdai territoriális hatalmi törekvések és az erdélyi hivatalnokság öntudatosulása" (44. l.). A 16. sz. elejei kancelláriát Jakó a legaprólékosabb vizsgálatokkal, a kancelláriában tevékenykedők pályájának, anyagi viszonyainak bemutatásával, a bűnügyi írásszakértőkre jellemző gondos írás-elemzéssel, a kancelláriai jegyzetek összegyűjtésével mutatja be. „Régi és új elemek különös vegyüléke volt az a hivatalszervezet, amelyet az 1526. évi nagy fordulat Erdélyben talált. Egészen modernül ható hivatalnok-pályák és primitív, ősi megoldások váltogatták egymást benne" (58. l.).

A kancelláriai szervezet kérdése még inkább Szentpétery Imréhez volna kapcsolható, mint ahogy saját kutatásain kívül elsősorban Szentpétery-tanítványok munkáira épített, azokat folytatva és itt-ott korrigálva (Pécsi A., Janits I.), de *„A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben"* c. 1954-ben írt és franciául az 1955. évi történészkongresszusra megjelent, 1956-ban pedig a Levéltári Híradó-ban közölt tanulmány már nemcsak burkoltan, hanem nyíltan Hajnal István módszereinek alkalmazása. Célja „1. felhívni a kutatók figyelmét az említett újabb törekvésekre (= Hajnal István munkássága), 2. hazai történeti probléma vázlatos bemutatásán keresztül érzékeltetni a paleográfiai kérdések újszerű kezelésének módját, 3. néhány konkrét feladat megnevezésével rámu-

tatni azokra a nagy lehetőségekre, amelyeket ezek az új törekvések Romániában a paleográfia továbbfejlesztése számára kínálnak" (25. l.).

A két tanulmány szintézise *„Az erdélyi értelmiségek kialakulásának kezdetei"* (a kötet első közleménye, 10–24. l.), amely két részletben 1967-ben jelent meg a Korunkban, de 1959-ben keletkezett, s részletesen mutatja be az alkalmazott módszert, a számbajöhető forrásokat, (kiemelve a nyomtatott könyvek szerepét és a könyvtár-, illetve könyvtörténeti kutatások fontosságát) és a világi értelmiség összetevőit: a gyakorló jogászokat, familiárisokat, gazdasági és igazgatási ágazatban alkalmazottakat, a „paraszt deákokat" és az Erdélyben különösen nagy szerepet játszó polgárság tagjait.

*

Az egyetemi éveket 1939-ben tanulmányút követte, Bécs, Insbruck, Salzburg és Göttweig voltak állomásai, a leghosszabb időt Bécsben töltötte el. A béke utolsó, nagyon bizonytalan hónapjai ezek, a császárváros már a náci birodalom egyik tartományi fővárosává züllött le, az egyetem – és benne az egy nemzedékkel korábban végzett magyar történészekre olyan nagy hatást kifejtő Institut für österreichische Geschichte és a Dopsch szeminárium – már nem adhat indítékot. De valami mégis megmaradt, s ez a régi Bécs művészeti emlékeiben megnyilvánuló középkor és 18. század, az erdélyi kancellária palotája s maga a magyar nemesi testőrség háza, amelyben akkoriban a magyar ösztöndíjasok laktak. Jakó Zsigmond művészettörténeti hajlama kivirul, a bécsi barokk paloták, amiket részben legalábbis magyar pénzen és verítéken építettek fel, jelentik tanulmánya tárgyát. És jelenti Bécs természetesen a Haus-, Hof- und Staatsarchiv mérhetetlen és kiaknázhatatlan kincsestárát, amelyben annyi magyar kutató dolgozott előtte. Ha 35 évvel később a torockóikat idézte, akik megjárták „Senpronot (Schönbrunnt) s az Eugenius pálotát (Belvederét)" (67. l.), akkor ugyanúgy maga elé idézhette ezek képét mint Salzburgét, ahová Vitéz János könyvtárának egy részét Beckensloer vitte el (155. l.).

*

A romániai levéltári folyóirat, a Revista archivelor 1958-ban kiadott legelső számában Jakó egy hosszabb tanulmányt közölt 21 levéltári utasítás szövegével együtt, s ez – az utasítások szövege nélkül – most *„Az erdélyi hivatalok levéltári utasításai (1575–1841)"* címmel jelent meg magyarul (80–95. l.). A bevezetőben megállapítja, hogy a romániai levéltárak legégetőbb kérdése az újrarendezés, amely csak a proveniencia elvén alapulhat, és leszögezi azt a véleményét, hogy „a levéltárak a fiatal történészek szakképesítésében fontos szerepet tölthetnek be, s a történettudomány is megsínyli, ha ezt a lehetőséget a jövőben nem adják meg neki" (81. l.). A „levéltárak rendezése során megszülethetne a hazai hivataltörténet és aktatan, ezen a munkán felnevelkedhetne olyan új történésznemzedék, amelyik a levéltárat tekintené végleges munkahelyének, mert tudományos problémái láncolnák ahhoz az iratanyaghoz, amelyet gondoz" (82. l.). Míg ebben az esetben Jakó csupán a feudális korszak végéig megy el, *„A levéltárvédelem útja az erdélyi református körében"* című (ugyancsak az 1948-ban írt nagy levéltári munka egy részét alkotó) tanulmányban napjainkig követi végig az erdélyi levéltárak sorsát.

1940/41-ben Jakó Zsigmond rövid időt tölt el a budapesti Országos Levéltárban. Ez az intézmény ekkoriban a magyar történettudomány fellegvára (a Teleki Intézet még a szervezés stádiumában a kezdeteknél tart). Az élén Herzog József áll, egy személyben történész és a modern levéltári szemlélet képviselője, a legelső magyar levéltári leltár, a kamarai levéltár leltárának összeállítója, de mindenekfelett elsőrangú, nagykultúrájú, korrekt és kedves vezetője az akkor még lényegesen kisebb Levéltárnak. Az intézmény rendjéhez tartozik, hogy minden új ember egy-egy hónapot tölt minden osztályon, mielőtt végleges beosztását megkapná, így ismeri meg a Levéltárt, nemcsak anyagát, annak problémáit és őrzőit, hanem az egész intézmény hagyományát, amely ekkoriban még Csánki Dezsőig nyúlt vissza, ez a kollegiális szellem egyik alkotóeleme. Jakót a főigazgatóhelyetes Kossányi Bélán kívül olyan osztályvezetők ismertetik meg részlegeikkel mint Szabó István, Szilágyi Lóránt, Kaposy János, Jánosy Dénes vagy a proveniencia elvének magyar alkalmazója, Varga Endre. Újra találkozik a településtörténet képviselőivel, Fekete Nagy Antallal, Ila Bálinttal, s ott találja évfolyamtársát, Maksay Ferencet is. Mindent egybevéve: élénk szellemmel töltött szakmai kör ez, amely az előző nemzedékek hagyományát közvetíti, s részterületek elismert szakembereinek gyülekezete. Az újonnan jött kolléga megtanulja, hogy a levéltáros kezén egy év során annyi új téma fordul meg, amelynek feldolgozásához egy hosszú emberélet sem elegendő, de megtanulja, – s ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – hogyan lehet és kell az anyagban tájékozódni, hogyan lehet és kell valamit benne megkeresni. Ha Jakót „szerencséskezű" kutatóként ismerik, akkor a szerencsés kéz itt kezdi meg ujjgyakorlatait, s anélkül, hogy tehetségét és ösztönös mozgásának helyességét tagadásba vennénk, a kifejezés mögött óriási anyag- és módszertani ismeret húzódik meg, amit a – ma már így lehet mondani – régi Országos Levéltárban kezdett megszerezni.

*

Akkori szokás szerint nem szakad meg a kapcsolat Mályusz professzorral sem, mert őt a hónap bizonyos napján mindig meg lehet találni a Budai Vigadó egyébként álmos kávéházában, minden felmerülő kérdést meg lehet vele beszélni.

*

Kemény egyetemi iskola, tanulmányút és az első levéltári szolgálat még együttesen sem jelenti, hogy képzése lezárult, még egy lépés van hátra, s ezt 1941-ben teszi meg, amikor Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum levéltárához kap kinevezést és évekig együtt dolgozik az erdélyi levéltárügy egyik óriásával, Kelemen Lajossal. A környezettel most is szerencséje van. Az újonnan felállított Erdélyi Tudományos Intézetben és az egyetemen részben Pestről kinevezett, részben még régebbi ismerősöket és barátokat talál, vagy olyanokat, akik itt lesznek barátaivá: Entz Gézát, Bónis Györgyöt, Szabó T. Attilát, Kniezsa István is itt dolgozik. Szellemi élénkségben, műveltségben és szakmai színvonalban nincs különbség Pest és Kolozsvár között, de a terület mégis más, mert most már nem általában Magyarország, hanem Erdély története és forrásai kerülnek előtérbe. Az 1942–1945 között eltelt három esztendő munkásságát már részben említettük: a Thorotzkay levéltár ismertetőjét, az 1948-ban befejezett nagy levéltártörténeti munkát,

tegyük ehhez most hozzá az *„Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához"* (Kolozsvár 1945) c. kis könyvét és *„A gyulai vártartomány urbáriumai"* 1944-ben megjelent hatalmas kötetét, s akkor máris világos az irány, amelybe Jakó Zsigmond fordul. Erdély története a cél, nem politikai, hanem gazdaságtörténeti anyag feltárása és közzététele az eszköz, amellyel a cél megvalósítható. A kezdetek itt is egészen az egyetemi évekig és az Országos Levéltárig nyúlnak vissza.

*

Nem kellett hozzá akkora jártasság a magyar medievisztikában, mint amekkorával Jakó Zsigmond rendelkezett, hogy forráskiadásunk zűrzavarát átlássa. Régi, de rossz kiadások, ismétlések tömkelege, különböző szempontok szerint vagy azok nélkül válogatott kuriózumok nem egyszer nehezen hozzáférhető kiadványokban vagy olyan rendszertelen közlésekben, amelyeket nyilvántartani is nehéz. Mindennek tetejébe még a politikai történetírás érdekeinek előtérbe helyezése rontotta a helyzetet, minden kutató, aki társadalom- vagy gazdaságtörténet iránt érdeklődött, hosszú éveket igénybe vevő levéltári búvárkodásra kellett elszánja magát és még ha évekig dolgozott is, akkor sem lehetett biztos abban, hogy valóban átnézte a teljes forrásanyagot. Köztudomás szerint középkori történetünk alapforrását az oklevelek alkotják, s talán jellemző, hogy ezekből az Országos Levéltárban még Pauler Gyula vezetése alatt harminc és egynéhányezer volt a híres „Dl" sorozatban, de amikor Borsa Iván a „maradékot" is beosztotta, felülmúlta a százezret. (Jakó az 1540 előtti erdélyi oklevelek számát 30 ezerre becsüli.) Új index felfektetése minden képzletet meghaladó munkabefektetést jelentett volna a budapesti anyagban csakúgy, mint az erdélyiben. Másrészt 1942 a második világháborúnak éppen a félideje, s ha megszűrve is, de a levéltárak háborús veszteségeiről már volt némi jelzés a lengyel és a nyugati frontról. A kínzó gondolat most már kettőssé vált: hozzáférhetővé tenni az anyagot és kiadás segítségével elősegíteni, hogy túlélje a várható háborús veszteségeket. A regesztakészítés látszott a legcélravezetőbb eszköznek és a válogatott darabok teljes szövegű közzététele. Budapesten a Kállay levéltár első két kötete, Erdélyben a Thoroczkay levéltár ismertetése jelentette ezt az irányt, a második lépést pedig a gyalui urbáriumok kiadása. De még ma, harminc év multán is ezt vallotta Jakó Zsigmond: „Véleményem szerint minél előbb közzé kellene tenni középkori anyagunk regesztáit. Ezek . . . a történészek nagy többségének igényeit . . . elégíthetnék ki, a medievistákat pedig elvezethetnénk az őket éppen érdeklő latin szövegekhez. Regeszták segíthetnek hozzá ahhoz, hogy a középkorból örökölt hatalmas forrásanyagot az ország múltjának rekonstruálása során mielőbb és teljes egészében hasznosíthassuk. S a regeszták alapján lehetne aztán eldönteni azt is, hogy melyek azok az oklevelek, amelyeket fontosságuk miatt teljes terjedelemben nyomtatásban is közölni kell" (A Hét 1976. szept. 3.).

*

1945-ben Jakó Zsigmondot a kolozsvári egyetem tanárává nevezték ki, s azóta – kereken harminc éven át – egyetemes középkori történetet adott elő. Igazi munkaterületévé azonban a segédtudományok váltak – ő maga „történeti alaptudományoknak" nevezi őket –, ebbe vezeti be tanítványait. Most nyílt alkalom arra, hogy professzoraitól kapott „talentumokkal" sáfárkodjék, hallgatóinak adja át nemcsak azt, amit korábban

tanáraitól és idősebb kollégáitól kapott, hanem amit kutatásai során maga is profitált. Csetri Elek így vall professzoráról, Jakó Zsigmondról: „Volt diákjai megtanultuk értékelni egyetemi jelenlétét. Pontosságával és lelkiismeretességével, előadásainak elvi tartásával, imponáló anyagismeretével és szuggesztív erejével szemináriumainak, forrásgyakorlatainak szakavatott vezetésével, helytállást sugalló magatartásával, szerető szigorával, magasfokú igényességre nevelte hallgatóit. Diákjai talán úgy vélték, hogy Jakó professzor szűkmarkúan méri a dicséreteket és érdemjegyeket, de éppen ezért tudták értékelni judiciumát. A termelési gyakorlatok modern és hatékony megszervezésével, az elmélet és gyakorlat összekapcsolásával, új ötleteivel és javaslataival vezető helyet vívott ki magának a fiatal marxista kutatónemzedék nevelésében. A honismeret, az igazi patriotizmus, a múlt emlékeinek megbecsülése és értékelése, a történelem valós életszerű szemlélete, az egyetemes eredmények és új módszerek iránti fogékonyság szellemében gyűjtötte maga mellé a kutatómunkára hivatott hallgatók csoportját. Mikor tanulmányi kirándulásra vagy vidéki kiszállásra vitte magával diákjait, a vele folytatott munka, a levéltárak és könyvtárak rendezése, a história és kutatás iránti szenvedélyes szeretet élménye örökre bevésődött fiatal lelkükbe" (Utunk 1976. szeptember 10.).

*

A most ismertetendő tanulmánykötetben tíz értekezést fog össze a „Könyv – könyvnyomtatás – könyvtár" c. III. fejezet, amely a kötet túlnyomó részét teszi ki. Ha a tíz tanulmány keletkezési idejét megfigyeljük, valamennyi 1964–1974 között készült. A szálak, amelyek ehhez a kutatáshoz vezettek, Jakó pályáján könnyűszerrel felismerhetők. A könyv, mint az írásbeliség leghatásosabb formája és az értelmiség fejlődésének legjobban és legobjektívebben mérhető fegyvere, már az első évben hallgatott Mályusz-előadásokban szerepet kapott. Jakó saját kutatásai az erdélyi értelmiség fejlődéséről is szükségszerűen ebbe az irányba terelték figyelmét. A forrásanyag teljes összegyűjtésére irányuló törekvés során sem volt elhanyagolható a kéziratokban, ős- és régi nyomtatványokban foglalt információ. A döntő lökést mégis egy véletlen adta, amint azt Jakó maga mondta el egyik nyilatkozatában. A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban a régi könyvosztályon „... a Bianu-Hodos-féle könyvészet ott heverő első kötetét kezdtem lapozgatni. Egyszer csak egy cirill betűs nyomtatványban szokatlan könyvdíszen akadt meg a szemem. Furcsa volt az is, hogy a nyomdász fordítva, fejjel lefelé rakta keretbe a díszt. Megfordítva a kötetet, feltűnt a díszen az 1528-as évszám és a vitatott szebeni műhely első nyomdászának – Theobaldus Griffiusnak – a monogramja" (A Hét 1976. szept. 3.). A felfedezés azért volt nagyjelentőségű, mert „a források említettek ugyan 1530 körüli szebeni kiadványokat, de ezek közül egyetlen egy sem maradt fenn, s éppen ezért egyesek a műhely létezését is kétségbe vonták" (uo.). A tanulmánykötet ennek a felfedezésnek *„Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században"* címmel az eredeti, 1964-ben megjelent értekezését átdolgozott formában közli (180–192. l.). Nemcsak azt sikerült bebizonyítani, hogy Szebenben már Honterus előtt működött Griffius nyomdája, hanem a termést is körvonalazni, a 32 latin betűs kiadványból 336 lap latin, 896 magyar, 60 német, 220 lap pedig többnyelvű.

Szebenben cirill-betűs nyomtatványok is készültek. *„Az 1544. évi román katekizmus nyomában"* című, 1970-ben írt tanulmány (193–198. l.) megállapítva, hogy nagyon

kicsi a valószínűsége – ha egyáltalán van –, hogy „valamelyik hazai közkönyvtárban bukkanjon fel példány a katekizmusból. A honi közkönyvtárak régi anyaga ui. ma már nagy vonalakban feltártnak tekinthető, éppen a belföldi nyomtatványok vonatkozásában.", s ennek érdekében mégsem bontható fel minden régi kötéstábla, az egyetlen segítséget a régi könyvtárjegyzékek, könyvlajstromok összegyűjtése, közzététele és feldolgozása jelentené (194. l.).

A könyvtörténettel foglalkozó részből még két tanulmányt emelnénk ki: *„Várad helye középkori könyvtártörténetünkben"* (1974. 138–167. l.) és *„Cipariu-könyvtár kialakulása és története"* (1969. 257–283. l.) címűeket. Várad a középkorban mindvégig, de talán leginkább Vitéz János püspöksége idején (1445–1465) volt a kultúra fellegvára, könyvtárának története ezért nemcsak Magyarország, hanem egész Kelet-Közép-Európa művelődéstörténete szempontjából döntő kérdés. Timotei Cipariu-val kapcsolatban a teljes terjedelmében itt először közölt értekezés azt vizsgálja, hogy „Cipariu miként valósította meg . . . könyvtári programját. Egészen pontosan azt igyekszünk megállapítani, hogy mikor, milyen gyűjtemények vagy gyűjteménytöredékek magához kapcsolásával nőtt ki Cipariu könyvtára a balázsfalvi szerény méretek közül; kikre támaszkodva, milyen módszerekkel, milyen anyagi eszközökkel folytatta gyűjtését, miként rendezte könyveit, mi lett gyűjteményének sorsa 1848/49-ben, majd pedig halála után" (257. l.).

A könyvgyűjtés nyomozása során a balázsfalvi román tudós – talán szabad ezt feltételezni – Jakó személyes barátjává vált. Barátságuk alapja a könyvek szeretete, hiszen köztudomású, hogy Erdélyben ma Jakó Zsigmond magánkönyvtára a legnagyobb szakmánkba vágó gyűjtemény. Magyarországi és romániai kutatók megtiszteltetésnek veszik, ha újonnan megjelent munkájuk ebben a gyűjteményben helyet kap. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az arra rászorulók mindenkor kölcsönözhetnek belőle, a professzor ezzel is támogatni kívánja diákjait és a nála végzett postgraduate-okat. Az már kevésbé közismert, hogy Richard de Bury angol püspök (1287–1345) Philobiblon c. munkájának magyar nyelvű fordításához (Kriterion 1971) jegyzetekkel ellátott bevezetőt írt, amelyben a könyvnek és a könyvtárnak mai, a tömegkommunikáció által meghatározott szerepéről is megírta felfogását.

*

Sok mindent mondtunk el Jakó Zsigmond szakmai pályájáról, annak eredményeiről, s most ezeket summázva mégis emberi vonásaival szeretnénk zárni az ismertetést. Jakó „meggyőződése szerint ugyanis a múlt iránti érdeklődés, a hazához kötő kapocs és előrelendítő erő, tehát megbecsülendő erény, természetes emberi magatartás és igény" (8. l.). Az igényt csak nagyon fegyelmezett, világos módszert alkalmazó tudomány elégítheti ki, akár szakemberekről, akár annál nagyobb, a részletkérdésekben kevésbé tájékozott olvasókról van szó. Hadd jellemezzük ezt a magatartást azzal az erdélyi értelmiség kialakulásának első szakaszáról szóló, fentebb már idézett tanulmánnyal, amely 1967-ben a Korunk-ban jelent meg, de jegyzetek nélkül. Mindenkinek, aki erdélyi értelmiséginek vallja magát hozzáférhető volt, és közérthető, segített az „igény" kielégítésében, elődei helyének meghatározásával az európai fejlődésben, elődei útjának megraj-

zolásával, saját közérzetének megnyugtató javításával. De a cikk tudományos apparátussal készült, ugyanúgy, mint a csak szakembereket érdeklő kisebb részletkérdést feldolgozó értekezések, és most a „számadást" jelentő kötetben a jegyzeteket csak hozzá kellett tenni.

Volt professzor, munkatárs és jelenlegi hallgató egyetlen megszakítatlan láncolatot jelentenek Jakó számára. Számadással tartozott azoknak, akiktől bevezetést kapott ebbe a tudományba, de azoknak is, akik most kezdik ezt a pályát az ő vezetése alatt. Az ismertető alig tud olyanokról, akikben a folyamatosságnak ez a meggyőződése ilyen tudatosan élne, ennyire mozgató ereje lenne működésének.

A folyamatnak azon a szakaszán, amely Jakó Zsimond működésének eddigi időszakát tartalmazza, megdöbbentő és rendíthetetlen kötelességtudással vitte előre a történettudomány eredményeit. Ma nagy vonalakban ismerjük az erdélyi értelmiség fejlődését, tudjuk hol találhatók a kritikus pontok, de azt is, hogy milyen források alapján és milyen módszerrel kell azokat feldolgozni ahhoz, hogy a kép még pontosabb legyen. Sokkal többet tudunk a levéltárak, könyvtárak forrásanyagáról, de többet tudunk Erdély gazdaság- és társadalomtörténetéről is. Jakó saját pályáját „igen szerencsésnek" tartja, mert „egész eddigi munkásságát az erdélyi régiség kutatásának szentelhette" (7. l.). A kívülálló elismeri ezt a tényt, mégis úgy érzi, hogy az eredmények csak mérhetetlen önfegyelemmel és nagyon kemény munkával voltak elérhetők.

Kötetünk előszavában Jakó „ítélet alá bocsájtja egy kutatási felfogás helyességének és eredményességének kérdését. Ítéletet mondani mindkettőről országunk szakemberei, a múlt iránt érdeklődő magyar olvasóközönség, valamint az élő és halott tanítómesterek hivatottak" (9. l.). Ez a kör széles, rólunk magyarokról, románokról és szászokról van szó, röviden az Európának ezen a peremén élő népekről. Többet és igazabbat méltatásként az ismertető sem írhat le, mint amivel Jakó Zsigmond az előszót zárja, amikor az ítéletre hivatottakat felsorolja: „Vagyis azok, akikkel szembeni számadásra kötelezettségét a szerző munkássága során mindig szem előtt tartotta."

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM 60. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁS TÖRTÉNETI SZEKCIÓJÁNAK ÜLÉSE

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, az MSzMP KB Politikai Főiskolája és az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. október 26–27-én tudományos ülésszakot rendezett az MTA Székházában. A megnyitó plenáris ülésen *Szentágothai János* akadémikus, az MTA elnöke mondott elnöki megnyitót. Ezt követően *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP Politikai Bizottságának tagja méltatta a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat, majd *A. M. Prohorov* Nobel-díjas akadémikus, az MTA tiszteletbeli tagja a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának küldöttsége és a szovjet tudósok nevében üdvözölte a tanácskozás többszáz résztvevőjét.

A plenáris ülésen négy előadás hangzott el. *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentősége és nemzetközi érvénye*; *Sipos Aladár* akadémikus *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság*; *Szabó Imre* akadémikus *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a marxista-leninista állam- és jogelmélet fejlődésére*; *Lakos Sándor*, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója *Október és a szocialista demokrácia fejlődése* címmel tartotta meg előadását.

A tanácskozás ezután szekcióülések formájában folytatódott. Az I. szekció Vass Henrik elnökletével történeti témákkal, a II. szekció Sipos Aladár vezetésével gazdaságpolitikai problémákkal, a III. szekció Szabó Imre irányításával forradalom- és államelméleti kérdésekkel foglalkozott. A záró plenáris ülésen a szekcióelnökök számot adtak a szekcióülésekről. Az ünnepi tanácskozás Nemes Dezső elnöki zárszavával ért véget.

A jelen beszámolóban nem adunk képet a szerteágazó ülésszak egészéről (az Akadémiai Kiadó kötetbe foglalva megjelentette a tanácskozás teljes anyagát), csupán a történeti szekció munkájának összefoglalására vállalkozunk.

*

A történeti szekció ülésén elsőként *Kulcsár Kálmán* akadémikus *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a társadalomtudományok fejlődése Magyarországon* c. előadása hangzott el. Az előadó hangsúlyozta, hogy Október sokoldalú hatást gyakorolt a hazai társadalomtudományokra. A társadalomtudományok valóságfeltáró tevékenységének szükségessége és a társadalmat formáló politikai cselekvés összefüggése eklatáns példaként mutatkozott meg az Októberi Forradalom előkészítésében és a forradalmat követő társadalomépítésben. Október tehát a gyakorlatban bizonyította a marxista társadalomtu-

dományok igazát, de hatása kifejeződött például az új társadalmi viszonyok között kifejlődő, iránymutató új tudományos irányzatokban is. Magyar viszonylatban különösen jelentős, hogy a marxizmus-leninizmus az Októberi Forradalmat követően már 1919-ben kiemelkedő szerepet töltött be egy új társadalom építésében. A Tanácsköztársaság megdöntése után a Horthy-korszakban Magyarországon a polgári társadalomtudományok rendkívüli élességgel támadták a marxizmust, a magyar marxista társadalomtudósok tevékenysége roppant nehéz körülmények közt folytatódhatott itthon. Munkájukat főleg az emigrációban fejthették ki, s éppen a Szovjetunió adott otthont a magyar marxista emigráció jelentős részének, amely azután a felszabadulás után közvetlenül segíthette a marxista társadalomtudományok fellendülését hazánkban.

A társadalomtudományok egyes ágazataiban élő többrétű hatás kimutatása és elemzése hosszabb kutatómunkát igényelne, hangoztatta Kulcsár Kálmán, aki a továbbiakban Október hatásának egyetlen, de Közép-Kelet-Európában általános jelentőségű aspektusával foglalkozott. Rámutatott, hogy az Októberi Forradalom és az azt követő tudatos társadalomépítés sikere igazolta, hogy a szocializmus képes felülkerekedni a „történeti determináltságokon", a hátrányos történeti adottságokon, feltételeken, és képes meghaladni azokat. Ez a „történeti determináltságok" felismerését, értékelését, a velük való számvetést igényelte, azaz alkotó társadalomtudományi munkásságot követelt. Október, a szocialista társadalomépítés sikere a Szovjetunióban bizonyíték a társadalomtudományi elemzések történeti méretű társadalmi-gyakorlati felhasználhatóságára, s ennek a példának különösen nagy volt a jelentősége a közép-kelet-európai országokban, ahol számos sajátosság hátráltatta a társadalomtudományok fejlődését. E földrajzi régióban összefüggés mutatható ki az „irodalomközpontúság", a társadalmi problémák irodalmi jellegű megközelítése és a társadalmi problémáknak ideológiai szintre történő transzponálása, ideológiai problémákként való kezelésének kísérlete között. E jellegzetesség összefüggött bizonyos társadalmi elmaradottsággal, s a társadalomtudományok néhány fontos ágának fejletlenségével. A társadalomtudományok helyzetére egyéb régebbi vagy újabb tényezők is hatottak, így korábbi társadalomtudományi hagyományok, vagy egy történeti szituációban a személyi kultusz néven jelzett társadalmi-politikai tényezők.

A régi eredetű negatív sajátosságok bizonyos mértékig még az Októberi Forradalom ellenére is tovább hatottak – mondotta az előadó –, „s bár sokkal kevésbé hatékonyan, egyes vonásai még ma is kísértenek társadalomtudományi életünkben". Ezért az Októberi Forradalom ma is mintaként szolgál a társadalmi gyakorlat és a társadalomtudományok kapcsolatainak fejlesztésére. Ahogy a szocialista társadalmi fejlődés túljut a fékező „történeti determináltságokon", úgy ad lehetőséget a társadalomtudományok számára is az e tudományokban mutatkozó „determináltságok" meghaladására. Ilyen „determináltság", hogy egyes korábban fejletlen, de mai és jövőbeli fejlődésünk szempontjából elsőrendű fontosságú tudományágak (pl. közgazdaságtudomány, szociológia), vagy korábban is fejlett, de sajátos vonásokat hordozó tudományok (pl. jogtudományok) eredményeinek megítélésében nem kis mértékben hatnak még a társadalomtudományok nálunk hagyományosan erős ágaihoz tapadó követelmények. Nagyon károsan hatna, jelentette ki Kulcsár Kálmán, ha pl. a közgazdaságtudomány vagy a szociológia valóságfeltáró munkájából fakadó eredményeket elsősorban közvetlen ideológiai hatásuk szempontjából értékelnénk, ami egyébként néhány más társadalomtudományi ágazat esetében kézenfek-

vőnek tűnik. A társadalmi problémák ideológiai szinten történő kezelésére való hajlandóságunk puszta felismerése is jelentős lépés a társadalomtudományok ilyen ágaival szemben kialakult attitűd megváltozásának bonyolult folyamatában.

A szekcióülésen négy előadó választotta témájául – bár különböző aspektusból közelítve a kérdéshez – a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, közelebbről az átmenet törvényszerűségeinek, feltételeinek, formáinak problémakörét.

Mucsi Ferenc, a történettudományok kandidátusa *Februártól Októberig. A polgári demokratikus forradalom továbbfejlesztése szocialista forradalommá* c. referátuma közvetlenül az 1917-es oroszországi eseményekhez kapcsolódott. Leszögezte, hogy a két 1917-es oroszországi forradalom sok tekintetben egy közös, nagy folyamat két szakaszának tűnik. Azoknak a gazdasági-társadalmi-politikai változásoknak volt a betetőzése, amelyek az imperializmus kialakulását, egy háborúkkal és forradalmakkal járó új korszak beköszöntését jelezték. A világháború harmadik évében a cári rendszert megdöntő társadalmi-politikai erők a legellentétesebb érdekek megvalósításáért léptek fel. Az érdekellentétek a februári forradalom győzelme után elsősorban a háború és a béke kérdésében ütköztek össze. A háború vagy béke problémája került az ország politikai életének középpontjába, s Mucsi Ferenc éppen eme egyetlen, de fontos szempontból, a békéért vívott harc szempontjából tekintette át a februártól októberig eltelt hónapok eseményeit. Ismertette az Ideiglenes Kormány, a kispolgári pártok és a munkásmozgalom reformista szárnyának törekvéseit s a velük ellentétes bolsevik álláspontot.

A bolsevik politika feltétlen jellemzője volt a dolgozó osztályok szükségleteinek felismerése, programba foglalása, érdekeinek képviselete és az a képesség, hogy megvalósításukért harcra is tudjon mozgósítani. A munkásosztály élcsapatának önfeláldozó küzdelme a társadalomfejlődés fő tendenciáinak tudományos felismerésén alapuló forradalmi elméletre támaszkodott, amely a 20. század elején kibontakozó új társadalmi jelenségek konkrét vizsgálatával és merész elméleti általánosításával világosan megfogalmazta az orosz forradalom nemzetközi helyét és szerepét, világtörténelmi jelentőségét. Lenin hazatérése után a bolsevik pártban rövidesen általánosan elfogadottá vált az a felfogás, hogy az imperialista háborúból a népek közötti demokratikus béke megteremtéséhez a háborús burzsoá kormányok megdöntésén, a proletárforradalmon át vezet az út. Az Októberi Forradalom továbbfejlesztette a februári forradalom minden eredményét. Bebizonyította, hogy a politikai demokrácia legfőbb biztosítéka és igazi bázisa a munkásosztály politikai hatalmának létrehozása s a „gazdasági demokráciával" való egybekapcsolása: a szocialista társadalom felépítése lehet.

Harsányi Iván tanszékvezető egyetemi docens *Az Októberi Forradalom és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feltételei* c. előadásában a klasszikusok elméleti megnyilatkozásait összevetette a megvalósult történelemmel és megállapította, hogy az 1917-es októberi oroszországi forradalom és a későbbi szocialista forradalmak igazolták a klasszikusok tételeinek lényegét a szocializmusba való átmenetről.

Az előadás első részében a klasszikusok idevágó fő elméleti megnyilatkozásait összefoglalva kiemelte, hogy Marx és Engels tanításai szerint a kapitalizmusból a kommunizmusba csak hosszabb idő alatt lehet eljutni, az egyik társadalmi formációt átmenetek nélkül nem válthatja fel a másik. Marx értelmezésében az átmeneti szakasz akkor zárul le, amikor a szocialista társadalom létrehozta a sajátságainak érvényesítéséhez szükséges anyagi erőt és tudati bázist. Noha a kapitalizmus későbbi fejlődése nem igazolta azt a

várakozást, hogy a proletárforradalom a civilizált országokban vagy többségükben egyidejűleg zajlik le, Marx és Engels a kapitalizmus fejlődésének újabb tendenciáit értékelve a nyolcvanas években már elképzelhetőnek tartotta, hogy a proletariátus nemzetközi forradalma nem a legfejlettebb országokban, hanem olyan körzetben indul el, amely a feudális maradványok folytán ellentmondásoktól különösen terhes. Ezt a lehetőséget elsősorban Oroszországban látták, s az a gondolat, hogy az oroszországi forradalom lökést adhatna az iparilag fejlett országok munkásmozgalmának, az egyik összekötő kapocs volt a marxi-engelsi forradalomelmélet és a későbbi lenini elképzelések között.

A monopolkapitalista fejlődést elemezve a forradalmi marxisták már a 20. század első éveiben úgy látták, hogy a jövendő forradalmak objektív feltételei esetleg valamilyen nagy világkonfliktus kapcsán jönnek létre. A világháború első időszakának tapasztalatai alapján Lenin felismerte, hogy a háború az egyes tőkésországok társadalmára különböző hatást gyakorol, s hogy a proletárforradalom aligha győz egyszerre valamennyi országban. Arra a megállapításra jutott, hogy a legérettebb forradalmi helyzet valószínűleg nem a legfejlettebb ipari országokban, hanem a gazdaságilag kevésbé fejlett, feudális maradványokkal terhelt, illetve súlyos háborús vereséget szenvedő országokban bontakozik ki. A monopolkapitalizmus századeleji fejlődése következtében kialakult világtörténelmi szituációban ez volt a proletárforradalmak és a szocializmusba való átmenet kezdetének az objektív körülmények által leginkább valószínűvé tett változata, s ilyenformán nem tekinthető történelmi véletlennek, a történelmi fejlődés „logikus" útjáról való letérésnek az oroszországi szocialista forradalom – hangsúlyozta Harsányi Iván.

Az előadás második része az átmenet szovjet-oroszországi feltételeit vizsgálva megállapította, hogy az Októberi Forradalom győzelmével megkezdődött átmenet Marx, Engels elképzeléseihez és Lenin korai felfogásához képest is új feltételek között bontakozott ki: Október ugyan óriási lökést adott a forradalmi mozgalmaknak az egész világon, de a proletárhatalom másutt nem tudott győzni, illetve megszilárdulni. Szovjet-Oroszországban az átmenet jellegét, konkrét feladatait három közel egyenrangú körülmény határozta meg. Az egyik: megnyílt a szocialista társadalom felé vezető út, de a háborúk által szétrombolt országban közvetlenül nem a szocializmus „bevezetése" került napirendre, hanem az új gazdaságpolitika látszólagos és tényleges visszavonulási hadmozdulatai. A másik: minthogy a Szovjetunió volt az egyetlen szocialista állam, az átmenet állandó kísérőjelensége volt a külső fegyveres beavatkozás veszélye; a megdöntött belső burzsoázia fékentartásának feladatával a meg nem döntött külföldi monopoltőkével való szembenézés feladata párosult, ami tartós új körülmény volt Marx és Engels átmenet-koncepciójához képest. A harmadik: mivel az egyetlen győztes szocialista forradalom közepesen és igen egyenetlenül fejlett országban zajlott le, az átmenet egyik fő feladata tartósan a fejlett tőkés országokkal szembeni gazdasági elmaradás megszüntetése lett.

Az átmenet formáját, menetét és megoldásait több olyan nagysúlyú nemzetközi tényező befolyásolta, amely a szovjet fejlődés számos belső sajátságának kialakulásához vezetett. Az átmenet önmagában is roppant nehéz feladatot jelent, s a szovjet állam esetében e nehézségeket tetézték a kedvezőtlen nemzetközi tényezők. Mindennek hatására egy nagyon dinamikus, de az újratermelés egyensúlyi követelményeinek nem mindenben megfelelő koncepció alakult ki. Végeredményben – hangoztatta az előadó – a Szovjetunió népei szembenéztek az átmenet nehézségeivel és országukat a második világháború küszöbére a világ egyik vezető hatalmává tették.

Előadása harmadik részében Harsányi Iván rámutatott, hogy a Szovjetunió megerősödésével, a szocialista világrendszer kialakulásával, a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával kedvezőbbek lettek a szocializmusra való áttérés feltételei újabb országok dolgozói számára; felcsillant egy olyan típusú átmeneti korszak perspektivikus lehetősége, amelynek menetére kevesebb előnytelen külső hatás nyomja majd rá a bélyegét. A múltbeli és a jövőbeli átmeneti korszak lényegi tartalma azonos, sőt ezen túlmenő hasonlóságok is lehetnek közöttük, ugyanakkor a világpolitikai változások, a társadalmi és technikai fejlettség eltérő szintje minden bizonnyal számottevő eltéréseket is eredményez majd közöttük.

Az átmeneti korszak hatalmáról szólott *Szabó Bálint,* a történettudományok kandidátusa *A proletárdiktatúra elméletéről és megvalósulásának történelmi feltételeiről* c. előadásában. Hangoztatta, hogy a proletárdiktatúra történelmi szükségszerűségéről szóló tanítás a marxista állam- és forradalomelmélet sarkalatos tétele. Az Októberi Forradalom és a többi szocialista forradalom tanúsága szerint a munkásosztály csakis a proletárdiktatúra érvényesítése révén képes a forradalom vívmányait a külső és belső ellenségtől megvédelmezni, a gazdaságot szocialista alapokra helyezni és fejleszteni, a kulturális forradalmat kibontakoztatni. Mégis, e tétel nemcsak a polgári ideológusok és az opportunisták támadásainak kereszttüzébe került, de a kommunista mozgalmon belül is volt és van példa tagadására. Itt taktikai megfontolások mellett másról is szó van — mondotta az előadó. Mindenekelőtt arra utalt, hogy a proletárdiktatúráról a klasszikusoknál is különféle megfogalmazások találhatók. Nem lehet tehát csak egyes megállapításaikat figyelembe venni, hanem azok összességét kell szem előtt tartani; helytelen lenne a proletárdiktatúrára vonatkozó egyes tételeket összefüggéseikből kiragadva, időtől és tértől, a konkrét viszonyoktól elvonatkoztatva értelmezni.

A viták okait kutatva Szabó Bálint ezután a proletárdiktatúra értelmezését vizsgálta a mozgalom különböző időszakaiban. Emlékeztetett rá, hogy a klasszikusok hangoztatták, a munkáshatalom a helyi viszonyoktól, szokásoktól, hagyományoktól függően különböző módon, különböző formában valósul meg. Ez a megállapítás azonban a későbbiekben feledésbe merült. A kommunisták egész nemzedékének tudatában a proletárdiktatúra a szovjetekkel, az egypártrendszerrel azonosult, a munkáshatalom eszméje csak elnyomó funkciója alapján rögződött, az adminisztratív módszerek primátusán alapult. Ez az egyoldalú, a korábbi történeti viszonyokhoz kötődő dogmatikus felfogás a baloldali szektásság és a jobboldali opportunizmus, a revizionizmus kialakulásának egyik forrásává vált. E felfogás eredményezte nem egyszer a proletárdiktatúra szükségességének elvetését.

A téves nézetekkel vitázva Szabó Bálint hangsúlyozta, hogy a munkáshatalom és a proletárdiktatúra ugyanazt a fogalmat fejezi ki. Véleménye szerint a proletárdiktatúra a politikai hatalom osztálytermészetének meghatározása, amely nem foglalja és nem is foglalhatja magában e hatalom létrejöttének a konkrét történelmi viszonyok által determinált útjait, módjait, a hatalom gyakorlásának, egész rendszerének különböző lehetséges formáit. A proletárdiktatúra minden egyes formája konkrét, meghatározott viszonyok terméke, ezért más országok által tulajdonképpen megismételhetetlen. Ugyanakkor a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet idején elkerülhetetlen a proletárdiktatúra, melynek lényege a társadalomnak a szocializmushoz való elvezetése a munkásosztály

által. Ennek alapvető tartozéka, hogy a forradalmi párt irányító-vezető szerepe, vagyis a munkásosztály forradalmi álláspontja a társadalmi élet minden területén érvényesüljön.

A továbbiakban az előadó azokkal a konkrét belső és külső történelmi körülményekkel foglalkozott, amelyek lényegesen befolyásolták a proletárdiktatúra értelmezését és formáinak változását. Rámutatott, hogy a világforradalmi folyamat első szakaszában a szocialista forradalmat a polgári demokratikus célkitűzésekkel szemben kellett megvívni; a szovjethatalom a polgári demokrácia, a polgári alkotmányosság veresége mellett győzött. Ezzel szemben a fasizmus németországi hatalomra kerülése után a szocialista forradalomhoz az út a polgári demokrácia, a parlamentarizmus védelmén keresztül vezetett. E különbségek a világforradalmi folyamat második szakaszán az osztályharc belső feltételeinek megváltozásához vezettek. Emellett a külső, nemzetközi feltételek is megváltoztak, s mindez maga után vonta, hogy nemcsak a hatalomért vívott harc módszerei és formái tértek el a korábbiaktól, hanem a munkáshatalom formái is. Az átmenet új útjainak és formáinak jelenlegi kutatásával kapcsolatban Szabó Bálint annak a véleményének adott hangot, hogy a szocialista világforradalom harmadik szakaszán, nem utolsósorban a szocialista világrendszer ereje eredményeként, az átmenet új lehetőségei tárulnak fel, új formái alakulnak ki, s a proletárdiktatúráról alkotott felfogás is továbbfejlődik.

Marton Imre, a filozófiai tudományok kandidátusa *Október és a szocializmusba való átmenet sokfélesége a harmadik világban* c. referátumában párhuzamot vont az első győztes szocialista forradalom és a harmadik világ folyamatainak sajátszerűségei között. Az oroszországi forradalom sajátszerűségeinek kiemelését annál inkább jelentősnek tartotta a téma szempontjából, mert az elmúlt hatvan évben a kapitalista világrendszerben keletkezett forradalmi törésvonal e sajátszerűségek mentén haladt előre és szélesedett ki. Az oroszországi forradalom és a szocialista orientációjú országok sajátszerűségeinek összehasonlítását indokolja, hogy a jelenkorban változatosabbak lettek a szocialista forradalomba való átmenet formái, lehetőségei, ugyanakkor az átmenet során egyre egyértelműbben jelentkeznek a szocializmus építésének általános törvényszerűségeiből fakadó követelmények.

Lenin az orosz forradalom fő sajátszerűségét abban jelölte meg, hogy mód nyílt megvalósítani a paraszthábornak (a katonai szovjetekben szervezkedő és forradalmasodó parasztok fellépésének) a munkásmozgalommal való szövetségét, amiről Marx még 1856-ban Poroszországgal kapcsolatban írt. Ez az alternatíva azokra a társadalmakra vonatkozott, melyekben a kapitalista fejlődés nem amerikai utas (a porosz utas fejlődés változatai Európában, a függő kapitalizmus válfajai a gyarmati és félgyarmati országokban); a gazdasági szerkezetre az eltérő típusú termelési viszonyok egymásmellettisége jellemző, a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szerkezet dezintegrált, tehát az ún. félperiférikus és periférikus társadalmi alakulatokra, amelyekben nem fejeződött be a polgári demokratikus átalakulás. Oroszországban a forradalmi folyamat sajátosságaihoz tartozott, hogy a demokratikus átalakulás nem annyira a polgári forradalom szakaszában, mint inkább a proletárforradalom első időszakában valósult meg. További sajátszerűség volt, hogy le kellett küzdeni az elmaradott kapitalizmus, a dezintegrált gazdasági-társadalmi struktúra következtében meglevő diszharmóniát a gazdaság és a politika között.

A második világháború után, a megváltozott nemzetközi feltételek között, a demokratikus és szocialista forradalom egybekapcsolódásának új módozatai jelentkeznek az európai népi demokratikus forradalmakban, Kubában és az ún. szocialista orientációjú

fejlődő országokban. Az előadó az utóbbi csoportra szűkítve vizsgálódásait, felsorolta azonos és eltérő vonásaikat az oroszországi forradalomhoz képest. E vonatkozások jelentős részben abból fakadnak, hogy míg Oroszországban az elmaradott kapitalizmus nagyrészt belső fejlődés terméke volt, addig a gyarmati függő kapitalizmust kívülről plántálták be. A szocialista orientációjú országokban az európai szocialista forradalmaktól eltérően a demokratikus szakasz önállósuló, elhúzódó és ambivalens. Oroszország a proletárforradalommal kiszakadt a kapitalista világrendszerből, most a szocialista orientáció viszont a kapitalista világrendszeren belül bontakozik ki. Oroszországban a munkásosztály és pártja játszotta a vezető szerepet, a tárgyalt országokban általában a közbülső rétegek egyes csoportjai és nem proletár pártok irányítják a forradalmi folyamatot. A harmadik világ társadalmi szerkezetére nem a homogenitás, nem tisztán két alapvető osztály, hanem heterogenitás, bonyolult szociális tagozódás jellemző. A társadalmi struktúra és az elmaradottság leküzdésének követelménye igen széles osztályszövetség kialakítására ad lehetőséget, aminek azonban megvannak a maga buktatói. A munkásosztály fejlődését tekintve új mozzanat, hogy – Marx kifejezéseit használva – az önmagáért való osztállyá válás folyamata megelőzheti a magábanvaló osztállyá alakulás folyamatát.

Miként Szovjet-Oroszország esetében is, az elmaradott, illetve függő kapitalista fejlődésű országokban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kezdeti szakaszán szükségszerű a gazdasági és politikai erők diszharmóniája. E tekintetben Afrikában a szocialista orientációjú államkapitalizmus két fő típusát különböztette meg Marton Imre. A guineai modell esetében a politikai felépítmény több hasonló vonást mutat a szocialista országok politikai rendszerével. A fejlődésben jóval előbbre tart a politikai hatalom, mint a gazdasági szerkezet; a társadalom politikai integrációjával nem tart lépést a gazdasági integráció. Ezzel ellentétben az algériai modellnél eredményes gazdaságfejlesztési politikát valósítanak meg, de a gazdasági, társadalmi alap még keresi a maga politikai és ideológiai felépítményrendszerét. Afrikában újabban egy harmadik modell is körvonalazódik: az Angolában kialakulóban levő politikai rendszer segítségével talán gyorsabban és hathatósabban lehet feloldani a gazdaság és politika közötti diszharmóniát – a szocialista országok növekvő támogatásával. Egyébként maga ez a támogatás olyan, nagyon fontos sajátosság, amelyet természetesen nélkülözött az oroszországi forradalom.

Végezetül még egy közös sajátosságot említett meg az előadó a két forradalmi folyamat között: a szocialista forradalom önfeláldozó harcot követel, nehézségek és nélkülözések vállalásával és leküzdésével jár.

Az oroszországi szocialista forradalomnak a magyar munkásmozgalomra gyakorolt közvetlen hatását elemezte *Milei György* tudományos kutató *Október és a leninizmus eszméinek terjedése Magyarországon 1917–1919* c. eszmetörténeti előadása. A leninizmus 1917–1919-es hazai terjedését megkérdőjelező vagy tagadó álláspontokkal vitázva felsorakoztatta azokat a tényeket, adatokat, amelyek a lenini eszmék megismeréséről és alkalmazásáról tanúskodnak.

A bolsevizmus befogadása különösen viharos erejű volt Magyarországon, ahol a forradalmat látott hazatérő hadifoglyok százezreinek ösztönös közvetítésével meggyorsult a forradalmi erjedés. Az Októberi Forradalom spontán nemzetközi tömeghatása Lenin kezdeményezésére kiegészült Október eszméinek tudatos terjesztésével. Ebben nagy szerepet játszottak a hadifogoly szocialisták által, a bolsevik párt mellett alakított külföldi – köztük magyar – kommunista csoportok. E munkát megkönnyítette, hogy már

1918–1919-ben tucatnyi fontos Lenin-mű vált magyar nyelven hozzáférhetővé, s nemcsak a Lenin neve alatt megjelent írások terjesztették a bolsevizmus elméletét, hanem azok is, amelyek az ő kezdeményezésére, részvételével, az ő műveinek hatása alatt készültek, s amelyeket magyarul is kiadtak.

A magyar munkásmozgalomban Kun Béla értette és fogalmazta meg először átfogóan Lenin és az általa kidolgozott elmélet helyét, szerepét a szocializmus teóriájában és gyakorlatában. Lényegi vonásainak feltárásával, helyt- és időtálló elvi-ideológiai kiindulási alapot adott a magyar kommunisták első nemzedékének. A bolsevizmus elvei határozták meg a Magyar Kommunista Csoport, majd a KMP ideológiai platformját a kor fő kérdéseiben. A magyar kommunisták 1918–1919-es írásos dokumentumai nem csupán a lenini eszmék jelentőségének felismerését tükrözik, hanem a magyarországi társadalmi fejlődés érdekében történt adaptálásukról, alkalmazásukról is vallanak. A legfontosabb új mozzanatot Milei György a lenini teória nemzetközi (s így magyarországi) érvényességének a felismerésében, a szocialista forradalom időszerű feladatként való kezelésében jelölte meg. A forradalom előkészítését és megvalósítását szolgálta a magyar kommunisták tudatos törekvése a forradalmi cselekvést visszatartó szociáldemokrata elvek és politikai gyakorlat felülvizsgálatára és meghaladására. Ezt segítette elő a marxi-lenini elmélet megismerése az imperializmusról, a munkásosztály hegemón szerepéről, az új forradalmi pártról, a szövetségesekről, az államról, a proletár internacionalizmusról, a proletárdiktatúráról, a szovjetekről stb.

Az előadó mindehhez hozzáfűzte, hogy a lenini elmélet megismerése és alkalmazása korántsem volt hibáktól és tévedésektől mentes (pl. a demokratikus forradalmi feladatokat, az agrár- és a nemzeti kérdést illetően). Az ezekben közreható tényezők között megemlítette, hogy hiányos volt a magyar társadalom elemzése; nagy volt a teher, amit egyes kérdésekben a régi szociáldemokrata elvek, az anarchoszindikalista, luxemburgista nézetek, s a friss, a bolsevik pártban élő „baloldali" áramlat hatása jelentettek; rendkívül kevés idő állott a magyar kommunisták rendelkezésére 1918–1919-ben feladataikhoz képest. Hibái ellenére a magyar kommunista mozgalom első nemzedéke a leninizmus elsajátítása és a magyarországi viszonyokra való alkalmazása terén tett első lépéseivel felmérhetetlen értékű szolgálatot tett a magyar népnek. Az a felismerés – jelentette ki befejezésül Milei György –, hogy a bolsevizmus kulcsot adott a magyar társadalom legégetőbb problémáinak megoldásához, „a századelő magyar progressziójának a legnagyobb teljesítménye, máig ható elméleti-politikai tette, felfedezése volt, amely már az 1917-et követő években anyagi erővé, történelmet formáló tényezővé vált".

Az 1917-es proletárforradalomnak a magyar munkásságra gyakorolt hat évtizedes hatását vázolta *Kovács Ferenc,* a filozófiai tudományok kandidátusa *Október és a magyar munkásosztály eszmei-politikai fejlődése* címmel. Rámutatott, hogy a többszázezer oroszországi magyar hadifogoly között nagyon sok olyan munkás volt, aki megismerkedve az ottani eseményekkel, a forradalmi propaganda hatása alá került. Hazatérve e munkástömegek alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a magyar munkásosztály régi, csődöt mondott osztrák és német orientációjával szakító új irányzat egyik fő bázisát alkossák; a KMP kiépítésének, a Tanácsköztársaság kikiáltásának egyik legfontosabb szubjektív feltételét képezzék. Ez arról tanúskodik, hogy Október a legközvetlenebb, alapvető hatással volt a magyar munkásosztály eszmei-politikai fejlődésére. Október eszméinek, a forradalom és a polgárháború tapasztalatainak közelről való tömeges ismerete nélkül az

évtizedekig opportunista szellemben nevelt magyar proletariátus képtelen lett volna 1919-es nagy vállalkozására. Noha a Tanácsköztársaságot megdöntötték, emléke mindvégig feszültté tette az ellenforradalmi hatalom és a munkásosztály viszonyát, reményt keltett egy második, végleges győzelmet arató proletárforradalom bekövetkezése iránt. Ennek a reménynek a másik fő táplálója Október országának fennállása és fejlődése volt. A Szovjetunióban folyó sikeres szocialista építőmunkáról különböző csatornákon eljutottak a hírek a magyar munkásokhoz is. Ez túl nem becsülhető segítséget jelentett.

A Szovjetunió részéről a legfőbb támogatás felszabadító tette volt a második világháborúban. A felszabadulás utáni első évek a munkástömegek alapos eszmei-politikai „átképzését" eredményezték. E tanulás, amely az újjáépítés, a munkásellenőrzés, majd a munkásigazgatás, a reakció elleni harc gyakorlati teendőinek megértését és elvégzését szolgálta, mély nyomokat hagyott a munkásságban, megteremtette a szocialista munkásöntudat szilárd alapjait, s ez a fordulat évének egyik fő szubjektív tényezője lett. A szocializmus építésének évtizedeiben – a politikai és ideológiai helyzet változásaival összefüggésben – többször került sor az időközben létszámában, társadalmi erejében jelentősen megnőtt, szakmai és általános műveltségében fejlődött munkásosztály politikai-ideológiai „átképzésére", ha nem is olyan mélységben, mint 1945 után.

Az előadó végezetül arra hívta fel a figyelmet, hogy a szovjet fejlődés inspiráló hatása nemcsak „felülről" kiindulva, a két párt közvetlen kapcsolatain keresztül jut el a hazai munkássághoz, hanem „alulról" is hat. Jó példa erre a szocialista brigádmozgalom keletkezése 1959-ben. S ehhez hozzátehető: ez az önkéntes szocialista tömegmozgalom a magyar munkásosztály mai eszmei-politikai fejlettségének, érettségének egyik fontos mutatója.

Az Októberi Szocialista Forradalomban megoldásra váró problémák közül az egyik legbonyolultabbat, a nemzeti kérdést választotta témájául *Kővágó László*, a történettudományok kandidátusa *A Nagy Október és a népek önrendelkezése* c. előadásában. Bevezetőben a nemzetközi munkásmozgalom 1917 előtti több évtizedes vitáira utalt a szocialista forradalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak viszonyáról és a bolsevikok egyre csiszolódó álláspontjára ezekben a vitákban. 1917-ben, amikor a bolsevik párt a szocialista forradalom megvalósításának közvetlen feladata elé került, már olyan nemzeti programmal rendelkezett, mely elfogadható volt Oroszország különböző nemzetiségű tömegei számára. A szocialista forradalom idején a nemzeti politika egész rendszere alakult ki, amely nemzetközileg is értékes tanulságokat szolgáltatott és számos vonatkozásban napjainkban is időszerű.

Az önrendelkezés gyakorlásának egyik legnehezebb kérdése a szovjet államforma meghatározása és kiépítése volt – jelentette ki a referens. A bolsevikok eredetileg egységes szocialista köztársaság kialakításának hívei voltak, de miután tapasztalták, hogy a nem orosz tömegek körében az önálló nemzeti államok föderatív szövetségének eszméje népszerű, arra az elhatározásra jutottak, hogy szövetségi alapon építik ki az államot. A szovjet föderatív államszövetséghez csatlakozott népek az önrendelkezés jogát egyrészt az önkéntes csatlakozás tényével gyakorolták, másrészt minden nép számára nemzeti államiságot alakítottak ki föderatív köztársaságok, autonóm területek és nemzeti kerületek formájában. Hogy ez a megoldás a nemzeti politika milyen nagy győzelme volt, azt azzal érzékeltette az előadó, hogy az imperialista intervenció akkori fellazító taktikájára emlékeztetett, amellyel a nem orosz népeket le akarták választani. Kővágó László

ugyanakkor annak fontosságára is felhívta a figyelmet, hogy Lenin a föderációban, kedvező véleménye ellenére sem látta a szocialista útra lépő minden nemzet együttélésének egyszer s mindenkorra adott keretét.

A lenini nemzeti politika eredményességét annak is köszönhette, hogy a nemzeti önrendelkezés jogát nemcsak a nemzetek, tehát az elszakadásra és önálló állam alapítására képes közösségek számára ismerte el, hanem figyelme kiterjedt a nemzetiségekre, etnikai csoportokra és a nemzeti kisebbségekre is. Lehetőleg minden nemzetiség, sőt etnikai csoport is helyi, nemzeti önkormányzatot kapott; azoknak a kisebbségi csoportoknak pedig, melyek számára nem lehetett autonóm területi egységet kialakítani, törvényekben biztosítottak széles körű nemzetiségi jogokat, lehetőséget szabad fejlődésükre, létük megőrzésére.

A szovjet nemzeti politikai tapasztalatok ma is nagy fontosságúak az internacionalizmus érvényesítése, a marxista-leninista pártok és a szocialista országok politikájának alakítása szempontjából. Megvan a jelentőségük még a nyugat-európai tőkés államok szemszögéből is, ahol az utóbbi időben váratlanul felújultak a nemzetiségi mozgalmak. S még inkább a gyarmati elnyomás alól felszabadult országok esetében, amelyekben nagyon felgyorsult a nemzeti fejlődés és amelyekben már az imperialistaellenes gyarmati felszabadító harc idején pregnánsan megmutatkozott a szocialista forradalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak, a nemzeti önrendelkezés jogának összefüggése.

A lenini külpolitika lényegét tárgyalta *Nagy László,* a történettudományok kandidátusa *A lenini békedekrétum és a békés egymás mellett élés politikája* c. előadásában. Előljáróban megállapította, hogy a békedekrétum az igazságos, demokratikus béke feltételeit határozta meg, amelyek a dolgozók minden rabság és kizsákmányolás alól való felszabadításának feladatát is magukban foglalták. A nemzetközi béke megőrzése és a szocialista forradalom, a béke és a társadalmi haladás szoros kapcsolata tehát már a szovjetállam első program-dokumentumában testet öltött.

Amikor Lenin a húszas évek elején kidolgozta a szocializmus felépítésének tervét egy országban, ennek szerves része volt a „hosszabb lélegzetvételi szünet" tartós békeperiódussá változtatása, amely alatt felépül a szocialista társadalom. Ez a célkitűzés a szovjetállamtól olyan politikát követelt, amely elhárítja, vagy a távolabbi jövőre halasztja az imperialista hatalmak újabb támadását az ország ellen; gazdasági kapcsolatokat teremt a tőkés államokkal; erősíti a Szovjetunió és a nemzetközi forradalmi mozgalmak proletár internacionalista kapcsolatait. A békedekrétum elveinek ez a továbbfejlesztése – mutatott rá Nagy László – a békés egymás mellett élés átfogó politikájává vált. A harmincas évek közepén új elemekkel gyarapodott a békés egymás mellett élésért vívott küzdelem. A népfrontpolitika szerves részévé vált, alkotórésze volt a szocializmusért és a hozzá vezető új utak felderítéséért folytatott küzdelemnek is.

A Szovjetunió a békés egymás mellett élés lenini koncepciója alapján a második világháború után is törekedett a koalíciós együttműködés folytatására, de a „hidegháború" időszaka ezt megakadályozta. A Szovjetunió stratégiáját ekkoriban a „Tartós békéért, népi demokráciáért!" jelszó fejezte ki, aminek az volt a tartalma, hogy a lehető legtávolabbi időre halasszák az akkor még elkerülhetetlennek látszó katonai összecsapást. A Szovjetunió megerősödésével, a szocialista világrendszer kialakulásával új nemzetközi helyzet állott elő, s az SzKP XX. kongresszusa a korábbiaknál távolabbi célokat tűzhetett ki: eltávolítani a világháborút az emberiség életéből, még mielőtt a szocializmus minde-

nütt győzedelmeskedik. Ez a célkitűzés egyben arra az elvre is épült, hogy az újabb szocialista forradalmak győzelméhez nem szükséges háború. A század második felében a békés egymás mellett élés politikájának stratégiai célja az lett – jelentette ki az előadó –, hogy a legkedvezőbb nemzetközi feltételeket biztosítsa a szocialista társadalmi rend győzelméhez az egész világon.

Nagy László előadása további részében a nemzetközi erőviszonyokban a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején bekövetkezett újabb változásokkal foglalkozott. A változások főbb tényezői közé sorolta, hogy megnövekedett a Szovjetunió és a szocialista közösség országainak gazdasági potenciálja; növekedett a Szovjetunió katonai ereje: megerősödött a nemzetközi kommunista, munkás- és haladó mozgalmak antiimperialista egysége; csökkent az Egyesült Államok világpolitikai vezető szerepe. Ebben a helyzetben a szocialista közösség országai „békeoffenzivát" indítottak a békés egymás mellett élés elvének érvényesítéséért. Ennek nyomán a békés egymás mellett élés vált a két társadalmi rendszer nemzetközi osztályharcának keretévé, a nemzetközi viszonyok fejlődésének fő tendenciájává. E megállapítás után az előadó felsorolta a nemzetközi osztályharc és versengés jelenlegi fő területeit, megvonta a nemzetközi erőviszonyok mérlegét, s hangsúlyozta, hogy a békés egymás mellett élés, az enyhülés visszafordíthatatlanná tételéhez az erőviszonyok további változása szükséges a társadalmi haladás javára.

A szocializmus jelenének és jövőjének problematikáját érintette *Halay Tibor*, a közgazdaságtudományok kandidátusa *A fejlett szocializmus néhány kérdéséről* c. elméleti-módszertani jellegű referátumában. Először a fejlett szocializmus fogalmának értelmezése körüli vitákra utalt, s rámutatott, hogy az értelmezés körüli problémákat a társadalmi folyamatok bonyolultsága magyarázza. A helytelen nézetek között megemlítette, hogy egyesek történelmietlenül absztrakcióvá merevítik és misztifikálják a fejlett szocializmus fogalmát és tartalmát; pontokba szedett kritériumokat hiányolnak. Előfordul, hogy idealisztikus-illuzórikus szocializmus-képek öltenek benne testet, vagy pedig a távoli jövőbe helyezik feltételeinek megérlelődését. Mások vitatják, illetve tagadják a fejlett szocializmus szakaszának objektív létezését, a terminológia indokoltságát. Nem tulajdonítanak új vonást, feladatot e szakasznak, pusztán politikai jelszónak, mozgósító célmegjelölésnek vélik.

E nézetekkel szemben, az elvi tisztázás szempontjából fontos szerepe van a módszertani kérdéseknek. Az előadó három elméleti-módszertani alapelvre építve kísérelte meg körülírni a fejlett szocializmust. Az első alapelv a történelmi konkrétság követelménye. Minthogy a különböző országok eltérő időpontban léptek és lépnek a szocializmus útjára, így a fejlett szocializmus megvalósítására is különböző időben kerül sor, az adott kor lehetőségeitől és igényeitől függően. Különösen érzékenyek az időrelációra az olyan tényezők, mint a termelőerők fejlettsége, az életszínvonal. Hasonló konkretizáló faktorok az egyes országok adottságai és örökölt fejlettségük. Közöttük a leglényegesebbek a gazdasági, strukturális és politikai viszonyok fejlettségi szintje, a politikai rendszer előtörténete, a hatalom megszerzésének, megtartásának módja, valamint a nemzetközi feltételek stb.

Az elméleti kutatómunka másik kiindulópontja a komplexitás, az összehangolt fejlesztés követelménye. A fejlett szocializmus jellemzői csak arra a belső sajátosságra épülhetnek, hogy a társadalom összes szférája szoros kölcsönhatásban van, s a különböző területek fejlesztése szükségszerűen összefügg egymással. Legjellegzetesebb vonása éppen

a fejlődés e komplex, összehangolt jellege. Korábban a szocialista építőmunka menetében mindig megvolt egy-egy időszak „döntő láncszeme", ezzel szemben most valamennyi terület együttes, egyidejű fejlesztése a követelmény –, ebben van a feladat nagysága és bonyolultsága. A fejlett szocializmus vonásait, feladatait nem ezután kell még elméletileg tisztázni. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak a szocializmusról alkotott felfogása, a létező szocializmus gyakorlata alapján ismertek a szocializmus alapvető jellemzői, s ezek általánossá válását, kiteljesedését fejezi ki a fejlett szocializmus – hangoztatta Halay Tibor. Újszerűsége abban áll, hogy építése már a szocializmus saját, az alapok lerakásával létrehozott talaján megy végbe, s így nem jellegében, hanem érettségében tartalmazza a lényegi változást. Ebből következik, hogy megteremtése fokozatosan, a feladatok több lépcsőben való megoldásával, hosszabb időszak alatt zajlik le.

Az előadó szerint a harmadik szem előtt tartandó alapelv: a gyakorlat meghatározó szerepe. A fejlett szocializmus a már létező szocializmus terméke, ezért fogalma és jellemzői is csak a gyakorlat folyamataiban ragadhatók meg. A gyakorlat bizonysága szerint ilyen jellemző vonása a fejlett szocializmus saját anyagi-technikai bázisának létrehozása; a társadalom egységesülésének folyamata; a szocializmus politikai rendszerének továbbfejlesztése.

A szekcióülés utolsó előadását *Siklós András,* a történettudományok kandidátusa tartotta *Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyarországi historiográfiájához* címmel. Felhívta a figyelmet arra, hogy magyar történész tollából nagyobb szabású, összefoglaló jellegű, tudományos igényű monográfia még nem jelent meg az Októberi Forradalom történetéről. A forradalom jelentőségét, mélyenszántó, a magyar politikai életet és közgondolkodást újra és újra felkavaró hatását ugyanakkor jól mutatják az egykorú leírások, visszaemlékezések és részkérdéseket tárgyaló monográfiák, a kisebb-nagyobb tanulmányok, fordítások, dokumentumkötetek, publicisztikai írások sokasága.

Áttekintve az elmúlt hatvan esztendő termését, az előadó először az egykorú magyarországi sajtóvisszhangot értékelte, majd megállapította, hogy a Tanácsköztársaság minden megnyilvánulását az orosz forradalom célkitűzései hatották át, kiadványaiban Október eszméi tükröződtek. Az ellenforradalmi korszakban az Októberi Forradalomról és a Szovjetunióról szinte kivétel nélkül egyértelműen negatív álláspontot valló kiadványok jelentek meg, még à valamelyest objektív hangvételű kötetek is ritkaságszámba mentek. Egyedül a KMP emlékezett meg méltóan kiadványaiban Októberről (pl. az Uj Március 1927-es különszámában).

A felszabadulást követően kedvezővé vált körülmények között kezdetben a Szovjetuniót általában népszerűsítő, a szovjet–magyar kapcsolatokkal foglalkozó művek és a 30. évfordulóhoz kapcsolódó méltatások mellett fontos esemény volt egy szovjet monográfia kiadása magyar nyelven az Októberi Forradalomról. A magyar történészek a negyvenes évek végén, az ötvenes évek első felében leginkább Október közvetlen magyarországi hatását kutatták. Munkáik úttörő jellegűek, de nem voltak mentesek a dogmatikus, voluntarista hibáktól, – mutatott rá Siklós András. Az ellenforradalmat követő időszakot e hibák kijavítása, a témakör mind színvonalasabb feldolgozására irányuló törekvés jellemezte. A 40. évforduló alkalmából napvilágot látott kiadványok egyrészt a forradalom egykorú magyarországi fogadtatásának sajtóvisszhangját tárták fel, másrészt – nagyobb számban – hozzáférhetővé tették a magyar internacionalisták írásait, visszaemlékezéseit. Az utolsó másfél évtized hatalmas terméséből az előadó csak néhány kötet

kiemelésére szorítkozott. Az általános jellegű kiadványok közül Gyurkó László: Lenin, Október című könyvét azért említette meg, mert a szerző újszerűen nyúlt a témához, irodalmi eszközök alkalmazásával, művészi szinten, ugyanakkor a tényeket tiszteletben tartva, népszerű művet alkotott. Az Októberrel kapcsolatos szerteágazó tematikából továbbá kiemelte a magyar internacionalisták történetét, amelyről különösen gazdag termés született ebben az időszakban, elsősorban Józsa Antal és Milei György munkássága révén.

A szekcióülést berekesztő elnöki zárszavában *Vass Henrik* megállapította, hogy bár a tanácskozás tematikája rendkívül széles, szerteágazó volt, valamilyen formában minden előadás kapcsolódott a plenáris ülés előadásaihoz, kiszélesítette azok mondanivalóját. Sokoldalúan mutatták be Október hatását Magyarországra, az egész világ fejlődésére; érdekes referátumok hangzottak el az Októberi Forradalom által felvetett történelmi, elméleti, politikai és ideológiai kérdésekről.

Vass Henrik úgy értékelte, hogy a lehetőségek határain belül az előadások mélyenszántóak és elvi szinten elemzőek voltak. A marxista-leninista szemlélet következetes alkalmazása jellemezte őket. Mindegyikük – közvetve vagy közvetlenül – polemikus jellegű volt, fellépett az antimarxista nézetekkel szemben. Nem rekedtek meg a múltnál, hanem a ma kérdéseire is keresték a választ, aktuális mondanivalót hordoztak, feladatokat jelöltek meg, de nem voltak aktualizálók. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a színvonalas, kiérlelt, átgondolt előadások az ünnepi alkalomhoz méltóvá tették a szekcióülést, amely alkotóan járult hozzá azoknak a kérdéseknek a megoldásához, melyeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom napjainkban állít a történészek elé.

Sipos Levente

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓHELYEK 1976–1980. ÉVI KÖZÉPTÁVÚ KUTATÁSI TERVEI

1976 első felében került sor a történettudományi kutatóhelyek új középtávú terveinek akadémiai megvitatására. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának jórészt a Történettudományi Bizottság előzetes vitájában elfogadott határozatokra alapozott, a tervek egyeztetésére, az egyes témák előtérbe helyezésére vonatkozó észrevételei és ajánlásai, egyes esetekben témamódosító javaslatai figyelembevételével még ugyanezen évben megtörtént e tervek véglegesítése és jóváhagyása a különböző főhatóságok szintjén. (A pontosabb tájékozódás kedvéért meg kell jegyeznünk: nem minden történettudományi kutatóhely tervét véleményezték az akadémiai testületi szervek: még a központi kutatóhelyek közül is csak az MTA Történettudományi Intézetének tervét, valamint az Oktatási Minisztérium irányítása alá tartozó egyetemek és főiskolák történeti tanszékeinek ill. tudományos szocializmus tanszékeinek középtávú terveit.)

Az alábbiakban – némileg kiegészítve az Akadémia által véleményezett terveket egyéb intézmények terveivel is, korántsem törekedve azonban teljességre –, arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, milyen témákkal foglalkoznak a főbb történettudományi kutatóhelyek. Célunk nem az egyes kutatóintézmények terveinek rövid, kivonatszerű bemutatása, hanem annak tükröztetése, hogy a történettudományi kutatás (országosan) milyen problémák megoldásával foglalkozik. Az országban folyó történettudományi kutatásokat korszakonként mutatjuk be, ez alól kivételt három vonatkozásban teszünk. Nevezetesen: külön és első helyen foglalkozunk azokkal a munkálatokkal, amelyek az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (a továbbiakban: OTTKT) valamely ún. főirányához, vagy az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott ún. középtávú kiemelt témákhoz kapcsolódnak. Külön tárgyaljuk az összefoglaló jellegű, több korszakot átfogó munkákat is. Majd kronológiai rendben adunk képet arról, hogy milyen történeti problémák feldolgozásához milyen témák kutatását mely intézményben vették fel a középtávú tervbe.

A magyarországi történettudományi kutatások ötéves tervéről ilymódon összeállított kép elsősorban a történettudomány központi kutatóhelyeinek tervei alapján készült. Ezek: az MTA Történettudományi Intézete, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, valamint a tudományegyetemek történeti tanszékei. Rendelkezésünkre állottak még az egyetemek tudományos szocializmus, továbbá a tanárképző főiskolák történelem tanszékeinek tervei is. Nem állott módunkban azonban (néhány kivételtől eltekintve) a közgyűjtemények – s itt elsősorban a múzeumok és a levéltárak lettek volna fontosak – terveinek megtekintése. Hiányoznak továbbá összeállításunkból az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének és a Politikai Főiskola történelem tanszékeinek tervei is.)

*

I. AZ OTTKT FŐIRÁNYAIHOZ KAPCSOLÓDÓ KUTATÁSOK

Az OTTKT-ban meghatározott főirányok egyike sem kifejezetten történettudományi jellegű. Az egyes társadalomtudományi főirányok azonban olyan komplex feladatokat tartalmaznak, amelyek eredményes megoldása a társadalomtudományok több ágának széleskörű, interdiszciplináris együttműködését feltételezi, s amelyek közül néhány különösen nem nélkülözheti a történettudományi vizsgálódásokat.

„A társadalmi struktúra és a szocialista tudat átalakulása Magyarországon" c. tárcaszintű társadalomtudományi főirány kidolgozásához például a történettudomány a maga speciális módszereivel és eszközeivel nem csupán kapcsolódik, hanem bizonyos témák kidolgozásával a történész tevékenység a főirány munkálatainak szerves részévé is válik.

A főirány szerteágazó kutatásait a Társadalomtudományi Intézet mellett működő Koordináló Tanács irányítja, s a „Szocialista tudat" vizsgálatának részét képezi „A történeti-politikai gondolkodás átalakulása a felszabadulás után (1945–1975)" c. témakör. Ezt a témakört az MTA Történettudományi Intézete vette fel tervébe, s a tervidőszakban az 1945–1948 közötti periódus feldolgozását vállalta. Ennek keretében munkacsoport foglalkozik a felszabadulás utáni történeti, történeti-politikai gondolkodás bemutatásával és a közgondolkodásra való hatásainak felmérésével.

A felszabadulás utáni időszak történeti-politikai gondolkodásának, alakulásának kutatását körvonalazó program célul tűzi ki annak feltárását, hogy „a mai magyar társadalom, az egyes rétegek tudatában a társadalmi-politikai problémák hogyan és milyen mértékben fogalmazódnak meg történelmi ismeretek segítségével-közvetítésével, történelmi fogalmakban és analógiákban. Ugyanakkor vizsgálni szükséges . . . a marxista történettudomány által a szocializmus fejlődésének egyes szakaszaiban kialakított koncepciókat, ezeknek az oktatásban és népszerűsítésben (sajtó, rádió, televízió) történt terjesztését; a polgári történettudomány még ható koncepcióit; a szépirodalom és művészet által terjesztett történetfelfogás típusait; a felszabadulás előtti politikai irányzatok részben történeti kategóriákban megfogalmazódott koncepcióinak továbbélését; a hétköznapi tudat szintjén ható folklorizálódott hagyományanyagot (történeti személyek, nagyobb történeti események emléke stb.)."

A tervidőszak első felében a Historiográfiai Osztály irányításával egy kb. 30 ív terjedelmű tanulmánykötet összeállítása várható.

A kötet tematikája:

I.
Az MKP és a történelmi tudatformálás
Az MSzDP történeleminterpretációi
Az NPP és a magyar történelem
Kisgazda vezetők történeti nézetei

II.
A polgári történetírás főbb irányzatai a két világháború között
Marxista és más haladó történeti felfogások a Horthy-korszakban
A magyar történetírás megújhodása a felszabadulás után
A marxista történetszemlélet előretörése és térnyerése
Történeti-politikai viták a magyarság és Kelet- Közép-Európa népei sorsközösségéről 1945–48
Nacionalizmus és romantika a felszabadulás utáni történeti irodalomban

A polgári radikálisok és a polgári baloldal értékelése a felszabadulás előtt és a felszabadulás utáni történetírásban
A polgári konzervatív történetfelfogás továbbéléséről a felszabadulás utáni történettudományban
III.
Az új történelmi tankönyvek néhány szemléleti kérdése (1945–1948)
A közgondolkodást alakító történelmi-tudati elemek a felszabadulást követő időszakban
Függelék: Az 1945–1948 közötti évek történeti-publicisztikai irodalmának bibliográfiája

Ugyancsak e témakör keretében kerül sor – korábbi egyéni kutatás lezárásaként – „A Magyar Kommunista Párt és történelmi hagyományaink" c. mintegy 25 íves dokumentumkötet sajtó alá rendezésére.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Uj- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének középtávú tudományos kutatási terve egészében is elsősorban a fenti kiemelt témakörhöz kapcsolódik.

A tanszék elsősorban a témakör történeti előzményeinek kimunkálásához kíván hozzájárulni, mégpedig az új- és legújabbkori magyar társadalmi struktúra átalakulásainak feldolgozásával. A mai magyar társadalmi struktúra tudományos feldolgozása szempontjából is nélkülözhetetlen a történeti előzmények tudományos igényű feltárása. Mindenekelőtt a feudalizmusból a kapitalizmusba, illetőleg a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet komplex, a rokontudományok eredményeit is szintetizáló feldolgozása. Ezen belül elsősorban az agrárnépesség és az értelmiség vizsgálatát tekinti a tanszék kiemelt feladatának. A témakört a két nagy történeti korszakváltás köré csoportosítva kívánják feldolgozni:

a) Magyarország társadalmi struktúrájának átalakulása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején, különös tekintettel az agrárkérdésre.

A kutatómunka célja a kapitalista társadalmi átrétegződés hazai menete feltárásának előmozdítása az 1828/29. évi regnicolaris conscriptio és az 1869. dec. 31-i népszámlálás közötti periódusban, a szükséges vissza- és előretekintéssel. A rendi struktúra bomlásának és a kapitalista szerkezet kialakulásának vizsgálata során különös figyelmet fordítanak az eddig kevésbé kielégítően kutatott középrétegekre, az értelmiségre, illetve az előproletariátusra és a zsellérségre.

b) A parasztság és az értelmiség a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején.

A kutatás a mezőgazdaság vonatkozásában a paraszti átrétegződés folyamatát s az egyes paraszti rétegek gazdasági-társadalmi helyzetét kívánja feltárni. Megkülönböztetett figyelmet fordít a szegényparasztság egyes kategóriáira az ellenforradalmi korszakban, ill. a helyzetükben bekövetkező alapvető, a felszabadulással összefüggő változásokra.

Az értelmiséggel kapcsolatos kutatás célja az, hogy feltárja a szocialista értelmiség felszabadulástól kezdődő fejlődésének útját – különös tekintettel a szocialista értelmiség létrejöttének általános törvényszerűségeire és lényeges magyarországi sajátosságaira.

A téma feldolgozásában a tanszék 8 munkatársa vesz részt, és bevonják a társintézmények e kérdéskörökkel foglalkozó kutatói mellett a karon végzett történelem szakos tanárok legjobbjait is.

Az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszékének tervében „Történettudomány, társadalmi tudat" címmel olyan munkálatok is szerepelnek, amelyek célja a polgári történettudomány különböző irányzatai történetének és mai megjelenési formáinak a kutatása,

továbbá az egyes irányzatok jelentkezésének és hatásának a hazai tudományosságban, oktatásban és a tudományos ismeretterjesztésben történő vizsgálata. A téma tágabb értelemben kapcsolódik a szocialista tudat fejlődését feltáró munkálatokhoz. A kutatás eredménye tanulmányok, esetleg monográfia formájában kerül a tudományos nyilvánosság elé.

Az OTTKT másik olyan főiránya, amelyhez történettudományi kutatóhelyek tevékenysége is kapcsolódik: „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata". Felelős bázisintézmény: az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.

Az MTA Történettudományi Intézete „A magyar államszervezet fejlődésének problémái a kapitalizmus korában (1848–1944)" címmel olyan témakört iktatott tervébe, amely ugyan nem a főirány önálló egységeként, de a főtéma történeti előzményeinek feltárásával, részmunkaként segíti elő annak kidolgozását. A munkálatok keretében már megjelent „A magyar közigazgatás története 1867–1918" c. monográfia, s a továbbiakban az Intézet öt főből álló teamje együttműködve az ELTE Uj- és Legújabbkori Történeti Tanszékének ugyancsak mintegy 5 fős munkacsoportjával közös tanulmánykötetet jelentet meg a kapitalizmuskori magyar államfejlődésről, amely érinti a közigazgatás történetének egyes aspektusait is. A kötet megjelentetését mindenekelőtt az indokolja, hogy a társadalom életének jogi kereteit megszabó államrendszer – a törvényhozó, a végrehajtó hatalom, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás, a polgári szabadságjogok, a fegyveres erő stb. – történeti feldolgozása rendkívül hiányos.

„A szocialista vállalat" c. OTTKT főirány munkálataihoz is kapcsolódnak (főként) gazdaságtörténeti kutatások és a tudományos szocializmussal foglalkozó egyetemi oktatók egy részének kutatásai is. A főirány koordináló tanácsa a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (MKKE) működik, s kimunkálásához is elsősorban ennek az egyetemnek a tanszékei járulnak hozzá.

A Gazdaságtörténeti Tanszék három munkatársa e főirányhoz kapcsolódva folytatja az ebben a keretben már az elmúlt tervidőszakban megkezdett kutatásait. A legfontosabb témák: az állami gazdaságok története, a szövetkezeti üzemtörténet, a kereskedelemtörténet, a vállalati fejlődés története (1945 utánra kiterjedően is). A tervidőszakban a témakörből néhány egyetemi szakdolgozat elkészülte is várható.

Az MKKE Tudományos Szocializmus Tanszékének oktatói (három munkacsoport szervezésével) bekapcsolódnak „A szocialista vállalat" c. főirány komplex kutatásába. Fő témájuk: A szocialista vállalat működésének politikai mechanizmusa; a pártszervezet szerepe az üzemi demokrácia fejlesztésében és érvényesítésében", amelyet az alábbi résztémákra bontanak:

A szocialista tulajdon jellege, politikai vonatkozásai
A munkahely szerepe az államhoz fűződő sokrétű politikai kapcsolat formálódásában
A gazda-tudat és magatartás politikai oldala
A szocialista vállalat politikai funkciói
Az üzemi demokrácia
A szocialista vállalat politikai szervei és társadalmi szervezetei
A pártszervezet vezető és meghatározó szerepe. A pártvezetőségi tagok és aktivisták
A helyi politika kidolgozásának szükségessége; a helyi politika értelmezése. A jó politikai légkör
A politikai és a gazdasági vezetés együttműködésének kérdései
A hatékony vállalai információs rendszer politikai jelentősége
Az üzem kollektív politikai műveltsége

Ugyancsak elsősorban gazdaságtörténészek működhetnek közre – éppen a téma gazdaságtörténeti összefüggéseinek vizsgálatán keresztül – a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése" c. OTTKT főirány kutatásaiban. Az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszéke szükebben a két világháború közötti gazdasági fejlődés gazdaságpolitikai konzekvenciáit és tanulságait kívánja vizsgálni, elsősorban az agrárfejlődés, a kereskedelmi fejlődés, a finanszírozás, a beruházáspolitika, az infrastruktúra kérdéseivel kapcsolatban. A pontos témaegyeztetésre a tervidőszak elején került sor. Ebben a keretben a tanszék öt munkatársa a következő területeken végez kutatásokat: a kapitalizmus korszakának magyar agrártörténete, a mezőgazdasági szövetkezetek 1920-as évekbeli története, a modern 19–20. századi magyar belkereskedelem összehasonlító kutatása, a két világháború közötti magyar közgazdasági fejlesztési stratégiák társadalmi vizsgálata, a korszak pénzügyi és hitelpolitikájának vizsgálata.

A Gazdaságtörténeti Tanszék együttműködve az MTA Történettudományi Intézetének hasonló témával foglalkozó munkatársaival a tervidőszakban a két világháború közötti magyar gazdaságtörténet újabb kutatásainak országosan is bázisává, központi kutatóhelyévé válik. Amennyiben – e helyzetéből fakadó – koordináló szerepének eleget tesz, azaz eredményessé válik az együttműködés a tanszéki és a külső munkatársak között, a tervidőszak végére tanulmánykötet várható.

Az OTTKT főirányokhoz kapcsolódó kutatások közé soroljuk azokat a témákat is, amelyek „A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások" című főirány keretében folynak. Az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszékének irányításával „A korkép kialakítása a történelemtanításban" című témában folynak kísérleti jellegű vizsgálatok. Ezek célja a történelemtanítás tananyagának korszerűsítése, a tanulók személyiségének formálása, társadalmi tevékenységük érdekében végzett kísérletek szervezése és értékelése. A kísérletek tanévenként öt általános, illetve nyolc gimnáziumi osztályon folynak, amelyek eredményeit az egyetemi továbbképzésben, tantárgypedagógiai kiadványokban, tanulmányokban, a következő tanterv előkészítésében fogják hasznosítani. A kísérleteket középiskolai tanárok végzik a tanszék irányításával.

A történelem tantárgypedagógiai művelésén és ezzel kapcsolatosan a középiskolai történelemtanítás tartalmi és metodikai színvonalának emelésén túlmenően a tanszék tudományos feladatai között tartja számon a felsőoktatási pedagógia elvi és gyakorlati kérdéseinek vizsgálatát is. A tanszék dolgozói a legégetőbb kérdésekről – akárcsak az előző tervidőszakban – a szakfolyóiratokban cikkeket jelentetnek meg.

Ugyanezen országos kutatási főirányhoz kapcsolódnak a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének felsőoktatás-pedagógiai és tantárgypedagógiai kutatásai is. A tanszék dolgozói közül négyen „A korkép kialakításának történetelméleti és metodikai kérdései a tanárképzésben" című témakörben folytatnak kutatásokat, öten pedig „A történelem tanulásához és a társadalmi gyakorlathoz szükséges képességek fejlesztése a történelemoktatás segítségével" című témakörban. A kutatások elsősorban a korszerű, tudományos igényességű oktató-nevelő munka tartalmi és módszertani problémáinak megoldását célozzák, valamint az új szemléletű és tartalmú általános iskolai történelemtanítás kialakítását segítik elő a gyakorló iskolákban és a tanárjelöltek elméleti és gyakorlati képzésében.

II. AZ MSzMP KB AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA BIZOTTSÁGA ÁLTAL KIEMELT FELADATOKHOZ KAPCSOLÓDÓ KUTATÁSOK

Az MSzMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt, elsősorban napjaink társadalmi valóságának és ideológiai kérdéseinek feltárására irányuló kutatási témacsoportokhoz a történettudomány – jellege folytán – elsősorban bizonyos problémák történeti aspektusainak megvilágításával kapcsolódhat.

A szocialista tudat fejlődésének vizsgálatához az OTTKT témában való közreműködésével jelentős mértékben járul hozzá az MTA Történettudományi Intézete. Ugyanehhez a témához tartozik az Intézetnek a szocialista hazafiság és internacionalizmus tárgykörében végzett eddigi tevékenysége. Ennek egyik eredményeként – már a jelen tervidőszakban – 1976 tavaszán megjelent (a Budapesti Pártbizottság felkérése alapján) a „Hazafiság–nemzetköziség" című jegyzetelt szemelvénygyűjtemény II. része is. (Az I. rész még 1975 őszén került kiadásra.)

A szocialista tudat fejlődésének kutatásához kapcsolódó tematikát tartalmaz a József Attila Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékének terve is. Team vállalkozik kelet-európai összehasonlító történeti és nemzetiségelméleti kutatásokra. Tanulmány készül a kelet-európai nemzettudat tipológiája, továbbá a szocialista hazafiság és a proletárinternacionalizmus elvi kérdései címmel.

Az ELTE Középkori Magyar, valamint Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén folynak még olyan – részben az OTTKT főirányoknál már említett – kutatások, amelyek a szocialista tudat fejlődésének valamely aspektusával kapcsolatosak. A társadalomtörténeti kutatások ugyanis a társadalmi átrétegződéssel szoros kölcsönhatásba kerülő politikai, művelődés-, illetve eszmetörténeti tényezőket sem hagyják figyelmen kívül.

„A mai magyar társadalom osztály-és rétegszerkezete" című kiemelt téma munkálataihoz az MTA Történettudományi Intézete két előtanulmány kidolgozásával kíván hozzájárulni. Összefoglalást készít „A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban" címmel, valamint az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékével együttműködve szintén összefoglalást tervez az Intézet „Társadalmi szerkezetünk fejlődésének főbb történeti tendenciái a szocializmus alapjainak lerakásáig" címmel. A témakörhöz kapcsolódik továbbá – mint altéma – az Intézet erre a célra létrehozott munkacsoportjának „A társadalmi struktúra és a munkásosztály" problémakörben a Hofherr-Schranz gépgyárban 1939 nyarán végzett nagy (több, mint 1000 személyre kiterjedő) kérdőíves felmérés anyagának feldolgozása és publikálása. („A gépgyári munkások helyzete az 1930-as évek végén" címmel).

A témához kapcsolódva nagyobb szabású tanulmány készül a parasztság, a mezőgazdasági népesség két világháború közötti fejlődéséről és társadalmi tagozódásáról is.

Távolabbról ugyan, de e kiemelt téma munkálataihoz is kapcsolódik az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke által vizsgált két társadalomtörténeti kérdés: a parasztságnak és az értelmiségnek a helyzete, politikai ideológiája a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején.

Ugyancsak itt kell megemlítenünk a Kossuth Lajos Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén folyó két kutatást. A magyarországi munkáskérdés az 1920-as évek politikai gondolkodásában és a „Történetfelfogás és társadalmi átalakulás gondolata a népi írók politikai ideológiájában az 1930-as években".

A József Attila Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén folyó kutatások jórészt helytörténeti jellegűek. A helytörténeti keretben feldolgozni kívánt témák azonban ugyancsak kapcsolódnak a kiemelt feladatokhoz, hiszen ezek is a mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének történeti előzményeit tárgyalják, természetesen egy régió konkrét, részletes vizsgálatát adva. Szeged, illetve Csongrád megye társadalmi fejlődését fogják elemezni, e terület munkásmozgalmának történetét feltárni.

A történettudomány a maga sajátos eszközeivel és módszereivel bizonyos mértékig hozzá járulhat „A szocialista demokrácia" című kiemelt témához is. Itt is elsősorban a szocialista demokrácia fogalmának történeti fejlődését feltáró, az előzményeket bemutató tanulmányokkal segítheti a kategória jelenkori értelmezésének sokoldalú és árnyalt vizsgálatát. Az MTA Történettudományi Intézetében tanulmány készül a tervidőszakban „A szocialista demokrácia és a proletárdiktatúra a magyar munkásmozgalom ideológiájában a felszabadulás előtt", továbbá tanulmány és forráspublikáció „A Kisgazdapárt és a Népfront viszonya" címmel. A téma felelőse az ELTE Bölcsészettudományi Karának Filozófiai Tanszékcsoportja, illetve a Társadalomtudományi Intézet.

E fentiekben jelzett kiemelt témák vizsgálatát mindenekelőtt jelenkori társadalmi fejlődésünk elméleti szinten, tudományosan megalapozott, tudatos irányításának igényei indokolják. Éppen ezért szinte mindegyik témához igen fontos vizsgálatokat folytathatnak a tudományos szocializmus elméleti és gyakorlati (történeti) kérdéseivel foglalkozó kutatói, oktatói. Az egyetemek tudományos szocializmus tanszékei – az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztályának közvetlen irányítása mellett, ahonnan e tanszékek már az OTTKT főirányokhoz és az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt témákhoz szorosan kapcsolódó tematika-javaslatot kaptak – igen gazdag kutatási tématervekkel, számos kutatócsoport létrehozásával tervezik hozzájárulásukat a központi feladatok megoldásához. A tudományos szocializmus tanszékek többsége foglalkozik például a legújabbkori magyar társadalom struktúrájának kérdéseivel, különösen a magyar munkásosztály utóbbi néhány évtizedes fejlődésével. Ugyanakkor többhelyütt elméleti problémák kidolgozására is vállalkoznak, például a szocialista hazafiság és a proletárinternacionalizmus kérdéskörében.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán a tanszék vizsgálja a munkásosztály és a parasztság szövetségének elméleti és gyakorlati kérdéseit, különös tekintettel a paraszti politika önállósodási törekvéseire a századfordulótól napjainkig. Önálló témakörként kezeli a szocializmus építéséhez, a szocialista forradalom, mint társadalmi forradalom elméleti-politikai kérdéseihez kapcsolódó témákat. Ez utóbbinál fő törekvésük a fejlett szocialista társadalom jellemzőinek kutatása. Terveik között szerepel a szocialista demokrácia elméleti és gyakorlati kérdéseinek kutatása is.

A Kar Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete ugyancsak csatlakozik a szocialista demokrácia kérdéseinek vizsgálatához.

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Tudományos Szocializmus Tanszékének tervei között szerepel a fejlett szocialista társadalom törvényszerűségeinek kutatása és jellemző vonásainak feltárása. Önálló témát alkot a munkásság osztállyá szerveződésének problematikája.

A Természettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszéke egyik fő feladatának azt tekinti, hogy vizsgálja a szocialista magyar társadalom osztály- és szociális

struktúráját, bemutassa politikai rendszerének változásait, fejlődését. Összefüggéseket keres az osztály, a szocialista struktúra, illetve a politikai rendszer módosulásai között.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Szocializmus Tanszéke az 1945–1962 közötti kelet-európai forradalmi átalakulás összehasonlító vizsgálatára vállalkozik. Ugyancsak kelet-európai kitekintéssel elemzi a kommunista pártok népfront politikájának 1944–1948 közötti sajátosságait, továbbá a párt vezető szerepének érvényesülését a munkás-paraszt szövetségben 1948–1962 között. A tanszék egyik munkacsoportja úttörő feladatra vállalkozik, amikor az MSzMP kultúrpolitikai törekvéseinek elemzését tervezi a fejlett szocialista társadalom építése idején.

A József Attila Tudományegyetem Tudományos Szocializmus Tanszéke – a történeti tanszékekhez hasonlóan – elsősorban helytörténeti keretben (Délmagyarország területén) tárja fel jelenkori társadalmunk legfontosabb társadalom- és politikai történeti folyamatait. Főként a mezőgazdaságban és a falusi viszonyokban végbement változásokra koncentrál, a falu gazdasági-társadalmi szerkezetének gyökeres megváltozását, s az osztály- és tudatviszonyokban végbement fejlődést tervezi bemutatni. Másik témájával ugyanezen a területen a fejlett szocialista társadalom felépítésének politikai, gazdasági és ideológiai kérdéseit fogja kutatni.

A fentiekben igyekeztünk tömör áttekintést adni arról, hogy a legfontosabb történettudományi és részben tudományos szocializmus kutatóhelyeken milyen témák kidolgozásával vállalkoznak kutatók az országos távlati tudományos tervben megjelölt feladatok, valamint az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt és ajánlott témák megoldására, illetve feldolgozására. A továbbiakban először az összefoglaló jellegű, több korszakot átfogó, több intézményt is foglalkoztató munkálatokra irányuló terveket tekintjük át, azután történeti korszakonként haladva igyekszünk bemutatni azt, hogy a nagy központi feladatok és az összefoglaló jellegű munkák mellett milyen területek kutató-feltáró munkájával igyekeznek a magyar történészek népünk történeti tudatának formálásához az 1976–1980. év folyamán hozzájárulni.

III. ÖSSZEFOGLALÓ JELLEGŰ, TÖBB KORSZAKOT ÁTFOGÓ MUNKÁLATOK

Az Agitációs és Propaganda Bizottság korábbi állásfoglalásai és az ezekre épülő akadémiai határozatok nagy hangsúllyal szorgalmazták a hazai történettudomány erőit összefogó olyan kollektív munkák megjelentetését, amelyek szintetizálják marxista történettudományunk eddigi eredményeit, s egy alapvető marxista magyar történeti szintézis révén népünk történeti tudatának alakításához is hozzájárulhatnak. Így került a történettudományi munka középpontjába – hovatovább már egy évtizeddel ezelőtt az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában és az összes központi kutatóhely munkatársainak közreműködésével – Magyarország története 10 kötetes szintézisének az elkészítése. A már megjelent nyolcadik kötet s az eddig elkészült kéziratok nemcsak a korábbi kutatások összegezését adják, hanem sok vonatkozásban új forrásfeltárásokon, eredeti elemzéseken alapuló, új eredményeket is tartalmaznak. Különösen említésre méltók a szerzők azon törekvései, hogy Magyarország történetét egyetemes, – elsősorban kelet-közép-európai – összefüggésekben tárgyalják.

A nagy szintézis munkálatai a tervezettnél lassabban haladnak előre, elsősorban az egyetemi és egyéb kutatóhelyeken dolgozó szerzők lemaradásai nehezítik, hogy a teljes sorozat megjelenhessen a jelenlegi tervidőszak végére. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a Történettudományi Bizottság véleménye alapján – úgy tűnik –, jogosan állapította meg 1976 tavaszán hozott határozatában, hogy a munkálatok jelenlegi állása mellett aggodalomra ad okot az a tény, hogy az MTA Történettudományi Intézetén kívül az egyéb kutatóhelyek tervei (Országos Levéltár, ELTE, Párttörténeti Intézet, KLTE, JATE, Dunántúli Tudományos Intézet), ahol a 10 kötetes elkészítésében érdekelt szerzők is dolgoznak, feladataik között nem jelentőségének és a még hátralevő munkálatok súlyának megfelelő helyen szerepeltetik a szintézissel kapcsolatos tennivalókat.

Mint ismeretes, a vállalkozás első eredményeként 1976 tavaszán megjelent az 1918–1945 közötti időszak történetét tárgyaló nyolcadik kötet. Jelenleg (a középtávú terv második évében) már a kiadónál van a 19. század második felét és a 20. század első két évtizedét tárgyaló hatodik és hetedik kötet, valamint a szerkesztés utolsó fázisában van a harmadik és az ötödik kötet. Továbbra sincs érdemleges előrehaladás az első és a második kötet kéziratainak (Magyarország története 1526-ig) lezárásában, és a vártnál lassabban készül a negyedik kötet is.

Ilymódon az egész vállalkozás első hét kötetének különböző fázisú munkálatai, valamint a 9–10. kötet előkészítése illetve megírása és szerkesztése még a történettudomány következő évekre tervezett egyik központi feladata.

Az MTA Történettudományi Intézetének középtávú terve leszögezi: „A munkálatok első hét kötetéből a különböző fázisú munkálatok az elkövetkező két-három évben még az Intézet legfontosabb feladatát képezik". A 6. illetve a 7. kötet esetében már csak a végleges szerkesztés és a nyomdai munkálatok vannak hátra. A szerzői viták utáni javítás megtörténtével az 5. kötet kéziratának nyilvános vitája is lezajlott – egy külső szerző még el nem készült kéziratának kivételével. Részben megtörténtek a szerzői viták az 1., a 3., és a 4. kötet esetében is. Ezeknél a köteteknél, valamint a 2. kötetnél a kéziratok teljes elkészültével csak 1977–78-ban számolhatunk. Itt tehát még belső, illetve nyilvános vitákat, valamint vita utáni javítást az intézeti munkatársak esetében is tervbe kell venni, emellett a tapasztalatok szerint rendkívül munkaigényes technikai munkálatokkal is számolni kell (jegyzetek elkészítése, illusztrációs anyag áttekintése, korrektúra elolvasása).

Az *1. kötet* teljes szövegének nyilvános vitája 1977 végén 1978 elején rendezhető meg. A kézirat 1978 végén adható nyomdába.

A *2. kötet* teljes kéziratának elkészülte után a nyilvános vita feltehetően ugyancsak 1977 végén tartható meg, 1978 végére várható a nyomdába adás.

A *3. kötet* intézeti munkatársai fejezeteik nyers kéziratával elkészültek. 1976 folyamán és 1977 első hónapjaiban tovább folyt a nyers kéziratok szerzői megvitatása. A nyilvános vita 1977 közepére, a nyomdába adás 1978 elejére tervezhető.

A *4. kötet* intézeti szerzői már szintén elkészítették fejezeteiket. A külső szerzők 1977 tavaszára ígérték nyers kéziratuk befejezését. A szerzői viták után a kötet nyilvános vitája 1977 november végére tűzhető ki, nyomdába adása 1978 nyarára. (Az ütemterv betartása a külső szerzők munkáján múlik.)

Az *5. kötet* nyilvános vitája 1976 októberében lezajlott. Egy külső szerző fejezetének elkészülte, valamint két másik fejezetnek a vita utáni elkészítése illetve újraírása időpontjától függően a kötet 1977 végén valószínűleg nyomdába adható.

A *6. kötet* nyilvános vitája – a művelődéstörténeti fejezet nélkül – 1976 februárjában lezajlott. E fejezet megírására – a korábbi szerző visszalépése folytán – új megbízás vált szükségessé, ilymódon a kötet csak 1977 második felében kerülhetett nyomdába.

A *7. kötet* nyilvános vitája is lezajlott még 1976 januárjában. A művelődéstörténeti fejezet megírására itt is új felkérés alapján került sor.

A *9. kötet* a Párttörténeti Intézet szerkesztésében készül. (Egy szerző a Történettudományi Intézet munkatársa, aki kéziratával 1978 végére készül el.)

A *10. kötet* munkálatai is megindulnak 1976–1980 között. A tervperiódus elején megtörtént a kötet szerzőinek kijelölése. A Történettudományi Intézetben újonnan alakult Történetírás-történeti Osztály tervének középpontjába a 10. kötet munkálatainak elősegítése került. Az osztály valamennyi munkatársa feladatot kapott a kötet előkészítésének munkálataiból; a technikai-szerkesztési feladatoktól kezdve az előtanulmányok és fejezetek írásán át a szerkesztési munkáig.

Ugyancsak a Történettudományi Intézet irányításával, az ELTE, az Országos Levéltár és a KLTE kutatóinak közreműködésével előkészületek folynak Erdély történetének megírására. Az Intézet terve szerint a kutatások 1976-ban kezdődtek meg és 1978-ban nyernek befejezést. Igy a tervidőszak végére várható Erdély történetének az utóbbi évek kutatási eredményein alapuló marxista feldolgozása. A terv szerint a cél kettős: 1. a széles magyar közvélemény számára olyan marxista szintézis készítése, amelyben Erdély története, mint a kelet-közép-európai gazdasági-társadalmi fejlődés egyik probléma-komplexuma jelenik meg. (Amelyben tehát Erdély mind a magyar, mind a román történelem integráns része; nagyobb időszakokban a magyar, illetve esetenként a román történeti fejlődés súlypontja.) 2. Helyes marxista tárgyalásmód következetes megvalósításával annak biztosítása, hogy Erdély fejlődésének, mint történelmi problémakomplexumnak a feltárása (szűkebben) a két nemzet történeti tudatának közelítéséhez járuljon hozzá, s ezzel (tágabban) példát mutasson arra, hogy Kelet-Európa népeinek negatív nemzeti tudattal oly igen megterhelt történetszemléletében a polgári korszak nacionalizmusának maradványai is leküzdhetők. A nemzetközi tudományosság számára e sokoldalú, komplex munka komoly gyarapodást jelenthet.

A Történettudományi Intézetnek több történelmi korszakot átfogó harmadik munkálata Magyarország történeti kronológiájának elkészítése. A munkacsoport tagjai valamennyien az Intézet munkatársai. A kutatás célja a magyar történeti kronológia összeállítása a kezdetektől 1970-ig. A kronológia a szorosabb értelemben vett politikai és eseménytörténet mellett közli az egyes korszakok demográfiai, gazdasági, társadalmi, kulturális és általános statisztikai adatait is. A tervezett mű szerkezetében, beosztásában, anyagának kezelhetősége szempontjából kézikönyvszerű lesz. Terjedelmét mintegy 80 ívre tervezik.

Szerepel a Történettudományi Intézet tervében még egy, a magyar történelmet egészében átfogó munka: Magyarország története két kötetben. Megírását és közzétételét az 1964-ben megjelent és azóta több kiadást megért kétkötetes szintézis iránt megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés indokolja. Terjedelme hasonló lesz az előzőhöz, itt azonban új mű megírásáról van szó, amely a hatvanas évek óta feltárult új kutatási eredmények összegezését fogja tartalmazni népszerű-tudományos formában. Az új feladat megoldására új szerzői kollektívát bízott meg az Intézet igazgatósága.

Az MSzMP KB Párttörténeti Intézete – akárcsak az előző tervperiódusban – továbbra is fő feladatának tekinti a magyar munkásmozgalom többkötetes története megírásának előkészítését, az előkészítő munkálatok meggyorsítását. A tervidőszak második felében elkészítik a szintézis tervezetét.

Összefoglaló munkát vett fel középtávú kutatási tervébe a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum is. Az 1980-ig tartó időszak legjelentősebb tudományos feladatának a Magyarország hadtörténetéről szóló, 140 íves összefoglalás elkészítését tartja. A munka szerzői között a Hadtörténelmi Intézetben dolgozó történészeken kívül részt vesznek a Történettudományi Intézet és más kutatóhelyek munkatársai is. A kéziratok nagyobb része már elkészült, 1977 végére a teljes anyag a kiadóhoz kerülhet.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Kelet-Európa Történeti Tanszéke 1976–1980 között a tanszék fő tervmunkájaként a „Kelet-Európa Története" című összefoglaló kézikönyv elkészítését tervezi. A munka a kelet-európai régió iu. 5. századtól napjainkig terjedő történelmét hivatott feltárni.

A magyar munkásmozgalom történetének kronológiáját Félévszázados harc 1868–1919 augusztus 1. címmel a Párttörténeti Intézet munkatársai készítik el a tervidőszakban.

Összefoglaló jellegű, szerkesztő munkálatok eredményeként a tervidőszakban a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kiadásában várható a hézagpótló szerepet is betölteni hivatott lexikon a magyar ellenállási és partizánmozgalom történetéről.

A Párttörténeti Intézet a jelen tervidőszakban megjelenteti – harmadik kiadásban – a Munkásmozgalomtörténeti Lexikont.

IV. A MAGYAR TÖRTÉNELEM KORSZAKAINAK KUTATÁSA AZ 1976–1980. ÉVI TERVEK SZERINT

A következőkben kronológiai rend szerint ismertetjük azokat a magyar történelmi témákat, amelyek kutatására-feltárására 1976–1980. évi középtávú kutatási terveikben történettudományi kutatóhelyeink vállalkoznak. Itt említjük meg a tudományos szocializmus tanszékek azon terveit is, amelyek kifejezetten történettudományi tematikájúak, s amelyek feldolgozása is történettudományi szemléletet és metodikát igényel.

Az egyes nagy történelmi korszakokon belül a társadalom életének három nagy szférája szerint csoportosítjuk a tervmunkákat: 1 gazdaság- és társadalomtörténet; 2 politikatörténet; 3 művelődés- és kultúrtörténet.

E nagy tematikákon belül (1. illetve 2. ponttal) jelöljük, hogy a vizsgálódás az országos történet egészét tekinti-e tárgyának, vagy pedig helytörténeti munka-e.

1. A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ÉS A FEUDALIZMUS KORSZAKA

1.1 Gazdaság-és társadalomtörténet

1.1.1. A tulajdon- és társadalmi viszonyok fejlődése az Árpád-korban c. téma keretén belül: Földközösség, földhasználat és településszerkezet az Árpád-korban (ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia és több tanulmány várható a tervidőszakban.

A feudális járadékformák fejlődése a 11–14. században – monográfia 1980-ra várhatóan (MTA Történettudományi Intézet)

A magyarországi várostörténet problémái a 13. században (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék)

A magyarországi városfejlődés főbb jellegzetességeinek vizsgálata a terminológia, a jogcsaládok, a joggyakorlat és a településtípusok bemutatása alapján a 16. századig terjedően (ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

A feudáliskori magyar gazdaságtörténet összehasonlító vizsgálata kelet-európai keretekben (MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék valamint a JATE Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Történeti Tanszék együttműködésében) – gazdaságtörténeti tankönyv, illetve kézikönyv.

A magyarországi fejlett feudalizmus komparatisztikus igényű összefoglaló vizsgálata (ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – nagymonográfia.

Rendiség és központi hatalom a Hunyadiak korában (e témakörben egyaránt folynak kutatások az MTA Történettudományi Intézetében és az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszékén) – a témakörben több könyv, illetve tanulmányok sora várható.

A Jagelló-kori uralkodó osztály 1490–1526 (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés.

A zsoldosintézmény Magyarországon a 14–15. században (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

A magyarországi kései feudalizmus problémáinak kutatásában a 15–17. század gazdasági és társadalmi változásai, a magyarországi török uralom, illetve a Habsburg abszolutizmus és a magyar rendiség (ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – tanulmányok.

A magyar főúri társadalom története a 16–18. században (MTA Történettudományi Intézete) – tanulmány, monográfia a következő tervperiódusban.

A városi társadalom tagozódása a 16–17. században Magyarországon. A városi polgárság társadalmi rétegződése a végrendeletek tükrében. Társadalomstatisztikai vizsgálatok mechanikus kartográfiai módszerrel. (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A köznemesség politikai szerepe a 17–18. század fordulóján. A köznemesség a Rákóczi-szabadságharcban. A Radvánszky család politikai útja (MTA Történettudományi Intézete) – tanulmányok.

Rendiség és abszolutizmus küzdelmei 1648–1711 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában 13–18. század (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A magyarországi ármozgások és az európai gazdasági fejlődés összefüggései (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A török uralom alatti Magyarország ártörténetének alakulása (MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék) – monográfia.

Számítógépes kutatások a dézsma 16–19. századi alakulásának történetéből (MTA Történettudományi Intézete) – tanulmány.

A kuruc hadsereg megszervezése és harcai 1703–1705 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – kismonográfia.

Az 1848–1849-es honvédség személyi állományának szociológiai vizsgálata (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Az abszolutizmus és felvilágosodás témakörben: A felvilágosult abszolutizmus osztrák variánsa és a magyar társadalom (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – tanulmányok.

A nemesség vagyoni viszonyai a 18–19. század fordulóján (MTA Történettudományi Intézete) – kismonográfia.

Magyarország mezőgazdasága 1790–1849 (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Az 1728. évi adóösszeírás számítógépes feldolgozása (KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat) – monográfia.

A 17–19. század demográfiai viszonyai Magyarországon (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszék) – monográfia.

1.1.2. Hódmezővásárhely története 16–19. század; Szeged gazdasági és társadalmi fejlődése a 18. században; Hévíz története; A hódmezővásárhelyi Károlyi-uradalom története a 18. században; Szőreg története 1848-ig (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék)

A hajdúság története; Bihar megye 18. századi története; A Csongrád-vásárhelyi uradalom története a 18–19. század fordulóján; A tanyásgazdálkodás kialakulása az Alföld települési rendszerében; Debrecen története; Derecske község története (KLTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – Az 5 kötetes Debrecen története megírásában a KLTE Egyetemes Történeti Tanszéke is részt vesz.

Eger története; Vác története; Szatmár megye nemessége az 1809. évi összeírás tükrében (Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Történelemtudományi Tanszéke)

Árak és bérek Sopronban a 15. századtól a 18. század közepéig (MTA Történettudományi Intézete és a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat) – tanulmány.

1.2 Politikatörténet

1.2.1. A 10. századi magyar történelem keleti kapcsolatai (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék)

Az Orseolók és Magyarország (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Magyarország török elleni háborúinak hadászata 1391–1526 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen 1526–1593 (Középkori Magyar Történeti Tanszék JATE) – monográfia.

A török ellen vívott „Hosszú háború" története (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Habsburg-ellenes küzdelmek a 17. században c. témakörön belül: A 17. századi Habsburg-ellenes harcok története – hadtörténelmi tárgyú, valamint: Bethlen Gábor életrajza (KLTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfiák.

A Rákóczi-évfordulóhoz kapcsolódó munkálatok keretében: tanulmány Rákóczi diplomáciája és a délszláv kérdés címmel, monográfia A Wesselényi féle rendi szövetkezés 1664–1670 címmel, továbbá összefoglaló tanulmány a Rákóczi-szabadságharc hadtörténete címmel (MTA Történettudományi Intézete).

Az antifeudális parasztmozgalmak heraldikája (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszéke) – az anyaggyűjtés befejezése, résztanulmányok.

Az újkori kormányzattörténeti stúdium keretében: A 16. századi Habsburg központi kormányzat és a magyarországi rendiség (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszéke) – nagyobb résztanulmány, majd monográfia.

Hunyadi Mátyás, a hadvezér (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

A magyar városigazgatás a 18. században (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszéke) – anyaggyűjtés.

A felvilágosult abszolutizmus és a magyar rendi ellenzék témakörben kutatások és tanulmányok megjelentetése. (ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék)

1.2.2. A magyar városigazgatás a 18. században c. témakörön belül: Győr sz. kir. város igazgatása a 18. században (ELTE a Történelem Segédtudományai Tanszéke) – nagyobb tanulmány.

1.3 Művelődés-és kultúrtörténet

1.3.1. Magyar művelődéstörténet a 10–11. században témakörön belül: A pogány magyar kultúra elhalása és a magyarországi keresztény kultúra kialakulása; Gellért, marosi püspök élete és munkássága címmel monográfiák írása. (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszék)

Az István-kori hospes-viszony ideológiájához (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – tanulmány.

Középkori krónikáink forráskritikai vizsgálata és eszmetörténeti elemzése (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszéke) – résztanulmányok.

Janus Pannonius latinsága (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

Nemzeti tudat és patriotizmus a középkori Magyarországon (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Táplálkozás és ruházkodás a középkori Magyarországon (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A magyar lovagi kultúra (ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

A 13–14. századi oklevéladó szervek története Magyarországon. A 13–14. századi magyar rendiség kérdése (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszéke) – monográfia.

Az 1514. évi parasztháború eszmerendszere (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.
Az országbírói intézmény története a középkorban (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszéke) – az anyaggyűjtés befejezése.

Rákóczi állama és a magyar politikai gondolkodás (MTA Történettudományi Intézete) – tanulmány.

Berzeviczy Gergely élete, munkássága (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.
A katolikus falusi kisiskolai oktatás Magyarországon 1711–1848 (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

1.3.2. Civitas nostra Zegediensis (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – tanulmány.

A bakonybéli kolostor kialakulása (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

A magyar hivatalos nyelvért folyó harc a soknemzetiségű Baranyában a 10. század első felében; Nemzeti és normál iskolák Baranyában 1777–1848 (Tanárképző Főiskola, Pécs Történelem Tanszék) – tanulmányok.

2. A KAPITALIZMUS KORSZAKA MAGYARORSZÁGON (1848–1945)

2.1. Gazdaság- és társadalomtörténet

2.1.1. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdései Magyarországon (MTA Történettudományi Intézete és a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének együttműködése) – tanulmánykötet.

A jobbágyfelszabadítás újraszabályozásával kapcsolatos birtokrendezések vizsgálata (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1850–1914 c. témakörből tanulmányok a paraszti életmód, a paraszti polgárosodás témájából (MTA Történettudományi Intézete)

A magyarországi kivándorlás 1914-ig (KLTE Középkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Magyarok az Egyesült Államokban (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Tőkés fejlődés és nemzetközi migráció (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

A Latin-Amerikába irányuló magyar emigráció a két világháború között (JATE Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Történeti Tanszék) – monográfia.

A gazdasági cselédség Magyarországon 1849–1914 (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

A polgárosodás és az asszimiláció (MTA Történettudományi Intézete) – kismonográfia.

Gazdasági növekedés Magyarországon 1850–1914 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A munkásosztály kialakulása és összetétele (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

A munkásosztály létszámának, összetételének, szervezettségének alakulása Magyarországon 1867–1945 (Párttörténeti Intézet) – tanulmányok; a többkötetes párttörténet elkészítésének megalapozása céljából.

A csepeli WM Művek 1890–1918 közötti története – számítógépes feldolgozása (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Magyarország 1000 holdon felüli nagybirtokosainak és a 100 holdon felüli birtokosok egyes típusainak számítógépes feldolgozása (összesítő statsztikai táblák elkészítése és elemzése.) –

összefoglaló tanulmány: Magyarország 100 holdon felüli birtokterületének struktúrája, tulajdontípusok és bérleti rendszer szerint. Statisztikai táblázatok Magyarország arisztokrata földbirtokosai 1910-ben címmel, amely a birtokviszonyok mellett a társadalmi pozíciókat is feltünteti. A táblázatok elkészítése után elemző tanulmány készítése a témakörből. (MTA Történettudományi Intézete)

A szántóföldi termelés trendjei 1868–1914 (MTA Történettudományi Intézete) – kismonográfia.

A parasztság társadalmi struktúrájának alakulása a két világháború között (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A budapesti kispolgárság helyzetének és életviszonyainak alakulása a két világháború között (MTA Történettudományi Intézete) – kismonográfia.

A magyar politikai pártok társadalmi bázisa (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

A magyar államapparátus társadalmi eredete a két világháború között (MTA Történettudományi Intézete) – a kutatások megkezdése; kisebb tanulmányok.

Az agrárkérdés Magyarországon 1945 előtt, különös tekintettel az 1929–1933-as gazdasági világválság utáni időszakra (ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

2.1.2. Budapest társadalma a 19. század közepén (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Szabolcs-Szatmár megye társadalomtörténete a kapitalizmus korában a 18. századtól 1945-ig (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történelem Tanszék) – monográfia részenként: a megye népessége, etnikai képe; az agrártársadalom (életforma és településrendszer); az iparos népesség, a polgárság (a városodás szintje, akadályai); Nyíregyháza a 19–20. században.

A Sárrét gazdasága és társadalma a feudalizmus válságának és a kapitalista átalakulás időszakában (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék illetve Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – nagymonográfia részenként.

Az agrárkérdés alakulása a Dél-Dunántúlon az 1920-as években, különös tekintettel a Nagyatádi-földreformra (Tanárképző Főiskola Pécs Történelmi Tanszék) – tanulmány.

Szeged és Szőreg történetét feltáró monográfiák részeként: A szegedi bérleti rendszer története a Horthy-rendszer időszakában; Szeged város története a Horthy-rendszer időszakában (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

2.2.1. Pártok küzdelmei a reformkorban és az 1848–49. évi forradalom idején (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Bánffy Dezső politikai pályakezdése 1843–1895 (Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Történelemtudományi Tanszéke) – monográfia.

A Függetlenségi Párt 1874–1894 közötti története (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918 (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Bosznia-Hercegovina megszállása 1878 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Magyarország a századfordulón (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A magyar kormányok román nemzetiségi politikája 1895–1918 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a századfordulón 1899–1904 (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A magyar munkásmozgalom kialakulása, tömegmozgalommá válásának és az 1918–1919-es forradalmaknak a periódusa 1867–1919 (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – az időszakról hat monográfia készül a tervperiódusban. Ezek: A szociáldemokrata szervezkedés kezdeti időszaka; A szociáldemokrata párt- és szakszervezeti mozgalom tevékenysége a századfordulón; Tömegmozgalmak az első világháború éveiben; A szakszervezetek 1918–1919-ben; A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történelmi körülményei; Biográfia Kun Béla politikai pályafutásáról.

A Magyarországi Általános Munkáspárt története (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – kismonográfia.

Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1898–1918 (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – tanulmánykötet.

A magyarországi szakszervezeti mozgalom az első világháború és az 1918–1919-es forradalmak idején (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – monográfia.

Az MSzDP nemzetiségi politikája 1903–1919 (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – monográfia.

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása és felbomlása, az 1918–1919. évi forradalmak (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Magyarország az első világháborúban (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

A hadsereg az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – nagymonográfia.

Magyar internacionalisták Szibériában 1918–1922 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Magyar internacionalisták a spanyol nép szabadságharcában (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Legális és illegális mozgalom az ellenforradalmi időszakban c. témakörben ugyancsak hat monográfia készül az MSzMP KB Párttörténeti Intézetében. Ezek: A KMP történetének különböző kérdései, a Kommunista ifjúsági mozgalom fejlődése, az MSzDP 1919–1945 közötti történetéről két monográfia, a szakszervezeti mozgalom a két világháború között, a magyar és néhány szomszédos ország munkásosztálya létszámának, szervezettségének és tudati fejlődésének összehasonlító vizsgálata. A KMP stratégiai irányvonalának alakulása 1919–1935 között (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia. A KMP 1920–1935 közötti tevékenysége és a magyar társadalmi valóság (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – nagyobb tanulmány.

Az MKP második világháború alatti nemzetiségi politikája (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – tanulmány.

Bresztovszky Ernő életrajza (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – kismonográfia.

Az antifasiszta népfront kialakulásának politikai-elméleti problémái Magyarországon 1934–1941 (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – monográfia.

Keresztény politika – keresztény ellenzék 1921–1931 (JATE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Magyar politikai emigráció Ausztriában (JATE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

Wallisch Kálmán élete és kora (JATE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Az MSzDP politikája az ellenforradalmi rendszerben (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – nagyobb tanulmány.

Az MSzDP 1935–1938 közötti politikája, különös tekintettel a parlamenti tevékenységre (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – kismonográfia.

Az MSzDP és a nemzetiségi kérdés a két világháború között (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – résztanulmányok.

Magyar-német kapcsolatok 1927–1932 (MTA Történettudományi Intézete) – kismonográfia.

Károlyi Mihály élete (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Szabó Ervin élete (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája és a szakszervezetek antifasiszta harca 1939–1944 (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés.

Fegyveres ellenállási és partizánmozgalom Magyarországon 1941–1945 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Magyarok a csehszlovákiai partizánmozgalomban (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

Fejezetek a Kisgazdapárt történetéből 1930–1949 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

„Magyar Tanács" Angliában 1944–1945 (MTA Történettudományi Intézete) – tanulmány.

A polgári liberális pártok 1931–1944 közötti mozgalmainak története (MTA Történettudományi Intézete) – kismonográfia.

A Darányi-kormány belpolitikája (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A Horthy-hadsereg története 1919–1945 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

A Horthy-hadsereg gépesítése 1938–1944 (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – monográfia.

A szélsőjobboldal politikai arculata az 1920-as években (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Magyarország a második világháborúban (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A polgári állam a kapitalizmus általános válságának két háború közötti szakaszában (MTA Történettudományi Intézete – SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete) – tanulmánykötet.

2.2.2. Debrecen politikai élete 1849–1918 között (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – tanulmány.

Szabolcs-Szatmár politikai élete a 19–20. században (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke) – Megye-monográfia része.

Szeged gazdasági, társadalmi élete, munkásmozgalmának története a dualizmus korában; Szeged társadalmi, politikai viszonyai a 20. század első felében; Szeged gazdaságának, társadalmi és politikai életének története a két világháború között (JATE Új- és Legújabbkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszék illetve Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke) – városmonográfia részfejezetei.

Debrecen az 1918–1919-es forradalmakban (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – városmonográfia részfejezete.

A pécsi-baranyai munkásmozgalom története a 20-as évek elején és az 1932–1944 közötti időszakban (Tanárképző Főiskola Történelmi Tanszék, Pécs) – monográfia részfejezetei.

A Dél-Dunántúl nemzetiségi mozgalmainak problémái (Tanárképző Főiskola Történelmi Tanszék, Pécs) – kismonográfia.

A kormánypárt Baranya megyei szervezetének 1932–1936 közötti tevékenysége (Tanárképző Főiskola Történelmi Tanszék, Pécs) – tanulmány.

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara agrárpolitikája a 30-as években különös tekintettel a mezőgazdasági munkáskérdésre (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – résztanulmányok.

A jobb- és baloldali ellenzéki pártok politikai törekvései a Tiszántúlon az 1930-as években (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Társadalmi-politikai harcok Debrecenben 1929–1944-ig (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – a városmonográfia részfejezetei.

2.3.1. Egyházszervezet, állami intézményrendszer és politikai ideológia a dualizmus korában (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke) – résztanulmányok, a későbbiekben monográfia.

Magyar liberalizmus 1860–1875 c. témakörben: a magyar liberalizmus és a polgári államrendszer, a magyar liberalizmus társadalomszemlélete, a magyar gazdasági liberalizmus, a magyar liberalizmus és a nemzeti kérdés (MTA Történettudományi Intézete) – négy nagyobb tanulmány.

Deák és a közjogi kiegyezés (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

Magyarország felfedezése – a polgári radikalizmus Magyarországon 1906–1914 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A magyarországi szociáldemokrácia eszmetörténete a 19. században (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

Magyar művelődéstörténet a két világháború között (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A sajtó története a két világháború közötti Magyarországon (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Lenin eszméinek jelentkezése és terjedése Magyarországon 1917–1919 (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A marxizmus-leninizmus eszméi a két világháború közötti magyar munkásmozgalomban (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A magyarországi munkásosztály politikai tudatának alakulása a két világháború közötti időszakban (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később monográfia.

Az irodalom és a politika kölcsönhatásainak értékelése a 30-as évek szocialista publicisztikájában (Párttörténeti Intézet) – nagyobb tanulmány.

A német szociáldemokrácia eszmei hatása a magyarországi szociáldemokrata mozgalomra 1900–1918 (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – részfeldolgozások.

A KMP stratégiai irányvonalának alakulása 1919–1935 (ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A mezőgazdasági munkásság társadalmi-politikai emancipációs törekvéseinek és érdekvédelmi szervezeteinek fejlődése 1896–1962 (ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A magyarországi munkásmozgalom és az agrárkérdés a két világháború között (ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Az MSzDP és a népies irányzat viszonya (ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék) – tanulmány.

A politikai katolicizmus elméleti, politikai és történeti kérdései Magyarországon (ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Nemzetköziség és hazafiság kölcsönhatása a forradalmi fellendülés időszakában 1917–1923 (MKKE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A Bartha Miklós Társaság nemzeti-nemzetiségi koncepciója 1925–1931. (ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – tanulmány.

A Nemzeti Radikális Párt nemzeti-nemzetiségi koncepciója (ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – tanulmány.

A népi írók mozgalmának 1931–1937 közötti nemzeti-nemzetiségi koncepciója (ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – tanulmány.

A magyar népi demokratikus forradalom történeti kérdéseivel kapcsolatos disszidens memoárirodalom kritikai feldolgozása (ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet és (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke) – monográfia.

A magyarországi munkáskérdés az 1920-as évek politikai gondolkodásában (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke) – anyaggyűjtés, résztanulmányok.

Történetfelfogás és társadalmi átalakulás a népi írók politikai ideológiájában a 30-as években (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – tanulmányok.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története 1935–1945 (ELTE, A Történelem Segédtudományai Tanszék) – anyaggyűjtés.

Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből Egyetemi kiadvány – a 2. és 3. füzet 1976–1977-ben jelenik meg; a továbbiakban évente egy füzet. (ELTE A Történelem Segédtudományai Tanszék)

2.3.2. Művelődés és urbanizáció 1849–1918 között Debrecenben (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

Szabolcs-Szatmár iskola-kultúrája a 19–20. században (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke) – a megyemonográfia megfelelő fejezete.

3. A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS KORSZAKA

3.1 Gazdaság- és társadalomtörténet

3.1.1. A Magyarország története IX. kötetének a népi demokratikus forradalom és a szocialista építés időszaka gazdasági, társadalmi fejlődésével foglalkozó, a korszak történetét megalapozó fejezetei (Párttörténeti Intézet)

A szocializmus építésének kezdetei Magyarországon 1948–1958 (Párttörténeti Intézet) – monográfia, a tervidőszakban az első fejezetek.

A magyar társadalom fejlődése 1956–1962 (Párttörténeti Intézet)

A fejlett szocialista társadalom építésének teljes kibontakozása 1963–1975 (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A nem proletár osztályok, rétegek szocialista termelési viszonyoktól, valamint a tudományos-technikai forradalomtól meghatározott átalakulása c. problémakör keretében:
A közigazgatási apparátus társadalmi összetételének átalakulása 1944–1950 (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, nagyobb tanulmány.

Az értelmiség felszabadulás utáni rétegződésének főbb tendenciái (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, nagyobb tanulmány.

A magyar tanyarendszer átalakulása a felszabadulás után (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

Az építőipar fejlődése 1945–1975 (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, nagyobb tanulmány.

Társadalmi-politikai küzdelmek és a magyar értelmiség 1944–1948 (MKKE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A magyar társadalom 1945 utáni fejlődésének elméleti, politikai kérdései (ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Az értelmiség szerepe a szocializmus építésében Magyarországon (ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – nagyobb tanulmány.

3.1.2. A parasztság társadalmi struktúrája és a termelőszövetkezeti pártszervezetek fejlődése egy faluban (1945–1973, Kunszentmárton) – ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék; monográfia,

A mezőgazdaságban és a falusi viszonyokban végbement változások Bács-Békés-Csongrád megyék területén 1944–1962 c. témakörben: A forradalmi földreform végrehajtása; A termelőszövetkezeti mozgalom története; A mezőgazdaság szocialista átalakítása; A terület anyagi-műszaki bázisának fejlődése; A két agrárforradalom nyomán végbement strukturális változások. (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfiák, tanulmányok.

3.2.1. A népi demokratikus forradalom és a szocialista építés időszaka c. témában: a Magyarország története IX. kötetének politikatörténeti fejezetei (Párttörténeti Intézet)

A munkásság és a párt kapcsolatának alakulása 1945–1962 (Párttörténeti Intézet) – kismonográfia.

A munkáskérdés az MDP politikájában (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A Magyar Kommunista Párt üzemi politikája 1944–1948 (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később monográfia.

Az MKP harca a munkás-paraszt demokratikus diktatúra kialakításáért (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A „fordulat éve" (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

Az új értelmiség megteremtéséért folytatott harc főbb politikai, elméleti kérdései 1945–1948 (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

Az MSzMP története 1956–1962 (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

Az MSzMP kultúrpolitikai törekvései a fejlett szocialista társadalom építése idején (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A Szociáldemokrata Párt felszabadulás utáni politikája (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A népi demokratikus időszak ifjúsági mozgalmának története (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A nemzetiségi kérdés marxi-lenini felfogása és alkalmazása Magyarországon 1919-től napjainkig (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A párt társadalompolitikája (Párttörténeti Intézet) – nagyobb tanulmány.

Fejezetek a Radikális Párt történetéből 1945–1949 (MTA Történettudományi Intézete) – tanulmányok.

A Népfront 1949–1957 közötti történeti problémái feldolgozásának kutatása. Tervtanulmány. (MTA Történettudományi Intézete)

A hazai Népfront-politika alakulása és érvényesülése a felszabadulás előtt és a felszabadulás után (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

Osztályok, rétegek helyzete, politikai magatartása a felszabadulás időszakában és szerepük a magyar népi demokratikus fejlődés kibontakozásában (JATE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – nagymonográfia.

A népi demokratikus hadsereg megszületése és fejlődése (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A Magyar Néphadsereg története (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – összefoglaló.

Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948 (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

A Szociáldemokrata Párt gazdaságpolitikája 1945–1948 (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A polgári ellenzéki pártok története a felszabadulás után, különös tekintettel a Polgári Demokrata Pártra 1944–1948 (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Az 1944–1962 közötti időszak periódusainak politikai történetéből (ELTE, A Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet munkacsoportja) – tanulmánykötet.

A haladó magyar értelmiség politikai arculata a fordulat évéig (ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

3.2.2. A politikai élet és a közigazgatás 1944–1949 között Debrecenben (KLTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – monográfia.

Csongrád megye munkásmozgalmának története a felszabadulás után (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A fejlett szocialista társadalom felépítésének politikai, gazdasági és ideológiai kérdései – különös tekintettel Dél-Magyarországra. (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A Baranya megyei ifjúsági mozgalmak 1944–1971 (Tanárképző Főiskola, Pécs, Történelem Tanszék) – tanulmány a témakörben tervezett dokumentumkiadványhoz.

3.3.1. A Magyarország története IX. kötetének a korszak művelődés-, kultúr- és eszmetörténetét feldolgozó fejezetei (MSzMP KB Párttörténeti Intézete)

A szocializmus építése első időszakának eszmetörténete (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – anyaggyűjtés, később monográfia.

A szocialista kulturális forradalom előtörténetének kérdései 1945–1948 (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – monográfia.

Kisebbség-nemzetiség (MSzMP KB Párttörténeti Intézete) – népszerű-tudományos kismonográfia.

Külpolitika az ifjúsági közvéleményben (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet munkacsoportja) – szociológiai felmérés; tanulmánykötet.

V. EGYETEMES TÖRTÉNETI KUTATÁSOK

Mielőtt a történettudományi kutatóhelyek egyetemes történeti jellegű témáinak ismertetésébe kezdenénk, néhány megjegyzést szükségesnek tartunk: az egyetemes történeti témák közé egyrészt (jóllehet, csupán bizonyos tradíciók betartásával, de alapjában helytelenül) minden nem Magyarország történetével foglalkozó témát, továbbá az egyes államok közötti kapcsolatokat tárgyaló témákat soroljuk. Másrészt természetesen itt tárgyaljuk a nagyobb történeti tájak népeinek történelmi fejlődését összehasonlító módszerrel vizsgáló kutatásokat. A fejezeten belül a kronológiai rendet továbbra is igyekszünk a lehetőségekhez képest betartani.

1. Ókortörténeti kutatások

Az ókortörténeti kutatásokkal foglalkozó tanszékek tervei nem kerültek az MTA Filozófiai- és Történettudományok Osztályának véleményező, testületi szervei elé, mert 1976-ban az ókortörténeti kutatások terveit még az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Ókortudományi Bizottsága, majd az I. Osztály ülése bírálta el. Egyetlen kivétel a JATE Középkori Magyar Történeti Tanszéke, ahol a tanszék egy kutatója ókortörténeti kérdésekkel foglalkozik: „A korai Bizánc írott forrásainak kutatása" címen elsősorban filológiai és forráskritikai munkát végez. Továbbá monográfiát készít a tervidőszakban „Theophylaktos Simokattes, a történetíró" címmel.

2. Középkori egyetemes történeti kutatások

A katolikus egyház és feudalizációja (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

A frank egyház és a pápaság kapcsolata; a 7–8. század egyháztörténetének főbb kérdései (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

A krimi kánság és Erdély (ELTE Török Filológiai Tanszék) – monográfia.

A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírási adatainak feldolgozása. (ELTE Török Filológiai Tanszék) – tanulmány.

Az Ibér-félsziget társadalmi, gazdasági, ideológiai fejlődésének korai története (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

Középkori agrár- és várostörténet (Tanszéki kollektív munka; ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

Ipar- és kereskedelem-történet a 13–15. századi Nyugat-Európában (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia, további résztanulmányok.

A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Antifeudális mozgalmak, reformáció (huszitizmus, lutheri és kálvini reformáció, a spanyolországi reformáció) – ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék – tanulmányok.

A 16. századi radikális antitrinitáriusok eszmetörténeti elemzése (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés.

Nagy Szulejmán és az oszmán birodalom fejlődése (Török Filológiai Tanszék ELTE) – monográfia.

Török jogszolgáltatás és városi autonómia; A török állami adózás a 17. század második felében (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia, illetve a második témából résztanulmány.

Az abszolutizmus és felvilágosodás nemzetközi összehasonlító vizsgálata (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – tanulmány egy nemzetközi kötetbe.

Kelet-Közép-Európa gazdasági fejlődése az ipari forradalmat megelőző évszázadokban (MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék és JATE Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék) – egyetemi tankönyv. Rákóczi és Nagy Péter diplomáciai kapcsolatai (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – monográfia.

Az oroszországi társadalom- és államfejlődés rendi vonásai a 17–18. században. (JATE Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmányok. A kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés egyes kérdései a 18–20. században c. témakörben: Abszolutizmus és rendiség Kelet-Európában a 18. században; A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg és a Hohenzollern monarchiában (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék, részben ELTE Kelet-Európa története Tanszék) – monográfiák, tanulmányok.

3. Új- és Legújabbkori egyetemes történet

A kelet-európai városfejlődés összehasonlító vizsgálata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (JATE Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék) – résztanulmányok.
Kelet-Európa összehasonlító gazdaság- és társadalomtörténete a 18–20. században című témakörön belül: elmaradottsági típusok az ipari forradalom időszakában és Kelet-Európa; Európa elmaradott szférái, a latin-amerikai elmaradottsági típus és Kelet-Európa egybevetése (MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék és MTA Történettudományi Intézete) – tanulmánykötet: Az európai periféria az ipari forradalom korában (Svéd, portugál, spanyol, olasz, görög és magyar szerzők közreműködésével); Kelet-Közép-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században (monográfia); Az ipari forradalom a skandináviai országokban (anyaggyűjtés); Latin-amerikai gazdaságtörténet (anyaggyűjtés); az orosz, lengyel, magyar társadalom 19. századi fejlődésének összehasonlító vizsgálata (anyaggyűjtés); Kelet–Európa gazdasági-társadalmi-politikai fejlődése a két világháború között (MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék és MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Törökország és a Balkán (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – tanulmányok.

Az Egyetemi Nyomda a kelet-európai felvilágosodásban (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

Kelet-Európa története a 19. század második felében – összefoglaló munka (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék és részben ELTE Kelet-Európa Története Tanszék)

Európa gazdaságtörténete a 19–20. században (MTA Történettudományi Intézete és MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék) – nagymonográfia.

A szociális kérdés jelentkezése, szerepe az osztrák és a német politikai katolicizmusban (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmány.

Latin-Amerika tőkés fejlődése és ennek társadalmi politikai következményei a 19–20. században c. témakörön belül: A tőkés fejlődés az imperialista tőkebehatolás és a tradicionális gazdaság bomlásának társadalmi, politikai következményei az Andok országaiban a 20. században (JATE Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék) – monográfia; A Karib-térség ültetvényes gazdálkodása a 19. században (JATE Középkori Egyetemes és Latin-Amerika Története Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmány.

Az olasz államok és Ausztria-Magyarország kapcsolatai a 19. században c. nagyobb munkálat részeként: Az olasz kormány és a magyar emigráció 1860–1867 (ELTE Történeti Tanszékek Könyvtára) – monográfia, további anyaggyűjtés és résztanulmányok.

Ausztria-Magyarország balkáni politikája és az osztrák-magyar–orosz kapcsolatok története (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – monográfia.

Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni gazdaságpolitikája (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A keleti kérdés és a balkáni népek a 19. században (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – kismonográfia.

Nemzeti felszabadító és forradalmi mozgalmak a 19. századi Kelet-Európában (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – monográfia.

A demokratikus pánszlávizmustól az anarchizmusig (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – monográfia.

A kelet-európai emigránsok együttműködése a 19. században (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – tanulmány.

Az amerikai függetlenségi háború története (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Kísérlet a harmadik párt létrehozására az Egyesült Államokban. A kétpártrendszer válságai és fennmaradása a polgárháborútól napjainkig. (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmány.

A közép- és kelet-európai közművelődési egyesületek a kapitalizmus korában (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke) – monográfia.

Nemzetiségi kérdés és a szomszéd népek története (Tanárképző Főiskola Pécs Történelmi Tanszék) – népszerű tudományos ismeretterjesztő kézikönyv.

A kelet-európai történetírás története, valamint a kelet-európai történetírás a magyar történelemről (utóbbi a Magyarország története 10. kötete számára) – MTA Történettudományi Intézete és KLTE Egyetemes Történeti Tanszéke.

A marxizmus-leninizmus elmélettörténetének keretében: A nagy utópisták elméleti hagyatéka és a marxizmus; a 19. század 60-as 70-es éveinek kispolgári szocialista irányzatai és az I. Internacionálé; Az orosz forradalmi demokraták és a narodnyikok (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – tanulmányok.

A premarxista Plehanov (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés.

Az európai politikai gondolkodás története a 19–20. században c. témakörön belül: Auguste Comte; Edgar Quinet (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Fejezetek az anarchizmus történetéből a századfordulón (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – tanulmányok.

Marx és Engels forradalomelméletének kialakulása és fejlődése 1848-ig (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Lenin forradalomelmélete (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék és MKKE Tudományos Szocializmus Tanszék) – tanulmányok.

Burzsoá, utópista és kispolgári politikai és elméleti irányzatok elemzése, kritikája (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés, kisebb tanulmányok.

A 19. század első felének európai gazdaságpolitikai koncepciói (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – résztanulmányok, majd monográfia.

Az osztrák-francia kapcsolatok a restauráció korában 1815–1830 (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A századforduló orosz társadalmi-politikai gondolkodása 1895–1907 (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Az orosz szlavofilek agrár- és nemzetiségi politikája (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – tanulmány.

A Kelet-közép-európai ideológiai irányzatok a 19. században és a 20. század elején (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, tanulmányok.

Az osztrák nacionalizmus és a dualizmus (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A Monarchia átalakításának osztrák tervei 1900–1918 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A német nemzetiszocializmus története 1919 után (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmányok.

Németország Kelet-Európa politikája 1924–1933 (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Az 1930-as évek fasiszta „Európa-gondolat"-ának elemzése, a hitleri „új európai rend" problémája (KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – tanulmány.

A német fasizmus politikai nyelvezete (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszéke) – anyaggyűjtés, később monográfia.

Lenin és a forradalmi háború kérdése témán belül: A német munkásmozgalom az első világháborút követő forradalmi válság időszakában (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmányok.

A munkásosztály szövetségi politikája; az agrárkérdés, a munkás-paraszt szövetség marxi-lenini felfogása (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – nagyobb tanulmány.

Az oroszországi munkásmozgalom és az agrárkérdés 1900–1914 (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Az Olasz Kommunista Párt harca az egységfront megteremtéséért a második világháború éveiben (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés.

Az ázsiai és afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak a 20. században (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

Az indiai társadalomfejlődés kérdései a 20. században (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

Latin-Amerika története a 19–20. században (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – tanulmányok, cikkek.

Az amerikai gazdasági külpolitika és szerepe a tőkés világgazdasági kapcsolatok fejlődési folyamatában 1933–1939 (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

Az Egyesült Államok és a Nemzetek Szövetsége részleges reformjának terve 1936–1940 (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

A Van Zeeland-misszió 1937–1938 (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

Az Egyesült Államok újkori története (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

A harmadikutas reformizmus kísérlete Argentínában – Peron évtizede (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés.

Ellenforradalom Németországban 1918–1919 (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A Magyar Tanácsköztarsaság és Németország (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A magyarországi munkásmozgalom és a szomszédos szocialista országok munkásmozgalmának kapcsolatai (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés.

A Londoni Munkás- és Szocialista Internacionálé története (Párttörténeti Intézet) – tanulmány.

A Komintern és a fasizmus 1921–1924 (Párttörténeti Intézet) – monográfia.

A Komintern és az egységfront Németországban 1927–1929 (Párttörténeti Intézet) – tanulmány.

Munkásosztály és munkáspártok Európában 1918–1933 (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés, később nagyobb tanulmánykötet.

Kommunista és szociáldemokrata pártprogramok 1918–1933 (Párttörténeti Intézet) – anyaggyűjtés.

A háború, béke, reform, forradalom kérdései a nemzetközi munkásmozgalomban 1917–1918 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A Kisantant története az 1920-as években (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Franciaország osztrák-magyar politikája 1918–1921 (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A francia külpolitika a 20-as években témán belül: Franciaország és az osztrák, valamint a magyar szanálás; Franciaország és a Locarno-politika (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmányok.

A Vichy-Franciaország a történeti irodalomban és a magyar külügyminisztérium forrásaiban (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

Az európai fasizmusok összehasonlító vizsgálata (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, tanulmányok.

Az algériai felszabadító háború története és a Francia Kommunista Párt harca Algéria függetlenségéért (JATE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

A munkásmozgalom elméleti, politikai problémái a fejlett tőkés országokban c. téma keretében: Baloldali irányzatok eszmei-politikai fejlődése Franciaországban 1958–1972 (ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék).

A hatalomért folytatott harc új feltételei, perspektívái a fejlett tőkés országokban 1945 után c. téma keretén belül: Az olasz munkásmozgalom elméleti és politikai problémái c. téma első része „Egységfrontpolitika az olasz munkásmozgalom 1933–1939"; A francia munkásmozgalom elméleti-politikai kérdései c. témában: A francia szakszervezeti mozgalom elméleti és politikai problémái a második világháború után (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – két monográfia; több tanulmány.

A fejlett tőkés országok munkásmozgalma téma keretében: A tudományos technikai forradalom és a szakszervezeti harc új feltételei és vonásai (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – tanulmánykötet.

Gazdasági integráció és a multinacionális vállalatok megjelenésének hatása a munkásmozgalomra; kispolgári álforradalmi áramlatok szerepe – anyaggyűjtés. (ELTE BTK Tudszoc. Inform. és Továbbképzési Int.)

Kereszténydemokrácia, kereszténységszocializmus Nyugat-Európában 1945 után c. témakörben: XII. Pius politikai és szociális nézeteinek alakulása 1939–1949; Az olasz kereszténydemokrácia második világháború utáni ideológiai-politikai jellemzőiről címmel két tanulmány (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék és ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – gyűjteményes kötet.

A fejlődő országok társadalmi-politikai fejlődésének lehetőségei, a nemzeti felszabadító mozgalmak a jelenkorban témakörben: Fekete-Afrika társadalmi-politikai problémái – Belga-Kongó 1959–1962 között –; Egyiptom társadalmi és politikai fejlődése 1952 után; Dél-Kelet-Ázsia függetlenné váló társadalmai (ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék és Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet) – tanulmánykötet, nagyobb tanulmányok.

Indokína legújabbkori története 1944–1964 (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia. A fejlődő országokban folyó nemzeti és társadalmi küzdelmek; a nem kapitalista fejlődés útja (MKKE Tudományos Szocializmus Tanszék) – oktatási segédanyag.

A fejlődő országok főbb ideológiai-politikai áramlatai (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) A fejlődő országok története a tőkés gyarmati rendszerben és az önállóság útján (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék)

Olaszország története 1945 után (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék).

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a proletárdiktatúra államának megteremtése (Az MTA Történettudományi Intézete rendezésében tudományos ülésszak szervezése, majd az ülésszak anyagának publikálása) – tanulmánykötet.

A szocializmus építésének fő kérdései a Szovjetunióban témakörön belül: A szocializmus építésének lehetőségei körüli viták a Szovjetunióban; A szovjet állam lenini külpolitikája; A szocializmus

építésének kérdései a Szovjetunióban a szocialista világrendszer kialakulása után, a fejlett szocializmus kérdései (JATE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmányok.

A kelet-közép-európai országok 1918 utáni illetve a felszabadulást követő nemzetiségi politikájának alakulása (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmányok.

A szovjet-kínai kapcsolatok fejlődése az 1960-as évekig (ELTE TTK Tudományos Szocializmus Tanszék) – tanulmány

Az integráció általános és sajátos vonásai, különös tekintettel a szocialista integrációra és ennek politikai vonatkozásaira (MKKE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfia.

Románia új- és legújabbkori története különös tekintettel a nemzetiségi kérdés alakulására (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

Nemzetiségi politika a Duna-medence országaiban (1919–1944) – (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Jugoszlávia 1944 utáni története és a nemzeti-nemzetiségi kérdés alakulása napjainkig (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia.

A Szovjetunió külpolitikája a Csehszlovák Köztársaság védelmében 1935–1939 (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – monográgia.

A Balkán a második világháborúban (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A forradalmi átalakulás Kelet-Európában 1945–1962 c. témakörön belül: A kommunista pártok népfront-politikájának elvi kérdései 1944–1948 között; A párt vezető szerepének érvényesülése a munkás-paraszt szövetségben 1948–1962 között Bulgária, Lengyelország és Magyarország példáján (KLTE Tudományos Szocializmus Tanszék) – monográfiák.

Az európai népi demokratikus hadseregek kialakulása és fejlődése (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – anyaggyűjtés, monográfia a következő tervperiódusban.

A haladásért és a szabadságért vívott lengyel, magyar harcok közös hagyományai (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum a Varsói Hadtörténelmi Intézettel együttműköve) – monográfia.

VI. HISTORIOGRÁFIA, ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

1. Historiográfiai munkálatok

a) az egyetemes történet köréből

A franciaországi eretnekmozgalmak historiográfiája (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) – kisebb tanulmány.

Az amerikai forradalom értékelése a közelmúlt amerikai történetírásában (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A kelet-európai országok polgári történetírásának története; a kelet-európai történetírás a magyar történelemről (MTA Történettudományi Intézete, KLTE Egyetemes Történeti Tanszék) – monográfia, illetve tanulmányok.

A Szovjetunió története (1917–1936) a szovjet történeti irodalomban (ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék) – monográfia.

A német fasiszta történetírás kérdései (ELTE Egyetemes Történeti Tanszék) – anyaggyűjtés, résztanulmányok.

A nyugatnémet polgári történetírás útja a második világháború után (1945–1970) (JATE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) – az anyaggyűjtés folytatása, lezárása, később monográfia.

b) a magyar történetírás története köréből

A MTA Történettudományi Intézete Historiográfiai Osztályának terve: a Magyar Történetírók Tára sorozat kiadása s az ezzel kapcsolatos historiográfiai munkálatok megszervezése. A terv hosszútávú munkálatokat igényel, a jelen tervperiódusban főként a Magyarország története X. kötetének (amely maga is a magyar történetírás történetéről ad majd képet) előmunkálatait elősegítő témák kutatására kerül sor. A Történetírók Tára sorozat tervezett köteteihez a következő témákból készülnek bevezető tanulmányok. A felvilágosodás történetszemlélete Magyarországon; Jezsuita történetírók; A Tudományos Gyűjtemény és a nemesi konzervatív történetfelfogás; Kemény Zsigmond és a centralisták történeti eszméi; Marczali Henrik; Fraknói Vilmos és a katolikus történetírás; Angyal Dávid; Tagányi Károly; A Huszadik Század történeti publicisztikája; Szabó Ervin.

A Magyar Történetírók Tára sorozat fentjelzett munkálataihoz kapcsolódik részben az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszéke is, amelynek historiográfiai témája: A dualizmuskori katolikus történetírás különböző csoportjai, illetve egyes kiemelkedő historikus személyiségei (Fraknói, Ipolyi) – az eredményeket tanulmányok illetve monográfia formájában teszik közzé.

A Történetírók Tára sorozat munkálatai mellett még a következő témákban várhatók eredmények: Történettudomány és történetpolitikai koncepció az ellenforradalmi rendszer időszakában (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

Kemény Zsigmond történeti esszéi (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, tanulmányok, később monográfia.

A Huszadik Század polgári radikális társadalomszemléletének kialakulása (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

A nemzetiségi kérdés felfogása a 19. század második felének magyar történetírásában és történeti publicisztikájában (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia; anyaggyűjtés, illetve a tervidőszakban tanulmány publikálása: Gründwald Béla és a szlovák kérdés 1870–1890 címmel.

A felvilágosodás eszméinek jelentkezése a magyar történetírásban (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

Ágoston Péter a történetíró és publicista (MTA Történettudományi Intézete) – monográfia.

A történeti szaktudomány intézményeinek, a szaktudomány követelményeinek megerősödése a 19. század első felében (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés, kisebb tanulmányok.

A magyar történetírás eredményei és feladatai a szocialista korszak kutatásában (MTA Történettudományi Intézete és a Magyar-Szovjet Történész Vegyesbizottság által szervezett tudományos konferencia témája – a referátumok és korreferátumok publikálása.)

2. Elméleti és módszertani munkálatok

Az MTA Történettudományi Intézete – a társtudományok intézményei kutatóinak részvételével – az alábbi történetelméleti és módszertani témákból készít tanulmányokat, vitaanyagokat:

A marxizmus klasszikusainak újabb irodalmáról és a marxizmuson belüli újabb kérdésfeltevésekről; Szaktudomány és filozófia: Történettudomány és történelmi materializmus; A történelem elméleti kérdései korunk polgári történetírásában; Irányzatok és módszerek a mai angol, amerikai és nyugatnémet történetírásban; Értékelő és magyarázó mozzanat a történetírásban; A történész jelenkorának hatása a történeti megismerés folyamatában; Az összehasonlítás szerepe a történetírásban; Modellalkotás a történeti feldolgozásban. (Társintézetek: MTA Irodalomtudományi Intézete, Szociológiai Kutató Intézete, ELTE Filozófiai Tanszékcsoport, ELTE Szociológiai Tanszék)

A történeti episztemológia köréből: A forrás valamint a történeti tény címmel (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmányok.

A szakmódszertan kérdésköréből: A gazdaság- és a társadalomtörténet elméleti és módszertani kérdései; Az ideológiatörténet módszertani problémái; A munkásmozgalomtörténet és a köztörténet viszonya; Az ipartörténet, a diplomáciatörténet és az anyagi kultúra kutatásának módszertani kérdései (MTA Történettudományi Intézete) – vitaanyagok.

Kutatás-módszertani kérdések: A kvantitatív módszerek lehetőségei és határai; Újkori forrástermelés, forráskiadás és az újkorkutatás forrásbázisának módszertani kérdései (MTA Történettudományi Intézete) – nagyobb tanulmány.

A nemzetiség fogalmának polgári és szocialista elméletei (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A nemzetiség-szociológiai kutatások módszertana (JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A politikai elmélet, a filozófia és a történettudomány kapcsolódásai és különösségei (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék) – nagyobb tanulmányok.

A nemzetközi kapcsolatok történetének elméleti és módszertani kérdései (ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék) – nagyobb tanulmány.

A párt- és munkásmozgalomtörténet-írás elméleti-módszertani kérdései – tanulmánykötet.

A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálata, amennyiben az 1728. évi adóösszeírás számítógépes feldolgozása a tervidőszakban e prestatisztikai korszak anyagából sikeres eredményekhez vezet, a feldolgozás során nyert tapasztalatokat módszertani cikkekben, esetleg kézikönyvben fogja publikálni.

VII. FORRÁSKIADVÁNYOK, BIBLIOGRÁFIÁK

Christian Franken: Disputatio inter Theologum et Philosophum de incertitudine religionis Christianae című kéziratának szövegközlése és magyar fordítása; Gellért: Deliberatio supra Hymnum trium puerorum ad Isingrinum liberalem című művének kritikai szövegkiadása magyar forrása és glosszáriuma (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék és Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszék).

Magyar őstörténeti szöveggyűjtemény – oktatási segédanyag (JATE Középkori Magyar Történeti Tanszék).

Zsigmondkori oklevéltár III. kötet 1411–1420 (Magyar Országos Levéltár).

Bécsi disputa 1588 c. polemikus irat kiadása (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék).

Magyar országgyűlési emlékek 1607–1608; 1659–1662; 1708–1715 (Magyar Országos Levéltár és MTA Történettudományi Intézete).

A dégi szabadkőműves iratok a 18. századból – több kötetben (Magyar Országos Levéltár).

Batthyány Lajos miniszterelnöki iratai 1848 (Magyar Országos Levéltár és ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék).

Diplomata antiquissima regni Hungariae (1000–1196) A legkorábbi Magyarországi oklevelek kritikai kiadása (MTA Történettudományi Intézete).

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. kötet (MTA Történettudományi Intézete).

Monumenta rusticorum anno 1514 in Hungaria insurrectorum (MTA Történettudományi Intézete) – oklevéltár.

Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter birtokainak iratai I–II. kötet (MTA Történettudományi Intézete).

Jászberényi török iratok (MTA Történettudományi Intézete).

Archivum Rákóczianum – okmánytár. 1) Rákóczi és XIV. Lajos levelezése; 2) Ráday Pál iratai III. köt.; 3) Rákóczi műveinek kritikai kiadása. Rákóczi vallomásai (MTA Történettudományi Intézete és Magyar Országos Levéltár).

Kossuth összes művei: Kossuth Lajos 1837–1848 közötti iratai (4–6 kötetre tervezve) MTA Történettudományi Intézete – anyaggyűjtés, jegyzetelés.

A magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944 (Magyar Országos Levéltár) – a tervidőszakban az I–VII. és a X. kötet megjelenését tervezik.

Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates 1867–1918 (Osztrák-magyar közös kiadás; magyar részről: Országos Levéltár, ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék és MTA Történettudományi Intézete).

Berzeviczy Gergely II. kötet mintegy 50 íves iratfüggelékkel (ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék).

Magyarország 18. századi történeti helységnévtára (Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat és ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék).

Károlyi Mihály Összes Művei I–III. kötet (MTA Történettudományi Intézete) – a további kötetek a későbbi tervperiódusban várhatók.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1935–1944 (MTA Történettudományi Intézete) a tervidőszakban a hat kötetes sorozat utolsó két kötete várható.

Az angol külügyminisztérium és Magyarország I–II. kötet (MTA Történettudományi Intézete és Párttörténeti Intézet).

Szabó Ervin levelezése I–II. kötet (MTA Történettudományi Intézete és MSzMP KB Párttörténeti Intézete).

A francia külügyminisztérium 1919–1925 közötti magyar vonatkozású iratai (MTA Történettudományi Intézete) – anyaggyűjtés.

Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába (MTA Történettudományi Intézete) – a tervidőszakban az II–IV. kötet jelenik meg új, bővített, a levéltári anyagra is kiterjedő kiadásban. Az V. kötet a következő tervperiódusban várható.

Domanovszky Sándor: József nádor iratai (1809–1813) MTA Történettudományi Intézete (Sajtó alá rendezés, bevezető tanulmány írása).

A magyar ellenforradalmi rendszer bel- és külpolitikája 1919–1944 (Magyar Országos Levéltár) – soron következő kötetek.

A Horthy-hadsereg a második világháborúban (Katonai dokumentumok). A „Szigorúan bizalmas" című kötettel kezdett sorozat keretében (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum).

A Horthy-hadsereg szerepe Jugoszlávia megszállásában (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Belgrádi Hadtörténelmi Intézet).

A Szovjet Hadsereg Magyarországot felszabadító erőinek vezetőit és a „Szovjetunió Hőse" kitüntetést Magyarországon kiérdemelt katonákat bemutató dokumentumkötet (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Szovjet Hadtörténelmi Intézet).

Az általános és középiskolai új tantervhez igazodó olvasókönyv, forrásgyűjtemény (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történelem Tanszék) – anyaggyűjtés.

A két világháború közötti magyar-szlovák munkásmozgalmi kapcsolatok (Párttörténeti Intézet).

A Sallai-Fürst per és az angol külpolitika (Párttörténeti Intézet) – forráspublikáció.

A magyar munkásmozgalom röplapjainak bibliográfiája 1894–1918 (Párttörténeti Intézet és Magyar Országos Levéltár).

A Magyar és a Szovjet Külügyi Népbiztosság közötti táviratváltások (Párttörténeti Intézet).

A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei (Országos Levéltár és Párttörténeti Intézet).

A magyar szakszervezeti mozgalom válogatott dokumentumai (Párttörténeti Intézet).

A magyar munkáspártok programjai és programszerű nyilatkozatai (Párttörténeti Intézet és Országos Levéltár).

Dokumentumok néhány fontosabb fejlődő országban működő jelentős haladó párt illetve tömegmozgalom tevékenységéből, ezen országok kommunista pártjainak harcaiból I–II. kötet (ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet).

A Délkelet-ázsiai térség fontosabb haladó politikai pártjainak történetéből. Dokumentumkiadvány (ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet).

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája 1945–1971 (Párttörténeti Intézet).

*

Főbb történettudományi kutatóhelyeink középtávú terveinek alapján készített összefoglalásunk végén röviden ismertetjük a Történettudományi Bizottság és az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának a tervekről, s e tervek alapján az adott tervperiódusban várható új történettudományi eredményekről kialakított véleményét, állásfoglalását.

A Bizottság és az Osztály mindenekelőtt megállapította, hogy a történettudományban általában kedvező előrehaladás történt a tudományos tervezésben, a kutatások tematikai irányításában, az egyes kutatóhelyek és intézmények közötti munkamegosztásban, valamint a témák elhatárolásában. A legfontosabb kutatóhelyek munkája nagyrészt OTTKT főirányhoz, az MSzMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának ajánlásaihoz és többnyire tárca-, vagy akadémiai szintű kiemelt témákhoz kapcsolódik, így az egyéni témák ötletszerűsége csökkent. Ennek következtében a tervezett kutatómunkában meghatározó helyet foglalnak el azok az irányok, szakágak, amelyeknek fejlesztését az irányító szervek leginkább szorgalmazták, vagyis a társadalomtörténet, az eszme- és ideológiatörténet, a historiográfia. Megerősödött, s a tervezésben és a témák kijelölésében is kifejezésre jut az egyetemes történeti látásmód, az összehasonlító módszer alkalmazásának igénye. Fontos és pozitív jelenség, hogy a vidéki egyetemek történelmi és tudományos szocializmus tanszékein, valamint a tanárképző főiskolákon nagy helyet elfoglaló helytörténeti kutatások túlnyomóan szintén kiemelt kutatási irányhoz csatlakoznak. (Társadalomtörténet esetében pl. ezek a kutatások igen jelentősen hozzájárulhatnak – a régió sajátosságai révén – az országos történeti kép alakításához).

A *társadalomtörténeti* kutatások terén komoly eredményeket várhatunk a parasztság történetének feltárásában és jelentős előrehaladást a középrétegek társadalomtörténetének kimunkálásában is. (Az Akadémiára érkezett tervekből még úgy tűnt, mintha a munkásosztály történetének kutatása nem kapta volna meg az őt megillető helyet. A fenti összeállítás azonban már érzékelteti az intézmények közötti munkamegosztást, látható, hogy a legjelentősebb munkásosztálytörténeti kutatások az MSzMP KB Párttörténeti Intézetében és a tudományos szocializmus tanszékeken folynak.)

Az *eszme- és ideológiatörténeti* kutató-feltáró munka erősödését több tényező mutatja: a témák számának növekedése; az, hogy a kutatások egy része nemzetközi problémákhoz, illetve nemzetközi kutatási programhoz csatlakozik; az, hogy tekintélyes számban szerepelnek közöttük a felszabadulás utáni korszak kérdései. A Magyarország története IX. kötete ez utóbbi terület művelését mindenképpen előtérbe állítja.

Jól érzékelhető a tervekben, hogy most formálódik a *művelődéstörténet, a historiográfia* kutatási bázisa (ld. a TTI újonnan felállított osztályát, amelynek feladata a Magyarország története c. szintézis 10. kötetének előkészítése és részben megírása). A historiográfiai kutatások az ELTE-n, a JATE-n, a KLTE-n is folynak, de sokkal kevésbé igazodva egy határozott kutatási-tematikai rendező elvhez. Már korábban, a gazdaságtörténet vonatkozásában bebizonyosodott, hogy egy-egy szakág fellendülésének döntő feltétele a kutatási bázis megteremtése, ahogyan az az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékén történt. E tanszék nemcsak a magyar gazdaságtörténet, hanem az összehasonlító kutatások központi műhelyévé is vált.

A *magyar történelem* egyes korszakai nagy egészükben arányosan szerepelnek a kutatási tervekben.

A *középkori magyar történet* terén is elsősorban a társadalom-, a gazdaság-, az ideológiatörténet és a historiográfia került előtérbe. A középkorra vonatkozó helytörténeti kutatásoknak egyes esetekben országos, köztörténeti súlyuk van, és részben már korábban is ilyen eredményeket hoztak (pl. KLTE: Debrecen, a hajdúság története, a tanya-kérdés). A debreceni egyetem mellett ilyen jellegű kezdeményezés indult a JATE-n is. Fontosnak tartjuk, hogy a magyar történeti kérdések vizsgálatánál is erős a törekvés a nemzetközi kitekintésre, a komparatisztika biztató jelei láthatók. Figyelmeztető jelenség, hogy a vidéki tanárképző főiskolák egyáltalán nem vesznek részt – helytörténeti témák révén sem – a 18. századig terjedő történeti kérdések kimunkálásában.

Az állásfoglalás felhívja a figyelmet arra, hogy a feudális kori kutatások megoszlása kissé egyenetlen: a témák túlnyomórészt a feudalizmus korai ill. bomló szakaszára koncentrálódnak, míg a közbülső századok történetének feltárása a tervek szerint csak néhány helyen folyamatos.

Az *új- és legújabbkor* valamint a *munkásmozgalom története* (figyelembe véve a Társadalomtudományi Intézet és a Politikai Főiskola itt nem ismertetett tevékenységét) megfelelő helyet foglal el a tervekben. A legújabbkor vonatkozásában is az a legjelentősebb előrehaladás, hogy gyarapodott a társadalom- és az eszmetörténeti témák száma. (A TTI-ben egy-egy kis munkacsoport jött létre ezek művelésére). Bizonyos, hogy a helytörténeti kutatások e történeti korszakot figyelemre méltó részletekkel, a regionális sajátosságok feltárásával egészíthetik ki. Ennek azonban egyik feltétele az, hogy a budapesti egyetemhez vagy intézethez kapcsolva egészen konkrét és meghatározott feladatot kapjanak a helytörténet művelői.

A legújabb koron belül a tervek bizonyos előrelépést mutatnak a felszabadulás utáni korszak feldolgozásában is. Egészében azonban a fejlődés üteme elmarad a szükségestől és a többi szocialista országban folyó kutatások volumenétől is.

Sajátos helyzetet tükröz az a tény, hogy a kiemelt kutatási témák és főirányok között *egyetemes történeti* téma nem szerepel. (Ez kihat az egyetemes történeti kutatások középtávú terveire is.) A magyar történeti kutatások tekintélyes része ugyan tervszerűen is szélesebb, legalábbis kelet-közép-európai kitekintésre törekszik. Ez azonban nem helyettesítheti a valóban egyetemes történeti kutatásokat, amelyeknek megerősítésére több szempontból is égető szükség lenne: egyetemes történeti kutatások nélkül a magyar történetnek még európai elhelyezése sem lehetséges: nemzetközileg, a szocialista országokban dinamikusan növekszik az egyetemes történet iránti érdeklődés (pl. NDK); el kell kerülnünk a tudományos elszigetelődés veszélyét.

Az egyetemes történeti kutatások jelenleg igen kedvezőtlen körülmények között, szétforgácsoltan leginkább az egyetemi tanszékeken folynak. (Elegendő hivatkozni a KLTE egyetlen egyetemes történeti tanszékére, amely 4–5 fős gárdával 476-tól napjainkig oktatja az egyetemes történetet, kutatómunkát végez, részt vesz egyéb egyetemi feladatok megoldásában.)

A tervek alapján mégis eredmények várhatók mindenekelőtt a gazdaságtörténeti, a nemzetközi munkásmozgalom-történeti és a Kelet-Európa történeti kutatások terén.

Ilyen körülmények között szükségesnek látszik az egyetemes történeti témák kiválasztásának racionálisabbá tétele: a témaválasztást a szükségletek, a reális lehetőségek s az határozza meg, hogy megvannak-e megalapozásának tudományos feltételei. E szempontból aggályosnak látszik a tudományos szocializmus tanszékek témáinak tekinté-

lyes része (köztük olyanok, mint a fejlődő országok társadalomtörténete), de egyes egyetemes történeti tanszékek bizonyos témái is (pl. JATE: a Karib-tengeri ültetvényes gazdálkodás a 19. században).

Méginkább aktuális az egyetemes történeti kutatások tematikai irányításának erősítése, szellemi és anyagi erőforrásainak ésszerű összefogása. Ennek eredményességét a kiemelt kutatási témák és irányok vonatkozásában a tervek egyértelműen bizonyítják. (A Történettudományi Bizottság egyébként a tervperiódusban napirendre tűzi az egyetemes történeti kutatások helyzetével összefüggő kérdések megvitatását.)

Amikor a Bizottság és az Osztály a fentiekben ismertetett állásfoglalását kialakította, hangsúlyozta azt is, hogy az 1976–1980. évi periódusra vonatkozóan a történettudomány *egészéről* nem alkothatott teljes képet: fontos kutatóintézetek, valamint a tudományos és közművelődési szerepük miatt jelentős levéltárak, múezumok tervei – mint bevezetőnkben már említettük – nem kerültek az Akadémia testületi szervei elé. Ez nagy mértékben nehezíti a korai magyar történet, a feudalizmuskori kutatások, a legújabb kori (munkásmozgalomtörténeti) tervek mérlegelését. Igen fontos lenne, hogy – a korábbi évek gyakorlatának megfelelően – a Kulturális Minisztérium a főhatósága alá tartozó levéltárak, múzeumok stb. tudományos tevékenységét ez úton ismét bekapcsolja a tudományterület egészének szervesebb egységébe. Nyilvánvalóan nem okoz nehézséget az sem, hogy az MTA tájékozódjék az egyéb intézmények fő kutatási irányairól is.

A rendelkezésre álló tervek ismeretében is fontosnak látszik a hatékonyabb koordinálás biztosítása akár oly módon is, hogy az egyes főhatóságok közötti együttműködés érdemben járuljon hozzá a kutatási tervek egyeztetéséhez. Ezt az igényt mindenekelőtt az indokolja, hogy a kutatások túlnyomó részét valóban a kiemelt témák, kutatási irányok határozzák meg, hogy az egyes intézmények terve valóban ezekhez igazodjék. Ma ugyanis igen sok esetben nem látható világosan, hogy egy-egy kutatóhely terve a nagy egészhez milyen részlettel járul hozzá. A témáknak sok esetben bizonytalan, általános megfogalmazása, a tervek nem kellő koordinálása, a pontosítás elmaradása, vagy egyéb hiányosságok kedvezőtlenül befolyásolhatják a kutatási főirányokban várt eredményeket.

A tervek általános értékelése után a Történettudományi Bizottság néhány konkrét észrevételt is tett, s néhány javaslatot is kidolgozott. Az osztályülés határozatában elfogadta ezen észrevételeket.

A középtávú kutatási tervek minden gazdagságuk ellenére néhány, alapvetően fontos kérdést teljesen vagy jórészt mellőznek:

sem az egyetemi tanszékek, sem a tanárképző főiskolák nagy többségének terveiben nem szerepelnek kellő súllyal a közoktatási reform feladataiból fakadó kérdések;

a történettudomány eredményeinek népszerűsítése ill. a tudatformálás feladata súlyánál fogva igényt tarthatna arra, hogy a tervek kellő mértékben tartalmazzák az ezzel kapcsolatos főbb tennivalókat, azok irányát;

az általános tudományfejlődés követelményeihez mérten, a tudományág előtt álló feladatok ismeretében igen szerény módon szerepelnek a tervekben interdiszciplináris témák, noha ezek fontossága nyilvánvaló;

a TTI kivételével a különböző kutatóhelyek nem tervezik feladataik sorában a nemzetközi kötelezettségeket, konferenciákat, noha ezek igen jelentős elfoglaltsággal, tudományos feladattal járnak. E mellett megfontolást kíván az is, mennyiben állnak összhangban általában az egyes intézmények tényleges kutatási terveivel a nemzetközi

kötelezettségek, nem vezetnek-e arra, hogy ezek révén ötletszerűen épülnek témák az egyes intézményekre (pl. tudományos szocializmus tanszékek). Végül mérlegelést kíván: a mindinkább növekvő számú nemzetközi konferenciák stb. által felemésztett energiák, arányban állanak-e azok tudományos eredményességével, hasznával.

A jelen tervperiódusban hatékony lépések szükségesek a tematikailag helyes és igen jelentős forráspublikációk munkálatainak meggyorsítására. El kellene érni, hogy az MTA támogatásával az előző tervperiódus/ok/ból áthúzódó forráskiadási munkálatok 1980-ra lezáruljanak, mert a tervekből kitűnőleg az elhúzódásnak nincs kellő indoka. Kívánatos az új forráskiadványok tematikai egyeztetése is (Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek – Az ellenforradalmi rendszer bel- és külpolitikája).

A középtávú tervek alapján reálisan kalkulálható lenne, mi az a termés, amellyel könyvkiadási szempontból számolhatunk. A kiadói tevékenységet ennek felmérése és az Akadémiai Kiadóval való számbavétele, egyéb kiadóknak adandó jelzések bizonyára segítenék. Ez talán kedvezően befolyásolná a jelenleg igen hosszú átfutási időket is.

Összeállította: *Stier Miklós*

MAGYAR–SZOVJET TÖRTÉNÉSZ-TANÁCSKOZÁS SZIBÉRIÁBAN ÉS A TÁVOL-KELETEN

A magyar–szovjet történész vegyesbizottság 9. tudományos konferenciájára a Szovjetunió távoli vidékén, Szibériában és a Távol-Keleten került sor, 1976. szeptember 4–16. között.

Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA alelnöke, a magyar–szovjet történész vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, vezette azt a történész-küldöttséget, amely három központi tudományos kutató intézmény képviseletében vett részt a több-napos és igen érdekes tanácskozáson. Az MSzMP KB Párttörténeti Intézete részéről *Vass Henrik,* az Intézet igazgatója, az MSzMP KB tagja, valamint *Zsilák András* igazgatóhelyettes és *Milei György* tudományos munkatárs volt tagja a küldöttségnek. A Hadtörténeti Intézetet *Liptai Ervin* ezredes, az Intézet parancsnoka, valamint *Józsa Antal* őrnagy, az Intézet tudományos munkatársa képviselte. Az MTA Történettudományi Intézete *Mucsi Ferenc* igazgatóhelyettest kérte fel a konferencián való részvételre. A küldöttségben részt vett *Rottler Ferenc,* az MSzMP KB Tudományos-kulturális és Közoktatási osztályának munkatársa, a budapesti ELTE docense. Tagja volt a magyar küldöttségnek *Mayer Mária,* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, a magyar–szovjet történész vegyesbizottság magyar tagozatának a titkára.

A tanácskozáson résztvevő küldöttséget *A. P. Okladnyikov* akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Részlege mellett működő novoszibirszki Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézet igazgatója, a régészeti felfedezéseiről világszerte ismert tudós, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, a magyar–szovjet történész vegyesbizottság szovjet tagozatának elnöke vezette. A szovjet küldöttség tagja volt *V. V. Alekszejev,* a novoszibirszki Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézet igazgatóhelyettese, *V. A. Lamin* és *A. K. Konopackij,* az Intézet munkatársai, továbbá a magyar vonatkozású történeti kutatások centrumát képező moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet részéről *T. M. Iszlamov* és *A. I. Puskas* a történettudományok doktorai, mindketten a magyar–szovjet történész vegyesbizottság szovjet tagozatának az alelnökei, valamint *N. N. Azovcev,* a történettudományok doktora és *V. J. Fomin* ezredes, a moszkvai Hadtörténeti Intézet osztályvezetője. A szovjet delegációt elkísérte útjára a vegyesbizottság szovjet tagozatának titkára, *V. P. Susarin.*

A tudományos tanácskozás témája: „A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért folytatott küzdelemben Szibériában és a Távol-Keleten, 1917–1922 között" volt. Az elhangzott számos referátum és hozzászólás azonban messze túlment a címben jelzett témán, amennyiben sok szó esett a Magyarországra hazatért internacionalisták szerepéről a Magyar Tanácsköztársaság megva-

lósításáért folytatott harcokban, a magyar–szovjet kapcsolatokról a két világháború közötti periódusban, úgyszintén az orosz hadifoglyok szerepéről és tevékenységéről Magyarországon 1918–1919 folyamán, valamint a felsorolt témák által felvetett számos elvi-elméleti jellegű kérdésről, az elmúlt évtizedek vonatkozó historiográfiájáról.

A tematika gazdagsága annak a sokrétű kutató munkának és elvi-elméleti jellegű tevékenységnek az eredménye, amelyet az elmúlt évtizedek során mind a szovjet, mind a magyar történészek kifejtettek. Természetes jelenség, hogy az összeülő magyar–szovjet tanácskozás egyik célja éppen az eddig elért eredmények összegezése, egyeztetése volt, ugyanakkor azonban a résztvevők igen nagy figyelmet szenteltek az eljövendő feladatok felvázolásának, a megoldandó problémák meghatározásának, az ún. „tudományos erőegyesítés" megvalósításának.

A konferencián elhangzott előadások és hozzászólások gazdag tematikáját egységes egésszé kovácsolta a hazafiság és a nemzetköziség összefonódásának alapgondolata, amely megmutatkozott a Magyar Tanácsköztársaság idején folytatott küzdelmekben, a szovjet hatalom győzelméért vívott harcokban Szovjet-Oroszországban és az azóta eltelt évtizedek történetében.

Pach Zsigmond Pál akadémikus nagy érdeklődést keltett előadásában éppen ezt a fő jellemzőt emelte ki, midőn a magyar történettudomány állásfoglalását vizsgálta a hazafiság és a nemzetköziség kérdésében. „A magyar történészeket foglalkoztató eszmei-szakmai kérdések között a hazafiság és nemzetköziség kérdése kétségtelenül a figyelem előterében áll, – mondotta. – Bizonysága ennek az a vita is, amely a téma körül több mint másfél évtizede megújuló hullámokban folyik történetírásunkban, társadalomtudományunkban."

Előadása bevezető részében érzékeltette azt a két nemzet-elképzelést, amelyek közül az egyik csak a 16–17. századi értelmiségiek, prédikátorok, iskolamesterek, deákok felfogásában kezdett a magyarországi latin források „nemesi nemzete", az „urak hazája" helyett nemzeti közösséget jelenteni, míg a másik a jobbágyok tudatában bontakozott és összefonódott saját munka- és létfeltételeik védelmével, hitük védelmével az idegen támadók ellen.

„Ha már a kései feudális korszak hazafias-nemzeti ideológiáját sem lehet egységesnek tekinteni, – mondotta előadásában Pach Zsigmond Pál –, akkor később a feudalizmus bomlása, a polgári átalakulás időszakában még inkább fel kell figyelnünk a nemzeti öntudatra ébredés különböző áramlataira: főképp a tőkésedő-nagybirtokosi, a liberális-nemesi és demokratikus-népi tendenciákra. Ideológiai különbségeik főként éppen abban nyilvánultak meg: milyen módon és milyen mértékben akarták vagy voltak hajlandók a nemzet fogalmát „kitágítani", a nem-nemeseket bebocsátani a haza, „az alkotmány sáncai közé . . . "

„. . . Ám bármily különbözőek voltak is a nemzet-felfogásnak ezek a típusai, az 1848-as forradalom előtt nem a köztük levő különbség volt az alapvető, hanem a hasonlóság. A közösségi tudat mindhárom változata *haladó* jellegű volt, mert – így vagy amúgy – mindhárom a társadalmi haladás általános értékeit tükrözte . . . Ilyenképpen az 1848–1849-i polgári forradalomig még nem szakadt el egymástól a nacionalizmus és a hazafiság, hanem sok tekintetben együtthaladt, egybekapcsolódott" – fejtette ki.

Előadása további részében Pach Zsigmond Pál bemutatta, hogy az 1867. évi kiegyezés után a nemzetfelfogás különböző irányai közti összekötő kapcsok miként pattantak szét, miként váltak egyre inkább alapvetőbbé a köztük levő ellentétek, a magyar vezető rétegek miként váltak „a nemzet érdekére" hivatkozva a nacionalizmus szolgálóivá. „A polgári forradalom magyarországi korszakának lezárultával *fordulat* következett be, tehát a nacionalizmus történelmi pályája elvesztette korábbi haladó szerepét és reakcióba fordult."

„E választóvonal előtt – egészében véve – a nemzeti gondolat haladó történelmi hagyományai sorolnak: mai hazafiságunknak – így vagy amúgy – eszmei előzményei."

„E választóvonal *után* egyre szélesebb és mélyebb szakadék tátong a nacionalizmus negatív történelmi hagyatéka és a hazafiság demokratikus öröksége között . . . Ám a reakciós nacionalizmus ellenében tovább élt és gazdagodott a demokratikus hazafiság öröksége is" – mondotta az előadó..

Újabbkori történetünknek haladó vonulatát mindenekelőtt éppen az a tény jelzi, hogy a magyar nép két szerfölött kiélezett történelmi időszakban, 1848–49-ben és 1918–19-ben a nemzetközi forradalmi mozgalmak első vonalába, a nemzetközi haladás élvonalába lendült. 1848-ban a forradalmi hullámot Párizsból, nyugatról kelet felé közvetítette nemzetünk, 1918–19-ben a forradalmi hullámot Pétervárról, keletről nyugat felé közvetítette népünk, munkásosztályunk, hogy folytatva továbbfejlessze 1848 félbemaradt polgári forradalmát, majd az orosz nép után elsőként tegyen kísérletet a kapitalizmussal szemben az új, szocialista rend megteremtésére. Nem kevésbé fontos tény, – folytatta Pach Zsigmond Pál –, hogy a társadalmi haladás gondolata mindkét időszakban összefonódott a nemzeti ideológia progresszív irányzatával. A forradalom eszméje egyesült 1848–49-ben a nemzeti függetlenség gondolatával. Mint ahogy 1918 is a demokratikus forradalommal hozta létre az önálló Magyarországot, és az 1919. évi Tanácsköztársaság vörös-katonái a proletárforradalom vívmányainak védelmével vették fel a harcot az imperialista intervencióval szemben. És mint ahogyan a magyar internacionalisták 1917 és 1922 között Szibériában és Távol-Keleten is annak a szovjet hatalomnak a győzelméért küzdöttek, amely majd vagy egy negyedszázad múlva, 1944–45-ben meghozta a magyar népnek is a nemzeti felszabadulást.

Így vált a demokratikus hazafiság gazdagodó öröksége egyik közvetlen előzményévé az új és magasabb rendű folytatásának: egyik eszmei forrásává a szocialista hazafiságnak.

A szocialista hazafiság immár a munkásosztály létfeltételeiből sarjadt, amely képessé teszi, hogy minden addiginál magasabb rendű haza-eszmét küzdjön ki maga számára – persze egyáltalán nem könnyen és gyorsan, hanem kínnal, keservesen, esetleg kerülőutakon át: a proletárhaza eszméjét, egy olyan nemzetfogalmat, amely elválaszthatatlanul összeforr a *nemzetköziség fogalmával* – hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál akadémikus.

Előadása további részében Pach Zsigmond Pál a nacionalizmus problémáját érintette; konkrétan azt a kérdést, hogyan viszonyul a magyar történetírás a Magyarország egykori területén élt nem magyar népekhez, hogyan viszonyul szomszédainkhoz. Röviden vázolta Magyarország soknemzetiségű jellegét, amely – kezdve az államalapítás idejétől egészen a 20. századig – történetének fontos jellemzője volt. Részletesebben szólt arról a korszakról, amikor – a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve – a feudalizmus mélyreható válságba került s a kapitalista viszonyok fejlődése felszínre hozta, majd egyre inkább

kiélezte a nemzeti kérdést a Duna-tájon. „Ez volt az a korszak, amikor – . . . a kapitalizálódó magyar nemesi osztály különböző rétegei-csoportjai a polgári átalakulás különböző koncepcióit, a polgári nacionalizmusnak egymástól eltérő eszmei változatait fejlesztették ki – mondotta. Ám ami a Magyarországon élő nem magyar népeket illeti, a vezető rétegek és csoportok szinte teljes egyetértést tanúsítottak; nevezetesen abban a törekvésükben, hogy megőrizzék a soknemzetiségű Magyarország területi integritását, fenntartsák a magyar nemzeti hegemóniát az ország nem magyar lakossága felett."

A polgári forradalom korszakának lezárulta után azonban – fejtette ki Pach Zsigmond Pál – „az egységes magyar politikai nemzet" elvére hivatkozva az uralkodó osztályok politikusai és ideológusai a nemzetiségi kérdésben szembefordultak az ország nem magyar népeinek önrendelkezési törekvéseivel, majd 1920-tól a „történelmi Magyarország integritásának" visszaállítása került a céltudatos propaganda középpontjába.

„Régi szemléleti beidegzettségeket, besulykolt előítéleteket, megszokott érzelmi mechanizmusokat kellett tehát leküzdenünk a felszabadulás után történetírásunkban, társadalmunk tudatának formálásában" – hangsúlyozta.

„Nem volt könnyű dolog bejárni az elfogultságok leküzdésének útját. Nem könnyű dolog ma sem: állhatatosságot és következetességet kíván. De végig kell menni rajta. Azért is, mert ez és csakis ez ad politikai, tudományos és morális alapot ahhoz, hogy a nacionalizmus *minden* tendenciája ellen fellépjünk: *bárhonnan,* bármilyen irányból jön, bárhol és bármilyen formában jelentkezik is.

Hiszen nem áltathatjuk magunkat. A nacionalizmus maradványainak vagy éppen felelevenedésének veszélye napjainkban nemcsak – sőt nem is elsősorban – a magyar történettudomány problémája, hanem más országok, egyes szomszéd országok történetírásának problémája is. Más országoké, ahol régi szemléleti beidegzettségek nem kevésbé hatnak, sőt esetenként – helyenként új beidegzésektől, új gyakorlástól élénkülnek. Vitafellépéseinket éppen ezért nem korlátozhatjuk saját történetírásunkra, hanem immár kiterjeszthetjük – ki kell terjesztenünk – a nacionalizmus olyan megnyilvánulásaira is, amelyek *másutt,* egyes szomszédaink történetírásában jelentkeznek" – mondotta. Az előadó részletesen szólt a „kór" gyógymódjairól is. „A magokat a magyarok és nem magyarok ama legjobbjai vetették el, akik 1848–49-ben, minden akadályon át összefogásra tettek kísérletet. Akik 1918–19-ben s a következő években együttéreztek, együtt küzdöttek a Duna völgyében, csakúgy, mint Szibériában és a Távol-Keleten. A magokat azok a magyar, szlovák, kárpátaljai ukrán, román, szerb és más kommunisták, hazafiak vetették el, akik együttműködtek, egy fronton harcoltak az ellenforradalom, a fasizmus, a háború ellen – a Szovjetunió mellett, a Vörös Hadsereg oldalán" – mondotta.

„A magyar történelem századai folyamán nemegyszer felmerült a nagy kérdés – fejtette ki végezetül Pach Zsigmond Pál – legjobbjaink vetették fel –, nemegyszer felmerült a nemzet sorskérdése: mi tartja meg, mi tartja össze, mi tartja fenn a magyar népet?

Ma erre a kérdésre világos választ tudunk adni. Az tartja meg, az biztosítja és gyarapítja népünket, hogy őrzi és ápolja minden forradalmi és haladó hagyományát; hogy a fejlett szocialista társadalom építésén munkálkodik és a szocialista nemzetté válás útján halad előre; hogy részese a Szovjetunió, a szocialista országok internacionalista együttműködésének, részese a szocialista világrendszernek" – mondotta. A nacionalizmus és a szomszéd népekhez való viszony kérdés-komplexumával Pach Zsigmond Pál akadémikus

üdvözlő beszéde más vonatkozásában foglalkozott. Itt – minthogy a beszéd a konferencia-sorozat megnyitásakor, a Szovjetunió legtávolabbi vidékén, Kínához igen közel hangzott el, – a maoista nagyhatalmi, soviniszta politikáról szólt, valamint ennek megnyilatkozásáról, a maoista kínai történetírás és történetfilozófia területén.

Előadása befejező részében szólt a nyugati, konzervatív, reakciós történetírás különböző irányzatairól, amelyek célja a közép-, és dél-kelet-európai népek alakuló egységének a megbontása, s amelyhez eszközül hol „a szupranacionális európai integráció", hol „a nemzeti sajátosságok" eszményítése szolgál.

Vass Henrik, az MSzMP KB tagja „A szovjet–magyar internacionalista kapcsolatok történetének néhány elméleti kérdéséről" c. előadásában úgyszintén a hazafiság és a nemzetköziség kérdésének, a nacionalizmus bírálatának szentelte a fő figyelmet. Mint Pach Zsigmond Pál, úgy Vass Henrik is kitért a polgári történetírás bírálatára az adott témakörben, részletesen kifejtette a társadalmi haladás és a forradalmi haladó eszmék által áthatott nemzetközi összefogás problematikáját, majd adatokban gazdag referátumában ismertette – a századforduló orosz–magyar kapcsolataitól, az 1905–1907. évi oroszországi forradalom magyarországi hatásától kezdve – a lenini eszmék szerepét a magyar hadifoglyok forradalmasodásában Szovjet-Oroszországban, az onnan hazatért internacionalisták tevékenységének jellegét és jelentőségét a magyar történelemben, kitérve egyben a két világháború közötti magyar–szovjet kapcsolatok általános ismertetésére is.

„A szovjet–magyar internacionalista kapcsolatoknak mélyek a gyökerei, legújabbkori és jelenkori történelmi fejlődésünk minden fázisában konkrét tényekben és sokoldalúan mutatkoztak meg eme kapcsolatok, és joggal mondhatjuk, hogy ezek népeink és az egyetemes haladás ügyét egyaránt jól szolgálták – mondotta. – A gazdag történeti anyagból ki kell emelni az 1917–19-es forradalmak időszakát, amelyben orosz és magyar internacionalisták együttesen küzdöttek a fiatal szovjet hatalomra törő intervenció ellen, az első győztes szocialista haza védelméért; amikor együtt harcoltak a Nagy Október nyomán megszülető magyar proletárforradalom győzelméért; együtt ontották vérüket a Nagy Október példáját elsőnek követő Magyarországi Tanácsköztársaság megteremtéséért a belső reakcióval és a rátörő imperialista túlerővel szemben. Megkülönböztetett hely illeti meg a népeink közötti internacionalista kapcsolatok áttekintésében a fasizmus szétzúzásának, majd a népi demokratikus forradalomnak és a szocialista építésnek az időszakát, amikor a Szovjetunió mindenoldalú és történelmi jelentőségű segítségével indult el népünk – immár visszafordíthatatlanul – a fejlett szocialista társadalom építésének útján.

A magyar–szovjet kapcsolatok történetét vizsgálva, egy világrésznyi területű nagyhatalom és egy kis szomszédos ország viszonyáról, egy nagy nép és egy kis nép kapcsolatairól, a világ legnagyobb kommunista pártja és egy – különösen történelmének súlyos negyedszázadában – csekély taglétszámú kommunista párt együttműködéséről van szó – mondotta. – Az imperialista propaganda azt hirdeti, – folytatta előadásában Vass Henrik, – hogy a nemzeti öntudattal összeférhetetlen más ország példájának követése, más népek tapasztalatainak átvétele, a tanulás más nemzetek nagy tetteiből. Igaz, a történelem a maga teljességében nem ismétlődik, mivel még az egymáshoz hasonló események, jelenségek is mindig változott körülmények között folynak le. A történelem azonban a példák sokaságával tanúsítja, hogy egyik nép történelmi tapasztalatait a másik nép sikerrel felhasználhatja saját előrehaladásának meggyorsítására: ez az emberiség

fejlődésének egyik általános törvénye. Azt, hogy egy nép a másiktól tanulva meggyorsítja saját fejlődését, sokan felismerték a marxizmus előtti gondolkodók és politikai vezetők közül is. Nem kell messze menni a példákért, – mondotta Vass Henrik. – Ki nem tudná, hogy Oroszország polgári fejlődésének elindítója, I. Péter cár mi mindent megtett, hogy a fejlettebb nyugat-európai módszereket orosz földön meghonosítsa? Vagy ki tagadhatná, hogy a nagy francia forradalom eszméi a 18. század végén és végig az egész 19. században milyen termékenyítő, átalakító hatást gyakoroltak valamennyi európai ország, sőt, távoli földrészek társadalmára? S hogyan gyűrűztek ezek a hatások *nemzeti elemekkel* gazdagodva országról-országra, hogy példának csak a magyar jakobinusokat, az orosz dekabristákat, majd az 1848–49-es európai forradalmakat, s közöttük a magyar polgári forradalmat és szabadságharcot említsem.

Ismeretes, – folytatta Vass Henrik előadásában – hogy Lenin – a történelmi helyzet különbözősége ellenére – milyen nagy jelentőséget tulajdonított a proletárforradalom és a proletárdiktatúra első kísérletének, a Párizsi Kommün tapasztalatának. Ismeretes az is, hogy Lenin éppen a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat megelőző években, amikor elemezte, hogy Oroszország munkásosztályának miért sikerült kiállnia minden megpróbáltatást az 1905–1907. évi forradalom veresége után és hatékonyan felkészülnie az új forradalomra, egyben azt is hangsúlyozta, hogy a Bolsevik Párt kezdettől fogva az egész világ munkásai forradalmi harcának tapasztalataira is támaszkodott. Hasonlóképpen az oroszországi forradalmi harc is állandó befolyással volt – és hozzátehetjük, hogy befolyással van ma is, – a világ forradalmi folyamatára, saját tapasztalataival és hagyományaival gazdagította és állandóan gazdagítja azt."

„A haladó és forradalmi eszmék országhatárokat nem ismerő, feltartóztathatatlan áramlása: *történelmi tény,* – emelte ki előadásában Vass Henrik. – Nem azonosítható a 'forradalom exportjáról' szóló újból és újból feleleventett polgári propagandaszólammal. Viszont a történelmi tények sokasága bizonyítja, hogy a nemzetközi burzsoázia, mindannyiszor az ellenforradalom exportjához folyamodott (és folyamodik), valahányszor a kapitalizmus létét veszélyeztető eseményre, történelmi fordulatra került (vagy kerül) sor... A haladó eszmék... utat törnek maguknak, s a régiek, az elavultak fokozatosan elvesztik befolyásukat. *Ez a történelmi fejlődés objektív törvénye.*

A szocialista forradalom folyamatában ez a két alapvető sajátosság érvényesül: egyfelől a forradalmi eszmék és tapasztalatok megállíthatatlan terjedése, másfelől pedig a forradalomnak saját talajon – külső beavatkozás nélkül történő – megérlelődése és lefolyása – mondotta. Ezzel függ össze a nemzeti és a nemzetközi érdekek törvényszerű összekapcsolódása a szocialista forradalomban és a létrejövő szocialista rendszer egész gyakorlatában."

Előadása további részében Vass Henrik részletesen foglalkozott a nemzeti függetlenség és az internacionalizmus kapcsolatával napjainkban, a nacionalista nézetek gyökereivel hazánkban, a Szovjetunióhoz való viszony kérdésével, azzal a folyamattal, amelynek eredménye a proletár nemzetköziség átalakulása szocialista nemzetköziséggé.

„Az internacionalizmus komplex problémaköre napjainkban a nemzetközi ideológiai konfrontáció eddig nem tapasztalt hevességű pergőtüzébe került, – mondotta Vass Henrik. – Az antikommunista propaganda – mint az imperialista törekvések legfőbb ideológiai-politikai segédeszköze – felismerte, hogy ez a frontszakasz döntő jelentőségű abban a történelmi küzdelemben, amely világméretekben folyik a régi és az új között, az

elnyomás és kizsákmányolás rendszere és a tömegek felemelkedésének új társadalma között. Felismerte, hogy ha sikerül éket vernie a kommunista pártok közé, ha sikerül megbontania a szocialista tábor országainak internacionalista szolidaritását, ha sikerül lelassítania a dolgozók nemzetközi egységének kibontakozását: súlyos csapást mérhet a haladás, a szocializmus folyamatára" – mondotta.

A konferencia e fő, átfogó, s napjaink tevékenységét is meghatározó gondolatát emelte ki A. P. Okladnyikov akadémikus is, midőn a tudományos tanácskozás megnyitása alkalmából Irkutszkban a következőket mondotta: „Irkutszkot nem véletlenül választottuk a tanácskozások egyik színhelyéül. Itt a legvilágosabban és a legdrámaibb formában jelentkezett az internacionalisták küzdelme a szibériai szovjet hatalomért. Itt minden a közös, hősies harcokra emlékeztet."

„Nos – folytatta Vass Henrik –, a marxizmus-leninizmus tudományával, a nemzeti és nemzetközi méretű osztályharc tapasztalataival felfegyverzett kommunista pártok, mint a tömegek küzdelmeinek elsővonalbeli osztagai, elfogadják a kihívást. Nemcsak megvédik az internacionalista szolidaritás, a proletár internacionalizmus és a szocialista internacionalizmus nemes eszméit, hanem a világ elé tárják azok megvalósításának minden történelmi próbát kiállt nagyszerű hagyományait és tapasztalatait. Harcolnak az internacionalizmus mind magasabb színvonalú megvalósítása érdekében, a bomlasztó aknamunka ellen, az egység megbontói ellen, a szűklátókörű soviniszta önzés ellen, a nacionalista széthúzás ellen, a történelmi tapasztalatok jelentőségének jobb- és baloldali eltorzítói ellen, mindazok ellen, akik tagadják a történelmi tapasztalatok elméleti és gyakorlati jelentőségét", – hangsúlyozta. „Ugy vélem, – mondotta a konferenciáról Vass Henrik, – hogy a hasonló véleménycsere *nemcsak a két ország tudósainak válik hasznára, hanem a maga módján hozzájárul az internacionalista tradíciók és kapcsolatok erősítéséhez is.*"

Rottler Ferenc, az MSzMP KB Tudományos-kulturális és Közoktatási Osztályának munkatársa, úgyszintén elvi-elméleti összegező referátumában 1918-tól, a Kommunisták Magyarországi Pártjának a megalakulásától kezdve ismertette az internacionalista és a patriotista eszmék összefonódásának jelentőségét a magyar történelemben; részletesen szólt az 1945 utáni korszakról, amikor a magyar népnek újból kellett ismerkednie az internacionalizmus eszméjével; behatóan elemezte azokat az okokat, amelyek miatt a kommunista párt nem tudta teljesen visszaszorítani a magyar közgondolkodásból az ellenforradalmi korszak 25 éve alatt betáplált nacionalizmust.

Kitért a revizionisták marxista terminológiába burkolt „nemzeti kommunizmus"-elméletére, a nemzeti sajátosságok túlhangsúlyozására, a Szovjetunió ill. a szomszéd testvérnépek iránti negatív állásfoglalás mozzanataira, ezek okaira, az 1956. évi ellenforradalom összetevő elemeire, valamint a káros jelenségek ellen indított eszmei offenzíva sikeres megvívásának külső és belső előfeltételeire.

Előadása további részében az internacionalizmus helyes értelmezésével foglalkozott, részletesen ismertetve a Magyar Szocialista Munkáspárt állásfoglalásait e tekintetben. „A 70-es években a Magyar Szocialista Munkáspárt számára – figyelembevéve a szocialista építés során előttünk álló feladatokat – meghatározó jelentősége volt annak, hogy mennyire sikerül közgondolkodásunkban, népünk tudatában a szocialista patriotizmus és a proletár internacionalizmus összetartozásának gondolatát meggyökereztetni" – mondotta. – „A következetes ideológiai munka nyomán egyre többen ismerik fel, hogy e két fogalom nem választható el egymástól, mert mindkettő ugyanannak a dolognak, a

szocializmus iránti elkötelezettségnek két oldala. Egyre kevesebben vannak olyanok, akik a nemzeti zászlóval léptek fel a nemzetközi munkásmozgalom, a világforradalom vörös színe ellen, s ugyancsak kevesen vannak, akik ennek ellenkezőjeként a nemzetközi munkásmogalom vörös lobogójával tiltakoznak a piros-fehér-zöld nemzeti színek ellen" – hangsúlyozta.

Az MSzMP 1974. évi, s a szocialista patriotizmus időszerű tartalmával foglalkozó állásfoglalását ismertetve Rottler Ferenc idézte, hogy annak „egyik legfontosabb és legidőszerűbb vonása a nemzeti és az internacionalista érdekek történelmileg újszerű kapcsolata, amelynek objektív feltételeit a szocialista társadalom, a szocialista nemzetek, a szocialista világrendszer kialakulása teremtette meg. A szocialista országokban élő népek saját nemzeti közösségük gazdasági-társadalmi fejlődésében érdekeltek, de ugyanekkor ennek alapvető feltételei szorosan kötődnek a szocialista országok fejlődő, bővülő együttműködéséhez. A közös érdekek és célok alapján szüntelenül erősödő politikai, gazdasági, katonai és ideológiai együttműködés jön létre, amelyben lényegileg hosszabb távon mindig találkoznak az egyes szocialista országok nemzeti és a szocializmus internacionalista érdekei. A szocializmus közös, internacionalista érdekeinek a megsértése, vagy az olyan beállítás, hogy azok „veszélyeztetik" a nemzeti érdekek, sajátosságok érvényesülését – nacionalizmusból ered, vagy abba torkollik" – hangsúlyozta.

A konferencia-sorozaton elhangzott szovjet és magyar előadásokat tematikailag több csoportra oszthatjuk. Mindenekelőtt említést érdemelnek azok a szovjet referátumok, amelyek a polgárháború eseményeibe beágyazva valamennyi, ill. több nemzet internacionalistáiról nyújtottak átfogó képet, mintegy az eredeténél ragadva meg a proletár internacionalizmus kibontakozását, a marxi-lenini eszmék terjedését az ezernyelvű-egyszívű brigádokban.

A. I. Krusanov levelező tag, a Szovjet Tudományos Akadémia távol-keleti Tudományos Centrumának igazgatója Vlagyivosztokban „Az orosz Távol-Kelet dolgozóinak internacionalista kapcsolatai az európai, ázsiai és amerikai országok dolgozóival a szovjet hatalom győzelméért folytatott harc éveiben, 1917–1922" című, adatokban igen gazdag referátumában nyújtott érdekes – s egyetemes történeti összehasonlításokra lehetőséget nyújtó – körképet. *B. I. Mihacsov,* a SzUTA távol-keleti Tudományos Centruma mellett működő Történeti, Régészeti és Néprajzi Intézet tudományos munkatársa, a történelemtudományok kandidátusa „Az ausztria-magyarországi internacionalisták részvétele a szovjet hatalomért folytatott harcban a Távol-Keleten, 1917–1920-ban" címmel tartott érdekes előadást, amelyben – a magyar hadifoglyok közül – hosszan foglalkozott a közelmúltban a Szovjetunióban elhunyt Goldfinger A. életével és tevékenységével. Érdekes adatokat közöl a volt magyarországi szociáldemokraták részvételéről a távol-keleti forradalmi mozgalmakban.

A Kalinyinról elnevezett blagovescsenszki Pedagógiai Főiskola Szovjetunió-története tanszék vezetőjének, a történelemtudományok kandidátusának, *N. A. Sindjalovnak* a referátuma „Az európai országokból származó internacionalisták részvétele a távol-keleti partizánmozgalmakban, 1918–1922 novembere között" címmel hangzott el. *V. Sz. Poznanszkij,* a történelemtudományok doktora, a SzUTA Szibériai Részlege mellett működő novoszibirszki Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézet munkatársa azokat a hőstetteket ismertette, amelyeket az internacionalisták 1918–19 folyamán a Tungir folyónál hajtottak végre.

B. Sz. Szandzsijev, a történelemtudományok doktora, az irkutszki egyetem tanszékvezető tanára a Szibériát felszabadító katonai egységek politikai osztályának irkutszki tevékenységét ismertette s részletesen kitért Jaroslav Hašek (a „Svejk a derék katona" szerzőjének) lapszerkesztői múltjára a polgárháború idején Szibériában.

A referátumok másik nagy csoportja a magyar internacionalisták harcait és tevékenységét állította a figyelem középpontjába.

V. Agalakov, az irkutszki egyetem docense „A magyar internacionalisták szerepe a szovjet hatalom győzelméért Kelet-Szibériában folytatott harcokban" c. referátuma új adatokkal járult hozzá főleg a Kolcsak elleni partizánharcok, valamint a békés építőmunka megkezdésének kérdéseihez.

P. T. Haptajev, Ulán-udei burját tudós „A magyar internacionalisták és Burjátia dolgozóinak harca a szovjet hatalom győzelméért és megvédéséért 1917–1923" című előadásában figyelemre méltó új adatokat közölt a hadifoglyok létszámára, a táborok elhelyezésére, az első internacionalista egységek megalakulására és harcaira vonatkozóan.

N. A. Avgyejeva, a habarovszki Pedagógiai Főiskola Szovjetunió-története tanszékének vezetője, a történelemtudományok kandidátusa „Magyar internacionalisták harca a Távol-keleti Köztársaság megszilárdításáért és függetlenségéért, 1920 április–1922 novembere" c. előadása számos új adatot közölt, érintve egyben a fontosabb szempontokat a kérdés további kidolgozásához.

Zinaida Karpenko (Kemerovo), a történelemtudományok doktora „A magyar internacionalisták részvétele a kuznyeci medencében a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért vívott harcokban" c. előadása átfogó képet nyújtott a magyar internacionalisták tevékenységének valamennyi területéről, beleértve az 1922–1923. évi, a bányaművelés helyreállításával kapcsolatos jelentős szerepüket is, amiről eddig nem voltak ismereteink.

Bogacs irkutszki professzor hozzászólásában Kerniczky János, volt temesvári lakos, hadifogoly visszaemlékezéseit ismertette; *B. M. Seresevszkij* professzor Novoszibirszkben elhangzott előadásában („A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalomért vívott harcban Szibériában és a Távol-Keleten c. téma tanulmányozásának kérdései") hangsúlyozta, hogy „napjainkban, amikor a proletár internacionalizmus problémái éles ideológiai-politikai harc középpontjába kerültek, az októberi forradalomban és az oroszországi polgárháborúban (egybek között Szibériában és a Távol-Keleten) résztvevő internacionalisták – köztük a magyarok – tevékenységének tanulmányozása nemcsak a tudományos-feldolgozó munka szempontjából fontos, hanem nagy jelentősége van a gyakorlati politika szintjén is".

M. I. Csugunov, a tomszki pártarchívum igazgatója „Kun Béla forradalmi tevékenysége Tomszkban" c. előadásában a gazdasági jellegű fondokban nemrég talált új dokumentumokat ismertette, amelyek Münnich Ferenc, de különösen Kun Béla tevékenységére vonatkozóan tartalmaznak új, eddig ismeretlen adatokat. Többek között beszámolt arról, hogy Kun Béla Tomszkban még 1916 júniusa előtt belépett az Oroszországi Kommunista (b) Párt soraiba; ír arról, hogy a magyar internacionalisták csoportja 1917 végén Tomszkban – Kun Béla vezetésével – aktív tevékenységet fejtett ki; idéz korabeli visszaemlékezéseket Kun Béláról; ismerteti az 1917 végén – 1918 elején, igen rövid idő alatt publikált forradalmi cikkeit, majd kitér arra, hogy Kun Béla még akkor is tartotta a tomszki forradalmárokkal a kapcsolatot, amikor maga már eltávozott onnan. Adatokban

gazdag előadása befejező részében M. I. Csugunov a következőket mondotta. „Tomszk dolgozói őrzik a kiváló forradalmár emlékét. Kun Béla nevét viseli az egyik tomszki utca, valamint a 28. sz. iskola. Az egyik tomszki házon elhelyezett emléktáblán a következő feliratot olvashatjuk: Ezen a helyen állott az a ház, amelyben 1917-ben élt a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő alakja, Kun Béla."

A szibériai és a távol-keleti harcokban résztvevő magyar internacionalisták tevékenységével foglalkozó referátumok sorában kell említenünk *Milei György* és *Zsilák András* közösen készített előadását, melynek címe: „A magyar internacionalisták szovjet-oroszországi szervezeteinek eszmei-politikai fejlődése, e szervezetek hatása a magyarországi kommunista mozgalom kibontakozására" volt.

Referátumuk azért érdemel különös figyelmet, mivel jóllehet az internacionalisták történetének a kutatása az elmúlt két évtized során fellendült, azonban az eszme-történeti oldal – a jelentős előrelépéseket is figyelembevéve – viszonylag igen szerény helyet kapott a politikai-katonai kérdésekhez viszonyítva. Céljuk éppen ezért az volt, hogy ha csupán rövid áttekintés formájában is, de felvázolják a magyar internacionalisták eszmei fejlődésének néhány problémáját, mindenekelőtt az 1917–1918. években, amikor a hadifogoly internacionalisták-kommunisták által közvetített eszmék gyorsan és nagy erővel hatottak. Milei György és Zsilák András referátuma részletesen szólt a magyar internacionalisták szerepéről Magyarországon az 1918 és az 1919. évi forradalmak idején, a Kommunisták Magyarországi Pártjának a megalakításakor, a Tanácsköztársaság korszakában, de – végezetül – még az 1945 évi felszabadulást követő években is, amikor „a szibériaiak ezrei . . . még sokáig aktív részesei voltak a Magyar Népköztársaság megteremtéséért, a társadalom demokratikus, majd szocialista átalakításáért végzett áldozatos és eredményes harcnak, munkának".[1]

Mucsi Ferenc, a történelemtudományok kandidátusa „A Szovjet-Oroszországból hazatért hadifoglyok szerepe az 1918. évi októberi polgári-demokratikus forradalom előkészítésében Magyarországon" c. előadása konkrét hazai anyagon mutatta be az orosz forradalmak iskoláját megjárt hadifoglyok forradalmi szerepét az „őszirózsás" forradalom előkészítésében. „Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar – és a többi külföldi – csoportjának áldozatos felvilágosító-agitációs munkája révén a hadifoglyok tízezrei tudatosan is vállalták, hogy hazatérve részt vesznek az érlelődő hazai forradalom meggyorsításában" – írta. – „A háború elleni nyílt agitációtól a súlyos áldozatokkal járó katonalázadásokig, sőt felkelésekig, s majd a háború utolsó heteiben a frontcsapatok lázadásáig terjed azoknak az eszközöknek a sora, amelyek révén a Nagy Október közvetlen hatásának ezek a közvetlen képviselői hozzájárultak a régi rendszer bukásához, s a katonatanácsokhoz való csatlakozásukkal – közvetlen megdöntésükhöz is.

A polgári-demokratikus forradalom másnapján, a szocialista forradalom győzelméért indult küzdelemnek ezek az erők továbbra is cselekvő részesei maradtak, sőt a lenini iskolát megjárt internacionalista magyar forradalmárok vezetőgárdájának hazatérésével, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításával maguk is felzárkóztak az új társadalomért folytatott harc élvonalához" – zárta szavait Mucsi Ferenc.

Liptai Ervin ezredes, a Hadtörténeti Intézet parancsnoka „Az oroszországi forradalmi tapasztalatok felhasználása a Magyar Népköztársaság létrehozásáért és védelméért folytatott küzdelemben a Szovjet-Oroszországból hazatért magyar internacionalisták által" c. elvi-elméleti jellegű referátumában olyan fontos kérdések elemzését tűzte ki

célul, mint a magyarországi kommunista párt megalakítása, agitációs és propaganda munkájának kibontakozása, a proletárdiktatúra kivívását követően a politikai és gazdasági program meghatározása, a szociáldemokratákkal kapcsolatos magatartás, stb.

Felhívta a figyelmet pl. arra, hogy a Magyar Tanácsköztársaság alkotmányának elkészítésekor „Szovjet-Oroszország alkotmányát, a világ első szocialista alkotmányát tekintették követendő példának". Részletesen szólt Liptai Ervin a régi államapparátus szétzúzásáról, az új kialakításáról, az új hadsereg, rendőrség stb. létrehozásáról, minek során úgyszintén messzemenően figyelembe vették a szovjet-oroszországi tapasztalatokat.

Liptai Ervin referátumában kitért a Magyar Tanácsköztársaság sajátos vonásaira is, amikor pl. szólt az ipar azonnali államosításáról, a nagybirtokok – szocializálás nélküli – állami tulajdonba vételéről stb.

Referátumában – mint mondotta, – „nincs mód arra, hogy a KMP tevékenységének, a Magyar Tanácsköztársaság életének minden olyan fontos területéről szó essék, ahol az idősebb testvér: a Bolsevik Párt tapasztalatai meghatározó módon érvényesültek". Így csupán néhány fő kérdésre korlátozva kívánta érzékeltetni azt a szerepet, amelyet a Bolsevik Párt által vezetett orosz munkásosztály tapasztalatai és az e tapasztalatokat elsősorban közvetítő, Oroszországból hazatért internacionalisták a magyar proletárdiktatúra létre hozásában és védelmében játszottak.

V. I. Fomin ezredes, a moszkvai Hadtörténeti Intézet osztályvezetője „Szovjet-Oroszország segítsége a Magyar Tanácsköztársaságnak az intervenciósok és a belső forradalom elleni küzdelemben" c. előadásában főleg a kérdés hadtörténeti vonatkozásait ismertette, de kitért a katonai kérdések korabeli konkrét nemzetközi-politikai kihatásaira is.

Józsa Antal őrnagy, a történelemtudományok kandidátusa „Orosz hadifoglyok Magyarországon 1917–1919-ben" c. referátumában az Ausztria-Magyarország területén kifejtett internacionalista tevékenységüket, a Magyar Tanácsköztársaság harcaiban való részvételüket elemezte.

Előadásának érdekes része volt az, amelyben a korabeli cenzúrabizottságok jelentései és az elkobzott levelek alapján bemutatta a hadifoglyok hangulatát, állásfogalalását a különböző eseményekkel kapcsolatban. Ugyszintén figyelemre méltó a hadifogoly-mozgalomban jelentkező különböző irányzatok, áramlatok leírása.

A konferencia-sorozat programjában fontos helyet foglalt el *N. Azovcev* ezredes, a moszkvai Hadtörténeti Intézet osztályvezetőjének előadása, amelyben a Szibériában zajló polgárháború fő szakaszait kívánta meghatározni, felvázolva egyben az internacionalisták katona-politikai szerepét és jelentőségét. Azovcev ezredes utalt arra, hogy a kérdés végleges megoldása még alapos, konkrét hadtörténeti kutatásokat igényel.

Az ülésszak résztvevői körében nagy érdeklődést váltottak ki a historiográfiai előadások is. Így *T. M. Iszlamov* és *Józsa Antal* közösen készített referátuma: „Az internacionalisták magyarországi historiográfiájának néhány kérdése" címmel gazdag adatokat tartalmazott a két világháború között a témára vonatkozóan megjelent történeti és szépirodalmi művekről, ezek beállítottságáról, jellegéről, esetleges külföldi visszhangjáról stb. A referátum egyben azoknak a társadalmi erőknek a jellemzését is nyújtotta, amelyek a témát a különböző publikációkban napirendre tűzték. Érdekes és hasznos volt az előadásnak az a része, amely a jelenkori, vonatkozó nyugati kiadványokkal, azok jellegével, problémáival foglalkozott.

A. I. Puskas, a történelemtudományok doktora az internacionalisták történetével foglalkozó, s az utóbbi két évtizedben keletkezett magyar és szovjet történeti irodalmat, annak eredményeit elemezte előadásában, hangsúlyozva egyben a további együttműködés szükségességét.

A konferencia-sorozaton elhangzott hozzászólások is igen érdekesek és hasznosak voltak. Igy pl. *Milei György* az internacionalisták történetére vonatkozó dokumentumanyagok kölcsönös cseréjének, összegezésének a fontosságáról szólt.

T. M. Iszlamov a megoldandó feladatokat vette számba: az internacionalisták létszámának, a hadifogoly-szervezetek jellegének, eszmei-politikai arculatának a pontosabb, árnyaltabb kidolgozására irányítva a figyelmet.

M. Kapusztyin professzor, Irkutszkban elhangzott hozzászólásában az internacionalisták ma is élő hagyományait mutatta be.

A konferenciával egyidőben került sor a vegyesbizottság ülésére is Novoszibirszkben, ahol a résztvevők megvitatták és meghatározták a soronkövetkező legfontosabb feladatokat. A vegyesbizottsági ülésnek fontos napirendi pontja volt a végzett munka, így az éppen lezajlott konferencia értékelése. Erre vonatkozóan határozatot fogadtak el, amelyet az alábbiakban teljes egészében idézünk: „A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért folytatott küzdelemben Szibériában és a Távol-Keleten, 1917–1922" témával foglalkozó magyar–szovjet tudományos konferencia

határozata

A szeptember 6–14. között Irkutszkban, Habarovszkban és Novoszibirszkben megtartott konferencia résztvevői egyhangúan megállapítják, hogy a tanácskozás magas eszmei-elméleti és tudományos szinten zajlott. A konferencia ismételten bizonyította a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság történészeinek eszmei egységét és aktív együttműködésük gyümölcsöző voltát. A konferencia sikerét biztosította a vezető pártszervek, a SzUTA szibériai részlegének elnöksége, a SzUTA Távol-keleti Tudományos Centruma által nyújtott állandó támogatás. A konferencia munkája igen nagy érdeklődést váltott ki a széles tudományos közvéleményben, az egyetemek és főiskolák oktatói, a propagandisták és a helytörténészek körében Szibériában és a Távol-Keleten.

A konferencia résztvevői azzal a javaslattal fordulnak a szovjet–magyar történész vegyesbizottság vezetőihez, hogy vitassák meg a konferencia-anyag kiadási lehetőségét a SzU-ban orosz nyelven, Magyarországon magyarul. A konferencia úgy véli, szükséges a jövőben a szocialista országok tudósainak erőfeszítése nyomán elkészíteni „Az internacionalisták részvétele a szovjet hatalomért folytatott küzdelemben Szibériában és a Távol-Keleten" témájú fundamentális művet.

Célszerű folytatni a magyar internacionalisták szovjet-oroszországi (1917–1922) tevékenységére, valamint az orosz hadifoglyoknak a magyarországi proletárforradalom előkészítése és véghezvitele, valamint a Magyar Tanácsköztársaság védelme során (1919) kifejtett tevékenységére vonatkozó új dokumentumok kutatását, feltárását".

A konferencia elnökei:

A. P. Okladnyikov
akadémikus

Pach Zsigmond Pál
akadémikus

Az ülésszak-sorozat befejező napján, Novoszibirszkben a SzUTA Szibériai Részlegének elnöke, a SzUTA alelnöke, G. I. Marcsuk akadémikus – több akadémikus társa és a helyi, ill. a körzeti pártbizottság titkárainak jelenlétében – fogadta a magyar küldöttséget s a konferenciáról szóló beszámoló, ill. a fentebb ismertetett „Határozat" meghallgatása után a SzUTA legmesszebbmenő támogatásáról biztosította a magyar–szovjet történész vegyesbizottságot az abban foglaltak megvalósítása érdekében. Ennek volt az eredménye az a konkrét, kétoldalú megállapodás, amely kimondta, hogy mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban hamarosan megjelenik nyomtatásban a konferencia valamennyi referátuma és korreferátuma. Egyidejűleg megalakult a közös szerkesztőbizottság, melynek élén szovjet részről A. P. Okladnyikov akadémikus, magyar részről Pach Zsigmond Pál akadémikus áll.

Mayer Mária

MAGYAR–ANGOL TÖRTÉNÉSZ KONFERENCIA

1977. április 25–29. közt zajlott le Londonban az első magyar–angol történész konferencia, a Brit Történészek Nemzeti Bizottságának és a londoni egyetem történeti intézetének a rendezésében. A témák a magyar, az angol és általában az európai történelem számos kérdését vetették fel.

Az első nap előadója *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének az igazgatója volt. „A magyarországi agrárfejlődés 'elkanyarodása' a nyugat-európaitól a 15–17. században" c. előadásában a lengyel analógiából indult ki, amelyet Witold Kula úgy fogalmazott meg, hogy Lengyelország ebben az időszakban Nyugat-Európa gabonatára volt, mégsem következett be a modernizálás. Magyarország a 17. századra ugyanolyan helyzetbe került, mint Lengyelország, holott még gabonakivitele sem volt, mert a szállítási költségek igen magasak voltak, Danzigból olcsóbb volt Velencébe gabonát vinni, mint Nagyszombatból.

A magyarországi fejlődés a 15. század derekára még más jellegű volt. A föld 40%-a mindössze 60 főúr kezén volt, de zömmel jobbágytelkek formájában, a korabeli urbáriumok tanúsága szerint a saját kezelésű földesúri föld elenyésző volt. A robot is csak évi 1–2 napot tett ki. A terményszolgáltatások közül a kisebb ajándékok (munera) mellett a kilenced volt az alapvető, csakhogy még ezt sem hajtották be mindenütt. Az első helyen említett jövedelem a pénzjáradék volt (census ordinarius, taxa extraordinaria, az utóbbi a terményjáradék megváltása). A nagybirtok maga is vásárolt élelmiszert, ami a városi fejlődéssel együtt jelentős piacot kínált a tehetős parasztságnak. A városi fejlődés ugyan a század második felében az erős nyugati behozatal miatt megtorpant, a szarvasmarha-kivitel viszont növekedett. A jobbágyság emelkedőben volt, elhagyta a Leibeigenschaft szakaszát, tehát nagyjából a nyugat-európainak megfelelő irányban haladt a gazdasági fejlődés.

A 15. sz. végétől kezdve azonban a fejlődés más irányt vett. A nagybirtok bekapcsolódott a piaci értékesítésbe. Három politikai történeti fordulóponttal esett ez egybe: 1490, a központosítás politikájának a bukása, 1514, a parasztháború leverése és az örökös röghözkötés, és 1526, az állam elbukása. Már az első esemény után megindult a feudális uralkodó osztály támadása a városok és a jobbágyság ellen, a robotot heti egy napra emelték. A piac felé való tájékozódásban a fő ösztönzőt az árforradalom jelentette, amely Magyarországon már a századfordulón jelentkezett, az 1530–40-es években erősödött és az 1570-es évektől kezdve felgyorsult. A mezőgazdasági termények ára sokkal gyorsabban emelkedett, mint az iparcikkeké. A bor, a szarvasmarha és a gabona értékesítését most már a nagybirtok ragadta magához, a paraszti bortermelést terményszolgáltatásként vette

el és kocsmáltatási joga révén adta el a parasztoknak, a marhakivitelnél vámmentességét használta fel. A 16. sz. derekán a jóformán állandósuló török háborúk miatt a gabonaértékesítés is fontos lett, a nagybirtok szállította a hadseregnek. Az árforradalom a délnémet városok magyarországi kapcsolatai és a magyarországi rézkivitel révén hatott közvetlenül. A földesúri öngazdálkodás erősen megnőtt, nagyrészt új földek irtásával, a legelők feltörésével, de a telki állományhoz is hozzányúltak. A robot heti 2–3 napra nőtt, de ez sem volt elég, a nagybirtok saját cselédséget tartott, saját felszerelésével dolgozott, jobbágyokat is alkalmazott bérmunkásként. Ez a fejlődés az angliai új nemesség vállalkozói tevékenységével mutat rokonságot. A magyarországi nemes egyik arculata hasonló: a tőkés vállalkozó arculata.

Van azonban másik, feudális arculata is, a robotoltatás és a jobbágyokat érintő kényszerpiac révén, ez az eltérés az angliai fejlődéstől. Angliában már lehetetlen volt a visszatérés a járadék legprimitívebb formájához, a munkajáradékhoz. Magyarországon viszont az 1570-es évektől kezdve korlátlanul nőtt a robot, a bérmunka pedig eltűnt. Nem azért, mert a földesurak a pénzszűke miatt kényszerülnének a jóval kevésbé termelékeny robot felhasználására, hanem azért, mert a pénzjáradék az árforradalom következtében fokozatosan elértéktelenedett. A földesúr a bérmunkán nyert volna, de a pénzjáradékon vesztett, s számára ez volt a perdöntő. A politikai hatalom a kezében volt, tehát visszatérhetett a robotra. A 17. sz. első felére már megszűnt a konjunktúra. A földesurak továbbra is sokat költöttek fényűzési cikkekre, de kapitalista célokra nem. A korabeli gazdasági utasításokban visszatérő mozzanat, hogy minél kevesebb pénzt költsenek, minimálisra csökkentsék a kifizetendő munkabért. A termelékenység nem szempont többé, a földesúr feudális Gutsherr-arculata került előtérbe.

A vitában sokan szólaltak fel, a további analógiákat tették szóvá, elsősorban az oroszországi fejlődés sajátosságára mutattak rá, ahol az árforradalom hatása ekkor még nem mutatkozott, és második jobbágyságról sem lehet beszélni, hiszen az orosz jobbágy nem emelkedett ki a Leibeigenschaftból. Viszont a földesúri öngazdálkodás csak jóval később mutatkozik. Sok felszólalás a magyarországi fejlődés további sajátosságaira kért felvilágosítást.

A következő nap első előadója *T. C. Smout* volt, az edinburghi egyetem gazdaságtörténész professzora. „A skót nemzet és az angolok 1603 óta" címen a Skócia és Anglia, illetve Magyarország és Ausztria közti viszony analógiájából indult ki, amely hasonló és eltérő vonásokat mutat fel. Az 1707-es angol–skót uniót az 1711-es szatmári békével (és a Pragmatica Sanctio teremtette helyzettel) hozta párhuzamba, viszont utalt rá, hogy a 19. században Skóciában nem volt olyan erős nacionalizmus, mint Magyarországon.

A 17. században a két ország közt perszonális unió jött létre, Skócia megtartotta állami intézményeit, az angolok nem voltak hajlandók a reális unióra. Jakab Skóciában jó uralkodónak számít, erős kézzel kormányzott, a parlament erejének olyan növekedése, mint Angliában, itt nem ment végbe, I. Károly már nem tudta ezt a politikát követni, Cromwell pedig erőszakkal meghódította Skóciát és bekebelezte. Ez azonban csak epizód volt, 1660-ban visszaállt a perszonális unió, de egyre rosszabbul működött. Anglia több háborúba vitte bele Skóciát legjobb kereskedelmi partnerei ellen, viszont a skót hajókat nem védte meg a kalózoktól, a hajózási törvény hatályát sem terjesztette ki rájuk, a skót cikkeket pedig védvámokkal rekesztette ki az angol piacról, nem engedte skót kereskedelmi társaságok létrehozását. A perszonális unió tehát Skócia számára ekkor már gazdasági hátrányokkal járt.

A kiutat az 1707-es unió jelentette, amely skót tagokkal egészítette ki az angol parlamentet, Skóciát betagolta a birodalomba. Viszont meghagyta a két külön egyházat és a két jogrendet, nem módosította a skóciai városok kiváltságait és a skót iskolarendszert. A skót belügyekbe tehát minimálisan avatkozott be. Idővel pedig megmutatkoztak az unió előnyös gazdasági következményei. Így a Stuart restaurációs kísérleteknek nem volt kellő talajuk. Az 1780-as évektől kezdve az ipari forradalom mindkét országban meggyorsította a gazdasági fejlődést, Skóciában fejlődött a textilipar, a szénbányászat és a vaskohászat, állattartása kimagasló volt. Ez nagyjából 1850-ig tartott, bár Skócia emelkedése mindig elmaradt Angliáé mögött, különösen a munkabérek terén, ami növekvő társadalmi feszültségekre vezetett, ezekben pedig nacionalista jelszavak is felbukkantak. A század második felében a skót nehézipar gyorsan fejlődött, az egy főre eső nemzeti jövedelemben Skócia már csak kevéssel maradt Anglia mögött. Viszont ugyanekkor megnőtt a központi parlament beavatkozása a mindennapi életbe, a skóciai viszonyok ismerete nélkül, ami ébren tartotta a skót nemzeti öntudatot, de még nem vezetett a nagyobb önállóság igényére.

Az első világháború óta viszont a skót fejlődés egyre erősebben elmaradt az angol mögött, ami a nacionalizmus erősödésére vezetett, s ez még a dolgozó osztályok körében is elterjedt. A középosztály az állammal szemben való elidegenedésében nacionalista jelszavakat tud hangoztatni. Míg korábban a gazdasági élet skót vállalatok kezében volt, a 20. században egyre inkább angol (és amerikai) cégek kezébe kerül át, éppen a leggyorsabban fejlődő iparágakban (olaj, vegyipar, autógyártás, elektronika). Az 1970-es évekre így sokkal nagyobb az elégedetlenség az unióval, mint bármikor a három évszázad alatt, a teljes skót függetlenséget követelő Skót Nemzeti Párt a szavazatok 30%-át kapta meg. Valójában azonban a skót nacionalizmus nem folyamodik politikai erőszakhoz, a nemzeti párt szavazói nem tényleges függetlenséget akarnak, hanem csak újabb engedményeket a parlamenttől. Végül: a kulturális nacionalizmus szinte hiányzik, mert a nacionalizmus az emberek zsebét érinti, nem romantikus lelkületét.

Az előadó befejezésként néhány kérdést vetett fel a magyar történészekhez: vajon a gazdasági jólét a 18. században vezetett Magyarországon is arra, hogy nem volt erős nemzeti mozgalom, viszont a 19. században a gazdasági elmaradás a Habsburg-birodalom egyéb területeitől növelte a nacionalizmust? A gazdasági kérdések, kulturális eltérés híján, elegendőek-e a nemzeti különállás megalapozására? Lehet, hogy az állam erősebb beavatkozása, a középosztály helyi érvényesülésének fokozódó gátlása erősíti a skót nacionalizmust?

A vita elsősorban a skót–magyar analógia kérdése körül folyt, a magyar hozzászólók arra utaltak, hogy a különbségek sokkal jelentősebbek, mint a hasonlóságok. Skócia integrálódott az angol gazdasági életbe, ez alapvetően más helyzetet teremtett. Ugyanakkor úgy látták, hogy a 19. századi nemzeti mozgalmat az előadó nem tartotta olyan jelentősnek, amilyen a valóságban volt. Az unió az első évtizedekben Anglia számára is előnyös volt, mert kiküszöbölte a francia veszélyt. A legalapvetőbb különbséget persze egyértelműen a nemzeti fejlődés kulturális jegyeinek a különbözőségében látták, ahol a nyelvkérdés hiánya a döntő, hiszen a nyelv körül kristályosodnak ki a nacionalizmus ismérvei, ez pedig Skóciában nem mutatkozik meg, a gaél nyelvet jóformán senki sem beszéli. A nyelvkérdés alapvető jelentőségét viszont angol részről kérdőjelezték meg, utalva a dán–norvég és a szerb–horvát viszonyra, ahol a majdnem azonos nyelv

mellett is erőteljes nemzeti elkülönülés következett be. Ezt a magyar hozzászólók az egyéb történeti körülmények különbségeivel magyarázták. A központi bürokrácia és a helyi nacionalizmus ellentéte nem osztrák–magyar viszonylatban érdekes, hanem a magyar központi kormányzat és a nemzetiségek közt növelte az antagonizmust a dualizmus korában.

Arató Endre, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja „A nemzeti mozgalmak különböző formái az Osztrák-Magyar Monarchiában, Németországban és Oroszországban a 19. század második felében" címen tartott előadást, bevezetőben arra utalt, hogy erre a korszakra a fejletlenebb balkáni népek már kiharcolták függetlenségüket, míg a Monarchia népei nem, részben azért sem, mert éppen a legerősebb burzsoáziával rendelkezők (csehek, szlovének) a Monarchián belül találták meg számításaikat. Az erősebb szomszédoktól való félelem is a Monarchia kereteinek a fenntartására ösztönözte az egyes népeket. Ugyanakkor kimutatható a másik, az önálló nemzetállam létrehozására irányuló tendencia is.

A Monarchiában a nemzeti mozgalmak sajátossága az adott időszak kezdetén a politikai passzivitás volt, amelyet nagyjából az osztrák–magyar kiegyezés utáni években fogadtak el, és változó ideig ragaszkodtak hozzá, az erősebb népek korábban kezdték, de korábban is hagytak fel vele (csehek), a gyengébbek (szlovákok, románok) később vállalták, de később is tértek el tőle. A passzivitás oka a növekvő nemzeti elnyomás volt, és az a körülmény, hogy ezzel szemben a burzsoázia nem mert a néptömegekre támaszkodni. A magyarországi nemzetiségek külső támaszaikat is elvesztették. Viszont a gazdasági fejlődés előbb vagy utóbb mindenütt kikényszerítette új, polgári demokratikus pártok létrejöttét, amelyek felhagytak a passzivitással, hogy a parlamenti harc során megfelelő előnyöket tudjanak kiharcolni maguknak. A kibontakozó munkásmozgalommal szemben is szükségük volt erre.

A nemzeti harc egyik alapvető formája a különböző nemzetekhez tartozó burzsoázia heves gazdasági konkurrencia-harca volt, ezt az előadó számos konkrét példával illusztrálta az egyes népek esetében (cseh–német, lengyel–német ellentét, a magyarországi nemzetiségek és a magyar tőke harca, az orosz burzsoázia harca a birodalom fejlettebb nemzetei, finnek, lengyelek ellen stb.). Ehhez csatlakozott az a különösen a lengyeleknél igen plasztikusan megmutatkozó törekvés, hogy a nemzet belső erejét minden lehetséges módon növeljék (a „szerves munka" programja), beleértve ebbe a gazdasági előrehaladást és a nemzeti öntudatosodást egyaránt. Voltak esetek, a legtipikusabb a magyarországi szerbeké, ahol a nemzeti harc egyházi formában jelentkezett, az egyházi kiváltságok megtartásáért, illetve ezek nemzeti formával való megtöltéséért. Ez a harci forma ugyan még kevésbé támaszkodott tömegekre, mégis hozzájárult a nemzeti öntudat terjedéséhez.

A harc modern formája elsősorban a politikai pártok alakulása volt, itt a gazdasági fejlődés előrehaladásának és a társadalom fokozódó differenciálódásának a hatására a korábban egységes nemzeti pártokon belül is szakadások mentek végbe, új, polgári-demokratikus pártok jöttek létre, amelyek demokratikus követelések mellett a nemzeti autonómia megvalósítását vagy kiszélesítését, végső soron az önálló nemzetállam megteremtését tűzték ki célul.

Végül meg kell említeni a fegyveres harcot, erre azonban csak a horvátoknál került sor 1871-ben, mert a meglevő horvát autonómia erre kedvező lehetőségeket biztosított.

Voltaképpen ide kell sorolni a Bosznia-Hercegovina annektálása ellen 1878-ban és még a következő években is a helyi lakosság által vívott fegyveres harcot is. A nemzeti mozgalmak számára alapvetően kedvezőbb helyzetet majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom teremt.

Az előadás élénk vitát váltott ki. A hozzászólók elsősorban a gazdasági és társadalmi struktúra különbségeire utaltak, s ennek megfelelően a nemzeti öntudat fejlettségének és elterjedtségének különböző fokaira. Továbbá arra, hogy a passzivitás politikája, amelyet általában a konzervatív elemek támogattak, csak nemzeti célokat tűzött ki, viszont a századforduló táján új társadalmi rétegek megjelenése és megerősödése előtérbe helyezte a gazdasági és szociális kérdéseket. A nacionalizmus eredetileg az értelmiség ideológiai fegyvere, a burzsoázia csak később alakul ki. Utalás történt arra is, hogy a nemzeti konfrontáció nem volt mindig éles, a falvakban a különböző nemzetiségű lakosság békésen megfért egymással. Többen vitatták a burzsoázia és a nacionalizmus, illetve az értelmiség és a nacionalizmus közötti közvetlen összefüggést. A magyarországi nemzetiségek erős központosítással álltak szemben, ez ellen politikai segítség is kellett, ezt adta meg a nacionalizmus. A nacionalizmus voltaképpen a periféria válasza az észak-nyugat-európai fejlett terület kihívására, az átalakulás ideológiája, ezért tőkés érdekeket fejez ki, még akkor is, ha a nemesség képviseli. Felvetődött az asszimiláció kérdése is, többen utaltak arra, hogy a természetes asszimiláció az urbanizálódás következményeként mindenütt folyt, az erőszakos asszimilációnak viszont kevés hatása volt. Az orosz kormányzat brutálisabb elnyomó politikát tudott folytatni, mint a magyar, mert kijátszhatta egymás ellen a nemzetiségeket, és mert nem voltak a szomszédságában olyan nemzeti államok, amelyek a nemzetiségek hátvédjét jelenthették volna, mint Magyarország esetében Románia és Szerbia.

A harmadik nap első előadását *R. J. W. Evans*, az oxfordi Brasenose College tanára tartotta, „Vallás és lojalitás a 17. századi Magyarországon" címen. A korabeli magyar forrásanyag és a szakirodalom kiváló ismeretéről tanúskodó előadás megállapította, hogy 1620 táján II. Ferdinánd uralmával a Harbsburg-kormányzat a katolikus egyházhoz való tartozásban látta a lojalitás alapját, ezért erőltette a rekatolizációt, vagyis morális és felekezeti abszolutizmust, mert másnak nem volt meg az alapja, a központi intézmények továbbra is gyengék maradtak a század egész folyamán. Utólag ez a program logikusnak tűnik, de a maga idején nem volt egyértelműen megfelelő politikai számítás, mert a katolikus bázis gyenge volt, a protestáns lojalitással is lehetett számolni, a korábbi Habsburg-uralkodók mind alkalmaztak protestáns főhivatalnokokat is.

Ferdinánd az ellenreformációt Magyarországra is ki akarta terjeszteni, Rudolf 1603–4-es kísérleteinek a heves visszautasítása nem riasztotta el. Kérlelhetetlensége a másik oldalon is hasonlót váltott ki. Erdély a 16. században vallási türelmet tanúsított, s ezt forma szerint nem módosította az új században sem, de itt a református fejedelmek a kálvini ortodoxiát tették a lojalitás alapjává.

A Habsburg-ellenreformáció jelentős, ha nem is teljes sikert könyvelhetett el a század végére, amikor még Erdélyt is megszerezte és új életet lehelt az itteni katolicizmusba. Kollonich pályafutása mutatja az eredményeket, de azt is, hogy ezek nem teljesek. A magyarországi alattvalók ugyanis nem azonosították a katolikus vallást a lojalitással, még a főpapság sem, amely a központi magyar államhivatalokban vezető szerepet játszott, s ezekben nem volt a hatalom készséges kiszolgálója. A magyar katolicizmus és lojalitás

már az 1606–9 közti Habsburg családi viszály során megrendült, amikor a dinasztia a protestáns rendekkel alkudozott. Az ellenreformáció egyéb forrásokból is táplálkozott, a római Collegium Hungaricum jezsuita neveltjeiből, akik működésüket Erdélyre is kiterjesztették. A kulcsszemélyiség persze Pázmány. Ez a katolikus aktivitás nemzetközi, szupramonarchikus volt. Ugyanakkor a magyar katolicizmusnak volt bizonyos nemzeti, szubmonarchikus jellege is, egymással szorosan összefonódott egyházi és világi vonalon. Az előbbi a magyar nyelvű hitvitázó irodalom kifejlesztésével törekedett a hívők megnyerésére és megtartására. Ugyanakkor a protestánsok ellen politikai téren is folyt a harc, az abszolutisztikus törekvések erősödésével párhuzamban. Viszont mégis a magyar alkotmány rendelkezéseivel érvelt pl. Bársony György a protestánsok ellen, holott a Habsburgok éppen ezt az alkotmányt készültek felszámolni.

A világi irányzat tipikus képviselője Esterházy Miklós nádor, aki a katolikus hit által összetartott alkotmányos oligarchia híve. Ő is, meg számos más konvertált nagybirtokos főúr távolról sem állt teljesen a Habsburg-politika mellett.

A kormányzat és a magyar katolicizmus közt mégis sokáig kellő modus vivendi létezett a külső nyomás miatt, amely elsősorban a református Erdély felől jött. Erdélyben is négyes osztatú képlet alakult ki: a fejedelem, a rendek, a felső és az alsó papság, mint a királyi Magyarországon katolikus vonatkozásban Bécs, Róma, a világi és egyházi urak közt, s ez mindkét országrészben bizonyos játékteret engedett. Erdélyben a puritanizmus hasonlóképpen nemzetközi kapcsolatokat teremtett, mint Magyarországon a pápasághoz fűződő viszony.

Az erdélyi kálvinizmus valójában nem jelentett lényeges veszélyt a királyi Magyarország számára. Viszont Erdély II. Rákóczi György idején bekövetkezett összeomlása után a királyi területen a Habsburgok sokkal komolyabb ellenállásba ütköztek, éppen az ellenreformációs vezetők második nemzedéke részéről. Ez egyrészt a főurak oldaláról jött, kezdve a Wesselényi-összeesküvéssel, amelyben az előadó különösen Nádasdy Ferenc szerepét hangsúlyozza, magas intellektuális képességei miatt. Thököly mozgalmának is jelentős katolikus követői voltak, a legveszélyesebb katolikus főúri ellenállás pedig II. Rákóczi Ferenc felkelése volt. Nála már katolikus hithűség és a császár iránti lojalitás teljesen elvált egymástól. De még a főpapság is távol állt a Habsburg-hűségtől (Lippay, Szelepcsényi, Széchenyi György). Szelepcsényi 1682-ben ugyan elítélte a gallikán artikulusokat, de ez voltaképpen a császár és a pápa közös törekvése ellen is irányult, hogy ti. a török elleni harcra a magyarországi egyház javaiból szerezzenek pénzt. A szatmári békét két katolikus főúr kötötte meg, s ezt a kompromisszumot hosszabb nyugalmi korszak követte. A következő század második felében viszont Kollár egyházjogi röpirata kapcsán ismét kiújult a dinasztia és a katolikus rendek ellentéte. Kollár könyvének elégetése 1765-ben a nemzetek feletti birodalom végének kezdeti dátumaként tekinthető.

A hozzászólók egyértelműen méltatták a előadó széleskörű ismereteit, egyetértettek számos következtetésével, de arra utaltak, hogy a lényeges kérdés ebben a korban az abszolutizmus és a rendiség szembenállása volt, amelyet éppen a birodalmi központ idegen volta tett rendkívül bonyolulttá.

Makkai László, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója „Puritanizmus és modernizmus a 17. századi Magyarországon" c. előadásában a korszak másik aspektusát világította meg. A modern természet-

tudományokkal együtt megjelenő angol puritanizmus a polgári fejlődéstől még igen messze levő Magyarországon nem vezetett ugyan polgári forradalomra, de nagy vitákat keltett, mert képviselői a 16. századi kedvező konjunktúrán módosodó mezővárosok prédikátoraiból kerültek ki. A 17. századi dekonjunktúra és a második jobbágyság éppen ezeket a mezővárosokat érintette kedvezőtlenül, ezért itt megnőtt a szociális elégedetlenség. Ezt fejezték ki a kálvinista prédikátorok, akik angol és holland egyetemekről hozták ismereteiket, többek közt a korabeli tudományos forradalomról is. Ennek nagy hasznát vették az ellenreformáció elleni ideológiai küzdelemben, amelynek során a protestantizmusnak a skolasztika utolsó maradványaival is szakítania kellett.

Az ellenreformáció támadása idején a protestantizmus csak ott tudott megmaradni Magyarországon, azokban a településekben, amelyek nagy lélekszámúak voltak. A puritanizmus polgári jelszavai: a nemzeti nyelvű oktatás, a katolikus maradványok kiküszöbölése, a választott presbiterek a városokban hatottak elsősorban.

A puritanizmus első képviselője Johann Heinrich Bisterfeld volt a gyulafehérvári akadémián, aki kapcsolatban állt az angol puritanizmus vezető személyiségeivel (Hartlib, Dury, ill. Amesius). Bisterfeld küldte tanítványait Amesiushoz és barátaihoz tanulmányaik folytatására. Ezek közé tartozott Medgyesi Pál, aki megkezdte az angol puritánusok iratainak fordítását. Perkins és Amesius valamennyi fontosabb irata latin, majd magyar fordításban megjelent. Tolnai Dali János prédikációival már a harcos puritanizmust képviselte, a református egyház vezető köreiben meg is vádolták eretnekséggel. Mint a sárospataki kollégium rektora is nagy felháborodást keltett a kálvinista dogmatizmus elleni fellépésével, végül is el kellett hagynia tanszékét.

Az 1648-as szatmárnémeti zsinat állást foglalt a presbiteri rendszer mellett, I. Rákóczi György elképzelésével szemben, aki püspöki egyházat kívánt, de ez csak a 18. századra valósult meg, akkor is nemesi irányítással. A fejedelem neje, Lórántffy Zsuzsanna támogatta a puritánus irányzatot, férje halála után is, Sárospatakon, ahová Medgyesit is magával vitte.

Az erdélyi puritanizmus legjelentősebb képviselője Apáczai Csere János volt, a gyulafehérvári főiskola tanára, egyébként a magyar nyelvű tudományosság megalapozója, ami szintén puritánus meggyőződésével függött össze. II. Rákóczi György ellenezte a puritánus mozgalmat, mint forradalmit, ezért el is mozdította Apáczait, bár végül Kolozsvárott adott neki katedrát.

Erdély bukása Rákóczi lengyel hadjárata után a puritánus mozgalmat is derékbetörte, vezető képviselői sorra elhaláloztak. Báthory Zsófia Sárospatakon az ellenreformációt szorgalmazta. Martonfalvi Tóth György, a magyar puritanizmus utolsó jelentős képviselője Debrecenben egyeztette a puritanizmust az ortodoxiával, ez határozta meg a továbbiakban tartósan a magyar kálvinizmus fejlődését. A puritanizmus számos elve legalább részben továbbélt a század utolsó évtizedeinek üldözései közt is.

A magyar puritánusok az angol modellből nem annyira az emocionális változatot vették át, mint inkább a voluntaristát, Amesius inkább gyakorlati kegyességét. Ez egyébként a hazai társadalmi viszonyok, a második jobbágyság éles elítélésére is serkentette őket. A puritanizmus nagy érdeme a modern természettudomány eredményeinek és a racionalizmusnak az átültetése a magyarországi talajba. A tudásnak, a természet megismerésének végtelen lehetőségei sugároztak Apáczai 1553-as gyulafehérvári székfoglaló beszédéből, a jövő fejlődésébe vetett hit, a tekintélyek elvetése. Persze, mindezt a vallásos

világnézet keretein belül tette, felélesztve ezzel a középkori „kettős igazság" elvét. Az előadó végül Pósaházi János sárospataki tanárra utalt, akinek természetfilozófiája már közel áll Boyle nézeteihez, Newton tanításait is ismerte.

Ez a korszerű természetfilozófia készítette elő a talajt a newtoni rendszer és a felvilágosodás befogadására, a kettőt 1740 táján a debreceni Maróthy György képviselte egyszerre. A puritanizmus közvetítette Magyarországra az akkor modern gondolkodást.

Makkai László előadása nem váltott ki vitát, eredményeivel és állásfoglalásával nagyjából mindenki egyetértett, a hozzászólások inkább további magyarországi előzményeket kértek számon, így végül a magyarországi humanizmus került az érdeklődés előterébe, a magyar résztvevők erre vonatkozólag adtak tájékoztatást.

A. Bridbury, a londoni egyetem gazdaságtörténeti tanszékének tanára „Középkori városok: néhány összehasonlítás Anglia és a kontinens között" címen abból indult ki, hogy a középkori angol városok, amennyire mai maradványaikból következtetni lehet, csekély terjedelműek voltak, ezzel szemben a kontinens városai sokkal nagyobb kiterjedésűek. Igaz, hogy ez utóbbiak olykor még a környező falvakat is magukban foglalták, mégis egyértelmű, hogy az angol városok közül pusztán London mérhető össze velük. A lélekszámra vonatkozó, értékelhető adatok is az angol városok kis méreteit igazolják. Coventryben 1520-ban igen pontos felmérést végeztek a lakosságról, még a gyermekeket is megszámolták, és összesen 6601 főt találtak, pedig Coventry akkor Anglia egyik leggazdagabb városa volt.

A különbség még akkor is szembetűnő, ha figyelembe vesszük a kontinens általában nagyobb lélekszámát meg egyéb földrajzi különbségeket.

Bizonyos magyarázatot adhat a gazdasági fejlődés, az olasz városok nagyságát kereskedelmi fontosságuk indokolja, később a németalföldi városokét, hogy az európai kereskedelem itt összpontosult. Ez viszont nem nyújt magyarázatot a francia vagy német városok nagyságára. A kereskedelem általában is csak kevés embert foglalkoztatott, hiszen értékükhöz képest igen kis kiterjedésű áruk kerültek a nemzetközi forgalomba. Az évi vásárok nem tették nagy lélekszámúvá a champagne-i városokat. Bizonyos ipari tevékenységek (posztókészítés pl.) ugyan nagy lélekszámot követelnek meg, de sokkal több nagy középkori város van, mint amennyi textiliparáról híres. A városi ipar különben is erősen rá volt szorulva a falvak különböző szolgáltatásaira, az ipari termelés jelentős része is a falvakban ment végbe. Az sem alapvető magyarázat, hogy Anglia szegényebb volt a kontinens országainál, különben is nehéz a gazdagság szintjét összehasonlítani. Anglia egyébként előnyösebb helyzetben is volt a kontinensnél, mert ha hadakozott is, a háborúk nem angol területen játszódtak le.

Az alapvető okot az előadó a politikában látta: a nagy itáliai vagy németalföldi városok voltaképpen városállamok voltak, politikai irányító szervekkel, a német és francia városok is jelentős politikai hatalommal rendelkeztek. A kontinentális városok középkori története tehát felér a későbbi nemzeti történettel. Az angol városoknak nem volt politikai hatalmuk. A politikai intézmények fontosságát éppen az bizonyítja, mennyivel nagyobb volt London, a főváros, mint akármelyik vidéki város: a bürokrácia növekedése tette naggyá. Igaz, hogy II. Richárd 1392-ben még az egész központi államapparátust átparancsolhatta Yorkba, tehát ez nem jelentett sok embert. De számításba kell venni mindazokat, akiket a központi intézmények megléte vonzott a fővárosba. A yorki átköltözés csak ideiglenes lehetett. Túl sokan laktak már állandóan Londonban, a legtöbb

püspök, a király tanácsadói stb. A kontinentális városok is hasonló okokból növekedtek, politikai székhelyek voltak, a vidéki előkelők, akik vidékről húzták jövedelmeiket, mind beköltöztek a városokba. A középkori angol város csekély terjedelme éppen azt mutatja, milyen kicsinyek lettek volna a kontinens városai is, ha csupán gazdasági funkciókat töltöttek volna be. Csakhogy ezeké a kis gazdasági központoké volt a jövő. A középkori nagy kontinentális városok a középkor fényei voltak, de gazdasági jelentőségük nem elsőrendű.

Az előadást angol és magyar részről egyaránt sok bírálat érte. Azt vetették szembe az előadóval, hogy nem határozta meg pontosabban, melyik korban veti össze az angol városokat a kontinentálisokkal, hiszen nyilvánvaló, hogy az angol városok más szinten álltak mondjuk a 14. században, mint ugyanazon században az olasz városállamok. Másrészt az előadó csak a legfejlettebb kontinentális területek városaival vetette össze az angliai fejlődést, nem tért ki az európai perifériára, ahol nagyjából hasonló helyzetet talált volna, mint Angliában. Ez a megtévesztő optika vezetett a politikai mozzanat hangsúlyozására, szemben a sokkal alapvetőbb gazdasági tényezővel. A vita során megint a magyarországi városfejlődésre vonatkozó kérdések vetődtek fel, különösen a mezővárosok vonatkozásában.

A negyedik nap első előadását *Juhász Gyula* tartotta „Az 1943-as magyar béketapogatózások néhány problémája" címmel. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az új források, mindenekelőtt az angol külügyi levéltár anyaga a brit–magyar kapcsolatok történetének újragondolását is szükségessé teszik.

A Magyarországgal szembeni angol magatartásban két szakaszt: az 1938–39-est és az 1943-ast vizsgálta. 1938-ban a Chamberlain-féle megbékélési irányzat lényege az volt, hogy olyan mederbe terelje a német követeléseket kelet-európai irányban, amelyeknek teljesítése elképzelésük szerint még háború nélkül megoldható.

Anglia szempontjából tehát a fontos Németország volt, a mérsékelt német igények kielégítésével a „békét megmenteni", de a baj az volt, hogy a status quo nemcsak német kérdés volt, hanem többek között magyar is. Magyarország nem mondott le területi követeléseiről, Anglia pedig semmit sem nyújthatott ebben a vonatkozásban. Nem helyezkedhetett az összes területi igények kielégítésének álláspontjára, mert ez láncreakcióként felvethette volna mindazokat a problémákat, amelyek a délkelet-európai status quo-val függöttek össze; mert érvelésének tartópillére omlott volna össze: az, hogy nem a versailles-i békerendszer korrekciójáról van szó, hanem a hitleri agresszió megfékezéséről.

Egyetlen megoldás maradt, valamit nyújtani Magyarországnak, ami legalább a trianoni kötöttségeket lazítaná, mindenekelőtt a katonai szankciók tekintetében. Mert ha Magyarország a fegyverkezési egyenjogúság elismerése fejében lemondana az erőszak alkalmazásáról, Csehszlovákiát könnyebben lehetne végső esetben engedményekre késztetni Németországgal szemben – vagyis elkerülni a fegyveres konfliktust.

Magyarország ebben az időben azonban más vonatkozásban is – de a fentiekkel összefüggésben – sokat foglalkoztatta az angol külpolitika irányítóit. 1938 tavaszán ugyanis többfelől és több ízben felvetették, hogy Anglia nyújtson aktív támogatást, főleg gazdasági téren Magyarországnak, és így óvja meg attól, hogy Németország karjaiba essen. Az Angol Bank elnöke, Hamilton Bruce, a Magyar Nemzeti Bank pénzügyi tanácsadója, Royal Tyler, a népszövetség pénzügyi tanácsadója a magyar kormánynál, valamint különböző magyar gazdasági és politikai körök képviselői áprilisban és májuban több emlékiratot juttattak el a Foreign Office-nek ebben a tárgyban.

Az angol külügyminisztériumban az Anschluss után megszilárdult az a vélemény, hogy Magyarország egyre szorosabban kötődik Németországhoz, s ezt Anglia nem képes gazdasági eszközökkel ellensúlyozni. Horthy április 4-i rádióbeszédét úgy értelmezték, mint amely „okos beszéd, de mit tud tenni Magyarország a német nyomás ellen". Imrédy miniszterelnöki kinevezéséhez – amelyet főleg a fent említett angol gazdasági körök fogadtak szimpátiával – a Foreign Office-ban nem sok reményt fűztek. Bemutatkozó beszédét kommentálva, a külügyminisztérium vezető munkatársai erős kétségüket fejezték ki, vajon az új miniszterelnök meg tudja-e védeni Magyarországot attól, hogy a szélsőjobboldal hatalomra kerüljön. A budapesti angol követnek májusban az volt a véleménye, hogy „Magyarország elveszett számunkra", és Sir Orme Sargent egyetértett vele. Május 29-re a következőket írta egy belső feljegyzésben:

„Bizonyos vagyok abban, hogy nagyon sok szerencsétlen magyar van, aki azt szeretné, Nagy-Britannia védje meg attól, hogy Németország »elnyelje« őket, s akik azt remélik, hogy ez megvalósítható Nagy-Britannia gazdasági közbelépésével. De minden tapasztalatunk a múltból és jelenlegi összes bizonyítékaink azt mutatják, hogy Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni egy olyan gazdasági akció révén, amelyet mi nyújthatunk. Még ha fel is tudnánk vásárolni Magyarország összes búzatermését, nem garantálhatnánk, hogy a német politikai nyomás és hatalmi vonzás nem folytatódnék ugyanúgy, mint azelőtt. Vannak más országok, ahol a brit érdekek feltétlenül sokkal fontosabbak, s azzá válnak méginkább pozícióink megerősítése révén, mint elsősorban Görögország, s talán Románia is. Éppen ezért nem szabad hagyni magunkat rábeszélni, hogy pazaroljuk energiánkat és pénzünket, megpróbálva megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt."

Ezért a bledi tárgyalásokkal kapcsolatban már csak a minimális cél elérésére törekedtek, egy olyan megegyezésre, amely kizárja Magyarország fegyveres fellépését. Ebben az értelemben ösztönözték a négy érintett kormányt, s így született meg a bledi megállapodás abban a pillanatban, amikor Hitler megindította az utolsó rohamot a Szudéta-vidék megszerzésére. Általános magatartásukat pedig az szabta meg, hogy angol szempontból Magyarországot elveszett, német befolyású területnek tekintették, és az angol érdekeket távolabbi országokban határozták meg. Ezeknek kívántak segítséget nyújtani.

Az 1943-as Szent-Györgyi misszió jelentőségét két tényezőben jelölte meg: először történt meg, hogy magyar békekeresők nem a kormány, hanem az ellenzék nevében beszéltek; a Szent-Györgyi misszió lehetővé tette, hogy Anglia a szövetségesek előtt is felvesse a Magyarországgal kapcsolatos álláspont kialakításának ügyét. Elemezte az okokat, amelyek miatt Anglia korábban a magyar ellenzéket nem tekintette alternatívának a kormányzattal szemben s azokat az okokat, körülményeket, amelyek miatt a tárgyalások napirendre kerülésekor egy ideig az alternatívát a magyar baloldali és liberális ellenzék és a Kállay-kormány között vélték megtalálni.

A vitában számos hozzászóló vett részt és a Szent-Györgyi misszió előzményeiről és körülményeiről, a Foreign Office magatartásáról, a magyar ellenzék helyzetéről, a kormányzat politikájáról tett kiegészítő megjegyzéseket. Veress László saját tárgyalásairól számolt be, állítva – amit azonban a források nem támasztanak alá –, hogy nemcsak a kormány, hanem a Függetlenségi Front nevében is fellépett, annak tudatában, hogy ez utóbbinak kommunista tagjai is vannak. Veress állításai a Szent-Györgyi misszióra érvényesek, amelyet Juhász előadása részletesen taglalt.

C. A. Macartney: „A Magyarországgal kapcsolatos angol politika a második világháborúban" c. előadása elsősorban saját tevékenységét, emlékeit és korábbi publikációit foglalta össze. Értékes részleteket elevenített fel a Royal Institute of International Affairs tevékenységéből, a Foreign Office magatartásáról, amelyre igen nagy hatása volt a csehszlovák emigrációnak s foglalkozott Anglia és szövetségesei álláspontjával Németország partnereit illetően. Hangsúlyozta, hogy Anglia komoly, kézzelfogható ellenállást várt Magyarországtól a „tengellyel" szemben s bírálta azokat, akik a Kállay-kormány békekísérletében csak a rendszer átmentésének óhaját látták. A hozzászólók több pontos vitatták az előadás egyes megállapításait, mind a magyar, mind az angol politikai helyzet oldaláról.

A konferencia hivatalos programján kívül, de ahhoz kapcsolódva április 27-én hangzott el *Ránki György* nagysikerű előadása a School of Slavonic and East European Studies előadótermében, a konferencia résztvevőinek és más meghívottaknak élénk érdeklődése mellett „A kelet-európai társadalmak a 19. sz. végén" címmel.

Juhász Gyula–Niederhauser Emil

OBSCSESZTVO I GOSZUDARSZTVO FEODAL'NOJ ROSZSZII. SZBORNIK SZTATEJ, POSZVJASCSENNÜJ 70-LETIJU AKAGYEMIKA LEVA VLAGYIMIROVICSA CSEREPNINA

(Moszkva, Nauka. 1975. 351 l.)

A FEUDÁLIS OROSZORSZÁG TÁRSADALMA ÉS ÁLLAMA. TANULMÁNYGYŰJTEMÉNY LEV VLAGYIMIROVICS CSERERNYIN AKADÉMIKUS 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Az orosz középkor kiváló szovjet kutatóját köszöntő emlékkönyv, amelynek felelős szerkesztője V. T. Pasuto, az első részben magával az ünnepelttel foglalkozik. N. M. Druzsinyin és V. T. Pasuto tanulmánya rövid életrajz, amely kiemeli, hogy Cserepnyin történész-családból származott, már nagyatyja is kutató volt. A moszkvai egyetemről végül az Akadémia Történettudományi Intézetébe ívelő pálya bemutatása a pályatársak felidézését is jelenti, s ezzel felvillantja a szovjet történettudomány fejlődésének néhány mozzanatát, különösen a két háború közti és a második világháború utáni korszakban. Ja. Sz. Groszul és N. A. Mohov cikke arra a segítségre utal, amelyet a moldvai szovjet történészek kaptak az 1940-es évek második felétől kezdve Cserepnyintől, neki köszönhető a középkori moldvai történelem korszerű tudományos feltárása, hiszen mint szerkesztő, lektor és tanácsadó, de mint kutató is állandó támogatást nyújtott a fiatal moldvai szovjet történettudománynak.

A kötet tanulmányait pályatársak és tanítványok nagy serege írta meg, a jubiláns érdeklődési és kutatási körének megfelelően három nagyobb témakörben: a rendi és osztálytársadalom struktúrája a feudalizmus korában, a rendek és a hatalom a korabeli társadalmi és politikai gondolkodásban, végül az osztályellentétek és az állami szervezet fejlődése. Mindhárom vonatkozásban a részkérdésekkel foglalkozó tanulmányok számos figyelemreméltó eredményt hoztak.

Az első csoporton belül Ja. N. Scsapnyikov megállapítja, hogy a prefeudális korszakban és a 11–12. században az obscsina (amely a városban is megvolt) bizonyos igazságszolgáltatási és közigazgatási funkciókat látott el, ezek egy részét azonban az állam (a 9. században) és az egyház (a 11. században) már elvette, a 12. századra az allodiális birtok (votcsina) végképp maga alá gyűrte az obscsinát. Ju. G. Alekszejev egy 14. vagy 15. századi pszkovi ítéletlevél két terminusának (najmit és goszudar) az értelmezését adja, a többféle függésben élő bérmunkást és a gazdát jelenti, s szembeállításuk azt mutatja, hogy a társadalom még csak útban van a jobbágyrendszer teljes kialakulása felé. V. L. Janyin három, 1974-ben Novgorodban talált, valószínűleg a 14–15. század fordulójáról származó, nyirfakéregre írt okleveleket ismertet, kettő örökhagyással kapcsolatos, egy kisebb feudális úr lokalizálható birtokait sorolja fel, a harmadik adósságok jegyzéke. V. D. Nazarov három töredékes jegyzék alapján ad képet az 1540-es évek moszkvai udvartartásáról, kimutatja azt, hogy ekkoriban van kialakulóban a rendi hierarchiához alkalmazkodó beosztás, de a régebbi, területi jellegű beosztás is még érvényesül. Ugyancsak az udvar kérdésével foglalkozik V. I. Buganov, aki összeveti az 1512-es, 1549-es, 1590-es és 1598-as hadjárat alkalmával az udvartartási könyvekben (razrjadnie knyigi) felsorolt

méltóságokat, és megállapítja számuk állandó növekedését: a század elején még 20–30 embert sorolnak fel, akik elkísérik az uralkodót a hadjáratba, ill. otthon maradnak az ügyek intézésére, a század végére már 100–200 főre nő meg a méltóságviselők sora. A. M. Szaharov a „gorod" terminus 16. századi értelmét vizsgálva úgy látja, hogy eredeti jelentése szerint erődített helyet jelöl, ill. az erődítésen belüli területet (az ott lakókkal), de jelentheti az erődítményen kívüli települést (a poszadot) is. A gorozsanye kifejezés általában az összes lakosra vonatkozik. A gorod tehát nem jelent okvetlenül a szó társadalmi értelmében vett várost, értelmezése mindig a szövegkörnyezettől függ. A. A. Preobrazsenszkij az osztályok és rendek fejlődését veszi vizsgálat alá a 17–18. századi Oroszországban. A nemességen belüli változások a feudális uralkodó osztály konszolidációja irányába mutatnak, de ezt a rendi alakulást polgárok nemesítése és a nemesek polgári foglalkozása módosítja. A parasztság vonatkozásában a röghözkötés és (az iparűző jobbágyok, katonák, állami parasztok révén) a személyi szabadság felé irányuló tendencia tapintható ki. A két alapvető osztályon belüli változások arra mutatnak, hogy a fejlődés már túllépett a rendi kereteken. P. G. Rindzjunszkij az 1775-ös adóreform városi vonatkozásait tárgyalja. Egy korabeli kimutatás 24562 fő és 402 család kereskedőt sorol fel, ezek 47,2%-a a moszkvai és a szmolenszki kormányzóságban élt. A konzervatív reform a régi városi elemet akarta támogatni, de nem volt sikeres, a kereskedő réteget nem különítette el pontosan az egyéb városi rétegektől. A parasztoknak a városba való beáramlását igyekezett megakadályozni. Je. I. Druzsinyina a hadilevéltárban megtalált új, eddig ismeretlen forrásanyag alapján kimutatja, hogy a jekatyerinoszlavi állami posztómanufaktúra, amelyet 1786-ban alapítottak, nemcsak rövid ideig működött, mint eddig hitték, hanem 1804-ben a hadügyminisztérium ügykörébe került. Az 1820-as években már kezdett gyárrá átalakulni, eredményesen működött, de az 1830-as években már itt is érződött a kényszermunkára alapozott állami ipar válsága, 1836-ban meg is szüntették az üzemet. V. A. Alekszandrov sok helyi forrást felhasználva mutatja be, hogyan működött a nagybirtokokon az obscsina a 18. században és a 19. század elején, mint a munkát beosztó és közigazgatási funkciókat ellátó szerv.

A második kérdéscsoporton belül A. L. Horoskevics az államiság kérdésének a központosítás korában a publicisztikában való jelentkezését vizsgálja. Európai összevetés alapján humanista befolyást mutat ki abban, hogy a dinasztia porosz vagy varjág ősöket keres (amivel a balti igényeket tudja alátámasztani), később pedig az orosz–svéd viszony kedvezőtlen alakulása miatt a normann államalapítás ellen lép fel a hivatalos felfogás. I. Sz. Csicsurov az uralkodó osztály ideológiáját a 15. század végén és a 16. század során a nyugaton is példaképnek tekintett Nagy Konstantin császár értékelésén illusztrálja. Az egyházi birtokot védelmező Joszif Volockij éppen az egyházi birtok alapítóját látja benne, a nagybirtokos egyházzal szemben kritikus Makszim Grek kétségbevonja Konstantin paradigmatikus voltát. IV. Ivánt pozitívan értékeli, s utána már hanyatlást lát, mert Konstantin felosztotta a birodalmat fiai közt. Kurbszkij viszont megint igen kritikus Konstantinnal szemben. Az értékelések mögött az is meghúzódik, vajon a bizánci vagy nyugat-európai hagyományhoz kapcsolódnak. M. Je. Bicskova a 15. század végén és a 16. század első negyedében a moszkvai államban készült litván nagyfejedelmi családfákat vizsgálja. Ezek állami megbízásból, politikai célzattal készültek, kimutatták Gedimin fejedelem nem nemesi származását, s hangsúlyozták a litván dinasztia kapcsolatait orosz fejedelmekkel, ill. orosz fennhatóság alá került mellékágait (Belszkij, Msztyiszlavszkij,

Patrikejev családok) emelték ki. A. I. Klibanov Fjodor Karpov, 16. századi politikai közíró Danyiil metropolitához írt levelét elemzi. Valószínűleg még kegyvesztése, 1539 előtt írta. Arisztotelész Etikájára hivatkozva az igazságosságon alapuló monarchikus államforma felsőbbrendűségét bizonyítja, bírálja a jobbágyok súlyos helyzetét. Klibanov egy orosz humanista utópikus elképzelését látja ebben a munkában. N. A. Kazakova Makszim Grek nézeteit vizsgálja az államszervezet vonatkozásában: ő is az erős monarchia híve, helyesli az ország központosítását, de a cár hallgassa meg hívei tanácsát, vagyis valamiféle rendi monarchiát tart kívánatosnak. Makszim Grek forrásait a szerző kizárólag Bizáncban keresi, s úgy látja, itt még csak a rendi monarchia ideológiájának a kezdeteiről van szó. Ugyancsak Makszim Grekkel foglalkozik N. V. Szinyicina. 1548-ban IV. Ivánhoz intézett intelmei kapcsán kimutatja, hogy Makszim a kis tulajdont helyesli, de elítéli az uzsorát és a feudális kizsákmányolást. A kolostori birtok vonatkozásában nézete határozatlan, úgy tűnik, csak a gazdag kolostorokat ítéli el. L. A. Nyikityina az orosz uralkodó és az állam elnevezésének alakulását mutatja be a 16. század második feléből és a 17. század elejéről származó angol források alapján: az uralkodót nagyfejedelemnek (Great Duke), császárnak (Emperor) vagy cárnak (Tehar) nevezik, tudnak a cári cím felvételéről, az ország nagyságáról és a cár hatalmáról. Az elnevezés a diplomáciai érintkezésben használt címek nyomán alakult ki. V. Sz. Rumjanceva Sztyefan Vnyifantyev körét mutatja be. Sztyefan Alekszej Mihajlovics cár udvari papja volt, 1647–48 táján szervezte meg körét, amely szemben állt a patriarchával, az állam főhatóságának a híve volt, jelentős befolyást gyakorolt a kormányzat egyházpolitikájára. Érdeme, hogy felismerte a közoktatás fontosságát és elősegítette a korszerűbb, ukrajnai eredetű egyházi könyvek nyomtatását. L. N. Puskarev a 17. század második felének társadalmi és politikai gondolkodását vizsgálja. Az uralkodó osztály érdekeit képviselő Szimeon Polockij az ideális abszolut uralkodó eszménye mellett foglal állást, de elítéli a vele szembeállított zsarnokot. Az ugyancsak az uralkodó osztály mellett álló Jurij Križanić nagyjából hasonló álláspontot képvisel, de Szimeon Polockij inkább érzelmi érvelésével szemben a horvát szerzetes észokokra hivatkozik. Ő már az újkori gondolkodást képviseli, bár még feudális formában. A hatalom kérdését a nép oldaláról szemlélő Avvakum Alekszej Mihajlovics cárban egyértelműen a zsarnokot ítéli el. A korabeli folklórban elterjedt a cárista illúzió, de az olyan közmondások, mint „A cár messze van", bizonyos kiábrándultságot is mutatnak. M. Ja. Volkov az 1682-es sztrelec-felkelés történetét tárgyaló „Rövid szemlélődés" c. krónikát vizsgálja meg, amelyet eddig Sz. A. Medvegyev munkájának hittek, aki Zsófia híve volt. Rekonstruálja az ősszöveget, két változatát mutatja ki, a rövidebb az eredeti, ennek szerzője közel állt Joakim patriarchához, valószínűleg Karion Isztominban kell keresni. Ezt az eredetit a sztrelecekhez közelálló személyiség dolgozta át, ez már lehetett Medvegyev. A. I. Juht a 18. századi jeles felvilágosult történetírónak, V. N. Tatyiscsevnek I. Péter reformjaira vonatkozó nézeteit elemzi. Jellemzőnek tartja, hogy Tatyiscsev összefoglaló orosz történetében Péter korszakát már nem tárgyalta, nézetei csupán egy önálló feljegyzésből deríthetők ki. Péter gazdasági és kultúrpolitikai reformjait élénken helyeselte, egészében pozitívnak tartotta uralmát, de a nemességgel kapcsolatos intézkedéseit már a nemesi rend oldaláról bírálta, az udvari szolgálatot hiábavalónak tartotta. L. A. Nyikiforov az 1698-ban orosz szolgálatba állt, 1747-ben altengernagyként nyugalombavonult francia tiszt, Villebois emlékiratait vizsgálja meg hitelességük szempontjából, s úgy véli, Villebois az udvar számos

belső fordulatát jól ismerte, így emlékiratai valóban hiteleseknek tekinthetők, bár lehet, hogy kiadásuk előtt valaki átdolgozta. Sz. M. Trojickij 1763–64 során, a kereskedelem kérdéseire létrehozott állami bizottság tevékenységével kapcsolatban elemzi G. N. Tyeplov 1764-es javaslatát, amely még az előző uralkodó (Erzsébet) idejében beadott javaslatok felhasználásával dolgoz ki tervezetet a városi rend támogatása érdekében, a fejadó elengedésével. Néhány kisebb, nem ennyire korszerű javaslat is arra törekedett, hogy a városi polgárságot megnyerje az abszolutista kormányzatnak. II. Katalin végül Ja. P. Sahovszkoj retrográd jellegű javaslata mellett döntött, de ezt sem valósította meg. M. D. Kurmacseva Ivan Trevogin reformtervezeteit taglalja. Ivan Trevogin érdekes figura, 1781-ben, húszévesen megszökött Oroszországból, aztán a párizsi követségen jelentkezett, s ekkor írta tervezeteit, amelyekben a monarchikus államforma mellett foglal állást, de csak akkor, ha az uralkodó kiváló személyi tulajdonságokkal rendelkezik. Egyébként demokratikus állami berendezkedést kívánt, hangsúlyozta az oktatás fontosságát, valószínűleg a Pugacsov-felkelés hatása alatt állt. Tervei voltak arról, hogy Borneóban elveinek megfelelő királyságot alapít (ezzel voltak kapcsolatosak feljegyzései). Nézetei miatt két évi hazai tartózkodás után 1785-ben száműzték Szibériába, ahol öt évvel később meg is halt.

A. N. Szakarov a 839-ben Jámbor Lajos császárnál járt orosz követség ügyét veszi ismét vizsgálat alá, amely a normannista elmélet egyik fontos bizonyítéka. A bizánci császár követeivel együtt megjelenő követekről ugyanis, akik a Rosz állam kagánjának a nevében jelentkeznek a császárnál, az udvar kideríti, hogy svédek. Szaharov arra utal, hogy normannok csakugyan vettek részt az orosz állam alapításában, külföldön az állam követeiként is jártak (az a gyakorlat, hogy idegenek mennek más udvarokhoz az orosz állam követeiként, a 17. század végéig fennmaradt). Minthogy a bizánci követekkel együtt jöttek, legkésőbb 838 őszén már Konstantinápolyban kellett lenniük. Valószínűleg nem szövetség kötése céljából érkeztek oda, hanem csak a kapcsolatok fenntartására. Bizánc számára a kazárokkal folytatott harcokban ez is fontos volt. A követség küldése alkalmasint éppen a kazár fennhatóság lerázása után kibontakozó önálló orosz államiság bizonyítéka. I. P. Sztarosztyina Kázmér litván nagyfejedelem 1468-as, az igazságszolgáltatási immunitást rendező kiváltságlevelét az 1529-es ún. I. litván statutummal veti össze, kimutatja, mennyire haladt előre a feudális nagybirtok hatalmának a kiépítése. Hasznosnak tartaná az orosz és lengyel fejlődéssel való összevetést. A. D. Gorszkij a 12. századtól 1478-ig származó, nem egészen 400 novgorodi oklevelet vizsgálja meg abból a szempontból, hogyan mutatkozik meg ezekben a feudális földtulajdonért vívott harc. 17 oklevélben kifejezetten erről van szó, néhány egyéb oklevélben említésre kerül ez a jelenség is. Az oklevelekben a birtokháborítók ellen irányuló átokformulákat is fel lehet használni a fejlődés rekonstruálására. B. N. Florja az orosz állam központosításának menetét a tverji fejedelemség példáján mutatja be. Itt nem történt meg a helyi különállás azonnali felszámolása, mint a sokkal ismertebb novgorodi és pszkovi esetben, még az 1540-es években is a föld nagy többsége a tverji bojárok kezén van, a korábbi fejedelmek adományleveleit a moszkvai kormányzat elismeri, a fejedelemség területi különállását is meghagyja, a hadjáratokban a bojárok külön csapatban vesznek részt, az egykori fejedelmi család tagjait a helyi bojárok közé sorolják. De bevezetik a földbirtoklás moszkvai rendjét, 1504-ben megszüntetik a területi különállást a helyi intézményekkel együtt, a bojárokat más területekre nevezik ki helytartóknak, így kapcsolják be fokozatosan Tverjt az

egységes orosz államba. Sz. M. Kastanov 1550–1584 közt elemzi a lakosság állami szolgáltatásainak a fejlődését, kimutatja, hogy az alávetett lakosságból szervezték meg a szolgáltatásokat behajtó szervezetet. A. A. Zimin a 16. századi állami levéltár fennmaradt töredékeit vizsgálja meg, itt számos fontos dokumentumot őriztek az egyes területek bojárjaira vonatkozólag, akiknek a birtokait az opricsnyina idejében elkobozták, ami annak a bizonyítéka, hogy az opricsnyina személyi politikája nem valamiféle önkény eredménye volt, hanem alaposan átgondolt intézkedések sora. Sz. O. Smidt az állami megbízásból készült nagy összefoglaló krónika IV. Iván korát tárgyaló utolsó két kötetét vizsgálja meg, amelyben számos, a politikatörténet szempontjából fontos kiegészítő bejegyzés, javítás található. A papíros és a vízjelek vizsgálata azt bizonyítja, hogy olyan, a francia királyok által is csak a 16. században használt papírosfajtáról van szó, amely csak az 1570-es években juthatott el Oroszországba. A kiegészítések tehát csakis az 1570-es években keletkezhettek legkorábban, vagyis az opricsnyina felszámolása után. A. G. Manykov arra figyelmeztet, hogy az 1649-es nagy törvénykönyv számos intézkedést tartalmaz a belföldi közlekedés elősegítésére (az 1550-es törvényekben ilyen intézkedéseknek még nincs nyoma), ezek a 17. század első felében alakultak ki, az államnak a belföldi kereskedelmet támogató politikáját bizonyítják. Betartásuk persze a helyi hatóságok gyengesége miatt kérdéses volt. N. A. Gorszkaja közép-oroszországi kolostorok forrásanyaga alapján pontosítja a kolostori jobbágyok állami kötelezettségeit a 17. században, ezeket természetben és pénzben hajtották be. A robottal tartozó falvakban a parasztságot sujtó egész teher mintegy 75%-a állami, a termény- vagy pénzjáradékot szolgáltatókban is mintegy a fele. S ezek a terhek a század során nőttek, különösen a fuvarozási kötelezettség. A pénzadó 1630–1670 közt mintegy kétszeresére emelkedett. I. A. Buligin az államhatalom viszonyát vizsgálja a feudális immunitásokhoz. Az 1650–60-as években a kormányzat még adományoz immunitás-leveleket, de már bizonyos megszorításokkal. A fordulat az 1670-es években következik be, amikor először egyes kiváltságokat szüntetnek meg. Az immunitások rendszerének teljes felszámolását Péter valósítja meg 1699–1700 során. G. A. Nyekraszov a Péter-féle kollégiumok létrehozásában a svéd példa nem mechanikus, hanem nagyon is átgondolt, sőt önálló részletekkel gyarapított átvételét látja, persze elismeri, hogy nem egyszer pusztán felületi mozzanatokat vettek át.

Az emlékkönyv nemcsak a szerkesztő és a szerzők számára vesződséges műfaj, mert a benne rejlő eredmények sokkal kevésbé kerülnek be a tudományos közgondolkodásba, mint monográfiák vagy folyóiratcikkek esetén, még akkor is, ha viszonylag mégis összefüggő tematikájúak. Az ismertető számára is kényelmetlen a műfaj, mert a legrövidebbre fogott tartalmi ismertetés után is mi helye és energiája maradhat a kritikára? Igy talán csak annyit érdemes hozzáfűzni a kötethez, hogy érzésünk szerint súlypontja a címben éppen nem jelzett második részben van, a hatalom problémáinak a tudatbeli tükrözésénél, ahol egészen új szempontokkal, módszertani fogásokkal találkozunk, a nyugati hatások jóval szélesebb tárgyalásával, mint az korábban szokásos volt. A hangsúly különösen a 15–16. századra esik, és az európai humanizmussal egyenértékű hazai gondolati rendszerek meglétét bizonyítja. Itt is, de a másik két részben is a középkori orosz történelem számos kérdésre kap újszerű megoldást. A kötet így valóban méltó az időközben sajnos elhunyt jubilánshoz, L. V. Cserepnyinhez.

Niederhauser Emil

SIMON RÓBERT:

A MEKKAI KERESKEDELEM KIALAKULÁSA ÉS JELLEGE

(Budapest 1975, 168 l.
Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat 75)

Az egyetemes arabisztikai kutatás viszonylag későn, a közel-keleti európai gyarmatosítás hatására a múlt század végén vált tudománnyá. Létrejöttének kora máig ható erővel meghatározta azt, hogy elsősorban részkérdéseket vizsgáló, pozitivista iszlámkutatássá vált, amelyből szinte teljesen hiányzott és hiányzik a gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés. Ezért érdemel különös figyelmet minden olyan munka, amelyik az arab történelem vizsgálatát ebbe az irányba terjeszti ki.

Simon Róbert előző könyve az iszlám létrejöttét vizsgálta (*Az iszlám keletkezése.* Budapest 1967). Az új vallás születésében – s tágabban: az északarab történelmi mozgás megindulásában – a kereskedők városává váló Mekka, a mekkai kereskedelem kialakulása játszotta szerinte a meghatározó szerepet. A város bekapcsolódása a luxusjavakat közvetítő távolsági kereskedelembe egy új, egyéniesült „munkaeszközt" teremtett, a kereskedő előlegezett tőkéjét. Bár maga a kereskedelmi tevékenység s az általa létrehozott puszta pénzvagyon-forma közömbös az adott társadalmi – jelen esetben a törzsi – rendszerrel szemben, egyéniesültsége miatt egyre élesebb ellentmondásba került és végső fokon bomlasztóan hatott a korábbi közös földbirtoklásnak és elosztásnak megfelelő, hagyományos és fejlődésképtelen, a vérségi kötelékeken alapuló törzsiségre. A szerző ebből az ellentmondásból, a kereskedelmi tőke bomlasztó hatásából vezette le az iszlám létrejöttét.

Új könyvében Simon Róbert egy évszázadnyit visszalépett, és az iszlám születésének kiváltó okát, a mekkai kereskedelmet vette vizsgálat alá. Tanulmánya – ahogy címe is jelzi – két nagy szerkezeti egységre oszlik: az elsőben e kereskedelem létrejöttét kíséri nyomon, a másodikban jellegével foglalkozik.

Az arab hagyomány a mekkai kereskedelmet egyetlen generáció – négy testvér – szervező munkájából eredezteti. Ez a feltételezés a kereskedelem ex nihilo felbukkanásáról a 6. század elején, és az arab források datálásra alkalmatlan, legendás közléseinek az átvétele még a mai munkákban is gyakran fellelhető, s általában elmondható, hogy a mekkai kereskedelemmel foglalkozó nemzetközi szakirodalmat sok, mind a részletekben, mind az elméleti általánosításban egymásnak ellentmondó nézet és sok bizonytalanság jellemzi. Simon Róbert egyik nagy érdeme az, hogy az északarab történelem megindulását a korabeli „világtörténelem" szerves részeként elemzi, s ehhez az arab forrásokat bizánci, perzsa, szír, abesszin és délarab forrásokkal egészítve ki, a kizárás módszerével határozza meg a mekkai kereskedelem kialakulásának időbeli lefolyását. Az ötlet látszólag egyszerű (a soknyelvű forrásanyag és a már-már parttalan szakirodalom feldolgozásának szükségessége valójában óriási feladat elé állítja az erre vállalkozót): mivel az arab források datálásra alkalmatlanok, a nem-mohamedánok viszont magáról Mekkáról nem is tesznek említést, meg kell vizsgálni a két nagyhatalom (a nagy fogyasztó Bizánc és az elsősorban közvetítő Irán) és a közvetlen riválisok (a himjarita Jemen, a Kinda törzsszövetség, a Jement meghódító abesszinek, a Gasszanidák és a Lahmidák) gazdasági

és politikai befolyását Arábiában, s meghatározni azt az időpontot, amikor ez a befolyás, s benne kereskedelmi tevékenységük megszűnik. Ez a világtörténelmi háttér adja meg a mekkai kereskedelem terminus a quo-ját, kialakulásának és megerősödésének lehetséges időbeli lefolyását.

A szerző gondos történeti és filológiai elemzés után arra a következtetésre jut, hogy Mekka kereskedő tevékenysége nem egy csapásra és nem a 6. század elején született, hanem egy hosszabb időre elnyúló folyamat eredménye, ami csupán a század végén fejeződött be. A 6. század utolsó három évtizedében meggyengült, majd teljesen megszűnt az utolsó rivális, a Lahmidák ellenőrzése, s a kialakuló politikai vákuumban az addig nomád állattenyésztő Kurais törzs előtt ritka történelmi lehetőség nyílt bekapcsolódni a közvetítő kereskedelembe. Mohamed fellépésének idején a törzs már kezében tartotta az arab félszigeten átmenő kereskedelmet.

Mekka állandó településsé, várossá válásának, új gazdasági tevékenysége kialakulásának a riválisok kiesése azonban csak az első, bár legfontosabb feltétele volt. A folyamat azt is megkövetelte, hogy Mekka és lakosai biztonságot és sérthetetlenséget élvezzenek a környező és a kereskedelmi utak mentén élő törzsektől. A szerző a mekkai kereskedelem egyik, a tipikustól eltérő jellemzőjének éppen azt a módot tartja, amellyel a Kurais törzs megszervezte ezt a biztonságot. Véleménye szerint a kereskedelem a prekapitalista társadalmakban, s a nomád társadalomban különösen, elválaszthatatlan a háborútól. Háborút provokál maga a kereskedelmi tevékenység, mert folytatói minél több terméket igyekeznek – akár rablás útján – áruvá tenni, s ugyanezt teszik a nomád törzsek is, mert pusztán létfenntartási javakat – s ebből sem elegendőt – termelő gazdaságuknak törvényszerűen ki kell egészülnie legelők, kutak, kész termékek erőszakos megszerzésével. Ebben a közegben a távolsági kereskedelem biztonságát a törzseknek vagy katonai alávetésével, vagy békés megnyerésével kellett megteremteni. A tipikus módszer az első volt. Mekka, mivel kereskedelmét a hagyományos törzsi társadalom talapzatán szervezte meg s így sem katonai erővel, sem egy mégoly kezdetleges államiság nyújtotta előnyökkel nem tudta védeni, az utóbbira, a nehezebb és labilisabb módszerre kényszerült.

A békés kereskedelem megszervezésének eszközei közül a szerző a *humsz* és az *iláf* intézményeit tartja a legfontosabbaknak. A humsz olyan törzsek vallási-rituális egységét hozta létre, amelyek a mekkai kereskedelem útvonalát ellenőrizték, egyben lehetőséget adott a Kurais törzsnek a feltétel nélküli exogámiára, hogy így a szövetségi kötelékeket házasságokkal is erősítse. A következő állomás, az iláf, már azt célozta, hogy kétoldalú megállapodásokkal gazdaságilag érdekeltté tegyék a törzseket a mekkai kereskedelemben: az előbbiek szabad átjárást engedtek területükön a Kurais karaván jainak, s ezért az utóbbiak elszállították a távoli piacokra a törzsek terményfeleslegét.

Ez a békés eszközökkel megszervezett közvetítő kereskedelem jellegében teljesen eltért a többi nomád vagy letelepedett arábiai törzs kereskedelmétől. Simon Róbert könyve utolsó fejezeteiben ezzel a kérdéskörrel foglalkozik, s ezek munkája legérdekesebb és legértékesebb részei, olyan magas szintű elméleti általánosítással, amilyennel ennyire speciális történeti kérdéseket tárgyaló munkákban ritkán találkozik az olvasó.

Az iszlám előestéjén az arábiai helyi piacok, a bennük folyó kereskedelem, a különféle kapcsolatok és résztvevők számbavétele során csupán egyetlen állandó elemet találunk, a nomád törzseket. Ők a kezdeményezők, ők teremtik meg a kapcsolatot – ha kell, erőszakkal – a letelepedett oázislakókkal és a két szomszédos nagyhatalommal. Erre

az akár erőszakos közeledésre a mostoha természeti viszonyoknak erősen kiszolgáltatott nomád gazdaság nagyfokú labilitása kényszeríti őket. A közeledésben tehát sem a nomádok, sem a letelepedettek részéről nem beszélhetünk szabad választásról, ezért a szerző a gazdasági érintkezésnek és egymásrautaltságnak ezt a formáját a kényszer-reciprocitás megnevezéssel jellemzi. A megvalósulás formája a primitív törzsi csereformáktól a rendszeresített sarcon keresztül egészen a nomád társadalmak államilag szervezett megadóztatásáig terjedt. Ebben a kapcsolatban a helyi piacok többnyire nem voltak valóságos árucsere központjai, hanem olyan pontok, ahol a letelepedettek – megelőzendő a nomádok rablóportyáit – rendszeres árujuttatással, elsősorban élelemkiegészítéssel vásárolták meg településük biztonságát. Az ezeken a „kényszer-piacokon" gazdát cserélő „kényszer-áruk" csereértékeként a piachellyel szomszédos nomád törzsek megvédték a települést más törzsek támadásaitól, esetleg területük egy részét átengedték megművelésre. Ha a letelepedettek voltak erősebbek a gazdaságilag kiszolgáltatott nomádoknál, a kapcsolatot az előbbiek határozták meg a maguk katonai és gazdasági szempontjaik szerint; ha katonailag meggyengültek, a nomádok gazdasági kényszere vált a kapcsolat meghatározó elemévé. A 6. századtól egyre erősödő és szinte napjainkig tartó beduinizálódási folyamat következtében ez az utóbbi tendencia vált uralkodóvá, s a számbavehető piachelyek alapfunkciója az iszlám előestéjén általánosan a rablás megelőzése lett.

Azok a piacok, amelyeken nomádok érintkeztek nomádokkal, időben ezek után a „kényszer-piacok" után keletkeztek. Ezek az árucserén kívül a hagyományos törzsi társadalom sokoldalú – gazdasági, vallási, kulturális, jogi – érintkezéseinek a centrumai is voltak. Mindezek a lokális piactípusok a labilis nomád gazdaságot kisegítő szükségintézmények voltak, nem alkottak összefüggő piacrendszert, működésük elszigetelt és időszakos volt, a kényszer-reciprocitásból következően esetükben nem is beszélhetünk autonóm gazdasági törvények szabályozta kereskedelemről. Nem ismertek általánosan elfogadott csereértéket sem, az érintkezés legmagasabb formája a cserekereskedelem volt.

A mekkai kereskedelem tartalmában és jellegében teljesen eltért ettől a képlettől. Nem saját termelésre építve, idegen termelők és fogyasztók között közvetített nagy volumenekben luxus- és presztízsjavakat: nemesfémeket, tömjént, illatszereket, bőrárukat és mazsolát. Ez a tevékenység minőségileg eltért saját társadalma legfeljebb használati értékeket cserélő lokális piaci forgalmától, a város mint politikailag semleges „kereskedelmi kapu" kapcsolódott be a nagyhatalmak állami külkereskedelmébe.

Ez a fajta közvetítő kereskedelem mind a közvetítők, mind a termelők és fogyasztók társadalmát tekintve külsődlegesen és szervetlenül működik, lényege éppen a tényleges használatot szolgáló termeléstől való elkülönülése. A társadalmi formák iránti közömbössége azonban nem zárja ki azt, hogy bomlasztóan hasson az adott társadalmi struktúrára. Mivel azonban a kereskedelmi tőke, a puszta pénzvagyon nem képvisel és nem is tud létrehozni új termelési módot, a bomlasztás hatását és eredményét nem maga a kereskedelem, hanem az adott, a régi termelési mód struktúrája, fejlődésre vagy stagnálásra „hivatott" jellege határozza meg. S ez döntő a kialakuló iszlám, s az északarab történeti mozgás további sorsára.

A kereskedelem-szülte puszta pénzvagyon általában, s a keleti társadalmakban különösen, nem válik tőkévé, létezéséből nem következik ipari fejlődés és ipari tőke kialakulása. (Sőt, domináns szerepe éppen fordított arányban áll a termelés fejlettségével,

szélsőséges esetekben uralma alatt is tarthatja a termelést.) Új gazdasági bázis hiányában az iszlám a régi alapon végezte el feladatát, a hagyományos törzsiség felszámolását, s ebből egyenesen következik, hogy kénytelen volt megőrizni, majd átalakított, magasabb szinten újratermelni a felszámolásra ítélt társadalmi forma számos elemét. Az iszlám a partikuláris törzsiség helyébe a valláshoz és a területhez tartozás elvén alapuló közösséget teremtett, úgy azonban, hogy a kialakuló arab impérium s szervezett állama, a kalifátus, egy mind elvontabb, másodlagosan megszervezett törzsiség maradt, örökölve annak alkalmatlanságát a belső fejlődésre. A győztes iszlám véget vetett a békés eszközökkel folytatott kereskedelemnek is, s szilárd államiságot szerezve és a törzsi társadalom egyik „legőseredetibb munkáját", a háborút téve kizárólagos munkává, a hódító arab impérium szolgálatában visszatért a nomád társadalom kapcsolatteremtő eszközéhez, a kényszer-reciprocitásnak alávetésben, sarcoltatásban és adóztatásban realizált módszeréhez. Ezzel a mekkai kereskedelem történelmi szerepe meg is szűnt, s az általa megindított és kiteljesedett folyamat e sajátos kereskedőváros jellegét és szerepét is átalakította.

Hegyi Klára

NIEDERHAUSER EMIL:

NEMZETEK SZÜLETÉSE KELET-EURÓPÁBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1976. 245 l.)

Az utóbbi időben örvendetesen gyarapodik a magyar nyelvű újkori egyetemes történeti művek száma. Különösen örülnünk kell annak, hogy ezen belül egyre többet olvashatunk a szomszédos népek múltjáról, a velük átélt történelem közös megpróbáltatásairól, ágas-bogas kapcsolatainkról, egyszóval Kelet-Európa történetéről. Régi és sokat ismételt panasz veszít ezzel jogosságából. Igaz, e szép fejlődés ellenére sokszor még mindig erősebb a hiányérzetünk, mint az eredmények feletti örömünk. Mégsem tarthatjuk helytállónak az olyan jellemzést, hogy a recenzeált könyv „az ismeretlen Kelet-Európáról" szólna. A kiadó részéről talán érthető, ha propagandafogásból ilyen túlzásra ragadtatja magát a fülszövegben, mi azonban éppen a jelen munka szerzőjével szemben érezzük ezt igazságtalannak. Hiszen Niederhauser Emil – másokkal egyetemben – nagyon sokat tett azért, hogy ismereteink a keleteurópai népek újkori fejlődéséről bővüljenek. Mint kutató maradandó érdemeket szerzett, hogy csak példákat említsünk, az olyan összetett folyamatok vizsgálatában, mint a jobbágyfelszabadítás, vagy a polgári átalakulás problémái Kelet-Európában. „A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában" c. disszertációjának sikeres megvédésével nyerte el a tudományok doktora fokozatot. Mint a tudományos ismeretek népszerűsítőjét talán legjobban azzal jellemezhetjük, hogy az utóbb említett nagyszabású értekezés eredményeit a szakembereknek szánt (tudományos apparátussal ellátott, vaskos könyv formájában való) kiadás *előtt* tömör, népszerű alakban, mindössze 12 ív terjedelemben a szélesebb olvasóközönséggel ismertette meg. Sikerült folytatása ez a szerző korábbi hasznos ismeretterjesztő tevékenységének.

A mű szerkezetileg két részre tagolódik. Az elsőben a témakör problémáinak átfogó, elvi jellegű rendszerezését, a polgári nemzettéválás kardinális kérdéseinek összesítő

bemutatását találjuk, míg a második részben a módszeres tárgyalásba bevont tizenhat nemzet belső fejlődését kísérhetjük egyenként nyomon. Az első, általános tájékoztatást szolgáló fejezetben Niederhauser egy fiktív utazás kapcsán tágívű körképet rajzol a három nagy birodalom alkotta keleteurópai térség gazdasági-társadalmi állapotáról az 1840-es évek táján. E képen a legszembetűnőbb vonás a lehangoló elmaradottság, az általános szegénység, a mindenütt kínzó nyomorúság. Az indításnak szánt bevezető oldalakon a gazdasági állapotok érzékeltetése talán a kelleténél egyszínűbbre sikeredett. Az összegező mondat: „az egész társadalmi rend egyre mélyebben merül el ebben a mindennapi, látszatra mozdulatlan, valójában mégis a hanyatlás felé igyekvő válságban" (7. l.) netán ellenvetést válthat ki a munkába éppen belemélyedni készülő olvasóban, ám a munka egésze vitathatatlanná teszi, hogy a tárgyalt időszakban a hanyatlás vagy válság állapotának rögzítése mellett a változás, a kibontakozás, a születés érzékeltetése legalább ugyanolyan fontos. Másként nem is lehet, a mű témáját éppen ez utóbbi folyamat – annak sajátos vetülete – képezi. A szerző az általános gazdasági háttér részletezésével tehát némileg ugyan adósunk marad (s ennek részbeni igazolását megadja az a többször említett körülmény, hogy a kortársak tudatában a gazdasági kérdések másodrendűeknek tűntek), viszont a tulajdonképpeni téma: a nemzeti mozgalom – nemzeti gondolat jegyében zajló kulturális, politikai, ideológiai átformálódás közvetlen objektív alapját s egyben a magyarázat biztos támaszát képező társadalmi szerkezet árnyalt bemutatására annál nagyobb gondot fordít. A feladat eléggé összetett. A térséget benépesítő 16 népcsoport az esetek jórészében több birodalom között s ezen belül esetleg egy birodalom több országa vagy országrésze között megosztva élt. Az eltérő viszonyok és a fejlettségbeli különbségek okozta roppant tarkaságban a szerző a ma már klasszikusnak nevezhető felosztás révén teremt világos áttekinthetőséget: azon népek, amelyek rendelkeztek „saját" feudális uralkodó osztállyal s az ebből fakadó privilégiumokkal, előnyösebb helyzetben voltak, mint a kiváltságokkal, gazdasági hatalommal bíró osztályt nélkülözők. Kétségtelen tény, hogy a történelem tanúsága szerint bizonyos feudális-rendi érdekek védelmezése, ha párhuzamosan haladt ugyancsak bizonyos polgári-nacionalista törekvésekkel, kedvező lehetett az utóbbiak érvényesülésére *is*, különösen a kezdeti szakaszban. (Más kérdés persze, hogy legtöbbször a *kölcsön*hatásnak ilyenkor érvényesülő kettős eredményéből csupán a pozitív oldalt szokás emlegetni.) A társadalmi szerkezetnek fentebb jelzett két csoportra osztása eredetileg a Habsburg birodalom viszonyainak magyarázatára keletkezett, majd a keleteurópai összehasonlítás divattá válásakor szinte fenntartás nélkül jóval tágasabb térre terjesztették ki. Az orosz birodalom európai területén alkalmazása nem ütközik különösebb nehézségbe, viszont a sajátos és „feudálisnak" csupán feltételesen nevezhető török birodalom esetében óvatos eljárásra van szükség. Niederhauser elemzéseiben helyeselhető módon finomabb megkülönböztetéseket is alkalmaz.

Elterjedt felfogás szerint Kelet-Európában a „nemzeti újjászületés" első fázisában kulturális célkitűzések dominálnak. Niederhauser ezeknek szenteli munkája második fejezetét. A kezdeteket vizsgálva rögtön egy nehezen megválaszolható kérdésbe ütközünk: miért indulnak meg a modern nemzeti mozgalmak, mi idézi elő a burzsoá nemzet kialakulásához vezető átalakulást? Aligha kétséges bárki előtt is, hogy nem egytényezős e folyamat, a választ sokrétű, autonóm okok együttese adhatja meg. A szerző túlzó szerénységgel azt állítja, hogy e kérdés megválaszolásánál egyelőre sejtésekre vagyunk

utalva. Az általa felsorakoztatott sejtések viszont alighanem minden lényeges elemet magukban foglalnak. Az első objektív: az időtényező. A modern nemzet kialakulása általában egybeesik a feudalizmusról a tőkés viszonyokra való áttéréssel. A többi: a külföldi (és idegen) példa ösztönző ereje, a korábbról örökölt nemesi öntudat modernizálódása, majd az elnyomatás tudatosulása és mozgósító erővé válása – mind a tudati szféra különböző, de egyaránt fontos rétegeit magyarázzák. A további előrelépést feltehetően az ismert elemek kölcsönhatásának elemzésétől várhatjuk. Hálás és szép téma a nemzeti fejlődés induló szakaszában olyannyira előtérben álló nyelvi-kulturális törekvések bemutatása. A nemzeti öntudat kikovácsolásában majd elterjesztésében a közös és egységes nyelvnek, valamint a művészeteknek (köztük a legszélesebb hatósugarú szépirodalomnak) különleges szerep jutott. Meggyőző az irodalom korabeli funkciójának tartalmi kérdések elemzésén át történő ábrázolása és igen helyénvaló a nemzeti és a társadalmi haladás aszinkronitásának érzékeltetése ott, ahol erre az okfejtés menete némi lehetőséget kínált. A nemzeti tudományok közül korabeli szerepének és a politikai-ideológiai küzdelmekben betöltött hivatásának megfelelően a történetírás jut nagyobb szóhoz. A származás igazolása, vagy a jelennél dicsőbb múlt felelevenítése az öntudatosításban, mozgósításban alapvetően pozitív funkciót látott el, viszont a hajdani hatalom, a múltbeli legnagyobb kiterjedés népszerűsítése már potenciálisan olyan igényeket is igazolhatott, amelyek jövendő konfliktusok csíráját hordozták magukban, az egymást keresztező nemzeti aspirációk konfrontációját vetítették előre.

A kultúra – bármily fontos önmagában – a tárgyalt összefüggésben elsődlegesen politikai folyamatok gerjesztőjeként jön számításba, így tölti be valóságos szerepét. Ez utóbbi (a politikai mozgalmak) anatómiájának ismertetésével foglalkozik a kötet harmadik fejezete. Ha az alapvetően helyes rendszerezési szándék okán kissé merevnek tűnik is a szétválasztás kulturális és politikai szféra között, a mozgalom előrehaladására és kiterebélyesedésére való utalással logikailag igazolható az egymásutániság tétele. A fejezetben a szóba jöhető problémák extenzív teljességű felsorakoztatását találjuk. Még a sommás reprodukálás is meglehetős terjedelmet igényelne. E részben figyelemmel követhetjük azt a sokszor hosszú és kacskaringós utat, amely a nyelvhasználat kezdetben szerény óhajának felmerülésével kezdődik és a nemzeti egyenjogúság, majd az önállóság igényéig terjed – legalábbis azon népeknél, amelyeknek sikerült *végig* járni ezt az utat. Közben megismerkedünk azzal a sorshatározó dilemmával, amellyel előbb vagy utóbb, ilyen vagy olyan formában, de mindegyik nemzet szembekerült: az eszmei igények és a reálpolitikai adottságok diszharmóniájával. Szó esik itt az ún. külső tényezők szerepéről, a nemzeti mozgalmak szövetséges-kereséséről, a szláv gondolat különféle formáiról. A nemzeti ideológia, a nemzet egysége kapcsán tárgyalásra kerül a talán legbonyolultabb kérdés, az osztálytagolódás és az ebből fakadó társadalmi ellentétek problémája. A nálunk használt kifejezés szerint nemzeti érdekegyesítésnek nevezhető kísérletekkel mindenütt találkozhatunk Kelet-Európában a nemesi társadalmakban. Elméleti megfontolás párosulva fájó közvetlen tapasztalattal érlelte a felismerést, hogy mind a polgári átalakulásnak, mind pedig a modern nemzettéformálódási folyamatnak alapvető és kikerülhetetlen feladata a parasztkérdés megoldása, a jobbágyviszonyok felszámolása. Az érdeklődő olvasó jól ismeri a szerző ezirányú korábbi tevékenységét és ezzel magyarázza, hogy ezúttal csak a legszükségesebbekre korlátozta fejtegetéseit. Annál szívesebben fogadja az eszmei irányzatok találó jellemzését a konzervatívoktól egészen az utópista szocialistákig.

Végül a „nemzet szabadsága" sokat emlegetett és sok mindenre használt fogalma köré csoportosított fejtegetésekben megismerkedünk a szorosan vett politikai programokkal az autonómia gondolatától a teljes állami szuverenitás (és ami legtöbbször velejár: a szupremácia) követeléséig. Mikor és miért merülhet fel a teljes függetlenség igénye, s miért és hol marad ez el, mi kárpótolhat érte – ma is izgalmas problémák; a korunkban sokadik reneszánszát élő nacionalizmus és a szélesebb szupranacionális integrációk sajátlagos szimbiózisának értelmezésével küzködő mai olvasó nem kevés tapasztalatot szűrhet le a gazdag múlt századi keleteurópai példatárból, ha kellő módon közeledik hozzá.

A könyv második, mennyiségileg az elsővel azonos terjedelmű részében (a negyedik fejezetben) Niederhauser sorra veszi az egyes keleteurópai nemzeteket és a belső fejlődés specifikus vonásainak érzékeltetésével teljessé teszi a körképet. Nem valami sablonba merevített lexikon-címszavak ezek; a szerző a legszükségesebb tárgyi ismereteket úgy közli, hogy mindenkor az adott nemzet történetére leginkább jellemző probléma áll előtérben. Feltétlenül említést érdemel a nemzetek tablójára külön egységként felkerült alfejezet az 1848-as eseményekről. A munka egyik legjobban sikerült része: egyetlen fókuszban gyűjti össze mindazon tanulságokat, amelyeket a könyv máig aktuális témája számunkra nyújthat.

Palotás Emil

SZABÓ ISTVÁN:

JOBBÁGYOK – PARASZTOK

Értekezések a magyar parasztság történetéből

Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Für Lajos.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1976. 387 l.)

Ma már aligha vitatható, hogy Szabó István a magyar történettudománynak az a markáns személyisége, akinek a neve leginkább, életműve a legteljesebben forrott egybe a magyar jobbágyság és parasztság történetének kutatásával. Volt ugyan kutatói érdeklődésének sok más iránya is, de a pálya indulásától annak véget éréséig az igazán és folyamatosan kimutatható vonzalma a jobbágyság és parasztság történetének kutatása iránt volt. Ezt igazolja a fenti címen megjelent posztumusz tanulmánykötete is, amelyik a szaktudományi könyvkiadásnak aligha nem az egyik legértékesebb terméke az elmúlt esztendőkben. Amint Für Lajos is utal erre kitűnő, az egész tudósi életpályát először áttekintő bevezetőjében, a kötet darabjait még maga a szerző válogatta össze, ma már egyre nehezebben megközelíthető folyóiratokból, egyedi kiadványokból, és ő tervezte még a kiadvány felépítését is, de a könyv megjelenését már nem érhette meg.

Szabó István tudományos munkásságát sem a felszabadulás előtt, sem a felszabadulás után nem fogadta egyöntetű elismerés és megértés. Ez azzal is magyarázható, hogy érdeklődése és tudományos felfogása a felszabadulás előtt is távol állott a hivatalos politikai és tudományos irányzatoktól, de a felszabadulás után is tartózkodott az erőteljesen politikai töltésű fogalmazásoktól, a „baloldaliságnak" főként az 50-es években a

tudományos életben is mutatkozó jelenségeitől. Szabó István történetírói pályáján a kezdeti plebejus-cívis gyökerű, realista történelemszemlélettől törések és drámák, pontosabban látványos pálfordulások nélkül jutott el a marxizmus történetszemlélete legalapvetőbb tételeinek elfogadásáig. De felfogását mindig szigorúan tárgyilagos formában, nem külsőségekkel igyekezett érvényesíteni. Egész személyisége, egyénisége, tudományos etikája is távol állott ettől, és ma már egyre inkább látszik, hogy ez nem vált kárára szakmai teljesítményének.

Szabó István lényegében egyetlen politikai történeti tanulmányt sem írt. A társadalom, főként a parasztság szociális viszonyai, életkörülményei kötötték le figyelmét, mint Für helyesen írja: „a jeltelenül folyó, a mélyben zajló történelem vonzotta". Tudósi pályáján ő közelítette meg leginkább azt a lehetőséget, hogy megadja a magyar parasztság és a magyar falu történetének az átfogó feldolgozását, nagyméretű építményét. A beteljesülésnek ezt a fázisát azonban nem érhette meg.

A most ismertetett tanulmánykötet a szerző parasztság- és agrártörténeti kutatásainak csak kisebb részét foglalja magában, de bizonyos vonatkozásban – még kronológiailag is – a teljes áttekintés érzését kelti, hiszen a magyar jobbágyság-parasztság történetének majdnem minden lényeges állomásáról, mozzanatáról képet kapunk belőle a feudalizmus korai szakaszának földművelő szolgáló népességének, majd a jobbágyságnak a kialakulásától a szocialista társadalom szövetkezeti parasztságának a létrejöttéig.

Noha Szabó István már támaszkodhatott jelentős eredményekre, amikor a 30-as években fontosabb jobbágyságtörténeti tanulmányait publikálni kezdte, mégis, úgyszólván minden kérdésben, melyhez hozzászólt, minden témában, melyhez hozzányúlt lényeges és új, máig is alapvető kutatási eredményeket tudott nyújtani.

A kötetben is közreadott tanulmányok közül hadd említsük első helyen azt, amelyik a *Hanyatló jobbágyság a középkor végén* címet viseli, s amelyiknek egyik kulcskérdése az 1351. évi kilencedtörvény helyes értelmezése, a másik pedig, hogy 1351-től hogyan ível a jobbágyság törvényekben is szabályozott, előbb nekilendült, majd hanyatló sorskérdése az 1514. évi nagy parasztháborúig. Noha volt idő, amikor Szabó István 1351. évi törvényértelmezését, főként a törvény megszületésének hátterére vonatkozó elemzését elvetették, ma már lényegében mindenki által elfogadott az ő magyarázata. Hangsúlyozni lehet azt is, hogy Szabónak ebben a tanulmányában – az 1514. évi parasztforradalom történeti körülményeinek elemzésénél – ott van minden lényeges eleme annak, amit ma a magyarországi és a közép-kelet-európai elkanyarodás fogalmával szoktunk jelezni, érzékeltetni. De mindehhez azt is hozzá kell fűzni, hogy lényeges pontjain időtállónak bizonyultak Mályusz Elemér ide kapcsolódó, a mezővárosi fejlődés megtorpanására vonatkozó elemzései is, amelyeket Szabó István is méltányolt szóban forgó tanulmányában. Még két tanulmányt találunk Szabó István kötetében, amelyek az 1351. évi törvénykönyv jobbágyokkal kapcsolatos pontjaira vonatkoznak. A törvény 18. cikkelyével kapcsolatos elemzését szintén elutasító kritikával illette történetírásunk az 50-es években. Szabó István nem tért ki a vita elől, és polemizáló tanulmányában lényegében összefoglalta az 1351. évi törvénykönyv három, jobbágyokkal összefüggő fontos rendelkezésének általa vélt helyes értelmezését. Ez az értelmezés és magyarázat is fontos eredménye történettudományunknak.

Több tanulmányban foglalkozott Szabó István külön is a középkori magyarországi, különösen az 1514. évi parasztháború kérdéseivel. Ezek közül csak a hajduk 1514. évi

szerepét és jelentőségét feltáró kisebb cikke került a kötetbe. A hajduság szerepének feltárása önmagában is érdekes és fontos téma a parasztháború katonai története szempontjából is. De Szabó Istvánt nem is ez érdekelte elsősorban, hanem az, honnan rekrutálódott a hajduság, milyen eleme volt ez a réteg a feudális társadalomnak, hogyan illeszkedett bele a társadalmi munka- és osztályszervezetbe. A hajduság kialakulása főként a 16. század fordulójára felduzzadó, majd hirtelen elakadó nagyméretű hazai állattenyésztéssel és állatexporttal van kapcsolatban. A háborús és más események miatt elakadó állatkereskedelem és az emiatt munka nélkül maradó hajduság Dózsa seregébe állott és harcolt. A hajduság tehát akkoriban a magyar jobbágytársadalom legalsó, agrárproletár rétege volt.

Szabó István 16–18. századi történelmünkre, a kor jobbágytársadalmának történetére vonatkozó nézeteit a kötetből voltaképpen aligha lehet érdemben megismernünk, pedig ezzel foglalkozott talán a legtöbbet. Egyetlen, e korszakra vonatkozó cikkéből – mely az Ur és paraszt a magyar élet egységében c. 1941-ben kiadott kötetben látott napvilágot – annyi kiderül, hogy Szabó István jól látta a nemesi és a jobbágyi társadalom szakadékát. De azt is jelezte, hogy a két nagy társadalmi osztály belsőleg erősen tagolt, sőt azt is érzékeltette, hogy a jobbágyi világból egyesek felkerülhettek a nemesi társadalomba, kivételesen annak csúcsaira is. Éppen ebben az időben jelent meg Szabónak a jobbágy megnemesítésével foglalkozó – a kötetből sajnálatosan kimaradt – tanulmánya is a Turul-ban, s bizonyára ennek eredményei beszüremlettek a kötetben található *A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a 16–18. században* c. tanulmányába is. Most ezt az írást a szerző kis igazítással és egy-két bekezdés elhagyásával válogatta be a tanulmányok közé, jelezvén, hogy akkori szemléletét maga is szükségesnek tartotta pontosítani, kiigazítani.

Azt viszont hangsúlyoznunk lehet, hogy az uradalmi gazdálkodás és az örökös jobbágyság rendszerének megítélésében Szabó István megállapításai alapjaikban időtállóak maradtak. Az általa felvázolt alapképletet csak részletekben lehetett finomítani, amint az elsősorban Varga János kutatásaiból kiderült. Itt szükséges utalnunk arra is, hogy Szabó István – a középkori és középkorvégi magyarországi mezőgazdaság üzemszervezetét és az ország települési szerkezetét kutatva – világította meg a korai magyar feudalizmus földesúri üzemét, a *prédiumot*, ami tanulmányának megjelenéséig szinte teljesen ismeretlen volt a magyar történeti irodalomban. Szabó István nagyszerűen elemzi, hogy ez a korai, főként szolgai, rabszolgai munkaerőre támaszkodó földesúri üzemszerkezet hogyan működött, bomlott fel és ment át a jobbágyi telekszervezetbe. A prédium és az újkori földesúri uradalom, allodium között Szabó szerint sem folytonosság, sem összefüggés nincs, gyökeresen új fejleményről van szó az utóbbi esetben.

Nem túlzás annak kimondása sem, hogy az 1848–49. évi jobbágyfelszabadítás alapvető jelentőségét és hiányosságait is Szabó István tanulmányai világították meg valójában. Ide vonatkozó nézeteit különösen egy ponton érte bírálat, fogadta fenntartás, nevezetesen abban, hogy Szabó szerint 1848–49-ben a jobbágyparasztság elégedetlensége a sok elintézetlenül maradt birtokrendezési kérdés miatt nyílt mozgalmakban csak ritkán és halk hangon jelentkezett. Mentségére legyen mondva, Szabó István nem vizsgálta az 1848–49-es parasztmozgalmakat, csupán a jobbágyfelszabadítással összefüggő birtokjogi, tulajdonjogi kérdések, függőben maradt szolgáltatások bonyolult útvesztőjébe igyekezett bevilágítani.

Talán lehet valami igazság abban, hogy Kossuthnak a jobbágykérdésben tanúsított magatartását finom elfogultsággal, a tőle mindig megszokott szigor, realizmus enyhülésével ítélte meg. Kossuthhoz való vonzalmát sohasem titkolta. De ezekben az írásokban is nehéz lenne bizonyítatlan megállapításokat felfedezni. Tényekkel bizonyított még az a – talán legmeghökkentőbb – megállapítása is, hogy Kossuth a polgári tulajdonviszonyok, a tőkés mezőgazdaság vonatkozásában az angol farmer-rendszert tekintette ideáljának, sőt voltak Kossuthnak, mint pénzügyminiszternek egyenesen a francia forradalom jakobinusainak az intézkedéseire emlékeztető kezdeményezései is a kincstári földekkel és a hazaárulók elkobzott birtokaival kapcsolatban.

Vonakodva lépte át Szabó István a maga tudományos kutatási területén a feudalizmus korszakhatárát és problematikáját. Mégis vállalkozott legalább az általános kitekintésre a kapitalizmus korára, mert ezzel is segítségére tudott és kívánt lenni tanítványainak, de bizonyára azért is, mert őt magát, az embert, a nemzeti társadalom tagját, a szocializmus korszakának emberét foglalkoztatta, hogy hová tart annak a jobbágyi-paraszti társadalomnak a jelene-jövője, melynek eredetét és göröngyös útját évtizedeken át alázattal és nagy felelősséggel kutatta. És miként fontos megállapításokat tudott tenni a parasztság kapitalizmuskori osztályszerkezetének, életformájának, történeti kutatásának elősegítéséhez, így sikerrel összegezte korunk parasztságának fejlődési tendenciáját. 1965-ben írta le, hogy a szocialista társadalom és a benne végbemenő „új mezőgazdasági forradalom, a munka nagyarányú gépesítése következtében a paraszti és ipari munkás nemcsak az osztálybeliség síkján, hanem az életforma tekintetében is összetalálkozik, hiszen a traktoron ülő és mindenféle gépeket kezelő mezőgazdasági bérmunkás akár ipari munkásnak is tekinthető már, amellett a város és a falu különbségeinek fokozatos eltűnésével – ha ez még csak kezdeteiben mutatkozik is – a hagyományos paraszti kultúra feladásával, elhalványulóban vannak a paraszti életformának éppen azok a sajátosságai, melyek a paraszti bérmunkást az életforma tekintetében a parasztság nagy tömbjéhez kapcsolták. Ezek a folyamatban levő fejlemények arra látszanak mutatni, hogy a parasztság fogalmát a szocialista termelés útján járó társadalmunkban csak az egységes szövetkezeti parasztság fogja tovább vinni, amely – soraiban a korábban birtoktalanokkal együtt – a földet össznépi tulajdonként s a nagyüzemi termelés előnyeinek lehetőségeivel tartja a kezében."

Nem érinthettünk minden lényeges kérdést és tanulmányt Szabó István kötetével kapcsolatban. De talán a legfontosabb eredményekre, az egykori tudományos életben vele kapcsolatban leginkább vitatott kérdésekre sikerült rámutatnunk. Szeretnénk hinni, hogy Szabó István korábban és kötetbe került, de ma már alig hozzáférhető írásait: tanulmányait, kisebb dolgozatait is sikerül majd újból kiadásra előkészíteni. Csak gazdagodni fog velük mai tudományos életünk.

Hársfalvi Péter

NOVAJA ISZTORIJA. (VTOROJ PERIOD) POD RED. E. E. JUROVSZKOJ I. I. M. KRIVOGUZA

(Moszkva, Vüszsaja skola. 1976. 542 l., mell.: 2 térk.)

UJKORI TÖRTÉNELEM (MÁSODIK SZAKASZ)

Az 1870–1918 közti korszakot tárgyaló második kötettel be is fejeződött az újkor történetét tárgyaló tankönyv (az I. kötet ismertetését ld. Századok 1973. 107. évf. 2. sz. 474–475.l.). A felsőfokú történészképzés tankönyvének szánt kötet, mint már az első ismertetésben is jeleztük, a Szovjetunióban alkalmazott tanulmányi rendhez igazodva, Európa és Amerika országainak a történetét nyújtja, kivéve a Szovjetúniót, ill. az orosz birodalmat, mert ezt, meg Ázsia és Afrika népeinek a történetét külön előadásokban hallgatják a főiskolások. A korszak általános vonásait azonban az egyetemes történeti órákon hallgatják, s ezekhez készült a könyv.

Hadd mondjuk meg mindjárt a bevezetőben, a fentebb jelzett, szervezeti jellegű korlátokat beleszámítva igen jó, korszerű összefoglalást kapunk a kötetben, a fő vonások és az egyes országok tekintetében egyaránt. Az eddigi tárgyalásmóddal, a beosztás hagyományaival szakítva a kötet három részre bontva tárgyalja a korszakot, az első, igen rövid rész a francia-porosz háborút és a Párizsi Kommünt, a második általános áttekintést ad a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésről az egész szakaszon át, és az egyes országok történetét, a harmadik pedig megint összefoglaló fejezeteket a nemzetközi munkásmougalomról, a nemzetközi kapcsolatokról, az első világháborúról, és a tudomány és technika, ill. az irodalom és a művészetek fejlődéséről.

Az imperializmus korszakát nem különítik el a szerzők a 19. sz. utolsó harmadától, csak az egyes fejezeteken belül, az országok tárgyalásánál bontják ennek megfelelően a gazdasági fejlődés leírását, az általános fejezetben pedig az egyes nagyhatalmak imperializmusára jellemző sajátos jegyeket emelik ki. Az ország-történetek rövid gazdasági alfejezetek mellett nagyjából a politikai köztörténetet és a munkásmozgalom történetét ismertetik.

Az országonkinti tárgyalást (amelybe az angol dominiumok tárgyalása is beletartozik, közvetlenül Anglia után) a kelet- és délkelet-európai népek vonatkozásában nem tartják be a szerzők: van külön, jól sikerült fejezet Ausztria-Magyarországról, de külön fejezet Csehországról és Szlovákiáról, a lengyel népről és Délkelet-Európa népeiről, akár volt ebben a korszakban saját államuk, akár nem. Persze, ha a szerzők itt bizonyos mértékben a mai helyzetre való tekintettel eltértek a tárgyalás alapvető rendjétől, akkor ezt Finnország esetében is érdemes lett volna megtenni. Az alapvetően földrajzi jellegű különválasztás (ami persze a gyakorlatban – az angol dominiumok révén – azt eredményezi, hogy a fehér ember lakta területekről esik szó) a kapitalizmus kiteljesedésének a korában már meglehetősen eltér a tényleges gazdasági és társadalmi fejlődés súlypontjaitól. A kötet végeredményben a tőkés fejlődésben már ekkor többé-kevésbé jelentős, vagy legalább is ezen az úton elindult államokat tárgyalja, ezért erősen érződik a japán fejlődés bemutatásának hiánya, míg ugyanakkor az amúgy is elég röviden tárgyalt latinamerikai fejlődés itt már sokkal inkább az ázsiai és afrikai fejlődéssel volna rokonítható.

Az előző kötetből hiányzó fejezet a nemzetközi kapcsolatok történetéről itt megvan, ezért fölöslegeseknek tűnnek az egyes nagyhatalmak külpolitikáját az illető ország

történetén belül tárgyaló fejezetek, mert így óhatatlanul sok az ismétlődés, bár észrevehető a szerzők és nyilván a szerkesztők törekvése arra, hogy ezeket kiküszöböljék.

Nagyon jó a tudomány fejlődéséről szóló fejezet: ismét régi hagyományokkal szakítva, a társadalomtudományok és a filozófia fejlődéséről is kapunk a lényegre törő áttekintést, nemcsak a természettudományokról. A technika fejlődését is jól tárgyalja a kötet, de kénytelen ez a fejezet a gazdasági kérdésekre is utalni, ami azt mutatja, hogy jobb lett volna azzal együtt tárgyalni. A szerzők láthatólag arra törekedtek, hogy a 20. századi tudományos-technikai forradalom leírását készítsék elő, viszont maguk is – helyesen – leszögezik, hogy a korszak nagyobb részében a tudomány és a technika fejlődése közt még nincs meg a szoros kapcsolat.

Ha az irodalomhoz képest a zene és a képzőművészetek tárgyalása arányosan kevés helyet is kap, az irodalmi alfejezetek azzal, amit adnak, bizonyos mértékig bőven kárpótolnak ezért, mert a realizmus kiemelése mellett az egyéb irodalmi irányzatokról is jó áttekintést adnak, sok esetben egyenesen irodalmi alkotások rövid elemzését is nyújtva. Csakhogy az irodalmi alfejezetek lényegében véve az angol, francia és német nyelvű irodalom fejlődéséről adnak képet, elkerülhetetlen rövid kitérővel a skandinávra, – viszont egyéb európai vagy latin-amerikai országok irodalmát már nem tárgyalják. S ha a magyar olvasó legalább Ady megemlítését fontosnak tartja, lehet ezt nemzeti elfogultságnak nevezni, de mondjuk Ion Luca Caragiale vagy Stanisław Reymont hiányolása már minden ilyennek értelmezhető elfogultságtól független. És még egy hiányérzetünk van: tudomány, irodalom, művészetek – ez önmagában véve mégsem a kultúra egésze; a közoktatás fejlődéséről sem esik szó, holott ez ebben a korban egyenesen a gazdasági fejlődés szempontjából is alapvető, s a társadalmi, politikai gondolkodásról is alig találunk valamit. Főképpen az sikkad el az egyébként helyeselhető és igen jó összevont tárgyalásból, hogy mik voltak az egyes népek kultúrájának a fő jellegzetességei. Holott a nemzeti mozzanatnak a kötet egyébként elég nagy figyelmet szentel.

A számos kritikai észrevétel meghamisíthatja az egész értékelés optikáját, hiszen óhatatlanul felvethető akkor, mennyiben volt indokolt a bevezető pozitív állásfoglalás. Ezért itt kell kiemelnünk a kötet nagy erényeként, hogy megítéléseiben, értékeléseiben igen józan, mérsékelt, nem indokolatlan, utólagos mércék alapján ítélkezik, hanem a korszakból kiindulva, az egyes szereplők tevékenységének pozitívumait állítja az előtérbe, amikor pl. Kautsky, Plehanov vagy akár Labriola nagy érdemeit hangsúlyozza a marxista elmélet ápolásában. Általában hiányzik belőle a régebben gyakran előfordult, egyértelműen negatív ábrázolás. Bismarckról elmondja, hogy a német imperializmus vezető képviselője, de egyúttal méltányolja tényleges államférfiúi nagyságát. Vagy: elmondja a neokantiánus elmélet hibáit, de nem igyekszik tudatos burzsoá rosszindulatot belemagyarázni. Ilyen példákat még lehetne sorolni, s éppen ezek az árnyalatok emberek és események megítélésében, vagy – megint csak nem függetlenül a mai helyzettől – a „katolikus dolgozók" állásfoglalásának megértő ábrázolása egyes dél-európai országok vonatkozásában, ezek azok az imponderábiliák, amelyek minden észrevételezett hiány mellett a könyvet mégis korszerű, hasznos összefoglalássá teszik.

A bibliográfia megint csak az orosz nyelvű irodalmat sorolja fel, érthetően, hiszen tankönyvről van szó, de számos olyan régebbi polgári munka is bekerül így, amelyet évtizedekkel ezelőtt, részben már a szovjet korszakban fordítottak le oroszra. (Bár magyarul ezeknek legalább egy része volna meg!) A szovjet szakirodalomból zömmel az

1960-as és 70-es években megjelent nagy monográfiákat találhatjuk meg. Hasznos a szokott időrendi táblázat. Sajnos, a két térképlap – nyilván a könyv olcsósága érdekében – csak egyszínű, de minthogy igen sokat akar egy térképen jelezni, vonalakkal és satírozással, csak nagy nehézséggel használható. Egy 50 000 példányban megjelenő munkánál talán bizonyos költségtöbblet – vagyis színes térkép – elviselhető lett volna.

Befejezésül megint csak a könyv pozitívumait kell hangsúlyoznunk. Érdemes volna elgondolkodni azon, vajon hazai felsőoktatásunk érdekében nem volna-e hasznos a két kötetet valamilyen formában magyarul megjelentetni. Pedagógiai szempontból ugyanis kitűnő, aki azt tudja, ami ebben a könyvben benne van (s részadatokkal nincs túlterhelve, valóban könnyen tanulható), az csakugyan minden fontosat tud az újkorról, Európa és Amerika vonatkozásában.

Niederhauser Emil

JEMNITZ JÁNOS:

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN 1914–1917

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 608 l.)

A hatszáz oldalas mű – tudomásunk szerint – a legterjedelmesebb nemzetközi munkásmozgalomtörténeti monográfia, amelynek elkészítésére magyar szerző vállalkozott. Ha valaki ezzel szemben a hazai, a nemzetközi munkásmozgalom történetére irányuló kutatás elmaradottságára hivatkoznék, akkor joggal megjegyezhetjük, hogy Jemnitz János műve a nemzetközi viszonylatban is legrészletesebb és legszínvonalasabb alkotások közé tartozik; ami pedig a témát illeti, ebben az összefüggésben is indokoltan minősíthető úttörő jellegűnek.

Természetesen nemcsak terjedelmi kérdésről van szó. A mű színvonala, elvi vonalvezetése alkalmas arra, hogy az olvasó elismerését váltsa ki. A témaválasztás külön is dicsérendő. A nemzetközi munkásmozgalom – s vele együtt az egész egyetemes történet – egyik sorsdöntő periódusát dolgozta fel a szerző. A könyv jó három esztendő történetét tárgyalja. A valóságban azonban jóval többről van szó. Az első világháború évei a nemzetközi szocialista munkásmozgalom történetének egyik legjelentősebb, máig kisugárzó fontosságú időszakát jelentik. Régóta, szinte a szocialista munkásmozgalom kezdeteitől érlelődő folyamatok tetőződnek; ezekben az években, ugyanakkor, amikor új folyamatok kezdődnek; az események új hullámverése indul meg.

A választott időszak – az említett, nagyfontosságú összefüggések mellett is – ahogy mondani szokták „kerek egész"; a periodizáció aligha szorul indokolásra. Elfogadható tehát, hogy a szerző nem dolgozta fel az I. világháború egész időszakát, hanem tárgyalásainak fonalát 1917 februárjánál megszakította. 1917–1919 forradalmas eseményei valóban külön monografikus kifejtést igényelnek. Ezt figyelembe véve is, a mű túlságosan hirtelen ér véget. Szívesen olvastunk volna összegezőbb jellegű és érdemibb kitekintést annál, mint ami a mű végén található, hiszen 1917–1919 nemcsak új korszak kezdete, hanem az előző periódus befejezése is.

Ami a monográfia forrásbázisát illeti, ez impozánsnak mondható. Szerző Moszkvától Amszterdamig és Stockholmtól Párizsig végig kutatta azokat az archívumokat, amelyekben – a témára vonatkozóan – számottevő forrásanyag található. (Utalunk – csak jelzésként – pártarchívumokra, Ohrana-iratokra, diplomáciai jegyzékekre, naplókra stb. Az ilyen jellegű forrásokból értesülünk azután arról, hogy mit mondtak a pártvezetők, hogyan gondolkodott, sőt, hogyan érzett E. David stb.) Emellett a szerző hasznosította a különböző, nyomtatásban megjelent forráspublikációkat, valamint a témakör igen kiterjedt nemzetközi irodalmát. Ez a fáradságos, hosszú éveken át tartó munka messzemenő elismerést érdemel.

Részletes tartalmi ismertetésre aligha van szükség. Talán elég, ha csak azt hangsúlyozzuk, hogy Jemnitz János vizsgálódásait – ha nem is egyenlő mélységben – szinte a korabeli szocialista munkásmozgalom egészére kiterjesztette, és így a szó szoros értelmében átfogó művet hozott létre. Ki kell emelnünk a jegyzetapparátus gazdagságát is. (Nem egyszer azonban talán a szövegbe kívánkozó részek is – bizonyos szerkezeti egyenlőtlenségek miatt – a jegyzetekben halmozódtak fel.)

Tartalmilag a szerző által elért legfontosabb eredményt abban látjuk, hogy meggyőző bizonyítékok alapján Jemnitz Jánosnak sikerült elénk tárnia a korabeli nemzetközi szocialista munkásmozgalom szinte teljes, árnyalatokban gazdag, differenciált képét. Aligha szükséges megjegyezni, hogy ez egyben a különböző leegyszerűsítő, vulgarizáló nézetek cáfolatát is jelenti.

Jemnitz János – elsősorban a német és a francia szocialista mozgalom vonatkozásában négy irányzattal számol: így – jobbról bal felé haladva – az általa a túlzókra alkalmazott későbbi megjelölést mintegy előlegezve, a kifejezetten nacionalista „ultrákkal", a háborús politikát vállaló pártvezetőségeiekkel, a pacifistákkal és a háborúellenes, forradalmi radikálisokkal. A szerző – konkrét történelmi elemzés segítségével – kimutatja a különböző irányzatok elméleti-politikai platformját, megnyilvánulási formáját, akcióikat. Ebben az összefüggésben – s ez a szerző érdeme – erőteljesen kibontakoznak a pacifisták tevékenységének pozitív vonásai. Részletesen megismerkedhetünk a semleges – vagy legalábbis egy ideig semleges – országok munkásmozgalmával; az Internacionálé, illetve a Nemzetközi Szocialista Iroda újjászervezését célzó törekvésekkel, amelyek a mozgalomban még meglevő életerő bizonyítékai voltak. Fontosak a nemzetközi szakszervezeti mozgalommal, elsősorban a francia CGT-vel kapcsolatban előadottak is. (A CGT ellenzéki csoportjának háborúellenes erőfeszítései.)

A különböző csoportok, személyiségek tevékenységének rajza részletekben is gazdag. A célok világosan állanak előttünk. Alig van a korabeli nemzetközi szocialista munkásmozgalomnak olyan jelentős személyisége, akinek működéséről ne kapnánk átfogó képet, – ezért ebben a vonatkozásban a nevek felsorolásától is el lehetne tekinteni, hiszen – ellenkező esetben – hosszú névsorral szolgálhatnánk. Mégis megemlítjük – mintegy példaként – Karl Kautsky, Plehanov és Kropotkin, valamint V. Adler alakját.

Ki kell emelnünk, hogy a szerző – ugyancsak nagy forrásanyag alapján – megítélésünk szerint elvileg és történetileg helyesen foglalkozik az oroszországi munkásmozgalom eseményeivel, állásfoglalásaival, Lenin és a bolsevikok tevékenységével. Oroszországi viszonylatban is aláhúznánk a kérdések sokoldalú bemutatását. (Gondolunk, többek között, az internacionalista-mensevikek és eszerek – más szerzők esetében meg-

lehetősen elhanyagolt – tényszerű ábrázolására.) Hasonló módon jár el Jemnitz akkor is, amikor tárgyalása körébe bevonja az anarchistákat is.

A fejtegetésekből frappáns módon kitűnik a Lenin által megfogalmazott nagy, döntő követelménynek a jelentősége: polgárháborúval az imperialista háború ellen. Ez az igény magába foglalta természetszerűleg a „saját" kormány, hadsereg, államapparátus, uralkodó körök vereségét is. Ezt a lenini követelményt a bolsevikokon kívül csak kevesen vállalták. (Az említett problémákat nagy meggyőző erővel fejtegeti a szerző a Zimmerwalddal és az ezt követő tanácskozásokkal foglalkozó fejezetekben.)

Ugyancsak kardinális kérdés volt a Nemzetközi Szocialista Irodához, a II. Internacionáléhoz fűződő kapcsolatok problémája is. A monográfiában – elsősorban Lenin és a bolsevikok küzdelme kapcsán – ez a témakör ugyancsak megfelelő kifejtést nyert. Vannak persze még további kimunkálásra szoruló vonatkozások is. Igy a radikalizmus és a forradalmiság fogalma (azonosságok és különbözőségek) stb. Mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy a két fogalom nem azonos egymással.

Minthogy korábban alkalmunk volt Jemnitz János munkásságának erősen – talán azt is mondanánk, hogy az indokoltnál erősebben – politikatörténeti aspektusára felhívni a figyelmet, most elismeréssel nyugtázhatjuk, hogy a szerző figyelmét az eddigieknél jobban felkeltették olyan kérdések, mint pl. „vezetők, középkáderek, párttagság". A munkának pozitív vonása az is, hogy Jemnitz János külön is foglalkozik az értelmiség szerepével, továbbá a nők és a fiatalok önálló politikai aktivitásával. Viszonylag sokszor esik szó a különböző országok munkásságának sztrájkjairól, politikai tüntetéseiről.

A témakör nyilvánvalóan megkívánja a politikatörténettel, diplomáciatörténettel és a hadtörténettel való összefüggések kimunkálását –, legalábbis addig a határig, ameddig a szocialista munkásmozgalom jelenségeinek motiválása megkívánja. Jemnitz János ennek a követelménynek jórészt eleget tesz –, habár az egyes kormányoknak a szocialista mozgalommal kapcsolatos politikájáról, a frontok eseményeinek munkásmozgalmi kihatásairól szívesen olvastunk volna többet. És ha már a viszonylag vázlatosabban megírt témakörökről van szó, ezek sorában megemlítjük a Magyarországi Szociáldemokrata Párt ábrázolását is, jóllehet a szerző az MSzDP-t helyesen állítja be a nemzetközi összképbe. A magyarországi fejleményekről olvasva, a pártvezető Garamitól a centrista Kunfin át az anarchista Krausz Károlyig számos személyiségről olvashatók helyes megállapítások.

Ugy véljük, szót kell ejteni a mű szerkezeti felépítéséről is. A jól áttekinthető kompozíció létrehozása – tekintettel a történeti anyag jellegére és nagyságára – nem kis feladat. A megoldás általában sikerültnek mondható. Csak némelykor tűnik az anyag túlságosan széttagoltnak, esetenként – pl. a túlságosan kongresszusról-kongresszusra haladás következtében – mozaikszerűnek.

A választott téma, a feldolgozás színvonala és nem utolsósorban a szerző eddigi munkássága kiváltképpen alkalmas arra, hogy az olvasóban messzemenő igényeket támasszon. Talán indokolt, hogy ezek közül néhányat felsoroljunk:

Szerintünk a mű javára vált volna, ha a szerző kísérletet tesz az erőviszonyok lemérésére, mind az egész Internacionálé, mind pedig az egyes pártok viszonylatában. Az ilyenfajta vizsgálódás kiegészítheti a kérdésfeltevést: Mit lehetett volna tenni? (Nem véletlen, hogy az Internacionálé összeroppanását magyarázandó, többen – így pl. nálunk Weltner Jakab – ezt a problémát állították – mentegetőzésként – a középpontba.)

További kutatást igényel az egyes irányzatok tömegbázisának, pontosabban munkásbázisának kérdése is. Tehát – legalább jelzésszerűen – kik állottak (munkások és értelmiségiek) az említett „zászlóvivők" mögött. (Megjegyezzük, hogy Jemnitz néhány, ilyen irányú kérdésfeltevése is felbátorít további vizsgálódások szorgalmazására.) Milyen tényezők azok – kérdezhetnénk –, amelyek szervezett munkásokat, párttagokat, értelmiségieket arra késztetnek, hogy egyik vagy másik irányzathoz felzárkózzanak?

A társadalmi összetevőknek nyilván szerepük van az egyes pártok profiljának, háborúval kapcsolatos állásfoglalásainak a kialakításában. Tisztában vagyunk a mű jellegével. A fenti problémákkal kapcsolatban tehát nem részletes kifejtést, struktúravizsgálatot, inkább csak bizonyos motivációt hiányolunk.

A szerző a felvetett problémák megítélése során következetesen internacionalista álláspontra helyezkedik. Figyelembe véve különböző nemzeti adottságokat, alkalmazza a lenini mércét. Amikor ezt nyugtázzuk – úgy véljük – hasznos lett volna, ha Jemnitz János részletesebben foglalkozik azzal a funkcióval, amelyet a különböző szocialista pártok az egyes országok politikai, társadalmi életében betöltöttek. Távolról sem gondolunk arra, hogy ezt a témát tovább bonyolítva, részleteiben „bele kellett volna mennie" a meglehetősen elterjedt korabeli kérdésfelvetésbe: a progresszió szempontjából vajon melyik hadviselő fél győzelme látszik objektíve előnyösebbnek, vagy legalább is melyik mutatkozik a kisebbik rossznak. Ennek a problémának az érintése mindenesetre érdekes lett volna, s aligha csorbította volna szerző internacionalista álláspontjának következetességét. (Azért szabadjon erre a témára utalni, mert a Jemnitz által felsorakoztatott anyag – gondolunk pl. Csicserin véleményére – maga is sugall ilyen kérdéseket.) De tovább menve: indokolt lett volna a tárgyalást egyes sajátos helyzetben levő pártok, így pl. a belga és a szerb speciális helyzetére kiterjeszteni. A vezetőségek magatartása az objektívnak minősíthető tényezők elemzése révén jobban megvilágítható. (Ezzel kapcsolatosan érdekes az olasz párt helyzete a kezdetben semleges Itáliában.)

Mint már más összefüggésben megemlítettük, hasznosnak tartottuk volna az egyes állásfoglalásoknak a pártok, s a mögéjük felsorakozott munkásság objektív helyzetével történő szervesebb kapcsolatba hozását. Azt, hogy a szerzőtől nem idegen ez a probléma, mutatja a „Kitekintés"-ben olvasható következő, rendkívül fontos megállapítás is: „Az elégedetlenség gyúanyaga mindinkább a központi hatalmak országaiban látszott felhalmozódni." Ez világosan utal a frontok, az országok helyzete és a munkásmozgalom változásai közötti összefüggésekre. (Ezeket figyelembe véve lehetett volna a Kitekintésben kicsit „továbbvinni" az eseményeket, méghozzá bizonyos általánosítható mondanivaló beiktatásával.)

Talán annak a megállapításával zárhatnánk Jemnitz művének ismertetését, hogy az első világháború szinte egész Európában forradalmi folyamatokat érlelt, amelyeknek lezajlását az egyes országok, földrajzi régiók konkrét történelmi és politikai helyzete nagymértékben befolyásolta. Tudatában vagyunk annak, hogy megjegyzéseink zömmel kiegészítő jellegűek. A recenzens mentségére szolgáljon, hogy igényeit a mű impozáns volta, tudományos színvonala csigázta fel.

Meggyőződésünk, hogy Jemnitz János munkája nemcsak a választott téma kidolgozását viszi nagymértékben előre, hanem a nálunk még – a kétségtelen fejlődés ellenére – mindig sajnálatosan elmaradt nemzetközi munkásmozgalomtörténeti kutatásnak is új ösztönzést ad.

Erényi Tibor

IRATOK AZ ELLENFORRADALOM TÖRTÉNETÉHEZ 1919–1945

V. kötet

(A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927 január – 1931. augusztus 24. Budapest, Kossuth. 1976. 587 l.)

A Magyar Országos Levéltár kiadványaként megjelenő sorozat ezen kötete 244 dokumentumot tartalmaz, a gazdag anyagot kiválogató és gondozó Karsai Elek történeti bevezetésével, s a szövegközlés szempontjairól ezt követően adott rövid tájékoztatójával.

Karsai Elek bevezető tanulmánya célszerűen emlékeztet az előzményekre s helyesen irányítja a figyelmet azokra a fontos történeti vonatkozásokra, amelyek a közölt iratok értelmezési körét is méltán bővíthetik. Ebben az értelemben is figyelmet érdemelnek a végrehajtó hatalom dualizmusba visszanyúló folytonosságát, hasonlóképpen a bethleni politika módosulásait jelző megállapításai. Az előbbi kapcsán szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy „a magyar ellenforradalmi rendszer fontosabb politikai és igazgatási tisztségviselői, a bíróságok, továbbá az országgyűlés két házának tagjai már 1918. október 31-e előtt, Tisza István Magyarországában is jelentős pozíciókat foglaltak el . . . Ez azt jelenti, hogy a Horthy és Bethlen nevével fémjelzett rendszerben lényegében a Tisza István Munkapártjának uralma alatt hivatali tisztséget nyert személyek kezében volt a végrehajtó hatalom – a kormány tagjaitól kezdve az államtitkárokon és minisztériumi osztályvezetőkön át a városok és megyék főpolgármestereiig, polgármestereiig és főispánjaiig, vagy két olyan fontos bírósági testületben, mint a Közigazgatási Bíróságban és az Országos Földbirtokrendező Bíróságban." Felhívja a figyelmet, hogy ez a személyi kontinuitás (amelyet egyébként jegyzetben számos szemléletes példával illusztrál) egyrészt helyzeti előnyt jelentett a nagybirtok és a finánctőke számára, másrészt feszültségképző tényezőnek is bizonyult a proletárforradalom után „régi helyét újra elfoglaló" generáció és a között a „feltörekvő generáció" között, amelyiknek „érvényesülése előtt az utat a Bethlen-adminisztráció elzárta".

Helyesen jellemzi az új bethleni koncepció (a „korábbi normális", vagyis „törvényesen rendezett" állapotokhoz való visszatérés) kialakulásának feltételeit. Kimondja, hogy ez a koncepció 1927–28-ban abból a meggondolásból indult ki, hogy előbb vagy utóbb elkerülhetetlen az általános titkos választójog bevezetése s erre a kormányzati hatalomnak – a „káros" következmények elkerülése céljából – fel kell készülnie. Ezt szolgálja a törvényhozás és közigazgatás konzervatív reformja, amely a hatalom ill. igazgatás eszközeit mintegy előre felkészíti a majd várható megpróbáltatásokra.

A kötet időbeli keretét – egyezően a IV. kötettel – a Bethlen-kormány működésének utolsó négy és fél esztendeje képezi. A közölt dokumentumok döntő többsége országos hivatalok, intézmények, kormányzati szervek – elsősorban a minisztertanács, a miniszterelnökség, szakminisztériumok, országgyűlési bizottságok – iratanyagából való. Szükség szerint egészítik ezt ki egyéb olyan anyagok, mint a vármegyei főispáni iratok vagy néhány püspökkari konferencia-jegyzőkönyv. Az iratok közreadásának elve, ill. a közlés szempontjai is lényegében az előző (IV.) kötetnek felelnek meg, amely a teljes

időmetszet elvét a tematikus kötetek gyakorlatával cserélte fel. Ezen belül viszont a szokásos kronológiai rendben sorakoznak a dokumentumok. A válogatást nemcsak az irányította, hogy publikálatlan levéltári iratok kapjanak a kötetben helyet, hanem a belpolitika és a gazdasági helyzet nagyobb témakörén belül határozott tematikai szempontok is érvényesültek. Az igazgatási és belügyi problémák mellett így külön figyelem irányult a szociális és jövedelmi viszonyokra (a dolgozó osztályok, rétegek helyzete, bér- és munkaviszonyai), az államháztartás, állami költségvetés kérdéseire, városok, vármegyék gazdálkodására, a mezőgazdasági értékesítés (különösen export) és a termelés gondjaira, a bank- és hitelpolitikára (magánbankok, ill. a Nemzeti Bank tevékenysége) vagy a közigazgatási reform számos kérdésére, ill. összefüggésére stb.

A kötet tematikailag gazdag anyagából külön említést érdemelnek az 1931. augusztus 7-én megalakított 33 tagú szanálási bizottság iratai, amelyek ugyancsak most kerültek először publikálásra. Az országgyűlési képviselők és a felsőház tagjainak sorából 2:1 arányban alakított Országos Bizottság jegyzőkönyvei ui. a Bethlen bukása előtti hetek tükrében szolgáltatnak értékes adalékokat részben a válság előtti, részben a válság alatti viszonyok, nem utolsó sorban pedig a Bethlen-kormányzat működése egész időszakának további tanulmányozásához, elemzéséhez.

A kötet egészének haszna is mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy egyaránt szolgálja a kutatást és az ismeretterjesztést. E kettős funkció minél hatékonyabb érvényesülését segíti elő a bevezető tanulmány, úgyszintén az iratokhoz kapcsolt sok-sok tömör, lényegre törő szerkesztői jegyzet. De egybként ezt szolgálják a Függelékbe foglalt segédletek is, így a Bethlen-kormány tisztségviselőire, a szövetkezetekre, érdekképviseleti szervekre, társadalmi egyesületekre vonatkozó adatszerű összeállítás, a kötetben előforduló idegen szavak és rövidítések jegyzéke, nem utolsósorban pedig a kutatói szempontból különösen fontos, jól szerkesztett név-, ill. tárgymutató.

Szakács Sándor

ENZO SANTARELLI:

FASIZMUS ÉS ÚJFASIZMUS

(Budapest, Gondolat/Kossuth 1976, 231 l.)

A fasizmussal foglalkozó megélénkült irodalmi tevékenység egyik legújabb jelzője a hazai könyvpiacon Enzo Santarelli tanulmánykötete. Az 1974-ben megjelent munkát a Kossuth és a Gondolat könyvkiadó Iványi Norbert fordításában tette közzé. Az elhatározás üdvözlendő, már csak azért is, mert a magyar olvasó a kötet révén ízelítőt kap az elmélyült, aprólékos elemző munkából, amit a fasizmussal foglalkozó külföldi marxista tudósok folytatnak. Ha Santarelli „mélyfúró" analízise kétségtelenül nem is avatja e könyvet „lektürré", annál tanulságosabb dialektikája a történelem művelői, és főként a kérdés szakértői számára, még akkor is, ha az utóbbiak sajnálatosan nélkülözni kénytelenek a szerző jegyzeteit, amelyeket a magyar kiadásban eléggé érthetetlen módon mellőztek.

Nem ismeret-közlésre, s még kevésbé ismeretterjesztésre született e könyv. Santarelli az olasz fasizmus *egyes* kérdéseit, mindenekelőtt a kialakulásával és fejlődésével kapcsolatos ideológiai problémáit (futurizmus, imperializmus, kolonializmus, korporativizmus) analizálja, s elemzi Gramsci nézeteit a korai fasizmusról. Utolsó cikke az olasz újfasizmus néhány aspektusát veti fel.

Miként az olasz marxista irodalom legjobb hagyományai, az ő tanulmányai is mentesek minden vulgarizálástól és minden moralizálástól. Abból indul ki, hogy a fasizmus kutatásában, minden már elért eredmény ellenére, „a legfontosabb problémák megoldása a jövő feladata".

Fasizmus és újfasizmus viszonyát dialektikusan közelíti meg. Jelzi, hogy „a fasizmus mint államforma egy bizonyos korszak után elbukott, 1945-ben pedig társadalmi és ideológiai téren bekövetkezett a nemzetközi fasizmus válsága és széthullása". Másfelől azonban hangsúlyozza, hogy a fasiszta mozgalmak mindenkor igyekeznek harcos, diktatórikus és népies válasz adására a burzsoá demokráciák eszmei és intézményi válságával kapcsolatban. Ugy véli, hogy miközben a fasizmus klasszikus szakasza lezárult, az újfasizmus továbbra is táplálkozni tud egyrészt a fasiszta hagyományokból, másrészt a „kapitalista demokrácia" ellentmondásaiból. Módszertani szempontból Santarelli hangsúlyozza, hogy a fasizmus és újfasizmus meghatározására irányuló erőfeszítések középpontjába a *struktúrák elemzését kell helyezni* mind a mozgalmak, mind az államrendszerek esetében.

A fentiek Santarelli legfontosabb közelítési elvei mind általában a fasizmus problematikáját, mind a tanulmánykötetben érintett konkrét kérdéseket illetően.

A *futurizmust* a szerző nem egyszerűen a fasizmus egyik előfutáraként kezeli, hanem rámutat arra, hogy ez a valójában európai jelentőségű áramlat részben előzményét, részben következményét jelentette a modern városi technikai civilizáció kialakulásának. Modernizáló, a tőke „leghaladóbb" szárnyára támaszkodó, s ebből következően dinamikus jelenség volt. Kihívást jelentett a konzervatív burzsoáziával, a parasztsággal szemben, mind pedig az egyensúlyra törekvő Giolitti-féle politikával szemben. Ugyanakkor azonban Marinetti és köre inkább felforgató és anarchista volt, mintsem forradalmi, 1910-től kezdve pedig érezhetően tolódott a nacionalizmus irányába. Ettől kezdve alakult ki a *politikai futurizmus*, középpontjában az olasz imperializmussal. Bármennyire megtartotta is a mozgalom külső dinamikus formáit, tartalmilag mindinkább jobbra tolódott, s ez tette lehetővé, hogy a „cselekvő" futurizmus képviselői a rohamosztagokban összetalálkozzanak Mussolini feketeingeseivel. Az avantgarde-ok avantgarde-ja ellenforradalmi hátvéddé, s egyúttal a fasizmus úttörő csoportjává vált. A futurizmus legjelentősebb képviselője, Marinetti már 1909-től felvázolta a fasiszta mozgalom körvonalait.

Következő cikkével kapcsolatban, mely *Mussolini imperializmusával* foglalkozik, elsősorban a szerző történetiségét kell kiemelnünk. Nem az eredményből indul ki, hanem az utat követi, melyen Mussolini, a volt szocialista, – múltjából egy adag idealizmust és pragmatizmust magával hozva –, alapvető nacionalista hajlandóságai és a tőkével kialakuló mind erősebb kapcsolatai révén eljut az olasz nagyhatalmi imperializmus képviseletéig. Odáig, hogy a fasizmus végül is az olasz imperializmus adott ciklusának csúcspontjává válik.

Az *etiópiai háború*val kapcsolatban Santarelli mindenek előtt a kutatások és feldolgozások többsége esetében egy bizonyos szemléleti torzulásra mutat rá, amennyiben

hangsúlyozza, hogy a szokásos „anakronisztikus" jelző alkalmazása nem jelenti a kérdés elintézését. El kellene jutni a mélyebb összefüggésekig, mind az utolsó olasz nagybirodalmi kolonizálás okai, összetevői, mind a háború kihatásai tekintetében. Az utóbbiak között nemcsak a háború afrikai reakciójára gondol, hanem az olasz fasiszta ideológiára gyakorolt hatásaira, továbbá a nagypolitikában miatta bekövetkező változásokra (a nemzetközi kompromisszum kialakítása az etióp kérdésben és az egyensúlyi helyzet felborulása Európában).

A *korporációs folyamat*ot Santarelli nem a gazdaságpolitika szemszögéből vizsgálja, hanem mint teóriát, s mint társadalmi jelenséget. Megállapítja, hogy eredete szétágazó, amennyiben merít a szindikalista ideológiából, a nacionalizmus gazdasági és társadalmi törekvéseiből, a kereszténységszocialista tézisekből, sőt a „tőkés belátásra" apelláló liberális felfogásból is. Mindemellett, – mutat rá a szerző, – vizsgálatánál figyelembe kell venni a fent jelzett áramlatokon keresztül közvetített tényleges gazdasági és társadalmi indítékokat. A továbbiak során viszont azt elemzi, miként határozta meg a konkrét olasz esetben a korporációs mozgalmat az olasz fasizmus fő célja: mindennemű osztályellenállás felszámolása. Végül rámutat arra, hogy hasonló cél bujkál az olasz állami monopolkapitalizmus korporációs „kacérkodásai" mögött.

„Még a legszorosabban bepólyált gyerek is fejlődik és növekszik", – talán ez a Gramscitól vett idézet fejezi ki a legpontosabban – és a legrövidebben – Santarelli nézetét a *diktatúra és a gazdasági racionalizálás* viszonyáról. A tőkés termelés objektív érdeke a termelés kiterjesztése, a nemzetgazdaság egységének megteremtése, a termelés racionalizálása; másként szólva az olasz tőkés gazdaságnak túl kellett lépnie a gazdasági liberalizmuson. A tőkésekben élt erre a törekvés, s a fasiszta diktatúra a maga korporációs programmjával a legfontosabb kérdésekben segítségükre sietett, hogy e törekvést megvalósíthassák. Biztosította a cselekvési szabadságot az üzemen belül, erőfölényt és kiváltságos helyzetet teremtett a tőke számára az osztályviszonyok szférájában. A korporációs utópia és a tőkés magánvállalkozás törekvései tehát ezen a fronton összetalálkozhattak. Oly módon azonban, hogy a megvalósuló gazdaság-szervezési formában az államnak jutó megnövekedett szerep a fasiszta diktatúra megerősödésének forrásává vált. A gazdaság tehát racionalizálása során és címén olyan szoros „pólyát" kapott, ami miatt – úgy tűnik – a mindenképpen aktuális gazdasági átszervezésért *ebben a formában* a társadalom aránytalanul nagy áldozatokra kényszerült. A fasizmust ugyan – állapítja meg Santarelli – nem lehet egészében a gazdasági pangás időszakának tekinteni (1922–25-ben, ill. 1935-től kezdve erőteljes fejlődés volt), de nem tekinthető a fasizmus egyszerű modernizálási kísérletnek sem. „A tőkés racionalizálás és a korporációs politika közötti kompromisszum tehát – szűri le a következtetést a szerző – nem azonosítható a gazdasági fejlődés ellentétével, hanem egy olyan folyamat legjellemzőbb vonása, amelyben a fasizmus és a kapitalizmus – széleskörű érdekszövetségben – felváltva villantják fel arcukat."

Az *„Antonio Gramsci és a fasizmus"* c. cikk, amelyben Gramscinak az olasz fasizmusról szóló fejtegetéseit, megjegyzéseit elemzi a szerző, elsősorban két szempontból szolgál hasznos útmutatással azoknak, akik Gramsci életművével foglalkoznak. Világossá teszi a cikk – bizonyos mértékig kimondatlanul –, hogy Gramsci a fasizmus problémájával összefüggő önálló elemzés formájában nem foglalkozott ugyan, gyakorlatilag mégis csaknem mindig ezzel foglalkozott. Igy tehát, ha felfogását e kérdéskomplexumra vonat-

kozóan helyesen akarjuk értelmezni, úgy az egyes megállapításokat mindig teljes kontextusaikban kell tudomásul vennünk, s az elemzést ki kell terjesztenünk számos más, látszólag a fasizmus kereteit meghaladó problémára (az „olasz kérdés" általában, a tőke támadása egészében, társadalmi és politikai mechanizmus stb.). Világossá teszi Santarelli másfelől azt is, hogy Gramsci nézetei időben változtak, a fasizmus kifejlődési etapjainak, s emellett saját elméleti érlelődésének etapjai szerint is. Fasizmus teóriát Gramsci nem alkotott, az elméleti összegzést – szerencsésen választott pillanatokban (1928-ban, ill. 1935-ben) – Togliatti végezte el.

Utolsó cikkében, mely *„Az újfasizmus problémája"* címet viseli, Santarelli elkülöníti az ún. „militarista fasizmus" jelenségét, vagyis a legújabb katonai diktatúrákat, melyek fasiszta jellegűeknek mondhatók (brazil, görög stb.), illetve a változott viszonyok közt ugyan, de mégis túlélésnek tekinthető újfasiszta európai mozgalmakat, mint aminő az olasz is. Hangsúlyozza, hogy ha túlélésről van is szó, e jelenség mégsem tekinthető egyszerű maradványnak, mert egy új generációban is hatni képes, ami azt mutatja, hogy az újfasizmus a múltból merítve a jelenre apellál, a túlélést a jelen problémái alapozzák meg. Elemzése végén rámutat arra, hogy az újfasizmus mind ideológiai kifejezőkészség, mind a publicisztika és a politikai taktika, mind pedig a társadalmi eredményesség szempontjából messze elmarad Mussolini mozgalmától.

A kötet – még egyszer hangsúlyozzuk – módszere és gondolatai révén, azáltal, hogy be-bevilágít eddig járatlan ösvényekre, s rámutat több eddig negligált összefüggésre, ösztönző mind a feltáró munka, mind a tovább-gondolás szempontjából.

Ormos Mária

MEGFIGYELÉS ALATT ...

Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséről (1920–1944)

Szerkesztette: Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 487 l.)

A kötetet forgatva, József Attila szabadságért kiáltó „Levegőt!" című versének azon sorai jutnak eszünkbe, amelyek költői módon fejezik ki saját és mindazok lelkiállapotát, akik a Horthy-korszakban „megfigyelés alatt" állottak, akiknek – mint mondja, – nemcsak beszélgetését hallgatják ki, hanem még gondolatait, álmait is „aktákba írják", kapcsolatairól nyilvántartást vezetnek, s akik nem sejthetik, „mikor lesz elég ok, előkotorni azt a kartotékot".

A horthysta titkosrendőrség működését megvilágító dokumentumok közreadásával ennek a szorongás állandó légkörét teremtő és fenntartó megfigyelésnek a legfontosabb, de korántsem kizárólagos szervei tevékenységét mutatja be a kötet. Nem lett volna tehát felesleges előre bocsátani, hogy a politikai mozgalmak vagy akár a politikai hangulat rendszeres megfigyelése és jelentése a közigazgatási apparátusnak is fontos feladata volt,

nem is szólva azokról a különféle „társadalompolitikai, nemzetpolitikai szolgálatokról", amelyeket megbízott szervezetek (pl. a Tűzharcos (Frontharcos) Szövetség, Fajvédő Szövetség stb.) végeztek a társadalom minden rétegében, illetve „egyéni megbízottak" is, akik – egymást is ellenőrizve – be voltak építve minden társadalmi egyesületbe, intézménybe, munkahelyre. Ezek ugyan függetlenül működtek a titkosrendőrség szerveitől és bizalmi egyéneitől, és nyomozásokat természetesen nem végeztek, „csupán" jelentettek, de a kormány különböző ún. tájékoztató szerveihez befutó jelentéseikről – ha szükségesnek látták, – informálták a titkosrendőrséget is.

A politikai elnyomás erőszak-szerveiről és működésükről az ellenforradalmi korszakban már Hollós Ervin „Rendőrség, csendőrség, Vkf. 2." című könyve is (Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971) képet adott, megmutatva, hogy azok tevékenysége elsősorban a baloldali mozgalmak megfigyelésére, és mindenekelőtt a kommunista szervezkedés kinyomozására, csírájában való elfojtására irányult. A téma iránt megnyilvánult széleskörű érdeklődés indokolttá tette az e vonatkozásban fellelhető dokumentumok publikálását is, szakavatott válogatásban, és ellátva átfogóbb jellegű magyarázatokkal éppúgy, mint részletes jegyzetekkel. Ez utóbbiakból itt-ott kitűnik ugyan, hogy a horthysta titkosrendőrség a szélsőjobboldali politikai mozgalmakat valamint a nemzetiségi mozgalmakat is megfigyelése alatt tartotta, s azok ügyében is folytatott nyomozásokat, de már ugyancsak előljáróban érdemes lett volna felhívni a figyelmet arra is, hogy ezek dokumentumaira a kötet nem terjed ki.

Az első dokumentumok, 1919 júniusából, a szegedi ellenforradalmi kormány idejéből valók, amelyben Horthy hadügyminiszter volt, s az 1919 őszi-téli időszakból származó dokumentumok nélkül ugyancsak elképzelhetetlen lenne a kötet, amikor ugyanő az ún. nemzeti hadsereg fővezéreként játszott szerepet a letiport haladó erők szervezett megfigyelését, a forradalmak résztvevői tetteinek nyomozását és megtorlását bevezető győztes ellenforradalom élén. Horthy mindezt intézményesítő kormányzóságának éveiből, a neve által „fémjelzett" rendszer idejéből származik a közölt dokumentumok zöme; az utolsó dokumentum azonban 1944. október 24-én, Szálasi hatalomátvétele után kelt, tehát egy horthystának már nem nevezhető időszak terméke.

A kötet összesen 221 dokumentumot tartalmaz: 67-et az 1919–1929, 62-őt az 1929–1938, és 92-őt az 1938–1944 periódusból. A publikált anyag tagolása és arányainak kialakítása indokoltnak és megfelelőnek tekinthető. Az egyes periódusokon belül a gazdag tartalmat jól kidomborító és az érdeklődést felkeltő tematikus csoportosítások szerepelnek; a kronológiai elv e tematikai csoportokon belül érvényesül.

Annak ellenére, hogy a horthysta titkosrendőri szervek saját iratanyaga megsemmisült, az Országos Levéltárban és a Párttörténeti Intézet illetve a Belügyminisztérium Archívumában őrzött belügy- és igazságügyminisztériumi, valamint miniszterelnökségi, minisztertanácsi iratok közt fellelhető volt működésük számos – ezúttal először itt publikált – dokumentuma. A hasonló tevékenységet kifejtő katonai szervek működésére vonatkozó, a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött iratok publikálásától a kötet szerzői eltekintettek ugyan, mert azok a Horthy-hadsereg történetét bemutató dokumentumkiadványokban – így (1938-ig terjedően) a „Csak szolgálati használatra!" címmel 1968-ban megjelent kötetben – helyet kaptak, de az általuk közölt dokumentumok egy része is – különösen az együttműködés, kompetencia-elhatárolás, rivalizálás·kérdéseiben – nagyon érdekes fényt vet erre is. Igen figyelemreméltóak továbbá azok a dokumen-

tumok, amelyek a horthysta külképviseletek – követségek, konzulátusok – közreműködését tanúsítják a politikai mozgalmak külföldi kapcsolatainak nyomozásában, s ennek érdekében a más államok titkosrendőri szerveivel való együttműködés megteremtésében, előmozdításában is.

A dokumentumok kiválogatása során a levéltári iratokon kívül egykorú nyomtatványokból is merítettek a kötet összeállítói; nemzetgyűlési, országgyűlési napló- ill. irománykötetekből, a Magyarországi Rendeletek Tárából, a Belügyi Közlönyből, az államrendőrség működéséről évente beszámoló nyomtatott jelentésekből, a csendőrség számára kiadott nyomtatott utasításokból stb. A közölt dokumentumokhoz készült magyarázó jegyzetekhez, valamint a periodizáción alapuló három főrész átfogó áttekintést nyújtó rövid bevezetőihez a korszakra vonatkozó számos fontos forráskiadványt illetve monografikus feldolgozást használtak fel.

Tudományos szempontból leginkább az teszi értékessé a kötetet, hogy a horthysta titkosrendőrség szervezeti felépítéséről, vezető személyi állományáról, az egyes szervek feladatköréről és illetékességének határairól, együttműködésük, irányításuk módjáról és szabályairól, s mindezek időnkénti átszervezéséről, módosulásáról fellelhető dokumentumokat – többnyire szigorúan bizalmas rendeleteket, utasításokat, szabályzatokat – közzéteszi, és igen alaposan, szakszerűen magyarázza. Nem mellőzi a tervezeteket sem, amelyek önmagukban is sok mindenről vallanak, méginkább a minisztériumok illetékes osztályainak állásfoglalásai, az érintett minisztériumok vezetőinek levélváltásai kíséretében, s a minisztertanácsi előterjesztés vitája tükrében. E dokumentumokban számos hivatkozás történik vonatkozó törvényekre, rendeletekre; ezekről a kötet függelékben igen hasznos áttekintést ad. Ugyanitt helyet kaphatott volna a titkosrendőri szervek felépítésének és egymáshoz való mindenkori egyidejű viszonyának az áttekintést megkönnyítő vázrajza is.

A közölt dokumentumokból és a hozzájuk fűzött magyarázatokból az tűnik ki, hogy közvetlenül a Tanácsköztársaság leverése után az ún. nemzeti hadsereg fővezérségének VI. (politikai) csoportja játszott elsőrendű szerepet a „vörösvédelmi" és egyéb „nemzetvédelmi" teendők megszervezésében, s mikor ez a csoport a fővezérség 1920 márciusi megszűnésével mint a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportja folytatta működését, csak igen vonakodva engedett teret a Belügyminisztérium VII. (közbiztonsági) főosztálya keretében létesült politikai rendészeti, nyomozó és internálási alosztályok tevékenységének, illetve a budapesti rendőrfőkapitányság politikai nyomozó főcsoportjának, amely kezdettől fogva országos jellegű nyomozásokat folytatott. A polgári és a katonai szervek kötélhúzása során a körzetparancsnokságok „védelmi osztályai" megszüntetését „tájékoztató szolgálat" megszervezésével pótolták, majd amikor a Belügyminisztérium ezt is irányítása alá vonta, s hamarosan meg is szüntette, „sajtóelőadó" elnevezéssel működtek a vegyesdandároknál azok a kémelhárító tisztek, kik legfőbb feladatuknak a – kémeknek tekintett és akként kezelt – kommunisták kinyomozását tartották, „az állam biztonságát veszélyeztető" polgári személyekre is kiterjedő hatáskörrel.

A rendőrség vonalán folyó országos politikai nyomozás 1929 óta kiegészült a csendőrség részéről folytatott hasonló tevékenységgel, melyet a csendőrség központi nyomozó osztálya fogott össze és irányított. A különböző vonalakról befutó jelentések, nyomozati adatok felhasználásával a Belügyminisztériumban 1932 óta kartotékrendszerű központi politikai nyilvántartás működött, s megindult az Államrendészeti Zsebkönyv

kiadása. Emellett volt csendőrségi „nyomozókulcs", s a katonai részről külön is nyilvántartott kémgyanúsak „sárga könyve". A budapesti rendőrfőkapitányság politikai nyomozó főosztálya által rendszeresen kiadott „vörös könyvek" a KMP-ről, a KIMSz-ről, az MSzMP-ről, az MSzDP-ben és a szakszervezetekben működő ellenzékről tartalmaztak a megfigyelések és nyomozások eredményeit összefoglaló jelentéseket.

Szoros együttműködés és ugyanakkor éles rivalizálás jellemezte a polgári és a katonai nyomozó szervek tevékenységét azután is, hogy 1932-től a Honvédelmi Minisztériumtól önállósuló Vezérkari Főnökség 2. (defenzív) osztálya vette át katonai vonalon a korábbi szerepet, de a fegyverkezés erőteljes megindulása, a revíziós területszerzések, majd a második világháborúban való részvétel körülményei közt egyre növekvő súllyal és befolyással. Több dokumentum mutatja be a hadiüzemekben megvalósított ellenőrzés mechanizmusát, az országhoz visszacsatolt területeket különösen drasztikusan sujtó, összehangolt, nagyszabású nyomozóakciókat; a katonai büntetőbíráskodás kiterjesztését a sajátosan értelmezett „hűtlenség bűntettére", a vezérkari főnök bíróságának vérengző működését. A Belügyminisztérium kebelében 1942-ben koordinációs célból létesült Államvédelmi Központ élére a Vkf. 2.-től került vezető. A kötet az ország német megszállása utáni, a Sztójay-kormány alatti változásokról is számot adva, bemutatja a budapesti rendőrfőkapitányság politikai osztályából szervezett, de hamarosan megszüntetett Állambiztonsági Rendészetet is.

A történelemoktatási szempontból is igen fontos kötet szemléletességét fokozná, ha a közölt dokumentumok legjellegzetesebb típusairól egy-egy fényképmásolatot is közölne.

A közzétett iratokból kitűnik, hogy a politikai megfigyelés és nyomozás feladatait végző szervek vezetőinek rivalizálásán, az érdekelt miniszterek tárca-féltékenységén, miniszteriális szakemberek jogászi fontoskodásán túl bizonyos politikai szemléletbeli eltérések is szerepet játszottak súrlódásaikban: voltak, akik a horthysta ellenforradalmi rendszer sajátos berendezkedettségét katonai diktatúrától féltették, akik rámutattak a szociáldemokrata párt legalitását is megszüntetni kívánók „megfigyeléseinek" felületességére vagy célzatos túlzásaira, akik nem értettek egyet azzal, hogy a Horthy-rendszer amúgyis hirhedt internálótáborait német náci mintára koncentrációs táborokká „korszerűsítsék", akik a második világháború menetében bekövetkezett, s a Horthy-rendszer számára végzetes veszélyt jelentő fordulat hatására a titkosrendőrséget a nyugati hatalmak titkos szolgálataival való kapcsolatfelvételre indították, s emiatt a német megszállás következtében a német titkosrendőrség fogságába, vagy németországi koncentrációs táborokba kerültek. A kötet szerkesztői igen helyesen járnak el, amikor e tekintetben differenciálnak, de ugyancsak helyes, a történelmi tényeknek megfelelő, hogy a kommunista mozgalom megítélése és a vele szemben való fellépés kíméletlensége tekintetében ezek felfogása és magatartása egyöntetűségére utalnak, és nem látnak e szempontból lényeges különbséget Sombor-Schweinitzer és Hain, Ujszászy és Hajnácskői közt.

Míg a titkosrendőri szervekre vonatkozó iratok tekintetében lehetőleg teljességre törekedtek a kötet összeállítói, az e szervek által végzett számtalan megfigyelés és nyomozás iratanyagából szükségképpen inkább csak illusztratív jellegű bemutatásra gondolhattak. A legtöbb ilyen – leginkább olvasmányos, sőt érdekfeszítő – dokumentum a „kommunista-ügyek" nyomozásának, illetve a szociáldemokratapárti és szakszervezeti baloldali ellenzék, kommunista és szociáldemokrata ifjúsági szervezetek megfigyelésének

terméke, de több dokumentum foglalkozik a földmunkásmozgalmakkal is, s igen érdekesek az ország társadalmi problémái iránt baloldali megközelítéssel érdeklődő különböző értelmiségi személyek és csoportosulások megfigyelésének dokumentumai. Különösen figyelmet érdemelnek a népi írókról, a Márciusi Frontról, a függetlenségi mozgalomról és akcióiról, a német megszállás időszakából pedig a Magyar Front működéséről, Ságvári Endrének a detektívekkel vívott halálos tűzpárbajáról, a Gestapo foglyai, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre, magyar hatóságoknak való átadása körülményeiről beszámoló jelentések.

A titkosrendőrség működésének parlamenti visszhangjára a kötet egyedül csak egy Rassay-beszéd – (a regeszta tévesen tünteti fel interpellációnak) – és Bethlen megnyilatkozása közlésével utal. Számos más parlamenti, sőt igen sok sajtómegnyilvánulást is lehetne idézni ezzel kapcsolatban: más képviselők is beszéltek, más miniszterelnökök, miniszterek is nyilatkoztak, az újságok is cikkeztek a titkosrendőrségről. Dokumentumszerű közlés helyett a jegyzetekben volna kívánatos ezekre utalni.

A jegyzeteket, különösen a tárgyi vonatkozásúakat, igen nagy gondosság jellemzi. Csak itt-ott mutatkozik egy-egy pontatlanság, mint Bethlen 1922 februári lépéseinek „államcsíny" gyanánt említése (17, 89. l.), illetve néhány hiányosság: a 189. dokumentumban említett „prágai események" egészen nyilvánvalóan a Heydrich elleni 1942 májusi merényletre vonatkoznak, a 215. dokumentumban foglaltak magyarázatául pedig az 1944. évi szlovákiai antifasiszta felkelésről, illetve a Nógrádi-féle partizáncsoportról kellene megemlékezni. Sokkal inkább hiányolhatók a megfelelő felvilágosítások a dokumentumokban szereplő személyek tekintetében. Olykor a magyar munkásmozgalomtörténet ismert alakjai korábbi – ma már csak kortárs-harcostársak emlékezetében élő – nevükön szerepelnek az egykorú dokumentumokban; nagyon sokan vannak azután olyanok, akiknek neve egyáltalán nem közismert, a Munkásmozgalomtörténeti Lexikonban sem szerepel, de akik éppen az e kötetben közölt dokumentumok tanúsága szerint a kommunista vagy más baloldali mozgalmakban aktív szerepet vállaltak s bátran szembenéztek a rájuk lesujtó hatalommal. Megemlíthető még, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvekből kiemelt vonatkozó részletek közlésekor nem mellőzhető a felszólaló – és szokás szerint csak tárcájuk szerint megnevezett – miniszterek nevének megadása jegyzetben, hiszen a minisztertanács résztvevőinek a jegyzőkönyvek elején található névszerinti felsorolását a közölt részlet nem tartalmazza.

Összefoglalásként, és a lényeget kiemelve, elmondhatjuk, hogy a korszakra vonatkozó dokumentumkiadványaink sorában, amelyek iránt szüntelenül fokozódó érdeklődést tapasztalhatunk, hézagpótló szerepet tölt be Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin kötete. A szakmai érdeklődésen túl méltán tarthat számot az olvasóközönség széleskörű figyelmére, s nem utolsósorban a remélhetően egyre igényesebb történelemoktatásban juthat fontos szerephez.

Tilkovszky Loránt

ERDEI FERENC:

MAGYAR FALU

(Atheneum. Hasonmás kiadás. – Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 2461.)

A Magyar Tudományos Akadémia gondozásában megkezdődött, és szépen halad Erdei Ferenc összes műveinek kiadása. Váratlanul bekövetkezett, korai halála után szinte azonnal döntés született a már lezárult életút egész teljesítményének felmérésére, összegyűjtésére és kiadására. Az elhatározást gyorsan követte a tett is, és néhány kötet már elhagyta a nyomdát.

Amikor 1940-ben egy szervesen összetartozó magyar településtörténeti trilógia első részeként megjelent a Magyar falu, Erdei már ismert tudós, társadalompolitikus volt, alapvető jelentőségű, nagyhatású művekkel a háta mögött, melyek közül kiemelkedik a Futóhomok és a Parasztok. Ez a két mű – többek között – azt is jelezte és bizonyította, hogy Erdei településtörténeti tanulmányaihoz teljes felkészültséggel kezdett hozzá. A Futóhomok tanúsította, hogy Erdei feltérképezte a hazai valóságot, megszerezte a szükséges történeti és aktuális ismereteket a magyar parasztságról, a magyar faluról, a Parasztok pedig azt példázta, hogy a parasztságnak, mint sajátságos társadalmi képződménynek a helyzetét, viszonyait európai, sőt világméretekben áttekintette. Igy a magyar falu és város, majd a magyar tanya kérdéseinek a megvilágításához elvégezte a legszükségesebb kutatásokat.

Erdeiből szinte egy lélegzetre szakadtak ki a legfontosabb tudományos könyvei, tanulmányai a felszabadulás előtt, s belsőleg is annyira együvé tartoznak, hogy alig lehet róluk külön-külön véleményt formálni. Világos például, hogy Erdei nagy pozitív élménye a város, hazai vonatkozásban a sajátságosan magyar történeti képződménynek tartott alföldi tanyás agrárváros. A nagy negatív élmény pedig a falu, a magyar falu, melyet azonban nem megszüntetni akart, hanem gyökeresen átalakítani, átrendezni, megszabadítani feudális jellegétől. Ugyanazt várta a faluval kapcsolatban a történeti fejlődéstől, mint amit a parasztsággal kapcsolatban: a paraszt nem kíván paraszt maradni, s nem is kívánatos, hogy paraszt maradjon, mert az korszerűtlen, megalázó, tehát a paraszt is szükségképpen „ember és polgár" kell hogy legyen. Ez a helyzet a faluval kapcsolatban is; a falunak is meg kell szűnnie falunak lenni és korszerű, egyenrangú emberi településsé kell változnia, valamiféle „városiasodott" falunak a kialakulását várta, remélte, sürgette.

Erdei Ferenc elvetette az egész európai, sőt világirodalomban és a polgári tudományosságban kialakult, többnyire negatív város- és idillizált faluképet, noha ezek hatásától nem tudott végképpen megszabadulni. Megpróbált ezzel szembeállítani egy sajátságos, új modellt. Ennek az új modellnek a megformálásában erőteljesen támaszkodott a szocializmus elméletére, bár az volt a véleménye, hogy a szocialista elmélet adós még az új társadalomban elképzelhető és megvalósítható modern településrendszer kidolgozásával. Erdei a magyar faluról szóló könyvét egy modern társadalom településszerkezetének felvázolásához leadandó szavazatnak, voksnak szánta. De a szavazat nagyon óvatos. Nem bátortalan, nem gyáva, inkább realista. Aligha kétséges, hogy Erdei ekkor, 1940-ben, az új modern magyar társadalmat szocialista jellegűnek képzelte el, tehát az általa felvázolt településszerkezet is ehhez kívánt igazodni. Ez azonban ebben a könyvében nem fogalmazódik meg elég határozottan, következetesen.

De most bennünket nem is elsősorban az érdekel, mit képzelt Erdei a magyar jövőről és mennyire volt helyes, mennyire igazolódott az ő falupolitikai elképzelése. Igaza volt mindazokkal szemben, – és ezek nem voltak kevesen a 30–50-es években a marxisták körében sem –, akik tértől és időtől elvonatkoztatva minden szocialista társadalomban elhanyagolhatónak ítélték az agrártermelés jelentőségét és a nem városi típusú települések tartós – esetleg végleges – fennmaradásának lehetőségét.

Izgalmasabb és fontosabb, bár az előbbiektől teljesen el nem vonatkoztatható az a kérdés, hogy a magyar falu történeti fejlődését és két világháború közötti képét miképpen sikerült Erdeinek megragadnia, s mennyire bizonyult az általa felrajzolt kép időtállónak, mennyire állja meg az a helyét mai ismereteink mérlegén.

A feudalizmus egy újszerű történeti fejlődésnek, a város és falu antagonisztikus együttélésének a kezdete: az európai középkor azt a falut hozta létre, amely a városok alá szorult öntörvényű életnek a hazája, s amely oly jellegzetesen különbözik a városok életétől. A falu–város kettősség, a falunak a város által való elnyomása és kizsákmányolása a tőkés társadalomban tovább mélyül és szinte tűrhetetlenné, tarthatatlanná válik, amelyet meg kell szüntetni. A történeti fejlődésnek ez a rajza lényegében egybeesik a marxizmus szociológiai fejlődésmodelljével, az újabb kutatások eredményeivel.

Erdei falutörténeti képe ott mutat inkább gyengeségeket, ahol a hazai, a magyar fejlődés sajátságait, egyediségét, eltérő vonásait próbálja felmutatni.

Abban természetesen igaza van Erdeinek, hogy a magyar falufejlődés eltorzult, megrekedt. Ez szerves következménye a magyar agrárfejlődés elmaradottságának, a polgári átalakulás befejezetlenségének. De Erdei minden bizonnyal idealizálja a magyar agrárvárosi, mezővárosi fejlődést és ezzel összefüggésben a magyar tanyafejlődést, annak alföldi, paraszti változatát is. Abban is igaza van Erdeinek, hogy a hazai alföldi, parasztpolgári agrárfejlődés az egész gazdasági-társadalmi fejlődésben, sőt település szerkezetben is előnyösen különbözik a nagybirtoktól fojtogatott, leszorított, uradalmi jellegű falvaktól és tanyáktól-majoroktól. Mégis, mintha ezt a különbséget kissé túlbecsülte volna, s az agrártermelési tényezőknek a valóságosnál nagyobb városképző energiát tulajdonítana, mint amennyi a valóságban volt és van.

Erdei könyvének legizgalmasabb része az az elemzés, amely a magyar falutelepülési hálózat két világháború közötti helyzetével foglalkozik. A falvak statisztikai számbavétele, osztályozása, tipizálása, belső struktúrájuk megvilágítása annyira pontos, mintha mindegyiket a helyszínen is megvizsgálta volna. Kiemelkedően jól sikerült a falusi társadalmak belső életének, a „falusi szellemnek" és a „falusi jellemnek" a megragadása is. Ezzel kapcsolatban időszerűnek érezzük Erdeinek azt a felismerését, hogy a paraszti népművészet kihalóban van, s annak felélesztése lehetetlen.

Egyetértésünk – ismétlem – szinte teljes lehet Erdeivel a magyar falvak tipológiájában, belső szociális, gazdasági és politikai viszonyainak elemzésében. Nehezebb a szerzőt követnünk akkor, amikor a falvak népi-etnikai viszonyait vizsgálja. Fenntartásaink vannak Erdei nézeteivel szemben, amikor etnikai karaktert vél felfedezni a magyarságnál abban, hogy nem szívesen lakik faluban, hogy „a magyarság nem igazi falulakó fajta".

Nemigen tartozik hozzá a falvak belső életéhez-lényegéhez az sem, hogy a bennük élő nemzetiségek „sokhelyt igen élesen szembenállanak egymással". Azt természetesen mi sem tagadjuk, hogy a különböző nemzetiségűek a faluban elütő életstílust és szokásrend-

szert alakítanak ki és hordoznak, akár évszázadokon keresztül is, de az éles ellentét, szembenállás többnyire külső politikai hatásra állott elő.

Úgy érezzük, nem követhetjük egyetértésünkkel Erdeit akkor sem, amikor megállapításokat tesz a magyar népesség arányáról a falvakban és a magyarországi városokban, s olyan következtetést von le, hogy a magyarság kisebbsége a városokban a város–falu szembenállásnak különleges és különlegesen magyarságellenes tényezője.

Mindezekkel a fenntartásokkal együtt Erdei egész munkásságát, ezen belül Magyar falu című tanulmányát, könyvét a magyar szociológiai-szociográfiai, társadalompolitikai irodalom páratlanul gazdag, kiemelkedő termékének tartjuk. Erdei egész szemlélete, beállítottsága a magyar társadalom legfájóbb kérdéseire kereste a megoldást nehéz viszonyok között, a szocializmus irányában. Tudományos módszerein és szemléletén nyomot hagyott a kor. De ez a réteg könnyen lehántható, s előtűnik mindenütt a tiszta és értékes, eredetien fogalmazott tudományos életanyag, mely ma is értékálló és inspiráló erő.

Hársfalvi Péter

FOLYÓIRATSZEMLE

A. V. SIPULINA, JU. A. JAKOBSZON:

A MUNKÁSKÜLDÖTTEK SZOVJETJE IVANOVO-VOZNYESZENSZKBEN 1905-BEN

A szovjetek, mint a forradalmi tömegek szervezetei Oroszország 20. századi forradalmaiban a néptömegek önálló politikai erőként való fellépését jelentették. Ezzel is magyarázható, hogy az 1905–1907. évi orosz forradalom új típusú polgári demokratikus forradalom. Abban, hogy az oroszországi tömegek nem váltak a burzsoázia eszközévé, hanem létrehozták saját hatalmi szerveiket, döntő szerepe volt a forradalmi szociáldemokráciának. A téma nem csupán konkrét történeti, de forradalomelméleti szempontból is jelentős. Milyen körülmények között, milyen céllal jött létre, hogyan funkcionált az első népi hatalmi szerv, amelyet Ivanovo-Voznyeszenszk munkásai hoztak létre? Erre a kérdésre keresnek választ a szerzők.

Előljáróban a téma forrásbázisát veszik számba. Legfontosabb forráscsoportként magának a szovjetnek az iratait említik, amelyek közül sok elpusztult, sok külföldre került, s még nem kapták vissza a szovjet levéltárak. Számos, döntően fontos dokumentum azonban rendelkezésre áll. Az 1905. május 15-i alakuló ülés jegyzőkönyve, a munkások követelései, a szovjet későbbi határozatai, a belügyminiszterhez 151 aláírással eljuttatott követelések eredeti példánya, a küldöttek névsora stb. Az alapvető dokumentumokat először az 1930-as években publikálták a Pankratova által szerkesztett forrásgyűjteményben. Legutóbb a 70. évforduló tiszteletére jelent meg újabb dokumentumkiadvány, amely a korábbiakhoz képest sok új anyagot közölt. Nagy jelentőségűek az OSzDMP helyi szervezetének röpiratai, amelyek tükrözik a szovjet tevékenységének jellegét. A történeti rekonstrukció teljesebbé tételét segítik elő a korabeli publicisztikai anyagok. Elsősorban a bolsevik „Proletár" c. lap, de a burzsoá és egyéb haladó szellemű orgánumok is komoly figyelmet szenteltek az Ivanovo-Voznyeszenszkben lezajlott eseményeknek. Számottevő forráscsoportot képeznek a résztvevők visszaemlékezései. Ezek közül is kiemelkedik Frunze memoárja, amely a történetírásra is meghatározó volt, a szovjetek prototípusaként értékelte a textilipari központ munkásainak hatalmi szervét. Természetesen a hivatalos Oroszország képviselőitől fennmaradt dokumentumok is értékesek. A rendőri hatóságok, a kormányzók, a sztrájk által sujtott tőkések jelentései, levelei jól kiegészítik a többi forrás alapján rekonstruált képet.

Áttekintést nyújt a tanulmány a kérdés historiográfiájáról. N. I. Vorobjov szemtanú közvetlenül az eseményeket követően közzétette leíró jellegű cikkeit. Érdemben 1917 után indult meg az 1905-ös év elemzése, értékelése. A két évtizedes jubileum fellendítette a téma iránti érdeklődést. Élénk viták bontakoztak ki a formálódó marxista szovjet történetíráson belül. Egyesek szerint csak sztrájkbizottság működött 1905 nyarán Ivanovo-Voznyeszenszkben, s az első szovjet Pétervárott jött létre. Mások a néphatalom szerveként értékelték. Bár kellő számú forrás ekkor még nem került elő, Pokrovszkij tekintélye az utóbbi álláspontot tette általánossá. Az 1930-as évektől egyre több dokumentum, memoár látott napvilágot. Az alaposabb forrásbázis mellett a lenini értékelések alapján elméletileg is biztosabb álláspont formálódott. Eszerint nem csupán a sztrájkbizottság funkcióját töltötte be a munkásküldöttek gyűlése, hanem a bolsevikok befolyása eredményeként hatalmi szervként funkcionált, szovjet volt. Az 1940–50-es években ez a felfogás vált uralkodóvá, az egyre több korabeli dokumentum feldolgozása eredményeként. Az 1960-as évek elejétől a szovjet történettudomány megélénkülése a kérdés vizsgálatát is fellendítette. Tanulmányok, monográfiák láttak napvilágot, s elkészült 77 küldött életrajza is. A kutatók előtt azonban még vannak megoldásra váró feladatok. A szovjet tevékenységének jónéhány részlete még tisztázásra vár, a bolsevikok helyi szervezetének a környék parasztjai körében végzett munkája szintén, hasonlóan a munkások üzemi szintű, a szovjet sejtjeit képező szervezetek tevékenysége. A polgári történetírásban uralkodó

értékelések ellenében is szükség van a kép pontosítására. Hosszú ideig figyelemre sem méltatták az 1905-ös szovjeteket. A munkásosztály, pártja, a tömegek hatalmi szerveinek szerepét kívánták ezzel kissebbíteni. A sztrájkmozgalom politikai jellegét is elhallgatták. O. Anweiler: Die Rätebewegung in Russland. 1905–1921 (Leiden, 1958) c. munkája jelent kivételt. A nyugatnémet szerző néhány oldalt szentelt könyvében az ivanovo-voznyeszenszki eseményeknek. A munkások szervezettségét elismerte, igaz, csak gazdasági követeléseikről szólt. A város egész munkásságának sztrájkharcát irányító intézményt azonban a szovjetek első megjelenéseként értékelte. Igaz, általában szocialista agitátorokról beszélt, nem emelte ki a bolsevikokat, akik a politikai követeléseket napirendre tűzték.

A cikk második részében a legújabb kutatási eredményekre támaszkova a szerzők fejtik ki álláspontjukat. 1905-ben a szovjetek fejlődése három szakaszra tagolható. A forradalmi év tavaszán az Ural üzemeiben jöttek létre a sztrájkbizottságok és a szovjetek között átmenetet jelentő szervek. Üzemi szinten szervezték a munkások harcát, de nem csupán a sztrájkbizottság funkcióját töltötték be. 1905 májusában Ivanovo-Voznyeszenszkben a város minden üzeme leállt a munkások sztrájkja következtében. A sztrájk irányítására városi szinten működő szervet hoztak létre az egyes gyárak munkásainak küldötteiből, amely a forradalmi hatalom intézményeként működött. A forradalom tetőpontján ennek mintájára alakultak szovjetek Pétervárott, Moszkvában és másutt. Mivel magyarázható, hogy elsőként Ivanovo-Voznyeszenszkben alakult meg a munkás-küldöttek szovjetje? A korabeli orosz viszonyok között nagy textilipari és proletár központ volt a város. A munkásság erősen koncentrálódott. A 9 legnagyobb üzem, amelyekben 1000–4700 fő dolgozott egyenként, a vállalatok 16%-át jelentette, de a munkások 60%-át foglalkoztatta, csaknem 20 ezer embert. A kapitalista társadalom két pólusa között mély szakadék húzódott. A dúsgazdag tulajdonosok házaival, üzleteivel kiáltó ellentétben álltak a munkások viskói. Az orosz kapitalista fejlődés egyik sajátosságát reprezentálta ezzel a város. A nagytömegű, koncentrált, nyomorgó munkásság három évtizedes tapasztalattal rendelkezett a sztrájk és osztályharc szervezésében. A forradalmat megelőző évtizedben a forradalmi szociáldemokrácia irányításával folytatta küzdelmét. Ez azt is jelentette, hogy erős, több mint 400 munkást is tömörítő bolsevik szervezet tevékenykedett a város üzemeiben.

1905. május 12-én 70 ezer munkás 3 napra tervezett sztrájkot kezdett. A tőkések és a gyári felügyelőség üzemenként kísérelte meg leszerelni a munkásokat. Eredménytelenül, mert a bolsevikok kezdeményezésére május 13-án városi nagygyűlést szerveztek, amelyen az egyes üzemek munkásai küldötteket választottak, s megalakult a munkásküldöttek gyűlése, a sztrájk városi szinten történő irányítására. A választások 9 napon át folytak a közvetlen forradalmi demokrácia jegyében, nyilvánosan. 151 küldöttet választottak, köztük 25 nőt. Szinte valamennyien munkások voltak, elemi iskolai végzettséggel, középfokú iskolába senki sem járt. A 30 szakma képviselőit tömörítő testületben 70 bolsevik tevékenykedett, a szimpatizáns pártonkívüliek őket követték. A mensevikek elenyésző számú küldöttel rendelkeztek, viszont az eszerek befolyása jelentősebb volt. A szovjet élén a párton kívüli munkás költő Nozdrin állt. A szovjeten belül működő, a gyárosokkal tárgyaló sztrájkbizottság egyik vezetője a bolsevik Balasov volt, a gazdasági ügyeket a szintén bolsevik Najgyenov intézte. Az élelmezés ügyéért Nozdrin volt a felelős. Aktív agitációs és propaganda csoport működött, sőt létrehozták a munkás milíciát, amelyet ugyancsak egy bolsevik forradalmár, Utkin vezetett. Ebben tevékenykedett Frunze is, aki illegálisan tartózkodott a textil-fellegvárban.

A szovjet létrejötte tehát meghiúsította a vállalkozók megosztási kísérletét. Minden sztrájkoló munkás nevében tárgyalt a szovjet. Ezzel és a sztrájkőrség megszervezésével is lehetetlenné tették a sztrájktörést. Forradalmi fegyelmet honosítottak meg. Bezárattak minden italmérést, hogy elejét vegyék bármiféle provokációnak, az egység megbomlásának. A munkások elszántságát a naponta szervezett tömeggyűlések is segítettek fenntartani. Ezeken elméleti-politikai kérdésekről, országos politikai hírekről, a tárgyalások állásáról, intézkedéseikről tájékoztatták a résztvevőket, a várost. A forró hangulatú nagygyűlések önbizalmat adtak a tömegnek, demonstrálták egységét, erejét, óvatosságra intették a hatóságokat, a gyárosokat. Sikerült is velük részmegegyezésre jutni, s ezt követően küldték el követeléseiket a Belügyminiszterhez, 151 aláírással. 8 órás munkanapot, nyugdíjat, sajtó- és gyülekezési szabadságot követeltek, valamint a gyári rendőrség, börtönök felszámolását. Kinyilvánították a fennálló hatalommal szembeni bizalmatlanságukat és demokratikusan választott népképviseletet követeltek. Több mint két hónap után, július 19-én szüntették meg szervezetten a sztrájkot, miután több követelésüket teljesítették. A szovjet működése idején tulajdonképpen kettős-

hatalom volt a városban. Még július 19. után is gyakran keresték meg munkások és parasztok is a küldötteket, akik közül 18-an az 1917-es szovjetekben is vezető szerepet játszottak. Az ivanovo-voznyeszenszki példa nyomán 1905 végén 55 szovjet alakult.

Voproszi Isztorii, 1977. 2. sz. 38–55. l. *M.*

A. M. ANDREJEV:

A SZOVJETEK HARCA AZ ELLENFORRADALOMMAL AZ OKTÓBERI FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A hat évtizedes jubileum jegyében megjelent tanulmány a nagyszámú dokumentum publikációra, egykorú sajtóanyagokra és a vonatkozó kutatási eredményekre épül. Szerzője abból indul ki, hogy az orosz burzsoázia reakciós erői 1917 februárja után a forradalom vívmányainak felszámolására törekedtek, akár polgárháború árán is, sőt a katonai diktatúrától sem riadtak vissza. Ez a törekvés az Októberi Forradalom győzelmét megelőző két hónapban egyre nyíltabb formában jelentkezett, ami a tömegek felháborodását, a szovjetek balra tolódását, a bolsevikok befolyásának megerősödését váltotta ki. A forradalom és az ellenforradalom erői közötti egyre hevesebb összecsapások végülis a szocialista forradalom győzelméhez vezettek.

Az események nyomon követését 1917 augusztus közepétől kezdi Andrejev. Az Ideiglenes Kormány helyzetének megszilárdítása céljából összehívott Állami Tanácskozás kudarcot vallott, mert a moszkvai és a petrográdi szovjetek tiltakozó mozgalmat indítottak, amely a vidék és a front katona szovjetjeit is magával ragadta. A forradalom megfékezésére, a burzsoázia pozícióinak konszolidálására irányuló parlamentáris kísérlet kudarca után került sor a nyíltan ellenforradalmi fellépésre, a Kornyilov-lázadásra. Az augusztus közepén kibontakozott tiltakozó mozgalom a Lenin vezette bolsevikok irányításával tovább szélesedett, a munkások és a matrózok legöntudatosabb elemei a Vörös Gárdába tömörültek, s megállították az ellenforradalom rohamát. A főváros, a Balti területek voltak a legélesebb összecsapások színhelyei, de Ukrajna városaiban, a délnyugati fronton és a Don-vidéken is megmérkőztek a kornyilovisták és a forradalmi szovjetek. Az augusztus végi reakciós kísérlet veresége átmenetileg megtorpantotta az ellenforradalmi erőket, de nem jelentette a forradalmi erők végső győzelmét. Megindított viszont egy folyamatot, amelyben létrejött a szocialista forradalom fegyveres ereje, a Vörös Gárda, megélénkült a tömegek aktivitása, balra tolódtak, bolsevizálódtak a szovjetek, amelyeken belül forradalmi bizottságok alakultak a vívmányok védelmére, az újabb ellenforradalmi kísérletek visszaverésére.

A folyamat irányát a Petrográdi Szovjet augusztus 31-i határozata szabta meg, amely kimondta, hogy csak a munkásság és a vele szövetséges szegényparasztság hatalma jelenthet megoldást. Szeptember 5-én a Moszkvai Szovjet is elfogadta ezt a bolsevik határozatot, s a hónap közepéig a szovjetek több mint egyharmada csatlakozott hozzá. A szerző a forradalom szubjektív feltételeinek megérése szempontjából tulajdonít jelentőséget ennek a fordulatnak. Hasonlóan értékeli, hogy egyre több katonai alakulat rendelte magát a szovjetek irányítása alá, megtagadva az engedelmességet a kormányt támogató parancsnokoknak. A szovjetek bolsevizálódását a szocialista forradalom győzelme döntő feltételeként értékeli. Vitatkozik azokkal a szerzőkkel, akik szerint 1917 februárja és októbere között a szovjetek vitték tovább a forradalmat, akik nem tesznek különbséget a szeptember előtti eszer-mensevik befolyás alatt álló szovjetek, és az Október előestéjén bolsevizálódott szovjetek között. Megítélése szerint a disztingválás hiánya a bolsevikok pártja szerepének lebecsüléséhez vezethet, amely pedig mindvégig – s szeptember után hatékonyan – a szovjetek forradalmi jellegének megőrzésére, pártösszetételük radikalizálására törekedett. Az Andrejev által vitatott felfogás azt sugallja, hogy a szovjetek bolsevizálódása nélkül is győzhetett a szocialista forradalom. A fordulat jelentőségének lebecsülése a forradalom békés jellegébe vetett hittel is összefügg, holott az események bebizonyították: 1917 októberében a „Minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó csak fegyveres felkelés révén diadalmaskodhatott.

A forradalmi válság elmélyülésétől megrettent burzsoázia felemás lépéseket tett. Letartóztatták ugyan Kornyilovot, Gyenyikint, és a lázadás több vezetőjét, de az ügyükkel foglalkozó bizottság élére

az októbrista Sidlovszkijt állították. Kikiáltották a köztársaságot, ám a háborút folytatták, főparancsnoknak a Kornyilovval rokonszenvező Alekszejev tábornokot nevezték ki. A jobboldali eszerek az augusztusi „parlamentáris" kísérlet megismétlését kezdeményezték, s így ülésezett szeptember 14–22. között Péterváron a Demokratikus Tanácskozás, hasonló eredménnyel. Kudarcához nagymértékben hozzájárult a bolsevikok leleplező propaganda tevékenysége. A forradalmi bizottságok feloszlatását támogató állásfoglalása elszigetelte a helyi szovjetektől, amelyek e bizottságokat létrehozták, mert tarthatatlannak ítélték a szocialista, demokratikus erők és a burzsoázia koalícióját. A Demokratikus Tanácskozás eredménye tehát a forradalmasodó tömegek és a jobbra tartó burzsoázia konfliktusának elmélyülése lett. Ennek kapcsán határolja el magát Andrejev attól az álláspontól, miszerint 1917 februárja után az államrend három alternatívája állt fenn Oroszországban: a burzsoá parlamenti köztársaság, a munkások és parasztok „tiszta" forradalmi demokráciája a szovjetek révén, és a proletariátus szocialista diktatúrája. A szerzőnk leszögezi: az 1917 februárja és októbere közötti fejlemények megmutatták, hogy a burzsoá parlamentarizmus túlhaladott forma volt Oroszországban, mert a kispolgári, szocialisztikus, demokratikus pártok és a kadetok koalícióját a tömegek végülis nem támogatták. Andrejev utal arra, hogy az első koalíciós kormány 1917. május 6-án az eszer-mensevik befolyású szovjetek abszolút többségére épült, de július 23-án Kerenszkij kormánya már nem rendelkezett ezzel a bázissal. A Demokratikus Tanácskozáson pedig a munkás- és katona szovjetek 275 küldötte közül mindössze 83 támogatta a „cenzusos elemekkel" való együttműködést.

Szeptember végére tehát egyértelmű lett az Ideiglenes Kormány, az orosz burzsoázia elszigetelődése. A Petrográdi Szovjet szeptember 25-i határozata nyíltan kimondta: semmi támogatást a burzsoá uralom, az ellenforradalmi erőszak kormányának. A radikalizálódó helyi szovjetekben ez az állásfoglalás is követésre talált. Taskentben szeptember végén a szovjet átvette a hatalmat. A kormány csapatokat vetett be, s átmenetileg helyreállította uralmát. Más bolsevizálódott szovjetek ellen is bevetették a katonaságot (Kaluga). Ezzel az elszigetelődött burzsoázia nyílt polgárháborút kezdeményezett. A forradalmi erők gyengítése érdekében, stratégiai szempontokra hivatkozva a fővárosok, környékük és a nagyvárosok helyőrségeit a kormány a frontra akarta küldeni, helyükre megbízható egységeket állítva. A háborútól megcsömörlött, a bolsevikok befolyása alatt álló katonák a forradalom védelme érdekében megtagadták az engedelmességet, az öntudatos vasutasok elszabotálták a megbízható alakulatok szállítását. Petrográd, majd Moszkva után egyre több szovjet mellett jött létre forradalmi katonai bizottság a fegyveres felkelés előkészítésére, irányítására.

A kormány, a mérsékelt szocialisták minden kísérlete hiábavalónak bizonyult. A bolsevik propaganda, a szovjetek kiállása megmentette a forradalmi erőket, így a döntő helyen, a döntő időben, győztes csapást mérhettek az ellenforradalmi burzsoáziára, győzelemre juttatva a proletariátust. Befejezésül hangsúlyozza a szerző, hogy a következetesen forradalmi, lenini bolsevik politika széles visszhangra talált a szovjetek által mozgósított tömegekben, s e két tényező együtthatása biztosította az Októberi Forradalom győzelmét.

Voproszi Isztorii, 1976. 10. sz. 33–50. l. *M.*

JE. G. GIMPELSZON:

A MUNKÁSOSZTÁLY AZ IPAR IRÁNYITÁSÁBAN A SZOVJETHATALOM ELSŐ ÉVEIBEN (1917 NOVEMBER – 1920)

A szocialista forradalom győzelmét követően a kiépülő államhatalom a szocialista átalakulás legfőbb eszköze, a népgazdaság építésének szervezője lett. A gazdasági élet legfőbb irányító szerveként működött a Legfelső Népgazdasági Tanács (az orosz rövidítés után a továbbiakban VSzNH), amelynek kormányzósági és kerületi szinten voltak helyi szervei. Egyes különös jelentőségű ágazatok irányítására külön gazdasági bizottságokat alakítottak (szállítás földművelés, élelmezés, pénzügy). A gazdasági irányító apparátusban is érvényesíteni kellett a hatalomra jutott munkásosztály ellenőrző és vezető szerepét. Milyen formában, milyen módszerrel valósították ezt meg, annak vizsgálatára vállalkozott a korszak ismert kutatója.

Az új uralkodó osztály helyzete sajátosan alakult. Továbbra is a termelő munka döntő tényezője maradt, ugyanakkor tulajdonosa lett a termelő eszközöknek. Ez utóbbi is szükségessé tette a gazdasági élet irányításába történő bevonását, ami bonyolult feladatot jelentett, mert a megfelelő képzettség, tapasztalat megszerzése nem ment könnyen. A munkás káderek kiemelése politikai jelentőségű kérdés volt a szocialista forradalom győzelme után. Rendkívül sok vezetőre lett szükség az államélet különböző területein, s a gazdasági apparátusban is. 1918 végén például a VSzNH keretében 6 ezer alkalmazott dolgozott, 1921-ben viszont már 223 ezer. Az alkalmas és politikailag is megbízható vezetők kiválasztása komoly gondot okozott. A munkás ellenőrzés szervei jó előiskolát jelentettek, a forradalmi idők felgyorsult politikai élete szintén.

A Lenin vezette párt és állami szervek nagy jelentőséget tulajdonítottak a munkásosztály vezető szerepe érvényesítésének. A IX. pártkongresszus előkészületei során, magán a kongresszuson, s az azt követő politikai intézkedésekkel szorgalmazták a munkás káderek kiemelését. A politikai propaganda és nevelő munka eszközeivel megismertették a munkásokkal üzemük, iparáguk szerepét a gazdasági élet rendszerében. A VSzNH szervezésében gazdaságvezetői tanfolyamok működtek az üzemekben. Résztvevőiket az ismeretek elsajátítása után gyakorló vezetők mellé állították tapasztalatszerzés céljából. A rohamosan növekvő káderigény miatt azonban gyakori volt, hogy azonnal vezető beosztásba helyezték őket. A fémiparban 1920 végén rendszeresen technikai tanácskozásokat szerveztek, amelyeken vezetők és munkások együtt beszélték meg üzemük termelési és politikai gondjait.

Különösen a forradalmat követő időszakban játszottak nagy szerepet a munkások szakszervezetei az osztály érdekeinek, vezető szerepének érvényesítésében, gyakran az állami és szakigazgatás teendőit is ellátva. A szovjet hatalom első hónapjaiban a burzsoázia és a régi szakemberek szabotálása miatt gyakran a szakszervezetek irányították az üzemeket. A továbbiakban is minden szinten együttműködtek a VSzNH apparátusával, amelynek kb. harmada 1919-ben a szakszervezeti aktivisták soraiból került ki. (1920 végére ez az arány 50% körül mozgott.) A szakszervezetek a munkaerő gazdálkodás, a normák, a munkavédelem területén döntő befolyással rendelkeztek. Bonyolult feladatot vállaltak magukra, mert a forradalom forgatagában a munkafegyelem erőteljesen meglazult, a kispolgári, proletár öntudattal nem rendelkező munkás tömegeket nehéz volt meggyőzni a munkafegyelem szükségességéről. Az ellenforradalmi, ellenzéki propaganda hatása még súlyosabbá tette a helyzetet. Ezekben az években még nem határolódtak el egyértelműen a párt-, szovjet és szakszervezeti funkciók. A IX. kongresszus és a III. szakszervezeti kongresszus tett erre eredményes kísérletet.

1920-ban Lenin a szovjethatalom sorsa szempontjából értékelte nagyra a szakszervezetek tevékenységét. Biztosították a munkás érdek érvényesülését, megvalósították az ellenőrzést, sőt az irányításból is részt vállaltak. A régi szakembereket azonban nem lehetett nélkülözni. Többségük nem volt híve a szovjethatalomnak, de szaktudásuk, tapasztalatuk kamatoztatására különösen gazdasági téren elengedhetetlenül szükség volt. Gimpelszon a Párt programjából idéz ennek bizonyítására. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy politikai engedményekről nem lehetett szó, s említést tesz a régi szakemberekkel szemben mutatkozó álradikális megnyilvánulásokról is. Országos léptékű adatok nincsenek, az urali ipari üzemek adatait vonultatja fel a szerző a kiemelt munkáskáderek és a régi szakemberek arányának illusztrálására. 1918-ban még 26%, 1920-ban 18% volt itt a csak elemi iskolai végzettséggel rendelkező, tehát munkás gazdasági vezetők aránya. A felsőfokú képesítéssel rendelkezők mutatói 26%-ról 39%-ra emelkedtek, ami a régi szakemberek eredményes bevonását bizonyítja. A vezetők kiválasztása ezekben az években a munkások és a szakemberek közül egyaránt munkás gyűléseken történt, demokratikusan.

A cikk második része a gazdasági apparátus szociális összetételét boncolgatja. A szerző előrebocsátja, hogy döntőnek a hatalom jellegét tekinti, amely a proletár szocializmus perspektíváját hordozta magában. Az apparátus szociális összetétele ehhez képest önmagában véve másodlagos, de a munkások közvetlen részvétele pl. a gazdasági vezetésben politikai jelentőségű kérdés volt a szocializmus építésének kezdetén. Az irányító apparátus összetételének vizsgálatában már jelentős eredmények születtek. Ezeket összegzi a szerző. A központi apparátusban, ahol a képzettség elengedhetetlen volt, s a politikai megbízhatóság hiánya sem okozhatott komoly problémát, a régi szakemberek aránya magas volt. Az ágazatok, az üzemek irányításában viszont a munkáskáderek játszottak komolyabb szerepet. Országos kiterjedésű adatok híján egyes intézmények, iparágak, régiók adataiból

építkezik Gimpelszon. 1918-ban pl. a VSzNH központi apparátusában 48%, a Cukoripari Központban 54% volt a régi szakemberek aránya, míg a termelésből jöttek 10%-ot tettek ki. A mai Gorkij és környéke fémipari üzemeinek vezetői között viszont 64% volt korábban munkás, a textilipar gyáraiban 57%. Ez utóbbi adatok alapján állapíthatta meg Lenin 1918 végén, hogy a proletariátus nemcsak ellenőrzi a termelést, de irányításából is cselekvően kiveszi a részét, munkások 10 ezrei kerültek vezető beosztásba.

A legrészletesebb információt a VSzNH központi apparátusában 1920 végén végzett reprezentatív felmérés nyújtja. A 184 megkérdezett 26%-a volt 1917 előtt munkás, 35%-a magasan kvalifikált régi szakember, 15% középszintű végzettséggel rendelkezett, s 4–4% volt az egykori állami alkalmazottak, a tudományos munkát végzők, stb. részesedése. Az 1919 augusztusa és 1920 decembere közötti változások azt jelentették, hogy 20-ról 26%-ra nőtt a munkásvezetők aránya, 29-ről 35%-ra a régi, kvalifikált szakembereké, 22-ről 15%-ra csökkent a középszintűek, s 10%-ról süllyedt 4%-ra az egykori állami alkalmazottak aránya. A munkásvezetők aránya ágazatonként is különbözött. A textilipar gyáraiban 50% fölött, a fémipari üzemekben 40% körül alakult az arányuk, viszont a bányászatban, a vegyiparban 10% alatti mutatók vannak. 1920 után vált általánossá az egyszemélyi felelős vezetők rendszere. Ezek között is sok egykori munkást találhatunk. A papíripari üzemek igazgatóinak 82%-a származott közvetlenül a termelésből. Más ágazatoknál is 40–50% fölötti a mutató. Természetesen többségük, csaknem 70%, párttag volt. A gazdasági apparátusban érvényesített káderpolitika biztosította az új, elkötelezett vezetőréteg kialakulását, ami a szocialista építés lényeges feltételeit képezte.

Isztorija SzSzSzR. 1977. 2. szám 3–16. l. *M.*

V. V. GARMIZA:

A DIREKTÓRIUM ÉS KOLCSAK

A szovjet hatalom oroszországi diadalútját, majd a külső és belső ellenforradalom erői ellen vívott hősies harcát kimerítően feldolgozta a történettudomány. Az egyre több eredményt felmutató Szibéria-kutatásra is érvényes ez a megállapítás. Az ellenforradalom erőinek szerveződése, belső helyzete, válsága azonban eddig nincs minden részletében feltárva. Ilyen, nem minden részletében tisztázott kérdés a Volgán túli, szibériai Direktórium helyzete a Kolcsak diktatúráját közvetlenül megelőző időszakban. Szerzőnk azért is választotta a Direktórium történetét, mert véleménye szerint jól illusztrálja, hogy az 1917-es oroszországi forradalmak s a folytatásukat jelentő polgárháború végső soron csak két alternatívát – bolsevik szovjethatalom, illetve burzsoá monarchikus ellenforradalom – kínált, harmadik lehetőség nem volt, a kispolgári „demokratikus", „szocialista" erők tehát választ elé kerültek, mert önálló perspektívával nem rendelkeztek. Ezzel szemben az eszerek 1918-ban is, majd később memoárjaikban is magukat és politikai szövetségeseiket harmadik erőnek tekintették, amely szerintük önálló tényezője volt az orosz társadalmi- politikai küzdelmeknek 1917–1920 között.

1918 első felében, az Alkotmányozó Gyűlés szétkergetése után, a külső és belső ellenforradalom fellépésével a Volgán túl és Szibériában sorra alakultak a különféle kormányok és bizottságok. Közös vonásuk a bolsevikellenesség volt. Sokféleségük tükrözte a szovjethatalom ellenfeleinek társadalmi és politikai heterogenitását, megosztottságát, amelyet helyi tényezők tovább színeztek. Különböző monarchista, burzsoá politikai tényezők mellett a legaktívabbak az eszerek voltak. A szétkergetett Alkotmányozó Gyűlés eszer képviselőiből szerveződött „Az Alkotmányozó Gyűlés tagjainak Bizottsága", amely Ufában, Jekatyerinburgban (ma Szverdlovszk) rendelkezett befolyással. A „Nyugat-Szibériai Bizottság" a kispolgári demokrácia és a kadetok helyi erőit képviselte. A „Szibériai Területi Duma" a helyi burzsoázia tömörülése volt. A különböző bolsevik-ellenes erők összefogásának igényével alakult meg 1918 július–augusztusa folyamán az „Autonóm Szibéria Ideiglenes Kormánya". Monarchista katonatisztek, a burzsoázia képviselői és a jobboldali kispolgári demokraták játszottak benne vezető szerepet. A szovjethatalom ellenfeleinek ez a tömörülési kísérlete sem bizonyult eredményesnek. A kudarc egyik oka a társadalmi, politikai és regionális megosztottság, a másik a szovjet hatalom térhódítása volt.

A szovjet hatalom földreformja megnyerte a középparasztokat és ezzel szűkítette az eszerek bázisát. A különböző ellenforradalmi rendszerek fontos támasza, a „cseh hadtest" egyre passzívabb lett, miután a regionális érdekek eszközévé akarták tenni. A Vörös Hadsereg sikerei szintén megingatták az „Autonóm Szibéria" politikai egységét. A városokban (Omszk, Tomszk) a munkásság elégedetlensége, sztrájkjai okoztak gondot, akik a kispolgári demokrácia és a burzsoá-monarchista elemek együttműködése ellen léptek fel, szovjetjeik védelmében. Ezáltal szükségképpen balratolódtak, s a bolsevikok bázisát szélesítették. A parasztok a monarchista, nagybirtokos elemek színrelépését fogadták bizalmatlanul. A fehér ellenforradalom hadseregébe se szívesen mentek. A két legjelentősebb társadalmi erőnek ez a viszonyulása képezte az alapját a kibontakozó partizánmozgalomnak, amelyet a május óta illegalitásba kényszerített bolsevikok szerveztek és irányítottak.

A bolsevikok vezette forradalmi erők fellépése miatt vallott kudarcot a kispolgári demokratikus és burzsoá-monarchista erők összefogási kísérlete 1918 július–augusztusában, akik együttműködésük hatékonyabbá tételéről tanácskoztak augusztus végén Cseljabinszkban. Ennek alapján ült össze Ufában az ún. „Állami Tanácskozás" szeptember 8-án. A 170 tagú fórum hosszas viták után öt tagú Direktóriumot hozott létre. Összetétele nem a tanácskozás pártösszetételét tükrözte. Tagjait személyi tekintélyük alapján nevezték ki, ideiglenes jelleggel. 1919 januárjában készültek összehívni az alkotmányozó gyűlést, amely a végleges politikai berendezkedést alakította volna ki. A Direktórium elnöke az eszer N. D. Avkszentyev lett. Tagjai: a kadet N. I. Asztrov, a „Megújulási Szövetség" vezetője, a monarchista V. G. Boldirev tábornok, P. V. Vologodszkij a Szibériai Ideiglenes Kormány elnöke és N. V. Csajkovszkij, az egykori népközé járó emigráns narodnyik, most mint népi szocialista. Ténylegesen azonban csak Avkszentyev és Boldirev irányította a Direktóriumot, a többieket az eszer Zenzinov, a kadet Vinogradov és a monarchista Szapozsnyikov helyettesítette. A Direktórium létrejötte, összetétele, programja, tevékenysége egyaránt bizonyítja: ideiglenes, átmeneti kompromisszum volt. Az eszerek szűkülő bázisukat akarták ellensúlyozni ezzel a politikai szövetséggel, amelyet a kadet és monarchista tiszti elemek vezető szerepe jellemzett. Ez utóbbiak a kispolgári demokraták révén reméltek társadalmi támaszt találni.

A Direktórium összetételével a monarchista, tiszti elemek az eszerek bevonása miatt voltak elégedetlenek. A szibériai kereskedő burzsoázia nyíltan katonai diktatúrát követelt. A kozákok autonóm jogaik korlátozását sérelmezték. Az eszerek alkotmányozó gyűlést, parlamentáris formákat sürgettek, amelyek nekik biztosítottak volna többséget. A katonákat csak eszköznek tekintették a bolsevikokkal szemben. A Direktórium programja a burzsoázia ellenforradalmiságát tükrözte. Oroszország egységének helyreállítását tűzte ki célul, – a bolsevikok megdöntésével. A pártharcoktól független, erős hadsereget akart. Nem ismerte el Breszt-Litovszk diktátumait, a háború folytatását ígérte. A helyi önkormányzat, a regionális és nemzetiségi kulturális autonómia is szerepelt programjában. A magánvállalkozás szabadsága mellett szállt síkra, a földmagántulajdon elvét hirdette, de a munkás törvényhozást is napirenden akarta tartani. A Direktórium székhelye körüli vita tükrözte a kompromisszum labilitását, s hogy Omszkban maradtak, az a burzsoá-monarchikus elem hegemóniáját mutatta. A Direktórium kormánya szintén ezeknek az erőknek a befolyása alatt állott.

Az addig is bizonytalan, ellentmondásos politikai kompromisszum november folyamán jutott válságba, hogy végül a nyíltan ellenforradalmi katonai diktatúrának adja át a helyet. 1918. november 4-én a Direktórium kormánya összoroszországinak hirdette ki magát. Ez maga után vonta a helyi kormányok, bizottságok korlátozását, felszámolását, ami a belső ellentéteket élezte. Feloszlatták az eszerek által vezetett önkéntes katonai alakulatokat. Ezek Jekatyerinburgban tartott tanácskozásukon tiltakoztak ugyan, de minden eredmény nélkül, ami erőtlenségüket bizonyította. Az átkeresztelt kormány minden forradalmi vívmányt felszámolt. Hiábavalónak bizonyult V. Csernov fellépése, aki az eszer Központi Bizottság nevében ítélte el a Direktórium politikáját. Annál is inkább hiábavaló volt, mert maguk az eszerek sem voltak egységesek. A jobboldaliak, a helyi tekintélyek a Direktórium mellett maradtak. Az ingadozó közép feléjük hajlott. A 30–40 baloldali, Csernovval az élen nem rendelkezett helyi kapcsolatokkal, a tömegekre is hiába appellált, mivel azok a bolsevikokat követték.

Ebben a helyzetben a Direktórium megosztottsága tovább fokozódott. Avkszentyev, Zenzinov a szeptemberi megállapodásokra hivatkozott, egyes monarchista tisztek nyílt katonai diktatúrát sürgettek, s az eszerek letartóztatását követelték. Boldirev tábornok óvatosságra intett, mert a külső (antant) segítség megérkezése előtt félt a tömegek radikalizálódásától. A külső segítség a Direktórium külpolitikai elismerésétől függött. Az antant októberig várt ezzel. Egyrészt, mert a Direktóriumba

tömörült politikai tényezők között voltak, amelyek elítélték a külső beavatkozást. Másrészt várták, melyik ellenforradalmi tömörülés lesz alkalmas a szovjet hatalom elleni főerővé válni. A Direktóriumon belüli jobbratolódás, amelyet az angolok is ösztönöztek, amikor Kolcsak admirálist Omszkba irányították, a Szibériában tömörülő ellenforradalmi erőket állította előtérbe az antant intervenciósok szemében.

1918. november 17-én Omszkban tartották azt a tanácskozást, amely a nyílt, burzsoá-monarchista, ellenforradalmi katonai diktatúra mellett döntött. A habozó Baldirev helyett az „energikus" Kolcsak vette kezébe a kezdeményezést. November 18-án letartóztatták az eszer vezetőket (Csernovnak sikerült elrejtőznie, majd emigrált). Bár a Direktórium kormánya elítélte ezt a lépést, a várható zavargásokra hivatkozva, a monarchista tisztek Ufában és Jekatyerinburgban is határozottan léptek fel. Az eszerek végleg megszűntek számottevő politikai tényező lenni. Jobbszárnyuk az ellenforradalommal sodródott, sokan emigráltak, voltak, akik a bolsevikok mellé álltak. Végérvényesen tehát 1918 novemberében számolódott fel Szibériában a kispolgári demokrácia. A burzsoáziával kötött bolsevik-ellenes kompromisszum a monarchista, militarista diktatúrához vezetett, amely 1918 őszén és 1919 első felében a legnagyobb veszélyt jelentette a szovjet hatalomra.

Voproszi Isztorii, 1976. 10. szám, 16–32. l. *M.*

JU. J. SESZTAK:

AZ ESZER-MAXIMALISTÁK CSŐDJE

Szerzőnk azzal indokolja témaválasztását, hogy az orosz forradalmak baloldali kispolgári irányzatairól még nem készült tárgyszerű áttekintés. A kispolgári irányzatok feldolgozása során adtak róluk sommás értékelést, bírálták ideológiai gyengeségüket, de szervezeti, politikai tevékenységüknek nem szenteltek különösebb figyelmet.

Társadalmi-politikai platformjuk 1904-ben fogalmazódott meg a formálódó eszer párt kereteiben, annak neonarodnyik eszmeiségét tükrözve. Elnevezésüket – maximalisták – azért kapták, mert átmenet nélkül a maximális program elérését tekintették a forradalmi harc feladatának, mindenekelőtt az összes – ipari és mezőgazdasági – termelő eszköz társadalmasítását, pontosabban szólva szocializálását. Már az eszerek első kongresszusán, 1906 januárjában hangot adtak különvéleményüknek. 1906 márciusában határozták el az elkülönülést, amelyre végülis 1906 októberében a mai Turkuban került sor. Az első orosz forradalom idején tevékenységük részben egybeesett a bolsevikok törekvéseivel. Gyakran együtt küzdöttek a forradalmi harcban, fegyveres felkeléssé kívánták fejleszteni akcióikat. Igaz, ezek között a terrorakciók – pl. Sztolipin ellen –, az ún. „forradalmi kisajátítások" domináltak. Lebecsülték a harc legális formáit, emiatt sem sikerült tömegbázist teremteni irányzatuknak. Ideológiailag kerültek a legmesszebbre a marxista szocializmustól. Az árutermelést általában kívánták felszámolni, nem ismerték el a forradalom demokratikus szakaszának szükségességét, mert úgy ítélték meg, hogy a kapitalizmus fejlődésével csökkennek a „munka" esélyei a győzelemre. Eszmei, politikai, taktikai hibáik okozták, hogy 1907 során az ellenforradalmi terror szinte teljesen szétszórta szervezeteiket. Aki tehette, emigrált, néhányan illegalitásba húzódtak, s így élték túl a reakció éveit Minszkben, Tobolszkban, Voronyezsben, Tambovban és másutt.

A forradalmi 1917-es évben jelentek meg újra a politikai küzdőtéren. Az elhúzódó háborúban elkeseredett kispolgári elemek, diákok és a bolsevik forradalmiságra éretlen munkások, katonák, matrózok, akik csalódtak az opportunus eszer és mensevik vezetésben, sorakoztak fel mögöttük. Petrográdon, Kronstadtban, majd az eszerek balszárnyáról leváltakból Izsevszkben, Kurszkban és Szamarában működtek a legjelentősebb szervezeteik. Szembehelyezkedtek a burzsoá Ideiglenes Kormánnyal, bírálták az azzal együttműködő eszer-mensevik vezetést. Szeptember 20-i petrográdi konferenciájukon a bolsevik irányvonal mellett foglaltak állást: sürgették a szovjethatalom megteremtését, a fegyveres felkelés előkészítését és a radikális agrárátalakulást. A lenini bolsevikok már az áprilisi VII. pártkonferencián kifejezték együttműködési készségüket. A Kornyilov-lázadás idején a Vörös Gárda szervezésében a maximalisták is élenjártak. II. Összoroszországi konferenciájukon – amelyet október 15–21. között tartottak –, háromezer tag képviseletében 16 városi szervezet

küldöttei tanácskoztak. Levették a napirendről a terrort és a „forradalmi kisajátítást". A szovjetekben, az üzemi bizottságokban kívánták képviselni a dolgozó nép érdekeit. Szovjethatalmat és a háború befejezését követelték. Gazdasági téren az iparági szakszervezetek kezébe akarták adni az irányítást. A hatalom osztályjellegét figyelmen kívül hagyták, a párt szerepét lebecsülték, s a szindikalizmus jegyei is kimutathatóak a konferencia állásfoglalásaiban.

1917 októbere után a bolsevik szovjethatalom ellenzékéhez sodródtak. A baloldali eszerekkel, az internacionalista mensevikekkel együtt léptek fel a letartóztatott kadet vezetők érdekében, tiltakoztak újságjaik bevonása ellen, sőt 1918 januárjáig az Alkotmányozó Gyűlés híveivé szegődtek. 1918 tavaszán eszmei-politikai bizonytalanságuk egyre nyilvánvalóbb lett. Egyetértettek az Alkotmányozó Gyűlés feloszlatásával, de elvetették a proletárdiktatúrát, a párt vezető szerepét. Pártok nélküli szovjeteket hirdettek, mint az igazi néphatalom biztosítékait. A bolsevikokat a hatalom kisajátításával vádolták. A Népgazdasági Tanács kezéből a Szovjetek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsága (VCIK) hatáskörébe javasolták a gazdasági ügyeket. Máskor viszont a VCIK feloszlatását követelték, s a szovjetek állandó kongresszusára testálták a végrehajtó hatalmat is. Hirdették az ellenforradalom elleni harc szükségességét, de nem értettek egyet a reguláris Vörös Hadsereg felállításával. Területi elv szerint, választott parancsnokokkal javasolták megszervezni a forradalom védelmét. A Breszt-Litovszk-ot elutasító kórusban hallatták szavukat. 1918 áprilisában tartott II. konferenciájuk is tükrözte ezt az eklektikus következetlenséget. Ezt követően a baloldali eszerekkel törekedtek blokkot alkotni a bolsevikok ellen. F. Ju. Szvetlov, egyik vezetőjük részt vett az eszer balszárny II. kongresszusán, közös frakció alakítását sürgette a szovjetekben, majd tárgyalások után a helyi szervezetek egyesülését is célszerűnek ítélte. Mindkét politikai csoport központi fóruma felhívással fordult a helyi szervezetekhez, amelyben az együttműködésre biztattak. Az V. Összoroszországi Szovjetkongresszusra Kronstadtból már a hatalom decentralizálását követelő közös frakciót delegáltak. Tulában harci csoportjaikat egyesítették. Az Uralvidék egyes városaiban gyakorlatilag összeolvadtak. Aktívan támadták a szegényparaszt bizottságokat, reményeket fűztek a bolsevik párt széthullásához, számítva az ún. baloldali kommunistákra. Helyenként az eszerek ellenforradalmi fellépéseibe is belesodródtak. A Szovjetek V. Összoroszországi kongresszusán védelmükbe vették Szpiridinováékat, helytelenítették a szovjetből való kizárásukat, lázadásukért a bolsevikokat tették felelőssé. 1919 januárjában a szakszervezetek II. kongresszusán újra szindikalizmusuknak adtak hangot.

1918–1919 fordulóján a Vörös Hadsereg sikerei, a német forradalom hírei, Breszt-Litovszk semmisnek tekintése, s egyáltalán a bolsevik szovjethatalom szilárdulása az eszer-maximalisták soraiban bomlási folyamatot indított el. Egyik fellegvárukban, Szamarában a vezetők is a bolsevik párthoz csatlakoztak. IV. konferenciájukon 1918 decemberében már felső vezetésükben is jól elkülönült a baloldal (N. V. Archangelszkij, A. I. Berdnyikov, F. Ju. Szvetlov) a jobboldaltól (A. Zverin, G. Nyesztroev). 1919 áprilisában az V. konferencián véglegessé vált a szakadás. A baloldaliak az eszer baloldal sorsától féltették az irányzatot, ezért léptek ki az eszer maximalisták szövetségéből és alakították meg a Maximalista Szövetséget. Aktívan bekapcsolódtak a Kolcsak elleni harcba, a bolsevikokkal együtt védték a szovjethatalmat, Ukrajnában is. A szovjet konresszusokon pozitív politikai szerepük volt. A VCIK-n belül is külön frakcióval rendelkeztek. Természetesen adódtak konfliktusok. Egyes helyeken gyűléseiket bolsevik ellenes fórummá züllesztették, gyakran ezért is ütköztek össze a Rendkívüli Bizottsággal. Előfordult, hogy magának Szverdlovnak kellett beavatkozni a jóviszony megőrzése céljából. Ez is hozzájárult, hogy 1920 áprilisában mint szervezet megszűntek, s beléptek a bolsevik pártba.

Az 1919 áprilisi szakadás jobbszárnya – ők továbbra is eszer-maximalistáknak nevezték magukat –, egyre nyíltabban szovjetellenes irányba torzult. Röplapokat adtak ki, harci csoportokat szerveztek. A bolsevik pártdiktatúrát a pártoktól mentes szovjetek hatalmával hirdették felváltani. Szamarában összeesküvésbe keveredtek, Moszkvában az anarchistákkal együtt tüntettek, „fogyasztói kommunizmust" követelve. Szovjet Távol Keleten 1920 tavaszáig együttműködtek a bolsevikokkal. Közös partizánalakulataik voltak. Az ütköző állam kérdésében alakult ki nézeteltérés. Több hadbírósági ítélet jelezte a viszony elmérgesedését. A NEP kezdeti szakaszán, azzal szemben élénkült meg még tevékenységük. A szovjethatalom megszilárdulása, a tömegbázis hiánya egyre inkább elszigetelte az ortodox maximalistákat, s az 1920-as évek közepére megszűntek, mint számottevő politikai tényező.

Voproszi isztorii, 1977. 1. szám 30–46. l. *M.*

N. F. BUGAJ:

A FORRADALMI BIZOTTSÁGOK MINT A PROLETÁRDIKTATÚRA RENDKIVÜLI SZERVEI (1918–1921)

Az átfogó összegzés igényével készült tanulmány a nagyszámú, alapos, de elsősorban regionális jellegű részletkutatások eredményeire épül. A polgári történetíráson belül uralkodó tendenciózus értékelések is indokolják az összegző áttekintést. Általános ugyanis a kérdés nem marxista igényű irodalmában, hogy törvényeken kívül állónak tüntetik fel a forradalmi bizottságokat. Kiszakítják a szovjethatalom államapparátusának rendszeréből, szembeállítják a tömegek forradalmi szerveivel, a szovjetekkel. A nemzetiségi területeken az oroszosítás eszközének minősítik a szovjethatalom megvédésére életre hívott szerveket.

Az 1905–1907. évi első, és az 1917 februári második orosz polgári demokratikus forradalom tapasztalatai alapján Lenin a szovjet köztársaságot tekintette a proletárdiktatúra új politikai formájának. Az orosz forradalom fejlődése 1917 februárja és októbere között, különösen az augusztus–októberi osztályösszeütközések bebizonyították, hogy a tömegeknek a hatalom megragadásához, megtartásához külön szerveket kell létrehozniuk. Az orosz szocialista forradalom győzelmének előestéjén a szovjetek mellett megalakult forradalmi katonai bizottságok megvédték a forradalom addigi vívmányait, irányították a fegyveres felkelés előkészítését és végrehajtását. 1917 októbere és 1918 márciusa között a központi iparvidék 14 kormányzóságában 153, a 4 urali kormányzóságban 34, a Volga vidék 6 kormányzóságában 27 különböző szintű (kormányzósági, járási és falusi) forradalmi katonai bizottság működött. A felfegyverzett tömegekre támaszkodtak, operatív szerepük volt a szovjethatalom megteremtésében, annak végrehajtó szerveiként működtek. Általában a bolsevikok irányították a forradalmi katonai bizottságokat, de a mensevikek és az eszerek is rendelkeztek bennük pozíciókkal.

Az oroszországi szocialista forradalom fejlődése azt bizonyította, hogy a hatalom megragadásával még nem zárult le a forradalom. Ezt a hatalmat meg kellett tartani, szilárdítani, ki kellett építeni. A rendkívüli mértékben kiéleződött, bonyolult osztályellentétek közepette az ellenforradalmi elemek kísérleteivel szemben, a forradalom vívmányainak védelmére alakultak a forradalmi bizottságok, mint a proletárdiktatúra ideiglenes rendkívüli szervei. Szükségképpen a centralizációt testesítették meg. A belső és külső ellenforradalom erői, majd maradványaik felszámolásában fontos szerepet játszottak. Különösen a reakciós muzulmán nacionalizmus befolyása alá került területeken (Közép-Ázsia, Eszak-Kaukázus, a Volga vidéke stb.), ahol a proletariátus száma és aránya elenyésző volt, ahol az új hatalom kevés káderrel rendelkezett, bizonyultak létfontosságúnak a forradalmi bizottságok. Megalakulásuk, működésük az oroszországi proletárdiktatúra kiépülésének sajátossága, a polgárháborús körülményekkel magyarázható. Mutatta, hogy a proletárdiktatúra szerveit az osztályerőviszonyok alakulásához kell igazítani. Döntő kritérium, hogy a szovjet hatalom érdekében tevékenykedjenek. Funkciójukat, összetételüket tekintve egyaránt különböztek a forradalmi katonai bizottságoktól. Azok a fegyveres felkelés szervei voltak, a szovjetek mellett működtek. A forradalmi bizottságokat akkor és ott hívta életre a hatalmon levő párt és hadserege, amikor és ahol a szovjetek hatalma, léte veszélybe került. Lényegében önálló hatalmi szervek voltak, a Párt irányítása alatt állottak, mozgósították a tömegeket a gazdasági munkára, toboroztak a harcoló Vörös Hadsereg soraiba. Korlátozott demokráciát jelentettek, de létrehozásuk szükségszerű ideiglenes lépés volt. Megteremtették a szovjet demokrácia helyreállításának feltételeit.

Összetételüket, működésüket, jogkörüket – különösen 1919 végéig – a körülmények formálták. A forradalmi katonai bizottságok a pártok erőviszonyait tükrözték. A forradalmi bizottságok élére a hatalmon levő párt állított vezetőket, soraikba a szovjethatalomhoz hű, a bolsevikokkal szimpatizáló munkásokat és parasztokat tömörítették. 1919 októberében kísérlet történt összetételük, működésük, hatáskörük egységesítésére. A Párt Politikai Bizottsága kezdeményezte a rendelet kidolgozását. Az előkészítő munkát N. N. Kresztinszkij irányította, de Lenin is aktívan részt vett benne. A tervezetet megvitatta a bolsevik párt Központi Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa. 1919 október 28-án Lenin és Kalinyin aláírásával jelent meg a szabályozó rendelet, amely tág keretet engedett a helyi adottságok figyelembe vételének. Általános volt, hogy a harcoló Vörös Hadsereg parancsnokai hívták életre a forradalmi bizottságokat, de a „Szovjetek Összoroszországi Központi

Végrehajtó bizottsága" (VCIK) és a Népbiztosok Tanácsa, sőt párt- és szovjet szervek is gyakran kezdeményezték megalakításukat. 1918–1919-ben a polgárháborús körülmények, a Vörös Hadsereg ellátása szabta meg tevékenységüket, 1920–21-ben az ellenforradalmi erők maradványainak felszámolása, a gazdasági élet helyreállítása lett az elsődleges feladatuk. A falusi forradalmi bizottságokról 1920 februárjában a Belügyi Népbiztosság rendelete intézkedett. A 300 főnél többet számláló falusi településeken írta elő a bizottságok létrehozását. Feladatukként jelölte meg a felsőbb szovjet szervek utasításainak végrehajtását, a rend biztosítását, kollektív gazdaságok szervezését, a kulturális építő munkát és a lakosság politikai mozgósítását.

A forradalmi bizottságok megalakulásának körülményeit illusztrálva Bugaj megemlíti, hogy 1918 júliusában és augusztusában a belső orosz kormányzóságokban több, mint 200 kuláklázadás robbant ki. A Penzai Szovjet mellett már májusban, a Cseh Hadtest lázadása után meglakították a forradalmi bizottságot. Az ellenforradalom kiszélesedésével Kazanyban is hasonló lépés következett. Dutov atamán lázadása után az orenburgi szovjet eszer vezetői képtelenek voltak fellépni a forradalom védelmében. A bolsevikok V. V. Kujbisev vezetése alatt hoztak intézkedéseket az ellenforradalom megfékezésére. Működtek forradalmi bizottságok – illegálisan – az ellenforradalmi erők által átmenetileg ellenőrzött területeken is (Krim, Kaukázus, Ukrajna). Az 1918-ban szervezett „kombedek", a szegényparaszt bizottságok, amelyeknek száma 120 ezer körül volt, hasonló funkciót töltöttek be.

A rendkívüli, polgárháborús körülmények megszüntével a forradalmi bizottságok fokozatosan átadták helyüket az újjáéledő szovjeteknek. A Népbiztosok Tanácsa már 1920 elején elfogadott egy erről szóló dokumentumot. A helyi politikai viszonyokat azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Szibériában, az Uralban, a Kaukázus egyes vidékein, a Krimben 1921-ben is szükség volt még a forradalmi bizottságok működésére. Az ellenforradalmi erők maradványainak, a kulák bandáknak a felszámolása komoly feladatot jelentett. A Kaukázus északi előterében 1920 folyamán még kb. 115 ún. banda tevékenykedett, csaknem 10 ezer fegyveressel. Hasonló jellegű és méretű problémák jelentkeztek Szibériában, az Uralban és a Volga vidékén is. Voltak körzetek, ahol még az 1920-as évek második felében is szükség volt a forradalmi bizottságok müködtetésére.

Voproszi isztorii, 1976. 11. szám 3–17. l. *M.*

DAVE PRISCOTT:

A KOMMUNISTA PÁRT ÉS A MUNKÁSPÁRT

„Minden kommunista párt számára kulcskérdés, hogy helyes viszonyt alakítson ki a munkásosztály tömegszervezeteivel, amelyek gyakran reformista irányítással működnek" – indítja cikkét a szerző, s mindját hozzáteszi, hogy Angliában számukra az alapkérdés nyilvánvalóan a Munkáspárttal megteremtendő együttműködés.

Priscott aláhúzta, hogy a Munkáspárt föderatív szervezeti elvek alapján épült fel. Vizsgálódásainak középpontjába a szocialista elvek és a munkásmozgalom találkozását állította. Megállapította, hogy az 1899-es nyitó fázisban a pártszervezkedéshez a működő angol szocialista szervezetek, a marxista igényű Szociáldemokrata Föderáció, s a reformista Független Munkáspárt, illetve a fábiánusok egyaránt csatlakoztak. Ennek ellenére a Munkáspártnak nem volt szocialista programja.

Amikor pedig a Munkáspárt 1901. évi második konferenciáján a Szociáldemokrata Föderáció (SDF) határozati javaslatot terjesztett elő a szocialista elvek elfogadására, – s ezt elvetették, akkor az SDF kivált a Munkáspártból. Ugyanakkor, a másik oldalon a szakszervezetek éppen ekkor, a nevezetes Taff Vale-féle szakszervezetellenes bírói döntés után fordultak nagyobb érdeklődéssel a politikai mozgalom felé, s csatlakoztak a Munkáspárthoz. Igy azután miután a SDF „szektás módon" vonult vissza a pártból, a Munkáspárt keretein belül nem képviselték a marxi alternatívát. A Munkáspárt ideológiájára kettős hatás volt a jellemző: egyfelől a liberális, másfelől a fábiánus, nem marxista szocializmus.

A Munkáspárt történetében 1918 után új szakasz következett be. A leglényegesebb módosulások ekkor a következők: a Munkáspárt 1918-ban szocialista programot fogad el, igaz, reformista elvi alapokon, de mégiscsak szocialista programot; 1918-tól a pártban bevezetik az egyéni tagságot; végül míg 1901 és 1916 között a marxisták maguk váltak ki a Munkáspártból, 1920 után a Munkáspárt vezetősége maga foganatosított olyan intézkedéseket, hogy a kommunistákat kiszorítsa a pártból. A Munkáspárt jobboldali vezetőinek e kiszorítási politikájáról 1920 és 1947 között a szerző kisebb kronológiai áttekintést is ad.

Nagyobb figyelmet szentel Priscott az olyan kérdéseknek, hogy mi jellemzi a Munkáspárt jobb- és balszárnyát, a Munkáspárt szakszervezeti bázisát, s mennyiben jellegzetesek a pártban az időről-időre jelentkező szocialista eszmék – s ezekkel szemben mi magyarázza a jobboldali hegemóniát. Ennek kapcsán a tömb-szavazatok jelenségét, a baloldaliak ellenében hozott tilalmakat, valamint a parlamenti pártnak a párttól, a párt konferenciáinak határozataitól való függetlenségét érinti. Végül terjedelmesebb részben foglalkozik az 1960-as évek tanulságaival, lehetőségeivel.

Marxism Today. 1974 januári szám 5–15. l. *J. J.*

H. J. HOBSBAWM:

A MUNKÁSMOZGALOM ÉS A KATONAI PUCCSOK

Régebben a katonai puccsok állandó jelenlétét csak a Latin-Amerikával foglalkozók tekintették állandó problémának. Újabban nyilvánvaló, hogy más területeken is számolni kell velük. A fejlett országok esetében is, ahol ez a társadalmi és politikai rendszerek krízisével függ össze, illetőleg a harmadik világ országaiban, ahol ez egyaránt lehet „nem teljes" és befejezett forradalom, avagy pedig elvetélt forradalom is.

Hobsbawm megjegyzi, a baloldalon általában a katonai puccsokra úgy tekintettek és tekintenek, hogy azok szükségszerűen jobboldali irányba mutatnak, de ez nincs okvetlenül így – ahogyan azt a két utóbbi puccs, a chilei és a portugál egyértelműen bizonyítja is.

Hobsbawm felveti a forradalmi romanticizmus problémáját is. Utal arra, hogy a gerillahadviselés esetében a forradalmárok általában nem a katonai győzelemre számíthatnak, hanem az ellenség erejének megtörésére. S ez kétféle módon következhet be, vagy a hadsereg politikai magatartása rendül meg (Kína, Kuba), vagy kiderül, hogy az idegen hadsereg rendkívül költséges állomásoztatása „eredménytelen", s jövője is kétséges (Vietnam, Algéria, Portugál-Afrika).

A hadsereg létszáma is további vitatéma. Hiszen annak idején a chartista mozgalmat viszonylag kis katonai erőkkel tudták letörni, s a chilei puccsot is 1973-ban csak mintegy 90.000-es létszámú katonai erő hajtotta végre egy 10 milliós országban. A forradalmi romanticizmussal kapcsolatban kitér Engels régi megállapításaira, hogy az utcai harcokban nem a barrikádok játsszák a döntő szerepet. Továbbá, amikor a forradalmi periódus elkövetkezik, a munkásság felfegyverzése igen lényeges, de csak akkor, korábban ennek a jelszónak nincs értelme.

Hobsbawm ezek után a chilei tapasztalatokat veszi sorra. A kormány, Allende, s a kommunisták is tisztában voltak a veszéllyel, megkísérelték a munkások felfegyverzését is – de tudták, hogy ezek eredményesen nem harcolhatnak a hadsereggel. A MIR és a baloldali szocialisták táborában voltak, akik a partizánharc iránt illúziókat tápláltak – amit később kénytelenek voltak feladni. Bíztak abban, hogy a hadseregben a katonák majd megtagadják az engedelmességet (mint 1917-ben Oroszországban), avagy egész egységek állnak majd a lázadókkal szemben a kormány oldalára (mint 1936-ban Spanyolországban) – de mindez elmaradt. S végeredményben a MIR hivei is végül eljutottak oda, hogy ma már ők is a széles baloldali egységfront kialakítását tekintik egyedüli megoldásnak – amit annak idején Allende hirdetett meg, olyannyira, hogy ebbe a frontba ők is be kívánják vonni a keresztény demokratákat is. Vagyis a katonaság szereplésénél a lényeges mozzanat politikai, s itt Hobsbawm visszautal Engels egy 1851-es, az 1848–49-es forradalmak tapasztalataiból leszűrt következtetésére: nevezetesen arra, hogy a hadseregek felbomlása egyszerre „előfeltétele és terméke" is a forradalmak sikerének.

Másfajta meggondolásra int a tupamarok tapasztalata Uruguayban. A tupamarok kétségtelenül jól szervezett forradalmi káderekre támaszkodhattak, s az is bizonyos volt, hogy a „felsők" körében ténylegesen fellépett bizonyos bizonytalanság, a tupamarok eredményesen fel is léphettek – egészen addig –, amíg a hadsereg nem szánta el magát az intervencióra. Mihelyt ez bekövetkezett, a tupamarok mozgalmát letörték. Az orosz és kínai tapasztalatok itt nehezen alkalmazhatók, s fordítva: a forradalmi akcióknak lehetnek olyan utóhatásaik, amelyek azután már a német ellenforradalmi periódusra emlékeztetnek.

Hobsbawm óv a hadsereg, kormány, uralkodó osztály összefüggés doktriner és vulgáris alkalmazásától. Erre a fenti eseteken túl a portugál forradalom is figyelmeztet, vagy az OAS tábornokainak csődje az algériai háború idején, majd történeti példák során elemzi, hogy mikor vállalta a hadsereg „az önálló fellépést a kormányok ellenében, vagy azoktól függetlenül".

Marxism Today. 1974 októberi szám, 302–308. l. *J. J.*

A külföldi folyóiratszemlét írták Jemnitz János (J. J.) és Menyhárt Lajos (M.).

A SZERB MATICA UJVIDÉKI JUBILEUMI KONGRESSZUSA

(az intézmény alapítása 150. évfordulója alkalmából)

(1977. ápr. 6–8.)

A nemzetiségi kérdés világméretű jelentkezése szakaszán különleges figyelmet kell fordítanunk azokra a tudományos találkozókra, ahol a kérdés megértő és egyetemes érdekű politika- és művelődéstörténeti tárgyalása egyaránt érvényesül.

Ilyen nemzetközi értekezlet volt az újvidéki *Matica srpska* (Szerb Matica) alapítása másfélszázados jubileuma és egyben *Miletić* Szvetozár író, lapszerkesztő és nemzetiségi pártvezér születése ugyancsak másfélszázados évfordulója alkalmából Ujvidéken a Matica igényes ízléssel restaurált tanácstermében tartott tudományos ülésszak. Ez a nagyjelentőségű tudományos tanácskozás valóban egyszerre volt politikai- és művelődéstörténeti jellegű, s a tárgyalásmód kettősségét, két pillérét az egykori magyarországi, szélesebben a Habsburg-monarchia akkori nemzetiségi kérdéseinek összehasonlító vizsgálata kapcsolta össze.

Az ülésszak mindvégig eredménnyel oldotta meg ezt a kettős megközelítést, a szokottnál szélesebb és átfogóbb társadalom-történeti és kulturális alapon való tárgyalást. A konferencia ezért is joggal viselte *A Habsburg monarchia nemzeteinek 19. századi művelődési és politikai mozgalmai* (Kulturno-politički pokreti naroda Habsburske Monarchije u 19. veka) főcímet. Sokáig emlékezetes szimpoziuma marad a Habsburg-monarchia nemzetei egykorú művelődési és politikai mozgalmai történetének, mint azt a vajdasági magyar sajtó (*Magyar Szó* 34, 1976. ápr. 16.; 104. sz., 12. l.) beszámolója is hangsúlyozza. A Szerb Matica művelődéstörténeti hagyatéka és a Miletić Szvetozár körül kialakult politikai-történeti forrásanyag és hagyomány egyaránt ötvözi a színvonalas kongresszust, melyről bizonyára nemcsak a résztvevő kilenc ország tudományos és közművelődési sajtójában történik majd említés.

Ahhoz azonban, hogy megértsük a kongresszus érdemi mondanivalóját, ismertetésünk szerény keretei között is vissza kell nyúlnunk a kérdés komplex történeti forrásanyagához. Ahhoz, hogy miben volt egyszerre és egyidőben az egykorú nemzetiségtörténet és a korabeli szerb, sőt szélesebben a délszláv kultúrtörténeti fejlődés tűzhelye az 1826-ban Pesten alapított, tehát a mi Akadémiánkkal csaknem egykorú, 1864-től mind a mai napig Ujvidéken működő szerb közművelődési egylet (ez idő szerint Európa egyik „legidősebb", legnagyobb múltra visszatekintő kulturális intézménye), s ugyanakkor mi volt ennek az intézménynek konkrét politikai-, nemzetiségitörténeti jelentősége a szimpoziumon tárgyalt időszakban, a 19. században. (Az előadások nagyobb része szerint ezt az időhatárt a dualizmus bukásáig bezárólag értve.)

Másrészt, még mindig az első tárgykörön belül maradva, mi volt a többségükben a 19. század második harmadában alakult Maticák: a *horvát*, a *szlovén*, a *cseh*, a *szlovák*, a lužicei (lausitzi) *szorb* hasonló célkitűzésű egyletek egymásra hatásából és a szerb Maticával való kölcsönhatásából mérhető nemzetiség- és kultúrtörténeti eredmény.

Végül: a Matica-ülésszak előadásaiból mérhetően, miként formálja, alakítja, színezi ezt a fejlődést *Miletić* Szvetozár, a magyarországi szerb nemzetiségi mozgalom ekkori vezérének és a kiegyezés előtti években a Matica kulturális szakosztálya vezetőjének rövid tragikus pályafutása.

Előljáróban jelezzük: a jubileumi ülésszakon a Miletić-csel foglalkozó témákra aránylag kisebb rész jutott. Az előadások meghallgatása után így is egy megértőbb, az egykorú közép-keleteurópai viszonyokba jobban beágyazott és elemzett portré tárult a résztvevők elé. Az a Miletić Szvetozár, akit ezeknek az előadásoknak során megismerünk, korántsem az a türelmetlen nacionalista politikus, mint azt az 1918 előtti osztrák és magyar publicisztika híresztelte róla. Az új kutatási adatokból egy merőben más, európai formátumú politikus, művelődéspolitikus és szerkesztő arcéle rajzolódik elő.

Olyan kultúrpolitikusé és szerkesztőé, aki az egykorú források tanúsága szerint kész volt a szerb–magyar, a délszláv–magyar kulturális kapcsolatok ápolására, a politikai szövetkezés szélesebb formáinak vállalására, s kész lett volna további közéleti előrelépésre, ha tragikus életútja nem akadályozza meg ebben. És hozzá kapcsolódóan elmondhatjuk, hogy az ülésszak több előadása nemcsak címében, de tartalmában is, mélyrehatóan foglalkozott a harmadik „jubilánssal", *Mocsáry* Lajossal, születése ugyancsak másfélszázados évfordulója alkalmából. Aminthogy az sem meglepő, hogy több előadó foglalkozott a Szerb Maticával és Miletić-csel összefüggő nagyszámú magyar vonatkozással.

*

A feltáró és összehasonlító eredményeiben oly jelentős ülésszak anyagát a továbbiakban három, tudományos kutatásunkat közvetlenül érintő érdeklődési terület köré csoportosíthatjuk.

Elsőként az ülésszak szervezési, s az ezekből következő strukturális kérdéseivel foglalkozunk.

Mint jeleztük, a Szerb Matica jubileumi ülésszak kilenc országból érkezett kutatók, történészek, irodalomtörténészek és rokontudományi kutatók széleskörű nemzetközi találkozója volt. A vendéglátó Jugoszlávián, a rendező intézmény és az ország minden nemzetiségét képviselő nagyszámú szakértőn kívül – a részvételi arányszám szerint – Csehszlovákiából, a Szovjetunióból, Lengyelországból, Ausztriából, Magyarországról, az NDK-ból és az NSzK-ból valamint az Egyesült Államokból vettek részt meghívottak, többségükben történész kutatók, a Matica konferenciáján. Az élénk kül- és belföldi részvétel a hallgatóság részvételére is kihatott; az előadások mindvégig nagyszámú közönség jelenlétében hangzottak el. A részvétel és a tudományos érdeklődés arányát számszerűleg is mérhetjük. A negyvenkét önálló előadáson kívül ezt meghaladó hozzászólás és viszontfelszólalás hangzott el. Az ülésszakon elhangzott különféle felszólalások száma így meghaladta a százat.

Beszámolónk *második* feladataként a kilenc ország és nemzet tudományos ülésszaka lefolyásáról, előadókról és előadásokról igyekszünk vázlatos képet adni.

Beszámolónk *harmadik*, befejező részében viszont ennek a fontos, lényegében 19. századi *közép-keleteurópai szláv* nemzetiségi és művelődési kérdésekkel foglalkozó találkozónak a bennünket érintő, magyar tárgyú és vonatkozású anyagáról: összefüggéseiről és vonatkozásairól adunk rövid áttekintést.

*

Az ülésszak szerkezeti-szervezési kérdéseiről szólva elmondhatjuk, hogy a Szerb Matica jubileumi kongresszusa a rendkívül kiterjedt és sokrétű tárgysorozat ellenére igen jól szervezett, mindvégig áttekinthető, műgonddal és tudományos következetességgel levezetett magasszintű tudományos találkozó volt. A szakszerű rendezésre jellemző, hogy csak egyetlen olyan előadás nem szerepelt a programban, mely később elhangzott. Ez Charles *Jelavich* (Bloomington, USA) referátuma volt, akinek megjelenése az utolsó pillanatig kétséges volt. Viszont csupán egyetlen bejelentett előadás, Vasilije *Krestić* belgrádi egyetemi tanár referátumára nem került sor, az előadó távolléte következtében. Ezzel szemben sor került – a távollévők kívánságára – olyan előadások felolvasására, melyek szerzői betegség vagy egyéb akadályoztatás miatt nem jelenhettek meg.

Az egész konferencia eredményességének, zökkenőmentes lebonyolításának tehát számos tudományos szervezési összetevője volt. Egyet ezek közül külön is hangsúlyoznánk. Úgy érezzük, a valóban széles alapokra épített ülésszak azért zárulhatott ennyire egyértelmű pozitív eredménnyel, mert az egész ülésszakot mindvégig erős kézzel és rendkívüli műgonddal Nikola *Petrović*, a neves jugoszláv történész-akademikus, a jubiláló Szerb Matica elnöke vezette le.

Nyilvánvaló: a külföldi és a jugoszláviai előadások számának megoszlása sem volt érdektelen. Az ülésszak *negyvenkét* önálló előadása közül ezek több mint egyharmada, pontosan tizenkilenc külföldi előadó által tartott referátum volt.

Igen érdekes az egyes országok, nemzetek, nemzetiségek szerinti megoszlás is.

A szimpoziumon aránylag igen népes előadó-csoporttal, hat előadással szerepelt *Csehszlovákia*, a cseh és a szlovák tudományosság. Négy előadással vett részt a *Szovjetunió*. Két-két előadást tartottak a *lengyelek*, a *magyarok* és az *osztrákok*. Egy-egy előadással vette ki részét a Matica-konferencia munkájából az *Egyesült Államok*, az *NDK* és az *NSzK* egy-egy intézménye, előadója.

Ebből a népes mezőnyből: a 19 külföldi és a 23 jugoszláviai referátumból és korreferátumból álló előadássorozatból, s a túlnyomórészt a rendező intézmény és általában a jugoszláviai résztvevők részéről elhangzott hozzászólásokból és külön vita-felszólalásokból nyilvánvalóan a hazai és a környező szláv nemzetek és tudományos körök, intézmények előadói, előadásai emelkedtek ki. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a nemszláv résztvevők előadásai sorában elismert hely illette a magyar előadásokat. A vajdasági *Magyar Szó* előzetes tudósításában (*Tudományos tanácskozás a Matica srpska ünnepére* = Magyar Szó 1977. ápr. 7.; 95. sz., 14. l.) a külföldi tudományos résztvevők első csoportjában foglalkozik a magyarországi előadásokkal. Elismerő, jó visszhangjuk volt az előadásoknak a vitában, az elnöki összefoglalóban is. Nikola *Petrović* például elnöki zárszavában külön is kiemelte a magyar előadások tudományos értékét, eredményeit.

Ami most már az egész ülésszak lefolyását illeti, csupán az első tárgyalási napon volt az az érzése a résztvevőnek, a közönség egy részének, hogy a nagyszámú Matica-előadás esetleg eltávolítja a konferenciát a főcímben vállalt kötelezettségétől. A második ülésszaki naptól kezdve azonban a kellő szerkezeti arány helyreállt, s ettől kezdve előadók és hozzászólók arányosan foglalkoztak a két főkérdéssel. Sokban hozzájárult a konferencia eredményes bonyolításához, hogy a lényegében egynyelvű, szerbhorvát nyelven levezetett ülésszakok egyszínűségét a körültekintő szervezés feloldotta azzal, hogy a külföldi résztvevők előadásuk egy részét anyanyelvükön olvasták fel.

*

Lássuk ezek után a jubiláris Matica-konferencia ülésszakának belső, országok, nemzetek és nemzetiségek szerinti megoszlását.

Az előadók országok szerinti rendjében előrehaladva a nagy figyelemmel kísért *szovjet* referátumok illetve korreferátumok közül A. Sz. *Milnyikov* és V. I. *Frejdzon* összehasonlító jellegű referátumait emeljük ki. Az első (Milnyikov) *A szláv Maticák szerepe a nemzeti öntudat kialakításában* címmel hangzott el. A második előadás (Frejdzon) a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben a forradalmi demokrácia és a burzsoá forradalmárok szerepét vizsgálta az egykorú szerb mozgalomban, jelentős kutatási eredmény bemutatásával.

A *cseh* és *szlovák* előadások közül kettőt külön is megemlítek. Mindenek előtt *Hroch* Miroslav (Prága) széles történeti háttérbe ágyazott előadását a Cseh Matica 1848 előtti társadalmi-politikai illetve közművelődési szerepéről. Kívüle még Vladimir *Matula* (Pozsony) áttekintését említjük a múlt század harmincas–negyvenes évei szlovák–szerb kulturális és nemzetiségpolitikai érintkezéseiről.

Nagy érdeklődést váltott ki a két előadással szereplő *lengyel* csoportból Józef *Chlebowczyk* (Varsó) elmélyült összefoglalása a 19. századi „Közép-Európa keleti része" [így!] művelődési-oktatási egyesületeinek a nemzettéválás folyamatában betöltött szerepéről.

A két osztrák előadásból, N. D. *Pejfuss* illetve Horst *Haselsteiner* (mindketten Bécsből) felszólalásaiból az utóbbi érdemel külön megemlítést. Haselsteiner magyar szempontból is igen figyelemreméltó, széleskörű statisztikai és levéltári kutatásra alapozott felmérést adott a magyarországi szerbek 19. és 20. századi (az első világháborúig felkísért) társadalmi-közművelődési hálózata strukturális és művelődéstörténeti kérdéseiről.

A *Német Demokratikus Köztársaságból* (Bautzen) való *szorb* illetve *német* nemzetiségű társszerzők: Jan *Šolta* és Peter *Kunze* a lužicei (Lausitz) szorb nemzetiségi és közművelődési mozgalom és a Bautzenben mindmáig működő *Szorb Matica* eddig alig ismert fejlődéstörténeti adatait foglalták össze.

Emanuel *Turczynski* (Bochum, *Német Szövetségi Köztársaság*) az egyházi szervezetek szerepével foglalkozott a szerb és a román nemzettéválás társadalmi-történeti folyamatával kapcsolatban.

A *magyar* előadásokról szólva *Arató* Endre előadása *(Harc az irodalmi nyelvért Kelet-Európában a 19. század első felében)* tárgyát széles, összehasonlító társadalmi-történeti megközelítéssel mutatta be. Az előadás kelet-középeurópai művelődéstörténeti összehasonlító módszerével, több mint tíz nemzetet, irodalmat és nyelvi mozgalmat átfogó munkamódszerével, megkapó tárgyalásmódjával általános elismerést és érdeklődést váltott ki. *Kenény* G. Gábor előadásának témáját Mocsáry és az egykorú magyar–délszláv közművelődési és egyleti jogi kapcsolatok köréből merítette *(Mocsáry Lajos az „egyleti jog" szabadságáért).* A két előadás – a későbbi felszólalók és az elnöki összefoglalóban

elhangzottak szerint – jól illeszkedett be az ülésszak főkérdéseinek vonalába. Egyidejű és későbbi fogadtatásuk kedvező és elismerő volt.

A külföldi előadások befejező szakaszán hangzott el Charles *Jelavich* horvát nemzetiségű amerikai egyetemi tanár (Bloomington, USA) előadása a korszak délszláv népi művelődése feladatairól. Különösen érdekes és elgondolkoztató volt mindaz, amit a népi forrásanyag, a népies irodalom, a kiterjedt naptárirodalom kutatása elhanyagolt voltáról mondott. Ennek felszámolása nélkül ugyanis nem tüntethetők el sem az egykori Habsburg-monarchia népei összehasonlító kutatásában, sem a Maticák egykorú párhuzamos vizsgálatában jelenleg is fennálló „fehér foltok". Igaz, a kérdésnek nem egy neves szerzőtől való, jelentős közép-keleteurópai előzménye van. *Jakab* Elek már 1882-ben foglalkozott a hazai naptárirodalommal. Mircea *Tomescu* (*Calendarele românești. 1733–1830.* Bukarest 1957) című munkájában szintén elsőrendű jelentőséget tulajdonít a műfaj vizsgálatának. És sorolhatnók tovább a példákat. Ami persze csak azt bizonyítja, hogy Kelet-Közép-Európában már emberöltők óta foglalkoznak a kérdéssel, de mindez inkább csak kiegészíti, aláhúzza Jelavich ez irányú megállapításait.

A külföldi referátumok vázolása után a jugoszláviai kutatók önálló előadásaira és egyéb felszólalásaira térve, megjegyzéseinket egy statisztikai adattal kezdjük. Mint jeleztük, huszonháromra tehető az önálló jugoszláviai előadások és mintegy negyvenöt-ötvenre becsülhető a „hazaiak" hozzászólásainak és vitaválaszainak a száma. Ennek ismeretében aligha várható, hogy az ülésszak par excellence jugoszláviai anyagáról hasonló részletességű beszámolót adjunk. Van azonban ennek a sokoldalú és igen jelentős anyagnak néhány olyan elsőrendű fontosságú előadása, melyekről külön is szólnunk kell.

Ilyen mindenek előtt Nikola *Petrović* elmélyült, lendületes megnyitó előadása a 150 éves Szerb Maticáról és Miletić Szvetozárról. Vlado *Ostrić* (Zágráb) egy-két megállapításában kétségkívül szenvedélyesnek érzett, de egészében nagyhatású összefoglalása a horvátországi munkás közművelődési egyletek 1867–1905 közötti helyzetéről. Slavko *Gavrilović* (Újvidék) igényes filológiával felépített *„A szerbek és a magyar országgyűlés a 18. század végétől a 19. század közepéig"* (pontosabban 1848-ig) címmel elhangzott korreferátuma.

A szimpozium népes hallgatósága nagy figyelemmel és érdeklődéssel fogadta a Mocsáryval és a dualizmus kora szerb–magyar vonatkozásaival foglalkozó előadásokat, így *Rehák* László szabadkai egyetemi tanár Mocsáry–Miletić párhuzamát. Igen nagy érdeklődést váltott ki a Mocsáryval (vö. *Lajos Močari.* = Misao (Novi Sad) 1977. 1. sz.) és az időszak nemzetiségtörténetével egyre többet és igen pozitívan foglalkozó Laza *Rakić* újvidéki történész előadása a szerb Matica elleni 1888. évi kormányvizsgálatot folytató *Parchetich* Felix akkori újvidéki főispán iratairól.

A gazdag és sokágú anyagban tallózva sem feledkezhetünk meg Enver *Radžić* (Szarajevo), *Karl Renner és Otto Bauer a Habsburg monarchia délszláv politikájáról* című tanulmányáról, Janez *Rotar* (Ljubljana) a szlovén Matica és kapcsolatai a többi Maticával tárgykörben tartott, számunkra különösen sok új adatot tartalmazó előadásáról.

*

A jubiláris Matica-konferencia magyar előadásainak fogadtatásával nagyjában-egészében elégedettek lehetünk. A magyar előadások szerzőit, *Arató* Endre akadémiai levelező tagot és e sorok íróját a helyi sajtó már az említett első tudósításban (*Tudományos tanácskozás a Matica ünnepére.* = Magyar Szó 1977. ápr. 7.; 14. l.) a külföldi résztvevők élén említi. A vitában és az összefoglalóban, az elnöki zárszóban megbecsüléssel hivatkoztak a magyar előadásokra. Nikola *Petrović* az értekezlet eredményeit összefoglaló értékelésében – a többi közt – éppen a magyar tanulmányok újabb kutatási eredményei alapján ajánlja a további tudományos kapcsolatokat, azok rendszeresítését és kiegészítését.

A magyar tárgyú érdeklődés azonban nem merült ki a magyarországi előadások elismerő értékelésével.

Fontos magyar tárgyú és vonatkozású kérdésekkel szerepelt az ülésszakon egész sor jugoszláviai előadó. Csak a legfontosabbakat említve: *Szeli* István egyetemi tanár (Újvidék) *A nyelv problémái a modern nemzetek létrejöttének folyamatában* című referátumában, *Rehák* László egyetemi tanár (Szabadka) már említett Mocsáry és Miletić kapcsolatairól, *Mészáros* Sándor újvidéki történész a vajdasági munkásegyleti szervezkedés kezdeteiről szóló előadásában számos igen fontos, a magyar és a

jugoszláv kutatást, nyelv- és irodalomtudományt érdeklő összefüggésről, eddig nem ismert közös motívumról emlékezett meg. Itt kell megemlítenünk Fedora *Bikar* újvidéki szerb történész *Szabó Ervin és a nemzetiségi kérdés* tárgykörben tartott előadását, annak új kutatási eredményeit. Továbbá *Lebl* (Löbl) Árpád ny. egyetemi tanár, a vajdasági történeti kutatás doyenjének magyar vonatkozásokat is tárgyaló előadását a töredék nemzetiséget képező itteni ruszinok (kárpátukránok) első világháború előtti nemzetiségi-művelődési kapcsolatairól. A fentiek ismeretében elmondható, hogy a *Matica srpska* ünnepi ülésszakán ismételten előfordultak, mégpedig pozitív értelemben, a közeledés és a közelítés igényével fordultak elő magyar tárgyú és vonatkozású előadások és hozzászólások.

Összegezésül megállapíthatjuk: a Matica srpska *A Habsburg-monarchia nemzetei XIX. századi művelődési és politikai mozgalmai*ról szóló ülésszaka kivált két vonatkozásban jelentett előrelépést. Egyrészt a közép-délkeleteurópai összehasonlító kutatás több főkérdésének közelebbi vizsgálata, – másrészt az egykorú Habsburg-monarchia területén élt népek társadalmi–művelődési és ezzel összefüggő nemzetiségtörténeti kérdéseinek elmélyültebb kutatása terén.

Számunkra az ülésszak maradandó tudományos tanulsága, hogy Nikola *Petrović* a megvizsgálandó további feladatokról szólva, a szimpozium befejezésekor mondott elnöki értékelésében a többi közt annak a véleményének adott kifejezést, hogy nem halasztható tovább a jugoszláv és a magyar társadalomtörténeti és művelődési kapcsolatoknak az eddiginél behatóbb és részletesebb vizsgálata.

Kemény G. Gábor

HETEDIK NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

Edinburgh 1978

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság bejelenti, hogy a hetedik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust 1978 augusztus 13. és 19. között Edinburgh-ben, Skóciában tartják. A kongresszus a Brit Gazdaságtörténeti Társaság égisze alatt zajlik az Universeity of Edinburgh és Edinburgh város tanácsának támogatásával.

A kongresszus tudományos ülésszakai három formában fognak zajlani. Először: a négy „A" téma vitája, mindegyik két-három órás ülésen. A négy beszámolót, néhány kiegészítő rövidebb előadással együtt, résztvevői előre megkapják 1978 folyamán. Másodszor: a tíz „B" téma megvitatására kerül sor, mindegyikre külön háromórás ülésszakon. Mindegyik témához hat előadás (paper) készül, melyeknek összefoglalóját terjesztik vitára. Kérésre a tanulmányokat a kongresszus előtt hozzáférhetővé teszik, s a szerzők is lehetőséget kapnak arra, hogy röviden beszéljenek tanulmányuk témájáról. Harmadszor: a „C" témák kapcsán, lehetőség lesz kötetlen vitákra és olyan előadások (paper) bemutatására, amelyek kívül esnek az „A" és „B" témák körén.

A kongresszus hivatalos nyelvei az angol, francia, a német és az orosz lesznek.

A kongresszus programjának tervezete

„A" témák (az előadók neveivel)

A. 1 Természeti erőforrások és gazdasági fejlődés
Előadók: W. N. Parker prof. (Yale), A. Maczak prof. (Varsó)

A. 2 Urbanizáció és társadalmi változás
Előadók: S. U. Palme prof. (Stockholm), D. Herlihy prof. (Harvard)

A. 3 Paraszti adók és járadékok és a mezőgazdasági termelés a preindusztriális társadalmakban
Előadók: E. Le Roy Ladurie prof. (Collège de France), J. Goy prof. (Ecole des Hautes Etudes, Párizs)

A. 4 A gazdasági fejlődés regionális és nemzetközi egyenlőtlenségei az ipari forradalom óta
Előadók: M. Levy-Leboyer prof. (Párizs, Nanterre), P. Bairoch prof. (Genf)

„B" témák (a szervezők neveivel)

B. 1 A gazdaságtörténet általános metodológiai problémái
Szervező: J. Topolski prof. (Poznań)
B. 2 Új kutatási technikák a gazdaságtörténetben
Szervező: R. Floud prof. (Birbeck College, London), I. D. Kovalcsenko prof. (Moszkva)
B. 3 Ókori történelem: Nem rabszolga munka Görögországban és Rómában
Szervező: M. I. Finley prof. és P. Garnsey prof. (Jesus College, Cambridge)
B. 4 Ókori történelem: Nem rabszolga munka a Közel-Keleten
Szervező: I. M. Gyakonov prof. (Keleti Kutatások Intézete, Leningrád)
B. 5 A tulajdon jogok és intézmények gazdasági vonatkozásai
Szervező: R. M. Hartwell prof. (Nuffiels College, Oxford), D. C. North prof. (University of Washington)
B. 6 Háború, katonai kiadások és gazdasági változás
Szervező: O. Pickl prof. (Graz)
B. 7 Gazdasági fluktuáció és gazdaságpolitika a preindusztriális Európában
Szervező: C. Poni prof. (Bologna)
B. 8 A modernizált mezőgazdasági vállalkozás a XIX. és XX. században
Szervező: G. G. Kotovszkij prof. (Keleti Intézet, Moszkva), F. H. Henning prof (Köln)
B. 9 A munka és munkaerő problémája a XIX. és XX. századi vállalkozásokban
Szervező: J. Kuczynski (Humboldt Egyetem, Berlin)
B. 10 Gazdasági elmélet és politika a XX. században – Pénz és nemzetközi gazdaság
Szervező: D. Moggridge prof. (Toronto)

„C" témák (a szervezők nevével)

Eddig a következő témákat javasolták (1977 eleje)
C. 1 Az állam mint a gazdasági fejlődés faktora
Szervező: O. Salkovszki prof. (Moszkva)
C. 2 A gazdaságtan története
Szervező: The History Economics Society (titkára: A. W. Coats prof. Gazdaságtörténeti tanszék, University of Nottingham)
C. 3 A bűnözés gazdasági és társadalmi aspektusai a múltban
Szervező: H. A. Diederiks prof. (Leyden)
C. 4 A város és falu közötti kapcsolatok Észak-Európában
Szervező: Th. Riis prof. (Koppenhága)
C. 5 A technológia terjedése és a gazdasági növekedés
Szervező: R. Cameron prof. (Emory, USA)
C. 6 Az Anglia és Kelet-Európa közötti kereskedelmi útvonalak
Szervező: V. Dorosenko prof. (Riga, SzSzSzR)
C. 7 A konzuli jelentések összehasonlító kutatása
Szervező: T. C. Barker prof. (Cantebury, Egyesült Királyság)
C. 8 Az állami szektor és a gazdasági fejlődés
Szervező: L. de Rosa prof. (Nápoly)
C. 9 Nemzetközi marhakereskedelem a korai újkorban 1450–1750
Szervező: E. Westermann prof. (Esslingen)
C. 10 Nemzetközi munkaerővándorlás a XIX. és XX. században
Szervező: W. L. Marr prof. (Waterloo, Ontario)
C. 11 Tőkeképződés és gazdasági növekedés
Szervező: B. Olsen prof. (North Carolina, USA)

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1976. január 1. – december 31.)

Összeállították: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária.

Tanulmánykötetcímek rövidítésjegyzéke

AUDhist. E. 10.	Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XXIII. Egyetemes történeti tanulmányok X. Debrecen, 1976. KLTE 99 l.
AUDhist. mt. 9.	Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica XXII. Magyar történeti tanulmányok IX. Debrecen, 1976. KLTE 136 l.
AUSBiur XVIII.	Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Tom. XVIII. Bp. 1976. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
AUSzeg. AAr.	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. Tom. XVI. Szeged, 1976. JATE
AUSzeg. AH. LVI.	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom LVI. Szeged, 1976. JATE.
AUSzeg. AH. LVII.	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. LVII. Szeged, 1976. JATE.
AUSzeg. AJP	Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica.
BME marx-len. tan.közl.	A budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus-leninizmus Tanszék csoportjának közleményei.
DDK. 1975.	Kutatások a gazdaság és társadalmi élet szolgálatában. Dél-Dunántúli konferencia Szekszárd, 1975. október 22–23. (Szekszárdi Tájkutató Konferencia. Szerk.: Babics András.) Szekszárd, 1975. Tolna Megyei Tanács. 351 l.
DI. 1976.	Debrecen Iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, 1976. 341 l.
EKM	Emlékezés Károlyi Mihályra. Tanulmánykötet. (Szerk.: Stier Miklós.) Bp. 1976. Akadémiai K. 68 l.
MHOMKözl.	A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei.
MKVMÉvk.	A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Bp. 1976. MKV Múzeum. 348 l.
MMMKözl.	Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei.
TanFHtört.	Tanulmányok és források Hajdu-Bihar megye történetéből, 1976.
TStT	Történeti Statisztikai Tanulmányok.
TTKo	Történelem és tömegkommunikáció. (Szerk.: Vass Henrik.) (Kiad.: A Magyar Történelmi Társulat.) Bp. 1976. Akadémiai K. 176 l.
VEAB	A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottság. II.: A Dunántúl településtörténete. I. 1686–1768. (A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. 1975. május 26–17.) Veszprém, 1976. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 327 l.
VHÉ	Várpalotai Helytörténeti Értesítő.
VHT	Veszprémmegyei honismereti tanulmányok III. (Válogatás az üzemtörténeti pályázatok dolgozataiból.) Veszprém, 1976. 173 l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
AAr	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae
AEt	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	Archeológiai Értesítő
AH	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae
AHA	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae
AJ	Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungariae
AnthK	Anthropológiai Közlemények
AO	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae
ArsH	Ars Hungarica
AT	Antik Tanulmányok
AtK	Agrártudományi Közlemények
AtSz	Agrártörténeti Szemle
ÁI	Állam és Igazgatás
ÁK	Állattani Közlemények
BarMűv	Baranyai Művelődés
BékÉl	Békési Élet
BSz	Borsodi Szemle
BSzoc	Béke és Szocializmus
D	Demográfia
ET	Ethnográfia
ÉlIr	Élet és Irodalom
ÉlT	Élet és Tudomány
ÉpT	Építés – Építészettudomány
Fa	Folklór Archívum
FK	Filológiai Közlemények
FMK	Felsőoktatási Munkavédelmi Közlemények
FöÉ	Földrajzi Értesítő
FöK	Földrajzi Közlemények
FSz	Felsőoktatási Szemle
FzK	Filozófiai Közlemények
GJ	Gazdaság és Jogtudomány
GK	Geodézia és Kartográfia
GytD	Gyógyszerészettörténeti Diarium
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HSz	Hevesi Szemle
HRR	Historia Rerum Rusticarum
IT	Irodalomtörténet
ITK	Irodalomtörténeti Közlemények
JK	Jogtudományi Közlöny
KgSz	Közgazdasági Szemle
Kts	A Könyvtáros
K	Kritika
LK	Levéltári Közlemények
LSz	Levéltári Szemle
Lt	Literatura
MA	Magyar Alumínium
MÁL	Magyar Állatorvosok Lapja
MFSz	Magyar Filozófiai Szemle
MG	Magyar Grafika
MH	Magyar Hírlap
MJ	Magyar Jog

MK	Magyar Könyvszemle
MN	Magyar Nemzet
MNy	Magyar Nyelv
MNyőr	Magyar Nyelvőr
MP	Magyar Pedagógia
MPSz	Magyar Pszichológiai Szemle
MS	Magyar Sajtó
MT	Magyar Tudomány
MTAFT	A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei.
MTANyI	A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.
MtSz	Mélyépítéstudományi Szemle
MűÉ	Művészettörténeti Értesítő
MV	Műemlékvédelem
N	Népszava
NHQu	The New Hungarian Quarterly
Nsz.	Népszabadság
NtKözl	Neveléstudományi Közlemények
NÉHongr	Nouvelles Etudes Hongroises
NyK	Nyelvtudományi Közlemények
OHl	Orvosi Hetilap
OtK	Orvostörténeti Közlemények
Pf	Palócföld
PtK	Párttörténeti Közlemények
PSz	Pedagógiai Szemle
SSl	Studia Slavica Academia Scientiarum Hungaricae
SSz	Soproni Szemle
StSz	Statisztikai Szemle
Sz	Századok
Szoc	Szociológia
SzSzSz	Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató	Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos Szocializmus
TáSz	Társadalmi Szemle
TechSz	Technikatörténeti Szemle
TF	Tolnai Fórum
ThSz	Theológiai Szemle
Tt	Tiszatáj
TSz	Történelmi Szemle
Ttan	Történelemtanítás
TtKözl	Társadalomtudományi Közlöny
TV	Természet Világa
TMg	Tudomány és Mezőgazdaság
UF	Uj Forrás
V	Valóság
Va	Vigilia
Vg	Világosság
VK	Városi Közlekedés
VSz	Vasi Szemle
Vt	Világtörténet
ZT	Zalai Tükör

I. ÁLTALÁNOS RÉSZ

Bibliográfiák

Ajánló bibliográfia. II. Rákóczi Ferenc születése 300. évfordulójára. (Összeáll. Nagy Imre.) Ttan. 1976. 21. évf. 2. sz. 30–32. l.

Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány indexe 1840–1970. I–III. (I: A–L, 473 l., II: M–R 475–846. l., III: S–Z, 847–1241. l. Bp. 1975, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

Az ateizmus és a valláskritika nemzetközi cikkbibliográfiája. (Összeáll. Ákos Károly, Pelle József, Bezenyi Béláné.) [Közread. a Budapest] Egyetem, Könyvtár. 12. Bp. 1971. 1975. 116. l.

Bálintné Hegyesi Júlia – Selmeczine Püski Anikó: A Jászkunság repertóriuma 1954–1974. (Szerk. Kaposvári Gyula, Szurmay Ernő. [Bev.] Kaposvári Gyula.) Szolnok, 1976. 2, XVIII, 3–157. l.

Barcza József: A magyar protestantizmus tudományos irodalmának bibliográfiája. ThSz. 1976. 17. évf. 1–2. sz. 53–56. l.

Békés megye az országos napi- és hetilapokban. [Repertórium] 1975. júl. 1.–dec. 31-ig. (Összeáll. Szabad Olga.) BékÉl. 1976. 11. évf. 2. sz. 303–307. l.

Bényei Miklós: Hajdu-Bihar megye munkásmozgalomtörténetének irodalma 1962–1966. TanFHtört. 1976. 237–257. l.

Bibliográfiai áttekintés a magyar tudományszervezés újabb irodalmáról. Tudományszervezési Tájékoztató, 1976. 16. évf. 5. sz. 627–630. l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiées en Hongrie en 1974. (Bibliografia izbrannüh rabot po isztorii, opublikovannüh v Vengrii v 1974 g.) AH. 1976. Tom. XXII. Nr. 1–2. 229–254. l.

(Bizony Mária, N. – Kunos Miklósné – Novák Ákos): Munkásművelődés Magyarországon. 1965–1975. Bibliográfia. (Kiad. a TIT Csongrád Megyei Szervezete.) Szeged, 1976. TIT. Vp. 194 l.

Boda Miklósné – Huber Kálmánné: Mohács. Bibliográfia. (Kiad. a Baranya Megyei Könyvtár, Pécs; Mohácsi Jenő Járási és Városi Könyvtár, Mohács.) Pécs, 1976. 95 l., 12 t.

Corvina Kiadó. 1955–1975. (Összeáll. Kiss Mária, Vajda Judit.) Bp. 1976. Corvina. 487 l.

Dénes Pálné – Pethő Gyula: Körmend bibliográfiája. (Válogatás.) Körmend, 1976. 150 l., 3 t. (Körmendi füzetek u.s.)

Eke Pálné – Enyedi György: A falusi térségek kutatása Magyarországon. (1970–1974). Bibliográfia. [Közread. a] MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Bp. 1975. 47 l.

Az 1974. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. rész. Összeállították: Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 762–781. l.

Folyóiratrepertórium, 1973/II. Vt. 1976. 26. sz. 169–179. l.

Folyóiratrepertórium, 1974. Vt. 1976. 26. sz. 180–235. l.

Gondolat. (1935–1937.) Repertórium. [Összeáll.] Pálmai Magda. Bp. 1976. Kossuth K. 94 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei B. sor. 7.)

Győr-Sopron megye forradalmi harcosainak életrajzgyűjteménye. (Kiegészítő kötet. Sinay Jenő): Bibliográfia és forrásjegyzék. (Közrem. Bacsó András, Bedő Ottó stb.) Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Győr-Sopron megyei Bizottság. (Lezárva: 1974. december 31.) Győr, 1976. 223 l.

Hiller István – Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1975. évre. SSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 79–94. l.

Illés Zsuzsa: A népi kollégiumi mozgalom irodalmának válogatott bibliográfiája. 1939–1975. Szerk. –. [Bev.] (Kardos László + [Függelék]: Dokumentumok.) Bp. 1976. XV, 437, 36 l., ill.

Jantsits Gabriella: Egy száz év előtti szakbibliográfia. Az orvosi könyvtáros, 1975. 15. évf. 4. sz. 475–480. l.

Külföldi társadalomtudományi kézikönyvek. (Szerk. Kondor Imréné) Országos Gyarapodási Jegyzék, 1975, 1. sz. Bp. 1976. OSzK. 290 l. – Ismerteti: *Sonnevend Péter.* Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 6. sz. 565–568. l.; *Vértesy Miklós.* Kts. 1976. 26. évf. 10. sz. 631–632. l.

Külföldi történettudományi kiadványok országos gyarapodási jegyzéke. (Kiad.: MTA Történettud. Int.) Bp. 1976. 1. sz. 248 l., 2. sz. 209 l.

A magyar belkereskedelem válogatott szakbibliográfiája. (Szerk. Gulya Jánosné.) [Közread. a Budapest], Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1973–1974. (Összeáll. Veres Péterné, Mátéfy Györkné.) 1975. 184 l.

Magyar irodalomtörténetírás, 1975. (Bibliográfia.) Gyűjt. és összeáll. Stauder Mária. ItK. 1976. 80. évf. 5–6. sz. 721–745. l.

Magyar könyvészet. A Magyarországon megjelent könyvek és térképek szakosított címjegyzéke. (Fel. szerk. Rajos Ferencné.) Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1971. 2. köt. Betűrendes mutató 1974. [1976] 815–1235. l.

A magyar könyvtörténetírás irodalma. Ajánló bibliográfia. (Összeáll. és az ismertetéseket írta: Neményi László. (Lezárva: 1974. dec. 31. Székesfehérvár, 1976. Szfv-i Megyei Könyvtár. 199 l.

Magyar közgazdasági irodalom, 1973. Szakbibliográfia. (Szerk.: Hegedüs Péter.) Bp. 1976. 377 l. – Ismerteti: *Földi Tamás.* Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 6. sz. 560–563. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke: 1975. június–augusztus–szeptember. PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 207–210. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke: 1975. október–november–december. PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 207–209. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke: 1976. január–február–március. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 237–238. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke: 1976. április–május–június. PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 248–250. l.

A magyar Múzeumok kiadványainak bibliográfiája. IV. (Évkönyvek, folyóiratok, sorozatok, önálló kiadványok, kiállítási vezetők, katalógusok. 1975.) Szerk. Héthy Zoltán – T. Horváth Ildikó – Ormosi László. Bp. 1976. soksz. 180 l.

A Magyar Művészettörténeti Irodalom Bibliográfiája. 1973. Összeáll. Vadászi Erzsébet. MüÉ. 1976. 25. évf. 2. sz. 139–174. l.

[Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár] A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára munkatársainak szakirodalmi munkássága. 1950–1975. Bibliográfia. (Szerk. Fekete Gézáné.) Bp. 1976. 80 l.
(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei u.s. 1/76.)

Magyarország és az UNESCO. Sajtóbibliográfiája 1973–1974. (Összeáll.: Balkay Bálintné.) Bp. 1975. Magyar UNESCO Bizottság. 239 l.

A magyarországi papírtörténet válogatott bibliográfiája. (1955–1975.) Összeáll.: Rózsahegyi Tiborné – Tarján Ferencné. Papíripar, 1976. 20. évf. 2. sz. 71–72. l.

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések) jegyzéke. (1974. január–december 31.) Összeállították: V. Windisch Éva, Szelestei N. László. Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1179–1277. l.

Népfrontmozgalom Hajdu-Bihar megyében. 1937–1975. Bibliográfia és levéltári tájékoztató. (Szerk. Bényei Miklós. [Közrem.] Mervó Zoltánné. Kiad. a Hazafias Népfront Hajdu-Bihar megyei Bizottsága; Debrecen Megyei Könyvtár.) Debrecen, 1976. 285 l., ill.

Ouvrages français en Hongrie. 1945–1975. Publ.: Union des Editeurs et Distributeurs des Livres Hongrois [Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.] Bp. 1976. 46 l.

Őrizzük a lángot. Ajánló bibliográfia a budapesti úttörőcsapatok névadóiról. Válogatás. (Szerk. Kuli Ágota.) [Közread. a] Magyar Úttörők Szövetsége, Budapesti Elnökség. Bp. 1975. 264 l., ill.

A Pécsi Orvostudományi Egyetem tudományos munkásságának bibliográfiája. Bibliographia publicationum Universitatis Scientiarum Medicarum Quinqueecclesiensis. Pécs. 2. köt. 1967–1974. (Összeáll. Ruzsás Lajosné Faluhelyi Vera. [Közrem.] Borsay Pálné, Borsy Márta stb. Lezárva: 1974. december 31.) Pécs, 1975. 286 l.

(Praznovszky Mihály): A fejlett szocialista társadalom. Válogatott bibliográfia. Bp. 1976. 60 l.
(A Magyar Szocialista Munkáspárt politikai Főiskolája Könyvtárának bibliográfiai füzetei 2.)

(Praznovszky Mihály): A Magyar Szocialista Munkáspárt 11. kongresszusa. Válogatott bibliográfia. (Összeáll. –.) Bp. 1976. 87 l.
(A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája Könyvtárának bibliográfiai füzetei 3.)

Regdon Rezsőné: Balassa Iván irodalmi munkássága 1939–1974. Összeáll. –. Bp. 1975. Damjanich J. Múz. 36 l.

Rinner, Fridrun: Hungarikák Josef Hormayr „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte" (1811–1849) című kiadványában. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 225–231. l.

(Rohla Márton): Huszonöt éves a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa és a magyar-szovjet tudományos-műszaki együttműködés. Válogatott bibliográfia. (Összeáll. és szerk. –. [Közread. a] Kohó- és Gépipari Tudományos

Műszaki Tájékoztató Intézet. Lezárva: 1975. január.) Bp. 1975. 153 l.

Sándor Ildikó, I.: Pest megye néprajzi irodalma Kéziratok. Szentendre 1975. 205 l., ill. (Pest megyei múzeumi füzetek 8.)

Sipter Gézáné: Dél-Dunántúl munkásmozgalmának, ipar- és üzemtörténetének válogatott bibliográfiája 1945–1975. DDK. 1975. 241–325. l.

Somogyról szóló válogatott repertórium. (1976. 1. félév.) Összeáll. Sipos Csaba. Somogy, 1976. 3. sz. 106–111. l.

Staud Géza: Magyar színháztörténeti bibliográfia. I–II. [Közread. a] Magyar Színházi Intézet. Bp. 1975. 1.: 469 l., 2.: 403 l.

Szücs Sándor: Bibliographia. A Fővárosi János Kórház és Rendelőintézet tüdőbelosztályainak 50 éves jubileuma alkalmából összeállított tudományos közlemények jegyzéke. Összeáll. –. [Bp. 1975], Medicor. 106 l.

Tolnai Valéria: Bibliográfia Veszprém megye pedagógusainak irodalmi munkásságáról. Szerk. –. Veszprém 1975. 113 l. (Veszprém megyei pedagógiai kiskönyvtár 2.)

Tóth Dezső: Bibliográfia a kéziratos helytörténeti, honismereti művekről. III. VHT. Veszprém. 1976. 165–173. l.

Tóvári Judit, M.: A Rákóczi-irodalom a kiegyezés korában. BSz. 1976. 21. évf. 2. sz. 110–111. l.

Az úttörőmozgalom 30 éve. 1946–1976. Válogatott bibliográfia. (Összeáll. Dobicz János. [Közread. az] Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.) Bp. 1975. 118 l. Neveléstörténeti bibliográfiák 4.)

Az üzemi demokrácia kérdései. Bibliográfia. 1972–1975. [Közread. a Budapest], Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete; Szervezési és Vezetési Tudományos Egyesület. Bp. 1976. 29 l. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Dokumentáció.)

Válogatott bibliográfia a tudományos kutatás tervezésének, igazgatásának és szervezésének nemzetközi irodalmából. Tudományszervezési tájékoztató, 1976. 16. évf. 5. sz.

(Valkó Ödönné): V. I. Lenin kultur- és művelődéspolitikai írásainak válogatott bibliográfiája. Bp. 1976. 30 l.
(A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája Könyvtárának bibliográfiai füzetei l.)

Vas megye irodalma. (Bibliográfia és repertórium.) Szombathely. 1974. január 1.–március 31. (Összeáll. Dalmi Kálmánné, Takács Miklós.) 1975. (Klny.: Vasi Szemle.) 147–159. l.
(A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár bibliográfiai füzetei 41.)

Vas megye irodalma. (Bibliográfia és repertórium.) 1975. (Összeáll. Dalmi Kálmánné – Takács Miklós) 1. rész: 1975. január 1.–március 31. VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. melléklet; 2. rész: 1975. április–június 30. VSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 307–315. l.; 3. rész: 1975. július 1.–szeptember 30. VSz. 1976. 30. évf. 3. sz. melléklet; 4. rész: 1975. október 1.–december 31. VSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 626–638. l.

Végh Ferenc: A Rákóczi-évforduló könyvei. Kts. 1976. 26. évf. 7. sz. 432–434. l.

Ismertetések

Fogarassy Miklós: A Petőfi Irodalmi Múzeum négy újabb bibliográfiai füzete. (*Kálmán Lászlóné:* Társadalmi Szemle 1931–1933; *Illés Ilona:* A Tett, 1915–1916 + Ma, 1916–1925 + 2 N 2, 1922; *Lakatos Éva:* Magyar irodalmi folyóiratok F–H; *Botka Ferenc:* Magyar szocialista irodalom.) – Ismertetés: Kts. 1976. 26. évf. 2. sz. 117–119. l.

József Attila bibliográfia. Összeáll.: Reguli Ernő. Bp. 1975. 319 l. – Ismerteti: *Lakatos Éva.* MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 434–435. l.

Korompainé Szalacsi Rácz Mária: Hajdu-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843–1970. Debrecen, 1973. – Ismerteti: *Bényei Miklós.* Alföld, 1976. 27. évf. 3. sz. 80–81. l.

Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945–1970. l. Szocialista szomszédos országok. Összeáll.: Kemény G. Gábor. Bp. 1974. – 2. Nem szocialista országok. Összeáll.: Németh Mária. Bp. 1972. – Ismerteti: *Miklóssy János.* MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 312–313. l.

Lukáts János: A magyar irodalom története. A–P. Bp. 1973–1975. 541 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei c. sorozat, 1–6. füz.) – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* HK. 1976. 92. évf. 4. sz. 432–433. l.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. I. köt. 1772-ig; 2. köt. 1772–1849-ig. Bp. Akad. Kiadó, 1972, 1975. – Ismerteti: *Pajkossy György.* IT. 1976. 58. évf. 3. sz. 626–639. l.

Magyar Pedagógiai Irodalom. 1945–1958. Önálló kiadványok. Szerk. Valér Pálné. Bp. 1975.

597 l. – Ismerteti: *Horánszky Nándor.* PSz. 1976. 26. évf. 3. sz. 279–280. l.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 2. köt.: Folyóiratok 1900–1919. (Egyéb folyóiratok.) Szerk.: Litván György és Remete László. Bp. 1975. 647 l., – Ismertetik: *Tóth András.* Kts. 1976. 26. évf. 5. sz. 309–310. l., – M. I. ÉlIr. 1976. 20. évf. 16. sz. 7. l.

A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. I. Évkönyvek és folyóiratok repertóriuma 1945–1974. (Szerk.: Héthy Zoltán – T. Horváth Ildikó – Ormosi László.) Bp. 1975. 291 l. – Ismertetik: – *Bényei Miklós.* Kts. 1976. 26. évf. 5. sz. 310–311. l., – *Kilián István.* BSz. 1976. 21. évf. 1. sz. 95–96. l., – *Korek József.* AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 315–316. l., – *Korompai Gáborné.* MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 436. l.

Pohrt, Heinz: Bibliographie slawistischer Publikationen aus der Deutschen Demokratischen Republik 1968–1972, nebst Nachträgen (1946–1967). Akademie-Verlag. Berlin, 1974. XII, 287 l. – Ismerteti: *Niederhauser E.* SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 3–4. sz. 482–483. l.

Ruffy Péter: Magyar lapok harminchét országban. (Kemény G. Gábor – *Németh Mária:* Külföldi magyar nyelvű hírlapok címjegyzéke és adattára 1945–1970. c. kiadvány ismertetése.) MN. 1976. 32. évf. 115. sz. 11. l.

Sipter Gézáné: Beszámoló a Tolna, Baranya, Somogy és Zala megyebeli ipar- és munkásmozgalom-történeti írásokról, valamint a négy megyére vonatkozó – II. világháború utáni – bibliográfiai gyűjtésről. DDK. 1975. 234–237. l.

Lexikonok, szótárak, címtárak

Filozófiai kislexikon. (Szerk. Szigeti Györgyné, Váradi Györgyné, Volczer Árpád. 4., átd. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 420 l.

Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon (lexikon). Főszerk.: Biró Vera. Bp. 1976. Kossuth K. 420 l.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3. k. Ö–Zs. (Szerk. Benkő Lóránd. [Közreadja:] A MTA Nyelvtudományi Intézete.) Bp. 1976. Akadémiai K. 1230 l. – Ismerteti: *B. Lőrinczy Éva.* ÉlIr. 1976. 20. évf. 51. sz. 11. l.

Magyar Tudományos Akadémia. A – tagjainak címjegyzéke. (1976. augusztus 1.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Központi Igazgatási Titkárság, (Bp. 1976), MTA. 65 l. – ua.: angolul, ua.: oroszul.

Magyarország műemlékjegyzéke. (Fel. szerk.: Tilinger István.) [Közread. az] Építésügyi Tájékoztatási Központ. Bp. 1976. 819 l.

(Minerva nagy képes enciklopédia. Szerk. biz. ([vez.]: Köpeczi Béla.) (4.) Település. Városiasodás. Az emberi kommunikáció. Szerk. Komlós Gyula, Terestyéni Tamás. [Ill.] Kass János.) Bp. 1975. Minerva. 427 l.

Munkásmozgalomtörténeti lexikon. ([Főszerk.]: Vass Henrik. [Közread. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Párttörténeti Intézet.) 2. jav. és bőv. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 710 l. – Ismerteti: *Vida Sándor.* Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 559. l.

[Római Katolikus Egyház, Veszprémi Egyházmegye.] A veszprémi egyházmegye papságának névtára. Veszprém, 1975. [1975], 424 l.

Ismertetések

Documenta artis Paulinorum. 1. füzet. A magyar rendtartomány monostorai, A–M. Az anyagot gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: *Hervay Ferenc,* Bp. 1975. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 383 l. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 313. l.

Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I. A–C. Kritérion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. 1225 l. – Ismertetik: *Balassa Iván.* ET. 1975. 86. évf. 4. sz. 654–657. l., – *Benkő Lóránd:* A magyar szótörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről. MNy. 1976. 72. évf. 1. sz. 39–47. l.

Levéltári leltárak, levéltárügy

Borsa Iván: Az új technikai eszközök alkalmazása a levéltárakban. LSz. 1976. 191–214. l.

Ember Győző: Az Országos Levéltár 100 éve, 1874–1974. LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 13–47. l.

Guide to the archives of Hungary. (Ed. Péter Balázs.) Publ.: Archival Board of the Ministry of Culture. [Kulturális Minisztérium, Levéltári Igazgatóság.] Bp. 1976. 229 l., 7 t.

Horváth Jánosné: Az Országos Levéltár és az írógép. LSz. 1976. 109–128. l.

Iratok a Guary levéltárból. Közli Németh K. Bódog. MNy. 1976. 72. évf. 3. sz. 376–382. l.

Kanyar József: A szocialista somogyi levéltárügy néhány kérdéséről. LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 7–10. l.

Karsai Elek: A Szakszervezetek Központi Levéltáráról. Szakszervezeti Szemle, 1975. 4. sz. 83–84. l.

Kisebb családi és személyi fondok. IV. kötet. Repertórium. Összeáll.: Pap Gáborné és Pataky Lajosné. Bp. 1976. Magyar Országos Levéltár. 227 l. kézirat. (Levéltári Leltárak 65. Magyar Országos Levéltár P. szekció.)

Koroknai Ákos: Alapelvek a Bánffy-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyveinek forráskiadásához. LSz. 1976. 2–3. sz. 21–41. l.

Lakos János: A M. kir. Földművelésügyi Minisztérium iratai a Szlovák Központi Állami Levéltárban. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 33–38. l.

A levéltárügy szervezete a Mongol Népköztársaságban. LSz. 1976. 215–218. l.

A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. 3. köt. „X" szekció. Mutató az 1–3. kötethez. 1975. 277 l. (Egyes kötetei A magyar állami levéltárak fondjegyzékei összefoglaló címen jelentek meg.)

Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Kancelláriai Levéltár. Repertórium. Összeáll. Trócsányi Zsolt. Bp. 1976. 49 l. (Levéltári leltárak 68.)

Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara archívuma. Repertórium. Összeáll. Maksay Ferenc. Bp. 1975. 326 l. (Levéltári leltárak 63.)

Molnár László: A szegedi császári királyi Megyetörvényszék 1850–1862. évi irataiban végzett próbaselejtezés tapasztalatai. LSz. 1976. 2–3. sz. 43–63. l.

Ress Imre: Hungarica gyűjtőúton Grazban. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 175–178. l.

Sugár István: Oktatástörténeti források a Meves Megyei Levéltárban. Bajkó Mátyás. ([Közread. a] Heves Megyei Tanács; Magyar Pedagógiai Társaság Heves Megyei Szervezete.) Eger, 1976. [Szolnok], 236. l.

Szerényi Imre–Urbán Károly: A párt levéltári anyagáról és összetételéről. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 165–181. l.

A területi levéltárak fondjegyzékei. 11. rész. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (volt Nyíregyházi Állami Levéltár) fondjainak jegyzéke. Szerk. dr. Balogh István. Bp. 1976. Magyar Országos Levéltár. 93 l. (A Magyar Állami Levéltárak Fondjegyzéke III. kötet. (kézirat).)

Tudományos ülés a Magyar Országos Levéltár újjászervezésének 100. évfordulója alkalmából. (1974. okt. 3.) – Ismerteti: *Lakos János.* LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 184–187. l.

Varga János: A magyar szocialista levéltárügy huszonöt éve. Szocialista levéltárügyünk negyedszázada. LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 2–7. l.

Könyvtárak, könyvtári katalógusok

Balogh Attiláné: Százéves a szolnoki MÁV Járműjavító szakszervezeti Könyvtára. Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 545–548. l.

Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114). Bp. 1973. 122 l. – Ismerteti: *Érszegi Géza.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 152–154. l.

Csapodi Csaba: Tervtanulmány a külföldi könyvtárakban levő, magyarországi eredetű kódexek felkutatására. MTANyI. 1973. 28. évf. 2–3. sz. 459–478. l.

Csapodi Csaba – Csapodiné, Gárdonyi K.: Külföldre került magyarországi kódexek nyomában. IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 103–110. l.

Fráter Jánosné: Az akadémiai könyvtár szerepe a múlt század közművelődésében. Kts. 1976. 26. évf. 8. sz. 475–479. l.

Gál István: Az angolnyelvű Hungaricák gyűjtésének történetéből. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 504–508. l.

Halász László – Nagy Attila: Hatásvizsgálat könyvtárban. [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. NPI. 1. Kutatási jelentés. [Utánny.] [1976], 166 l., ill.

Juhász Erzsébet, B.: Elek Artur könyvtárának sorsa. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 145–149. l.

Köpeczi Béla: A könyvtár – mint tudományos műhely. MT. 1976. 21. köt. 9. sz. 542–544. l.

Körmendy Kinga: A Széchényi-gyűjtemény. K 163 – K 311. Bp. 1976. 258 l., 8 t. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. Catalogi Collections Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Sc. Hungaricae 9.)

Ligeti Lajos: Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. MT. 1976. 21. évf. 9. sz. 533–537. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826–1976. Bp. 1976. 40 l., 36 t. – Ismerteti: *Somkuti Gabriella.* Kts. 1976. 26. évf. 10. sz. 629–630. l.; MT. 1976. 21. köt. 12. sz. 807 l.

Róna-Tas András: Az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteménye. MT. 1976. 21. köt. 9. sz. 573–577. l.

Rózsa György: „A közjó előmozdításának vágyától indíttatva . . ." Százötven éves az Akadémia Könyvtára. MN. 1976. 32. évf. 8. l.

Szőllősy László: A 150 éves Akadémia Könyvtára és Levéltára. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 59–62. l.

Zsámboki László: A Selmeci Műemlékkönyvtár. Miskolc, 1976. 73 l., ill. (A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 17.)

Ismertetések

Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtárának története. Sopron, 1975. 291 l. – Ismertetik: – *Csapody István.* SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 281–283. l.; – *Fülöp Géza.* MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 431–432. l.

Magyar könyvtárosok Egyesületének Évkönyve. 1974. (Szerk.: Székely Sándor). Budapest, 1975. – Ismerteti: *Bagi János.* Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 6. sz. 570–572. l.

Marxizmus–leninizmus

Szövegek, források

Bebel, August: A nő és a szocializmus. Bp. 1976. Kossuth K. 379 l.

Engels, (Friedrich): A német parasztháború. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1976. Kossuth K. 253 l. (A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 26.)

Engels, Friedrich: Utirajzok. (Ford. és szerk. Sz. Érdi Éva.) Bp. 1976. Kossuth K. 224 l., 4 t.

Lenin, [Vladimir, Il'ics]: Az ifjúsági szövetségek feladatai. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1976. Kossuth K. 29 l.

Lenin, V[ladimir] I[l'ics]: Materializmus és empiriokriticizmus. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) [Bp.] 1976. Kossuth K. XVIII, 447 l., 2 t.

Lenin, V[ladimir] I[l',ics] összes művei. Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 18. köt. Materializmus és empiriokriticizmus. 2. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 447. l., 2 t.

Lenin, V[ladimir] I[l',ics] összes művei. Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. (2. kiad.) 23. köt. 1917. július–október. [Bp.] 1976. Kossuth K. XXVI, 561 l., 2 t.

Lenin, V[ladimir] I[l',ics] összes művei. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 47. köt. Levelek. 1905–1910. november 2. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 443 l., 1 t.

Lenin, [Vladimir Il'ics] utolsó írásai. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. átd. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 93 l. (A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 3.)

Luxemburg, Rosa: A szakszervezetek és a tömegsztrájk. (Vál., szerk., utószó és jegyz.: *Hamburger Mihály.)* Bp. 1976. Táncsics K. 351 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* NSz. 1976. 34. évf. 184. sz. 7. l.

Marx, Karl: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1976. Kossuth K. 235 l. (A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 22.)

Marx, [*Karl*] – *Engels,* [*Friedrich*]: A Kommunista Párt kiáltványa. [valamennyi előszavával] + (Mellékletek: *Engels,* [*Friedrich*]: A kommunizmus alapelvei. + A Kommunisták Szövetségének szervezeti szabályzata. – *Engels,* [*Friedrich*]: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 7. kiad. [Bp.] 1976. Kossuth K. 162 l. (A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára l.)

Marx, [*Karl*] – *Engels,* [*Friedrich*]: Levelek a történeti materializmusról. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1976, Kossuth K. 354 l. (A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 21.)

Marx, Karl – Engels, Friedrich: művei. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. Kossuth K. 7. köt. 1849–1851. 1976. XII, 654 l., 1 t., 3 térk.

Marx, Karl – Engelss, Friedrich művei. (Sajtó alá rend. a marxizmus–leninizmus klasszikusai-

nak szerkesztősége. 26/1–2. köt. *Marx, Karl:* A tőke. (A politikai gazdaságtan bírálatához. Sajtó alá rend. és kieg. Friedrich Engels.) (4. könyv.) Értéktöbbletelméletek. Bp. 1976. Kossuth K. 1. r.: 411 l., 2. r.: 581 l., 3 t., 3. r.: 563 l.

Olvasókönyv a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus tanulmányozásához. (Összeáll. Lakatos György. [Közread. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Budapesti Bizottság, Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, Filozófiai Tanszék.) Bp. 1975–1976. Kossuth K. 631 l.

Feldolgozások

Aczél György: Egy elmaradt vita helyett. [Az interjút készítette] *Jacques de Bonis.* (3. kiad.) Bp. (1976), Magvető. 235 l. (Gyorsuló idő.)

Aczél György: A szocialista állam és az egyházak Magyarországon. Vg. 1976. 10. sz. 601–607. l. – Ismertetés– TáSz. 1976. 31. évf. 12. sz. 96–97. l.

Agárdi Péter: Viták – eredmények – távlatok. A magyar marxista esztétika újabb eredményei és az irodalmi ismeretterjesztés. MFSz. 1976. 20. évf. 5. sz. 758–786. l.

Aggod József: A két rendszer közötti viszony történetének politikai-filozófiai tanulságairól. Bp. 1976. 98 l. (Tudományos szocializmus füzetek 39.)

Ágh Attila: A Grundrisse rendszer. MFSz. 1976. 20. évf. 3. sz. 317–349. l.

Ágh Attila: A marxi művelődéselmélet kialakulása. Tájékoztató, 1976. 1. sz. 23–44. l.

Ágh Attila: A német ideológia történetfelfogása. Bp. 1976. Akadémiai K. 219 l. – Ismerteti: *Gábor Éva.* Nsz. 1976. 34. évf. 303. sz. 7. l.

Ágh Attila: A tudományos-technikai forradalom elméletének marxi alapvetése. Tájékoztató, 1976. 5. sz. 7–36. l.

Beőthy Ottó: Az utolsó ítélet harsonája. Adalékok a fiatal Marx és Bruno Bauer kapcsolatához. Vg. 1976. 17. évf. 4. sz. 234–239. l.

Bimbó Mihályné: Lenin személyisége és a szocialista ember. SzSzSz. 1976. 11. évf. 2. sz. 49–54. l.

Bodnár István: A forradalmár és a tudós. Leninről, halálának ötvenkettedik évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 17. sz. 4–5. l.

Csehi Gyula: Hogyan tanulmányozzuk a marxizmus klasszikusainak esztétikai megjegyzéseit? Lt. 1976. 3. évf. 1. sz. 73–79. l.

Dialektikus materializmus. A Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem tankönyve. (Szerk. Regős Gáborné, Szigetvári Sándor. [Közread. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt] Budapesti Bizottság, Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem, Filozófiai Tanszék.) Bp. 1976. Kossuth K. 375 l.

Fábián Imre: Hit és marxizmus. (Meditáció a hit terminus jelentéséről.) Tájékoztató, 1976. 5. sz. 37–54. l.

Gorbunov, V[ladimir] *V*[*ladimirovics*]*: Lenin és a Proletkult.* [Bp.] 1976. Kossuth K. 286 l. (Esztétikai kiskönyvtár.)

Halasi László: „A tőke" első magyar nyelvű kiadásáról. PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 125–137. l.

Hegyi Béla: Az ifjú Engels kereszténysége. Teológia, 1976. 10. évf. 4. sz. 242–246. l.

Herczeg Ferenc: Az MSzMP nemzetiségi politikája. Bp. 1976. Kossuth K. 84 l. (Napjaink kérdései.)

Hermann István: Lukács György gondolatainak aktualitása. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 5–15. l.

Kádár János: Internacionalizmus, nemzeti érdek. [Felszólalások, beszédek.] Bp. 1976. Magvető. 252 l. (Gyorsuló idő.)

Kirschner Béla: A permanens forradalom lenini elméletének fejlődése. Tájékoztató, 1976. 4. sz. 7–28. l.

Köpeczi Béla: A szocialista realizmus fejlődési szakaszai. Lt. 1976. 3. évf. 1. sz. 65–72. l.

Lukács György: A fiatal Hegel. (Der junge Hegel.) A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről. (Jegyz.: Beőthy Ottó.) Bp. 1976. Kossuth K. – Akadémiai K. 566 l. – Ismertetik: *Csibra István.* Kts. 1976. 26. évf. 12. sz. 743–744. l. és Tájékoztató, 1977. 3. sz. 213–215. l., – *Hermann István.* Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 76–79. l.

Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I–III. (Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins.) (Bev. Eörsi István, Révai Gábor.) Bp. 1976. Magvető. 1.: 452 l., 2.: 859 l., 3.: 388 l.
(Lukács György összes művei.) – Ismertetik: *Szerdahelyi István:* A háromszor megírt mű. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 72–75. l., – *Almási Miklós.* ÉlIr. 1976. 20. évf. 11. l.

Lukács József: A vallás és az irracionalizmus vizsgálatának néhány problémája Lukács

György életművében. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 17–26. l.

Mach Péter: A II. számú különbözeti járadék kifejtése Marx műveiben. Tájékoztató, 1976. 2. sz. 48–72. l.

Práger Miklós: Marx „Tézisek Feuerbachról" tizenegyedik tételének magyar fordításai. MFSz. 1976. 20. évf. 3. sz. 447–452. l.

Ránki György: A Few Comments on Lenin's Work „Imperialism". AH. 1976. Tom. XXII. Nr. 1–2. 131–138. l.

Selmeczi József: Bogdanov és Varjas 1924-es vitájáról. MFSz. 1976. 20. évf. 5. sz. 736–757. l.

Septulin, Alekszandr [Petrovics]: A marxizmus–leninizmus filozófiája. Tankönyv. 3. kiad. [Bp.] 1976. Kossuth K. 414 l.

Szabó Imre: Előadások Marxról és a jogról. Bp. 1976. Gondolat. 271 l.

Sziklai László: Lukács és a leninizmus. Kritika, 1976. 10. sz. 9–10. l.

Szilágyi László: A tudomány termelőerővé válása és a filozófia alapkérdése. Tájékoztató, 1976. 1. sz. 110–121. l.

A szocialista társadalom fejlődésének kérdései. (Irták: *Tamási Mihály, Balla László* stb. Átd. Diószegi Andrásné.) Bp. 1976. Kossuth K. 173 l.

Szöveggyűjtemény az ateizmus története tanulmányozásához. A Magyar Szocialista Munkáspárt Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemek szakosító tagozatának anyaga. (Összeáll. Gecse Gusztáv.) 2. kiad. [Bp. 1976], Kossuth K. 339 l.

Takács Imre: A szocialista demokrácia elmélete és gyakorlata. ÁI. 1976. 26. évf. 2. sz. 96–109. l.

Tuchscheerer, Walter: Marx gazdaságelméletének kialakulása 1843–1858. Bp. 1976. Kossuth K. 434 l.

Vörös Gyula: Érvényes gondolatok. Lenin születésének 106. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 95. sz. 4–5. l.

Vörös Gyula: Marx, Engels és Lenin időszerűségéről. (Cikkek, viták.) Bp. 1976. Kossuth K. 200 l.

Zoltai Dénes: Lukács György marxista esztétikai munkássága, a hazai esztétika fejlődése. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 27–34. l.

Ismertetések

Ágh Attila: A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. Akad. K. 408 l. – Ismerteti: *Kelemen János.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 347–349. l.

Amikor Marx Károly meghalt. (1883.) Szerk.: Philip S. Foner. New-York, 1973. International Publishers. 272 l. – Ismerteti: *Deme Péter.* PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 203–204. l.

Jack Cohen: Néhány gondolat a munkásosztályról. (Marxism Today 1973. okt. sz. 293–303. l.) – Ismerteti: *J. Sz.* 1976. 110. évf. 2. sz. 401. l.

Cornforth, Maurice: A nyílt filozófia és a nyílt társadalom. (Hogyan cáfolta meg Karl Popper a marxizmust?) Bp. 1975. – Ismerteti: *Hajdu Péter.* Tájékoztató, 1976. 1. sz. 149–151. l.

Rosa Luxemburg összegyűjtött írásai. (Gesammelte Werke. 1–5. köt. Berlin, 1974–1975.) – Ismerteti: *Jemnitz János.* PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 227–233. l.

A marxizmus klasszikusai a vallásról. (*Marx–Engels–Lenin:* A vallásról. Bp. 1975. Kossuth K. 580 l.) – Ismerteti: *Ágh Attila.* Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 397–400. l.

Poggio, Pier Paolo: Marx, Engels e la rivoluzione russa. Genova, 1974. Centro Ligure di storia sociale. 151 l. (Quaderni di Movimento operaio e socialista, l. luglio 1974.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1976. Tom. XXII. Nr. 1–2. 182–183. l.

Sándor Pál: A filozófia fejlődéstörvényei. Bp. 1975. 207 l. – Ismerteti: *Vámos Vera.* PSz. 1976. 26. évf. 6. sz. 555–556. l.

Senn, Alfred Erich: Lenin Svájcból való 1917. évi hazatérésének új dokumentumai. (International Review of Social History 1974. 2. sz. 245–273. l.) – Ismerteti: *J[emnitz János].* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 395–396. l.

Új Lenin-dokumentumok. (Leninszkij szbornyik. XXXVIII. köt. Moszkva, 1975. 464 l.) – Ismerteti: *M. Trus.* Ptk. 1976. 22. évf. 4. sz. 221–227. l.

Közművelődés

Adatok Jászberény közművelődésének történetéből. Összeáll. Tóth János. [Közread. a] Hazafias Népfront; [Jászberény], Jász Múzeum. Jászberény, 1975. 27 l. (Jászsági honismereti adattár 6.)

Agárdi Péter: Művészetpolitika és közművelődés. TáSz. 1976. 31. évf. 1. sz. 80–91. l.

Gutter József: Műveltség és szocializmus. VSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 540–545. l.

Kanyar József: A dualizmuskori munkásművelődés kutatásának néhány kérdése. DDK. 179–183. l.

A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (Szerk. Herczeg Ferenc, Villangó István.) [Közread. az] Országos Közművelődési Tanács. Bp. 1976. 536 l.

A közművelődés kérdései. (Szerk. Ács Pál. Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Budapesti Bizottság, Oktatási Igazgatóság.) Bp. [1975], Kossuth K. 1.: 224 l., 2.: 230 l., 3.: 350 l.

Németh Péter: Szabolcs-Szatmár múzeumai. Pedagógiai Műhely, 1976. 109–110. l.

Szita László: Adatok a felszabadulás utáni megyei közművelődés történetéhez. BarMűv. 1976. III. 69–73. l.

Szita László: A munkásművelődés Baranya megyében. DDK. 1975. 185–211. l.

Tanulmányok a közművelődés köréből. (Összeáll. Méreg László, Szilágyi Gyula.) Bp. 1976. Zrínyi K. 222 l.

Tar Károly: Társadalom és művelődés. (Tanulmányok.) Bp. [1976] NPI. 54 l.

Magyar Tudományos Akadémia és intézményei

Az Akadémia CXXXVI. közgyűlése elé. Akadémiai kutatóintézetek igazgatóinak nyilatkozatai. MT. 1976. 21. köt. 4–5. sz. 193–277. l.

Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó Könyvtári Bizottsága 1865–1949. MT. 1976. 21. köt. 9. sz. 563–569. l.

Gergely István: A Magyar Tudományos Akadémia, 1976. évi közgyűlése. Ipargazdasági Szemle, 1976. 2–3. sz. 137–141. l.

Granasztói Pál: Az MTA Településtudományi Bizottságának negyedszázados tevékenysége, jövőbeli feladatai. Városépítés, 1976. 6. sz. 8–9. l.

Kónya Sándor: Az Akadémia szerepe a magyar tudományos élet irányításában (1949–1970). MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 89–94. l.

Láng Géza: A tudomány termelőerővé válása. (Az MTA Agrártudományok Osztálya nyilvános ülésén, 1976. máj. 3-án elhangzott osztályelnöki beszámoló.) AtK. 1976. 35. köt. 4. sz. 461–470. l.

A Magyar Tudományos Akadémia beszámolója a 136. közgyűlésen. Bp. 1976. május 3–7. [1976], VI, 525 l.

Mészáros János: Negyedszázad az állatorvostudomány szolgálatában. 25 éves az MTA Állategészségügyi Kutató Intézete. MÁL. 1976. 31. évf. 12. sz. 755–758. l.

Pach Zsigmond Pál: Tudománypolitikai kérdések a másfélévszázados Akadémián. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 59–74. l.

Pál Lénárd: A KFKI 25 évének mérlege. MT. 1976. 21. köt. 1. sz. 4–12. l.

Stier Miklós: Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1974. évi tevékenységéről. MTAFT. 1975. 24. köt. 2–3. sz. 301–320. l.

Stier Miklós: Beszámoló az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1973–1975. évi tevékenységéről. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 239–259. l.

Tudományos emlékülés a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 57–118. l.

R. Várkonyi Ágnes: Tudomány és társadalom a polgári átalakulás időszakában a Magyar Tudományos Akadémián. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 75–82. l.

Vincze István: Az MTA Matematikai Kutató Intézetének huszonöt éve. MT. 1976. 21. köt. 2. sz. 86–96. l.

Vörös Antal: Az Akadémia társadalmi kapcsolatai a századfordulón. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 83–88. l.

Ismertetések

A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, Szerk. Vörös Antal. Bp. Akad. K. 1975. 548 l. – Ismerteti: *Károlyi Zsigmond.* TechSz. 1975–1976. VIII. 292–295. l.

Vértesy Miklós: Könyvek a 150 éves Magyar Tudományos Akadémiáról. Kts. 1976. 26. évf. 2. sz. 115. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézetének 25 éve. Bp. 1974. 127 l. – Ismerteti: *Pintér János.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 594–595. l.

Társadalomtudományok

Berend T. Iván: Gazdaság – műveltség – társadalomtudomány. MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 401–414. l.

Berend T. Iván: Gazdaság – műveltség – társadalomtudomány. KgSz. 1976. 22. évf. 7–8. sz. 781–802. l. – Ismerteti: *P. k.:* ÁI. 1976, 24. évf. 11. sz. 1042–1043. l., – TáSz. 1976. 31. évf. 10. sz. 113. l.

Berend T. Iván: The Present in Historical Perspective. NHQu. 1976. Vol. XVII. No. 64. 110–120. l.

Erdélyi István: Az első szovjet-magyar közös régészeti ásatások. MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 480–481. l.

Ferenczy Endre: Ókortudományi kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. MT. 1976. 21. évf. 9. sz. 570–572. l.

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. Szerk.' Gulya J. és Honti L. Bp. 1975. Akad. K. 165 l., 5 ábra. – Ismerteti: *Fodor István.* AÉ. 1976. 2. sz. 315. l.

Hamza Gábor: A római jog kontra antik jog. (Lehetőségek és korlátok a jogösszehasonlításban.) JK. 1976. 31. évf. 10. sz. 547–556. l.

Horváth Pál: A magyar jogi historizmus tudományági helyzetelemzéséhez. Gazdaság- és Jogtudomány, 1976. X. köt. 3–4. sz. 399–430. l.

Horváth Pál: A módszertani és koordinációs problémák szerepe a modern jogtörténetben. AUSBiur. XVIII. 31. l.

Kovács Tibor: A régészeti forrásanyag közreadásának lehetőségei és hiányosságai. AÉ. 1976. 2. sz. 279–282. l.

Kozma András: A kultúra fogalma a társadalomtudományi kutatásokban. NtKözl. 1976. 1. sz. 5–19. l.

Köpeczi Béla: A társadalomtudományi kutatás néhány kérdéséről. Szociológia, 1976. 3–4. sz. 389–397. l.

Kőrösi Mária: A földrajzi tényezők szerepéről a társadalom életében. FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 99–108. l.

A Magyar Földrajzi Társaság 100. rendes közgyűlése. (1976. ápr.) – Főtitkári jelentés a Magyar Földrajzi Társaság 100. közgyűlésére. Beterjesztette: *Somogyi Sándor.* FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 138–147. l.

A Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság ülése Moszkvában. (1976. ápr. 13–16.) – Ismerteti: *Nagy L. – Szmirnov Sz.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 212–215. l.

Mátrai László: A filozófiai tudományok fejlődése a felszabadulás után. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 95–102. l.

Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. (Helyzetelemzés.) Bp. 1975. 127 l. (Jogtörténeti értekezések 7.)

Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1975. évi működéséről. AÉ. 1976. 2. sz. 286. l.

Szabolcsi Miklós: Készülő szintéziseink a tudományfejlődés folyamatában. MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 594–598. l.

Szalai Sándor: The Extended Present. The Social Sciences and the Problems of Our Times. NHQu. 1976. Vol. 17 No. 61. 65–88. l.

Szerdahelyi István: A magyar esztétika története (1945–1975). (Bp.) 1976, Kossuth K. 563 l.

Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon. [Tanulmányok.] Szerk. Hunyady György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya. Bp. 1976. Akad. K. 383 l., ill.

Társadalmunk érdekviszonyai és a tudományos kutatás. Vita a Társadalmi Szemle szerkesztőségében. TáSz. 1976. 31. évf. 8–9. sz. 72–97. l.

A társadalomtudományok fejlesztésének társadalmi és tudományos követelményei. – Ismerteti: *E. J.* Mt. 1976. 21. köt. 4–5. sz. 278–288. l.

Tóth Tibor: A népesség területi megoszlása vizsgálatának módszertani kérdései. DDK. 1975. 121–126. l.

A tudomány társadalmi hivatása. A főtitkár beszámolójának előterjesztése. [Előadó]: *Márta Ferenc.* [Magyar Tudományos Akadémia]. MT. 1976. 21. köt. 6. sz. 337–343. l.

Vekerdi László: Újrégészet. Archeológia, a paradicsom paradigma és az indiánus paradigma között? V. 1976. 19. évf. 11. sz. 26–41. l.

Wallner Jenő: A hazai településföldrajzi kutatás időszerű kérdéseiről. FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 45–80. l.

Wéber Antal: Irodalomtudományunk három évtizede. Irodalomtörténet, 1976. 58. évf. 1. sz. 3–16. l. – Ismerteti: TáSz. 1976. 31. évf. 10. sz. 114–115. l.

Történettudomány. A történetírás története.

„Aki ellene van a marxizmusnak, az mellébeszél". Beszélgetés Fernand Braudel történésszel. Közli: Boros Zsuzsa. ÉlIr. 1976. 20. évf. 26. sz. 7. l.

Árvayné Rényi Zsuzsa: Gróf Fekete János történetírói próbálkozásairól. Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 691–698. l.

Bácskai Vera – Szakács Sándor: A Magyar–Német Történész Vegyesbizottság 1975. évi üléséről. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 261–271. l.

Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. Egyháztörténeti áttekintés Amesius ismert magyar tanítványainak munkássága alapján. 1624–1638. ThSz. 1976. 19. évf. 11–12. sz. 333–336. l.

Barcza József – Kormos László: A XVI. századi magyarországi protestáns hitvallások irodalma és feldolgozásának szempontjai. ThSz. 1976. 17. évf. 7–8. sz. 222–228. l.

Bartha Antal: Magyar őstörténet. A kutatás módszere. MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 425–435. l.

Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. (Sajtó alá rend. Ritoók Zsigmondné. Bev. *Klaniczay Tibor.* [Közread. a] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézete; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.) Bp. 1975. 586, III. l.

Berend T. Iván: Történelem és társadalomismeret. Vg. 1976. 17 évf. 8–9. sz. 480–486. l.

Berend T. Iván: A történelem mint tudományos diszciplina és mint iskolai studium. V. 1976. 19. évf. 3. sz. 1–16. l. – Ismerteti: TáSz. 1976. 31. évf. 4. sz. 104–105. l.

Beszélgetés Albert Soboullal. *Ádám Péter* interjúja. V. 1976. 19. évf. 1. sz. 63–67. l.

Boros Zsuzsa: Beszélgetés Fernand Braudellel. Vt. 1976. 26. sz. 3–14. l.

Bucsay Mihály: A nemzetközi Kálvin-kutatás a legutóbbi kongresszusok tükrében. TSz. 1976. 17. évf. 9–10. sz. 285–291. l.

Centgraf Károly: A tárgyi kultúra történelmi mondanivalója. Beszélgetés Szakály Ferenccel. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 169–172. l.

Dénes Iván Zoltán: A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Bp. 1976. Akad. K. 197 l. – Ismertetik: – *E. Fehér Pál:* A politikus történész dilemmája. ÉlIr. 1976. 20. évf. 32. sz. 3. l., – MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 517. l., – *Némedi Dénes.* Vg. 1976. 19. évf. 6. sz. 112–113. l., – *Veliky János.* Alföld, 1976. 27. évf. aug.-i sz. 81–82. l.

Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghiúsult reformja. FK. 1976. 22. évf. 2. sz. 191–210. l.

Elekes Lajos: Történelem és társadalom. MN. 1976. 21. évf. 268. sz. 7. l.

Ember Győző: Tervezés és szervezés a történettudományban. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 225–238. l.

Fehér András: A népi demokratikus korral foglalkozó helytörténeti irodalom kialakulása és legfőbb jellemzői. TSz. 1976. 4. sz. 660–674. l.

E. Fehér Pál: Plebejusok és arisztokraták. Egyetértés és vita Vladimir Mináccsal. ÉlIr. 1976. 20. évf. 51. sz. 5. l.

Glatz Ferenc: Történeti kultusz és történetírás. (Reflekszíók Szekfü száműzött Rákóczijához.) TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 64–101. l.

Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció. (Történet-politikai koncepció és „történetfilozófiai" irányzat Szekfü Gyula Der Staat Ungarn című művében.) Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 183–224. l.

Gyimesi Sándor: Beszámoló a magyar–német történész vegyesbizottság 1974. évi tevékenységéről. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 119–123. l.

Hajdu Lajos: Varga Endre posztumusz munkái. JK. 1976. 31. évf. 9. sz. 534–538. l.

Jelentés a történettudomány helyzetéről (1968–1974). MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 203–223. l.

Király István: Néhány gondolat Kanyar József: A történeti kutatások eredményei és lehetőségei Somogyban, (Somogy 1975. 4. sz.) c. cikkéhez. Somogy, 1976. 3. sz. 53–58. l.

Lendvai L. Ferenc: Történetfilozófiáról és történettudományról – Mezopotámia ürügyén. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 331–345. l.

Lukács Zsófia: Emlékezés Lukács Ödönre, Nyíregyháza történetírójára. SzSzSz. 1976. 11. évf. 4. sz. 111–115. l.

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése. (1975. dec. 18–19.) MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 273–282. l., – Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 327–372. l.

A Magyar Történelmi Társulat vándogyűlése. (Beszámoló.) Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 529–552. l.

Mérei Gyula: Hozzászólás E. Sestan és P. Brezzi: „A historiográfia mint történettudomány" c. referátumához. (A XIV. Nemzetközi Történész Kongresszusról.) Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 517–524. l.

Mérei Gyula: Korszerű történetírás. MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 599–606. l.

N[agy] Zs[uzsa] – V[örös] K[ároly]: A vidéki periodikák és a történettudomány. MT. 1976. 21. köt. 4–5. sz. 313–314. l.

Pach Zsigmond Pál: Hazafiság és nemzetköziség a magyar történettudományban. MH. 1976. 9. évf. 258. sz. 9. l.

Pach Zsigmond Pál: A ma történetíróinak hivatása. Beszélgetés az MTA Történettudományi Intézet igazgatójával. (Riporter: *Kékesi Katalin.*) Nsz. 1976. 34. évf. 6. sz. 8. l.

Pach Zsigmond Pál: Novaja vengerszkaja isztoriografija, napravlenija, metodü zadacsi. Bp. 1976. Etjudü o Vengrii. Tom. 11. 44–56. l.

Pach Zsigmond Pál: Az összehasonlítás ereje. Nsz. 1976. 34. évf. 197. sz. 13. l.

Pók Attila: Társadalomtörténeti kérdések az NDK történészeinek vitáiban. TSz. 1976. 4. sz. 774–776. l.

Raffay Ernő: Jordáky Lajos történelemírásáról. Tt. 1976. 30. évf. 8. sz. 82–85. l.

Ságvári Ágnes: Az NSzK-beli Kelet-kutatás és Magyarország. PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 171–192. l.

Sartre, Jean-Paul: Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból. (Vál.: Tordai Zádor, Bev.: Köpeczi Béla.) Bp. 1976. Gondolat. 506 l. (Gondolkodók)

Solymosi László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 123–155. l.

Székely György: A helyismereti munka tárgya és általános kérdései Magyarországon. Honismeret, 1976. 4. sz. 3–11. l.

Szőke Domonkos: Középosztály-bírálat, és középosztály-ideál a 30-as évek első felében Szekfü Gyula és Németh László munkásságában. AUDhist mt. 9. 73–102. l.

Tárkányi Bóta László: Ki volt a „nagy hegyi tolvaj"? A népballada történeti elvű kutatásának problémái és lehetőségei. Kortárs, 1976. 20. évf. 11. sz. 1798–1807. l.

Tegzes Ferenc: A hitelszövetkezetek irat-anyagának helytörténeti forrásértéke. BarMűv. 1976. III. 74–78. l.

Tóth Endre: Településtörténetírás vagy történethamisítás. (A Fritz Zimmermann-féle településtörténetről.) VSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 279–290. l.

Történelem és tömegkommunikáció. (Szerk.: Vass Henrik.) [A Magyar Történelmi Társulat gond.] Bp. 1976. Akad. K. 176 l.

Vörös Károly – Orbán Sándor – Sándor Pál: Az új- és legújabbkori társadalomtörténeti kutatásokhoz. Tervezet. TSz. 1976. 19. évf. 4. sz. 731–760. l.

Vass Henrik: APártörténeti Intézet tudományos munkájáról. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 3–35. l.

Vértesy Miklós: Becsületsértési per Szekfü Gyula ellen. Egy fejezet a magyar kritika történetéből. K. 1976. 12. sz. 12–14. l.

Vörös Károly: A vidéki periodikák és a történettudomány. Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 125–131. l.

Ismertetések

Barg, M. M.: A 16–18. századi polgári forradalmak összehasonlító-történeti vizsgálata. Voproszi Isztorii, 1975. 9. sz. 68–88. l. – Ismerteti: *M. Sz.* 1976. 110. évf. 5. sz. 991–993. l.

Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. 108 l. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 311–312. l.

A Bolgár Párttörténeti Folyóirat 1972–1975-ös számairól. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 214–221. l.

Diskussion mit der bürgerlichen Geschichtswissenschaft. Bemerkungen zum Buch von L. Elekes. (A történelem felfogása korunk polgári tudományában.) Bp. 1975. Kossuth K. 341 l. – Ismerteti: *Glatz Ferenc.* AH. 1976. Tom. XXII. Nr. 1–2. 219–222. l.

Fogel R. W.: A kvantitatív módszer határai a történelemben. – Ismerteti: [ifj] *B[arta] J[ános].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 746–747. l.

Hillgruber Andreas: Politikatörténet mai szemmel. – Ismerteti: *P[ók Attila].* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 578–579. l.

Historyka Studia Metodologiczne. Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1972–1974. 153 l. (Történettudomány, módszertani tanulmányok.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 737–740. l.

Ivanov G. M.: A történeti forrás pozitivista koncepciójának krízise és B. Croce. (Voproszi Isztorii, 1974. 1. sz. 91–106. l.) – Ismerteti: *K. Gy.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 397–398. l.

Kim P. M.: A kultúráról, mint a történeti kutatás tárgyáról. (Voproszi Isztorii, 1974. 11. sz. 32–38. l.) – Ismerteti: *M. Sz.* 1976. 110. évf. 2. sz. 402–403. l.

A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerkesztette: Deme László és Imre Samu. Bp. 1975. Akad. K. 345 l. – Ismerteti: G. Varga Györgyi. MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 657–658. l.

Mayer, Arno J.: Az alsó középosztály mint történelmi probléma. The Journal of Modern History, 1975. 3. sz. 409–437. l. – Ismerteti: *V. I.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 997–998. l.

Petrusev, A. I.: A „német historizmus" hagyományai a nyugatnémet polgári történetírásban. Voproszi Isztorii, 1975. 110. évf. 5. sz. 90–103. l. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos].* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 995–996. l.

Szaharov A. M.: A históriai kutatások tárgyáról. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos].* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 573–574. l.

Szücs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974. Gondolat K. 669 l. – Ismertetik: *Kulcsár Péter.* ITK. 1976. 80. évf. 3. sz. 418–422. l., – *Szakály Ferenc.* AH. 1976. Tom. 22. No. 1–2. 196–202. l.

Zsilin P. A.: Problemü voennoj isztorii. (A hadtörténet problémái.) Voenizdat. Moszkva, 1975. 397 l. – Ismerteti: *Ságvári György.* HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 730–732. l.

Segédtudományok

Bezerédy Győző: A pecsét szerepe a jobbágyfalu közigazgatásában Baranya megyében. LK. 1974. 44–45. évf. 77–87. l.

Bezerédy Győző: Pecsétrajzok a dunaszekcsői és a sellyei várról a XVIII. század első feléből. BarMűv. 1976. 4. sz. 164–167. l.

Bezerédy Győző: A Zselic községeinek pecsétjei. Zselici dolgozatok III. Pécs, 1976. 91–96. l.

Huszár Lajos: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégibb időktől 1850-ig. 1. Történeti érmek. 2. Ujkor (1657–1705). Bp. 1975. 48 l., 16 t. (Az éremgyűjtők szakkiadvány-sorozata. 5. csop. [Érem. Plakett.] 12.)

Kállay István: Benyovszky Móric gróf diplomája. (1778). LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 97–105. l.

A magyar városok címerei. (Összeáll. Castiglione Endre.) Bp. 1975. Közgazd. és Jogi K. Bp. [Szeged] 254 l., ill.

Térképek–térképészet

Bartolomeides, Ladislaus: Nova imago incliti comitatus Gömör ad exemplar anno 1790 confectum, ing. tabulario provinciali depositum delineate ac recentrioribus observationibus . . . per –. M. 86 mm = 4 000 org. vienn. [1:72 923] [Leutschoviae.] 1806, Typ. Jos. Car. Mayer. [Közread. a Hadtörténeti Múzeum Térképtára. Bp. 1976. MN Térképészeti Int.= 44.5×52. Gömör-Kishont m. – Facsimile térkép. – Hegyrajz halmos ábrázolásban. – Közigazgatási határok feltüntetésével, települések névírással. – Népviseletek. – Melléktérk. 1.: Topo et ichonographia cavernarum ad Aggtelek et Büdöstó.

Bendefy László: Buda várának legkorábbi XVIII. századi térképe és látképe. Műemlékvédelem, 1976. 20. évf. 3. sz. 161–163. l.

Bendefy László: A Hadtörténelmi Térképtár térképtörténeti hasonmás kiadványainak második sorozata. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 744–747. l.

Bendefy László: XVIII–XIX. századi bányatérképek az Országos Levéltárban. Bányászat, 1976. 109. évf. 11. sz. 771–776. l.

Hrenkó Pál: Bottyán-sáncok a Duna mentében. GK. 1976. 28. évf. 2. sz. 139–144. l.

Hrenkó Pál: Szeremley Miklós 1848-as csata- és Balaton-térképei. GK. 1976. 28. évf. 6. sz. 425–439. l.

Csendes László: A mohácsi csatatér – légi fényképen. ÉlT. 1976. 31. évf. 36. sz. 1691–1693. l.

Csendes László: A térképkészítés eszközei régi térképeken. TechSz. 1975–1976. VIII. 39–60. l.

[Mohács] Magyarország első, 1783-as katonai felmérése alapján készült térkép. (XII–33) számú szelvénye. Másolat. [Mohács], Liszt kartü (no XII–33) szosztavlen po materialam prvoj voennoj kartü Vengrii 1783 goda. Kopija. M 23 mm = 1000 Schritt. [1:28 800,] [Közreadja a Budapest], Hadtörténeti Múzeum, Térképtár, Bp. 1976. MN. Térképészeti Int. 56 × 37.5 Baranya m. – Szin. – Facsimile kiadás. – Megjelent a Mohácsi csata 450. évfordulójára.

Mikoviny Sámuel: Mappa comitatus Hontensis methodo astronomico-geometrica concinnata. M. 45 mm = 1 mill. germ. [1:185 000.] Nicolai sc. Vienna. 1742. Typ. Johannis Petri

van Chelen, [Közread. a Hadtörténeti Múzeum, Térképtár. Bp. 1976. MN Térképészeti Int.] 38 X 53 – 1 mt. Hont m. – Facsimile térkép. – Hegyrajz csíkozással. – Települések alaprajzban és névírással. – Melléktérkép: Distr. Kis-Hont.

Mikoviny Sámuel: Mappa Hungariae inferioris districtus Cisdanubiani M. 5 mm = 1 000 Org. Wien. [1:379 200] Pest 1739. manuscript. [Közread. a Hadtörténeti Múzeum, Térképtár. Bp. 1976. MN Térképészeti Int.] 80 X 72. Felvidék. – Facsimile térkép. – Közigazgatási határok, utak, városok jelölve és névírással. – Szín- és jelmagyarázat.

Mikoviny Sámuel megyei térképei a MTA Könyvtárának kézirattárában. Közli: Bendefy László. MT. 1976. 21. évf. 3. sz. 175–180. l.

Rácz István: Az első magyarországi katonai térképfelvétel tanyatörténeti tanulságai. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 1–15. l.

Történelemtanítás

Az általános iskolai történelem tanterv tervezet vitája. [Összeáll.] Országos Pedagógiai Intézet (Budapest) Történelem Tanszék. Ttan. 1976. 21. évf. 2. sz. 1–6. l.

A gimnáziumi történelem tanterv tervezet vitája. [Összeáll.] Országos Pedagógiai Intézet (Budapest) Történelem Tanszék. Ttan. 1976. 21. évf. 2. sz. 6–12. l.

Balázs Györgyné: A történelem a társadalom makrovilágának ismeretét nyújtja? Ttan. 1976. 21. évf. 2. sz. 13–15. l.

Balázs Györgyné – Szabolcs Ottó – Unger Mátyás: A tudományos technikai forradalom és az ifjúság személyiségének alakítása a történelmi ismeretek révén. Ttan. 1976. 21. évf. 1. sz. 11–15. l.

Bellér Béla: A történész és diákközössége. (Kovács Endre cikke felmérésének tükrében.) TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 250–256. l.

Berend T. Iván – Szabolcs Ottó: Történettudomány – népszerűsítés – történelemoktatás. TTKo. 1976. 17–25. l.

Bernáth János – Bernáth Jánosné: A mohácsi csata tanítása az általános iskolában. BarMűv. 1976. 2. sz. 67–83. l.

Eperjessy Géza – Szebenyi Péter: A tanulók történelmi fogalmainak fejlődése. (Az általános iskola 5. osztályától a gimnázium 4. osztályáig.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 327 l., ill. – Ismerteti: *Szabó Károly.* Ttan. 1976. 21. évf. 4.sz. 31–32. l.

(Gyapay Gábor): Régészet és történelemtanítás. Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 110 l. (Történelemszakköri füzetek 11.)

Kiss Géza: A levéltári olvasókönyvek és a történelemtanítás. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 23–32. l.

Nagy Andor: Szocialista hazafiság, proletár internacionalizmus – tanárképzés. (Klny.: Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. N. S. Tom. 13.) Eger, 1975. 103–120. l. (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetei 650.)

Suba Imre: Mondáink és történelemtanítás. Könyv és nevelés, 1976. 18. évf. 4–5. sz. 172–180. l.

Szabó Károly: A félreértett történelmi tényekről. Ttan. 1976. 21. évf. 1. sz. 16–19. l. (Szabolcs Ottó „A tények kérdése a történelemtanításban" c. cikkéhez.)

Szabó Károly: Helytörténeti kiadványok és az oktatás. Ttan. 1976. 21. évf. 4. sz. 26–30. l.

Szabolcs Ottó: A hazafiság és internacionalizmus történetisége. PSz. 1976. 26. évf. 5. sz. 430–433. l.

Szabolcs Ottó: A tények értelmezéséről és funkciójáról. Ttan. 1976. 21. évf. 1. sz. 20–22. l.

Szabolcs Ottó: A történettudomány és a történelemtanítás egységéről, társadalomtudományi integráló szerepéről. PSz. 1976. 26. évf. 4. sz. 371–373. l.

Szabolcs Ottó – Unger Mátyás: Egy nemzetközi tanácskozás tapasztalatai. (Történelemtanítási szimpozium Varsóban és Krakkóban.) Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 119–124. l.

Szebenyi Péter: A szocialista országok VI. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziuma. Ttan. 1976. 21. évf. 1. sz. 6–10. l.

Szebenyi Péter: Történelemtanítás és iskolatelevízió. TTKo. Bp. 1976. 90–105. l.

Szebenyi Péterné: Világnézeti tantárgyblokk alkotása – mint a tanulói személyiség formálásának eszköze. NtKözl. 1976. 1. sz. 55–64. l.

A történelemtanítás továbbfejlesztéséről. Ttan. 1976. 21. évf. 1. sz. 1–5. l.

Ismertetések

Gábor István: Egy díjnyertes történelemtankönyv. – MN. 1976. 32. évf. 85. sz. 4. l.

Püspöki Nagy Péter: Rozsnyó város címere. Heraldikai tanulmány a történelmi címer felújításához. Bratislava, 1973. 110 l., 2 mell. –

Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1153. l.

Schaendlingen, C. Anton: Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. (Braunschweig, Klinkhard und Biermann. 1973. 178 l., XVIII tábla melléklet.) – Ismerteti: *Buza János.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 147–149. l.

Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai tankönyvekben. Bp. 1975. Tankönyvkiadó. – Ismertetik: *Pesti János.* Ttan. 1976. 21. évf. 4. sz. 30–31. l., – *Závodszky Géza:* A történelmi tudat történelemtankönyveinkben. N. 1976. 104. évf. 97. sz. 7. l.

Történelem népszerűsítés – történelmi tudat

Albert Gábor: Kié a régi magyar irodalom? ÉlIr. 1976. 26. évf. 47. sz. 5. l.

Angelusz Róbert: A lakosság ismeretei a történelemről. Rádió- és Televízió Szemle, 1976. 8. évf. 1. sz. 105–109. l.

Beke Kata: Ki írjon a történelemről? Barta Gábor Nemeskürty-kritikájáról. V. 1976. 19. évf. 3. sz. 100–103. l.

Beke Kata: Párhuzamos félreértelmezések. Jelenkor, 1976. 19. évf. 12. sz. 1120–1123. l.

Békés Ferenc: Életkor és a történelmi ismeretek. StSz. 1976. 54. évf. 3. sz. 310–316. l.

Bellér Béla: A koraközépkori egyház képe újabb ifjúsági történelmi regényeinkben. Va. 1976. 41. évf. 6. sz. 374–380. l.

Benda Kálmán: A rádió és a történelmi népszerűsítés. TTKo. 1976. 106–111. l.

Bokor Péter: Gondolatok a történelmi dokumentumfilm műfaji kérdéséhez. TTKo. 1976. 123–138. l.

Dersi Tamás: A sajtó és a történelem. TTKo. 1976. 57–68. l.

Elbert János: Comparative Literature and History. NHQu. 1976. Vol. VIII. No. 65. 124–126. l.

Erényi Tibor: Az ismeretterjesztő-népszerűsítő történeti irodalom kérdéseiről – különös tekintettel a munkásmozgalom történetére. TTKo. 1976. 25–44. l.

Faragó Vilmos: Egy vitacikk ürügyén – az illetékességről. Jelenkor, 1976. 19. évf. 10. sz. 941–942. l.

E. Fehér Pál: Gyakorlati internacionalizmus. Jegyzetek a történelemről és jelenről. ÉlIr. 1976. 20. évf. 45. sz. 3. l.

Hajdu Ráfis Gábor: Irodalom és történelem. Nsz. 1977. 35. évf. 24. sz. 7. l.

Hanák Katalin: A tévé történelmi sorozatainak fogadtatása. Rádió- és Televízió Szemle, 1976. 8. évf. 1. sz. 99–104. l.

Incze Miklós: Népszerűsítés és szaktudomány. TTKo. 1976. 69–81. l.

Katona Imre: Parasztságunk történelemszemlélete. Szociológia, 1976. 3–4. sz. 514–522. l.

Kiss György: A televízió néhány történeti műsoráról. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 529–534. l.

Kovács András: Film és történelem. TTKo. 1976. 139–150. l.

Kovács Endre: A történész és közönsége. TSz. 1976. 19. évf. 1)2. sz. 234–245. l.

Lackó Miklós: A magyar film és a történelem. TTKo. 1976. 112–122. l.

Nemeskürty István: Művészet és történelem. TTKo. 1976. 45–56. l.

Sándor György: Történelem a képernyőn. TTKo. 1976. 82–89. l.

Szabó Sándor Géza: A szépíró történelemszemléletéről. Alföld, 1976. 27. évf. 12. sz. 68–70. l.

Udvardy Sándor: Szülőföld, történelem. (Riporter: Fekete Gyula.) Napjaink, 1976. 15. évf. 7. sz. 1–2. l.

Vargyas Lajos: A ballada és a történelmi tények. ÉlIr. 1976. 20. évf. 49. sz. 5. l.

Zöldi László: Történelem a képernyőn. Beszélgetés Bokor Péterrel. ÉlIr. 1976. 20. évf. 51. sz. 7. l.

Gyűjteményes munkák, évkönyvek

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 20. Debrecen. Magyar történeti tanulmányok. 8. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1975. 163 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 21. Debrecen. Egyetemes történeti tanulmányok. 9. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1975. 109 l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 16. (Chefred.: S[ándor] Balogh.) Bp. 1975. ELTE. 325 l.

Berzsenyi emlékkönyv. Összegyűjt., szerk. és magyarázat: Merényi Oszkár. [Ill.] Martyn Ferenc. Kiad. a Somogy [megye], Megyei

Tanács; Vas [megye], Megyei Tanács, [Kaposvár]. Bp. 1976. 748 l., 28 t.

Budaörsi füzetek. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Budaörsi-úti Kollégiumának tudományos kiadványa. Bp. ([19]75. Szerk. Bánkuti József.) 1975. 471 l.

Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. (Szerk. és előszó: *Ránki György.*) Debrecen, 1976. 341 l.

A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. (Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati.) 1974. (Szerk. Dankó Imre. Közrem. Módy György, Szendrey István.) 1975. Debrecen. 879 l., 2 t. 4 térk. (A debreceni Déri Múzeum kiadványai 55.)

Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. N. S. Eger. 13. (Szerk. Köves József.) Miskolc, 1975. 554 l., ill.

Az egri múzeum évkönyve. Annales Musei Agriensis. 13. (Szerk. Bakó Ferenc. Közrem. Korompai János.) Eger, 1975, [Bp.] 341 l., ill.

Emlékezés Károlyi Mihályra. [Tanulmányok.] (Szerk. Stier Miklós.) Bp. 1976. Akad. K. 68 l. – Ismerteti: *Varga F. János.* Nsz. 1976. 34. évf. 297. sz. 7. l. (Az egyes előadások szakok szerint feldolgozva.) (A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat 1975. március 4-én Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésének anyaga.)

Filozófia, politikai gazdaságtan és tudományos szocializmus. (Tanulmányok. Szerk. Bárány Ferenc.) Szeged, 1976. [Dunaújváros], 94 p. (Szegedi Orvostudományi Egyetem, Marxizmus–Leninizmus Intézet. Tudományos közlemények.)

Historisch-Demographische Mitteilungen. Communication de Démographie Historique. (Red. J[ózsef] Kovacsics.) Bp. 1976. Universität Eötvös Loránd Lehrstuhl für Statistik. L'Université Eötvös Loránd chair de Statistique. 178 l.

Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Kanyar József. ([Közread. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, [Kaposvári] Városi Bizottság; [Kaposvár], Városi Tanács.) Kaposvár, 1975. 854 l., 8 t.

Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. (Dél-dunántúli konferencia. Szekszárd, 1975. október 22–23.) Szerk.: Babics András. Szekszárd, 1976. Tolna megyei Levéltár. 351 l.

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. (Szerk. Borza Tibor, Rózsa Miklós Lajos.) Bp. 1976. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. 348 l.

Mitteilungen des archeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. (Hrsg. L[ászló] Castiglione. Zgest.: Á[gnes] Salamon, L[ászló] Török.) 4. Bp. 1973. 1975. 227 l., 63 t.

Múzeumi levelek. [Közread. a] Szolnok, Damjanich [János] Múzeum. 27. (Szerk. Szabó László, Zádor Béla.) Szolnok, 1975. 105 l., ill.

„A nemzetközi munkásmozgalom történetéből." Évkönyv. 1975–1976. (Szerk. biz.: Harsányi Iván, Jemnitz János stb.) Bp. 1976. Kossuth K. 310 l. – Ismerteti: *Mucsi Ferenc:* A forradalmi munkásegység történelmi múltja. Nsz. 1976. 34. évf. 178. sz. 7. l.

A tudományos-technikai forradalom közigazgatási kérdései a szocializmusban. (Összeáll. és szerk. Lev Markovics Gatovszkij. (Bp.–Moszkva etc.) 1976. Közgazd. és Jogi Kiadó – Izd. Ékonomika etc. Bp. 335 l.

VEAB Értesítő. II. A Dunántúl településtörténete I. 1686–1768. (A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. 1975. május 26–27.) Veszprém, 1976. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Bizottsága. 327 l. (VEAB = Magyar Tudományos Akadémiai Bizottsága.)

Zselici dolgozatok. III. (Az 1976. március 7-én Szigetvárott megtartott III. Zselici tanácskozáson előadott, és arra készült (de elő nem adott) dolgozatok.) Pécs, 1976. Baranya megye tanácsa V.B. 135 l. (Az egyes tanulmányok a megfelelő szakban találhatók.)

Ismertetések

Borsodi Történelmi Évkönyv IV. (III.) Miskolc, 1973. – Ismerteti: *Szakács.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 379–381. l.

Budapest Régiségei. XXIII. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1973. (1974) 288 l., 225 kép. – Ismerteti: *Soproni Sándor.* AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 132. l.

1848/49. zalai eseménytörténete. (Zalai Tükör. 1974. I. köt. Szerk.: Baranyai György, Degré Alajos, Kovács Lajos.) Zalaegerszeg, 1974.

198 l. – Ismerteti: *Szőcs Sebestyén.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 163–166. l.

Fejezetek Farád múltjából és jelenéből. Szerk. Horváth Győző. Győr, 1974. 112 l. – Ismerteti: *Markó László.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 592–593. l.

A Hajdu-Bihar megyei Levéltár évkönyvei. I. Debrecen, 1974. – Ismertetik: *Leblancné Kelemen Mária.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 190–194. l. – *Szabó Géza:* Tanulmánykötet Debrecen történetéből. SzSzSz. 1976. 11. évf. 1. sz. 139–141. l.

A Hajdu-Bihar megyei Levéltár Közleményei. 7. sz. Debrecen, 1975. – Ismerteti: *Borosy András.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 224–226. l.

Hajdu-Bihar megyei Levéltár Közleményei. 8. sz. Összeáll. Moró Zoltánné. Debrecen, 1975. – Ismerteti: *Móra Magda.* LSz. 1976. 26. évf. 235–236. l.

A Heves megyei Levéltár Közleményei. 4. sz. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1975. 120 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc.* LSz. 1976. 26. évf. 239–241. l.

Könyv és Könyvtár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve. (Szerk.: Csüry István). Debrecen, 1975. 245 l. – Ismerteti: *Vértessy Miklós.* Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 6. sz. 568–570. l.

Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. (Az Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai VIII.) Budapest, Akad. K. 1974. 411 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 149–150. l.

A múlt magyar tudósai. Szerk.: Ortutay Gyula. IV. kötetsorozat. *Lakó György:* Sajnovics János (247 l.); *Gunszt Péter:* Acsády Ignác (236 l.); *Szabó Imre:* Pikler Gyula (182 l.); *Miskolczy Dezső:* Schaffer Károly (141 l.); *Törő Imre:* Huzella Tivadar (171 l.) Bp. 1973. Akad. K. – Ismerteti: *Gergely András.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 978–979. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1972. Bp. 1975. 425 l. – Ismerteti: *Mohor Jenő.* Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 6. sz. 563–565. l.

Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774–1974. Szerk.: Fényes Miklós. Pécs, 1974. 219 l. – Ismerteti: *F. Csanak Dóra.* MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 4344. l.

Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 5. sz. Kaposvár, 1974. 280 l. (Szerk.: Kanyar József.) – Ismerteti: *Mayer Mária.* MTAFT, 1976. 25. köt. 2–3. sz. 369–370. l.

Somogy megye múltjából 1974. (Levéltári évkönyv 5. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1974. 280 l.; Somogy megye múltjából 1975. (Levéltári évkönyv 6. Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1975. 321 l. –Ismerteti: *T. Mérey Klára.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 971–975. l.

Szolnok megyei Múzeum Évkönyv 1973. Szerk.: Balassa I., Kaposvári Gy., Selmeczi L. Szolnok, 1973. 324 l. – Ismerteti: *Selmeczi-Kovács Attila.* AEt. 1976. Tom. 25. fasc. 1–2. sz. 189–191. l.

Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. Szerk.: Petri Edit és Torzsa István. Dabas, 1975. 364 l., 12 mell. – Ismerteti: *n. s.* Honismeret, 1976. 6. sz. 53–54. l.

Tanulmányok Kisvárdáról. (A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai, 1–7. Kisvárda, 1961–1975.) – Ismerteti: *Balog István.* SzSzSz. 1976. 11. évf. 2. sz. 113–115. l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. V. k. Szerk.: K. Balogh János. Szekszárd, 1974. 476 l. – Ismerteti: *Erdős Ferenc.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 179–191. l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. VI. k. Szerk.: K. Balogh János. Szekszárd, 1975. 421 l., 102 képmell. – Ismerteti: *Degré Alajos.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1146–1148. l.

Vásárhelyi tanulmányok 5. kötet. Hódmezővásárhely, 1974. 104 l. – Ismerteti: *Herczeg Mihály.* Somogyi könyvtári műhely, 1976. 1–2. sz. 57–58. l.

Zalai Gyűjtemény, 1–3. sz. Szerk.: Degré Alajos. Zalaegerszeg, 1974–1975. 107, 190 l. – Ismerteti: *Mayer Mária.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 370–371. l.

Több korszakot átfogó művek

Antalffy Gyula: Így utaztunk hajdanában. Bp. 1976. Panoráma. 558. l., ill.

Bán János: A hadvezetés régen és ma. ÉIT. 1976. 31. évf. 39. sz. 1836–1840. l.

Baracsi Pál: Uttörőtörténeti kutatás Szabolcs-Szatmárban. Pedagógiai Műhely, 1976. 99–102. l.

Berényi Sándor: Az urbanizáció hatása az államigazgatásban. I. rész. AI. 1976. 26. évf. 1. sz. 47–61. l.

Bodri Ferenc: Leonardo és magyarok. Rajztanítás, 1976. 18. évf. 1. sz. 26–27. l.

Csatári Dániel: Nép és nemzet. Bp. 1976. Táncsics K. 29 l., ill. (A mi világunk 16.)

Csilléry Klára K.: A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 102–132. l.

Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. Akad. K. 560 l.

Fodor István: 200 ans d'enseignement de la langue française à l'Université de Budapest. NÉHongr. 1976. 11. 235–243. l.

Gergely Ferenc: Ércliliom. (A magyar cserkészmozgalom történetének vázlata 1900-tól.) UF. 1976. 2. sz. 57–66. l.

Hajdu Mihály: A volt bukovinai Hadikfalva keresztnevei. (1790–1940.) Bp. 1975. 61 l. (Magyar személynévi adattárak 7.)

Hársfalvi Péter: Március tizenötödikék. MN. 1977. 33. évf. 61. sz. 7. l.

Hazafiság – nemzetköziség. (Bev. és összeáll.: Pach Zsigmond Pál – Benczédi László.) Bp. 1976. MSzMP. Budapesti Bizottsága. 204 l.

Hegedüs András: Magyar írók pedagógiai nézetei. Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 492 l.

Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. (Gyűjt.] bev. [és] jegyz.: Erdélyi Zsuzsanna. [Bev.] Ortutay Gyula). [ill.] Gyulai Liviusz. Zenei lejegyzések: Károly S. László, Olsvai Imre, Tóth Margit.) Bp. (1976), Magvető, 769 l. – Ismerteti: *Horgas Béla.* Kortárs, 1976. 20. évf. 11. sz. 1834–1835. l.

Hencz Aurél: Jegyzőképzés Magyarországon. 1. rész: 1871-ig ÁI. 1976. 26. évf. 9.sz. 816–828. l., 2. rész: 1871–1949. ÁI. 1976. 26. évf. 10. sz. 922–931. l.

Hermann István: Filozófia és „nemzeti karakter". N. 1976. 204. évf. 103. sz. 7. l.

Hevesi Gyula: Tanulmányok. (Szerk. Bognár Géza) Bp. 1976. Akad. K. 232 l. [1919–1970 között.]

Hofer Tamás – Fél Edit: Magyar népművészet. Bp. 1976. Corvina K. 61 l. szöveg, 638 l. ill. – Ismertetik: Sz[abolcs] [O]ttó]. Ttan. 1976. 21. évf. 3. sz. 30. l., – *Takáts Imre.* Kortárs, 1976. 20. évf. 11. sz. 1825–1828. l.

Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. (Bev.: *Barta János.* utószó: *Korompai H. János.*) Bp. 1976. Akadémiai K. 372 l.

Hoóz, I.: The sex of offenders in the trend of criminality in Hungary after 1831. AJ. 1976. Tom. XVIII. fasc. 1–2. 163–179. l.

Illyés Gyula: Mire jó egy nemzet, vagy: Egy évszázad tanácsai. MN. 1976. 32. évf. 93. sz. 9. l.

Kállai Gyula: A múltról a jelennek. [Cikkek, beszédek, riportok.] Bp. 1976. Kossuth K. 290 l.

Kapossy János: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. 8. [Összeáll. –.] [Sajtó alá rend.] Badál Ede. ArsH. 4. évf. 1976. 1. sz. 123–136. l. 1–7. MüÉ. 5. 1956. 1, 3–4. 47-, 190-, 318-., 9. 1960. 237-, 11. 1962. 227-. ArsH. 3. 1975. 1–2. 119-, 295-.

Király István: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 682 l. – Ismertetik: *Agárdi Péter:* A marxista irodalomszemlélet hitelessége. ÉlIr. 1976. 20. évf. 27. sz. 10–11. l., – *Bakos István – Vörös László.* Tt. 1976. 30. évf. 11. sz. 85–93. l., – *Szabolcsi Miklós.* K., 1976. 10. sz. 22–24. l.

Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 579 l. (Nemzet és hagyomány.)

Konrádyné Gálos Magda: Irodalmunk hajdani hajlékai Pesten. A Centrál. Budapest, 1976. 14. évf. 1. sz. 38–40. l.

Kósa László: Néphagyományunk évszázadai. Bp. 1976. Magvető. 101 l. (Gyorsuló idő.)

Krupa András: Magyar–szlovák kölcsönhatások békési hiedelemmondákban. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 143–155. l.

Lettrich, Edit: Les conditions du réseau d'habitat et du l'urbanisation. NÉHongr. 1976. 11. 51–62. l.

Lukács László – Szepesi György: 100 + 1. A magyar, olimpiai aranyérmek története. 1896–1972. Bp. 1976. 196 l., 18 t.

Magyar szerelmes levelek, 1528–1944. [Antológia.] (Vál., előszó, összekötő szöveg és jegyz.: *Kozocsa Sándor.*) Bp. 1976. Gondolat. 289 l., 14 t.

Magyarország története. (Egyetemi tankönyv. [Közread. a] Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) (4.) 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. Hanák Péter. Közrem. Erényi Tibor, Szabad György. 2. kiad. Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 663 l., 1 t., 1 térk.

Magyarország története. Szerk. biz. vez.: Pach Zsigmond Pál. [Közread. a] Magyar Tudományos Akadémia történettudományi Intézete. Bp. Akad. K. (8.) 1918–1919, 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. 1976. 1400 l., 40 t., 6 térk. – Ismertetik: *E. Fehér Pál:* Tízezer nap. Egy történelemkönyv margójára. ÉlIr. 1976. 20. évf. 28. sz. 3. l. – *Lakatos György.* Kts. 1976. 26. évf. 8. sz.

500–501. l., – *Móricz Lajos:* Katonai vonatkozású megjegyzések a Magyarország története c. könyvhöz. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 742–743. l., – *Sipos Péter.* TáSz. 1976. 3. évf. 8–9. sz. 141–145. l.

Magyar-zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. [Közread. a] Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Bp. 16. köt. 1412–1770. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő. Bp. 1976. (MIOK), 565 l., ill. – Ismerteti: *Mollay Károly.* SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 378–379. l.

Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, Bp. 1976. Magvető. [Szeged] 560 l. (Elvek és utak.)

(Németh Lajos): A concise history of Hungarian art. [Bp.] 1976. Corvina. 46 l., ill.

Novák István: A Vasas labdarúgók krónikája. 1911–1971. [Bp.] 1975. Kossuth K. 144 l., 42 l.

Raffay Anna: Busójárás Mohácson. ÉIT. 1976. 31. évf. 9. sz. 416–421. l.

Sikota Győző: Herend porcelánművészete. Bp. 1976. Műszaki K. 238 l., ill.

Szabolcs Ottó: A magyar értelmiség nemzeti tudatának kérdéséhez. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 509–518. l.

Száraz György: Egy előítélet nyomában. Bp. 1976. Magvető K. 287 l. (Gyorsuló idő.)

Szücs László): A magyar labdarúgó bajnokcsapatok. (1901–1975). ([Közrem.] Bozsik József.) Bp. 1976. 182 l., ill.

Tóth András: Éremművész orvosok. OHl. 1976. 117. évf. 44. sz. 2681–2685. l.

Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. I–II. Bp. 1976. Zeneműkiadó. 1.: 269 l., ill., 2.: 823 l., 2 t. – Ismerteti: *Péter László* Kortárs. 1976. 20. évf. 11. sz. 1830–1834 l.

Veszprémi Lili: Zongoraoktatásunk története. (A tananyag és a módszer fejlődése.) (Közrem. Szávai Magda.) Bp. 1976. Zeneműkiadó. 287 l.

(Zlinszky János): Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. [Székesfehérvár 1976], 143 l., ill.

Ismertetések

Alföldy Jenő: Falusi művészet, falurégészet. Éllr. 1976. 20. évf. 3. sz. 12. l. – Ismerteti: *Marosi Ernő:* A magyar falusi templomok. Bp. 1975. és *Gilyén N. – Mendele F. – Tóth J.:* A Felső-Tiszavidék népi építészete c. munkákról.

Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Bp. 1975. Akad. K. –– Ismerteti: A. Sajti Enikő. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 79–81. l.

Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Bp. 1975. – Ismertetik: *Kováts Dániel.* BSz. 1976. 21. évf. 1. sz. 93–95. l. – *Sipos János.* Tudomány és Mezőgazdaság, 1976. XIV. évf. 1. sz. 87–88. l.

Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Ujvidék, 1975. Fórum K. 283. l. – Ismerteti: *Sipos Lajos.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 548–549. l.

Bozóky Éva: Sorsdöntő történelmi napok. Kts. 1976. 26. évf. 2. sz. 110–111. l.

Histoire de la Hongrie des origines á nos jours. Bp. 1974. Corvina. Ismerteti: *Kun. M.* NÉHongr. 1976. 11. 267–268. l.

Hoffmann Tamás: Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok. Bp. 1975. Gondolat. 394 l. – Ismerteti: *Faragó Tamás.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 560–562. l.

Kiss Károly: Templomok és temetők. (A Régészeti füzetek c. kiadvány ismertetése.) – MN. 1976. 32. évf. 121. sz. 11. l.

Kósa László – Filep Antal: A magyar nép tájitörténeti tagolódása. Bp. 1975. Akad. K. 230 l. – Ismertetik: *Bakos István.* MT. 1976. 21. köt. 1. sz. 55–58. l., – *Balogh Lajos.* MNyőr. 1976. 100. évf. 4. sz. 473–475. l., – *Halász Péter.* Tt. 1976. 8. évf. 12. sz. 91–92. l., – *Szabó Ferenc.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 148–150. l.

Krupa András: Hiedelmek – Varázslatok – Boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 373 l. – Ismerteti: *Gyivicsán Anna.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1154. l.

Magyarország megyéi és városai. Bp. 1975. Corvina. 657 l. – Ismertetik: *(b.g.)* MN. 1976. 31. évf. 258. sz. 13. l., – *Dányi Pál.* TáSz. 1976. 31. évf. 4. sz. 98–100. l., – *Németh Géza.* MH. 1976. 8. évf. 290. sz. 10. l., – *Sipos János.* Tudomány és Mezőgazdaság, 1976. 14. évf. 1. sz. 89–91. l., – *Vértessy Miklós.* Kts. 1976. 26. évf. 4. sz. 241–242. l.

Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet. I–II. Bp. 1974. Magyarországi Izraeliták Orsz. Közp. 402, 551 l. – Ismerteti: *Dobos Ilona.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 284–285. l.

Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832–1954). Bp. 1974. Akad. K. 300 l. – Ismerteti: *T. Urbán Ilona.* MNyőr. 1976. 100. évf. 4. sz. 475–479. l.

Újváry Zoltán: Varia folkloristica – Írások a néphagyomány köréből. Debrecen, 1975. 222 l.

Hajdu-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 25. – Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 286–287. l.

Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról. Uzsgorod–Bp. 1974. Kárpáti Könyvkiadó – Gondolat K. 318 l. – Ismertetik: *Niederhauser Emil.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1127–1128. l., – *D. Zöldhelyi Zsuzsa.* IT 1976. 58. évf. 1. sz. 231–235. l.

Helytörténet

Ádám Imre: Gondolatok Nyiregyháza megyeszékhellyé válásának százéves évfordulóján. Pedagógiai Műhely, 1976. 87–92. l.

Bellon Tibor: Karcag város gazdálkodása (Földművelés). A Damjanich János Múzeum Közleményei 34–35. Szolnok, 1973. 233 l. – Ismerteti: *Bárt János.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 304–305. l.

Csorba Zoltán: Sírfeliratok a miskolci temetőkben. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 41–48. l.

Csordás Gyöngyi: Tíz éve város Szigetvár. BarMűv. 1976. 4. sz. 105–109. l.

Dobosy László: Adatok az ózdi Vasvár történetéhez. MHOMKözl. 1976. 16. köt. 25–28. l.

Fischer János: Mohács a fejlődés útján. BarMűv. 1976. 2. sz. 3–6. l.

Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Sajtó alá rend. Gállos Orsolya. [Közread. a] Pécsvárad Nagyközség Közös Tanácsa. Pécs, 1975. 56 l., ill. (Dunántúli dolgozatok 8.)

Gecsényi Lajos: Győr megye a 17–18. sz. fordulóján. VEAB. II. Veszprém, 1976. 116–122. l.

Harrach Erzsébet, C.: Műemlékvédelmi munkák és problémák Kőszegen 1945–1975. VSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 526–539. l.

Hársfalvi Péter: A megyeszékhellyé válás hatása Nyiregyháza társadalmára. SzSzSz. 1976. 11. évf. 4. sz. 103–110. l.

Heiczinger János: A cigányok letelepítésének kezdetei Fejér megyében. VEAB II. Veszprém, 1976. 231–242. l.

Helytörténet. (Sajtó alá rend. Erdész Sándor, Németh Péterné.) Nyiregyháza, 1976. (Szabolcs-Szatmárm. Tanács.) 105. l. (Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban 3.) (Jósa András Múzeum kiadványai 7.)

Horváth József: Káptalantóti története. Vörösberény, 1975. 143 l.

Hőgyész László: Régi települések és épületmaradványok Sümegen. (Kiad. a Sümeg, Nagyközségi Közös Tanács; Hazafias Népfront Sümegi Bizottsága.) Sümeg, 1976. [Bp.] 49. l.

Ila Bálint: Gömör megye. ([Közread.] a Magyar Országos Levéltár.) Bp. Akad. K. 1. A megye története 1773-ig. 1976, 495 l., 2 térk.

Irányi Lujza, B.: A szokások változása Mónosokoron. Fa. 1976. 5. sz. 5–62. l.

Írások Szeghalom múltjából. (Vál., sajtó alá rend. és jegyz.: Miklya Jenő. [Közread. a Békéscsaba], Gimnázium [és] Gimnázium és Szakközépiskola [Rózsa Ferenc], Szeghalom, Nagyközség[i] Tanács.) Békéscsaba, 1976. 140 l., 4 t. (Bibliotheca Bekesiensis 13.)

Jenei Ferenc: Győr és régibb magyar irodalmunk emlékei. Győr, 1976. 43, XVI l., ill. (Kisfaludy Károly Könyvtár füzetei 1 [!])

Juhász Erzsébet: Irják a falukrónikát. Helytörténet. Somogyban. MH. 1976. 9. évf. 84. sz. 9. l.

Kapor Elemér: Miért Heves, Heves megye? HSz. 1976. 4. évf. 1. sz. 33–34. l.

Kardos László: Keresztény népi tradíciók és népi hitvilág a Bakonyalján. Életünk, 1976. 1. sz. 22–38. l.

Kelemen Ferenc: Régi idők – régi emberek. Karcolatok Makó múltjából. Makó, 1976. Város[i] Tanács. 27 l. (A Makói Múzeum füzetei 18.)

Kemenesalja 30 éve. (Kiad. a Vas megye, [Megyei] Tanács; Celldömölk, [Községi Tanács] Nagyközség Tanácsa.) Celldömölk, 1975. [Veszprém]. 70 l., 4 t.

Komló, 1951–1976. Jubileumi programfüzet. (Szerk. Rácz Sándor, Szilvási József, Varga János.) (Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt] Komló Városi Bizottság; Városi Tanács.) [Komló, 1976], 37 l., ill.

Kovács Ernő: A földreform előzményei és megvalósulása Szentsimon községben. BSz. 1976. 21. évf. 2. sz. 65–76. l.

Kovács Soma: Kalotaszegi népi gyógymódok. Fa. 1976. 5. sz. 93–113. l.

Madarász Lajos: Fejér megye szlovák telepes községei. VEAB. II. Veszprém, 1976. 244–255. l.

Mezőkövesd város monográfiája. (Szerk. Sárközi Zoltán, Sándor István.) (Mezőkövesd, 1975) [Miskolc]. 796 l., ill.

ifj. Menner Ödön: Id. Lukács Ferenc emlékére. Egy büdszentmihályi gyógyszerész eredményes közéleti tevékenysége. SzSzSz. 1976. 11. évf. 1. sz. 79–86. l.

Németh Gyula: Iszkaszentgyörgy története a legrégibb időktől a felszabadulásig. (Kiad. az Iszkaszentgyörgy Község Tanácsa.) Iszkaszentgyörgy, 1976. 123 l.

(Németh Imre – Somogyi György – Koch József): Paks nagyközség monográfiája. (Kiad. a Paks Nagyközségi Tanács.) Bp. [1976] 410 l., ill.

Nógrádi évszázadok. Olvasókönyv a megye történetéhez. (Összeáll. Schneider Miklós.) Salgótarján, 1976. 190 l., ill. (Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból [6])

Palotás Lajos: Debrecen közlekedésének története. 1976. 16. Vízgazdálkodás, 16. évf. 5. sz. 299–311. l.

Papp Zoltán: Krónikaírás a mezőkövesdi járásban. Honismeret, 1976. 4. sz. 12–14. l.

Rácz Sándor: Várossá nyilvánításának 25. évfordulóját ünnepelte Komló. BarMűv. 1976. 4. sz. 96–99. l.

Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. Bp. 1976. ELTE. 71 l., ill. (Nyelvtudományi dolgozatok 20.)

Sereg József: A 701. év. (Réde története.) HSz. 1976. 4. évf. 1. sz. 19–24. l.

Sin Edit, G.: Szentendre 30 éve (1945–1975). (Kiad. a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.) Szentendre, 1975. 192 l., ill. (Pest megyei múzeumi füzetek 9.)

Szabó Tünde, L.: Műemlékvédelem Somogyban. + *Horváth Ferenc:* A természetvédelem Somogyban. Kaposvár, 1976. 45 l., ill. (Iskola és levéltár.)

120 éves a Mezőkeresztesi Énekkar. (Összeáll. Berecz Bertalan.) [Mezőkeresztes 1976], Miskolc. 29 l., ill.

Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből. (Szerk. Juhász Antal. Kiad. a Kistelek, [Nagyközségi] Tanács. Kistelek, 1976. 554 l., 13 t.

Temesközy István: (Opera Stephani Temesközy ad historiam oppidi Abony pertinentia.) Abony. 6. Abonyi napló (3.) („Ne tanítsd a madarat röpülni!") 1975. 38 lev., 1 térk.

Tóth János: A Jászkunság helyzete a XVIII. sz. végén. (Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve.) Jászberény, 1976. 71 l., ill., 8 térk. mell. (Jászsági füzetek 13.)

Törzsök Erika, R.: Bucsa. V. 1976. 19. évf. 2. sz. 85–94. l.

Vadász Géza: Fejér megye népesedési problémái 1692–1926. között. VEAB. II. Veszprém, 1976. 96–114. l.

Vincze Csaba: A körmendi Batthyány-vár története és a tervezett művelődési központ. VSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 332–354. l.

Winkler Gábor: Ujkori építészeti emlékek Sopronban. SSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 97–113. l.

Wittner Ferenc: Környezetvédelmi törekvések Debrecenben a XVIII. és XIX. században. Erdő, 1976. 25. évf. 9. sz. 420–423. l.

Zákonyi Ferenc: Régi épületek Balatonfüreden. Pécs, 1976. [Mecseki Ércbányászati Váll.] *79 l., ill.*

Helytörténet: Budapest

Bertalan János – dr. Berti Béla: A százéves Népköztársaság útja. Budapest, 1976. 14. évf. 8. sz. 10–13. l.

Bókay Árpád: Milyen volt az 1860-as évek Pestje? I. Budapest, 1976. 14. évf. 12. sz. 36–39. l.

Devecseri Lászlóné: Az 1876-os árvíz. Budapest, 1976. 14. évf. 2. sz. 41–43. l.

Dóka Klára: A pesti vízvezeték tervei (1857–1868). TechSz. 1975–1976. VIII. 19–37. l.

Gábor Eszter: Fővárosi kislakásépítési akciók 1897–1942 között. I. r. Budapest, 1976. 14. évf. 9. sz. 33–35. l., II. r.: Budapest, 1976. 14. évf. 10. sz. 33–35. l.

Gál Éva: Régi óbudai utcanevek. Budapest, 1976. 14. évf. 8. sz. 38–41. l.

Gyürky Katalin, H.: Az egykori budai domonkos kolostor. Bp. 1976. Pannónia. 59 l., ill. (Műemlékeink.)

Kutas István – Dortsák György: Buda és Pest köztisztasága 1830 és 1867 között. Budapest, 1976. 14. évf. 11. sz. 36–38. l.

Kutas István – Dortsák György: Fővárosunk köztisztasága 1867 és 1945 között. Budapest, 1976. 14. évf. 12. sz. 32–35. l.

Németh G. Béla: Budapest az irodalomban. MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 415–424. l.

Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros. Lipótváros. Összeáll. Bácskai Vera. Bp. 1975. 338 l., 3 t. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 2.) (Topográfiai mutatók 1.)

Régi házak Pest-Budán. Főszerk. Pereházy Károly. Bp. 1976. Műszaki K. 197 l., ill.

Rónai Mihály András: – 1876. VIII. 20. – Nsz. 1976. 34. évf. 196. sz. 8–9. l.

Táncsics Mihály: Fővárosunk. Pest 1867. (hasonmás kiad.) Bev. és jegyz.: H. Kohut Mária. Bp. 1976. 140 l., ill. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 8.)

Turányi Kornél: A Ferencváros kialakulása, 1734–1786. Honismeret, 1976. 6. sz. 41–44. l.

Weidinger Károly: Egyesült-e Pest és Buda? MN. 1976. 32. évf. 81. sz. 9. l.

Zolnay László: Régi budai téglavetők hagyatéka. Budapest, 1976. 14. évf. 10. sz. 38–41. l.

Zolnay László: A tatárjárás után alapított Buda városa. ÉlT. 1976. 31. évf. 6. sz. 272–278. l.

Ismertetések

Bács-Kiskun megyei helytörténetírás. 1975. – Ismerteti: *Romsics Ignác.* Forrás, 1976. 8. évf. 5–6. sz. 91–93. l.

Baranyai helytörténetírás 1973. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve. Szerk.: Szite László. Pécs, 1973. 424 l. – Ismerteti: *Vass Előd.* LSz. 1976. 1. sz. 202–204. l.

Békés megye gazdasági földrajza. Szerk. Krajkó Gyula. Békéscsaba, 1974. – Ismerteti: *Beluszky Pál.* FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 109–111. l.

Bella István: Kondoros száz esztendeje. (1875–1975). Kondoros, 1975. 159 l. – Ismerteti: *Leblancné, Kelemen Mária.* BékÉl. 1976. 11. évf. 2. sz. 288–289. l.

Elek története. Szerk.: Csipesz Antal. Elek, 1974. – Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 164–165. l.

Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építészete. Budapest, 1975. Műszaki K. 215 l. – Ismerteti: *Barabás Jenő.* Et. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 313–315. l.

Hajduszoboszló monográfiája. Szerk. Dankó Imre. Hajduszoboszló, 1975. – Ismerteti: *Szabó Géza.* SzSzSz. 1976. 11. évf. 4. sz. 137–139. l.

Jókai Mór Budapestje. Összeáll. és bev. írta: *Berza László.* Bp. 1975. 104 l., 25 képmell. – Ismerteti: *Fried István.* ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 272–273. l.

Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben. (Kiadta Püspökladány Nagyközség Tanácsa, 1974.) 390 l. – Ismerteti: *E. Kiss István.* MNyőr. 1976. 100. évf. 3. sz. 347–350. l.

Kiss Kálmán: Demokratikus, szocialista irányzatok és mozgalmak Kisújszálláson a XIX. század végétől 1944-ig. Szolnok, 1975. – Ismerteti: *Szabó Károly.* Ttan. 1976. 21. évf. 1. sz. 27. l.

Mezőberény története. Szerk. Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. I. 588 l., 67 t.; II. 437 l., 116 t. – Ismerteti: *Balassa Iván.* AEt. 1976. Tom. 25. fasc. 1–2. 185–189. l.

Módy György: Néphagyomány és helytörténet. A népi tudás és a valóság kapcsolatának folklorisztikai vizsgálatához. Bihari dolgozatok. A bihari Múzeum Közleményei 2. Berettyóújfalu, 1975. 38 l., 18 kép. – Ismerteti: *Dobos Ilona.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 300. l.

Molnár László: Somogy megye mezőgazdasági szakoktatása 90 éves. Kaposvári Mezőgazdasági Főiskola Tudományos Közlemények 1975. 264 l. – Ismerteti: *Pintér János.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 593–594. l.

Nógrád megye tanácsai a művelődésért. Összeáll. Leblancné Kelemen Mária és Schneider Miklós. (Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 5.). Salgótarján, 1975. 175 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 197–199. l.

Polgár története. Szerk. Bencsik János. Polgár, 1974. 543 l. – Ismerteti: *Rácz István.* AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 253–254. l.

Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 56.) Bp. 1972. Akad. K. 189 l., 1 t. – Ismerteti: *Kávássy Sándor.* AtSz. 1976. 3–4. sz. 562–563. l.

Vörös Károly: Egy világváros születése. Bp. 1973. Kossuth K. 231 l. – Ismerteti: *Frank Tibor.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1142–1143. l.

Gazdaság általában

Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. k. Szekszárd, 1976. Tolna megyei Tanács levéltára, 476 l.

Falus, Katalin, [*Szikráné*], Szikra: Revenus et niveau de vie. NÉHongr. 11. 1976. 39–50. l.

Károlyi Zsigmond: A vízépítés és vízhasználatok gazdasági-műszaki kérdései a XVIII–XIX. században, a rendszeres szabályozások megkezdése előtt (1711–1846). TechSz. 1975–1976. VIII. 231–236. l.

Kazimir, Štefan: Nagyszombat szociális-gazdasági struktúrája a későfeudalizmus korában. Vt. 1976. 26. évf. 69–111. l.

Kuczy Károly: Vizi élet, népi hajózás Foktőn. (Kiad. a Bács-Kiskun megyei Tanács, Járási Hivatala.) Kalocsa, 1976. [Dunaújváros], 143 l., ill.

Lovas Gyula: A sopron-németújhelyi vasút. TechSz. 1975–1976. VIII. 257–260. l.

Lovas Gyula: 100 éves a győr-soproni vasútvonal. Vasút, 1976. 26. évf. 2. sz. 26–27. l.

Nagy Lajos: Levéltári adatok Pécs régi vízvezetékrendszereinek és közutainak történetéhez. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 131–155. l.

Németh Gábor: Száz éves a méterrendszer Magyarországon. A méterrendszer magyarországi bevezetésének 100. évfordulójára. Mérésügyi Közlemények. 1976. 17. évf. 1. sz. 1–7. l.

A népmozgalom főbb adatai községenként. 1828–1900. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 5. köt. Bács-Kiskun megye. (Összeáll. Klinger András.) [1975]. 175 l.

Pach Zsigmond Pál: Szófejtés és gazdaságtörténet. MNy. 1976. 72. évf. 4. sz. 422–429. l.

Pálmány Béla: Szécsény mezőváros és környéke kereskedelme és vendéglátása 1728–1848. Bp. 1976. MKVMÉvk. 103–125. l.

Pelle Ferenc: XIX. és XX. századi kevermesi végrendeletek. BékÉl. 1976. 11. évf. 3–4. sz. 474–486. l.

Pustainé Madar Ilona: Adatok a sárrétudvariak gazdálkodásának történetéhez különös tekintettel a lótartásra. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 419–471. l.

A Szegedi Ipari Vásár száz éve. A Szegedi ipari Vásár Igazgatóságának jubileumi kiadványa. ([Főszerk.] Sz. Simon István.) [Szeged] 1976, 302 l., ill.

Szerényi József: A Vasutas Biztosító Egyesület története. 1876–1976. [Bp.] 1976. 93 l., 3 t.

Szilágyi László: A magyarországi polgári szövetkezeti mozgalom vázlatos története. 1858–1948. Bp. 1975. 123 l. (Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 103.)

Vásártörténet, hídivásár. (Szerk. Szőllősi Gyula.) [Kiad. a] Hortobágyi Intéző Bizottság. (Debrecen) 1976, 483 l., ill.

Mezőgazdaság

Állattenyésztés. 1895–1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat; Magyar Országos Levéltár. [2.] Megyei adatok. [5.] Baromfiállomány és méhcsaládok. Bp. 1976. Statisztikai K. 269 l. (Történeti statisztikai kötetek.)

Balogh István: Tugurium – szállás – tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. Et. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 1–22, 54–62. l. – *Barabás Jenő:* A szállásföldtől a tanyáig. (Hozzászólás Balogh I. tanulmányához.) Et. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 22–26. l. – *Fügedi Erik:* Megjegyzések Balogh István tanulmányához. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 27–30. l. – *Makkai László:* A pusztai állattartás történelmi fordulói. (Hozzászólás Balogh I. Tanulmányához.) ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 30–34. l. – *Markuš, Michal:* Az alföldi és a hegyvidéki szállások problémájához. (Hozzászólás Balogh I. tanulmányához.) ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 38–45. l. – *Wellmann Imre:* Hozzászólás Balogh István tanulmányához. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 50–54. l.

Büchl Antal: 130 év a rizstermesztés történetéből a Kárpát medencében. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 179–191. l.

Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Tanulmányok.) Szerk. Kolossváry Szabolcsné. Bp. 1975. Akad. K. 526 l. – Ismertetik: – *Nemky Ernő.* AtK. 1976. 35. k. 1–3. sz. 455–457. l. – *Takács Lajos.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 306–308. l.

Fodor László: Borok, istenek, vincellérek, magyarok. HSz. 1976. 4. évf. 3. sz. 39–42. l.

Gaál László: A hússertés-tenyésztés eredete és kialakulása Magyarországon. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 299–321. l.

Hartyányi Borbála P. – Nováki Gyula: Samen und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis 18. Jahrhundert. AtSz. – HRR. 1975. 17. véf. 1–65. l. (suppl.)

Horváth László: A sárvári baromfiipar ötven éve (II. rész). VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 83–107. l.

A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). (Szerk: Gunst Péter, Hoffman Tamás.) Bp. 1976. Akad. K. 471 l. (Agrártörténeti Tanulmányok 4.)

Szabó István: Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Sajtó alá rend. és a bev. *Für Lajos.* Bp. 1976. Akad. K. 387 l. – Ismertetik: *Gunst Péter.* V. 1976. 19. évf. 10. sz. 108–110. l. – *Szalatnai Rezső:* Jobbágyok – parasztok. MN. 1976. 32. évf. 115. sz. 13. l. – *Vekerdi László:* Magyar parasztvilág. ÉlIr. 1976. 20. évf. 36. sz. 10. l.

Szilágyi Miklós: Halászati üzemformák a Tisza vidékén a XVIII–XIX. században. ET. 1975. 86. évf. 4. sz. 521–536. l.

Takács Lajos: Foglaló jelek és foglalási módok a hazai irásföldeken. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 63–83. l.

Tiefenbach Antal: Sopron tejiparának története (1910–1975). SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 228–239. l.

Várhidy Imre: Néhány adat a burgonyabetakarítás gépesítéséről (1845–1900). AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 472–479. l.

Wellmann Imre: Village Community and Industrialisation: Economic and Social Changes. AtSz. – HHR 1976. 18. évf. Suppl. 1–14. l.

Ipar

Andrásfalvy Bertalan: A paraszti fazekasság nyersanyag- és értékesítési kérdései. DDK. 1975. 101–103. l.

Bartócz József: Adatok az építőipari szervezetek történetéhez. StSz. 1976. 54. évf. 11. sz. 1109–1119. l.

Bérdiné Horváth Csilla: A pécsi kisipar művészi emlékei. DDK. 1975. 219–222. l.

Degré Alajos: A népi fazekasság kérdéséhez. DDK. 1975. 117–118. l.

Filep Antal: Alaprajzi változatok a kisalföldi népi építkezés gyakorlatában. SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 255–265. l.

Heckenast Gusztáv: A nagyolvasztók elterjedése Magyarországon. TechSz. 1975–1976. VIII. 209–216. l.

Horváth J. Gyula: Adatok a zselici vizimalmok történetéhez. Zselici dolgozatok III. 98–101. l. Pécs, 1976. Baranya megye tanácsa. 135 l.

Kecskés József: Az ugodi mészégetés. 87–102. l. VHT. Veszprém, 1976.

Kerecsényi Edit: Adatok a Zala megyei fazekasság történetéhez és értékesítési kérdéseihez. DDK. 1975. 79–89. l.

Király Lajos: Ipartörténeti emlékek Somogy megye földrajzi neveiben. DDK. 1975. 157–163. l.

Knézy Judit: A somogyi paraszti fazekasság értékesítési kérdései. DDK. 1975. 91–95. l.

Kovács János – Nemes Vilmos – Őrsi András: Bauxitbányászat Fejér megyében. 1926–1976. (Kiad. a Fejér Megyei Bauxitbányák Vállalat.) Kincsesbánya, 1976. 202 l., ill.

Lantosné Imre Mária: Adatok az óbányai fazekasság nyersanyag-kitermelés és -értékesítés kérdéséhez. DDK. 1975. 113–115. l.

Lőrincz Péter: Történeti visszapillantás a beocsini márgabányászatra és cementgyártásra. DDK. 1975. 105–111. l.

Markó Imre Lehel: Zala megyei helynevek ipartörténeti vonatkozásai. DDK. 1975. 171–176. l.

Oszetzky Gábor: Villamos alapegységek korai megfigyelése és vizsgálata (1700 és 1800 között Közép-Európában és hazánkban). TechSz. 1975–1976. VIII. 251–255. l.

50 éves Fejér megye bauxitbányászata. Irta Őrsi András, Kovács János stb. ([Közread. a] Fejér Megyei Bauxitbányák.) Kincsesbánya, 1976. 99 l., ill.

Pesti János: Ipartörténeti vonatkozások Baranya megye földrajzi neveiben. DDK. 1975. 151–156. l.

Rónai Béla: Tolna megye földrajzi neveinek ipartörténeti vonatkozásai. DDK. 1975. 165–169. l.

Sarosácz György: A mohácsi paraszti fazekasság értékesítési kérdései. DDK. 1975. 97–100. l.

Szederkényi Tibor: Az érckutatás és ércbányászat múltja, jelene és jövője Dél-Dunántúlon. DDK. 1975. 37–46. l.

Szélesi János: Veszprém villamosításának története az államosításig. VHT. 1976. 77–86. l.

Tomózer Gyula: „Kohen-testvérektől az Ajkai Bányák felszabadulásáig". (Részletek a dolgozatból.) VHT. 1976. 127–150. l.

Veres László: Miskolci vizimalmok a XIV–XIX. században. MHOMKözl. 1975. 14. 14–20. l.

Üzemtörténet

Czakó Sarolta – Jenei Károly: A Telefongyár története. 1876–1976. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat Uzemtörténeti Szakosztálya.) Bp. 1976. [Veszprém]. 299 l., ill.

Geszler Ödön: Másfél évszázad az Óbudai kékfestők és textilnyomók között. A Pamutnyomóipari Vállalat Pamutkikészítőgyár története. 1826–1976. I–II. Bp. 1976. Magyar Történelmi Társulat Uzemtörténeti Szekciója. I. k.: 260 l., II. k.: 200 l. (I. k.: Tőkés gazdasági környezetben. II. k.: A szocialista vállalat.)

György István: 100 éves a MOM. Nsz. 1976. 34. évf. 187–189. sz. 6, 3, 8. l.

Hankovics István: 50 éves a Pénzjegynyomda. MG. 1976. 20. évf. 1. sz. 1–4. l.

B. Horváth Csilla: Az Angster orgonagyár történetéből. BarMűv. 1976. III. 79–83. l.

Jenei Károly: A Nitrokémia Ipartelepek története. 1921–1948. (Közread. a Magyar Történelmi Társulat Uzemtörténeti Szakosztálya.) Bp. 1976. Nitrokémia Ipartelepek. 206 l.

Kónya József: Százötven éves a Herendi Porcelángyár. A Munka Vörös Zászló Érdemrendjével tüntették ki a jubiláló üzemet. Nsz. 1976. 34. évf. 233. sz. 5. l.

Magyar Optikai Művek. Százéves a Magyar Optikai Művek. (1876–1976) (Szerk. Bernolák Kálmán, Bohn Ferenc stb.) Bp. [1976]. Közgazd. és Jogi K. 19, [6] l., 34 t.

Molnár László: A Herendi Porcelángyár munkásai (kb. 1825–1923). MüÉ. 1976. 25. évf. 2. sz. 110–123. l.

Németh István: Az Ajkai Uveggyár alapításának története Neumann Bernáttól a Kossuch János cégig. (1878–1891). VHT. 1976. 151–163. l.

dr. Szilágyi Gábor – dr. Káposztás István: A Szegedi Kenderfonógyár története. 1877–1977. Szeged, 1976. Kenderfonó- és Szövőipari Vállalat. 236 l. (A Magyar Történelmi Társulat Uzemtörténeti Szekciójának közreműködésével.)

Vadas József: Herend és Tsai. ÉIIr. 1976. 20. évf. 46. sz. 12. l.

Varga Edit: A 75 éves Kőbányai Gyógyszergyár. Munkaügyi Szemle, 1976. 20. évf. 4–5. sz. 1–6. l.

(Weber Anna): Ötvenéves az Ujpesti Cérnagyár. (A Pamutfonóipari Vállalat Ujpesti Cérnagyárának jubileumi belső kiadványa.) [Miskolc, 1976]. Borsodm. Lapkiadó. 74 l., ill., 1 térk.

Ismertetések

Balassa Iván: Az eke és szántás története Magyarországon. Bp. 1973. Akad. K. 630 l. – Ismertetik: *Gregor F[erenc].* SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 191–200. l., – *K. Kovács László.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 300–302. l.

Berend T. Iván – Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. Bp. 1974. Magvető. 670 l. – Ismerteti: *Varga László.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1117–1121. l.

Csanádi–Nagyváradi–Winkler: A Magyar Repülés története. Bp. 1974. Műszaki K. 286 l. – Ismerteti: *Kovács Ferenc.* TechSz. 1975–1976. VIII. 286–288. l.

Endrei Walter: A textilipar története. Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 84 l. – Ismerteti: *Károlyi Zsigmond.* TechSz. 1975–1976. VIII. 285–286. l.

Fél Edit – Hofer Tamás: Geräte der Átányer Bauern. Bp. 1974. Akad. K. 678 l. – Ismerteti: *Selmeczi Kovács Attila.* AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 250–253. l.

Kápolnai Iván: A Gránit-gyár 50 éve. Bp. 1972. – Ismerteti: *Sárközi Zoltán.* LSz. 1976. 236–237. l.

Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja. I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei. (895–1846). Bp. 1975. VIZDOK. 114 l. – Ismerteti: *Vajda Pál.* TechSz. 1975–1976. VIII. 295–297. l.

Lehóczky Alfréd: A borsodi szénbányászat története. Miskolc, 1975. 150 l. – Ismerteti: *Veress László.* BSz. 1976. 21. évf. 4. sz. 89–90. l.

Lengyel Alfréd – Kulcsár Imre – Horváth Ottó: A mosonmagyaróvári Fémszerelvénygyár története, 1900–1975. Mosonmagyaróvár, 1975. 239 l. – Ismerteti: *Tuba László.* Honismeret, 1976. 6. sz. 54–55. l.

Vízügyi történeti füzetek. (Bp. Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda. 1969–1974.) – Ismerteti: *Dóka Klára.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 564–565. l.

Munkásmozgalom

Források – dokumentumok

Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. (Szerk. Román János. Kiad. a Miskolc, Megyei Város Tanácsa. l. 1869–1918. Összeáll. Beránné Nemes Éva, Román János. Miskolc, 1975. 539 l.

Jász Dezső: Első kézből. [Visszaemlékezések.] Bp. 1976. Magvető. 116 l., ill. – Ismertetik: *F. N.* Napjaink, 1976. 15. évf. 7. sz. 10. l., – *Tamás István.* Nsz. 1976. 34. évf. 173. sz. 7. l.

Kelen Jolán: Eliramlik az élet... [Visszaemlékezések.] Bp. 1976. Kossuth K. 237 l., 4 t.

Lékai János politikai pályája. Egy jelentékeny ember az írások tükrében. (Vál., szerk. és bev.

tanulmány: *Svéd László.*) [Közread. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Párttörténeti Intézet. Bp. 1976. Ifj. Lapkiadó. 262 l., 16 t.

Olvasókönyv a magyar és nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1848–1976. (Összeáll. és szerk. Vági József.) Bp. 1976. Kossuth K. 694 l.

Rejtő István: Zalka Máté kéziratai. ÉlIr. 1976. 20. évf. 18. sz. 8. l.

Tóth Róbert: Adalék a pécsi munkásság harcaihoz (1860–1935). LSz. 1976. 177–190. l.

Feldolgozások

(Bethlen Oszkár – [Blakovits] János – Labádi Lajos): A Magyar és a nemzetközi munkásmozgalom története. 1848–1945. A Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem tankönyve. [Irta] (*Bethlen Oszkár, Blaskovics János, Labádi Lajos.*) Bp. 1976. Kossuth K. 421 l.

Blau Zoltán – Láng Péter: Eszperantista Munkásegyesület Magyarországon. 1. r.: 1913–1919. Budapest, 1976. 14. évf. 1. sz. 35–38. l., 2. r.: 1919–1934. Budapest, 1976. 14. évf. 2. sz. 38–40. l.

Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. ([Irta] Kende János, Borsányi György stb.) Bp. 1976. Kossuth K. 159 l., 8 t.

Győrffy Sándor: Hűség lefelé. A magyar népfrontmozgalom zászlóbontásának 40. évfordulója. MN. 1977. 33. évf. 61. sz. 7. l.

Hamburger Mihály – Stemler Gyula: Szociáldemokrácia és szakszervezetek. Bp. 1976. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. 45 l.

Kovács Irén (Friedrichné): Heves megye dolgozó népének harca és ellenállása a Horthy-fasizmus éveiben. (Klny.: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. N. S. Tom. 13.) Eger, 1975. 7–24. l. (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetei 645.)

Liptai Ervinné: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt történetének főbb kérdései. Segédanyag a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem magyar munkásmozgalom története szakosító tanfolyam második évfolyam számára. [Bp.] Kossuth K. 45 l.

A magyar és a nemzetközi munkásmozgalom története. 1945–1975. A Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem tankönyve. (Szerk. Birta István, Várkonyi György.) Átd., jav. kiad. 1976. Kossuth K. 479 l.

Ravasz Éva: Egy szakszervezet megalakulásának története. (A megyei kőfaragó-munkások szervezkedésének küzdelmes kezdete.) UF. 1976. 1. sz. 67–76. l.

Salga Attila: Munkásmozgalom és eszperantó. I. r.: HSz. 1976. 4. évf. 1. sz. 56–58. l., II. r.: HSz. 1976. 4. évf. 2. sz. 55–58. l.

Selmeczi László: A szolnoki munkáshősök emlékezete. Amiről az abonyi mártíremlékmű beszél. Szolnok, 1976. 24 l., ill. (Klny.: Jászkunság 1971.) (Munkásmozgalmi füzetek 1.)

Svéd László: A magyar kommunista ifjúsági mozgalom a felszabadulás előtt. UF. 1976. 2. sz. 67–72. l.

Életrajzok

Győr-Sopron megye forradalmi harcosainak életrajzgyűjteménye. (Szerk. Kovács Győzőné.) Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Győr-Sopron Megyei Bizottság. Győr, 1975. 259, [5] l., ill.

Kerek Béla: Szemben az árral. Cserghő Mihály közéleti munkássága a Horthy-rendszer idején Törökszentmiklóson. [Közread. a] Városi Könyvtár. Törökszentmiklós, 1975. 60 l., 6 t. (Helyismereti füzetek 5.)

Bárdy Zoltán – Sárközy Gyula: Erdős József (1906–1944). PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 193–200. l.

Vadász Ferenc: Egy harcos építőmunkás emléke. Hetvenöt éve született Fodor Gyula. Nsz. 1976. 34. évf. 214. sz. 6. l.

Erényi Tibor: Garami Ernő emlékezete születésének 100. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 294. sz. 6. l.

E. Fehér Pál: Politikus a válaszúton. Garami Ernőről születésének 100. évfordulóján. K. 1976. 12. sz. 20–21. l.

Hegedüs Sándor: Golub Rudolf (1901–1944). PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 168–183. l.

Serflek István: Emléke a proletár utókoré . . . Hajdu János 1886–1972. TanFHtört. 1976. 213–218. l.

Székelyhídi Vilmos: Zala – Karlstein – Moszkva. Hamburger Jenő (1883–1936). ÉlT. 1976. 31. évf. 50. sz. 2355–2359. l.

Vaar Ferenc: Emberközelből. Harsányi Gábor életútja. TanFHtört. 1976. 219–236. l.

Petrák Katalin. Hevesi Ákos (1884–1937). PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 148–169. l.

Honti József: Egy forradalmár orvos életútja. Hollós József dr. (1876–1947). OHl. 1976. 117. évf. 22. sz. 1347–1349. l.

Vadász Ferenc: Egész élete a népé volt. Horváth Imréről, születésének hetvenötödik évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 274. sz. 6. l.

Kun Béla

Borsányi György: Kun Bélára emlékezünk. TáSz. 1976. 31. évf. 2. sz. 51–54. l.

E. Fehér Pál: Egy hősi sors tanulságai. Kun Béla, születésének 90. évfordulóján. ÉlIr. 1976. 20. évf. 8. sz. 3. l.

Kanyó András: Kun Béla kardja. Nsz. 1976. 34. évf. 264. sz. 10. l.

Milei György: Kun Béla, születésének 90. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 43. sz. 5. l.

Landler Jenő

Deme Péter: Tudományos emlékülés Landler Jenő születésének 100. évfordulóján. PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 170–175. l.

Emlékezés Landler Jenőre, a 19-es Magyar Vörös Hadsereg parancsnokára, születésének 100. évfordulóján. (1975. nov.-ben tartott emlékülésen elhangzott *Liptai Ervin* előadása.) HK. 1976. 22. évf. 4. sz. 627–630. l.

M. Pásztor József: Landler Jenő emlékére. Napjaink, 1976. 15. évf. 10. sz. 2. l.

Kende János: Latinca Sándor emlékezete. MH. 1976. 9. évf. 82. sz. 4. l.

Alföldy Jenő: Az őszinteség lépcsőin. Sorok a 80 éve született Lengyel Józsefről. Tt. 1976. 30. évf. 8. sz. 48–51. l.

Madzsar József

Erki Edit: A társadalom-gyógyító. Száz éve született Madzsar József. ÉlIr. 1976. 20. évf. 11. sz. 6. l.

Major Máté: Madzsar József emlékére. K. 1976. 1. sz. 11–12. l.

Sipos Péter: Ébren tartani a jobb jövő reményét. Száz éve született dr. Madzsar József. Nsz. 1976. 34. évf. 61. sz. 6. l.

Szabó Jenő: Molnár József a kommunista és az író (1901–1975). SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 274–281. l.

Rózsa László: Fél évszázad, első vonalban. Kilencven éve született Münnich Ferenc. Nsz. 1976. 34. évf. 271. sz. 6. l.

Rónai Mihály András: Révész Béla centenáriuma. ÉlIr. 1976. 20. évf. 7. sz. 5. l.

Tamási István: A proletársors írója. Száz éve született Révész Béla. Nsz. 1976. 34. évf. 10. sz. 7. l.

Rózsa Ferenc

Máté György: Rózsa Ferenc és a Szabad Nép. Nsz. 1976. 34. évf. 287. sz. 5. l.

Skolnik József: A forradalom szenvedélyes harcosa volt. Emlékezés Rózsa Ferencre. Interjú. Készítette: *Pintér István.* Nsz. 1976. 34. évf. 286. sz. 4. l.

Vadász Ferenc: Rózsa Ferencről születésének hetvenedik évfordulóján. Kts. 1976. 26. évf. 11. sz. 672–674. l.

Wetzel Rudolf: Ugy emlékszem rá, mint a konspiráció mesterére. Emlékezés Rózsa Ferencre. Az interjút közli: Pintér István. Nsz. 1976. 34. évf. 286. sz. 4. l.

Seres László: Emlékezés Sándor Pálra (1901–1972). MFSz. 1976. 20. évf. 1. sz. 147–149. l.

Tihanyi József: Sándor Pálra emlékezve. NSz. 1976. 34. évf. 78. sz. 6. l.

Zádor Béla: Sebestyén János. 1901–1974. (Kiad. a Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.) Szolnok, 1976. 23 l., ill. (Munkásmozgalmi füzetek 2.)

Zalka Máté

Emlékezés Zalka Mátéra születésének 80. évfordulóján. (Emlékülés, 1976. ápr. 20.) – Ismerteti: *Csákvári Ferenc.* HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 600–601. l.

Erki Edit: Emlékek a katonáról. Interjú Jász Dezsővel. ÉlIr. 1976. 20. évf. 17. sz. 7. l.

E. Fehér Pél: Egy regényíró regényes élete. Nsz. 1976. 34. évf. 96. sz. 7. l.

Garamvölgyi József: A teljes ember. ÉlIr. 1976. 20. évf. 17. sz. 6. l.

Gyórkei Jenő: Nyolcvan éve született Zalka Máté. MN. 1976. 32. évf. 96. sz. 5. l.

Illés László: Zalka Máté nyolvan éve. Szovjet Irodalom, 1976. 5. sz. 134–136. l.

A proletárirodalom mindenese. ÉlIr. 1976. 20. évf. 17. sz. 6–7. l.

Zalka Natalja: Apámról. SzSzSz. 1976. 11. évf. 3. sz. 48–53. l.

(Szücs Ernő – Sárközi István): Egy kiváló kommunista életútja. Dr. Zöld Sándor (1913–1951) emlékkönyv. (Kiad. a Hajdu-Bihar Megyei Tanács dr. Zöld Sándor rendelőintézete: Berettyóújfalui Nagyközségi Tanács.) Bp. 1976. 117 l.

Ismertetések

Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919–1929). Bp. 1974. 256 l. – Ismerteti: *Molnár György.* PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 191–193. l.

Dokumentumok a magyar munkásmozgalom történetéből. (1919 augusztus – 1944 október). Összeáll.: Benedek Emma és Kirschner Béla. Kézirat. Bp. 1975. Tankönyvkiadó. 482 l. – Ismerteti: *Gergely Jenő.* Tájékoztató, 1976. 4. sz. 215–221. l.

Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. Összeáll.: Beránné Nemes Éva és Román János. Miskolc, 1975. – Ismerteti: *Madarász György.* BSz. 1976. 21. évf. 4. sz. 90–91. l.

Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. Főszerk.: Vass Henrik. Szerk.: Sipos Péter. Bp. 1975. Táncsics K. 297 l. – Ismerteti: *Vadász Ferenc.* PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 240–243. l.

Forradalomban, háborúban. Szerk.: Hetés Tibor. Bp. 1974. 277 l. – Ismertetik: *Gazsi József.* Ptk. 1976. 22. évf. 2. sz. 199–201. l. – *Györkei Jenő.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 141–142. l.,

Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája. 1919. augusztus 1. – 1945. április 4. Szerk.: Szabó Ágnes, Vértes Róbert. Bp. 1975. Akad. K. 711 l. – Ismertetik: *L. Nagy Zsuzsa.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 365–367. l. – *Glatz Ferenc.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 230–233. l.

Papp Lajos: Törvényen kívül. Bp. 1973. Kossuth K. 216 l. – Ismerteti: *Urbán Károly.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 985–986. l.

Pintér István: Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933–35-ös években. Sz. 1975. 109. évf. 2. sz. – Ismertetés: TáSz. 1976. 31. évf. 3. sz. 108. l.

Pintér István: Magyar antifasizmus és ellenállás. Bp. 1975. Kossuth K. 489 l.– Ismerteti: Gazsi József. Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 142–143. l.

A szocialista forradalomért. A magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosai. Szerkesztette és az előszót írta: *Bakó Ágnes.* Bp. 1975. – Ismerteti: *Esti Béla.* PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 189–191. l.

Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből, 1944–1948. Válogatta és szerkesztette: Nagy Eta, Petrák Katalin. Bp. 1975. Kossuth K. 491 l. – Ismerteti: *Németh József.* PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 196–199. l.

Művelődéstörténet

Az Állatorvostudományi Egyetem 190. tanévnyitója. MÁL. 1976. 31. évf. 12. sz. 801–803. l.

Ifj. Bartha Lajos: Magyar csillagászok a középkortól a XX. század közepéig. TechSz. 1975–1976. VIII. 71–112. l.

Czagány István: Az európai orvos- és gyógyszerésztudomány feudalizmuskori befolyása a magyarországi orvoslásra. I. 996–XIV. sz. OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 67–82. l.

Csanak Dóra F.: A „G. Telekiek alapítványa". MT. 1976. 21. évf. 9. sz. 545–551. l.

A debreceni színészet története. (Szerk. Katona Ferenc. Kiad. a Debrecen, Megyei Városi Tanács.) Debrecen, 1976. 513 l.

Gál Róbert: A szakmunkásképzés történeti előzményei és fejlesztésének távlatai hazánkban. TtKözl. 1976. 1–2. sz. 3–23. l.

Ifj. Gazda István: A hazai, orvostudománnyal is foglalkozó ismeretterjesztő társulatok a XIX. században. OHl. 1976. 117. évf. 50. sz. 3056–3057. l.

Gyulay Zoltán: Az Olajtermelési és Geofizikai Tanszékek megalakulásának előzményei. Kőolaj és Földgáz, 1976. 9. évf. 354–357. l.

Harmat Pál: A pszichoanalízis Magyarországon. (1900–1948). Eseménytörténeti áttekintés. OHl. 1976. 117. évf. 39. sz. 2377–2380. l.

Hittig Ágoston: 100 éves az értelmi fogyatékosok oktatása hazánkban. Gyógypedagógia, 1976. 21. évf. 1. sz. 24–25. l.

Horváth Róbert: Quetelet és a magyar statisztika. StSz. 1976. 54. évf. 3. sz. 290–309. l.

Illyés Sándor: 75 éves a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. Gyógypedagógia, 1976. 21. évf. 1. sz. 22–23. l.

Jánosi Gyula: Háromszázötven éves a győri bencés gimnázium. Va. 1976. 41. évf. 9. sz. 638–640. l.

Kollventz Ödön: Az alsó- és középfokú erdészeti szakoktatás és az erdészeti szakmunkásképzés története. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 201–231. l.

Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Bp. 1975. – Ismerteti: *Téglássy Imre.* Tt. 1976. 30. évf. 8. sz. 90–91. l.

Lőrincz Gyula: A mezőgazdasági ismeretek oktatásának hazai kezdetei és fejlődése

1848-ig. TechSz. 1975–1976. VIII. 167–173. l.

Marosi Sándor: A Magyar Földrajzi Társaság 1. és 100. közgyűlése között. Szemelvények, haladó gondolatok, hagyományok Társaságunk múltjából. FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 9–33. l.

Mészáros Vince: Martin Lajos, a repülés úttörője. [Közread. a] Közlekedési Múzeum. Bp. 1976. [Miskolc] 63 l., ill. (A Közlekedési Múzeum füzetei 5.)

Molnár Károly: 80 éves a Gazdasági Ismétlő-Iskola. (I. rész). VSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 583–602. l.

Móra Magda: A székesfehérvári Tankerületi Főigazgatóság 1936–1949. LSz. 1976. 65–72. l.

Rózsa György: „Tudományok és művészetek szeretete..." MT. 1976. 21. évf. 9. sz. 537–541. l.

Székely András – Füry Klára: Ujabb adalékok a XX. század geodéziájának a történetéhez. [1] Beszélgetés dr. Regőczi Emillel. GK. 1976. 28. évf. 2. sz. 101–117. l.

Sajtótörténet

Armarium. Studie ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica. (Tanulmányok az írás, a könyv és az időszaki sajtó történetéből.) (Szerk.: Szemző Piroska és Mezey László.) Bp. 1976. Akad. K. 382 l.

Bertók László: „Irodalmi folyóirat" Csurgón, 1952-ben. Somogy, 1976. 3. 78–80. l.

Borsa Gedeon: Régi hazai nyomtatványok kutatása külföldön. Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 1–2. sz. 93–97. l.

Borsa Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 42–60. l.

Cserháti József: Tízéves a „Teológia". Teológia, 1976. 10. évf. 4. sz. 232–234. l.

Dudás Lajos: Elfelejtett újságok. Somogyi Könyvtári Műhely, 1976. 15. évf. 1–2. sz. 51–55. l.

Fülöp Géza: Száz esztendeje indult a Magyar Könyvszemle. Kts. 1976. 26. évf. 12. sz. 709–712. l.

Galambos Ferenc: A XX. századi magyar ex libris. HSz. 1976. 4. évf. 3. sz. 15–19. l.

Havasi Zoltán: A százéves Magyar Könyvszemle megindulása. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 3–14. l.

Hidvégi Jenő: Az orvosi sajtótörténet tanulságos fejezete. (A százéves Deutsche Medizinische Wochenschrift.) OHl. 1975. 116. évf. 33. sz. 1955–1957. l.

Mátrai László: A második évszázad elé. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 1. l.

Meutner József – Farkas Béla: Kaposvár nyomdái. (1832–1976) (Kiadványjegyzéket összeáll. Sipos Csaba. Kiad. a Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat, Somogy Megyei Tanács.) Kaposvár, 1976. 71 l., 8 t.

Miklós Gy[ula]: A 100-ik kötet elé. FöK. 1976. 24. évf. (100. köt.) 1–2. sz. 1–3. l.

Móra László: Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegytani Lapok". MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 133–137. l.

Soltész Zoltánné: Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 321–332. l.

Szántó Tibor: A könyv története. Bp. 1976. Táncsics K. 301, ill. (A mi világunk 25.)

Tóth Béla: 175 éves a szegedi nyomdászat. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 55–60. l.

Tóth Sándor: Negyedszázad a katonai könyvkiadás szolgálatában. 25 éves a Zrínyi Kiadó. HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 112–115. l.

Varga Alajosné: A magyar könyvkiadás 30 éve. 1945–1974. [Közread. a] Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. Bp. 1975. 394 l.

Végh Oszkár: Nyomdászat Magyarországon. Fejezetek a magyarországi nyomdászat 500 éves történetéből. Bp. 1976. Táncsics K. 147 l., ill.

Korunk

Botka Ferenc: A Korunk-kutatás problémái. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 358–372. l.

Csehi Gyula: A „Korunk" jubileumára. Nagyvilág, 1976. 21. évf. 5. sz. 762–766. l.

E. Fehér Pál: A Korunk és Kelet-Európa. Kolozsvári beszélgetés Balogh Edgárral. K. 1976. 5. sz. 20–21. l.

E. Fehér Pál: A Korunk legendája és valósága. Jegyzetek egy fél évszázad jubileumán. Nsz. 1976. 34. évf. 98. sz. 9. l.

E. Fehér Pál: A „Korunk" ötven éve. Kritika, 1976. 2. sz. 12. l. – Ismerteti: TáSz. 1976. 31. évf. 4. sz. 107. l.

Földes Éva: Haladó pedagógiai törekvések a Korunkban (1929–1940). A magyar-román történész vegyesbizottság 1976. ápr. 22-i szegedi ülésén elhangzott korreferátum. Vg. 1976. 17. évf. 11. sz. 713–717. l.

Kántor Lajos: A szelet-embertől az egész emberig. Fejezetek a Korunk történetéből. V. 1976. 19. évf. 12. sz. 91–100. l.

Kemény G. Gábor: Nemzetiségi és kelet-európai motívumok a Korunk publicisztikájában és műfordítás-irodalmában. Tt. 1976. 30. évf. 11. sz. 69–75. l.

B. F.: Ötvenéves a Korunk. Napjaink, 1976. 15. évf. 5. sz. 3. l.

Pomogáts Béla: Az ötvenéves Korunk a kutatás tükrében. Alföld, 1976. 27. évf. [7]. 42–45. l.

Pomogáts Béla: A régi Korunk számvetése a magyar irodalommal. Kortárs, 1976. 20. évf. 5. sz. 813–817. l.

Szabolcsi Miklós: A Korunk és a marxista gondolat. Kortárs, 1976. 20. évf. 9. sz. 1495–1466. l.

Tánczos Gábor: A régi Korunk – mai kortársunk. ÉlIr. 1976. 20. évf. 16. sz. 1–2. l.

Tolnai Gábor: A Korunk és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Tt. 1976. 30. évf. 11. sz. 60–69. l.

Tóth Sándor: Egyedülálló teljesítmény (1926–1940). (Az 50 éves Korunk.) Forrás, 1976. 8. évf. 5–6. sz. 62–69. l.

Zoltai Dénes: A Korunk művészetszemlélete. Vg. 1976. 17. évf. 7. sz. 409–417. l.

Ismertetések

Egy szerkesztő életregénye. Gaál Gábor: Levelek (1921–1945). Bukarest, 1976. Kritérion K. – Ismerteti: *Hajdu Ráfis Gábor.* Nsz. 1976. 34. évf. 215. sz. 7. l.

Régi könyvek és kéziratok. Tanulmánygyűjtemény. Összeáll.: Pintér Márta. Bp. 1974. 379 l. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 307–208. l.

Végh Oszkár: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei (1868–1918). A Történelmi Tanulmányok sor. Bp. 1975. – Ismertetik: *Fonó Zsuzsa.* Szakszervezeti Szemle, 1976. 5. évf. 1. sz. 107–108. l., – *Sipos Péter.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 233–235. l.

Kongresszusok – konferenciák

Arató Endre: Beszámoló a kongresszus munkájáról. (A XIV. Nemzetközi Történész Kongresszusról.) Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 490–516. l.

Arató Endre: Párbeszéd Helsinki után. A sanfranciscói XIV. Nemzetközi Történész Kongresszusról. MT. 1976. 21. köt. 4–5. sz. 289–300. l.

Erényi Tibor: A XIV. nemzetközi történész kongresszusról. PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 175–182. l.

Földes Éva: A történelemtudományok tizennegyedik nemzetközi kongresszusa San Franciscóban. MP. 1976. 1–2. sz. 137–143. l.

Andorka Rudolf: Konferencia a népességnövekedés és a falusi szegénység összefüggéseiről, University of Sussex, 1975. dec. 9–12. Et. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 260–264. l.

Balassa Iván: Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Békéscsabán (1975. okt. 28–31.). ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 254–255. l.

Bartha Antal: Nemzetközi őstörténeti konferencia Novoszibirszkben. Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 699–701. l., – MT. 1976. 21. köt. 2. sz. 103–107. l.

Benczéné Nagy Eszter: Nemzetközi történész szimpozion a pannon térség oktatásügyének problémájáról. Somogy, 1976. 3. sz. 92–93. l.

Brunszvik Teréz emlékülés Székesfehérvárott. – Ismerteti: *Nagy József.* PSz. 1976. 26. évf. 2. sz. 178. l.

Compte rendu de la session scientifique organisée à l'occasion de centième anniversaire de la naissance de Mihály Károlyi. – Ismerteti: *Pál Lajos.* AH. 1976. Tom. XXII. Nr. 1–2. 223–228. l.

Csetri Lajos: A kelet-közép-európai felvilágosodásról. Tt. 1976. 30. évf. 3. sz. 82–84. l.

Felszabadult hazánk 30 éve. Oktatási Igazgatóságok tudományos tanácskozása Magyarország felszabadulásának 30. évfordulóján. [Salgótarján, 1975. január 21–23.] ([Rend.] a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Központi Bizottság, Agitációs és Propaganda Osztály.) [Előadások.] (Szerk. Birta István.) Bp. 1976. Kossuth K. 474 l.

Hamza G[ábor] – Kállay I[stván]: Die Rolle der vergleichenden Untersuchung der Rechtsentwicklung auf dem Gebiet der rechtsgeschichtlichen wissenschaftlichen Forschungen. (Internationale wissenschaftliche Konferenz, 1975. dec. 11–13. Bp.) AJ. 1976. Tom. 8. fasc. 3–4. 479–482. l.

Jemnitz János – Mucsi Ferenc: A XI. linzi konferencia. (1975. szeptember 9–13.) Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 706–1711. l.

J. J. (Jemnitz János): Történészek vitája a szakszervezetek és munkáspártok kapcsolatáról. A XII. linzi nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferenciáról. Nsz. 1976. 34. évf. 232. sz. 6. l.

Körmendi Adrienne: A szocialista országok akadémiai levéltárainak IV. konferenciája. (Praha – Bratislava, 1975.) LSz. 1976. 259–262. l.

A magyar külkereskedelem 30. éve. [Tudományos ülésszak.] [Budapest], 1975. március. [Rend. a Budapest], Külkereskedelmi Főiskola. (Előadások. Sajtó alá rend. és szerk. Albert Géza. [Bp.] 1975.) Stat. K. 163 l., ill.

A magyar pénzverés kezdete. Konferencia. [Székesfehérvár], 1973. május 14. [Rend. a Székesfehérvár, István Király Múzeum. Előadások.] Szerk. Fitz Jenő. [Közrem.] Farkas Zoltán.([Közread. a] Fejér Megyei Múzeumi Igazgatóság. Székesfehérvár, 1975. 249–288. l. (Klny.: Alba Regia 14.) (Az István Király Múzeum közleményei. A. sor. 21.)

Milei György: Szibériai vándorgyűlés a magyar internacionalisták történetéről. PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 201–210. l.

Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Békéscsabán. 1975. okt. 28–31. BékÉl. 1976. 11. évf. 295–296. l.

Nemzetközi Rákóczi-konferencia (Sárospatak, 1976. május 24–28.) – Ismerteti: *Ladányi Sándor.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 559–560. l.

Pritz Pál: Tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából. MTAFT. 1975. 24. évf. 2–3. sz. 207–238. l.

„A régi lengyel irodalom és az aurópai irodalmak". Beszámoló egy irodalomtörténeti kongresszusról. (1975. okt. 27–29, Varsó.) Összeáll.: Petneki Áron, Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 956–961. l.

Számítógépes agrártörténeti kutatások a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban és a KSH Könyvtára Történeti Statisztikai Kutatóhelyén. Magyar Tudományos Akadémia, Agrártörténeti Bizottság (Ülés. 1975. máj. 16. Szentendre.) AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 115–147. l.

Településtörténeti konferencia Székesfehérvárott 1975. május 26–27. – Beszámoló: *F. G.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1171–1178. l.

Tudományos emlékülés a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. [1976. Pécs] (Szerk.: Mitzki Ervin.) [Közread. a] T[udományos] I[smeretterjesztő] T[ársulat], Baranya Megyei Szervezet.) [Pécs 1976] 56 l., ill.

Tudományos emlékülés Lukács György születésének 90. évfordulója alkalmából. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 2–56. l.

Tudományos emlékülés Madzsar József születésének századik évfordulóján. (D. P.) PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 184–188. l.

Ismertetések

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars I. Acta Sessionum. Szerk.: Ortutay Gyula és Gulya János. Bp. 1975. Akad. K. 242 l., 11 ábra. – Ismertetik: *Fodor István.* AÉ. 1976. 2. sz. 313–315. l., – *Bálint Cs.* AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 470–472. l.

Konferencia a helytörténeti kutatásról, Nagykanizsa 1973. Nagykanizsai konferencia a komplex tájkutatásról. 1973. máj. 18–19. Szerk.: Babics András. Nagykanizsa, 1974. 152 l. – Ismerteti: *Vass Előd.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 199–202. l.

Kiállítások

Antifasiszta plakátok. [Reprodukciók.] (Összeáll. B. Fábri Magda.) Bp. 1976. Kossuth K. [78] lev., ill. (Válogatás a Nemzetközi Antifasiszta Plakátkiállítás – Magyar Nemzeti Galéria, 1975. – anyagából.)

Apáczai Csere János emlékezete (Kiállítás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában.) Beszámol róla: *Fekete Csaba.* MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 179–180. l.

Bánkuti Imre: A Rákóczi-emlékek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. (1975) 20 l., ill.

Balázs László – Szvircsek Ferenc – Vonsik Ilona: A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében. (1861–1962). [Kiállítás.] [Közread. a] Nógrád Megyei Múzeumok. Igazgatósága. [Katalógus] Salgótarján [1976], 19 l., 8 t.

Bendefy László: A Mezőgazdasági Múzeum kiállítása a magyarországi földmérés fejlődéstörténetéről. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 553–557. l., – Vízgazdálkodás, 1976. 16. évf. 3. sz. 96–98. l.

Bendefy László: A magyarországi földmérés története egy kiállítás tükrében. (A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 1975. novemberé-

ben megnyílt kiállításról.) LSz. 1976. 26. évf. 247–253. l.

Budapest grüsst Wien. Die dreissigjährige Entwicklung Budapests. Ausstellung des Budapester Historischen Museums im Wiener Rathaus. Wien 2–19. April 1976. (Org.: Lajos Nagy. [Vorw.]: *Miklós Horváth.*) [Bp. 1975. (18) lev. ill.

Budapester Bilder, Strassen und Menschen. 1700–1945. Bildkunstausstellung des Budapester Historischen Museums. (Wiener Sezession. [Wien], 2–19. April 1976. Veranst.: Margit Tőkei. [Katalog. Einl.] Vilmos Bertalan.) [Bp.] (1976), [12] lev., ill.

A csákvári fazekasság. – The pottery of Csákvár. [Kiállítás.] (Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1976. március 14–május 9. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1976. május 25.–augusztus 29. [Szerv.] Székesfehérvár, István Király Múzeum; [Budapest], Néprajzi Múzeum, *Lukács László.* [Katalógus. Bev.] Kresz Mária.) (Székesfehérvár 1976), 34 l., ill. (Az István Király Múzeum közleményei D. sor. 106.)

Dercsényi Dezső: A gótikus szobrok kiállításán. MN. 1976. 32. évf. 98. sz. 11. l.

Fried István: A Matica srpska százötven éve (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása). MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 300–302. l.

Fülep Ferenc: A „mohácsi csata" c. állandó kiállítás megnyitására (1976. aug. 28.). BarMűv. 1976. 4. sz. 122–125. l.

Helikon Kastélymúzeum és Műemlékkönyvtára, Keszthely. [Ismertető]. Bp. (1976) 23 l., ill. 30 győzelmes év. Szocialista országok képzőművészeti kiállítása. Budapest, BNV B pavilon, (1976. június 25–július 25.) Rend. a Kulturális Minisztérium; Kiállítási Intézmények, Műcsarnok. Bp. 1976. 85 l.

Így élnek a budapestiek a XVIII. századtól napjainkig. Életmódtörténeti kiállítás. [Szerv. a Budapest], Budapesti Történeti Múzeum. Bp. 2. Otthon. Kiállítási vezető. (Rend. Létay Miklós, Baróti Judit., Körmöczi Katalin.) 1976. 26 l., ill.

[Budapest], Kassák Emlékmúzeum. (Állandó kiállítás. Rend. a katalógust szerk. [és bev.] Csaplár Ferenc.) Bp. 1976. NPI. [10] lev., ill.

Kiss Mária: „A tanácsok 25 éve" című kiállításról. VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 70–80. l.

Lesznai Anna kiállítása. Exposition de Anna Lesznai, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1976. június–július. [Katalóguss.] A kiállítást rend. és a katalógust írta: *R. Bajkay Éva.* (Bp.) 1976. 20 l., 10 mell.

A Palóc Múzeum állandó kiállításai. (Nógrádi népélet a 18. század e'ejétől napjainkig. + Irodalmi emlékszobák. [A kiállításokat] rend. [és a vezetőt] írta *Balázs László, Kapros Márta, Zólyomi József.*) [Balassagyarmat 1976], 21 l., 7 t.

Rákóczi emlékkiállítás. Rákóczifalva. 1976. április 23. [Rend. a] Rákóczifalvi Rákóczi Emlékbizottság; [Szolnok], Damjanich János Múzeum. Vezető.) Szolnok, 1976. Damjanich Múz. 34 l., 1 t.

A százéves esztergomi Keresztény Múzeum. [Kiállítás.] Esztergom, 1975. Válogatás a jubileumi kiállítás anyagából. (A [kiállítást] rend. a [katalógust] összeáll. Mucsi András.) Esztergom, 1975. 12, 36 l., ill.

A Szécsényi Múzeum állandó kiállításai. [Vezető.] (Irták *Praznovszky Mihály, Patay Pál, Dénes István.* [Közread. a] Nógrád Megyei Múzeum[i] Igazgatóság. Salgótarján.) (1976) 51 l., ill.

Temesváry Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteménye. Budapest, 1976. 14. évf. 3. sz. 23–27. l.

XIX. századi városképek és utirajzok. – Paysages urbains et impressions de voyage du XIXème siècle. (Kiállítás.) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1976. május–augusztus. (Katalógus. A kiállítást rend. és a katalógust összeáll. Turcsányi Zsuzsa.) Bp. 1976. 24 l., ill.

Történelmi sorsfordulók a falragaszokon és plakátokon (Kiállítás). Péripéties historiques sur des affiches. (Exposition. Budapest) Magyar Nemzeti Galéria 1976 október–december. (Rend. és a katalógust összeáll.: Simay Norbert.) Bp. 1976. NPI. 34 l. – Ismerteti *Vadas József.* ÉlIr. 1976. 20. évf. 49. sz. 12. l.

Ujszászy Kálmán: Rákóczi-emlékkiállítás, Sárospatakon. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 427–429. l.

(Vértes László – Dobosi Viola, T.): A Magyar Nemzeti Múzeum bemutató helye Vértesszőlősön. Bp. [1976]. 26 l., ill.

Magyarország földjének története a magyar honfoglalásig

Általános művek

Dobosi Viola, T.: Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely katasztere. AÉ. 1975. 102. köt. 1. sz. 64–76. l.

T. Juhász Irén: Az Orosháza–Gyopárosi szkíta temető. AÉ. 1976. 103. köt. 231–252. l.

Kalicz Nándor: A neolitkutatás Magyarországon. V. 1976. 19. évf. 1. sz. 25–41. l.

Ifj. Kardos László: Ritka és ismeretlen barlangi leírások a Hermann Ottó Múzeum könyvtárában. MHOMKözl. 1975. 14. évf. 117–125. l.

Makkay J.: Problems concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin. AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 251–300. l.

László Gyula: Levelek a régészetről. I. rész. Tt. 1976. 30. évf. 8. sz. 40–47. l., II. rész. Tt. 1976. 30. évf. 9. sz. 42–48. l., III. rész. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 25–29. l.

A magyar régészet regénye. (Szerk. Szombathy Viktor. ill. László Gyula.) 3. jav., kiad. [Bp.] (1976. Panoráma). Debrecen. 339 l.

Nováki Gyula: Die Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters. AtSz. – HRR 1975. 17. évf., Suppl. 66–79. l.

Nováki Gyula: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. ÉpT. 1975. 7. köt. 3–4. sz. 323–339. l.

Patek Erzsébet: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 3–28. l.

Raczky Pál: A Körös kultúra leletei Tiszajenőn. AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 171–189. l.

Római kor

Fitz Jenő: Gorsium, Herculia. Székesfehérvár, 1976. 120 l., ill. (Az István Király Múzeum közleményei B. sor. 32.)

Fülöp Gyula: Ujabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön. AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 253–262. l.

Gabler, D[énes]: Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum. Mit einem Anhang von I. Wellner. AAr. 1976. Tom. XXVIII. fasc. 1–2. 3–77. l.

Die Gräberfelder von Intercisa. Bp. Akad. K.. l.: *Vágó Eszter, B. – Bóna István:* Der Spätrömische Südostfriedhof. 1976. 243 l., 25 t., 3 mell.

Kaba Melinda: Die römische Orgel von Aquincum (III. Jahrhundert) *Gegus Ernő:* Spektralanalytische Untersuchung der Bestandteile der Orgel von Aquincum. Bp. 1976. Akad. K. 143 l. (Musicologia Hungarica 6.)

Mócsy András: Provinciahatárok a Balatontól északra. AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 29–33. l.

S. Nagy Anikó: Római kori kereskedelem a Kárpát-medencében. MKVMévk. Bp. 1976. 35–61. l.

Nagy Tibor: Salarius legionis – salarius coloniae. AAr. 1976. Tom. 28. fasc 1–2. 79–91. l.

Palágyi Sylvia: Római kori halomsírok Inotán. VHÉ. 1975. 2. sz. 47–53. l.

Palkó István: Hol volt Savaria? (Reflexió Tóth E.: Szent Márton pannonhalmi születéshely-legendájának kialakulása c. tanulmányához.) Va. 1976. 41. évf. 330–331. l.

Palkó István: Sibaris, Sabaria, Savarias, Gyöngyös, Perint. VSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 613–625. l.

Pető Mária, R.: Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán. AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 86–95. l.

Póczy Klára, Sz.: Städte in Pannonien. (Pannóniai városok.) Bp. 1976. Corvina. 103 l., 48 t.

Die römischen Inschriften Ungarns. (RIU.) Bp. – (Amsterdam), Akad. K. 2. Lief. Barkóczi László – Mócsy András: Salla, Morgentiana, Mursella, Brigetio. 1976. 357 l., ill. – Ismerteti: *Tóth Endre.* AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 309–310. l.

Salamon Ágnes: Csontműhely Intercisában. AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 207–215. l.

Tóth Endre: Pannónia provincia kialakulásához. AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 197–202. l.

Tóth Endre: Savaria Sabaria. Válasz Palkó István cikkére (A Sabaria és Savaria nevek etimológiai és egyéb problémái c. tanulm. VSz. 1975. 1. sz.) Vsz. 1976. 30. évf. 1. sz. 142–151. l.

Tóth Endre: A savariai császári palota építéstörténetéhez. AÉ. 1975. 1. sz. 102. köt. 25–45. l., 1 t.

Tóth István: Megjegyzések egy cikkhez. (*Palkó István:* A Sabaria és Savaria nevek etimológiai és egyéb problémái.) VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 151–159. l.

Tóth István: IV. századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett. AÉ. 1975. 102. köt. 1. sz. 46–51. l.

Tóth István: Studie Savariensia. IV. Die symbolische Darstellung der Castores Dolicheni. AAr. 1976. Tom. 28. fasc. 1–2. 93–109. l.

Wellner István: A Március 15. téri római kori erőd. Budapest, 1976. 14. évf. 1. sz. 17–19. l.

A népvándorlás kora

Szabó Miklós: Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. (2. verb. Aufl.) Bp. 1976. Corvina. 95 l., 24 t. (Hereditas.)

Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. (2. jav. kiad.) Bp. 1976. Corvina. 86 l., 24 t. (Hereditas.)

Ismertetések

Banner J. – Bóna I.: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Bp. 1974. Akad. K. (Fontes Archeologici Hungariae.) – Ismerteti: *Torma István.* AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 308–309. l.

Erdélyi G[izella]: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. 1974. Akad. K. 208 l., 205 t. – Ismertetik: *Fitz Jenő.* AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 469–479. l., – *Kádár Zoltán.* AÉ. 1976. 103. köt. l. sz. 135–136. l.

Garam É. – Kovrig I. – Szabó J. Gy. – Török Gy.: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. vol. 1., ed. Kovrig I. Bp. 1975. Akad. K. 368 l., 152 kép., 37 t. – Ismerteti: *Kiss Attila.* AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 310–312. l.

Mócsy A.: Pannónia a korai császárság idején. Bp. 1974. Akad. K. 202. l. – Ismerteti: *Gabler D.* AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 463–465. l.

Mócsy A.: Pannónia a késői császárkorban. Bp. 1974. Akad. K. 212 l. – Ismerteti: *Gabler D.* AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 465–467. l.

Mócsy A.: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London – Boston, 1974. 453 l., 45 t., 58 ábra, 2 térk. – Ismerteti: *Castiglione L.* AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 490–495. l.

Sós Á. Cs.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. 22. köt. München, 1973. 210 l., 32 t., 61 ábra. – Ismerteti: *Fodor István.* AÉ. 1976. 103. köt. 2. sz. 312–313. l.

Székely György: Ismertetés Mócsy András „A limes és a provinciák" című referátumának vitájáról. Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 525–528. l.

Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Magyar história sor. Bp. 1975. Gondolat. 242 l. – Ismerteti: *Farkas Z.* AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 467–469. l.

Vámos Imre: Elégtétel Attilának. (*Hermann Schreiber:* A hunok c. könyvének ismertetése.) MN. 1976. 32. évf. 91. sz. 7. l.

Magyar őstörténet – honfoglalás

Források

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1–2. k. szerk.: Hajdu P[éter] – Kristó Gy[ula] – Róna Tas A[ndrás]. Irta és összeáll.: A Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. Kézirat. Szeged, 1976. Tankönyvkiadó. 308, 328 l.
(József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.)

Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. MNy. 1976. 72. évf. 2. sz. 136–148. l., 3. sz. 257–268. l., 4. sz. 408–422. l.

Király Péter: A Naum-életírás a magyarokról. Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 842–852. l.

Feldolgozások

Halikova, E. A.: Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez. AÉ. 103. köt. 1. sz. 53–78. l.

Kiss Károly: Hol van Árpád sírja? (Györffy György kutatásaira utal.) MN. 1976. 32. évf. 115. sz. 9. l.

Komoróczy Géza: Sumer és magyar? Bp. 1976. Magvető. 168 l. (Gyorsuló idő.)

Komoróczy Géza: A sumer-magyar nyelvrokonítás. NyK. 1976. 78. köt. 1. sz. 3–38. l.

Komoróczy Géza: A sumer nyelv rejtélye mint őstörténeti probléma. V. 1976. 19. évf. 10. sz. 102–107. l.

Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 953–967. l.

László Gyula: Őstörténetünkről fiatal amerikai magyaroknak. Nyelvünk és Kultúránk, 1976. 24. sz. 21–28. l.

László Gyula: Az őstörténész és közönsége. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 246–249. l.

László Gyula: A zempléni honfoglaláskori vezérsírról. AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 79–85. l.

Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I–II. MNy. 1976. 72. évf. 1. sz. 11–27. l., 2. sz. 129–136. l.

Lükő Gábor: Tata és az ugor teremtésmítosz. UF. 1976. 1. sz. 137–146. l.

A magyar nép őstörténete. (Vita Bartha Antal kéziratáról.) Közli: G. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 284–303. l.

Mándoky Kangur István: Magyar eredetű törzsek a baskiroknál. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 41–44. l.

Perényi József: Das Problem der im Osten verbliebenen Ungarn. SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 3–4. 339–376. l.

Rásonyi László: Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön. MNy. 1976. 72. évf. 1. sz. 48–53. l.

Vértessy György: Történelmi barangolás Fehéregyháza körül. Vg. 1976. 19. évf. 6. sz. 67–80. l.

Ismertetések

A finnugor őshaza nyomában. Váll. és szerk. ifj. Kodolányi János. A magyar néprajz klasszikusai. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1973. Gondolat. – Ismertetik: *Takács Lajos.* AEt. 1976. Tom. 25. fasc. 1–2. 192. l., – *Bartha Antal.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 965–967. l.

Két könyv a magyarság őstörténetéről. *Fodor I.:* Verecke híres útján . . . Bp. 1975. 298 l. – Uráli népek. Bp. 1975. 321 l. – Szerk. Hajdu Péter. – Ismerteti: *Bálint Csanád.* Tt. 1976. 30. évf. 6. sz. 82–85. l.

László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. (From Vértesszőlős to Pusztaszer.) Bp. 1974. Gondolat. 275 l. – Ismerteti: *Bartha Antal.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 194–196. l.

Lendvai L. Ferenc: „Sumer-magyarológia". ÉlIr. 1976. 20. évf. 30. sz. 5. l.

Magyar őshistória. *Fodor István:* Verecke híres útján. Bp. 1975. 295 l., – Ismerteti: *Gergely András.* ÉlIr. 1976. 20. évf. 4. sz. 10. l.

Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975. Akad. K. 345 l. – Ismertetik: *Hajdu Péter.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 536–540. l. – *Kálmán Béla.* MNy. 1976. 72. évf. 1. sz. 114–116. l.„ – *Voigt Vilmos.* ET. 1975. 86. évf. 4. sz. 657–659. l.

Magyarország története 1526-ig. (Általános)

Források

Bektur András: A Kun Kódex találós kérdései. Jászkunság, 1976. 22. évf. 3. sz. 131–134. l.

Bendefy László: Sabaria Anonymus „Gesta"-jában. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 120–126. l.

Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricum Decades. Tomus IV- pars II. Appendix, fontes, index. ediderunt: Margita Kulcsár et Petrus Kulcsár. Bp. 1976. Akad. K. 285 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. (S.n.) Redigit: Antonius Pirnát.)

Brodarics (István) históriája a mohácsi vészről. (De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio.) Ford. és jegyz. Szentpétery Imre. Bp. [1903], Lampel. [Hasonmás kiad.] (Bev. Klaniczay Tibor.) Bp. 1976. Zrínyi K. 67 l.

Csapodi Csaba: Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 126–128. l.

Csóka J. Lajos: Észrevételek a „P. dictus magister" értelmezéséhez. (Anonymus hovatartozása.) ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 194–201. l.

Dőry (Ferenc): Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457. Coll.: Franciscus Dőry. Addi-amentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis (György), Vera Bácskai. (Einl.: György Bónis. Ubers.: Gyula Gál. [Mitarb.]: Ferenc Csóka.) Bp. 1976. Akad. K. 491 l. ([Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok.] Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. 2. Fontes – Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. 2. Quellenpublikationen 11.)

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. 25. közlemény. VSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 297–301. l.

Katona Magda: Evlia Cselebi Mohácsról. Honismeret, 1976. 4. sz. 12–23. l.

Király Ilona: Szent Odilo levele Szent Istvánhoz. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 539–542. l.

Korompay János: Ki lehetett Anonymus? A kutatás mai állása. ÉlT. 1976. 31. évf. 21. sz. 970–973. l.

(Kovács Béla): Mohács előtti oklevelek gyűjteménye. XV.–5. Eger, 1976. Heves M. Levéltár. 148 lev. (A Heves Megyei Levéltár segédletei 2.)

Maráz Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. Honismeret, 1976. 4. sz. 23–25. l.

Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. Bp. 1976. Akad. K. 88 l. (Nyelvtudományi értekezések 90.)

Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. (Vál. Kiss Károly. Szerk. Katona Tamás.) Bp. 1976. M. Helikon – Európa K. 275 l., 14 t.

A Mohácsi Történelmi Emlékhely képekben. BarMűv. 1976. 4. sz. képmelléklete.

A mohácsi vész kihatása Pécs városára. Dokumentum. Fordította és közli: Holovics Flórián. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 519–522. l.

Molnár Imre: A mohácsi csata török szemmel... (Részletek Dselálzáde Musztafa török történetíró művéből Thury József 1896-ban megjelent fordítása nyomán.) BarMűv. 1976/II. 20–26. l.

Molnár József – Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. (Egyetemi tankönyv.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 287 l., ill. – Ismerteti: *Nyíri Antal* FSz. 1976. 26. évf. 10. sz. 633–635. l.

Tamás István: A várhegy kövei. Népek, háborúk, évszázadok. Nsz. 1976. 34. évf. 269. sz. 7. l.

Vértesi Miklós: Beszélgetés Mezey Lászlóval a kódex-töredékek kutatásáról. Kts. 1976. 26. évf. 2. sz. 67–70. l.

Gazdaság és társadalom

Általános munkák

Bálint Csanád: Dél-Alföld a IX–X. században. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 29–35. l.

Fehértói Katalin: A XIV–XV. századi jobbágynevekről. MNy. 1976. 72. évf. 4. sz. 472–476. l.

Gömöri János: IX–X. századi vasolvasztó helyek Sopron környékén. SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 239–255. l.

Görbedi Miklós: Adalékok Tiszalök helytörténetének kutatásához. Pedagógiai Műhely, 1976. 95–98. l.

Györffy György: Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation. AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 323–358. l.

Györffy György: Zur Frage der Herkunft der ungarischen Dienstleute. I. rész. SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 39–85. l., II. rész: SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 3–4. 311–337. l.

Holl Imre: A középkori régészet néhány kérdése. AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 126–128. l.

Kovács András: Kanizsai Dorottya. BarMűv. 1976/II. 27–29. l.

Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSzeg. AH. LV. Szeged, 1976. 99. l.

Marsina, Richard: Városfejlődés a Felvidéken a mai Szlovákia-területén a XV. században. Vt. 1976. 26. sz. 32–68. l.

Nováki Gy.: Die topographischen Eigentümlichkeiten der ungarischen Burgen in den 10–11. Jahrhunderten am nördlichen Randgebiet der Grossen Tiefebene. AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 359–369. l.

Pach Zsigmond Pál: Le commerce de Levant et la Hongrie au Moyen Age. Thèses, polémiques, arguments. Annales Economies-Sociétés-Civilisations. Paris, 1976. 6. sz. 1176–1194. l.

Paulinyi O.: Der kleine Mann und die „Handelsherre". Der Kampf der Montansiedling Hodritsch um ihre Lostrennung von der Stadt Schemnitz am Ausgang des 15. Jahrhunderts und der Wirtschaftlich-soziale Hintergrund der Bewegung. AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 1–23. l.

Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. század közepétől az 1530-as évekig. Bp. Akad. K. (Agrártörténeti tanulmányok 2. Szerk.: Gunst Péter és Hoffmann Tamás.) 99 l. – Ismerteti: *Balogh István.* ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 302–304. l.

Szabó László: Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkainak rendeltetéséhez. AÉ. 1975. 102. köt. 1. sz. 84–87. l.

Szijártó Árpád – Szilágyi József: Fafajok a középkori Somogyban. Az Erdő, 1976. 25. évf. 12. sz. 567–570. l.

Tomka P.: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 391–410. l.

Valter Ilona: Pásztó, a középkori oppidum. Városépítés, 1976. 1–2. sz. 25–27. l.

Várépítészetünk. Főszerk.: Gerő László. (A honfoglalástól a török elleni harcok idején épített várak kialakulásáig.) Bp. 1975. Műszaki K. 381 l., ill.

Zolnay László: Középkori falu nyomai a Várhegyen. ÉlT. 1976. 31. évf. 5. sz. 195–201. l.

Politika

Barta Gábor: Mohács ürügyén. (Szaktudomány és ismeretterjesztés.) Jelenkor, 1976. 19. évf. 10. sz. 918–927. l.

Ifj. Barta János: Mohács – mai szemmel. Alföld, 1976. 27. évf. aug-i szám. 83–86. l.

Bauhoffer József: A mohácsi csata helybeli művészeti emlékei. BarMűv. 1976/II. 95–100. l.

Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. Akad. K. 270 l.

Cserháti József: Mohács emlékezete. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 505–506. l.

E. Fehér Pál: Ismerjük meg önmagunkat. Mohácsról. – négyszázötven év után. Nsz. 1976. 34. évf. 204. sz. 9. l.

Fischer János: Köszöntés. (Elhangzott Mohácson a Magyar Történelmi Társulat ülésén, 1976. aug. 27-én.) BarMűv. 1976. 4. sz. 114–117. l.

Fischer János: Megemlékezés a mohácsi csata 450 éves évfordulóján rendezett városi Tanácsülésen. BarMűv. 1976. 4. sz. 126–131. l.

Horváth Tamás: Mit tanít Mohácsról a „Hármas Kis Tükör"? („ 'S Mohács, hol népünknek lőn egykor nagy kára".) BarMűv. 1976/II. 62–66. l.

Kávássy Sándor: A nemzetiség a feudalizmus korában. HSz. 1976. 4. évf. 3. sz. 56–58. l.

Keresztury Dezső: Csak néhány kérdés. Jelenkor, 1976. 19. évf. 10. sz. 938–941. l.

Kiss Béla: A magyar naszádok és a török hajóhad a mohácsi csatában. BarMűv. 1976/II. 30–32. l.

Kiss Béla: II. Lajos halála. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 507–512. l.

Kiss Károly: Több is veszett Mohácsnál? Kortárs, 1976. 20. évf. 8. sz. 1287–1297. l.

Klaniczay Tibor: Mi és miért veszett el Mohácsnál? Kortárs, 1976. 20. évf. 5. sz. 783–796. l. – Ismerteti: TáSz. 1976. 31. évf. 6. sz. 116–117. l.

Kovács László: Egy elfelejtett magyar királyi jelvény. Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 35–40. l.

Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. Gondolat. 254 l., ill. (Magyar história.) – Ismertetik: *Gergely András.* ÉlIr. 1976. 20. évf. 26. sz. 10. l., – *Makk Ferenc.* Tt. 1976. 30. évf. 9. sz. 103–106. l., – MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 663. l.

Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 59–121. l.

Lázár István: Mohácsaink. ÉlIr. 1976. 20. évf. 35. sz. 1–2. l.

Magyar Kálmán: A korai magyar egyházszervezés történetéről. A somogyvári apátság Szent Péter titulusa. Va. 1976. 41. évf. 6. sz. 381–386. l.

Maksay Ferenc: Az 1514. évi törvényszöveg értelmezéséhez és történeti előzményeihez. (Hozzászólás Balogh I. tanulmányához.) ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 34–38. l.

Marosi Endre: A mohácsi csatatér helymeghatározásához. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 631–652. l.

Mezey László: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). Va. 1976. 41. évf. 6. sz. 368–374. l.

Nagy Zoltán: Memorial on the Mohács Battlefield. NHQu. 1976. Vol. 8. No. 65. 64–66. l.

Nagy Zoltán: Történelmi emlékhely Mohácson. K. 1976. 12. sz. 23–24. l.

Nemeskürty István: A köztudatban élő Mohácskép változása Zrínyi műveiben. BarMűv. 1976/II. 33–36. l.

Nemeskürty István: Magam mentsége Mohács után. Jelenkor, 1976. 19. évf. 10. sz. 928–938. l.

Németh Péter: Kőrév – Himesudvar – Tokaj. MHOMKözl. 1975. 14. 3–8. l.

Ortutay Gyula: Mohács emlékezete. (Elhangzott a Mohácsi Történelmi Emlékhely felavatásán, 1976. aug. 29-én). BarMűv. 1976. 4. sz. 132–137. l.

Perjés Géza: Csendes, békés meditáció Mohácsról. Vekerdi László cikke nyomán. Jelenkor, 1976. 19. évf. 9. sz. 829–842. l.

Perjés Géza: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 427–468. l.

Pilaszanovich Irén: Mohács. BarMűv. 1976. 4. sz. 144–147. l.

Polányi Imre: Mohács a Horthy-korszak történelmi hagyományrendszerében. (A Mohácsi Emlékkönyv 1926. alapján.) BarMűv. 1976/II. 41–44. l.

Rózsa Gyula: Erőviszonyok Mohács előtt. Magyarország az oszmán hódítás árnyékában. ÉlT. 1976. 31. évf. 35. sz. 1635–1641. l.

Rázsó Gyula: A mohácsi katasztrófa (1526. augusztus 29.) BarMűv. 1976/II. 12–19. l.

Regölyi Zsolt: A mohácsi csata előzményei és lefolyása, ahogy azt egy szerencsésen megmenekült német zsoldoskatona látta, átélte és a valósághoz hűen Bécsben elmesélte. BarMűv. 1976/II. 7–11. l.

Ritoókné Szalay Ágnes: „Mohácsi veszedelem után való szép emlékezetre való dolog". Kortárs, 1976. 20. évf. 8. sz. 1279–1280. l.

Sinkovics István: Megnyitó (A Magyar Történelmi Társulat által Mohácson rendezett emlékülésen elhangzott beszéd, 1976. aug. 27.) BarMűv. 1976. 4. sz. 118–121. l.

Surányi Dezső: Hol vagy, István király? ÉlIr. 1976. 20. évf. 38. sz. 2. l.

Szakály Ferenc: Ország – perpektívák nélkül. Jegyzetek az újabb Mohács-irodalomhoz. Kritika, 1976. 8. sz. 29–32. l.

Szakály Ferenc: The 1526 Mohács Disaster. NHQu. 1976. Vol. 8. No. 65. 43–63. l.

Szakály Ferenc: Tomori Pál emlékezete. Uj Irás, 1976. 16. évf. 9. sz. 91–100. l.

Szegfü László: Gellért, marosi püspök. Vg. 1976. 17. évf. 2. sz. 91–96. l.

Székely György: Dózsa Györgytől Georgius Zekelig. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 539–543. l.

Szücs Jenő: Rol oppozicionnogo tecsenija szredi franciszkancev v formirovanii ideologii kresztjanszkoj vojnü 1514 goda i reformacii v Vengrii. AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 25–72. l.

Tamás István: István király kora és személye. Nsz. 1976. 34. évf. 197. sz. 16. l.

Timár György: Baranyai csapatok a mohácsi csatában. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 516–518. l.

Tóth Melinda: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 194–210. l.

Udvardy József: Tomori Pál és a mohácsi vész. Teológia, 1976. 10. évf. 3. sz. 132–137. l.

Vekerdi László: Nekünk Mohács kell? (Ujabb Mohács-historiográfiánkról.) Jelenkor, 1976. 19. évf. 7–8. sz. 715–727. l.

Zöldi László: Mennyi veszett Mohácsnál? ÉlIr. 1976. 20. évf. 36. sz. 6. l.

Kultúra – tudomány

Czagány István: A Hunyadi-ház tagjainak eredeti arcképei a budavári főtemplomban. MüÉ. 1976. 25. évf. 2. sz. 95–100. l.

Entz Géza: A gótikus építészet kutatásának problémái a források alapján. ArsH. 1976. 4. évf. 1. sz. 21–26. l.

Entz Géza: Gotische Baukunst in Ungarn. (Gótikus építészet Magyarországon.) (Fotó: Kálmán Kónya.) Bp. 1976. Corvina – M. Helikon. 251 l., ill.

Hanus Erzsébet: Mohács a költészetünk tükrében. BarMűv. 1976/II. 50–61. l.

Kiss Károly: A budavári szobrok. MN. 1976. 32. évf. 87. sz. 9. l.

Kovács Éva: Magyarországi Anjou koronák. ArsH. 1976. 4. évf. 1. sz. 7–10. l.

Kurcz Ágnes: Magyarország és a lovagi kultúra. Vg. 1976. 17. évf. 5. sz. 292–300. l.

Marosi Ernő: Magyarországi gótikus templomhomlokzatok. ArsH. 1976. 4. évf. 2. sz. 199–206. l.

Nagy Zoltán: Asztronómia a Mátyás-korabeli Magyarországon. Regiomontanus magyarországi működése. Vg. 1976. 17. évf. 12. sz. 775–781. l.

Radocsay Dénes: Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdése. MüÉ. 1976. 25. évf. 1. sz. 41–54. l.

Soltész Zoltánné: Johannes Lichtenberger Prognosticátiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 25–41. l.

Szelestei N. László: Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről. MNy. 1976. 72. évf. 4. sz. 502–503. l.

Vida Tivadar: Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával. Va. 1976. 41. évf. 10. sz. 671–679. l.

Zolnay László: A gótikus szoborgaléria feltárása. ÉlT. 1976. 31. évf. 7. sz. 311–316. l.

Zolnay László: Vándor muzsikusok, igricek, pakócsás emberek. Budapest, 1976. 14. évf. 1. sz. 41–43. l.

Zolnay László – Szakál Ernő: A budavári gótikus szoborlelet. Bp. 1976. Corvina. 56 l., 32 t.

Ismertetések

Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. Gondolat K. 360 l., – Ismerteti: *Szakály Ferenc.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 565–571. l.

Bendefy László: Anonymus: „Gesta Hungarorum"-ának hasonmás kiadása. VSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 302–306. l.

Bendefy László: Anonymus „Gesta Hungarorum"-ának új hasonmás kiadása. LSz. 1976. 26. évf. 219–224. l.

Bónis György: A jogtudós értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. Akad. K. – Ismerteti: *Barta Gábor.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 351–353. l.

A Gondolat új könyvei. *Györffy György:* A magyar honfoglalás kútfői. – Ismerteti:

Szalay Károly. N. 1976. 104. évf. 68. sz. 6. l.

Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. 1975. Akad. K. 601 l. (Memoria Saeculorum Hungarie 2.) – Ismerteti: *Alexa Károly:* ÉlIr. 1976. 20. évf. 29. sz. 11. l.

Pataki Josif: Domeniul Hunedoara la începtul secolului al XVI–lea. Studiu şi documente. Biblioteca istorica XXXIX. Bukarest, 1973. CXII + 35 l. – (A hunyadi uradalom a XVI. században.) – Ismerteti: *Fügedi Erik.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 565–567. l.

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Bp. 1975. Akad. K. – Ismerteti: *Barta Gábor.* MTAFT. 1976. 25. köt. 357. l. – MT. 1976. 21. köt. 2. sz. 125. l., – *Rázsó Gyula.* HK. 1976. 23. évf. 5. sz. 161–164. l.

Tetten ért történelmi pillanatok. *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp. 1975. Akad. K. 140 l., 10 t. – Ismerteti: *Bereczki József. SzSzSz. 1976. 11. évf. 1. sz. 130–132. l.*

Zolnay László: Unnep és hétköznap a középkori Budán. Bp. 1975. Gondolat. 280 l., – Ismertetik: *Kelemen András.* Honismeret, 1976. 6. sz. 47. l., – *Ács Pál.* Kortárs, 1976. 20. évf. 9. sz. 1490–1491. l., – *Szigethy Gábor.* V. 1976. 9. évf. 8. sz. 107–109. l.

Magyarország története 1526–1711

Források

„Actions of the Famous Prince Ragotzi". A Contemporary biography in English of Prince Ferenc Rákóczi II. – Ismerteti: *Köpeczi Béla.* NHQu. 1976. Vol. 8. No. 65. 144–152. l.

[*Apáczai Csere János*]: Disputatio theologica inauguralis de primi hominis Apostasia... [Scribs.] János Apátzai Tsere. Hardervici 1651. Typ. Egberti Arnoldi. [Hasonmás kiad.] Kísérő tanulmány: *Arató Ferenc:* [Közread. az] Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Bp. 1976. [11] lev., 1 mell.: 17 l.

Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei. Összeáll.: bev., jegyz. latin szövegeket ford. Orosz Lajos. (2. jav. kiad.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó. [Bp. – Dabas] 235 l., ill. (Neveléstörténeti könyvtár.)

Bánkuti Imre: Gyula kuruc ostroma. (Iratok 1705. május–július) A Rákóczi-emlékév alkalmából. BékÉl. 1976. 11. évf. 2. sz. 249–284. l.

Barcza József: Az első könyvtári törvények Sárospatakon. Kts. 1976, 26. évf. 2. sz. 89. l.

Barlay Ö. Szabolcs: Egy 16. századi olasz tudósítás Erdélyből. MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 265–270. l.

(Calendarium. Szekel István [*Székely István*]): Calendarium magiar nielwen. Krakko 1540–1550. Vietor. + *Iacobeus* [*Jacobeus*] *Sztaniszlo:* Practic az az: az egeknec forgassabol, és czillagoknac iarasabol szörzettet iöuendülés... Crackoban 1573, Heltai. + *Misocakus, Vilhelmus* [*Misocacus, Vilhelm*]: Prognaticon az wycometa felől való iöuendülés... Colosuárat 1578, Heltaj Gapárne. + *Slovacius, Peter:* Kalendarium és ez mostani 1579 esztendőben történendő neminemü dolgukruk... Magyarra ford. [Péchi Lukács] Peechi Lukach. Nagy Szombatba 1579, Telegdi.) [Hasonmás kiad. Sajtó alá rend.] Molnár József.) Bp. 1976. 11 l., [107] t. (Fontes ad historiam linguarum popularumque Uraliensium 3.)

Coron Antoine: Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz. ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 490–496. l.

Csizmadia Andor: Budapest főváros történeti és közigazgatási forrásairól. ÁI. 1976. 26. évf. 2. sz. 184–187. l.

Debrecen és a Rákóczi-szabadságharc. „Megújultak a dicsőséges magyar nemzetnek régi sebei". II. Rákóczi Ferenc Manifestumából. 1704. Összeáll.: Gazdag István. Alföld, 1976. 27. évf. 5. sz. 77–81. l.

Desewffy Sándor: Ujabb adatok a Desewffy család történetéhez. LSz. 1976. 26. évf. 129–131. l.

Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. [Visszaemlékezések, dokumentumok.] (Szerk., bev. és függelék: *Makkai László.* Közrem.: Fabinyi Tibor, Ladányi Sándor. Ford.: Bod Péter, Makkai László.) Bp. 1976. M. Helikon – Európa. 164 [11] l., ill.

Gál István: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor életrajza, 1629-ből. ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 223–237. l.

Holl Béla: Ozorai Imre vitairatának kiadásairól. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 156–170. l. és Reneszánsz füzetek 32. sz.

Hopp Lajos: Rákóczi-kori hungarika az Ossolineumban. MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 296–300. l.

Hopp Lajos: Rákóczi utolsó kiáltványa. Tt. 1976. 30. évf. 3. sz. 17–29. l.

Jakus Lajos: Rákóczi önvallomásainak kiadása. Va. 1976. 41. évf. 10. sz. 687–691. l.

Károlyi Sándor: Levelek. (Közread. és bev.) Bánkuti Imre: Gyula kuruc ostroma. (Iratok 1705. május–július.) BékÉl. 1976. 11. évf. 2. sz. 249–284. l.

Kathona Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához. ITK. 1976. 80. évf. 1. sz. 92–97. l.

Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a XV–XVI. századi oszmán fogságról. (Georgius de Hungaria): (*Magyarországi György barát* értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságairól.) (Tractatus de moribus, conditibus et nequicia Turcorum.) + [Djurdjević, Bartolomej] *Gyurgyevics Bertalan:* Kis könyvecske a török rabok és a török uralma alatt élő adófizető keresztények gyötrelmeiről... (Libellus... de afficitione captivorum.) (Ford., utószó és jegyz.: *Fügedi Erik.*) Bp. 1976. Európa. 267 l. – Ismerteti: *Kelemen János:* Emlékiratok a rabszolgaságról. ÉlIr. 1976. 20. évf. 24. sz. 10. l.

Kovács Sándor Iván: Rákóczi Ferenc buzgó éneke. MN. 1976. 32. évf. 75. sz. 9. l.

Köpeczi Béla: Rákóczi fejedelem vagy az igaz hős mintaképe. ÉlIr. 1976. 20. évf. 14. sz. 6. l.

Leblancné Kelemen Mária: Dokumentumok a Rákóczi-szabadságharc Nógrád megyei eseményeihez. Palócföld, 1976. 4. sz. 25–26. l.

Leblancné Kelemen Mária: Nógrád vármegye 1697. évi utasítása a porció szabályozásáról. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 121–123. l.

Le Noble, Eustache: Rákóczi fejedelem históriája, avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt. (Histoire du prince Ragotzi ou la guerre des mécontents sous son commandement.) (Ford. Márki Sándor. Jegyz.: Kovács Ilona. + *Köpeczi Béla:* Rákóczi első önéletrajzírója, Eustache Le Noble.) Bp. 1976. Szépirod. K. – M. Helikon. 158 l.

A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról. Gyalogi János (1686–1761) korabeli költő, író feljegyzése. Dokumentum. Va. 1976. 41. évf. 10. sz. 691–696. l.

Müller Veronika: II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából készült reprodukció gyűjtemény. LSz. 1976. 26. évf. 161–169. l.

Müller Róbert: Régészeti adatok a hódoltsági terület településhálózatának megváltozásához. VEAB. II. Veszprém, 1976. 61–66. l.

Perjés Géza: A katona-író. ÉlIr. 1976. 20. évf. 13. sz. 6. l.

Rákóczi hadserege. 1703–1711. [Dokumentumgyűjtemény.] (Vál. és bev. *Bánkuti Imre.*) Bp. 1976. Zrínyi K. 396 l., 12 t., 2 térk.

Rákóczi kiáltványa a keresztény világhoz a szabadságharc okairól és céljáról. [A kiáltvány szövegét összeáll.: Ráday Pál.] [Bp.] 1976. M. Helikon – Szépirod. K. 24 l.

Sándor László: Bethlen Gábor-levél a Baranya megyei Levéltárban. BarMűv. 1976. 4. sz. 154–158. l.

[*Szenczi*] *Molnár Albert:* válogatott művei. (Sajtó alá rend. Vásárhelyi Judit. Bev. *Tolnai Gábor.* Ford. Borzsák István, Déri Tibor stb.) Bp. 1976. Magvető K. 712 l., ill.

Tóth István: Egy érdekes Rákóczi-kiáltvány. Honismeret, 1976. 4. sz. 25–26. l.

Várnagy Antal: Magyar keresztények a török alatt. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 522–525. l.

Wathay Ferenc énekes könyve. (Sajtó alá rend. Nagy Lajos, Belia György. Utószó és jegyz.: Nagy Lajos.) [Bp.] 1976. M. Helikon – Európa. 1.: 133 l., ill.; 2.: 197 l.

Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. + *(Perjés Géza:* Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. [Az egyes műveket bev.] Perjés Géza, Rohonyi Gábor, Tóth Gyula. Ill. Würtz Ádám. 2. jav. kiad.) Bp. 1976. Zrínyi K. 454 l.

Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság. [Röpirat.] (Összeáll. és bev. Ács Tibor.) Bp. 1976. Zrínyi K. 123 l., [10] l., ill.

Zsindely Endre: A magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumai. TechSz. 1976. 17. évf. 7–8. sz. 196–199. l.

Gazdaság és társadalom

Barics Ernő: Adatok Felsőszentmárton XVII. századi történetéhez. BarMűv. 1976. 1. sz. 154–157. l.

Bezerédy Győző: A dunaszekcsői szerbek és németek betelepítése. VEAB. II. Veszprém, 1976. 211–220. l.

Bezerédy Győző: Mohács ipara és kereskedelme a XVII. század második felében. BarMűv. 1976. 3. sz. 84–88. l.

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976. [Kaposvár]. 93 l., 1 t. (Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 7.)

Esze Tamás: Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. Kortárs, 1976. 20. évf. 3. sz. 433–447. l.

Farkas Gábor: A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 166–178. l.

Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. Gondolat. 291 l., ill. (Magyar história.)

Horváth Ferenc: Nyugat-Dunántúl településszerkezetének változásai a 16. században. VEAB. II. Veszprém, 1976. 67–72. l.

Iványosi Szabó Tibor: Kurucok és civisek. Forrás, 1976. 8. évf. 3. sz. 4-8. l.

Jenei Károly: A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 187–198. l.

Kállay István: Német betelepülők Székesfehérvárott 1688–1767. VEAB. II. Veszprém, 1976. 180–186. l.

Kazimír, Štefan: Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 167–210. l.

Kisasszondy Éva: Tolna megye telepítési problémái a 17. sz. végén és a 18. sz. első évtizedeiben. VEAB. II. Veszprém, 1976. 87–94. l.

N. Kiss István: A pozsonyi mérő felhasználásának problémái. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 544–549. l.

Kopasz Gábor: Baranya megye elnéptelenedése a török hódoltság idején. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 143–155. l.

Makkai László: Virág tudjad... Szerelem-magyarul a XVII. században. Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 360–367. l.

Maksay Ferenc: A dunántúli településrendszer a 17–18. sz. fordulójáig. VEAB. II. Veszprém, 1976. 43–59. l.

T. Mérey Klára: Néhány adat a Dunántúl népeinek 17. századi életéhez. VEAB. II. Veszprém, 1976. 31–36. l.

Mészáros László: Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. VEAB. II. Veszprém, 1976. 221–229. l.

Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. (16. századi oszmán-török szórványadatok.) Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 474–489. l.

Muzsnai Lászlóné: A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása. 1686–1773. VEAB. II. Veszprém, 1976. 127–149. l.

Müller Veronika: A zalai végvári rendszer hatása a településszerkezetre. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 125–130. l.

Orosz István: Adatok a pusztabérlők szállásaihoz a XVIII. század elején Kelet-Tiszántúlon. (Hozzászólás Balogh I. tanulmányához.) ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 45–50. l.

Paulinyi Oszkár: Vállalkozás és társadalom. TSz. 1976. 19. évf. 4. sz. 547–599. l.

Ruzsás Lajos: A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1686–1767. VEAB. II; Veszprém, 1976. 7–21. l.

Simonné Tigelmann Ilona – Simonffy Emil: A földművelési rendszerek változása Zala és Somogy megyében a 17. sz. első felében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 23–29. l.

Somkuti Éva: Székesfehérvár német polgárságának nyelvi sajátosságai a 17–18. sz. fordulóján. VEAB. II. Veszprém, 1976. 280–285. l.

Szita László: Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 200–210. l.

Szita László: Mohács mezőváros népességének struktúrája. BarMűv. 1976. 1. sz. 144–148. l.

Takács Béla: Céhemlékek falusi és városi református templomokban. ThSz. 1976. 19. évf. 3–4. sz. 77–81. l.

Takács Béla: A debreceni szabó céh a segítő szeretet szolgálatában. Adatok a diakónia történetéhez a XVII–XVIII. században. ThSz. 1976. 19. évf. 7–8. sz. 229–231. l.

Vanyó Tihamér: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1640–1690). I. rész.: SSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 20–38. l., II. rész: 2. sz. 113–129. l., befejezés: 3. sz. 211–227. l.

Varga J. János: Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagybirtokon. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 102–122. l.

Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. Akad. K. 167 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 80.)

Politika

Ács Zoltán: A kőszegi Bezerédy-ügy. VSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 291–296. l.

Andrásfalvy Bertalan: A Délkelet-Dunántúl török időket átvészelt magyarsága sorsáról. VEAB. II. Veszprém, 1976. 38–40. l.

Bálint Sándor: Mohács hitéleti mérlege a pécsi egyházmegyében. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 513–516. l.

Barton Peter: A Habsburg befolyási szféra ellenformációjáról különösen a 17. században. TsSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 162–166. l.

Balogh István: II. Rákóczi Ferenc. Szabolcs és Szatmár megyékben. (1703. július 18.–1703. október 15.) Nyíregyháza, 1976. 20 l., 15 t. (Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár Kiadványai.)

Benczédi László: Vas kötőfékkel vagy selyemfonallal? A Rákóczi-szabadságharc objektív történeti jelentőségéről. MN. 1976. 32. évf. 69. sz. 9. l.

Benda Kálmán: Kései portré a fejedelemről. MN. 1976. 32. évf. 73. sz. 3. l.

Benda Kálmán: Rákóczi és a szerbek. Tt. 1976. 30. évf. 3. sz. 8–16. l.

Benda Kálmán: A reformáció Magyarországon. V. 1976. 19. évf. 12. sz. 19–30. l.

Béranger, Jean: A francia politika és a kurucok (1676–1681). Sz. 1976. 110. ővf. 2. sz. 273–293. l.

Bezerédy Győző: Ujabb adatok a XVI. századi Baranyából. BarMűv. 1976/II. 37–40. l.

Bónis György: Balassi Bálint szentszéki pere. ITK. 1976 80. évf. 5–6. sz. 671–676. l.

Bucsay Mihály: A gyászévtized drámája és a résztvevők külföldi kapcsolatai. ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 179–183. l.

Büszkén vállaljuk a Rákóczi-szabadságharc örökségét. Emlékünnepség az Erkel Színházban. MN. 1976. 32. évf. 74. sz. 3. l. (Kállai Gyula és Köpeczi Béla előadásának ismertetése.)

Czegle Imre: A „szentszövetség-teológia" jelentősége a XVII. század gondolkodásában. ThSz. 1976. 17. évf. 1–2. sz. 9–13. l.

Détshy Mihály: Végvárrendszerünk XVI. századi kiépítésének kérdéséhez. HK. 1976. 23, évf, 3. sz. 571–577. l.

Esze Tamás: A kurucok első országgyűlése. Napjaink, 1976. 15. évf. 4. sz. 8. l.

Esze Tamás: Rákóczi és Mátyás király. SzSzSz. 1976. 11. évf. 3. sz. 19–30. l.

Fabinyi Tibor: Felekezeti béke a haza javáért. Napjaink, 1976. 15. évf. 5. sz. 8. l.

Fabinyi Tibor: A gyászévtized kutatási problémái a Magyarországi Evangélikus Egyházban. ThSz. 1976. 17. évf. 7–8. sz. 193–195. l.

Fabiny Tibor: Rákóczi egyházpolitikája egykorú szécsényi naplók tükrében. ThSz. 1976. 19. évf. 3–4. sz. 66–70. l.

Féja Géza: Vallomás Rákócziról. Tt. 1976. 30. évf. 3. sz. 3–7. l.

Félegyházy József: Rákóczi életstílusának spirituális vonásai. Theologia, 1976. 10. évf. 3. sz. 138–142. l.

Földes Éva: II. Rákóczi Ferenc és az iskolaügy. PSz. 1976. 26. évf. 6. sz. 483–499. l.

Füzi Imre: Rákóczi hadserege. ÉIT. 1976. 31. évf. 14. sz. 652–657. l.

Gárdus János: II. Rákóczi Ferenc, az író. BSz. 1976. 21. évf. 1. sz. 70–81. l.

Gömöri György: Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz ITK. 1976. 80. évf. 5–6. sz. 684–694. l.

Hopp Lajos: Rákóczi és Mikes a törökországi emigráció előtt. ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 462–478. l.

Horváth István: Esztergom és környéke pusztulása a 16–17. században. VEAB. II. Veszprém, 1976. 73–78. l.

Jankovics József: Hogyan halt meg Zrínyi Miklós. „A fején, torkán és a lábain". ÉlIr. 1976. 20. évf. 45. sz. 7. l.

Juhász István: Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedekben. ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 186–192. l.

Kamody Miklós: II. Rákóczi Ferenc postaszervezete. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 1–10. l.

Kathona Géza: A baranyai és hercegszőllősi kanonok ősi és egykorú alkotóelemei. (A hercegszőllősi zsinat 400. évfordulójára.) ThSz. 1976. 19. évf. 11–12. sz. 322–327. l.

N. Kiss István: Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703–1711). V. 1976. 19. évf. 7. sz. 98–102. l.

Kovássy Zoltán: Rákóczi nyomában Máramarostól Kővárig. Honismeret, 1976. 1. sz. 3–5. l.

Köpeczi Béla: Emlékirat és vallomás. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Nagyvilág, 1976. 21. évf. 4. sz. 604–611. l.

Köpeczi Béla: Ferenc Rákóczi II. – The Man and His Cause. NHQu. 1976. Vol. 17. No. 61. 39–57. l.

Köpeczi Béla: Ferenc (François) II. Rákóczi. (Relations franco-hongroises.) NÉHongr. 11. 1976. 186–208. l.

Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. (A szépirodalmi műveket ford. Hajnal Gábor, Jánossy István stb. + Függelék: *Cennerné Wilhelmb Gizella:* Thököly Imre és szabadságharca az egykorú grafikában.) Bp. 1976. Akad. K. 384. l., 18 t.

Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc az államférfi és az író. Bp. 1976. Magvető K. 179 l. (Gyorsuló idő.)

Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc az államférfi. TáSz. 1976. 31. évf. 3. sz. 86–90. l.

Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc az új kutatások tükrében. Nyelvünk és kultúránk, 1976. 22. sz. 9–15. l.

Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. V. 1976. 19. évf. 7. sz. 92–97. l.

Köpeczi Béla: Néhány Gondolat Rákóczi Államáról. Tt. 1976. 30. évf. 6. sz. 51–53. l.

Köpeczi Béla: Thököly valláspolitikája és a nemzetközi közvélemény. ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 166–170. l.

Köpeczi Béla – Várkonyi Ágnes, R.: II. Rákóczi Ferenc. (Időrendi táblázat, névmutató: Varga István.) 2. átd., bőv. kiad. Bp. 1976. Gondolat. 533 l., 42 t. – Ismertetik: MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 517. l. – *Rázsó József.* Palócföld, 1976. 4. sz. 28–29. l.

Ladányi Sándor: A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban. ThSz. 1976. 19. évf. 11–12. sz. 339–342. l.

Dr. Makkai László emlékbeszéde. ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 161–162. l.

Makkai László: Magyar prédikátorok szabadulása a gályarabságból. ÉlT. 1976. 31. évf. 6. sz. 248–252. l.

Mészáros István: II. Rákóczi Ferenc ábécéskönyve és gyermekkori nevelői. 1976. 16. évf. 1–2. sz. 76–79. l.

Molnár József: Az egykori török hajóhíd Esztergom és Párkány között. Műemlékvédelem, 1976. 20. évf. 3. sz. 158–160. l.

Molnár József: A török világ emlékei Magyarországon. Bp. 1976. Corvina K. 126 l., ill.

Molnár Mátyás: Szatmár kontra Ugocsa. (Két Rákóczi-emlékmű története.) SzSzSz. 1976. 11. évf. 3. sz. 31–39. l.

Müller Veronika: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszeg, 1976. 71 l., ill. (Zalaegerszegi füzetek 2.)

Nagy József Zsigmond: Uj eredmények és feladatok a Rákóczi kor kutatásában. Tt. 1976. 30. évf. 3. sz. 57–60. l.

Nagy László: Káthay Mihály a magyar históriában. V. 1976. 19. évf. 9. sz. 93–108. l.

Nagy Péter: A sokarcú Rákóczi. Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 337–339. l.

Neuser W.: Philip Jacob Spener közbenjárása az üldözött magyarországi protestánsokért (1671–1689). ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 183–186. l.

Nowak, Jerzy Robert: A lengyelek és a Rákóczi-felkelés. Tt. 1976. 30. évf. 6. sz. 53–61. l.

Páll Géza: Rákóczi-jubileum megyénkben. Pedagógiai Műhely, 1976. 93–94. l.

Papp Lajos: Rákóczi öröksége. Beszélgetés dr. Köpeczi Béla akadémikussal, a Rákóczi Emlékbizottság alelnökével. Napjaink, 1976. 15. évf. 3. sz. 1, 11. l.

Perjés Géza: Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat. HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 208–240. l.

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Beszámoló a sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról. (1976. máj. 24–28.) Zachar József. HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 602–606. l.

Rázsó Gyula: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 3–41. l.

Rázsó Gyula: II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér. MN. 1976. 32. évf. 63. sz. 9. l.

Rázsó Gyula: A vezérlő fejedelem. [Közread. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. Bp. 1976. 82 l., ill.

Sáry István: A Rákóczi-szabadságharc Győr-Sopron megyei eseményei. Győr, 1976. 38 l., 7.

Sereg József: „Pro Patria et Libertate". HSz. 1976. 4. évf. 4. sz. 35–41. l.

Sipos Ferenc: A Rákóczi-szabadságharc és a Hadtörténelmi Közlemények. HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 337–363. l.

Sugár István: Szigetvár és viadala. Bp. 1976. Zrínyi K. 227 l., 28 t.

Szabó Lajos: II. Rákóczi Ferenc alakja a Hármas Kis Tükörben. Honismeret, 1976. 2–3. sz. 113–114. l.

Szakály Ferenc: XVI–XVII. századi történelmünk néhány kritikus kérdéséről Mohács 450. évfordulóján. Jelenkor, 1976. 19. évf. 12. sz. 1109–1119. l.

Szalatnai Rezső: Rákóczi. Születésének háromszázadik évfordulóján. N. 1976. 104. évf. 74. sz. 6–7. l.

Szántó Imre: Megjegyzések Marosi Ernő „Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában" c. cikkére. HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 370–375. l.

Szántó Konrád: Rákóczi és a ferencesek. Va. 1976. 41. évf. 10. sz. 679–684. l.

Szathmáry Király Ádám: II. Rákóczi Ferenc krónikás apródja. Napjaink, 1976. 15. évf. 11. sz. 8. l.

„Szendrey István: Rákóczi Ferenc és a jobbágykérdés. Alföld, 1976. 27. évf. 5. sz. 82–87. l.

Szikora Marianna: Mi történt 1697 nyarán Tokaj-Hegyalján? Honismeret, 1976. 5. sz. 27–32. l.

Tolnai Gábor: A Nagyságos Fejedelem. Rákóczi születésének háromszázados évfordulójára. K. 1976. 1. sz. 15. sz.

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.) Bp. 1976. Akad. K. 216 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 76.) – Ismerteti: *Csizmadia Andor.* AT. 1976. 26. évf. 7. sz. 654–655. l.

Vargha Balázs: Az emlékező etikája. ÉlIr. 1976. 20. évf. 13. sz. 6–7. l.

Vargha Balázs: Levelekkel vezérlő fejedelem (II. Rákóczi Ferencről.) Uj Irás, 1976. 16. évf. 11. sz. 63–75. l.

Várkonyi Ágnes, R.: II. Rákóczi Ferenc, 1976. Bp. Táncsics K. 32. l., ill.

R. Várkonyi Ágnes: Pro Patria et Libertate. Lapok a Rákóczi-szabadságharc történetéből. 1. Személyiség és történelem. Nsz. 1976. 34. évf. 70. sz. 6. l., – 2.: A tiszaháti felkeléstől az országos szabadságharcig. Nsz. 1976. 34. évf. 71. sz. 6. l., – 3.: Az államszervező. Nsz. 1976. 34. évf. 72. sz. 6. l., – 4.: „Légyen már állandó világosság". Nsz. 1976. 34. évf. 73. sz. 6. l., – 5.: Társadalmi haladás és nemzeti függetlenség. Nsz. 1976. 34. évf. 74. sz. 8. l., – 6.: A világ népeihez. Nsz. 1976. 34. évf. 75. sz. 9. l., – 7.: Rákóczi öröksége. Nsz. 1976. 34. évf. 76. sz. 6. l.

Veres László: Miskolc és a kuruc szabadságharc. Napjaink, 1976. 15. évf. 7. sz. 8. l.

Vörösmarty Géza: Nyitravölgyi Rákóczi emlék. Honismeret, 1976. 1. sz. 5–7. l.

Zöldi László: Nagymajtényi síkon ... Áruló volt-e Károlyi Sándor? ÉlIr. 1976. 20. évf. 6. sz. 7. l.

Zöldi László: „Szabjunk más rendet dolgainknak". Beszélgetés a Rákóczi-szabadságharc előzményeiről. (Benczédi László nyilatkozata.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 8. sz. 7. l.

Kultúra – tudomány

Angyal Endre: Szenczi Molnár Albert manierizmusáról. ITK. 1976. 80. évf. 3. sz. 340–345. l.

Bács-Kiskun művészettörténete. 6. *Biczó Piroska:* Kecskeméti ötvösség a XVI–XVII. században. Forrás, 1976. 8. évf. 7–8. sz. 95–96. l.

Bálint Sándor: A törökség néphagyományainkban. BarMűv. 1976/II. 84–87. l.

Balogh Jolán: Késő renaissance kőfaragó műhelyek. 5. Kolozsvári műhelyek (Erdély). ArsH. 1976. 4. évf. 1. sz. 39–41. l., 1–4. uo. 2. 1974. 1–2. 27–, 249–., 3. 1975. 1–2. 41–, 211.

Bán Imre: A 17. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége. ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 175–178. l.

Barlay Ö. Szabolcs: Radéczy püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör. Va. 1976. 41. évf. 11. sz. 744–748. l.

Barlay Ö. Szabolcs: Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában. II. rész. A gyulafehérvári madrigálok stílus- és zenetörténeti elemzése. MZ. 1976. 17. évf. 2. sz. 134–160. l.

Bendefy László: Adatok Lázár deák személyének ismeretéhez. GK. 1976. 28. évf. 3. sz. 174–178. l.

Bobrovszky Ida: A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai. ArsH. 1976. 4. évf. 1. sz. 65–71. l.

Borsa Gedeon: Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve. ITK. 1976. 80. évf. 3. sz. 367–377. l.

Borsa Gedeon: Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve, mint zenetörténeti emlék. MZ. 1976. 17. évf. 2. sz. 119–133. l.

Buday György: Notes on Miklós Kis of the Janson types. NHQu.. 1976. 17. évf. 62. sz. 163–176. l.

Buday György: Ujabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson" betűk megalkotójáról. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 61–75. l.

Cenner-Wilhelmb Gizella: Utilisation de modèles iconographiques et stylistiques dans l'art du portrait en Hongrie au XVIII. siècle. AHA. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 117–132. l.

Entz Géza: Magyarországi művészet 1470 és 1630 között. MüÉ. 1976. 25. évf. 4. sz. 269–272. l.

Fehér Géza: Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge. (Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából.) Bp. 1976. Corvina – M. Helikon. 30 l., 56 t.

Földes Éva: Az „Erdélyi Féniks" szerepe a magyar nevelés történetében. Jakó Zsigmond könyve nyomán. MP. 1976. 4. sz. 394–407. l.

Galavics Géza: A törökellenes harc és egykorú világi képzőművészetünk. MüÉ. 1976. 25. évf. 1. sz. 1–40. l.

Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976. Corvina, 46 l., 20 t.

Haiman György: Tótfalusi Kis Miklós születésének 325. évfordulója. MG, 1976. 20. évf. 6. sz. 22–27. l.

Heitler László: Beck Ö. Fülöp Rákóczi ábrázolásai. N. 1976. 104. évf. 74. sz. 6. l.

Homoly István: Bakfark Bálint halálának 400-ik évfordulójára. ÉlT. 1976. 31. évf. 32. sz. 1491–1495. l.

Kathona Géza: Szegedi Kis István doktori címe. ThSz. 1976. 17. évf. 9–10. sz. 292–295. l.

Klaniczay Tibor: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban. FK. 1975. 21. évf. 4. sz. 362–373. l.

Kulcsár Péter: A reformáció történelemszemlélete Magyarországon a XVI. században. Vg. 1976. 17. évf. 10. sz. 608–615. l.

Lakos György: Rákóczi és megyénk korabeli irodalma. Palócföld, 1976. 4. sz. 23–24. l.

Magyar Kálmán: A magyarországi reneszánsz somogyi emlékei. Somogy, 1976. 2. sz. 96–104. l.

Mátyás István: A múlt – Saint Benoît templom. Rákóczi nyomában török földön. N. 1976. 104. évf. 74. sz. 7. l.

Mészáros István: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 306–328. l.

Molnár József: Szulejmán szultán dzsámija Szigetvárott. MüÉ. 1976. 25. évf. 2. sz. 90–94. l.

Müller Géza: A török kor emléke a mohácsi szóhagyományban. BarMűv. 1976/II. 88–94. l.

Nemeskürty István: Az első magyar nyelvű szociográfus. Apor Péter születésének háromszázadik évfordulójára. ÉlIr. 1976. 20. évf. 22. sz. 7. l.

Pernye András: Bakfark Bálint (1507–1576). Muzsika, 1976. 19. évf. 8. sz. 1–3. l.

Rózsa György: II. Rákóczi Ferenc ikonográfiájához. ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 479–484. l.

Schram Ferenc: A szentek tiszteletének népszokásai XVII. századi énekeskönyveinkben. Va. 1976. 41. évf. 1. sz. 31–34. l.

Slaski, Jan: Balassi és a korabeli lengyel irodalom. ITK. 1976. 80. évf. 5–6. sz. 702–705. l.

Soltész Zoltánné: Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 170–174. l.

Sonkoly István: II. Rákóczi Ferenc emléke a zenében. Életünk, 1976. 2. sz. 157–158. l.

Szabó Sándor: Mányoki Ádám. 1673–1757. Kiad. a Szokolya községi Tanács; Hazafias Népfront helyi bizottsága. 2. kiad. Szokolya, 1976. 10 l., 4 t.

Tolnai Gábor: Tótfalusi Kis Miklós „Halotti Kártája". Uj Irás, 1976. 16. évf. 11. sz. 87–95. l.

Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976. M. Helikon – Európa. (Debrecen) 87 l., ill., 1 mell. (Magyar tipográfia 5/a.)

Urbán László: Sárvár és Csepreg mezővárosok szerepe a polgárias művelődésben a 17. században. VEAB. II. Veszprém, 1976. 304–308. l.

Varga Imre: „Lux Rákócziána". ÉlIr. 1976. 20. évf. 13. sz. 7. l.

Vorák József: Bujdosó énekek, Rákóczi-siratók Halasról. Forrás, 1976. 8. évf. 3. sz. 9–13. l.

Zolnay László: Nézzük meg együtt a budai palota törökkori emlékeit. Művészet, 1976. 6. sz. 18–19. l.

Zöldi László: Rákóczi küldetésének regénye. Laczkó Géza torzóban maradt művéhez. Napjaink, 1976. 15. évf. 11. sz. 8. l.

Ismertetések

Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása (1736). Szerk., az utószót és a jegyzeteket írta: *Tóth Gyula.* Bp. 1972. M. Helikon, 120 l. – Ismerteti: *Balázs Ádám.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 552–553. l.

Balogh István: II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár Vármegyékben. (1703. július 18.–1703. október 15.) Nyiregyháza, 1976. 20 l., 15 t. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár kiadványai.) – Ismerteti: *Kriveczky Béla.* SzSzSz. 1976. 11. évf. 3. sz. 92–95. l.

Szabó Magda: Olvasónaplómból. (Gondolatok *Benda K.:* A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a XVI.–XVII. században. Debrecen, 1973. 86 l., 2 t. – c. munkájáról.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 37. sz. 4. l.

Blaškovič, Jozef: Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva. (Rimaszombat az oszmán-török uralom idején.) Bratislava, 1974. 376 l. – Ismerteti: *Hegyi Klára.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 358–361. l., *–Labancz István.* MHOMKözl. 1976. 15. köt. 175–176. l.

Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. Kritérion. 116 l. – Ismerteti: *Somi Éva.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 551–552. l.

Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi *Jakó Zsigmond.* Bukarest, 1974. Kritérion. 576 l. – Ismerteti: *Márkus Mihály.* ThSz. 1976. 17. évf. 7–8. sz. 256. l.

Fekete Cs. – Király László – Kocsis E. – Lenkey I. – Makkai László: Apáczai Csere János. Szerk.: Király L. Bp. 1975. – Ismerteti: *Bolyki János.* ThSz. 1976. 17. évf. 1–2. sz. 61–62. l.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. Akad. K. Humanizmus és reformáció 4. – Ismerteti: *Kulcsár Péter.* MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 191–192. l.

Lengyel Balázs: A török Magyarországon. Magyarország a XVI–XVII. században. Bp. 1975. Móra K. – Ismerteti: *Bodó László.* Ttan. 1976. 21. évf. 3. sz. 31–32. l.

Magyar-zsidó oklevéltár, XV. kötet. Szerk. és kiadta: Scheiber Sándor. Bp. 1972. 501. – Ismerteti: *Dán Róbert.* LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 147. l.

Mandrou, Robert: Rákóczi emlékiratai. (Ford.: Veres Éva.) Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 340–342. l. – Ismertetés.

Nagy Margit, B.: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973. Kritérion. 410 l., 166 fénykép. – Ismerteti: *Balassa Iván.* AEt. 1976. Tom. 25. fasc. 1–2. 182–185. l.

Nemeskürty István: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533–1712. Bp. 1975. Gondolat. – Ismerteti: *Vörös Imre.* IT. 1976. 8. évf. 4. sz. 997–1000. l.

A Rákóczi-szabadságharc és Nógrád megye. (Dokumentum-válogatás és ajánló bibliográfia. Összeáll.: Czipó Ernőné és Lablancné Kelemen Mária. Salgótarján, 1975. 69 l.) – Ismerteti: *Jaroli József.* LSz. 1976. 233–235. l.

Szabó György: Abafáji Gyulay Pál. (Humanizmus és reformáció 3.) Bp. 1974. Akad. K. 145 l. – Ismerteti: *Péter Katalin.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 158–160. l.

Magyarország története, 1711–1790

Források

Bél Mátyás: Vas vármegye leírása (Descriptio Comitatus Castri Ferrei per Mathiam Belium) Előszó és jegyzetek: *Bendefy László.* 1. köz.: VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 108–125. l., 2. közl.: uo. 2. sz. 241–257. l., 3. közl.: uo. 3. sz. 463–476. l., 4. közl.: uo. 4. sz. 567–582. l.

Garas Klára: Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. Die Reise in Ungarn. AHA. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 133–154. l.

Hőgye István: Hegyaljai állatgyógyítási adatok a 18. századból. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 90–96. l.

Leblancné Kelemen Mária: Adalék a XVIII. századi pestisjárványok történetéhez. LSz. 1976. 26. évf. 157–159. l.

(Oltvai Ferenc): A szegedi boszorkánypörök. (Vál., összeáll. és bev. –.) Bp. 1976. Közgazd. és Jogi K. 211 l.

Zsámboki László: Delius: „Anleitung zu der Bergbaukunst" c. könyvének francia kiadása és sorsa a hazai szakirodalomban. Bányászat, 1976. 109. évf. 11. sz. 777–782. l.

Gazdaság és társadalom

Biró József: Egy XVIII. századi „komplex" közlekedési tervezet. Víziközlekedés, 1976. 6. évf. 2. sz. 12–17. l.

Biró József: Kezdeményezések a Duna nemzetközi áruforgalmának kifejlesztésére a XVIII. század utolsó harmadában. Közlekedéstudományi Szemle, 1976. 26. évf. 8. sz. 367–373. l.

Degré Alajos: Zala megye betelepítése a 18. század elején. VEAB. II. Veszprém, 1976. 79–85. l.

Dobrossy István: A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában. MHOMKözl. 1976. 14. évf. 21–32. l.

Dóka Klára: A Rába-szabályozás kérdése 1786-ban. SSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 55–60. l.

Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában. Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 796–903. l.

Erdősi Ferenc: A Duna partszakadása Mohácsnál a XVIII. század végén. (A folyamszabályozás szervezeti keretei és anyagi bázisa a XVIII. század utolsó harmadában.) BarMűv. 1976. 4. sz. 159–173. l.

Fatuska János: Tata környéki német betelepítések a 18. század első felében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 151–156. l.

Kállay István: Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében. Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 853–913. l.

Kovács András: A németek letelepedése Villányban és környékén. BarMűv. 1976. 1. sz. 134–138. l.

Lengyeltóti János: A jobbágyság küzdelmei a Somogy-baranyai Batthyányi birtokon a XVIII. században. Zselici dolgozatok III. Pécs, 1976. 70–76. l.

Szabó Károly: Csáti Szabó György, Debrecen hírneves méhesgazdája a XVIII. században. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 163–178. l.

Szij Rezső: Mezőgazdálkodás Várpalotán a XVIII. században. (Adatok Inota, Palota, Pét gazdaságtörténetéhez.) VHÉ. 1975. 2. sz. 73–124. l.

Takáts László: Hazai forrásadatok a katonakórházak 17–18. századbeli fejlődéséhez. II. (A 18. század ideiglenes és állandó jellegű katonai kórházaitól a tábori kórházrendszerig és az első helyőrségi kórházig.) Honvédorvos, 1976. 28. évf. 3. sz. 251–264. l.

Tirnitz József: Sopron város urbéres falvainak lakossága a 18. sz. első felében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 158–164. l.

Politika

Iványi Emma: Az alnádor és a nádori ítélőmester esküje. LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 123–128. l.

Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség. TSz. 1976. 19. évf. 4. sz. 675–720. l.

Lipsius, Frank: Hungary in 1776: a European frontier. NHQu. 1976. 17. évf. 62. sz. 99–109. l.

Prokopp Gyula: Terstyánszki János alnádor (megh.: 1754). LSz. 1976. 171–176. l.

Varga Csaba: Kodifikációs tendenciák a felvilágosult abszolutizmus korában. JK. 1976. 31. évf. 2. sz. 70–80. l.

R. Várkonyi Ágnes: Kuruc hagyományok. Palócföld, 1976. 3. sz. 22–25. l.

Tibenský, Ján: Bernolák (1762–1813) és a szlovák kérdés. Vt. 1976. 26. sz. 112–138. l.

Kultúra – tudomány

Bartha Lajos: Hell Miksa orvosi nézetei és működése. OHl. 1976. 117. évf. 46. sz. 2805–2808. l.

Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. V. 1976. 19. évf. 4. sz. 54–61. l.

Boros László: Dorfmeister István két mohácsi csataképének művészettörténeti értékelése. BarMűv. 1976/II. 101–105. l.

Dávidházy István: A soproni posztósok legénycéhének társpohara. SSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 150–156. l.

Duka Zólyomi Norbert: Neuhold János Jakab. OHl. 1976. 117. évf. 32. sz. 1951–1952. l.

Garas Klára: Magyarországi barokk művészet. MüÉ. 1976. 25. évf. 4. sz. 273–280. l.

Joó Tibor: A girincsi kastély. MHOMKözl. 1975. 14. évf. 9–14. l.

Kanyar József: Népiskola és közművelődés Somogyban a 18. század második felében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 256–272. l.

Kapronczay Károly: Schraud Ferenc. OHl. 1976. 117. évf. 6. sz. 358–360. l.

Katona Imre: A fertődi kastélyrendszer kialakulása. SSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 130–143. l.

Keszei Irma – Szabadváry Ferenc: Ujabb megállapítások Jacquin selmeci vizsgálatairól. TechSz. 1975–1976. VIII. 189–192. l.

Magyar Zsuzsanna: A könyvkötészet és a könyvkereskedelem kezdetei a 18. századi Székesfehérvárott. VEAB. II. Veszprém, 1976. 287–302. l.

Móra Magda: Népoktatás Fejér megyében a 18. század első felében. VEAB. II. Veszprém, 1976. 274–279. l.

Oroszné Deák Judit: Bessenyei György gondolatai az iskoláról, az önművelésről. SzSzSz. 1976. 11. évf. 2. sz. 84–86. l.

Papp Géza: A korai verbunkos stíluselemei XVIII. századi közhasználatú zenénkben. MZ. 1976. 17. évf. 3. sz. 227–247. l.

Pásztor Emil: Mikes Törökországi levelei és mai helyesírásuk. MNyőr. 1976. 100. évf. 2. sz. 136–144. l.

Szállási Árpád: Földi János (1755–1801). OHl. 1976. 117. évf. 18. sz. 1107–1108. l.

Tóth Béla: Maróthi György szerepe a Debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében. Debrecen, 1975. 218–228. l., ill. (Klny.: [Könyv és könyvtár 10.] (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 96.)

Vajkai Aurél: Tallózás veszprémi Currensekben. ÉIT. 1976. 31. évf. 52. sz. 2468–2471. l.

Vekerdi László: Önkény és értelem. (A hazai ismeretterjesztést előkészítő tudományos törekvések és gazdasági tényezők a 18. században.) V. 1976. 19. évf. 4. sz. 62–73. l.

Vörös Imre: A francia nyelv oktatása Magyarországon a XVIII. században MP. 1976. 1–2. sz. 80–85. l.

Ismertetések

Fazekas Árpád: Orvosi emlékek Szabolcs-Szatmárban. Nyiregyháza, 1975. – Ismerteti: *Tóth Sándor.* Pedagógiai Műhely, 1976. 123–124. l.

Hopp Lajos két Mikes-könyve. 1. Mikes és világa. Bukarest, 1973. Kriterion. 560 l. – 2. Mikes Kelemen összes művei. IV. köt. Az ifjak kalauza. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp. 1974. Akad. K. 789 l. Ismertetik: *Bán Imre.* ITK. 1976. 80. évf. 3. sz. 402–407. l. – *K. Gy.* MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 310–311. l. – *Mészáros István.* MP. 1976. 4. sz. 449–451. l.

Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972. Akad. K. 199 l. – Ismerteti: *Csizmadia Andor.* 1975. 46. évf. 1. sz. 144–146. l.

Lakó György: Sajnovics János. Bp. 1973. 247 l. – Ismerteti: *Szamák Ágnes.* MNyőr. 1976. 100. évf. 1. sz. 115–116. l.

Mérey Klára, T.: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokon 1767–1867. Kaposvár, 1975. 88 l. Somogyi almanach. 22. sz. – Ismerteti: *Oláh József.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 735–736. l.

Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. (Szerk. Bónis György.) Bp. 1974. 178 l. – Ismerteti: *Heckenast Gusztáv.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 561–562. l.

Magyarország története, 1790–1849

Források

Ágh István: Engedelmes fia Ber'senyi Dániel. Kortárs, 1976. 20. évf. 5. sz. 797–799. l.

[Berzsenyi Dániel]: „Forr a világ . . ." Berzsenyi-breviárium. (Vál. és jegyz.: Szilágyi Ferenc. Bev. *Orosz László.* Szerk. Papp János.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 277 l., 8 t.

Bólyai-levelek. Válogatta: Benkő Samu. Bukarest, 1975. Kritérion. – Ismerteti: *Szalatnai Rezső.* MN. 1975. 33. évf. 258. sz. 13. l.

Egy jelentős erdélyi életmű feltárása. *Teleki Sándor:* Emlékezzünk régiekről. (Emlékezések és levelezések.) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi *Csetri Elek.* Bukarest, 1973. Kritérion. 574 l. – Ismerteti: *Kovács József.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1150–1153. l.

Erdmann Gyula: Lónyay Gábor naplója. Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 914–955. l.

Föltámadott a tenger . . . Az 1848–49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. (Vál., szerk., jegyz.: Lukácsy Sándor.) Bp. 1976. Kozmosz. 501 l. (Fiatalok könyvtára.)

Gerencsér Zsigmond: Pjotr Vlagyimirovics Alabin Magyar háborúja. Vg. 1976. 19. évf. 6. sz. 81–93. l.

Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. ([Sajtó alá rend.] Szauder Józsefné.) Bp. 1976. M. Helikon – Szépirod. K. 169 l.

Magyar Lajos: Csoma Sándor naplója. – Alexander Csoma de Kőrös' legacy. Poćma. (Ford. László Kádár, Martin Kovács stb.) (Utószó: *Kádár László.* Ill.: Józsa János.) Debrecen, 1976. 143 l.

Mezősy László: „Ezernyolcszáznegyvennyolcadiki levelek . . ." (Sajtó alá rend., [bev.] és jegyz.: *Szőcs Sebestyén.*) [Bp. 1976.] 76 l., 12 t.

Pásztor Emil: Görgey és Klapka 1891. évi levele Kazinczy Lajosról. BSz. 1976. 21. évf. 4. sz. 70–76. l.

Péterffy Ida: Pálóczi Horváth Ádám három levele Jankovich Miklóshoz. ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 500–505. l.

Rapcsák János: Egy angol tudós a XVIII. századi Magyarországról. ÉIT. 1976. 31. évf. 48. sz. 2276–2281. l.

Széchenyi István, gróf: Magyar játékszínrül. Pest 1832, Landerer ny. Hasonmás kiad. (Utószó és jegyz.: Belitska-Scholtz Hedvig.) [Közread. a] Magyar Színházi Intézet. Bp. 1976. 94, 35 l. (Színháztörténeti könyvtár 4.)

[Tessedik] Theschedik Sámuel önéletírása. Német [nyelvű] kéziratból ford. és kiad. Zsilinszky Mihály. Pest, 1873. Kilián. + A Tessedik Sámuel által alapított mezőgazdasági szakiskola latin nyelvű tanítási terve. (1799) + *Theschedik Sámuel:* A' Ló-herének vetéséről, s annak használtatásáról való rövid oktatás. [H.sz. 1800 körül, ny.n.] [Hasonmás kiadások.] Bp. 1976. Mezőgazd. K. 138. [26] l.

Vedres [István]: A' Tiszát a' Dunával öszve kaptsoló új hajókázható tsatorna, mellynek hellyét nem tsak Magyar Ország hanem az egész Austriai Birodalom hasznára felkeresni, és meg határozni igyekezett Vedres István. Szeged (1805), [Hasonmás kiad.] [Bev.] (Bátyai Jenő.) (Szeged 1976) 126 l.

Vida Tivadar: Frankenburg Adolf (1811–1884), író és lapszerkesztő latin nyelvű levele. SSz. 1976. 30. évf. 2. sz. 157–159. l.

Gazdaság – társadalom

Bencsik János: A szarvasmarha paraszti tartása Hajdunánáson a XVIII. század végétől. Hajdúböszörmény, 1974. 6 l. – Ismerteti: *Rácz*

István. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 254–255. l.

Benkő Samu: Miskolc város történeti-orvosi helyrajza. (Topographis oppidi Miskoltz Historico-medica.) (Ford. M. Kiss Júlia.) Sajtó alá rend. Szabadfalvy József. + *Szabadfalvy József:* (Benkő Sámuel topográfiája.) [Közread. a] Hermann Ottó Múzeum. Miskolc, 1976. 104 l., ill. (Borsodi kismonográfiák 2.)

Bodó Sándor: Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768-tól 1872-ig. MHOMKözl. 1975. 14. 89–93. l.

Dobrossy István – Veres László: A miskolci görög kereskedőtársulat gazdasági tevékenysége a 19. század elején. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 29–41. l.

Dóka Klára: A pest-budai kézművesek életmódja a XIX. században. (1810–1872). ET. 1976. 86. évf. 4. sz. 552–586. l.

Erdész Sándor: Hogyan élt a rétközi ember? ÉlT. 1976. 31. évf. 10. sz. 447–451. l.

Faragó Sándor: Mi lehet az igazság Hany Istók körül? + (Függelék: *Adomány István:* Hany Istók története.) [Kiad. a] Rábaközi Múzeum, Kapuvár, 1970, [1976], [32] 1.

Fügedi Erik: Gabonaárak a 19. század eleji sajtóban. (Megjegyzés Ny. Straub Éva közleményéhez.) AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 550. l.

Horváth Zoltán: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Bp. 1976. Akad. K. 343 l., 48 t., 1 térk., 1 mell. – Ismertetés: MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 663. l.

Károlyi Zsigmond: Huszár Mátyás szerepe a Körösök szabályozásában. TechSz. 1975–1976. VIII. 11–17. l.

Kerner István: A hazai technika múltjából. A Lánchíd előtörténete. ÉlT. 1976. 31. évf. 41. sz. 1936–1940. l.

Kiss Géza: A mohácsi délszlávok a magyar szabadságharcot megelőző évtizedek forrásaiban. BarMűv. 1976. 1. sz. 149–153. l.

Konrádyné Gálos Magda: Barabás Miklós háza a Városmajor utcában. Budapest, 1976. 14. évf. 8. sz. 33–35. l.

Konrádyné Gálos Magda: Clark Ádám családi otthona Budán. Budapest, 1976. 14. évf. 10. sz. 36–37. l.

Mészáros Vince: A fényképezés és a fotókémiai ismeretek első emlékei hazánkban. TechSz. 1975–1976. VIII. 179–188. l.

Mészáros Vince – P. Nagy Sándor: A magyar reformkor vegyészete és vegyipara. TechSz. 1975–1976. VIII. 175–178. l.

Pach Zsigmond Pál: Széchenyi és az Aldunaszabályozás 1830–1832-ben MTAFT. 1976. 25. két. 2–3. sz. 143–173. l.

Szigethy Gábor: Gróf Széchenyi István hidat épít. Kortárs, 1976. 20. évf. 5. sz. 800–806. l.

Szilágyi Miklós: Népi anekdoták Józsa Gyuriról és más földbirtokosokról. Fa. 1976. 5. sz. 115–123. l.

Szita László: Adatok a zselici nagybirtok gazdálkodásához a XIX. sz. első felében. (A Jeszenszky család birtokai a Zselicben.) Zselici dolgozatok III. Pécs, 1976. 77–82. l.

Tóth Lajos: Reformjavaslatok Tessedik Sámuel szentpétervári pályázatában (1803). MP. 1976. 3. sz. 262–277. l.

Tóth László: Reformkori törekvések az utak állapotának javítására Pest megyében. MtSz. 1976. 26. évf. 11. sz. 511–512. l.

Varga Gyula: Lokális gazdasági társulások Hajdu-Bihar megye mezővárosaiban. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 161–174. l.

Politika

Arató Endre: Petőfi és a kor nemzetiségi problémái. MTANyI. 1973. 28. évf. 2–4. sz. 141–150. l.

Barla Gyula: Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez. Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 461–473. l.

Bata Imre: Vasvári. ÉlIr. 1976. 20. évf. 28. sz. 5. l.

H. Boros Vilma: Széchenyi és munkatársai. Tasner Antal. MN. 1975. 31. évf. 300. sz. 4. l.

H. Boros Vilma: Széchenyi és munkatársai. Kovács Lajos. MN. 1975. 31. évf. 301. sz. 4–5. l.

Böhm Jakab: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. Szervezése, felépítése, feladatai, tevékenysége és ügykezelése 1740–1848. HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 241–289. l.

Csonkaréti Károly: A Simonyi József huszárezredes elleni ítélet. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 706–709. l.

Diószegi István: A Napóleon-irodalom magyarországi hullámverése. MN. 1976. 32. évf. 7. l.

Fábiánné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848–1849-ben. Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 294–326. l.

E. Fehér Pál: Az aradi tizenhárom. Nsz. 1976. 34. évf. 236. sz. 4. l.

Gaál László: Megemlékezés Széchenyi Istvánról. TMg. 1976. 14. évf. 2. sz. 67–70. l.

Hidvégi Lajos: Kossuth Lajos Cegléden. Honismeret, 1976. 1. sz. 34–37. l.

Kajtár István: Pécs szabad királyi város Tanácsának működése 1848–49-ben. Kiad. a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi kara. Pécs, 1975. 47 l., 3 mell. (A Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének kiadványai 1.)

Kálnoki Kis Tamás: Berde Mózes kormánybiztos 1849-ben. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 105–120. l.

Karasszon Dénes: Wesselényi Miklós megvakulása. I. Bevezető előadás. Wesselényi Miklós boncleletéről Korányi Frigyes naplójegyzetei alapján. OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 43–50. l.

Miskolczy Dénes: Wesselényi Miklós megvakulása. II. OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 51–55. l.

Katona Jenő: Vasvári Pál (1826–1849). Kts. 1976. 26. évf. 7. sz. 427. l.

Keresztury Dezső: Napóleon mint „Felszabadító" – magyar szemmel. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 219–225. l.

Kiss József: Miniszteri leirat a forradalom védelmében 1848-ban. Ttan. 1976. 21. évf. 3. sz. 28–29. l.

Komor Vilma: Nagycenk Széchenyire emlékezik. MN. 1976. 32. évf. 228. sz. 9. l.

Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. ([Közread. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. 1976. Akad. K. 331 l., – Ismerteti: *Niederhäuser Emil.* Nsz. 1976. 34. évf. 237. sz. 7. l., – MT. 1976. 21. k. 10. sz. 663. l.

Kovács Magda: Adalék a Kelet Népe vitájának történetéhez. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 401–404. l.

Kovássy Zoltán: Borsod megye képe egy 19. századi napló tükrében. (Szeghi Kiss László naplója.) MHOMKözl. 1976. 15. köt. 54–61. l.

Kulin Ferenc: Táncsics Mihály Dózsa-képe. ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 151–164. l.

Lackó Mihály: „A legnagyobb magyar". Egy szállóige keletkezése. Vg. 1976. 17. évf. 5. sz. 305–307. l.

Lénárt Andor: Tudósítás Gyöngyös város magisztrátusának 1816. évi ügyeiről. HSz. 1976. 4. évf. 4. sz. 42–46. l.

Nagy István: Departmentum, referáda, büró a Helytartótanács ügyintézésében 1783–1848. LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 129–139. l.

Nagy Tibor: Kossuth pénzügyminisztériuma a költségvetés tükrében. Pénzügyi Szemle, 1976. 20. évf. 3. sz. 169–178. l.

A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Tudományos ülésszak.) [Budapest], 1973. december 13–14. Rend. a Magyar Tudományos Akadémia, [Filozófiai és Történettudományok] Osztálya; Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet; Magyar Történelmi Társulat. Előadások, felszólalások.) Bp. 1976. Akad. K. 159 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U.S. 77.)

Nemeskürty István: Egy forradalmi hadsereg hajszálgyökerei. ÉlIr. 1976. 20. évf. 3. sz. 3. l.

Nemeskürty István: Egy honvédtiszt az Akadémián. MH. 1976. 9. évf. 305. sz. 14. l. (Mészáros Lázár)

Pásztor E.: Kazinczy Lajos az utókor emlékezetében. I. (A tizennegyedik aradi vértanú tábornokról készülő nagyobb munka egyik fejezete.) HSz. 1976. 4. évf. 1. sz. 40–42. l., II. rész: – 2. sz. 44–48. l.

Pásztor Emil: Kossuth Lajos a nép között. (A népfölkelés toborzása 1848 őszén.) BSz. 1976. 21. évf. 1. sz. 55–66. l.

Pásztor Emil: A tizennegyedik aradi vértanú tábornok haditörvényszéki pere és kivégzése. HSz. 1976. 4. évf. 4. sz. 21–30. l.

Révai József: A 48-as legenda. A cikke elé bev. írt. *Lackó Miklós.* TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 458–467. l.

Spira György: Szeged jegyében. A nemzetiségi kérdés rendezését célzó tervek és lépések 1849-ben. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 479–495. l.

Steiner Gerhard: Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 350–357. l.

Szolonkin, Ivan Petrovics: Zakon 1836 gode o kreposztnüh i ego klaszszovaja szuscsnoszt'. AUDhist. 1976. mt. 9. 41–57. l.

Takács Péter: Vasvári Pál. SzSzSz. 1976. 11. évf. 3. sz. 40–47. l.

Urbán Aladár: A lesson for the old continent. The image of America in the Hungarian Revolution of 1848/49. NHQu. 1976. 17. évf. 63. sz. 85–96. l.

Urbán Aladár: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése. (1848 április–december.) HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 42–75. l.

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Bp. 1976. Gondolat. 278 l., ill.

(Magyar história.) – Ismertetik: *Gergely András:* Csillag a máglyán? ÉlIr. 1976. 20. évf. 39. sz. 10. l., – *Faragó Vilmos:* Történelem – kivülnézetben. [Hozzászólás Gergely A. recenziójához.] ÉlIr. 1976. 20. évf. 43. sz. 3. l., – *Pál Lajos:* Igazabb kép 1848-ról. Nsz. 1976. 34. évf. 273. sz. 7. l.

Várady Géza: Félbemaradt életmű. 150 éve született Vasvári Pál. Nsz. 1976. 34. évf. 165. sz. 6. l.

Varga Zoltán: A reformkori Debrecen konzervativizmusának gyökerei. AUDhist. 1976. mt. 9. 5–40. l.

Tudomány – kultúra

Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976. Akad. K. 292 l., 3 térk.

Berzsenyi

Biró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Bp. 1976. Akad. K. 351 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 31.)

Fábián Dániel: Berzsenyi, az első „falukutató". Va. 1976. 41. évf. 11. sz. 751–754. l.

Gerencsér Miklós: A niklai ház. Berzsenyi Dániel születésének kétszázadik évfordulója előtt. Nsz. 1976. 34. évf. 105. sz. 7. l.

Héra Zoltán: Élő klasszikusok. Berzsenyi Dániel születésének 200. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 107. sz. 7. l.

Lackó András: Kölcsey és Berzsenyi vitája. Somogy, 1976. 2. sz. 14–21. l.

Mezei Márta: Időszemlélet és nemzetszemlélet Berzsenyi ódáiban. IT. 1976. 8. évf. 4. sz. 755–776. l.

Orosz László: Berzsenyi Dániel. Bp. 1976. Gondolat. 323 l., 10 t. (Nagy magyar írók.) – Ismerteti: *MT. 1976. 21. k. 10. sz. 662. l.*

Orosz László: A magyarokhoz. Berzsenyi Dániel születésének 200. évfordulójára. Forrás, 1976. 8. évf. 5–6. sz. 56–62. l.

Szilágyi Ferenc: Berzsenyi örököse. „. . . hogy használjak és tanítsak . . ." MN. 1976. 32. évf. 109. sz. 9. l.

Takáts Gyula: „Somogyi Diogenes". ÉlIr. 1976. 20. évf. 18. sz. 4. l.

Tamás Bertalan: „Rendeltetésünk nem magános élet". Berzsenyi Dániel születésének 200. évfordulójára. ThSz. 1976. 19. évf. 3–4. sz. 121–123. l.

(Vargha Balázs): Berzsenyi Dániel születésének 200. évfordulójára. íts. 1976. 25. évf. 5. sz. 296–300. l.

Vargha Balázs: Kamasz és bölcs. ÉlIr. 1976. 20. évf. 18. sz. 5. l.

Veress Miklós: Kétszáz éve született Berzsenyi Dániel. K. 1976. 5. sz. 3. l.

Bibó István: Hofrichter József (1779–1835). ÉpT. 1975. 7. köt. 3–4. sz. 369–429. l.

Biró Imre: Wesselényi Miklós szembajáról. OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 57–66. l.

Csanak Dóra, F.: Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 333–349. l.

Fazekas Árpád: Balásházy János (1797–1857) munkásságának orvosi vonatkozásai. (Az 1831. évi cholera-lázadás a mai orvos szemével.) OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 89–98. l.

Fleckensteinné Cservenka Júlia: Reformkori magyar nyelvű ábácéskönyvek. MP. 1976. 4. sz. 371–380. l.

Fenyő István: A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817–1818). MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 211–226. l.

Fülöp Géza: Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 94–102. l.

Horváth Károly: Czuczor Gergely (1800–1866). ITK. 1976. 80. évf. 3. sz. 332–339. l.

Kerényi Ferenc: A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–1840). IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 165–181. l.

Kókay György: Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével. MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 76–93. l.

Komárik Dénes: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. ÉpT. 1975. 7. köt. 3–4. sz. 431–451. l.

Kotnyek István: Türr, Irányi, Eötvös . . . A felsőoktatás első lépései hazánkban. ÉlT. 1976. 31. évf. 24. sz. 1107–1111. l.

Kubinszky Mihály: Széchenyi István szerepe a műszaki tudományok kibontakozásában. – Hozzászólás az MTA 150 éves jubileumának kiadványaihoz. MT. 1976. 21. köt. 12. sz. 784–791. l.

Lengyel Imre: Váradi Szabó János. (1783–1864). A munkaoktatás egyik úttörője Magyarországon. Debrecen, 1975. 83–134. l. ([Klny.: Könyv és könyvtár 10.])
(A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 90.)

Mátai Mária, D.: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós, Gedő Elek. (1805–1844) Bp. 1976. 55 l., 1 t. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 146.)

Mészáros István: Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén. MNyőr. 1976. 100. évf. 2. sz. 177–184. l.

Mészárosné, Varga Mária: Zsoldos János szerepe a magyar orvosi szaknyelv megteremtésében. OHl. 1976. 117. évf. 38. sz. 2324–2326. l.

Mihályhegyi Géza: Petőfi Sándor szeme, szembetegsége, halála. OHl. 1976. 117. évf. 52. sz. 3173–3174. l.

Molnár Imre: Utazás a Zselicben 145 évvel ezelőtt. Zselici dolgozatok III. Pécs, 1976. 102–105. l.

Molnár József: Görög Demeter. (1760–1833). Debrecen, 1975. [Kaposvár]. 107 l., 3 t. (Hajdu-Bihar megyei múzeumok közleményei 30.)

Oláhné Erdélyi Márta: A protestáns iskolák középszintű matematika-oktatása 1777–1848 között. MP. 1976. 3. sz. 278–291. l.

Pándi Pál: Első aranykorunk. Cikkek, tanulmányok a magyar felvilágosodás és reformkor irodalmáról. Bp. 1976. Szépirod. K. 620 l.

Pásztor Emil: Kazinczy Ferenc Szarvason, Tessediknél. BékÉl. 1976. 11. évf. 3–4. sz. 453–454. l.

Prőhle János: „Miért nem vették fel Petőfit a soproni iskolába? " SSz. 1976. 30. évf. 3. sz. 263–265. l.

Radó György: Petőfi et les Français (Suite). NÉHongr. 1976. 11. 209–221. l.

Rassy Tibor: Az első theátrumi igazgató működése és társulatának vándorlása Somogyban (1820–1832). Somogy, 1976. 2. sz. 79–95. l.

Sieroszewski, Andrzej: A lengyel és a magyar történelmi regény fejlődése a romantika korában. FK. 1975. 21. évf. 4. sz. 428–434. l.

Sőtér István: Vörösmarty Mihály. ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 190–193. l.

Szállási Árpád: Gróf Széchenyi Ferenc udvari orvosa. OHl. 1976. 117. évf. 30. sz. 1831–1833. l.

Szállási Árpád: Az országos főorvosi hivatal és Pfistere András protomedikus. OHl. 1976. 117. évf. 38. sz. 2322–2323. l.

Szőkefalvy-Nagy Zoltán: Kémiai technológiai ismeretek a magyar iskolákban 1700–1850. TechSz. 1975–1976. VIII. 161–166. l.

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel, 1742–1820. Szarvas, 1976. 438 l., 48 képmell. – Ismerteti: *Somos Lajos.* PSz. 1976. 26. évf. 9. sz. 902–904. l.

Vekerdi László: A Bolyai-kutatás új hulláma. ÉlIr. 1976. 20. évf. 2. sz. 10. l. [Néhány külföldi és magyar Bólyai-kiadvány ismertetése.]]

Vladár Imre: Mátyus István, a felvilágosítás erdélyi orvos-pionirja. OHl. 1976. 117. évf. 34. sz. 2070–2071. l.

Zádor Anna: A felvilágosodás korának művészete. MüÉ. 1976. 25. évf. 4. sz. 281–292. l.

Ismertetések

Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns. Akad.-Vlg. Bp. 1973. 514 l. – Ismerteti: *Mérei Gy.* SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 201–208. l.

Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 553–554. l.

Borus József: Dembinszki fővezérsége és a kápolnai csata. Bp. 1975. Zrínyi K. 375 l. – Ismertetik: *Böhm Jakab.* HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 387–389. l., – *Csorba Csaba.* Köznevelés, 1976. 32. évf. 34. sz. 13. l., – *Rázsó Gyula.* MN. 1976. 32. évf. jan. 16-i sz.

Gacsári István: Füzesgyarmati Krónika. Válogatta és sajtó alá rend.: Miklya Jenő és Tokaji Gyula. Békéscsaba, 1974. 108 l. – Ismerteti: *Kósa László.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 162–163. l.

Gerencsér Miklós: Igy élt Táncsics Mihály. Bp. 1975. Móra K. – Ismerteti: *Bodó László.* Ttan. 1976. 21. évf. 3. sz. 30–31. l.

Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. (Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép–Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra.) Bp. 1975. Akad. K. 169 l. – Ismerteti: *Beluszky Pál.* FöÉ. 1975. 24. évf. 4. füz. 478 l., – MT. 1976. 21. köt. 2. sz. 125. l.

Kuknyó János: A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései. Nyiregyháza, 1975. 141 l. – Ismertetik: *Frisnyák Sándor.* Pedagógiai Műhely,

1976. 124–126. l. – *Berényi István.* FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 113–114. l.

A múlt hitelesebb képéért. *Biró Ferenc:* A fiatal Bessenyei és íróbarátai. – *Fenyő István:* A irodalom respublikájáért 1817–1830. – Ismerteti: *Fried István.* Napjaink, 1976. 15. évf. 11 sz. 10. l.

Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848/49-ben. (Die siebenbürgischen Sachsen in den Jahren 1848/49.) Bp. 1974. Akad. K. 99. l., 9 t. (Értekezések a történeti tudományok köréből 74.) – Ismertetik: *Szász Zoltán.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 207–211. l., *Miskolczy Ambrus.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1115–1116. l.

Spira György: Petőfi napjai. (Sorsdöntő történelmi napok 1.) Bp. 1975. Akad. K. 82. l. – Ismertetik: *Várady Géza.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 355. l., – *Martinkó András.* IT. 1976. 8. évf. 4. sz. 1006–1009. l., MT. 1976. 21. köt. 125. l. *Bereczki József:* Tettenért történelmi pillanatok egy új könyvsorozat első két kötetében. SzSzSz. 1976. 11. évf. 1. sz. 130–131. l.

Spira György: Széchenyi in 1848. A Hungarian Count in the revolution of 1848. Bp. 1974. Akad. K. 346 l. – Ismerteti: *M. Kun.* NÉ Hongr 1976. 11. 268–169. l.

Varga Endre: A királyi Curia 1780–1850. (Die Königliche Kurie zwischen 1780– und 1850.) Bp. 1974. Akad. K. 274 l. – Ismerteti: *Kállay I.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 205–207. l.

Magyarország története, 1849–1918

Források

Balassa Imre: Nyolc évtized vándorútján. [Visszaemlékezések.] Bp. 1976. Magvető 296 l.

Csepregi Horváth János: Kortársi tudósítás az 1873. évi soproni pénzügyi válságról. SSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 66–69. l.

Csontváry-emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Vál. kieg. Gerlóczy Gedeon. Bev., összekötő szövegeket írta és szerk.: *Németh Lajos.* Bp. 1976. Corvina. 296 l., 56 t. (Művészet és elmélet.)

Dénes Zsófia: Élet helyett órák. [Visszaemlékezések.] (Bev. tanulmány és jegyz.: *Kovalovszky Miklós.* 3. kiad.) Bp. 1976. Magvető K. 313 l. (Magvető zsebkönyvtár.)

Eötvös József, [báró]: Kultúra és nevelés. [Tanulmányok, cikkek, beszédek.] (Összegyűjt., szerk., [bev.] és jegyz.: *Mezei Márta.*) Bp. 1976. M. Helikon – Szépirod. K. 525 l. (Eötvös József művei.)

Eötvös József, [báró]: Levelek. (Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., [bev.] és jegyz.: *Oltványi Ambrus.*) Bp. 1976. M. Helikon – Szépirod. K. 857 l. (Eötvös József művei.)

Fémes Beck Vilmos: Fémes Beck Vilmos húsz levele. 1906–1918. [Közread. és bev.] *Kontha Sándor.* ArsH. 1976. 4. évf. 1. sz. 147–158. l.

Frank Tibor: The British image of Hungary. 1865/70. [Publ. by] *Department of English, L. Eötvös University, Bp. 1976. ELTE. 367 l., 4 t.*

A Galilei kör névsora 1912-ből. Közli: Varga F. János. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 211–233. l.

Király István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak paraszti dokumentumainak kritikai vizsgálata. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 15–47. l.

Mizser Ferenc: Szemtanú Kossuth temetésén. BSz. 1976. 21. évf. 2. sz. 111–112. l.

Mona Ilona: Liszt Ferenc első magyar fordításban megjelent levele. MZ. 1976. 17. évf. 3. sz. 306–307. l.

[Munkácsy Mihály]: Levelek Munkácsytól. (Vál., sajtó alá rend. és jegyz.: Czeglédi Imre. Kiad a békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola; Békéscsaba város Tanácsa.) Békéscsaba, 1976. 135 l. (Bibliotheca Bekesiensis 13.)

Péter László: Művelődéstörténeti okmányok az önkényuralom korából 1849. Somogyi-könyvtári műhely, 1976. 15. évf. 1–2. sz. 41–46. l.

Szabadfalvy József: Hermann Ottó levelei Pósa Lajosékhoz. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 11–25. l.

Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. (1905–1918 október.) Vál.: Petrák Katalin. Bev.: *Kende János.* Bp. 1976. Kossuth K. 431 l. (Az MSzMP Párttörténeti Intézetének kiadványa.) – Ismerteti: *Erényi Tibor:* Tanúságtevők a századelőről. Szakszervezeti Szemle, 1976. 3. sz. 116–119. l.

Feldolgozások

Gazdaságtörténet

Bárth János: A gépi cséplés paraszti munkaszervezete Dunaszekcsőn. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 182–192. l.

Berend T. Iván: Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországán és Károlyi Mihály. MTAFT. 1975. 24. évf. 2–3. sz. 244–253. l.

Dolmányos István: Lehet-e rehabilitálni a koalíció adótörvényeit? TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 496–498. l.

Eddie, Scott M.: Cui Bono? Magyarország és a dualista Monarchia védővámpolitikája. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 156–166. l.

Faludi Gábor: Türr István tevékenysége Magyarország gazdasági-műszaki felvirágoztatásáért. Tudomány és Mezőgazdaság, 1976. 14. évf. 3. sz. 60–69. l.

Farkas Márta Sz.: Magyar zongoragyártás a XIX. században. Beregszászy Lajos útja Békéstől a világhírig. BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 123–128. l.

Gacsályi Gábor: Feljegyzések négy Szatmár megyei falu agrártörténetéről a XIX. század második feléből. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 192–200. l.

Hanák Péter: Magyarosodás a 19. században. 1. rész: A polgárosodás sodrában. ÉIT. 1976. 31. évf. 1. sz. 14–18. l., 2. rész: A társadalmi és tudati ösztönzők. ÉIT. 1976. 31. évf. 2. sz. 70–75. l., 3. rész: Az asszimiláció társadalmunk fejlődésében. ÉIT. 1976. 31. évf. 3. sz. 108–113. l.

Kempler, Kurt: Adatok a hazai üzemegészségügy történetéhez. TechSz. 1975–1976. VIII. 67–70. l.

Mérey Klára, T.: Zselici falvak az uradalom árnyékában. Zselici dolgozatok III. Pécs, 1976. 83–90. l.

Mózes Mihály: Debrecen ipara a dualizmus korában. DI. 1976. 83–146.

Nagy Yvette, S., Szeewald Judit, V.: A tuberkulózis elleni küzdelem kibontakozása Magyarországon. II. OHI. 1976. 117. évf. 36. sz. 2184–2189. l.

Perneki Mihály: A mezőhegyesi állami ménesbirtok gazdálkodás (1867–1900). AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 322–375. l.

Ránki György: A francia tőke Magyarországon, 1914-ig. AUDhist. 1976. mt. 9. 58–73. l.

Selmeczi Kovács Attila: Munkaszervezet és technika az uradalmi aratásban. Adatok a Fertő melléki aratóbandák munkaeljárásaihoz. Et. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 174–182. l.

Szántó Péter: Magyarország idegenforgalma a XIX. század második felében. MKVMévk. 213–251. l.

Szücs Ernő: Debrecen ipara az abszolutizmus korában. DI. 1976. 17–79. l.

Tarr László: Délibábok országa. Bp. 1976. Helikon. 312 l.

Viga Gyula: Mezőkövesdi adatok a szemnyeréshez. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 117–127. l.

Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján. (1849–1890) 9–152. l. in: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. 187–1949. (Szerk.: Gunst Péter, Hofmann Tamás.) Bp. 1976. Akad. K. 472 l. (Agrártörténeti Tanulmányok 4.)

Politika

Bajomi Lázár Endre: A Párizsi Kommün száműzöttei Magyarországon. (A francia–magyar kapcsolatok ismeretlen fejezete.) Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 675–690. l.

Balázs György: Megélünk-e Deák Ferenc nélkül. Vg. 1976. 17. évf. 5. sz. 300–304. l.

Blau Zoltán – Láng Péter: Eszperantista munkásegyesület Magyarországon I. (1913–1919). Budapest, 1976. 14. évf. 1. sz. 35–37. l.

Csizmadia Andor: A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben. GJ. 1976. X. köt. 1–2. sz. 83–121. l.

Dérer Miklós: A Jászi-jelenség. 1900–1910. MFSz. 1976. 20. évf. 1. sz. 106–134. l.

Diószegi István: Andrássy indulása és megtorpanása (1871–1875). TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 1–34. l.

Dolmányos István: Az 1906. évi földmunkásmozgalmak történetéhez. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 48–74. l.

Dolmányos István: A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Bp. 1976. Akad. K. 321 l., 11 t.

E. Fehér Pál: A kiegyezés politikusa. Deák Ferencről, halálának századik évfordulóján. ÉlIr. 1976. 20. évf. 5. sz. 6–7. l.

Fekete Sándor: Emlékezzünk Deák Ferencre. Kritika, 1976. 1. sz. 13–14. l.

Fekete Sándor: A nemzet prókátora. Emlékezés Deák Ferencre. Bp. 1976. Magvető. 126 l. (Gyorsuló idő.)

Gadanecz Béláné: A vendéglátóipari dolgozók szakszervezeti mozgalmának sajátosságai. MKVMévk. Bp. 1976. 311–333. l.

Gönczöl Katalin: Dologházak Magyarországon. MJ. 1976. 23. évf. 12. sz. 1073–1080. l.

Hanák Péter: Mocsáry függetlenségi alternatívája. ÉlIr. 1976. 20. évf. 46. sz. 7. l.

Hanák Péter: Mocsáry hitvallása. Honismeret, 1976. 5. sz. 3–5. l.

Iorváth Jánosné: Irószerellátás a földművelésügyi tárcánál 1867–1919. LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 85–95. l.

szlamov, Tofik [Muszlim]: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt. 1906–1914. [Politicseszkaja bor'ba v Vengrii.] Bp. 1976. Akad. K. 121 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 81.)

Ieszenszky Géza: A Times Magyarországról a századfordulón. V. 1976. 19. évf. 6. sz. 94–104. l.

Kalmár I. György: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914). Bp. 1976. Akad. K. 247 l.

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos és a délszlávok. (Születése másfél százados évfordulójára.) Tt. 1976. 30. évf. 10. sz. 45–54. l.

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos és a nemzeti egyenjogúság. Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 587–606. l.

Kiss Gyula: Az „izgága andornaki remete". HSz. 1976. 4. évf. 2. sz. 27–30. l.

Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890. Bp. 1976. Kossuth K. 272 l. – Ismerteti *Szabó Miklós:* A magyar polgáriasodás első nagy ideológiai válsága. Nsz. 1976. 34. évf. 291. sz. 7. l.

Litván György: Károlyi Mihály egyénisége. EKM. 1976. 63–68. l.

Merényi László: Az 1917. évi februári orosz forradalom soproni visszhangja. SSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 46–55. l.

Merényi László: Az 1917. februári orosz forradalom visszhangja Borsod-Abauj és Zemplén megyékben. BSz. 1976. 21. évf. 2. sz. 55–64. l.

Mérey Klára:, T.: Aratósztrájkok a századelőn. ÉIT. 1976. 31. évf. 34. sz. 1587–1592. l.

A munkásság falusi osztaga. Előadások a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségéről. Kiad. a M[ezőgazdasági], E[rdészeti és vízügyi] Do[lgozók] Sz[akszervezete], Történelmi Emlékbizottság. Bp. 1976. 50 l. [A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége. Emlékülés (Budapest, 1976. január 7.) előadásai.]

Pisztora Ferenc – Farkas Judit: A nő társadalmi helyzete, ambíciói – és nagyzásos téveszméi az Osztrák–Magyar Monarchiában. OHl. 1976. 117. évf. 38. sz. 2319–2322. l.

Pölöskei Ferenc: Károlyi Mihály életútja az 1918. évi polgári demokratikus forradalomig. MTAFT. 1975. 24. évf. 2–3. sz. 272–276. l.

R-Sz. Gy.: Deák Ferenc (1803–1876) Köznevelés. 1976. 32. évf. 5. sz. 10. l.

Sándor Iván: A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről. Bp. 1976. Kozmosz. 202 l.

Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976. Akad. K. 278 l.

Sarlós Béla: Válasz Dolmányos István kritikai megjegyzéseire. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 490–503. l.

Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. MT. 1976. 21. köt. 11. sz. 675–687. l.

Szabad György: A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849–1867. V. 1976. 19. évf. 5. sz. 1–15. l.

Szabó Dániel: A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében. (1915–1918) Bp. 1976. Akad. K. 181 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U.S. 79.)

Szabó István: Kossuth nyomában az emigrációba . ,. Egy néhai debreceni diák kalandos sorsa. ÉIT. 1976. 31. évf. 11. sz. 483–486. l.

Szakács Kálmán: A mezőgazdasági munkásság szakmai szervezkedésének sajátosságai és jellemző vonásai a XIX. század végén és a XX. század elején. Tájékoztató, 1976. 2. sz. 83–108. l.

Szász Zoltán: A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 35–63. l.

Vadász Ferenc: A nincstelenek csatasorba álltak. Hetven éve alakult a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége. Nsz. 1976. 34. évf. 5. sz. 6. l.

Vass István, G.: 1891. májusa Békéscsabán. ÉIT. 1976. 31. évf. 18. sz. 819–825. l.

Vincze Edit, S.: Frankel Leó mint Ausztria–Magyarország levelező titkára. Bécsi tartózkodása és elfogatása (1871–1876). PtK. 1976. 22. évf. 90–124. l.

Kultúra – tudomány

Alföldy Jenő: A tekintetes kritikus. ÉlIr. 1976. 20. évf. 4. sz. 5. l. [Gyulai Pál]

Arató Antal: Baloldali szociáldemokrata hetilap Jászberényben az első világháborút megelőző években. Jászkunság, 1976. 22. évf. 1–2. sz. 77–82. l.

Bajomi Lázár Endre: Teleki Emma életéről és műveiről. IT. 1976. 8. évf. 4. sz. 910–941. l.

Bárdosi János: Hermann Ottó néprajzi kutatása Vas megyében 1899-ben. VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 126–140. l.

Beke Albert: Emlékezés Gyulai Pálra. K. 1976. 1. sz. 9–10. l.

Berecz Dezső: Küzdelem a magyar színészetért Sopronban 1885 és 1905 között. SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 289–206. l.

Cs. E.: Beszámoló a balatonfüredi Jókai tudományos ülésszakról. IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 266–267. l.

Bugyi Balázs: Alexander Béla, a röntgenológia első magyar oktatója. OHl. 1976. 117. évf. 36. sz. 2139–2194. l.

Cenner Mihály: Dériné alkonya. MHOMKözl. 1975. 14. köt. 37–58. l.

Csillag István: Rózsay József (1815–1885). OHl. 1976. 117. évf. 50. sz. 3053–3054. l.

Duka Zólyomi Norbert: Batizfalvy Sámuel (1826–1904). OHl. 1976. 117. évf. 48. sz. 2928–2930. l.

Erki Edit: Elek Artur emlékezete. ÉlIr. 1976. 20. évf. 6. sz. 6. l.

Farkas Márta, Sz.: Bartalus István. Bp. 1976. Akad. K. 172 l. (A múlt magyar tudósai VII. sorozat.)

Gál István: Babits horvátországi útinaplója és belgrádi interjúja. Kortárs, 1976. 20. évf. 9. sz. 1444–1447. l.

Gál István: Balázs és Lukács elitfolyóirat-terve 1910-ből. (Balázs Béla levele Babits Mihályhoz.) Tt. 1976. 30. évf. 11. sz. 46–53. l.

Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről. Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 84–118. l.

Hantó Zsuzsanna: Jászi Oszkár és Szabó Ervin vitája a tudomány és politika viszonyáról. Pécs, 1976. 29, 3, 12 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 21.)

Hazai György: Vámbéry Ármin. Bp. 1976. Akadémiai K. 131 l. (A múlt magyar tudósai VII. sorozat.)

Honti József: Jókai Mór „egészsége" és halála. OHl. 1976. 117. évf. 26. sz. 1587–1589. l.

Honti József: Marschalkó Tamás dr. a plasmasejtek első szabatos leírója. OHl. 1976. 117. évf. 21. sz. 1290–1293. l.

Kapronczay Károly: Elischer Gyula (1846–1909). OHl. 1976. 117. évf. 50. sz. 3054–3055. l.

Kapronczay Károly: Goldzieher Vilmos. OHl. 1976. 117. évf. 32. sz. 1952–1953. l.

Kapronczay Károly: Hausmann Ferenc (1811–1876). OHl. 1976. 117. évf. 26. sz. 1593–1594. l.

Kapronczay Károly: Kovách Aladár (1866–1922). OHl. 1976. 117. évf. 30. évf. 1833–1834. l.

Kapronczay Károly: Krompecher Ödön (1870–1926). OHl. 1976. 117. évf. 42. sz. 2561–2562. l.

Kapronczay Károly: Schneider Antal (1816–1897). OHl. 1976. 117. évf. 18. sz. 1109. l.

Kapronczay Károly: Tangl Ferenc (1866–1917). OHl. 1976. 117. évf. 10. sz. 608–609. l.

Kármán Tamásné: Az 1876. évi budapesti Nemzetközi Statisztikai Kongresszus centenáriuma. StSz. 1976. 54. évf. 12. sz. 1229–1240. l.

Kármán Tamásné: Megemlékezés a Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszus 1894. évi budapesti üléséről. Demográfia, 1976. 19. évf. 1. sz. 70–84. l.

Katona Jenő: Gyulai Pál (1826–1909). Kts. 1976. 26. évf. 1. sz. 37–38. l.

Kelenváry János: A magyar egészségügy úttörője. Dr. Fodor József (1843–1901). ÉlT. 1976. 12. sz. 556–557. l.

Kenéz János: Liebermann Leó a kémikus, szociálhigienikus. OHl. 1976. 117. évf. 30. sz. 1828–1830. l.

Kiss Pál, M.: Emlékezés Gyárfás Jenőre, halálának ötvenedik évfordulóján. Rajztanítás, 1976. 18. évf. 1. sz. 28–29. l.

Kiss Sándor, É.: Szilágyi Dániel (1831–1886). ÉlT. 1976. 31. évf. 47. sz. 2211–2214. l.

Kotnyek István: Az első országos felnőttoktatási akció Magyarországon (1870–1875). PSz. 1976. 26. évf. 8. sz. 723–730. l.

Kovács Imre, P.: Gyulai Pál. 1826–1909. Köznevelés, 1976. 32. évf. 4. sz. 10. l.

Lakó György: Budenz József és a korabeli összehasonlító nyelvtudomány. MTANyI. 1973. 28. évf. 2–4. sz. 277–300. l.

Láng József: Dokumentumok Jókai második házasságának történetéhez. ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 505–519. l.

Lazar, André: La France vue par un poète hongrois. NÉHongr. 1976. 11. 223–234. l. [Ady E.]

Lendvai L. Ferenc: Hatvan év után. Lukács művészetfilozófiai-esztétikai kéziratának kiadásához. Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 376–384. l.

Lenkey István: Emlékezés „A falu rossza" írójára. Tóth Ede halálának 100. évfordulójára. ThSz. 1976. 19. évf. 11–12. sz. 378–379. l.

Lukács Dezső: Karl Gegenbauer (1826–1903). OHl. 1976. 117. évf. 52. sz. 3177–3179. l.

Mayer Mária, P. – Pozsgai Jenő: Jókai Mór és Mikszáth Kálmán háziorvosa – Demjanovich Emil (1861–1941). OHl. 1976. 117. évf. 26. sz. 1589–1590. l.

Menner Ödön: Dr. Menner Adolf (1824–1901). MHOMKözl. 1975. 14. 61–65. l.

Mezei Ottó: Lapok Nemes Lampérth József életéből. Va. 1976. 41. évf. 11. sz. 759–766. l.

Miklóssy János: Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról. MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 272–277. l.

Miklóssy János: Vita a „néplapokról", a népi ismeretterjesztésről. (Fejezetek az abszolutizmus kori sajtótörténetéből.) MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 404–409. l.

Mikszáthtól Mikszáthról. Az író születésének 130. évfordulóján. [Antológia.] (Összeáll. Standovárné Gárdonyi Vera.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 391 l., ill.

Molnár Antal: Emlékeimből. MZ. 1976. 17. évf. 3. sz. 282–286. l.

Mucsi Ferenc: Egy évtized a Népszava történetéből. (1905–1914). PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 71–101. l.

Murádin Jenő: Ferenczy Béni Erdélyben. MüÉ. 1976. 25. évf. 3. sz. 234–241. l.

Murádin Jenő: Ferenczy Noémi. Egy művészpálya erdélyi fejezetei. MüÉ. 1976. 25. évf. 3. sz. 242–251. l.

Nagy Béla: FTC napló. 1899–1910. (Bp. 1976.) 107 l., ill.

Nagy István: Fialla Lajos életútja. OHl. 1976. 117. évf. 10. sz. 611–612. l.

Nagy Miklós: Jókai és az osztrák szellemi élet. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 238–246. l.

Németh G. Béla: Az irodalmi ellenzék első közös fellépése 67 után. IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 139–145. l.

Németh G. Béla: Századfordulói látlelet a művelt hazai értelmiség ízléséről. Nagyvilág, 1976. 21. évf. 5. sz. 774–776. l.

Pál Lajos: Rónay Jácint. Bp. 1976. Akad. K. 192 l. (A múlt magyar tudósai VII. sorozat.)

Paládi Kovács Attila: Fényes Elek. Bp. 1976. Akad. K. 212 l. (A múlt magyar tudósai VII. sorozat.)

Papp János: Dutka Ákos nagyváradi publicisztikája. Békéscsaba, 1976. Rózsa F. Gimn. és Nyomdaip. Szakközépisk. 12 l.

Reichard Piroska: Osvát Ernő. (Közread. és bev.) Láng József. K. 1976. 5. sz. 12–13. l.

Ruffy Péter: Az Erdély aranykora Caracasban. Hogyan kerültek haza Venezuelából Jókai első regénykéziratai? MN. 1976. 32. évf. 228. sz. 9. l.

Sipka Sándor: Toldy Ferenc irodalomtörténeti művei a gimnáziumi oktatásban. MP. 1976. 1–2. sz. 96–110. l.

Simonovits Anna: Palágyi Menyhért (1895–1924). MFSz. 1976. 20. évf. 1. sz. 91–105. l.

Szállási Árpád: Bókay Árpád. OHl. 1976. 117. évf. 36. sz. 2191–2193. l.

Szállási Árpád: Dulácska Géza és a Gyógyászat. OHl. 1976. 117. évf. 46. sz. 2808–2810. l.

Szállási Árpád: Egy vidéki orvostörténész a múlt századból. OHl. 1976. 117. évf. 50. sz. 3061–3062. l. [Fekete Lajos tisztiorvos]

Szállási Árpád: Géber Ede, a dermatológia professzora (1840–1891). OHl. 1976. 117 évf. 10. sz. 609–611. l.

Szállási Árpád: Hugó Károly, a bolygó orvosdrámaíró. OHl. 1976. 117. évf. 28. sz. 1712–1714. l.

Szállási Árpád: Róna Sámuel (1857–1906). OHl. 1976. 117. évf. 42. sz. 2562–2564. l.

Szállási Árpád: Szabó Dénes, a semmelweisi szellem szülésztanára. OHl. 1976. 117. évf. 22. sz. 1350–1352. l.

Szállási Árpád: Tömörkény István (1866–1917). OHl. 1976. 117. évf. 40. sz. 2440–2441. l.

Szász Ferenc: Az induló Nyugat és az osztrák irodalom. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 255–263. l.

Szerbák Elek: Az első modern olimpia a budapesti sajtóban. Budapest, 1976. 14. évf. 7. sz. 38–41. l.

Szigeti Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. ThSz. 1976. 19. évf. 3–4. sz. 71–77. l.

Szilágyi Dezső: Adatok Szinyei Merse Pál zempléni kapcsolataihoz. MHOMKözl. 1976. 15. köt. 62–63. l.

Szkladányi Mária: Száz éve született Pauler Ákos. Va. 1976. 41. évf. 8. sz. 561–562. l.

Szögi László: A munkavédelmi oktatás kezdetei a Műegyetemen 1918-ig. FMK. 1976. 4. sz. 3–52. l.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Ilosvay Lajos vegyészprofesszor (1851–1936) tevékenysége az Országos Közegészségügyi Egyesületben. OHl. 1976. 117. évf. 34. sz. 2068–2070. l.

Trócsányi Zsolt: Mikó Imre. ÉIT. 1976. 31. évf. 38. sz. 1779–1783. l.

Turányi Kornél: Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei. (Három eddig ismeretlen kezdeményezés.) MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 270–272. l.

Varga Gábor: Adatok megyénk óvodatörténetéhez. (1829–1870). BSz. 1976. 21. évf. 1. sz. 67–69. l.

Vargha Balázs: Zuboly legendája. Budapest, 1976. 14. évf. 1. sz. 22–23. l.

Verő József: Akadémiánk és a méter-rendszer bevezetése. MT. 1976. 21. köt. 2. sz. 109–116. l.

Voit Krisztina: A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez. MK. 1976. 92. évf. 4. sz. 409–415. l.

Zsigmond Gábor: Katona Lajos és az Élet köre. V. 1976. 19. évf. 9. sz. 74–92. l.

Zsigmond Gábor: Lánczy Gyula és a századvégi evolucionista társadalomkutatás válaszútjai. ET. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 237–253. l.

Ismertetések

Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény; válogatta és szerkesztette: Gál István. Bp. 1975. – Ismertetik: *Dévényi Iván.* Életünk, 1976. 3. sz. (május–június) 282–283. l., – *Grezsa Ferenc.* Tt. 1976. 30. évf. 6. sz. 81–82. l.

Dénes Iván Zoltán: A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához. Gondolatok Hanák Péter tanulmánykötete kapcsán. (Magyarország a Monarchiában c. köt., Bp. 1975.) V. 1976. 19. évf. 8. sz. 99–104. l.

Eötvös József művei. Arcképek és programok. Sajtó alá rend., az előszót és a jegyz. írta: *Fenyő István.* Bp. 1975. M. Helikon. 844 l. – Ismerteti: *Fried István.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 555–556. l.

Adrányi, Gabriel: Ungarn und das I. Vaticanum. (Magyarország és az első vatikáni zsinat.) Köln–Wien, Böhlau Verlag. 1975. 567 l., 1 térk. Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte. Band. 5. – Ismerteti: *Lukács Lajos.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 167–170. l.

Gráfik Imre: Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten. Néprajzi Közlemények, 1971. 15. évf. 1–4. sz. – Ismerteti: *Gunda Béla.* AEt. 1976. Tom. 25. fasc. 1–2. 196–197. l.

Die Habsburgermonarchie (1848–1918). – Ismerteti: *Csizmadia Andor.* JK. 1976. 31. évf. 10. sz. 610–611. l.

Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. (Tanulmányok.) Bp. 1975. Gondolat. 476 l. – Ismertetik: *Bényei Miklós.* Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 556–557. l., – *Loránd Imre.* Vg. 1976. 17. évf. 5. sz. 325–327. l., – *Heiszler Vilmos.* MN. 1976. 32. évf. 98. sz. 13. l. – *Irinyi Károly:* Historizálás és történetiség. Alföld. 1976. 27. évf. 10. sz. 63–66. l.

Irinyi Károly: Mitteleurópa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. (Bp. 1973. Akad. K. 272 l.) – Ismerteti: *Somogyi Éva.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 719–721. l.

Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918). Bp. 1975. Tankönyvkiadó. 306 l. – Ismertetik: *Felkai László.* MP. 1976. 4. sz. 444–447. l., – *Nagyszentpéteri Géza.* Köznevelés, 1976. 32. évf. 3. sz. 14. l.

Köves Rózsa – Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja. Bp. 1974. 388 l. – Ismerteti: *Kávássy Sándor.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1140–1142. l.

Lengyel Dénes: Benedek Elek. Bp. 1974. 276 l. – Ismerteti: *Leblancné Kelemen Márta.* Honismeret, 1976. 1. sz. 48–50. l.

Lőrincz Ernő: A munkaviszony szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig. 1840–1918. (Die Regelung der Arbeitsverhältnisse in Ungarn seit Beginn des Kapitalismus bis Ende des ersten Weltkriegs. 1840–1918.) Bp. 1974. Akadémiai K. 255 l. – Ismerteti: *Sarlós Béla.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 211–212. l.

Lőrincz Péter: Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején, 1880–1918. Hungarológiai Intézet kiadása, Ujvidék, 1973. 263 l. – Ismerteti: *Gunda Béla.* ET. 1975. 86. évf. 4. sz. 662–663. l.

Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihisztor (Brassai Sámuel). Bukarest, 1971. Kritérion. 374 l., 13 ill. – Ismerteti: (angol nyelven) *Szállási Árpád.* OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 116–117. l.

Monarchia rediviva. Két könyv a Habsburg-monarchiáról. (*William J. McGrath:* Dionysian Art and Populist Politics Austria. New Haven and London, 1974. valamint: *Allan Janik – Stephen Toulmin:* Wittgenstein's Vienna. A Touchstone Book, New York, 1973.) – Ismerteti: *Vezér Erzsébet.* Vg. 1976. 17. évf. 7. sz. 473–476. l.

Oláh József: Az akasztói–vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján. Bp. 1975. 282 l. (Agrártörténeti tanul-

mányok, 1.) – Ismerteti: *Für Lajos.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 969–971. l.

Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. Szerk. és a jegyz. összeáll.: Sziklay L. A bev. írta: *Gál I.* Bp. 1974. Akad. K. 173 l. – Ismerteti: *R. Prazák.* SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 208–210. l.

Sashegyi Oszkár: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből. 1849–1867. – Ismerteti: *Kiss Géza.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 184–187. l.

Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. Bp. 1973. Akad. K. 224 l. – Ismerteti: *Wéber Antal.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 553–554. l.

Szabadváry Ferenc: Winkler Lajos. „A múlt magyar tudósai". Bp. 1975. Akad. K. 178 l. – Ismerteti: *Vajda Pál.* TechSz. 1975–1976. VIII. 289–290. l.

Székely vértanúk, 1854. Szöveggyűjtemény. Összeáll.: Károlyi Dénes. Bukarest, 1975. 242 l. – Ismertetik: *Szigethy Gábor.* V. 1976. 19. évf. 10. sz. 113–115. l., – *Fábián Ernő.* Honismeret, 1976. 1. sz. 39–40. l. – *Nemeskürty István:* Éllr. 1976. 20. évf. 39. sz. 10. l.

A szociológia első magyar műhelye. Válogatta: Litván György és Szücs László. Bp. 1973. Gondolat K. 1–2. k. – Ismertetik: *Szabó Miklós.* Szoc. 1975. 1. sz. 164–167. l., – *Kárpáti Zoltán.* Szoc. 1976. 1. sz. 167–168. l., – *Hantó Zsuzsa.* Szoc. 1976. 1. sz. 168–170. l.

Toth, Adalbert: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. *Südosteuropäische Arbeiten 70. München, 1973. 383 l.* – Ismertetik: *Csizmadia Andor.* JK. 1976. 31. évf. 1. sz. 44. l. – *Szabó Dániel.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 562–564. l.

Xántus Revisited. Letters from North America by John Xántus. Translated and edited by Theodore and Helen Benedek Schoenman, Wayne State University Press. Detroit, 1975. 198 l. ill. – Ismertetés: *László Országh.* NHQu. 1976. Vol. 8. No. 65. 141–143. l.

Zselicki, I. B.: Szocialiszticseszkoe rabocsee dvizsenie v Vengrii 1873–1890. (A magyarországi szocialista munkásmozgalom 1873–1890). Moszkva, 1975. Nauka. 263 l. – Ismertetik: *Niederhauser Emil.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1124–1125. l., – *Papp Sándor.* Szakszervezeti Szemle, 1976. 3. sz. 119–120. l.

Magyarország története, 1918–1919

Források

Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez. (Szerk., bev., jegyz. és gyűjt. *Romsics Ignác.* [Közrem.] Szabó Csaba.) Kecskemét, 1976. 74 l., 20. t. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai 3.)

Fogarassy László: Iratok az osztrák–magyar határkérdés történetéhez. SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 350–353. l.

Két dokumentum: A galileisták tiltakozása a kommunista vezetők letartóztatása ellen. 1919. február 26. – Közli: Varga F. János. MTAFT. 1976. 35. köt. 2–3. sz. 325–330. l.

Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások. 1912–1922. (Összeáll. és szerk. Böröczfy Ferenc. Bev. *Göncöl György.* Bp. 1976. Kossuth K. 371 l.

Feldolgozások

Ács Andrásné: Helfgott Ármin (1878–1942). PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 196–211. l.

Benkőné, Bartha Ilona: „Legyetek óvatosabbak, mint az emberek". A Magyar Tanácsköztársaság gyermek lapjai. MN. 1976. 32. évf. 70. sz. 4. l.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály a polgári demokratikus forradalomban. EKM. 1976. 23–33. l.

Hegedüs Sándor: Egy politikai per kulisszatitkai. (Tisza István, gróf.) Bp. 1976. Kossuth K. 218 l., 8 t. (Népszerű történelem.)

Kanyar József: A Tanácsköztársaság Somogyban. (Történelem és honismereti szakköri forgatókönyv.) [Közread. a] Somogy Megyei Levéltár; Somogy Megyei Továbbképzési Kabinet. Kaposvár, 1976. 23 l. (Iskola és levéltár. Dokumentumok a szülőföldről. B. A közép- és szakközépiskolák számára 2.)

Károlyi Zsigmond: Emlékezés a Magyar Tanácsköztársaság vízgazdasági politikájára. Vízgazdálkodás, 1976. 2. sz. 59–62. l.

Köves Rózsa: A Tanácsköztársaság értelmiségi politikája. MN. 1976. 32. évf. 69. sz. 7. l.

Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. (1919.) [Visszaemlékezések, tanulmányok.] (Összeáll. Kőrösi József. Bev. Bitányi Iván.) Bp. 1976. Kossuth K. 283 l.

Novomeský Ladislav: Budapesti tavasz, 1919. Nsz. 1976. 34. évf. 215. sz. 6. l.

Ortutay András: Kernstok Károly politikai szerepe Nyergesújfalun 1918–1919-ben. UF. 1976. 1. sz. 77–88. l.

Ismertetések

Gergely Ferenc – Kőhegyi Mihály: A Pécs-Baranya-Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921. között. Baja, 1974. – Ismerteti: *Lakos János.* LSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 187–189. l.

Szamuely Tibor: Összegyűjtött írások és beszédek. Bp. 1975. – Ismerteti: *Gábor Sándorné.* TáSz. 1976. 31. évf. 1. sz. 106–108. l.

Vermes Gábor: A föderalizmus agóniája Magyarországon a Károlyi-kormányzat idején, 1918–1919-ben. – Ismerteti: *J[eszenszky] G[éza].* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 576. l.

Magyarország története, 1919–1945

Források

Bálint György: A toronyőr visszapillant. Cikkek, tanulmányok, kritikák. (Szerk. és utószó: *Koczkás Sándor.* Sajtó alá rend. Koczkás Sándor, Magyar István. Bibliogr. *Magyar István.* Jegyz.: *Rét Rózsa, Kristó Nagy István.* Utánny.) Bp. 1976. Magvető. 1. köt. 726 l., 2. köt. 747 l.

Bartók Béla levelei. Szerk. Demény János. Bp. 1976. Zeneműkiadó. 948 l. – Ismerteti: *Raics István:* Bartók Béla a levélíró. Nsz. 1976. 34. évf. 304. sz. 7. l.

Czégely Tibor: Nyomdászok a harmincas években. Budapest, 1976. 14. évf. 2. sz. 31–33. l.

Daday András: Egy orvostörténész visszaemlékezései. OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 99–106. l.

Fábry Zoltán: Vigyázzatok a strázsán! [Publicisztikai írások.] (Vál. [bev.] Duba Gyula.) Bratislava – Bp. 1976. Madách K. – Kossuth K. 274 l.

Fehér Erzsébet: „Ez a könyv József Attiláé". A költő ismeretlen kéziratai. K. 1976. 8. sz. 3–4. l. (József Attila: Nem én kiáltok.)

Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok. 1920–1970. (Vál., szerk., jegyz. bibliogr. és névmutató: *Timár Árpád.*) Bp. 1976. Magvető [Pécs]. 700 l., 1 t. – Ismerteti: *Bata Imre:* A Fülep jelenség. ÉlIr. 1976. 20. évf. 25. sz. 10. l.

Füst Milán: Napló. (Vál. szerk., bev. Pók Lajos.) Bp. 1976. Magvető. 1. köt. 490 l., 2. köt. 495 l. (Tények és tanúk.)

József Attila: Válogatott levelezése. Sajtó alá rend. és jegyz. Fehér Erzsébet. (A francia nyelvű leveleket ford. Süpek Ottó.) (Közread. az) MTA Irodalomtudományi Intézete, Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 1976. Akad. K. 530 l. (Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 11.) – Ismertetik: *Agrádi Péter.* TáSz. 1976. 31. évf. 11. sz. 92–94. l., – *Hajdu Ráfis Gábor.* Nsz. 1976. 34. évf. 238. sz. 7. l., – *Levandel Júlia.* Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 558. l.

Ketten a számüzetésben: Párizsban. Beszélgetések Károlyi Mihálynéval – Fodor Ilona interjúja. V. 1976. 19. évf. 5. sz. 59–72. l.

Kiss István: Az MSzDP debreceni szervezetének végrehajtó bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei (1934–1935). TanFHtört. 1976. 191–211. l.

Kodály-dokumentumok. Bp. Zeneműkiadó. 1. Németország. 1910–1944. Gyűjt., ford. [bev.], tanulmány, jegyz.: *Breuer János.* 1976. 432 l.

Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945. Irodalom–szocializmus. Bp. 1976. Akad. K. 437 l.

A magyar értelmiség történetéhez. Dokumentumok. [Közread.] az Oktatási Minisztérium. (Bp.) 3. (Értelmiség és középosztály a két világháború között. (Vál., [bev.] és jegyz. Némedi Dénes. Szerk. Somlai Péter.) 1976. 319 l. (Szociológiai füzetek 10.)

Az MSzDP budapesti XI. kerületi pártszervezetének tagnyilvántartója 1930–1934-ből. Közli: Strassenreiter Erzsébet. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 182–195. l.

Palasovszky Ödön: Emlékeim a baloldali kulturmunka kezdeteiről. K. 1976. 8. sz. 13–15. l.

Pásztor Béla: Visszaút nem volt. Visszaemlékezés. HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 527–554. l.

Petrányi Ilona: Dokumentumok Tóth Árpád és Füst Milán barátságáról. ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 241–250. l.

Radó Sándor: Dóra jelenti... [Visszaemlékezések.] 3. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 430 l.

Spáczay Hedvig: Adalékok a M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 1944–45. évi szervezéséhez. LSz. 1976. 85–108. l.

Szilárd Leó levelei. Összeállította: Timár László. Kritika, 1976. 7. sz. 5–8. l.

Zilahy Lajos levélfogalmazványa Imrédy Bélához. K. 1976. 11. sz. 22. l.

Feldolgozások

Gazdaság – társadalom

Bencze Géza: Szénhidrogén-kutatások a Délkelet-Dunántúlon a két világháború között. DDK. 1975. 29–35. l.

Benke Zsófia L.: Az ellenforradalmi korszak munkásbiztosításának történetéből. Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1001–1028. l.

Erdei Ferenc: Magyar tanyák. [Bp. 1942], Athenaeum. Hasonmás kiad. + (*Kulcsár Kálmán:* A magyar tanya ma és holnap.) Bp. 1976. Akad. K. 270 l. (Erdei Ferenc összegyűjtött művei.) – Ismertetés: *Takács József.* TáSz. 1976. 31. évf. 6. sz. 108–110. l.

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. I. r. V. 1976. 19. évf. 4. sz. 22–53. l., II. r. V. 1976. 19. évf. 5. sz. 36–58. l.

1941. évi népszámlálás. [Közread. a] Központi Stat. Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat; Magyar Országos Levéltár. Bp. 2. Demográfiai adatok községek szerint. (Összeáll. Kepecs József. [Közrem.] Dallos Ödönné.) 1976. Stat. K. 433 l. (Történeti statisztikai kötetek.)

Fejes Judit: A magyar-német gazdasági és politikai kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as – 1930-as évek fordulóján. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 361–384. l.

Molnár Pál: Adalékok a Rimamurány-salgótarjáni RT. munkáspolitikájáról. (1919–1944). Nógrádi Szemle, 1976. 7. évf. 1. sz. 69–72. l.

Nemes Dezső: Az első világháború és az ellenforradalom gazdasági következményei. PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 3–53. l.

Simon István: A földbérlő szövetkezetek. (1920–1944). AtSz, 1976. 18. évf. 3–4. sz. 376–418. l.

Szani Ferenc – Timár Lajos: Debrecen ipara az ellenforradalmi rendszer időszakában. DI. 1976. 147–241. l.

Szili Ferenc: Cselédsors az uradalmas Somogyban a két világháború között. Kaposvár, 1976. 18 l. ([Iskola és levéltár. Dokumentumok a szülőföldről. B. A Közép- és szakközépiskolák számára 1.])

Szita László: Magyarországi „vendégmunkások" a hitleri Németországban az 1930-as években. BarMűv. 1976. 4. sz. 149–153. l.

Tausz Anikó: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között. TSz. 1976. 4. sz. 631–659. l.

Thirring Lajos: Szemelvények az 1941. évi népszámlálás adatanyagából. StSz. 1976. 54. évf. 4. sz. 398–416. l.

Varga Ilona: A kivándorlás irányváltoztatása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. Szeged, 1976. AUSzeg. AH. LVI. 51 l.

Politika

Antoniewicz Roland József: Magyarország: lengyel futárközpont. ÉlT. 1976. 31. évf. 15. sz. 691–694. l.

Bánki Szilárd: Rebellis tanárok 1939-ben. Budapest, 1976. 14. évf. 8. sz. 36–37. l.

Bellér Béla: Az osztrák–magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1922–1926). SSz. 1975. 29. évf. 3. sz. 232–244. l.

Benkő Péter: A baranyai Zselic parasztságának politikai orientációja 1918–1922 között. Zselici dolgozatok III. Pécs, 1976. 106–112. l.

Beránné Nemes Éva: Adalékok a totális fasiszta diktatúra megteremtésére irányuló gömbösi kísérlet előzményeihez.(1928–1933). BME Marx.–Leninizm. Tan. Közl. 1976. 4. évf. 2. sz. 183–200. l.

Breuer János: Kodály Zoltán és a Népfront. Beszélgetés Kállai Gyulával a Hazafias Népfront elnökével. K. 1976. 6. sz. 3–4. l.

Endrődi csendőrsortűz. 1935. Tudományos emlékülés az endrődi csendőrsortűz 40. évfordulója alkalmából. [Előadások.] Szerk. Orbán Sándor, Szakács Kálmán. Bp. 1975. 179 l., ill.

Fehér István: Képek a baranyai németek múltjából. BarMűv. 1976. 1. sz. 123–126. l.

Gazsi József: Ejtőernyős partizántevékenység és elhárítás Magyarországon 1941-ben. HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 494–526. l.

(Gergely Ferenc – Kiss György): Horthy leventéi. A leventeintézmény története. Bp. 1976. Kossuth K. 280 l.

Gergely Jenő: A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919–1923). Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 225–272. l.

Godó Ágnes: Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Bp. 1976. Zrínyi K. – Kossuth K. 447 l.

Gyárfás Ágnes: Orvosok küzdelmei emberi és szakmai jogaikért megyénkben a felszabadulásig. BSz. 1976. 21. évf. 4. sz. 57–69. l.

Gyarmati Kálmán: A polgári ellenzék szerepe Debrecenben az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. TanFHtört. 1976. 127–166. l.

Gyerzsaluk, Nyikolaj: Adalékok a magyar partizánok kiképzéséhez nyújtott szovjet segítség történetéhez. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 710–722. l.

Györffy Sándor: A népfront zászlóbontása. I–II. MN. 1976. 32. évf. 258. sz. 9. l., 259. sz. 5. l.

H. Haraszti Éva: Károlyi Mihály a fasizmus ellen. EKM. 1976. 49–54. l.

Hegyi Gyula: Hogyan halt meg Petschauer Attila? ÉlIr. 1976. 20. évf. 1. sz. 8. l.

Jemnitz János: Károlyi Mihály az emigrációban (1919–1945). EKM. 1976. 35–44. l.

Kállai Gyula: Károlyi Mihály politikai öröksége. MTAFT. 1975. 24. évf. 2–3. sz. 239–244. l.

Kállay István: A Horthy-korszak sajtójogának jellemzéséhez. (A Magyarországi Szocialista Munkáspárt sajtóperei. 1925–1927.) JK. 1976. 31. évf. 7. sz. 379–384. l.

Kapronczay Károly: A lengyel menekültügy orvosi ellátása és szervezete Magyarországon a második világháború alatt, 1939–1945. (Angol nyelven.) OtK. 1976. Vol. 21. No. 1. 27–41. l.

Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák–magyar viszony 1921-ben. Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 3–50. l.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: „Érdemesek vagyunk életre, jövőre". (Egyetemisták az ellenállásban.) N. 1976. 104. évf. 81. sz. 8. l.

Lackó Miklós: Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról. Bp. 1975. Gondolat K. 362. l. Ismertetik: *Bényei Miklós.* Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 556–557. l., – *Csürös Miklós.* Tt. 1976. 30. évf. 8. sz. 86–89. l., – *Fehér András – Pomogáts Béla:* A népi mozgalom a történész szemével. Alföld, 1976. 27. évf. 10. sz. 55–62. l., – MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 517. l.

Lagzi István: A magyarországi lengyel menekültek politikai tevékenységének néhány kérdése 1939–1944. között. AUDhist. mt. 9. 103–127. l.

Lipták Dorottya: A Gömbös-kormány külpolitikájának egyes kérdései a magyar történeti irodalom tükrében. AUSzeg. AH. LVII. 61–70. l.

Molnár Pál: 50 éve történt. Az 1926. április 27-i salgótarjáni éhségfelvonulásra emlékezve. Nógrádi Szemle, 1976. 7. évf. 2. sz. 98–102. l.

Nagy Zsuzsa, L.: A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919–1944). TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 335–360. l.

Pintér István: A demokratikus Magyarország programja. Negyven éve alakult a Márciusi Front. Nsz. 1977. 35. évf. 61. sz. 9. l.

Pintér István: A KMP és a Márciusi Front. PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 3–43. l.

Pintér István: München és az első bécsi döntés hatása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájára. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 407–438. l.

Pintér István: Szélsőjobboldali nacionalista csoport az MSZDP-ben 1938–1939 fordulóján. PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 31–70. l.

Pölöskei Ferenc: Az államforma és az „alkotmányosság" kérdései 1919–1920 fordulóján. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 315–334. l.

Pölöskei Ferenc: Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon. Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 757–801. l.

Ránki György: Az 1939-es budapesti választások. TSz. 1976. 4. sz. 613–630. l.

Serfőző Lajos: A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban. AUSzeg. AH. LVII. 3–60. l.

Serfőző Lajos: A titkos társaságok és a róluk folytatott parlamenti viták 1922–1924-ben. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 69–113. l.

Stier Miklós: Oktató-nevelő munka a Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben (1919–1930). Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 801–841. l.

Szabó Ágnes: A KMP újászervezése és első kongresszusa. + *Horváth Zoltánné:* A KMP második kongresszusa. + *Pintér István:* A magyar antifasiszta, Hitler-ellenes nemzeti ellenállás történetéhez. Bp. 1976. Kossuth K. 147 l. (Munkásmozgalom-történeti tanulmányok.)

Szabó László: Katonai elméletek és nézetek a két világháború között. HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 96–111. l.

Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól" az ébredő magyarokig. Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből. Vg. 1976. 17. évf. 3. sz. 151–160. l.

Szakács Kálmán: Die Politik der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei (USP) vom Sieg der Gegenrevolution bis zur Stabilisierung des Systems (August 1919–1925). Die Neugestaltung der USP und ihre Politik: ihr Platz im gegenrevolutionären System. AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 99–129. l.

Vargyai Gyula: A hadsereg karhatalmi alkalmazásának néhány kérdéséről a 30-as évek első felében. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 468–478. l.

Végh Oszkár: Jön a tömeg. Bp. 1976. Táncsics K. 112 l., ill. (1930. évi munkásmozgalom történetéből.)

Vida Sándor: Szocialista Munkásegység Blokk Ujpesten – 1936-ban. Budapest, 1976. 14. évf. 11. sz. 32–33. l.

•

Bajcsy-Zsilinszky Endre

Dancza Lajos: Bajcsy-Zsilinszky Endre borsodi kapcsolatai. MHOMKözl. 1975. 14. 66–68. l.

Féja Géza: Bajcsy-Zsilinszky Endre. ÉlIr. 1976. 20. évf. 23. sz. 3. l.

Tilkovszky Loránt: Egy nagy életút. (Bajcsy-Zsilinszky Endre születésének 90. évfordulóján.) Nsz. 1976. 34. évf. 133. sz. 8. l.

Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és szövetségesei. Születésének 90. évfordulóján. MN. 1976. 32. évf. 133. sz. 7. l.

Bálint György

Hajdu Ráfis Gábor: Hetven éve született Bálint György. K. 1976. 7. sz. 13. l.

Magyar Iván: Hetven éve született Bálint György. BSz. 1976. 21. évf. 2. sz. 83–88. l.

Nemes György: Bálint György emlékére. Nagyvilág, 1976. 21. évf. 7. sz. 1109–1111. l.

Pál Ottó: Hetven éve született Bálint György. Kts. 1976. 26. évf. 6. sz. 357–260. l.

Pomogáts Béla: Bálint György igaza. Jelenkor, 1976. 19. évf. 7–8. sz. 729–733. l.

Szalay Károly: Pillantás a toronyőrre. Hetven éve született Bálint György. Tt. 1976. 30. évf. 7. sz. 47–57. l.

Kultúra – tudomány

Bartsch Sándor: Szabó Dezső. IT. 1976. 58. évf. 3. sz. 665–670. l.

Bata Imre: Veres Péter epikájáról. Kortárs, 1976. 20. évf. 8. sz. 1298–1305. l.

Batári Gyula: Az „Iskola és Egészség" c. folyóirat és Németh László. OHl. 1976. 117. évf. 48. sz. 2930–2932. l.

Benkő Ákos: Arcképvázlatok Kázmér Ernőről. IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 146–158. l.

Borbély Sándor: Gellért Oszkár. Bp. 1976. Akad. K. 161 l. (Kortársaink.)

Breuer János: Bartók Béla: Csodálatos mandarin. Egy fél évszázados botrány története. Vg. 1976. 17. évf. 11. sz. 690–695. l.

Csányi László: Fülep Lajos Tolnában. Somogy, 1976. 2. sz. 22–25. l.

Csaplár Ferenc: Kassák önéletírása. ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 445–461. l.

Dévényi Iván: Derkovits Gyula. Va. 1976. 41. évf. 1. sz. 20–24. l.

Eősze László: Kodály Zoltán élete képekben és dokumentumokban. (2. kiad.) Bp. 1976. Zeneműkiadó. 163 l.

Fazekas Árpád: Szabolcs megye világhírű fia. Negyven éve halt meg Kabay János. SzSzSz. 1976. 11. évf. 1. sz. 87–92. l.

Fazekas Árpád: Szabolcs megye világhírű gyógyszerész-fia, Kabay János. OHl. 1976. 117. évf. 4. sz. 223–226. l.

Ferch Magda: Ellenforradalmi szankciók budapesti iskolákban 1919 augusztusa után. PSz. 1976. 25. évf. 5. sz. 397–406. l.

A FÉSZEK. Emlékkönyv a FÉSZEK Művészklub alapításának 75. évfordulójára. Szerk. Demeter Imre. [Kieg.]: Galambos Tibor. Ill. Diósy Antal, Feiks Jenő stb.) Bőv. kiad. Bp. 1976. Gondolat K. 385 l.

Fodor András: Fülep Lajossal Zengővárkonyban. Somogy, 1976. 2. sz. 26–31. l.

Gál I[stván]: Oszkár Sárkány – iszszledovatel' csehoszlovacko–vengerszkih literaturnüh szvjazej. SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 163–170. l.

Gerzsa Ferenc: Gaál Gábor és Németh László. Tt. 1976. 30. évf. 11. sz. 75–79. l.

Hajdu Ráfis Gábor: Feltámadás – kérdőjellel. Jegyzetek a Zilahy-jelenségről. Nsz. 1976. 34. évf. 227. sz. 7. l.

Hajdu Ráfis Gábor: Thomas Mann üdvözlése. FK. 1976. 21. évf. 3. sz. 284–291. l.

Halmy Ferenc – [Ráth Végh Istvánné] Zipernovszky Mária: Hubay Jenő. [Bev.] Gertler Endre. Bp. 1976. Zeneműkiadó. 198 l., 8 t.

Honti József: Hollós József dr. és Madzsar József dr. kapcsolata. OHl. 1976. 117. évf. 40. sz. 2436–2438. l.

Horváth Mihály: A Szegedi Szabadtéri Játékok a 30-as években. Tt. 1976. 30. évf. 2. sz. 90–96. l.

Hunyady György: A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. TTKo. 151–166. l.

Illés Endre: Egy bizottsági ülés emléke. (Vádlott: Remenyik Zsigmond.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 52. sz. 15. l.

Illés Endre: Egy kudarc emléke. (Szomory Dezső.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 6. sz. 11. l.

Kapronczay Károly: Lumnitzer Sándor (1896–1958). OHl. 1976. 117. évf. 28. sz. 1711–1712. l.

Kapronczay Károly: Pólya Ernő (1876–1945). OHl. 1976. 117. évf. 22. sz. 1349–1350. l.

Kárpáti János: Bartók Béla, avagy egy dunavölgyi nyelvi szintézis lehetősége (1.). (Előadás „A zene Közép-Európában 1900–1930." témájú zenetudományi konferencián; Gorizia, 1976. okt.) Muzsika, 1976. 19. évf. 12. sz. 26–30. l.

Kmetty János: Festő voltam és vagyok. [Tanulmányok, visszaemlékezések.] + (*Kassák Lajos:* Műteremlátogatás Kmetty Jánosnál. + *Kovalovszky Márta,* [*K*]: Kmetty János.) [Bp.] 1976. Corvina. 82 l., 24 t. (Művészet és elmélet.)

Koszorus Oszkár: Kohán György és Orosháza. BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 87–97. l.

Lamper: Vera: Bartók Béla. Bp. 1976. Akad. K. 230 l. (A múlt magyar tudósai. VII. sorozat.)

Lipcsey Ildikó: Nicolae Iorga és az erdélyi magyar kultúra. Kortárs, 1976. 20. évf. 1. sz. 132–136. l.

Lovász László: A nagyothallók magyarországi oktatásának 50 éves jubileumára. Gyógypedagógia, 1976. 21. évf. 2. sz. 53–55. l.

Lukács Dezső: Ifj. Entz Géza születésének 100. évfordulójára. (1875–1943). ÁK. 1976. 63. köt. 1–4. füz. 3–14. l.

Lukács György előadása a regényről. Közli: Sziklai László. IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 198–215. l.

Márkus László: Ellenforradalom és irodalom a húszas években. (Részlet „A húszas évek ideológiája" c. kéziratos monográfiából.) TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 278–283. l.

Megyeri József: Az orvoslás megyei történetéhez. Gerlei Ferenc halálának évfordulójára. SzSzSz. 1976. 11. évf. 93–97. l.

Miklós Pál: Moholy-Nagy példája. K. 1976. 1. sz. 14. l.

Nemes István: Munkásábrázolás a két világháború közötti líránkban. DDK. 1975. 213–218. l.

Németh Lajos: A Gresham – múlt és jelen. Művészet, 1976. 17. évf. 12. sz. 6–9. l.

Pap Gábor: A Gresham-kör és a monumentális művészetek. Bernáth Aurél történelme tükrében. Művészet, 1976. 17. évf. 12. sz. 33–37. l.

Pejtsik Árpád: József Attila a pesti egyetemen. MN. 1976. 32. évf. 292. sz. 9. l.

Pintér István: „Szabadság és Nép". Egy 1942-es freskópályázat. ÉlIr. 1976. 20. évf. 11. sz. 6–7. l.

Révész Mártonné: Az első magyar Iskolaszanatórium megalapítója dr. Müller Vilmos (1878–1945). OHl. 1976. 117. évf. 52. sz. 3180–3181. l.

Saygun, A. Adnan: Béla Bartók's folk music research in Turkey. Ed. László Vikár. Bp. 1976. Akad. K. 430 l., ill. (Bartók Béla kéziratos tanulmányának facsimiléjével.)

Suchoff Benjamin: Bartók utolsó évei Észak-Amerikában (1940–1945). MZ. 1976. 17. évf. 2. sz. 190–193. l.

Sükösd Mihály: Lukács György regényelmélete. *Lukács György:* A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. – A regény elmélete. ÉlIr. 1976. 20. évf. 13. sz. 11. l.

Szabó Júlia: A rajz és az akvarell a Gresham-kör művészetében. Művészet, 1976. 17. évf. 12. sz. 20–21. l.

Takáts József: A Grasham-kör és az európai művészet. Művészet, 1976. 17. évf. 12. sz. 30–32. l.

Tóth István: „Mohács vagy kavarodás egy Krudy-regény körül". BarMűv. 1976/II. 45–49. l.

Varga László: A sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban. MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 244–255. l.

Vargha Balázs: Kassák Lajos önmagáról. I. r.: Budapest, 1976. 14. évf. 6. sz. 22–23. l., II. r.: 7. sz. 22–23. l., III. r.: 8. sz. 20–21., IV. r.: 9. sz. 22–23. l.

Végvári Lajos: A Grasham-csoport. Művészet, 1976. 17. évf. 12. sz. 3–5. l.

Zalai Károly: Kabay János (1896–1936) munkásságának tudomány-, technikai és ipartörténeti értéke. Gyógyszerészet, 1976. 20. évf. 11. sz. 420–423. l.

Szerb Antal

Hetvenöt éve született Szerb Antal. MN. 1976. 32. évf. 103. sz. 10. l.

Keresztury Dezső: Szerb Antal emléktáblájánál. ÉlIr. 1976. 20. évf. 18. sz. 3. l.

Poszler György: Emlékezés és meditáció. (Szerb Antal születésének 75. évfordulóján.) Nagyvilág, 1976. 21. évf. 5. sz. 749–753. l.

Tamás István: Szerb Antal születésének 75. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 102. sz. 7. l.

Ismertetések

Ady és Bölöni-Párizsban. Itóka naplójegyzeteiből. Bev. és sajtó alá rend. és a jegyz. készítette: *Illés Ilona.* Budapest, 1974. 207 l. – *Robotos Imre:* Az igazi Csinszka. Dokumentum-riport. Bp. 1975. Magvető. 206 l. – Ismerteti: *Lőrinczy Huba.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 543–545. l.

Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 613 l. – Ismerteti: *Kiss Gy. Csaba.* ITK. 1976. 80. évf. 4. sz. 546–547. l.

Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiség politikájának kialakulása. Bp. 1975. Akad. K. 290 l. – Ismertetik: *Arató Endre.* PSz. 1976. 26. évf. 6. sz. 556–558. l., – *Szász Zoltán.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 980–982. l.

Csatári Dániel: Dans la tourmente. Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945. (Forgószélben. Magyar–román viszony 1940–1945.) Bp. 1974. Akad. K. 418 l. – Ismertetik: *Tilkovszky Loránt.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 962–865. l., – *M. Kun.* NÉHongr. 1976. 11. évf. 269–270. l.

Dömötör Tekla: Honti János. Bp. 1975. Akad. K. 187 l. (A múlt magyar tudósai.) – Ismerteti: *Kriza Ildikó.* ÉT. 1976. 87. évf. 1–2. sz. 275. l.

„Emlékül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogy éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer . . ." Bp. 1974. Gondolat. 400 l. – Ismerteti: *Gergely András.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 166–167. l.

Feljegyzések és levelek Nyugatról. Bp. 1975. – Ismerteti: *Dévényi Iván.* Életünk, 1976. 1. sz. 87–89. l.

Gál Róbert: A szakmunkásképzés történeti előzményei és fejlesztésének távlatai hazánkban. TtKözl. 1976. 1–2. sz. – Ismertetés: TáSz. 1976. 31. évf. 10. sz. 115–116. l.

Hajpál Gyula: Áralakulás a két világháború között. Mezőgazdasági termékek ára. Bp. 1973. 657 l. – Ismerteti: *Urbán Károly.* StSz. 1976. 54. évf. 8–9. sz. 898–900. l.

Hallgatag tanú. Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. Ismertetés: Márkus László és Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti munkájáról. (Ism.: *Csatári Imre.*) MN. 1976. 32. évf. 119. sz. 7. l.

Horváth Márton: Füst Milán és a Napló. K. 1976. 9. sz. 18–20. l.

Hiller István: A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között. (Fejezetek a soproni egyetem történetéből, 1919–1945.) Sopron, 1975. 218 l. (A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 8. szám.) – Ismertetik: *Tóth András.* FSz. 1976. 25. évf. 10. sz. 637–638. l., – *Fogarassy László.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 989–990. l.

Mesterházi Lajos: Sorsforduló. (*Kállai Gyula:* Múltról a jelennek c. munkájának ismertetése.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 49. sz. 1–2. l.

A KMP első kongresszusa. Dokumentumgyűjtemény. Bp. 1975. Kossuth K. 271 l. – Ismerteti: *Liptai Ervinné.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 555–557. l.

Koós Judit: Kozma Lajos munkássága. Grafika. Iparművészet. Építészet. Bp. 1975. Akad. K. 265 l., 292 ill. – Ismerteti: *Keserü Katalin.* AHA. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 160–170. l.

Kortársi tisztelgés Bajcsy-Zsilinszky Endre emléke előtt. (*Talpassy Tibor:* Betöltötte hivatását. Bp. 1975. 342 l.) – Ismerteti: *Tidrenczel Sándor.* SzSzSz. 1976. 11. évf. 3. sz. 95–97. l.

Lackó Miklós: A megrendítő rögeszme. Illyés Gyuláról, 1945 előtti tanulmányai új kiadása alkalmából. Új Irás, 1976. 16. évf. 12. sz. 71–87. l.

Lagzi István: Francia katonai menekültek Magyarországon (Balatonbogláron) a második világháború idején (1942–1945). Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 6. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1975. 167–192. l. – Ismerteti: *Gazsi József.* HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 166–167. l.

Lagzi István: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. Zalai Gyűjtemény 1975. 3. sz. – Ismerteti: *Molnár István.* Jelenkor, 1976. 19. évf. 1. sz. 94–96. l.

Markovics Györgyi: Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919–1945. Bp. 1975. Gondolat. 343 l. – Ismerteti: *Vigh Károly.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1143–1145. l.

Memento. Magyarország 1944. Bp. 1975. Kossuth K., Magyar írók tanúságtétele. 1944–45. Bp. Szépirod. K. 1975.; *Moldova György:* A Szentimre induló. Bp. 1975. Magvető. – Ismerteti: *Rozsnyói Ágnes.* TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 519–520. l.

Mesterházi Lajos: Utak, útkeresők. ÉlIr. 1976. 20. évf. 20. sz. 1, 4. l.

Molnárfi Tibor: Áralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára. Bp. 1973. 427 l. – Ismerteti: *Hajpál Gyula.* StSz. 1976. 54. évf. 7. sz. 745–747. l.

Nemes Dezső: Az első világháború és az ellenforradalom gazdasági következményei. PtK. 1976. 2. sz. – Ismerteti: *B. Zs.* Nsz. 1976. 34. évf. 198. sz. 6. l.

Nemes Dezső: A Horthy-rendszer jellegéről. A Politikai Főiskola Közleményei, 1975. 4. sz. – Ismertetés: TáSz. 1976. 31. évf. 2. sz. 102. l.

Radó Sándor: Dóra jelenti. Bp. 1971. Kossuth K. 393 l. – Ismerteti: *Szabolcs Ottó.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 383–385. l.

Robotos Imre: Igazi Csinszka. Bp. 1975. Magvető. – Ismerteti: *Belia György.* IT. 1976. 8. évf. 4. sz. 1009–1013. l.

M. Pásztor József: József Attila műhelyei. Bp. 1975. Kossuth K. 351 l. – Ismerteti: *Kende János.* PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 201–202. l.

Sziklai László: Otthonra talált eszmék. Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919–1945. (Bp. 1975. Gondolat.) – Ismertetés: IT. 1976. 8. évf. 4. sz. 880–892. l.

Tarján Imre: Technicista elméletek Magyarországon a két világháború között. Tudományos szocializmus füzetek 34., 1975. – Ismerteti: *Regős Zsuzsa.* PSz. 1976. 26. évf. 8. sz. 759–760. l.

„Vár egy új világ". Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. Bp. 1975. Akad. K. 546 l., 4 t. – Ismerteti: *K. Nagy Magda.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 138–141. l.

Magyarország története 1945 után

Források

Bernáth Aurél: Feljegyzések éjfél körül. Napló. Bp. 1976. Szépirod. K. 178 l., 6 t. (Előzménye: Kisebb világok.)

Dokumentumok Kecskemét történetéből. (Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kiad. a Kecskemét, Város[i] Tanács.) 1. 1944. október 31. – 1945. május 8. Gyűjtötte, összeáll. és jegyz.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 273, XXIII l., ill.

Izsák Lajos: A Radikális Demokrata Pártszövetség programja (1948). LSz. 1976. 133–141. l.

Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból. 1945–1975. (Összeáll. a M[agyar] T[udományos] A[kadémia], Művészettörténeti Kutató Csoport.) [Bp.] (1976), Corvina K. 471 l., 52 t. (Művészet és elmélet.)

(Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség. [Kongresszus, 9.]) Budapest, 1976. május 8–11. A – 9. kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. Bp. 1976. Ifj. Lapkiadó. 220 l.

Németh László két ismeretlen tanulmánya: Irodalom 1945 után, A választások (1947-ből). Közli: Grezsa Ferenc. Tt. 1976. 30. évf. 11. sz. 3–11. l.

Oszvobozsdenie Vengrii. [Dokumentumok Magyarország felszabadításáról] (Szbornik dokumentov. 1944–1945.) Szoszt. i pojasznitel'nüj tekszt. Béla Esti Pred.: Djula Kállai [Gyula]. 2. izd. Bp. 1976. Corvina, 191 l., 16 t.

FELDOLGOZÁSOK

A földreform és a szocialista mezőgazdaság

Benke József: A szocialista agrárviszonyok kialakulása és fejlődése Somogyban (1948–1970). AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 75–114. l.

Domé Györgyné: Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1976. Kossuth K. 189 l.

Donáth Ferenc: A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon. KgSz. 1976. 23. évf. 6. sz. 661–678. l.

Enyedi György: A magyar falu átalakulása. Bp. 1975. 109–124. l. (Klny.: Földrajzi Közlemények.) (Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutató Intézet. Közlemények 300.)

Erdei Ferenc: Agrárgazdasági tanulmányok. Bp. (Erdei Ferenc összegyűjtött művei.) 1. A mezőgazdaság belterjesítése és szakosítása. Szerk. Fekete Ferenc. 1976. 309 l., 3 térk., 2. Gazdaságosság és termelésfejlesztés. Szerk. (és utószó): *Fekete Ferenc.* 343 l., ill. 3. A vállalati gazdálkodás alapkérdései a mezőgazdaságban. Szerk. és utószó: *Fekete Ferenc.* 355 l.

Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. Kossuth K. 314, 19 l. – Ismerteti: *Gulyás Pál:* Krónika a magyar parasztság történetének három évtizedéről. Nsz. 1976. 34. évf. 291. sz. 7. l.

Fekete Gyula: Amit tettek: történelem. Napjaink, 1976. 15. évf. 12. sz. 1–2. l.

Forgó István: Tagosítás Makón. (1949–1952). Makó, 1976. 41 l., ill. (A Makói Múzeum füzetei 17.)

Gonda Béla: A mezőgazdasági termelés és a közellátás folyamatosságának biztosítása a felszabadulás utáni első években, 1945–1948. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 480–538. l.

Gyenis János: Politikai és gazdasági feltételek a mezőgazdaság szocialista átalakításában. KgSz. 1976. 23. évf. 2. sz. 154–175. l.

Hatvani Dániel: Rémi krónika. A Dózsa Mezőgazdasági Termelőszövetkezet negyedszázad után. [Rém] 1976. Dunaújváros, 83 l., ill.

25 éves a vaskúti Bácska Termelőszövetkezet. A „Bácska" Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. A termelőszövetkezeti mozgalom szervezése és kibontakozása Vaskúton. (Szerk. Horváth Ferenc.) Bp. 1976. 107 l., 25 t.

Kiss Gyula: Tardi helyzet, tardi változások. Napjaink, 1976. 15. évf. 4. sz. 2. l.

(Kurucz Pál): A sombereki Béke Őre Termelőszövetkezet. (1950–1975). Pécs, 1975. 267 l., ill.

Rákoczi István: A szentgáli Hunyadi mezőgazdasági szövetkezet története (1949–1971). VHT. 45–76. l.

Sárdi József: A szocialista életmód kialakulására és fejlődésére ható tényezők Somogy megye szövetkezeti parasztságánál. Somogy, 1976. 4. sz. 51–56. l.

Standeisky Éva: Adalékok a Magyar Kommunista Párt falusi politikájához. (A Szabad Föld Téli Esték Mozgalom.) PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 144–167. l.

Süle Sándor: A kertai „Uj Élet" termelőszövetkezet története. Veszprém, 1976. VHT. 103–125. l.

Szabó István: Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947). Bp. 1976. Akad. K. 193 l.

Szabó István: A szegényparasztság harca a földért 1945–1947 között. Szeged, 1976. 72 l., 1 t. (Csongrád megye munkásmozgalmának története.)

Szakács Sándor: A földművesszövetkezeti mozgalom története. 1945–1949. [Bp.] 1976. 127 l. (Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 115.)

A változó falu. Szerk. Kulcsár Viktor. Bp. 1976. Gondolat. 340 l., 40 t.

Vörös Imre: Somogy termelőszövetkezeti parasztsága az egységes paraszti osztállyá válás útján. Somogy, 1976. 1. sz. 41–51. l.

Ipar- és társadalomtörténet

Alkotó negyedszázad. (A 14. ker. Építőipari Szövetkezet rövid története. Szerk. Kő Tamás.) Bp. [1976]. 40 l., ill.

Antal Lajos – Trombitás István: A hazai szénhidrogén-termelés és -szállítás 25 éves fejlődése. Kőolaj és Földgáz, 1976. 9. évf. 368–369. l.

Babics András – Fejér Leontin: Szilárd ásványi tüzelőanyagok kutatása és bányászata Délkelet-Dunántúlon a II. világháború után. DDK. 1975. 15–27. l.

Baranyi Béla: Adalékok az első hároméves terv megvalósulásához Debrecen iparában (1947–1949). TanFHtört. 1976. 167–190. l.

Baranyi Béla: Az ipari termelés megindítása Debrecenben a felszabadulás után. TanFHtört. 1976. 5–40. l.

Baranyi Béla: A szocialista termelési viszonyok kialakulása és a szocialista építés Debrecen iparában. DI. 1976. 245–341. l.

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945–1968. 2. kiad. Bp. 1976. Kossuth – Közgazd. és Jogi K. 304 l.

Berkovits György: Világváros határában. [Szociográfia.] Bp. 1976. Szépirod. K. 341 l., 16 t. (Magyarország felfedezése.) – Ismertetik: *Babits László.* Kortárs, 1976. 20. évf. 8. sz. 1334–1336. l., – *Gombár Csaba.* V. 1976. 19. évf. 8. sz. 106–107. l., – *Lázár Vilmos:* Szorítógyűrű. ÉIlr. 1976. 20. évf. 24. sz. 10. l.

A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Szerk. Zagyva Imre. [Bp. 1976]. 220 l. (A Szociális Intézetek Központja kiadványai 8.)

Csiky Gábor: A hazai kőolaj- és földgázkutatás 30 esztendeje (1945–1975). FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 135–137. l.

Degré Alajos: A megye, város és község közigazgatása, különös tekintettel a Dunántúlra 1945–1950. LSz. 1976. 2–3. sz. 5–19. l.

Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Bp. 1976. Akad. K. 105 l. (Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 4.)

Ferge Zsuzsa: Scolarisation, mobilité et l'homogeneité sociale. NÉHongr. 1976. 11. 63–73. l.

(Füvessy Anikó): A Tiszafüredi Járási Építő és Vegyesipari Szövetkezet jubileumi kiadványa. 1951–1976. [Nyíregyháza 1976]. 44 l., ill.

Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai. (1957–1960). ([Irta] *Friss István, Barta Judit* stb.) Bp. 1976. Kossuth K. – Közgazd. és Jogi K. 379 l.

25 éves a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalat. (Összeáll. a szerk. biz., vez.: Szánthó Géza.) Szolnok, 1976. 160 l., ill.

25 éves a nagylengyeli olajmező. (Szerk. biz. vez.: Király László. Kiad. a Dunántúli Kőolaj- és Földgáztermelő Váll.) [Nagylengyel 1976], [Szolnok]. 40 l., ill.

25 éves a Volán 21. számú Vállalat. Bp. 1976. KÖZDOK. 62 l., ill.

Kahulits László: A tulajdon fogalma, a tulajdonviszonyok fejlődése a szocializmus építésében. MFSz. 1976. 20. évf. 5. sz. 681–706. l.

Király István: Negyedszázada termel a Kaposvári Fonoda. – Széljegyzetek Rózsai Ágnes: Kaposvári Textilművek 1951–1957. c. könyvének margójára. Somogy, 1976. 4. sz. 57–63. l.

Köpeczi Béla: Életmód és tudat. TáSz. 1976. 31. évf. 4. sz. 76–83. l.

Köpeczi Béla: Évolution de la conscience sociale au cours des quinze dernières années. NÉHongr. 1976. 11. 93–103. l.

Kőszegfalvi György: Településfejlesztés és infrastruktúra. Bp. 1976. Műszaki K. 235 l., ill.

(Kővári E. Péter): Endrődi szabók. 1951–1976. Az Endrődi Szabó Ipari Szövetkezet negyedszázados története. [Békéscsaba] 1976, Békésm. Lapkiadó, [Szolnok]. 57 l., ill.

Kulcsár Kálmán: A szocialista életmód formálásának feltételei és politikai problémái. Bp. 1976. Kossuth K. 37 l. (Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája.)

A lakosság életszínvonala. 1970–1975. (1975. előzetes.) (Szerk. Zafir Mihály. [Közrem.] Benkő János, Halászné Bokor Katalin.) [Közread. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1976. 69 l.

A magyar Műszeripar 25 éve. (Szerk. Helm László, Szluka Emil. Bev. Bőhm István.) [Közread. a] Méréstechnikai és Automatizálási Tudományos Egyesület. [Bp. 1975]. 213 l., ill.

Marton Ádám: Az osztrák és magyar fogyasztói árpolitika és áralakulás. 1945–1972. Bp. 1976. Akad. K. 205 l. (Közgazdasági értekezések 22.) – Ismerteti: Barta Judit. KgSz. 1976. 17. évf. 12. sz. 44. l.

Misoczki Lajos: Az Agromechanikai Szövetkezet élete. 1951–1976. Gyöngyös, 1976. 81 l., 6 t.

Molnár Imre: 25 éves az alumíniumpigment gyártása Magyarországon. MA. 1976. 13. évf. 11. sz. 322–324. l.

Németh Károly: Ötödik ötéves tervünk – népgazdaságunk töretlen fejlődésének programja. TáSz. 1976. 31. évf. 1. sz. 3–14. l.

Óvári Miklós: A társadalom, a népgazdaság és a tudomány előrehaladásának összhangja. MT. 1976. 21. köt. 1. sz. 13–15. l.

Pogány György: A foglalkoztatottság szerkezeti változásai. 1949–1970. [Közread. a] MSZMP Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1975. Kossuth K. 1. köt. 176 l., 2. köt. 187 l.

Pölöskei Ferenc – Takács Ferenc: Dunántúli történetek. [Szociográfiai riportok.] Bp. 1976. Gondolat. 207 l.

Sas Judit: Mode de vie et aspirations familiales. NÉHongr. 1976. 11. 75–91. l.

Sass Ervin: Huszonnégyen kezdték. Eseményrajz a Gyulai Szabók Szövetkezetének három évtizedéből. [Békéscsaba] 1976. Békésm. Lapkiadó. [Szolnok]. 94, (2) l., ill.

Seleszt Ferenc: Az üvegipar Orosházán. BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 29–40. l.

Simon István: A „Hangya" Termelő-értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet felszabadulás utáni története. (1945–1959). Bp. 1976. 169 l. (Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 108.)

Sugár István: A posta újjászületése Heves megyében. HSz. 1976. 4. évf. 3. sz. 23–38. l.

Süli-Zakar István: Adatok Szabolcs-Szatmár megye népességföldrajzához. SzSzSz. 1976. 1. évf. 1. sz. 49–61. l.

Süttő Gyula: A pápai dohánygyár. VHT. 7–43. l. Veszprém, 1976.

Szakács Sándor: A magyar–szovjet gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok történetéhez. MTAFT. 1975. 24. évf. 2–3. sz. 177–205. l.

Timár Mátyás: Reflections in the economic development of Hungary. (Gazdaságpolitika Magyarországon.) 1967–1973. Leyden – Bp. 1975. Sijthoff – Akad. K. 219 l.

Vavró István: A bűnözés kriminalisztikai jellemzői. 1951–1971. Bp. 1976. Közgazd. és Jogi K. 262 l.

Varga Domokos: Vizek könyve. [Szociográfia.] Bp. 1976. Szépirod. K. 408 l. (Magyarország felfedezése.)

Verebélyi Aranka: A gazdaságpolitika és a termelői árak Magyarországon a stabilizáció idején (1946). BME Marx.–leninizm. Tan. Közl. 1976. IV. 2. sz. 215–225. l.

Virányi István: A somogyi munkásság változása a felszabadulás után. Somogy, 1976. 1. sz. 52–59. l.

(Wirth Gyula): A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokról. 1945–1980. [Közread. a] Magyar–Szovjet Baráti Társaság, Bp. 1976. 155 l., ill.

Politikai és jogtörténet

Aczél György: A szocialista állam és az egyházak Magyarországon. Vg. 1976. 17. évf. 10. sz. 601–607. l. – Ismerteti: *K. M.:* Együttműködés és párbeszéd. Nsz. 1976. 34. évf. 244. sz. 8. l.

Blaskovits János: Békés átmenet és szövetségi politika. (Az MKP harminc év előtti III. kongresszusáról.) TáSz. 1976. 31. évf. 10. sz. 50–58. l.

Bata Imre: Népben, nemzetben gondolkodni. (Veres Péter közírása a hatvanas években.) (Forrás, 1976. 8. évf. 7–8. sz. 42–49. l.

Borsi Emil: A fejlett szocializmus kérdései négy pártkongresszus tükrében. TáSz. 1976. 31. évf. 7. sz. 22–29. l.

Borsi Emilné: A magyar–jugoszláv kapcsolatok visszhangja a magyar kommunista sajtóban (1945–1947). BME Marx–len. Tan. Közl. 1976. IV. évf. 2. sz. 201–214. l.

Csernus Ferenc: Emlékezés Veres Péterre. Forrás, 1976. 8. évf. 7–8. sz. 38–41. l.

Csizmadia Andor: Az 1946. évi I. törvény alkotmányjogi jelentősége. ÁI. 1976. 26. évf. 1. sz. 1–10. l.

Deák József: A DISz felbomlása és a KISz megalakulása Komárom megyében. UF. 1976. 2. sz. 78–88. l.

Fonó Zsuzsa: A vasasok a munkáshatalom győzelméért és megszilárdításáért. N. 1977. 105. évf. 51. sz. 3. l.

Gál Lajos: A demokratikus ifjúsági mozgalom története 1944–1950 között. UF. 1976. 2. sz. 73–77. l.

(Gujgiczer Imréné – Kerekes Pálné): Harminc éves az úttörőmozgalom. 1946–1976. ([Közrem.] Bánhegyi Gyuláné.) [Közread. a] Magyar Úttörők Szövetsége. Bp. 1976. 24 l., 9 mell.

Habuda Miklós – Rákosi Sándor: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt munkásösszetételének alakulása 1945–1948-ban. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 36–68. l. – Ismertetés: TáSz. 1976. 31. évf. 11. sz. 97. l.; *L. S.* Nsz. 1976. 34. évf. 304. sz. 6. l.

Hargitai Nándorné: A harmincéves úttörőmozgalom és a fővárosi könyvtárak. Kts. 1976. 26. évf. 8. sz. 457–460. l.

Hollós Ervin: Kik voltak, mit akartak? 3. jav. kiad. [Bp.] 1976. Kossuth K. 318 l., 4 t.

Ikladi Lajosné: Magyarország diplomáciai elismertetése a II. világháború után és az 1947-es párizsi békeszerződés a magyar–szovjet kapcsolatok tükrében. BME Marx–lenin. Tan. Közl. 1976. IV. évf. 2. sz. 161–173. l.

Kállai Gyula: A párt szövetségi politikája és a nemzeti egység fejlődése. Bp. 1976. Kossuth K. 27 l. (Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája.)

Kállai Gyula: A múltról a jelennek. Beszélgetés a népfrontmozgalomról. Kristóf Attila riportja. V. 1976. 19. évf. 2. sz. 1–29. l.

Kiss György: Jegyzetek az első évekről. 1944–1948. Bp. 1976. Gondolat. 480 l. – Ismerteti: *Iszlai Zoltán.* Nsz. 1976. 34. évf. 279. sz. 7. l.

Komanovics József: A hazai németség helyzetére vonatkozó rendelkezések a II. világháborút követő években. (1945–1950). BarMűv. 1976. 1. sz. 127–133. l.

Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása. Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 641–674. l.

Kósa László: A hazai nemzetiségi politika újabb szakasza. Forrás, 1976. 8. évf. 1. sz. 53–58. l.

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. (Az 1960–1970-es évtized tapasztalataiból.) [Közread.] (az MSZMP Központi Bizottsága, Társadalomtudományi Intézete.) Bp. 1976. Kossuth K. 387, [13] l., 14 t.

Kovács Kálmán: A jogalkotás és a jogalkalmazás kérdései Magyarországon a felszabadulástól az alkotmányig (1945–1949). JK. 1976. 31. évf. 5. sz. 237–246. l.

Krupa András: A szlovák nemzetiségi hagyományápolás néhány kérdése. Palócföld, 1976. 5. sz. 21–23. l.

Mikecz Ferenc: A politikai küzdelem kiéleződése az 1945. évi választások után 1945–1946 fordulóján Hajdu megyében. TanFHtört. 1976. 41–69. l.

Molnár Pál: Részletek a 11/1-es honvéd zászlóalj tábori tüzérosztály naplójából. HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 1116–1151. l.

Nagy János: Károlyi Mihály Sopron díszpolgára (1946. nov. 14.) SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 345–348. l.

Ottlyk Ernő: Az evangélikus egyház útja a szocializmusban. Bp. 1976. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. 260 l.

Pethő Tibor: A szövetségi politika újságírásunkban. MS. 1976. 17. évf. 8. sz. 225–226. l.

Puja Frigyes: Harc a tömegek megnyeréséért Battonyán és környékén 1945–1946-ban. BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 3–28. l.

Razvitie goszudarsztva i prava na protjazsenii iszteksih 30 let v Vengerszkoj Narodnoj Reszpublike. (Glav. red.: [Antalffy György] D'erd' Antal'fi.) [Izd.]: Aszszociacija vengerszkih jurisztov. [Magyar Jogász Szövetség.] [Bp.] 1975. [Szeged] 292 l.

Sebestyén János: A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakulása és története Heves megyében. 1957–1960. Eger, 1976. Hevesm. Lapkiadó. 61 l., ill.

Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon. 1956–1957. Bp. 1976. Kossuth K. 251 l., 4 t. – Ismertetik: *Gyenes László.* Pártélet, 1976. 21. évf. 7. sz. 92–93. l., – *Ónódy Miklós.* Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 554–555. l.

Szenes Iván: A párt újjászervezésének főbb eredményei a Központi Bizottság 1957. februári ülése után. PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 3–30. l.

Szücs Ernő: Józsa politikai élete 1944–1948 között. TanFHtört. 1976. 101–126. l.

A tanácsrendszer negyedszázada. (Tanulmányok.) (Szerk. Kovács Tibor.) Bp. 1976. 419 l.

Úttörőkrónika. A magyar úttörőmozgalom harminc éve. [Cikkek, riportok, dokumentumok.] (Vál. és szerk. Gaál Ferenc.) Bp. 1976. Móra K. 330 l., ill.

Vastagh Pál: Harminc éves a köztársasági törvény. JK. 1976. 31. évf. 3. sz. 133–137. l.

Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája. 1944–1947. [Közread.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. 1976. Akad. K. 367 l.

Zala ifjúsága, 1971–1975. Riportkönyv a KISz 9. kongresszusa tiszteletére. (Szerk. Kerkay László, Tarr Ervin.) Zalaegerszeg, 1976. Zalam. Lapkiadó. 136 l., 9 t.

Közoktatás – nevelés

Aczél György: A NÉKOSZ-mozgalomról. ÉlIr. 1976. 20. évf. 52. sz. 3. l.

Az államosítás közoktatásunkban. [Tanulmányok.] (Szerk. Arató Ferenc.) Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 264 l., 18 t.

Augusztinovics Elemér: Sopron gimnáziumai 1945–1975. között. SSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 1–20. l.

Csende Béla: Békés-Tarhos. Az első magyar állami énekiskola élettörténete. (1946–1954.) Kiad. a Békés Városi Tanács. Békés, 1976. 140 l., 23 t.

Csókás János: Negyedszázados a geofizikusmérnök-képzés. Kőolaj és Földgáz, 1976. 9. évf. 257. l.

Egész Kálmán: 25 éves a soproni Kempelen Farkas Gépészeti Szakközépiskola. SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 353–356. l.

Fábián Imre – Földesi Tamás: 25 éves a marxista–leninista filozófia-oktatás Magyarországon. Tájékoztató, 1976. 1. sz. 5–19. l.

Földesi Ferenc: Németh László pedagógiai öröksége. Új Irás, 1976. 16. évf. 8. sz. 98–102. l.

Füzes Miklós: Baranya vármegye és Pécs szab. kir. város Nemzeti Bizottságának közoktatási munkájából. BarMűv. 1976. 4. sz. 51–54. l.

Gyógyszerészképzés a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Gyógyszertudományi Karán. 1955–1975. Szerk. Rácz István. Bp. 1975. 108 l., ill.

Győrffy Sándor: Igy kezdődött. A Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom zászlóbontása. ÉlIr. 1976. 20. évf. 28. sz. 7. l.

30 év neveléstudomány és művelődéspolitika. (Szerk. Horváth Márton, Zibolen Endre.) + *Arató Ferenc:* A magyar pedagógiai irodalom 30. éve. Válogatott bibliográfia. 1945–1974. [Közread. a] Magyar Pedagógiai Társaság. Bp. 1975. Táncsics K. 335 l.

25 éves a Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Kara. 1949–1974. [Összeáll. a] (szerk. biz. [vez.]: Szénássy Barna.) Debrecen, 1975. 288 l., ill.

Kulcsár János: A kaszagyártól kaptunk villanyégőt. A 30 éves szentgotthárdi munkásgimnáziumról. Életünk, 1976. 2. sz. 129–132. l.

Lukáts Jenő: Negyedszázados az önálló orvos- és gyógyszerészképzés. FSz. 1976. 25. évf. 4. sz. 193–196. l.

Molnár Károly: A mezőgazdasági szakmunkásképzés kialakulása a felszabadulás után. VSz. 1976. 30. évf. 1. sz. 46–51. l.

A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Klinikáinak és intézeteinek története.

(1945–1975). Szerk. biz. elnöke: dr. Antoni Ferenc. Szerk.: dr. Székely Sándor. Bp. 1976. 285 l.

Somlyai Magda: Jó szóval oktatott, játszani is engedett. Tt. 1976. 30. évf. 7. sz. 69–72. l.

Szecskó Károly: Az első Egri Nyári Egyetem Egerben a felszabadulás után. HSz. 1976. 4. évf. 1. sz. 53–55. l.

Szilas A. Pál: Az olajmérnökképzés 25 éve. Kőolaj és Földgáz, 1976. 9. évf. 358–359. l.

Tóth Béla: Sej szellők . . . Harminc éve alakult a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége. Tt. 1976. 30. évf. 7. sz. 58–68. l.

Vaskó Béla: Hajdu-Bihar megyei párt- és társadalmi szervek tevékenysége a közoktatásügy demokratizmusáért (1946–1948). TanFHtört. 1976. 71–100. l.

Kultúra – tudomány

Aczél György: A tudományos közélet néhány időszerű kérdése. MT. 1976. 21. évf. 9. sz. 521–532. l.

Aradi Nóra: Les arts plastiques contemporains. NÉHongr. 1976. 11. 147–158. l.

Aradi Nóra: A szocialista képzőművészet nemzetközi helyzete. 1945–1975. Művészet, 1976. 17. évf. 7. sz. 3–5. l.

Bárczi Géza: Bírálni és segíteni. K. 1976. 1. sz. 3–4. l.

Béládi Miklós: Trois décennies de la nouvelle littérature. NÉHongr. 1976. 11. 105–122. l.

Fábián Zoltán: Darvas József örökében. Napjaink, 1976. 15. évf. 8. sz. 1–2. l.

Győry Gyula – Hingl József – Szabó György: A műszaki színvonal alakulása a hazai mélyfúrásos szénhidrogén-kutatás és -feltárás elmúlt negyedszázada során. Kőolaj és Földgáz, 1976. 9. évf. 365–367. l.

Hajduska István: Tudósok közelről. Ötven magyar akadémikus portréja. Bp. 1975. RTV – Minerva. 338 l. (A Magyar Rádió Tudósok arcképcsarnoka c. sorozata alapján.)

Hegedüs Lóránt: Németh László egyetlen nagy ügye. I. ThSz. 1976. 19. évf. 11–12. sz. 371–377. l.

25 éves a Miskolci Egyetemei Atlétikai és Futball Club. 1951–1975. (Szerk. Jakab József.) Miskolc, 1976. 29 l., 7 t.

Illés László: Munkásirodalom – szocialista irodalom. Lt. 1976. 3. évf. 1. sz. 118–123. l.

Kardos István: Magyar tudósportrék. Kardos István tévésorozata. [Interjúk.] Bp. 1976. Kossuth K. 221 l. (A Magyar Televízió tudósok c. sorozatának anyagából.)

Kósa László: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása 1945–1974. ET. 1975. 86. évf. 2–3. sz. 422–436. l.

Kovács István: Részletek az atomfizika történetéből – akadémiai ajánlások tükrében. MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 607–617. l.

László Gyula: „Sej szellők, fényes szellők . . ." (A volt népi kollégiumi művészet kiállításának megnyitója.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 49. sz. 7. l.

Major Máté: Trente ans d'architecture hongroise (1945–1975). NÉHongr. 1976. 11. 159–169. l.

Miklós Pál: Lukács György és a művészettudomány. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 51–56. l.

A művelődési otthonok harminc esztendeje. Vázlatos áttekintés. Összeállította: Koncz Gábor és Papp Margit. Kultúra és Közösség, 1976. 2. sz. 42–56. l.

Nagy József: 25 éves a Vasúti Tudományos Kutató Intézet. Közlekedéstudományi Szemle, 1976. 26. évf. 8. sz. 329–337. l.

Nagy Magda, K.: Viták, vélemények az irodalom és a politika kapcsolatáról, a szocialista irodalom elvi követelményeiről (1929–1933). PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 44–89. l.

Nagy Péter: Lukács György és a magyar irodalom. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 35–44. l.

Nagy Péter: Georg Lukács und die ungarische Literatur. ALitt. 1976. Tom. 18. fasc. 1–2. 11–23. l.

Pacsu Gergelyné: Az öntevékeny bábjátszás története. Várpalotán. VHÉ. 1975. 2. sz. 55–71. l.

Pető Iván: A játékfilm-ügyek irányítása a felszabadulástól az államosításig. LSz. 1976. 73–83. l.

Pomogáts Béla: Balogh Edgár hét évtizede. Kts. 1976. 26. évf. 5. sz. 293–296. l.

Pomogáts Béla: Balogh Edgár hetven éve. Kortárs, 1976. 20. évf. 9. sz. 1467. l.

Pomogáts Béla TV interjúja. Beszélgetés Balogh Edgárral. V. 1976. 19. évf. 12. sz. 76–90. l.

Rényi Péter: Hatvanas évek, hetvenes évek. A társadalmi valóság változásai és a magyar film. Nsz. 1976. 34. évf. 15. sz. 9. l.

Simon István: Irószobák. (Interjúk. A bibliográfiát összeáll. Zalán Vince.) Bp. 1976. Gondolat. 417 l., ill.

Szabó Jenő: Emlékező gondolatok Becht Rezsőről (1893–1976). SSz. 1976. 30. évf. 4. sz. 361–373. l.

Székely György: Le théâtre de peuple. (Le Théâtre Hongrois après la liberation.) NÉHongr. 1976. 11. 123–133. l.

Tordáné Hajabács Ilona: Németh László pedagógiai nézetei. MP. 1976. 4. sz. 381–396. l.

Ujfalussy József: Lukács György és a magyar zenetudomány. MTAFT. 1976. 25. köt. 1. sz. 45–50. l.

Ujfalussy József: Trente années de vie musicale. NÉhongr. 1976. 11. 171–183. l.

Zimonyi Zoltán: Kráter arc, vulkános élet. Beszélgetés a 75 éves Féja Gézával. Napjaink, 1976. 15. évf. 1. sz. 6–7. l.

Ismertetések

Pintér Zoltán: Együtt a történelemmel. Jegyzetek *Aczél György:* Szocialista kultúra – közösségi ember c. könyvéről. Jelenkor, 1976. 19. évf. 1. sz. 78–83. l.

Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945–1947. Bp. 1975. Kossuth K. 636 l. – Ismerteti: *G. Vass István.* BékÉl. 1976. 11. évf. 3–4. sz. 505–506. l.

Beck Zoltán: A mezőkovácsházi Uj Alkotmány Termleőszövetkezet története. Mezőkovácsháza, 1975. 293 l. – Ismerteti: *Pintér János.* BékÉl. 1976. 11. évf. 3–4. sz. 509–511. l.

Békés megye 1944–45-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Szerk.: Dér László és Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1975. 483 l., 60 fkép. mell. – Ismertetik: *Oltvai Ferenc.* Honismeret, 1976. 5. sz. 54–56. l., – *Sipos Levente.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 138–143. l., – *Gecsényi Lajos.* LSz. 1976. 228–231. l., – *Fehér István.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1148–1150. l.

Békés megye a nagy csaták után. *Somlyai Magda:* Nagy csaták után. (Az új élet kezdete Magyarországon 1944–1945). Bp. 1975. Kossuth K. – Ismerteti: *Marik Dénes.* BékÉl. 1976. 11. évf. 3–4. sz. 501–504. l.

Béla Ottó: Sikerek munkával születnek. Fejezetek a lökösházi szövetkezeti mozgalom negyedszázados történetéből. – Ismerteti: *Márai György.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 166–167. l.

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Bp. 1974. Kossuth K. 236 l. – Ismerteti: *Birta István.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 132–135. l.

A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei., 1945–1946. Szerk.: Gáspár Ferenc – Halasi László. Bp. 1975. 359 l. – Ismerteti: *Sipos Levente.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 228–230. l.

Erdmann Gyula – Pető Iván: Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből. (1945–1949.) Bp. 1975. Kossuth K. 622 l. – Ismerteti: *Varga F. János.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 734–735. l.

Felszabadulás a Viharsarokban. (Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok. Szerk.: Dér László és Szabó Ferenc.) Békéscsaba, 1975. 483 l., 64 l. képmell. – Ismerteti: *Strassenreiter Erzsébet.* PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 202–206. l.

„Föl kéne szabadulni már". Battonya felszabadulásának 30. évfordulójára. Válogatta és sajtó alá rend.: Takács László. Békéscsaba, 1974. 123 l. – Ismerteti: *Tóth Ferenc.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 160–161. l.

Halász Péter: A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván. Bp. 1975. – Ismerteti: *Kósa László.* Tt. 1976. 30. évf. 3. sz. 109–110. l.

Három szabad évtized Gyulán, 1944–1974. Szerk.: Marosi Gyula, Szabó Ferenc. Gyula, 1975. 455 l., 52 l. képmell. – Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* BékÉl. 1976. 11. évf. 1. sz. 144–147. l.

Hollós Ervin – Lajtai Vera: Köztársaság tér, 1956. Bp. 1974. 320 l. – Ismerteti: *Blaskovits János.* PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 200–202. l.

Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere (1945–1948). Bp. 1975. 248 l. – Ismertetik: *Vaskó László.* MP. 1976. 3. sz. 302–303. l., *Simon Gyula.* TáSz. 1976. 31. évf. 3. sz. 100–102. l., – *Faludi Szilárd.* PSz. 1976. 26. évf. 5. sz. 460–461. l.

Múltról a jelennek. Kállai Gyula könyve a népfrontmozgalomról. – Ismerteti: *Koncz István.* Nsz. 1976. 34. évf. 220. sz. 4–5. l.

Kardos József – Kornidesz Mihály: Szocialista társadalom – korszerű iskola. Bp. 1975. 164 + 27 l. – Ismerteti: *Csoma Gyula.* PSz. 1976. 26. évf. 1. sz. 72–74. l.

Klement Tamás: A magyar felsőoktatás 1945–1975. Bp. 1975. 114 l., 113 ábra, 2 térk., 13 t. – Ismerteti: *Berczik Árpád.* FSz. 1976. 25. évf. 5. sz. 316–318. l.

Köpeczi Béla: A magyar kultúra harminc éve. Bp. 1975. – Ismerteti: *Hermann István.* Nagyvilág, 1976. 2. évf. 5. sz. 776–777. l.,

Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1970. Bp. 1973. Kossuth K. 630 l. – Ismerteti: *Izsák Lajos.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 721–723. l.

Molnár István: A szakszervezeti ifjúmunkás- és tanoncmozgalom története 1945–46-ban. Bp. 1974. – Ismerteti: *Pécsi János.* Szakszervezeti Szemle, 1976. 5. évf. 2. sz. 121–123. l.

Mozsin, Leonid Szergeevics: A szocializmus építésének történelmi tapasztalatai Magyarországon. Pártélet, 1976. 21. évf. 7. sz. 28–36. l. *Kádár János:* Válogatott cikkek és beszédek.

A művészeti szakszervezetek történetéből. [A szocialista művészetért. [A művészek és a művészeti dolgozók szakmai szervezetének történetéhez.) Szerk.: dr. Gerelyes Ede. Bp. 1974. 91 l.] – Ismerteti: *S. É.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 235–236. l.

Németh Péterné: A népi demokratikus korszak helytörténeti kutatásának eredményei Szabolcs-Szatmár megyében. Nyiregyháza, 1975. 38 l. – Ismerteti: *Gyarmathy Zsigmond.* SzSzSz. 1976. 11. évf. 1. sz. 132–134. l.

Rényi Péter: Illyés öntörvénye. (Az „Itt élned kell" c. kötetének ismertetése, méltatása.) ÉlIr. 1976. 20. évf. 52. az. 5. l.

Szabó Bálint: Felszabadulás és forradalom. Bp. 1975. – Ismerteti: Szakács Kálmán. TáSz. 1976. 31. évf. 3. sz. 98–99. l.

Tanácsok Békés Megyében 1950–1975. Békéscsaba, 1975. 294 l. – Ismertetik: *Gazdag István.* LSz. 1976. 226–228. l., – *Gecsényi Lajos.* BékÉl. 1976. 11. évf. 3–4. sz. 507–508. l.

Tanulmány és könyv a NÉKOSz-ról. (A valóság pedagógiája. Bp. 1974.. *Szemere Vera:* A NÉKOSZ történetéhez. PtK. 1975. 4. sz.) – Ismerteti: *Sipos Péter.* TáSz. 1976. 31. évf. 3. sz. 102–104. l.

Végh Antal: Erdőháton, Nyiren. Magyarország felfedezése. Bp. 1972. 319 l. – Ismerteti: *Kávássy Sándor.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 595–596. l.

Megemlékezések – nekrológok – méltatások

Major Tamás: Bajor Gizi halálának negyedszázados évfordulóján. K. 1976. 2. sz. 18. l.

Bárczi Géza

Benkő Lóránd: Bárczi Géza (1894–1975). MT. 1976. 21. köt. 4–5. sz. 316–319. l.

Kálmán Béla: Bárczi Géza (1894–1975). NyK. 1976. 78. köt. 1. sz. 149–152. l.

Pál Ottó: Bárczi Géza (1894–1975). Kts. 1976. 26. évf. 1. sz. 42–43. l.

Szabolcsi M[iklós], Benkő L[óránt], Szathmári I[stván] stb.: Búcsú Bárczi Gézától. MNy. 1976. 72. évf. 1. sz. 1–10. l.

Somkuti Gabriella: Bélley Pál (1925–1976). Kts. 1976. 26. évf. 6. sz. 343. l.

Vámos Tibor: Benedikt Ottó (1897–1975). MT. 1976. 21. köt. 3. sz. 169–172. l.

Sárdi Lajos: Bihari Mór (1883–1976). PSz. 1976. 26. évf. 6. sz. 562. l.

Dévényi Iván: Czóbel Béla (1883–1976). Va. 1976. 41. évf. 5. sz. 311–313. l.

Frank János: Czóbel halálára. ÉlIr. 1976. 20. évf. 6. sz. 12. l.

Gyires Béla: Dienes Pál (1882–1952). 1973. nov. 22-én, Tokajban, szülőházán emléktábla elhelyezési ünnepségén elmondott beszéd. Matematikai Lapok, 1973. 24. évf. 3–4. sz. 211–218. l.

Erdey-Grúz Tibor

Márta Ferenc: Erdey-Grúz Tibor (1902–1976). Kémiai Közlemények, 1976. 46. köt. 1–2. sz. 1–5. l.

Szabó Kálmán: Megemlékezés Erdey-Grúz Tiborról. Gyógyszerészet, 1976. 20. évf. 12. sz. 441–444. l.

Szarka József: Erdey-Grúz Tibor (1902–1976). PSz. 1976. 26. évf. 9. sz. 771–772. l.

V. Binét Ágnes: Hermann Alice neveléslélektani munkássága. Magyar Pszichológiai Szemle, 1976. 33. köt. 1. sz. 61–71. l.

Komjáthy Miklós: Ila Bálint (1903–1975). LSz. 1976. 281–284. l.

Székyné dr. Fux Vilma: dr. Jugovics Lajos emlékezete. FöK. 1976. 106. évf. 346–352. l.

Pető Gábor Pál: „Ami tőlem tellett: megtettem". Vázlatok a 90 éves id. Issekutz Béla akadémikus arcképéhez. Nsz. 1976. 34. évf. 25. sz. 5. l.

Sugár János: Kellner Béla (1904–1975). MT. 1976. 21. köt. 1. sz. 47–49. l.

Pogány Gábor: Kmetty János (1889–1975). Napjaink, 1976. 15. évf. 1. sz. 2. l.

Polinszky Károly: Korach Mór (1888–1975). MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 497–499. l.

Major Máté: Károly Kós, a Hungarian uomo universale. NHQu. 1976. Vol. 17. No. 61. 103–110. l.

Kovács Ferenc: Laziczius Gyula (1896–1957). NyK. 1976. 78. köt. 2. sz. 225–239. l.

Enyedi György: Markos György halálára (1902–1976). FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 126–127. l.

Kovács Ferenc: Mócsy János (1895–1976). MT. 1976. 21. köt. 12. sz. 797–799. l.

Pátzay Pál: 80 éves. Nsz. 1976. 34. évf. 220. sz. 7. l.

Sermo supra sepulcrum Antonii Réthly (1879–1975). FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 122–124. l.

Szőkefalvy-Nagy Béla: Emlékezés Riesz Frigyesre, halálának huszadik évfordulóján. MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 505–508. l.

Tarnai Andor: Szauder József (1917–1975). MT. 1976. 21. évf. 3. sz. 173–174. l.

Keresztury Dezső: Szülőföldjének hű fia. (Emlékezés a 75 éve született Székely Mihályra.) Jászkunság, 1976. 22. évf. 3. sz. 128–130. l.

Komjáthy Miklós: Varga Endre (1901–1973). LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 189–191. l.

Lukács Dezső – Veress Elemér: Száz éve született Veress Elemér. OHl. 1976. 117. évf. 483–485. l.

Klenczner Imre: Dr. Westsik Vilmos (1883–1976). SzSzSz. 1976. 11. évf. 2. sz. 109–112. l.

Láng István: Westsik Vilmos (1883–1976). MT. 1976. 21. köt. 7–8. sz. 500–502. l.

EGYETEMES TÖRTÉNET

Általános

Bak János (Vancouver): Munkaértekezletek a parasztság történetéről a vancouveri egyetemen. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 551–552. l.

Bakcsi György: Forradalmak, háborúk, irodalom. Orosz és szovjet irodalom 1890-től napjainkig. Bp. 1976. Gondolat. 578 l.

Bencze Béla: A mentésügy történetéből. OHl. 1976. 117. évf. 42. sz. 2557–2559.

Benedek István: A tudás útja. (A természettudományok fejlődése az ókortól 1900-ig. 2. kiad.) Bp. 1976. Gondolat – Magvető, 300 l., 32 t. (Benedek István munkái.)

Bevezetes a vallástörténetbe. Ábragyűjtemény. (Összeáll. Gecse Gusztáv. [Közrem.] Németh Ilona.) [Közread.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Budapesti Bizottság, [Marxizmus–Leninizmus] Esti Egyetem. (Bp.) 1976. Kossuth K. [54] lev.

Bromlej, Julian [Vladimirovics]: Étnosz és néprajz. (Étnosz i étnografija.) Bp. 1976. Gondolat. 359 l.

Buza Márton: Üzemi demokrácia, munkásrészvétel, munkásellenőrzés és a szakszervezeti mozgalom Európában. Bp. 1976. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 145 l.

Az emberi jogok dokumentumokban. Összeáll. és szerk.: Kovács István, Szabó Imre. Bp. 1976. Közgazd. és Jogi K. 624 l. – Ismerteti: *Kulcsár Péter.* Nsz. 1976. 34. évf. 255. sz. 7. l.

Emlék márványból és homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Vál., ford. és bev. *Marosi Ernő.* [Bp.] 1976. Corvina. 459 l., 56 t. (Művészet és elmélet.)

Entz Géza: A műemlékvédelem kibontakozása és fejlődése. Műv. 1976. 20. évf. 4. sz. 193–194. l.

Hajdu János: Búrvilág Dél-Afrikában. (A gyarmatosítás kezdeteitől napjainkig.) 1. Bantuk, búrok, britek. Nsz. 1976. 34. évf. 236. sz. 8. l.

Hernádi Miklós: Európai parasztság. ÉlIr. 1976. 20. évf. 2. sz. 7. l.

(Horti József) Az orvostudomány és az élettan Nobel-díjasai. 1901–1975. Bp. 1976. Medicina. 262 l., ill.

Ijjas Antal: Szentek élete. I–II. (2. kiad.) Bp. 1976. Ecclesia. I.: 450 l., II.: 440 l.

Kan, A[lekszander] Sz[ergeevics]: A skandináv országok története. (Isztorija szkandinavszkih sztran.) (Dánia, Norvégia, Svédország.) Bp. 1975. Kossuth K. 375 l. – Ismerteti: *Rónaky Edit.* Kts. 26. évf. 10. sz. 628. l.

Kéki Béla: 5000 Jahre Schrift. (Az írás története.) Ill. István Köpeczi Bócz. Leipzig etc. – Bp. 1976. Urania – Gondolat K. 127 l.

Keresztényi József: Az olimpiák története. Olümpiától Montreálig. (3. átd. és bőv. kiad.) Bp. 1976. Gondolat K. 325 l., 26 t. – Ismerteti: MT. 1976. 21. köt. 10. sz. 663. l.

Kilin Tamás: A vizijárművek sebességének mérése a kezdetektől napjainkig. ÉIT. 1976. 31. évf. 29. sz. 1372–1377. l.

Lipcsey Ildikó: Két évszázad román történelme Pătrăscanu műveiben. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 521–528. l.

Morant, Henry de: Az iparművészet története a kezdetektől napjainkig. Bp. 1976. Corvina K. 549 l.

Nikodemusz István: Környezetszennyezés régen. OHl. 1976. 117. évf. 50. sz. 3057–3061. l.

80 éves a Nemzetközi Dokumentációs Szövetség. [Tanulmányok.] [Közread. az] (Országos műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ.) Bp. 1975. 621–668. l. (A „Tudományos és Műszaki Tájékoztatás" (22. évf. 1975. 9.) száma.

Pásztor Imre: Honnan indult, merre tart a Vöröskereszt? Kiad. a Magyar Vöröskereszt. (Bp.)) 1976. 26 l.

Polányi Károly: Társadalmak és gazdasági rendszerek. Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 352–359. l.

Szakolyi Edit: A csecsemőtáplálás története. ÉIT. 1976. 31. évf. 37. sz. 1757–1759. l.

Vámos Imre: Időjárás és történelem. (A klímaváltozások hatása a történelemre.) MN. 1976. 32. évf. 96. sz. 8. l.

Vanyó László: A hitvallás egysége és a teológiák sokfélesége az első századokban. Theológia, 1976. 10. évf. 2. sz. 74–80. l.

Voigt V[ilmos]: Glaube und Inhalt. Drei Studien zur Volksüberlieferung. (Versuch einer gattungsmässigen Klassifikation der Sagen. + Einleitung in die struktuell-morphologische Erforschung der Sagen. + Der Schamanismus als ethnologisches Forschungsproblem, mit besonderer Rücksicht auf den sibirischen Schamanismus.) Bp. 1976. ELTE [soksz.] 120 l. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 15.)

Ward, Sadie B.: Land Reform in England 1800–1940. A Summary. HRR. 1976. 18. évf. Suppl. 37–44. l.

Zsigovits Edit: Az etióp változások és az etióp egyház. Vg. 1976. 17. évf. 1. sz. 58–62. l.

Ismertetések

Agrikultúra. Zbornik Slovenského Pol'nohospodárskeho Muzea v Nitre. 12. Bratislava, 1974. 196 l. – Ismerteti: *Selmeczi Kovács Attila.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 574–575. l.

Bökönyi S.: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Bp. 1974. Akad. K. 597 l. – Ismertetik: *Kovács Tibor.* AÉ. 1976. 103. köt. 1. sz. 132–134. l. *Matolcsi János.* AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 232–233. l.

Delort, R.: Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire. Paris, 1969. 368 l. (Collection U. Serie „Histoire médiévale") – Ismerteti: *Draskóczy István.* LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 141–143. l.

Duby, Georges – Mandrou, Robert: A francia civilizáció ezer éve. (Histoire de la civilisation française.) Bp. 1975. Gondolat. 574 l. – Ismertetik: *Ormos Mária.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 177–179. l., *Klaniczay Tibor.* V. 1976. 19. évf. 1. sz. 109–113. l., – *Szigethy Gábor.* Vg. 1976. 17. évf. 1. sz. 51–53. l.

Excerpta Historica Nordica. Vol. VIII. 1970–1972. Chief-Editor Lorenz Rerup. Copenhagen 1975. Gyldendal. 258 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 193. l.

Eyll, Klara van: Voraussetzungen und Entwicklungslinien von Wirtschaftsarchiven bis zum Zweiten Weltkrig. Köln, 1969. 224 l. – Ismerteti: *Szekeres József.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 559–561. l.

Egy sikerült ismeretterjesztő műről. *Gecse Gusztáv:* Kérdések a vallásról. Bp. 1975. 228 l. – Ismerteti: *Hahn István.* Vg. 1976. 17. évf. 3. sz. 190–193. l.

Glasenapp, Helmuth von: Az öt világvallás. Bp. 1975. 525 l. – Ismerteti: *Várnai András.* Vg. 1976. 17. évf. 7. sz. 459–462. l.

Groehler, Otto: Geschichte des Luftkrieges 1910 bis 1970. Militärverlag der DDR, Berlin, 1975. 691 l. – Ismerteti: *Farkas Márton.* HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 736–739. l.

A háborúk és a hadművészet története. Bp. 1975. 515 l., 56 vázlat. – Ismerteti: *Váradi György.* HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 164–166. l.

Isztorija Francii v treh tomah. (Franciaország története három kötetben.) Moszkva, 1972–1973. Nauka. 359, 663, 599 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 136–138. l.

Kiss Aladár: Olaszország története 1748–1968. Bp. 1975. Akad. K. 322 l. – Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 731–733. l.

Kovács Endre: Ausztria története lengyel tükörben. – Ismertetés *Henryk Wereszycki:* Historia Austrii, és u.a. szerző: Pod berlem Habsburgów c. kiadványokról. Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 712–718. l.

Pais István: Ember és vallás. Bp. 1975. 325 l. – Ismerteti: *Poór József.* Kts. 1976. 26. évf. 2. sz. 113–115. l.

Procacci, Giuliano: Storia degli italiani. Róma, 1975. Editori Laterza. 575 l. – Ismerteti: *Réty György.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 385–387. l.

Rácz Zoltán: Jezsuiták tegnap és ma . . . Budapest, 1974. Kossuth K. 402 l. – Ismertetik: *Bellér Béla.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 161–163. l., – *Szőnyi György Endre.* ITK. 1976. 80. évf. 2. sz. 274–275. l.

Die Städte des Burgenlandes. Österreichisches Städtebuch. 2. k. Szerk. Herbert Knittler. Wien, 1970. 175 l., 6 városi alaprajz. – Ismerteti: *Kállay István.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 156–157. l.

Szalai Tibor (szerk): A Föld és fejlődéstörténete. Bp. 1975. Gondolat. 1006 l. – Ismerteti: *Bendefy László.* FöK. 1976. 25. évf. 1. füz. 114–116. l.

Világtörténet képekben. Hanák Péter, Márkus László, Ormos Mária, Ránki György összeállítása. Bp. 1975. Gondolat. 840 l. – Ismerteti: *H. Haraszti Éva.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 986–988. l.

Az ókor története

A[rnold], H[ugh] M[artin]: Augustus. Bp. 1976. Gondolat. 296 l.

Balázs Étienne: Gazdaság és társadalom a régi Kínában. [Tanulmányok.] (Bev. Tőkei Ferenc.) Bp. 1976. Európa. 500 l. (Válogatás a szerző Chinese civilisation and bureaucracy és a La bureaucratie céleste c. köteteiből.)

Clark, Grahame: A világ őstörténete. (World prehistory.) Utószó: *Hoffmann Tamás:*] [Utánny.] Bp. 1976. Gondolat. 445 l., ill. (Társadalomtudományi könyvtár.)

Csalog József: A cernavodai idolok és beszélő maszkok. AÉ. 1976. 2. sz. 216–222. l.

Czellár Katalin: Az életfa az ókori képzőművészetben. Vg. 1976. 17. évf. 10. sz. 630–638. l.

Davies, R. W.: The Concept „in numeros referri" in the Roman Army. AAr. 1976. Tom. 25. fasc. 3–4. 449–454. l.

Falus Róbert: Az antik világ irodalmai. Bp. 1976. Gondolat K. 754 l.

Hahn István: Erény és erkölcs első oktatói. Nevelési eszmények és nevelési motivációk a korai görög társadalomban. Vg. 1976. 17. évf. 8–9. sz. 519–526. l.

Az építészet története. (Egyetemi tankönyv. [Közread. a Budapest] Műszaki Egyetem.) 4. kiad. Bp. Tankönyvkiadó. [1.] *Hajnóczi Gyula:* Ókor. 1976. 462 l., ill.

Kákosy László: A nap királysága. Az egyiptomi aranykor-mítoszok. Vg. 1976. 17. évf. 4. sz. 229–233. l.

Kertész István: „Fa, kő nem rejt . . ." A hellenisztikus uralkodó-kultusz és görög előzményei. Vg. 1976. 17. évf. 7. sz. 443–450. l.

Komoróczy Géza: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete. MTAFT. 1975. 24. évf. 1. sz. 129–144. l.

Kovács László: Zur Deutung der Münze mit der Umschrift LANCEA REGIS; AAr. 1976. Tom. 28. fasc. 1–2. 123–143. l.

Livius, Titus: A római nép története a város alapításától. (Ab urbe condita.) 7. köt. 41–45. kv. Bp. 1976. Európa K. 430 l.

Major Máté: Geschichte der Architektur. (2. Aufl.) Bd. 1. (Die Architektur der Urgesellschaft und der Sklavenhaltergesellschaft.) Bp. – Berlin, 1976. Akad. K. – Henschverl. 718 l., ill., 4 térk. mell.

Mócsy András: A határtartományok szerepe a Római Birodalomban. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 175–182. l.

Az olimpiai játékok eredete. H. Schadewaldt cikke nyomán. Die Medizinische Welt. OHl. 1976. 117. évf. 18. sz. 1101–1107. l.

Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Szerk. Tőkei Ferenc. Bp. (1976.) Magvető. 344 l. (Elvek és utak.)

Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok. (Bev.: *Szentes Tamás.*) Bp. 1976. Gondolat. 485 l. (Társadalomtudományi könyvtár.)

Polányi Imre: Az ókori világ története. Tanárképző főiskolai tankönyvek. 2. kiad. Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 368 l., ill., 1 t.

Puskás Ildikó: Az ókori India és az ázsiai termelési mód. MTAFT. 1975. 24. évf. 145–157. l.

Surányi Dezső: Mezőgazdasági termelés az ókori Palesztinában a Biblia tükrében. AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 148–162. l.

Tőkei Ferenc: Marxizmus és orientalizmus. (Őstársadalom és ázsiai termelési mód.) MTANyI. 1974. 29. évf. 1–4. sz. 55–76. l.

Ismertetések

Alföldy Géza: Noricum. London and Boston, 1974. 413 l., 58 tábla – Ismerteti: *Tóth Endre.* AÉ. 1976. 2. sz. 320–321. l.

Gaudement, Jean: Az ókor jogintézményei. (Les institutions de l'antiquité.) Paris, 1972. 518 l. – Ismerteti: *Degré Alajos.* JK. 1976. 31. évf. 3. sz. 163. l.

Katona F.: Emberré válás. Bp. 1974. Gondolat. 495 l. – Ismerteti: *Kiszely I.* AAr. 1976. Tom. 28. fasc. 1–2. 205–206. l.

A középkor története

Gazdaság – társadalom

Anton, Ferdinand: A nő a Kolumbusz előtti Amerikában. (Die Frau im alten Amerika.) Bp. – Leipzig, 1976. Corvina. 76 l., 56 t.

Ádám Péter: „Udvari szellem" és osztálytudat. Vg. 1976. 17. évf. 6. sz. 368–372. l.

Le Goff, Jacques: Az értelmiség a középkorban. (Les intellectuelles au Moyen Age.) [Bp.] 1976. NIM Ipargazd. és Uzemszerv. Int. [soksz.] 153 l. (Szociológiai füzetek 11.)

Makk Ferenc: Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. Préf.: *S[ámuel] Szádeczky-Kardoss,* + Appendice: *Sternbach, L[eo]:* Analecta Avarica. Szeged, 1975. 121 l. AUSzeg. AAt. (Opuscula Byzantina 3.)

Makkai László: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. TSz. 1976. 19. évf. 1–2. sz. 257–277. l.

Novák, J.: Die Bedeutung der Wasserenergie für die Entwicklung des Bergbaus in Europa in der Epoche des Feudalismus. TechSz. 1975–1976. VIII. 237–242. l.

Tirr, D. A.: The Attitude of the West towards the Avars. AAr. 1976. Tom 28. fasc. 1–2. 111–121. l.

Tóth Tamás: A polgári érdekek érvényesítésének korai formái a francia városokban. I. rész: MFSz. 1976. 20. évf. 2. sz. 176–230. l. II. rész: MFSz. 20. évf. 3. sz. 350–369. l.

Politika

Gunst Péter: Barbarossa Frigyes. Bp. 1976. Akad. K. 260 l., 1 t. (Életek és korok. [24.])

Paskai László: Emlékezés Asszisi Szent Ferencre a zsinat utáni egyházban. Va. 1976. 41. évf. 10. sz. 670–671. l.

Ratkoš, Peter: Keresztény hittérítés a Nagymorva Birodalomban, Cirill és Metód missziója előtt. Vt. 1976. 26. sz. 15–31. l.

Róna-Tas András: A Volga Bulgarian Inscription from 1307. AO. 1976. Tom. 30. fasc. 2. 153–186. l.

Székely György: Törzsek alkonya – népek születése. (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után.) Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 415–432. l.

Várnai András: A felvilágosodás Kelet-képének forrásai. A jezsuita Kína-tudósítások. Vg. 1976. 17. évf. 1. sz. 19–27. l.

Vásáry István: The Golden Horde Daruga and its survival in Russia. AO. 1976. 30. évf. 2. sz. 187–197. l.

Kultúra – tudomány

Ifj. Bartha Lajos – Vajda Pál: „A tudomány helyreállítója". Regiomontanus. 1. ÉIT. 1976. 31. évf. 26. sz. 1203–1207. l., 2.: ÉIT. 1976. 31. évf. 27. sz. 1265–1269. l.

Benedek István: Varázslás és orvoslás az azték, maya és inka birodalomban. Bp. 1976. Magvető. 173 l. (Gyorsuló idő.)

Boglár Lajos: A dél-amerikai magaskultúrák és az őserdei törzsek. 1. r.: ÉIT. 1976. 31. évf. 3. sz. 118–123. l., 2. sz.: ÉIT. 1976. 31. évf. 4. sz. 166–172. l.

Kapronczay Károly: Maimonidész Mózes (1135–1204). OHl. 1976. 117. évf. 48. sz. 2925–2928. l.

Mezey László: Egy korai karoling kódextöredék. (Ticonius in Apocalypsin?) MK. 1976. 92. évf. 1–2. sz. 15–24. l.

Mezey László: A reneszánsz előtti szépfogalomhoz. FK. 1975. 21. évf. 4. sz. 351–361. l.

Marosi Ernő: A román kor művészete. (2. jav. kiad.) Bp. 1976. Corvina. 310 l., 4 t.

Schulteisz Emil: Az arab medicina assimilátiója a későközépkori latin orvosi irodalomban. D. 1976. 19. évf. 2–3. sz. 286–291. l.

Török László: Tanulmányok a későmeroitikus és kora középkori Núbia gazdaságáról és kormányzásáról. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 297–323. l.

Ismertetések

Finucane, R. C.: A középkori csodák. – Ismertetés: *J[eszenszky] G[éza].* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 579–580. l.

J. Kryżaniakowa: Kancelaria królewska, Władysława Jegielly (Jagelló Ulászló királyi

kancelláriája. Tanulmány a XVI. századi Lengyelország politikai kultúrájának történetéből. 1. r.) Poznań, 1972. 255 l. – Ismerteti: *Petneki Áron.* LK. 1975. 46. évf. 1. sz. 143–144. l.

Kuzmin, A. G.: A varégok etnikai természetéről. Voproszi Isztorii 1974. 11. sz. 54–83. l. – Ismerteti: *M. Sz.* 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1155–1156. l.

Liber Paradisus con le riformagioni e gli statuti connessi. Közzétette: Francesco Saverio Gatta és Giuseppe Plessi. Bologna, 1956. 142 l. – Ismerteti: *Székely György.* AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 234–237. l.

Podwińska Zofia: Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Zreb, wies, opole. (A faluformák változásai Lengyelországban a korai feudalizmus idején.) Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971. 390 l. – Ismerteti: *Körmendi Adrienne.* AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 238–245. l.

Zientara, Benedykt: Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże „wiechbildów" w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII–XIII. wieku. Przeglad Historyczny, 1973. 4. 681–696. l. – (A középkori telepítés szervezete.) – Ismerteti: *Körmendi Adrienne.* AtSz. 1976. 3–4. sz. 18. évf. 575–576. l. XVI–XVIII. század

Gazdaság – társadalom

Ifj. Barta János: A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus agrotechnikai nézeteiről. AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 273–298. l.

Endrei Walter: Kísérlet az ipari termelékenység kiszámítására a prestatisztikus korszakban. (A flandriai posztószövés termelékenysége a XVI. században.) TSz. 1976. 4. sz. 721–730. l.

Hermann Zsuzsanna: Jakob Fugger. Bp. 1976. Akad. K. 341 l., 1 t. (Életek és korok [25].

Szabadváry Ferenc: A technikai fejlődés egyes jellegzetességei Közép-Európában a 18. században. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 183–189. l.

Szabadváry Ferenc: A technikai fejlődés egyes jellegzetességei Közép Európában a 18. században. TechSz. 1975–1976. VII. 141–146. l.

Politika

Balázs György: A francia felvilágosodástól a felvilágosult abszolutizmusig. Vg. 1976. 17. évf. 8–9. sz. 532–537. l.

Ifj. Barta János: A felvilágosult abszolutizmus. AUDHist. 1976. E. 10. 3–29. l.

Erlanger, Philippe: Richelieu. [Életrajz.] Bp. 1975. Európa. 1. köt. 567 l., 2. köt. 542 l. (Századok – emberek.)

Gunst Péter: V. Károly. Bp. 1976. Akad. K. 322 l., 1 t. (Életek és korok [27].)

Halkin, Léon-E.: Erazmus I. Ferenc és V. Károly között. MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 191–200. l.

Lovász János: A kameralisták szerepe az abszolut monarchiában. JK. 1976. 31. évf. 2. sz. 88–97. l.

Kis Tamás: Az utópiák névadója. Ötszáz éve született Morus Tamás. MH. 1977. 10. évf. 32. sz. 4. l.

Kónya István: A predestinációs dogma társadalmi háttere. Vg. 1976. 17. évf. 7. sz. 426–431. l.

Nábráczky Béla: Magyarországi Mária budai királynéból Németalföld helytartója. ÉlT. 1976. 31. évf. 36. sz. 1703–1707. l.

Niederhauser Emil: Nagy Frigyes. Bp. 1976. Akad. K. 179, [4] l., 1 t. (Életek és korok [22].)

Papp Ignác: Politikai és jogi gondolkodás Észak-Amerikában a XVIII. században. ÁI. 1976. 26. évf. 8. sz. 714–723. l.

Szuhay-Havas Ervin: Tizenhárom csillag. Az amerikai forradalom története. Bp. 1976. Kossuth K. 265 l., 8 t. (Népszerű történelem.)

Szuhay-Havas Ervin: Villám és olajág. Gondolatok az Egyesült Államok bicentenáriumára. 1. r.: A pásztor és a szörnyeteg. Nsz. 1976. 34. évf. 152. sz. 6. l., 2. r.: A amerikai rózsa. Nsz. 1976. 34. évf. 153. sz. 10. l., 3. r.: Tweedledum és Tweedledee. Nsz. 1976. 34. évf. 154. sz. 10. l., 4. r.: Manifest destiny. Nsz. 1976. 34. évf. 155. sz. 8. l., 5. r.: Az amerikai sas. Nsz. 1976. 34. évf. 156. sz. 8. l.

Urbán Aladár: Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat. ÉlT. 31. évf. 1976. 27. sz. 1256–1261. l.

Urbán Aladár: Kétszázéves az amerikai függetlenségi nyilatkozat. Nsz. 1976. 34. évf. 157. sz. 6. l.

Kultúra

Bendefy László: A bécsi császári királyi Mérnöki Akadémia alapítása és oktatási rendje a XVIII. század végéig. TechSz. 1975–1976. VIII. 193–207. l.

A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Válogatás. (Vál., utószó és jegyz.: Ludassy Mária.) Bp. 1975. Gondolat. 949 l. (Etikai gondolkodók.)

Fried István: A népiesség kérdéseihez a felvilágosodáskori Kelet–közép-európai irodalmakban. IT. 1976. 58. sz. 110–124. l.

Kapronczay Katalin: Francesco Redi – a parazitológia megalapítója. OHl. 1976. 117. évf. 24. sz. 1463–1475. l.

Kapronczay Katalin: Geronimo Mercuriale (1530–1606). OHl. 1976. 117. évf. 44. sz. 2679–2681. l.

Lang, Helmut W.: Der „Cursor Ordinarius", eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung. MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 201–210. l.

Molnár, Amadeo: Comenius és az ellenreformáció. ThSz. 1976. 17. évf. 5–6. sz. 171–175. l.

Mravik László: Négyszáz éve halt meg Tiziano. ÉIT. 1976. 31. évf. 35. sz. 1654–1660. l.

Pais István: Az újkori materializmus atyja. Francis Bacon és az újkori dezantropomorfizáció. Vg. 1976. 17. évf. 4. sz. 222–228. l.

Pelle János: A felvilágosodás közvéleménye. V. 1976. 19. évf. 12. sz. 7–18. l.

Vámos Éva – Szabadváry Ferenc: Egy korai nemzetközi tudományos konferencia és kísérlet nemzetközi tudományos társaság létrehozására. TechSz. 1975–1976. VIII. 261–266. l.

Ismertetések

Appleby, Andrew B.: Agrárkapitalizmus vagy földesúri reakció? Északnyugat-Anglia 1500–1700. – Ismerteti: *I[ffi.] B[arta] J[ános].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 743–744. l.

Cserepnyin, L. V.: A rendi-képviseleti monarchia megalapozásának kérdéséhez Oroszországban (XVI. század.) (Isztorija SzSzSzR.) – Ismerteti: *Ó. Sz.* 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1157–1158. l.

A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Vál.: Ludassy Mária. Bp. 1975. Gondolat. 949 l. – Ismertetik: *Belohorszky Pál.* V. 1976. 19. évf. 10. sz. 110–113. l. *Pelle János.* Kts. 1976. 26. évf. 12. sz. 744–745. l.

Grickevics, A. P.: Csasztnovladel'cseszkie goroda Beloruszszii v 16–28. vv. (Szociál'no-ékonomicseszkoe iszszledovanie isztorii gorodov.) (Belorusszia magánföldesúri városai a XVI–XVII. században. A várostörténet gazdasági és társadalmi kutatása.) Minszk, 1975. 28 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 976–977. l.

Heyduk, Bronisław: Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „„potopu" 1656–1657. Bev. *Adam Przybos.* (Dahlberg Lengyelországban. Svéd napló a metszetek az „özönvíz" történetéből 1656–1657.) Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971. Ossolineum. 205 l. – Ismerteti: *Petneki Áron.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 151–152. l.

J. Janáček – J. Kučera: Nemesfém készletek a fehérhegyi csata előtt Csehországban. – Ismerteti: *H[eiszler] V[ilmos].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 747–748. l.

Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán (Soliman). Bp. 1974. Gondolat. 219 l., 16 t. – Ismerteti: *Mészáros L.* AH. 1976. Tom. 13. Nr. 1–2. 202–205. l.

Die Korrespondenz Ferdinands I. III. Band. Familien-Korrespondenz 1531 und 1532. (I. Ferdinánd levelezése, 3. köt. Családi levelezés 1531–1532.) Wien, 1973. 203 l. – Ismerteti: *Hermann Zsuzsa.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 967–969. l.

Középeurópai későreneszánsz – angol szemmel. *Robert Ewans:* Rudolf II. and his World. A study in intellectual history 1576–1612. Oxford, 1973. 323 l., *Robert Evans:* The Wechel Presse: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627. Oxford, 1975. 74 l. – Ismerteti: *Szőnyi György Endre.* Vg. 1976. 17. évf. 10. sz. 649–651. l.

Makkai László: A reneszánsz világa. Bp. 1974. – Ismerteti: *Székely Julianna.* Kortárs, 1976. 20. évf. 3. sz. 494. l.

Małowist, Marian: Közép–Kelet-Európa gazdasága. Késő-középkor. XVI. sz. Przegląd Historyczny, 1973. 4. 655–680. l. – Ismerteti: *Körmendy Adrienne.* AtSz. 1976. 18. évf. 3–4. sz. 577–568. l.

Oţetea, Andrei: A reneszánsz és a reformáció. Bp. 1974. Gondolat. 438 l. – Ismerteti: *Heckenast Gusztáv.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 729–731. l.

Raeff, Marc: A jól szabályozott rendőri állam és a modernség kifejlődése a tizenheteik és tizennyolcadik századi Európában. The American Historical Review, 80. köt. 1975. 5. (dec.) szám, 1221–1243. l. – Ismerteti: *J[eszenszky] G[éza].* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 994–995. l.

Szkrünnikov, R. G.: Roszszija poszle opricsnyinü. (Ocserki politicseszkoj i szocial'noj isztorii.) Oroszország az opricsnyina után. Politika és társadalomtörténeti alapvonások. Leningrád, 1975. 222 l. – Ismerteti: *Szvák Gyula.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 725–727. l.

Tihonov, Ju. A.: Pomescsics'i kreszt'jane v Roszszii. Feodal'naja renta v 17– nacsale 18 v. (A földesúri parasztok Oroszországban. A feudális járadék a 17. század és a 18. század elején.) Moszkva, 1974. Nauka. 335 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AtSz. 1976. 18. évf. 1–2. sz. 245–248. l.

1789–1917

Gazdaság – társadalom

Balogh Zoltán: Vázlat a viktoriánus családról. Vg. 1976. 17. évf. 7. sz. 451–458. l.

Berend T. Iván – Ránki György: Közép–Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. (Átdolg. és bőv. 2. kiad.) Bp. 1976. Közgazd. és Jogi K. 723 l.

Bernhardt, H.: Charles Babbage – ein Vorläufer der modernen Rechentechnik. TechSz. 1975–1976. VIII. 243–249. l.

Bouvier, Jean: Banktőke, ipari tőke és finánctőke a XIX. századi francia növekedésben. TSz. 1976. 4. sz. 600–612. l.

Endrei Walter: A nyugat-európai ipari forradalom textilipari találmányainak elterjedése. TechSz. 1975–1976. VIII. 147–152. l.

Gunst Péter: Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX–XX. században. V. 1976. 19. évf. 9. sz. 1–17. l.

Gunst Péter: The Comparative Impact of Industrialisation on Western and Eastern European Agriculture in the 19th and 20th Century. AtSz. 1976. 18. évf. Suppl. 15–36. l.

Henning, Friedrich-Wilhelm: Die Entwicklung von Faktoreinsatz und Produktion als Massstab der Industrialisierung der Landwirtschaft im 19. und im beginnenden 20. Jahrhundert in Deutschland. HRR. AtSz. 1976. 18. évf. Suppl. 45–62. l.

Hronszky Imre: Megjegyzések Liebig és az ipari forradalom kapcsolatáról. TechSz. 1975–1976. VIII. 61–66. l.

Kövér György: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19–20. század fordulóján. Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 433–460. l.

Strube, I.: Über den Anteil der Chemie an der industriellen Revolution. TechSz. 1975–1976. VIII. 153–159. l.

Politika

Arató Endre: The Slavic Thought: its Varieties with the Slavonic Peoples in the First Half on the 19th Century. AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 73–98. l.

Benke József: A zsidó nemzeti tudat kialakulása és története. V. 1976. 19. évf. 1. sz. 42–62. l.

Boldizsár Iván: Párbeszéd és monológ a kétszáz éves Amerikáról. ÉlIr. 1976. 20. évf. 27. sz. 15. l.

Bolivar, Simón: írásai + (*Pérez Vila, Manuel:* Simón Bolivar, a szabadító.) (Simón Bolivar el libertador.) (Vázlatos életrajz.) Bp. 1976. Európa. 312 l.

Boros Zsuzsa: Vita Franciaországban a proletariátus kialakulásának kérdéseiről az ipari forradalom idején. TSz. 1976. 4. sz. 777–782. l.

(Brown, Dee): A Vadnyugat története indián szemmel. (Bury my heat at Wounded Knee.) 2. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 385 l., 16 t.

Cable, Mary: Fekete odüsszea. (Black Odyssey.) Az Amistad rabszolgahajó esete. Bp. 1976. Kossuth K. 151 l. (Népszerű történelem.)

Csubinszkij, [Vadim Vaszil'evics]: Wilhelm Liebknecht. [Bp.] 1976. Kossuth K. 303 l., *8 t.*

Daszkalakisz, Aposztolosz: Nemzeti és társadalmi mozgalmak Délkelet-Európa országaiban: közös vonásaik és sajátosságaik a XX. század kezdetéig. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 196–200. l.

Diószegi István: Egy történelmi állam újjászületése. Az 1876-os bolgár felkelés nemzetközi hatásai. MN. 1976. 32. évf. 119. sz. 7. l.

Dolmányos István: 1905 – az ötvenedik és a hetvenedik évforduló között. (Jegyzetek az új szakirodalomról és a magyarországi fogadtatás kérdéseiről.) Tájékoztató, 1976. 1. sz. 125–148. l.

Egy orosz forradalmár levelei Szabó Ervinhez. Összeáll. és a jegyzeteket készítette: Perlusz Katalin. K. 1976. 12. sz. 9–12. l.

Farkas Márton: Hindenburg. Bp. 1976. Akad. K. 234 l., 1 t. (Életek és korok [26].)

Fenyő István: Kossuth az amerikai társadalomról. Napjaink, 1976. 15. évf. 11. sz. 10. l.

Frejdzon, V. I.: Forradalmiság és reformizmus a XIX. századi nemzetiségi mozgalmakban. Vt. 1976. 26. sz. 139–163. l.

Fried I.: Über die slawistische Tätigkeit Ludwig Warners. SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 15–38. l.

Gonda Imre: Bismarck. Bp. 1976. Akad. K. 148 l., 1 t. (Életek és korok [23].)

Gonda Imre: A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben (1916–1917). Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 607–640. l.

Jemnitz János: A chicagói per mártírjai. Május 1. születésnapja. Nsz. 1976. 34. évf. 102. sz. 6. l.

Jemnitz János: A II. Internacionálé londoni kongresszusa 1896. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 114–143. l.

Jemnitz János: Wilhelm Liebknecht. Születésének 150. évfordulójára. Nsz. 1976. 34. évf. 77. sz. 6. l.

Kálmán Endre: A forradalom katonája, Wilhelm Liebknecht születésének 150. évfordulójára. TáSz. 1976. 31. évf. 3. sz. 90–93. l.

Kovács Endre: Történelmi arcképek. Bp. 1976. Gondolat. 621 l., 10 t. – Ismertetik: MT. 1976. 21. köt. 12. sz. 807. l. – *Niederhauser Emil:* Múlt századi portrék. Nsz. 1976. 34. évf. 297. sz. 7. l.

Menyhárt Lajos: A parlamentarizmus kérdése P. N. Miljukov publicisztikájában (1904 november–1906 április). AUDhist. 1976. E. 10. 55–83. l.

Merényi László: 1916: Adler merénylete Stürgkh ellen. ÉlT. 1976. 31. évf. 42. sz. 1981–1984. l.

Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. Kossuth K. 245 l. – Ismertetik: *Szász Zoltán.* Nsz. 1976. 34. évf. 279. sz. 7. l., *Csorba Csaba.* Kts. 1976. 26. évf. 12. sz. 756. l., – *Németh István.* Köznevelés, 1976. 32. évf. 34. sz. 13. l.

Obusenkova, L. A.: A nemzetek kialakulása Közép- és Dél–Kelet-Európában. Vt. 1976. 26. sz. 165–168. l.

Papp Imre: Osztrák–francia diplomáciai kapcsolatok a restauráció korában. AUDhist. 1976. R. 10. 30–54. l.

Radev, Sztojan: HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 311–336. l.

Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.) Bp. 1976. Akad. K. 224 l.

Somogyi János: Forradalmi mozgalom és vallásos „lázadás". Az ifjú Plehanov viszonya az orosz forradalmi hagyatékhoz. Vg. 1976. 17. évf. 5. sz. 286–291. l.

„Szabadság, vagy halál". (Szvoboda ili szmört.) Az 1876-os bulgáriai Áprilisi Felkelés 100. évfordulója. [Tanulmányok.] Kiad. a [Budapest], Bolgár Kulturális Középpnt; T[udományos] I[smeretterjesztő] T[ársulat]. Bp. 1976. 48 l., 2 t.

Szabó László: Olaszország 1915. évi hadbalépésének előzményei. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 653–678. l.

Urbán Aladár: A kétpártrendszer kialakulása az Egyesült Államokban. ÉlT. 1976. 31. évf. 4. sz. 2076–2080. l.

Zala Tamás: Vonások Max Weber gondolkodói arcképére. Weber és a wilhelminusi Németország. Vg. 1976. 17. évf. 2. sz. 82–90. l.

Kultúra – tudomány

Balázs István: Az opera útjai. Vg. 1976. 17. évf. 2. sz. 100–107. l.

Birtalan Győző: Történelmi jelentőségű szakaszok a ma orvostudományához vezető úton. I. rész: OHl. 1976. 117. évf. 20. sz. 1231–1233. l., II. rész: OHl. 1976. 117. évf. 22. sz. 1345–1346. l., III. rész: OHl. 1976. 117. évf. 24. sz. 1471–1473. l.

Czigány Loránd: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában. 1830–1914. Bp. 1976. Akad. K. 287 l. (Irodalomtörténeti füzetek 89.)

Fischer Sándor: Magyar talaj művelője. (Hans Koessler emlékére.) MZ. 1976. 17. évf. 3. sz. 255–263. l.

Garai Gábor: A halhatatlan esticsillag. Mihail Eminescu születése 125. évfordulójának évében. Kortárs, 1976. 20. évf. 1. sz. 130–131. l.

Halácsy Katalin: Benjamin Franklin's Image in Hungary. NHQu. 1976. Vol. 17. No. 64. 121–125. l.

Halász Zoltán: Így élt Pasteur. [Életrajz.] Bp. 1976. Móra K. 198 l., ill. (Így élt . . .)

Kapronczay Károly: Johann Lukas Boer (1751–1835). OHl. 1976. 117. évf. 24. sz. 1477–1478. l.

Kapronczay Károly: Joseph Julius Czermak. (1799–1851). OHl. 1976. 117. évf. 52. sz. 3176–3177. l.

Kapronczay Károly – Szemkeő Endre: Erisman. OHl. 1976. 117. évf. 40. sz. 2438–2439. l.

Képes Géza: A lángész józansága. Hriszto Botev halálának 100. évfordulóján. ÉlIr. 1976. 20. évf. 22. sz. 6. l.

Kindlovits Kálmán: A szerb Matica Letopis-ának első évtizede. MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 227–243. l.

Krejči, Karel: A századforduló irodalma és kultúrája a Monarchiában – egy prágai szemével. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 204–218. l.

Láncz Sándor: Botrányok a képzőművészet körül. A posztimpresszionisták Londonban. ÉlT. 1976. 31. évf. 2. sz. 56–61. l.

Langevin, André: Tudós és forradalmár. Paul Langevin, a nagy francia fizikus életútja. (Paul Langevin, mon père. L'homme et l'oeuvre.) [Bp.] 1976. Kossuth K. 230 l., 4 t.

Mátrai László: Alapját vesztett felépítmény. Bp. 1976. Magvető 126 l. (Gyorsuló idő.)

Nyiri Kristóf: Nemzettudat mint filozófia Ciszlajtániában. Gumplowicz és Masaryk. Vg. 1976. 17. évf. 10. sz. 616–622. l.

Papp Márta: Gondolatok Verdiről halála 75. évfordulóján. Muzsika, 1976. 19. évf. 1. sz. 1–4. l.

Seidler, Herbert: Az osztrák irodalom fogalmának fejlődése a restauráció korában. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 176–185. l.

Szemkeő Endre: 75 éve halt meg A. O. Kovalevszkij orosz embriológus. OHl. 1976. 117. évf. 52. sz. 3179–3180. l.

Vajda Pál: A tudományos és műszaki múzeumok előfutárai Európában. TechSz. 1975–1976. VIII. 217–230. l.

Vida Tivadar: „Elvetélt" orvos – elismert nyelvész. Maximilien Paul Émile Littré (1801–1881). OHl. 1976. 117. évf. 30. sz. 1834–1835. l.

Vida Tivadar: René Théophile Hyacinte Laennec (1781–1826). OHl. 1976. 117. évf. 44. sz. 2685–2686. l.

Zádor Anna: Klasszicizmus és romantika. (A XIX. század művészete.) Bp. 1976. Corvina. 311 l., 4 t.

Zeman, Herbert: Az osztrák irodalom és irodalomtörténeti ábrázolása a XVIII. század végétől a XIX. század elejéig. Helikon, 1976. 22. évf. 2–3. sz. 186–196. l.

Ismertetések

Anderle Adam: Magyar történész – spanyolul. ÉlIr. 1976. 20. évf. 20. sz. 7. l. [Wittman Tibor]

Bazilev, L.: 1911. szeptember 1. rejtélye. Voproszi Isztorii. 1975. 7. sz. 115–129. l. – Ismerteti: M. Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 998–999. l.

Galandauer, J.: A viharos 1905-ös esztendő Bohumir Šmeral életében. – Ismerteti: *H[eiszler] V[ilmos].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 752–753. l.

Gutsche, Willibald: Aufstieg und Fall eines kaiserlichen Reichskanzlers. Teobald von Bethmann–Hollweg. 1856–1921. Ein politisches Lebensbild. Berlin, 1973. Akademie-Verlag. 267 l. – Ismerteti: *Gergely András.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 180–182. l.

Holton, R. J.: A Daily Citizen a Daily Herald ellen 1912–1915. Küzdelem a munkás napilapért és ennek kapcsolata a munkásság nyugtalanságával. International Review of Social History, 1974. 3. sz. 347–395. l. – Ismerteti: *J[eszenszky Géza].* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 392–393. l.

Jordáky Lajos: A Román Nemzeti Párt megalakulása. Értekezések a Történeti tudományok köréből 72. Bp. 1974. 138 l. Akad. K. – Ismertetik: *Szász Zoltán.* MTAFT. 1976. 25. köt. 2–3. sz. 363–364 l., – *Miskolczy Ambrus.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 727–729. l.

Kerrigan, Peter: John Maclean. Halálának 50. évfordulójára. (Marxism of Today 1973. nov. sz. 324–328. l.) – Ismerteti: J. Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 396–397. l.

Koszyk Kurt: Die Presse der deutschen Sozialdemokratie. Eine Bibliographie. (Hannover, 1966. 404 l.) – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 387–390. l.

Lefebvre, Georges: Napoléon. Bp. 1975. – Ismerteti: *Horváth Éva.* V. 1976. 19. évf. 8. sz. 110–112. l.

Lengyel István: A breszt–litovszki béketárgyalások. (Mirnüe peregovorü v Breszt–litovszke.) Bp. 1975. Kossuth K. 312 l. –

Ismertetik: *Galántai József. AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 212–215. l.*, – *Gonda Imre.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 146–147. l., – *Ruboczky István.* Ttan. 1976. 21. évf. 2. sz. 25. l.

A német szociáldemokrácia az első világháborúban. (*Miller S.:* Burgfrieden und Klassenkampf. Die Deutsche Sozialdemokratie im Ersten Weltkrieg. Düsseldorf, 1974. 440 l.) – Ismerteti: *Jemnitz János.* PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 197–200. l.

Németh Lajos: A XIX. század művészete a historizmustól a szecesszióig. Bp. 1974. – Ismerteti: *Kristó Nagy István.* Művészet, 1976. 17. évf. 1. sz. 45. l.

Mironov, B. M.: A gabonaárak alakulása Oroszországban az 1801–1914-es években. Voproszi Isztorii, 1975. 2. sz. 45–51. l. – Ismerteti: *O.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 391–392. l.

Obcsesztvenno-politicseszkie dvizsenija v Central'noj Evrope v 19. nacsale 20. v. Szbornik sztatej i materialov. (Társadalmi-politikai mozgalmak Közép-Európában a 19. században és a 20. század elején. Tanulmány- és anyaggyűjtemény.) Moszkva, 1974. Nauka. 404 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 982–984. l.

Sequenz, H.: 100 Jahre Elektrotechnik in Österreich 1873–1973. Förderung der Entwicklung durch die Wiener Technische Hochschule. Wien–New York, 1973. 126 l., 9 t. – Ismerteti: *Vajda Pál.* TechSz. 1975–1976. VIII. 298–301. l.

Soboul, Albert: A francia forradalom története. (1789–1790). (Második, változatlan kiadás.) Bp. 1974. Kossuth K. 616 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 373–375. l.

Soboul, Albert: Uj megközelítések, új problémák a francia forradalom historiográfiájában. La Pensée No. 177. 1974. okt. 40–58. l. – Ismerteti: *K. G.* Sz. 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1158–1161. l.

Ugarov, J. F.: A moszkvai proletariátus kialakulása és összetétele az 1905–1907-es forradalom előestéjén. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 744–746. l.

Vuilleumier, Marc: A munkásmozgalom Svájcban az első világháború éveiben. Historiográfiai mérleg. (Le Mouvement Social, 1973. júl.–szept. sz. 97–126. l.) – Ismerteti: *J. Sz.* 1976. 110. évf. 2. sz. 393–395. l.

Würthle, Friedrich: Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914. (A nyomok Belgrádba vezetnek. Az 1914-es szarajevói dráma háttere.) Wien – München – Zürich, 1975. Molden. 352 l. – Ismerteti: *Farkas Márton.* HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 585–587. l.,

A legújabbkor története (1917–1945)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom

Szovjetunió

Gorbunov V[ladimir] V[ladimirovics]: Lenin és a Proletkult. Bp. 1976. Kossuth K. 286 l.

I. Gorohov – L. Zamjatyin – I. Zemszkov: Georgij Csicserin. Egy élet a szovjet diplomácia szolgálatában. Bp. 1976. Kossuth K. 241 l., 6 t. – Ismerteti: *Jemnitz János:* Szovjet-Oroszország külügyminisztere. Nsz. 1976. 34. évf. 243. sz. 7. l.

Hunyadi Károly: A szovjet kormány harca az 1921. évi rigai magyar hadifogoly-egyezmény végrehajtásáért. HK. 1976. 23. évf. 2. sz. 290–310. l.

Kaman, E.: Szud'bü ruszszkogo kreszt'jansztva v revoljucii. SSl. 1976. Tom. 22. fasc. 3–4. 415–437. l.

Kiszeljov, V. J.: Adalékok egy ukrajnai nemzetközi mezőgazdasági kommuna történetéhez. PtK. 1976. 22. évf. 1. sz. 102–116. l.

Rogyionov, Borisz: Hatvan éves az Izvesztyija. MN. 1977. 33. évf. 61. sz. 9. l.

A nemzetközi munkásmozgalom a két világháború között

Bölgarszka kommunisztics eszkaja partija. A Bolgár Kommunista Párt története. (Isztorija na Bölgarszka kommunisztics eszkaja partija.) Bp. 1977. Kossuth K. 276 l.

Dagojcseva, Cola: A Hazafias Népfront forrásainál. BSzoc. 1976. 19. évf. 10. sz. 43–52. l.

Komját Irán: Az Inprekorról szóló könyv megjelenése elé. Pártélet, 1976. 21. évf. 9. sz. 94–96. l.

A Kommunista Internacionálé története. (Kommunisztics eszkij Internacional.) ([Szerk. biz. vez.]: A. I. Szobolev.) 2. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 403 l.

Komornik Ferenc: Emlékezés Klement Gottwaldra. Születésének 80. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 277. sz. 6. l.

Pintér István: Ernst Thälmann. Születésének 90. évfordulójára. Nsz. 1976. 34. évf. 91. sz. 6. l.

Plezva, Viliam: Napjaink történelme. (Trvalé hodnoty.) Fejezetek a csehszlovákiai forradalmi mozgalom történetéből. Bratislava – Bp. [1976]. Pravda – Kossuth K. 468 l.

Szabó Tibor: Gramsci az új kritikai kiadás fényében. V. 1976. 19. évf. 2. sz. 104–107. l.

Szirkov, D. – Gornenszki, N.: A Bolgár Munkáspárt politikai irányvonala a második világháború alatt (1939. szept. 1.–1944. szept. 9.) PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 54–84. l.

Vadász Ferenc: Három nép hőse. Emléksorok a 75 éve született Oleksza Borkanyukról. Nsz. 1976. 34. évf. 9. sz. 6. l.

A polgári államok a két világháború között – fasizmus

Csákányi Andrásné: A paraszti mozgalom helye és szerepe az indiai nemzeti függetlenségi mozgalomban a két világháború között és a II. világháború kezdetén. Marx–Lenin. Tan. Közl. 1976. 4. évf. 1. sz. 109–123. l.

Deák, Ladislav: Csehszlovákia és a kollektív biztonság a harmincas évek közepén. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 385–406. l.

Duczynska Ilona: Bécs – 1934. Schutzbund. Bp. 1976. Magvető. 228 l. – Ismertetik: *Simor András.* ÉlIr. 1977. 21. évf. 2. sz. 11. l., – *Jemnitz János.* V. 1977. 20. évf. 4. sz. 98–100. l.

Emlékülés a spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásának 40. évfordulóján. Nsz. 1976. 34. évf. 233. sz. 6. l.

Felkai Dénes: Spanyolországban. A spanyol Nemzetközi Brigádok főhadnagya lettem. (Visszaemlékezés.) HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 554–570. l.

Gyórkei Jenő: A spanyol szabadságharc emlékére. TáSz. 1976. 31. évf. 7. sz. 39–43. l.

Gyórkei Jenő: A spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásának 40. évfordulójára. HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 469–494. l.

Haraszti Éva, H.: Three documents concerning Great Britain's policy in East-Central Europe in the period after the Munich Agreement. AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 139–175. l.

Harsányi Iván: A spanyol népfront 1936. februári választási győzelmétől a júliusi lázadásig. PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 85–118. l.

Horváth Árpád: Egy elsüllyedt hadiflotta kiemelése. ÉIT. 1976. 31. évf. 46. sz. 2182–2186. l.

Jász Dezső: Madrid határán. Nsz. 1976. 34. évf. 233. sz. 6. l.

Kövics Emma: Páneurópa-koncepció az 1920-as években. PtK. 1976. 22. évf. 4. su. 138–170. l.

Madrid határán... [Versek, tanulmányok. Antológia.] Összeáll. Gyáros László. (Ill. Kiss János.) *Gömöri Endre* „A spanyol nép nemzeti-forradalmi háborúja (1936–1939) és a mai helyzet" c. tanulmánya. Bp. 1976. Kossuth K. 127 l., 12 t.

Makai Ágnes: A spanyol köztársasági kitüntetések. Bp. 1976. Zrínyi K. 29 l. (Múzeumi füzetek 1.)

Nagy Zsuzsa, L.: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919–1939. Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 51–76. l.

40 év küzdelem a spanyol fasizmus ellen. Bp. 1976. Hazafias Népfront OT., Magyar Partizán Szövetség. 14 l.

Nemes Dezső: A fasizmus kérdéséhez. Bp. 1976. Magvető K. 146 l. (Gyorsuló idő.)

Ormos Mária – Incze Miklós: Európai fasizmusok. 1919–1939. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1976. Kossuth K. 309 l. – Ismertetik: *Harsányi Iván.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 219–222. l. és Nsz. 1976. 34. évf. 148. sz. 7. l., – *Kiss Tamás.* MH. 1976. márc 7-i sz. 10. l., – *Kronstein Gábor.* Könyv és Nevelés, 1976. 18. évf. 4–5. sz. 233–234. l. – *Lakatos György.* Kts. 1976. 26. évf. 5. sz. 300. l., – *Schweitzer Pál.* Könyvvilág, 1976. 21. évf. 9. sz. 15. l., – *Tokody Gyula.* MN. 1976. aug. 29-i sz.

Rónai Tamás: Jászi Oszkár a dunai kérdésről 1933 és 1939 között. Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 77–83. l.

Sándor László: A Magyar Nép öröksége. Nsz. 1976. 34. évf. 266. sz. 7. l.

Santarelli, Enzo: Fasizmus és újfasizmus. Tanulmányok és a kutatás problémái. Bp. 1976. Gondolat – Kossuth K. 230 l.

Tankok ellen, száz halálon át... Münnich Ferenc a spanyol polgárháborúban. [Dokumentumok, visszaemlékezések.] (Gyűjt. Münnichné Berényi Etelka. Szerk. Münnichné Berényi Etelka, Györkei Jenő. Bev. tanulm.: *Györkei Jenő.*) Bp. 1976. Gondolat. 169 l., 10 t.

Todero, Frigyes: Spanyolország. 1939–1975. Bp. 1976. Magvető. 141 l. (Gyorsuló idő.)

Togliatti, Palmiro: A fasiszta diktatúra fő jellemvonásai. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 450–457. l.

Togliatti, Palmiro: A fasizmusról. TSz. 1976. 19. évf. 3. sz. 439–449. l.

Tokody Gyula: A német militarizmus újjáélesztése 1918 őszén, 1919 elején. HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 679–705. l.

Tokody Gyula: A versaillesi szerződés közzététele és a német politikai közvélemény (1919. május–június). PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 119–143. l. – Ismerteti: *M. A.* Nsz. 1976. 34. évf. 232. sz. 6. l.

Truhanovszkij, V[ladimir] G[rigorevics]: Winston Churchull. Politikai életrajz. Bp. 1976. Kossuth K. 439 l. – Ismertetik: *Gáliczky Éva:* Churchill–legendák nélkül. Nsz. 1976. 34. évf. 231. sz. 7. l., – *Komját Irén.* TáSz. 1976. 31. évf. 12. sz. 90–93. l.

Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv.) Bp. Tankönyvkiadó. 2/1. köt. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok. 1918–1939. Szerk. Almási János, Girus Károly, Kis Aladár. (Jegyz.: Kis Aladár.) 1976. 591 l., 2/2. köt. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok. 1939–1945. Szerk. Almási János, Girus Károly, Kis Aladár. 1976. 411 l.

Vadász Sándor: Diplomataként a fasizmus megsemmisítéséért. M. M. Litvinov születésének 100. évfordulója. Nsz. 1976. 34. évf. 167. sz. 6. l.

Wall, Irwin M.: A szocialisták és a bürokraták: a Blum-kormány és a francia adminisztráció. 1936–1937. Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 580–581. l.

A második világháború

Bartelski, Lesław M.: A varsói felkelés. 1944. (Powstanie Warszawskie Jegyz. és [bev.] *Szokolay Katalin.*) Bp. 1976. Kossuth K. 263 l., 8 t.

Bezimenszkij, L[ev] A[lekszandrovics]: Hitler halála. (Vüsztrel, kotorogo nebülo.) 3. kiad. Bp. 1976. Kossuth K. 109 l., 4 t. (Népszerű történelem.)

Bezimenszkij, L[ev] [Alekszandrovics]: Martin Bormann utolsó naplója. (Poszlednij dnevnik Martina Bormana.) Uzsgorod – Bp. 1976. Kárpáti K. – Gondolat K. 331 l.

Dunning, George: Egy angol a partizánok között. (Where blead the many.) [Visszaemlékezések.] Bp. 1976. Kossuth K. 249 l.

Gergely Jenő: XII. Pius pápa háborús karácsonyai. Vg. 1976. 17. évf. 1. sz. 63–71. l.

Horváth Árpád: Légitámadás ballonokkal a második világháborúban. ÉlT. 1976. 31. évf. 10. sz. 463–467. l.

Jakubovszkij, I[van] I[gnatovics]: Égő föld. (Visszaemlékezések.) Bp. 1976. Kossuth K. 413 l.

Kuvsinszkij, D. D.: A Szovjet Fegyveres Erők egészségügyi biztosításának tapasztalatai a Nagy Honvédő Háborúban és a katonaorvostudomány mai problémái. Honvédorvos, 1976. 28. évf. 4. sz. 271–280. l.

A második világháború története. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü.) 1939–1945. I. k.: A háború keletkezése. A haladó erők harca a béke fenntartásáért. Bp. 1976. Zrínyi K. 520 l., ill. 2. k.: A háború előestéje. Főszerk. biz. [vez.]: A[ndrej] A[ntonovics] Grecsko. (Szerk. biz. [vez.]: G[rigorij] A[bramovics Deburin] Gyeborin. Bp. 1976. Zrínyi K. 600 l., 13 térk.

Ölvedi Ignác: Gondolatok a német fasiszta csapatok felett aratott szovjet győzelemről. HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 76–95. l.

Ránki György: A második világháború története. [Közrem.] (Boros Zsuzsa.) 2. kiad. Bratislava – Bp. 1976. Madách K. – Gondolat K. 651 l., ill. – Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK. 1976. 23. évf. 1. sz. 152–157. l.

Rónai Mihály András: A világ ítélőszéke. Nsz. 1976. 34. évf. 232. sz. 6. l.

Vásárhelyi Miklós: A hatalom mestersége. [Tanulmányok.] (2. kiad.) Bp. 1976. 302 l., (Magvető zsebkönyvtár.)

Vásárhelyi Miklós: Közjáték Algírban. 1942–43. Bp. 1976. Magvető. 117. l., ill. (Gyorsuló idő.)

Zsukov, G[eorgij] K[onsztantinovics]: Emlékek, gondolatok. (Visszaemlékezések. [Voszpominanija i razmüslenija.]) 4., átd. kiad. Bp. 1976. Zrínyi K. – Kossuth K. 1. k.: 472 l., 20 t., 2. k.: 477 l., 24 t.

Kultúra – tudomány

Bolyki János: A természettudomány és a teológia Barth Károlynál. ThSz. 1976. 17. évf. 9–10. sz. 279–285. l.

Hermann István: A kultúra a kapitalizmusban. Lt. 1976. 3. évf. 1. sz. 115–117. l.

Imre Ernő: Albert Schweitzer kulturetikája. ThSz. 1976. 17. évf. 9–10. sz. 274–179. l.

A polgári filozófia a XX. században. (Burzsuaznaja filoszofija XX veka.) (Szerk. L. N. Mitrohin, T[eodor] I[l'ics] Ojzerman, L. N. Sersenko.) Bp. 1976. Kossuth K. 357 l.

Schiller, Dieter: A világirodalom fogalmának újraértelmezése az antifasiszta német emigrációban. Lt. 1976. 3. évf. 1. sz. 48–52. l.

Turczel Lajos: A Magyar Nap szerepe a népfront korszak progresszív Petőfi-kultuszában. MK. 1976. 92. évf. 1. sz. 103–109. l.

Ismertetések

Béládi Miklós: Egy magatartás dokumentuma. *Nagy István:* Szemben az árral c. könyvének ismertetése. Jelenkor, 1976. 19. évf. 1. sz. 84–88. l.

Berend T. Iván – Ránki György: Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között. TSz. 1975. 4. sz. – Ismerteti: *Cs[urdi] S[ándor].* Nsz. 1976. 34. évf. 292. sz. 6. l.

Berghauzen, Janusz: Lengyel–szlovák kapcsolatok 1938–1947 között. – Ismerteti: *P[etneki] Á[ron].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 748–750. l.

Beyerly, Elizabeth: The Europocentric Historiography of Russia. An Analysis of the Contribution by Russian Emigre historians in the USA, 1925–1955, Concenrning 19th Century Russian History (Oroszország Európa-centrikus historiográfiája. Az Egyesült Államokban élő orosz emigráns történészek Oroszország 19. századi történetéről 1925–1955 közt megjelent munkáinak elemzése.) The Hague–Paris, 1973. Mouton. 385 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 154–155. l.

Botz, Gerhard: Otto Bauer fasizmuselméletének keletkezése és tartalma. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 575–576. l.

Broué, Pierre: Spartakizmus, bolsevizmus, baloldaliság és a német proletárforradalom problémái (1918–1923). Le Mouvement Social 1973. júl.–szept.-i sz. 87–96. l. – Ismerteti: *J. Sz.* 1975. 109. évf. 5–6. sz. 1165–1166. l.

Csernomorszkij, M. N.: A Szovjetunió ipara 1928–29-ben. Voproszi Isztorii, 1975. 7. sz. 11–23. l. – Ismerteti: *M, Sz.* 1976. 110. évf. 5. sz. 1002–1003. l.

Diószegi István: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939. Bp. 1974. Gondolat. – Ismerteti: *Stemler Gyula.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 144–145. l., – *Rásó József.* Napjaink, 1976. 15. évf. 3. sz. 9. l.

Duclos, Jacques: Harcaim, emlékeim. 1910–1945. Bp. 1974. Kossuth K. 699 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 723–724. l. és AH. 1976. Tom. 22. fasc. 1–2. 191–192. l.

Encyklopedia II. wojny światowej. (A II. világháború enciklopédiája.) Warszawa, 1975. 793 l. – Ismerteti: *Godó Ágnes.* HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 583–585. l.

Garcia, José: Spanyolország a XX. században. (L'Espagne au XXe siècle.) Bp. 1973. Kossuth K. 430 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 184–196. l.

Illés Lajosné: A szovjet pedagógia története. Bp. 1975. Tankönyvkiadó. 437 l. – Ismerteti: *Szarka József.* MP. 1976. 4. sz. 443–444. l.

Isztorija vtoroj mirovoj vojni 1939–1945. Vojenizdat. Moszkva, 1975. 534 l. – Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 725–726. l.

Kerekes Lajos: Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. (Értekezések a történettudomány köréből 70.) Bp. 1973. Akad. K. 171 l. – Ismerteti: *Ördögh Piroska.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 377–379. l.

Kołomejczyk, N.: Revolucje ludowe w Europie 1939–1948. Warszawa, 1973. 395 l. – Ismerteti: *Vályi-Nagy József.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 381–383. l.

A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Bp. 1975. Kossuth K. 524 l. – Ismerteti: *Szabó Á.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 216–218. l.

Krah pervogo nasesztvija imperialisztov na sztranu szovjetov. (A szovjetek országa ellen indított első imperialista támadás csődje.) Moszkva, 1973. Vojenizdat. 440 l. – Ismerteti: *Józsa Antal.* HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 733–735. l.

Král, V.: Az 1945 májusi prágai felkelés nemzetközi összefüggései. – Ismerteti: *H[eiszler] V[ilmos].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 751–752. l.

Kühnrich, Heinz: Partizánháború Európában. 1939–1945. Bp. 1973. Zrínyi K. 335 l. – Ismerteti: *Gazsi József.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 375–377. l.

Majszkij, I. M.: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. (Voszpominanija szovetszkogo diplomata.) Bp. 1975. Gondolat – Kossuth K. 654 l. – Ismertetik: *Ormos Mária.* AH. 1976. Tom. 22. Nr. 1–2. 186–190. l., – *Jemnitz János:* Vallomások a szovjet diplomácia

történetéből. Nsz. 1976. 34. évf. 255. sz. 7. l.

A második világháború története. I–II. Moszkva, 1974–1975. – Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK. 1976. 23. évf. 2. sz.

A második világháború története. 1939–1945. Voennoe Izdatel'sztvo Miniszterstvta Oboronü SzSzSzR, Moszkva, 1974. III. köt. 504 l. – Ismerteti: *Sörös Lajos.* HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 578–580. l.

Mirnić, Josip: Nemci u bäckoj u drugom svetskom ratu. (Novi Sad, 1974. 385 l.) – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* Sz. 1976. 110. évf. 3. sz. 557–559. l.

Mosley, Leonard: Az elfecsérelt idő. (Hogyan kezdődött a második világháború?) Bp. 1975. Zrínyi K. 426 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 727–729. l.

A Nagy Honvédő Háború története. Kárpáti K. (Uzsgorod) – Kossuth K. 1976. 540 l. – Ismertetik: *Lakatos György.* Kts. 1976. 26. évf. 9. sz. 559–560. l. – Vida István. Nsz. 1976. 34. évf. 219. sz. 7. l.

Die Nationalbibliothek. 1923–1967. 2. köt. Wien, 1973. 308 l. – Ismerteti: *Szemző Piroska, D.* MK. 1976. 92. évf. 3. sz. 302–307. l.

A német antifasiszta ellenállási mozgalom (*Klaus Mammach:* Die deutsche antifaschistische Wiederstandbewegung, 1933–1939. Berlin, 1974. 304 l.) – Ismerteti: *Gazsi József.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 226–227. l.

Sevjakov, A. A.: A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió, valamint a közép- és délkelet-európai országok között. Voproszi Isztorii, 1975. 1. sz. 32–48. l. – Ismerteti: *M.* Sz. 1976. 110. évf. 5. sz. 1000–1001. l.

Sziklay László: Szomszédainkról, a kelet-európai irodalom kérdései. Bp. 1974. – Ismerteti: *Kovács Endre.* IT. 1976. 58. évf. 1. sz. 219–224. l.

Tatár Imre: Egy furcsa nevű úr. MN. 1976. 32. évf. 103. sz. 8. l. [Csicserin]

Taylor, A. J. P.: The Second World War. London, 1975. 234 l. – Ismerteti: *Ránki György:* NHQu. 1976. Vol. 17. No. 61. 175–177. l.

Az emigráns német kommunisták harcáról 1933–1945. (*Hans Teubner:* Exilland Schweiz. 1933–1945. Dokumentarischer Bericht über den Kampf emigrierter deutscher Kommunisten 1933–1945. Berlin, 1975. 374 l. – Ismerteti: *Németh István.* PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 222–226. l.

Vaszilevszkij, A. M.: A vezérkar élén. Bp. 1975. Zrínyi – Kossuth K. 543 l. – Ismerteti: *Nádor Tibor.* HK. 1976. 23. évf. 3. sz. 581–583. l.

Vinogradov, V. N.: Az 1918-as besszarábiai intervenció, mint a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi imperialista összeesküvés láncszeme. – Ismerteti: *M[enyhárt Lajos].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 741–743. l.

Wojtkiewicz, Stanisław Strumph: A tábornok halála. Bp. 1973. Kossuth K. 261 l. – Ismerteti: *Godó Ágnes.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 157–158. l.

1945-től – általában

Arismendi, Rodney: A forradalom és Latin-Amerika. (Válogatott írások és beszédek.) (Vál. és jegyz.: Sütő Gábor. Ford. Németh Gyula, Szabó Gábor, Gulyás András.) Bp. 1976. Kossuth K. 454 l., ill.

Bakos István: Éhe kenyérnek . . . Bp. 1976. Magvető K. 123 l. (Gyorsuló idő.)

(Buza Márton): Üzemi demokrácia, munkásrészvétel, munkásellenőrzés és a szakszervezeti mozgalom Európában. [Közread. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1976. 145 l.

Csörgitsné, Héthársi Magdolna: Antifasiszta egységtörekvések a Német Szövetségi Köztársaságban az újnáci NDP ellen (1969–1972). BME Marx–lenin. Tan. Közl. 1976. 4. évf. 1. sz. 12–131. l.

Dokumentumok az európai keresztény-demokrácia 2. világháború utáni történetéhez. Összeáll. és szerk. Gergely Jenő, Horváth Jenő. [Közread. a Budapest], Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék. Bp. 1976. 225 l.

Fürnberg, Friedl: A jelenkori kapitalizmus ellentmondásairól. BSzoc. 1976. 19. évf. 10. sz. 60–68. l.

(Hamburger Mihály – Stemler Gyula): Szociáldemokrácia és szakszervezetek. [Közread. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1976. 45 l.

Havas Péter: Nagy-Britannia Kommunista Pártja második világháború utáni helyzetének néhány kérdése és a párt harca a revizionista támadás ellen 1956–1957-ben. TtKözl. 1976. 1–2. sz. 79–113. l.

Ijjas Antal: Isten igaz embere. (XXIII. János pápa.) [Életrajz.] + (Függelék: *Fesquet,*

Henri: XXIII. János pápa virágoskertje.) [Lés Fioretti du bon pape Jean . . .] XXIII. János szellemes mondásainak és a személyéről szóló anekdotáknak gyűjteménye. Ford. Ikvay László.) Bp. 1976. Szt. István Társ. 415 l.

A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában a második világháború után. (Szerk. Honfi József.) [Bp.] 1976. 196 l. (Tudományos szocializmus füzetek 38.)

Köpeczi Béla: Az „új baloldal" ideológiája. Bp. 1974. Kossuth K. 259 l. – Ismerteti: *Szilágyi János.* Sz. 1976. 110. évf. 1. sz. 135–136. l.

Lavreckij, Ioszif Romual'dovics: Salvador Allende. (Szal'vador Al'ende.) Bp. 1976. Kossuth K. 319 l. 10 t.

Mádai Lajos: Az urbanizáció trendjei a világ régióiban 1950 és 2000 között. FöK. 1976. 24. évf. 1–2. sz. 131–135. l.

Nemzetközi szerződések és dokumentumok. (1956–1975). Segédanyagok a nemzetközi munkásmozgalom története szakosító tanfolyam és kiegészítő szakosító tanfolyam részére. (Összeáll. Kerekes György, Várkonyi György.) [Közread. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemek. [Bp.] 2976. Kossuth K. 340 l.

Ónody György: Palesztína és a palesztinok. Bp. 1976. Kossuth K. 230 l. (Nemzetközi Zsebkönyvtár.)

Pongrácz Pál: Az urbanisztika jelenlegi helyzete, problémái és feladatai. Budapest, 1976. 14. évf. 2. sz. 1–5. l.

Réti Ervin: Spanyolország – Franco után. TáSz. 1976. 31. évf. 1. sz. 92–102. l.

Rott Nándor: Az olasz beruházási rendszer. Bp. 1976. Akad. K. 154 l. (Közgazdasági információs közlemények 4. sz.)

Szabó L. István: Az ír tragédia. Vg. 1976. 17. évf. 2. sz. 122–128. l.

A szocialista országok

Borsi Emilné: A jugoszláv népi demokratikus forradalom tapasztalatai a Tájékoztató Iroda 1947-es ülése tükrében. BME Marx–Lenin. Tan. Közl. 1976. 4. évf. 1. sz. 79–89. l.

Dordević, Jovan: A szocialista forradalom folytonossága és a társadalom politikai formája a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban az átmeneti időszakban (1941–1974). JK. 1976. 31. évf. 2. sz. 66–70. l.

1975. december 8–13. A Lengyel Egyesült Munkáspárt 7. kongresszusa. (*Edward Gierek* beszámolója, *Kádár János* felszólalása. Bp. 1976. Kossuth K. 101 l.

1975. december 17–22. Kuba Kommunista Pártjának 1. kongresszusa. (*Fidel Castro Ruz* beszámolója, *Kádár János* felszólalása Bp. 1976. Kossuth K. 234 l.

Berlin, 1976. június 29–30. Az Európai Kommunista és Munkáspártok Konferenciája. ([Sajtó alá rend.] Nemes János.) [Előadások, hozzászólások.] Bp. 1976. Kossuth K. 263 l.

1976. február 24.–március 5. (Az SzKP 25. kongresszusa.) Bp. 1976. Kossuth K. 334 l.

Fehér Pál, E.: Búcsú Laco Novomeskytől. ÉlIr. 1976. 20. évf. 37. sz. 6. l.

Gönyei Antalné: Állam és egyház a népi Lengyelországban. BME Marx–Lenin. Tan. Közl. 1976. 4. évf. 90–108. l.

A Kínai Népköztársaság 27 éve. A Pravda cikke a KNK kikiáltásának évfordulója alkalmából. Nsz. 1976. 34. évf. 233. sz. 4–5. l.

A kommunista világmozgalom tanácskozásai. Moszkva, 1957, 1960, 1969. Bp. 1976. Kossuth K. 115 l.

Koprukowniak, Albin: A lengyel munkáspárt szervezeti fejlődésének néhány problémája a lublini földön (1944–48). AUDhist. E. 10. 84–97. l.

Latific, Ibrahim: Jugoszlávia háború utáni fejlődésének harminc éve. StSz. 1976. 54. évf. 8–9. sz. 773–788. l.

Nemes János: Harmincéves az NSzEP. Nsz. 1976. 34. évf. 94. sz. 4–5. l.

A Német Szocialista Egységpárt 9. kongresszusa. 1976. május 18–22. Bp. 1976. Kossuth K. 178 l.

Répássy Helga – Klekner Péter: Szocialista gazdasági integráció és a hosszútávú tervezés területi kérdései a szocialista országokban. [Közread. az] Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet. Bp. 1975. 151 l.

Szocialista országok az ötvenes években. (Cikkek, tanulmányok.) (Szerk. Honfi József.) Bp. 1976. 263 l. (Tudományos szocializmus füzetek 36–37.)

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 25. kongresszusa. [Jegyzőkönyv.] Bp. 1976. Kossuth K. 191 l. (*Leonid Il'ics Brezsnev, Kádár János* és *Alekszej Nikolaevics Koszigin* beszédével.)

A Szovjetunió története. 1945–1972. (Válogatott dokumentumok.) Szerk. Honfi József. (Olvasókönyv a Szovjetunió története tanul-

mányozásához. Egyetemi segédkönyv. 4. köt. Bp. 1976. Tankönyvkiadó. 543 l.

Trócsányi László: A munkaügyi viták jogi rendjének fejlődése a szocialista országokban. ÁJ. 1976. 19. évf. 3. sz. 396–418. l.

Várnai Ferenc: A maoisták útja. Bp. 1976. Kossuth K. 314 l. (Nemzetközi zsebkönyvtár.)

A Varsói Szerződés szervezete. 1955–1975. Dokumentumok. (Szerk. biz.: Marjai József, Bobvos György stb.) Bp. 1976. Kossuth K. – Zrínyi K. 244 l.

Kultúra – tudomány

Arató Endre: A nemzetiségi kutatások fő irányai és eredményei Csehszlovákiában az utóbbi öt esztendőben. PtK. 1976. 22. évf. 3. sz. 144–164. l.

Brown, Eileen: Az 1939–1945-ös háborús károk, a háború utáni rekonstrukció az NSzK és Anglia könyvtáraiban: összehasonlítás. Könyvtári Figyelő, 1976. 22. évf. 6. sz. 551–554. l.

Fejes Judit: Uj törekvések a nyugat-német társadalomtörténeti kutatásokban. TSz. 1976. 4. sz. 769–774. l.

In memoriam Dmitrij Sosztakovics. (Szerk. Breuer János.) Bp. 1976. Zeneműkiadó. 204 l.

Kövér György: Történelem és társadalom. A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai és problémái. TSz. 1976. 4. sz. 761–765. l.

Marx György: Werner Heisenberg. 1901–1976. Fizikai Szemle, 1976. 26. évf. 2. sz. 65–67. l.

Niederhauser Emil: A társadalomtörténet az újabb lengyel történetírásban. TSz. 1976. 4. sz. 765–769. l.

Petrovics Emil: Benjamin Britten halálára. ÉlIr. 1976. 20. évf. 50. sz. 6. l.

Réczei L.: Trente années du droit international privé. AJ. 1976. Tom. 18. fasc. 3–4. 341–353. l.

Szabolcsi Miklós: A szocialista világirodalom kérdéséhez. Lt. 1976. 3. évf. 1. sz. 23–31. l.

B. Thomas Edit: Bedřich Svoboda (1910–1975). AÉ. 1976. 2. sz. 279. l.

Ismertetések

D. Bell: The postindustrial Society (Az eljövendő posztindusztriális társadalom). London, 1974. 507 l. – Ismerteti: *Kelen Zsuzsa.* KgSz. 1976. 23. évf. 2. sz. 242–246. l.

Az első eredmények a népi demokratikus korszak történetének feldolgozásában. *Kołomejczyk, N.:* Rewoljuce ludowe w Europie 1939–1948. (Népi forradalmak Európában 1939–1948). Warszawa, 1973. 395 l., – *Borsi Emil:* Az európai népi demokratikus forradalmak. Bp. 1975. Kossuth K. 141 l. – Ismerteti: *Vályi-Nagy József.* Tájékoztató, 1976. 4. sz. 222–231. l.

Kolomejcev, V. F.: De Gaulle és Franciaország külpolitikája. (Voproszi Isztorii, 1974. 7. sz. 86–96. l.) – Ismerteti: *K. Gy.* Sz. 1976. 110. évf. 2. sz. 400–401. l.

A Lengyel Szocialista Párt az 1944–1948-as években (Bronislaw Syzdek: Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944–1948. Warszawa, 1974. 495 l.) – Ismerteti: *Vályi-Nagy József.* PtK. 1976. 22. évf. 2. sz. 205–206. l.

A nemzetközi munkásmozgalom története 1945–1974. Szerk.: Harsányi Iván és Szántó György. Bp. 1975. Kossuth K. 668 l. – Ismertetik: *Mérei Gyula.* PtK. 1976. 22. évf. 4. sz. 233–240. l. – *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1976. 21. évf. 8. sz. 90–92. l. – *Németh István.* Köznevelés, 1976. 32. évf. 1. sz. 14. l. – *Vályi-Nagy József.* TáSz. 1976. 31. évf. 5. sz. 101–104. l.

Schützen, Kanoniere, Kommandaten (Lövészek, tüzérek, parancsnokok). Militärverlag der DDR, Berlin, 1975. 232 l. – Ismerteti: *Borus József.* HK. 1976. 23. évf. 4. sz. 740–741. l.

Vartiková, M.: A Szlovák Kommunista Párt összszlovákiai munkaértekezlete, a csehek és a szlovákok Nemzeti Frontja első kormányprogramjának kialakítója. – Ismerteti: *H[eiszler] V[ilmos].* Sz. 1976. 110. évf. 4. sz. 750–751. l.

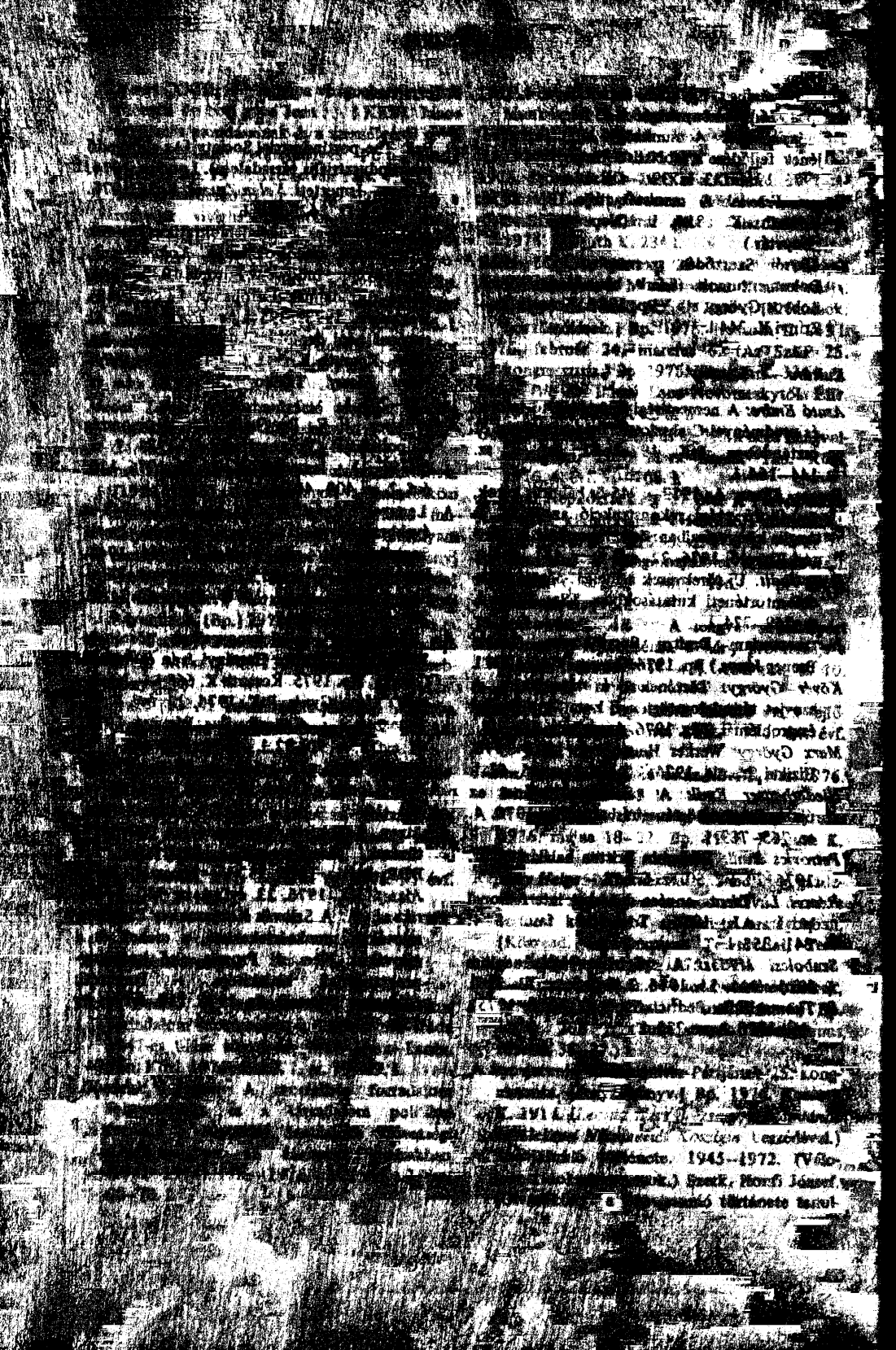

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES – *H. Vass:* L'importance historique et internationale de la Grande Révulution socialiste d'Octobre – *L. Baar:* Les conditions de départ et de dévéloppement de l'économie nationale de la RDA pendant l'époque de la transformation antifasciste-démocratique et pendant celle de l'établissement des bases du socialisme – COMMUNICATIONS – *G. Vékony:* Données à la topographie du voyage du frère Julianus – *Z. Fallenbüchl:* Espagnols en Hongrie pendant le XVIIIe siècle – OBSERVATEUR – Sur Zsigmond Jakó selon sonnlivre le plus récent *(E. Fügedi)* – COMPTE RENDU – La séance de la séction d'histoire de la conférence scientifique organisée à loccasion du soixantième anniversaire de la Grande Révolution socialiste d'Octobre *(L. Sipos)* – Les plans de recherche à durée moyenne des centres de recherche dans le domaine des sciences historiques à partir de 1976 à 1980 *(M. Stier)* – Conférence d'historiens hungaro-soviétiques en Siberie et à l'Extrême-Orient *(M. Mayer)* – Conférence d'historiens hungaro-anglais *(Gy. Juhász–E. Niederhauser)* LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DE PÉRIODIQUES – CHRONIQUE – BIBLIOGRAPHIE

CONTENTS

STUDIES –*H. Vass:* The Historical Importance and International Validity of the Great October Socialist Revolution – *L. Baar:* The Starting and Developmental Conditions of the GDR' National Economy During the Antifascict-Democratic Transition and Laying the foundation for a Socialist Society (1945–1961) – REVIEW ARTICLES – *G. Vékony:* Facts to the Topography of Julianus's Journey – *Z. Fallenbüchl:* Spaniards in Hungary in the 18. Century – OBSERVER – On Zsigmond Jakó in the Occasion of his Latest Book *(E. Fügedi)* – REPORT – The Session of the Historical Section of the Scientific Conference Held on the Occasion of the 60. Anniversary of the Great Oktober Socialist Revolution *(L. Sipos)* – The Middle Range Research Projects of the Research Centres of History 1976–1980. *(M. Stier)* – Hungarian – Soviet Historical Conference in Siberia and the Far-East *(M. Mayer)* – Hungarian-English Historical Conference *(Gy. Juhász–E. Niederhauser)* – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE – BIBLIOGRAPHY

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ваш Х.:* Историческое значение и международное действие Великой Октябрьской социалистической революции – *Бар Л.:* Условия исхода и развития народного хозяйства ГДР во время антифашистско-демократического преобразования и закладки фундамента социализма (1945–1961 гг.) СООБЩЕНИЯ – *Вэконь Г.:* Данные к топографии путешествия Юлиана – *Фалленбюхл З.:* Испанцы в Венгрии в XVIII веке – ОБЗОР – О Жигмонде Яко, на основе его новейшей книги *(Фюгеди Э.)* – ОТЧЕТ – Заседание секции исторических наук научного совещания, посвященного 60-летию Великой Октябрьской Социалистической Революции *(Шипош Л.)* – Пятилетние исследовательские планы исследовательских мест по историческим наукам на 1976–1980 гг. *(Штир М.)* – Совещание венгерских и советских историков Сибири и на Дальнем Востоке *(Майер М.)* – Конференция венгерских и английских историков *(Юхас Д.–Нидерхаузер Э.)* – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА – БИБЛИОГРАФИЯ

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *H. Vass:* Geschichtliche Bedeutung und internationale Geltung der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution – *L. Baar:* Die Ausgangs- und Entciklungsbedingungen der Volkswirtschaft der DDR während der antifaschistisch-demokratischen Umwälzung und der Errichtung der Grundlagen des Sozialismus (1945–1961) – BEITRÄGE – *G. Vékony:* Daten zur Topographie der Reise des Mönches Julianus – *Z. Fallenbüchl:* Spanier in Ungarn im 18. Jahrhundert – BEOBACHTER – Über Zsigmond Jakó in Verbindung mit seinem neuesten Buche *(E. Fügedi)* – BERICHT – Sitzung der Geschichtssektion der aus Anlaß des sechzigsten Jahrestages der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution abgehaltenen Beratungg *(L. Sipos)* – Die mittelfristigen Forschungspläne der geschichtswissenschaftlichen Forschungsstätten für die Jahre 1976–1980 *(M. Stier)* – Ungarisch–sowjetische Historikerberatungen in Sibirien und im Fernen Osten *(M. Mayer)* – Unvarisch–englische Historikerkonferenz *(Gy. Juhász – E. Niederhauser)* – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK – BIBLIOGRAPHIE

Önt bizonyára érdekli

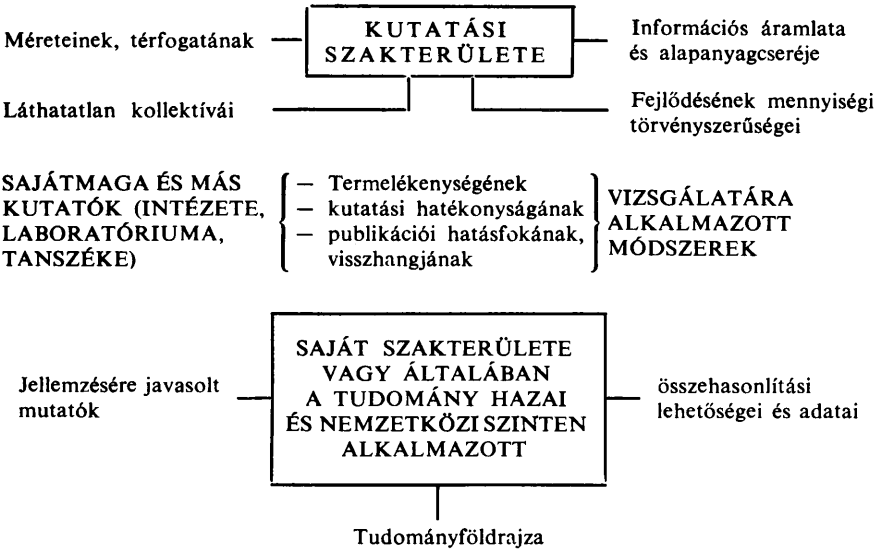

mert tudja, hogy

A TUDOMÁNY MAI FEJLŐDÉSI SZAKASZÁBAN,
A KUTATÁSBAN CSAKIS ÚGY

– LEHET EREDMÉNYES
– TERVEZHETI MUNKÁJÁT
– VÁLASZTHAT SAJÁTMAGA, INTÉZETE, ORSZÁGA SZEMPONTJÁBÓL LEGMEGFELELŐBB TÉMÁT, HA

a fenti kérdésekre megtalálja a választ

Hol? Hol? Hol? Hol? Hol?

Scientometrics

An International Journal
for All Quantitative Aspects of the Science
of Science and Science Policy

című

angol nyelvű nemzetközi folyóiratban

FŐSZERKESZTŐK:

G. M. DOBRON, Szovjetunió
I. GARFIELD, Egyesült Államok
D. J. DE SOLLA PRICE, Egyesült Államok

KOORDINÁLÓ SZERKESZTŐK:

T. BRAUN, Magyarország
I. RUFF, Magyarország
J. VLACHÝ, Csehszlovákia

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

A. Avramescu (România)
M. T. Beck (Magyarország)
G. W. R. Canham (Kanada)
R. C. Coile (Egyesült Államok)
Yu. V. Granovszky (Szovjetunió)
S. P. Gupta (India)
G. C. Jain (Újzéland)
Fr. Jevons (Ausztrália)
C. Le Pair (Hollandia)
K. O. May (Kanada)
A. J. Meadows (Anglia)
I. M. Orient (Szovjetunió)
A. Rahman (India)
G. Rózsa (Magyarország)
I. N. Sengupta (India)
Sh. K. D. Sharma (India)
A. Singleton (Anglia)
I. S. Spiegel-Rösing (NSZK)
S. Szalai (Magyarország)
P. Tétényi (Magyarország)
L. Tosi (Franciaország)
H. Voos (Egyesült Államok)
H. Zuckerman (Egyesült Államok)

AKADÉMIAI KIADÓ, Budapest kiadja ELSEVIER PUBLISHING CO., Amsterdam

Saját eredménye e területen — ÖNNEK TALÁN VAN — Véleménye, megjegyzése

Megírt vagy megirandó közleménye

A FOLYÓIRAT EZEKET ÉRDEKLŐDÉSSEL VÁRJA

Cím: Dr. J. VLACHÝ Kankovského 1241 180 00 Praha 8 CSSR

vagy Dr. T. BRAUN Eötvös Loránd Tudományegyetem
1443 Budapest, P.F. 123, Magyarország

1828–1978

MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. I. 24. Terjedelem: 31,50 (A/5) ív
78.5446 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779
ISSN 0039-8098

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST